

ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ

Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου

ANTECESSOR

Festschrift für Spyros N. Troianos

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ANT. N. SAKKOULAS VERLAG**

ANTECESSOR

**Festschrift für Spyros N.Troianos
zum 80. Geburtstag**

**Herausgegeben von
Vassiliki A. Leontaritou
Kalliopi (Kelly) A. Bourdara
Eleftheria Sp. Papagianni**

**ANT. N. SAKKOULAS VERLAG
ATHEN 2013**

ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ

Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου
γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του

Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ
Βασιλικὴ Λεονταρίτου
Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρη
Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ 2013

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου η ηλεκτρονική αντιγραφή (σκανάρισμα), η αποθήκευσή του σε βάση δεδομένων, η αναμετάδοσή του σε ηλεκτρονική ή μηχανική ή οποιαδήποτε άλλη μορφή, η φωτοανατύπωσή του και η ηχογράφησή του με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Αντικίνησρω
Τιμητικός τόμος Σ.Ν. Τρωιάνου για τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του

Antecessor
Essays in honour of S. N. Troianos' 80th birthday (in Greek)
Mélanges offerts à S. N. Troianos à l'occasion de son 80ème anniversaire (en grec)
Festschrift für Spyros N. Troianos zum 80. Geburtstag (auf griechisch)

Αθήνα 2013

ISBN 978-960-15-2639-3 (set)
ISBN 978-960-15-2640-9

© Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Σόλωνος 69 - 106 79 Αθήνα
Τηλ.: 210 3615440 - 210 3618198 • Fax 210 3610425

© Ant. N. Sakkoulas Publishers 69, Solonos Str. - 106 79 Athens - Greece
Tel.: 210 3615440 - 210 3618198 • Fax 210 3610425

email:info@ant-sakkoulas.gr www.ant-sakkoulas.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	VII
ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ	IX
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ	XV
Spyros Troianos – betrachtet von DIETER SIMON	1
Ὁ Σπύρος Τρωϊάνος ἀπὸ τῆ σκοπιά τοῦ Dieter Simon	
Ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά: Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη	17
† ΑΝΤΩΝΗΣ Μ. ΑΝΤΑΠΑΣΗΣ	
Προβληματισμοί σε σχέση με την προσωπική ευθύνη του πλοιάρχου	35
IRENE A. ANTONOPOULOU	
The issue of «ARISTOCRACY» in Byzantium	67
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ	
«Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον auctum» (1400 ci.)	
Ἐνα χειρόγραφο ἀντίγραφο στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16 ^{ου} αἰώνα	71
ΧΑΡΟΥΛΑ ΑΡΓΥΡΙΑΔΟΥ-ΚΕΡΒΕΓΑΝ	
«Ὁ θρόνος δέν εἶναι ἔδρα κενή ἐν ἧ θέτομεν κλειθρον ὅπως μηδεῖς πειραθῆ νά καθεσθῆ ἐπ’ αὐτῆς»	83
ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ	
Από τον Σόλωνα στην ρωμαϊκή Ἐφεσο. Η νομική προστασία της υδροδότησης	105
ΦΙΛΙΠΠΟΣ Κ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ	
Η ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ως ἐξ υποκειμένου δίκαιο: ἓνα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας νομικής ἔννοιας	133
ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ	
Ευχές, κατάρτες και δίκαιο	151
ALBRECHT BERGER	
Mokios und Konstantin der Große Zu den Anfängen des Märty- rerkults in Konstantinopel	165

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ	
Εκκλησία και πολιτική στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β': σχετικά με την παραίτηση του Αντωνίου Γ' Στουδίτου	187
THOMAS ERNST VAN BOCHOVE	
Working with ICb. Some observations on the present state of the Index Coislinianus as a research tool	197
WOLFRAM BRANDES	
Anmerkungen zur Rolle der argentarii / ἀργυροπράται zur Zeit Justinians. Erfüllungsgehilfen kaiserlicher Finanzpolitik und Hochverräter	217
FRITS BRANDSMA	
Pignus nominis: does the pledgee have a ius in re or a ius in personam?	227
LUDWIG BURGMANN	
Von der Rechtsauskunft zur Norm	237
ΠΕΤΡΟΣ Α. ΓΕΜΤΟΣ	
Μεθοδολογικά θεμέλια και διεπιστημονικές σχέσεις Νομικής και Ηθικής	239
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ	
Βασιλικοί και βασιλικᾶτον (10ος -12ος αι.)	263
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ	
Η θεωρία της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου μέσα από το έργο των Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Πανταζόπουλου	277
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ	
Κανονικές μαρτυρίες περί χειροτονίας σὲ βίους Κυπρίων ἀγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, Ἰωάννου Ἐλεήμονος]	299
ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Οι όροι «ἔγκλημα» και «ποινή» στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων	317
MARIA S. YOUNI	
<i>Negotiatores</i> in Roman Macedonia	349
FAUSTO GORIA	
Contributo allo studio degli scolii all'Eisagoge: gli spunti di ragionamento analogico	359

ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ	
Παρατηρήσεις για την απονομή δικαιοσύνης κατά τους παλαιολόγειους χρόνους	397
ΦΩΤΕΙΝΗ ΔΕΚΑΖΟΥ – ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	
Όψεις και αναγνώσεις οικογενειακών σχέσεων στην αρχαιο- ελληνική κωμωδία	419
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΕΛΗΣ	
Η ειδική δωσιδικία του βυζαντινού στρατιωτικού	433
CHARICLEIA G. DIMACΟΡΟΥΛΟΥ	
Théodore Négris et l' introduction des lois byzantines dans l' État Néohellénique	459
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ	
Ποινικό δίκαιο και ηθική	479
ΑΘΗΝΑ Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ	
<i>Ius Trium Liberorum</i> : προνόμιο των ολίγων ή δικαίωμα των πολλών;	493
PHILIPPOS DORIS	
Die exceptio doli generalis vor dem Inkrafttreten des grZGB und ihre Bedeutung auf die Entstehungsgeschichte der Miss- brauchsverbotsnorm des Art. 281 desselben Gesetzbuchs	511
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ	
Ελληνικοί θεσμοί στην Καινή Διαθήκη. Μεθοδολογία και ερωτήματα	537
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ	
Πατρότητα και γνησιότητα τῶν ἀρρένων τέκνων στην κλασική Αθήνα	555
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ	
«Δεπουτᾶτοι» καί «πληγᾶτοι» στόν βυζαντινό στρατό	583
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ	
Οἱ Ἀρχιεπισκοπές Πεκίου καί Τυρνόβου καί ὁ Δημήτριος Χωματιανός	603
ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ	
Ἄηρ καί ἀερικόν	625
ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ	
Ἡ έννοια της πόλης στην Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζι- νού	649
ΑΘΗΝΑ Ν. ΚΟΝΤΑΛΗ	
Κωνσταντίνος Οἰκονόμος καί ἡ ἐξέγερση τοῦ παπα-	

Εὐθυμίου Βλαχάβα στή Θεσσαλία	661
ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ	
Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά: Δίκαιο και πολιτική πρακτική	679
ΝΕΣΤΩΡ Ε. ΚΟΥΤΡΑΚΗΣ	
Συμβολή στη μελέτη των πηγών του έργου «Τακτικά» Λέοντος Στ' του Σοφού και του τρόπου προσέγγισης από αυτό των θρησκευτικών ζητημάτων	705
ΝΙΚΕ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ	
Environmental awareness: from narrative formulas to politics in iconoclastic Byzantium	739
ΜΑΡΙΑ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ / ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΦΟΥ	
Επαναπατρισμός αρχαιοτήτων: Πορίσματα μιας εγκληματολογικής διερεύνησης	777
ΑΝΝΑ Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ	
Η εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο: η περίπτωση της Ολυμπίας	791
ΑΥΣΗΛΟΜ ΛΑΝΙΑΔΟ	
Stephanus Antecessor, Iamblichus and the <i>Natura Contractus</i> : Law and philosophy in 6 th century Byzantium	817
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ	
Οι μάρτυρες και τα έγγραφα ως αποδεικτικά μέσα ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου (14 ^{ος} /15 ^{ος} αι.)	827
ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΕΙΝΗ / ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	
«Μαγικά» και αποτροπαϊκά τεκμήρια από τη βυζαντινή Κόρινθο. Συμβολικές χρήσεις και συλλογικές συμπεριφορές .	855
JAN H.A.LOKIN	
<i>Pactum tacitum in favorem tertii; ad C. 2, 3, 2</i>	881
ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ	
Το παιχνίδι των αντιθέσεων στα εγκώμια γυναικών. Η περίπτωση του Νικολάου Καταφλώρον	895
ΤÉLEMAQUE. C. LOUNGHIS	
La sédition de Nika d'après les sources Byzantines	917
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΡΙΝΟΣ	
Ἡ καὺσις τῶν νεκρῶν καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία	937
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ	
Οι μεταμορφώσεις της «μυθολογίας» του Βασιλείου Α'	945

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ	
Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό στο δουλεμπόριο της Μεσογείου τον 14 ^ο αιώνα	971
ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ	
Το εμπόριο του λιναριού και του βαμβακιού στην Πελοπόννησο (14 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	997
ΕΛΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ	
Θρησκεία και Δίκαιο – Ισλαμικό Δίκαιο	1017
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΜΠΟΥΜΗΣ	
Οί (ἀνα-κατα)κριτές του Πέτρου στις τρεις ἀρνήσεις του	1025
ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ	
Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας	1035
ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ	
Ο Στέλιος Σεφεριάδης και τα μάρμαρα του Παρθενώνα: μια πρώτη προσέγγιση στην περίοδο του Μεσοπολέμου	1111
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ	
Οι μορφές των Πολιτευμάτων του Αγώνα του 1821 ως αφετηρία αναδείξεως της εσωτερικής φιλοσοφίας των ιδεών, θέσεων και τάσεων των επαναστατησάντων Ελλήνων	1125
THOMAS MARK NÉMETH	
Zur Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung in der Orthodoxen Kirche der Donaumonarchie	1149
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ – ΒΑΡΜΑΖΗ	
Σχόλια γύρω από τις ποινές στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα Στ' του Σοφού	1167
ΚΥΡΙΑΚΟΣ Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ	
Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ λογοκρατικοῦ ρεύματος τῶν μουταζελιτῶν εἰς τὸ ἰσλάμ	1177
ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ	
ΚΥΡΙΑ ΒΟΗΘΗ ...	
Δαχτυλίδια με αποτροπαϊκές-φυλακτικές επιγραφές και σύμβολα	1191
MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU	
Les actes de l' Athos et leur valeur comme source historique (IXe-XVe s.)	1209
HEINZ OHME	
Die Stellung des Concilium Quinisextum im byzantinischen Kirchenrecht des 8. Jahrhunderts	1233

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΪΔΑΣ	
Μία ανέκδοτη ομιλία <i>Περί δανείου του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α'</i>	1247
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	
Η αλλοίωση του μητροπολιτικού συστήματος διοικήσεως της Εκκλησίας Κρήτης (1962-1967)	1263
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ	
Ἡ συμμετοχή τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο. Παρατηρήσεις σχετικά μέ τό «ἀβιωτίκιον»	1275
ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ	
Σχετικά με το κεφάλαιο 66.21 της Πείρας (δωρεές μεταξύ συζύγων)	1309
ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ	
Οί Ἱεροκήρυκες τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν	1321
ΑΡΧΙΜ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Δ. ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ	
Η ετεροκεντρισμένη αντιμετώπιση της Εκκλησιακής «Διασποράς»	1331
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ	
Η υπερημερία του δανειστή ως παράβαση συμβατικής υποχρεώσεως	1341
ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ	
<i>D. 50.16.38: Ὄντα «contra naturam» και «prodigiosa quae Graeci φαντάσματα vocant»</i>	1365
ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ	
Οι Ὀμηροί και η ομηρεία από την αρχαιότητα έως το τέλος του Βυζαντίου στις ελληνικές πηγές: Συνοπτικό περίγραμμα	1397
PETER E. PIELER	
Das Intestaterbrecht im römischen Armenien Überlegungen zu Justinians Novelle 21	1423
† CONSTANTIN G. PITSAKIS	
La responsabilité de l'enfant en droit Byzantin	1439
RICHARD POTZ	
Die Novelle 2011 zum österreichischen Orthodoxengesetz	1461
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΟΥΛΗΣ	
Η αναβίωση της ορθόδοξης κανονικής παράδοσης δια του Γενικού Μέρους Ποινικού Δικαίου στον νέο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Κύπρου	1475

ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ	
Μονές ως περιουσιακά στοιχεία: η περίπτωση του Αγίου Όρους (10 ^{ος} -11 ^{ος} αι.)	1511
ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ	
Με αφορμή το άρθρο 20 του Νόμου Ροδίων Ναυτικού	1543
ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ	
Έγγραφα του 14 ^{ου} αιώνα της Μονής της Θεοτόκου Ποδαρέας / Ποδαριώτισσας (Αχαΐας): Νομικά και κοινωνικά ζητήματα .	1563
SRDAN ŠARKIĆ	
Depositum in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law	1587
ΠΑΥΛΟΣ Κ. ΣΟΥΡΛΑΣ	
Δαρβινισμός και δίκαιο: Η περίπτωση του Rudolph von Jhering	1595
Κ. Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ	
Η Ποιμαντική Διακονία της Εκκλησίας σε ένα μεταβαλλόμενο πληθυσμό κρατουμένων: 1994-2011	1611
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗΣ	
Φαινόμενα ανομίας (ιδίως στις ημέρες μας)	1633
ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ	
Σύγκριση διαχρονικού δικαίου κληρονομικών και οικογενειακών σχέσεων (στο παράδειγμα ιδίως της υιοθεσίας)	1651
BERNARD H. STOLTE	
Αγωγή antistricta? Bemerkungen anlässlich eines Fragments eines palimpsestierten Digestenkommentars	1661
EVA MARIA SYNEK	
Anmerkungen zur jurisdiktionellen Situation der „österreichischen“ Orthodoxie seit dem Untergang der Habsburgermonarchie	1667
ΜΑΡΙΑ ΤΑΤΑΓΙΑ	
Η οργάνωση του πειθαρχικού ελέγχου στα ησυχαστήρια της Εκκλησίας της Ελλάδος	1693
ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗΣ	
Ποιο όνομα για το ρόδο;	1707
ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ	
Το οθωμανικό αρχείο της Αθωνικής Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας ως πηγή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της: Η χειμερινή βοσκή της Βάβας	1723

ΑΓΓΕΛΑ ΤΣΑΓΚΑΡΗ	
Η Εκκλησία της Σερβίας και η εξ αυτής προερχόμενη σχισματική Εκκλησία των Σκοπίων	1745
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ	
Η εφημερίδα «Δικαιοσύνη» (1906-1910) - Οι απαρχές της νομικής δημοσιογραφίας στην Ελλάδα	1757
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ	
Συμβολή στην έννοια της δικαιοδοσίας (iurisdictio) του δικαστή σύμφωνα με τις νομικές πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου	1787
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ	
Μαθητές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη	1795
ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΕΛΜΗΣ	
Φαινόμενα διαφθοράς στο βασίλειο τῶν Πτολεμαίων	1815
ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ	
Ειδικό καθεστώς του Αγ. Όρους και Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης	1831
ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ	
Περί το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος - (Σύγχρονοι προβληματισμοί)	1839
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ	
Η επιμέτρηση της ποινής κατά τον 102 Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (με αναφορά στο άρθρο 79 ΠΚ)	1861
ΚΩΝΣΤ. Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ	
Ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων – Η Πράσινη Βίβλος διερωτά τι σημαίνει CFR	1883
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ	
Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Στουδίτης και το ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον	1915
TABULA GRATULATORIA	1927

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι σύνηθες, κυρίως τὰ τελευταῖα χρόνια, οἱ μαθητὲς καὶ στενοὶ συνεργάτες καθηγητῶν πὺν ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ πανεπιστημιακὴ λειτουργία νὰ τοὺς τιμοῦν μὲ τόμο στὸν ὁποῖο γράφουν ὁμότεχνοι, συνάδελφοι καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες. Πολλὲς φορὲς ὅμως, ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ προσκρούει στὴ σεμνότητα τοῦ ἐπιστήμονα, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν τιμητικὴ προσφορά. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸν Καθηγητὴ Σπύρο Τρωιάνο, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 2000, στὴν πρόταση γιὰ ἔκδοση τιμητικοῦ τόμου ἀρνήθηκε «πεισματικά».

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ του προσφορὰ καὶ στοὺς δύο κλάδους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης τοὺς ὁποῖους θεραπεύει μὲ ἀγάπη, ἀφοσίωση καὶ συνέπεια, δηλ. τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο καὶ τὴν Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου, ἀναγνωρίσθηκε ἤδη μὲ ποικίλες διακρίσεις. Στὸ πεδίο τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου τὸ «ἄνοιγμα» πὺν ἔκανε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα ἀποτελεῖ τομὴ. Ἡ συνεργασία, οἱ ἀνταλλαγὲς ἐπιστημόνων, ἡ συμμετοχὴ σὲ εὐρωπαϊκὰ προγράμματα, ἡ ἐφαρμογὴ νέων τεχνολογιῶν σὲ ἓνα κατ' ἐξοχὴν παραδοσιακὸ κλάδο, οἱ ἐκδόσεις ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν καὶ δραστηριοτήτων τοῦ Καθηγητῆ Σπ. Τρωιάνου, ὁ ὁποῖος θέλησε νὰ δώσει σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ διάσταση στὴν ἔρευνα τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο κατῶρθωσε.

Πέρασαν ἔτσι πᾶνω ἀπὸ δέκα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀφυπηρέτησή του. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ τιμηθεῖ ὁ ἐπιστήμονας πὺν ἀφιέρωσε ὅλη του τὴ ζωὴ, καὶ συνεχίζει ἀκόμη, στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὴν ἀνάδειξη καὶ διαρκῆ βοήθεια νέων ἐπιστημόνων στοὺς συγκεκριμένους κλάδους. Τὸ 2010 ὁ Τομέας Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τοῦ Δικαίου, μετὰ ἀπὸ πρόταση τῆς τότε Διευθύντριας, Καθηγήτριας Καλλιόπης Α. Μπουρδάρρα, ἀποφάσισε, χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ ἴδιος, νὰ ἐκδοθεῖ τόμος πρὸς τιμὴν του, ὁ ὁποῖος ἐπιγράφεται Ἀντικλήσωρ – Antecessor, φέρει δηλ. τὸν τίτλο τῶν νομοδιδασκάλων τῆς Ἰουστινιάνειας περιόδου, καὶ νὰ τοῦ προσφερθεῖ ἐπ' εὐκαιρία τῶν ὀγδοηκοστῶν γενεθλίων του. Στὴν πρόσκλησή μας ἀνταποκρίθηκαν μὲ προθυμία μαθητὲς του, συνάδελφοι, συνεργάτες, ὁμότεχνοι καὶ φίλοι ἀπὸ τὴν Ελλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικό.

Τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως ἀποτέλεσαν οἱ: *Ιουλία Βελισσαροπούλου*, Καθηγήτρια Ἱστορίας τοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), *Βασιλικὴ Λεονταρίτου*, Ἐπ. Καθηγήτρια Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), *Καλλιόπη (Κέλλυ) Μπουρδάρα*, Καθηγήτρια Ἱστορίας τοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), *Γεώργιος Νάκος*, Ὁμ. Καθηγητῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), *Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου*, Ὁμ. Καθηγήτρια Βυζαντινῆς Ἱστορίας (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων) – Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, *Ἐλευθερία Παπαγιάννη*, Καθηγήτρια Ἱστορίας τοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), ὁ ἀείμνηστος *Χαράλαμπος Παπαστάθης*, Ὁμ. Καθηγητῆς Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), ὁ ἀείμνηστος *Κωνσταντῖνος Πιτσάκης*, Ὁμ. Καθηγητῆς Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (Πανεπιστήμιο Θράκης), καὶ τῆ Συντακτικῆ Ἐπιτροπῇ οἱ: *Βασιλικὴ Ἀ. Λεονταρίτου*, *Καλλιόπη (Κέλλυ) Ἀ. Μπουρδάρα* καὶ *Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη*.

Ἀπὸ αὐτὴ τῆ θέσῃ θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσωμε ὄλους ὄσους βοήθησαν στὸ ἐγχείρημα αὐτό. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστίες ἀπευθύνονται στὸν μαθητὴ τοῦ τιμωμένου *Ἀλέξανδρο Ἰ. Λιαρμακόπουλο*, ὁ ὁποῖος μὲ πολλὴ προθυμία ἀνέλαβε τὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία τοῦ τόμου. Θερμὲς εὐχαριστίες ἀπευθύνουμε καὶ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο *Ἀντωνίου Ν. Σάκκουλα*, πὺν ἀνέλαβε ἀφιλοκερδῶς τὴν ἔκδοσιν, προσφορὰ στὸν Δάσκαλό μας.

Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ

Βασιλικὴ Ἀ. Λεονταρίτου
Καλλιόπη (Κέλλυ) Ἀ. Μπουρδάρα
Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη

Βιογραφία

Ο Σπύρος Τρωιάνος γεννήθηκε στην Αθήνα από πατέρα, τον Νικόλαο Τρωιάνο, κεφαλληνιακής και μητέρα, την Αγγελική Γεωργοπούλου, πελοποννησιακής καταγωγής, στις 18 Ιουλίου 1933.

Μετά τις γυμνασιακές σπουδές του στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή του Διδασκαλείου της Μέσης Εκπαιδευσεως (1946-1951) γράφτηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από την οποία αποφοίτησε το 1956.

Στη συνέχεια εξεπλήρωσε τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις επί 24 μήνες, υπηρετώντας (μετά από 9άμηνη εκπαίδευση στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Πεζικού και στη Σχολή Αξιωματικών Διαβιβάσεων) ως έφεδρος αξιωματικός διαβιβάσεων τάγματος πεζικού.

Τον Οκτώβριο 1960 άρχισε νέο κύκλο σπουδών στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μονάχου. Αντικείμενο αυτών των σπουδών ήταν η βυζαντινή ιστορία και φιλολογία (καθηγητής Hans-Georg Beck), η τελευταία με επίκεντρο την παλαιογραφία - γνώση που του εξασφάλισε αργότερα άμεση πρόσβαση στις (ανέκδοτες) νομικές πηγές. Κατά τα δύο πρώτα εξάμηνα επέλεξε επιπροσθέτως και Ρωμαϊκό Δίκαιο (καθηγητής Wolfgang Kunkel). Αρχικώς (1960-1962) υπήρξε υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών και στη συνέχεια (1963-1965) του γερμανικού ιδρύματος Alexander von Humboldt. Στα δύο τελευταία χρόνια της παραμονής του στο Μόναχο μετέσχε με την ιδιότητα του επιστημονικού συνεργάτη στο ερευνητικό έργο της Kommission zur Herstellung eines Index der Justinianischen Novellen της Βαυαρικής Ακαδημίας των Επιστημών υπό την εποπτεία του καθηγητή Wolfgang Kunkel.

Κατά τη διάρκεια των σπουδών βυζαντινολογίας έλαβε τον Απρίλιο 1964 από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών διδακτορικό δίπλωμα στο γνωστικό αντικείμενο «Εκκλησιαστικό Δίκαιο» με εισήγηση του καθηγητή Αναστάσιου Χριστοφίλου.

Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα υπηρέτησε επί μία δεκαετία (1966-1976) ως συντάκτης στο Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών. Με την ιδιότητα αυτή ε-

πιδόθηκε συστηματικά στην έρευνα της ιστορίας του βυζαντινού και του μεταβυζαντινού δικαίου και, για τη συλλογή αρχαιακού υλικού, μετέσχε σε όσες ερευνητικές αποστολές οργανώθηκαν από το Κέντρο στο διάστημα αυτό σε νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου. Καρπός των αποστολών στην Κεφαλληνία (1970-72) υπήρξε η ταξινόμηση του νοταριακού αρχείου του νησιού.

Το φθινόπωρο 1969 υπέβαλε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών διατριβή για υφηγεσία στο γνωστικό αντικείμενο «*Εκκλησιαστικό Δίκαιο*», που εγκρίθηκε το 1970 με εισηγητή τον καθηγητή Αναστάσιο Χριστοφιλόπουλο. Το 1971 έλαβε εντολή διδασκαλίας, το 1977 (αφού μεσολάβησε απόλυση με μη ανανέωση της εντολής διδασκαλίας κατά το τελευταίο έτος της δικτατορίας) διορίστηκε έκτακτος εντεταλμένος καθηγητής και στις 12 Δεκεμβρίου 1979 εκλέχθηκε παμψηφεί τακτικός καθηγητής στην τότε έδρα του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Από το έτος 2000 είναι ομότιμος καθηγητής.

Υπό τις παραπάνω ιδιότητες δίδαξε μέχρι το 1985 *Εκκλησιαστικό Δίκαιο* είτε στο σύνολό του είτε μεμονωμένα μέρη του, τόσο από πλευράς ιστορίας των πηγών όσο και ως κλάδο του ισχύοντος δικαίου. Μετά το χρονικό αυτό σημείο αφοσιώθηκε στη διδασκαλία της ιστορίας του δικαίου, αρχικά με το μάθημα επιλογής «*Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*» και από το ακαδημαϊκό έτος 1994-95 αναλαμβάνοντας το μέρος «*Βυζαντινό δίκαιο και δίκαιο των νεότερων χρόνων*» στο υποχρεωτικό μάθημα «*Ιστορία Δικαίου*». Κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1996-97 μέχρι και 2001-02 (κατά τα δύο τελευταία ως ομότιμος καθηγητής) δίδαξε το διατομεακό μάθημα επιλογής «*Ιστορία των Πολιτικών και Συνταγματικών Θεσμών*» σε συνεργασία με μέλη ΔΕΠ του Τομέα Δημοσίου Δικαίου. Ενδιαμέσως, κατά το θερινό εξάμηνο 1996 ανέλαβε το μάθημα «*Ιστορία Δικαίου*» στο Τμήμα Αρχαιονομίας και Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Τα παραπάνω σε προπτυχιακό επίπεδο. Σε μεταπτυχιακό επίπεδο συνεργάστηκε επί σειρά ετών, από το 1988-99, με τους καθηγητές Νίκο Οικονομίδη (ως συντονιστή), Αθανάσιο Κομίνη και Παναγιώτη Βοκοτόπουλο για την οργάνωση και λειτουργία διασχολικού (Φιλοσοφικής και Νομικής Σχολής) μεταπτυχιακού σεμιναρίου με αντικείμενο την Ιστορία, τη Φιλολογία, την Τέχνη και το Δίκαιο του Βυζαντίου. Μετά τον θάνατο του Ν. Οικονομίδη ανέλαβε ο Σπύρος Τρωιάνος τον συντονισμό του σεμιναρίου κατά τα έτη 2000-01 και 2001-02. Στο Τμήμα Νομικής δίδαξε από το ακαδημαϊκό έτος 1996-97 *Βυζαντινό και νεώτερο δίκαιο* στην

κατεύθυνση *Ιστορίας Δικαίου* του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του τότε Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου και εξακολουθεί να μετέχει ως ομότιμος καθηγητής στη διδασκαλία του μαθήματος αυτού. Μετέχει επίσης ενεργώς στην οργάνωση του *Ερευνητικού Σεμιναρίου* του ίδιου μεταπτυχιακού προγράμματος.

Η ερευνητική δραστηριότητά του Σπύρου Τρωιάνου εκδηλώνεται τόσο ως επισήμανση και έκδοση ανέκδοτων ή ανεπαρκώς εκδεδομένων νομικών κειμένων όσο και ως οργάνωση και (διοικητική) στήριξη της έρευνας. Η δραστηριότητα αυτή αναπτύχθηκε τόσο στο εξωτερικό (Μόναχο, Φρανκφούρτη, Βιέννη) όσο και στην Ελλάδα (Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, Νομική Σχολή, Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών).

Από την εποχή ήδη των σπουδών του στο Μόναχο είχε διαπιστώσει όχι μόνο ότι έλλειπαν εκσυγχρονισμένες κριτικές εκδόσεις όλων των βυζαντινών νομικών πηγών που είχαν στο παρελθόν εκδοθεί, αλλά και ότι ο αριθμός εκείνων που παρέμεναν ανέκδοτες ήταν σημαντικός. Με ενθουσιασμό, λοιπόν, συνεργάστηκε με τον (από το 1968) καθηγητή του Ρωμαϊκού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης Dieter Simon στον σχεδιασμό και, αργότερα, στην υλοποίηση ενός ερευνητικού προγράμματος με στόχο σε πρώτη μεν φάση τη δημιουργία ενός αρχείου μικροταινιών με χειρόγραφα που περιέχουν βυζαντινές νομικές πηγές τόσο κοσμικής όσο και εκκλησιαστικής προελεύσεως, και σε δεύτερη την κριτική έκδοσή τους. Με την ενδελεχή μελέτη των συγκεντρωμένων σε μικροταινίες χειρογράφων αφενός μεν εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός άγνωστων μέχρι τότε δικαϊκών πηγών, αφετέρου δε αυξήθηκε ουσιαστικά το εύρος των γνώσεων της ερευνητικής ομάδας ως προς τη χειρόγραφη παράδοση των ήδη εκδεδομένων κειμένων. Για τη δημοσίευση των πορισμάτων της έρευνας και, ειδικότερα, των νέων εκδόσεων ιδρύθηκε η σειρά *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, της οποίας έχουν μέχρι σήμερα κυκλοφορήσει 28 τόμοι. Σημειωτέον ότι από την 1.1.1991 τέθηκε το πρόγραμμα υπό την εποπτεία της Ακαδημίας Επιστημών του Göttingen. Τα κείμενα που ο τιμώμενος έχει επεξεργαστεί στη Φρανκφούρτη (στη διάρκεια της εκεί δίμηνης ή τρίμηνης ετήσιας παραμονής του) έχουν δημοσιευθεί τόσο στην προαναφερθείσα σειρά όσο και σε ξένα επιστημονικά περιοδικά.

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του αυστριακού

Fond für wissenschaftliche Forschung με θέμα «*Orthodoxe Kanonisten und Politiker aus der Donaumonarchie*», ανέθεσε το Πανεπιστήμιο της Βιέννης το 2005 στον τιμώμενο την αποκατάσταση και έκδοση από τα κατάλοιπα του καθηγητή της εκεί Νομικής Σχολής Joseph Zhishman (1820-1894) ενός ημιτελούς έργου με αντικείμενο τις διατάξεις ποινικού δικαίου σε κοσμικές και εκκλησιαστικές πηγές της ρωμαϊκής Ανατολής. Ήδη έχει αρχίσει η επεξεργασία του κειμένου μετά τη μεταγραφή όσων τμημάτων των (γερμανικών) σημειώσεών του είχε γράψει ο Zhishman με γοτθικά στοιχεία.

Την ερευνητική του δραστηριότητα στην Ελλάδα, που είχε αρχίσει ως ερευνητής στο Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, στο οποίο, όπως προαναφέρθηκε, εργάστηκε επί μία δεκαετία, συνέχισε με την επέκταση του ερευνητικού προγράμματος της Φρανκφούρτης στην Αθήνα. Η επέκταση υλοποιήθηκε με την ίδρυση ενός υποπρογράμματος υπό την ευθύνη του και, παράλληλα, με την έκδοση αδελφής (ομώνυμης) σειράς – Αθηναϊκής – των *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, η οποία αριθμεί μέχρι σήμερα 19 τόμους. Στόχος του μέτρου ήταν ο αποτελεσματικότερος συντονισμός της εργασίας νέων Ελλήνων ερευνητών. Η έρευνα στην Αθήνα προωθήθηκε με την ανάθεση διδακτορικών διατριβών επί θεμάτων του βυζαντινού και του μεταβυζαντινού δικαίου, καθώς και με την αναλυτική περιγραφή χειρόγραφων κωδίκων με νομικό περιεχόμενο. Μετά την εκλογή του ως τακτικού καθηγητή ο Σπύρος Τρωιάνος έχει εποπτεύσει ένδεκα διδακτορικές διατριβές και μία υφηγεσία στη Νομική Σχολή, έχει αξιολογήσει ως κριτής τρεις διατριβές σε αλλοδαπά Πανεπιστήμια και έχει παρακολουθήσει την εκπόνηση δεκατριών διατριβών σε διάφορα ελληνικά Πανεπιστήμια ως μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής.

Παράλληλα προς την αναζήτηση άγνωστων κειμένων και την επεξεργασία τους για έκδοση, ασχολήθηκε από το 1988 με τη διοικητική οργάνωση και στήριξη της έρευνας ως μέλος –μεταξύ 1994-2001 ως Αντιπρόεδρος– της Επιτροπής Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών, εργασία που συνεχίζει ως σήμερα με την ιδιότητα του υπεύθυνου του νομικού τμήματος της Επιτροπής για την αντιμετώπιση νομικών προβλημάτων που συνδέονται με τη λειτουργία της.

Το ερευνητικό του έργο υπό ευρεία έννοια περιλαμβάνει επίσης την οργάνωση δέκα συνεδρίων, καθώς και άλλων επιστημονικών εκδηλώσεων (όπως τεσσάρων κύκλων διαλέξεων στο Ίδρυμα Γουλαν-

δρή-Χορν), την ενεργό συμμετοχή του με εισηγήσεις ή ανακοινώσεις σε περισσότερα από 100 συνέδρια στην Ελλάδα ή, κυρίως, στο εξωτερικό, καθώς και πολλές διαλέξεις ή φροντιστηριακά μαθήματα στην Ελλάδα ή σε ιδρύματα της αλλοδαπής (Ρώμη, Βιέννη, Μόσχα).

Ως ερευνητής ο Σπύρος Τρωιάνος έστρεψε όλη την προσοχή του στην επισήμανση νέων (άγνωστων) κειμένων και στη διευκρίνιση των σχέσεών τους προς τις ήδη γνωστές πηγές του δικαίου. Ως συγγραφέας, όπου η ειδική θεματική συνεδρίων ή τιμητικών τόμων δεν επέβαλλε άλλες επιλογές, προέβαλε τα πορίσματα της έρευνας. Ως, τέλος, πανεπιστημιακός δάσκαλος προσπάθησε – και προσπαθεί – να τονίσει στο ακροατήριό του τη σημασία της έρευνας και να το πείσει ότι στην επιστήμη δεν κάνουμε ποτέ λόγο για την τελευταία λέξη.

Παράλληλα προς το διδακτικό και ερευνητικό έργο, ο τιμώμενος έχει να επιδείξει και σημαντικό διοικητικό έργο, εντός και εκτός του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ως Γενικός Διευθυντής Θρησκευμάτων στο (τότε) Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (1979-1982) κατέβαλε προσπάθειες για την ομαλή διαμόρφωση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, για την αναζήτηση λύσεως στο (πάντοτε άλυτο) πρόβλημα της εκκλησιαστικής περιουσίας και για την ορθή διατύπωση των νομοσχεδίων επί θεμάτων της αρμοδιότητάς του. Ως μέλος αρχικά και από το 1993 Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Ιονίου Πανεπιστημίου (1984-1998) επιδίωξε κυρίως –χωρίς όμως επιτυχία– την οριστική στέγαση του Πανεπιστημίου και τη διοικητική του αυτοδυναμία με την εξασφάλιση των αναγκαίων θέσεων μελών ΔΕΠ. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών διετέλεσε κατ' επανάληψη διευθυντής τομέα, δύο φορές αναπληρωτής πρόεδρος του Τμήματος Νομικής (1987-89, 1991-93) και Κοσμήτωρ της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (1994-2000). Στη διάρκεια της θητείας του ως Κοσμήτορος είχε ως κύριο μέλημα την εξεύρεση των απαραίτητων για τη λειτουργία της Σχολής χώρων, μεταξύ των άλλων για τη στέγαση της βιβλιοθήκης του Τμήματος Νομικής στο Χημείο της οδού Σόλωνος, για την οποία είχε τότε εξασφαλίσει τους αναγκαίους πόρους από το οικείο ευρωπαϊκό πρόγραμμα. Οι προσπάθειές του για την προώθηση της συνεργασίας της Σχολής με αντίστοιχα Τμήματα ή Σχολές ξένων Πανεπιστημίων είχε ορατά και διαρκή αποτελέσματα στο πρόγραμμα ετήσιων ανταλλαγών με τη Νομική Σχολή της Βιέννης (από το 1995). Με την ιδιότητα του Κοσμήτορος διετέλεσε επί εξαετία μέλος της Πανεπιστημιακής Συγκλήτου.

Μετά την εκλογή του ως τακτικού καθηγητή συνέπραξε ως μέλος εισηγητικής επιτροπής σε όλες τις εκλογές μελών ΔΕΠ με γνωστικό αντικείμενο την Ιστορία Δικαίου και το Εκκλησιαστικό Δίκαιο τόσο του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών όσο και άλλων Πανεπιστημίων. Μετέσχε επίσης ως μέλος σε μεγάλο αριθμό συλλογικών οργάνων της Διοικήσεως του Πανεπιστημίου, πειθαρχικών συμβουλίων και ειδικών επιτροπών διαφόρων Υπουργείων (Παιδείας, Πολιτισμού, Βιομηχανίας, Έρευνας και Τεχνολογίας), της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Κρήτης, καθώς και του Διοικητικού Δικαστηρίου Στρατιωτικών Επιτάξεων. Μετέσχε στο παρελθόν και εξακολουθεί να μετέχει της διοικήσεως διαφόρων κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως του «Βοτανικού Κήπου Ιουλίας και Αλεξάνδρου Ν. Διομήδους» του Πανεπιστημίου Αθηνών, ή επιστημονικών εταιρειών στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Παράλληλα προς τα ακαδημαϊκά του καθήκοντα άσκησε ανελλιπώς, με εξαίρεση τα μακρά χρονικά διαστήματα αναστολής (λόγω απουσίας ή ασυμβιβάστου), το λειτούργημα του δικηγόρου στην Αθήνα ενώπιον των διοικητικών κυρίως δικαστηρίων από το 1959 μέχρι το 1995, οπότε υπέβαλε την παραίτησή του εξαιτίας του ασυμβιβάστου, το οποίο συνεπάγονταν τα διοικητικά του καθήκοντα (Κοσμητεία) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Με απόφαση της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου της 18ης Ιανουαρίου 1999 το Πανεπιστήμιο της Βιέννης τον αναγόρευσε Επίτιμο Διδάκτορα. Σε αναγνώριση της προσφοράς του στην έρευνα του Βυζαντινού Δικαίου η Δήμαρχος Αθηναίων του απένειμε στις 23 Σεπτεμβρίου 2005 το Μετάλλιο της Πόλεως των Αθηνών. Η Εκκλησία της Ελλάδος στις 12 Ιανουαρίου 2005 τον τίμησε για τη νομοκανονική προσφορά του με τον Χρυσό Σταυρό του Αποστόλου Παύλου. Φέρει επίσης ανώτατα παράσημα των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων.

Είναι από το 1959 νυμφευμένος με την εγκληματολόγο Αγγλαΐα Λουλά.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

I. Αυτοτελή δημοσιεύματα, μελέτες σε περιοδικά, εισηγήσεις ή ανακοινώσεις σε συνέδρια και συμβολές σε συλλογικούς τόμους

1. Τινά περί του αδικήματος της αιρέσεως, *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικὸ καὶ κανονικὸ δίκαιον* 18 (1963) 20-25.
2. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, Ἀθήναι 1964, η' +170 σελ. Ανατύπωση με βιβλιογραφικὲς προσθήκες: Ἀθήναι 2004.
3. Ἡ ἴδρυσις ναῶν καὶ εὐκτηρίων οἰκῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐλευθερίας τῆς λατρείας, *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικὸ καὶ κανονικὸ δίκαιον* 21 (1966) 49-84 (σε συνεργασία μετὰ τὸν Τάσο Μαρίνο).
4. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευναν τῶν ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων παρεχομένων ἐνόρκων ἐγγυήσεων, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 12 (1965, κυκλ. 1968) 130-168.
5. Ζητήματα προκύπτοντα κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἀρθροῦ 1361 Α.Κ. Το κώλυμα τοῦ γάμου ἐκ τοῦ βαπτίσματος, *Ἐφημερὶς τῶν Ἑλληνικῶν Νομικῶν* 35 (1968) 428-433.
6. Ὁ νέος Κώδιξ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας καὶ τὸ Ἐκκλησιαστικόν Δίκαιον, *Νέον Δίκαιον* 24 (1968) 477-486.
7. Νομοκάνων «πάνυ ωφέλιμον καὶ πλουσιώτατον». Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 8 κώδιξ τῆς Λίνδου, *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικὸ καὶ κανονικὸ δίκαιον* 23 (1968) 38-53, 97-118, 162-176 καὶ 24 (1969) 35-55.
8. Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich, *Βυζαντινά* 1 (1969) 39-57 = *Historia et Ius* I σ. 3-21. Πρὸβλ. «Die Institution der καστροκτισία im byzantinischen Reich», *Institut International des chateaux historiques. Actes. VIII. Réunion Scientifique (Athènes, 25-29.4.1968)* (Ἀθήναι, Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον Ἑλλάδος χ.χ.) 187-189 (δημοσίευση χωρὶς ὑποσημειώσεις).
9. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξύ 565 καὶ 1204*, Ἀθήναι 1969, 145

- σελ. (= *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 13 [1966, κυκλ. 1969]).
10. Die Sonderstellung des Kaisers im früh- und mittelbyzantinischen kirchlichen Prozeß, *Βυζαντινά* 3 (1971) 69-80 = *Historia et Ius* I σ. 23-34.
 11. Αι μεταμοσχεύσεις κατά το εκκλησιαστικόν δίκαιον, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 54 (1971) 498-507.
 12. Η εις περιουσιακάς δίκας νομιμοποίησις των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων, *Νομικόν Βήμα* 20 (1972) 843-849.
 13. Μανουήλ Μαλαξού Νομοκάνων, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 16-17 (1969-1979, κυκλ. 1972) 5-39 (σε συνεργασία με την Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα και τον Μενέλαο Τουρτόγλου).
 14. Το νοταριακόν αρχείον Κεφαλληνίας, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 16-17 (1969-1979, κυκλ. 1972) 41-231 (σε συνεργασία με την Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα και τον Μενέλαο Τουρτόγλου).
 15. Περί του εγκλήματος της πλαστογραφίας εν τω βυζαντινώ δικαίω, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972/1973) (= *Λειμών*. Τιμητική προσφορά τω καθηγητή Νικολάω Β. Τωμαδάκη) 181-200.
 16. Επιλογή, κτήσις και μεταβολή του κυρίου ονόματος, *Νέον Δίκαιον* 29 (1973) 175-183.
 17. *Η οργάνωσις της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1973, 120 σελ.
 18. Ο έλεγχος της γνησιότητος των αποδεικτικών εγγράφων εν τη βυζαντινή δίκη, *ΞΕΝΙΟΝ. Festschrift für Pan. J. Zepos* (Athen-Freiburg/Br.-Köln 1973) 693-716.
 19. Die Synode der Hierarchie als höchstes Verwaltungsorgan der einzelnen Auto-kephalen Orthodoxen Kirchen, *Kanon. Jahrbuch der Gesellschaft für das Recht der Ostkirchen* (Wien) 2 (1974) 192-216 = *Historia et Ius* I σ. 35-61.
 20. Η από της στρατεύσεως απαλλαγή των μοναχών, *Νέον Δίκαιον* 30 (1974) 453-457.
 21. Η άρνησις μεταδόσεως των αχράντων μυστηρίων συνιστά εξύβρισιν; *Ποινικά Χρονικά* 25 (1975) 76-78.
 22. Οι ιδιόκτητοι ναοί και το άρθρον 966 Α.Κ., *Νέον Δίκαιον* 32 (1976) 93-99.
 23. Zum griechischen Novellenindex des Antecessor Iulian, *Fontes Mino-*

- res II*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 3.] (Frankfurt am Main 1977) 1-29 (σε συνεργασία με τους Dieter Simon και Günter Weiss) = *Historia et Ius I* σ. 63-93.
24. Die Collectio Ambrosiana, *Fontes Minores II* (όπως ανωτέρω αριθμ. 23) 30-44 = *Historia et Ius I* σ. 65-111.
25. Eklogadion und Ecloga privata aucta, *Fontes Minores II* (όπως ανωτέρω αριθμ. 23) 45-86 (σε συνεργασία με τον Dieter Simon) = *Historia et Ius I* σ. 113-156.
26. Dreizehn Geschäftsformulare, *Fontes Minores II* (όπως ανωτέρω αριθμ. 23) 262-296 (σε συνεργασία με τον Dieter Simon) = *Historia et Ius I* σ. 157-192.
27. Περί τα οικονομικά του κλήρου της Μ. Εκκλησίας κατά τον Ι' αιώνα. Ανέκδοτον «υπόμνημα» του πατριάρχου Αντωνίου Γ', *Δίπτυχα 1* (1979) 37-52.
28. Τα περί την θρησκευίαν εγκλήματα εις τα νομοθετικά κείμενα των μέσων βυζαντινών χρόνων, *Δίπτυχα 1* (1979) 168-193.
29. Συγκριτικά παρατηρήσεις επί της καταστατικής νομοθεσίας των Ορθοδόξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών περί της Ι. Συνόδου της Ιεραρχίας, *Θεολογία 50* (1979) 31-46.
30. Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1974-1978, *Τόμος τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979*, τ. Α', Αθήναι 1979, σ. 539-564.
31. Appendix Eclogae, *Fontes Minores III*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4.] (Frankfurt am Main 1979) 24-125 (σε συνεργασία με τον Ludwig Burgmann) = *Historia et Ius I* σ. 193-296.
32. Nomos Mosaikos, *Fontes Minores III* (όπως ανωτέρω αριθμ. 31) 126-167 (σε συνεργασία με τον Ludwig Burgmann) = *Historia et Ius I* σ. 297-340.
33. EPA Sinitica, *Fontes Minores III* (όπως ανωτέρω αριθμ. 31) 168-177 (σε συνεργασία με τον Dieter Simon) = *Historia et Ius I* σ. 341-352.
34. Ein Synodalakt des Sisinius zu den bischöflichen Einkünften, *Fontes Minores III* (όπως ανωτέρω αριθμ. 31) 211-220 = *Historia et Ius I* σ. 353-364.
35. Die Epitome des Novellensyntaxma von Athanasios, *Fontes Minores III* (όπως ανωτέρω αριθμ. 31) 280-315 (σε συνεργασία με τον Dieter Simon) = *Historia et Ius I* σ. 365-402.
36. Παρατηρήσεις επί των τυπικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων της ανακηρύξεως του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου εν τη Ορ-

- θοδόξω Εκκλησία, *Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν* (Αθήναι 1980) 335-348. Πρβλ. και την περιληπτική απόδοση του άρθρου, *Χριστιανός* 18 (1979) 3-6.
37. Η έκτασις της κανονικής ευθύνης των κληρικών εκ θανατηφόρων τροχαίων ατυχημάτων, *Απόστολος Τίτος*, περ. Β' τεύχ. 2 (1980) 131-135.
38. Περί τας νομικάς πηγάς του Ματθαίου Βλάσταρη, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 44 (1980) 305-329.
39. Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την έρευναν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από τον *Corpus iuris civilis* μέχρι των Βασιλικών. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6.] Frankfurt am Main 1980, Χ+135 σελ.
40. Οι μικτοί γάμοι κατά τους ιερούς κανόνες, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 62 (1980/1981) 115-127. Πρβλ. και *Απόστολος Βαρνάβας* 43 (1982) 10-17 (συντομευμένη απόδοση).
41. Einige Bemerkungen zu den materiellen und formellen Voraussetzungen der Autokephalie in der Orthodoxen Kirche, *Kanon* (όπως ανωτέρω αριθμ. 19) 5 (1981) 157-164 = *Historia et Ius* I σ. 403-412.
42. *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, τεύχη α'-γ', Αθήνα 1981-1982, 100+223 +200 σελ.
43. Περί της νομικής φύσεως των Ιερών Προσκυνημάτων κατά την ισχύουσαν νομοθεσίαν, *Εκκλησία* 59 (1982) 195-199.
44. *Το εκκλησιαστικό δίκαιο του γάμου*. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις.] Αθήναι 1982, 38 σελ. = Το δίκαιο του θρησκευτικού γάμου μετά το ν. 1250/1982, *Νομικό Βήμα* 30 (1982) 593-604.
45. Η διαμόρφωση του ποινικού δικαίου στη μεταβατική περίοδο μεταξύ Ισαύρων και Μακεδόνων, *Βυζαντιακά* 2 (1982) 85-93.
46. Έγγραφα και πλαστογραφία στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία* 5 (Νοέμβριος 1982) 47-52 (με αγγλ. περίληψη).
47. Διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας εις το ερμηνευτικόν έργον των Αριστηνού, Ζωναρά και Βαλσαμώνος, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981/1982) 201-238 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη).
48. *Οργάνωση των Εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή 1983, 214 σελ. [Την 2^η έκδοση επιμελήθηκε η Βασιλική Λεονταρίτου, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, 223 σελ.]
49. Die Mischehen in den heiligen Kanones, *Kanon* (όπως ανωτέρω α-

- ριθμ. 19) 6 (1983) 92-101.
50. Το συναινετικό διαζύγιο στο Βυζάντιο, *Βυζαντιακά* 3 (1983) 9-21.
51. Περί της σχέσεως εκλογής και χειροτονίας επί επισκόπων, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 65-66 (1983-1984) 73-83 = *Χριστιανός* 23 (1984) 4-15.
52. *Εκκλησιαστική νομοθεσία. Κείμενα και σχόλια*, Αθήνα 1984, 998 σελ (σε συνεργασία με τον Ιωάννη Κονιδάρη).
53. *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*. 2^η έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, 550 σελ.
54. Η ερωτική ζωή των Βυζαντινών μέσα από το ποινικό τους δίκαιο, *Αρχαιολογία* 10 (Φεβρουάριος 1984) 43-48 (με αγγλ. περίληψη).
55. Η νομοκανονική συλλογή του Cod. Cryptof. Ζ γ III, *Χαριστέιον Σεραφείμ Τίκα* (Θεσσαλονίκη 1984) 453-472.
56. Παρατηρήσεις στο άρθρο 15 του Ν. 1351/1983, *Χριστιανός* 23 (1984) 52-58.
57. Η θρησκευτική ελευθερία στα Ιόνια νησιά το 19^ο αιώνα. Οι συνταγματικές διατάξεις, *Το Ιόνιο: Περιβάλλον-Κοινωνία-Πολιτισμός*. Πρακτικά συμποσίου του Κέντρου Μελετών Ιονίου (Αθήνα 15-17 Οκτωβρίου 1984), Αθήνα 1984, σ. 221-231.
58. Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο, *Βυζαντιακά* 4 (1984) 169-189.
59. Η φύση της νομικής προσωπικότητας των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους, *Χριστιανός* 23 (1984) 110-116.
60. Die Besetzung der Ämter im Großskeuophylakeion der Großen Kirche im 12. Jahrhundert. Ein Synodalakt vom 19. November 1145, *Fontes Minores VI*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 11.] (Frankfurt am Main 1984) 87-97 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη) = *Historia et Ius* I σ. 413-425.
61. Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht, *Fontes Minores VI* (όπως ανωτέρω αριθμ. 60) 205-218 = *Historia et Ius* I σ. 427-442.
62. Zum Aufbau des Titels περί διαφόρων αναγνωσμάτων im Novellensyntaxma des Athanasios, *Cupido legum*, hrsg. von Ludwig Burgmann, Marie Theres Fögen und Andreas Schminck (Frankfurt am Main 1985) 235-244 = *Historia et Ius* I σ. 443-454.
63. «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τους αγίους εκκλησιαστικούς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13 (1985) (= *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*) 1191-1200.
64. Έργα και ημέρες ενός δικαστή του 15^{ου} αιώνα ή η τεχνική της λιβελλογραφίας, *Βυζαντιακά* 5 (1985) 57-68.

65. Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. Εισαγωγικό βοήθημα, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, 179 σελ.
66. Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο (Ρέθυμνο 1986) τ. Α' σ. 97-112 = *Historia et Ius* I σ. 455-472.
67. Η μετάβαση από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό δίκαιο, *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers* (Dumbarton Oaks / Georgetown University, Washington, D.C. August 3-8, 1986) 211-235. Σε επαυξημένη μορφή: *Τα Ιστορικά* 3 (1986) 267-281.
68. Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία* 20 (Αύγουστος 1986) 41-44 (με αγγλ. περίληψη).
- 69.. Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μία παρερμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11^{ου} αιώνα, *Μνήμη Ν. Χωραφά - Η. Γάφου - Κ. Γαρδίκια*, τ. Β', Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 283-289.
70. Die Religionsfreiheit in den völkerrechtlichen Verträgen, *Una Sancta* 41 (1986) 57-64 = Die Religionsfreiheit in den internationalen Texten, *Kanon* (όπως ανωτέρω, αριθμ. 19) 8 (1987) 163-172 = *Historia et Ius* I σ. 473-484.
71. Η άμβλωση κατά το δίκαιο της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις.] Αθήναι 1987, 53 σ.
72. Zum Kapitel 45 der russischen Kormčaja Kniga: Ursprung und Wesen des Nomos Mosaikos, *Cyrrillomethodianum* 11 (1987) 1-7 = *Historia et Ius* I σ. 485-493.
73. Η Νεαρά 17 Λέοντος του Σοφού και μία επιτομή της, *Βυζαντιναί Μελέται* 1 (1988) 32-52 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη) = *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 485-501.
74. Kirche und Staat: Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz, *Ostkirchliche Studien* 37 (1988) 291-296 = *Historia et Ius* I σ. 495-502.
75. Ο χωρισμός Εκκλησίας και Πολιτείας στο Σύνταγμα του 1972, *Δίκαιο και Πολιτική* τεύχ. 15 (Θεσσαλονίκη 1988) 53-59.
76. Πρόσωπο και ανθρώπινη οντότητα στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, *Αρχαιολογία* 28 (Σεπτέμβριος 1988) 29-31 (με αγγλ. περίληψη).
77. «Αρχαίο πνεύμα αθάνατο», *Αρχαιολογία* 28 (Σεπτέμβριος 1988) 87-88.
78. Η θρησκευτική εκπαίδευση ως εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας, *Ριζάρειος εκκλησιαστική παιδεία* 4 (1988) 223-234 = (με

- προσθήκες) Η θρησκευτική εκπαίδευση στο πλαίσιο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, *Χαριστήριον. Σύμμεικτα προς τιμήν Γεωργίου Μ. Παπαχατζή* (Αθήνα - Κομοτηνή 1989) 285-301.
79. Von der Hexabiblos zu den Basiliken, *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988) 127-141 = *Historia et Ius* II σ. 1-23. Ολλανδική μετάφραση: Het koninkrijk Griekenland op zoek naar een burgerlijk Wetboek: Van de Hexabiblos naar de Basilika, *Groninger Opmerkingen en mededelingen* 7 (1990) 63-77.
80. Die Kanones des VII. Ökumenischen Konzils und die Kaisergesetzgebung, *Annuaire Historiae Conciliorum* 20 (1988, κυκλ. 1989) 289-306 = *Historia et Ius* II σ. 25-49.
81. Η προβληματική της νομικής γραμματείας την εποχή του Πορφυρογέννητου κατά τη νεώτατη έρευνα, *Ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του. Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση* (Δελφοί, 22-29 Ιουλίου 1987), Αθήνα 1989, σ. 87-102.
82. Ιωάννης Γ' ο από Σχολαστικών και Ιωάννης Μαλάλας, *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, Γενεύη 1989, τ. Ε' σ. 33-39.
83. *Η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικόν αυτής έργον*. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις.] Αθήναι 1989, 67 σελ.
84. Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Αθήνα 1989, σ. 549-572.
85. Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 39 (1989) 29-48 = *Historia et Ius* II σ. 51-77.
86. Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion, *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989) 234-250 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη) = *Historia et Ius* II σ. 79-108.
87. *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 16.] Frankfurt am Main 1989, XXIV, 512 σελ. (σε συνεργασία με τον Dieter Simon).
88. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1879/1880, όπως το είδε ένας Γερμα-

- νός επισκέπτης, *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα 1989) τ. Α' σ. 105-111.
89. Η εκκλησιαστική πολιτική την Οθωνική περίοδο και η διαμόρφωση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989) 1280-1286.
90. Μία νομική βιβλιοθήκη στη Μονεμβασία το 15^ο αιώνα, *Βυζαντινά Μελέται* 2 (1990) 19-34 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη).
91. Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, *Fest und Alltag in Byzanz*, hrsg. von Günter Prinzing / Dieter Simon (München 1990) 37-51 (κεείμενο) και 184-188 (υποσημειώσεις) = *Historia et Ius* II σ. 109-133.
92. Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen, *Subseciva Groningana* 4 (1990) (= *Novella Constitutio*. Studies in Honour of Nicolaas van der Wal) 233-247 = *Historia et Ius* II σ. 135-155.
93. Reflexions théoriques sur un introuvable: «Droit coutumier» et projet de codification dans l'État Néohellénique au début du XIXe s., *Communications grecques présentées au VIe Congrès International des études du Sud-est européen*, Sofia, 30 août - 5 sept. 1989 (Athènes 1990) 365-377 (σε συνεργασία με την Μαρίνα Μαροπούλου) = *Historia et Ius* II σ. 157-174.
94. Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Γ' (Θεσσαλονίκη 1990) 435-447 = (με προσθήκες) *Orthodoxes Forum* 6 (1992) 221-231 = *Historia et Ius* II σ. 175-198.
95. Από την «Εξάβιβλο» στα «Βασιλικά», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 31 (1990) 697-706 = (με βιβλιογραφικές προσθήκες) *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800.
96. Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της, *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτραι 1990) τ. Α' σ. 119-127 = *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 503-513.
97. Η μεταβίβαση λόγω κληρονομικής διαδοχής δικαιωμάτων επί κτητορικού ναού στην Κέρκυρα. Μερικές παρατηρήσεις, *Το Ιόνιο: Οικολογία-Οικονομία-Ρεύματα ιδεών*. Πρακτικά συμποσίου του Κέντρου Μελετών Ιονίου (Ζάκυνθος, 24-27 Οκτωβρίου 1985), Αθήνα 1990, σ. 315-322.
98. Ο Μέγας Φώτιος και οι διατάξεις της «Εισαγωγής». Μερικές παρατηρήσεις ως προς τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, *Εκκλη-*

- σία και Θεολογία 10 (1989-1991) 489-504.
99. Το έμβρυο στο βυζαντινό κανονικό δίκαιο, *Βυζαντιναί Μελέται* 3 (1991) 21-48. Σε γαλλική μετάφραση (από την Marie Héléne Congourdeau): *L'embryon dans le droit canon byzantin, Ethique. La vie en question. L'embryon (II) N° 4 (Printemps 1992) 44-57 = Historia et Ius II σ. 267-290*. Επίσης σε αγγλική απόδοση: *The Embryo in Byzantine Canon Law, Biopolitics. The Bio-Environment*, τ. III (ed. by Agni Vlavianos-Arvanitis), [Athens] 1991, σ. 179-194.
100. *Nomos und Kanon in Byzanz, Kanon* (όπως ανωτέρω αριθμ. 19) 10 (1991) 37-51 = *Historia et Ius II σ. 199-222*.
101. Τα «γυναικεία πάθη» και οι νομοκανονικές πηγές, *Πρακτικά Θ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, Μάιος 1988), Θεσσαλονίκη [1991], σ. 29-46 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη).
102. Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννου Αποκαύκου, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988), έκδ. 1991, σ. 273-290 = *Βυζαντινά* 16 (1991) 43-63.
103. *Der Apostolische Stuhl im früh- und mittelbyzantinischen kanonischen Recht, Il primato del vescovo di Roma nel primo millennio Ricerche et testimonianze*. Atti del Symposium storico-teologico, Roma, 9-13 ottobre 1989 [Pontificio Comitato di Scienze storiche. Atti e documenti, 4.] a cura di Michele Maccarrone (Città del Vaticano 1991) 245-259 = *Historia et Ius II σ. 223-239*.
104. *Le droit ecclésiastique du mariage en Grèce, Archives des Sciences sociales des Religions* 75 (1991) 23-38 = *Historia et Ius II σ. 241-265*.
105. Συστηματική κατάταξη και «ευρετηρίαση» νομικού υλικού στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, *Νόμος* 3 (1991) (= *Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη*, Β' μέρος) 203-223.
106. Ένα λησμονημένο ευρετήριο κανόνων του έκτου (;) αιώνα, *Αναδρομή. Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον Αρχιεπίσκοπον πρ. Αθηνών και πάσης Ελλάδος Κυρόν Ιάκωβον Βαβανάτσον* (Μέγαρα 1991) 432-448.
107. Σκέψεις για τα ποινικά αποδεικτικά μέσα στην Κεφαλονιά του 17^{ου} αιώνα. Μία έκθεση του Προνοητή G. Trivisan (3.10.1613), *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1983), τ. Γ', Αργοστόλι 1991, σ. 303-310.
108. Ράλλης και Ποτλής, *Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αιώνα. Κανονικό δί-*

- καιο, κράτος και κοινωνία. [Εταιρεία βυζαντινών και μεταβυζαντινών μελετών. Διπτύχων παράφυλλα, 3.] (Αθήνα 1991) 17-24.
109. Ιατρική επιστήμη και γιατροί στο ερμηνευτικό έργο των κανονολόγων του 12^{ου} αιώνα, *Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αιώνα* (όπως ανωτέρω, αριθμ. 108) 465-481.
110. Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42 (1992) 55-74. Προβλ. και την προσωρινή (με περιορισμένη τεκμηρίωση) δημοσίευση: *La Peine. Première Partie: Antiquité*. [Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, 55.] (Bruxelles 1991) 185-199 = *Historia et Ius* II σ. 339-364.
111. Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο, *Εκκλησία* 69 (1992) 63-64, 99-100, 127-129, 160-162, 194-195, 239-243 = *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις] Αθήνα 1992, 113 σ.
112. Zölibat und Kirchenvermögen in der früh- und mittelbyzantinischen kanonischen Gesetzgebung, *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, hrsg. von D. Simon [Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 22.] (München 1992) 133-146 = *Historia et Ius* II σ. 291-311.
113. Das Gesetz in der griechischen Patristik, *Das Gesetz in Spätantike und frühem Mittelalter*, 4. Symposion. [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., 3. F., 196.] (Göttingen 1992) 47-62 = *Historia et Ius* II σ. 313-337.
114. Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung, *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992) 95-111 = *Historia et Ius* II σ. 365-386.
- . Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, *Orthodoxes Forum* 6 (1992) 221-231 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 94).
115. Παρατηρήσεις στις ισχύουσες διατάξεις για την κληρονομική διαδοχή των μοναχών, *Αρμενόπουλος* 46 (1992) 689-694 = *Νόμος* 4 (1996) (= *Αφιέρωμα στον Νικόλαο Παπαντωνίου*) 729-741.
116. Δημήτριος ο Χωματιανός κατά Θεοδώρου του Βαλσαμών: Είναι γνήσια τα τέκνα από ιερολογημένη μνηστεία; *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Άρτα 1992, σ. 345-353.

117. Η θέση του νομικού / δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία. [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας, 9.] Αθήνα 1993, 52 σελ.
118. Η θέση των μάγων στη βυζαντινή κοινωνία, *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*. Πρακτικά ημερίδας [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας.] (Αθήνα 1993) 271-295.
119. Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117, *Fontes Minores IX*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt am Main 1993) 137-179 (σε συνεργασία με τον Viktor Tiftixoglu) = *Historia et Ius* II σ. 387-444.
120. Θαύμα - Μαγεία - Έγκλημα. Ένα σημειωτικό τρίγωνο, *Υπεράσπιση* έτ. 1993, σ. 847-856 = *Μνήμη II, Ιω. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη και Χρ. Μπάκα* (Αθήνα 1995) τ. Γ' σ. 1139-1150.
121. *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 247 σελ. (σε συνεργασία με την Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα), 2^η έκδοση: Αθήνα-Κομοτηνή 1997, 358 σ., 3^η έκδοση: Αθήνα-Κομοτηνή 2001, 325 σελ., 4^η έκδοση: Αθήνα 2010, XXIV, 246 σελ.
122. Τύποι ερωτικής «επικοινωνίας» στις βυζαντινές νομικές πηγές, *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990), Αθήνα 1993, σ. 237-273.
123. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Εκκλησία της Ελλάδος, *Δελτίον Διοικήσεως Επιχειρήσεων*, 32 τεύχ. 283 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993) 34-36.
124. «Το παρά κανόνας εισαγόμενον». Η ... σημαντική περιπέτεια ενός όρου, *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού δικαίου*. [Πάντειον Πανεπιστήμιον. Κέντρον Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου, 2.] Αθήνα 1994, σ. 45-60 = (με προσθήκες) Από την παθολογία της νομικής ερμηνευτικής: Η περίπτωση του «κανόνος», *Melanges en l'honneur Pan. D. Dimakis. Droits antiques et société* (Αθήνα 2002) 645-661 (με γερμ. περίληψη).
125. Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου, *Βυζαντιακά* 14 (1994) 81-93.
126. Τα ναυάγια, η νεαρά 64 Λέοντος του Σοφού και το κείμενο των Βασιλικών, *Πειραϊκή νομολογία* 14 (1992, κυκλοφ. 1994) 488-495 = *Vizantijskij Vremennik* 55(80) (1998) 54-60 = *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007), σ. 515-526.
127. Η εξομολογητική φιλολογία στη βυζαντινή περίοδο. Μία επισκόπηση, *Νέα Σιών* 85 (1993, κυκλοφ. 1994) 51-60.

- . Από την «Εξάβιβλο» στα «Βασιλικά», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 95).
128. Παρατηρήσεις στο κληρονομικό δίκαιο του Αγίου Όρους, *Αρμενόπουλος* 48 (1994) 645-649 = *Το Άγιον Όρος χθες-σήμερα-αύριο*. Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1993). [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 84.] (Θεσσαλονίκη 1996) 347-354 (με αγγλική περίληψη).
129. Η κανονιστική αρμοδιότητα των διοικητικών οργάνων της Εκκλησίας. Μία ανασκόπηση, *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* 7/1-2 (1994) 81-92.
130. Der „Andere“ im kanonischen Recht der Ostkirche: Die Mischehen, *Identité et Droit de l'Autre*. [Studies in Comparative Legal History], edited by Laurent Mayali. A Robbins Collection University of California at Berkeley [1994], σ. 89-102 = *Historia et Ius* II σ. 445-461.
131. Rome et Constantinople dans les commentaires des canonistes orientaux du XIIe siècle, *Diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca*. Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi. Rendiconti dell'XI seminario (Campidoglio, 21 aprile 1991) a cura di Maria Pia Baccari (Roma 1994) 125-141 = *Historia et Ius* II σ. 463-482.
- . Θαύμα - Μαγεία - Έγκλημα. Ένα σημειωτικό τρίγωνο, *Μνήμη II, Ιω. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη και Χρ. Μπάκα* (Αθήνα 1995) τ. Γ' σ. 1139-1150 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 120).
132. Περί το «Σύνταγμα» του ιερομονάχου Μακαρίου, *Βυζαντιακά* 15 (1995) 47-56 = *Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού Γεώργιον επί τη πεντηκονταετηρίδι της ιερωσύνης αυτού* (Αθήναι 1996) 269-279.
133. Die Kanones des Trullanum in den Novellen Leons VI. des Weisen, *Δίπτυχα* 6 (1994-1995, κυκλοφ. 1996) (= *Μνήμη Bruno Lavagnini*) 399-410 = *Historia et Ius* II σ. 493-506. Αγγλική μετάφραση: The Canons of the Trullan Council in the Novels of Leo VI. *The Council in Trullo Revisited*, edited by George Nedungatt / Michael Featherstone. [Kanonika, 6] (Roma 1995) 189-198.
134. La paix comme bien légal protégé à Byzance, *Προσφορά στον Ηλία Κρίσπη* (Αθήνα-Κομοτηνή 1995) 603-609 = *Historia et Ius* II σ. 483-492.
135. Οινοποσία και ανθρωποκτονία στο Βυζάντιο, *Βυζαντιναί Μελέται* 6 (1995) 26-35 = *Αντιχάρισμα στη μνήμη του καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, Αθήνα (Πάντειον Πανεπιστήμιον Πολιτι-

- κών Επιστημών) 1994 (κυκλοφ. 1997) τ. Β' σ. 947-954.
136. Κανονικά δικαιώματα επί πατριαρχικών σταυροπηγιακών μονών, *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, Ζ' Επιστημονικό Συμπόσιο (Ι. Μονή Βλατάδων, 18-20 Οκτωβρίου 1993), ΚΗ' Δημήτρια. [Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης. Αυτοτελείς, 17.] (Θεσσαλονίκη 1995) 113-124.
137. Μαγεία και ιατρική στο Βυζάντιο, *Θέματα Μαιευτικής και Γυναικολογίας* 9 (1995) 309-327. Σε επαυξημένη μορφή: *Βυζαντιναί Μελέται* 7 (1996) 20-52.
138. Η προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο, *Νόμος και Φύση* 2 (1995) 349-371 (προδημοσίευση με μονοτονική καταχώριση των παραθεμάτων). Με βιβλιογραφικές προσθήκες και καταχώριση των παραθεμάτων με πολυτονικό σύστημα: Υπήρχε προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο; Σπ. Ν. Τρωιάνου / Κ. Γ. Πιτσάκη, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*. [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο, 12.] (Αθήνα 1998) 11-61.
139. Ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας στην ελληνική νομική φιλολογία κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση, *Ενθύμημα Άλκη Αργυριάδη*, τ. Β' (Αθήνα 1996) 1069-1077.
- . Παρατηρήσεις στις ισχύουσες διατάξεις για την κληρονομική διαδοχή των μοναχών, *Νόμος* 4 (1996) (= *Αφιέρωμα στον Νικόλαο Παπαντωνίου*) 729-741 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 115).
140. *Östkirche und profanes Recht, The Christian East. Its Institutions and its Thought. A Critical Reflection. Papers on the International Scholarly Congress for the 75th Anniversary of the Pontifical Oriental Institute, Rome, 30 May-5 June 1993*, edited by R. F. Taft S.J. [*Orientalia Christiana Analecta*, 251.] (Roma 1996) 465-484 = *Historia et Ius* II σ. 507-531.
141. Η περιπέτεια του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η περίπτωση των τόκων, *Πρακτικά ΙΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (26-28 Μαΐου 1995) (Θεσσαλονίκη 1996) 219-233.
142. *Die Wirkungsgeschichte der Novellen Leons VI. im 14. Jahrhundert, Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger* (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994). [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Denkschriften, 241. Veröffentlichungen der Kommissi-

- on für Byzantinistik, Bd. VIII.] (Wien 1996) 235-244 = *Historia et Ius* II σ. 533-550.
- . Παρατηρήσεις στο κληρονομικό δίκαιο του Αγίου Όρους, *Το Άγιο Όρος χθες-σήμερα-αύριο*. Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1993). [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 84.] (Θεσσαλονίκη 1996) 347-354 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 128).
143. La notion de «citoyen» dans les textes constitutionnels de la Revolution grecque (1821-1828). Problèmes théoriques et pratiques lors de la création d'un État, *Méditerranées*. Revue de l'association Méditerranées 9 (1996) (= La citoyenneté: entre Orient et Occident) 43-51 = *Historia et Ius* II σ. 551-562.
144. Η έρευνα και η εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου από την ελληνική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα, *Ένας νέος κόσμος γεννιέται*. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αιώνα (Αθήνα 1996) 167-189 (κείμενο) και 348-354 (υποσημειώσεις).
145. Ο κώδικας του Στεφάνου Δουσάν και το βυζαντινό δίκαιο, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 3.] (Αθήνα 1996) 248-256 (σε συνεργασία με τον Srđan Šarkić).
146. *Κεφάλαια βυζαντινού ποινικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 109.
147. *Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο*. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου. Σειρά: Διαλέξεις.] Αθήναι 1997, 84 σελ.
148. Die Religionsfreiheit in Griechenland, *Kanon* (όπως ανωτέρω αριθμ. 19) 13 (1996) 58-69 = *Historia et Ius* II σ. 563-578.
149. Περί βισέξτου, *Βυζαντιακά* 17 (1997) 533-543 (σε συνεργασία με την Μαρίνα Μαροπούλου).
- . Οινοποσία και ανθρωποκτονία στο Βυζάντιο, *Αντιχάρισμα στη μνήμη του καθηγητού Ιωάννου Κ. Παπαζαχαρίου*, Αθήνα (Πάντειον Πανεπιστήμιον Πολιτικών Επιστημών) 1994 (κυκλοφ. 1997) τ. Β' σ. 947-954 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 135).
150. Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο, Σπ. Ν. Τρωιάνου (επιμ.), *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν 1997) σ. 13-65.
151. Έρως και νόμος, *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (όπως ανωτέ-

- ρω, αριθμ. 150) σ. 173-201.
- . *Οργάνωση των Εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις*, 2^η έκδοση με επιμέλεια της Βασιλικής Λεονταρίτου, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, 223 σελ. (βλ. ανωτέρω αριθμ. 48).
- . *Ιστορία Δικαίου*, 2^η έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, 358 σελ. (σε συνεργασία με την Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα) (βλ. ανωτέρω αριθμ. 121).
152. Der Teufel im orthodoxen Kirchenrecht, *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1997) 97-111 = *Historia et Ius* II σ. 579-602.
153. Die Novellen Leons VI., στον συλλογικό τόμο Sp. N. Troianos (Hg.), *Analecta Atheniensi ad ius Byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10.] (Athen-Komotini 1997) 131-140 = *Historia et Ius* II σ. 603-619. Αρμενική μετάφραση: *Nacional'naja Akademija Nauk. Istoriko-filologičeskij Žurnal* 1997, No 2 (146) 137-148 (με ρωσική περίληψη).
154. Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe, *Fontes Minores X*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 22.] (Frankfurt am Main 1998) 509-516 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη) = *Historia et Ius* II σ. 621-631.
155. Βυζαντινό δίκαιο, *Το Βυζάντιο Το Βυζάντιο και η Κύπρος*. [Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, 6.] (Λευκωσία 1998) 25-34.
- . Υπήρχε προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο; Σπ. Ν. Τρωιάνου / Κ. Γ. Πιτσάκη, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*. [Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν. Υλικό, φυσικό και πνευματικό περιβάλλον στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο, 12.] (Αθήνα 1998) 11-61 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 138).
156. Ανατολή και Δύση στο κανονικό έργο του Ματθαίου Βλάσταρη, *Βυζαντινά* 19 (1998) 383-394.
- . Τα ναυάγια, η νεαρά 64 Λέοντος του Σοφού και το κείμενο των Βασιλικών, *Vizantijskij Vremennik* 55(80) (1998) 54-60 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 126).
157. Έννοια και περιεχόμενο του Νόμου στους Έλληνες Πατέρες, *Θεολογία* 69 (1998) 660-680 = *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επίσημοι λόγοι τ. 31* [Πρυτανεία Π. Γέμτου] περίοδος 1995/1996, μέρος Α' (Αθήνα 2002) 2323-2341.
158. Και πάλι οι περιπέτειες του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Ο χώρος του δημόσιου δικαίου, *Βυζαντινά* 18 (1999) 55-72.

159. Εκκλησία και Πολιτεία, *Εφημ. «Εστία»* 16 και 25 Φεβρουαρίου 1999.
160. *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, 2^η έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 348 σελ.
161. Καταλογισμός και ελαφρυντικές περιστάσεις στη νομοθεσία Λέοντος του Σοφού: Η Νεαρά 96 κατά των τυμβωρύχων, *Βυζαντιακά* 19 (1999) 185-194 = *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 539-547.
162. Μαγεία και Διάβολος από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 71 (Απρίλιος-Ιούνιος 1999) 31-36 (με αγγλ. περίληψη) (πρόδρομη δημοσίευση). Σε ολοκληρωμένη μορφή: Μαγεία και Διάβολος από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, *Digesta. Μελέτες ιστορίας του δικαίου* 3 (Θερινό εξάμηνο 2000) 1-33.
163. Λέων ΣΤ' ο Σοφός, ο συνετός νομοθέτης, *Ελληνορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός* 1 τεύχ. 2 (1999) 22-27.
164. Die rechtliche Stellung von Kirchen und religiösen Gemeinschaften in Griechenland, *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 46 (1999) 58-63 = *Historia et Ius* II σ. 633-641.
165. La contribution des laïcs à la formation du droit de l'Église, *Kirchenrecht und Ökumene. Festgabe für den Metropoliten von Tyrol und Serention Panteleimon Rodopoulos (= Kanon XV)*, Eichenau 1999, σ. 306-314 = *Historia et Ius* II σ. 645-655 = P. Catalano / P. Siniscalco, *Laicità tra diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca*. [Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi], Studi-VII, 21 aprile 1994 (Roma 2009) 143-150.
166. Le mariage et la „disparitas cultus“ dans les sources juridiques gréco-romaines, *Μνήμη Ι. Κ. Καρακατσάνη* (Αθήνα-Κομοτηνή 1999) 687-701 = *Historia et Ius* II σ. 657-674.
167. Εκδίκηση και σκοπός της ποινής, *Η Εκδίκηση*, επιμ. Θ. Πελεγρίνη (Αθήνα 1999) 253-264.
168. *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα (1833-1852)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 214 σελ. (σε συνεργασία με την Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου).
169. Η έννοια του «πολίτη» στα συνταγματικά κείμενα της ελληνικής επανάστασεως (1821-1828) και στο Σύνταγμα του 1844. Θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα κατά την ίδρυση ενός κράτους, *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση* τ. III (Αθήνα-Κομοτηνή 1999) 283-299.

170. Ποινή και χριστιανική σκέψη, *Χρονικά* 10 (Δεκέμβριος 1999) 9-13.
171. Die Gesetzgebung Leons VI. über die εποχαί und ihre Nachwirkung, *Griechenland und das Meer*. Beiträge eines Symposions in Frankfurt im Dezember 1996. [Peleus Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, 4.] (Mannheim und Möhnesee 1999) 165-169. Σε συμπληρωμένη μορφή: *Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα-Κομοτηνή 2000) 389-397 = *Historia et Ius* II σ. 675-686.
172. Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία, *Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος* τεύχ. 38 (2000) 7-20.
173. Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο, *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Αθήνα, 24-26 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα 2000, σ. 57-61.
174. Die Einweihung und Entweihung der Kirchengebäude nach orthodoxem Kirchenrecht, *Πολύπλευρος νους. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, hrsg. von Cordula Scholz und Georgios Makris. [Byzantinisches Archiv, 19.] (München-Leipzig 2000) 382-394 = *Historia et Ius* II σ. 687-704.
175. Το καθεστώς διοικήσεως των ιερών μονών, *Εκκλησία* 77 (2000) 29-31.
176. Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα, *Βυζαντινά* 21 (2000) (= *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου*) 475-492. Πρβλ. τα πρακτικά του συμποσίου *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (14-20 Δεκεμβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 2002, σ. 231-238 (με γερμ. περίληψη), στο οποίο είχε παρουσιαστεί η αρχική μορφή της μελέτης.
177. Ρωμαϊκό δίκαιο και Βυζαντινό δίκαιο. Νομικά απρόοπτα στο πλαίσιο των «εξελληνισμών», *Αρμενόπουλος, Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 21 (2000) 189-192. Σε γερμανική γλώσσα: *Römisches Recht und byzantinisches Recht. Juristische Kuriosa bei den „Exhellenismoi“*, *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists* (Thessaloniki, 10-13 December 1998), ed. by Ch. Papastathis [Bar Association of Thessaloniki] (Thessaloniki 2001) 15-20 = *Historia et Ius* II σ. 705-713.
178. *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, 119 σελ.

179. Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α' προς τους νεοχειροτονουμένους Αρχιερείς, *Ορθοδοξία και Οικουμένη*. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α' (Αθήνα 2000) 455-468. Αγγλική μετάφραση: Encyclical Epistle of the Patriarch Athanasios I to the newly Consecrated Bishops. *Orthodoxy and Œcumene*. Gratitude volume in Honour of Ecumenical Patriarch Bartholomaios I (Αθήνα 2001) 383-396.
180. Die Kirchenpolitik des griechischen Staates im 19. Jahrhundert, *Verfassungsgeschichte und Staatsrechtslehre. Griechisch-deutsche Wechselwirkungen*, hrsg. von Georg Kassimatis und Michael Stolleis. [Ius commune. Sonderhefte. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 140.] (Frankfurt am Main 2001) 151-168 = *Historia et Ius* II σ. 715-737.
181. Staatskirchenrecht an der Universität Athen im 19. und 20. Jahrhundert, *Verfassungsgeschichte und Staatsrechtslehre* (όπως ανωτέρω αριθμ. 175) 169-179. Σε πολύ διευρυμένη μορφή: Die Entwicklung und der aktuelle Stand des kanonischen Rechts und der Kanonistik in der griechischen Orthodoxie, *Territorialità e personalità nel Diritto canonico ed ecclesiastico. Il Diritto canonico di fronte al terzo millennio*. Atti dell'XI Congresso Internazionale di Diritto Canonico e del XV Congresso Internazionale della Società per il Diritto delle Chiese Orientali, Budapest 2-7 Settembre 2001, έκδοση Péter Erdö / Péter Szabó (Budapest 2002) 53-68. Ανατύπωση: *Folia Canonica* 5 [2002] 19-27 = *Historia et Ius* II σ. 739-758.
182. Δίκαιο Πολιτείας και Εκκλησίας στο Βυζάντιο. Μία ανέκδοτη μαρτυρία από τον 12^ο αιώνα για τη σχέση νόμων και κανόνων, *Δικαιοσύνη και Δίκαιο. Πνευματικό αφιέρωμα στον Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλο* (Αθήνα 2001) 689-710. Αναδημοσίευση με προσθήκες: Νόμοι και Κανόνες. Η αναζωπύρωση κατά τον 12^ο αιώνα της συζητήσεως γύρω από τη σχέση τους, «Ζω δε ουκέτι εγώ, ζη δε εν εμοί Χριστός». *Αφιέρωμα στον Αρχιεπίσκοπο Δημήτριο* (Αθήνα 2002) 891-903.
183. Οι Άγιοι Νοτάριοι, *Συμβολαιογραφική Επιθεώρηση* 22 (2001) 1422-1426.
184. Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων, *Βυζαντινά* 22 (2001) 239-261.
- . *Ιστορία Δικαίου*, 3^η έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, 325 σελ. (σε συνεργασία με την Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα) (βλ. ανωτέρω αριθμ. 121).

185. Κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες της βυζαντινής περιόδου, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 73 (2001-2002) 81-98.
186. Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 36 (2002) 283-297. Πρβλ. Μιχαήλ Ποτλής: Ο δικαστής που θεμελιώσε το ελληνικό εκκλησιαστικό δίκαιο, *Τιμητικός τόμος για τα 150 χρόνια του Αρείου Πάγου*, τ. Δ' (Αθήνα-Κομοτηνή 2007) 429-440 (έτος αποστολής της μελέτης 1987).
187. Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 36 (2002) 357-376.
- . Από την παθολογία της νομικής ερμηνευτικής: Η περίπτωση του «κανόνος», *Melanges en l'honneur Pan. D. Dimakis. Droits antiques et société* (Αθήνα 2002) 645-661 (με γερμ. περίληψη) (βλ. ανωτέρω αριθμ. 124).
- . Έννοια και περιεχόμενο του Νόμου στους Έλληνες Πατέρες, *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επίσημοι λόγοι* τ. 31 [Πρυτανεία Π. Γέμτου] περίοδος 1995/1996, μέρος Α' (Αθήνα 2002) 2323-2341 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 157).
188. Εκκλησιαστικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, LXIII+731 σελ. (σε συνεργασία με τον Γεώργιο Πουλή). 2^η έκδοση: Αθήνα-Κομοτηνή 2003, LXV+798 σελ.
189. Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια, *Δίκη* 33 (2002) 202-229 (προδημοσίευση). Τελικό κείμενο: «Ως αίτιος της αττικής διαλεκτικής». Τιμητικός τόμος του Κώστα Ε. Μπέη (Αθήνα 2003) 4121-4152.
190. Το ποινικό σύστημα του «Επαρχικού βιβλίου», *Ποινικός Λόγος* 2 (2002) 1263-1267 = *Ανοχή και καταστολή*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 10.] (Αθήνα 2002, κυκλοφ. 2003) 277-283.
191. À la recherche d'un Code Civil: la révolution grecque (1821) et le droit romain, *Antichità e rivoluzioni da Roma a Costantinopoli a Mosca. Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi. Rendiconti del XIII Seminario (Campidoglio, 21 aprile 1993)*. Roma (Herder) [1998] 2002, 305-321 = *Historia et Ius* II σ. 907-927.
192. Kanonistische Antworten und Abhandlungen in der Ostkirche (9.-15. Jh.). Eine Übersicht, *Ius canonicum in Oriente et Occidente. Fest-*

- schrift für Carl Gerold Fürst zum 70. Geburtstag. [Adnotationes in Ius canonicum, 25.] Hrsg. von Hartmut Zapp, Andreas Weiß und Stefan Korta (Frankfurt am Main etc. 2003) 403-419 = *Historia et Ius* II σ. 759-782.
193. Η εφαρμογή των νεαρών Λέοντος του Σοφού για τις παράκτιες αλιευτικές κατασκευές στους χρόνους των Παλαιολόγων, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Το Βυζάντιο σήμερα, 4.] επιμέλεια Ν. Μοσχονά (Αθήνα 2003) 181-192.
194. Παρατηρήσεις στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* (στοιχ. Μ κεφ. 9) του Ματθαίου Βλάσταρη, *Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία. Β' Διεθνές Συμπόσιο* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Μακεδονική Βιβλιοθήκη, 95.] (Θεσσαλονίκη 2003) 209-216.
195. Οι γείτονες στο Βυζάντιο, *Δ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Θεσσαλονίκη, 22-24 Σεπτεμβρίου 2002), *Θεσσαλονίκη* 2003, σ. 74-84.
196. Staatskirchenrechtliche Kontextualität der theologischen Fakultäten in Griechenland, *Bulletin ET. Zeitschrift für Theologie in Europa* 14 (2003) 70-78 = A. Loretan (Hg.), *Theologische Fakultäten an europäischen Universitäten. Rechtliche Situation und theologische Perspektiven*. [Theologie Ost-West. Europäische Perspektiven, 1.] (Münster 2004) 163-172 = *Historia et Ius* II σ. 875-889.
197. Αντίσταση: Θεωρία και πράξη, *Αμφισβήτηση της εξουσίας*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Επιστήμης κοινωνία.] (Αθήνα 2003) 93-101.
198. Οι κωδικοποιήσεις στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 37 (2003) 169-194.
199. Ο βυζαντινός άνθρωπος μπροστά στον Νόμο, *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Επιστήμης κοινωνία.] (Αθήνα 2003) 27-56.
200. Το έργο των Τριών Ιεραρχών στον νομικό βίο του Βυζαντίου, *Πλάτων* 53 (2003) 41-61.
201. Der Begriff „herrschende Religion“ in der griechischen Rechtsordnung, *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 50 (2003) (τεύχ. 2-3 = *Festschrift für Richard Potz*) 531-540 = *Historia et Ius* II σ. 891-905.
202. Le célibat épiscopal dans la «civitas augescens», *Roman Law as Formative of Modern Legal Systems. Studies in Honour of Wiesław Litewski* (Kraków 2003) τ. Β', σ. 185-195 = *Historia et Ius* II σ. 829-846.

203. Μορφές θεοκρισίας στο μέσο και ύστερο Βυζάντιο, *Χρονικά* 14 (2003) 2-7. Σε συντομευμένη μορφή (χωρίς υποσημειώσεις): *Αρδην* 51 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2004) 63-65.
204. Το εκκλησιαστικό ζήτημα. Η νομική πλευρά του ζητήματος, *Αρδην* 45 (15 Ιανουαρίου 2004) 28-29.
205. «...τῆς ἐκ τῶν τοιούτων σπερμάτων μετέχειν αἰσχύνης». *Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου* (Αθήνα-Κομοτηνή 2004) 1043-1059
206. Η γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη; *Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Επιστήμης κοινωνία.] (Αθήνα 2004) 155-187.
207. *Latinitas Graeca. Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα*, επιμέλεια Χρ. Αγγελίδη. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 13.] (Αθήνα 2004) 167-176.
208. Ο νέος Νόμος 3232/2004 και η αφυπηρέτηση των Εφημερίων, *Εκκλησία* 81 (2004) 273-274.
209. Η ενοριακή εισφορά αρχή και τέλος *Εκκλησία* 81 (2004) 455-456.
210. Η τέλεση του Γάμου εξ επόψεως πολιτειακού δικαίου, *Ο Γάμος στην Ορθόδοξη Εκκλησία*. Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου. [Ειδική Συνοδική Επιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως. Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 9] (Αθήναι, Έκδοσις Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2004) 67-84.
211. Auf der Suche nach einem Zivilgesetzbuch. Das Abenteuer des Zivilrechts im Griechenland des 19. Jahrhunderts, *Festschrift Rudolf Welsch zum 65. Geburtstag* (Wien 2004) 1095-1109.
212. Η μορφολογία των ερωτικών σχέσεων στα χρόνια του Χριστιανισμού, 1^ο Διεθνές Συμπόσιο Δελφών «Ο έρωτας στην Αρχαία Ελλάδα». *Πρακτικά Συμποσίου* (Αθήνα 2004) 85-92.
213. Η ομοφυλοφιλία στη Ρώμη και στο πρώιμο Βυζάντιο, *αυτόθι* σ. 160-165.
214. L'attitude de la science et de la pratique juridique envers le droit byzantin dans la Grèce du XIXe siècle. *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 10 (2003: Le Droit romano-byzantin dans le Sud-Est européen) 147-171.
215. Akribeia und Oikonomia in den heiligen Kanones, *Ius ecclesiarum vehiculum caritatis*. Atti del simposio internazionale per in decennale

- dell'entrata in vigore del Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium (Città del Vaticano, 19-23 novembre 2001) (Libreria editrice Vaticana 2004) 187-198 = *Historia et Ius* II σ. 783-799. Πρβλ. και Der Begriff der Oikonomia im byzantinischen Recht (unter Berücksichtigung der gegenwärtigen griechischen Kanonistik, *XVII Ežegodnaja Bogoslovskaja Konferenčija Pranoslavnogo Svjato-Tichonobskogo Universiteta*, τ. I (Moskva 2007) 139-146 (με ρωσική περίληψη).
216. Das Gottesurteil im Prozeßrecht der byzantinischen Kirche, *Historia et Ius* II σ. 801-827 = Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, hrsg. von Lars M. Hoffman unter Mitarbeit von Anuscha Monchizadeh. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 7.] (Wiesbaden, [Harrassowitz] 2005) 469-490.
217. Rechtsunterricht und Honorar der Professoren in byzantinischer Zeit, *Bulletino dell'Istituto di Diritto romano "Vittorio Scialoja"*, 3 serie, 40-41 (1999, κυκλοφ. 2005) 41-59 = *Antike Recht Geschichte. Synposion zu Ehren von Peter E. Pieler*, hrsg. von Nikolaus Benke / Franz-Stefan Meissel (Frankfurt am Main, Peter Lang 2009) 157-176 = *Historia et Ius* τ. II σ. 847-873.
218. Saints Notarii : Status and Iconography (σε συνεργασία με την Ελένη Γκίνη-Τσοφοπούλου και την Μαρίνα Παπαδημητρίου), *Historia et Ius* τ. II σ. 931-936.
219. Τα ζώα στο βυζαντινό δίκαιο, κοσμικό και κανονικό, *Εκκλησιαστικός Φάρος* 75 (2004) 77-90. Σε συντομότερη διατύπωση: *Η προστασία των ζώων και το Δίκαιο*. [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Νομικής] (Αθήνα-Κομοτηνή 2004) 15-27.
220. Κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες της βυζαντινής περιόδου, *αυτόθι* σ. 91-92. Πρβλ. ανωτέρω αριθ. 185.
221. La situation juridique de la «religion dominante» en Grèce, *L'année canonique* 45 (2003, κυκλ. 2004) IIème partie: Les Cultes et l'État en Grèce. Les identités religieuses dans la République hellénique. Quatrième colloque sur la notion d' «Églises nationales» (Thessalonique, 9-10 novembre 2002) 127-132.
222. Εκκλησία και κλινικές μελέτες φαρμάκων, *Εκκλησία* 81 (2004) 900-901.
223. *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*. Προλεγόμενα, απόδοση στη νεοελληνική και σημειώσεις, Αθήνα 2005, 207 σελ.

224. Ταυτοπάθεια, *spiegelnde Strafen und Nasenabschneiden, Summa*. Dieter Simon zum 70. Geburtstag, hrsg. von R. M. Kiesow / R. Ogorrek / Sp. Simitis. [Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 193.] (Frankfurt a. M. 2005) 569-578.
225. Die Position der Kirche Griechenlands in der Frauenfrage, *Frauenrollen und Frauenrechte in der Europäischen Orthodoxie* (= Kanon XVII), hg. von Eva Synek Egling 2005) 80-94.
226. Το νομικό καθεστώς της Ιεράς Μονής Βλατάδων, *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, Θ' Επιστημονικό Συμπόσιο (I. Μονή Βλατάδων, 12-14 Οκτωβρίου 1995), Λ' Δημήτρια. Πρακτικά (Θεσσαλονίκη 2005) 109-118.
227. Christianity and the Dispute of Authority in Byzantium Public Law, *Civilisations and Public Law*. [European Public Law Series, 79.] Ed. by Ev. Venizelos / Ant. Pantelis (London 2005) 403-409.
228. Περί Εναντιοφανούς και «εναντιοφανειών», *Βυζαντιακά* 24 (2004, κυκλ. 2005) 17-20.
229. Επιδόσεις υψηλής ασχετοσύνης, *Βυζαντιακά* 24 (2004, κυκλ. 2005) 21-27.
230. Δικαϊκοί θεσμοί. *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα (εκδόσεις Δομή) 2005, τ. Ε' σ. 628-649 (σ. 657 βιβλ.), τ. ΣΤ' σ. 600-619 (σ. 628 βιβλ.), τ. Ζ' σ. 672-685 (σ. 692 βιβλ.). 2^η έκδοση, Αθήνα 2006, τ. Θ', σ. 140-175, 290-333, 460-483 (σ. 571-573, 575 βιβλ.).
231. Μάσκες και μεταμφίεση στον κόσμο του Βυζαντίου, *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 13 (2005-2006) 183-192.
232. Αρχαία Μνημεία στην Εκκλησία της Ελλάδος, *Εκκλησία* 83 (2006) 30-34.
233. Η ποινική προστασία των αρχαίων μνημείων της Εκκλησίας της Ελλάδος (σε συνεργασία με την Μαρίνα Παπαδημητρίου), *Εκκλησία* 83 (2006) 356-360.
234. Η προστασία των αρχαίων μνημείων της Εκκλησίας της Ελλάδος με βάση τους νόμους περί αρχαιοτήτων και περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας (σε συνεργασία με την Μαρίνα Παπαδημητρίου), *Εκκλησία* 83 (2006) 462-466.
235. Η λειτουργία του επιλόγου στις ιουστινιάνειες Νεαρές, *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη*, τ. Β' (Αθήνα-Κομοτηνή 2006) 2605-2631.
236. Η εκκλησιαστική πολιτική του ελληνικού κράτους κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. [Εκκλησιαστικόν Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου Σειρά:

- Διαλέξεις.] Αθήνα 2006, 48 σελ.
237. Η προστασία των μνημείων θρησκευτικού χαρακτήρα.. Με βάση τον Ν. 3028/2002 (σε συνεργασία με την Μαρίνα Παπαδημητρίου), *Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου* 6 (2006) 584-591.
238. Το διαζύγιο λόγω ψυχικής νόσου στο βυζαντινό δίκαιο, *Τιμητικός τόμος Καθηγητού-Ακαδημαϊκού Σπύρου Σκαρπαλέζου* (Αθήνα 2006) 269-274.
239. Η γένεση της Νεαρής 92 Λέοντος του Σοφού, *Αντίδωρον τῷ Μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσοστόμῳ Θέμελλῃ* (Καλαμάτα 2006) τ. Α' σ. 227-234).
- . La paix comme un bien légal protégé en droit romain oriental, *Concezioni della pace* (Seminario 21 aprile 1988) [Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi. Studi-VI] (Roma [2006]) 161-166 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 134).
240. Οφθαλμόν αντί οφθαλμού; *Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη II* (Θεσσαλονίκη 2007) 1298-1306.
241. Richard Potz / Eva Synek, unter Mitarbeit von Spyros Troianos, *Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung*, Freistadt, Verlag Plöchl 2007, 398 S. [ISBN 978-3-901407-93-2].
- . *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*. Προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήριο και επίμετρο, Αθήνα 2007, 594 σελ. (βλ. ανωτέρω αριθμ. 223).
- . Λέων ΣΤ' ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 415-425 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 163).
- . Η ισχύς των Νεαρών του Λέοντος ΣΤ' κατά τον 14^ο αιώνα, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ.427-443 (βλ. αριθμ. 142).
- . Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' και οι πηγές τους, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 445-467 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 92).
- . Οι κανόνες της συνόδου «εν Τρούλλω» (Πενθέκτης) στις Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 469-483 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 133).
- . Παρατηρήσεις στη Νεαρά 92 του Λέοντος ΣΤ', *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 527-537 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 238 και 239).
- . Οι Νεαρές Λέοντος του Σοφού περί των «εποχών» και η επιβίωσή τους μετά τον 10^ο αιώνα, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) 549-563 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 171).

- . Το διαζύγιο λόγω ψυχικής νόσου στο βυζαντινό δίκαιο. Οι Νεαρές 111 και 112 Λέοντος του Σοφού. *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού* (2007) σ. 565-577 (βλ. ανωτέρω αριθμ. 237).
242. Το δίκαιο στα χρόνια της Δ' Σταυροφορίας. Δυτικές επιδράσεις, *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*. [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Το Βυζάντιο σήμερα, 5.] Αθήνα 2008, σ. 287-298.
243. Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και το μέσο Βυζάντιο, *Κατευόδιον. In memoriam Nikos Oikonomides*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 15.] hrsg. von Spyros N. Troianos (Athen 2008) 191-212.
244. Τα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 1 (2008) 769-781.
245. Die Gesetzgebung in religiösen Angelegenheiten in Griechenland. Aktuelle Fragen und Entwicklungen, *Die Kirchen in Europa* (= Kanon XX, Egling 2008) 1-6.
246. Reliquien, heilige Sachen und Pfandrecht, *Δίκαιο και Ιστορία. Μελέτες Ιστορίας του Δικαίου*, επιμ. Μαρία Γιούνη (Αθήνα-Κομοτηνή 2008) 153-167.
247. Κυνήγι της τύχης και μασκαράτες στον κόσμο του Βυζαντίου, *Λαογραφία* 41 (2007-2009) 411-431.
248. Ο Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος ως ιστορικός του δικαίου, *Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Ο ανακαινιστής της σύγχρονης ελληνικής νομικής επιστήμης*. [Προσωπογραφίες νομοδιδασκάλων, 1.] επιμέλεια Π. Δ. Τσούκας (Αθήνα-Κομοτηνή 2008) 27-35 = *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Επίσημοι λόγοι*, τ. 35, μέρος Α' (19.09.06-30.04.07), Αθήνα 2011, σ. 573-579.
249. *Θρησκευτική νομοθεσία. Ειδική νομοθεσία-Βιβλιογραφία-Νομολογία*, Αθήνα (Νομική Βιβλιοθήκη) 2009, 2036 σελ. Σε συνεργασία με Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου. Σε επιτομή: *Βασική θρησκευτική νομοθεσία και νομολογία*, Αθήνα (Νομική Βιβλιοθήκη) 2009, 355 σελ. Σε συνεργασία με Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου.
250. Δικαϊκά προβλήματα του Ανατολικού Ιλλυρικού στις ιουστινιάνειες Νεαρές, *Αντίδωρο στον Ομότιμο Καθηγητή Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου κ. Παντελεήμονα Ροδόπουλο* (= Επιστη-

- μονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνική Θεολογίας, τ. 13) (Θεσσαλονίκη 2008) 161-169.
251. Από τα νέα ευρήματα στην Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά: Ο μικρογράμματος περγαμηνός κώδικας υπ' αριθμόν 153, *Φιόρα Τιμής. Χαριστήριο τόμος για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό* (Ζάκυνθος 2009) 985-992.
252. Τα αρχαία μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα και η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρατηρήσεις στον Ν. 3028/2002 (σε συνεργασία με τη Μαρίνα Γ. Παπαδημητρίου), *Πορεία. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Διονύση Α. Ζήβα*, Αθήνα (Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Σχολή Αρχιτεκτόνων) 2007 (κυκλοφ. 2009) 569-579 = (με προσθήκες) *Αρχαιογνωσία* 15 (2007- 2009 [2010]) 231-252.
253. Καπηλεία και εγκληματικότητα στον κόσμο του Βυζαντίου, *Τιμητικός τόμος Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη* (Αθήνα-Κομοτηνή 2010) 1285-1300.
254. Η έννοια της φιλανθρωπίας στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα, *Τιμητικός τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου* (Αθήνα-Κομοτηνή 2010) 2779-2802 = (με πολλές προσθήκες) Η έννοια της φιλανθρωπίας στους ιουστινιάνειους και μεταϊουστινιάνειους νόμους, *Βυζαντινά* 29 (2009 [2010]) 13-43.
- . *Ιστορία Δικαίου*, 4^η έκδοση, Αθήνα 2010, XXIV, 246 σελ. (σε συνεργασία με την Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα) (βλ. ανωτέρω αριθμ. 121).
255. Τα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Χριστόδουλος. Αφιερωματικός Τόμος* (Αθήνα 2010) 1093-1119.
256. Die neue Ausgabe der Novellen Leons VI. *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis. Aspekte der Textüberlieferung, Paläographie und Diplomatik*. Akten des internationalen Symposiums Wien, 5.-7.11.2007, hrsg. von Chr. Gastgeber (Wien 2010) 183-187.
257. Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο, *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας 2011) 625-639.
258. Διαφθορά και Δίκαιο στο Βυζάντιο, *Πνεύματος δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω* (Θεσσαλονίκη 2010 [2011]) 453-475.
259. Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο βυζαντινό δίκαιο (σε συνεργασία με τον Αλέξανδρο Λιαρμακόπουλο). *Ζώα*

- και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7^{ος}-12^{ος} αι.), επιμέλεια Η. Αναγνωστάκης / Τ. Κόλιας / Ευτ. Παπαδοπούλου [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια, 21.] (Αθήνα 2011) 435-452.
260. Αλληλουχία συμμόρφωσης στην παράδοση και ανανέωσης στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα, *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κομοτηνή, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007)*, (Κομοτηνή 2011) 53-76. Σε διευρυμένη μορφή: Η αλληλουχία συμμόρφωσης στην παράδοση και ανανέωσης στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα από τον Ιουστινιανό μέχρι και τους Μακεδόνες, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 43 (2011) 63-91.
261. Νομικά χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Σινά, *Τιμή Γεωργίου Κασσιμάτη* (Αθήνα-Κομοτηνή 2011) 633-639.
262. Christian and Jews in Byzantium: A Love-Hate Relationship, *Jews in Byzantium. Dialectics of Minority and Majority Cultures*. [Jerusalem Studies in Religion and Culture, 14.] Edited by R. Bonfil / O. Irshai / G. G. Stroumsa / R. Talgam (Leiden-Boston 2012) 133-148.
263. Byzantine Canon Law to 1100, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. [History of Medieval Canon Law.] Edited by W. Hartmann / K. Pennington (Washington, D.C., The Catholic University of America Press 2012) 115-169.
264. Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries. *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, ό.π. σ. 170-214.
265. Η Νεαρά 42 του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, *Ανοιχτοσύνη. Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια* (Θεσσαλονίκη 2012) 267-277.
266. Der lange Weg zu einer neuen Rechtsordnung, στην Foteini Kolo-
vου (Hrsg.), *Byzanzrezeption in Europa. Spurensuche über das Mittelalter und die Renaissance bis in die Gegenwart*. [Byzantinisches Archiv, 24.] (Berlin/Boston 2012) 273-295.
267. Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 44 (2012-2013) 129-172.
268. Ψηφίδες Ιστορίας Δικαίου απώτερης και νεώτερης, Αθήνα 2013, 360 σελ.

II. Γνωμοδοτήσεις

1. *Ποινικά Χρονικά* 22 (1972) 248-249. (Προϋποθέσεις της τέλεσης του εγκλήματος της διακεκριμένης κλοπής).
2. *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 39 (1972) 440-442. (Το επιτρεπτό της υιοθεσίας από γονείς μοναχού).
3. *Νέον Δίκαιον* 30 (1974) 356-360. (Η εκποίηση εκκλησιαστικών πραγμάτων κατά τον Codex Iuris Canonici).
4. *Νομικόν Βήμα* 23 (1975) 1138-1139. (Σύσταση σωματείου από μοναχούς της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας).
5. *Αρμενόπουλος* 29 (1975) 827-831. (Ερμηνεία διατάξεων του Καταστατικού του Ταμείου Ασφαλίσεως Κληρικών Ελλάδος).
6. *Νομικόν Βήμα* 27 (1979) 5-8. (Επί της απαλλοτρίωσης αγροτικών εκτάσεων αγιορειτικών μονών δυνάμει του Ν. 5377/1932).
7. *Νέα Σιών* 71 (1979) 123-128 = *Νομικόν Βήμα* 28 (1980) 453-456. (Επί της κληρονομικής διαδοχής μελών της Αγιοταφίτικης Αδελφότητας).
8. *Νομικό Βήμα* 31 (1983) 485-487. (Η νομική υπόσταση της Λατινικής Αρχιεπισκοπής των εν Αθήναις Καθολικών).
9. *Χριστιανός* 24 (1985) 52-56. (Μετόχια Ι. Μονών Αγίου Όρους εκτός αυτού κείμενα).
10. *Αρμενόπουλος* 39 (1985) 453-459. (Περί του δικαίου που διέπει τη διοίκηση των κοινοτήτων των Γνησίων Ορθοδόξων Χριστιανών).
11. *Χριστιανός* 24 (1985) 159-166. (Περί των διαδικαστικών προϋποθέσεων της εκποίησης περιουσίας των αγιορειτικών μονών).
12. *Νομικό Βήμα* 34 (1986) 1557-1560. (Περί της νομικής θέσης γυναικείων μετοχίων αγιορειτικών μονών).
13. *Το καθεστώς του Αγίου Όρους*. Έκδοση Ιεράς Κοινότητας Αγίου Όρους Άθω (Άγιον Όρος 1996) 58-63. (Προϋποθέσεις και διαδικασία της εγκαταβίωσης αλλοδαπών στο Άγιον Όρος).
14. Περί την αποκοπή της «αδελφότητας» της Ι. Μονής Εσφιγμένου από το σώμα των Ι. Μονών του Αγίου Όρους. Γνωμοδοτική μελέτη, *Επιστημονική επετηρίς «Αρμενόπουλος»* 25 (Θεσσαλονίκη 2004) 101-163 (σε συνεργασία με τους Χ. Παπαστάθη και Δ. Καραγιαννακίδη).

III. Σχόλια επί δικαστικών αποφάσεων ή επισήμων γνωμοδοτήσεων

1. Επί της 721/1969 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.), *Αρχείον εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου* 24/3 (1969) 25-27 (σε συνεργασία με τον Τάσο Μαρίνο).
2. Επί της 21/1970 γνωμοδοτήσεως της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, *Ποινικά Χρονικά* 20 (1970) 546-548.
3. Επί των 995 και 996/1970 αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.), *Νέον Δίκαιον* 26 (1970) 120 (σε συνεργασία με τον Τάσο Μαρίνο).
4. Επί του 1/1970 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Ηρακλείου, *Ποινικά Χρονικά* 20 (1970) 298-299.
5. Επί του 3/1970 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αργινίου, *Ποινικά Χρονικά* 20 (1970) 379-380.
6. Επί της 257/1970 αποφάσεως της Επιτροπής Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Νομικόν Βήμα* 19 (1971) 87-88.
7. Επί της 390/1971 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.), *Νομικόν Βήμα* 19 (1971) 394-395.
8. Επί του 95/1971 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Ηρακλείου, *Ποινικά Χρονικά* 21 (1971) 455-500.
9. Επί της 39/1971 αποφάσεως της Επιτροπής Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Νέον Δίκαιον* 27 (1971) 323-324.
10. Επί της 34/1971 αποφάσεως του Εφετείου Λαρίσης, *Ποινικά Χρονικά* 22 (1972) 398-399.
11. Επί της 2800/1972 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.), *Νομικόν Βήμα* 21 (1973) 109-110.
12. Επί της 1548/1974 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.) και της 598/1974 αποφάσεως του Αρείου Πάγου (Τμ. Β'), *Νομικόν Βήμα* 23 (1975) 236-238.
13. Επί της 1476/1975 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολομ.), *Το Σύνταγμα* 1 (1975) 890-892.
14. Επί του 186/1976 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Πειραιώς, *Ποινικά Χρονικά* 26 (1976) 342-343.
15. Επί του 54/1976 βουλεύματος του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Πειραιώς, *Ποινικά Χρονικά* 26 (1976) 679-681
16. Επί της 5911/1979 αποφάσεως του Εφετείου Αθηνών, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 22 (1981) 333-336..

17. Επὶ τῆς 4823/1981 ἀποφάσεως τοῦ Εφετείου Ἀθηνῶν, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 23 (1982) 64-65.
18. Επὶ τῆς 107/1981 ἀποφάσεως τοῦ Μονομελοῦς Πρωτοδικείου Ζακύνθου, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 23 (1982) 160-161.
19. Επὶ τῆς 125/1977 ἀποφάσεως τοῦ Πολυμελοῦς Πρωτοδικείου Τρικάλων, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 23 (1982) 342-343.
20. Επὶ τῆς 7112/1981 ἀποφάσεως τοῦ Εφετείου Ἀθηνῶν, *Νομικὸ Βῆμα* 30 (1982) 1500-1501.
21. Επὶ τῆς 1161/1983 ἀποφάσεως τοῦ Εφετείου Θεσσαλονίκης, *Χριστιανός* 23 (1984) 35-38.
22. Επὶ τῆς 2714/1984 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας, *Χριστιανός* 23 (1984) 130-133.
23. Επὶ τῆς 1576/28.4.1986 γνωμοδοτήσεως τῆς Εισαγγελίας τοῦ Ἀρείου Πάγου, *Χριστιανός* 25 (1986) 58-60 = *Ποινικὰ Χρονικὰ* 36 (1986) 856-858.
24. Επὶ τοῦ 206/1986 βουλευμάτος τοῦ Συμβουλίου Εφετῶν Πειραιῶς, *Χριστιανός* 25 (1986) 78-80 = *Ελληνική Δικαιοσύνη* 27 (1986) 1253-1255.
25. Επὶ τῆς 1235/1986 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου Εφετῶν Πειραιῶς, *Χριστιανός* 25 (1986) 184-186 = *Ελληνική Δικαιοσύνη* 28 (1987) 507-508.
26. Επὶ τῆς 825/1988 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας (Ὁλομ.), *Ελληνική Δικαιοσύνη* 29 (1988) 783-785.
27. Επὶ τῆς 1534/1992 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας, *Υπεράσπιση* ἔτ. 1993 σ. 311-312.
28. Επὶ τῆς 3356/1995 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας, *Νομικὸ Βῆμα* 43 (1995) 929-931.
29. Επὶ τῆς 3767/2002 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας (Τμ. Γ'), *Εκκλησία* 80 (2003) 364-367.
30. Επὶ τῆς 64/2003 Γνωμοδοτήσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας (Τμ. Ε'), *Εκκλησία* 80 (2003) 442-446.
31. Επὶ τῆς 1214/2003 ἀποφάσεως τοῦ Μονομελοῦς Πρωτοδικείου Βόλου (ασφ. μέτρα), *Εκκλησία* 80 (2003) 545-546.
32. Επὶ τῆς 1411/2003 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας (Τμ. Δ'), *Εκκλησία* 80 (2003) 631-633.
33. Επὶ τῆς 1665/2002 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας (Τμ. Γ'), *Εκκλησία* 80 (2003) 717-718.
34. Επὶ τῆς 3120/2002 ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Επικρατείας

- (Τμ. Γ'), *Εκκλησία* 81 (2004) 138-139.
35. Επί της 845/2003 αποφάσεως του Εφετείου Λαρίσης, *Εκκλησία* 81 (2004) 271-272.
36. Πνευματική λύση του γάμου και αναφύμενα προβλήματα. Σχολιασμός της Γνωμοδοτήσεως 4/2003 της Εισαγγελίας Πρωτοδικών Πειραιώς, *Εκκλησία* 82 (2005) 43-44.
37. Επί της 1123/2005 αποφάσεως του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Γ'), *Εκκλησία* 82 (2005) 827.
38. Επί της 410/2008 αποφάσεως της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 1/3 (Μάρτιος 2008) 288-299 +299-300.
39. Επί της 462/2008 αποφάσεως του Γ' Τμήματος του Αρείου Πάγου, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 1/8-9 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2008) 991-4 (απόφαση) + 994-6 (παρατηρήσεις).
40. Επί της 3407/2008 αποφάσεως του Γ' Τμήματος (επταμ.) του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου* 2 (2009) 587-589 (απόφαση) + 589-590 (παρατηρήσεις). Αναγκαστική μετάθεση τακτικού εφημερίου.

IV. Λεξικογραφικά λήμματα

1. «Πολιτεία και Εκκλησία», «Πατριαρχεία-Μητροπόλεις-Επισκοπές-Ενορίες», «Οι Μονές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ' (1978) 274-277.
2. «Βαλσαμών Θεόδωρος», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Β' (1984) 165-166.
3. «Βλάσταρης Ματθαίος», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Β' (1984) 314-315 (σε συνεργασία με τον Παντελή Β. Πάσχο).
4. «Γκίνης Δημήτριος», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Γ' (1985) 109-110.
5. «Ζωναράς Ιωάννης», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Δ' (1985) 31 (σε συνεργασία με τον Ηλία Αναγνωστάκη).
6. «Θεόδωρος ο Σχολαστικός ή Ερμοπολίτης», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Δ' (1985) 65.
7. «Ιωάννης Γ' ο Σχολαστικός», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Δ' (1985) 161-162.
8. «Ποτλής Μιχαήλ», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Η' (1988) 345.

9. «Ράλλης Κωνσταντίνος», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Θ'/1 (1988) 26-27.
10. «Τσαχαρία φον Λίνγκενταλ (Zachariä von Lingenthal) Καρλ Έντουαρντ», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Θ'/2 (1989) 207-208.
11. «Χωματιανός Δημήτριος», *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό*, τ. Θ'/2 (1989) 484.
12. «Homosexualität (Byzantinisches Reich)», *Lexikon des Mittelalters V* (1991) 114-115.
13. «Johannes III. Scholastikos», *Lexikon des Mittelalters V* (1991) 548-549.
14. «Johannes VIII. Xiphilinos», *Lexikon des Mittelalters V* (1991) 550.
15. «Moichianischer Streit», *Lexikon des Mittelalters VI* (1993) 719.
16. «Nomophylax», *Lexikon des Mittelalters VI* (1993) 1230.
17. «Periodeuten», *Lexikon des Mittelalters VI* (1993) 1891.
18. «Byzantinisches Recht», *Lexikon für Theologie und Kirche II* (31994) 868.
19. «Sakrileg», *Lexikon des Mittelalters VII* (1995) 1276.
20. «Sardika, Synode von», *Lexikon des Mittelalters VII* (1995) 1377.
21. «Epanagoge», *Lexikon für Theologie und Kirche III* (31995) 701-702.
22. «Stauropegialklöster», *Lexikon des Mittelalters VIII* (1997) 80.
23. «Synodos Endemusa», *Lexikon des Mittelalters VIII* (1997) 378.
24. «Kanon (VI. Orthodoxes Recht)», *Religion in Geschichte und Gegenwart IV* (42001) 771.
- 25-51. Τα λήμματα «Διαθήκη», «Εισαγωγή», «Εκκλησιαστική δικαιοσύνη», «Εκκλησιαστική δικονομία (Ιστορική εξέλιξη)», «Εκλογή», «Το έμβρυο (Κανονικό δίκαιο)», «Επισκοπικά δικαστήρια», «Επιτομή κανόνων του Αρμενοπούλου», «Επίτροπος (στην Ιερά Σύνοδο)», «Εσφιγμένου μονή (Η ανασυγκρότηση της μονής κατά τον 21^ο αιώνα)», «Ησυχαστήρια», «Θρησκευτική ελευθερία», «Κανονικές αποκρίσεις», «Κανονικές πραγματείες», «Νομοκάνονας του Μανουήλ Μαλαξού», «Νομοκάνονας των 14 τίτλων», «Νομοκάνονας των 50 τίτλων», «Νομοκάνονες», «Νομοκάνονον 'πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον'», «Νομολογία εκκλησιαστική», «Νομοφύλαξ», «Συναγωγή κανόνων του Ιωάννου Σχολαστικού», «Σύνοψη του Αρσενίου», «Σύνοψις κανόνων», «Σύνταγμα κανόνων», «Σύνταγμα κατά στοιχείον», «Σύνταγμα του Μακαρίου» στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* (2012).

V. Βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις

1. N. G. Svoronos, *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices*. [Bibliothèque byzantine. Études, 4.], Paris 1964, *Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965) 407-409 = *Historia et Ius* II σ. 937-941.
2. Μητροπολίτου Κίτρους Βαρνάβα Τζωρτζάτου, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως των Ορθοδόξων Πατριαρχείων*, Αθήναι 1972, *Νομικόν Βήμα* 20 (1972) 707-708.
3. Μητροπολίτου Κίτρους Βαρνάβα Τζωρτζάτου, *Η δικονομία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ρουμανίας μετά ιστορικής ανασκοπήσεως*, Αθήναι 1973, *Αρμενόπουλος* 8 (1974) 157-161.
4. Μητροπολίτου Κίτρους Βαρνάβα Τζωρτζάτου, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1967, *Νομικόν Βήμα* 27 (1979) 138.
5. Χαράλ. Παπαστάθη, *Περί την διοικητικήν οργάνωσιν της Εκκλησίας της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 1981, *Αρμενόπουλος* 36 (1982) 605-606.
6. *Rechtshistorisches Journal* 1 (Frankfurt am Main 1982), *Αρχαιολογία* 5 (Νοέμβριος 1982) 104-105.
7. Walter Selb, *Orientalisches Kirchenrecht. I. Die Geschichte des Kirchenrechts der Nestorianer (von den Anfängen bis zur Mongolenzeit)*, Wien 1981, *Byzantinische Zeitschrift* 77 (1984) 79-80 = *Historia et Ius* II σ. 943-947.
8. Ι. Μ. Κονιδάρη, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984, *Νομικό Βήμα* 34 (1986) 295-299.
9. Χ. Μπάκα, *Η θέση του κατηγορουμένου τις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης*. [Ποινικά, 17.] Αθήνα-Κομοτηνή 1983, *Νομικό Βήμα* 34 (1986) 617-618.
10. Giuliana Lanata, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*. [Storia del pensiero giuridico, 7.] Napoli 1984, *Byzantinische Zeitschrift* 79 (1986) 380-382 = *Historia et Ius* II σ. 949-954.
11. Anna Maria Demicheli, *La Μεγάλη Έκκλησία nel lessico e nel diritto di Giustiniano*. [Monografie del vocabolario di Giustiniano, 3.] Milano 1990, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 57 (1991) 510-516 = *Historia et Ius* II σ. 955-966.
12. «Περί παραυλακιστών και άλλων κακοποιών», *Παρνασσός* 45 (2003) 611-616.
13. Richard Potz - Eva Maria Synek unter Mitarbeit von Spyros Troianos,

- Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung. [Kirche und Recht, 25.] Freistadt 2007, *Εκκλησία* 84 (2007) 554-555.
14. Παντελεήμονος Καλαφάτη, Μητροπολίτου Ξάνθης και Περιθεωρίου, Πρακτικά Δημογεροντίας Ξάνθης, τ. Α'-Β', Ξάνθη 2006, *Βυζαντιακά* 26 (2007) 343-350.
 15. Ioannis Karakostas, König Otto, die Otto-Universität von Athen und ihre Juristische Fakultät, Athen-München 2007, *Νομικό Βήμα* 56 (2008) 265-268.
 16. Ανδρέα Γκουτζιουκώστα, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη 2004, *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008) 512-518.

VI. Μεταφράσεις

1. Peter E. Pieler, Νομική φιλολογία, στον H. Hunger, Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Γ', Αθήνα (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης) 1994, σ. 183-379 (σε συνεργασία με την Ελευθερία Παπαγιάννη).

VII. Κείμενα Ιστορίας Δικαίου και Εκκλησιαστικού Δικαίου προοριζόμενα για ευρύ κύκλο αναγνωστών

1. Το δίκαιο του ασύλου στο Βυζάντιο, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (16.01.2000) 5-7.
2. Γένεση και προϋποθέσεις του θεσμού του αυτοκεφάλου, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 38 (06.07.2000) 6-10.
3. Το δίκαιο επί Ιουστινιανού Α', *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 41(27.07.2000) 17-21.
4. Η νομική παιδεία στο Βυζάντιο, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 50 (28.09.2000) 18-23.
5. Καλένδες και νουμηνίες, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (31.12.2000) 6-7.
6. Οι Τρεις Ιεράρχες, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (31.12.2000) 30-32.
7. Τί πρέπει ν' αλλάξει, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 07.01.2001 σ. 14. [Αφορά στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη.]
8. «Περί βισέξτου» στη Ρώμη και το Βυζάντιο, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (01.02.2001) 6.

9. «Σταυρωθείς επί Ποντίου Πιλάτου», *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 78 (12.04.2001) 24-27. [Αφορά τη ρωμαϊκή δίκη του Ιησού Χριστού.]
10. Η «κωνσταντίνηια καμπή», *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (06.05.2001) 16-17.
11. Η θρησκεία στα Συντάγματα του Αγώνα, *Τόλμη* 6 (Μάρτιος 2001) 36-39.
12. Ο «χρυσός αιώνας» του κανονικού δικαίου, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 89 (28.06.2001) 32-37.
13. Ο Παύλος ως νομοθέτης, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (07.06.2001) 24.
14. Οι άγιοι Νοτάριοι, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (07.10.2001) 18-19.
15. Επανάσταση και Νόμος, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (04.11.2001) 34-35.
16. Τα βασανιστήρια από τη Βασιλεύουσα στη Γαληνοτάτη, *Ελευθεροτυπία*, Αφιέρωμα: Βασανιστήρια (27.11.2001) 4-5.
17. Ο εορτασμός των Χριστουγέννων, *Η Καθημερινή / Επτά Ημέρες* (02.12.2001) 8-9.
18. Σχίσμα: Προανάκρουσμα και απόηχος. Οι πηγές του κανονικού δικαίου, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 132 (02.05.2002) 16-21.
19. «Εναντιοφάνειες» της κωνσταντίνειας εποχής, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 135 (23.05.2002) 40-49.
20. «Νομοτριβούμενος». Ο νομικός στο βυζαντινό κόσμο, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 144 (25.07.2002) 38-43.
21. Τα βυζαντινά δικαστήρια, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 183 (02.05.2003) 32-37.
22. Το δίκαιο πριν από την Άλωση, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 187 (29.05.2003) 22-27.
23. Η αντίληψη περί Δικαίου και Δικαιοσύνης, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 190 (19.06.2003) 18-23.
24. Το «σίριαλ» της εκκλησιαστικής παρουσίας (ιστορικά), *Μετρό* 92 (Ιούλιος 2003) 122.
25. Αυτοκρατορική ιδεολογία: Η έννοια της ειρήνης, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 201 (04.09.2003) 38-43.
26. Οι φυλακές στο Βυζάντιο. Φύλαξη και καταχρήσεις, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 214 (04.12.2003) 22-25.
27. Η πολιτική δολοφονία στο Βυζάντιο, *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* αριθμ. 218 (08.01.2004) 6-10.

28. Εκκλησία και μαγεία, *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 222 (05.02.2004) 34-37.
29. Πολιτεία και Εκκλησία στο πρώιμο Βυζάντιο, *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 233 (22.04.2004) 6-12.
30. Εκκλησία και Σύνταγμα, *Τόλμη* 44 (Σεπτέμβριος 2004) 22-27.
31. Μάγοι, μάντεις και ψευδοπροφήτες, *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 265 (16.12.2004) 6-12.
32. Το νομοθετικό έργο του Λέοντος, *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 273 (17.02.2005) 6-12.
33. Νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση (του Λέοντος), *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 273 (17.02.2005) 44-49.
34. Αφορισμός: Ποινή ή ασφαλιστική δικλίδα; *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 274 (24.02.2005) 6-10.
35. Τι έκρυβε η θεωρία των δύο εξουσιών του Μ. Φωτίου; *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 279 (31.03.2005) 28-37.
36. Η «ώσμωση» Πολιτείας και Εκκλησίας. *Ελευθεροτυπία* / Ιστορικά αριθμ. 279 (31.03.2005) 38-45.

VIII. Βιβλιογραφικές επισκοπήσεις

1. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου, *Βυζαντιακά* 14 (1994) 509-519.
2. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1994), *Βυζαντιακά* 15 (1995) 459-468.
3. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1995), *Βυζαντιακά* 16 (1996) 409-418.
4. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1996), *Βυζαντιακά* 17 (1997) 533-543.
5. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1997), *Βυζαντιακά* 18 (1998) 329-342.
6. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1998), *Βυζαντιακά* 19 (1999) 425- 435.
7. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (1999), *Βυζαντιακά* 20 (2000) 435-447.
8. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2000), *Βυζαντιακά* 21 (2001) 513-529.
9. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2001), *Βυζαντιακά* 22 (2002) 343-364.

10. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2002), *Βυζαντιακά* 22 (2002) 365-380.
11. Eastern Canon Law Bibliography / Byzantine Church Law, *Folia canonica*. Review of Eastern and Western Canon Law 5 (2002) 371-380.
12. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2003), *Βυζαντιακά* 23 (2003) 357-374.
13. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2001-2003), *Folia canonica* 6 (2003) 311-324.
14. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2004), *Folia canonica* 7 (2004) 334-343.
15. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2004), *Βυζαντιακά* 24 (2004, κυκλ. 2005) 463-478.
16. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2005), *Folia canonica* 8 (2005) 327-332.
17. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2005/6), *Βυζαντιακά* 25 (2005-2006, κυκλ. 2007) 287-307.
18. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2006/7), *Βυζαντιακά* 26 (2007) 381-394.
19. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2006), *Folia canonica* 9 (2006 [2008]) 297-308.
20. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2007/8), *Βυζαντιακά* 27 (2008 [2009]) 327-346.
21. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2007), *Folia canonica* 10 (2007 [2009]) 310-317.
22. Bibliographie des kanonischen Rechts der Ostkirche (2008), *Folia canonica* 11 (2008 [2010]) 323-330.
23. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2008/9), *Βυζαντιακά* 28 (2009 [2010]) 355-386.
24. Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2009/11), *Βυζαντιακά* 29 (2010/2011) 403-425.

Στις ανωτέρω βιβλιογραφικές επισκοπήσεις πρέπει να προστεθεί και η ευθύνη για την κατάρτιση της βιβλιογραφίας του βυζαντινού δικαίου από του έτους 1980 μέχρι σήμερα (2013) για το περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift*.

ΙΧ. Νεκρολογίες

1. Georg Petropulos, *Byzantinische Zeitschrift* 58 (1965) 287-288 = *Historia et Ius* II σ. 967-969.
2. Εις μνήμην Δημητρίου Γκίνη, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 43 (1977/1978) 387-394.
3. H. J. Scheltema, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981/1982) 567- 574 (με εργογραφία του Η.Ι.Σ.).
4. Willibald M. Plöchl (7.7.1907-25.5.1984), *Χριστιανός* 23 (1984) 88-89.
5. Στον Χρήστο Μπάκα, *Υπεράσπιση* έτ. 1993 σ. 504 = *Νομικό Βήμα* 41 (1993) 830.
6. Marie Theres Fögen (10.10.1946-18.1.2008), *Βυζαντιακά* 27 (2008 [2009]) 353-354.
7. Marie Theres Fögen (10.10.1946-18.1.2008), *Βυζαντινά* 29 (2009 [2010]) 579-581.

Χ. Εκθέσεις, ενημερωτικά σημειώματα, πρόλογοι κ.λπ.

1. Έκθεσις επιστημονικής αποστολής εις Ρόδον, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 42 (1967) 133*-136* (από κοινού με τον Μενέλαο Τουρτόγλου).
2. Το Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο και το Β' Συμπόσιο Βυζαντινού Δικαίου, *Αρχαιολογία* 8 (Αύγουστος 1983) 83-85.
3. Μεσοσυνεδριακή σύνοδος της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών, *Αρχαιολογία* 9 (Νοέμβριος 1983) 92-93.
4. Επιστολή «Ο όρκος του Προέδρου», *Εφημερίδα «Βήμα»* της 8^{ης} Ιανουαρίου 1984.
5. Το Ε' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, *Αρχαιολογία* 12 (Αύγουστος 1984) 91-92.
6. Η ολοκλήρωση της έκδοσης των «Βασιλικών», *Αρχαιολογία* 28 (Σεπτέμβριος 1988) 96-97.
7. Παρουσίαση του έργου του Dieter Simon (laudatio) κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989) 274-275 = Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. *Επίσημοι λόγοι* τ. 30, περιόδου 31.8.1988-31.8.1991 (Αθήνα 1998) 83-86.

8. Το συμπόσιο «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου», *Αρχαιολογία* 36 (Σεπτέμβριος 1990) 96.
9. Πρόλογος στην ανατύπωση του έργου του Νικολάου Πανταζοπούλου, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*. [Κλασική νομική βιβλιοθήκη, 25.] Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. α'-ζ'.
10. Πρόλογος στο έργο του Σπύρου Καλογερόπουλου-Στράτη, *Διεθνείς σχέσεις και θεσμοί*, Κέρκυρα 1995, σ. 11-12.
11. Πρόλογος στο *Λεξικόν της βυζαντινής Πελοποννήσου*, Αθήνα 1998, σ. 7-9.
12. Πρόλογος στην ανατύπωση του έργου του Αναστασίου Χριστοφιλοπούλου, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*. Θεσσαλονίκη 2000, σ. ε'-ζ'.
13. Παρουσίαση του έργου του Jean Gaudemet (laudatio) κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. *Επίσημοι Λόγοι* τ. 31, περιόδου 1.9.95-31.8.97, Μέρος Α' (Αθήνα 2002) 1745-1747.
14. Παρουσίαση ερευνητικής προτάσεως με τίτλο «Εικονογραφημένοι Ποινικοί Κώδικες» κατά τη Δ' *Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Θεσσαλονίκη, 20-22 Σεπτεμβρίου 2002. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91-92 (σε συνεργασία με την Μαρίνα Γ. Παπαδημητρίου).
15. Ομιλία κατά την επίδοση του τιμητικού τόμου στον Ιωάννη Τριανταφυλλόπουλο (17.05.02), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. *Επίσημοι Λόγοι* τ. 33, περιόδου 1.9.2000-31.8.2003, Μέρος Β' (Αθήνα 2005) 1171-1173.
16. Πρόλογος στην ανατύπωση του έργου του Αναστασίου Χριστοφιλοπούλου, *Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον*, Αθήνα 2005, σ. 1-2.
17. Πρόλογος στο έργο του Γεωργίου Στ. Αποστολάκη, *Ευρετήρια νομολογίας και βιβλιογραφίας Εκκλησιαστικού Δικαίου 1890-2003*, Τρίκαλα-Αθήνα 2005, σ. 9-10.
18. Πρόλογος στο έργο του Αναστασίου Μαρίνου, *Γνωμοδοτήσεις*, Αθήνα (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος) 2008, σ. 7-9.
19. Πρόλογος στο έργο της Έφης Ράγια, *Λάτρος*, Αθήνα 2008, σ. 11-14.
20. Πρόλογος στην ανατύπωση του έργου του Γεωργίου Πετρόπουλου, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*. [Κλασική Νο-

- μική Βιβλιοθήκη, 47-48.] Αθήνα-Κομοτηνή 2008, 6 σελίδες χωρίς αρίθμηση.
21. Πρόλογος στην ανατύπωση του έργου του J. Zhishman, *Το δίκαιον του γάμου της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2010, σ. i-iv [ISBN 978-960-99576-0-1].
22. Επίλογος στο έργο του Νέστορα Κουράκη, *Διαχρονικές αρχές βυζαντινής στρατηγικής και τακτικής*, Αθήνα 2012, σ. 131-133.
- Επίσης πρόλογοι στους (μέχρι σήμερα) 18 τόμους της Αθηναϊκής σειράς των Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte.

Spyros Troianos – betrachtet von DIETER SIMON*

Spyros Troianos (eigentlich heißt er Spyridon, aber das wissen nur alle Griechen, seine Freunde und sein Pass) ist mein Freund. Kein Parteiliebhaber. Auch kein Studienfreund oder ein Kollegenfreund. Sondern ein richtiger Freund. Einer, vor dem man keine Geheimnisse hat. Zu dem man nicht bloß „offen und ehrlich“ ist, sondern vor dem man keine Privatheit abgrenzen möchte, mit dem man eins ist und sich eins fühlt – ganz gleich, ob man sich sieht oder nicht sieht, sich hört oder liest. Ganz gleich. Freund, wie es nur wenige gibt, im Laufe eines Lebens – wie man sie nur gewinnen kann, wenn man noch reichlich jung ist, die Haut noch dünn und das Gemüt offen für eine Osmose, wie sie jede Freundschaft fordert und gewährt.

Später, wenn das Leben eingerahmt und in feste Gleise gegossen ist, die Zeit eine Rechengröße wird, die Kommunikation verabredet werden muß, gewinnt man nur noch Kollegialität. Festes, durchaus tiefes Einverständnis, auch Zusammenhalt, Solidarität mit dem Kumpel durch dick und dünn. Das bekommt man – nicht immer, aber doch häufig. Mit Freundschaft hat das nichts zu tun – mag es auch vieltausendfach so bezeichnet werden. Es ist Verbindung, Beziehung, Kameraderie mit Mann oder Frau, wertvoll und schön, macht das Leben bunt, reich und satt – aber erst Freundschaft macht das Leben möglich. Wer je Freunde hatte, mag ohne sie nicht sein.

Über Freunde kann man keine Würdigung schreiben, auch kein Portrait. Denn diese Texte sollen, das erwartet man vom Schreiber, nicht als sentimentale Ergüsse daherkommen, sondern müssen sich bemühen, irgendwie „objektiv“ aufzutreten. Subjektivität ist zwar nicht unbedingt verboten, sondern als „am Ende unausweichlich“ zugestanden, aber der in einen Text Verpackte soll doch in seinem Sosein den anderen vorgestellt, seine Bedeutung, nicht bloß für den Freund, sondern für die

* Em. Professor Dr., Dr. hc. mult., Berlin.

Gesellschaft, wenn nicht gar für die Menschheit, muß begreiflich gemacht werden. Wie soll das einer bewerkstelligen können, dem angesichts des Freundes die Gesellschaft gleichgültig und die Siebenmilliarden-Menschheit nicht mehr ist als die unangenehm wimmelnde Besatzung einer langsam erkaltenden Kugel?

Man kann nur Erinnerungen aufrufen, egozentrische Betrachtungen, und hoffen daß auch andere in Ihnen sehen, was man selber sieht, wenn man den Freund denkt.

I.

1957 wechselte ich vom Jurastudium in Heidelberg nach München und geriet durch allerlei Zufälle ins Leopold-Wenger-Institut der juristischen Fakultät, wo Wolfgang Kunkel das römische Recht lehrte. Ich wurde dort heimisch, durfte rote Schildchen auf die soeben von der Witwe des gelehrten Leopold Wenger erworbenen rechtshistorischen Bücher kleben und ging eifrig in dem faschistisch-pompösen, gleichwohl schnell zu klein werdenden „Haus des Deutschen Rechts“ ein und aus. Als der Zustand unerträglich wurde, gab es einen Anbau, etwas mickrig, notdürftig dem Ensemble des Geschwister Scholl-Platzes angepasst. Das Leopold-Wenger-Institut zog um, unter das Dach, in ein geräumiges, leicht stickiges und mit schiefen Wänden versehenes Domizil, in dem es heute noch residiert. Dort gab es nicht nur Bibliothek und Zimmer für (je zwei) Assistenten, unter die ich mittlerweile aufgerückt war, sondern auch ein geräumiges Gästezimmer für die zahlreichen Gäste, die die exzellente rechtshistorische Bibliothek oder der Ruf Kunkels nach München gelockt hatte.

In diesem Gästezimmer stieß ich – es wird wohl 1961 gewesen sein – auf einen nahezu gleichaltrigen, sehr ernsten, sehr höflichen Griechen, der vor einer Vielzahl von Zettelkästen saß, sie mit einem vor ihm liegenden Bündel schon etwas älterer Druckfahnen abglich und in beneidenswert schöner Schrift Eintragungen vornahm.

Die mehr assistentengemäßen Kontrollbedürfnis als wissenschaftlicher Neugierde zu verdankende Frage nach dem „was“ und „warum“ und „wieso“ beantwortete er in einem Deutsch, wie ich es – heute erst recht, aber auch schon damals – der Mehrzahl meiner Landsleute wünschen möchte: grammatisch einwandfrei, korrekt betont, flüssig, ohne idiotische Amerikanismen, farbig in der Wortwahl,

nuanciert im Ausdruck, mit lächelnd platzierten Wort- und Satzfiguren.

Er erklärte mir, daß er mit der Überprüfung und Fertigstellung eines Index zu den justinianischen Novellen beschäftigt sei.

Das war ein Projekt, dem, wie so manchem geisteswissenschaftlichen Editions-, Dokumentations- und Wörterbuch-Unternehmen des 20. Jahrhunderts, ein betrübliches Schicksal zugebracht war. Es beruhte auf dem Enthusiasmus eines äußerst kenntnisreichen Rechtshistorikers (Leopold Wenger), der sich im Zuge seiner Forschungen davon überzeugt hatte, daß ein Verzeichnis aller Wörter der griechischen Novellen des großen byzantinischen Kaisers Justinian, dem das Abendland das *Corpus Iuris Civilis* verdankt, erforderlich sei, weil ein solches Wortregister dem Novellen-Teilstück des *Corpus* die (bis heute) nicht erreichte gewissenhafte Beachtung verschaffen und eine erschöpfende Erschließung des einzigartigen Rechtsdokuments befördern müsse.

Bearbeiter des NovellenIndex wurden für die mühsame, erhebliche Kenntnisse bei magerem Lohn fordernde Arbeit gesucht, gewonnen und gingen wieder verloren. Sie machten Karriere mit interessanteren Aufgaben, starben – überraschend oder auch nicht, gingen ins Ausland, fielen im Krieg. Trotzdem näherte man sich dem ersehnten Ende der Mühsale. Der Bleisatz stand, erste Druckfahnen wurden ausgeliefert, als eben die letzten Reste der Heimatfront mobilisiert wurden. Das Blei wurde in Kugeln umgegossen, die Druckfahnen verbrannten. Ein Exemplar wurde gerettet, und jetzt, in einer Zeit, die sich die Fotokopie noch nicht vorstellen konnte, war Spyros Troianos derjenige, auf dem die Hoffnungen der präsumtiven Indexbenutzer ruhten, deren ohnehin geringe Zahl allerdings bereits deutlich geschrumpft war.

Spyros arbeitete an den schon etwas gelblichen Fahnen - fleißig, konzentriert und täglich, ohne jede Rücksicht auf seinen Körper und seine Gesundheit, wie er es immer getan hat, solange ich ihn kenne. Hans Georg Beck, der große Byzantinist, dessen Schüler Spyros schon war und bei dem auch ich später lernen durfte, hatte ihn für die Arbeit gewonnen. Als er sie nach der vereinbarten, relativ kurzen Stipendienzeit verlassen musste, war das wiederaufgenommene Werk naturgemäß noch nicht abgeschlossen. Neue Bearbeiter wurden gesucht und gefunden, gingen verloren ...

Als der Index, gut zwei Jahrzehnte später, schließlich vor dem endgültigen Abschluss stand, hatte er sich erübrigt. Italienische Rechtshistoriker unter der Führung von G. G. Archi hatten einige

Monate zuvor eine mehrbändige elektronische Fassung nach dem word-in-context-Prinzip publiziert.

II.

Davon ahnten wir freilich nichts, als Spyros mich im Gästezimmer des Leopold-Wenger-Instituts über die Geschicke des Novellenindex und seine gegenwärtige Arbeit an diesem Unternehmen aufklärte. Auch nicht, daß wir gerade dabei waren, die Fundamente für eine 25jährige wissenschaftliche Zusammenarbeit und eine lebenslange Freundschaft zu legen. Ich sah nicht voraus, daß meine anhaltende Begeisterung für das altgriechische Recht sich alsbald auch auf die Verhältnisse richten würde, die rund 1000 Jahre später in Griechenland herrschten. Und daß griechische Verhältnisse auch noch bald 1500 Jahre nach Justinians Novellen mich beschäftigen könnten, hätte ich sicher für ausgeschlossen gehalten.

Wir fanden einander – und das war für den Anfang genug – sympathisch und entdeckten in den nächsten Tagen unser gemeinsames Interesse an gutem Essen, alten Sprachen, delikatem Weinen, schönen Frauen, Handschriften und vierbeinigen Haustieren (er war – undogmatisch – für Katzen, ich, desgleichen, für Hunde).

Wir sahen uns einige Male, sprachen über die Novellen, dann war er verschwunden. Drei Jahre später, 1964, hielt ich unversehens seine Dissertation in Händen. „Das kirchliche Prozessrecht bis zum Tode Justinians“. Kirchenrecht. Eine mir fremde Materie. So fremd wie die Kirche. Neugriechisch obendrein. Ich sollte das Buch rezensieren, weil ich, der Institutsfama zufolge, griechisch „konnte“. Was für mich etwa so plausibel war wie die Erwartung, ein Grieche, der sich ein wenig mit Walther von der Vogelweide befasst hat, müsse auch Günther Grass rezensieren können. Ich wagte mich trotzdem an die Sache – mit Hilfe von Wörterbüchern, neugriechischer Grammatik und einer distanzierten Neugierde für Kirchenväter und Synoden – und schrieb eine der langweiligsten und schlechtesten Rezensionen, die ich jemals verfasst habe, was auch heute noch nur ungenügend damit zu entschuldigen ist, daß es erst meine zweite Besprechung war und der erste Versuch an einem richtigen Buch.

Anfänger tun sich eben schwer, wenn sie ein Angebot eigentlich wegen Inkompetenz ablehnen müssten. Aber am Ende war es dann doch eine gute Entscheidung gewesen. Ich galt, jetzt erst recht, als jemand, der

sich in Spätantike und Byzanz auskennt, und mein Entschluss, mich auf diesem Gebiet zu habilitieren, reifte umso schneller, je deutlicher mir wurde, daß die Münchener Fakultät kaum bereit und in der Lage sein würde, mit größter Sorgfalt und Strenge zu beurteilen, was ich da erforscht hatte. Was nach den noch sehr sanften Maßstäben der Zeit bedeutete, daß nur leichtfertiges Verspielen des prinzipiellen, allgemeinen Wohlwollens meiner allmählich erahnten Karriere als Rechts-Byzantinist schaden würde. Ich verspielte nichts, wurde habilitiert und 1968 nach Frankfurt am Main berufen, wo ich meine Antrittsvorlesung über die byzantinischen Rechtslehrer in Berytos (Beirut) hielt.

III.

Spyros sah ich in diesen Jahren selten. Die Verhältnisse in seiner Heimat waren alles andere als erfreulich, weit unerfreulicher als heute, im Jahre 2011. Am 21. April 1967 hatten die Obristen geputscht, der schmucke König, Konstantin II, war zunächst ein bisschen für, dann deutlich gegen die Epanastasis gewesen, das phönixgleiche Wiederauferstehen Griechenlands aus der demokratischen Asche. Sein Gegenputsch misslang. 1968, als ich Spyros erstmals im Hause seiner Mutter besuchte, saß der entflochte Regent abwartend in Rom, und die putzigen Evzonen bewachten in Athen nur noch seinen leeren Palast. „Damit er nicht wieder hinein schlüpft“ war die lakonische Antwort des konstant liberal-konservativen Spyros auf meine Frage nach dem Zweck dieser Bewachung.

Mit der Junta konnte er sich nicht anfreunden – und sie nicht mit ihm. Leute, mit denen kein Staat zu machen war, wollten auch ihren Staat lieber ohne ihn machen. Obwohl schon 1970 habilitiert, gab es für ihn bis zum ruhmlosen Ende der Herrschaft des Giorgios Papadopoulos keine Chance auf einen Platz in der Universität. Was sich mit der Abdankung der Junta im Jahre 1974 naturgemäß nicht auf der Stelle änderte.

Obwohl es sich nach den klassischen Regeln akademischer Qualifikation hätte ändern müssen. Denn mit seiner Habilitation hatte Troianos etwas geschaffen, was bis dahin auf dem rechtshistorischen Markt noch nicht vorhanden gewesen war. In Fortsetzung der mit der Dissertation begonnenen Studien hatte er das gesamte kirchliche Verfahrensrecht bis 1204 (unter den Lateinern – und nach ihnen hat sich

diese Welt nicht mehr systematisch verändert) untersucht und dargestellt – ein Fundament, auf dem alle Späteren vertrauensvoll bauen konnten und noch bauen.

Bis die Nea Dimokratia von Karamanlis eine demokratische Ordnung hergestellt hatte und eine von totalitärer Parteilichkeit gesäuberte Atmosphäre erreicht war, vergingen einige Jahre, Jahre, die Spyros nutzte, um sich im materiellen Kirchenrecht der Byzantiner und zeitgleich im weltlichen, d.h., dem im Kern römischen Recht zwischen Justinian und Harmenopulos auszubilden. Als er dann 1977 außerordentlicher und 1980 endlich für 20 Jahre ordentlicher Professor für Staatskirchenrecht und byzantinische Rechtsgeschichte wurde, konnte er umgehend – wie es sich für einen guten Professor ziemt – ein erstes Lehrbuch des Kirchenrechts vorlegen (*Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*), das 1984 in zweiter Auflage erschienen ist.

Jetzt wurde auch möglich, was uns zuvor nur als Wunsch und Traum realisierbar schien: eine systematische Zusammenarbeit zwischen Frankfurt und Athen auf gleicher Augenhöhe.

IV.

Begonnen hatte unsere Zusammenarbeit schon viel früher. Bereits 1970 hatte ich, immer noch angespornt von den Erfahrungen aus der Zeit meiner Habilitationsstudien, in Groningen den großen Jan Scheltema (1906-1981) aufgesucht und ihn gebeten, ihm bei seiner Arbeit an den Handschriften der Basiliken zusehen zu dürfen. Die Sache war, jedenfalls für einen deutschen Anfänger auf diesem Gebiet, einigermaßen heikel. In Deutschland hatte Fritz Pringsheim einen Plan zur kritischen Herausgabe der 60 kaiserlichen Bücher (*Τὰ Βασιλικά Βιβλία*) veröffentlicht. Pringsheim genoss international einen großen Ruf als bedeutender Rechtshistoriker und war als vertriebener und zurückgekehrter Jude in der Bundesrepublik verständlicherweise nicht kritisierbar. Was für Scheltema naturgemäß nicht galt. Er hatte sich ebenfalls für eine Edition der Basiliken interessiert und „heimlich“, wie es Pringsheim und seinen Kollegen und Schülern erschien, einen ersten Band erarbeitet und 1953 vorgelegt – ohne die Deutschen zu fragen. Wozu schon prinzipiell und erst recht nicht in seinem Fall irgendein Anlass bestand. Schließlich war er nur knapp Hitlers Schergen entronnen und sah, so wie er leider für wissenschaftliche Publikationen nie wieder sein wunderbares Deutsch be-

nutzte, keinen Grund für eine niederländisch-deutsche Kooperation oder auch nur Information. Weswegen die verschnupften deutschen Romanisten, allen vorweg der Pringsheim-Schüler Wieacker, der noch nie eine Basilikenhandschrift gesehen hatte, sich zu reichlich kleinkarierten und auch inkompetenten Kommentaren und Rezensionen hinreißen ließen.

Unter den Vorzeichen dieser wissenschaftlichen Kontroverse begann ich mit Spyros, dem griechische Handschriften kein Problem waren, die Lektüre der überlieferten Basilikenhandschriften. Ohne die noch nicht erfundenen Mikrofilmlesegeräte ein sehr mühsames Unterfangen (Projektion auf die Tischplatte, Tuch über den Kopf zur Abschirmung des Außenlichts, Notizen unter separater Lichtquelle). Mein Eifer, der Spyros amüsierte, motivierte ihn seinerseits, sich ernsthafter, als er es bisher getan hatte, für das römische Recht zu interessieren. Wir kamen bald zu der Überzeugung, daß die deutsche Kritik unberechtigt und daß Scheltema, dem es tatsächlich gelungen ist, das Riesenwerk 1981 zu vollenden, auf dem richtigen Weg war. Mehrfach reisten wir zusammen nach Groningen, um mit dem großen Meister zu diskutieren und unsere spätere freundschaftliche Verbindung dorthin sowie der für viele Jahre lebendige Austausch zwischen Frankfurt und den Groninger Byzantinisten sah auf der deutschen Seite immer Spyros Troianos als den verlässlichen und hilfreichen Partner, dem aber in seiner Heimat noch das institutionelle Widerlager fehlte, um seinem Einsatz den nötigen Nachdruck verleihen zu können.

In den frühen 70er Jahren wuchs auch unsere gemeinsame Überzeugung, daß wir aus den Basiliken, die eben nichts anderes sind als eine griechische Übersetzung des Corpus Iuris, bestenfalls etwas über Schulmeinungen von Scholiasten, aber kaum etwas über das lebendige Recht der Byzantiner, an dem wir beide am meisten interessiert waren, erfahren würden, so daß der Gedanke, wir müssten die Handschriften nach jeder nur brauchbaren weltlichen und kirchlichen Rechtsspur durchsuchen, sich schnell festsetzte. Vollends nachdem mein damaliges Seminar in einer Pariser Handschrift eine kleine Zahl lateinisch-kanonistisch grundlegender, aber byzantinisch-griechisch abgefasster Verfahrensblankette für den Rechtsgang vor einem zyprischen Gericht gefunden hatte (Zyprische Prozessprogramme, 1973), reifte der Entschluss, alle noch vorhandenen griechischen Handschriften des weltlichen und des geistlichen Rechts zu sammeln, sie inhaltlich zu bestimmen, so genau wie möglich zu beschreiben und wenigstens alles Unbekannte oder Unerschlos-

sene zu edieren.

Dieser Aufgabe sind wir für gut 20 Jahre treu geblieben, bis ich, letztlich im Zuge der Ereignisse von 1989 und den damit verbundenen immensen wissenschaftsorganisatorischen Aufgaben, das byzantinische Recht aus den Augen verlor, Wissenschaftsfunktionär wurde, und nicht mehr zur Byzantinistik zurückkehrte.

V.

Aber zunächst gründete ich mit Hilfe der DFG im Jahre 1974 ein byzantinistisches Forschungsprojekt, das sich die Aufspürung, Beschaffung und Beschreibung der byzantinischen Rechtshandschriften zur Aufgabe machte, eine Arbeit, die Troianos vollständig in seinen Pflichtenkatalog aufnahm. Jahrelang fuhr er, teils als Humboldtstipendiat, teils als Gast des Frankfurter Projekts, nach Deutschland und hat dort durch unermüdliche und diskrete Arbeit an den Handschriften und freundlicher, nie um eine Antwort verlegener Berater und Lehrer der Mitarbeiter dazu beigetragen, die Grundlagen für eine intime Kenntnis der byzantinischen Rechtskultur zu erarbeiten.

Ein Jahr nach der Gründung fuhren wir zum ersten Mal gemeinsam auf den Athos, den immer noch heiligen Berg der griechischen Orthodoxie. Für mich eine Premiere, der noch viele Aufführungen folgen sollten, für Spyros, den Kirchenrechtler, eine Routinereise zu einem Ort, den er sich im Laufe seiner kirchenrechtspraktischen Tätigkeit noch zutiefst verpflichten sollte. Aber schon 1975 wäre meine Reise ohne seine diskrete und kundige Führung nicht mehr geworden als ein extravagantes touristisches Unternehmen, dem sich die Schatzkammern der Klöster niemals geöffnet hätten. Spyros führte mich in die Organisation der Klöster ein, lehrte mich im mönchischen Alltag nicht bloß eine Ansammlung von Absonderlichkeiten zu sehen, und durch seine sanfte Verführung zur Teilnahme an den, wie es mir zunächst schien, endlosen, nächtlichen Gottesdiensten bekam ich wenigstens eine kleine Ahnung von dieser besonderen Spiritualität, die mir immerhin den einen oder anderen unfrommen, aber mächtigen Schauer im Angesicht eines weihrauchschwangeren Sonnenaufgangs bescherte.

Gemeinsam gelang uns schließlich (1976) so etwas wie eine kleine wissenschaftliche Sensation. Wir fanden bei einem Besuch in der Megali Lavra, einem der Hauptklöster des Athos, in der nicht sehr gepflegten,

aus Brandschutzgründen separat im Klosterhof untergebrachten Bibliothek eine Handschrift mit dem Novellensyntagma des Athanasios von Emesa. Zachariae von Lingenthal, der geniale Erforscher und für mindestens 1 Jahrhundert verbindliche Deuter des byzantinischen Rechts, hatte das schöne kleine Buch – zierliche tiefschwarze Schrift des 11. Jahrhunderts auf immer noch weiß seidig glänzendem Bombyzinpapier, wurmzerfressene hölzerne Deckel – bei seinen Reisen auf den Athos in den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts in der Hand gehabt und teilweise abgeschrieben. Danach galt es als verschollen, der Text freilich auch nicht als bedeutsam.

Das ist er in der Tat nicht, wenn man als Kriterium für „bedeutsam“ inhaltlich neue Informationen über das griechisch-römische Recht erwartet. Alle Regeln sind uns aus dem Corpus der justinianischen Novellen hinlänglich bekannt, kein neuer „Rechtsgedanke“ taucht auf, keine Interpretation wird mitgeteilt. Die Arbeit eines Praktikers aus dem 6. Jahrhundert, der das eben abgeschlossene Novellencorpus durch Exzerption, Kontraktion und Verknüpfung für die Praxis handhabbar machen will. Genau das ist freilich so banal nicht, wie es klingt. Justinians Novellen sind umfängliche, wortreiche Textstücke, die nur selten bei einer einzigen Materie verharren, weil der regelselige Kaiser, wenn er denn schon mit dem Gesetzgeben begonnen hatte, ein Problem nach dem anderen aufgriff und regelte, oftmals eine kürzlich getroffene Regelung „verbesserte“, indem er sie widerrief oder spezifizierte. Die Gesamtheit aller 154 Novellen zeigt sich als ein dickes, auch in der Spätantike sicher kaum beherrschbares Buch, dessen „Anwendung“ nur sehr schwer vorstellbar ist.

Athanasios dampft diese Texte ein – ein Unternehmen, bei dem man auf das eindringlichste die Entstehung von Regeln aus normativen Erzählungen studieren könnte –, und er verweist durch üppige „Fußnoten“ auf parallele Stellen in der (chronologischen) Ordnung der Novellen, d.h. er ist nach Gaius der erste Römer, bei dem man (wieder) eine rechtssystematische Arbeit studieren und bewerten könnte.

Beide, rechtstheoretisch und rechtshistorisch für diese Zeit und dieses Material singulären Befunde waren uns Grund genug, alles daran zu setzen, den argwöhnischen und an derlei Fragen verständlicherweise nicht eben interessierten Mönchen eine Verfilmungserlaubnis abzuschwatzen, was Spyros schließlich mit seiner professoralen und außerordentlich dezenten Beredsamkeit gelang, wobei eine von der damals noch unbüro-

kratisch agierenden Deutschen Forschungsgemeinschaft zur Verfügung gestellte beachtliche „Spende“ sicher eine den Vorgang glättende Wirkung entfaltete.

In der Folge haben wir viele gemeinsame Monate, teils in Griechenland, teils in Deutschland mit der Abschrift, der Übersetzung und der kritischen Edition dieses Textes verbracht, eine Zeit, die mir im Rückblick eine besonders harmonische, von Eintracht, Eifer und Askese geprägte Periode des freundschaftlichsten Zusammenseins gewesen zu sein scheint.

Als 1980 in Frankfurt die Kommentierung der Strafnormen eines kleinen Ablegers der Ekloga erschien (S. Troianos: Der „Poinalios“ des Eklogadion), da signalisierte diese sorgfältige und von den Rechtshistorikern leider nicht genug beachtete Untersuchung der bizarren, aus der Ekloga entlehnten Strafnormen – der Ekloga, die ihrerseits eine im 8. Jahrhundert gefertigte, sehr spezifische Auswahl aus den griechischen Übersetzungen des Corpus Iuris darstellt – zugleich eine fundamentale Wende in der Zusammenarbeit zwischen Spyros, mir und den Mitarbeitern (Marie Theres Fögen, Ludwig Burgmann, Andreas Schminck). Troianos erhielt endlich das längst verdiente Avancement zum Ordinarius an der Universität Athen und damit die persönlichen und sachlichen Mittel, um aus der Zusammenarbeit Troianos-Frankfurt eine Zusammenarbeit Athen–Frankfurt/Main zu machen. Ein neues Kapitel wurde aufgeschlagen.

VI.

In dieses Kapitel fällt unsere gemeinsame Arbeit „am Athanasios“, fällt die volle Entfaltung der 1976 gegründeten Reihe "Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte", in der mittlerweile 28 Bände publiziert wurden, fällt das Erscheinen der "Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte/Athener Reihe", die Spyros 1985 als selbständigen, aber inhaltlich parallelen Ort für die Studien seiner Schüler und Kollegen ins Leben rief und in der seit 1986 bis 2011 rund 20 Bände veröffentlicht wurden, und schließlich fällt in dieses Kapitel eine sehr rege, überwiegend deutschsprachliche wissenschaftlich-schriftstellerische Nebentätigkeit von Spyros, deren Früchte man (zusammen mit den englischen und französischen Titeln) in der Sammlung *Historia et Ius* (Band I: 1969-1988, Band II: 1989-2004, Athen, 2004) finden kann.

Am Ende dieses Kapitels steht das Erscheinen des Novellensyntaxma von Athanasios im Jahre 1989. Das Syntaxma steht auch für das Ende unserer dichten Zusammenarbeit, so daß uns schließlich die Novellen Justinians zu Alpha und Omega der gemeinsamen byzantinistischen Forschung geworden sind.

Die deutsche Einigung hat mich als damaligen Vorsitzenden des Wissenschaftsrats nicht weniger überrascht als meine Landsleute, aber für mich bedeutete sie nicht nur freudige Überraschung, sondern auch die rasche Aufgabe der Fertigstellung einer in großen Zügen Ende 1988 bereits erarbeiteten Geschichte des byzantinischen Eherechts sowie einen – wie ich glaubte – bloß vorübergehenden Verzicht auf historische Arbeit an den östlichen Fundamenten der europäischen Rechtsgeschichte, ein Verzicht, der sich dann als ein endgültiger erweisen sollte.

Für Spyros stand naturgemäß derlei niemals zur Debatte. Zwar engagierte auch er sich in der Wissenschaftsverwaltung, aber sie hat ihn auf seinem Weg als Forscher immer nur begleitet und (manchmal erheblich) behindert. Abdrängen ließ er sich nicht.

1988 trat er in die Verwaltung des Forschungsausschusses der Athener Universität ein, ein Ausschuß, der für die – aus sämtlichen Abteilungen der Universität gebildete – Budget-Kommission (Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας) die der Universität zufließenden Mittel zu verwalten und zu kontrollieren hat. Als Vizepräsident des Rates und Leiter einer kleinen juristischen Einheit oblag ihm (und obliegt ihm immer noch) seit knapp 25 Jahren die Vertragskontrolle der von den professoralen Projektleitern aller Abteilungen abgeschlossenen Verträge – eine Arbeit deren Misslichkeiten und Ärger auch jener ahnen kann, der niemals in derlei Tätigkeit involviert war.

Das war ihm freilich nicht genug der administrativen Mühe. 1993 ließ er sich überreden als Gründungsrektor der Ionischen Universität in Korfu auf Korfu, die bis dahin bereits drei Gründungsrektoren verbraucht hatte, zu fungieren. 1984 gegründet, versucht diese Universität an die zwar kurze und bei den Korfioten auch nicht sonderlich geschätzte Tradition der Ionischen Akademie (1824-1864) anzuknüpfen, und 160 Jahre nach der Eröffnung sowie 120 Jahre nach der Schließung dieser Akademie zugunsten von Athen die Erziehungs- und Bildungsideale der ersten neuzeitlichen griechischen Universität wiederzubeleben.

Troianos saß schon vom ersten Tag an im Verwaltungsrat der neuen Universität und hatte deshalb eigentlich ausreichend Gelegenheit gehabt,

die Schwierigkeiten dieser Gründung zu studieren. Es spricht für seinen unerschütterlichen Optimismus und beweist seine Bereitschaft, wo immer es sich nötig erweist, im Rahmen seiner Möglichkeiten zu helfen und sich für eine Besserung der Verhältnisse einzusetzen, daß er ungeachtet der Erkenntnis, daß seine Universität in Korfu eigentlich nicht willkommen war, daß die zentral von Historikern, Musikern, Übersetzern und Dolmetschern geprägte Atmosphäre aus vielerlei gut professoralen Gründen sich als vergiftet erwiesen hatte, daß die der Universität vom griechischen Staat geschenkte alte Burg von Korfu nicht zu einem Hort geistiger Freiheit und Forschung werden, sondern wieder verloren gehen würde, daß benötigte Flächen für einen mutigen Neubau nicht zur Verfügung gestellt und die vorhandenen Mittel letztlich für die Renovierung von Ruinen verbraucht wurden, daß das erforderliche hochqualifizierte Personal nicht dauerhaft zu gewinnen und heimische Studenten weder leicht anzulocken noch schnell zu motivieren waren – daß er alles dies wissend, doch den Versuch unternahm, die Lage nicht nur zu verwalten, sondern auch positiv zu gestalten, was ihm aber nicht nur keinen Dank, sondern nur noch allerlei Unbill von dieser und jener Seite eintrug, so daß er alsbald um seinen Rücktritt nachsuchte, der ihm jedoch erst 1998 bewilligt wurde.

Noch während dieses ionischen Abenteuers ließ er sich zum Dekan der Athener juristischen Fakultät wählen (1994). Er leitete die Geschicke der Juristen, koordinierte die gemeinsame Lehrtätigkeit der 3 Abteilungen, war erfolgreicher Sicherheitsbeauftragter für ihre Gebäude, was ihm die – vom Athener Polizeipräsidenten veranlasste – zwangsweise Ausstattung mit einem Handy einbrachte, setzte die umfassende Renovierung der Fakultätsgebäude durch und wäre mit seinem vorzüglichen Plan, das Chemeion, das weithin bekannte, von Klenze erbaute Gebäude in der Solonosstraße in Athen, zu einer Zentralbibliothek der Sozialwissenschaften auszubauen, beinahe erfolgreich gewesen, wäre er nicht, ungeachtet der eingeworbenen 2,6 Milliarden (!) Drachmen, am Ende am Widerstand der Naturwissenschaften, die bekanntlich ein einmal besetztes Territorium freiwillig nicht mehr räumen, gescheitert. Im Jahre 2000 konnte er sich dieser Aufgabe wieder entledigen und war jetzt erneut in großem Umfang für die Forschung (der er sich zusammen mit seiner Mitarbeiterin und späteren Kollegin Eleftheria Papagiani auch nach 1989 zwei bis drei Monate jeden Jahres in Frankfurt gewidmet hatte) und die Lehre zu haben - eine Lehre, die er seit seiner Berufung auf das Ordinari-

at nicht für einen Tag oder eine Stunde vernachlässigte.

VII.

Guter Redner, der er ist, witzig und voll heiterer und kurioser Anekdoten, ernst, wo es die Sache verlangt, unbeschwert und vergnügt, wenn der Stoff und seine Repräsentanten es gestatten, hat er für seine Fächer, die – in Griechenland nicht anders als in Deutschland – nicht unbedingt die reine studentische Begeisterung auslösen, Enormes geleistet. Begonnen hat er mit seiner ersten Liebe, dem Kirchenrecht, von dem er wesentliche Teile 1984 an seinen Schüler Jannis Konidaris abtrat, bis er es 1985 ganz zugunsten des 1983 hinzugekommenen byzantinischen Rechts aufgab – ein Abschied freilich nur vom Vortrag, nicht auch von der wissenschaftlichen Arbeit, wie das dickleibige 2002 erstmals erschienene „Kirchenrecht“ und die „Kirchliche Gesetzgebung“, die Sammlung und Kommentierung der Quellen und der Rechtsprechung der modernen griechischen Kirchenjustiz zur Genüge beweisen¹.

Mit der Reform des Jahres 1993, als die Rechtsgeschichte in Griechenland endlich und vernünftigerweise zu einem einheitlichen Pflichtfach wurde, so daß die gesamte, riesige Rechtstradition Griechenlands in einem einzigen Zug vermittelt werden kann und hoffentlich auch dauerhaft vermittelt werden wird, erfuhr sein rechtshistorisches pädagogisches Engagement die abschließende Formung: Aus den von Homer im 8. Jahrhundert vor Christus bis zum modernen griechischen Staat im 19. Jahrhundert nach Christus reichenden Stationen der Rechtsgeschichte (altgriechisches, hellenistisches, römisches, byzantinisches Recht) las er, bis zu seiner Emeritierung im Jahre 2000, vier Stunden wöchentlich über die Periode von Justinian I. bis zum Ende der Turkokratia, eine Lehre, die er, in entsprechend veränderter Fassung, bis heute für Master-Studenten weiterführt.

Mit Julia Velissaropoulou-Karakosta, die die rechtshistorischen Epochen bis Justinian betreute und weiterhin betreut, wurde das (2010 in 4. Auflage erschienene) Lehrbuch „Rechtsgeschichte“ (*Historia Dikaiou*) verfasst. Es ist eine unmittelbare Frucht dieses Unterrichts, das einzige rechtshistorische Lehrbuch, das die Rechts-Geschicke des griechischen

1. *Ekklesiastikon Dikaion*, zusammen mit Georgios Poulis, 2. Aufl., Athen-Komotini, 2003; *Threskeftike Nomothesia*, zusammen mit Konstantin PAPAGEORGIU, Athen, 2008.

Volkes von den Anfängen bis zur erneuerten Staatlichkeit abbildet.

Als Wirkung und Weiterwirkung seines Unterrichts im byzantinischen Recht lässt sich auch das kleine Buch über die Entwicklung der griechischen Rechtssprache im römischen Orient begreifen (Hi elleniki nomiki glōssa, 2000). Justinian, dessen Muttersprache Latein war, hat sich bereits bei dieser dafür entschuldigt, daß er in seiner Novellengesetzgebung der Weltsprache Griechisch vor der *πάτριος φωνή*, der „Vatersprache“, den Vorzug geben müsse, um das kaiserliche Recht zur Sprache zu bringen. Vollends mit seinen griechisch sprechenden Rechtsprofessoren und deren Unterricht hat er die Fundamente für die Ausbildung einer griechischen Fachsprache geschaffen, die dann endgültig bei Leo VI., dem Weisen, in einer selbständigen und selbstbewussten, „byzantinischen“ Prägung ins helle Licht der Geschichte tritt. Spyros hat die Sammlung der Leonischen Novellen ins Neugriechische übersetzt und (mit dem Text und einer ausführlichen Einleitung versehen) im Jahre 2007 publiziert.

Lehre und Forschung vereinen sich schließlich in der nicht anders denn als monumental zu bezeichnenden Quellengeschichte des byzantinischen Rechts, die mittlerweile bereits in 3. Auflage erschienen ist (2011).

Eiserne Disziplin, Ideenreichtum, unermüdlicher Fleiß und eine ebenso kritische wie tiefe Verbundenheit mit seiner Heimat, ihrer Sprache und ihrem Recht haben ihn dazu bestimmt, ein ganz Großer der griechischen Rechtsgeschichte zu werden. Inzwischen präsentiert er sich zweifellos nicht nur als der umfassendste, sondern auch als der bei weitem produktivste Experte des weltlichen und kirchlichen byzantinischen Rechts, ein Kenner, der in jeden Winkel der byzantinischen Rechtsgeschichte geleuchtet und ihn erhellt hat. Wie tief und wie weit er gesehen hat und sieht, würde sich dem Außenstehenden erst richtig erschließen, wenn er aus den mehr als 400 über alle möglichen Publikationsorgane verstreuten Aufsätzen, Essays, Artikeln, Zeitungskolumnen etc. die mehr als 250 wissenschaftlichen Beiträge gesammelt studieren könnte, mit denen sich Spyros an den wissenschaftlichen Diskussionen innerhalb und außerhalb Europas beteiligt hat. Das bleibt ein Desiderat der Beflissenen.

Ein einfallsreicher und schöpferischer Geist, der keineswegs den Eindruck erweckt, als wäre er irgendwie gesonnen, aus dem Umstand, daß er dem Jahrgang 1933 angehört, ein Recht auf Ruhe und den Verzicht auf Mitarbeit an allem, was Byzanz betrifft, abzuleiten.

Die Wiener Ehrenpromotion brachte ihm 1999 eine kleine Anerkennung seiner außerordentlichen wissenschaftlichen Verdienste, seine Heimat und alle jene Länder in denen nicht ganz unbekannt ist, daß es so etwas wie das byzantinische Recht gegeben hat, lassen noch auf sich warten.

VIII.

Appendix (deutsch: „Wurmfortsatz“)

Im Leben und im Alltag waren Freund Spyros und ich so gut wie immer einer Meinung – in der Wissenschaft auch. Mit einer einzigen Ausnahme, auf die hinzuweisen, hier, wo am Ende doch alles auf eine freundschaftliche Huldigung hinausgelaufen ist, schon deshalb nicht unterbleiben darf, weil sie erlaubt, den jetzt etwas überirdisch gewordenen Forscher und Lehrer Spyridon Nikolaos Troianos wieder in den irdenen Kreis der lieben Kollegen herunterzuziehen.

Die erwähnte Eklogia, eine von den isaurischen Kaisern veranlasste Auswahl von Normen aus dem justinianischen Corpus Iuris enthält auch einen mit der justinianischen Strafpraxis vielleicht, mit der Strafgesetzgebung dieses Kaisers sicher nicht übereinstimmenden Katalog von Körperstrafen, der immer schon die Aufmerksamkeit der Historiker und Rechtshistoriker auf sich gezogen hat – unter anderem auch wegen der nicht gerade sanften Art, mit der die Straftäter behandelt wurden. So gilt etwa:

„Mit Ausnahme der (männlichen) Homosexualität, der Blutschande unter engen Blutsverwandten und der Sodomie, bei welchen Delikten das Gesetz den Tod bzw. das Abschneiden des männlichen Gliedes als Strafe androhte, wird in der Eclogia bei den Sexualdelikten das Abschneiden der Nase angedroht“ (Sp. Troianos, in: Summa, Festschrift Simon, 2005, 572).

Also, um es so rüde auszudrücken wie die byzantinischen Quellen: Bei Verbrechen – Kopf oder Schwanz ab, bei Vergehen – Nase ab.

Das *καυλοκοπεῖν*, das kupieren des männlichen Gliedes, ist sicher eine spiegelnde Strafe, will heißen: „Der Täter büßt dasjenige Körperglied ein, womit er die Tat begangen hat“ (Troianos a.a.O.).

So weit, so einleuchtend. Aber was ist mit der Nase? Dazu hat sich Kollege Troianos erstmals in der Festschrift Svoronos (Band 1, 1986, 107) geäußert, wo man lesen kann:

„Die Tatsache aber, daß der Gesetzgeber bei den Sexualdelikten zu-
meist ein ganz anderes, keinerlei Beziehung zur Tat aufweisendes Kör-
perglied – die Nase – als Objekt der Verstümmelungsstrafe bestimmte,
zeigt, daß seine Beweggründe an anderer Stelle [...] zu suchen sind“.

Gegen diese Auffassung (sc. „keinerlei Beziehung zur Tat“) habe ich
mit Hilfe literarischer (Laurence Sterne, Nikolai Gogol), psychoanalyti-
scher (Sigmund Freud) und zoologischer (Desmond Morris) Belege po-
lemisiert (Rechtshistorisches Journal 5, 1986, 334f.), ohne jedoch diesen
starrsinnigen Wissenschaftler überzeugen zu können. Meine Vorstellung,
große Tat – großer Spiegel, kleine Tat – kleiner Spiegel, fand keinen Ge-
fallen. Meinem Argument, daß die Nase nicht nur bei den erwähnten
Koryphäen, sondern auch im deutschen Volksmund heute noch gern in
Beziehung zu jenem delikaten Körperteil gesetzt werde (eine Bezugnah-
me, die ich – ohne Beweise – auch den Italienern und Franzosen sofort
zutrauen würde), ist er hartnäckig mit dem durch und durch positivisti-
schen Einwand „von einer Deutung der Nase im sexuellen Bereich keine
Spur“ entgegen getreten (Festschrift Simon, 577). Ebendort hat er mich
dann listig damit geehrt, daß er „unzählige Seiten verschiedener Produk-
te der Volksliteratur durchgelesen“ hat (S. 577), ohne daß es ihm gelun-
gen ist „einen einzigen Beleg für die Nase zu entdecken“ (577/8). Wes-
halb er triumphierend zu der bedauerlich rationalen Erklärung zurück-
kehren zu sollen glaubte, daß die „Entstellung der Gesichtszüge des Be-
straften ihm die Möglichkeit einer künftigen Verführung erschweren
und ihn in für jedermann erkennbarer Weise als Sittlichkeitsverbrecher
brandmarken“ solle (575).

Was wahrlich auch (!! richtig ist, obwohl man zu diesem Zweck ge-
nau so gut die Ohren hätte abschneiden können oder beide Daumen.
Und daß die Nase in der älteren und jüngeren griechischen Volkslitera-
tur seltsamerweise nicht vorkommt (wenn das überhaupt zutrifft, und
nicht lediglich belegt, daß Einschlägiges den keuschen Augen des Kir-
chenrechtlers entgangen ist), beweist natürlich überhaupt nichts für die
finsternen Gedanken der finsternen Isaurier, die ich freilich genau so wenig
kenne wie Spyros Troianos. Ergänzend zu Früherem möchte ich aber
doch noch auf das im Internet studierbare, für vorliegende Kontroverse
unmittelbar einschlägige, „Fragment von Schwänzen“ von Georg Chris-
toph Lichtenberg hinweisen.

Ὁ Σπύρος Τρωιάνος ἀπό τή σκοπιά τοῦ DIETER SIMON*

Ὁ Σπύρος Τρωιάνος (πού στήν πραγματικότητα ὀνομάζεται Σπυρίδων, ἀλλά αὐτό γνωρίζουν μόνον οἱ Ἕλληνες, οἱ φίλοι του καί τό διαβατήριό του) εἶναι φίλος μου. Δέν εἶναι «φίλος ἀπό τό κόμμα», οὔτε «φίλος ἀπό τό Πανεπιστήμιο» ἢ «φίλος ἀπό τή δουλειά», ἀλλά ἕνας ἀληθινός φίλος. Ἄνθρωπος ἀπό τόν ὁποῖο κάποιος δέν ἔχει μυστικά· ἀπέναντι στόν ὁποῖο δέν εἶναι ἀπλῶς «ἀνοικτός καί εὐκρινής», ἀλλά πού μαζί του δέν ἔχει καὶ διάθεση νά ὀριοθετήσει ἰδιωτική σφαῖρα καί μέ τόν ὁποῖο εἶναι καί αἰσθαίνεται ἕνας – ἀνεξάρτητα ἂν τόν βλέπει ἢ ὄχι, ἂν τόν ἀκούει ἢ τόν διαβάζει. Ἀδιάφορο. Φίλος ὅπως λίγοι ὑπάρχουν στό διάβα μιᾶς ζωῆς καί πού μπορεῖ κανεῖς νά τούς ἀποκτήσει μόνον ὅταν εἶναι ἀρκετά νέος, ὅταν τό περίβλημά του εἶναι ἀκόμη εὐθραυστο καί ἡ καρδιά του ἀνοιχτή σέ ὁσμωση, ὅπως τήν ἀπαιτεῖ καί τήν ἐξασφαλίζει αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ φιλία.

Ἀργότερα, ὅταν ἡ ζωή ὀριοθετεῖται καί μπαίνει σέ σταθερή τροχιά, ὅταν ὁ χρόνος γίνεται μονάδα μέτρησης καί ἡ ἐπικοινωνία πρέπει νά προσυμφωνηθεῖ, τότε κερδίζει κανεῖς καί συναδελφικότητα: σταθερή, ἀπόλυτα βαθιά κατανόηση καί ἐπίσης σύμπνοια καί ἀλληλεγγύη μέ τόν συνάδελφο στά καλά καί στά ἄσχημα. Αὐτό ἀποκτᾶται ὄχι πάντοτε, ἀλλά πάντως συχνά. Εἶναι σύνδεσμος, σχέση, συναδέλφωση μέ κάποιον ἄνδρα ἢ γυναῖκα, πράγματα πολύτιμα καί ὡραῖα, πού ποικίλλουν, ἐμπλουτίζουν καί γεμίζουν τή ζωή, ἀλλά μόνον ἡ φιλία κάνει τή ζωή ἐφικτή. Ὅποιος εἶχε κάποτε φίλους, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς αὐτούς.

Γιά φίλους δέν μπορεῖ νά συγγράψει κανεῖς ἐγκώμιο, οὔτε προσωπογραφία. Γιατί τέτοια κείμενα δέν πρέπει νά πορεύονται σάν ροή συναισθημάτων, ἀλλά εἶναι ἀπαραίτητο –καί τό περιμένει κανεῖς αὐτό ἀπό τόν συγγραφέα– νά ἐμφανίζονται κάπως «ἀντικειμενικά». Ἡ ὑποκειμενικότητα δέν εἶναι βεβαίως ὅπωςδήποτε ἀπαγορευμένη, γίνεται ὁμως ἀποδεκτή ὡς «ἀπαραίτητη γιά τό τέλος», ἐνῶ αὐτός πού

* Em. Professor Dr., Dr. hc. mult., Berlin.

περικλείεται σέ ένα κείμενο πρέπει νά παρουσιαστῆ στους ἄλλους ὅπως εἶναι καί ἡ σπουδαιότητά του –ὄχι μόνο γιά τόν φίλο, ἀλλά γιά τήν κοινωνία ἄν ὄχι καί γιά ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα– πρέπει νά γίνει κατανοητή. Πῶς μπορεῖ λοιπόν νά τό ἐπιτύχει αὐτό κάποιος, γιά τόν ὁποῖο ἡ κοινωνία εἶναι ἀδιάφορη σέ σχέση μέ τόν φίλο καί ἡ ἀνθρωπότητα τῶν ἑπτὰ δισεκατομμυρίων δέν εἶναι τίποτε περισσό-τερο ἀπό τό ἐνοχλητικά συνωστισμένο πλήρωμα μιᾶς σφαίρας πού ψύχεται σιγά-σιγά;

Μόνον ἀναμνήσεις εἶναι δυνατό νά ἀνακαλέσει κανεῖς, ἐγκεντρικές παρατηρήσεις, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι καί ἄλλοι θά δοῦν σ' αὐτές ἐκεῖνο πού καί ὁ ἴδιος βλέπει, ὅταν σκέφτεται τόν φίλο.

I

Τό 1957 κατά τή διάρκεια τῶν νομικῶν μου σπουδῶν μεταπήδησα ἀπό τή Χαϊδελεβέργη στό Μόναχο καί κατέληξα μέσα ἀπό διάφορες συμπώσεις στό Ἰνστιτούτο Leopold-Wenger τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ὅπου δίδασκε ρωμαϊκό δίκαιο ὁ Wolfgang Kunkel. Γρήγορα ἐξοικειώθηκα μέ τό περιβάλλον, μοῦ ἐπιτράπηκε νά κολλᾶω κόκκινες ταμπελίτσες στά βιβλία ἱστορίας τοῦ δικαίου, πού μόλις εἶχαν ἀποκτηθεῖ ἀπό τή χήρα τοῦ σοφοῦ Leopold Wenger, καί μπαινόβγαί-να δραστήρια στό φασιστικά πομπῶδες Haus des deutschen Rechts, πού μολαταῦτα ἔγινε σύντομα πολύ μικρό. Καθώς ἡ κατάστασις ἔγινε ἀφόρητη, κτίσθηκε μιά προσθήκη, μᾶλλον μίξερη, πού δέν ταίριαζε καί πολύ μέ τό σύνολο τῆς πλατείας «Ἀδελφῶν Scholl». Τό Ἰνστιτούτο Leopold-Wenger μετακόμισε ἐκεῖ, στή σοφίτα, σέ ἕνα εὐρύχωρο, ἐλαφρῶς ἀποπνικτικό κατάλυμα μέ γεροῦς τοίχους, στό ὁποῖο παραμένει ἀκόμη καί σήμερα. Ἐκεῖ δέν ὑπῆρχε μόνον βιβλιο-θήκη καί γραφεῖο γιά τούς (πάντοτε δύο) βοηθοῦς, σέ ἕναν ἀπό τούς ὁποίους εἶχα στό μεταξύ προβιβαστεῖ καί ἐγώ, ἀλλά καί μιά ἄνετη αἴθουσα γιά τούς πολυάριθμους ἐπισκέπτες, πού προσείλκυε στό Μόναχο ἡ ἐξαιρετική βιβλιοθήκη ἱστορίας τοῦ δικαίου ἢ ἡ φήμη τοῦ Kunkel.

Σ' αὐτή τήν αἴθουσα τῶν ἐπισκεπτῶν –πρέπει νά ἦταν μᾶλλον τό 1961– ἔπεσα ἐπάνω σέ ἕναν περίπου συνομήλικό μου, πολύ σοβαρό, πολύ εὐγενικό Ἕλληνα, πού καθόταν μπροστά σέ πολυάριθμα κου-τιά μέ δελτία, τά ὁποῖα συνέκρινε μέ ἕνα πακέτο ἀπό ἤδη κάπως πα-λαιότερα τυπογραφικά δοκίμια πού εἶχε μπροστά του καί προσέθετε

σημειώσεις μέ έναν αξιοζήλευτα ώραϊο γραφικό χαρακτήρα.

Τήν ἐρώτηση μου –πού ὀφειλόταν περισσότερο στήν ἀρμόζουσα σέ βοηθό ἀνάγκη γιά ἔλεγχο, παρά στήν ἐπιστημονική περιέργεια– ἀπάντησε –μετά τό «τί» καί «γιατί» καί «πῶς»– μέ γερμανικά, πού – σήμερα βεβαίως, ἀλλά καί ἤδη τότε– θά εὐχόμενα γιά τήν πλειονότητα τῶν συμπατριωτῶν μου: γραμματικά ἄψογα, σωστά τονισμένα, ρέοντα, χωρίς ἠλίθιους «ἀμερικανισμούς», μέ ποικιλία στό λεξιλόγιο, χρωματισμένα στή διατύπωση, μέ διασκεδαστικά ἐπιλεγμένα λογοπαίγνια.

Μοῦ ἐξήγησε ὅτι ἀσχολεῖτο μέ τόν ἔλεγχο καί τήν ὀλοκλήρωση ἑνός Εὐρετηρίου γιά τίς ιουστινιάνειες Νεαρές.

Αὐτό ἦταν ἕνα πρόγραμμα, γιά τό ὅποιο –ὅπως καί γιά ἄλλα ἐκδοτικά, τεκμηριωτικά καί λεξικογραφικά ἐγχειρήματα τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν τοῦ 20^{ου} αἰῶνα– προοριζόταν ἕνα σκοτεινό πεπρωμένο. Βασίστηκε στόν ἐνθουσιασμό ἑνός ιδιαίτερα πολυμαθοῦς ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου (τοῦ Leopold Wenger), πού στήν πορεία τῶν ἐρευνῶν του διαμόρφωσε τήν πεποίθηση, πῶς ἕνα εὐρετήριο ὅλων τῶν λέξεων ἀπό τίς ἑλληνικές Νεαρές, τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ –στόν ὅποιο ἡ Δύση ὀφείλει τό Corpus Iuris Civilis– ἦταν ἀναγκαῖο, διότι ἕνα τέτοιο Εὐρετήριο Λέξεων θά προσείλκυε τή συνειδητή προσοχή στίς Νεαρές ὡς τμήμα τοῦ Corpus (πού δέν ἔχει ἐπιτευχθεῖ μέχρι σήμερα) καί θά προωθοῦσε μιᾶ ἐξαντλητική ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς μοναδικῆς στό εἶδος της πηγῆς τοῦ δικαίου.

Γι' αὐτήν τήν κακοπληρωμένη, κουραστική δουλειά πού ἀπαιτοῦσε μεγάλη γνώση ἀναζητήθηκαν συνεργάτες, πού βρέθηκαν καί στή συνέχεια χάθηκαν. Αὐτοί ἄλλοτε σταδιοδρόμησαν σέ πιά ἐνδιαφέροντα πεδία, ἄλλοτε πέθαναν (κάποιοι αἰφνιδίως), ἄλλοτε ἔφυγαν στό ἐξωτερικό ἢ χάθηκαν στόν πόλεμο. Παρόλα αὐτά τό πολυπόθητο τέλος τῶν ταλαιπωριῶν πλησίασε. Ακριβῶς ὅταν ἐπιστρατεύθηκαν καί οἱ τελευταῖες ἐφεδρεῖες τοῦ ἐσωτερικοῦ μετώπου, εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ στοιχειοθεσία καί εἶχαν παραδοθεῖ τά πρῶτα τυπογραφικά δοκίμια. Τά μολυβένια στοιχεῖα ἔγιναν λοιπόν σφαῖρες καί τά δοκίμια κἀθηκαν. Μόνον ἕνα ἀντίτυπο σώθηκε καί τώρα –σέ μιᾶ ἐποχή πού ἡ φωτοτυπία δέν ἦταν διαδεδομένη– ὁ Σπύρος Τρωιάνος ἦταν ἐκεῖνος, στόν ὅποιον βάσιζαν τίς ἐλπίδες τους οἱ ὑποτιθέμενοι χρῆστες τοῦ Εὐρετηρίου, πού ὁ, ὅπωςδήποτε περιορισμένος, ἀριθμός τους εἶχε πλέον συρρικνωθεῖ σημαντικά.

Ο Σπύρος εργαζόταν καθημερινά πάνω στα ήδη κάπως κιτρινωμένα δοκίμια μέ ζήλο και άφοσίωση, αδιαφορώντας για τό σώμα και τήν υγεία του, ὅπως κάνει πάντοτε, ὅσα χρόνια τόν ξέρω. Τή δουλειά τοῦ τήν εἶχε ἀναθέσει ὁ Hans-Georg Beck, ὁ μέγας Βυζαντινολόγος, τοῦ ὁποῖου ἦταν ἤδη μαθητής και πού δίπλα του εἶχα ἀργότερα τή δυνατότητα νά μαθητεύσω και ἐγώ. Ὄταν, μετά τήν πάροδο τοῦ μᾶλλον σύντομου χρόνου τῆς ὑποτροφίας, τήν ἐγκατέλειψε, τό ἔργο, πού εἶχε ξαναρχίσει ἀπό τήν ἀρχή, δέν εἶχε βέβαια ὀλοκληρωθεῖ. Νέοι συνεργάτες ἀναζητήθηκαν, βρέθηκαν, χάθηκαν...

Ὄταν, πάνω ἀπό δύο δεκαετίες ἀργότερα, τό Εὐρετήριο ἦταν ἔτοιμο νά ὀλοκληρωθεῖ ὀριστικά, ἀποδείχθηκε περιττό. Λίγους μήνες νωρίτερα ἰταλοί ἱστορικοί τοῦ δικαίου ὑπό τή διεύθυνση τοῦ G.G. Archi εἶχαν δημοσιεύσει μιᾶ πολύτομη ἠλεκτρονική μορφή του μέ τό σύστημα τοῦ word-in-context.

II

Από αὐτά βέβαια δέν ὑποψιαζόμασταν τίποτε, ὅταν ὁ Σπύρος μου μιλοῦσε στήν αἴθουσα ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Leopold-Wenger για τήν ἱστορία τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Νεαρῶν και τή δική του, παρούσα, συμβολή στό ἔργο. Ἀκόμη δέν γνωρίζαμε ὅτι ἐκείνη τή στιγμή θέταμε τά θεμέλια εἰκοσιπενταετοῦς ἐπιστημονικῆς συνεργασίας και φιλίας για μιᾶ ὀλόκληρη ζωή. Δέν προέβλεπα, ὅτι ὁ μόνιμος θαυμασμός μου για τό ἀρχαῖο ἑλληνικό δίκαιο θά στρεφόταν σύντομα και στίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦσαν στήν Ἑλλάδα περίπου 1000 χρόνια ἀργότερα και θά εἶχα σίγουρα ἀποκλείσει, πώς τά ἑλληνικά πράγματα θά ἐξακολουθοῦσαν νά μέ ἀπασχολοῦν ἀκόμη σχεδόν 1500 χρόνια μετά τίς Νεαρές τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Αἰσθανθήκαμε ἀμοιβαία συμπάθεια –κάτι πού ἦταν ἀρκετό για ἀρχή– και τίς ἐπόμενες ἡμέρες ἀνακαλύψαμε τά κοινά μας ἐνδιαφέροντα για τό καλό φαγητό, τίς ἀρχαῖες γλῶσσες, τά ἐκλεκτά κρασιά, τίς ὀραῖες γυναῖκες, τά χειρόγραφα και τά τετράποδα κατοικῖδια (προτιμοῦσε –ὄχι πάντως δογματικά– τίς γάτες· ἐγώ, μέ τόν ἴδιο τρόπο, τούς σκύλους).

Εἰδωθήκαμε μερικῆς φορές, μιλήσαμε για τίς Νεαρές και μετά ξαφανίσθηκε. Τρία χρόνια ἀργότερα, τό 1964, παρέλαβα, ἀπροσδόκητα, τή διατριβή του «Ἡ ἐκκλησιαστική δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ». Ἐκκλησιαστικό δίκαιο. Ἐνα ξένο για μένα

άντικείμενο. Τόσο ξένο όσο και η Έκκλησία. Και από πάνω στά νέα ελληνικά. Έπρεπε νά τή βιβλιοκρίνω, έπειδή, σύμφωνα μέ τή φημολογία στό Ίνστιτούτο, «γνώριζα» έλληνικά. Κάτι τό όποιο ίσχυε γιά μένα τόσο πολύ, όσο τό νά περιμένει κανείς από έναν Έλληνα πού είχε λίγο ασχοληθει μέ τόν Walter von der Vogelweide, νά μπορέσει νά γράψει βιβλιοκρισία γιά τόν Günter Grass. Παρόλα αυτά αποτόλμησα τό έγχείρημα –μέ τή βοήθεια λεξικών, νεοελληνικής γραμματικής και μιās απόμακρης περιέργειας γιά τούς Πατέρες τής Έκκλησίας και τίς συνόδους– και έγγραψα μιá από τίς ανιαρότερες και πιό κακογραμμένες βιβλιοκρισίες, πού έχω ποτέ συντάξει, κάτι πού ακόμη και σήμερα δύσκολα μπορεί νά συγχωρηθει από τό γεγονός ότι ήταν μόλις ή δεύτερή μου και ή πρώτη προσπάθεια μέ ένα «άληθινό βιβλίο».

Οί αρχάριοι όμως έρχονται σέ δύσκολη θέση, ακριβώς όταν θά πρέπει νά αρνηθούν μιá προσφορά λόγω ανεπάρκειας. Αλλά τότε έκανα έντέλει μιá καλή έπιλογή. Θεωρούμην –τάρα πλέον δικαίως– έξοικειωμένος μέ τήν Ύστερη Αρχαιότητα και τό Βυζάντιο και ή απόφασή μου νά εκπονήσω ύφηγεσία σ' αυτόν τόν τομέα ώρίμαζε όλο και ταχύτερα, όσο περισσότερο αντιληπτό μου γινόταν, ότι ή Σχολή του Μονάχου ούτε διατεθειμένη ούτε σέ θέση θά ήταν, νά κρίνει τήν έρευνά μου αυτή μέ ιδιαίτερη έπιμέλεια και αυστηρότητα. Κάτι πού σύμφωνα μέ τά ακόμη πολύ έπιεική κριτήρια τής εποχής σημαίνει πώς ζημιá μπορούσε νά γίνει μόνον από έπιπόλαιη σπατάλη τών καταρχήν γενικά εννοϊκών συνθηκών τής σταδιακά διαγραφόμενης σταδιοδρομίας μου ως νομικού-βυζαντινολόγου. Δέν σπατάλησα τίποτε· έγινα ύφηγητής και τό 1968 πήρα έδρα καθηγητή στην Φρανκφούρτη, όπου έκανα τήν εισαγωγική μου παράδοση γιά τούς βυζαντινούς νομοδιδασκάλους στη Βηρυττό.

III

Τόν Σπύρο τόν έβλεπα σπάνια εκείνα τά χρόνια. Η κατάσταση στή χώρα του ήταν κάθε άλλο παρά ευχάριστη, πολύ πιό δυσάρεστη από σήμερα, έτος 2011. Στίς 21 Απριλίου 1967 οί «Συνταγματάρχες» είχαν κάνει πραξικόπημα· ό κομψός βασιλιάς Κωνσταντίνος Β' ήταν αρχικά λίγο υπέρ, μετά σαφώς αντίθετος στην «Επανάσταση», στην αναγέννηση τής Ελλάδας ως φοίνικα από τή δημοκρατική στάχτη. Τό αντιπραξικόπημά του απέτυχε. Τό 1968 όταν επισκέφθηκα γιά πρώτη

φορά τόν Σπύρο στό σπίτι τῆς μητέρας του, ὁ φυγάς ἡγεμόνας ἔμεινε περιμένοντας στή Ρώμη καί οἱ γραφικοί Εὐζῶνοι στήν Αθήνα φρουροῦσαν μόνον τό ἄδειο παλάτι του. «Γιά νά μή ξανατρυπώσει μέσα» ἦταν ἡ λακωνική ἀπάντηση τοῦ μέ συνέπεια συντηρητικοῦ-φιλελεύθερου Σπύρου, στήν ἐρώτησή μου γιά τόν σκοπό αὐτῆς τῆς φύλαξης.

Μέ τή Χούντα δέν μποροῦσε νά γίνει φίλος, οὔτε ἐκείνη μαζί του. Ἦταν ἄνθρωποι πού ἡ παρουσία τους τόν ἔθιγε, καί πού οἱ ἴδιο προτιμοῦσαν νά στήσουν τήν ἐξουσία τους χωρίς αὐτόν. Παρόλο πού ἦταν ὑψηγῆτης ἤδη ἀπό τό 1970, δέν ὑπῆρχε πιθανότητα νά βρεθεῖ γι' αὐτόν θέση στό Πανεπιστήμιο πρῖν ἀπό τό ἄδοξο τέλος τῆς κυριαρχίας τοῦ Γεωργίου Παπαδόπουλου. Κάτι πού φυσικά δέν ἀλλάξε αὐτομάτως μέ τήν παραίτηση τῆς Χούντας τό 1974. Χρειάστηκε μολαταῦτα, σύμφωνα μέ τά κλασικά ἀκαδημαϊκά θέσμια, νά ἀλλάξει εἰδικότητα. Γιατί μέ τήν ὑψηγεσία του ὁ Τρωιάνος εἶχε ἐπιτύχει κάτι, μέχρι τότε ἀνύπαρκτο στήν «ἀγορά» τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου. Συνεχίζοντας τήν ἔρευνα πού εἶχε ἀρχίσει μέ τή διατριβή του, μελέτησε καί παρουσίασε ὀλόκληρη τήν ἐκκλησιαστική διαδικασία μέχρι τό 1204 (ἀπό τή Λατινοκρατία καί μετά αὐτός ὁ χῶρος δέν ὑπέστη συστηματικά ἀλλαγῆ) καί ἔθεσε τό θεμέλιο, πάνω στό ὁποῖο μπορέσαν νά οἰκοδομήσουν (καί οἰκοδομοῦν ἀκόμη) μέ ἀξιοπιστία ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι.

Μέχρι νά ἐγκαταστήσει ἡ Νέα Δημοκρατία τοῦ Καραμανλῆ μιά δημοκρατική τάξη καί νά διαμορφωθεῖ ἀτμόσφαιρα ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀπολυταρχική μεροληψία, πέρασαν μερικά χρόνια· χρόνια πού ὁ Σπύρος ἀξιοποίησε γιά νά διαμορφωθεῖ ἐπιστημονικά στό οὐσιαστικό ἐκκλησιαστικό δίκαιο τῶν Βυζαντινῶν καί συγχρόνως στό κοσμικό δίκαιο μεταξύ Ιουστινιανοῦ καί Ἀρμενοπούλου, δηλαδή σέ δίκαιο πού στόν πυρήνα του εἶναι ρωμαϊκό. Ὅταν τό 1977 ἔγινε ἔκτακτος καί τό 1980 –ἐπιτέλους καί γιά 20 χρόνια– τακτικός καθηγητής ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καί ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, μπορέσε νά παρουσιάσει ἀμέσως –ὅπως ἀρμόζει στόν καλό καθηγητή– ἕνα πρῶτο ἐγχειρίδιο ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, πού κυκλοφόρησε σέ δεύτερη ἐκδοση τό 1984.

Τώρα ἦταν πλέον δυνατό αὐτό πού παλαιότερα μᾶς φαινόταν πραγματοποιήσιμο μόνον ὡς εὐχή καί ὄνειρο: μιά συστηματική συνεργασία μεταξύ Φρανκφούρτης καί Αθήνας στό ἴδιο ἐπίπεδο.

IV

Η συνεργασία μας είχε πάντως αρχίσει πολύ νωρίτερα. Ήδη τό 1970, παρακινημένος ακόμη από τις εμπειρίες πού είχα αποκομίσει όταν έγραφα τήν ύφηγεσία μου, αναζήτησα στό Groningen τόν σπουδαίο Jan Scheltema (1906-1981) καί τοῦ ζήτησα τήν ἄδεια νά τόν παρακολουθήσω στίς ἐργασίες του μέ τά χειρόγραφα τῶν Βασιλικῶν. Τό ἐγχείρημα ἦταν ἀρκετά δύσκολο, τουλάχιστον γιά ἕναν Γερμανό ἀρχάριο σ' αὐτόν τόν τομέα. Στή Γερμανία εἶχε δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Fritz Pringsheim ἕνα σχέδιο γιά κριτική ἔκδοση τῶν 60 «Βασιλικῶν Βιβλίων». Ο Pringsheim ἀπολάμβανε διεθνῶς μεγάλης φήμης ὡς σημαντικός ἱστορικός τοῦ δικαίου· ὡς Ἑβραῖος δέ πού εἶχε ἀπελαθεῖ καί ἐπιστρέφει βρισκόταν στήν Ὁμοσπονδιακή Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, γιά εὐνόητους λόγους, ὑπεράνω κριτικῆς. Κάτι πού φυσικά δέν ἴσχυε γιά τόν Scheltema. Αὐτός ἐνδιαφέρθηκε ἐπίσης γιά ἔκδοση τῶν Βασιλικῶν καί ἐπεξεργάστηκε «κρυφά» –ὅπως ἔκριναν ὁ Pringsheim καί οἱ συνάδελφοι καί μαθητές του– ἕναν πρῶτο τόμο, πού παρουσίασε τό 1953 χωρίς νά ρωτήσῃ τούς Γερμανούς. Γι' αὐτό δέν συνέτρεχε κανένας λόγος καί καταρχήν καί εἰδικά στή δική του περίπτωση. Σέ τελική ἀνάλυση μόνις πού εἶχε διαφύγει ἀπό τούς δημίους τοῦ Χίτλερ καί δέν ἔβρισκε κανένα λόγο –δεδομένου καί τοῦ ὅτι, δυστυχῶς, δέν χρησιμοποίησε ποτέ πιά τά θαυμάσια γερμανικά του γιά ἐπιστημονικούς σκοπούς– γιά ὀλλανδογερμανική συνεργασία ἢ καί ἀμοιβαία ἐνημέρωση. Γι' αὐτόν λόγο αὐτό οἱ ἐξοργισμένοι γερμανοί Ρωμαῖστές –μέ ἐπικεφαλῆς τόν μαθητή τοῦ Pringsheim Wieacker, πού δέν εἶχε δεῖ ποτέ χειρόγραφο τῶν Βασιλικῶν– ἐπιδόθηκαν σέ ιδιαίτερα μικρόψυχα καί ἐπιπλέον ἄσχετα σχόλια καί βιβλιοκρισίες.

Υπό τούς οἰωνούς αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς διχοστασίας ἀρχίσαμε μέ τόν Σπύρο, γιά τόν ὅποιο τά ἑλληνικά χειρόγραφα δέν ἀποτελοῦσαν πρόβλημα, τήν ἀνάγνωση τῶν σωζόμενων χειρογράφων τῶν Βασιλικῶν. Χωρίς μηχανήματα ἀναγνώσεως μικροφίλμ – πού δέν εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ ἀκόμη– μιά πολύ κουραστική δουλειά: προβολή στήν ἐπιφάνεια τραπεζιοῦ μέ καλυμμένο τό κεφάλι γιά προστασία ἀπό τό ἐξωτερικό φῶς καί σημειώσεις κάτω ἀπό ιδιαίτερη πηγγή φωτισμοῦ. Ὁ ζῆλος μου, πού διασκέδαζε τόν Σπύρο, τόν παρότρυνε ἀντίστοιχα νά ἐνδιαφερθεῖ σοβαρότερα, ἀπ' ὅσο μέχρι στιγμῆς, γιά τό ρωμαϊκό δίκαιο. Σύντομα διαμορφώσαμε τήν πεποίθηση, ὅτι ἡ γερμανική κριτική ἦταν ἀδικαιολόγητη καί ὁ Scheltema –πού πράγ-

ματι πέτυχε τό 1981 νά ολοκληρώσει τό τεράστιο ἔργο– βρισκόταν στόν σωστό δρόμο. Πολλές φορές ταξιδέψαμε μαζί στό Groningen γιά νά συζητήσουμε μέ τόν μεγάλο Δάσκαλο. Οί φιλικές σχέσεις πού δημιουργήσαμε ἀργότερα ἐκεῖ, καθώς καί ἡ ἐπί χρόνια ζωντανή κινητικότητα μεταξύ τῶν βυζαντινολόγων Φρανκφούρτης καί Groningen ἔβλεπαν στή γερμανική πλευρά τόν Σπύρο Τρωιάνο πάντοτε ὡς τόν ἀξιόπιστο καί πρόθυμο γιά βοήθεια συνεργάτη, πού ὅμως δέν διέθετε ἀκόμη στήν πατρίδα του τό θεσμικό ὑπόβαθρο, ὥστε νά δώσει στήν προσφορά του τήν ἀπαραίτητη προβολή.

Στά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἀναπτύχθηκε καί ἡ κοινή μας πεποίθηση, ὅτι ἀπό τά Βασιλικά, πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἑλληνική μετάφραση τοῦ Corpus Iuris Civilis, θά πληροφοροῦμασταν, στήν καλύτερη περίπτωση, κάποια πράγματα γιά τίς ἐπιστημονικές ἀπόψεις σχολιαστῶν, ἀλλά τίποτε γιά τό ζωντανό δίκαιο τῶν Βυζαντινῶν, γιά τό ὁποῖο καί οἱ δύο κυρίως ἐνδιαφερόμασταν. Ἔτσι σύντομα ὠρίμασε ἡ σκέψη, ὅτι ἦταν ἀναγκαῖο νά ἀναζητήσουμε στά χειρόγραφα κάθε ἔστω μόλις χρησιμοποιήσιμο δείγμα κοσμικοῦ καί ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Ἀφοῦ τό τότε σεμινάριό μου εἶχε ἀνακαλύψει σέ ἕνα παρισινό χειρόγραφο ἀποσπάσματα ἀπό τά διαδικαστικά ὑποδείγματα ἐνώπιον κυπριακοῦ δικαστηρίου, πού βασίζονταν μέν στό λατινικό κανονικό δίκαιο, ἀλλά ἦταν συντεταγμένα σέ βυζαντινά ἑλληνικά (Zyprische Prozessprogramme, 1973), ὠρίμασε ἡ ἀπόφαση, νά συγκεντρωθοῦν ὅλα τά σωζόμενα ἑλληνικά χειρόγραφα τοῦ κοσμικοῦ καί κανονικοῦ δικαίου, νά προσδιοριστεῖ τό περιεχόμενό τους, νά περιγραφοῦν ὅσο τό δυνατόν ἀκριβέστερα καί νά ἐκδοθοῦν τουλάχιστον ὅλα τά ἄγνωστα ἢ ἀνεπαρκῶς ἐπεξεργασμένα κείμενα.

Μείναμε πιστοί σ' αὐτή τήν ἀποστολή γιά περίπου εἴκοσι χρόνια, μέχρις ὅτου ἐγώ –παρασυρμένος τελικά ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1989 καί τό τεράστιο ἔργο ἐπιστημονικῆς ἀναδιοργάνωσης πού αὐτά εἶχαν προκαλέσει– ἐγκατέλειψα τό βυζαντινό δίκαιο, ἄσκησα διοίκηση στόν χώρο τῆς ἐπιστήμης καί δέν ξαναγύρισα ποτέ στή Βυζαντινολογία.

V

Σέ πρώτη λοιπόν φάση, τό 1974, ἴδρυσά μέ τήν ὑποστήριξη τῆς Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) ἕνα βυζαντινολογικό ἐρευνητικό πρόγραμμα, πού ἀνέλαβε τήν ἀποστολή νά ἐντοπίσει, νά

ἀποκτήσει και νά περιγράψει τά βυζαντινά νομικά χειρόγραφα· ἔργο πού ὁ Τρωιάνος ἀντιλήφθηκε πλήρως ὡς καθήκον του. Ἄλλοτε μέ ὑποτροφία Humboldt, ἄλλοτε ὡς προσκεκλημένος τοῦ προγράμματος τῆς Φρανκφούρτης ἐρχόταν γιά χρόνια στή Γερμανία καί ἐκεῖ –μέ ἀκάματη καί σιωπηρή ἐργασία στά χειρόγραφα καί ὡς φιλικός σύμβουλος καί δάσκαλος τῶν συνεργατῶν, στούς ὁποίους δέν ἀρνήθηκε ποτέ ἀπάντηση– συνέβαλε στό νά τεθοῦν τά θεμέλια γιά μιά βαθιά γνώση τοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐνα χρόνο μετά τήν ἴδρυση τοῦ προγράμματος, ταξιδέψαμε γιά πρώτη φορά μαζί στόν Ἄθω, τό αἰώνιο Ἅγιο Ὄρος τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας. Γιά μένα πρεμιέρα, πού θά τήν ἀκολουθοῦσαν ἀκόμη πολλές παραστάσεις, γιά τόν Σπύρο, πού ἦταν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ταξίδι ρουτίνας, σέ ἕναν τόπο ὅπου εἶχε δημιουργήσει, ἐξασκῶντας τήν πρακτική πλευρά τῆς ειδικότητάς του, καί πολλές ὑποχρεώσεις. Ἀκόμη καί τό 1975 χωρίς τή διακριτική καί ἐνήμερη καθοδήγησή του τό ταξίδι μου δέν θά ἦταν τίποτε ἄλλο παρά ἕνα παράξενο τουριστικό ἐγχείρημα, γιά τό ὅποιο δέν θά ἄνοιγαν ποτέ τά θησαυροφυλάκια τῶν μονῶν. Ὁ Σπύρος μέ πληροφόρησε γιά τήν ὀργάνωση τῶν μοναστηριῶν, μοῦ δίδαξε νά μή βλέπω στή μοναστική καθημερινότητα ἀπλῶς καί μόνο ἕνα σύνολο ἀπό ἰδιορρυθμίες καί μέ ἥπιο τρόπο μέ παρέσυρε νά συμμετέχω στίς ἀτέλειωτες –ὅπως ἀρχικά μοῦ φαίνονταν– νυκτερινές λειτουργίες. Ἔτσι ἀπέκτησα μιά μικρή ἔστω ἰδέα ἀπό αὐτή τήν ἰδιαίτερη πνευματικότητα, πού μοῦ προσέφερε ὅπωςδήποτε κάποιας μορφῆς, ἄσχετο μέν μέ τή θρησκεία ἀλλά δυνατό, ρίγος ἐνόψει μιᾶς αὐγῆς γεμάτης λιβάνι.

Μαζί ἤμασταν τελικά, τό 1976, ὅταν πετύχαμε κάτι πού θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι προκάλεσε αἴσθηση στήν ἐπιστήμη. Σέ μιά ἐπίσκεψη στή Μεγίστη Λαύρα, ἕνα ἀπό τά μεγάλα μοναστήρια τοῦ Ἄθω, στή μᾶλλον παραμελημένη βιβλιοθήκη –πού γιά λόγους πυρασφάλειας βρισκόταν σέ ἰδιαίτερο κτήριο στόν περίβολο τοῦ μοναστηριοῦ– βρήκαμε ἕνα χειρόγραφο μέ τό Σύνταγμα Νεαρῶν τοῦ Ἀθανασίου Ἐμεσηνοῦ. Ὁ Zachariae von Ligenthal, αὐτός ὁ μεγαλοφυῆς ἐρευνητής καί γιά ἕναν τουλάχιστον αἰῶνα ἀδιαφιλονίκητος ἐρμηνευτής τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, κατά τό ταξίδι του στό Ἅγιο Ὄρος στήν 4^η δεκαετία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα εἶχε δεῖ τό ὠραῖο βιβλίον –κομπᾶ σκουῶρα μαῦρα γράμματα τοῦ 11^{ου} αἰῶνα πάνω σέ βομβύκινο χαρτί, πού ἀκόμη ἔλαμπε σάν λευκό μετάξι, μέ ξύλινο δέσιμο φαγωμένο ἀπό τά σκουλήκια– καί τό εἶχε ἐν μέρει περιγράψει. Μετά θεωρήθηκε χαμένο καί

τό κείμενο επίσης άσημαντο.

Αυτό ισχύει, άν ως κριτήριο για τό «σημαντικό» θέσει κανείς πληροφορίες για τό έλληνο-ρωμαϊκό δίκαιο νέες ως προς τό περιεχόμενο. Όλες οί ρυθμίσεις μās είναι έπαρκώς γνωστές από τό Corpus τών Ιουστινιάνειων Νεαρών· δέν προκύπτει κανένας νέος «νομικός συλλογισμός», δέν παραδίδεται καμία έρμηνεία. Η έργασία ενός νομικού τής πράξης από τόν 6^ο αιώνα, πού επιθυμεί νά καταστήσει μέσω τής άποσπασματοποίησης, συγχώνευσης και συναρμολόγησης τό μόλις ολοκληρωμένο Corpus τών Νεαρών εύχρηστο για τήν πρακτική. Ακριβώς αυτό δέν είναι βεβαίως τόσο κοινότυπο όσο ακούγεται. Οί Νεαρές του Ιουστινιανού είναι μάλλον έκτενη, φλύαρα κείμενα, πού μόνο σπανίως περιορίζονται σε ένα μοναδικό θέμα, γιατί αυτός ο αυτοκράτορας πού απολάμβανε νά θέσει κανόνες, όταν άρχιζε νά νομοθετεί για τά καλά, έπιανε και ρύθμιζε τό ένα ζήτημα μετά τό άλλο· συχνά «διόρθωνε» μία ρύθμιση πού είχε μόλις προηγηθεί, ανακαλώντας την ή εξειδικεύοντάς την. Τό σύνολο τών 154 Νεαρών αποτελεί ένα χοντρό βιβλίο, πού ακόμα και στην ύστερη αρχαιότητα σίγουρα δέν μπορούσε νά μελετηθεί πλήρως και του οποίου ή «έφαρμογή» πολύ δύσκολα μπορεί νά γίνει άντιληπτή.

Ο Αθανάσιος αποξηραίνει αυτά τά κείμενα –έγχείρημα μέ βάση τό όποιο θά μπορούσε κανείς νά μελετήσει έμβριθέστατα τή δημιουργία κανόνων άντλημένων από κανονιστικές άφηγήσεις– και παραπέμπει μέσω άφθονων «ύποσημειώσεων» σε παράλληλα χωρία κατά τή (χρονολογική) κατάταξη τών Νεαρών, δηλαδή είναι μετά τόν Γάιο ο πρώτος Ρωμαίος πού παρέχει (έκ νέου) τή δυνατότητα μελέτης και αξιολόγησης μιās συστηματικής νομικής έργασίας.

Τά σπάνια αυτά για τήν έποχή και τό σχετικό υλικό εύρήματα, τόσο από πλευρās θεωρίας όσο και από πλευρās ιστορίας του δικαίου, αποτέλεσαν για μās ισχυρό κίνητρο, ώστε νά καταβάλουμε κάθε προσπάθεια για νά αποσπάσουμε από τούς καχύποπτους και εύνοήτως μάλλον άδιάφορους για τέτοια ζητήματα μοναχούς άδεια για φωτογράφιση, πράγμα πού κατάφερε τελικά ο Σπύρος μέ τήν καθηγητική και ιδιαίτερος εύπρεπή εύγλωττία του, ένω μία ύπολογίσιμη «δωρεά» τήν όποια διέθεσε ή Deutsche Forschungsgemeinschaft, πού άκόμη τότε δέν λειτουργούσε γραφειοκρατικά, διευκόλυνε σίγουρα τή διαδικασία.

Στή συνέχεια διαθέσαμε από κοινού πολλούς μήνες, άλλοτε στην Ελλάδα και άλλοτε στη Γερμανία, για τή μεταγραφή, τή μετάφραση

καί τήν κριτική έκδοση αὐτοῦ τοῦ κειμένου, χρόνος πού μοῦ φαίνεται, καθώς κοιτάζω πίσω, ὡς μιά ιδιαίτερα ἄρμονική περίοδος φιλικότατης συνύπαρξης σφραγισμένη ἀπό σύμπνοια, ζήλο καί ἄσκηση.

Ὅταν τό 1980 δημοσιεύθηκε στή Φρανκφούρτη ὁ σχολιασμός τῶν ποινικῶν διατάξεων ἑνός μικροῦ ἔργου πού εἶχε προκύψει σάν «πα-ραφυάδα» τῆς Ἐκλογῆς, τότε αὐτή ἡ ἐπιμελής ἔρευνα τῶν δανεισμένων ἀπό τήν Ἐκλογή παράδοξων ποινικῶν κανόνων –ἀπό τήν Ἐκλογή πού μέ τή σειρά της ἀποτελεῖ μιά πολύ ιδιαίτερη ἐπιλογή χωρίων ἀπό τίς ἑλληνικές μεταφράσεις τοῦ Corpus Iuris δημιουργη-μένη τόν 8^ο αἰώνα– καί πού δυστυχῶς δέν κίνησε ἀρκετά τήν προσοχή τῶν ἱστορικῶν τοῦ δικαίου σηματοδότησε συγχρόνως μιά θεμελιώδη μεταβολή στή συνεργασία μεταξύ τοῦ Σπύρου, ἐμοῦ καί τῶν ἐρευνητῶν τοῦ προγράμματος (Marie Theres Fögen, Ludwig Burgmann, Andreas Schminck). Ὁ Τρωιάνος ἐξελέγη τελικά τακτικός καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κάτι πού τοῦ ἄξιζε πρό πολλοῦ, καί μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπέκτησε τά ὑποκειμενικά καί ἀντικειμενικά μέσα, ὥστε νά μετατρέψει τή συνεργασία μεταξύ Τρωιάνου καί Φρανκφούρτης σέ συνεργασία μεταξύ Ἀθηνῶν καί Frankfurt am Main. Ἐνα καινούργιο κεφάλαιο ἄνοιξε.

VI

Σ' αὐτό τό κεφάλαιο ἀνήκει ἡ κοινή μας ἐργασία «ἐπί τοῦ Ἀθανασίου», ἀνήκει ἡ πλήρης ἀνάπτυξη τῆς ἰδρυμένης τό 1976 σειρᾶς “*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*”, στήν ὁποία ἔχουν στό μεταξύ δημοσιευθεῖ 28 τόμοι, ἀνήκει ἡ ἐμφάνιση τῶν “*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe*”, πού ἴδρυσε τό 1985 ὁ Σπύρος ὡς ἀνεξάρτητο, ἀλλά ἀπό ἄποψη περιεχομένου πα-ράλληλο χῶρο γιά τίς μελέτες τῶν μαθητῶν καί συναδέλφων του καί στήν ὁποία ἀπό τό 1986 μέχρι τό 2011 δημοσιεύθηκαν σχεδόν 20 τόμοι καί τέλος σ' αὐτό τό κεφάλαιο ἀνήκει μιά πολύ ζωηρή, ἐπιστημονική συγγραφική παράλληλη δραστηριότητα τοῦ Σπύρου, κυρίως σέ γερ-μανική γλώσσα, πού τοῦς καρπούς της μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς (μαζί μέ τοῦς ἀγγλικούς καί γαλλικούς τίτλους) στή συλλογή *Historia et Ius*.

Στό τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται ἡ δημοσίευση τοῦ Συντάγματος τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἀθανασίου τό ἔτος 1989. Τό Σύνταγμα ἀποτελεῖ ἐπίσης τό τέλος τῆς στενῆς μας συνεργασίας, ἔτσι ὥστε οἱ Νεαρές τοῦ Ἰουστινιανοῦ νά ἔχουν γίνει τελικά γιά ἐμᾶς τό Ἄλφα καί

τό Ωμέγα της κοινής βυζαντινολογικής έρευνας.

Η γερμανική επανένωση δέν μέ αϊφνιδίασε, ώς τότε πρόεδρο του Wissenschaftsrat, λιγότερο από τούς άλλους συμπατριώτες μου· για μένα δέν σήμανε όμως μόνον ευχάριστη έκπληξη, αλλά και τήν επείγουσα υποχρέωση για ολοκλήρωση μίας ιστορίας του βυζαντινού γαμικου δικαίου, πού σε γενικές γραμμές είχα αρχίσει νά έπεξεργάζομαι ήδη στό τέλος του 1988 καθώς και μία –όπως πίστευα– μόνον προσωρινή παραίτηση από τήν ιστορική έρευνα για τό ανατολικό θεμέλιο της ευρωπαϊκής ιστορίας του δικαίου, μιά παραίτηση πού έπειτα θά αποδεικνυόταν όριστική.

Γιά τόν Σπύρο δέν υπήρξε βέβαια ποτέ τέτοιο θέμα. Παρόλο πού και εκείνος αναμείχθηκε σε αρμοδιότητες πανεπιστημιακής διοίκησης, αυτές μόνον τόν ακολούθησαν στην έρευνητική του πορεία και τόν δυσκόλεψαν, κάποτε σημαντικά. Νά τόν αποσπάσουν όμως, δέν τούς επέτρεψε.

Τό 1988 αναμείχθηκε στη διοίκηση της Έπιτροπής Έρευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών, μίας έπιτροπής πού έχει ως έργο τόν έλεγχο και τή διαχείριση του Εϊδικου Λογαριασμου Κονδυλίων Έρευνας, πού αποτελείται από όλα τά τμήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών, δηλαδή χρημάτων τά όποια διατίθενται υπέρ του Πανεπιστημίου. Ως αντιπρόεδρος της έπιτροπής και διευθύνων ενός μικρου νομικου συμβουλίου έπρεπε (και πρέπει ακόμη) ήδη έδω και σχεδόν 25 χρόνια νά έλέγχει τις συμβάσεις πού καταρτίζονταν από καθηγητές όλων των τμημάτων, οι όποιοι διευθύνουν προγράμματα – έργο μέ δυσχέρειες και εντάσεις πού μπορει νά φαντασθει ακόμη και κάποιος πού δέν αναμείχθηκε ποτέ σε τέτοιου είδους δραστηριότητα.

Και βέβαια αυτά δέν του ήταν αρκετά από πλευράς διοικητικού μόχθου. Τό 1993 δέχθηκε νά αναλάβει καθήκοντα Προέδρου της ιδρυτικής Διοικούσας Έπιτροπής του Ιονίου Πανεπιστημίου, στην όποια είχαν ήδη αναλωθει τρεις Πρόεδροι. Ίδρυμένο τό 1984, τό Πανεπιστήμιο αυτό προσπαθει νά συνδεθει μέ τήν και σύντομη και όχι ιδιαίτερω εκτιμημένη από τούς Κερκυραίους παράδοση της Ιονίου Ακαδημίας (1824-1864) και, 160 χρόνια μετά τήν ίδρυση και 120 μετά τό κλείσιμο αυτής της ακαδημίας προς χάριν της Αθήνας, νά αναζωογονήσει τά εκπαιδευτικά και μορφωτικά ιδεώδη του πρώτου έλληνικου πανεπιστημίου των νεώτερων χρόνων.

Ο Τρωιάνος ήταν ήδη από τήν πρώτη μέρα μέλος της Διοικούσας Έπιτροπής του νέου Πανεπιστημίου και ακριβώς για αυτό τό λόγο

είχε αρκετές ευκαιρίες να έντροφήσει στις δυσκολίες αυτής της ίδρυσης. Συνηγορεί λοιπόν για την ακλόνητη αισιοδοξία του και αποδεικνύει την έτοιμότητά του να βοηθάει στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του όπου υπάρχει ανάγκη και να αγωνίζεται για βελτίωση των συνθηκών τό γεγονός, ότι –παρά την επίγνωση πως τό Πανεπιστήμιό του δέν ήταν πράγματι καλοδεχούμενο στην Κέρκυρα· πως ή ατμόσφαιρα πού δημιουργούσαν κυρίως ιστορικοί, μουσικοί, μεταφραστές και διερμηνείς αποδείχθηκε για ποικίλλους, αρμόζοντες ακριβώς σέ καθηγητές, λόγους δηλητηριασμένη· πως τό παλαιό φρούριο της Κέρκυρας πού τό έλληνικό δημόσιο είχε δωρήσει στο πανεπιστήμιο δέν θά μεταβαλλόταν σέ καταφύγιο πνευματικής ελευθερίας και έρευνας, αλλά τελικά θά χανόταν· πως ό αναγκαίος χώρος για ένα σωστό νέο κτήριο δέν είχε διατεθεί και τά διαθέσιμα οικονομικά μέσα είχαν τελικά σπαταληθεί για την ανακαίνιση έρειπίων· πως τό αναγκαίο προσωπικό ύψηλών προδιαγραφών δέν ήταν πάντοτε δυνατό να αποκτηθεί και πως έντόπιοι φοιτητές ούτε εύκολα να προσελκυσθούν ούτε γρήγορα να ενεργοποιηθούν μπορούσαν– ανέλαβε γνωρίζοντας όλα αυτά την προσπάθεια όχι μόνο να διοικήσει τό ίδρυμα, αλλά και να τό διαμορφώσει θετικά, κάτι πού όχι μόνο δέν το προσέφερε ένα «ευχαριστώ», αλλά κάθε είδους απρέπεια από διάφορες πλευρές, έτσι ώστε σύντομα να υποβάλει την παραίτησή του, πού όμως δέν έγινε δεκτή παρά μόλις τό 1998.

Ένω συνεχιζόταν ή «ιόνια» περιπέτεια εκλέχθηκε, τό 1994, κοσμητορας της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών έπιστημών της Αθήνας. Ρύθμιζε τά ζητήματα των Νομικών, συντόνιζε την κοινή διδακτική δραστηριότητα των τριών τμημάτων, υπήρξε έπιτυχημένος υπεύθυνος για την ασφάλεια των κτηρίων τους, ιδιότητα πού του είχε αποδοθεί μέ τον υποχρεωτικό –κατ' απαίτηση του διευθυντή της Αστυνομίας στην Αθήνα– έφοδιασμό του μέ κινητό τηλέφωνο, πέτυχε την πλήρη ανακαίνιση των κτηρίων της Σχολής, και έφθασε πολύ κοντά στην πραγματοποίηση του εξαίρετου σχεδίου του να μετατρέψει τό Χημείο, τό ευρέως γνωστό κτήριο του Klenze στην όδό Σόλωνος, σέ κεντρική βιβλιοθήκη Κοινωνικών Έπιστημών, αν αυτό δέν είχε τελικά ματαιωθεί (πέρα από τά απαιτούμενα 2,6 δισεκατομμύρια [!] δραχμές) λόγω της αντίδρασης των καθηγητών των Θετικών Έπιστημών, πού, ως γνωστόν, ούδέποτε εγκαταλείπουν οικειοθελώς τό κάποτε κατακτημένο έδαφος. Τό έτος 2000 μπόρεσε τελικά να απαλλαγεί από αυτό τό έργο και πλέον να ξαναφιρωθεί κατά κύριο

λόγο στην έρευνα (για την οποία ακόμη και μετά το 1989 διέθετε μαζί με τη συνεργάτιδά του και κατοπινή συνάδελφό του Έλευθερία Παπαγιάννη δύο ως τρεις μήνες κάθε χρόνο στη Φρανκφούρτη) και στη διδασκαλία· διδασκαλία που από την εκλογή του σε τακτικό καθηγητή δεν παραμέλησε ούτε μέρα ούτε ώρα.

VII

Όντας καλός όμιλητής, ευχάριστος και έτοιμος για διασκεδαστικά και παράξενα ανέκδοτα, σοβαρός, όταν τό απαιτούν οι συνθήκες, χαλαρός και εύθυμος, όταν τό ύλικό και τά τεκμήριά του τό επιτρέπουν, πέτυχε για τά γνωστικά του αντικείμενα –που στην Ελλάδα όπως και στη Γερμανία δέν προκαλοῦν ἀπαραιτήτως ιδιαίτερο ένθουσιασμό στους φοιτητές– πάρα πολλά. Ξεκίνησε μέ την πρώτη του άγάπη τό εκκλησιαστικό δίκαιο, σημαντικά τμήματα του οποίου παραχώρησε τό 1984 στον μαθητή του Γιάννη Κονιδάρη μέχρι που, τό 1985, τό εγκατέλειψε οριστικά προς χάριν του βυζαντινού δικαίου, τό οποίο άρχισε νά διδάσκεται τό 1983· αποχαιρετισμός βεβαίως μόνον από τή διδασκαλία και όχι από τήν επιστημονική έρευνα όπως επαρκέστατα αποδεικνύουν τό όγκώδες «*Εκκλησιαστικό Δίκαιο*» (πρώτη έκδοση 2002) και ή «*Θρησκευτική Νομοθεσία*» (2008), δηλαδή ή συλλογή και ό σχολιασμός των πηγών και τής νομολογίας των σύγχρονων εκκλησιαστικών δικαστηρίων¹.

Όταν ή μεταρρύθμιση του 1993 όδήγησε, τελικά και όρθως, στό νά διδάσκεται στην Ελλάδα ή Ιστορία του Δικαίου ως ένιαίο και ύποχρεωτικό μάθημα, έτσι ώστε νά μπορεί νά μεταδοθει –και άς ελπίσουμε ότι θά μεταδίδεται διαρκώς– μέ μιās ολόκληρη ή τεράστια νομική παράδοση τής Ελλάδας, ό παιδαγωγικός του ζήλος στον τόμέα τής Ιστορίας του Δικαίου βρήκε τήν οριστική του έκφραση: από τήν ύλη των ιστορικών περιόδων που ξεκινούν από τους όμηρικούς χρόνους, τον 8^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τό σύγχρονο ελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα μ.Χ. (άρχαίο ελληνικό, ελληνιστικό, ρωμαϊκό, βυζαντινό δίκαιο) και κάλυπτε 4 ώρες τήν εβδομάδα, δίδαξε μέχρι τήν άφυπηρέτησή του, τό 2000, τήν περίοδο από τον Ιουστινιανό Α΄ μέχρι τό τέλος τής Τουρκοκρατίας, μιá παράδοση που συνεχίζει μέχρι σή-

1. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ – Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή ²2003· ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ – Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Θρησκευτική Νομοθεσία*, Αθήνα 2008.

μερα, αναλόγως προσαρμοσμένη, για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές.

Μέ την Ιουλία Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, πού εκπροσώπησε και εκπροσωπεί² τις περιόδους της ιστορικής εξέλιξης του δικαίου μέχρι τον Ιουστινιανό, συνέγραψαν τό διδακτικό έγχειρίδιο «*Ιστορία του Δικαίου*», πού κυκλοφόρησε σέ 4^η έκδοση τό 2010. Αυτό αποτελεί άμεσο καρπό των παραπάνω παραδόσεων και τό μοναδικό έγχειρίδιο ιστορίας του δικαίου, πού απεικονίζει τό δικαϊκό πεπρωμένο του ελληνικού λαού από τις άπαρχές μέχρι την αναγεννήμενη κρατική οντότητα.

Ως επακόλουθο και περαιτέρω εξέλιξη της διδασκαλίας του στό βυζαντινό δίκαιο πρέπει νά γίνει άντιληπτό και τό μικρό βιβλίο για την εξέλιξη της ελληνικής νομικής γλώσσας στή ρωμαϊκή άνατολή. Ο Ιουστινιανός, πού είχε ως μητρική γλώσσα τά λατινικά, είχε ήδη δικαιολογηθεί για τό γεγονός, ότι για νά διατυπώσει τό αυτοκρατορικό δίκαιο νομοθετώντας τις Νεαρές του, αναγκάστηκε νά προτιμήσει, ως διεθνή γλώσσα, τά ελληνικά και όχι την «πάτριον φωνήν». Μέ τους ελληνόφωνους καθηγητές του δικαίου του και τή διδασκαλία τους έθεσε τέλος τά θεμέλια για τή διαμόρφωση μιās ελληνικής ειδικής ορολογίας, ή όποία κατά τους χρόνους του Λέοντος C' του Σοφου μπήκε τελικά στό προσκήνιο της ιστορίας μέ άνεξάρτητη βυζαντινή σφραγίδα και αυτοσυνείδηση. Ο Σπύρος μετέφρασε τή συλλογή των Νεαρών του Λέοντος στά νέα ελληνικά και τή δημοσίευσε τό 2007, συνοδευμένη από τό κείμενο και μιá έκτενη Εισαγωγή.

Διδασκαλία και έρευνα συναντώνται τελικά στην ιστορία των Πηγών του Βυζαντινού Δικαίου, πού μόνον ως μνημειώδης μπορεί νά χαρακτηριστεί και ήδη έχει κυκλοφορήσει σέ 3^η έκδοση (Αθήνα-Κομοτηνή, 2011).

Σιδερένια πειθαρχία, πλοῦτος ιδεών, άκάματη εργατικότητα και ένα τόσο κριτικό όσο και στενό δέσιμο μέ την πατρίδα του, τή γλώσσα της και τό δίκαιο της τον έχουν προορίσει νά γίνει ένας Μεγάλος της ελληνικής ιστορίας του δικαίου. Στό μεταξύ άποδεικνύεται άναμφιβόλως όχι μόνον ό πολυπλευρότερος, αλλά και ό μακράν παραγωγικότερος ειδικός στό κοσμικό και εκκλησιαστικό βυζαντινό δί-

2. Σ.τ.μ. Αφυπηρετώντας την 31^η Αυγούστου 2012 ή Ιουλία Βελισσαροπούλου παρέδωσε την προπτυχιακή διδασκαλία της ύλης της στους μαθητές της, όπως συνέβη και μέ τον Σπύρο Τρωιάνο τό έτος 2000.

καιο, ένας γνώστης πού ξριξε φῶς σέ κάθε γωνιά τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καί τήν ἀποσαφήνισε. Πόσο βαθιά καί μακριά ἔχει δεῖ καί ἐξακολουθεῖ νά βλέπει ἀποδεικνύεται ἀπολύτως στόν ἐξωτερικό παρατηρητή, μόνον ὅταν μπορέσει νά μελετήσει τίς πάνω ἀπό 250 ἐπιστημονικές συμβολές, πού περιλαμβάνονται μέσα στίς διάσπαρτες, σέ ὅποιον χῶρο εἶναι δυνατόν νά δημοσιεύσει κανεῖς, 400 μελέτες, δοκίμια, ἄρθρα, ἐπιφυλλίδες κλπ., μέ τίς ὁποῖες ὁ Σπύρος ἀναμείχθηκε στόν ἐπιστημονικό διάλογο ἐντός καί ἐκτός Εὐρώπης. Αὐτό παραμένει ἕνα desideratum γιά τούς ἀφοσιωμένους.

Πνεῦμα γόνιμο καί δημιουργικό, πού δέν δημιουργεῖ μέ κανέναν τρόπο τήν ἐντύπωση, ὅτι θά εἶχε κάποια πρόθεση νά ἀντλήσει ἀπό τό γεγονός πῶς ἔχει γεννηθεῖ τό 1933 δικαίωμα ξεκούρασης καί τήν παρὰ τήν ἀπό τή συμμετοχή σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό Βυζάντιο.

Ἡ ἀναγορευση του σέ ἐπίτιμο διδάκτορα στή Βιέννη τοῦ ἀπέδωσε τό 1999 μιά μικρή ἀναγνώριση τῶν ἐξαίρετων ἐπιστημονικῶν του ἐπιτευγμάτων· ἡ πατρίδα του καί ὅλες ἐκεῖνες οἱ χῶρες, στίς ὁποῖες δέν θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι εἶναι ἄγνωστο πῶς ὑπῆρξε κάποιο βυζαντινό δίκαιο, καθυστεροῦν ἀκόμη...

VIII

Παράρτημα

(στά γερμανικά: «Wurmfortsatz»³)

Ὁ φίλος μου ὁ Σπύρος καί ἐγώ ἤμασταν στή ζωή καί τήν καθημερινότητα οὐσιαστικά πάντοτε σύμφωνοι –τό ἴδιο καί στήν ἐπιστήμη. Μέ μιά μοναδική ἐξαίρεση, ἡ ὁποία δέν ἐπιτρέπεται νά μήν ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅπου τελικά (καί ἀντιθέτως ἀκριβῶς ἐπειδή) ὅλα κύλησαν μέ φιλική ἀπόδοση τιμῆς, γιατί δίνει τή δυνατότητα νά προσγειώσουμε στόν ἐπίγειο κύκλο τῶν ἀγαπητῶν συναδέλφων, τόν ἐρευνητή καί δάσκαλο Σπυρίδωνα Νικολάου Τρωιάνο, πού πρὸς τό παρόν ἔχουμε καταστήσει κάπως ὑπέργειο.

Ἡ Ἐκλογή, γιά τήν ὁποία ἔγινε ἤδη λόγος, μιά ἐπιλογή ἀπό κανόνες τοῦ ἰουστινιάνειου Corpus Iuris, ἡ ὁποία ὀφείλεται στους Ἰσαυρούς αὐτοκράτορες, περιέχει καί ἕναν κατάλογο σωματικῶν

3. Σ.τ.μ. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται στήν καθομιλουμένη γιά τή σκωλοκοειδή ἀπόφυση (ἐπιστημονικά: [der] Blinddarm).

ποινῶν, οἱ ὁποῖες ἴσως συμπίπτουν μέ τήν ἰουστινιάνεια ποινική πρακτική, ἀλλά σίγουρα ὄχι μέ τήν ποινική νομοθεσία αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορα καί πού ἤδη ἔχουν προκαλέσει τό ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν καί τῶν ἱστορικῶν τοῦ δικαίου – ἐκτός τῶν ἄλλων καί λόγω τοῦ τρόπου μεταχείρισης τῶν δραστῶν, πού δέν θά ἔλεγε κανεῖς ἰδιαίτερος ἐπιεική. Ἔτσι, γιά παράδειγμα:

«Μέ ἐξαίρεση τήν (ἀνδρική) ὁμοφυλοφυλία, τήν αἰμομιξία μεταξύ στενῶν συγγενῶν καί τόν σοδομισμό, ἐγκλήματα γιά τά ὅποια ὁ νόμος προέβλεπε ὡς ποινή τόν θάνατο, δηλαδή ἀποκοπή τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὄργανου, στήν Ἐκλογή ἐπαπειλεῖται γιά τά ἐγκλήματα περί τή γενετήσια ζωή ἢ ἀποκοπή τῆς μύτης».

Γιά νά τό διατυπώσουμε λοιπόν τόσο χονδροειδῶς ὅσο καί οἱ βυζαντινές πηγές: γιά κακούργημα κόψιμο τοῦ κεφαλιοῦ ἢ τῆς ψ...⁴ – γιά πλημέλημα κόψιμο τῆς μύτης.

Τό «καυλοκοπεῖν», ἢ ἀποκοπή τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὄργανου, εἶναι σίγουρα μιά ποινή κάτοπτρο, δηλαδή: «Ὁ δράστης τιμωρεῖται σέ ἐκεῖνο τό μέλος τοῦ σώματος, μέ τό ὅποιο τέλεσε τήν πράξη»⁵.

Ἔως ἐδῶ, καλά. Ἀλλά τί συμβαίνει μέ τή μύτη; Ἐπ' αὐτοῦ εἶχε γιά πρώτη φορά τοποθετηθεῖ ὁ συνάδελφος Τρωιάνος στό «Ἀφιέρωμα στόν Νίκο Σβορώνο», ὅπου μπορεῖ κανεῖς νά διαβάσει:

«Τό γεγονός ὅμως, ὅτι ὁ νομοθέτης στά ἐγκλήματα περί τή γενετήσια ζωή καθόρισε, κατά κύριο λόγο, ὡς ἀντικείμενο ἀκρωτηριασμοῦ ἓνα μέλος τοῦ σώματος τελείως διαφορετικό, πού δέν συνδέεται μέ κανενός εἴδους σχέση πρός τήν πράξη, ἀποδεικνύει ὅτι τά κίνητρά του πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ ἄλλο πεδίο...» (σ. 107).

Κατά αὐτῆς τῆς ἄποψης (δηλαδή «κανενός εἴδους σχέση πρός τήν πράξη») ἄσκησα πολεμική μέ τή βοήθεια φιλολογικῶν (Laurence Sterne, Nikolai Gogol), ψυχαναλυτικῶν (Sigmund Freud) καί ζωολογικῶν (Desmond Morris) τεκμηρίων (Rechtshistorisches Journal 5 1986, 334 ἐπ.), χωρίς νά μπορέσω μολαταῦτα νά πείσω αὐτόν τόν πεισματάρη ἐπιστήμονα. Ἡ ἀντίληψή μου μεγάλη πράξη –μεγάλο κάτοπτρο, μικρή πράξη– μικρό κάτοπτρο δέν βρῆκε καμιά ἀποδοχή. Στό ἐπιχείρημά μου, ὅτι ἡ μύτη ὄχι μόνον στούς παραπάνω κορυφαίους, ἀλλά καί στή γερμανική λαϊκή παράδοση ἀκόμη καί σήμερα συνδέε-

4. Σ.τ.μ.. Στό πρωτότυπο χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος (der) Schwanz=οὐρά πού στή γερμανική ἀργκῶ δηλώνει καί τό πέος.

5. Ὁ.π.

ται ευχαρίστως μέ εκείνο τό ευαίσθητο μέλος του σώματος (αναφορά την οποία αμέσως θά απέδιδα –χωρίς αποδείξεις– επίσης στους Ιταλούς και τους Γάλλους), αντέταξε σθεναρά την πέρα για πέρα θετικιστική ένσταση «για σημασία της μύτης στον γενετήσιο χώρο κανένα ίχνος». Στην ίδια θέση μέ τίμησε κατόπιν πονηρά μέ τό νά σημειώσει: «διάβασα αμέτρητες σελίδες ποικίλων δειγμάτων δημώδους γραμματείας» χωρίς όμως την ευκαιρία «νά ανακαλύψω έστω μία απόδειξη για τή μύτη». Γι' αυτό θεώρησε ότι έπρεπε νά επιστρέψει στην αξιολύπητα ορθολογική έρμηνεία, πώς «ή παραμόρφωση των χαρακτηριστικών του καταδικασμένου, θά του καθιστούσε δύσκολη τή δυνατότητα μιās μελλοντικής αποπλάνησης και θά τον στιγματίζε καθαρά για τον καθένα ως εγκληματία κατά των ήθων».

Κάτι πού πράγματι επίσης (!) αληθεύει, αν και γι' αυτόν τον σκοπό θά μπορούσε κανείς νά αποκόψει εξίσου καλά τά αυτιά ή τους δύο αντίχειρες. Και ότι ή μύτη στην παλαιότερη και νεώτερη ελληνική δημώδη γραμματεία κατά περιεργο τρόπο δέν εμφανίζεται (έάν αυτό ισχύει γενικά και δέν σημαίνει απλώς, ότι τέτοια πράγματα ξέφυγαν από τό άθωο βλέμμα του ειδικού στό εκκλησιαστικό δίκαιο), δέν αποδεικνύει τίποτε για τίς ζοφερές σκέψεις των ζοφερών Ισαύρων, τίς οποίες βεβαίως γνωρίζω εξίσου λίγο όσο και ό Σπύρος Τρωιάνος. Συμπληρώνοντας τά παλαιότερα επιθυμώ πάντως νά παραπέμψω ακόμη και στό «Fragment von Schwänzen⁶» του Georg Christoph Lichtenberg, πού μπορεί νά μελετηθεί και από τό διαδίκτυο και έχει άμεση σχέση μέ την παρούσα διχοστασία.

Απόδοση στα ελληνικά:
Έλευθερία Σπ. Παπαγιάννη

6. Σ.τ.μ. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

† ΑΝΤΩΝΗΣ Μ. ΑΝΤΑΠΑΣΗΣ*

Προβληματισμοί σε σχέση με την προσωπική ευθύνη του πλοίαρχου

Ι. Όπως είναι γνωστό, ο γαλλικός Εμπορικός Κώδικας (Code de commerce) του 1807 είχε ιδιαίτερη συμβολή στη διαμόρφωση του ελληνικού ναυτικού δικαίου. Το δεύτερο βιβλίο του «περί θαλασσίας εμπορίας» ίσχυσε αυτούσιο στην Ελλάδα έως την 17 Απριλίου 1910, διότι από τότε άρχισε να ισχύει ο καταργητικός του βιβλίου αυτού νόμος ΓΨΙΖ (3717)/1910. Σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 221, 222 και 230 του γαλλικού ΕμπΚ ο πλοίαρχος ευθυνόταν για κάθε πταίσμα, αδιάκριτα από τη βαρύτητά του. Δεν γινόταν μάλιστα διάκριση μεταξύ συμβατικής και εξωσυμβατικής ευθύνης του. Επίσης ο πλοίαρχος ήταν υπεύθυνος έναντι των φορτωτών για τις απώλειες ή βλάβες των υπό μεταφορά εμπορευμάτων, εκτός αν αποδείκνυε ότι οι απώλειες ή βλάβες οφείλονταν σε γεγονότα ανωτέρας βίας. Υποβαλλόταν δηλαδή σε μια νόθο αντικειμενική ευθύνη, αντίστοιχη εκείνης του χειρσαίου μεταφορέα. Οι διατάξεις αυτές διαπνέονταν από υπερβολική αυστηρότητα. Παραδεκτές κατά την εποχή του πλοίαρχου «*Seigneur de la nau*», κατέστησαν με την πάροδο του χρόνου αναχρονιστικές, καθόσον δεν συμβιβάζονταν με τη διαμορφωθείσα στη σύγχρονη εποχή, ιδίως λόγω της εξέλιξης της ναυτικής τεχνικής, πραγματική κατάσταση. Ο χαρακτήρας τους αυτός δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη αβεβαιότητας. Οι διατάξεις αυτές άλλοτε εφαρμόζονταν κατά γράμμα, άλλοτε πάλι, προς το σκοπό μετριασμού της υπερβολικής αυστηρότητάς τους, αγνοούνταν και η ευθύνη του πλοίαρχου στηριζόταν σε άλλες διατάξεις. Μεγάλο μέρος ιδίως της γαλλικής επιστήμης (D. Danjon¹, J. Bonnecase², V. Vassiliou³,

* Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. *Traité de Droit Maritime*, (21926) με τη συνδρομή J. LEPARAGNEUR, τ. II n° 796.

2. *Traité de Droit Commercial Maritime* 1923 αρ. 532 επ.

3. *La responsabilité personnelle du capitaine de navire*, διδ. διατ. Παρισίων, 1935 no 191.

G. Marais⁴) υποστήριζε ότι οι εν λόγω διατάξεις αφορούσαν την ευθύνη του πλοιοκτήτη, διότι ο πλοίαρχος ενεργούσε ως αντιπρόσωπός του. Την ερμηνευτική αυτή μέθοδο μετριασμού της αυστηρότητας των διατάξεων για την ευθύνη του πλοίαρχου απέκρουαν άλλοι (R. Garron⁵), διότι δεν ανταποκρίνεται στο γράμμα του νόμου και στη βούληση του νομοθέτη. Κατ' αυτούς οι εν λόγω διατάξεις αφορούσαν την προσωπική ευθύνη του πλοίαρχου. Πάντως το πρόβλημα δεν εμφανιζόταν ιδιαίτερα οξύ, διότι τα δικαστήρια καταδίκάζαν κατά κανόνα τον πλοιοκτήτη και τον πλοίαρχο εις ολόκληρον, οι εκτελέσεις όμως των αποφάσεών τους γίνονταν κατά του πλοιοκτήτη διότι ήταν ο πλέον αξιόχρεος. Αυτό όμως δεν απέκλειε τις μεμονωμένες καταδικές πλοίαρχων κυρίως διότι ο πλοίαρχος, αντίθετα με τον πλοιοκτήτη, δεν μπορούσε να περιορίσει την ευθύνη του.

1. Καθοριστικό όμως στοιχείο της αστικής ευθύνης του πλοίαρχου είναι η θέση που κατέχει στη ναυτιλιακή επιχείρηση. Η θεώρηση αυτή επιδιώκει να εναρμονίσει το δίκαιο με την υφιστάμενη πραγματική κατάσταση. Παλαιότερα ο πλοίαρχος, κυρίως λόγω της απομόνωσης του πλοίου, ήταν ο αδιαφιλονίκητος εξουσιαστής της ναυτικής αποστολής. Παράλληλα ήταν πλοιοκτήτης ή συμπλοιοκτήτης ή εφοπλιστής. Για τους λόγους αυτούς το ζήτημα της ευθύνης του επιβαλλόταν να αντιμετωπιστεί με την ανάλογη αυστηρότητα. Στη σύγχρονη όμως εποχή ο πλοίαρχος, μολονότι δεν είναι ένας απλός ναυτεργάτης, δεν αποκομίζει τα κέρδη της ναυτικής αποστολής. Η θαυμαστή πρόοδος της ναυτικής τεχνικής επιτρέπει την καθημερινή επικοινωνία του με τον πλοιοκτήτη. Πριν ο πλοίαρχος λάβει οποιαδήποτε απόφαση, αναφέρεται στον πλοιοκτήτη ή στον πράκτορα του πλοίου. Η παρέμβαση του τελευταίου γίνεται ολοένα και περισσότερο φορτική. Υπάρχει ωστόσο ένας τομέας πολύ σημαντικός όπου ο πλοίαρχος ενεργεί με πλήρη ανεξαρτησία. Πρόκειται για την ασφάλεια και την καθοδήγηση (διακυβέρνηση) του πλοίου. Στο πεδίο της ασφάλειας και της καθοδήγησης (διακυβέρνησης) του πλοίου εκδηλώνεται κυρίως ο ναυτικός χαρακτήρας των αρμοδιοτήτων του πλοίαρχου. Στο πεδίο αυτό ο νομοθέτης προστατεύει τον πλοίαρχο από κάθε ανάμιξη του πλοιοκτήτη ή άλλου. Μολοντούτο δεν λείπουν οι οχληρές αναμίξεις, οι οποίες είναι κατά κανόνα αφανείς και δυσαπόδεικτες. Στις

4. Les transports internationaux des marchandises par mer 1949 σ. 27.

5. La responsabilité personnelle du capitaine de navire, 1966 σ. 12-13.

λοιπές περιπτώσεις, οι οποίες αφορούν την εμπορική διαχείριση του πλοίου, οι αναγνωριζόμενες στον πλοίαρχο από το νόμο εξουσίες εξακολουθούν να υφίστανται στο μέτρο που επηρεάζουν τη διακυβέρνηση και την ασφάλεια του πλοίου, του φορτίου και των επιβαινόντων, καθώς και της ναυσιπλοΐας, έχουν όμως προσλάβει ένα γενικό και εποπτικό, αν όχι τυπικό και πλασματικό, χαρακτήρα.

1.1. Έτσι ο πλοίαρχος δεν είναι ο νομικός dominus της ναυτικής αποστολής. Αποτελεί το πρόσωπο που πραγματώνει τις αποφάσεις του πλοιοκτήτη, ο οποίος αποφασίζει κυριαρχικά για τη σκοπιμότητα αυτής ή εκείνης της ενέργειας, απολαμβάνει τα οφέλη της ή φέρει το βάρος της αποτυχίας της. Έτσι, κατά την εκτέλεση του έργου του, ο πλοίαρχος δεν διευθύνει απλώς το πλοίο κατά την πλεύση ή τον ελλιμενισμό, καθόσον, εκτός από την τεχνική διεύθυνση του πλοίου, μεριμνά π.χ. και για την ασφαλή μεταφορά του φορτίου. Είναι το πρόσωπο που πραγματώνει την οικονομική δραστηριότητα του πλοιοκτήτη, ο οποίος είναι ο δημιουργός της, δηλαδή το πρόσωπο που καθόρισε το σκοπό της δραστηριότητας αυτής, διέθεσε τα μέσα εκτέλεσής της και προδιέγραψε την οικονομική πορεία της.

1.2. Η ιδιότητα αυτή του πλοίαρχου, κύριου πραγματοποιητή της ναυτικής αποστολής ως τεχνικού φαινομένου, συνέβαλε στο να περιοριστούν σημαντικά οι σχετικές με την εμπορική διαχείριση του πλοίου ουσιαστικές εξουσίες του στη σύγχρονη εποχή. Πάντως η εξέλιξη αυτή δεν έχει καταβιβάσει τον πλοίαρχο στην τάξη του ναυτεργάτη, έχει όμως αντανakλάσει στο ζήτημα ιδίως της αστικής ευθύνης του. Η θαυμαστή πρόοδος της ναυτικής τεχνικής έχει διευκολύνει τον πλοίαρχο κατά την άσκηση των εξουσιών του και έχει καταστήσει το πλοίο ανθεκτικότερο κατά την αντιμετώπιση των κινδύνων της θαλασσοπλοΐας. Ωστόσο οι κίνδυνοι αυτοί παραμένουν συχνοί και σοβαροί. Η ναυπήγηση εξάλλου ολοένα και μεγαλύτερων πλοίων και η μεταφορά τεράστιων ποσοτήτων υδρογονανθράκων και άλλων επικίνδυνων ουσιών δημιούργησαν νέους κινδύνους κατά τη ναυσιπλοΐα, διεύρυναν σε εξαιρετικό βαθμό την έκταση των επιβλαβών συνεπειών των ναυτικών ατυχημάτων και των ζημιούμενων προσώπων και υπαγόρευσαν τη λήψη μέτρων πρόληψης και περιορισμού των ρυπογόνων συνεπειών τους.

2. Για τους λόγους αυτούς ο πλοίαρχος εξακολουθεί να έχει ευρείες εξουσίες όσον αφορά την απρόσκοπτη λειτουργία και ναυσιπλοΐα του πλοίου. Οι εξουσίες αυτές, είτε απονέμονται σ' αυτόν ως φορέα δη-

μόσιας εξουσίας και συνακόλουθα έχουν διοικητικό και γενικότερα δημόσιο χαρακτήρα,⁶ είτε ως αντιπρόσωπο, εντολοδόχο ή «προσθηθέντα» του πλοιοκτήτη και έχουν ιδιωτικό χαρακτήρα (ΚΙΝΔ, άρθ. 84). Σχετικά ο ΚΔΝΔ (άρθ. 104) ορίζει ότι «ο πλοίαρχος έχει την εν γένει διοίκηση εν τω πλοίω και ασκεί εξουσίαν επί των επιβαινόντων, λαμβάνων παν αναγκαίον μέτρον, εντός των υφιστάμενων κανονισμών, προς τον σκοπόν της τηρήσεως της τάξεως, της πειθαρχίας και της υγιεινής και δια την ασφάλειαν του πλοίου, των επιβαινόντων και του φορτίου».

2.1. Στο πλαίσιο αυτό ο πλοίαρχος: συγκροτεί το πλήρωμα του πλοίου λαμβάνοντας υπόψη τις οδηγίες του πλοιοκτήτη, του εφοπλιστή ή του αντιπροσώπου του, και προβαίνει, τηρώντας τους όρους του νόμου, στην απόλυση των μελών του πληρώματος (ΚΔΝΔ, άρθ. 105· ΚΙΝΔ, άρθ. 39, 53, 68 και 72)· βεβαιώνεται πριν από τον απόπλου ότι το πλοίο είναι ικανό για τον επιχειρούμενο πλου, ότι φέρει τα απαραίτητα εφόδια που προβλέπουν οι υφιστάμενοι κανονισμοί ή οι διαταγές της αρμόδιας αρχής, ότι η σύνθεση του πληρώματος είναι νόμιμη, ότι το φορτίο είναι κανονικά στοιβαγμένο και ότι δεν παρέλαβε, αν πρόκειται για επιβατηγό πλοίο, επιβάτες πέρα από τον επιτρεπόμενο ανώτατο αριθμό επιβατών (ΚΔΝΔ, άρθ. 106)· μεριμνά έγκαιρα για την προμήθεια επαρκών και κατάλληλων τροφίμων και νερού για τον επιχειρούμενο πλού (ΚΔΝΔ, άρθ. 107) και για τη συγκρότηση και λειτουργία στο πλοίο επιτροπής τροφίμων η οποία οφείλει, μεταξύ άλλων, να τηρεί βιβλίο τροφίμων, να καταχωρίζει σ' αυτό τις τυχόν παρατηρήσεις της και να θέτει αυτό υπόψη του πλοίαρχου κάθε ημέρα (Κανονισμός εργασίας σε ελληνικά φορτηγά πλοία μεγαλύτερα από 800 κ.ο.χ., άρθ. 101)· φροντίζει να μην εισκομίζονται στο πλοίο ναρκωτικά, εκτός από τα επιτρεπόμενα ύστερα από άδειά του για ιατρική χρήση, καθώς και οινοπνευματώδη ποτά που υπερβαίνουν το αναγκαίο μέτρο (ΚΔΝΔ, άρθ. 108)· μεριμνά να μην εισκομίζονται χωρίς άδειά του στο πλοίο όπλα και εύφλεκτες ή επικίνδυνες ύλες (ΚΔΝΔ, άρθ. 109· ν. 2168/1993 άρθ. 4)· μπορεί να ζητεί από τη Λιμενική ή Προξενική Αρχή την παρεμπόδιση της επιβίβασης επικίνδυνων ψυχοπαθών ή προσώπων που πάσχουν από λοιμώδη νοσήματα ή έχουν ανάγκη βοήθειας, διότι είναι ψυχοπαθείς, τυφλοί, παράλυτοι ή ανή-

6. Βλ. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, *Ο πλοίαρχος φορέας δημόσιας εξουσίας*, 1972.

λικοι, εφόσον δεν συνοδεύονται από συγγενείς ή οικείους (ΚΙΝΔ, άρθ. 110), ή την αποβίβαση επιβάτη που διαταράσσει σοβαρά την τάξη ή παρέχει βάσιμες ενδείξεις ότι μπορεί να δημιουργήσει κινδύνους για τους επιβαίνοντες, το πλοίο ή το φορτίο (ΚΔΝΔ, άρθ. 111)· υποχρεούται να παραλαμβάνει στο πλοίο για παλιννόστηση Έλληνες ναυτικούς, που έχουν εγκαταλειφθεί σε αλλοδαπό μέρος όπου δεν υπάρχει Προξενική Αρχή, και γενικά Έλληνες, άπορους πολίτες, ναυτικούς ή μη, που είναι στην αλλοδαπή και η Προξενική Αρχή θεωρεί αναγκαία την παλιννόστησή τους (ΚΔΝΔ, άρθ. 112· ν. 1220/1981 άρθ. 29)· να ασκεί την κυβέρνηση του πλοίου και να διευθύνει αυτοπροσώπως αυτό κατά τον είσπλουν στους λιμένες και όρμους και κατά τον έκπλουν από αυτούς, κατά τη διέλευση μέσω διωρύγων και στενών και σε κάθε περίπτωση που ο πλούς είναι ιδιαίτερα δυσχερής (ΚΔΝΔ, άρθ. 113· πρβλ. και ΚΙΝΔ, άρθ. 43)· να συντάσσει το ημερολόγιο γέφυρας, να επιμελείται την κανονική τήρηση και τη φύλαξη στο πλοίο των κατά νόμο βιβλίων και εγγράφων (ΚΔΝΔ, άρθ. 46-52 και 114· πρβλ. και ΚΙΝΔ, άρθ. 41 και 42)· να αναφέρει αμέσως, σε περίπτωση ρύπανσης ή πιθανού κινδύνου πρόκλησής της, το περιστατικό στην αρμόδια Λιμενική Αρχή ή Υπουργείο και να λάβει αμέσως κάθε πρόσφορο μέτρο για την αποτροπή, περιορισμό και αντιμετώπιση της ρύπανσης (κωδ. ν. 743/1977 άρθ. 11 § 1)· να αναγράφει στο ημερολόγιο τον τοκετό που συνέβη στο πλοίο κατά τον πλου και να συντάσσει τη σχετική ληξιαρχική πράξη γέννησης (ΚΔΝΔ, άρθ. 115)· να συντάσσει διαθήκη στο πλοίο σύμφωνα με τις διατάξεις του ΑΚ για τις διαθήκες σε εμπορικά πλοία (ΚΔΝΔ, άρθ. 116· ΑΚ 1749, 1750, 1751, 1752, 1756, 1760, 1761, 1762)· να αναγράφει στο ημερολόγιο το γεγονός του θανάτου επιβαίνοντος στο πλοίο και να συντάσσει τη σχετική ληξιαρχική πράξη θανάτου (ΚΔΝΔ, άρθ. 117), καθώς και έκθεση απογραφής των ευρισκόμενων στο πλοίο πραγμάτων του θανόντος (ΚΔΝΔ, άρθ. 118)· να εγγράφει στο ημερολόγιο την ενημέρωση της Λιμενικής ή Προξενικής Αρχής, την αποβίβαση του νεκρού και, αν το πλοίο ταξιδεύει, την καταβύθισή του (ΚΔΝΔ, άρθ. 119)· να παρέχει κάθε δυνατή βοήθεια σε πλοία ή αεροσκάφη ή πρόσωπα που κινδυνεύουν στη θάλασσα, εφόσον δεν δημιουργείται σοβαρός κίνδυνος για το πλοίο ή τους επιβαίνοντες (ΚΔΝΔ, άρθ. 120)· να συντάσσει έκθεση για την εξαφάνιση στη θάλασσα προσώπου που επέβαινε στο πλοίο (ΚΔΝΔ, άρθ. 121)· να αναφέρει αμελλητί στις Λιμενικές Αρχές κάθε έγκλημα που γίνεται στη θάλασσα και κάθε γεγονός που μπορεί να προκαλέσει κινδύ-

νους στη ναυσιπλοΐα (ΚΔΝΔ, άρθ. 122): να χρησιμοποιήσει, αν υπάρχει σημαντική έλλειψη τροφίμων, τα υφιστάμενα, ως φορτίο, τρόφιμα ή να προσεγγίσει για εφοδιασμό στον πλησιέστερο λιμένα (ΚΔΝΔ, άρθ. 123): να μη διατάξει την εγκατάλειψη του κινδυνεύοντος πλοίου, πριν εξαντλήσει κάθε ενδεικνυόμενο από τη ναυτική τέχνη και εμπειρία μέσο για τη διάσωσή του (ΚΔΝΔ, άρθ. 125): να παρουσιαστεί στη Λιμενική ή Προξενική Αρχή μετά τον κατάπλου του πλοίου σε λιμένα, προσκομίζοντας για θεώρηση το ημερολόγιο και το ναυτολόγιο καθώς και κάθε άλλο ναυτιλιακό έγγραφο που ζητεί η Αρχή (ΚΔΝΔ, άρθ. 126: ΚΙΝΔ, άρθ. 49): να προβεί, αν υπάρχουν έκτακτα συμβάντα που ενδιαφέρουν το πλοίο, μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες από τον κατάπλου, στη σύνταξη έκθεσης ενώπιον του Μονομελούς Πρωτοδικείου ή, αν δεν υπάρχει Πρωτοδικείο, ενώπιον του ειρηνοδίκη (ΚΙΝΔ, άρθ. 50): να παραδίδει στη Λιμενική Αρχή στο λιμένα του πρώτου κατάπλου κάθε λαθρεπιβάτη και, αν ο λιμένας αυτός είναι αλλοδαπός, να ειδοποιεί την Προξενική Αρχή για την ανεύρεση λαθρεπιβάτη (ΚΔΝΔ, άρθ. 127): να συμμορφώνεται, σε περίπτωση πολέμου ή έντασης των διεθνών σχέσεων, στις διαταγές του αρμόδιου για την εμπορική ναυτιλία Υπουργού για χάρη της προστασίας των εθνικών συμφερόντων ή της ασφάλειας του πλου (ΚΔΝΔ, άρθ. 128).

2.2. Οι εξουσίες και τα καθήκοντα αυτά του πλοίαρχου ορίζονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια κατά κατηγορίες πλοίων από κανονισμούς που θεσπίζονται με προεδρικά διατάγματα. Σχετικοί είναι: ο Κανονισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας στα ελληνικά επιβατηγά πλοία κ.ο.χ. 500 και πάνω [β.δ. 683/1960 όπως τροποποιήθηκε (π.δ. 385/1991)], καθώς και ο Κανονισμός Εργασίας σε ελληνικά φορτηγά πλοία κ.ο.χ. 800 και πάνω [β.δ. 800/1970, όπως τροποποιήθηκε (π.δ. 385/1991)].

3. Ενόψει της ευρύτητας των απονεμόμενων στον πλοίαρχο εξουσιών και καθηκόντων και της, κατ' ακολουθίαν αυτής, δυσχέρειας, αν όχι αδυναμίας, να ανταποκριθεί προσωπικά ο ίδιος στις απαιτήσεις των πολυάριθμων αυτών εξουσιών και καθηκόντων, τα οποία προϋποθέτουν ιδιαίτερη εμπειρία και γνώση επιστήμης ή τέχνης καθώς και διαρκή ετοιμότητα και συγκέντρωση της προσοχής, καθόσον μάλιστα η άσκησή τους γίνεται συχνά υπό συνθήκες επικίνδυνες ή δημιουργικές κινδύνων, ο νομοθέτης όρισε, π.χ. στον ανωτέρω Κανονισμό εργασίας σε ελληνικά φορτηγά πλοία (άρθ. 13), ότι, όσον αφορά τις εργασίες καταστρώματος, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι

φορτοεκφορτώσεις, ο πλοίαρχος ρυθμίζει σε συνεργασία με τον υποπλοίαρχο, προϊστάμενο των υπηρεσιών του προσωπικού καταστρώματος του πλοίου, τα καθήκοντα καθενός από τα μέλη του κατά τη φόρτωση ή εκφόρτωση και ασκεί εποπτεία για την τήρηση του προγράμματος της σχετικής εργασίας. Ο πλοίαρχος έχει, για καθετί που αφορά το πλοίο, τους επιβαίνοντες και το φορτίο, ως άμεσο συνεργάτη τον υποπλοίαρχο (Καν., άρθ. 27 § 1).

3.1. Ο υποπλοίαρχος έχει την επιμέλεια των φορτοεκφορτώσεων και, σε σχέση με αυτές, σαφώς καθοριζόμενα από το νόμο (Καν., άρθ. 37) καθήκοντα. Ειδικότερα υποχρεούται να ενημερωθεί, από το σχετικό σχεδιάγραμμα του πλοίου, για την εσωτερική διαρρύθμισή του, τη χωρητικότητα κάθε κύτους και τους όρους ευστάθειας του πλοίου· να καταρτίσει το σχέδιο φόρτωσης και εκφόρτωσης, ακριβέστερα στοιβασίας ή αποστοίβασης, να θέσει αυτό υπόψη του πλοίαρχου προς έγκριση και στη συνέχεια να προχωρήσει στην εφαρμογή του· να μεριμνήσει έτσι ώστε το πλοίο να είναι, μόλις περατωθεί η αγκυροβολία, έτοιμο για εργασίες φόρτωσης ή εκφόρτωσης· να εξετάσει, πριν από την παραλαβή του φορτίου, όλα τα κύτη του πλοίου, προκειμένου να βεβαιωθεί ότι είναι, από άποψη καθαρισμού, πρόληψης διαρροής ή απώλειας του φορτίου και κανονικής λειτουργίας των συστημάτων αερισμού, ψύξης, θέρμανσης κλπ., κατάλληλα για τη διατήρηση του φορτίου· να βεβαιωθεί για την καλή κατάσταση και την κανονική λειτουργία του συστήματος φορτοεκφόρτωσης του πλοίου, δηλαδή των βαρούλκων, των φορτωτήρων και του εξαερισμού αυτών, των αντλιών, των βαλβίδων, των σωληνώσεων, των μεταλλικών καλυμμάτων των κυτών κλπ· να διαπιστώσει ότι λήφθηκαν τα ενδεικνυόμενα σε κάθε περίπτωση μέτρα αερισμού, φωτισμού και ασφάλειας εν γένει της εργασίας, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να εξασφαλίζονται πλήρως από κάθε κίνδυνο που μπορεί να προέλθει από θραύση, εμπλοκή, αποσύνδεση ή πλημμελή λειτουργία του συστήματος φορτοεκφόρτωσης, καθώς και από ανεπαρκή φωτισμό, αερισμό κλπ·, να συνεννοηθεί με τον πρώτο μηχανικό για τον αναγκαίο, προς εκτέλεση της φορτοεκφόρτωσης, ατμό, ηλεκτρικό ρεύμα και πεπιεσμένο αέρα και, αν υπάρξει διαφωνία, να αναφερθεί στον πλοίαρχο.

Περαιτέρω ο υποπλοίαρχος οφείλει να προνοεί, μεταξύ άλλων, για την ομαλή στοιβασία του φορτίου, την οποία πρέπει να εκτελεί κανονικά, ανάλογα με το βάρος, όγκο, συσκευασία, είδος φορτίου και τη σειρά προτεραιότητάς του προς εκφόρτωση στους διάφορους λιμένες

προορισμού, έτσι ώστε να προστατεύεται αυτό από κάθε μετατόπιση, ανάμιξη, βλάβη, φθορά, πυρκαϊά ή κλοπή και να εξασφαλίζεται η ευστάθεια του πλοίου.

3.2. Τον υποπλοίαρχο κατά την άσκηση των ανωτέρω καθηκόντων του βοηθεί ο ναύκληρος, ο οποίος είναι υπόλογος για τις εργασίες καταστρώματος και τα επιφορτισμένα γι' αυτές μέλη του πληρώματος, υπόκειται στην εξουσία και τον έλεγχο του υποπλοίαρχου και, μεταξύ άλλων, συντρέχει αυτόν και τους τυχόν άλλους αξιωματικούς καταστρώματος στην παραλαβή, φόρτωση, στοιβασία και παράδοση του φορτίου (Καν., άρθ. 52).

4. Οι γενικές και εποπτικές αυτές εξουσίες και καθήκοντα του πλοίαρχου και οι ειδικές και εκτελεστικές εξουσίες του υποπλοίαρχου και του ναυκλήρου έχουν, όσον αφορά τη φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων, περιοριστεί ή μεταβληθεί σημαντικά στην πράξη λόγω της προόδου της ναυτικής τεχνικής και της μεταβολής των συνθηκών λειτουργίας των πλοίων, των φορτοεκφορτώσεων και των μεταφορών.

4.1. Ο πλοιοκτήτης (και μεταφορέας) είναι σε καθημερινή επαφή με τον πλοίαρχο, ο οποίος και ακολουθεί επακριβώς τις λεπτομερείς οδηγίες του ως προς τη μεταφορά, το αντικείμενο της μεταφοράς, το χρόνο και τους ειδικότερους όρους της διεξαγωγής της.

4.2. Αλλά και ο ναυλωτής της (παραγγελιοδόχος μεταφοράς ή μεταφορέας ή φορτωτής) έχει από το ναυλοσύμφωνο συχνά την εμπορική διαχείριση του πλοίου, δηλαδή την εξουσία να αξιώσει από τον πλοίαρχο να εκτελέσει, όσο γίνεται πιο γρήγορα, το ταξίδι και να παράσχει, μέσω καθορισμένων μελών του πληρώματος, τις συνήθεις υπηρεσίες κατά τον κατάπλου ή τον απόπλου του πλοίου από το λιμένα· να ζητήσει από αυτόν (τον πλοίαρχο) να παραβάλει, σε καθορισμένο χρόνο και μέρος του λιμένα, το πλοίο προς φόρτωση ή εκφόρτωση· να επιμεληθεί ο ίδιος με δική του δαπάνη, τη συσκευασία, σήμανση, φόρτωση, στοιβασία, εκφόρτωση και παράδοση του φορτίου και ειδικότερα να αναθέσει σε επιχείρηση κατάλληλη για τη σύνταξη του σχεδίου στοιβασίας και τη διενέργεια της φόρτωσης και της στοιβασίας του φορτίου, καθώς και τον καθορισμό της σειράς εκφόρτωσης των εμπορευμάτων στους διάφορους λιμένες προσέγγισης.

4.3. Πέρα από αυτά, πιο σημαντικές αλλαγές επέφερε στις φορτοεκφορτώσεις η ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών μοναδοποιημένων φορτίων, δηλαδή η ευρεία χρησιμοποίηση των παλετών και ε-

μπορευματοκιβωτίων. Η παλέτα αποτελεί ένα μοναδοποιημένο σύνολο εμπορευμάτων που τοποθετούνται πάνω σε ειδικό υπόβαθρο διεθνών προδιαγραφών και έχουν μεταξύ τους σταθερή συνοχή, εξασφαλιζόμενη με κατάλληλα μέσα πρόσδεσης ή και κάλυψης. Στη σύγχρονη εποχή αυξάνει συνεχώς το μέγεθος των παλετών και των εμπορευματοκιβωτίων. Η ευρύτατη χρησιμοποίησή τους έχει επιτρέψει την προστασία και τυποποίηση των μεταφερόμενων εμπορευμάτων και, κατ' για επέκταση, τη μείωση των ασφαλίσεων, τη διευκόλυνση των σχετικών με το φορτίο χειρισμών, την επιτάχυνση του ρυθμού των φορτοεκφορτώσεων, γεγονός που έχει περιορίσει δραστικά το χρόνο διαμονής των πλοίων στους λιμένες και, κατά φυσική συνέπεια, μειώσει το υψηλό κόστος ελλιμενισμού. Έχει ακόμη επιτρέψει τη χρησιμοποίηση περισσότερων του ενός μεταφορικών μέσων, γεγονός που συνέβαλε στη ραγδαία ανάπτυξη των συνδυασμένων μεταφορών. Από την άλλη πλευρά επέβαλε την εξειδίκευση των πλοίων και τη δημιουργία νέων λιμενικών εγκαταστάσεων που έχουν πολυδάπανο εξειδικευμένο εξοπλισμό και κατέστησε πρακτικά δυσχερή, αν όχι αδύνατη, την εξέλεξη, μέσα σε εύλογο χρόνο, του περιεχομένου των εμπορευμάτων που είναι συσκευασμένα σε κιβώτια ή άλλα μέσα και τοποθετημένα σε παλέτες ή εμπορευματοκιβώτια, συνήθως σε μεγάλες ποσότητες, και έχουν σε αρκετές περιπτώσεις ευαίσθητο χαρακτήρα, όπως συμβαίνει με τα εμπορεύματα που διατηρούνται σε ψυκτικά μονωμένους χώρους.

4.4. Η φόρτωση προϋποθέτει ένα προπαρασκευαστικό στάδιο και δύο ενέργειες που διαδέχονται η μια την άλλη χωρίς διακοπή, δηλαδή την εναπόθεση στο κύτος των εμπορευμάτων ή κάθε κιβωτίου, ξύλινου ή χάρτινου, που περιέχει εμπορεύματα ή κάθε παλέτας ή εμπορευματοκιβωτίου που περιλαμβάνει εμπορεύματα ή κιβώτια με τοποθετημένα σ' αυτά εμπορεύματα, και στη συνέχεια τη στοιβάσιμά τους.

4.4.1. Ο ναυλωτής (φορτωτής) υποχρεούται να προετοιμάσει το φορτίο όπως ορίζει η σχετική σύμβαση, δηλαδή να το συσκευάσει σε δέματα ή μονάδες και ειδικότερα να το εντάξει σε κιβώτια και να εναποθέσει περαιτέρω αυτά σε παλέτες ή εμπορευματοκιβώτια, αν αυτό επιτάσσει η σύμβαση ή συνηθίζεται στις μεταφορές του είδους, σε συσκευαστήριο ιδιόκτητο ή άλλης επιχείρησης. Το συσκευασμένο με τον προσήκοντα τρόπο φορτίο υποχρεούται ο ναυλωτής (φορτωτής) να μετακομίσει, με μέσα ιδιόκτητα ή άλλης επιχείρησης, στη θέ-

ση φόρτωσης και να αποθέσει κατά κανόνα αυτό παραπλευρώς του παραβελημένου στο κρηπίδωμα πλοίου ή σε φορτηγίδες.

4.4.2. Ο πλοιοκτήτης (μεταφορέας) υποχρεούται, κάνοντας χρήση των ανυψωτικών μηχανημάτων του πλοίου ή του λιμένα, να παραλάβει το φορτίο, όπως έχει συσκευαστεί σε δέματα, κιβώτια, παλέτες ή εμπορευματοκιβώτια, από το κρηπίδωμα και να το εναποθέσει στα κύτη ή και στο κατάστρωμα, αν το επιτρέπει η σύμβαση, του πλοίου. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι στη σύγχρονη εποχή η σχετική σύμβαση ρυθμίζει επιμελώς τη φόρτωση και εκφόρτωση και επιβάλλει σταθερά τη διενέργεια των φορτοεκφορτωτικών εργασιών στο ναυλωτή (φορτωτή), ο οποίος εκτελεί αυτές με δικές του δαπάνες και με τη χρησιμοποίηση ειδικών στις φορτοεκφορτωτικές εργασίες επιχειρήσεων τρίτων.

4.4.3. Περαιτέρω, μετά την εναπόθεση του φορτίου στα κύτη ή και στο κατάστρωμα του πλοίου, ο πλοιοκτήτης (μεταφορέας) υποχρεούται να στοιβάσει αυτό. Η στοιβασία έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι αν γίνει κακώς, μπορεί να επηρεάσει δυσμενώς το φορτίο που υπήρξε το αντικείμενό της, άλλο παρακείμενο φορτίο ή να θέσει σε κίνδυνο την ευστάθεια του πλοίου. Στη σύγχρονη εποχή τη στοιβασία ενεργούν συχνά ανεξάρτητες επιχειρήσεις ειδικευόμενες στο είδος αυτό εργασίας, ιδίως όταν πρόκειται για ανομοιογενή φορτία. Πριν προχωρήσουν στη στοιβασία, οι επιχειρήσεις αυτές συντάσσουν το σχέδιο στοιβασίας και ενημερώνουν γι' αυτό τον υποπλοίαρχο, ο οποίος και το θέτει υπόψη του πλοίαρχου προς έγκριση. Ο υποπλοίαρχος επιβλέπει, επικουρούμενος από το ναύκληρο, τις ενέργειες των στοιβαστών και, αν διαφωνήσει, αναφέρεται στον επικεφαλής αυτών και περαιτέρω, αν συντρέχει λόγος, στον πλοίαρχο. Ο πλοίαρχος επικαλείται, σε δύσκολες περιπτώσεις, τη συνδρομή ειδικών επιθεωρητών φορτίων. Αυτονόητο είναι ότι δεν παρουσιάζει δυσκολίες η στοιβασία ομοιογενών και ισοβαρών πάνω κάτω δεμάτων και μονάδων. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν ενδιαφέρει που θα αποτεθεί κάθε δέμα ή μονάδα (κιβώτιο, παλέτα). Ενδιαφέρει να αποτεθούν ίσες πάνω κάτω σε βάρος ποσότητες στα διάφορα κύτη ή μέρη του καταστρώματος.

4.4.4. Η καθημερινή επικοινωνία του πλοίαρχου με τον πλοιοκτήτη και το ναυλωτή, η ολοένα και πιο επιτακτική ανάγκη της ταχείας και ασφαλούς εκτέλεσης των φορτοεκφορτώσεων, καθώς και του περιορισμού του χρόνου διαμονής των πλοίων στους λιμένες, ο γιγαντισμός των πλοίων και η μεταφορά πολύ μεγάλων ποσοτήτων εμπο-

ρευμάτων με αυτά, η από μέρους του φορτωτή προετοιμασία του φορτίου για την ταχύτερη και ασφαλή φόρτωσή του με την εναπόθεσή του σε κιβώτια, παλέτες και εμπορευματοκιβώτια και τη σήμανσή του, η ανάθεση σε τρίτους επιχειρηματίες της φόρτωσης και της στοιβασίας του φορτίου καθώς και της αποστοίβασης και εκφόρτωσης του μετέβαλαν, απάμβλυναν ή περιόρισαν όχι μόνο τις προεκτιθέμενες γενικές και εποπτικές εξουσίες και καθήκοντα του πλοίαρχου, αλλά και τις ειδικές και εκτελεστικές εξουσίες και καθήκοντα του υποπλοίαρχου και του ναυκλήρου.

Για τους λόγους αυτούς οι συντάκτες των Κανόνων Χάγης - Βίσμπυ προσάρμοσαν το διεθνές νομικό πλαίσιο των θαλάσσιων μεταφορών εμπορευμάτων στις ανωτέρω σύγχρονες απαιτήσεις και τεχνικά δεδομένα. Αναγνώρισαν ότι, αν επιβαλλόταν στον πλοιοκτήτη (μεταφορέα) και, συνακόλουθα, στον πλοίαρχο και υποπλοίαρχο η υποχρέωση να επαληθεύσουν το περιεχόμενο των παραδιδόμενων προς μεταφορά δεμάτων, κιβωτίων, παλετών ή εμπορευματοκιβωτίων, θα καθυστέρουσε υπέρμετρα η φόρτωση και θα βλάπτονταν σοβαρά τα συμφέροντα που συμμετέχουν στη θαλάσσια μεταφορά εμπορευμάτων. Περαιτέρω, έδωσαν εμπιστοσύνη στα υποβαλλόμενα γραπτώς από το ναυλωτή (φορτωτή) στοιχεία του φορτίου στον πλοιοκτήτη (μεταφορέα), τα οποία και εκλαμβάνονται ως εγγυημένης ακρίβειας, και απάλλαξαν καταρχήν τον πλοιοκτήτη (μεταφορέα) και, κατ' επέκταση, τον πλοίαρχο και τον υποπλοίαρχο από την υποχρέωση - κατά τα εκτιθέμενα ειδικότερα παρακάτω - να ελέγξουν την ακρίβεια των δηλώσεων του ναυλωτή (φορτωτή) και πιο συγκεκριμένα το περιεχόμενο των κιβωτίων, παλετών και εμπορευματοκιβωτίων.

Γίνεται από αυτά φανερό ότι ο πλοίαρχος κατά κανόνα δεν παρίσταται, δεν επεμβαίνει προσωπικά στις εργασίες φόρτωσης, στοιβασίας, αποστοίβασης και εκφόρτωσης, αλλ' ασκεί κατά νόμο μια γενική επίβλεψη στον υποπλοίαρχο και τα πρόσωπα που εκτελούν τις εργασίες αυτές. Την άμεση προσωπική επίβλεψη και καθοδήγηση του τρόπου εκτέλεσης των εν λόγω εργασιών έχει ο υποπλοίαρχος. Και του τελευταίου όμως η επέμβαση περιορίζεται στην απλή επίβλεψη, όταν οι ανωτέρω εργασίες ανατίθενται, όπως συμβαίνει συχνά, σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις που έχουν ως αντικείμενο τις εργασίες του είδους ή σε δημόσιους οργανισμούς που έχουν το αποκλειστικό πρόνομιο της παροχής των φορτοεκφορτωτικών υπηρεσιών. Ο πλοίαρχος

εξάλλου δεν συντάσσει ή, κατ' άλλη έκφραση, «δεν καταστρώνει» το σχέδιο στοιβασίας. Το σχέδιο αυτό συντάσσεται από τον υποπλοίαρχο ή την ανεξάρτητη επιχείρηση ή δημόσια υπηρεσία, στην οποία έχει ανατεθεί η εκτέλεση της φόρτωσης, και τίθεται υπόψη του πλοίαρχου προς έγκριση. Γι' αυτό και αρκετοί συγγραφείς κάνουν λόγο για πλασματικές εξουσίες του πλοίαρχου και προβάλλουν την απαλλαγή του από κάθε προσωπική ευθύνη οφειλόμενη σε ελαφρά αμέλεια⁷.

5. Εξίσου περιορισμένες είναι κατ' ουσίαν οι εξουσίες και τα καθήκοντα του πλοίαρχου και ως προς την έκδοση της φορτωτικής. Κατά τη διεθνή πρακτική, όταν τα εμπορεύματα αποτεθούν στο πλοίο, ο υποπλοίαρχος εκδίδει απόδειξη που πληροφορεί για τα εμπορεύματα και τη φόρτωσή τους και που μετέπειτα ανταλλάσσεται με τη φορτωτική («mate's ή dock receipt»). Ο πλοιοκτήτης (μεταφορέας) ή, ως αντιπρόσωπός του, ο πλοίαρχος ή, ως αντιπρόσωπος του μεταφορέα ή του πλοίαρχου, ο πράκτορας του πλοίου εκδίδει, ύστερα από αίτηση του φορτωτή, φορτωτική, την οποία εγχειρίζει στο πρόσωπο που εμφανίζει την εκδοθείσα από τον υποπλοίαρχο απόδειξη. Έχει επικρατήσει διεθνώς η συνήθεια να εκδίδει τη φορτωτική ο πράκτορας του πλοίου ως αντιπρόσωπος του πλοιοκτήτη (μεταφορέα) ή του πλοίαρχου.

5.1. Η φορτωτική αποδεικνύει τη φόρτωση των εμπορευμάτων στο πλοίο και περιλαμβάνει τα βασικά διακριτικά σημεία που απαιτούνται για την αναγνώριση των εμπορευμάτων ιδίως κατά την εκφόρτωση, όπως αυτά δηλώνονται γραπτά από το φορτωτή πριν από την έναρξη της φόρτωσης. Επιπλέον τα σημεία αυτά πρέπει να έχουν αποτυπωθεί ή, με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, γραφεί καθαρά στα ασυσκεύαστα εμπορεύματα ή στα κιβώτια ή καλύμματα εντός των οποίων έχουν τοποθετηθεί, έτσι ώστε (τα σημεία αυτά) να παραμείνουν υπό κανονικές συνθήκες ευανάγνωστα έως το τέλος του ταξιδιού. Αναφέρει ακόμη, ανάλογα με την περίπτωση, τον αριθμό των δεμάτων ή κομματιών ή την ποσότητα ή το βάρος, όπως αυτά δηλώνονται γραπτά από το φορτωτή, καθώς και τη φαινόμενη τάξη και εξωτερική κατάσταση των πραγμάτων. Ο εκδότης της φορτωτικής (μεταφορέας, πλοίαρχος ή πράκτορας του πλοίου) δεν υποχρεούται να καταχωρίσει ή να αναφέρει στη φορτωτική τυχόν ενδεικτικά σημεία, α-

7. Βλ. R. GARRON, ο. παραπ., σ. 105 επ.

ριθμό, ποσότητα ή βάρος, ως προς τα οποία έχει σοβαρό λόγο να υποψιάζεται ότι δεν ανταποκρίνονται ακριβώς στα πράγματα που παρέλαβε πράγματι ή ως προς τα οποία δεν είχε τα κατάλληλα μέσα για να τα επαληθεύσει (Κανόνες Χάγης - Βίσμπυ, άρθ. 3 § 3). Με την επιφύλαξη της τελευταίας περίπτωσης, ο εκδότης της φορτωτικής (μεταφορέας, πλοίαρχος ή πράκτορας) δεν ευθύνεται έναντι του φορτωτή, αν καταχωρίσει στη φορτωτική τα ανωτέρω στοιχεία, όπως τα δήλωσε ο τελευταίος. Αντίθετα ο φορτωτής ευθύνεται να αποζημιώσει τον πλοιοκτήτη (μεταφορέα) αν τα δηλωθέντα από αυτόν στοιχεία αποδεικνύονται ψευδή (Κανόνες Χάγης - Βίσμπυ, άρθ. 3 § 5). Ο φορτωτής δεν έχει ευθύνη για δηλώσεις που αφορούν την εξωτερική κατάσταση των πραγμάτων. Και τούτο διότι ο πλοιοκτήτης (μεταφορέας) μπορεί να ελέγξει ευχερώς την κατάσταση αυτή.

5.2. Ο εκδότης της φορτωτικής (πλοιοκτήτης - μεταφορέας, πλοίαρχος ή πράκτορας του πλοίου) υποχρεούται να αναφέρει σ' αυτή «τη φαινόμενη τάξη, γενική και εξωτερική κατάσταση των πραγμάτων» όχι όπως δηλώνεται από το φορτωτή αλλ' όπως προκύπτει από την προσωπική του παρατήρηση και αντίληψη. Η δήλωση αυτή του εκδότη της φορτωτικής δεν καλύπτει την εσωτερική κατάσταση ή την ποιότητα των εμπορευμάτων που μεταφέρονται συσκευασμένα. Επομένως ο πλοιοκτήτης (μεταφορέας) και κατ' επέκταση ο πλοίαρχος υποχρεούται να ελέγξει μόνο αν τα δέματα, οι σάκκοι, τα κιβώτια, οι παλέτες, τα εμπορευματοκιβώτια όπου περικλείονται τα εμπορεύματα είναι σε καλή εξωτερική κατάσταση, αν οι σημάνσεις (σφραγίδες) των κιβωτίων, παλετών και εμπορευματοκιβωτίων είναι άθικτες, αν τα δέματα ή οι σάκκοι δεν είναι σχισμένοι, η συσκευασία δεν είναι φθαρμένη ή κατεστραμμένη κλπ. Αν διαπιστώσει ότι η εξωτερική κατάσταση είναι καλή, αναγράφει στη φορτωτική τη φράση «σε φαινόμενη καλή κατάσταση». Αν διαπιστώσει ότι είναι κακή, αναγράφει συνήθως «κιβώτια θραυσμένα» ή «περικαλύμματα σχισμένα» ή «εμπόρευμα βρεγμένο». Η φορτωτική δεν αποτελεί απόδειξη ως προς την εσωτερική κατάσταση των εμπορευμάτων.⁸

Γίνεται φανερό από τη ρύθμιση αυτή, ότι ο εκδότης της φορτωτικής (πλοιοκτήτης - μεταφορέας ή πλοίαρχος ή πράκτορας) δεν υποχρεού-

8. Βλ. σχετικά με τα αναφερόμενα στο κείμενο Α. ΚΙΑΝΤΟΥ-ΠΑΜΠΟΥΚΗ, *Ναυτικό Δίκαιο*, τομ. II σ. 401' Ν. GASKEL / R. ASARIOTIS / Y. BLATZ, *Bills of Lading Law and Contracts*, σ. 214.

ται να εκφέρει (και δεν εκφέρει) κρίση για την εσωτερική κατάσταση και ποιότητα των εμπορευμάτων· ότι μπορεί να στηριχθεί στις δηλώσεις του φορτωτή, εκτός από τη δήλωση για την εξωτερική κατάσταση του φορτίου· ότι δεν υποχρεούται να ενεργήσει έλεγχο, έστω δειγματοληπτικό, του περιεχομένου των δεμάτων, σάκκων, κιβωτίων, παλετών ή εμπορευματοκιβωτίων, εκτός αν έχει σοβαρούς λόγους να υποπτεύεται ότι οι δηλώσεις του φορτωτή ως προς το περιεχόμενο είναι ψευδείς ή αν ζητήσει τον έλεγχο ο φορτωτής.

Πάντως, κατά τη διεθνή πρακτική, οι πλοιοκτήτες - μεταφορείς περιλαμβάνουν στις φορτωτικές, για την καλλίτερη προστασία των συμφερόντων τους, ορισμένες επιφυλάξεις που αφορούν τον αριθμό, την ποσότητα ή το βάρος των μονάδων (κιβωτίων, παλετών), διότι τα στοιχεία αυτά δηλώθηκαν από το φορτωτή, δεν είχε όμως στην πράξη δυνατότητα να τα επαληθεύσει. Συνήθως οι επιφυλάξεις αυτές αποδίδονται με τις εκφράσεις «*not checked by the carrier*» (μη ελεγχθέντα από τον μεταφορέα), «*contents unknown*», «*said to contain*». Οι εκφράσεις αυτές έχουν την ίδια έννοια και συνεπάγονται, κατά την επικρατούσα άποψη, τη μετάθεση του βάρους της απόδειξης των ανωτέρω στοιχείων στο φορτωτή⁹.

II. Κατά την εκμετάλλευση του σύγχρονου πλοίου αναπτύσσονται κυρίως δυο μορφές δράσης:

Η δράση του πλοιοκτήτη, ο οποίος έχει την πρωτοβουλία κάθε ναυτικής αποστολής, διαθέτει τα μέσα, υλικά και ανθρώπινα, για την ασφαλή εκτέλεσή της, καθορίζει τους διάφορους λιμένες κατάπλου του πλοίου, αποφαινεται για τη διακοπή του ταξιδιού, απολαμβάνει τα οφέλη και φέρει τα βάρη του, προσλαμβάνει τον πλοίαρχο για την πραγμάτωση της ναυτικής αποστολής.

Η δράση του πλοίαρχου, ο οποίος εντάσσεται, συνομολογώντας τη σύμβαση ναυτολόγησής του σε συγκεκριμένο πλοίο, στην οργάνωση των συμφερόντων του πλοιοκτήτη και τελεί, στο μέτρο που επιτρέπει ο νόμος, υπό τις εντολές και οδηγίες του, καθόσον μάλιστα υποχρεούται, ενόψει της καθημερινής επικοινωνίας του, να αναφέρεται σ' αυτόν, πριν λάβει οποιαδήποτε απόφαση που έχει κάποια σημασία, και να υπολογίζει, εκτός από τις εντολές ή οδηγίες του πλοιοκτήτη, εκείνες των προσώπων, όπως ο διαχειριστής ή ο πράκτορας του πλοίου

9. Βλ. Α. ΚΙΑΝΤΟΥ-ΠΑΜΠΟΥΚΗ, ο. παραπ., σ. 400.

ου, που ενεργούν επονόματι και για λογαριασμό του τελευταίου, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο πλοίαρχος έχει εξάρτηση από τον πλοιοκτήτη κατά την άσκηση των συμβατικών υποχρεώσεών του και των νόμιμων καθηκόντων του και συνακόλουθα η νομική του θέση προσομοιάζει με εκείνη του βοηθού εκπλήρωσης ή του προστηθέντος. Ωστόσο ο πλοίαρχος διατηρεί πλήρη ανεξαρτησία έναντι του πλοιοκτήτη, όσον αφορά την ασφάλεια και την τεχνική καθοδήγηση του πλοίου. Αλλά και στο πεδίο της εμπορικής διαχείρισής του ο πλοίαρχος εξακολουθεί να έχει εξουσίες, έστω γενικές και εποπτικές, ιδίως όταν πρόκειται για σχετικά με αυτή θέματα που μπορεί να επηρεάσουν την ασφάλεια του πλοίου ή και της ναυσιπλοΐας. Επίσης ο πλοίαρχος λαμβάνει υπόψη μόνο το νόμο και τη συνείδησή του, όταν ασκεί προανακριτικά, πειθαρχικά ή άλλα καθήκοντα δημόσιου δικαίου, δηλαδή όταν ενεργεί ως φορέας δημόσιας εξουσίας. Έτσι ο πλοίαρχος δεν θα έπρεπε να ταυτισθεί πλήρως με τον απλό βοηθό εκπλήρωσης ή προστηθέντα του πλοιοκτήτη. Κυρίως διότι πραγματώνει το δύσκολο επιχειρηματικό έργο του πλοιοκτήτη με ιδιαίτερη ανεξαρτησία και συχνά υπό συνθήκες επικινδυνότητας και έντονου ρυθμού εργασίας.

1. Στη σύγχρονη εποχή, το έργο του πλοίαρχου, ιδίως όσον αφορά την ασφάλεια και τη διακυβέρνηση του πλοίου, επιβάρυνε η ναυπήγηση χαλύβδινων και μηχανοκίνητων πλοίων, ολοένα και πιο μεγάλων. Τα πλοία αυτά είναι οπωσδήποτε πιο ανθεκτικά στους θαλάσσιους κινδύνους, έχουν όμως δημιουργήσει νέους λόγω του μεγέθους και της κίνησής τους με μεγαλύτερες ταχύτητες. Η μεταφορά εξάλλου με τα πλοία αυτά τεράστιων ποσοτήτων υδρογονανθράκων και άλλων επικίνδυνων πρώτων υλών έχει συντελέσει, κατά την εκτέλεση των θαλάσσιων μεταφορών ή την άσκηση άλλων δραστηριοτήτων στο θαλάσσιο χώρο, αφενός στο να αυξηθούν σε σημαντικό βαθμό τα σχετικά με την ασφάλεια και τη διακυβέρνηση του πλοίου νόμιμα καθήκοντα του πλοίαρχου, καθώς και οι απαιτούμενες από αυτόν ιδιαίτερες γνώσεις επιστήμης, τέχνης και εμπειρίας – γεγονός που υπαγόρευσε περαιτέρω την παρέμβαση τρίτων, όπως επιχειρήσεων εξειδικευμένων στη διαχείριση, φόρτωση, στοιβασία και ταξινόμηση πλοίων, στην άσκηση των καθηκόντων του· αφετέρου επέβαλε σ' αυτόν να ενεργεί με ταχύτητα κατά τη λήψη και εφαρμογή των αποφάσεών του - γεγονός που δικαιολογεί, αν δεν καθιστά αναπόφευκτες, ορισμένες πλάνες ή εσφαλμένες εκτιμήσεις. Πέρα από αυτό, οι απο-

φάσεις του πλοιάρχου, λαμβανόμενες στο πλαίσιο αυτό, δεν αποκλείεται να αποτελέσουν αιτίες διαρροής υδρογονανθράκων ή άλλων τοξικών ουσιών από το πλοίο, ρύπανσης του θαλάσσιου περιβάλλοντος, αυξημένων δαπανών απορρύπανσης και μεγάλων ζημιών σε τρίτους, δηλαδή σε πρόσωπα που δεν συνδέονται με το πλοίο και δεν έχουν καμιά σχέση με αυτό. Οι αποφάσεις αυτές εξάλλου, όποιες και αν είναι, περιορίζονται από τις περιστάσεις, γεγονός που εξασθενίζει την προληπτική τους δύναμη. Σε αρκετές περιπτώσεις ο πλοίαρχος αποφασίζει υπό το κράτος δύσκολων συνθηκών, ιδίως όταν υπάρχει σοβαρός κίνδυνος, οι οποίες όμως δεν αποκλείουν να θεωρηθεί επί-μεπτη μια συνετή, από ναυτική σκοπιά, συμπεριφορά του.

2. Ενόψει αυτών, πρέπει πρώτ' απ' όλα να εξαλειφθούν οι καταστάσεις που καθιστούν τον πλοίαρχο αντικειμενικά, δηλαδή χωρίς προσωπικό πταίσμα, υπεύθυνο στο ενδοσυμβατικό και εξωσυμβατικό πεδίο. Αντίθετα ο πλοιοκτήτης, δημιουργός του κινδύνου της ναυτικής επιχείρησης, είναι δυνατό να επιφορτισθεί με μια τέτοια ευθύνη. Άλλωστε μόνο ο πλοιοκτήτης είναι ο αδιαφιλονίκητος εξουσιαστής του πλοίου και ο εγγυητής, με την ευρύτερη έννοια του όρου, της παράδοσης των μεταφερόμενων πραγμάτων στον προορισμό τους.

2.1. Ωστόσο, στο πεδίο της υποκειμενικής ευθύνης του πλοιάρχου, δηλαδή της ευθύνης του για δόλο ή αμέλεια κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεων του από τη σύμβαση εργασίας του και των σχετιζόμενων με αυτή νόμιμων καθηκόντων του, ανακύπτει στη σύγχρονη εποχή, νομίζω, ζήτημα ελάφρυνσης της ευθύνης του έναντι του πλοιοκτήτη ή και τρίτων. Ο πλοίαρχος δεν πρέπει να ευθύνεται προσωπικά, όταν η από μέρους του μη εκπλήρωση των υποχρεώσεων του ή παράβαση των νόμιμων καθηκόντων του είναι συνέπεια πταίσματος που εκδηλώνεται υπό τη μορφή πολύ ελαφριάς αμέλειας. Όπως επισημάνθηκε, οι αποφάσεις του πλοιάρχου λαμβάνονται, συνεκτιμώντας τις εντολές και οδηγίες του πλοιοκτήτη, του διαχειριστή ή του πράκτορα του πλοίου, καθώς και άλλων, όπως οι στοιβαστές ή οι νηογνώμονες· ότι οι αποφάσεις του περιορίζονται, κατά την εφαρμογή τους· ότι σχετίζονται με πράξεις που λαμβάνουν ύπαρξη υπό το κράτος κινδύνου ή δημιουργούν κινδύνους, και συνεπώς είναι κατά την εφαρμογή τους επιρρεπείς προς τη ζημία· ότι δεν μπορεί, όταν οφείλονται σε απλή ανθρώπινη διάσπαση ή απόσπαση της προσοχής, να χαρακτηρίσουν ένα πλοίαρχο ως ένα μη συνετό και ευσυνείδητο επαγγελματία.

2.2. Έχω συνείδηση ότι οι απόψεις αυτές δεν έχουν ευρύτερη απήχηση. Στο πεδίο της προσωπικής ευθύνης του πλοίαρχου είναι γενικά αποδεκτό ότι η έννοια του πταίσματος, αδιακρίτως βαθμού, παραμένει θεμελιώδες στοιχείο της αστικής του ευθύνης. Και τούτο διότι η αστική ευθύνη αποτελεί, όπως έχει επισημανθεί, τη νομική οργάνωση της ηθικής ευθύνης. Δεν είναι λίγοι αυτοί που έχουν υιοθετήσει την αντίληψη ότι αν η διατήρηση της σχέσης μεταξύ πταίσματος και ευθύνης επιβάλλεται κατά γενικό κανόνα, η σχέση αυτή επιβάλλεται ακόμη περισσότερο όσον αφορά τον πλοίαρχο. Σχετικά επικαλούνται ότι ο πλοίαρχος έχει επιφορτισθεί με εξαιρετικές εξουσίες για την εκτέλεση της αποστολής του, συνιστάμενης κυρίως στην εξασφάλιση του πλοίου, του φορτίου και των επιβαινόντων, την οποία, παρά τις μεγάλες δυσκολίες της, αποδέχθηκε ελεύθερα.¹⁰ Πέρα από αυτά, προβάλλουν ότι η ελάφρυνση της ευθύνης του πλοίαρχου θα προξενούσε χαλάρωση της προσοχής του κατά την άσκηση των καθηκόντων του και, συνακόλουθα, θα επαύξανε τις επιζήμιες συμπεριφορές του.

2.3. Αυτονόητο είναι ότι ο πλοίαρχος, αν δεν εκπλήρωσε την αποστολή του, επιβάλλεται να υποστεί τις κυρώσεις που προβλέπουν οι ποινικές, πειθαρχικές και αστικές διατάξεις. Η επιβολή των προβλεπόμενων για τις επίμεμπτες πράξεις ή παραλείψεις του πλοίαρχου ποινικών και πειθαρχικών κυρώσεων πρέπει να γίνεται με την αναγκαία αυστηρότητα και μάλιστα στο διεθνές πεδίο.¹¹ Δεν βλέπω όμως για ποιο λόγο, γενικό ή ειδικό, πρέπει ο πλοίαρχος, που υπέπεσε από παραδρομή σ' ένα μικρό πταίσμα, σε μια συγνωστή ανθρωπινή πλάνη κατά την άσκηση των καθηκόντων του, να επωμισθεί τις αστικές συνέπειές της, την αστική ευθύνη της και να μην αναλάβει αποκλειστικά αυτή ο πλοιοκτήτης. Άλλωστε ο πλοιοκτήτης δημιούργησε, όπως επισημάνθηκε, τη ναυτική επιχείρηση, οργάνωσε τα μέσα, υλικά και ανθρώπινα, και εξέθεσε αυτά στους θαλάσσιους κινδύνους. Συνεπώς αυτός γνωρίζει και είναι σε θέση να προβλέψει ακριβέστερα

10. Βλ. P. BONASSIES, *Πρόλογος στη διατριβή του R. Garron*, ο. παραπ., σ. 5.

11. Βλ. ειδικότερα, όσον αφορά την ποινική αντιμετώπιση της συμπεριφοράς των ναυτικών, L. d'AVOUT, *L'originalité du droit pénal maritime*, Code Pénal et Code d'Instruction Criminelle, Livre Bicentenaire, Dalloz 1909 σ. 659 επ.· Οδηγία 2005/35 της ΕΚ της 7 Σεπτεμβρίου 2005· διεθνείς συμβάσεις «MARPOL 73/78» (Κανονισμός 11 του Παραρτήματος Ι και Κανονισμός 6 του Παραρτήματος ΙΙ) και «UNCLOS» (άρθ. 211, 228 και 230).

τις συνέπειες των διάφορων περιστατικών που διαταράσσουν ή και διακόπτουν τη ναυτική αποστολή, καθώς και να ασφαλιστεί για τις συνέπειες αυτές, απολαμβάνει δε κυρίως τα οφέλη της ναυτικής επιχείρησης. Επικρατεί σωστά η αντίληψη ότι η αστική ευθύνη, καθεαυτή, δεν έχει κύριο λόγο την επιβολή ποινής για τις επιλήψιμες πράξεις του ανθρώπου – ο κολασμός των πράξεων αυτών αποτελεί το αντικείμενο του ποινικού ή του πειθαρχικού δικαίου. Κύριο λόγο έχει τον καθορισμό του προσώπου που θα φέρει το βάρος μια νομικά ανώμαλης ζημίας. Είναι, νομίζω, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό δίκαιο και εύλογο να φέρει ο πλοιοκτήτης αντί του πλοίαρχου την ευθύνη της ζημίας που προξενήθηκε από ένα πολύ ελαφρό πταίσμα του τελευταίου κατά την άσκηση της ναυτικής δραστηριότητάς του.

3. Μολαταύτα ο νομοθέτης ενέταξε την προσωπική ευθύνη του πλοίαρχου στο εννοιολογικό, μεθοδολογικό και ρυθμιστικό πλαίσιο του ΑΚ και αντιμετώπισε ειδικότερα ορισμένα μόνο ζητήματα της ευθύνης αυτής. Γι' αυτό και δεν αξιολόγησε με τρόπο συστηματικό, αν η ευθύνη του πρέπει να επιβαρυνθεί ή να ελαφρυνθεί και με ποιους όρους και προϋποθέσεις. Έτσι στο θετικό δίκαιο, αφενός απαντώνται περιπτώσεις, όπου ο πλοίαρχος έχει, κατά μίμηση διεθνών προτύπων, αντικειμενική ευθύνη, δηλαδή ευθύνεται μολονότι δεν τον βαρύνει προσωπικό πταίσμα, αφετέρου ανευρίσκονται ορισμένα στοιχεία που επιτρέπουν την ελάφρυνση της προσωπικής ευθύνης του.

3.1. Κατά κανόνα ο πλοίαρχος ευθύνεται για κάθε παράβαση των υποχρεώσεών του, που απορρέουν από τη σύμβαση εργασίας του, αυτή καθεαυτή, ή ευθέως από διάταξη νόμου σχετιζόμενη με τη σύμβαση αυτή, έναντι του εργοδότη – πλοιοκτήτη για τη ζημία που προξένησε στον τελευταίο από κάθε πταίσμα του [ευθύνη υποκειμενική (ΚΙΝΔ, άρθ. 40· ΑΚ 714)], δηλαδή από δόλο ή αμέλειά του (ΑΚ 330 εδ. α' 652 § 1). Αμέλεια υπάρχει όταν δεν καταβάλλεται η επιμέλεια που απαιτείται στις συναλλαγές (ΑΚ 330 εδ. β). Ο βαθμός της επιμέλειας και αντίστοιχα της αμέλειας, για τον οποίο ευθύνεται ο πλοίαρχος, κρίνεται με βάση το περιεχόμενο της συγκεκριμένης σύμβασης εργασίας, δηλαδή το είδος της υπηρεσίας, τους όρους που υπάρχουν στη σύμβαση και στους σχετικούς με αυτή κανονισμούς εργασίας, το ύψος του μισθού, τις ειδικές συνθήκες εκτέλεσής της κ.α., ενόψει της μόρφωσης ή των ειδικών γνώσεων που απαιτούνται για την παροχή της υπηρεσίας, καθώς και των ικανοτήτων και των ιδιοτήτων του πλοίαρχου που ο εργοδότης -πλοιοκτήτης γνώριζε ή όφειλε να γνωρί-

ζει (ΑΚ 652 §2· 300). Πάντως, για να γεννηθεί υποχρέωση ευθύνης του πλοίαρχου προς αποζημίωση του εργοδότη-πλοιοκτήτη, ο πλοίαρχος πρέπει να μη κατέβαλε τουλάχιστο την επιμέλεια που απαιτείται στις συναλλαγές του είδους (ΑΚ 330 εδ. β). Έτσι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οι συναλλαγές αυτές δεν απαιτούν, ενόψει και των όσων εκτέθηκαν, την καταβολή από ένα γνωστικό και έμπειρο πλοίαρχο κάθε επιμέλειας, έστω ακρότατης, κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεών του. Αν ο πλοίαρχος παραβεί τις υποχρεώσεις του λόγω μιας κοινωνικά ανεκτής διάσπασης ή απόσπασης της προσοχής του ή συγνωστής πλάνης του, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν καταβάλλει την επιμέλεια που απαιτείται στις συναλλαγές του είδους και συνεπώς δεν επιδεικνύει αμέλεια σύμφωνα με την ΑΚ 330 εδ. β, γεγονός που δεν γεννά ευθύνη του προς αποζημίωση.

3.2. Ορισμένες εργασίες, όπως αυτές του πλοίαρχου, έχουν την τάση, ιδίως ενόψει του στοιχείου του κινδύνου που εγκλείουν ή συνεπάγονται κατά την εκτέλεσή τους, να προξενούν ζημίες. Επικρατεί η αντίληψη ότι ο εργαζόμενος (πλοίαρχος) απαλλάσσεται έναντι του εργοδότη (πλοιοκτήτη) από την ευθύνη προς αποκατάσταση των ζημιών αυτών, όταν η ζημιογόνος συμπεριφορά του εκδηλώνεται υπό τη μορφή πολύ ελαφριάς αμέλειας. Όταν η ζημιογόνος συμπεριφορά του εκδηλώνεται υπό τη μορφή ελαφριάς αμέλειας, δηλαδή αμέλειας διαμορφούμενης μεταξύ της πολύ ελαφριάς αμέλειας και της βαριάς αμέλειας, ο εργαζόμενος (πλοίαρχος) ευθύνεται έναντι του εργοδότη μόνο σε εύλογη αποζημίωση.¹²

3.3. Ο πλοιοκτήτης εξάλλου ενέχεται από τις δικαιοπραξίες που επιχειρεί ο πλοίαρχος κατά την εκτέλεση των ανατεθειμένων σ' αυτόν καθηκόντων, δηλαδή τις δικαιοπραξίες που ο πλοίαρχος επιχειρεί επονόματι του πλοιοκτήτη και υπαγορεύονται από τις υποχρεώσεις του που απορρέουν από τη σύμβαση εργασίας του ή ευθέως από διατάξεις νόμου σχετιζόμενες με τη σύμβαση αυτή. Από τις δικαιοπραξίες αυτές δεν ενέχεται ο ενεργών ως αντιπρόσωπος πλοίαρχος (ΑΚ 211), αλλ' ο πλοιοκτήτης (ΚΙΝΔ, άρθ. 84 § 1). Ο πλοίαρχος ευθύνεται έναντι του πλοιοκτήτη μόνο αν υπάρχει προσωπικό του πταίσμα

12. Βλ. Π. ΦΙΛΙΟΥ, *Ενοχικό δίκαιο – Ειδικό Μέρος*, τ. 1^{ος}, ημτ. 2^{ος} (εκδ. 4^η) 1977 σ. 89· Ι. ΚΑΠΟΛΙΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ, άρθ. 652 αρ. 55*· Δ. ΤΡΑΥΛΟ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟ, στον Γεωργιάδη / Σταθόπουλου ΑΚ, άρθ. 652 αρ. 82 επ.· Α. Καρακατσάνη/Σ. Γαρδίκια, *Εργατικό Δίκαιο*, αρ. 355· Απ. Γεωργιάδη, *Ζητήματα αστικής ευθύνης*, 1972 σ. 44 επ.

(ΚΙΝΔ, άρθ. 40· ΑΚ 714), δηλαδή αμέλεια τουλάχιστο σύμφωνη με την ΑΚ 330 εδ. β.

3.3.1. Ο πλοίαρχος, ενεργώντας ως αντιπρόσωπος του πλοιοκτήτη, καταρτίζει το πλήρωμα, συνομολογεί τις συμβάσεις εργασίας με τα μέλη του και μεριμνά για την εγγραφή τους από το λιμενάρχη ή τον πρόξενο στο ναυτολόγιο του πλοίου (ΚΙΝΔ, άρθ. 39 και 53). Ο νόμος 762/1978 (άρθ. 1) απέκλινε από τον ανωτέρω γενικό κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο, όποιος συνάπτει ως αντιπρόσωπος άλλου δικαιοπραξίες και ειδικότερα συμβάσεις, δεν ενέχεται για τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτές έναντι των αντισυμβαλλομένων (ΑΚ 211), διότι όρισε, για να προστατεύσει τους ναυτικούς, ότι ο αντιπρόσωπος του πλοιοκτήτη που συνήψε σύμβαση εργασίας σε πλοίο του τελευταίου, ευθύνεται προσωπικά, υπό ορισμένους όρους, εις ολόκληρον με τον εργοδότη – πλοιοκτήτη για τις υποχρεώσεις έναντι του ναυτικού. Στην εξαίρεση όμως αυτή δεν περιέλαβε τον πλοίαρχο που συνήψε ως αντιπρόσωπος μια τέτοια σύμβαση (ν. 762/1978 άρθ. 1 § 1 εδ. α), διότι έθεσε το συμφέρον του πλοίαρχου στην ίδια μοίρα με εκείνο των άλλων μελών του πληρώματος, εκτιμώντας ότι ο πλοίαρχος, αν και διαφέρει από αυτά από άποψη δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, δεν διαφέρει κατ' ουσίαν από τους άλλους ναυτεργάτες.¹³

3.3.2. Περαιτέρω ο πλοίαρχος δικαιούται να συνάπτει συμβάσεις παροχής θαλάσσιας αρωγής ή διάσωσης επονόματι του πλοιοκτήτη (διεθ. συμβ. 1989 για τη διάσωση, άρθ. 6 § 2 εδ. α). Επίσης δικαιούται να συνάπτει συμβάσεις παροχής αρωγής ή διάσωσης επονόματι του κυρίου περιουσιακών αγαθών ευρισκόμενων πάνω στο πλοίο (διεθ. συμβ. 1989 για τη διάσωση, άρθ. 6 § 2 εδ. β). Από τις συμβάσεις αυτές, τις οποίες ο πλοίαρχος συνάπτει κατά την εκτέλεση των ανατεθειμένων σ' αυτόν καθηκόντων (ΚΔΝΔ, άρθ. 104 και 120) ως αντιπρόσωπος του πλοιοκτήτη, δεν ενέχεται αυτός, δηλαδή ο πλοίαρχος (ΑΚ 211), αλλ' ο πλοιοκτήτης (ΚΙΝΔ, άρθ. 84 § 1). Ο πλοίαρχος ευθύνεται έναντι του πλοιοκτήτη, αν υπάρχει κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεων του από τη σύμβαση εργασίας του ή από διάταξη νόμου σχετιζόμενη με αυτή προσωπικό του πταίσμα (ΚΙΝΔ, άρθ. 40, ΑΚ 714), δηλαδή τουλάχιστο αμέλεια σύμφωνα με την ΑΚ 330 εδ. β. Αλλ' όπως επισημάνθηκε, όταν υπάρχει κατά την εκτέλεση των ανωτέρω υποχρεώ-

13. Βλ. Α. ΑΝΤΑΠΑΣΗΣ, *Επί της ευθύνης του αντιπροσώπου του πλοιοκτήτη δια τας εκ της συμβάσεως ναυτολογήσεως απαιτήσεις*, ΠειρΝ τ. 1 σ. 7 επ.

σεων συμπεριφορά του πλοίαρχου εκδηλούμενη υπό τη μορφή πολύ ελαφριάς αμέλειας, δεν υπάρχει αμέλεια σύμφωνα με την ΑΚ 330 εδ. β και συνεπώς δεν ανακύπτει ευθύνη του πλοίαρχου έναντι του πλοιοκτήτη. Όταν η συμπεριφορά του πλοίαρχου εκδηλώνεται υπό συνθήκες επικινδυνότητας, γεγονός που συμβαίνει συνήθως κατά την επιχείρηση της θαλάσσιας αρωγής ή διάσωσης, και οφείλεται σε ελαφριά αμέλεια, δηλαδή σε αμέλεια διαμορφούμενη μεταξύ της πολύ ελαφριάς και της βαριάς αμέλειας, μπορεί να γίνει δεκτό, όπως σημειώθηκε, ότι ο πλοίαρχος ευθύνεται έναντι του εργοδότη – πλοιοκτήτη μόνο για εύλογη αποζημίωση. Άλλωστε στην περίπτωση της αυτόκλητης παροχής θαλάσσιας αρωγής ή διάσωσης, δηλαδή στην επιχείρηση θαλάσσιας αρωγής ή διάσωσης χωρίς τη μεσολάβηση σύμβασης, έχουν συμπληρωματική εφαρμογή οι διατάξεις του ΑΚ (άρθ. 730 επ.) για τη θεμιτή (γνήσια) διοίκηση αλλοτρίων. Έτσι ο θαλάσσιος αρωγός ή διασώστης ευθύνεται στην περίπτωση αυτή, κατ' ΑΚ 732, μόνο για δόλο ή βαριά αμέλεια. Για την ταυτότητα του νομοθετικού λόγου πρέπει να γίνει δεκτό ότι το ίδιο μέτρο ευθύνης ισχύει και για τον πλοίαρχο, ο οποίος λαμβάνει αρκετές φορές ο ίδιος την απόφαση και πάντως πραγματοποιεί την αυτόκλητη παροχή θαλάσσιας αρωγής ή διάσωσης.¹⁴

4. Πέρα όμως από τη συμβατική του ευθύνη, ο πλοίαρχος μπορεί να ευθύνεται και έναντι τρίτων σύμφωνα με τις διατάξεις των αδικοπράξεων (ΑΚ 914 επ.). Ο ΚΙΝΔ (άρθ. 84 § 2), για να αποκλείσει κάθε ενδεχόμενο να μη θεωρηθεί ο πλοιοκτήτης υπεύθυνος από τις άδικες πράξεις του πλοίαρχου, διότι έχει υποστηριχθεί ιδίως παλαιότερα, ότι ο πλοίαρχος δεν εξαρτάται ως προς την εκτέλεση της υπηρεσίας του από τον πλοιοκτήτη και συνεπώς δεν είναι προστηθείς του, όρισε ότι ο πλοιοκτήτης ευθύνεται για κάθε αδικοπράξια που ο πλοίαρχος διέπραξε κατά την εκτέλεση των ανατεθειμένων σ' αυτόν καθηκόντων, δηλαδή για κάθε ζημία που ο πλοίαρχος προξένησε υπαίτια και παράνομα σε τρίτο κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας του. Η ζημία πρέπει να είναι, κατά πρόσφορη αιτιώδη συνάφεια, συνέπεια παράνομης και υπαίτιας πράξης του πλοίαρχου. Για την ίδια ζημία ευθύνεται προσωπικά και ο πλοίαρχος (ΑΚ 914 επ.).

4.1. Ενόψει του μεγάλου αριθμού των αναγκαστικών κανόνων δι-

14. Βλ. Α. ΑΝΤΑΠΑΣΗ, *Θαλάσσια αρωγή και διάσωση*, 1992 σ. 462.

καίου που σχετίζονται ιδίως με την ασφάλεια του πλοίου και της ναυσιπλοΐας, καθώς και με την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος και προστατεύουν όχι μόνο το δημόσιο συμφέρον αλλά και ιδιωτικά δικαιώματα ή έννομα συμφέροντα, δεν είναι απίθανο να υπάρξουν πράξεις ή παραλείψεις του πλοίαρχου που να παραβαίνουν τις επιταγές των κανόνων αυτών, να προσβάλλουν τα δημιουργούμενα από αυτούς δικαιώματα ή έννομα συμφέροντα τρίτων και να είναι παράνομες.

4.2. Οι παράνομες όμως πράξεις ή παραλείψεις του πλοίαρχου πρέπει να είναι υπαίτιες (ΑΚ 914), δηλαδή να οφείλονται σε δόλο ή αμέλειά του (ΑΚ 330 εδ. α). Αμέλεια υπάρχει όταν δεν καταβάλλεται η επιμέλεια που απαιτείται στις συναλλαγές (ΑΚ 330 εδ. β), δηλαδή όταν δεν καταβάλλεται στη συγκεκριμένη περίπτωση από ένα ευσυνειδητό και συνετό πλοίαρχο η προσοχή που απαιτείται στον οικείο κύκλο συναλλαγών. Η έλλειψη της προσοχής αυτής εκδηλώνεται υπό δυο μορφές: εκείνης κατά την οποία ο ενεργών δεν προβλέπει ότι η πράξη του θα προσβάλει δικαίωμα ή έννομο συμφέρον τρίτων (μη συνειδητή αμέλεια) και εκείνης κατά την οποία ο ενεργών προβλέπει ότι η πράξη του ενδέχεται να προσβάλει δικαίωμα ή έννομο συμφέρον τρίτων, πιστεύει όμως ότι αυτό δεν θα συμβεί και πάντως δεν το αποδέχεται (ενσυνειδητή αμέλεια). Ανάλογα με το βαθμό της έλλειψης της απαιτούμενης στις συναλλαγές επιμέλειας, δηλαδή της μη επίδειξης στη συγκεκριμένη περίπτωση από ένα ευσυνειδητό και συνετό πλοίαρχο της προσοχής που απαιτείται στον κύκλο των συναλλαγών του, η αμέλεια, συνειδητή ή μη, διακρίνεται σε βαριά ή ελαφριά. Ο πλοίαρχος μπορεί να ευθύνεται αδικοπρακτικά (ΑΚ 914), αν υπάρχει αμέλεια που συγκεντρώνει τουλάχιστο τους όρους της ΑΚ 330 εδ. β, είτε είναι βαριά, είτε είναι ελαφριά. Ωστόσο, αν η προσβολή του δικαιώματος ή έννομου συμφέροντος τρίτου οφείλεται σε πολύ ελαφριά αμέλεια, δεν υπάρχει, όπως σημειώθηκε, αμέλεια κατά την ΑΚ 330 εδ. β και συνεπώς ο πλοίαρχος δεν έχει υποχρέωση αποζημίωσης κατ' ΑΚ 914.¹⁵

5. Ειδικά όσον αφορά το ζήτημα της αποκατάστασης των ζημιών που έχουν προκληθεί από θαλάσσια ρύπανση, καθώς και των δαπανών που έχουν γίνει από μέτρα πρόληψής της, η αντιμετώπισή του

15. Βλ. Π. ΦΙΛΙΟ, ο. παραπ., σ. 46.

γίνεται αφενός από τη διεθνή σύμβαση των Βρυξελλών της 29 Νοεμβρίου του 1969 «περί αστικής ευθύνης συνεπεία ζημιών εκ ρύπανσεως» (άρθ. III), την όποια κύρωσε ο ν. 314/1976, και το τροποποιητικό αυτής πρωτόκολλο του Λονδίνου της 27 Νοεμβρίου 1992 (άρθ. 4), το οποίο κύρωσε το π.δ. 197/1995· αφετέρου ο ν. 743/1977 «περί προστασίας του θαλασσίου περιβάλλοντος και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» (άρθ. 12 §1). Αν συγκρίνει κανείς τις ρυθμίσεις των δυο αυτών νομοθεσιών, όσον αφορά την ευθύνη, θα συναγάγει ότι υπάρχουν διαφορές αλλά και επικαλύψεις.

5.1. Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του ανωτέρω διεθνώς ομοιόμορφου δικαίου, ο πλοιοκτήτης του πλοίου που προκάλεσε ζημία από ρύπανση είναι αντικειμενικά, δηλαδή και όταν δεν τον βαρύνει πταίσμα, υπεύθυνος γι' αυτή (διεθ. σύμβ. ευθύνης 1969 άρθ. III § 1 όπως έχει αντικατασταθεί από το άρθ. 4 § 1 του πρωτοκόλλου του 1992 της σύμβασης αυτής).¹⁶ Δεν έχουν καμία ευθύνη για την αποκατάσταση ζημίας από ρύπανση άλλα πρόσωπα, όπως ο ναυλωτής, διαχειριστής ή εφοπλιστής του πλοίου, οι προστηθέντες ή εντολοδόχοι του πλοιοκτήτη - στους οποίους περιλαμβάνεται ο πλοίαρχος -, τα μέλη του πληρώματος, ο πλοηγός ή άλλο πρόσωπο που παρέχει υπηρεσίες στο πλοίο μολονότι δεν είναι μέλος του πληρώματος κ.α. Το γεγονός ότι ο πλοιοκτήτης θεωρήθηκε ως ο μόνος υπεύθυνος και όταν δεν τον βαρύνει υπαιτιότητα, υπαγόρευσε αφενός να περιοριστεί η ευθύνη του, αφετέρου να καλυφθεί ασφαλιστικά αυτή.

5.2. Σύμφωνα με το ν. 743/1977 «για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος και τη ρύθμιση συναφών θεμάτων» (άρθ. 12 § 1), «για την αποκατάσταση ζημιών που έχουν προκληθεί από ρύπανση καθώς και για τις δαπάνες που έχουν γίνει για την αποτροπή, την εξουδετέρωση αυτής, υπεύθυνος είναι αυτός που προκάλεσε υπαίτια τη ρύπανση και μαζί με αυτόν ευθύνονται εις ολόκληρον και οι παρακάτω: Για πλοία και δεξαμενόπλοια, ο πλοίαρχος, ο πλοιοκτήτης, ο εφοπλιστής, ο διαχειριστής του πλοίου στην Ελλάδα, και για πλοία και δεξαμενόπλοια που ανήκουν σε ανώνυμες εταιρίες και ο Πρόεδρος

16. Βλ. Ν. ΡΟΚΑ/Α. ΑΝΤΑΠΑΣΗ, *Περιορισμός της ευθύνης του κυρίου του πλοίου για ζημίες που οφείλονται σε ρύπανση της θάλασσας από υδρογονάνθρακες (γνωμ.)* ΠειρΝ 1986 σ. 5 επ.· Α. ΚΙΑΝΤΟΥ/ΠΑΜΠΟΥΚΗ, *Αστική ευθύνη για ρύπανση της θάλασσας*, ΕΝΔ 17 σ. 1 επ.· Λ. ΚΟΤΣΙΡΗ, *Αστική ευθύνη για ρύπανση της θάλασσας από πετρελαιοειδή, Αφιέρωμα στον Αλεξ. Τσιριντάνη* 1985, 510· Β. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟ, «*Η ρύπανση της θάλασσας από πετρέλαιο*», ΠειρΝ 1979 σ. 375.

του Διοικητικού Συμβουλίου καθώς και ο Διευθύνων Σύμβουλος αυτής». Κατά τη ρύθμιση αυτή η ευθύνη εκείνου που προκάλεσε τη ρύπανση είναι υποκειμενική, δηλαδή προϋποθέτει υπαιτιότητα και ειδικότερα δόλο ή αμέλεια, βαριά ή ελαφριά, συγκεκριμένου προσώπου. Παράλληλα όμως με το υπαίτιο πρόσωπο ευθύνεται αδικοπρακτικά – και μάλιστα εις ολόκληρον – ο πλοίαρχος, πλοιοκτήτης, εφοπλιστής, διαχειριστής του πλοίου, ο πρόεδρος του Δ.Σ. και ο διευθύνων σύμβουλος της πλοιοκτήτριας Α.Ε. Η ευθύνη εις ολόκληρον οποιουδήποτε από τα πρόσωπα αυτά δεν προϋποθέτει ιδιαίτερο αυτού πταίσμα, αλλά μόνο πταίσμα εκείνου που προκάλεσε τη ρύπανση. Έτσι ο ενάγων τον πλοίαρχο, διότι προκάλεσε υπαίτια, δηλαδή από δόλο ή αμέλεια, τη ρύπανση, υποχρεούται να αποδείξει τη ρύπανση της θάλασσας από διαφυγή ή εκροή πετρελαίου από πλοίο, την απώλεια ή ζημία, τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της θαλάσσιας ρύπανσης και της απώλειας ή ζημίας και το πταίσμα του (δόλο ή αμέλεια). Όσον αφορά την αμέλεια, ισχύουν και εδώ όσα αναφέρθηκαν ήδη ιδίως για την πολύ ελαφριά αμέλεια. Αν όμως ο ενάγων απευθύνεται κατά του πλοίαρχου ως υπευθύνου εις ολόκληρον με το υπαίτιο της ρύπανσης πρόσωπο, υποχρεούται να αποδείξει τη ρύπανση της θάλασσας από τη διαφυγή ή εκροή πετρελαίου από πλοίο, την απώλεια ή ζημία, τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της ρύπανσης και της απώλειας ή ζημίας, καθώς και το πταίσμα (δόλο ή αμέλεια) εκείνου που προκάλεσε τη ρύπανση. Επομένως ο ενάγων τον πλοίαρχο ως υπεύθυνο εις ολόκληρον με το υπαίτιο της ρύπανσης πρόσωπο δεν υποχρεούται να αποδείξει πταίσμα του πλοίαρχου, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο πλοίαρχος είναι σε μια τέτοια περίπτωση αντικειμενικά υπεύθυνος, δηλαδή ευθύνεται μολονότι δεν τον βαρύνει προσωπικό πταίσμα (δόλος ή αμέλεια τουλάχιστο κατά τους όρους της ΑΚ 330 εδ. β). Το εν λόγω σύστημα ευθύνης του ν. 743/1977 (άρθ. 12 § 1) έχει πρότυπο το άρθ. 4 της διεθνούς σύμβασης που υπογράφηκε το 1972 στο Λονδίνο – Μεξικό – Μόσχα και Ουάσιγκτων, αφορούσε την πρόληψη της ρύπανσης της θάλασσας από απόρριψη καταλοίπων και άλλων υλών και κύρωσε ο ν. 1147/1981. Ωστόσο ευκαίω θα ήταν να είχε ακολουθηθεί το σύστημα της διεθνούς σύμβασης των Βρυξελλών για την αστική ευθύνη των ζημιών που οφείλονται σε ρύπανση της θάλασσας από πετρέλαιο και να θεωρηθεί ο πλοιοκτήτης ως ο μόνος υπεύθυνος και μάλιστα αντικειμενικά για την αποκατάσταση των ζημιών αυτών (άρθ. I § 3 και III), διότι είναι ευερέτεος και κατά τεκμήριο φερέγγυος.

Συμπλήρωμα της αντικειμενικής ευθύνης του πλοιοκτήτη είναι η θέσπιση ενός ανώτατου ποσοτικού ορίου ευθύνης για να γίνει πρακτικά δυνατή η ασφαλιστική κάλυψή της, να ενισχυθεί η φερεγγυότητά του και να μη αποθαρρυνθούν όσοι επιθυμούν να ασχοληθούν με το έργο της μεταφοράς υδρογονανθράκων. Στο πλαίσιο αυτό ο πλοίαρχος δεν θα είχε καμία παράλληλη ευθύνη εις ολόκληρον για τις ζημίες από θαλάσσια ρύπανση, εκτός αν αυτές προήλθαν από προσωπική του πράξη ή παράλειψη που διαπράχθηκε με την πρόθεση να προκληθούν ή απερίσκεπτα και με τη γνώση ότι θα μπορούσαν πιθανώς να προκύψουν (άρθ. III § 4 εδ. α και ε).

5.3. Περαιτέρω το Δημόσιο, για να αντιμετωπίσει την έλλειψη πνεύματος επιμέλειας και επαγρύπνησης κατά τη διοίκηση και διαχείριση των υποθέσεων του και εκείνων των δημόσιων νομικών προσώπων, έχει θεσπίσει σύστημα πολλαπλής ευθύνης. Έτσι ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο πλοίαρχος ευθύνεται παράλληλα και εις ολόκληρον με τον πλοιοκτήτη για την πληρωμή των οφειλόμενων από τον τελευταίο φαρικών δικαιωμάτων προς το Δημόσιο (ν.δ. 740/1970, άρθ. 16 § 1) ή εισφορών προς το NAT από ναυτολόγιο που δεν αντικαταστάθηκε από υπαιτιότητα του πλοίαρχου. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, η ευθύνη εις ολόκληρον του πλοίαρχου είναι αντικειμενική, δηλαδή ο πλοίαρχος συνευθύνεται μολονότι δεν βαρύνεται με προσωπικό πταίσμα.

5.4. Επισημαίνεται περαιτέρω ότι οι δανειστές από την εκναύλωση και ειδικότερα από τη μεταφορά πραγμάτων ασκούσαν, για να παραμερίσουν κυρίως τις συνέπειες του προβαλλόμενου από τον πλοιοκτήτη – εκναυλωτή ή μεταφορέα περιορισμό της ευθύνης του για απώλειες ή βλάβες του φορτίου [KINΔ, άρθ. 141· διεθ.συμβ. 1924 για τις φορτωτικές (Κανόνες Χάγης), άρθ. 4 § 5, την οποία κύρωσε ο ν. 2107/1992], αγωγή αποζημίωσης από αδικοπραξία κατά του πλοίαρχου, διότι ο τελευταίος είχε απερίοριστη προσωπική ευθύνη. Το Πρωτόκολλο όμως του 1968 για την αναθεώρηση της ανωτέρω διεθνούς σύμβασης (Κανόνες Βίσμπυ), το οποίο κύρωσε ο ν. 2107/1992, επέτρεψε (άρθ. 3 §§ 1 και 2) στον πλοίαρχο, εναγόμενο για απώλεια ή βλάβη των μεταφερόμενων πραγμάτων να επικαλεστεί τις ενστάσεις και τα όρια ευθύνης που δικαιούται να προβάλλει ο πλοιοκτήτης – εκναυλωτής ή μεταφορέας, είτε η αγωγή θεμελιώνεται σε συμβατική ευθύνη, είτε σε εξωσυμβατική.

5.5. Περαιτέρω, όσον αφορά τη θαλάσσια μεταφορά επιβατών, δεν

υπάρχει ενιαία ρύθμιση. Η εσωτερική θαλάσσια μεταφορά επιβατών ρυθμίζεται ατελώς από τον ΚΙΝΔ (άρθ. 174-189). Υπάρχει ρύθμιση για την ευθύνη του εκναυλωτή ή μεταφορέα από τη φόρτωση, μεταφορά και εκφόρτωση των αποσκευών επιβατών σύμφωνα με τις αναλόγως εφαρμοζόμενες διατάξεις της ναύλωσης και ειδικότερα της μεταφοράς πραγμάτων (ΚΙΝΔ, άρθ. 187). Επίσης, ως προς τις αποσκευές των οποίων την παραφυλακή διατηρεί ο επιβάτης, ο εκναυλωτής ή μεταφορέας ευθύνεται μόνο σε περίπτωση υπαίτιας πράξης του πλοιάρχου ή του πληρώματος (ΚΙΝΔ, άρθ. 188 εδ. α). Ειδικά όσον αφορά την ολική ή μερική ναύλωση του πλοίου για τη μεταφορά επιβατών, έστω μη ορισμένου αριθμού, έχουν εφαρμογή οι διατάξεις για τη ναύλωση, εφόσον κάτι άλλο δεν έχει συμφωνηθεί ή δεν προκύπτει από τη φύση της (ΚΙΝΔ, άρθ. 189). Έτσι η ευθύνη του μεταφορέα για θάνατο ή σωματική βλάβη του επιβάτη ρυθμίζεται από τις σχετικές διατάξεις του ΑΚ είτε έχει βάση τη σύμβαση, είτε αδικοπραξία. Το αυτό ισχύει και ως προς την ευθύνη του πλοιάρχου, συμβατική ή αδικοπρακτική. Τη ρύθμιση αυτή μετέβαλε ο Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 302/23 Απριλίου 2009 για την ευθύνη των θαλάσσιων μεταφορέων επιβατών σε περίπτωση ατυχήματος, διότι ενσωμάτωσε τους ισχύοντες στις διεθνείς μεταφορές επιβατών κανόνες της σύμβασης των Αθηνών του 1974 για τη μεταφορά επιβατών και αποσκευών, όπως τροποποιήθηκαν με το πρωτόκολλο της 11 Νοεμβρίου 2002 (Κανόνες των Αθηνών), και επεκτείνει βαθμιαία την εφαρμογή τους στις θαλάσσιες μεταφορές επιβατών εντός ενός και μόνο κράτους μέλους με πλοία των κατηγοριών του άρθρου 4 της Οδηγίας 98/18/ΕΚ του Συμβουλίου της 17 Μαρτίου 1998 για τα πρότυπα ασφάλειας των επιβατηγών πλοίων.¹⁷ Έτσι ο μεταφορέας ευθύνεται αντικειμενικά για τη ζημία που επήλθε από θάνατο ή σωματική βλάβη επιβάτη, οφειλόμενη σε ναυτικό συμβάν, στο μέτρο που η ζημία αυτή δεν υπερβαίνει για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση τις 250.000 μονάδες υπολογισμού (διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 3 § 1). Αν η ζημία υπερβαίνει το όριο αυτό, ο μεταφορέας είναι υπεύθυνος πάνω από αυτό, εκτός αν αποδείξει ότι το ναυτικό συμβάν που προξένησε τη ζημία δεν οφείλεται σε υπαιτιότητά του (διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 3 § 1 εδ. β· νόθος αντικειμενική ευθύνη). Αν η ζημία που επήλθε από

17. Βλ. Ι. ΚΟΡΟΤΖΗ, «Ο νέος Κανονισμός ΕΚ 392/2009 για την ευθύνη του θαλάσσιου μεταφορέα επιβατών σε περίπτωση ατυχήματος», ΕΝΔ 2009 σ. 257 επ.

το θάνατο ή σωματική βλάβη επιβάτη, δεν προξενήθηκε από ναυτικό συμβάν, ο μεταφορέας ευθύνεται, εφόσον το γεγονός που επέφερε τη ζημία οφειλόταν σε δική του υπαιτιότητα, αποδεικνυόμενη από τον ενάγοντα (διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 3 § 2· υποκειμενική ευθύνη). Η ευθύνη του μεταφορέα για θάνατο ή σωματικές βλάβες επιβάτη δεν μπορεί να υπερβεί τις 400.000 μονάδες υπολογισμού (διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 7 § 1 και 9). Ο ποσοτικός αυτός περιορισμός της ευθύνης δεν ισχύει, αν αποδειχθεί ότι η ζημία προκλήθηκε από πράξη ή παράλειψη που έγινε με πρόθεση ή από αμέλεια και με γνώση ότι η ζημία αυτή θα μπορούσε πιθανότατα να προκληθεί (διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 11 § 1). Περαιτέρω ο μεταφορέας υποχρεούται να ασφαλίσει την ανωτέρω ευθύνη του (Καν. 392/2009 άρθ. 3).

Μολονότι η διεθνής σύμβαση των Αθηνών (άρθ. 4) κάνει αναφορά μόνο στην ευθύνη του μεταφορέα, συμβατικού και πραγματικού, υποκείμενο της ανωτέρω ευθύνης μπορεί να είναι και ο πλοίαρχος.¹⁸ Και τούτο διότι η διεθνής αυτή σύμβαση (άρθ. 11) ορίζει ότι, όταν ασκείται αγωγή κατά υπαλλήλου ή πράκτορα του μεταφορέα (του συμβατικού μεταφορέα) ή του προσώπου που ενεργεί για λογαριασμό του μεταφορέα (του πραγματικού μεταφορέα), σε σχέση με ζημία καλυπτόμενη από την εν λόγω διεθνή σύμβαση, ο υπάλληλος αυτός ή πράκτορας, ο οποίος μπορεί να είναι και ο πλοίαρχος, δικαιούται, αν αποδεικνύεται ότι ενήργησε στο πλαίσιο των καθηκόντων του, να επικαλεστεί τις ανωτέρω ρυθμίσεις καθώς και τα όρια ευθύνης που ισχύουν για το μεταφορέα, συμβατικό και πραγματικό. Ωστόσο οι εν λόγω ρυθμίσεις και όρια ευθύνης αποτελούν δυσβάστακτο βάρος για τον πλοίαρχο και συνεπώς επιβάλλεται να μετριασθούν ως προς αυτόν.

Οι ρυθμίσεις του ανωτέρω Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου καθώς και της διεθνούς σύμβασης των Αθηνών, συνοπτικά εκτιθέμενες, εφαρμόζονται και σε οποιαδήποτε διεθνή μεταφορά επιβατών (Καν., άρθ. 2· διεθ. συμβ. Αθηνών, άρθ. 1 σημ. 9).

5.6. Η Ελλάς εξάλλου προσχώρησε, με το ν. 1923/1991, στη διεθνή σύμβαση του Λονδίνου της 19 Νοεμβρίου 1996 για το συνολικό περιορισμό της ευθύνης από ναυτικές απαιτήσεις. Η διεθνής αυτή σύμβα-

18. Βλ. Ε. ΓΚΟΛΟΓΚΙΝΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αστική ευθύνη στη διεθνή θαλάσσια μεταφορά επιβατών και αποσκευών* 2007 σ. 122-123.

ση (άρθ. 15 § 1) έχει εφαρμογή, όταν ορισμένο πρόσωπο που δικαιούται να περιορίσει την ευθύνη του, όπως ο κύριος του πλοίου, πλοιοκτήτης ή μη, ο εφοπλιστής, ο ναυλωτής ή ο διαχειριστής του πλοίου, ο θαλάσσιος αρωγός ή διασώστης και γενικότερα κάθε πρόσωπο (πλοίαρχος, μέλος πληρώματος, πλοηγός) για τις πράξεις ή παραλείψεις του οποίου ευθύνεται οποιοδήποτε από τα αμέσως προηγούμεως αναφερόμενα πρόσωπα (διεθ. σύμβ. άρθ. 1), επιδιώξει σε συμβαλλόμενο κράτος τον περιορισμό της ευθύνης ή την αποδέσμευση πλοίου ή άλλου περιουσιακού στοιχείου ή την απελευθέρωση οποιασδήποτε ασφάλειας που έχει δοθεί σε συμβαλλόμενο κράτος. Ωστόσο τα ποσοτικά όρια της ευθύνης που ορίζει η εν λόγω διεθνής σύμβαση και προσαύξησε το Πρωτόκολλο του 1996, στο οποίο προσχώρησε η Χώρα μας, βασίζονται σε ορισμένες μονάδες υπολογισμού που διαφέρουν ανάλογα με το είδος της ζημίας και την ολική χωρητικότητα του πλοίου που την προξένησε (άρθ. 6) ή τον αριθμό των επιτρεπόμενων να μεταφερθούν με αυτό επιβατών (άρθ. 7), και είναι ιδιαίτερος υψηλά για το βαλάντιο του πλοιάρχου. Γι' αυτό και επιβάλλεται να ελαττωθούν ως προς αυτόν.

6. Από όσα εκτέθηκαν, προκύπτει ότι ο νομοθέτης δεν ρυθμίζει την προσωπική ευθύνη του πλοιάρχου με τρόπο συστηματικό και προσαρμοζόμενο στην πραγματική κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στη σύγχρονη εποχή, όσον αφορά τη ναυτική διεύθυνση και την εμπορική διαχείριση του πλοίου. Στο πεδίο της ναυτικής διεύθυνσης, δηλαδή της τεχνικής καθοδήγησης και της ασφάλειας του πλοίου και της ναυσιπλοΐας, ο πλοίαρχος έχει πλήρη ανεξαρτησία, καθόσον ο νόμος προστατεύει αυτόν από κάθε ανάμιξη του πλοιοκτήτη ή άλλου, όπως ο νηογνώμονας, ο πράκτορας του πλοίου, ο στοιβαστής του φορτίου. Μολοντούτο δεν λείπουν οι οχληρές αναμίξεις τους, οι οποίες είναι κατά κανόνα αφανείς και δυσαπόδεικτες. Όσον αφορά όμως την εμπορική διαχείριση του πλοίου, οι νόμιμες εξουσίες του πλοιάρχου έχουν περιοριστεί σε υπολογίσιμο βαθμό, καθόσον δικαιολογούν την ύπαρξή τους στο μέτρο που σχετίζονται με την ασφάλεια του πλοίου, του φορτίου και των επιβαινόντων. Περαιτέρω στη σύγχρονη εποχή το έργο του πλοιάρχου, ιδίως όσον αφορά την τεχνική καθοδήγηση του πλοίου και την ασφάλεια αυτού, του φορτίου και των επιβαινόντων, έχει επιβαρύνει η ναυπήγηση χαλύβδινων και μηχανοκίνητων πλοίων, ολοένα και πιο μεγάλων, τα οποία έχουν δημιουργήσει νέους κινδύνους, καθώς και η μεταφορά με αυτά τεράστιων

ποσοτήτων επικίνδυνων πρώτων υλών. Η εξέλιξη αυτή έχει αυξήσει τα σχετικά με τη διακυβέρνηση του πλοίου και την ασφάλεια αυτού και της ναυσιπλοΐας νόμιμα καθήκοντα του πλοίαρχου, καθώς και τις απαιτούμενες για την άσκησή τους ιδιαίτερες γνώσεις επιστήμης, τέχνης και εμπειρίας, γεγονός που υπαγόρευσε την παρέμβαση τρίτων κατά την πραγμάτωσή τους και προσέδωσε στις εξουσίες του πλοίαρχου γενικό και εποπτικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό οι αποφάσεις του πλοίαρχου λαμβάνονται κατά κανόνα με ταχύτητα και εκτελούνται πολλές φορές υπό συνθήκες έντασης λόγω του ρυθμού εργασίας και της επικινδυνότητάς τους, περιστάσεις που έχουν την τάση να επιφέρουν ζημίες και δικαιολογούν, αν δεν καθιστούν αναπόφευκτες, ορισμένες πλάνες ή εσφαλμένες εκτιμήσεις. Οι ζημίες αυτές, ιδίως όταν προέρχονται από επικίνδυνα φορτία, έχουν πολύ μεγάλη έκταση, καθόσον αφορούν και πρόσωπα που δεν συνδέονται με το πλοίο και δεν έχουν καμιά σχέση με αυτό. Η αποκατάσταση των ζημιών αυτών από τον ίδιο τον πλοίαρχο μπορεί να επιφέρει την οικονομική καταστροφή του.

Η διάσταση μεταξύ της ρύθμισης της προσωπικής ευθύνης του πλοίαρχου και της υφιστάμενης σε σχέση με τη ναυτική και εμπορική διαχείριση του πλοίου πραγματικής κατάστασης υπαγορεύει τη θέσπιση νέων κανόνων που θα προσαρμόζονται στην κατάσταση αυτή και κατ' επέκταση θα μειώνουν τους κινδύνους του πλοίαρχου από την άσκηση των καθηκόντων του, και διότι ο πλοιοκτήτης μεριμνά μεν για την ασφάλιση της αστικής ευθύνης του από την επιχειρηματική του δραστηριότητα, δεν ασφαρίζει όμως αυτός αλλ' ούτε και ο πλοίαρχος την προσωπική του ευθύνη, καθεαυτή, διότι η ασφαλιστική της κάλυψη δεν είναι πρακτικά δυνατή.

Ο φορέας ή ο δημιουργός και γενικότερα ο εξουσιαστής μιας επιχείρησης που αποτελεί, όπως η πλοιοκτητική, πηγή κινδύνων ζημίας, προβλέψιμων από αυτόν κατά το χρόνο που πήρε την πρωτοβουλία της επιχείρησης και καθόρισε το σκοπό της, επιβάλλεται να επιβαρυνθεί αντικειμενικά, δηλαδή ανεξάρτητα από οποιοδήποτε πταίσμα, με τους κινδύνους αυτούς και τις ζημίες που προκαλούν σε τρίτους, συνήθως αδικοπρακτικού χαρακτήρα. Άλλωστε αυτός αποκομίζει τα οφέλη από την αναγνώριση και εκμετάλλευση μιας τέτοιας πηγής κινδύνων και έχει τη δυνατότητα να ασφαλιστεί κατά των κινδύνων της.

Αντίθετα ο πλοίαρχος, όντας το πρόσωπο που πραγματώνει την

επιχειρηματική δραστηριότητα του πλοιοκτήτη, δεν θα έπρεπε να έχει αντικειμενική ευθύνη. Τα συμφέροντα της πλοιοκτητικής επιχείρησης και γενικότερα του ναυτικού εμπορίου δεν φαίνεται να επαρκούν για να δικαιολογήσουν μια τέτοια ευθύνη του πλοίαρχου. Οι κανόνες της ναυτικής νομοθεσίας που καθιστούν, για να εξυπηρετήσουν ορισμένες σκοπιμότητες, συζητήσιμες άλλωστε, τον πλοίαρχο υπεύθυνο για συγκεκριμένη δραστηριότητα χωρίς να υπάρχει προσωπικό του πταίσμα, δεν έχουν επαρκές νομικό θεμέλιο, ενέχουν υπερβολή και συνεπώς πρέπει να καταργηθούν. Ο πλοίαρχος, κύριος πραγματοποιητής της ναυτικής αποστολής ως τεχνικού φαινομένου που αποφασίζει και εξουσιάζει ο πλοιοκτήτης, δεν έχει την απαιτούμενη ιδιότητα για να ευθύνεται αντικειμενικά, δηλαδή χωρίς υπαιτιότητα. Η ευθύνη του πλοίαρχου είναι κατ' ανάγκην υποκειμενική.

Έτσι, για να ευθύνεται ο πλοίαρχος, δηλαδή για να έχει την υποχρέωση να αποκαταστήσει τη ζημία που ορισμένη επαγγελματική δραστηριότητά του προξένησε στον πλοιοκτήτη (εργοδότη) ή σε τρίτο, πρέπει, μεταξύ άλλων, η δραστηριότητα αυτή να είναι υπαίτια, δηλαδή να οφείλεται σε δόλο ή αμέλεια. Υπάρχει αμέλεια όταν δεν καταβάλλεται από μέρους του πλοίαρχου η απαιτούμενη στον κύκλο των συναλλαγών του επιμέλεια, δηλαδή η επιμέλεια που επιδεικνύει ένας μέσος συνετός, εγκρατής και έμπειρος πλοίαρχος. Έτσι η αμέλεια φαίνεται να αποτελεί απλώς ένα τρόπο τεχνικό που επιτρέπει την αποκατάσταση των ζημιών που προκαλεί μια δραστηριότητα ανώμαλη ως προς τις συνέπειές της. Γίνεται από αυτά φανερό ότι ο όρος αμέλεια δεν έχει αυστηρώς καθορισμένη έννοια. Γι' αυτό και εκδηλώνεται, όπως επισημάνθηκε, υπό διάφορες μορφές: εκείνης κατά την οποία ο ενεργών δεν προβλέπει ότι η πράξη του θα προσβάλει δικαίωμα ή έννομο συμφέρον του αντισυμβαλλομένου ή τρίτου (μη συνειδητή αμέλεια) και εκείνης κατά την οποία ο ενεργών προβλέπει ότι η πράξη του ενδέχεται να προσβάλει δικαίωμα ή έννομο συμφέρον του αντισυμβαλλομένου ή τρίτου, πιστεύει όμως ότι αυτό δεν θα συμβεί και πάντως δεν το αποδέχεται (ενσυνειδήτη αμέλεια). Εξάλλου, ανάλογα με το βαθμό της έλλειψης της απαιτούμενης στις συναλλαγές επιμέλειας, η αμέλεια, συνειδητή ή μη, διακρίνεται σε βαριά ή ελαφριά. Έτσι όμως η συγκεκριμενοποίηση της αόριστης νομικής έννοιας της αμέλειας επιτρέπει τις καταχρήσεις. Όταν ο πλοίαρχος ενεργεί εκτός των ορίων της εξουσίας που έχει απονεμηθεί σ' αυτόν ή καταχράται την εξουσία του, διαπράττει πρόδηλα βαρύ πταί-

σμα, καθόσον η ανώμαλη συμπεριφορά του εκδηλώνει μια προσωπική δραστηριότητα που δεν σχετίζεται ή έχει μεμακρυσμένη σχέση με τα καθήκοντά του και την υπηρεσία του, υποδηλώνει ότι ο πλοίαρχος δεν ενεργεί ως απλός πραγματοποιητής της πλοιοκτητικής επιχείρησης και δικαιολογεί την προσωπική του ευθύνη. Όταν όμως ο πλοίαρχος ενεργεί πράξεις συναφείς με την υπηρεσία του που προξενούν ζημία στον πλοιοκτήτη ή σε τρίτο από ελαφριά αμέλειά του, η επιροπιτόμενη σ' αυτόν ευθύνη είναι συζητήσιμη. Και τούτο διότι η άσκηση από τον πλοίαρχο μιας επαγγελματικής δραστηριότητας γεννά συχνά στις ημέρες μας ζημίες οφειλόμενες σε ελαφριά αμέλειά του. Αν θεωρήσει κανείς με ευρύτητα, όπως συμβαίνει αρκετές φορές, τον όρο «ελαφριά αμέλεια», θα καταστήσει τον πλοίαρχο προσωπικά υπεύθυνο έναντι του πλοιοκτήτη ή τρίτου και για τις πιο μικρές πλάνες, απροσεξίες ή αδεξιότητες, αρκετές φορές αναπόφευκτες. Οσοίτοι ζημίες που προέρχονται από τέτοιες πλάνες, απροσεξίες ή αδεξιότητες του πλοίαρχου, ενόψει των δυσκολιών υπό τις οποίες εκδηλώνονται, είναι κατά κανόνα ως προς ένα ποσοστό τους προβλέψιμες, ανεξάρτητες από την επαγγελματική αξία του πλοίαρχου και δεν αποτελούν συνέπεια ενός προϋφιστάμενου κινδύνου. Για το λόγο αυτόν δεν είναι λογικό να θεωρηθεί ο πλοίαρχος υπεύθυνος για τις ζημίες του είδους, διότι δεν είναι πράγματι ο δημιουργός αυτών, καθόσον είναι συμφυείς με την πλοιοκτητική επιχείρηση και αυτή πρέπει να φέρει το βάρος της.¹⁹ Δεδομένου όμως ότι η ελαφριά αμέλεια δεν αντιμετωπίζεται πάντοτε με φειδώ και συνεπώς και οι μορφές της πολύ ελαφριάς αμέλειας θα μπορούσαν να θεωρηθούν επαρκείς για να δικαιολογήσουν την προσωπική ευθύνη του πλοίαρχου, ευκαταίωθα ήταν να υπάρξει νομοθετική παρέμβαση που δεν θα καθιστούσε τον πλοίαρχο, πραγματοποιητή της επιχειρηματικής δραστηριότητας του πλοιοκτήτη, προσωπικά υπεύθυνο για ζημίες από πράξεις του ευθέως συνδεόμενες με την εκτέλεση των λειτουργικών υποχρεώσεων και καθηκόντων του και οφειλόμενες σε πολύ ελαφριά αμέλειά του. Έτσι ο πλοίαρχος θα είχε προσωπική ευθύνη στο μέτρο που οι ζημιογόνες πράξεις του δεν θα σχετίζονταν με τις λειτουργικές υποχρεώσεις ή καθήκοντά του ή, αν σχετίζονταν, οφείλονταν σε πιο σημαντικές μορφές αμέλειας, έστω ελαφριάς.

19. Πρβλ. R. GARRON, ο. παραπ., σ. 163 επ.

IRENE A. ANTONOPOULOU*

The issue of «ARISTOCRACY» in Byzantium

*A novel approach*¹

The contemporary general notion that the function of Byzantine society can be interpreted in terms of an existing class of noblemen within its social structure, is due to the fact that –with few exceptions– those who dealt with Byzantines social evolution based their judgment on equivalent western medieval standards. An essential dimension of this perspective is the search for feudal attributes in Byzantine society and the influence they exerted as far as its function was concerned.

Within this framework, researchers considered the existence of Byzantine nobility as an a priori established fact, and as a result, they sought to define those attributes which, according to their opinion revealed its presence as well as its historical evolution. This particular observation constitutes the first part of the discussion on Byzantine «aristocracy»: The fact, that is, that researchers considered aristocracy as an a priori inherent component of Byzantine social evolution.

The majority of the researchers who dealt with the subject came to the conclusion that relative or full terms such as aristocracy, member of an elite, nobleman and so forth-as well as their derivatives, whenever they implied a social dimension, they presented, as a rule, vast contradictions, contrasts or relatively precarious reasoning's; as a result those terms do not constitute a safe pattern of interpretation –apart from a few exceptions-. So the researchers tried to establish other, more constant criteria.

This shifting of the interpretative approach from terminology and source material to self-sufficient and posterior criteria (contemporary to the researchers) constitutes the second part of the issue of Byzantine «aristocracy».

* Dr. en Histoire Byzantine, Professeur au Lycée Franco-Hellénique Eugène Delacroix.

1. h.q. ΕΙΘ. Α. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το ζήτημα της «Αριστοκρατίας» στο Βυζάντιο. Μία εκ νέου προσέγγιση*, (Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000.

The detailed examination of bibliographical material demonstrated that the researchers who dealt with this existent –according to their opinion- phenomenon of Byzantine aristocracy followed *grosso modo* three major guidelines.

The first posed as a criterion the element large scale landowning and recognized the gradual formation and predominance of a class of aristocrats/noblemen within Byzantine society from the 8th century onwards, with fluctuating rate of growth.

The second claimed the parallel and contemporary coexistence of two distinct types of nobility/aristocracy: the aristocracy of blood and the aristocracy of titles.

As for the third one, it concludes that the Byzantine aristocracy from the mid 11th century to the 12th, constituted the total of all individuals who in one way or another were involved with the exercise of power.

Dealing with those arguments that substantiated the above- mentioned theories proved two essential facts. Firstly that the occupation of governmental offices was not a privilege especially consigned to a particular social class neither during the early Byzantine period –through the senatorial capacity- nor during the 10th or 11th century, through the exclusive occupation of high offices, a practice which was maintained till up to the 14th century. Secondly, the attempt to define Byzantine aristocracy as a social stratum in 11th century i) through the rising practice of using family names (surnames) ii) through a supposed inequality as far as the possibility of contracting marriages is concerned iii) through the also supposed confinement of property transactions to a particular social group, had no effect whatsoever. Also the attempt to define lesser nobility by establishing a financial minimum as a class criterion from 10th to 14th century had no real effect either.

The emergence of various interpretations of the concept of aristocracy, various suggested criteria, as well as contradictory views and theories, manifest that everyone who makes use of the term aristocracy perceives it in a different way. This fact constitutes the third part of the discussion on Byzantine aristocracy.

The inability to approach evenly the phenomenon of Byzantine aristocracy is not only due to the constant juxtaposition of arguments and viewpoints, but also due to internal fluctuations in the development of

the given theories through more liberal flexible approaches like «ambivalence of the reality» theory of A. Kazhdan², the reasoning, that is that aristocracy can be perceived not only in terms of things never attained, but also in terms things which possess inherently the potential to develop in perspective of the social impetus, consequently as a micrography of whatever is accomplished.

The fission or the fragmentation of the concept of aristocracy and therefore its deficient logical development defeats any notion of defining what aristocracy is³. This fact constitutes the fourth part of the discussion and manifests that relative research is a dead end.

It is my personal opinion that the removal of this dead end is not associated with the establishment of a constant and sound criterion compared to those offered by prominent researchers. It consists of a fundamental question ignored by those researchers who formulated the theory on Byzantine aristocracy based on western medieval patterns. The question is how the concept of aristocracy should be defined?

Although it seems quite simple, it is actually a question that puts our reasoning to test, a topic often mentioned yet rarely analyzed and defined; and this is the main reason for our inability to comprehend, judge and discuss things on a uniform conceptual basis. This very necessity of defining conceptually the term aristocracy, constitutes the fifth part of the discussion on Byzantine aristocracy.

The attempt to form a definition poses certain problems. The process of defining concepts is as old as the history of philosophy itself⁴. An example of Platonic proceedings presents explicitly the process of the synthesis of the various components of a certain concept. Plato trying to define the human being claimed that this being cannot fly and can walk on its two feet. Diogenes took a chick plucked and introduced the human being to Plato. Then Plato realized that he needed a special attribute that would define his object of interest. An attribute which should be so distinct as to be unique. He renewed his observation and argued that man

2. A. KAZHDAN, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantines Studies*, Washington 1982, 142-143.

3. v. I. A. ANTONOPOULOU, La Question de l' «Aristocratie» Byzantine: Remarques sur l'ambivalence du terme «aristocratie» dans la recherche historique contemporaine, *Σύμμεκτα* 15 (2002) 257seq.

4. cf. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μετά τα φυσικά*, 1037.

apart from walking on its two feet and having no wings was also a rational being.

Applying a similar method we could say that the already known concept of aristocracy is based on the possession of wealth and power through generations which is also consolidated through legislation.

Aristocracy is thus defined and differentiated on the basis of a constant criterion/attribute which is not associated with subjective factors such as higher or lower office, more or lesser wealth.

The summation of all these attributes was not shaped within the Byzantine social context –as many researchers on Byzantine aristocracy pointed out- , nor attempts made to substantiate relative cases such as selection for the office of the army general, and the definition of nobility owned land, were very successful.

Consequently Byzantine society cannot be considered nobility oriented. The individuals who comprised the highest stratum of Byzantine hierarchy were not aristocrats; they represented the leading classes and they tended –as it usually happens with members of an established elite regardless of their social origins- to maximize privileges as well as personal advantages. Yet, they did not constitute a class of noblemen, a fact that brings forth the need to redefine the interpretation of functions and interactions among various social groups which comprised the totality of Byzantine hierarchy.

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ*

**«Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον auctum» (1400 ci).
Ένα χειρόγραφο αντίγραφο στήν Κωνσταντινούπολη
στό δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα**

I

Τό ἔργο του Ματθαίου Βλαστάρη «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον» δημιουργήθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ 1334/1335. Ἀπέλεσε ἕνα εὐχρηστο ἐργαλεῖο γιὰ τοὺς ἀσκοῦντες δικαστικά καθήκοντα κληρικούς¹ καὶ αὐτὸς ἦταν ἀσφαλῶς ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού τὸ ἔργο γνώρισε μιὰ σημαντικὴ χειρόγραφη παράδοση.

Ἐξήντα πέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἂς ποῦμε συμβατικά τὸ 1400, δημιουργήθηκε ἕνα ἄλλο εὐχρηστο βοήθημα. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀκόμα Σύνταγμα, κατ' ἀλφάβητο καὶ αὐτὸ διαρθρωμένο, ὅλων τῶν ὑποθέσεων πού μποροῦσαν νὰ ἐνδιαφέρουν ἕναν νομικό, ἕνα Σύνταγμα τὸ ὁποῖο ὄχι μόνο δομήθηκε πάνω στὸ πρότυπο τοῦ Βλαστάρη ἀλλὰ διατήρησε καὶ τὰ εἰσαγωγικά κείμενα τοῦ Ματθαίου καὶ τὶς ἀναπτύξεις του στὰ ἐπιμέρους «κεφάλαια». Ἡ σύλληψη ὡστόσο τοῦ δημιουργοῦ τοῦ νέου ἔργου εἶναι ἀπὸ νομοτεχνικῆς πλευρᾶς περισσότερο ἰδιοφυής, ἐπειδὴ στὸ ἴδιο «κεφάλαιο» παραθέτει ὄχι μόνο ὅσα ὁ Ματθαῖος Βλαστάρης εἶχε γράψει ἀλλὰ καὶ αὐτούσια τὰ κείμενα τῶν ἱερῶν κανόνων, τῶν νόμων - ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν - τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὸ θέμα πού πραγματεύεται κάθε ἐνότητα ἐνῶ παρατάσσει τὰ σχετικὰ ἐρμηνευτικά ὑπομνήματα τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Βαλσαμῶνα. Σὲ αὐτὸ τὸ ἤδη πλούσιο ὑλικὸ συνυφαίνει καὶ ὅποιο σχετικὸ σχόλιο γνώριζε ἀπὸ τὴ μακρὰ βυζαντινὴ νομικὴ παράδοση.

Ἐπειδὴ δὲν παραδίδεται τὸ ὄνομα ἐκείνου πού εἶχε τὴν ἰδέα νὰ συ-

* Διευθυντὴς Ἐρευνῶν στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

1. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 2011, σ. 400-403.

γκροτήσει αυτή τη συλλογή, ονομάσαμε προσωρινά το νέο έργο «Σύνταγμα κατά στοιχείον auctum» ώστε να διακρίνεται από το έργο του Βλαστάρη².

Το έργο, καθαυτό σημαντικό, απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη σημασία όταν στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 17ου αιώνα αποτέλεσε ένα από τα υλικά με τα οποία συγκροτήθηκε το «Μέγα Νόμιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας», ή δεύτερη επίσημη νομική συναγωγή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ή «όποια ήλθε να αντικαταστήσει το «Νόμιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας» του οποίου τα ίχνη χάνονται από το Πατριαρχείο περί το 1593³.

Ἐντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός πως ενώ η χειρόγραφη παράδοση που γνώρισε το «Σύνταγμα κατά στοιχείον» του Βλάσταρη είναι σημαντική, το «Σύνταγμα κατά στοιχείον auctum», έργο πλουσιότερο σε ύλη και για το λόγο αυτό εργαλείο περισσότερο χρήσιμο για τους νομικούς, δεν γνώρισε παρόμοια διάδοση. Δεν έχουν σωθεί χειρόγραφα που να το παραδίδουν - ό,τι γνωρίζουμε σήμερα για αυτό προέρχεται από την ένταξη του στο «Μέγα Νόμιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας» και από την χειρόγραφη παράδοση την οποία το τελευταίο γνώρισε.

Υπάρχουν ωστόσο κάποιες ενδείξεις οι οποίες μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση, πως ένα χειρόγραφο που παρέδιδε το έργο που μας ενδιαφέρει σωζόταν στην Κωνσταντινούπολη στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, πριν δηλαδή αυτό ένταχθεί στην επίσημη νομική συναγωγή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

2. Πρώτη αναφορά στο θέμα, στη μελέτη μου *Ανάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Αθήνα 1999, σ. 186-195, ενώ στο Συνέδριο που οργάνωσε στη Θεσσαλονίκη το Νοέμβριο του 2004 ή μονή Βλατάδων παρουσίασα τα στοιχεία εκείνα που κατά τη γνώμη μου επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι δημιουργός του έργου είναι ίσως ο Ισιδώρος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ή κάποιος από το περιβάλλον του (ό τόμος με τις ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο εκείνο δεν έχει ακόμα δημοσιευτεί από τους διοργανωτές του). Στη νομική παιδεία του Ισιδώρου Γλαβά αναφέρθηκε το 2009 και ο ANDREAS SCHMINCK στην ανακοίνωση με θέμα «Weltliches und kirchliches Recht im letzten Drittel des 14. Jahrhunderts» που παρουσίασε στο Συνέδριο «Das Patriarchatsregister von Konstantinopel» (Βιέννη, 7-9 Μαΐου 2009) (βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *ό.π.*, σ. 422 σημ. 181).

3. Στοιχεία που θεμελιώνουν τις πιο πάνω εκτιμήσεις βλ. στην τελευταία σχετική εργασία μου *Το Νόμιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας*, τ. 1: Το ιστορικό περίγραμμα. Τα πανομοιότυπα, Αθήνα 2008, σ. 15-28.

Ἡ παρουσίαση αὐτῶν τῶν ἐνδείξεων καὶ ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία τοὺς ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης.

II

Τὸ χειρόγραφο στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε λανθάνει, κατὰ συνέπεια δὲν ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ συγκρίνουμε τὰ περιεχόμενά του μὲ ὅσα στοιχεῖα ἔχουμε συγκεντρώσει γιὰ τὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχείον *auctum*»· μποροῦμε ὅμως νὰ ἐλέγξουμε ἂν τὸ χειρόγραφο ποὺ ὑποθέτουμε πὼς περιεῖχε τὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶχε καταρχὰς τὴν ἴδια ἐπιγραφή.

Θυμίζω πὼς τὸ ἔργο ποὺ ἀναζητοῦμε δὲν παραδίδεται μὲ τὴν ἐπιγραφή «Σύνταγμα κατὰ στοιχείον *auctum*», ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι μιὰ προσωρινὴ ὀνομασία ποὺ ἐμεῖς δώσαμε στὸ ἔργο ἀφενὸς γιὰ νὰ δηλώσουμε τὴ συγγένειά του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βλάσταρη καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονὸς πὼς εἶχε ἐμπλουτιστεῖ μὲ πολὺ περισσότερα στοιχεῖα. Τὴν ἐπιγραφή ὅμως ποὺ εἶχε μποροῦμε νὰ τὴν ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴ μοναδικὴ πηγή ποὺ διαθέτουμε ὡς τώρα γιὰ αὐτό, ἀπὸ τὸ «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», τὴ νομικὴ συναγωγή στὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέραμε, ἐντάχθηκε στὰ τέλη τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 17ου αἰώνα.

Πὼς ἐπιγράφεται τὸ ἔργο ἐκεῖ;

Καθὼς τὸ πρωτότυπο τοῦ «Μεγάλου Νομίμου» λανθάνει ἀκόμα, ἡ πηγή ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ζητούμενό μας εἶναι ἓνα χειρόγραφο ποὺ δημιουργήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1686 κατὰ παραγγελία, «ἐπιταγῇ καὶ δαπάνῃ», τοῦ λόγιου πατριάρχη καὶ συλλέκτη Διονυσίου Δ'. Τὸ χειρόγραφο αὐτό, ποὺ παραδίδει, καταρχήν, ὅτι τὸ «Μέγα Νόμιμον» περιεῖχε, γνώρισε ἀρκετοὺς κτήτορες μετὰ τὸν Διονύσιο Δ'· κατέληξε στὴ μονὴ Θεοτόκου τοῦ Παγγαίου, ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ μονὴ τὸ 1917, ὅταν τὰ βουλγαρικὰ στρατεύματα κατέλαβαν τὴν περιοχὴ, καὶ ἐπανεμφανίστηκε πρόσφατα στὴν Σόφια στὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ ἐρευνητικοῦ Κέντρου Ivan Dujčev⁴.

4. Αναφέρομαι στὸ χειρόγραφο Κοσινίτσας ἀρ. 1 (τώρα στὸ Κέντρο Ivan Dujčev τῆς Σόφιας μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 211). Πρόσφατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τοὺς DOROTEI GETOV, ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων στὸ Κέντρο Σλαβο-βυζαντινῶν Σπουδῶν «Ivan Dujčev» τοῦ Πανεπιστημίου «Sv. Kliment Ohridski» τῆς Σόφιας, Θεσσαλονίκη*

Ἐκεῖ λοιπόν, σὲ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο, τὸ ἔργο πού μᾶς ἐνδιαφέρει παρουσιάζεται μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή:

*Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον
τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανό-
σι, πονηθέν τε ἅμα καὶ συντεθέν τῶ ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Ματθαίῳ τῶ
Βλάσταρι καὶ ἐξηγήσεων ἅμα τοῦ Ζωναρᾶ καὶ
Βαλσαμών⁵.*

Ἄν, ὅπως ὅλα δείχνουν, ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀποδίδει τὴν ἀρχική, γίνε-
ται φανερὸ πῶς ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ ἔργου δὲν θέλησε νὰ προβάλει
τὸ δικό του ὄνομα καὶ προτίμησε τὸ πόνημά του νὰ στηριχθεῖ στὴ
φήμη τῶν δύο μεγάλων κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα, τοῦ Ἰωάννη
Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνος, ἀλλὰ καὶ στὸ κύρος πού ὁ
Βλάσταρης εἶχε ἀποκτήσει στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους τῆς
Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τὸν 14ο αἰώνα. Ὑστεροβουλία ἢ ἔνδειξη σε-
μνότητας, πού στέρησε ὁμως ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ ἔργο νὰ ἔχει μιὰ
εὐδιάκριτη φιλολογικὴ ταυτότητα.

Ἄν ὁμως δὲν προέβαλε τὸ ὄνομά του ὁ δημιουργός, ἐπέγραψε τὸ
ἔργο του μὲ ἓναν τρόπο πού μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἀποτελέσει αὐτὸς τὴν
εἰδοποιὸ διαφορά, τὸ κριτήριό γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε χειρόγραφα πού
παραδίδουν τὸ ἴδιο ἔργο. Ἐξηγοῦμαι: μολονότι σὲ κάποια ἀπὸ τὰ χει-
ρόγραφα πού παραδίδουν τὸ ἔργο τοῦ Βλαστάρη συναντοῦμε μαζί τὸ
«Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον» καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῶν

1994, σ. 69-74, ὅπου στὴ σ. 73 ἀναγράφονται τὰ σημειώματα κτητόρων τοῦ χειρογράφου. Πέραν τῶν περιεχομένων τοῦ «Μεγάλου Νομίμου» στὸ χειρόγραφο πού ἐτοιμάστηκε, ὅπως εἴπαμε, γιὰ τὸν Διονύσιο Δ' ἀντιγράφηκε καὶ μιὰ συλλογὴ 168 νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ (βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν πρόσφατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ὁ.π., σ. 72). Ὁ ΑΘ. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ δημοσίευσε πρῶτος, μιὰ σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ περιγραφή αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου τὸ ὅποιο ἐντόπισε στὸ μοναστήρι τοῦ Παγγαίου στὰ ρωσικὰ στὴ μελέτη του *Varia graeca sacra*, Ἁγία Πετρούπολη 1909, σ. XXXI-XXXIV, μετάφραση τῆς ὁποίας στὰ λατινικὰ ἔδωσε ὁ L. G. Westerink, *Aetae archiepiscopi Caesariensis Scripta Minora*, τ. 2, Λιψία 1972, σ. VII-IX, ὅπως ὀρθὰ ἔχει ἐπισημάνει ὁ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (*Byzantinische Zeitschrift* 74/1981, 365 σημ. 6). Γραφέας τοῦ χειρογράφου ὁ Ἰωάννης Βυζάντιος, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή καὶ ἓνα τεκμήριο*, Α' Ἀθήνα 1987, σ. 53-56 καὶ ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ καὶ ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), 482.

5. Χφ. Κοσινίτσας 1 (τώρα Κέντρον I Ivan Dujčev 211), φ. α' r.

δύο κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα⁶, σὲ καμία περίπτωση, ὅσο τουλάχιστον ἐγὼ γνωρίζω, ἢ συνύπαρξη αὐτὴ δὲν δηλώνεται στὴν ἀρχικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου τοῦ Βλαστάρη· τὰ ἔργα συνυπάρχουν στὸ ἴδιο χειρόγραφο διατηρώντας ὅμως τὴν φιλολογικὴ τους αὐτοτέλεια. Ὁ δημιουργὸς ὅμως τοῦ «Συντάγματος κατὰ στοιχείον *auctum*» ἔβαλε στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου του καὶ τὰ τρία ὀνόματα. Κατὰ συνέπεια, ἡ συγγένεια ποὺ τυχὸν ὑπάρχει στὴν ἐπιγραφή δύο χειρογράφων μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ πρώτη ἀλλὰ ἀποφασιστικὴ ἔνδειξη καὶ γιὰ τὴν τυχὸν συγγένεια τῶν περιεχομένων τους.

III

Ἐνα χειρόγραφο μὲ παρόμοια ἐπιγραφή ἐντοπίζεται στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Τονίζω «μὲ παρόμοια ἐπιγραφή», διότι τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς του δὲν σώζεται στὴν ἑλληνικὴ διατύπωση ἀλλὰ μόνο σὲ μιὰ λατινικὴ ἀπόδοση. Τὴν ἀντιγράφω ἐδῶ καὶ στὴ συνέχεια ἀναφέρω τὰ σχετικὰ μὲ τὸ χειρόγραφο καὶ τὴν καταγραφή του.

«De legibus magnum volumen
habens Explicationes trium Doctorum explicantium Canones, et leges
Imperiales, Initium Ioannis Monachi Zonarae,
deinde Theodori Balzamonis Patriarchae Antiocheni,
postemò Matthaei Blastari
(in charta bombycina)».

6. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχει τὸ θεωρούμενο ὡς τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο τοῦ «Συντάγματος κατὰ στοιχείον», τὸ Μόσχας 149 (Vlad. 327) γραμμένο τὸ ἔτος 1342, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε πῶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ πάντως ἀρκετὰ νωρὶς τὸ ἔργο τοῦ Βλαστάρη τὸ συνόδευαν διάφορες «Ἐπιτομές», ἔργα τὰ περισσότερα τοῦ ἴδιου συγγραφέα: «Σύνοψις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ», «Σύνοψις Κανονικῶν ἀποκρίσεων τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας», «Σύνοψις Κανόνων τοῦ ἁγίου Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ὁμολογητοῦ», «Σύνοψις ἐκ τῶν Κανονικῶν ἀποκρίσεων Ἰωάννου ἐπισκόπου Κίτρους», «Σύνοψις Λατινικῶν νομικῶν ὄρων». Καὶ ἀκόμα κατάλογοι τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν βασιλικῶν ὀφθικίων (βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ, *Ὁ Ματθαῖος Βλαστάρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 112–117 καὶ 126–128). Καθὼς ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ στὸ σύνολό της ἡ χειρόγραφη παράδοση ποὺ γνώρισε τὸ «Σύνταγμα» τοῦ Βλαστάρη δὲν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ πότε ἐμφανίστηκαν στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ «Συντάγματος» καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Ζωναρά καὶ τοῦ Βαλσαμώνα.

Πῶς προέκυψε μιὰ περιγραφή στὰ λατινικὰ τῶν περιεχομένων ἑνὸς ἑλληνικοῦ χειρογράφου;

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα συντάχθηκαν ἑννιά κατάλογοι στοὺς ὁποίους ἀναγράφονται, σὲ κεφαλαιώδη περιγραφή, χειρόγραφα πὺν περιέχονταν σὲ ἰδιωτικές, κυρίως, βιβλιοθήκες⁷. Οἱ περισσότερες βιβλιοθήκες βρισκόνταν πιθανότατα στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ καὶ μία στὴ Ραιδεστό. Ἀνάμεσα στοὺς καταλόγους ὑπῆρχε καὶ ἓνας πὺν ἀνέγραφε χειρόγραφα «τοῦ πατριαρχῆ».

Οἱ κατάλογοι αὐτοὶ πὺν συντάχθηκαν στὰ ἑλληνικά, μεταφράστηκαν στὴ συνέχεια στὰ λατινικά. Σήμερα σώζονται ὅλοι καὶ στίς δύο γλωσσικές μορφές τους· ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, ἐκεῖνον πὺν σώζεται μόνο στὴ λατινόγλωσση μορφή μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Catalogus librorum R. Domini Patriarchae Constantinopolitani, continens libro quinquaginta quinque»⁸. Εἶναι ὁ κατάλογος στὸν ὁποῖο καταγράφεται καὶ τὸ χειρόγραφο πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὺν τὴν ἐπιγραφή τοῦ χειρογράφου τὴν γνωρίζουμε μόνο στὴ λατινική της ἀπόδοση⁹.

Ἀπὸ τὴ λατινική ὡστόσο ἀπόδοση μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε πῶς στὴν ἐπιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀναγράφονταν τὰ ὀνόματα τῶν δύο κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα καὶ μαζί ἐκεῖνο τοῦ Βλαστάρη. Ὑπῆρχαν δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺν τὰ θεωρήσαμε ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν πιθανὴ συγγένεια τῶν δύο χειρογράφων. Μποροῦμε ἔτσι νὰ

7. Ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων πὺν περιέχονταν στίς ὀκτὼ βιβλιοθήκες σώζεται στὸν κώδικα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα Vind. Hist. gr. 98, φ. 8v–54v, καὶ ἡ περιγραφή τῆς ἑννατης βιβλιοθήκης σώζεται ἀπὸ ἑντυπὴ ἐκδοση τοῦ 1578, φ. 11r–13r.

8. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κατάλογο αὐτό, γιὰ τὸ ὅτι ὁ μεταφραστὴς χρησιμοποίησε τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια χάθηκε, καθὼς καὶ γιὰ τίς ἐκδόσεις πὺν γνώρισε βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 13' αἰώνα* (κωδ. Vind. Hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 217–268, ἐνῶ στίς σ. 409–412 ἀναδημοσιεύεται ὁλόκληρος ὁ κατάλογος μὲ τὰ περιεχόμενα αὐτῆς τῆς βιβλιοθήκης.

9. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών, πὺν γνώριζε τὸν κατάλογο ἀπὸ τὸ δημοσίευμα τοῦ R. FCERSTER, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentario*, Ροστόκκη 1877, θέλησε στὴ μελέτη του «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13' αἰῶνος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1883–1884), 566–567, νὰ ἐξελληνίσει τὰ περιεχόμενά του. Τὸ ἔργο πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ ἀπέδωσε μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους (σ. 567, ἀρ. 14):

«Ἑρμηνεία

εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους
ὑπὸ τῶν τριῶν ἑρμηνευτῶν Ἰωάννου Ζωναρά, Θεοδώρου Βαλασαμῶνος
καὶ Ματθαίου Βλαστάρεως (ἐπὶ χάριτος μεταξίνου)».

διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση πῶς τὸ χειρόγραφο ποὺ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη περιεῖχε, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, τὸ ἔργο ποὺ ὀνομάσαμε «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον *auctum*».

Πρέπει πάντως νὰ μὴν ἀφήσουμε ἀσχολίαστο τὸ γεγονὸς πῶς τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ἐρμηνευτῶν δὲν ἀναφέρονται μὲ τὴν ἴδια σειρὰ ποὺ ἀναγράφονται στὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφή: τὸ ὄνομα τοῦ Βλαστάρη ἀναγράφεται τελευταῖο, μετὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Βαλσαμῶνος. Θεωρῶ ὅτι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον μεταφράστηκαν στὰ λατινικὰ οἱ ἑλληνικοὶ κατάλογοι ἀποτελεῖ μιὰ ἰσχυρὴ αἰτιολογία γιὰ τὴ διατάραξη τῆς σειρᾶς τῶν ὀνομάτων στὴν λατινικὴ ἀπόδοση: οἱ κατάλογοι αὐτοὶ προσορίζονταν γιὰ νὰ ἐνημερώσουν ἀλλοδαποὺς ὑποψήφιους ἀγοραστὲς χειρογράφων¹⁰. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική ἢ πρόταξη στὸ λατινικὸ κείμενο τῶν ὀνομάτων τῶν δύο κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα ἔδινε στὸ χειρόγραφο ἰδιαίτερη ἀξία, δὲν ἦταν δηλαδὴ ἓνα ἀκόμα ἀπὸ τὰ δεκάδες χειρόγραφα ποὺ παρέδιδαν τὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον» τοῦ Βλαστάρη ἀλλὰ ὑποσχόταν κάτι περισσότερο. Ἔτσι μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἡ χρῆση τῶν ἐπιρρημάτων *initium*, *deinde*, *postremo*, τὰ ὁποῖα προσδιόριζαν τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τῶν τριῶν συγγραφέων.

IV

Τὰ ἐπόμενα βήματά μας εἶναι νὰ προσδιορίσουμε πότε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ δημιουργήθηκε, νὰ ἐντοπίσουμε ἀπὸ πότε καὶ ποῦ βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ρωτήσουμε γιὰ τὴν περαιτέρω τύχη του, ἀφοῦ σήμερα, ὅπως εἶπαμε, λανθάνει ἢ ἔχει χαθεῖ.

Καταρχὰς μποροῦμε νὰ θέσουμε δύο ἀκραῖα χρονικὰ ὅρια. Τὸ πρῶτο τὸ προσδιορίζει ὁ χρόνος δημιουργίας τοῦ ἔργου ποὺ ἔχουμε δεχθεῖ ὅτι παρέδιδε τὸ χειρόγραφο· ἂν δηλαδὴ περιεῖχε τὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον *auctum*», τότε τὸ 1400 εἶναι ὁ *terminus post quem*, ἀφοῦ στὴ χρονολογία αὐτὴ ἔχουμε τοποθετήσῃ τὴ δημιουργία τοῦ ἔργου. Τὸν *terminus ante quem* μᾶς τὸν δίνει ὁ χρόνος σύνταξης τοῦ καταλόγου ποὺ τὸ περιγράφει. Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας τοποθετοῦν τὴ σύνταξη ὅλων τῶν καταλόγων ποὺ περιγράφουν τὰ

10. Οἱ κατάλογοι αὐτοὶ βρίσκονταν γιὰ παράδειγμα στὴ Γερμανία γύρω στὸ 1577 βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *ὁ.π.*, σ. 90.

έλληνικά χειρόγραφα στο διάστημα ανάμεσα στο 1565 και το 1575¹¹. Κατά συνέπεια αυτό το διάστημα αποτελεί το δεύτερο χρονικό όριο.

Ένα άλλο όμως στοιχείο που μπορεί να βοηθήσει σε μια ακριβέστερη χρονολόγηση είναι η διευκρίνιση του καταλογογράφου πώς το χαρτί του χειρογράφου που μας ενδιαφέρει ήταν «βομβύκινο» (in charta bombycina). Άς σημειωθεί πώς ο καταλογογράφος δείχνει να έχει κάποια έξοικείωση με το θέμα αφού δηλώνει πώς το χαρτί κάποιου άλλου χειρογράφου είναι in papyro bombycina¹², άλλων χειρογράφων in charta bibacina¹³, άλλων in charta bebraina¹⁴ και σε μια άλλη περίπτωση in alla charta¹⁵. Το ίδιο είδος χαρτιού με το χειρόγραφο που μας ενδιαφέρει δηλώνει ότι έχει άλλο ένα χειρόγραφο που κατά τη λατινική απόδοση της περιγραφής του περιέχει «Magnus liber de Medicina (in charta bombycina) cuius desideratur principium, et habet varia».

Πάντως χειρόγραφα γραμμένα στο ανατολικής προέλευσης βομβύκινο χαρτί δηλώνουν καταρχήν την Ανατολή ως τόπο γραφής τους και ως χρόνο υποδηλώνουν, για την περίπτωσή μας, τον 15ο αιώνα παρά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, αφού η χρήση του χαρτιού αυτού είχε αρχίσει να υποχωρεί ύστερα από τη σταδιακή κυριαρχία του χαρτιού δυτικής προέλευσης¹⁶. Κατά συνέπεια τη γραφή του χειρογράφου πρέπει να την τοποθετήσουμε προς την περίοδο δημιουργίας του έργου παρά στην εποχή που εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη.

Που όμως βρισκόταν πιο συγκεκριμένα; Διότι έχει τεθεί το ζήτημα αν ή βιβλιοθήκη της οποίας περιγράφονται τα χειρόγραφα ήταν «του πατριάρχη» όπως το θέλει ή κατά λέξη μετάφραση της λατινικής

11. Στο ίδιο, σ. 70–72.

12. Theodoretī Episcopi Syri Explicatio XII Prophetarum, Principium in Esaiam Prophetam, Micheam, Eliam, Miseum, Malachiam, uos Aggaeum, Hieremiam, Danielelem et reliquos. Habet etiam Prophetas XII explicatos cum lazureo et aureo per picturas (in papyro bombycina).

13. Για παράδειγμα, Sanctissimi Metropolitae Thessalonicensis Dn. Symeonis Dialogi, septem sacramenta Ecclesiae (in charta bibacina).

14. Για παράδειγμα, Sabini monachi Epitome omnium Synodorum, et appellatur liber de communibus Magnum Nomocanonon (in charta bebraina).

15. Eiusdem [Sancti Ioannis Chrysostomi] alium volumen eiusdem materiae [Explicatio in acta Apostolorum...] (in alia charta).

16. Βλ. Πρόχειρα ΕΛΠΙΔΙΟ ΜΙΟΝΙ, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, μετ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1977, σ. 37–42.

ἐπιγραφῆς τοῦ καταλόγου («R. Domini Patriarchae Constantinopolitani»), ἢ μὲ τὸν ὄρο «πατριάρχης» ὁ καταλογογράφος ἐννοοῦσε τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου.

Ὁ Γεδεών πού ὅπως εἶδαμε χρησιμοποίησε τὸν κατάλογο θεωρεῖ, χωρὶς κανένα δισταγμό, πὼς πρόκειται γιὰ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου – ἔτσι ἄλλωστε ἐπιγράφει τὴ μελέτη του: «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνος» ἀντλώντας στοιχεῖα μόνο ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτό. Ὁ Γ. Παπάζογλου, πού μελέτησε στὶς μέρες μας τὸ θέμα, τείνει νὰ θεωρήσει πὼς τὰ χειρόγραφα ἀνῆκαν στὸν Μητροφάνη Γ', τὸν βιβλιόφιλο πατριάρχη καὶ κτήτορα τῆς μονῆς τῆς ἀγίας Τριάδος τῆς Χάλκης. Θεωρεῖ δηλαδὴ ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὁ Μητροφάνης τὰ συγκέντρωνε καὶ τὰ προόριζε γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῆς μετανοίας του¹⁷. Ἄν δεχθοῦμε ὡς πιθανὴ τὴν ὑπόθεση αὐτή, μποροῦμε νὰ περιορίσουμε ἀκόμα περισσότερο τὸ διάστημα στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ καταγραφή τῶν χειρογράφων, διότι ἂν ὑπονοεῖται ὁ Μητροφάνης ὡς πατριάρχης, σημαίνει πὼς ἡ καταγραφή πρέπει νὰ ἔγινε στὴ διάρκεια τῆς πρώτης πατριαρχίας του, δηλαδὴ στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565 ὡς τὶς ἀρχὲς Μαΐου τοῦ 1572.

Στοιχεῖα ὡστόσο γιὰ τὸ πότε ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ ποῖα πηγὴ ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁ Μητροφάνης δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω. Ἄς δεχτοῦμε ὅτι πέρασε στὴν κάτοχὴ του μετὰ τὴν ἀνοδό του στὸν πατριάρχικὸ θρόνο καὶ πὼς κάποια στιγμή τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πλούτισε τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τῆς Χάλκης.

Τὸ ζήτημα ὅμως πότε ἀκριβῶς τὸ χειρόγραφο βρέθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχει τὴ σημασία του καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο ὁ ὁποῖος σχετίζεται μὲ τὴ συγκρότηση τὸ 1564 τῆς ἐπίσημης νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου, τοῦ «Νομίμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ἐπὶ Ἰωάσαφ Β'.

Ὑπῆρχε ἄραγε τότε στὸ Πατριαρχεῖο τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀλλὰ ὁ ὀφφικιᾶλιος πού ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη τῆς συγκρότησης τοῦ

17. Βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, ὁ.π., 222· ὑπόθεση πού τὴν ἐνισχύει τὸ γεγονὸς πὼς ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ καταλόγου ὁ Παπάζογλου τὰ ταυτίζει μὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μοναστηριοῦ (βλ. τὰ σχετικὰ στὶς σ. 226–231). Χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Χάλκης δίνονται καὶ στὴν εἰσαγωγικὴ μελέτη τοῦ PAUL GÉHIN στὸ δημοσίευμα *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Céciménique. Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη – Παρίσι 2008, σ. 13–32.

«Νομίμου», ό Ιέραξ, δέν θέλησε νά τó ενσωματώσει ή νά άντλήσει στοιχεία άπό αυτό στην ύπό συγκρότηση συλλογή; Ή μήπως τó χειρόγραφο ήταν στην Κωνσταντινούπολη αλλά βρισκόταν στα χέρια του Μητροφάνη, μητροπολίτη τότε Καισαρείας και έν δύναμει διεκδικητή του πατριαρχικού θρόνου¹⁸, ό όποιος δέν έπιθυμούσε νά τó παραχωρήσει και νά διευκολύνει τόν πατριάρχη Ιωάσαφ Β' στην προσπάθειά του νά παρουσιάσει τόν έαυτό του ως τόν πατριάρχη πού θα βάλει τάξη στα οικονομικά του Πατριαρχείου και θα έπιβάλει τή νομιμότητα, τή σύννομη λειτουργία του¹⁹; Ή μήπως τó 1564 δέν είχε άκόμα φτάσει τó χειρόγραφο στην Κωνσταντινούπολη; Έρωτήματα εύλογα, για τήν άπάντηση των όποιων όμως δέν διαθέτουμε στοιχεία.

Ότι όμως και άν συνέβη τó 1564, γεγονός είναι πως όταν επί Νεοφύτου Β' στα τέλη τής πρώτης δεκαετίας του 17ου αιώνα δημιουργήθηκε τó «Μέγα Νόμιμον τής Μεγάλης Έκκλησίας», ή συλλογή πού ήρθε νά αντικαταστήσει τó «Νόμιμον» του 1564, τó «Σύνταγμα κατά στοιχείον auctum» αποτέλεσε μία άπό τις ένότητές του.

Τó ζήτημα πού τίθεται είναι άν τó χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε για τή συγκρότηση του «Μεγάλου Νομίμου» ήταν, μπορούσε νά είναι, τó χειρόγραφο πού αναγράφεται στον κατάλογο τής βιβλιοθήκης «του πατριάρχη», εκείνο τó όποιο αποτέλεσε τó αντικείμενο αυτής τής μελέτης. Είναι πιθανό νά ανασύρθηκε τότε είτε άπό τó Πατριαρχείο είτε άπό τή βιβλιοθήκη τής μονής τής Χάλκης και νά χρησιμοποιήθηκε για τή συγκρότηση του «Μεγάλου Νομίμου τής Μεγάλης Έκκλησίας»· είναι όμως πιθανό νά χρησιμοποιήθηκε και κάποιο άλλο χειρόγραφο. Εκείνο πάντως πού είναι βέβαιο είναι πως τó «Σύνταγμα κατά στοιχείον auctum» αποτέλεσε τή μία άπό τις δύο ένότητες πού συγκρότησαν αυτή τή συλλογή²⁰.

18. Ό Μητροφάνης συνυπογράφει τή συνοδική άπόφαση τής καθάρσεως του Ιωάσαφ Β' του Ιανουαρίου του 1565 και άμέσως μετά εκλέγεται αυτός ως διάδοχός του. Βλ. τó κείμενο τής συνοδικής άπόφασης πού έχει δημοσιευτεί στο έργο του ΜΑΡΤΙΝΟΥ CRUSIUS, *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 170-174.

19. Βλ. περισσότερα στοιχεία για τó κλίμα πού είχε δημιουργηθεί στο Πατριαρχείο και τις προσπάθειες του Ιωάσαφ νά τó αντιστρέψει στο: ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Αφιερώματα και δωρεές τόν 16ο αί. στη Μεγάλη Έκκλησία. Θεσμικές όψεις τής ενσέβειας*, Αθήνα 2002, σ. 71-78.

20. Ή άλλη ένότητα ήταν ένας νομοκάνοντας του 13ου αιώνα πού συγκρότησε ό Θεόδωρος Σκουταριώτης, ένώ στο σώμα τής νέας αυτής νομικής συναγωγής συσταχώθηκαν και λευκά φύλλα πού προορίζονταν νά δεχτούν τήν καταχώριση, κατ'

ἐπιτομή, νεοτέρων ἀποφάσεων τοῦ Πατριαρχείου· βλ. περισσότερα στοιχεία στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα...*, σ. 183 ἐπ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ πῶς ὁ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, συνάδελφος καὶ συνοδοιπόρος, τελικά, στὶς ἐρευνες γιὰ τὸ «Μέγα Νόμιμον», ὅταν εἶχε ὑποστηρίξει τὸ 1981 τὴν ἀποψη πῶς τὸ «Μέγα Νόμιμον» δὲν ἦταν κάτι νέο ἀλλὰ τὸ ὄνομα ποὺ τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε δώσει σὲ ἓνα «καλὸ» χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης του, εἶχε καταγράψει ἀνάμεσα στὰ ὑποψήφια χειρόγραφα ποὺ τὸ παρέδιδαν καὶ αὐτὸ ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχόλησε (ὁ.π., σ. 365–366). Βέβαια οἱ νεότερες ἐρευνες στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκα πρὶ ἄνω, ἔδειξαν πῶς τὸ «Μέγα Νόμιμον» δὲν ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς νομοκάνονες μὲ ἄλλο ὄνομα ἀλλὰ μὴ νέα συλλογὴ ποὺ συγκροτήθηκε *ad hoc* ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο στὰ τέλη τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 17ου αἰώνα. Τὸ χειρόγραφο ὡστόσο ποὺ ὑπέδειξε ὁ Κ. Πιτσάκης εἶναι πιθανό, ἂν εἶναι ὀρθὰ ὅσα ἀναφέραμε ἐδῶ, νὰ παραδίδει ὄχι τὸ «Μέγα Νόμιμον» ἀλλὰ μὴ ἀπὸ τὶς δύο ἐνόητές του.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΑΡΓΥΡΙΑΔΟΥ-ΚΕΡΒΕΓΑΝ*

«Ο θρόνος δέν είναι ἔδρα κενή ἐν ἧ θέτομεν κλειθρον
ὅπως μηδεὶς πειραθῆ νὰ καθεσθῆ ἐπ' αὐτῆς»¹

*Θεωρίες γύρω ἀπὸ τὸ βασιλικὸ λειτούργημα στὴν Ελλάδα
μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰ.*

Ἡ πορεία των ευρωπαϊκῶν κρατῶν πρὸς τὸν κοινοβουλευτισμὸ μετὰ τὸ τέλος τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 19^{ου} αἰ. ἀποδείχτηκε δύσκολη καὶ ἀβέβαιη. Ἡ ἐδραίωση ἐνὸς κοινὰ ἀποδεκτοῦ κυβερνητικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο νὰ δίνει σε ὅλους τοὺς πολιτικούς σχηματισμούς, ἐπειτα ἀπὸ τὶς ἀκρότητες τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου, τὴν δυνατότητα συμμετοχῆς στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις, ὑπῆρξε ἀντικείμενο μακρᾶς διαπραγμάτευσης. Ἡ δυσκολία αὐτὴ φαίνεται πῶς καθαρά ἀν ἐξετάσει κανεὶς ἀπὸ κοντὰ τὰ δύο πῶς μεγάλα κράτη τῆς ἐποχῆς τὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία. Ἡ Γαλλία μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἀντιμετώπισε κάθε νέα εἰκοσαετία περίπου ἓνα διαφορετικὸ κυβερνητικὸ σύστημα: τὴν συντηρητικὴ παλινόρθωση τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 18^{ου}, τὴν ἀρχὴ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἐπὶ Ἰουλιανῆς μοναρχίας, τὴν ἀκρὰ δημοκρατία μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848 πὺ διαδέχθηκε καὶ πάλι ἓνα συντηρητικὸ καθεστῶς τῆς δεύτερης αυτοκρατορίας καὶ τέλος μετὰ ἀπὸ περίπου 80 χρόνια καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀκραία ἐμπειρία τῆς κομμῶνας τοῦ Παρισιοῦ ἐφθάσε πλέον νὰ ἐγκαθιδρῦσει ἓνα σχετικὰ σταθερὸ πολιτικὸ σύστημα κοινοβουλευτισμοῦ, τὴν τρίτη δημοκρατία.

* Καθηγήτρια Ἱστορίας Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Cergy-Pontoise.

1. Αναφορὰ στὴν φράση τοῦ Guizot, «Un trône n'est pas un fauteuil vide auquel on a mis une clef pour que nul ne puisse être tenté de s'y asseoir», FR. GUIZOT, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*, τομ. 2, Παρίσι 1859, σ. 184, μεταφρ. Στ. ΠΑΠΑΦΡΑΓΚΟΣ «Περὶ τοῦ μονάρχου ἐν τῇ συνταγματικῇ πολιτεία», Μελέτη ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ δι-κηγορικῷ συλλόγῳ Ἀθηνῶν τῆ 3^ῆ Δεκεμβρίου 1898, Ἀθήναι 1898, σ. 25.

Τα γερμανικά κράτη από την άλλη πλευρά είχαν ένα διπλό σκοπό: αφ' ενός την ένωση σε ένα ομοσπονδιακό ή ενιαίο κράτος και αφ' ετέρου την εγκαθίδρυση -στα μέτρα του δυνατού- ενός σχετικά φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού συστήματος. Η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε εξαιρετικά περίπλοκη για τον γερμανικό χώρο αφού αναγκάστηκε να προσαρμόσει μεταξύ τους περισσότερους εκ πρώτης όψης αντίθετους παράγοντες, όπως την ανάγκη της κοινωνίας των πολιτών για περισσότερη ελευθερία στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, την συντηρητική πολιτική των κυβερνήσεων των διαφόρων κρατιδίων και εν τέλει τον ανταγωνισμό των ανεξάρτητων μεγάλων κρατών, Πρωσίας και Αυστρίας, για την πρωτοκαθεδρία μέσα στον ομοσπονδιακό κρατικό σχηματισμό.²

Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε ασφαλώς εξαίρεση στο θέμα αυτό. Μετά την επανάσταση και την δημιουργία του ελληνικού κράτους έπρεπε να αναγνωρισθούν επισήμως οι ρόλοι για κάθε έναν από τους πρωταγωνιστές του συνταγματικού συστήματος. Έτσι οι συζητήσεις γύρω από την θέση του βασιλιά ως αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας και της σχέσης του με τα λοιπά μέλη του εκτελεστικού και του νομοθετικού σώματος υπήρξαν μακρές και ενδιαφέρουσες.

Ισορροπία των αντιμαχόμενων δυνάμεων

Σε θεωρητικό αλλά και πρακτικό επίπεδο το πρόβλημα αυτό απασχόλησε βέβαια το σύνολο της δυτικής νομικής και πολιτικής επιστήμης. Βάση και πρότυπο του συνόλου των συζητήσεων αποτέλεσε ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός.³ Η βασιλική εξουσία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος ενός Trust, μίας σχέσης πολιτικο - νομικής που μπορεί να προσομοιαστεί με μία σύμβαση που έχει σκοπό να αποτρέψει την αυθαίρετη εξάσκηση της εξουσίας. Η «ένδοξη επανάσταση» του 1688 ξεκαθάρισε τους όρους της σύμβασης. Η πηγή της βασιλικής ε-

2. D. GRIMM, *Deutsche Verfassungsgeschichte, 1776-1866*, Φρανκφούρτη 1988, σ. 237 επ.

3. D. BARANGER, *Parlamentarisme des origines*, Παρίσι 1999, σ. 254 επ., Ν. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου*, 1904, τ. Α'β', σ. 282 επ., HENRY HALLAM, *The constitutional history of England from the accession of Henry VII to the death of George II*, New York, 1882, τομ. 1, A. ESMEIN, *Éléments de droit constitutionnel français et comparé*, τομ. 1, 1921, σ. 144.

ξουσίας βρίσκεται στην άνω και κάτω Βουλή. Τα σώματα αυτά συμμετέχουν στην νομοθετική διαδικασία και υποχρεώνουν τον βασιλιά να ακολουθήσει τον νόμο. Σύμφωνα με το Bill of Rights ο ανώτατος άρχων είναι κυρίαρχος επειδή οι εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών του μεταβίβασαν την εξουσία. Πρώτη υποχρέωση του βασιλιά είναι ο σεβασμός του νόμου και των ελευθεριών του έθνους. Κάθε βασιλική πράξη ενάντια στις λαϊκές ελευθερίες θεωρείται παράνομη. Με αυτούς του όρους τίθεται το ζήτημα του υπεύθυνου ή ανεύθυνου του βασιλιά. Κατά την αγγλική θεωρία, ο βασιλιάς «αδυνατεί να πράξει το κακό». Κατά την ερμηνεία που δόθηκε μετά την ένδοξη επανάσταση στην έκφραση *The King can do no wrong*, αν ο βασιλιάς ενεργήσει ενάντια στον νόμο, θέτει εαυτόν αυτομάτως εκτός της αρχικής συμβάσεως, του trust, της βάσης κάθε κοινωνικής κρατικής οργάνωσης, και απεκδύεται αυτομάτως την εξουσία του.⁴

Ωστόσο στην αγγλική θεωρία τίθεται το ζήτημα σε ποιά περίπτωση οι πράξεις του βασιλιά μπορούν να θεωρηθούν ως παράνομες ή ως εσφαλμένες και ποιός φέρει την ευθύνη αυτών των πράξεων. Εδώ συγκρούονται δύο γνώμες: κατά μία άποψη υπεύθυνος είναι εκείνος που ασκεί ενεργά την την εξουσία και όχι εκείνος που αποφασίζει. Αυτή η εκδοχή μεταθέτει το βάρος της ευθύνης στους υπουργούς που ασκούν την εκτελεστική εξουσία. Αντίθετα κατά μία δεύτερη γνώμη που βασίζεται σε μία εικόνα που προέρχεται από τον μεσαίωνα, ο βασιλιάς διοικεί μέσα στο πλαίσιο του βασιλικού συμβουλίου, και σ' αυτό το πλαίσιο αποδέχεται και επικυρώνει αποφάσεις που οι σύμβουλοί του έχουν πάρει μετά από ώριμη σκέψη.⁵

Το αγγλικό παράδειγμα τροφοδότησε τις συζητήσεις της γαλλικής εθνοσυνέλευσης και ειδικά της ομάδας των φιλομοναρχικών στην περίοδο 1789-1791.⁶ Διάφοροι συγγραφείς ξεκινώντας από τον Montesquieu περνώντας από τον De Lolme και τον Blackstone συνετέλεσαν στο να κάνουν γνωστό το αγγλικό πολίτευμα σε όλες του τις πτυχές στο γαλλικό κοινό.⁷ Το ζήτημα της υπευθυνότητας του βασι-

4. D. BARANGER, ο.π., σ. 59.

5. D. BARANGER, ο. π., σ. 64.

6. J. DE SAINT VICTOR, *La première contre-révolution, 1789-1791*, Παρίσι 2010, σ. 55επ.

7. CHARLES LOUIS DE MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, t. 1, livre XI, Chap. VI, De la

λιά και των μελών της κυβερνήσεως, που δεν άργησε να αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων, βρίσκεται αιωρούμενο ανάμεσα σε δύο βασικά πολιτικά και νομικά ζητήματα: την παραδοσιακά παραδεδεγμένη θέση του βασιλιά στο κρατικό οικοδόμημα από την μία πλευρά, και την σχετικά νεώτερη θεωρία της διάκρισης των εξουσιών από την άλλη. Οι φιλομοναρχικοί θέλησαν να εξασφαλίσουν στον ανώτατο άρχοντα μία θέση κατά το δυνατόν προστατευμένη από τις πιέσεις του νομοθετικού σώματος. Για την πλειοψηφία της παράταξης αυτής ο αρχηγός του εκτελεστικού σώματος μπορούσε να αντισταθεί στην θέληση της βουλής και στην προσπάθειά της σε ορισμένες περιστάσεις να οδηγήσει το υπουργείο σε παραίτηση.⁸ Έτσι η πολιτική ευθύνη, όπως αυτή θεσμοθετήθηκε στην αγγλική παράδοση δεν έγινε αποδεκτή. Στο άρθρο 28 του νόμου της 27 Απριλίου-25 Μαΐου 1791 που αφορά την κυβερνητική οργάνωση θεσπίζεται ότι το νομοθετικό σώμα μπορεί να επιστήσει την προσοχή του βασιλιά στην στάση ή στην πολιτική ενός ή περισσότερων υπουργών.⁹ Ωστόσο καμία κύρωση δεν προβλέπεται στο πλαίσιο μιας τέτοιας διαδικασίας. Μια οποιαδήποτε κύρωση εθεωρείτο από τους βουλευτές της συντακτικής βουλής αντίθετη στην διάκριση των εξουσιών. Ο ανώτατος άρχων υπήρξε σύμφωνα με το σύνταγμα του 1791¹⁰ ανώτατος δημόσιος λειτουργός. Το πρόσωπό του κηρύσσεται ιερό και απαραβίαστο. Παράλληλα οι υπουργοί διά της συνυπογραφής των εκτελεστικών πράξεων αναλαμβάναν την ποινική ευθύνη.¹¹

constitution de l'Angleterre, WILLIAM BLACKSTONE, *Commentaries on the laws of England*, Οξφόρδη 1765-1769, JEAN-LOUIS DE LOLME, *Constitution de l'Angleterre, ou état du gouvernement anglais comparé avec la forme républicaine et avec les autres monarchies de l'Europe*, Άμστερνταμ 1771.

8. N. HAVAS, *La responsabilité ministérielle en France, Contribution à une approche historique des responsabilités politique et pénale des ministres de 1789 à la Cinquième République*, thèse, Caen 2010, p. 112.

9. J.-B. DUVERGIER, *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Règlements et Avis du Conseil d'Etat publiée sur les éditions officielles du Louvre*, Παρίσι 1838, τομ. 2, σ. 337.

10. Σύνταγμα 1791, Τιτ. III, κεφ. II, ενότης 1^η, αρ. 2 και κεφ. IV, αρ. 1^ο, J. DE SAINT VICTOR, ο. π., σ. 266 επ.

11. Σύνταγμα 1791, Τιτ. III, κεφ. II, ενότης 4^η, αρ. 5. Η γαλλική θεωρία χρειάστηκε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για να διακρίνει τους διαφόρους τύπους υπουργικής ευθύνης: ποινική, πολιτική, αστική. Ανάμεσα στα τρία αυτά είδη η ποινική ευθύνη ήταν εκείνη που θεσπίστηκε εξ αρχής ήδη από το 1791 ενώ ο προσδιορισμός της πο-

Κατά την πρώτη επαναστατική περίοδο διατυπώθηκε μία θεωρία η οποία επηρέασε την πολιτική σκέψη του πρώτου μισού του 19^{ου} αι. Κατά τον φιλομοναρχικό αντιπρόσωπο της τάξεως των αριστοκρατών στην συντακτική εθνοσυνέλευση, Stanislas de Clermont-Tonnerre, ο βασιλιάς αποτελεί μία τέταρτη εξουσία που πρέπει να μείνει υπεράνω των άλλων σωμάτων.¹² Κατέχει ένα μέρος της εκτελεστικής εξουσίας ανεξάρτητο από τις άλλες, και μπορεί έτσι να παίζει τον ρόλο ενός διάμεσου μεταξύ των αντιμαχομένων συμφερόντων.¹³ « Η εκτελεστική εξουσία πρέπει να οργανωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι διάφοροι κλάδοι της διοίκησης να είναι συνδεδεμένοι προς ένα κορμό, ένα κέντρο, και να λαμβάνουν από αυτό όλη την αναγκαία ενέργεια ... Πρέπει όλες οι δυνάμεις μέσα στο κράτος να παύσουν να κινούνται προς αντίθετη κατεύθυνση» λέει ο Γάλλος πολιτικός και στην συνέχεια στρέφεται προς το παράδειγμα των νεοσύστατων Ηνωμένων Πολιτειών. Τονίζει ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες μετά την ανεξαρτησία αναγκάστηκαν να συστήσουν εκ του μηδενός μια εκτελεστική εξουσία έτοιμη να διοικήσει την χώρα και να αναλάβει τις διπλωματικές επαφές με τα ξένα κράτη. Αντίθετα η Γαλλία είχε ήδη την ισχυρή εκτελεστική εξουσία. Έπρεπε μόνον να παραχωρηθεί και πάλι στον βασιλιά το σύνολο των εξουσιών που του ανήκε. Από όποια πλευρά και αν κοιτάξει κανείς την πολιτική κατάσταση λέει ο Clermont - Tonnerre, ένα είναι το συμπέρασμα: πρέπει να οργανωθεί εκ νέου η εκτελεστική εξουσία.¹⁴ Το μοναρχικό λειτούργημα εμπεριέχει δύο δι-

λιτικής ευθύνης υπήρξε ο πιο περίπλοκος.

12. Η ομάδα των φιλομοναρχικών, που πρόσκειται στον άγγλο συντηρητικό Edmund Burke, επιθυμεί ήδη από τον Αύγουστο του 1789 να «τεματίσει την επανάσταση» με την εγκαθίδρυση ενός πολιτικού συστήματος βασισμένου στο βρετανικό μοντέλο. Ασφαλώς μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή η πολιτική άποψη ήταν πολύ μακριά από τις επιθυμίες της πλειοψηφίας των επαναστατών και αντιπροσώπων, οι οποίοι το καλοκαίρι του 1789 δεν προέβλεπαν να ανακόψουν τόσο γρήγορα την εξέλιξη της επανάστασης. Εξ άλλου η ριζοσπαστικοποίηση που επήλθε στην συνέχεια απέδειξε ακριβώς ότι η επαναστατική ορμή δεν μπορούσε να αναχαιτισθεί πλέον. FR . FURET, *La Révolution*, I, 1770-1814, σ. 132, J. DE SAINT VICTOR, ο.π., σ. 90, 231 επ., EDMUND BURKE, *Réflexions sur la Révolution de France*, 1790, εισ. Ph. Raynaud, Παρίσι 2011.

13. *Recueil des opinions de Stanislas de Clermont Tonnerre*, Παρίσι 1791, том. IV, Club des Impartiaux, Sur le discours du Roi par les Impartiaux, σ. 12 επ.

14. Οπ.π. σ. 16.

αφορετικές εξουσίες: την εκτελεστική που διαθέτει συγκεκριμένα προνόμια και την βασιλική εξουσία που διατηρείται χάρη σε «αναμνήσεις και θρησκευτικές παραδόσεις».

Από την θεωρία αυτή, η οποία καταπνίγηκε στην τρικυμία της επανάστασης χωρίς να αφήσει ορατά σημάδια, εμπνεύστηκε λίγα χρόνια αργότερα ο φιλελεύθερος Benjamin Constant, που έδρασε κυρίως την εποχή της παλινόρθωσης. Στο έργο του *Principes de politique*¹⁵ βγάζει κατά κάποιον τρόπο την πρόταση του Clermont - Tonnerre από την αφάνεια και της προσδίδει μία νέα ζωή. Διατυπώνει έτσι την άποψη ότι η μοναρχική εξουσία είναι μία τέταρτη εξουσία, ξένη προς τις τρεις κλασσικές. Οι «κλασσικές» εξουσίες εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική, μπορούν να έρθουν σε αντίθεση μεταξύ τους. Σ' αυτήν την περίπτωση χρειάζεται μία περαιτέρω εξωτερική εξουσία, η οποία να εξισορροπήσει τις άλλες τρεις και να επέμβει χωρίς να έχει κάποιο ιδιαίτερο συμφέρον να υπερασπιστεί. Ωστόσο η βασιλική εξουσία δεν έχει την δυνατότητα ή την λειτουργία να αντιτεθεί στις αντιμαχόμενες δυνάμεις, δεν είναι μία αρνητική δύναμη. Πρόκειται αντίθετα μία θετική εξουσία που θα συντείνει στο να συνεργαστούν οι υπόλοιπες. Η λέξη-κλειδί που την χαρακτηρίζει είναι η «ισορροπία». Ο σκοπός του βασιλιά είναι ακριβώς να αποκαταστήσει την ισορροπία ανάμεσα στις διάφορες αντιτιθέμενες δυνάμεις. Παραδειγματική αξία έχει για τον Constant το σύνταγμα της Μεγάλης Βρετανίας: ο βασιλιάς μπορεί να επέμβει διορθωτικά στις πράξεις των διαφόρων εξουσιών. Μπορεί έτσι να διαλύσει την βουλή ή να αποπέμψει έναν υπουργό ή ακόμη να απονείμει χάρη και να παρακάμψει έτσι την απόφαση του δικαστηρίου. Τα πολιτεύματα τα οποία δεν προέβλεψαν να θεσπίσουν μια ουδέτερη –τέταρτη– εξουσία αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες για να βρουν μια σχετική σταθερότητα. Η θέση της τέταρτης εξουσίας είναι εξάλλου πολύ σημαντική για την εντόπιση της ευθύνης των μελών του εκτελεστικού σώματος. Αν

15. BENJAMIN CONSTANT, *Principes de politique applicables à tous les gouvernements représentatifs*, 1815, στο BENJAMIN CONSTANT, *Ecrits politiques*, Παρίσι 1997, p. 303 επ., και E. LABOULAYE (επιμ.), B. CONSTANT, *Cours de politique constitutionnelle*, τ. 1, Παρίσι 1861, σ. 19 επ. Για την ακριβή σχέση της θεωρίας του Constant με αυτήν του γάλλου επαναστάτη ευγενή, βλ. L. GALL, *Benjamin Constant seine politische Ideenwelt und der deutsche Vormärz*, Wiesbaden 1963, σ. 169.

ο βασιλιάς βρίσκεται υπεράνω των υπουργών, αν οι υπουργοί θεωρηθούν ως ανεξαρτήτως δρώντα πολιτικά όργανα, τότε αυτοί μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι για τις πράξεις τους.¹⁶ Έτσι σύμφωνα με την γαλλική πολιτική φιλοσοφία, εφ' όσον η βασιλική εξουσία είναι μία επί μέρους διακεκριμένη εξουσία, εξηγείται το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς δεν μπορεί να πράξει το κακό.

Την εποχή της παλινόρθωσης την ύπαρξη μιας τέταρτης εξουσίας μέσα στο κράτος υποστηρίζει εκτός από τον Constant και ο François-René de Chateaubriand στο δοκίμιό του *De la monarchie selon la Charte*. Χωρίς να υπεισέλθει στο ζήτημα της διάκρισης των εξουσιών, ο Σατωβριάνδος υποστηρίζει ότι στο κυβερνητικό σύστημα που θέσπισε ο συνταγματικός χάρτης υπάρχουν τέσσερα στοιχεία: η βασιλεία ή το βασιλικό προνόμιο (*prérogative royale*), η άνω και η κάτω βουλή και η κυβέρνηση. Στην ανάλυση του βασιλικού προνομίου που ακολουθεί, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η βασιλική εξουσία είναι απρόσιτη και άμεμπτη. Ωστόσο το απαραβίαστο του βασιλιά προϋποθέτει την ευθύνη των υπουργών για κάθε πράξη της εκτελεστικής εξουσίας.¹⁷

Η έννοια της συγκεκριμένης αρμοδιότητας του βασιλιά μέσα στο συνταγματικό πλαίσιο συνέχισε να αποτελεί ένα από τα φλέγοντα θέματα κατά την περίοδο της Ιουλιανής μοναρχίας, τελευταίας μοναρχίας κλασσικού τύπου στην γαλλική ιστορία. Και πάλι τους συγγραφείς και πολιτικούς άνδρες της εποχής απασχολούσε το ερώτημα ποιός θα έπρεπε να επιλύσει την διαφορά σε περίπτωση σύγκρουσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο νομοθετικό σώμα, άνω και κάτω βουλή. Κατά την άποψη του φιλελεύθερου πολιτικού Duvergier de Hauranne «το πολίτευμα για να λειτουργήσει ομαλά, βασίζεται στην ενότητα των τριών εξουσιών, η οποία παίρνει υπόσταση μέσα σε μία κυβέρνηση που τις εκπροσωπεί ισομερώς, και στην ενεργό συμμετοχή αυτών των εξουσιών. Αυτή είναι η φυσιολογική κατάσταση του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος. Συνεπώς δεν είναι μια μόνη από αυτές τις εξουσίες που αποφασίζει για την διακυβέρνηση, αλλά και οι τρεις και το ερώτημα για την υπεροχή της μίας ή της άλλης είναι ένα ερώτημα χωρίς χρησιμότητα και χωρίς απάντηση. Δυστυχώς δεν εί-

16. B. CONSTANT, *Principes*, σ. 330.

17. CHATEAUBRIAND, *De la monarchie selon la Charte*, Παρίσι 1816, σ. 10 επ.

ναι πάντα έτσι, και πρέπει να προβλέψει κανείς την περίπτωση όπου θα υπήρχε ανάμεσα στις τρεις εξουσίες μία διαφωνία σοβαρή και διαρκής. Ποιά είναι σε αυτήν την περίπτωση η θεραπεία, ποιός πρέπει να έχει την τελευταία λέξη; Ο βασιλιάς; Η άνω βουλή; Η εκλεγμένη βουλή;»¹⁸ Απάντηση σε αυτό το ερώτημα έδωσε μια ιδιόμορφη θεωρία που αναπτύχθηκε ήδη από την εποχή της παλινόρθωσης, η θεωρία της συνδρομής (*théorie du concours*). Η βουλή δεν έχει την δυνατότητα να οδηγήσει σε παραίτηση ένα υπουργείο. Μπορεί μόνον να απευθύνη έκκληση στον βασιλιά ο οποίος θα έχει τον τελευταίο λόγο. Σύμφωνα με αυτήν ο ανώτατος άρχων μπορεί να λάβει υπ' όψιν του τις υποδείξεις της εκλεγμένης βουλής και να αποπέμψει την κυβέρνηση ή να διαλύσει το νομοθετικό σώμα.¹⁹ Την θεωρία αυτή είχε διατυπώσει με σαφήνεια ο Royer - Collard σε έναν λόγο του στην εκλεγμένη βουλή: «Η μοναρχία όπως έχει διευθετηθεί από τον Χάρτη [του 1814] είναι μία μοναρχία μεικτή στην οποία περισσότερες εξουσίες συνυπάρχουν με την βασιλική εξουσία. Ανάμεσα στις περισσότερες εξουσίες που συντρέχουν, η ανάγκη για ενότητα δίνει την προτεραιότητα σε μία από αυτές τις εξουσίες, η οποία αποκτά πάνω στις άλλες μια υπεροχή, εμφανή ή κρυφή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο δικό μας κυβερνητικό σύστημα η βασιλική εξουσία είναι εκείνη στην οποία πρέπει να ανήκει αυτή η κατευθυντήρια επιρροή».²⁰ Η θεωρία της συνδρομής υποστηρίχθηκε από ένα μέρος των δημοσιολόγων της Ιουλιανής μοναρχίας στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν μία ισχυρή βασιλική εξουσία που να μπορεί να κρατήσει τα ηνία και να εξασφαλίσει την σταθερότητα του πολιτικού συστήματος.

Ελληνική πολιτική και νομική σκέψη

Η συζήτηση στον ελληνικό χώρο σχετικά με την θέση του μονάρχη τροφοδοτήθηκε με συχνές παραπομπές στην ευρωπαϊκή πραγματι-

18. Prosper DUVERGIER DE HAURANNE, *Des principes du gouvernement représentatif et de leur application*, Παρίσι 1838, σ. 19.

19. A. LAQUIÈZE, *Les origines du régime parlementaire en France (1814-1848)*, Παρίσι 2002, σ. 161, HAVAS, ο.π., σ. 348, M. GIRARD, *Le libéralisme en France de 1814 à 1848 : doctrine et mouvement*, deuxième partie, Παρίσι 1967, σ. 14-15.

20. PIERRE-PAUL ROYER COLLARD, Λόγος στην εκλεγμένη Βουλή εκφωνηθείς την 24^η Φεβρουαρίου 1816, *Archives parlementaires*, série 2, τομ. 16, σ. 292.

κότητα και επιστήμη από την οποία δεν λείπουν οι αναφορές στην θεωρία περί τέταρτης εξουσίας.

Στην συνεδρίαση της Γερουσίας της 17^{ης} Ιουνίου 1850 συναντούμε μία αγόρευση του υπουργού της δικαιοσύνης στην οποία υπάρχει μακροσκελής ανάπτυξη επί του θέματος του βασιλικού αξιώματος. Η επιρροή του Constant είναι προφανής. «Εκτός της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας εις την συνταγματικήν πολιτείαν υπάρχει και μία τετάρτη εξουσία», υποστηρίζει ο ομιλητής. «Αι τρεις πρώται, ως τρία ελατήρια θεωρούμεναι, συμπράττουν εν μέρει εκάστη εις την γενικήν κίνησιν της πολιτικής μηχανής. Όταν δε τα ελατήρια ταύτα σκανδαλιζόμενα, συγκρουόμενα και συμπλεκόμενα, εμποδίζουν την κίνησιν της πολιτικής μηχανής, απαιτείται και μία τετάρτη δύναμις διά να επαναφέρη ταύτα εις την τάξιν. Η δύναμις αυτή πρέπει να είναι εκτός, διά να εφαρμόζηται η ενέργειά της όπου είναι ανάγκη, και αυτή είναι η Βασιλική Εξουσία, ήτις από της υψηλής εκείνης περιωπής εν η ίσταται, επιτηρεί και εφορεύει την ενέργειαν μίας εκάστης, και των τριών ομού. Όταν δε ίδη μίαν τούτων εκτρεπόμενην, τότε, εάν μεν αυτή είναι η νομοτελεστική, καταργεί ή παύει αυτήν, εάν δε είναι η νομοθετική, επάγει την διάλυσιν της Βουλής, εάν δε η δικαστική, ή μετριάζει την ποινήν, ή καταργεί την απόφασιν ... Διά της βασιλικής λοιπόν εξουσίας δεν εννοείται ούτε η νομοθετική, ούτε η εκτελεστική ούτε η δικαστική εξουσία, αλλά, η υπερκειμένη, η ανωτάτη Αρχή. Είναι αληθές, ότι η νομοτελεστική εξουσία εκπηγάει από τον Βασιλέα αλλά δεν είναι πλέον αυτός ο Βασιλεύς, ως ουδέ η βουλή των αντιπροσώπων καίτοι εξερχομένη εκ του λαού, δεν είναι πλέον αυτός ο λαός. Η διάκρισις αυτή ευρίσκεται εις όλην μας την νομοθεσίαν.»²¹

Η αναφορά αυτή στην θεωρία του Constant δεν είναι η μόνη. Στις 7 Αυγούστου 1851 στο πλαίσιο μιας συνεδρίας που ασχολείται με την ψήφιση του περί εφορειών νομοσχεδίου, λαμβάνει χώρα μία μακρά συζήτηση γύρω από το ζήτημα της σύνθεσης της Γερουσίας και της διαδικασίας της ψηφοφορίας των γερουσιαστών. Ο ομιλητής ανα-

21. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γερουσίας, σύνοδος Γ', περίοδος β' Αθήναι 1850, σ. 267 επ. Βλ. επίσης την παρομοίωση των τριών ελατηρίων στο B. CONSTANT, *Principes de politique*, ο.π., σ. 324.

γνωρίζει ότι σε κάθε συνταγματική πολιτεία υπάρχουν «τρεις Αρχαί ή εξουσίαι η κοινοβουλευτική, η δικαστική και η νομοθετική, αι οποίαι ως ελατήρια κινούμεναι συμπράττουν εις την γενικήν κίνησιν της πολιτικής μηχανής ... Προς περιστολήν δε των συγκρούσεων αίτινες δύνανται να λάβωσι χώραν εκ μέρους των σωμάτων τούτων διά να εμποδίσωσι την κίνησιν της Κυβερνητικής μηχανής, ο νομοθέτης επενόησε κατά μεν της Βουλής την διάλυσιν, κατά δε της Γερουσίας την αύξησιν της πλειοψηφίας διά της προσθήκης νέων Γερουσιαστών. Αμφότερα δε ταύτα ενεργούνται υπό μιας τετάρτης δυνάμεως της Βασιλικής εξουσίας.»²² Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η θεωρία περί τέταρτης, εξουσίας αποτελεί τρόπον τινά κοινό τόπο. Ωστόσο αν στις προαναφερθείσες περιπτώσεις δεν υπάρχει αντίλογος, αρκετοί νομικοί κράτησαν κριτική στάση.²³

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος στην Πραγματεία του αναφέρεται εκτενώς στην πρόταση του Constant. Κατά τον «Πατέρα» του ελληνικού συνταγματικού δικαίου²⁴ η επινόηση της τέταρτης εξουσίας οφείλεται σε εσφαλμένη κατανόηση του περιεχομένου του βασιλικού αξιώματος. Κατ' αρχήν ο τετραμερής καταμερισμός των εξουσιών στο κράτος είναι εσφαλμένος γιατί δεν ανταποκρίνεται στην πλατωνική διάκριση της φύσεως του ανθρώπου που αναγνωρίζει μόνον τρεις ιδιότητες²⁵. Το βασιλικό λειτούργημα εμπεριέχει ιδιότητες που αφορούν την ουσία όπως και ιδιότητες που αφορούν την φύση του. Οι πρώτες αποτελούν έκφραση του ιδίου του κυριαρχικού δικαιώματος του βασιλιά, όπως π.χ. το δικαίωμα συγκλήσεως της βουλής, οι δεύτερες απορρέουν απλώς από την φύση του συνταγματικού πολιτεύματος, όπως π.χ. το δικαίωμα της χάριτος, η κήρυξη πολέμου, η έκδοση εκτελεστι-

22. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γερουσίας Α συνόδου, Γ' περιόδου, Αθήναι 1851, σ. 600-601. Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909*, Αθήνα 1991, σ. 146, υποσημ. 246.

23. Για τις ευρύτερες αναφορές σε ξένους φιλελεύθερους συγγραφείς κατά την περίοδο αυτή, βλ. Ρ. Μ. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, *European Political Thought in the Making of Greek Liberalism: The Second National Assembly of 1862-1864 and the Reception of John Stuart Mill's Ideas in Greece, Parliaments, Estates and Representation*, τομ. 8, μέρος 1^ο σ. 11 επ.

24. Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Νικόλαος Ιωάννου Σαρίπολος, Η πολυδιάστατη προσωπικότητα του πατέρα του συνταγματικού δικαίου*, Αθήνα 2011.

25. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Πραγματεία του συνταγματικού δικαίου*, Αθήναι 1874, τομ. Α', σ. 278, 24 επ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία*, βιβλ. α, 353c, 368a επ., 376a κ.α.

κών διαταγμάτων κλπ.²⁶ Οι πράξεις που αφορούν την φύση του πολιτεύματος, είναι κυβερνητικές κατά τον Σαρίπολο και επισύρουν την ευθύνη του υπουργικού συμβουλίου. Δύο είναι κατά κάποιον τρόπο οι στύλοι του πολιτεύματος: ο ανώτατος άρχων και το έθνος. Οι υπουργοί δεν θεωρούνται παρά εκτελεστικά όργανα, άρα κατά τον Σαρίπολο δεν τίθεται θέμα ιδίας θελήσεως των υπουργών ή αντιπαραθέσεώς τους με το νομοθετικό σώμα. Ως εκ τούτου μία περαιτέρω διάκριση της βασιλικής εξουσίας, η δημιουργία μίας τέταρτης εξουσίας περιττεύει. Παρ' όλη την αντίρρηση του έλληνα νομικού μπορούμε να κάνουμε μία παρατήρηση: αν δεχθούμε ότι το βασικό στοιχείο της θεωρίας περί τέταρτης εξουσίας είναι ο διαιτητικός ρόλος του βασιλιά ανάμεσα στις αντιμαχόμενες δυνάμεις, τότε ο Σαρίπολος συναντά όντως τον Constant, και δέχεται ότι ο βασιλιάς είναι ο συνεκτικός δεσμός μεταξύ των τριών εξουσιών διότι βρίσκεται «εν πρύμνει πόλεως και σώζει από της συγκρούσεως».²⁷ Κατά το σύνταγμα του 1864 η βασιλική εξουσία πηγάζει από το έθνος και μόνον με αυτό είναι υποχρεωμένος να διαπραγματεύεται ο ανώτατος άρχων.²⁸ Η σχέση βασιλιά – έθνους είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του συνταγματικού κυβερνητικού συστήματος. «Οι υπουργοί ανέρχονται και κατέρχονται την αρχήν, αι βουλευτικά πλειονοψηφία μεταβάλλονται, τα διοικητικά όργανα μετατοπίζονται, οι δύο όμως στύλοι εφ' ων στηρίζεται το πολιτικόν του κράτους σύστημα, το ΕΘΝΟΣ και ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ, μένουσιν εσαεί ακλόνητοι, μόνον ανεύθυνοι, μόνον αιώνιοι, μόνον απαραβίαστοι, μόνον ως ίσοι αλλήλοις τον θεμελιώδη της πολιτείας θεσμόν διομολογήσαντες.»²⁹ Όταν ασκεί την ανώτατη εξουσία ο βασιλιάς και ειδικά τις εξουσίες που πηγάζουν από την ουσία του βασιλικού αξιώματος συμβουλευεται το έθνος. Βασιλιάς και έθνος αδυνατούν να υπονομεύσουν το εθνικό συμφέρον. Έτσι ερμηνεύεται για τον Σαρί-

26. Η διάκριση ανάμεσα σε πράξεις που αφορούν την ουσία ή την φύση του βασιλικού αξιώματος συναντάται στον F. LAFERRIERE, *Cours de droit public et administratif*, Παρίσι 2^η εκδ. 1841, σ. 45. Ο Διομήδης Κυριακού δεν αποδέχεται την διάκριση αυτή της βασιλικής δραστηριότητας σε προνόμια προσωπικά και βασιλικές πράξεις, βλ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος*, Αθήνα 1904, σ. 274 επ.

27. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Πραγματεία*, τόμ. Α, σ. 299.

28. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ο.π., σ. 294, 270, βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματική θεωρία και πράξη, 1954-1979*, τομ. 1, Αθήνα Θεσσαλονίκη 1980, σ. 91επ.

29. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ο.π., σ. 295.

πολο, τον πρεσβύτερο, το αγγλικό απόφθεγμα «ο βασιλεύς αδυνατεί να πράξει το κακόν».

Στο σημείο αυτό τον μεγάλο συνταγματολόγο συναντά ο Στ. Παπαφράγκος στην ομιλία του «Περί του μονάρχου εν τη συνταγματική πολιτεία».³⁰ Κατά τον Παπαφράγκο η θεωρία του Constant περί τέρταρτης βασιλικής εξουσίας είναι άστοχη.³¹ Δεν έχει κανένα νόημα να υποθέσει κανείς ότι ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά όπως το υποστήριξε ο Constant αλλά και ο A. Thiers στην εφημερίδα *Le National*.³² Ο Παπαφράγκος αντιτάσσεται στην πάρα πάνω άποψη που θέλει τον μονάρχη απρόσωπο ανώτατο άρχοντα. Αν ο μονάρχης είναι φιλόπατρις και ευσυνείδητος εύκολα θα θελήσει να παραβεί την υποχρέωση της ουδετερότητας και θα θελήσει να αναμειχθεί στα κοινά. Η περίπτωση της διαφωνίας της βασίλισσας της Μεγ. Βρετανίας Βικτωρίας με τον Λόρδο Πάλμερστον υπογραμμίζει το αυτονόητο ενδιαφέρον του ανώτατου άρχοντα για την πολιτική εξέλιξη του βασιλείου του. Μόνο ένας αδιάφορος ή αφιλόπατρις μονάρχης θα ανεχθεί να μην αναμειχθεί στα εσωτερικά της πατρίδος του. Ο ομιλητής διαπιστώνει συνεπώς μία απ' ευθείας σύνδεση ανάμεσα στην διάρκεια του βασιλικού αξιώματος και την ανάμειξη του βασιλιά στα πολιτικά πράγματα. Αναφερόμενος μακροσκελώς σε ένα δημοσίευμα στην εφημερίδα της Τεργέστης «Νέα Ημέρα» τονίζει ότι οι υπουργοί, ακόμη και αν ενεργήσουν εσφαλμένα ή βλάψουν το κράτος, αναγκαστικά θα παρέλθουν, ενδεχομένως χωρίς καν να τιμωρηθούν, ενώ το λειτουργήμα του βασιλιά είναι διαρκές. Αν ο βασιλιάς παραβλέψει κάτι, έστω και αν αυτό είναι μία εσφαλμένη πράξη των υπουργών, η

30. Στην επιχειρηματολογία του μάλιστα δεν ανατρέχει μόνον σε σύγχρονους του ευρωπαϊούς συγγραφείς, αλλά αναφέρεται και στην βυζαντινή παράδοση και ειδικά στην Επαναγωγή των νόμων: «Βασιλεύς έστι έννομος επιστασία, κοινόν αγαθόν πάσι τοις υπηκόοις, μήτε κατ' αντιπάθειαν τιμωρών, μήτε κατά προσπάθειαν αγαθοποιών», ΣΤ. ΠΑΠΑΦΡΑΓΚΟΣ, «Περί του μονάρχου εν τη συνταγματική πολιτεία», ο.π., σ. 17, Επαναγωγή, τίτλ. Β', κεφ. Α', Περί Βασιλέως.

31. ΣΤ. ΠΑΠΑΦΡΑΓΚΟΣ, ο.π., σ. 24.

32. Κατά την ερμηνεία του THIERS η πράξη του βασιλεύειν είναι πολύ πιο σημαντική και πιο δύσκολη απ' όσο η πράξη του διοικείν. *Le National*, 4 Φεβρουαρίου 1830, αναδημοσίευση στην *Revue française d'histoire des Idées Politiques*, 1997, αρ. 5, σ. 144 επ. Οντως η έκφραση του Thiers «ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά» έκανε μία πολύ αξιόλογη καριέρα. Βλ. επίσης Ρ. ROSANVALLON, *La monarchie impossible, Les Chartes de 1814 et de 1830*, Παρίσι, 1994, 156 επ.

παράλειψη αυτή σαν μία κηλίδα θα αμαυρώσει ακόμα και τους διαδόχους του. Σε αυτήν την περίπτωση ο βασιλικός θεσμός αποτελεί μία εγγύηση.³³ Μία ανάλογη άποψη εκφράζει και ένας από τους αρχηγούς των γάλλων φιλελευθέρων, ο Prevost-Paradol στο κλασσικό έργο του *La France nouvelle*.³⁴

Εδώ τίθεται το ερώτημα της ουσιαστικής συμμετοχής του βασιλιά στην διακυβέρνηση της χώρας. Η όλη συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το γνωστό αξίωμα «ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά», το οποίο ο Ν.Ι. Σαρίπολος θεωρεί εσφαλμένο. Κατά τον συνταγματολόγο «ο βασιλεύς βασιλεύει και κυβερνά αλλ' ου διοικεί. Ιδού καθ' ημάς», συνεχίζει, «το μόνον αληθές, το μόνον υγιές πολιτικόν κατά το σύνταγμα αξίωμα.»³⁵ Ο Σαρίπολος κάνει μία λεπτή τοποθέτηση στο ζήτημα των τριών εξουσιών: στο πρόσωπο του ανώτατου άρχονται συνεχονται αλλά δεν συγχέονται οι εξουσίες. Εδώ ανατρέχει στην διάκριση μεταξύ κυριαρχικών εξουσιών, τις οποίες ασκεί ο βασιλιάς μόνος, και κυβερνητικών, τις οποίες ασκεί με την σύμπραξη των υπεύθυνων υπουργών. Όσο για τις διοικητικές πράξεις, όπως π.χ. ο διορισμός και η παύση των δημοσίων λειτουργών, σε αυτές ο βασιλιάς συμμετέχει αλλά δεν έχει την πρωτοβουλία τους. «Επομένως ο βασιλεύς και περ βασιλεύων και κυβερνών ου διοικεί, όπως ούτος και περ διορίζων τους δικαστάς ου δικάζει όμως». Για να κάνει περισσότερο κατανοητή την εξήγησή του ο Σαρίπολος αναφέρεται στην λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, τονίζοντας ότι η διακυβέρνηση της πολιτείας αντιστοιχεί στην ψυχή ενώ η διοικητική δραστηριότητα αντιστοιχεί στην λειτουργία των οργάνων του σώματος.³⁶ Κατά τον Διομήδη Κυριακού επίσης η άποψη ότι ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά δεν σημαίνει ότι ο βασιλιάς πρέπει να μένει άπρακτος «ως ετεροκίνητος τις μηχανή». Εκ των πραγμάτων ο βασιλιάς θα αναμειχθεί στην διακυβέρνηση της χώρας του και γι' αυτόν ακριβώς τον λό-

33. ΠΑΠΑΦΡΑΓΚΟΣ, ο.π. σ. 27 επ.

34. L.-A. PREVOST - PARADOL, *La France nouvelle*, 1868, Γενεύη 1979, σ. 148 επ.

35. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ο.π., σ. 279. Βλ. και τη άποψη του Α. Στούπη κατά τον οποίο ο βασιλιάς όχι μόνον βασιλεύει αλλά και κυβερνά και διοικεί. Ωστόσο η δραστηριότητα αυτή του βασιλιά είναι πάντα συνυφασμένη με την ευθύνη του συνυπογράφοντος υπουργού. Α. ΣΤΟΥΠΗΣ, *Σύστημα συνταγματικού δικαίου*, τομ. Α', Αθήναι 1889, σ. 121.

36. Ο.π. σ. 282.

γο θεωρεί την θέσπιση της υπουργικής ευθύνης ιδιαίτερος σημαντική. Είναι αδιανόητο ότι οι υπουργοί μπορεί να κυβερνούν χωρίς να ενημερώνουν τον ανώτατο άρχοντα. Εκ των πραγμάτων είναι υποχρεωμένοι να συζητούν μαζί του την γενική πολιτική της χώρας, της οποίας φέρουν την ευθύνη.³⁷

Το ανεύθυνο του ανώτατου άρχοντα, το «ιερόν και απαραβίαστον του βασιλέως», είχε γίνει δεκτό ήδη στο σύνταγμα του 1844. Ωστόσο το θέμα που προκάλεσε συζήτηση μετά την έξωση του Όθωνα ήταν ο συσχετισμός της βασιλικής ασυλίας με την υπουργική υπευθυνότητα. Ο Ν. Ι. Σαρίπολος στην Πραγματεία του,³⁸ υπερασπίζεται το ανεύθυνο και το απαραβίαστο του βασιλέως, την «ασυλίαν του βασιλέως», θεσμοθετημένης στο άρθρο 29 του Συντάγματος του 1864, την οποία συνδέει άμεσα με την υπευθυνότητα των υπουργών.³⁹ Μία ενδεχόμενη υπευθυνότητα του βασιλιά θα μπορούσε να επισύρει μείωση του βασιλικού κύρους, ή σε χειρότερη περίπτωση δικαστική δίωξη κατά του ανώτατου άρχοντα, πράγμα ιδιαίτερος επικίνδυνο για την πολιτική σταθερότητα. Για να στηρίξει την γνώμη του αναφέρει σειρά γνωστών συγγραφέων, ειδικά του Montesquieu και του I. Kant.⁴⁰ Κατά τον Kant ο βασιλιάς θεωρείται πηγή της δικαιοσύνης, η οποία απονέμεται από τα δικαστήρια στο όνομά του, συνεπώς είναι λογικά και θεσμικά παράλογο να δικασθεί και κυρίως να καταδικασθεί ο ανώτατος άρχων. Σε αυτήν την περίπτωση θα ομοίαζε η κατάσταση σαν ο ίδιος ο βασιλιάς να τιμωρεί τον εαυτό του. Ωστόσο πάνω στην θέση αυτή του γερμανού φιλοσόφου οι γνώμες των ελλήνων νομικών διαχάζονται. Συγκεκριμένα ο Α. Στούπης, θεωρεί την άποψη αυτή ένα απλό σόφισμα. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Στούπη το όλο εμπόδιο σε ενδεχόμενο εισαγωγής σε δίκη του βασιλιά έγκειται στο ότι οι δι-

37. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος*, επιμέλεια Α. Διομήδους, Αθήνα 1904, τομ. Α' σ. 252 επ.

38. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Πραγματεία*, τ. Α, σ. 269 επ.

39. Για την ιστορία της ευθύνης των υπουργών στην Ελλάδα βλ. Ν. ΣΟΪΛΕΝΤΑΚΗΣ, *Υπουργοί στο ειδικό δικαστήριο (1821-2000)*, Αθήνα 2005.

40. MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Liv. XI, Ch. 6, «Mais le corps législatif ne doit point avoir le pouvoir de juger la personne, et par conséquent la conduite de celui qui exécute. Sa personne doit être sacrée ; parce qu'étant nécessaire à l'état pour que le corps législatif n'y devienne tyrannique, dès le moment qu'il serait accusé ou jugé il n'y aurait plus de liberté».

καστικές αποφάσεις εκδίδονται στο όνομά του ανώτατου άρχοντα, συνεπώς μία καταδικαστική απόφαση εις βάρος του θα εστερείτο θεωρητικής βάσης. Όμως κατά τον έλληνα συνταγματολόγο, σε περίπτωση εκπτώσεως του ανώτατου άρχοντα, η λογική θέλει να αίρει η δικαστική απόφαση την νομιμότητά της όχι πλέον από τον βασιλιά, αλλά από τον λαό, ο οποίος είναι η πηγή της κυριαρχίας.⁴¹

Ωστόσο δεν υπάρχει καμία πραγματική εγγύηση κατά της καταχρήσεως της εξουσίας του εκ μέρους ενός ανώτατου άρχοντα. Εφ' όσον η εισαγωγή σε δίκη θεωρείται καταστροφική και αποφευκτέα, μένει μόνον μία έκκληση στην καλή πίστη και την ηθική ακεραιότητα του βασιλιά ώστε να μην προδώσει την αφοσίωση του λαού του.⁴²

Θρόνος και νομική προσωπικότητα του κράτους

Προς το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. η ελληνική νομική επιστήμη απομακρύνεται από το γαλλικό παράδειγμα και στρέφεται προς την γερμανική επιστήμη. Για τα γερμανικά κρατη η διευκρίνιση της αλληλεπίδρασης του αξιώματος του ανώτατου άρχοντα με τα λοιπά όργανα της εκτελεστικής εξουσίας και με την αντιπροσωπεία της κοινωνίας των πολιτών, την βουλή, όποια και αν είναι η μορφή της, θεωρείται πρωτεύον ζήτημα καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αι.⁴³ Μέσα στα πλαίσια του συντηρητικού πνεύματος της εποχής το θέμα του βασιλικού λειτουργήματος εξετάζεται πλέον από άλλη σκοπιά.

41. Α. ΣΤΟΥΠΗΣ, *Σύστημα συνταγματικού δικαίου*, ό.π. σ. 128. Βλ. Ι. ΚΑΝΤ, *Metaphysik der Sitten, Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, § 49, Αμβούργο 1986, σ. 133. «Ο κυρίαρχος του λαού [ο νομοθέτης]» γράφει, «δεν μπορεί συνεπώς να είναι ο βασιλιάς [Regent] διότι αυτός υπόκειται στον νόμο και υποχρεούται από αυτόν δηλ. από έναν άλλο, τον κυρίαρχο. Εκείνος μπορεί να του αφαιρέσει την εξουσία, να τον καθαιρέσει ή να αναμορφώσει την διοίκησή του, αλλά δεν μπορεί να τον τιμωρήσει (και μόνον αυτό σημαίνει η έκφραση που συχνά απαντάται στην Αγγλία: ο βασιλιάς, δηλ., η ανώτατη εκτελεστική εξουσία, δεν μπορεί να πράξει το κακό). Διότι αυτό θα ήτο πάλι μία πράξη της εκτελεστικής εξουσίας στην οποία ανήκει κατ' εξοχήν η αρμοδιότητα να εξαναγκάζει σύμφωνα με τους νόμους, η οποία όμως [σε παρόμοια περίπτωση] θα υπόκειτο η ίδια σε έναν εξαναγκασμό, πράγμα το οποίο εμπεριέχει μία αντινομία.»

42. ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ερμηνεία*, σ. 266 επ.

43. Μ. STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland, 1800-1914*, τομ. 2, Μόναχο 1992, σ. 105 επ.

Ο Ιωάννης Αραβαντινός στο έργο του «Πραγματεία περί ευθύνης ηγεμόνων και υπουργών» αναγνωρίζει πως το πρόβλημα της ευθύνης είναι διττό: αφορά κατ' αρχήν την εξασφάλιση της πολιτείας κατά των διαχειριζομένων την πολιτική εξουσία και έπειτα την εξασφάλιση των κυβερνώντων κατά των ενδεχόμενων ανταγωνιστών τους. Ασχολείται λοιπόν αναλυτικά με κάθε μία από τις διατυπωμένες θεωρίες περί ευθύνης του αρχηγού του κράτους. Καταμαρτυρεί στον Montesquieu και τον De Lolme, οι οποίοι διέδωσαν στην Γαλλία την θεωρία του ανευθύνου του βασιλέως, ότι εσφαλμένως βασίζουν την επιχειρηματολογία τους στην αρχή της διακρίσεως των εξουσιών. Το επιχείρημα αυτό εχρησίμευσε για να κάνει αποδεκτό το συνταγματικό σύστημα σε κράτη διοικούμενα κατά τρόπο απολυταρχικό.⁴⁴ Για να αποδείξει του επιχειρήματός του το αληθές αναφέρεται στο παράδειγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στις οποίες η μεν διάκριση των εξουσιών είναι απόλυτη, το γεγονός όμως δεν εμπόδισε την εισαγωγή σε δίκη του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Andrew Johnson⁴⁵.

Στην συνέχεια ο Αραβαντινός κατακρίνει την θεωρία του Constant περί τετάρτης, ουδέτερης βασιλικής εξουσίας τονίζοντας ότι εάν παραδεχθεί κανείς την βασιλική πλήρη ουδετερότητα εκφεύγει από το πολίτευμα της συνταγματικής βασιλείας και αναφέρεται πλέον στο δημοκρατικό πολίτευμα.⁴⁶ Ανατρέχει δε στα κείμενα των γερμανών νομικών Robert von Mohl, J.C. Bluntschli και A. Samuely για να συνεκτιμήσει με αυτούς την θεωρία του Benjamin Constant.⁴⁷

Σε περισσότερα σημεία συμφωνεί με τον A. Samuely, που αναλύει

44. Βλ. παρόμοια στάση απέναντι στην θεωρία της διακρίσεως των εξουσιών από την πλευρά των γερμανών νομικών στο L. GALL, *Benjamin Constant*, σ. 177 επ.

45. Ι. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Πραγματεία περί ευθύνης των ηγεμόνων και υπουργών*, Αθήναι 1880, σ. 148-49. Κατά του Andrew Johnson, προέδρου των ΗΠΑ (1865-1869), ασκήθηκε η διαδικασία του impeachment χωρίς όμως να καταλήξει σε καθαίρεση.

46. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, σ. 163. Πρέπει να τονίσει κανείς σε αυτό το σημείο ότι ο Constant προσπαθεί με κάθε τρόπο να στρέψει το κέντρο βάρους προς το μοναρχικό πολίτευμα χωρίς να αφήσει τα δημοκρατικά στοιχεία να υπερισχύσουν Βλ. L. JAUME, Introduction στο έργο του B. CONSTANT, *Responsabilité des ministres*, στο OI. DEVAUX και K. KLOOCKE (επιμ.), *Benjamin Constant, Œuvres*, τομ. IX, 1, Tübingen 2001, σ. 415 επ., 424.

47. Για την πρόσληψη του Constant στον γερμανικό χώρο γενικότερα βλ. L. GALL, *Benjamin Constant, Seine politische Ideenwelt und der deutsche Vormärz*, Wiesbaden 1963.

διεξοδικά την θεωρία περί τέταρτης, ουδέτερης εξουσίας.⁴⁸ Κατά τον γερμανό δημοσιολόγο αυτή η θεωρία, χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει ένα βασιλικό λειτούργημα ουδέτερο και παθητικό. Στην συνέχεια προσάπτει στον Constant ότι στρέβλωσε κατά κάποιον τρόπο το περιεχόμενο των μοναρχικών πολιτευμάτων και αναιρεί έτσι τις ίδιες τις βάσεις του βασιλικού καθεστώτος. Ο ανώτατος άρχων δεν μπορεί να παραμείνει ουδέτερος και παθητικός κατά τον Samuely. Δεν είναι παραδεκτό να καταλήγουν οι υπουργοί να εμφανίζονται ως οι πραγματικοί κάτοχοι της εκτελεστικής εξουσίας. Εξ άλλου η απλή προσυπογραφή του υπουργού δεν είναι επαρκής για να δικαιολογήσει την ανευθυνότητά του ηγεμόνος, εφ' όσον ο ηγεμών μπορεί να ενεργεί σε ορισμένες περιπτώσεις εν αγνοία των υπουργών του. Η κριτική του γερμανού δημοσιολόγου αντικατοπτρίζει την θέση της γερμανικής επιστήμης του δημοσίου δικαίου του 19^{ου} αι. αλλά και την πολιτική πραγματικότητα που βασιζέται στην μοναρχική αρχή⁴⁹. Κατά το αξίωμα αυτό ο μονάρχης συγκεντρώνει στο πρόσωπό του το σύνολο της εξουσίας στο κράτος και καμία άλλη αρχή δεν μπορεί να του αντιπαρατεθεί, να ασκήσει εναντίον του δίωξη ή να τον δικάσει. Έτσι ο ανώτατος άρχων κατέχει μία θέση ανώτερη από τα άλλα όργανα. Κατά την μοναρχική αρχή το σύνταγμα δεν αποτελεί την πηγή της βασιλικής εξουσίας αλλά έναν αυτοπεριορισμό που ο μονάρχης αποδέχεται. Συνεπώς το κράτος δεν είναι το πεδίο όπου συγκρούονται οι αντιμαχόμενες δυνάμεις όπως θα το έβλεπε ο Constant, αλλά ένας οργανισμός που κατευθύνεται από μία ενιαία βούληση. Έτσι,

48. A. SAMUELY, *Das Prinzip der Ministerverantwortlichkeit in der constitutionellen Monarchie. Eine staatsrechtliche Abhandlung*, Βερολίνο 1869, σ. 12 επ.

49. Η μοναρχική αρχή διατυπωμένη κατ' αρχήν στον γαλλικό συνταγματικό χάρτη του 1814 εισήχθη στο γερμανικό δημόσιο δίκαιο με το τελικό σύμφωνο της Βιέννης της 15 Μαΐου 1820 και το σύμφωνο της γερμανικής ομοσπονδίας για την «διατήρηση και την εμπέδωση της εσωτερικής ησυχίας και τάξεως» της 16^{ης} Αυγούστου 1824. D. GRIMM, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, ο.π., σ. 113 επ., JOSEPH - BARTHÉLEMY, *Les théories royalistes dans la doctrine allemande contemporaine*, *Revue de Droit Public* 22 (1905) 717-758, M. STOLLEIS, ο.π., σ. 102 επ., A. LAQUIÈZE, ο.π., σ. 66 επ., J. HUMMEL, *Le constitutionnalisme allemand (1815-1918), Le modèle allemand de la monarchie limitée*, Παρίσι 2002, σ. 71 επ., S. RIALS, *Essai sur le concept de monarchie limitée (autour de la Charte de 1814)*, στο ΙΔΙΟΥ, *Révolution et Contre-Révolution au XIXe s.*, Παρίσι, 1987, σ.88-125, 121 επ. Την αρχή αυτή ανέλυσε σε όλο της το εύρος ο FR. J.STAHL, στο έργο του *Das monarchische Prinzip*, Heidelberg 1845.

καταλήγουμε σε μία νέα ερμηνεία του αξιώματος «ο βασιλιάς δεν μπορεί να πράξει το κακό», διαφορετική από αυτήν του αγγλικού συστήματος. Η κριτική του Αραβαντινού στην γερμανική εκδοχή είναι λεπτή: ναι μεν παραδέχεται την δυσκολία να δικάσει ένα οποιοδήποτε δικαστήριο τον ανώτατο άρχοντα. Η δυσκολία όμως έγκειται σε κριτήρια αντικειμενικά, όπως τα μέσα πίεσης που ενδεχομένως έχει στην διάθεσή του ο βασιλιάς και όχι σε λόγους θεσμικούς ή ιδεολογικούς όπως προεσβεύει η γερμανική θεωρία. Κατά τον Αραβαντινό η γερμανική θεωρία δεν αρμόζει στα ελληνικά δεδομένα καθ' ότι αντικείται στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στην οποία βασίζεται το ελληνικό συνταγματικό σύστημα.⁵⁰

Ο Robert von Mohl ήδη από το 1837 είχε αναλύσει την θεωρία περί τετάρτης ουδέτερης εξουσίας, την οποία και εισήγαγε στον γερμανικό χώρο.⁵¹ Στο έργο του, αφιερωμένο στην υπουργική ευθύνη, υπερασπίζεται την συνταγματική κοινοβουλευτική μοναρχία, άποψη λίαν προοδευτική λαμβανομένου υπ' όψιν του γενικού κλίματος της εποχής. Κατά τον γερμανό νομικό - και εδώ αντικατοπτρίζει την φιλελεύθερη σκέψη του 19^{ου} αι. - τα συντάγματα έχουν θεσπισθεί για να περιορίσουν τον μονάρχη κατά την εξάσκηση της εξουσίας. Εξετάζοντας τους ενδεδειγμένους τρόπους για την προστασία της άρτιας λειτουργίας του πολιτεύματος καταλήγει στο ότι ο απλός κοινοβουλευτικός έλεγχος δεν είναι επαρκής αν δεν συνοδεύεται από την θέσπιση της υπουργικής ευθύνης και ενδεχομένως την δυνατότητα δικαστικής δίωξης των υπευθύνων. Ασφαλώς το ερώτημα που τίθεται είναι ποιός υπόκειται στην ευθύνη αυτή. Πρέπει να θεωρηθεί και ο ανώτατος άρχων υπεύθυνος ή όχι; Ο Mohl δεν είναι απολύτως πεπεισμένος. Η πιθανότητα αυτή του φαίνεται επικίνδυνη καθ' ότι ο βασιλιάς στην περίπτωση αυτή θα υπέκειτο σε πιέσεις εκ μέρους δημαγωγών ή και «φιλόδοξων συγγενών». Μία τέτοια πιθανότητα θα ήταν η καταδίκη του ίδιου του συντάγματος. Δεν υπάρχει λοιπόν άλλη λύση παρά η κήρυξη του μονάρχη ως ανευθύνου. Και αν ο ανώτατος άρχων αθε-

50. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ο.π., σ. 150.

51. R. VON MOHL, *Die Verantwortlichkeit der Minister in Einherrschaften mit Volksvertretung; rechtlich, politisch und geschichtlich*, Tübingen 1837, E. ANGERMANN, *Robert von Mohl, Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten*, Neuwied 1962, σ. 395 επ.

τήσει και παραβιάσει το σύνταγμα; Σε αυτήν την περίπτωση θεωρείται ότι αθετεί τις ίδιες τις βάσεις της εξουσίας του, αθετεί την σύμβαση που έχει υπογράψει με τον λαό.⁵² Τότε, και αν έχει παραβεί βασικές διατάξεις του πολιτεύματος σε βαθμό να το αθετήσει παντελώς, πρέπει κατά τον γερμανό δημοσιολόγο να απομακρυνθεί ο μονάρχης από την εξουσία και να κληθεί ο νόμιμος διάδοχός του. Πρόκειται δηλαδή με άλλα λόγια για μια αναγνώριση του δικαιώματος αντιστάσεως του λαού.⁵³ Έχουμε σε αυτήν την περίπτωση μία νέα ερμηνεία του αξιώματος *The King can do no wrong* κατά την οποία το ανεύθυνο του βασιλιά θεωρείται ως το μικρότερο κακό.⁵⁴

Κατά τον Αραβαντινό την δικαιολογητική βάση για την καθιέρωση του ανεύθυνου του βασιλιά αποτελεί το δημόσιο συμφέρον.⁵⁵ Εάν ο ανώτατος άρχων θεωρηθεί υπεύθυνος και μπορεί να κινηθεί εις βάρος του δικαστικός αγών, εάν μπορεί να διατρέξει τον κίνδυνο της καθαιρέσεως, τότε η πόρτα είναι ανοικτή σε κάθε είδους πίεση και φιλοδοξία τρίτων οι οποίοι μπορούν να θέσουν υπό αμφισβήτηση την σταθερότητα του πολιτεύματος. Η σχέση με την επιχειρηματολογία του Mohl που αναφέραμε πιο πάνω είναι προφανής. Ο Αραβαντινός, εκφράζοντας μία θέση της γερμανικής ιστορικής σχολής, θεωρεί ότι το ανεύθυνο του ηγεμόνος είναι απόρροια της ιστορικής εξέλιξης του συνταγματικού δικαίου και ως τέτοιο πρέπει να το δεχθούν τα σύγχρονα συνταγματικά πολιτεύματα. Τα πολιτικά συστήματα πρέπει

52. MOHL, ο.π., σ. 41, υποσ. Κατά το 1852 ο Mohl δημοσίευσε μία μελέτη περί του αντιπροσωπευτικού συστήματος στο οποίο υπερασπίζεται την ουδέτερη θέση του βασιλιά μέσα στο συνταγματικό πολιτικό σύστημα, του ΙΔΙΟΥ, *Das Repräsentativsystem, seine Mängel und die Heilmittel, Politische Briefe*, στο *Deutsche Vierteljahresschrift* XXIII ; 1852, 3. H., σ. 145 επ.

53. Βλ. στην γερμανική βιβλιογραφία της εποχής: F. W. A. MURHARD, *Über Widerstand, Empörung und Zwangsübung der Staatsbürger gegen die bestehende Staatsgewalt, in sittlicher und rechtlicher Beziehung*, Braunschweig 1832 και F. K. v. STROMBECK, *Was ist rechtens wenn die oberste Staatsgewalt dem Zwecke des Staatsverbandes entgegenhandelt?*, Braunschweig 1830.

54. Παρόμοια επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί αρκετά χρόνια αργότερα ο J. C. BLUNTSCHLI, στο βασικό του έργο *Allgemeines Staatsrecht*. Το ανεύθυνο του βασιλιά θεωρείται και εδώ ως το μικρότερο κακό σε σχέση με μία κακώς δομημένη υπευθυνότητα, υπό τον όρο πάντα ότι συμβαδίζει με την υπευθυνότητα των υπουργών. J. C. BLUNTSCHLI, *Allgemeines Staatsrecht*, τόμ. 2, 4^η έκδ. 1868, σ. 82 επ.

55. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ο.π., σ. 152.

να συνδυάσουν το ανεύθυνο του βασιλιά με τις απαιτήσεις ενός σύγχρονου συνταγματικού συστήματος και με τις πολιτικές ελευθερίες.⁵⁶ Εν τέλει αναφέρεται στην θεωρία του Mohl κατά την οποία αν ο άρχων καταχρασθεί του δικαιώματος του καταπατά την συνθήκη του με τον λαό. Ο εξαπατηθείς λαός δικαιούται λοιπόν να καθαιρέσει τον αθετήσαντα βασιλιά. Κατά τον Αραβαντινό όμως δικαίωμα αντιστάσεως του λαού εκφεύγει του πλαισίου της νομικής έρευνας.

Ο Ν. Ν. Σαρίπολος πήρε μία θέση πιο ριζοσπαστική σε αυτό το ζήτημα και οριοθέτησε έτσι εκ νέου την πορεία της ελληνικής επιστήμης. Σημείο εκκινήσεως αποτελεί η θεωρία της νομικής προσωπικότητας του κράτους, η οποία επικράτησε στον γερμανικό χώρο του δημόσιου δικαίου μετά τις δεκαετίες 1860-70. Χάρη στην θεωρία αυτή οι γερμανοί νομικοί παρέκαμψαν την δυσκολία που παρουσίαζε η εθνική κυριαρχία ως βάση της οργανωμένης κοινωνίας, και υποστήριξαν ότι άρχων, βουλή και λαός δεν ήταν παρά όργανα του κράτους⁵⁷. Όλα τα δικαιώματα απονέμονται στον βασιλιά από το σύνταγμα, έτσι ο ανώτατος άρχων δεν έχει κανένα δημόσιο δικαίωμα αυτοδικαίως. Κατά την ερμηνεία αυτή η γνωστή φράση «ο βασιλιάς αδυνατεί να πράξει το κακό» σημαίνει ότι ο βασιλιάς, ως όργανο του κράτους, είναι απολύτως ανεύθυνος. Αν παρεδέχετο κανείς την υπεθυνότητα του βασιλιά θα διέτρεχε αυτομάτως τον κίνδυνο να υποβιβάσει το βασιλικό λειτούργημα και να το θέσει υπό την εποπτεία ενός δικαστικού οργάνου.⁵⁸ Κατά τον Σαρίπολο ο βασιλιάς δεσμεύεται από το σύνταγμα και τους νόμους, συνεπώς μπορεί να ενεργήσει μόνον μέσα στα επιτρεπόμενα πλαίσια. Έτσι παρακάμπτεται το ζήτημα της τέταρτης, ουδέτερης, βασιλικής εξουσίας, αφού θεωρείται πλέον ότι ο βασιλιάς είναι ένα κρατικό όργανο με συγκεκριμένες συνταγματικά αναγνωρισμένες δραστηριότητες.⁵⁹ Δεν αντιπροσωπεύει ο ανώτατος άρχων τον λαό, όπως εσφαλμένα και κατ' απομίμηση της γαλλικής

56. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ο.π., σ. 153.

57. E. KAUFMANN, *Über den Begriff des Organismus in der Staatslehre des 19. Jh.*, Χαϊδελβέργη 1908, STOLLEIS, ο.π., σ. 368 επ., E.-W. BÖCKENFÖRDE, *Der Staat als Organismus, Zur staats-theoretisch-verfassungspolitischen Diskussion im frühen Konstitutionalismus*, στο του ΙΔΙΟΥ, *Recht, Staat, Freiheit*, Φρανκφούρτη, 1991, σ. 263 επ.

58. G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre*, Βερολίνο 1914, εκδ. Γ', σ. 689 επ.

59. Ν. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τομ. Α', 1915, σ. 148 επ.

θεωρίας υποστηρίχθηκε στο παρελθόν. Κατά τον Ν.Ν.Σαρίπολο «αι θεωρίες αυτές», που βασίζονται στο γαλλικό μοντέλο, «αντίκεινται προς τας αρχάς της επιστήμης του δημοσίου δικαίου.»⁶⁰

Στην αυγή του 20 αι. η ελληνική νομική επιστήμη έχει υπερβεί τις θέσεις που προσπαθούσαν να οριοθετήσουν την αρμοδιότητα των πολιτικών πρωταγωνιστών βάσει του αλληλοσυσχετισμού των δυνάμεων και έχει δομηθεί πλέον σε αυστηρά θετικιστικές βάσεις συνεχίζοντας την παράδοση ενός πλούσιου διαλόγου με την ευρωπαϊκή σκέψη.

60. Ν. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, ο.π., τόμ. Α', σ. 143.

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ*

**Από τον Σόλωνα στην ρωμαϊκή Έφεσο.
Η νομική προστασία της υδροδότησης****

Σύμφωνα με τη μυθική αχλύ που περιβάλλει τις μορφές των νομοθετών των αρχαϊκών ελληνικών πόλεων, οι πιο πολλοί από αυτούς ταξίδεψαν στην ανατολική Μεσόγειο. Ακολουθώντας το μοντέλο αυτό, ο Σόλων –ή καλύτερα η βιογραφική παράδοση που τον ακολουθεί– μετά τη νομοθετική του δραστηριότητα, άφησε την Αθήνα και επισκέφτηκε την Αίγυπτο και την Λυδία στη Μικρά Ασία. Η συνάντηση και η συνομιλία του με το βασιλιά της Λυδίας Κροίσο, αν και αναχρονιστική, είναι πασίγνωστη, χάρη στον Ηρόδοτο. Στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, η Έφεσος είχε μόλις ενταχθεί στο βασίλειο της Λυδίας και δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη ως εμπορικό λιμάνι. Επισκέφτηκε όμως ποτέ ο Σόλων την Έφεσο;¹ Στη

* Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

** Η συμβολή στηρίζεται στην ομότιπλη παρουσίαση που πραγματοποιήθηκε στο Συμπόσιο *αρχαίου ελληνικού δικαίου* (Αθήνα, 4-5 Μαΐου 2007). Ευχαριστίες οφείλονται στο συνάδελφο μου Γ. Χατζάκη για την υπομονή και τον χρόνο που διέθεσε συζητώντας και διαβάζοντας πρώιμες μορφές του άρθρου. Ο καθηγητής Σπ. Τρωιάνος, ψυχή του σεμιναρίου της Ιστορίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρακολούθησε υπομονετικά και κριτικά τις περιηγήσεις μου στο χώρο της ιστορίας του δικαίου. Η συμβολή αυτή ας αποτελέσει ένα μικρό «εράνιον».

1. Βλ. αγάλματα ή προτομές του Σόλωνα, IG xiv 1207 και 1208. Την επίσκεψη του Σόλωνα στο βασίλειο του Κροίσου αφηγείται ο Ηρόδοτος στην *Ιστορία* του (i 30-33) και ο Πλούταρχος στον *Βίο του Σόλωνα*, 27. Βλ. επίσης de SELINCOURT, A. (1962) *The world of Herodotus*, 89-94, BOSTON και GRAY, V. J. (1986) "Xenophon's *Hiero* and the meeting of the wise man and tyrant in Greek literature" CQ 36, 115-23 ιδιαίτερα 119-20 για τον αρχετυπικό χαρακτήρα της συνάντησης Σόλωνα και Κροίσου ως συνάντηση «σοφού» και «τυράννου». Για τη νομοθεσία που αποδίδεται στο Σόλωνα βλ. τις μελέτες στο συλλογικό τόμο των BLOK, J. H. & A. P. M. H. LARDINOIS (eds) (2006) *Solon of Athens. New historical and philological approaches*, Leiden (Mnemosyne Suppl. 272) και την επανέκδοση του θεμελιώδους έργου του RUSCHENBUSCH, Eb. (2010) *Solon: Das Gesetzeswerk – Fragmente*, Stuttgart. (Historia Einzelschriften 215). Για τους πρώιμους νομοθέτες βλ. LEWIS, J. D. (2007) *Early Greek lawgivers*, London.

βιογραφική του παράδοση πουθενά δεν αναφέρεται μια τέτοια επίσκεψη, αν και θα πρέπει να πέρασε κοντά από την Έφεσο στο δρόμο του για την πρωτεύουσα της Λυδίας, τις Σάρδεις.

Η πηγή

Βασική πηγή για την παρακάτω ανάπτυξη αποτελεί η επιγραφή *IK* 17 (Ephesos) 3217² που περιλαμβάνει δύο αποφάσεις ρωμαίων διοικητών της επαρχίας της Ασίας. Οι αποφάσεις αυτές χρονολογούνται στην πρώτη εικοσαετία του 2ου αιώνα μ.Χ. και ρυθμίζουν τα της προστασίας των υδαταγωγών. Η ρωμαϊκή Έφεσος υδρευόταν από τέσσερις διαφορετικές πηγές νερού, από τις οποίες η πιο απομακρυσμένη βρισκόταν σε απόσταση μεγαλύτερη των 40 χλμ.³ Ένα από τα δίκτυα υδαταγωγών, του οποίου το μήκος έφτανε σχεδόν τα 38 χλμ., κατασκευάστηκε στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ. από τον τοπικό μαικήνα Τιβέριο Κλαύδιο Αριστίωνα⁴.

2. Για το κείμενο της πηγής βλ. Παράρτημα. Βλ. επίσης GEIBLER (1998: 109-14) και SEG 48.1582, 49.2500, 55.2001. Γερμανική μετάφραση, FREIS, H. (ed) (1984) *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin*, 143-4 no. 71, Darmstadt.

3. Βλ. ECK (1987: 73), OZIS, U. & A. ATALAY (1999) "Fernwasserleitungen von Ephesos" στον τόμο των FRIESINGER, H. & F. KRINZINGER (eds) *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos* (Akten des Symposions, Wien 1995), 405-12, Wien. (DOAW phil.-hist. Klasse 260) και την χρήσιμη συλλογή των επιγραφικών μαρτυριών από τον SCHERRER, P. (2006) "Die Fernwasserversorgung von Ephesos in der römischen Kaiserzeit. Synopse der epigraphischen Quellen" στον τόμο του WIPLINGER, G. (ed) *Cura aquarum in Ephesus* (Proceedings of the twelfth international congress on the history of water management and hydraulic engineering in the Mediterranean region, Ephesus/Selçuk, Turkey, October 2-10, 2004), 1, 45-59, Leuven. Ανασκόπηση της αρχαιολογικής έρευνας, WIPLINGER, G. (2006) "Wasser für Ephesos. Stand der Erforschung der Wasserversorgung" στον τόμο με επιμέλεια του ιδίου *Cura aquarum in Ephesus* (Proceedings of the twelfth international congress on the history of water management and hydraulic engineering in the Mediterranean region, Ephesus/Selçuk, Turkey, October 2-10, 2004), 1, 23-37, Leuven και WIPLINGER, G. (2008) "The Degirmendere aqueduct to Ephesus", *Anodos* 8, 393-400.

4. Για την καριέρα του Τιβέριου Κλαύδιου Αριστίωνα, βλ. μεταξύ άλλων *PIR*² C 788, Πλίνιος, *Επιστολαί* 6.31.3, και τις επιγραφές *IK* 12 (Ephesos) 234-235, 237, 239, 241, 424, 424A με Add. σ. 10, 425 με Add. σ. 10, 425A, 461, 508 με Add. σ. 14, *IK* 13 (Ephesos) 638, *IK* 15 (Ephesos) 1498, *IK* 17 (Ephesos) 3046, 4105, 5101 και 5113. Για το cursus του T. Κλ. Αριστίωνα βλ. KARWIESE, St. (1995) *Gross ist die Artemis von Ephesos. Die Geschichte einer der grossen Städte der Antike*, 99-101, Wien, Schulte (1999: 158-9) και KOKKINIA, Chr. (2009) "The role of the individuals in inscribing Roman state documents: Governors' letters and edicts" στον τόμο του HAENSCH, R. (ed) *Selbstdarstellung und Kommunikation. Die Veröffentlichung staatlicher Urkunden auf Stein und Bronze in der römischen Welt* (Internatio-

Στην πρώτη απόφαση, η οποία χρονολογείται στο έτος 113/4 μ.Χ., ο ανθύπατος Αύλος Ουϊκίριος Μαρτιάλιος⁵ αποφασίζει, μετά τα παράπονα που διατύπωσαν οι *ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων* σχετικά με την παραβίαση των αποστάσεων ασφαλείας από τους καλλιεργητές της γης και με περιστατικά κλοπής νερού μέσα στην πόλη, να επιβάλλει πρόστιμο 25.000 δηναρίων σε όσους δεν τηρούν την απόσταση ασφαλείας όταν καλλιεργούν τη γη ή προκαλούν βλάβη στους αγωγούς και κλέβουν νερό. Δηλαδή σύμφωνα με την απόφαση ορίζονται ως ποινικώς ενδιαφέροντα και κολάσιμα δύο είδη συμπεριφορών: πρώτον η παράλειψη τήρησης της καθορισμένης απόστασης και δεύτερον η πρόκληση βλάβης στον υδαταγωγό με σκοπό την ιδιοποίηση ενός δημοσίου αγαθού. Επομένως, η ακεραιότητα του αγωγού άρα και ο ίδιος ο αγωγός του νερού θεωρείται αγαθό που χρήζει έννομης προστασίας. Το μισό του προστίμου είναι πληρωτέο στην πόλη και το άλλο μισό στο αυτοκρατορικό ταμείο.

Στη δεύτερη απόφαση, χρονολογούμενη πιθανότατα το 120/1 μ.Χ., ο ανθύπατος Σέξτος Σούβριος Δέξτερ Κορνήλιος Πρίσκοκ⁶ αναφέρει ότι οι *ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων* παραπονέθηκαν επειδή οι ιδιοκτήτες γειτονικών με τον αγωγό ακινήτων δεν τηρούσαν τη νόμιμη απόσταση. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η φθορά του αγωγού κατά την άροση και η καταστροφή του σε πολλά σημεία εξαιτίας της βλάβης. Οι *ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων* προσκόμισαν μάλιστα (θα πρέπει να υπήρχε στο δημόσιο αρχείο της πόλης ή κάποιου άρχοντα της) και το προαναφερθέν διάταγμα του ανθυπάτου Ουϊκίριου Μαρτιάλη με το οποίο ορίζονταν τα όρια και οι αποστάσεις. Ο ανθύπατος Κορνήλιος Πρίσκοκ επαναβεβαιώνει την ισχύ του διατάγματος του ανθυπάτου Ουϊκίριου Μαρτιάλη και επιπλέον επιβάλλει στους αρμόδιους αξιωματούχους, δηλ. στους *ἐπιμελητὰς τῶν ὑδάτων*, την υποχρέωση να φροντίζουν για την εφαρμογή των διατάξεων αυτών, αλλιώς θα φέρουν οι ίδιοι ευθύνη για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων τους.

Οι δύο αυτές μαρτυρίες αποτελούν ένα «φάκελλο», από τους λί-

nales Kolloquium an der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik in München (1. bis 3. Juli 2006), 191-208 ιδιαίτερα 202-3, München. (Vestigia 61).

5. Για την σταδιοδρομία του βλ. *PIR*² V 0428.

6. Για την δραστηριότητα του βλ. *PIR*² C 1420. Για τη χρονολόγηση βλ. IPLIKCIOGLU, B. (1983) *Die Repräsentanten des senatorischen Reichsdienstes in Asia bis Diokletian im Spiegel der ephesischen Inschriften*, 43-44, Wien.

γους διαθέσιμους στη ρωμαϊκή Ανατολή, ο οποίος ασχολείται με ζωτικά ζητήματα της καθημερινότητας σε μια ελληνόφωνη πόλη των ρωμαϊκών χρόνων και ταυτόχρονα θέτει σειρά ερωτημάτων με νομικό ενδιαφέρον. Κατ' αρχήν, ποιοι είναι, τι αρμοδιότητες έχουν οι *ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων* και γιατί καταφεύγουν στον ανθύπατο; Μήπως οι *ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων* δεν έχουν την αρμοδιότητα ή τον μηχανισμό επιβολής και είσπραξης των προστίμων; Έχει ο ανθύπατος ειδική δικαιοσύνη για τέτοιες διαφορές; Οι σχετικοί κανόνες τίθενται για πρώτη φορά επί ανθυπάτου Μαρτιάλη; Ποιος κανόνας δικαίου προβλέπει την προστασία των αγωγών του νερού και ποια η καταγωγή του; Αποτυπώνει, άραγε, ρωμαϊκό δίκαιο ή μήπως κάποια κανονιστική ρύθμιση της ελληνιστικής περιόδου, όπως συμβαίνει με το νόμο για τα καθήκοντα των *ἀστυνόμων* στην Πέργαμο; Μπορούμε να συσχετίσουμε τη ρύθμιση της ρωμαϊκής Εφέσου με την αποδιδόμενη στο Σόλωνα, αλλά διάχυτη στην ανατολική Μεσόγειο ρύθμιση περί ορίων; Η προστασία των υδαταγωγών καθώς και η παρεπόμενη θεώρηση τους ως δημοσίου αγαθού, είναι φαινόμενα της ρωμαϊκής περιόδου ή μπορεί να εντοπιστεί, ενδεχομένως με διαφορετικές μορφές, και στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια;

Πριν τους Ρωμαίους...

Η αναγκαιότητα υδροδότησης μεγάλων αλλά και μικρών οικιστικών συνόλων οδήγησε στην εκτέλεση, ήδη από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, υδρευτικών έργων. Ανάμεσα στα πιο γνωστά είναι ο «Πεισιστράτειος» αγωγός στην Αθήνα και το όρυγμα του Ευπαλίνου στη Σάμο. Θα ήταν, επομένως, αναμενόμενο να υπάρχουν σχετικές ρυθμίσεις για την προστασία αυτών των έργων⁷.

Από τον πέμπτο αιώνα σώζονται τρεις μαρτυρίες. Μια αποσπασματική επιγραφή από την περιοχή της Κυνουρίας στην Πελοπόννησο, η οποία χρονολογείται στον πέμπτο αιώνα π.Χ. και έχει αποκατασταθεί ως εξής⁸: «[Μεδ]εῖς/ [ἀδι]κείτο/ [τὸ κ]ενε/[ἀρ]ιον/ [τὸν]

7. Τα πιο πρώιμα κείμενα αφορούν δικαιώματα σε ύδατα και δουλεία ύδατος, προέρχονται δε από την Κρήτη του πρώιμου πέμπτου αιώνα π.Χ., βλ. πιο πρόσφατα VAN EFFENTERRE, H. & F. RUZE (1994-1995) *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec*, ii αρ. 90-91, Rome. (Collection EFR 188).

8. KOERNER, R. (1993) *Inschriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, 86 αρ. 30, Köln (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 9) και

ὄχε/[τὸν] μὲ/ [ἀδικε]/[ίτο]». Από το κείμενο της επιγραφής υπονοείται κάποια προστασία του αγωγού, εφόσον γίνει δεκτή η αποκατάσταση και ερμηνεία της λέξης *κενεάριον* ως δεξαμενή και όχι ως κενοτάφιο. Αλλά ακόμα και εάν γίνει δεκτή η παραπάνω ερμηνεία, δεν είναι βέβαιο εάν πρόκειται για τον αγωγό που φέρνει νερό σε ιερό ή σε κάποιο οικισμό ή για τον αγωγό παροχέτευσης των ακαθάρτων υδάτων. Το ίδιο ασαφές είναι και η περιγραφή του αδικήματός με την προστακτική «ἀδικείτο». Πρακτικά οποιαδήποτε παράβαση –είτε η πρόκληση βλάβης, είτε η μόλυνση του νερού που μεταφέρεται– θα μπορούσε να υπαχθεί σε μια τέτοια νομική αποτύπωση.

Ο Πλούταρχος στο εδάφιο 31 του *Βίου του Θεμιστοκλή* αναφέρει ότι κατά το διάστημα που ο Θεμιστοκλής παρεπιδημούσε στις Σάρδεις, έδρα του Πέρση σατράπη της Λυδίας, είδε ένα χάλκινο άγαλμα που είχε ο ίδιος αφιερώσει όταν ασκούσε τα καθήκοντα του *έπιστάτη υδάτων* στην Αθήνα (προφανώς πριν από τα Μηδικά) από τα πρόστιμα που επέβαλε σε όσους συνελήφθησαν να κλέβουν νερό⁹. Με μια πρώτη ματιά ο Πλούταρχος φαίνεται να παρέχει μια αξιόπιστη μαρτυρία για την ύπαρξη μιας αρχής στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα η οποία επέβλεπε τη λειτουργία των αγωγών νερού και τιμωρούσε τους παραβάτες. Πράγματι η κλοπή νερού και η ιδιοποίηση του μπορεί να γίνει μόνο με τη μερική καταστροφή των σωλήνων που το μεταφέρουν. Πολλοί μελετητές παρασύρθηκαν από το πλουτάρχειο απόσπασμα και σε συνδυασμό με τους *έπιμελητάς κρηνών* του τετάρτου αιώνα, βεβαιώνουν ότι υπήρχε παρόμοια ρύθμιση. Παρόλα αυτά δεν είμαι καθόλου βέβαιος εάν θα πρέπει να ταυτίσουμε τον *έπιστάτη υδάτων* που αναφέρει ο Πλούταρχος με τους *έπιμελητάς κρηνών* που γνωρίζουμε από την *Αθηναίων Πολιτεία* και τις επιγραφές. Είναι, επίσης, τουλάχιστον περίεργη η αναφορά ότι ως αξιωματούχος της πόλεως ο Θεμιστοκλής χρησιμοποίησε το ποσό του προστίμου που επιβλήθηκε για την ανέγερση μνημείου αντί αυτό να καταβληθεί στο ταμείο της πόλης. Η μόνη υπόθεση που θα μπορούσε να επαληθεύσει την πλουτάρχεια περιγραφή είναι, ύστερα από πρό-

επίσης SEG 13.266, 30.379, 35.295, 39.369, 40.340, 42.287 και 289, 43.1235.

9. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίου του Θεμιστοκλή*, 31: «είδε δὲ ἐν Μητρόσ ἱερῶ τὴν καλουμένην ὕδροφόρον κόρην χαλκῆν, μέγεθος δίπηχυν, ἦν αὐτὸς ὅτε τῶν Ἀθήνησιν υδάτων ἐπιστάτης ἦν, ἑλὼν τοὺς ὑφαιρουμένους τὸ ὕδωρ καὶ παροχετεύοντας, ἀνέθηκεν ἐκ τῆς ζημίας ποιησάμενος».

ταση του Θεμιστοκλή, η εκκλησία του δήμου να αποφάσισε την ανάθεση του αγάλματος διαθέτοντας τα χρήματα του προστίμου για την κάλυψη της σχετικής δαπάνης. Φαίνεται λοιπόν ο Πλούταρχος να αποδίδει με όρους της αυτοκρατορικής περιόδου το τι συνέβαινε στην Αθήνα του πρώτου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ.¹⁰

Το ενδιαφέρον των Αθηναίων για τις κρήνες και την υδροδότηση γίνεται φανερό από μια αποσπασματική και ελάχιστη διαφωτιστική επιγραφή του 432/1 π.Χ., IG i³ 49, 4-5¹¹ όπου αναφέρεται: «[...ἐπιμέλεσθαι δὲ αὐτὸς καὶ τεῖς κρένες κα]/ἰ τεῖς ἀγογεῖς [τοῦ ἡύδατος ...]».

Στα μέσα του τέταρτου αιώνα χρονολογείται ένα τιμητικό ψήφισμα από τη Μυτιλήνη¹², σύμφωνα με το οποίο η βουλή και ο δήμος

10. Βλ. GLOTZ, G. (1892) "Epimeletes" στο DAGR 2, 668-669, Paris, FROST, F. J. (1981) *Plutarch's Themistocles. A historical commentary*, 224-5, Princeton, ο οποίος συσχετίζει τη ρύθμιση με τα συμβαίνοντα στη Ρώμη και θεωρεί απίθανο να μην υπήρχε τέτοιο αξίωμα στην Αθήνα, ομοίως LOUIS (1982: 107), CARENA, C., MANFREDINI, M. & L. PICCIRILLI (1999) *Le vite di Temistocle e di Camillo*³, 280, Roma, ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ (2003: 175-6) και ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Φ. (2010) «Περιβαλλοντικές ευαισθησίες στον αρχαιοελληνικό κόσμο» στον τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω*, 163, Θεσσαλονίκη. Αντίθετα ο MARR, J. K. (1998) *Plutarch. Life of Themistocles*, 157, Warminster υποστηρίζει ότι δεν είναι πιθανό να υπήρχε τέτοιο αξίωμα στην Αθήνα και ότι παρόμοιες αρμοδιότητες θα συγκεντρωνόταν στα χέρια των εννέα αρχόντων. Βλ. και τις επιφυλάξεις του WÖRRLE (1981: 94-95). Ο DMITRIEV, Sv. (2005) *City government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 131, Oxford υποστηρίζει ότι η αναφορά του Πλούταρχου δεν θα προξενούσε καμιά εντύπωση στους συγχρόνους του, για τους οποίους αποτελούσε συνήθη πρακτική, βλ. την αφιέρωση «ὕπερ ἀγορανομίας» από την Απολλωνία Σαλβακή της Καρίας στον Robert, *La Carie* ii 161 και την αφιέρωση «ἐκ τῆς προσόδου» από τις Ερυθρές του 2^{ου} αιώνα π.Χ. του Αρίσταρχου γιου του Δημητρίου «ἀγορανόμου» (IK 1 (Erythrai) 101). Αφιέρωση κρήνης στην Εύβοια IG xii (9) 57 (Στύρα, 4^{ος} αιώνας π.Χ.) από ομάδα αξιωματούχων, στην Δήλο ID 2057 (116/5 π.Χ.), στην Καρία IK 30 (Keramos) 17 (102-117 μ.Χ.), στη Νύσα, BCH 10 (1886) 520 αρ. 19. Στη Ρώμη του 3^{ου} αιώνα και αργότερα, σύμφωνα με τον Τ. Λίβιο, οι aediles των πληβείων αφιέρωναν χάλκινα αγάλματα σε θεούς από τα πρόστιμα που εισέπρατταν, Τ. Λίβιος 10.23.13 (*Et ab aedilibus plebeiis L. Aelio Paeto et C. Fulvio Curvo ex multatitia item pecunia, quam exegerunt pecuariis damnatis, ludi facti pateraeque aureae ad Cereris positae*), 27.6.19, 31.50.2, με σχόλια BRISCOE, J. (1973) *A commentary on Livy. Books XXXI-XXXIII*, 163, Oxford.

11. Βλ. και SEG 10.47, 12.19, 19.12, 21.31, 25.20, 26.15, 29.10, 34.10, 40.294, 46.127, 48.55, BE 1991, αρ. 229 (χρονολόγηση), 1996, αρ. 157. Μετάφραση: FORNARA, Ch. W. (1983) *Archaic times to the end of the Peloponnesian war*², no. 117, Cambridge (αγγλικά), BRODERSEN, K. (1992) *Historische griechische Inschriften in Übersetzung*, I no. 84, Darmstadt. (γερμανικά).

12. IG xii (2) 4 και Suppl. σ. 2 (Labarre, Lesbos, αρ. 92, SEG 26.874, 50.1759, BE 1977 αρ. 27): [— — — π/όταμον ρέοντα αὐτ[όθεν(?) εἰς τὸ Ἀσκλα]/πίειον καὶ εἰς τὰν ε[- - - ,

τιμούν τον Αθανάδα (LGPN (i) 1), διότι υλοποίησε την υπόσχεση του και έφερε νερό στο ναό και στην πόλη. Ακολουθούν κάποιες αποσπασματικές λέξεις που αφορούν τη διαχείριση των υδάτων. Από το 333/2 π.Χ. διατηρείται το τιμητικό ψήφισμα του δήμου των Αθηναίων για τον Πυθέα, γιο του Σωσιδήμου από το δήμο της Αλωπεκής (LGPN (ii) 11)¹³. Ανάμεσα στις υπηρεσίες που πρόσφερε ο Πυθέας ασκώντας τα καθήκοντα του *ἐπιμελητῆ κρηνῶν* αναφέρεται ότι κατασκεύασε κρήνη στο ιερό του Αμφιάραου στον Ωρωπό και φρόντισε για την παροχή υδάτων και αποχέτευση στο ιερό, «καὶ τῆς τοῦ ὕδατος ἀγωγῆς καὶ τῶν ὑπονόμων ἐπιμεμέληται αὐτόθι». Το περιεχόμενο της επιμέλειας που θα ασκούσε ο Πυθέας είναι επίσης ευρύ και θα μπορούσε να περιλαμβάνει τη συντήρηση και επισκευή των υδαταγωγών. Θα

δέδο/χθαι τᾶι βόλλ[α]ι [καὶ τῶι δ[άμωι ἐπαίν]ησαι Ἀθανάδαν ὅτι ἄνηρ ἄγ[αθός ἐστι]/ εἰς τὸν δᾶμον τόμ Μυτιλιηνάων διὰ τὸ/ ἄγην τὸ ὕδωρ ὃ ἐπαγγέλλ[λει εἰς τὸν να]/[ῦ]ον καὶ εἰς τὰμ πόλιν· ἵνα δὲ τῶι θεῶι// [διάρκω]ς(?) καὶ τῶι δάμωι [- - -]/ [- - - τὸ ὕδωρ ἄγῃται καὶ [ὄπ]π[ως - - -]/ [- - -] μήδεῖς κωλύσει χρῆ[ματί]ζην τὸν// [δᾶμω]ν· αἱ δὲ κέ τι δέμη [ἦ - - -]/ [- - -] ἠ κόπτην, ἐπίμελε[ς ἔμμεναι τῶρ]//[γον τ]οῖς ἰδιώταισι. μίλ[τωμα δὲ ἔπε]//[ι κε τ]ὸ ὕδωρ ἄχθη ἐπιγρά[ψαις τιθέτ]//[ω ὅππα κ]ε θέλημι ἐπὶ τᾶι ὑ[δραγωγ]αίαι. /[- - - ὃ ἔ]νεστι ὕδωρ τᾶι [ὑδραγωγ]αίαι//[αἱ Ἀθανάδα]ς εἰς τὰμ πόλιν [ἄγαγεν ἴ]//[να - - -] οἴκησαι ὡς [ὑγ]ι[έστατα]// [- - -]ισι πορωι— —

13. Τιμητικό ψήφισμα του 333/2 για τον Πυθέα, IG ii² 338 (IG vii 3499; Syll³ 281; Michel 1467; Schwenk 28; IOropros 295; SEG 25.484; 34.68; 35. 69, 239; 39.85, 307, 442; 42.229; 43.201; 45.72; 46.127, 142; 47.29, 487; 56.143, BE 1974 αρ. 95, 1987 αρ. 242, 1988 αρ. 391, 1990 αρ. 408, 1995 αρ. 67, 1998 αρ. 147): θεοί./ ἐπὶ Νικοκράτους ἄρχοντος ἐπὶ τῆς Αἰγηΐδος/ πρώτης πρυτανείας, ἢ Ἀρχέλας Χαιρίου Παλλ/ληνεὺς ἐγραμμάτευεν· Μεταγεινιῶνος ἐνά/τηι ἰσταμένου, ἐνάτηι καὶ τριακοστῆι τῆς π/ πρυτανείας· τῶν προέδρων ἐπεψήφισεν Νικί/ας Θημακειεὺς· ἔδοξεν τῶι δήμωι· Χαιριωνίδ/ης Λυσανίου Φλυεὺς εἶπεν· περὶ ὧν ὁ δήμος προ/σέταξεν τῆι βουλῆι προβουλεύσασαν ἔξεν/ειγκῆν περὶ Πυθέου καθότι τιμηθήσεται ὑπὸ τοῦ δήμου, τύχηι ἀγαθῆι δεδόχθαι τῶι δήμωι, ἐπειδὴ Πυθέας αἰρεθεὶς ἐπὶ τὰς κρήνας τῶν τε ἄλλων τῶν ἐν τῆι ἀρχῆι ἐπιμελεῖται καλλῶς καὶ φιλοτίμως καὶ νῦν τήν τε πρὸς τῶι τοῦ Ἀμμωνος ἱερῶι κρήνην καινήν ἐξωικοδόμηκ/εν καὶ τήν ἐν Ἀμφιαράου κρήνην κατεσκευάκ/εν καὶ τῆς τοῦ ὕδατος ἀγωγῆς καὶ τῶν ὑπονόμων ἐπιμεμέληται αὐτόθι, ἐπαινεῖσαι Πυθέαν/ Σωσιδήμου Αλωπεκήθεν, ἐπειδὴ τὰς εὐθύνας δῶι καὶ στεφανῶσαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι ἀπὸ :X: δραχμῶν ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς περὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν κρηνῶν, ὅπ/ως ἂν καὶ οἱ ἄλλοι οἱ αἰεὶ χειροτονούμενοι ἐ/πὶ τὰς κρήνας φιλοτιμῶνται ἕκαστοι εἰς τὸν δήμον. ἀναγράψαι δὲ τὸδε τὸ ψήφισμα καὶ τὸ/ τῆς βουλῆς εἰς στήλας ὡς λιθίνας δύο τὸν γρα/μματεῖα τὸν κατὰ πρυτανείαν καὶ στήσαι μίαν/ μὲν ἐν τῶι τοῦ Ἀμμωνος ἱερῶι, μίαν δὲ ἐν Ἀμφ/ιαράου, εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν τῶν στηλῶν δότ/ω ὁ ταμίης τοῦ δήμου :ΔΔ: δραχμὰς ἑκατέρας/ τῆς στήλης ἐκ τῶν εἰς τὰ κατὰ ψήφισματα ἀνα/λισκομένων τῶι δήμωι. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιγραφή IG ii² 215 του 346/5 π.Χ. ὅπου ἀποκαθίσταται ἡ φράση ἐπι/μέλεσθαι τῶν κρηνῶν ..., ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιγραφή IEleusis 159, 46 (IG ii² 1673) του ἔτους 336/5 ἢ 333/2: [...] ἐρράγη ἡ ὁδὸς καὶ οἱ ὑπόνομοι...

πρέπει να αναρωτηθεί κανείς εάν αυτή η αναφορά αποτελεί τεκμήριο των τακτικών καθηκόντων των *ἐπιμελητῶν κρηνῶν* ή αποτελεί εξαιρετική συμβολή στο πλαίσιο των καθήκοντων του, για τα οποία άλλωστε και τιμάται¹⁴. Πάντως, από πουθενά δεν προκύπτει η ύπαρξη κάποιας διάταξης περί προστασίας των αγωγών. Ένα ενδιαφέρον τεκμήριο σχετικά με την ύπαρξη και λειτουργία του υδροδοτικού συστήματος στην Αθήνα παρέχει και η επιγραφή SEG 35.140 από την Αθήνα του τετάρτου αιώνα π.Χ., με τη φράση «*ὄρος διανό(μου)*». Σύμφωνα με την εκδότρια αναφέρεται στην οριοθέτηση και επισήμανση αγωγού νερού.

Στην Κέω των ελληνιστικών χρόνων (αρχές του τρίτου αιώνα π.Χ.) δεν μαρτυρείται κατασκευή ή επισκευή των αγωγών που έφεραν νερό, αλλά το ενδιαφέρον για την ποιότητα του νερού που διοχετεύεται. Στο ψήφισμα IG xii (5) 569 ο επιμελητής (των κρηνών?) εντέλλεται να φροντίζει για την καθαριότητα του κρυπτοῦ ὄχετοῦ που συνδέει την πάνω με την κάτω κρήνη, και προφανώς μεταφέρει πόσιμο νερό. Σκοπός των εντολών που δίνονται στον επιμελητή είναι να εισέρχεται το νερό καθαρό στο ιερό της Δήμητρας.¹⁵

14. Βλ. και KOERNER (1974: 190-1).

15. IG xii (5) 569: [Ἡ]γιστος(?) εἶπεν· ἔδοξεν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμῳι τὸν ἐπιμελητῆν./ [ὄ]τ[αν ἐπιμε]λήσ[η]ται τῆς κρήνης τῆς ἐπ[ὶ τὸ ἀνωτάτ]ω(?), ὅπως ἂν εἴ κ[α]/[θ]α[ρὸς ὁ ὄχ]ετὸς ὁ κρυπτός, ἐπιμελεῖσθαι καὶ τῆς κά]τω κρήνης, ὅπως/ [ἄ]ν μήτ[ε λό]νωνται μήτε πλύ[ν]ωσιν ἐν ταῖς κρήναις, ἀ]λλὰ καθα]ρὸν τὸ/ ὕδωρ εἴσεισιν ἐς τὸ [εἰρὸν] τῆς Δήμητρο[ς· ἐὰν δέ τις ἢ λόηται ἢ πλύνει τι/ ἐν ταῖς κρήναις, κύριος ἔστω ὁ ἐπιμ[ε]λητής τὸν μὲν ἐλευθ[ε]ρον ζη[μ]ιῶν [ἄ]χρι δέκα δραχμῶν, τοὺς δὲ π[αι]δα[ς] τοῖς ἐ]λευθέρους καὶ τοὺς/ οἰκέτας πληγαῖς κολάζων· στή]σ[η] δὲ καὶ στήλην πρὸς ταῖς/ κρήναις ὅπου ἂν δοκεῖ τῆι βουλῆι ἐπ[ί]καιρον εἶναι· τὸ δὲ ἀνά]λωμα δοῦναι τὸν ταμίαν. Βλ. PANESSA, G. (1983) "Le risorse idriche dei santuari greci nei loro aspetti giuridici ed economici" *ASNP* 13, 359-87. Βλ. επίσης το ελληνιστικό αντίγραφο κανονισμού της κλασικής περιόδου από την Δήλο, SEG 56.950, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται η πλύση, το μπάνιο και η ρίψη λίθων στη δεξαμενή του Ινώπου. Άλλες διατάξεις για την καθαριότητα των υδάτων, IG xii (5) 107 (Πάρος, πρώιμος 5^{ος} αιώνας π.Χ.), SOKOLOWSKI, LSS 50 (Δήλος, 5^{ος} αιώνας π.Χ.), SOKOLOWSKI, LSCG 152 (Κως, 4^{ος} αιώνας π.Χ.) και OGIS 483.172-176 (Πέργαμον, 2^{ος} αιώνας π.Χ.): κρηνῶν ^{υυ}περὶ τῶν ἐν τῆι πόλει/ καὶ τοῖς προαστίοις κρηνῶν ἐπιμελὲς γεινέσθω τοῖς ἀστυνόμοις ὅπως καθαραὶ τε ᾤσιν/ καὶ οἱ εἰς αὐτάς ὑπόνομοι εἰσάγοντες καὶ ἐξάγοντες τὸ ὕδωρ εὖρους ὑπάρχωσιν με τις παρατηρήσεις της GEISLER (1998) 128-130. Βλ. την πρόσφατα δημοσιευμένη επιγραφή του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από την Λίνδο, η οποία αφορά την προστασία των κρηνών και των υπονόμων, KONTORINI, V. (2007) "Loi inédite de Lindos concernant l'eau" στον τόμο *Acta XII congressus internationalis epigraphiae graecae et latinae* (Barcelona, 3-8 septembris 2002), 779-84, Barcelona = SEG 57.764.

Οι γραμματειακές πηγές αναφέρονται γενικόλογα στους *ἐπιμελητάς τῶν κρηνῶν*, όπως ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* 1321b και για την εκλογή τους με ψηφοφορία και όχι με κλήρωση στην *Αθηναίων Πολιτεία*.¹⁶ Ο Πλάτωνας στους *Νόμους* 764b1-c2 επιφορτίζει τους *ἀγορανόμους* με την επιμέλεια των κρηνῶν που βρίσκονται στην αγορά¹⁷.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι το κέντρο βάρους των ρυθμίσεων της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου βρίσκεται στη διασφάλιση παροχής καθαρού νερού στις κρήνες και στα ιερά¹⁸. Οι αξιωματούχοι επιφορτίζονται με την τήρηση των αγωγών καθαρών και τιμώνται για τη συνδρομή τους είτε στην κατασκευή αγωγών είτε στη διασφάλιση της ποιότητας των υδάτων. Η ερμηνεία ότι *a fortiori* θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προστατεύονται και οι αγωγοί που διοχετεύουν το νερό δεν ερείδεται σε καμιά γραμματειακή ή επιγραφική πηγή αυτής της περιόδου. Άλλωστε και η εννοιολογική διεύρυνση του όρου «κρήνη» ώστε να συμπεριλάβει και την υποδομή διοχέτευσης

16. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 1321b: *ἐτέρα δὲ ἐπιμέλεια ταύτης ἐχομένη καὶ σύνεγγυς ἢ τῶν περὶ τὸ ἄστυ δημοσίων καὶ ἰδίων, ὅπως εὐκοσμία ἢ, καὶ τῶν πιπτόντων οἰκοδομημάτων καὶ ὁδῶν σωτηρία καὶ διόρθωσις, καὶ τῶν ὀρίων τῶν πρὸς ἄλληλους, ὅπως ἀνεγκλήτως ἔχωσιν, καὶ ὅσα τούτοις ἄλλα τῆς ἐπιμελείας ὁμοίωτροπα. καλοῦσι δ' ἄστυνομίαν οἱ πλείστοι τὴν τοιαύτην ἀρχὴν, ἔχει δὲ μόρια πλείω τὸν ἀριθμὸν, ὧν ἑτέροις ἐφ' ἑτέρα καθιστᾶσιν ἐν ταῖς πολυανθρωποτέραις πόλεσιν, οἷον τειχοποιούς καὶ κρηνῶν ἐπιμελητάς καὶ λιμένων φύλακας. Επίσης, Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 43.1 (εκλογή ἐπιμελητῶν κρηνῶν). Για το πρόβλημα της διάρκειας της θητείας των ἐπιμελητῶν κρηνῶν (τετραετής ἢ ενιαύσια;) βλ. RHODES, P. J. (1981) *A commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia*, 516-7, OXFORD, DEVELIN, R. (1984) "From Panathenaia to Panathenaia" *ZPE* 57, 133-8, HABICHT, Chr. (1989) "Pytheas von Alopeke, Aufseher über die Brunnen Attikas" *ZPE* 77, 83-87, και πιο πρόσφατα TULLY, J. (2006) "Democracy in action: Office-holding in fourth-century Athens. Pytheas of Alopece and the Panathenaic Quadrennium" *Historia* 55, 504-8.*

17. ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι*, 764b1-c2: *τοὺς δὲ δὴ ἀγορανόμους τὸν περὶ τὴν ἀγορὰν κόσμον διαταχθέντα ὑπὸ νόμων φυλάττειν, καὶ ἱερῶν καὶ κρηνῶν ἐπιμελεῖσθαι τῶν κατ' ἀγορὰν, ὅπως μηδὲν ἀδικῆ μηδεὶς, τὸν ἀδικοῦντα δὲ κολάζειν, πληγαῖς μὲν καὶ δεσμοῖς δοῦλον καὶ ξένον, ἐὰν δ' ἐπιχώριος ὦν τις περὶ τὰ τοιαῦτα ἀκοσμή, μέχρι μὲν ἑκατὸν δραχμῶν νομίσματος αὐτοὺς εἶναι κυρίους διαδικάζοντας, μέχρι δὲ διπλασίου τούτου κοινῇ μετὰ ἀστυνόμων ζημιῶν δικάζοντας τῷ ἀδικοῦντι. Βλ. KLINGENBERG (1976: 117-23), KLINGENBERG (1979), WÖRRLE (1981: 73), LOUIS (1982: 106-8) και GEISLER (1998: 125-6).*

18. Ο KOERNER (1974: 177) διατυπώνει την βασική αρχή που διείπτε τις ρυθμίσεις για το νερό κατά την ελληνική αρχαιότητα με το αξίωμα: "Niemand darf an der Benutzung des Wassers gehindert werden". Για την καθαριότητα των εγκαταστάσεων βλ. KOERNER (1974: 180-3).

του νερού δεν ανταποκρίνεται στη χρήση του όρου¹⁹.

Εκτός όμως από την προστασία των υδαταγωγών με ιδιαίτερη διάταξη, θα μπορούσαν αυτοί να προστατεύονται από τον νόμο περί «τήρησης αποστάσεων»; Ο νόμος αυτός αποδίδεται στο Σόλωνα και διασώζεται από τον Πλούταρχο²⁰ και από το ρωμαίο νομομαθή Γάιο²¹.

19. Ο KLINGENBERG (1979: 290) βασιζόμενος στη μαρτυρία του Πλουτάρχου, υποστηρίζει μια διασταλτική ερμηνεία του όρου κρήνη, της αρμοδιότητας των επιμελητών των κρηνών και του αποσπάσματος από τους πλατωνικούς Νόμους, σύμφωνα με την οποία η αρμοδιότητα των επιμελητών των κρηνών περιελάμβανε «senza dubbio a tutto il sistema di approvvigionamento dell' acqua potabile, ivi comprese le condutture, allo stesso modo anche a Magnesia le condutture delle fontane cittadine devono essere state protette contor Idanneggiamenti», ακολουθούμενος από την ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ (2003: 178).

20. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Σόλων, 23.5-6: ἐπει δὲ πρὸς ὕδωρ οὔτε ποταμοῖς ἐστὶν ἀενάοις οὔτε λίμναις τισὶν οὔτ' ἀφθόνοις πηγαῖς ἢ χῶρα διαρκῆς, ἀλλ' οἱ πλείστοι φρέασι ποιητοῖς ἐχρῶντο, νόμον ἔγραψεν, ὅπου μὲν ἐστὶ δημόσιον φρέαρ ἐντὸς ἵππικου, χρῆσθαι τούτω: τὸ δ' ἵππικὸν διάστημα τεσσάρων ἢν σταδίων: ὅπου δὲ πλεῖον ἀπέχει, ζητεῖν ὕδωρ ἴδιον: ἐὰν δὲ ὀρυξαντες ὀργυῶν δέκα βάθος παρ' ἑαυτοῖς μὴ εὔρωσι, τότε λαμβάνειν παρὰ τοῦ γείτονος ἐξάχουν ὕδριαν δις ἐκάστης ἡμέρας πληροῦντας: ἀπορία γὰρ ᾤετο δεῖν βοηθεῖν, οὐκ ἀργίαν ἐφοδιάζειν. ὥρισε δὲ καὶ φυτειῶν μέτρα μάλ' ἐμπειρώς, τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῶ πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ συκὴν ἢ ἐλαίαν ἐννέα. πορρωτέρω γὰρ ἐξικνεῖται ταῦτα ταῖς ῥίζαις, καὶ οὐ πᾶσι γειτνιαῖ τοῖς φυτοῖς ἀσινῶς, ἀλλὰ καὶ τροφήν παραιρεῖται καὶ βλάπτουσαν ἐνίοις ἀπορροήν ἀφήισι. βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν βουλόμενον ἐκέλευσεν ὀρύσσειν, ὅσον ἐμβάλλει βάθος, ἀφιστάμενον μῆκος τὰλλοτριον: καὶ μελισσῶν σμήνην καθιστάμενον ἀπέχειν τῶν ὑφ' ἑτέρου πρότερον ἰδρυμένων πόδας τριακοσίους.

21. Dig. 10.1.13 [Gaius 4 ad l. xii tab.] (= RUSCHENBUSCH (1966: αρ. F60a)): Sciendum est in actione finium regundorum illud observandum esse, quod ad exemplum quodammodo eius legis scriptum est, quam athenis solonem dicitur tulisse: nam illic ita est: ἐὰν τις αἰμασιὰν παρ' ἀλλότριον χωρίον οἰκοδομῇ ἢ ὀφρύην τὸν ὄρον μὴ παραβαινέτω ἐὰν δὲ τειχίον ἢ οἴκημα ἐν ἀγρῶ, ἐὰν μὲν τειχίον, πόδα ἀπολειπέτω, ἐὰν δὲ οἴκημα, δύο πόδας. ἐὰν δὲ ἐν ἄστει οἰκοδομῇ, ἢ χρήσθω τοῖς οὔσιν ἀποδοὺς τὸ ἥμισυ τῶν ἀναλισκομένων ἢ ἀπολειπέτω τὸ ἥμισυ ὧν γέγραπται. Ἐὰν δὲ τάφρον ἢ βόθυνον ὀρύσσει, ὅσον ἂν τὸ βάθος ἢ, τοσοῦτον ἀπολείπειν ἐὰν δὲ φρέαρ, ὀργυῶν. ἐλάαν δὲ καὶ συκὴν φυτεύοντα ἐννέα πόδας φυτεύειν ἀπὸ τοῦ ἀλλοτρίου, τὰ δ' ἄλλα δένδρα πέντε πόδας. Για τη διάταξη βλ. PAOLI, U. E. (1949) "La loi de Solon sur les distances" RHD 26, 505-17 (= Altri studi di diritto Greco e romano, 571-83, Milano 1976), PAOLI, U. E. (1953) "Dig. 10, 1, 13" στα Atti del congresso internazionale di diritto romano e storia del diritto (Verona 1948), I, 121ff, Milano (= Altri studi di diritto Greco e romano, 585-94, Milano 1976), CIULEI, C. (1964) «Finium regundorum» ZRG 81, 303-8, WATSON, A. (1975) Rome of the XII Tables. Persons and property, 157-9, Princeton, DUCOS, M. (1976) L'influence grecque sur la loi des Douze Tables, Paris, WATSON, A. (1983) «Agriculture and law in Rome of the XII Tables» in Recueils de la société J. Bodin pour l'histoire comparative des institutions 41 (Les communautés rurales. 2nd Part. Antiquité), 403-9, SCHMITZ, W. (2004) Nachbarschaft und Dorfgemeinschaft im archaischen und klassischen Griechenland, 160-5, Berlin (Klio Beihefte 7), BUIS, E. J. (2008)

Ανεξάρτητα από την παράδοση του «Σολώνειου» νόμου, όμοια ρύθμιση εμφανίζεται και στον πάπυρο Halensis του 3ου αιώνα π.Χ.²². Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενότητα για την απόσταση που θα πρέπει να αφήνεται από οικοδομήματα όταν σκάβεται «βόθρος» και «τάφος». Παρόμοιοι κανόνες εφαρμόζονταν και όταν κατασκευαζόταν και υδαταγωγός, εξάλλου για να τοποθετηθεί ένας αγωγός νερού, πρέπει να σκαφτεί ένα όρυγμα. Επομένως, οι περιορισμοί σχετικά με την κατασκευή «βόθρων» και «τάφων» από ιδιώτες θα πρέπει να ίσχυαν και στο στάδιο της κατασκευής των υδαταγωγών²³. Δεν μπορεί, όμως, να θεμελιωθεί η προστασία των αγωγών του νερού *per se*, καθώς αυτοί δεν αποτελούν το προστατευόμενο αγαθό –όπως τα

“Del derecho griego (Solon, F60A[R]) a las XII Tablas: un caso de intertextualidad jurídica” *Florentia Iliberritana* 19, 39-70 και HIRATA, A. (2010) “Die alexandrinische Dikaiomata als Quelle der historischen Rechtsvergleichung” στον τόμο των LANG, M., BARTA, H. & R. ROLLINGER (eds) *Staatsverträge, Völkerrecht und Diplomatie im alten Orient und in der griechischen-römischen Antike*, 39-50, Wiesbaden.

22. P. Hal. 1, 95-115: [ἀπολείπετω, ἐὰν δὲ οἴκημα], δύο πόδας: [ἐ]ὰν δὲ ἐντὸς τοῦ ἄστεως οἰκοδομήη .c 5]θω [.c 23] τῶν ἀναλισκ[ο]μένων ἢ ἀπολείπετω τὸ ἥμισυ ὧν γέγραπται [ἀπολείπειν τοὺς ἔξω τοῦ] ἄστεως οἰκοδομοῦντας. ἐὰν δὲ τάφρον ὀρύσση ἢ [βόθυνον ὀρύσση, [ὅσον ἂν τὸ βάθος ἦ, τοσοῦτον ἀπ]ολείπειν, ἐὰν δὲ φρέαρ, ὄργυαν, ἐλάαν δὲ καὶ [συκὴν φυτεῶν]α ἐ[ν]νέα πόδας φυτεύειν ἀπὸ τοῦ ἀλλοτριῶν, τ[ὰ δ'] ἄλλα δένδρα πέντε [πό]δας. ἐὰν δὲ παρὰ ταῦτα] φυτ[εύ]ση, ἐξορυσσέτω .c 5 ἡμερῶν ἀφ' ἧ[ς] ἂν π[ρο]λείπη ὁ ἀδικούμενος, ἐ[ὰν] δὲ ὀρύξῃ, ἀνομοιού[τω]: ὁ δὲ μ[ὴ] ποιῶν κατὰ τὰ γεγραμμένα ὑπόδικος ἔστω τοῦ βλάβου, ἐξέστω δὲ [τ]ῶν ἀδικουμένων κ[α]θαίρειν τὰ ὠκοδομημένα καὶ [[η]] πεφυτ[ε]υμένα καὶ ἀνομοιοῦν τὰ ἐωρ[υ]γμένα ἀζημίω [ῶ]ντι. βα[] .c 23] ἔξω τοῦ [ἐργ]ασίμου, μηδὲ ἐὰν τις ἐν τῷ ἐργασίμῳ ὀρύξῃ[.]ρα κα[] .c 23]θεν μηδὲ .J...α στεγαζέτω, ἢ ὑπόδικος ἔστω] τῶν ἀδικουμένων. Βλ. και OGIS 483.159-166: μηθεὶς δὲ πρὸς ἀλλοτριῶν ἢ κοινῶν τοίχῳ μῆτε ὄρυγμα ποιεῖτω/ μῆτε πιθάκνας ἰστάτω μῆτε φυτενέτω/ μῆτε ἄλλο ποιεῖτω μηθέν, ἐξ οὗ καταβλάψῃ/ τὸν τοίχον. εἰ δὲ μῆ, ἐὰν ἐγκαλῇ ὁ κύριος,/ οἱ ἀστυνόμοι ἐπισκοπεῖτωσαν καὶ ἐπικρεινέτωσαν,/ καθ' ἃ ἂν αὐτοῖς φαίνηται δίκαιον/ εἶναι.

23. Πάντως σε επιγραφή της περιόδου 335-322 π.Χ. από το Αμφιαράειο του Ωρωπού, IG vii 4255, 8-11 (IOropos 292, BE 1988 αρ. 142, 1995 αρ. 67): τὰ/φρον ὀρύξαντα μῆκος μὲν τὸ γεγραμμένον, πλάτος δὲ ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ τῆς χαράδρας τετάρων ποδῶν, βάθος δὲ τρίπων, δεν φαίνεται να εφαρμόζεται η παραπάνω διάταξη. Βλ. ARGOU, G. (1985) “Installations hydrauliques de l'Amphiaraiion d' Oropos” στον τόμο των FOSSEY, J. M. & H. GIROUX (eds) *Proceedings of the third international conference on Boiotian antiquities* (Montreal – Quebec, 31.x.1979 – 4.xi.1979), 9-24, Amsterdam και του ΙΔΙΟΥ, “Inscriptions de Béotie relatives à l'eau” στον τόμο του FOSSEY, J. M. (ed) *Boeotia antiqua* III (Papers in Boiotian history, institutions and epigraphy in memory of Paul Roesch), 33-55, Amsterdam 1993. Παρόμοια ανακολουθία, ίσως υπάρχει και στην επιγραφή του έτους 354/3 π.Χ., IG ii² 1682, 4-5 (IEleusis 141): τάφρον ὀρύξαι πλάτος ὀκτώ ποδῶν, μῆκος τριάκοντα ποδῶν, βάθος μέχρι τοῦ στερίφου.

διάφορα είδη δένδρων, τοίχοι κλπ.- στην περιπτωσιολογική ρύθμιση περί «τήρησης αποστάσεων».

Πηγές της ρωμαϊκής περιόδου

Οι μαρτυρίες της ρωμαϊκής περιόδου κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται γενικές αναφορές στην προστασία αγωγών, όπως στην επιγραφή από το ιερό της Ανδανίας στην Πελοπόννησο του έτους 92/91 π.Χ., όπου ορίζεται ότι ο *ἀγορανόμος* είναι υπεύθυνος για τη διατήρηση και συντήρηση των αγωγών και την απρόσκοπτη πρόσβαση των προσκυνητών στο νερό. Και εδώ η προστασία της ακεραιότητας των υδαταγωγών περισσότερο εξυπακούεται παρά εξαγγέλλεται ρητά²⁴.

Η δεύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνει μαρτυρίες στις οποίες υπάρχει ρητή αναφορά στην τήρηση αποστάσεων, αλλά και μαρτυρίες όπου αναφέρεται ο κίνδυνος βλάβης ή καταστροφής των αγωγών νερού. Στην πρώτη περίπτωση ανήκει η επιγραφή που διασώζει μίσθωση ακινήτων από την Αλαισία της Σικελίας, η οποία χρονολογείται στον πρώτο αιώνα π.Χ. Σε αυτήν καταγράφεται η πιο πρώιμη αναφορά στην τήρηση απόστασης από αγωγό που φέρει νερό σε κρήνη. Ορίζεται απόσταση 70 ποδών, περίπου 2 μέτρων, και από τις δύο πλευρές²⁵. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν, αφενός μια αποσπασματική, τιμητική ίσως, επιγραφή από τη ρωμαϊκή Χίο, όπου γίνεται αναφορά σε οχετό και τιμωρία κατά των απειθούντων²⁶ και αφετέρου μια απο-

24. IG v (1) 1390, 103-106: ὕδατος. ἐχέτω δὲ ἐπιμέλειαν ὁ ἀγορανόμος καὶ περὶ τοῦ ὕδατος, ὅπως κατὰ τὸν τᾶς παναγύριος χρόνον μῆθεις κακοποιεῖ μήτε/ [τὸ β]ήλημα μήτε τοὺς ὀχετοὺς μήτε ἂν τι ἄλλο κατασκευασθεῖ ἐν τῷ ἱερῷ χάριν τοῦ ὕδατος, καὶ ὅπως, καθὼς ἂν μερισθεῖ, ῥεῖ τὸ ὕδωρ καὶ μη/[θ]ε[ι]ς ἀ]ποκωλύει τοὺς χρωμένους· ἂν δὲ τινα λαμβάνει ποιούντ᾽ αὐτῶν τῶν κεκωλυμένων, τὸν μὲν δοῦλον μαστιγούτω, τὸν δὲ ἐλεύθερον/ [ζαμιούτω] εἴκοσι δραχμαῖς· καὶ τὸ κρίμα ἔστω ἐπὶ τῶν ἱερῶν. Βλ. DESHOURS, N. (2006) *Les mystères d'Andania: étude d'épigraphie et d'histoire religieuse*, BORDEAUX και GAWLINSKI, L. C. (2012) *The sacred law of Andania: Ithaca*, N.Y.

25. IG xiv 352 I, 7-9 (Schwyzer 313, *IGSicil* 2, *IGDS* 196, *SEG* 28.763, 31,820 και 825, 34.935, 37.758, 38.929, 39.987 και 991, 40.796, 42.844, 43.1208, 45.1342 και 1363, 46.1247, 48.1240, *BE* 1963 αρ. 318, 2002 αρ. 554, 2004 αρ. 29): [τὸ — — —] τὸ ὑπὸ τὸν ὀχετὸν ἄχρι ποτὶ τὰν κρᾶναν/ [τὰν Ἰπύ]ρραν οὐκ ἐργαξέεται καὶ περίστασιν ἀφησεῖται[ι]/ πό[δα]ς ὁ παντᾶ, τὰ δὲ δένδρεα καρπεύσε<τ>[αι].

26. *MDAI* (A) 13 (1888) 171-173 αρ. 13: [—]λλα περι[—]/ [—].1-2. πρὸ συμ[π—]/ [—] δὲ

σπασματική επιγραφή από την Κω του δεύτερου αιώνα μ.Χ. η οποία αναφέρεται σε κάποιο είδος δωρεάς που περιελάμβανε και βαλανείο ενώ προβλέπεται η επιβολή προστίμων σε περίπτωση βλάβης στο έργο ή παράνομης άντλησης ύδατος²⁷. Επίσης, σε επιγραφή της εποχής του Αδριανού από τη Νίκαια της Βιθυνίας, η οποία διασώζει μάλλον αυτοκρατορική επιστολή, αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι οι ιδιοκτήτες γης που γειτονεύει με το υδραγωγείο θα πρέπει να απόσχουν από συγκεκριμένες δραστηριότητες και να κόψουν τις ρίζες των δέντρων²⁸. Τέλος, σε αποσπάσματα από μια επιστολή ανθυπάτου και αυτοκρατορική επιστολή του τέλους του δεύτερου αιώνα μ.Χ. από την περιοχή των Κιβύρων της Λυκίας μνημονεύεται η ύπαρξη οχετού, καλλιέργειες δίπλα σε δημόσιους υδαταγωγούς και πρόστιμα κατά αυτών που ζημιώνουν το υδροδοτικό σύστημα²⁹.

Οι κανόνες του ρωμαϊκού δικαίου για την προστασία των υδαταγωγών θεμελιώνονται σε μια απόφαση της Συγκλήτου του έτους 11 π.Χ., σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να αφήνεται, ένθεν και ένθεν

τῶν ἐπιστ[ατούντων?]/ [- ἐπιμε]λειῖσθαι τοῦ ὕδατος, -/ [- τ]ὰ κακουροῦμενα π[- / [-]ιοι ἐτι δὲ μᾶλλον ὅτα[-/ [-β]λάβην· τοιαῦτα δ' ἔστιν κ[-/ [- πε]ρὶ τὸν κατασκευαζόμενον -/ [-]ος πάππος καὶ πρόπαππος Ρ[-/ [το]ῦ ὀχετοῦ τοῦ προτέρου καὶ [-/ [ζ]ημίας κατὰ τῶν ἀπειθού[ντων -/ [-]γραφεν ἄπερ ἐπι παντ[-/ [- τ]οῦ συμφέροντος [-/ [- τ]ῆς χώρας πέντε καὶ [-/ [-]α φύτευσιν τοῖς [-/ [- φυ]λάττεσθ[α]ι κα[-/ [-έν]αι χρῆ εἰ γε μὴ -/ [- προ]φυλαχθῆ? [-/ [-]αι χρησε[-/ [-]ιμένων [-/ [-]ιέτω [-].

27. IG xii (4) 268c (= IKos ED 10), 10-12: [- - -]θεῖς ἢ τρυπῶν [τ]ὸ ἔργον ἢ ἀντλῶν διὰ τῶν [- - -] / [- - -] εσθεν ἀνιερώμενον τῷ προκαθηγεμόνι - - - / [- - -] ποι[ή]ση ἀποτεισάτω δηνάρια χεῖλια ἄτιν[α - - -]

28. IK 9 (Iznik) 1 (117-138 μ.Χ.): [- - -] πρεσβευτῆς/ [τοῦ μεγ]ίστου Αὐτοκράτορος Καίσαρος Τραιανοῦ [Αδριανοῦ - - -] / [- - -] πα[ρ]ανγέλλεται πᾶσι τοῖς τὰ γειτνιώντα χωρία τῷ ὕδραγωγίῳ κατοικοῦσι μήτε/ [- - -] μήτε ἐπεμβαίνειν κατὰ μηδένα τρόπον, κόψαι δὲ καὶ τὰς [- - -] / [- - -] αἰ ἄν] εὔρεθῶσιν πεφυ[κ]υῖαι καὶ ταύτας ἀπὸ δέκα πηχῶν. ὁμοίως ἔξει [- - -] / [- - -] [ι της σκιασοῦσης· ὅς δὲ ἂν ὑπεναντίον ποιήση, δώσει πρόστειμον ἰς τὸν φύσκον - - -] / [- - -] ὕδραγωγίου γεφύρας κατ' αὐτοῦ ποιείτωσαν, δι' ὧν καὶ ἄμαξαι διοδεύειν δυνήσονται καὶ πάντα τὰ τετράποδα· [ἐὰν δὲ τινες διὰ τοῦ ὕδρα]γωγίου διοδεύειν τολμήσωσιν, τῷ αὐτῷ προστείμω ἔνοχοι ἔστωσαν. παραγγέλλεται δὲ καὶ τοῖς ταφρε[ύ]ουσιν - - -] / [- - -] μηδενὶ τρόπῳ ἐπὶ τῆ τοῦ ὕδραγωγίου βλάβῃ· ὅς δ' ἂν εὔρεθῆ παρὰ ταῦτα ποιῶν, δώσει πρόστειμον - - -] / - - -

29. SEG 48.1582 (= IK 60 (Kibyra) 19, 14-15): [- ὀχετόν? ἦνο]ιγμένον ὥστε ἅμα καὶ τῆς χρείας τῶν πόλεων καὶ τ[ῶν ἀγρῶν? --- βλαβείσης?] / [--- ἄλλ]οι τῶν γεωργούντων παρὰ τοὺς δημοσίους ὀχετοὺς ΔΙ[---] και στ. 19-21 [--- ζη]μία κατὰ τῶν τὸ ὕδωρ παρασπωμέ[νων ----] / [----]N τοῖς τοῦτο πράττουσιν καὶ κακ[ο]ποιοῦσιν ---] / [--- ὄχθαι]ς ἐκάτεραις αὐτῶν ὀρισθῆναι μ[έ]τρον? ----].

των αγωγών, απόσταση 15 ποδών στην ύπαιθρο και 5 ποδών μέσα στη Ρώμη. Στους παραβάτες επιβάλλεται πρόστιμο 100.000 σηστερσίων, από τα οποία το μισό πηγαίνει στο δημόσιο ταμείο και το άλλο μισό στο μηνυτή³⁰. Αρμόδιοι για την επιβολή των προστίμων είναι οι *curatores aquarum*. Δύο χρόνια αργότερα, το 9 π.Χ. ψηφίζεται η *lex Quinctia de aquaeductibus*, σύμφωνα με την οποία, όποιος από πρόθεση προσπαθήσει να τρυπήσει, να σπάσει ή να φθείρει αγωγούς νερού και άλλες συναφείς εγκαταστάσεις θα καταδικάζεται σε πρόστιμο 100.000 σηστερσίων αποδιδόμενο στο δημόσιο³¹.

30. Φροντίος, *De aquaeductu urbis Romae*, 127: "Quod Q. Aelius Tubero Paulus Fabius Maximus cos. V. F. aquarum, quae in urbem venirent, itinera occupari monumentis et aedificiis et arboribus conseri, Q. F. P. D. E. R. I. C. cum ad reficiendos rivos specusque per quae opera publica corrumpantur, placere circa fontes et fornices et muros utraque ex parte quinos denos pedes patere, et circa rivos qui sub terra essent et specus intra urbem et urbi continentia aedificia utraque ex parte quinos pedes vacuos relinqui ita ut neque monumentum in eis locis neque aedificium post hoc tempus ponere neque conserere arbores liceret, sique nunc essent arbores intra id spatium, exciderentur praeterquam si quae villae continentes et inclusae aedificiis essent. Si quis adversus ea commiserit, in singulas res poena HS dena milia essent, ex quibus pars dimidia praemium accusatori daretur, cuius opera maxime convictus esset qui adversus hoc S. C. commisisset, pars autem dimidia in aerarium redigeretur. Deque ea re iudicarent cognoscerentque curatores aquarum." ("Επειδή οι ύπατοι, Quintus Aelius Tubero και Paulus Fabius Maximus, ανέφεραν ότι κατά μήκος των υδαταγωγών που φέρνουν νερό στην πόλη έχουν ανεγερθεί ταφικά μνημεία και οικοδομήματα και έχουν φυτευτεί δέντρα και έχοντας ρωτήσει τη Σύγκλητο ποια μέτρα πρέπει να ληφθούν, αποφασίστηκε: εφόσον πρόκειται να επισκευασθούν οι αγωγοί και τα *conduits* οτιδήποτε εμποδίζει αυτό το έργο και προκαλεί ζημία στις δημόσιες υποδομές πρέπει να απομακρυνθεί, διατάσσεται να διατηρείται απόσταση 15 ποδών από την κάθε πλευρά πηγών, αψίδων και τοίχων και αναφορικά με τους υπόγειους σωλήνες και κανάλια μέσα στη Ρώμη και σε κτίρια γειτονικά στη Ρώμη θα πρέπει να αφήνεται απόσταση 5 ποδών και δεν επιτρέπεται η ανέγερση ταφικού μνημείου σε τέτοια μέρη, ή άλλης υποδομής, ούτε να φυτεύονται δέντρα. Εάν υπάρχουν δέντρα μέσα στην καθοριζόμενη απόσταση, θα ξεριζώνονται, εκτός εάν είναι μέρος αγροικιών ή μέσα σε δομημένο χώρο. Οποιος παραβεί αυτές τις διατάξεις θα πληρώνει ως πρόστιμο για κάθε παράβαση 10.000 σηστερσία, από τα οποία το μισό θα δίνεται ως αμοιβή στον καταγγέλοντα, του οποίου οι ενέργειες οδήγησαν στην καταδίκη του παραβάτη της απόφασης της Σύγκλητου. Το υπόλοιπο ποσό θα καταβάλλεται στο δημόσιο ταμείο. Για όλα αυτά τα ζητήματα οι *curatores aquarum* θα έχουν την εξουσία να δικάζουν και να αποφασίζουν"). Βλ. επίσης GEIBLER (1998: 103-6, 171-2, 193) και το διαφωτιστικό άρθρο του PEACHIN, M. (2006) "Frontinus and the creation of a new administrative office" στον τόμο της KOLB, A. (ed) *Herrschaftsurkunden und Herrschaftspraxis. Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich* (Akten der Tagung an der Universität Zürich, 18.-20.10.2004), 79-87, Berlin.

31. Φροντίος, *De aquaeductu urbis Romae*, 129: "T. Quintus Crispinus consul populum iure rogavit populusque iure scivit in foro pro rostris aedis Divi Iulii pr. K. Iulias. Tribus

Sergia principium fuit. Pro tribu Sex. L. f. Varro primus scivit. *Quicumque post hanc legem rogatam rivos, specus, fornices, fistulas, tubulos, castella, lacus aquarum publicarum, quae ad urbem ducuntur, sciens dolo malo foraverit, ruperit, foranda rumpendave curaverit peiorave fecerit, quo minus eae aquae earumve quae pars in urbem Romam ire, cadere, fluere, pervenire, duci possit, quove minus in urbe Roma et in eis locis, aedificiis, quae loca, aedificia urbi continentia sunt, erunt, in eis hortis, praediis, locis, quorum hortorum, praediorum, locorum dominis possessoribusve aqua data vel adtributa est vel erit, saliat, distribuatur, dividatur, in castella, lacus immittatur, is populo Romano HS centum milia dare damnas esto. Et qui D. M. qui eorum ita fecerit, id omne sarcire, reficere, restituere, aedificare, ponere et celere demolire damnas esto sine dolo malo atque omnia ita ut quicumque curator aquarum est, erit, si curator aquarum nemo erit, tum is praetor qui inter cives et peregrinos ius dicet, multa, pignoribus cogito, coercito, eique curatori aut si curator non erit, tum ei praetori eo nomine cogendi, coercendi, multae dicendae sive pignoris capiendi ius potestasque esto. Si quid eorum servus fecerit, dominus eius HS centum milia populo Romano D. D. E. Si qui locus circa urbem, specus, fornices, fistulas, tubulos, castella, lacus aquarum publicarum, quae ad urbem Romam ducuntur et ducentur, terminatus est et erit, ne quis in eo loco post hanc legem rogatam quid opponito, molito, obsaepito, figito, statuito, ponito, conlocato, arato, serito, neve in eum quid immittito, praeterquam eorum faciendorum, reponendorum causa, quae hac lege licebit, oportebit. Qui adversus ea quid fecerit, siremps lex, ius causaque omnium rerum omnibusque esto, atque uti esset esseve oporteret, si is adversus hanc legem rivum, specum rupisset forassetve. Quo minus in eo loco pascere, herbam, fenum secare, sentes tollere liceat, eius hac lege nihilum rogatur. *Curatores aquarum, qui nunc sunt quique erunt, faciunt ut in eo loco, qui locus circa fontes et fornices et muros et rivos et specus terminatus est, arbores, vites, vepres, sentes, ripae, maceria, salicta, harundineta tollantur, excidantur, effodiantur, excodientur, uti quod recte factum esse volent; eoque nomine eis pignoris capio, multae dictio coercitioque esto; idque eis sine fraude sua facere liceat, ius potestasque esto.* Quo minus vites, arbores, quae villis, aedificiis maceriisve inclusae sunt, maceriae, quas curatores aquarum causa cognita ne demolirentur dominis permiserunt, quibus inscripta insculptaque essent ipsorum qui permisissent curatorum nomina, maneat, hac lege nihilum rogatur. Quo minus ex eis fontibus, rivis, specibus, fornicibus aquam sumere, haurire eis, quibuscumque curatores aquarum permiserunt, permiserint, praeterquam rota calice, machina liceat, dum ne qui puteus neque foramen novum fiat, eius hac lege nihilum rogatur. ("Ο ύπατος Titus Quinctius Crispinus αρμοδίως έθεσε το ερώτημα στον λαό και ο λαός νομίμως ψήφισε στο Forum, μπροστά από το βήμα του ναού του θείου Ιουλίον την τριακοστή μέρα του Ιουλίον. Η φυλή Σεργία ψήφισε πρώτη, εκ μέρους της ο Sextus Varro, γιος του Lucius, ψήφισε για το παρακάτω μέτρο: Οποιοις, μετά την ψήφιση του παρόντος νόμου με δόλο και πρόθεση τρυπά, σπάει ή επιχειρεί να τρυπήσει ή να σπάσει τους οχετούς, υπονόμους, αψίδες, σήραγγες, σωλήνες, δεξαμενές ή λίμνες των δημοσίων υδάτων που οδηγούνται στη Ρώμη ή προκαλέσει ζημία με πρόθεση να εμποδίσει τη ροή του νερού ή μέρους αυτού από το να έρθει, να πέσει, να κυλήσει, να φτάσει ή να οδηγηθεί στην πόλη της Ρώμης ή (να εμποδίσει) την παροχή, διανομή, απονομή ύστερα από κλήρωση, η απορροή του σε δεξαμενές ή λίμνες στη Ρώμη ή σε μέρη ή κτίρια που τώρα γειτονεύουν ή θα γειτονεύουν στο εξής με τη Ρώμη ή στους κήπους, ιδιοκτησίες ή αγροκτήματα κατόχων ή ιδιοκτητών στους οποίους παρέχεται τώρα ή στο μέλλον θα τους δοθεί νερό, ο παραβάτης θα καταδικάζεται στην καταβολή προστίμου 100.000 σηστερσίων στον ρωμαϊκό λαό; επιπλέον όποιος με δόλο διαπράττει κάτι από τα παραπά-*

Η προϊστορία της ρωμαϊκής ρύθμισης είναι χαρακτηριστική ίσως του τρόπου εξέλιξης του δικαίου. Μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του πρώτου αι. π.Χ. η διαχείριση του υδρευτικού συστήματος βρισκό-

νω, θα καταδικαστεί να επανορθώσει, επιδιορθώσει, ανακατασκευάσει και αναπληρώσει αυτό που έβλαψε και να κατεδαφίσει ό,τι οικοδόμησε – όλα καλόπιστα και με τον τρόπο που θα του υποδείξουν. Περαιτέρω, όποιος ασκεί ή θα ασκήσει τα καθήκοντα του επιμελητή υδάτων, ή σε περίπτωση που δεν υπάρχει τέτοιος αξιωματούχος, ο πραίτωρας που δικάζει τις διαφορές μεταξύ πολιτών και ξένων, θα έχει την εξουσία να επιβάλλει πρόστιμο, να απαιτεί την καταβολή εγγύησης ή να θέτει περιοριστικούς όρους στον ένοχο. Για τον σκοπό αυτό, το δικαίωμα και η εξουσία να εξαναγκάσει, να περιορίζει, να επιβάλλει πρόστιμο και εγγυοδοσία ανήκει σε κάθε επιμελητή των υδάτων, ή εάν δεν υπάρχει, στον πραίτωρα. Εάν κάποιος δούλος προκαλέσει παρόμοια ζημία, ο κύριος του θα καταδικαστεί στην καταβολή 100.000 σηστερτίων στον ρωμαϊκό λαό. Εάν έχει ανεγερθεί ή θα ανεγερθεί περιβόλος κοντά στα κανάλια, στους αγωγούς, στις αψίδες, στους σωλήνες, στις δεξαμενές δημοσίων υδάτων, τα οποία οδηγούν ή θα οδηγούν στην πόλη της Ρώμης, κανείς μετά την ψήφιση του νόμου αυτού δεν θα επιτρέπεται να εγκαταστήσει, οικοδομήσει, περιβάλλει, φυτεύσει, τοποθετήσει, οργώσει ή σπείρει ο,τιδήποτε, ή αποδεχθεί ο,τιδήποτε σε αυτόν τον χώρο, εκτός εάν πρόκειται να γίνουν επισκευές, οι οποίες είναι νόμιμες και υποχρεωτικές σύμφωνα με αυτόν τον νόμο. Όποιος παραβεί αυτές τις διατάξεις, θα εφαρμόζονται εναντίον του οι ίδιοι νόμοι και διαδικασίες που αφορούν τις περιπτώσεις συντριβής ή τρυπήματος καναλιού ή υδαταγωγού. Καμία διάταξη του νόμου δεν μπορεί να ανακαλέσει τα προνόμια βοσκής, κοπής χόρτου, ή συλλογής φρούτων στο μέρος αυτό. Οι επιμελητές των υδάτων, παρόντες και μελλοντικοί, εξουσιοδοτούνται να απομακρύνουν, εκθεμελιώσουν, σκάψουν, ξεριζώσουν από περιβόλους κοντά σε πηγές, αψίδες, τείχη, κανάλια ή σωλήνες, δέντρα, αμπέλια, βάλτους, αναχώματα, φράχτες, ιτιές, καλαμιώνες εφόσον το κάνουν με νόμιμο τρόπο, και για τον σκοπό αυτόν θα έχουν το δικαίωμα να εξαναγκάζουν, να επιβάλλουν πρόστιμα ή να περιορίζουν τον δράστη και θα είναι προνόμιο, δικαίωμα και εξουσία να το κάνουν χωρίς καμία προκατάληψη. Όσον αφορά τα αμπέλια και τα δέντρα μέσα σε περιβόλους αγροικιών, οικοδομές ή φράχτες. Για τους φράχτες, τους οποίους οι επιμελητές, ακολουθώντας την νόμιμη διαδικασία εξαίρεσαν από την καταστροφή, και στους οποίους έχουν γραφτεί ή χαραχθεί τα ονόματα των επιμελητών που έδωσαν την άδεια, σε όλα αυτά τίποτε στην παρούσα διάταξη δεν εμποδίζει να παραμείνουν. Τίποτε στον παρόντα νόμο δεν ανακαλεί τις άδειες που έχουν δοθεί από τους επιμελητές των υδάτων σε όσους θέλουν να αντλήσουν νερό από πηγές, κανάλια, σωλήνες, ή αψίδες και παράλληλα να χρησιμοποιεί τροχό, *calix*, ή μηχανήμα, εφόσον δεν πρόκειται να σκάψει πηγάδι και να φτιάξει νέα βρύση"). Βλ. ROBINSON, O. (1980) «The water supply of Rome» *SDHI* 46, 44-86, GEIBLER (1998: 107-9, 126, 193-6, 258), RODGERS, R. H. (2008) "Ex rei publicae utilitate. Legal issues concerning maintenance of the aqueducts at Rome" στον τόμο της HERMON, E. (ed) *Vers une gestion intégrée de l'eau dans l'empire romain* (Actes du colloque international, Université Laval, octobre 2006), 265-70, Rome και τις επιγραφικές μαρτυρίες ILS 5743 και 5744 της εποχής του Αυγούστου, για τις οποίες βλ. και PANTONI, A. (1960-61) "L'editto augusteo sull'acquedotto di Venafro e una sua replica alle fonti del Volturno" *Rendiconti della Pontificia Accademia d'Archeologia* 33, 155-71.

ταν στα χέρια είτε των *aediles* είτε των *censores* (Φροντίνος 97)³², οι οποίοι εκμίσθωναν την εκτέλεση των απαιτούμενων εργασιών. Σε μια περίπτωση όπου ανέκυψε πρόβλημα με τους αγωγούς νερού, η Σύγκλητος διόρισε *ad hoc* επιτροπή για να ασχοληθεί με την επισκευή των αγωγών (Φροντίνος 7). Η θεσμική αναδιοργάνωση του συστήματος επήλθε μετά τον θάνατο του Μ. Αγρίππα το 13 π.Χ. και την κληροδότηση του μηχανισμού συντήρησης (ομάδας δούλων) του υδραγωγείου που είχε κατασκευάσει ο ίδιος. (Φροντίνος 98)³³.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ενώ πριν από τη ρωμαϊκή κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο δεν υπάρχει ειδική ρύθμιση για την προστασία των αγωγών νερού *per se*, οι Ρωμαίοι εισάγουν ειδικές διατάξεις. Πως μπορεί να ερμηνευθεί αυτή η διαφοροποίηση; Το νερό και συνεπακόλουθα η υδροδότηση μιας πόλης ήταν κεφαλαιώδους σημασίας για τον ελληνο-ρωμαϊκό τρόπο ζωής. Η ύπαρξη κρηνών, θερμών και βαλανείων αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητας μιας πόλης³⁴. Αλλά η ανάπτυξη και επέκταση των πόλεων θα πρέπει να ασκούσε πίεση στις ήδη υπάρχουσες πηγές υδροδότησης και να έκανε επιτακτική την ανεύρεση νέων. Η Έφεσος υδρευόταν από τέσσερις διαφορετικές πηγές. Η πιο απομακρυσμένη βρισκόταν σε απόσταση 40 χλμ. Επομένως, είναι φυσιολογικό να λαμβάνονται μέτρα ιδιαίτερης προστασίας των αγωγών, όταν αυτός διερχόταν από καλλιεργήσιμες εκτάσεις και η ιδιοποίηση του για αρδευτικούς σκοπούς αποτελούσε πειρασμό. Αντιθέτως, στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια οι

32. Βλ. WÖRRLE (1981: 92) και GEISLER (1998: 37-51).

33. PEACHIN (2004: 74) φροντίδα των προγόνων για την ακεραιότητα των υδρευτικών έργων, PEACHIN (2004: 75-76) και BIANCO (2007: 42-57) για την παρέμβαση του Αγρίππα, PEACHIN (2004: 102-9) η νομοθετική παρέμβαση του Αυγούστου. Γενικά για την υδροδότηση της Ρώμης και το νομικό καθεστώς που την διείπε βλ. BRUUN, CHR. (1991) *The water supply of ancient Rome. A study of Roman imperial administration*, Helsinki. (Commentationes Humanarum Litterarum 93) και BRUUN, Chr. (2003) "“Medius fidius ... Tantam pecuniam Nicomedenses perdiderint!” Roman water supply, public administration and private contractors" στον τόμο του AUBERT, J.-J. (ed) *Tâches publiques et entreprise privée dans le monde romain*, 305ff, Genève. Για τις νομοθετικές παρεμβάσεις των ρωμαίων αυτοκρατόρων βλ. BRUUN, CHR. (2012) "Roman emperors and legislation on public water use in the Roman empire: clarifications and problems", *Water History* 4, 11-33.

34. Βλ. ενδεικτικά Πausanίας 10.4.1: *στάδια δὲ ἐκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκέων, εἶγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτους οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον ἐς κρήνην, ἀλλὰ ἐν στέγαις κοίλαις κατὰ τὰς καλύβας μάλιστα τὰς ἐν τοῖς ὄρεσιν, ἐνταῦθα οἰκοῦσιν ἐπὶ χαράδρα.*

πηγές ύδρευσης βρισκόταν πολύ πιο κοντά στις πόλεις και η προστασία των αγωγών εξασφαλιζόταν από τις διατάξεις για την προστασία των κρηνών³⁵, όπως θα μπορούσαν να ερμηνευθούν.

Η δικαϊκή προστασία των υδαταγωγών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μια περίπτωση μεταφύτευσης ενός κανόνα δικαίου μέσω του διοικητικού-δικαστικού μηχανισμού. Αλλά για να είναι παρόμοια μεταφύτευση επιτυχής θα έπρεπε να υπάρχει και το ανάλογο, εύφορο έδαφος. Είναι γνωστό ότι στην ανατολική Μεσόγειο ήταν αρκετά διαδεδομένη η ρύθμιση που ο Πλούταρχος και ο Γάιος αποδίδουν στο Σόλωνα αλλά μαρτυρείται και σε πάπυρο, σύμφωνα με την οποία, όποιος κατασκευάζει βόθρο ή τάφρο οφείλει να αφήσει απόσταση, ένθεν και ένθεν, ίση με το βάθος του. Βεβαίως, δεν υπάρχουν τεκμήρια εφαρμογής του κανόνα αυτού στην Έφεσο. Η ρύθμιση αυτή όμως διαμόρφωσε πρακτικές και στάσεις³⁶. Πάνω σε αυτό το υπόστρωμα πρακτικών, η απόφαση των ρωμαίων ανθυπάτων δεν θα ξένιζε κανέναν, αφού αποτελούσε τη νομική τυποποίηση ήδη ασκούμενων

35. Σε παρόμοια πλαίσια κινείται και η υποθετική ερμηνεία του KOERNER (1974: 186) "Das mag man so erklären, dass die Brunnen sehr zahlreich waren und in erster Linie die Wasserversorgung sicherstellten, während nur relative wenig Leitungen existierten; es ist aber zuzugeben, dass dieser Erklärungsversuch recht hypothetisch ist". Βλ. όμως και τον προβληματισμό του WÖRRLE (1981: 73-74) σχετικά με το νερό ως πολιτισμικό αγαθό στην αρχαία πόλη αλλά και την εξάρτηση του –επομένως και της πόλης– από την ενδοχώρα.

36. Αποστάσεις μεταξύ δέντρων σε μισθώσεις γαιών, 3-2 αι. π.Χ., βλ. ενδεικτικά IK 38 (Rhodische Peraia) 353 (SEG 14.684; Bresson, *Recueil* 50; SEG 28.833; BE 1955, αρ. 214; 1978, αρ. 23): [— — —ν]τι Άμοι τα/[— — —]ΩΓΟΔΟΥΤΑΝ/[— — —φντεύσει] δὲ κατὰ μνᾶν ἑκάστα/[ν τοῦ μισθώματος ἀμπέλους, φντὰ] μὴ ἔλασσω [χιλίων, ἐμ μὲ]/[ν τῶν λείων βάθος ὀρύσων τεσσάρων ποδῶν καὶ ἡμιποδίου, / [σπορὰν διαλείπων μὴ ἔλασσον ποδῶν ἕξ, ἐν δὲ τῶν τραχείων / [ν βάθος ὀρύσων τεσσάρων ποδῶν, σπορὰν διαλείπων μὴ ἔλασσον ποδῶν τεσσάρων, βάθος ὀρύσων τῶν τράφαν καὶ ἐν τῶν λείων καὶ τῶν τραχείων μὴ ἔλασσον πέντε ἡμιποδίων· φντεύσει δὲ καὶ] σκῆς, φντὰ μὴ ἔλασσω τεσσαράκοντα κατὰ μνᾶν / [ἑκάσταν] τοῦ μισθώματος, μὴ ἔλασσον διὰ τεσσαράκοντα π[οδῶν, βάθος ὀρύσων μὴ ἔλασσον ποδῶν τριῶν. Στα ρωμαϊκά χρόνια η τήρηση αποστάσεων μαρτυρείται και σε επιτύμβιες επιγραφές στην Αθήνα, IG ii² 13214, (2^{ου} αιώνας μ.Χ.): Ὀνήσιμος / Σωσιγένου / Παιανιεύς / vac. / ἂν τις ὀρύσση μοι / ἀπὸ τοῦ κατόχου δύο πόδες ὀπίσω με/ταβάτω, και στην Ευμένηα της Φρυγίας, MAMA iv 337 (= IGR iv 747), 2^{ου} ή 3^{ου} αιώνας μ.Χ.: Ἰουλίᾳ Μαρκίῳ Εὐβούλῳ / ἰδίῳ ἀνδρὶ μνήμης [χά]ρι / ἰς ὃ μνημεῖον ἐξέσται / τεθῆναι τῇ Ἰουλίᾳ καὶ τοῖς / τέκνοις αὐτῆς· εἰ δὲ τις / ἕτερος ἐπιχειρήσει θῆ/σει ἰς τὸν Καίσαρος φίσκον / (δην.) ββ' / καὶ ὅς ἂν ὀρύξει ἀπὸ / τεσσάρων ποδῶν τοῦ / μνημείου θῆ/σει καὶ αὐ / τὸς ἰς τὸν Καίσαρος φίσκον / (δην.) ββ', ἐξέσ/ται δὲ τῇ Ἰουλίᾳ καὶ / ἕτερον κηδεύσαι ὄν / ἂν αὐτῇ βουληθῆ.

πρακτικών³⁷.

Ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων

Η αρχή των ἐπιμελητῶν τῶν ὑδάτων (ελληνική απόδοση του λατινικού *curatores aquae*) εμφανίζεται, μέχρι τώρα, μόνο στην Έφεσο. Εκτός από τις παραπάνω επιγραφές, το αξίωμα μαρτυρείται στην αποσπασματική επιγραφή, IK 17.1 (Ephesos) 3211, ενώ ο επιμελητής Κλ. Διογένης (διετέλεσε και ἀσιάρχης, IK 14 (Ephesos) 810) της επιγραφής IK 15 (Ephesos) 1530, σύμφωνα με την οποία εἰσήγαγε τὸ ὕδωρ ἐκ τοῦ καινοῦ Μάρναντος, ἴσως διετέλεσε και ἐπιμελητῆς τῶν ὑδάτων. Για τους διατελέσαντες ἐπιμελητὰς τῶν ὑδάτων της Εφέσου υπάρχουν επίσης περιορισμένες αναφορές³⁸. Πάντως, αξίωμα με καθήκοντα παρόμοια με αυτά του ἐπιμελητῆ τῶν ὑδάτων θα πρέπει να υπήρχε σε όλες τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας. Στην Αφροδισιάδα της Καρίας εκλέγονταν ἐπιμεληταὶ τοῦ ὕδραγωγίου³⁹, όπως επίσης και στην Φιλαδέλφεια της Λυδίας⁴⁰, ενώ στη Σίδη της Παμφυλίας την περίοδο 220-240 μ.Χ. μαρτυρείται ἐπιμελητῆς τοῦ ὕδρειου⁴¹

37. Ἢδη ἀπὸ τις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. θα πρέπει να υπήρχαν κάποιες αποφάσεις των Εφεσίων σχετικά με την υδροδότηση της πόλης, όπως μας επιτρέπει να υποθέσουμε η απόφαση των Εφεσίων IK 16 (Ephesos) 2018: [ἐπὶ πρυτάνεως Ἀλεξάνδρου Πασσαλᾶ τὸ β', / [μηνὸς] Μεταγεινιῶνος ιβ' / [περὶ ὧν —] ἴηου τοῦ Σωπάτ[ρ]ου Σιμώνης / [φιλοσέβαστος γραμματ]εὺς τοῦ δήμου, ὁ καὶ αὐτὸς βασιλεὺς / [καὶ ἱερεὺς Δήμητρος διὰ] γένους, καὶ οἱ στ[ρα]τηγοὶ τῆς πόλεως / [εὐσεβεῖς φιλοσέβαστοι] εἰσφέρουσιν: τὰς περὶ τῶν ὑδάτων / [—]ς καὶ τὰ [—c.9—] περὶ αὐτῶν ἔνγραφα / [— π]ροκεκυρω[μέν]α ψηφίσματα ὑπὸ τοῦ δή[μου —] ἄλλα ες[— κ]ατὰ τὰς προῦπαρχούσα[ς] / [— δια]τάξεις [καὶ τὰ] ἔνγραφα / [δεδοχθαι —]ει[—c.8—]αι ἀπομερισμὸν τῶν / [ὑδάτων —] π-[ρὸ]ς τὴν [—]. Βλ. καὶ KOERNER (1974: 156 n.3).

38. Ο Ρουτεΐλιος Βάσσος εμφανίζεται να φέρει το αξίωμα του γραμματέως στην επιγραφή IK 12 (Ephesos) 1210 (120 μ.Χ.) με την οποία αφιερώνεται στη Δήμητρα Καρποφόρο και στην πατρίδα, ναός και πρόναος ἀπὸ τον Πόπλιο Ιουνιανό, ιερέα της Δήμητρας. Για το *cursus* του Ρουτ. Βάσσου βλ. SCHULTE (1999: 179).

39. SEG 50.1096, 38-41 (JRA 13 (2000) 5-20, AEp 2000 αρ. 1441, SEG 51.1491) (125 μ.Χ.): οἱ αἰρεθσόμενοι ὑφ' ὕμων ἐπιμελη/ται τοῦ ὕδραγωγίου περὶ ὧν ἂν γνώμης δέονται καὶ συλλήψεως δυνή/σονται τῷ ἐπιτρόπῳ μου Πομπηίῳ Σεβήρῳ ἐντυγχάνειν, ᾧ κἀγὼ γέγραπ/φα.

40. Τιμητική επιγραφή για τους Ιόλλα Μενεκράτους και Μένανδρο Αττάλου, 12/11 π.Χ., TAM v (3) 1430: ἐπιμελησαμένων τοῦ ὕδραγωγίου ἀγνώως καὶ δικαίως, καὶ TAM v (3) 1439 της εποχής του Αυγούστου.

41. BEAN – MITFORD, *Journeys 1964-1968*, 38 αρ. 19, τιμητικό ψήφισμα για τον Αὐρήλιο Μανδριανό Λογγεῖνο.

και τέλος στη ρωμαϊκή Αίγυπτο μνημονεύονται οι φροντιστάι ίσαγωγής ύδάτων καστέλλων καὶ κρηνῶν⁴². Για τα καθήκοντα των ἐπιμελητῶν τῶν ὑδάτων στην Έφεσο δεν υπάρχει ρητή αναφορά. Οποιαδήποτε συνάγεται, προκύπτει από ολιγάριθμες επιγραφικές μαρτυρίες. Φαίνεται ότι οι ἐπιμεληταὶ τῶν ὑδάτων ἦταν δύο, εκλεγόμενοι από την πόλη με αρμοδιότητα τη φροντίδα του συστήματος παροχής νερού στην πόλη. Η θέσπιση του αξιώματος θα πρέπει να οφείλεται σε άμεση επίδραση της αντίστοιχης ρύθμισης του ρωμαϊκού δικαίου, άλλωστε ο τίτλος και μόνο παραπέμπει στους *curatores aquarum*. Σύμφωνα με το έργο *De aquaeducta urbis Romae*⁴³ του Σέξτου Ιούλιου Φροντίνου, γραμμένο το 100 μ.Χ. περίπου, οι *curatores aquarum* της Ρώμης ἦταν τρεις συγκλητικοί (οι δύο έφεραν τον τίτλο *adiutores*), διορίζονταν από τον αυτοκράτορα με την έγκριση της Συγκλήτου (Φροντίνος, 100) και είχαν το καθήκον της διαχείρισης των αποθεμάτων νερού, τη συντήρηση και επισκευή του υδρευτικού δικτύου και τη δικαιοδοσία επίλυσης διαφορών που πηγάζουν από τα παραπάνω. Η θητεία τους στο αξίωμα ἦταν καταρχήν ισόβια, όπως προκύπτει από τον Φροντίνο, ενώ στη συνέχεια διαρκούσε από 1 εως 3 χρόνια. Είχαν υπό τη διεύθυνσή τους ειδικούς συνεργάτες και ομάδες δούλων.⁴⁴ I-

42. Βλ. HABERMANN, W. (2000) *Zur Wasserversorgung einer Metropole im kaiserzeitlichen Ägypten. Neuedition von P. Lond. III 1177*, München. (Vestigia 53) Για τις διαφορές που πηγάζουν από τη διαχείριση των υδάτων για άρδευση βλ. ANAGNOSTOU-CANAS, B. (2001) "Litiges en rapport avec l'eau dans l'Égypte ptolémaïque" στον τόμο των ANDORLINI, I., BASTIANINI, G., MANFREDI, M. & G. MENCI (eds) *Atti del XXII congresso internazionale di papirologia* (Firenze, 23-29 agosto 1998), I 41-49, Firenze.

43. Βλ. BLACKMAN, D. R. & A. T. HODGE (eds) (2001) *Frontinus' legacy. Essays on Frontinus' de aquis urbis Romae*, Ann Arbor, BRUUN, Chr. (2003) «Frontinus and the "Nachleben" of his *De aquae ductu* from antiquity to the baroque» στον τόμο των BRUUN, Chr. & A. SAASTAMOINEN (eds) *Technology, ideology, water: From Frontinus to the Renaissance and beyond*, 41-80, Rome (Acta IRF 31), PEACHIN (2004), και BRUUN, Chr. (2007) «Why did Frontinus write *De aquaeductu*?» *JRA* 20, 460-466.

44. Βλ. RODGERS, R. H. (1982) "Curatores aquarum" *HSCP* 86, 171-80, BRUUN, Chr. (1990) "What happened to Rome's curatores aquarum – a case of continuity or change?" στον τόμο των SOLIN, H. & M. KAJAVA (eds) *Roman eastern policy and other studies in Roman history* (Proceedings of a colloquium at Tvarminne, 2-3 October 1987), 133-41, Helsinki (Commentationes Humanarum Litterarum 91), HINKER, H. (1992) «Grundzüge des öffentlichen römischen Wasserrechts» στον τόμο των ARGOUT, G., L. MARANGOÛ, V. PANAYOTOPOULOS, CHR. VILLAIN-GANDOSSI (eds) *L' eau et les hommes en Méditerranée et en Mer Noire dans l'antiquité de l'époque mycénienne au règne de Justinien* (Actes de Congrès International Athènes, 20-24 mai 1988), 501-10, Athènes, ROBINSON, O. (1992) *Ancient Rome. City planning and administration*, 99-105, London, GEIBLER (1998: 60-74), TAYLOR, R. (2000)

διαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην ύπαρξη ενός μονοπρόσωπου εκτελεστικού οργάνου με τον τίτλο *procurator*, (αρχικά απελεύθερος, από την εποχή του Κλαυδίου επιλεγμένος από την τάξη των ιππέων) ο οποίος ασχολούνταν με την υλοποίηση των εντολών των *curatores*.

Οι ρωμαίοι διοικητές των ανατολικών επαρχιών επεδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ζήλο όσον αφορά την υδροδότηση των πόλεων της επαρχίας τους, με την κατασκευή υδραγωγείων, λουτρών, συντριβανιών και κρηνών. Αυτό αποτυπώνεται, όχι μόνο στα τιμητικά επιγράμματα, τα οποία μελέτησε ο L. Robert⁴⁵, αλλά και στις πολυάριθμες τιμητικές και κτητορικές επιγραφές παρομοίων εγκαταστάσεων⁴⁶. Επομένως, η προσφυγή των *ἐπιμελητῶν τῶν ὑδάτων* στον

Public needs and private pleasures. Water distribution, the Tiber river and the urban development of ancient Rome, 57-62, Roma, και BIANCO (2007: 100-4).

45. ROBERT, L. (1948) "Épigrammes relatives à des gouverneurs" στα *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, 4, 35-114 και ιδιαίτερα 65-71, Paris. Για τα υδραγωγεία ως μέρος της αυτοκρατορικής πολιτικής βλ. DE ROSA, L. (2009) «Il ruolo degli acquedotti nella politica imperiale in Italia» στον τόμο των STORCHI MARINO, A. & G. D. MEROLA (eds) *Interventi imperiali in campo economico e sociale: da Augusto al tardoantico*, 79-95, Bari.

46. Τιμητική επιγραφή σε βάση αγάλματος, για τον Gaius Laecanius Bassus (Caecina Paetus), τέως ανθύπατο, 80/81 μ.Χ., *IK 13* (Ephesos) 695 (*AAWW 98* (1961) 71-72, *AEp 1977* αρ. 794, *SEG 49.1464*): Γάϊον Λαικά/νιον Βάσσον/ τὸν γενόμενον/ ἀνθύπατον, εὐεργετήσαντα/ πολλὰ τὴν πόλιν,/ προνοήσαντα δὲ/ κατασκευασθῆναι/ καὶ τὸ ὑδρεγδοχίον/ καὶ τὴν εἰσαγωγὴν/ [τ]ῶν εἰς αὐτὸ ὑδά/[τ]ων, ἐπιμεληθέν/τος τῆς ἀναστάσεως τῶν τειμῶν/ Λουκίου Ἐρεννίου/ Περεργεῖνου ἀγνοῦ/ καὶ φιλαρτέμιδος,/ τοῦ γραμματέως/ τοῦ δήμου τὸ β',/ ψη[φι]σαμένου δὲ/ [καὶ κατασκευάσαν/ [τος ΦΛ]αβίου Ασκλη[η]/[πιωδ]ῶρον τοῦ/ [γραμ]ματέως τοῦ/ δήμου. Αφιέρωση στο Δομιτιανό (με μεταγενέστερη *damnatio memoriae*) από το δήμο των Εφεσίων με αφορμή την εισαγωγή νερῶν από τους ποταμούς Μάρναντα και Κλασέα, 92/3 μ.Χ., *IK 12* (Ephesos) 415 και Add. σ. 9 (*JÖAI 44* (1959) Beibl. 343, *AEp 1967* αρ. 471): [[Δομιτιανῶ] Σε]βαστῶ [Γερμανικῶ] ἀρχιερεῖ μεγίστωι, δημαρ/[χι]κῆς ἐξουσίας] τὸ ιβ', ἀντοκράτορι τὸ κβ', ὑπάτωι τὸ ιζ', τειμητῆ [διὰ]/ [βίου, πατρι πα]τρίδος, καὶ τῶι νεωκόρωι Ἐφεσίων δήμω[ι]/ [—να] Μάρναντα καὶ Κλασέαν ἢ νεωκόρος Ἐ[φε]/[σίων πόλις —] ἐκ τῶν ἰδίων κατασκευάσεν Ποπλίου [Καλονι/σίου Ρούσωνος] τοῦ ἀνθυπάτου εἰσαγαγόντος καὶ [καθιερώσαντος]. Εἰσαγωγή νεροῦ στην Ἐφεσο με τη φροντίδα του ανθυπάτου Καλονεισίου Ρούσωνος, 92/93 μ.Χ., *IK 12* (Ephesos) 419 (*AAWW 96* (1959) 37, *JÖAI 45* (1960) Beibl. 35, *AEp 1961* αρ. 35, 1966 αρ. 424b, *SEG 47.1618*): ὁ δήμος ὁ Ἐφεσίων/ ὑδωρ [Δομιτιανόν] εἰσήγαγεν ἐπὶ Καλονεισίου/ Ρούσωνος ἀνθυπάτου τοῦ/ καὶ φροντίσαντος τῆς [εἰ]σαγωγῆς καὶ καθιερώσαντος. Επίσης βλ. την τιμητική επιγραφή *SEG 54.601* από την Απολλωνία της Μυγδονίας στην Μακεδονία της εποχής του Αδριανού για τον διοικητή Τι. Κλαύδιο Τι. υἱός Σεργία Αντωνεῖνο, ἐπιμεληθέντα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ὕδατος καὶ τῆς δίγλωσσης τιμητικῆς επιγραφῆ *IGBulg P 60* (= *ILS 5751*) από την Οδησό της Μαύρης Θάλασσας, του 157 μ.Χ.: [ἀγαθῆι τύχηι]/ [Α]ντοκράτορι Καίσαρι Τίτω

Αιλίωι// [Αδριανῶι Ἀν]των[ε]ίνωι Σεβαστῶι Εὐσεβεῖ// [ἀρχιερεῖ μεγίστωι πατρι πατρ[ίδος ἢ πόλις]// [Οδησιτῶν καινῶ]ι ὀλκῶ τὸ ὕδ[ωρ εἰσήγαγεν προ]//[νοουμένου Τίτου] Οὐίτρασί[υ Πωλλίωνος]// [πρεσβευτοῦ καὶ ἀντ]ισ[τρατήγου]. Βλ. και BURTON, G. P. (1975) «Proconsuls, assizes and the administration of justice under the Empire» *JRS* 65, 92-106, ιδιαίτερα 104 για την επίβλεψη δημόσιων έργων. Εκτός από τους διοικητές και οι τοπικές ελίτ αναλάμβαναν παρόμοιες πρωτοβουλίες όπως η αφέριωση εργασιών που έγιναν στο σύστημα υδροδότησης στην Αφροδίτη, στον αυτοκράτορα και στην πόλη από τον Ἀδραστο γιο του Απολλωνίου, Αφροδισιάδα, 81-96 μ.Χ., *MAMA* 8.449 (*BCH* 14 (1890) 611-3 αρ. 7-10, *REG* 19 (1906) 223-4 αρ. 126, *ABSA* 49 (1954) 9-10, *SEG* 14, 731, *BE* 1956 αρ. 276): θεᾶ Ἀφροδείτη καὶ αὐτοκράτ[ορι Δομιτιανῶι Καίσαρι Σεβαστῶι Γερμανικῶι] καὶ τῶι σ[ύμπαν]τι οἰκῶι [τῶν] Σεβαστῶν καὶ τῶι δήμῶι Ἀδραστος Ἀπολλωνίου τοῦ Ὑψ[ικλέου] τοῦ Μενάνδρου τοῦ Ζήνωνος ὁ γενόμενος/ ἱερεὺς Ἥλιου καὶ ἀρχ[ιερ]εὺς Οὐεσπ[ασιανῶ]ι Καίσαρος Σεβαστοῦ τὰ ὑδρεγδοχεῖα καὶ τ[ὰς]// ἐν αὐτοῖς δεξαμενάς καὶ τὰ ὕδα[τα κα]θ' ὅλην ῥέοντα τὴν πόλιν ἀνησάμενος [τοὺς]// περικειμένους τόπους πάντας [καὶ] τὰ ἀμφοδα καὶ ἀποκαταστήσας τῆ πόλει κα[ὶ]// κατασκευάσας τὰ ἐν αὐτοῖς [ἔργα σὺν] Ἀμμία Ἀδράστου τοῦ Ἀπολλωνίου τῆ ἰδία/ *vacat*/ *θυγατρὶ ἀνέθηκε τοῖς προγεγρ[αμμένοις θεοῖς καὶ τῶι] δήμῶι ἐκ τῶν ἰδίων ὑπαρχόντων ἐπιμελη[θείσης] Ἀμμίας τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ. Τιμητικὴ ἐπιγραφή (SEG 54.1198) εἴτε ἀπὸ τὴν Μητρόπολη ἢ τὴν Ἐφεσο τῆς αυτοκρατορικής περιόδου για τον συγκλητικὸ Γ. Ἰούλιο Πούλχρο Ποταμωνιανὸ για τὴν χορηγία στὴν κατασκευὴ τοῦ υδροδοτικῶ συστήματος τῆς κόμης Λατορηνῶν (τὴν δοθεῖσαν τοῦ ὕδατος δωρεὰν τῆ Λατορηνῶν κόμη) και στὸν συγκλητικὸ Τ. Φλ. Αθηναγόρα Κορνηλιανὸ Φουριανὸ για τὴν ἐπισκευὴ δεξαμενῆς ὕδατος (τὸ ὕδρειον τῆ κόμη ἀποκατέστησεν). Περισσότερο λεπτομερῆς για τὶς ἐπισκευές που έγιναν εἶναι ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐποχῆς τοῦ Βεσπασιανοῦ ἀπὸ τὰ Πάταρα τῆς Λυκίας που δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν SAHIN, S. (2007) "Die Bauinschrift auf dem Druckrohrquäduk von Delikkemer bei Patara" στὸν τόμο τοῦ SCHULLER, Chr. (ed) *Griechische Epigraphik in Lykien. Eine Zwischenbilanz* (Akten des int. Kolloquiums, München, 24.-26. Februar 2005), 99-109 ιδιαίτερα 103-4, Wien (E-TAM 25. DOAW phil.-hist. Klasse 354) (SEG 57.1673), τὸ τοῦ ὕδραγωγίου ἀνάλημμα συμπεσὸν σεισμοῖς ἐκ θεμελίων ἀποκατέστησεν σὺν τοῖς ἐπ' αὐτῶ λιθίνοις ἐκ τετραπέδου λίθου σωλήσι προστεθέντος καὶ ἑτέρου παρὰ τὸ ἀνάλημμα θλειμματικῶ ὕδραγωγίου διὰ τριστίχων σωλήνων ὀστρακίνων παλαισταίων ὥστε δυεῖν ὄντων, εἰ θάτερον ἐπισκευῆς δεηθεῖν, μὴ ἐμποδίζεσθαι τὸν δρόμον ἀδιαλείπτου μενούσης τῆς χρήσεως, για τὴν ἐπιγραφή βλ. τὶς ἀντιρρήσεις τῶν ECK, W. & H. ENGELMANN (2008) "Der Leuchtturm von Patara und Sex. Marcius Priscus als Staathalter der Provinz Lycia von Nero bis Vespasian" *ZPE* 164, 91-121 και τὴν ἀπάντηση τοῦ SAHIN, S. (2008) "Der neronische Leuchtturm und die vespanischen Thermen von Patara" *Gephyra* 5, 1-32. Βλ. ἐπίσης τιμητικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Χίο, *Αθηνᾶ* 20 (1908) 275 αρ. 185, τῶν αυτοκρατορικών χρόνων ὅπου ἀναφέρεται, ἐκαίν[ισ]/εν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ὕδατων ἐποιήσατο εἰς τὰς [τῆς]// πόλεως χρήας καὶ τὴν κρήνην ἀνέθηκεν ἐκ τῶν ἰδίων, τρεῖς τιμητικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Στρατονίκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ., *IK* 21 (Stratonikeia) 16, 289 και 293, *IK* 2 (Erythrai) 225, *SEG* 29.1157 (Λυδία, Δαλδῖς), *IK* 33 (Hadrianoi) 44 (2^{ος}/3^{ος} αἰῶνας μ.Χ., ἐπιμεληθεῖς τῆς τοῦ ὕδατος εἰσαγωγῆς ἐκ τῶν δημοσίων χρημάτων), *SEG* 17.533 (Λυδία, αυτοκρατορική), *MAMA* vii 11 (Λαοδίκεια Κατακεκαυμένη) και *TAM* iii 16 (Τερμησός Πισιδία, 161-169 μ.Χ.): ἐπανγελάμενος ἔρεναν/ ὕδατος ἐφιλοτειμήθη μετὰ τῶν ἰδίων τὰ τε ἀγγεῖα/ καὶ τοὺς ὑπονόμους καὶ τὴν διακοπὴν τῶν ὀρῶν καὶ τὴν*

ανθύπατο είναι όχι μόνο αναμενόμενη αλλά και επιβαλλόμενη σύμφωνα με την προαναφερθείσα επιγραφή SEG 50.1096, 38-40: «περι ὧν ἂν γνώμης δέονται καὶ συλλήψεως δυνή/σονται τῷ ἐπιτρόπῳ μου Πομπηίῳ Σεβήρῳ ἐντυγχάνειν».

*Nachleben*⁴⁷

Οι διατάξεις που παρουσιάστηκαν επιβίωσαν μέχρι και τον 6ο αιώνα μ.Χ. Ο Κωνσταντίνος με νόμο επέβαλε την τήρηση απόστασης 15 ποδών από εγκαταστάσεις υδραγωγείων για τη φύτευση δένδρων. Η διάταξη αυτή επαναλήφθηκε τόσο στον Θεοδοσιανό⁴⁸ όσο και στον Ιουστινιάνειο κώδικα⁴⁹. Αλλά η πιο πειστική μαρτυρία για την ελλει-

ἀγωγήν τοῦ ὕδατος καὶ ἀπαρτίσας ἐκ τῶν ἰδίων/ καθιέρωσεν. Για την χρήση των υδραγωγείων όχι μόνο ως πολιτισμικών συμβόλων ή για την ικανοποίηση αστικών αναγκών, βλ. WILSON, A. (1999) "Deliveries extra urbem: aqueducts and the countryside" *JRA* 12, 314-31 και CAMPAGNA, L. (2011), «Τοῦ ὕδατος δωρεὰ, (AE 2004, 1409). Considerazioni sull' evergetismo dell'acqua nelle province dell'Asia Minore», *Mediterraneo Antico* 14, 203-24.

47. Διατάξεις για την τήρηση αποστάσεων κατά την φύτευση δένδρων στην Παλαιστίνη του 6ου αιώνα, SALIOU, C. (1996) *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture en Palestine au VIe siècle*, 71, Paris. Βλ. επίσης SALIOU, C. (1994) *Les lois des bâtiments. Voisinage et habitat urbain dans l'empire romain. Recherches sur les rapports entre le droit et la construction privée du siècle d'Auguste au siècle de Justinien*, Beyruth. (Institut Français d'archéologie du Proche-Orient. Bibliothèque archéologique et historique 116). Για τις ιδιωτικού δικαίου σχέσεις βλ. MAGANZANI, L. (2003) "L'approvvigionamento idrico degli edifici urbani nei testi della giurisprudenza classica. Contributi giuridici alle ricerche sugli acquedotti di Roma antica" *Polis* (Rome) 1, 167-88.

48. *CTh.* 15.2.1: Imp. Constantinus a. ad Maximilianum consularem aquarum. Possessores, per quorum fines formarum meatus transeunt, ab extraordinariis oneribus volumus esse inermes, ut eorum opera aquarum ductus sordibus obpleti mudentur, nec ad aliud superindictae rei onus idem possessoribus adtinendis, ne circa res alias occupati repurgium formarum facere non occurrant. Quod si neglexerint, amissione possessionum multabuntur: nam fiscus eius praedium obtinebit, cuius negligentia perniciem formae congesserit. Praeterea scire eos oportet, per quorum praedia ductus commeat, ut dextra laevaue de ipsis formis quindecim pedibus intermissis arbores habeant; observante tuo officio, ut, si quo tempore pullulaverint, excidantur, ne earum radices fabricam formae conrumpant. Dat. XV kal. iun. Gallicano et Symmacho cons. (18 Μαΐου 330). Βλ. BRUUN (2010: 7-9 με αγγλική μετάφραση).

49. *CJ* 11.43. (De aquaeductu) 1.2: Praeterea scire eos oportet, per quorum praedia aquaeductus commeat, ut dextra laevaue de ipsis formis quindecim pedibus intermissis arbores habeant: observante officio iudicis, ut, si quo tempore pullulaverint, excidantur, ne earum radices fabricam formae corrumpant. * Const. A. ad Maximilianum consularem aquarum. (330) D xv K. Iun. Gallicano et Symmacho cons. και 11.43.6.1 (περίπου 440): Super his

πή εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων προέρχεται από την Παλαιστήνη του 6ου αιώνα μ.Χ., όπου ο σιλεντιάριος Φλ. Αινείας υπενθυμίζει στους ιδιοκτήτες γης, γειτονικής με αγωγούς νερού, ότι θα πρέπει να τηρούν την απόσταση των 15 ποδών από τον αγωγό. Η ποινή που προβλέπεται δεν περιορίζεται μόνο σε χρηματικό πρόστιμο αλλά ο παραβάτης απειλείται με δήμευση της περιουσίας του και θανατική ποινή⁵⁰.

Επανερχόμενος, λοιπόν, στο εισαγωγικό ερώτημα, η μόνη άμεση σχέση του Σόλωνα με την Έφεσο περιορίζεται στη σπάνια εμφάνιση του ανθρωπωνυμίου σε τέσσερις περιπτώσεις, τρεις ως πατρωνυμικό, αλλά και, ίσως είναι το σημαντικότερο, στην ιδεολογική χρήση της μορφής του Σόλωνα ως ιδεατού νομοθέτη σ' ένα επίγραμμα του τέλους του τέταρτου ή των αρχών του πέμπτου αι. μ.Χ. για κάποιον

sancimus sulcum publicum aquarum nullis intra decem pedes arboribus coartari, sed ex utroque latere decempedale spatium integrum illibatumque servari. Βλ. GEIBLER (1998: 115-122, 180-186, 196-205, 211-218, 259-262), JAILLETTE, P. & Fr. REDUZZI MEROLA (2008) "L'eau à l'usage agricole dans la législation romaine de l'époque tardive: du Code Théodosien au Code Justinien" στον τόμο της HERMON, E. (ed) *Vers une gestion intégrée de l'eau dans l'empire romain* (Actes du colloque international, Université Laval, octobre 2006), 229-42, Rome και Bruun (2010: 9-11).

50. Διάταγμα του Φλ. Αινεία [PLRE ii Andreas (6)] περί αποστάσεων από τους υδαταγωγούς, SEG 8. 171 (*Revue Biblique* 35 (1926) 284-8; FIRA P² 98; Amelotti, M. & G. I. Luzzatto (eds) (1972) *Le costituzioni giustinianee nei papiri e nelle epigrafi*, 97 αρ. 8, Milan; BE 1987, αρ. 398; 2004, αρ. 381): +Φλ. Αινείας σιλεντιά[ρι]ος κτήτορσιν, ἐγλήμπ/τορσιν καὶ γεωργοῖς, γινώ[σ]κετε, ὡς ὁ θιότατος καὶ εὐσεβ(έστατος) δεσπότης ὅλης οἰκουμένης ἐθέσπισεν μὴ ἐξεῖναι/ί τινες ἀπὸ ἐ' πο(δῶν) ἐξ ἑκατέρου μέρους τοῦ ὕδραγωγίου κατὰ τὰς θίας διατάξις/ ἐπὶ τὰ ἔσω μέρη σπύριν ἢ /φοιτεύειν. Εἰ δέ τις τούτο/ ἐπιχρήσῃ ποιῆσαι, κεφαλ/λικήν ὑπομένη τιμωρί/αν καὶ τὸ κτήμα αὐτοῦ δήμεύετε. Τὸ δὲ μέτρο/ν τοῦ ποδός ὑποτέτακ/ται τούτοις τοῖς τύποις. Βλ. GEIBLER (1998: 122-4) και γενικότερα για την υδροδότηση στην ρωμαϊκή και βυζαντινή Παλαιστήνη βλ. DI SEGNI, L. (2002) "The water supply of Roman and Byzantine Palestine in literary and epigraphical sources" στον τόμο των AMIT, D. PATRICH, J. & Y. HIRSCHFELD (eds) *The aqueducts of Israel*, 37-67, Portsmouth, RI (JRA Suppl. 46), όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει τη χρονολόγηση της επιγραφής μετά την βασιλεία του Ιουστινιανού και ότι ο αναφερόμενος σιλεντιάριος δεν ήταν διοικητής της επαρχίας αλλά ανώτατος κυβερνητικός αξιωματούχος. Αιώνες αργότερα στην βενετική Κρήτη, ο Βενετός προβλεπτής του νησιού Fr. Morosini σε ορισμό της 7^{ης} Αυγούστου 1628 θα ορίσει την τήρηση απόστασης 10 βημάτων από τον υδαταγωγό για όποιον ήθελε να φυτεύσει δένδρα: *Terminiamo per il presente Capitolo, che da ditto luogo sino in Candia non si possino piantar caroberi, figheri, olivari, pomari, ne altra sorte di arbori, et piante per passi dieci vicino ad essi condotti, cosi da una parte, come dall'altra ...*, βλ. ΣΠΑΝΑΚΗΣ, Στ. Γ. (1935) *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, II, 153-4, Ηράκλειο.

Ανδρέα, ο οποίος χρημάτισε σε ανώτατη θέση στη διοίκηση της Ασίας⁵¹.

Παράρτημα: Τα διατάγματα IK 17 (Ephesos) 3217a+b

a.

Αὔλος Οὐκίρι[ιος Μαρτιάλιος]
 ἀνθύπατος λέγε[ι —]
 Αἰχμοκλέους καὶ Ἀντ[ωνίου? — ἐπι]-
 μελητῶν ὕδατος τῆ[ς λαμπροτάτης Ἐφε]-
 5 σίων πόλεως εἰσηγμ[ένου ὑπὸ Κλαυδίου]
 Ἀριστίωνος ἀνδρὸς ἀ.[— ἐντυχόν]-
 των μοι καὶ μενψαμέ[νων τοὺς κτήτορας]
 [τῶ]ν ἀγρῶν ὡς ἐπὶ τὸν [ὄχετὸν ἀροτριῶν]-
 [τας,] δέον ἀπὸ μέτρου [ἀκαϊνιαίου παρ' ἐκάτε]-
 10 [ρα τὰ] μέρη ἀροτριᾶ[ν, ἔτι τε τοὺς ἔχοντας]
 [ἐν τῇ] πόλει τὰς οἰκίας ἀδικεῖν τὸ ὕδωρ]
 [ἀνοί]γματα ποιο[ῦντας καὶ εἰς ἀπρε]-
 [πεῖς α]ὐτῷ ὑπηρε[σίας καταχρωμένους]

b.

[μεμψ]αμέ[νων]
 τοὺς κτήτορας τῶν ἀγρῶν [ὡ]ς ἐπὶ τὸν ὄχε[τὸν]
 [ἀρο]τριῶντας, δέον ἀπὸ μέτρου ἀκαϊνιαίου παρ' ἐ-
 [κάτε]ρα τὰ μέρη ἀροτριᾶν· ἔτι τε τοὺς ἔχοντας ἐν [τῇ]
 5 [τ]όλ[λει τ]ὰς οἰκίας ἀδικεῖν τὸ ὕδωρ ἀνοίγματα
 [π]οιοῦ[ντα]ς καὶ εἰς ἀπρεπεῖς αὐτῷ ὑπηρεσίας κα[τα]-
 [χρ]ωμένους ὡς τῇ ἀμαρτίᾳ αὐτῶν πολλὰ ἄτοπα γε-
 [ν]έσθαι κελεύω τοὺς μὲν ἐπὶ τῶν ἀγρῶν παρ' ἐκάτε-
 [ρα] μέρη ἀπὸ ἀκαϊνης ἀροτριᾶν τοῦ ὄχετοῦ, τοὺς δὲ ἐπὶ τῆ[ς]
 10 πόλεως μὴ ἔχειν ὅλως δι' οἰκίας ἢ ἄλλου τινὸς ἀνοι-
 γμα, γεινώσκοντας ὅτι ἐὰν παρὰ τοῦτο τις ποιή-
 σῃ, ζημιώσω αὐτὸν προστείμω εἰς τὴν πόλιν

51. Επίγραμμα για τον Ανδρέα, ανθύπατο Ασίας σε βάση αγάλματος, περ. 400 μ.Χ., IK 14 (Ephesos) 1301 (AAWW 79 (1942) 193; BE 1943, αρ. 61; ROBERT, *Hellenica* 4, 21; OAth 7 (1967) 135; JÖAI 54 (1983) Beibl. 230-2, SEG 48.1402, Merkelbach, *Steinepigramme* I, 301, 3.2.7): † χειρὸς κρατήσας/ ὁ περίσεμνος Ἀνδρέας/ ὅποια Μίνως ἢ Λυκοῦργος/ ἢ Σόλων στήσας τ' ἐς/ ὀρθὸν τῆς Ἀσίας τὰ/ πράγματα βραχείαν/ ἀμοιβὴν τῶν πόνων/ ἐδέξατο.

δηναρίοις μυρίοις δισχιλίοις πεντακοσίοις, καὶ
εἰς τὸν τοῦ ὀσιωτάτου Αὐτοκράτορος Καίσαρος Νέ-
15 ρουα Τραϊανοῦ Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Δακικοῦ
φίσκον τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ
πρόθες.

Σέξτος Σούβριος Δέξτερο Κορ-
νήλιος Πρίσκοσ ἀνθύπατοσ λέγει·
20 ἐνέτυχόν μοι Ρουτεΐλιος Βᾶσσοσ κα<ι> Ιούλιος
Μάξιμοσ ἐπιμεληταὶ ὑδάτων τῶν εἰσηγμέ-
νων τῇ λανπροτάτῃ πόλι ὑπὸ Κλαυδίου Ἀριστίωνοσ
ἀνδρὸσ διασημοτάτου λέγοντεσ τοὺσ γειτνιῶν-
τασ τῷ ἀγωγῷ καὶ τὴν πέριξ κεκτημένουσ χώ-
25 ραν μὴ τετηρηκέναὶ τὸ συνκεχωρημένον {τοῖσ}
τοῖσ ὕδασιν εἰσ κατασκευὴν καὶ ἀσφάλειαν
τοῦ ἀγωγοῦ διάστημα, ἀλλὰ ἀκαίνησ ἐκατέρω-
θεν ὠρισμένησ, ἦν ἔδει μῆτε φυτοῖσ μῆτε ἀρό-
τροισ ἀνοίγεσθαι, κατὰ μικρὸν προβαίνοντασ αὐτὸν
30 ἤδη τὸν ὀχετὸν παραξύνειν καὶ ταῖσ τε ῥείζαισ
τῶν φυτῶν καὶ τοῖσ ἀρότροισ ἀνοίγειν αὐτοῦ
μέρη πολλὰ· καὶ περὶ τούτου διά<τα>γμα ἀνέγνωσαν
γεγραμμένον {I}Οὐικιρίου Μαρτιαλίου, ἐν ᾧ τό τε
τῆσ χώρασ ὠρίκει μέτρον, οὗ τοὺσ γειτνιῶντασ
35 ἐκέλευσεν ἀπέχεσθαι πλέω μὲν ἀκαίνησ
<ὀπ>ωρικοῖσ τοῖσ φυτεῦουσιν, ἀκαίνασ δὲ τοῖσ εἰσ <σ>πό-
ρον γεωργοῦσιν, καὶ πρόστειμον ὠρισεν κατὰ
τῶν ἀπειθούντων· ἐγὼ δέ, εἰ καὶ μὴ τοῦτο ἐφθά-
κει γεγραμμένον ὑπὸ ἀνδρὸσ λανπροτάτου, δίκαι[ι]-
40 ον ἂν ἠγησάμην τοὺσ βλάπτοντασ τὴν κοινήν
καὶ μεγίστην ὑδάτων εὐχρηστίαν προστείμω
ε<ῖ>ναὶ ὑπευθύνουσ· καὶ νῦν οὐ μόνον τηρῶ τὸ διά-
ταγμα Οὐικιρίου Μαρτιαλίου, ἀλλὰ καὶ κελεύω
τοῖσ κρατίστοισ ἐπιμεληταῖσ οὕτωσ ἐπε-
45 ξίναὶ τὰ γεγραμμένα ἐν αὐτῷ ὡσ τῆσ μελί-
ασ καὶ πρὸσ αὐτοὺσ ἀνηκούσῃσ
propon[ei]jussi

Βιβλιογραφία

- ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, Σ. (2003) «Το υδροδοτικό σύστημα και η προστασία των κρηνών στην αρχαία Αθήνα και στους Νόμους του Πλάτωνος (764 b1-c2)» στον τόμο του Μικρογιαννάκης, Ε. (επιμ) *Πλάτωνος Νόμοι* (Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (7-8 Μαΐου 2001)), 169-80, Αθήνα-Κομοτηνή.
- BIANCO, A. D. (2007) *Aqua ducta, aqua distribute. La gestione delle risorse idriche in età romana*, Torino.
- BRUUN, CHR. (2010) "Imperial power, legislation, and water management in the Roman empire" *Insights* 3 (10), 1-24. (www.dur.ac.uk/resources/ias/insights/Bruun7Apr.pdf, τελευταία επίσκεψη 23-8-2011).
- BRUUN, CHR. (2000) "Water legislation in the ancient world (c. 2200 B.C. – c. A.D. 500)" στον τόμο του Wikander, O. (ed) *Handbook of ancient water technology*, 539-606, Leiden.
- ECK, W. (1987) "Die Wasserversorgung im römischen Reich: Sozio-politische Bedingungen, Recht und Administration" στον τόμο *Die Wasserversorgung antiker Städte. Pergamon – Recht – Verwaltung – Brennen – Nymphaen – Bauelemente*, 51-101, Mainz. (Geschichte der Wasserversorgung 2) [= Eck, W. (1995) *Die Verwaltung des römischen Reiches in der hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge*, 1. Band, 179-252, Basel].
- GEIBLER, K. (1998) *Die öffentliche Wasserversorgung im römischen Recht*, Berlin. (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen N. F. 29).
- GEREZ KRAEMER, G. (2006) «La protección interdictal del dominio público hidráulico: una primera aproximación» *Revista General del Derecho Romano* 7, 1-35.
- HODGE, A. T. (2002) *Roman aqueducts and water supply*², London.
- KLINGENBERG, E. (1976) *Platons Nomoi Georgikoi und das positive griechische Recht*, Berlin. (Münchener Universitätschriften. Juristische Fakultät. Abhandlungen zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung 17).
- KLINGENBERG, E. (1979) "La legge platonica sulle fontane pubbliche" στον τόμο του Wolff, H. J. (ed) *Symposion 1974. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Gargnano am Gardasee (5-8 Juni 1974), 283-305, Köln. (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 2).
- KOERNER, R. (1974) «Zu Recht und Verwaltung der griechischen Wasserversorgung nach den Inschriften» *AfP* 22-23, 155-202.
- LOUIS, P. (1982) "L'eau et sa législation chez Platon et Aristote" στον τόμο των F. & J. Métral (eds) *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche-Orient II. Aménagements hydrauliques. État et législation*, 103-9, Lyon.
- PALMA, A. (1988) *Iura vicinitatis. Solidarietà e limitazioni nel rapporto di vicinato in diritto romano dell'età classica*, Torino.
- PEACHIN, M. (2004) *Frontinus and the curae of the curator aquarum*, Stuttgart. (HABES 39).

- RODGER, A. (1972) *Owners and neighbours in Roman law*, Oxford.
- RUSCHENBUSCH, Eb. (1966) *Solonos Nomoi. Die Fragmente des solonische Gesetzeswerkes mit einer Text- und Überlieferungsgeschichte*, Wiesbaden. (Historia Einzelschriften 9).
- SCHULTE, CL. (1999) *Die Grammateis von Ephesos. Schreiberamt und Sozialstruktur in einer Provinzhauptstadt des römischen Kaiserreiches*, Stuttgart. (HABES 15).
- WÖRRLE, M. (1981) «Wasserrecht und –verwaltung in griechischer Zeit» in *Wasser im Antike Hellas* (Vorträge der Tagung, Athen 4-5/6/1981), 69-98, Athen. (Mitteilungen aus dem Leichtweiss-Institut 71).

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Κ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ*

**Η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο:
ένα φιλοσοφικό σχόλιο
στην ιστορία μιας νομικής έννοιας**

1. Αποτελεί άραγε η ιστορία των εννοιών το δικαστήριό τους – όπως θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε, παραφράζοντας (τον Schiller και) τον Έγελο¹, κατά τον οποίο η παγκόσμια ιστορία αποτελεί το παγκόσμιο δικαστήριο; Κάτι τέτοιο γιατί να μη ισχύει για την εξέλιξη της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας από τη ρωμαϊκή *dignitas*, η οποία κατ' αρχήν συνυφαίνεται με την έννοια του αξιώματος², μέχρι τη σύγχρονη μας *dignity*, για την οποία ειδικά μεριμνούν (με τρόπο μάλλον επιπόλαιο και γι' αυτό ευάλωτο στον σκεπτικισμό³) οικουμενικές διακηρύξεις, διεθνείς συμβάσεις και εθνικές νομοθεσίες ιδίως σε ζητήματα βιοηθικής⁴; Η ιστορία της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (εφεξής απλώς αξιοπρέπεια) δεν φαίνεται ότι αποτελεί παρά την ιστορία των εκάστοτε αντιλήψεων ως προς το *status* των ανθρώπων (την *ιεράρχησή* τους) ή του ανθρώπου (την *υπεροχή* του)⁵.

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts: oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, in *Sämtliche Werke* (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag, 4η έκδ. 1964), τ. 7ος, σ. 446, και πρβλ. τον συναφή σχολιασμό του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΘΑΝΑΣΑ, *Χέγκελ: Ο Λόγος στην ιστορία - εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005), σ. 352 επ.

2. Βλ. VICTOR RÖSCHL, «Η αξιοπρέπεια στην Αρχαία Ρώμη», in ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, *Περί αξιοπρέπεια*, μετ. Λευτέρη Αναγνώστου (Αθήνα: Ίνδικτος, 2000), σ. 7 επ.

3. Πρβλ. STEVEN PINKER, «The Stupidity of Dignity» (: <http://pinker.wjh.harvard.edu/articles/media/The%20Stupidity%20of%20Dignity.htm>).

4. Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. τον συλλογικό τόμο της Barbara T. Lanigan (ed.), *Human Dignity and Bioethics* (New York: Nova Science Publishers, Inc., 2008).

5. Πρβλ. JÜRGEN HABERMAS, «The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights», in Claudio Corradetti (ed.), *Philosophical Dimensions of Human Rights: Some Contemporary Views* (Dordrecht: Springer, 2012), ιδίως σ. 70 επ., DEREK PARFIT, *On What Matters* (Oxford: Oxford University Press, 2011), τ. 1ος, σ. 243 επ., και JEREMY WALDRON, «Dignity and Rank», in Meir Dan - Cohen (ed.), *Dignity, Rank, and Rights* (Ox-

Αν μάλιστα η κρίσιμη νομική έννοια είναι κατά βάση εκκοσμικευμένη θεολογική έννοια, όπως υποστήριξε «ο διαπρεπής, αλλά και διαθέσιμος για την υποστήριξή του προς το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς»⁶ Carl Schmitt ως προς τις πλέον σημαντικές έννοιες της σύγχρονης θεωρίας του κράτους⁷, η ιστορία της έννοιας της αξιοπρέπειας δεν έχει άραγε ήδη εκδώσει την ετυμολογία της; Κάτι ανάλογο του *silete theologi in munere alieno* που τόλμησε να εκστομίσει ο Albericus Gentilis⁸ έχει ήδη ειπωθεί και οφείλει (για τους ορθούς λόγους) να το λάβει σοβαρά υπ' όψιν του τόσο ο νομοθέτης όσο και ο δικαστής (η θρησκευτική ελευθερία έχει βαρύνουσα σημασία για την αξιοπρεπιά μας) κατά την αντιμετώπιση των πρακτικών προβλημάτων που θέτει, π.χ., η ραγδαία ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας στην εποχή μας. Εν όψει των εν λόγω καινοτομιών, γιατί η ιστορία της έννοιας να αδυνατεί να αρθρώσει την κρίσιμη τελευταία λέξη;

Στη συνέχεια, θα υποστηρίξουμε ότι η ιστορία της έννοιας της αξιοπρέπειας αποτελεί το δικαστήριό της, φιλοσοφικά μιλώντας, ακριβώς διότι υφίσταται ηθική πρόοδος από τη σύλληψή της ως *status* ιδίως του ελεύθερου πολίτη (σε αντίθεση προς εκείνο του δούλου) μέχρι τη σύλληψή της ως *status* του ελλόγου προσώπου και γι' αυτό κάθε ανθρώπου από μόνη την ύπαρξή του. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η πολυσημάντη *dignitas*, υπό την επίδραση στωικών ιδεών⁹, πράγματι μεταπλάθεται από έννοια δηλωτική του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτειακού *status* σε έννοια δηλωτική του υψηλού *status* του ανθρώπου εντός της απρόσωπης φύσεως. Ωστόσο, η φύση εν προκειμένω (νοούμενη ως υπερευποκείμενο) δεν αποτελεί παρά το πολύ μια εξ αντικειμένου τάξη αξιών. Το υψηλό *status* του ανθρώπου εντός της φύσεως, όπως εξ άλλου και κατά το θεολογικό δόγμα της Δημιουργίας, δεν αντίκειται προς τη θεσμική ιεράρχηση και κατάταξη των ανθρώπων, η οποία χαρακτηρίζει την παράδοση μέχρι τη Νεωτερικότητα. Η αξιοπρέπεια δεν συνυφαίνεται με δικαιώματα του ανθρώπου

ford: Oxford University Press, 2012 [υπό έκδοση]).

6. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980), σ. 43 σημ. 35.

7. Βλ. CARL SCHMITT, *Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität* (Berlin: Duncker & Humblot, 6η έκδ. 1993), σ. 43.

8. *De iure belli*, I.12.

9. Βλ. ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ, *Φιλοσοφία του Δικαίου: Μια ιστορική εισαγωγή Α'* (Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000), σ. 149 επ.

δεν αποτελεί, δηλαδή, εξ υποκειμένου δίκαιο. Η σύλληψη της αξιοπρέπειας ως εξ υποκειμένου δικαίου επιτυγχάνεται για πρώτη φορά με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο από τον Kant.

Κατά τον Kant, η αυτονομία αποτελεί τη *ratio* της αξιοπρέπειας¹⁰. Γι' αυτό, η αξιοπρέπεια δεν αποτελεί ένα εξ αντικειμένου (εξωγενές) εμπόδιο των επιλογών μας (όπως ίσως κατά μια στωική ή χριστιανική σύλληψη του *status* του ανθρώπου απλώς ως προς την ικανότητά του προς καταλογισμό), αλλά ένα εγγενές όριο της ίδιας της αυτονομίας, συνυφασμένο από ηθική μεν σκοπιά με την ικανότητα του ελλόγου προσώπου να νομοθετεί, από νομική δε σκοπιά με τη συνύπαρξη των ανθρώπων ως ελεύθερων και ίσων υποκειμένων δικαίων: είναι η ίδια η καλύτερη σύλληψη της αξιοπρέπειας, συνυφασμένης με τον αναστοχαστικό χαρακτήρα της ευθύνης μας, ως αυτόνομων νομοθετών της ηθικής, που δεν μας επιτρέπει, για τους ορθούς λόγους, και από τη σκοπιά του δικαίου να προσβάλλουμε την αξιοπρέπεια (την αυτοτέλεια) οποιουδήποτε συνανθρώπου μας, είτε μέσω της κηδεμονεύσεώς του (αρχή της προσωπικής ευθύνης) είτε μέσω της προκλήσεως βλάβης σε αυτόν (αρχή της εγγενούς αξίας του βίου)¹¹. Εν τούτοις, η σύλληψη της αξιοπρέπειας ως εξ αντικειμένου αξίας, αντί της ανταγωνιστικής συλλήψεώς της ως *status* του ηθικά και δικαιικά αυτόνομου προσώπου που καλείται να αναστοχασθεί τις προϋποθέσεις της συνυπάρξέως του με τους άλλους υπό συνθήκες ελευθερίας και ισότητας και να πράξει αναλόγως, επιβιώνει στις μάλλον κρατούσες συνταγματικές αντιλήψεις της, οι οποίες προκαλούν αξιοσημείωτες νομικές διαμάχες:

Περιοριζόμενοι στην ελληνική συνταγματική τάξη μόνο για λόγους οικονομίας της εκθέσεως, αντικείμενο μιας ενδιαφέρουσας αντιγνωμίας αποτελεί η ερμηνεία μιας δυσερμήνευτης μεν, αλλά θεμελιώδους διατάξεως του Συντάγματος: του κανόνα του άρθρου 2 § 1, ο οποίος επιτάσσει τον απόλυτο σεβασμό και την προστασία της αξιοπρέπειας (της «αξίας του ανθρώπου»). Το θεσμικό παράδειγμά μας δεν διαφέρει από εκείνο άλλων συνταγματικών τάξεων, οι οποίες πε-

10. Βλ. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, in *Kant's gesammelte Schriften* (Berlin: Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1902 -), τ. 4ος, σ. 436.

11. Πρβλ. RONALD DWORKIN, *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate* (Princeton: Princeton University Press, 2006), σ. 10 επ.

ριέχουν παρόμοιο κανόνα, όπως, π. χ., ο *Grundgesetz* της Γερμανίας¹². Εν πάση περιπτώσει, το ζήτημα αρχής που τίθεται ενδιαφέρει κάθε συνταγματική τάξη: μια έννομη τάξη που δεν θα προστάτευε (ρητώς ή σιωπηρώς) με τρόπο απόλυτο την αξιοπρέπεια θα αδυνατούσε να δικαιολογήσει την ισχύ (των συνταγματικών) δικαιωμάτων (στην ονομαστική αξία τους).

2. Το Σύνταγμα ορίζει στο άρθρο 2 § 1 ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Από μια πρώτη ανάγνωση της διατάξεως συνάγεται, πρώτον, η καθιέρωση μιας υποχρέωσης του κράτους (το οποίο, εφ' όσον την εκπληρώνει, αποτελεί πράγματι *πολιτεία* και δεν κατέχει απλώς και μόνο το μονοπώλιο του εξαναγκασμού ως κράτος): δεύτερον, η προτεραιότητα αυτής της κρατικής υποχρέωσης: και, τρίτον, το αντικείμενό της: «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου». Η σημασία της διατάξεως όμως (η κατά προτεραιότητα, δηλαδή, υποχρέωση του κράτους να σέβεται και να προστατεύει την αξιοπρέπεια) κάθε άλλο παρά μας (καθ)οδηγεί εκ προοιμίου προς (τη) μία και μόνη (ορθή) ερμηνεία της. Εξ υπαρχής εγείρονται δυσεπίλυτα ζητήματα: Η διάταξη καθιερώνει άραγε απλώς και μόνο μια υποχρέωση του κράτους – έστω «πρωταρχική»; Σε αυτήν την κρατική υποχρέωση «σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου» δεν αντιστοιχούν άραγε δικαιώματα; Ο ίδιος ο σεβασμός και η προστασία της αξιοπρέπειας δεν επιτάσσει μήπως την αναγνώριση (έστω των μη ρητών συνταγματικών) δικαιωμάτων; Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, πώς θα τα ανακαλύψουμε;

Η ερμηνευτική διαφωνία καθίσταται αναπόφευκτη. Είναι όμως άραγε και όλες οι εκδοχές της εύλογες;

Παρ' ότι τα ερωτήματα είναι εγγενώς συνδεδεμένα, μια δημοφιλής αντίληψη τείνει να τα απομονώσει και να απαντήσει χωριστά το ένα από το άλλο, αγνοώντας ή παραγνωρίζοντας τα λοιπά ερωτήματα.

12. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. την πρόσφατη μονογραφία της ΘΕΟΔΩΡΑΣ Δ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975: Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010). Για μια πληρέστερη ανάπτυξη της θεματικής που απλώς θίγεται στο κυρίως κείμενο βλ. τη μονογραφία μου *Ο Κλώνος του Ανθρώπου: Ένας επίκαιρος επανέλεγχος των συνταγματικών ιδεών* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003), σ. 161 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Μάλιστα, το βαθύτερο σύμπτωμα της νομικής διχογνωμίας, στο οποίο περιοριζόμαστε, εντοπίζεται ακριβώς σε αυτήν την περιέργη ερμηνευτική προεπιλογή: ιδίως στο ότι η απάντηση στο ερώτημα ως προς τη φύση της διατάξεως επιχειρείται να δοθεί πρωθύστερα, χωρίς να απαντηθούν προηγουμένως τα ερωτήματα ως προς το κανονιστικό νόημα της ρήτρας «αξία του ανθρώπου». Πρόκειται βέβαια για λήψη του ζητουμένου, αλλά και για μια κανονιστική συνέπεια της (εσφαλμένης) εννοιολογικής διακρίσεως του δικαίου από την ηθική. Η συνταγματική αρχή της πρωταρχικής υποχρεώσεως της πολιτείας να σέβεται και να προστατεύει την αξιοπρέπεια δεν αποτελεί, στην ονομαστική αξία της (τη μόνη που εξ άλλου ηθέλησαν οι συντάκτες του Συντάγματος), παρά μια γνήσια ηθική και πολιτική αρχή.

Το ζήτημα ως προς τη φύση της διατάξεως έχει αντιμετωπισθεί από τη δογματική του συνταγματικού δικαίου στο πλαίσιο του ερωτήματος του αν η διάταξη καθιερώνει μια αντικειμενική αρχή, δηλαδή εξ αντικειμένου δίκαιο, ή αν κατοχυρώνει (και) εξ υποκειμένου δίκαιο, δηλαδή ένα δικαίωμα ή δικαιώματα (στην αξιοπρέπεια). Κατά μία άποψη (η οποία είναι μάλλον κρατούσα στη νομολογία¹³, όχι όμως πια και στη συνταγματική θεωρία), η διάταξη δεν καθιερώνει δικαίωμα (στην αξιοπρέπεια), αλλά μια αντικειμενική αρχή: κατά την παραδοσιακή ορολογία, καθιερώνει μια «προγραμματική»¹⁴ ή «κατευθυντήρια» αρχή. Ας εξετάσουμε κατ' αρχάς τί δεν σημαίνει αυτή η θέση:

Δεν σημαίνει ότι η διάταξη δεν είναι δεσμευτική για τη νομοθετική, τη δικαστική και την εκτελεστική εξουσία. Η παράβαση όμως κατά κυριολεξία «προγραμματικών» ή «κατευθυντηρίων» αρχών δεν ελέγχεται, σύμφωνα με τη συνταγματική δογματική, από τα δικαστήρια. Εν προκειμένω, πάντως, οι υποστηρικτές της εν λόγω θέσεως υποστηρίζουν ότι οι προσβολές της αξιοπρέπειας υπόκεινται στον έλεγχο των δικαστηρίων, όπως γενικώς και η συμφωνία ενός νόμου με τη διάταξη του άρθρου 2 § 1 του Συντάγματος. Και πάλι ερωτάται όμως: ο δικαστικός έλεγχος αφορά στην προστασία δικαιωμάτων (ή ενός δικαιώματος στην αξιοπρέπεια) ή απλώς στο αν δεν έχουν παραβιασθεί κάποια άκρα όρια κατά την άσκηση των εν προκειμένω

13. Βλ., π.χ., την υπ' αριθ. 40/1998 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου.

14. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικά δικαιώματα: Ατομικές ελευθερίες* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 4η έκδ. 1982), σ. 111.

αρμοδιοτήτων της κρατικής εξουσίας; Αν συνέτρεχε η δεύτερη εκδοχή, η διάταξη μάλλον θα καθιέρωνε πράγματι απλώς και μόνο μια αντικειμενική αρχή. Το αντικείμενο της δίκης σε αυτή την περίπτωση δεν θα αφορούσε ακριβώς σε δικαιώματα, αλλά μάλλον σε έννομα συμφέροντα¹⁵, στην προστασία, δηλαδή, απλώς μιας ευμενούς για τον θιγόμενο καταστάσεως¹⁶ (η οποία θα προϋπέθετε την άσκηση μόνον ενός διαδικαστικού δικαιώματος, του δικαιώματος εννόμου προστασίας, και την ενεργοποίηση μιας αρχής ελέγχου, της αρχής της αναλογικότητας¹⁷). Τούτο θα σήμαινε ότι το οποιοδήποτε έννομο συμφέρον του θιγομένου, λόγω της ελαστικότητας των συμφερόντων, θα έπρεπε να υποχωρήσει προ υπέρτερων ατομικών και συλλογικών συμφερόντων, ιδίως προ του λεγομένου γενικού συμφέροντος. Αυτή η περαιτέρω αναγκαία παραδοχή όμως οδηγεί τους υποστηρικτές της θέσεως σε μια αξιοσημείωτη εννοιολογική δυσχέρεια.

Η αξιοπρέπεια, κατά τις πλέον έγκριτες αξιολογήσεις μας (όπως της απαγορεύσεως των βασανιστηρίων ή της δουλείας, του τεκμηρίου αθωότητας κλπ.)¹⁸, δεν κατισχύει άραγε έναντι οποιοδήποτε ατομικού ή συλλογικού συμφέροντος που τυχαίνει να αντίκειται στην προστασία της; Με άλλα λόγια, καλύτερα να δεχθούμε ότι η αξιοπρέπεια δεν υπόκειται σε σταθμίσεις (συμφερόντων ή αγαθών)¹⁹. Γι' αυτό, α-

15. Για τη διάκριση δικαιώματος και εννόμου συμφέροντος βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 3η έκδ. 2002), σ. 226.

16. Πρβλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο* (Θεσσαλονίκη - Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 5η έκδ. 2011), σ. 493.

17. Πρβλ., ως προς το ζήτημα ενός συνταγματικού δικαιώματος στην άμβλωση, RONALD DWORKIN, *Life's Dominion: An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom* (New York: Alfred A. Knopf, 1993), σ. 102 επ.

18. Για την έννοια και τη μεθοδολογική βαρύτητα των έγκριτων αξιολογήσεων (*considered judgments*) βλ. JOHN RAWLS, *Θεωρίες της δικαιοσύνης*, μετ. Βασίλη Βουτσάκη, Φιλήμονος Παιονίδη, Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου, Νίκου Στυλιανίδη, Ανδρέα Τάκη και του γράφοντος (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2001), σ. 45 επ., 78 επ., 657 επ.

19. Πράγμα που δεν σημαίνει ότι η προστασία της δεν σημαίνει ή δεν συνεπάγεται την προαγωγή ατομικών ή συλλογικών συμφερόντων: αγνοώντας την πάντα επίκαιρη διαμάχη για την έννοια του δικαιώματος και τη σύλληψή της βάσει των ανταγωνιστικών θεωριών του συμφέροντος και της βουλήσεως (βλ., π. χ., MATTHEW H. KRAMER, N. E. SIMMONDS και HILLEL STEINER, *A Debate over Rights: Philosophical Enquiries* [Oxford: Clarendon Press, 1998,] *passim*), η πρόταση έχω δικαίωμα προαγωγής των συμφερόντων μου κάθε άλλο παρά κανονιστικά ατυχής ή περιττή είναι. Και στο σημείο αυτό όμως είναι αναγκαία μια ηθική αντίληψη του συμφέροντος: πρβλ., ως προς το ζήτημα της ευθανασίας, RONALD DWORKIN, *Life's Dominion*, σ. 201 επ., 210 επ.

κόμη και αν η διάταξη δεν κατοχυρώνει κάποιο αυτοτελές δικαίωμα, εν τούτοις, κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή της, θα έλθουμε κατ' ανάγκην αντιμέτωποι με δικαιώματα, δηλαδή *αντιωφελιμιστικούς τίτλους* στη διαδικασία λήψεως συλλογικών αποφάσεων (ή «α-τού», για να χρησιμοποιήσουμε την περίφημη έκφραση του Ronald Dworkin²⁰), και όχι απλώς με έννομα συμφέροντα. Να, λοιπόν, γιατί αδυνατούμε να διαχωρίσουμε την απάντηση στο ερώτημα ως προς τη φύση της διατάξεως από το ζήτημα της κανονιστικής σημασίας της ρήτρας «αξία του ανθρώπου» ως ηθικής και πολιτικής αρχής στην ονομαστική αξία της (όπως θα επιχειρούσε ένας θετικιστής νομικός).

Η ίδια θέση πάντως (για τη συνταγματική καθιέρωση απλώς μιας αντικειμενικής αρχής) δεν αφορά κατ' ανάγκην στη βαρύτητα της διατάξεως. Πολλές φορές, ωστόσο, δίδεται η εντύπωση ότι, χαρακτηρίζοντας κάποιος έναν συνταγματικό κανόνα ως θεμελιώδες δικαίωμα, τονίζει ακριβώς τη βαρύνουσα σημασία του για τη συνταγματική τάξη, θεωρώντας ότι ο χαρακτηρισμός του ως «αντικειμενικής αρχής» εκ προοιμίου τον υποβιβάζει. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν δικαιολογείται: εύλογα αναρωτιέται κανείς ως προς το αν, για να αξιολογήσουμε σύμφωνα με την βαρύτητά τους τις διατάξεις του άρθρου 1 §§ 1 και 2 του Συντάγματος, πρέπει να επικαλεσθούμε θεμελιώδη δικαιώματα στην Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και στη λαϊκή κυριαρχία. Και όμως, η βασική ερμηνευτική συνέπεια από την αντίληψη αυτή (την οποία συμμαρρίζονται πάντως και υποστηρικτές της απόψεως ότι η διάταξη κατοχυρώνει δικαίωμα²¹) αφορά εν τέλει στη βαρύτητα της διατάξεως²² (αν όχι της ίδιας της αξιοπρέπειας!): η διάταξη θεωρείται ότι τυγχάνει επικουρικής (ή συμπληρωματικής) εφαρμογής έναντι των λοιπών (κυρίων;) συνταγματικών διατάξεων. (Γιατί όμως απλώς να μη *συρρέει* κατά την εφαρμογή τους;). Ο λόγος αυτού του ερμηνευτικού αυτοπεριορισμού είναι ίσως *ιδεολογικός* και εκτίθεται ανάγλυφα από τον Αντώνη Μανιτάκη²³:

20. Βλ. RONALD DWORKIN «Rights as Trumps», in Jeremy Waldron (ed.), *Theories of Rights* (Oxford: Oxford University Press, 1984), σ. 153 επ.

21. Βλ., π. χ., Π. Δ. ΔΑΓΠΟΓΛΟΥ, *Ατομικά δικαιώματα* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2η έκδ. 2005), σ. 1323.

22. Κατά τη χαρακτηριστική αντιδιαστολή του ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, σ. 110, η διάταξη «δεν πρέπει ούτε να υπερτιμιάται ούτε να υποτιμιάται».

23. Βλ. ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων: κατά*

Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου αποτελεί... αρχή ίσης αξίας και σημασίας με τις άλλες αρχές που καθιερώνει το Σύνταγμα, οι οποίες συνήθως εξειδικεύουν το περιεχόμενο εκείνης, που δεν διαφέρει από αυτές παρά μόνο κατά τη γενικότητα του περιεχομένου της. Επομένως, μόνο συμπληρωματικά ή επικουρικά κατά την εφαρμογή ή ερμηνεία σχετικών συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων μπορεί να λειτουργήσει.

Η ενδεχόμενη καθιέρωσή της σε αυτοτελή πηγή δικαιοσύνης έμπνευσης του νομοθέτη, της διοίκησης ή του δικαστή και η ανακήρυξή της σε συνταγματική αρχή (ή γενικό συνταγματικό δικαίωμα) που προστατεύει αγαθά με ειδικό και αυτοτελές περιεχόμενο και που ισχύει ανεξάρτητα ή και σε αντίθεση με αξίες που καθιερώνει και προστατεύει το Σύνταγμα και εξειδικεύει η κοινή νομοθεσία, εμπεριέχει τον κίνδυνο μετατροπής της σε ένα είδος «υπέρ-αξίας», η οποία διεκδικεί θέση πέρα, πριν και πάνω από την ισχύουσα συνταγματική τάξη. Ενδέχεται εξ άλλου να δικαιολογήσει κρίσεις της δικαστικής εξουσίας και της διοίκησης υποκειμενικές και αυθαίρετες και να μεταβληθεί από στοιχείο ενότητας σε παράγοντα διάσπασης της νομολογίας. Και το χειρότερο, η επίκλησή της από την πολιτική εξουσία είναι δυνατόν με αυτές της προϋποθέσεις να χρησιμεύσει ως αφορμή για να παραμεριστούν άλλες αξίες ή αρχές, τις οποίες επίσης καθιερώνει το Σύνταγμα (π. χ. η αρχή της νομιμότητας ή η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας).

Εύλογα, λοιπόν, αναρωτιέται κανείς: αν οι «άλλες αρχές που καθιερώνει το Σύνταγμα... συνήθως εξειδικεύουν [η αξιοπρέπεια ως *genus proximum*;] το περιεχόμενό [της]», τότε γιατί αυτή να μη απετέλεσε – για κάποιους ορθούς λόγους – «αυτοτελή πηγή δικαιοσύνης έμπνευσης» του συντακτικού νομοθέτη; Γι' αυτό, οι θεσμικοί κίνδυνοι που επισημαίνονται στο προκείμενο παράθεμα δύνανται να προέλθουν μόνον από την εσφαλμένη ερμηνεία της διατάξεως, από την παρερμηνεία της ρήτρας «σεβασμός και προστασία της αξίας του ανθρώπου». Το μόνο ζητούμενο είναι και παραμένει η ορθή ερμηνεία της διατάξεως.

Τώρα, με τη σειρά της, η θέση ότι η διάταξη κατοχυρώνει δικαίωμα τί δεν δύναται να σημαίνει; Όπως θα δούμε (παρουσιάζοντας στη συνέχεια τη θέση του Kant ή μια καντιανή θέση στο ζήτημα), η διάταξη

το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981), σ. 126 επ.

δεν δύναται να κατοχυρώσει ένα συνταγματικό δικαίωμα· ένα δικαίωμα, δηλαδή, του ιδίου κανονιστικού επιπέδου με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, ελευθερίας λόγου, προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας, ζωής κ.λπ. Τουναντίον, η διάταξη, αν κατοχυρώνει ένα δικαίωμα, π. χ. το δικαίωμα να μη χρησιμοποιείται κανείς ποτέ απλώς ως μέσον, κατοχυρώνει μια ασυλία του προσώπου που έχει μια εννοιολογική και κανονιστική προτεραιότητα έναντι κάθε συνταγματικού δικαιώματος.

3. Ακόμη και ένας στοιχειωδώς εξοικειωμένος με τις ιδέες του Kant γνωρίζει ότι κανένα άλλο πρόσταγμα της ηθικής φιλοσοφίας του δεν είναι τόσο βαθιά ριζωμένο στις τρέχουσες ηθικές πεποιθήσεις μας όσο μια εναλλακτική διατύπωση της κατηγορικής προστακτικής (καταγεγραμμένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία ως *Formula of Humanity*²⁴), κατά την οποία επιτάσσεται κατηγορηματικά να μη χρησιμοποιείται ποτέ ο άνθρωπος ως απλό μέσον για την επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού. Ερμηνεύοντας το άρθρο 1 § 1 του γερμανικού *Grundgesetz*, κατά το οποίο η αξιοπρέπεια είναι απρόσβλητη, ένας επιφανής ερμηνευτής του υποστηρίζει ότι η «αξία του ανθρώπου προσβάλλεται όταν ο συγκεκριμένος άνθρωπος απαξιώνεται σε απλό μέσον, σε αντικαταστατό μέγεθος»²⁵. Για την οικονομία της επιχειρηματολογίας μας, θεωρούμε ως απλώς δεδομένη (όχι αυτονόητη) την εννοιολογική συγγένεια της προκειμένης διατύπωσης της κατηγορικής προστακτικής με την προστατευόμενη από το Σύνταγμα αξιοπρέπεια. Πώς συλλαμβάνει ο ίδιος ο Kant το ζήτημά μας ως ζήτημα δικαίου;

Ο Kant αποφεύγει τη ρητή επίκληση αυτής της μορφής της κατηγορικής προστακτικής για τη θεμελίωση δικαικών καθηκόντων (ενώ – σημειωτέον – όλα τα ηθικά καθήκοντα στη *Μεταφυσική του των Ηθών* τα θεμελιώνει με τη ρητή επίκλησή της). Την επικαλείται, ωστόσο, σε δύο καίρια σημεία της *Θεωρίας του τού Δικαίου*: Πρώτον, κατά την ιδιάζουσα (νεωτεριστική, όχι αναχρονιστική) ερμηνεία του

24. Για την οποία βλ. την εξαιρετική ανάλυση της CHRISTINE M. KORSGAARD, «Kant's Formula of Humanity», in *Creating the Kingdom of Ends* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σ. 106 επ.

25. GÜNTER DÜRIG, in Theodor Maunz, Günter Dürig, Roman Herzog και Rupert Scholz (eds), *Grundgesetz: Kommentar* (München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 6η έκδ. 1989), σ. 14 επ. (χωρίς την έμφαση του πρωτοτύπου). Για τις πολλαπλές σημασίες της χρησιμοποίησής ενός προσώπου ως πράγματος βλ. MARTHA C. NUSSBAUM, «Objectification», in *Sex and Social Justice* (Oxford: Oxford University Press, 1999), σ. 218.

τού προστάγματος του Ουλπιανού *honeste vive*²⁶. Η *honestas juridica* έγκειται, κατά τον Kant, στη διεκδίκηση της αξιοπρέπειάς μας στις σχέσεις μας προς τους άλλους: «μη καθιστάς τον εαυτό σου απλό μέσο για τους άλλους, αλλά συγχρόνως αυτοσκοπό»: εν ολίγοις η δικαιοκλή αξιοπρέπειά μας έγκειται στην έμπρακτη διεκδίκηση των δικαιωμάτων μας στο περιβάλλον ενός ανταγωνιστικού κόσμου: του κόσμου της ελευθερίας²⁷, εντός του οποίου κάθε άνθρωπος τεκμαίρεται μεν ως αθώος, αλλά και κάθε συνάνθρωπός του νομιμοποιείται, αν δεν οφείλει, συγχρόνως, να τον θεωρεί ως δυνητική πηγή κινδύνου για την αυτοτέλειά του. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Kant, αυτό το καθήκον απορρέει από το ένα και μόνο έμφυτο (ή «φυσικό» στη γλώσσα των επαναστατικών διακηρύξεων του 18^{ου} αιώνα) δικαίωμά μας ως ανθρώπων: από την ελευθερία μας, καθ' όσον αυτή, βέβαια, είναι συμβατή με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο²⁸. Δεύτερον, ο ίδιος χρησιμοποιεί την ίδια διατύπωση της κατηγορικής προστακτικής για να δικαιολογήσει τον θεσμό της ανταποδοτικής ποινής: «ένας άνθρωπος δεν επιτρέπεται ποτέ να χρησιμοποιηθεί ως μέσον για τους σκοπούς κάποιου άλλου ή να υποβιβασθεί σε πράγμα: η έμφυτη προσωπικότητά του τον προστατεύει από κάτι τέτοιο...». Και με μεγαλύτερη έμφαση: «Ο ποινικός νόμος είναι μια κατηγορική προστακτική...»²⁹. Με τα λόγια του Εγέλου, η ανταποδοτική ποινή δεν αποτελεί παρά το έμφυτο δικαίωμα του κατηγορουμένου³⁰.

Οι δύο αυτές χαρακτηριστικές αναπτύξεις του Kant αρκούν για την παρούσα συνοπτική πραγμάτευση του ζητήματός μας. Πρώτον, τί σημαίνει (από μορφική άποψη) ότι το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας είναι η έμφυτη ελευθερία μας; Ο Kant³¹ δίδει την ακόλουθη απάντηση: «Από τη σκοπιά του τί είναι εμφύτως, δηλαδή εγγενώς, δικό μου και δικό σου, δεν υπάρχουν πολλά δικαιώματα: υπάρχει ένα και μόνο δικαίωμα». Αυτό σημαίνει (κατά τη γνώμη μου) ότι από τη σκο-

26. Βλ. IMMANUEL KANT, *Metaphysik der Sitten*, in *Kant's gesammelte Schriften*, τ. 6ος, σ. 237.

27. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης: συμβόλαιο και συναίνεση στον John Rawls* (Αθήνα: Νήσος, 1994), σ. 31.

28. Βλ. τις σχετικές αναπτύξεις της υπό έκδοση μονογραφίας μου, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, §§ 7.1 επ.

29. *Metaphysik der Sitten*, σ. 331.

30. Πρβλ. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, σ. 155.

31. *Metaphysik der Sitten*, σ. 237.

πιά της αξιοπρέπειας όλα τα δικαιώματα ανάγονται σε ένα και μόνο δικαίωμα³². Πρόκειται βέβαια για μια κανονιστική αναγωγή· η αξιοπρέπεια, ως θεμελιώδης αρχή του δικαίου, αποτελεί την απάντηση σε ένα αφηρημένο πρακτικό πρόβλημα: πώς το (ισχύον) δίκαιο (οφείλει να) αντιμετωπίζει τα άτομα ως υποκείμενα δικαίου, ως πρόσωπα; Τα συνταγματικά δικαιώματα, κατά προτεραιότητα μεταξύ των άλλων θεσμών του δικαίου, αποτελούν συγκεκριμένες απαντήσεις σε αυτό το πρακτικό πρόβλημα· αποτελούν αντιλήψεις (*conceptions*) αυτής της πρωταρχικής αξιολογήσεως. Η μεν αξιοπρέπεια, ως αφηρημένη έννοια (*concept*), αναφέρεται σε οτιδήποτε επιλύει το προαναφερθέν πρόβλημα, οι δε αντιλήψεις της (όπως τα προαναφερθέντα δικαιώματα ιδιοκτησίας, ελευθερίας λόγου, προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας, ζωής κλπ.) υποδεικνύουν συγκεκριμένες λύσεις του³³.

Δεύτερον, τί δύναται να σημαίνει (από περιεχομενική άποψη) η έμφυτη ελευθερία μας, ως νομικό αντίκρισμα³⁴ της κατηγορικής προστακτικής «πράττε με τέτοιον τρόπο, ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρώπινη ιδιότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ποτέ απλώς ως μέσον»³⁵; Όπως είναι γνωστό, ο Kant την εφαρμόζει με αξιοσημείωτη ενάργεια στο ζήτημα της αυτοκτονίας. Εν τούτοις, είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ο ίδιος θεμελιώνει με ιδιαίτερη έμφαση το ηθικώς ανεπίτρεπτον της αυτοκτονίας, «αποφεύγει κάθε ηθικοποίηση του δικαίου... [και] ασκεί κριτική στην προσπάθεια των συγχρόνων του νομικών να καταστήσουν τη διατήρηση της ζωής νομικό καθήκον[³⁶]»³⁷.

32. Και όχι ότι από το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας δεν συνάγονται, λόγω της τυπικότητάς του, δικαιώματα, όπως εσφαλμένα, κατά τη γνώμη μου, αντιδιαστέλλει ο WOLFGANG KERSTING, *Wohlgeordnete Freiheit: Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie* (Paderborn: Mentis, 3η έκδ. 2007), σ. 163· αντιθέτως ορθά ο OTFRIED HÖFFE, *Kategorische Rechtsprinzipien: Eine Kontrapunkt der Moderne* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1995), σ. 138.

33. Πρβλ. CHRISTINE M. KORSGAARD, «Realism and Constructivism in Twentieth-Century Moral Philosophy», in *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology* (Oxford: Oxford University Press, 2008), σ. 322 επ. (Η Korsgaard αναφέρεται στη ρωσισιανή έννοια της δικαιοσύνης). Για τη μεθοδολογική σημασία της διακρίσεως βλ. JOHN RAWLS, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993), σ. 14 σημ. 15.

34. Πρβλ. WOLFGANG KERSTING, *Wohlgeordnete Freiheit*, σ. 160.

35. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, σ. 429.

36. Κριτική ακόμη επίκαιρη· πρβλ. π. χ., ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο: Γενικό Μέρος I* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2η έκδ. 2006), σ. 361 σημ. 22: «Εξακολουθώ

4. Ερμηνεύοντας την αξία της ανθρώπινης ζωής από τη σκοπιά της αξιοπρέπειας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με δύο όψεις της: μία απρόσωπη και μία προσωπική (ή υποκειμενική)³⁸. Τί σημαίνει από τη σκοπιά του δικαίου η απρόσωπη όψη της; Από τη σκοπιά του δικαίου, αδυνατούμε να επαναλάβουμε την απευθυντέα προς τον αυτόχειρα ηθική επιχειρηματολογία του Kant, αν δεν υιοθετήσουμε τη σκοπιά του συμμετόχου σε αυτοκτονία (ώστε για το επιχείρημά μας να μη είναι κρίσιμο το γεγονός ότι αυτή δεν εμπεριέχεται στη Θεωρία του του Δικαίου). Παραφράζω³⁹:

Όποιος συνδράμει σε αυτοκτονία θα πρέπει να αναρωτηθεί ως προς το αν η πράξη του εναρμονίζεται με την ιδέα του ανθρώπου ως σκοπού καθ' εαυτόν (εν προκειμένω, ως υποκειμένου δικαίου). Αν συνδράμει σε αυτοκτονία, για να διαφύγει ο αποδέκτης της συνδρομής του από μια δυσμενή κατάσταση (έχει τον πειρασμό να προσθέσει κανείς: μεγιστοποιώντας ίσως κατ' αυτόν τον τρόπο, καθ' όσον συγκυριακά είναι στο χέρι του, και τη συνολική ευδαιμονία), χρησιμοποιεί ένα πρόσωπο μόνον ως μέσον, για να διατηρήσει αυτό, π. χ., μια ανεκτή κατάσταση μέχρι το τέλος της ζωής του. Αλλά ο άνθρωπος, ως υποκείμενο δικαίου, δεν αποτελεί μια εξ αντικείμενου κατάσταση, δηλαδή πράγμα. Επομένως, δεν δικαιούμαι να συνδράμω σε ανθρωποκτονία (η περίπτωση της ευθανασίας, της ιατρικής συνδρομής σε αυτοκτονία, είναι πάντως εντελώς διαφορετική⁴⁰), να προσβάλλω, δηλαδή, την εγγενή αξία ενός υποκειμένου δικαίου από μόνη την ύπαρξή του (προκειμένου να καταστήσω τον κόσμο καλύτερο κ. τ. τ.). Οι επιταγές του δικαίου δεν αποτελούν κατ' αρχήν παρά απαγορεύσεις. (Ακόμη και αν η αυτοκτονία νομικώς επιτρέπεται, δεν έπεται ότι νομικώς όλα επιτρέπονται⁴¹, ήτοι και η συμμετοχή σε αυτοκτονία. Η αυτοκτονία είναι μεν επιτρεπτή στον αυτόχειρα, δεν δικαιολογείται,

να πιστεύω... ότι 'ο άνθρωπος, όσον περιέργως και αν ηγή τούτο, έχει νομικήν υποχρέωσιν να ζη!'».

37. OTFRIED HÖFFE, *Immanuel Kant* (München: Verlag C. H. Beck, 3η έκδ. 1992), σ. 216.

38. Βλ. τις συμβολές μου, «Αμβλώσεις: Rawls και Dworkin» και «Αυτοκτονία και ευθανασία», in Παύλου Κ. Σούρα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική: Θεωρητική θεμελίωση και πρακτικά διλήμματα* (υπό έκδοση), §§ 1.9 και 10.6.

39. Πρβλ. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, σ. 430.

40. Βλ. «Αυτοκτονία και ευθανασία», ιδίως §§ 10.5 επ.

41. Πρβλ. LUDWIG WITTGENSTEIN, *Notebooks 1914-1917* (Oxford: Blackwell, 1979), σ. 91: «Αν επιτρέπεται η αυτοκτονία, τότε επιτρέπεται ο,τιδήποτε».

δηλαδή, ο κολασμός της απόπειρας αυτοκτονίας, ακριβώς επειδή δεν συνιστά ποινικώς αξιόλογη αυτοαναίρεση· η αυτοκτονία δεν αποτελεί εθελοδοουλία. Με την τελευταία εκχωρώ τη βούλησή μου και αυτοαναιρούμαι ως πρόσωπο· δεν παύω απλώς να υπάρχω, αλλά καθίσταμαι για τους άλλους πράγμα προς μελλοντική χρήση. Πρόκειται, δηλαδή, για νομική αυτοκτονία⁴²).

5. Μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η επίκληση της αξιοπρέπειας σε συντάγματα, οικουμενικές διακηρύξεις και διεθνείς συμβάσεις είναι μεν αξιοσημείωτη και αναμενόμενη, λόγω της εμπειρίας του ιδιαίτερα απάνθρωπου πολέμου και του Ολοκαυτώματος, αλλά πάντως περιορισμένη· αν τη συγκρίνουμε με τη χρήση που της επιφυλάσσεται σε νομοθετήματα βιοηθικού ενδιαφέροντος, στα οποία συχνά καθιερώνονται και κατοχυρώνονται θεσμικά μη φιλελεύθερες και αντιδημοκρατικές αντιλήψεις της αξιοπρέπειας ως εξ αντικειμένου δικαίου. Δύναται άραγε σήμερα οποιοσδήποτε αυτουργός, αντιμετωπίζοντας, π. χ., τα ζητήματα της ζωής πριν από τον βίο (των αμβλώσεων, του προγεννητικού ελέγχου, της ακούσιας πατρότητας κ.λπ.) ή της ζωής μετά τον βίο (της ευθανασίας) ή της ιερής και απαράβιαστης σχέσεώς του προς το σώμα του (π. χ., της συναινεσεώς του για τη μετάγγιση αίματος ή για μια ενδεδειγμένη ιατρική επέμβαση) κλπ.⁴³, να αποφύγει την ανάμετρήσή του με την ακαταγώνιστη αντικειμενική αξία της αξιοπρέπειας;

Στη μεταπολεμική Γερμανία, το ζήτημα των αξιών απετέλεσε αντικείμενο έντονης διαμάχης μεταξύ των φιλοσόφων του δημοσίου δικαίου και των συνταγματολόγων, με αφορμή ιδίως τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Η εν λόγω νομολογία βασίζεται κυρίως στην ιδέα της αντικειμενικής διαστάσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Κατά το Δικαστήριο, ο κατάλογος των θεμελιωδών δικαιωμάτων εγγυάται κατά κύριο λόγο τις αμυντικές (έναντι του κράτους) ελευθερίες του ατόμου· συγχρόνως όμως εμπεριέχει και μια μάλλον στρατευμένη «αντικειμενική τάξη αξιών», η οποία ισχύει σε όλους τους τομείς του δικαίου ως «συνταγματική θεμελιώδης απόφαση», συντονίζοντας τη νομοθεσία, τη διοίκηση και τη νο-

42. Βλ., αναλυτικά, ARTHUR RIPSTEIN, *Force and Freedom: Kant's Legal and Political Philosophy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009), σ. 135 επ.

43. Βλ. τις σχετικές πραγματεύσεις μου, in Παύλου Κ. Σούρα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική*, §§ 1.1 επ., 2.1 επ., 3.1 επ., 5.1 επ. και 6.1 επ.

μολογία⁴⁴. Η ιδέα της αντικειμενικής διαστάσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνδυάσθηκε εν προκειμένω με τη διδασκαλία περί θεμελιωδών αξιών και τούτο προκάλεσε αξιοσημείωτες φιλοσοφικές, μεθοδολογικές και δογματικές αντιρρήσεις⁴⁵. Οι φιλοσοφικές αφορούσαν κυρίως στη δυνατότητα και τον τρόπο γνώσεως των αξιών, οι μεθοδολογικές στην απροσδιοριστία της ιεραρχήσεως και της σταθμίσεώς τους και οι δογματικές στη συνεπαγόμενη αβεβαιότητα και ανασφάλεια δικαίου, κυρίως δε στον διαφαινόμενο κίνδυνο περιστολής των ατομικών ελευθεριών: πράγματι, γιατί η προσβολή μιας υψηλής αξίας (π. χ. της ανθρωπίνης ζωής) να μη δικαιολογεί τον περιορισμό ενός συνταγματικού δικαιώματος (π. χ. του δικαιώματος στην υγεία ως ελευθερίας); Τούτο συνιστά την περιώνυμη τυραννία των αξιών, όπως προσφυώς τη χαρακτήρισε ο Carl Schmitt⁴⁶.

Η επίκληση της αξιοπρέπειας στα νομοθετήματα της βιοηθικής δεν ενέχει άραγε τον θεσμικό κίνδυνο μιας τέτοιας τυραννίας, ή –με ηπιότερη έκφραση– μιας θεσμικής κηδεμονεύσεως των κοινωνιών του δικαίου από τους εκάστοτε κρατούντες ως φύλακες της αξιοπρέπειας; Η βέλτιστη δυνατή διευθέτηση της συγκρούσεως ή εντάσεως μεταξύ εξ αντικείμενου αξιών, περιλαμβανομένης της αξιοπρέπειας⁴⁷, ευλόγως προϋποθέτει τη στάθμισή τους και η τελευταία μια συνεπειοκρατική [consequentialist] θεώρησή τους ως προς την παραγωγή του μέγιστου δυνατού συνολικού αγαθού. Ο ενδιαφερόμενος κοινωνός του δικαίου δεν προφυλάσσεται έναντι κάποιων κρίσιμων κανονιστικών εκπλήξεων· το ζήτημα της εκβάσεως της εν λόγω σταθμίσεως είναι

44. Βλ. την παρουσίαση του ROBERT ALEXY, «Grundrechte als subjektive Rechte und als objektive Normen», in *Recht, Vernunft, Diskurs* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1995), σ. 262 επ.

45. Βλ. ROBERT ALEXY, *Theorie der Grundrechte* (Baden - Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985), σ. 136 επ., 138 επ. και 154 επ.

46. Πρβλ. CARL SCHMITT, «Die Tyrannei der Werte», in *Säkularisation und Utopie: Festschrift für Ernst Forsthoff* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1967), σ. 37 επ. (Σημειωτέον ότι ο Schmitt δανείζεται τον τίτλο του άρθρου του από τον Nikolai Hartmann). Πρβλ., προς την κατεύθυνση των αναπτύξεων του κυρίως κειμένου, ULFRID NEUMANN, «Die Tyrannei der Würde: Argumentationstheoretische Erwägungen zum Menschenwürdeprinzip», *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 84 (1998), σ. 153 επ.

47. Πρβλ. ROBERT ALEXY, *Theorie der Grundrechte*, σ. 94 επ. Για το εσφαλμένο πάντως της θέσεως του Alexy βλ. τη βιβλιοκρισία μου στην αγγλική έκδοση της *Theorie, A Theory of Constitutional Rights*, μετ. Julian Rivers (Oxford: Oxford University Press, 2002), *Northern Ireland Legal Quarterly* 55 (2004), σ. 206 επ.

μάλλον εμπειρικό και εξαρτημένο από την εκάστοτε συγκυρία.

6. Από τη σκοπιά του μόνου έμφυτου δικαιώματός μας, το σύνταγμα δεν μας επιτάσσει να προστατεύσουμε τις (εγγενείς ή μη) αξίες, όπως είναι η ανθρώπινη ζωή, τα έργα τέχνης ή τα είδη της φύσης, με έναν άμεσο, οιονεί φυσικό τρόπο, αλλά να σεβασθούμε τις σχετικές πεποιθήσεις όλων των ελεύθερων και ίσων πολιτών. Η αντίθετη αντίληψη, ότι, δηλαδή, είναι συνταγματικά νοητή και επιβεβλημένη η προστασία των αξιών, παρά τις περί του αντιθέτου ή έστω μη σύμφωνες έγκριτες αξιολογήσεις της πλειονότητας, μιας μειονότητας ή έστω και ενός μόνου ελεύθερου και ίσου πολίτη, απλώς θα μας καλούσε να τοποθετήσουμε την αξιοπρέπεία μας ως έναν εξωγενή φραγμό της δικαιοκτικής αυτονομίας μας, των δικαιωμάτων μας⁴⁸. Πρόκειται για έναν ανομιμοποίητο αναδιπλασιασμό της αξιοπρέπειας: η αξιοπρέπεια φέρεται μεν να αποτελεί το μέτρο και την κανονιστική πηγή, αλλά, συγχρόνως, και το εμπόδιο των δικαιωμάτων. Ωστόσο, κατά την καντιανή αντίληψη, ακριβώς λόγω της εννοιολογικής και κανονιστικής προτεραιότητας της αξιοπρέπειας ως αυτονομίας, τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν εγγενή όρια, η δε προστασία της αξιοπρέπειας δεν είναι ανεξάρτητη από τις έγκριτες αξιολογήσεις όλων των ελεύθερων και ίσων πολιτών. Η συνυφασμένη με τον αναστοχασμό μας (επί των εγκρίτων αξιολογήσεων μας) αξιοπρέπεια αποτελεί από το ίδιο το περιεχόμενό της αφ' ενός την πηγή των αξιώσεών μας έναντι των άλλων, ως αξιοπρέπεια σε πρώτο ή δεύτερο πρόσωπο, θέτει όμως αφ' ετέρου και το εγγενές όριο της επεμβάσεώς μας στις ζωές τους:

Έστω, λοιπόν, ότι η ύπαρξη του αληθινού Θεού αποτελεί την υπερβατική αξία – από την οποία αντλεί το νόημά του ο ενεργός βίος μας. Ωστόσο, αφ' ενός υφίσταται θρησκευτική ελευθερία, η οποία προστατεύει και τις πεποιθήσεις ενός αθέου, αφ' ετέρου ο Θεός (όπως και οι αξίες νοούμενες ως πλατωνικές ιδέες) είναι εξ ορισμού απρόσβλητος από την κακοβουλία μας. Η βλασφημία, π. χ., είναι απαγορευμένη από το δίκαιο, μόνον επειδή και εφ' όσον αντίκειται στη συ-

48. Πρβλ. από μια γνωμοδότηση του Γερμανικού Συμβουλίου Βιοηθικής «Για την εισαγωγή ανθρώπινων εμβρυικών βλαστοκυττάρων», in Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Ινστιτούτο Γκαίτε (*eds*), *Βιοηθική και Βιοπολιτική* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002), σ. 36: «Σύμφωνα με το Σύνταγμα, η αυτονομία του ατόμου κατέχει υψηλή αξία. Περιορίζεται όμως στις περιπτώσεις όπου θίγονται η αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα τρίτων».

νύπαρξη των κοινωνιών του δικαίου υπό καθεστώς ελευθερίας και ισοσύτητας – το σχετικό έβδομο κεφάλαιο του ισχύοντος Ποινικού Κώδικα έχει ακριβώς ως τίτλο: *επιβουλή της θρησκευτικής ειρήνης*. Γι' αυτό, η βλασφημία, η οποία, π.χ., εμπεριέχεται σε ένα έργο τέχνης, δεν προσβάλλει –από τη σκοπιά του δικαίου– κανέναν⁴⁹. Ότι, επομένως, αδυνατούμε να συναγάγουμε από την ύπατη αξία της υπάρξεως του Θεού, θα το συναγάγουμε από την ισχύ των αξιών; Μόνο πρόσωπα δύνανται να υποστούν βλάβη από πράξεις άλλων προσώπων. Διαφορετικά, πρόκειται πράγματι για την *τυραννία των αξιών* (ή της εκάστοτε πλειοψηφίας).

Εφ' όσον η αξιοπρέπεια δεν δύναται από το ίδιο το περιεχόμενό της παρά να αποτελεί το σημείο ισορροπίας των κρίσιμων έγκριτων πεποιθήσεών μας, οι οποίες έχουν υποστεί τη δοκιμασία του αναστοχασμού στο φως των αρχών που τις δικαιολογούν καλύτερα από εναλλακτικές αρχές⁵⁰, ο ανομιμοποίητος αναδιπλασιασμός της αξιοπρέπειας ως εγγενούς πηγής και ως εξωγενούς εμποδίου των δικαιωμάτων αίρεται. Αξιοπρέπεια δεν σημαίνει παρά την αξία της προσωπικής ευθύνης από τη σκοπιά της εγγενούς αξίας του βίου και την εγγενή αξία του τελευταίου από τη σκοπιά της αξίας της προσωπικής ευθύνης. Είναι, λοιπόν, κανονιστικά δυνατό να συλλάβουμε λόγους ως προς τους οποίους είναι μεν απαγορευμένη η αυτοενοχοποίηση του υπόπτου ή κατηγορουμένου, *κατ' αναλογίαν* προς την απόλυτη απαγόρευση των βασανιστηρίων, και εν τούτοις επιτρεπτός ή επιβεβλημένος ο εξαναγκασμός προς *μαρτυρία*⁵¹, ή ως προς τους οποίους είναι μεν επιτρεπτή ή επιβεβλημένη η διενέργεια κληρώσεως μεταξύ των υπεράριθμων ναυαγών της σωσιβίου λέμβου για την επιλογή

49. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΑΚΗΣ, *Για την ελευθερία της τέχνης: Δοκίμιο πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας* (Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 2008), σ. 172, το σύνθημα που συνοδεύει τις αντιδράσεις κατά των βλάσφημων έργων τέχνης «δεν είναι απλώς να τιμωρηθεί με παραδειγματική αυστηρότητα ο προσβλητικός ή βλάσφημος καλλιτέχνης αλλά να καταστραφεί το αντικείμενο που ενσαρκώνει τη βεβήλωση των ιερών συμβόλων... Αυτό όμως ταυτόχρονα αποκαλύπτει ότι για τους αντιδρώντες η προσβολή που φέρονται να έχουν υποστεί δεν απορρέει από το ότι οι ίδιοι εξετέθησαν προσωπικά στη βλαπτική ή μειωτική του προσώπου τους επιρροή του έργου, αλλά από το ότι το έργο αυτό απλώς υπάρχει...».

50. Για τη μεθοδολογική αρχή της *αναστοχαστικής ισορροπίας* (*reflective equilibrium*) βλ. JOHN RAWLS, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, σ. 78 επ.

51. Βλ. το άρθρο μου «Σκέψεις για το δικαίωμα του υπόπτου στη μη αυτοενοχοποίησή του», *Ισοπολιτεία* 4 (2000), σ. 99 επ.

των προσώπων που θα σωθούν, όπως επιτρεπτή ή επιβεβλημένη η σωτηρία των πολλών αντί του ενός⁵², καθώς και η θυσία ενός υποδεέστερου αγαθού του Α χάριν της ζωής του Β κ. ο. κ.⁵³, και εν τούτοις απαγορευμένη η θυσία του ενός χάριν των περισσοτέρων, ή ως προς τους οποίους (λόγους) είναι μεν επιτρεπτή για τους γονείς η εγγραφή του τέκνου τους σε ωδείο για την εκμάθηση μουσικού οργάνου, όχι όμως και ο εμβολιασμός του με το (υποτιθέμενο) «γονίδιο του βιολιού» κ. λπ. κ. λπ. Οι εν λόγω έγκριτες αξιολογήσεις μας δεν αποτελούν παρά τις καλύτερες ερμηνείες της κανονιστικής ρήτηρας ποτέ μη μεταχειρίζεσαι ένα πρόσωπο απλώς ως μέσον, ακριβώς διότι επιτυγχάνουν να εναρμονίσουν, όπως έχουμε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε μόνο μέσω του απευθυντέου προς τους διαφωνούντες κριτικού αναστοχασμού, την απρόσωπη όψη της αξίας της ανθρώπινης ζωής από μόνη τη συνύπαρξή μας υπό συνθήκες ελευθερίας και ισότητας με την προσωπική (ή υποκειμενική) αξία της.

7. Ο ευάλωτος στον σκεπτικισμό δογματισμός των νομοθετημάτων βιοηθικού ενδιαφέροντος διαπλέκεται με την ηθικοκρατία (*moralism*) (ή, με καντιανούς όρους, δεν διακρίνει, στην καλύτερη περίπτωση, τη βιοηθικώς ενδιαφέρουσα θεωρία του δικαίου [*Rechtslehre*] από τη βιοηθικώς ενδιαφέρουσα θεωρία της αρετής [*Tugendlehre*]). Η άσκηση κρατικής βίας για την επιβολή μιας ηθικής ορθοδοξίας (ακόμη και της πράγματι μιας και μόνης ορθής ηθικής), εν ολίγοις η καταπάτηση των δικαιωμάτων, είναι ηθικά εσφαλμένη, διότι προσβάλλει το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας, την αξιοπρέπειά μας ως ελεύθερων και ίσων προσώπων. Από την άλλη πλευρά, δεν έχουμε την κανονιστική δυνατότητα να παραιτηθούμε από την αξιοπρέπειά μας (ακόμη και αν ή παρ' ότι έχουμε το δικαίωμα να αυτοκτονήσουμε): το αντίθετο: η αξία της προσωπικής ευθύνης μας συνυφαίνεται με την εγγενή αξία του βίου μας. Γι' αυτό τα δικαιοκίνητα ενεργήματά μας είναι γνησίως δικαιοκίνητα (και όχι επειδή το ορίζει η αυθαιρεσία ή η αυθεντία της εξουσίας): άξια, δηλαδή, σεβασμού εκ μέρους των τρίτων και, συγχρόνως, άξια προστασίας εκ μέρους του κράτους.

52. Βλ. τη συμβολή μου, «Μετρούν οι αριθμοί: πώς και γιατί», in Παύλου Κ. Σούρλα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική*, §§ 8.1 επ.

53. Πρβλ. τις σχετικές περιπτώσεις που εξετάζει κατά τρόπο ανυπέροβλητο ο DEREK PARFIT, *On What Matters*, σ. 212 επ.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ*

Ευχές, κατάρτες και δίκαιο

Οι δεσμοί συγγένειας ανάμεσα στη θρησκεία, τη μαγεία και το δίκαιο δεν έχουν χρονολογία γέννησης, όπως δεν έχουν και οι ανθρωπίνες κοινωνίες. Όπως σημειώνει ο Σπ. Τρωιάνος σε μία από τις μελέτες του για τη μαγεία και τους μάγους στο Βυζάντιο,¹ «παρά το γεγονός ότι κάποια στιγμή διακρίθηκαν, υπό την έννοια ότι ή θρησκεία, ως καθοριστική των σχέσεων του ανθρώπου με τη θεότητα, αποτέλεσε την επιτρεπόμενη μορφή προσεγγίσεως των υπερφυσικών δυνάμεων, ενώ ή μαγεία την απαγορευμένη, δεν έπαψε να υπάρχει μεταξύ τους μία σχέση ανταγωνισμού».² Από τη στιγμή που ένα μέλος των δοξασιών αντιμετωπίζει την απόρριψη εκ μέρους της πολιτείας, «ή επίκληση υπερφυσικών δυνάμεων, εφόσον ξέφευγε από τα όρια της λατρείας του θείου και επομένως δεν είχε τη 'νομιμοποίηση' της θρησκείας, προκαλούσε δέος, γιατί οί διαθέσεις αυτών των δυνάμεων απέναντι στους ανθρώπους – αντίθετα από τις επίσημα λατρευόμενες θεότητες – ήσαν άγνωστες. Έπομένως, όσοι επιδίδονταν σε πράξεις αυτής της μορφής παραβίαζαν τα όρια της 'κανονικότητας' και αποτελούσαν κίνδυνο για το κοινωνικό σύνολο».³

Παρέκκλιση από την κρατούσα θρησκεία, κίνδυνος για την ανθρωπινή ζωή,⁴ αλλά και αθέμιτος τρόπος πλουτισμού μέσω της εκμετάλλευσης της ανθρωπίνης αφέλειας, η άσκηση μαγείας, τουλάχιστον στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, εμφανίζει τάση δικαιοκού μιμιτισμού και ανταγωνιστικότητας απέναντι στην απονομή της πολιτειακής δικαιοσύνης. Παραδείγματα της τάσης αυτής μας παρέχουν οι

* Καθηγήτρια Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. «Η θέση των μάγων στη βυζαντινή κοινωνία», *Πρακτικά ημερίδας: Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σ. 271-295 (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν). Του ΙΔΙΟΥ, *Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997.

2. *Μαγεία και δίκαιο*, σ. 10.

3. Οπ. παρ.

4. Βλ. τον Κορνήλιο νόμο, *Dig.* 48.8.1.1, Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *οπ. παρ.*, σ. 11.

καλούμενες *defixiones*, οι κατάδεσμοι των αρχαίων ελληνικών πηγών, κείμενα στα οποία αποτυπώνονται κατάρες εναντίον ενός μισητού προσώπου ή, σπανιότερα, ευχές για το καλό ενός προσφιλούς. Σύμφωνα με τον ορισμό που διατύπωσε ο H. S. Versnel, η «defixio είναι ένα κείμενο, συνήθως γραμμένο σε μόλυβδο, μέσω του οποίου αποσκοπείται η πρόκληση ενός κακού στον αντίπαλο, χωρίς καμία αιτιολόγηση, ο δημιουργός του οποίου περιμένει από τους δαίμονες και τους χθόνιους θεούς να κάνουν 'τη βρώμικη δουλειά'». ⁵ Μέσω της χρήσης του μεταλλικού ελάσματος επιδιώκεται η «δέσμευση» (καταδέω) ενός προσώπου προκειμένου οι χθόνιες θεότητες και οι δαίμονες να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες του καταδέοντος.

Κατάδεσμοι απαντούν στον ελλαδικό χώρο από τον 6ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ. Η επιλογή του υλικού, ο μόλυβδος, ενδέχεται να υπαγορεύθηκε από πρακτικούς λόγους (μέταλλο φθινό και εύκαμπτο), δεν αποκλείεται όμως και ο συμβολισμός του υλικού, μέταλλο ψυχρό, συνδεδεμένο με τις χθόνιες θεότητες, ειδικότερα με τον Κρόνο. ⁶ Η εύρεση, στην Αθήνα, δέκα καταδέσμων που γράφηκαν από το ίδιο πρόσωπο και έχουν συναφές περιεχόμενο, αφορούν όμως διαφορετικά πρόσωπα, αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη γραφένων ειδικευμένων στη συγγραφή μαγικών και παρακλητικών κειμένων. Ένας μάλιστα από τους καταδέσμους της σειράς αυτής, ενώ φέρει το ίδιο κείμενο με τους υπόλοιπους, είναι γραμμένος αδέξια από κάποιον μαθητευόμενο μάγο που προφανώς δεν είχε τη σχετική εμπειρία. ⁷ Η γλώσσα των κειμένων είναι, ως επί το πλείστον, η ελληνική. Διασώθηκαν ωστόσο και σε λατινική (περί τις 100 μαρτυρίες μόνο από την Bath της Μ. Βρεταννίας), ετρουσκική, φοινικική, κελτική της Γαλατίας ή ακόμη σε μη ταυτοποιημένες γραφές (EBNI, *Ecritures Bizarres Non Identifiées*). Από την ελληνιστική περίοδο διασώζονται μαγικά κείμενα γραμμένα σε μη κατανοητά σε μας βαρβαρικά γράμματα.

Οι κατάδεσμοι, το τελετουργικό των οποίων γνωρίζουμε χάρη

5. «Les imprécations et le droit», *RHD* 65 (1987), σ. 7 : «une *defixio* est un texte, le plus souvent écrit sur du plomb, par lequel on tente de nuire à un adversaire sans justification aucune et dans lequel l'auteur attend des démons et des dieux des enfers qu'ils fassent le 'sale travail'».

6. Βλ. την πρόσφατη μελέτη του M. MARTIN, *Sois maudit ! Malédiction et envoûtements dans l'Antiquité* (Paris 2010).

7. F. GRAF, *La magie dans l'antiquité gréco-romaine*, Paris 1994, σ. 171 : «On a manifestement affaire au sorcier et à son apprenti».

στους μαγικούς παπύρους, εναποτίθενταν σε χώρους συνδεόμενους με τον κάτω κόσμο, όπως τάφους ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους πρόωρα (ἄοροι: εκτελεσθέντες, άτομα που σκοτώθηκαν στη μάχη, παιδιά), πηγές νερού που αναβλύζει από τα βάθη της γης (πηγές, πηγάδια, ποταμοί), αλλά και στη θάλασσα όπου έπλεαν οι ψυχές ανθρώπων που πέθαναν από πνιγμό. Παρόμοια ελάσματα βρέθηκαν επίσης κοντά σε δημόσια κτίρια (ναούς, αμφιθέατρα, όπως στην Καρχηδόνα και Τριερ) ή και σε ιδιωτικές κατοικίες.

I. Περιεχόμενο και είδη καταδέσμων

Απαραίτητα στοιχεία των καταδέσμων είναι το όνομα του αποδέκτη, σπάνια του καταρώμενου, και τα δεινά που καλούνται οι χθόνιες θεότητες να προκαλέσουν στον αποδέκτη της κατάρας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, υπό τον τίτλο *Defixionum tabellae*,⁸ ο γάλλος επιγραφικός A. Audollent συγκέντρωσε τις μέχρι τότε γνωστές επιγραφές στις οποίες διασώζονται κατάρες, σπανιότερα και ευχές, τις οποίες διέκρινε σε *defixiones agonisticae*, *defixiones οικονομικού περιεχομένου*, *defixiones amatoriae*⁹ και *defixiones iudiciariae*.

8. A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis Orientis quam in totius occidentis partibus praeter Atticas in corpore inscriptionum Atticarum editas* (Paris 1904, ανατ. Frankfurt 1967).

9. Μεταξύ των πολλών *defixiones amatoriae* αξίζει να αναφερθεί ο κατάδεσμος της Πέλλας που, λόγω της πρώιμης χρονολογίας του (375-350 π.Χ.), παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μεταξύ άλλων, για τη χρήση της δωρικής διαλέκτου στο μακεδονικό χώρο. E. VOUTIRAS, *Dionysophōntos gamoi. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella* (Gieben, Amsterdam 1998). SEG 43 (1993) 434, στ. 1-9 :

1 [Θετί]μας καὶ Διονυσοφῶντος τὸ τέλος καὶ τὸν γάμον καταγράφω καὶ τὰν ἄλλῶν
 πασῶν γυναικῶν καὶ χηρῶν καὶ παρθένων, μάλιστα δὲ Θετίμας καὶ παρκαττίθεμαι
 Μάκρωνι καὶ
 [τοῖς] δαίμοσι· καὶ οπόκα ἐγὼ ταῦτα διελέξαιμι καὶ ἀναγνοίην πάλειν
 ἀνορόξασα,
 [τόκα] γαμαι Διονυσοφῶντα πρότερον δὲ μὴ· μὴ γὰρ λάβοι ἄλλαν γυναῖκα
 ἄλλ' ἢ ἐμέ,
 5 [ἐμέ δ] ἐ συνκαταγηρᾶσαι Διονυσοφῶντι καὶ μηδεμίαν ἄλλαν· ἰκέτις ὑμῶν
 γίνο[μαι . . .] ἀν οἰκτίρετε δαίμονες φίλ[ο]ι ΔΑΓΙΝΑΓΑΡΙΜΕ φίλων πάντων καὶ
 ἐρήμα· ἀλλὰ
 [ταῦτα] φυλάσσετε ἐμῖν ὅπως μὴ γίνεται ταῦτα καὶ κακὰ κακῶς Θετίμα
 ἀπόληται·
 [. . .]ΑΛ[-]. ΥΝΜ. .ΕΣΠΛΗΝ ἐμὸς ἐμέ δὲ εὐδαίμονα καὶ μακαρίαν γενέσται

Πολλές *defixiones iudiciariae* προέρχονται από την Αθήνα και χρονολογούνται από τον 5ο αι. και εξής. Στρέφονται εναντίον του αντιδίκου, συχνά και των συνηγόρων και μαρτύρων του, και, σπανιότερα, κατά των δικαστών.¹⁰

II. Κατάδεσμοι ως παράκληση απονομής της δικαιοσύνης: η άποψη του H. S. Versnel

Κατά τον H. S. Versnel,¹¹ οι κατάδεσμοι δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστούν όλοι ως *defixiones*, ως μαγικές πινακίδες στις οποίες αναγράφονται κατάρες (*Schadenszauber*) εναντίον ενός προσώπου, χωρίς να διατυπώνεται εναντίον του αποδέκτη οποιαδήποτε κατηγορία ή μομφή. Ορισμένες πινακίδες, τις οποίες περιέλαβε ο A. Audollent στο *corpus*, δεν συγκεντρώνουν τα απαραίτητα στοιχεία προκειμένου να χαρακτηριστούν ως *defixiones*. Ο Versnel θεωρεί ότι οι σωζόμενοι κατάδεσμοι θα πρέπει να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τις κυρίως μαγικές πινακίδες, τις μόνες που εμπίπτουν στην κατηγορία των *defixiones*. Στη δεύτερη κατηγορία, την οποία θεωρεί ως ενδιάμεση, εντάσσει παραδείγματα στα οποία ο καταρώμενος κατηγορεί ένα ή περισσότερα πρόσωπα για πρόκληση κάποιου κακού (*τὴν ἐμὲ ἀδικούσαν ἢ τὸν ἐμὲ ἀτιμοῦντα*) και αποζητά εκδίκηση μέσω των θεών. Στην τρίτη κατηγορία *καταδέσμων*, τις «παρακλήσεις

----- (σώζονται μόνο μερικά γράμματα) -----

Μετάφραση: «Για την ολοκλήρωση και (τη σύναψη) του γάμου της Θετίμας και του Διονυσοφάντος γράφω την κατάρα, και για όλες τις γυναίκες, χήρες και παρθένες, κυρίως όμως για αυτόν (το γάμο) της Θετίμας, και την εναποθέτω στον Μάκρωνα και τους δαίμονες. Μόνο όταν εγώ την ξετυλίξω και την διαβάσω, αφού την ξεθάψω, τότε να παντρευτεί ο Διονυσοφών, και όχι πριν. Να μην πάρει άλλη γυναίκα εκτός από μένα, και να γεράσει μαζί μου και με καμία άλλη. Γίνομαι ικέτιδά σου --- δείξε ευσπλαχνία, δαίμονες αγαπητοί, στην Δαγίνα (;), εγκαταλειμμένη από όλους τους φίλους και μόνη. Ας με προφυλάξετε ώστε να μη συμβούν αυτά και η Θετίμα χαθεί κακήν κακώς --- και σε μένα δώστε ευδαιμονία και μακαριότητα».

10. Μεταξύ πολλών παραδειγμάτων, βλ. : IG III App. 94 (3ος αι. π.Χ.). A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, αρ. 49, στ. 16-19 : τούτους ἅπαντας |καταδῶ ἀφα[ν]ίξω κατ[ο]ρῦττω καταπαττα|λεύω καὶ ἐπ[ὶ] δ]ικαστη[ρί]ου καὶ παρὰ |διαιτητεῖ.

11. «Les imprécations et le droit », *RHD* 65 (1987), σ. 5-22. ID., «Beyond Cursing : The Appeal to Justice in Judicial Prayers», σε C. A. FARAONE – D. OBBNIK (εκδ.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, New York-Oxford 1991, σ. 3-32. ID., «Prayers for Justice, East and West : New Finds and Publications since 1990», σε R. L. GORDON - MARCO SIMON (εκδ.), *Magical Practice in the Latin West*, Leiden 2009, σ. 275-354.

για απονομή δικαιοσύνης» (prayers for justice), τις οποίες ο Versnel και άλλοι αποκαλούν επίσης «δικαιοδοτικές παρακλήσεις» (judicial prayers),¹² αναζητάται από τον θιγέντα ένας εναλλακτικός τρόπος απονομής της δικαιοσύνης (« to taking the law into one's hands»).¹³

Τα στοιχεία που, κατά τον Versnel, διαφοροποιούν τις «δικαιοδοτικές παρακλήσεις» από τους κοινούς καταδέσμους είναι :

1. Η μνεία (κατά κανόνα) του ονόματος του αποδέκτη της κατάρας.
2. Η δικαιολόγηση της προσφυγής στον κατάδεσμο μέσω αναφοράς της αδικίας που προκλήθηκε.
3. Ορισμένες δικαιοδοτικές παρακλήσεις περιλαμβάνουν αίτημα ατιμωρησίας του δημιουργού του καταδέσμου ή την απαλλαγή του από ενδεχόμενες επενέργειες της πράξης του.
4. Μαζί με τις χθόνιες θεότητας αναφέρονται και άλλοι θεοί.
5. Στις δικαιοδοτικές παρακλήσεις επιδεικνύεται σεβασμός απέναντι στις θεότητες (κύριος, δέσποινα ή ακόμα φίλος).
6. Περιλαμβάνουν παρακλητικές εκφράσεις όπως *ίκετεύω, βοήθει μοι, βοήθησον αὐτῶ*, κλπ.
7. Τέλος, καθοριστικό στοιχείο των δικαιοδοτικών παρακλήσεων είναι το αίτημα του παρακαλούντος προς τους θεούς να τιμωρήσουν (κολάζειν) τον ένοχο και η επέμβασή τους να οδηγήσει στην απονομή της δικαιοσύνης.

Κριτική στις απόψεις του Versnel άσκησε ο M. Dreher, ο οποίος και αμφισβήτησε την ιδιαιτερότητα των «judicial prayers» σε σχέση με τις άλλες *defixiones*.¹⁴ Περισσότερο παρά «δικαιοδοτικές παρακλήσεις», υποστηρίζει ο γερμανός ιστορικός, οι πινακίδες που συνέλεξε ο Versnel υπό την ονομασία «judicial prayers» εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία *καταδέσμων* στους οποίους αναγράφονται παρακλήσεις προς τους θεούς («Gebetsformeln»), χθόνιους ή μη. Κυρίως όμως, αντιτάσσει ο M. Dreher, η άποψη του Versner ότι οι «δικαιοδοτικές παρακλήσεις» οδηγούν στη διεξαγωγή δίκης με δικαστές τους θεούς, προσκρούει σε ό,τι γνωρίζουμε για την απονομή της δικαιοσύνης και

12. Μεταξύ άλλων, P. MORAUX, *Une defixion judiciaire au Musée d'Istanbul*, Bruxelles 1960.

13. «Beyond Cursing», σ. 79.

14. M. DREHER, «Gerichtsverfahren vor den Göttern? – "Judicial Prayers" und die Kategorisierung der defixionum tabellae», *Symposion 2009. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Seggau, 25-30. August 2009)*, Wien 2010, σ. 301-335.

τον δικαστικό αγώνα στην Αρχαιότητα. Η ταύτιση θα μπορούσε να γίνει, εκ πρώτης όψεως, δεκτή σε περιπτώσεις όπως η κλοπή, όπου ο δημιουργός του καταδέσμου προσφεύγει σε κάποιο ναό ή ιερό, ζητώντας από τους θεούς να επιβάλουν ποινή, η οποία θα περιέλθει (όλη ή μέρος της) στον ναό. Μολονότι η ποινή εμφανίζεται να επιβάλλεται, σύμφωνα με την επιθυμία του καταρώμενου, από τους θεούς, η εκτέλεσή της είναι έργο των ιερέων. Από το θεϊκό δικαστήριο που, κατά τον Versnel, καλείται να κρίνει τα αιτήματα του δημιουργού του καταδέσμου, πέρα από την φυσική αδυναμία συγκρότησής του, απουσιάζουν όλα τα στοιχεία ενός πραγματικού δικαστικού αγώνα: Οι δικαιοδοτικές παρακλήσεις δεν οδηγούν σε κρίση του κατηγορουμένου, διότι, για τον δημιουργό της πινακίδας, η ενοχή του είναι δεδομένη. Στις παρακλήσεις, η *altera pars* δεν ερωτάται και δεν της παρέχεται δυνατότητα υπεράσπισης. Η ταύτιση, επομένως, των «judicial prayers» με μια δίκη ενώπιον θεϊκού δικαστηρίου δεν μπορεί να γίνει δεκτή, για το λόγο ότι, τα έγγραφα αυτά δεν παραπέμπουν σε διαδικασία αντίστοιχη με αυτήν της δίκης, που ξεκινά με την κλήσιν του αντιδίκου για να ολοκληρωθεί με την *πράξι*, την εκτέλεση της δικαστικής απόφασης που εκδόθηκε από νόμιμα συντεθειμένο δικαστήριο.

Αυτές είναι, συνοπτικά, οι αντιρρήσεις του Martin Dreher απέναντι στις απόψεις του H. S. Versnel αναφορικά με τα μέσα με τα οποία οι άνθρωποι επικαλούνται τις υπερφυσικές δυνάμεις προκειμένου να προκαλέσουν ένα κακό, να πάρουν αντεκδίκηση για ένα κακό που υπέστησαν ή για να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη που διασαλεύτηκε λόγω της αδικίας που προκλήθηκε σε βάρος τους. Η τυπολογία των *defixiones* και των άλλων σχετικών κειμένων που ακολουθεί ο Versnel είναι, χωρίς αμφιβολία, ενδιαφέρουσα και λεπτολόγος. Βασισμένος στη χρησιμοποιούμενη ορολογία, ο Versnel πρόβαλε τη «νομική» ή «οιονεί-νομική» όψη ορισμένων πινακίδων μέσω των οποίων οι δημιουργοί τους ζητούν τη θεϊκή παρέμβαση όχι απλώς για λόγους αντεκδίκησης, αλλά προκειμένου οι θεοί να αποκαταστήσουν την αδικία που υπέστησαν. Στις πινακίδες αυτές αποτυπώνονται προσευχές, απλές παρακλήσεις, χωρίς εμφανή τουλάχιστον στοιχεία μαύρης μαγείας. Η ιδιαιτερότητά τους συνίσταται στο γεγονός ότι, οι δημιουργοί τους ζητούν από τους θεούς να ενεργήσουν «ωσάν να ήσαν δικαστές», χωρίς ωστόσο «να είναι δικαστές». Παρά τη χρησιμοποιούμενη όμως νομική ορολογία, οι παρακλήσεις αυτές δύσκολα μπο-

ρούν να χαρακτηριστούν ως « δικαιοδοτικές παρακλήσεις », καθώς, όπως και οι σημερινές προσευχές των πιστών, βρίσκονται εκτός έννομης σφαίρας. Το γεγονός ότι είναι διαφορετικά διατυπωμένες από τις υπό στενή έννοια *defixiones*, δεν τους προσδίδει οποιαδήποτε νομική αξία και, κυρίως, δεν τις ανάγει σε πράξεις που οδηγούν στη διεξαγωγή ενός δικαστικού αγώνα ενώπιον ενός θεϊκού δικαστηρίου. Περισσότερο παρά αναφορά σε ένα τέτοιο δικαστήριο, η χρήση νομικών όρων όπως *δίκη, κρίνειν τὸ δίκαιον κ.ά.*, οφείλεται σε παράγοντες που συνδέονται είτε με τοπικές συνήθειες είτε σε υποκειμενικούς λόγους, όπως ο χαρακτήρας ή το μορφωτικό επίπεδο του δημιουργού της πινακίδας. « Prayers for justice », ενδεχομένως, εφόσον ο παρακαλών ζητά την παρέμβαση των θεών προκειμένου να αποκαταστήσουν την *ἀδικία* ή τη ζημία που υπέστη. Πρόκειται όμως για αποκλειστικά υποκειμενική αντίληψη της δικαιοσύνης, προσαρμοσμένης στις επιθυμίες του παρακαλούντος, η οποία και δεν πηγάζει από την εφαρμογή του νόμου και, κυρίως, δεν απονέμεται από δικαστήριο.

Παρά τις παραπάνω αντιρρήσεις, οι « prayers for justice » παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον ιστορικό του δικαίου, που επικεντρώνεται σε τρία κυρίως σημεία¹⁵ : 1. Στη μορφή των παρακλήσεων για απονομή δικαιοσύνης, 2. στις επιζητούμενες κυρώσεις και 3. στη χρήση του ρήματος *καταδέω*.

1. Ανάμεσα στις πολυάριθμες παρακλήσεις στις οποίες χρησιμοποιούνται λέξεις και εκφράσεις του δικαίου λεξιλογίου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο κείμενα, δημοσιευμένα εδώ και πολλές δεκαετίες.

Το πρώτο είναι ένας πάπυρος, χρονολογούμενος στα τέλη της βασιλείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου ή λίγο αργότερα, στον οποίο αποτυπώθηκαν οι κατάρες μιας γυναίκας εναντίον του πρώην συντρόφου της.¹⁶

UPZ I (= U. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit I. Papyri aus Unterägypten*, Berlin – Leipzig 1927), 1, στ. 1-18 :

15. J. VELISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, « "Gebete um Gerechtigkeit". Réponse à Martin Dreher », *Symposion* 2009, σ. 337-348.

16. J. MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, « Στέρησις θήκης. À propos du délit religieux dans l'Égypte grecque et romaine », *Symposion* 1993, σ. 201-214. Πρβλ. H. S. VERSNEL, « Judicial Prayers », σ. 96, σημ. 35.

- 1 Ὡ δέσποτ' Ὁσεράπι καὶ θεοὶ οἱ μετὰ τοῦ Ὁσερ[άπιος] καθ[ήμε-
 νοι] [. . . .] αἱ ὑμῖν Ἀρτεμισίη
 ἤδ' Ἀμάσιος θυγάτηρ κατὰ το πατρὸς τῆς θυγατρὸς, [ὄς
 αὐτὴν τ]ῶ[ν] κτ[ερ]έων ἀπεστέρησε
 καὶ τῆς θήκης. Εἰ μὲν οὖν δίκαια μὲ ἐποίησε ἐμὲ καὶ τὰ τέκνα
 ταῦτοσαυτο, <<δίκαια>> [[ῶσ]]
 ὥσπερ μὲν οὖν ἄδικα ἐμὲ καὶ τὰ τέκνα τὺτοσαυτο ἐποίησε:
 δόη δὲ οἱ Ὁσεράπις καὶ οἱ θεοὶ
- 5 μὴ τυχεῖν ἐκ παίδων θήκης: [μη]δὲ αὐτὸν γονέας τοῦ<ς> αὐτο-
 σαυτοῦ θάψαι: Τῆς δὲ
 καταβοιῆς ἐνθαῦτα κειμένης, κακῶς <<:> ἀπολλύοιτο κέγγαι
 κέν θαλάσση καυτὸς
 καὶ τὰ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ὁσερά[π]ιος καὶ τῶν θεῶν τ<<ο>>ῶν ἐμ
 Ποσεράπι καθημένων
 μηδὲ ἰλάονος τυχάνοι Ὁ[σ]εράπιος μηδὲ τῶν θε[ῶ]ν [τῶν]
 μετὰ τοῦ Ὁσεράπιος
 κα[θ]ημένων : Κατέθηκεν Ἀρτεμισίη τὴν ἱκετηρίην τα[ύ]την :
 ἱκετύουσα τὸν
- 10 Ὁσ[ε]ράπιν τὴν δίκην δικά[σαι καὶ το]ς θεοὺς τοὺς μετὰ
 Ὁσεράπιος καθημένους.
 τῆ[ς] δ' ἱκετηρίας ἐνθαῦ[τα κει]μένης : μῆσαμῶ[ς] ἰλαόν[ω]ν
 [τῶ]ν θεῶν τυχχάνοι
 ὁ πατὴρ τῆς παιδίσκης : <Ὁ>ς δ' ἀν[έλοι] τὰ γράμματα ταῦτα
 [κα]ὶ ἀδικοῖ Ἀρτεμισίην
 ὁ θεὸς αὐτῶι τῆ<ν> δίκην ἐπιθ[εῖη] μ]ηδενὶ . . θεραπυ[.]
 βοντι : ὅτι μὴ
 τοὺς Ἀρτεμισίη κελύει σ[τ].]ποδε[- - - - -]
 ὥσπερ
- 15 κούκ ἐπαρκέσαι - - - - -
 με περιεῖδε : ἐπιδε[ῖη] - - - - -
 κάμοι τῆι ζώση - - - - -
 περιεῖδε ἐπιδε[ῖη] - - - - -

Μετάφραση :

« Ὡ δέσποτα Οσεράπι καὶ θεοὶ συγκαθήμενοι με τὸν Οσεράπι ! Εγώ,
 ἡ Ἀρτεμισία, θυγατέρα τοῦ Ἀμάσιος, ἐναντίον τοῦ πατέρα τῆς κόρης, ὁ
 ὁποῖος τῆς ἀρνήθηκε κτερίσματα καὶ ταφή. Ὅπως δὲν συμπεριφέρθηκε
 δίκαια ἀπέναντι σε μένα καὶ τὰ παιδιὰ του, ἀδικώντας καὶ ἐμένα καὶ τὰ

παιδιά του, ας δώσουν ο Οσεράπις και οι συγκαθήμενοι θεοί να μην τον θάψουν τα παιδιά του και να μην μπορέσει ο ίδιος να θάψει τους γονείς του. Όσο η κατάρα αυτή παραμένει εδώ, ας έχουν κακό τέλος και αυτός και τα αγαθά του, (με τη θέληση) του Οσεράπι και των συγκαθήμενων θεών, και να μην ελεηθεί ούτε από τον Οσεράπι ούτε από τους συγκαθήμενους με τον Οσεράπι θεούς. Την παράκληση αυτή κατέθεσε η Αρτεμισία, ικετεύοντας τον Οσεράπι και τους συγκαθήμενους θεούς να δικάσουν τη δίκη αυτή. Όσο η κατάρα αυτή παραμένει εδώ, οι θεοί να μην ελεήσουν ποτέ τον πατέρα του παιδιού. Οποιος αφαιρέσει το γραπτό αυτό και αδικήσει την Αρτεμισία, ας τον τιμωρήσει ο θεός - - - - - ».

Το δεύτερο κείμενο είναι μια μολύβδινη πινακίδα που βρέθηκε το 1899 κοντά στην πόλη Αρκεσίνη της Αμοργού, η ακριβής χρονολόγηση της οποίας δεν είναι δυνατή.

Th. HOMOLLE, « Inscriptions d'Amorgos. Lames de plomb portant des imprécations », BCH 25 (1901) 412-430. IG XII 7, σ. 1. D. R. JORDAN, « A Survey of Greek Defixiones not Included in the Special Corpora », GRBS 26 (1985), αρ. 60, στ. 1-14 :

- 1 Κυρία Δημήτηρ, βασίλισσα, ικέτης σου, προσπίπτω δὲ ὁ δοῦλος
σου· τοῦ[ς] ἐμοῦς
δούλους ὑπεδέξατο τοῦ κακοδιδασκαλήσε, ἐγνωμοδότησε,¹⁷
συνεβούλευσε,
ὑπενόθ(ε)υσε, κατέχαρε, ἀνεπτέρωσε ἀγοράσαι, ἐγνωμοδότησε
φυγῖν
τις Ἐπαφρόδ(ει)τ(ος), συναπεθέλγετο¹⁸ παιδίσκην αὐτὸς ἴνα,
ἐμοῦ μὴ θέ-
5 λοντος, ἔχειν αὐτὸν γυναῖκα αὐτήν, δι' ἐκήνην τὴν αἰτίαν δὲ
αὐτήν πεφευ-

17. TH. HOMOLLE, σ. 417 : « mots nouveaux γνωμοδοτέω qui n'est pas donné dans les dictionnaires grecs, qui contiennent seulement γνωμολογέω. Les deux mots ont même aspect à l'œil et la correction serait aisée ; je ne crois pas qu'elle soit utile, tant la formation de γνωμοδοτέω est régulière, le sens clair et approprié. Le γνωμοδότης est une sorte de donneur de consultations ou de jurisconsulte, qui indique la conduite à tenir, les règles à suivre, les moyens à employer ».

18. TH. HOMOLLE, όπ. παρ : « Συνεπιθέλω ου συναποθέλω, avec sa double préposition, n'est pas connu, mais il est on ne peut mieux formé et exprime à souhait toutes les circonstances : charme pour attirer vers (epi) ou détourner de (apo), et cela en même temps que d'autres personnes (syn) ».

γένοι σὺν καὶ τοῖς ἄλλοις. Κυρία Δημήτηρ, ἐγὼ <ω> ταῦτα
παθῶν ἔρημος
ἔων ἐπίσε καταφεύγω σοῦ εὐγυλάτου τυχεῖν καὶ ποιῆσέ με τοῦ
δικαίου τυχεῖν·
ποιήσαις τὸν τοιαῦτά με διαθ(έ)μενον μὴ στάσιν μὴ βάσιν
μηδ[αμ]οῦ ἐμπλησθῆναι
μὴ σώματος μήτε <ο> νοῦ· μὴ δούλων μὴ παιδισκῶν μὴ δου-
λεύοιτο μὴ ὑπὸ μι[κρ]-
10 ὦν μὴ ὑπὸ μεγάλου μὴ ἐπιβαλόμεός τι ἐκτελέ<σε>σαιτο· κα-
ταδε<ε>σμὸ(ς) αὐτοῦ
τὴν οἰκίαν λάβοιτο ἔχ(ο)ι· μὴ παιδὶν κλαύσαιτο· μὴ τράπεζαν
ἰλαρὰν θῦτο· μὴ κύων ὑλακτῆσαιτο, μὴ ἀλέκτωρ κοκύσαιτο·
σπείρας μὴ θερίσαιτο, καταντίσας καρπούς
μὴ ἐπι(στα)ιτο [σπ]ε(ῖ)ρα(ι)· μὴ γῆ μὴ θάλασσα καρπὸν
ἐνένκαιτο, μὴ χαρὰν μακαρίαν ἔχ(ο)ιτο αὐτός τε, καὶ ἔως
ἀπόλοιτο, καὶ τὰ παρ' αὐτοῦ πάντα.
B. Κυρία Δημήτηρ, λιτανεύω σε παθῶν ἄδικα, ἐπάκουσον, θεά, καὶ
κρῖναι τὸ δίκαιον, ἵνα τοὺς τοιαῦτα ἐνθυμουμένους
καὶ καταχαίροντε(ς) καὶ λύπας ἐπιθε(ῖ)ναι κάμοι καὶ τῇ ἐμῇ γυναικὶ
Ἐπίκτησι, καὶ μισοῦσιν ἡμᾶς ποιῆσαι αὐτοῖς τὰ δινότατα καὶ χαλεπώ-
τερα δεινά. Βασίλισσα ἐπάκουσον ἡμῖν
αθοῦσι, κολάσαι τοὺς ἡμᾶς τοιοῦτους ἡδέως βλέποντες.

Μετάφραση :

« Δημήτρα, κυρία, βασίλισσα, σε ικετεύω, πέφτω σαν δούλος στα πόδια σου. Τους δούλους μου ξελόγιασε, τους δίδαξε το κακό, τους έβαλε στο μυαλό, τους έπεισε, τους μετέστρεψε, χαίρονταν (με τη δυστυχία μου), τους υποσχέθηκε ότι θα τους εξαγοράσει,¹⁹ τους παρότρυνε να αποδράσουν, ένας κάποιος Επαφρόδειτος. Γοήτευσε ακόμα και την κοπέλα, χωρίς τη θέλησή μου, για να την έχει ως γυναίκα, και για το λόγο αυτό έφυγε μαζί με τους άλλους και αυτή. Δημήτρα, κυρία, μετά από τα δεινά αυτά έμεινα μόνος και γι' αυτό καταφεύγω σε σένα, για να με δεχθείς ευνοϊκά και να φροντίσεις ώστε να βρω το δίκαιο μου. Μη αφήσεις αυτόν που μου συμπεριφέρθηκε έτσι να ησυχάσει πουθενά, ούτε το σώμα ούτε το μυαλό του. Να μην τον υπηρετούν δούλοι ή νεαρές

19. Η μετάφραση του TH. HOMOLLE, « on les a excités à courir l'agora », δεν μου φαίνεται ορθή.

δούλες, ούτε μικροί ούτε μεγάλοι. Να μην καταφέρνει να ολοκληρώσει κάτι που αρχίζει. Τα δεσμάς καταλάβουν το σπιτικό του. Κλάμα παιδιού να μην ακούσει, να μη στρώσει τραπέζι μέσα στη χαρά, σκύλος να μη γαβγίσει, κόκορας να μη λαλήσει. Αν σπείρει να μη θερίσει, και αν καρποί ωριμάσουν, να μη γνωρίζει πώς να σπείρει. Ούτε η γη ούτε η θάλασσα να του δώσουν καρπούς, όσο ζει να μη γνωρίσει ευημερία, ούτε ο ίδιος ούτε τίποτα δικό του ».

Β « Δήμητρα, κυρία, σε ικετεύω γιατί άδικα έπαθα. Εισάκουσέ με, θεά, βγάλε δίκαιη απόφαση, ώστε αυτοί που σκέφτηκαν αυτά και χαίρονται και προκαλούν λύπη σε εμένα και την Επίκτησι, τη γυναίκα μου, αυτοί που μας μισούν κάνε να υποστούν τις μεγαλύτερες και τις χειρότερες συμφορές. Βασίλισσα, εισάκουσε εμάς που υποφέραμε, και τιμώρησε αυτούς που χαίρονται να μας βλέπουν έτσι ».

Ο δημιουργός της πινακίδας, ιδιοκτήτης μιας μικρής περιουσίας, εγκαταλείφθηκε από όλους τους δούλους του, συμπεριλαμβανομένης και μιας νεαρής δούλης στην οποία γίνεται ιδιαίτερη μνεία. Αποδίδει τη φυγή σε κάποιον Επαφρόδειτο, ο οποίος, χρησιμοποιώντας αθέμιτα μέσα, ανάμεσά τους και μαγικά φίλτρα, έπεισε τους δούλους να εγκαταλείψουν τον κύριό τους. Απέναντι στη μαγεία που χρησιμοποίησε ο αντίπαλός του, επικαλείται τις δυνάμεις του καταδέσμου.

Τόσο η Αρτεμισία όσο και ο κύριος των φυγάδων δούλων της Αμοργού ζητούν να αποδοθεί δικαιοσύνη (τοῦ δικαίου τυχεῖν), αίτημα που διατυπώνουν σε μια έγγραφη παράκληση προς τους θεούς (ίκετηρία στην περίπτωση της Αρτεμισίας, καταφεύγω ίκέτης λιτανεύω στην επιγραφή της Αμοργού), αποτελούμενη από δύο μέρη. Στον πάπυρο της Αρτεμισίας, το πρώτο μέρος, γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο, περιλαμβάνει τη μνεία του αδικήματος (στέρησις θήκης) και την ποινή που το θύμα εκλιπαρεί τους θεούς να επιβάλουν στον ανάξιο πατέρα των παιδιών της. Το δεύτερο μέρος, σε τρίτο πρόσωπο, περιλαμβάνει κατάρες, που υπάρχουν και στο πρώτο μέρος, καθώς και τις επιθυμούμενες κυρώσεις εναντίον αυτών που θα αφαιρέσουν το έγγραφο από τον χώρο όπου το απέθεσε η Αρτεμισία.

Η πινακίδα της Αμοργού χωρίζεται, και αυτή, σε δύο ενότητες. Στην πρώτη, ο ανώνυμος δημιουργός της κατάρας περιγράφει την αδικία που υπέστη : μαζική φυγή των δούλων του, με παρότρυνση του αντιπάλου του. Όπως και η Αρτεμισία, ο ανώνυμος ιδιοκτήτης των δούλων καταφεύγει στους θεούς, πέφτει στα πόδια τους σαν δούλος (προσπίπτω δούλος), ζητώντας να εισακουσθεί η παράκλησή του

(ἄκουσον), να είναι ευνοϊκοί απέναντί του (εὐίλατος), να απονεύμουν δικαιοσύνη (τοῦ δικαίου τυχεῖν - τὸ δίκαιον κρῖναι) και να τιμωρήσουν (κολάσαι) τους ενόχους.²⁰

Ἦδη από το 1926, ο J. Zingerle είχε επισημάνει ότι,²¹ η διατύπωση ορισμένων παρακλήσεων προσέγγιζε, σε πολλά σημεία, τη δομή των ἐντεύξεων, των αιτήσεων παροχής έννομης προστασίας που απηύθυναν στους Λαγίδες υπήκοοι του βασιλείου.²² Ὅπως οι κατάδεσμοι δεν θα περιέλθουν ποτέ στα χέρια των θεών και των δαιμόνων, αλλά θα παραμείνουν εκεί που τους εναπόθεσε ο δημιουργός τους ή, στην καλύτερη περίπτωση, θα καταλήξουν στους ιερείς της θεότητας, έτσι και η διαδρομή των ἐντεύξεων είναι πολύ πιο σύντομη από αυτήν που υπολόγιζε ο συντάκτης τους. Δεν θα φθάσουν ποτέ στην Αλεξάνδρεια και στα χέρια των βασιλέων, αλλά θα παραμείνουν στο πλαίσιο του νομού και στη δικαιοδοσία του διοικητή του.

2. Το δεύτερο σημείο των καταδέσμων που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ιστορικό του δικαίου είναι οι κυρώσεις τις οποίες ζητούν ορισμένοι δημιουργοί των «prayers for justice» και, ειδικότερα, η Αρτεμισία και ο αμοργιανός κύριος των δούλων. Οι ποινές που η Αρτεμισία ζητά από τους θεούς να επιβάλουν στον πρώην σύντροφό της είναι δύο ειδών. Τους παρακαλεί να παρέμβουν ώστε ο δράστης της αδικίας να στερηθεί ταφής, όπως στερήθηκε και η κόρη τους, και να μην μπορέσει ο ίδιος να θάψει τους γονείς του. Το δεύτερο είδος κυρώσεων είναι κοινές κατάρες, το περιεχόμενο των οποίων δεν συναρτάται προς το αδίκημα για το οποίο τον κατηγορεί.

Ὅπως και στον πάπυρο της Αρτεμισίας, έτσι και στην επιγραφή της Αμοργού οι κυρώσεις που παρακαλεί το θύμα να επιβάλουν οι θεοί είναι δύο ειδών : αφενός, κοινές κατάρες, συνήθεις σε *defixiones* (στ. 8-9 : *Μην αφήσεις αυτόν που μου συμπεριφέρθηκε έτσι να ησυχάσει πουθενά, ούτε το σώμα ούτε το μυαλό του*, στ. 13-14 : *Ούτε η γη ούτε η θάλασσα να του δώσουν καρπούς, όσο ζει να μη γνωρίσει ευημερία, ούτε ο ίδιος ούτε τίποτα δικό του*) και, αφετέρου, ποινές στις οποίες

20. TH. HOMOLLE, *όπ. παρ.*, σ. 421.

21. « Heiliges Recht », *JOAI* 23 (1926), σ. 67-72. Πρβλ. G. BJÖRCK, *Der Fluch des Christen Sabinus, Papyrus Upsaliensis* 8, Uppsala 1938, σ. 60 επ., και H. S. VERSNEL, « Judicial prayers », σ. 96-97, σημ. 41.

22. O. GUÉRAUD, *ENTEΥΞΕΙΣ : Requêtes et plaintes adressées au Roi d'Égypte au IIIe siècle avant J.-C.*, Caire 1931.

αντικατοπτρίζεται το αδίκημα που διέπραξε ο δράστης (στ. 9-13 : *Να μην τον υπηρετούν δούλοι ή νεαρές δούλες, ούτε μικροί ούτε μεγάλος. Να μην καταφέρνει να ολοκληρώσει κάτι που αρχίζει. Τα δεσμά ας καταλάβουν το σπιτικό του. Κλάμα παιδιού να μην ακούσει, να μη στρώσει τραπέζι μέσα στη χαρά, σκύλος να μη γαβγίσει, κόκορας να μη λαλήσει. Αν σπείρει, να μη θερίσει, και αν καρποί ωριμάσουν, να μη γνωρίζει πώς να σπείρει).*

Εγκαταλειμμένος από τους δούλους του, ο Αμοργιανός, μάλλον χωρίς νόμιμους κατιόντες, αδυνατεί να καλλιεργήσει τη γη του, να φροντίσει τα ζώα του, να φέρει βόλτα το νοικοκυριό του, συμφορές που παρακαλεί τη θεά να επιβάλει στον δράστη. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της Αρτεμισίας, στην ποινή συγκεντρώνονται τα στοιχεία που συνθέτουν το αδίκημα, περίπτωση *ταυτοπάθειας*, με τη διαφορά ότι, στη θέση της επιβαλλόμενης από τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα κύρωσης, το θύμα προσδοκά στην επιβολή ποινής από τις δυνάμεις τις οποίες ο ίδιος εμπιστεύεται.²³ Οι ποινές-κάτοπτρα που διασώζονται σε ορισμένους κατάδεσμούς τους διαφοροποιούν από τις συνήθεις κατάρες που, τόσο το περιεχόμενό τους όσο και η βαρύτητα των αιτούμενων από τη θεότητα ποινών, δεν παρουσιάζει καμία αντιστοιχία με το αδίκημα που διαπράχθηκε σε βάρος του καταδέοντος.

3. Μια τελευταία παρατήρηση αφορά στη χρήση του ρήματος *καταδέω* από το οποίο προέρχεται και το ουσιαστικό *κατάδεσμος*. Χαρακτηριστικό των *defixiones*, το ρήμα χρησιμοποιείται από τον δημιουργό της πινακίδας για να εκφράσει την υποταγή του αντιπάλου ή μιας υπόθεσής του στην εξουσία των θεών και των δαιμόνων. Ο καταδέων προτείνει την ποινή, οι θεοί όμως είναι αυτοί που την επιβάλλουν. Το ρήμα χρησιμοποιείται σε πρώτο πρόσωπο, και είναι, επομένως, ο ίδιος ο δημιουργός της πινακίδας που, μέσω της πινακίδας, «δένει» τον αντίπαλό του προκειμένου να τον παραδώσει στη διακριτική εξουσία των θεών και των δαιμόνων.

Το ρήμα *καταδέω* δεν χρησιμοποιείται (απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω) στο πεδίο του δικαίου. Βρίσκουμε όμως, το αντίθετό του, το ρήμα *λύω*, το οποίο συναντάμε και σε ορισμένες κατάρες. Το ρήμα

23. SP. TROIANOS, « Ταυτοπάθεια, spiegelnde Strafen und Nasenabschneiden », *Summa Dieter Simon zum 70. Geburtstag*, Frankfurt/Main 2005, σ. 569-578.

παραπέμπει στην ιδέα ενός δεσμού, μιας δέσμευσης, και, ειδικότερα μιας υποχρέωσης που εκπληρώθηκε, μιας οφειλής που αποσβέστηκε.

Η χρήση του ζεύγους ρημάτων *καταδέω* και *λύω* στις *defixiones* και του ρήματος *λύω* στο πεδίο του ενοχικού δικαίου υποδεικνύει πιστεύω ότι, τόσο στο πεδίο των δοξασιών όσο και στη σφαίρα του δικαίου, ο επιδιωκόμενος σκοπός επιτυγχάνεται μέσω της ιδέας ενός δεσμού. Ο αντίπαλος του δημιουργού της πινακίδας, όπως και ο οφειλέτης σε μια αδικοπρακτική έννομη σχέση, «δεσμεύονται» προκειμένου να εξαναγκαστούν να καταβάλουν στον «δανειστή» τους την οφειλόμενη παροχή. Μαγικές πρακτικές όπως οι κατάδεσμοι με αίτημα την αποκατάσταση της αδικίας μέσω της ταυτοπάθειας αποτελούν τον μακρινό πρόγονο της αποκαταστατικής ευθύνης, αρκετούς αιώνες προτού οι ρωμαίοι νομικοί διατυπώσουν τον ορισμό της ενοχής ως «δικαιικού δεσμού» (*vinculum iuris*). Ανάμνηση ενός μακρινού παρελθόντος κατά το οποίο η μαγεία προσέφερε πρότυπα για την απονομή της δικαιοσύνης και, γενικότερα, για τη διαμόρφωση κανόνων δικαίου, οι παρακλήσεις απονομής δικαιοσύνης της ελληνικής και ρωμαϊκής Αρχαιότητας ακολουθούν δικαίως πρότυπα που προσφέρει μια ήδη διαμορφωμένη έννομη τάξη.

ALBRECHT BERGER*

**Mokios und Konstantin der Große
Zu den Anfängen des Märtyrerkults
in Konstantinopel**

Zur Zeit, als Konstantin der Große beschloss, die alte Stadt Byzantion neu zu gründen und unter dem Namen Konstantinopel zu seiner Residenz auszubauen, spielte das Christentum dort offenbar nur eine geringe Rolle.

Nach der Legende wurde zwar Byzantion vom Apostel Andreas missioniert, der in Argyropolis beim späteren Galata den Bischof Stachys einsetzte¹, doch ist seit langem bekannt, dass dies eine spätere Erfindung sein muss. Die Legende ist noch erheblich jünger, als man bisher zumeist angenommen hat, denn sie geht nicht auf das sechste oder siebte Jahrhundert zurück, sondern wohl erst auf das achte, als der apostolische Ursprung der Kirche von Konstantinopel wegen der wachsenden Konkurrenz zum Papsttum stärker als zuvor propagiert werden musste².

Tatsächlich ist vor Metrophanes, der wohl von 306 bis 314 auf dem Thron saß, kein Bischof der Stadt sicher nachweisbar³, und auch die frü-

* Prof. Dr. Institut für Byzantinistik, Ludwig-Maximilians-Universität München.

1. Bei Nicephorus [Nikephoros I., Patriarch von Konstantinopel], *Opuscula historica*, ed. C. DE BOOR, Leipzig 1880, 112, und öfters; vgl. auch J.-M. PRIEUR, "Les actes apocryphes de l'apôtre André: Présentation des divers traditions apocryphes et état de la question", in: W. HAASE (Hrsg.), *Religion*, Berlin 1988 (*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 25), 4284-4414: 4400.

2. Das legen die parallelen Entwicklungen im byzantinischen Sizilien und Griechenland nahe (Viten des Markianos von Syrakus und des Pankratios von Taormina, vgl. dazu zuletzt A. BERGER, "Kerkyllinos und Kerkyra oder: Wie Korfu christlich wurde", in: S. KOTZABASSI – G. MAVROMATIS (Hrsg.), *Realia Byzantina* (Festschrift für Apostolos Karpozilos), Berlin 2009 (*Byzantisches Archiv* 22), 17–24). Auslöser im Osten war unter anderem der sogenannte „Transfer des Illyrikums“, also die Übertragung der päpstlichen Jurisdiktionsgebiete im byzantinischen Reich an das Konstantinopler Patriarchat; zu dessen Datierung vgl. W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten*. Frankfurt am Main 2002 (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 25), 368-379.

3. Zu ihm und dem folgenden vgl. F. WINKELMANN, "Die Bischöfe Metrophanes und

heren unter jenen Quellen, die später über Bischöfe vor Metrophanes berichten, datieren diese nicht in die Zeit unmittelbar nach Andreas, sondern kennen nur einen Philadelphos in der Zeit Caracallas (211-217) und danach noch Eugenios und Rhuphinos am Ende des dritten Jahrhunderts⁴. Metrophanes selbst wird in noch späterer Zeit, um ihm zu größerer Bedeutung zu verhelfen, als Sohn eines Bischofs Probos (293-306) und Enkel eines Bischofs Dometios (272-284) ausgegeben, der seinerseits ein Bruder des römischen Kaisers Probus gewesen sein soll. Aber auch danach dauert es noch lange Zeit, bis die Liste der Bischöfe von Byzantion zu einer vollständigen, mit Andreas und Stachys beginnenden Reihe ergänzt wird⁵.

Es kommt hinzu, dass Byzantion im Jahr 196 wegen der Beteiligung an einem Aufstand gegen Kaiser Septimius Severus zerstört und zur Landgemeinde (*kome*) degradiert wurde. Seitdem unterstand Byzantion der Stadt Perinthos in Thrakien, die nach der Verwaltungsreform der diokletianischen Zeit unter dem Namen Herakleia Hauptort der neuen Provinz Europa wurde⁶. Das Bistum von Byzantion, falls es überhaupt schon existierte, war deshalb Suffragan des Sitzes von Herakleia, und blieb das auch nach der Neugründung noch über fünfzig Jahre lang, bis zum Konstantinopler Konzil von 381⁷.

Von Märtyrern in Byzantion ist in zeitgenössischen Quellen nur selten die Rede, und der einzige Name, der überhaupt im Zusammenhang mit Christenverfolgungen in der Stadt erwähnt wird, ist der eines Apostaten namens Theodotos im zweiten Jahrhundert⁸. Auch über Kirchenbauten

Alexandros von Byzanz“, *BZ* 59 (1966) 47-71.

4. Eugenios soll unter Gordianus III. (238-244) für 25 Jahre, Rhuphinos unter Numerianus (282-284) für neun Jahre das Amt ausgeübt haben: Chronik des Pseudo-Symeon (unpubliziert); Georgios Kedrenos 449, 451; vgl. F. DVORNIK, *The idea of apostolicity in Byzantium and the legend of the Apostle Andrew*, Cambridge/Mass. 1958 (*Dumbarton Oaks studies* 4) 260-61.

5. TH. SCHERMANN, *Prophetarum vitae fabulosae*, Leipzig 1907, 122, 17-123, 2 (Pseudo-Epiphanius) und 140, 5-8 (Pseudo-Dorotheos).

6. M. SAYAR, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung*, Wien 1998 (*ÖAW, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften* 269), 75-77.

7. G. DAGRON, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974 (*Bibliothèque byzantine, Études* 7), 410-461.

8. Epiphanius, *Adversus Haereses* 54, wohl nach Hippolytos. Eine Christenverfolgung in Byzantion erwähnt bei Tertullianus, *Ad Scapulam* 3; vgl. dazu J. WORTLEY, "The relichoard of Constantinople", *GRBS* 40 (1999) 353-378: 355, und H. DELEHAYE, "Saints de Thrace et de Mésie", *AB* 31 (1912) 161-291: 215.

im alten Byzantion wissen wir wenig. Namentlich bekannt und eindeutig lokalisierbar ist nur die später so genannte Kirche des Heiligen Friedens (Eirene) im Stadtzentrum, die von den älteren Quellen wegen ihrer Entstehung vor der Neugründung meistens einfach die „Alte Kirche“ genannt wird. Sie dürfte noch nach der Gründung von Konstantinopel als Bischofskirche gedient haben, bis 360 die „Große Kirche“ eingeweiht wurde, die spätere Hagia Sophia⁹.

Als Konstantinopel sich zur neuen Metropole entwickelte, fehlte ihm also, wie es scheint, weitgehend eine christliche Vergangenheit, die aber zur Legitimierung seiner neuen Stellung auf kirchlichem Gebiet unbedingt nötig war. Um diesem Mangel abzuhelfen, wurden Reliquien christlicher Heiliger in die Stadt übertragen, und der Frage, unter welchen Umständen das geschehen ist, möchte ich im Folgenden nachgehen.

Zunächst sollten wir festhalten, dass es, auch wenn das explizit nirgends gesagt ist, unter den christlichen Heiligen und ihren Reliquien eine Abstufung der Wichtigkeit gegeben haben muss: Die Propheten des Alten und die Apostel des Neuen Testaments standen im Rang zweifellos höher als die zahlreichen Märtyrer der diokletianischen Christenverfolgung, die vor allem um Diokletians Residenzstadt Nikomedeia im nordwestlichen Kleinasien viele Opfer gefordert hatte. Die Translation von Heiligen höheren Rangs nach Konstantinopel beginnt 359/60 mit den Reliquien von Andreas und Lukas¹⁰ und wird später 406 mit denen Samuels, 415 Josephs und des Zacharias und 421 des Märtyrers Stephanos¹¹ fortgesetzt. Das geschah auf Betreiben der kaiserlichen Regierung mit groß inszenierten Translationen und wurde mit dem genauen Datum in Kirchengeschichten und Chroniken vermerkt. Über die Überführung der Reliquien von Heiligen aus den Orten der weiteren Umgebung auf der Balkanhalbinsel und in Kleinasien wissen wir dagegen nur wenig.

9. Vgl. Sokrates 2, 16, 16; Sozomenos 3, 9, 4.

10. D. WOODS, "The date of the translation of the relics of SS. Luke and Andrew to Constantinople", *Vigiliae Christianae* 45 (1991) 286–292.

11. K. G. HOLUM – G. VIKAN, "The Trier Ivory, "adventus" ceremonial, and the relics of St. Stephen", *DOP* 33 (1979) 113–133.

Lokale Märtyrer von Byzantion?

Unter all den Märtyrern, die später in Konstantinopel verehrt wurden, haben nach der Überlieferung nur Akakios, Lukillianos mit seinen Gefährten und Mokios ihren Tod in Byzantion selbst gefunden, das heißt vor der antiken Stadtmauer, und sind dort begraben worden¹². Zwar wurden an den Gräbern dieser Heiligen nach der Neugründung der Stadt Kirchen errichtet, im Fall von Akakios und Mokios sogar große Basiliken, die bis in die mittelbyzantinische Zeit hinein Bestand hatten. Doch war die Bedeutung ihrer Kulte außerhalb der Stadt nur gering, und wie wir sehen werden, ist keiner der drei wirklich an diesem Ort gestorben.

Beginnen wir mit dem heiligen Akakios: Dieser stammte nach seinem Bios¹³ aus Kappadokien, war Soldat, wurde 305 in Byzantion hingerichtet¹⁴ und später in einer Kirche am Goldenen Horn beigesetzt. David Woods hat vor einiger Zeit in einem sehr hypothetischen, aber doch in Teilen überzeugenden Aufsatz zu zeigen versucht, weshalb er nicht als authentischer Lokalheiliger der Stadt angesehen werden kann. Seine Argumentation ist, kurz zusammengefasst, wie folgt¹⁵:

Die Passion des Akakios ist kein historisches Dokument, sondern eine spätere Fiktion, denn sie enthält zahlreiche sachliche Fehler. Der Heilige stammt hier aus Perinthos und wird zum Prozess zum Proconsul von Europa, Flakkinos, nach Byzantion geschickt. Doch war der Gouverneur der Provinz Europa vom Rang kein Proconsul, sondern nur Consularis, und Flakkinos dürfte mit dem Präfekten Flaccinus identisch sein, der 303 in Nikomedeia bezeugt ist und dort in Christenverfolgungen verwickelt war. Vom Kult des Akakios in Konstantinopel hören wir zuerst im Jahr 359, doch ist dabei in der Kirchengeschichte des Sokrates nur die Rede

12. Dazu kommt in der späteren Überlieferung Eleutherios, von dem in den Quellen der Frühzeit aber noch keine Spur zu finden ist; zu ihm vgl. WORTLEY, "Relic-hoard" (wie oben Fußnote 8) 368-370.

13. Bios: PG 115, 217-240, und L. VISCIDO, "Il μαρτύριον di Acacio. Introduzione, traduzione e note", *Vivarium Scyllacense* 13 (2002) 29-70; DELEHAYE (wie oben Fußnote 8) 228-232; WORTLEY, "Relic-hoard" (wie oben Fußnote 8) 357-363, und L. VISCIDO, *Studi sul martire Acacio il Cappadoce*, Cosenza 2007.

14. Zur Kirche vgl. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*, 1, 3: Les églises et les monastères, Paris 1969 (*Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines*) 13-15.

15. D. WOODS, "The church of "St." Acacius at Constantinople", *Vigiliae Christianae* 55 (2001) 201-207.

von der Kirche, „in der der Körper des Märtyrers Akakios ruht“, nicht eigentlich von einer ihm geweihten Kirche¹⁶. Von einer solchen ist erst um 400 in zwei Predigten des Ioannes Chrysostomos die Rede. Die 359 erwähnte Kirche könnte deshalb, so Woods, tatsächlich eine Stiftung des bekannten *comes* Akakios gewesen sein, eines Christen, der ein Freund und enger Mitarbeiter Konstantins des Großen war¹⁷. Er sei in der Erinnerung vom Stifter zum Patron der Kirche geworden und dabei mit dem historischen Märtyrer Akakios zusammengefließen. Dieser Akakios wurde nach einer syrischen Kalendernotiz in Nikomedeia hingerichtet¹⁸, sei aber später nach Konstantinopel überführt worden, möglicherweise nach dem schweren Erdbeben, das Nikomedeia 358 heimsuchte. Über den Tod des *comes* Akakios ist nichts bekannt, doch könnte er, wie mehrere andere Mitarbeiter Konstantins, nach dessen Tod 337 ermordet worden sein, was wiederum den Weg zu seiner Verwechslung mit dem Heiligen geebnet habe¹⁹. In der Legende sei also nicht nur der Heilige, sondern auch sein Verfolger von Nikomedeia nach Europa versetzt worden, um eine Hinrichtung in Byzantion plausibler zu machen.

Warum verlegt der Bios des Akakios aber seine Hinrichtung nach Byzantion und nicht nach Perinthos, der Provinzhauptstadt? Der Grund dafür kann nur gewesen sein, dass Konstantinopel durch die Verlegung des Martyriums in seine neuen Mauern den fehlenden, für den lokalen Kult der Bevölkerung dringend nötigen Heiligen bekam.

Woods' gewagte Ideen sind, wie zu erwarten, heftig kritisiert worden²⁰. Zwar hat er eine ziemlich plausible Hypothese aufgestellt, was die ursprüngliche Lokalisierung des Martyriums angeht, ist sonst aber weit über das Ziel hinausgeschossen, weil ein Zusammenhang des Heiligen

16. Sokrates 2, 38, 40. Dazu auch WORTLEY, „Relic-ward“ 361-362.

17. Mehrfach bei Eusebios erwähnt als *comes* unter Konstantin dem Großen und Zerstörer des Tempels von Mamre (Vita Constantini 5, 32) = *PLRE* Acacius 4.

18. Syrisches Synaxar: *ASS Nov.* 2/1, Brüssel 1894.

19. Eine letzte Spur der Biographie des historischen *comes* könnte dann, so WOODS, die bei Sokrates 6, 23 überlieferte Geschichte über den Kaiser Arkadios (395-408) und die Kapelle unter dem Walnussbaum (*karya*) sein. Dort wird der Tod des Akakios durch Aufhängen an diesem Baum erwähnt, was im Widerspruch zur sonst gängigen Fassung seines Martyriums steht.

20. Unter anderem von L. VISCIDO, „St. Acacius: martyr of Byzantium or Nicomedia?“, *Studi sull'Oriente Cristiano* 9 (2005) 111-117. Viscido argumentiert für die Historizität des Martyriums in Byzantion und schlägt vor, den Präfekten und den Prokonsul Flakkinos als zwei verschiedene Personen mit einem gemeinsamen historischen Kern anzusehen.

mit dem historischen *comes* Akakios durch nichts zu beweisen ist. Wenn man ihn aus der Geschichte streicht, bleibt aber die Vermutung, dass der Leichnam des heiligen Akakios von Nikomedeia 358 in eine schon bestehende Kirche nach Konstantinopel kam, die daraufhin zu „seiner“ Kirche wurde. Das Grab in dieser Kirche bot dann den Anlass zur Abfassung des Bios mit dem neuen Todesort. Auf diese Weise entfällt die von Woods selbst eingestandene Schwierigkeit, dass die Translation in eine vom *comes* Akakios gestiftete Kirche dessen Identifizierung oder Vermengung mit dem Heiligen von Nikomedeia nur zwanzig Jahre nach seinem Tod voraussetzen würde. Die Benennung nach einem Stifter war in Konstantinopel aber bei Kirchen nicht üblich und ist nur bei Klöstern anzutreffen²¹; spätere Umdeutungen von Stiftern zu Heiligen, wie sie Woods nach dem Vorbild Roms vermutet, gibt es nicht.

Auf der anderen Seite müsste man erklären, zumal wenn man die Gestalt des *comes* Akakios aus dem Spiel lässt, wie diese Kirche, wenn sie nicht den Namen des Heiligen trug, ursprünglich geheißen haben könnte. Sie könnte wie andere Kirchen der Frühzeit in Konstantinopel ein abstraktes Patrozinium besessen haben, so wie die *Homonoia* (Eintracht) oder die *Anastasis* (Auferstehung)²². Bei diesen beiden Kirchen führte die Translation eines Märtyrers später zu ihrer Umbenennung, so dass aus der *Homonoia* die Kirche des heiligen Panteleemon wurde, aus der *Anastasis* die der heiligen Anastasia. Ein ähnlicher Fall ist die *Kainupolis*, der „Neustadt-Kirche“, die ursprünglich einfach nach dem neu entstandenen Stadtviertel hieß, in dem sie erbaut wurde, später aber nach der in ihr aufbewahrten Reliquie den Namen des Märtyrers Agathonikos annahm²³. Die Parallelen zur Akakioskirche sind offensichtlich, auch deshalb, weil beide Heilige, Panteleemon wie Agathonikos, in Nikomedeia zu Tode gekommen waren.

Wann es bei diesen Kirchen zur Umbenennung kam, ist freilich unklar. Während die Akakioskirche in den 420er Jahren der *Notitia urbis Constantinopolitanae* schon unter diesem Namen genannt wird²⁴, erschei-

21. Das wird auch von VISCIDO ebd. 114 hervorgehoben.

22. Zu diesen JANIN, *Géographie* (wie oben Fußnote 14) 387-388 und 22-25; A. BERGER, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn 1988 (Ποικίλα Βυζαντινά 8), 591-593 und 444-447.

23. JANIN, *Géographie* 7-8; BERGER, *Untersuchungen* 584-586.

24. *Notitia urbis Constantinopolitanae*, in: *Notitia dignitatum*, ed. O. SEECK. Berlin 1876, 227-243: 237.

nen die *Homonoëa* und die *Caenopolis* dort noch unter den alten Bezeichnungen – was aber nicht bedeuten muss, dass die Translation der Heiligen in die Kirchen nicht schon stattgefunden hatte²⁵.

Der zweite der „lokalen“ Märtyrer von Konstantinopel ist der heilige Lukillianos²⁶, dessen legendärer Bios Folgendes berichtet: Lukillianos lebte zur Zeit des Kaisers Aurelianus (270-275) in der Nähe von Nikomedia als heidnischer Priester. Nach seiner Bekehrung und Taufe zog er sich als Einsiedler zurück, wurde dann von einem Juden verraten und in Nikomedeia durch den Comes Silbanos vor Gericht gestellt und gefoltert. Im Gefängnis begegnete er den frommen Knaben Klaudios, Hypatios, Paulos und Dionysios, dazu der Jungfrau Paula (oder Paulina). Auf Befehl des Silbanos wurden sie nach Chalkedon verschleppt und zuletzt auf der anderen Seite des Bosphoros in der Nähe von Byzantion hingerichtet. Die Knaben und Paula wurden geköpft, Lukillianos dagegen an einem einsamen Ort (ἐν ἐρήμῳ τόπῳ) gekreuzigt.

Weder bei Lukillianos selbst noch den Nebenfiguren²⁷ gibt es Hinweise auf einen historischen Hintergrund. Schon Nikomedeia als Ort von Verhaftung und Prozess ist verdächtig, weil die Stadt erst in der Zeit Diokletians als Regierungssitz zu Bedeutung kam und dabei auch erst zum Zentrum der Christenverfolgung wurde.

Lukillianos war also wohl ursprünglich in Nikomedeia, vielleicht auch in Chalkedon beigesetzt, wurde später nach Konstantinopel überführt und bekam dort eine neue Legende. Immerhin ist der Ort seines Grabs²⁸ als Platz für eine Hinrichtung ziemlich plausibel: Die Kirche des Lukillianos, die wir aus dem Synaxar von Konstantinopel²⁹ und einem

25. Notitia ebd. Merkwürdigerweise wurde später eine angebaute Kapelle mit dem Grab des ägyptischen Märtyrers Iulianos wichtiger als die eigentliche Kirche mit der Reliquie des Agathonikos; zu dieser Kapelle vgl. JANIN, *Géographie* 260-261; BERGER, *Untersuchungen* 586-587.

26. Zu diesem auch WORTLEY, *Relic-hoard* 373-376.

27. Nur der Comes Silbanos (Silvanus) könnte mit dem aus einer Inschrift bekannten Beamten dieses Namens identisch sein, der möglicherweise unter Diokletian oder Galerios in Nikomedeia Prätorianerpräfekt des Ostens war; vgl. *PLRE I*, Ulpius Silvanus 7.

28. Zu seinem Kult im 9. Jh., der die Verehrung der Reliquie und einer Ikone einschloss, vgl. TH. ANTONOPOULOU, "Photios Deacon and Skeuophylax of the Holy Apostles and his encomium on St Luke the Evangelist", *JÖB* 55 (2005) 7-42: 21-22.

29. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. DELEHAYE, Brüssel 1902 (*Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*), 728, 12-15: auf der Oxeia in der Nähe der Erzengelkirche; eine weitere Gedächtnisfeier im nahegelegenen Haus des Patriarchen Anastasios

Pilgerbericht des späten elften Jahrhunderts kennen³⁰, lag auf einem Hügel namens Oxeia in der Nähe einer Erzengelkirche³¹, und dieser Hügel, der heute vom Komplex der Süleymaniye-Moschee überbaut ist, lag vor der alten Mauer von Byzantion, auf dem halbem Weg vom Stadttor zum Platz am Ufer des Goldenen Horns, wo Akakios in seiner Kirche beige-
setzt war.

Das Stadtgründungsfest von Konstantinopel

Im Zusammenhang mit den möglichen Gründen für die Überführung des Akakios nach Konstantinopel ist bisher ein wichtiges Detail, soweit ich sehe, nicht beachtet worden, nämlich der Gedächtnistag seines Todes. Er fiel nach der Überlieferung auf den 7. Mai, lag also nur wenige Tage vor dem Geburtstag von Konstantinopel am 11. Mai, der jährlich mit einem großen Fest begangen wurde³².

Der Ablauf dieses Festes ist uns aus den – nicht zeitgenössischen – Chroniken des Ioannes Malalas und des Hesychios von Milet bekannt³³: Sein Kern war eine symbolische Wiederholung der Einweihungszeremonie des Jahres 330, bei der Konstantins Statue in der Gestalt des wagenlenkenden Sonnengottes vom Forum aus feierlich in den Hippodrom gefahren und vom regierenden Kaiser mit einer Proskynese verehrt wurde. Dieser Akt kann nur durch eine testamentarische Anordnung Konstantins eingeführt worden sein, also erst nach seinem Tod 337, und es ist unklar, wie lange das Fest in dieser Form überhaupt durchgeführt wurde. Die *Parastaseis syntomoi chronikai*, die im achten oder neunten Jahrhundert auf der Basis älterer Quellen kompiliert wurden, schreiben die Abschaffung einmal Kaiser Iulianos (361–363) zu, ein anderes Mal Theodosios I. (379–395)³⁴. Beides wäre zwar gleich plausibel, sowohl vom

ebd. 405, 2-3. Vgl. JANIN, *Géographie* 311-312.

30. K. CIGGAAR, "Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais", *RÉB* 34 (1976) 211–267: 259.

31. JANIN, *Géographie* 311–312.

32. Gefeiert wurde an diesem Tag die Einweihung, nicht die Gründung der Stadt im Jahr 324. Mit einem genauen Datum ist sonst nur noch in den *Patria* die Grundsteinlegung der Mauern am 26. November 328 überliefert; vgl. dazu TH. PREGER, "Das Gründungsdatum von Konstantinopel", *Hermes* 36 (1901) 336-342.

33. Ioannes Malalas 13, 8 (246, 95-247, 29 THURN) und Pseudo-Hesychios, in: *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. TH. PREGER, Leipzig 1901, 18 (c. 42).

34. *Parastaseis* c. 38 und 5, ebd. 41-42 und 21.

Standpunkt des Heiden Julian als auch dem des Christen Theodosios aus gesehen, aber es liegt nahe, dass die Feier schon den Umschwung der Religionspolitik um 359 nicht überstanden hat, als der synkretistische Konstantinskult von Konstantins eigenem Sohn Konstantios zugunsten einer tatsächlich christlichen Religionspolitik aufgegeben wurde³⁵.

Auch ohne den übersteigerten Kaiserkult Konstantins behielt die Feier der Stadtgründung, soweit sich das erkennen lässt, aber immer ihren paganen oder besser gesagt: staatlichen Charakter. Das Protokoll des Zeremonienbuchs über die Durchführung dieses Festes im zehnten Jahrhundert zeigt, dass sich auch damals die christlichen Elemente auf einige Gebete für die am „Gemüserennen“ dieses Tages beteiligten Rennfahrer und den Kaiser beschränkten³⁶.

Ist von den vielen in Nikomedeia verehrten Märtyrern³⁷ vielleicht gerade Akakios deshalb nach Konstantinopel überführt worden, weil sein Feiertag in die Nähe zur Stadtgründungsfeier fiel und so die Gelegenheit bot, dieser ein christliches Fest entgegenzusetzen? Und ist es ein Zufall, dass Konstantins Leichnam, der in einem Mausoleum am höchsten Punkt der Stadt im Kreis von zwölf symbolischen Apostelgräbern beigesetzt gewesen war und in eben diesem Jahr 359 von dort entfernt wurde, gerade in die Kirche kam, „in der der Körper des Märtyrers Akakios ruht“?

Dass die Kirche in der Nähe des Goldenen Horns etwa einen Kilometer vor der alten Mauer von Byzantion lag, an einem Ort also, der als Hinrichtungsplatz vor der Gründung Konstantinopels ziemlich plausibel ist, sollte dabei nicht als Beweis für eine Authentizität des Martyriums an dieser Stelle angesehen werden. Die Beisetzung des Mokios weiter im Westen der Halbinsel in einer Nekropole vor der konstantinischen Landmauer, die Woods als Argument gegen die Authentizität des Aka-

35. DAZU BERGER, *Untersuchungen* (wie oben Fußnote 22) 552-554; R. LEEB, *Konstantin und Christus*, Berlin – New York 1992 (*Arbeiten zur Kirchengeschichte* 58), 119–120, und andere.

36. G. DAGRON u. a., „L'organisation et le déroulement des courses d'après le Livre des Cérémonies“, *Travaux et Mémoires* 13 (2000) 1-200: 61-71 (= Konstantinos Porphyrogennetos, *De cerimoniis*, ed. REISKE, 340, 11 – 348, 4); die Gebete dort 71.

37. Die dort, in der Residenzstadt Diokletians, seinen Verfolgungen in großer Zahl zum Opfer fielen; vgl. P. BOULHOL, „L'apport de l'hagiographie à la connaissance de la Nicomédie paléochrétienne (toponymie et monuments)“, *MEFRA* 106 (1994) 921-992.

kios-Bios anführt³⁸, kann ja umgekehrt nur bedeuten, dass dessen Grab noch weniger Authentizität besaß als das des Akakios.

Der heilige Mokios

Das führt uns zum dritten der angeblich in Byzantion hingerichteten Märtyrer, dem heiligen Mokios, mit dem wir uns im Folgenden beschäftigen werden³⁹. Mokios lag in einer großen Basilika im Westen der Stadt begraben⁴⁰, die von jüngeren Quellen als Stiftung Konstantins des Großen ausgegeben wird. Tatsächlich ist sie erst für das Jahr 402 bezeugt, als Ammonios, einer der Langen Brüder aus Alexandria, „in der nach dem Märtyrer Mokios benannten Kirche“ begraben wurde⁴¹.

Betrachten wir den Bios des Mokios⁴², so fallen die Parallelen zu dem des Akakios, aber auch Unterschiede ins Auge. Mokios war, wie es heißt, ein christlicher Priester aus Amphipolis, der dort zur Zeit Diokletians während eines Dionysosfestes die Heiden zum Christentum zu bekehren versuchte. Er wurde verhaftet, nach Perinthos/Herakleia gebracht, gefoltert und schließlich, wohl im Jahr 295 oder 304, in Byzantion geköpft.

Anders als Akakios ist aber Mokios im griechischen Osten kein gängiger Name, und der Heilige ist dort fast die einzige bekannte Person, die ihn trug⁴³. Dass hinter dem Märtyrer Mokios im Kern eine historische Gestalt steht, ist allein deshalb zwar nicht zu bezweifeln, aber außer Namen, Herkunft und Beruf ist von ihr in der Legende nichts übriggeblieben. Personen- und Ortsnamen mit dem Bestandteil Moka- sind zumeist thrakischen Ursprungs (*Moka* = Familie, Clan)⁴⁴, aber auch in Bithynien und anderswo in Kleinasien bezeugt⁴⁵. Das Wort Mokios wird von grie-

38. WOODS, Church (wie oben Fußnote 15) 204; s. auch unten.

39. WORTLEY, "Relic-hoard" 363-368.

40. Zu dieser vgl. JANIN, *Géographie* 354-358.

41. Sozomenos 8, 17, 6.

42. BHG 1298; Editionen: DELEHAYE, *Saints* 163-176; eine andere Fassung bei F. HALKIN, "Une passion de Saint Mocius martyr de Byzance", *AB* 83 (1965) 5-22.

43. Sonst sind nur ein Mokios in einer Heiligengruppe am 6. Februar und ein Mokiianos am 11. Juli bekannt, beides legendäre Figuren, die wohl von unserem Mokios abgeleitet sind.

44. Vgl. I. DURIDANOV, *Die Sprache der Thraker*, Neuried 1985 (*Bulgarische Sammlung* 5), 60-62.

45. Vgl. S. MITCHELL, *Anatolia: lands, men, and gods in Asia Minor*, I, Oxford 1993, 175; F. RUMSCHEID – W. HELD, "Erinnerungen an Mokazis. Eine neugefundene Stockwerkstele

chischen Texten im übrigen auch als Wiedergabe des römischen *Mucius* verwendet⁴⁶. Mitglieder dieser Familie sind im römischen Staatsdienst bis weit in die Kaiserzeit bezeugt; letzter bekannter Träger des Namens ist ein Publius Mucius Verus, der unter anderem um 211/12 in Thrakien als Steuerinspektor (*censitor*) tätig war⁴⁷.

Bei den meisten Personen der Geschichte lässt sich keine Erinnerung an eine historische Gestalt ausmachen. Das sind der Proconsul Laodikios von Europa, der durch ein Wunder im Theater von Amphipolis verbrennt; sein Nachfolger Maximinos; der *princeps* des Laodikios, Thalassios; und Philipposios, der Präfekt von Perinthos. Laodikios⁴⁸ erscheint auch im Martyrium der heiligen Glykeria, der Hauptheiligen von Herakleia, ist dort aber Gefängniswärter⁴⁹, während er in der lateinischen *Passio Marcelli* als Präfekt von Rom auftritt, der die beiden bekehrten Soldaten Papias und Maurus hinrichten lässt⁵⁰. Er gehört also zu jenen stereotypen Figuren finsterner Verfolger, deren Namen innerhalb des Genres der Märtyrerakten zu wandern begannen⁵¹. Im übrigen gehörte das weit im Westen liegende Amphipolis, das von Byzantion fast 500 km entfernt ist, immer zur Provinz Makedonien, so dass der Gouverneur von Europa gar nicht dort für Christenprozesse zuständig war.

Erst am Schluss der Erzählung geraten wir auf etwas festeren Boden: Mokios wird nach seiner Hinrichtung durch drei Bischöfe namens Philippos, Dalmatos und Kyriakos vor der Stadtmauer von Byzantion begraben, hinter denen sich ganz offenbar die Patrone oder Gründer von Kirchen und Klöstern verbergen, die in der Nähe der Mokioskirche lagen: Die Kirche des Apostels Philippos stammte aus der Zeit des Kaisers Anastasios (491-518) und lag, soweit wir wissen, nordwestlich von der Mokioskirche⁵²; das Kloster des Dalmatos trug den Namen seines zwei-

aus dem bithynischen Tarsos“, *Istanbuler Mitteilungen* 44 (1994) 89-106: 94, mit weiterer Literatur.

46. So etwa im Bericht über das Attentat des Gaius Mucius Scaevola auf den Etruskönig Porsenna bei der Belagerung Roms im Jahr 508 v. Chr.: Cassius Dio, ed. U. P. BOISSEVAIN, Berlin 1895, 39.

47. L. PETERSEN (Hrsg.), *Prosopographia imperii romani* V, ²Berlin 1970-87, M 696.

48. Der Name verweist auf den Kult des Zeus *Laodikeios* von Laodikeia in Kleinasien.

49. Martyrium der Glykeria, *ASS Maii* III, ³Venedig 1738, 10-13.

50. Martyrium von Papias und Maurus, *ASS Ianuarii* II, Antwerpen 1648, 948-950.

51. Vgl. dazu etwa H. DELEHAYE, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, ²Brüssel 1966 (*Subsidia Hagiographica* 13 B), 177-178.

52. Vgl. Janin, *Géographie*, 493-494.

ten Abtes, der ihm von etwa 416 bis 438 vorstand, und lag etwas südlich von ihr⁵³; das zuerst 518 erwähnte Kloster des Kyriakos ist nicht lokalisierbar, dürfte aber auch in der weiteren Umgebung der Mokioskirche zu suchen sein⁵⁴.

Der Bios in der uns bekannten Gestalt kann also nicht vor dem sechsten Jahrhundert verfasst sein, und sein Autor hatte auch keine Vorstellung, wie Konstantinopel zur Zeit der Stadtgründung ausgesehen hatte. Zwar muss schon seit der Zeit, als Mokios in seiner Kirche beigesetzt wurde, eine hagiographische Überlieferung über seine Person existiert haben. Aber worin sie damals bestand, das heißt, welche von den fiktiven Personen und Ereignissen des Bios darin schon vorkamen, lässt sich nicht mehr feststellen.

Grab und Kirche des Mokios

Merkwürdig ist im Bios die Angabe, das Grab des Mokios habe sich eine Meile vor der Stadtmauer befunden. Von der Mokioskirche ist heute nichts mehr erhalten, und durch die große, um 500 erbauten offene Zisterne, die wegen der Nähe zu ihr als Mokioszisterne bezeichnet wurde, ist sie nur ungefähr lokalisierbar. Deren Entfernung von der alten Mauer von Byzantion beträgt aber ungefähr zwei römische Meilen, die Kirche muss also von der Mauer Konstantins, gleich wo man ihren genauen Verlauf vermutet⁵⁵, viel weniger als eine Meile entfernt gewesen sein⁵⁶. Vor allem aber lag das Grab des Mokios in einer Gegend, wo sich erst

53. Dieses Kloster, das erste in Konstantinopel, wurde vom heiligen Isaakios um das Jahr 380 gegründet, trug aber später allgemein den Namen des Dalmatos; vgl. JANIN, *Géographie* 82–84.

54. Hier muss das aus den Quellen nicht lokalisierbare Kloster gemeint sein, dessen Archimandrit Andreas auf der Synode von 518 so unterschreibt: μονῆς τῆς ἐπίκλην Κυριακίου τῆς ὁσίας μηνίμης (ACO III 70); sein Nachfolger Gennadios in den Dokumenten der Synode von 536 (ebd. 34, 45, 129, 142, 157, 164). Das Kloster ist zu unterscheiden von einem Kloster des heiligen Kyriakos vor dem Goldenen Tor, das in denselben Dokumenten (518: ebd. 68; 536: ebd. 34, 45, 129, 144, 157, 164, 173) und einer einzigen weiteren Quelle erscheint: Theodoros Anagnostes (HANSEN) 14, 5. 23, danach auch Theophanes (DE BOOR) 113, 5–6 mit Jahr 463.

55. Dazu zuletzt N. ASUTAY-EFFENBERGER – A. EFFENBERGER, "Zum Verlauf der Konstantinsmauer zwischen Marmarameer und Bonoszisterne und zu den Toren und Straßen", *JÖB* 59 (2010) 1–36, mit Tafel.

56. Das wird auch von JANIN, *Géographie* 358 vermerkt.

nach dem Bau der Konstantinsmauer die Friedhöfe der neuen Stadt auszubreiten begannen. Dass es an diesem Ort vorher überhaupt eine Nekropole gab, ist wegen der großen Entfernung zum alten Byzantion unwahrscheinlich: Die meisten im alten Stadtgebiet von İstanbul gefundenen Reste antiker Gräber aus der Zeit vor Konstantin kamen in der Umgebung des Konstantinsforums – also dem Gebiet unmittelbar vor dem Stadttor von Byzantion – und im heutigen Stadtteil Bayezid ans Licht, und wie es scheint, sind auch die antiken Nekropolen, die innerhalb der neuen Mauer lagen, noch längere Zeit weiter verwendet und durch neue Hypogäen ergänzt worden⁵⁷. Von den späteren Nekropolen vor der konstantinischen Stadtmauer sind in den heutigen Stadtvierteln Çapa, Şehremini und besonders Koça Mustafa Paşa größere Reste gefunden worden⁵⁸. Es ist anzunehmen, wenn auch archäologisch nicht nachvollziehbar, dass bereits der Bau der großen Zisterne die Nekropolen und Friedhöfe in diesem Gebiet beeinträchtigt hat.

Auch Mokios wurde also sicher nicht vor der Mauer von Byzantion hingerichtet, sondern erst lange nach seinem Tod in die neue Nekropole vor der konstantinischen Mauer gebracht. Und ebenso wie im Fall des Akakios gibt es nur einen Grund dafür, warum sein Tod von der Legende später nach Byzantion verlegt wurde, nämlich das Bedürfnis nach einem lokalen Heiligen. Ob er zunächst in einem einfachen Grab in der Nekropole beigesetzt wurde und die Kirche erst später darüber erbaut wurde, oder ob diese schon zum Zeitpunkt der Überführung als seine Ruhestätte entstand, lässt sich aber nicht erkennen.

Die Mokioskirche war eine dreischiffige Basilika mit Atrium, deren

57. W. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen 1977, 219-222. Wie lange die Bestattungen innerhalb der Konstantinsmauer noch fortgesetzt wurden, ist nicht bekannt. Das Faktum zeigt aber, dass der Fund des sogenannten Prinzensarkophags von Sargüzel, der wohl aus dem späteren 4. Jh. stammt, keine Rückschlüsse auf den Verlauf der Mauer in diesem Gebiet zulässt; zu diesem A. M. MANSEL, *İstanbul'da Bulunan Bir Prenslar Lahti / Ein Prinzensarkophag aus Istanbul*, İstanbul 1934.

58. N. FIRATLI, "Notes sur quelques hypogees paléochrétiens de Constantinople", in W. N. SCHUMACHER (Hrsg.), *Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Festschrift für Johannes Kollwitz*, Rom 1966 (*Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, Suppl.* 30) 131-139; spätere Funde bei MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon* (wie oben) 220. Danach gefunden wurden in diesem Gebiet unter anderem 1992 ein unverzierter marmorner Doppelsarkophag, Fundamente eines großen Gebäudes und eine Marmorsäule mit halb gefüllten ionischen Kanneluren in der Ali Şir Nevai Sokağı, gut 250 m südwestlich von der Zisterne (eigene Beobachtung).

ungewöhnliche Größe von mehreren Quellen hervorgehoben wird⁵⁹; der Hauptzugang zum Atrium befand sich auf dessen Südseite, und vom Atrium war der Narthex der Kirche über eine Freitreppe zugänglich⁶⁰. Das bedeutet, dass die Kirche auf einem nach Osten ansteigenden Gelände oder, da die Höhenunterschiede hier – wenigstens heute – sehr gering sind, auf einer Substruktion oder einem Podium stand. Die weitere Umgebung der Zisterne erhielt in den Jahren nach 1950 ein neues, rasterförmiges Straßensystem und wurde neu bebaut, so dass der Zustand der osmanischen Zeit⁶¹ heute kaum noch zu erkennen ist. Doch ist es denkbar, dass die Seyyit-Ömer-Moschee, deren erster Bau von 1492 stammt und die heute dem ganzen Viertel den Namen gibt, etwa den Platz der früheren Kirche einnimmt. 1889 beobachtete P. D. Kuppas sechzig Schritte westlich von der Zisterne im Hof eines Hauses die Ruinen einer großen Kirche⁶², die heute völlig verschwunden sind. Wegen der ungenauen topographischen Angaben lässt sich nicht sagen, ob sie in der Nähe der Moschee lag und vielleicht ein Rest der Mokioskirche gewesen ist. Alles in allem gibt es daher wenig Aussicht, jemals in der Zukunft von ihr noch materielle Überreste zu finden.

Die Mokioskirche existierte, wie ihre Erwähnung bei Niketas Choniates zeigt, noch zur Zeit der Eroberung Konstantinopels durch die Kreuzfahrer 1204⁶³. Danach wird sie nur noch ein einziges Mal erwähnt, als Kaiser Ioannes V. Palaiologos (1354-1391) gegen Ende seiner Regierungszeit im äußersten Südwesten des Stadtgebiets eine kleine Festung errichten ließ und das Material dafür unter anderem der Ruine der Mokioskirche entnommen wurde. Diese Festung ist wahrscheinlich mit dem heute

59. Prokopios, *Bauten* 1, 4, 27; Niketas Choniates (VAN DIETEN) 400, 23-26; Theodoros Skutariotes (SATHAS) 388, 22-26.

60. Das geht aus dem Protokoll des Zeremonienbuchs hervor, s. unten Fußnote 89. – Ein tiefer liegendes Atrium mit einer Freitreppe zum Narthex besaß in Konstantinopel z.B. auch die Polyuktoskirche, wo der Höhenunterschied zwischen beiden Bauteilen etwa 5 m betrug, vgl. R. M. HARRISON, *Excavations at Saraçhane in Istanbul I*, Princeton 1986, 26 und 411.

61. Dokumentiert z. B. auf der Karte zu A. M. SCHNEIDER, *Byzanz*, Berlin 1936 (*Istanbul-Forschungen* 8).

62. P. D. KUPPAS, "Περί τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ Σίγματι", *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 9 (1888/89) 133-136. SCHNEIDER a. O. 88 gibt im Zitat als Richtung irrtümlich „östlich“ an. Kuppas' Rekonstruktion ist phantastisch und aus den von ihm beschriebenen Funden kaum zu begründen.

63. Niketas Choniates (VAN DIETEN) 400, 26; 590, 1.

so genannten Mermerkule identisch, dem „Marmorturm“ am Marmarameer⁶⁴, und von den darin verbauten Spolien könnten am ehesten die kannelierten Pilaster im unteren Wandteil aus der Mokioskirche stammen. Neslihan Asutay-Effenberger schlug eine Datierung dieser Bauteile ins fünfte Jahrhundert vor und verglich sie mit den ähnlichen, wenn auch erheblich kleineren Pfeilervorlagen in der Apsis des um 416-418 entstandenen Antiochos-Palastes⁶⁵. Doch liegt die Vermutung nahe, dass es sich hier um Spolien aus einem noch älteren Bau handelt, die in der Kirche bereits zum zweiten Mal verwendet wurden.

Die im Mermerkule vollständig erhaltenen Pilaster sind bei ca. 0,70 m Breite etwa 4,20 m lang, und da diese und die Bruchstücke weiterer Pilaster abwechselnd jeweils mit einer Lage einfacher Marmorquader auf den drei Außenseiten des ca. 10 × 10,80 m großen Turms in vier Lagen verbaut sind, ergibt sich, dass mindestens 30 solcher Pilaster im ursprünglichen Bau vorhanden waren⁶⁶. Wenn aber die Pilaster, wie anzunehmen, als gliederndes Element in eine oder mehrere, möglicherweise dazwischen mit Marmorplatten verkleidete Wände eingemauert waren, muss deren Länge insgesamt mindestens 90 m betragen haben, wenn nicht mehr. Als Anbringungsort der Pilaster kommen am ehesten die äußeren oder inneren Erdgeschosswände der Seitenschiffe und der untere Teil der Apsis in Frage.

Gleich ob es sich bei den Pilastern aber um Spolien handelte oder nicht: Wir gewinnen auf diese Weise einen Eindruck davon, wie die Mokioskirche, falls die Stücke tatsächlich aus ihr stammen, einmal ausgesehen haben könnte. Sie dürfte durch diese Dekoration auf spätere Betrachter stark archaisierend gewirkt haben, und das ist zweifellos der Ursprung für die Behauptung einiger Quellen, sie sei aus dem Material eines zuvor dort stehenden heidnischen Tempels entstanden.

Eine Notiz der *Parastaseis* behauptet, am Platz der Mokioskirche habe

64. Zu diesem vgl. U. PESCHLOW, „Die befestigte Residenz von Mermerkule“, *JÖB* 51 (2001) 385-403; N. ASUTAY-EFFENBERGER, *Die Landmauer von Konstantinopel–İstanbul*, Berlin 2007 (*Millennium-Studien* 18) 110-117.

65. R. NAUMANN – H. BELTING, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966 (*Istanbuler Forschungen* 25); dort zu den Pfeilervorlagen 41 Abb. 9, zum Datum des Baus 20-21.

66. Durch die Anschüttungen der letzten Jahrzehnte ist der gestufte Sockel des Turms, in dem weitere, ebenfalls kannelierte Architekturstücke verbaut ist, heute nicht mehr sichtbar.

vorher ein Zeustempel gestanden, der unter Konstantin dem Großen durch eine Kirche ersetzt worden sei⁶⁷, nach einer Version der Logothetenchronik war es ein Tempel des Herakles⁶⁸. Die *Patria* bemerken sogar, der Tempel sei erheblich größer gewesen als die Kirche, die nur ein Drittel seiner Größe habe⁶⁹. Das allerdings gehört in den Bereich der Legende, denn wenn diese Behauptung irgendeinen historischen Hintergrund hätte, könnte er nur darin bestehen, dass die ursprüngliche Kirche im siebten oder achten Jahrhundert verfiel und danach reduziert wieder aufgebaut wurde, wie das sonst mehrfach bezeugt ist⁷⁰, wobei Teile des älteren Baus auch danach sichtbar geblieben wären. Die Mokioskirche wird zwar in der Fortsetzung des Theophanes unter den Bauten erwähnt, die unter Basileios I. nach dem Erdbeben des Jahres 869 wiederhergestellt wurden⁷¹, aber es gibt keinen Hinweis darauf, dass sie dabei verkleinert worden wäre, und das Protokoll des Zeremonienbuchs, das sehr wahrscheinlich danach entstanden ist⁷², beschreibt eindeutig die alte große Emporenbasilika.

Das Grab des Mokios befand sich in der Kirche, wie ein englischer Pilger im späten elften Jahrhundert und Antonij von Novgorod im Jahr 1200 berichten, unter dem Altar neben dem des seligen Sampson⁷³. Aus Sampsons wundertätigem Grab floss Öl, doch wurde sein Gedächtnis am 27. Juni merkwürdigerweise nicht dort, sondern in dem bekannten Hospital im Stadtzentrum gefeiert, das er gestiftet hatte⁷⁴. Wie es dazu kam, wissen wir nicht, und nicht einmal seine Lebenszeit lässt sich seinem legendären Bios eindeutig entnehmen⁷⁵. Nach Timothy Miller spricht aber

67. *Parastaseis* (wie oben Fußnote 34) c.1.

68. Symeon Magistros (BEKKER) 704, 11.

69. *Patria* III 3 (PREGER 215).

70. Etwa bei der Kirche der heiligen Anastasia, wo unter Basileios I. nach 869 das Holzdach durch ein Gewölbe ersetzt wurde: Theophanes continuatus (NIEBUHR) 324, 12-16.

71. Theophanes continuatus (NIEBUHR) 323, 17-21.

72. Zu diesem Protokoll s. unten: Direkte Hinweise zur Datierung fehlen, das jüngste Gebäude, das darin erwähnt wird, ist der Trikonchos mit seinem halbrunden Hof im Kaiserpalast (ed. REISKE 107, 22-23) aus der Zeit des Theophilos (829-842).

73. CIGGAAR, *Description* (wie oben Fußnote 30) 335-354; M. EHRHARD, "Le Livre du Pèlerin d'Antoine de Novgorod", *Romania* 58 (1932) 44-65: 60; vgl. WORTLEY, "Relic-ward" 367. Zur Verwechslung des Sampson mit Symeon in der Ausgabe von B. DE KHITROWO, *Itinéraires russes en Orient*, Genf 1889, 87-111: 103 vgl. JANIN, *Géographie* 357.

74. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (wie oben Fußnote 29) 773, 12 - 776, 7.

75. *ASS Iunii V*, Antwerpen 1709, 265C-270F. Der Bios gibt ihn als Verwandten des

viel dafür, dass Sampson im vierten Jahrhundert lebte und vor allem von den Arianern verehrt wurde. Als auf dem Konzil von Konstantinopel 381 Kaiser Theodosios I. seine orthodoxe Religionspolitik durchsetzte, mussten die Arianer die Stadt verlassen und sich zum Gottesdienst in das Gebiet der Nekropolen vor der damaligen Mauer zurückziehen, wo auch die Mokioskirche lag⁷⁶. Damals, so Miller, könnte Sampson in die Kirche überführt worden sein, und sein Kult wurde erst später von den Orthodoxen übernommen⁷⁷.

Ebenfalls in der Mokioskirche begraben war Lukianos, der bekannte Theologe und Bibelübersetzer, der 312 unter Maximinus Daia in Nikomedeia hingerichtet worden war⁷⁸; sein Gedächtnis wurde am 15. Oktober dort an seinem Grab gefeiert⁷⁹. Lukianos stand zu Lebzeiten oft im Widerspruch zur „orthodoxen“ Kirche; er war unter anderem der Lehrer des Areios, und sein Bios wies ursprünglich eine arianische Tendenz auf⁸⁰. Da dort Drepanon (Helenopolis) am Golf von Nikomedeia als sein Begräbnisort genannt wird, kann auch er erst länger nach seinem Tod in die Mokioskirche überführt worden sein.

Wenn der Grund für das Begräbnis der beiden Heiligen in der Mokioskirche wirklich die Nähe ihres Kults zu den Arianern gewesen wäre, würde das deren Verdrängung aus der Stadt voraussetzen, die Translation könnte also kaum vor dem Jahr 381 stattgefunden haben. Anders Mokios: Es gibt keinen Hinweis darauf, dass auch er sein Grab außerhalb der konstantinischen Stadt erst um diese Zeit und aus demselben Grund gefunden hätte. Stattdessen führt uns die Tatsache, dass sein Fest eben auf dem 11. Mai liegt, möglicherweise zu einem ganz anderen Hintergrund für seine Translation nach Konstantinopel.

Mokios aus (270E), wohl ein nachträglicher Versuch, das Grab in der Kirche zu erklären.

76. Mit dieser Ortsangabe zuerst bei Theodoretos, PG 83, 421B; später im *Chronicon Paschale* (DINDORF) 561, 6-9.

77. T. S. MILLER, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore 1997, 80-83.

78. Zur Person vgl. G. BARDY, *Recherches sur Lucien d'Antioche et son école*, Paris 1936.

79. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (wie oben Fußnote 29) 141, 5-10.

80. Der Bios bei Philostorgius, Kirchengeschichte, hrsg. von J. BIDEZ – F. WINKELMANN, Berlin 1972 (GCS 21) 184-201.

Das Mokiosfest am 11. Mai

Dass das Zusammenfallen der beiden Feste, des Stadtgründungstags und des Gedenkens für den heiligen Mokios, kein Zufall sein kann⁸¹, liegt auf der Hand. Konstantin der Große hatte am Kult der christlichen Märtyrer, trotz der gegenteiligen Aussage des Eusebios von Kaisareia, kein Interesse, weder in Rom noch in Byzantion-Konstantinopel⁸², und dürfte deshalb weder, wie man angenommen hat, die Einweihung der Stadt dem heiligen Mokios zu Ehren auf dessen Festtag gelegt haben⁸³, noch den Kult des Mokios gefördert haben, weil dessen Fest mit dem aus anderen Gründen auf den 11. Mai gelegten Stadtgründungstag zusammenfiel⁸⁴. Tatsächlich ist die Wahl des 11. Mai als Einweihungstag wohl ohne Beziehung zum Mokiosfest aus der alten römischen Religion zu erklären: So wies Eugenio La Rocca darauf hin, dass der Geburtstag von Rom am 21. April ebenso viele Tage vor dem Larenfest und den *ludi florales* am 1. Mai liegt wie der 11. Mai danach⁸⁵; Stavros Gouloulis vermutete einen Zusammenhang mit dem römischen Fest der *Lemuria* und bemerkte außerdem, dass der dritte Tag dieses Fests, also der 13. Mai, im Jahr 330 auf den Mittwoch genau zwischen Ostern und Pfingsten fiel, die später so genannte *Mesopentekoste*.⁸⁶ Sollte das zutreffen, muss das Stadtgründungsfest vor dem des Mokios oder doch unabhängig von ihm etabliert worden sein, und die Überlegungen, die wir oben für den Kult des

81. Wie angenommen von HALKIN, "Une passion" (wie oben Fußnote 42) 5.

82. Vgl. dazu S. DIEFENBACH, Römische Erinnerungsräume. Heiligenmemoria und kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr., Berlin 2007 (*Millennium-Studien* 11), 153-214, zu Konstantinopel besonders 151.

83. So DELEHAYE "Saints" (wie oben Fußnote 8) 227, und noch T. D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, London 1981, 222 Anm., der sogar annimmt, Konstantin könnte Mokios in seiner Jugend persönlich gekannt haben.

84. So JANIN, *Géographie* 357. Aus der Äußerung bei WORTLEY, "Relic-hoard" 366, "it would suggest ... that Constantine was sufficiently aware of this and of its potential value to him that he made use of it ..." ist eine klare Kausalität nicht zu entnehmen.

85. E. LA ROCCA, "La fondazione di Costantinopoli", in G. BONAMENTE – F. FUSCO (a cura di), *Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo*, II, Macerata 1993, 553-558: Das überlieferte Horoskop des Tages ist im übrigen erst im späten 10. Jh. berechnet worden; vgl. dazu D. PINGREE, "The horoscope of Constantinople", in Y. MAEYAMA – W. G. SALTZER, *Πρίσματα. Festschrift W. Hartner*, Wiesbaden 1977, 305-315.

86. S. GOULOULIS, «Τὰ ἐγκαίνια τῆς Κωνσταντινουπόλεως: ἡ χρονολογία (11 Μαΐου 330) καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους [συμβολὴ τῆς ἐθνογραφίας στὴν ἱστορία]», *Byzantinos Domos* 8-9 (1995-97) 151-182.

Akakios wegen der zeitlichen Nähe seines Festes zur Stadtgründungsfeier angestellt haben, müssen umso mehr auch für Mokios zutreffen:

Mokios könnte nämlich lange vor der Durchsetzung der Orthodoxie 381 oder auch schon vor der möglichen Translation des Akakios aus Nikomedeia 359 nach Konstantinopel überführt worden sein, um der halb heidnischen Stadtgründungsfeier ein christliches Fest *am gleichen Tag* entgegenzusetzen. Und dass gerade er diese wichtige Rolle spielen sollte, ist nur dadurch zu erklären, dass die dahinter stehende historische Person, wohl wirklich ein Priester aus Amphipolis, eben an einem 11. Mai gestorben war⁸⁷. Das würde uns in die Zeit zwischen Konstantins Tod 337 und die Veränderungen der Religionspolitik in den späten 350er Jahren führen, also in die Zeit, wo der Kult des göttlichen Kaisers Konstantin noch in voller Blüte stand und die Überführung eines konkurrierenden christlichen Heiligen in die Stadt hinein von den Behörden nicht geduldet worden wäre.

Nun liegt der Tag des heiligen Mokios in der orthodoxen Kirche bis heute auf dem 11. Mai⁸⁸. Solange am selben Tag auch der Geburtstag der Stadt gefeiert wurde – und das war, wie das Zeremonienbuch zeigt, bis ins zehnte Jahrhundert, wenn nicht noch länger der Fall – war für eine große Feier zu Ehren des Heiligen kein Platz, denn das staatliche Fest nahm mit seinen Wagenrennen, Empfängen und Banketten den ganzen Tag in Anspruch⁸⁹. Es ist daher nicht verwunderlich, dass die Prozession des Kaisers zur Mokioskirche, die das Zeremonienbuch detailliert beschreibt, an einem anderen Tag stattfand, und es ist sicher kein Zufall, dass dieser Tag kein anderer als die erwähnte *Mesopentekoste* war⁹⁰. Bei einer weiteren Prozession zur Mokioskirche am Sonntag nach Ostern (*Antipascha*), die im Zeremonienbuch nur kurz erwähnt wird⁹¹, sollten wir davon ausgehen, dass es sich um dieselbe Feier handelt wie die zur *Mesopentekoste*, die aber früher – oder auch später – an einem anderen

87. WORTLEY, "Relic-ward" (wie oben Fußnote 8) 366 geht von einer inszenierten Auffindung vor den Mauern von Konstantinopel an diesem Tag aus, von der aber in den Quellen nirgends die Rede ist.

88. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae* (wie oben Fußnote 29) 676, 8-10.

89. Zum Protokoll des Tages s. oben bei Fußnote 33 und 36.

90. Konstantinos Porphyrogennetos, *De cerimoniis* ed. REISKE 98, 16 – 108, 12; kurz auch 774, 7-19.

91. ebd. 284, 10-12, am Anfang des Protokolls für den Empfang am darauffolgenden Montag.

Termin stattfand. Wann die Prozession vom Mokiosfest auf die *Mesopentekoste* verlegt wurde, wissen wir nicht; die Vermutung liegt nahe, dass das in einem Jahr geschah, in dem beide zusammenfielen, doch kommen vom frühen fünften Jahrhundert bis zur Zeit Leons insgesamt 19 Jahre in Frage, in denen diese Änderung vorgenommen sein könnte⁹².

Nach dem Protokoll des Zeremonienbuchs zu schließen, dürfte diese Prozession mit dem Weg vom Kaiserpalast zur Kirche und zurück, dem Gottesdienst und den diversen Empfängen sechs bis acht Stunden gedauert haben. Warum gerade die Mokioskirche als Ort der Feier diente, ist aus dem Protokoll nicht erkennbar, denn der Heilige selbst wird nur als Patron der Kirche erwähnt, und weder werden Hymnen auf ihn gesungen, noch wird sein Grab in der Kirche besucht.

Die Prozession zur Mokioskirche an der *Mesopentekoste* wird auch außerhalb des Zeremonienbuchs erwähnt, nämlich im Zusammenhang mit den Ereignissen von 902 oder 903, als Kaiser Leon VI. an diesem Fest in der Kirche beinahe Opfer eines Mordanschlags geworden wäre. Danach, so berichten die Quellen, habe der Kaiser die Prozession abgeschafft, und als er sich weigerte, diesen Beschluss rückgängig zu machen, prophezeite ihm ein Kleriker der Kirche seinen Tod genau zehn Jahr später, was dann auch eintrat⁹³. Das hier von einer Chronik genannte 16. Jahr von Leons Herrschaft⁹⁴ ist zwar 902, und Leon starb auch tatsächlich 912, das aber am Tag der Stadtgründung, dem 11. Mai, so dass das Attentat wohl auf 903 datiert werden muss, als die *Mesopentekoste* auf den 12. Mai fiel.

Es gibt keine Nachricht darüber, ob die Prozession danach wieder aufgenommen wurde, doch ist das angesichts der von Konstantinos Porphyrogennetos gepflegten „restaurativen“ Tendenzen wohl wahrscheinlich⁹⁵.

92. Nämlich in den Jahren 439, 450, 461, 472, 523, 534, 545, 556, 618, 629, 640, 713, 719, 724, 803, 808, 814, 887 und 898.

93. Euthymios-Vita 67, 2 – 69, 3; Theophanes continuatus (NIEBUHR) 367, 8-24; Symeon Logothetes (WAHLGREN) c. 133, 36-39, und davon abhängige Quellen.

94. Symeon Magistros (BEKKER) 704, 10 – 705, 10.

95. Wie sie etwa aus der Wiedereinführung der unter Romanos I. (920-944) aufgegebenen, halb-paganen Brumalienfeier am Kaiserhof durch Konstantinos VII. (944-959) ersichtlich sind: Konstantinos Porphyrogennetos, *De cerimoniis* (REISKE) 606, 9-21. Aus dem Protokoll der Prozession zur Mokioskirche selbst geht nur die Zeit des Theophilos (829-842) als *terminus post quem* hervor, s. oben Fußnote 72.

Epilog

Der Kult des Mokios selbst spielte im Konstantinopel der mittel- und spätbyzantinischen Zeit keine Rolle mehr. Die Kirche wird zuletzt von Niketas Choniates im Bericht über seine Flucht aus Konstantinopel nach der Eroberung durch die Kreuzfahrer 1204 erwähnt⁹⁶. Der Leichnam des Mokios, der damals noch vorhanden gewesen sein dürfte, wurde in der Zeit der Lateiner offenbar nicht, wie die Reliquien vieler anderer Heiliger, in den Westen überführt. Die Kirche verfiel und lag schließlich als Ruine da, bis sie durch die Materialentnahme für den Bau des Mermerkule im späten 14. Jahrhundert endgültig zerstört wurde.

96. Niketas Choniates (VAN DIETEN) 590, 1.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ*

**Εκκλησία και πολιτική
στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β':
σχετικά με την παραίτηση του Αντωνίου Γ' Στουδίτου**

Μολονότι Κράτος και Εκκλησία «δεν ήταν δύο χωριστοί θεσμοί, αλλά δύο μορφές εμφάνισης της μίας και αδιαίρετης έννοιας της Χριστιανοσύνης, μορφές που στην πολιτική και θεολογική σκέψη των Βυζαντινών δεν ήταν νοητές χωριστά»¹, δεν έλειψαν ούτε οι απόπειρες καθορισμού των δικαιοδοσιών αυτοκράτορα και πατριάρχη, ούτε βεβαίως οι ρήξεις μεταξύ τους. Ειδικότερα για τη μέση βυζαντινή περίοδο, αρκεί κανείς να ανατρέξει στην παρότρυνση του Θεοδώρου Στουδίτου προς τον Λέοντα Ε' να μην αναμειγνύεται στις εκκλησιαστικές υποθέσεις και να μεριμνά μόνο για τα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα της αυτοκρατορίας², στην προσπάθεια του Φωτίου να επιβάλει τη θεωρία των «δύο εξουσιών» με τη σύνταξη της «Εισαγωγής»³ και στη ρήξη του Λέοντος ΣΤ' Σοφού με τον Νικόλαο Α' Μυστικό⁴.

* Διευθύντρια Ερευνών στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών - Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ.

1. Αντί άλλων βλ. SP. TROIANOS, «Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Ostkirchliche Studien* 37/4 (1988) 291-296. Ο ΙΔΙΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999 (2η έκδ.), 173-175.

2. Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού, έκδ. I. BEKKER, Bonnae 1838, 767: ... «μη παρασάλευε, βασιλεῦ, κατάστασιν ἐκκλησιαστικὴν. ... σοὶ μὲν γὰρ ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐπιστεύθη καὶ τὸ στρατόπεδον. τούτων φρόντιζε, καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἕασον ποιμέσι καὶ διδασκάλοις κατὰ τὸν θεῖον λόγον. ...». Βλ. και Ψευδοσυμεών, έκδ. St. WAHLGREN, Berlini-N. Eboraci 2006, 212.

3. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ο μέγας Φώτιος και οί διατάξεις τῆς «Εισαγωγῆς». Μερικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1989-1991) 489-504, ὅπου αναφορὰ προγενέστερης βιβλιογραφίας.

4. Ενδεικτικὰ βλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Σχετικὰ με τὰ αἷτια τῆς εκθρόνισης του πατριάρχη Νικολάου Α' Μυστικού (907)», *Σύμμεικτα* 11 (1997) 23-36, με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Όσον αφορά την εποχή της βασιλείας του Βασιλείου Β', κάποιες τριβές στις σχέσεις αυτοκράτορα και ανωτέρου κλήρου διαφαίνονται από το γεγονός ότι, μεταξύ 978 και 1001, ο πατριαρχικός θρόνος της Κωνσταντινούπολης παρέμεινε κενός για περισσότερο από οκτώ έτη⁵, φαινόμενο που κάθε άλλο παρά σύνηθες μπορεί να θεωρηθεί⁶. Πίσω από την «ιδιορρυθμία» αυτή που, μάλλον, δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στην ενασχόληση του αυτοκράτορα με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις⁷, το πιθανότερο είναι να λανθάνει κάποια επιφυλακτικότητα ή δυσπιστία του Βασιλείου Β' έναντι μελών του ανωτέρου κλήρου, οι απαρχές της οποίας όμως ανάγονται στα χρόνια που δεν όριζε ο ίδιος τις υποθέσεις της αυτοκρατορίας. Το πρόσωπο-κλειδί που, από τον Ιανουάριο του 976 μέχρι το φθινόπωρο του 985, άσκησε την πραγματική διακυβέρνηση του Κράτους, δεν είναι άλλο από τον παρακοιμώμενο, παραδυναστεύοντα και πρόεδρο (της συγκλήτου) Βασίλειο Λακαπηνό⁸, ο οποίος, όπως ρητά αναφέρεται στην περιήχημη

5. Αντώνιος Γ' Στουδίτης (Δεκέμβριος 973 - ca. Ιούνιος 978) // κενό 2 ετών // Νικόλαος Β' Χρυσοβέργης (Απρίλιος/Μάιος 980 - 16 Δεκεμβρίου 992) // κενό 3 ετών και 4 μηνών // Σισίνιος Β' (12 Απριλίου 996 - 24 Αυγούστου 998) // κενό 3 ετών // Σέργιος Β' (Ιούνιος/Ιούλιος 1001 - Ιούλιος 1019). Για τις χρονολογίες των πατριαρχών ακολουθώ τους V. LAURENT («La chronologie des patriarches de Constantinople de 996 à 1111», *Échos d'Orient* 35 [1936] 67-82, εδώ: 71-74) και J. DARROUZÈS («Sur la chronologie du patriarche Antoine III Stoudite», *Revue des Études byzantines* 46 [1988] 55-60).

6. Μέχρι το τρίτο τέταρτο του 10ου αι., η βυζαντινή Εκκλησία είχε μείνει «άποϊμαντος» για ένα διάστημα που ξεπέρασε τις λίγες μέρες ή τους λίγους μήνες μία μόνο φορά: μεταξύ της παραίτησης του πατριάρχη Τρύφωνος (Αύγουστος 931) και της ενθρόνισης του Θεοφυλάκτου (2 Φεβρουαρίου 933) μεσολάβησαν 17 μήνες. Βλ. V. STANKOVIĆ, «When was Theophylaktos Lakapenos born?», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 55 (2005) 59-69, εδώ: 66-67.

7. Σύμφωνα με τον Άραβα ιστορικό YAHYA (έκδ. I. KRATCHKOVSKY - A. VASILIEV, *Patrologia Orientalis* 23 [1932] 444), η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης έμεινε ακέφαλη για τέσσερα χρόνια πριν από την εκλογή του Σισινίου Β', επειδή ο Βασίλειος Β' ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο εναντίον των Βουλγάρων, άποψη που έχει υιοθετηθεί από σύγχρονους μελετητές (ενδεικτικά βλ. A. J. VAN DER AALST, «The Palace and the Monastery in Byzantine Spiritual Life c. 1000», στο: *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium* [εκδ. A. DAVIDS], Cambridge 1995, 314-336, εδώ: 318). Ωστόσο, την άνοιξη του 996, οπότε πατριάρχης εξελέγη ο Σισίνιος (βλ. πιο πάνω, σημ. 5), ο πόλεμος κατά των Βουλγάρων μαινόταν: την επίθεση του Σαμουήλ κατά της Θεσσαλονίκης το 995 και την προέλασή του μέχρι τον Ισθμό της Κορίνθου ανέκοψε ο Νικηφόρος Ουρανός στο Σπερχειό ποταμό μόλις το 997. Βλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, έκδ. I. THURN, Berolini-N. Eboraci 1973, 341. Πρβλ. C. HOLMES, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, 162-167.

8. Βλ. W. G. BROKKAAR, «Basil Lacapenus. Byzantium in the Tenth Century», στο:

Νεαρά του έτους 996, επέβαλε τη βούλησή του σε όλα⁹. Σε αυτά τα χρόνια της παντοδυναμίας του Βασιλείου Λακαπηνού ήταν που ο πατριάρχης Αντώνιος Γ' Στουδίτης υπέβαλε την παραίτησή του, τους λόγους της οποίας θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε στην παρούσα μελέτη.

Έχοντας ασπαστεί από νεαρή ηλικία την ασκητική ζωή της μονής Στουδίου και διατελέσει σύγκελλος του πατριάρχη Πολυεύκτου (956-970)¹⁰, ο Αντώνιος Γ' ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης επί της βασιλείας του Ιωάννη Α' Τζιμισκή, το Δεκέμβριο του 973¹¹. Η θητεία του στην ηγεσία της Εκκλησίας, που από τον σύγχρονό του μητροπολίτη Χωνών χαρακτηρίστηκε ως αναβίωση των αρετών του Πολυεύκτου¹², υπήρξε σχετικά σύντομη, καθώς ο Αντώνιος παραιτήθηκε περί τον Ιούνιο του 978, κατά την του Σκληροῦ ἀποστασίαν¹³, η οποία είχε ξεσπάσει από την άνοιξη του 976¹⁴.

Ο λόγος, που υπαγόρευσε στον ιεράρχη την απόφασή του αυτή, παραμένει άγνωστος. Από την επιστολή παραίτησης του Αντωνίου Γ' προς τον νεαρό Βασίλειο Β', που δεν είναι όμως η οριστική, εφόσον

Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica (εκδ. W. F. BAKKER - A. F. VAN GEMERT - W. J. AERTS) [Byzantina Neerlandica 3], Leiden 1972, 199-234, εδώ: 224. Για την εσφαλμένη, κατά τη γνώμη μας, άποψη ότι από το 982/983 ο Λακαπηνός ήταν πολιτικά αδύναμος βλ. Β. ΒΑΣΙΛΙΟΥ, «Η πολιτική του Βασιλείου Λακαπηνού έναντι της Δύσης», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 111-129, εδώ: 120-121.

9. N. SVORONOS, *Les Nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction - édition - commentaires*, éd. posthume et index établis par P. GOUNARIDIS, Athènes 1994, 214 (αφ. 14A) και 215 (αφ. 14B): *Ἐπεὶ χρυσοβούλλια πολλὰ γεγονόασιν ἀφ' οὗ ἡ βασιλεία ἡμῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπέβη ἀρχῆς μέχρις οὗ ὁ πρόεδρος Βασίλειος καὶ παρακοιμώμενος κατέβη, εἰς δὲ τοὺς τοιοῦτους χρόνους οὐ τὰ δοκοῦντα ἡμῖν ἐγένετο, ἀλλ' ἐκείνου ἐν πᾶσι θέλησις ἐνηργεῖτο καὶ πρόσταξις, ...*

10. Λέων Διάκονος, έκδ. C. B. HASE, *Bonnae* 1828, 164. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (όπως σημ. 7), 260. Για τη θητεία του στο αξίωμα αυτό βλ. Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 587 και 597-598.

11. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (όπως σημ. 7), 311. Βλ. και πιο πάνω, σημ. 5.

12. J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 6], Paris 1960, 351: *Τοιοῦτον ἀρχιερέα νῦν ἔχομεν, σεβασμιώτατε ἀδελφέ, ... περιχάρηθι οὖν τῷ θεῷ τούτῳ δωρήματι καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ᾧ φιλότης, συγχάρηθι, οἷον ἀναβιοῦντα τὸν μακάριον Πολύευκτον ἀπολαβούση πάλιν ἐν Ἀντωνίῳ καὶ τὴν ἑαυτῆς ἐορταζούση ἀνάστασιν καὶ ἀποκατάστασιν*. Βλ. και την εισαγωγή του DARROUZÈS (ό. π.), 63-64.

13. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (όπως σημ. 7), 328: *Τότε δὴ καὶ Ἀντώνιος ὁ πατριάρχης, κατὰ τὴν τοῦ Σκληροῦ ἀποστασίαν ἀποταξάμενος τῇ ἱερατείᾳ, ἀπεβίω*.

14. Για την ανταρσία του Βάρδα Σκληροῦ συνοπτικά βλ. J.-CL. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 27-29 (αφ. 11).

υπογράφει ως πατριάρχης, και η οποία μπορεί πλέον να χρονολογηθεί με αρκετή βεβαιότητα το Πάσχα (31 Μαρτίου ή λίγες μέρες μετά) του 978¹⁵, δεν προκύπτει κάποιο συγκεκριμένο στοιχείο για την αιτία που έφερε τον πατριάρχη σε διάσταση με το παλάτι. Ο Αντώνιος δηλώνει ότι προτιμά την *υποχώρησιν* από την «παρρησίαν», κάνει λόγο για «τὴν βασιλικὴν ἀγανάκτησιν», η οποία, λόγω της «σκληρότητος καὶ τῆς παραλόγου ἐνστάσεώς» του, έπεσε πάνω στον ηγούμενο και τους αθώους μοναχούς της «ἀγίας μονῆς», που αναμφίβολα είναι η μονή Στουδίου, και, τέλος, ομολογεί την αδυναμία του να υπηρετεί «τοιαύτας διακονίας»¹⁶. Η τελευταία δήλωσή του, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Αντώνιος Γ' είχε ήδη συμπληρώσει περισσότερο από τέσσερα έτη στο πατριαρχικό αξίωμα, καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι ο ιεράρχης υποχρεώθηκε σε παραίτηση από κάποιο σοβαρό λόγο που είχε αναφύει πρόσφατα, κατὰ τὴν τοῦ Σκληροῦ ἀποστασίαν, μία έκφραση που ίσως να μην προσδιορίζει το συμβάν μόνο χρονικά.

Αναζητώντας την αιτία, για την οποία ο Αντώνιος Γ' αποφάσισε να παραιτηθεί, μάλλον δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αντιπαρέλθει ένα επεισόδιο που πρέπει να τον απασχόλησε και το οποίο, επίσης, διαδραματίστηκε κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Σκληροῦ, όπως αναφέρεται στο *Περὶ μεταθέσεων ἐπισκόπων*: πρόκειται για τον τρόπο

15. Εφόσον το τέλος της πατριαρχείας του Αντωνίου τοποθετείται περί τον Ιούνιο του 978, το πιθανότερο είναι η μεγάλη γιορτή - *ἡμέραι πλήρεις εὐφροσύνης καὶ φωτισμοῦ* -, κατὰ την οποία γράφηκε η επιστολή, να μην είναι τα Θεοφάνεια, αλλά το Πάσχα του 978. Βλ. DARROUZÈS, *Épistoliers* (όπως σημ. 12), 62-63 και 346. Με αφορμή αυτή την επιστολή, ο Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ («Περὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κλήρου τῆς Μ. Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα [ἀνέκδοτον «Υπόμνημα» τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Γ']», *Δίπτυχα* 1 [1979] 37-52, εδῶ: 40-43) είχε επισημάνει την εσφαλμένη χρονολόγηση της πατριαρχείας του Αντωνίου Γ' από τον V. GRUMEL («Chronologie patriarcale au Xe siècle», *Revue des Études byzantines* 22 [1964] 45-71), μεταξύ Δεκεμβρίου 973 και Ιανουαρίου 976.

16. DARROUZÈS, *Épistoliers* (όπως σημ. 12), 344-345: ... Ἐγώ, κοσμοπόθητε αὐτοκράτορ, οὐκ ὤμην ἀμάρτημα εἶναι, ... τὸ γνῶναι φιλονεικεῖν τὴν οἰκείαν ἀσθένειαν καὶ τὴν ὑποχώρησιν μᾶλλον τῆς παρρησίας ἀσπάζεσθαι, ... τῆς βασιλικῆς ἀγανακτῆσεως ἐπὶ τὴν ἀγίαν διαβαινούσης μονὴν καὶ τὸν ταυτησί καθηγούμενον δούλον Θεοῦ ἀρετῇ πάση καὶ συνέσει κεκοσμημένον, ἄνδρας τε ἀγίους καὶ ἡδίκηκόςτας οὐδέν ... μῆτε τῆς σῆς ἀντιλήψεως καὶ προνοίας αὐτοῦς ἐκπεσεῖν διὰ σκληρότητα καὶ παράλογον ἔνστασιν ἑνὸς ἀδελφοῦ εὐτελοῦς, ... ἀπαράδεκτόν μοι παρίσταται τοιαύταις διακονίαις τὸ ὑπηρετήσασθαι, ὡς μόλις ἀρκοῦντι καὶ τῆς ἰδίας ἐπιμελεῖσθαι ψυχῆς Βλ. V. GRUMEL - J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches*, fasc. II-III: *Les registes de 715 à 1206*, Paris 1989 (2η έκδ.), σφ. 798 a.

ανόδου του Αγαπίου Β' στον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας¹⁷, η οποία, μετά από τρεις αιώνες αραβικής κυριαρχίας, ανακαταλήφθηκε το 969 από τους Βυζαντινούς, που επιδίωξαν την πολιτική και εκκλησιαστική αφομοίωσή της, αυξάνοντας έτσι την επιρροή και το γόητρο της Νέας Ρώμης¹⁸.

Το παρασκήνιο της εκλογής του Αγαπίου αποκαλύπτει ο Άραβας ιστορικός Yahya και συνοπτικά έχει ως εξής: από τις αρχές κίόλας της ανταρσίας του, ο Βάρδας Σκληρός κατόρθωσε να γίνει κύριος της Αντιόχειας, διορίζοντας ως δούκα της έναν Άραβα που είχε ασπαστεί το Χριστιανισμό, τον μάγιστρο Ουμπεϊδ Αλλάχ (Oubeidallah)¹⁹. Τότε ήταν που ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη τον πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρο Β' (970-976), θέτοντας στη διάθεσή του ένα χελάνδιο. Ο άρρωστος, όμως, ιεράρχης πέθανε καθ' οδόν, συγκεκριμένα στην Ταρσό στις 28 Μαΐου 976²⁰.

Μετά το θάνατο του Θεοδώρου, οι Αντιοχείς απέστειλαν στη βασιλεύουσα έναν κατάλογο υποψηφίων για το πατριαρχικό αξίωμα μέσω του Αγαπίου (επισκόπου Χαλεπίου, κατά τον Yahya, ή αρχιεπισκόπου Σελευκείας της Πιερίας, σύμφωνα με το *Περί μεταθέσεων επισκόπων*²¹), ο οποίος τούς έπεισε να συμπεριλάβουν το όνομά του μεταξύ των υποψηφίων. Φθάνοντας στην Κωνσταντινούπολη, ο Αγάπιος, με επιδέξιους χειρισμούς, απέσπασε την υπόσχεση ότι θα εί-

17. *Περί μεταθέσεων επισκόπων*, έκδ. J. DARROUZÈS, «Le traité des transferts. Édition critique et commentaire», *Revue des Études byzantines* 42 (1984) 181: Αγάπιος αρχιεπίσκοπος Σελευκείας τής Πιερίας μετετέθη εις τὸ πατριαρχεῖον Αντιοχείας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Σκληροῦ, ὡς ὁ Σεβαστείας λέγει Θεόδωρος, ὁ γράψας τὸ χρονικὸν βιβλίον τοῦ κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου.

18. ΒΛ. V. GRUMEL, «Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084)», *Échos d'Orient* 33 (1934) 129-147, ἐδῶ: 129-130. Πρὸβλ. και τὴ σχετικὰ πρόσφατα μελέτη τοῦ ΚΛ.-Ρ. ΤΟΔΤ, «Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969-1084)», *Byzantinische Zeitschrift* 94/1 (2001) 239-267, ἐδῶ: 238-242 και 256-259.

19. ΥΑΗΥΑ (ὅπως σημ. 7), 373-374. ΒΛ. V. LAURENT, «La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084)», *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 38 (1962) 231-232. W. SEIBT, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillophische Studie* [Byzantina Vindobonensia 9], Wien 1976, 39.

20. ΥΑΗΥΑ (ὅπως σημ. 7), 375. ΒΛ. GRUMEL, *Le patriarcat d'Antioche* (ὅπως σημ. 18), 134. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil / 2. Halbband: *Regesten von 867-1025*, zweite Auflage neu bearbeitet von A. MÜLLER und A. BEIHAMMER, München, 2003, ἀρ. 754e.

21. ΥΑΗΥΑ (ὅπως σημ. 7), 375. *Περί μεταθέσεων επισκόπων* (ὅπως, σημ. 17), 181.

ναι ο επόμενος πατριάρχης Αντιοχείας, εάν κατόρθωνε να μεταστρέψει τον Ουμπεϊδ Αλλάχ, που διοικούσε την πόλη στο όνομα του αποστάτη Βάρδα Σκληρού. Κομίζοντας γράμμα του Βασιλείου Β', ο Αγάπιος επέστρεψε στην Αντιόχεια, έφερε σε αίσιο πέρας την αποστολή του και όλα εξελίχθηκαν σύμφωνα με τις αυτοκρατορικές προσταγές: ο Ουμπεϊδ Αλλάχ, έχοντας πλέον ταχθεί με την πλευρά του αυτοκράτορα, παρέμενε δια βίου δουξ Αντιοχείας και ο Αγάπιος Β' ενθρονιζόταν πατριάρχης στις 22 Ιανουαρίου 978²².

Αναμφίβολα, με την εκλογή του Αγαπίου οι Αντιοχείς υπεραμύνονταν του δικαιώματός τους να ορίζουν τον πατριάρχη τους²³. Παράλληλα όμως, είναι περισσότερο από προφανές ότι η άνοδος του στον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας υπαγορεύθηκε από αμιγώς πολιτικούς λόγους που επέβαλε η Κωνσταντινούπολη, όπως εξίσου προφανές είναι ότι, παρά το γεγονός ότι ο Yahya εμφανίζει ως συνομιλητή του Αγαπίου τον Βασίλειο Β', την όλη υπόθεση χειρίστηκε οπωσδήποτε ο Βασίλειος Λακαπηνός.

Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι ο Yahya ασχολήθηκε μεν δια μακρόν με το πώς εκάμφθησαν οι αντιρρήσεις του πατριάρχη Αλεξανδρείας Ηλία (963-1000), ο οποίος είχε αρχικά θεωρήσει τη μετάθεση του Αγαπίου στην Αντιόχεια αντικανονική και παράνομη²⁴, αλλά από τη διήγησή του απουσιάζει οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση αναφορά στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και τον προκαθήμενό της Αντώνιο Γ' Στουδίτη.

Ωστόσο, το ενδεχόμενο ότι το θέμα πρέπει να απασχόλησε τον πατριάρχη καθίσταται πολύ πιθανόν, αν ανατρέξουμε στην εκλογή του Αντιοχείας Θεοδώρου Β', στις 23 Ιανουαρίου του 970²⁵, και την ενεργό συμμετοχή σε αυτήν του Πολυεύκτου, γεγονός που ασφαλώς και πρέπει να γνώριζε πολύ καλά ο Αντώνιος Στουδίτης. Σύμφωνα

22. YAHYA (όπως σημ. 7), 375-377. Βλ. J.-CL. CHEYNET, «L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles», *Byzantinoslavica* 56 (1995) 137-146, εδώ: 142 με τη σημ. 43. DÖLGER - MÜLLER - BEIHAMMER, *Regesten* (όπως σημ. 20), αρ. 759.

23. Βλ. GRUMEL, *Le patriarcat d'Antioche* (όπως σημ. 18), 134-135.

24. YAHYA (όπως σημ. 7), 378-389. Βλ. Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της Έκκλησίας Αντιοχείας*, Αλεξάνδρεια 1951, 832-834. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορία της Έκκλησίας Αλεξανδρείας (62-1934)*, Αθήνα 1985 (2η έκδ.), 532-534. Επίσης, βλ. TODT, *Griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia* (όπως σημ. 18), 257-258.

25. YAHYA, έκδ. I. KRATCHKOVSKY - A. VASILIEV, *Patrologia Orientalis* 18 (1924) 832. Βλ. GRUMEL, *Le patriarcat d'Antioche* (όπως σημ. 18), 133-134. TODT, *Griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia* (όπως σημ. 18), 258-259.

με τον Λέοντα Διάκονο, ο Θεόδωρος ήταν επιλογή του αυτοκράτορα Ιωάννη Α' Τζιμισκή, ο οποίος όμως δεν παρέλειψε να τόν παρουσιάσει στον πατριάρχη Πολύευκτο. Εκείνος, μαζί με την ενδημούσα σύνοδο, εξέτασε τον άνδρα και, αφού διαπίστωσε ότι δεν ήταν μεν καλός γνώστης της θύραθεν παιδείας, αλλά είχε ασκηθεί με επιμέλεια στη θεία μόρφωση, τόν έχρισε πατριάρχη Αντιοχείας²⁶.

Κατά τη γνώμη μας, ο τρόπος εκλογής του Θεοδώρου Β', οι αντιρρήσεις του Αλεξανδρείας Ηλία για τη μετάθεση του Αγαπίου και το γεγονός ότι, κατά το διορισμό του επόμενου πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη Γ' (996-1021), έτυπώθη να χειροτονείται ο Αντιοχείας από τον Κωνσταντινούπολεως²⁷ επιτρέπουν να θεωρήσουμε εύλογη κάποια αντίρρηση του Αντωνίου Στουδίτου για την ενθρόνιση στην Αντιόχεια του Αγαπίου Β', η οποία υπαγορεύθηκε από αμιγώς πολιτικούς λόγους και με τη συναίνεση, όπως φαίνεται, μόνο της κοσμικής εξουσίας. Δεν αποκλείεται η καθαρά «πολιτική» εκλογή του Αγαπίου στον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας, που προέκρινε ο Βασίλειος Λακαπηνός για να αποσπάσει την πόλη από την κυριαρχία του Βάρδα Σκληρού, να αποτέλεσε την απαρχή της αποστασιοποίησης του Αντωνίου Γ' από τις επιλογές του παρακοιμώμενου, ο οποίος συνέχισε επίμονα και επιτακτικά να ζητά τη σύμπραξη της Εκκλησίας για τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου.

Τον Ιούνιο του 978, ο Αντώνιος αποσύρθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, στη μονή Στουδίου²⁸ και η βυζαντινή Εκκλησία παρέμεινε ακέφα-

26. Λέων Διάκονος (όπως σημ. 10), 101: τούτον (Θεόδωρον) τῷ Βυζαντίῳ τότε παρουσιάζοντα ὁ Ἰωάννης προσάγει τῷ Πολυεύκτῳ· ὁ δέ, ἅμα τοῖς ἐνδημοῦσι τῶν ἐπισκόπων τὸν ἄνδρα ἐξητακῶς, ἐφευρών τε τὴν μὲν θύραθεν παιδείαν οὐ πάνυ ἠκριβωκότα, τὴν γε μὴν θείαν καὶ ἡμετέραν ἐξησκημένον φιλοτιμότατα, χρίει αὐτὸν πατριάρχην Αντιοχείας. Αξιοσημείωτο είναι ότι η ενασχόληση του Πολυεύκτου, που πέθανε λίγες μέρες μετά (5 Φεβρουαρίου 970), με την Εκκλησία της Αντιοχείας ολοκληρώθηκε με το προτρεπτικὸν ἔγγραφόν του, το οποίο επέτρεπε στους πατριάρχες Αντιοχείας να λειτουργούν και να χειροτονούν σε όλα τα μετόχια που διέθεταν στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Νίκων του Μαύρου Ὁρους, Λόγος 31, έκδ. V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, I, Sanktpeterburg 1911, 582. Πρβλ. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes* (όπως σημ. 16), αρ. 796.

27. Νίκων του Μαύρου Ὁρους (όπως σημ. 26), 582. Βλ. V. GRUMEL, «Les patriarches grecs d'Antioche du nom de Jean (XIe et XIIe siècles)», *Échos d'Orient* 32 (1933) 279-299, εδῶ: 283-284. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας* (όπως σημ. 24), 838.

28. J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* [Archives de l'Orient Chrétien 10], Paris 1966, 254: ... Αντώνιον καὶ πατριάρχην ἀοίδιμον, ὃς ἐκατέροις τοῖς πολι-

λη μέχρι τον Απρίλιο/Μάιο του 980, όταν πλέον ένας άλλος περιφανής μοναστικός κύκλος είχε έμπρακτα αποδείξει την πολύτιμη συμβολή του στην καταστολή της ανταρσίας του Βάρδα Σκληρού.

Δύο χρόνια καταστροφικών συρράξεων δεν ήταν αρκετά για την πάταξη του αποστάτη και μόνος ικανός για την αντιμετώπισή του αναδεικνυόταν ο μέχρι τότε εξόριστος Βάρδας Φωκάς, τον οποίο ο Βασίλειος Λακαπηνός επανέφερε στο προσκήνιο την άνοιξη του 978, διορίζοντάς τον μάγιστρο και δομέστικο των σχολών²⁹. Μία ακόμη, αλλά βασική προϋπόθεση για την ευόδωση των επιχειρήσεων κατά του Σκληρού έμελλε να υλοποιηθεί, που δεν ήταν άλλη από την κινητοποίηση των Ιβήρων και του ηγεμόνα τους κουροπαλάτη Δαβίδ (961-1001)³⁰, παλαιού γνώριμου του Φωκά³¹. Το κατάλληλο άτομο, το οποίο μπορούσε να αναλάβει την αποστολή αυτή βρισκόταν ήδη στον Άθω.

Το καλοκαίρι του 978, την ίδια δηλαδή εποχή που ο Αντώνιος Γ' παραιτήθηκε, στη μονή της Λαύρας βρίσκονταν ο Αθανάσιος Αθωνίτης, ο μαθητής του Ιωάννης ο Ίβηρ, πρώτος ηγούμενος της μονής Ιβήρων, και ο Ιωάννης Τορνίκιος, ιδρυτής της μονής Ιβήρων. Και οι τρεις έλαβαν αυστηρή αυτοκρατορική επιστολή που όριζε ότι ο Τορνίκιος έπρεπε πάραυτα να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη λόγω της ανταρσίας του Βάρδα Σκληρού³². Η διαταγή έφερε σε τέτοια αμη-

τεύμασι, τῷ τε μοναχικῷ καὶ ἀρχιερατικῷ, ... μακρᾷ χαίρειν ἑάσας μετὰ τὴν ἐπιστάσιαν θρόνους τε καὶ προεδρίας καὶ ὅσα τὰ ἐπὶ τούτοις, πρῦμναν κρουσάμενος, πρὸς τὴν σύντροφον αὐθις ἀπραγμοσύνην μεγαλοψύχως μετετάξατο. Βλ. DARROUZÈS, *Épistoliers* (ὅπως σημ. 12), 62.

29. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (ὅπως σημ. 7), 324. Βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1981, 95. Για ἄλλες παράλληλες πηγές καὶ λοιπὴ βιβλιογραφία βλ. DÖLGER - MÜLLER - BEIHAMMER, *Regesten* (ὅπως σημ. 20), ἀρ. 759a.

30. Βίος Ιωάννου καὶ Ευθυμίου, γαλλικὴ μτφρ. Β. MARTIN-HISARD, «La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos», *Revue des Études byzantines* 49 (1991) § 9, σ. 89: ... *les rois ... bloqués dans la Ville en grand danger ... ils se dirent: «Nous n'avons pas d'autre secours que le curopalaite David»*. Για τὴν ιστορικὴ ἀξία τοῦ αἰσιολογικοῦ αὐτοῦ κειμένου, που δεν ἀμφισβητεῖται πλέον, βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ J. LEFORT, στο: *Actes d'Iviron I. Des origines au milieu du XIe siècle*, ἐκδ. J. LEFORT - Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ - D. ΠΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ - Η. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ [Archives de l'Athos 14], Paris 1985, 5-6 καὶ MARTIN-HISARD, ὁ. π., 69.

31. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (ὅπως σημ. 7), 326. Για τὸ ὅτι οἱ Ίβηρες ἦταν παραδοσιακοὶ σύμμαχοι τῶν Φωκάδων βλ. CHEYNET, *Pouvoir et contestations* (ὅπως σημ. 14), 330-331.

32. Βίος Ιωάννου καὶ Ευθυμίου (ὅπως σημ. 30), § 9, σ. 90: «... *Que Jean-Tornik' se rende sans discussion auprès de notre Majesté, ...*». Βλ. DÖLGER - MÜLLER - BEIHAMMER, *Regesten* (ὅπως σημ. 20), ἀρ. 760a.

χανία τον Αθανάσιο Αθωνίτη και τον Ιωάννη Ίβηρα, ώστε γονατιστοί άρχισαν να εκλιπαρούν τον Τορνίκιο να υπακούσει, αναλογιζόμενοι με δέος ότι, στην αντίθετη περίπτωση, η μήνις των βασιλέων, που θα ξεσπούσε πάνω τους και στο μοναστήρι τους, θα ήταν μεγάλη³³. Αυτός ο φόβος των δύο μοναχών θυμίζει την αυτοκρατορική αγανάκτηση, η οποία είχε πρόσφατα πέσει πάνω στη μονή Στουδίου λόγω της παραίτησης του Αντωνίου Γ'³⁴, και διερωτάται κανείς, μήπως αποτελεί απόηχο της έκτασης που είχε λάβει η όλη υπόθεση.

Ανεξάρτητα, όμως, από το εάν το ενδεχόμενο αυτό μπορεί να θεωρηθεί πιθανό ή όχι, το βέβαιο είναι ότι ο Ιωάννης Τορνίκιος παρουσιάστηκε ενώπιον του Βασιλείου Β' και του Κωνσταντίνου Η', της μητέρας τους Θεοφανούς και, βεβαίως, του Βασιλείου Λακαπηνού, πήγε στην Ίβηρία, απέσπασε τη στρατιωτική βοήθεια του κουροπαλάτη Δαβίδ και, από κοινού με τον Βάρδα Φωκά και τους Ίβηρες, νίκησε τον Βάρδα Σκληρό, υποχρεώνοντάς τον σε φυγή (Μάρτιος 979). Η συνέχεια ήταν, μάλλον, η αναμενόμενη: ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του, εκτός από τα αναρίθμητα πλούτη που πήρε από τα λάφυρα του Σκληρού και με τα οποία προικοδοτήθηκε η μονή Ίβήρων³⁵, ο Ιωάννης Τορνίκιος διορίστηκε σύγκελλος³⁶ του νέου πατριάρχη Νικολάου Β' Χρυσοβέργη, που και αυτός προερχόταν από τη μοναστική κοινότητα του Άθω, καθώς είχε ασκητεύσει για πολλά χρόνια δίπλα στον Αθανάσιο Αθωνίτη³⁷.

Συνοψίζοντας, πιστεύουμε ότι η μέχρι τώρα άγνωστη αιτία της παραίτησης του Αντωνίου Γ' Στουδίτου στα ταραγμένα χρόνια της

33. Βίος Ιωάννου και Ευθυμίου (όπως σημ. 30), § 9, σ. 90: ... «*Si nous désobéissons aux rois maintenant, nous attirerons une grande colère sur nous et sur notre monastère*». Βλ. R. MORRIS, *Monks and Laymen in Byzantium (843-1118)*, Cambridge 1995, 85.

34. Βλ. πιο πάνω, σημ. 16.

35. Βίος Ιωάννου και Ευθυμίου (όπως σημ. 30), § 10-11, σ. 90-91. Βλ. την εισαγωγή του J. LEFORT, στο: *Actes d'Iviron I* (όπως σημ. 30), 22-24. Επίσης, βλ. Δ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ο άθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, 229-230.

36. *Actes d'Iviron I* (όπως σημ. 30), αρ. 3, σ. 116 και αρ. 4, σ. 126. Βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα* (όπως σημ. 10), 603.

37. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος σε έγγραφό του (*Actes de Lavra I, Des origines à 1204*, έκδ. P. LEMERLE - A. GUILLOU - D. PAPACHRYSSANTHOU - N. SVORONOS [Archives de l'Athos 5], Paris 1970, αρ. 8, σ. 117. Βλ. GRUMEL - DARROUZÈS, *Regestes* [όπως σημ. 16], αρ. 802) και επιβεβαιώνουν οι δύο παραλλαγές του Βίου του Αθανασίου (Βίος Αθανασίου Αθωνίτου Α, έκδ. J. NORET, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* [Corpus Christianorum. Series Graeca 9], Turnhout-Leuven 1982, § 158, σ. 75 και Βίος Αθανασίου Αθωνίτου Β, έκδ. NORET, ό. π., § 43, σ. 177).

ανταρσίας του Βάρδα Σκληρού μπορεί να αναζητηθεί στη μετάθεση του Αγαπίου Β' στον πατριαρχικό θρόνο της Αντιοχείας που προέκρινε ο Βασίλειος Λακαπηνός προκειμένου να αποσπάσει την πόλη από την κυριαρχία του αποστάτη. Το επεισόδιο πρέπει να αποτέλεσε την απαρχή της αποστασιοποίησης του πατριάρχη από τις επιλογές του επίμονου παρακοιμώμενου, ο οποίος, επιδιώκοντας την επιβολή της θέλησης και των προσταγών του *ἐν πᾶσι*³⁸, φαίνεται ότι δεν έκανε καμία εξαίρεση για την Εκκλησία. Το γεγονός ότι ο Νικόλαος Β' Χρυσόβέργης και ο Ιωάννης Τορνίκιος προέρχονταν από το άμεσο περιβάλλον του Αθανασίου Αθωνίτου, που υπάκουσε στη διαταγή περί σύμπραξης στην πάταξη του Σκληρού, αποτελεί μία ακόμη ένδειξη ότι η παραίτηση του Αντωνίου Γ' Στουδίτου ήταν αποτέλεσμα πολιτικών πιέσεων, στις οποίες ο ιεράρχης δεν ενέδωσε, εμμένοντας στην άκαμπτη στάση του και τις απροσδόκητες ή υπερβολικές αντιρρήσεις του³⁹.

38. Βλ. πιο πάνω, σημ. 9.

39. Όπως αποδίδουμε την έκφραση *διὰ σκληρότητα καὶ παράλογον ἔνστασιν ἑνὸς ἀδελφοῦ εὐτελοῦς*, που χρησιμοποίησε ο ιεράρχης στην επιστολή του προς τον Βασίλειο Β' (βλ. πιο πάνω, σημ. 16).

THOMAS ERNST VAN BOCHOVE*

WORKING WITH ICb

Some observations on the present state of the Index Coislinianus as a research tool

1. In the course of his professional life, Professor Spyros Troianos has written many books and articles concerning the legal history of Byzantium, in the field of both secular and canon law. In doing so, he has been a veritable inspirator and teacher for many a student, even for those who, because of their non-Greek origin, did not study law at the University of Athens, and were thus unable to attend his lectures personally.

The year 2007 saw the publication of the new edition of the Novels of emperor Leo VI the Wise (886-912).¹ Making some observations regarding a source, the dating of which is closely bound up with the dating of one of Leo's Novels, would seem to be a fitting subject for a contribution to the present volume, compiled in honour of Spyros Troianos.

2. The Index Coislinianus, also designated as ICb, is an index titulorum covering the complete text of the Basilica. ICb divides the text of the Basilica into 60 books and the books again into titles. The titles are provided with rubrics. ICb also renders information with regard to the contents of many individual Basilica titles by listing their constituent parts: for these titles, the index contains source references – accompanied by rubrics – to the legislation of Justinian. The Index Coislinianus derives its name from the manuscript in which it has been handed down, viz. cod. Coisl. gr. 151, dating from the first half of the fourteenth century.²

* University of Groningen.

1. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος C' του Σοφού*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007.

2. Cod. Coisl. gr. 151 transmits ICb on the ff. 1r – 18r; cf. L. BURGMANN/M.TH. FÖGEN/A. SCHMINCK/D. SIMON, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*. Teil I: Die Handschriften des weltlichen Rechts (Nr. 1 – 327), [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 20], Frankfurt/M. 1995 (= RHBR, I), No. 202 (pos.

ICb has not been published separately, but can be consulted via two editions of the Basilica. With regard to the coverage of the first sixteen books of the Basilica, we still have to consult Heimbach's edition. Heimbach had each volume of his edition begin with an index titulorum: each index covered all titles of the Basilica books contained in the main text of the relevant volume. In his critical remarks to each index, Heimbach noted variant readings transmitted by the Index Coislinianus, including source references.³ From B. 17 onwards, the index was used by Scheltema and Van der Wal. They regarded the Index Coislinianus as one of the testimonies of the text of the title rubrics of the Basilica and used the siglum ICb in order to refer to the index. With regard to the Basilica title rubrics, Scheltema and Van der Wal incorporated ICb's variant readings – including the source references to the legislation of Justinian – into their critical apparatus.⁴ In what follows, the Index Coislinianus will be quoted after book and title of the Basilica, preceded by the siglum ICb and followed by a reference to the relevant page and line with accompanying apparatus of BT, or to the relevant note, page and volume of Heimbach's Basilica edition. These references will be accompanied by the exact location of the quotation concerned in cod. Coisl. gr. 151: the siglum Cb, followed by folio and line number.⁵

1). Apart from ICb, the Coislinianus also hands down the first nine books of the Basilica (pos. 2).

3. ICb covering B. 1 – B. 12: C.W.E. Heimbach, [ed.], *Basilicorum libri LX*. Tom. I: lib. I – XII continens, Lipsiae 1833, pp. xv – xx; ICb covering B. 13 – B. 16: C.W.E. HEIMBACH, [ed.], *Basilicorum libri LX*. Tom. II: lib. XIII – XXIII continens, Lipsiae 1840, pp. xiii – xiv. Heimbach's Basilica edition can be consulted in its entirety on the internet via Google Books, and (partly) via http://www.ledonline.it/rivista_dirittoromano. The latter site also contains both Supplementa to Heimbach's edition. On this edition on the internet, cf. finally B.H. STOLTE, 'Balancing Byzantine Law', *Fontes Minores XI* (2005), pp. 57-75 (62).

4. Cf. H.J. SCHELTEMA/N. VAN DER WAL, [edd.], *Basilicorum Libri LX*. Series A Volumen III: Textus librorum XVII – XXV, Groningen/s-Gravenhage 1960, p. x and BT 847. The Groningen Basilica edition will be quoted after page and line. Both the A series, comprising the Basilica text (= BT), and the B series, comprising the scholia (= BS), have now been incorporated into the Canon of Greek Authors and Works (No. 5065) of the Thesaurus Linguae Graecae databank at Irvine and can be consulted via <http://www.tlg.uci.edu>. On the Groningen Basilica edition in the TLG, cf. STOLTE, 'Balancing Byzantine Law' (note 3 above), p. 62 note 18.

5. Cb is the siglum given to the Coislinianus by Scheltema and Van der Wal; cf. H.J. SCHELTEMA/N. VAN DER WAL, [edd.], *Basilicorum Libri LX*. Series A Volumen I: Textus librorum I – VIII, Groningen/Djakarta/s-Gravenhage 1955, p. v; for the present article, I have consulted a microfilm of Cb, which is kept in the Department of Legal History of

The present state of accessibility of the Index Coislinianus is a mixed blessing. On the one hand, ICb is at least accessible and as such available for research purposes.⁶ On the other hand, the index must be consulted via two different Basilica editions, the first of which – the Heimbach edition – dates from the nineteenth century: this edition hardly meets modern day standards. Moreover, both Basilica editions use ICb as a testimony for the text of Basilica title rubrics: the index has not been published as a separate textual entity. However justified the use of ICb as a testimony may have been within the framework of the edition(s) of the Basilica as a whole, the mere fact that a critical edition of the text of the index in its own right is still lacking, seriously hampers an assessment of the value of the Index Coislinianus as an independent source.

3. The – possible – importance of the Index Coislinianus as an independent source is strongly enhanced by the dating of the index. For, the core of ICb can be dated to the later ninth century, despite the fact that the text carrier of the index – Cb – was only written in the first half of the fourteenth century.

In the passage concerning B. 2,6, ICb reads: βιβ. α' τοῦ Κωδ. τιτ. ις' περὶ συγκλήτου δόγματος.⁷ Evidently, ICb lists C. 1,16 – dealing with decrees of the senate – as a constituent part of the text of B. 2,6. However, the text of the Basilica itself omits this Codex title altogether: in BT, Greek renderings of C. 1,17, 1§10 + 2 § 22 directly follow C. 1,15,2.⁸

Groningen University.

6. On the accessibility of the extant indices titulorum of the Basilica, cf. Th.E. van BOCHOVE, 'Index Titulorum. Merely Table of Contents or Ἀρχὴ σὺν Θεῶ τῶν Βασιλικῶν?', *Subseciva Groningana* VI (1999), pp. 1-58 (2-5); this article also contains the first edition of ICb 2, the partial index titulorum of B. 1 – B. 9, transmitted in Cb, directly following the Index Coislinianus. Recently, another partial index titulorum of the Basilica saw its editio princeps. It concerns IPc, the index titulorum of B. 45 – B. 50, handed down in cod. Paris. gr. 1349; cf. Th.E. van BOCHOVE, 'Index titulorum. II: IPc, the partial index of the Basilica in cod. Paris. gr. 1349', *Subseciva Groningana* VIII (2009), pp. 35-104.

7. ICb B. 2,6 (Heimbach, *Basilicorum libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xvi not. i; Cb, f. 1v l. 24). Transl.: 'Book 1 of the Code, title 16: decree of the senate'. In the right margin, Cb adds: κεφ. κα' (chapter 21) (= B. 2,6,21). Heimbach read περὶ δογμάτων συγκλήτου instead of περὶ συγκλήτου δόγματος, and added the following comment: Ex hoc titulo autem nihil in Basilicis nostris reperitur.

8. Cf. BT 77/15 – BT 78/7: B. 2,6,19 = C. 1,15,2; B. 2,6,20 = C. 1,17,1 § 10 + 2 § 22. The two manuscripts handing down these texts – viz. Cb and cod. Paris. gr. 1352 (siglum: P) – do not give any reason to suppose the existence of an intermediate chapter containing the text of C. 1,16 between B. 2,6,19 and B. 2,6,20; cf. Cb, f. 69r l. 2 and P, f. 12v ll. 2-3. On P,

Heimbach had already noticed the absence of a Greek version of C. 1,16 in the main text of the Basilica, and also came up with an explanation. He observed that many constitutions originating from Justinian's Code had not found a place in the Basilica under influence of a number of Novels of emperor Leo the Wise: the Novv. Leon. 46, 78 and 91. Heimbach argued that Nov. Leon. 78 which deprived senatorial decrees of their legal force, was instrumental in the omission of C. 1,16 from the Basilica text. Heimbach explained the presence of a reference to C. 1,16 in the Index Coislinianus as a scribal error.⁹ Heimbach's view is open to adjustment in the light of Fögen's research concerning the interrelation of the Basilica text and the Novels of Leo the Wise. Fögen convincingly showed that Leo issued his Novels concurrently and in conjunction with the genesis of the text of the Basilica: she regarded Leo's Novels as 'kodifikationsbegleitende Legislation'.¹⁰ Nov. Leon. 78 is just one of the many cases in which a Novel of Leo led to an adjustment of the text of the Basilica.¹¹ The presence of the reference to C. 1,16 in the Index Coislinianus and the absence of this Codex title from the Basilica text as a result of Nov. Leon. 78 can be explained along the following lines. The core of the text of ICb must predate Nov. Leon. 78: the dating of this Novel of Leo the Wise is to be regarded as the *terminus ante quem* for the dating of the ultimate original of the text of ICb. Leo's Novels are usually dated on the basis of their inscriptions. These inscriptions exhibit the names of two address-

dating from the beginning of the thirteenth century, cf. RHBR, I (note 2 above), No. 166. I have consulted P on microfilm.

9. Cf. C.W.E. HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*. Volumen VI,1: Prolegomena, Lipsiae 1870 (repr. Amsterdam 1962), pp. 129-130 and p. 130 note 17: 'Multae Codicis constitutiones in Basilicis praetermissae sunt. Quod factum est ratione habita (...) nonnullarum Novellarum Leonis. (...). Inter Novellas Leonis inprimis Novellae 46. 78. 91. causam dederunt locis Codicis in Basilicis praetermittendis. (...). Novella Leonis 78., quo Senatusconsultis vis legum adempta est, causam dedisse videtur titulo Codicis de Senatusconsultis (lib. I. tit. 16.) praetermittendo. Dubitationem tamen de hoc titulo in Basilicis praetermisso merito excitat index titulorum totius Basilicorum operis in Codice Coisliniano 151 conspicuus, qui titulum de Senatusconsultis inter eos recenset, qui Basilicorum lib. II. tit. 6. contineantur. (...). Sed cum in ipso Codice Coisliniano sub Basilicorum lib. II. tit. 6. locus extet nullus ex illo Codicis titulo desumptus, auctor illius indicis errasse videtur'.

10. Cf. M.TH. FÖGEN, 'Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI.', *Subseciva Groningana* III (1989), pp. 23-35 (30ff.).

11. On all these Novels –Fögen counts 20–, and in particular on Nov. Leon. 78, cf. FÖGEN, 'Legislation und Kodifikation' (note 10 above), pp. 28-29 with the notes 22 and 23.

ees: Stephen, the emperor's brother and patriarch of Constantinople, and Stylianos Zaoutzes, the emperor's father-in-law. Stephen was patriarch from 18 December 886 to 17 or 18 May 893. Thus, the Novels addressed to Stephen can be dated to those years. Stylianos was Leo's 'prime minister' from 886 to 899 at the latest. Therefore, the Novels addressed to Stylianos were issued in that period.¹² The inscriptio of Nov. Leon. 78 reads: Ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Στυλιανῶ τῶ αὐτῶ.¹³ This means that the Novel was issued between 886 and 899,¹⁴ and that the core of the text of ICb must have been compiled prior to the year 899 at the latest.¹⁵ The presence of the reference to C. 1,16 in ICb and the absence of this Codex title from the Basilica text as a result of Nov. Leon. 78 implies that the text of the ultimate exemplar of the index was compiled before the text of the Basilica came into being.

Due to its dating, the Index Coislinianus is very attractive to work with. The genesis of its core prior to the text of the Basilica means that ICb can be regarded as an independent source in its own right. However, the present state of accessibility renders ICb rather difficult to consult. Moreover, the tradition of the text of the index through the centuries may

12. On the dating of Leo's Novels in general, cf. A. SCHMINCK, "Frömmigkeit ziere das Werk". Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI., *Subseciva Groningana* III (1989), pp. 79-114 (91-93); SP. TROIANOS, 'Die Novellen Leons VI.', in: Sp. Troianos, [ed.], *Analecta Atheniensia ad ius Byzantinum spectantia*, I, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10], Athen/Komotini 1997, pp. 141-154 (145-146) (repr. in: Sp. Troianos, *Historia et Ius*. II: 1989-2004, Athen 2004, pp. 603-619 (610-611)); cf. most recently also J. SIGNES CODOÑER, 'The Corpus of Leo's Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation', *Subseciva Groningana* VIII (2009), pp. 1-33, and J. SIGNES CODOÑER, 'Las Novelas de León VI el Sabio', in: J.H.A. Lokin / B. H. Stolte, [a cura di], *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, [Collegio di Diritto Romano 2009. Pubblicazioni del CEDANT, 8], Pavia 2011, pp. 267-321.

13. Nov. Leon. 78 (ed. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος C' του Σοφού* (note 1 above), p. 236/2). Transl.: 'The same emperor to the same Stylianos'.

14. Schminck argued that Leo promulgated most of his Novels before the end of August 889. Leo would have written the preface to his entire Collection of Novels on or shortly before 25 December 888, while continuing to issue Novels after this date. Among these was Nov. Leon. 1: Leo would have promulgated this Novel on 23 March 889. Nov. Leon. 1 constituted the final conclusion to the entire Collection. For all this, cf. Schminck, 'Frömmigkeit ziere das Werk' (note 12 above), p. 91 with the notes 127-131, and p. 93 with note 153; see also TROIANOS, 'Die Novellen Leons VI.' (note 12 above), p. 146 (= TROIANOS, *Historia et Ius*, II (note 12 above), p. 610).

15. It should be noted that the line of reasoning concerning the dating of the Index Coislinianus is identical with that regarding the dating of ICb 2; cf. VAN BOCHOVE, 'Index titulorum' (note 6 above), pp. 14-15 with the notes 58-67.

have obscured its original character considerably. All this means that a proper assessment of the information that ICb may yield is fraught with problems. In what follows, a number of cases will pass in review.

4. In the first book of the Basilica, one major issue stands out. A consultation of the text of ICb on microfilm reveals that the index has B. 1 consist of no less than ten titles: in the left margin at l. 3 of the main text, Cb f. 1r reads τιν. α', at l. 20 τιν. β', at l. 22 τιν. γ', at l. 23 τιν. δ', at l. 24 τιν. ε', at l. 25 τιν. ζ', at l. 26 τιν. ζ', at l. 27 τιν. η', at l. 29 τιν. θ', and, finally, at l. 30 τιν. ι'. With regard to the actual contents of B. 1, ICb appears to contain full source references to the legislation of Justinian. If we take into account that the core of ICb predates the text of the Basilica, do we then have to conclude from the above listing that the compilers of the Index Coislinianus had the deliberate intention to have the first book of the Basilica comprise ten titles instead of the one title handed down in the Basilica manuscripts?

In the view of Heimbach, the above question ought to be answered in the negative. First, he observed that all sources of Byzantine law – including the main text of the Basilica as handed down by the codd. Coisl. gr. 151 and Paris. gr. 1352, and the partial index titulorum in the Coislinianus (= ICb 2) – have the first book of the Basilica unanimously consist of only one title. Second, he remarked that in the Index Coislinianus the term κεφάλαιον accompanied by a number denotes a Basilica chapter. He then observed that the numbers of the chapters of B. 1 in ICb tallied nearly exactly with the numbers of the chapters in 'his' Basilica text. This would not have been the case, if the chapters of B. 1 would have been divided over ten titles. All this led Heimbach to the conclusion that the ten titles of the first book of the Basilica in ICb must be regarded as a hoax: he therefore placed the indications of the titles 2 – 10 between brackets of deletion.¹⁶

Despite Heimbach's misgivings, the issue of the number of titles of B. 1 in ICb continued to play a role. In 1986, Schminck came up with a hypothesis concerning the version of the text of the Basilica as transmitted by cod. Coisl. gr. 151. He argued that in the first- and sixth book this manuscript does not present the authentic Basilica text. The version of the text of the Coislinianus would rather represent an earlier, official

16. For all this, cf. HEIMBACH, *Basilicorum Libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xv note b.

stage in the genesis of that text. This stage would precede the original version of the Sixty Books of Leo the Wise and would correspond to the version of the text of the Forty Books of Basil the Macedonian, referred to in the preface to the Eisagoge. Schminck concluded that cod. Coisl. gr. 151 transmits a text that is older than Zachariä's reconstructed version (of B. 1), and that the manuscript thus proves the existence of (a) version(s) of the Macedonian purification of the old laws alongside and prior to the Basilica.¹⁷ In 1989, Schminck enlarged upon this hypothesis. He then expressed the view that the version of the text of the first Basilica books in cod. Coisl. gr. 151 in all probability mirrors the pre-leontic condition of the purification; the Coislinianus faithfully reproduces provisions from Justinian's legislation – viz. provisions from the Code and the Novels concerning church law. Moreover, the index titulorum in the manuscript indicates no less than ten titles for the first book of the Basilica.¹⁸ Schminck's entire line of reasoning comes down to the suggestion that according to the testimony of the Index Coislinianus the first book of Basil the Macedonian's Forty Books would have consisted of ten titles.

This suggestion can be countered with more or less the same argu-

17. Cf. A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 13], Frankfurt/M. 1986, p. 53: 'Einerseits kann es nämlich (...) keinem Zweifel unterliegen, daß der Cod. Coisl. (im 1. Buch und anderswo, namentlich im 6. Buch) nicht den echten *Basiliken*-Text bietet. Andererseits ist es aber (...) ganz und gar unwahrscheinlich, daß der vielfach aus kurzen Auszügen bestehende *Basiliken*-Text erst nachträglich von einem Privatmann zu der viel vollständigeren (...) Textfassung des Cod. Coisl. erweitert wurde. Vielmehr muß diese eine frühere (offizielle) Textstufe repräsentieren, die wegen der Divergenzen zu der Textfassung in der *Synopsis maior* auch der ursprünglichen Version der *60 Bücher* Leons VI. vorausgehen und daher am ehesten der Fassung der (im *Eisagoge*-Prooimion erwähnten) *40 Bücher* Basileios' I. entsprechen dürfte. (...) Der Cod. Coisl. bietet also einen älteren Text als die von Zachariä rekonstruierte Fassung und beweist damit, daß es neben und vor den *Basiliken* noch (eine) andere Textfassung(en) der makedonischen "ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων" gab'.

18. Cf. SCHMINCK, 'Frömmigkeit ziere das Werk' (note 12 above), p. 90: 'Daß nun diese Beschneidungen des Kirchenrechts erst unter Leon VI. vorgenommen wurden und nicht etwa schon dem Patriarchen Photios zuzuschreiben sind, ist nicht nur ohnehin plausibel, sondern wird insbesondere durch die Textfassung der ersten "Basiliken"-Bücher im Cod. Par. Coisl. 151 nahegelegt, welcher, allem Anschein nach den vorleontischen Zustand der ἀνακάθαρσις (wenn auch interpoliert) widerspiegelnd, die justinianischen Vorlagen (und zwar sowohl den Codex als auch die Novellen) getreulich reproduziert und dessen Titelverzeichnis für das 1. Buch der "Basiliken" nicht weniger als zehn Titel (statt des einen vorhandenen) angibt'. In note 115 Schminck referred to B. 1 in the Index Coislinianus (cod. Coisl. gr. 151, f. 1r).

ments already put forward by Heimbach. First, the main text of the codd. Coisl. gr. 151 and Paris. gr. 1352 have the first book of the Basilica unanimously consist of only one title. The same goes for ICb 2.¹⁹ Second, the Index Coislinianus itself flatly contradicts the idea that B. 1 would have comprised ten titles. For, in ICb we come across an uninterrupted rising sequence of Basilica chapters within the first book of the Basilica: in l. 5, Cb f. 1r reads κεφ. η', in l. 16 κεφ. ια', in l. 17 κεφ. κ', in l. 20 κεφ. κα', in l. 21 κεφ. λβ', in l. 24 κεφ. μδ', in l. 25 κεφ. με', in l. 27 κεφ. μθ', in l. 28 κεφ. ν', in l. 29 κεφ. νβ' and κεφ. να' (in that order), and, finally, in l. 31 κεφ. νδ'.²⁰ If B. 1 did indeed have more than one title, one might have expected ICb to commence a new sequence of chapters in every new title, each sequence starting with κεφάλαιον α'. All in all, it can be observed that in the issue concerning the number of titles in the first book of the Basilica, the present state of accessibility of ICb rendered it rather difficult to reach a final decision. It required close reading of a dense and long foot note in Heimbach's Basilica edition, accompanied by a consultation of (a microfilm of) cod. Coisl. gr. 151 itself, because Heimbach's edition of the Index Coislinianus includes mistakes, and is therefore not reliable.

5. A second major issue concerns the presence of recension L of the Collectio CLXVIII Novellarum²¹ in the Index Coislinianus, in at least four different cases.

5.1. The first occurrence is in book 1 of the Basilica. It concerns the reference to Nov. 37. The relevant passage in ICb reads: Νε. λζ'· περὶ τῶν ἐν Ἀφρικῇ ἐκκλησιῶν διαίρεσις β', γ', δ', ε'.²² At first sight, it would

19. On the issue of the number of titles in ICb and ICb 2, cf. also VAN BOCHOVE, 'Index Titulorum' (note 6 above), pp. 8-11 with the notes 36-45.

20. See also HEIMBACH, *Basilicorum Libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xv note b. In his note, Heimbach twice printed the phrase βιβλ. α' τοῦ κωδ. τιτ. δ' κεφ. κ'. However, at the first occurrence in l. 16, the manuscript clearly reads βιβ. α' τοῦ Κωδ. τιτ. ια' κεφ. ια'. Heimbach's error is probably caused by a saut du même au même: in l. 17, the phrase βιβ. α' τοῦ Κωδ. τιτ. δ' κεφ. κ' occurs right below the phrase βιβ. α' τοῦ Κωδ. τιτ. ια' κεφ. ια' (l. 16). Instead of κεφ. λβ' (in l. 21), Heimbach read κεφ. λα'. Finally, Heimbach omitted the phrase κεφ. νβ'.

21. On recension L of the Collectio CLXVIII Novellarum with all its characteristics, cf. N. VAN DER WAL, 'La version florentine de la Collection des 168 Nouvelles', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981), pp. 149-158.

22. ICb B. 1 (HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xv not. b; Cb, f.

appear that the compilers of the Index Coislinianus intended to adopt TheodBrev. 37 into the first book of the Basilica, as the rubric of Nov. 37 quoted in the above passage from ICb is identical with the rubric of Nov. 37 in the version of the Breviarium of the Novels composed by Theodore of Hermoupolis (= TheodBrev).²³ But is this indeed the case?

In 1877, Zachariä von Lingenthal published a study in which he drew the attention to the value of a number of Byzantine legal sources for both the textual criticism of the Basilica and the restitution of the text of Basilica books which lack direct manuscript transmission. He assessed the value of these sources on the basis of one working example, viz. by compiling a complete restitution of the text of B. 1 on the basis of the testimonies from later legal literature.²⁴ For his restitution of the Novel part of B. 1, Zachariä *inter alia* used the Index Reginae (= IndReg). The IndReg. is a list of the Novels of Justinian, transmitted in cod. Paris. gr. 1349. The text of the Index was edited by (G.E.) Heimbach.²⁵ In the IndReg., the Novels bear the same numbers and are enumerated in the same sequence as the Novels in the Collectio CLXVIII Novellarum. However, the rubrics

1r, ll. 25-26). Transl.: 'Novel 37: the Churches in Africa; sections 2, 3, 4, 5'. It should be observed that in his note Heimbach connects the phrase διαίρεσις β', γ', δ', ε' with Nov. 131 by erroneously reading: – [Tit. ζ'.] Περί ἐκκλησιαστικῶν κανόνων διαίρεσις β'. γ'. δ'. ε'. νεαρὰ ρλα'. –.

23. Cf. THEOD BREV. 37 rubr. (ed. C.E. ZACHARIAE, *Ἀνέκδοτα*. Theodori scholastici breviarium Novellarum, collectio regularum iuris ex Institutionibus, fragmenta breviarii Codicis a Stephano antecessore compositi, appendix Eclogae, fragmenta epitomae Novellarum graecae ab Anonymo sive Iuliano confectae, fragmenta Novellarum ex variorum commentariis, edicta praefectorum praetorio, Lipsiae 1843 (repr. Aalen 1969), p. 50).

24. Cf. K.E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, 'Beiträge zur Kritik und Restitution der Basiliken', *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*, 7e série, XXIII, 6, St.-Petersbourg 1877, pp. 1-15 (repr. in: K.E. Zachariä von Lingenthal, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte. Sammlung der in Zeitschriften und Serienwerken erschienenen selbständigen Abhandlungen 1840 – 1894*. Band I: 1840–1879, [Opuscula. Sammelausgabe seltener und bisher nicht selbständig erschienener wissenschaftlicher Abhandlungen, Band IV/1], Leipzig 1973, pp. 575-613 (575-589)).

25. G.E. HEIMBACH, [ed.], *Ἀνέκδοτα*. Tomus II. Iustiniani Codicis Summam Perusinam anonymique scriptoris collectionem viginti quinque capitulorum item Ioannis scholastici patriarchae Constantinopolitani collectionem octoginta septem capitulorum et Σύνομον διαίρεσιν τῶν νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ novellarumque constitutionum indicem reginae denique anonymi scriptoris de peculiis tractatum (...). Accedunt novellae constitutiones imperatorum Byzantinorum a Carolo Witte, Lipsiae 1840 (repr. Aalen 1969), pp. 237-246. On the Parisinus 1349 (dating from the eleventh century), cf. RHBR, I (note 2 above), No. 162. The Parisinus transmits the IndReg. on the ff. 236v – 238v (pos. 7, written by hand B).

of the Novels in the IndReg. do not correspond with those of the Novels in the Collectio. It was Zachariä who observed a strong resemblance between the rubrics in the IndReg. on the one hand and those in the πίναξ τῶν νεαρῶν which precedes TheodBrev. in its text carrier, cod. Athon. Μεγίστη Λαύρα Θ 65, on the other hand. Like this πίναξ τῶν νεαρῶν, Zachariä identified the IndReg. as an index of rubrics of Theodore's Breviarium.²⁶ Apart from providing a list of the Novels, the IndReg. also indicates if, and where individual Novels occur in the text of the Basilica. The IndReg. does so by means of the addition of a large number of notes indicating which (parts of) Novels occur in which book and title – and sometimes even chapter – of the Basilica. We come across the phrases οὐδὲ αὕτη κεῖται, indicating that the relevant Novel is lacking in the text of the Basilica, and ἡ ὅλη νεαρά, meaning that the Novel concerned occurs in the text of the Basilica in its entirety; we also encounter the term διαίρεσις accompanied by Greek numbers, indicating that the relevant text unit of the Novel occurs in the Basilica text. The relevant passage in the IndReg. on Nov. 37 reads: Λζ'· περὶ τῶν ἐν Ἀφρικῇ ἐκκλησιῶν. Βιβ. α' τῶν Βασιλικῶν τιτ. <α'> κεφ. με'· διαίρεσις β', γ', δ', ε'.²⁷ With the exception of the reference to B. 1,1,45, this passage from the Index Reginae is identical with its counterpart in the Index Coislinianus. Thus, both the IndReg. and ICb seem to suggest that the version of Nov. 37 underlying the relevant text unit of B. 1 is indeed TheodBrev. 37. Moreover, ICb would seem to corroborate Zachariä's overall view concerning the first book of the Basilica. For, he regarded his restitution of the text of B. 1 on the basis of the testimonies as the authentic Basilica text.²⁸ Zachariä's point of view was followed by the editors of the Groningen edition of the Basilica: they edited the text of the first book of the Basilica on the basis of the testimonies, regarding the text of B. 1 as handed down by the manuscripts as spurious.²⁹

26. Cf. ZACHARIAE, *Ἀνέκδοτα* (note 23 above), pp. xxvi-xxvii and 1 note 1. On the Athonensis (dating from the first half of the eleventh century), cf. RHBR, I (note 2 above), No. 31. In the manuscript, the πίναξ τῶν νεαρῶν occurs on the ff. 164r – 167v, directly preceding and entirely based on TheodBrev., though not compiled by Theodore himself.

27. IndReg. Nov. 37 (HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα*, II (note 25 above), p. 239. Transl.: 'Novel 37: the Churches in Africa. Book 1 of the Basilica, title 1, chapter 45: sections 2, 3, 4, 5'.

28. Cf. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, 'Beiträge zur Kritik' (note 24 above), pp. 15-16 (= Zachariä von Lingenthal, *Kleine Schriften*, I (note 24 above), pp. 589-590).

29. Cf. SCHELTEMA/VAN DER WAL, *Basilicorum Libri LX*, A I (note 5 above), p. xi: 'Hoc volumen unum tantum continet librum restitutum, librum I sc. Formam enim qua datur

The actual state of affairs regarding Nov. 37 in the Index Coislinianus is slightly different. For, recent research concerning the term διαίρεσις has shown that in all probability, this term was used in order to refer to a subdivision of the text of the Novels as appearing in recensio L of the Collectio CLXVIII Novellarum, the same recension which also underlies the Novel part of the Basilica text itself. The research was based on the occurrence of the term διαίρεσις in ICb 2 – the partial index titulorum of the Basilica covering the first nine books of this compilation of laws –, and included the Novel part of B. 1. Moreover, the research also covered the occurrence of the term διαίρεσις in the Index Reginae.³⁰ The inclusion of TheodBrev. 37 in the Novel part of B. 1 in ICb may be explained as follows. Justinian promulgated his Nov. 37 in the year 535. The Novel was originally issued in Latin. Consultation of the apparatus testimoniorum pertaining to this Novel in the standard edition prepared by Schöll and Kroll shows that the first manuscript handing down the Collectio CLXVIII Novellarum in its entirety, i.e. cod. Marc. gr. 179, omits Nov. 37 altogether, whereas the other manuscript transmitting the Collectio, viz. cod. Laurent. plut. 80.4, hands down the Greek version of Theodore.³¹ The Latin Novel 37 did belong to the original Collectio CLXVIII Novellarum. At a moment which can no longer be specified, this Latin Novel was substituted by its Greek summary from Theodore's Breviarium.³² This came about in an ancestor of the Laurentianus 80.4,

hic liber in codicibus Cb (= Coisl. gr. 151) et P (= Paris. gr. 1352) non genuinam esse demonstravit Zachariae von Lingenthal (...), cuius argumenta hic repetere non opus est. Vulgo eum secuti sumus in restituendo hoc libro, hic illic tantum ab eo dissentimus'.

30. Th.E. VAN BOCHOVE, 'ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ. ICb 2 and the Incorporation of Justinian's Novels into the Text of the Basilica', *Subseciva Groningana* VII (2001), pp. 45-89 (63-72 and 76-87). On ICb 2, cf. note 6 above.

31. Cf. R. SCHÖLL, [recogn.], opus Schoellii morte interceptum absolvit G. Kroll, *Novellae*, [Corpus iuris civilis. Editio stereotypa, Vol. III], Berolini 1895 (= SK, quoted after page and line), p. 244 app. test.: 'Nov. XXXVII (...) Latine tantum extat. – Epit. Theod. 37 (inde L et B. 1,1,49-52 (in the Groningen edition: B. 1,1,45-48 (BT 8/14-21)), (...)' On the Marcianus (= M), dating from the end of the twelfth / beginning of the thirteenth centuries, cf. RHBR, I (note 2 above), No. 296; SK, pp. viii-x. On the Laurentianus (= L), dating from the second half of the thirteenth century, cf. RHBR, I, No. 67; SK, p. x. For a complete listing of all manuscripts handing down (parts of) Novels, cf. RHBR, I, pp. 408-409.

32. On the omission of Latin Novels from the Collectio CLXVIII Novellarum, and their substitution by Greek summaries (Theodore or Athanasios) in general, cf. for instance Van der Wal, 'La version florentine' (note 21 above), p. 149; P. NOAILLES, *Les collections de nouvelles de l'empereur Justinien*. I: Origine et formation sous Justinien, [Thèse pour le doctorat soutenue devant la Faculté de Droit de Bordeaux], Paris 1912, pp. 124, 179 and

viz. the copy of recension L of the *Collectio CLXVIII Novellarum* underlying the Novel part of the text of the *Basilica*. From this copy of recension L, *TheodBrev.* 37 was selected by the compilers of the (ultimate exemplar of the) *Index Coislinianus*, in order to become part of the first book of the *Basilica*.³³ *TheodBrev.* 37 ended up in *ICb* indirectly, viz. via the copy of recension L, in very much the same way as *TheodBrev.* 36 ended up in *IPc*, the partial index titulorum of the *Basilica* in cod. Paris. gr. 1349.³⁴ What all this comes down to is this: the presence of *TheodBrev.* 37 in B. 1 in *ICb* can be seen as a clear indication that the compilers of the ultimate exemplar of the *Index Coislinianus* used a copy of recension L of the *Collectio CLXVIII Novellarum* as the source for their selection of the Novels of Justinian. Moreover, the conclusion that *TheodBrev.* 37 reached *ICb* – and the main text of the *Basilica* itself – via a copy of recension L questions Zachariä von Lingenthal's point of view, according to which the text of B. 1 as handed down directly by the manuscripts would not be authentic. For, at least as far as the Novel part of B. 1 is concerned, the testimonies and the direct transmission in the manuscripts are in complete agreement, in that there is evidence that both the testimonies and the manuscripts ultimately drew on one and the same source: a copy of recension L of the *Collectio CLXVIII Novellarum*.

5.2. The above conclusion is corroborated by a second piece of evidence regarding the presence of recension L in B. 1 in *ICb*. This time, it concerns the reference to Nov. 146. The relevant passage in the *Index Coislinianus* reads: Νε. ρμβ' (leg. ρμς') περὶ Ἑβραίων πῶς δεῖ τὰς γραφὰς ἀναγινώσκειν ὅλη.³⁵ The rubric in this passage is completely

182; N. VAN DER WAL/J.H.A. LOKIN, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, pp. 58-59.

33. On *TheodBrev.* 37 in *ICb* 2, cf. VAN BOCHOVE, 'Incorporation of Justinian's Novels' (note 30 above), pp. 81-83.

34. On this, cf. VAN BOCHOVE, 'Index titulorum. II: *IPc*' (note 6 above), pp. 44-45.

35. *ICb* B. 1 (HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xv not. b; *Cb*, f. 1r, ll. 29-30). Transl.: 'Novel 142 (read 146): Hebrews: how to read the scriptures, (the) entire (Novel)'. It should be noted that Heimbach erroneously read – [Τιτ. ι'] Περὶ Ἑβραίων, πῶς δεῖ τὰς γραφὰς ἀναγινώσκειν ὅλη νεαρά ρμη'. (leg. ρμς'). What may have influenced Heimbach in this reading is the fact that in line 30, *Cb* f. 1r contains a blank space between Νε. ρμβ' and περὶ Ἑβραίων. Apparently, this blank space caused Heimbach to print the marginal note τιτ. ι' directly preceding περὶ Ἑβραίων, even though he did not believe this title indication to be genuine; on this, cf. § 4 with note 16 above. In its turn, the addition of the note τιτ. ι' led Heimbach to print the phrase νεαρά

identical with its counterpart in recension L: in cod. Laurent. plut. 80.4, the rubric of Nov. 146 reads: Περί Ἐβραίων πῶς δεῖ τὰς γραφὰς ἀναγινώσκειν.³⁶ As this form of the rubric occurs in no other collection of Justinian's Novels, we have a clear indication that the rubric of Nov. 146 in the Index Coislinianus ultimately stems from recension L.³⁷

5.3. The next occurrence of recension L in ICb is to be found in B. 3,1. Here, it concerns the reference to the Novels 123 and 137. The relevant passage reads: Νε. ρκγ' καὶ νε. ρλζ'· περὶ ἐκκλησιαστικῶν διαφόρων κεφαλαίων διαίρεσις θ' καὶ ἐφεξῆς μέχρι τῆς ξε'.³⁸ Just like ICb 2,³⁹ the Index Coislinianus treats the Novv. 123 and 137 as one coherent textual ensemble: the Novels are mentioned in a joint entry, and provided with one διαίρεσις specification. Apart from the Basilica text, recension L of the Collectio CLXVIII Novellarum is the only source in which conflation of the text bodies of the Novv. 123 and 137 occurs.⁴⁰ Thus, we again come across a firm piece of evidence that the compilers of the ultimate exemplar of ICb used a copy of recension L as the source for their selection of the Novels of Justinian.

5.4. B. 45,3 contains a final example of the occurrence of recension L in the Index Coislinianus. Here, it concerns the reference to Nov. 164. The relevant passage reads: Νε. ρξδ'· περὶ κληρονόμων ἢ ὅλη νεαρά, τυπούσα τὰς ἐξ ἀδιαθέτου κλήσεις αὐτῶν κἂν ὁ ἀνήρ

ρη'. (leg. ρμζ') directly after the rubric, thereby obscuring the correct reading of the manuscript. Close reading of the text as transmitted by Cb reveals that, even though Cb does indeed contain a blank space between Νε. ρμβ' and περὶ Ἐβραίων, there is no lacuna in the text in this sense that there are words lacking, or that there is a convincing reason to suppose that the blank space serves to mark the beginning of a new entry or sentence. On the contrary, Νε. ρμβ' and περὶ Ἐβραίων belong firmly together. It may be added here that Cb f. 1r contains more blank spaces in its main text, even though there seem to be no lacunae. Do these blank spaces in some way lie at the root of ICb's attribution of ten titles to B. 1?

36. Cf. SK 714 app. ad l. 7 περὶ Ἐβραίων.

37. On Nov. 146 in B. 1 in ICb 2 (ll. 50-51), cf. VAN BOCHOVE, 'Incorporation of Justinian's Novels' (note 30 above), p. 78.

38. ICb B. 3,1 (HEIMBACH, *Basilicorum libri LX*, Tom. I (note 3 above), p. xvi not. l; Cb, f. 2r, ll. 4-6). Transl.: 'Novel 123 and Novel 137: Various ecclesiastical subjects; section 9 and what follows as far as section 65'.

39. Cf. VAN BOCHOVE, 'Incorporation of Justinian's Novels' (note 30 above), p. 72 with the notes 112-113, and p. 78.

40. For the specific details of the conflated texts of the Novv. 123 and 137, cf. VAN DER WAL, 'La version florentine' (note 21 above), p. 151 No. 5; SK 593-625 test. and 695 test.

δευτερογαμῆση.⁴¹ This passage requires some comment.

First, the editors of BT have added the word *sic* after δευτερογαμῆση, and rightly so. For, the phrase τυπούσα – δευτερογαμῆση is all but incomprehensible in relation to Nov. 164. It is true that the Novel mentions intestate succession twice – viz. in its preface and in chapter 1⁴² –, but it does not contain a specific regulation in this respect: the Novel merely declares that intestate succession to the inheritance of any person is confirmed, or rather, may not be infringed upon. But there is no mention of intestate succession of heirs, let alone of a husband marrying for a second time.⁴³ The riddle concerning the phrase τυπούσα – δευτερογαμῆση can easily be solved with the help of IPc. In this index titulorum of the Basilica we read: Κεφάλαιον η'. <Διάταξις> ἀναιροῦσα τὰ ἀδυνατικά καὶ τὰ κογνατικά <δίκαια> καὶ τυπούσα τὰς ἐξ ἀδιαθέτου κλήσεις· νε. ρη' διαίρεσις α', β', γ', δ', ε', ζ', η'. Κεφάλαιον θ'. Περὶ κληρονόμων· νε. ρξδ' ἢ ὅλη νεαρά. Τίτλος δ'. Κεφάλαιον α'. Περὶ ὑπάρξεων μητρικῶν καὶ χρήσεως αὐτῶν κὰν ὁ ἀνὴρ δευτερογαμῆση· βιβ. ζ' τοῦ Κωδ. τιτ. ξ'.⁴⁴ From this passage, it is clear that phrase τυπούσα – δευτερογαμῆση in ICb is a fusion of two parts originally belonging to different rubrics. The first part, τυπούσα τὰς ἐξ ἀδιαθέτου κλήσεις, stems from the rubric of Nov. 118: the phrase appears in the rubric of this Novel in both IPc and the Collectio CLXVIII Novellarum.⁴⁵ The second part, αὐτῶν κὰν ὁ ἀνὴρ δευτερογαμῆση, originates from the Greek version of the rubric of C. 6,60 as adopted into IPc in its coverage of B. 45,4,1. Evidently, the phrase τυπούσα – δευτερογαμῆση in ICb does not belong to the reference to Nov. 164: the scribe of ICb or of its (ultimate) exemplar errone-

41. ICb B. 45,3 (BT 2097 app. ad l. 5 συγγενεῖς; Cb f. 10v, ll. 31-32). Transl.: 'Novel 164: heirs, the entire Novel, regulating their intestate successions even if the husband marries a second time'.

42. SK 751/25 and SK 752/4 resp.

43. For the exact contents of the entire Novel, cf. SK 751/15-752/19; N. VAN DER WAL, *Manuale Novellarum Justiniani. Aperçu systématique du contenu des Nouvelles de Justinien*, Groningen²1998, Nos. 97, 125, 320, 352, 363, 980.

44. IPc 48-56 (VAN BOCHOVE, 'Index titulorum. II: IPc' (note 6 above), p. 64). The passage covers B. 45,3,8 – B. 45,4,1. Transl.: 'Chapter 8. Constitution abolishing (the difference between) the agnatic and the cognatic rights, and regulating the intestate successions; Novel 118, sections 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Chapter 9. Heirs; Novel 164, the entire Novel. Title 4. Chapter 1. Maternal property and its usufruct by the husband, even if he marries a second time; book 6 of the Code, title 60'.

45. Cf. SK 567/4-5.

ously united phrases belonging to different rubrics to one textual entity, and subsequently connected this entity with the reference to Nov. 164. What caused this scribal error remains a matter of conjecture.

Second, there is the rubric of Nov. 164 in the above passage from ICb: *περὶ κληρονόμων*. In the *Collectio CLXVIII Novellarum*, the rubric of the Novel reads: *περὶ κληρονομιῶν*.⁴⁶ The critical apparatus pertaining to this rubric shows that the reading *κληρονόμων* is handed down by index L and by manuscript I.⁴⁷ Index L is a *πίναξ* of the rubrics of the Novels, transmitted in cod. Laurent. plut. 80.4 on the ff. 1r – 2v, directly preceding the text of the Novels. The beginning of the *πίναξ* is lacking: it commences in the middle of the text of the rubric of Nov. 52.⁴⁸ Schöll and Kroll used the siglum I in order to refer to cod. Bonon. bibl. commun. B. IV. 67. This manuscript, the present day cod. Bonon. B 1419, is a direct copy of the Laurentianus; it was written *ca.* 1505. For their edition of the second half of Nov. 163 and the Novv. 164-167, Schöll and Kroll had to rely on this copy of Laurentianus, as the final part of L itself – viz. the quires *κε'* and *κς'*, among others containing the just mentioned text portion – was lost during the years 1542-1544. In 1952, the two quires of the Laurentianus were found again: in that year, the first sixteen leaves of cod. Leid. Periz. F. 35 were positively identified as the missing final part of L.⁴⁹ The transmission of the reading *κληρονόμων* in the rubric of Nov. 164 in the Laurentianus / Perizonianus is certain: Holwerda's collation of the text in I and in L does not show any divergency.⁵⁰ Thus, the reading *κληρονόμων* in Nov. 164 rubr. in L and in ICb is a further indication that recension L was the source for the Novel part of the Index Coislinianus.

Far more important than the issue of the variant readings *κληρονόμων* / *κληρονομιῶν* in Nov. 164 rubr. is the mere reference to this Novel in ICb. For, from the apparatus testimoniorum in SK it ap-

46. Nov. 164 rubr. (SK 751/16). Transl.: 'inheritances'.

47. SK 751 app. ad I. 16: '*περὶ κληρονομιῶν* Theod. (qui add. *Ιουστίνου καὶ Τιβερίου*)] *περὶ κληρονόμων* I, ind. L'.

48. Cf. SK, p. x; RHBR, I (note 2 above), No. 67, pos. 1.

49. Cf. SK, p. x; K.A. de MEYER, 'Découverte de la dernière partie du manuscrit florentin des Nouvelles de Justinien', *Scriptorium* 6 (1952), pp. 89-91; D. SIMON, 'Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte', *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), pp. 332-348 (337-338); VAN DER WAL, 'La version florentine' (note 21 above), p. 149 note 3; RHBR, I (note 2 above), Nos. 67, 41 and 95 resp.

50. D. HOLWERDA, 'Zum neuentdeckten Schlussteil der Florentiner Novellenhandschrift', *Subsecivæ Groningana* IV (1990), pp. 99-104 (100).

pears that Nov. 164 has only been handed down by I (and thus by its direct exemplar L): cod. Marc. gr. 179 omits this Novel altogether.⁵¹ The reference to Nov. 164 can be regarded as a firm piece of evidence that the compilers of the ultimate exemplar of ICb used recension L of the Collectio CLXVIII Novellarum for their selection of the Novels of Justinian and his direct successors.

6. A final issue concerns the nature of the Index Coislinianus. In § 3 above, it has been remarked that the transmission of the text of ICb through the centuries may have obscured its original character. There is at least one passage in the index titulorum that sheds light on this issue. The relevant passage occurs in B. 48,14. It reads: τῖτ. ἰδ' περὶ τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀπολυομένων· βιβ. α' τοῦ Κωδ. τῖτ. ιγ' κεφ. α'· βιβ. ζ' τοῦ Κωδ. τῖτ. ζ' κεφ. α' περὶ κληρικῶν· βιβ. ζ' τοῦ Κωδ. τῖτ. ζ' κεφ. α'· περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων καὶ τιμῆς· τῖτ. ἰδ' περὶ τοῦ πάντα τὸν καθ' οἰονοῦν τρόπον ἐλευθερούμενον Ῥωμαῖον νοεῖσθαι καὶ περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων καὶ περὶ τιμῆς δούλων.⁵² The first phrase in this passage – τῖτ. ἰδ' – occurs in the margin of Cb: it has been erased, but is still clearly legible. The passage continues with a set of source references denoting the three building blocks of the text of B. 48,14, viz. C. 1,13, C. 7,6 and C. 7,7, in that order. The references are each accompanied by a rubric. The rubric pertaining to C. 7,6 – περὶ κληρικῶν – is mystifying, as this title from the Code deals with the abolition of the *Latina libertas* and its transformation into Roman citizenship: clerics do not occur in C. 7,6. The rubric of C. 7,7 is followed by a second occurrence of the note τῖτ. ἰδ', again written in the margin of Cb, and by the rubric of B.

51. Cf. SK 751 app. test.: Nov. CLXIV (...) Graece tantum extat in I; (...); SK 749 app. test. On the absence of Nov. 164 in M, and its presence in I / L, cf. also P. NOAILLES, *Les collections de nouvelles de l'empereur Justinien*. II: La collection grecque des 168 nouvelles, Paris 1914, pp. 45, 121 and 147. On the presence of Nov. 164 in IPc, cf. finally VAN BOCHOVE, 'Index titulorum. II: IPc' (note 6 above), pp. 43-44.

52. ICb B. 48,14 (BT 2240/2-4 with app. ad l. 3 περὶ; Cb f. 11r l. 31 – f. 11v l. 2). Transl.: 'Title 14. Those released in churches, book 1 of the Code, title 13, chapter 1; book 7 of the Code, title 6, chapter 1: clerics; book 7 of the Code, title 7, chapter 1: manumission of slaves held in joint ownership and (their) price. Title 14: everyone manumitted in whatever manner shall be considered a Roman citizen, manumission of slaves held in joint ownership, and the price of slaves'. On the present passage, cf. also TH.E. VAN BOCHOVE, 'Rubrics, Testimonies and Indices. Arguing pro and contra C. 1,13 as constituent part of the text of the Basilica', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 78 (2010), pp. 353-382 (365-366).

48,14, which is identical to its counterpart in BT.⁵³

In § 2 above, some attention has already been paid to the general features of ICb. It has been observed that the index provides information regarding the contents of many individual Basilica titles by listing their constituent parts: references to books and titles from the Digest and the Code, and to Novels, accompanied by rubrics. In its original and purest form, the *Index Coislinianus* must have been nothing more than a bare list of source references to the legislation of Justinian, determining the contents of every title of every book of the Basilica. Of course, this overall pattern is not equally perceptible throughout the entire text of the *index titulorum*: the transmission of the text has caused fractures in it. While ICb provides full scale information in most of its parts, it is defective in others: sometimes, the index omits *Corpus iuris* source references and merely lists Basilica title rubrics, all in all resulting in a mixture of extensive references to the legislation of Justinian and a simple listing of Basilica titles with accompanying rubrics.⁵⁴ This mixture is beautifully illustrated by the above passage. For, ICb B. 48,14 lists the provisions from the Justinian legislation (with their title rubrics, such as they are) making up the text of the Basilica title,⁵⁵ and the title indication and rubric of B. 48,14 as one textual entity. The passage from ICb appears to be a conflation of two listings, the first one containing extensive source references, the other one simply comprising Basilica title rubrics. ICb B. 48,14 seems to exemplify some sort of transitional stage in the transmission of the text of the *index titulorum*, a stage during which the original form of the *Index Coislinianus* as an extensive list of source references for every Basilica title gradually gave way to a new form, viz. that of a simple list of Ba-

53. Cf. B. 48,14 rubr. (BT 2240/3-4).

54. In its general features, the *Index Coislinianus* closely resembles ICb 2; on this, cf. Van Bochove, 'Index Titulorum' (note 6 above), pp. 13-14; cf. also VAN BOCHOVE, 'Index titulorum. II: IPc' (note 6 above), p. 36.

55. We come across the same source references in IPc, though in a slightly different order. Cf. IPc ll. 170-177 (VAN BOCHOVE, 'Index titulorum. II: IPc' (note 6 above), p. 80): Τίτλος ιδ'. Κεφάλαιον α'· περι τοῦ πάντα τὸν καθ' οἴονοῦν τρόπον ἐλευθερούμενον Ῥωμαῖον εἶναι· βιβ. ζ' τοῦ Κωδ. τιτ. ζ'. Κεφάλαιον β'· περι ἐλευθερουμένων ἐν ἐκκλησίᾳ δούλων· βιβ. α' τοῦ Κωδ. τιτ. ιγ'. Κεφάλαιον δ'· περι ἐλευθερίας κοινῶν δούλων· βιβ. ζ' τοῦ Κωδ. τιτ. ζ'. Transl.: 'title 14. Chapter 1: Everyone manumitted in whatever manner shall be a Roman citizen; book 7 of the Code, title 6. Chapter 2: Slaves manumitted in Church; book 1 of the Code, title 13. Chapter 4: Manumission of slaves held in joint ownership; book 7 of the Code, title 7'.

silica title rubrics without further information.⁵⁶ The erasing of the first phrase τῆ. ιδ' in the above passage may indicate that the scribe of ICb misunderstood his direct exemplar, or was confused by it, and was therefore uncertain how to proceed. He solved this problem by simply copying everything pertaining to B. 48,14, thus providing us with a clear insight into the origin of the different layers of the text of the Index Coislinianus.

ICb B. 48,14 is important for yet another reason, in that it highlights the origin of the title rubrics of the Basilica. In a previous study, it has already been pointed out that Basilica title rubrics are essentially nothing more than combinations of Greek versions of rubrics from the legislation of Justinian.⁵⁷ ICb B. 48,14 contains both Corpus iuris title rubrics and the rubric of B. 48,14. The above passage shows that at least one of these Corpus iuris rubrics reappears in the Basilica rubric. It concerns that of C. 7,7: the rubric περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων καὶ τιμῆς is repeated nearly verbatim in the phrase περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων καὶ περὶ τιμῆς δούλων from the rubric of B. 48,14. Especially interesting are the words καὶ τιμῆς in the former sentence. The original Latin rubric of C. 7,7 reads: *De servo communi manumisso*.⁵⁸ This Latin rubric evidently underlies the phrase περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων from the rubric of B. 48,14 in both the main text of the Basilica and the passage from ICb. After the words περὶ ἐλευθερίας κοινῶν δούλων, however, the Basilica rubric continues with the phrase καὶ περὶ τιμῆς δούλων. These words have no counterpart in the Latin rubric of C. 7,7, but their addition to the Basilica rubric may have been inspired by the fact that C. 7,7,1,5 contains detailed provisions concerning the price of slaves. In the form of a Greek translation, C. 7,7,1,5 has been adopted into the Basilica as B. 48,14,4,5.⁵⁹ For some unknown reason, the compiler of the rubric of B. 48,14 wished to draw special attention to the provisions concerning the price of slaves.

56. The latter type of list is represented by e.g. IPd, an index titulorum of the Basilica covering the books 46 – 60, handed down in cod. Paris. gr. 1357; on IPd, cf. e.g. VAN BOCHOVE, 'Index Titulorum' (note 6 above), p. 3 with the notes 11 and 12, p. 4 with note 16, and p. 5 with the notes 22-24; on the Parisinus 1357, dating from the sixteenth century, cf. RHBR, I (note 2 above), No. 171.

57. On this, cf. TH.E. VAN BOCHOVE, 'Ἐπιγραφὴ. Zur Entstehung der Titelrubriken der Basiliken', *Subseciva Groningana* VI (1999), pp. 59-75.

58. C. 7, 7 rubr. Transl.: 'manumission of a slave owned in common'.

59. BT 2241/12-19.

He did so by adding the phrase *καὶ περὶ τιμῆς δούλων* to his rubric.⁶⁰ The passage from ICb allows us to take it one step further. For, the occurrence of the words *καὶ τιμῆς* in the Greek version of the rubric of C. 7,7 in ICb B. 48,14 suggests that an extended title rubric like this underlies the addition of the words *καὶ περὶ τιμῆς δούλων* to the actual title rubric of B. 48,14. In this way, the passage from ICb can be looked upon as an indication that Basilica title rubrics are based on Greek versions of Corpus iuris rubrics in the indices titulorum of the Basilica. Thus, ICb B. 48,14 seems to imply work in progress in that it may be regarded as a testimony for the process of formation of the title rubrics of the Basilica.

7. The subtitle of this article refers to the present state of the Index Coislinianus. This phrase has been used in a twofold way. First, it concerns the present state of accessibility of the text of ICb in the Basilica edition of Heimbach, and in that of Scheltema, Holwerda and Van der Wal. Second, it pertains to the present state of ICb in cod. Coisl. gr. 151, as the result of the transmission of text of the index in the time elapsed between the later ninth century – dating of the ultimate exemplar of ICb – and the first half of the fourteenth century, the period during which the manuscript was written.

The accessibility of the text of ICb in the Basilica edition of Heimbach has repeatedly been found wanting. Examples of this occur in the notes 20, 22 and 35 above. It is hardly possible to consult the text of ICb in Heimbach's Basilica edition without directly checking the Coislinianus 151 itself. The accessibility of the text of ICb via the critical apparatus of the Basilica text as edited by Scheltema, Holwerda and Van der Wal is far better than that in the Heimbach edition. For, the text of ICb as given in the critical apparatus of BT is a very accurate rendering of the text of the index as transmitted by the Coislinianus. Nevertheless, even this rendering presents problems of its own. Examples of issues in the text of ICb in the critical apparatus of BT occur in § 5.4 – ICb B. 45,3: the reference to Nov. 164 – and in § 6, the somewhat confusing listing of Corpus iuris source references with their rubrics and of a Basilica title rubric (B. 48,14) in one text unit. These examples show that the text of ICb, even in its ex-

60. On the rubric of B. 48,14, cf. also VAN BOCHOVE, 'Rubrics, Testimonies and Indices' (note 52 above), pp. 354-355 and 358-361.

cellent rendering in the apparatus of BT, requires careful consideration and evaluation.

On the basis of the fact that the ultimate original of the index dates from the later ninth century (§ 3), ICb can be regarded as a research tool yielding important results – and that may yield more. Examples of such results are the clearly visible presence of recension L of the *Collectio CLXVIII Novellarum* in the text of the index (§ 5), and the insight into the formation process of the title rubrics of the *Basilica* (§ 6). The issue of the ten titles in the first book of the *Basilica* (§ 4), and the present day overall character of ICb as a mixture consisting of extensive source references to the Justinian legislation with accompanying rubrics and of a simple listing of *Basilica* title rubrics indicate that ICb should always be consulted with due caution.

All in all, it can be concluded that although the *Index Coislinianus* is not easy to work with due to its present state of accessibility, it is nevertheless to be regarded as a highly important source, a veritable tantalizing tool for future research.

WOLFRAM BRANDES*

**Anmerkungen zur Rolle der argentarii / ἀργυροπράται
zur Zeit Justinians.
Erfüllungsgehilfen kaiserlicher Finanzpolitik
und Hochverräter**

Im Januar des Jahres 532 kam es bekanntlich zum Ausbruch des sog. Nika-Aufstandes,¹ den man berechtigt als das gravierendste Ereignis der ersten Phase der Herrschaft Justinians ansieht.² Vor 10 Jahren entwickelte Mischa Meier die Vorstellung, daß der Ausbruch dieses verheerenden Aufstandes durch Justinian bewußt herbeigeführt wurde und daß der Kaiser auf diese Weise oppositionelle Kreise (insbesondere in der sog. Senatsaristokratie³) identifizieren wollte, um diese dann ausschalten zu können.⁴ Viele Anhänger fand er damit allerdings nicht, und nur wenige Forscher nahmen sie überhaupt zur Kenntnis. Und doch scheint mir angesichts der justinianischen Gesetzgebung unmittelbar vor und nach dem Nika-Aufstand, daß sich eine Anzahl weiterer Argumente finden lassen, die Meiers Sicht stützen könnten. Ich habe dies in einem Aufsatz behandelt,

* Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte.

1. G. GREATREX, The Nika Riot a Reappraisal, *Journal of Hellenic Studies* 177 (1997) 60-86; J.B. BURY, The Nika Riot, *Journal of Hellenic Studies* 17 (1897) 92-119; CHR. GIZEWSKI, *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 81). München 1988, 153ff. und passim; F. TINNEFELD, *Die frühbyzantinische Gesellschaft*. München 1977, bes. 177ff.; A.A. ČEKALOVA, *Konstantinopol' v VI veke*. Moskau 1986, bes. 89ff.; DIES., Der Nika-Aufstand, in: *Volk und Herrschaft im frühen Byzanz. Methodische und quellenkritische Probleme*, hg. von F. WINKELMANN (Berliner Byzantinistische Arbeiten, 58). Berlin 1991, 11-17.

2. Es war dann der Ausbruch der Pest 541/542, der eine deutliche Zäsur darstellte. Vgl. aus der neueren Literatur bes. M. MEIER, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert* (Hypomnemata 147). Göttingen 2004, passim; H. LEPPIN, *Justinian. Das christliche Experiment*. Stuttgart 2011, bes. 206-250.

3. Siehe J. HALDON, Social Elites, Wealth and Power, in: *The Social History of Byzantium*, ed. by J. HALDON. Oxford 2009, 168-211, bes. 175f. und die da zitierte ältere Literatur.

4. M. MEIER, Die Inszenierung einer Katastrophe: Justinian und der Nika-Aufstand, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 142 (2003) 273-300.

dessen Inhalt und Ergebnisse hier nicht wiederholt werden sollen.⁵ In meiner Argumentation spielen die *argentarii* / ἀργυροπόρᾶται, die Banker der Spätantike eine nicht unwichtige Rolle. Am Ende der Regierungszeit Justinians (Ende 562) waren Vertreter dieser Gruppe maßgeblich an einem Mordversuch am alten Kaiser beteiligt. Deshalb sollen diese Zeilen sich mit dieser für die Wirtschaft, Finanzpolitik und Politik überhaupt so wichtigen Gruppe befassen.⁶

Wie schon die *argentarii* der römischen Kaiserzeit⁷ waren die ἀργυροπόρᾶται der frühbyzantinischen Zeit auf der einen Seite Silberschmiede und auf der anderen Seite Bankiers.⁸ Auch als Juweliere waren sie tätig, wie ein Beispiel aus dem beginnenden 7. Jahrhundert in Konstantinopel zeigt.⁹

Diese wurden oft auch als τραπεζίται bezeichnet.¹⁰ In der Alltagspraxis war der Übergang zwischen beiden Kategorien fließend.¹¹ Die

5. Dies wird ausführlich in W. BRANDES, Hochverrat und Justinians Bauprogramm. Wie wurde der Bau der Hagia Sophia finanziert? in: *Chlodwigs Welt. Organisation von Herrschaft um 500*, hg. von M. MEIER / ST. PATZOLD (Roma Aeterna, 2). Stuttgart 2013 (im Druck) begründet.

6. Auch deshalb, weil meine diesbezüglichen Ausführungen in W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 25). Frankfurt am Main 2002, 622-627 (Appendix XIII), in der wissenschaftlichen Literatur kaum beachtet wurden.

7. H. GUMMERUS, Die römische Industrie. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen, I: Das Goldschmied- und Juweliergewerbe, *Klio* 14 (1915) 129-189; A. STÖCKLE, *Spätromische und byzantinische Zünfte* (Klio-Beihefte 9). Leipzig 1911, 20ff.

8. Diese waren oft sehr reich. Der *argentarius* Julianus in der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts konnte zahlreiche Kirchen in Ravenna stiften. Siehe *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, ed. O. HOLDER-EGGER, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum*. Hannover 1878, 318f., 322f., 329f. (cap. LVII-LIX, LXI, LXIII, LXXVII); siehe die bei BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 622 Anm. 4 genannte Literatur; S.J.B. BARNISH, The Wealth of Iulianus Argentarius: Late Antique Banking and the Mediterranean Economy, *Byzantion* 55 (1985) 5-38; zuletzt S. COSENTINO, Le fortune di un banchiere tardoantico. Giuliano argentario e l'economia di Ravenna nel VI secolo, in: *Santi banchieri re. Ravenna e Classe nel VI secolo San Severo il tempio ritrovato*, a cura di A. AUGENTI / C. BERTELLI. Milano 2006, 43-48.

9. *Vie de Théodore de Sykeon*, éd. par A.-J. FESTUGIÈRE, I (Subsidia Hagiographica, 48). Bruxelles 1970 (BHG 1748), 36-38 (cap. XLII). Siehe dazu BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 28.

10. STÖCKLE, *Zünfte* (wie Anm. 7), 23f.

11. GUMMERUS, Die römische Industrie (wie Anm. 7), 143f. mit Belegen; J.-M. CARRIÉ, Les métiers de la banque entre public et privé (IVe - VIIe siècle), in: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XI Convegno internazionale sotto l'alto patronato del presidente della*

ἀργυροπράται waren schon früh in Korporationen (σύστημα) organisiert.¹² Neben Konstantinopel ist eine solche Korporation auch für Alexandria bezeugt.¹³

N.136 (a. 535), gerichtet an den *comes sacrarum largitionum* Strategios,¹⁴ regelte die Verträge bei den Geldgeschäften der ἀργυροπράται.¹⁵ Die Novelle wurde auf Bitten der Korporation der ἀργυροπράται hin erlassen.¹⁶ Mehrfach ist die Rede von τινές τῶν ἀργύρου τραπέζης προεστώτων (N.136.1.2.4). Diese Maßnahme erfolgte wenige Jahre nach dem Vorgehen Justinians gegen wichtige Familien der sog. Senatsaristokratie nach dem Nika-Aufstand. Ohne hier auf Einzelheiten eingehen zu können,¹⁷ sei hervorgehoben, daß diese Unterstellung der Korporation der Banker unter eine der zentralen Finanzbehörden – der *comitiva sacrarum largitionum*¹⁸ – ein bemerkenswerter Vorgang ist. Dies geschah nicht aus einer gewissen staatlichen Regelungswut heraus, sondern hatte wahrscheinlich – wie eben erwähnt – einen Zusammenhang mit dem kaiserlichen Kampf gegen einige

repubblica in onore di Manlio Sargenti. Napoli 1998, 65-93; A.A. ČEKALOVA, Konstantinopol'skie argiropraty v epochu Justiniana, *Vizantijskij Vremennik* 34 (1973) 15-21; DIES., Fortune des sénateurs de Constantinople du IVe au début du VIIe siècle, in: *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Byzantina Sorbonensia, 16) I. Paris 1998, 119-130.

12. STÖCKLE, *Zünfte* (wie Anm. 7), 21; W. LIEBENAM, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens. Drei Untersuchungen*. Leipzig 1900, 158 mit Anm. 1.

13. Die „Zunft“ der ἀργυροπράται von Alexandria um 600 bei H. GELZER (ed.), *Leontios' von Neapolis Leben des Heiligen Iohannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien* (Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, H. 5). Freiburg i.Br. / Leipzig 1893 (BHG 886), 45,14 (cap. XXII) erwähnt; siehe zu ihrer Rolle im hauptstädtischen Zeremonialwesen *Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae Byzantinae*, e rec. I.I. REISKII, I (CSHB 12). Bonn 1829, 12,18-13,6 (cap. I.1), etwa aus der Mitte des 10. Jahrhunderts.

14. J.R. MARTINDALE, *Prosopography of the Later Roman Empire*, III. Cambridge 1992, 1200f. bzw. II. Cambridge 1980, 1034-1036 (Strategios 9) (weiter als PLRE II bzw. III zitiert); R. DELMAIRE, *Les responsables des finances impériales au Bas-Empire romain (IVe-VIe s.)* (Collection Latomus, 203). Bruxelles 1989, 262-266; BRANDES, Hochverrat und Justinians Bauprogramm (wie Anm. 5).

15. Auf die inhaltlichen Probleme dieser Novelle kann hier nicht eingegangen werden. Siehe BRANDES, Hochverrat und Justinians Bauprogramm (wie Anm. 5); vgl. T.C. LOUNGHIS / B. BLYSIDU / ST. LAMPAKES, *Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches von 476 bis 565*. Nicosia 2005 (weiter als RKOR zitiert), Nr. 1055 mit der älteren Literatur.

16. Proömion N.136: Οἱ ἐκ τοῦ συστήματος τῶν ἀργυροπρατῶν τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως ...

17. Dazu ausführlich BRANDES, Hochverrat und Justinians Bauprogramm (wie Anm. 5).

18. Vgl. BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), bes. 21ff.

der großen und außerordentlich reichen Familien der sog. Senatsaristokratie eine Rolle gespielt, trieb doch Justinian m.E. diese Familien mit perfide anmutenden finanzpolitischen Maßnahmen in den ökonomischen – und damit auch in den sozialen und politischen – Ruin.

Wenige Jahre später griff Justinian das Thema der Organisation der ἀρχυροπράται erneut im Ed.7 (a. 542) auf.¹⁹ Auch hier wird die korporative Organisationsform der ἀρχυροπράται deutlich (z.B. Ed.7pr.: ... οἱ ἐν τῶ τῶν ἀρχυροπρατῶν σωματείῳ usw.), wie auch im undatierten Ed.9.²⁰ Nach Ed.9.6 war es den ἀρχυροπράται möglich, in den Staatsdienst (στρατεία / militia) zu wechseln.²¹ Sie konnten sogar ihre Geldgeschäfte fortführen. Für das Jahr 541 ist ein ἀρχυροπράτης bezeugt, der ein Hofamt ausübte.²² Der in einer als Papyrus erhaltenen Kreditquittung erwähnte ἀρχυροπράτης Fl. Anastasios führte den Titel eines καστροησιανὸς τῆς θείας τραπέζης,²³ vermutlich ein Posten ohne viele Pflichten.²⁴ Auch sein Flaviernamen könnte auf eine Beziehung zum Kaiserhof deuten, allerdings ist dies nicht zwingend.²⁵ Vermutlich hat er das Amt gekauft.²⁶ Aus

19. Vgl. RKOR Nr. 1265; vgl. bes. J. LOKIN, Revendication, propriété et sûreté dans le droit justinien, *Subseciva Groningana* 7 (2001) 25-33, bes. 26f.

20. Zur problematischen Adresse dieses Edikts siehe BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 623 mit Anm. 14.

21. Bereits C.12.34.1 (528/529) gestattete ihnen, die Zugehörigkeit zur militia zu erwerben.

22. P.Cair.Masp. II 67126; dazu J. BEAUCAMP, La transmission du patrimoine: législation de Justinien et pratiques observables dans les papyrus, *Subseciva Groningana* 7 (2001) 1-13, bes. 2f.; weitere Literatur bei BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 623 Anm. 13 verzeichnet.

23. Dieser Titel ist sonst nicht belegt. Ein in der Vita des Daniel Sytlites auftauchender καστροῦσιος τῆς θείας τραπέζης τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Λέοντος (scil. des Kaisers Leon I.) namens Gelanios spielte eine wichtige Rolle. Zu ihm siehe BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 623 Anm. 14.

24. A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire (184-602)*. Oxford 1964, 863f.

25. J.C. KEENAN, The Names Flavius and Aurelius as Status Designations, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11 (1973) 37-40, 56-63; 13 (1974) 284-288, 301-302; R. BOGAERT, La banque en Égypte byzantine, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 116 (1997) 85-140, hier 91f.

26. BARNISH, The Wealth of Iulianus Argentarius (wie Anm. 8), 20f. verweist auf ein Beispiel aus Italien um 600, das seine Meinung belege, daß die argentarii nicht nur selbst Ämter kauften, sondern auch Geld für Ämterkäufe verliehen und vielleicht den Ämterkauf selbst vermittelten. Der römische argentarius Ioannes (PLRE III, 693 [Ioannes 175] - nach S. Gregorii Magni Registrum epistolarum, ed. D. Norberg I-II (CC SL 140 / 140A). Turnhout 1982, 884f. (XL16) - kam in Schwierigkeiten, weil er als Kreditbürge für den palatinus Importunus (PLRE III, 618) auftrat. Vgl. S. COSENTINO, Credito e finanza a Napoli in una lettera di papa

Ed.9.6pr. geht hervor, daß die ἀργυροπράται auch den *illustris*-Titel erwerben konnten, was trotz dessen Entwertung in justinianischer Zeit immer noch die Zugehörigkeit zur höchsten Rangklasse bedeutete.²⁷ Sie konnten mithin einen hohen senatorischen Rang erreichen, was bemerkenswert ist.

Die in der Literatur geäußerte Meinung, daß die ἀργυροπράται seitens der staatlichen Finanzbehörden für bestimmte Verwaltungsvorgänge eingesetzt wurden,²⁸ ist mehr als wahrscheinlich. Besonders Vorsteher der Korporation der ἀργυροπράται (τῶν ἀργύρου τραπέζης προεστώτων - N.136.1.2.4; Ed.9.1.6) wurden auch in diesem Zusammenhang gesehen.²⁹ Sie nahmen eine halbstaatliche Position ein und wurden u.a. bei der technischen Abwicklung der Steuerzahlungen des staatlichen und kaiserlichen wie des privaten Großgrundbesitzes eingeschaltet.

Wahrscheinlich waren sowohl der *praefectus praetorio per Orientem* Petros Barsymes als auch der berühmte Magnos zu Beginn ihrer Karriere ἀργυροπράται, Magnos vermutlich sogar Vorstand der Korporation der ἀργυροπράται. Sie waren vor ihrem Aufstieg im Staatsdienst auf diese oder jene Weise für die Prätorianerpräfektur oder die *comitiva sacrarum largitionum* tätig.³⁰ Es erscheint also wahrscheinlich zu sein, daß sowohl die *comitiva sacrarum largitionum* wie die Prätorianerpräfektur unter gewissen Umständen auf führende Personen der σύστημα der ἀργυροπράται (von Konstantinopel oder in Alexandria oder einer anderen großen Stadt) zurückgriffen, um konkrete finanzielle Operationen bewerkstelligen zu lassen.

Gregorio Magno, in: *Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th birthday*, ed. by R. SHUKUROV. Moscow 2009, 149-155.

27. Falls ein ἀργυροπράτης *illustris* wird, darf er dennoch weiterhin 8% Zinsen nehmen, obwohl C.4.32.26.2 (528) dafür 4% vorschrieb. Zum Wert des *illustris*-Titels im 6. Jahrhundert siehe P. KOCH, *Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700*. Inaug.-Diss. Jena 1903, 34-45. Die ravennatischen *argentarii* waren meist *clarissimi*. Andere trugen Titel wie περίβλεπτος (*spectabilis*), μεγαλοπρεπέστατος (*magnificentissimus*) - siehe BOGAERT, *La banque en Égypte byzantine* (wie Anm. 25), 90.

28. G. MICKWITZ, *Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe*, *Byzantinische Zeitschrift* 36 (1936) 63-74, hier 63f.; BOGAERT, *La banque en Égypte byzantine* (wie Anm. 25), 91.

29. BOGAERT, *La banque en Égypte byzantine* (wie Anm. 25), 126f. mit Belegen und interessanten Überlegungen.

30. Zu Petros Barsymes und Magnos siehe BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 624 mit Anm. 21; C. ZUCKERMAN, *Du village à l'Empire. Autour du registre fiscal d'Aphroditô (525/526)* (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies, 16). Paris 2004, 90.

Die großen Vermögen der ἀργυροπράται waren in Zeiten finanzieller Probleme des Staates wahrscheinlich das Hauptargument der Regierung dafür, sie in die staatliche Finanzverwaltung einzubeziehen. Die wichtige Rolle verschiedener ἀργυροπράται sogar in der Innenpolitik hat hier seinen Ursprung.

Justinian († 565) nahm in seinen letzten Regierungsjahren in erheblichem Umfang Zwangsanleihen bei wohlhabenden Personen auf. Corippus' Bericht über den Verlauf der Inthronisation Justins II. (14.11. 565) erwähnt den Auftritt von Bittstellern, reichen Geschäftsleuten, die betonten, daß ihre *publica commercia* gewinnbringend für den Fiskus und damit für die Allgemeinheit seien. Justinian aber habe befohlen, daß sie ihr Vermögen als Kredit dem Staat zur Verfügung zu stellen hatten, weshalb sie nun in Armut leben müßten. Justin erstattete die fraglichen Summen. Vermutlich handelte es sich um *argentarii*.³¹ Andere Quellen bestätigen dies und zeigen auf der anderen Seite, daß die Involvierung der ἀργυροπράται / *argentarii* in die staatliche Finanzverwaltung auch Vorteile brachte. Sie erlebten einen gesellschaftlichen Aufstieg, der sich u.a. im Zugang zum Hof äußerte.³²

31. *Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minores libri IV*, ed. with transl. and comm. by AV. CAMERON. London 1976, 58f. (II.361-398): ... die wehklagenden Männer riefen (angeblich) u.a. *lege sacra parentis / syngrapha, de tantis rationem collige chartis. / iam seruus succurre tuis. nos nostra iubenti / credidimus domino. vobis quis vestra negaret, / cum vestrum est, quod mundus habet? scis, summe regentum, / publica quid vestro posint commercia fisco, / unde tributa tuis succedent annua rebus, / deficiet si nostra manus?* (II.367-373); in großer Inszenierung läßt Justin die fraglichen Summen aus seinem „Privatvermögen“ (II.382-384: ... *thesauros fidis privatos ferre ministris / imperat.* ...) auszahlen und die Urkunden verbrennen etc. In der einschlägigen Literatur (u.a. Kommentar von CAMERON a.a.O. 176; BARNISH, *The Wealth of Iulianus Argentarius* [wie Anm. 8], 26f.) wird diese Episode mit einer außerordentlichen Besteuerung in Form einer staatlichen Zwangsanleihe bei den *argentarii* (vielleicht auch noch bei weiteren reichen Handwerkern und Händlern) in Verbindung gebracht. Siehe auch ZUCKERMAN, *Du village à l'Empire* (wie Anm. 30), 91f.

32. *Theophanis Chronographia*, rec. C. DE BOOR, I. Leipzig 1883 242,22-27 (a.m. 6060 = 567/568 a.D., was zu spät datiert ist): Τούτω τῷ ἔτει μεταστελαιμένη Σοφία, ἡ εὐσεβεστάτη αὐγούστα, τοὺς τε ἀργυροπράτας καὶ σημαδαρίους ἐκέλευσεν ἐνεχθῆναι τὰς ὁμολογίας τῶν χρεωστούντων καὶ τὰ σημάδια· καὶ ἐντυχοῦσα αὐτοῖς ἔλαβε τὰ σημάδια παρασχομένη αὐτὰ τοῖς χρεωστοῦσι καὶ ἀπέδωκεν αὐτὰ τοῖς ἰδίοις δεσπόταις· καὶ μεγάλως εὐφημίσθη ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ πάσης τῆς πόλεως. Dies bezieht sich zweifellos auf die bei Corippus zum Jahr 565 geschilderten Vorgänge (AV. CAMERON, *The Empress Sophia, Byzantion* 45 [1975] 5-21, hier 9f.). Anlässlich des Regierungsantritts Tiberios' II. (578) erwähnt Johannes von Ephesos (*Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia*, trad. E.W. BROOKS. Louvain 1936, 101) unter den Empfängern von *donativa* auch die *argentarii* (...; *non argentarios et trapezitas*, ...). R. DELMAIRE, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle* (Collection de l'école française de Rome, 121). Paris

Im November des Jahres 562 kam es zu einer Verschwörung gegen den Kaiser, an der ἀργυροπράται maßgeblich beteiligt waren. Ob die erwähnten staatlichen Zwangsanleihen dafür als Ursache oder Anlaß anzusehen sind, läßt sich zwar nicht exakt nachweisen, ist m.E. aber sehr wahrscheinlich.

Unsere Hauptquelle für diese Ereignisse ist das Geschichtswerk des Johannes Malalas, wobei hier besonders der Wortlaut der in den konstantinischen *Excerpta de insidiis* überlieferten Fragmente aus dem vollständigen Text zu beachten ist.³³

Als Verschwörer werden genannt: Ablabios ὁ κατὰ Μελλιὰδην ὁ μελιστής (bzw. Μελλιὰδου ἀπὸ μελιστῶν³⁴), Markellos ὁ ἀργυροπράτης (ὁ τῶν Κιλικῶν ὁ ἔχων τὸ ἐργαστήριον πλησίον τῆς ἀγίας Εἰρήνης τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ὁ κατὰ Αἰθερίου τὸν κουράτορα), Sergios ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Αἰθερίου sowie der ἀργυροπράτης Eusebios.³⁵ Hinzu kamen der ἀργυροπράτης Isaak, der ἀργυροπράτης Bitos und Paulos, der *optio* der Bucellarier des Belisar.³⁶

Markellos habe Ablabios mit der enormen Summe von 50 Ltr. Gold (= 3600 Nomismata!) für den Anschlag auf den Kaiser gewonnen. Ablabios weihte Eusebios, den ἀπὸ ὑπάτων und *Comes foederatorum*,³⁷ sowie den λογοθέτης (wohl im Sinne eines *numerarius* eines präfektoralen *scrinium*) Ioannes, dem Sohn des Domentiolos,³⁸ in die hochverräterischen Pläne ein. Beide verrieten offensichtlich den Anschlagsplan (Ioannes wurde wahrscheinlich deshalb noch 562 mit der Würde eines πατρικίος gewürdigt)

1989, 480 sieht hier eine Einreihung in die „milices palatines“.

33. *Ioannis Malalae Chronographia*, rec. I. THURN (CFHB 35). Berlin / New York 2000, 428; vgl. die deutsche Übersetzung *Johannes Malalas, Weltchronik*, übersetzt von J. THURN (†) und M. MEIER (Bibliothek der griechischen Literatur, 69). Stuttgart 2009, 425-429 (mit dem Text der Malalafragmente in den *Excerpta de insidiis*, ed. C. DE BOOR [Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, 3]. Berlin 1903, 173,30 - 175,18; vgl. u.a. E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire*, II. Paris / Brüssel 1949, 779f.; ZUCKERMAN, *Du village à l'Empire* (wie Anm. 30), 91f.

34. Zu μελιστής in diesem Zusammenhang vgl. AL. CAMERON, *Circus Factions*. Oxford 1976, 260 mit Anm. 2; STEIN, *Histoire* II (wie Anm. 33), 779.

35. Zu den einzelnen Personen siehe die *PLRE* III, 21f. (Aetherius 2), 2f. (Ablabius 1), 468 (Eusebios 5), 816 (Marcellus 4), 1128 (Sergius 6).

36. Zu diesen Personen siehe die folgenden Anmerkungen.

37. *PLRE* III, 468 (Eusebios 4); R. SCHARF, *Föderati. Von der völkerrechtlichen Kategorie zur byzantinischen Truppengattung* (Tyche – Supplementband 4). Wien 2001, 130-132.

38. Siehe zu ihm BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 90f., bes. zu seiner administrativen Position; *PLRE* III, 672-674 (Ioannes 81).

und das Schicksal der Verschwörer nahm seinen Lauf. Der ἀργυροπράτης Markellos wurde mit einer Waffe beim Eindringen in den Palast ertappt. Er konnte noch Selbstmord begehen. Auch Ablabios, der laut Ioannes Malalas ebenfalls die Verschwörung verraten hatte, wurde bei dieser Gelegenheit mit einer Waffe festgenommen. Sergios aber, der Neffe des mächtigen κουράτωρ τῶν Ἀντιόχου (*curator divinae domus Antiochi*) Aitherios,³⁹ suchte zunächst Kirchenasyl in der Theotokos-Kirche in den Blachernen, wurde jedoch angesichts der bestehenden Anklage wegen Hochverrats aus der Kirche heraus verhaftet und einem strengen Verhör unterzogen. Und so wurde auch der Namen des ἀργυροπράτης Isaak (ὁ κατὰ Βελισάριον⁴⁰) bekannt, wie auch der des ἀργυροπράτης Bitos und der des Paulos, des *optio* der Bucellarien des Belisar.⁴¹ Damit war die Verbindung der Verschwörer zum greisen Belisar (geb. ca. 500)⁴² erwiesen.

Am 5. 12. 562 berief Justinian ein *silentium* ein, das in diesem Fall von Hochverrat als Gericht fungierte.⁴³ Die verhängten Strafen waren sehr mild: Absetzung (*κατάθεσις*) und Verbannung.⁴⁴ Belisar wurde unter Hausarrest gestellt, kam jedoch bald wieder in den Genuß der kaiserlichen Gna-

39. Zur Rolle der Kuratoren und der von ihnen geleiteten *domus divinae* siehe BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 39-48; *PLRE III*, 21f. (Aetherius 2).

40. Zur Formel ὁ κατὰ siehe AL. CAMERON, *Cyrill of Scythopolis*, V. Sabae 53. A Note on κατὰ in Late Greek, *Glotta* 56 (1978) 87-94.

41. *PLRE III*, 719 (Isaacus 4), 1387 (Vitus), 979 (Paulus 18). Zum *optio* (bzw. *actuarius*) der Bucellarietruppen im 6. Jahrhundert siehe R. GROSSE, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin 1920, bes. 194f.

42. *PLRE III*, 181-224 (Belisarius 1).

43. *Ioann. Mal., Chronographia* (wie Anm. 33), 428. Das als Gericht fungierende *silentium* umfaßte vermutlich den Senat (vgl. N.62.1.2). Auch Patriarch Eutychios war anwesend. Zur Zusammensetzung von Gerichten in Hochverratsfragen siehe F. GORIA, *La giustizia nell'imperio Romano d'oriente: organizzazione giudiziaria*, *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 42 (1995) 259-329, hier bes. 303f.; immer noch einschlägig ist AI. CHRISTOPHILOPULU, ΣΙΛΕΝΤΙΟΝ, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 79-85.

44. *Ioann. Mal., Chronographia* (wie Anm. 33), 428,*41-48, 428,66-70; *Theophanis chronographia* (wie Anm. 32), 238,14-17. Während offenbar alle Angeklagten der *κατάθεσις* unterlagen, ist ausdrücklich die Rede davon, daß die zu Belisar gehörigen Personen verbannt wurden. Aitherios gelang es dank seiner guten Beziehungen zum κυαίστωρ Konstantinos (*PLRE III*, 342f. [Constantinus 4]) und zum ἀντιγραφεύς Ioulianos (*PLRE III*, 735f. [Iulianus 15]), nicht in den Prozeß gezogen zu werden. Konstantin und Ioulianos wurde deshalb vorübergehend abgesetzt, konnten jedoch ihre Karrieren bald fortsetzen. Aitherios wurde übrigens bereits im Jahre 560 verdächtigt, an einer Verschwörung gegen Justinian beteiligt gewesen zu sein (*Theophanis chronographia* [wie Anm. 32], 235,1-10).

de.⁴⁵ Diese ungewöhnlich milde Behandlung reflektiert vielleicht die exponierte gesellschaftliche Stellung der Beteiligten, vielleicht auch die geschwächte Stellung des alten und kranken Kaisers.

Auch Paulos Silentiarios in seiner *Ekphrasis auf die Hagia Sophia* erwähnt das Ereignis:

„Ich bewundere dich, Allerhabenster, ob deiner Beherztheit, ich bewundere dich ob deines Glaubens; denn schon sammelte sich die Rotte, war das Schwert bereit und der entscheidende Tag gekommen, schon drangen die Verschwörer in den Palast und durch das Tor, hinter dem sie Hand anlegen wollten an deinen Thron. Doch obwohl du von ihrem Vorhaben schon lange erfahren hattest und wußtest, zeigtest du dich stark und hattest Vertrauen allein zu deinem Schildträger, ich meine Gott, wodurch du alles besiegen kannst; und du verfehltest auch nicht dein Ziel. Denn was geschah? Es fiel von eigener Hand der Anführer jener Rotte; nicht wollte ihn die Gerechtigkeit retten. Klar lehrte ihn ja das häufige Schicksal früherer Empörer, daß du dich, wenn er lebend in deine Gewalt geriete, alsbald von Erbarmen und ganz und gar von Mitleid rühren lassen und auch darin alle menschliche Natur überbieten würdest.“⁴⁶

Deutlich wird ein Geflecht von Verbindungen und Abhängigkeiten, die die ἀργυροπράται, also vermutlich die führenden Vertreter der Korporation, sehr reiche und mächtige Aristokraten sowie führende Staatsbeamte und den Hof umfaßte. Das verbindende Element war der Reichtum der ἀργυροπράται, der sie in die Politik führte.⁴⁷

In formaler Hinsicht muß davon ausgegangen werden, daß die Kontrolle der hauptstädtischen Korporationen, also auch die der ἀργυροπράται, durch den *praefectus urbi* bzw. durch dessen zuständige Beamten ausgeübt

45. Dies ist der historische Kern der in späteren Jahrhunderten verbreiteten Belisarlegende. Über die Ursache für die sehr milden Strafen (siehe SP. TROIANOS, Die Strafen im byzantinischen Recht – ein Überblick, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 42 [1992] 55-74 zum „normalen“ Strafmaß in Fällen von Hochverrat) kann man nur spekulieren.

46. Ich zitiere die deutsche Übersetzung von O. VEH in: *Prokop, Bauten*. München 1977, 306 / 308 (ll. 22-39); siehe jetzt auch P.N. BELL (ed.), *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus - Advice to the Emperor; Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary - Description of Hagia Sophia* (Translated Texts for Historians, 52). Liverpool 2010, 190f.; siehe die eingehende Analyse von MARY WHITBY, The Occasion of Paul the Silentiary's *Ekphrasis* of S. Sophia, *Classical Quarterly* 35 (1985) 215-228, hier bes. 220-222.

47. Es ist nicht auszuschließen, daß die eben erwähnte Zwangsanleihe das unmittelbare Motiv darstellte.

wurde, wie dies auch noch im Eparchenbuch Leons VI. deutlich wird.⁴⁸ Allerdings ergibt sich aus N.136 auch eine enge Beziehung zur *comitiva sacram largitionum* in der 1. Hälfte des 6. Jahrhunderts, der wenigstens die „Kontrolle“ ihrer Verträge oblag.⁴⁹ Vermutlich ging diese Kontrolle aber viel weiter. Zumindest in den Jahren nach 532 (nach dem Nika-Aufstand) scheint dies der Fall gewesen zu sein.⁵⁰ Im Verlaufe der 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts, so kann man vermuten, schwanden die Beziehungen zur *comitiva*, und die Aufsicht über die Korporation der ἀργυροπράται wurde nun gänzlich durch den *praefectus urbi* ausgeübt. Diese hypothetische Entwicklung könnte dazu geführt haben, daß dem *praefectus urbi* auch die Kontrolle der gestempelten Silbergefäße oblag.

Eine Anzahl von Siegeln bezeugt die Existenz von ἀργυροπράται bis ins 8. Jahrhundert.⁵¹ Ihre exponierte Stellung im Eparchenbuch (im Kap. II, gleich nach den Notaren)⁵² bezeugt ihre Bedeutung auch für das 9. Jahrhundert. Die enge Verbindung mit staatlichen Behörden ist nach dem Ende des 6. Jahrhunderts jedoch nicht mehr bezeugt.

48. Siehe Kap. II das Eparchenbuches (*Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices von J. KODER [CFHB 33]. Wien 1991, 84-88). Auch M. HENDY, *The Administration of Mints and Treasuries, 4th to 9th cent.*, in: DERS., *The Economy, Fiscal Administration and Coinage in Byzantium*. Northampton 1989, (Nr. VI [Erstveröffentlichung]) 16 betont die Unterstellung unter den *praefectus urbi* im 6. Jahrhundert. Siehe auch die späteren Belege aus den Basiliken. U.a. B.6.4.3 (D.1.12.3): Οἱ ἀργυροπράται καὶ χρηματικῶς ἐνάγουσι παρὰ τῷ ἐπάρχῳ καὶ ἐνάγονται; B.6.4.13 (C.1.28.4): Πάντα τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει σωματεῖα καὶ οἱ πολῖται καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ δήμου πάντες τῷ ἐπάρχῳ τῆς πόλεως ὑποκείσθωσαν; B.7.18.10 (D.2.13.10): ... , ὅτι τὸ τῶν ἀργυροπρατῶν ὄφφικιον δημοσίαν αἰτίαν ἔχει ... (D.2.13.10.1 [Gaius]: *quia officium eorum atque ministerium publicam habet causam*).

49. DELMAIRE, *Largesses sacrées* (wie Anm. 32), 480.

50. Siehe BRANDES, *Hochverrat und Justinians Bauprogramm* (wie Anm. 5).

51. Siehe die Belege bei BRANDES, *Finanzverwaltung* (wie Anm. 6), 627 mit Anm. 33.

52. Siehe Anm. 48.

FRITS BRANDSMA*

**Pignus nominis:
does the pledgee have a *ius in re* or a *ius in personam*?**

Dogmatic wrestling thanks to the Romans

Pignus nominis has been the subject of not quite a few books and articles.¹ So why add another contribution, especially in a Festschrift for Spyros Troianos? It seems the Byzantine texts make a small but valuable contribution to the subject, so that gives me an excuse to treat the matter again.

Pledge according to Roman law was a contract in the first place. *Pignus* was one of the contracts *re* and was treated as such. The contract of pledge, however, also created a *ius in re*, and nowadays pledge most of the time is treated in the law of property. So pledge in general is already a subject partly of the law of contract and partly of the law of property. That is even more the case with *pignus nominis*. With regard to that subject the question can be asked whether the right of pledge on a chose in action still lies in the field of the law of property, or whether the law of obligations covers this subject. Does *pignus nominis* give the pledgee a *ius in re* just like a right of pledge on choses in possession, or should a right of pledge like that sooner be regarded as giving a special kind of personal right? That is the question I would like to discuss in this contribution.

* Professor of Roman Law, Groningen University.

1. Towering above all these books still is Heinrich Dernburg's contribution in his two-volume treatise dating from the years 1860 and 1864. Cf. e.g. M. KASER, *Das römische Privatrecht*, Bd I, München 1971, § 108, n. 4: 'Grundlegend immer noch DERNBURG, *Das Pfandrecht nach den Grundsätzen des heutigen römischen Rechts*, 2 Bde (Leipzig, 1860/ 64).'

Choses in action could initially not serve as objects for security according to Roman law. The oldest form of security was *fiducia* and it required a transfer of title. Such a transfer of title for security reasons was only possible in connection with a *mancipatio* or an *in iure cessio* as mode of transfer. In case of these two special modes of transfer it was possible to make an agreement which required the transferee and creditor to reconvey the property if the debt was duly paid, the so-called *pactum fiduciae*. These modes of transfer were only suitable for choses in possession.² That made impossible not just assignment of choses in action, but also fiduciary assignment of choses in action. In the end, however, the need for choses in action to be used as security-objects as well was felt.³

The possibility to pledge choses in action was recognized in any case as late as the first half of the second century AD. Pomponius, who lived, like Julian, in the days of the emperors Hadrian (117-138) and Antoninus Pius (138-161), mentions the possibility of pledging choses in action, without regarding it as an abnormality.⁴ A *constitutio* by Alexander Severus from the year 225 speaks of the possibility to pledge choses in action as 'being generally accepted before.' This *constitutio* is also remarkable in another respect, because it explains the mechanism with which such a right of pledge could be enforced.

C. 8,16 (17), 4

Imperator Alexander Severus. Nomen quoque debitoris pignerari et generaliter et specialiter posse pridem placuit. Quare si debitor is satis non facit, cui tu credidisti, ille, cuius nomen tibi pignori datum est, nisi ei cui debuit solvit nondum certior a te de obligatione tua factus, utilibus actionibus satis tibi facere usque ad id, quod tibi deberi a creditore eius probaveris, compelletur, quatenus tamen ipse debet. [225]

The pledgee will be able to sue the debtor of the chose in action pledged with *utiles actiones*. What is meant by this? An *utilis actio* is an analogous action given after the example of an already existing action. So

2. Gaius 2, 38.

3. Cf. e.g. DERNBURG, o.c., p. 461.

4. D. 20,1,13,2.

the question here is after the example of which action is this *utilis actio* given? This question, of course, has been answered in different ways. The Gloss at the text just quoted speaks of the *actio utilis hypothecaria* and explains it like this.

Gl. *utilibus* ad C. 8,16 (17), 4

Quas habebas directas contra tuum debitorem. Vel dic etiam utilem hypothecariam, et quod exegerit, si quidem corpus erit, loco pignoris erit. Si vero pecunia, compensabit secum.⁵

In the abstract three kinds of actions can be awarded analogously to the pledgee. It could be the personal action the pledgor has against his debtor, or it could be the personal action the pledgee has against his debtor who is the pledgor, or finally it could be the real action the pledgee has in case of a pledge of a chose in possession.

The gloss seems to choose the two last-mentioned possibilities. The meaning of the first part of the gloss is not quite obvious. If the subject of that phrase corresponds with the subject of the *constitutio* –and it appears to be obvious to suppose so–, then this subject of the gloss is the same as the *tu* who in the *constitutio* is pledgee of the chose in action. So this pledgee could bring in the first place the action he has against his debtor, the pledgor, analogously against the debtor of the chose in action pledged –hereafter to be called the third party– debtor. If this is the case he can claim from the third-party debtor what is owed to him by the pledgor. That is to say, if money-claims are concerned, he is able to claim the amount his debtor owes him.

The other possibility the gloss mentions is the *actio hypothecaria utilis*. By this hypothecary action is meant the action of the pledgee of a chose in possession –an unhappy choice of words in this instance–, used against the pledgor to start the execution of his right of pledge and to put himself into possession of the thing pledged.⁶ Claiming the money or the thing

5. With references to e.g. D. 20, 1, 13, 2 i.f.; D. 13, 7, 18 pr. Cf. for the last part of the text n. 13 infra.

6. *Inter pignus autem et hypothecam tantum nominis sonus differt*, Marcian says in D. 20, 1, 5, 1. Cf. e.g. W.W. BUCKLAND, *A text-book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cam-

owed to the pledgor by the pledgee can be compared to that.

The third possibility, not mentioned by the Gloss as it appears, is for the pledgee to bring analogously the action the pledgor has against his debtor –the third-party debtor. This possibility perhaps appears to be the least likely at first sight, but it turns out to be more likely, the longer one regards it. For it is this claim which has been pledged, so it also has to be the action with regard to this claim which can be brought by the pledgee. Regarded like this the set-up of things could be compared to assignment.

In two instances the action is a personal one, in the third instance it is the real action based on hypothec, which would be given analogously. Our sources are silent like the night about the question which action can be brought analogously. The answer to this question can, however, give an important indication to answer the question put in this essay: does *pignus nominis* give a *ius in re* or a *ius in personam*? The Roman lawyers, it is well known, did not think in categories of rights, but in categories of actions. So for the later day division between rights the Roman law division between actions forms a first indication. Now the sources are silent an answer will have to be found in later authors. That answer will, of course, tell more about *ius commune*-opinions of Roman law than about Roman law itself.

The question has been debated hotly especially in the nineteenth-century. The theories were moving in-between two extremes. On the one hand there were assignment-like theories, which regarded *pignus nominis* as some kind of transfer of a chose in action. These theories went from a conditional assignment, to a limited assignment, to a co-opting assignment, in which active solidarity occurred. As a consequence of these kinds of theories the pledging of a chose in action naturally led to the creation of a personal right of the pledgee. On the other side of the spectre the theory of rights on rights was defended. In this theory usually a *ius in re* on the chose in action was created analogously to the case of pledging choses in possession.⁷

bridge 1963³ (rev. by P. Stein), p. 475 ff.

7. Cf., although in Dutch, e.g. D.E. LIONI, *De verpanding van inschulden naar het Romeinsch en Nederlandsch recht*, thesis Amsterdam 1885, p. 71 ff., p. 75 ff., p. 82 ff., p. 103 ff.

It would be going too far to discuss all these theories here. Therefore I restrict myself to the most important ones in my view. That is the theory defended by Dernburg that pledge of a chose in action results in a conditional assignment of the chose in action, and the theory expounded by Windscheid, who advocated the possibility of rights upon rights.

Dernburg explains his theory as follows. According to him Roman law did not recognize a chose in action as an object of rights. The possibility to construe a right as an object of another right cannot be deduced from the sources, he claims.⁸ Dernburg talks about the right of the pledgee and calls him the 'Pfandgläubiger' –i.e. the 'pledge-creditor'–, anticipating his assignment-theory and implicating that in case of pledge the chose in action has both a creditor and a so-called pledge-creditor. In his view, the right of the pledge-creditor necessarily results in an action against the debtor of the pledgor to settle his debt. The essence of pledge of a chose in action is the irrevocable power of attorney of the pledgee to exercise the right of the pledgor against his debtor for the purpose of paying off the debt owed by the pledgor to the pledgee. Accordingly, Dernburg regards pledge of a chose in action as an assignment, that is an assignment aimed at acquiring a security interest, a pledge, - in Dernburg's language an assignment 'für Pfandrechtszwecken'–, and for that reason the assignment is only conditional.⁹ The rights of the pledgor against his debtor, however, remain in existence as far as that isn't contrary to the rights of the pledge-creditor. Dernburg explains that for this reason it can also be called a co-opting assignment ('eine kooptierende Cession'), but according to him this is, in principle, not a deviation of the theory of conditional or restricted assignment.¹⁰

An argument against Dernburg's theory is that assignment implies the transfer of the chose in action, something the parties to a pledge of a chose in action don't intend.¹¹ To invalidate this argument Dernburg

8. DERNBURG, *Pandekten* § 292 and § 248 n. 8.

9. DERNBURG, *Pfandrecht*, Vol. I, p. 462.

10. DERNBURG, *Pandekten* § 292 n. 4, with reference to K. HELLWIG, *Die Verpfändung und Pfändung von Forderungen nach gemeinem Recht und der Reichs-Civilprozess-Ordnung, unter Berücksichtigung des preussischen allgemeinen Landrechts und des sächsischen bürgerlichen Gesetzbuchs*, Leipzig 1883, p. 54 ff.

11. Cfl. HELLWIG and LIONI, l.c.

speaks of conditional assignment, but in essence there is no assignment here. What really happens is an extra creditor appearing. Therefore, the theory of the co-opting assignment arose, a theory that assumes a certain kind of solidarity. Against that theory it could be argued solidary creditors have the same claim and the debtor is free to pay-off his debt to whomever of the two he wishes. When a chose in action is pledged, however, the debtor has to pay the pledge-creditor and this last one is, in case of money-claims, in the end only entitled to a sum equalling his own claim against the pledgor, as the *constitutio* already quoted states.¹²

The theory expounded by Windscheid construes this pledge as a right of pledge on a chose in action, so a right on a right. The chose in action is in this opinion an object of a right just like a chose in possession. According to the older *ius commune*-theory, based on the gloss already discussed, this right of pledge is executed as well by an *actio in rem*, the *actio hypothecaria*, also known as *Serviana*, the action the one having the right of hypothec uses to claim possession of the object to enable the execution. One of the proponents of this opinion was Cujas.¹³ He was of the opinion the praetor gave the pledge-creditor a *utilis actio hypothecaria*, with which the pledge-creditor could claim what was owed to his debtor from the debtor of his debtor.¹⁴ This opinion was already opposed by Donellus.¹⁵ Donellus remarked this action could not be regarded as being the *actio hypothecaria*, because this action is used to claim possession of the pledge-object, but a chose in action is a right which is incapable of possession.¹⁶

This criticism led to the assignment-theories already mentioned, but Windscheid did not want to embrace these. For assignment is, he wrote, in opposition to pledge, aimed at dissolving the chose in action from the

12. C. 8, 16 (17), 4. Cf. LIONI, l.c., in this sense. The texts mentioned in the gloss *utilibus* and this gloss itself (supra n. 5) point at collecting the whole debt followed by compensation.

13. *In Librum XXIX Pauli ad Edictum Commentarii seu recitationes solemnes*, ad D. 13,7,18pr., in: *Opera Omnia*, Naples 1758 (orig. 1584), t. V, col. 423.

14. *data creditori utili actione hypothecaria, qua id, quod debitori suo debetur, persequatur ... a debitore debitoris.*

15. ad C. 8, 16 (17), 4.

16. *hypothecariam intelligere non possumus, haec enim possessionem pignoris avocat, nomen autem ius est cuius nulla est possessio.*

old creditor and transferring it to a new creditor.¹⁷ The image of assignment would cause unnecessary complications. For instance, the question had been asked, in all earnesty, whether the chose in action pledged could be assigned once again. Therefore Windscheid arrived at a half-way-solution by starting on the one hand from the supposition of a right of pledge on a chose in action, so from a right on a right, but by giving the pledgee on the other hand an *actio in personam* and not an *actio in rem*. The pledge-creditor, it is true, executes the claim pledged on the basis of his right of pledge, it is, however, not directly the right of pledge he executes, but the chose in action, thus his explanation, subtle as ever.

The theory of rights on rights in general is embraced by Windscheid only with the necessary restrictions. In the first place he remarks that Roman legal jargon does use the expression.¹⁸ The theory furthermore supposes, according to Windscheid, the object of a right to be everything for which the legal order has declared the will of the person to be decisive, and that whenever one speaks of a right on a right, one wants to state the fact that the will of a person is decisive for a right according to the legal order. Now the esteemed author has lost this humble author. Immediately afterwards Windscheid, however, makes the restriction that a chose in possession or a chose in action as an object of a right is not the same thing. And furthermore he remarks that even a right on someone else's right in the end has as its object the thing which is object of that right, or, when we are dealing with a *ius in personam*, the person of the debtor.

By now the question is justified why I bother you with all this dogmatic wrestling? Well, not in the last place, to show you things can be simple as well. Vangerow, for instance, is quite succinct when he makes clear how he chooses between the real action and the personal action. The execution of a chose in action can impossibly take place otherwise than by a personal action, according to him. But he does not want to have said that it involves an assignment of any kind. One just has to apply the principles of the right of pledge as far as the object admits of it. That is

17. *Lehrbuch des Pandektenrechts*, ed. by Th. KIPP, Frankfurt a.M. 1906⁹ (repr. Aalen 1984), Vol. I, § 239, n. 10.

18. He mentions e.g. the expression *ususfructus nominis* (D. 7,5,3); Vol. I § 48a n. 2.

why the right of the pledge-creditor ends automatically when the pledgor pays-off his debt, without a re-assignment being necessary.¹⁹ Papinian already expressed this forcefully.

Non plus habere creditor potest, quam habet qui pignus dedit.²⁰

When it is a personal right which the pledgor has pledged, the pledgee also must have a personal right, one could conclude.

Whatever may be the case, it is a cause for pure joy to see the Roman law sources themselves omit the dogmatic wrestling. The pledge-creditor is given an action, an *actio utilis*. But it would have been nice of the Romans if they had taken the trouble of pointing out to us it was a personal action.²¹

One of the texts used to argue the rights of the pledgee of a chose in action are the same as the rights of the pledgee of a chose in possession is C. 4,39,7. This *constitutio*, however, was read in a way differing from the Krüger-Mommsen edition. The text used reads:

Impp. Diocletianus et Maximianus AA. Manaseae. Postquam eo decursum est, ut cautiones quoque debitorum pignori darentur, ordinarium visum est post nominis venditionem utiles emptori, sicut responsum est, vel ipsi creditori postulanti dandas actiones.

If this were the text and one were to let the *venditio nominis* take place by the pledgee, the text would say the pledgee and the buyer of the chose in action can both bring the *actio utilis*. The text would then state a surprising state of things -is not the buyer in such a case the only one who ought to be able to bring the action?-, but it would also give the pledgee of a chose in action as his remedy in case of default by the debtor, his

19. K.A.VON VANGEROW, *Lehrbuch der Pandekten*, Vol. I, Marburg 1863, § 368, n. I,1.

20. D. 20, 1, 3, 1.

21. This nowadays appears to be *communis opinio* among Romanists. It is based on M. KASER, 'Zum 'pignus nominis'', in: *Iura* 1969, p. 172 ff., who construes a formula based on the *actio Serviana* for a chose in action pledged, but regards it as an *actio in personam*, p. 183. Cf. e.g. KUNKEL/MAYER-MALY, *Römisches Recht*, Berlin 1987, § 86 I.

pledgor, the authority to sell the chose in action, *venditio nominis*, just like the pledgee of a chose in possession has the right to sell the thing pledged in case of default. That was the authority needed in the theory which treated the rights of the pledgee as the same, regardless of the object of the pledge, the theory of a real right on a right. The objections to the contents of the rest of the text were brushed aside by conjectures.²²

Paul Krüger already pointed out that the better manuscripts insert *ut* after *visum est*, so that we arrive at the following text in the Krüger-Mommsen edition.²³

Impp. Diocletianus et Maximianus AA. Manaseae. Postquam eo decursum est, ut cautiones quoque debitorum pignori darentur, ordinarium visum est, ut post nominis venditionem utiles emptori, sic (ut responsum est) vel ipsi creditori postulanti dandas actiones.

The text now expresses the rule that the pledgee gets his *utilis actio* to claim the debt from the debtor of his pledgor, just like the buyer of an action already got such an action against the debtor of the seller. To corroborate this version Krüger pointed to a, what he calls ‘verstümmelte’ index from Thalelaeus, to be found in the Tipucitus.²⁴

Καὶ ὅτι ὁ ἀγοραστὴς τοῦ γραμματείου, καὶ ὁ ὑποθήκη αὐτὸ λαβών, δύναται καὶ ὁ δανειστὴς καὶ ὁ ἀγοραστὴς κινεῖν τὰς ὠρισμένας ἀγωγὰς κατὰ τοῦ χρεώστου.²⁵

Thalelaeus translated the correct text, we can assume, and, whatever the correct version of his index, he does not give the authority to sell the

22. E.g. A. EXNER, *Kritik des Pfandrechtsbegriffs nach römischem Recht*, Leipzig 1873, p. 167, gives ‘sicut responsum est vel ipso creditore postulante’ and does not translate the *vel*.

23. P. KRÜGER, ‘Zu Exners Pfandrechtsbegriff über l. 7 C. hered. vel act. vend. (4,39)’, in: *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 16 (1874), p. 115 ff.

24. Taken from Heimbachs *Basilica* 19,4,30 (II, 277), not to be found in the Scheltema edition.

25. Krüger suggests to emendate the text by erasing καὶ ὁ δανειστὴς καὶ ὁ ἀγοραστὴς and moving them in front of δύναται.

chose in action to the pledgee, but the *utilis actio* against the debtor.

This story gets a somewhat disappointing conclusion in the newly completed Dutch translation of the *Corpus Iuris Civilis*.²⁶ There the text is given as found in the Krüger-Mommsen edition, but the translation reads as if the former text was translated. The Dutch translation translated into English –I know it is a bit silly, but nevertheless- reads:

After it was settled that also the bonds of debtors could be given in pledge, it is judged to be the rule that after the sale of the claim analogous actions could be granted to the buyer (as has already been decided) or to the creditor himself who made the demand.²⁷

So this brings us back to the lesser manuscripts and leads us away from Thalelaeus. Translating is a risky business.

I know it is a small flower from Byzantine law, but I thought it worthwhile to dedicate these few pages to the great Greek-Roman law scholar Troianos.²⁸

26. On the 15th of November 2011 the last two parts of the translation covering Novels 51-168, ed. by J.E. SPRUIT, J.H.A. LOKIN, B.H. STOLTE and N. VAN DER WAL were presented at a festive event in Utrecht. The complete series covers twelve volumes: *Corpus Iuris Civilis* I-XII, transl. ed. by J.E. SPRUIT e.a., Zutphen 1993-Amsterdam 2011 (I: Institutes; II-VI: Digest; VII-IX: Code; X-XII: Novels.)

27. The Dutch reads (for the sake of completeness): ‘Nadat het ertoe is gekomen dat ook schuldbekentenissen van schuldenaren als pand werden gegeven, is het als een normale regel beschouwd na de verkoop van een vordering aan de koper –conform hetgeen als advies gegeven is- of aan de schuldeiser wanneer hij dit verlangt aangepaste acties te verlenen.’ (Vol. VIII, p. 130.)

28. I will not bother the reader with the fact that Dutch legal scholarship still wrestles with the problems the theory of rights on rights causes. I have written about it in the 2010 volume collecting the publications of the yearly commemoration of our colleague prof. Constant Matheussen, of the Catholic University of Brussels, who died in 2002.

LUDWIG BURGMANN*

Von der Rechtsauskunft zur Norm

Unter dem Namen eines Metropoliten Niketas von Herakleia (11./12. Jhdt.)¹ ist eine Serie von 13 Antworten auf Fragen eines seiner Suffragane, des Bischofs Konstantinos von Pamphilon/-phylon erhalten, die eine reiche und außergewöhnlich vielgestaltige Überlieferung aufweist. Drei Redaktionen lassen sich unterscheiden. Ich nummeriere sie willkürlich in der absteigenden Folge ihrer Ausführlichkeit.

Die Redaktionen I und III liegen auch in slawischer Übersetzung vor. A. Pavlov hat die griechischen und die slawischen Texte synoptisch ediert, von der slawischen Version der Fassung I aber die Überschrift sowie die Nummern 1 und 2 und die „Unterschrift“ offenbar nicht vorgefunden.²

Redaktion I erweckt durch eine Unterschrift den Eindruck, die 13 Fragen seien gleichzeitig gestellt und auch gleichzeitig beantwortet worden. Bereits Pavlov hat jedoch bemerkt, dass das nicht sein kann, da Nr. 4 ausdrücklich auf Nr. 2 verweist und diese als vorgängig bezeichnet. – Die Nummern 3 und 6 adressieren den Metropolitan ausdrücklich. Analytische Schlüsse lassen sich daraus wohl kaum ziehen.

Redaktion II wurde bereits 1573 von Enimundus Bonefidius (Ennemond Bonnefoi) herausgegeben und mehrfach nachgedruckt.³ In dieser Redaktion ist der Text von Fragen und Antworten verkürzend paraphrasiert. Außerdem „fehlen“ die Nummern 2, 6-10 und 13. Bei Nr. 2 ist das wahrscheinlich durch Homoiarkton bedingt; bei Nr. 13 handelt es sich nicht um eine verallgemeinerungsfähige Norm, sondern um einen Rat-

* Frankfurt am Main.

1. Zu ihm siehe den Artikel in *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 1481. – In den *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitae*, ed. J. DARROUZÈS, Paris 1981, passim, nimmt diese Metropole den dritten Rang ein.

2. *Vizantijskij Vremennik* 2 (1895) 160-176.

3. Eine wohl vollständige Auflistung aller Editionen und Nachdrucke findet sich bei ANDREAS SCHMINCK / DOROTEI GETOV, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts II*, Frankfurt am Main 2010, 283 s.v. Niketas von Herakleia.

schlag in einer delikaten Situation. Was das Fehlen der Nummern 6-10 betrifft, drängt sich eine analytische Erklärung auf: In Redaktion I zeichnen sich diese fünf Texte durch eine abstraktere Formulierung und eine gemeinsame Thematik (Mönchtum) aus, fallen dort also gewissermaßen aus dem Rahmen.

Redaktion III, die regelmäßiger Bestandteil des Anhangs zum *Syntagma alphabeticum* des Matthaios Blastares ist, beschränkt sich ganz auf die Wiedergabe des normativen Gehalts der Antworten und bleibt dabei nah am Text von Redaktion I. Der Weg zur Norm ist damit am Ende.

ΠΕΤΡΟΣ Α. ΓΕΜΤΟΣ*

Μεθοδολογικά θεμέλια και διεπιστημονικές σχέσεις Νομικής και Ηθικής¹

Νομική και Ηθική είναι δύο σημαντικές δεοντολογικές - κανονιστικές κοινωνικές επιστήμες με πλούσια ιστορική παράδοση και μεγάλες σύγχρονες συμβολές τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στην πρακτική οργάνωση και ρύθμιση της κοινωνικής ζωής. Το άρθρο μου αρχίζει με μια σύντομη αναφορά στο έργο ,τους σκοπούς και τις μεθόδους των δεοντολογικών επιστημών. Ακολουθεί μια επίσης σύντομη εννοιολογική ανάλυση των δικαιοκτών και ηθικών κανόνων στο πλαίσιο της σύγχρονης θεωρίας των θεσμών. Στο κύριο μέρος της μελέτης αναλύονται τα μεθοδολογικά θεμέλια της Νομικής και της Ηθικής καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις με επίκεντρο τη διάκριση εσωτερικής στάσης συμμετοχής και εξωτερικής στάσης παρατηρητή που διασφαλίζει τον ορθολογικό-κανονιστικό τους χαρακτήρα και προσφέρει δυνατότητες αξιοποίησης της εμπειρικής κοινωνικής γνώσης.

1. Οι δεοντολογικές κοινωνικές επιστήμες

Οι δεοντολογικές ή κανονιστικές κοινωνικές επιστήμες έχουν ως κύριο έργο την κατασκευή και επεξεργασία κριτηρίων αξιολόγησης ανθρωπίνων πράξεων, κοινωνικών κανόνων και θεσμών με σκοπό την ορθολογική διαμόρφωση και ρύθμιση της κοινωνικής ζωής. Μια βασική αρχή των αναλυτικών επιστημών, η αρχή της αξιολογικής ουδετερότητας² που διασφαλίζει τον γνωστικό-πληροφοριακό τους

* Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώην Πρύτανης.

1. Με τη μελέτη αυτή επιθυμώ να τιμήσω το συνάδελφο και φίλο Σπύρο Τρωιάνο για το μεγάλο επιστημονικό του έργο στην ιστορία και θεωρία του δικαίου και την εξαιρετική του παρουσία στην πνευματική ζωή της χώρας.

2. Για την προβληματική των αξιολογικών κρίσεων βλ. το βιβλίο μου *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, том. 1, 4^η έκδ., Αθήνα 2004, σ. 55 επ. Οι προσπάθειες να καλυφθεί το χάσμα όντος - δέοντος (νόμος του Hume) στα έργα των J.SEARLE

σκοπό, δεν έχει ισχύ, ενώ γίνεται προσπάθεια η λύση των αξιολογικών προβλημάτων να μη αφεθεί σε άλογες, συγκινησιοκρατικά θεμελιωμένες, επιλογές και αυθαίρετες αποφάσεις. Το τεχνολογικό σχήμα μέσων-σκοπών εφαρμόζεται και εδώ, όταν πρόκειται για την επιδίωξη ενδιάμεσων στόχων. Η γνώση της πραγματικότητας που προσφέρουν οι εμπειρικές επιστήμες αξιοποιείται σε κανονιστικό επίπεδο με αρχές-γέφυρες (Albert) που συνδέουν μεθοδολογικά (όχι λογικά) τον και δέον. Για τις τελικές(μη περαιτέρω αναγώγιμες) αξίες και σκοπούς γίνεται μεγάλη προσπάθεια να θεμελιωθούν σε ευρύτερα δεοντολογικά(κυρίως Καντιανού ή συναινεσιακού τύπου) ή συνεισδοκρικά (κυρίως ωφελιμιστικά) θεωρητικά συστήματα. Ο κοινωνικός κόσμος δεν προσεγγίζεται ερμηνευτικά(όπως στις πνευματικές επιστήμες) ως κείμενο νοημάτων, κανόνων και πρακτικών που δίνει κατάλληλες λύσεις, αν διαβασθεί σωστά, αλλά με ένα μεθοδολογικό πρόγραμμα που συνδέει βασικές αξιολογήσεις και λειτουργικούς σκοπούς με τις εμπειρικές συνθήκες πραγματοποίησής τους. Η απουσία βέβαια γνωστικών σκοπών και η απομάκρυνση από μια ρυθμιστική έννοια αλήθειας ως ορθής αναπαράστασης του κόσμου οδηγούν σε κάποια χαλαρότητα των κριτηρίων κατασκευής και ελέγχου των δεοντολογικών αρχών και υποθέσεων, αλλά το αίτημα έγκυρης νομολογικής γνώσης παραμένει ισχυρό, βρίσκοντας στήριξη σε βασικές επιταγές ηθικότητας (καθολικότητα της ηθικής γλώσσας : Hare) και δικαιοσύνης(όμοια μεταχείριση των ομοίων ως στοιχείο του τυπικού της ορισμού).

2. Δίκαιο και ηθική στη σύγχρονη θεωρία των θεσμών

Η σύγχρονη θεωρία των θεσμών με την επιστροφή στην οικονομική ατομιστική παράδοση (και με αναλυτική στήριξη τη θεωρία των

(How to derive "ought" from "is", *Philosophy*, Rev. 73), Ayn RAND (*The Virtue of Selfishness*, N.Y.1964), R. MERRILL (*The Ideas of Ayn Rand*, La Salle 1991), D. RASMUSSEN / D. Den. UYL, *Liberty and Nature: an Aristotelian Defense of Liberal Order*, La Salle 1991, J. Q. WILSON (*The Moral Sense*, N.Y. 1993) με θεσμολογικά, φυσιοκρατικά και αριστοτελικά επιχειρήματα δεν αντέχουν σε επιστημολογική κριτική (βλ. αναλυτικά L.B. YEAGER, *Ethics as Social Science*, Northampton 2001, σ. 22 επ). Για μια κριτική της ανάλυσης του φυσικιστικού σφάλματος στον Searle βλ. Θ. Ν. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗ, *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1997, σ. 24 επ. Για παρόμοιες θέσεις των ηθικών ρεαλιστών που συγχέουν υφιστάμενη πράξη με την αξιακή της δικαιολόγηση βλ. την *Μεθοδολογία* μου ο.π. 283 επ.

παιγνίων) προβάλλει το συντονιστικό τους ρόλο ως εργαλείων δημιουργίας κοινωνικής τάξης και άσκησης κοινωνικού ελέγχου³. Η ρυθμιστική τους διάσταση συλλαμβάνεται χρήσιμα από τον ορισμό του G. Schmoller: Θεσμοί είναι «μερική, προσανατολισμένη σε ορισμένους σκοπούς, αυτόνομη τάξη της κοινωνικής ζωής»⁴. Δεν παραγνωρίζεται ωστόσο και η προσωπική τους διάσταση. Οι κανόνες παράγονται από πρόσωπα και λειτουργούν ως λόγοι και κίνητρα για την τέλεση ατομικών πράξεων. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο K. Popper, οι θεσμοί μοιάζουν με κάστρα. Πρέπει να σχεδιασθούν καλά και να στελεχωθούν σωστά.

Κεντρικής σημασίας είναι η ταξινόμηση των θεσμών είναι σε άτυπους (δεν προϋποθέτουν κρατική εξουσία) και τυπικούς (επιβάλλονται από το κράτος). Σημαντική είναι και η διάκριση μεταξύ θεσμών με αυτοπροστατευόμενη συντονιστική δομή και εκείνων που ρυθμίζουν συγκρούσεις με τη μορφή συνήθως διλήμματος του φυλακισμένου⁵ (συνεπώς χρειάζονται μηχανισμούς ελέγχου). Οι μηχανισμοί ελέγχου δεν έχουν συνήθως τη μορφή εξωτερικού καταναγκασμού αλλά λειτουργούν με κριτικές (στη βάση δοκιμής και λάθους) διαδικασίες μάθησης που έχουν ως αποτέλεσμα να θεωρούν οι ενδιαφερόμενοι ότι είναι προς το συμφέρον τους να ακολουθούν τους κανόνες.

Οι κυριότερες μορφές άτυπων θεσμών είναι οι συμβατικοί κανόνες (conventiones) με αυτοπροστατευόμενη δομή, οι ηθικοί κανόνες με εσωτερικούς μηχανισμούς ελέγχου και τα έθιμα και συνήθειες που ελέγχονται από τους άλλους, ενώ ο σημαντικότερος τυπικός θεσμός είναι η έννομη τάξη και οι κανόνες του δικαίου με το κράτος ως ελεγκτικό φορέα. Από τις μορφές αυτές θεσμών μόνο οι συμβατικοί κα-

3. Την προσωπική πλευρά των θεσμών τονίζουν αντίθετα ο K. ARROW (*Essays in the Theory of Risk-Bearing*, Amsterdam et al. 1970, σ. 224) και ο W. BALZER (*Soziale Institutionen*, Berlin 1993) που δίνουν μεγαλύτερο βάρος στην κατανομή και λειτουργία κοινωνικής δύναμης και λιγότερο στο συντονιστικό ρόλο των θεσμών.

4. *Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, Munchen 1900, σ. 61. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι ορισμοί του D.C. NORTH (*Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990: "rules of the game of society") και του T. PARSONS ("Social Structure and the Symbolic Media of Exchange", στο P.M. BLAU (ed.), *Approaches to the Study of Social Structure*, N. York/ London 1975 (πλέγματα δεοντολογικών κανόνων και αρχών).

5. Για το δίλημμα του φυλακισμένου και τα συντονιστικά προβλήματα που δημιουργεί βλ. το βιβλίο μου *Οικονομία και Δίκαιο*, τομ. Α., 2^η εκδ., Αθήνα 2003, σ. 77 επ.

νόνες δεν έχουν ανάγκη ελέγχου της τήρησης τους (είναι συντονιστικά παιχνίδια που όμως έχουν περισσότερες της μίας θέσεις ισορροπίας). Οι άλλες μορφές θεσμών εμφανίζουν διάσταση μεταξύ συλλογικού και ατομικού καλού, προκαλώντας συμπεριφορά ελεύθερου επιβάτη που παρακαλύει ουσιαδώς τη λειτουργία τους. Από την πλευρά αυτή οι θεσμοί είναι ένα συλλογικό αγαθό, του οποίου η άμεση παραγωγή από προς το ίδιο συμφέρον προσανατολισμένες κοινωνικές μονάδες είναι προβληματική. Στις περιπτώσεις αυτές είναι αναγκαία η ύπαρξη κυρώσεων για να δημιουργηθούν κίνητρα παραγωγής και τήρησης τους⁶.

3. Μεθοδολογικά θεμέλια της Νομικής

Η Νομική από τη δημιουργία της στο έργο των Ρωμαίων νομικών στην Αρχαιότητα και των γλωσσογράφων και σχολιαστών στο τέλος του Μεσαίωνα χρησιμοποιούσε ένα δεοντολογικό-ρυθμιστικό μοντέλο που ήταν σαφώς αντίθετο προς τις αρχές και τις μεθόδους της νεότερης επιστήμης. Οι προσπάθειες να μετατραπεί η Νομική σε ένα σύστημα αληθών προτάσεων (νομικός θετικισμός, πρβλ. κυρίως Kelsen και Hart) είχαν περιορισμένη επιτυχία, άνοιξαν όμως μια μεγάλη συζήτηση για το ρόλο και τους σκοπούς της που διαρκεί ως σήμερα. Τέσσερα είναι τα σημαντικότερα σύγχρονα μεθοδολογικά προγράμματα στο χώρο της Νομικής : ο θετικισμός, η ερμηνευτική, οι επιχειρηματολογικές θεωρίες και οι αξιολογικές – συνεπειοκρατικές προσεγγίσεις αναλυτικού τύπου.

3.1. Θετικισμός

«Θετικό» ως φιλοσοφικός όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο έργο του A. Comte, *Cours de Philosophie Positive* (1830-1842) για να χαρακτηρίσει κυρίως το τελευταίο-και ψηλότερο- στάδιο ανθρώπινης πνευματικής εξέλιξης(νόμος των τριών σταδίων: θεολογία, φιλοσοφία, (θετική)επιστήμη). Θετικισμός ωστόσο ως φιλοσοφική θεώρηση απέκτησε αρνητικό περιεχόμενο και χρησιμοποιήθηκε εναντίον κάθε

6. Βλ. A. SCHOTTER, *The Economic Theory of Social Institutions*, Cambridge 1981, σ. 10 επ. Για αρχές μιας γενικής θεωρίας των θεσμών βλ. *Οικονομία και Δίκαιο* ο.π. τομ. Β, σ. 55 επ.

προσέγγισης που εγκαταλείπει παραδοσιακά ιδεαλιστικά πρότυπα για να στηριχθεί μόνο στα δεδομένα και εμπειρικά διαπιστωμένα στοιχεία του κόσμου.

Στο νομικό χώρο ως θετικιστικά⁷ χαρακτηρίστηκαν αρχικά ρεύματα που αντικατέστησαν τις ρομαντικές-ιστορικιστικές προσεγγίσεις των αρχών του 19^{ου} αιώνα (ιστορικές σχολές του δικαίου) με προσανατολισμό στο θετικό δίκαιο που παράγουν κρατικά όργανα (νομοθέτης, δικαστής, διοίκηση). Θεμελιωτές του νομικιστικού αυτού θετικισμού (legalistischer Positivismus, πρβλ. Wieacker, Zippelius) ήταν ο J. Bentham και ο J. Austin και βασικές του αρχές τρεις : μόνο το θετικό δίκαιο είναι δίκαιο, (ηθικά) άδικο δίκαιο δεν ενέχει αντίφαση, μόνη δυνατή ερμηνεία του δικαίου είναι η ανεύρεση της αληθινής βούλησης του νομοθέτη ,όπως προκύπτει από το γράμμα του νόμου. Στον αγγλοσαξονικό χώρο ο νομικός θετικισμός εκφράζει κυρίως απόρριψη κάθε μορφής φυσικού δικαίου αλλά και κριτική στην ασάφεια και τον ανορθολογισμό του common law, στο γερμανικό χώρο (ήδη στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα με τους Gerber, Laband, Merkel, v. Liszt, v. Jhering) την ανάγκη αυστηρής προσέγγισης στο δίκαιο με την εφαρμογή θετικών μεθόδων που απομακρύνουν φιλοσοφικά, πολιτικά και ιστορικά στοιχεία από το νομικό δόγμα⁸. Θετικιστικές προσεγγίσεις δεν περιορίστηκαν ωστόσο στη μελέτη του κρατικού δικαίου αλλά επεκτάθηκαν και σε μορφές δικαίου που παράγονται άμεσα από την κοινωνική ζωή (living law, lebendes Recht), αποτελούν συνειδησιακό περιεχόμενο ανθρώπων που ζουν σύμφωνα με αυτό ή προκύπτουν από παρατηρήσιμη συμπεριφορά πολιτειακών οργάνων (με βάση κάποιο κανόνα αναγνώρισης). Στο επίκεντρο ήλθε κυρίως η αυστηρή

7. Για την πολυσημία του όρου «νομικός θετικισμός» στη νομική βιβλιογραφία βλ. κυρίως W. OTT, *Der Rechtspositivismus. Kritische Würdigung auf der Grundlage eines juristischen Pragmatismus*, 2 εκδ., Berlin 1992, σ. 4 επ., με περαιτέρω παραπομπές. Ο M. PAWLIK (*Die Reine Rechtslehre und die Rechtstheorie* H.L.A. Harts, Berlin 1992, σ. 17, υποσ. 10) αναφέρει τρεις σημασίες του όρου στον A. BARATA (*Rechtspositivismus und Gesetzespositivismus : Gedanken zu einer "naturrechlichen" Apologie des Rechtspositivismus*, ARSP 54 (1968), σ. 325 επ.), τουλάχιστον 5 σημασίες σύμφωνα με τον HART (*Positivism and the Separation of Law and Moral, Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford 1983, σ. 57 επ. *The Concept of Law*, Oxford 1961, σ. 253) και 10 διαφορετικές εννοιολογικές κατασκευές στον R.S. SUMMERS (*The New Analytical Jurists*, N.Y. University L.R. 41 (1996), σ. 889).

8. Πρβλ. την επιγραμματική φράση του BERGBOHM (*Jurisprudenz und Philosophie*, Leipzig 1892, 3, Nr. 8) "Alles Recht ist positiv... und nur positives Recht ist Recht".

διάκριση δικαίου και ηθικής που αντιμετωπίστηκε ως αντιπαράθεση όντος και δέοντος (ακριβέστερα ως αντιπαράθεση περιγραφικών δεοντολογικών προτάσεων που δίνει η (θετικιστική) Νομική και γνήσιων αξιολογικών κρίσεων που προσφέρει η Ηθική). Το κύριο ενδιαφέρον στράφηκε στην αναλυτική αποσαφήνιση βασικών νομικών εννοιών και στη δημιουργική τους οργάνωση στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας δικαίου (Kelsen, Hart), ενώ η ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου θεωρήθηκε ως λογική παραγωγή από ένα νοηματικά σαφή κανόνα δικαίου, ως ένα είδος τέχνης που δημιουργεί νέο δίκαιο (*hard cases*, Hart) ή ως πράξη βουλευτικής υπέρβασης του νομοθετημένου δικαίου από το δικαστή (Kelsen).

Η κριτική στο νομικό θετικισμό ήλθε σε θεωρητικό επίπεδο από τους εκπροσώπους του φυσικού δικαίου που επιχειρούσαν μ.α. να δείξουν ότι η αποσύνδεση δικαίου και ηθικής ήταν υπεύθυνη για την επικράτηση ανελεύθερων καθεστώτων (κυρίως του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία). Η άκριτη αποδοχή του ισχύοντος δικαίου αποδυνάμωσε σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές την αντίσταση στις προσπάθειες υπονόμησης της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Επιπλέον δημιούργησε δύσκολα προβλήματα τιμωρίας των ενόχων (λόγω της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων) μετά την κατάρρευση των καθεστώτων αυτών. Η αναγέννηση του φυσικού δικαίου στη Γερμανία μετά την πτώση του εθνικοσοσιαλισμού και η αποδοχή της λεγόμενης *Radbruch-Formel* απέκρουσε για πολύ καιρό το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία θεωρήθηκε από τους δημιουργούς της ως νίκη και επικράτηση του φυσικού δικαίου, καθώς και την αδιάσειστη ιστορική μαρτυρία ότι η ιδέα του φυσικού δικαίου χρησιμοποιήθηκε τόσο προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της ελευθερίας και της δημοκρατίας, όσο και για να στηρίξει φυλετικές διακρίσεις και το δίκαιο των ισχυρών⁹.

9. Βλ. γενικότερα A. ROSS, *On Law and Justice*, London 1958 : «σαν μια πόρνη το φυσικό δίκαιο είναι στη διάθεση του καθενός» και ιδιαίτερα την κριτική του E. TOPITSCH (“*Restauration des Naturrechts? Sachgehalte und Wertsetzungen in der Rechtstheorie*“, στο του ΙΔΙΟΥ, *Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, Neuwied 1961, σ. 53 επ.).

3.2. Ερμηνευτική

Η ευρωπαϊκή φιλοσοφία με τη μορφή που έλαβε ως κυρίαρχο ρεύμα του ηπειρωτικού χώρου (“continental philosophy») χαρακτηρίζεται από μια διαρκή και βαθειά αμφιβολία για τη γνωστική ικανότητα της νεότερης (Γαλιλαϊκής) επιστήμης. Από το ένα μέρος η επιστήμη στο χώρο της φύσης με το νομολογικό της προσανατολισμό ερμηνεύεται ως προϊόν πολιτιστικής κατασκευής με ελάχιστη (Ding an sich) ή καμιά σύνδεση (νεοκαντιανισμός, φαινομενολογία και σύγχρονος κονστρουκτιβισμός¹⁰) προς την ιδέα μιας ανεξάρτητης πραγματικότητας. Από το άλλο μέρος η μεταφορά νομολογικής μεθοδολογίας στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου κατηγορηματικά απορρίπτεται και επιχειρείται να βρεθεί μια άλλη μεθοδολογία που να ανταποκρίνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωστικού τους αντικειμένου. Η ερμηνευτική έχει παίξει ιδιαίτερο ρόλο στην προσπάθεια αυτή, είτε με την προφαινομενολογική της μορφή ως μεθοδολογία της ιστορίας και των φιλολογικών κλάδων είτε στη σύνδεση της με το Χουσερλιανό ενορατισμό και τη φιλοσοφική της γενίκευση σε θεωρία ενός πολιτιστικά κατασκευασμένου κόσμου. Από την κίνηση αυτή ισχυρές επιδράσεις δέχθηκε και η Νομική λόγω της ιδιοτυπίας της στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου και της αμφισβήτησης των μεθοδολογικών της θεμελίων.

3.2.1. Φιλοσοφική και νομική ερμηνευτική

Η ερμηνευτική ως τεχνική ερμηνείας κειμένων είχε από νωρίς στενή σχέση με την εφαρμογή των κανόνων δικαίου. Οι νομικές διατάξεις είναι η μία κατηγορία έγκυρων και εξουσιαστικών κειμένων¹¹ που είχε νόημα να γίνουν αντικείμενο προσπαθειών σοβαρής κατανόησης η άλλη ήταν τα θρησκευτικά κείμενα, ιδιαίτερα η Βίβλος. Η νομική ερμηνευτική αναπτύχθηκε κυρίως σε σχέση με τις δύο μεγάλες κωδικοποιήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου, τον Δωδεκάδελτο Νόμο

10. Για μια κριτική των εξωαναλυτικών ρευμάτων φιλοσοφίας σε αναλυτικές βάσεις βλ. τη μελέτη μου, *Φιλοσοφία και επιστήμη ως θεμελιώδη συστατικά της Ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας*, *Ελλ. Φιλοσ. Επιθεώρηση* 26 (2009), σ. 93 επ.

11. Επειδή τα κείμενα αυτά θεωρούνταν κατά το περιεχόμενό τους αληθή, ερμηνεία και κατανόηση ουσιαστικά ταυτίζονταν με την αλήθεια.

και το *corpus juris civilis* του Ιουστινιανού, και μάλιστα σε αντίθεση με τις επιθυμίες των δημιουργών τους να αποκλείσουν τη μέσω σχολίων και ερμηνειών νόθευση (*perversiones legis*) του περιεχομένου τους. Γλωσσογράφοι και μεταγλωσσογράφοι επιχείρησαν πρώτοι υπό την πίεση των αναγκών της εποχής ένα είδος φιλολογικής ανακατασκευής του αληθινού νοήματος των αρχαίων κειμένων. Η γλώσσα ως ερμηνευτικός φορέας έγινε φύλακας της παράδοσης αλλά και βάση μετασχηματισμού αρχαίων νοημάτων σε κανόνες ρύθμισης κοινωνικών σχέσεων και διαφορών μιας νεότερης εποχής. Ισχυρή κριτική στην ερμηνευτική των γλωσσογράφων και μεταγλωσσογράφων άσκησαν οι νομικοί της Αναγέννησης με στροφή στο κλασικό Ρωμαϊκό δίκαιο συμπληρωμένο με ιστορικές, πολιτιστικές και φιλολογικές εργασίες νοηματικής ανακατασκευής. Ο 19^{ος} αιώνας συνδέει την ερμηνευτική με τις μεγάλες κωδικοποιήσεις, άλλοτε σε στενό δεσμό με το γράμμα του νόμου (εξηγητική σχολή στη Γαλλία γύρω από το Ναπολέοντειο Κώδικα), άλλοτε σε ευρύτερη προσέγγιση με χρήση εννοιοκρατικών-αναλυτικών μεθόδων (γερμανικός θετικισμός). Η νομική ερμηνευτική (*hermeneutica juris*) δεν είχε αρχικά ουσιαστική σύνδεση με τη γενική ερμηνευτική συζήτηση¹². Η εμφάνιση της φιλοσοφικής ερμηνευτικής θεώρησης στην ίδια περίοδο (Schleiermacher, Dilthey) και η περαιτέρω επεξεργασία και υπερβατολογική¹³ ανάπλαση της στο έργο του Heidegger, του Gadamer, του Habermas και του Ricoeur έδωσαν ωστόσο νέο περιεχόμενο στη σχέση δικαίου και ερμηνευτικής. Από μια τεχνική εξεύρεσης του αληθινού νοήματος νομικών διατάξεων και διατύπωσης πρακτικών ερμηνευτικών αρχών (*canones*) η ερμηνευτική (σε συμφωνία με γενικότερα ρεύματα στο χώρο των επιστημών του πνεύματος¹⁴) επιχειρείται να μετατραπεί σε γενική με-

12. Βλ. THIBAUT, *Theorie der logischen Auslegung des Römischen Rechts*, 2 A. 1802 (επιανεκτύπωση 1966, σ. 11). Πρβλ. και WACH, *Das Verstehen... Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jh.* (1926-29-33), όπου δεν γίνεται καμιά αναφορά στη νομική ερμηνευτική. Κλασικό έργο ερμηνείας του δικαίου του 19^{ου} αιώνα είναι οι παραδόσεις του SAVIGNY από τα έτη 1802/03 (που εκδόθηκαν το 1951 από τον Wesenberg).

13. Πρβλ. A. KAUFMANN, *Problemgeschichte der Rechtsphilosophie*, στο: A. KAUFMANN / W. HASSEMER, *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 6. A. Heidelberg 1994, σ. 121 επ.: Η ουσία της ερμηνευτικής δεν είναι μεθοδολογία (Π. Γ. προφανώς με μια στενή έννοια του όρου) αλλά υπερβατολογική φιλοσοφία (Transzendentalphilosophie). Για μια αναλυτική προσέγγιση και κριτική στην ερμηνευτική βλ. C. MANTZAVINOS, *Naturalistic Hermeneutics*, Cambridge 2005.

14. Βλ. και την παρατήρηση του Gr. LEYH (Introduction, Gr. LEYH (ed.), *Legal Herme-*

θοδολογία της δογματικής Νομικής, σε μια γενική θεωρία ερμηνείας και διάπλασης κανόνων δικαίου και εφαρμογής τους για την επίλυση συγκεκριμένων διαφορών. Από την πλευρά αυτή δεν αντιμετωπίζεται, όπως το 19^ο αιώνα, ως μια ξένη προς τη δογματική Νομική μέθοδος των πνευματικών επιστημών, αλλά ως μια διεύρυνση του νομικού δόγματος προς την κατεύθυνση αποτελεσματικότερης επίλυσης νομικών διαφορών. Ως σημαντικότερες συμβολές ερμηνευτικής θεμελίωσης της δογματικής Νομικής θεωρούνται τα έργα των H. Coing, K. Larenz, J. Esser στο γερμανικό και το έργο του R. Dworkin στον αγγλοσαξονικό χώρο¹⁵.

3.2.2. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά η ερμηνευτική προσέγγιση, ακολουθώντας τη μακρά μεσευρωπαϊκή παράδοση (Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, Gadamer), τονίζει κυρίως την αναζήτηση νοήματος των νομικών κανόνων. Από την κατανόηση προκύπτει το ρυθμιστικό τους περιεχόμενο και η συμβολή τους στην επίλυση των συγκεκριμένων κοινωνικών συγκρούσεων και διαφορών. Η στάση συμμετοχής διασφαλίζει δημιουργική σύντηξη οριζόντων ερμηνευτή και δημιουργού των κανόνων, αλλά και την αναγκαία προσαρμογή τους στις νεότερες κοινωνικές συνθήκες. Υποβαθμίζοντας ωστόσο το ρυθμιστικό τους στοιχείο η ερμηνευτική προσέγγιση αδυνατεί να ικανοποιήσει το αίτημα κατασκευής ακριβών δεοντολογικών κριτηρίων με αξιοποίηση του υφιστάμενου γνωστικού δυναμικού, ενώ δεν προσφέρει βάσεις για προβλέψεις των συνεπειών των νομικών ρυθμίσεων, αφήνοντας ουσιαστικά εντελώς αναπάντητο το ερώτημα της λειτουργίας του θεσμού «δίκαιο» σε ένα κόσμο κυριαρχίας διλημμάτων φυλακισμένου και μεγάλου αριθμού ελευθέρων επιβατών¹⁶.

neutics, History, Theory, and Practice, Berkley/L. Angels/Oxford 1992, s.xi) ότι με την ερμηνευτική η Νομική αντιμετωπίζεται όχι ως χωριστός από τις ανθρωπιστικές επιστήμες κλάδος αλλά ως οργανικό τους μέρος.

15. Βλ. για το θέμα αυτό τη μελέτη μου, «Το πρόβλημα της επιστημονικής ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου-Μια συμβολή στη μεθοδολογία της δογματικής Νομικής», *Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου*, σ. 99 επ.

16. Για μια συστηματική κριτική της ερμηνευτικής ως μεθοδολογίας της δογματικής νομικής βλ. τη μελέτη μου «Το πρόβλημα της ερμηνείας...», ο.π.

3.3. Επιχειρηματολογικές θεωρίες

Τα επιχειρηματολογικά μοντέλα¹⁷ στηρίζονται στη συναινετική θεωρία της αλήθειας που διατύπωσε σε μια πρώιμη φάση ακραίου αντιρεαλισμού¹⁸ ο J. Habermas : επιχειρούν να θεμελιώσουν την ορθότητα των νομικών κανόνων στα πορίσματα ενός υποθετικού κριτικού διαλόγου (Diskurs). Η υποθετικότητα της συναίνεσης και η ανάγκη διαφοροποίησης ορθολογικών της μορφών από παρορμητικές, επιπόλαιες ή πλανημένες στάσεις επιβάλλουν την εισαγωγή πρόσθετων κριτηρίων που όμως δεν επιλέγονται με αναφορά στα αποτελέσματα της στους συναινούντες (όπως γίνεται στην ωφελμιστική παράδοση) αλλά στηρίζονται στην κατασκευή μιας ιδεατής διαλογικής κατάστασης. Μόνο συναίνεση που επιτυγχάνεται σε μια τέτοια κατάσταση μπορεί να ικανοποιήσει αιτήματα θεμελίωσης και ισχύος κανόνων και δεοντολογικών αρχών.

Στα νομικά επιχειρηματολογικά μοντέλα ο προσανατολισμός είναι σε μια έννοια πρακτικού λόγου με διαδικαστικό περιεχόμενο, για τον οποίο διατυπώνονται σαφείς λειτουργικοί κανόνες (Alexy). Ο νομικός διάλογος είναι μια ειδική μορφή του γενικού πρακτικού-ηθικού διαλόγου, τελεί όμως υπό τον περιορισμό ότι δεν αναζητά μια γενικά ορθή λύση αλλά μόνο εκείνη που συμφωνεί προς το ισχύον δίκαιο (νόμο, προδικασμένο, δογματική).

3.4. Νομική ως δεοντολογική επιστήμη αναλυτικού τύπου

Γνώση του κοινωνικού χώρου βοηθά στην αποτελεσματική του ρύθμιση με δύο τρόπους ,με την κατασκευή αρχών-γεφυρών που περιορίζουν το χώρο των δυνατών αξιακών επιλογών με κριτήρια ορθολογικότητας και την μετατροπή των επιστημονικών υποθέσεων σε

17. Κύριοι εκπρόσωποι Peczenik, Aarnio, Clemens, Groschner, Struck, Perelman, Kriete, Broeckman, Buchwald. Την καλύτερη θεωρητική θεμελίωση έχει το έργο του R. ALEXY. Βλ. ήδη κριτική της προσέγγισης Perelman στη μελέτη του ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ (Τοπική και επιστήμη του δικαίου στο *Μελέται...*, ο.π., σ. 228 επ.).

18. Αρχικά ο HABERMAS (*Theorie des kommunikativen Handelns*, Bde I, II, 1 981, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, 1984) εφάρμοζε τη συναινετική θεωρία της αλήθειας σε προτάσεις και κανόνες. Ήδη ο HABERMAS (*Wahrheit und Rechtfertigung*, Frankfurt am Mainz 1999, σ. 7 επ.), περιορίσε την ισχύ της συναινετικής θεωρίας σε κανόνες για να ανταποκριθεί ,όπως γράφει, σε ρεαλιστικές αντιλήψεις αλήθειας των (οντολογικών) προτάσεων.

τεχνολογίες για να προσφέρουν μέσα επίτευξης εξωγενώς καθορισμένων σκοπών. Στο δεύτερο δρόμο κινείται ο H. Albert¹⁹: η Νομική μετατρέπεται σε μια θεωρία νομικών κανόνων (χρησιμοποιεί μεταγλώσσα νομικών κανόνων: έχει ως αντικείμενο ανάλυσης τους κανόνες και δεν τους διαμορφώνει ή ερμηνεύει) που οδηγεί σε εναλλακτικές προτάσεις ερμηνείας τους χωρίς επιστημονική επιλογή μεταξύ τους. Είναι μια πρακτικά προσανατολισμένη επιστήμη που έχει όμως αναλυτική θεωρητική στήριξη : εφαρμόζει την αρχή της αξιολογικής ουδετερότητας (τεχνολογικές προτάσεις είναι «δευτερογενείς» αξιολογικές κρίσεις που δεν θίγουν τον πληροφοριακό χαρακτήρα των αναλυτικών επιστημών) αλλά έχει περιορισμένη συμβολή στις επιλογές σκοπών και αξιών που αποτελούν και ένα σημαντικό τμήμα της δογματικής Νομικής.

Νομική ως κοινωνική τεχνολογία είναι χρήσιμη κυρίως σε επίπεδο νομοθέτη και σε περιοχές κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, όπου οι σκοποί έχουν επαρκή επιστημονική εξειδίκευση (κυρίως στα πλαίσια των κλάδων πολιτικής των σχετικών εμπειρικών κοινωνικών επιστημών). Έχει όμως περιορισμένη χρησιμότητα στην ερμηνεία και εφαρμογή κανόνων της καθημερινής ζωής που συνδιαμορφώνονται στα πλαίσια μιας ευρύτερης δικαστικής και εξωδικαστικής συζήτησης με αξιολογήσεις μέσων και σκοπών, συγκεκριμενοποίηση αρχών και γενικών ρητρών, εντοπισμό και στάθμιση νομικών συνεπειών και συμφερόντων. Η ουσιαστική εγκατάλειψη του δεοντολογικού μοντέλου της δογματικής Νομικής υπέρ ενός μοντέλου κοινωνικής τεχνολογίας στην παράδοση των αναλυτικών επιστημών αυξάνει μεν την αυστηρότητα και συνέπεια της επιστημονικής προσέγγισης, περιορίζει όμως την αποτελεσματικότητα της ρυθμιστικής παρέμβασης στον κοινωνικό χώρο και αφήνει ορθολογικά κενά που πρέπει με τον ένα ή τον άλλο (εξωεπιστημονικό) τρόπο να καλυφθούν²⁰.

19. Βλ. κυρίως *Traktat über rationale Praxis*, 1978, σ. 60 επ., κυρίως 75 επ., *Erkenntnis und Recht. Die Jurisprudenz im Lichte des Kritizismus, Jb f. Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Bd. 2 (1972), σ. 80 επ. Η πρόταση του Albert ακολουθεί δοκιμασμένα αναλυτικά πρότυπα που εφαρμόστηκαν με επιτυχία στην πρακτική αξιοποίηση (πρβλ. τις διάφορες πολιτικές, οικονομική, κοινωνική κ.α.) των γνώσεων των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών Για ανάλογες προσπάθειες στα πλαίσια της λεγόμενης *sociological jurisprudence* βλ. κυρίως R. POUND, *The Scope and Purpose of Sociological Jurisprudence*, *Harv L Review* 24 (1911), 591 επ. και 25 (1912), 140 επ., 489 επ.

20. Πρβλ. και U. NEUMANN, *Wissenschaftstheorie der Rechtswissenschaft*, στο: A. Kaufmann / W. Hassemer / U. Neumann (Hsgb.), *Einführung in Rechtsphilosophie und*

Αποδοχή του παραδοσιακού αξιολογικού-συμμετοχικού μοντέλου γεννά αρχικά το ερώτημα ,αν η δογματική Νομική ανήκει στις δεοντολογικές ή τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Η απάντηση εξαρτάται από τη σημασία που έχουν στη διαμόρφωσή της τα δύο στοιχεία κάθε νομικού κανόνα, το ρυθμιστικό-κανονικό και το νοηματικό-κατανοητικό. Αν σκοπός της Νομικής είναι η ρύθμιση κοινωνικών σχέσεων και διαφορών, αποφασιστικό είναι το ρυθμιστικό στοιχείο, ενώ η κατανόηση των νομικών διατάξεων και του γλωσσικού τους περιεχομένου είναι προϋπόθεση και μέσο εξυπηρέτησης του ρυθμιστικού σκοπού. Το ιδιαίτερο βάρος που αποδίδουν πολλοί νομικοί στις διαδικασίες κατανόησης οφείλεται κατά βάση στην ερμηνευτική των διατάξεων νομική παράδοση αλλά και στην ιδιαίτερη έλξη που ασκούν στοιχεία σύγχρονων ερμηνευτικών προσεγγίσεων, όπως είναι η συμμετοχική στάση, ο ερμηνευτικός κύκλος μέσω σύντηξης οριζόντων και η ερμηνευτική προκατανόηση, που ανταποκρίνονται στην ανάγκη των νομικών να εφαρμόζουν σύγχρονα αξιολογικά κριτήρια στη ρύθμιση των εννόμων σχέσεων.

Μια κανονιστική δογματική Νομική σε αναλυτικά πρότυπα (σαφήνεια ,ακρίβεια, ελεγχιμότητα) διατηρεί το παραδοσιακό της δεοντολογικό μοντέλο αλλά χρησιμοποιεί σύγχρονη επιστημονική θεωρία σε δύο επίπεδα: σε επίπεδο θετικής ανάλυσης για τον εντοπισμό και την εξειδίκευση των συνεπειών των νομικών ρυθμίσεων(επομένως και των κινήτρων τήρησης ή παραβίασης τους) και σε επίπεδο αξιολογικής ανάλυσης για την κατασκευή κριτηρίων ορθολογικής λήψης αποφάσεων που μπορούν να γενικευθούν για όμοιες περιπτώσεις κοινωνικών διαφορών. Στο πρώτο επίπεδο η σχετική γνώση προέρχεται από τις εμπειρικές επιστήμες αναλυτικού τύπου, στο δεύτερο επίπεδο η θεωρητική γνώση είναι γνήσιο προϊόν της αναλυτικής-κανονιστικής επιστήμης. Η αξιολογική ανάλυση στηρίζεται σε ακριβή εννοιολογική σύλληψη και ιεράρχηση των βασικών αξιολογικών αρχών, εξειδίκευσή τους σε δεοντολογικές προτάσεις(κανόνες) ψηλού ρυθμιστικού περιεχομένου, διωποκειμενικό τους έλεγχο σε κοινωνικό επίπεδο, συστηματοποίηση και αξιωματοποίηση των κανόνων. Τα γενικά αυτά αναλυτικά πρότυπα έχουν εφαρμογή

Rechtstheorie der Gegenwart, 6.A., Heidelberg 1994, σ. 437: «η τιμή είναι ψηλή. Συνίσταται στην παραίτηση από τον ορθολογικό έλεγχο των αξιολογήσεων που καθορίζουν τις αποφάσεις των φορέων που ασκούν εξουσία».

στη Νομική με τους περιορισμούς που συνεπάγεται η δεσμευτικότητα του ισχύοντος δικαίου.

Παραδειγματικό μοντέλο της δογματικής Νομικής ως δεοντολογικής κοινωνικής επιστήμης σε αναλυτικά πρότυπα αποτελεί η σύγχρονη Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου (ΟΑΔ)²¹. Το πρόβλημα της κατασκευής αξιολογικών κριτηρίων αντιμετωπίζεται με εφαρμογή θεωρημάτων της δεοντολογικής Οικονομικής της Ευημερίας, ενώ η θετική Οικονομική προσφέρει τη θεωρητική βάση για τον εντοπισμό των συνεπειών των νομικών ρυθμίσεων. Το παραδοσιακό ρυθμιστικό μοντέλο της δογματικής Νομικής διατηρείται και ενισχύεται με τη χρησιμοποίηση επιστημονικής θεωρητικής γνώσης σε εμπειρικό και δεοντολογικό επίπεδο.

4. Τα μεθοδολογικά θεμέλια της Ηθικής

Στην ευρωπαϊκή φιλοσοφική παράδοση η Ηθική είναι ένας βασικός κλάδος της φιλοσοφίας (δίπλα στη μεταφυσική (οντολογία), τη γνωσιολογία και την αισθητική). Με την εξειδίκευση όμως ενός διακριτού χώρου προβλημάτων και τη διαμόρφωση αυστηρών εννοιολογικών εργαλείων και θεωριών²² η Ηθική μπορεί σήμερα να θεωρηθεί μια σημαντική δεοντολογική επιστήμη²³. Στη βάση της υπάρχει μια έννοια ηθικότητας (*morality, Sittlichkeit*) που συνδέει ανθρώπινες πράξεις με αξίες και αρχές, δίνοντας ίσο βάρος στα συμφέροντα όλων των εμπλεκομένων ή θιγομένων προσώπων. Η ηθική συμπεριφορά διαφέρει από πράξεις που εξυπηρετούν αποκλειστικά το ίδιο συμφέρον, ενώ ηθικές αρχές είναι ριζικά διάφορες από αρχές πρακτικότητας (*prudence, Klugheit*) που επιδιώκουν να διασφαλίσουν επιτυχή αποτελέσματα (π.χ. αρχές και κανόνες μείωσης κόστους).

Η Ηθική ως δεοντολογική επιστήμη (*normative ethics*) διαφέρει

21. Για μια εκτενή ανάλυση των βασικών της θέσεων και εφαρμογών βλ. το βιβλίο μου *Οικονομία και Δίκαιο*, τμ. Β, Αθήνα 2001, σ. 55 επ. με περαιτέρω παραπομπές.

22. Για το ότι η δημιουργία επιμέρους επιστημονικών κλάδων δεν οφείλεται σε διαφορετικές μεθοδολογίες αλλά κυρίως σε ιστορικές συγκυρίες βλ. το βιβλίο μου *Οι κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα 1995.

23. Για τη σύλληψη της Ηθικής ως κοινωνικής επιστήμης σε βάσεις κανονικού ή έμμεσου ωφελιμισμού βλ. την εξαιρετική μελέτη του L.B. YEAGER, *Ethics as Social Science*, Northampton 2001.

από την περιγραφική Ηθική (descriptive ethics) που μελετά την πραγματική ηθική συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνικής ομάδας (όπως συμβαίνει και στη Νομική με τη διάκριση της δογματικής Νομικής από εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες του δικαίου, π.χ. την κοινωνιολογία του δικαίου). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι και στο χώρο της Ηθικής έγιναν προσπάθειες μετατροπής της σε ελεύθερη αξιολογήσεων δραστηριότητα (όπως έγινε στο χώρο του δικαίου με το νομικό θετικισμό). Αλλά και εδώ σωστή προσέγγιση είναι η αναγνώριση του αξιολογικού της χαρακτήρα και η προσπάθεια θεμελίωσης των πορισμάτων της χωρίς χρήση της έννοιας της αλήθειας ως ορθής αναπαράστασης του κόσμου. Δεν πρέπει ωστόσο να παραγνωρίζεται ότι η γνώση της πραγματικότητας, ιδιαίτερα του τρόπου που πράγματι συμπεριφέρονται οι άνθρωποι σε διάφορες πραξιακές καταστάσεις, είναι απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχούς και αποτελεσματικής ρύθμισης της ηθικής μας ζωής.

Τα μεθοδολογικά προβλήματα της Ηθικής συνδέονται κυρίως με τον αξιολογικό της χαρακτήρα : αξίες και δεοντολογικοί κανόνες και αρχές δεν έχουν τη στήριξη που δίνει η εμπειρία (παρά τα γνωστά επιστημολογικά προβλήματα) σε προτάσεις που περιγράφουν και εξηγούν τον κόσμο. Η ορθολογική σύλληψη των ηθικών αρχών είναι μάλιστα δυσκολότερη από τις δικαιοτικές αρχές και τους νομικούς κανόνες που λόγω των σοβαρών συνεπειών που συνεπάγονται (κυρώσεις με χρήση κρατικής βίας) περιβάλλονται ιδιαίτερο τύπο και παράγονται με σαφείς διαδικασίες. Η ανάλυση των ηθικών κατηγορημάτων και η θεμελίωσή τους γίνεται στα πλαίσια της μεταηθικής ως της μεταθεωρίας της (δεοντολογικής) Ηθικής. Η τελευταία παρουσιάζει μια σειρά σημαντικών συμβολών στη διαμόρφωση κριτηρίων ηθικότητας που βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο έντονης συζήτησης και κριτικού διαλόγου: ο ωφελιμισμός, η δεοντολογία, η συμβασιοκρατία, η θεωρία δικαιωμάτων, η διαλογική θεώρηση, η ηθική της αρετής(με αριστοτελικές βάσεις και τη σύγχρονη κοινοτική της μορφή)²⁴. Όλες επιδιώκουν να προσφέρουν μια ασφαλή ορθολογική βάση στην ανθρωπινή ηθική συμπεριφορά και να διαμορφώσουν λειτου-

24. Για την υπεροχή ενός κανονικού ωφελιμισμού (rule utilitarianism) με μια θεωρία δικαιωμάτων βλ. τη μελέτη μου *Ενημερία και Ελευθερία ως κριτήρια αξιολόγησης κοινωνικών κανόνων και θεσμών*, *Νεύσις* 9 (2000), σ. 3 επ.

γικά κριτήρια ηθικότητας²⁵. Παρά το γεγονός ότι έγιναν κατά καιρούς προσπάθειες να εισαχθούν γνωστικά στοιχεία και ρεαλιστικές αναφορές στις ηθικές αναλύσεις, οι ηθικές θεωρίες στη σημερινή τους μορφή γίνονται γενικά αποδεκτές ως αξιολογικά προσανατολισμένες ρυθμίσεις της ατομικής και κοινωνικής μας ζωής.

Τα σημαντικότερα μεθοδολογικά προβλήματα της Ηθικής ως δεοντολογικής επιστήμης (βλ. αναλυτικά τη Μεθοδολογία μου, τόμ. 1, σ. 274 επ.) είναι η οριοθέτηση του αντικειμένου της σε σχέση με άλλους βιοτικούς χώρους και άλλους κανόνες, αξίες και αρχές (moral point of view), καθώς και σε σχέση με την περιγραφική ηθική, ο καθορισμός των υποκειμένων στα οποία αναφέρεται (demarcation or inclusion problem), η δυνατότητα αξιοποίησης της γνώσης του κόσμου που παρέχουν οι αναλυτικές (φυσικές και κοινωνικές) επιστήμες, ο τρόπος θεμελίωσης των προτάσεων της (γνωσιοκρατικός ή αγνωσιοκρατικός), ο μονιστικός ή πλουραλιστικός προσανατολισμός των θεωριών της, η σχέση των γενικών ηθικών θεωριών προς τις επιμέρους εφαρμογές τους (ειδικές ή εφαρμοσμένες ηθικές).

Η εσωτερική προσέγγιση συμμετοχής διαφοροποιεί τη δεοντολογική ηθική από την περιγραφική ηθική και άλλους κλάδους των εμπειρικών κοινωνικών επιστημών που ακολουθώντας εξωτερική στάση παρατηρητή²⁶ διατυπώνουν προτάσεις επιδεκτικές αληθείας. Ενώ για τους συμμετέχοντες ο ηθικός χώρος είναι ένα πλέγμα πεποιθήσεων, στάσεων και συναισθημάτων, για τον εξωτερικό παρατηρητή ηθικοί κανόνες και ηθική συμπεριφορά είναι κοινωνικά φαινόμενα που πρέπει νομολογικά να εξηγηθούν. Η κίνηση από τους πράγματι τηρούμενους ηθικούς κανόνες και αρχές (morals, Moral) σε αξιολογικά αποδεκτά ηθικά πρότυπα είναι λογικά ανεπίτρεπτη και

25. Όπως ορθά παρατηρεί ο W. GÖLZ, *Begründungsprobleme der praktischen Philosophie*, Stuttgart/Bad Cannstatt 1978, σ. 9, η προσπάθεια είναι να μη μείνει η ηθική μια πειθαρχημένη συζήτηση για προβλήματα της πράξης αλλά να γίνει ένα αποτελεσματικό εργαλείο ορθολογικής θεμελίωσης ή τουλάχιστο δικαιολόγησης ηθικών κανόνων και αξιολογήσεων. Οι ηθικές θεωρίες ταξινομούνται σε δεοντολογικές, τελεολογικές ή συνεπειοκρατικές και θεωρίες αρετής (για το χαρακτηρισμό των δύο πρώτων κατηγοριών θεμελιακό το έργο του CH. D. BROAD, *Five Types of Ethical Theory*, London 1930).

26. Βλ. ήδη M. WEBER (*Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1973, σ. 146 επ.) ότι στην αντικειμενική γνώση ο γνωρίζων βάζει σε παρένθεση την προσωπική του συμμετοχή και γίνεται παρατηρητής, ενώ αξιολόγηση σημαίνει συμμετοχή, δέσμευση, ταύτιση.

μορφή νατουραλιστικής πλάνης²⁷. Από το άλλο μέρος οι κανονιστικές θεωρίες δεν κατασκευάζονται στο κενό αλλά λαμβάνουν υπόψη πραγματικούς κοινωνικούς θεσμούς που με μακροχρόνιες διαδικασίες δοκιμής και λάθους (trial and error) συσσωρεύουν γνώση και πείρα των κοινωνικών αναγκών και των δυνατοτήτων ικανοποίησής τους. Το πρόβλημα είναι ανάλογο με εκείνο που αντιμετωπίζει ο νομικός ,όταν επιχειρώντας ερμηνεία και εφαρμογή του ισχύοντος δικαίου συμβάλλει στη διαμόρφωση και εξέλιξή του. Οι συνταγματικοί περιορισμοί ωστόσο που οι κανόνες του θετικού δικαίου επιβάλλουν στους νομικούς δεν υπάρχουν στο χώρο των ηθικών προτάσεων και θεωριών.

Η οριοθέτηση του ηθικού χώρου στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας των θεσμών που έχει γνωστικούς - πληροφοριακούς σκοπούς γίνεται με αναφορά στη σημασία που έχουν οι κανόνες αυτοί για τη συνοχή και λειτουργικότητα των κοινωνικών ομάδων²⁸. Για τη δεοντολογική ηθική θεωρητική βάση που τη διαφοροποιεί από άλλες κανονιστικές δραστηριότητες είναι η ηθικότητα ως εγγενής σκοπός και ρυθμιστική ιδέα της καθολικής υποχρεωτικότητας των ηθικών αρχών και κανόνων. Παρόλο που οι επιμέρους ηθικές θεωρίες φαίνεται να χρησιμοποιούν διαφορετικά εννοιολογικά εργαλεία ,υπάρχει ένα ελάχιστο²⁹ κατηγορικής σύλληψης του ηθικού χώρου που βρίσκεται στη βάση όλων των θεωρητικών κατασκευών που θέλουν να είναι ηθικές θεωρίες. Αναγκαία στοιχεία της ηθικής πράξης είναι ο προσανατολισμός της στον ορθό λόγο (που συνεπάγεται ότι τελείται η πράξη που στηρίζουν οι καλύτεροι λόγοι) και η αντιμετώπιση των συμφερόντων όλων των θιγομένων από την πράξη με ίσο βάρος. Πράξη από σοβαρούς λόγους και αμεροληψία συνδέονται στενά μεταξύ τους :αυθαίρετη διάκριση (π.χ. με βάση το χρώμα) δεν μπορεί να αποτελεί επαρκή λόγο διαφορετικής ηθικής μεταχείρισης. Με την έννοια της ηθικότητας ως σοβαρής, έλλογα θεμελιωμένης, και αμερόληπτης

27. Ο όρος οφείλεται στον G.E. MOORE (*Principia Ethica* 1903) που τον συνδέει όμως αντίθετα προς το γενικό νόμο του HUME (*A Treatise of Human Nature*, 1739/40) με στενές μεταφυσικές προϋποθέσεις (ενορατισμός).

28. Βλ. αναλυτικά για τη δημιουργία και λειτουργία ηθικών θεσμών (που είναι και γνωστικό αντικείμενο της περιγραφικής ηθικής) στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας θεσμών το βιβλίο μου *Οικονομία και Δίκαιο*, ο.π. τομ. Β, σ. 29 επ.

29. Βλ. κυρίως J. RACHELS, *The Elements of Moral Philosophy*, 2^η εκδ., N.Y. etc. 1993, σ. 13 επ.

στάσης και συμπεριφοράς διακρίνονται ηθικές κρίσεις από κρίσεις που εκφράζουν προσωπικό γούστο (π.χ. μου αρέσει το κόκκινο χρώμα), καθώς και από κρίσεις που προσανατολίζονται στο ίδιο συμφέρον (και οι δύο αυτές κατηγορίες δεν μπορούν να λάβουν τη μορφή υποχρεωτικών κανόνων). Η διάκριση των ηθικών από τις νομικές κρίσεις και αξιολογήσεις συνδέεται, όπως είδαμε, με τη διαμάχη θετικιστικών σχολών και σχολών φυσικού δικαίου, που φαίνεται να οδηγεί σε αναγνώριση της εννοιολογικής αυτοτέλειας νομικών και ηθικών κανόνων, αλλά και σε βαθύτερη κατανόηση της στενής μεταξύ τους σχέσης που μπορεί να προσεγγισθεί αποτελεσματικά με μια γενική θεωρία αγωγών μετασχηματισμού ηθικών αρχών σε νομικούς κανόνες (που απασχολεί σήμερα σοβαρά φιλοσόφους και θεωρητικούς του δικαίου).

Το πρόβλημα της θεμελίωσης των γνώσεων και των αξιολογήσεων μας, γενικότερα των γλωσσικών μας κατασκευών, είναι ένα κεντρικό φιλοσοφικό πρόβλημα που διατρέχει όλη την ιστορία της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και της προσπάθειας να συλλάβουμε ορθολογικά τον κόσμο και τη θέση μας σε αυτόν. Το κλασικό *principium rationis sufficientis* οδήγησε στο χώρο της γνώσης και της επιστήμης σε αδιέξοδο, αφού οι παραδοσιακές φουνταμελιστικές γνωσιοθεωρίες δεν κατάφεραν να ανακαλύψουν βέβαια και αμετακίνητα γνωστικά θεμέλια. Το τρίλημμα του Münchhausen (H. Albert) αποτελεί φραγμό σε κάθε προσπάθεια τελευταίας και οριστικής θεμελίωσης των επιστημονικών μας θεωριών, ώστε καθολική είναι σήμερα η αποδοχή της θέσης για τον αμετάκλητα υποθετικό χαρακτήρα των γνωστικών μας κατασκευών. Είναι προφανές ότι η θέση αυτή καλύπτει και την περιγραφική ηθική ως εμπειρική επιστήμη, αφού οι εξηγητικές του ηθικού χώρου υποθέσεις είναι δυνατό με νέες εμπειρικές ενδείξεις να αναθεωρηθούν. Τι σημαίνει όμως υποθετικός χαρακτήρας των βασικών αρχών και κανόνων της δεοντολογικής Ηθικής; Και πώς συμβιβάζεται ο υποθετικός αυτός χαρακτήρας με την υποχρεωτικότητα των ηθικών κανόνων στους οποίους μάλιστα ο Καντ έδωσε τη μορφή κατηγορικής προσταγής;

Πρέπει να γίνει δεκτό ότι ο αξιολογικός χαρακτήρας της Ηθικής δεν επιτρέπει τη μετατροπή της σε αξιολογικά ουδέτερη πνευματική δραστηριότητα για τον ίδιο λόγο που απέτυχαν όμοιες προσπάθειες του νομικού θετικισμού στη Νομική. Προσανατολισμός σε ηθικά γεγονότα εξαφανίζει το ρυθμιστικό χαρακτήρα των ηθικών αναλύσεων

και το πρακτικό δυναμικό της Ηθικής: από τη γνώση κάποιων περιστατικών δεν μπορεί να προκύψουν κίνητρα συμπεριφοράς (Hume). Οι ηθικοί κανόνες και οι ηθικές αρχές δεν είναι εγγενή στοιχεία του κόσμου (όπως είναι οι πλανήτες και τα ηλεκτρόνια) αλλά ανθρώπινα δημιουργήματα που είναι αναγκαίο να προσεγγισθούν και με στάση συμμετοχής. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η γνωστική προσέγγιση με βάση το αναλυτικό-εμπειρικό πρότυπο πρέπει να αντικατασταθεί από ένα αξιολογικά προσανατολισμένο ρυθμιστικό μοντέλο που δεν οδηγεί σε αληθείς ή ψευδείς προτάσεις. Μετά την αποσαφήνιση και λύση του προβλήματος των αξιολογικών κρίσεων (Hume, M. Weber, Albert) δεν μπορεί σήμερα να υποστηριχθεί σοβαρά αναγωγή κρίσεων του δέοντος σε προτάσεις του όντος. Οι πρώτες πρέπει να κριθούν με βάση αρχές και αξίες, οι δεύτερες από την ικανότητά τους να προσφέρουν προσεγγιστικά ορθή αναπαράσταση του κόσμου.

5. Νομική και Ηθική ως κανονιστικές θεωρίες διαπροσωπικών σχέσεων

Το κράτος ως οργανισμός δημιουργεί δίκαιο είτε κατασκευάζοντας με συνειδητή απόφαση των οργάνων του νέους κανόνες δικαίου ή εφοδιάζοντας με κατάλληλη προσαρμογή υφιστάμενους άτυπους κανόνες με κυρώσεις. Και στις δύο περιπτώσεις η έννομη τάξη διασφαλίζεται με ένα σύστημα κεντρικού καταναγκασμού και κυρώσεων που τη διαφοροποιεί από την τάξη που δημιουργούν άτυποι θεσμοί (ηθικοί κανόνες, συνήθειες κλπ.) στηριγμένοι σε αποκεντρωμένους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου. Η σχέση του δικαίου με τους άτυπους κοινωνικούς θεσμούς, ιδιαίτερα με την ηθική (στο συμβατικό και κριτικό της επίπεδο), είναι ένα αμφισβητούμενο και σήμερα ζήτημα³⁰. Όπως προαναφέρθηκε, η παράδοση του φυσικού δικαίου θεωρεί τους ηθικούς κανόνες εννοιολογικό στοιχείο του δικαίου, ώστε νομικοί κανόνες που προσκρούουν στην ηθική δεν αποτελούν δίκαιο. Αντίθετα ο νομικός θετικισμός διαχωρίζει εννοιολογικά δίκαιο και ηθική, θεωρώντας λογικά δυνατή την ύπαρξη άδικου δικαίου και μεταφέροντας την ηθική αξιολόγησή του σε ένα χώρο εκτός του ισχύοντος δικαίου. Το βασικό πρόβλημα ωστόσο δεν είναι εννοιολογικό,

30. Για μια επισκόπηση του προβλήματος βλ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Justi atque injusti scientia. Μια Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα/Κομοτηνή 1995, σ. 67 επ.

αλλά κυρίως ρυθμιστικό – δεοντολογικό: Πως συμβάλλουν ηθικοί κανόνες και αρχές στη διαμόρφωση κανόνων συμπεριφοράς που επιβάλλονται με ένα σύστημα εξωτερικού καταναγκασμού, με άλλα λόγια πως είναι δυνατό άτυπες γενικές αρχές να αποκτήσουν τα χαρακτηριστικά δικαίου (εννοιολογική ακρίβεια, λογική αυστηρότητα, πρακτική λειτουργικότητα), ώστε να αποτελέσουν υποχρεωτικά μέσω κρατικών κυρώσεων πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Ο Esser³¹ ομιλεί σε αυτή την περίπτωση για την ανάγκη μετασχηματισμού (μέσω κατάλληλων *transformatores*) γενικών αρχών και πρακτικών προτύπων σε δικαστικά εφαρμόσιμα (*justiziabel*) ρυθμιστικά πρότυπα. Ο Dworkin³² θεωρεί τις γενικές ηθικές αρχές και αξίες ενδογενή στοιχεία του δικαίου που διασφαλίζουν, και όταν δεν υπάρχουν σαφείς κανόνες, τη λήψη της μιας και μόνης ορθής απόφασης.

Η ύπαρξη κρατικών κυρώσεων διαφοροποιεί το δίκαιο από τους άτυπους κοινωνικούς θεσμούς. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι οι τελευταίοι δεν έχουν εσωτερική σύνδεση με το δίκαιο. Πρώτα, ένα μεγάλο μέρος των ηθικών κανόνων είναι και κανόνες δικαίου (απαγόρευση αφαίρεσης ζωής, περιουσίας κλπ.), ώστε έτσι διασφαλίζεται αποτελεσματικότερα η τήρησή τους. Δεύτερο, σε πολλές περιπτώσεις (κενά δικαίου, *hard cases*) είναι αναγκαία η προσφυγή σε άτυπες αρχές και θεσμούς (αντίθετα προς όσα υποστηρίζει ο Hart ο δικαστής δεν είναι ποτέ εντελώς ελεύθερος, όπως είναι ο νομοθέτης, να επιλέγει λύσεις). Τρίτο και σημαντικότερο, ερμηνεία και διάπλαση των κανόνων δικαίου δεν μπορεί να γίνει χωρίς αναφορά σε ηθικές αρχές και αξίες. Το πρόβλημα είναι μόνο, ποιες αρχές και αξίες είναι «δικαιοποιήσιμες», ώστε να δημιουργήσουν βάση υποχρεωτικών μέσω κρατικών κυρώσεων κανόνων συμπεριφοράς.

Η εισαγωγή άτυπων αρχών και αξιών στο σύστημα δικαίου θεμελιώνεται σε μια προσέγγιση του δικαίου που μπορεί να ονομασθεί εσωτερική και αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης της Νομικής ως δεοντολογικής – “δογματικής” επιστήμης (αντίθετα προς την εξωτερική προσέγγιση των κοινωνιολόγων ή των ιστορικών του δικαίου). Εσω-

31. *Grundsatz und Norm*, 2^η εκδ. Tübingen 1964, σ. 59 επ. : πρέπει να αναζητηθούν δρόμοι μετάφρασης στο νομικό επίπεδο (*Wege der Übersetzung ins Juristische*).

32. Βλ. κυρίως τα έργα του *Taking Rights Seriously*, London 1977 και *Law's Empire*, Harvard 1986.

τερική³³ προσέγγιση σημαίνει συμμετοχή στη διαμόρφωση της έννομης τάξης με αποδοχή των κανόνων της ως προτύπων ζωής και οδηγών συμπεριφοράς. Η θέση-επιδίωξη του νομικού θετικισμού να συλλάβει το δίκαιο όπως πραγματικά είναι, ώστε να δημιουργήσει τη βάση μιας αυστηρής (στα πρότυπα των αναπτυγμένων φυσικών επιστημών) Νομικής Επιστήμης (ο Bentham, ο Austin και άλλοι στην ίδια παράδοση θεωρούσαν ότι «το δίκαιο όπως θα έπρεπε να είναι» αποτελεί έργο φιλοσόφων και θεολόγων), παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι ασκούντες τη Νομική ως δικαστές, δικηγόροι ή θεωρητικοί του δικαίου συνδιαμορφώνουν το δίκαιο, δεν είναι απλοί εξωτερικοί παρατηρητές του. Ενώ ο κοινωνιολόγος του δικαίου επιδιώκει να εξηγήσει νομικούς κανόνες με σύνδεσή τους προς άλλα στοιχεία της κοινωνικής δομής και να προβλέψει δικαιοκρές κανονικότητες (πρβλ. και την Κοινωνιολογική Σχολή του Αμερικάνικου δικαίου με τον προσανατολισμό της στις πράξεις των δικαστών), ο νομικός επιδιώκει να ανακαλύψει δίκαιες και αποτελεσματικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα και διαφορές που χρειάζονται ως εργαλείο τον κρατικό καταναγκασμό. Ο σκοπός της Νομικής επιβάλλει να εξετασθεί όλο το διαθέσιμο γνωστικό και ρυθμιστικό δυναμικό, ώστε να επιλεγεί το καταλληλότερο για κάθε περίπτωση. Και μέσα σε αυτό είναι χωρίς αμφιβολία το δυναμικό των άτυπων θεσμών που επιχειρούν με τους δικούς τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου λύση των σχετικών προβλημάτων. Η κύρια συμβολή της Νομικής και των λειτουργιών της (από την εποχή που δημιουργήθηκε ως αυτόνομη πνευματική δραστηριότητα στην αρχαία Ρώμη) είναι να βοηθήσει με μελέτη όλου του χώρου των ρυθμιστικών κοινωνικών προτύπων (κανόνων δικαίου, αξιών, αρχών, άτυπων θεσμών) στην επιλογή και διαμόρφωση κανόνων συμπεριφοράς, εκεί που η παρουσία κρατικού καταναγκασμού είναι απαραίτητο μέσο δίκαιης επίλυσης των διαφορών και διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης. Η επιτυχία της προσπάθειας αυτής δεν εξαρτάται μόνο από την κοινωνική σημαντικότητα της υπό ρύθμιση

33. Αντίθετα η διάκριση που εισάγει ο H. L. A. HART (*The Concept of Law...* ο.π.) μεταξύ internal και external point of view στηρίζεται κυρίως σε κριτήρια γνώσης και κατανόησης των νομικών κανόνων. Βλ. γι' αυτό κυρίως N. MACCORMICK, *Legal Reasoning and Legal Theory...* (Appendix III) και P. ROUMELIOTIS, *A Study of Epistemology in Legal Theory*, Aldershot 1994, σ. 35 επ. Για μια ουσιαστική κριτική του θετικισμού ως φιλοσοφίας του δικαίου και μεθοδολογίας της Νομικής βλ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Νεοθετικισμός και επιστήμη του δικαίου*, Αναμν. τόμος Ε. Μιχελάκη, Αθήνα 1973, σ. 17 επ.

ύλης αλλά κυρίως από την ικανότητα μετασχηματισμού των άτυπων κανόνων και θεσμών στη στερεότητα, ακρίβεια και λειτουργικότητα των νομικών κανόνων.

Η διάκριση εσωτερικής και εξωτερικής προσέγγισης στο δίκαιο που αντιστοιχεί στη σύλληψη της Νομικής ως κανονικής και της Κοινωνιολογίας του δικαίου ως εμπειρικής επιστήμης δείχνει με σαφήνεια ότι ο νομικός διατυπώνοντας γενικές αρχές και ερμηνεύοντας κανόνες προβαίνει *ex officio* (qua νομικός) σε αξιολογικές κρίσεις, ενώ ο εμπειρικός κοινωνικός επιστήμονας εκλαμβάνει τις ίδιες κατασκευές ως προτάσεις περιγραφικού χαρακτήρα, ακριβέστερα ως περιγραφικές προτάσεις δεοντολογικών κανόνων (και αυτό ανεξάρτητα από τη γλώσσα που χρησιμοποιείται). Από την πρόταση π.χ. ότι ο Α συνήψε με τον Β δάνειο ο νομικός συνάγει ότι ο Β οφείλει να επιστρέψει αργότερα το δανεισθέν ποσό, ενώ ο κοινωνιολόγος του δικαίου διατυπώνει απλώς τον περιγραφικό ισχυρισμό ότι, σύμφωνα με το δίκαιο της κοινωνίας που μελετά, ο Β υποχρεούται να επιστρέψει το δανεισθέν ποσό. Στην πρώτη περίπτωση ερμηνεία των διατάξεων σημαίνει αποδοχή τους (στάση συμμετοχής), στη δεύτερη περίπτωση μελετώνται κοινωνικές πρακτικές και περιγράφονται ως εμπειρικά δεδομένα (στάση παρατηρητή). Ερμηνεία από την πλευρά αυτή έχει συγγένεια προς την ερμηνεία λογοτεχνικών κειμένων (πρβλ. την αναφορά του Dworkin στο δίκαιο ως αλυστωτό μυθιστόρημα), αφού και στις δύο περιπτώσεις η στάση είναι συμμετοχής, αλλά πάντως διαφέρει ουσιαστικά ως προς τους σκοπούς της ερμηνείας που στην περίπτωση του δικαίου είναι πρακτικοί – ρυθμιστικοί.

Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η αναγνώριση του σημαντικού ρόλου των άτυπων θεσμών στην ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου δεν σημαίνει αποδοχή δεοντολογικών-δικαιοκρατικών προσεγγίσεων που επιδιώκουν υποβάθμιση ή και εξαφάνιση της επίδρασης των συνεπειών των σχετικών ρυθμίσεων (πρβλ. γενικά Dworkin που όμως στα τελευταία του έργα φαίνεται να εξετάζει τη δυνατότητα απώτερης ωφελιμιστικής θεμελίωσης των δικαιωμάτων³⁴).

Δεν υπάρχει δίλημμα επιλογής μεταξύ φιλοσοφικών - δεοντολογικών και κοινωνικοεπιστημονικών - συνεπειοκρατικών προσεγγίσεων, όπως ισχυρίζεται ο Posner (*The Problematics... ο.π.*) αλλά αίτημα αξιοποίησης όλων των δυνατοτήτων που παρέχονται για τη δημιουργία

34. Βλ. ST. GUEST, *Ronald Dworkin*, 2^η εκδ., Edinburgh 1997, σ. 53 επ.

αποτελεσματικών κανόνων ρύθμισης κοινωνικών διαφορών. Εξάλλου αξιολόγηση συνεπειών γίνεται ή πρέπει να γίνεται ήδη για τη θεμελίωση ηθικών κανόνων και άλλων άτυπων θεσμών, ενώ στο δίκαιο ενσωματώνονται αρχές και κανόνες που υποβάλλονται σε νέα αξιολόγηση κατά τη διαδικασία δημιουργίας, ερμηνείας και διάπλασης του.

6. Επίλογος

Κοινό χαρακτηριστικό των δεοντολογικών επιστημών, συνέπεια των ρυθμιστικών σκοπών που επιδιώκουν, είναι η εσωτερική στάση συμμετοχής στις διαδικασίες παραγωγής αξιολογικών αρχών και κανόνων που είναι αναγκαίες προϋποθέσεις κοινωνικής συνεργασίας και ειρηνικής συμβίωσης. Οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί των θεωρητικών προτάσεων που προσφέρουν με στάση παρατηρητή οι εμπειρικές επιστήμες δεν αρκούν για την οργάνωση και λειτουργία της κοινωνικής ζωής και την πρόσδοση νοήματος στην ανθρώπινη παρουσία. Οι κοινωνικές σχέσεις βρίσκονται σε συνεχή ροή, θεσμοί όλων των μορφών προσαρμόζονται σε νέες ανάγκες, αξίες και πρότυπα ζωής δημιουργούνται με πνευματικές κατακτήσεις και συνεχή παραγωγικό διάλογο των κοινωνικών μονάδων. Δίκαιο και ηθική δεν είναι κοινωνικά δεδομένα που πρέπει να γνωσθούν και να εφαρμοσθούν αλλά χώροι κριτικής δημιουργίας που πρέπει να αξιοποιούν την υφιστάμενη γνώση αλλά και να ανοίγουν νέους δρόμους στη διαμόρφωση και βελτίωση της ανθρώπινης ζωής.

Η αναγνώριση της αυτονομίας της Νομικής και της Ηθικής ως δεοντολογικών κοινωνικών επιστημών είναι μια μεγάλη κατάκτηση στο μεγάλο αγώνα για τη γνώση και την αξιολόγηση του κόσμου. Με χωριστή(εξωτερική και εσωτερική) μεθοδολογία αλλά και πολυεπίπεδη συνεργασία οι εμπειρικές και οι δεοντολογικές επιστήμες αυξάνουν τις γνώσεις μας για τη φύση και τη λειτουργία του φυσικού και κοινωνικού κόσμου αλλά και διευρύνουν τις δυνατότητές μας να ρυθμίσουμε αποτελεσματικά την κοινωνική μας ζωή. Ηγετικό ρόλο για όλη την ανθρωπότητα πρέπει να παίξουν οι μεγάλες πνευματικές κατακτήσεις του ευρωπαϊκού μας πολιτισμού που έχουν αποδέκτες όλη την ανθρωπότητα: ανθρώπινα δικαιώματα που διασφαλίζουν την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ορθολογική

σύλληψη του κόσμου με επιστήμη και φιλοσοφία. Η εμπειρικά θεμελιωμένη γνώση των φυσικών και κοινωνικών νόμων και η ορθολογική διαμόρφωση αξιών και προτύπων ζωής(με χρήση και αρχών-γεφυρών) ως βάσης και θεμέλιου των κανόνων της ηθικής και του δικαίου ανοίγουν δρόμους και δυνατότητες υπέρβασης των προβληματικών βιολογικών μας καταβολών προς ένα μεγάλο (ουτοπικό ;) στόχο, τη δημιουργία μιας ενωμένης, ελεύθερης, ειρηνικής και ευτυχισμένης ανθρωπότητας.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ*

Βασιλικοί και βασιλικᾶτον (10ος -12ος αι.)

Ο όρος *βασιλικᾶτον* απαντά σπάνια στις βυζαντινές πηγές. Είναι κυρίως γνωστός από τέσσερις επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού. Στην πρώτη από αυτές ο Ψελλός ευχαριστούσε τον αποδέκτη της για τις ευεργεσίες που αυτός του είχε επιδαψιλεύσει. Ταυτόχρονα, τον διαβεβαίωνε ότι δεν θα δεχόταν να ανταλλάξει το *βασιλικᾶτον* με τίποτα στον κόσμο, για να το έχει ως *ἐμπύρευμα* (αναζωπύρωση) της φιλίας του παραλήπτη¹. Από την ίδια επιστολή συνάγεται ότι και οι άνθρωποι του Ψελλού είχαν ευνοηθεί από τη γενναιοδωρία του αποδέκτη και ότι υπήρχε κάποια συσχέτιση με το *βασιλικᾶτον* του Ψελλού (ἐμὲ γὰρ ἀγαπῶν στέργεις καὶ τοὺς ἐμούς· καὶ βουλόμενος ἐμοί τι χαρίσασθαι ἐκείνων ἀντιποιῆ ὠφελεῖν μὲν καὶ εὐεργετεῖν τοὺς ἐμούς προήρησαι)². Η επιστολή κλείνει με τη διατύπωση παραπόνων εκ μέρους του Ψελλού, επειδή δεν είχε λάβει ακόμη γράμμα από τον αποδέκτη της επιστολής του, και με την παράκληση να προστατεύσει τον *βασιλικὸν* περισσότερο σθεναρά από ό,τι είχε κάνει μέχρι τότε (εἰ βούλει τελέως ἡμᾶς εὐεργετεῖν καὶ τοῦ βασιλικοῦ μᾶλλον ἀντέχου ἢ πρότερον καὶ γραφᾶς ἐπίστελλε ἡμῖν φιλικᾶς)³.

Η ταυτότητα του αποδέκτη της επιστολής είναι άδηλη. Οι E. Kurtz - F. Drexel υπέθεσαν ότι ο Ψελλός απευθύνεται στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο⁴. Η θέση αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι σε άλλη επιστολή του Ψελλού μαρτυρείται ότι το *βασιλικᾶτον* Μαδύτου είχε παραχωρηθεί σε αυτόν από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο⁵.

* Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ.

1. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, εκδ. E. KURTZ - F. DREXL, τ. 2, Μιλάνο 1941, αρ. 1, σ. 1.1-2, 9-11.

2. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 1, σ. 1.7-12.

3. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 1, σ. 1.14-19.

4. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 1, σ. 1.1: «τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ Μονομάχῳ?». Για τις σχέσεις του Ψελλού με τον Κωνσταντίνο Θ', βλ. J. LJUBARSKIJ, *Michail Psell. Lichnost i tvorchestvo*, Μόσχα 1978, 25-30.

5. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 64, σ. 97.21-26. Η επιστολή πρωτοεκδόθηκε

Ο P. Lemerle αμφισβήτησε αυτή την άποψη και υποστήριξε ότι η επιστολή απευθύνεται σε έναν ιεράρχη, ο οποίος είναι, σύμφωνα με τον ίδιο, ο προκαθήμενος Μαδύτου⁶. Αν και δεν εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα, υποθέτω ότι η προσφώνηση *σεβασμιώτατε δέσποτα* είναι ένα επιχείρημα υπέρ αυτής της άποψης. Από το περιεχόμενο ωστόσο της επιστολής είναι σαφές ότι ο αποδέκτης της είχε οπωσδήποτε κάποια σχέση με το βασιλικόν του Ψελλού (ἀνακηρύττει σου τὴν ἱεράν καὶ μεγάλην ψυχὴν ... ὁ τῆς Μαδύτου βασιλικός διὰ ταῦτα οὐδ' ἀνταλλάττομαι τὸ βασιλικόν (sic) ἐγὼ ἑτέρου τινὸς μείζονος πράγματος). Παράλληλα, η προσφώνηση του αυτοκράτορα ως *δέσποτα* δεν ήταν ασυνήθιστη στη βυζαντινή επιστολογραφία και ρητορική. Ο ίδιος ο Ψελλός σε λόγο του πρὸς τὸν βασιλέα Δούκαν προσφωνεί τον αυτοκράτορα *δέσποτά μου ἄγιε*⁷.

Αφήνοντας το ζήτημα της ταύτισης του αποδέκτη της συγκεκριμένης επιστολής επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στις άλλες τρεις, οι οποίες παρέχουν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και σημαντικές πληροφορίες για τη διερεύνηση της φύσης του αξιώματος. Η πρώτη απευθύνεται στον κριτή Θράκης και Μακεδονίας και χρονολογείται μετά το 1055, αφού ο Κωνσταντίνος Θ' αναφέρεται σε αυτή ως νεκρός. Τον 11ο αι. η πραγματική πολιτική εξουσία του θέματος περιήλθε στον κριτή, ενώ ο στρατηγός περιορίστηκε στα στρατιωτικά καθήκοντά του⁸. Από τις σφραγιστικές μαρτυρίες προκύπτει ότι ήταν αρκετά συχνό το φαινόμενο ο ίδιος αξιωματούχος να ασκεί δικαιοδοσία ταυτό-

από τον Κ. ΣΑΘΑ (Μιχαήλ Ψελλού ιστορικοί λόγοι, ἐπιστολαί, καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα, εκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, τ. 5, Βενετία-Παρίσι 1876 (ανατύπωση Αθήνα 1972), σφ. 192). Για τις αντιστοιχίες, όπου υπάρχουν, ανάμεσα στην έκδοση Κ. ΣΑΘΑ και αυτή των Ε. KURTZ - F. DREXL, βλ. τους πίνακες του Ε. ΠΑΠΑΙΟΑΝΝΟΥ, «Das Briefcorpus des Michael Psellos vorarbeiten zu einer kritischen Edition», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 48 (1998), 81-98.

6. P. LEMERLE, «"Roga" et rente d'état aux Xe-XIe siècles», *Revue des Études Byzantines* 25 (1967), 91.

7. *Michaelis Pselli Oratoria minora*, εκδ. Α. R. LITTLEWOOD, Λειψία 1985, σφ. 32.1-2. Ο εκδότης σημειώνει ότι θεωρεί πιθανότερο ο χαρακτηρισμός *βασιλεύς* να αναφέρεται στον Μιχαήλ Ζ' παρά στον Κωνσταντίνο Ι'.

8. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *Travaux et Mémoires* 6 (1976), 148 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Hampshire 1992, σφ. X).

χρονα στα θέματα Μακεδονίας και Θράκης⁹. Ο Ψελλός πληροφορεί τον κριτή ότι το βασιλικᾶτον Μαδύτου τού είχε παραχωρηθεί ἀναφαιρέτως από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο, ο οποίος μάλιστα του είχε δώσει με γράμμα (δους ἐν βασιλικῶ γράμματι) το δικαίωμα να το μεταβιβάσει ελεύθερα σε όποιον ήθελε¹⁰. Στην άλλη επιστολή, η οποία απευθύνεται στο στρατηγό Αβύδου, διευκρινίζεται ότι η παραχώρηση είχε γίνει με χρυσόβουλλο¹¹. Ενδεχομένως πρόκειται για δύο διαφορετικά έγγραφα. Με το πρώτο από αυτά, το χρυσόβουλλο, παραχωρήθηκε το βασιλικᾶτον, ενώ με το δεύτερο, το οποίο πιθανώς εκδόθηκε κατόπιν σχετικού αιτήματος του Ψελλού, διευκρινίστηκε ότι αυτός μπορούσε να μεταβιβάσει το βασιλικᾶτον κατά βούληση¹².

Στην επιστολή προς τον κριτή Θράκης και Μακεδονίας ο Ψελλός εξηγεί ότι, αν και πολλοί δραστήριοι και ικανοί στα οικονομικά τού ζήτησαν το βασιλικᾶτον Μαδύτου (καίτοι γε πολλῶν ἐξαιτουμένων δραστηρίων τὰ πολλὰ καὶ ἰκανῶν πρὸς τὰ πράγματα), αυτός επέλεξε τον κομιστή της επιστολής, ο οποίος ήταν άνθρωπος ἀπλούστατος και ἀληθέστατος και ἀνίκανος για οποιαδήποτε ατιμία ή δολιότητα (μηδὲν σκολιὸν ἢ ποικίλον εἰδότη). Συνέπεια της τιμιότητας και της ευθύτητάς του ήταν ότι μπορούσε εύκολα να πέσει θύμα των επιτήδειων. Ο Ψελλός αποφάσισε, κατά τα γραφόμενά του, να παρέμβει για να υπερασπιστεί το δίκαιο. Μη θέλοντας ωστόσο να αρχίσει να αντιδικεί και να κατηγορεί όσους αδικώς επετίθεντο στον ίδιο και τον προστατευόμενό του (μήτε ἀντεπιχειρῶν τοῖς ἐπηρεάζουσι μήτε ἀντιγραφόμενος), απευθύνθηκε στον ανώτατο αξιωματούχο του θέ-

9. Βλ. τις σφραγίδες κριτῶν Θράκης και Μακεδονίας (*Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1, εκδ. J. NESBITT-N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Dumbarton Oaks, Washington D.C 1991, αρ. 43.4, 43.7, 43.10, 43.11), καθώς και κριτῶν του Ιπποδρόμου ή του Βήλου, Θράκης και Μακεδονίας (ό. π., αρ. 43.6, 43.12, 43.13).

10. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 64, σ. 97.21-98. Ο F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2^η έκδοση επηυξημένη και βελτιωμένη από τον P. WIRTH, Μόναχο 1995, αρ. 908 θεωρεί ότι ο όρος βασιλικὸν γράμμα αναφέρεται στο χρυσόβουλλο με οποίο παραχωρήθηκε το βασιλικᾶτον.

11. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 165, σ. 423.

12. Όσον αφορά στην ορολογία, η δυσκολία είναι ότι ο τεχνικός όρος γράμμα χαρακτηρίζει έγγραφα που απευθύνονταν σε ξένους ηγεμόνες (*Byzantinische Urkundenlehre*, τ. 1. F. DÖLGER - J. KARAYANNOPOULOS, *Die Kaiserurkunden*, Μόναχο 1968, 24, 89-94). Η δυσκολία αίρεται αν δεχθούμε ότι ο Ψελλός δεν χρησιμοποιεί τον όρο γράμμα με την τεχνική του σημασία, αλλά με τη γενική σημασία του εγγράφου.

ματος παρακαλώντας τον ἐπανορθοῦσθαι αὐτῷ τὸ ἔλλειμμα¹³. Στη συνέχεια της επιστολής αναφέρεται λεπτομερέστερα στο θέμα. Ο εκάστοτε τουρμάρχης Απλοκοννήσου –ο επιστολογράφος διευκρινίζει ότι δεν γίνεται λόγος για τον νυν τουρμάρχη, αλλά για αυτόν που διορίζεται κάθε φορά από τον αυτοκράτορα σε αυτή τη θέση- είναι ο πρώτος ο οποίος παραβιάζει τα δικαιώματα του βασιλικού. Επειδή ο βασιλικός είχε το δικαίωμα να εκδικάζει ορισμένες υποθέσεις (ἐπειδὴ γὰρ τῷ μὲν βασιλικῷ δέδοται ἑνίας τῶν δικῶν ἐξετάζειν), ο τουρμάρχης διεκδίκησε για τον εαυτό του ανάλογες αρμοδιότητες, πράγμα το οποίο προκάλεσε φυσικά την αντίδραση του Ψελλού¹⁴.

Το αξίωμα του τουρμάρχη Απλοκοννήσου είναι άγνωστο από αλλού. Η Απλοκόννησος ταυτίζεται πιθανότατα με την Αλωπεκόννησο, αρχαία αιολική αποικία στον κόλπο της Καλλίπολης¹⁵. Τα διαβήματα του Ψελλού δεν αποσκοπούσαν απλώς στην αντιμετώπιση του προβλήματος που είχε δημιουργηθεί με το συγκεκριμένο αξιωματούχο. Αυτό είχε ήδη επιλυθεί με την απομάκρυνση του τουρμάρχη από τη θέση του (ὁ πρὸ βραχέος τὴν τούρμαν ἀφηρημένος Ἀπλοκοννήσου, ὃς καὶ τὰ τῆς πονηρίας ἐπίχειρα παραυτικά εὔρετο)¹⁶. Η επιστολή προς το στρατηγὸ Αβύδου¹⁷ –άμεσο προϊστάμενο του τουρμάρχη Απλοκοννήσου- είχε κυρίως το χαρακτήρα προειδοποίησης ώστε αυτός να φροντίσει να μην εμφανιστούν στο μέλλον ανάλογα φαινόμενα (εἰ μὲν οὖν ὁ ἐκεῖνον διαδεξάμενος ... τὸν τῆς τούρμας παραμείβει κανόνα, καὶ τὰ τῷ βασιλικῷ δεδομένα ἑαυτῷ εἰσποιεῖται, τῆνικαῦτα γενοῦ αὐτὸς ἀνθ' ἡμῶν καὶ τῷ βασιλικῷ καὶ τῷ τουρμάρχη, τῷ μὲν, ἐπικουρῶν, τὸν δέ, ἀνείργων τοῦ ἀδικεῖν)¹⁸.

Η υπόθεση λανθάνει σε άλλη μία, ανεπίγραφη, επιστολή του Ψελλού με αποδέκτη κατά πάσα πιθανότητα το μητροπολίτη Μαδύτου¹⁹. Ο συγκεκριμένος ιεράρχης είχε παρακαλέσει τον Ψελλό να μεσολαβήσει στον αυτοκράτορα προκειμένου ο τελευταίος να επικυρώ-

13. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 64, σ. 98.1-10.

14. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 64, σ. 98.11-17.

15. A. KÜLZER, *Ostthrakien (Eurōpē), Tabula imperii byzantini* τ. 12, Βιέννη 2008, 245, 390.

16. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 165, σ. 423.

17. Η στρατηγίδα Αβύδου δημιουργήθηκε προς το τέλος του 10ου αι. Βλ. σχετικά Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 260.

18. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 165, σ. 423.

19. Η Μάδυτος έγινε μητρόπολη επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (*Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 1, αρ. 55).

σει ένα χρυσόβουλλο – προφανώς προηγούμενου αυτοκράτορα (καί γενήσεται σοι τοῦ χρυσοβούλλου ἢ ἐπικύρωσις). Ο Ψελλός τον ενημερώνει ότι το διάβημά του δεν είχε αποτέλεσμα και ότι θα πρέπει να προωθήσει ο ίδιος την υπόθεσή του συναντώντας τον αυτοκράτορα και δηλώνοντάς του την αφοσίωσή του. Στο τέλος της επιστολής, ο Ψελλός σχολιάζει έναν υπαινιγμό που υπήρχε στην επιστολή του μητροπολίτη Μαδύτου σχετικά με τον βασιλικόν. Ο ὕπατος τῶν φιλοσόφων διαβεβαιώνει τον ιεράρχη ότι δεν επιθυμεί τίποτα περισσότερο από το να παραμείνουν τα πράγματα ως έχουν, ενώ δεν θέλει ούτε να αδικήσει κάποιον, αλλά ούτε και να υποστεί ο ίδιος κάποια ζημία²⁰. Νομίζω ότι ο υπαινιγμός στην απόπειρα παραβίασης των δικαιωμάτων και των αρμοδιοτήτων του βασιλικού είναι προφανής.

Ποια ήταν όμως τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες ενός βασιλικού; Το επίθετο βασιλικός ως συνοδευτικό τιμητικών τίτλων και αξιωμάτων (κανδιδάτος, σπαθάριος, πρωτοσπαθάριος, νοτάριος, κουράτωρ) ήταν εξαιρετικά συχνό από τον 8^ο μέχρι τον 11^ο αι.²¹ Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η χρήση του επιθέτου βασιλικάτος στη δημώδη γλώσσα με τη σημασία του βασιλικός²². Αρκετά συχνά, ωστόσο, στις βυζαντινές πηγές ο όρος βασιλικός επέχει θέση ουσιαστικού και αποκτά σαφώς τεχνικό περιεχόμενο. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρεται στη μετάβαση στη Χερσώνα βασιλικῶν, αποστολή των οποίων ήταν η διαχείριση των σχέσεων του βυζαντινού κράτους με τους Πετσενέγους²³. Έκτακτες ήταν επίσης οι αρμοδιότητες των βασιλικῶν που αποστέλλονταν στα λιμάνια της νότιας ακτής του Ευ-

20. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 148, σ. 396-397.

21. Δεν είναι δυνατό να παραπέμφουμε στο πλήθος των σφραγιστικών και των γραπτών μαρτυριών για βασιλικούς αξιωματούχους και τιτλούχους. Ο ερευνητής μπορεί να ανατρέξει στον *Thesaurus Linguae Graecae* για τις κειμενικές μαρτυρίες. Όσον αφορά στις σφραγιστικές μαρτυρίες, μια πρόχειρη επισκόπηση της συλλογής των σφραγίδων του Dumbarton Oaks πείθει για την ευρύτερη χρήση του επιθέτου βασιλικός. Ο όρος απαντά επίσης σε επιγραφή, ορθή ανάγνωση της οποίας δημοσίευσε πρόσφατα ο G. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, «Basilikos. Relecture d'une inscription phrygienne», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περίοδος Δ', 33 (2012), 333-342.

22. Έμμανουήλ Γεωργιλλᾶ *Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου*, εκδ. W. WAGNER, *Medieval Greek Texts. A collection of the earliest compositions in vulgar greek, prior to the year 1500*, Λονδίνο 1870 (ανατ. Ἀμστερνταμ 1970), σ. 181.344: τότες ἐγδύνεται ὁ Δαβιδ ροῦχα βασιλικάτα.

23. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, εκδ. G. MORAVCSIK - R. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae I), Dumbarton Oaks, Washington D.C. ²1967, κεφ. 7.

ξείνου Πόντου για να εμποδίσουν τον ανεφοδιασμό της Χερσώνας, σε περίπτωση που εκδηλωνόταν επανάσταση σε αυτή²⁴. Την έννοια του ειδικού απεσταλμένου του αυτοκράτορα προσλαμβάνει ο όρος και σε άλλα χωρία του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*²⁵, στο *Περὶ βασιλείου τάξεως*²⁶, καθώς και σε άλλες πηγές²⁷. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο βασιλικός ήταν προσωπικός απεσταλμένος του αυτοκράτορα με αυξημένες εξουσίες, οι οποίες συνδέονταν με συγκεκριμένη αποστολή.

Βασιλικοί είναι επίσης γνωστοί από τις αραβόφωνες πηγές. Το 976 ο αραβικής καταγωγής Koulaib ήταν βασιλικός στην Αντιόχεια²⁸ και σε αυτή την περίπτωση επρόκειτο για έκτακτες αρμοδιότητες. Η Αντιόχεια καταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς μόλις στα τέλη του 969. Το 976, μετά το θάνατο του Ιωάννη Α' Τσιμισκή, η πόλη βρέθηκε για λίγο στο πλευρό του Βάρδα Σκληρού κατά τη διάρκεια της πρώτης επανάστασής του. Σύντομα πέρασε πάλι στην παράταξη του νόμιμου αυτοκράτορα²⁹. Ο διορισμός βασιλικού είναι λοιπόν ευεξήγητος. Αυτός πέρασε ωστόσο λίγο αργότερα στο στρατόπεδο του σφετεριστή και ονομάστηκε από αυτόν βασιλικός Μελιτηνής³⁰. Ο ιστορικός Yahya, ο οποίος μας παρέχει την πληροφορία, αισθάνεται την ανάγκη να εξηγήσει το περιεχόμενο του όρου βασιλικός ως κυβερνήτης

24. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 53.513-525.

25. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 43.41-44, 45.81-82, 49.66-67.

26. J. HALDON, «Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies», *Travaux et Mémoires* 13 (2000), σ. 211.128-130.

27. *Theodori Studitae Epistulae*, εκδ. G. FATOUROS, τ. 2 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXXI/II), Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1992, αρ. 106.2-4. *Ahmetis Oneirokritikon*, εκδ. F. DREXL, Λειψία 1925, κεφ. 11.3. Ο Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη αναφέρεται στον τοῖς βασιλικοῖς ἐντάλμασι ὑπηρετουμένω, ο οποίος, προς τα τέλη του 9^{ου} αι., μετέβη μετά από παρέμβαση του αυτοκράτορα στην κεντρική Ελλάδα προκειμένου να ρυθμίσει διαμάχη που έχει ξεσπάσει μεταξύ γηγενών και προσφύγων (Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη*, Αθήνα 1989, § 5). Σώζεται επίσης η σφραγίδα ενός πρωτοσπαθαρίου και βασιλικού Ἑλλάδος (*Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 2, εκδ. J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994, αρ. 8.3).

28. *Patrologia Orientalis*, τ. 23/3, 369, 373· πρβλ. J.-Cl. CHEYNET, «L'apport arabe à l'aristocratie byzantine des Xe-XIe siècles», στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *La société byzantine. L'apport des sceaux*, Παρίσι 2008, τ. 2, 633.

29. J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Byzantina Sorbonensia 9), Παρίσι 1990, 27-29, 402-403.

30. *Patrologia Orientalis*, τ. 23/3, 374, 420.

(gouverneur στη γαλλική μετάφραση του Yahya), πέραν αυτού όμως δεν παρέχει πληροφορίες για τις αρμοδιότητές του. Από τα συμφραζόμενα πάντως φαίνεται ότι ο βασιλικός Kulaib ήταν πρόσωπο εμπιστοσύνης. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για πόλεις κοντά ή πάνω στην αραβο-βυζαντινή μεθόριο, σε περίοδο εμφυλίου πολέμου. Με τον ίδιο ίσως τρόπο ερμηνεύεται η παρουσία ενός βασιλικού στην Κύπρο τον 10^ο-11^ο αι.³¹ Το ιδιότυπο καθεστώς της Κύπρου ανάμεσα στον 7^ο και τον 10^ο αι. και η ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς μόλις το 967³² την καθιστούσαν περιοχή με ιδιαιτερότητες, οι οποίες μπορούν να ερμηνεύσουν την παρουσία ενός βασιλικού.

Ποιες ήταν όμως οι αρμοδιότητες του Ψελλού ως βασιλικού Μαδύτου στα μέσα του 11^{ου} αι; Ανάλογα, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε και για άλλες περιπτώσεις, όπως π.χ. αυτή του βασιλικού του κάστρου της Μαρώνειας την ίδια περίοδο³³. Φυσικά, στην περίπτωση τους δεν συνέτρεχαν κατά κανένα τρόπο οι ειδικοί λόγοι που συνέτρεχαν για τον Kulaib ή για τους βασιλικούς που αναφέρει ο Πορφυρογέννητος. Η Μάδυτος βρίσκεται στην ευρωπαϊκή ακτή του Ελλησπόντου, απέναντι από την Άβυδο. Ήταν γνωστό λιμάνι και κέντρο οινεμπορίου στην περιοχή³⁴, αλλά επ' ουδενί δεν είχε ιδιαίτερη στρατηγική ή πολιτική σημασία. Το ίδιο ισχύει και για τη Μαρώνεια, στην παραλία του βορείου Αιγαίου³⁵. Η επικρατούσα άποψη είναι ότι οι βασιλικοί ήταν φορολογικοί υπάλληλοι³⁶. Η ακριβής φύση των καθηκόντων τους παραμένει αδιευκρίνιστη, αν και λανθάνει η ιδέα ότι

31. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 2, αρ. 38.3. Όπως αναγνωρίζουν οι εκδότες, η ανάγνωση βασιλικός δεν είναι βέβαιη, πλην όμως αποτελεί τη μοναδική αποδεκτή εκδοχή.

32. C. KYRRIS, «The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the middle of the 7th to the middle of the 10th Century A.D.», *Graeco-arabica* 3 (1984), 149-175.

33. Ι. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, «Μολυβδόβουλλο αξιωματούχου Μαρώνειας», *First International Symposium for Thracian Studies. «Byzantine Thrace. Image and Character»*, *Byzantinsche Forschungen*, 14/1 (1989), 265-272.

34. Μ. GEROLYΜΑΤΟΥ, «Note sur l'emporion byzantin», στο: *Καπετάνιος και λόγιος. Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη*, εκδ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ – Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Άνδρος 2009, 108-109 και σημ. 27.

35. Για τη Μαρώνεια, βλ. P. SOUSTAL, *Thrakien, Tabula Imperii Byzantini*, τ. 6, Βιέννη 1991, 350-351.

36. H. AHRWEILER, «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 84 (1960), 73-74 (= Η ΙΔΙΑ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971, αρ. VIII).

συνδέονταν με την (οικονομική;) διοίκηση των περιοχών που προσαρτήθηκαν στο Βυζάντιο μετά τα μέσα του 10^{ου} αι³⁷. Η σύνδεσή τους με τη φορολογία βασίζεται σε δύο κυρίως πηγές. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για ένα χωρίο από το Στρατηγικό του Κεκαυμένου, στο οποίο ο συγγραφέας αποθαρρύνει το γιο του από την ανάληψη θέσεων που συνδέονταν με την εισπραξη δημοσίων τελών. Όπως προκύπτει, οι ενδιαφερόμενοι επεδίωκαν την απόκτησή τους, προκειμένου να αποκομίσουν κέρδη οι ίδιοι. Μεταξύ αυτών των θέσεων αναφέρεται και το βασιλικόν μιας πόλης³⁸. Ωστόσο, η θέση του βασιλικού, αν και επικερδής όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν συνδεόταν αποκλειστικά με την εισπραξη δημοσίων τελών. Η δεύτερη πηγή είναι και πάλι μία επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού, αυτή τη φορά προς τον κριτή Μακεδονίας. Σε αυτήν ο συγγραφέας αναφέρεται στην αδυναμία ενός βασιλικού να εισπράξει το «ἀρμόζον αὐτῶ οἰκομόδιον». Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο βασιλικός παραιτήθηκε από τη θέση του και έτσι ο Ψελλός αναγκάστηκε να μεταβιβάσει το βασιλικῶτον σε κάποιον άλλο³⁹. Δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι η επιστολή αναφέρεται στον βασιλικόν Μαδύτου, δεδομένου ότι η Μάδυτος ανήκε διοικητικά στο θέμα Θράκης. Περισσότερο πιθανό φαίνεται ο Ψελλός να αναφέρεται στο βασιλικῶτον κάποιας άλλης πόλης-κάστρου, το οποίο του είχε παραχωρηθεί κατ' ανάλογο τρόπο. Όσον αφορά στο οἰκομόδιον, η σύνδεση του βασιλικού με το συγκεκριμένο φόρο⁴⁰ –και όχι γενικά με το φοροεισπρακτικό μηχανισμό, ίσως κρύβει κάποια απάντηση στο ερώτημα σχετικά με τη θέση του βασιλικού. Η διατύπωση του Ψελλού (τὸ ἀρμόζον αὐτῶ οἰκομόδιον), θα μπορούσε να σημαίνει ότι τὸ οἰκομόδιον εισπραττόταν προς όφελος, εν μέρει τουλάχιστον, του ιδίου του βασιλικού και όχι υπέρ του κράτους. Διαφορετικά δεν έχει ιδιαίτερο νόημα η παρέμβαση του Ψελλού στον κριτή προκειμένου αυτός να παράσχει κάλυψη στον επόμενο που θα

37. J.-CL. CHEYNET, «Les structures administratives de l'Empire byzantin aux Xe-XIIe siècles», στο: *Handelgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, εκδ. E. KISLINGER - J. KODER - A. KÜLZER, Βιέννη 2010, 61-63.

38. *Κεκαυμένου Στρατηγικόν*, εισ., μετ., σχολ. Δ. ΤΣΟΥΓΓΑΡΑΚΗΣ, βασισμένο στην έκδοση του J.-J. LITAVRIN, Αθήνα 1996, 143.

39. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 73, σ.106.1-7.

40. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, 82-83, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

αναλάβει τη θέση, ώστε να μην επανεμφανιστεί το ίδιο πρόβλημα.

Όπως καταλαβαίνω, προϊόντος του χρόνου οι αυτοκράτορες του 11ου αι. άρχισαν να απονέμουν τον τίτλο του βασιλικού σε ευνοουμένους τους, προκειμένου να τους ανταμείψουν ή να δηλώσουν την εμπιστοσύνη με την οποία τους περιέβαλλαν. Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος ήταν γνωστός για τη γενναιοδωρία του απέναντι στους οικείους του⁴¹. Έχει υποστηριχθεί ότι ήδη το 10^ο αι. ο τίτλος χρησιμοποιούνταν από επίλεκτα μέλη τοπικών κοινωνιών, τα οποία έδειχναν με αυτόν τον τρόπο την όποια σχέση τους –ενίοτε παρελθούσα– με την κρατική μηχανή⁴². Παράλληλα όμως, το βασιλικᾶτον μπορούσε να είναι ωνητό, όπως συνέβαινε και με πλήθος άλλων αξιωμάτων και τιμητικών τίτλων. Η συγκεκριμένη πρακτική ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο Βυζάντιο μέχρι την εποχή των Κομνηνών. Ο ενδιαφερόμενος κατέβαλλε για την απόκτησή τους ένα ορισμένο ποσό, το οποίο φιλοδοξούσε να αποσβέσει είτε με την καταβολή κατ' έτος ενός συγκεκριμένου εισοδήματος (ρόγα) από το κράτος, είτε με τη χρέωση κάποιου τέλους στους υπηκόους του αυτοκράτορα, στην περίπτωση διοικητικών θέσεων⁴³. Το δεύτερο φαίνεται ότι ίσχυε με το βασιλικᾶτον. Τον 11ο αι. το σύστημα αυτό χρησιμοποιήθηκε ευρέως για την προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων και τη χρηματοδότηση των κρατικών αναγκών⁴⁴. Στην περίπτωση του Ψελλού η παραχώρηση του βασιλικᾶτον ήταν ένα δείγμα αυτοκρατορικής εύνοιας, αλλά ταυτόχρονα και μία έμμεση παραχώρηση εισοδήματος σε αυτόν. Όπως φαίνεται, ο Ψελλός μεταβίβαζε, με το αζημίωτο φυσικά, το βασιλικᾶτον πόλεων σε τρίτους, οι οποίοι εισέπρατταν με τη σειρά τους κάποια τέλη από τον τοπικό πληθυσμό.

Η διένεξη του βασιλικού Μαδύτου με τον τουρμάρχη ήταν αποτέλεσμα της διεκδίκησης του τελευταίου να εκδικάζει ορισμένες διαφορές αμφισβητώντας με αυτόν τον τρόπο τη δικαιοδοσία του βασιλικού (έπειδή γὰρ τῷ μὲν βασιλικῷ δέδοται ἑνίας τῶν δικῶν ἔξετάζειν τὸ

41. Για αυτή την πτυχή της προσωπικότητάς του, βλ. Σ. ΧΟΝΔΡΙΑΟΥ, *Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 2002, 96 κ.ε., 326-328.

42. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, «Basilikos», 340.

43. LEMERLE, «Roga», 79-92· βλ. επίσης Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία», στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. εποπ. Α. ΛΑΪΟΥ, τ. 3, Αθήνα 2006, 186-189.

44. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος του κράτους», 204.

έτέρω δεδομένον έαυτῶ εισποιεῖται ὁ μὴ λαβῶν)⁴⁵. Προκύπτει λοιπόν ὅτι ὁ βασιλικὸς εἶχε δικαστικὴ ἀρμοδιότητα σε ἀπλές υποθέσεις⁴⁶. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο οφειλόταν κατὰ πάσα πιθανότητα στα οικονομικά οφέλη που σχετίζονταν με τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης. Αυτό μπορεί νὰ ἐρμηνεύσει τὴν πληροφορία τοῦ Κεκαυμένου ὅτι οἱ ἀσκούντες τὸ βασιλικὸν ἀπέβλεπαν στὸ ἴδιο ὄφελος. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν ἐπαρχία οἱ διάδικοι ἦταν υποχρεωμένοι νὰ καταβάλουν τὴν ἀμοιβὴ τόσο τοῦ δικαστή, ὅσο καὶ τῶν υπαλλήλων τοῦ⁴⁷. Σε ἐπίπεδο ἀπλῶν ἀστικῶν υποθέσεων οἱ δικαστές ἀμείβονταν ἀπὸ τοὺς διαδίκους, γεγονός που ἀποτελοῦσε ἕνα πολὺ σοβαρὸ κίνητρο γιὰ τοὺς διαφόρους υπαλλήλους νὰ διεκδικοῦν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδικάζουν τέτοιες υποθέσεις. Στὴν ἐπιστολὴ μάλιστα πρὸς τὸ στρατηγὸ Ἀβύδου ὑπάρχει ἕνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο συμβάλλει στὴν κατανόηση τῶν δικαιοδοτικῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ βασιλικοῦ. Ὁ Ψελλὸς υπαινίσσεται τὸ ἐνδεχόμενο προβολῆς αξιώσεων ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε τουρμάρχη Ἀπλοκοννήσου νὰ κρίνει υποθέσεις που ἀνήκαν ἀποκλειστικά στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἰδίου τοῦ αυτοκράτορα⁴⁸. Εἰσιώνει δηλαδή, με μιὰ γερὴ δόση υπερβολῆς, τὴν παραβίαση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ βασιλικοῦ με αὐτὴ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ αυτοκράτορα. Αυτό ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ βασιλικὸς ἐθεωρεῖτο, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου, ἐκπρόσωπος τοῦ αυτοκράτορα σε ἕνα συγκεκριμένο τόπο.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ Βυζάντιο ὁ αυτοκράτορας ἦταν ἡ πηγὴ τοῦ δικαίου⁴⁹. Θεωρητικά, ὅλοι οἱ υπήκοοί του εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ προ-

45. Michaelis Pselli Scripta minora, τ. 2, ἀρ. 64, σ. 98.14-17.

46. H. SARADI, «The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy (9th-12th c.)», *Revue des Études Byzantines* 53 (1995), 171.

47. JGR, τ. 1, 218-219. Ἐπειδὴ υπήρχαν μεγάλα περιθώρια ἀυθαιρεσίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπαρχιακοῦ δικαστή, ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' προσπάθησε νὰ καθορίσει τὸ ποσοστὸ τῆς ἀμοιβῆς τὴν ὁποία εἶχε δικαίωμα νὰ εἰσπράξει ὁ ἐπαρχιακὸς δικαστής γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἰδίου καὶ τῶν υπαλλήλων τοῦ (SARADI, «Byzantine Tribunals», 182-183· Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης στὸ Βυζάντιο (9^ο-12^ο αἰῶνες)*. Τα κοσμικὰ δικαιοδοτικὰ ὄργανα καὶ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη 2004, 74-75).

48. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τ. 5, ἀρ. 165, σ. 423: εἰ μὲν οὖν ὁ ἐκεῖνον διαδεξάμενος, μὴ δὲ κρίνειν ἐθέλοι ὦν μόνος τὰς κρίσεις ὁ βασιλεὺς ἔχει, ἀγαθὸς τὲ ἐστὶ...εἰ δὲ καὶ οὗτος τὸν τῆς τούρμας παραμειβεῖ κανόνα, καὶ τὰ τῶ βασιλικῶ δεδομένα ἑαυτῶ εἰσποιεῖται, τῆνικαῦτα γενοῦ αὐτὸς ἀνθ' ἡμῶν καὶ τῶ βασιλικῶ καὶ τῶ τουρμάρχη, τῶ μὲν, ἐπικουρῶν, τῶ δέ, ἀνείργων τοῦ ἀδικεῖν.

49. D. SIMON, «Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz», στο: *Gedächtnisschrift für W. Kunkel*, ἐκδ. D. NÖRR - D. SIMON, Φρανκφούρτη

σφύγουν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο προκειμένου να ασκήσουν έφεση επί της αποφάσεως ενός επαρχιακού δικαστηρίου. Στην πράξη, ωστόσο, αυτό ήταν αρκετά δύσκολο. Ένα άλλο πρόβλημα ήταν ότι στην επαρχία το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης ήταν ιδιαίτερα πολύπλοκο, ενώ απείχε πόρρω από το να χαρακτηριστεί αδιάβλητο⁵⁰. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος επέδειξε έντονο ενδιαφέρον για την αναδιοργάνωση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης. Ίδρυσε μία νέα υπηρεσία, το *σέκρετον δικῶν ιδιωτικῶν*, αποστολή της οποίας ήταν κατά πάσα πιθανότητα ο έλεγχος των πρακτικών των αστικών δικῶν στα επαρχιακά δικαστήρια όσον αφορά στη νομιμότητα των αποφάσεων των δικαστῶν. Επικεφαλής της υπηρεσίας ετέθη ο *ἐπὶ τῶν κρίσεων*⁵¹. Ο βασιλικός, ως εκπρόσωπος του αυτοκράτορα, είχε, φαίνεται, μεταξύ άλλων και αρμοδιότητες απονομής δικαιοσύνης. Δεν θα ήταν άτοπο να υποθέσουμε ότι η αλλαγή που συντελέστηκε στο περιεχόμενο της αποστολής του συνδέεται με τον Κωνσταντίνο Θ', ο οποίος επιθυμούσε την αναμόρφωση της δικαιοσύνης.

Παλαιότεροι ερευνητές θεώρησαν ότι το βασιλικᾶτον του Ψελλού ήταν ένα συγκεκριμένο βασιλικό κτήμα, το οποίο βρισκόταν στη Μάδυτο ή στα περίχωρά της⁵². Ωστόσο, από τα παραπάνω είναι προφανές ότι το οικονομικό όφελος για τον Ψελλό δεν συνδεόταν με την εκμετάλλευση ενός ακινήτου. Η παραχώρηση παρουσιάζει ομοιότητες με τη δωρεά *ἀσωμάτων δικαίων*, πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη στο Βυζάντιο από την εποχή των Κομνηνῶν και ύστερα. Αυτή συνε-

1984, 449-492.

50. Για το πρόβλημα της διαφθοράς στο χώρο της απονομής δικαιοσύνης, βλ. SARADI, «Byzantine Tribunals», 176 κ.ε.

51. *Michaelis Attaliotae Historia*, recensuit EU. TSOLAKIS (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* L), Αθήνα 2011, σ. 18.1-4. Αναλυτικά για το θέμα βλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες Γ'-ΙΑ'», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987), 174-177· ΧΟΝΔΡΙΑΔΟΥ, *Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος*, 127-140.

52. DÖLGER, *Regesten*, αρ. 908· G. OSTROGORSKY, «Pour l'histoire de l'immunité à Byzance», *Byzantion* 28 (1958), 241-242· G. WEISS, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* (*Miscellanea Byzantina Monachensia* 16), Μόναχο 1973, 132-134· LJUBARSKIJ, *Michail Psell*, 28. Το συγκεκριμένο απόσπασμα της επιστολής του Ψελλού αποτέλεσε επιχείρημα για τον Ostrogorsky ότι οι βυζαντινοί γαιοκτήμονες είχαν δικαίωμα να απονέμουν δικαιοσύνη εντός των κτημάτων τους. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους υποστήριξε την ύπαρξη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο με χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά που ίσχυαν στη δυτική Ευρώπη.

παγόταν την παραχώρηση από το δωρητή, στην προκειμένη περίπτωση το κράτος ή το στέμμα, σε ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο, του δικαιώματος να εισπράττει κάποιο δημοσιονομικό ή άλλης φύσης έσοδο⁵³. Όπως συνέβαινε και με τη δωρεά *ἀσωμάτων δικαίων*, η οποία ίσχυε για ένα ή δύο πρόσωπα⁵⁴, το *βασιλικᾶτον* του Ψελλού ήταν μεν ισόβιο (*ἀναφαιρέτως*), δεν είναι ωστόσο καθόλου βέβαιο ότι αυτός μπορούσε να το μεταβιβάσει μετά το θάνατό του. Η διατύπωση *ἐξουσίαν διδόναι τοῦτο ὡς ἂν βουλοίμεθα* δεν αναφέρεται σε κληρονομική μεταβίβαση του *βασιλικᾶτου*, αλλά στη δυνατότητα να το παραχωρήσει προσωρινά, πιθανότατα έναντι τιμήματος. Ο ίδιος ο Ψελλός είναι σαφής σε αυτό το θέμα. Στην επιστολή του στο στρατηγό Αβύδου σημειώνει ότι επέλεξε το συγκεκριμένο άτομο για του παραχωρήσει το *βασιλικᾶτον* για ένα έτος (κατ' ἐνιαυτὸν εἰς τὴν τοιαύτην προχειρίζομαι λειτουργίαν), ενώ ομολογεί ότι δεν υποβάλλει το αίτημά του μόνο για χάρη του παρόντος βασιλικού, αλλά, κυρίως, για χάρη του εαυτού του (μᾶλλον δὲ περὶ ἑμαυτοῦ)⁵⁵. Είναι πάντως βέβαιο ότι το όφελος για τον ασκούντα τα καθήκοντα του βασιλικού δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο, αφού οι ενδιαφερόμενοι για τη θέση ήταν πολλοί⁵⁶. Αν μάλιστα λάβουμε υπ'όψιν ότι αυτός που τελικά επελέγη από τον Ψελλό είχε να συνυπολογίσει τα χρήματα που έπρεπε να καταβάλει σε αυτόν για το *βασιλικᾶτον*, αντιλαμβάνομαστε ότι τα έσοδα από τη θέση ήταν σημαντικά.

Την εποχή των Κομνηνών ο όρος *βασιλικός* παύει να εμφανίζεται με την τεχνική σημασία του και χρησιμοποιείται ως απλό επίθετο⁵⁷. Ωστόσο, έναν αιώνα περίπου μετά τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο, ο

53. H. GLYKATZI-AHRWEILER, «La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles (Exemples de donation d'un revenu fiscal ou non, sous les Comnènes et les Paléologues)», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. 2, Βελιγράδι 1964, 103-105.

54. GLYKATZI-AHRWEILER, «La concession», 107. Τουλάχιστον όσον αφορά στις δωρεές κάστρων γνωρίζουμε ότι υπήρχε νόμος του Μιχαήλ Ζ' Δούκα ότι αυτές ίσχυαν μόνον εφ' όρου ζωής του ευεργετουμένου. Φυσικά οι εξαιρέσεις δεν έλειπαν [N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, 413-414 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Documents et études sur les institutions de Byzance* (VIIs-XVe s.), Λονδίνο 1976, αρ. XIV)].

55. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 165, σ. 423.

56. *Michaelis Pselli Scripta Minora*, τ. 2, αρ. 64, σ. 98.1-4.

57. AHRWEILER, «Recherches», 74.

όρος βασιλικᾶτον απαντά στο τυπικό της μονής της Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας στη Βήρα της Θράκης. Η μονή ιδρύθηκε το 1151 από το σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, γιο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α'⁵⁸. Μεταξύ των κινητών και ακινήτων περουσιακών στοιχείων τα οποία δώρισε μετά το θάνατό του ο ιδρυτής στη μονή (οικήματα, χωριά, προάστεια, πλοία), περιλαμβανόταν τὸ ἐμπόριον ἢ Σαγουδάουζ μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ προσκαθημένων παροίκων καὶ ἐνοίκων, τῶν πλοίων τε, τοῦ δικαίου τοῦ βασιλικᾶτον καὶ τοῦ φούνδακος⁵⁹. Ο Γ. Παπάζογλου στο σχολιασμό του τυπικού αναφέρει ότι πιθανώς επρόκειτο για «δικαιώματα από βασιλικές δωρεές»⁶⁰. Είναι σαφές ότι το δίκαιον τοῦ βασιλικᾶτον ήταν ένα (ἄυλο) περουσιακό στοιχείο, αφού συνυπάρχει στον κατάλογο μαζί με τα χωριά, τα προάστεια και τον φούνδακα, τα οποία είχαν περιέλθει στον Ισαάκιο από κληρονομιά των γονέων του ή με αυτοκρατορικές αποφάσεις (χρυσοβούλλοις λόγοις τε καὶ κελεύσεσι)⁶¹. Είχε δωρηθεί στον Ισαάκιο Κομνηνό κατά πλήρη κυριότητα και αυτός μπορούσε να το μεταβιβάσει μετά το θάνατό του ελεύθερα σε όποιον ήθελε. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια σημαντική εξέλιξη σε σχέση με το βασιλικᾶτον του Ψελλού, το οποίο ήταν μεν ισόβιο, δεν φαίνεται ωστόσο ότι αυτός μπορούσε να το διαθέσει μετά το θάνατό του.

Τι ακριβώς αντιπροσώπευε όμως αυτό το ἄυλο περουσιακό στοιχείο στην περίπτωση της Κοσμοσώτειρας; Ο όρος δίκαιον σημαίνει το δικαίωμα. Στο ίδιο κείμενο γίνεται αναφορά στο δίκαιον των ετησίων πανηγύρεων στο Νεόκαστρο, το οποίο ο Ισαάκιος μεταβίβασε στη μονή της Κοσμοσώτειρας⁶². Οι ερευνητές ερμηνεύουν το δίκαιον τοῦ βασιλικᾶτον ως το δικαίωμα είσπραξης ενός φόρου με αυτό το όνομα⁶³. Νομίζω ότι ο όρος αναφέρεται γενικότερα σε ένα σύνολο βασι-

58. *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας (1151/1152)*, εκδ. Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Κομοτηνή 1994, σ. 93-96.1243-1269. Για μια αποτίμηση της προσωπικότητας του Ισαακίου, βλ. P. MAGDALINO, *Ἡ ἀυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ, 1143-1180*, Αθήνα 2008, 317-320.

59. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείρας*, σ. 96-97.1269-1271. Βλ. επίσης GEROLYMATOY, «Note sur *Υεμποριον byzantin*», 110.

60. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείρας*, σ. 97.

61. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Liens de vassalité dans un apanage byzantin du XIIe siècle», στο: *Ἄετός. Studies in honour of Cyril Mango*, εκδ. I. SEVCENKO - I. HUTTER, Στουτγάρδη-Λειψία 1998, 260-261.

62. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείρας*, σ. 93-94.1249-1250.

63. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Liens de vassalité», 261· M. KAPLAN, «L'économie du monastère de

λικών δικαιωμάτων, τα οποία πιθανώς εμπεριείχαν και ορισμένα φορολογικά έσοδα. Είναι γνωστό ότι ο πρώτος Κομνηνός χρησιμοποίησε ευρύτατα την πρακτική της παραχώρησης ακινήτων περυσιακών στοιχείων και κρατικών εισοδημάτων σε πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος⁶⁴. Στην ίδια λογική που ο Αλέξιος Α' Κομνηνός είχε παραχωρήσει στο γιο του διάφορα ακίνητα, του είχε παραχωρήσει και το δικαίωμα εκπροσώπησης του αυτοκράτορα σε ένα συγκεκριμένο τόπο.

Ο βασιλικός, ένα πρόσωπο αρχικά με διευρυμένες αρμοδιότητες στο πλαίσιο μιας αυστηρά καθορισμένης αποστολής, μεταβλήθηκε σταδιακά σε ένα είδος αντιπροσώπου του αυτοκράτορα σε ένα συγκεκριμένο τόπο. Με άλλα λόγια, απέκτησε μία μόνιμη θέση. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στην ανάγκη δημιουργίας ενός τεχνικού όρου, ο οποίος θα περιέγραφε τη θέση αυτή. Το αξίωμα του βασιλικού συνεπαγόταν την άσκηση αρμοδιοτήτων που απέρρεαν απ' ευθείας από τον αυτοκράτορα (μεταξύ αυτών και δικαιοδοτικές) και απέφεραν ένα οικονομικό όφελος. Οι βασιλικοί του 11^{ου} αι. είχαν τη δυνατότητα να μεταβιβάσουν προσωρινά τις αρμοδιότητές τους σε έναν τρίτο. Δεδομένου ότι επρόκειτο ουσιαστικά για το δικαίωμα εκπροσώπησης του αυτοκράτορα, αντιλαμβανόμαστε ότι η αλλαγή ήταν σημαντική. Το 12^ο αι. συντελέστηκε ένα ακόμη βήμα, όταν οι ευεργετούμενοι, συνήθως πρόσωπα του συγγενικού περιβάλλοντος του αυτοκράτορα, μπορούσαν να διαθέσουν το βασιλικῶτον κατά βούληση, χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη για την προϊούσα διαδικασία μετασχηματισμού της βυζαντινής διοίκησης και κοινωνίας, η οποία άρχισε στα μέσα του 11ου αι. και επιταχύνθηκε την εποχή των Κομνηνών.

la Kosmosôteira fondé par Isaac Comnène d'après le *typikon* (1152)», *Travaux et Mémoires* 16 (2010) (Mélanges Cécile Morrisson), 466-467. Η Ν. PATTERSON-SEVCENKO στην αγγλική μετάφραση του τυπικού αρκείται στην απλή μεταγραφή του όρου, ενώ στα σχόλια σημειώνει ότι δεν είναι σαφές αν πρόκειται για έναν αυτοκρατορικό υπάλληλο, ή για φόρο (*Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, τ. 2, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2000, 829, 850).

64. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ, «'Ο ρόλος του κράτους», 229-230· *Actes d'Esphigmenou*, εκδ. J. LEFORT (Archives de l' Athos VI), Παρίσι 1973, σ. 55 (σχόλια).

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ*

**Η θεωρία της ιστορικής συνέχειας
του Ελληνικού Δικαίου μέσα από το έργο των
Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Πανταζόπουλου****

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Έχει επισημανθεί κατά τρόπον εντυπωσιακό ότι το δίκαιο αποτελεί τον κεντρικό άξονα ολόκληρου του οικοδομήματος του ελληνικού πνευματικού πολιτισμού¹. Το ιδιαίτερος ευρύ χωροχρονικό πλαίσιο, στο οποίο εκτείνεται η ιστορία του Ελληνικού Δικαίου, δεν έχει ωστόσο επιτρέψει ακόμη μια, εκ παραλλήλου με την τύχη του Ελληνικού Έθνους, συγκριτική εσωτερική ανάλυση και συστηματική ερμηνευτική αξιολόγηση των μερικότερων φάσεων εξέλιξής του, που θα αναδείξουν τη διηνεκή παρουσία του, παρά τους ποικιλόμορφους μετασχηματισμούς που υπέστη εξαιτίας ιδίως της κατά καιρούς διαβίωσης του Ελληνισμού υπό το σκήπτρο διάφορων κατακτητών². Εν τούτοις, ουδέποτε έλειψαν από τη νεώτερη ελληνική νομική επιστήμη θεωρητικές αναζητήσεις αφορώσες στη διάγνωση της συνεχούς ανά

* Ομότιμος και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

** Ευχαριστώ θερμά τους Ηλία Ν. Αρναούτογλου και Ιωάννη Χατζάκη, ερευνητές στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχα μαζί τους γύρω από τα θέματα της παρούσας μελέτης, και τον Σωτήρη Ιωακείμिδη, δικηγόρο και Δρα Ν., για τη βοήθειά του στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας που χρειάσθηκα.

1. Βλ. J. DE ROMILLY, *La loi dans la pensée grecque*, Paris 1971, *passim*: πρβλ. και Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Ελληνικά Δίκαια I*, Αθήναι 1968 (ανατ. 1978), σ. 3, ο οποίος χαρακτηρίζει το δίκαιο «δαινότατον» παράγοντα του ελληνικού πολιτισμού.

2. Σχετικά με τις εγγενείς δυσκολίες μιας τέτοιας προσπάθειας αλλά και το υποτονικό ενδιαφέρον των ερευνητών στην ανάληψή της βλ. Γ. ΝΑΚΟ, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 26 επ., ιδίως σ. 32-33 και 42-46, όπου και περαιτέρω παραπομπές· ευρύτερα για τις δυσχέρειες οριοθέτησης της εξελικτικής πορείας του δικαίου και το ιδεολογικό υπόβαθρο κάθε συζήτησης για την ιστορική συνέχεια των νομικών ρυθμίσεων στην πορεία αυτή βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1999, σ. 22-23 και 32-33 μ.π.π.

τους αιώνες λειτουργικής διατηρήσεως του Ελληνικού Δικαίου.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται εγγύτερα η διδασκαλία για την ιστορική συνέχεια του Ελληνικού Δικαίου, όπως εκτίθεται στο έργο δύο κορυφαίων ιστορικών του δικαίου, του Δημητρίου Παππούλια και του Νικολάου Πανταζόπουλου, και αξιολογείται η επάρκεια της τεκμηρίωσής της αλλά και η απήχησή της στην επιστήμη. Της ανάπτυξης αυτής προηγείται η παράθεση μιας συνοπτικής εικόνας για την ανάδυση της ιδέας της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου και του περιεχομένου της.

II. Η γέννηση της ιδέας της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου και ο προσδιορισμός της έννοιας «Ελληνικό Δίκαιο»

Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας και ενότητας του Ελληνικού Δικαίου, δηλαδή της αδιάκοπης επιβιώσεώς του στην ιστορική πορεία του Ελληνισμού, αναδείχτηκε για πρώτη φορά με συστηματική μορφή περί τα τέλη του 19ου αιώνα μέσα από τη διδασκαλία και το έργο του διάσημου ρωμαϊστή και ιδρυτή της καλουμένης Νέας Ιστορικής Σχολής του Δικαίου Ludwig Mitteis³ (1859-1921). Ο Mitteis επεξέτεινε την ιστορική μέθοδο από το ρωμαϊκό και στο σπουδαιότερο από τα άλλα δίκαια της αρχαιότητας, το ελληνικό δίκαιο, εισάγοντας μάλιστα ως νέο στοιχείο στη μελέτη του δικαίου τους αιγυπτιακούς παπύρους, γι' αυτό και θεωρείται ως ο θεμελιωτής της νομικής παπυρολογίας⁴. Με τον τρόπο αυτό προσπάθησε να αποκαταστήσει τη συνοχή του ελληνικού δικαίου δια μέσου των αιώνων μέχρι την εποχή του, καταδεικνύοντας την επίδρασή του στην εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο –μέσω της συμβολής του ελληνικού δικαίου και μόνον– πέτυχε τη θαυματουργό εξέλιξή του σε δίκαιο σχεδόν παγκόσμιο⁵. Ειδικότε-

3. Βλ. ιδίως το έργο του *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891 (ανατ. 1935 με πρόλογο του LEOPOLD WENGER), passim, ιδίως σ. 61 επ.· ειδικώς δε ως προς το ελληνικό δίκαιο κατά την ελληνιστική περίοδο στην Αίγυπτο βλ. και το μεταγενέστερο έργο των L. MITTEIS/U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*, τόμ. I-II, Leipzig 1912. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον HEINRICH MITTEIS (1889-1952), επίσης ιστορικό του δικαίου, ασχολούμενο όμως κυρίως με την ιστορία του γερμανικού δικαίου.

4. Βλ. σχετικώς H. SCHLOSSER, *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*, 8η έκδ. Heidelberg 1996, σ. 230 και P. KOSCHAKER, *Europa und das Römische Recht*, 4η έκδ. München 1966, σ. 299, 301.

5. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, 2η έκδ. Αθήναι

ρα, ο *Ludwig Mitteis* προσπάθησε να στοιχειοθετήσει τη διδασκαλία του περί της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού δικαίου καταδεικνύοντας προεχόντως την υπεροχή της ελληνικής δικαιοταξίας έναντι των υπόλοιπων δικαϊκών συστημάτων της Ανατολής και την αξιόθαύμαστη ανθεκτικότητα του Ελληνικού Δικαίου απέναντι στις έντονες επιρροές που δέχτηκε από το δίκαιο του Ρωμαίου κατακτητή⁶. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι πολλά από τα πορίσματα των ερευνών της Σχολής του *Mitteis* επιβεβαιώθηκαν λίγα έτη αργότερα με την ανάπτυξη της παπυρολογίας και τη σταδιακή μελέτη των πολυάριθμων αιγυπτιακών παπύρων⁷.

Ως «Ελληνικό Δίκαιο», του οποίου ερευνάται η συνεχής ιστορική πορεία, εκλαμβάνεται από τη Σχολή του *Mitteis*⁸ και τους νεώτερους μελετητές εν γένει το υπό των Ελλήνων εφαρμοζόμενο δίκαιο, ανεξαρτήτως του τρόπου θέσεώς του ή του γεωγραφικού χώρου επιβολής του. Έτσι, στο ευρύτατο εννοιολογικό πλαίσιο του Ελληνικού Δικαίου υπάγονται⁹: πρώτον, το δίκαιο που διαμορφώθηκε την εποχή των πόλεων-κρατών της αρχαιότητας· δεύτερον, το δίκαιο που καθιερώθηκε (συνήθως) υπό συνθήκες κρατικής αυτονομίας, αλλά εφαρμόστηκε σε περιορισμένη έκταση ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις ή άτυπα και χωρίς την πλήρωση οποιουδήποτε όρου ουσιαστικής νομιμοποίησής

1963, § 40 σ. 349· L. WENGER, *Ludwig Mitteis und sein Werk*, Wien 1923· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ludwig Mitteis und die hellenistische Rechtsgeschichte», *Archives d' Histoire du Droit Oriental* 1 (1937), σ. 181 επ.

6. Για τη σχετική διδασκαλία του L. ΜΙΤΤΕΙΣ βλ. και τους Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ, *Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξελίξει*, 1912, σ. 8 και 37-38· Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 423 επ.· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, «Η προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στρόφη της νεοελληνικής νομοθεσίας. G. L. von Maurer», σε: *Τιμ. τόμ. Ηλ. Γ. Κυριακόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 1476 επ. (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο. Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 281-433)· Γ. ΝΑΚΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 32.

7. Βλ. ιδίως Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ, ό.π. (σημ. 6), σ. 13-15 και Π. ΖΕΠΟ, *Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου*, Αθήναι 1954, σ. 35-36· για τις διάφορες παπυρικές συλλογές με ελληνικό ενδιαφέρον βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1961, σ. 30 επ.

8. Ο σημαντικότερος εκ των μαθητών του *Ludwig Mitteis* υπήρξε ο *Leopold Wenger* (1874-1953), ο οποίος κατέστησε τη Νομική Σχολή του Μονάχου –όπου και δίδασκε– κέντρο της γερμανικής παπυρολογίας. Η Ακαδημία Αθηνών τον εξέλεξε το 1933 αντεπιστέλλον μέλος της. Η δράση και η διδασκαλία του διακόπηκαν όμως απότομα με την αναρρίχηση στην εξουσία του ναζιστικού καθεστώτος, το οποίο τον ανάγκασε το 1938 σε πρόωρη συνταξιοδότηση.

9. Βλ. σχετικά Γ. ΝΑΚΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 26-27 μ.π.π.

του εξαιτίας της δυναστικής επιβολής του δικαίου από τον εκάστοτε κατακτητή και τρίτον, τα έθιμα (πανελλήνια ή τοπικά) που αναπτύχθηκαν από τους Έλληνες παράλληλα με το επίσημο γραπτό δίκαιο, ιδίως στις περιόδους του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού, ήδη από τη ρωμαϊκή κατάκτηση της κυρίως Ελλάδας και εντεύθεν.

III. Η θεωρία για την ιστορική συνέχεια του Ελληνικού Δικαίου και η συμβολή των Δημητρίου Παππούλια και Νικολάου Παπαζόπουλου

1. Η συμβολή του Δημητρίου Παππούλια

Ο Δημήτριος Π. Παππούλιας (1878-1932), τακτικός καθηγητής του αστικού – βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1911 μέχρι τον θάνατό του και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών από την ίδρυσή της (1926)¹⁰, έστρεψε εξ αρχής το επιστημονικό ενδιαφέρον του στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού και του ρωμαϊκού δικαίου. Κατά τη διάρκεια των πολυετών μεταπτυχιακών σπουδών του στη Γερμανία (1899-1909) ήλθε σε επαφή με τον καθηγητή του ρωμαϊκού δικαίου *Ludwig Mitteis*, εντάχθηκε στην επιστημονική ομάδα του και άρχισε να καταγίνεται με την ενίσχυση της θεωρίας, που είχε ήδη αναπτύξει ο *Mitteis*¹¹, περί της αδιάλειπτης συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου και της ιστορικής του επιβιώσεως.

Βασικός άξονας έκτοτε του επιστημονικού έργου του αποτέλεσε η τεκμηρίωση της ιστορικής ενότητας του Ελληνικού Δικαίου. Τη βάση της συλλογιστικής του την έθεσε με την εναρκτήρια ομιλία του ως καθηγητή, η οποία, φέροντας τον τίτλο «Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξελίξει» (1912), δικαίως χαρακτηρίστηκε ως το «ευαγγέλιο» της επιστημονικής πορείας του¹². Κατά τον Παππούλια, το Ελληνικό Δίκαιο διαίρεείται χρονικά σε τέσσερις περιόδους: (α) σε αυτήν του αρχαίου ελληνικού δικαίου, που περατώνεται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ελλάδας το 146 π.Χ.· (β) σε αυτήν του δικαίου

10. Για βιογραφικά στοιχεία του Δημητρίου Παππούλια βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, «†Δημήτριος Παππούλιας (νεκρολογία)», *Θέμ.* 43, 655-656· Π. ΒΑΛΛΗΝΔΑ, «Δημήτριος Π. Παππούλιας», σε: *Μνημόσυνα Παππούλια*, Αθήνα 1934, σ. 5-15· Π. ΖΕΠΟ, «Δημήτριος Π. Παππούλιας (1878-1932)», *Γορτυνιακά* 1 (1972), σ. 31-38.

11. Βλ. μόλις παραπ. υπό Π.

12. Βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* (σημ. 5), § 44 σ. 394.

του Ελληνισμού¹³ κατά τη ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι την ιουστινιανεία κωδικοποίηση (535 μ.Χ.): (γ) σε αυτήν του «βυζαντιακού»¹⁴ δικαίου· και (δ) στην περίοδο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολεως (μεταβυζαντιακό δίκαιο¹⁵).

Στην περίοδο του αρχαίου ελληνικού δικαίου, μολονότι το πλήθος των πολιτειακώς ανομοιογενών πόλεων-κρατών προοιωνίζεται τον τοπικό μάλλον χαρακτήρα πολυάριθμων δικαίων, η έρευνα των άμεσων και των έμμεσων πηγών (επιγραφές με αποσπάσματα νόμων ή ψηφισμάτων, πάπυροι, έργα ρητόρων και φιλοσόφων, φιλολογικά, λεξικογραφικά και θεατρικά έργα κλπ.)¹⁶ αναδεικνύει την ύπαρξη κοινών ρυθμιστικών επιλογών σε σειρά σπουδαίων νομικών θεσμών που αφορούσαν, μεταξύ άλλων, στην κτήση και απώλεια εμπράγματων δικαιωμάτων, τον τρόπο οργάνωσης του οίκου και την κυριαρχία του άνδρα, τους δικαιούχους στην εξ αδιαθέτου και την εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, την αρχή της δημοσιότητας στην απονομή της δικαιοσύνης κλπ.¹⁷ Άλλωστε, στη δημιουργία ενός κοινού, κατά τη βάση, αρχαιοελληνικού δικαίου συνετέλεσαν η με την ίδρυση αποικιών εξάπλωση του δικαίου της μητροπόλεως, η διαδεδομένη πρακτική της αποδοχής του δικαίου της μιας πόλεως από την άλλη είτε απ' ευθείας είτε με τη βοήθεια ειδικών νομοπαρασκευαστών από άλλες πόλεις και η προς διευκόλυνση και ταχεία εκκαθάριση πρωτίστως των διαπολιτειακών εμπορικών συναλλαγών εμφάνιση του θεσμού των «μεταπεμπτών» από άλλες πόλεις-κράτη δικαστών¹⁸. Η δικαιοκή

13. Ο Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ αποφεύγει τη χρήση του όρου «ελληνιστικό δίκαιο», που μέχρι και σήμερα έχει επικρατήσει κατά τη σχηματική κατάταξη των χρονικών περιόδων του Ελληνικού Δικαίου, και εξηγεί (στο έργο του «Το ελληνικόν αστικόν δίκαιον εν τη ιστορική αυτού εξέλιξει», 1912, σ. 46, στην εκεί σημ. 18) το γιατί: «*Εν πάση περιπτώσει αποδοκιμαστέος είναι ο όρος ελληνιστικόν δίκαιον, ου κατά γερμανικήν απομίμησιν εγένετο παρ' ημίν χρήσις, διότι ούτος δηλοί το δίκαιον το έχον σχέσιν προς το ελληνικόν, ενώ δεν πρόκειται περί τούτου αλλά περί ελληνικού αυτόχρημα δικαίου*».

14. Έτσι αποκαλούσε ο Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ το βυζαντινό δίκαιο [βλ. ενδεικτικά ό.π. (σημ. 13), σ. 21 επ.].

15. Για τον όρο αυτό βλ. D. PAPPULIAS, *Griechisches Recht und Griechische Rechtsgeschichte*, Αθήνα 1912, σ. 7.

16. Για τη διάκριση των διαγνωστικών πηγών σε άμεσες και έμμεσες βλ. ενδεικτικά Π. ΔΗΜΑΚΗ, *Αττικό Δίκαιο Ι*, Αθήνα 1986, σ. 21-28 και Γ. ΝΑΚΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 67-76, όπου και παράθεση παραδειγμάτων.

17. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 9-10.

18. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 10-11, όπου και περαιτέρω παραπομπές και ιστορικά παραδείγματα.

ενότητα στις ελληνικές πόλεις καταγράφεται σε στοιχειώδη μορφή στα έπη του Ομήρου, προσλαμβάνει τον οριστικό χαρακτήρα της στους χρόνους των ρητόρων και φθάνει στο απόγειό της κατά την εφαρμογή του φιλόδοξου «κοσμοπολιτικού προγράμματος» του Μεγάλου Αλεξάνδρου¹⁹.

Με τη βαθμιαία υποταγή του ελληνικού κόσμου στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αρχίζει μια νέα περίοδος του Ελληνικού Δικαίου, που καλείται «δίκαιο του Ελληνισμού», για το οποίο βασικές πληροφορίες αντλούνται από τους πολύτιμους αιγυπτιακούς παπύρους²⁰. Οι Ρωμαίοι, μη απονέμοντας στους κατακτημένους υπηκόους την *civitas romana*, τους επέτρεπαν να ρυθμίζουν τις ιδιωτικές σχέσεις τους κατά το δίκαιό τους, με άμεσο αποτέλεσμα το δίκαιο των ελληνίδων πόλεων να εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε σημαντικό βαθμό σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο²¹. Η απαράμιλλη συνεκτικότητα του Ελληνικού Δικαίου παρουσιάζεται με όλη της την ισχύ μετά την *Constitutio Antoniniana* του έτους 212 μ. Χ., που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Καρακάλλας και με την οποία απονεμόταν σε κάθε ελεύθερο κάτοικο της αυτοκρατορίας η ρωμαϊκή ιθαγένεια. Διότι, ενώ θα ανέμενε κανείς τη σταδιακή εξασθένηση του Ελληνικού Δικαίου, αυτό «εξηκολούθησε την κεχαραγμένη οδόν, την ιδίαν διατηρούν παρά το ρωμαϊκόν αυτοτέλειαν»²². Από τις πολλές αποδείξεις, που θα μπορούσε κάποιος να επικαλεσθεί για τη στοιχειοθέτηση της τελευταίας κρίσης, «αρίστην» θεωρεί ο Παππούλιας τους Συριακούς Κώδικες, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «Η συνεκτικότης του ελληνικού δικαίου είναι και διά την περίοδον του δικαίου του Ελληνισμού αποδεδειγμένη, όταν θεσμοί του αρχαίου ελληνικού δικαίου επανέρχονται εις τους παπύ-

19. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 11-12· Ο ΙΔΙΟΣ, *Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1928, σ. 7-8.

20. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 12-15, με εκτενείς αναπτύξεις για τη σημασία της μελέτης των παπύρων και για τη διαλεύκανση πολυέριστων ερευνητικών εκδοχών ως προς πλήθος νομικών θεσμών του αρχαιοελληνικού δικαίου.

21. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 16-17, όπου και αναφορά στον Αδριανό, ο οποίος έπειτα από παράκληση των Αθηναίων αναθεώρησε το δίκαιό τους ερειδόμενο στο νομοθετικό έργο του Δράκοντος και του Σόλωνος. Όπως τονίζεται από τον ΠΑΠΠΟΥΛΙΑ (ό.π., σ. 13), η μαρτυρία αυτή «παρ' όλον τον μυθικόν αυτής χαρακτήρα, καταδεικνύει την εις το πάτριον δίκαιον εμμονήν»· βλ. συναφώς και τους Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΟΠΟΥΛΟ, ό.π. (σημ. 1), σ. 2 και 6· Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Αλεξανδρινοί Νόμοι*, Αθήνα 1981, σ. 76 επ. και 143· Γ. ΝΑΚΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 49-53.

22. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 15), σ. 18· Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 19), σ. 9-10.

ρους και αναφέρονται εις τους συριακούς κώδικας, ενίοτε μάλιστα εν αυτολέκτω συμφωνία προς αρχαίους ελληνικούς νόμους, ούτως ώστε, συνελόντι ειπείν, το ανατολικόν του ρωμαϊκού κράτους μέρος παρουσιάζει από απόψεως δικαίου ενιαίον σύνολον, υπό συμφώνων διεπόμενον αρχών»²³. Η νικηφόρος αντίσταση του Ελληνικού Δικαίου κορυφώνεται βεβαίως από τα χρόνια της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι την άνοδο στον θρόνο του Ιουστινιανού, οπότε και παρατηρούνται ιδιόρρυθμες μεταβολές στη νομοθεσία, οι οποίες, παρά την अपαραλλάκτως ακόμη ακολουθούμενη ρωμαϊκή διατύπωση, πρέπει να αποδοθούν στην εντονότατη επίδραση του κυριαρχούντος στην αυτοκρατορία ελληνικού στοιχείου²⁴.

Η ολοκλήρωση του νομοθετικού έργου του Ιουστινιανού οριοθετεί την απαρχή της τρίτης περιόδου του Ελληνικού Δικαίου, η οποία σφραγίζεται από τον σταδιακό εξελληνισμό όλων των βασικών νομικών κειμένων²⁵. Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει την πηγάζουσα από την ίδια την κοινωνία δυναμική του Ελληνικού Δικαίου. Πολλές από τις διατάξεις ουδέποτε έτυχαν πρακτικής εφαρμογής, ώστε μπορεί χωρίς επιφύλαξη να λεχθεί ότι η ιουστινιάνειος (λατινόγλωσση κατ' αρχήν) νομοθεσία «απετέλει μεν το επίσημον δίκαιον του κράτους, αλλά παρά τούτο υπήρχε και το δημώδες, όπερ, ως οι συριακοί κώδικες δεικνύουσιν, εξηκολούθει την ιδίαν αυτού σταδιοδρομίαν»²⁶. Τον δυισμό αυτόν προσπάθησε να άρει η δυναστεία των Ισαύρων με την «Εκλογή», η οποία συνιστούσε ένα γόνιμο συγκεκριασμό μεταξύ επίσημου και δημώδους δικαίου²⁷, πλην όμως

23. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 18-19.

24. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 20· Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 20), σ. 10.

25. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 21-22· βλ. επίσης Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, «Βυζαντινόν Δίκαιον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήναι 1929, σ. 5· Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Το αστικόν δίκαιον εν ταις νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Αθήναι 1922, σ. 1-2· R. HAASE, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I (527-565)*, Wiesbaden 1994, σ. 10 επ. με λεπτομέρειες· για την επίδραση του Χριστιανισμού στην εξέλιξη αυτή βλ. ιδίως ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 23-25 και Α. ΡΑΡΑΧΡΙΣΤΟΣ, *La réception des droits privés étrangers comme phénomène de sociologie juridique*, Paris 1976, σ. 46.

26. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 22-23· Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 19), σ. 11· βλ. σχετικά και Ι. ΣΟΝΤΗ, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον και Ελληνικόν Πνεύμα», *NoB* 29, 641 επ. (647). Κατά την επικρατούσα μάλιστα εκδοχή, το ιουστινιάνειο δίκαιο υπήρξε στο σύνολό του δίκαιο ρωμαϊκό και όχι ελληνορωμαϊκό (βλ. ιδίως Μ. KASER, *Das römische Privatrecht*, τόμ. II, München 1975, σ. 51 μ.π.π.).

27. Βλ. ενδεικτικά Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, ό.π. (σημ. 7), σ. 70-71.

η επακολουθήσασα επικράτηση των εικονολατρών οδήγησε στην κατάργηση της νομοθεσίας των εικονομάχων *Ισαύρων* και στην επαναφορά από τους *Μακεδόνες* της νομοθεσίας του *Ιουστινιανού* μέσα από τον «*Πρόχειρο Νόμο*», την «*Εισαγωγή*» και εν συνεχεία τα «*Βασιλικά*»²⁸. Παράλληλα, δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας μια ιδιαίτερη κατηγορία δικαίου του βυζαντιακού Ελληνισμού, τα τοπικά δίκαια, που εμφανίστηκαν ιδίως στις μετά την Δ' Σταυροφορία λατινοκρατούμενες περιοχές²⁹. Έτσι, δίπλα στην ευρεία διάκριση μεταξύ επίσημου και δημόδους δικαίου απαντά, έστω σε περιορισμένο βαθμό, και εκείνη μεταξύ επίσημου τοπικού δικαίου και τοπικού δικαίου του λαού. Πάντως, η έρευνα των τοπικών δικαίων και εθίμων είναι περιορισμένη από τους ιστοριοδίφες και, συνεπώς, δεν μπορούν ως προς αυτά να εξαχθούν ασφαλή επιστημονικά συμπεράσματα³⁰.

Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους το 1453 σηματοδοτεί την κατά *Παππούλια* έναρξη της τέταρτης και τελευταίας περιόδου του Ελληνικού Δικαίου. Με δεδομένο ότι το αστικό δίκαιο του κατακτητή αφορούσε μόνο στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ο υπόδουλος Ελληνισμός εξακολουθούσε να βασίζεται στο δικό του δικαιοσύστημα για τη ρύθμιση των ιδιωτικών σχέσεων, όπως αποδεικνύουν εξάλλου πρωτίστως τα ευρεθέντα πολυάριθμα χειρόγραφα της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου και οι επανειλημμένες εκδόσεις της από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής³¹. Τα διασωζόμενα και την περίοδο αυτή έθιμα είναι πολλά και οι αμφιβολίες περί της εφαρμογής τους επί ειδικών ζητημάτων οδήγησαν αρκετές περιοχές να τα καταγράψουν, γεγονός που σήμανε τη δημιουργία γραπτού εθιμικού δικαίου, όπως αποδεικνύεται αργότερα κατά την ατελή, πλην πολύτιμη καταγραφή του ελληνικού εθιμικού δικαίου από τον αντιβασιλέα *von Maurer*³².

Η ανωτέρω ακροθιγώς σκιαγραφηθείσα εικόνα της πορείας του Ελληνικού Δικαίου καταδεικνύει, κατά τον *Παππούλια*, ότι αυτό ου-

28. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 24-25.

29. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 27-28, όπου και παράθεση του παραδείγματος των *Ασσίζων* (ελληνιστί *Συνηθειών*), νομοθετήματος του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, που εισήχθη και στον ελληνικό χώρο και υπέστη συν τω χρόνω σημαντικές μεταβολές υπό την επίδραση κυρίως ελληνικών εθίμων.

30. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 28.

31. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 29· Ο *ΙΔΙΟΣ*, *ό.π.* (σημ. 19), σ. 12.

32. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *Περί της αποστολής...* (σημ. 19), σ. 12-13.

δέποτε έπαυσε να υφίσταται, ούτε αντικαταστάθηκε από το ρωμαϊκό ή άλλο δίκαιο, «αλλ' αείποτε διετήρησε την ιδίαν αυτού αυτοτέλειαν, ως και ο λαός ου φέρει το όνομα»³³. Η βασιμότητα της διδασκαλίας αυτής επιρρωννύεται και με επιμέρους μελέτες του Παππούλια, οι οποίες αποδεικνύουν την ιστορική συνέχεια συγκεκριμένων νομικών θεσμών, όπως η εμπράγματη ασφάλεια (υπό μορφήν υποθήκης και ενεχύρου)³⁴, ο αρραβώνας³⁵ και η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή³⁶.

Ωστόσο, το κύριο μέλημα του Δ. Παππούλια υπήρξε να καταστήσει κοινωνούς της επιστημονικής του προσπάθειας όσο το δυνατόν περισσότερους Έλληνες νομικούς και να τους ενθαρρύνει να ασχοληθούν και οι ίδιοι με την αναδίφηση της μακράιωνης ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Μάλιστα, με περισπούδαστη διάλεξή του το 1928 με τίτλο «Περί της αποστολής των Ελλήνων νομικών εν τη ερεύνη της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου», που εξεφώνησε στο πρώτο συνέδριο των Ελληνικών Δικηγορικών Συλλόγων, μετά από μια συνοπτική έκθεση της θεωρίας του παρότρυνε τους νομικούς, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, να αποδελτιώσουν τις διαθέσιμες γραπτές δικαιοκές πηγές των περιοχών τους και να συλλέξουν τα κατά τόπους έθιμα³⁷.

Την καίρια σημασία της περισυλλογής των εθίμων για την ιστορία εν γένει του ελληνικού πολιτισμού αλλά και την ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού δικαίου θέλησε να προβάλλει ο Δημήτριος Παππούλιας και με ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών ήδη κατά το πρώτο έτος λειτουργίας της (1926), τονίζοντας μεταξύ άλλων τα εξής: «Των εθίμων τούτων η αξία διά την ιστορίαν του ελληνικού δικαί-

33. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 13), σ. 36.

34. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *Η εμπράγματος ασφάλεια κατά το ελληνικόν και το ρωμαϊκόν δίκαιον*, τόμ. Α', Αθήναι 1909.

35. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *Ιστορική εξέλιξις του αρραβώνος εν τω ενοχικώ δικαίω*, Αθήναι 1911.

36. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, «Συμβολή εις την ιστορίαν της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής εν τω ελληνικώ δικαίω», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 4 (1929), σ. 418 επ.

37. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, *Περί της αποστολής...* (σημ. 19), σ. 21 επ. και ιδίως σ. 23, όπου, αναφερόμενος στην ανάγκη μελέτης των πηγών του βυζαντινού δικαίου, επισημαίνει: «Προς πραγματοποίησιν αυτής κατ' εξοχήν ενδείκνυνται οι Έλληνες νομικοί. Δεν είναι δε δυσχερές να επιληφθή τις της αναγνώσεως βυζαντιακού τινός ιστορικού, χρονογραφικού, εκκλησιαστικού ή άλλου τινός φιλολογικού έργου και να σημειώση τα χωρία, εν οίς γίνεται λόγος περί ζητήματος παρουσιάζοντος ενδιαφέρον από απόψεως νομικής, αδιαφόρως αν η άποψις αυτή ανάγεται εις το δημόσιον ή εις το ιδιωτικόν δίκαιον».

ου είναι σπουδαιότητα, καθόσον αποδεικνυομένου ότι τινές μεν των εν αυτοίς κανόνων ανάγονται μέχρι του βυζαντιακού δικαίου έτεροι δε και πέραν τούτου μέχρι του δικαίου του Ελληνισμού και τέλος άλλοι διερχόμενοι δι' αμφοτέρων των περιόδων τούτων βαίνουνσι μέχρι του αρχαίου ελληνικού δικαίου, ένθα το πρώτον αναφαίνονται, συναποδείκνυται η τε αυτοτέλεια του ελληνικού δικαίου και η ενότης της ιστορίας αυτού κατά τας διάφορους περιόδους της ιστορίας του ελληνικού λαού»³⁸.

Η βαθιά πίστη του Παππούλια στον ενοποιητικό του Ελληνικού Δικαίου ρόλο του δικαιοπαραγωγικού μηχανισμού των εθίμων τον ώθησε στην ως άνω ομιλία του να προτείνει το εγχείρημα της περισυλλογής τους να το αναλάβει η Ακαδημία Αθηνών, επικαλούμενος μάλιστα το άρθρο 94 του Οργανισμού αυτής, το οποίο ρητώς αναφέρει ανάμεσα στα έργα της «την περισυλλογήν και σπουδήν των εθίμων του Ελληνικού Έθνους»³⁹. Όσον αφορά στην αναπόφευκτη δυσχέρεια περισυλλογής των (πολλών) εθίμων εκείνων που δεν περιλαμβάνονται σε γραπτά μνημεία (όπως λ.χ. νοταριακά και συμβολαιογραφικά αρχεία ή στη νομολογία των πατριαρχικών και των άλλων εκκλησιαστικών δικαστηρίων), ο Παππούλιας προκρίνει τη λύση της διανομής στις κατά τόπους αρμόδιες κρατικές αρχές και στους πολίτες ενός ερωτηματολογίου, που θα επιδιώκει απαντήσεις σε δεκαπέντε σημαντικά νομικά ζητήματα (ανηλικότητα, μνηστεία, γάμος, περιουσιακές σχέσεις μεταξύ συζύγων, πατρική εξουσία, επιτροπεία, εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, κληρονομικές συμβάσεις, κυριότητα, εμπράγματα ασφάλεια, συμβάσεις, συμβατική ποινή και αρραβώνας, εγγύηση, παραγραφή)⁴⁰.

Υπό το πρίσμα της αντιλήψεως αυτής του Παππούλια, ότι δηλαδή η Ακαδημία Αθηνών είναι ο καταλληλότερος φορέας για την ανάληψη του τιτάνειου εγχειρήματος της περισυλλογής των ελληνικών εθίμων, ευεξήγητο είναι και το γεγονός ότι ο μεγάλος αυτός νομοδιδάσκαλος υπήρξε ο ιδρυτής του (υπό την Ακαδημία Αθηνών) *Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (1930), που αργότερα μετονομάστηκε σε *Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*. Ο βρα-

38. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, «Ελληνικών εθίμων περισυλλογή», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1 (1926), σ. 94.

39. Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ, ό.π. (σημ. 38), σ. 95.

40. Υπόδειγμα ενός τέτοιου ερωτηματολογίου με συνολικά 74 ερωτήματα επισυνάπτει ο Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΣ στην ομιλία του αυτή [ό.π. (σημ. 38), σ. 96-102].

χύς βίος του δεν του επέτρεψε δυστυχώς να θέσει σε πλήρη εφαρμογή το σχέδιό του.

2. Η συμβολή του Νικολάου Πανταζόπουλου

Ο Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος (1912-2001), καθηγητής ιστορίας του δικαίου στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης επί σχεδόν τρεις δεκαετίες (1953-1979), ξεκίνησε τις ερευνητικές αναζητήσεις του στο προπολεμικό Βερολίνο, στο πλευρό του ευρυμαθούς ιστορικού του δικαίου *Paul Koschaker* και του διεθνούς ακτινοβολίας πολιτικού φιλοσόφου *Carl Schmitt*.

Στην πρώτη δημοσιευμένη εργασία του στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή *Koschaker*, η οποία αφορούσε στην εξέλιξη του θεσμού της διαιτησίας στο αρχαιοελληνικό και ιδίως στο αττικό δίκαιο⁴¹, ο Πανταζόπουλος διατυπώνει τη θέση περί της επιτυχίας του θεσμού λόγω της πλήρους συμβατότητάς του με την περί δικαίου συνείδηση των αρχαίων Ελλήνων. Έπειτα από τρεις ακόμη μελέτες στο πεδίο του αρχαίου ελληνικού δικαίου (συμπεριλαμβανομένης της διδακτορικής διατριβής του)⁴² αφοσιώνεται στην έρευνα του ρωμαϊκού και του μεταβυζαντινού δικαίου. Η ερμηνευτική συνισταμένη, η οποία διατρέχει τη σκέψη του και συμπυκνώνεται στο τρίτομο έργο του «*Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*» (1974-1979), είναι αφενός η αντίθεση - σύγκρουση μεταξύ δύο διαφορετικών πόλων, της λαϊκής και της λόγιας παράδοσης, εν τέλει δηλαδή μεταξύ εθίμου και νόμου ως διαπλαστικών πηγών του δικαίου, και αφετέρου η ιδέα της αδιάσπαστης εσωτερικής ενότητας του ελληνικού δικαίου⁴³.

41. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Ein Beitrag zur Entwicklung der Diatesie im altgriechischen Recht mit besonderer Berücksichtigung des Attischen Rechts», σε: *Festschrift für Paul Koschaker*, τόμ. III, Weimar 1939, σ. 199 (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 285).

42. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Αι ελληνικαί κοινωνίαι – Προλεγόμενα εις το Αττικόν σωματειακόν δίκαιον* (ιδ. διατριβή), Αθήναι 1946· ο ΙΔΙΟΣ, «Οργεῶνες – Παρατηρήσεις εις τα νεώτερα επιγραφικά ευρήματα και τὰς πηγὰς καθόλου του αττικού σωματειακού δικαίου», *Πολέμων* 3 (1948), σ. 97-128 (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 311)· ο ΙΔΙΟΣ / Π. ΒΑΛΛΗΝΔΑΣ, «Συμβολή εις τα περί μισθώσεως κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον (Επιγραφή του 4ου αιώνας)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 13 (1948), 1 επ. (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 343).

43. Τις θεωρητικές αφετηρίες του καταγράφει ο ίδιος ο Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Γέ-

Ο αγώνας επιβίωσης του Ελληνικού Δικαίου αποτυπώνεται σχηματικά, κατά τον Πανταζόπουλο, σε πέντε μεγάλες χρονικές περιόδους⁴⁴: (α) από την εμφάνιση της ελληνικής φυλής στη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτησή της το 146 π. Χ.: (β) από τη ρωμαϊκή κατάκτησή της Ελλάδας μέχρι και το πέρας της εξουσίας του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (146 π.Χ. - 565 μ.Χ.)· (γ) από τον θάνατο του Ιουστινιανού μέχρι την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (565 - 1453)· (δ) από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι την Επανάσταση του 1821· και (ε) από το 1821 μέχρι σήμερα.

Η εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού δικαίου παρίσταται «φυσιολογική και ομαλή», χωρίς να απαντά αντίθεση μεταξύ γραπτού και άγραφου δικαίου, καθώς το άγραφο (ή δημόδες ή εθιμικό) δίκαιο σταδιακά κατέστη με τους νόμους και τα ψηφίσματα των αρμοδίων οργάνων (βλ. π.χ. Εκκλησία του Δήμου) γραπτό (ή επίσημο) δίκαιο⁴⁵. Παρά δε το πλήθος των πόλεων-κρατών «...το ελληνικόν δίκαιον διαπνέεται υπό του αγράφου τούτου δικαίου, του κοινού των Πανελλήνων νόμου, τόσον παλαιού, ώστε κατά την έκφρασιν του Σοφοκλέους ουδείς οιδεν εξ ότου 'φάνη (Αντιγ., στιχ. 457). Ο κοινός Πανελλήνων νόμος όχι μόνον συνέχει τας επί μέρους ελληνικάς κωδικοποιήσεις, αλλά και διά των γενικών αυτού ρητρών (δικαιοσύνης, ελευθερίας, ομοιοίας, αυταρκειάς, διαιτησίας, καλής πίστεως, επιεικειάς, ομολογίας κ.ά.) εξομαλύνει τας προκυπτούσας εκάστοτε εν τη πράξει μεταξύ θετού και ορθού, δηλαδή μεταξύ γραπτού και αγράφου δικαίου, διαφοράς»⁴⁶.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση της κυρίως Ελλάδος επιδρά δυσμενώς στην ομαλή εξέλιξη του Ελληνικού Δικαίου. Η εξωτερική μορφή της νομοθεσίας μεταβάλλεται απότομα· ωστόσο η εσωτερική υφή του δικαίου «...παραμένει ελληνική, υπό την έννοιαν ότι ή αντιτίθεται εις την ρωμαϊκήν περί δικαίου αντίληψιν, οπότε ο λόγος περί ελληνικού λαϊκού δικαίου, ή επιβιοί λανθανόντως εντός των θεσμών του ρωμαϊκού δικαίου,

νεσις και ανέλιξις του Ελληνικού Δικαίου μέχρι του Αστικού Κώδικος», *ΕΕΑΝ* 67 (1949-51), σ. 16-55 (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. Ι, 1986, σ. 135 επ., ιδίως σ. 139).

44. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 140 επ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον*, *ό.π.* (σημ. 6), τόμ. Α', σ. 6 επ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού δικαίου*, *Θεσσαλονίκη* 1968, σ. 4 επ.

45. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 43) σ. 140 (υπό Ι).

46. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 6), τόμ. Α', σ. 78.

οπότε ομιλούμεν περί ελληνικής επ' αυτού επιδράσεως. Εις εκατέραν των περιπτώσεων τούτων το ελληνικόν δίκαιον δεν έπαυσεν ανεπισδόμενον. Παρέμενεν όμως εις το περιθώριον του επισήμου δικαίου προσκηνίου. Περιωρίσθη εις τον ρόλον του υποβολέως, του οποίου όμως η φωνή δεν ηκούετο ευκρινώς ούτε από τον πρωταγωνιστήν, τον εκάστοτε κατακτητήν-νομοθέτην, ούτε από τους κριτικούς, τους επιστήμονας, οι οποίοι παρηκολούθουν τα επί της επισήμου σκηνης διαδραματιζόμενα, χωρίς να ενοχλούνται από τας αντιδράσεις του ακροατηρίου -του ελληνικού λαού δηλαδή- ο οποίος, άφωνος και με συνεχομένην την αναπνοήν, παρηκολούθει την συνωμοτικήν σκηνοθεσίαν της νομοθεσίας και της επιστήμης, εις βάρος της ελευθερίας και της αληθείας...»⁴⁷.

Ο Ιουστινιανός από την πλευρά του, «ο φανατικώτερος ζηλωτής της δόξης του *Imperium Romanum*»⁴⁸, ματαιώς οραματιζόταν την αναβίωση του ρωμαϊκού μεγαλείου μέσω του εξοβελισθέντος από την ελληνική συνείδηση ρωμαϊκού δικαίου. Το *Corpus Juris Civilis* μένει κατά μέγα μέρος ανεφάρμοστο και έτσι αναπτύσσεται πρόσφορο έδαφος για τη διάσωση του δημόδους ελληνικού δικαίου. Την περίοδο αυτή παρατηρείται «διά πρώτην φοράν εις την ιστορίαν του ελληνικού δικαίου» μια τόσο σφοδρή αντίθεση μεταξύ επίσημου και εθιμικού δικαίου⁴⁹.

Το πρόβλημα της αντιθέσεως των δύο δικαίων, ελληνικού και ρωμαϊκού, ανακύπτει οξύτερο κατά την τρίτη περίοδο μεταξύ 565 και 1453. Όπως σημειώνει ο Πανταζόπουλος, η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των Ισαύρων ζωογονεί το ελληνικό δίκαιο, το οποίο ουσιαστικά καθίσταται επίσημο πια δίκαιο της αυτοκρατορίας μέσω της «Εκλογής»⁵⁰. Μετά την παλινόρθωση όμως της ιουστινιάνειας νομοθεσίας από τη δυναστεία των Μακεδόνων το «επίσακτο» ρωμαϊκό δίκαιο επικρατεί, ενώ το ελληνικό επιβιώνει με τη μορφή τοπικών και συναλλακτικών εθίμων, όπως και κατά την ακολουθούσα λατινική εισβολή⁵¹.

Εξαιτίας από τη μια πλευρά της εφαρμογής από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου και από την άλλη της τακτικής της οθωμανικής εξουσίας να ευνοεί προσφυγές Χριστιανών

47. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 46), σ. 206-207.

48. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 43), σ. 142.

49. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 43), σ. 142-143.

50. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 46), σ. 253.

51. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 43), σ. 146-147.

στα μουσουλμανικά δικαστήρια, το ελληνικό εθιμικό δίκαιο διέτρεξε κατά τους δύο πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας «κίνδυνον εξαφάνισμou»⁵², για να διασωθεί τελικά από τα μέσα του 17ου αιώνα με την οικονομική άνθηση διάφορων περιφερειών της Ελλάδας και την παροχή προνομίων στους υπόδουλους Έλληνες (ραγιάδες). Η διάδοση και χρήση της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου και η ανανέωση του Ελληνικού Δικαίου χάρη στις βαθμηδόν εθιμικώς αναπτυχθείσες γενικές αρχές αυτού (όπως η επιείκεια, η καλή πίστη, η τήρηση των συμφωνηθέντων ανεξαρτήτως της τηρήσεως τύπου κλπ.) βεβαιώνουν τη δυναμική παρουσία του ελληνικού δικαιοκτικού συστήματος και την περίοδο αυτή⁵³.

Η τελευταία, κατά τον Πανταζόπουλο πάντοτε, περίοδος του Ελληνικού Δικαίου σφραγίζεται από το Διάταγμα της αντιβασιλείας της 23ης Φεβρουαρίου 1835, με το οποίο ορίστηκε ως «προσωρινός» –μέχρι τη σύνταξη Αστικού Κώδικα– Πολιτικός Νόμος της Ελλάδας η *Εξαβίβλος* του Αρμενόπουλου και αναγνωρίστηκε το προβάδισμα του εθιμικού δικαίου, όπου αυτό είχε κατορθώσει να επικρατήσει στην πράξη («τα έθιμα όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερσχύουν, όπου επεκράτησαν»). Με το Διάταγμα αυτό τέθηκε η βάση για την ανασύνδεση της ανακοπείσας λόγω της τουρκικής κατάκτησης επίσημης ελληνικής δικαιοκτικής παράδοσης με το εθιμικό δίκαιο που διαμορφώθηκε εν τω μεταξύ⁵⁴. Όμως, οι παλινωδίες του Αρείου Πάγου αναφορικά με την έκταση εφαρμογής της βυζαντινής νομοθεσίας και ιδίως η λατρεία του ξενόφερτου πανδεκτιστικού δικαίου από τους Έλληνες (γερμανοτραφείς ως επί το πλείστον) καθηγητές της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ευνόησαν την παρερμηνεία του ανωτέρω Διατάγματος και την επιβολή του γερμανικού κοινοδικαίου⁵⁵. Με «απελλιτισμένη

52. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 43), σ. 147-148· Ο ΙΔΙΟΣ, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 386 επ.

53. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 246 επ. και 386 επ.· βλ. σχετικά και Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, «Το ελληνικόν Ιδιωτικόν Δίκαιον κατά τον δέκατον έννατον αιώνα», *Πανελλήνιον Λεύκωμα της Εθνικής Εκατονταετηρίδος*, «Επιστήμαι», τόμ. 3, Αθήναι 1924, σ. 10 επ.

54. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 43), σ. 154-155· Ο ΙΔΙΟΣ, *ό.π.* (σημ. 50), σ. 400.

55. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.* (σημ. 43), σ. 155-158· βλ. σχετικά και ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Αθήνα 2012, § 7 αρ. 11-13· τον ΙΔΙΟ, «Οι πηγές του ιδιωτικού δικαίου κατά την Επανάσταση του 1821», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 82 (2007), σ. 57 επ.· Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, *ό.π.* (σημ. 53), σ. 12 επ.· και εκτενέστερα ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 331 επ. και ιδίως σ. 342 επ. Για το πώς το «προσωρινό» αυτό

φωνή»⁵⁶ και έκδηλη συγκινησιακή φόρτιση σημειώνει σχετικά ο καθηγητής Πανταζόπουλος: «Διά τον Έλληνα ιστορικών του δικαίου η διαπίστωση, ότι η ετερόφωτος νεοελληνική δικαιοκή επιστήμη αντί να ενισχύση την προσπάθειαν της αυτόχθονος νομοθεσίας προς γεφύρωσιν του εκ των ξενικών κατακτήσεων προκύψαντος δικαιοκού χάσματος, ανατρέπει ταύτην, είναι αυτόχρημα οδυνηρά. Τοιοιτοτρόπως, καταλυθείσης της υπό του Διατάγματος του 1835 αποκρυσταλλωθείσης, μετά επίμονον αγώνα, αρχής της ισοτιμίας των διαπλαστικών του δικαίου πηγών, ωδηγήθημεν αδόξως, διά μίαν έτι φοράν "επισήμως", εις ολοκληρωτικήν λύσιν, ήτοι εις μονομερή επιβολήν "παλαιού" και "ξένου" δικαίου...»⁵⁷.

Η σύνταξη του Αστικού Κώδικα του 1940 και η ισχύς του, μετά από πολλές περιπέτειες, με το ν.δ. της 7/10 Μαΐου 1946 (αναδρομικά από την 23η Φεβρουαρίου 1945) κατέδειξε ότι ο νομοθέτης με τα άρθρα 1 και 2 του Κώδικα αυτού δεν αγνόησε τη σημασία της εθνικής περιέθιμικου δικαίου παράδοσης και συνείδησης του ελληνικού λαού, αν και με το άρθρο 2 § 2 του ως άνω ν.δ., κατά το οποίο «το έθιμον δεν καταργεί νόμον», περιορίστηκε η δυνατότητα «επανεθνικοποιήσεως» του δικαίου⁵⁸.

Αυτό που αποδεικνύεται κατά τον Πανταζόπουλο από την παραπάνω ιστορική διαδρομή είναι ότι «...αι αλληπάλληλαι ξενικαί κατακτήσεις επέφεραν την διάσπασιν της εξωτερικής αλληλουχίας του ελληνικού δικαίου...», όμως «...παραλλήλως... ο εσωτερικός αυτού σύνδεσμος, ο διήκων διαμέσου των επί μέρους περιόδων του, ουδέποτε διεσπάσθη»⁵⁹. Επομένως, «δέον να κατανοηθή η τοιαύτη ιδιάζουσα αξία και σημασία του ελληνικού δικαίου και να χρησιμοποιηθή τούτο καταλλήλως, ως ζώσα και δρώσα δύναμις του συγχρόνου ελληνισμού», με τελικό στόχο «την αυτόνομον αναζωογόνησιν του Ελληνικού Δικαίου διά των ενυπαρχόντων (sic) εις αυτό ιδίων δυνάμεων και κυρίως διά της

δικαίο ισχύσε μέχρι τη δεκαετία του 1940 βλ. αντί πολλών Ν. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Το ιδιωτικό δίκαιο των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821», Αρμ 30 (1976), 249 επ. (257-258)· ΧΑΡ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πορεία προς σύνταξιν του Ελληνικού Αστικού Κώδικος*, 2008.

56. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο αείμνηστος Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, Πρόλογος, σε: *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1986, σ. ΧΙ.

57. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 403.

58. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 43), σ. 158-160.

59. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 461 και 456 αντιστοίχως· Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 43), σ. 164 (υπό την εκεί § 4).

εν τη πράξει εφαρμογής των γενικών αυτού ρητρών»⁶⁰. Η κατανόηση αυτή μπορεί να επέλθει μόνο με τη δημιουργική σύνθεση της λόγιας με τη δημοτική παράδοση, γεγονός που «θα οδηγήσει το δίκαιον εις την ανάκτησιν της πρωτενούσης θέσεως, η οποία του ανήκει, μεταξύ των ζωντανών στοιχείων της ελληνικής πνευματικής ζωής»⁶¹.

IV. Αξιολόγηση της διδασκαλίας των Δ. Παππούλια και Ν. Παυταζόπουλου για την ενότητα του Ελληνικού Δικαίου και η απήχησή της στην επιστήμη

1. Η διδασκαλία του Δημητρίου Παππούλια

Η προσπάθεια του Δημητρίου Παππούλια για την ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου υπήρξε ευεργετική για την όλη έρευνα της ιστορίας του δικαίου κατ' αρχάς για δύο τυπικούς-μεθοδολογικούς λόγους: Πρώτον, διότι η συστηματική κατάταξη των δικαϊκών δεδομένων με την υποδιαίρεση των χρονικών περιόδων που πρωτοϋποστήριξε⁶² ο Παππούλιας και σε γενικές γραμμές ακολουθείται μέχρι τις ημέρες μας ευνόησε και εξακολουθεί να ευνοεί τη μελέτη, την έρευνα και τη διδασκαλία του εκτεινόμενου στο βάθος των αιώνων Ελληνικού Δικαίου⁶³ και δεύτερον, διότι μέσα από την ιδέα της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου κατέδειξε με τον πλέον εναργή τρόπον ότι η μελέτη και η κατανόηση των νομικών θεσμών δεν μπορεί να επιτευχθούν «απομονωμένα» σε ορισμένη χρονική περίοδο, αλλά απαιτούν επιστημονική διάθεση και ετοιμότητα για μια δύσβατη αναγωγή στη συνολική εξελικτική τους πορεία.

Σε ουσιαστικό επίπεδο η επιστημονική προσφορά του Παππούλια μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί εθνική, στον βαθμό που μέσα από τη σύνδεση της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους με την εξελικτική μεταμόρφωση του δικαϊκού φαινομένου επιδιώκεται να αναδειχθεί η αδιάκοπη συνέχεια του ελληνικού πνευματικού πολιτισμού χάρη στην αδούλωτη στάση του έθνους μας έναντι των κατά καιρούς

60. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 164 και 165 αντιστοίχως.

61. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 170.

62. Βλ. σχετική παραδοχή από τους Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, ό.π. (σημ. 1), σ. 5-7 και Γ. ΝΑΚΟ, ό.π. (σημ. 2), σ. 32.

63. Βλ. σχετικά Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, «Εισαγωγή εις το μάθημα της ιστορίας του Δικαίου και ειδικότερον του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου», *EEN* 28 (1961), 257 επ. (262).

κατακτητών. Η εμφανής έλλειψη ικανών ιστορικών τεκμηριών να στοιχειοθετήσουν σε όλο το πλάτος και όλο το βάθος εξέλιξης του Ελληνικού Δικαίου την αδιάκοπη πορεία του και τη συνεκτικότητά του προσδίδουν μεν έναν τόνο συμβατικότητας στην προβαλλόμενη ανά τους αιώνες ένταση της παρουσίας του ελληνικού δικαίου, δεν αναιρούν όμως τη θεμελιώδη διαπίστωση περί της συνεχούς επιβίωσης του Ελληνικού Δικαίου, έστω υπό μορφήν εθίμου. Ακριβώς την τελευταία αυτή διαπίστωση φαίνεται να αξιοποίησαν στο έργο τους κορυφαίοι Έλληνες ιστορικοί του δικαίου, όπως ο Π. Φωτιάδης⁶⁴, ο Γ. Πετρόπουλος⁶⁵, ο Π. Βιζουκίδης⁶⁶, ο Ι. Τριανταφυλλόπουλος⁶⁷ και ο Ν. Πανταζόπουλος⁶⁸, οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τονίζουν τη συνεχή ιστορική παρουσία του Ελληνικού Δικαίου. Η απήχηση αυτή της διδασκαλίας του Παππούλια τον καθιστά θεμελιωτή νομικής κινήσεως στην Ελλάδα για την εγγύτερη έρευνα της ιστορικής ενότητας του Ελληνικού Δικαίου.

Βεβαίως οι αντιγνώμιες και οι κριτικές παρατηρήσεις δεν έλειψαν. Κατά τον Ι. Τριανταφυλλόπουλο η θεωρία του Παππούλια έχει «εθνικιστική χροιά»⁶⁹, ενώ και ορισμένες από τις αντιλήψεις του εμνευστή της «δεν είναι αυστηρώς ιστορικά»⁷⁰. Την οξύτερη κριτική κατά του Παππούλια άσκησε όμως ο Ν. Πανταζόπουλος, κατά τον οποίο «η ιδεολογική πορεία του Παππούλια είναι αντιφατική, επαμφοτερίζουσα μεταξύ τυπικής υπέρ του εθίμου συνηγορίας και ουσιαστικής εναντίον τούτου καταφοράς»⁷¹, δοθέντος ότι στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του «ευθυγραμμισθείς απολύτως προς την διδασκαλίαν της Σχολής των Ελλήνων Ρωμαϊστών υπερημύνθη της απόψεως ότι ορθώς ...εισήχθη εν Ελλάδι... το γερμανικόν δίκαιον των Πανδεκτών»⁷². «αν

64. Π. ΦΩΤΙΑΔΗΣ, «Εισιτήριος λόγος εις την διδασκαλίαν της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου», *Επ. Επετ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2 (1925), σ. 1 επ.

65. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Πνεύμα και εξέλιξις του αρχαίου Ελληνικού Δικαίου», *ΑΙΔ* 2 (1935), σ. 62 επ.· Ο ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 5), *passim*.

66. Π. ΒΙΖΟΥΚΙΔΗΣ, *Το δίκαιον του ελληνικού έθνους εν τη τρισχιλιετεί αυτού ανεπίξει* (μτφρ. Τ. Φιλιππίδη), Αθήναι 1938, *passim*.

67. Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 63).

68. Βλ. παραπ. υπό III 2.

69. Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 63), 261-262.

70. Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 1), σ. 1 (στην εκεί σημ. 2).

71. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 1476 επ. (1477).

72. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Το διά της Επαναστάσεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 40-41 (= *Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Ι. Παντα-*

πράγματι ο Παππούλιας ενδιέφερετο διά την ιδέαν της ενότητας του Ελληνικού Δικαίου, ηδύνατο να το αποδείξει, αποκαλύπτων με αφορμήν τα συμπεράσματα της νέας ιστορικής σχολής, την γενομένην διά της παρερμηνείας του διατάγματος του 1835 απάτην»⁷³.

2. Η διδασκαλία του Νικολάου Πανταζόπουλου

Όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως για την εθνική επιστημονική προσφορά του Δημητρίου Παππούλια ισχύουν στο ακέραιο και για τον Νικόλαο Πανταζόπουλο. Ο Πανταζόπουλος, μέσα από τη δραματική εξιστόρηση του παραγκωνισμού του δημόδους ελληνικού δικαίου και της παρεισαγωγής ενός ξενόφερτου ιδιωτικού δικαίου, αφενός προβάλλει με επιστημονικά τεκμηριωμένο τρόπο τη διαμαρτυρία του για τη στάση της ελληνικής νομικής επιστήμης μετά την Επανάσταση του 1821 και αφετέρου αγωνίζεται με όλες του τις πνευματικές δυνάμεις να αποδείξει τον ενοποιητικό ρόλο του εθίμου για το Ελληνικό Δίκαιο.

Τα ερείσματα, ωστόσο, της θεωρίας του περί της εσωτερικής δικαιοσύνης συνέχειας του Ελληνικού Δικαίου στη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ επίσημου και δημόδους δικαίου προκαλούν εύλογες αντιρρήσεις. Όπως σημειώνεται⁷⁴, είναι μάλλον απλουστευτική η ταύτιση από τη μια του γραπτού-επίσημου δικαίου με τις συντηρητικές δυνάμεις που αντιμάχονται την περί δικαίου λαϊκή συνείδηση και από την άλλη του άγραφου-εθιμικού δικαίου με κανόνες προοδευτικούς που δίνουν τις προσήκουσες λύσεις στις κοινωνικές ανάγκες και εναρμονίζονται με τις λαϊκές ευαισθησίες, τη στιγμή μάλιστα που είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι οι προοδευτικές μεταρρυθμίσεις συντελούνται κατά κανόνα με γραπτούς νόμους⁷⁵.

ζόπουλο, τόμ. IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 15-79).

73. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 428.

74. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα 1972, σ. 27 επ.· βλ. επιπλέον Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, «Τα έθιμα, ο Maurer και η νομοθετική πολιτική στον τομέα του Αστικού Δικαίου τον 19ο αιώνα», *Αρμ* 46 (1992) 465 επ [= *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή*, Αθήνα 1994, σ. 671-695, και *Μελέτες* I, 2007, σ. 103 επ. (125)].

75. Βλ. σχετικά και Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π. (σημ. 56), σ. XII-XIII: «Για τη σωστή κοινωνικοπολιτική αξιολόγηση συγκεκριμένης αντιδικίας μεταξύ νόμου και εθίμου δεν παίζει ρόλο το προοδευτικό ή μη περιεχόμενο της καθεμιάς από τις πηγές αυτές του δικαίου γενικά ούτε καν και ειδικά στη συγκεκριμένη ιστορική περίπτωση της αντιδικίας, αλλά ο προσδιορισμός των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων που βρίσκονται πίσω από την καθεμιά τους, που εκφράζονται σ' αυτή και που επιβάλλουν τελικά μέσα από αυτή τη

Δεν πρέπει, εξάλλου, να παραβλέπεται ότι το εκσυγχρονισμένο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως ίσχυε στη Γερμανία πριν από τον γερμΑΚ υπό τη μορφή του πανδεκτιστικού δικαίου (Pandektenrecht), δεν ήταν ένα δίκαιο ολότελα ξένο για εμάς, υπό την έννοια ότι μπορεί μεν η εφαρμογή του να απέκοπτε το νεοελληνικό δίκαιο από το δίκαιο της περιόδου της Αλώσεως, πλην όμως οι καταβολές του ανέτρεχαν στο Ελληνικό Δίκαιο⁷⁶. Μάλιστα, κατ' ορθήν άποψη⁷⁷, η εν λόγω εξέλιξη, αποτρέποντας οριστικά την εισαγωγή ενός έτοιμου, ξενικού Αστικού Κώδικα, μάλλον διευκόλυνε παρά εμπόδιζε τη διάσωση των εθίμων, ενώ και η ερμηνεία του πανδεκτιστικού δικαίου από τους Έλληνες νομικούς ήταν σε τέτοιο βαθμό προσαρμοσμένη στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, ώστε να μπορεί να λεχθεί ότι ξενικής προέλευσης ήταν «περισσότερο η μέθοδος παρά το ίδιο το περιεχόμενο του δικαίου»⁷⁸.

Εν πάση περιπτώσει, ο «ιστορικός ρομαντισμός»⁷⁹ που καταλογίζεται στον Ν. Πανταζόπουλο δεν μπορεί να ανατρέψει την ουσία των ιστορικών διαπιστώσεων του για τον καίριο ρόλο (άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό) της νομικής επιστήμης και των νομικών στη διατήρηση της ακεραιότητας του ελληνικού πολιτισμού. Και αυτή είναι, ίσως, η σπουδαιότερη πνευματική διαθήκη που κατέλιπε πίσω του ο επιφανής αυτός ιστορικός του δικαίου.

V. Τελικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας όσα εκθέσαμε παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι οι Δημήτριος Παππούλιας και Νικόλαος Πανταζόπουλος προσπάθησαν μέσα από την επίμοχθη έρευνά τους να αποδείξουν ότι το ελληνικό πνεύμα υπήρξε «ο μόνιμος παραστάτης και τροφοδότης του Ρω-

θέλησή τους στον κοινωνικό χώρο. Έτσι, ο νόμος, το έθιμο, αλλά και η νομολογία ως πηγές του δικαίου μπορεί να είναι συντηρητικές ή προοδευτικές, ανάλογα με τον αντίστοιχο χαρακτήρα των φορέων της εξουσίας που εκφράζονται και επιβάλλονται με αυτές στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή».

76. Για την «ελληνική προέλευση» τόσο του κλασικού ρωμαϊκού όσο και του βυζαντινού δικαίου βλ. Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, ό.π. (σημ. 25)· πρβλ. επίσης W. KUNKEL/M. SCHERMEIRER, *Römische Rechtsgeschichte*, Köln 2005, σ. 128-140 μ.π.π.

77. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 74), σ. 110.

78. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. (σημ. 74), σ. 112, όπου και περαιτέρω παραπομπές.

79. Βλ. βιβλιοκρισία του Αλ. ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΥ στην EEN 12 (1946), 301-302.

μαϊκού Δικαίου»⁸⁰ από τη γένεσή του μέχρι τη σχεδόν παγκόσμια επιβολή του. Πλείστοι κανόνες και θεσμοί του Ελληνικού Δικαίου εισέδυσαν στο ρωμαϊκό δίκαιο και επιβίωσαν μέσα από αυτό, ενώ και οι υπόλοιποι εξακολούθησαν σε σημαντικό βαθμό να εφαρμόζονται άτυπα μεταξύ των Ελλήνων ως ανεξάλειπτα στοιχεία της ελληνικής πολιτιστικής παράδοσης. Η καίρια συμβολή του Ελληνικού Δικαίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της νομικής επιστήμης είναι, συνεπώς, αναμφίλεκτη.

Αμφότεροι οι Έλληνες αυτοί νομικοί, ανταποκρινόμενοι στην προτροπή του *Ludwig Mitteis* να ερευνηθεί η επίδραση του αρχαίου ελληνικού δικαίου στην εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου και να διαγνωσθεί η συνοχή του ελληνικού δικαίου δια μέσου των αιώνων, αφιέρωσαν τη ζωή τους στην έρευνα της ιστορίας του ελληνικού δικαίου από την εποχή του Ομήρου μέχρι σήμερα. Ο καθένας με τον δικό του τρόπο, ανάλογα με τις δυνάμεις του και μέσα στα χρονικά όρια της επίγειας ζωής του· και οι δύο όμως με τον ίδιο ένθεο ζήλο.

Ως συμπέρασμα αυτών των επιστημονικών προσπαθειών τους μπορεί να επισημανθεί ότι, μολοντί παραμένουν αδιευκρίνιστα πολλά στοιχεία αναφορικά με την παρουσία του Ελληνικού Δικαίου σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (όπως λ.χ. σε αυτή των ελληνιστικών βασιλείων), η ίδια η ιστορική πορεία του δεν καταλείπει αμφιβολίες για την αδιάκοπη ενότητα του ελληνικού δικαίου από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα –δια μέσου των ελληνιστικών, των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων– υπό τη μορφή γραπτών νομικών κειμένων ή άγραφων εθίμων⁸¹. Το δίκαιο, η γλώσσα, η ιστορία και τα ήθη του ελληνικού λαού αποτελούν στοιχεία αποδεικτικά της συνέχειας και της πολιτιστικής ενότητας του ελληνικού έθνους. Ωστόσο, επιστημονική γνώση χωρίς συστηματική θεμελίωση δεν μπορεί να υπάρξει. Η ανάγκη επαναξιολόγησης των δεδομένων αλλά και νέας, πρόσθετης, συλλογικής έρευνας είναι καταφανής, ώστε να τεκμηριωθεί συστηματικά η αδιάκοπη, παράλληλη με εκείνη του Ελληνικού Έθνους, ιστορική διαδρομή του Ελληνικού Δικαίου ως βασική εκδήλωση της ενότητας του ελληνικού πνευματικού πολιτισμού.

80. I. ΣΟΝΤΗΣ, ό.π. (σημ. 27), σ. 649 in fine.

81. ΒΛ. Π. ΒΙΖΟΥΚΙΑΔΗ, ό.π. (σημ. 66), σ. 16 επ.· ΜΕΝ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, “Το βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο και η ανάγκη συστηματικής σπουδής τους”, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 80 (2005), σ. 207.

Είναι πρόδηλο ότι, για να τελεσφορήσει ένα τέτοιο μεγαλόπνοο εγχείρημα, πρέπει αυτό να αναληφθεί με γνήσια επιστημονική βούληση για την ορθή κατανόηση της φυσιογνωμίας και της ιδιοσυστασίας του Ελληνικού Δικαίου και των ιδιαίτερων παραγόντων που επηρέασαν την εξελικτική του μεταμόρφωση εντός του ευρύτερου πλαισίου της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας και όχι με διάθεση «νομικού εθνικισμού» ή «σωβινιστικής έξαρσης».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ*

**Κανονικές μαρτυρίες περί χειροτονίας
σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων
[Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κωνσταντίας,
Ἰωάννου Ἐλεήμονος]**

Ὁ τιμώμενος καθηγητὴς Σπ. Τρωιάνος στὸ κλασικὸ ἔργο του *Πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, ἐπισημαίνει τὴ σημασία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ὡς πηγὴ τοῦ δικαίου¹. Τὰ συγκεκριμένα κείμενα προσλαμβάνουν ξεχωριστὴ ἀξία γιὰ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο, καθόσον σὲ αὐτὰ περιέχονται διάσπαρτες πολλὲς καὶ σημαντικὲς πληροφορίες ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἐκκλησιαστικὴν πράξιν. Αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ θέμα, τῆς ἀναζήτησης δηλαδὴ τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὶς διάφορες πτυχὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξης στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες κεντρικὴ θέση κατέχουν ἡ κανονικὴ καὶ ἡ λειτουργικὴ, στοιχεῖ στὴ σύγχρονη προβληματικὴ ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο κερδίζει τὴν προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων². Ἡ περισυλλογὴ τῶν

* Καθηγητὴς Κανονικοῦ Δικαίου στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2011³, σ. 54.

2. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς δικαιοῦς μαρτυρίες τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν βλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Τὸ δίκαιο στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα* [Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte - Athene Reihe (= FBR - AR) 1], Ἀθήνα 1987. Τῆς ΙΔΙΑΣ, *Εἰκονομαχία καὶ δίκαιο. Νομικὴ θεώρηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων* [FBR - AR 14], Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2004. ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Πληροφορίες Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὶς ἀγιολογικὲς πηγὲς τοῦ 4ου αἰῶνα, *Analecta Atheniensia ad Jus Byzantinum Spencantia* [FBR - AR 10], Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997, σσ. 1-64. Ἐπίσης βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 2011³, σ. 54. Γιὰ τὶς λειτουργικὲς μαρτυρίες τῶν ἰδίων πηγῶν βλ. R. F. TAFT, Byzantine Liturgical Evidence in the Life of St. Marcellian the Economist. Concelebration and Preanaphoral Rites, *Orientalia Christiana Periodica* 48 (1982) 159-170. Τοῦ ΙΔΙΟΥ, Eastern Saint's Lives and Liturgy. Hagiography and new Perspectives in Liturgiology, *In God's Hands: Essays on the Church and Ecumenism in Honour of Michael A. Fahey, S. J.*, ἐπιμ. J. Z. Skira καὶ M. S. Attridge, Leuven 2006, σσ. 33-53. AL. KAZDAN, A Strange Liturgical Habit in a Strange Hagiographical Works, *Εὐλόγημα. Studies in Honour of Robert Taft, S. J.* [coll. «Studia Anselmiana 110», *Analecta Liturgica* 17], ἐπιμ. E. Carr, S. Parenti, A.-A. Thiermeyer καὶ Elena Velkovska, Ρώμη 1993, σσ. 245-247.

ψηφίδων γνώσης από τὰ άγιολογικά κείμενα δίνει τή δυνατότητα, έφόσον αυτές τοποθετηθούν σωστά ή μία δίπλα στην άλλη και στο σχήμα που όρίζει ή έν γένει κανονική νομοθεσία, νά προκύψει ένα άρτιο ψηφιδωτό, τó όποιο θα άπεικονίζει με άρκετή ευκρίνεια τήν σε διάφορες έποχές και τόπους πράξη τής Έκκλησίας, ως προς τήν τάξη, τούς θεσμούς κ.ο.κ.

Αυτή ή πράξη άλλοτε είναι άπόρροια πιστής έφαρμογής τών κανονικών έπιταγών, και άλλοτε, τες περισσότερες φορές, κυρίως στην περίοδο πριν από τήν εικονομαχία, άποκλίνει, πλήρως ή περιορισμένα, από όσα καθόρισαν έπισήμως τά νομοθετικά όργανα τής Έκκλησίας. Η έκκλησιαστική τάξη, μπορεί νά παραλληλισθεί με ένα ευρύχωρο ποτάμι που δέχεται στην κοίτη του από έκατέρωθεν παραπόταμους τή ροή ποικίλων, ένίοτε αντίθετων ή και συμπληρωματικών πράξεων, που όμως όλες μαζί ποτίζουν και άναπτύσσουν τελικά τó «γεώργιον του Θεού»³.

Τό φαινόμενο του πλουραλισμού, αυτού που κινείται στη βάση τών αρχών που έθεσαν ό ίδιος ό Χριστός, οί Απόστολοι και οί Πατέρες, εκφράζει τή δυναμικότητα και τήν έλευθερία του πνεύματος του κανονικού νομοθέτη. Οί μαρτυρίες τών άγιολογικών πηγών, ιδίως όσων προέρχονται από βιογράφους που ήσαν καλοί γνώστες τής κανονικής και τής λειτουργικής τάξεως (και αυτοί είναι πολλοί) άποτυπώνουν με άμεσότητα αυτό που ίσχυε στην έποχή τους, χωρίς νά σημαίνει ότι αυτή ή πράξη κατ' ανάγκη στοιχοϋσε σε ό,τι προβλέπουν οί ίεροί κανόνες, πολυ περισσότερον που στη μνημονευθείσα περίοδο ήταν έντονη ή ρευστότητα. Έτσι άξιοποιώντας τες πληροφορίες τών άγιολογικών πηγών παρέχεται ή δυνατότητα καλής παρακολούθησης τής πορείας από τήν ποικιλία στην όμοιομορφία, τής διαμόρφωσης του πνεύματος τής κανονικότητας σε αντίθεση με τήν

ΧΡΥΣ. ΝΑΣΣΗ, Μαρτυρίες εκ του βίου του όσιου Φαντίνου περι ζητημάτων τάξεως και ζωής τής Κάτω Ιταλίας και τής Θεσσαλονίκης, *Έπιστημονική Έπετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 14 (2009) 169-184. ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΖΟΥΚΟΒΑ, *Γένεση και εξέλιξη τής άκολουθίας του μοναχικού σχήματος κατά τούς Δ'-Ζ' αιώνες βάσει άγιολογικών πηγών*, Αθήνα 2010. ΘΕΟΦΑΝΗ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικές μαρτυρίες στους βίους τών όσίων*, άνέκδ. μεταπτυχ. έργασία, Θεσσαλονίκη 2010. Για τή σημασία τών άγιολογικών πηγών ως ιστορικών μνημείων βλ. ένδεικτικά: Κ. ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, *Βυζαντινή άγιολογική βιογραφία*, Αθήνα 2002. Πρβλ. τόν τόμο πρακτικών: *Οί ήρωες τής Όρθόδοξης Έκκλησίας. Οί νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, έπιστημονική έπιμέλεια, ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Αθήνα 2004.

3. *Α' Κορ.* 3, 9.

πάντοτε προκλητική ἀντικανονικότητα, καὶ ἐν τέλει τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ *corpus* τῶν κανόνων, ἔτσι ὅπως αὐτὸ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴν Πενθέκτη σύνοδο (2ος κανόνας)⁴.

Οἱ πηγές τῆς ἔρευνάς μας εἶναι τρεῖς: ὁ βίος τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κύπρου γραμμένος ἀπὸ τοὺς μαθητές του Ἰωάννη καὶ Πολύβιο Ρινοκουρούρων (ἀρχὲς 5ου αἰ.) (BHG 596-597)⁵, ὁ βίος τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνα ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Πάφου (μέσα τοῦ 7ου αἰ.) (BHG 1647)⁶ καὶ ὁ βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Ἐλεήμονα ἀπὸ τὸν Λεόντιο Νεαπόλεως (μέσα τοῦ 7ου αἰ.) (BHG 886)⁷. Καὶ οἱ τρεῖς βίοι εἶναι πλούσιοι σὲ πληροφορί-

4. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, μητροπολίτου Σουηδίας, Ὁ β' κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν, ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθῆναι 1980, σ. 259-281.

5. «Πρῶτη ἔκδοσις (*editio princeps*) τοῦ Βίου ὑπὸ D. PETAVIUS, *Sancti patri nostri Eriphanii Constantiae ... opera omnia*, τ. II, Paris, 1622, σσ. 318-381, (*Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. F. Halkin, Bruxellis, 1957, nos. 596-599) [= BHG]. Ἡ ἔκδοσις αὐτή, μὲ τις διορθώσεις τῆς ἀνατύπωσης τοῦ 1682, ἀναπαράγεται στὴν PG 41, σσ. 23B-116 (μὲ λατινικὴ μετάφραση). Βλ. ἐπίσης *Eriphanii episcopi Constantiae, Opera*, ed. G. Dindorf, τόμ. I, Lipsiae, 1859, σσ. 1-81. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Πολυβίου Ρινοκουρούρων πρὸς τὸν Σαβῖνον *αὐτόθι*, σσ. 77.3-78.12, καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Σαβίνου, *αὐτόθι*, σσ. xxxi-xxxv (ἐλληνικὸ κείμενο) καὶ λατινικὴ μετάφρασις, σσ. 78.13-81.16. Νέα κριτικὴ ἔκδοσις καὶ σχολιασμὸ τοῦ Βίου ἐξήγγειλε ἡ CLAUDIA RAPP, "Eriphanus of Salamis: The Church Father and Saint", *The Sweet Land of Cyprus*, (Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, 1991, ed. by A. A. M. Bryer & G. S. Georghalides, Nicosia, 1993, σ. 178 σημ. 49. Βλ. καὶ σσ. 178-79, ὅπου καὶ ἡ συζήτησις γιὰ τὴν χρονολόγησις τοῦ Βίου. Δυστυχῶς παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτη ἡ διατριβὴ τῆς Καθηγήτριας Claudia Rapp, *The Vita of Eriphanus of Salamis - An Historical and Literary Study*, vols. I-II, Worcester College, D. Phil. Thesis, Oxford, Michaelmas Term, 1991, ὅπου καὶ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Βίου», βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Ὁ βίος καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἁγία Νάπα-Παραλίμνι 2012, σ. 247.

6. Κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ βίου ἀπὸ τὸν P. VAN DEN VEN, *La Légende de S. Spyridon évêque de Trimithonte*, [Bibliothèque du Musée 33], (στὸ ἐξῆς Βίος ἁγίου Σπυρίδωνος), Louvain 1953, βλ. εἰσαγωγὴ, σσ. 55*-114*, βίος, σσ. 1-103.

7. Ὁ βίος ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς: Κ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεοντίου Ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος* (στὸ ἐξῆς Βίος ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος), Λευκωσία 1988. Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ πρόσφατη ἔκδοσις. Οἱ παλαιότερες ἐκδόσεις εἶναι: H. GELZER, *Leontios von Neapolis, Lebes des Heiligen Johann des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien* (= Sammlung ausgewählter Kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellschriften, Heft 5), Leipzig, 1893. Ὁ Gelzer στὴν εἰσαγωγὴ του (Einleitung) σσ. XVIII-XIX περιγράφει τοὺς δέκα κώδικες ποὺ εἶχε ὑπόψη του στὴν ἔκδοσίν του. H. DELEHAYE, *Une vie inédite de Saint Jean l'Aumônier*, *Analecta Bollandiana* 45 (1927) 5-74. Ὁ Delehaye περιγράφει καὶ σχολιάζει σ. 8 κ.έξ. τὸ χειρόγραφο Μηνολόγιον ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔκανε τὴν ἔκδοσίν του. A. J. FESTUGIÈRE, *Leontios de Néapolis, Vie de Symeon le Fou et Vie de Jean de Chypre* (Paris, 1974). *Vie de Jean de Chypre, dit l'Aumônier, texte d'après la re-*

ες κανονικοῦ περιεχομένου, κυρίως ὁ πρῶτος, πού καί ἀπό μόνος του θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσης εἰσηγήσεως. Τὰ θέματα πού θίγονται εἶναι πολλά, ἔτσι κατ' ἀνάγκη θὰ περιορισθοῦμε σὲ αὐτὰ πού σχετίζονται μὲ τὴ χειροτονία, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν καὶ τὰ νομοθετικά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας τὴν περίοδο πού ἀνήκουν οἱ τρεῖς ἀγιολογικὲς πηγές.

1. Ὁ Ἐπιφάνιος χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος καὶ ἐνθρονίσθηκε στὴν Κωνσταντία τὸν Αὐγούστο τοῦ 367. Ὅπως ἀναφέρει ὁ βιογράφος του, μετὰ τὴ χρεῖα τοῦ θρόνου, «συναχθέντες ἅπαντες οἱ ἐπίσκοποι τῆς νήσου ἐπὶ τὸ χειροτονῆσαι τὸν δυνάμενον ποιμαίνειν τὴν ποιμνὴν τοῦ Χριστοῦ»⁸, ἐξουσιοδότησαν ἐν τέλει τὸν Πάππο Κυθραίας, ἄνδρα σεβάσμιο καὶ πολυπάθο «διὰ τὸν Χριστόν», πού ἦταν μέχρι τότε πενήντα ὀκτῶ ἔτη ἐπίσκοπος καὶ εἶχε τὸ χάρισμα τῆς προοράσεως, νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἐξευρέσεως τοῦ συγκεκριμένου προσώπου. «Τούτῳ ἀπεκαλύφθη περὶ Ἐπιφανίου ὅπως χειροτονηθῆ ἐπὶ τῆς Σαλαμηναίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος»⁹. «Υποτηρούμενος» ὁ Πάππος ἀπὸ δύο διακόνους καὶ συνοδευόμενος ἀπὸ τρεῖς ἐπισκόπους μεταβαίνει στὴ Σαλαμίνα καὶ ἐντοπίζει τὸν Ἐπιφάνιο στὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως. Ὁ Πάππος ἐξετάζει τὸν Ἐπιφάνιο, μὲ ἀρκετὴ, θὰ ἔλεγα, δόση τῆς δοκιμασμένης ἐκκλησιαστικῆς διακριτικότητος, ἂν εἶναι κληρικός, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διπλὴ χειροτονία (βλ. 68ο κανὼνα τῶν Ἀποστόλων). «Ποίησον εὐχήν, ὦ πάτερ. Ταῦτα ἔλεγεν Πάππος πρὸς Ἐπιφάνιον, ὅπως γνωρίση ἑαυτὸν Ἐπιφάνιος τῷ κλήρῳ». Ὅταν τὸ «θύμα» του τὸν διαβεβαίωσε ἐπανειλημμένα ὅτι δὲν εἶναι κληρικός («οὐ γὰρ εἰμι ἐν κλήρῳ», «οὐχ ὑπάρχω κληρικός») συλλαμβάνεται καὶ προσάγεται βίαια ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου γιὰ νὰ τελεσθεῖ ἡ χειροτονία ἀπὸ τὸν Πάππο. Ὁ βιογράφος ἀποφεύγει νὰ κάνει ὁποιαδήποτε νύξη, ἂν στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου συμμετεῖχαν καὶ οἱ συνοδευόντες τρεῖς ἐπίσκοποι¹⁰, ὅπως ὀρίζει ὁ 1ος κανὼνας τῶν Ἀποστόλων¹¹, πού εἶναι βέβαια ἀμάρτυρο ἐὰν αὐτὸς ἦταν γνωστὸς

ception longue, établie, traduit et annoté, σσ. 253-409. Ἡ ἔκδοση ἔγινε βάσει δύο κωδίκων, τοῦ Vaticanus gr. 1669 καὶ τοῦ Ottobonianus gr. 402, πού περιγράφονται ἀπὸ τὸν FESTUGIÈRE, σ. 255 κ.έξ., βλ. Κ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, ὅπ.π., σ. 15.

8. *Βίος ἁγίου Ἐπιφανίου*, PG 41, 65D.

9. Ὅπ.π., PG 41, 65D-68A.

10. Ὅπ.π., PG 41, 68A - C. ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Πληροφορίες, ὅπ.π., σ. 22.

11. «Ἐπίσκοπος χειροτονείσθω ὑπὸ ἐπισκόπων δύο ἢ τριῶν». Οἱ σχολιαστὲς τοῦ κανόνα μὲ τὸν ὄρο «χειροτονεῖν» ἐννοοῦν εἴτε τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου εἴτε τὴν

τότε στὴν Κύπρο. Ὁ βιογράφος, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναλυτικός, δίνει ἓνα εὐδιάκριτο πλαίσιο πῶς τελέσθηκε ἡ χειροτονία: «Εἷς δέ τις τῶν διακόνων ἐπιλαβόμενος τῆς κεφαλῆς Ἐπιφανίου ἤγεν αὐτὸν πρὸς Πάππον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου μετὰ βίας, ὥστε συνελθεῖν καὶ ἄλλους πλείστους, ὅπως διασώσωσιν αὐτὸν ἐπὶ τῷ θυσιαστηρίῳ. Χειροτονεῖ οὖν αὐτὸν διάκονον καὶ πάλιν δίδωσιν εἰρήνην, καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν πρεσβύτερον καὶ γίνεται ἡ ἀκολουθία καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ ... ὅπως μεταλάβωμεν καὶ εὐφρανθῶμεν ἐπὶ τῇ πατρῴσυνῃ» τοῦ Ἐπιφανίου¹².

α'. Τὸ πρῶτο θέμα ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ βιογράφου εἶναι ἐὰν οἱ χειροτονίες ἔγιναν συναφῶς μὲ τὴ θ. λειτουργία. Ἡ ἀφήγηση δὲν ἀφήνει περιθώριο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρξε προετοιμασία ἢ τουλάχιστον προγραμματισμὸς γιὰ τέλεση θ. λειτουργίας, καθόσον ἡ ὅλη ὑπόθεση τῆς «σύλληψης» καὶ τῆς βίαιης προσαγωγῆς τοῦ Ἐπιφανίου ἐκινεῖτο στοὺς νόμους τῶν πιθανοτήτων. Ὁ Ἐπιφάνιος εὐρισκόταν στὸ «ἐμπορεῖον» τῆς πόλεως γιὰ νὰ ἀγοράσει σταφύλια, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀπόπλου τοῦ ἀπὸ τὴν Κύπρο, καὶ οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς συνόδου ἦταν σὲ ἀναζήτησή του. Ἡ ροὴ τῶν γεγονότων εἶχε ἐπομένως τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀπρόοπτου καὶ ἐν τινὶ μέτρῳ καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐπείγοντος. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, φαίνεται νὰ μὴν τελέσθηκε λειτουργία, καθόσον κατὰ τὴ λειτουργικὴ τάξη τῆς ἐποχῆς μία τέτοια πράξη δὲν ἦταν ἐπιβεβλημένη. Ἐξάλλου ὁ βιογράφος μνημονεύει τέλεση «ἀκολουθίας», χωρὶς περαιτέρω προσδιορισμὸ γιὰ τὸ περιεχόμενό της, μόνο στὴν περίπτωση τῆς χειροτονίας τοῦ Ἐπιφανίου σὲ ἐπίσκοπο καὶ ὄχι σὲ διάκονο καὶ πρεσβύτερο. Ὅμως καὶ στὴν πρώτη περίπτωση ἢ σύνδεση ἀνάμεσα στὰ δύο (τῆς χειροτονίας σὲ ἐπίσκοπο καὶ τῆς ἀκολουθίας) εἶναι ἀρκετὰ χαλαρή.

Ἄν γιὰ νὰ γίνει χειροτονία ἦταν ἀπαραίτητη ἡ τέλεση λειτουργίας ἢ ὄχι, ἰδίως στοὺς δύο πρώτους βαθμοὺς τοῦ ἀνώτερου κλήρου, ἀκόμα πιὸ διαφωτιστικὸ εἶναι ἓνα ἄλλο χωρίο ἀπὸ τὸν ἴδιο βίῳ, ποὺ ἀναφέρεται στὴ χειροτονία σὲ πρεσβύτερο ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιο τοῦ πνευματικοῦ του τέκνου Πολυβίου. «Ὅτε δὲ ἐπληρώθη πᾶσα ἡ

ἐκλογὴ («ψῆφον»). Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα ...*, τ. Β', σσ. 2-3 (= P.-P. Ioannou, *Discipline ...* 12, σ. 8).

12. *Βίος ἁγίου Ἐπιφανίου*, PG 41, 68D.

ἀκολουθία, τότε επέστειλε (ὁ Ἐπιφάνιος) ἓνα τῶν διακόνων καὶ ἤγαγέ με ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐχειροτόνησέν με πρεσβύτερον καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ φόβου ἔπεσα ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἤμην συνεχόμενος ἐπὶ κρεβάτου ...»¹³. Ἐν προκειμένῳ, ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἡ χειροτονία τοῦ Πολυβίου ἔγινε «ὅτε ἐπληρώθη πᾶσα ἡ ἀκολουθία» (δηλ. μετὰ τὴν ἀπόλυση «ἀκολουθίας» καὶ ὄχι λειτουργίας), σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀποσιώπηση τελέσεως λειτουργίας κατὰ τὶς χειροτονίες στοὺς βαθμοὺς τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου τοῦ Ἐπιφανίου ὁδηγοῦν στὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ σὲ κάποιες περιοχὲς ἡ θ. λειτουργία δὲν ἦταν τὸ κέντρο ὅλων τῶν μυστηρίων, ποὺ ποικιλοτρόπως ὑποστηρίζεται στὶς μέρες μας¹⁴. Ἐξάλλου ἡ αἰθιοπικὴ μετάφραση τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης¹⁵ ἀλλὰ καὶ ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν σχετικῶν κεφαλαίων τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (VIII, 4-6)¹⁶ θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση ἂν ἡ χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου ἦταν τότε ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴ θ. λειτουργία. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐπιφανίου ἡ λειτουργικὴ πράξη χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ αὐθορμητισμοῦ, τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ καὶ τῆς ποικιλίας, γεγονόςς τὸ ὁποῖο τεκμαίρεται πολλαπλῶς μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, κυρίως ἀπὸ τὶς ἀγιολογικὲς πηγές καὶ γιὰ πολλὰς πτυχές τῆς λατρείας, σχετιζόμενες μὲ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων.

Ἡ πράξη τελέσεως τῶν χειροτονιῶν στοὺς βαθμοὺς τοῦ ἀνώτερου κλήρου, ποὺ καταγράφεται πολὺ ἀργότερα στὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο Εὐχολόγιο, στὸ Βαρβερινὸ 336 (τέλη τοῦ 8ου αἰ.), δηλ. τοῦ ἐπισκόπου «μετὰ τὸ τρισάγιον», τοῦ πρεσβυτέρου μετὰ «τὸ πληρωθῆναι τὸν μυστικὸν ὕμνον Οἱ τὰ χερουβίμ» καὶ τοῦ διακόνου «πρὶν ἢ εἰπεῖν ... πάντων τῶν ἀγίων»¹⁷, ἀπὸ τὸ μνημονευθὲν παρὰθε-

13. PG 41, 80B.

14. Ν. ΜΙΛΟΣΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2005, ὅπου καὶ σχετικὴ προβληματικὴ καὶ ἡ βιβλιογραφία.

15. P. BRADSHAW, M. JOHNSON, E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, Minneapolis 2002, σ. 24.

16. Βλ. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbornae 1905 (Torino 1979), σσ. 472-476.

17. Βλ. ST. PARENTI - ELENA VELKOVSKA, *L' Eucologio Barberini gr. 336. Seconda Edizione Riveduta con traduzione in lingua italiana*, Ρώμη 2000, σ. 165, 167, 170. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον τ. Α', Αἱ ἀκολουθίαι καὶ τάξεις Μνήστρον καὶ Γάμου, Εὐχελαιῶν*,

μα, στήν περίπτωση τῶν χειροτονιῶν τοῦ Ἐπιφανίου, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύει, καθόσον αὐτὲς ἔγιναν ἐντὸς μίας ἡμέρας, ἀκολουθώντας ἐξάλλου ἀντίστροφη πορεία.

Κάνοντας ἓνα μεγάλο χρονικὸ ἄλμα, θὰ ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συνάγεται ὅτι ἡ χειροτονία καὶ ἡ θ. λειτουργία ἦταν διακριτὲς λειτουργικὲς πράξεις, ἀκόμη καὶ στήν ἐποχὴ μετὰ τὸ μνημονευθὲν Εὐχολόγιο. Στὸν βίο τῆς ἀγίας Εἰρήνης τῆς Χρυσοβαλάντου (μέσα τοῦ 9ου αἰ.) (BHG 952) ἀναφέρεται ὅτι ἡ χειροτονία τῆς σὲ διακόνισσα καὶ ἡ προχείρισή τῆς σὲ ἡγουμένη ἔγιναν ἀπὸ τὸν Μεθόδιο Κωνσταντινουπόλεως (843-847) στὸ Πατριαρχεῖο, παρὰ τὴν τάξιν πού, κατὰ τὸ μνημονευθὲν Εὐχολόγιο, ἤθελε τὴ χειροτονία τῆς διακόνισσας νὰ γίνεται μετὰ τὸ «Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη ...», ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τοῦ διακόνου¹⁸. Λέει συγκεκριμένα ὁ βιογράφος: «Εὐθὺς οὖν μηδὲ μελλήσας ὁ πατριάρχης, ἀναστὰς τοῦ θρόνου καὶ θυμιατήριον αἰτήσας, βαλὼν τε θυμίαμα καὶ τὸν Θεὸν εὐλογήσας, ὑμνωδίας τε προσφόρου πρῶτος ἀρξάμενος διάκονον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας πρῶτον χειροτονεῖ τὴν Εἰρήνην ... καὶ μετὰ τοῦτο καὶ τῆς ἡγουμενείας ἐπιτίθησι σφραγίδα»¹⁹.

β'. Ἡ χειροτονία τοῦ Ἐπιφανίου ἔγινε ἀθρόον. Ἡ ἡχηρὴ περίπτωση τῆς ἀθρόον χειροτονίας τοῦ Φωτίου στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχει τρόπον τινὰ κλέψει τὴν προσοχή, σὲ σημεῖο πού νὰ πλανᾶται ἢ ἀποψη ὅτι ἡ συγκεκριμένη χειροτονία προέκυψε κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ παρθενογένεση. Ἡ ἔντονη ἀντίδραση σὲ αὐτὴ τὴν ἀθρόα χειροτονία ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς στήν ἀντιπαλότητα πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Φωτίου, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ σχετικά πρόσφατα τότε εἰλημμένη ἀπαγορευτικὴ ἀπόφαση στὴ Ρώμη, τὸ 769, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκλογή δύο ἔτη πρὶν τοῦ λαϊκοῦ Κωνσταντίνου Νέπι καὶ τὴ χειροτο-

Χειροτονιῶν καὶ Βαπτίσματος κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις ἰδία κώδικας, Ἀθήναι 21998, σ. 198 ἔξ.

18. Γιὰ τὸ θέμα τῆς χειροτονίας τῶν διακονισσῶν βλ. ἐνδεικτικὰ: Εὐαγ. Θεοδώρου, *Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν*, Ἀθήναι 1954. Τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν κατὰ τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν καὶ τὸν ἅγιον Νεκτάριον, Ὁ γυναικεῖος μοναχισμὸς καὶ ὁ ἅγιος Νεκτάριος. Πρακτικὰ διορθοδόξου μοναστικοῦ συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἀγίου Νεκταρίου (Αἴγινα 9-11 Σεπτεμβρίου 1996)*, Ἀθήνα 1998, σσ. 219-228. Τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Οἱ διακόνισσες στήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, Φύλο καὶ θρησκεία. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στήν Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 2004, σσ. 185-208. R. F. TAFT, *Women at Church in Byzantium. Where, When - Why?*, DOP 52 (1998) 64 ἔξ.

19. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Μητρικόν*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 258.

νία του τῆ μία ἡμέρα σὲ ὑποδιάκονο καὶ διάκονο καὶ τὴν ἐπόμενη σὲ πάπα Ρώμης. Ἡ σύνοδος τοῦ 769 ἀποφάσισε ὅτι στὸ ἐξῆς γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ πάπας ἔπρεπε νὰ εἶχε χειροτονηθεῖ σὲ ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς μόνον οἱ καρδινάλιοι διάκονοι καὶ οἱ καρδινάλιοι πρεσβύτεροι μποροῦσαν τελικὰ νὰ θεωροῦνται ὑποψήφιοι γιὰ τὴν Ἁγία Ἴδρα²⁰. Ὁ κανόνας αὐτός, πού ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐκλογῆς τῶν παπῶν πού ἐπιβιώνει μέχρι σήμερα, ἦταν ὁ τύπος πού ἤθελε καὶ ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ 8ος (872-882) νὰ ἐπιβάλλει στὴν Ἀνατολή²¹. Ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀθρόας χειροτονίας στὴν περίπτωση τοῦ Φωτίου καταγράφεται στὸν βίο τοῦ ἀντιπάλου του, τοῦ πατριάρχη Ἰγνατίου, ἀπὸ τὸν Νικήτα Παφλαγόνα (πού τελικὰ ἐντάχθηκε καὶ στὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου): «... καὶ ἦν ἀληθῶς ἐκεῖνον (τὸν Φώτιον) ὄραν αὐθήμερον ἅγιον πλαττόμενον κατὰ τὴν παροιμίαν, πρώτη γὰρ ἡμέρα μοναχὸς ἀντὶ λαϊκοῦ, τῆ δευτέρᾳ δὲ ἀναγνώστης καὶ ὑποδιάκονος τῆ ἐξῆς, εἶτα διάκονος, εἶτα πρεσβύτερος, ἔπειτα τῆ ἕκτη, Χριστοῦ ἦν τὰ γενέθλια, καὶ αὐτὸς τῷ ἱερατικῷ προβάς θρόνω, τὴν εἰρήνην, τῷ λαῷ προσεφώνη, μηδὲν τῆς ἀληθινῆς εἰρήνης ἄξιον ἐννοούμενος»²².

Ὁ ἐπικριτικὸς τόνος τοῦ συγγραφέα τοῦ παραπάνω παραθέματος πιθανότατα θὰ μετατρεπόταν σὲ ὀργή, ἂν ἀντιμετώπιζε τὴν περίπτωση τῶν χειροτονιῶν τοῦ Ἐπιφανίου, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο δὲν διῆλθε τοὺς βαθμοὺς τῆς κατώτερης ἱερωσύνης, ἀλλὰ καὶ ἐγίνε αὐθήμερον ἐπίσκοπος. Ἔτυχε δηλαδή ὑπὲρ-ἀθρόας χειροτονίας, χωρὶς ὅποιοιδήποτε δισταγμοὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐνάρετου ἐπισκόπου Πάππου καὶ τῶν παρισταμένων. Ἡ χειροτονία τοῦ Ἐπιφανίου οὐδεμίαν διαμαρτυρία προκάλεσε, προφανῶς γιὰτὶ συμβάδιζε μὲ τὴν τότε πράξη, τόσο γιὰ τὶς περιπτώσεις πού ὁ ἐπιθυμητὸς βαθμὸς ἦταν αὐτὸς τοῦ πρεσβυτέρου ὅσο καὶ γιὰ ἐκεῖνες τοῦ βαθμοῦ τοῦ

20. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 87 (2004) 234, 237έξ. Γιὰ τὴ χειροτονία τοῦ πάπα Κωνσταντίνου Νέπι βλ. J. H. GIBAUT, *The Clinical Cursus of Constantine of Nepi: Two accounts*, *Ecclesia Oriens* 12 (1995) 195-205 γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀθρόας χειροτονίας βλ. καὶ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Ἡ ἱστορική, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως*, ἀδημοσ. διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 119-163.

21. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας, ὅπ.π.

22. Mansi, 16, 232BC (= PG 105, 530). Γιὰ τὸν Νικήτα Παφλαγόνα βλ. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, *Νικήτας Δαβὶδ Παφλαγών, τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας τῆς προμεταφραστικῆς περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1999.

ἐπισκόπου.

Θὰ ἀναφέρω δύο παραδείγματα γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἓνα γιὰ τὸ βαθμὸ τοῦ ἐπισκόπου, σχετιζόμενα μὲ ἁγίους οἱ ὁποῖοι ἔζησαν στὴν ἐποχὴ ποὺ λίγο-πολύ ἐντάσσονται οἱ ἀγιολογικὲς πηγές τῆς εἰσηγήσεώς μας. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Συκεώτης (+613) χειροτονεῖται διαδοχικὰ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἀναστασιουπόλεως Θεοδόσιο πρῶτα ἀναγνώστης, «τῆ ἐπαύριον» ὑποδιάκονος, «εἰθ' οὕτως» διάκονος καὶ πρεσβύτερος²³. Ἀνάλογη πορεία ἀκολούθησαν καὶ οἱ χειροτονίες τοῦ ἁγίου Μαρκιανοῦ (+388): «τοὺς οὖν μεταξὺ τῶν ἱερέων βαθμοὺς (ἐπεὶ μηδὲν ἦν τὸ κωλύον, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τὸ πρὸς τὰ μείζω χωρεῖν ἐκκαλούμενον) πάντας ἐν βραχεῖ διελθὼν, καιροῦ καλοῦντος καὶ τῷ καταλόγῳ τῶν πρεσβυτέρων ἐντάττεται»²⁴. Ἀνάλογη τάξη ἴσχυσε καὶ γιὰ τὴ χειροτονία τοῦ Ἰωάννη Ἡσυχαστῆ στὴν ἐπισκοπὴ Κολωνίας, εὐρισκομένου αὐτοῦ τότε σὲ ἡλικία 28 ἐτῶν: «Τοῦ μέντοι εἰκοστοῦ ὀγδόου τῆς αὐτοῦ ἡλικίας χρόνου εἰσεληλυθὸς καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ἀπαστραπτούσης χάριτος πάντοτε διαθεούσης ὁ τῆς Σεβαστείας μητροπολίτης ὑπὸ τε τῆς περὶ αὐτοῦ φήμης δυσωπηθεὶς καὶ ὑπὸ τῶν τῆς Κολωνίας λεγομένης πόλεως παρακληθεὶς οἰκητόρων, ὡς ἐπὶ ἄλλου πράγματι τοῦτον μεταπεμφάμενος ἤδη τῆν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βαθμῶν ἀκολουθίαν διεξεληθόντα χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον τῆς εἰρημένης πόλεως ...»²⁵.

Καὶ τὰ τρία παραθέματα χωρὶς νὰ προσδιορίζουν τὸν ἐνδιάμεσο, μεταξὺ τῶν χειροτονιῶν, χρόνο, μαρτυροῦν τὴν πράξη τῆς διαδοχικῆς διέλευσης ἀπὸ τοὺς ἐνδιάμεσους βαθμούς, χωρὶς ἢ βραχύβια παραμονὴ σὲ αὐτούς, ὅπως καὶ ἡ αὐθήμερη τοῦ Ἐπιφανίου, νὰ ἀντιμετωπίζεται ἀρνητικά. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἦταν κανονικῶς ἀποδεκτές, ἰδίως ὅσες ἦταν μέχρι τὸ βαθμὸ τοῦ πρεσβυτέρου, μὲ τάση προϋπόντος τοῦ χρόνου καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν νὰ ἐγείρεται ἀμφισβήτηση ἐξ ἐπόψεως κανονικότητος, ὅταν κάποιος ἀδόκιμος κληρικὸς ἀνερχόταν ἄθρόον στὸν βαθμὸ τοῦ ἐπισκόπου. Τοῦτο διατυπώνεται μὲ τὸν πιὸ χαρακτηριστικὸ τρόπο στὸν 10ο κανόνα τῆς Σαρδικῆς: «Καὶ τοῦτο ἀναγκαῖον εἶναι νομίζω, ἵνα μετὰ πάσης

23. Βίος ἁγίου Θεοδώρου Συκεώτου, *Vie de Théodore de Sykéon*, ἐκδ. Α.-J. Fustugière, *Subsidia hagiographica* 48, Βρυξέλλες 1970, σ. 18.

24. Βίος ἁγίου Μαρκιανοῦ οἰκονόμου τῆς Μ. Ἐκκλησίας, PG 114, 432C.

25. Βίος Ἰωάννη Ἡσυχαστῆ, *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*, Κύριλλος Σκυθοπολίτης, Εἰσαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια, ΑΙΚ. ΓΚΟΛΤΣΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 450.

ἀκριβείας καὶ ἐπιμελείας ἐξετάζοιτο, ὥστε ἐάν τις πλούσιος ἢ σχολαστικός ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς ἀξιοῖτο ἐπίσκοπος γίνεσθαι, μὴ πρότερον καθίστασθαι, ἐὰν μὴ καὶ ἀναγνώστου καὶ διακόνου καὶ πρεσβυτέρου ὑπηρεσίαν ἐκτελέσῃ, ἵνα καθ' ἕκαστον βαθμὸν, ἐὰν περ ἄξιος νομισθεὶς εἰς τὴν ἀψίδα τῆς ἐπισκοπῆς κατὰ προκοπὴν διαβῆναι δυναθεῖ. Ἐξεῖ δὲ ἐκάστου τάγματος ὁ βαθμὸς οὐκ ἐλαχίστου δηλονότι χρόνου μῆκος, δι' οὗ ἡ πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ τῶν τρόπων καλοκαγαθία καὶ ἡ στερεότης καὶ ἡ ἐπιείκεια γνῶριμος γενέσθαι δυνήσεται· καὶ αὐτὸς ἄξιος τῆς θείας ἱερωσύνης νομισθεὶς τῆς μεγίστης ἀπολαύει τιμῆς»²⁶.

Ὁ κανόνας θέτει τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς διέλευσης ἀπὸ ὅλων τῶν βαθμῶν, ἀπὸ τοῦ ἀναγνώστη μέχρι τοῦ ἐπισκόπου, θεωρώντας ἐνιαία στὴν πραγματικότητα τοὺς κατώτερους καὶ ἀνώτερους κληρικούς, καὶ τὴν παραμονὴ γιὰ κάποιο μὴ καθοριζόμενο χρονικὸ διάστημα, προκειμένου νὰ δοκιμασθοῦν ἡ πίστις, ἡ καλοκαγαθία στοὺς τρόπους, ἡ ἐπιείκεια καὶ ἡ σταθερότητα τῆς γνώμης τοῦ ὑποψηφίου ἀρχιερέα.

Ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν 123 νεαρὰ καθορίζει αὐτὸ τὸ διάστημα σὲ τρεῖς μῆνες παραμονῆς σὲ βαθμοὺς κατώτερους τοῦ ἀρχιερέα, προτοῦ ὁ ὑποψήφιος χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος, ὥστε νὰ διδαχθεῖ τοὺς κανόνες καὶ τὴ λειτουργικὴ τάξη, ἐκτὸς ἐὰν αὐτὸς διακρινόταν γιὰ τὴν ὠριμότητά του²⁷. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, πολὺ ἀργότερα, γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ παρουσιάζεται τελειῶς ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τάξη, τὴν ὁποία σὲ ὅλο τὸ ἔργο του θαυμάζει καὶ ἐπαινεῖ. Ὁ κληρικὸς θὰ πρέπει νὰ παραμένει στοὺς ἐνδιάμεσους βαθμοὺς τουλάχιστον ἑπτὰ ἡμέρες, «διὰ τὴν τιμὴν τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος καὶ ὡς ἂν εἰς ἕξιν ἔλθῃ τοῦ ἔργου»²⁸.

Ἡ χειροτονία τοῦ Ἐπιφανίου τυπικὰ προσέκρουε στὸν κανόνα τῆς

26. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΑΗ, ὅπ.π., τ. Γ, σ. 256 (= P.-P. Ioannou, *Discipline ...*, I2, σσ. 173-174). Ὁ κανόνας αὐτὸς συζητήθηκε στὴ σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας 879/880, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου ἀνέπτυξαν τὶς κανονικὲς τοὺς θέσεις περὶ τοῦ περιοχόμενου τῆς συγκεκριμένης κανονικῆς ρυθμίσεως τῆς ἐν Σαρδικῇ συνόδου, βλ. ΖΥΜΑΡΗ, *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (879-880)*, ὅπ.π., σ. 154 ἔξ. Ἐπίσης βλ. καὶ Η. Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθῆναι 1973, σσ. 185-190.

27. R. SCHOELL - G. KROLL, *Corpus Juris Civilis*, τ. Γ', Βερολίνο 1895, σ. 594. Βλ. σχετικὰ Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΑΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 114.

28. *Διάλογος*, κεφ. ΡΟΣΤ', PG 155, 384D καὶ κεφ. ΡΠΔ', 393CD.

Σαρδικῆς, πού βέβαια ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἦταν γνωστός τότε στήν Κύπρο²⁹, κατ' οὐσία ὅμως, καθὼς ὁ ἅγιος ἦταν ὠριμος καί εἶχε τὰ κανονικά προσόντα, δὲν προσέβαλλε τὸ πνεῦμα τοῦ νομοθέτη. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ κατώτεροι τοῦ ἐπισκόπου βαθμοί, ὅπως ὀρίζεται στὸ συγκεκριμένο κανόνα, δὲν ἦταν τὰ ἀπαραίτητα κομμάτια τοῦ πᾶζλ γιὰ νὰ σχηματιστεῖ τελικὰ ἡ «παράσταση» τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλὰ βαθμίδες δοκιμασίας καὶ προετοιμασίας, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὁμαλὰ ἡ «ἀψὶς τῆς ἐπισκοπῆς». Τὸ στάδιο τῆς δοκιμασίας κατὰ τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης στὰ ἀσκητικά κείμενα, ἰδίως σὲ αὐτὰ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη, συνδέεται μὲ τὶς βαθμίδες τῆς πνευματικῆς τελειώσεως³⁰. Ὁ καθένας βαθμὸς ὄντολογικὰ ἦταν ἀπόλυτα τέλειος καὶ αὐτοτελής, ἐνῶ οἱ κατώτεροι εἶχαν σὲ σχέση μὲ αὐτὸν τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὴ στόχευση τῆς προετοιμασίας, ἔτσι ὥστε ὁ ἐπίσκοπος νὰ ἔχει τὴν ἐπαρκῆ ἐμπειρία στήν ποιμαντικὴ διακονία.

Ἐτσι ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, δὲν ἦταν ἐλαττωματικὲς ἐκκλησιολογικὰ καὶ κανονικὰ καὶ οἱ *ex saltum* χειροτονίες, διὰ τῶν ὁποίων παραλείπονταν οἱ ἐνδιάμεσοι βαθμοί. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ καταγράφονται καὶ στὶς ἀγιολογικὲς πηγές πού ἐξετάσαμε. Χαρακτηριστικὰ ὁ Φίλων χειροτονεῖται ἀπὸ διάκονος κατ' εὐθείαν ἐπίσκοπος Καρπασίας. «Ἦν δέ τις κληρικὸς ἀπὸ ρητόρων, τοῦνομα Φίλων, ἀνὴρ ὀσιος. Χρεία δὲ ἦν ἐπὶ τῆς πόλεως τοῦ Καρπασίου καθίσαι ἐπίσκοπον ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ἦν δὲ οὗτος διάκονος. Τοῦτον οὖν ἀπὸ ἀποκαλύψεως Θεοῦ χειροτονεῖ ἐπίσκοπον ὁ Ἐπιφάνιος ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Καρπασίου»³¹. Ἐξίσου διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ πληροφορία πού μᾶς δίνει ὁ Λεόντιος Νεαπόλεως στὸν βίον τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Ἐλεήμονα: «Τοῦτο δὲ ἦν τὸ θαυμασιώτερον τοῦ ἐν ἀγίοις, ὅτι οὔτε τὸν μονήρη βίον ἀσκήσας, οὔτε ἐν κλήρῳ πρὸ τῆς χειροτονίας αὐτοῦ εἰς πατριαρχεῖον διατρίψας ἐν ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ γυναικί νομίμῳ προσομιλήσας, οὕτω τῆς καταστάσεως ἐκράτησε ἀπὸ κάλιγος εἰς πατριάρχην χειροτονηθείς»³². Ἐπομένως, κατὰ τὸν βιογράφο, φαίνεται ὅτι ὁ ἅγιος

29. Ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου π.χ. κάνει λόγο μόνο γιὰ τὶς δογματικὲς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου χωρὶς πουθενὰ νὰ ἀναφέρεται στοὺς κανόνες. Βλ. *Πανάριον* 3, Holl, σσ. 250, 269, 270 (= PG 42, 376A, 404B, 405C ἀντιστοίχως).

30. *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 370 ἐξ.

31. PG 41, 85A.

32. *Βίος ἀγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος*, σ. 128.

Ιωάννης ἀνήλθε στὸν ὑψηλότατο θρόνο τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἀφοῦ χειροτονήθηκε ἀπὸ λαϊκὸς κατευθείαν ἀρχιερέας. Παρόμοια πράξη θὰ πρέπει νὰ ὑπονοηθεῖ καὶ στὴν περίπτωση τῆς εἰς ἐπίσκοπον χειροτονίας τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, ὁ ὁποῖος «πρῶτος τῆς Τρυμιθουσιέων πόλεως ἁγίας Ἐκκλησίας τῆ δικαία τοῦ Θεοῦ ψήφῳ δικαίως ἠξιώθη ὑπ' αὐτοῦ πιστευθῆναι τοὺς οἰακάς»³³, ὄντας προηγουμένως ὁ Ἅγιος βοσκός.

Ἀπὸ τίς πολλὲς περιπτώσεις τέτοιων χειροτονιῶν ποὺ διασώθηκαν, ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τίς χειροτονίες ἀπὸ διάκονο κατ' εὐθείαν σὲ ἐπίσκοπο τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Ἐλευθέριου, διακόνου τοῦ πάπα Ἀνικήτου, τοῦ Εὐσεβίου Λαοδικείας, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης φαίνεται νὰ ἔγινε ἐπίσκοπος ἀπὸ ἀναγνώστης³⁴. Ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἐπίσκοπος ἀπὸ κατηχούμενος³⁵.

Πολὺ περισσότερες εἶναι οἱ χειροτονίες κατ' εὐθείαν σὲ πρεσβύτερο, χωρὶς τὴ διέλευση ἀπὸ τὸν ἐνδιάμεσο βαθμὸ τοῦ διακόνου³⁶.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ παράκαμψη μάλιστα τῆς λειτουργικῆς ἀπαραίτητης ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονουμένου ἐπισκόπου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου, καθόσον ἡ χειροτονία ἔγινε ἀπὸ ἀπόσταση, εἶναι αὐτή, ἀπὸ μοναχὸς κατ' εὐθείαν σὲ πρεσβύτερο, τοῦ Δανιὴλ Στυλίτη (+471), ποὺ τελέσθηκε ἀπὸ τὸν Γεννάδιο Κωνσταντινουπόλεως (458-471), παρόντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Α' ³⁷. Τὴν ἀναφέρω, μόνο γιὰ νὰ διατυπώσω ἐδῶ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Γεννάδιος, ποὺ ἐγκωμιάζει ὁ ἅγιος Νεόφυτος ὁ Ἐγκλειστος (1134-1220) θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἕνας ὁμώνυμος τοπικὸς ἅγιος τῆς Κύπρου, ποὺ ταυτίσθηκε τελικὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιο Νεόφυτο μὲ τὸν γνωστότερο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιο. Τοῦτο γιὰ τὸ ἐγκώμιο τοῦ Νεοφύτου τὰ παρατιθέμενα ἱστορικὰ στοιχεῖα ὄχι μόνο εἶναι ἐλάχιστα ἀλλὰ καὶ ἐλέγχονται γιὰ ἀνακρίβειες. Εἶναι στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προσάρμοσε κατάλληλα ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς

33. Βίος ἁγίου Σπυρίδωνος, σ. 7.

34. Βλ. σχετικὰ τοῦ Η. Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, ὅπ.π., σ. 187. Η. ACHELIS, *Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten* II, Λιψία 1912, σ. 33.

35. Βλ. σχετικὰ ΖΥΜΑΡΗ, *Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας*, ὅπ.π., σ. 242 ἔξ.

36. ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ, *Πληροφορίες*, ὅπ.π., σ. 22-23.

37. Βίος Δανιὴλ τοῦ Στυλίτου, ἔκδ. Η. DELEHAYE, *Les Saints Stylites*, *Subsidia hagiographica* 14, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σσ. 39-40.

σύνταξης τοῦ ἐγκωμίου καὶ τὰ ὅποια προφανῶς ἦντλησε ἀπὸ τὴν ἀγιολογικὴ παράδοση τοῦ τόπου. Οὐσιαστικὰ ὁ Νεόφυτος ἀναπτύσσει τὸ συγκεκριμένο ἐγκώμιο ἀξιοποιώντας κυρίως τὴν προφορικὴ τοπικὴ παράδοση, περὶ τοῦ πῶς τελικὰ αὐτὸς ὁ Γεννάδιος πέθανε ἀπὸ ψύχος στὴν Πάφο καὶ συνδέοντας τὴν ὅλη ἀφήγηση μὲ τὸ πρόβλημα τῆς σιμωνίας, στηριζόμενος στὴ γνωστὴ κανονικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νὰ κάνει τὶς κατάλληλες παραινέσεις γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἀδικήματος ἀπὸ τοὺς τότε Κύπριους κληρικούς³⁸.

2. Παρακάμπτοντας πολὺ ἐνδιαφέροντα ζητήματα ποὺ τίθενται στὶς ἐπιλεχθεῖσες ἀγιολογικὲς πηγές σχετιζόμενα μὲ τὴ χειροτονία, θὰ περιορισθῶ ἀκροτελευτιῶς στὸ σχολιασμό, ὅσο γίνεται πιὸ σύντομα, δύο ἐπίμαχων θεμάτων: πρῶτον τῶν χειροτονιῶν τῶν αἰρετικῶν καὶ δεύτερον τῆς στάσεως τοῦ Ἐπιφανίου σχετικὰ μὲ τὴν ἀγαμία ἢ μὴ τῶν κληρικῶν.

α'. Στὸν βίο τοῦ ἀγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος ὑπάρχει ἓνα ἐνδιαφέρον χωρίο σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν κληρικῶν στὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα. «Τοὺς ἐξ αἱρέσεων δέ τινων ἐπιστρέφοντας κληρικούς, δίδοντας λιβέλλους μεταμελείας καὶ τὸ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ὁμολογοῦντας μάθημα, δεχομένους τε τὰς οἰκουμενικὰς ἀγίας τέσσαρας συνόδους καὶ τὰς αἱρέσεις πάσας μετὰ τῶν αἰρεσιάρχων ἀναθεματίζοντας προθύμως ἐδέχετο, κοινωνοὺς ἀποκαθιστῶν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας»³⁹.

Προτοῦ σχολιάσουμε τὸ χωρίο θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ ἅγιος Ἰωάννης εἶχε ὡς συμβούλους του σὲ ζητήματα δογματικὰ τὸν Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων καὶ τὸν Ἰωάννη Μόσχο, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὁ βιογράφος χαρακτηρίζει «θεοσόφους», «γενναίους καὶ ἀνδρείους στρατιώτας ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας»⁴⁰. Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ἦταν ἀφοσιωμένος ἱερομύστης στὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ ἀμετακίνητος στὴν ἀποστρόφῃ προπαντὸς πρὸς τοὺς αἰρεσιάρχες, συμβουλευόντας τὸ ποιμνίό του νὰ μὴν ἔχει κοινωνία μὲ αἰρετικούς⁴¹. Παρὰ ταῦτα στὸν τρόπο ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν κληρικῶν παρρου-

38. Βλ. Θ. Ξ. ΠΑΓΚΟΥ, Εἰσαγωγή στὸ *Ἅγιον Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου Συγγράμματα*, τ. Γ', Πάφος 1999, σσ. 65-67. Βλ. τὸ *Ἐγκώμιον κεφαλαιῶδες εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν Γεννάδιον Ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως*, ὅπ.π., σσ. 408-419.

39. *Βίος ἀγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος*, σ. 160.

40. Ὅπ.π., σ. 100, βλ. καὶ σ. 130.

41. Ὅπ.π., σ. 130.

σιάζεται να κρατεί στάση οικονομίας, επειδή ακριβώς αυτή ήταν και η επικρατούσα θέση της Εκκλησίας. Έτσι, ο Ιωάννης απαιτούσε μόνο λίβελλο απόρριψης των κακοδοσιών και όμολογία της ορθόδοξης πίστης, χωρίς, κατά το παράθεμα, να αναφέρεται ή χρήση με μύρο ή πολύ περισσότερο τέλεση χειροτονίας.

Την ίδια τάξη με αυτή που αποδεχόταν ο Άγιος Ιωάννης προκρίνουν και οι πατέρες της Ζ΄ Οικουμενικής συνόδου⁴², ενώ πολύ αργότερα οι Κολλυβάδες πατέρες, Άγιος Νικόδημος Άγιορείτης και Χριστόφορος Προδρομίτης, την υπερασπίζονται με έπιμονή, όπως συνάγεται από μία σειρά ανέκδοτων επιστολών του Νικοδήμου, εκθέσεων και ενός λογοκριθέντος σχολίου στον κανόνα 68 των Αποστόλων του Χριστοφόρου, κείμενα τα οποία στάλθηκαν στον «ἀνακριτή» των κανονικών τους συλλογών (*Πηδάλιον* και *Κανονικόν*) Δωρόθεο Βουλησμά⁴³.

β'. Στον βίο του Έπιφανίου περιγράφεται περιστατικό με κεντρικό πρόσωπο ένα έγγαμο διάκονο, ο οποίος έθεάθη διορατικώς από τον Έπιφάνιο κατά την ώρα της «προσενέξεως» των τιμίων δώρων ότι «ἀπό τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἐφέρετο λέπρα». Ο Άγιος που τον θεώρησε υπαίτιο για τή μη φανέρωση της όπτασίας, την οποία αυτός συνήθως είχε κατά τον καθαγιασμό των ευχαριστιακῶν δώρων, ζήτησε να μάθει τον λόγο και ο διάκονος όμολόγησε, όπως λέει ο βιογράφος, ότι «τὴν νύκτα ἐκείνη μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἐκοιμήθη». Με άφορμή αυτό τὸ γεγονός, ο Έπιφάνιος προσεκάλεσε «ἅπαν τὸ ἱερατεῖον» και τὸς συμβούλευσε «μετ' εὐμενείας», λέγοντας τὰ ἑξῆς: «Ὅσοι ... τέκνα, κατηξιώθητε τοῦ κλήρου, λύσατε τὰ διαβήματα ἡμῶν τοῦ μὴ βαίνειν ἐπὶ τούτοις, ὅπως θεραπεύσητε ὅσιον ἄνδρα τὸν ἐπ' ἐκκλησίαις κηρύττοντα καὶ λέγοντα· καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες». Καὶ καταλήγει ὁ βιογράφος: «Ἐκτοτε οὖν οὐκέτι ἐχειροτόνει Ἐπιφάνιος ἔχοντα γυναῖκα, ἀλλὰ ἄνδρας ὀσίους, τὸν μονήρη βίον μετερχομένους καὶ ἄνδρας χήρους δεδοκιμασμένους»⁴⁴. Ὅσα λέει ὁ βιογράφος, για τὴ συγκεκριμένη στάση τοῦ Ἐπιφανίου, διασταυρώνο-

42. Βλ. Mansi 12, 1038B ἑξ. καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ Β. Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀποδοχὴ τῶν αἰρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμένη συνόδο, *Θεολογία* 59 (1988) 557 ἑξ.

43. Θ. Ε. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτου Κανονικόν*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 181 ἑξ. Τοῦ ἸΔΙΟΥ, Ἐπανεξετάζοντας τὰ σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στοὺς 46ο καὶ 68ο ἀποστολικὸς κανόνες, *Άγιος Νικόδημος Άγιορείτης. 200 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του*, Πεντάλοφος - Παιονίας 2011, σσ. 409-446.

44. PG 41, 72D-73B.

νται καὶ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ μία παράλληλη ἀναλυτικότερη διατύπωση πὸν περιέχεται στὸ Πανάριον⁴⁵.

Ἦταν τελικὰ ὁ Ἐπιφάνιος ὑπὲρ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου ἢ καλύτερα θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν, μὲ δεδομένο ὅτι ἡ προϋπάρχουσα κανονικὴ νομοθεσία δὲν καθόριζε μία τέτοια ὑποχρέωση; Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες, δηλ. τὸ ἐθνικὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας, οἱ κανόνες τῆς Γάγγρας (κανόνες 1, 4, 9, 14, 16) τεκμηριώνουν ὅτι στὴν Ἀνατολὴ οἱ ἀκραῖες ἀσκητικὲς τάσεις ἔτυχαν ἰσχυρῆς κριτικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κυριαρχήσει μία πιὸ νηφάλια θέση. Ὁ Ἐπιφάνιος ἐξέφραζε προσωπικὲς ἀπόψεις πὸν ἐξηγοῦνται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ ρευστότητα γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὴν ἀρχὴ τῆς εἰσηγήσεώς μας.

Ἡ Ἀνατολὴ παράλληλα υἰοθέτησε τὴ θέση τοῦ ὁσίου Παφνουτίου, πὸν κατὰ τὴν παράδοση ὑποστηρίχθηκε στὴν Α΄ Οἰκουμενικῆ σύνοδο καὶ διασώθηκε στὶς Ἐκκλησιαστικὲς Ἱστορίες τῶν Σωκράτη⁴⁶ καὶ Σωζομενοῦ⁴⁷. Ἡ διήγηση παρουσιάζει τὸν ἀσκητὴ Παφνούτιο νὰ ὑπερμαχεῖ ὑπὲρ τῆς προαιρετικῆς ἀγαμίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀπόλυτη θέση ἀσκητῶν τῆς ἐποχῆς του, τὴν ὁποία υἰοθέτησε μετριοπαθέστερα στὴ συνέχεια καὶ ὁ Ἐπιφάνιος.

Υπάρχει περὶ τῆς διηγήσεως ἓνα γραμματολογικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ἀνακύπτει καὶ ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος πὸν ἔγραψε ὁ Θεόδωρος Πάφου. Ὁ Θεόδωρος εἶχε στὶς πηγές του τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Σωκράτη, καθόσον παραθέτει δύο χωρία ἀπὸ αὐτὴ, ἀναφερόμενα τὸ ἓνα στὸν ἅγιο Σπυρίδωνα καὶ τὸ ἄλλο στὸν Παφνούτιο. Τὸ πρῶτο περὶ τοῦ ἀγίου Σπυρίδωνος, παρατίθεται αὐτοῦσιο, ἐνῶ τὸ δεύτερο κατὰ τὸ νόημα, παραλειπομένου τοῦ τμήματος πὸν ἀναφέρεται ἢ συζήτηση στὴν Α΄ Οἰκουμενικῆ σύνοδο, κατὰ τὴν ὁποία ἐκφράσθηκε ἡ παραπάνω θέση τοῦ Παφνουτίου. Ἦταν σκόπιμη ἢ τυχαία ἡ παράλειψη τοῦ γεγονότος, ἢ μήπως ὀφείλεται σὲ κάποιον λόγο πὸν ἀποτυπώνει κάποια συγκεκριμένη ἐπιλογὴ καὶ προτίμηση γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀγαμίας ἢ μὴ τοῦ κλήρου;

Τίθενται σὲ παράλληλες στήλες τὸ κείμενο τῆς πηγῆς (Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία) καὶ αὐτὸ τοῦ βίου, προκειμένου στὴ συνέχεια νὰ διατυπωθεῖ καθ' ὑπόθεσιν κάποια πιθανὴ ἐξήγηση τῆς παράλει-

45. PG 42, 824A-C.

46. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία I, 11, PG 67, 101C-104B.

47. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία I, 23, PG 67, 925BC.

ψης στο παραπάνω ερώτημα του σχετικού γεγονότος.

Σωκράτους
Εκκλησιαστική Ιστορία

Ἐπεὶ δὲ Παφνουτίου καὶ Σπυριδωνος ποιήσασθαι μνήμην ἀνωτέρω ἐπηγγειλάμεθα, εὐκαιρον ἐνταῦθα περὶ αὐτῶν εἰπεῖν. Παφνούτιος γὰρ μιᾶς πόλεως τῶν ἄνω Θηβῶν ἐπίσκοπος ἦν· οὕτω δὲ ἦν ἀνὴρ θεοφιλῆς, ὡς καὶ σημεῖα θαυμαστά γίνεσθαι ὑπ' αὐτοῦ. Οὗτος ἐν καιρῷ τοῦ διωγμοῦ, τὸν ὀφθαλμὸν ἐξεκόπη. Σφόδρα δὲ ὁ βασιλεὺς ἐτίμα τὸν ἄνδρα, καὶ συνεχῶς ἐπὶ τὰ βασίλεια μετεπέμπετο, καὶ τὸν ἐξορωρυγμένον ὀφθαλμὸν κατεφίλει. Τοσαύτη προσὴν τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ εὐλάβεια. Ἐν μὲν οὖν τούτῳ περὶ Παφνουτίου εἰρήσθω. Ὁ δὲ πρὸς λυσιτέλειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ κοσμοῦ τῶν ἱερωμένων διὰ τὴν αὐτοῦ συμβουλίην γέγονε, τούτῳ διηγῆσομαι. Ἐδόκει τοῖς ἐπισκόποις νόμον νεαρὸν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσφέρειν, ὥστε τοὺς ἱερωμένους, λέγω δὲ ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, μὴ συγκαθεύδειν ταῖς γαμεταῖς, ἅς ἐτι λαϊκοὶ ὄντες ἠγάγοντο. Καὶ ἐπεὶ περὶ τούτου βουλευέσθαι προὔκειτο, διαναστάς ἐν μέσῳ τοῦ συλλόγου τῶν ἐπισκόπων ὁ Παφνούτιος, ἐβόα μακρὰ, μὴ βαρὺν ζυγὸν ἐπιθεῖναι τοῖς ἱερωμένοις ἀνδράσι· τίμιον εἶναι καὶ τὴν κοίτην, καὶ αὐτὸν ἀμίαντον τὸν γάμον λέγων, μὴ τῇ ὑπερβολῇ τῆς ἀκριβείας, μᾶλλον τὴν Ἐκκλησίαν προσβλάψωσιν· οὐ γὰρ πάντας δύνασθαι φέρειν τῆς ἀπαθείας τὴν ἀσκησιν, οὐδὲ ἴσως φυλαχθῆσεσθαι τὴν σωφροσύνην τῆς ἐκάστου γαμετῆς ...⁴⁸

Θεοδώρου Πάφου
Βίος Σπυριδωνος

Ἐγένετο δὲ τῇ ἐξῆς κατὰ τὴν σύνοδον καὶ ἄλλος τις ἐκ τοῦ χοροῦ τῶν ὁμολογητῶν, τοῦνομα Παφνούτιος, ἀνὴρ Αἰγύπτιος καὶ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπος, ὧν Μαξιμιανὸς ὁ βασιλεὺς τοὺς δεξιούς ἄρυσεν ὀφθαλμούς καὶ τὰς λαιὰς ἐνευροκόπησεν ἀγκύλας, ἐν ᾧ τοσαύτη ἦν χάρις Θεοῦ ὥστε σημεῖα ποιεῖν· λόγῳ γὰρ τοὺς δαίμονας ἐφυγάδευεν καὶ εὐχῇ ἀσθενούντας ἐθεράπευεν, τυφλοῖς τε τὸ βλέπειν Θεὸν ἐξαιτούμενος παρείχεν καὶ παρεθέντας πρὸς τὴν κατὰ φύσιν ἦγεν ἀκμήν. ὃν ὁ βασιλεὺς διὰ τιμῆς εἶχεν, συνεχῶς τε εἰς τὰ βασίλεια μετεπέμπετο καὶ τὸν ἐξορωρυγμένον ὀφθαλμὸν κατεφίλει, τοσαύτη ἦν τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ εὐλάβεια. Τοιούτοις τοιγαροῦν τοῖς ἐν ἐκείνοις ἔτι τοῖς καιροῖς ἀγίοις ἀνδράσιν ἡ Ἐκκλησία ἐσεμνύνετο, ἐξ ὧν πολλοὶ παρήσαν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον. Ἀνεκίνουν γοῦν ὁσημέραι περὶ τῆς πίστεως πολλὰ συνεξετάζοντες, οἰόμενοι δεῖν μηδὲν εὐχερῆς ἢ τολμηρὸν περὶ τηλικαύτης ζητήσεως διαπράττεσθαι, συχνῶς τε τὸν Ἄρειον μετεπέμποντο καὶ πυκνῇ ἀνακρίσει τὰς τούτου προτάσεις ἀνέπτυσσον, πῶς γε δεῖ πρὸς τὴν ἀνατροπὴν τῶν ἀθέσμων αὐτοῦ δογμάτων ψηφίσασθαι καὶ ἀνθορίσασθαι μετὰ πολλῆς σκέψεως ἐλογίζοντο...⁴⁹

48. PG 67, 101C-104B.

49. Βίος Σπυριδωνος, ὅπ.π., σσ. 32-33.

Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γραμματολογικοῦ ζητήματος, μποροῦν νὰ τεθοῦν οἱ ἐξῆς ὑποθέσεις: ἡ παράλειψη ἦταν ἐπιλογή τοῦ Θεοδώρου, γιατί ἐνδεχόμενα συμεριζόταν τὴν ἄποψη ὑπὲρ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, ἀποσιωπώντας ἓνα ἀντίθετο ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα; Ἄν εἶναι ἔτσι, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες του, καθόσον ὁ ἴδιος ὁ βιογραφούμενος ἀπὸ αὐτὸν ἅγιος ἦταν πρότυπο περὶ τοῦ ἀντιθέτου, καθότι ἔγγαμος. Εἶναι πιθανὸν ὅμως τὸ κείμενο τῆς πηγῆς του νὰ μὴν περιελάμβανε τὴ σχετικὴ διήγηση, ἡ ὁποία διασωζόμενη στὴν παράδοση, ἐντάχθηκε στὴ συνέχεια, μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ., δηλ. μετὰ τὴ συγγραφή τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Σπυριδῶνος, στὸ κείμενο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, καὶ ἐπομένως δὲν τὸ γνώριζε ὁ Θεόδωρος Πάφου ἢ τέλος πάντων διαγράφηκε προηγουμένως ἀπὸ ἀκραίους ἀσκητὲς σὲ κάποια ἀντίγραφα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἴσως εἶναι ἐκεῖνο ποὺ γνώριζε καὶ χρησιμοποίησε ὁ Θεόδωρος, γιὰ νὰ ἀποσιωπήσουν διὰ τῆς λογοκρισίας εἰς τὸν αἰῶνα ἓνα μεγάλο ἀγκάθι ποὺ ἔθιγε τὶς θέσεις τους, ἔτσι ὅπως κάνουν διαχρονικὰ ὅλοι οἱ φονταμενταλιστές, οἱ ὁποῖοι διαβάζουν ἢ ἐπιδιώκουν νὰ διαβάζουν τὴν ἱστορία καὶ τὴν κανονικὴ πράξη μονόπλευρα⁵⁰.

Ὁ Θεὸς νὰ τοὺς ἐλεήσει, ἐμᾶς δὲ νὰ διαφυλάξει ἀπὸ τέτοια πλάνη.

50. Γιὰ τὸ θέμα ποὺ σχολιάζουμε ἐδῶ βλ. ἐνδεικτικὰ: PETER L'HUILLER, Mandatory celibacy as a requirement for episcopacy, *St. Vladimir's Theological Quarterly* 40 (1995) 213-219. R. CRYSON, Dix ans de recherches sur les origines célibat ecclésiastique, *Revue Théologique de Louvain* 11 (1980) 157-185. Πρβλ. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοναχικὸς καὶ ἄγαμος κοσμικὸς κληρὸς*, Ἀθῆναι 1963.

ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ*

Οι όροι «ἔγκλημα» και «ποινή» στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων

0. Εισαγωγικά-Οριοθετήσεις

Στην παρούσα εργασία μας που αποτελεί μικρή συμβολή στον τιμητικό τόμο προς τιμή του Σεβαστού Ομότιμου Καθηγητή κ. Σπύρου Τρωιάνου περιοριζόμαστε να ασχοληθούμε με την χρήση των όρων «ἔγκλημα» και «ποινή» στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων. Η έρευνα αυτή δεν επεκτείνεται στη διερεύνηση και άλλων σχετικών ή συνώνυμων προς τους ανωτέρω όρους που παραδίδονται στις ίδιες πηγές, όπως είναι οι όροι «ἀμάρτημα», «ἀμαρτία», «πλημμέλημα», «ἀδίκημα», «τιμωρία», «ἐπιτίμιο», «ἐπιτιμία», «κόλασις», «κολασμός» κ.ά., η πλήρης παρουσίαση των οποίων απαιτεί ειδική εργασία, η οποία εκφεύγει των ορίων του παρόντος. Ειδικότερα αποκλειστικός σκοπός μας είναι μόνο η σύντομη παρουσίαση των όρων «ἔγκλημα» και «ποινή» στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων. Με τον όρο «πρακτικά» των Οικουμενικών Συνόδων εννοούμε τόσο τα πρακτικά αυτών με στενή έννοια, στα οποία έχουν καταγραφεί και παραδίδονται όλα όσα έλαβαν χώρα κατά τις συνεδρίες των Οικουμενικών Συνόδων¹, όσο και τα πρακτικά Αυτών με ευρεία έννοια, στα οποία περιλαμβάνονται, εκτός από τα πρακτικά με στενή έννοια, και διάφορα έγγραφα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτά και έχουν επίσης συμπεριληφθεί στις γνωστές κριτικές εκδόσεις². Η διερεύνηση των

* Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Όπως είναι γνωστό δεν σώζονται πρακτικά της Α' (325) και της Β' Οικουμενικής Συνόδου (381) (βλ. Μητρ. Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας Παύλου ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστορική Εισαγωγή εις τους κανόνες της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, 137 και 176 (= ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ).

2. Για το πηγαίο υλικό των Γ', Δ' και Ε' Οικουμενικών Συνόδων, βλ. ED. SCHWARTZ- J. STRAUB, *Acta conciliorum oecumenicorum*, Berlin: Walter de Gruyter 1927 κ.ε. (ανατυπώσεις τευχών: 1965, 2011)(= ACO). Για το πηγαίο υλικό της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου, βλ. R.RIEDINGER, *Acta conciliorum oecumenicorum. Series Secunda, Concilium Uni-*

όρων «ἔγκλημα» και «ποινή» στους Ιερούς Κανόνες³ εκφεύγει όχι μόνο των ορίων αλλά και του σκοπού του παρόντος δεδομένου ότι ήδη κατά το παρελθόν το θέμα αυτό προσέλκυσε το ενδιαφέρον ικανών ερευνητών⁴. Αντίθετα οι εδώ ερευνώμενες μαρτυρίες των πρακτικών

versale Constantinopolitanum, τόμ. 1, Concilii Actiones I-XI, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1990 (ανατύπωση 2011), τόμ. 2, Concilii Actiones XII-XVIII, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1992 (= RIEDINGER). Όσον αφορά τα πρακτικά των τριών πρώτων συνεδριών της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, βλ. τη σχετικά πρόσφατη κριτική έκδοση του E. LAMBERZ, *Acta conciliorum oecumenicorum, ser. II, vol. III 1. Concilium Universale Nicaenum Secundum, pars 1: Concilii actiones I-III*, Berlin-New York: Walter de Gruyter (2008) (= LAMBERZ)], ενώ για το λοιπό πηγαίο υλικό της ανωτέρω Συνόδου, βλ. τον 13^ο τόμο της παλαιότερης έκδοσης του G. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Bd. 1-31, Florenz und Venedig, 1758-98 (Ανατυπώσεις: Παρίσι, 1901-1927 από τον H. Welter, Graz, Bd. 1-53, 1960-1961) (= MANSI).

3. Οι «κανόνες» αυτοί καλούνται «ιεροί», «θείοι» ή «ἅγιοι» διότι θεσπίστηκαν ή επικυρώθηκαν από τις Οικουμενικές Συνόδους της Εκκλησίας κατά θεοπνευστία του Αγίου Πνεύματος [Ζ'1, G. ALBERIGO/A.M. RITTER/L. ABRAMOWSKI (a.o.), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, I. The Oecumenical Councils. From Nicaea I to Nicaea II (325-787)*, editio critica, Brepols Publishers, Turnhout 2006, 318 (= COGD)] και γι' αυτό θεωρείται ότι αποτελούν θείο δίκαιο κατά την ουσία αυτών. Στους ίδιους τους Ιερούς Κανόνες της Ορθόδοξου Εκκλησίας εντοπίζονται πολλές και αξιόλογες σχετικές αυτομαρτυρίες περί της προέλευσής τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο όρος «κανών» χρησιμοποιείται ήδη στο κείμενο του 1^{ου} ιερού κανόνα της Α' Οικουμενικής Συνόδου του 325 (COGD, 20). Στον 1^ο ιερό κανόνα της συνόδου της Συνόδου της Αντιόχειας (341 μ.Χ.) απαντά η ορολογία «ἅγιος κανών» (CSP, 105). Δύο φορές στον «Προσφωνητικό λόγο» της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου του 680/681 μ.Χ., μία φορά στον 2^ο ιερό κανόνα της «ἐν τρούλλῳ» Οικουμενικής Συνόδου του 691/692 μ.Χ. και μία φορά στους Κανόνες της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου (787 μ. Χ.) απαντά η ορολογία «ιεροί κανόνες» (βλ. αντίστοιχα COGD, 222, 223, 229, 320), η οποία τελικώς και επικράτησε μέχρι σήμερα. Τέλος στον 1^ο και στον 11^ο ιερό κανόνα της αυτής Ζ' Οικουμενικής Συνόδου απαντά η ορολογία «θεῖοι κανόνες» (COGD, 318 και 331).

4. Βλ. ενδεικτικά: Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, Αθήναι 1978, 360 επ. (= ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ 1978). Ε. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος στους Ἱερούς Κανόνες*, Αθήνα: Σάκκουλα 2007, 102, 148-149 κ.ά. Διεξοδική έρευνα και συστηματική παρουσίαση των προβλεπομένων κυρώσεων στην κανονική παράδοση (σε σύνολο 771 Ιερών Κανόνων) της Εκκλησίας βλ. στον π. ΓΡ. ΠΑΠΑΘΩΜΑ, «Les sanctions dans la Tradition canonique de l'Église orthodoxe (Le Corpus canonum de l'Église, 1er-9e siècles)», *Revue de Droit canonique* 56 (2006), 281-322. Αναφορά σε ορολογία των κανονικών διατάξεων γίνεται μόνο όπου τούτο είναι απαραίτητο, δηλ. στην περίπτωση κατά την οποία κανονικές διατάξεις ή άλλα έγγραφα αποσπασθηκαν από τα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και καταχωρίστηκαν στις κανονικές συλλογές, όπως π.χ. ισχύει για τον 29^ο ιερό κανόνα της Δ' (βλ. στη συνέχεια του παρόντος). Για τις προβλεπόμενες ποινές στο Βυζαντινό δίκαιο, βλ. SP. TROIANOS, «Die Strafen im byzantinischen Recht», *La peine. I: Antiquité*, [Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, 55], Bruxelles 1991, 185 f (= TROIANOS

των Οικουμενικών Συνόδων δεν έχουν μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο έρευνας και κατά τούτο η εδώ έρευνά μας αποτελεί μικρή συμβολή στον υπάρχοντα περί το ανωτέρω ζήτημα επιστημονικό διάλογο. Η σημασία της παρούσας μικρής έρευνας προκύπτει και από το γεγονός ότι οι αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, στην ερμηνεία των οποίων συμβάλλουν και τα λοιπά σχετικά έγγραφα, έχουν αυξημένο κύρος στην Ορθόδοξη Θεολογία, δεδομένου ότι μόνο οι Οικουμενικές Σύνοδοι μετά τον Χριστό και τους Αποστόλους εκφράζουν το αλάθητο της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁵.

1. Γ' Οικουμενική Σύνοδος (431 μ.Χ.)

Στα πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου οι όροι «ἔγκλημα» και «ποινή» χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά σε εννοιολογική συνάρτηση με την αίρεση⁶ του Νεστορίου και την αντιμετώπισή του από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας. Ειδικότερα:

I. Ο όρος «ἔγκλημα»

1.1. «ἐγκλήματα ἀποπληξίας», «ἔγκλημα δυσφημίας» ή «δυσσεβείας» και «ἀθυροστομίας» ή «γλωσσαλγίας ἐγκλήματα»:

Στα με ευρεία έννοια πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου γίνεται λόγος για «ἐγκλήματα ἀποπληξίας», διατύπωση που δεν απαντά στους Ιερούς Κανόνες ή σε άλλο σημείο των πρακτικών των Οικουμενικών Συνόδων. Ειδικότερα ο Κύριλλος Αλεξανδρείας (412-444) σε επιστολή του προς τους υπό την επισκοπική δικαιοδοσία του πρεσβυ-

1991). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42 (1992) 55-74 (=ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 1992). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οι Ποινές στο Βυζαντινό δίκαιο», στο: Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (επιμ.), *Εγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1997 (2001²), 17 επ (= ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1997). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ποινή και χριστιανική σκέψη», *Χρονικά* 10 (1999) 9-13 (= ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1999).

5. Επ' αυτού, βλ. ad hoc: Σ. ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗ, *Περί τῶ ἀλάθητον τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ*, Αθήνα 1965.

6. Για τον ορισμό και τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος της αίρεσης, καθώς και βασική βιβλιογραφία, βλ. αντί άλλων: Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ-Γ. Α. ΠΟΥΛΗΣ, *Πηγές τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου μὲ σχόλια καὶ βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Π. Σ. Πουρνάρα 2007², 102-104 (= ΓΙΑΓΚΟΥ-ΠΟΥΛΗΣ).

τέρους, διακόνους, μοναχούς και Πατέρες⁷, αναφερόμενος διεξοδικά σε αιρετικές διδασκαλίες του Νεστορίου Κωνσταντινουπόλεως (428-431) τις χαρακτηρίζει ως ανοησίες ή φλυαρίες και ως «ἀποπληξίας ἐγκλήματα»⁸, δηλ. εγκλήματα που προέρχονται από πάθος της ψυχής⁹. Ακόμη στην γνωστή επιστολή του ανωτέρω αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας και της υπ' αυτόν συνόδου της Αιγύπτου προς τον Νεστόριο¹⁰ υπογραμμίζεται ότι η διαίρεση του ενός προσώπου του Ιησού Χριστού σε Θεό και άνθρωπο, όπως δίδασκε ο Νεστόριος, θεωρώντας ότι η θεία και η ανθρώπινη φύση του είναι χωρισμένες μεταξύ τους, αποτελεί «ἐγκλημα δυσφημίας»¹¹, δηλ. βλασφημίας και κακολογίας¹², επειδή βλάπτει την φήμη, δηλαδή την ορθή περί του Ιησού Χριστού γνώμη και πίστη¹³. Συναφώς στην ανωτέρω επιστολή τονίζεται ότι η

7. ACO 1.1.1, 10 επ.

8. ACO 1.1.1, 17. Για το ιστορικό υπόβαθρο της αίρεσης του Νεστορίου και την αντιμετώπισή της από την Γ' Οικουμενική Σύνοδο, βλ. Γ. ΜΠΕΜΠΗ, *Συμβολαί εις την περί τοῦ Νεστορίου ἔρευναν (ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου)* (δ.δ.), Ἀθήναι 1977. Ειρήνης ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Τὸ Βιβλίον τοῦ Ἡρακλείδου καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Νεστορίου. Ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2009 (= ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ 2009).

9. Βλ. και σχετική διατύπωση στον 1^ο ιερό κανόνα του Γρηγορίου Νύσσης: Ρ. JOANNOU, *Les Canons des Pères Grecs*, τόμ. 2, (Roma) 1963, 205 (= CPG).

10. Βλ. ACO 1.1.1, 33-42. Η επιστολή αυτή αναγνώστηκε και επικυρώθηκε ως ορθόδοξη κατά την 1^η συνεδρία της Γ' Οικουμενικής Συνόδου (βλ. ACO 1.1.2, 36), ενώ έχει συμπεριληφθεί ολόκληρη και στη λατινική μετάφραση των Πρακτικών της Ε' Οικουμενικής Συνόδου (ACO 4.1, 160-166), περί της οποίας βλ. παράγρ. 3 του παρόντος.

11. ACO 1.1.1, 36. Την ίδια διατύπωση βλ. και σε δύο άλλες επιστολές του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, οι οποίες έχουν καταχωριστεί στα με ευρεία έννοια πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου (ACO 1.1.1, 112 και ACO 1.1.6, 69). Περαιτέρω σύμφωνα με την έρευνα των με ευρεία έννοια πρακτικών της ίδιας Συνόδου ο ίδιος αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας χρησιμοποιεί τη διατύπωση «ἐγκλημα δυσφημίας» και σε άλλα κείμενά του: α) στον απολογητικό του λόγο προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' (βλ. ACO 1.1.3, 81) και β) στην «πεντάβιβλο ἀντίρρησην» κατά των δυσφημιών του Νεστορίου (ACO 1.1.6, 41). Τέλος σύμφωνα με ένα κείμενο με τίτλο «Ἀπολογία ὀρθοδόξου» που έχει καταχωριστεί στα πρακτικά της ίδιας Συνόδου αναφέρεται ότι οι Ιουδαίοι ψευδώς απέδωσαν στον Ιησού Χριστό ἐγκλημα δυσφημίας, επειδή δήθεν τέλεσε βλασφημία κατά του Θεού, επειδή κατ' αυτούς ήταν άνθρωπος και παρόλ' αυτά θεοποίησε τον εαυτό του. Ειδικότερα για να τον καταδικάσουν σε θάνατο έφθασαν στο σημείο «ὥστε καὶ τοῖς τῆς δυσφημίας ἐγκλήμασιν περιβάλλειν ἐπιχειρεῖν· ἔφασκον γάρ· περὶ καλοῦ ἔργου οὐ λιθάζομέν σε, ἀλλὰ περὶ βλασφημίας, ὅτι σὺ ἄνθρωπος ὦν ποιεῖς σεαυτὸν θεόν» (ACO 1.1.7, 58).

12. Βλ. Η. LIDDELL-R. SCOTT, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ἀθήναι: εκδ. Σιδέρης (χ.χ.), 1, 664 (= LIDDELL-SCOTT).

13. Επειδή αυτός ο χωρισμός οδηγεί αναγκαίως στο συμπέρασμα ότι ο Θεός Χρι-

αιρετική δοξασία του Νεστορίου κατά την οποία ο Χριστός θυσιάστηκε υπέρ του εαυτού του και υπέρ ημών δεν είναι άμοιρη «τῶν εἰς δυσσέβειαν ἐγκλημάτων»¹⁴. Σε απόσπασμα από την «πεντάβιβλο ἀντίρρησην» του Κυρίλλου Αλεξανδρείας γίνεται λόγος για τα «ἐγκλήματα ἀθυροστομίας», δηλ. της αναιδούς φλυαρίας¹⁵ των αιρετικών Νεστοριανῶν και συνιστάται στους ορθοδόξους «τῆς ἐκείνων ἀθυροστομίας παραιτεῖσθαι τὰ ἐγκλήματα»¹⁶, επειδή σε αντίθεση περίπτωση θα περιπέσουν και οι πιστοί «τοιαύτης δυσφημίας ἐγκλήμασιν»¹⁷. Απευθυνόμενος προς κάθε ορθόδοξο πιστό ο αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας συμβουλεύει αυτούς για τη δυνατότητα ἀπαλλαγῆς τους ἀπό «τῶν εἰς δυσσέβειαν ἐγκλημάτων»¹⁸ και την κάθαρση της διανοίας τους ἀπό «τὰ ἐγκλήματα»¹⁹. Τέλος τονίζει ότι δεν πρέπει στους σεβομένους τον Θεό «ἔγκλημα καταχέαι δεινὸν καὶ παγχάλεπον»²⁰. Ο προς τον αληθινὸ λοιπὸν Θεὸ πραγματικὸς σεβασμὸς δεν μπορεί να ἀποτελεῖ δεινὸ και βαρύντατο ἐγκλημα. Σε σωζόμενη «Ἀπολογία ὀρθοδόξου» ἀγνώστου συγγραφέα ψέγονται και οι ορθόδοξοι χριστιανοὶ που σιωπώντας στις κατὰ του προσώπου του Ἰησοῦ Χριστοῦ λόγους του Νεστορίου, ἐμφανίζουν εαυτοὺς ὅτι ἔτσι συμερίζονται τα ἐγκλήματα της ἀκατάσχετης φλυαρίας («τῆς κατ' αὐτοῦ γλωσσαλγίας τὰ ἐγκλήματα») των αιρετικῶν διδασκαλιῶν του Νεστορίου²¹. Συγχρόνως στο ἴδιο κείμενο υπογραμμίζεται ὅτι οι ορ-

στός υποτάσσει τον ἄνθρωπο Χριστὸ ἢ ὅτι ο ἄνθρωπος Χριστὸς υποτάσσεται στον Θεὸ Χριστὸ, και ἔτσι ἀπορρίπτεται το δόγμα της ἀλληλοπεριχωρήσεως των δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, δηλ. της θείας και της ἀνθρώπινης που υπάρχουν στον ἕνα Θεάνθρωπο Ἰησοῦ Χριστὸ «ἀχωρίστως και ἀδιαιρέτως». Περισσότερα περὶ της χριστολογικῆς διδασκαλίας του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, βλ. Κ. ΛΙΑΚΟΥΡΑΣ, Κυρίλλου Αλεξανδρείας κατὰ τῶν Νεστορίου δυσφημιῶν, *Ἡ χριστολογικὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίλλου Αλεξανδρείας σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴ Νεστοριανικὴ κακοδοξία*, Ἀθήνα: ἐκδ. Συμμετρία 2001. Χ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ, *Θεοτόκος και ὀρθόδοξο δόγμα. Σπουδὴ στη διδασκαλία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, Θεσσαλονίκη: ἐκδ. «Το Παλίμψηστον» 2003. HANS VAN LOON, *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria (Supplements to Vigiliae Christianae)*, Leiden, The Netherlands: Brill 2009.

14. ACO 1.1.1, 39. Βλ. και ACO 1.1.6, 81.

15. Βλ. LIDDELL-SCOTT 1, 61.

16. ACO 1.1.6, 14.

17. ACO 1.1.6, 14.

18. ACO 1.1.6, 19.

19. ACO 1.1.6, 22.

20. ACO 1.1.6, 31.

21. ACO 1.1.7, 55.

θόδοξοι δεν μετέχουν στα εγκλήματα αυτά που ο Νεστόριος και οι οπαδοί του διέπρατταν με την διδασκαλία τους και την συμπεριφορά τους²².

1.2. Η από άγνοια προσχώρηση των λαών σε αίρεση στοιχειοθετεί «έγκλημα» όχι εναντίον των λαών, αλλά των διδασκάλων τους: Σύμφωνα με παράθεμα από επιστολή που αποδίδεται στον Κύριλλο Α' Αλεξανδρείας (412-444), οι λαοί, δηλαδή οι πιστοί που ακολουθούν την αιρετική διδασκαλία του Νεστορίου, διαπράττουν βέβαια το εκκλησιαστικό έγκλημα της αιρέσεως, στην πραγματικότητα όμως επειδή αυτό το έγκλημα το διαπράττουν μάλλον από άγνοια, πρόκειται για έγκλημα όχι των λαών («οὐκ ἔγκλημα τῶν λαῶν»), (δηλαδή αυτών των πιστών οι οποίοι από άγνοια ακολούθησαν τον Νεστόριο), αλλά των διδασκάλων εκείνων που δεν διέθεσαν χρόνο να διδάξουν στους κατά τα άλλα ευσεβείς πιστούς τα ορθόδοξα δόγματα²³. Περαιτέρω ως «ἐγκλήματα τῶν πλανωμένων» χαρακτηρίζει ο Κύριλλος στον Προσφωνητικό του Λόγο προς τις «βασίλισσες»²⁴ τις αιρετικές δοξασίες και πράξεις των αιρετικών Νεστοριανών, τις οποίες οι πιστοί δεν πρέπει να αποδέχονται και να υιοθετούν²⁵.

1.3. Ο παραλληλισμός της συμπεριφοράς του Νεστορίου με τα «έγκλήματα» των Ιουδαίων και με «τὰ ἐγκλήματα» της αίρεσης του Απολιναρίου. Σε «όμιλία» του Κυρίλλου Αλεξανδρείας που εκφωνήθηκε στην Έφεσο (μετά την καθαίρεση του Νεστορίου) παραλληλίζεται η συμπεριφορά του Νεστορίου με «τῶν ἀρχαίων Ιουδαίων τὰ κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐγκλήματα», οι οποίοι λιθοβόλησαν, χλεύασαν και τελικά σταύρωσαν τον Ιησού Χριστό²⁶. Σε απόσπασμα από

22. ACO 1.1.7, 62.

23. ACO 1.1.1, 111. Η ίδια διατύπωση με ασήμαντες φραστικές παραλλαγές επαναλαμβάνεται και σε άλλο σημείο των Πρακτικών (βλ. ACO 1.1.2, 52).

24. Στο κείμενο της επιστολής δεν κατονομάζονται οι «βασίλισσες», στις οποίες απευθύνεται ο Κύριλλος Αλεξανδρείας (βλ. ACO 1.1.5, 26 επ.). Πάντως υπό τον όρο «βασίλισσες» και στο πλαίσιο του γλωσσικού περιβάλλοντος του κειμένου μπορούν εύλογα να εννοηθούν αφενός η αδερφή του Θεοδοσίου Β', Πουλχερία (399-453) και αφετέρου η σύζυγος του Ευδοκία (400-460) (βλ. Fergus MILLAR, *A Greek Roman Empire. Power and Belief under Theodosius II (408–450)*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press 2006/2007, 36).

25. ACO 1.1.5, 60.

26. ACO 1.1.2, 93.

άλλη επιστολή του Κυρίλλου Αλεξανδρείας υπογραμμίζεται ότι ο αιρετικός Νεστόριος διαιρώντας τον αδιαίρετο Χριστό σε Χριστό Θεό και σε Χριστό άνθρωπο, περιπίπτει σε «ιουδαϊκά ἔγκλήματα»²⁷. Σε άλλη επιστολή του προς τον «συλλειτουργό» του Ουαλεριανό επίσκοπο Ικονίου²⁸ ο ίδιος αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας τονίζει ότι οι Νεστοριανοί με την περί του Ιησού Χριστού διδασκαλία τους σχετικά με το μυστήριο της θείας ενανθρωπίσεως Αυτού, διέπραξαν «τῆς Απολιναρίου δόξης τὰ ἔγκλήματα»²⁹. Για να διαπιστωθεί όμως ποια ακριβώς ἦσαν τα εγκλήματα της «δόξης», δηλαδή της αιρετικής διδασκαλίας του Απολιναρίου (επισκόπου Λαοδικείας, ca. 360-390/392), τα οποία διέπραξαν οι Νεστοριανοί κατά τον Κύριλλο, είναι αναγκαία η προσφυγή στα κείμενα του Απολιναρίου και στην περί της αιρέσεως του καταδικαστική απόφαση της Β' Οικουμενικής Συνόδου³⁰.

1.4. Μια περίπτωση διάπραξης νομικού αλλά όχι πραγματικού «ἐγκλήματος» - «ἔγκλημα ἀνθρωπολατρίας» και «ἔγκλημα θεοποιίας». Σε άλλη επιστολή του Κυρίλλου Αλεξανδρείας εντοπίζεται σαφέστατη διάκριση μεταξύ νομικού ή τυπικού εγκλήματος και πραγματικού ή ουσιαστικού εγκλήματος³¹. Ειδικότερα ο ανωτέρω Αρχιεπίσκοπος παραλληλίζει τον εαυτό του και τους συμπαραστάτες του με τους Ιουδαίους Ανανία, Αζαρία και Μισαήλ, γνωστοί με την ονομασία «τρεις παῖδες»³². Οι τελευταίοι ευρισκόμενοι ως αιχμάλωτοι στην Βαβυλώνα διατάχθηκαν από τους Βαβυλωνίους να προσκυνήσουν ως Θεό τη χρυσή εικόνα του βασιλιά της Βαβυλώνας³³. Αν υπάκουαν, τούτο θα σήμαινε ότι οι τρεις νέοι θα διέπρατταν την ίδια α-

27. ACO 1.1.6, 64.

28. ACO 1.1.3, 90. Η πόλη του Ικονίου, με σημερινή τουρκική ονομασία Konya, βρίσκεται 200 χιλιόμετρα νότια της Αγκυρας.

29. ACO 1.1.3, 96.

30. Το σύνολο της διδασκαλίας του Απολιναρίου αποτελεί την γνωστή αίρεση του Απολλιναρισμού, η οποία καταδικάστηκε από τον 1ο ιερό κανόνα της Β' Οικουμενικής Συνόδου (COGD, 64). Περί της χριστολογικής διδασκαλίας του Απολιναρίου, της γένεσης και της εξέλιξης του Απολλιναρισμού βλ. ad hoc: ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ (Μητροπολίτου Μεσσηνίας), *Η χριστολογία του Απολιναρίου Λαοδικείας και ἡ γένεση του απολλιναρισμού*, Αθήνα 2006. του ΙΔΙΟΥ, *Corpus Apolinarianum. Συμβολή στην ἔρευνα για τὴ γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ απολλιναρισμοῦ*, Αθήνα: ἐκδ. Αθως 2006.

31. Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ, βλ. ἀντὶ ἄλλων: Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Εγκληματολογία. Εισαγωγικά*, τεύχος Α1, Αθήνα: ἐκδ. Συμμετρία 1995, 13 ἐπ.

32. Βλ. σχετικῶς Δανιήλ 3, 12 ἐπ.

33. Δαν. 3, 15.

μαρτία που διέπρατταν συνεχώς οι Βαβυλώνιοι, οι οποίοι προσκυνούσαν ως Θεό έναν άνθρωπο. Όμως οι φιλόθεοι «τρεις παῖδες» παρέμειναν πιστοί στον Θεό τους και αρνήθηκαν να προσκυνήσουν ως θεό τον Βασιλιά των Βαβυλωνίων³⁴. Τότε οι τελευταίοι τους καταδίκασαν σε θάνατο δια πυράς επειδή θεώρησαν ως έγκλημα τη μη αποδοχή της (ειδωλολατρικής) πίστης τους, γεγονός που ισοδυναμούσε με σταθερότητα των τριών νέων στην δική τους πίστη και την ευσέβειά τους στον ένα Θεό των Εβραίων: «έγκλημα δὲ ἦν τοῖς πλεονεκτουμένοις τὸ βέβαιον εἰς πίστιν, τὸ πεπηγὸς εἰς εὐσέβειαν, ἀνθρωπολατρείας παραίτησις καὶ τὸ μὴ βούλεσθαι φρονεῖν ὅσα τὴν θεῖαν περιυβρίζει φύσιν»³⁵. Σύμφωνα επομένως με τη Βαβυλώνια νομοθεσία η αληθινή και σταθερή πίστη των τριών νέων στο Θεό τους θεωρήθηκε ως έγκλημα, η διάπραξη του οποίου επέσυρε θανατική ποινή. Με τα σημερινά δεδομένα όμως το «έγκλημα» των τελευταίων δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως πραγματικό, αλλά ως νομικό ή τυπικό έγκλημα κατά τον τότε ισχύοντα βαβυλωνιακό νόμο. Αντίθετα κατά την Παλαιά Διαθήκη και την Χριστιανική διδασκαλία η σταθερότητα στην πίστη θεωρείται αρετή άξια επαίνου. Συναφώς προς τα ανωτέρω σε άλλο σημείο ο ίδιος αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, απευθυνόμενος (σε απολογητικό λόγο του)³⁶ στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Β' (408-450), επισημαίνει ότι ο καταλογισμός «εἰς ἐγκλήματος δύναμιν» πρέπει να είναι καταλογισμός πραγματικού εγκλήματος και όχι μη εγκληματικής συμπεριφοράς, διαφορετικά θα μπορούσε κανείς να καταλογίσει ακόμη και στο Θεό ως έγκλημα το ότι σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ελεεί³⁷. Φυσικά τέτοιος καταλογισμός εγκλήματος στο Θεό θα ήταν αυθαίρετος και άτοπος. Ενδιαφέρουσα είναι και η θέση του ίδιου επισκόπου σε Προσφωνητικό του Λόγο προς τις «εὐσεβέστατες δέσποινες»³⁸ ότι αυτοί που γνώρισαν τον αληθινό Θεό, απέφυγαν «τὰ ἐγκλήματα» της λατρείας άλλου Θεού εκτός από τον Ένα και αληθινό Θεό των Πατέρων τους³⁹. Βάσιμα, επομένως, μπορεί

34. Δαν. 3, 16-18.

35. ACO 1.1.2, 101.

36. ACO 1.1.3, 75 επ.

37. ACO 1.1.3, 76.

38. ACO 1.1.5, 62 επ. Και εδώ υπό τον όρο «δέσποινες» κρίνουμε ότι μπορούν εύλογα να εννοηθούν αφενός η αδερφή του Θεοδοσίου Β', Πουλχερία και αφετέρου η σύζυγός του Ευδοκία.

39. ACO 1.1.5, 93.

να υποστηριχθεί ότι η ορθή πίστη και λατρεία λειτουργεί και ως εγκληματοπροληπτικός παράγοντας τελέσεως ουσιαστικών εγκλημάτων. Σε άλλο σημείο ο ίδιος επίσκοπος στον ανωτέρω Προσφωνητικό του Λόγο επισημαίνει ότι το έγκλημα κατά του «θείου νόμου» είναι βαρύτερο των εγκλημάτων κατά του ανθρώπου («έγκλημα... πολὺ φορτικώτερον»)⁴⁰. Περαιτέρω ο ίδιος ιεράρχης σε άλλο «προσφωνητικό» του λόγου προς τις «βασίλισσες»⁴¹ περί της ορθής πίστεως⁴² υπογραμμίζει ότι ο Χριστός αν και αναμάρτητος, καταδικάστηκε άδικα και υπέμεινε σταυρικό θάνατο για να απαλλάξει με το δικό του αίμα όλους όσους διέπραξαν τα εγκλήματα της «απειθείας», δηλ. της μη υπακοής στο θέλημα του Θεού⁴³.

Ο ίδιος αλεξανδρινός αρχιεπίσκοπος σε άλλη επιστολή του προς πρεσβυτέρους, διακόνους και μοναχούς⁴⁴ χαρακτηρίζει την διδασκαλία των Νεστοριανών, οι οποίοι διαχώριζαν το ενιαίο πρόσωπο του Ιησού Χριστού σε θείο και ανθρώπινο και κατά συνέπεια θεωρούσαν την απόδοση ξεχωριστής λατρείας στον άνθρωπο Ιησού ως «άνθρωπολατρείας έγκλημα», δηλ. ειδωλολατρείας⁴⁵. Περαιτέρω σε απόσπασμα από την «πεντάβιβλο αντίθρησιν» του ο Κύριλλος ανασκευάζοντας την χριστολογική απόκλιση του Νεστορίου περί σταδιακής θεοποίησης του ανθρώπου Ιησού, κάνει λόγο περί «τοῦ τῆς θεοποιίας έγκλήματος»⁴⁶. Έτσι τελεί «τῆς ἐπ' αὐτῷ δὴ τούτῳ πλημμελείας τὰ έγκλήματα»⁴⁷. Ο Νεστόριος με την αιρετική διδασκαλία του αν και ήθελε να αποφύγει «τὰ τῆς άνθρωπολατρείας έγκλήματα» μετατράπηκε ο ίδιος σε ανθρωπολάτρη⁴⁸. Επανερχόμενος ο ίδιος Αρχιεπίσκοπος στο έγκλημα της ανθρωπολατρείας και δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα αυτό υπογραμμίζει ότι ο αιρετικός Νεστόριος διαιρώντας τον αδιαίρετο Χριστό σε δύο, δηλ. τον Χριστό Θεό και τον Χριστό άνθρωπο αποτέμνει από τον άνθρωπο Χριστό το πνεύμα της θείας

40. ACO 1.1.5, 83.

41. Βλ. ACO 1.1.5, 26.

42. ACO 1.1.5, 26.

43. ACO 1.1.5, 29.

44. Βλ. ACO 1.1.4, 49.

45. ACO 1.1.4, 51. Ανάλογη χρήση της διατύπωσης «έγκλημα άνθρωπολατρείας» βλ. και σε απόσπασμα από άλλο κείμενο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας (ACO 1.1.5, 43-44).

46. ACO 1.1.6, 48.

47. ACO 1.1.6, 49.

48. ACO 1.1.6, 51. Βλ. και ACO 1.1.6, 73.

φύσεως, πράγμα που συνιστά «ἐγκλημάτων αἰσχιστον»⁴⁹ και προσθέτει ότι οι δεχόμενοι αυτή την αιρετική διδασκαλία δεν είναι άμοιροι «τῶν εἰς δυσσέβειαν ἐγκλημάτων»⁵⁰. Ως εκ τούτου δεν είναι ορθή η κατηγορία του Νεστορίου κατά των Ορθοδόξων ότι λατρεύουν στο πρόσωπο του Χριστού την κτίση περιπίπτοντες στα «ἀρχαία ἐγκλήματα», δηλ. στα ειδωλολατρικά εγκλήματα της ανθρωπολατρείας, πράγμα αναληθές επειδή οι Ορθόδοξοι δεν λατρεύουν την κτίση, αφού ως γνωστό, έχουν καταδικάσει ως αιρετική την σχετική δοξασία του Αρείου ότι ο Ιησούς Χριστός δεν είναι Θεός αλλά κτίσμα⁵¹.

1.5. Το «ἰσχυρὸν καὶ ἀναμφίβολου ἐγκλημα» του Ιωάννη Αντιοχείας και τα δήθεν «ἴσα» και «μείζονα ἐγκλήματα» των μελών-δικαστῶν της Γ' Οικουμενικής Συνόδου: Η Γ' Οικουμενική Σύνοδος, απευθύνοντας ενημερωτική επιστολή προς τον «ἀρχιεπίσκοπο» Ρώμης Κελεστίνου Α' (422-432)⁵², κατηγορεί τον αποστατήσαντα⁵³ από τη Σύνοδο Ιωάννη Α' Αντιοχείας (427-443) και τους συνδαιτημόνες του ότι καταδίκασαν για αίρεση τον προεξάρχοντα της Γ' Οικουμενικής Συνόδου Κύριλλο Αλεξανδρείας και τον επιχώριο επίσκοπο της Εφέσου Μέμωνα⁵⁴ χωρίς να είναι πραγματικά αιρετικοί. Συγκεκριμένα η Οικουμενική Σύνοδος έκρινε ότι αντί να προσέλθει ο Ιωάννης ενώπιον της και να αποδείξει τον ισχυρισμό του, ότι δηλαδή αυτοί οι οποίοι καταδικάστηκαν από αυτόν τέλεσαν πραγματικά το ἐγκλημα της αιρέσεως, ο τελευταίος, επειδή αυθαίρετα θεώρησε την συμπεριφορά τους «ὡς ἰσχυρὸν καὶ ἀναμφίβολου ἐγκλημα, τὴν προπετῆ ψῆφον

49. ACO 1.1.6, 81.

50. ACO 1.1.6, 81.

51. ACO 1.1.6, 89.

52. ACO 1.1.3, 5-9.

53. Για τα εσωτερικά στοιχεία του υποκειμένου που στοιχειοθετούν το εκκλησιαστικό παράπτωμα της αποστασίας (εκ του ἀφίστημι, δηλ. απομακρύνομαι) στους Ιερούς Κανόνες, βλ. αντί άλλων: Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Τὰ ὑποκειμενικά στοιχεία τοῦ ἀδίκου κατὰ τοὺς Ἱ. Κανόνες*, Αθήνα 1986, 130-131 (= ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ 1986). Βλ. επίσης: ΓΙΑΓΚΟΥ-ΠΟΥΛΗΣ, 76-79.

54. Ελάχιστες είναι οι ιστορικές πληροφορίες περί του συγχρόνου της Γ' Οικουμενικής Συνόδου επισκόπου Εφέσου Μέμωνας (βλ. Β.Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Μέμνων», *ΘΗΕ* 8 (1966), στήλη 990. Clive FOSS, *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge University Press, 2010, 29, 38-41).

κατ' αὐτῶν ἐξηνέγκατο»⁵⁵. Φυσικά αυτή η άδικη συμπεριφορά των Νεστοριανῶν και του Ιωάννη Αντιοχείας καταδικάστηκε από την Γ' Οικουμενική Σύνοδο, την απόφαση της οποίας επικύρωσε και ο Αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β'⁵⁶. Περαιτέρω στα Πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου έγινε δεκτή η πρόταση του Ακακίου, επισκόπου Μελιτηνής (430-438/449) για τους αποστατήσαντες από την Γ' Οικουμενική Σύνοδο και την ορθόδοξη πίστη και προσχωρήσαντες στην αίρεση του Νεστοριανισμού «καὶ ὑπὸ ἔγκλημα τοσοῦτον καὶ τοιοῦτον γενομένων», ὅτι, ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι εἶναι αἰρετικοί, δεν ἔχουν δικαίωμα να τολμούν κάτι ἐναντίον των προεξαρχόντων της Γ' Οικουμενικής Συνόδου⁵⁷. Παρόμοια εἶναι και σχετική διατύπωση από ἐπιστολή της Γ' Οικουμενικής Συνόδου προς τους αυτοκράτορες Θεοδόσιο τον Β' και Ουαλεντινιανό Γ' (425-455)⁵⁸, με την οποία τους πληροφοροῦν ὅτι οἱ αποστατήσαντες από την Σύνοδο και υποστηρικτές του αἰρετικού Νεστορίου τόλμησαν την «κατὰ τῶν ἐξάρχων τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου καθαίρεσιν»⁵⁹. Ὁμως η Γ' Οικουμενική Σύνοδος προσθέτει περὶ αὐτῶν ὅτι πρόκειται περὶ των αἰρετικῶν Νεστοριανῶν, των «οὐκ ἔγκλημα λέγειν δυναμένων κατὰ τῶν ἐξάρχων τῆς ἀγίας ἡμῶν συνόδου»⁶⁰. Οἱ ανωτέρω δύο διατυπώσεις εναρμονίζονται ἀπόλυτα με την γνωστή κανονική ἀρχή ὅτι οἱ αἰρετικοί ἢ οἱ σχισματικοί δεν γίνονται δεκτοί ως κατήγοροι ἢ μάρτυρες κατὰ ορθοδόξων Ἀρχιερέων⁶¹. Ἀκόμη η Γ' Οικουμενική Σύνοδος σε ἐπιστολή της προς ἐπτὰ ορθοδόξους ἐπισκόπους⁶², τους ενημερώνει ὅτι στην Ἐφεσο με την σύμπραξη των ἐκεῖ ἀξιωματῶν, ο Ιωάννης Αντιοχείας και οἱ ὑπόλοιποι ἀποστάτες από την Οικουμενική Σύνοδο ενεργώντας ἀντικανονικά «τὸν καθ' ἡμῶν ἐγείροντες πόλεμον, ὥστε μηδὲ οἴκτου ἡμᾶς ἠξιῶσθαι ἀδικουμένους, ἀλλ' ὡς ἀδικοῦντας ἐν ἐγκλήμασιν εἶναι,

55. ACO 1.1.3, 8.

56. Βλ. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, Α', 2002³, 611 ἐπ. (= ΦΕΙΔΑΣ).

57. ACO 1.1.3, 17.

58. ACO 1.1.3, 47.

59. ACO 1.1.3, 47.

60. ACO 1.1.3, 47.

61. Βλ. 74^ο ιερό Κανόνα των Αγίων Αποστόλων [P. JOANNOU, *Les Canons des Synodes Particuliers*, τόμ. Ι, 2, (Roma) 1962, 45-46 (CSP)] και 6^ο ιερό κανόνα της Β' Οικουμενικής Συνόδου (COGD, 66-68). Βλ. και Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1984², 444.

62. ACO 1.1.3, 43.

καὶ ταῦτα πρὸς τὸ πάσχειν ἑαυτοὺς ἐκδεδωκότας»⁶³. Από τη διατύπωση αυτή συνάγεται ότι άδिका τα μέλη της Γ' Οικουμενικής Συνόδου καταδικάσθηκαν από τον Ιωάννη και τους περί αυτόν για αδικήματα που δεν είχαν διαπράξει. Πράγματι στα σχετιζόμενα με την Γ' Οικουμενική Σύνοδο έγγραφα έχει συμπεριληφθεί και «Ἵπόμνημα» των φιλονεστοριανών αποστατών υπό τον Ιωάννη Αντιοχείας⁶⁴, στο οποίο προτείνεται πρωτίστως και κυρίως να ερευνηθεί το ζήτημα της ορθής πίστης και προ τούτου «μηδενὸς ἑτέρου ζητουμένου μήτε ἐγκληματικοῦ μήτε χρηματικοῦ κεφαλαίου»⁶⁵. Από τα συμφραζόμενα χωρίς αμφιβολία συνάγεται ότι υπό τον όρο «ἐγκληματικό κεφάλαιο» εννοείται οποιοδήποτε ζήτημα που παρουσιάζει ποινικό ενδιαφέρον. Στα πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου σώζεται και «άναφορά» της συνόδου των Αποστατών υπό τον Ιωάννη Αντιοχείας προς τον Αυτοκράτορα με την οποία τον ενημερώνουν ότι καθαίρεσαν τον Κυρίλλο Αλεξανδρείας και τον επίσκοπο της Εφέσου Μέμνονα θέτοντας συγχρόνως σε ακοινωνησία τα υπόλοιπα μέλη της Γ' Οικουμενικής Συνόδου⁶⁶, επειδή δήθεν είχαν περιπέσει σε «διάφορα ἐγκλήματα»⁶⁷. Ακόμη εξηγούν ότι οι Πατέρες της Γ' Οικουμενικής Συνόδου υπόκεινται σε «ἴσα ἐγκλήματα» με αυτά των Κυρίλλου Αλεξανδρείας και Μέμνονα Εφέσου επειδή ενεργώντας σε σύνοδο ως δικαστές αθώωσαν τους Ορθοδόξους Κύριλλο και Μέμνονα που είχαν καταδικάσει ως δήθεν αιρετικούς οι Αποστάτες. Αυτή η αθώωση ανήκε πάντοτε κατά τους αποστάτες στα «μείζονα ἐγκλήματα» που δήθεν τέλεσαν τα μέλη της Γ' Οικουμενικής Συνόδου⁶⁸.

1.6. Το «πλέκειν ψευδῆ ἐγκλήματα» και το «εἰς μέσον ἀγαγεῖν τὰ ἐγκλήματα»: Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, απευθυνόμενος με επιστολή του προς τον συλλειτουργό του (και διάδοχο του Νεστορίου) Μαξιμιανό Κωνσταντινουπόλεως (431-434)⁶⁹ παραλληλίζει τον εαυτό του με τον Αθανάσιο Αλεξανδρείας (328-373), κατά του οποίου οι κρατούντες και οι αιρετικοί της εποχής του επιχειρούσαν «πλέκειν ψευδῆ

63. ACO 1.1.3, 44.

64. ACO 1.1.5, 119.

65. ACO 1.1.5, 121.

66. ACO 1.1.5, 129.

6. ACO 1.1.5, 130.

68. ACO 1.1.5, 134.

69. ACO 1.1.3, 72.

ἐγκλήματα»⁷⁰ ἐναντίον του, δηλαδή τον συκοφαντούσαν ως δράστη ἀδικημάτων που στην πραγματικότητα δεν εἶχε διαπράξει⁷¹. Σε ἀπόσπασμα ἀπό τον «ἀπολογητικό» λόγο του Κυρίλλου προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο, ο Κύριλλος αναφέρεται στην προσπάθεια του Νεστορίου να αποκρούσει την κατηγορία ὅτι ο τελευταῖος εἶχε διαπράξει «ἐγκλήματα»⁷². Στη συνέχεια του λόγου του ο ἴδιος αλεξανδρινός ιεράρχης αναφέρεται στον αιρεσιάρχη Νεστόριο, ο οποίος ἀν και ἦλθε στην Ἐφεσο, ὅπου συνεδρίασε ἡ Γ' Οικουμενική Σύνοδος, και εἶχε την δυνατότητα να προσέλθει σ' αὐτή και «εἰς μέσον ἀγαγεῖν τὰ ἐγκλήματα», δηλαδή να κατηγορήσει ἐνώπιον τῆς Συνόδου τους Ὀρθοδόξους που κατὰ την γνώμη του εἶχαν δῆθεν διαπράξει ἐγκλήματα και να τους καλέσει σε ἀπολογία, δεν το ἐπραξε⁷³.

1.7. Το «περιιάπτεσθαι ἔγκλημα», τα «ἐγκλήματα τῆς ἀτοπίας» του Νεστορίου, το «σχεδόν ἔγκλημα» «τῆς παρενθυμήσεως» τῆς αιρέσεως του Νεστορίου, και ἡ ομολογία πίστεως των Νεστοριανῶν ως ἀπόδειξη του ἐγκλήματος τῆς αιρέσεως «κρυπτομένων» αιρετικῶν: Στα Πρακτικά τῆς Γ' Οικουμενικῆς Συνόδου αναφέρεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση του Χριστοῦ ἦταν τέλεια και ὁ Χριστός ως τέλειος ἄνθρωπος εἶχε ὅλα τα χαρακτηριστικά του ἀνθρώπου, ἐκτός ἀπό το προπατορικό ἀμάρτημα και την ροπή προς την ἀμαρτία⁷⁴. Ἀκριβῶς δε ἐπειδὴ ἦταν ἀναμάρτητος ἐκ φύσεως δεν μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὅτι διέπραξε «ἔγκλημα» ὁ Βασιλέας Χριστός ἐπειδὴ θέλησε να «ἐνδυσθεῖ» τὸ «τοῦ δούλου σχῆμα»⁷⁵. Σε ἄλλο ἀπόσπασμα τῆς «πενταβίβλου ἀντιρρήσεως» του ο Κύριλλος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Νεστόριος με την αιρετική διδασκαλία του διαπράττει «ἐγκλήματα τῆς ἀτοπίας» («τῆς ἀτοπίας ἐγκλήμασιν»), δηλ. ἀνοησίας ἐπειδὴ δέχεται ὅτι στον Θεάνθρωπο ἐπαθε, σταυρώθηκε και πέθανε μαζί με την ἀνθρώπινη

70. ACO 1.1.3, 75.

71. Εἰς τὸ ἐπισημαίνει ὅτι τὸ «πλέκειν ψευδῆ ἐγκλήματα», ἰσοδυναμεῖ με ἀνάλογη διατύπωση του Β' 6 ὅτι πολλοὶ «φιλέχθρως και συκοφαντικῶς αἰτίας τινὰς κατὰ τῶν οἰκονομούντων τὰς ἐκκλησίας ὀρθοδόξων ἐπισκόπων συμπλάσσουν» (COGD, 67-68).

72. ACO 1.1.3, 84.

73. ACO 1.1.3, 85.

74. ACO 1.1.5, 5. Περί του προπατορικοῦ ἀμαρτήματος βλ. ad hoc: I. ΡΩΜΑΝΙΔΗΣ, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, ἐκδ. Δόμος 1992².

75. ACO 1.1.5, 5.

και η θεία φύση του Χριστού⁷⁶. Σχετικώς και σε άλλο κείμενό του ο Κύριλλος Αλεξανδρείας επισημαίνει εύστοχα ότι αν ισχύει αυτή η παράλογη κατηγορία του Νεστορίου κατά των Ορθοδόξων, τότε ο τελευταίος θα έπρεπε να θεωρήσει ότι και ο ευαγγελιστής Ιωάννης διαπράττει τα «ἴσα ἐγκλήματα» με τους Ορθοδόξους επειδή δίδαξε ότι ο Υἱός και Λόγος του Θεού σαρκώθηκε⁷⁷. Ιδιαίτερη σημασία έχει και η επισήμανση του πάπα Κελεστίνου Ρώμης σε επιστολή του προς τον φιλονεστοριανό Ιωάννη Αντιοχείας, στην οποία τονίζεται ότι και μόνο η κατ' επανάληψη «παρενθύμησις» της διδασκαλίας του Νεστορίου αποτελεί «σχεδὸν ἐγκλημα»⁷⁸, επειδή ενίοτε συντελεί στην περαιτέρω διάδοσή της. Σε άλλη επιστολή του προς τον κλήρο και τον λαό της Κωνσταντινουπόλεως⁷⁹ ο Κελεστίνος αναφέρει ότι ο Νεστόριος «εἰκότως ἐνείχετο τῷ ἐγκλήματι» της αιρέσεως⁸⁰. Βέβαια ο Νεστόριος και οι οπαδοί του δεν παραδέχονταν ότι είχαν περιπέσει σε αίρεση και μάλιστα προσπαθούσαν να αποκρύψουν ότι είναι αιρετικοί. Ωστόσο είχαν διατυπώσει δική τους Ομολογία πίστεως η οποία χωρίς αμφιβολία αποδεικνύει ότι είχαν διαπράξει αυτό το αδίκημα, θέμα επί του οποίου ο πάπας Κελεστίνος παρατηρεί: «οὐ συγχωρεῖ ἀμφιβάλλεσθαι περὶ τοῦ ἐγκλήματος ἢ ὁμολογία τῶν κρυπτομένων· οὐδεὶς ἑαυτὸν ἐν ταῖς βαρείαις ὑποθέσεσιν ἀναιτίως ἀποκρύπτει»⁸¹. Συμπερασματικώς λοιπὸν συνάγεται ἀπὸ τὴν ὁμολογία πίστεως του ὅτι ὁ Νεστόριος περιέπεσε «τοῖς ἐγκλήμασι τῶν καιρῶν»⁸², δηλαδή σε αίρεση.

1.8. Το «ἐγκλημα τῆς προδοσίας τῆς ἀλλοτρίας»: Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος ο Β' αποδεχόμενος τις αποφάσεις της Γ' Οικουμενικής Συνόδου κατὰ του Νεστορίου, απευθυνόμενος εγγράφως προς τον Ισίδωρο, ἑπαρχο των Πραιτωρίων, τον διατάσσει να επιβάλει στον Νεστόριο την ποινή της «διηνεκοῦς» εξορίας στην Πέτρα⁸³ (της Πετραίας Αραβίας), επειδή με την απόφαση της Γ' Οικουμενικής Συνόδου απο-

76. ACO 1.1.6, 100.

77. ACO 1.1.6, 143.

78. ACO 1.1.1, 91.

79. ACO 1.1.7, 133.

80. ACO 1.1.7, 134.

81. ACO 1.1.7, 134.

82. ACO 1.1.7, 135.

83. ACO 1.1.3, 67.

δείχθηκε «τῆς πίστεως προδότης»⁸⁴, ενώ με την ἄρνησή του να δεχθεί και να εφαρμόσει την κατ' αυτού απόφαση «εἰς τὸ οἰκεῖον ἑαυτοῦ πρόσωπον ἀνέλαβε καὶ τὸ ἔγκλημα τῆς προδοσίας τῆς ἀλλοτρίας»⁸⁵, που ἐδῶ συνίσταται στην ἄρνηση εφαρμογῆς των σχετικῶν πολιτικῶν νόμων ἢ αποφάσεων, γεγονός που τελικά εἶχε ως ἀποτέλεσμα την ἐξορία του σε ξένη χώρα (πρῶτα στην Πέτρα και στη συνέχεια στην Αἴγυπτο, ὅπου και πέθανε) και την «προσκύρωση» τῆς παρουσίας του στην Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁸⁶. Αὐτὴ τελικά ἦταν ἡ δίκαιη ἀντιμετώπιση του Νεστορίου ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας. Προωθώντας την ἰδέα τῆς δίκαιης δίκης ὁ ἀλεξανδρινὸς ἱεράρχης ἀπηύθυνε πρὸς τον Αυτοκράτορα «Προσφωνητικὸ Λόγο» ἐνισχύοντας τὸ αἴτημά του και με τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐκεῖνος που δὲν ἀποδίδει δικαιοσύνη, ἀκόμη και ἀν αὐτὸς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ βασιλιάς⁸⁷, διαπράττει «δεινὰ ἔγκλήματα» ἐνώπιον Θεοῦ και ἀνθρώπων.

1.9. Η «ἀντ' ἔγκλήματος παραίτησις» επισκόπου: Σε ἐπίσημη κανονικὴ ἐπιστολὴ τῆς Γ' Οικουμενικῆς Συνόδου πρὸς την «εὐαγγῆ» Σύνοδο τῆς Παμφυλίας⁸⁸ κρίθηκε ἡ περίπτωση του Μητροπολίτη Εὐσταθίου, ὁ ὁποῖος εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τον μητροπολιτικὸ του θρόνο χωρὶς εὐλογία αἰτία και ἡ Σύνοδος ἀποφάνθηκε «γενέσθαι δὲ μᾶλλον τῷ μνημονευθέντι ἀντ' ἔγκλήματος τὴν παραίτησιν»⁸⁹. Συνεπῶς αὐτὴ

84. ACO 1.1.3, 67.

85. ACO 1.1.3, 67.

86. ACO 1.1.3, 67.

87. ACO 1.1.3, 80.

88. Πρόκειται για ἀρχαία παραθαλάσσια πόλη στη Μικρὴ Ἀσία. Ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἔχει καταχωριστεῖ στο πρακτικὸ τῆς 7^{ης} συνεδρίας (31.7.431) τῆς Γ' Οικουμενικῆς Συνόδου (ACO 1.1.7, 123-124). Ἀργότερα ολόκληρη ἡ ἐπιστολὴ συμπεριλήφθηκε στις κανονικὲς συλλογὲς των ἐλληνικῶν ἐκδόσεων ὡς τελευταῖο κείμενο που ἔπεται των προηγούμενων οκτὼ κανονικῶν διατάξεων τῆς Γ' Οικουμενικῆς Συνόδου [βλ. ἐνδεικτικά: Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων και Ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. 1-6, Τυπ. Γ. Χαρτοφύλακος, Ἀθῆναι 1852-1859 (Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὶς ἐκδ. Κασ. Μ. Γρηγορῆ, 1966 και νέα ἀνατύπωση το 1992) (= ΡΠ), ἐδῶ ΡΠ 2, 206-208), ὄχι ὁμως και στις νεότερες ξενόγλωσσες ἐκδόσεις, ὁποῖες ἀκολούθησαν πιστὰ την ἐκδοσὴ του Π. Ἰωάννου, στην ὁποία δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ [P. JOANNOU, *Les Canons des conciles œcuméniques*, τόμ. I, I, (Roma) 1962 (= CCO), 56. Βλ. ἐπίσης: G. SUNNUS-J. UPHUS-J. WOHLMUTH, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta, Band 1: Konzilien des ersten Jahrtausends. Vom Konzil von Nizäa (325) bis zum Vierten Konzil von Konstantinopel (869/870)*, Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand-Schöningh 2002 (durchgesehen 3. Auflage) (= COD), 38. COGD, 76-78.

89. ACO 1.1.7, 124.

καθαυτή η χωρίς εύλογη αιτία παραίτηση του επισκόπου καταρχήν δεν επιτρέπεται σύμφωνα με την απόφαση αυτή της Γ' Οικουμενικής Συνόδου και μπορεί να χαρακτηριστεί κατά τα συμφραζόμενα της ανωτέρω επιστολής υπό ορισμένες προϋποθέσεις ως εκκλησιαστικό έγκλημα.

1.10. Το «ἄσυλον» των «διαφόροις ἐνόχων ἐγκλήμασι»: Σε απόσπασμα από «Βασιλικὸ νόμο περὶ τῶν προσφευγόντων ἐν ἐκκλησίᾳ»⁹⁰ γίνεται ρητὴ αναφορά στον περί ασύλου νόμο της Πολιτείας, ο οποίος «τὸ ἄσυλόν ποτε ὑπερήσπισε τῶν διαφόροις ἐνόχων ἐγκλήμασι τὴν τῶν νόμων παρωθούμενον ἀϋθεντίαν»⁹¹. Σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται για τους δράστες εγκλημάτων του κοινού ποινικού δικαίου, που εμπίπτουν στον ποινικό νόμο της Πολιτείας, εφαρμόζεται όμως και επί των εκκλησιαστικῶν προσώπων αν και αυτοὶ τελέσουν ἐγκλημα του κοινού ποινικού δικαίου⁹².

II. Ο ὅρος «ποινή»

1.11. Ο «ἀνιείς ποινης καὶ τῶν ἀρχαίων αἰτιαμάτων»: Στον «Προσφωνητικὸ Λόγο» του Κυρίλλου Αλεξανδρείας προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β'⁹³, τονίζεται ὅτι ο ενανθρωπίσας Θεός, δηλαδή ο Υἱός και Λόγος του Θεοῦ με την ενανθρώπισή του απελευθέρωσε ἀπὸ τὴν ποινή και τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ὅσους πίστευσαν σ' αὐτόν: «...ἀλλ' εἰς θεὸν ἐνηνθρωπηκότα καὶ ἀνιέντα ποινης καὶ τῶν ἀρχαίων αἰτιαμάτων...»⁹⁴. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἰδικότερα ἡ μετοχή «ἀνιέντα» δηλώνει ὅτι ο Χριστὸς ἀφήσε να ἀνέλθει προς τα ἄνω, δηλαδή προς τὴν Βασιλεία του Θεοῦ, ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε ποινή και παλαιή κατηγορία ὅποιον πίστευσε σ' Αὐτόν.

1.12. Το «επιφέρειν ποινας» κατὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία: Με τὴ φράση αὐτή ο Κύριλλος Αλεξανδρείας σε ἐπιστολή του «περὶ τοῦ

90. ACO 1.1.4, 61.

91. ACO 1.1.4, 62.

92. Επ' αὐτοῦ, βλ. ἀντὶ ἄλλων: Κ. ΠΑΪΔΑΣ, «Πληροφορίες για τὸ δίκαιο τοῦ ἀσύλου στην "Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν" τοῦ Ἰωάννη Ζωναρά», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 125-142.

93. ACO 1.1.1, 42.

94. ACO 1.1.1, 66-67.

ἀποπομπαίου»⁹⁵ τονίζει ότι κατά την Δευτέρα Παρουσία και την τελική Κρίση ο Χριστός στους αποθανόντες αμετανόητους αμαρτωλούς «*τοῖς γε μὴν ἐξ ἐωνύμων πῦρ καὶ κόλασιν καὶ τὰς τῶ διαβόλω προεπούσας ἐποίσει ποινάς*»⁹⁶. Το «ἐποίσει» (Μέλλοντας του επιφέρω) δηλώνει σαφώς ότι ο Ιησούς Χριστός στην μέλλουσα κρίση θα επιφέρει, δηλαδή θα επιβάλλει, κατά των αμετανοήτων αμαρτωλῶν πυρ και κόλαση και τις ποινές που αρμόζουν στον διάβολο.

1.13. Η «ἐσχάτη ποινή»-«ἀρά και θάνατος» και «ποινή ἀμαρτίας»: Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας στην ανωτέρω Πεντάβιβλό του κατά του Νεστορίου κάνει λόγο για τον Νόμο του Μωυσέως που σε ορισμένες περιπτώσεις προβλέπει και την ἐσχάτη ποινή της θανατικής καταδίκης: «*κατακρίνοντος τοῖνυν τοῦ νόμου τοὺς ἀμαρτάνοντας καὶ τὴν ἐσχάτην ἔσθ' ὅτε ποινήν καθορίζοντος τῶν ἡμεληκότων*»⁹⁷. Πριν οι Χριστιανοί βαπτισθῶν και ακολουθήσουν την ορθή πίστη στον Χριστό παραμένουν υπό την ενοχή του προπατορικού αμαρτήματος ἀμέτοχοι της θείας φύσεως και αποτελούν γένος του πρώτου ἀνθρώπου του Αδάμ ο οποίος βρισκόταν «*εἰς ἀρὰν καὶ θάνατον καὶ ὑπὸ ποινήν ἀμαρτίας*»⁹⁸.

2. Δ' Οικουμενική Σύνοδος (451 μ.Χ.)

Στα Πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου ο όρος «ἔγκλημα» ἀπαντά στις ἀκόλουθες περιπτώσεις, σε ἀντίθεση με τον όρο «ποινή» που δεν χρησιμοποιείται στις εν λόγω πηγές:

2.1. «Ἐγκληματική δίκη»: Σύμφωνα με τα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου ο ἐπίσκοπος Μελίφθογγος Ιουλιπόλεως (ή Ηλιουπόλεως)⁹⁹ Γαλατίας, αναφερόμενος στις κατηγορίες για αἵρεση κατά του ἀρχιμανδρίτη Ευτυχούς προτείνει στην Οικουμενική Σύνοδο να ζητήσει ἀπό τον Αυτοκράτορα να διατάξει «*ἐγκληματικὴν δίκην*»¹⁰⁰ για να κριθῶν οι κατ' αὐτοῦ κατηγορίες. Με τα δεδομένα αυ-

95. ACO 1.1.4, 40.

96. ACO 1.1.4, 43.

97. ACO 1.1.6, 61.

98. ACO 1.1.6, 66.

99. Βλ. ACO 2.1.1, 145.

100. ACO 2.1.1, 151. Βλ. και ACO 2.1.1, 157-158.

τά γίνεται λόγος για «έγκληματικήν δίκην», δηλαδή για ποινική δίκη που θα διεξαχθεί από δικαστές της Πολιτείας¹⁰¹, οι οποίοι θα κρίνουν τα εγκλήματα που τιμωρεί ο ποινικός νόμος της Πολιτείας.

2.2 Τα «δεσμά τῶν ἐγκλημάτων»: Ενώπιον της Δ' Οικουμενικής Συνόδου υποβάλλεται γραπτό αίτημα από μια ομάδα αιρετικών ευτυχιανών πρεσβυτέρων, διακόνων, υποδιακόνων και μοναχών, που τελούσαν υπό επιτίμιο ακοινωνησίας, και ζητούσαν να λυθεί το επιτίμιό τους, ενόψει της εορτής του Πάσχα, επειδή, όπως γράφουν, κατά την εορτή αυτή «λύεται μὲν τοῖς πλείστοις τῶν ἡμαρτηκότων τὰ ἀπὸ τῶν ἁγίων ἡμῶν πατέρων ἐπιτίμια, λύεται δὲ παρὰ τῶν βασιλευόντων ἐπὶ τῶν ἐγκλημάτων τὰ δεσμὰ τοῖς ὑπευθύνοις»¹⁰². Εδώ η λύση των εγκληματικών δεσμών αναφέρεται στην απελευθέρωση των φυλακισμένων που είχαν καταδικαστεί από την Πολιτεία για τέλεση εγκλημάτων, η διάπραξη των οποίων επέσυρε ποινή με βάση τον πολιτικό νόμο¹⁰³. Για τις εκκλησιαστικές ποινές χρησιμοποιείται εδώ ο όρος «επιτίμια», προς δήλωση της αφέσεως λόγω Πάσχα των εκκλησιαστικών επιτιμήσεων.

2.3. Το έγκλημα της «συνωμοσίας ἢ φρατρίας»: Στο πρακτικό με ημερομηνία 25.10.451 παραδίδονται οι πρώτοι 27 κανόνες της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, εκ των οποίων σχετικός για το θέμα μας είναι ο 18^{ος}, στον οποίο γίνεται αναφορά στο έγκλημα της «συνωμοσίας ἢ φρατρίας» με την παρατήρηση της Συνόδου ότι αυτά τα εγκλήματα κωλύονται, δηλαδή απαγορεύονται και τιμωρούνται τόσο από τους «ἔξω νόμους», δηλαδή τους νόμους της Πολιτείας, όσο και κατά μείζονα λόγο από τους νόμους της εκκλησίας: «Τὸ τῆς συνωμοσίας ἢ φρατρίας ἔγκλημα καὶ παρὰ τῶν ἔξω νόμων πάντη κεκάλυται· πολλῶ δὴ μᾶλλον ἐν τῇ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ τοῦτο γίνεσθαι ἀπαγορεύειν προ-

101. Όπως είναι γνωστό ο αυτοκράτορας λειτουργούσε ως ο αποκλειστικός νομοθέτης και ερμηνευτής των νόμων, είχε καταρχήν εξουσία επί των πάντων, ήταν μοναδικός αρμόδιος για την απονομή δικαιοσύνης, πλην των περιπτώσεων που έχει παραχωρήσει σε άλλους σχετική αρμοδιότητα, διόριζε τους δικαστές αλλά δίκασε και ο ίδιος (βλ. αντί άλλων: Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Βυζαντινό κράτος*, Αθήνα: 1993, 104. Βλ. επίσης: Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η θέση του νομικού/δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα: έκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν 1999).

102. ACO 2.1.1, 187.

103. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1991, 185 επ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1992, 56 επ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1997, 17 επ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1999, 9-13.

σήκει»¹⁰⁴. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι οι όροι «συνωμοσία» και «φρατρία»¹⁰⁵ χρησιμοποιούνται με το σημασιολογικό περιεχόμενο του κοινού ποινικού δικαίου με την διαφορά ότι στο χώρο της Εκκλησίας η διάπραξη των ανωτέρω αδικημάτων στρέφεται όχι κατά πολιτικών αρχόντων, αλλά κατά των επισκόπων της Εκκλησίας¹⁰⁶. Ενδεικτικό της σπουδαιότητας της ανωτέρω κανονικής διάταξης συνιστά το γεγονός ότι επαναλήφθηκε σχεδόν αυτολεξεί και από τον ΣΤ' 34¹⁰⁷.

2.4. «Άφεις του έγκλήματος» της σύναψης γενετησίων σχέσεων (πορνείας) επισκόπου και της αθέτησης της διαθήκης του: Όπως έχουμε πραγματευθεί αλλού, στα Πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου μαρτυρείται και μια περίπτωση αντικανονικής γενετήσιας συμπεριφοράς κληρικού και μάλιστα επισκόπου, ο οποίος σύναψε γενετήσιες σχέσεις με έγγαμη γυναίκα¹⁰⁸. Πρόκειται για την περίπτωση του επισκόπου Δανιήλου, ο οποίος κυριεύτηκε χωρίς φραγμούς από το ερωτικό πάθος του για την έγγαμη Χαλλώα, στην οποία μάλιστα κληροδότησε και όλη την περιουσία του, κατά παράβαση της διαθήκης του, σύμφωνα με την οποία η περιουσία του μετά τον θάνατό του θα περιερχόταν στην Εκκλησία. Σ' αυτή τη νοηματική συνάφεια ο Δανιήλος «*ἀφίησι του έγκλήματος, πραγματευόμενος έαυτῶ κάντεῦθεν κέρδος*»¹⁰⁹.

2.5. Η καταγγελία του Σαβινιανού Πέρρης για τα «έπαγόμενα έγκλήματα» του Αθανασίου Πέρρης: Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος ασχολείται και με την περίπτωση του Σαβινιανού, επισκόπου της πό-

104. ACO 2.1.2, 161. COGD, 146. Βλ. και ΡΠ 2, 263-265, όπου και σχετικά σχόλια των βυζαντινών σχολιαστών Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού.

105. Ο όρος «φρατρία» προέρχεται από τον λατινικό «*fratria*» (βλ. ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη 1972, 323). Ο εξελληνισμένος τύπος της ίδιας λέξης είναι ο όρος «φατρία» που δηλώνει την αδελφότητα ή μια ομάδα που δρα συνωμοτικά με σκοπό την προώθηση των συμφερόντων της (Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, *Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο*, τόμ. 6, Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας 2004, 1100.

106. Βλ. ΧΡΗΣΤΙΝΑΚΗΣ 1978, 493-495. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ 1986, 146-148.

107. COGD, 254.

108. Περισσότερα βλ. Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παλλακεία ως τύπος συμβίωσης. Ιστορικοκανονική και συγκριτική θεώρηση», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 79 (2008) 117-197, εδώ: 164-169.

109. ACO 2.1.3, 26.

λης Πέρρης (Αυγουστοευφρατησίας), ο οποίος αρχικώς είχε κανονικά διαδεχθεί στον επισκοπικό θρόνο τον προκάτοχό του Αθανάσιο. Ο τελευταίος όμως, σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο Σαβινιανός στη «δέηση και ικεσία» του προς τους αυτοκράτορες Βαλεντινιανό και Μαρκιανό, με την οποία ζητούσε την εξέταση της υπόθεσής του¹¹⁰, «ἐγγράφως ἐπὶ βαρυτάτοις κεφαλαίοις κατηγορηθεὶς καὶ μὴ δυνηθεὶς ποτε ἀπολογήσασθαι πρὸς τὰ ἐπαγόμενα αὐτῷ ἐγκλήματα, ἀλλὰ ποτὲ μὲν παραιτούμενος τὴν ἐπισκοπὴν, ποτὲ δὲ διαφόρων περικόπτων τὰς κλήσεις τῶν καλουσῶν αὐτὸν εἰς κρίσιν συνόδων διετέλει»¹¹¹. Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ τὸ ἐγγράφο του Σαβινιανού ὁ Αθανάσιος με τὴ βοήθεια τοῦ Δίοςκορου Αλεξανδρείας πέτυχε νὰ ἐπανέλθει στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Πέρρης ἐκδιώκοντας ἀντικανονικὰ τὸν Σαβινιανό¹¹². Ὁ τελευταίος δια τῆς ἀνωτέρω «δεήσεως» του υπέβαλε τὸ αἴτημα τῆς ἀποκατάστασής του στὴν ἐπισκοπὴ Πέρρης. Σύμφωνα με τὸ σχετικὸ πρακτικὸ τῆς 28μελοῦς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας (445) ὑπὸ τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Δόμνο (443-450)¹¹³ που ἔχει ἐνσωματωθεὶ στὸ πρακτικὸ τῆς Δ', ὁ Ἰωσήφ, ἐπίσκοπος Ἡλιουπόλεως (Φοινίκης Λιβανησίας) φέρεται νὰ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Αθανάσιος εἶχε κατηγορηθεὶ καὶ παλαιότερα γιὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα ἀλλὰ εἶχε ἀρνηθεὶ τότε νὰ ἀπολογηθεὶ ἐνώπιον τοῦ τότε ἀρμοδίου καὶ ἤδη ἀποθανόντος φίλου τοῦ μακαρίου μητροπολίτη Πανολβίου, χάνοντας ἐτσι τὴν ευκαιρία «ἀπαντῆσαι καὶ δικάσασθαι καὶ ἑαυτὸν ἐλευθερῶσαι τῶν ἐπαγομένων αὐτῷ ἐγκλημάτων»¹¹⁴. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινούμενος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Δαμασκού Θεόδωρος μαρτυρεῖ καὶ αὐτὸς ὅτι ὁ ἀνωτέρω Αθανάσιος ἀρνήθηκε νὰ ἀπολογηθεὶ ἐνώπιον τοῦ μη-

110. Ἡ υποβολὴ «δεήσεως» πρὸς τὸν αυτοκράτορα ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ἀσκήσεως ἐφέσεως με τὸ αἴτημα τῆς ἐπανάκρισης τῆς υπόθεσης. Εἰδικότερα οἱ ἐφέσεις υποβάλλονταν στὸ αυτοκρατορικὸ δικαστήριό με ἀναφορὰ ἢ υπόμνηση (*relatio*) τῶν ἐνδιαφερομένων, με ἐκκλήση (*apellatio*) ἢ με δέηση (*supplicatio*). Οἱ πολῖτες παρέδιδαν τὴν ἐγγράφη «δέησιν» ἢ τὸ «υπομνηστικόν» σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο ἰπτεῖς που συνόδευαν τὸν αυτοκράτορα στὶς ἐξόδους του, ἀκριβῶς γιὰ νὰ συλλέγουν αὐτὰ τὰ ἐγγράφα. Τα ἐγγράφα παράπονα κατέληγαν στὸν ἐπὶ τῶν δεήσεων ὁ ὁποῖος τα μελετοῦσε καὶ τα προωθοῦσε στὸν αυτοκράτορα ἢ ἀπαντοῦσε ἀπευθείας. Βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Πολιτεία – Οικονομία – Κοινωνία. Τὸ νέος κράτος τῆς Μέσης Βυζαντινῆς περιόδου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* 8 (1978) 163.

111. ACO 2.1.3, 65.

112. Βλ. προηγ. ὑποσ.

113. ACO 2.1.3, 69-81. Βλ. καὶ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, 247.

114. ACO 2.1.3, 72.

τροπολίτη Πανολβίου Ιεραπόλεως αν και κλήθηκε από αυτόν τρεις φορές σε απολογία και έτσι «παρητήσατο τὴν ἀκρόασιν τῶν ἐπαγομένων αὐτῷ ἐγκλημάτων»¹¹⁵, δηλαδή παραιτήθηκε από την άσκηση του κανονικού δικαιώματος του να υπερασπίσει τον εαυτό του για τα αποδιδόμενα σ' αυτόν εγκλήματα. Βεβαίως η άρνησή του μετά την τριπλή κλήση προς απολογία συνεπάγεται κατά τον 74^ο ιερό Αποστολικό Κανόνα την αυτοδίκαιη κρίση του από την οικεία Σύνοδο, «ὅπως μὴ δόξη κερδαίνειν φυγοδικῶν»¹¹⁶. Για το θέμα αυτό ο ίδιος επίσκοπος Θεόδωρος τονίζει περί του Αθανασίου, ότι αν πραγματικά φρόντιζε για την υπόληψή του «οὐκ ἂν ἔφυγεν τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐγκλημάτων τῶν ἐπαχθέντων αὐτῷ», δεδομένου μάλιστα ότι θα δικαζόταν από τον φίλο του και ευνοϊκῶς διατειθέμενο απέναντί του μητροπολίτη Πανόλβιο¹¹⁷. Τηρώντας ο Αθανάσιος αυτή την τακτική τελικά έχασε την ευκαιρία να απολογηθεί και ενδεχομένως «καὶ παρὰ τῆς ἀγίας συνόδου ἀποδύσασθαι τὰ ἐπαγόμενα αὐτῷ ἐγκλήματα» και τούτο επειδή αν και κλήθηκε πολλές φορές σε απολογία «καὶ μὴ ὑπακούσας μὴδὲ τοῖς ἐπαγομένοις ἐγκλήμασι βουληθεὶς ἀποκρίνασθαι»¹¹⁸, καταδικάσθηκε. Παρόμοιες διατυπώσεις περί των «ἐπαγομένων ἐγκλημάτων» του Αθανασίου διατύπωσαν και οι υπόλοιποι επίσκοποι που έλαβαν μέρος στη σύνοδο της Αντιόχειας και τον έκριναν ένοχο των αποδιδόμενων σ' αυτόν εγκλημάτων. Σχετικῶς και ο Ουράνιος, επίσκοπος της πόλης Ούρας (ή Σούρων) τονίζει ότι ο Αθανάσιος δεν απολογήθηκε «περὶ τῶν ἐπενεχθέντων αὐτῷ μεγάλων καὶ ἀθεμίτων ἐγκλημάτων»¹¹⁹, ενώ και ο επίσκοπος Δαμιανός Σιδώνος αποφαινεται για τον Αθανάσιο, «ἐπὶ φανεροῖς ἐγκλήμασιν αἰτιαθέντα»¹²⁰, ο οποίος αν και κλήθηκε κανονικῶς σε απολογία ενώπιον της Συνόδου, δεν θέλησε να προσέλθει και να απολογηθεί¹²¹. Και ο επίσκοπος Πολυχρόνιος Επιφανείας της Β' Κιλικίας επισημαίνει την αντικανονική συμπεριφορά του επισκόπου Αθανασίου: «ἐπὶ ἐγκλήμασι γὰρ διαφόροις κατηγορηθεὶς τὴν κρίσιν ἀπέφυγεν»¹²². Ο-

115. ACO 2.1.3, 74.

116. CSP, 45-46.

117. ACO 2.1.3, 77.

118. ACO 2.1.3, 77.

119. ACO 2.1.3, 78.

120. ACO 2.1.3, 78.

121. ACO 2.1.3, 78.

122. ACO 2.1.3, 79.

μοίως αποφάνθηκε και ο επίσκοπος Στέφανος Επιφανείας Β' Συρίας, υπογραμμίζοντας ότι ο «*Ἐπὶ μεγίστοις ἐγκλήμασι κατηγορηθεὶς Ἀθανάσιος*»¹²³, δεν προσήλθε να απολογηθεί ενώπιον της Συνόδου, αν και προσκλήθηκε γι' αυτό τον σκοπό. Ο επίσκοπος Ιωσήφ παρατήρησε ότι ο Αθανάσιος έπρεπε να απαντήσει στις κλήσεις προς απολογία και αφού εμφανιζόταν ενώπιον της συνόδου να επιχειρήσει «*ἀποδύσασθαι τὰ ἐπιφερόμενα αὐτῷ ἐγκλήματα*», μη πράττοντας όμως τούτο, δίκαια καταδικάστηκε από την Σύνοδο¹²⁴. Κατόπιν των ανωτέρω ο Πρόεδρος της Συνόδου και πατριάρχης Αντιοχείας Δόμνος διατυπώνει την τελική συνοδική απόφαση που καταδικάζει σε καθάρηση τον επίσκοπο Αθανάσιο «*ὡς αἰτιαθέντα μὲν ἐπὶ πολλοῖς καὶ μεγάλοις ἐγκλήμασι, φυγόντα δὲ ἀεὶ τὸ κριτήριον καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑποθέσεως*», απόφαση που επικυρώθηκε με τις υπογραφές των παρόντων επισκόπων¹²⁵. Την απόφαση αυτή της Συνόδου της Αντιοχείας επικύρωσαν αρμοδίως και οι πολιτικοί άρχοντες που μετείχαν στη Δ' Οικουμενική Σύνοδο και εξέτασαν την υπόθεση εκ μέρους του Αυτοκράτορα, υπό τον όρο ότι θα επικυρωθεί η απόφασή τους και από το αρμόδιο δευτεροβάθμιο εκκλησιαστικό δικαστήριο υπό τον πατριάρχη Αντιοχείας Μάξιμο «*πάντα τὰ ἐγκληματικῶς καὶ χρηματικῶς αὐτῷ ἐπενεχθέντα καὶ ἐμφερόμενα τοῖς ὑπομνήμασιν ἢ καὶ ἐν ἑξ' αὐτῶν ἄξιον ὑπάρχον καθαιρέσεως*»¹²⁶, ενώ δικαίωσαν τον επίσκοπο Σαβινανό αποκαθιστώντας τον στην επισκοπή Πέρσης¹²⁷.

2.6. Η απολογία του κατηγορουμένου «περὶ τοῦ ἐγκλήματος» κατ' αντιπαράσταση προς τους κατηγορούς του ως απαραίτητη προϋπόθεση απονομῆς χάριτος κατ' ἐπίκληση του Πράξ. 25,16. Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος ασχολήθηκε και με την εξέταση της υπόθεσης του επισκόπου Φωτίου Τύρου και της διαφοράς του με τον επίσκοπο Ευστάθιο Βηρυτού λόγω της αντικανονικής ανύψωσης από τον αυτοκράτορα της επισκοπῆς Βηρυτού σε μητρόπολη¹²⁸. Σχετικά με

123. ACO 2.1.3, 79.

124. ACO 2.1.3, 79-80.

125. ACO 2.1.3, 81.

126. ACO 2.1.3, 83.

127. Για την περαιτέρω εξέλιξη του ζητήματος δεν διασώθηκαν ιστορικές ειδήσεις, όπως επισημαίνει ο ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, 247, υποσ. 9.

128. Βλ. «Πράξις περὶ Φωτίου ἐπισκόπου Τύρου καὶ Εὐσταθίου ἐπισκόπου Βηρυτού», ACO 2.1.3, 101-110.

την υπόθεση αυτή ο Φώτιος καταγγέλει ενώπιον της Δ' Οικουμενικής Συνόδου ότι του κοινοποιήθηκε εν αγνοία του και ενώ ήταν απών απόφαση ενδημούσας συνόδου της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με την οποία αφενός επιβλήθηκε σε αυτόν ακοινωνησία, ενώ παράλληλα ο Ευστάθιος Βηρυτού αναμίχθηκε αντικανονικά στα της Μητροπόλεώς του, προβαίνοντας στον υποβιβασμό σε βαθμό πρεσβυτέρου δύο Επισκόπων, που είχε χειροτονήσει ο Φώτιος¹²⁹. Αναφορικά με την πρώτη κατηγορία προέκυψε το ζήτημα της ενδεχόμενης απονομής χάριτος στον κατηγορούμενο Ευστάθιο. Όμως ο επίσκοπος Ενόμιος Νικομηδείας, ως ένα εκ των μελών της Συνόδου που έκρινε την υπόθεση, στηριζόμενος στις Πράξεις των Αποστόλων¹³⁰, διατύπωσε αντίθετη άποψη, επικαλούμενος το έθος των Ρωμαίων, δηλαδή της Εκκλησίας της Ρώμης, να μη χαρίζουν ποινές «πριν ἂν ὁ κατηγορούμενος κατὰ πρόσωπον ἔχοι τοὺς κατηγοροὺς τύπον τε ἀπολογίας λάβοι περὶ τοῦ ἐγκλήματος»¹³¹. Στη συνέχεια και μετά τη διερεύνηση των σχετικών ρυθμίσεων των Ιερών Κανόνων αναφορικά με τα ανακύψαντα κανονικά ζητήματα, οι τοποτηρητές του Πάπα Ρώμης, επίσκοποι Πασκασίνος καὶ Λουκίνσιος και ο πρεσβύτερος Βονιφάτιος παρατήρησαν ότι ο υποβιβασμός επισκόπου σε βαθμό πρεσβυτέρου αποτελεί «ιεροσυλία» και πρόσθεσαν ότι αν δίκαια υποβιβάσθηκαν οι δύο επίσκοποι σε βαθμό πρεσβυτέρου, επειδή είχαν διαπράξει εκκλησιαστικά εγκλήματα θα έπρεπε να καθαιρεθούν και όχι να υποβιβασθούν σε βαθμό πρεσβυτέρου, «εἰ δὲ ἐκτός τινος ἐγκλήματος ἀπεκινήθησαν τοῦ ἀξιώματος, πρὸς τὴν ἐπισκοπικὴν ἀξίαν ἐπαναστρέψουσιν»¹³². Η θέση αυτή έγινε δεκτή από την Δ' Οικουμενική Σύνοδο¹³³, η οποία δεν περιορίστηκε μόνο στην απονομή δικαιοσύνης στη συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά και με αυτή την αφορμή θέσπισε κανονική ρύθμιση περί απαγορεύσεως υποβιβασμού Επισκόπου σε θέση πρεσβυτέρου, ο οποίος περιλήφθηκε στο σχετικό Πρακτικό της Συνόδου και αργότερα αποτέλεσε τον 29ο ιερό Κανόνα Αυτής που ρητῶς πλέον απαγορεύει και για το μέλλον τον υποβιβασμό

129. ACO 2.1.3, 106.

130. Βλ. Πράξ. 25,16. Όσον αφορά τη χρήση του όρου «έγκλημα» στην Κ.Δ. απαντά μία ακόμη φορά στο Πράξ. 23,29.

131. ACO 2.1.3, 107.

132. ACO 2.1.3, 108.

133. ACO 2.1.3, 108.

Επισκόπου σε βαθμό πρεσβυτέρου¹³⁴. Την ίδια ακριβώς θέση υποστήριξε και ο επίσης τοποτηρητής του επισκοπικού θρόνου Ρώμης Ιουλιανός, επίσκοπος της «Κώνων πόλεως»¹³⁵ επαναλαμβάνοντας ότι όσοι επίσκοποι καταδικαστούν «ἐπὶ τισὶν ἐγκλήμασιν» και καθαιρούνται, δικαίως δεν μπορούν να παραμένουν ούτε στο βαθμό του πρεσβυτέρου¹³⁶.

2.7. Το «ἔγκλημα καινοτομίας»: Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος στον Προσφωνητικό της Λόγο προς τον αυτοκράτορα Μαρκιανό υπεραμύνεται μεταξύ άλλων του πάπα Λέοντος Α' (440-461), την επιστολή του οποίου προς τον Φλαβιανό Κωνσταντινουπόλεως (446-449) θεώρησαν οι αιρετικοί Μονοφυσίτες «ὡς καινοτομίας ἔγκλημα»¹³⁷, δηλαδή ως ἔγκλημα με το οποίο εισάγεται στην Εκκλησία διδασκαλία διαφορετική ή αντίθετη με τη διδασκαλία του Χριστού και την Παράδοση των Πατέρων και της Εκκλησίας. Την κατηγορία αυτή απορρίπτει η Δ' Οικουμενική Σύνοδος ορίζοντας ότι ο πάπας Λέων δεν καινοτόμησε την πίστη σ' αυτή την επιστολή επειδή την συνέγραψε ακολουθώντας τους Πατέρες της Εκκλησίας και σύμφωνα με τη διδασκαλία τους¹³⁸.

2.8. Το ἔγκλημα του «περὶ θρησκείας δημοσίᾳ φιλονεικεῖν»: Είναι γνωστό ότι η αίρεση του Μονοφυσιτισμού προκάλεσε αναστάτωση

134. CCO, 93-94. COD, 101. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο κανόνας αυτός έχει χωριστεί με ἔμμεσες αλλά σαφείς επιφυλάξεις περί της γνησιότητάς του στην έκδοση COD (βλ. σ. 76 και 101), ενώ είναι χαρακτηριστική η παντελής απουσία του από τη νεότερη κριτική έκδοση COGD (σ. 123), με την αιτιολογία ότι ο 29^{ος} (και ο 30^{ος}) κανόνας δεν έχει τη φιλολογική μορφή των υπολοίπων κανόνων της Δ' Οικουμενικής Συνόδου και με το πρόσθετο επιχείρημα ότι δεν απαντά στις λατινικές κανονικές συλλογές. Είναι προφανές ότι η άποψη αυτή παραθεωρεί το γεγονός ότι και οι δύο αυτοί Κανόνες επικυρώθηκαν από τον ΣΤ'2 (691), περιλήφθηκαν στις ορθόδοξες κανονικές συλλογές, εναρμονίζονται με τις αποφάσεις της Δ' Οικουμενικής Συνόδου και ισχύουν ως Ιεροί Κανόνες της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας που διαθέτει παλαιότερη και ακριβέστερη παράδοση των πρωτότυπων ελληνικών κειμένων σε σχέση με τις μεταγενέστερες λατινικές μεταφράσεις αυτών.

135. Πρόκειται για το ελληνικό νησί της Κω.

136. ACO 2.1.3, 109.

137. ACO 2.1.3, 113.

138. ACO 2.1.3, 113. Επ' αυτού βλ. την πρόσφατη μονογραφία του N. BRONWEN, *Leo the Great* [The Early Church Fathers], New York: Taylor & Francis, Routledge 2009, 50, 62, 73 επ.

και διατάραξη της δημοσίας τάξεως στο Βυζάντιο¹³⁹. Προς αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος οι βασιλείς Βαλεντινιανός και Μαρκιανός εξέδωσαν από κοινού διάταγμα με το οποίο απαγορεύτηκε στους Χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης «περι θρησκείας δημοσία φιλονεικεῖν»¹⁴⁰. Οι παραβάτες αυτού του νόμου, δηλ. «οἱ ἔνοχοι τῷ ἐγκλήματι τούτῳ», απειλούνται, αν είναι κληρικοί, με έκπτωση από το ιερατικό λειτούργημά τους, αν είναι στρατιωτικοί με αφαίρεση της στρατιωτικής ζώνης, δηλαδή με απομάκρυνση από το αξίωμα τους, ενώ οι υπόλοιποι δράστες αυτού του εγκλήματος με απέλαση από την Κωνσταντινούπολη και με άλλες τιμωρίες κατά την κρίση των «δικαστηρίων»¹⁴¹.

2.9. Παράνομη απελευθέρωση φυλακισμένων για «ἔσχατα» και «ἀθέμιτα» εγκλήματα: Στα πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου περιλαμβάνεται και «Ἀντίτυπον θείων γραμμάτων» του αυτοκράτορα Μαρκιανού προς τον επίσκοπο Μακάριο και τους Μοναχούς του Αγίου Όρους Σινά¹⁴². Σ' αυτό το αυτοκρατορικό γράμμα καταδικάζεται η δράση στα Ιεροσόλυμα και την περιοχή αυτών κάποιου αιρετικού Θεοδοσίου, ο οποίος έχοντας σύμμαχο την άγνοια των Αιλιέων, δηλαδή των Ιεροσολυμιτών¹⁴³, συνάθροισε πλήθος απατηθέντων στην πίστη από αυτόν και με την βοήθειά τους «τὴν τῶν Αἰλιέων κατατρέχει πόλιν, ἐμπρησμοὺς οἰκιῶν, φόνους εὐλαβῶν ἀνδρῶν, ἀφέσεις τῶν ἐπὶ τοῖς ἔσχατοις ἐγκλήμασιν ἐαλωκότων τολμῶν»¹⁴⁴. Παρόμοιο «Ἀντίτυπον θείων γραμμάτων» έστειλε ο ίδιος Αυτοκράτορας προς τη σύνοδο της Παλαιστίνης, κατηγορώντας τον Θεοδόσιο για πλήθος εγκλημάτων (φόνους, εμπρησμούς, στάσεις, νεωτερισμούς κ.λπ). Ο Θεοδόσιος μάλιστα έφθασε μέχρι του σημείου να διαρρήξει τις φυλακές και να απελευθερώσει πολλούς «ἐπὶ ἀθεμίτοις ἐγκλήμασι φυλατ-

139. Βλ. εκτενώς ΦΕΙΔΑΣ, 620 επ.

140. ACO 2.1.3, 120-121.

141. ACO 2.1.3, 120-121. Βλ. TROIANOS 1991, 196-197. Lotte KÉRY, *Gottesfurcht und irdische Strafe: der Beitrag des mittelalterlichen Kirchenrechts zur Entstehung des öffentlichen Strafrechts*, Köln Weimar: Böhlau Verlag 2006, 184-185.

142. ACO 2.1.3, 131-132.

143. Στον 7^ο ιερό κανόνα της Α' Οικουμενικής Συνόδου η πόλη των Ιεροσολύμων ονομάζεται και Αιλία από τον αυτοκράτορα Αίλιο Αδριανό, με εντολή του οποίου ανοικοδομήθηκε το 135 μ.Χ. Βλ. και τη σχετική ερμηνεία του Ζωναρά στον εν λόγω ιερό κανόνα (ΡΠ 2, 132).

144. ACO 2.1.3, 131.

τομένους πρὸς τιμωρίαν»¹⁴⁵.

3. Ε' Οικουμενική Σύνοδος (553 μ.Χ.)

Όπως είναι γνωστό τα πρωτότυπα Πρακτικά της Ε' Οικουμενικής Συνόδου στην ελληνική γλώσσα, με εξαίρεση ορισμένα μόνο αποσπάσματα¹⁴⁶, δεν διασώθηκαν. Σώθηκαν μόνο σε λατινική μετάφραση και μάλιστα σε δύο διαφορετικές εκδόσεις, μία εκτενή και μία συντομότερη¹⁴⁷. Με το δεδομένο αυτό, το οποίο δεν επιτρέπει με απόλυτη βεβαιότητα την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με το αν οι λατινικοί όροι *crimen* και *roena* αποδίδουν πιστά τους αντίστοιχους όρους «ἔγκλημα» και «ποινή» του απολεσθέντος ελληνικού πρωτότυπου, περιοριζόμαστε σχετικώς μόνο στα εκτιθέμενα στη συνέχεια.

I. 3.1. Ο όρος «*crimen*»: Σύμφωνα με την κριτική έκδοση της λατινικής μετάφρασης των Πρακτικών της Ε' Οικουμενικής Συνόδου ο όρος «*crimen*» απαντά σε αυτά πέντες (5) φορές. Ειδικότερα: Σε απόσπασμα από λόγο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας κατά του Θεοδώρου (Μοψουεστίας, 392-428)¹⁴⁸ οι χριστολογικές «βλασφημίες» του τελευταίου παραλληλίζονται με τα «ιουδαϊκῆς ὑπεροψίας ἔγκλήματα» («*Iudaicae superbiae crimina*»)¹⁴⁹. Περαιτέρω σε απόσπασμα από επιστολή του Μεγάλου Βασιλείου προς τον επίσκοπο Πατρόφιλο γίνεται αναφορά στα «ἔγκλήματα» («*crimina*») του Απολιναρίου¹⁵⁰. Η ορολογία «*blasphemiae crimen*» και «*impietatis crimina*» δηλ. «ἔγκλημα βλασφημίας»¹⁵¹, και «ἔγκλήματα δυσσεβείας» αντίστοιχα, όπως ήδη

145. ACO 2.1.3, 133.

146. Βλ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, «Τμήματα τῶν Πρακτικῶν τῆς Ε' Οικουμενικῆς Συνόδου παρὰ βυζαντινοῖς χρονογράφους», *Κληρονομία* 2 (1970) 376-401.

147. Περί τούτου βλ. Μητρ. Νικοπόλεως και Πρεβέζης Μελετίου [ΚΑΛΑΜΑΡΑ], *Ἡ Πέμπτη Οἰκουμενική Σύνοδος*, Ἀθῆναι 1985, 139-140 (= Μητρ. Νικοπόλεως Μελετίου).

148. Για την ταυτοποίηση του ανωτέρω λόγου του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, βλ. Μητρ. Νικοπόλεως Μελετίου, 361, υποσ. 88.

149. ACO 4.1, 111.

150. ACO 4.1, 114. Για την ταυτοποίηση της ανωτέρω επιστολής του Μ. Βασιλείου, βλ. Μητρ. Νικοπόλεως Μελετίου, 366, υποσ. 98.

151. Για την ακρίβεια στο ελληνικό πρωτότυπο της επιστολής, όπως αυτή παραδίδεται στην κριτική έκδοση των πρακτικών της Γ' Οικουμενικής Συνόδου, αντί του όρου «ἔγκλημα βλασφημίας», προτιμάται ο όρος «ἔγκλημα δυσφημίας» (βλ. ACO

προαναφέρθηκε, προέρχονται από την επιστολή του Κυρίλλου Αλεξανδρείας και της υπ' αυτόν συνόδου της Αιγύπτου, η οποία έχει συμπεριληφθεί στη λατινική μετάφραση των πρακτικών της Ε' ¹⁵². Τέλος παρατίθεται απόσπασμα από άλλη επιστολή του Κυρίλλου προς ορισμένους πρεσβύτερους και μοναχούς ¹⁵³, σύμφωνα με την οποία οι υποστηρικτές της κακοδοξίας του Νεστορίου διαπράττουν το «άνθρωπολατρίας ἔγκλημα» («anthropolatriae crimen») ¹⁵⁴.

II. 3.2. Ο όρος «proena»: Τον όρο «proena» εντοπίσαμε **μία μόνο φορά** σε επιστολή του πάπα Βιγίλιου Ρώμης (537-555) προς τον επίσκοπο Αυρηλιανό Αρελάτης (523-551), όπου ο Βιγίλιος γράφει ότι πρέπει να αναθεματίζονται όσοι δεν αποδέχονται την ορθότητα της πίστης των τεσσάρων προηγούμενων Οικουμενικών Συνόδων και προσθέτει ότι ομοίως στην ίδια ποινή (*“simili poena plectentes...”*), δηλ. στην ποινή του αναθέματος υποβάλλονται όλοι όσοι αποκάλεσαν «ασεβή» την πίστη του μακαρίου Κυρίλλου (Αλεξανδρείας) ¹⁵⁵.

4. ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδος (680/681 μ.Χ.)

I. Ο όρος «ἔγκλημα». 4.1. Τα «πλαστά ἔγκλήματα» των αιρετικών: Στα Πρακτικά της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου περιλαμβάνεται σε ελληνική γλώσσα εκτενής επιστολή του πάπα Ρώμης Αγάθωνα (678-10.1.681) προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ' (668-685) και τους κατά τα έτη 659-681 συναυτοκράτορες αδελφούς του «αυγούστους» Ηράκλειο και Τιβέριο ¹⁵⁶, στην οποία τονίζεται μεταξύ άλλων ότι οι «ορθόδοξοι διδάσκαλοι» ακολούθησαν την ορθή διδασκαλία της Εκκλησίας, «οἱ δὲ αἰρετικοὶ τοῖς πλαστοῖς ἔγκλήμασι καὶ μισήσεσιν ἀφαιρέσεων ἐπηκολούθησαν» ¹⁵⁷. Σε άλλο σημείο της επιστολής του ο πάπας Ρώμης παρατηρεί ότι από την ορθόδοξη διδασκαλία περί δύο θελημάτων (θείου και ανθρωπίνου) και δύο θελήσε-

1.1.1, 36).

152. ACO 4.1, 162 και 164. Βλ. την πραγματεύση των όρων στην πρώτη παράγραφο του παρόντος.

153. Βλ. PG 77, 293C-296A και Μητρ. Νικοπόλεως Μελετίου, 366, υποσ. 98.

154. ACO 4.1, 212.

155. ACO 4.1, 197.

156. RIEDINGER, 52-122.

157. RIEDINGER, 62.

ων (θείας και ανθρώπινης) στο ένα πρόσωπο του Ιησού Χριστού «οὐδὲν γένοιτο ἂν ἔγκλημα»¹⁵⁸. Η τελευταία διατύπωση εμπεριέχεται και σε απόσπασμα από έργο του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου (†407), το οποίο αναγνώστηκε ενώπιον της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου¹⁵⁹.

4.2. Το γεγονός της ύπαρξης «φυσικῶν ἀναγκῶν» στον Ιησού Χριστού δεν αποτελεί «ἔγκλημα». Περαιτέρω ενώπιον της Συνόδου αναγνώστηκε απόσπασμα από άλλο έργο του ιερού Χρυσοστόμου, σύμφωνα με το οποίο η διδασκαλία της ορθόδοξης Εκκλησίας ότι ο Χριστός ως τέλειος άνθρωπος, έχει όλα τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου και τα αδιάβλητα πάθη, δηλ. «φυσικὲς ἀνάγκες», όπως η ἀνάγκη για φαγητό, ύπνο κλπ., δεν αποτελεί ἔγκλημα, επειδή «οὐκ ἔξω τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν ἦν. ὡσπερ γὰρ τὸ πεινᾶν οὐκ ἔγκλημα οὐδὲ τὸ καθεύδειν, οὕτως οὐδὲ τὸ τῆς παρουσίας ζωῆς ἐφίεσθαι. ὁ δὲ Χριστὸς σῶμα καθαρὸν ἀμαρτημάτων εἶχεν, οὐ φυσικῶν ἀναγκῶν ἀπηλλαγμένον»¹⁶⁰.

4.3. «Μὴ ἀσύγνωστον ἔγκλημα»: Σε απολογητική επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΣΤ' (712-714) προς τον πάπα Ρώμης Κωνσταντίνο Α' (708-715) γίνεται μεταξύ άλλων αναφορά σε ορισμένα γεγονότα, που είχαν προκληθεί από μια σειρά συγκεκριμένων εχθρικών προς την αυθεντία της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου ενεργειών του αυτοκράτορα Φιλιππικού Βαρδάνη (711-713)¹⁶¹. Ε-

158. RIEDINGER, 84-86.

159. Κατά την σχετική «χρήση» από τον ανωτέρω Πατέρα με βάση το γεγονός ότι ο Χριστός όταν προσευχόταν προς τον Θεό-Πατέρα στον κήπο της Γεθσημανής έλεγε «οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ» αναφερόταν όχι στο θείο θέλημά του που είναι το ίδιο με το θέλημα του Πατρός, αλλά στο ανθρώπινο θέλημα Του και ως εκ τούτου «οὐδὲν γένοιτ' ἂν ἔγκλημα» (RIEDINGER, 294).

160. RIEDINGER, 312-314.

161. Στις εχθρικές προς τις αποφάσεις της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου πράξεις του ανωτέρω αυτοκράτορα συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η σύγκληση αντικανονικής συνόδου και η καταδίκη της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου, η καύση των επίσημων Πρακτικών της, η καταστροφή εικόνας που εξεικόνιζε την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο και είχε αναρτηθεί στο χώρο των βασιλικών ανακτόρων, ο διωγμός Ορθοδόξων κ.α. [βλ. σχετικῶς RIEDINGER, 898-901, όπου η πολύτιμη καταγραφή των γεγονότων από τον διάκονο και πρακτικογράφο της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου Αγάθωνα, στον οποίο οφείλεται η διάσωση του μοναδικού σώματος Πρακτικών της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου. Βλ. επίσης: Judith HERRIN: *Philippikos 'The Gentle'*. In: Hagit Amirav, Bas ter Haar ROMENY (Hrsg.): *From Rome to Constantinople: Studies in Honour of Averil Cameron*, Leuven: Peeters 2007, S. 251-262].

πειδή έναντι των γεγονότων αυτών η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως είχε ενεργήσει όχι κατ' ακρίβεια, αλλά κατ' οικονομία προς θεραπεία των ζητημάτων, γι' αυτό ο Ιωάννης Κωνσταντινουπόλεως θεωρεί ως «μη άσύγγνωστον ἡμῖν τὸ ἐπὶ τούτοις ἔγκλημα», αλλά «πάσης ἐλεύθερον κατακρίσεως»¹⁶².

4.4. Η ορθόδοξη ομολογία πίστεως αναγκαία «πρὸς τελείαν ἀποτροπὴν τοῦ ἐγκλήματος»: Με την διατύπωση αυτή ο ανωτέρω πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναφέρεται στην με σχετική απόφαση της Δ' Οικουμενικής Συνόδου πλήρη απαλλαγή του ορθόδοξου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανού από το έγκλημα που του είχαν αποδώσει οι αιρετικοί οπαδοί του Ευτυχούς, οι οποίοι τον είχαν μάλιστα καταδικάσει για αίρεση¹⁶³. Για τα μέλη όμως της Δ' Οικουμενικής Συνόδου που ασχολήθηκαν με το θέμα «ἤρκεσε τούτοις πρὸς τελείαν ἀποτροπὴν τοῦ ἐγκλήματος ἢ τῆς ὑγιῶς ὁμολογίας σύνθεσις»¹⁶⁴. Στη διατύπωση αυτή η «αποτροπή του εγκλήματος» δηλώνει την με τελεσιδίκη απόφαση αρμοδίου οργάνου (εδώ της Οικουμενικής Συνόδου) εξαφάνιση του εγκλήματος για το οποίο κάποιος (εδώ ο Φλαβιανός) είχε καταδικασθεί άδικα και μάλιστα από αναρμόδιο όργανο (εδώ από Σύνοδο αιρετικών Μονοφυσιτών).

II. Ο όρος «ποινή». 4.5. Η «ποινή κολάσεως» και η απότιση «ποινῆς»: Στην επιστολή του πάπα Αγάθωνα προς τους Αυτοκράτορες, τονίζεται με την εκεί επιχειρηματολογία ότι η διαστρέβλωση της ορθῆς διδασκαλίας συνεπάγεται «ποινή κολάσεως τοῖς στρεβλοῦσιν ἢ παρασιωπῶσι τὴν ἀλήθειαν»¹⁶⁵. Γι' αυτό και ορίζεται περαιτέρω για το μέλλον ότι όποιος τολμήσει να διαστρεβλώσει την ορθόδοξη πίστη «τῆς οἰκείας τόλμης τὴν ποινήν ἀποτίση» και θα αποκόπτεται από το σώμα των Ορθοδόξων¹⁶⁶.

4.6. Η τιμωρία του Αρξίου «τῇ δικαίᾳ ποινῇ τῆς Ἐκκλησίας»: Στον Προσφωνητικό Λόγο της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου προς τον

162. RIEDINGER, 905.

163. ΦΕΙΔΑΣ, 631 επ.

164. RIEDINGER, 906.

165. RIEDINGER, 66.

166. RIEDINGER, 114.

αυτοκράτορα Κωνσταντίνο αναφέρεται ότι η Α' Οικουμενική Σύνοδος καταδίκασε την αίρεση του Αρειανισμού «καὶ τῇ δικαίᾳ ποινῇ τῆς ἐκκλησίας τὸν Ἄρειον ἐν ἀτίμοις ἀλλ' ὁμοτίμοις ἐκείνῳ τόποις ἐτιμωρήσατο»¹⁶⁷.

4.7. Η εκ μέρους κληρικών ή μοναχών «ἀπότισις» της ποινής της καθαιρέσεως: Σε «ἴδικτο», δηλ. διάταγμα (εκ του λατιν. edictum) του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ' που περιλαμβάνεται στα πρακτικά της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου ορίζεται ότι όποιος δεν συμπεριφέρεται σύμφωνα με την ορθόδοξη πίστη, όπως ορίζει το ανωτέρω διάταγμα, «εἰ μὲν ἐπίσκοπός ἐστιν ἢ κληρικός ἢ καὶ μοναχικὸν περιβέβληται σχῆμα τὴν τῆς καθαιρέσεως ἀποτίσει ποινήν. εἰ δὲ ἐν ἀξιωματῶν τάξει τελεῖ τιμωρίαν ὑφέξει τὴν δήμευσιν καὶ τὴν τῆς ζώνης ἀφαίρεσιν. εἰ δὲ ἐν ιδιώτῳ μοίρα καθέστηκε, τὴν ἐκ τῆς βασιλίδος καὶ πάσης ἀπλῶς ἡμῶν πόλεως ὑπερορίαν κατακριθήσεται καὶ πρὸς τούτοις ἅπανσι τὴν ἐκ τῆς φοβεραῆς καὶ ἀδεκάστου κρίσεως οὐκ ἐκφεύξεται κόλασιν»¹⁶⁸. Επομένως για τους παραβάτες της ανωτέρω διαταγῆς επισύρονται ποινές, το είδος των οποίων καθορίζεται με βάση την τάξη ή τη θέση του παραβάτη, έτσι αν πρόκειται για κληρικό ή μοναχό προβλέπεται η εκκλησιαστική ποινή της καθαιρέσεως ή ο αποσχισματισμός αντιστοίχως, αν ο παραβάτης προέρχεται από την τάξη των πολιτικών ή στρατιωτικών αξιωματούχων τιμωρείται με δήμευση της περιουσίας και την αφαίρεση της ζώνης, δηλ. την απώλεια του αξιωματούχου του, αν πάλι πρόκειται για απλό ιδιώτη-πολίτη, τιμωρείται με εξορία¹⁶⁹.

5. Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787 μ.Χ.)

I. 5.1. Το προστρίβεσθαι «εἰς λόγον ἐγκλήματος»: Ο όρος «ἐγκλημα» χρησιμοποιείται μόνο μία φορά στα Πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Ειδικότερα στην 8^η συνεδρία Αυτῆς σε

167. RIEDINGER, 808.

168. RIEDINGER, 854-856.

169. Σχετικά με τις ανωτέρω προβλεπόμενες ποινές του βυζαντινού δικαίου, βλ. αντί άλλων: S. TROIANOS 1991, 185 επ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ 1992, 56 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ 1997, 17 επ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ποινή και χριστιανική σκέψη», *Χρονικά* 10 (1999) 10 επ.

«ἐγκωμιαστικὸ λόγῳ» του Επιφανίου, διακόνου Κατάνης της Σικελίας και τοποτηρητοῦ του Θωμά, αρχιεπισκόπου Σαρδηνίας προς τη Σύνοδο, αναγράφεται ὅτι ὅταν ὀρισμένοι ἐβλεπαν να λαμβάνουν χώρα τελετουργικὲς πράξεις στα εἴδωλα, αὐτὸ συνέβαινε ἐπειδὴ ἀκόμη και τότε σώζονταν εγκαταλελειμμένα λείψανα παλαιῶν εἰδωλολατρικῶν ιερῶν ἢ ναῶν, στα ὁποῖα ὀρισμένοι προσέρχονταν και ἐκδήλωναν την πίστη τους στα εἴδωλα χωρὶς ὅμως ἐξ αὐτοῦ του λόγου να ἀποδίδεται «ἔγκλημα» στους Χριστιανούς: «οὐπω τοῦτο τοῖς χριστιανοῖς εἰς λόγον ἐγκλήματος προστριβήσεται»¹⁷⁰, ἀφοῦ οἱ αὐτουργοὶ δεν ἦσαν χριστιανοί, ἀλλὰ ἀρχαιολάτρες.

II. 5.2. Διάφορες ποινές: Στο Πρακτικὸ της 6^{ης} συνεδρίας της Ζ' Οικουμενικῆς Συνόδου, ὅπου ἐπιχειρεῖται ἀνασκευὴ του εἰκονομαχικοῦ ὄρου της εἰκονομαχικῆς Συνόδου της Ἰέρειας (754)¹⁷¹, τονίζεται ὅτι οἱ αἰρετικοὶ εἰκονομάχοι «ἀντί τῶν ἀλλεπαλλήλων γονυκλισιῶν» ἐπιδίωκαν, ἐκτός των ἄλλων «καὶ τούς κινδύνους, τὸν τάραχον, τὸν σάλον..., τὰς ποινάς, τὰς πηρώσεις τῶν ὀφθαλμῶν, τὰς ἐπιτομάς τῶν ῥινῶν, τῶν γλωσσῶν τὰς ἀποτομάς, ἀτίμους φυγὰς, ἤγουν ἐξορίας τῶν εὐλαβῶν ἀνδρῶν»¹⁷².

170. MANSI, 13, 447 C.

171. Βλ. T. KRANNICH, C. SCHUBERT, C. SODE, A. VON STOCKHAUSEN, *Die ikonoklastische Synode von Hieria 754*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2002, 59.

172. MANSI, 13, 329 C.

MARIA S. YOUNI*

Negotiatores in Roman Macedonia

Nearly a century has passed since the French scholar Jean Hatzfeld published his monumental work on Italian traders settled in the cities of the Greek East during the late Republic and the Principate¹. Although Hatzfeld's analysis remains generally valid despite the years, progress in archeological discoveries has made it necessary to reexamine part of his conclusions.

Relying on the scarcity of his sources, Hatzfeld concluded that the presence of Italian traders in the Roman province of Macedonia was insignificant. However, the abundance of the new epigraphic evidence published during the past century points to a very different conclusion. The recent publication of three new *corpora* of Macedonian inscriptions as well as many individual publications of new epigraphic material show clearly that the settlement of families of traders from Rome and the rest of Italy in many Macedonian cities started as early as the beginning of the Roman rule, and that the number of these newcomers grew to be far more important than it was assumed to be.

As early as the end of the second or the beginning of the first century B.C. a Roman citizen named Lucius Ferrarius, son of Gaius, dedicated an altar to the god Hermes in the city of Kalindoia, situated on the peninsula of Chalkidike²: Λεύκιος Φερράριος Γαΐου υἱὸς Ἑρμῆι. The dedication to the patron of trade and travelers indicates, as in other examples, that the person involved is a merchant. Another early testimony, written in Greek as the previous inscription, comes from the city of Apollonia

* Professor of Legal History, Democritus University of Thrace, Greece.

1. J. HATZFELD, *Les trafiquants italiens dans l'orient hellénique*, Paris 1919. On *negotiatores* in Roman Macedonia see also F. PAPAZOGLU, «Quelques aspects de l'histoire de la province romaine de Macédoine», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, II Prinzipat*, 7, 356-7; EADEM, «Macedonia under the Romans» in M. B. SAKELLARIOU (ed.), *Macedonia, 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens 1982, 196 and 539, n. 23-24; EADEM, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Paris 1988 (*BCH* suppl. 16), 208.

2. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 42 (1992), 585.

and dates to 106 B.C., some sixty years after the Roman conquest. This document registers a donation to the city in order to finance the *gymnasion* made by a Roman citizen who identifies himself as «Maarkos Leukilios, son of Maarkos, Roman, also called Demetrios»³: Μάαρκος Λευκίλιος Μάαρκου ῥωμαῖος ὁ επικαλούμενος Δημήτριος.

The name is very explicit about this person's citizenship, and the designation «Roman» seems redundant at first sight unless it is used to denote something else apart Marcus' citizenship. In fact, this kind of designation appears frequently in documents of the early period, and rather than simply specifying origin or citizenship it serves as a synonym of the word *negotiator*, trader. It is well known that *negotiatores* originated in all parts of Italy, including in many cases natives of Greek colonies in southern Italy and Sicily. These merchants arrived in Greece directly from their city of origin or from other parts of the Greek world where they had first set their business. At any rate, after the *lex Plautia Papiria* in the 2nd century B.C. the term "Roman" was reserved for Roman citizens of Italian origin, as opposed to *peregrini* having obtained Roman citizenship, who were always designated with a periphrasis, e.g. "honored with Romanity" (Ῥωμαϊότητι τετειμημένος) or "those who were honored with citizenship" (πολιτεία τετίμηνται)⁴.

The ongoing expansion of Rome gave Italian merchants the opportunity to expand their business in the new provinces. Macedonia came under Roman control in 168 B.C., and became the first Roman province in the East twenty years later. The southern part of Greece and the islands followed soon. Italian traders started to establish in all parts of the Greek world as early as the second century B.C. Their presence is predominant on the island of Delos, where the community of Roman traders was for more than a century the center of trade in the Eastern Mediterranean. After the Mithridatic war in 86/85 B.C. most of these traders abandoned Delos and turned to all parts of the Greek world, including a number of Macedonian cities. However, settlements of Italian traders were neither permanent nor massive until the beginning of the Principate, when socio-political conditions allowed for the development and flourishing of

3. I. PAPANGELOS, «Επιγραφή περί του γυμνασίου της Μυγδονικής Απολλωνίας», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής*, Thessaloniki 2001, 111-3, l. 3-5.

4. F. DE VISSCHER, « Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhosos », *L'Antiquité classique* 13 (1944) 20.

trade⁵. Peace and prosperity resulting from the *pax Romana* had a great impact on business; from the time of Augustus and on, Italian *negotiatores* spread throughout mainland Greece and the Eastern Mediterranean.

The epigraphic sources reveal an ever growing number of Roman immigrants established in Macedonia, and by the first century A.D. the Roman presence was strong in more than ten cities. The prevailing criteria for the choice of the place of settlement were above all the importance of a city, as well as facility and security of transportation, including the existence of a port. Accordingly, the two administrative centers of the province, on the one hand its capital, Thessalonike, and on the other hand Beroia, the seat of the Macedonian *koinon*, attracted the largest number of immigrants. Apart from being the province's capital and largest city, Thessalonike was also the most important port in Macedonia and perhaps in the whole Mediterranean since the time of Augustus. Another port providing safety for ships linking the East to the West was Acanthos, especially in the early period when land transportations were plagued by barbarian raids; this explains the presence of Roman traders in the city of Acanthos, situated in the peninsula of Chalkidike, as early as the middle of the first century B.C.⁶ Furthermore, as the *via Egnatia* connecting Macedonia with Italy guaranteed safety and speed in transportations, most merchants chose to settle in cities situated on the most significant stations of the main route, such as Heracleia, Styberra, Edessa, Beroia, Thessalonike, Apollonia, and Amphipolis.

As Italian settlers multiplied throughout the empire, they started to form separate corporations within each city, united by their common economic interests and privileged status. All domiciled Roman citizens had the right to participate in these associations, as the Latin term *conventus civium Romanorum* suggests. The Greek translation for *conventus*, οἱ συμπραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι, «Romans trading together» reveals that the nucleus of *conventus* consisted of *negotiatores*. Another collective name given to Romans by Greeks was παροικοῦντες ξένοι, “the domiciled foreigners”, or οἱ ἐγκεκτημένοι Ῥωμαῖοι, “land-owning Romans”⁷.

5. HATZFELD (1919), 190.

6. For an analysis of Cicero illustrating the loss of control over the essential military East-West axis and the situation in the province, see M. B. HATZOPOULOS - L. D. LOUKOPOULOU, *Two Studies in ancient Macedonian Topography* [Meletemata 2], Athens 1992, 62-100.

7. The κερκτημένοι are mentioned in a fragmentary inscription dated to the 2nd century

These wealthy persons had an influence with governors and other highly placed Romans, and because of their political influence they gained importance in the local community. From the legal point of view, a *conventus* was not an officially instituted board; it constituted a *de facto* association in which participation was free for all those qualified. The size of the *conventus* was not the same in all cities⁸, but the economic and political importance of the *conventus* was determined by the degree of influence of the participants rather than by their number.

Associations of Roman merchants are attested in Macedonian cities since the time of Augustus. The main sources of information about the existence and functions of the *conventus* are honorary decrees promulgated by the city's Assembly and Council in cooperation with the *conventus civium romanorum*; the decrees pertained to the attribution of honors to the emperor, to Roman governors and other magistrates of the province or to prominent locals, of either Greek or Roman origin. Sitting with the unofficial association of the Roman elite on such occasions was an opportunity for the city's official organs to interact on a diplomatic level, to develop common policies, and actually to declare their attachment to the government of Rome. An honorary inscription from mid-first century B.C. Beroia records a decision taken by the citizens' assembly along with the «land-owning Romans» (οἱ ἐγκεκτημένοι Ῥωμαῖοι) to honor the proconsul Lucius Calpurnius Piso, governor of Macedonia in the years 57-55 B.C, whose controversial administration was the subject of Cicero's fierce speeches. Despite this, the representatives of both the Greek city and the Romans' association qualify Piso as their patron: Λεύκιον Καλπύρνον Πίσωνα ἀνθύπατον Βεροιαῖοι καὶ οἱ ἐγκεκτημένοι Ῥωμαῖοι τὸν ἑαυτῶν πάτρωνα⁹. A pro-Roman and pro-Augustan attitude is manifested in the joint decision of the city of Acanthos in collaboration

A.D. which contains the last part of an imperial letter, possibly by Hadrian, to the Lyncestes, concerning the contributions of each community to the paving of a road: *Inscriptiones Graecae* X 2.2 52, l. 1-2: οἱ δὲ κεκτημένοι μόνον ταῖς τῆι [κτῆσει ἐ]πιβαλλομέναις λειτουργίαις ὑπεύθυνοι ἔστωσαν. Cf. also a letter of Antoninus Pius to a city of the Strymon Valley in Upper Macedonia dated A.D. 158 (*Inscriptiones Graecae in Bulgariam Repertae* IV 2263), very important for the relations of these distinct categories of people and for jurisdiction.

8. P. BRUNT, *Italian Manpower 225 B.C. - A.D. 14*, Oxford 1987, 220-24.

9. L. GOUNAROPOULOU - M. B. HATZOPOULOS, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας. Α' Επιγραφές Βεροίας*, Athens 1998, 159-60 no 59. On the Roman presence in Beroia see A. TATAKI, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens 1988, 437-47.

with the Roman community to erect a statue in honor of Augustus: Αὐτοκράτορι Καίσαρι Θεῶι Θεοῦ υἱῶι Σεβαστῶι ἡ πόλις καὶ οἱ συνπραγματευόμενοι Ρωμαῖοι καὶ οἱ παροικοῦντες¹⁰.

Likewise, internal politics was reflected in the choice of the person honored by decrees of this type. In the first century A.D. the city of Styberra acting in common with the Roman *conventus* honored a prominent Greek who is qualified as benefactor: Στυβερραίων ἡ πόλις καὶ οἱ συνπραγματευόμενοι Ρωμαῖοι Ἀρχέπολιν Ἀπολλοδώρου τὸν εὐεργέτην¹¹, and in the city of Edessa a similar decree was voted to honor a Roman woman, the daughter of a distinguished Roman resident: Ἡ πόλις καὶ οἱ συνπραγματευόμενοι Ρωμαῖοι Πετρωνίαν Λ. Πετρωνίου Βάσσου θυγατέρα Στρατῦλλαν τιμῶντες θεοῖς¹².

Although sources are not always explicit about the particular kind of business in which Roman merchants in Macedonia were involved, the evidence from literary and epigraphic sources indicates that the category of *negotiatores* comprised not only traders, but also bankers, moneylenders, and large property owners who exported their products¹³. The activities of numerous Italian bankers established in Greece, who often lent money to Greek cities, are fairly well known, and there is evidence about Italian banking families in some important trading centers of the province of Macedonia. Among the most prominent of these were the Apustii attested in Thessalonike since the first century B.C., who certainly belonged to the famous family of bankers connected to the Roman senatorial family with the same name¹⁴.

Recent studies on new epigraphic material have shown that the most flourishing Italian community in the province of Macedonia was settled in Thessalonike¹⁵; not surprisingly, since it was not only the administrative capital of Macedonia, seat of the Roman governor of the province,

10. M. N. TOD, «Macedonia, VI Inscriptions», *Annals of the British School at Athens* 23 (1918/9) 85 no 13.

11. *Inscriptiones Graecae* X 2.2 no 330.

12. A. TATAKI, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, Athens 1994, 66 no 259.

13. HATZFELD (1919), 197. Cicero in his discussion of the Italians who enriched themselves in Sicily (*Verr.* 2.6) associates *negotiatores* with landholders.

14. G. VELENIS, «Συμπραγματευόμενοι Ρωμαῖοι σε μια νέα επιγραφή της Θεσσαλονίκης», *Tekmeria* 2 (Thessaloniki 1996) 13.

15. A. D. RIZAKIS, «Ἡ κοινότητα τῶν συμπραγματευομένων Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης», *Ancient Macedonia* 4 (Thessaloniki 1986) 511-24.

and furthermore it was granted the status of a free city, *civitas libera*, which entailed various privileges, such as tax exemptions. Numerous inscriptions of all kinds, mentioning Roman immigrants settled in the city have shed new light on the size and importance of the *conventus civium romanorum*, attested in a recently published document as early as the reign of Augustus; the inscription on the base of a statue erected in honor of M. Papius Maximus reads: Ἡ πόλις καὶ οἱ συμπραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι Μᾶρκον Πάπιον Μάρκου υἱὸν Μάξιμον, ἐπὶ ἱερέως καὶ ἀγωνοθέτου Καίσαρος Θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ Νικολάου τοῦ Δημητρίου τοῦ καὶ Κλιτομάχου¹⁶. The πόλις of Thessalonike in collaboration with the συμπραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι continued to vote honorary decrees during the first century A.D.¹⁷.

In Chalkidike Roman negotiatores are attested long before the foundation of the colony of Kassandreia; in the cities of Anthemous and Kalindoia Roman traders had settled as early as the second century B.C. A fragmentary honorary decree for an anonymous politarch (the highest city official) from Anthemous, dated ca 40 B.C., praises him because he «προενοήθη τῶν τε τῆς πόλεως πραγμάτων καὶ τῆς τῶν παροικούντων ξένων ἀσφαλήας»¹⁸. The early installation of Romans in the peninsula is associated with the exploitation of the resources of the region, agricultural products, timber, and most significantly its minerals, gold and silver¹⁹. In fact, Macedonia is known since the time of Thucydides as an exporter of wood²⁰. It is significant that the *senatus consultum* promulgated soon after the conquest of Macedonia by Aemilius Paulus prohibited the export of timber and ordered the closing of mines in an attempt to control the economy of the new province, although these prohibitions did not last for long.

Agricultural activities are also to be sought in sources speaking about

16. VELENIS (1996), 8-15; *Supplementum Epigraphicum Graecum* 46 (1996), 812.

17. *Inscriptiones Graecae* X 2.1 no 32, l. 1-5: Ἡ πόλις καὶ οἱ συμπραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι ἐπὶ ἱερέως καὶ ἀγωνοθέτου Αὐτ[οκράτορος καίσαρος Θε]οῦ υἱοῦ [Θεοῦ Σεβαστοῦ]Γαῖου Ἰουλίου [----, ἱερέ]ως Διός; *ibid.* no 33: [--- καὶ οἱ] συμπραγμα[τευόμενοι Ῥ]ωμαῖοι [--- Καίσαρι [ε]ὐεργέ[τη]---

18. M. B. HATZOPOULOS - L. D. LOUKOPOULOU, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)* I, Athens 1992, 44-48 no A2, l. 8-11.

19. L. D. LOUKOPOULOU, «The fortunes of the Roman conventus of Chalcidice», in A. D. RIZAKIS (ed.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects*, Athens 1996, 143-47 (:143).

20. Thuc. 4.108.

land owning Romans. Such is the case of Beroia, where the Roman community is designated as «the land owning Romans» instead of the more common «trading Romans». The city of Beroia is situated at the foot of Mount Vermion, and its territory extended over one of the most fertile plains of Macedonia, richly watered by three rivers. This must have attracted many Roman settlers who acquired land from the *ager publicus* and used it for the cultivation of fruit which they exported. Up to this day, Beroia is one of the most renowned fruit producing Macedonian lands.

Many residents of trading cities were involved in land transportation, especially in the important stations on *via Egnatia* which traversed Macedonia. Associations of carters, often designated by the hellenized Roman term *mouliones* are attested in various cities²¹. With the prosperity of business in the first century A.D. professional associations appear more and more frequently on documents. Such associations, designated by Greek or hellenized Latin terms, usually have a double nature, as they unite persons of the same profession under the cult of a certain god or hero. One of their most usual functions was to ensure a decent burial for their members. Most of the associations attested in Macedonia are involved in transportations. An association of seafaring merchants (δοῦμος) is testified on an epitaph from Thessalonike, devoted to the memory of one of its members, a Greek captain of a ship: Δοῦμος Ἀφροδίτης Ἐπιτευξιδίας ἀρχισυναγωγοῦντος Γ. Αὐτρωνίου Λεῖβερος τοῦ καὶ Γλύκωνος, γραμματεῦοντος Κ. Πουπίου Κάστορις, ἔξεταστοῦ Ἑρμογένους τοῦ Διογένους, Ἀθηνίωνα Πραξιτέλους Ἀμαστριανὸν ἔξω τελευτήσαντα μνείας ἔνεκεν δι' ἐπιμελητῶν τῶν αὐτῶν. Χαῖρε. Καὶ σὺ τίς ποτ' εἶ. βκρ' ²².

The protector of this association is the goddess Aphrodite, whose epithet Epiteuxidia is derived from the word «success». The president of the association, G. Autronius Liber and the secretary, Q. Popillius Castor, bear the *nomina gentis* of two well known families of Roman *negotiatores*. The Popillii of Thessalonike settled in the city as early as the first century

21. Thessalonike: M. B. HATZOPOULOS, *Bulletin Epigraphique* 1987, 680. Beroia: *Επιγραφές Βεροίας* 335-6 no 372. Edessa: *Bulletin Epigraphique* 1994, 402; L. GOUNAROPOULOU - M. B. HATZOPOULOS, *Les miliaires de la voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique*, Athens 1985, 50 no 2. Lychnidos: J. - L. ROBERT, *Bulletin Epigraphique* 1958, 301. On *muliones* see L. ROBERT, *Hellenica* 10 (1955) 45-54.

22. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 42 (1992) 625.

A.D. whereas the Autronii appear later, probably coming from other cities of the East where they had first emigrated. The persons on our inscription may be either descendants or freedmen of these two families²³.

The end of the second century saw the completion of a process which had begun during the early imperial period, when trade slowly had started to pass into the hands of locals. We can see this on inscriptions concerning professional associations, where members are not only born Romans but also Roman freedmen and locals, who may or may not have Roman citizenship. A rare document from first-century Amphipolis, an epitaph of a slave-trader²⁴, reveals a freedman with Roman citizenship, Aulus Caprilius Timotheos, probably of Greek origin, as his *cognomen* Timotheos suggests.

During more than three centuries of coexistence, Italian traders established in Macedonian cities developed close relationships with locals. Trade involves communication, and in order to communicate with locals they had to speak their language, as Latin was not widespread among Greeks. It is interesting to see that Italian settlers used almost exclusively the Greek language on various documents²⁵. Sometimes they even adopted a Greek name which they used along with their official Latin name. The Roman Marcus Lucilius from Apollonia, who donated a sum of money to the city for the needs of the *gymnasion*, had taken the Greek name Demetrios²⁶, which seems to be popular among hellenized Romans²⁷.

Yet, the assimilation of Italians went further than that. During the first two centuries of the empire numerous sources show Romans who were active members of their cities. They not only participated in Greek institutions but also often adopted Greek customs and usages. Their wealth allowed them to make large donations to the city; it is a common place, during that period, to see Italians honored by the city as benefactors.

23. E. VOUTIRAS, «Berufs- und Kultverein, ein δοῦμος in Thessaloniki», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 90 (1992) 87-96.

24. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 28 (1978) 537.

25. For example, *Supplementum Epigraphicum Graecum* 42 (1992) 585 from Kalindoia, mentioned above; *ibid.* no 563: Γάϊος Ὡλιος Μανίου υἱὸς Ῥωμαῖος Σαράπιδι Εἰσιδι, Ἀνούβιδι χαριστήριον (Anthemous).

26. *Supra*, note 2.

27. *Inscriptiones Graecae* X 2.2 no 80: Σαράπιδι, Ἰσιδι, Ἀνούβιδι καὶ θεοῖς συννάοις εὐχὴν, Μάνιος Κόρτιος Μανίου Σίγνιος, ὁ ἐπικαλούμενος Δημήτριος.

Their benefactions were various, such as providing the money to construct or repair public buildings and aqueducts; undertaking the expenses of the *gymnasion*, including the very expensive oil supply; contributing in the public purchase of wheat or selling wheat to the city in very low price. Furthermore, Italian *negotiatores* and their descendants undertook the highest offices in the municipal administration. Their office was often marked by the organization of glorious games with athletic contests, wild beasts and gladiators, following the fashion of that time.

The *conventus civium Romanorum* disappears by the end of the second century A.D. One reason is the economic decline of Italy as occurred during that period, which resulted in the gradual retirement of Roman traders from the East, to such an extent that, by the end of the imperial time, traders are mainly Greeks and Syrians²⁸. Another reason for the extinction of the *conventus* is the gradual assimilation of Romans in the local culture, when the distinction between Romans and locals ceased to have any importance, until it was officially suppressed by the *Constitutio Antoniniana*.

In the second century B.C. Italian traders arriving in Greece were considered outsiders and were designated as «Romans». Three centuries later, the descendants of Italian trading families which had settled in Greece were persons born and raised among the other members of their Graeco-Roman community, and in many cases they were some of its most distinguished members. Underestimated for long, the presence of Italian *negotiatores* in Macedonia is now well attested by recently discovered sources. There too, as everywhere in the Greek world, integrated as they were in their local communities, they still conveyed elements of Roman civilization, mainly institutions of Roman law, but also everyday practices, such as burial usages, thus contributing largely to the creation of a new Greco-Roman culture.

28. HATZFELD (1919), 192.

FAUSTO GORIA*

**Contributo allo studio degli scolii all'Eisagoge:
gli spunti di ragionamento analogico**

1. - Com'è noto, tra la fine del secolo IX e gli inizi di quello successivo furono redatte a Costantinopoli non poche compilazioni normative, alcune promosse dagli imperatori, come il Prochiron, l'Eisagoge (nota un tempo come Epanagoge) e i monumentali "60 libri" o Basilici; qualcuna invece con carattere privato, come l'Epitome legum, la collezione del Cod. Zabord. 121¹ e forse altre ancora, la cui datazione è più discussa².

* Professore, Facoltà di Giurisprudenza, Università degli Studi di Torino.

1. Cfr. L. BURGMANN / D. SIMON, *Ein unbekanntes Rechtsbuch*, in *Fontes minores I*, Frankfurt/M. 1976, 73-101.

2. Si tratta delle cosiddette *Lex Mosaïca*, *Lex nautica Rhodiorum*, ed anche della *Lex agraria*: cfr. A. SCHMINCK, *Probleme des sog. "Νόμος Ροδίων ναυτικός"*, in E. CHRYSOS / D.G. LETSIOS / H.A. RICHTER / R. STUPPERICH (edd.), *Griechenland und das Meer. Beiträge eines Symposiums im Frankfurt im Dezember 1996*, Mannheim – Möhnesee 1999, 171-178; Id., *Bemerkungen zum sog. Nomos Mosaikos*, in *Fontes minores XI*, Frankfurt/M. 2005, 249-268, che le colloca tutte nella seconda metà del sec. IX; sintesi critica di tali posizioni da parte di J. Signes Codoñer in J. Signes Codoñer / F.J. Andrés Santos, *La Introducción al derecho (Eisagoge) del patriarca Focio*, Madrid 2007, 49-52; sulla *Lex agraria* prende le distanze dalle tesi dello Schminck anche P.E. PIELER, *Neue Überlegungen zum byzantinischen "Bauerngesetz"*, in *Spuren des römischen Rechts. Festschrift für Bruno Huwiler zum 65. Geburtstag*, Bern 2007, 489-497 e, implicitamente, Id., *Die Bauführung auf fremdem Grund nach § 21 NG*, in SP. TROIANOS (cur.), *Κατενόδιον, In memoriam Nikos Oikonomides*, Athina-Komotini 2008, 107-125; da ultimo, cfr. anche L. BURGMANN, *The Production of Law Books in Byzantium*, in *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, a cura di J.H.A. LOKIN / B.H. STOLTE, Pavia 2011, 84-85. A data un po' anteriore (inizi del secolo IX o poco dopo la metà di esso) potrebbe invece risalire la rielaborazione dell' Ecloga nota come Eklogadion o Ecloga aucta, pervenutaci come tale solo frammentariamente e più compiutamente nella forma di Ecloga privata aucta: cfr. SP. TROIANOS, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Athina 2011³, 180-181, BURGMANN, *The Production*, cit., 87-88. Carattere differente - in quanto non compilativo ma pur sempre concepito spesso come dialogo con la normativa più antica - possiedono invece le Novelle dell'imperatore Leone VI, a cui lo Studioso qui onorato ha dedicato numerose ricerche: cfr. per tutti SP. TROIANOS, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Athina 2007, opera che, oltre al testo ed alla traduzione delle Novelle in greco moderno, contiene (329-409) un prezioso indice linguistico e un'appendice (413-577) in cui sono riprodotti undici saggi dell'autore in materia; da ultimo J. SIGNES CODOÑER, *Las*

Anche se esse sono in più o meno larga parte costituite da un mosaico di testi tratti da versioni greche del *Corpus* di Giustiniano o dalle Novelle di tale imperatore, quell'intensa attività compilatoria presuppone l'esistenza di personale, benché forse scarso, nuovamente capace di orientarsi nella complessa normazione del secolo VI³, e quindi fornito di una serie di criteri interpretativi che lo indirizzassero nella scelta fra testi a volte ambigui o contraddittori; ciò vale anche se l'assoluta aderenza alla tradizione giuridica non caratterizza nella stessa misura tutti i settori del diritto (ad esempio, maggiore autonomia mostra spesso quello penale) e tutte le opere indicate (ad esempio, l'Eisagoge pare più autonoma del Prochiron), per tacere di quelle di più incerta collocazione cronologica.

Ora, purtroppo, per l'epoca considerata all'abbondanza di compilazioni non corrisponde affatto una quantità comparabile di opere a carattere "dottrinale" che ci permettano di farci un'idea delle caratteristiche della cultura giuridica del tempo; tanto maggiore importanza⁴ assume quindi un complesso di scolii apposto a numerosi titoli dell'Eisagoge, che appartengono indubbiamente all'epoca considerata, anche se su di essi si riflettono alcune incertezze relative alla compilazione a cui accedono. A queste occorre quindi preliminarmente accennare, anche se per gli scopi del presente studio possiedono scarsa rilevanza.

L'Eisagoge, alla cui redazione collaborò più o meno direttamente il patriarca Fozio, può essere collocata sotto l'impero di Basilio I il Macedone, entro un arco di tempo piuttosto ristretto (anni 879-886), al

Novelas de León VI el Sabio, in *Introduzione*, cit., 267-321.

3. Tale capacità sarebbe stata pressoché inesistente nella prima metà del secolo VIII secondo il proemio dell'Ecloga, databile al 741: cfr. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Frankfurt/M. 1983, 162,37-40; il giudizio è però probabilmente troppo pessimista, in quanto funzionale ad introdurre un significativo cambio di rotta nella normativa a cui ispirare la decisione dei processi.

4. Essa fu riconosciuta già da K.E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL (che li pubblicò insieme con l'opera a cui sono apposti, nel volume *Collectio librorum iuris Graeco-Romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini. Epanagoge Basilii, Leonis et Alexandri*, Leipzig 1852): oltre al § 2 dell'introduzione all'edizione, cfr. la sua *Geschichte des Griechisch-Römischen Rechts*, Berlin 1892³, specialmente 69; 84-85; 100 nt. 269; 102 nt. 282 e 289; 112 e nt. 322; 138 nt. 393. L'edizione di testo e scolii dell'Eisagoge/ Epanagoge curata dallo Zachariä fu riproposta nella raccolta di J. ZEPOS – P. ZEPOS, *Jus Graecoromanum*, Athenis 1931 (rist. Aalen 1961), II,231-368, da cui si citerà nel presente studio.

cui interno è però difficile precisare ulteriormente senza prendere posizione su alcune questioni assai controverse. Una è l'eventualità che tale raccolta non abbia mai avuto una promulgazione ufficiale: secondo lo Zachariä von Lingenthal sarebbe sempre rimasta allo stato di progetto e gli scolii costituirebbero l'opera di un revisore che, confrontando il testo predisposto da un lato con quello di una compilazione già emanata (il Prochiron), dall'altro con la legislazione giustiniana e soprattutto con le Novelle, segnalerebbe scostamenti o incongruenze da correggere⁵. In questa prospettiva, gli scolii si collocherebbero ancora sotto il regno di Basilio e a lui si riferirebbero le espressioni "il nostro pio sovrano" e simili; sarebbe inoltre poco rilevante il fatto che essi fossero o meno da attribuire ad un unico autore.

Tuttavia, a partire dal 1986 Andreas Schminck⁶ tentò di ribaltare completamente questo quadro, sostenendo che l'Eisagoge sarebbe stata ufficialmente promulgata negli ultimi mesi del regno di Basilio (quindi tra la fine dell'anno 885 e il 29 agosto 886) e che di conseguenza gli scolii non sarebbero da collocare sotto il suo regno, ma – almeno in grande maggioranza – sotto quello del figlio e successore Leone VI il Saggio. Quest'ultimo, che appena salito al trono aveva fatto deporre il patriarca Fozio, non solo avrebbe pubblicato i "60 libri" (poi chiamati Basilici), modificando il progetto iniziale approvato dal padre, ma avrebbe fatto predisporre una nuova breve compilazione a carattere introduttivo (il Prochiron, che quindi non sarebbe da attribuire agli anni 870-879), la quale, anche a causa delle vicende relative alle quarte nozze dell'imperatore, sarebbe stata emanata solo alcuni anni dopo i Basilici, in particolare nel 907. Dopo la morte di Leone VI nel 912, il patriarca Nikolas Mystikos, già sostenitore di Fozio, avrebbe tentato di riportare in auge l'Eisagoge e avrebbe composto o fatto comporre una serie di scolii assai critici verso alcuni passi del Prochiron che erano stati aggiunti in calce al tit. 19° della prima⁷.

Le opinioni dello Schminck trovarono adesioni, ma anche qualche

5. Cfr. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL, *Geschichte*, cit., 22; 84-85.

6. Soprattutto nel suo volume *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Frankfurt/M. 1986, 12-15; 62-107 (76-78 per gli scolii), e nell'articolo *Zum 19. Titel der Eisagoge (Über die Eheschenkung)*, in D. Simon (ed.), *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, München 1992, 43-59.

7. Si tratta di Eis. 19.12-16, corrispondenti a Proch. 6.1-6 ma con separazione un po' differente fra i capi, e di Eis. 19.17 = Proch. 5.6 (ZEPOS II,295-298).

netta opposizione⁸; recentemente la questione è stata riesaminata da J. Signes Codoñer, che critica molte prese di posizione dello studioso tedesco e propone le seguenti tesi: *a*) il Prochiron avrebbe avuto due edizioni: una intorno all'anno 872 e comunque anteriormente all'anno 879, ed una, con pochissime aggiunte, sotto l'influsso del patriarca Nikolas Mystikos al tempo dell'imperatore Alessandro (11.5.912 – 6.6.913), fratello e successore di Leone VI; *b*) l'Eisagoge, invece, sarebbe sempre rimasta allo stato di progetto e non sarebbe mai stata ufficialmente promulgata; *c*) lo scoliate (unico) sarebbe un revisore del progetto in vista della sua redazione definitiva e avrebbe lavorato ancora al tempo dell'imperatore Basilio I⁹.

Una presa di posizione su tali questioni non è possibile senza più ampie e accurate analisi e ciò non è necessario ai fini del presente studio, che si propone di mettere in luce un aspetto del modo di ragionare dell'autore degli scolii il quale, per questi fini, può essere considerata un'unica persona, almeno fino a prova contraria. Ad ogni buon conto, gli scolii ad Eis. 19.12-17 non avranno un peso determinante nel nostro discorso.

2. – A parte alcuni aspetti del lavoro dello scoliate già posti in luce dagli studiosi¹⁰, per lo più allo scopo di precisare il loro rapporto con il

8. Fra queste ultime, l'argomentazione più ampia ed articolata è quella di T.E. van Bochove, *To Date and not To Date: On the Date and Status of Byzantine Law Books*, Groningen 1996, ribadita recentemente anche nel saggio *Some Byzantine Law Books. Introducing the Continuous Debate Concerning their Status and Their Date*, in *Introduzione*, cit., 239-266. La posizione di chi scrive in merito al volume dello Schminck e a quello del van Bochove è stata espressa in recensioni, rispettivamente in *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 55 (1989) 529-554 e in *ZRG* 116 (1999) 411-417.

9. Tali posizioni dell'A. sono espone, con critica soprattutto di quelle dello Schminck e talvolta anche di quelle del van Bochove, nel volume di SIGNES CODOÑER / ANDRÉS SANTOS, *La Introducción*, cit., 160-246. Anche al di là delle sue affermazioni sui temi indicati (che sui punti *b-c* confermano pari pari le tesi dello Zachariä e sul punto *a* non portano argomenti decisivi, ma potrebbero avvalersi – come del resto quelle dello Schminck - di scolii pubblicati o segnalati da J. DITTRICH, *Die Scholien des Cod. Taur. B.I.20 zum Erbrecht der Basiliken*, in *Fontes Minores IX*, Frankfurt/M. 1993, 187; 245, che collocano il Prochiron, o la sua ultima edizione, in epoca successiva ai Basilici), va riconosciuto che tale volume è essenziale per uno studio dell'Eisagoge, a motivo dell'ampia introduzione (278 pagine), dell'indicazione delle fonti per ogni passo o scolio (raccolte poi anche in un indice), delle preziose note che accompagnano la traduzione spagnola di testo e scolii, nonché dell'ampia bibliografia.

10. Oltre ai passi citati *supra*, nt. 4, lo ZACHARIÄ VON LINGENTHAL si riferisce spesso ad

testo o i riferimenti al sovrano in carica e ad un'altra compilazione, totalmente o parzialmente coincidente con il Prochiron, non mi risulta che si sia ancora tentata una loro analisi come documento di cultura giuridica, prescindendo cioè dalle caratteristiche e vicende della raccolta di disposizioni a cui sono apposti.

Un profilo che emerge con una certa evidenza è il tentativo dello scoliaste di accertare lo stato della legislazione giustiniana alla luce delle Novelle, aspirazione che lo conduce, per lo meno in tema di lucri nuziali e di divorzi, a relativamente lunghe esposizioni della disciplina novellare secondo la sua vicenda storica¹¹. Le 168 Novelle non vengono quindi da lui considerate come un *Corpus* unitario, da cui estrarre le soluzioni considerate più opportune, ma, correttamente, come una successione di leggi nel tempo, di cui quelle più recenti modificano le più antiche. Tuttavia, questo orientamento interpretativo non lo esime dal porsi altre questioni, e così il nostro giurista a volte s'interroga sulla reale estensione della portata innovativa di una novella¹² o sul significato preciso di essa¹³; in particolare, sembrano appassionarlo le conseguenze che in un dato testo possono essere considerate solamente implicite¹⁴. In queste

essi come fonte di notizie: cfr. ad es. *Gesch.*, cit., 58 nt. 54; 61 nt. 78; 73 nt. 151; 80-81 nt. 193; 95 nt. 248; 101 nt. 278; 135 nt. 383-384; 162 nt. 501; 163 nt. 504 e 507; 176 nt. 556-557; ad essi accenna spesso F.J. ANDRÉS SANTOS, in Signes Codoñer / Andrés Santos, *La Introducción*, cit., ad es., 114-115; 116-117; 119-120; 123; 127; 130-132; 134; 136; 156; nello stesso volume, il Signes Codoñer, 170-181; 187-188 ne analizza molti in funzione critica delle tesi dello Schminck.

11. Cfr. ad esempio lo schol. *c* ad Eis. 19.9 (in realtà, a 19.5-9), sui lucri nuziali, in Zepos, cit. II, 291-294; schol. *f* ad Eis. 21.4 (*ibid.* 301-302), sul divorzio consensuale; schol. *g* ad Eis. 21.5 (*ibid.*, 302-303), sulle giuste cause di divorzio; schol. *l* ad Eis. 21.6 (*ibid.* 306-307; su di esso si veda anche *infra*, §§ 3-4), sulle sanzioni nei divorzi.

12. Cfr. lo schol. *b* ad Eis. 17.21 (ZEPOS, cit., II, 279-280): l'autore ipotizza che la Nov. 118, equiparando parentela cognatizia ed agnatizia a fini successori, possa avere modificato anche il rapporto di adozione (nel senso di renderlo rilevante anche dopo l'uscita di potestà dell'adottato); lo schol. *c* ad Eis. 19.9 (*ibid.*, 293, a partire dalla linea 13 fino alla linea 5 dal fondo; nella traduzione spagnola è il § 15): l'autore si domanda se le innovazioni della legislazione novellare sui lucri nuziali di coloro che non contraggono nuove nozze non abbiano comportato anche modifiche delle disposizioni relative a coloro che le contraggono.

13. Cfr. lo schol. *d* ad Eis. 19.10 (ZEPOS II, 294).

14. Cfr. lo schol. *b* ad Eis. 17.21 (ZEPOS, cit., II, 280, nella quinta riga dal fondo: σιωπηρῶς); *idem* in schol. *c* ad Eis. 19.9 (*ibid.* 293, riga 13 dello scolio; cfr. 294, riga 9 dello scolio); in schol. *l* ad Eis. 21.6 (*ibid.* 307, riga 9 dello scolio); in schol. *f* ad Eis. 32.4 (*ibid.* 333, riga 5 dal fondo); cfr. anche schol. *b* ad Eis. 31.7 (*ibid.* 330).

analisi è da rilevare il fatto che non di rado egli esprime il risultato a cui perviene semplicemente come propria opinione¹⁵, a volte in contrasto con quella di altri¹⁶, aspetto che non manca di suscitare qualche perplessità sull'ipotesi che lo considera come un revisore "ufficiale" (e quindi dotato di una certa autorevolezza, ma anche necessariamente vincolato ad astenersi da giudizi troppo personali) di un progetto di legge in vista della sua pubblicazione¹⁷.

Fra gli argomenti che egli usa per risolvere certi problemi interpretativi vi è anche il richiamo all'analogia, aspetto che suscita un certo interesse perché le modalità e l'estensione del suo uso presso i giuristi postgiustiniani non hanno trovato finora una trattazione adeguata¹⁸. A tale proposito richiama altresì l'attenzione il fatto che, in tutti i contesti nei quali l'autore propone un ragionamento analogico, lo fa usando i termini ἀναλόγως, ἀναλογία, che non compaiono nelle fonti greche relative ai passi del Digesto che in qualche modo alludono a tale tipo di argomento¹⁹. Uno studio più attento di tali scolii sembra quindi

15. Cfr. lo schol. *a* ad Eis. 13.8 (ZEPOS, cit., 266); schol. *i* ad Eis. 18.26 (*ibid.*, 284-285); schol. *c* ad Eis. 19.9 (*ibid.*, 291 e 294; § 8 e § 16 della traduzione spagnola); schol. *l* ad Eis. 21.6 (*ibid.* 306; § 5 della traduzione spagnola); schol. *b* ad Eis. 31.7 (*ibid.*, 330); schol. *a* ad Eis. 32.1 (*ibid.* 331); schol. *f* ad Eis. 32.4 (*ibid.* 333).

16. Cfr. lo schol. *i* ad Eis. 18.26 (ZEPOS, cit., 284); schol. *c* ad Eis. 19.9 (*ibid.*, 291; § 1 della traduzione spagnola); schol. *l* ad Eis. 33.21 (*ibid.*, 337; cfr. *infra*, §§ 6-7).

17. Bisognerebbe infatti pensare che coloro con cui egli si mostra in dissenso fossero altrettanti revisori, del cui lavoro egli avesse già preso visione, a meno di immaginare, all'interno di una pluralità di autori dei nostri scolii, che quelli a noi pervenuti rappresentino una scelta rispetto ad una mole di lavoro assai più ampia. Il problema pare quindi tuttora aperto, in attesa di una più attenta analisi di tutto il materiale pervenuto.

18. Per quelli del secolo VI mi sia consentito rinviare all'illustrazione di alcuni aspetti esposta in F. GORLA, *Osservazioni sull'uso dell'analogia nei giuristi greci del secolo VI*, in C. Storti (ed.), *Il ragionamento analogico. Profili storico-giuridici. Convegno Como, 17-18 novembre 2006*, Napoli 2010, 93-131.

19. Cfr. il saggio citato nella nota precedente, il quale nella sua prima parte prende in esame le versioni greche a noi note dei passi del libro I del Digesto che in qualche modo si riferiscono a ragionamenti analogici. Uno studio del significato del termine ἀναλογία e simili nelle fonti giuridiche non è possibile in questa sede, ma negli autori del secolo VI esso pare normalmente indicare che una determinata attribuzione, un determinato calcolo vanno effettuati in maniera conforme a un dato o ad un rapporto altrimenti noto; esprime quindi un concetto di proporzionalità o corrispondenza, specialmente nelle espressioni: κατὰ ἀναλογίαν, πρὸς ἀναλογίαν: cfr., ad esempio, C. 1.3.43.4 (anno 529; provenendo dalla *Collectio XXV capitulorum*, si tratta verosimilmente del testo originale, tutt'al più leggermente abbreviato): i beni di un monastero misto che viene diviso siano ripartiti in proporzione al numero rispettivo di coloro che partono e di coloro che restano;

giustificato.

3. - Il primo dei passi da considerare è inserito nel lungo scolio *l* ad Eis. 21.6, che commenta la norma in cui sono elencate le giuste cause di divorzio a favore della moglie e in cui alla fine si afferma che, qualora una di esse venga provata, ella è legittimata a sciogliere l'unione nuziale prendendosi la dote e l'intera *donatio propter nuptias*.

Lo scoliaste osserva che, poste queste cause di ripudio, le sanzioni previste differiscono in qualche punto dalla normativa novellare. Quest'ultima infatti, in presenza di qualcuna di esse, attribuisce bensì alla donna in generale la dote e la donazione nuziale (della quale ultima, peraltro, ella acquisisce la proprietà solo in assenza di figli, mentre, se questi vi fossero, ne avrebbe solo l'usufrutto), ma, nel caso in cui il marito accusi ingiustamente la moglie di adulterio, o in quello in cui egli s'intrattenga licenziosamente con un'altra donna nella stessa città o addirittura nella casa coniugale senza desistere da tale comportamento dopo due diffide, la legge concede alla moglie un'ulteriore quota del

C. 10.27.2.8-9 (anno 491-505 ? qui però si tratta di un'epitome, tratta dal testo di Bas. 56.9.5): quando l'imperatore indice una *coëmptio*, ciascun possessore vi è tenuto in proporzione ai *iuga* e *capita* di cui dispone, senza eccezionarne nessuno; Bas. 3.3.6 = C. 1.3.11: il sintagma esprime il *pro magnitudine vel celebritate uniuscuiusque vici* del testo latino; Bas 41.7.1 = D. 37.6.1.3: l'emancipato, ingiustamente trascurato nel testamento del padre, che pretende $\frac{1}{4}$ del patrimonio paterno dal fratello in potestà istituito, effettuerà la collazione in modo corrispondente alla quota che pretende; Anon. schol. 3 ad Bas. 45.1.26 = D. 38.16.16 (BS 2660,22): anche se nei patti dotali si è scritto diversamente, la figlia erediterà dal padre in proporzione al numero dei figli, facendo però la collazione. Lo stesso significato compare nella Nov. 127.3; in Theod. *Brev. Nov.* 120.10; 127.2 (ed. C.E. ZACHARIAE, *Anekdotai*, Lipsiae 1843, 122; 135); in Athanas., *Synt. Nov.*, 10.P.10.2 (edd. D. SIMON / SP. TROIANOS, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, Frankfurt/M. 1989, 362) e in numerosi altri passi del testo e degli scolii dei Basilici; un esame completo di questi ultimi effettuato sulla banca dati del Thesaurus Linguae Graecae (<http://stephanus.tlg.uci.edu/inst/textsearch>) ha permesso di rilevare che, delle 266 occorrenze presenti nei Basilici (compresi i rispettivi scolii) e nell'Ecloga Basilicorum per le voci ἀναλογία, ἀναλόγως, ἀναλογέω, ἀναλογίζω, la grandissima maggioranza fa riferimento alla proporzione e nessuna indica l'applicazione analogica di una norma o di un criterio (nello scolio di Niceo a Bas. 22.5.11 = D. 12.2.11, BS 1426,20, pare preferibile accogliere la correzione del Fabrot in ἀναλόγως e comunque l'autore non operò prima del secolo XI). Anche in Ecl. 17.22 (ed. L. Burgmann, cit., 232) il senso fondamentale è quello della proporzione, ma, giacché il rapporto di riferimento è piuttosto indeterminato (il pagamento di 36 νομίματα rispetto al patrimonio di un ἔντιμος), tende ad avvicinarsi a quello di similitudine. Per le occorrenze nel testo dell'Eisagoge, cfr. *infra*, § 4 e nt. 57-58.

patrimonio maritale pari a $\frac{1}{3}$ della donazione nuziale²⁰.

A questo punto il giurista introduce due ulteriori aspetti, unificati – a quanto pare – dal fatto che in entrambi la legislazione novellare aveva trascurato di precisare le sanzioni a carico di colui che avesse offerto alla moglie una giusta causa di ripudio. Il primo è quello che c'interessa²¹ ed è espresso nel seguente modo:

Ἡ μὲν οὖν ριζ' νεαρὰ περὶ πασῶν τῶν μετὰ ποινηῆς διαλαμβάνουσα λύσεων, ἀπροίκων ἤτοι ἀπόρων γυναικῶν ἀπὸ διαλύσεως κερδαινοῦσῶν οὐδὲν ἐμνημόνευσεν. Ἡ δὲ ρλδ' μοιχείαν μόνην καὶ τὰς ποινὰς αὐτῆς διατάττουσα, τὴν τοῦ μοιχοῦ ἔφη γυναῖκα ἀπροικον ἤτοι ἄπορον οὖσαν τὴν ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου νόμου, φησί, μοῖραν, ὡς οἶμαι τὸ τέταρτον, λαμβάνειν. Δεῖ οὖν ἐπιστῆναι, μήποτε ἀναλόγως καὶ ταῖς ἐξ ἄλλων αἰτιῶν παρ' αἰτίαν τοῦ ἀνδρὸς διαλυομέναις ἀπόροις ἀρμόζει τὸ δ'.

Lo scoliaste osserva dunque che la Nov. 117, elencando i casi di scioglimento del matrimonio accompagnati da sanzione (per colui che vi avesse dato causa), non fece alcuna menzione di guadagni derivanti dal divorzio a favore delle donne indotate, ossia²² povere. D'altro canto la Nov. 134, disponendo solo in merito all'adulterio ed alle sue sanzioni,

20. Queste due disposizioni sono contenute, rispettivamente nella Nov. 117.9 §§ 2 e 5 (anno 542); per la prima delle due norme, cfr. anche Procop. *Anektd.* 17,24-26 e F. GORLA, *Studi sul matrimonio dell'adultera nel diritto giustiniano e bizantino*, Torino 1975, 108-109.

21. Il secondo riguarda il marito che abbia infondatamente accusato la moglie di adulterio: la Nov. 117.9.2 affermava che, oltre a sanzioni patrimoniali, egli doveva subire la stessa pena a cui sarebbe andata incontro la donna se il crimine fosse stato provato; poi la Nov. 134.10 recluse l'adultera in monastero senza dire che la stessa pena si dovesse applicare in caso di accusa infondata: il marito che l'abbia intentata dovrà dunque essere tonsurato? Lo scoliaste solleva il problema ma non dà risposta.

22. Ritengo che il riferimento alla povertà non rappresenti un'ipotesi distinta da quella dell'assenza di dote, come paiono intendere nella loro traduzione Signes CODONER / ANDRÉS SANTOS, *La Introducción*, cit., 410, ma costituisca un'aggiunta esplicativa dello scoliaste, per assimilare due situazioni in teoria differenti: quella dello scioglimento del matrimonio per divorzio, relativa alla donna indotata, e quella della morte del marito, in cui le Nov. 53.6 e 117.5 provvedevano alla vedova povera (*infra*, nt. 23). Il testo di Eis. 19.9 aveva invece riferito alla donna indotata, anche ricca, i provvedimenti presi per il caso di morte del coniuge e ciò era stato puntualmente criticato dallo scoliaste: cfr. schol. *b* ad Eis. 19.9; schol. *k* ad Eis. 19.17 (in ZEPOS, cit., II, rispettivamente 290 e 298). La sostanziale assimilazione di assenza di dote e povertà (o bassa estrazione sociale) era già in Ecl. 2.6 (ed. Burgmann) = 2.8 (ed. Zachariä) = 2.9 (ed. Monferratus).

disse che la moglie dell'adultero che fosse indotata, ossia povera, avrebbe preso la parte stabilita dalla legge, cioè – ritiene (correttamente) l'autore – il quarto (del patrimonio del marito). Occorre dunque sapere se analogamente il quarto non compete anche alle donne povere che divorziano per colpa del marito in base ad altre cause.

Il giurista si esprime in modo abbastanza sintetico, anche perché delle donne che avessero contratto matrimonio senza dote aveva già parlato, citando tutte le novelle rilevanti, soprattutto nello scolio *c ad Eis.* 19.9²³. Lì però si era occupato quasi esclusivamente della loro condizione nell'ipotesi in cui il matrimonio si fosse sciolto per morte del coniuge, qui prende invece in considerazione sostanzialmente il caso di divorzio.

Il problema era stato affrontato da Giustiniano in una costituzione del 533: dato che almeno a partire dai tempi di Teodosio II²⁴ la perdita della dote, o della donazione nuziale per il marito, costituiva la principale sanzione economica a carico del coniuge che ripudiasse l'altro senza causa, o che per converso col proprio comportamento riprovevole gli offrisse un valido motivo per divorziare, si può pensare che fosse cresciuto il numero di coloro che in occasione delle nozze si astenevano dal costituire una dote e una donazione²⁵. L'imperatore intervenne

23. In ZEPOS, cit., II,293 (§§ 13-16 della traduzione spagnola); si tratta della cosiddetta "quarta della vedova povera" o *quarta uxoria*, su cui si veda per tutti, con bibliografia precedente, R. Bonini, *La quarta della vedova povera fra diritto di famiglia e diritto delle successioni (Nov. Iustiniani 53,6 e 117,5)*, in *Studi Sassaesi* S. III, 3 (1970-71, ma 1973), 793-816 = R. BONINI, *Contributi di diritto giustiniano (1966-1976)*, Bologna 1990, con paginazione propria (1-32); R. FEENSTRA, *The "Poor Widower" in Justinian's Legislation*, in P.G. Stein / A.D.E. Lewis (edd.), *Studies in Justinian's Institutes in memory of J.A.C. Thomas*, London 1983, 39-44.

24. Cfr. C. 5.17.8.4-5 (anno 449); inoltre, la donna che divorziasse senza motivo doveva per cinque anni astenersi da nuove nozze. Restava la via del divorzio consensuale e in effetti nel 497 Anastasio precisò che in tal caso la donna avrebbe potuto risposarsi dopo un anno: C. 5.17.9.

25. Lo stesso sovrano nella Nov. 22.18 (ed. Schöll / Kroll 158.5-7 e 12-13) riconosce che le unioni prive di dote e donazione venivano sciolte con maggiore leggerezza; cfr. anche Nov. 74.5. L'esistenza, in alcune zone dell'impero, di prassi nuziali che non prevedevano la costituzione di dote e donazione è segnalata, negli ultimi decenni del sec. V, dall'autore dell'originale greco del Libro Siro-Romano: § 87b (= L 93), ed. W. SELB (†) / H. KAUFHOLD, *Das Syrisch-Römische Rechtsbuch*, Wien 2002, II, 114-118, il quale sottolinea altresì come ciò esponga le donne (non invece i figli) a svantaggi in caso di divorzio: cfr. anche *op. cit.* III, 181-184. Sulle altalenanti vicende della legislazione giustiniana in tema di forme matrimoniali, cfr. per tutti G. LUCHETTI, *Il matrimonio cum scriptis e sine scriptis nelle fonti giuridiche giustiniane*, in *BIDR* 92-93 (= 3^a S. 31-32, 1989-1990) 325-376 = Id., *Contributi di*

confermando la sufficienza dell' *adfectus maritalis* (accompagnato, se necessario, dall'assenso dei *parentes*) per la validità del matrimonio, ma ribadendo altresì che un eventuale ripudio doveva avvenire per una delle cause previste dalla legislazione; la parte a cui essa fosse addebitabile o quella che avesse ripudiato senza motivo (uomo o donna che fossero) avrebbe dovuto trasferire all'altra la quarta parte delle proprie sostanze, purché la quota non superasse il valore di cento libbre d'oro²⁶. Nel 536 queste disposizioni furono inserite nella Nov. 22.18 e nel 538 furono brevemente richiamate dalla Nov. 74.5 insieme con quelle nel frattempo intervenute (ad opera della Nov. 53.6) a favore della vedova povera. Nel 542 la Nov. 117.5 riprese in considerazione tanto l'ipotesi del ripudio ingiustificato quanto quella della morte del marito per precisare che solo se quest'ultimo non aveva più di tre figli la moglie in entrambi i casi avrebbe ottenuto il quarto del suo patrimonio (sempre con il limite delle cento libbre), altrimenti avrebbe conseguito una quota pari a quella di un figlio; questa inoltre sarebbe stata solo in usufrutto, mentre la proprietà sarebbe spettata alla prole nata da quel matrimonio e solo in assenza di questa alla donna²⁷.

diritto giustiniano, Milano 2004, 43-97.

26. C. 5.17.11.1-1b: *Si quis autem eam, quam sine dote uxorem acceperat, a coniugio suo repellere voluerit, non alias ei hoc facere licebit, nisi talis culpa intercesserit, quae a nostris legibus condemnatur. 1a. Si vero sine culpa eam reiecerit vel ipse talem culpam contra innocentem mulierem commiserit, compellatur ei quartam partem propriae substantiae pro rata portione persolvere, ut, si quidem quadringentarum librarum vel amplius vir substantiam habeat, centum libras auri mulieri praestet et nihil amplius, etsi quantamcumque substantiam possideat: sin vero minus quadringentis libris auri puta substantia eius fuerit, tunc quarta pars computatione facta purae substantiae eius usque ad minimam quantitatem mulieri detur. 1b. Eodem modo servando et in mulieribus, quae indotatae constitutae sine culpa mariti constitutionibus cognita eos repudiarint vel ipsae culpam innocenti marito praebuerint, ut ex utraque parte aequa lance et aequitas et poena servetur.*

27. La parte che qui c'interessa è soprattutto l'inizio della Nov. 117.5 (edd. SCHÖLL / KROLL 554, 30 – 555, 1), il quale recita: Ἐπειδὴ δὲ νόμον ἤδη τεθείκαμεν προστάττοντα ὥστε εἴ ποτέ τις γυναῖκα δίχα προικῶν λάβοι μετὰ διαθέσεως γαμικῆς καὶ ταύτην χωρὶς αἰτίας γνωρίζομένης τοῖς νόμοις ἐκβάλλῃ, λαμβάνειν αὐτὴν τὸ τέταρτον μέρος τῆς αὐτοῦ περιουσίας ... (Auth.: *Quia vero legem dudum posuimus praecipientem, ut si quis uxorem aliquando sine dotalibus acceperit cum affectu nuptiali et hanc sine causa legibus agnita proiecerit, accipere eam quartam partem eius substantiae ...*); successivamente si accenna alla disposizione di Nov. 53.6 e poi si dice che le modifiche di cui al testo si riferiscono ad entrambi i casi. Lo *Schol. Veron.* 60 (ed. K.E. Zachariä, in *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 15, 1850, 107 = Id., *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1973, 330) al lemma *sine culpa* di C. 5.17.11.1a, oltre ad aggiungere il caso configurato

Da quanto ora esposto risulta chiaro che la Nov. 117 aveva in realtà contemplato il divorzio relativo a donne prive di dote, anche se non l'aveva fatto nei capi relativi alle giuste cause di scioglimento del matrimonio e se nella sua formulazione letterale aveva considerato solo l'ipotesi di un ripudio *sine causa* da parte del marito e non quella di un divorzio per giusti motivi a favore della moglie²⁸. Perché dunque il nostro autore afferma che tale costituzione non aveva toccato il tema dei lucri da divorzio a favore della moglie indotata? L'eventualità che egli avesse letto solo i capi 8-9 della novella, relativi appunto alle giuste cause di ripudio, è da escludere, perché nel citato schol. *c* ad Eis. 19.9 egli espone e discute proprio la disciplina di Nov. 117.5 riguardante le conseguenze della morte del marito che avesse contratto un matrimonio senza costituzione di dote.

Si potrebbe avanzare l'ipotesi secondo cui la lacuna che egli riscontra nella novella consisterebbe nel fatto, a cui si è appena accennato, che essa non aveva espressamente richiamato il caso della moglie indotata che

dalla Nov. 74.5, afferma che la norma si ritrova anche nella Nov. 117 (cap. 5) e nella Nov. 134 (e qui è più difficile identificare la sede, dato che il cap. 11 non pare prevedere lucri, ma solo assenza di sanzioni, per la parte indebitamente ripudiata che vorrebbe continuare l'unione; dobbiamo pensare che il riferimento sia al caso della moglie dell'adultero nel cap. 10 pr. ? Se così fosse, l'autore considererebbe alla stessa stregua il colpevole di un ripudio *sine causa* e quello che offre un giusto motivo di divorzio e percorrerebbe in un certo senso la posizione dello scoliaste dell'Eisagoge). N. van der Wal, *Manuale Novellarum Justiniani*², Groningue 1998, 83 n. 609, attribuisce alla Nov. 117.5 anche la previsione del ripudio inviato per giusta causa dalla moglie indotata, ma questa estensione non mi pare trovar riscontro nel testo novellare; del resto, cfr. anche la nota seguente.

Per le unioni accompagnate da costituzione di dote, le sanzioni per il ripudio privo di causa erano previste dalla Nov. 117.13, modificata poi dalla Nov. 127.3 e successivamente ancora dalla Nov. 134.11.

28. Curiosamente, quest'ultima ipotesi è taciuta dagli epitomatori delle Novelle anche in relazione a quelle che invece espressamente la prevedevano: cfr. Athan. 10.2.16 (edd. SIMON / TROIANOS, cit.); 11.3.6 = 10P12.4; Theod. 22.16 (ed. Zachariae, cit.); 53.11; 74.8; Iulian. 36.137 (ed. G. Haenel, *Iuliani epitome latina novellarum Iustiniani*, Lipsiae 1873); 47.187; 67.244. La Nov. 117.5 è riassunta in Athan. 10.9.6; Theod. 117.7; Iulian. 108.381; di essa vi è anche un'epitome greca, ipoteticamente attribuita altresì a Giuliano e pubblicata da C.E. Zachariae, *Anekdotia*, cit., 208 n. 344; alla stessa opera sembrano appartenere una serie di frammenti di epitome greca resi noti più recentemente, fra cui compare il riassunto della Nov. 74.5 pr. e § 1, che sul punto indicato è allineato con quanto segnalato sopra: edd. D. SIMON / SP. TROIANOS / G. WEISS, *Zum griechischen Novellenindex des Antecessor Iulian*, in *Fontes minores II*, Frankfurt/M. 1977, 19-20, n. 29.

ripudiasse il coniuge per giusta causa²⁹; tuttavia sorgono immediatamente alcuni dubbi: da un lato, infatti, l'affermazione iniziale dello scoliaste sul silenzio della novella ha carattere molto generale e riguarda "tutti gli scioglimenti con pena" (quindi anche quelli privi di un motivo legalmente ammesso); dall'altro, l'identità di fondo nelle conseguenze patrimoniali (che non escludeva l'eventualità di sanzioni più pesanti in certi casi) a carico di chi offrì un giusto motivo di ripudio e di chi sciogliesse l'unione *sine causa* era da tempo assodata nella legislazione e difficilmente poteva essere messa in dubbio per la formulazione letterale di una norma³⁰. Ma allora, come si spiega l'osservazione del nostro giurista?

Si può prospettare un'altra eventualità: che egli si servisse di una redazione delle Novelle nella quale dal dettato di Nov. 117.5 ogni accenno al ripudio ingiustificato della donna indotata fosse stato cancellato. Questo è ciò che è avvenuto, ad esempio, tanto nella versione della Collezione delle 168 Novelle trasmessa dal Cod. Laurent. plut. LXXX. 4 (L), quanto nel passo di Bas. 28.12.2: in entrambi i casi il testo

29. Tale interpretazione potrebbe essere suggerita dal fatto che la norma della Nov. 134.10 pr. che viene presa come base per l'applicazione analogica riguarda appunto una donna la cui unione si scioglie per colpa del marito, anche se non propriamente per divorzio.

30. Le osservazioni indicate fanno sorgere un quesito: perché mai il nostro autore, se avesse letto la Nov.117.5 nel testo originale, non avrebbe potuto ricavare da essa lo spunto per l'applicazione analogica (pervenendo quindi al principio secondo cui i lucri attribuiti alla parte ripudiata senza motivo valevano anche a favore del coniuge che divorzia per giusta causa, che poteva poggiare su forti argomenti storici), invece di argomentare dal caso della moglie dell'adultero, che nel contesto giustiniano non costituiva propriamente un'ipotesi di divorzio per giusta causa (v. *infra* nel testo)? Infatti, la Nov. 74.5 combinava i due aspetti nel caso di un uomo che cacciasse senza motivo la convivente che aveva giurato di sposare, sostenendo che il matrimonio non era mai venuto in essere: la legge faceva di questo comportamento una giusta causa di ripudio a favore della donna (purché questa potesse provare il carattere nuziale dell'unione) e le attribuiva la *quarta uxoria*. Quanto alla Nov. 117, le sanzioni per gli scioglimenti *sine causa* erano previsti nel cap. 13: il marito lucrava la dote e la moglie la donazione, aumentata di $\frac{1}{3}$; il fatto che inoltre la donna che inviava il ripudio ingiustificato fosse rinchiusa in monastero non comportava ulteriori vantaggi economici per l'uomo. Naturalmente per le donne indotate, ai sensi di tale novella, valevano le norme patrimoniali del capo quinto: la moglie avrebbe conseguito $\frac{1}{4}$ del patrimonio del coniuge, il marito invece no (e questa era un'innovazione di tale novella); pare però probabile che anche in questo caso la donna comunque colpevole di ripudio ingiustificato dovesse venire rinchiusa in monastero.

della Nov. 117.5 è contaminato con quello della Nov. 53.6 in modo che il dettato normativo sia riferito esclusivamente all'ipotesi di morte del marito e non a quello dell'ingiustificato rinvio della donna³¹. Anche il Prochiron e l'Eisagoge dispongono l'attribuzione della *quarta uxoria* solo per l'eventualità di morte del coniuge e non per quella di sua colpa nel divorzio³²; entrambe le compilazioni riportano parzialmente le parole di Nov. 117.5 senza però che si rilevino contaminazioni con la Nov. 53.6³³.

Ora, il redattore dell'Eisagoge si serviva di una raccolta delle Novelle che presentava delle somiglianze con quella pervenutaci attraverso il Codice L³⁴, ancorché con qualche differenza³⁵. Possiamo pensare che lo

31. Per il Codice Laurenziano, non avendolo potuto ispezionare, mi sono affidato soprattutto alle indicazioni di R. Schoell (ed.), *Corpus iuris civilis*. III. *Novellae* (opus Schoellii morte interceptum absolvit G. Kroll), Berolini 1928⁵, 554-555. La contaminazione e i tagli sono comunque generalmente segnalati dagli studiosi che si sono occupati del Cod. Laurentianus: cfr. P. NOAILLES, *Les collections de nouvelles de l'empereur Justinien*. II. *La collection grecque des 168 nouvelles*, Paris 1914, 122-123; N. van der Wal, *La version florentine de la collection des 168 Novelles*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The Legal History Review* 49 (1981), 151. Non approfondisce il problema il Signes Codoñer, in *La introducción*, cit., 260-263.

32. Cfr., rispettivamente, Proch. 5.6 ed Eis. 19.5 (in ZEPOS, cit., II, 129 e 290-291). Le ipotesi di scioglimento del matrimonio sono invece considerate nel tit. 11 del Prochiron e nel tit. 21 dell'Eisagoge, ma senza riferimenti alla donna indotata.

33. Le due norme non sono identiche: mentre quella del Prochiron si attiene rigorosamente al testo giustiniano operando solamente dei tagli (presenti anche in L e nei Basilici), l'altra da un lato riporta una frase del dettato novellare (sulla legittimità dei figli e sulla loro qualità di eredi del padre) assente tanto da L quanto dal Prochiron e dai Basilici, dall'altro aggiunge un'espressione diretta a modificare un aspetto della normativa (la frase che attribuisce la quota in piena proprietà alla donna, anche in presenza di figli) e quindi rispondente ad una scelta consapevole del redattore. Non mi è chiaro perché il van der Wal, *La version*, cit., 155 parli di contaminazione anche per questi due casi.

34. In particolare: a) l'Eisagoge non riproduce mai brani di novelle assenti in L e nei pochi casi in cui le usa si rifà all'epitome di Teodoro; b) le novelle che in L sono già sostituite dall'epitome di Teodoro, lo sono anche nell'Eisagoge (si tratta in realtà di un unico caso); c) le Nov. 2.5 e 91.2 in Eis. 19.2 risultano abbinate, come avviene in L, solo che quest'ultimo inserisce per primo il testo della legge più recente, mentre nell'Eisagoge è l'opposto; d) Eis. 7.6 riporta Nov. 128.23 omettendo la parte finale del capitolo, che manca in L; e) Eis. 29.18, riprendendo Nov. 107.3 sulla revoca di una *divisio parentis inter liberos* prospetta l'eventualità di soli 5 testi al posto dei 7 previsti dalla legge, ciò che avviene anche nella versione del testo trasmessa da L. Per la documentazione più completa di questi punti, mi sia consentito rinviare al mio saggio *Le Novelle giustiniane e l'Eisagoge*, in *Novellae constitutiones. L'ultima legislazione di Giustiniano tra Oriente e Occidente da Triboniano a Savigny*, a cura di L. Loschiavo / G. Mancini / C. Vano, Napoli-Roma 2011, 84-86.

scoliaсте usasse la stessa versione od una molto simile ad essa ? La risposta è difficile perché egli, anche quando cita le più recenti leggi di Giustiniano indicando il numero loro attribuito nella Collezione delle 168 Novelle, quasi mai ne riporta letteralmente il testo, ma si limita a richiamarne il contenuto. Pertanto, i suoi riferimenti alle Nov. 2; 74; 98³⁶, delle quali l'ultima è completamente assente da L, mentre le altre due vi compaiono solo con la rubrica e l'*inscriptio*, non dimostrano ancora che egli ne possedesse il testo originale, perché potrebbe aver ricavato le proprie informazioni dall'epitome di Teodoro³⁷. Per altro verso, nello scol. *l* ad Eis. 33.21 (*infra*, §§ 7-8) il giurista cita l'ultima frase della Nov. 118.3 pr. in una lezione che comprende un'aggiunta, presente anche in L e nei Basilici, indirizzata a tener conto della modifica introdotta dalla Nov. 127.1.³⁸ Si tratta di un argomento testuale non ancora decisivo, ma che si aggiunge alla considerazione secondo cui una raccolta delle Novelle molto simile a quella contenuta in L era preferita negli ambienti che prepararono le diverse compilazioni dell'epoca; naturalmente, esso

35. Cfr. GORLA, *Le Novelle*, cit., 87-88: l'Eisagoge riporta un passo della Nov. 123.1.2 ed uno della Nov. 117.5 (*supra*, nt. 33) che mancano in L; inoltre non inserisce, come fa L, Nov. 134.10 in sostituzione di gran parte di Nov. 117.8.2 (cioè delle linee 557,24 ss. dell'ed. Schöll / Kroll).

36. Essi sono, per le prime due, rispettivamente negli schol. *f* - *g* ad Eis. 19.13-14 (ma qui la Nov. 2 ispira il testo di Eis. 19.13-14, coincidente peraltro con quello di Proch. 6.2-3) e nello schol. *m* ad Eis. 33.24 (ma qui si tratta di un semplice rinvio, senza indicazione di contenuto); per la terza, negli schol. *c* ad Eis. 19.9; *e* ad Eis. 19.12; *l* ad Eis. 21.6 (quello da noi preso in considerazione), ma la seconda parte del testo di Eis. 19.12 (coincidente con Proch. 6.1) è tratta da Theod. *Brev. Nov.* 98.1.

37. Questa viene usata per alcuni testi tanto del Prochiron, quanto dell'Eisagoge (oltre che, in L, per le novelle originariamente latine che l'autore della collezione non ha soppresse), come risulta dall'indice compilato dallo Zachariä, ora in ZEPOS, cit., 416-427 e da quello di Signes Codoñer / Andrés Santos, cit., 571. Lo scoliaste però non cita mai espressamente Teodoro per l'epitome delle Novelle (a differenza che per quella del Codice: cfr. schol. *a* ad Eis. 2.1; schol. *b* ad Eis. 38.19), ma alla fine dello schol. *m* ad Eis. 33.24 riproduce parte del testo di Theod. *Brev. Nov.* 89.20. Invece, il passo riportato nello schol. *g* ad Eis. 33.18 deriva bensì da Teodoro (*Brev. Nov.* 118.2), ma, a quanto pare, attraverso il Prochiron (30.3) o qualcosa di simile, così come avviene per i testi riportati nello schol. *d* ad Eis. 33.16, che corrispondono a Proch. 30, 5-7.

38. Per il testo dello scolio, cfr. *infra*, § 7: nel secondo dei passi ivi citati (per cui si veda la nt. 73) fra le parole ἐκ δευτέρου e βαθμοῦ lo scoliaste inserisce l'espressione καὶ πρώτου per indicare, conformemente alla Nov. 127,1, che i figli dei fratelli (germani) preceduti concorrono non solo con gli altri fratelli e sorelle rimasti in vita, ma anche con gli eventuali ascendenti. La stessa aggiunta si trova nel testo tramandato da L e dai Basilici, solo che lì essa figura dopo ἐκ e nella forma πρώτου καὶ.

può venire rafforzato dalla frase “tutti gli scioglimenti con pena”, posto che, come si è sostenuto, la si intenda effettivamente nel senso più ampio³⁹.

Posto dunque che il nostro giurista non rinvenisse nella Nov. 117 nessuna menzione di lucri da divorzio a favore delle donne indotate, può stupire il fatto che egli non abbia ritenuto ancora applicabili le norme più antiche, vale a dire – anche senza riandare a C. 5.17.11.1-1b – quelle della Nov. 22.18 richiamate anche nella Nov. 74.5. Il fatto curioso è che, come si è accennato, in L non è riportato il testo della Nov. 74, ma nemmeno il cap. 18 della Nov. 22. Dobbiamo quindi pensare che egli non leggesse neanche queste norme nella raccolta di Novelle che aveva a disposizione⁴⁰? Tale eventualità non è di per sé impossibile, ma non pare rilevante al nostro scopo, perché lo scoliaste mostra altrove di conoscere

39. Un ulteriore indizio a favore della tesi prospettata si avrebbe se si potesse dimostrare che lo scoliaste dell'Eisagoge leggesse il testo della Collezione delle 168 Novelle in un manoscritto che, come avviene in L e in Bas. 28.7.1, inserisse il cap. 10 della Nov. 134 nel contesto di Nov. 117.8.2 (cfr. *Novellae*, edd. Schoell / Kroll, cit., *ad h. ll.* e la bibliografia indicata *supra*, nt. 31); l'argomento per tale supposizione sta nel fatto che al termine dello scolio *l* (in ZEPOS, cit., II,307, linea 2 dal fondo; più generica invece l'affermazione dello schol. *g* ad Eis. 21.5, *ibid.* II,303 linea 11 dal fondo) il nostro autore afferma che la Nov. 134.10 avrebbe attribuito al marito dell'adultera la dote, il che non è vero se la si legge separatamente (cfr. F. GORIA, *Studi sul matrimonio dell'adultera*, cit., 35-36 nt. 32; 209 nt. 54), mentre potrebbe essere agevolmente desunto nel contesto di Nov. 117.8.2. Tuttavia, proprio il testo di Eis. 21.5 si mostra esente da tale contaminazione e ciò consente ovviamente qualche dubbio sulla precedente supposizione.

Ci si potrebbe, per altro verso, domandare perché mai la Nov. 117.5 sia stata ad un certo punto riferita solo al caso di morte del marito. Senza poter approfondire l'argomento, ritengo che il fatto abbia qualcosa a che fare con una particolare interpretazione di Teodoro, che nega l'identità di trattamento fra il caso di morte e quello di ripudio ingiustificato: in quest'ultima eventualità la donna potrebbe sempre ottenere il quarto dei beni del marito, indipendentemente dal numero dei figli (si continuerebbe cioè ad applicare la vecchia normativa), mentre nel primo ella conseguirebbe la *quarta uxoria* solo se i figli non sono più di tre: Theod. *Brev. Nov.* 117.7. Al di là della soluzione concreta, il passo è importante perché opera la separazione delle due ipotesi; potrebbe darsi, quindi, che il redattore della collezione di novelle che fu riprodotta in L abbia pensato che fosse opportuno riportare, del cap. 5 della Nov. 117, solo la parte, indiscussa, relativa al caso di morte del marito. Se fin dall'inizio sia stata operata, a questo scopo, la commistione con la Nov. 53.6 o se questa sia avvenuta successivamente non è dato sapere, almeno al momento.

40. Come si è detto *supra*, nt. 36, il nostro autore rinvia bensì alla Nov. 74, ma senza indicarne il contenuto; ciò sarebbe anche compatibile con la versione del codice L, che ne riporta comunque la rubrica.

il contenuto della Nov. 22.18 proprio con riferimento alla possibilità, per la donna indotata che sia stata ripudiata ingiustamente, di ottenere la quarta parte delle sostanze del marito⁴¹.

L'atteggiamento del nostro autore va quindi spiegato altrimenti; si può pensare che egli avesse una concezione dell'abrogazione tacita (o implicita) non troppo dissimile da quella corrente nel nostro ordinamento: essa si avrebbe quando "la nuova legge regola l'intera materia già regolata dalla legge anteriore"⁴². Il problema è complesso e non può essere qui approfondito, ma non mancano indizi che potrebbero orientare in questo senso⁴³. Il (presunto) silenzio della Nov. 117.5 sugli scioglimenti *cum poena* a favore delle donne indotate sarebbe quindi stato interpretato come abrogativo delle norme anteriori in materia⁴⁴.

4. – Quali che siano stati i motivi che hanno condotto il nostro giurista a supporre una lacuna, o quanto meno scarsa chiarezza, nella disciplina delle conseguenze del divorzio a favore della donna indotata, la sua attenzione si è rivolta alla norma della Nov. 134.10 pr. che, in caso di accertamento del *crimen adulterii*, disponeva le sanzioni da irrogare ai due compartecipi; essa prevedeva in effetti che dal patrimonio della parte maschile, se era coniugata, fossero tolte la dote e la donazione nuziale per attribuirle alla consorte, mentre nel caso che quest'ultima fosse stata indotata (ossia povera, secondo il nostro autore), le sarebbe stata data la quota fissata dalla legge, cioè il quarto, come giustamente opinava lo scoliaste (ma in realtà solo se non sussistevano più di tre figli, in

41. Cfr. lo schol. *c ad Eis.* 19.9 (in ZEPOS, cit., II,294, linee 1-5). Sembra che la notizia derivi dall'epitome di Teodoro (22.16), perché, come avviene in quest'ultima, il nostro autore ricorda solo il caso della donna ripudiata senza motivo e non quello di colei che divorzia dal marito per giusta causa.

Naturalmente, il discorso potrebbe cambiare se non si trattasse dello stesso giurista, ma l'accertamento di una simile eventualità potrebbe realizzarsi solo attraverso un esame di tutti gli scolii.

42. Così l'art. 15 delle Disposizioni sulla legge in generale, premesse al testo del Codice civile italiano del 1942, tuttora vigente.

43. Cfr. i riferimenti, citati *supra* alla nt. 14, sull'interesse del nostro giurista per gli effetti che si possono "tacitamente" desumere da una legge, ed in particolare lo schol. *b ad Eis.* 17.21; lo schol. *c ad Eis.* 19.9 (in ZEPOS, cit., II, 293, linee 5-9 dal fondo); lo schol. *f ad Eis.* 32.4.

44. Tale interpretazione potrebbe essere simile a quella che diedero gli epitomatori delle Novelle, i quali potrebbero avere inteso la Nov. 117.5 come soppressiva dei lucri precedentemente previsti a favore della donna indotata che ripudiasse il marito per giusta causa: cfr. *supra* la nt. 28.

forza di Nov. 117.5; il resto dei beni sarebbe stato distribuito agli eventuali discendenti o ascendenti fino al terzo grado; in mancanza, sarebbe andato al fisco). Da questa norma il nostro giurista prende spunto per domandarsi se, ἀναλόγως essa non fosse applicabile a favore di tutte le donne povere che divorziassero per colpa del marito.

In realtà, il richiamare tale provvedimento a fini analogici non è scevro di problemi. La Novella 134 infatti sottolinea che all'adultero dev'essere irrogata la sanzione già prevista da Costantino, cioè dalla norma a lui attribuita e riportata in C. 9.9.29.4 (*Sacrilegos autem nuptiarum gladio puniri oportet*)⁴⁵, che al tempo di Giustiniano era probabilmente intesa, almeno dal legislatore, come pena di morte⁴⁶. Se così è, la devoluzione dei suoi beni prevista dalla Nov. 134.10 pr. parrebbe da considerare come conseguenza di tale esito e potrebbe pertanto apparire piuttosto ardito assimilarla ai casi di divorzio⁴⁷, tanto più che dopo la

45. Essa con l'espressione *sacrilegos ... nuptiarum* sembra richiamare una frase di CTh. 11.36.4, che però non sarebbe di Costantino, ma di Costanzo e Costante (anno 339 ?) e che disponeva per gli adulteri la *poena cullei* o la vivicombustione. I paragrafi precedenti della legge del Codice riproducono invece, con qualche modifica, CTh. 9.7.2, che fu effettivamente emanata da Costantino nel 326. Resta quindi il dubbio, se la *poena gladii* non sia stata in realtà introdotta da Giustiniano; certo, essa è prevista anche da I. 4.18.4, (che la attribuisce indebitamente alla *lex Iulia de adulteriis*), ma, a quanto pare, solo per il compartecipe maschile: ... *temeratores alienarum nuptiarum gladio punit*.

46. Questa è la convinzione corrente fra gli studiosi: cfr. per tutti, recentemente, J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*. I. *Le droit impérial*, Paris 1990, 165-169; E. OSABA, *El adulterio uxorio en la lex Visigothorum*, Madrid 1997, 75-80. L'alternativa sarebbe stata di intenderla come pena mutilante (cfr. F. Gorla, *Studi sul matrimonio dell'adultera*, cit., 51 nt. 52; 204-205 nt. 53), ma, ad esempio, Theophil., *Paraphr. Institut.* 4.18.4, edd. J.H.A. Lokin / R. Meijering / B.H. Stolte / N. van der Wal, Groningen 2010, 940, parla più genericamente di κεφαλκή τιμωρία; così anche un breve testo, riportato in *Appendix Eclogae* V.2 (edd. L. Burgmann / Sp. Troianos, *Appendix Eclogae*, in *Fontes minores III*, Frankfurt/M. 1979, 108; cfr. 49). Tale ultima espressione potrebbe alludere anche a pene più lievi, quali la *deportatio* o la condanna *ad metalla*: cfr. Paul D. 48.1.2; I. 4.18.2; schol. 8 (dell'Enantiofane) a Bas. 45.1.27 (BS 2662,10-13); B. Santalucia, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*², Milano 1998, 249-252.

47. Le disposizioni a favore della moglie dell'adultero corrispondono infatti con quelle sancite nella stessa Novella, al cap. 13.3 (ed. cit., 689,14-18) per il caso in cui qualcuno sia condannato per crimini che le leggi puniscono con la confisca dei beni o con la morte. Curiosamente, però, sia nel cap. 10 pr. sia nel cap. 13.3 la legge prospetta il caso delle mogli che siano semplicemente prive di dote (presupposto fissato da tempo con riferimento al divorzio da lei subito senza motivo o inviato per giusta causa), mentre per l'ipotesi di morte del coniuge tanto la Nov. 53.6 quanto la Nov. 74.5 pr. e la Nov. 117.5 attribuiscono alla moglie la *quarta*, o comunque la quota spettante, solo se era povera. E'

Nov. 117.8 la consorte dell'adultero (cioè di colui che avesse avuto rapporti sessuali con la moglie di un altro) non era più legittimata a ripudiarlo per questo motivo⁴⁸. Tale facoltà esisteva bensì ancora per la Nov. 22.15.1, dalla quale il testo di Eis. 21.6 riprende molte giuste cause di divorzio⁴⁹ che erano state abolite dalla Nov. 117.8-9; anche se quella ora considerata è stata omessa nel capo 21.6, essa era prevista nel contesto di quello precedente – di per sé dedicato alle giuste cause di ripudio a favore del marito –, in cui, dopo aver ricordato le disposizioni patrimoniali a vantaggio del coniuge tradito, si afferma che sta alla moglie dell'adultero decidere se divorziare dal marito (a cui dovevano essere inflitti il taglio del naso e la rasatura dei capelli in base ad Eis. 40.51) oppure no⁵⁰.

Certo, all'epoca in cui scriveva lo scoliaste la pena per il compartecipe maschile nell'adulterio non era più da molto tempo la morte; nondimeno, proprio questa era la sanzione che egli (correttamente) riconosceva nella Nov. 134.10⁵¹. Però il fatto che quest'ultima attribuisse alla moglie dell'adultero dote e donazione, o la quota prevista dalla legge se era indotata, deve averlo indotto a considerare anche questo non come un normale caso di decesso (con applicazione della normativa della Nov. 53.6 come modificata dalla Nov. 117.5), ma piuttosto come un'ipotesi di "scioglimento con pena", considerando quindi del tutto accidentale il fatto che l'unione nuziale non venisse meno per ripudio. Questa interpretazione pare confermata dalla parte finale del nostro stesso

possibile che nel 556, anno di emanazione della Nov. 134, non si facesse più distinzione fra le due situazioni; anche lo scoliaste, come si è visto, le identifica e quindi non si può pensare che sia stato tratto in inganno dal linguaggio della Nov. 134.

E' da ricordare che, come si è già accennato (*supra*, nt. 38) tanto il codice L quanto i Basilici (28.7.1) inseriscono il passo di Nov. 134.10 – privo però dell'acceso alla legge di Costantino - nel contesto di Nov. 117.8.2; diversamente avviene in Eis. 21.5 (in ZEPOS, cit., II, 303-304), che riporta le disposizioni patrimoniali di Nov. 117.8.2 con alcune modifiche, mentre a quelle della Nov. 134.10.1-2, relative alla moglie adultera, fa riferimento lo schol. *g ibid.* (in ZEPOS, cit. II, 303).

48. Si potrebbe pensare che ciò fosse considerato inutile proprio a causa dell'applicazione della pena di morte, ma lo stesso ragionamento dovrebbe valere per la Nov. 22.15.1.

49. Sono quelle riportate in ZEPOS, cit., II, 305, linee 1-8 dal fondo.

50. Cfr. Eis. 21.5 (in ZEPOS, cit., II, 304). Invece, Ecl. 17.27 (ed. Burgmann, cit., 234) prevedeva esplicitamente che il marito adultero non si separasse dalla moglie.

51. Il riferimento alla legge di Costantino è infatti da lui inteso, nel nostro stesso scolio, come irrogazione della morte per spada: ZEPOS, cit., II, 306, linea 12 dal fondo.

scolio, in cui il giurista, mettendo a confronto la legislazione sui lucri nuziali per l'eventualità di morte e per quella di divorzio in presenza di figli, giunge ad ipotizzare che la Nov. 127.3 (che egli evidentemente interpreta nel senso che solo il coniuge che si fosse astenuto da nuove nozze dopo la perdita⁵² dell'altro avrebbe avuto diritto a ricevere in proprietà una quota di figlio dei lucri, oltre a conservare l'usufrutto sulla parte restante) sia stata tacitamente applicata dalla Nov. 134.10 ai casi di scioglimento per causa imputabile alle parti, per il fatto che quest'ultima, assegnando alla moglie dell'adultero la donazione nuziale e (almeno secondo lui) al marito della consorte infedele la dote e pur menzionando i figli, non ha precisato a chi spettasse la proprietà e a chi eventualmente l'usufrutto. Non avrebbe quindi rilevanza la differenza per cui la parte maschile verrebbe messa a morte, mentre la donna colpevole resterebbe in vita, pur se rinchiusa in monastero⁵³. Non è impossibile che egli, in modo più o meno consapevole, sovrapponesse implicitamente alla normativa della Nov. 134.10 pr. la disposizione succitata di Eis. 21.5, ragionando in termini di attualizzazione della prima sulla base della seconda.

Qualunque fosse la via per cui raggiunse il risultato, nella parte sopra riportata del nostro scolio egli cautamente prospetta l'eventualità di applicare "analogamente" la disciplina della Nov. 134.10 pr. in tutti i casi

52. Ciò si desume dall'impostazione iniziale della problematica piuttosto che dalla sintesi che egli offre del testo stesso della novella; quest'ultimo in effetti, benché non del tutto limpido, si riferiva probabilmente a tutti i casi di scioglimento che determinassero lucri a favore di uno dei coniugi: così intende ad esempio il van der Wal, *Manuale*, cit., 88 n. 633; 100 n. 704. La posizione dello scoliaste coincide però con quella esplicitamente adottata in Proch. 6.1 (ZEPOS, cit., II, 129), riportato anche in Eis. 19.12 (*ibid.* 295) come testo aggiunto.

53. Si tratta della parte dello scolio pubblicata in ZEPOS, cit., II, 307; cfr. anche lo schol. c ad Eis. 19.9, in ZEPOS, cit., II, 293, dalla linea 30 dello scolio alla conclusione di esso nella pagina seguente (ivi, linea 8 dello scolio si afferma che va considerata come lucro nuziale anche la quarta assegnata dalla Nov. 53 alla vedova povera).

Per il fatto che la Nov. 134.10.2 al marito della donna adultera in realtà non attribuiva l'intera dote di questa, ma solo i lucri previsti dai patti nuziali (verosimilmente il cosiddetto *casus mortis*) cfr. supra la nt. 39. Lo scoliaste non prende in considerazione l'eventualità che i lucri della Nov. 134.10 siano assegnati in piena proprietà al coniuge che ne beneficia, anche in presenza di figli, soluzione che, oltre a corrispondere meglio al testo della novella, sembra presupposta anche dalle sue epitomi greche: cfr. Athanas. 4.22.18; Theod. 134.23-25 e quella di autore ignoto pubblicata da C. E. ZACHARIAE, *Anekdotia*, cit., 220.

in cui una donna indotata/povera sciogliesse il proprio matrimonio anche per altre cause imputabili al marito. Merita notare che non v'è qui un uso dogmatico della categoria "scioglimenti *cum poena*", cioè il nostro autore non attribuisce a Giustiniano la volontà di modificare, attraverso disposizioni relative ad un'ipotesi singola, la disciplina dell'intero gruppo (che in effetti proprio all'inizio dello scolio aveva rilevato non essere unitaria). Egli propone invece un argomento analogico, escludendo in tal modo l'eventualità di attribuire all'adulterio, come causa di scioglimento quanto meno a favore della moglie del compartecipe maschile, connotazioni particolari che potessero farlo considerare a sé stante. Ciò posto, non appare agevole indicare quale sia il significato preciso che assume qui il termine ἀναλόγως (che, come si è accennato, non risulta usato dai giuristi greci del secolo VI per l'interpretazione analogica), ma si può supporre che esso vada inteso nel senso etimologico di identità di λόγος tra le varie situazioni⁵⁴, cioè, per usare una terminologia oggi corrente nel campo del diritto, di identità di *ratio*. Quest'ultima agli occhi dello scoliaste doveva consistere nell'opportunità, riconosciuta dalla Nov. 134.10 pr., di compensare anche la donna indotata/povera che perdesse i benefici dell'unione matrimoniale per colpa del coniuge; questo, in effetti, può ben essere considerato il profilo unificante di fattispecie strutturalmente differenti (infatti, almeno nella previsione novellare, la moglie dell'adultero otteneva il lucro solo a seguito di condanna penale del marito e forse dopo l'esecuzione della medesima).

Il medesimo avverbio (ἀναλόγως) compare nello stesso scolio anche

54. Secondo la famosa definizione aristotelica (*Eth. Nik.* 5.6.1131a.31), che, riferendosi all'eguaglianza di rapporti, afferma: ἡ γὰρ ἀναλογία ἰσότης ἐστὶ λόγων. Su tale concezione, con bibliografia sommaria, cfr. recentemente A. MANTELLO, *L'analogia nei giuristi tardo repubblicani e augustei. Implicazioni dialettico-retoriche e impieghi tecnici*, ne *Il ragionamento analogico*, cit. (*supra*, nt. 18), 16-27 = *Studi in onore di Remo Martini*, II, Milano 2009, 618-629. Il nostro giurista avrebbe quindi considerato il rapporto fra il marito adultero e la propria consorte come identico a quello fra il marito e la moglie nei casi in cui il primo avesse tenuto una delle condotte che la legge considerava come giuste cause di ripudio a favore della seconda. Il punto è per vero esposto in forma dubitativa, fors'anche perché lo stesso scoliaste aveva poco prima notato come nel sistema novellare la falsa accusa di adulterio e il comportamento licenzioso e continuato del marito in modo particolarmente offensivo verso la moglie attribuissero alle donne dotate lucri maggiori che negli altri casi. Si potrebbe quindi pensare che il suo argomento analogico sia indirizzato ad integrare l'Eisagoge piuttosto che ad interpretare le Novelle.

più avanti, a quanto pare non per suggerire integrazioni normative, ma per constatare l'identità di soluzioni fra la Nov. 98 e la Nov. 117, in merito alla ripartizione tra genitori e figli di proprietà e usufrutto sui lucri nuziali⁵⁵. La brevità del testo non permette di accertare se tale avverbio faccia prevalente riferimento all'identità di *ratio* oppure a quella della disciplina⁵⁶; in ogni caso, anche qui il termine allude ad una qualche forma di identità, e non ad una semplice similitudine⁵⁷.

Molto più vicina a quest'ultima accezione è invece la valenza del vocabolo in due passi (nel primo in forma di aggettivo) del testo stesso dell'Eisagoge, appartenenti a due titoli per i quali è particolarmente verosimile l'intervento diretto del patriarca Fozio. Nel primo, per sottolineare l'imparzialità come caratteristica qualificante dell'imperatore, si afferma che questi è ἀναλόγος τις ἀγωνοθέτης τὰ

55. Cfr. ZEPOS, cit., II,307, linee 18-21 dello scolio: ... πάλιν ἢ ριζ' νεαρὰ τῶν μετὰ ποινης ἐμνημόνευσε λύσεων, εἰκότως ἐπομένη τῆς ἡ', ἀναλόγως τὰ ἐξ αὐτῶν κέρδη πρὸς τοὺς παῖδας κατὰ δεσποτείαν διέταξε παραπέμπεσθαι.

Senza riferimenti analogici, il rapporto fra la Nov. 98 e la Nov. 117 in merito alla quota riconosciuta alla moglie povera è trattato anche nello schol. c ad Eis. 19,9 (in ZEPOS, cit., II, 294, linee 9-16).

56. Un debole indizio a favore della prima tesi potrebbe stare nel fatto che lo scoliaste riconosce che la nov. 117 dispone "seguendo la 98"; questa frase potrebbe già alludere alla somiglianza della disciplina e quindi il successivo avverbio dovrebbe indicare l'identità del criterio a cui la medesima si ispirava.

Il vocabolo ἀναλογία compare anche nello schol. f ad Eis. 19.13 (= Proch. 6.2), in Zepos, cit., II, 295, linee 3-4 dal fondo. Qui però pare prevalere il senso di "proporzione", giacché lo scoliaste osserva che la disposizioni della seconda parte del testo (relative alla sorte delle alienazioni di beni della donazione nuziale lucrata dalla donna in presenza di figli, effettuate prima di passare a seconde nozze) sono proporzionalmente compatibili con il passo di Eis. 19,7 che, anziché privare la binuba dell'intera donazione per darla ai figli come avviene nel capo 13, gliene toglie solo la metà.

57. Un uso comparabile del riferimento analogico (se non indica anche qui l'identità di *ratio*) si ha nell'espressione κατ'ἀναλογίαν τῶν ἀνωτέρω ῥηθέντων che compare in Eis.39.23 (ZEPOS, II, 355), passo coincidente con Proch. 38.24 (*ibid.*, 209) e derivante da fonte ignota, che nel contenuto era simile a Julian. Ascalon. 45 (ed. C. Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon*, Paris 1996, 67). Il testo è di comprensione difficile nei particolari (importanti notazioni in C. Saliou, cit., 114 nt. 262), ma non nella sostanza che qui interessa: i singoli tratti dei canali di scarico sotterranei vanno ripuliti e restaurati dai proprietari dei luoghi corrispondenti, conformemente a quanto già detto nel paragrafo precedente (relativo, a quanto pare, alle tubature). Signes Codoñer / Andrés Santos, *La introducción*, cit., 506 nt. 701 considerano la frase sopra citata come parte di una glossa e comunque attribuiscono il riferimento analogico non alla disciplina giuridica, ma alla conformazione dei relativi impianti, il che mi pare dubbio.

βραβεῖα παρεχόμενος⁵⁸; nel secondo si dice che la πολιτεία è costituita di parti e di membra ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ⁵⁹, per sottolineare poi che le parti di maggior rilievo e più necessarie sono l'imperatore e il patriarca. Come si vede, si tratta di immagini metaforiche (non prive, in sottofondo, di un richiamo alla proporzionalità), che servono ad illustrare la concezione dell'autore, ma che non possono essere inquadrate neanche in senso lato come casi di analogia dal punto di vista giuridico. Non pare quindi verosimile che lo scoliaste si sia sentito legittimato da esse a ricorrere a tale tipo di argomento, mentre per converso non è impossibile che allo stesso ambiente linguistico si debba attribuire la sua preferenza per il termine ἀναλόγως.

5. – Tale vocabolo compare infatti pure in altri due scolii del titolo 33° della nostra compilazione, relativo alla successione ereditaria; entrambi riguardano questioni sorte per l'applicazione della Nov. 118 di Giustiniano (anno 543). Com'è noto, questa riformò radicalmente la successione intestata, sopprimendo la differenza fra la linea agnaticia e quella cognaticia ed individuando quattro classi di successibili: nella prima erano collocati i discendenti dell'ereditando (anche se già *sui iuris* e quand'anche sopravvivesse l'avente potestà sul defunto); nella seconda gli ascendenti, secondo il grado, in concorso con le sorelle e i fratelli germani, con diritto di rappresentazione a favore dei loro figli in mancanza di ascendenti; nella terza, tutte le sorelle o i fratelli (con precedenza di quelli germani sugli altri), con diritto di rappresentazione; nella quarta, tutti i collaterali secondo il grado. Successivamente, la Nov. 127.1 (anno 548), abolendo il divieto precedente, ammise il diritto di rappresentazione a favore dei figli di un fratello (o sorella) germano preceduto quand'anche insieme con loro e con gli eventuali altri fratelli concorressero degli ascendenti.

58. Eis. 2.1, in ZEPOS, cit., II,240. Per una bibliografia e alcune riflessioni sui testi più significativi dei titoli 2-3 dell'Eisagoge, cfr. F. Gorla, *Lineamenti 'costituzionali' dell'impero assoluto in una compilazione giuridica costantinopolitana del tardo secolo IX*, in *Tradizione romanistica e costituzione*, a cura di M.P. BACCARI / C. CASCIONE, Napoli 2006, II, 1434-1447; adde M.TH. FÖGEN, *Armis et legibus gubernare. Zur Codierung von politischer Macht in Byzanz*, in O.G. Oexle / M.A. Bojcov (Hrsgbs), *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit*, Göttingen 2007,14-21; Ead., *Gewalt, Gesetz und Organisation Attribute politischer Macht in Byzanz*, in SP. TROIANOS (cur.), *Κατευτόδιον*, cit. (*supra*, nt. 2), 27-37.

59. Eis. 3.8, in ZEPOS, cit., II,242.

L'Eisagoge (33.14-21)⁶⁰ riproduce in linea generale le disposizioni della novella, ispirandosi a quanto pare all'epitome di Teodoro, seguita con maggior rigore anche nel Prochiron; in particolare, Eis. 33.19 afferma che (in mancanza di discendenti o ascendenti del defunto) i fratelli germani hanno la priorità rispetto a quelli unilaterali; se poi sussistono figli di un fratello germano (predecessuto), anch'essi concorrono nell'eredità dello zio. Se invece non sussistono fratelli germani o loro figli, allora i fratelli unilaterali succedono al defunto, insieme con i figli di qualcuno di loro (qualora evidentemente il genitore di questi ultimi sia premorto)⁶¹.

A quest'ultima frase lo scoliaste (che per il resto si limita a rilevare una piccola differenza linguistica rispetto all' "altro", cioè a Proch. 30.8 o a un suo prototipo⁶²) aggiunge una nota⁶³ del seguente tenore:

Περὶ τῶν ἐξ ἑτεροθαλῶν ἀδελφοπαίδων ἐσιώπησεν ἢ νεαρὰ καὶ ὁ ἄλλος. Ἀλλὰ μήποτε καὶ οὗτοι ἀναλόγως τοῖς ἄλλοις μετὰ τῶν ἑτεραδέλφων κληρονομήσωσιν.

Posto che, come ha osservato lo Zachariä, il termine ἑτεραδέλφων va inteso come ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν lo scoliaste rileva dunque che l'accenno ai figli di questi ultimi non sarebbe stato presente né nella novella, né nell' "altro"; tuttavia, forse anche costoro, analogamente agli altri, erediteranno insieme con i fratelli unilaterali del defunto.

Il nostro giurista rileva dunque correttamente che Proch. 30.8⁶⁴ (o un suo prototipo) non prospetta il diritto di rappresentazione a favore dei figli di fratelli non germani e, poiché doveva essere consapevole che tale testo riproduceva esattamente il corrispondente passo dell'epitome di Teodoro, deve averne tratto la conclusione secondo cui tale silenzio era già alla novella. In realtà, un'attenta lettura del testo originale di quest'ultima avrebbe potuto convincerlo che le cose stavano diversamente, anche se è vero che essa non riconosce esplicitamente tale diritto ai figli dei fratelli unilaterali. Nov. 118.3 pr., infatti, presenta un andamento un po' complesso: dopo aver affermato che, in assenza di

60. In ZEPOS, cit., II, 335-337.

61. Eis. 33.19, in ZEPOS, cit., II, 336-337. A parte l'ultimo accenno ai figli dei fratelli unilaterali, il passo coincide con Theod., *Brev. Nov.* 118.6 e con Proch. 30.8.

62. Schol. *h* ad Eis. 33.19 (ZEPOS II, 336).

63. Schol. *i* ad Eis. 33.19, in ZEPOS II, 337; *ibid.*, nt. 8 la proposta di correzione di cui *infra*.

64. In ZEPOS, cit., II, 184.

discendenti e di ascendenti del defunto, sono chiamati all'eredità in primo luogo i fratelli e le sorelle germani, precisa subito che, in mancanza di questi, l'eredità in secondo luogo è deferita ai fratelli unilaterali. Solo a questo punto fa riferimento al diritto di rappresentazione a favore dei figli di una sorella o fratello predefunto, senza affatto limitarlo al caso di fratelli germani. Se ne dovrebbe desumere che esso vale a favore di tutti i fratelli, poiché tutti sono stati menzionati⁶⁵. Vero è che subito dopo la novella si sofferma su un caso limite: se non sussistono fratelli e sorelle germani, ma solo figli di uno di essi, l'eredità andrà esclusivamente a costoro, mentre saranno totalmente esclusi (benché siano più vicini quanto al grado) i fratelli e le sorelle unilaterali. Peraltro, si precisa pure che, in presenza di un fratello germano, i figli di quello unilaterale predeceduto sarebbero del tutto esclusi dalla successione. Ora, basterebbe interpretare *e contrario* quest'ultima disposizione per riconoscere che i figli ivi indicati sarebbero stati chiamati se non vi fosse un fratello germano; essa infatti sarebbe del tutto superflua se il diritto di rappresentazione fosse interamente precluso ai figli dei fratelli che hanno in comune solo un genitore. Ma la legge prosegue, affermando che in quest'ordine di parentela (cioè quella collaterale) il privilegio della rappresentazione viene concesso solo ai figli dei fratelli e delle sorelle (senza indicare restrizioni in merito al tipo di legame con il defunto), salvo che nella successione vi sia concorso con ascendenti; in questo caso infatti i figli dei fratelli non sono chiamati "nemmeno se il padre o la madre loro erano imparentati con il defunto per via di entrambi i genitori"⁶⁶. Ora, poiché il concorso con gli ascendenti era ammesso solo a favore dei fratelli germani⁶⁷, l'ultima precisazione è giuridicamente inutile; evidentemente è stata inserita per un eccesso di cautela, ma ciò dimostra che il legislatore riconosceva in generale lo stesso privilegio anche a favore della prole di colui che avesse in comune con il defunto uno solo dei genitori.

Dal testo della novella si potevano quindi ricavare tre argomenti che avrebbero potuto far giungere alla conclusione a cui correttamente

65. Così, ad esempio, intendono, senza menzionare posizioni divergenti nella letteratura più antica, Th. Schirmer, *Handbuch des römischen Erbrechts*, Leipzig 1863, 253 nt. 26; P. VOGLI, *Diritto ereditario romano*, II, Milano 1963², 55; M. KASER, *Das römische Privatrecht*, II, München 1975², 512.

66. Nov. 118.3 pr. (edd. Schöll-Kroll, 570, 27-29).

67. Cfr. Nov. 118.2; tale limite venne poi abolito dalla Nov. 127.1 (anno 548).

pervenne il redattore dell'Eisagoge con l'inserimento dell'espressione sopra indicata. Sorprendentemente, nessuno degli epitomatori delle Novelle di Giustiniano ha affrontato il problema: se il passo di Theod. 118.6, confluito anche nel Prochiron, è forse il più netto nel far pensare all'attribuzione del diritto di rappresentazione ai soli figli dei fratelli germani, anche Atanasio si esprime in un modo da cui sarebbe difficile desumere il contrario⁶⁸; solo Giuliano nell'epitome latina, così come l'autore (se diverso da lui) di quella greca simile, di cui conosciamo solo alcuni frammenti⁶⁹, attenendosi strettamente alla sequenza dell'esposizione che troviamo nel testo della novella, lasciano aperta la possibilità di un'interpretazione più comprensiva. Va quindi ascritto a merito del redattore dell'Eisagoge il fatto di avere seguito l'esegesi corretta della Nov. 118.3 pr., o quanto meno, di avere esplicitato un punto che rimaneva oscuro.

Lo scoliaste sembra approvare, sia pure con una certa cautela⁷⁰, la scelta di far succedere, insieme con i fratelli unilaterali, anche i figli di quelli di essi che fossero preceduti, ma la giustifica con il criterio dell'analogia. Dal punto di vista di uno che non desumeva tale soluzione già dal testo della novella, il ragionamento era sensato: la *ratio* che giustificava il diritto di rappresentazione per i figli di fratelli germani poteva valere allo stesso modo per quelli di fratelli unilaterali; l'autore non spende quindi molte parole in spiegazioni. Significativo è però il fatto che qui, a differenza che nello scolio esaminato in precedenza, la soluzione cautamente propugnata dallo scoliaste come derivabile dalla novella solo in via analogica era stata già adottata dal testo della compilazione da lui commentata; la sua nota funge quindi da giustificazione di una decisione già presa.

6. – Assai più complesso e articolato è il ragionamento del nostro

68. Cfr. Athan. 9.10.6; solo nel § 7 parla di figli dei fratelli in generale, ma alla luce del paragrafo precedente è facile interpretare questo accenno come relativo ai soli figli di fratelli germani; del resto, anche Teodoro nel § 9 si esprime in termini generali.

69. Cfr. Iulian. *Epit. lat. Novell. Iust.* 109 (110). 395 (ed. G. Hänel, cit., 135-136); per l'epitome greca, cfr. il cap. 352 del testo edito in Zachariae, *Anekdotia*, cit., 209; per l'attribuzione anche di tali frammenti allo stesso Giuliano, cfr. D. SIMON / SP. TROIANOS / G. WEISS, *Zum griechischen Novellenindex...*, cit (*supra*, nt. 28), 2-11.

70. Questa è però svanita nel seguente schol. *l ad Eis.* 33.21 (*infra*, § 6), in cui l'autore dà per scontato il diritto di rappresentazione anche a favore dei figli di fratelli unilaterali; vorrà attenersi qui al testo dell'Eisagoge?

giurista nello schol. *l ad Eis.* 33.21, passo che, in maniera pienamente conforme alla Nov. 118.3.1 (così come riassunta da Theod. 118.10), e a Proch. 30.10⁷¹, afferma che in mancanza di fratelli e di loro figli sono chiamati alla successione gli altri parenti collaterali, con preferenza per i più vicini di grado; se a quest'ultimo appartengono più persone, ereditano in parti eguali. Parrebbe tutto chiaro, ma l'autore solleva un problema:

Ἀπορία τις ἐντεῦθεν φύεται, ἡνίκα οὔτε ἀνιόντες εἰσὶν οὔτε ἀδελφοὶ, ἀλλὰ μόνον ἀδελφόπαιδες ἐκ πλειόνων ἀμφιθαλῶν μόνον ἢ ἑτεροθαλῶν εὐρεθῶσι, ε' μὲν τυχὸν ἢ δ' ἢ ἐξ ἑνός, εἷς ἢ β' ἐκ τοῦ ἑτέρου. Πῶς ἄρα κληρονομοῦσι τὰ τῶν ἰδίων γονέων ὑπεισερχόμενοι πρόσωπα; Καὶ ὡς φασιν οἱ νόμοι ἰνστήριπτες ἦτοι κατὰ σειρὰν κληρονομῶντες, ἢ μᾶλλον ἰν κάπιτα ἦτοι προσωπικῶς τὸν κλῆρον δι-αμειρίζονται; Καὶ τοῖς πλείοσι μὲν, σχεδὸν δὲ καὶ τοῖς πᾶσι τὸ προσωπικὸν μᾶλλον δοκεῖ, ἐπεὶ τὸ ὅλον παρὰ τῆ νεαρᾶ σεσιώπηται. Ἐγὼ δὲ καὶ αὐτὴν τὴν νεαρὰν τὸ κατὰ σειρὰν ἐμφαίνειν ὑπολαμβάνω. Ἔχει γὰρ οὕτως· «Εἰ δὲ μήτε ἀδελφοὺς μήτε παῖδας ἀδελφῶν ὡς εἰρήκαμεν ὁ τελευταῖος καταλείψει, πάντας τοὺς ἐφεξῆς ἐκ πλαγίου συγγενεῖς πρὸς τὴν κληρονομίαν καλοῦμεν κατὰ τὴν ἑνός ἐκάστου βαθμοῦ προτίμησιν, ἵνα οἱ ἐγγύτεροι τῷ βαθμῷ αὐτοῖ τῶν λοιπῶν προτιμῶνται, εἰ δὲ πολλοὶ τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ εὐρηθῶσι, κατὰ τὸν τῶν προσώπων ἀριθμὸν μεταξὺ αὐτῶν ἡ κληρονομία διαι-ρεθήσεται, ὅπερ ἰν κάπιτα οἱ ἡμέτεροι λέγουσι νόμοι». Ἔστι δὲ καὶ τι πρὸς τοῦτο ῥητὸν ἔχον οὕτως· «Ὅποτε τοίνυν τοῖς τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τῆς ἀδελφῆς παισὶ τοιοῦτο προνόμιον δεδώκαμεν, ἵνα τὸν τῶν γονέ-ων ὑπεισιόντες τόπον μόνον τρίτου ὄντες βαθμοῦ μετὰ τῶν ἐκ δευτέ-ρου καὶ πρώτου βαθμοῦ πρὸς τὴν κληρονομίαν καλοῦνται ἐκεῖνο πρόδηλόν ἐστιν, ὅτι τῶν θείων τοῦ τελευτήσαντος ἀρρένων τε καὶ θελειῶν, εἴτε πρὸς πατρός εἴτε πρὸς μητρός εἶησαν, προτιμῶνται, εἰ καὶ ἐκεῖνοι τρίτου ὁμοίως συγγενείας βαθμὸν ἔχουεν». Εἰ οὖν ἐδόκει τῷ νομοθέτῃ τότε μόνον κατὰ σειρὰν κληρονομεῖν τοὺς ἀδελφόπαιδας, ἡνίκα τοῖς ἀνιοῦσι καὶ τοῖς ἀδελφοῖς συνεισέρχονται, εἰπῶν «μηδὲ ἀδελφοί» εἰρήκει ἄν «καὶ παῖδες ἀδελφῶν». Διὰ γὰρ τοῦ «μήτε παῖδες ἀδελφῶν», ὑπέθετο αὐτοὺς οἶμαι καὶ χωρὶς ἀδελφῶν

71. Per l'Eisagoge cfr. ZEPOS, cit. II,337; per il Prochiron, *ibid.* 184-185.

κατὰ σειρὰν κληρονομοῦντας. Τὸ γὰρ «ὡς εἰρήκαμεν» ἡγοῦμαι κατὰ τοῦ κοινοῦ καὶ οὐ διὰ μόνους εἰρησθαι τοὺς ἀδελφόπαιδας, ἀλλὰ καὶ τὸ «πάντας ἐφεξῆς τοὺς ἐκ πλαγίου συγγενεῖς» ὡς οἶμαι ἀεὶ τῶν ἄλλων τοὺς ἀδελφόπαιδας διεχώρισε. Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἐκ τοῦ ὄρητοῦ· ἐξ ἀναλογίας δὲ ποῦ δίκαιον ἂν εἴη τοὺς τοιοῦτο λαβόντας προνόμιον, ἵνα καὶ πρὸς ἀνιόντας καὶ πρὸς ἀδελφούς καὶ θεῖους κρινόμενοι τῶν μὲν προτιμῶνται, τοῖς δὲ συνεισέρχονται, τοῦτο καὶ πρὸς ἑαυτοὺς φυλάττοιεν, ἀλλ' ἑτέρους κανόνας ἄλλης ἀναλογίας ἐν τοῖς πρὸς ἀλλήλους μόνους ἐπιζητοῖεν αὐτοὶ παραθέσειν.⁷²

Lo scoliaste osserva che dal testo normativo sorge un problema, qualora non sussistano né ascendenti né fratelli (del defunto), ma solo figli di fratelli nati da differenti congiunti – germani o unilaterali che siano –, ad esempio, 4 o 5 da uno, uno solo o due dall'altro. Come erediteranno, subentrando nella persona dei loro genitori? (Ereditano) succedendo – per attenersi al linguaggio legislativo - *in stirpes* (ossia per linea di discendenza), o piuttosto dividono l'eredità *in capita*, ossia in base al numero delle persone? E la maggioranza, anzi quasi tutti, preferiscono il criterio che prende in considerazione le persone, giacché sull'intera questione la novella ha taciuto. Io invece – afferma lo scoliaste – intuisco che anche proprio la novella indica la successione per stirpi. Così infatti si presenta: «Se il defunto non abbia lasciato né fratelli né figli di fratelli, come abbiamo detto, chiamiamo all'eredità tutti gli ulteriori parenti collaterali secondo la priorità di ciascun grado, in modo che i più vicini di grado siano preferiti a tutti gli altri, che poi se si ritrovano in molti dello stesso grado l'eredità sia divisa tra loro secondo il numero delle persone, criterio che le nostre leggi chiamano *in capita*»⁷³. Oltre a questo, vi è anche un testo che si presenta così: «Poiché dunque ai figli del fratello e della sorella abbiamo dato tale privilegio, che

72. Nella penultima riga, al posto di καὶ lo Zachariä propone di leggere μὴ; si potrebbe anche supporre che la negativa sia caduta e che si debba leggere μὴ καὶ. Nell'ultima riga della seconda citazione del testo novellare occorrerà leggere, conformemente a quest'ultimo, τρίτον anziché τρίτου.

73. Si tratta di Nov. 118.3.1 (ed. Schöll-Kroll, cit., 570, 37-571, 4), con l'aggiunta delle parole καὶ πρώτου fra ἐκ δευτέρου e βαθμοῦ, mentre nel manoscritto Laurenziano e nei Basilici (*ibid.*, 570,32 in apparato) vengono inseriti i vocaboli πρώτου καὶ fra ἐκ e δευτέρου. Entrambe queste interpolazioni sono indirizzate ed aggiornare il testo della Nov. 118.3 pr. all'emanazione della Nov. 127,1; cfr. anche *supra*, nt. 38.

subentrando in luogo dei genitori fossero essi soli, pur essendo di terzo grado, chiamati all'eredità con i parenti di secondo e di primo grado, è chiaro che essi sono preferiti agli zii del defunto, maschi e femmine, siano essi congiunti per parte di padre o di madre, benché anche quelli possiedano egualmente il terzo grado di parentela». ⁷⁴ Se dunque il legislatore avesse ritenuto che i figli dei fratelli ereditassero per stirpi solo allorquando concorressero con gli ascendenti e con i fratelli, dopo aver detto «né fratelli» avrebbe aggiunto «e figli di fratelli». Infatti, con la frase «né figli di fratelli» indicava, penso, che ereditassero per stirpi anche in assenza di fratelli. Ritengo infatti che l'espressione «come abbiamo detto» sia usata nel senso generale e non con riferimento ai soli figli dei fratelli; peraltro, anche quella «tutti gli ulteriori parenti collaterali» credo che abbia tenuto in ogni momento separati dagli altri i figli dei fratelli. E questo per quanto si ricava dal testo; in base poi all'analogia, come potrebbe essere giusto che coloro che hanno ricevuto un tale privilegio - per cui, messi a fronte degli ascendenti e dei fratelli e degli zii (del defunto), rispetto agli uni siano preferiti, rispetto agli altri concorrano - <non> lo osservino anche nei confronti di se stessi, ma nella situazione in cui si trovino essi soli reciprocamente accostati vadano a cercare altre regole di un'altra analogia ?

Lo scolio rappresenta un prezioso documento di analisi di un problema per cui il riferimento legislativo è assente o assai incerto; esso infatti va al di là del testo dell'Eisagoge, che tace sul punto, e si diffonde nella dimostrazione della personale opinione dell'autore ⁷⁵, in contrapposizione con la tesi avversa. Anche di quest'ultima riusciamo ad intuire qualche argomento; d'altra parte non vi è motivo di credere che essa fosse rappresentata solo da autori dei secoli VI-VII, soprattutto perché nelle epitomi delle Novelle a noi giunte non se ne trova traccia; bisogna quindi pensare a giuristi più o meno contemporanei del nostro

74. E' l'ultima frase di Nov. 118.3 pr. (ed. cit., 570, 29-37) e precede immediatamente quella riportata sopra.

75. Per altri casi nei quali lo scoliaste esprime opinioni personali, eventualmente in contrasto con quelle di altri, cfr. *supra*, nt. 15-16. Il presente scolio rappresenta però una singolarità, sia perché discute a fondo un'ipotesi sostanzialmente non prevista dalla normativa, sia perché si confronta abbastanza analiticamente con la tesi avversa. L'unico testo in qualche modo comparabile è forse lo schol. *i ad Eis.* 18.26 (in ZEPOS, cit., II,284), dove però si discute dell'interpretazione di una legge (Nov. 100.2).

autore; il fatto di possedere qualche notizia sulle loro argomentazioni arricchisce ulteriormente le nostre conoscenze. Poiché non è probabile che tali controversie si esprimessero in una letteratura dottrinale, della quale non è rimasta traccia, bisognerà forse pensare ad un dibattito giudiziario, forse fra due parti in causa, o forse fra diversi componenti all'interno di un tribunale collegiale, come per gli inizi del secolo XI è attestato dalla Πείρα⁷⁶.

7. - La questione posta è chiara: quando, in assenza non solo di discendenti, ma anche di ascendenti e di fratelli e sorelle del defunto, sono chiamati all'eredità dei figli di fratelli dello stesso ordine (cioè solo germani o solo unilaterali, altrimenti i figli dei primi escluderebbero quelli dei secondi), la successione avverrà *in stirpes* o *in capita*? Cioè, avrà luogo o no il diritto di rappresentazione? Per vero il nostro giurista già nella presentazione del problema sembra dare per scontato che esso si applichi, accennando al fatto che i figli subentrano nella persona dei loro genitori, ma forse si rende conto che questo è in realtà il punto oggetto del contendere perché successivamente si astiene dall'addurlo come argomento a favore del proprio parere.

Riconosciuto il fatto che l'opinione assolutamente dominante è per la seconda tesi (successione *in capita*), egli enuncia subito quello che è il necessario presupposto di quest'ultima: il silenzio della Nov. 118 sul punto. Si potrebbe pensare che la conclusione che ne traeva la maggioranza fosse la necessità di applicare la normativa precedente⁷⁷, fatto che avrebbe portato effettivamente ad adottare la successione per capi. Il nostro autore però non fa nessun accenno in questo senso e, se anche afferma che proprio la Nov. 118 offre argomenti per la soluzione (negando quindi l'esistenza di una vera lacuna), al termine del suo ragionamento lascia trasparire la notizia secondo cui l'opinione

76. Cfr. F. GORIA, *Il giurista nell'impero romano d'Oriente (da Giustiniano agli inizi del secolo XI)*, in *Fontes minores XI*, Frankfurt/M. 2005, 205.

77. Cfr. C. 6.58.14.6-7 (anno 531); I. 3.2.4, arricchito di un esempio nel corrispondente passo della Parafrasi di Teofilo; in tali testi, però, la presenza di fratelli o sorelle del defunto escluderebbe i figli di quelli predeceduti, a differenza di quanto dispone la Nov. 118.3. Questa divergenza viene evitata nello schol. ad Epit. 33.25 (in ZEPOS, cit, IV, 478), che a chiarimento del testo di Proch. 30.10 (= Eis. 33.21, cioè quello a cui è apposto il nostro scolio) riporta l'esempio della Parafrasi con opportuni tagli e fa quindi capire che il suo redattore trovava nella normativa anteriore la soluzione alla lacuna della Nov. 118.

dominante avrebbe usato un argomento analogico (l' "altra analogia" che egli rifiuta) o, se vogliamo, un principio generale: in assenza di differente norma espressa, la regola generale è che coloro che sono dello stesso grado di parentela succedano per capi. Se questo era effettivamente il tipo di discorso a cui si atteneva la grande maggioranza dei giuristi, ne discenderebbe un'informazione interessante, cioè che c'era consenso nel considerare la Nov. 118 come abrogativa di tutta la disciplina precedente in tema di successione per gradi di parentela, salvo a risolvere le lacune in base a principi generali non modificati dalla Novella stessa.

Poiché il ragionamento della maggioranza, se era quale l'abbiamo ricostruito, aveva una sua linearità logica difficile da contestare, lo scoliaste si sforza innanzitutto di dimostrare che non vi era una vera e propria lacuna normativa, in quanto la Nov. 118 avrebbe implicitamente indicato la scelta del legislatore a favore della successione per stirpi. A questo scopo riporta due passi della Nov. 118, ma si sofferma specialmente sul primo, che costituisce l'inizio del § 1 del capitolo 3. Da esso desume tre diverse considerazioni, delle quali due rappresentano argomenti letterali a sostegno della tesi proposta, mentre una è indirizzata a togliere valore a un punto che era stato addotto (o poteva esserlo) a favore dell'opinione combattuta.

La prima osservazione è meramente linguistica e assai sottile: secondo lui, il fatto che il legislatore prevedesse la successione dei congiunti secondo il grado (e quindi con eguaglianza di quote fra coloro che condividevano la stessa posizione) solo qualora il defunto non avesse lasciato "né fratelli né figli di fratelli" indicava che le due categorie escluse doveva essere prese disgiuntamente, e che quindi anche nel caso in cui fossero chiamati esclusivamente figli di fratelli si dovevano seguire le regole del cap. 3 pr. (applicando quindi il diritto di rappresentazione) e non quelle del § 1. Se avesse inteso diversamente, il legislatore avrebbe dovuto escludere da queste ultime le successioni che non presentassero "fratelli e figli di fratelli" (letteralmente: "né ... e ...", ma l'espressione pare piuttosto dura), considerandoli quindi congiuntamente, in modo da comunicare l'intenzione che i secondi ricadessero sotto la disciplina del principio del capitolo (cioè il diritto di rappresentazione) solo quando concorrevano con i primi. Non è qui possibile discutere la correttezza di tale precisazione sul piano linguistico, ma pare piuttosto arrischiato presupporre che il linguaggio delle novelle giustinianee fosse selezionato con un grado di accuratezza tale da poter esprimere simili sfumature.

La seconda osservazione pare ovvia - ma in realtà lascia trasparire un argomento a cui dovevano essere ricorsi i sostenitori della tesi avversa per affermare che nella Nov. 118.3 vi era effettivamente una lacuna normativa - e riguarda l'espressione "come abbiamo detto", inserita a proposito della menzione dei fratelli e figli di fratelli. Essa si riferisce evidentemente alle disposizioni prese nel principio del cap. 3 e secondo lo scoliaste va presa come un rinvio generico ad esse, che non precluderebbe una loro estensione analogica; i suoi avversari, invece, dovevano intenderla come un richiamo specifico ed esclusivo ai provvedimenti esposti nel principio; poiché questi non prevedevano esplicitamente il caso di chiamata dei soli figli di fratelli, esso restava privo di disciplina normativa o addirittura ricadeva sotto le regole del § 1. Vale qui (questa volta a favore dello scoliaste) la stessa nota espressa poc' anzi: è arrischiato presupporre un' assoluta e precisa calibratura nel linguaggio della Novella.

L'ultima considerazione si fonda invece su un argomento letterale più consistente: il testo del § 1 prevedeva che, se il testatore non lasciava fratelli né figli di questi, fossero chiamati alla successione i congiunti "ulteriori"; i figli dei fratelli sarebbero stati pertanto esclusi dalla disciplina del § 1. La notazione è senz'altro pertinente, ma non decisiva: mentre per il nostro autore ciò apriva la strada a sottoporli alla disciplina del principio del capitolo, per i suoi contraddittori poteva semplicemente indicare che la successione dei soli figli di fratelli era rimasta priva di disciplina normativa. E proprio questa, come si è accennato sopra, doveva essere la tesi più seguita.

Lo scoliaste dovette rendersi conto che, se le sue osservazioni testuali potevano far escludere che la delazione ereditaria a soli figli di fratelli ricadesse sotto le regole del cap. 3 § 1, non erano forse sufficienti per dimostrare che vi si dovessero applicare quelle del principio dello stesso, cioè il diritto di rappresentazione. L'ipotesi di una lacuna legislativa sul punto non era stata quindi esclusa in modo del tutto convincente; tanto valeva allora affrontarla di petto. Per lui non pare esservi dubbio che in tal caso si dovesse ricorrere al criterio analogico; del resto, a quanto pare, i suoi avversari non solo non lo negavano, ma seguivano proprio questo percorso. Ponendosi su questo piano, il nostro autore ricorre a un argomento di "giustizia", termine con cui probabilmente intende qui in realtà "eguaglianza di trattamento". Egli afferma infatti che i figli dei fratelli (evidentemente, a seguito della Nov. 118.3 così come modificata

dalla Nov. 127.1) hanno ricevuto un privilegio (cioè il diritto di rappresentazione) che consente loro - benché congiunti di 3° grado - di prevalere sugli zii del defunto (anch'essi di 3° grado) e di concorrere con i fratelli del medesimo (di 2° grado) o addirittura - se sono figli di fratelli germani - con gli ascendenti (che possono essere di 1° o di 2° grado). Perché mai dovrebbero applicare il diritto di rappresentazione solo in questi casi e non anche nei rapporti fra loro ? Perché applicare invece analogicamente la regola che vale per tutti gli altri congiunti ed è espressa in Nov. 118.3.1, alla cui disciplina - come lo scoliaste ha cercato di dimostrare - i figli dei fratelli sono sottratti ?

La diseguaglianza più clamorosa poteva in effetti essere quella in cui, in presenza di zii del defunto, i figli dei fratelli del medesimo fossero in realtà i soli a succedere; in tal caso si sarebbe applicato il diritto di rappresentazione e, ipotizzando che un primo fratello avesse lasciato tre figli, un secondo quattro e un terzo uno solo, i primi avrebbero ricevuto 1/9 dell'eredità, i secondi 1/12 e l'ultimo 1/3. Se invece non vi fossero stati zii, anche qui i figli dei fratelli sarebbero stati i soli ad ereditare, ma in base alla successione per capi avrebbero ricevuto ciascuno 1/8 del patrimonio. Pertanto, la presenza o l'assenza di un terzo, benché escluso dalla successione, avrebbe modificato sensibilmente le quote di coloro che vi erano ammessi. Da questo punto di vista non si può dire che l'argomento del nostro autore fosse privo di logica.

Tuttavia, i suoi avversari avrebbero potuto ribattere che il fatto stesso di qualificare come "privilegio" il diritto di rappresentazione l'avrebbe classificato fra le norme eccezionali e pertanto avrebbe precluso la possibilità di estenderlo in via analogica⁷⁸; per altro verso, le diseguaglianze che da tale scelta fossero derivate avrebbero dovute essere poste a carico del legislatore.

Lo scoliaste pare invece concepire il "privilegio" di cui sopra come una norma che risponde ad una *ratio* - che egli peraltro non esplicita e tanto meno analizza - e che pertanto va applicato in tutte le sue esplicazioni; esso pertanto costituisce in certo senso una *regula* (forse

78. Per i passi della Compilazione giustiniana e la loro interpretazione da parte di giuristi del sec. VI, cfr. Gorla, *Osservazioni sull'uso dell'analogia*, cit., 102-107. La seconda frase di Eis. 2.7 ricorda che quello che è stato introdotto contro le regole (*παρὰ κανόνας*) non viene lasciato usare come esempio (da D. 1.3.14, dove però si diceva: *contra rationem iuris*). Lo scoliaste sembra presupporre che anche il diritto di rappresentazione sia una regola; semplicemente, gli avversari vogliono applicarne altre.

quella a cui accenna, quando espone il tema da discutere: i figli dei fratelli succedono subentrando nella persona del loro genitore) cioè un criterio generale, sia pure riferito a una situazione più circoscritta rispetto alle regole richiamate dagli avversari. Di conseguenza - par di capire - più che di norma eccezionale si potrebbe parlare di "legislazione speciale", per la quale l'estensione analogica sarebbe doverosa⁷⁹, in quanto "più giusta" rispetto all' "altra analogia" operata con riferimento a leggi generali⁸⁰.

Al di là della valutazione che ciascuno può dare delle diverse argomentazioni, sta di fatto che il nostro giurista non riuscì a modificare l'opinione dominante: infatti, nella prima metà del sec. XI Eustazio Romano tenne chiaramente distinti due casi: qualora fratelli o sorelle del defunto concorressero con i figli di altri preceduti, si sarebbe applicato il diritto di rappresentazione; qualora invece fossero chiamati solo figli dei fratelli, la successione sarebbe avvenuta per capi⁸¹. Questa regola trova conferma in un altro passo della Πείρα in cui Eustazio non viene espressamente citato, ma che si presenta (erroneamente) come tratto dai Basilici: premesso che se vi sono due fratelli e cinque figli di un altro, l'eredità si divide in tre parti ed i figli di quello predefunto, indipendentemente dal loro numero, subentrano nella quota del loro padre, il testo rileva che la stessa regola vale anche se è chiamato un ascendente; prosegue poi osservando che se vi sono solo figli di fratelli,

79. Ciò è coerente con il fatto che nello scolio di cui *supra*, § 5, il nostro autore propone di estendere per analogia il diritto di rappresentazione, previsto secondo lui per la prole dei fratelli germani, anche ai figli di quelli unilaterali. L'applicazione analogica di una legislazione speciale (relativa in questo caso agli ecclesiastici) è prospettata, sia pure come caso di scuola, nello schol. e a Syn. Bas. mai. N.VI.11 (in ZEPOS, cit., V,445); cfr. Gorla, *Osservazioni*, cit., 99-100.

80. La tesi della successione per stirpi dei figli dei fratelli del defunto che non concorrano con altri congiunti è sostenuta, peraltro senza motivare e senza rinviare al nostro scolio, dal Kaser, *Privatrecht*, cit., II, 511 nt. 9 ed era ritenuta più conforme allo spirito della novella anche da autori più antichi (quali lo Schirmer e il Vangerow: cfr. *infra*, nt. 84), tuttavia, benché non mi risultino fonti precedenti a quella qui esaminata, mi pare difficile pensare che l'opinione contraria fosse diventata dominante solo nel corso del secolo IX.

81. Cfr. Πείρα 48.10 (in ZEPOS, cit., IV,195-196), decisione relativa a un caso concreto in cui i figli di fratelli concorrevano con due sorelle, ma che il giurista avrebbe arricchito paragonandolo con la situazione in cui i primi fossero i soli chiamati alla successione. Lo scopo, a quanto pare, era di giustificare il fatto che nel caso esaminato l'eredità fosse divisa per stirpi.

l'eredità si divide per capi; se poi, in assenza di fratelli, sussistono i figli di questi e gli zii del defunto, sono preferiti i primi (privilegio dato solo ai figli di fratelli; se questi non vi sono, l'eredità va al più prossimo di grado)⁸². Da questo passo sembrerebbe potersi desumere che la regola della successione per stirpi si applica solo quando concorrono fratelli e/o ascendenti con i figli di quelli dei primi che siano preceduti; non invece quando sono chiamati solo figli di fratelli, ipotesi che si verifica anche qualora sussistano zii del defunto. Con questa interpretazione sarebbe quindi eliminata, sul piano pratico, la macroscopica disuguaglianza segnalata in precedenza, anche se su quello teorico resterebbe difficile spiegare come i figli dei fratelli possano prevalere sugli zii se non subentrando nella persona del loro genitore (e difatti l'autore del passo parla di "privilegio", senza offrire altre spiegazioni). Forse non a caso, quindi, Harmenopoulos, inserendo nella propria compilazione la parte relativa ai figli dei fratelli, omise la frase finale riguardante il concorso di essi con gli zii del defunto⁸³.

Alla relativa uniformità (rotta, a quanto par di capire, soltanto dal nostro scoliaste) della tradizione orientale sulla successione per capi dei

82. Cfr. Πείρα 48.3 (in ZEPOS, cit., II, 194-195). Vi è premessa la citazione di Bas. 45.5.127, che è sicuramente errata, giacché il titolo 5° di tale libro presenta solo due capi e riguarda fra l'altro solo la successione tra marito e moglie. L'indicazione del capo 127, come ha notato acutamente lo Zachariä, allude in realtà alla Nov. 127.1, che ammette il concorso tra i figli di fratelli e l'ascendente; il riferimento corretto ai Basilici dovrebbe essere a Bas. 45.3.8, che riporta la Nov. 118, peraltro già adattata per tener conto di Nov. 127, 1 (cfr. ed. Schöll-Kroll, cit., apparato a 568,29; 569 2 e 8; 570, 19). Il problema della divisione delle quote tra i figli dei fratelli in presenza di zii del defunto non è toccato nel commento al passo di A. d'Emilia, *L'applicazione pratica del diritto ereditario bizantino secondo la c.d. «Peira d'Eustazio Romano»*, in *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 14 (N.S. 4, 1967), 75-76.

83. Harmen. *Hexab.* 5.8.15. Lo scoliaste a Syn. Bas. mai. K. 16.39 = Bas. 45.3.8 (in ZEPOS, cit., V, 370) nello schol. *m* riferisce l'opinione di Eustazio sulla successione per capi dei figli dei fratelli e in quello precedente afferma che essi precedono gli zii del defunto, senza peraltro chiarire come dividano l'eredità. Anche secondo il Proch. auct. 30.92 (in ZEPOS, cit., VII, 229) i figli dei fratelli sono collocati fra i collaterali allo stesso modo del cugini del defunto, mentre *ibid.* 30.81 (*loc. cit.*, 228) si precisa che succedono secondo il criterio della rappresentazione se concorrono con i fratelli di lui. La questione della successione per capi o per stirpi dei figli dei fratelli che siano chiamati da soli o in concorso con gli zii del defunto non pare essere stata trattata nella giurisprudenza dei secoli XIII-XV dei tribunali ecclesiastici, stando a E. SP. PAPANANNI, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, III. Κληρονομικό δίκαιο, Athina – Komotini 2010, 127-135.

figli di fratelli (in assenza di questi ultimi e degli zii del defunto) fa da contrasto la vivace discussione che si sviluppò in Occidente a partire dalla prima metà del secolo XIII (per la Glossa di Accursio occorre dividere l'eredità per stirpi, mentre per la tesi opposta si esprimeva Azone) fino agli inizi del secolo XIX⁸⁴. Non è possibile farne qui un'esposizione analitica; merita soltanto rilevare che i principali argomenti a favore della successione per capi consistevano nel fatto che in mancanza di disposizione espressa della Nov. 118.3 valeva la normativa anteriore; che, d'altro canto, l'estensione del diritto di rappresentazione alla linea collaterale operata dalla medesima legge costituiva norma eccezionale non suscettibile di estensione analogica⁸⁵. Come si è visto, il primo argomento non è presente, almeno esplicitamente, nelle fonti bizantine che abbiamo considerate⁸⁶, mentre il secondo si rinviene nel riferimento all' "altra analogia" respinto dallo scoliaste.

8. - A questo punto, si può tentare di trarre qualche conclusione dai testi dello scoliaste fin qui esaminati. In primo luogo si può notare la speciale importanza che per lui – almeno nel campo del diritto matrimoniale e di quello successorio – assumono le Novelle di Giustiniano. Di esse egli cerca spesso di ricostruire una visione complessiva (§2), attribuendo particolare peso a quelle più recenti, delle quali, come si è visto, non esita a prospettare (§ 4, ma anche, secondo la

84. Si vedano per tutti Chr. Fr. Glück, *Hermeneutisch-systematische Erörterung der Lehre von der Intestaterbfolge nach den Grundsätzen des älteren und neueren Römischen Rechts*, Erlangen 1822², 664-705 (§§ 175, 3b - 186); Th. Schirmer, *Handbuch*, cit. (*supra*, nt. 64), 277-283; K.A. von Vangerow, *Lehrbuch der Pandekten*, II, Marburg – Leipzig 1876⁷, 57-58 (§ 416 Anm. 2 N. 3). Tutti costoro, sia pure con qualche divergenza su ipotesi particolari, considerano decisiva a favore della successione per capi la decisione imperiale di Carlo V alla dieta di Spira del 1529; così del resto già C. Rittershutus (Rittershausen), *Expositio methodica Novellarum imp. Justiniani*, pars VII, 13,11, Florentiae 1839 (1^a ed.: Argentorati 1615), 527, il quale peraltro, *ibid.* VII, 14 (ed. cit. 529-538) riporta un'accurata discussione del problema da lui già esposta nell'opera *Partitiones iuris feudalis* I, 16,8 ss. Per un elenco analitico dei *doctores* che aderirono all'una o all'altra posizione, cfr., ad esempio, A. Thesaurus, *Novae Decisiones Sacri Senatus Pedemontani*, Dec. 162, Augustae Taurinorum 1626, fol. 124 v, il quale per conto suo si pronuncia a favore della successione per capi, adducendo una sentenza di tale Senato.

85. Così sostanzialmente J. Cujacius, *In Lib. VI Codicis recitationes solemnes. Ad tit. LVIII de legitimis Haeredibus*, in Id., *Opera*, Prati 1839, IX, 1393.

86. Implicitamente, può essere quello che ha suggerito l'inserimento dello schol. ad Epit. 33.25, per cui vedi *supra* la nt. 76.

sua ottica, § 5) o a sostenere (§§ 6-7) l'estensione analogica. Par di capire che per lui l'ultima legislazione giustiniana sia quella a cui occorre ispirarsi per le nuove raccolte normative⁸⁷, ipotesi che andrebbe vagliata alla luce dell'esame di tutti gli scolii. Non sappiamo quanto fosse condiviso alla sua epoca un tale orientamento; certo, esso sembra contrastare con quello prevalso nella tradizione giuridica occidentale, secondo la quale "*novae ...constitutiones semper sunt accipiendae restricte*"⁸⁸.

Questo atteggiamento pone il problema della raccolta novellare di cui si serviva per le proprie considerazioni: pur senza poter raggiungere conclusioni definitive, si è ipotizzato che essa avesse elementi di somiglianza con quella conservata nel Cod. Laurentianus pluteus LXXX.4; se così era, egli doveva avere motivi per attenersi e considerarla autorevole, dato che non pare essersi preoccupato di indagare quale fosse il testo originario delle Novelle, che poteva essergli noto quanto meno attraverso il *Breviarium* greco di Teodoro.

Quale che ne sia il motivo, la sua trattazione del testo novellare si muove in un orizzonte assai più problematico di quello degli epitomatori del secolo VI, e denota una maggiore sensibilità per l'applicazione pratica di esso, fatto che potrebbe confermare che, come si è supposto nel § 7, l'autore possedesse esperienza giudiziaria. Questo può spiegare la sua maggiore propensione, rispetto agli epitomatori del secolo VI, verso l'estensione analogica della normativa novellare per colmare vere o supposte lacune legislative. Può anche darsi, però, che egli operi in consonanza con quanto disposto da Eis. 2.6, secondo cui il sovrano deve interpretare quanto è stato legiferato dagli antichi e risolvere alla luce dei casi simili quelli per i quali non v'è una norma⁸⁹; in questa eventualità le

87. Cfr. ad esempio i passi citati supra alla nt. 12. Ciò non esclude che egli talvolta critichi quella che gli pare un'incoerenza fra le Novelle più recenti e quelle più antiche, come fa nello schol. e ad Eis. 33.17 (in ZEPOS, cit., II,336), in cui ravvisa un contrasto fra le Nov. 18.1 e 118.2; per un'analisi di esso cfr. F. GORLA, *Critiche alla legislazione successiva giustiniana in uno scolio dell'Eisagoge e vicende della legittima*, in *Carmina iuris. Mélanges ... Michel Humbert*, ed. par. E. CHEVREAU, D. KREMER, A. LAQUERRIÈRE – LACROIX, Paris 2012, 345-362.

88. Così J. CUJACIUS, *loc. cit.* alla nt. 83.

89. Eis. 2.6 (in ZEPOS, cit., II, 241): Τὰ τοῖς παλαιοῖς νομοθετηθέντα τὸν βασιλέα δεῖ ἐρμηνεύειν καὶ ἐκ τῶν ὁμοίων τέμνειν τὰ περὶ ὧν οὐ κεῖται νόμος (il § 10 dello stesso titolo afferma però che in assenza di legge scritta bisogna seguire la consuetudine e solo in mancanza di essa attenersi ai casi simili): il testo combina insieme, con qualche modifica, il dettato di D. 1.3.11-12.

sue affermazioni, avanzate in genere con un certa cautela, dovrebbero intendersi come suggerimenti indirizzati all'imperatore per disposizioni da inserire nell'Eisagoge stessa o in successivi provvedimenti, o per orientamenti da adottare in casi giudiziari⁹⁰. Per vero, il fatto che il nostro giurista non adotti il linguaggio di tale compilazione, ma introduca con significato diverso da quello tradizionale il termine ἀναλόγως non avvalora particolarmente tale supposizione, come non la sostiene il caso esaminato per ultimo, quello cioè dello schol. I ad Eis. 33.21, in cui l'autore si esprime in contrasto con l'opinione assolutamente dominante (anche se qui l'argomento analogico è subordinato a quello testuale, a cui il giurista attribuisce maggiore importanza). Proprio quest'ultimo caso, in cui pare che l'analogia sia addotta dagli avversari, può però confermare che l'argomento *a simili* aveva trovato maggiore diffusione verso la fine del del secolo IX che non nel secolo VI.

Un'ultima osservazione riguarda i criteri adottati nell'interpretazione delle Novelle e quelli a cui si ispira l'estensione analogica. Il problema dovrebbe naturalmente venire affrontato alla luce di tutti gli scolii, ma non c'è dubbio che il nostro giurista paia muoversi con una certa libertà. Se da un lato (come si è visto nei §§ 6-7) sembra fare un uso addirittura esasperato dell'interpretazione letterale, dall'altro non si astiene dal prospettare conseguenze che, nel migliore dei casi, sono appena implicite nel testo esaminato e dall'attribuire alla legislazione novellare una estensione abrogativa che forse andava al di là delle intenzioni del suo autore⁹¹; a volte, pur nell'ambito di una buona informazione sulla normativa novellare, dà la sensazione di non conoscere o di non aver presente il dettato preciso della legge di cui parla⁹², il che – a parte i

90. Lo scolio che può dare luogo più facilmente alla supposizione di cui nel testo è quello di cui *supra*, § 3, in cui il giurista prospetta come una questione da risolvere l'applicazione analogica della norma espressa nella Nov. 134.10 pr. a favore della moglie povera dell'adultero. Il caso di cui al § 5 (diritto di rappresentazione anche a favore dei figli di fratelli unilaterali) doveva invece indicare una soluzione già corrente (in quanto prevista dalla Novella, che lo scoliaste non si dà pena di analizzare, ed esplicitato anche nel testo dell'Eisagoge), intesa erroneamente dal nostro autore come estensione analogica. Caratteristiche ancora diverse possiede lo scolio di cui ai §§ 6-7.

91. Cfr. *supra*, le note 12-14; la frase conclusiva del § 3 e le note 42-43.

92. Ciò vale ad es. per la Nov. 117.5 (*supra*, § 3), ma anche (e ciò è particolarmente strano alla luce di quanto osservato per i §§ 6-7) per la Nov. 118.3 pr. in tema di diritto di rappresentazione dei figli di fratelli unilaterali (*supra*, § 5). Anche l'assegnazione al marito della dote dell'adultera, che il nostro autore attribuisce alla Nov. 134.10 (*supra*, nt. 38 e 52)

problemi già citati relativi al testo che aveva a disposizione – potrebbe indicare che egli citava talvolta a memoria o che gli scolii sono stati elaborati usando in parte materiale preparato in tempi diversi e per altri scopi. Non si rinvengono, per quanto si è visto, argomenti di tipo teleologico, ma il criterio quanto meno prevalente per il ricorso all’analogia pare essere stato quello fondato sull’identità di *ratio* delle norme, fatto che da un lato gli permette di identificare il fenomeno che noi chiameremmo di “legislazione speciale”, dall’altro gli consente di avvicinare (come si è visto al § 4), fattispecie strutturalmente e dogmaticamente alquanto differenti.

Il nostro autore, in sostanza, si rivela come una figura poliedrica e problematica, sulla quale si desidererebbe sapere di più.

rivela una nozione non precisa del dettato normativo, mentre meno criticabile potrebbe essere l’interpretazione della Nov. 127.3 (*supra*, § 4 e nt. 51).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ*

**Παρατηρήσεις για την απονομή δικαιοσύνης
κατά τους παλαιολόγειους χρόνους:
«Το βασιλικόν σέκρετον»**

Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ο βυζαντινός κρατικός μηχανισμός διαλύθηκε και μαζί με αυτόν έπαψαν να υφίστανται και τα δικαστήρια που λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων. Στα νέα κρατικά μορφώματα που σχηματίστηκαν οι κύριοι φορείς απονομής της δικαιοσύνης ήταν οι επικεφαλής της πολιτικής εξουσίας, ο αυτοκράτορας στη Νίκαια¹ και ο δεσπότης στην Ήπειρο², που μπορούσαν να κρίνουν οι ίδιοι ή να διορίζουν εντεταλμένους δικαστές και να παραπέμπουν την εξέταση

* Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας-Θεσμών στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Βλ. για παράδειγμα ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Χρονική συγγραφή*, έκδ. Α. Heisenberg, I, Leipzig 1903, corr. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera I*, Stuttgart 1978, σ. 93.7-9: «τότε γοῦν εἰς ἐξέτασιν τῶν τοιούτων ἐγεγόνει ὁ βασιλεύς, καὶ δικαστήριον ἔστησε καὶ κριτὰς ἐκάθισε καὶ λαμπρὸν κριτήριον συνεκρότησεν». Πρόκειται για τη δίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου (1253), ο οποίος κατηγορήθηκε για συνωμοσία εναντίον του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254). Πβλ. D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Paleologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge-Massachusetts 1959, σ. 21-26 (στην ελλην. μετάφρ. Κ. Πολίτη, Αθήνα 1969, σ. 30-33), όπου και αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος. Βλ. και M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 166-174. -Του ΙΔΙΟΥ, «The Administration of the Empire of Nicaea», *BF* 19 (1993) 127-138. Για το αυτοκρατορικό δικαστήριο και την εξέταση εγκλημάτων καθοσιώσεως κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, σ. 259-266.

2. Βλ. ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 49 κ.ε. -Της ΙΔΙΑΣ, «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεόδωρου Δούκα», στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα 1992, σ. 313-333. Βλ. και επόμενη σημείωση.

υποθέσεων σε κρατικούς λειτουργούς³, ενώ στις επαρχίες οι υποθέσεις κρίνονταν από τους τοπικούς διοικητές⁴. Παράλληλα ο ρόλος των εκκλησιαστικών δικαστηρίων ενισχύθηκε, θεραπεύοντας τα κενά που άφηνε η ανεπάρκεια του κράτους, καθώς «η εκκλησιαστική διοίκηση, λόγω της συγκεντρωτικής της οργάνωσης, ελάχιστα επηρεαζόταν από την εδαφική κατάτμηση και τις άλλες πολιτειακές ανακατατάξεις μέσα στον κάποτε ενιαίο χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας», όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Σ. Τρωιάνος⁵. Εκτός από

3. Βλ. και F. MIKLOSICH – I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Vindobonae 1860-1890 (ανατύπωση Αθήναι – Aalen 1968) (στο εξής MM), τ. 4. 290-293 (1217), όπου σημειώνεται ότι ανατέθηκε στον μεγάλο λογοθέτη Ιωάννη Στρατηγόπουλο η εξέταση μιας υπόθεσης κτηματικών διαφορών. Πβλ. F. DÖLGER – P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmische Reiches von 565-1453, 3. Teil (1204-1282) zweite, erweiterte und verbesserte Auflage*, München 1977, αρ. 1693. –Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον ἐν διαλεκτικῇ συναρτήσει πρὸς τὸ Ἑλληνικόν*, τ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη 1974-1979, και ἐδῶ τ. Β' 123-124. Και στην αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης επικεφαλής της δικαιοσύνης ήταν, όπως είναι φυσικό, ο Θεόδωρος Δούκας και έπειτα οι διάδοχοί του, όπως ο αδελφός του, ο δεσπότης Μανουήλ Δούκας που εκδίκασαν υποθέσεις ακόμη και σε τρίτο βαθμό. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Πνήματα διάφορα*, έκδ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, [CFHB 38], Berlin 2002, αρ. 106.69-70: «Τό γε μὴν τρίτον (δικαστήριον), παρὰ τῷ βήματι τοῦ ἐν ἡμῖν κρατούντος κρατίστου δεσπότη καὶ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ τοῦ Δούκα κροτηθέν». Πρβλ. ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου. Εκκλησιαστικά οφφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13^ο αιώνα», στο: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου*, (Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002), Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», επιμέλεια Ευστρατία Συγκέλλου, Αθήνα 2007, σ. 161-196, κυρίως 174-175.

4. Βλ. για παράδειγμα ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΗΝΟΣ, *Πνήματα διάφορα* αρ. 106.60-62: «τὸ δεύτερον δὲ (δικαστήριον) παρὰ τῷ μεγαλυπερόχῳ δουκὶ Θεσσαλονίκης κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Πηγονίτῃ, συνδικάζοντα ἔχοντι ἀρχιερατικά τε καὶ ἀρχοντικά πρόσωπα...». Βλ. και D. SIMON, «Byzantinische Provinzialjustiz», *BZ* 79 (1986) 310-343. –L. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΪ, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, σ. 230-247.

5. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 2011³, σ. 376. Βλ. και Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον Β' 123*. P. LEMERLE, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal», *An. Boll.* 68 (1950) (*Mélanges Paul Peeters* II.) 318-333 (= P. LEMERLE, *Le monde de Byzance : Histoire et Institutions*, VR, London 1978, αρ. XII). Βλ. και ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. I. Ενοχικό-Εμπράγματο δίκαιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe 6], Αθήνα 1992 (βλ. και σ. 7-8), τ. II: *Οικογενειακό δίκαιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe 11], Αθήνα – Κομοτηνή 1997 και τ. III: *Κληρονομικό Δίκαιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe 18, Αθήνα – Κομοτηνή 2010.

τα αμιγώς κρατικά ή εκκλησιαστικά δικαστήρια λειτουργούσαν στους κόλπους των μητροπόλεων και μικτά επαρχιακά δικαστήρια, στα οποία συμμετείχαν εκκλησιαστικοί φορείς και πολιτικοί αξιωματούχοι υπό τον επιχώριο μητροπολίτη⁶. Επιπλέον εκδικάζονταν ήσσονος σημασίας υποθέσεις από αιρετούς δικαστές και από δικαστήρια εντός των προνοιακών κτήσεων⁷.

Συνεπώς το σύστημα απονομής του δικαίου διακρίνεται για τη ρευστότητά του εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας και των πολιτικών ανακατατάξεων. Με την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας το 1261 άρχισαν οι προσπάθειες αναδιοργάνωσης και στον τομέα της απονομής δικαιοσύνης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1259-1282) που ίδρυσε το βασιλικόν σέκρετον⁸.

Η λειτουργία του σεκρέτου στην Κωνσταντινούπολη τεκμηριώνεται από ένα μολυβδόβουλλο της συλλογής του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών που χρονολογείται το 1261-1262 και φέρει στον οπισθότυπο την επιγραφή: «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει, τῷ χρόνῳ βεβυσμένον, ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων,

6. Βλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον Β'* 129-130, ο οποίος παραπέμπει στην εξέταση μιας υπόθεσης σχετικά με μία κτηματική διαφορά μεταξύ της «μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς ἐν τῆς Βάτῳ λεγομένης» και τῶν «Παλατινῶν ἐποίκων, τῶν λεγομένων Λαμπῶνων». Οἱ τελευταῖοι ἀπευθύνθησαν στον μεγάλο δούκα Θεόδοτο Φωκά, ο οποίος ἀνέθεσε στον μητροπολίτη Μιλήτου Μανουήλ τὴν ἐκδίκασση τῆς διαφοράς. Ο Μανουήλ προήδρευσε ἐνός μικτοῦ δικαστηρίου. Βλ. ΜΜ τ. 6, 153-156 (1209/1224). Για τα μικτά δικαστήρια βλ. ἐνδεικτικὰ Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον Β'* 129-130. - Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινὴ. Ἀνέκδοτα βατοπεδινὰ ἔγγραφα τοῦ 14' αἰῶνος περὶ τῆς μονῆς Προδρόμου Βεροίας*, [Μακεδονικά. Παράρτημα 2], Θεσσαλονίκη 1962, σ. 75, 80. - ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Ἡ συμβιβαστικὴ ἐπίλυση ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe 9], Αθήνα – Κομοτηνὴ 1995, σ. 10.

7. Βλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον Β'* 125-128. -Λ. ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΪ, *Provincial Administration* 12 κ.ε καὶ 232 κ.ε. -ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΣΣΑ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ὁ βυζαντινὸς θεσμὸς τῆς πρόνοιας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ χαρακτήρα τοῦ*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 239-240. - Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Συμβιβαστικὴ Ἐπίλυση* 10-11. - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328): Διοίκηση – Οικονομία* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 36], Θεσσαλονίκη 2003, σ. 123, σημ. 390.

8. Πβλ. Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον Β'* 123-124. Στὴν προσπάθεια βελτίωσης τῆς απονομῆς δικαιοσύνης στὶς επαρχίες ἀναφέρεται μίᾳ Νεαρά τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου που χρονολογείται κατὰ τοὺς ἐκδότες πρὶν ἀπὸ τὸ 1261. Βλ. L. BURGMANN – P. MAGDALINO, «Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period», *FM* 6 (1984) 377-390 [κείμενο 378-384], κυρίως 384.81-88.

ποινή Θεός τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά[κης] ἢ κά[λλη]»⁹. Για τὸ σέκρετον που μαρτυρεῖται στὴ σφραγίδα διατυπώθηκαν διάφορες καὶ αντικρουόμενες ἀπόψεις που υπαγορεύουν τὴν επανεξέταση τοῦ ζητήματος.

Συγκεκριμένα ἔχει υποστηριχθεῖ ὅτι τὸ σέκρετον δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ αυτοκρατορικό δικαστήριο που επαναλειτούργησε στὴν Κωνσταντινούπολη με επικεφαλῆς τὸν πρωτοασηκρήτις¹⁰. Οἱ ερευνητές συνδέουν τὴ μαρτυρία τῆς σφραγίδας με ἐκείνη τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος (1259-1282), πρὶν ἀνέβει στὸν θρόνο, εἶχε υποσχεθεῖ στὸν Μιχαήλ Κακό Συναχειρήμ να

9. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ Δίκη τοῦ Σεκρέτου», *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 293-203. –V. LAURENT, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, *Ελληνικά* 8 (1935) 59-60, ἀρ. 723. – Του ΙΔΙΟΥ, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981, ἀρ. 824. – G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, τ. Α', μέρη 1-3, Basel 1972, ἀρ. 2756bis. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τῆς ΓΙΟΡΚΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Τὸ Μολυβδόβουλλο τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Τὸ Θαύμα τῶν Βασιλέων καὶ ἡ Δίκη τοῦ Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική Βούλλα ἀπὸ τὶς Συλλογές τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου», στὴν *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου*, Κέρκυρα, Οκτώβριος 2003, ὅπου παρουσίασε τὴν ἀπόψη γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς σφραγίδας με τὴ λέξη ΚΑ[ΚΗΣ] υιοθετώντας τὴν πρόταση τοῦ Κ. Πιτσάκη. Βλ. ἐπίσης YORKA NIKOLAOU, «Seal of Michael Palaiologos», στο: *Byzantium: Faith and Power 1261-1557*, ἐκδ. Helen C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York 2004, σ. 31-32, ἀρ. 6, ὅπου προφανῶς ἀπὸ τυπογραφικό λάθος ἐξέπεσε ἡ προηγούμενη συμπλήρωση, μολονότι γίνεταί λόγος γι' αὐτή (σ. 32, σημ. 1). Βλ. καὶ τῆς ΙΔΙΑΣ, «Τὸ Θαύμα τῶν Βασιλέων καὶ ἡ Δίκη τοῦ Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα ἀπὸ τὶς Συλλογές τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου» στο: *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός Τόμος γιὰ τὸν Ἰωάννη Τουράτσογλου*, τ. Α': Νομισματική-Σφραγιστική, Αθήνα 2009, σ. 593-603, ὅπου ἡ ἐκδοση καὶ ἀναλυτικός σχολιασμός τῆς σφραγίδας. Βλ. καὶ τελευταία Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Γιὰ τὸ Μολυβδόβουλλο τοῦ Μιχαήλ Η': Τοῖς ἀθετοῦσι τὴ δίκη τοῦ σεκρέτου...», στο: *Νόμος. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν Οικονομικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν 13 [Πνεύματος Δώρημα: Τιμητικός Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου Γεώργιο Νάκο]*, Θεσσαλονίκη 2010, 393-398, με διορθώσεις στὴ στίξη τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σφραγίδας που δημοσίευσε ἡ Γιόρκα Νικολάου. Γιὰ τὴ συμπλήρωση κά[λλη], τὰ δύο παράλληλα τεμάχια τῆς σφραγίδας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Αθηνῶν καὶ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ εμπροσθότυπου βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...»*, *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 22 (2012) 11-30.

10. I. ŠEVČENKO, «Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles», *Byzantion* 19 (1949) 247-259 (= I. ŠEVČENKO, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, VR, London 1981, ἀρ. VII), σ. 257. –M. ANGOLD, *Government* 160. – L.-P. RAYBAUD, *Le gouvernement et l'administration central de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, [*Société d'Histoire du Droit*], Paris 1968, σ. 260. – Χρονικὸν Γεωργίου Παχυμέρη τοῦ πρωτεκδίκου καὶ δικαιοφύλακος, ἐκδ. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations historiques*, τ. I, [CFHB 24/1], Paris 1984, σ. 130 σημ. 1.

αναβιώσει το «σβεσθέν» αξίωμα του πρωτοασηκρήτις και να τον θέσει επικεφαλής δικαστηρίου. Είναι γεγονός ότι ο Μιχαήλ πραγματοποίησε την υπόσχεσή του και διόρισε τον Σεναχειρήμ στη θέση του πρωτοασηκρήτις, όπως μαρτυρεί ο Παχυμέρης, χωρίς όμως ο Βυζαντινός ιστορικός να αναφέρεται στην ανασύσταση ή τη συγκρότηση κάποιου δικαστηρίου¹¹.

Έχει εκφραστεί ακόμη η άποψη ότι ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ουδέποτε εκπλήρωσε τις υποσχέσεις που είχε δώσει την παραμονή της ανόδου του στο θρόνο και ότι η σύνδεση του πρωτοασηκρήτις με το σέκρετον δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από τις μαρτυρίες των πηγών, καθώς ο πρωτοασηκρήτις δεν φαίνεται να συμμετείχε στη σύνθεση και τη λειτουργία του σεκρέτου. Εξάλλου, σύμφωνα πάντοτε με τη ίδια θεώρηση που διατύπωσε ο Δ. Κυρίτσης, το σέκρετον δεν ήταν ένα μόνιμο σώμα επαγγελματιών δικαστών, αλλά η άμεση συνέχεια του αυτοκρατορικού δικαστηρίου της Νίκαιας. Επρόκειτο δηλαδή για ένα όργανο χωρίς συγκεκριμένα μέλη και σταθερή σύνθεση, το οποίο συγκαλούσε κατά βούληση ο αυτοκράτορας και στο οποίο παρέπεμπε την εξέταση υποθέσεων, ενώ στη συνέχεια προέβαινε στην επικύρω-

11. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I. 131.14-17: «...καὶ πρῶτιστον τὸν Κακὸν Μιχαήλ, τὸν καὶ Σεναχηρεῖμ ἐπικεκλημένον, εὐ τῶν λόγων καὶ τῶν νόμων ἔχοντα, ἐν τῷ δοῦναί οἱ καὶ πρωτοασηκρήτις πάλαι σβεσθέν ἀξίωμα καὶ οἱ θέλειν ἀσηκρήτις ὑποτάξαι, ἐφ' ᾧ ἀδεκάστως καὶ ἀνεριθεύτως κρίνοιν», αὐτόθι 157.1-2: «καὶ Μιχαήλ τὸν Κακόν, πρωτοασηκρήτις ἀναδείξας». Ωστόσο, όπως παρατηρεῖ ο Α. Failler, ο Γεώργιος Παχυμέρης υποπίπτει σε κάποιο λάθος, καθώς ο Μιχαήλ Σεναχηρεῖμ μαρτυρεῖται και νωρίτερα με το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις. Βλ. NE 7 (1910) 43: «Τοῦ ἀγιοπάτου πατριάρχου κυροῦ Μανουήλ γράμμα ἐκδοθὲν αὐτῷ διὰ τοῦ Σεναχηρεῖμ ἐκείνου τοῦ πρωτοασηκρήτις ἐκχωροῦν τοῖς ἀπὸ τῆς Καλαβρίας ἐλθοῦσι πρὸς αὐτὸν ἱερομονάχοις...». Πρβλ. V. LAURENT, *Les registes des actes du Patriarchat de Constantinople*, τ. 1 : *Les actes des patriarches, fasc. 4 (1208-1309)*, Paris 1971, σφ. 1308. Πάντως ἡ μαρτυρία που επικαλεῖται ὁ Α. Failler ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Ε. Trapp, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ φράση «διὰ τοῦ Σεναχηρεῖμ ἐκείνου τοῦ πρωτοασηκρήτις» σε ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Μανουήλ Β' (1243-1254) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μεταγενέστερη προσθήκη, που ἀναφέρει τὸν θανόντα Σεναχηρεῖμ με τὸν τίτλο τοῦ ἀξιωματός του: PLP 25154. Ἄλλωστε με τὴν ιδιότητα τοῦ πρωτοασηκρήτις δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ υπαγορευθεῖ μία ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Μανουήλ Β', τοῦ ὁποῖου ἴσως ἦταν γραμματέας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Οὔτε στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Θεόδωρου Β' Λάσκαρη (1254-1258) πρὸς τὸν Σεναχηρεῖμ (βλ. Ν. FESTA, *Theodori Ducae Lascaris epistulae CCXVI*, Florence 1898, σ. 271-276) ἀναφέρεται ὁ τελευταῖος ὡς πρωτοασηκρήτις, γεγονός που δείχνει ὅτι μάλλον ἐπὶ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου κατεῖχε τὸ ανασυσταθέν ἀξίωμα. Πβλ. καὶ Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, «Ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀσηκρήτις καὶ τοῦ πρωτοασηκρήτις στὸ πλαίσιο τῆς αυτοκρατορικής γραμματείας», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003) 47-93, κυρίως 89-90 καὶ σημ. 141.

σή τους¹². Μάλιστα υποστηρίζεται από τον ίδιο ερευνητή ότι η χρήση του όρου *σέκρετον* για το παραπάνω δικαστήριο υποδηλώνει μία συνέχεια με το *σέκρετον των δικών* που είχε θεσμοθετήσει ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος. Φαίνεται, κατά την ίδια πάντοτε άποψη, ότι η δημιουργία του *σεκρέτου* από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο συνοδεύτηκε από τη σύσταση μίας διοικητικής υπηρεσίας που φρόντιζε για την τήρηση πρακτικών και αρχείου δικαστικών αποφάσεων, με την οποία μάλλον συνδέεται και ο *νομοφύλαξ* που υπογράφει μία *σεκρετικήν δικαίωσιν*, μία απόφαση δηλαδή του *σεκρέτου*¹³. Με άλλα λόγια η μεταρρύθμιση του Μιχαήλ που «είχε να κάνει με την υπηρεσιακή υποστήριξη του δικαστηρίου (καταγραφή αποφάσεων κλπ) εμφανίστηκε ως αναβίωση κάποιου δικαστηρίου που πιθανόν υπήρχε πριν το 1204»¹⁴. Οπωσδήποτε πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα θεωρία που θέτει σε νέα βάση το ζήτημα της αναβίωσης του *σεκρέτου*, αλλά χρήζει περαιτέρω εξέτασης.

Κατ' αρχάς η λειτουργία γραμματείας και τήρησης αρχείου εγγράφων στο πλαίσιο του *σεκρέτου* πράγματι δεν μπορεί να αποκλειστεί¹⁵. Πάντως αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα την ανασύσταση του *σεκρέτου των δικών* που δημιουργήθηκε από τον Κωνσταντίνο Μονο-

12. D. KYRITSES, «Some Remarks about Imperial Courts of Justice in Late Byzantium», στο: *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επιστ. επιμ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σ. 303-325, κυρίως 312.

13. D. KYRITSES, *Courts* 312-313.

14. D. KYRITSES, *Courts* 324 (ελληνική περίληψη).

15. Βλ. και τη μεταγενέστερη μαρτυρία του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΦΡΑΝΤΖΗ, έκδ. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401-1477*, [Scriptores Byzantini 5], Bucharest 1966, σ. 537, ο οποίος αναφερόμενος στα δικαιώματα της μητροπόλεως Κορίνθου σημειώνει μεταξύ άλλων: «ὁ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ ὁ νέος Ἀνδρόνικος τὸν κάτωθεν χρυσόβουλλον τῆ αὐτῆ πολιτεία ἔχαρίσατο, ἀνανεώνων μὲν καὶ βεβαιώνων τὰ παλαιὰ καὶ ἐκ νέου καὺτὸς τούτοις καὶ τῆ ἀγία ἐκκλησία αὐτῶν ἐφιλοδώρησε. Καὶ ταῦτα πάντα μὲν ἐγὼ ἐν τῷ σεκρέτῳ τῷ βασιλικῷ εἶδον καὶ πολλάκις ἀνέγνωκα, τὸ δὲ παρὸν χρυσόβουλλον εἰς χεῖράς μοι μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν ἔτυχον ἔχειν». Βλ. και αὐτόθι 542, ὅπου το *σέκρετον τῆς βασιλείας* ἰσοδυναμεῖ με το αυτοκρατορικό δικαστήριο: «Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ κατὰ καιρὸν μέλλοντες ἔχειν τὴν ἐνοχὴν τῆς θεοδοξάστου Κωνσταντινουπόλεως ἀφέξωνται τελείως τοῦ ἐπάγειν ἐπήρειαν αὐτοῖς καὶ ἀπαίτησιν τὴν τυχοῦσαν ἢ ὀψωνίου ἢ μαγειρίας, ἢ συγκαταλέγειν αὐτοὺς τοῖς λοιποῖς ἐποίκοις ταύτης ἐπὶ τὰς κατὰ καιροὺς γινομένας κοινωφελεῖς ἴσως χρείας συγκροτήσεσιν, ἢ ἰδίως ὅλως ἀπαιτεῖν τούτους τῆς τοιαύτης συγκροτήσεως ἕνεκα· ἀλλ' οὐδὲ εἰς ἄς ἔχωσιν οὗτοι ὑποθέσεις, ἢ μετ' ἀλλήλων ἢ μεθ' ἐτέρων τινῶν, κριθήσονται παρ' αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῷ σεκρέτῳ τῆς βασιλείας μου».

μάχο και αποτελούσε μία διοικητική υπηρεσία που έδρευε στην πρωτεύουσα και ήλεγχε τα αντίγραφα των δικαστικών αποφάσεων των επαρχιών¹⁶. Αν αποδεχθεί κανείς ότι επαναλειτούργησε το *σέκρετον των δικών*, προκύπτει εύλογα το ερώτημα γιατί δεν αναβίωσε και ο επικεφαλής του, ο *επί των κρίσεων*, που ανέπτυξε και δικαστική δραστηριότητα, αλλά η αναβίωση έγινε κατά το ήμισυ. Η ανασύσταση μιας διοικητικής υπηρεσίας και όχι η συγκρότηση ενός δικαστηρίου δεν συνάδει κατά τη γνώμη μας με τις μαρτυρίες των πηγών για το *σέκρετον*, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια. Άλλωστε ο όρος *σέκρετον* απαντά ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, για να προσδιορίσει το δικαστήριο σύμφωνα με τον Ιωάννη Λυδό (ἐν τῷ Τεμένει τῆς Δίκης, τὸ Ἰερὸν τῆς δίκης... ὃ καλεῖται Σήκητον)¹⁷. Επομένως η επιλογή του συγκεκριμένου όρου αντί των συνηθέστερων όρων *βῆμα* ή *δικαστήριον*, που παραπέμπει σε υστερορωμαϊκά πρότυπα, όπως παρατηρεί η Ruth Macrides¹⁸, ίσως να μην είναι τυχαία, καθώς άλλωστε ταιριάζει με το κλίμα και το πλαίσιο της εποχής αλλά και με τον τίτλο «νέος Κωνσταντῖνος» για τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο που αποτυπώνεται στην εμπρόσθια όψη της σφραγίδας, όπως επισημαίνει η Χαρά Κωνσταντινίδη¹⁹.

Μετά τη μαρτυρία της σφραγίδας (1261-1262) *σέκρετον* μνημονεύεται σε επιστολή του Γεωργίου Ακροπολίτη προς τον σεβαστοκράτορα Ιωάννη Τορνίκη²⁰, ενώ στη συνέχεια η πιο κοντινή χρονικά μαρτυρία

16. Για το *σέκρετον των δικών* και τον επικεφαλής του βλ. αναλυτικά με βιβλιογραφία Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης* 202-207.

17. ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΥΔΟΣ, *Περὶ ἔξουσιῶν ἢ περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*, έκδ. Μ. Dubuisson – J. Schamp, *Jean Le Lydien, Des Magistratures de l'État Romain*, τ. 1-2, Paris 2006, III. 11, III. 27 και III. 65. Πρβλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἀσηκρήτις* 61 σημ. 55.

18. RUTH MACRIDES, «From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile», στο: *New Constantines: Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrew)*, έκδ. P. Magdalino, Cambridge 1994, σ. 269-282, κυρίως 274.

19. ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, «Η Παναγία των Βλαχερνών ως εχέγγυο της δικαιοσύνης: Η σφραγίδα του Σεκρέτου με τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο και ο Μιχαήλ Κακός Σεναχηρείμ», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', τ. 27 (2006) 445-454, κυρίως 447.

20. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, έκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae opera*, τ. 2, Leipzig 1903 (repr. 1978, corr. P. Wirth), σ. 67-69, Επιστολή στον Δημήτριο Τορνίκη: (στίχ. 1-9): «Ἐπιστολή τοῦ σοφωτάτου μεγάλου λογοθέτου γραφεῖσα πρὸς τὸν περιπόθητον συμπενθερόν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως παντευτυχέστατον σεβαστοκράτορα κύριον Ἰωάννην τὸν Τορνίκην, γράψαντα αὐτῷ μετρίως καὶ

για τη λειτουργία του βασιλικού σεκρέτου εντοπίζεται μετά από από είκοσι και πλέον έτη κατά την εκδίκαση, κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής, μίας κτηματικής διαφοράς μεταξύ του Κομνηνού Μιχαήλ Βρανά και της μονής των Λέμβων. Σώζεται μάλιστα και η απόφαση του βασιλικού δικαστηρίου («σεκρετική δικαίωσις») (1286)²¹. Σε αυτήν την περίπτωση το *σέκρετον* φαίνεται ότι λειτουργεί ως ένα δικαστήριο με συγκεκριμένα μέλη. Σε αντίθεση με ό,τι έχει υποστηριχθεί²², το *σέκρετον* εδώ όχι μόνο δεν ταυτίζεται με τους *συγκλητικούς άρχοντες* που αναφέρονται στο σχετικό έγγραφο, αλλά διαχωρίζεται σαφώς από εκείνους: «...καί πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς ἀναδραμόντες βασιλικὸν δικαστήριον τὰ περὶ τούτου ἀνήνεγκαν, ἐμφανίσαντες ἡμῖν καὶ ἄπερ εἰς δικαίωσιν αὐτῶν ἐπεφέροντο χρυσόβουλλα καὶ ἕτερα δικαίωματα. συνήλθον δὲ ἐπὶ τούτῳ καὶ ἄρχοντες συγκλητικοί...»). Συνεπώς δεν είναι βέβαιο ότι ο όρος *συγκλητικοὶ ἄρχοντες* χρησιμοποιείται αποκλειστικά για διακεκριμένα πρόσωπα που ενεργούν ως αυτοκρατορικοί δικαστές και ότι ταυτίζονται με το *σέκρετον*, όπως έχει υποστηριχθεί²³, παρά το γεγονός ότι σε άλλη περίπτωση οι *συγκλητικοὶ ἄρχοντες* αποτελούν μέλη του *σεκρέτου* που συνήλθαν για την εξέταση μίας υπόθεσης (1329/1330)²⁴. Προφανώς στο *σέκρετον* συμμετεί-

φιλικῶς ὅτι ἴψευδῶς κάθησαι καὶ τρώγεις τὸ ψωμὶ τοῦ βασιλέως ἐντὸς τῆς Κωνσταντίνου πόλεως· τὴν δουλείαν γάρ, ἦντινα ποιεῖς σύ, δύναμαι ἐλθεῖν καὶ ἐκπληροῦν καὶ αὐτός, ἦγουν ἐρμηνεύειν τοὺς παῖδας τὸ ὄργανον καὶ τὰς τοῦ σεκρέτου διεξάγειν ὑποθέσεις'. Πρβλ. *PLP* 29126.

21. Βλ. για τα σχετικά έγγραφα *MM*, τ. 4, 273-278: I. Πρόσταγμα πρὸς τὸν δομέστικον τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων: «καὶ προσέταξεν ἡ βασιλεία μου, καὶ ἀπήλθεν ἐν τῷ σεκρέτῳ αὐτῆς... καὶ γέγονεν σεκρετικὴ δικαίωσις ἔγγραφος καὶ ἐπ' αὐτῇ ἐπικυρωτικὸς ὀρισμὸς τῆς βασιλείας μου...», II. Ἔτερον πρόσταγμα: «παραπεμφθέντες δὲ οὗτοι ὀρισμῶ τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ σέκρετον αὐτῆς ἀντεκρίθησαν... καὶ ἐγένετο αὐτοῖς καὶ γράμμα σεκρετικόν...ἐδεήθησαν δὲ τῆς βασιλείας μου γενέσθαι αὐτοῖς ἐπὶ τούτῳ καὶ πρόσταγμα εἰς πλείονα τούτων ἀσφάλειαν...», III. Σεκρετικὴ δικαίωσις: «...καὶ πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς ἀνέδραμον βασιλικὸν δικαστήριον...».

22. D. KYRITSES, *Courts* πίνακας αρ. 15.

23. D. KYRITSES, *Courts* 314-316.

24. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 1 (1315-1331), ἐκδ. H. Hunger - O. Kresten et al., [CFHB 19/1], Wien 1981, τ. 2 (1337-1350), ἐκδ. H. Hunger - O. Kresten - E. Kislinger - Carolina Cupane, Wien 1995, τ. 3 (1350-1363), ἐκδ. J. Koder - M. Hinterberger - O. Kresten, Wien 2001, I. αρ. 101.42-46: «Χρόνος τὸ ἀπεκείνου παρῶχτο, καὶ πάλιν τοῦ Λάσκαρι Ἰωάννου ἀναφορὰν ποιησαμένου καὶ αὐθις κρίσιν ἐπὶ τοῦ σεκρέτου ζητήσαντος, ἐξυπαρχῆς πάλιν τῷ σεκρέτῳ κεκίνηται ἡ ὑπόθεσις ἐκ βασιλικῆς προσαγῆς, συνελθόντων κατὰ ταῦτὸ τῶν συγκλητικῶν ἀρχόντων καὶ δικασάντων τὴν ὑπόθεσιν».

χαν συγκλητικοί, όπως άλλωστε και στο ανώτατο μικτό δωδεκαμελές δικαστήριο που δημιούργησε ο Ανδρόνικος Β' το 1296²⁵.

Σε *ορισμό* του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, που χρονολογείται τον Φεβρουάριο του 1285 ή του 1300 ή του 1315 με πιθανότερη χρονολογία κατά τους εκδότες το 1300, γίνεται λόγος για επιτόπια εξέταση μίας κτηματικής διαφοράς μεταξύ των μονών Ιβήρων και Λαύρας από εκείνους που είχαν διοριστεί στο *βασιλικόν σέκρετον* [*«γενομένης γούν τοπικής έπιστασί(ας) όρισμῶ τῆς βασιλ(είας) μου παρὰ τῶν άποτεταγμένων έν τῶ σεκρέτω αὐτῆς»*]²⁶. Η φράση «*τῶν άποτεταγμένων έν τῶ σεκρέτω αὐτῆς*» δηλώνει, κατά τη γνώμη μας, ότι το συγκεκριμένο δικαστήριο δεν είχε ρευστή σύνθεση, αλλά μάλλον συγκεκριμένα μέλη που είχαν διοριστεί από τον αυτοκράτορα. Ο τελευταίος επικύρωσε στη συνέχεια τη σεκρετική απόφαση με *βασιλικό όρισμό*, κατόπιν αιτήσεως των Ιβήρων μοναχών «*άσφαλεί(ας) ένεκ(εν) πλείονος*», όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι η επικύρωση των αποφάσεων του σε-

25. Βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης 301-302 με βιβλιογραφία*. Βλ. και παρακάτω σημ. 46, καθώς για τη μεταρρύθμιση αυτή κάνουν λόγο και όσοι έχουν ασχοληθεί με τους *καθολικούς κριτές*.

26. Actes d'Iviron, τ. III (De 1204 à 1328), έκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachrysanthou με τη συνεργασία της Vassiliki Kravari και της Héléne Métrénéli, [Archives de l'Athos XVIII], Paris 1994, αρ. 63: «... Διό (και) καταδυναστευόμενοι εις τούτο οί τοιοῦτοι Ἰβηρες μοναχοί ανέφερον τῆ βασιλεία μου (και) ἐξητήσαντο ἵνα διορίσῃται γενέσθαι τοπικήν ἐξέτασιν (και) ἀποκαταστήναι αὐτοῦς εις τὸ οἰκείον δίκαιον. Γενομένης γούν τοπικής ἐπιστασί(ας) όρισμῶ τῆς βασιλ(είας) μου παρὰ τῶν άποτεταγμένων έν τῶ σεκρέτω αὐτῆς, συμπαρόντων αὐτοῖς (και) τῶν μοναχ(ῶν) άμφοτέρων τ(ῶν) εἰρημένων σεβασμί(ων) μονῶν, διεγ[ν]ώσθη (και) άπεφάνθη δίκαιον ἵνα ποιήσωσι πάλ(ιν) άνεμποδίστως οί τοιοῦτοι μοναχοί Ἰβηρες τὴν εἰρημένην δέσιν τοῦ μύλωνος αὐτῶν εις τὸν τόπον ἔνθα ἦν και πρότερον, γεγονότος ἐπὶ τούτω (και) σεκρετικοῦ γράμμ(α)τος· ἐδεήθησ(αν) δὲ οὔτοι τυχεῖν τούτου χάριν (και) προστάγμ(α)τος άσφαλεί(ας) ένεκ(εν) πλείονος, ἐπιχορηγεί αὐτοῖς ἡ βασιλεία μου τὸν παρόντα ταύτης όρισμόν, δι' οὔ και διορίζεται τὸ στέργον ἔχειν (και) βέβαιον (και) άμετάθετον τὴν εἰρημένην σεκρετικ(ήν) κρίσιν και απόφασιν, (και) μὴ εύρίσκειν από γε του νῦν και εις το εξῆς τὸ μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμί[(ας)] ἰβηρικῆς μονῆς παρὰ τοῦ μέρους τῆς δηλωθείσ(ης) σεβασμί(ας) μονῆς τῆς Λαύρας [ἐ]πίθεσιν (και) καταδυναστείαν ἢ διενόχλησιν οἰανδήτινα ἐπὶ τῆ εἰρημένη δέσει τοῦ μύλωνος αὐτῶν, αλλά ἔχειν ταύτην κ(α)τ(ά) τὴν προτέραν νομὴν και συν[ή]θειαν], καθ(ώς) δηλονότι άποκατέστη και ἔδικαίωθη διὰ τοῦ εἰρημένου σεκρετικοῦ γράμμ(α)τος. [Τ]ούτου γάρ χάριν ἐγένετο τῶ μέρει τῆς τοιαύτης σε(βασμίας) μονῆς τῶν Ἰβήρων (και) τὸ παρὸν τῆς βασιλ(είας) μου πρόσταγμ[α] εις άσφάλ(ειαν) + ΜΗ(ΝΙ) ΦΕ(ΒΡΟΥΑ)Ρ(ΙΩ) (ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΙΓ' +».

κρέτου από τον αυτοκράτορα ήταν απαραίτητη²⁷. Δεν γνωρίζουμε αν σε αυτή την περίπτωση το *σέκρετον*, λόγω της χρονικής εγγύτητας των δύο μαρτυριών και εφόσον βέβαια το έγγραφο χρονολογείται πράγματι το 1300, έχει κάποια σχέση με το δικαστήριο που συνέστησε ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος το 1296, το οποίο λειτουργούσε επίσης ως αυτοκρατορικό δικαστήριο, αλλά δεν επιβίωσε για πολύ και ελάχιστα πράγματα ξέρουμε για τη λειτουργία του²⁸. Αν πρόκειται για το δικαστήριο του 1296, τότε αποδυναμώνεται η άποψη ότι αυτό διαφοροποιείται ως προς τον τρόπο λειτουργίας του από το *σέκρετον* του Μιχαήλ Η', όπως έχει υποστηριχθεί. Αν πάλι θεωρήσουμε ότι ταυτίζεται με το *σέκρετον* του 1261-1262, που φαίνεται κατά τη γνώμη μας και το πιθανότερο, τότε επιβεβαιώνεται ότι σε αυτό είχαν διοριστεί συγκεκριμένα μέλη, ανεξάρτητα από την ακριβή σύνθεση με την οποία συνεδρίαζε κάθε φορά.

Η λειτουργία του *σεκρέτου*, σε αντίθεση με τη βραχύβια μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου Β' (1296), συνεχίστηκε και τον 14^ο αιώνα. Μία μαρτυρία, που φαίνεται ότι δεν έχει ληφθεί υπόψη από τη νεότερη έρευνα, τεκμηριώνει τη σύνδεσή του με τον πρωτοασηκρήτις και αντικρούει το επιχείρημα ότι στις μέχρι τώρα γνωστές μαρτυρίες πουθενά δεν σχετίζεται ο πρωτοασηκρήτις με το (βασιλικόν) *σέκρετον*. Πρόκειται για μία δικαστική απόφαση (1305) από το αρχείο της μονής Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες που ρύθμιζε κτηματικές διαφορές μεταξύ των μονών Ιβήρων και Προδρόμου. Μετά από προσφυγή στο *σέκρετον*, το τελευταίο όρισε τον τρόπο με τον οποίο θα εξεταζόταν η υπόθεση. Έτσι εστάλη κατόπιν ορισμού της Γιολάντας, συζύγου του Ανδρονίκου Β' που είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, ο Θεόδωρος Μάρουλος και κατόπιν εντολής του *σεκρέτου* ο κριτής Θεσσαλονίκης Κεραμεύς, ο οποίος είχε στα χέρια του και σχετικό έγγραφο (γραφή) του πρωτοασηκρήτις που του έδινε οδηγίες για την εξέταση της υπόθεσης: «...ἀλλὰ δὴ (καὶ) ἐξ [ἀ]ποστολῆς τοῦ σεκρέτου σε(βαστ)ὸς ὁ Κεραμεύς, κριτῆς ὦν τῆς θεοσώστου πόλ(εως) Θεσσαλονίκης ἐπιφερόμενος (καὶ) γραφὴν τοῦ πανσε(βάστ)ου προτασεγκρήτης δηλωποιοῦσαν, ἵνα προσ[κα]λεσάμενος ὁ εἰρημένος σε(βαστ)ὸς ὁ

27. Πβλ. D. KYRITSES, Courts 312.

28. P. LEMERLE, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, Bucarest 1948, σ. 292-316, κυρίως 294-295 (= P. LEMERLE, *Institutions*, X).

Κεραμεὺς τοπικούς ἄρχωντας τῆς πόλ(εως) Σερρών ἀπό τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἀγιοτ(ά)τ(ης) μ(η)τροπόλ(εως) Σερρών, ἀλλὰ δὴ (καὶ) ἀπό τῶν ἀρχόν[των] τῆς πολιτείας...»²⁹.

Το σέκρετον απαντά και αργότερα σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Καταλόγου των εγγράφων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Συγκεκριμένα μνημονεύεται μία απόφαση του βασιλικού σεκρέτου για μία υπόθεση αγοραπωλησίας (1316)³⁰ και μία ακόμη κρίσις του σεκρέτου που αποφάνθηκε κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής για μία κτηματική διαφορά (Φεβρουάριος/Απρίλιος 1329)³¹.

Τέλος σημειώνεται σε έγγραφο από το αρχείο της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, που χρονολογείται κατά τους εκδότες το 1325 (;),

29. *Le Codex B du Monastère Sainte-Jean-Prodrome Serrès XIIIe-XVe siècles*, έκδ. Lisa Bénou, Paris 1998, αρ. 127.11-19: «Ἐπεὶ εἶχ(εν) ἡ σε(βασμί)α μονὴ τῶν Ἰβήρων μετὰ τ(ῆς) σε(βασμίας) μονῆς τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου (καὶ) Βαπτιστοῦ Ἰω(άννου) διενέξεις (καὶ) ὀχλήσεις περὶ τοῦ τόπου τοῦ λεγομένου Κερανίτζης (καὶ) ἀνέδραμον εἰς τὸ σέκρετον (καὶ) διέκρινε τὸ σέκρε[τον] ἵνα προσκαλέσωνται τὰ πλησιάζοντα περὶ τ(ὸν) τοιοῦτον τόπον τὴν Κεράν[ιτζαν] χωρία καὶ γένηται ἀληθινὴ ἐξέτασις... (καὶ) ἀπεστάλη διὰ τοῦτο ἐξ ὀρισμοῦ τῆς κραται(ᾶς) (καὶ) ἀγί(ας) ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης ὁ ἀπὸ τ[ῶν] παιδοπούλων τῆς ἀγίας βασιλείας αὐτῆς κ(ὺρ) Θεόδ(ω)ρ(ος) ὁ Μάρουλος, ἀλλὰ δὴ (καὶ) ἐξ [ἀ]ποστολῆς τοῦ σεκρέτου σε(βαστ)ὸς ὁ Κεραμεὺς, κριτῆς ὢν τῆς θεοσώστου πόλ(εως) Θεσσαλονίκης ἐπιφερόμενος (καὶ) γραφὴν τοῦ πανσε(βάστ)ου προτασεγκρήτης δηλωποιοῦσαν, ἵνα προσ[κα]λεσάμενος ὁ εἰρημένος σε(βαστ)ὸς ὁ Κεραμεὺς τοπικούς ἄρχωντας τῆς πόλ(εως) Σερρών ἀπό τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἀγιοτ(ά)τ(ης) μ(η)τροπόλ(εως) Σερρών, ἀλλὰ δὴ (καὶ) ἀπό τῶν ἀρχόν[των] τῆς πολιτείας· ἐκλέξεται δὲ (καὶ) ἀπό τῶν πλησιαζόντων περὶ τὸν τοιοῦτ[ον] τόπον τὴν Κεράνιτζαν χωρίων μάρτυρας ἀξιοπίστους καὶ ἐρωτηθῶσιν οἱ τοιοῦτοι μάρτυρες μετὰ ἀκριβοῦς ἐξετάσεως...». Σε ἄλλο ἐγγράφο του 1304 ἀπὸ το ἴδιο ἀρχεῖο τῆς μονῆς Προδρόμου (αρ. 160.9 καὶ 16-17) μνημονεύεται τὸ εὐαγές σεκρέτον τῆς αυτοκράτειρας Γιολάντας που λειτουργοῦσε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἐκρίνε υ-ποθέσεις.

30. *Register des Patriarchats* τ. 1, αρ. 44.17-20: «ἡ μέντοι ὀρθεῖσα Αὐτρωειανὴ μὴ στέρξασα τὴν κρίσιν ταύτην ἀντεκρίθη καὶ ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ σεκρέτου τῶ τοιοῦτω ἄρχοντι καὶ τὴν αὐτὴν λαβούσα κάκειθεν ἀπόφασιν ὑπέσχετο μὲν ὑποχωρησαὶ μεταμικρὸν τῶν εἰρημένων οἰκημάτων». Πρβλ. P. LEMERLE, «Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I. Le tribunal impérial», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves IX. Mélanges H. Grégoire I.*, Bruxelles 1949, σ. 369-384, κυρίως 371-372 (= P. LEMERLE, *Institutions*, XI), κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ σέκρετον ἐδῶ ἀλλὰ καὶ σε ἐγγράφο του 1329/1330 (βλ. σημ. 31 καὶ σημ. 24) ταυτίζεται με τὸ δικαστήριον που ἰδρυσε ὁ Ἀνδρόνικος τὸ 1296, τὸ ὁποῖο ὁμῶς πρέπει νὰ ἐπάψῃ νὰ λειτουργεῖ τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὸ 1310, ἐφόσον ὁ Παχυμέρης γνωρίζει ὅτι ἡ διάρκειά του δὲν ἦταν μεγάλη.

31. *Register des Patriarchats* τ. 1, αρ. 101.34-36: «ἐνοχλεῖ τὰς βασιλικὰς ἀκοὰς καὶ ἐπὶ τοῦ σεκρέτου αἰτεῖται ἀντικριθῆναι τῶ δομεστίκῳ». Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 24.

ότι οι μονές Ιβήρων και Προδρόμου μετά τη ρύθμιση της κτηματικής τους διαφοράς: «ὀφείλουσι... διαμένειν... ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸ ἐξῆς ἀνενόχληται (καὶ) ἀσκανδάλισται, ὅσον περὶ τοῦδε παρ' οὐδεμίας τ(ῆς) μον(ῆς) βουλευθείσης ποτὲ τῶν καιρῶν μεταχειρίσασθαι ἢ τ(ὸν) ἀπογραφέα, ἢ εἰς βασιλ(ικὸν) σεκρέτον ἢ ἀναφορὰν περὶ τούτου πρὸς βασιλέα ποιήσασθαι»³². Στην ελλειπτική αυτή φράση, η προσφυγή στο βασιλικὸν σέκρετον διαχωρίζεται ἀπὸ την ἀναφορὰ πρὸς τον ἴδιο τον αυτοκράτορα, και ἐπομένως φαίνεται ὅτι οἱ διάδικοι εἶαν τη δυνατότητα να προσφύγουν ἀπευθείας σε αὐτό³³.

Με βάση ὅσα ἀναφέρθηκαν ἕως τώρα στόχος του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου δεν ἦταν κατὰ την ἀποψή μας ἀπλῶς να προσδιορίσει ονομαστικά την προηγούμενη ρευστή σύνθεση του αυτοκρατορικού δικαστηρίου στη Νίκαια και να παράσχει σε αὐτό υπηρεσιακή υποστήριξη (καταγραφή ἀποφάσεων κ.λ.π.)³⁴, ἀλλά να δημιουργήσει ἕνα υψηλόβαθμο σταθερὸ δικαιοδοτικὸ ὄργανο, στο οποίο μπορούσε ο αυτοκράτορας να παραπέμψει την εξέταση ἀστικῶν υποθέσεων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις περισσότερες μαρτυρίες για τη λειτουργία του σεκρέτου, και στο οποίο μάλλον μπορούσαν να προσφεύγουν και ἀπευθείας οἱ διάδικοι. Στο σέκρετον υπηρετούσαν πιθανότατα άτομα με νομική παιδεία, χωρὶς ὡστόσο να γνωρίζουμε τα διορισμένα μέλη του και την ἀκριβή σύνθεση με την οποία συνεδρίαζε κάθε φορά. Αὐτό βέβαια δεν σημαίνει ὅτι υποκατέστησε τη δυνατότητα του αυτοκράτορα να ἐκδικάζει ὁ ἴδιος ὡς ἀνώτατος ἀρχων και να συγκροτεῖ κατὰ περίπτωσιν δικαστήρια με τη σύνθεση που αὐτὸς ἐπιθυμούσε, εἰδικά για την ἐκδίκαση σοβαρῶν ποινικῶν υποθέσεων, ὅπως την εξέταση ἐγκλημάτων καθοσιώσεως.

Ἡ λειτουργία του βασιλικῶν σεκρέτων συνδέεται, σύμφωνα με το ἔγγραφο ἀπὸ το ἀρχεῖο της μονῆς Προδρόμου που ἀναφέραμε παραπάνω, με τον πρωτοασηκηῆτις, που ἦταν ἐπὶ Κομνηνῶν προκαθήμενος σε ἕνα ἀπὸ τα σημαντικότερα δικαστήρια της πρωτεύουσας, ἐνῶ στο περιώνυμο σέκρετον τῶν ἀσηκηρητιῶν, το οποίο διηύθυνε, ἐκδικά-

32. *Codex B du Prodrome* αρ. 128.39-42.

33. Πβλ. και παραπάνω σημ. 30. Βλ. και σημ. 29, ὅπου γίνεται λόγος για ἀπευθείας προσφυγή στο σέκρετον (ἀνέδραμον εἰς τὸ σέκρετον). Βλ. ὅμως και σημ. 21, ὅπου, ἀν και χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια φράση στην ἀπόφαση του βασιλικῶν σεκρέτου, στα προστάγματα ὡστόσο του αυτοκράτορα σημειώνεται ὅτι ἡ ὑπόθεση κατέληξε στο σέκρετον κατόπιν παραπομπῆς.

34. D. KYRITSES, *Courts* 324.

ζονταν υποθέσεις ήδη από τον 10^ο αιώνα³⁵.

Ο πρωτοασηκρήτις δεν αποκλείεται να υπήρξε εξαρχής μέλος του σεκρέτου που ίδρυσε ο Μιχαήλ Η'. Εκτός από τη φράση τὸ πάλαι σβεσθέν αξίωμα του Παχυμέρη για το αξίωμα του πρωτοασηκρήτις και τη φράση τῶ χρόνω βεβυσμένον σέκρετον στη σφραγίδα του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου που πράγματι δημιουργούν συνειρμούς σύνδεσης του σεκρέτου και του πρωτοασηκρήτις, η ρητορική και η νομική παιδεία του Μιχαήλ Συναχειρήμ, όπως τεκμαίρεται και από τη σύνταξη νομικού περιεχομένου εγγράφων, για παράδειγμα των όρκων του Μιχαήλ Η' προς τον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη³⁶, δεν αποκλείουν την επιλογή του, ως επικεφαλής του σεκρέτου. Μάλιστα ο Μιχαήλ υπήρξε δάσκαλος της ρητορικής και της ποιητικής καθώς και σχολιαστής του Ομήρου³⁷ και η φράση το θαῦμα τῶν βασιλέων στη σφραγίδα παραπέμπει σε χωρία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και σε ομηρική φράση από την Οδύσσεια, όπως έχει επισημανθεί³⁸, και επομένως θεωρείται ότι ο συντάκτης της επιγραφής του μολυβδοβούλου του Μιχαήλ Η' ενδεχομένως να είναι ο ίδιος ο Συναχειρήμ³⁹. Είναι πράγματι ελκυστική αυτή η θεώρηση, η οποία δεν μπορεί να αποκλειστεί. Αν όντως ισχύει, τότε ενδυνάμυνεται ακόμη περισσότερο η σύνδεση του πρωτοασηκρήτις με το βασιλικόν σέκρετον που ίδρυσε ο Μιχαήλ Η', χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ανασυστήθηκε το παλαιό δικαστήριο του

35. *Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Atos VII] Paris 1975, αρ. 2.34-39 (908): «Και δὴ ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Νικηφόρου, δοθέντος παρὰ τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κολοβού εἰς πρόσωπον τῆς οικείας μονῆς Παχωμίου καὶ Ἀθανασίου μοναχῶν, καὶ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν παραγενομένων καὶ ἐξετασθέντων κελεύσει τῆς βασιλείας ἡμῶν, ἐπὶ Στεφάνου μαγίστρου καὶ Κωνσταντίνου βασιλικῶ (πρωτο)σπαθαρίου καὶ πρωτοασηκρητ(ου) καὶ Βασιλείου βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίου καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων, ἐπὶ τοῦ περιωνύμου σεκρετοῦ τῶν ἀσηκρητιῶν...».

36. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ I. 135.5-20. Πρβλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἀσηκρήτις* 89 σημ. 141.

37. Οδύσσεια, Ραψωδία ια', στίχ. 285-288: «ἢ δὲ Πύλου βασιλεὺς, τέκεν δὲ οἱ ἀγλαὰ τέκνα, Νέστορά τε Χρομίον τε Περικλύμενόν τ' ἀγέρωχον. τοῖσι δ' ἐπ' ἰφθίμην Πηρῶ τέκε, θαῦμα βροτοῖσι, τὴν πάντες μνῶντο περικτίται».

38. Μ. MAROVICH, «Quatrains on Byzantine Seals», *ZPE* 14 (1974) 172 σημ. 2. -Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Παναγία Βλαχερνῶν* 451-452.

39. Παρόμοια φράση απαντά και στην επιστολογραφία του Θεόδωρου Δαφνοπάτη προς τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, έκδ. J. DARROUZÈS – L. G. WESTERINK, *Théodore Daphnopatès, Correspondance*, [Le Monde Byzantin], Paris 1978, αρ. 12: «Ἀλλά μοι, τὸ μέγα θαῦμα τῆς οἰκουμένης καὶ βασιλέων ἢ καλλονῆ, καὶ ζώοις».

πρωτοασηκρήτις με τη μορφή που λειτουργούσε πριν από το 1204.

Η δραστηριότητα του πρωτοασηκρήτις ως υψηλόβαθμου δικαστικού λειτουργού που εκδικάζει υποθέσεις εξ ονόματος του αυτοκράτορα, χωρίς ωστόσο να γίνεται ρητή αναφορά στο *σέκρετον*, τεκμηριώνεται και από άλλες μαρτυρίες της περιόδου. Στο αρχείο της μονής Ιβήρων διασώζεται μία δικαστική απόφαση του πρωτοασηκρήτις Μανουήλ Νεοκαισαρίτη (1295)⁴⁰, ο οποίος έκρινε, ύστερα από προσφυγή του ιερέα Νικόλαου Πλατυσκαλίτη στο αυτοκρατορικό δικαστήριο, μία κτηματική διαφορά που είχε με τη μονή Ιβήρων. Ο Μανουήλ Νεοκαισαρίτης μνημονεύεται και σε έγγραφο από τη μονή Βατοπεδίου (1297), σύμφωνα με το οποίο έδωσε εντολή στον *δούκα Θεσσαλονίκης* Μανουήλ Τρίξα να διευθετήσει τα όρια των κτήσεων Χιλανδαρίου και Ιβήρων στην περιοχή της Κομήτισσας⁴¹.

Επιπρόσθετα σε έγγραφο από το αρχείο της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (πιθανόν του 1325) περιλαμβάνεται η δικαστική απόφαση (ἐπίκρισις) του επισκόπου Ζίχνης με τη συμμετοχή και αυτοκρατορικών αξιωματούχων, μεταξύ των οποίων ο *πανσέβαστος και οικείος του αυτοκράτορα πρωτοασηκρήτις*, ο οποίος παραβρέθηκε στην εξέταση της υπόθεσης⁴² «βεβαιώσεως ἔνεκα»: «Τῆ παρούση ἐπιστασία (καὶ) κρίσει) παρατυχῶν βεβαιώσεως ἔνεκα, ὑπέγραψα (καὶ) αὐτὸς δι' ἀσφάλειαν ὁ δούλος τοῦ κραταιοῦ (καὶ) ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ πρωτοασηκρήτις»⁴³.

Δικαστική δραστηριότητα ανέπτυξε και ο πρωτοασηκρήτις Λέων

40. *Actes d'Iviron* αρ. 67. Πβλ. PLP 20094, όπου δεν λαμβάνεται υπόψη η παραπάνω μαρτυρία, καθώς η έκδοση των εγγράφων της μονής είναι μεταγενέστερη (1994). Βλ. και τα σχόλια των εκδοτών του εγγράφου σ. 133. Εκτός από τον Μανουήλ απαντούν στις πηγές ο Μιχαήλ Νεοκαισαρίτης και ο Θεόδωρος Νεοκαισαρίτης, οι οποίοι επίσης διετέλεσαν πρωτοασηκρήτις. Βλ. PLP 20096 και 20091 αντίστοιχα. Πβλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ασηκρήτις* 90-91 σημ. 144.

41. *Actes de Vatopédi*, έκδ. J. Bompairé – J. Lefort – Vassiliki Kravari – Chr. Giros, [Archives de l'Athos XX], Paris 2001, αρ. 26: «Ἐπεὶπερ κατά τ(ήν) κς' του Μαΐου μηνο(ς) τ(όν) νῦν τρεχούσης (ἰνδικτιῶνος) ἰ' κατέλαβεν ἐνταῦθα ὁ μ(ε)γ(α)λ(υ)πέρ(ο)χος κῦρ Μανουήλ ὁ Τρίξ(ας) ἐξ ἀποστολ(οῖς) του π(αν)σε(βάστου) πρωτασικρήτ(ις)...».

42. *Codex B du Prodrome* αρ. 126.1-5: «...οἱ τῆς σε(βασμίας) βασιλικ(ῆς) μονῆς τοῦ τιμίου προφήτου Προδρόμου τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενοικέως τιμῶτ(α)τ(οι) μοναχοὶ ἐγκλησιν ἐποιήσαντο ἐπὶ τὸ καθ' ἡμᾶς τῆς ἐκκλησίας Ζιχνῶν δικαστήριον, συμπαρόντων ἡμῖν (καὶ) ἀρχόντων τῆς βασιλεί(ας) τοῦ τε πανσε(βάστου) (καὶ) οικείου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου (καὶ) βασιλέ(ως) κυρίου ἡμῶν τοῦ πρωτασηκρήτις...».

43. *Codex B du Prodrome* αρ. 126.25-26.

Βαρδαλής⁴⁴ (1321-1342) όπως τεκμαίρεται από μία επιστολή του Νικηφόρου Χούμνου⁴⁵ και μία επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά⁴⁶ που εστάλησαν προς αυτόν, ενώ ο ίδιος ο Βαρδαλής σε υπόμνησή του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, με αφορμή τη δήμευση της παρουσίας του λόγω της εμπλοκής του, όπως φαίνεται, στο σκάνδαλο της δωροδοκίας των καθολικών κριτών (1337)⁴⁷, αναφέρει μεταξύ άλλων: «οὐκέτι τῶν ἐπιφθόνων ἐκείνων ὡς ἀληθῶς τοῦ σεκρέτου κακῶν ἀπολαύσω, τοῦ θορύβου δηλαδή, τοῦ φόβου, τοῦ φθόνου, τῆς ἐκ τῶν συνέδρων ἀντινομίας καὶ ἀντιπαρατάξεως, τῆς ἐπὶ

44. Για τη σταδιοδρομία του Λέοντα Βαρδαλή που πριν γίνει πρωτοασκηρῆτις κατείχε τη θέση του ορφανοτρόφου βλ. *PLP* 2183. Βλ. και προσφάτως I. TAXIDIS, «Léon Bardalès: Sa vie et son œuvre», *Παρεκβολαί* 1 (2011) 97-113.

45. Νικηφόρου τοῦ Χούμνου Ἐπιστολαί, ἐκδ. J. F. Boissonade, *Anecdota Nova*, Paris, 1844 (ανατύπωση Hildesheim 1962), αρ. 75.1-6: «Σὺ μὲν ἴσως, ἰδὼν τὴν ἐπιστολήν, ἄλλο τι νομίσεις βουλομένους πέμπειν ἡμᾶς, ὅποιον δὴ σε τάχα καὶ ἀγανακτῆσαι ποιήσει· ἢ γὰρ ἀθῶωσιν ἀνδρῶν φορολόγων ἐπὶ κλοπαῖς δημοσίων ἐξεταζομένων ἡμᾶς ἐξαιτῆσθαι, ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον νομίσεις ὃ σὺ μὲν δυσχερανεῖς καὶ μόνον ἀκούσας· ἐγὼ δ' οὐκ ἂν ποτε βουληθῆην ἐπὶ τοῦτο σε κατ' οὐδένα τρόπον παρακαλέσαι».

46. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Ἐπιστολαί, ἐκδ. P. L. M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistolae*, τ. 2, Matino 1983, αρ. 15.76-78: « Ἐγὼ δέ σε δεινότερον ἐν τοῖς τῶν σχολαζόντων λόγους εἰδῶς δικαστὴν ἢ τοῖς τὸ βῆμα καὶ τὸ σὸν δικαστήριον κόπτουσιν ἐπὶ τούτοις <<σε>> καθήμενος περιέμενον δικαστὴν» και στίχ. 100-102: «καὶ εὐθυμῶν διὰ βίου καὶ ταῖς ἀπὸ γνώμης καὶ γλώττης ἀκτίσι ζῶντα δεικνὺς ἐς μακρὸν τὰ σὰ δικαστήρια, καθάπερ ἐξ αἰθέρος τὴν γῆν ὃ τὰπίγεια βόσκων ἥλιος». Σε ἄλλη επιστολή του Νικηφόρου Γρηγορά ο Λέων παρομοιάζεται με τον δικαστή του κάτω κόσμου Ραδάμανθυ (επιστ. 55.95). Πβλ. I. TAXIDIS, Léon Bardalès 102.

47. Βλ. για τους καθολικούς κριτές ενδεικτικά K. E. ZACHARIÄ V. LINGENTHAL, *Geschichte des griechische-römischen Rechts*³, Berlin 1892 (ανατύπωση Aalen 1955), 385-387. – L. PETIT, «La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329)», *EO* 9 (1906) 135-138. – Θ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, «Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων καὶ οἱ καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων (1261-1453)», *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια* 29 (1909) 351 κ.ε. – P. LEMERLE, Juge général 292-316. – Του ΙΔΙΟΥ, Tribunal impérial 369-384. – Του ΙΔΙΟΥ, «Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περίοδος Δ', τ. 4 (Τμητικὸς Τόμος Γ. Σωτηρίου) (1964) 29-44 (= P. LEMERLE, *Institutions*, XIV). – Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΔΗΣ, «Τέσσαρες βυζαντινοὶ καθολικοὶ κριταὶ λανθάνοντες ἐν βυζαντινῶ γνωστῶ κειμένῳ», *Μακεδονικά* 4 (1955-1956) 495-500. – Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον* Γ' 93-99. – ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Ἐπιστολή τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ πρὸς τὸν Ανδρόνικον Γ' ἀφορῶσα εἰς τὴν καταδίκην τῶν καθολικῶν κριτῶν (1337)», *ΕΒΒΣ* 42 (1975-1976) 397-407. – Ο. KRESTEN, «Ein Indizienprozess gegen die von Kaiser Andronikos III. Palaiologos eingesetzten καθολικοὶ κριταί», *FM* IX (1993) 299-337, σύμφωνα με τον οποίο η εισαγωγή των καθολικῶν κριτῶν θα πρέπει να τοποθετηθεῖ ἴσως μεταξύ του Απριλίου του 1330 και του Απριλίου του 1331 (βλ. κυρίως σ. 323). Πβλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης* 302-306.

τούτοις διαβολής και συκοφαντίας»⁴⁸. Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει τη σύνδεση του πρωτοασηκρήτις με το σέκρετον. Τέλος και ο Ψευδο-Κωδινός αποδίδει δικαστικά καθήκοντα στον πρωτοασηκρήτις και μάλιστα αναφέρει ότι μπορούσε να συνεδριάζει μαζί με άλλους πιο υψηλόβαθμους από αυτόν αξιωματούχους κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής⁴⁹. Επομένως η δικαστική δραστηριότητα του πρωτοασηκρήτις φαίνεται ότι συνεχίστηκε και μετά τη θεσμοθέτηση των καθολικών κριτών, χωρίς όμως να μπορούμε να ανιχνεύσουμε στις πηγές τη σχέση μεταξύ τους. Ενδεχομένως μπορούσε να συνεδριάζει μαζί με αυτούς για την εξέταση υποθέσεων κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής και ίσως έτσι εξηγείται και η εμπλοκή του στο σκάνδαλο της δωροδοκίας των καθολικών κριτών⁵⁰.

Ο όρος βασιλικόν σέκρετον υιοθετήθηκε για το δικαστήριο των καθολικών κριτών, που λειτουργούσε δίκενη αυτοκρατορικού δικαστηρί-

48. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Λέοντος πρωτοασηκρήτις υπόμνησις πρὸς τὸν βασιλέα Ανδρόνικον Παλαιολόγον τὸν νέον, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 9 (1934) 295-298. Βλ. και Ι. ΤΑΧΙΔΙΣ, *Léon Bardalès* 107-109 και ἐδῶ στίχ. 27-29. Ο ὅρος σύνεδροι στο παραπάνω χωρίο μάλλον ἔχει τὴ σημασία τῶν συνδικαζόντων. Πβλ. και R.-J. LOENERTZ, *Démétrius Cydonès, Correspondance*, [Studi e Testi 186], Città del Vaticano 1956, αρ. 36.38-39: «...ἀλλ' οὐδ' ἂν Οἰναιώτῃ καὶ τοῖς συνέδροις ἦν βῆμα καὶ πρόσδοι καὶ τιμαί...», ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν καθολικὸ κριτὴ Ανδρόνικο Οἰναιώτῃ (PLP 21024). Πρβλ. P. LEMERLE, *Juges généraux* 35. Γιὰ τὶς ἄλλες σημασίες τοῦ ὀρου σύνεδροι βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομή δικαιοσύνης* 18, 247-249. Βλ. ἐπίσης ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΠΙΑΝΝΗ, «Ἀγιορείτικες μαρτυρίες γιὰ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία στο θέμα Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα», στο: *Αναμνηστικός Τόμος Στυλιανού Ν. Κουσοῦλη*, Αθήνα 2012, 415-427, κυρίως 424 κ.ε.

49. ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, ἐκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, [Le Monde Byzantin, 1], Paris 1976 (ανατύπωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1966), σ. 130-287 (κεῖμενο). 178.28-33: «Τὸ τοῦ πρωτοασηκρήτις ὑπηρετήμα δηλον καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος· πρῶτος γὰρ τῶν κριτῶν λέγεται. Ἔστιν δ' ὅτε συγκρίνουσι μετ' αὐτοῦ βασιλικῶ ὀρισμῶ καὶ ἕτεροι ἐντιμότεροι τούτου».

50. Πβλ. και Ι. ŠEVČENKO, *Bardales* 254, 258, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ πρωτοασηκρήτις συνεδρίαζε μαζί με τοὺς καθολικοὺς κριτές που εισηγάγε το 1329 ὁ Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος. Βλ. ἀντίθετα P. LEMERLE, *Documents* 33-34. Βλ. ἐπίσης J. FEATHERSTONE, «Theodore Metochites's Poem to his nephew, the protoasecretis Leo Bardales», στο: *Orientalia Lovaniensia Analecta, Philohistôr, Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, ἐκδ. A. Schoors – P. Van Deun, Leuven 1994, σ. 451-468, κυρίως 452, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ὁ Βαρδαλῆς διορίστηκε το 1329 ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσερεις καθολικοὺς κριτές, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποπέμφθηκε το 1337, ὅταν ξέσπασε τὸ σκάνδαλο τῶν καθολικῶν κριτῶν. Πάντως μεταξύ τῶν ὀνομάτων τῶν καθολικῶν κριτῶν δεν συμπεριλαμβάνεται ἐκεῖνο τοῦ Βαρδαλή.

ου⁵¹, όπως προκύπτει από δύο δικαστικές τους αποφάσεις (1334)⁵² και (1366)⁵³ και από ένα έγγραφο (1339) από το αρχείο της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, όπου γίνεται αναφορά στο βασιλικόν και καθολικόν σέκρετον⁵⁴. Επιπλέον στον Κατάλογο των εγγράφων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως γίνεται λόγος για την επίλυση διαφορών από τους καθολικούς κριτές (1348)⁵⁵ και το βασιλικόν σέκρετον (1360)⁵⁶. Βασιλικόν σέκρετον καλούνταν και το δικαστήριο των καθολικών κριτών της Θεσσαλονίκης, όπως τεκμαίρεται από ένα «σε-

51. Πβλ. Πρόχειρον Νόμων ἡ Ἐξάβιβλος, επιμ. Κ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, Εισαγωγή, σ. κ', όπου αναφέρεται ότι οι καθολικοί κριτές συγκροτούν ἡ υποκαθιστούν το αυτοκρατορικό δικαστήριο (βασιλικόν σέκρετον) και υπό αυτή την ιδιότητα είναι κριτές του βασιλικού σεκρέτου ἡ σεκρετικοί κριτές.

52. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, [Archives d' Athos, XVI], Paris 1973, αρ. 19.11-14 (1334): «Οἱ ἐνάσκουμενοι μοναχοὶ τῆ κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τὸν Ἄθω διακ[ει]μένη σε(βασιμ)ία μονῆ τοῦ κ(υρίο)υ καὶ θ(εο)ῦ καὶ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς Χ(ριστο)ῦ τῆ οὕτω πως ἐπικεκλημένη τοῦ Ἐσφιγμένου εἰς τὸ ἡμέτερον βασιλικ(όν) σέκρετ(ον) παραγενόμενοι [ἔγκλη]σιν ἐποίησαντο κατὰ τῶν ἐποίκων] τοῦ κάστρ[ο]υ] Ῥεντίνης».

53. *Actes de Vatopédi*, τ. II (De 1330 à 1376), έκδ. J. Lefort – Vassiliki Kravari – Chr. Giros – K. Smyrlis, [Archives de l' Athos XXI], Paris 2006, αρ. 124.2-3: «παραγενόμενοι ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς βασιλικού σεκρέτου».

54. *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, έκδ. A. Guillou, [Bibliothèque Byzantine. Documents 3], Paris 1955, αρ. 34: «Ο τοίνυν πειρασόμενος καθ' οἰονδήτινα τρόπον καὶ ἀφορμὴν ὀχλήσαι ἡ ἀθέτησίν τινα ἐννοῆσαι ἡ διαπράξασθαι τῆς παρούσης οἰκειοθελοῦς καὶ τὰ μέγιστα ἐσκεμμένης ἡμῖν γνώμης καὶ βουλῆς, ὁ τοιοῦτος, ὅποιος ἂν εἴη, ἔστω ἀποδεδιωγμένος ἀπὸ παντός δικαστηρίου πατριαρχικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ, ἀρχοντικοῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ βασιλικού καὶ καθολικού σεκρέτου, ὡς ἀλάστωρ, ὡς παλαμναῖος».

55. *Register des Patriarchats* τ. 2, αρ. 173.24-48: «προέτεινε δὲ καὶ ἑτέραν ἐγγραφὸν δικαίωσιν τῶν καθολικῶν κριτῶν, καταψηφιζομένην μὲν τοῦ προγεγονότος τοῖς τοῦ Ἀρχοντος γράμματος τῆς φυγοδικίας, δικαιούσαν δὲ τὸ μέρος τοῦ πρωτοκυνηγοῦ... πρὸς τούτοις δὲ προεκόμισε καὶ ἀποδείξεις τῶν ἐπιτρόπων τῶν γυναικαδέλφων τοῦ πρωτοκυνηγοῦ, καὶ ἀνεφάνη ἐντεῦθεν, ὡς ἀνελάβοντο καὶ ἰκανοποιήθησαν τὰ τρίτα τῆς ἀμφιμάχου προικός, ὅτε τὸ τῆς φυγοδικίας γράμμα τῶν καθολικῶν κριτῶν ἐγένετο πρὸς αὐτούς...κάν μὲν ἐφησυχάσωσιν οἱ τοῦ Ἀρχοντος, εὐ ἂν ἔχοι, εἰ δ' οὖν, ἀντιστρέψουσι τῷ μέρει τοῦ πρωτοκυνηγοῦ καὶ ὅσα φθάσαντες ἀφείλοντο ὕστερον ἐκ τῶν κτημάτων καὶ οἰκημάτων αὐτοῦ, ἡνίκα τὸ τῆς φυγοδικίας γράμμα τῶν καθολικῶν κριτῶν γέγονε κατ' αὐτοῦ δὴ τοῦ πρωτοκυνηγοῦ, καθὼς ἐδικαιώθη ἀπολαβεῖν ταῦτα τὸ μέρος τοῦ πρωτοκυνηγοῦ παρὰ τῶν Ἀρχόντων ἐν τε τῇ συνοδικῇ καὶ σεκρετικῇ διαγνώσει».

56. *Register des Patriarchats* τ. 3, αρ. 218.86-90: «τοῦ δὲ γε μέρους τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς ἀντικριθέντος περὶ τούτου τῷ μέρει τῆς Τριφυλλίνης ἐπὶ τοῦ βασιλικού σεκρέτου ἐδικαιώθη ἡ Τριφυλλίνα οὐ μόνον κατέχειν καὶ νέμεσθαι καὶ εἰστοεξῆς τὰ διαληφθέντα οἰκῆματα, ἀλλὰ ἀναζητεῖν καὶ λαμβάνειν καὶ τὰ ἀνήκοντα αὐτῇ κατὰ λόγον κληρονομίας ἀπὸ τῶν θειῶν αὐτῆς».

κρητικόν σημείωμα» ή «σεκρητικὴν διάγνωσιν» από το αρχείο της μονής Κουτλουμουσίου (1375)⁵⁷. Σε ένα ακόμη έγγραφο από τη μονή Δοχειαρίου (1344) υπογράφει «Ὁ δικαιοφύλ(αξ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικου) σεκρέτου (καὶ) σακελλ(ίου) τῆς ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θεσσαλονίκης Ἰω(άννης) εὐτελῆς διάκονος ὁ Βρυέννιος». Φαίνεται επομένως ὅτι ὁ Ἰωάννης ἦταν μέλος τοῦ βασιλικοῦ σεκρέτου τῆς Θεσσαλονίκης, μολοντί δεν αναφέρεται ὡς κριτής, ἐνῶ σε ἄλλο σημεῖο τοῦ εγγράφου προσδιορίζεται ὡς δικαιοφύλαξ τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ κλήρ(ου)⁵⁸. Ἡ λειτουργία τοῦ βασιλικοῦ σεκρέτου στη Θεσ-

57. *Actes de Kutlumus*, ἐκδ. P. Lemerle, [Archives de l' Athos II], Paris 1988², αρ. 34.107-111 (1375): «... μετὰ δὲ ταῦτα προεκομίσθη ἡ τοιαύτη [ἔγγρα]φος ἀπόφασις καὶ ἡ πρὸ αὐτῆς τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ τῶν Ῥωμαίων τοῦ Ματαράγκου καὶ ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς βασιλικοῦ σεκρέτου...τὸ καθολικὸν σέκρετον οὐχ ὑπόκειται ἐκκλήτω, καὶ μάλιστα ὅτι οὐδὲ παρὰ τοῦ λογοθέτου τοῦ γενικοῦ φαίνεται μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ Ματαράγκου γεγυῖα τις ἐτέρα κατάκρισις ἢ διάγνωσις». Πρβλ. I. ŠEVČENKO, Bardales 258.

58. *Actes de Docheiariou*, ἐκδ. N. Oikonomides, [Archives de l' Athos III], Paris 1984, αρ. 23.7-11 (Γραφή τοῦ πρωτοβεστιαρίου Ἰωάννη Δούκα): Καὶ δὴ παρόντων τῶν οἰκει(ων) τῶ κρατ(αιῶ) (καὶ) ἀ(γίω) ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(η) (καὶ) βασιλ(ει)... ἀλλὰ δὴ κ(αὶ) τοῦ λογοθέτ(ου) τῶν οἰκειακ(ῶν) κ(αὶ) καθολικοῦ κριτ(οῦ) τ(ῶν) Ῥωμαί(ων) τοῦ Γλαβᾶ κ(αὶ) τοῦ τιμιωτ(ά)τ(ου) δικαιοφύλ(α)κ(ος) τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ κλήρ(ου) (καὶ) σακελλ(ίου) τ(ῆς) ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπόλ(εως) Θ(εσσαλο)ν(ίκης) τοῦ Βρυεννίου...σὺν ἐτέροις οὐκ ὀλίγοις, ἡ τοιαύτη παρ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν οὕτωςι λαλεῖται ὑπόθεσ(ις). Verso: + Ὁ δικαιοφύλ(αξ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικου) σεκρέτου (καὶ) σακελλ(ίου) τῆς ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπ(ό)λ(εως) Θεσσαλονίκης Ἰω(άννης) εὐτελῆς διάκονος ὁ Βρυέννιος: + Ἐδέθη παρ' ἐμοῦ τοῦ δικαιοφύλ(α)κος μηνὶ (καὶ) (ἰνδικτιῶνι) τ(οῖς) ἐμπερι[ε]λημμένοις]. Βλ. καὶ σχόλια σ. 168-169 με πληροφορίες γιὰ τὸν Ἰωάννη Βρυέννιο που ἔλαβε τὸ κοσμικὸ ἀξίωμα τοῦ δικαιοφύλακα καὶ γιὰ τὸν Γλαβᾶ που εἶχε διοριστεῖ καθολικὸς κριτῆς Ῥωμαίων, ἀλλὰ ἀπομακρύνθηκε τὸ 1337 ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ, ἐνῶ στη συνέχεια ἐπανέκαμψε καὶ διορίστηκε μέγας διοικητῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ 1341) καὶ ἐπειτα λογοθέτης τῶν οἰκειακῶν καὶ καθολικὸς κριτῆς στη Θεσσαλονίκη. Πάντως ὁ Γλαβᾶς δεν υπογράφει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, ἐνῶ ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ με τὸν παλαιὸ τοῦ τίτλο, ἐκεῖνο τοῦ καθολικοῦ κριτῆ Ῥωμαίων, που ἔφεραν μόνο οἱ καθολικοὶ κριτές τῆς Κωνσταντινούπολης. Βλ. καὶ *Actes de Xéropotamou*, ἐκδ. J. Bompaire, [Archives de l' Athos III], Paris 1964, αρ. 26.96-97 (1349): «Ἐἶχε (καὶ) ὑπογραφὴν· ὁ δούλος τοῦ κραταιοῦ (καὶ) ἀγ(ίου) ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(ου) (καὶ) βασιλ(έως) Κωνσταντίνος σεβαστό(ς) κρι[τῆς] τ(ῆς) Θ[(ε)σ]σ[ώ]στου πόλ(εως) Θ[(εσσαλονίκης)] (καὶ) τοῦ εὐαγοῦς βασιλ(ικ)οῦ σεκρέτου ὁ νομοφύλαξ ὁ Ἀρμενόπ(ου)λος». Πρβλ. P. LEMERLE, «Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου* (= *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου*, τ. Στ'), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 39-77.243-249. – Ἐξάβιβλος (επιμ. Κ. Πιτσάκης), Εἰσαγωγή σ. κ'-κα'. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ δικαιοφύλακος που δεν φαίνεται νὰ συνδέεται κατὰ τὴ γνώμη μας με τὴν τήρηση ἀρχείου δικαστικῶν ἀποφάσεων βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Απονομὴ δικαιοσύνης* 217-220 με βιβλιογραφία.

σαλονίκη μαρτυρείται μέχρι και τον 15^ο αιώνα. Σε έγγραφο της μονής Δοχειαρίου (1404), σημειώνεται η προσφυγή της Μαρίας Δοβλυτζηνής στο βασιλικόν σέκρετον στη Θεσσαλονίκη⁵⁹ και αργότερα σε έγγραφο από τη μονή Ιβήρων (1421) (σεκρετικόν γράμμα) το σέκρετον της Θεσσαλονίκης διευθέτησε μία διαφορά μεταξύ της μονής Ιβήρων και των Αργυρόπουλων σχετικά με ορισμένα κηποπεριβόλια που βρίσκονταν κοντά στην πόλη⁶⁰.

Τέλος στο αυτοκρατορικό και βασιλικόν σέκρετον στην Κωνσταντινούπολη γίνεται μνεία σε έναν λόγο του πατριάρχη Ματθαίου (1397-1410)⁶¹ καθώς επίσης και σε έγγραφο από το αρχείο της Μονής Κασταμονίτου (1421)⁶².

59. *Actes de Docheiariou* αρ. 51 (σεκρετικόν γράμμα) (στίχ. 2-3): «+ Τῆς Δοβλυτζηνῆς κυρ(ᾶς) Μαρίας ἔγκλησιν ποιησαμ(ένης) ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμ(ᾶς) βασιλικοῦ σεκρέτου δι' ἐντολέ(ως) τοῦ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβροῦ αὐτῆς κῦρ Βαρθολομαίου τοῦ Κόμητος...».

60. *Actes d' Iviron*, τ. IV (De 1328 au début du XVIe siècle), ἐκδ. J. Lefort – N. Oikonomidès – Denise Papachrysanthou – Vasiliki Kravari, avec la collaboration d'Hélène Méttrévéli, [Archives de l'Athos XIX], Paris 1995, αρ. 97. Βλ. και *Actes de Chilandar*, ἐκδ. L. Petit – B. Korablev, [Actes d' l'Athos V], *Vizantijskij Vremennik* (1911), παράρτημα αρ. 1, (ανατύπωση Amsterdam 1975), αρ. 154.8-9. Πρβλ. P. LEMERLE, *Juges généraux* 37-38.

61. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ – Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ, «Ἐπιτελεύτιος βούλησις καὶ διδασκαλία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' (1397-1410)», *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 461-515 (κειμένο 472-510), ζ'. Περὶ τοῦ μὴ εἰς κριτήρια τοὺς μοναχοὺς ἀπέρχεσθαι· εἰ δὲ χρεια γένηται, ἀπέρχεσθαι μόνον πρὸς δήλωσιν τῆς ὑποθέσεως καὶ εὐθύς ἐκχωρεῖν μηδὲν πολυπραγμονοῦντας (στίχ. 1059-1070): «Εἰ δ' ἐκεῖνος μὲν ἀδικεῖσθαι παρὰ τῶν μοναχῶν ὑπολαμβάνει, τὸ δὲ πρᾶγμα καὶ ἡ ἀλήθεια ἄλλως ἔχει, ἀπαντᾶν μὲν πρὸς τὸ δικαστήριον, εἴτε εἰς τὸ ἱερόν καὶ θεῖον τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ, εἴτε εἰς τὸ αυτοκρατορικόν καὶ βασιλικόν σέκρετον ἐγκληθεῖεν...».

62. *Actes de Kastamonitou*, ἐκδ. N. Oikonomidès, [Archives de l'Athos IX], Paris 1978, αρ. 6.21-22: «Εἰ δὲ οἱ Ζωγραφίται ἢ ἕτερός τις τῶν ἀπάντων ἔχει εἰπεῖν τι ἕτερον περὶ τούτου, ὅπερ οὐκ ἐλαλήθη μέχρι τουνῶν, ἵνα μὴ ἔχη ἄδειαν κινήσαι τὸ περὶ τούτου ἀλλαχόθι εἰς κριτήριον ἕτερον, ἀλλ' ἢ ἐνταῦθα, ἢ εἰς τὸ σέκρετον τοῦ βασιλ(έως) τοῦ ἀγίου ἢ συνοδικ(ῶς) ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ κριτηρίου». Βλ. και παραπάνω σημ. 15.

Summary

ANDREAS GKOUTZIOUKOUSTAS

Remarks on the administration of justice during the Palaiologan era: The *basilikon sekreton*

After the recapture of Constantinople in 1261, the Byzantine emperor Michael Palaiologos (1259-1282) established in Constantinople the *basilikon sekreton*, for which various and conflicting opinions have been expressed. The function of the *sekreton* is documented by a lead seal (1261-1262) with the following inscription on the reverse: “Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὁ νῦν κρατύνει, τῷ χρόνῳ βεβυσμένον, ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ποινὴ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά[κης] ἢ κά[λλη]”.

The purpose of that emperor’s establishment of the *basilikon sekreton* was not, in our view, simply a “rebaptizing” of the fluidly composed imperial court of justice in Nicaea accompanied by the creation of an administrative apparatus to facilitate its proceedings and keep its records, as has been claimed, but the creation of a stable senior court of justice, which examined civil cases and functioned as the imperial court of justice; though it did not replace the Emperor’s jurisdiction in trying cases himself or referring a case to a special court with a composition of his choice, for example in cases of high treason. Although it seems that the court had a specific composition, we do not know who its members were, although they presumably had legal experience. The use of the term *sekreton* for the new court does not imply a recovery or continuation of the *sekreton ton dikon* of the 11th century. The term designated the court of justice and the imperial consistorium during the early Byzantine period, so that Michael VIII, as a “New Constantine”, merely chose a late Roman term for the new court of justice.

The sources provide no information concerning the relation of the *basilikon sekreton*, which survived during the 14th century, to the short-lived court of justice founded by Andronikos II (1296).

The testimony of the seal of the *sekreton* is probably connected with

that of George Pachymeres, according to whom Michael VIII Palaiologos, before ascending the throne, had promised Michael Kakos Senachereim that he would revive the "σβεσθέν" (extinct) office of *protoasecretis* and place him at the head of a court of justice. The emperor appointed as *protoasecretis* Michael Kakos, who according to a recent view was the author of the above inscription on the seal, although certain scholars reject a connection between the *protoasecretis* and the *sekreton*. But apart from the evidence of the above indications, the *protoasecretis* was one of the supreme judges of the Empire in the 13th and 14th centuries, and according to the testimony of a document from the archive of the Timios Prodromos Monastery in Serres (Codex B) (1305) and a letter of Leo Bardales to Andronikos III Palaiologos, he acted as a member of the *sekreton*. Consequently, it cannot be excluded that the *protoasecretis* was probably at the head of the *sekreton* set up by Michael Palaiologos.

The sources provide no information concerning the relation of the *basilikon sekreton*, which survived during the 14th century, to the short-lived vourt of justice founded by Andronikos II (1296).

Finally, the term *basilikon sekreton* was adopted for the court of justice of the *katholikai krites* established by Andronikos III (1329), which probably replaced the *sekreton* founded by Michael Palaiologos, as well as for the court of justice of the *katholikai krites* in Thessaloniki.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΔΕΚΑΖΟΥ - ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ*

Όφεις και αναγνώσεις οικογενειακών σχέσεων στην αρχαιοελληνική κωμωδία

Η αθηναϊκή έννομη τάξη έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη συμπεριφορά των παιδιών απέναντι στους γονείς τους. Ο σεβασμός και η υπακοή αποτελούσαν πρωταρχικό καθήκον για τα παιδιά,¹ τα οποία όφειλαν να τρέφουν και να περιποιούνται τους γεννήτορες. Πρόκειται για την υποχρέωση της «γηροτροφίας».²

Δεν είναι γνωστό το χρονικό σημείο που η γηροτροφία αποκτούσε ουσιαστικό περιεχόμενο και ήταν αγωγήμη η απαίτησή της. Υποστηρίζεται ότι η υποχρέωση ίσχυε από την ενηλικίωση των γιών. Πολλοί ερευνητές ωστόσο θεωρούν ότι τέτοιο ζήτημα δεν μπορούσε να τεθεί όσο οι γονείς ήταν υγιείς και ακμαίοι. Η ενεργοποίηση, δηλαδή, του καθήκοντος της γηροτροφίας συνέπιπτε με τη στιγμή που αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν ο ίδιοι τα αναγκαία για την επιβίωσή τους.

Η παράβαση της υποχρέωσης αυτής δεν είχε ως συνέπεια μόνο την αρνητική αξιολόγηση από την πλευρά της κοινωνίας. Στοιχειοθετούσε και το ποινικό αδίκημα της «κακώσεως γονέων», το οποίο δεν περιοριζόταν μόνο στη χειροδικία σε βάρος των ανιόντων.³ Εκτεινόταν και στην παράλειψη της εξασφάλισης τροφής και στέγης στους γονείς ή στους γονείς των γονέων⁴. Περιλάμβανε επίσης την αποφυ-

* Καθηγήτρια Ιστορίας του Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Βλ. τα λεγόμενα ενός γιού στον Λουκιανό (*Αποκηρυττόμενος*, 22): «πρότερον δε απλώς εκείνο φημί, ως ου πάντα προστάττειν ούτε τούτω δίδωσιν ο νόμος ούτ' εμοί πείθεσθαι πάσιν πάντως αναγκαίο».

2. Βλ. Διογένης Λαέρτιος (*Σόλων*, I, 55) σχετικά με τους άριστους νόμους, τους οποίους θέσπισε ο Σόλων: «Δοκεί δε και κάλλιστα νομοθετήσαι. Εάν τις μη τρέφη τους γονέας, άτιμος έστω». Σχετικά με τις υποχρεώσεις των παιδιών και ειδικότερα του γιού απέναντι στους γονείς ή τους παππούδες του, μ.ά. D.M. MACDOWELL, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα 1996, σ. 145-146, Π. ΔΗΜΑΚΗΣ, *Αττικό Δίκαιο I*, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σ. 154 επ.

3. Βλ. R. DARESTE, *La science du droit en Grèce*, Paris 1893, σ. 102, H.F. HITZIG, *Beiträge zur Geschichte der Injuria*, München 1899, σ. 117.

4. Βλ. Ισαίος (*Περί του Κίρωνος κλήρον*, 32) ο οποίος αναφέρεται στις επιταγές του νόμου σχετικά με την υποχρέωση διατροφής των γονέων και των ανιόντων: «Κελεύει

γή ή την άρνηση οργάνωσης ταφικών τελετών και απόδοσης νεκρικών τιμών στην περίπτωση που τα παραπάνω πρόσωπα είχαν πεθάνει.

Ο επώνυμος άρχοντας ήταν αρμόδιος να δέχεται, να ανακρίνει και να εισάγει με τη διαδικασία της εισαγγελίας (εισαγγελία επί των κακώσεων) στο ηλιαστικό δικαστήριο τις καταγγελίες για κάκωση προσώπων που είχαν ανάγκη ιδιαίτερης προστασίας, όπως ήταν οι γέροντες γονείς, τα ορφανά και οι επίκληρες θυγατέρες.⁵

Πέρα όμως από την ποινή που αντιμετώπιζε ο εισαγγελλόμενος, η παράλειψη των υποχρεώσεων προς τους γονείς και τους ανιόντες γενικότερα, συνιστούσε κώλυμα για την ανάληψη δημόσιων αξιωμάτων ανεξάρτητα αν είχε προηγηθεί ή όχι ποινική καταδίκη για κάκωση. Όσοι δεν είχαν εκπληρώσει ή είχαν παραμελήσει τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους ανιόντες, δεν μπορούσαν να καθέξουν βουλευτικό ή αρχοντικό αξίωμα. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η σωστή συμπεριφορά του υποψήφιου προς τους γεννήτορες αποτελούσε *conditio sine qua non* για την επικύρωση της εκλογής με χειροτονία ή με κλήρωση. Η διαδικασία της εξέτασης (δοκιμασία) του υποψηφίου περιγράφεται στην Αθηναίων Πολιτεία. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι το ερώτημα αν και κατά πόσον ο συγκεκριμένος υποψήφιος συμπεριφερόταν σωστά στους γονείς του, ήταν το πρώτο που υποβαλλόταν αμέσως μετά τα ερωτήματα, τα σχετικά με την ταυτότητα και την ιθαγένειά του⁶: «Επερωτώσιν δ', όταν δοκιμάζωσιν, πρώτον μεν

γαρ (ο νόμος) τρέφειν τους γονέας. Γονείς δ' εισί μήτηρ και πατήρ και πάππος και τήθη και τούτων μήτηρ και πατήρ, εάν έτι ζώσιν».

5. Βλ. *Αθηναίων Πολιτεία*, 56, 6: «Γραφαί δε και δίκαι λαγχάνονται προς αυτόν (...), γονέων κακώσεως (...), ορφανών κακώσεως (...), επικλήρου κακώσεως...».

6. Κατά την εξέταση θέτουν πρώτα το ερώτημα «ποιος είναι ο πατέρας σου και από ποιον δήμο; Ποιος είναι ο πατέρας του πατέρα σου; Ποια είναι η μητέρα σου; Ποιος είναι ο πατέρας της μητέρας σου και από ποιο δήμο;». Κατόπιν τον ρωτούν αν μετέχει στη λατρεία του Πατρώνος Απόλλωνα και του Ερκειού Δία και πού έχει τους βωμούς τους. Έπειτα αν έχει οικογενειακούς τάφους και πού βρίσκονται αυτοί και, στη συνέχεια, αν συμπεριφέρεται καλά στους γονείς του (*Αθηναίων Πολιτεία*, 55, 3). Το σχετικό με το γένος της μητέρας ερώτημα προστέθηκε την εποχή του Περικλή, όταν ο αθηναίος πολίτης έπρεπε να κατάγεται και από αθηναία μητέρα. Για τους ελέγχους στους οποίους υποβάλλονταν οι υποψήφιοι άρχοντες της Αθήνας βλ. μ.ά. Arnaldo BISCARDI, *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, Αθήνα 1991, σ. 108 επ., R.K. SINCLAIR, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 1997, σ. 89 επ., P.J. RHODES *The Athenian Boule*, Oxford 1972, σ. 171-178, C. HIGNETT, *A history of the Athenian Constitution to the end of the fifth century b.C.*, Oxford 1952, σ. 205-208, M.H. HANSEN, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, Oxford 1991, σ. 218-220.

“τις σοι πατήρ και πόθεν των δήμων, και τις πατρός πατήρ, και τις μήτηρ, και τις μητρός πατήρ και πόθεν των δήμων;” Μετά δε ταύτα ει έστιν αυτώ Απόλλων πατρώος και Ζεύς ερκείος, και που ταύτα τα ιερά εστιν, είτα ηρία ει έστιν και που ταύτα, έπειτα γονέας ει ευ ποιεί...»

Συνδεδεμένη με την απόδειξη της καλής συμπεριφοράς προς τους γεννήτορες ήταν και η «δοκιμασία των ρητόρων», η οποία εξασφάλιζε στους Αθηναίους τη δυνατότητα να απευθύνονται στη συνέλευση και να προτείνουν ψηφίσματα. Οι ρήτορες μάλιστα αναφέρουν συχνά στους λόγους τους τις συνέπειες της ανάρμοστης συμπεριφοράς⁷. Όποιοι λοιπόν δεν συμπεριφέρονταν σωστά στους γονείς τους – και πάλι ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι δικαστικής κρίσης – δεν νομιμοποιούνταν να απευθύνονται στο συναθροισμένο λαό⁸: «εάν τις λέγη εν τω δήμω τον πατέρα τύπτων ή την μητέρα, ή μη τρέφων, ή μη παρέχων οίκησιν τούτον ουκ εα λέγειν. Νη Δία καλώς γε, ως έγωγέ φημί. Διά τι; ότι ει τις, ους εξ ίσου δει τιμάν τοις θεοίς, εις τούτους εστί φαύλος, τι ποτε, φησίν, υπ’ αυτού πείσονται οι αλλότριοι και η πόλις όλη;». Η απαγόρευση συνιστούσε μερική (κατά πρόσταξιν) ατιμία, που έθετε τον Αθηναίο πολίτη στο περιθώριο της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής.⁹

Όλα αυτά όμως δεν ίσχυαν και ο γέροντας πατέρας δεν μπορούσε να προβάλει καμιά απαίτηση διατροφής αν είχε αμελήσει να μάθει στο γιο του κάποιο επάγγελμα, ώστε να μπορεί να αποκερδαίνει τα απαραίτητα προς το ζην.¹⁰ Η υποχρέωση διατροφής του φυσικού πατέρα περιλάμβανε ακόμη δυο εξαιρέσεις, που έχουν ιδιαίτερη σημασία καθώς παραπέμπουν στον ηθικό κώδικα της αθηναϊκής κοινωνίας

7. ΙΣΑΙΟΣ, *Περί του Κίρωνος κλήρου*, 32, *Περί του Μενεκλέους κλήρου*, 18, ΛΥΣΙΑΣ, *κατ’ Αγοράτου*, 45 και 91, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Προς Ευβουλίδην*, 24 και 70, ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 22.

8. Αν θέλει κανείς να αγορεύει ενώπιον του λαού, ενώ δέρνει τον πατέρα του ή τη μητέρα του ή δεν τους τρέφει ή δεν τους παρέχει στέγη, του απαγορεύει ο νόμος να ομιλήσει (στις συνελεύσεις). Και πολύ σωστά, μα την αλήθεια, καθώς εγώ νομίζω. Γιατί; Διότι εάν κανείς φέρεται ελεεινά προς εκείνους τους οποίους οφείλει να τιμά όσο και τους θεούς, τι άραγε, διερωτάται (ο νομοθέτης), έχουν να πάθουν από αυτόν οι τρίτοι και η πόλη ολόκληρη; (ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 28).

9. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, *Σόλων*, I, 55.

10. Πρόκειται για διάταξη της σολώνειας νομοθεσίας. Βλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 22, I: «προς τις τέχνες έστρεψε τους πολίτες και έκαμε νόμο να μην υποχρεούται ο γιος να συντηρεί τον πατέρα του εάν δεν του έμαθε μίαν τέχνη». Εδώ βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι οι υποχρεώσεις αυτές βάρυναν μόνο τους γνήσιους γιους.

ας. Έτσι, από την υποχρέωση αυτή απαλλασσόταν ο γιος της εταιράς¹¹ και ο γιος που εκπορνευόταν από τον ίδιο τον πατέρα του.¹² Στην τελευταία, πάντως, περίπτωση, λόγοι θρησκευτικοί επέβαλαν στο γιο που είχε εξευτελιστεί με αυτόν τον χυδαίο τρόπο μια τελευταία υποχρέωση. Όφειλε δηλαδή να μεριμνήσει για την ταφή του πατέρα του και να τελέσει τα «νομιζόμενα» επί του τάφου. Την υποχρέωση αυτή του γιού να αποδώσει τις ταφικές τιμές, αιτιολογεί με ιδιαίτερη καλλιέργεια ο Αισχίνης στον Κατά Τιμάρχου λόγο του: «Σκεφθείτε», λέει ο ρήτορας, «Αθηναίοι, πόσο σοφή είναι η διάταξη. Εκείνος που με τις πράξεις του στέρησε από το γιο του το δικαίωμα να αγοράσει δημόσια, όσο ζει, δεν δικαιούται να απαιτεί καμιά ωφέλεια από αυτές που απορρέουν από την ιδιότητα του πατέρα. Μόνο μετά το θάνατό του, όταν δηλαδή ο ίδιος δεν θα αισθάνεται πλέον το καλό που του γίνεται, ο γιος αποκτά την υποχρέωση να τελέσει τα νομιζόμενα, ουσιαστικά όχι προς τιμήν του νεκρού αλλά υπέρ των νόμων και των θείων».¹³

Οι συχνές αναφορές των ρητόρων πάντως και οι βαρύτερες ποινές που επαπειλούνταν, δείχνουν ότι στην Αθήνα η κακομεταχείριση των γονέων δεν αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο.¹⁴ Άλλοι από ανέχεια και άλλοι από τσιγκουνιά, αμελούσαν τις υποχρεώσεις τους προς τους γεννήτορες. Οι γέροντες διαμαρτύρονταν αλλά δεν έστεργαν να καταγγείλουν τα παιδιά τους. Ωστόσο οι κακές συνθήκες διαβίωσης και, πολύ περισσότερο οι μώλωπες, δεν κρύβονταν. Γνωστοί και γείτονες έσπευδαν να αποκαταστήσουν το δίκαιο και αναλάμβαναν να πλη-

11. Βλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 22 = Ηρακλείδης Ποντικός, απ. 145 SA VII: μηδέ τοις εξ εταιράς γενομένοις επάναγκες είναι τους πατέρας τρέφειν».

12. Βλ. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 13: «Κατηγορηματικά λοιπόν ο νόμος ορίζει ότι αν πατέρας (...) ή άλλος που έχει εξουσία επί ελευθέρου παιδιού, το παραδώσει έναντι χρημάτων σε παιδεραστή, δεν επιτρέπεται να καταδιωχθεί το παιδί αλλά οι συνάψαντες έναντι χρημάτων τη συμφωνία αυτή, ο ένας επειδή το παρέδωσε και ο άλλος επειδή το πήρε στην υπηρεσία του (...). Ακόμη το παιδί, που κατ' αυτόν τον τρόπο παραδόθηκε, το απήλλαξε μετά την ενηλικίωσή του από την υποχρέωση διατροφής και στέγασης του πατέρα. Διατήρησε μόνο την υποχρέωση να τον κηδέψει και να του απονείμει τις άλλες μεταθανάτιες τιμές».

13. Βλ. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 14. Πρέπει να επισημανθεί ότι το καθήκον της ταφής των γονέων καθώς και εκείνο της διατροφής τους την περίοδο του γήρατος εξακολουθούσαν να επιβαρύνουν το γιο ακόμη και στην περίπτωση της αποκήρυξής του, ανεξάρτητα δηλαδή από την επίσημη αποπομπή του από τον πατρικό οικο και τη διακοπή κάθε σχέσης μεταξύ αυτού και του πατέρα του.

14. Βλ. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 28.

ροφορήσουν τον άρχοντα.¹⁵ Ο Αριστοφάνης δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το πρόβλημα και να μην ασχοληθεί με τους άκαρδους, τους βάνανους γιούς, που στην εποχή του είχαν καταστεί κοινωνική μάστιγα. Έτσι, σε πολλές κωμωδίες του διακωμωδεί τις συμπεριφορές αυτού του είδους. Οι Νεφέλες, ιδιαίτερα, περιγράφουν τα παθήματα του Στρεψιάδη, ενός Αθηναίου νεοαστού, πρώην «άγροικου»¹⁶ κτηματία από τα Μεσόγεια,¹⁷ που είχε την ατυχία να παντρευτεί κάποια «Ξιπασμένη» αριστοκράτισσα από το σόι του Μεγακλή και να αποκτήσει μαζί της έναν πολυέξοδο γιο, τον Φειδιππίδη. Μόνη έγνοια του γιού ήταν η μεγάλη ζωή και τα άλογα, που την πιστοποιούσαν, άλλωστε, στον κοινωνικό περίγυρο. Όπως ήταν αναμενόμενο, τα χρήη που δημιούργησε ο γιος, «έπνιξαν» τον Στρεψιάδη – η ιπποτροφία ήταν από τις πιο δαπανηρές ενασχολήσεις – και ο δύσμοιρος πατέρας αποφάσισε να καταφύγει στην σχολή του «σοφιστή» Σωκράτη για να «σπουδάσει» διάφορα δικονομικά τερτίπια που θα τον βοηθούσαν να απαλλαγεί από τους φορτικούς πιστωτές. Αποδείχθηκε όμως ανεπίδεκτος μάθησης και έτσι παραχώρησε στο γιο την θέση του στα θρανία του Σωκρατικού «φροντιστηρίου».

Ο Φειδιππίδης, αντίθετα, αποδείχθηκε καλός μαθητής και, στη συνέχεια, μόλις επέστρεψε στο σπίτι, έσπασε στο ξύλο τον πατέρα του. Η μάνα του γλύτωσε μόλις και μετά βίας. Ο Αριστοφάνης περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τη σκηνή όπου ο γιος ξυλοφορτώνει τον πατέρα προβάλλοντας μια συμπεριφορά ιδιαίτερα αρνητική που, εκτός από την ηθική απαξία της, μπορούσε να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στον άστοργο γιο.

Ο ποιητής δεν επιθυμεί βέβαια να αφήσει λαθεμένες εντυπώσεις για τις αντιλήψεις του αυτές. Έτσι ο (προσωποποιημένος) Δίκαιος λό-

15. Τη δίωξη μπορούσε να κινήσει ο καθένας. Βλ. *Αθηναίων Πολιτεία*, 56, 6.

16. Βλ. τον σχολιαστή του Αριστοφάνη στους *Ιππής* 41c: «άγροικος: άγριος και σκληρός και ανήμερος και τραχύς ή αφελής, ακράχολος δε ήγουν εις οργήν πρόχειρος». Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη της προσωπικότητας του άγροικου στο ομώνυμο άρθρο του PHILIPPE BERGEAUD, «Ο άγροικος», *Ο Έλληνας άνθρωπος*, Αθήνα 1996, σ. 303-322.

17. Ο πελοποννησιακός πόλεμος και η στρατηγική του Περικλή, η εγκατάλειψη δηλαδή της υπαίθρου στον εχθρό προκειμένου να καταστεί δυνατή η υπεράσπιση της πόλης, θα συμβάλλουν στο να εμφανιστεί μεταξύ άστεως και υπαίθρου μια βαθιά κρίση που καθρεφτίζεται στο έργο του Αριστοφάνη. Βλ. K.J. DOVER, *Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, σ. 112-114 και V. EHRENBERG, *The people of Aristophanes. A sociology of old Attic comedy*, Oxford 1951, σ. 82-94.

γος, που τον εκφράζει, καλεί τον Φειδιππίδη να δείξει σεβασμό στους γονείς του: «πάντα τους γονιούς σου να σέβεσαι, δε θα φερθείς ποτέ με άπρεπο τρόπο σ' εκείνους»¹⁸ και «στον πατέρα σου δε θα γλωσσέψεις ποτέ. Δε θα πεις Ιαπετέ γεροζούρη.¹⁹ Και ούτε λέξη κακή για την τότε εποχή, που σ' ανάθρεψε σαν κλωσοπούλι».²⁰

Το χάσμα των γενεών,²¹ που αποδιδόταν σκηνικά με τη σφοδρή σύγκρουση γιού και πατέρα, δεν απασχόλησε για πρώτη φορά τον Αριστοφάνη. Ήδη στην κωμωδία του «Δαιταλής», οι οικογενειακοί διαπληκτισμοί, όπως φαίνεται από τα αποσπάσματα που έχουν σωθεί, κατέληγαν στην απειλή του γιου ότι θα σύρει τον πατέρα στα δικαστήρια με την κατηγορία της αντιποίησης της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη.²²

Δεκατρία χρόνια μετά τους Δαιταλής και εννιά χρόνια μετά τις Νεφέλες, ο Αριστοφάνης επανέρχεται στη σύγκρουση των γενεών,²³ πρόβλημα διαχρονικό που έγινε περισσότερο οξύ στα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Έτσι, στους Όρνιθες, που διδάχτηκαν στα Μεγάλα Διονύσια του 414 π.Χ., εμφανίζεται ο Πατραλοίας, ο αντιπροσωπευτικός δηλαδή τύπος του γιού που χτυπά μέχρι θανάτου τον πατέρα του, όπως δηλώνει και το όνομά του. Ο Αριστο-

18. *Νεφέλες*, στ. 994.

19. Ο Ιαπετός, γιος του Ουρανού και της Γαίας, ήταν ένας από τους Τιτάνες. Παντρεύτηκε την Κλυμένη, μια από τις κόρες του Ωκεανού και απέκτησε τέσσερα παιδιά, τον Άτλαντα, τον Μενόιτιο, τον Προμηθέα και τον Επιμηθέα. Μέσω του Προμηθέα ο Ιαπετός συνδέεται με τον Δευκαλίωνα και θεωρείται πρόγονος της «αρίας φυλής».

20. *Νεφέλες*, στ. 999.

21. Βλ. για το «χάσμα των γενεών» PASCAL THIERCY, *Ο Αριστοφάνης και η αρχαία κωμωδία*, Αθήνα 2001, σ. 61-62. Επίσης, σχετικά με μύθους συγκρούσεων πατέρα και γιου βλ. C. SOURVINOU – INWOOD, *Theseus as son and stepson: a tentative illustration of Greek mythological mentality*, [Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement, 40], London 1979.

22. Αποσπ. 237 PCC, III, 2, 1984.

23. Σε αντίθεση με τον συγκρουσιακό χαρακτήρα που κυριαρχεί στους Αριστοφάνειους στίχους, οι βίαιες αντιπαραθέσεις πατέρα και γιου δεν συνηθίζονται στο χώρο της Νέας κωμωδίας. Στα έργα του Μένανδρου, ειδικότερα, απουσιάζει η οξύτητα και επιλέγονται ήπιοι και κόσμιοι τόνοι ανεξάρτητα από τις συχνά σφοδρές ψυχικές συγκρούσεις. Σε πολλές κωμωδίες του ωστόσο, όπως στην Περικειρομένη, τον Γεωργό, τον Κιθαριστή, εμφανίζεται η κυριαρχική στάση του πατέρα στο ζήτημα του γάμου του γιου του. Στις περιπτώσεις αυτές είναι χαρακτηριστικό ότι ο πατέρας αποφασίζει να παντρεύσει τον γιο με κάποια κοπέλα που έχει επιλέξει ο ίδιος χωρίς να ζητήσει προηγουμένως τη συναίνεση του άμεσα ενδιαφερόμενου. Αναδεικνύεται έτσι, στο συγκεκριμένο ζήτημα τουλάχιστον, το φαινόμενο της πατρικής «αυθεντίας».

φάνης παρουσιάζει τον Πατραλοία να δηλώνει ότι θεωρεί όμορφο πράγμα αυτό που κάνουν τα πουλιά, να δαγκώνουν δηλαδή και να πνίγουν τον πατέρα τους. Το διαλαλούσε άλλωστε και ο κορυφαίος του χορού λέγοντας: «τον πατέρα σου να δέρνεις το 'χει ο κόσμος για ντροπή, μα σ' εμάς εδώ είν' ωραίο να χτυπήσει το πουλί το γονιό του, κρίζοντάς του «σήκω νύχι αν σου βαστά».²⁴ Γι' αυτό άλλωστε ήθελε και εκείνος να μετακομίσει στην πόλη των πουλιών, ώστε να του επιτραπεί να πνίξει τον πατέρα του και να τα έχει όλα δικά του.

Στη συνέχεια όμως ο Πατραλοίας δείχνει να πείθεται από τη συμβουλή να πάψει να χτυπά τον πατέρα του, να τον αφήσει να ζει ήσυχος, και αυτός, αφού έχει εριστική διάθεση και δεν του λείπει το κουράγιο, να στρατευθεί και να πολεμήσει ως μισθοφόρος στα μέρη της Θράκης.²⁵

Υπήρχε όμως και η άλλη όψη του νομίσματος. Όσο δηλαδή η κακομεταχείριση των γονιών από τα παιδιά ήταν καταδικαστέα, άλλο τόσο καταδικαστέα ήταν και η γονική αστοργία. Στις ακραίες εκφάνσεις της μάλιστα έφτανε μέχρι την έκθεση των νεογέννητων²⁶ και την πώληση των παιδιών από τον πατέρα. Και τα δυο φαινόμενα παρουσιάζονται συχνά στην αθηναϊκή κοινωνία. Πριν από τους κλασικούς χρόνους άλλωστε δεν φαίνεται να υπήρχε αμφισβήτηση του δικαιώματος του πατέρα να θανατώσει τη θυγατέρα του αν διαπίστωνε ότι είχε χάσει την αγνότητά της.²⁷

24. *Ορνιθες*, στιχ. 757-759:

«Εἰ γὰρ ἐνθάδ' ἐστὶν αἰσχροὺς τὸν πατέρα τύπτειν νόμω,
τοῦτ' ἐκεῖ καλὸν παρ' ἡμῖν ἐστίν, ἦν τις τῶ πατρὶ
προσδραμῶν εἴπῃ πατάξας· «Αἶρε πλήκτρον, εἰ μάχου».

25. *Ορνιθες*, στιχ. 1363-1369: «Σὺ γὰρ τὸν μὲν πατέρα μὴ τύπτε, ταυτηνδὶ λαβῶν τὴν πτέρυγα καὶ τοῦτ' ὁ πλήκτρον θατέρα, νομίσας ἀλεκτρονὸς ἔχειν τονδὶ λόφον, φρούρει, στρατεύου, μισθοφορῶν σαυτὸν τρέφε. Τὸν πατέρ' ἕα ζην. Ἀλλ' ἐπειδὴ μάχμος εἰ, εἰς ταπὶ Θράκης ἀποπέτου κακεὶ μάχου».

26. Σχετικά με την έκθεση των νεογέννητων παιδιών βλ. V. EHRENBERG, *The Greek State*, London 1969, σ. 34, D. ENGELS, "The problem of female infanticide in Graeco - Roman world", *Classical Philology* 75 (1980) 112 επ., GIUSEPPE CAMBIANO, «Η πραγματικότητα του ανθρώπου», *Ο Έλληνας άνθρωπος*, Αθήνα 1996, σ. 146 επ.

27. ΑΙΣΧΙΝΗΣ, *Κατά Τιμάρχου*, 182: «Οὕτω γὰρ ἦσαν πρὸς τὰς αἰσχύνας χαλεποί, καὶ περὶ πλείστου τῶν τέκνων τὴν σωφροσύνην ἐποιούντο, ὥστ' ἀνὴρ εἰς τῶν πολιτῶν, εὐρῶν τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα διεφθαρμένην, καὶ τὴν ἡλικίαν οὐ καλῶς διαφυλάξασαν μέχρι γάμου, ἐγκατακοδόμησεν αὐτὴν μεθ' ἵππου εἰς ἔρημον οἰκίαν, ὑφ' οὗ προδήλως ἐμελλεν ἀπολείσθαι συγκαθειργμένη. Καὶ ἔτι καὶ νῦν τῆς οἰκίας ταύτης ἐστῆκε τὰ οἰκόπεδα ἐν τῷ υμετέρῳ ἄστει, καὶ ὁ τόπος οὗτος καλεῖται Παρ' ἵππον καὶ κόρη».

Από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα ωστόσο φαίνεται ότι ο πατέρας δεν είχε τέτοιες εξουσίες. Η έννομη τάξη απαγόρευε τόσο τη θανάτωση του παιδιού όσο και την πώλησή του.²⁸ Μόνη εξαίρεση που αναγνώριζε το αττικό δίκαιο ήταν η πώληση των θυγατέρων αν είχαν συνάψει προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις²⁹. Η κύρωση αυτή, δηλαδή, αντικατέστησε τη θανάτωσή τους.³⁰

Ωστόσο, όπως προκύπτει από τις πηγές, δεν αμφισβητήθηκε το δικαίωμα του πατέρα να «εκθέτει» τα παιδιά του. Η πρακτική της έκθεσης των ανεπιθύμητων παιδιών άλλωστε ήταν φαινόμενο που ενδημούσε σε ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Το νεογέννητο μπορούσε να μην είναι ευπρόσδεκτο για διάφορους λόγους. Μια συνηθισμένη αιτία που οδηγούσε στην έκθεσή του ήταν ότι αποτελούσε καρπό βιασμού. Σε τέτοιες περιπτώσεις η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη των ανύπαντρων κοριτσιών, που ήταν τα θύματα του βιασμού, συννοδευόταν από φόβο και απόγνωση και η έκθεση του νεογέννητου προβαλλε ως η μοναδική διέξοδος.

Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι με το πέρασμα του χρόνου είχαν επέλθει σημαντικές αλλαγές στα ήθη και τις συνήθειες των Αθηναίων,³¹ που δεν χαρακτηρίζονταν πλέον από τις ίδιες άκαμπτες απαγορεύσεις των παλαιότερων καιρών.³² Έτσι τα νεαρά κορίτσια αναζητούσαν πλέον την ευκαιρία να διαβούν το κατώφλι του σπιτιού τους και να βρεθούν σε κάποια παννυχίδα αδιαφορώντας για την κατάληξη της βραδιάς και το κόστος που θα υποχρεώνονταν στη συνέχεια να πληρώσουν.³³

28. M.I. FINLEY, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα Β'*, Αθήνα 1991, σ. 21 επ., A. ANDREWES, *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1987, σ. 205.

29. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 23.2: «Ἐτι δ' οὔτε θυγατέρας πωλεῖν οὔτ' ἀδελφάς δίδωσι, πλὴν ἂν μὴ λάβῃ παρθένον ἀνδρὶ συγγεγεννημένην».

30. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων*, 13.4 = απ. 31α, β E. RUSCHENBUSCH (*Σόλωνος Νόμοι, Die Fragmente des Solonischen Gesetzes – werkes*, Wiesbaden 1996).

31. Η CLAUDE MOSSÉ, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993, σ. 173, επισημαίνει την κρίση των αξιών της πόλης που παρατηρείται στα χρόνια του Μένανδρου και γίνεται πρόξενος αλλαγών στην καθημερινή ζωή.

32. Μέχρι τότε οι νεαρές κοπέλες συμμετείχαν στην πομπή των Παναθηναίων καθώς και στα Ανθεστήρια, στη γιορτή της Αιώρας. Σχετικά με τις θρησκευτικές δραστηριότητες των νέων κοριτσιών στην Αθήνα βλ. και P. BRULE, *La fille d' Athènes*, Paris 1985 passim, L. BRUIT – ZAIDMAN, "Les filles de Pandore", *Histoire des Femmes*, I, σ. 363-403.

33. MARTIN P. NILSSON, *Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία*, Αθήνα 1979, σ. 93, A.W. GOMME, «The position of women in Athens in the Fifth and Fourth centuries B.C.», *Classical Philology* 20 (1925) 1-24, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι Αθηναίοι γονείς θα έπρε-

Η συμμετοχή τους σε παννυχίδες αποτελούσε εξέλιξη σε σχέση με τον εγκλεισμό τους αλλά δεν έπαυε να είναι ένα τόλμημα που υπέκρυπτε σοβαρούς κινδύνους. Οι βιασμοί λοιπόν από τους νεαρούς Αθηναίους που βρίσκονταν κάτω από την επήρεια του κρασιού δεν έλειπαν. Φαίνεται, αντίθετα, πως αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο, αν ληφθεί υπόψη η συχνότητα των περιστατικών αυτών αλλά και η σύναψη ερωτικών σχέσεων, που οδηγούσαν σε ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες και κατέληγαν στην έκθεση των νεογνών.³⁴

Τέτοιες ιστορίες απαντώνται συχνά στους στίχους του Μένανδρου και αποτελούν αρμούς στην πλοκή των έργων του. Ιδιαίτερα στους Επιτρέποντες³⁵ και τη Σαμία³⁶ κομβικά σημεία αποτελούν η παννυχίδα, ο βιασμός, η εγκυμοσύνη και, πάνω από όλα, οι παρεξηγήσεις. Στο τέλος όμως αποκαλύπτεται η αλήθεια και επέρχεται η αποκατάσταση των σχέσεων που διαταράχτηκαν από τις συνέπειες του βιασμού.

Μερικές φορές το νεογνό γεννιόταν με κάποιο σωματικό ελάττωμα. Στην περίπτωση αυτή, ιδιαίτερα αν ήταν κορίτσι, δεν μπορούσε να έχει καμιά τύχη αφού δεν θα βρισκόταν άνδρας να το παντρευτεί. Η μοίρα του μπορεί να μην ήταν οι Αποθέτες, όπως συνέβαινε στην Σπάρτη, ωστόσο δεν μπορούσε να γλυτώσει από την έκθεση. Στην Σπάρτη βέβαια η απόφαση αυτή ανήκε στα εντεταλμένα για τη συγκεκριμένη περίπτωση όργανα ενώ στην Αθήνα η πρωτοβουλία α-

πε να προσέχουν περισσότερο τις κόρες τους στις νυκτερινές γιορτές.

34. Παραδείγματα έκθεσης νεογέννητων παιδιών συναντώνται συχνά και κατά την κλασική περίοδο, όπου φαίνεται ότι η συνήθεια αυτή ήταν ευρύτατα διαδεδομένη. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Νεφέλες*, στιχ. 530 επ. «καγώ, παρθένος γαρ ετ' ην, κουκ εξήν πω μοι τεκείν εξέθηκα παις δ' ετέρα τις λαβούς' ανείλετο». Σχετικά με τη γενίκευση της πρακτικής της έκθεσης των νεογνών στην Αθήνα κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., βλ. LA RUE VAN HOOK, «The exposure of infants at Athens», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 51 (1920) σ. 134-145.

35. *Επιτρέποντες*, στιχ. 234 επ.: «Ταυροπολίοις απώλεσεν τούτον ποτε, παννυχίδος ούσης και γυναικών· κατά λόγον εστίν βιασμόν τούτον είναι παρθένου· η δ' έτεκε τούτο κάξέθηκε δηλαδή». Για τα Ταυροπόλια και τη λατρεία της Αρτέμιδας βλ. μ. ά. WALTER BURKERT, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, Αθήνα 1993, σ. 143, 322 επ., L. DEUBNER, *Attische Feste*, Berlin 1932, σ. 220 επ.

36. Κατά τη διάρκεια της παννυχίδας των Αδωνίων, ο Μοσχίων, θετός γιος του Δημέα, βιάζει την κόρη του γείτονα Νικήρατου, την Πλαγγόνα, που φέρνει, στη συνέχεια, στον κόσμο τον καρπό του βιασμού. Σχετικά με τη λατρεία του Άδωνη βλ. WALTER BURKERT, ό.π., σ. 526, Του ΙΔΙΟΥ, *Ελληνική Μυθολογία και τελετουργία, Δομή και Ιστορία*, Αθήνα 1993, σ. 105 επ.

φηνόταν στους γονείς.³⁷

Ωστόσο την πιο συχνή αιτία της έκθεσης αποτελούσε η φτώχεια. Οι γονείς αδυνατούσαν να θρέψουν τα παιδιά τους. Έτσι, όπως ήδη επισημάνθηκε, στα χρόνια του Σόλωνα ο πατέρας διέθετε το δικαίωμα πώλησης των παιδιών του. Η μαρτυρία του Πλούταρχου είναι γνωστή: «... πολλοί δε και παίδας ιδίους ηναγκάζοντο πωλείν... ουδείς γαρ νόμος εκώλυεν».³⁸ Φαίνεται επίσης ότι την ίδια εποχή μπορούσε και να τα υποθηκεύει, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα του Ισοκράτη: «Τίνα γαρ ημάς οίεσθε γνώμην έχειν ορώντας... Και τους παίδας επί ταις ελπίσιν αις εποιησάμεθα παιδευομένους, αλλά πολλούς μιν μικρών έννεκα συμβολαίων δουλεύοντας, άλλους δ' επί θητείαν ιόντες...».³⁹ Το φαινόμενο της πώλησης των παιδιών λόγω φτώχειας, φαίνεται ότι δεν είχε εξαλειφθεί ούτε τον καιρό του Αριστοφάνη, ο οποίος παρουσιάζει στους Αχαρνείς του έναν πάμπτωχο Μεγαρίτη που έρχεται στην αθηναϊκή αγορά με σκοπό να πουλήσει τις δυο μικρές του θυγατέρες, επειδή δεν μπορούσε να τις θρέψει.⁴⁰

Έτσι ο πατέρας που δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να αναθρέψει το παιδί, αποφάσιζε, μόλις αυτό ερχόταν στον κόσμο, να το εκθέσει.⁴¹ Συνήθως το εγκατέλειπε σε κάποιο χώρο έξω από το σπίτι του αφού

37. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, 1335b 20-33: Περί δε αποθέσεως και τροφής των γιγνομένων έστω νόμος μηδέν πεπηρωμένον τρέφειν· δια δε πλήθος τέκνων, (η γαρ τάξις των εθών καλύει μηδέν αποτίθεσθαι των γιγνομένων) ωρίσθαι δη δει της τεκνοποιίας το πλήθος, εάν δε τισι γίγνηται παρά ταύτα συνδυασθέντων, πριν αισθησιν εγγενέσθαι και ζωήν, εμποιείσθαι δει την άμβλωσιν·το γαρ όσιον και το μη διωρισμένον τή αισθήσει και τω ζήν έσται».

38. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Σόλων* 13 παρ. 23.

39. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Πλαταϊκός*, 14 παρ. 48.

40. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Αχαρνής*, στιχ. 729 επ.: «Αγοράν Αθάναις, χαίρε Μεγαρεύσιν φίλα. Επόθουν τυ ναι τον Φίλιον άπερ ματέρα. Αλλ', ω πονηρά κώρι αθλίω πατρός, άμβατε πότταν μάδδαν, αι χ' εύρη τέ πα. Ακούετε δη, ποτέχετ' εμίν ταν γαστέρα πότερα πεπράσθαι χρήδδετ' η πεινήν κακώς;».

41. Την απόφαση για την έκθεση ενός νόμιμου παιδιού, την έπαιρνε ο πατέρας, χωρίς να ζητήσει τη γνώμη της μητέρας. Βλ. SUE BLUNDELL, *Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα*, Αθήνα 2006, σ. 73 επ., GIUSEPPE CAMBIANO, «Η πραγμάτωση του ανθρώπου», ό.π., σ. 146 επ. Στην περίπτωση πάντως ενός νόθου παιδιού, είναι αυτονόητο ότι η γυναίκα έπρεπε να διεκπεραιώσει η ίδια τη διαδικασία της έκθεσης, εκτός αν την αναλάμβανε η μαμμή. Ο CAMBIANO (ό.π., σ. 147) αναφέρεται και στη ρύθμιση, η οποία ίσχυε στη Γόρτυνα της Κρήτης. Εκεί, αν μια ελεύθερη γυναίκα γεννούσε μετά το χωρισμό της, έπρεπε να οδηγήσει το νεογέννητο παρουσία μαρτύρων, στην κατοικία του πρώην συζύγου της. Αν αυτός το απέρριπτε, ανήκε πλέον στη δικαιοδοσία της να αποφασίσει να το εκθέσει ή να το αναθρέψει. Βλ. και Α. CAMERON, «The exposure of children and Greek ethics», *Classical Review* 46 (1932) σ. 105-114.

το τοποθετούσε πρωτύτερα μέσα σε ένα καλάθι ή σε μια χύτρα για να το προφυλάξει από το κρύο και τα αδέσποτα σκυλιά. Στη συνέχεια άφηνε το καλάθι πάνω στους σωρούς των σκουπιδιών με την ελπίδα ότι θα βρισκόταν κάποιος φιλεύσπλαχνος να το περιμαζέψει. Πιο ευαίσθητη η μάνα, έσπευδε να τοποθετήσει στις πάνες του ένα φυλαχτό ή κάποια παρόμοια ένδειξη ώστε να μπορέσει στο μέλλον να το αναγνωρίσει, αν το συναντούσε. Πρόκειται για τα «γνωρίσματα»,⁴² δηλαδή κάποια αντικείμενα δηλωτικά της ταυτότητάς του, ώστε να καθίσταται εφικτή η αναγνώρισή του όταν θα μεγάλωνε. Πίστευαν λοιπόν και διατηρούσαν την ελπίδα ότι, με τα γνωρίσματα αυτά, που ήταν συνήθως στολίδια και χρυσαφικά, θα μπορούσε στο μέλλον να αποκαλυφθεί η ταυτότητα του νεογνού. Έτσι υπήρχε πιθανότητα να το ξαναβρούν. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η ελπίδα, αυτή η πίστη, συχνά δικαιωνόταν. Χάρη στα γνωρίσματα άλλωστε, ένας νέος, ο Μοσχίων, ανακαλύπτει, στην κωμωδία του Μένανδρου «Περικειρομένη», ότι είναι αδελφός της Γλυκέρας, με την οποία ήταν μέχρι τότε ερωτευμένος και επιδίωκε να συνάψει ερωτικές σχέσεις.⁴³ Χάρη στα ίδια γνωρίσματα τα δυο αδέλφια ανακαλύπτουν συγχρόνως τον πατέρα τους.⁴⁴

Μερικές φορές, οι γυναίκες που γεννούν παιδιά, τα οποία είναι καρποί βιασμού, δεν τα εκθέτουν αλλά προτιμούν να τα εμφανίσουν σαν παιδιά άλλων γυναικών που δέχονται ή επιθυμούν να τα μεγαλώσουν ως δικά τους. Τέτοια φαίνεται να είναι η περίπτωση της «Σαμίας» του Μένανδρου, όπου η Χρυσίδα, μια «γαμετή εταίρα», επιχει-

42. *Περικειρομένη*, στιχ. 320: «Εγώ δ' ελάμβανον γνωρίσματα τουμού πατρός και μητρός, είθισμαι δ' έχειν αεί παρ' εμαντή ταύτα και τηρέιν» και στιχ. 343-344: «της γυναικός της εμής υφάσματα εστί ταύτα, και μαλ' αθλίας». Βλ. Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ – ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ, *Παράλληλες εξελίξεις στη μετακλασσική (4^{ος} π.Χ. αι.) Τραγωδία και Κωμωδία*, Αθήνα 1991, στιχ. 20, η οποία θεωρεί την αναγνώριση ως το κύριο στοιχείο της σύνθετης πλοκής στο μετακλασσικό δράμα. Η αναγνώριση γίνεται «δια των σημείων», δηλαδή είτε με τη βοήθεια αντικειμένων που ανήκουν στο ένα από τα δύο αναγνωρισμένα πρόσωπα, είτε με τη βοήθεια σωματικών γνωρισμάτων που οδηγούσαν σε αυτήν.

43. *Περικειρομένη*, στιχ. 371 επ., όπου ο Πάταικος αφηγείται στην κόρη του Γλυκέρρα πώς οδηγήθηκε στην απόφαση να εκθέσει τα δίδυμα παιδιά του: «πολλ' εστίν έργ' άπιστα, παιδίον τύχης η μεν τεκούσ' υμάς γαρ εκλείπει βίον ευθύς, μια δ' έμπροσθεν ημέρα, τέκνον... πένης εγενόμην βίον έχειν ειθισμένος... εφόλκια ηγησάμην δη πτωχόν όντα παιδιά τρέφειν αβούλου παντελώς ανδρός τρόπον».

44. Ο Μένανδρος αρέσκειται, όπως και ο Ευριπίδης, στα θεατρικά απόροπτα με αναγνωρίσεις της τελευταίας στιγμής. Βλ. και Jacqueline DE ROMILLY, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Αθήνα 1988, σ. 246 επ.

ρεί να παρουσιάσει ως δικό της το μωρό που γέννησε η κόρη του γείτονα μετά από βιασμό.⁴⁵

Άλλες, πάλι, επιδιώκουν να τα παραδώσουν σε γνώριμες οικογένειες που δέχονται να τα αναθρέψουν, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να τα παρακολουθούν σε όλη τη διάρκεια της μετέπειτα ζωής τους. Μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζει ο Μένανδρος στην κωμωδία του «Φάσμα».⁴⁶ Σε περίπτωση που ζούσε στην πόλη, η μάνα είχε τη δυνατότητα να εγκαταλείψει το νεογνό στο βωμό του θεού Ελέου, όπου πήγαιναν, αναζητώντας παιδιά, γυναίκες που ήταν άτεκνες ή είχαν μόνο κορίτσια και γύρευαν ένα γιο.⁴⁷ Μπορούσε επίσης να συμφωνήσει να το πουλήσει απ' ευθείας σε κάποιαν άλλη που το ήθελε.⁴⁸ Ο Αριστοφάνης αναφέρεται συχνά σε τέτοιες αγοραπωλησίες. Έτσι, μια άλλη γυναίκα διαμαρτύρεται λέγοντας πως «θέλει μια άτεκνη να δείξει ξένο μωρό ως δικό της. Την τσακώνουν. Γιατί φυλάνε από κοντά πια οι άντρες».⁴⁹

Αρκετές φορές το έκθετο αφηνόταν στην τύχη αλλά συχνά βρίσκονταν στο δρόμο του άτεκνα ή πονόψυχα ζευγάρια που το έσωζαν και το ανέτρεφαν. Οι περισσότεροι προτιμούσαν τα αγόρια, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, θα συνέχιζαν τον οίκο τους και δεν θα χρειαζόνταν προίκα. Μερικοί μάλιστα, όταν εύρισκαν έκθετο αγόρι, το έπαιρναν και τοποθετούσαν στη θέση του το δικό τους νεογέννητο κορίτσι.

45. Σαμία, στιχ. 129-132: «Δημέας: «τί γάρ; γαμετήν εταίραν, ως εοικ', ελάνθανον έχων» και «λαθ] τριός τις υός, ως έοικε, γέγονέ μοι... ες κόρακας άπεισιν εκ της οικίας η δαλαθούσα».

46. Η κωμωδία αυτή αναφέρεται σε μια γυναίκα που απόκτησε ένα κορίτσι μετά από βιασμό. Δεν θέλησε να το εκθέσει και το έδωσε στους γείτονες, που κατοικούσαν στο διπλανό σπίτι, να το αναθρέψουν. Για να μπορεί να βλέπει την κόρη της, άνοιξε στη μεσοτοιχία των δυο σπιτιών μια τρύπα που τη σκέπασε κατάλληλα από την πλευρά του δικού της σπιτιού, ώστε να μην είναι εύκολο να γίνει αντιληπτή η ύπαρξή της. Έτσι είχε τη δυνατότητα να βλέπει την κόρη της και να παρακολουθεί τη ζωή της σχεδόν σα να ζούσαν μαζί.

47. Γύρω στο 270 π.Χ. ο ποιητής Ποσειδίππος (*Ερμαφρόδιτοι*, απ. 11 ΚΟСК) έλεγε: «ένα γιο τον μεγαλώνει κανείς έστω και αν είναι φτωχός, όμως μια κόρη την εκθέτει έστω κι αν είναι πλούσιος». Βλ. και EVA CANTARELLA, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 1998, σ. 84, η οποία σημειώνει χαρακτηριστικά ότι η γέννηση κοριτσιών δεν αποτελούσε «καλή τοποθέτηση» για την οικογένεια. Πρβλ. και D. ENGELS, «The problem of female infanticide in Graeco – Roman world», *Classical Philology* 75 (1980) σ. 112.

48. *Θεσμοφοριάζουσες*, στιχ. 502-516.

49. *Θεσμοφοριάζουσες*, στιχ. 407-409.

Το νεογνό ωστόσο δεν ήταν πάντα τόσο τυχερό αφού συχνά πέθαινε στη χύτρα που θα το προστάτευε από το κρύο και τις κακουχίες. Οι ποιητές μάλιστα – τραγικοί και κωμικοί – χρησιμοποιούσαν το ρήμα «χυτρίζειν»⁵⁰ για να δηλώσουν το θάνατο του νεογέννητου. Συχνά μάλιστα το εκτεθειμένο νεογνό γινόταν λεία των ανδραποδιστών⁵¹ που τριγύριζαν ψάχνοντας για τέτοια θύματα. Μόλις λοιπόν τα έβρισκαν, τα έπαιρναν και είτε τα πουλούσαν αμέσως, είτε τα μεγάλωναν με σκοπό να τα πουλήσουν όταν θα έφθαναν στην κατάλληλη ηλικία. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση το παιδί μεταβαλλόταν σε ανδράποδο. Αν ήταν κορίτσι υποχρεωνόταν να καταλήξει αυλητρίδα, χορεύτρια, πόρνη ή κάτι ανάλογο.⁵² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Νεαίρα, γνωστή από τον ομώνυμο λόγο του ψευδοδημοσθένη, η οποία πουλήθηκε μαζί με άλλα έξι μικρά κορίτσια στη μαστροπό Νικαρέτη στο σκλαβοπάζαρο της Κορίνθου.⁵³ Θύμα των ανδραποδιστών υπήρξε προφανώς και η αυλητρίδα Αβρότονον που εμφανίζεται στους Επιτρέποντες του Μένανδρου και κατορ-

50. Το «χυτρίζειν» σήμαινε την τοποθέτηση του νεογέννητου σε ένα τσουκάλι και, στη συνέχεια, την εγκατάλειψή του στο δρόμο, συνήθως όχι μακριά από το σπίτι. Οι ποιητές, τραγικοί και κωμικοί, χρησιμοποιούν το ρήμα «χυτρίζειν» για να δηλώσουν το θάνατο του έκθετου. Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια του Αριστοφάνη στους *Σφήκες*, 289e: «από των εκτιθεμένων παιδίων εν χύτραις. Διό και Σοφοκλής αποκτείνει χυτρίζειν έλεγε εν Πριάμω και Αισχύλος Λαίω και Φερεκράτης. Όθει και εγχυτριστριάς εκάλουν τας διακονουμένας τα βρέφη. Και νυν ουν ως επί απωλείας του κριθισομένου έθηκε την λέξιν, παρ' όσον τα εκτιθέμενα ή εις όρος ή εις έρημον τόπον βάλλεται». Βλ. και «εγχυτρίεις» στους *Σφήκες*, 289, καθώς και στη *Λυσιστράτη*, 139^a: «την Σοφοκλέους Τυρώ ταύτα συντείνει εκθείσαν τα τέκνα εν σκάφη». Στους *Βατράχους*, 1190, ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί άλλη έκφραση, αναφερόμενος προφανώς σε διαφορετικό σκεύος: «εξέθεσαν εν οστράκω».

51. Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Θεσμοί της αρχαιότητας, Ι. Η πόλις*, Αθήνα – Κομοτηνή 1987, σ. 129 επ., σχετικά με τις πηγές της δουλείας. Βλ. και Μ.Η. HANSEN, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes: A study in the Athenian Administration of Justice in the fourth century B.C.*, Odense 1976, passim, Του ΙΔΙΟΥ, «The Persecution of Homicide in Athens», *Greek, Roman and Byzantine Studies* (1981) 22 επ.

52. CATHERINE SALLES, *Η άλλη όψη της αρχαιότητας. Ο υπόκοσμος*, Αθήνα 1998, passim.

53. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατά Νεαίρας*, 18 επ. όπου αναφέρεται η περίπτωση της Νεαίρας και των άλλων έξι μικρών κοριτσιών που αγοράστηκαν από τη μαστροπό Νικαρέτη: «Επτά γαρ ταύτας παιδίσκας εκ μικρών παιδίων εκτήσατο Νικαρέτη... δεινή δε (και δυναμένη) φύσιν μικρών παιδίων συνιδείν ευπρεπή, και ταύτα επισταμένη θρέψαι και παιδεύσαι εμπείρως, τέχνην ταύτην κατεσκευασμένη και από τούτων τον βίον συνειλεγμένη. Προσειπούσα δ' αυτάς ονόματι θυγατέρας, ίν' ως μεγίστους μισθούς πράττοιτο τους βουλομένους πλησιάζει αυταίς ως ελευθέραις ούσας...».

θώνει να κερδίσει, στο τέλος της κωμωδίας, την απελευθέρωσή της.⁵⁴ Φαίνεται πάντως ότι η έκθεση ήταν από τα θέματα που ο Αριστοφάνης δεν επιθυμούσε να θίξει, ίσως για να μη θυμίσει «οικεία κακά» στο ακροατήριό του. Τα συγκεκριμένα θέματα άλλωστε ήταν γραφτό να τα χρησιμοποιήσει η Νέα κωμωδία.

54. ROBERT FLACELIÈRE, *Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1995, σ. 141 επ. και ειδικότερα σ. 153-155 όπου αναφέρεται στην Αβρότονον.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΕΛΗΣ*

Η ειδική δωσιδικία του βυζαντινού στρατιωτικού**

Ι. Η ειδική δωσιδικία του βυζαντινού στρατιωτικού για αστικές και ποινικές υποθέσεις (*forum militare*) είναι μία εκδήλωση της *praescriptio fori ratione personae*, νομικής καταστάσεως συνηθέστατης για πολλούς κρατικούς λειτουργούς ή για ορισμένα άλλα πρόσωπα, συνδεδεμένα κατά κανόνα με την κρατική εξουσία¹. Η *praescriptio fori* σήμαινε ότι η αρχή του ρωμαϊκού δικαίου «*actor sequatur forum rei*» παραμεριζόταν για ορισμένα πρόσωπα ή για ορισμένες υποθέσεις, που πλέον δεν υπάγονταν στο τακτικό δικαστήριο του τόπου κατοικίας του εναγομένου ή του τόπου, που προσδιόριζε το αρμόδιο δικαστήριο για τα ποινικά αδικήματα², αλλά σε ειδικά δικαστήρια. Βέβαια, για τα αμιγώς στρατιωτικά εγκλήματα, δηλαδή εκείνα που μόνο ένας στρατιωτικός μπορούσε να διαπράξει λόγω της ιδιότητάς

* Δ.Ν. Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Ανεπτυγμένη μορφή της ομότιτλης ανακοινώσεως στην Στ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου (Κομοτηνή, 23-25.10.2003).

1. Για την *praescriptio fori* βλ. A.H.M JONES, *The later Roman Empire 284-602. A social, economic and administrative survey*, τ. I-III, Oxford 1964 (στο εξής: JONES), σ. 484-494, *Reallexicon für Antike und Christentum*, herausgegeben von Theodor Klauser, Band X, Stuttgart 1978 (στο εξής: RL), σ. 450 επ., R. J. MACRIDES, «The competent court» σε *Law and Society in Byzantium: Ninth- Twelfth Centuries*, ed. by Angeliki E. Laiou and Dieter Simon, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington D.C. 1994, (όλο το άρθρο στις σ. 117-129), σ. 117, ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες)*, Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 37], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004 (στο εξής: ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ), σ. 16-17. Για την *praescriptio fori ratione materiae* βλ. RL, σ. 447 επ. Ο ΤΑΧΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ, «Zur Gerichtsbarkeit im byzantinischen Heer» σε *Byzantina Mediterranea, Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, (Hg.) Klaus Belke, Ewald Kislinger, Andreas Külzer, Maria A. Stassinopoulou, Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar 2007 (όλο το άρθρο στις σ. 319-325) (στο εξής: ΚΟΛΙΑΣ), σ. 319-320 εντάσσει την ειδική δωσιδικία του στρατιωτικού σε ένα ευρύτερο πλαίσιο προνομιακής μεταχειρίσεως αυτής της επαγγελματικής ομάδας. Πάντως, τα πολλά δικαστήρια και η χρησιμοποίηση της *praescriptio fori* οδηγούσαν συχνά σε σύγχυση περί του αρμοδίου δικαστηρίου: JONES, σ. 492.

2. C. Th. 2.1.4 (364), C. 3.15.1 (196), 3.13.5 pr. (397).

του και τα οποία είχαν ταυτόχρονα τον χαρακτήρα πειθαρχικού αδικήματος, ήταν αυτονόητη η αρμοδιότητα του στρατιωτικού διοικητή για τον σχετικό ποινικό-πειθαρχικό έλεγχο³.

Ο δικαιολογητικός λόγος για το *privilegium fori* των στρατιωτικών δίνεται στην N. Th. 4.1 pr. (438), η οποία, παρ' ότι αναφέρεται μόνο στα συνοριακά στρατεύματα, τους *limitanei milites* και τους *duciani milites*⁴, αφήνει με σαφή τρόπο να εξηγηθεί, γιατί οι στρατιωτικοί εν γένει δεν έπρεπε να υπάγονται στο τακτικό δικαιοδοτικό σύστημα: «Η ενημερία των συνοριακών στρατευμάτων απαιτεί την υποστήριξη και βοήθεια της Ευσπλαχνίας Μας, αφού λέγεται ότι καταθλίβονται από τις αγωγές ορισμένων προσώπων καθώς και από το γεγονός ότι προσάγονται ενώπιον διαφόρων δικαστών, σαν να μην ανήκουν ούτε στην στρατιωτική ούτε στην πολιτική ζωή. Πρόσθεσε σε αυτό και το ότι αναγκάζονται να μην εκπαιδεύονται στρατιωτικά, επειδή πρέπει να απασχολούνται με το να παρίστανται σε πολιτικά δικαστήρια, αλλά και το ότι είναι ξένοι προς μία τέτοια ζωή, δεν έχουν πείρα σε δικαστικούς αγώνες και αγνοούν τις δικαστικές διαδικασίες, που τους εγείρονται μέσα από ξεδιάντροπες ευγλωττίες και δημοφιλή νομικά τεχνάσματα»⁵.

Η αρμοδιότητα για εκδίκαση υποθέσεων των στρατιωτικών δόθηκε, όπως θα αναφερθεί αναλυτικότερα στην συνέχεια, στις ίδιες τις στρατιωτικές αρχές. Αυτό δεν είναι κάτι που πρέπει να προκαλεί ε-

3. Βλ. και JONES, σ. 487, κατά τον οποίο η ειδική δωσιδικία των στρατιωτικών ήταν προέκταση του πειθαρχικού ελέγχου των υφισταμένων από τους προϊσταμένους τους. Για την πειθαρχική δωσιδικία των ρωμαίων στρατιωτικών βλ. C. E. BRAND, *Roman military law*, University of Texas, Austin & London, 1968.

4. Για τις στρατιωτικές τάξεις και τους στρατιωτικούς βαθμούς, που αναφέρονται στο κείμενο και τις σημειώσεις, βλ. για μεν τον ρωμαϊκό στρατό (μέχρι πριν από τον Διοκλητιανό) A. von DOMASZEWSKI, «Die Rangordnung des römischen Heeres», *Bonner Jahrbücher* 117 (1908), σ. 76 επ., ενώ για τον βυζαντινό στρατό JONES, 606 επ., J. HALDON, *State, Army and Society in Byzantium, Approaches to military, social and administrative history, 6th-12th Centuries*, (Variorum Collected Studies Series, CS504), Variorum 1995, W. TREADGOLD, *Byzantium and its army 284-1081*, Stanford University Press, Stanford, California 1995, J. HALDON, *Warfare, State and Society in the byzantine world (565-1204)*, London 1999.

5. Τα χωρία είναι σε δική μου απόδοση στην γλώσσα μας. Για την δικαιολόγηση της *praescriptio fori* για άλλους λειτουργούς, η οποία συνίστατο στην ανάγκη να μην αποσπώνται αυτοί από την δημόσια υπηρεσία τους, βλ. C. 1 2.16.4 (επί Ζήνωνος), 12.52.3.2 (444;) και σχετικώς JONES, σ. 487.

ντύπωση, αφού δικαστική εξουσία ασκούσαν και πολλοί άλλοι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, οι οποίοι, ακολουθώντας την ρωμαϊκή παράδοση, δικάζαν διαφορές προσώπων, που τελούσαν σε υπηρεσιακή σχέση με αυτούς, και βεβαίως επιλαμβάνονταν παραβάσεων των υπηρεσιακών κανονισμών από τα ίδια πρόσωπα⁶. Ειδικά η χορήγηση της δικαστικής εξουσίας στους στρατιωτικούς δεν ήταν πέρα από τις δυνατότητες των τελευταίων, όπως τουλάχιστον αναφέρει χωρίο του ιουστινιάνειου Κώδικα: «Είναι εντελώς δίκαιο να επιτρέπεται η χορήγηση της δικαστικής εξουσίας στους στρατιωτικούς άνδρες. Γιατί, ποιό κώλυμα υπάρχει, εκείνοι, που έχουν πείρα για κάποιο πράγμα, να δικάζουν αυτό; Ξέρουμε βέβαια ότι και στις στρατιωτικές αρχές και σε όλους αυτούς τους άνδρες έχει εγκριθεί από Εμάς, και δίκες να ακροώνται και να τις φέρουν σε πέρας, και τέτοιες διαφορές να τακτοποιούν κατά την κρίση τους και την γνώση τους για τον νόμο»⁷. Μάλιστα, σε ειδικές περιπτώσεις, όπως στην εκδίκαση απόστρατου στρατιωτικού για συμπεριφορά του που εκδηλώθηκε ενώ ήταν ακόμη στον στρατό, το στρατιωτικό δικαστήριο ήταν το καταλληλότερο για την ανακάλυψη της αλήθειας, ακριβώς λόγω της ιδιάζουσας φύσεως της δικαζομένης περιπτώσεως, όπως αναφέρεται σε διάταξη του 423⁸, καθώς «εὐχερέστερον γὰρ ἐν αὐτῷ ἀποδεικνύεται ἡ ἀλήθεια», σύμφωνα με την έκφραση των Βασιλικών, κατά την μεταφορά της συγκεκριμένης ρυθμίσεως σε αυτά. Δεν φαίνεται πάντως να είναι μακριά από την

6. Βλ. L. BRÉHIER, *Le Monde Byzantin*, τ. I-III. [L' évolution de l' humanité, 32] Paris 1947-1950 (στο εξής: BRÉHIER), σ. 219, 221, JONES, σ. 484-486, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Γ'-ΙΑ'», *Δίπτυχα* 4 (1984) 163-177, σ. 165-168, MACRIDES, ό. π. σημ. 1, σ. 117, ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 252. Κατά την Περίοδον ΝΑ' 29 (από την έκδοση Ι. και Π. Ζέπου, JGR, τ. 4, Αθήναι 1931): «ἀφορμαὶ πολλαὶ εἰσι τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν δικαστῶν. οἱ μὲν γὰρ τῶν ἀνθρώπων εἰσὶν ἐπὶ ταῖς θύραις καὶ ὑπόκεινται ταῖς ἐταιρειάρχαιαις. καὶ τῶν πρωτοβεστιαρίων οἱ δὲ πλεονοὶ τὴν θάλασσαν καὶ ὑπόκεινται τῶν παραθαλασσίτη· οἱ δὲ πλώιμοι τῶν δρογγαρίων· οἱ δὲ τῶν τεχνῶν τῶν ἐπάρχων οἱ δὲ περὶ διαθήκας τῶν κοιαιστῶρι».

7. C. 3.1.17 (531). Το χωρίο παρατίθεται σε δική μου απόδοση στην γλώσσα μας. Το ότι οι στρατιωτικοί στερούνταν μιας βαθιάς γνώσεως του νόμου, αφού η επαγγελματική τους ενασχόληση ήταν τελείως διαφορετική, φαίνεται ότι ουδέποτε απασχόλησε οποιονδήποτε, αφού και άλλοι αξιωματούχοι με δικαστικές αρμοδιότητες βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο «ἀγνοίας», πρβλ. JONES, σ. 500. Γι' αυτόν τον λόγο, βοηθητικό ὄργανο ἦταν τὸ officium (βλ. πιο κάτω στο κείμενο IIIβ).

8. C. 3.21.2 (= B.7.5.85).

πραγματικότητα η άποψη⁹, ότι ακόμη και για λόγους δημοσίου συμφέροντος ήθελε η κρατική εξουσία, αυτοί οι άνθρωποι να υπάγονται και δικαστικώς στον κλειστό και πλήρως ελεγχόμενο χώρο του στρατεύματος¹⁰. Έχει υποστηριχθεί επίσης, ότι και οι ίδιοι οι στρατιωτικοί, όπως όλοι όσοι απήλαυαν του ευεργετήματος της *praescriptio fori*, μάλλον θα ήθελαν να δικαστούν από δικαστήριο, το οποίο θα ανέμεναν να ήταν ευνοϊκό γι' αυτούς και τις επιδιώξεις τους λόγω της συναδελφικής αλληλεγγύης των δικαστών προς τους δικαζομένους συναδέλφους τους¹¹. Αυτή η ειδική δικονομική μεταχείριση, όμως, φαίνεται ότι συνιστούσε και πηγή πολλών αυθαιρεσιών, με συνέπεια τούτο να αποτελέσει ακόμη έναν λόγο για τους συνεχείς περιορισμούς της, όπως στην συνέχεια αναφέρεται.

II. Σε ό,τι αφορά σε θέματα ιδιωτικού δικαίου η παλαιότερα επικρατούσα άποψη, ότι το *privilegium fori* των στρατιωτικών δεν εμφανίστηκε πριν από την εποχή της Δεσποτείας, έχει υποχωρήσει εμπρός στην αξιολόγηση των δεδομένων από τους νεότερους ιστορικούς του δικαίου. Η σημερινή αντίληψη είναι ότι ήδη κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, αλλά και πριν από αυτήν, η στρατιωτική διοίκηση μπορούσε να δικάσει διαφορά ιδιωτικού δικαίου τόσο μεταξύ στρατιωτών όσο και μεταξύ στρατιώτη (εναγομένου) και ιδιώτη, κατόπιν σχετικής παραπομπής της υποθέσεως σε αυτήν από τον प्राίτορα ή ακόμη και χωρίς αυτήν. Ως ενάγων ο στρατιωτικός υπαγόταν στην τακτική δικαιοδοσία, κατόπιν αδείας του στρατιωτικού διοικητή του. Εξάλλου, ο Διοικητής της επαρχίας κατά την προδιοκλητιάνεια εποχή, έχοντας και στρατιωτικές εξουσίες, μπορούσε σε υποθέσεις στρατιωτικών να χρησιμοποιεί ως *iudices delegati* ή *pedanei* ανώτερους στρατιωτικούς

9. JONES, σ. 487.

10. Η αποβολή από το στράτευμα εκείνου του στρατιώτη που παραβίασε την άδειά του σήμαινε και παραπομπή του στους κοινούς δικαστές, κατά το Στρατηγικόν του Μαυρικίου: «Εἴ τις τολμήσει βαγεῦσαι ὑπὲρ τὸν χρόνον τοῦ κομεάτου, καὶ τῆς στρατείας ἐκβληθῆ καὶ ὡς παγανὸς τοῖς πολιτικοῖς ἄρχουσι παραδοθείη» (1.6.4, έκδ. G. T. DENNIS (μετάφρ. E. GAMILLSCHG), *Das Strategikon des Maurikios* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 17]), Wien 1981.

11. JONES, σ. 487, όπου και ένας ακόμη λόγος: «The presidents of the courts concerned, and the officials who served them, welcome the increase in bribes and fees which an extension of their jurisdiction brought in».

αξιωματούχους¹².

Για την ποινική τους συμπεριφορά, κατά την περίοδο πριν από την Δεσποτεία, οι στρατιωτικοί υπάγονταν στην δικαιοδοσία του διοικητή τους¹³, μόνο όμως για ό,τι είχαν διαπράξει ενόσω υπηρετούσαν¹⁴, αν και υπάρχουν χωρία για το ότι κάποιος αποκτούσε την στρατιωτική ιδιότητα ώστε να αποφύγει την εμπλοκή του με την τακτική δικαιοσύνη για συμπεριφορά του που είχε προηγηθεί της κατατάξεώς του, πλην όμως αυτό δεν επιτρεπόταν¹⁵. Για τα *crimina publica* δικάζονταν στην Ρώμη, συν τω χρόνω όμως δόθηκε στους Διοικητές των επαρχιών η δυνατότητα να εκδικάζουν και αυτές τις υποθέσεις¹⁶.

β. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι μία διάταξη του 355 (C. Th. 2.1.2), που αναφέρεται μεν στα των επαρχιών (χωρίς να κάνει μνεία για όσα συμβαίνουν στην πρωτεύουσα), η ρύθμισή της όμως είναι ιδιαίτερος σημαντική για την απονομή της δικαιοσύνης στον εν γένει στρατιωτικό χώρο. Σε αυτήν η στρατιωτική δικαιοσύνη περιορίστηκε πλέον στην αμιγώς ποινική της διάσταση και συγκεκριμένα μόνο στα ποινι-

12. Για την ρωμαϊκή περίοδο βλ. TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Λειψία 1899 (ανατ. Γκράτς 1955) (στο εξής: MOMMSEN, *Strafrecht*), σ. 34, 288, E. SANDER, «Das römische Militärstrafrecht», *Rheinisches Museum für Philologie*, 103 (1960) (όλο το άρθρο στις σ. 289-319) (στο εξής: SANDER, *Militärstrafrecht*), σ. 295, 318, JONES, σ. 487, O. BEHREND, *Die römische Geschworenengerichtsverfassung, Ein Rekonstruktionsversuch*, Verlag Otto Schwartz & Co, Göttingen 1970, σ. 219-224, RL, σ. 454. Πρβλ. C. 7.48.2 επί Γορδιανού Αυγούστου (= B.9.1.89 με διαφοροποιήσεις), για την οποία βλ. TH. MOMMSEN, «Das römische militärwesen seit Diocletian», *Hermes* 24 (1889), (όλο το άρθρο στις σ. 195-279) (στο εξής: MOMMSEN, *Militärwesen*), σ. 259 σημ. 3, R. GROSSE, *Roemische Militaergeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920 (στο εξής: GROSSE), σ. 160.

13. D. 48.3.9 (= B.60.35.9), 49.16.3 pr (για το ότι ο λιποτάκτης αποστέλλεται στον διοικητή του, εκτός εάν στην επαρχία όπου συνελήφθη διέπραξε κάτι βαρύτερο, οπότε γι' αυτό πρέπει να δικάσει εκεί). Πρβλ. MOMMSEN, *Strafrecht*, σ. 33-34, όπου πολλές φορές για τα καθαρώς στρατιωτικά εγκλήματα με τις όχι εξοντωτικές ποινές δεν τηρούνταν κάποια δικονομική διαδικασία, αλλά δινόταν απλώς σχετική εντολή από τον τιμωρόντα διοικητή.

14. D. 5.1.7 (= B.7.5.7), 49.16.16.

15. D. 49.16.16, C. 12.33.1 (επί Σεβήρου και Αντωνίνου Αυγούστων). Κατά το RL, σ. 403, η πρόσληψη της στρατιωτικής ιδιότητας με αυτόν τον σκοπό ήταν μάλλον ελκυστική για εκείνον που την επιχειρούσε, αφού πλέον θα υφίστατο μεταχείριση «*secundum disciplinam militarem*».

16. SANDER, *Militärstrafrecht*, σ. 295, 296. Κατά το RL, σ. 385, οι *procuratores* είχαν το *ius gladii* έναντι των στρατιωτών κατόπιν ειδικής απονομής του.

κά αδικήματα που διέπρατταν στρατιώτες, χωρίς να επεκτείνεται και σε αυτά που διαπράττονταν σε βάρος αυτών από ιδιώτες. Την εκδίκαση των αστικών υποθέσεων για όλους ανέλαβαν οι *rectores provinciarum*. Ρητώς μάλιστα αναφέρεται ότι τούτο ισχύει και για τους στρατιώτες είτε είναι ενάγοντες είτε είναι εναγόμενοι¹⁷. Αυτή η επέκταση της τακτικής/πολιτικής δικαιοδοσίας (και η ρητή διακήρυξη της μέσω νομοθετικής ρυθμίσεως) στους στρατιωτικούς θα μπορούσε ίσως να ιδωθεί ως μία από τις συνέπειες του διαχωρισμού πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας που είχε αρχίσει από τον Διοκλητιανό¹⁸. Η ποινική δικαιοδοσία των στρατιωτικών αρχών σε εγκληματούντες στρατιωτικούς επαναλήφθηκε το 365 σε άλλη διάταξη (C. Th. 9.2.2)¹⁹.

Πολύ γρήγορα, όμως, ρωγμές στην ρύθμιση του 355 δημιουργήθηκαν με νεότερες διατάξεις, που έτειναν προς το να κρίνονται οι στρατιωτικοί από τους στρατιωτικούς προϊσταμένους τους είτε για όλες τις υποθέσεις τους είτε «*in militaribus negotiis*»²⁰. Επακολούθησε μία *de fac-*

17. Η *Interpretatio* όμως δίνει αρμοδιότητα στην στρατιωτική αρχή όταν ο στρατιωτικός είναι εναγόμενος.

18. Το ότι από αυτήν την κατάσταση αναπτύχθηκε στα προσεχή χρόνια μία αυτόνομη στρατιωτική δικαιοδοσία βλ. FAUSTO GORIA, «Giudici civili e giudici militari nell'età giustiniana», *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 61 (1995) (όλο το άρθρο στις σ. 445-461) (στο εξής: GORIA), σ. 447, κατά τον οποίο αυτή η δικαιοδοσία «non solo si occupava di questioni concernenti le attività dell' esercito o i rapporti fra i soldati, ma nel corso dei secoli IV e V ottiene la facoltà di poter giudicare tutti i processi nei quali uno di costoro fosse convenuto civilmente o incriminato penalmente».

19. Με διαφορετική διατύπωση σε C. 9.3.1, η οποία θα επιβιώσει στα Βασιλικά κατά την μεταφορά του σχετικού χωρίου (60.35.15). Πολλά περιστατικά ασκήσεως αυτής της δικαιοδοσίας αναφέρει ο GROSSE, σ. 236-237 με παραπομπές στον ιστορικό Ammianus Marcellinus.

20. C Th. 1.15.7 (377) (= C. 1.38.1 = B.6.1.112), στην οποία επαναλαμβάνεται ο διαχωρισμός της στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας κατά την εκδίκαση υποθέσεων με κριτήριο το πρόσωπο του δικαζομένου. Εδώ, οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι (*comites*) δικάζουν «*causis [negotiis στον C.] (...) militaribus*», ενώ για τις αστικές υποθέσεις αρμόδιος παραμένει ο *vicarius*, στον οποίο δίνεται και το προβάδισμα επί κρίσεως από κοινού με στρατιωτικό άρχοντα. Η διάταξη μεταφέρεται ουσιαδώς αλλαγμένη στα Βασιλικά: «μόνων στρατιωτών παρὰ τῷ βικαρίῳ καὶ τῷ κόμητι τῶν στρατιωτῶν ἐν ταῖς χρηματικαῖς ὑποθέσεσι δικαζομένων ὁ κόμης προταττέσθω. Ἰδιωτῶν δέ, ἢ ιδιώτου καὶ στρατιώτου παντὸς ὁ βικάριος προτιμάσθω, ἐπάρχου τόπον ἐπέχων...». C. 1.29.1 (386/387) (= B. 6.4.14), για την διάταξη αυτή, στην οποία τονίζεται η οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής αρχής και με σαφή τρόπο καθορίζεται η απαγόρευση επεμβάσεως των πολιτικών αρχόντων στα θέματα των στρατιωτών, βλ. και GORIA, 448 σημ. 8. Εξάλλου, το 386 κατά την ρύθμιση (C. Th. 1.14.1) για την συλλογή φόρων στην Θηβαΐδα και την Αυγουσταία, η οποία ανατέθηκε στους

το αύξουσα επέκταση της αρμοδιότητας της στρατιωτικής αρχής, πλέον στον χώρο των ιδιωτικών διαφορών και μάλιστα όχι μόνο μεταξύ στρατιωτών²¹. Τούτο προκάλεσε την αντίδραση του νομοθέτη, που προσπάθησε με πολλές διατάξεις να περιορίσει αυτό το φαινόμενο²². Είναι χαρακτηριστικό το Ήδικτο του praefectus Aegypti Flavius

πολιτικούς άρχοντες, θεσπίστηκε ότι για τους ιδιοκτήτες στρατιωτικών κτημάτων αρμόδια για την είσπραξη των φόρων (tributum) ήταν η στρατιωτική αρχή. Το χωρίο τόσο στον ιουστινιάνειο Κώδικα (C. 1.37.1) όσο και στα Βασιλικά (B. 6.1.91, όπου ακόμη συνοπτικότερη διατύπωση) δεν κάνει την ειδική ρύθμιση για τα στρατιωτικά κτήματα, διότι εν τω μεταξύ έχει παρεμβληθεί η Ν. Th. 7.1 (439) (επαναλαμβάνεται σε C. 3.25.1. pr = B. 7.5.92), κατά την οποία (στο προοίμιό της) οι στρατιωτικοί, σε ό,τι αφορά στην απόδοση των συντελειών («necessitates publicae»), υπάγονταν στους διοικητές («moderatores») («άρχοντες», στα Βασιλικά) των επαρχιών, βλ. γι' αυτήν πιο κάτω.

21. Οι πάπυροι της εποχής δείχνουν ότι το στρατιωτικό δικαστήριο επιλαμβάνονταν των αστικών διαφορών μεταξύ ιδιωτών, πράγμα όμως που αναγνωριζόταν ως παράνομο, γι' αυτό και στην περίπτωση αυτή επαπειλούνταν ποινές για τον στρατιωτικό δικαστή, εκτός από την περίπτωση κατά την οποία ο ενάγων ήταν στρατιωτικός, οπότε αναγνωριζόταν ως νόμιμη αυτή η δικαιοδοσία του στρατιωτικού δικαστηρίου (βλ. RL, σ. 455, όπου και η εκτίμηση ότι αυτά αποτελούσαν μία αιγυπτιακή ιδιαιτερότητα και μόνο, πράγμα που, κατά την γνώμη μου, δεν είναι αναμφισβήτητο, κυρίως λόγω των ρυθμίσεων, που δεν θα αργήσουν να ακολουθήσουν και θα ρυθμίσουν την κατάσταση, όπως αυτή περίπου παρουσιάζεται στους παπύρους, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στους στρατιωτικούς). Κατά τον FAUSTO GORIA, «La giustizia nell'impero romano d'oriente: organizzazione giudiziaria», σε: *La Giustizia nell'alto medioevo (secoli V-VIII) [Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo XLII, 7-13 aprile 1994] tomo primo, Centro italiano di studi sull'alto medioevo Spoleto, Spoleto 1995* (όλο το άρθρο στις σ. 259-336) (στο εξής: GORIA, Giustizia), σ. 285, οι ιδιώτες κατέφευγαν στα στρατιωτικά δικαστήρια «sperando forse maggiore prontezza nella decisione e maggiore efficacia nell'esecuzione, o confidando in forme di patrocinium». Για το ότι στρατιωτικά δικαστήρια δικάζαν ιδιώτες για ορισμένα, ιδιαίτερως φύσεως, εγκλήματα, όπως π.χ. προδοσία, βλ. RL, σ. 449.

22. Πρώτον, επαναλήφθηκε η απαγόρευση αναμίξεως στρατιωτικού δικαστηρίου σε ιδιωτικές υποθέσεις, αν και δεν αναφέρεται πάντα ρητώς εάν αυτές αφορούν μόνο σε ιδιώτες ή και σε στρατιώτες: C. Th. 1.21.1 (393) (= C.1.46.1 = B.6.1.93) περί μη υπαγωγής ιδιωτικών υποθέσεων ιδιωτών σε στρατιωτικό δικαστήριο, C. Th. 2.1.9 (397) (δεν εξακολουθεί σε Κώδικα και περαιτέρω), περί της αρμοδιότητας των τακτικών δικαστών σε ιδιωτικές υποθέσεις οποιουδήποτε (χωρίς ρητή αναφορά σε στρατιωτικούς) και περί της ποινικοποίησης (ή μάλλον περί της επαναλήψεώς της, η οποία είχε γίνει στο παρελθόν με διάταξη που δεν μας περισώθηκε) της υπαγωγής τους σε στρατιωτικά δικαστήρια. Δεύτερον, εμφανίστηκαν ρυθμίσεις που απαγόρευαν την υπαγωγή στην στρατιωτική δικαιοδοσία ιδιωτών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και απόμαχοι στρατιωτικοί για υποθέσεις που ανέκυψαν μετά από την αποστρατεία τους: C. Th. 12.1.128 (392) (= C.10.32.42) περί μη υπαγωγής των βουλευτών («curialem principalem») στην στρατιωτική αρχή, η οποία τιμωρείται εάν παραβεί την διάταξη, C. Th. 1.5.10 και 1.7.2 (393) (C. 1.26.4 = B.6.4.9) περί μη υπαγωγής του πολιτι-

Entolmius Tatianus (POxy έτ. 367/370), στο οποίο επαπειλείται μεν σκληρή τιμωρία για τον praepositus που ασχοληθεί με υποθέσεις ιδιωτών, επιτρέπεται όμως να υπαχθεί στην δικαιοδοσία του υπόθεση στρατιωτικού εναγομένου, χωρίς να διευκρινίζει εάν πρόκειται για αστικό ή ποινικό αδίκημα, με την αιτιολογία «οὐδὲ γὰρ δύναται ἐπὶ τῶν τόπων τῆς προσηκούσης τυγχάνειν παρ' ἄλλου βοηθείας»²³. Πάντως, αυτή η συχνή επανάληψη της απαγορεύσεως της επεκτάσεως της στρατιωτικής δικαιοδοσίας στον τομέα των ιδιωτικών διαφορών νομίζω ότι φανερώνει μία αντίθετη με τις σχετικές ρυθμίσεις πρακτική, την οποία ο νόμος προσπαθούσε να καταστείλει ακόμη και με την ποινικοποίησή της.

Το 413 με νέα διάταξη (C. 3.13.6 = B. 7.3.42) δόθηκε στην στρατιωτική δικαιοσύνη αρμοδιότητα επί αστικών υποθέσεων μεταξύ στρατιωτών ή όταν ο στρατιωτικός ήταν εναγόμενος, «ἐπειδὴ καὶ τοῖς δικαζομένοις τοῦτο συμφέρει», κατά την μεταφορά του σχετικού χωρίου στα Βασιλικά. Όπως μάλιστα προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της διατάξεως, ήταν ήδη καθιερωμένο (προφανώς στην μακρόχρονη πρακτική), ο εναγόμενος στρατιωτικός να μην ήταν δυνατό να υπαχθεί σε δίκη ή σε εκτέλεση αποφάσεως, εάν αυτό δεν το επέτρεπε ο αρμόδιος στρατιωτικός αξιωματούχος²⁴. Η ρύθμιση αυτή, μαζί με μία άλλη του 416 (C. 1.46.2 (= B. 6.1.94), η οποία επανέλαβε αφ' ενός μεν την απαγόρευση υπαγωγής υποθέσεων ιδιωτών («*curiales, homines privatae conditionis*», στα Βασιλικά «ιδιώτης») στο στρατιωτικό δικαστήριο, αφ' ετέρου δε την επιβολή ποινής στον στρατιωτικό δικαστή που θα παρέβαινε αυτήν την διάταξη, δείχνουν, κατά την γνώμη μου, την επικράτηση και θεσμοποίηση της πραγματικής εκτάσεως της στρατιωτικής δικαιοδοσίας όσον αφορά στους στρατιωτικούς, αλλά και την σταθερή βούληση της κρατικής εξουσίας, η δικαιοδοσία αυτή να μην εξέρχεται του φυσικού της χώρου, δηλαδή του στρατεύματος. Πάντως, σε περίπτωση που ο στρατιωτικός ήταν ενάγων και ο εναγόμενος δεν

κού δικαστή, του προξενήσαντος iniuria σε βάρος στρατιωτικού, σε άλλο πλην του τακτικού δικαστηρίου, C. 3.13.5 (397) (= B. 7.3.41) περί επιβολής ποινών σε όποιον ενάγοντα καταφύγει αναρμοδίως σε στρατιωτική αρχή, C. 1.46.2 (416) περί μη υποβολής ιδιωτών σε στρατιωτικό δικαστήριο και περί τιμωρίας του παραβαίνοντος την ρύθμιση αυτή comes.

23. RL, σ. 455.

24. Έτσι και JONES, σ. 487.

ανήκε στο στράτευμα, η αρμοδιότητα ανήκε στην πολιτική δικαιοσύνη, όπως όριζε σχετική ρύθμιση ήδη από το 393 (C. Th. 1.7.2 = εν μέρει C. Th. 1.5.10 = C. 1.26.4)²⁵.

Πολύ σύντομα όμως η στρατιωτική δικαιοδοσία οδηγήθηκε εκ νέου σε συρρίκνωση. Η αρχή έγινε με Νεαρά του 439 (N. Th. 7.1 pr. = C. 3.25.1 pr. = B. 7.5.92). Με αυτήν ήρθη η ειδική δωσιδικία των στρατιωτικών «*pro functionibus publicis*», σε ό,τι, δηλαδή, αφορούσε στις «δημόσιες συντέλειες», κατά την μεταφορά του σχετικού χωρίου στα Βασιλικά. Για τέτοια θέματα πλέον υπάγονταν στους πολιτικούς διοικητές των επαρχιών («*moderatoribus provinciarum*», «*άρχουσι ἐπαρχιῶν*», στα Βασιλικά). Το 440, μέσα σε διάστημα λίγων μηνών, εκδόθηκαν δύο νόμοι (N. Th. 7.2 και 3 = C. 3.23.2 pr.), με τους οποίους τέθηκαν σοβαρότατοι περιορισμοί στην άσκηση της *praescriptio fori* σε πολλές κατηγορίες προσώπων-δικαιούχων αυτού του ευεργετήματος, από τα οποία σχεδόν την τελευταία στιγμή, με μία μορφή ερμηνευτικής δηλώσεως, εξαιρέθηκαν οι στρατιώτες²⁶. Μία ειδική ρύθμιση αφορά στους ανήκοντες στις *scholae* (στην ανακτορική φρουρά), οι οποίοι υπάγονταν και δικαστικά στον *magister officiorum* μόνο για την «*civile (...) litigium*», ενώ «*in criminalibus sane controversiis et in publicis tributis et adversus tales viros provincias moderantium congruam iurisdictionem*» (C. 12.29.2 (474) και C. 12.29.3 (επί Ζήνωνος).

Άλλες σχετικές διατάξεις²⁷ είχαν ως βασικές αρχές τους τις ρυθμί-

25. Κατά GROSSE, σ. 160, αυτό δείχνει ότι «Das Militärgericht war in Strafsachen einem Zivilisten gegenüber unzuständig, auch wenn der Verletzte Soldat war».

26. Πρβλ. και GORIA, σ. 450 σημ. 16.

27. C. 12.46.4 μη εξακριβωμένης χρονολογίας (κατά GORIA, σ. 449 σημ. 10, των ετών 421-422), περί μη υπαγωγής στο στρατιωτικό δικαστήριο των απομάχων για πράξεις τους μετά την αποστρατεία και περί δικαιοδοσίας της στρατιωτικής αρχής σε αυτά τα πρόσωπα μόνο για την δραστηριότητά τους ενόσω είχαν την στρατιωτική ιδιότητα (ομοίως και σε C. 3.21.2 (423) = B. 7.5.85), N.Th. 4 (438), όπου θεσπίζεται ότι οι στρατιώτες *duciani* και *limitanei*, εναγόμενοι, δεν θα παραπέμπονταν στο αυτοκρατορικό δικαστήριο (και σε οποιονδήποτε δικαστή), αλλά θα δικάζονταν «*sub competentibus militaribus iudicibus*», σε αντίθεση με ό,τι γινόταν παλιά (βλ. και πιο πάνω σημ. 5), N. Th. 24 (443), όπου γίνεται αναφορά (μεταξύ των άλλων στην εκτεταμένη αυτή Νεαρά) στην εν γένει αρμοδιότητα (άρα όχι μόνο δικαστική) των *duces* σε σχέση με τους *limitanei*, C. 9.39.2.1 (451) (= B. 60.27.4), όπου, επ' ευκαιρία ρυθμίσεως, κατά την οποία οι πολιτικοί άρχοντες ζητούσαν βοήθεια από στρατιωτικούς για να καταδιώξουν ληστές, θεσπίζεται ότι οι μη υπακούσαντες στην πρόσκληση των πολιτικών στρατιωτικοί αξιωματικοί («*tribuni seu primates numerorum*») θα τιμωρούνταν από τους *magistri militum*.

σεις των ετών 413 και 416 που προαναφέρθηκαν, δηλαδή τόσο τον καθορισμό του *privilegium fori* των στρατιωτικών όσο και την μη υπαγωγή στα στρατιωτικά δικαστήρια των ιδιωτών. Η πραγματικότητα όμως δεν έδειξε να υπακούει σε αυτές τις ρυθμίσεις, δίνοντάς μας έτσι μία επαρκή εξήγηση για την πληθώρα διατάξεων αναφορικών με το εξεταζόμενο θέμα. Στην *N. Marc.* 1.5 και 7 (450) στηλιτεύθηκε η κακή τακτική, να δωσιδικούν οι μεν ιδιώτες στα στρατιωτικά δικαστήρια, οι δε στρατιωτικοί στα πολιτικά, πιθανόν εξαναγκαζόμενοι από ισχυρούς της εποχής. Γι' αυτόν τον λόγο ορίστηκε (ή μάλλον επαναλήφθηκε) ότι ο στρατιωτικός έπρεπε να δικαζόταν από τον τοπικό στρατιωτικό δικαστή, εκτός εάν –και εδώ η πραγματικά νέα ρύθμιση– λόγω της μεγάλης απαξίας της πράξεως, για την οποία βαρυνόταν, αρμοδιότητα είχε άλλο δικαστήριο, που όμως δεν προσδιορίζεται στην διάταξη²⁸.

γ. Η ιουστινιάνεια νομοθεσία χαρακτηρίζεται ως προς την έκταση της στρατιωτικής δικαιοδοσίας και δωσιδικίας από έντονη ασάφεια, που παρουσιάζεται τόσο στον Κώδικα όσο και στις Νεαρές.

Στον Κώδικα συνυπάρχουν διατάξεις, οι οποίες χορηγούν ευρύτατη αρμοδιότητα στα στρατιωτικά δικαστήρια σε πολιτικές και ποινικές υποθέσεις (και μάλιστα όχι μόνο στρατιωτών αλλά και ιδιωτών)²⁹,

28. Κατά τον GORIA, σ. 448 σημ. 8, «*Marcian nov. 1.7 (...) non pare considerare nulla una sentenza contro un soldato pronunciata da un giudice diverso dal suo diretto superiore...*». Ο JONES, σ. 493, σημειώνει ότι «*civilian plaintiffs of the high degree summoned soldiers from the frontier to civilian courts at the capital*».

29. Εκτός από το ότι περιλαμβάνονται εκείνες οι ρυθμίσεις του 4^{ου} και του 5^{ου} αι., που αναφέρθηκαν πιο πάνω και αφορούν στην αρμοδιότητα των στρατιωτικών δικαστηρίων για τους στρατιώτες (C. 3.13.6 έτ. 413, 9.3.1 έτ. 365, 9.39.2.1^α έτ. 451), σημειώνονται και οι C. 3.1.17 (531), που δικαιολογεί την ανάθεση δικαστικής εξουσίας στους στρατιωτικούς (= B.7.6.15 με διαφορετική όμως ρύθμιση), και C. 9.13.1.1c (533) (=B.60.58.1), που χορηγεί απροϋπόθετα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς άρχοντες αρμοδιότητα καταδίωξης του δράστη της αρπαγής γυναίκας, χωρίς να εξαρτά την ανάμειξη των στρατιωτικών από ενδεχόμενη στρατιωτική ιδιότητα του δράστη. Δεν απουσιάζει, πάντως, η επανάληψη των ρυθμίσεων για την μη υπαγωγή υποθέσεων ιδιωτών στα στρατιωτικά δικαστήρια (C. 1.46.1 έτ. 393), για την (άκυρη) εκδίκαση υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου από στρατιωτικά δικαστήρια χωρίς να έχει γίνει σχετική παραπομπή από αρμόδιο όργανο (C.7.48.2), για τον διαχωρισμό πολιτικής και στρατιωτικής δικαιοδοσίας (C. 1.29.1 έτ. 386/387), για την μη υπαγωγή κατηγοριών ιδιωτών στην στρατιωτική δικαιοδοσία (C. 1.26.4 έτ. 393, 1.46.2 έτ. 412, 10.32.42 έτ. 392, 12.46.4 έτ. 421-422). Πρβλ. επίσης R. SORACCI, «*Rapporti tra poteri civili e militari nella legislazione processuale tardo-antica*», *Atti dell' Accademia romanistica costantiniana*, XI

καθώς και ρυθμίσεις, κατά τις οποίες οι πολιτικοί άρχοντες δεν είναι τελειώς αναρμόδιοι να χειριστούν υποθέσεις στρατιωτών³⁰.

Στις Νεαρές παρουσιάζεται η εξής κατάσταση. Από την μια μεριά, συρρικνώνεται η έκταση της *praescriptio fori* για τους στρατιωτικούς, τουλάχιστον για τους ευρισκόμενους στις επαρχίες. Έτσι, στην Νεαρά 8 («*Ἡ διάταξις περὶ τοῦ τούς ἄρχοντας χωρὶς τῆς οἴασουν δόσεως γίνεσθαι*») παρ. 6 ορίζεται: «*Βουλόμεθά γε μὴν ἅπασι τοῖς ἄρχουσι τῶν ἡμετέρων ἐπαρχιῶν πάντας ὑποκεῖσθαι, τούς μὲν ιδιώτας κατὰ τὸ τῆς ἀρχῆς ἴδιον ἐπὶ πάσαις αἰτίαις καὶ πάσαις χρηματικαῖς τε καὶ ἐγκληματικαῖς προφάσεσι, τούς δέ γε ἐν στρατεῖαις ὄντας καὶ ὑπὸ ἰδικούς ἄρχοντας τεταγμένους καὶ τοῦτους οὐδὲν ἦττον προφάσεσι δημοσίων τε καὶ ἐγκλημάτων ὑποκεῖσθαι πᾶσι τρόποις αὐτοῖς*»³¹. Στο ίδιο μήκος κύματος και η Νεαρά 17, στην οποία ο αυτοκράτορας απευθυνόμενος στον «*παραλαμβάνοντα τὴν ἀρχήν*» λέει: «*Ἐξεῖς δὲ ὑπακούοντάς σοι καὶ τούς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν στρατιώτας ἐν οἷς αὐτῶν*

Convegno internazionale in onore di Felix B.J. Wubbe, Università degli studi di Perugia, Facoltà de Giurisprudenza, edizioni scientifiche italiane 1996, σ. 189-244.

30. Αφού επαναληφθούν οι –αναφερθείσες πιο πάνω– ρυθμίσεις των αρχών του 5^{ου} αιώνα περί υπαγωγής των στρατιωτικών στους πολιτικούς άρχοντες για τους φόρους (C. 3.23.2 έτ. 440, 3.25.1 pr. έτ. 439), θα παρατεθεί η διάταξη του 406 περί εκείνων που εγκατέλειψαν το στρατόπεδο και επιδόθηκαν σε ληλασίες και ληστείες και οι οποίοι «*severitatem publicam non evadant*» (C. Th. 7.18.15) με την ουσιώδη όμως πια διαφοροποίηση ότι «*severitatem iudicis non evadant*» (C. 12.45.3), όπου εδώ νοείται, κατά τον GORIA, σ. 450 σημ. 16, ο πολιτικός δικαστής. Περαιτέρω σημειώνεται και η διάταξη σε C. 1.40.17 (άγνωστης χρονολογίας, πιθανόν του Ιουστινιανού), περί στρατιωτικού, που ληστεύει και τιμωρείται από τους *praesides* (= B.6.1.89). Κατά τον GORIA, σ. 449, μόνο με την υποβολή της ενστάσεως για *praescriptio fori* στην αρχή της διαδικασίας μπορούσε να επιτευχθεί η εξαίρεση από την δικαιοδοσία των πολιτικών αρχόντων.

31. N. 8.6 έτ. 535 = B. 6.3.5. O R. HAASE, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Kaiser Justinian I. (527 bis 565)*, Wiesbaden 1994, σ. 35 παρατηρεί ότι με τον όρο «*χρηματικαῖς (...) προφάσεσι*» «im Zusammenhang mit Soldaten könnte es sich um Soldforderungen handeln, aber auch um Streitigkeiten wegen der Kürzung oder Streichung des Soldes als Folge einer über den Soldaten verhängter Strafe», ενώ σημειώνοντας ότι «fehlt eine Regelung für zivilrechtliche Streitigkeiten unter oder gegen Soldaten» υποθέτει «da Justinian nur für Fiskalsachen und Strafsachen der Soldaten spricht, möchte man annehmen, dass Justinian die bis dahin geltende Regelung beibehalten wollte. Andererseits aber sagt er, der Gerichtsbarkeit des Statthalters seien alle unterworfen. Das wären auch die Soldaten». Πιο έντονα η ίδια ρύθμιση στο κεφ.12 πρ. και 1 (όπου και επαπειλούμενες τιμωρίες για τους μη θέλοντες να υπαχθούν σε αυτήν την δικαιοδοσία στρατιώτες) της ίδιας Νεαράς (= B.6.3.19). Βλ. και N. 80.6 «*Περὶ τοῦ quaesitoris*» (= B.6.6.10) έτ. 539, με παρόμοια ρύθμιση.

χρήζοις εἰς ὑπουργίαν δικαίαν. οὓς εἰ πλημμελοῦντας εὖροις, ὑποθήσεις σωφρονισμῶ πρέποντι, καὶ πρὸς γε ἐκ τῶν σιτήσεων αὐτῶν τὸ ἱκανὸν γενέσθαι τοῖς ἡδικομημένοις παρασκευάσεις»³². Χαρακτηριστική εδῶ εἶναι ἡ εκχώρηση στους πολιτικούς διοικητές ποινικῆς δικαιοδοσίας για τους στρατιωτικούς. Βέβαια, στους διοικητές πολλῶν επαρχιών, που, κατὰ τὴν ιουστινιάνεια πολιτικὴ, συγκέντρωσαν στα χέρια τους τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία, ἡ εκχώρηση μιᾶς γενικῆς αρμοδιότητος για τους στρατιωτικούς δεν ξενίζει³³. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, διευρύνεται ἀφάνταστα ἡ ἐν γένει δικαιοδοσία τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς με τὴν ἀπόκτηση αρμοδιότητος σε ποινικὲς υποθέσεις που δεν ἀναμειγνύονταν μόνο στρατιωτικοί. Σημειώνεται εδῶ ἡ διατύπωση τοῦ Ἡδίκτου 8 («Περὶ τοῦ βικαρίου τῆς Ποντικῆς», ἐτ. 548) κεφ.1, «ὥστε μήτε ἀξία μήτε ἱερωσύνη μήτε ζώνη μήτε στρατεία μήτε τινὶ τῶν πάντων ἐτέρῳ τῆς δικαιοδοσίας ταύτης ἐξηρησθαι τινὰ, ἀλλὰ πάντας ὑποκεισθαι κατὰ τὸν ὁμοιον τρόπον, εἴτε ἐν ιδιώταις τελοῖεν εἴτε τινὰ περιβέβληνται ζώνην ἢ ἀξίαν ἢ στρατείαν ἢ καὶ ἱερωσύνην. καὶ οὐκ ἐπὶ μόνοις ἐγκλήμασιν (οὐ γὰρ μόνον στρατιωτικὸν τὸν ἄρχοντα τοῦτον ποιοῦμεν), ἀλλὰ καὶ εἴ τις ὑπὲρ χρημάτων ἐθελήσῃ

32. N. 17.4.2 (mandata principis) (= B.6.3.25) ἐτ. 535. Με γενικὴ καὶ ὄχι ιδιαίτερη ἀναφορὰ σε στρατιῶτες καὶ οἱ ἀκόλουθες Νεαρές περὶ τῆς αρμοδιότητος τῶν ἀρχόντων ἐφ' ὅλων τῶν πολιτῶν: N. 69.1 (= B.6.21.1) ἐτ. 538, N. 69.4 pr. καὶ 1 (= B.6.21.4) ἐτ. 538, N. 15.3.2.4 (= B.6.18.3) ἐτ. 535.

33. N. 28.3 (= B.6.12.4) ἐτ. 535, N. 29.4 (= B.6.13.4) ἐτ. 535, N. 30.7.1 (= B.6.16.7) ἐτ. 536, N. 31.3 ἐτ. 536 (με ἀναλυτικότερη ἀναφορὰ τῶν αρμοδιοτήτων ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν πολιτῶν) (= B.6.14.3), N.102.2 (εμμέσως) (= B.6.15.2) ἐτ. 536, N. 103.3.1 (μόνο για ορισμένα θέματα) (= B. 6.17.3) ἐτ. 536, ἡδ. 4.2.2 ἐτ. 535/536, ἡδ. 8.1 pr. καὶ κεφ. 2, ἐτ. 548. Γί' αὐτούς τους διοικητές βλ. ἈΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ – ΞΕΝΟΦΩΝ Μ. ΜΟΝΙΑΡΟΣ, *Ἡ περιφερειακὴ διοικητικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Α' (527-565): ἡ περίπτωσις τῆς Quaestura iustiniana exercitus*, Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 22, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 31 ἐπ. Κατὰ τὸν JONES, σ. 493, αὐτὸ τὸ σχῆμα διοικήσεως συνέβαλε στὴν προσπάθεια, νὰ περιορισθοῦν οἱ πολλὲς εἰδικὲς δωσιδικίαι. Πολύ χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Αἰγύπτου, ὅπου τὸ 539 με τὸ Ἡδίκτο 13 «Περὶ τῆς Ἀλεξανδρέων καὶ τῶν Αἰγυπτιακῶν ἐπαρχιῶν» ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τους (πολιτικούς) ἀρχόντες καὶ δόθηκε στους (στρατιωτικούς) δούκες, οἱ ὁποῖοι κατεστάθησαν πλέον αρμόδιοι για τὴν ἐκδίκαση ὅλων τῶν υποθέσεων ιδιωτῶν καὶ στρατιωτῶν (για τὴν ἐκτεταμένη δικαστικὴ αρμοδιότητα τῶν δούκων ἐναντι τῶν ιδιωτῶν, τὴν ἀποκτηθεῖσα με τὴν ἀνάθεση σε αὐτούς καὶ τῶν πολιτικῶν καθηκόντων, βλ. J. MASPERO, *L'organisation militaire de l'Égypte byzantine*, Paris 1912, Nachdruck Hildesheim-New York 1974 (στο ἐξῆς: MASPERO), σ. 145-146 με πολλὲς παραπομπές στους σχετικούς παπύρους, πρβλ. BRÉHIER, σ. 222).

μέμφασθαι», όπου, καθώς χορηγείται πλήρης δικαιοδοσία στον -όντα και στρατιωτικό- βικάριο της Ποντικής, αφήνεται -με την εντός παρανθέσεως φράση- να εξαχθεί το συμπέρασμα για την ευρεία ποινική δικαιοδοσία των στρατιωτικών αρχόντων³⁴. Αυτό μάλιστα είχε ως αποτέλεσμα, ο Αθανάσιος Εμεσηνός να γράψει σε σχόλιό του στην Νεαρά 128.4: «Σημειώσαι, ὅτι ὁ στρατιωτικὸς ἄρχων ἐν τοῖς ἐγκλήμασι κατὰ πάντων ἔχει δικαιοδοσίαν»³⁵. Ο ίδιος σχολαστικός του 6ου αιώνα θα σημειώσει όμως για την δωσιδικία των στρατιωτών σε σχέση με την πολιτική διοίκηση, καθώς και για την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων: «Ὁ μὲν ἰδιώτης ἐπὶ χρηματικῇ ὑποθέσει καὶ ἐγκληματικῇ καὶ πάσῃ αἰτία ὑπόκειται τῷ πολιτικῷ ἄρχοντι. Ὁ δὲ στρατιώτης καὶ ὁ ὑφ' ἐτέρους τελῶν ἄρχοντας ἐπὶ μόνῃ τῇ εἰσπράξει τῶν δημοσίων καὶ τοῖς κατ' αὐτοῦ κινουμένοις ἐγκλήμασι»³⁶.

Πάντως, αυτή η αντιφατική τακτική του Ιουστινιανού, παρ' ότι έχει ερμηνευθεί ότι υποκρύπτει σε πολλές περιπτώσεις μία συντρέχουσα

34. Κατά τον GORIA, σ. 454, 455 η δικαιοδοσία αυτή δεν ήταν αποκλειστικά στα χέρια των στρατιωτικών, αλλά απλώς λειτουργούσε *erga omnes*, ενώ η αντίστοιχη των πολιτικών αρχόντων ήταν περιορισμένη, κατά συνέπεια δε πρέπει να δεχτούμε δύο ποινικές αρμοδιότητες, συρρέουσες μεταξύ τους. Μία σειρά Νεαρών (N. 7 επίλ. ετ. 535, 60.1.1 (= B. 23.2.1) έτ. 537, 123.31 (= B.3.1.47) έτ. 546, 123.44 (= B.4.1.16), 124.3 (= B.7.4.5) έτ. 544, N. 128.21 έτ. 545, 154.1 έτ. 535/536) χορηγεί από κοινού σε στρατιωτικούς και πολιτικούς ἄρχοντες την αρμοδιότητα χειρισμού ποινικών και άλλων υποθέσεων. Αυτό κατά GORIA, σ. 454, θα πρέπει να ερμηνευθεί ότι κάθε ἄρχοντας καθίστατο αρμόδιος για αυτούς τους χειρισμούς στον χώρο ευθύνης του, με αποτέλεσμα το πλέγμα αυτών των ρυθμίσεων να μη δημιουργούσε σύγκρουση αρμοδιοτήτων αλλά αλληλοσυμπλήρωσή τους. Δεν έλειψαν όμως και οι προσπάθειες (N. 102.2 (= B.6.15.2) έτ. 536, ήδ. 4.2.2 έτ. 535/536, κεφ. 23 *sanctio pragmatica pro petitione Vigilii*, N. 8.10.1 έτ. 535, 103.2 έτ. 536) ώστε να απαγορευθεί στους (στρατιωτικούς) δούκες να λειτουργούν δικαιοδοτικά σε διαφορές ιδιωτών ή όπου ο εναγόμενος δεν ανήκε στο στράτευμα. Μία ειδική περίπτωση αναφέρει ο Θεόδωρος Ερμουπολίτης στην Επιτομή των Νεαρών (N. 86.7, έκδ. C.E. ZACHARIÄ, *Ανέκδοτα*, Leipzig 1843, ανατύπ. Aalen 1969, σ. 84): «Ἄρχοντας μὴ ὄντος ἐν τοῖς τόποις, κρινέτω ὁ ἔκδικος ἅμα τῷ ἐπισκόπῳ τὰ ἐμπίπτοντα. ἔγνωσ δὲ ἐν τῇ ιε' νεαρᾷ, ὅτι τὸν ἀπόντα ἄρχοντα τοποτηρεῖ ὁ ἔκδικος. ἀνάγνωθι βι. α' τοῦ κώδ. τί. δ' διατ. κα', ἔνθα φησίν, ὅτι πολιτικοῦ ἄρχοντος μὴ ὑπόντος κρίνει ὁ στρατιωτικὸς τὸ ἀνακύπτον», προερχόμενη από την ρύθμιση σε C. 1.4.21.1 = 4.30.14.5 (528).

35. «Ἀθανασίου σχολαστικοῦ Ἐμεσηνοῦ, Ἐπιτομή τῶν μετὰ τὸν Κώδικα νεαρῶν... διατάξεων» 20.1.21, 4. P. 22.10 και 23.20.5 (έκδ. D. SIMON - SP. TROIANOS, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 16], Frankfurt am Main, 1989.

36. 4.1.6.

αρμοδιότητα των πολιτικών και στρατιωτικών αρχόντων³⁷, εκτιμώ ότι συντέλεσε στην διατήρηση μιας ασάφειας, σχετικώς με τον «πρόσφορο δικαστή» για τους στρατιωτικούς αλλά και για άλλα πρόσωπα.

Δεν θα έπρεπε εδώ να μην γίνει μνεία σε εκείνη την Νεαρά (έτ. 629) του αυτοκράτορα Ηρακλείου, όπου, παρ' ότι δεν ρυθμίζεται η δωσιδικία των στρατιωτικών, γίνεται όμως ικανός λόγος για το «στρατιωτικόν δικαστήριον» και την (ήδη στην Ν. 123.8 (= Β.3.1.14) του Ιουστινιανού, έτ. 546, αναφερόμενη) απαγόρευση της –ως φαίνεται διόλου σπάνιας στην πράξη– υπαγωγής κληρικών σε αυτά ως και εν γένει στην δικαιοδοσία της στρατιωτικής αρχής. Έτσι, δεν φαίνεται άστοχο να συμπεράνει κανείς ότι δεν υπήρχαν μεγάλα περιθώρια για να εξαιρεθούν υποθέσεις στρατιωτικών από μία εν τοις πράγμασιν τόσο εκτεταμένη δικαιοδοσία της στρατιωτικής δικαιοσύνης, η οποία αποκαλύπτεται και μέσα από αυτό το κείμενο³⁸.

δ. Με την δημιουργία και ανάπτυξη των Θεμάτων, που ακολούθησε στην συνέχεια, τα πράγματα έγιναν πιο ξεκάθαρα για τους στρατιώτες τους. Η κυρίαρχη θέση του Στρατηγού στο Θέμα, σε συνδυασμό με την ενάσκηση από αυτόν ποινικών δικαστικών καθηκόντων, δεν άφηνε περιθώριο για απομάκρυνση του στρατιωτικού από την στρατιωτική δικαιοσύνη, πιθανόν για οποιαδήποτε υπόθεσή του³⁹.

37. GORIA, σ. 451 σημ. 20 «seguita nella prassi», σ. 454 σημ. 30, σ. 455.

38. «Νόμος βεβαιών τοις όσιωτάτοις επισκόποις και τοις θεοφιλεστάτοις κληρικοίς και μονάζουσι τὰ παρὰ τῶν προβεβασιλευκότων αὐτοῖς δεδωρημένα προνόμια περι τοῦ ἐνάγεσθαι χρηματικῶς τε καὶ ἐγκληματικῶς, προστιθείς ἐκ καινῆς, ὥστε μηδεμίαν πάροδον κατ' αὐτῶν ἔχειν πολιτικούς στρατιωτικούς ἄρχοντας» ἐκδ. JOHANNES KONIDARIS, «Die Novellen des Kaisers Herakleios» σε *Fontes minores* τ. V, Frankfurt am Main 1982 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 8], σ. 86-24, 88-46, 90-80, 92-107, 94-125. Κατὰ GORIA, *Giustizia*, σ. 313-314 «permane la tendenziale separazione tra le due giurisdizioni» και «restano vive la tendenza da parte dei civili di preferire le corti militari, oppure per lo meno quella dei soldati di rivolgersi ai propri comandanti anche quando si presentano in posizione di attori o accusatori».

39. H. GLYKATZI-AHRWEILER, «Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Athènes-Paris, 84 (1960), (η όλη μελέτη στις σ. 1-111) (στο εξής: GLYKATZI-AHRWEILER) (ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ. *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, αρ. VIII), σ. 42, στην δε σημ. 7 παραπομπές σε Νεαρές του Λέοντος Στ' για την δικαιοδοσία του στρατηγού σε θέματα ιδιωτικού δικαίου. Η εποχή χαρακτηριζόταν εξάλλου, κατὰ BRÉHIER, σ. 224, «de la concentration de tous les pouvoirs entre les mains des chefs militaires». Ο ΙΔΙΟΣ στη σ. 229: «La jurisdiction criminelle était réservée au stratège, qui exerçait à plus forte raison un pouvoir disciplinaire absolu sur ses subordonnés militaires, chefs ou soldats». Στο ί-

Αυτονόητη, βέβαια, ήταν η πειθαρχική και ποινική δωσιδικία του στρατιωτικού για τα «στρατιωτικά έπιτίμια» («γνήσια» στρατιωτικά εγκλήματα) στην στρατιωτική αρχή, όπως κατ' επανάληψη δηλώνεται στα Τακτικά⁴⁰.

Στην στρατιωτική πραγματεία του 10^{ου} αιώνα, όμως, «Περὶ παραδρομῆς πολέμου»⁴¹, αποτυπώνεται μία διαφορετική κατάσταση. Εδώ διεκτραγωδεύεται η θλιβερή μεταχείριση που επιφυλάσσεται κυρίως «παρὰ τῶν θεματικῶν κριτῶν», αλλά και «παρὰ φορολόγων ἀνθρωπαρίων καὶ μηδεμίαν τῶ κοινῶ προξενούντων ὠφέλειαν, ἀλλ' ἢ μόνον ἐκπιεζόντων καὶ ἐκτριβόντων τοὺς πένητας καὶ ἐξ ἀδικίας καὶ πολλῶν αἰμάτων πενήτων ἑαυτοῖς πολλὰ τάλαντα χρυσίου ἐπισυναγόντων» στους στρατιώτες, «τοὺς μὴ προτιμώντας τῆς ἰδίας

διο μήκος κύματος ο GORIA, *Giustizia*, σ. 322 «per quanto riguarda la giurisdizione, lo strategòs l' avrà senz' altro esercitata –direttamente o tramite i propri ufficiali- anche in material di diritto private nei confronti dei militari» και ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους» σε: *Εγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο* (επιμ. ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ), Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, Αθήνα 1997 (όλο το άρθρο στις σ. 295-316), σ. 311-312, επίσης δε και ΚΟΛΙΑΣ, σ. 320. Με κάποιο διαταγμό για την έκταση της ποινικής δικαιοδοσίας του στρατηγού ο ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 43, όχι όμως και στην σ. 299. Κατά ΒΡÉHIER, σ. 348, ο Στρατηγός προήδρευε συμβουλίου, που δεν δικάζε μόνο τα ποινικά αδικήματα των στρατιωτικών αλλά και τις λοιπές διαφορές μεταξύ τους. Χαρακτηριστική είναι η διάταξη της Εισαγωγής «ὁ ἄρχων ἐκδικεῖται τὰ παρὰ τῶν στρατενομένων κατὰ τινων πλημμελούμενα» (6.6. = B.6.1.40), όπου κατά τον ΚΟΛΙΑΣ, σ. 322, 323 «das Oberhaupt (ὁ ἄρχων) (...) unabhängig davon, ob von militärischem Rang oder ziviler Amtsträger, war er u.a. verpflichtet die Heeresangehörigen im Fall von Misshandlungen der Bevölkerung zu bestrafen». Επίσης στην Επιτομή Νόμων καταγράφεται: «τοῖς στρατιώταις ἀλλήλοις ἢ παγανοῖς δικαζόμενοι δικάζει ὁ στρατηλάτης. Ἀλλαχού γὰρ δικαζόμενοι τῆς στρατείας ἢ τῆς ἀξίας ἐκπίπτουσιν. ὡς βι. γ'τί. ιγ'. διατ. στ'. σημ. δε ἰστέον, ὅτι δύο φόρους ἔχουσιν οἱ τοιοῦτοι, τὸν τῆς ἰδίας ἀξίας ἢ τῆς στρατείας φημί καὶ τὸν τῆς πραγματείας» (12.40), «ἐν στρατιωτικῶ δικαστηρίῳ οὐκ ἐνάγει οὐδὲ ἐνάγεται ἰδιώτης, κἂν βουλευτής ἐστίν» (12.39), «οἱ στρατιῶται τοῖς ἄρχουσιν ὑπουργεῖτωσαν, καὶ πλημμελοῦντες σωφρονιζέσθωσαν, ἐκ τῶν σιτησεων αὐτῶν τὸ ἱκανόν τοῖς ἀδικουμένοις γινόμενον» (14.24), ενώ στο «Στρατηγικόν» του Κεκαυμένου (11^{ος} αι.) (έκδ. G.G. LITAVRIN, *Sovety i Rasskazy Kekavmena, socinenie vizantijskogo polcovodca XI veka*, Μόσχα 1972), 68, γίνεται λόγος για τον στρατιωτικό αξιωματούχο (στρατηγό) ως αρμόδιο για την γενική τιμωρία των ενόχων αξιόποινων πράξεων.

40. Τακτικά, έκδ. P.G., τ. 107, στ. 671-1094: 13.5, 17.67, 20.4, 20.5, 20.6, 20.18, 20.93, 20.176, 20.191.

41. Έκδ. G. DAGRON-H. MIHAESCU, *Le traité sur la guérilla de l' empereur Nicéphore Phocas*, Paris 1986 (στο εξής: GUÉRILLA) και GEORGE T. DENNIS, *Three byzantine military treatises* [CFHB, 25], Dumbarton Oaks, Washington DC 1985, σ. 216. Ο συγγραφέας του προσδιορίζεται ως αξιωματικός του περιβάλλοντος του Νικηφόρου Φωκά.

ζωῆς ὑπὲρ θεραπείας τῶν ἀγίων βασιλέων καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν ἐλευθερίας καὶ ἐκδικήσεως». Ἡ συν τῷ χρόνῳ επέκταση τῆς αρμοδιότητος του πραιτώρος/κριτῆ, που ἦταν ὁ δικαστὴς τοῦ Θέματος, καὶ στους στρατιώτες⁴² προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος λέει ὅτι «Δεῖ δὲ αὐτοὺς (ενν. τοὺς στρατιώτες) μὴδὲ παρὰ τῶν θεματικῶν κριτῶν ἀτιμοῦσθαι καὶ ὡς ἀνδράποδα κατασύρεσθαι καὶ μαστίζεσθαι, δεσμά τε καὶ κλοιῶ- ὦ τῆς συμφορᾶς- περιτίθεσθαι τοὺς ἐκδίκους καὶ μετὰ Θεὸν σωτῆρας Χριστιανῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἀγίων βασιλέων καθ' ἑκάστην, ὡς εἰπεῖν, ἀποθνήσκοντας, αὐτοῦ τοῦ νόμου παρακελεύοντος ἕκαστον ἄρχοντα τοῦ ἰδίου λαοῦ ἐξουσιάζειν καὶ τούτους κρίνειν. Καὶ τίνος ἑτέρου ἄρα ὁ τοῦ θέματος λαὸς οἰκείος, εἰ μὴ μόνον τοῦ στρατηγοῦ;»⁴³. Καὶ ἐνῶ μέχρι αὐτοῦ τοῦ σημείου τοῦ κειμένου προκύπτει ἡ προαναφερθεῖσα, γνωστὴ, αρμοδιότητα τοῦ Στρατηγοῦ - Διοικητῆ τοῦ Θέματος, σὴν συνέχεια ἡ δικονομικὴ του παρέμβαση ὀρίζεται –κατὰ τὴν ἀναφορὰ στο νομικὸ πλαίσιο– «ἐπὶ στρατιωτικοῖς πράγμασι» μόνον⁴⁴. Κατὰ τὴν ἐκτίμησή μου, ἡ πρόθεση

42. Για τὸν πραιτώρα-κριτῆ βλ. GLYKATZI-AHRWEILER, σ. 43, 67-78. Κατὰ GUÉRILLA, σ. 270-271, αὐτὴ ἡ επέκταση σήμαινε ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ κριτῆ ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὑπαλλήλων ἐναντὶ τοῦ Στρατηγοῦ, ἐνῶ ὁ ΚΟΛΙΑΣ, σ. 323-324, διακρίνει ἐδῶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ αυτοκράτορα νὰ περιορίσει τὴν ἐξουσία τῶν Στρατηγῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Θερόνου νὰ διασφαλίσῃ τὸν ἐλεγχό τοῦ ἐπὶ τῶν Θεμάτων. Το κείμενο κατὰ τὸν μὲν ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, σ. 288, ἐνδεχομένως ἀπηχεῖ μεμονωμένες περιπτώσεις ὑπερβάσεως καθήκοντος, ἐνῶ κατὰ τὸν ΚΟΛΙΑ (ὁ.π. σημ. 39), σ. 314, πιθανόν νὰ οφείλεται στο γεγονός ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ εἶχαν συνηθίσει νὰ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἀνεξέλεγκτοι σὲ σχέσεις τοὺς με τὸν ἀμαχο πληθυσμό. Πάντως, ὅσον ἀφορᾷ σὴν εἰσπραξὴ φόρων, αὐτὴ ἡ δραστηριοποίηση τοῦ πολιτικοῦ ἀρχοντα ἦταν νόμιμη. Ἐτοί καὶ τὸ παράδειγμα ἀπὸ ἐπιστολὴ Ψελλοῦ πρὸς θεματικὸ κριτῆ, που ζητᾷ τὴν ἀπαλλαγὴ φτωχοῦ στρατιώτη ἀπὸ φόρους γιὰ τὸ μικρὸ στρατιωτικὸ του κτήμα, βλ. G. WEISS, *Oströmische Beamte im Spiegel des Michael Psellos*, München 1973, σ. 53.

43. Το ὅλο σχετικὸ κείμενο σὲ παρ. ιθ.6-8 (GUÉRILLA, σ. 109-111). Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὁδηγεῖ τὸν J. HALDON, *Military service, lands, and the status of soldiers*, *Dumbarton Oaks Papers* 47, Washington D.C. 1993 (ὅλο τὸ ἀρθρο σὲ σ. 1-67), σ. 55 (τὸ ἴδιο σὲ J. HALDON, *State, Army and Society in Byzantium, Approaches to military, social and administrative History, 6th-12th Centuries*, [Variorum Collected Studies Series, CS 504], Variorum 1995, ἀρ. VII), στο συμπέρασμα: «The privileges of praescription of forum, by which accused persons could refuse to appear before any court but their own even for criminal offenses, do not appear to have been retained», παραθέτονται μάλιστα σὴν σημ. 132 ἰδίας σελίδας παραδείγματα ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ παραγωγή που δείχνουν τὴν συχνὰ δύσκολη κατάσταση, σὴν ὁποία περιέρχονταν στρατιῶτες καταπιεζόμενοι ἀπὸ ἰσχυροὺς τῆς ἐποχῆς καὶ στερούμενοι τῶν πλεονεκτημάτων τοὺς, ὅπως τοῦ *privilegium fori*.

44. «διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων Ῥωμαίων καὶ τοῦ νόμου τὴν τοῦ ἰδίου

του συγγραφέα του κειμένου είναι σαφώς να εξαιρέσει τους στρατιώτες από την αρμοδιότητα των κοινών δικαστών (κριτῶν) και να τους υπαγάγει στον φυσικό τους δικαστή, δηλαδή τον στρατιωτικό, αναφέροντας δε προς τούτο ακόμη και τον τουρμάρχη («Εἶχε δὲ καὶ ὁ τουρμάρχης τῆς ἰδίας αὐτοῦ τούρμας παρὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς βασιλικῆς προστάξεως ἐπ' ἐξουσίας τὰς κρίσεις, κατὰ τοὺς ἐπικρατήσαντας τύπους καὶ τὰ τούτων προνόμια»). Επειδὴ ὁμως ἡ παρέμβαση τοῦ στρατιωτικοῦ δικαστῆ σὴν παραβατικὴ συμπεριφορὰ τῶν στρατιωτῶν, που ἀφοροῦσε στα «στρατιωτικὰ ἐπιτίμια», ἦταν ἀναμφισβήτητη, εἶναι προφανές ὅτι τόσο ἡ δυσμενὴς μεταχείριση τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τοὺς θεματικοὺς κριτές, που περιγράφει τὸ κείμενο, ὅσο καὶ ἡ προτεινόμενη μεταφορὰ -κατὰ τὴν παλαιὰ, νόμιμη τακτικὴ- τῶν υποθέσεων τῶν στρατιωτῶν σὸν Στρατηγὸ, ἀναφέρονται σὲ μὴ ἀμιγῶς στρατιωτικὰ ἐγκλήματα, ἀλλὰ καὶ σὲ μίᾳ ευρύτερῃ δικονομικῇ ὕλῃ, ἔστω καὶ ἀν χρησιμοποιεῖται ὁ μᾶλλον ἐννοιολογικὴς στενότητας ὅρος «στρατιωτικὰ πράγματα»⁴⁵.

ε. Αὐτὴ ἡ φραστικὴ ὀριοθέτηση τῆς στρατιωτικῆς δικαιοδοσίας ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν φαίνεται ὅτι ἀρχίζει πλέον νὰ ἀποτυπώνεται καὶ στα νομικὰ κείμενα. Στα Βασιλικά, κατὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς σχετικῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, ὅπως πιο πάνω παρατέθηκε, ἐνῶ ἐπαναλήφθηκε ἡ κομβικῆς σημασίας ρύθμιση τοῦ 5^{ου} αἰῶνα γιὰ τὸ ὅτι «Ὅταν δύο στρατιῶται δικάζονται πρὸς ἀλλήλους ἢ ὁ ἐνάγων ἰδιώτης ἐστίν, ὁ δὲ ἐναγόμενος στρατιώτης, οἱ στρατηλάται τῆς ὑποθέσεως ἀκουέτωσαν, εἴτε ἐγκληματικῶς εἴτε χρηματικῶς δικάζονται»⁴⁶, κατα-

θέματος ἐξουσίαν ὁ στρατηγὸς ἐκέκτητο, κρίνων τοὺς ἐγκαλοῦντας ἐπὶ στρατιωτικοῖς πράγμασι καὶ διοικῶν τὰ ἐν τῷ θέματι ἀνακύπτοντα, ἔχων συνεργὸν τὸν κριτὴν καὶ παρ' αὐτοῦ συνεργούμενος, συνεργῶν δὲ τῷ πρωτονοταρίῳ καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς τὰς τοῦ δημοσίου δουλείας ἐγκεχειρισμένοις». Κατὰ τὸν ΚΟΛΙΑΣ, σ. 323-324, ἐδῶ υπονοεῖται τὸ C. 3.13.6 (413) (= B.7.3.42).

45. Ἐτσι καὶ GUÉRILLA, σ. 270-271, ὅπου παρατηρεῖται ἐπίσης με ἐμφαση ὅτι σκόπος ἐδῶ ἦταν «surtout à consentir aux soldats une jurisdiction spéciale pour toutes les affaires qui les concerneraient», ὁμως «le projet garde-t-il un certain flou, mais son principe est assurément une division plus radicale entre société civile et société militaire».

46. B. 7.3.42 (= C.3.13.6). Πολύ χαρακτηριστικὰ εἶναι καὶ τὰ σχόλια τόσο σὲ B. 60.27.4 (πρόκειται γιὰ τὴν τιμωρία ἀπὸ τὸν στρατηλάτη ἐκείνων τῶν στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν που δὲν παρέσχαν συνδρομὴ σὴν καταδίωξη ληστῶν κλπ.): «Ὅν δύναται οὖν αὐτὸς ὁ ἄρχων προστιμῆσαι τοὺς μὴ παρασχόντας βοήθειαν, ἀλλὰ μὴνύει τοῖς στρατηλάταις, ἵνα ἐκεῖνοι προστιμῆσωσιν αὐτούς» (Sch. σ. 3604), ὅσο καὶ σὲ 60.35.16 (πρόκειται γιὰ τὴν παράδοση στρατιώτη γιὰ παραβατικὴ συμπεριφορὰ σὴν

χωρήθηκε επίσης η εξής, νέα, διάταξη: «Οἱ στρατιωτικοὶ ἄρχοντες δικαζέτωσαν τοῖς στρατιώταις ἐπὶ στρατιωτικῆς καὶ μόνης αἰτίας» (B. 7.6.15). Ο περιορισμός της ειδικῆς δωσιδικίας των στρατιωτικῶν⁴⁷ «ἐπὶ στρατιωτικῆς καὶ μόνης αἰτίας», ο οποίος ἀκόμη και ἀν υποτεθεῖ ὅτι τουλάχιστον στα Βασιλικά ἀφορᾶ σε ὅσους στρατιωτικούς ἀξιωματούχους δὲν ἦταν στρατηλάτες⁴⁸, ἀπαντᾶ ἐπίσης στο Πόνημα Νομικόν του Ἀτταλειάτη (Παράρτημα II.35) και πολύ ἀργότερα στο Ἀυξημένο Πρόχειρο (40.74), φαίνεται δε να ἀποτυπώνει την κυριαρχοῦσα πλέον ἀντίληψη για την μορφή αὐτῆς της δωσιδικίας⁴⁹. Σε αὐτό το πνεῦμα φαίνεται να κινεῖται και η Πείρα, ὅπου ὑπόθεση φόνου σκηπτοφόρου ἀπὸ (ἀπ' ὅτι φαίνεται) στρατιωτικό ἀναλαμβάνουν για μὲν την ἐπιβολή ποινῆς ο μαίστωρ και «οἱ δικασταί», ἐνῶ για τον προσδιορισμό της ἀποζημιώσεως, που θα λάβουν ο κληρονόμοι του φονευθέντος, παραπέμπεται η ὑπόθεση πρὸς «τὸν τοῦ θέματος

ἐπαρχία «τῶ δικαστῆ αὐτοῦ»): «Τὸ κατὰ πόδας τῶ στρατηλάτῃ. Ἐκάστη γὰρ ἐπαρχία δύο ἄρχοντες προΐστανται, ὁ μὲν πολιτικός, ὁ δὲ στρατιωτικός, ἐπὶ μὲν τῶ ἀπαιτήσαι τὰ δημόσια τέλη ὁ στρατιωτικός, ἐπὶ δὲ τῶ δικάζειν τὰς ἀναφνομένας δίκας ὁ πολιτικός» (Sch. σ. 3664), ἀλλὰ και σε B. 60.35.9 («Ὁ στρατιώτης ἀμαρτήσας τῶ ἰδίῳ ἄρχοντι παραπέμπεται. σωφρονίζειν δὲ δύναται τοὺς εὐτελεῖς στρατιώτας ὁ τὸ στρατόπεδον δεξάμενος»): «ὁ τὸ στρατόπεδον δεξάμενος] Ὁ δὲ τὴν διοίκησιν ἐξεργίτου πιστευόμενος καὶ τοῦ κολάζειν τοὺς γαλικάτους ἦτοι τοὺς εὐτελεῖς στρατιώτας δίκαιον ἔχει» (Sch. σ. 3662).

47. Για τὸ ὅτι ὑπῆρχε τάση περιορισμοῦ της praescriptio fori στα ἐγκλήματα, η ὁποία προκύπτει μὲσα ἀπὸ σχόλια των Βασιλικῶν βλ. GORIA, σ.450 σημ. 18.

48. Κατὰ J. F. HALDON, *Byzantine Praetorians, An administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata* [Freie Universität Berlin, Byzantinisch-Neugriechisches Seminar, ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, 3.], Dr. Rudolf Hambelt GMBH, Bonn 1984, σ. 574 σημ. 917 το χωρίο «referring to the junior officers rather than the commanders». Ο ΚΟΛΙΑΣ, σ. 322, ἀποδίδει την συνύπαρξη των δύο αὐτῶν διατάξεων στο ὅτι «im byzantinischen Recht oft eine Verordnung abgeschafft bzw. durch eine andere ersetzt wurde, wobei es auch manchmal vorkam dass sie später wieder Verwendung fand».

49. Ἐτσι, κατὰ τον HALDON, ὁ.π. σημ. 48, σ. 304, τὸ προνόμιο αὐτὸ ἀναφερόταν μόνον για «offences relating to their duties» ἢ «internal matters», ἐνῶ στις σ. 305-307, γίνονται ἐιδικές ἐπισημάνσεις για τους στρατιωτικούς των «σχολῶν»: «whether or not the court of the domestic of the scholai or the courts of the other domestics exercised such powers is difficult to say», «during the tenth century, however, detachments of all the tagmata were based in the provinces, temporarily and permanently, and will normally have come under the legal authority of the local strategos», «legally the retained their dependence upon their own court, and may have had the right to appear in that court alone even when bringigng a case of purely provincial relevance» με τὸ ἐξῆς συμπέρασμα: «I think it most unlikely, therefore, that members of the staff of the domestic of the scholai, or of the tagmata as a whole, exercised this right during the eighth, ninth and tenth centuries, or after».

δικαστήν»⁵⁰.

Στην *Ecloga Basilicorum*⁵¹ δίνονται ενδιαφέροντα στοιχεία για τον καθορισμό της έκτασης της πολιτικής και στρατιωτικής δικαιοδοσίας. Το σχόλιο στο χωρίο Β. 9.1.89 («Ο στρατιωτικὸς δικαστὴς περὶ πολιτικῶν πραγμάτων ἀχρήστως ἀποφαίνεται, καὶ οὐ χρεῖα ἐκκλήτου εἰς ἀνατροπὴν τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ») ξεκινώντας με μία ιστορική αναδρομή αναφέρει: «Τὸ παλαιὸν εἰς ἕν ἕκαστον θέμα ἀπεστέλλοντο δύο ἄρχοντες· εἷς στρατιώτης ἦτοι ὁ δούξ καὶ ἕτερος κριτής. Καὶ ὁ μὲν δούξ ἦν ἄρχων τῶν στρατιωτῶν καὶ κρίνων αὐτοὺς περὶ στρατιωτικῶν πραγμάτων καὶ ὑποθέσεων· ὁ δὲ κριτής ἔκρινε τοὺς ἐντοπίους περὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἦτοι τῶν ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων. Εἰ οὖν ὁ στρατιωτικὸς δικαστὴς παρεξελθὼν τὸ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ προνόμιον εἴλκυσε τινα θεματικὸν καὶ ἐδίκασεν ἐπὶ ὑποθέσει πολιτικῇ, ἢ ἀπόφασις αὐτοῦ εἶχε τὸ ἀνίσχυρον καὶ χωρὶς τοῦ τὸν καταδικασθέντα ἔκκλητον ἐπιζητῆσαι». Είναι χαρακτηριστικό σε αυτό το κείμενο ότι στον κριτή δεν αναγνωρίζεται αρμοδιότητα σε υποθέσεις στρατιωτῶν και ότι ο στρατιωτικός δικαστής είναι αναρμόδιος μόνο για εκδίκαση υπόθεσης «πολιτικῆς» μη στρατιωτικού. Στη συνέχεια κάνει μνεία για την σύγχρονη αυτής κατάσταση: «Καὶ σήμερον, ἐὰν στρατηλάτης ἢ πριμμικῆριος δικάσῃ δύο τινὰς μὴ στρατιώτας ὑποκειμένους αὐτῶ, ἀλλὰ συστηματικούς ἢ συγκλητικούς ἢ ἰδιώτας ἐπὶ ὑποθέσει πολιτικῇ ἦτοι ἰδιωτικῇ καὶ μὴ στρατιωτικῇ, ἀχρήστως ἀποφαίνεται καὶ οὐδὲ ἐκκλήτου χρεῖα· ἢ γὰρ ἔκκλητος κατὰ ἐρρωμένης ψήφου ἔχει χώραν». Στον προβληματισμό, ποιά είναι εκείνη η στρατιωτική υπόθεση μεταξύ μη στρατιωτῶν, που αφήνεται να εννοηθεί ότι μπορεί να δικάσει ο στρατιωτικός ἄρχοντας, θα πρέπει μάλλον να δοθεί η απάντηση ότι είναι εκείνη που έχει στρατιωτικό ενδιαφέρον.

50. Πείρα LXVI.κδ' (I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR, IV, σ. 249) «Ὅτι ἐφόνευσέ τις σκηπτοφόρον καὶ προσέφυγε τῇ ἐκκλησίᾳ. οἱ δὲ τοῦ φονευθέντος ἐκίνησαν παρὰ τῶ μαιστῶρι, καὶ ᾤκονόμησαν οἱ δικασταὶ κατ' αὐτοῦ ἀπαλλαγῆναι τοῦτον ποινῆς προσφυγόντα τῶ ἱερῶ τεμένει. πλὴν ἔπεμψαν γραφὴν πρὸ τὸν τοῦ θέματος δικαστήν, ἵνα ἐξερευνησῇ ἀκριβῶς τὴν ὑπόστασιν τοῦ φονέως (...) καὶ πρῶτον μὲν ὑπεξέλη τὰς στρατείας (...) καὶ τότε (...) δῶ πρὸς τοὺς τοῦ ἀναιρεθέντος κληρονόμους». Σε μία ἄλλη υπόθεση (Πείρα LXVI.κε', I. και Π. ΖΕΠΟΥ, JGR, IV, σ. 249) ἕνας στρατιώτης (μαγκλαβίτης), ἠθικός αυτοργός σε φόνο, υποβάλλεται στην καταβολή αποζημίωσης στην γυναίκα του φονευθέντος ἀπὸ (δικαστικό) ὄργανο, που ὅμως δεν κατονομάζεται.

51. Εκτιμώμενος χρόνος κατάρτισης το χρονικό διάστημα μεταξύ 1118 και 1155, έκδοση: L. BURGMANN, *Ecloga Basilicorum*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15.] Frankfurt am Main 1988.

Στην Μικρή Σύνοψη η κατάσταση ξεκαθαρίζει πλήρως: «Οἱ στρατιωτικοὶ ἄρχοντες δικάζουσιν ἤγουν κρίνουσι τοῖς στρατιώταις ἐπὶ μόνων τῶν στρατιωτικῶν αἰτιῶν, ἤγουν τῶν στρατιωτικῶν ὑποθέσεων· ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων ζητημάτων οἱ κατὰ τόπους τὰ τοῦ δημοσίου διενεργοῦντες ἢ ἄλλως τινῶν τόπων ἄρχοντες καὶ τοῖς στρατιώταις δικάζουσιν» (Σ. 30). Η ρύθμιση αυτή επαναλαμβάνεται (σχεδόν) αυτολεξεί στην Εξάβιβλο του Αρμενοπούλου (1.4.18), γεγονός από το οποίο νομίζω ότι μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η ειδική δωσιδικία των στρατιωτικῶν είχε πια περιοριστεί μόνο στα στρατιωτικά εγκλήματα, στις παραβάσεις δηλαδή του (ποινικού) στρατιωτικού νόμου, καθώς και στις λοιπές υπηρεσιακές παραβάσεις, όσο και – πιθανόν – σε κάποιες υποθέσεις που η εμπλοκή του στρατιωτικού γινόταν με την ιδιότητά του αυτή.

III. Τα ὄργανα, στα οποία οι στρατιωτικοὶ υπάγονταν κατ' αυτήν την ειδική δωσιδικία τους, ανήκαν, ως ἐπὶ το πλείστον, στον στρατιωτικό χώρο.

α. Στην ρωμαϊκή περίοδο⁵² ἀπὸ την εποχή του Αυγούστου ο *centurio* ἦταν η κατώτερη βαθμίδα της πειθαρχικής δικαιοδοσίας. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος ἔδωσε στους *principales* και τους *centuriones* ποινική ἐξουσία για τα ελαφρά εγκλήματα των στρατιωτῶν, ἐνῶ για τα βαρύτερα αρμόδιος ἦταν ο *tribunus militum* ἢ ο *praefectus cohortis* ἢ ο *praefectus alae* ἢ ο *praefectus fabrum* ἀνάλογα με το στρατιωτικό σώμα. Ἀνώτερη δικαιοδοτική βαθμίδα κατεῖχε ο *legatus legionis*, ο οποίος ἀπὸ τον 2^ο μ.Χ. αἰῶνα εἶχε ἀρμοδιότητα και ἐπὶ των ἀξιωματικῶν της λεγεώνας, καθώς και ἐπὶ των ἀρχηγῶν των *auxiliaria*, ἐνῶ δεν πρέπει να λησμονεῖται και η δικαστική ἐξουσία του *legatus Augusti pro praetore*, ἔχοντος το *ius gladii*, ἀπὸ την ἀρμοδιότητα δε του οποίου, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τον 2^ο μ.Χ. αἰῶνα, δεν ἐξαιρούνταν οι ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ και οι *centuriones*. Και για τις ἀστικές υποθέσεις των στρατιωτῶν ἐπιλαμβάνονταν οι ἀξιωματικοὶ των *militia equestris*, ἴτοι οι

52. Βλ. για ὅσα ἀκολουθοῦν στο κείμενο γι' αυτήν την περίοδο ERICH SANDER, «Das Recht des römischen Soldaten», *Rheinisches Museum für Philologie* 101 (1958) (ὅλο το ἄρθρο στις σ.152 ἐπ.), σ. 225-227, 229, SANDER, *Militärstrafrecht*, σ. 295 ἐπ., BEHREND'S, ὄ.π. (σημ. 12) σ. 22 σημ. 59. Για την ρωμαϊκή Αἴγυπτο βλ. BARBARA ANAGNOSTOU-CANAS, *Juge et sentence dans l'Égypte romaine*, [Rechtsphilosophische und rechtshistorische Studien, Bd. 6], Paris 1991.

legati και οι εξουσιοδοτημένοι αυτών.

β. Στην βυζαντινή περίοδο μέχρι και τον Ιουστινιανό οι διατάξεις αναφέρουν συχνά τους όρους «*iudicium militare*» και «*iudex militaris*»⁵³. Εξάλλου, τόσο στον θεοδοσιανό όσο και στον Ιουστινιανό κώδικα υπάρχει ειδικό κεφάλαιο για τα στρατιωτικά δικαστήρια (C. Th. 1.21, C. 1.46 «*De officio iudicum militarium*»). Την δικαστική εξουσία ασκούσαν κατά τον νόμο οι ανώτατοι αξιωματικοί: ο *magister militum* ή ο *magister militum per praesentales*, ο *dux*, ο *comes (rei militaris)*, ενώ στους αξιωματικούς που ήταν βαθμολογικά κατώτεροι αυτών, τέτοια εξουσία δινόταν μόνο κατόπιν εξουσιοδότησεως των προϊσταμένων τους⁵⁴.

Πιο αναλυτικά, ως πρωτοβάθμιοι δικαστές λειτουργούσαν για μεν τους *limitanei* ο *dux* ή ο *comes*, ενώ για τους *comitatenses (praesentales)* και τους *palatini* ο *magister militum* τους. Στον τελευ-

53. *Iudicium militare*: C. Th. 2.1.9 (397), N. Marc. 1.5.7 (450), C. 1.46.2 (412), 3.21.2 (423), 12.46.4 (421/422), *iudex militaris*: N. Marc. 5,7, C. 7.48.2, 12.46.4, N. 124.3 (544) («δικαστῶν (...) στρατιωτικῶν»).

54. *Magister militum*: C. Th. 1.7.4(414) (= C.1.29.2), 1.21.1 (393), 7.4.8 (362), 9.2.2 (365) (= C. 9.3.1), 12.1.128 (392) (= C.10.32.42), N. Th. 7.4 (441), C. 1.29.1 (386/387), 1.29.3 (476/485), 3.13.6 (413), 7.62.33 (441), 7.67.2 (362), 9.39.2.1 (451), 12.54.5. Ο *magister militum* κατείχε το αξίωμα των *illustres* (*Notitia Dignitatum*, έκδ. ΟΤΤΟ ΣΕΕΚ, *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum*, Berlin 1876, Or. iv-viii). Ο JONES, σ. 632, αναφέρει παράδειγμα στρατιώτη που δικάστηκε από *magister militum* για απαγωγή και καταδικάστηκε σε θάνατο. *Magister militum praesentalium*: C. 12.35.18 (492). Ο αυτοκράτορας Αναστάσιος στην πολύ εκτεταμένη αυτή διάταξη του ορίζει ότι οι στρατιώτες *praesentales* (και οι άρχοντες αυτών), ευρισκόμενοι στις επαρχίες (σύνορα) και εναγόμενοι αστικώς ή ποινικώς, δωσιδικούσαν στον *magister militum praesentalium* ή στους *duces* των επαρχιών. Για τους προσηγθέντες *magistri peditum, equitum* βλ. SANDER, *Militärstrafrecht*, σ. 306. *Dux*: C. Th. 12.1.128 (392) (= C. 10.32.42), N. Th. 4 (438), N.Th. 24 (443), C. 7.62.38 (529), 12.35.18 (στην παρ. 6 θεσπίζεται απαγόρευση υπερπηδήσεως της βαθμίδας του *dux*), N. 8.10.1 (535), N. 102.2 (536), ήδ. 4.2.2 (535/536). Ο *dux* ανήκε στους *spectabiles* (*Notitia Dignitatum*, Or. xxvii-xxxix). *Comes rei militares*: C. Th. 1.15.7(377) (= C.1.38.1), 11.30.30 (362/363), C. 1.29.1 (386/387), 1.46.2 (412), 3.13.4 (331). Ο *comes rei militares* ανήκε στους *spectabiles* (*Notitia Dignitatum*, Or. xxv-xxvi). Άλλοι αξιωματικοί: C. 12.35.18.3 (492). Κατά MASPERO, σ. 154, ειδικά για την Αίγυπτο, εκτός από το δικαστήριο του *dux* «il existe en effet des tribunaux purement militaires, composés d' officiers, devant lesquels peuvent être même les procès de famille ou figurent des soldats comme partie». Βλ. όμως και C. Th. 1.15.7 (377) (= C. 1.38.1, B. 6.1.112 «Μόνων στρατιωτῶν παρὰ τῶ βικαρίῳ καὶ τῶ κόμητι τῶν στρατιωτῶν ἐν ταῖς χρηματικαῖς ὑποθέσεσι δικαζομένων ὁ κόμης προταπτέσθω, ιδιωτῶν δὲ ἢ ιδιώτου καὶ στρατιώτου παντὸς ὁ βικάριος προτιμάσθω, ἐπάρχου τόπον ἐπέχων καὶ ἱερὸν ἔχων ἀκροατήριον καὶ ἐν τάξει τοῦ ἀρχοντος δικάζων»).

ταίο, που ήταν επίσης πρωτοβάθμιος, ποινικός και αστικός δικαστής, αρχικώς για όλους τους *apparitores* του και αργότερα για έναν αριθμό από αυτούς, δωσιδικούσαν και οι *duces* της δικαιοδοσίας του μέχρι –το αργότερο– το έτος 470, οπότε, με διάταξη του Λέοντα Α', ορίστηκε ο *magister officiorum* ως δικαστής για τους *duces limitanei*, *apparitores*, *praepositi castrorum*, αλλά και εν γένει τους *limitanei*, εκτός από τις διοικήσεις Ανατολής, Θράκης και Ιλλυρικού⁵⁵. Ο ίδιος αξιωματούχος είχε αρμοδιότητα σε όσους ανήκαν στις *scholae*⁵⁶. Η ανάθεση τέτοιων αρμοδιοτήτων σε έναν μη στρατιωτικό αξιωματούχο, ίσως θα μπορούσε να αποδοθεί στην θέληση του αυτοκράτορα να ελέγχει –και μέσω αυτού του τρόπου– ορισμένα κρίσιμα μέρη του στρατεύματος. Ο *magister militum* δικαζόταν από τον αυτοκράτορα ή από δικαστή που αυτός όριζε⁵⁷.

Οι αποφάσεις των *duces* εφεσιβάλλονταν στον αυτοκράτορα⁵⁸ μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού, οπότε και συστάθηκε διμελής επιτροπή από τον *magister officiorum* και τον *quaestor sacri palatii*, στην οποία εφεσιβάλλονταν οι αποφάσεις των *duces*, ενώ ειδικά για τον

55. C. 12.59.8 (Λέοντος), πρβλ. και C. Th. 1.5.10 (393), GROSE, σ. 161, M. KASER, *Das römische Zivilprozessrecht* [Handbuch der Altertumswissenschaft 10.3.4], München 1966 (στο εξής: KASER), σ. 436 σημ. 24 και GORIA, σ. 448, GORIA, *Giustizia*, σ. 286: «*giudice supremo dei duces, dei limitanei e dei praepositi castrorum*». Κατά τον JONES, σ. 609, «the master of the offices became inspector general of all the frontier troops [N. Th. 24 (443)]», σ. 488, «Leo made him supreme judge over all the limitanei». Κατά την AGATINA STEFANIA SCARCELLA, *La legislazione di Leone I* [Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Messina, N. 190], Milano, Dott. A. GIUFFRÈ EDITORE, 1997, σ. 348 επ., αυτό δεν σημαίνει ότι οι αποφάσεις των τοπικών *duces* εφεσιβάλλονταν βάσει αυτής της διατάξεως στον *magister officiorum*, αλλά ως εφετειακή βαθμίδα για τους *in praesenti* στρατιώτες παρέμενε ο τοπικός *magister militum*. Για το ότι ο *magister officiorum* ήδη από καιρό ασκούσε έναν έλεγχο επί των συνοριακών βλ. N. Th. 24 (443) = C. 1.46.4, 1.31.4 (443), 11.60.3 (443).

56. C. 12.29.2 (474), 3 (Ζήνωνος).

57. C. 3.24.3 (485/486) (= B.7.5.91).

58. Επιχείρημα από C. 7.62.38 (529) (= B. 9.1.122) σύμφωνα με KASER, σ. 436 σημ. 25, RL, σ. 456. Πρβλ. JONES, σ. 609, κατά τον οποίο η *Notitia Dignitatum* δείχνει εξάρτηση των *duces limitanei* και των 2 *comites Aegyptii* και *Isauriae* απευθείας από τον αυτοκράτορα. Στον *magister militum* κατά MOMMSEN, *Militärwesen* σ. 265 σημ. 4 και GROSE, σ. 161 με παραπομπή σε C. 12.35.18, JONES, σ. 488 («probably») και SCARCELLA, ό.π. σημ. 55. Νόμοι του 5ου αιώνα δείχνουν εξάρτηση των *duces* από τους τοπικούς *magistri militum*: C. Th. 7.17.1 (412), N. Th. 4 (438), 24 (443), C. Th. 7.1.9 (367), πρβλ. MOMMSEN, *Militärwesen*, σ. 265 σημ. 3 και JONES, σ. 488. Κατά GORIA, σ. 448 όμως «*Almeno nell'età giustininanea non sembra invece che esistesse una giurisdizione militare d' appello*».

dux της Σικελίας, η έφεση υποβαλόταν στον quaesitor⁵⁹. Οι αποφάσεις του magister militum εφεσιβάλλονταν στον αυτοκράτορα⁶⁰.

Η Notitia Dignitatum⁶¹ μας παραδίνει την συγκρότηση του officium, που λειτουργούσε στους magister militum, duces και comites rei militares, και το οποίο τους βοηθούσε στο έργο τους. Οι principes και commentariensis ασχολούνταν με τα δικαστικά θέματα.

Με την ίδρυση, κατά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα, του εξαρχάτου Ραβέννας δόθηκε στον έξαρχο, συμπαραστατούμενο από έναν conciliarius, η εξουσία να δικάζει πρωτοβαθμώς αστικές και ποινικές υποθέσεις και δευτεροβαθμώς τις εφέσεις των δικαστηρίων της επαρχίας, τα οποία πλέον δεν συντίθενταν από τους τοπικούς πολιτικούς διοικητές αλλά από τους στρατιωτικούς άρχοντες, δούκες και magistri militum⁶².

γ. Στα νομικά κείμενα μετά τον Ιουστινιανό, η απονομή της στρατιωτικής δικαιοσύνης συνδέεται με τους στρατιωτικούς άρχοντες γενικώς και ειδικότερα με τον στρατηγό ή τον στρατηλάτη, τον δούκα, τον κόμη των στρατιωτών, τους άρχοντες των ταγμάτων, τον πριμμικήριο, τον δρουγγάριο του στόλου (για τους υπηρετούντες στο πολεμικό ναυτικό, τους πλωίμους), ενώ δεν παύουν να χρησιμοποιούνται οι όροι «στρατιωτικός δικαστής» και «στρατιωτικόν δικαστήριο»⁶³. Μη

59. Η διάταξη Ιουστινιανού σε C. 7.62.38 (529). Για τον dux, αν ήταν και πολιτικός άρχων (praeses), η εφετειακή βαθμίδα ήταν ο praefectus praetorio: C. 7.62.32.1a (441), 12.35.18 (492), πρβλ. MOMMSEN, *Militärwesen*, σ. 265 σημ. 4. Πρβλ. επίσης GROSSE, σ. 161, «können wir die Tendenz beobachten, die Macht der hohen militärischen Kommandostellen zu schwächen». Για τον dux της Σικελίας: N. 75 (537) = N.104.

60. RL, σ. 456, GORIA, σ. 448, ενώ στην σημ. 4 θεωρεί ως εξαίρεση την C. 7.62.33 (= N Th. 7.4.8), κατά την οποία ο apparitor ενός magister militum που κρίθηκε στην επαρχία εφεσιβάλλει σε praefectus praetorio και magister militum. Ο KASER, σ. 436 παραπέμπει σε C. Th. 11.30.30 (= C. 7.67.2), η οποία κατά τον MOMMSEN, *Militärwesen*, σ. 260 σημ. 2 είναι παρέμβλημα του Ιουστινιανού, καθώς πριν από αυτόν δεν γίνονταν τέτοιες εφέσεις στον αυτοκράτορα.

61. Notitia Dignitatum or. iv-viii, xxv-xxxix. Πολύ αναλυτικές πληροφορίες για το καλά οργανωμένο officium του dux στη βυζαντινή Αίγυπτο βλ. MASPERO, σ. 146 επ., ενώ για την ρωμαϊκή (μέχρι και την ύστερη) εποχή βλ. και SANDER, *Militärstrafrecht*, σ. 307-308.

62. BRÉHIER, σ. 223. Βλ. επίσης CH. DIEHL, *Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)* [Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 53], Paris 1888, σ. 133-156.

63. Στρατιωτικοί άρχοντες: B. 7.6.15, 60.35.9. Στρατηγός: ενδεικτικώς B. 6.4.14, 9.1.136. Χαρακτηριστική ποινική υπόθεση στρατιωτικού που δικάζει ο στρατηγός (κα-

νομικές πηγές αναφέρουν τον τουρμάρχη, τον ικανάτο, τον δομέστικο των Σχολών, τον πρωτοσπαθάριο της φιάλης, τον δρουγγάριο της βίγλης, τον βασιλικό⁶⁴.

Οι στρατηλάτες δικάζονταν σε πρώτο και τελευταίο βαθμό από τον αυτοκράτορα⁶⁵. Για τους κρίνοντες τις εφέσεις, επαναλαμβάνονται στα Βασιλικά οι ρυθμίσεις του Ιουστινιανού που προαναφέρθη-

τά παραπομπή από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Β', στον οποίο είχαν προσφύγει οι ενδιαφερόμενοι) είναι αυτή του τουρμάρχη Σικελίας Ευφημίου, κατηγορηθέντος για αρπαγή μοναχής (Συν. Θεοφάνη, 81-82, βλ. και ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 64). Στρατηλάτης: Β. 6.1.93, 7.3.42, 7.5.85, 60.27.4, 60.35.16 σχόλιο: «4. Τὸ κατὰ πόδας· τῷ στρατηλάτῃ» (Sch. σ. 3664), Εκλ Β 9.1.89 σχόλιο. ΔΟΥΚΑΣ: βλ. σχόλιο αποδιδόμενο στον Θεόδωρο Ερμουπολίτη, που παραδίνει ο C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τ. I-II. Lugduni 1688 (ανατ. Graz 1958) Appendice (: GLYKATZI-AHRWEILER, σ. 61 σημ. 5) "ἄρχων τῶν στρατιωτῶν καὶ κρίνων αὐτοὺς περὶ στρατιωτικῶν πραγμάτων· ὁ τοὺς στρατιώτας ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν καὶ τὴν ἀπαίτησιν ποιῶν ἄρχων στρατιώτης», Εκλ. Β 9.1.89 σχόλιο. Κατὰ τον 11^ο αἰῶνα οἱ δούκες υποσκέλισαν τοὺς στρατηγούς τῶν θεμάτων καὶ τοὺς πολιτικούς ἀρχόντες τῶν επαρχιῶν, ασκώντας ἐξουσίες μὴ στρατιωτικές (ἀκόμα καὶ πολιτικές/δικαστικές), ἐνῶ τον 12^ο αἰῶνα ὡς διοικητές τῶν θεμάτων ἀσκούσαν τὴν στρατιωτικὴ καὶ (σε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ) τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 294, GLYKATZI-AHRWEILLER, σ. 62-63. Κόμης στρατιωτῶν: Β. 6.1.94, 6.1.112, 6.4.14. Ἀρχόντες ταγμάτων: Στρατηγικόν Μαυρικίου, 7.6, Τακτικά, Ρ.Γ., τ. 107, 1.281, 2.81. Πριμμικήριος: Εκλ. Β 9.1.89 σχόλιο. Δρουγγάριος στόλος: Πείρα 51.29. Κατὰ τον BRÉHIER, σ. 227, οἱ κριτές ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου ἐδίκασαν υποθέσεις μεταξὺ τῶν ἀνακτορικῶν ἀξιωματῶν καὶ τῶν ναυτῶν τοῦ βασιλικοῦ πλωίμου, βλ. καὶ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 141. Στρατιωτικὸς δικαστής: Β. 7.4.5, 9.1.89, Εκλ. Β 9.1.89 καὶ σχόλιο Στρατιωτικὸ δικαστήριον: Νεαρά Ηρακλείου περὶ τῆς δωσιδικίας τῶν κληρικῶν (629) (βλ. πῶ ἀνω σημ. 38), Β. 6.1.94, 7.5.85.

64. Τουρμάρχης: «περὶ παραδρομῆς» (βλ. πῶ ἀνω Πδ). Ικανάτος: Σχόλιο, που παραδίνει ο DU CANGE, *Glossarium*: «ικανάτος, κρίνει ὡς δρουγγάριος ὁ ικανάτος». Δομέστικος Σχολών: Ἐπιστολή Φωτίου πρὸς τον δομέστικο τῶν σχολῶν, πατρίκιον Μαριανόν, ἐκδ. VALETTAS, 123. 419, 121. 415, 416, ἀπὸ τὴν ὁποία πιθανολογεῖται ἡ ἀσκησιμὴ δικαστικῆς ἐξουσίας στοὺς στρατιώτες βλ. GLYKATZI-AHRWEILLER, σ. 56 σημ. 2. Για τὴν δικαιοδοσίαν τῶν δομέστικῶν τῶν ταγμάτων βλ. HALDON, *Praetorians*, σ. 304. Πρωτοσπαθάριος φιάλης: «τὰς ἀναμεταξὺ δίκας τῶν ἐλατῶν τῶν τε ἀγρῶν καὶ τῶν δρομωνίων, τῶν παρ' αὐτοῦ ἐξουσιαζομένων, ἔκρινεν καὶ κατὰ τὸ δίκαιον ἐδίκασεν τε καὶ ἐδιοικεῖ» (De Administrando Imperio, κεφ. 51.45), ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 116-117. Ο δρουγγάριος τῆς βίγλης ἀπὸ στρατιωτικὸς ἐξελίχθηκε στον ὑψηλότερο δικαστικὸ ἀξιωματῶν στα χρόνια τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου (11^{ος} αἰῶνας), ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 122, 127, 128, 130 ἐπ. Βασιλικός: GLYKATZI-AHRWEILLER, σ. 73 «On peut conclure que ces ἐνιαὶ δίκαι, appartenant à la jurisdiction du basilikos, étaient d'ordre ou d'intérêt militaire».

65. Β. 9.1.12. Ἐάν μάλιστα δικαζόταν ὁ στρατηγός ἀπὸ πολιτικὸ ἐπαρχιακὸ ἀρχόντα, ἡ ἀπόφαση ἦταν ἀνυπόστατη. Ἴδια μεταχείριση καὶ ὁ «ἄρξας τῆς τῶν δομεστικῶν σχολῆς»: Β. 7.5.91.

καν⁶⁶.

δ. Από μία πράξη της Μονής Ιβήρων του 966 πληροφορούμαστε ότι για να δικαστεί διαφορά για μία έκταση γης μεταξύ ενός τουρμάρχη και μονής του Πολυγύρου συγκροτήθηκε με αυτοκρατορική διαταγή πολυμελές μεικτό δικαστήριο συντεθέν από πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους⁶⁷. Τον 11^ο αιώνα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης στην Ιστορία του αναφέρει ότι ο ίδιος (και όχι μόνο αυτός) ασκούσε καθήκοντα ως «κριτής του στρατοπέδου», με αρμοδιότητες που προσδιορίζονται με την φράση «τὰς τοῦ στρατοῦ διευθετῶν ὑποθέσεις ἐν κρίσει», ενώ συμβούλευε επιπλέον τον αυτοκράτορα σε στρατιωτικά θέματα⁶⁸. Από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη του «κριτοῦ τοῦ φοσσάτου», για τον οποίο όμως η νεότερη έρευνα δέχεται ότι ήταν μάλλον ένας αυλικός τίτλος, χωρίς δικαστικά καθήκοντα στον χώρο του στρατεύματος⁶⁹.

Θα πρέπει να αναφερθεί, τέλος, η παρουσία στα ιστοριογραφικά έργα του αυτοκράτορα ως δικαστή υποθέσεων, κυρίως ποινικών, στις οποίες εμπλέκεται στρατιώτης. Πέρα από την γνωστή, απολύτως κυ-

66. Β. 9.1.122,123, 9.1.136. Για την αρμοδιότητα του στρατηγού για να δικάζει εφέσεις βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, σ. 45.

67. J. LEFORT, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, D. PΑPACHRYSANTHOU avec la collaboration d H. METREVELI, *Actes d Iviron I. Des origines au milieu du Xie siecle*, Paris 1985, N. 10.

68. «Ιστορία έκτεθεισα παρὰ Μιχαήλ, προέδρον κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου και τοῦ Βήλου, τοῦ Ατταλειάτου». Έκδοση: W. BRUNET DE PRESLE, I. Bekker, Bonn 1853, βλ. σ. 102, 103, 128, 129. Κατά J. HALDON, «The Krites tou Stratopedou: A new office for a new situation?», *Travaux et Mémoires*, 14 (Mélanges Gilbert Dagron), Paris 2002, σ. 279-286, είναι πιθανό η αποστολή αυτού του κριτή να ήταν η απονομή δικαιοσύνης μεταξύ στρατιωτών από διάφορες εθνικές ομάδες, που συγκροτούσαν τον βυζαντινό στρατό. Κατά τον ΑΝΔΡΕΑ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, «Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου», *Βυζαντινά* 26 (2006) (όλο το άρθρο στις σελ. 79-99), σ. 88-89, δεν επρόκειτο για νέο αξίωμα ή επίσημο τίτλο, αλλά αυτός ο κριτής ήταν προσδιορισμός για τους (πολιτικούς) κριτές που εκτελούσαν δικαστική υπηρεσία στο στρατόπεδο. Ο ΚΟΛΙΑΣ, σ. 325, βλέπει την θέσπιση αυτού του αξιώματος ως «αντίδραση» στην αυξανόμενη ισχύ των θεματικών κριτών.

69. Βλ. γι' αυτόν R. GUILLAND, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I [Berliner byzantinische Arbeiten, 35], Berlin-Amsterdam 1967, σ. 528-529, αλλά και Ο. ΤΑΦΡΑΛΙ, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, σ. 58, E. STEIN, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte* [Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, Bd. 2, 1923 1925, Heft 1 2] Hannover 1925, σ. 56, M. C. BARTUSIS, *The late byzantine army, arms and society, 1294-1453*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992, σ. 254, που τον βλέπουν πιθανόν ως διάδοχο του κριτή του στρατοπέδου. Για τα πορίσματα της νεότερης έρευνας βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, ό.π. (σημ. 68), σ. 98.

ριαρχική θέση του αυτοκράτορα και στον χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, οι συγκεκριμένες αναφορές των ιστοριογράφων θα πρέπει να εντάσσονται, κατά την γνώμη μου, στην προσπάθεια των συγγραφέων να φωτίσουν την σχέση του βασιλέως με το δίκαιο (δίκαιο που δεν θεωρείται βέβαια ως ένα σύστημα κανόνων αλλά ως η αφηρημένη αρχή και αξία) και να τεκμηριώσουν τον χαρακτηρισμό του ως δίκαιου ή άδικου κριτή και ηγεμόνα⁷⁰.

70. Βλ. BRÉHIER, σ. 225.

CHARICLEIA G. DIMACOPOULOU*

**Théodore Négris
et l' introduction des lois byzantines
dans l' État Néohellénique**

En étudiant l' histoire, ou plutôt la «préhistoire», du Code Civil Grec, on remarque que dès la première année de la Guerre de l' Indépendance le grand souci des délégués aux assemblées constituantes des diverses parties de la Grèce en voie de liberté fut l' organisation politique et juridique du nouvel état naissant. Dans cet article nous essayerons de démontrer comment les lois byzantines furent choisies comme droit civil du nouvel état. À notre avis celui qui eut la voix décisive en cette matière fut le Phanariote Théodore Georges Négris.

1. Théodore Georges Négris

La famille Négris, de provenance génoise ou bien vénitienne, s' installa en l' Empire Byzantin dès la IV Croisade de 1204 et l' occupation de Constantinople (et de tout l' Empire) par les Croisés. Mais les débuts de la famille sont obscurs, bien qu' un Luc Négris, fils de Thomas, soit mentionné comme acquéreur d' un grand fief à Chios. Son petit-fils Jacques fut élu Podestà de Chios et c' est à lui que le Roi Alphonse d' Aragon et de Naples rendit son épée après la défaite de la flotte aragonaise au large de Chios en Août 1435. La descendance des Négris continua en l' Empire Byzantin et en Italie, où s' installa un arrière-petit-fils de Jacques Négris. Le premier à s' installer en Morée fut Ange Négris, un des amiraux du Doge de

* Dr J., Historienne du Droit.

Venise Francesco Morosini pendant la conquête de la Morée en 1687, à la tête de troupes zantiotes. Les archives de cette illustre famille ne survivèrent pas et les informations généalogiques sont rares¹. Un des descendants de la famille de Chios, Théodore Négris, né vers 1750, fut nommé Postelnic de Valachie. Il épousa Sultane, fille de Georges Néroulos et de son épouse Victoria, fille de Jacques Rizo Rangabé. Leur fils aîné, Georges, fut nommé Hetman en Valachie et Moldavie. Il se maria à Marie, fille de Constantin Draco Soutzo et de son épouse Marie Rossetti. De ce mariage naquit à Constantinople vers 1790 (la date n' est pas sûre) un seul fils, Théodore, la personnalité qui nous intéresse ici².

Théodore Georges Négris reçut une éducation soignée par des précepteurs Grecs et très probablement Français, car il connaissait à fond la langue et la littérature française. Très jeune il fut choisi, à cause de son éducation et des connaissances familiales, comme secrétaire général du Prince Charles (Scarlato) Callimachi, nommé en 1812 Prince de Moldavie³. À ce titre il collabora à la compilation du *Code Callimachi*, loi de Droit Civil qui faisait partie d' un effort très important de législation moderne pour la Moldavie sur le modèle des Cinq Codes napoléoniens. Seule la partie sur le Droit Civil fut complétée (imitée surtout de la législation autrichienne) et introduite à Jassy en 1816. Le *Code Callimachi* resta en vigueur en Moldavie jusqu'en 1865, et fut aussi introduit en 1859 en Valachie jusqu' à la promulgation du Code Civil de la Roumanie le 1er Décembre 1865. Ce Code se présente comme une compilation des lois impériales byzantines, mais en vérité il s' agit d' une loi composée sur le modèle du Code Civil Autrichien et du Code Civil Français, comprenant des coutûmes moldaves et des « souvenirs »

1. Cf. Αναστασίου Ν. ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τόμ. 6, *Πολιτικοὶ ἄνδρες*, Ἀθῆναι (: ANASTASE N. GOUDAS, *Vies parallèles des Hommes illustres de la Guerre de l' Indépendance de la Grèce*, vol. 6, *Hommes politiques*, Athènes, ref. en suite: GOUDAS) 1874, pp. 289-290.

2. Cf. EUGÈNE RIZO-RANGABÉ, *Livre d' Or de la Noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Athènes 1904², p. 159.

3. Cf. GOUDAS, *ibid*, p. 293.

byzantins. Cependant, pour être acceptable à la société très conservatrice du pays, le Prince Charles Callimachi dans l' introduction du Code assure qu' il s' agit de texte juridique basé sur les lois impériales byzantines et que le nouveau Code n' avait que le but de faciliter le rendement de la justice⁴.

À Jassy Théodore Négris fut initié à la *Philiki Hétairie* (Société des Amis) par G. Gastos en 1818 et offrit comme cotisation 50 florins. Emmanuel Xanthos, un des fondateurs de la *Philiki Hétairie* et de ses plus importants historiens, atteste que l' induction de Négris fut parmi les premières et les plus importantes⁵. La *Philiki Hétairie*, plus connue comme *Hétairie* dans la littérature historique et philhellénique de l' époque, fut créée en 1814 à Odessa par Emmanuel Xanthos de Patmos, Nicolas Scouffas d' Arta et Athanase Tsacaloff de Jannina pour concerter les efforts de libération des Grecs du joug ottoman.

Son introduction à l' *Hétairie* agit comme un stimulant très fort

4. Cf. *Codul Callimach. Editie critică* (en langue grecque et roumaine sous la direction d' Alex. RADULESCU), Bucarest 1958, éd. de l' Académie Roumaine des Sciences et l' édition critique de la même loi par Ι. και Π. ΖΕΠΟΣ, Κώδιξ Πολιτικός τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας (: J. et P. ZEPOS, Code Politique de la Principauté de Moldavie), in *Jus Graecoromanum*, vol. 8, Athènes 1931 Cf. Π. ΒΑΛΛΗΝΔΑ, *Ein Beitrag zur Geschichte des internationalen Privatrechts: Das Zivilgesetzbuch der Moldau von 1817*, Hambourg 1953. Cf. aussi Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Sur les sources du Code Callimaque», *Revistă Istorică Română* 1 (1931) [: C. D. TRIANDAPHYLLOPOULOS, «Sur les sources du Code Callimaque», *Revistă Istorică Română* 1 (1931) et en extrait à part]: ΓΕΩΡΓ. Α. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, «Τὰ αὐστριακὰ πρότυπα τοῦ Κώδικος Καλλιμάχη (Δύο μελέται τοῦ Valentin ΑΙ. Georgesco)» [:GEORGES A. MANTZOUFAS, «Les sources autrichiennes du Code Callimaque. Deux articles de Valentin ΑΙ. Georgesco»], *Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*, τόμ. Θ': Ἀκροθίνια Πέτρῳ Γ. Βάλληνηδᾶ, Salonique 1976, pp. 739-758, ainsi que Χαρυκλείας Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ περίοδος τῶν ἀναζητήσεων: 1822-1891. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι (CHARICLEIA G. DIMACOPOULOU, *Histoire du Code Civil Hellénique. La période des hésitations: 1822-1891. Contribution à l' Histoire du Droit Néohellénique*, ref. en suite: Char. G. DIMACOPOULOU, *Histoire*), Athènes 2008, pp. 27-29.

5. Cf. GOUDAS, *ibid*, p. 293.

sur le caractère de Négris. Mais il ne lui suffisait pas d' appartenir à l' *Hétairie* et d' oeuvrer pour ses buts ; il voulait connaître l' identité du Chef Suprême du mouvement, qui pourtant n' avait pas été élu jusqu'en 1820. Il provoqua des problèmes au mouvement à tel point que quelques membres importants, parmi eux l' archimandrite Grégoire Dicaïos Flessas, le fameux Papaflessas, proposèrent son assassinat pour sauvegarder le secret de l' existence de l' *Hétairie*. Négris fut sauvé par Panagiotis Anagnostopoulos, un des premiers membres de l' *Hétairie*. À la même époque, Négris proposa d' induire à l' *Hétairie* le Sultan de la péninsule de Crimée Halim Reis, qui était opposé au Sultan de l' Empire Ottoman. La proposition n' était pas mauvaise, étant donné qu' elle visait à la provocation d' une guerre en Crimée, qui aurait absorbé l' attention tant de l' Empire Ottoman que de la Russie, donnant de cette façon liberté de mouvement et d' action aux insurgés Grecs. Mais l' idée fut considérée comme dangereuse et Négris comme non fiable pour des postes importants par les membres de l' *Hétairie*⁶.

La passion patriotique et les ambitions personnelles de Négris manquèrent de mettre en danger non seulement les préparations pour la Guerre de l' Indépendance mais aussi la position de Jean Capodistrias alors Ministre des Affaires Etrangères de Russie avec une grande influence sur le Tsar Alexandre Ier. Une lettre très compromettante de Négris à Capodistrias fut saisie par la Police Russe et fallit coûter sa place et sa liberté à Capodistrias. Cette dernière mésaventure convainquit Négris qu' il vaudrait mieux cesser ses efforts pour découvrir le chef de l' *Hétairie*⁷.

Cette passion nationaliste de Négris finit par un échec et il décida de poursuivre sa vie en pensant à sa carrière. Ainsi il brigua le poste de représentant diplomatique de la Porte à Paris et demanda l' aide de son ancien supérieur, le Prince Charles Callimachi, qui se préparait à donner sa fille en mariage à Nicolas Démètre Manos, qui occupait ce poste à Paris et venait d' être

6. Cf. GOUDAS, *ibid*, p. 293-296.

7. *Ibid*, p. 296-298.

rappelé à Constantinople. Callimachi réussit à obtenir ce poste pour Théodore Négris, qui devait partir pour Paris quand éclata la Guerre de l' Indépendance Grecque en Mars 1821, suivie par les barbares représailles turques. Négris réussit à se cacher pendant quelques jours et échapa aux massacres qui commencèrent, puis prit un navire pour la Grèce, soit-disant pour son nouveau poste. Mais dès qu' il fut près des Cyclades, il débarqua à Tinos et partit pour Spetses, où il fut très mal reçu au début. Il fut sauvé de la colère des habitants par Néophyte Vamvas, érudit et professeur, puis par Dimitrios Ypsilantis qui venait d' arriver sur l' île⁸.

Ypsilantis refusa de donner le poste de son premier conseiller à Négris, bien que celui-ci possédait une instruction supérieure à la plupart des Grecs alors présents en Morée et avait une grande expérience politique, acquise en Moldavie et à Constantinople. Négris partit pour Calamata, déçu et aigri par ce premier échec. À Calamata il se concerta avec Constantin Caradjas⁹, fils de l' ancien Prince de Moldavie et de Valachie contre Ypsilantis, et les deux Phanariotes pensèrent qu' il serait opportun de s' assurer de l' aide d' Alexandre Mavrocordatos, qui lui aussi espérait se distinguer en Grèce et occuper quelque haut poste. Selon les témoignages, les trois Phanariotes se rencontrèrent à Missolongi et se concertèrent, puis se rendirent à Tricorfa en Morée¹⁰, près de Tripolitsa, qui était sous siège des armées grecques à cette époque et qui d' ailleurs se rendit le 23 Septembre 1821 à Théodore Colocotronis, généralissime des armées de la Morée, et les autres chefs. Négris, Mavrocordatos et Caradjas considéraient qu' ils avaient été offensés par le refus de Dimitrios Ypsilantis de les prendre comme conseillers intimes et

8. Cf. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΗΜΟΝ, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* Ἀθήναι 1861 (JEAN PHILÉMON, *Essai historique sur la Guerre de l' Indépendance de la Grèce*, ref. en suite: PHILÉMON), vol. 4, Athènes 1861, pp. 185-186.

9. Cf. *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου* (: *Archives Historiques d' Alexandre Mavrocordatos*, dans la série de l' Académie d' Athènes: *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, ἀριθμ. 5), vol. 1: *Ἐγγραφα τῶν ἐτῶν 1803-1822*, Ἀθήναι (*Documents des années 1803-1822*, Athènes) 1963, pp. 56-57.

10. *Ibid*, pp. 57-58.

jurèrent de le perdre. En plus, Caradjas espérait voir son père comme prince souverain du nouvel État Hellénique, Mavrocordatos voulait aider son mentor le Métropolitte de Hongrie et Valachie Ignatios à devenir le primat de l'Église du nouvel état, tandis que Négris probablement pensait devenir le «Grand Vizir» (Premier Ministre) de l'État Grec. Cette coalition ne put réaliser ses ambitions et peu après, en Août ou Septembre 1821, Caradjas repartit en Italie et ne revint en Grèce qu'après une décennie¹¹.

À Tricorfa, il est probable que Négris et Mavrocordatos décidèrent qu'il serait très difficile d'asseoir leur influence en Morée, où les primats étaient très importants et possédaient des forces armées. Ainsi, ils décidèrent de partir pour la Grèce Continentale (Rouméli) et s'y forger une influence politique capable de leur donner des voix dans l'Assemblée Constituante qui allait être convoquée dès que les affaires militaires le permettraient¹². Avant de partir pour Salona (Amphissa)¹³ Négris, se trouvant encore à Tricorfa, commença à rédiger le projet d'une constitution pour la Grèce, fort de ses connaissances acquises en Moldavie et en sachant bien que les primats ne penseraient pas à telle éventualité et seraient très occupés à des jeux d'influence politique. De toute façon, les querelles intestines avaient déjà commencé. Mavrocordatos préféra partir pour Missolongi, étant donné qu'il s'était lié d'amitié avec la famille Tricoupis, qui était parmi les plus influentes en Grèce Occidentale et soumise aux intérêts britanniques. Négris préféra la Grèce Orientale, dont les limites ne se bornaient pas au sud de la Thessalie, mais pour des raisons ayant rapport avec la Guerre et le peu de progrès remporté en Thessalie et Macédoine, où les Ottomans possédaient des forces supérieures, était censée représenter presque toute la Grèce jusqu'en Thrace, ce qui pouvait éventuellement rapprocher Négris de

11. PHILÉMON, pp. 328-333.

12. *Archives Historiques d'Alexandre Mavrocordatos*, vol. 1, p. 59.

13. *Ibid*, p. 70.

Constantinople¹⁴.

À Salona Négris convoqua en Novembre 1821 une assemblée constituante, composée des primats et des chefs de guerre de la Grèce Orientale¹⁵ et en très peu de jours (le 15 Novembre) réussit à faire accepter unanimement son projet de constitution pour la formation d' un gouvernement provisoire de la Grèce Orientale nommé *Areios Pagos* (*Aréopage*) en souvenir de la Cour Suprême de l' ancienne Athènes¹⁶. Il n' existe aucune indication pourquoi Négris choisit ce nom pour le gouvernement qu' il venait de créer à Salona. Il faut pourtant indiquer qu' il ne fut pas seul à légiférer alors, puisque parmi les délégués se trouvaient les évêques de Talanti Néophytos, de Boudounitsa Dionysios, de Lidoriki Joannikios, les professeurs et lettrés et gens de l' Eglise Anthimos Gazis et Grégoire Constantas, ainsi que les abbés du Couvent de Hosios Loucas, Eugène et son prédécesseur Théodose, ainsi que plusieurs prêtres des villes et villages. Il y avait aussi Georges Ainian de Patradjik (:Hypati, Nouvelle Patras) qui avait étudié le droit en Italie et à Paris, le docteur Chronias Drossinos d' Ambélakia, qui avait étudié la médecine à Vienne et le grand primat de Livadeia Jean Nacos. Il y avait aussi des primats du Nord de la Grèce qui avaient accouru pour prendre part à l' Assemblée.

Malheureusement les actes de cette Assemblée ne survivèrent pas aux péripéties de la Guerre, qui fut –il ne faut pas l' oublier– une guerre totale. Il ne subsiste que la constitution votée par l'

14. PHILÉMON, pp. 333-334.

15. Cf. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Διοικητική Ὀργάνωσις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, 1821-1827. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως* Ἀθῆναι (: GEORGES D. DIMACΟPOULOS, *L' Organisation Administrative pendant la Guerre de l' Indépendance Hellénique, 1821-1827. Une contribution à l' Histoire Administrative Hellénique*, ref. en suite: DIMACΟPOULOS, *Organisation Administrative*, Athènes) 1966, pp. 67-74.

16. Cf. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέδιον Βιάρου Καποδιστρίου περὶ Ὀργανισμοῦ καὶ Δικονομίας τῶν Πολιτικῶν Δικαστηρίων» (: GEORGES D. DIMACΟPOULOS, «Une proposition de Viaros Capodistria sur l' Organisation et la Jurisprudence des cours civiles»), *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 25 (1982), p. 200.

Assemblée, qui fut publiée pour la première fois en 1839 par André Z. Mamoucas dans sa collection de documents sur la Régénération de la Grèce. La constitution de la Grèce Orientale, nommée *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale*, fut précédée par un prologue, qui correspond à une harrangue aux membres de l'Assemblée faite par Négris. Dans ce prologue est mentionné que: «*La Grèce Orientale, Messieurs les délégués, m' a invité, avec les Princes Caradja et Mavrocordatos, d' entreprendre la conduite et le soin des Affaires Grecques, et nous nous sommes répendus aux provinces...*». Cette phrase n' a pas été remarquée jusqu'à présent, étant donné qu' elle est mentionnée en note au bas de la page, comme étant comprise dans le manuscrit le plus ancien de la Constitution, qui appartenait en 1838-39 au Métropolitite d' Attique Néophyte Metaxas, qui avait été en 1821 Evêque de Talanti, membre de l' Assemblée de Salona et ensuite Président de l' *Areios Pagos*, mais n' a pas été comprise au texte «final» de la Constitution, étant donné qu' elle n' était pas mentionnée dans les autres manuscrits de la même constitution, appartenant à Mamoucas lui-même, à Constantin D. Schinas et un second exemplaire du Métropolitite Néophyte¹⁷.

En fin de la Constitution la confirmation du vote des délégués à Salona mentionne que: «*La Grèce Continentale Orientale, avec tout soin possible, a étudié et dûment révisé le présent Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale, proposé par le Patriote Négris, et en toute liberté de volonté vote et accepte (...) le contenu de ce document présent*». Les deux mentions assurent absolument et hors question que le *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale* est vraiment l' oeuvre personnelle de Négris¹⁸.

17. Cf. ΑΝΔΡΕΟΥ Ζ. ΜΑΜΟΥΚΑ, *Τὰ κατὰ τὴν Αναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ἤτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισημῶν πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832*, Πειραιεὺς (: ANDRÉ Z. ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *De la Régénération de la Grèce, c' est-à-dire Colléction des constitutions, lois et autres actes officiels de 1821 jusqu' à la fin de 1832*, ref. en suite: ΜΑΜΟΥΚΑΣ), vol. 1, Le Pirée 1839, pp. 39-40.

18. *Ibid*, pp. 75-76. Cf. ΑΘΩ Γ. ΤΣΟΥΤΣΟΥ, «Ἡ Νομικὴ Διάταξις τῆς Ανατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος τῆς 15 Νοεμβρίου 1821» (: ΑΘΩΣ Γ. ΤΣΟΥΤΣΟΣ, «Le Règlement

En fin des travaux, le 17 Novembre 1821 les délégués élirent leurs représentants pour l'Assemblée Nationale, parmi lesquels Théodore Négris fut désigné comme représentant de Zeitouni et Boudounitza, c' est à dire de Lamia et de Mendénitsa en Phthiotide. Négris fut aussi élu comme *Président de la Division Politique de l' Areios Pagos*, place qu' il laissa très vite au *Président de la Division Juridique de l' Areios Pagos*, Evêque de Talanti Néophytos, qui présida en fait l' *Aréopage* jusqu' à sa dissolution en 1823¹⁹.

Les délégués pour l'Assemblée Nationale partirent pour la Morée au début Décembre 1821 et se rassemblèrent à Argos d'abord et à Piada ensuite, où fut convoquée l'Assemblée Nationale, fondatrice de l'État Hellénique. Cette Assemblée panhellénique, après avoir annoncé la fondation de l'État Hellénique indépendant et unitaire²⁰, promulgua la première Constitution générale du nouvel État, fonda les deux corps, Législatif et Executif, et les ministères²¹. Théodore Négris fut choisi comme Président du

Juridique de la Grèce Continentale Orientale du 15 Novembre 1821 »), *Παρνασσός* 14 (1972), pp. 29-48, où l' on trouve aussi une description des événements de Salona et une analyse du contenu du *Règlement Juridique*.

19. Cf. ΧΑΡ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Επίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος Μεταξᾶς καὶ ἡ πολιτικὴ δραστηριότης του κατὰ τὸν Ἀγῶνα» (CHAR. G. DIMAKOPOULOU, «L'Evêque de Talanti Néophyte, Metaxas et son activité politique pendant la Guerre de l'Indépendance»), *Πρακτικά Ἡμερίδος Εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀπὸ Ταλαντίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νεοφύτου Μεταξᾶ, Ἐν Ἀθήναις 2012*, pp. 49-58. ΚΩΣΤΑ Β. ΚΑΡΑΣΤΑΘΗ, *Ἐπίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος Μεταξᾶς*, Ἀθήναι (: CONSTANTIN B. CARASTATHIS, *Néophyte Metaxas, Evêque de Talanti*, Athènes) 2011, pp. 42-93.

20. Cf. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Νέα Ἐπίδαυρος (Πιάδα) κοιτίς τῆς Νεοελληνικῆς Πολιτειακῆς Ὄργανώσεως (Δεκέμβριος 1821-Ἰανουάριος 1822). Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου*, Ἀθήναι (: GEORGES D. DIMAKOPOULOS, *La Nouvelle Épidauré (Piada) berceau de l' Organisation de l' État Hellénique, Décembre 1821-Janvier 1822. La contribution de Jean Capodistrias*, Athènes) 1998 passim.

21. Cf. DIMAKOPOULOS, *Organisation Administrative*, pp. 86-108; ID., «Ἀποστολὴ καὶ ἀρμοδιότητες τῶν ὑπουργείων κατὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ Κράτους (Φεβρουάριος 1822)» [G. D. DIMAKOPOULOS, «*La mission et les attributions des ministères pendant l' organisation de l' État Hellénique, Février 1822*», ref. en suite: DIMAKOPOULOS, «*La mission et les attributions*»), *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* 12 (2001-2003), pp. 223-242; ID., «Ο πρώτος

Conseil des Ministres et Ministre des Affaires Etrangères, postes qu' il occupa jusqu'en 1823²². Il fut le premier Président du Conseil en Grèce et oeuvra pour l' organisation des Ministères (des Affaires Etrangères, de l' Intérieur, des Finances, de la Guerre, de la Marine, de la Justice, des Cultes, de la Police)²³. Comme Président du Conseil il promulgua une série de décrets sur l' organisation intérieure et financière de l' État²⁴ et essaya sans succès d' inaugurer un contact avec les Puissances Européennes, qui refusaient de reconnaître le nouvel État Hellénique²⁵. Il savait bien que cette place importante ne lui était acquise que pour un an, après lequel une nouvelle Assemblée Nationale serait convoquée pour décider de la révision de la Constitution et de l' emménagement des lois promulguées ainsi que de la conduite des affaires de l' État. Négris ne réussit pas à s' attirer des amitiées politiques et finit privé même de celles forgées en 1821. Caradjas était déjà parti pour l' Italie, déçu de la conduite des affaires grecques, tandis que Mavrocordatos, élu en 1822 Président du Corps Exécutif, avait lui aussi perdu son influence politique après la défaite militaire de Péta et ses suites. Mais ce dernier s' avéra beaucoup plus capable en politique et n' hésita pas à forger une coalition avec les primats Hydriotes et la famille Coundourioti, qui très vite devint l' alliée de la politique britannique en Grèce.

Négris n' arriva pas à former des alliances analogues. Ainsi il prit part, de droit, aux travaux de la Seconde Assemblée Nationale

“Οργανισμός” του Υπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ τὰ ἀρχικὰ στάδια τοῦ ὑπουργικοῦ θεσμοῦ παρ’ ἡμῖν (1822-1832)» [ID., «Le premier Organisme du Ministère de l' Intérieur et les premiers pas de la fonction ministérielle en Grèce, 1822-1832»], *Ἐπιθεώρησις τῆς Τοπικῆς Ἀὐτοδιοικήσεως*, περ. Δ', 4/12 (1972), pp. 1231-1257; ID., «Σπαράγματα εἰδήσεων περὶ Βικεντίου Γκαλλίνα, Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Μινιστηρίου τῶν Ἐξωτερικῶν (1822)» [ID., «Quelques informations sur Vincent Gallina, Secrétaire Général du Ministère des Affaires Étrangères, 1822»], *Ναυπλιακὰ Ἀνάλεκτα* 5 (2004), pp. 35-42.

22. Cf. DIMACOPOULOS, *Organisation Administrative*, p. 232.

23. DIMACOPOULOS, «*La mission et les attributions*», passim.

24. *Ibid.*

25. *Ibid.*, pp. 231-232.

en Avril 1823, mais il avait perdu toute influence politique et ainsi à la fin des travaux il se trouva sans place²⁶. Aigri et déçu, il se retira à Salona et à Athènes. Déjà en 1822 il avait perdu la plupart de ses biens meubles quand le Gouvernement Hellénique se retira en hâte de la Morée en prenant des bateaux spetsiotes, pour échapper à l' invasion de l' armée ottomane de Mahmout Pacha Dramali et assista sans pouvoir à la conduite de la guerre contre les Turcs engagée par Théodore Colocotronis ainsi qu' à la déroute de Dramali quelques semaines plus tard à Dervénakia en Argolide (26 Juillet 1822)²⁷.

Après l' Assemblée de 1823 Négris se trouva donc exclu de la vie politique. Il essaya de se forger la sympathie du Comité Philhellénique de Londres en prenant contact avec le Colonel Leicester Stanhope en Mai 1824 et en prétendant envers celui-ci qu' il était en train de rédiger un Code Civil Hellénique basé sur les principes philosophiques de Jeremy Bentham. Stanhope écrivait que: «*He says (: Négris) that in order to make it palatable to the people, he must make them believe that it is framed after the model of the Byzantine code*» (4 Mai 1824 n. style)²⁸.

26. Cf. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ, *Απομνημονεύματα δια τὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν*, τόμ. Α', Ἀθήναι (: NICOLAS SPÉLIADIS, *Mémoires pour servir à l' Histoire Néohellénique*, vol. 1, Athènes) 1851, p. 57.

27. Cf. GOUDAS, p. 305. Cf. aussi ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ, *Ὁ Πρωθυπουργὸς καὶ ὁ ἀτίθασος ποιητὴς. Δράματα πολιτικά*, Βουξέλλαι (: ALEXANDRE SOUTZO, *Le Premier Ministre et le poète insoumis. Drame politiques*, Bruxelles) 1843, pp. 114-115.

28. Cf. LEICESTER STANHOPE, *Greece in 1823 and 1824; being a series of letters and other documents on the Greek Revolution, written during a visit to that country*, Londres 1824, pp. 196-197. Cf. aussi, Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ ἑλληνικὸν ἰδιωτικὸν δίκαιον κατὰ τὸν δέκατον ἔννατον (sic) αἰῶνα» (: C. D. TRIANDAPHYLLOPOULOS, «Le droit privé grec pendant le XIX siècle»), *Πανελληνιον Λεύκωμα τῆς Ἐθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος*, vol. III (Ἐπιστῆμαι: Sciences), Athènes 1925, p. 230 et Pan. J. ΖΕΪΟΣ, «Jeremy Bentham and the Greek Independence», *Proceedings of the British Academy, London*, Vol. LXII (1976), pp. 293-307. Selon C. D. Triandaphyllopoulos il s' agissait de la tendance bien connue des législateurs de cacher les sources véritables dont ils s' inspiraient pour leur lois, comme il arriva même avec Justinien: «*Mais Négris en Grèce, comme auparavant Callimaque en Moldavie, ne fait rien d' autre, me semble – t – il, que d' appliquer “la technique des modifications des textes”*»

Il est plus que certain que Négris ne possédait aucune aide pour ce travail, s' il avait vraiment entrepris telle tâche. Isolé en Grèce Orientale et sans amis politiques, il a bien rédigé une série d' articles publiés en Novembre-Décembre 1824 dans le journal *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν* se présentant comme une introduction de droit constitutionnel expliquant au grand public le contenu de la Constitution de 1823 alors en vigueur²⁹. Cette série ne fut pas complétée parce que Négris, qui s' était rendu à Nauplie pour essayer de revenir aux affaires politiques, succomba à une épidémie de typhus, en 1824 et fut enseveli au cimetière des Agioi Pantes (de Tous les Saints) de Nauplie, détruit depuis³⁰. Ainsi finit la vie de Théodore Négris, qui fut l' auteur de la Constitution provisoire de la Grèce Orientale (*Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale*) et celui qui introduisit les lois byzantines dans le nouvel État.

considérés comme éternels et non susceptibles de corrections – technique qui fut largement employée en Orient tant pour des textes sacrés que pour des textes de lois» (C. D. TRIANDAPHYLLOPOULOS, «Sur les sources du Code Callimaque», *Revistă Istorică Română* 1 (1931) et en extrait à part, p. 20). Seulement les réalités de l' époque de Justinien étaient très différentes de celles de la période de troubles internécins en Grèce (1823-1824), pendant qu' on menait une guerre très difficile contre les Turcs. Si vraiment Négris était en train de rédiger un code civil, il ne pouvait que s' agir d' une compilation faite d' après des souvenirs de ce qui s' était passé en Moldavie sous le Prince Charles Callimachi. Il n' était pas possible pour Négris de s' inspirer des oeuvres de Bentham, étant donné qu' il avait perdu tous ses livres en 1822 et n' avait pas pu les racheter. Il voulait tout simplement s' attirer l' intérêt et l' aide du Comité Philhellénique de Londres en la personne de Stanhope et de déclarer qu' il appartenait au Parti anglophile pour revenir au pouvoir et réussir la déchéance d' Alexandre Mavrocodratos. Cf. aussi Pan. J. ZEPOS, «L' influence du Droit Byzantin sur la législation roumaine de la période des Princes Phanariotes», *Studi in memoria di Paolo Koschaker, L' Europa e il Diritto Romano*, Milan 1953, vol. 1, pp. 429-437. Cf. aussi CHAR. G. DIMACOPOULOU, *Histoire*, pp. 52-55. V. aussi Ἰδρυμα της Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, *Ὁ Τερεμίας Μπένθαμ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση* (: vol. coll. *Jeremy Bentham et la Guerre d'Indépendance Grecque*), Athènes 2012.

29. Cf. le journal *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, No 23 (19 Nov. 1824), pp. 3-4 jusqu' au No 33 (24 Dec. 1824), pp. 3-4.

30. Cf. GOUDAS, pp. 309-310. Cf. aussi les nécrologies dans les journaux *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, No. 34 (10 Jan. 1825), pp. 2-4 par GRÉGOIRE CONSTANTAS et *Ἑλληνικά Χρονικά*, No 100 (10 Dec. 1824), p. 3.

2. L' introduction des lois byzantines

Dans le *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale* le contenu est divisé en *Parties* dont chacune est divisée en *Chapitres*. Ainsi la *Partie III*, *Chapitre 1* sous titre: < *Affaires* > *Sociales*, se réfère aux lois en vigueur là où s' étendrait la juridiction de l' *Aréopage*. Selon les articles de ce *Chapitre*:

«1. *Les lois sociales ne sont pas déterminées pour le moment.*

2. *Les Lois Sociales des Empereurs Chrétiens de la Grèce d' éternelle mémoire seules sont en vigueur pour le moment en Grèce Orientale.*

3. *L' Aréopage doit aviser à ce que soit traduite en langue grecque contemporaine la partie correspondante des Basiliques, en réglant les contradictions selon l' intérêt commun.*

4. *L' Aréopage doit inviter les prélats des éparchies de sa juridiction et soumettre à leur jugement cette collection des Lois Sociales et après leur approbation, de l' imprimer < et faire connaître >.*

5. *Si le Parlement National prend une décision à ce sujet, l' Aréopage cessera de s' en occuper »³¹.*

La *Partie III* du *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale* ne comprend aucun autre article ou chapitre. Mais il faut prendre en considération les articles de la *Partie VI*, *Chapitre 1* sous titre : < *Affaires* > *Juridiques, Pénales, Agoranomiques, Maritimes et Commerciales*. Selon les articles de ce *Chapitre* :

«1. *Il faut aussi composer sur ces sujets une compilation prise dans les mêmes Basiliques.*

2. *Cette compilation doit être conforme à l' époque et les circonstances.*

3. *Il faut soumettre cette compilation aussi au jugement des Prélats par voie de la Cour de l' Aréopage.*

4. *Si le Parlement National prend une décision à ce sujet aussi, l' Aréopage cessera de s' en occuper.*

5. *Pour les affaires maritimes la Grèce Continentale Orientale suivra les lois qu' introduira le Parlement National.*

6. *Pour les affaires commerciales la Grèce Continentale Orientale*

31. MAMOUCAS, vol. 1, p. 67.

accepte pour le moment le Code de Commerce Français, si le Parlement National l'accepte aussi»³².

En examinant les deux Parties se référant aux lois devant entrer en vigueur en Grèce Continentale Orientale, on est frappé par le fait que le législateur se rapporte aux *Basiliques*, dont il est presque sûr qu'aucun exemplaire n'était à la portée des délégués réunis à Salona en Novembre 1821. Selon une source quelque peu plus tardive, il existait bien un exemplaire de l'édition des *Basiliques* publiée à Paris en 1647 par Charles Hannibal Fabrot (1580-1659) à Lamia, alors appelée Zéitouni, dans la bibliothèque personnelle de Dimitrios Ainian³³, qui avait étudié le droit à Paris et dont le frère Georges était membre de l'Assemblée de Salona. Mais cela ne paraît pas suffisant pour avérer qu'il serait possible de procéder au travail préconisé par les articles 3 du Chapitre I de la Partie III et 1 du Chapitre 1 de la Partie VI du *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale*. Les questions posées par les mêmes articles sont multiples et impossibles à résoudre, étant donné que les minutes des travaux de cette Assemblée n'existent plus, si jamais il y en eut de telles.

Pendant toute la période de l'Occupation Ottomane les primats et les cours ecclésiastiques orthodoxes ainsi que la Cour Suprême Patriarcale suivaient des *Nomocanons* et bien plus souvent donnaient des jugements selon la logique et les circonstances, tout en insistant de bonne foi que leur jurisprudence ne départait pas des *lois impériales*. Mais où trouver le texte des *lois impériales* restait problématique³⁴. Après Mars 1821 et le commencement de la Guerre de l'Indépendance le lien entre les insurgés et le Siège Oecuménique s'était rompu pour des raisons de survie tant de ce dernier que de la Révolution Grecque³⁵. Ainsi il serait très difficile

32. MAMOUCAS, p. 73.

33. Cf. CHAR. G. DIMACOPOULOU, *Histoire*, pp. 107-108, note 71 et p. 174, note 119.

34. *Ibid*, p. 34.

35. Cf. ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – ΧΑΡΙΚΑ. Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησία καὶ Πο-*

de se remettre à la Bibliothèque Patriarcale pour trouver les *Basiliques* ou bien les *lois impériales* en général.

Cela signifie, selon nous, que Négris devait avoir autre chose en tête. Il est pourtant sûr que sous le titre de *lois sociales* il se référait aux lois civiles du Droit Byzantin, c' est-à-dire au Droit Civil Romain chrétianisé pendant les longs siècles de l' Empire Byzantin. Mais le fait que déjà il prévoyait le besoin de faire un choix des lois utiles pour le Droit Civil et des lois valables et viables pour les affaires pénales et correctionnelles et même de «traduire» les lois choisies en langue grecque moderne, démontrait que Négris savait bien que les lois des *Basiliques* ne pouvaient donner la solution législative pour la Grèce Continentale Orientale ni pour le nouvel État en train de se former. À notre avis, Négris voulait suivre l' exemple du Prince de la Moldavie Charles Callimachi et doter la Grèce Orientale Continentale d' un Code de lois imité de quelque législation ouest-européenne (en Moldavie le Code Callimachi s' inspira surtout de la législation autrichienne), peut-être des Codes Français, et présenter aux administrés cette compilation comme un choix de lois byzantines prises des *Basiliques*, pour ne pas choquer les mœurs du peuple qui restait attaché aux traditions³⁶. Cette idée n' eut ni le temps ni l' occasion d' être mise à l' essai par l' *Aréopage*. Et pour la bonne raison que dès le 17 Novembre 1821 l' *Aréopage* promulgua une décision sur les personnes qui seraient envoyées comme délégués de la Grèce Orientale Continentale à l' Assemblée Générale convoquée en Morée pour le mois de Décembre de la même année. Parmi ces 23 (ou 24) délégués, comme déjà mentionné, Négris était désigné comme délégué de Zéitouni et Boudounitza par les membres de l' *Aréopage* à Salona. Il est intéressant de voir que l' acte s' y référant ne fut pas signé par

λιτεία. Οί σχέσεις τους κατά τόν 19^ο αιώνα, 1833-1852, Αθήναι (SPYROS N. TROÏANOS – CHAR. G. DIMACOPOULOU, *Église et État. Leurs relations pendant le XIXe siècle, 1833-1852*, Athènes) 1999, pp. 12-14.

36. C. D. TRIANDAPHYLLOPOULOS, «Sur les sources du Code Callimaque», *Revistă Istorică Română*, vol. 1 et en extrait à part, p. 20.

Négris, bien que plusieurs des délégués désignés pour l'Assemblée de la Morée signèrent ce même acte de leur propre éléction.

Ainsi, comme déjà mentionné, Négris prit part à l'Assemblée d'Épidaure de 1821 et le 1er Janvier 1822 signa avec les autres membres de cette assemblée l'Acte de l'Indépendance et de la Formation de l'État Hellénique, ainsi que la première Constitution Grecque de 1822, appelée *Constitution Provisoire de la Grèce*. Il avait été élu membre de la Commission Législative qui présenta à l'Assemblée le projet de la Constitution, ainsi que les délégués suivants : Georges Ainian, Drossos Mansolas (de la part de la Grèce Orientale Continentale), Jean Orlandos, Pierre Schilizzi-Omiridis et Anagnostis Monarchidis (de la part des Îles), Alexandre Mavrocodratos, Jean Collettis et Photios Carapanos (de la part de la Grèce Occidentale Continentale), le Métropolitte de l'Ancienne Patras Gérmanos, Panoutzo Notaras et Athanase Canacaris (de la part de la Morée)³⁷. La plupart de ces membres de la Commission Législative n'étaient pas des juristes, mais des primats, riches en connaissances administratives et en expérience des mœurs du peuple pour lequel cette constitution serait mise en vigueur. Le texte du projet fut voté par l'Assemblée, dont les minutes ne survivent pas.

Dans la première Constitution les articles se référant aux lois devant entrer en vigueur pour le nouvel État unitaire sont les suivants :

«90. Le Pouvoir Exécutif est chargé de former une commission, qui sera composée d'hommes recommandables tant par leurs lumières que par leurs vertus. Cette commission sera chargée de la rédaction des lois, qui formeront les codes civil, criminel, commercial etc. Ces lois seront soumises aux discussions et à l'approbation du Corps Législatif et du Pouvoir Exécutif.

91. En attendant la publication de ces lois, les jugemens seront rendus d'après les Lois de nos ancêtres, promulguées par les Empereurs Grecs de

37. Cf. DIMACOPOULOS, *Organisation Administrative*, pp. 88-89.

Byzance d' éternelle mémoire, et d' après les lois publiées par le gouvernement actuel.

Quant aux affaires commerciales, le Code de Commerce français aura force de loi en Grèce»³⁸.

On voit bien qu' il y a une différence importante entre les articles de la Constitution de 1822 et ceux du *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale* se référant à la législation du nouvel État. En moins d' un mois les idées de Négris promulguées dans le *Règlement Juridique* n' étaient plus acceptées par les délégués des autres parties de la Grèce et surtout par les délégués de la Morée. L' article 91 est très clair: jusqu' à la promulgation par les Corps Legislatif et Exécutif de nouveaux codes de lois modernes, instaurés par la nouvelle Constitution, les affaires des citoyens du nouvel État seraient jugées selon la tradition, c' est-à-dire selon les lois byzantines en vigueur jusqu' alors, ce qui signifie pratiquement selon l' *Héxabible* de Constantin Arménopoulos³⁹. En jurisprudence rien ne changeait. Le renouveau que Négris préconisait de façon «cachée» dans le *Règlement Juridique de la Grèce Continentale Orientale* était accepté *de jure* par l' article 90 de la Constitution et annoncé publiquement. Mais jusqu'au moment de la soumission des projets de nouveaux codes, les Lois Byzantines resteraient, inchangées, en vigueur.

Nous affirmons que ce furent les délégués de la Morée qui ne voulurent pas accepter les idées de Négris sur des codes de lois prétendument byzantines et nous basons notre thèse sur le fait que dans le texte de la *Loi organique du Senat du Péloponnèse*, promulguée le 27 Décembre 1821, après des délibérations parallèles à celles de l'

38. *Constitution, lois, ordonnances des assemblées nationales, des corps législatifs et du Président de la Grèce, 1821-1832*, Athènes, de l' Imprimerie Royale, 1835, p. 11.

39. Cf. l' édition de l' *Héxabible* la plus récente en Grèce par le professeur CONST. G. PITSAKIS: *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος. Ἐπιμέλεια Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης*, Athènes 1971. Cf. aussi ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι (SPYROS TROΪANOS, *Les Sources du Droit Byzantin*), Athènes 2011³, pp. 386-391 et la bibliographie y comprise.

Assemblée Nationale tenues à Épidaure, l' article 31 prévoyait que : «Jusqu'à la promulgation des lois normales, seront en vigueur les lois survivantes des Empereurs Chrétiens de Constantinople»⁴⁰. Cet article démontre que les primats de la Morée en matière juridique voulaient garder tout simplement le *status quo ante*, le statut juridique en vigueur pendant la période de l' Occupation Ottomane, sans rien y changer, probablement pour ne pas choquer et déstabiliser la société et les mœurs du peuple dont ils se considéraient comme « tuteurs » et chefs naturels. Cet état de choses s' imposa pendant les délibérations de l' Assemblée Nationale et les idées de Négris furent mises à l' écart.

Bien que les projets de codification à l' instar de la Moldavie préconisés par Théodore Négris en 1821 échouèrent totalement, il reste que c' est à lui que revient l' honneur d' avoir élu de stipuler que les lois civiles byzantines seraient les seules en vigueur dans la Grèce régénérée. Le choix, bien que cachant des arrière-pensées juridiques, n' était pas fortuit. Le nouvel État se voulait et se considérait comme l' héritier naturel et légal de l' Empire Byzantin, aboli militairement en 1453, mais dont les sujets n' avaient jamais accepté le joug ottoman comme fait accompli et irrémédiable⁴¹. Cette revendication était la cause de la Guerre de l' Indépendance et ne se référait pas seulement à des raisons «sentimentales» ayant à faire avec l' irrédentisme grec, mais posait les bases des revendications territoriales présentes et futures de l' État Hellénique. Il ne faut pas ignorer que ce même choix des lois byzantines était logique et pratique, puisqu' il s' agissait de continuer comme avant en matière juridique jusqu'à ce que les fortunes de la guerre permettent de promulguer des lois progressives et nécessaires à un nouvel état se voulant sincèrement moderne et européen.

40. MAMOUCAS, vol. 1, pp. 120-121.

41. MAMOUCAS, vol. 2, Le Pirée 1839, pp. 43-50.

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ

Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, Δ.Ν. - Ἱστορικὸς τοῦ Δικαίου, «Ὁ Θεόδωρος Νέγρης καὶ ἡ εἰσαγωγή τῶν Βυζαντινῶν Νόμων εἰς τὸ Νεοελληνικὸν Κράτος».

Εἰς τὸ παρὸν μελέτημα, παρουσιάζεται ὁ βίος τοῦ Θεοδώρου Γ. Νέγρη (π. 1790-1824) καὶ αἱ νομοθετικαὶ πρωτοβουλίαί του. Ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἐθέσπισε διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ συνταχθέντος πρώτου ἐν Ἑλλάδι συνταγματικοῦ χάρτου, δηλ. τῆς *Νομικῆς Διατάξεως τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος* (15 Νοεμβρίου 1821), προοριζομένου διὰ τὴν ἀντίστοιχον περιοχὴν τῆς Ἀνατ. Στερεᾶς Ἑλλάδος, συμπεριλαμβανούσης ὅμως διοικητικῶς καὶ τὰ ἐδάφη τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, τὴν εἰσαγωγὴν τῶν Βυζαντινῶν νόμων εἰς τὴν νεοελληνικὴν δικαιοταξίαν. Κατὰ τὴν συγγραφέα, διὰ τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου τῆς *Νομικῆς Διατάξεως* (Τμῆμα Γ', Κεφ. Α'), ὁ Νέγρης ἀπεσκόπει τελικῶς εἰς τὴν σύνταξιν συμπλήματος ἐμφανιζομένου ὡς «βυζαντινῆς προελεύσεως» καὶ περιλαμβανοντος διατάξεις ἐμπνευσμένας καὶ ἐκ τῆς συγχρόνου τότε εὐρωπαϊκῆς ἀστικῆς νομοθεσίας, πιθανῶς ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Πάντως, εἰς αὐτὸν ὠφείλετο ἡ πρώτη διατύπωσις περὶ ἰσχύος καὶ ἐφαρμογῆς τῶν Βυζαντινῶν Ἀστικῶν Νόμων εἰς τὸ Νεοελληνικὸν Κράτος, ρύθμισις ἡ ὁποία υἰοθετήθη ὀριστικῶς ἀπὸ τοῦ 1822 εἰς τὸ *Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, ἐπανελήφθη κατὰ τὰς ἀναθεωρήσεις τούτου τῶ 1823 καὶ 1827 καὶ διὰ τοῦ Διατάγματος περὶ Πολιτικοῦ Νόμου τῆς 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ *

Ποινικό δίκαιο και ηθική

I. Η διάσταση της ηθικής στην έννοια του ποινικού αδίκου και της ποινής

1. Κατά το ποινικό μας δίκαιο, προκειμένου να θεμελιωθεί η συνείδηση του αδίκου χαρακτήρα της πράξεως, δεν απαιτείται ακριβής νομική γνώση του παραβιαζόμενου κανόνα εκ μέρους του δράστη. Αρκεί, όπως λέγουν¹, μία «παράλληλη εκτίμηση στη λαϊκή σφαίρα» περί της απαξίας της πράξης. Από την άλλη ωστόσο πλευρά, για τη θεμελίωση της συνείδησης του αδίκου, δεν αρκεί η γνώση ότι η πράξη είναι ανήθικη ή κοινωνικά επιβλαβής. Τούτο, καθόσον η γνώση του ανήθικου χαρακτήρα μιας πράξεως δεν ταυτίζεται καταρχήν με την γνώση της νομικής αποδοκιμασίας της, αφού υπάρχουν και ανήθικες πράξεις που δεν απαγορεύονται από το δίκαιο. Αντίθετα, εκείνος που γνωρίζει ότι η πράξη του απαγορεύεται δικαίως έχει την απαραίτητη για τη θεμελίωση της ενοχής του συνείδηση του αδίκου, έστω και αν δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι η πράξη του έχει κάποια κοινωνική απαξία ή κοινωνική βλαπτικότητα².

Τα ανωτέρω συναρμόζονται δογματικώς και με τις πρωταρχικές συνιστώσες της φύσεως του ποινικού δικαίου. Το ποινικό δίκαιο συνιστά ένα θεσμικό κανονιστικό πλαίσιο, ο σκοπός του οποίου εστιάζεται μόνο στο σύννομο της εξωτερικής συμπεριφορά των πολιτών. Η αποστολή του δεν συνίσταται αντιθέτως στην επίτευξη ηθικών στό-

* Λέκτωρ Ποινικού Δικαίου και Ποινικής Δικονομίας στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. «Kenntnis nach Laienart». Βλ. ενδεικτικά Α. ΚΑUFMANN, *Η συνείδηση του αδίκου από τον μη νομικό* (ελλην. μετάφρ. Ι. Γιαννίδη), 1982, σ. 24, με εκτενή βιβλιογραφία, ΒGHSt 10, 35, Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, Ι*, 2007, σ. 632, Λ. ΚΟΤΣΑΛΗ, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, Ι*, 2005, σ. 475 επ., του ΙΔΙΟΥ, *Γνώση και άγνοια του αδίκου*, 2^η έκδ., 1988, σ. 81 επ., 91-92, G.A. MANGAKIS, *Das Unrechtsbewusstsein in der strafrechtlichen Schuldlehre nach deutschem und griechischem Recht*, 1954, σ. 44 επ.

2. Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποινικό Δίκαιο, ό.α.*, Λ. ΚΟΤΣΑΛΗ, *Γνώση, ό.α.*, σ. 85 επ., του ΙΔΙΟΥ *ΣυστΕρμΠΚ*, 2005, άρθρο 31 παρ. 13.

χων, δηλαδή στην καταναγκαστική διαμόρφωση προτύπων ηθικής κοινωνικής συμπεριφοράς, με την απειλή επιβολής ποινής³. Το ποινικό δίκαιο στο κράτος δικαίου δεν επιτρέπεται να έχει ως στόχο του την ηθική κηδεμονία του πολίτη. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή ο νομοθέτης δεν επεδίωκε να ρυθμίσει την εξωτερική συμπεριφορά του ατόμου, αλλά κατέτεινε στο να διαμορφώσει την ηθική στάση των πολιτών, την ιδεολογία και το φρόνημά τους, θα κατέληγε σε ένα ολοκληρωτικό ποινικό δίκαιο, σε ένα ποινικό δίκαιο του φρονήματος, όπως αυτό συναντάται στις ολοκληρωτικές ιδεολογίες⁴.

2. Τα ανωτέρω ωστόσο, ουδόλως σημαίνουν ότι το ποινικό δίκαιο στερείται ηθικής βάσεως. Αντιθέτως, οι κανόνες του εκφράζουν, μέσω των αξιολογικών ρυθμίσεων, τις θεμελιώδεις αξίες της κοινωνίας, τις οποίες και επιδιώκουν να προστατεύσουν. Το γεγονός, ότι η προστασία αυτή δεν επιτρέπεται να γίνεται με εξαναγκασμό του φρονήματος, δεν σημαίνει ότι το ποινικό δίκαιο είναι ηθικώς ουδέτερο ούτε ότι ο ποινικός νομοθέτης νομιμοποιείται να προβλέπει ως τιμωρητές πράξεις άνευ κοινωνικοηθικής απαξίας⁵. Αντιθέτως, η δικαιοσύνη αποτελεί ουσιαστική έκφραση της ηθικής αλλά και το πλαίσιο, μέσα στο οποίο και μόνον δύναται να «αναζητηθεί από το Δίκαιο η ικανοποίηση των κοινωνικών επιδιώξεών του»⁶.

Ωστόσο, η σύνδεση της Ηθικής με το καθεαυτό περιεχόμενο του ποινικού δικαίου δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε απλουστευτική. Αντιθέτως, πρόκειται εδώ για σχέση πολυσήμαντη και πολυμορφική. Ειδικότερα, σε ένα πρωταρχικό και αξιολογικό επίπεδο, η ηθική συνδέεται άρρηκτα με το κεντρικό μέγεθος του ποινικού συστήματος, την ποινή⁷.

3. Βλ. Γ.-Α. ΜΑΓΚΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο, Διάγραμμα Γενικού Μέρους*, τ. Α', 1979, σ. 34-35, Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, 2000, σ. 56 επ., Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.α., σ. 8, Λ. ΚΟΤΣΑΛΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, σ. 7 επ., NOLL, *Die ethische Begründung der Strafe, Recht und Staat*, 1962, σ. 12, G. STRATENWERTH, *Schweizerisches Strafrecht*, AT I, 3^η έκδ., 2005, σ. 281.

4. Γ.-Α. ΜΑΓΚΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.α.

5. Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.α., σ. 9, Γ.-Α. ΜΑΓΚΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, «Η ηθική νομιμοποίηση του ποινικού δικαίου», *ΠοινΧρ. ΝΓ'*, 2003, σ. 385 επ. και *Τιμητικός Τόμος Ν. Ανδρουλάκη*, 2003, σ. 411 επ., Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο, Επιτομή γενικού μέρους*, 5^η έκδ., 1999, σ. 29, Α. ΚΩΣΤΑΡΑ, *Εννοιες και θεσμοί του ποινικού δικαίου*, 2001, σ. 58, Κ. ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Schaden und Strafe. Auf dem Weg zu einer Theorie der strafrechtlichen Moralität*, 1994, σ. 90 επ.

6. Γ.-Α. ΜΑΓΚΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 35.

7. Βλ. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 57, ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Schaden und Strafe*,

Η στιγματιστική λειτουργία της ποινής, φαινόμενο μοναδικό και ιδιαίτερο στη σχέση κράτους και πολίτη και ακραία εκδήλωση κατασταλτικής λειτουργίας, τότε μόνον καθίσταται δικαίως αποδεκτή, όταν αυτή ερείδεται σε ένα υπερβατικό και οριακό «ηθικοκοινωνικό δέον»⁸, άλλως σε αυτό που στην ποινική δογματική ορολογία επικράτησε να καλείται με τον όρο «κριτική ηθική»⁹. Υπό την έννοια αυτή, στην ποινική δογματική διδασκαλία αποτελεί πλέον κοινό τόπο η αντίληψη, ότι ποινικός νόμος χωρίς υπερθετικό, ηθικό στήριγμα στερείται νομιμοποιητικού κύρους και αντιθέτως επίσης, ότι ο κολασμός μιας ηθικά αδιάφορης πράξης, «όντας καθεαυτόν ηθικά επίμεμπτος», κινείται σαφώς εκτός του νομίμου πλαισίου της ποινικής δικαιοσύνης¹⁰.

II. Θετική ηθική και κριτική ηθική: Το πρόβλημα της νομιμοποίησης των επιλογών του νομοθέτη

1. Η κατά τούτο κρατούσα θεωρία κατατείνει συνεπώς στην άποψη ότι το ποινικό δίκαιο δεν είναι «ηθικώς ουδέτερο»¹¹. Όμως, η διακηρυκτική αυτή θέση δεν είναι πάντοτε διαυγής στις επιμέρους αξιολογικές εκφάνσεις της. Προσφάτως, το ζήτημα επανήλθε με μεγαλύτερη διεισδυτικότητα, ενόψει και της ενίοτε μεταβαλλόμενης ρυθμιστικής σημασίας του ποινικού συστήματος στο σύγχρονο δικαιοπολιτικό περιβάλλον¹².

ό.α., σ. 14.

8. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΗ, *Ιδεοπολιτικοί ορίζοντες του σύγχρονου ποινικού δικαίου*, 1949, ανατύπωση 1991, σ. 148.

9. Κατά την έκφραση του H.L.A. HART, *Law, Liberty and Morality*, 1963, σ. 17 επ. Βλ. περαιτέρω εκτενώς, *Recht und Moral. Texte zur Rechtsphilosophie* (N. HOERSTER Hrsgb.), 2^η έκδ., 1980, κυρίως σε αναφορά προς τον G. RADBRUCH, *Gesetzliches Unrecht und uebergesetzliches Recht*, σ. 42 επ.

10. Έτσι ο Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 58, ο οποίος εναρμονίζει την αντίληψη αυτή και με τη διάταξη του άρθρου 96 παρ. 1 Σ 1975, Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 9, Λ. ΚΟΤΣΑΛΗ, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, ό.α., σ. 1, Α. ΚΩΣΤΑΡΑ, *Έννοιες και θεσμοί του Ποινικού Δικαίου*, 2001, σ. 58.

11. Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.α., σ. 9, Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *Ποιν.Χρ. ΝΓ'*, σ. 387. Βλ. ωστόσο εδώ συναφώς τις σχετικές επιφυλάξεις του Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου*, 1998, σ. 6 επ., 16 επ.

12. Έτσι, καθοριστική για τον οικείο προβληματισμό είναι η μελέτη του Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *Ποιν.Χρ. ΝΓ'*, ό.α., σ. 387, σε διαλεκτική μάλιστα παρουσίαση προς την αντίστοιχη άποψη του Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δι-*

Αν, λοιπόν, το ηθικό ζήτημα ενυπάρχει a priori σε κάθε δικαιοκή επιλογή, τότε το πρώτιστο και θεμελιακό πρόβλημα έγκειται στην επίτευξη της εναρμόνισης του θετικού ποινικού δικαίου με την εκάστοτε κρατούσα κοινωνική ηθική¹³. Πρόκειται δηλαδή εδώ για την υιοθέτηση της εννοίας της «θετικής ηθικής», κατά την επικρατήσασα και στην ελληνική θεωρία ορολογία που εισήγαγε ο φιλόσοφος του δικαίου H.L.A. Hart¹⁴.

Η παρουσία της κρατούσης θετικής ηθικής διαχέεται, βέβαια, σε ολόκληρο το σύστημα του ποινικού δικαίου, αφού το τελευταίο άλλωστε αντανακλά αναπόδραστα, ως συστημικό φαινόμενο, τις κυρίαρχες ιδεολογικές και κοινωνικές επιλογές και αρχές της πολιτείας¹⁵. Ορθώς δε, παρατηρείται ότι η παρουσία αυτή είναι έντονη σε ολόκληρο το φάσμα της ποινικής δογματικής και κατ' αρχήν ασφαλώς στο πεδίο επιλογής των προστατευομένων εννόμων αγαθών¹⁶. Το ίδιο δε ανιχνεύεται η παρουσία αυτή στις έννοιες του αδίκου, της ενοχής, της ποινής, στις ελαφρυντικές περιστάσεις, αλλά και στον ίδιο τον χώρο του δικονομικού δικαίου¹⁷.

Έτσι, παρατηρείται σχετικά ότι η ίδια η έννοια της ενοχής, ως εκδήλωση ιδιαίτερης αποδοκιμασίας της κοινωνίας προς τον δράστη ενέχει στη φύση της «μια ηθική διάσταση, βασισμένη στο οντολογικό ερώτημα της ανθρώπινης αυτονομίας και ευθύνης»¹⁸. Συνολικά, δηλαδή, το ποινικό φαινόμενο, σε όλες τις επιμέρους εκφάνσεις του, ως

καίου, ό.α.

13. Έτσι ο Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗΣ, ό.α., σ. 388-389, περαιτέρω Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 57-58.

14. Βλ. το έργο του: *Law, Liberty and Morality*, 1963, ό.α. Η έννοια της θετικής ηθικής (positive morality) αντιδιαστέλλεται εδώ προς αυτήν της λεγόμενης κριτικής ηθικής (critical morality), περί της οποίας κατωτέρω.

15. Βλ. σχετικά Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΗ, *Ιδεοπολιτικοί ορίζοντες του σύγχρονου ποινικού δικαίου*, ό.α., σ. 145 επ.

16. Αναλυτική ανάπτυξη ήδη σε Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *ΠοινΧρ. ΝΓ'*, ό.α., σ. 389. Για το θέμα ευρύτερα και Ν. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΥ, *Έννομο αγαθό και διδασκαλία περί εγκλήματος στο ποινικό δίκαιο*, 1998, ίδια σ. 60 επ., 180 επ., 195 επ., 293 επ.

17. Εκτενώς Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 389-390.

18. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 389, επίσης Λ. ΚΟΤΣΑΛΗ, «Η αξιολογική αντίληψη περί ενοχής στο Ποινικό Δίκαιο», *ΠοινΧρ ΝΒ'* (2002), σ. 673 επ., με παραπομπές, όπου και η ανάπτυξη της έννοιας του «επίψογου» ως θεμελίου για μια αξιολογική σύλληψη της ενοχής. Για την αξιολογική-κανονιστική έννοια της ενοχής (normativer Schuldbe-griff) βλ. περαιτέρω και Χ. ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 579 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

ποινική πρόβλεψη για κάποια ανθρωπίνη συμπεριφορά στο γενικό επίπεδο του νόμου ή ως εμπλοκή ενός συγκεκριμένου προσώπου στο ποινικό σύστημα, από την ποινική του δίωξη έως την αμετάκλητη καταδίκη και την έκτιση της ποινής, «προϋποθέτει τη δυνατότητα μιας θεμελιωμένης “ηθικής εξανάστασης” από μέρους της κοινωνίας»¹⁹. Υπό την έννοια αυτή, το ανάλογο της ηθικοκοινωνικά ιδιαίτερης αποδοκimasίας διά της ποινής έγκειται στο ιδιαίτερα ηθικοκοινωνικά επιλήψιμο της εγκληματικής συμπεριφοράς²⁰.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι το αναπόσπαστο υπόβαθρο της ποινικής αποδοκimasίας του εγκλήματος έχει συνακόλουθα και πρωτογενή ιστορική διάσταση. Πρόκειται για σύνδεση που ανάγεται στην ίδια την εξελικτική πορεία του ποινικού δικαίου και την αρχική εκπόρευσή του από τον χώρο της θρησκευτικής ηθικής²¹.

2. Ωστόσο, το ζήτημα που τίθεται εσχάτως από μέρος της θεωρίας αφορά στο ερώτημα περί της δυνατότητας κριτικού ελέγχου των νομοθετικών επιλογών, μέσα από κριτήρια ηθικής νομιμοποίησης των τελευταίων αυτών, ένα ερώτημα δηλαδή που ανάγει τη λεγόμενη «κριτική ηθική» σε δεσμευτική αρχή και των αξιολογήσεων του νομοθέτη. Πρόκειται, όπως είναι σαφές, για μια διευρυμένη πλέον εδώ σύλληψη της έννοιας της ηθικής, η οποία ανάγεται σε οιοσδήποτε πρόταγμα, κατά την αξιολογική ιεράρχηση των νομοθετικών επιλογών της πολιτείας.

Στη χώρα μας η επίκληση του στοιχείου της «κριτικής ηθικής» στην ποινική δογματική συνδέθηκε, κυρίως μέσα από τα έργα των Ν. Ανδρουλάκη²² και Ν. Μπιτζιλέκη²³, με την «αρχή της βλάβης ή βλα-

19. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 57, με αναφορά και στο έργο του NAUCKE, «Die Legitimation strafrechtlicher Normen durch Verfassungen oder durch ueberpositive Quellen», στο: *Aufgeklärte Kriminalpolitik oder Kampf gegen das Boese?*, I, 1998, σ. 156 επ.

20. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 58.

21. ΒΛ. και Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ, *Ποινική καταστολή*, 1997, σ. 28 επ. Ο Ι. ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ (*Η εγκληματολογική σκέψη απ' την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τ. Α', 1990, σ. 106), παρατηρεί μάλιστα σχετικά ότι στη δυτική κοινωνία «το νεότερο ποινικό δίκαιο προέρχεται στην ουσία από την εκλαΐκευση του κανονικού δικαίου της δυτικής εκκλησίας», παρά την εν συνεχεία προσπάθεια αποδέσμευσης από αυτήν. Για «το ποινικό δίκαιο ως κώδικα ηθικής» πρβλ. και Σ. ΤΡΩΪΑΝΟΥ, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», στο: *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο* (επιμ. Σ. ΤΡΩΪΑΝΟΥ), 1997, σ. 14.

22. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 61 επ.

23. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 391 επ.

πτικότητας», που εισήγαγε στη δικαιοκή φιλοσοφία ο John Stuart Mill αλλά και την «αρχή της προσβλητικής ενόχλησης» που καθιέρωσε ο Joel Feinberg²⁴.

Η προσπάθεια αυτή εκπορεύεται από την αδήριτη ανάγκη μιας διαδικασίας εξορθολογισμού του στοιχείου της ηθικής αντίδρασης απέναντι στο εγκληματικό γεγονός. Τούτο, καθόσον, μία τυχαία και άλογη ηθική έξαψη δεν είναι ικανή να νομιμοποιήσει το ποινικό άδικο²⁵. Αντιθέτως, εδώ προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός αντικειμενικού λόγου για την αποδοχή της διαδικασίας εγκληματοποίησης. Στη βάση δε του λόγου αυτού δεν μπορεί παρά να ευρίσκεται η προσβολή μιας αξίας, απολύτως θεμελιακής για την κοινωνική συμβίωση στο πλαίσιο της συντεταγμένης πολιτείας²⁶, αξίας που στην ποινική επιστήμη συνδέθηκε ιστορικά με την αρχή της προστασίας των εννόμων αγαθών²⁷.

Υπό το κράτος πάντως της επιρροής της αγγλοσαξωνικής δικαιοκή φιλοσοφίας, η διατύπωση της έννοιας της κριτικής ηθικής συνδέθηκε στην ημέτερη ποινική διδασκαλία, ως προελέχθη, με την «αρχή της βλάβης ή βλαπτικότητας», κατά τη φιλοσοφία του John Stuart Mill²⁸. Μόνος θεμιτός σκοπός, χάριν του οποίου νομιμοποιείται η άσκηση νομικού εξαναγκασμού σε μια πολιτισμένη κοινωνία είναι «η πρόληψη βλάβης των άλλων» (to prevent harm to others), άλλως η αυτοπροστασία της κοινωνίας²⁹. Μόνον η απειλή τιμωρίας για παραβίαση ηθικών κανόνων, είναι, εξυπακούεται, αδικαιολόγητη και απο-

24. Αναφορά στην σκέψη των ανωτέρω εκτενώς υπό Κ. ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Schaden und Strafe*, ό.α., με εκτενείς παραπομπές. Βλ. του ΙΔΙΟΥ *Κοινωνική ηθική και αντεγκληματική πολιτική, στο: Αντεγκληματική πολιτική* (επιμ. Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ), 1994, σ. 129 επ.

25. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 60.

26. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α.

27. Για το θέμα βλ. αντί πολλών Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου*, 1998, του ΙΔΙΟΥ *Η διαλεκτική έννοια των εννόμων αγαθών*, 1984. Ομοίως και για την ιστορική μετεξέλιξη της αρχής στο πλαίσιο της περί εγκλήματος διδασκαλίας Ν. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΥ, *Έννομο αγαθό και διδασκαλία περί εγκλήματος στο ποινικό δίκαιο*, 1998, όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Περαιτέρω, Δ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, *Η κριτική λειτουργία της έννοιας του εννόμου αγαθού*, 1996, Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, «Το έννομο αγαθόν και η σημασία του εις την σύγχρονη διδασκαλίαν του ποινικού δικαίου», *Ποιν.Χρ. ΚΑ'* (1971), σ. 721 επ., 801 επ. Βλ. ωστόσο και τις επιφυλάξεις του Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ (*Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 66 επ.) για την κατίσχυση στη σύγχρονη δογματική της θεωρίας περί εννόμου αγαθού ως προς τη σύλληψη του εγκληματικού αδίκου.

28. Στο έργο του *On Liberty*, 1859.

29. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 61.

δοκιμαστέα στο ποινικό δίκαιο, ως αποσκοπούσα αποκλειστικώς στην «ηθική ποιότητα» του τιμωρούμενου πολίτη. Βεβαίως, η βλάβη αυτή ενέχει κατ' αρχήν έναν αξιολογικό-λειτουργικό χαρακτήρα, ο οποίος ωστόσο οριακά εντοπίζεται και σε πράξεις που ενέχουν, κατά τους εκπροσώπους της θεωρίας αυτής, τη λεγόμενη «ηθική – ψυχολογική ενόχληση-προσβολή» (offence)³⁰. Εδώ, δηλαδή, υπάγονται οι περιπτώσεις προσβολής της αιδούς, με την κυκλοφορία πορνογραφικού υλικού, η πρόκληση σκανδάλου με ακόλαστες πράξεις, κατ' άρθρο 353 ΠΚ κ.ο.κ.³¹. Υπό την έννοια αυτή, υποστηρίζουν στη θεωρία, δίπλα στην αρχή της βλάβης λειτουργεί, ομοίως νομιμοποιητικά για την επιβολή ποινής στο σύγχρονο ποινικό σύστημα, και η «αρχή της προσβλητικής ενόχλησης» (offence principle), υιοθετώντας κατά τούτο τη διδασκαλία του Joel Feinberg³². Με τον τρόπο αυτόν, παρατηρείται, υπάρχει ουσιαστικά μια «επιστροφή της ηθικής στον στίβο του ορθολογισμού»³³.

Μια έτι περαιτέρω εξειδίκευση της σημασίας της ηθικής διάστασης στο πεδίο νομιμοποίησης του ποινικού δικαίου εμφανίζεται στο έργο του Ν. Μπιτζιλέκη³⁴. Αρχικά, επισημαίνεται συναφώς ότι και η ίδια η «αρχή της βλάβης», για να καταστεί λειτουργική, χρειάζεται έναν περαιτέρω εννοιολογικό προσδιορισμό, ο οποίος συνυφάνεται με το ερώτημα, εάν ως βλάβη νοείται μια απλώς εξωτερική φυσική μεταβολή ή επιπλέον και η ψυχική, συναισθηματική, ηθική ή νομική βλάβη, όπως λόγου χάρη η βλάβη του νομικού θεσμού του γάμου³⁵. Ακόμη, μένει να διερευνηθεί το θέμα περί του πότε η απαγόρευση μιας συμπεριφοράς αποτελεί πράγματι μέσο προστασίας από μορφές εκμετάλλευσης και πότε έκφραση ενός κοινωνικού πατερναλισμού, όπως το πρόβλημα ανακύπτει σε πεδία λειτουργίας της οικονομικής

30. Βλ. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 62, με επίκληση εδώ της θεωρίας του Joel Feinberg. Βλ. σχετικώς ανωτέρω, υποσ. 24.

31. Βλ. και την ανάλογη περίπτωση κατ' άρθρο 198 ΠΚ περί κακόβουλης βλασφημίας. Για την προβληματική που ανακύπτει σε σχέση με τις ποινικές διατάξεις τέτοιας υφής βλ. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 62, υποσ. 40, όπου και εκτενής αναφορά σχετικής βιβλιογραφίας.

32. Κατ' εξοχήν για τη διδασκαλία αυτού βλ. Κ. ΡΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Schaden und Strafe*, ό.α., σ. 102 επ., 263 επ. με εκτενείς παραπομπές.

33. Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 63 επ.

34. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *Ποιν.Χρ. ΝΓ'*, ό.α., σ. 385 επ.

35. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 391.

ζωής ή σε περιπτώσεις αυτοβλάβης³⁶. Υποστηρίζεται λοιπόν σχετικά ότι, στο μέτρο που κάθε περίπτωση βλάβης δεν μπορεί ασφαλώς να είναι αξιόποινη, η επιλογή μιας συμπεριφοράς ως ποινικά κολάσιμης «δεν γίνεται με φυσιοκρατικούς κανόνες αλλά με ηθικούς»³⁷. Η αναφορά σε κοινωνικούς-ηθικούς κανόνες έχει όμως εδώ, κατά την εκτίμηση του Μπιτζιλέκη, μια άλλη ξεχωριστή προοπτική: όχι αυτήν της απλής διαπίστωσης, αλλά της αναγκαιότητας για θεμελίωση της κοινωνικής ηθικής ως νομιμοποιητικής βάσης του ποινικού δικαίου. Πρόκειται δηλαδή για τη θέση ενός προβλήματος που υπερβαίνει την απλή αναζήτηση της ισχύουσας εκάστοτε κοινωνικής ηθικής και της εναρμόνισης του συστήματος ποινικού δικαίου προς αυτήν και οδηγεί στην ανάδειξη της βαθύτερης ουσίας του κριτικού λόγου, δηλαδή στον έλεγχο των ίδιων των ηθικών επιλογών του νομοθέτη. Η ηθική νομιμοποίηση του ποινικού δικαίου δεν συλλαμβάνεται πλέον εδώ ως συναρμογή του τελευταίου προς τις κρατούσες κοινωνικοηθικές αξίες-αυτό αποτελεί της εξωτερική μόνο διάσταση της ηθικής νομιμοποίησης –αλλά εξικνείται μέχρι την συζήτηση και τον έλεγχο «του κρατούντος κοινωνικοηθικού μοντέλου που στηρίζει στην συνέχεια και το ποινικό μας μοντέλο» - πρόκειται για την εσωτερική διάσταση της ηθικής νομιμοποίησης³⁸. Με τον τρόπο αυτό, η νομική επιστήμη δεν περιορίζεται απλώς στην διαχείριση της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και την διαμορφώνει³⁹.

Το κριτήριο δε εκείνο, βάσει του οποίου καθίσταται εφικτός ο εξ ηθικής απόψεως κριτικός έλεγχος του ποινικού συστήματος, δεν είναι άλλο, κατά την άποψη αυτή, από το «οντολογικό πρόβλημα της ανθρωπίνης ύπαρξης, από το οποίο προσδιορίζεται η υπαρκτική γνησιότητα και ολοκλήρωση του ανθρώπου»⁴⁰. Κορυφαίο δε στοιχείο της γνησιότητας αυτής είναι η αυτονομία του υποκειμένου, χάρις στην οποία το άτομο είναι εις θέση να διακρίνει την «υπαρκτική γνησιότητα από την υπαρκτική του αλλοτρίωση», προκειμένου να προσδιορίσει τους εκάστοτε στόχους και τις επιλογές του. Τούτο όμως πάλι προϋποθέτει την ελευθερία επιλογών του ανθρώπου, την οποία α-

36. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 391-392, όπου και υποσ. 35.

37. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 392.

38. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 393.

39. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α.

40. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α.

κριβώς οφείλει να σέβεται το ποινικό δίκαιο «αλλά και να την προαγάγει προς όλες τις κατευθύνσεις μέσα στην κοινωνία, εμποδίζοντας την εξάρτηση, την εκμετάλλευση και καταδυνάστευση του άλλου»⁴¹.

III. Μια αξιολόγηση των όρων προσέγγισης της κριτικής ηθικής

Όπως ήδη σημειώθηκε, στην ημέτερη ποινική επιστήμη και κυρίως στη διδασκαλία του Ν. Ανδρουλάκη, η διατύπωση της έννοιας της κριτικής ηθικής συνδέθηκε άρρηκτα με την υιοθέτηση αρχών που επεκράτησαν στην αγγλοσαξωνική δικαιοκή φιλοσοφική παράδοση, κατ' εξοχήν δε στο έργο του John Stuart Mill. Ένα ουσιαστικό περαιτέρω βήμα, προς την κατεύθυνση της εξειδίκευσης της έννοιας της «βλάβης», προκειμένου η τελευταία να αποκτήσει λειτουργικό ποιοτικό περιεχόμενο, επιχειρείται στην ελληνική ποινική διδασκαλία από τον Ν. Μπιτζιλέκη, υπό το πρίσμα μιας υπαρκτικής οντολογικής θεώρησης, όπως αυτή περιγράφεται και στη φιλοσοφική διδασκαλία του Χ. Γιανναρά⁴².

Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσει κανείς συναφώς τα εξής: Η ίδια η αρχή της «βλάβης ή βλαπτικότητας» των συμφερόντων κάποιου ή του συνόλου δεν αποτελεί στην πραγματικότητα παρά ορολογική υποκατάσταση της περίφημης διδασκαλίας περί εννόμου αγαθού, όπως αυτή επεκράτησε διαχρονικώς στην ελληνική ποινική επιστήμη, υπό την κραταιά παράδοση της αντίστοιχης γερμανικής δικαιοφιλοσοφικής θεωρίας και κατίσχυσε ως θεμελιακή λειτουργική έννοια στην περί εγκλήματος διδασκαλία του φιλελεύθερου ποινικού συστήματος. Βεβαίως, στην ιστορική διαδρομή της περί εννόμου αγαθού θεωρίας, από την πρώτη σχετική διατύπωση⁴³, η σύλληψη της έννοιας αυτού μετεξελίχθηκε κατά το περιεχόμενο πλειστάκις, προσαρμοζόμενη στους αντίστοιχους ιδεολογικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς της εκάστοτε εποχής, μέχρις ότου τελικώς κατέληξε

41. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α.

42. Βλ. κυρίως το έργο του τελευταίου, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, 1998, επανέκδ. 2006.

43. Αυτή φαίνεται να συνδέεται ιστορικά με τη δημοσίευση, το πρώτον το έτος 1834, της περίφημης μελέτης του J. M. F. BIRNBAUM, *Ueber das Erforderniss einer Rechtsverletzung zum Begriffe des Verbrechens, mit besonderer Ruecksicht auf den Begriff der Ehrenkraenkung*, Archiv des Criminalrechts, N. F. 1834, σ. 149 επ. Βλ. πάντως συναφώς και Ν. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΥ, *Εννομο αγαθό*, ό.α., σ. 39 επ., όπου και υποσ. 1.

να συνδέεται άρρηκτα με τις θεμελιακές δογματικές συνιστώσες στο σύγχρονο κράτος δικαίου⁴⁴. Άλλωστε, τη σύνδεση της κριτικής ηθικής με τη διδασκαλία περί εννόμου αγαθού επιλέγει στις σχετικές αναπτύξεις του και ο Ν. Μπιτζιλέκης, αποσυνδέοντας έτσι τη διδασκαλία της κριτικής ηθικής από την ορολογική διάσταση της έννοιας της «βλάβης»⁴⁵.

Είναι, περαιτέρω, βέβαιον ότι η ίδια η ηθική διάσταση του δικαίου είναι απαραίτητη για τη νομιμοποίηση της ιδέας της εννόμου τάξεως⁴⁶. Ωστόσο, πέραν του κοινού αυτού τόπου υφίσταται διαμφισβήτηση περί του εάν στην έννομη τάξη η σχέση δικαίου και ηθικής συνιστά σχέση υπαλληλίας ή παραλληλίας⁴⁷. Έτσι, κατά μία άποψη, το θετικό δίκαιο αναφέρεται τελικώς στην ιδέα της ηθικής, δεν διέπεται δηλαδή παντάπασιν από ίδιες έναντι της ηθικής αρχές⁴⁸. Υπό τη θεώρηση αυτή, ο προσδιορισμός της βουλήσεως και της πράξεως του πολίτη υπόκειται στην αρχή της αυτονομίας, στην αυτοδέσμευση του συνειδότος, ενώ τυχόν προσδιορισμός αυτής καθοριζόμενος υπό νόμου άλλου, πλην της ίδιας ηθικής συνειδήσεως, εξουδετερώνει «την αυτονομίαν και την ουσίαν της ηθικής πράξεως»⁴⁹. Κατ'ακολουθίαν, η εξουσία του δικαίου και της πολιτείας ταυτίζεται με την εξουσία του πρακτικού λόγου της συνειδήσεως, ενώ η δέσμευση υπό της εξουσίας αυτής είναι δέσμευση από τον νόμο της ίδιας συνειδήσεως, ηθική αυτοδέσμευση⁵⁰. Όμως, τούτο πρακτικώς σημαίνει ότι, υπό τη θεώρηση αυτή, έκαστος κανόνας δικαίου εμφανίζεται ως εξειδικευμένη μορφή της ηθικής ιδέας⁵¹.

44. Βλ. εκτενώς Ν. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΥ, *Έννομο αγαθό*, ό.α., σ. 159 επ., 180 επ., 293 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

45. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 391, ο οποίος επιλέγει μία ενδιαφέρουσα υπερ-θετική σύλληψη του εννόμου αγαθού, σε αντιδιαστολή κυρίως προς την αντίστοιχη θετικιστική-ερμηνευτική προσέγγιση της διδασκαλίας του Ι. Μανωλεδάκη (βλ. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, ό.α., σ. 391, υποσ. 30).

46. Βλ. αντί πολλών αναλυτικά Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, 1989, σ. 193 επ., 214 επ.

47. Βλ. αναλυτικά για το θέμα Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Το πρόβλημα των πηγών του δικαίου*, τ. Α', 1941, ανατύπωση 1993, σ. 88.

48. Βλ. Χαρακτηριστικά Μ. Ε. ΜΑΥΕΡ, *Rechtsphilosophie*, 1922, σ. 46, επίσης Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.α., σ. 88 και παραπομπές σε υποσ. 3.

49. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.α., σ. 88.

50. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.α. Πρβλ. εδώ και Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ηθική*, 1949, επανέκδ. 2010, σ. 382 επ.

51. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ό.α., σ. 88-89. Η ταύτιση αυτή δικαίου και ηθικής ανευρίσκεται ήδη

Ωστόσο, η άποψη αυτή παραγνωρίζει το γεγονός ότι η ανθρώπινη ζωή δεν είναι μόνον ατομική, αλλά συμμετέχει στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής δυναμικής, είναι μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, σε συνεξάρτηση και συνάφεια προς το οποίο κινείται και περιστρέφεται⁵². Έτσι, θεωρημένη απλώς ως ατομική ιστορική εξέλιξη, η ανθρώπινη ζωή κρίνεται επαρκώς με τους όρους της ηθικής αυτονομίας. Οσάκις όμως, όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Τσάτσος⁵³, η ζωή αντικρουσθεί ως κοινωνική συνεξάρτηση και συλλογική ιστορική συνέχεια, τότε η αρχή της ηθικής αυτονομίας δεν εξαρκεί για να συλλάβει τους νόμους που διέπουν το σύνολο τούτο. Γιατί, ενώ στον κόσμο της ατομικής συνείδησης ο αυτός άνθρωπος είναι «και ο επιτάσων και ο επιτασσόμενος»⁵⁴, η ως παρέκκλιση νοούμενη συμπεριφορά θίγει προφανώς και τη ζωή άλλων σε συνεξάρτηση κοινωνιών. Επομένως, η προσβολή της αλλότριας σφαίρας, ακόμη και της ηθικής μόνον σφαίρας, δεν αποτρέπεται δια μόνης της αρχής της αυτονομίας. Τούτο θα ήταν ίσως δυνατό σε έναν κόσμο ηθικής τελειότητας, σε έναν κόσμο «ελευθέρως βουλομένων ανθρώπων»⁵⁵. Στην πλήρη σχετικότητα όμως του ιστορικού κόσμου, παρατηρεί πάλι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος⁵⁶, μόνη η ηθική αυτονομία είναι ανεπαρκής. Οι ηθικές παρεκκλίσεις του ατόμου σε σχέση προς εαυτό μπορεί να έχουν ηθικό χαρακτήρα και να αίρονται αποκλειστικώς στο πλαίσιο του ηθικού νόμου, κατά την αρχή της αυτονομίας. Σε σχέση ωστόσο με τους λοιπούς κοινωνούς έχει χαρακτήρα διάφορο⁵⁷. Στην ιστορική ζωή, το δέον της προσωπικής ελευθερίας από τις εξωτερικές προσβολές, που παράγουν οι παρεκκλίσεις των άλλων ατόμων, δεν έχει πλέον σχέση με το πεδίο της ηθικής αυτονομίας, εκφεύγει των ορίων της ατομικής συνειδήσεως και ανάγεται στο πεδίο των νόμων της κοινωνικής και ιστορικής ζωής. Το δέον τούτο έχει ως προς τα άτομα ετερόνομο χαρακτήρα, γιατί η ετερόνομος τάξη και όχι η ατομική ηθική αυτονομία

στη δικαιοκή φιλοσοφική διδασκαλία περί διαλεκτικού ιδεαλισμού του G.W.F. HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1^η έκδ., 1821.

52. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*, σ. 89.

53. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

54. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

55. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

56. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

57. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

διασφαλίζουν την κοινωνική ελευθερία⁵⁸. Η κοινωνική ελευθερία είναι κατά τούτο προϊόν της αρχής της ετερονομίας και η κατ' εξοχήν μορφή ετερονόμου τάξεως είναι η τάξη δικαίου και η επ' αυτής ερειδόμενη πολιτεία δικαίου⁵⁹.

Η αρχή της ετερονομίας στον κοινωνικό χώρο αποδεικνύει ότι το δίκαιο είναι κάτι διάφορο, ένα *aliud*, σε σχέση προς την ηθική, ακόμη και αν η τελευταία κινείται πάντοτε ομόρροπα προς αυτό στην ιστορική ζωή. Τούτο, μολονότι η ιδιαίτερη συνεκτική αρχή του δικαίου και δη του ποινικού σε σχέση προς την ηθική είναι πρόδηλη, ακόμη και σε πρωταρχικά πεδία της ποινικής δογματικής, όπως είναι το στοιχείο της υπαιτιότητας. Έτσι, ένας απόλυτα ηθικός άνθρωπος μπορεί κάποτε να αποδοκιμασθεί από την έννομη τάξη, στην περίπτωση λ.χ. της τέλεσης μιας εξ αμελείας σωματικής βλάβης. Και αντίθετα, ο έχων έκπτωτη και συχνά παρεκκλίνουσα ατομική συνείδηση, μπορεί ποτέ να μην βρεθεί αντιμέτωπος με τον ποινικό νόμο, γιατί αυτός δεν προβαίνει σε πράξη αξιόποινη, παρά την προς τούτο ισχυρή βούλησή του, από φόβο των συνεπειών ή από υπολογισμό. Το γεγονός αυτό δεν καθιστά βέβαια τον πρώτο κοινωνό λιγότερο ένοχο από ποινικής απόψεως, ούτε όμως και τον δεύτερο ηθικά ανώτερο άνθρωπο.

Τούτο, βέβαια, σημαίνει ότι μόνο στο πλαίσιο της ηθικής αυτονομίας της συνείδησης ο άνθρωπος ταυτίζεται απόλυτα με το οντολογικό του σύμπαν, στο πεδίο του δικαίου υπάρχει ιδιαίτερος σκοπός, διάφορη ιδέα, το δίκαιο είναι «το απόλυτον μέσον της κοινωνικής ελευθερίας»⁶⁰ και κατά τούτο ενότητα αυτοτελής και διάφορος της ηθικής. Και ναι μεν η τελική πραγμάτωση του δικαίου και δη του ποινικού συνίσταται στο να καταστούν οι επιταγές του κανόνες αυτοδέσμευσης της ατομικής συνείδησης, άγοντες στην ηθική ελευθερία της προσωπικότητας. Όμως, η παιδαγωγική αυτή διάσταση του δικαίου δεν είναι πρωτογενής, το δίκαιο πληρούται ουσιαστικά και με μόνη

58. Είναι σαφές ότι οι έννοιες εδώ της αυτονομίας και της ετερονομίας δεν ταυτίζονται βέβαια με τις αντίστοιχες έννοιες, όπως αυτές εμφανίζονται στη δικαιοκή φιλοσοφία του IMMANUEL KANT (βλ. κυρίως τα έργα του, *Kritik der reinen Vernunft*, 1781 και *Metaphysik der Sitten*, 1796-1797) και κατά την οποία η αυτονομία συνίσταται στον αυτοπροσδιορισμό της ατομικής βούλησης, ενώ ως ετερονομία νοείται ο καθορισμός της ηθικής βούλησης από διάφορα εξωγενή αίτια, προερχόμενα εκ της αισθητής φύσεως του ανθρώπου. Βλ. σχετικά και Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*, σ. 90, Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ηθική*, *ό.α.*, σ. 167 επ.

59. Βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*, σ. 91.

60. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*

την εμπέδωση της κοινωνικής ελευθερίας και ειρήνης⁶¹. Έτσι, είναι λ.χ. πλήρως επιδοκιμαστέα η ουσιαστική μετάνοια του δράστη μετά την πράξη και τούτο αποτυπώνεται πανηγυρικά στο ποινικό δίκαιο, με τις ευνοϊκές για τον ελεγχόμενο παραβάτη διατάξεις περί εμπράκτου μετανοίας. Όμως, η μετάνοια του δράστη δεν μπορεί να αναχθεί σε αυτοτελή παιδαγωγικό στόχο του ποινικού συστήματος⁶², άλλως το τελευταίο καθίσταται όπλο φρονηματικής και ιδεολογικής χειραγώγησης, γεγονός ανεπίτρεπτο στην κοινωνία δικαίου. Οι σκοποί της ποινής είναι άλλοι⁶³, είναι διακααιοπολιτικά εμπεδωμένοι, ιστορικά εδραιωμένοι, συναρμόζονται άρρηκτα με τις αρχές του κράτους δικαίου και κατατείνουν σε αυτό που είναι σκοπός του σύμπαντος δικαίου, στην κατίσχυση της κοινωνικής ελευθερίας και ειρήνης.

Περαιτέρω, ο χώρος επενέργειας του δικαίου είναι ο χώρος του κοινωνικού πολιτισμού, πεδίο στο οποίο λειτουργεί και η ηθική⁶⁴. Όμως, το πρόβλημα της συμβολής της αποκαλούμενης «κριτικής ηθικής» που εμφανίζεται στην ποινική θεωρία και για την οποία έγινε εκτενής λόγος ανωτέρω, παραμένει δυσεπίλυτο, στο μέτρο που αυτό ανάγεται στην ερμηνευτική αναζήτηση ενός ασφαλούς υπερ-θετικού κριτηρίου⁶⁵. Πράγματι, στο πεδίο του κοινωνικού πολιτισμού επικρατεί αυτό που ονομάζεται «θετική ηθική»⁶⁶. Όμως, στην ιστορική και κοινωνική ζωή οι αγώνες δεν γίνονται μεταξύ «ηθικής» και «μη ηθικής», ούτε είναι αγώνες του δικαίου προς το άδικο. Στην κοινωνία, με τις πλείονες δικαιοπολιτικές αντιλήψεις, ο αγώνας διεξάγεται μεταξύ διαφόρων διακαδικών απόψεων, είναι αγών για ένα καλύτερο δίκαιο. Στο πλαίσιο αυτό η ηθική είναι πάντοτε παρούσα, αυτή νομιμοποιεί τελικά τις νομοθετικές επιλογές, όμως η έκβαση των συγκρούσεων των διαφόρων θεωριών δεν κρίνεται από το ότι η μία εξ αυτών εμφανίζεται ως δικαίκα ηθική και η άλλη ως ανήθικη και αυτό είναι το

61. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ό.α.*, σ. 92.

62. Βλ. πάντως εδώ τις διαφοροποιημένες επισημάνσεις του Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *ό.α.*, σ. 394.

63. Ήτοι, εν πολλοίς, η προστασία της κοινωνίας από προσβολές των βασικών προστατευομένων αξιών της και δη μέσω της γενικής και ειδικής πρόληψης. Βλ. αντί πολλών Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ, *ΣυστΕρμΠΚ*, 2005, σ. 809 επ., 818 επ., με εκτενείς παραπομπές.

64. Βλ. εδώ και Ε. WOLF, *Strafrechtliche Schuldlehre*, Teil I, 1928, σ. 76 επ., 114 επ.

65. Τούτο ορθώς γίνεται δεκτό και από υποστηρικτές της απόψεως της λειτουργικής χρησιμότητας της έννοιας της «κριτικής ηθικής». Βλ. εκτενώς Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗ, *ό.α.*, σ. 391.

66. Βλ. ανωτέρω και υποσ. 14.

πρόβλημα που καθιστά δυσχερή την ανάδειξη ενός πράγματι ουσιαστικού παρεμβατικού ρόλου για την καλούμενη «κριτική ηθική».

Τι απομένει ύστερα από όλα αυτά; Κατ' αρχήν η διαπίστωση ότι ηθική του ποινικού δικαίου είναι επιταγή ηθικής για το ίδιο το δίκαιο. Έγκλημα δεν μπορεί να είναι μία συμπεριφορά που δεν βλάπτει κάποια προστατευόμενη κοινωνική αξία, ένα έννομο αγαθό. Και ταυτόχρονα, έγκλημα δεν μπορεί να συνιστά μια συμπεριφορά ανίκανη να διεγείρει «τη γενική ηθική εξανάσταση»⁶⁷. Ακόμη, μόνη η ιδεολογική, πολιτική ή άλλη σκοπιμότητα ή και αναγκαιότητα, χωρίς ηθική θεμελίωση, δεν αρκεί για να στηρίξει την εγκληματοποίηση⁶⁸ ή ευρύτερα την άσκηση αντεγκληματικής πολιτικής⁶⁹. Αντίθετα, νομοθετική σκοπιμότητα χωρίς ηθική νομιμοποίηση διαφθείρει και εξαχρειώνει το δίκαιο και εξαχρειωμένο δίκαιο είναι καθρέφτης μιας ηθικά ανεργμάτιστης κοινωνίας. Επιπλέον, δίκαιο που αντιφάσκει προς εαυτό ή διακρίνεται από ουσιαστικές εσωτερικές αντινομίες στερείται βαθμιαία το πνευματικό ύφος της ηθικής του ενότητας και περιπίπτει σε τυχαίο συνονθύλευμα ετερόκλιτων κοινωνικών συμμαχιών και σκοπιμοτήτων. Επειδή δε το δίκαιο, κυρίως το ποινικό, καθορίζει με τους κανόνες του το πεδίο, πέραν του οποίου αναπτύσσεται η προσωπική ελευθερία και ευθύνη του καθενός⁷⁰, τυχόν εσωτερική ηθική αποσύνθεση αυτού καθιστά τις δικαιοκτικές διατάξεις κανόνες «τυπικής» πλέον και μόνον νομιμότητας, καταλύει τις ουσιαστικές ηθικές εγγυήσεις του θεσμικού συστήματος και αποσαθρώνει τα θεμέλια του κοινωνικού ιστού στην πολιτεία δικαίου.

67. Κατά τη διατύπωση του Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 66.

68. Βλ. και Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο*, ό.α., σ. 59.

69. Έτσι, στερείται, νομίζω, ισχυρού ηθικού νομιμοποιητικού λόγου η έκδοση, τον τελευταίο καιρό, νόμων, βραχείας συχνά χρονικής ισχύος, με δεδηλωμένο στόχο την αποσυμφόρηση των σωφρονιστικών καταστημάτων ως έκφραση ρητής, πλην αμφίβολης, αντεγκληματικής πολιτικής: βλ. αιτιολογικές εκθέσεις των νόμων 3727/2008, υπό Κεφ. Γ' 16, ν. 3772/2009, υπό Κεφ. Β' 14, ν. 3811/2009, παρ. 7 α.

70. Πρβλ. και Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ηθική*, ό.α., σ. 448.

ΑΘΗΝΑ Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ*

Ius Trium Liberorum:
προνόμιο των ολίγων ή δικαίωμα των πολλών;

Όταν, στα τέλη του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, ο Οκταβιανός αναδείχθηκε πρώτος αυτοκράτορας, μένοντας στην ιστορία ως *Augustus* («Σεβαστός»), η Ρώμη έβγαινε από μία μακρά περίοδο εσωτερικών ταραχών. Η τάξη των πατρικίων είχε αποδεκατισθεί μετά από έναν σχεδόν αιώνα εμφυλίων πολέμων και προγραφών, για τις οποίες είχε μερίδιο ευθύνης και ο ίδιος ο Αύγουστος. Η πρωτεύουσα της αχανούς ήδη αυτοκρατορίας είχε γίνει πόλος έλξης για αναρίθμητους ξένους (*peregrini*), με τους γηγενείς Ρωμαίους πολίτες να φθίνουν σε σύγκριση αριθμητικά. Το τοπίο συμπλήρωνε η χαλαρότητα των ηθών μεταξύ των εναπομεινάντων μελών των ανωτέρων τάξεων της Ρώμης. Οι γάμοι μεταξύ πατρικίων γίνονται εφήμεροι, οι παντρεμένοι γεννούν ολοένα και λιγότερα παιδιά και ασχολούνται ελάχιστα με την ανατροφή τους. Ο Αύγουστος θα επιδιώξει να αποκαταστήσει την εσωτερική ειρήνη, μεταξύ άλλων, ανορθώνοντας τα κλονισμένα *mores maiorum* (πάτρια ήθη) και ενισχύοντας το πνεύμα της *romanitas*, της εγγενούς στους Ρωμαίους αντίληψης, η οποία προέτασσε την ηθική αντί της ελευθερίας προσωπικών επιλογών. Ο αυτοκράτορας υιοθετεί μία σειρά από νομοθετικά μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία των οικογενειακών αξιών και στην ανόρθωση των ηθών στη ρωμαϊκή κοινωνία.¹ Οι *leges Iuliae*,² μέσω ενός σύνθετου πλέγματος από

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Σχετικά με το οικογενειακό δίκαιο που θέσπισε ο Αύγουστος, βλ. E. VOLTERRA, «Per la storia dell' «*accusatio adultera iure inatiti vel patris*», *Studi Cagliari* 17, (1928), σ. 3-62, R. I. FRANK, «Augustus' Legislation on Marriage and Children», *CSCA*, 8 (1975), σ. 41-52. Σχετικά με τα κίνητρα του Αυγούστου βλ. J. A. FIELD, «The Purpose of the *Lex Iulia et Papia Poppaea*», *CJ*, 40 (1945), σ. 398-416, R. ASTOLFI, «Note per una valutazione storica della «*lex Iulia et Papia*», *SDHI*, 39 (1973), σ. 188-238, οι οποίοι παραπέμπουν στην παλαιότερη βιβλιογραφία. Ο M. HUMBERT, *Le remariage à Rome. Étude d'histoire juridique et sociale*, Milano (1972), σ. 142-146, υποστηρίζει ότι στόχος της νομοθεσίας ήταν ο πληθυσμός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εν γένει και ότι δεν είχε κίνητρα «ευγονικής» ή «ταξικής» εμπνεύσεως.

κυρώσεις και κίνητρα,³ αποθαρρύνουν την αγαμία και την εσκεμμένη ατεκνία, επιβραβεύουν τη δημιουργία πολυπληθέστερων οικογενειών, ενισχύουν την *patria potestas* και τιμωρούν την μοιχεία και την ελευθεριότητα.⁴ Η νομοθετική αυτή παρέμβαση του Αυγούστου στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου, απαύγασμα της *cura legum et morum* για την οποία έμεινε γνωστός, ρύθμισε σε πρωτοφανή βαθμό τις οικογενειακές σχέσεις, παρεμβαίνοντας καταλυτικότερα από ποτέ στη διαμόρφωση της ιδιωτικής ζωής των Ρωμαίων πολιτών.⁵ Αν και από τις ρυθμίσεις αυτές διαφαίνεται ότι η αυθόρμητη υπακοή στους ηθικούς κανόνες είχε ατονήσει, πέραν από τον ηθικολογικό τους στόχο, οι *leges Iuliae*, που θα παραμείνουν εν ισχύ σχεδόν αναλλοίωτες κατά τους επόμενους τρεις αιώνες της Ηγεμονίας, είναι χαρακτηριστικές μίας νέας νοοτροπίας της εξουσίας που ήθελε τον πολίτη ελεγχόμενο και στρατευμένο, ακόμα και στις πλέον προσωπικές του στιγμές, για τους σκοπούς του κράτους. Έχει υποστηριχθεί⁶ ότι ο στενός έλεγχος του ιδιωτικού βίου των πολιτών δεν ήταν άσχετος με τον στόχο του Αυγούστου να εδραιωθεί πλήρως στην απόλυτη εξουσία της Ρώμης, καταργώντας τα λίγα εναπομείναντα δημοκρατικά στοιχεία της ρωμαϊκής *Res publica*.

Οι διατάξεις της οικογενειακής νομοθεσίας του Αυγούστου, που δεν έχουν διασωθεί αυτούσιες, είναι γνωστές από τις αναφορές των

2. Σχετικά με τις διαφορετικές θεωρίες που έχουν διατυπωθεί ως προς τη χρονολόγηση των νόμων του Αυγούστου, βλ. L. F. RADITSA, *ANRW*, II.13, Berlin-New York (1980), σ. 295 επ.

3. S. TREGGIARI, *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford (1991), σ. 59-80.

4. B. FRIER - Th. MCGINN, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford (2004), σ. 39.

5. Ο Τάκιτος (*Ann.*, 3.25-28), με αφορμή τους νόμους του Αυγούστου προβαίνει σε εκτενή παρέκβαση στην αφήγησή του, στην οποία αμφισβητεί εν γένει τη σχέση των νόμων με το δίκαιο, εκφράζοντας έτσι τη διαφωνία του για τη νομοποιητική βάση των σχετικών ρυθμίσεων.

6. Ο L. F. RADITSA, "Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery", *ANRW*, II.13, Berlin-New York (1980), σ. 278-339, υποστηρίζει ότι η νομοθεσία του Αυγούστου εισήγαγε διακρίσεις και ειδικότερα ότι στόχος της ήταν να επιτύχει μία βαθειά μεταμόρφωση του θεσμού του γάμου, επιφέροντας ένα ρήγμα ανάμεσα στο γάμο και τις γενετήσιες σχέσεις και καθιστώντας τον όχημα μηχανικής αναπαραγωγής απογόνων. Κατά το συγγραφέα, ο έλεγχος αυτός της προσωπικής ζωής των υπηκόων είχε βαθύτερες συνέπειες καταστολής της ατομικής πρωτοβουλίας και του δημιουργικού πνεύματος στη Ρώμη και υπαγορεύθηκε για λόγους επιβολής του αυταρχικού καθεστώτος του Αυγούστου.

Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων και νομομαθών.⁷ Αρχικά, με την *Lex Julia de maritandis ordinibus* του 18 π.Χ., την οποία εισήγαγε ο ίδιος ο Αύγουστος, ρυθμίστηκε το δικαίωμα επιγαμίας μεταξύ ατόμων διαφορετικών τάξεων,⁸ απαγορεύοντας, μεταξύ άλλων, τους γάμους μεταξύ συγκλητικών και απελεύθερων. Η *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis* του 17 π.Χ. κατέστησε τη μοιχεία αδίκημα που τιμωρείτο με εξορία και δήμευση της περιουσίας του μοιχού, παρέχοντας στον πατέρα της συζύγου το δικαίωμα να σκοτώσει την κόρη του και τον εραστή της, αν τους έπιανε επ' αυτοφώρω στο σπίτι του ή σε αυτό του γαμπρού του, όπου και η ηθική απαξία της πράξης ήταν εντονότερη. Ο σύζυγος δεν δικαιούτο να σκοτώσει τη μοιχαλίδα, παρά μόνον τον εραστή της, αν ανήκε σε ορισμένες κατηγορίες προσώπων (ηθοποιός, απελεύθερος της οικογένειας, προαγωγός), ήταν όμως υποχρεωμένος να πάρει διαζύγιο.⁹ Εάν ο σύζυγος ανέχονταν ή αποκόμιζε οφέλη από τις εξωσυζυγικές σχέσεις της συζύγου του, διώκετο και ο ίδιος ως προαγωγός (*lenocinium*), όπως και όσοι διευκόλυναν τους παράνομους δεσμούς, παρέχοντας π.χ. στέγη στους εραστές.¹⁰ Οι εξωσυζυγικές σχέσεις και η μοιχεία κατέστησαν δημόσια αδικήματα, που μπορούσε καταγγείλει οιοσδήποτε, δυνάμει μίας *accusatio publica*, με κατηγορούμενους τους αυτουργούς της πράξης αλλά και κάθε ηθικό αυτουργό. Προτεραιότητα για την κίνηση της ποινικής διαδικασίας δινόταν στο σύζυγο (για εξήντα μέρες μετά την πράξη) και εάν αυτός

7. Γράφτηκαν άφθονα σχόλια των Ρωμαίων νομικών επί των νόμων του Αυγούστου: ο Γάιος είχε γράψει 15 βιβλία, ο Ουλπιανός 20, ο Παύλος 10, εκτενή αποσπάσματα των οποίων περιλαμβάνονται στον Πανδέκτη. Η ανασύσταση των νόμων έχει επιχειρηθεί, μεταξύ άλλων, από τον Β. BIONDI, *Scritti giuridici*, II, Milano (1965), αρ. 28 (*leges Iulia et Papia Poppaea*), αρ. 14 (*lex Iulia de adulteriis*).

8. Χωρία του Πανδέκτη αναφέρονται στη *Lex Julia de Maritandis Ordinibus* (D., 38.11.1.1), στη *Lex Julia de adulteriis* (D., 23.2.43.13). Άλλες αναφορές των νόμων στις πηγές δανείζονται το όνομα των εισηγητών των νόμων ή κεφαλαίων τους, και συναντώνται τα ονόματα *Lex Julia*, ή *Papia Poppaea*, *Lex Julia et Papia* (D., 23.2.44), *Lex de Maritandis Ordinibus* (από το κεφάλαιο που αναφερόταν στους γάμους των συγκλητικών, βλ. Ulp., *Frag.*, 11.20). Επίσης, από τα κεφάλαια για τα κληρονομικά ζητήματα, *Lex Caducaria*, *Decimaria*, (Ulp., *Frag.*, 28.7, Τάκ., *Ann.*, 3.25).

9. Ο Αύγουστος αναγκάστηκε αργότερα να εφαρμόσει τη νομοθεσία που εισήγαγε σε βάρος της ίδιας του της κόρης Ιουλίας που είχε σκανδαλώδη προσωπική ζωή. Ως ένοχη μοιχείας εξορίστηκε στο μικρό νησί της Pandateria, στο Τυρρηνικό πέλαγος. Οι ίδιες κυρώσεις επιβλήθηκαν και σε βάρος της εγγονής του Αυγούστου, Ιουλίας της Νεώτερης.

10. D., 48.5.9-10, 48.2.2.

αδρανούσε, στον πατέρα και εν συνεχεία στους τρίτους.

Με τη *Lex Papia Poppea* του 9 μ.Χ. υιοθετήθηκαν ποικίλα άλλα μέτρα σχετικά με το θεσμό του γάμου, ως ένα είδος συμπληρώματος και αναθεώρησης της νομοθεσίας αυτής.¹¹ Ο νόμος πήρε το όνομά του από τους αναπληρωτές υπάτους (*consuli suffecti*) του ίδιου έτους οι οποίοι τον εισηγήθηκαν, τον Μ. Papius Mutilus και τον Q. Poppeus Secundus, αν και οι ίδιοι, ανακόλουθα, ήταν ανύπαντροι. Ανακόλουθα, γιατί η *Lex Papia Poppea* καθιστούσε υποχρεωτικό τον γάμο για όλους τους Ρωμαίους πολίτες, για τους άνδρες ηλικίας μεταξύ 25 και 60 ετών και για τις γυναίκες μεταξύ 20 και 50 ετών.¹² Οι παραβάτες αντιμετώπιζαν ποικίλους περιορισμούς στα κληρονομικά τους δικαιώματα,¹³ σε σημείο που, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Τάκιτος,¹⁴ στόχος της νομοθεσίας του Αυγούστου ήταν να πλουτίσει το δημόσιο ταμείο από τις σχολάζουσες κληρονομίες. Οι διαζευγμένοι, αλλά και οι χήροι και οι χήρες, υποχρεούντο επίσης να ξαναπαντρευτούν σύντομα μετά το διαζύγιο ή το θάνατο του πρώτου τους συζύγου.¹⁵ Ο

11. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον*, Αθήνα (1963²), σ. 1122.

12. Οι άνδρες από την ηλικία των 60 ετών και οι γυναίκες από αυτή των 50 εξαιρούντο από ορισμένες εκ των κυρώσεων του νόμου (Ulp., *Frag.*, 16), αν όμως δεν είχαν συμμορφωθεί με τις διατάξεις του πριν φθάσουν σε αυτή την ηλικία, υπόκειντο στο δηνεκές στις κυρώσεις του, σύμφωνα με το *Senatus consultum Pernicianum*. Το *Senatus consultum Claudianum* ήρε κάποιες από τις κυρώσεις για άνδρες άνω των 60 που νυμφεύοντουσαν γυναίκες κάτω των 50 (που θεωρητικά μπορούσαν ακόμα να κάνουν παιδιά, Ulp., *Frag.*, 16, Σουητ., *Claud.* 23). Εάν όμως η γυναίκα ήταν άνω των 50 και ο άνδρας κάτω των 60, ο γάμος θεωρείτο *impar matrimonium*, και δυνάμει ενός *Senatus consultum Calvitianum* ήταν ανίσχυρος ως προς τις συνέπειες που μπορούσε να έχει επί κληρονομικών και προικίων ζητημάτων.

13. Οι *caelibes*, οι άγαμοι, δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν εκ διαθήκης (*hereditas*) ή δια κληροδοσίας (*legatum*). Εάν ο κληρονόμος ήταν άγαμος κατά τη στιγμή της επαγωγής της κληρονομίας και δεν εξέπιπτε άλλως αυτής κατά το *jus civile*, μπορούσε να διατηρήσει την κληρονομία, εάν συμμορφωνόταν με το νόμο εντός προθεσμίας εκατό ημερών, συνάπτοντας γάμο (Ulp., *Frag.*, 17.1), άλλως εξέπιπτε της κληρονομίας. Οι *orbi*, οι σύζυγοι χωρίς τέκνα, μπορούσαν να κληρονομήσουν εκ διαθήκης το ήμισυ όσων άλλως θα δικαιούντο. Οι σύζυγοι που δεν είχαν κοινά τέκνα μπορούσαν να κληρονομήσουν ο ένας τον άλλο κατά το ένα δέκατο. Ο πατέρας που είχε τέκνο από προηγούμενο γάμο (*pater solitarius*) αλλά ήταν πλέον άγαμος, υφίστατο και εκείνος κληρονομικούς περιορισμούς αν και λιγότερους από τον άτεκνο. Τα κληρομαία που δεν κληρονομούντο από τους ως άνω προσαύξαναν τις μερίδες των λοιπών κληρονόμων που ήταν έγγαμοι και με τέκνα, εν απουσία δε αυτών, περιέρχοντο στο δημόσιο ταμείο (*aerarium*).

14. *Ann.*, 3.25.

15. Η *Lex Julia* έδινε ένα χρονικό περιθώριο ενός έτους (*vacatio*) στους χήρους από

νόμος επέβαλλε κυρώσεις στους *orbi*, δηλαδή τους έγγαμους που δεν είχαν παιδιά (*qui liberos non habent*), μεταξύ της ηλικίας των 25 έως 60 ετών για τους άντρες και 20 έως 50 για τις γυναίκες.¹⁶ Σύμφωνα με τη *Lex Papia*, οι *orbi* δικαιούνται να λάβουν μόνο το ήμισυ μίας *hereditas* ή ενός *legatum*.¹⁷ Καθώς φαίνεται ότι έγινε προσπάθεια από μερικούς να αποφύγουν τις συνέπειες του νόμου μέσω της υιοθεσίας, στη συνέχεια το *Senatus consultum Neronianum* προέβλεψε ότι αυτή δεν αρκούσε για να απαλλάξει κάποιον από τις κυρώσεις του νόμου.¹⁸

Ως μέρος των ευρύτερων μεταρρυθμίσεων του Αυγούστου στο οικογενειακό δίκαιο, τα μέτρα αυτά είχαν ως στόχο να ανορθώσουν το κύρος του ρωμαϊκού γάμου και να ενισχύσουν τις γεννήσεις Ρωμαίων πολιτών. Μεταξύ των διατάξεων της *Lex Papia Poppaea*, παρέχοντο σειρά προνομίων στους γονείς τριών ή περισσότερων ελεύθερων τέκνων. Τα προνόμια αυτά έμειναν γνωστά ως *ius liberorum*,¹⁹ ή κατ' άλλους συγγραφείς (επειδή οι πηγές δίνουν έμφαση στον αριθμό των τριών τουλάχιστον τέκνων), *ius trium liberorum*.²⁰ Για τους άντρες, το προνόμιο παρείχε διευκολύνσεις στην καριέρα τους στα δημόσια αξιώματα και την απαλλαγή τους από δικαστικά καθήκοντα (*munus iudicandi*).²¹ Έτσι, σύμφωνα με την *Lex Papia Poppaea*, ένας υποψήφιος σε δημόσιο αξίωμα που είχε περισσότερα παιδιά προτιμάτο έναντι άλλου υποψηφίου με λιγότερα.²² Οι γονείς τριών παιδιών που κατοικούσαν στη Ρώμη, τεσσάρων παιδιών στην Ιταλία και πέντε παιδιών στις επαρχίες, απηλλάσσοντο από τα καθήκοντα του *tutor* ή του *curator*, αλλά και από τις οικονομικές υποχρεώσεις της τάξεώς τους (*excusatio a muneribus civilibus*).²³ Οι απελεύθεροι με τέσσερα παιδιά

το θάνατο των συζύγων και στους διαζευγμένους έξι μήνες από την ημέρα του διαζυγίου, κατά τη διάρκεια των οποίων δεν υπόκειντο στις κυρώσεις του νόμου: η *Lex Papia* επεξέτεινε τις περιόδους αυτές σε δύο έτη και ενάμισι έτος αντίστοιχα (Ulp., *Frag.*, 14).

16. Γάιος, *Inst.*, II.111.

17. Γάιος, *Inst.*, II.286.

18. Τάκιτ., *Ann.*, 15.19.

19. Γάιος, *Inst.*, I.145, I.194, III.44. Ulp., *Reg.*, 29.3, Paul., *Sent.*, 4.9.

20. Σχετικά με το προνόμιο εν γένει και τις αναφορές του στις λατινικές πηγές, βλ. A. STEINWENTER, s.v. «Ius liberorum», *RE*, X.2, Stuttgart (1919), 1281 επ., M. HUMBERT, *Le remariage à Rome*, ό.π., σ. 142 επ., M. ZABLOCKA, «Il 'Ius Trium Liberorum' nel diritto romano», *BIDR* 91(1988), σ. 316-390.

21. Σουητ., *Claud.*, 15.1.

22. Πλίν., *Ep.*, 7.16.

23. *D.*, 50.5.2.1.

απηλλάσσοντο της *operarum obligatione* έναντι του πάτρωνά τους και οι απελεύθερες απηλλάσσοντο από την επιτροπεία του.²⁴ Ο νόμος επομένως δεν είχε ταξικά περιορισμένο εύρος, αλλά στόχευε σε όλους εκείνους που μπορούσαν να αποτελέσουν φυτώριο νέων πολιτών, ανεξαρτήτως *status*, είτε ήταν -ως απελεύθεροι- νεόκοποι πολίτες, είτε εκ γενετής (*ingenui*) Ρωμαίοι. Ανάμεσα στα ήσσονα, αλλά και πιο ευχάριστα προνόμια των πολυτέκνων, περιλαμβανόταν εξάλλου και το δικαίωμα να καταλαμβάνουν καλύτερες θέσεις στα δημόσια θεάματα. Το μέτρο είχε προβλέψει κίνητρα και για το πλήθος των πληβείων, την εποχή της κυριαρχίας των αξιών του «άρτου και θεαμάτων».

Μεταξύ των γυναικών, δικαιούχοι του *ius trium liberorum* ήταν όλες οι μητέρες τριών παιδιών που είχαν γεννηθεί με χωριστές γεννήσεις, τόσο οι έγγαμες με νόμιμο γάμο σύζυγοι, όσο και οι παλλακίδες.²⁵ Οι μητέρες μπορούσαν να διεκδικήσουν το προνόμιο ανεξαρτήτως του εάν όλα τα παιδιά τους ήταν εν ζωή (φθάνει να είχαν γεννηθεί ζωντανά και να είχαν επιβιώσει για κάποιες ημέρες μετά τη γέννα) ή εάν αποτελούσαν γνήσια τέκνα. Τα νόθα τέκνα, που είχαν γεννηθεί από παλλακίδες που δεν είχαν συνάψει γάμο κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, προσμετρώντο εξίσου υπέρ της μητέρας τους,²⁶ αν και η διάταξη αυτή δεν πρέπει να αποδοθεί στον Αύγουστο, αλλά στην εξέλιξη του δικαίου επί Αδριανού.²⁷ Αντιθέτως, για τους πατέρες, τα παιδιά έπρεπε να έχουν γεννηθεί σε νόμιμο κατά το ρωμαϊκό δίκαιο γάμο (*iustum matrimonium*) με τη σύζυγο - μητέρα τους και να υπάγονται στην πατρική εξουσία του (*patria potestas*). Οι απελεύθερες²⁸ για να δικαιούνται το προνόμιο αυτό έπρεπε να έχουν τέσσερα παιδιά, γεννηθέντα όμως μετά την απελευθέρωσή του. Στις ρωμαϊκές επαρχίες το όριο ήταν ακόμα υψηλότερο, καθώς απαιτούντο πέντε παιδιά. Σύμφωνα με τη *lex Papia*, τα παιδιά έπρεπε να έχουν δηλωθεί κατά τη γέννησή τους σε ειδικό αξιωματούχο (στη Ρώμη στον *praefectus aerarii*, στις επαρχίες στον ρωμαίο διοικητή) που τηρούσε σχετικό αρχείο, η δε κα-

24. Ulp., *Frag.*, 29.

25. Υπήρχε αμφιβολία όμως εάν το τέκνο μπορούσε να ληφθεί υπ' όψιν για την απονομή του προνομίου εάν ήταν *portentosus*, *monstrosus* ή *debilis*, βλ. *D.*, 50.16.135.

26. *D.*, 38.17.2.1.

27. Βλ. Μ. ZABLOCKA, *BIDR* 91(1988), σ. 373.

28. Οι απελεύθεροι, κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, αποκτούσαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη.

ταχώρησή τους χρησίμευε ως αποδεικτικό για τους γονείς κατά τη διεκδίκηση του προνομίου.

Οι πολύτεκνες μητέρες, πέραν από ορισμένα κληρονομικά δικαιώματα, κέρδιζαν την απαλλαγή τους από το καθεστώς μόνιμης επιτροπείας στο οποίο τελούσαν όλες οι Ρωμαίες. Σύμφωνα με το Γάιο,²⁹ η ανεξαρτησία από την επιτροπεία ήταν το κυριότερο προνόμιο του *ius trium liberorum* για τις γυναίκες. Όλες οι αυτεξούσιες (*sui iuris*) ενήλικες Ρωμαίες, δηλαδή γυναίκες των οποίων είχε πεθάνει ο *pater familias* και δεν είχαν συνάψει γάμο *cum manu*, έπρεπε να έχουν έναν «επίτροπο» (*tutor legitimus*). Επίτροπος οριζόταν ο πλησιέστερος εκ πατρός συγγενής, συνήθως ο θείος, εκτός αν ο πατέρας ζούσε και είχε χειροφετήσει την κόρη του από την πατρική του εξουσία, οπότε ο ίδιος παρέμενε *tutor legitimus* της, ενώ για τις απελεύθερες τον ίδιο ρόλο έπαιζε ο τέως κύριός τους (πάτρωνας). Η *tutela legitima mulierum* διατηρείτο και μετά το γάμο της γυναίκας εάν δεν επρόκειτο για γάμο «*cum manu*», στον οποίο η σύζυγος γινόταν υπεξούσια του συζύγου της, μία μορφή γάμου που όμως σπάνιζε πλέον την εποχή του Αυγούστου. Καθώς η *tutela* ήταν διαρκής (*perpetua*), το καθεστώς αυτό περιορισμένης δικαιοπρακτικής ικανότητας ακολουθούσε τις γυναίκες σε όλη τους τη ζωή. Η γυναίκα δεν ζούσε απαραίτητα με τον επίτροπο ή υπό την κηδεμονία του, αλλά έπρεπε να λάβει τη συγκατάθεσή του για την άσκηση ορισμένων περιοριστικών και άλλων δικαιωμάτων της. Ο επίτροπος δεν διαχειριζόταν στην πραγματικότητα ο ίδιος τις υποθέσεις της γυναίκας, αν και στην πράξη πιθανώς η γυναίκα τον συμβουλευόταν. Η έγκριση (*auctoritas*) του *tutor* ήταν ειδικότερα νομικά αναγκαία προκειμένου μία γυναίκα να παραστεί στο δικαστήριο (*iudicium legitimum*), για να τελέσει ορισμένες δικαιοπραξίες κατά το *ius civile*, ιδίως τις τυπικές δικαιοπραξίες της *mancipatio* και της *in iure cessio*, για να συστήσει προίκα, ή για να απελευθερώσει δούλους της. Εάν ο επίτροπος ηρνείτο τη συναίνεσή του, την εποχή του Γάιου, η γυναίκα μπορούσε να απευθυνθεί στον πραιτόρα και να ζητήσει να υποχρεωθεί ο επίτροπος να χορηγήσει τη συναίνεσή του, άλλως ο πραιτόρας μπορούσε να ορίσει διαφορετικό επίτροπο.

Ο θεσμός της επιτροπείας των γυναικών είχε τις ρίζες του στην αρχαϊκή ρωμαϊκή κοινωνία και θεωρητικά αποσκοπούσε στην προστασία της οικογενειακής περιουσίας και ειδικότερα της εκ πατρός

29. Γάιος, *Inst.*, I.145, I.194.

κληρονομίας των γυναικών, προς όφελος των αρρένων συγγενών της. Καθώς οι γυναίκες αρχικά δεν δικαιούντο να συντάσσουν διαθήκες και οι συγγενείς τους ανέμεναν να τις κληρονομήσουν εξ αδιαθέτου, θεωρείτο σημαντικό για την διαφύλαξη της περιουσίας τους να προστατεύεται από έναν επίτροπο, ώστε να αποτρέπεται τυχόν ανάρμοστη διάθεση περιουσιακών στοιχείων από τη γυναίκα.³⁰ Ορισμένοι Ρωμαίοι συγγραφείς³¹ αναφέρουν ως λόγο σκοπιμότητας της ρύθμισης αυτής το «ασθενές και επιπόλαιο του γυναικείου φύλλου» (την *infirmitas sexus* και *levitas animi*),³² υπονοώντας ότι οι γυναίκες δεν διέθεταν την απαραίτητη κρίση για την διαχείριση της περιουσίας τους και ήταν εύκολο να πέσουν θύματα εξαπάτησης από επιτήδειους. Σύμφωνα με το στερεότυπο αυτό, οι γυναίκες στη ρωμαϊκή κοινωνία όφειλαν να παραμένουν αποκλεισμένες από τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή, αποκλεισμός ο οποίος με τη σειρά του τις καταδικάζει σε άγνοια του δικαίου, τις απέκλειε από την απόκτηση εμπειρίας σε ζητήματα συναλλαγών και καλλιεργούσε την ανάγκη τους για προσφυγή στις συμβουλές ενός άνδρα επιτρόπου. Στην πραγματικότητα, πολλές Ρωμαίες ματρώνες διέφευγαν από τον κανόνα: δραστηριοποιούντο στη διαχείριση της περιουσίας τους, μετέχοντας σε κάποιο βαθμό στην οικονομική ζωή, συνάπτοντας ορισμένες δικαιοπραξίες και αποκτώντας εμπειρία που υπερέβαινε κατά πολύ την απλή καθημερινή διαχείριση του οίκου τους. Ο Γάιος σχολιάζει εύστοχα ότι «Δεν υπάρχει, είναι βέβαιο, πολύ καλός λόγος για τις ενήλικες γυναίκες να διατελούν υπό επιτροπεία. Ο λόγος που συχνά δίνεται, δηλαδή ότι αφού συχνά τις εξαπατούν λόγω της αδύναμης κρίσης τους, ορθά παραμένουν υπό τον έλεγχο των επιτρόπων τους, φαίνεται περισσότερο παραπειστικός παρά αληθής, αφού οι ενήλικες γυναίκες χειρίζονται τις υποθέσεις τους οι ίδιες, και σε ορισμένες περιπτώσεις ο επίτροπος χορηγεί την έγκρισή του (απλώς) τυπικά. Συχνά εξαναγκάζεται από τον πραιτόρα να δίδει την έγκρισή του ακόμα και ενάντια στη θέλησή του.»³³ Εάν εξάλλου ο ρόλος του επιτρόπου δικαιολογείτο από το ασθενές και επιπόλαιο του γυναικείου φύλλου, γεννάται ευ-

30. A. BORKOWSKI - P. DU PLESSIS, *Textbook on Roman Law*, Oxford (2005), σ. 146.

31. Γάιος, *Inst.* I.144, Κικ., *Pro Mur.*, 27.

32. S. DIXON, "Infirmitas Sexus: Womanly Weakness in Roman Law", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 52 (1984), σ. 343-371.

33. Γάιος, *Inst.*, I.190.

λόγως το ερώτημα, γιατί ειδικώς στις γόνιμες μητέρες το *ius trium liberorum* φαινομενικά αναγνώριζε μία δύναμη χαρακτήρα και μία διανοητική συγκρότηση, την οποία στερούντο οι γυναίκες με λιγότερα ή καθόλου τέκνα; Παρά τις ως άνω επιφυλάξεις του Γάιου, το κοινωνικό στερεότυπο της «ελαφρόμυαλης» γυναίκας θα επιβιώσει, τουλάχιστον μέχρι τον 20^ο αιώνα.

Το *ius trium liberorum*, το οποίο απελευθέρωνε τις τρίτεκνες μητέρες από τους περιορισμούς αυτούς, αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα για τη νομική χειραφέτηση των Ρωμαίων γυναικών. Όπως αναφέρει ο Γάιος, «...tantum enim ex lege Iulia et Papia Poppaea iure liberorum tutela liberantur feminae». ³⁴ Η δυνατότητα αυτή ήταν προσιτή σε όλες τις Ρωμαίες, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση. ³⁵ Πολλές λατινικές επιτύμβιες επιγραφές, προερχόμενες κυρίως από τη Ρώμη, υπενθυμίζουν υπερήφανα ότι η αποβιώσασα ήταν «*ius liberorum habens*», έχοντας επιτελέσει το καθήκον τεκνογονίας έναντι του κράτους και έχοντας τύχει της αυτοκρατορικής εύνοιας. Σε μία από τις παλαιότερες επιγραφές, που χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ., η γυναίκα που κατείχε το *ius liberorum* «*beneficio Caesaris*», ήταν απελεύθερη. Το προνόμιο αναφέρεται σε ορισμένες επιγραφές με την συντομογραφία «*I. L. H.*», δηλαδή «*ius liberorum habens*» και το αντίστοιχό του «*iura parentis habere*». Σε μία μαρμάρινη επιγραφή που είχε βρεθεί το 1554 (έχει πλέον χαθεί), ³⁶ η οποία χρονολογείτο το 252 μ.Χ., η δωρεά με *mancipatio* ενός αγρού έξω από τη Ρώμη για την κατασκευή ταφικού μνημείο από την *Statia Irene* στον *M. Licinius Timotheus*, αναφέρει τέσσερις φορές τη δωρήτρια ως *ius liberorum habens*, τις τρεις εκ των οποίων με τα αρχικά *i.l.h.* Η επανάληψη του προνομίου γίνεται προφανώς για να μην αμφισβητηθεί η νομιμότητα της δικαιοπραξίας, που κανονικά απαιτούσε την έγκριση του επιτρόπου της γυναίκας. ³⁷

Το προνόμιο του *ius trium liberorum* απένειμε στους δικαιούχους η Σύγκλητος και αργότερα ο αυτοκράτορας. Πέραν της πρακτικής νομικής του σημασίας, η αίγλη του στη ρωμαϊκή κοινωνία ήταν μεγάλη. Οι μητέρες τριών τέκνων είχαν το δικαίωμα να φορούν ένα ειδικό ένδυμα που τις διέκρινε ως κατόχους του προνομίου. Το *ius trium*

34. Γάιος, *Inst.*, I.145.

35. A. ARJAVA, *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford (1998), σ. 78, υποσ. 4.

36. *CIL* VI.10247.

37. J. EVANS GRUBBS, *Women and the Law in the Roman Empire*, ό.π., σ. 39-40.

liberorum τέθηκε εξαρχής υπό την αιγίδα των γυναικών της οικογενείας του Αυγούστου. Μεταξύ των πρώτων κατόχων του, συγκαταλέγεται η Αντωνία,³⁸ κόρη του Μάρκου Αντωνίου και ανιψιά του Αυγούστου, σύζυγος του Δρούσου του Πρεσβύτερου, μητέρα του Γερμανικού, του Κλαυδίου και της Λιβίλλας, και επομένως γιαγιά του Καλλιγούλα και προγιαγιά του Νέρωνα. Η Λιβία επίσης, η σύζυγος του Αυγούστου, αν και είχε γεννήσει μόνο δύο παιδιά (τον Τιβέριο και τον Δρούσο),³⁹ ανακηρύχθηκε κάτοχος του προνομίου προκειμένου να μην υστερεί σε *status* σε σύγκριση με την Αντωνία. Το προνόμιο σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις παραχωρήθηκε και σε διακεκριμένες Ρωμαίες που δεν πληρούσαν το κριτήριο των τριών τέκνων, αλλά οι οποίες θεωρούντο άξιες της τιμής αυτής. Οι Εστιάδες Παρθένες, τα προαιώνια σύμβολα του γυναικείου ήθους στη Ρώμη, που δεν είχαν παιδιά και απαγορευόταν επί ποινή θανάτου να συνάψουν σχέσεις, αποκτούσαν *ex officio* το προνόμιο του *ius trium liberorum*.⁴⁰

Με την πάροδο του χρόνου, το προνόμιο άρχισε να παραχωρείται και σε άνδρες που δεν πληρούσαν το κριτήριο της πολυτεκνίας, ως ατομική διάκριση, αλλά και σε επαγγελματικές ομάδες, οι οποίες το επιζητούσαν καθώς απελευθέρωνε τους δικαιούχους -κατ' εξαίρεση των βασικών διατάξεων- από τους κληρονομικούς περιορισμούς της νομοθεσίας του Αυγούστου για τους αγάμους. Ο Κλαύδιος, αναφέρει ο Δίων Κάσιος, «τοις τε στρατενομένοις, ἐπειδὴ γυναῖκας οὐκ ἐδύναντο ἔκ γε τῶν νόμων ἔχειν, τὰ τῶν γεγαμηκότων δικαιώματα ἔδωκε».⁴¹ Το ίδιο προνόμιο παραχώρησε ο Κλαύδιος κατά τον Σουητώνιο στους κατασκευαστές πλοίων,⁴² πιθανώς λόγω της συμβολής τους στον ανεφοδιασμό της Ρώμης με σιτηρά από την Αφρική, σε συνέχεια κάποιας σιτοδείας που έπληξε την πόλη. Ενίοτε απονεμόταν επίσης σε πρόσωπα με αυτοκρατορικές διασυνδέσεις. Ο Τραϊανός παραχώρησε το *ius trium liberorum* στον Πλίνιο και, ύστερα από αίτημα του τελευταίου, στον Σουητώνιο.⁴³ Ο σατυρικός ποιητής Μαρτιάλης ζήτησε το *ius trium liberorum*, ο Τίτος του το χορήγησε και αργότερα ο Δομιτιανός το ανανέωσε, αν και ο ποιητής μάλλον ήταν ανύπα-

38. N. KOKKINOS, *Antonia Augusta: Portrait of a Great Roman Lady*, London (1992), σ. 34.

39. Δ.Κασ., 55.2.6.

40. Δ.Κασ., 56.10.

41. Δ.Κασ. 60.24.3.

42. Σουητ., *Claud.*, 18.2-19. Γάιος, *Inst.*, I.32c.

43. Πλίνιος, *Ep.*, 2.13, 10.2, 10.94, 95.

ντρος και δεν είχε παιδιά. Σε ένα από τα επιγράμματά του (2.92) ο Μαρτιάλης σχολιάζει με το γνωστό σκωπτικό πνεύμα του, ότι το προνόμιο του παρείχε ό,τι μπορούσε να αναμένει κανείς από ένα γάμο και ότι δεν είχε πρόθεση να καταστήσει τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα περιττή, λαμβάνοντας επιπλέον και μία σύζυγο.⁴⁴

Ο αυτοκράτορας Κλαύδιος κατήργησε την *tutela legitima* για τις περισσότερες γυναίκες,⁴⁵ υπό την έννοια ότι πλέον επίτροπος της γυναίκας δεν έπρεπε να είναι απαραίτητως στενός συγγενής της πατρικής πλευράς, αλλά μπορούσε να οριστεί και πρόσωπο χωρίς προσωπικό συμφέρον για τη διαχείριση της περιουσίας της ή των νομικών της υποθέσεων. Έτσι, μπορούσε να οριστεί επίτροπος ακόμα και ένας απελεύθερος της γυναίκας, άτομο της εμπιστοσύνης της που διαχειριζόταν την περιουσία της σύμφωνα με τις εντολές της. Έχει υποστηριχθεί ότι έκτοτε το προνόμιο του *ius liberorum* διατήρησε κυρίως τον τιμητικό του χαρακτήρα.⁴⁶ Απονεμόμενο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, παρέμεινε σημαντικό και περιζήτητο ως κοινωνική διάκριση, αποτελώντας το αρχαίο ανάλογο ενός συγχρόνου παρασήμου για την συνεισφορά πολιτών προς το έθνος. Το προνόμιο συνέχισε να διατηρεί την πρακτική σημασία του, ιδίως σε ζητήματα κληρονομικού δικαίου.⁴⁷ Με το *Senatus Consultum Tertullianum*, επί Αδριανού, οι γυναίκες που κατείχαν το προνόμιο του *ius liberorum* απέκτησαν το δικαίωμα να κληρονομούν το ήμισυ της κληρονομιάς των τέκνων τους, εάν πέθαιναν πρώτα, άτεκνα, χωρίς να καταλείπουν διαθήκη και εάν δεν επιβίωνε ο πατέρας και ομοπάτριοι άρρενες αδελφοί. Πριν από τη ρύθμιση αυτή, τα τέκνα κληρονομούντο μόνον από τους εκ πατρός συγγενείς τους. Εάν επιβίωναν αδελφές, η μητέρα μοιραζόταν το ήμισυ της κληρονομιάς και εάν δεν υπήρχαν αδελφια, η μητέρα κάτοχος του *ius trium liberorum* κληρονομούσε το σύνολο της κληρονομιάς περιουσίας.⁴⁸ Επομένως οι μητέρες που κατείχαν το προνόμιο αυτό προάχθηκαν στη δεύτερη πραιτορική τάξη των αναγκαίων κληρονό-

44. L. ASCHER, "Was Martial Really Unmarried?", *The Classical World*, 70 (7), (1977), σ. 441-444.

45. Εξαίρεση αποτελούσαν οι κόρες που είχαν χειραφετηθεί, των οποίων επίτροπος παρέμενε ο πατέρας τους και οι απελεύθερες, των οποίων επίτροπος παρέμενε ο πάτερνας.

46. S. DIXON, *The Roman Mother*, Norman (1998), σ. 89-91.

47. S. TREGGIARI, *Roman Marriage*, ό.π., σ. 66-75.

48. Ulp., *Reg.*, 26.8.

μων, ενώ οι λοιπές μητέρες παρέμεναν στην τρίτη τάξη (*cognate*). Οι γυναίκες δικαιούχοι του προνομίου εξαιρούντο των διατάξεων της *lex Voconia*, η οποία περιόριζε τη δυνατότητα γυναικών να τιμηθούν στη διαθήκη πολιτών με σημαντική περιουσία.⁴⁹ Επίσης, εξαιρούντο της υποχρέωσης να ξαναπαντρευτούν εάν έμεναν χήρες ή χώριζαν. Οι σύζυγοι, γονείς τριών κοινών τέκνων, ως δικαιούχοι του *ius liberorum commune*, δεν υπόκειντο στους περιορισμούς της νομοθεσίας του Αυγούστου ως προς το μέγιστο ποσοστό του ενός δεκάτου (1/10) της περιουσίας τους, που μπορούσαν να καταλείπουν με διαθήκη οι σύζυγοι μεταξύ τους και μπορούσαν επομένως να κληρονομήσουν ελεύθερα και απεριορίστα ο ένας τον άλλο. Σε τιμητική επιγραφή⁵⁰ που αφιερώνουν στην πάτρωνα της πόλεώς τους, *Albeiana Balbina*, ιέρεια της αυτοκρατορικής λατρείας (*flaminia*), οι *decuriones* του *Pisaurum* (πόλη των ιταλικών ακτών της Αδριατικής), αναφέρουν μεταξύ των τιμών που της έχουν απονεμηθεί από τον αυτοκράτορα,⁵¹ ότι μαζί με το σύζυγό της κατείχε το *ius liberorum commune*, μνεία χαρακτηριστική του ότι το προνόμιο αποτελούσε συγχρόνως και τιμητική διάκριση. Το προνόμιο συνέχισε επομένως να είναι περιζήτητο από τις γυναίκες όλων των τάξεων και ηλικιών, για τις διευκολύνσεις που παρείχε σε ζητήματα κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου. Σε *rescriptum* που ο αυτοκράτορας Γορδιανός απευθύνει την 5^η Οκτωβρίου του 241 μ.Χ. στη νεαρή Οκταβιανή διευκρινίζει απαντώντας σε ερώτημά της, ότι η «αφθονία των τέκνων» της (*fecunditas liberorum*), δεν της παρέχει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται τις προσωπικές της υποθέσεις, αν δεν έχει τη νόμιμη ηλικία.⁵² Διότι, κάτω των 25 ετών, ακόμα και εάν, όπως δεν ήταν σπάνιο για την εποχή, οι γυναίκες είχαν ήδη αποκτήσει τρία τέκνα και επομένως ήταν ελεύθερες του *tutor mulierum*, τελούσαν ως ανήλικες υπό τον *curator minorum*, τον επίτροπο των ανήλικων ορφανών γυναικών (*tutella pupillarum*).

Η διάδοση του *ius trium liberorum* στις ρωμαϊκές επαρχίες προκύπτει από αναφορές σε παπύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου, όπου είναι

49. Γάιος, *Inst.*, II.274.

50. *CIL* XI.6354.

51. Το όνομα του αυτοκράτορα έχει διαγραφεί από την επιγραφή, χαρακτηριστικό μίας *damnatio memoriae*, και πιθανολογείται ότι πρόκειται για τον Κόμμοδο, το τέλος της βασιλείας του οποίου χρονολογείται το 192 μ.Χ.

52. *C.*, 5.37.12.5.

γνωστό ως «δίκαιο τέκνων».⁵³ Μετά το Ήδικτο του Καρακάλλα του 212 μ.Χ., που απένειμε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους σχεδόν τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, οι αναφορές στο προνόμιο στους παπύρους πολλαπλασιάζονται, με τις γυναίκες της ανώτερης τάξεως να κυριαρχούν. Οι Ρωμαίες που ζούσαν στην Αίγυπτο, όπως και στις λοιπές ρωμαϊκές επαρχίες, τελούσαν υπό μόνιμη επιτροπεία και όφειλαν να παρίστανται στις δικαιοπραξίες με τον *tutor*, καλούμενο στα ελληνικά «κύριο».⁵⁴ Σε αντίθεση με τη Ρώμη, όπου ο σύζυγος σπάνια τελεί χρέη επιτρόπου της συζύγου του, καθώς θεωρείται ότι ίσως ανακλύψουν ζητήματα συγκρούσεως συμφερόντων περί τα περιουσιακά, στις ανατολικές επαρχίες ο κύριος της έγγαμης γυναίκας είναι συνηθέστατα ο σύζυγος, αν και όχι πάντα. Σε παπυρικά κείμενα, ορισμένες από τις γυναίκες που δηλώνουν ότι κατέχουν το προνόμιο, παρ' όλα αυτά συνδράμονται από τον κύριο όταν συνάπτουν δικαιοπραξίες,⁵⁵ ειδικά εάν είναι αγράμματες.⁵⁶ Άλλοτε, αν και είναι αγράμματες, ενεργούν μόνες τους δυνάμει του προνομίου, βοηθούμενες από έναν άνδρα μόνο για τη θέση της υπογραφής. Σε ένα κείμενο που χρονολογείται το 215 μ.Χ., η Αυρηλία Κλαυδία, που σκοπεύει να πουλήσει ένα νεαρό δούλο, ενεργεί χωρίς κύριο αν και δεν γνωρίζει γράμματα, βοηθούμενη για το λόγο αυτό από το γαμβρό της, καθώς κατέχει το *ius trium liberorum*.⁵⁷ Το ίδιο και η Μειθούς, που πωλεί το μερίδιό της σε οικία στην Οξύρρυγχο (το 249 μ.Χ.), η οποία

53. P.J. Sijpesteijn, "Die χωρίς κυρίου χρηματίζουσα δικαίω τέκνων in den Papyri", *Aegyptus* 45 (1965), σ. 171-189, J. SHERIDAN, "Women without Guardians: an Updated List", *BASP* 33 (1996), 117-131. Για την παρουσία και εξέλιξη του θεσμού της επιτροπείας και του δικαιώματος τέκνων στην ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. J. BEAUCAMP, *Le Statut de la femme a Byzance, IVe-VIe siecle*, 2, Paris, 1992, σ. 193-267. Η τελευταία αναφορά στο *ius liberorum* στην Αίγυπτο χρονολογείται το 389 μ.Χ.

54. Η *Lex Iulia et Titia*, στα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ., παρείχε το δικαίωμα στους διοικητές των επαρχιών να διορίζουν επιτρόπους. Αρκετές συναφείς αιτήσεις Ρωμαίων γυναικών που ζητούν να διοριστούν ως κύριοι πρόσωπα της επιλογής τους διασώζονται σε παπυρολογικές πηγές από το 2^ο και 3^ο μ.Χ. αιώνα, βλ. J. MODRZEJEWSKI, «La structure juridique du mariage grec», *Symposion* 1979, σ. 39-71.

55. Ορισμένες από τις γυναίκες επικαλούνται το προνόμιο και σε περιπτώσεις που αυτό δεν έχει καμία νομική σημασία, καθώς η συναίνεση του επιτρόπου δεν ήταν αναγκαία εν προκειμένω.

56. R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri: 332 B.C. – 640 A.D.*, σ. 48-49, 176-77. H. C. YOUTIE, "ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: An Aspect of Greek Society in Egypt", *Harvard Studies in Classical Philology*, 75 (1971), σ. 161-176.

57. P. Oxy. XII 1463.

ενεργεί χωρίς κύριο καθώς κατέχει το *ius trium liberorum*, βοηθούμενη όμως από έναν άνδρα γιατί είναι κι αυτή αγράμματη.⁵⁸ Το 255 μ.Χ., η Αυρηλία Σαραπιάς που διαθέτει το ίδιο προνόμιο και είναι επίσης αγράμματη, με τη συνδρομή του γιού της, αλλά χωρίς κύριο, πωλεί ορισμένα έπιπλα για 500 δραχμές.⁵⁹ Εύρημα περγαμηνής στο Μέσο Ευφράτη, που χρονολογείται το 235 μ.Χ., καταγράφει κάποια νομική πράξη (που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε), από μία χήρα κάτοχο του *ius liberorum*.⁶⁰

Όπως φαίνεται, οι ίδιες οι τρίτεκνες γυναίκες διεκδικούσαν από τις κατά τόπον αρμόδιες αρχές την απονομή του προνομίου, ώστε να δύνανται να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους μόνες τους. Σε πάπυρο της Οξυρύγχου, που χρονολογείται το 263 μ.Χ., διασώζεται η μοναδική γνωστή έως σήμερα αίτηση δικαιούχου του *ius liberorum*, της Αυρηλίας Θαϊσούς, για την απονομή του προνομίου από το Ρωμαίο Έπαρχο:

P. Oxy. XII.1467

[..]α[...].[.]...[...], δ[ιαση]-|μότατε ήγεμών, οίτινες | έξουσίαν διδώσιν ταῖς γυναι-|ξιν ταῖς τῶν τριῶν τέκνων δικαίῳ κεκοσμημένα[ις] έαυ-|τῶν κυριεύειν καὶ χωρ[ίς] κυ-|ρίου χρηματίζειν ἐν αἷς ποι-|οῦν[τ]αι οἰκονομίαις, πο[λλ]ῶ | δὲ πλέον ταῖς γρά[μ]ματα | ἐπισταμέναις. καὶ αὐτὴ τοί-| | νυν τῷ μὲν κόσμῳ τῆς εὐ-| | παιδείας εὐτυχήσασα, | ἐνγράμματος δὲ κα[ὶ] ἐ]ς τὰ | μάλιστα γράφειν εὐκόπως | δυναμένη, ὑπὸ περισσῆς | | ἀσφαλείας διὰ τούτων μου | τῶ[ν] βιβλιδίων προσφω<νῶ> | τῷ σῶ μεγέθει πρὸς τὸ δύνα-|σθαι ἀνεμποδίστως ἄς ἐν-|τεῦθεν ποιῶμαι οἰκ[ον]ομία[ς] | | διαπράσσεσθαι. ἀξιῶ ἔχε[ιν] | αὐτὰ ἀπροκρίτως τρ[ίς] δι-|καίοις μ[ο]ν ἐν τῇ σῆ τοῦ [δια]-|σημοτάτου τ[ά]ξει, ἴν' ὦ β[εβο]-|ηθη[μένη] κ[α]ὶ ἐ[ξ]αί[ς]αι ς[οι] | | χάριτας ὁμολογήσω. διευτ[ύ]χ[ει].

Αὐρηλία Θαῖσ[ο]ῦς ἢ καὶ Λολλ[ι]-|ανὴ διεπεμψάμην πρὸς ἐ-|πίδοσιν. ἔτους 10 Ἐπειφ 2[.].

ἔσται σο[ῦ] τὰ βιβλία ἐν τῇ [τάξει].

58. P. Oxy. X 1276, 24-28.

59. P. Oxy. X 1277, 22-28.

60. J. EVANS GRUBBS, *Women and the Law in the Roman Empire: a Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, London and New York (2002), σ. 38.

Απόδοση

(έχουν θεσπισθεί από μακρού χρόνου νόμοι), εξοχότατε Έπαρχε οι οποίοι παρέχουν την εξουσία στις γυναίκες που έχουν κοσμηθεί με το δικαίωμα των τριών τέκνων, να διευθετούν τις υποθέσεις τους και να παρίστανται χωρίς κύριο στις συναλλαγές στις οποίες μετέχουν, πολλώ μάλλον σε όσες γνωρίζουν γράμματα. Και εγώ η ίδια, έχοντας εντυχήσει να αποκτήσω αρκετά παιδιά, ούσα εγγράμματος και ιδίως δυνάμενη να γράφω με ευκολία, εκ του ασφαλούς απευθύνομαι στην εξοχότητά σου με την παρούσα αίτησή μου προκειμένου να δύναμαι να τελώ εντεύθεν ανεμπόδιστα τις συναλλαγές στις οποίες λαμβάνω μέρος. Ζητώ όπως τηρήσεις την παρούσα χωρίς να προαποφασίσεις επ' αυτής στο αρχείο της εξοχότητάς σου, προκειμένου να με συνδράμεις και να σου εκφράζω εις αεί την ευγνωμοσύνη μου. Χαίρετε.

Αυρηλία Θαϊσούς η και Λολλιανή, απέστειλα την παρούσα προς επίδοση. Έτος 10, Επειφ 2.. (απάντηση από το γραφείο του Έπαρχου). Η αίτησή σου θα καταχωρηθεί.

Η αιτούσα Αυρηλία Θαϊσούς η επονομαζόμενη και Λολλιανή τονίζει ότι είναι εγγράμματη και ως εκ τούτου ιδιαίτερος ικανή να δικαιοπρακτεί μόνη της, αν και κάτι τέτοιο δεν αποτελούσε τυπική προϋπόθεση για την απονομή του προνομίου.⁶¹ Γνωρίζουμε ότι σε συνέχεια της αίτησής της, το προνόμιο της απονεμήθηκε, καθώς τέσσερα χρόνια αργότερα συναντούμε την ίδια γυναίκα να πωλεί ένα χωράφι στον νομό της Οξυρύγχου χωρίς τη σύμπραξη κυρίου, τονίζοντας ότι είναι δικαιούχος του *ius liberorum*.⁶² Μαρτυρίες όπως αυτή της Αυρηλίας καταδεικνύουν ότι το προνόμιο δεν απευθυνόταν μόνο στις γυναίκες των ανωτέρων τάξεων της Ρώμης. Η οικογενειακή νομοθεσία του Αυγούστου, πέραν της προσπάθειας εξυγίανσης της τάξης των συγκλητικών και της πολιτικής επανόδου στα αυστηρά ρωμαϊκά *mores maiorum*, των οποίων ο Αύγουστος επιθυμούσε ο ίδιος και η οικογένειά του να αποτελούν πρότυπο, στο πλαίσιο της καλλιεργούμενης αυτοκρατορικής ιδεολογίας, δεν είχαν ως μόνη αφετηρία την έκλυση των ηθών. Οι ενδείξεις των επιγραφικών και παπυρολογικών πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων καταδεικνύουν ότι η οικογενειακή νομοθεσία του Αυγούστου είχε ευρύτερο ορίζοντα. Ο Αύγουστος, θεσπίζοντας νόμους οι οποίοι ενθάρρυναν το γάμο και την τεκνοποιία, αποσκοπούσε σε ενίσχυση των κατά κεφαλή τέκνων, ως μέτρο

61. J. SHERIDAN, "Not at a Loss for Words: the Economic Power of Literate Women in Late Antiquity", *TAPA*, 128 (1998), σ.189-203, ιδίως σ. 199.

62. P. Oxy. XII.1475.

αντιμετώπισης μίας στασιμότητας των γεννήσεων που διαπερνούσε περισσότερα στρώματα της ρωμαϊκής κοινωνίας. Τα μέτρα του Αυγούστου, όπως τα προνόμια για τους γονείς τριών τέκνων, πιθανότατα λειτούργησαν ως κίνητρο για την αύξηση των γεννήσεων στον ευρύτερο πληθυσμό των Ρωμαίων πολιτών της αυτοκρατορίας. Αν και ο Τάκιτος σχολιάζει ότι, σε συνέχεια της νομοθεσίας του Αυγούστου, δεν πολλαπλασιάστηκαν οι γάμοι και οι γεννήσεις, ο ίδιος ο Αύγουστος στις *Res Gestae* του επαίρεται ότι η απογραφή του 28 π.Χ. καταμέτρησε 4.066.000 Ρωμαίους πολίτες, αυτή του 8 π.Χ. 4.233.000, ενώ αυτή του 14 μ.Χ. 4.937.000 πολίτες.⁶³ Σε διάστημα μισού αιώνα από τη θέσπιση των *leges Iuliae*, καταγράφεται μία αύξηση του πληθυσμού των Ρωμαίων πολιτών της τάξης του 25%. Το μέτρο εξυπηρέτησε επομένως θαυμάσια τους πολιτικούς στόχους του Αυγούστου.

Βρίσκοντας γόνιμο έδαφος στην απαίτηση των ορισμένων γυναικών για μεγαλύτερη χειραφέτηση, το *ius liberorum* θα διατηρηθεί για πολλούς αιώνες. Το προνόμιο συνεχίζει να αναφέρεται στις παπυρικές και επιγραφικές πηγές, έως τουλάχιστον τα μέσα του 4^{ου} αιώνα: το 348 μ.Χ., η Αυρηλία Χαρίτη από την Ερμούπολη συντάσσει μία απόδειξη καταβολής ενοικίου για κάποιον στρατιώτη στον οποίο είχε νοικιάσει ακίνητό της, περιγράφοντας τον εαυτό της ως εγγράμματη που ενεργεί χωρίς κύριο καθώς διαθέτει το *ius liberorum*.⁶⁴ Σε λατινική επιγραφή του 4^{ου} μ.Χ. αι. ο ιερέας Turranius Leontinus στήνει επιτύμβιο μνημείο στη μνήμη της θαυμάσιας συζύγου του Aurelia Marcellina, που έφυγε από τη ζωή πενήνταετής, ως *ius liberorum habens*.⁶⁵ Το 204 μ.Χ. η Κλαυδία Αντωνία Τατιανή, «έχουσα τέκνον δίκαιον», επιτρέπει με επιστολή της στον αδελφό της και τη νύφη της να ταφούν στο μνήμα που έχει ετοιμάσει για τον εαυτό της στην Έφεσο (I Ephesos 2121). Το «τέκνων δίκαιο» ως προνόμιο μητέρων που τιμούνται ή που δικαιοπρακτούν εμφανίζεται επίσης σε σειρά επιγραφών των ρωμαϊκών χρόνων από τη Βέροια και τη Λακωνική Σπάρτη.⁶⁶ Το προνόμιο μνημονεύεται ακόμα στις αρχές του 5^{ου} αι.

63. M. ZABLOCKA, *BIDR* 91(1988), σ. 381.

64. *StudPal* XX 98.

65. *CIL* III.744.

66. Βέροια: PH. M. PETSAS – M. B. HATZOPOULOS – L. GOUNAROPOULOU – P. PASCHIDIS, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux autochthone de Leukopetra (Macédoine)*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 28, Αθήνα (2000), 52, 94, 76, 89, 91, 92, Λ. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – Μ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Επιγραφές της Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού Ποταμού)*,

μ.Χ., έχοντας όμως πλέον χάσει τη σημασία του ως κίνητρο για μεγαλύτερες οικογένειες. Οι κληρονομικοί περιορισμοί μεταξύ συζύγων που θέσπιζε η *Lex Papia* θα καταργηθούν, μέσω της γενίκευσης της απονομής του προνομίου σε όλους τους Ρωμαίους πολίτες, με μία *constitutio* των αυτοκρατόρων Ονορίου και Θεοδοσίου II.⁶⁷ Όπως εξηγούν οι αυτοκράτορες προς τον Έπαρχο της πόλεως Ισίδωρο, στις 13 Σεπτεμβρίου 410, «Ουδείς στο εξής να μην αιτείται από εμάς το *ius liberorum*, το οποίο, με τον παρόντα νόμο χορηγούμε σε όλους.»⁶⁸

Αθήνα (1998), 51, 52, 53. Σπάρτη: IG V, 1, 586, 589, 596, 603, 608.

67. C., 8.57.2.

68. C., 8.58.1: *Nemo post haec a nobis ius liberorum petat, quod simul hac lege omnibus concedimus.*

PHILIPPOS DORIS*

**Die exceptio doli generalis vor dem Inkrafttreten des grZGB und
ihre Bedeutung auf die Entstehungsgeschichte
der Missbrauchsverbotsnorm
des Art. 281 desselben Gesetzbuchs**

In seiner Einführung in die Quellen des byzantinischen Rechts merkt Spyros Troianos mit Recht, dass man beim Vergleich von Regelungen, die an einem bestimmten Ort in zwei verschiedenen Zeitmomenten galten, sehr selten feststellen würde, dass sie gleich sind. Das gilt sogar dann, wenn sich der Wortlaut der Regelung gar nicht geändert hat. Das bedeutet eben, wie Troianos weiter folgert, dass das jeweils geltende Recht eine Phase des ständigen geschichtlichen Prozesses darstellt¹. Ihm zustimmend und mit dem festen Glauben, dass die jeweils geltenden Rechtsnormen ein Teil der Geschichte und zugleich wesentliche Faktoren des geschichtlichen Werdens sind², möchte ich dem Jubilar, der seit Jahren zur Forschung der Rechtsgeschichte beiträgt, folgende Gedanken über den Einfluss der römischen «*exceptio doli generalis*» auf die heute geltende Missbrauchsnorm des Art. 281 grZGB widmen.

I. Gegenstand der Untersuchung

Von dem Inhalt und der juristischen Funktion der *exceptio doli* und besonders der *exceptio doli generalis* (oder «*praesentis*») im römischen Recht, und zwar in den verschiedenen Phasen seiner Geschichte, zu sprechen, würde nicht nur den Rahmen dieses Beitrags, sondern überhaupt das Können eines Zivilrechtlers überschreiten. Deswegen be-

* Em. Professor des Zivilrechts-Universität Athen.

1. SPYROS TROIANOS, *Die Quellen des byzantinischen Rechts*, 2. Aufl., 1999, 1.2.1., S. 22.

2. Vgl. dazu TROIANOS, a.a.O., 1.2.9., S. 33: «*Jede institutionelle Entwicklung trägt ein Stück der geschichtlichen Kontinuität in sich*».

schränke ich mich nur auf einen Überblick über die sich auf die genannte Thematik bezogenen römischen Rechtsquellen³, sowie auch auf die Rechtsprechung und die Lehre über die Anwendungsvoraussetzungen und das Anwendungsgebiet der *exceptio doli generalis* in Griechenland vor dem Inkrafttreten des grZGB (23.12.1946)⁴. Dadurch werde ich versuchen, festzustellen, ob in der genannten Zeit von einem Missbrauchsvorverständnis der griechischen Juristen die Rede sein kann, das auf der *exceptio doli generalis* beruhte. Zum Gegenstand meiner Untersuchung gehört darüber hinaus freilich die Bedeutung dieses Vorverständnisses sowohl in Bezug auf die Entstehung der heute geltenden Missbrauchsnorm des Art. 281 grZGB⁵, als auch in Bezug auf dessen weitere Wirkung auf den Sinn und das Anwendungsgebiet dieser Regelung, die wie folgt lautet: «*Die Ausübung eines Rechts ist unzulässig, wenn dadurch offensichtlich die Grenzen von Treu und Glauben oder der guten Sitten oder des sozialen oder wirtschaftlichen Zwecks des Rechts überschritten werden*».

II. Die römischen Rechtsquellen

1. Die Regel der unbegrenzten Rechtsausübung

Dem Charakter und der Struktur des römischen Rechts – eines an sich kasuistischen Rechts⁶ – wäre sicherlich fremd, von einer Regel im Sinne einer allgemeinen Vorschrift eines kodifizierten Rechts zu sprechen. Wenn hier von der Regel der unbegrenzten Rechtsausübung im römischen Recht die Rede ist, handelt es sich in Wahrheit um eine Abstraktion aus am Fall grundsätzlich orientierten Quellenstellen des römischen Rechts⁷, welche für die Jurisprudenz in der Zeit der sog. Pandektenwis-

3. Siehe unten, unter II.

4. Siehe unten, unter III.

5. Siehe unten, unter IV.

6. Siehe KUNKEL, *Römische Rechtsgeschichte*, 5. Aufl., 1967, § 7 III, S. 108 f., wo von einem «*ausgesprochen kasuistischen Charakter*» der römischen Rechtsquellen die Rede ist, in denen man «*eine über die nächsten Zusammenhänge hinausreichende Systematik nicht suchen darf, ... denn nicht die theoretische Synthese war die starke Seite des römischen Geistes, sondern die kunstgerechte Bewältigung des praktischen Einzelfalles*».

7. Mit Bezug auf Sammlungen von römischen Rechtsquellen spricht TROIANOS (a.a.O., 1.3.4., S. 54) treffend von Sammlungen rechtsrelevanter «*topoi*», aus denen die Prozessbe-

senschaft⁸ (im 19. Jahrhundert) typisch war. Ihr «lag» – nach Wieacker – «die Rechtsanschauung des rechtswissenschaftlichen Positivismus zugrunde, welcher die Rechtssätze und ihre Anwendung ausschließlich aus System, Begriffen und Lehrsätzen der Rechtswissenschaft ableitet»⁹. Ein solcher Lehrsatz, der eine Verallgemeinerung zum Ausdruck bringt, ist auch die hier erörternde Regel der unbegrenzten Rechtsausübung des subj. Rechts¹⁰. Zur Begründung dieser Regel, die nicht ohne Ausnahmen galt, wurde auf Quellentstellen des römischen Rechts hingewiesen. Das waren grundsätzlich die Digestenstellen 50.17.55 und 50.17.151, die aphoristisch folgende Leitsätze enthalten: «*nullus videtur dolo facere qui suo jure utitur*» (niemand wird als arglistig handelnder Mensch angesehen, wenn er sein eigenes Recht ausübt) und «*nemo damnum facit, nisi qui id fecit, quod facere ius non habet*» (niemand wird so angesehen, als ob er widerrechtlich Schaden zufügt, es sei denn, dass er etwas vornimmt, wofür er kein Recht hat)¹¹. Die Verabsolutierung dieser Stellen in der Zeit der Pandektenwissenschaft hatte dazu geführt, dass der genannte Leitsatz für eine Grundregel im Rechtssystem gehalten wurde, die stets anzuwenden war, soweit keine Ausnahmen im selben System vorgesehen wurden.

Als Hauptbeispiel einer zunächst unbegrenzten Rechtsausübung im römischen Recht lässt sich die Ausübung des «*dominiums*» erwähnen. Ganz charakteristisch ist der erste Satz, der am Anfang des Kapitels über die Eigentumsbeschränkungen im Lehrbuch des Sachenrechts von P. Paparrigopoulos (1880) steht: «Das Eigentum ist an sich unbegrenzt; das bedeutet aber nicht, dass es nicht begrenzungs-fähig sei»¹². Ähnlich auch Regelsberger/Maridakis, mit Berufung auf die Quellenstelle D. 55, 155, 1: «*qui suo*

teiligten Argumente herleiten konnten.

8. Zur «*Pandektenwissenschaft*» ausführlich Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. Aufl., 1967, § 23, S. 430 ff.

9. WIEACKER, a.a.O., § 23 I 1, S. 431.

10. So REGELSBERGER/MARIDAKIS, *AllgT des Pandektenrechts*, Bd. I (Übersetzung auf griechisch von MARIDAKIS, mit weiteren Angaben), 2. Aufl., 1935, § 54 III, S. 285 f.; LITZERPPOULOS, *Der Missbrauch von subj. Rechten im zeitgenössischen griechischen Recht* (gr.), *Themis* 50 (1939), S. 100.

11. Siehe die oben (Fußn. 10) erwähnten Autoren (beide mit weiteren Quellenangaben). Eine Übersetzung auf griechisch der Digestenstelle 50.17.55 findet man auch in Basiliken, 2-3-55: «*οὐδεὶς δοκεῖ δόλον ποιεῖν τῷ ἰδίῳ δικαίῳ χρώμενος*».

12. P. PAPARRIGOPOULOS, *Sachenrecht*, 1880, § 189, S. 246.

jure utitur, neminem laedit»¹³. Gerade unter dieser Voraussetzung, dass nämlich die jeweils konkrete Ausübung des Eigentumsrechts dem Inhalt dieses subj. Rechts entspricht, braucht der Eigentümer zunächst nicht darauf zu achten, ob die Ausübung seines Eigentumsrechts gegenseitigen Interessen einer anderen Person, z.B. eines Nachbarn, widerspricht. Der Nachbar soll die negativen Wirkungen der Rechtsausübung auf seine eigenen Interessen hinnehmen, es sei denn, er habe eine Dienstbarkeit umgekehrten Gehalts gegen den Eigentümer¹⁴, oder es seien ausnahmsweise Eigentumsbeschränkungen im Rahmen des sog. Nachbarrechts vorgesehen¹⁵. Beispiele einer solchen negativen Wirkung der Ausübung des Eigentumsrechts auf gegenseitige Interessen von Nachbarn, denen man im Schrifttum vor dem Inkrafttreten des grZGB öfters begegnet¹⁶, sind etwa die Aussichtshinderung des Nachbarn wegen Bebauung des Grundstücks des Eigentümers, die Abtrocknung einer Wasserquelle des Nachbarn wegen Grabung auf dem Grundstück des Eigentümers u.dgl.m.¹⁷

2. In den römischen Rechtsquellen vorgesehene Ausnahmen der unbegrenzten Rechtsausübung

a) Einleitende Bemerkungen

Wie Kaser bemerkt, «ist den Klassikern ein allgemeines Verbot des Rechtsmissbrauchs», selbst im Sinne eines Schikanetatbestands, «noch unbekannt». Die Klassiker – so weiter Kaser – «behandeln jeden Einzelfall nach seinen Umständen und unterdrücken den Rechtsmissbrauch, wo es ihnen erforderlich erscheint, mit den Mitteln, die ihnen die gegebenen Rechtseinrichtungen bieten, vor allem auf Grund der *bona fides* oder der *exceptio doli*»¹⁸. Dieser Zusammenhang der «*bona fides*» mit der «*exceptio doli*» ist von erheblicher Bedeutung für die Entwicklung der genannten Einrede, vor allem in der

13. REGELSBERGER/MARIDAKIS, a.a.O. (Fußn. 10), S. 285 (mit weiteren Quellenangaben).

14. REGELSBERGER/MARIDAKIS, a.a.O. (Fußn. 10), S. 285 (mit weiteren Quellenangaben).

15. Siehe unten, unter 2, d, bb.

16. Siehe unten, unter III.

17. OIKONOMIDIS, *AllgT*, 2. Aufl., 1925, § 61, Fußn. 4, S. 201.

18. KASER, *Das römische Privatrecht*, Bd. I, 1955, § 54 I, S. 195 f.

Form der «*exceptio doli generalis*», und zwar sowohl in der nachklassischen Periode des römischen Rechts¹⁹, als auch in der Neuzeit²⁰. Auch in Griechenland funktionierte die *exceptio doli generalis*, bis zum Inkrafttreten des grZGB, als Vorläufer des Missbrauchsverbots des Art. 281 grZGB²¹.

b) Missbilligung böswilliger Rechtsausübung

Die geschichtliche Entwicklung von der Regel der unbegrenzten Rechtsausübung bis zu einem, den Geboten von Treu und Glauben entsprechenden, Missbrauchsverbot in der Neuzeit, ist eine langjährige Entwicklung, die – nach Kaser – schon in der römischen Zeit «aus philosophisch – rhetorischen Wurzeln, über die Schuljuristen wohl erst in die nachklassischen Quellen eindringt»²². Bekannt sind die Stellen von Gaius 1.53 «*male enim nostro iure uti non debemus*» (böswillig dürfen wir aber unsere subjektiven Rechte nicht ausüben) und D.6.1.38 (Celsus) «*neque malitiis indulgendum est*» (böswillige Verhaltensweisen sind nicht zu dulden)²³. Im Sinne dieser Zitate ist – nach der Formulierung von Kaser – die Rechtsausübung dann zu missbilligen, wenn sie «dem Berechtigten nicht nützt, aber einen anderen schädigt»²⁴. Diese Bewertung wird, nach demselben Verfasser, «in den Kaisergesetzen und in überarbeiteten Juristentexten wiederholt als allgemeiner Grundsatz ausgedrückt» und gerade «in dieser Periode auch aus der christlichen Ethik gerechtfertigt, die den *animus nocendi*» («*alterum non laedere*») missbilligt²⁵. Diese sittliche Seite der Grenzlinie zwischen der Rechtsausübung und der missbräuchlichen Rechtsausübung kommt auch an einer anderen Digestenstelle klar zum Ausdruck: D. 50, 17, 144 pr.: «*Non omne, quod licet, honestum est*» (Nicht alles, was

19. Siehe unten, unter d, aa.

20. Siehe unten, unter III.

21. Siehe unten, unter III.

22. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. II, 1959, § 198 II, S. 41.

23. Siehe LITZEROPOULOS, *Die Rechtsprechung als Rechtsgestaltungsfaktor im Privatrecht* (gr.), 1932, § 75a, S. 226 und PAPANTONIOU, *Treu und Glauben im bürgerlichen Recht* (gr.), 1957, S. 184.

24. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. II, 1959, § 198 II 1, S. 41.

25. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), S. 41.

das Recht erlaubt, ist auch moralisch einwandfrei)²⁶. Denselben Sinn drückt auch das Sprichwort «*summum jus summa injuria*»²⁷ aus. Vor allem ist aber in diesem Rahmen die Bedeutung in Betracht zu ziehen, welche die römischen Juristen der «*aequitas*» (auch bei der Rechtsausübung) zu messen. So lautet die Digestenstelle 50, 17, 90 (Paulus), wie folgt: «*In omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» (Auf allen Gebieten, besonders aber auf dem des Rechts ist die Billigkeit zu berücksichtigen)²⁸. Eindrucksvoll bestimmt auch Modestinus (D. 1, 3, 25) die «*aequitas*» wie folgt: «*Die Idee des Rechts und die abwägende Billigkeit gestatten nicht, dass wir durch härtere Auslegung gegen den Vorteil der Menschheit in Strenge umwandeln, was erst zu ihrem Heil und Nutzen eingeführt ist*»²⁹ («*Nulla iuris ratio aut aequitas benignitas patitur, ut, quae salubriter pro utilitate hominum introducuntur, ea nos duriore interpretatione contra ipsorum commodum producimus ad severitatem*»)³⁰.

c) Beschränkung nur auf das Schikaneverbot?

Die oben genannten Quellenstellen und vor allem ihr Zusammenhang mit einem zu missbilligenden «*animus nocendi*»³¹ erwecken wohl den Eindruck, es sei zur Beschränkung der Rechtsausübung durch Geltendmachung einer *exceptio doli* erforderlich, dass der Berechtigte den Vorsatz hat, die Gegenseite zu schädigen. Eine solche Ansicht hätte zur Folge, dass der Anwendungsbereich der *exceptio doli generalis* bei der Rechtsausübung ganz gering bleiben würde. Das entspricht z.B. heute noch dem Wortlaut des § 226 BGB, dem gemäß eine Schikane nur dann vorliegt, wenn die Ausübung des subj. Rechts «*nur*» (d.h. ausschließlich) «*den Zweck hat, einem anderen Schaden zuzufügen*»³². Gerade dieses enge

26. Übersetzung von E. SCHARR, *De Romanorum Jure* (Latine et Germanice), Artemis Verlag, Zürich und Stuttgart, 1960, S. 211.

27. So KASER, a.a.O. (Fußn. 18), S. 41, Fußn. 4.

28. Übersetzung von E. SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 207.

29. Übersetzung von E. SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 207.

30. Über die Funktion der *aequitas*, schon im klassischen römischen Recht, KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. I, § 48, S. 173. Er bezeichnet sie als «*die in der konkreten Rechtsordnung selbst verwirklichte Gerechtigkeit*». Siehe auch Bd. II, S. 39 u. 40.

31. Siehe oben, Fußn. 25.

32. MÜK/GROTJE, § 226, Rdnr. 3.

Anwendungsgebiet des § 226 BGB und die Ungeeignetheit dieser Regelung, die Bedürfnisse der Praxis bei der Rechtsausübung zu befriedigen, hat dazu geführt, dass die deutsche Rechtsprechung und Lehre ein über das Schikaneverbot hinausgehendes Rechtsmissbrauchsverbot mit objektiven Kriterien aus dem Prinzip von Treu und Glauben (§ 242 BGB) herleiten³³.

d) *Schranken der Rechtsausübung auf Grund von besonderen Quellenstellen im römischen Recht über das Schikaneverbot hinaus*

aa) Fälle außerhalb des Rahmens des Nachbarrechts

Die meisten Fälle dieser Kategorie sind Fälle der sog. Einrede der Arglist (*exceptio doli*)³⁴, und zwar in der Form von «*exceptio doli generalis*» oder «*praesentis*»³⁵. Letztere unterscheidet sich von der sog. «*exceptio doli specialis*» oder «*praeteriti*» dadurch, dass sie für begründet zu halten ist, wenn die gerichtliche Geltendmachung des subj. Rechts (in der Regel eines Anspruchs) des Klägers nicht unbedingt eine arglistige, sondern allgemeiner eine «*treuwidrige Handlung des Klägers darstellt*»³⁶. Diese Gleichsetzung des Widerspruchs gegen Treu und Glauben mit dem «*dolus*»³⁷ (dem arglistigen Verhalten) des Berechtigten (oder auch des Schuldners) geht im römischen Recht auf die «*bonae fidei iudicia*» zurück³⁸. Diese «fi-

33. MÜK/GROTHER, § 226, Rdnr. 1.

34. Im Lehrbuch des Römischen Rechts von JÖRS-KUNKEL-WENGER, 3. Aufl., 1949, § 161, 2, S. 261, wird ausdrücklich bemerkt, dass «*die Einrede der Arglist (exceptio doli) einen außerordentlich großen Anwendungsbereich besaß; sie war die wichtigste aller Einreden*».

35. Siehe REGELBERGER/PRATSIKAS, *AllgT des Pandektenrechts*, Bd. II (Übersetzung auf griechisch von Pratsikas, mit weiteren Angaben), 2. Aufl., 1935, § 192 V, S. 385.

36. REGELBERGER/PRATSIKAS, a.a.O. (Fußn. 35) berufen sich auf die Institutionen von GAIUS, IV 119. Diese Stelle enthält die Formel der *exceptio doli*, die, nach der Übersetzung von SCHARR (a.a.O.: Fußn. 26) folgendermaßen abgefasst worden ist: «*Wenn in diesem Fall von Aulus Agerius nichts in arglistiger Täuschung getan ist noch treuwidrig geschieht ...*» («*si in ea re nihil dolo malo Aulo Agerio factum sit neque fiat...*»).

37. Nach REGELBERGER/PRATSIKAS, a.a.O. (Fußn. 35), S. 381 (unter I, 2) ist die geschichtliche Entwicklung der *exceptio doli* durch den ständigen Zuwachs an Bedeutung gekennzeichnet, welche, aus Billigkeitsgründen, den Geboten von Treu und Glauben bei der *exceptio doli* (in der Form der *exceptio doli generalis*) gerichtlich anerkannt wurde.

38. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. I, § 114, S. 407 f.

des» ist im römischen Recht, wie Kaser bemerkt, «die materiellrechtliche Grundlage, auf der alle Rechtsbeziehungen zwischen Bürgern und Nichtbürgern beruhen»³⁹. Das war auch bei der Gestaltung der Formel der «*exceptio doli*» von Bedeutung. Die Einfügung dieser Einrede in die genannte Formel war aber bei den *bonae fidei indicia* nicht notwendig, denn «*sie ist*» – so ausdrücklich Scharr – «in diesen schon *implicite* enthalten, weil der *dolus* den Maßstab pflichtmässigen Verhaltens (der *fides*) ohne weiteres entgegengesetzt ist»⁴⁰. So wurde der genannten *exceptio doli generalis*, schon im klassischen römischen Recht, eine schrankesetzende Funktion bei der Rechtsausübung anerkannt, und zwar eine solche, die nicht unbedingt Arglist vorausgesetzt hatte. Es reichte, dass die gerichtliche Rechtsausübung im jeweils konkreten Fall treuwidrig war. Nach der Formulierung (auf griechisch) von Regelsberger/Pratsikas «gab es bei den Römern eine *exceptio* mit dem allgemeinen Inhalt, dass der Kläger, durch die gerichtliche Ausübung seines subj. Rechts im jeweils konkreten Fall gegen Treu und Glauben verstößt; das war die *exceptio doli generalis seu doli praesentis*»⁴¹. In der Spätzeit (schon ab Justinian) wurde sogar diese *exceptio* – so ausdrücklich Kaser – «mit einem materiellrechtlichen Inhalt ausgestattet», was in praktischer Hinsicht im Kognitionsprozess zur Folge hatte, das «deren Geltendmachung und Beweis dem Beklagten überlassen ist ... Demgemäß» – bemerkt Kaser weiter – «sind Unwirksamkeit ‘*ipso iure*’ und ‘*per exceptionem*’ nicht mehr scharf voneinander getrennt und fließen in der Überlieferung ineinander»⁴². In diesem materiellrechtlichen Sinne ist auch den griechischen Gerichten bis zum Inkrafttreten des grZGB die *exceptio doli generalis* überliefert⁴³.

Beispiele der hier (unter d, aa) erörternden Kategorie von Einreden der Arglist, im besonderen Sinne der *exceptio doli generalis*, die dem Berechtigten bei seiner Rechtsausübung Schranken setzt, findet man an mehreren Stellen der römischen Rechtsquellen. So heißt es in der Digestenstelle 44,4,8 pr. (Paulus): «*dolo facit, qui petit, quod redditurus est*»

39. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. I, § 50 III, S. 181.

40. SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 361, Fußn. 3.

41. REGELSBERGER/PRATSIKAS, a.a.O. (Fußn. 35), § 192 V, S. 385.

42. KASER, a.a.O. (Fußn. 18), Bd. II, § 199 II, S. 45.

43. Siehe unten, unter III.

(«Arglistig handelt, wer einklagt was er in Kürze wieder wird» – aus einem anderen Rechtsgrund – «zurückgeben müssen»⁴⁴). In einem solchen Fall soll das Gericht, wegen treuwidriger Rechtsausübung, die Klage des Berechtigten abweisen. Um eine treuwidrige Rechtsausübung geht es auch im Fall der Digestenstelle 6, 1, 38. In diesem Fall handelte es sich um die Ausübung des sog. *ius tollendi*: Der vom Eigentümer beklagte Besitzer wollte die Wandmalereien, die auf dessen Kosten gemalt wurden, lostrennen, was praktisch ihre Zerstörung zur Folge hätte. Gerade diese Ausübung des *ius tollendi* ist im konkreten Fall für nutzlos und aus dem Grunde für treuwidrig gehalten⁴⁵. Entsprechend lautet auch der erste Satz der Digestenstelle 8, 1, 15 (*Pomponius*) wie folgt: «*Quotiens nec hominum nec praediorum servitutes sunt, qui nihil vicinorum interest, non valet, veluti ne per fundum tuum eas aut ibi consistas ...* » [«Wenn Dienstbarkeiten weder Personen noch Grundstücken (wirtschaftlich) nützen (z.B. dass du nicht über dein eigenes Landgut gehst oder dich dort aufhältst), so besteht keine Rechtsgültigkeit, weil die Nachbarn gar kein (wirtschaftliches) Interesse daran haben ...»]⁴⁶.

Es ist charakteristisch, dass im letztgenannten Fall nicht direkt von einem Gegenrecht (einer *exceptio*), sondern von der «Rechtsgültigkeit» («... von *valet*») die Rede ist. Der Hauptgedanke der hier zu erörternden Digestenstelle liegt darin, dass eine Dienstbarkeit, die das Eigentum auf das belastete Grundstück negativ beeinträchtigt, obwohl der Inhalt des aus der Dienstbarkeit entstehenden Könnens des Berechtigten für ihn nutzlos ist, nicht gelten soll. Sonst wäre eine Dienstbarkeit mit einem solchen Inhalt ein formales Können des Berechtigten, das, wegen des Fehlens eines schutzwürdigen Interesses von ihm, für nicht gerechtfertigt zu halten wäre. Die Ausübung eines solchen formalen subj. Rechts (hier einer für den Berechtigten nutzlosen Dienstbarkeit) wäre missbräuchlich. Gerade diese Idee der Missbilligung einer in dem Sinne missbräuchlichen Rechtsausübung, nämlich ohne Befriedigung eines irgendwelchen schutzwürdigen Interesses des Berechtigten, würde den Geboten von

44. Übersetzung von SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 363.

45. REGELSBERGER/MARIDAKIS, a.a.O. (Fußn. 10), § 54 III 2, S. 286, mit weiteren Quellenangaben (Fußn. 38).

46. Übersetzung von SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 553.

Treu und Glauben (und letzten Endes der Gerechtigkeit)⁴⁷ widersprechen. Zwar ist dabei der Grundgedanke des Missbrauchsverbots in einer Begriffsvoraussetzung umgewandelt. Es handelt sich um die Voraussetzung der «*utilitas fundi*», nämlich der Nützlichkeit der Dienstbarkeit dem Berechtigten gegenüber⁴⁸. Ohne einen solchen Nutzen ist die Dienstbarkeit rechtlich nicht gestattet und deswegen ungültig. Die ratio dieser Gültigkeitsvoraussetzung ist aber nichts anderes, als Ausdruck einer grundlegenden Bewertung: der Missbilligung einer für den Berechtigten nutzlosen Belastung des Eigentums mit einer Dienstbarkeit. Diese ratio ist zwar in der genannten Begriffsvoraussetzung verfestigt, diese Begriffsvoraussetzung hängt aber direkt mit einem der wichtigsten Kriterien des Missbrauchsverbots zusammen: dem Wertungskriterium der Verbindung des subj. Rechts und seiner Ausübung mit der Befriedigung eines bestehenden schutzwürdigen Interesses des Berechtigten⁴⁹. Wenn es überhaupt an einem solchen schutzwürdigen Interesse des Berechtigten fehlt, dann ist die Rechtsausübung missbräuchlich. Bei den Dienstbarkeiten ist im römischen Recht – und dasselbe gilt auch für das heute geltende Recht – ein Schritt vor der Rechtsausübung, nämlich schon bei der Rechtsgestaltung, gemacht. Nicht nur die Rechtsausübung, sondern schon die privatautonome Gestaltung einer Dienstbarkeit mit einem Inhalt, der in keinem Zusammenhang mit einem bestehenden schutzwürdigen Interesse des Berechtigten steht, ist nicht erlaubt. Das Wertungskriterium ist sowohl bei der Rechtsausübung als auch bei der Rechtsgestaltung dasselbe: die Nutzlosigkeit der dem Berechtigten anerkannten Befugnis. Das Fehlen eines schutzwürdigen Interesses des Berechtigten bei der jeweils konkreten Rechtsausübung hat die Widerrechtlichkeit dieser konkreten Rechtsausübung zur Folge. Anders, die vertragliche Gründung einer Dienstbarkeit, deren Inhalt in keinem Zusammenhang mit irgendwelchem schutzwürdigen Interesse des Berechtigten steht, hat die Ungültigkeit des Vertrages und die rechtliche Unwirksamkeit der Dienstbarkeit zur Folge.

Auf die Ausübung wieder einer Dienstbarkeit (hier eines Wegerechts

47. Vgl. auch oben, Fußn. 30.

48. Siehe SONTIS, *Die Dienstbarkeiten kraft Gesetzes*, 1981, § 9 IV 2, S. 80 f.

49. Siehe weiter unten, unter III.

durch das belastete Grundstück), und zwar nach den Geboten von Treu und Glauben, bezieht sich auch die Digestenstelle 8, 1, 9 (Celsus). Nach dieser Digestenstelle ist die genannte Dienstbarkeit «nur in schonender Weise» auszuüben⁵⁰ («... ire agere licebit, civiliter modo ...»). So ist dem Berechtigten – nach derselben Digestenstelle – «nicht gestattet, den Gutshof selbst oder mitten durch die Weinberge zu gehen oder Vieh zu treiben, wenn er dies ebenso bequem und zu geringerem Schaden des belasteten Grundstücks auf einem äußeren Wege tun kann»⁵¹ («... non enim per villam ipsam nec per medias vineas ire agere sinendus est, cum id aequae commode per alteram partem facere possit minore servientis fundi detrimento»). Ähnlich auch D. 8, 1, 4 (Papinianus, der auf Neratius hinweist): «Besonders bei der Bestellung der Servitut des Kalkbrennens und des Kreidebrechens dürfe deren Ausübung nicht über den Bedarf des berechtigten Grundstücks selbst hinausgehen»⁵² («... ut maxime calcis coquendae et cretae eximendae servitus constitui possit, non ultra posse, quam quatenus ad eum ipsum fundum opus sit»). Diese – nach beiden obigen Digestenstellen – schonende Ausübung des subj. Rechts (beide-mal einer Dienstbarkeit), sodass sie den geringstmöglichen Eingriff in die Rechtssphäre der Gegenseite herbeiführt, stellt heute einen der wesentlichsten Erscheinungsweisen der Verhältnismäßigkeitsgrundsatzes dar und entspricht einer gerechten Abwägung der gegenseitigen Interessen des Berechtigten und seines Rechtsgegners, die der Konkretisierung des guten Glaubens am jeweiligen konkreten Fall dient.

Die durch Treu und Glauben gebotene Abwägung der gegenseitigen Interessen des Berechtigten (hier des Gläubigers) und seines Rechtsgegners (hier des Schuldners) wird auch in Zusammenhang mit der Ausübung eines Pfandrechts an einer anderen Stelle der späteren Rechtsquellen betont. So lässt sich von der Stelle 14.4 des dritten Buchs der Institutionen des Corpus Juris Civilis von Justinian herleiten, dass der Gläubiger gerade deswegen, «weil das Pfand in beiderseitigem Interesse gegeben wird, sowohl in dem des Schuldners, damit ihm eher Geld geliehen wird, als auch in dem des Gläubigers, damit sein Darlehen besser gesichert ist»⁵³, durch

50. Übersetzung von SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 561.

51. Siehe Fußn. 50.

52. Übersetzung von SCHARR, a.a.O. (Fußn. 26), S. 551.

53. Übersetzung aus BEHRENDTS/KNÜTEL/KUPISCH/SEILER, *Corpus Juris Civilis – Die Insti-*

eine exceptio des Beklagten gehindert wäre, seine Ansprüche aus dem Darlehen geltend zu machen, wenn er die Pfandsache, wegen nicht Erhaltung der gebotenen Sorgfaltspflicht, verloren hätte⁵⁴.

bb) Fälle im Rahmen des Nachbarrechts

Die Beispiele aus dem Rechtsgebiet der Beschränkungen des Grundeigentums im Hinblick auf schutzwürdige Interessen von Nachbarn sind zahlreich. So wird durch die Digestenstelle 39, 3, 1, 12 die nutzlose Grabung des Eigentümers auf seinem Grundstück missbilligt, wenn er sie ohne eigenes Interesse, zum ausschließlichen Zweck vornimmt, seinen Nachbarn zu schädigen⁵⁵. Es ergibt sich weiter aus der Digestenstelle D. 8, 5, 8, 5 – 7 (*Ulpianus*), die sich auf Immissionen bezieht, eine Duldungspflicht des Eigentümers, wenn es sich um Immissionen von Rauch, Lärm u.s.w. vom Nachbargrundstück handelt, welche das gewöhnliche Maß nicht überschreiten. Die Überschreitung dieses Maßes ist aber treuwidrig und folglich nicht erlaubt⁵⁶. Ähnlich steht es auch in der aus dem Jahre 1345 Hexabiblos von Armenopoulos (2. Buch, 4. Titel., Nr. 71), dass «jeder mann soviel von seinen Sachen Gebrauch machen darf, soweit er dadurch einem anderen keinen wesentlichen Schaden zufügt»⁵⁷. Eine Menge von solchen ähnlichen Beispielen aus den Quellen des römischen Rechts im Gebiet des sog. Nachbarrechts liefert *Oikonomidis* in seinem Lehrbuch des Sachenrechts aus dem Jahre 1912⁵⁸.

Die sehr vielen Stellen der römischen Quellen, die nachbarrechtliche Beziehungen betreffen, haben sich in der Neuzeit zu Gesetzesbestim-

tutionen, 1993, S. 166.

54. Die Stelle III 14.4 der Institutionen des Corpus Juris Civilis lautet wie folgt: «Creditor quoque qui pignus accepit re obligatur, qui et ipse de ea ipsa re quam accepit restituenda tenetur actione pignoratitia, sed quia pignus utriusque gratia datur, et debitoris, quo magis ei pecunia crederetur, et creditoris, quo magis ei in tuto sit creditum, placuit sufficere, quod ad eam rem custodiendam exactam diligentiam adhiberet: quam si praestiterit et aliquo fortuito casu rem amiserit, securum esse nec impediri creditum petere».

55. Siehe dazu LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 23), § 75, S. 224.

56. Siehe LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 10), S. 100.

57. ARMENOPOULOS II 4, 71: «... ἐπί τοσοῦτον γὰρ ἔξεστι ποιεῖν τι ἐπὶ τοῖς ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον ἔτερον μὴ καταβλάπτειν ...».

58. OIKONOMIDIS, *Sachenrecht*, 2. Aufl., 1912, § 117, Fußn. 2, S. 106 – 108; DERSELBE, a.a.O. (Fußn. 17), § 61, Fußn. 4, S. 201.

mungen entwickelt, die den umfangreichen Regelungsgegenstand der Kapiteln über die Beschränkungen des Grundeigentums in den Gesetzbüchern des 19. und des 20. Jahrhunderts bilden⁵⁹. Das gilt auch für das griechische ZGB (Art. 1003 – 1032). Diese Vorschriften werden sowohl im Gesetzestext als auch in der Rechtsliteratur unter dem Namen «*Eigentumsbeschränkungen*» bekannt. Das hängt einerseits mit der Geschichte dieser Vorschriften und andererseits mit der gesetzlichen Bestimmung des Eigentumsbegriffs zusammen: Art. 1000 grZGB (identisch zum § 903, Abs. I BGB). Nach dieser Vorschrift «*kann der Eigentümer einer Sache, soweit nicht das Gesetz oder Rechte Dritter entgegenstehen, mit der Sache nach Belieben verfahren und andere von jeder Einwirkung ausschließen*». Bei einem solchen, zunächst grenzlosen Können des Berechtigten⁶⁰ war es gerechtfertigt, von einer Beschränkung des Eigentums unter konkreten Umständen zu sprechen. Das anfängliche Verständnis über diese Eigentumsbeschränkungen war nämlich ein Verständnis von externen (durch das Gesetz oder durch Verträge gestellten) Grenzen. Es handelte sich letzten Endes um Beschränkungen nicht des Rechts an sich, sondern seiner Ausübung im jeweiligen konkreten Fall⁶¹. Dazu gehört auch der am jeweiligen konkreten Fall eventuelle Missbrauch bei der Ausübung des Eigentumsrechts. Das Hauptmittel für die Bekämpfung einer missbräuchlichen Ausübung des Eigentumsrechts war bis zum Inkrafttreten des grZGB eine exceptio, d.i. – im wahren Sinne des Wortes – eine «*Ausnahme*», nämlich eine ausnahmsweise geltendgemachte Einrede: die exceptio doli generalis. Die Stellen der römischen Rechtsquellen im Gebiet des

59. Siehe z.B. SchwZGB, Art. 684 – 712; BGB §§ 906 – 924.

60. Treffend kennzeichnet SÄCKER den geschichtsbezogenen Begriff des Eigentums nach § 903 BGB als «*ein abstraktes, formalisiertes, von konkreten vertraglichen Zwecken losgelöstes absolutes Herrschaftsrecht*» (MÜK/SÄCKER, § 903, Rdnr. 8). Er weist (§ 903 Anm. 12) auf PUCHTA hin, nach dem «*das Eigenthum die totale Unterwerfung der Sache*» («*die totale Herrschaft über die Sache*») «*ist*» (a.a.O., Rdnr. 7).

61. Siehe dazu SONTIS, *Beiträge zu der Sachenrechtstheorie (gr.)*, 1986, § 3 Δ II 1 α, S. 20, wo bemerkt wird, dass der Eigentümer, nach Art. 1000 grZGB, das Recht hat, mit der Sache nach Belieben zu verfahren; dieses Recht kann er aber nur dann ausüben, wenn diese Ausübung nicht gegen das Gesetz oder gegen subj. Rechte Dritter verstößt. So auch DERSELBE, *Strukturelle Betrachtungen zum Eigentumsbegriff*, in *Festschrift f. Larenz* (1973), S. 981 ff. (998): «*Der Eigentümer hat immer die Rechtsmacht, mit der Sache nach Belieben zu verfahren, nur ausüben kann er sie nicht, wenn ihm das Gesetz entgegensteht. Es sind allein die Ausübungsschranken, welche die Grenzen des Eigentumsinhalts bilden*».

sog. Nachbarrechts stellten in Wahrheit Konkretisierungen eines im römischen Recht herrschenden Rechtsgedankens: der Idee der Treue, die auch bei der Ausübung des Eigentums galt.

III. Die griechische Rechtsprechung vor dem Inkrafttreten des grZGB

1. Das Schikaneverbot

Der extremste Fall einer missbräuchlichen Rechtsausübung ist heute noch die Schikane. Es geht um die böswillige Ausübung eines subj. Rechts ohne schutzwürdiges Interesse des Berechtigten zum ausschließlichen Zweck, dem Rechtsgegner Schaden zuzufügen. Sehr interessant sind dabei zwei Urteile, auf die *Litzeropoulos* hinweist: LG Levadeia 23/1926 und OLG Larissa 73/1931⁶². Im ersten Fall (LG Levadeia 23/1926)⁶³, hatte der Beklagte in seinem Grundstück gegraben; diese Arbeiten hatten auf eine unterirdische Wasserader so gewirkt, dass die Wasserquelle der Klägerin beeinträchtigt wurde. Das Gericht hatte im Obersatz auf die schon genannte Digestenstelle 39, 3, 1, 12⁶⁴ hingewiesen. Im zweiten Fall (OLG Larissa 73/1931)⁶⁵ handelte es sich um Bauarbeiten des Eigentümers auf seinem Grundstück, die den Nachbarn (Kläger) übermäßig störten, obwohl es für den Eigentümer durchaus möglich war, sie solcherweise vorzunehmen, dass dem Kläger keine Schäden entstehen. Das Gericht hatte das Verhalten des Beklagten für schikanös gehalten und die Klage akzeptiert.

Die meisten Fälle schikanösen Verhaltens des Schädigers in der griechischen Rechtsprechung vor dem Inkrafttreten des grZGB waren aber, wie *Litzeropoulos* ausführlich darstellt, Fälle arglistig oder grob fahrlässig vorgenommenen Gerichtsmaßnahmen, obwohl es an einem subj. Recht oder an einem schutzwürdigen Interesse des Berechtigten fehlte⁶⁶.

Schon in der Zeit vor dem Inkrafttreten des grZGB ist eine Tendenz

62. LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 23), § 71, S. 229 f.

63. LG Levadeia 23/1926, *Themis* 37 (1926 – 1927), S. 283.

64. Siehe oben, unter II 2 d, bb und. Fußn. 55.

65. OLG Larissa 97/1931, *Themis* 42 (1931), S. 623.

66. LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 23), § 75a, S. 228 und 229 mit vielen Rechtsprechungsangaben (Fußn. 4 u. 5 auf S. 228 und Fußn. 1, 2, 3 u. 4 auf S. 229).

der griechischen Rechtsprechung zur Überwindung des Schikanetatbestands ersichtlich⁶⁷. Das Hauptmittel dafür war, wie schon bemerkt⁶⁸, die im römischen Recht geltende «*exceptio doli generalis*»⁶⁹. Die Rechtsprechung hat den anfänglichen engen Schikanetatbestand, den Tatbestand nämlich einer missbilligten Rechtsausübung zum ausschließlichen Zweck, wie schon erwähnt, Schaden zuzufügen, allmählich so erweitert, dass zur Begründung der genannten Einrede das Vorhandensein von Wertungskriterien geringeren Intensität (in Vergleich zur Arglist) reichte. Die Mittel für eine solche Entwicklung waren anfangs die Gleichsetzung von Vorsatz und grober Fahrlässigkeit und dann schwerwiegende objektive Wertungskriterien, wie vor allem der Verstoß der jeweils in Frage kommenden Rechtsausübung gegen die guten Sitten oder das Treu und Glauben-Prinzip. Darauf lässt sich Folgendes merken:

Was zunächst die Gleichsetzung von Vorsatz und grober Fahrlässigkeit angeht, wurde sie in der griechischen Rechtsprechung vor dem Inkrafttreten des grZGB sehr weit vertreten⁷⁰. Ein schönes Beispiel dafür liefert OLG Corfu 40/1922⁷¹. Durch diese Entscheidung wurde die «*exceptio doli generalis*» des Beklagten für begründet gehalten und die Klage zur Herausgabe des Besitzes abgewiesen, da der Kläger (eine landwirtschaftliche Genossenschaft) wegen grober (mit Arglist gleichgesetzten) Fahrlässigkeit vertragswidrig unterlassen hatte, die vorgesehenen Rechts-handlungen vorzunehmen, damit der Beklagte Mitglied der Genossenschaft wird.

In vielen Gerichtsurteilen derselben Periode diente auch der Verstoß gegen die guten Sitten als objektives Wertungskriterium für eine miss-

67. Siehe z.B. folgende, in der damaligen Zeitschrift «Themis» veröffentlichte Gerichtsurteile: OLG Athen 113/1924, Themis 35 (1924 – 1925), S. 391 f., OLG Corfu 106/1928, Themis 40 (1929), S. 232 f., OLG Corfu 40/1922, Themis 33 (1922 – 1923), S. 299 f., OLG Aegeou 45/1929, Themis 40 (1929), S. 382 f., OLG Aegeou 160/1933, Themis 45 (1934), S. 132 f., LG Athen 4623/1915, Themis 27 (1916-1917), S. 156 f. Siehe auch P. THERAPOS (gr.) *Das Rechtsmissbrauchsverbot und seine Folgen*, Athen, 1947, § 5, S. 27 ff., mit weiteren Rechtsprechungs- u. Literaturangaben.

68. Siehe oben, unter II 2 c und d.

69. Aus der in der Fußnote 67 erwähnten Rechtsprechung siehe insbesondere OLG Corfu 106/1928. Siehe auch THERAPOS, a.a.O. (Fußn. 67), S. 36 f.

70. Siehe oben, im Text und Fußn. 66.

71. OLG Corfu 40/1922, a.a.O. (Fußn. 67).

bräuchliche Rechtsausübung. So steht ausdrücklich im Obersatz der Entscheidung 207/1935 des Areopags⁷² folgender Satz: «Die Böswilligkeit, die Härte und das unmenschliche Verhalten seien nicht zu dulden und werden im Recht nicht geschützt» (unter Hinweis auf Inst. I 8, 2 und D. 8.1.9). Es handelte sich hier um eine besonders harte Erklärung des Arbeitgebers, der das Arbeitsverhältnis kündigen wird, wenn der Arbeitnehmer die ihm vorgeschlagene Honorarminderung nicht annehmen wird. Diese Erklärung hatte eine schwere Erkrankung des Arbeitnehmers zur Folge und letzterer war deswegen gezwungen, auf seine Stelle zu verzichten und eine Schadensersatzklage wegen Delikts zu erheben. Das genannte Verhalten des Arbeitgebers wurde im Text selbst der obigen Entscheidung für unsittlich (für einen Verstoß gegen die guten Sitten) gehalten⁷³.

2. Fälle missbräuchlicher Rechtsausübung über den Verstoß gegen das Schikaneverbot hinaus

Das wichtigste objektive Wertungskriterium zur Erweiterung des Anwendungsgebiets des Missbrauchsverbots über das Schikaneverbot hinaus ist schon vor dem Inkrafttreten des grZGB das Prinzip von Treu und Glauben. Die Bedeutung der Treuepflicht bei der Rechtsausübung war auch, wie erwähnt, schon von den römischen Juristen anerkannt⁷⁴. Wie Kaser bemerkt, ist die «fides» im römischen Recht «die materiellrechtliche Grundlage, auf der alle Rechtsbeziehungen zwischen Bürgern und Nichtbürgern beruhen»⁷⁵. Was insbesondere die Bedeutung der «fides» bei der Geltendmachung der *exceptio doli generalis* betrifft, steht es auch im Lehrbuch des römischen Rechts von Jörs–Kunkel–Wenger, dass «die *exceptio doli praesentis*» (oder «*generalis*») «ganz allgemein dazu diene, die Kraft des formalen Rechts zu brechen, wenn seine Durchsetzung als Verstoß ge-

72. Areopag 207/1935, *Themis* 46 (1935), S. 983 ff. (984).

73. Ähnlich auch Areopag 279/1904, *Themis* 16 (1904), S. 51 f., insbesondere S. 52, wo es am Falle eines Darlehensvertrags mit ungewöhnlich hohen Zinssatz wiederum von den durch die guten Sitten gesetzten «Schränken bei der Ausübung der Vertragsfreiheit» die Rede war.

74. Siehe oben, unter II 2 d und Fußn. 35, 36, 37 u. 38.

75. Siehe oben, Fußn. 39.

gen Treu und Glauben empfunden wurde»⁷⁶.

Das obige Verhältnis der *exceptio doli generalis* zum Prinzip von Treu und Glauben wurde in der griechischen Rechtsprechung mehrmals hervorgehoben. So ging es beim Areopag 7/1932⁷⁷ um eine Klage des Verkäufers gegen den Käufer zum Wiederkauf des verkauften Grundstücks, das aber der genannte Verkäufer vorher einer anderen Person, dem ersten Käufer, verkauft und übertragen hatte, der schon beim zweiten Kauf Eigentümer war. Demzufolge war der zweite Käufer gezwungen, einen neuen Kauf- und Veräußerungsvertrag mit dem ersten Käufer (und schon Eigentümer) zu schließen. Aus diesem Grunde hatte der durch den anfänglichen Verkäufer beklagte Käufer die Einrede der Arglist (in der Form der «*exceptio doli generalis*») mit Erfolg geltend gemacht. Es ist charakteristisch, dass im obigen Gerichtsurteil ausdrücklich steht, dass die Klage des Verkäufers unter den genannten Umständen «*fundamentalen Geboten des Treu und Glauben Prinzips widerspricht*». Ähnlich auch OLG Corfu 106/1928⁷⁸: «*Die exceptio doli generalis bezweckt die Förderung des Guten Glaubens im Geschäftsverkehr*». Im Sinne dieser Einrede, wie es weiter im selben Gerichtsurteil steht, bekommt das Wort «*Arglist*» eine über den Vorsatz hinausgehende Bedeutung. Es bedeutet «*Widerspruch zu fundamentalen Geboten von Treu und Glauben bei der Rechtsausübung*». Im obigen Urteil handelte es sich um eine Vindikationsklage seitens einer Person, die als mittelbarer Vertreter des Beklagten kraft Auftrags, ihm das vindizierte Grundstück zurückgeben musste⁷⁹.

In vielen Fällen hat sich die griechische Rechtsprechung auf das Prinzip von Treu und Glauben berufen, um gegenseitige Interessen des Berechtigten und seines Rechtsgegners unter den jeweils konkreten Umständen abzuwägen. So wurde z.B. im Rahmen des Nachbarrechts die Generalklausel von Treu und Glauben durch die griechische Rechtsprechung so konkretisiert, dass der Nachbar die Störungen aus der Tätigkeit des Eigentümers in seinem Grundstück nur dann dulden sollte, wenn

76. JÖRS-KUNKEL-WENGER, *Römisches Recht*, 3. Aufl., 1949, § 160, 2, S. 261.

77. Areopag 7/1932, *Themis* 43 (1932), S. 177 f.

78. OLG 106/1928, *Themis* 40 (1929), S. 232 f.

79. Ad hoc die Digestenstelle 44, 4, 8 pr.: «*Dolo facit, qui petit, quod redditurus est*». Siehe oben, unter II 2, d, aa und Fußn. 44. Vgl. auch LG Athen 4623/1915, *Themis* 27 (1916 – 1917), S. 156 f.

diese Störungen das übliche, vom Treu und Glauben gebotene Maß nicht überschreiten⁸⁰. Selbst der Schikanetatbestand wurde so abgeschwächt, dass, wie Merz im Rahmen des schweizerischen Rechts bemerkt⁸¹, nicht nur dann besteht, wenn es an jedem rechtlichen Interesse fehlt, sondern auch wenn das bestehende Interesse dermaßen gering ist, dass die Rechtsausübung für ungerechtfertigt gehalten werden soll. Ähnlich auch Maridakis macht – mit Rücksicht auch auf die griechische Rechtsprechung vor dem Inkrafttreten des grZGB – darauf aufmerksam, dass, selbst wenn für die Rechtsausübung ein Interesse besteht, die Rechtsausübung dann auch für missbräuchlich gehalten werden soll, wenn dadurch Interessen des Rechtsgegners von wesentlich höherer Bedeutung verletzt werden⁸².

IV. Von der *exceptio doli generalis* zum Art. 281 grZGB

1. Die Entstehungsgeschichte der Rechtsmissbrauchsregelung des Art. 281 grZGB

Schon der Vorentwurf des Allgemeinen Teils des grZGB, der vom Referenten Prof. G. Maridakis ausgearbeitet wurde⁸³, enthält eine Vorschrift (Art. 7), der gemäß «*die Ausübung des subjektiven Rechts keinen Rechtsschutz genießt, wenn sie offensichtlich die von Treu und Glauben, von den guten Sitten oder von dem Zweck des subjektiven Rechts gezogenen Grenzen überschreitet*». Diese Vorschrift ist sowohl im Entwurf der Redaktionskommission (Art. 6), als auch (mit derselben Nummer: Art. 6) im Text des unter der Gesetznummer 777/1945 verkündeten und am 23.2.1946 in Kraft

80. Dazu LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 23), § 75a, S. 230, Fußn. 2, mit vielen Rechtsprechungsangaben. Siehe auch DENSELLEN, a.a.O., S. 231 und Fußn. 1, 2, 3 u. 4, sowie auch THERAPOPOS, a.a.O. (Fußn. 67), § 5, S. 30 und 31, mit Hinweisen auf die gr. Rechtsprechung.

81. MERZ, *Berner Kommentar zum SchwZGB*, Art. 2, Rdnr. 14.

82. MARIDAKIS, *Motivenbericht zum Vorentwurf des AllgT des grZGB*, 1936, 1. Abschnitt, unter 8, 3 (Entwurf des grZGB, 1936 / AllgT, S. 124).

83. Der Vorentwurf des Allg. Teils des grZGB wurde vom Justizministerium im Jahre 1936, zusammen mit dem Motivenbericht des Referenten, den Protokollen der Besprechungen (sowohl in der Revisions- als auch in der Redaktionskommission) und dem endgültigen Entwurf der Redaktionskommission veröffentlicht.

getretenen Zivilgesetzbuchs, unverändert geblieben. Dieses Zivilgesetzbuch, bekannt als ZGB/1945, wurde aber durch das geltende Zivilgesetzbuch, und zwar rückwirkend auf den 23.2.1946, ersetzt⁸⁴. Inhaltlich bestehen jedoch zwischen den Gesetzesbestimmungen der genannten Zivilgesetzbüchern über den Rechtsmissbrauch (Art. 6 des grZGB/1945 und Art. 281 des geltenden grZGB) keine wesentlichen Unterschiede. Nur in Bezug auf den Gesetzeswortlaut lässt sich feststellen, dass Art. 6 des grZGB/1945 dem Art. 2 Abs. II des schweizerischen ZGB von 1907 ähnlich ist. Gemäß der letztgenannten Vorschrift «*findet der offenbare Missbrauch eines Rechtes keinen Rechtsschutz*». Anders ist im Artikel 281 des geltenden grZGB von einem Verbot (Rechtsmissbrauchsverbot) die Rede. Die missbräuchliche Ausübung eines subjektiven Rechts ist unter den Voraussetzungen des Art. 281 des geltenden grZGB unzulässig (verboten). Darüber hinaus wird im Art. 6 des grZGB/1945 der Zweck des jeweils in Frage kommenden subjektiven Rechts im allgemeinen (ohne Differenzierung) bestimmt, während im Art. 281 des geltenden Zivilgesetzbuchs präziser vom «*sozialen oder wirtschaftlichen Zweck*» des subjektiven Rechts die Rede ist.

Die obige Betonung des sozialen oder wirtschaftlichen Zwecks der subjektiven Rechte ist der französischen «*Théorie de l'abus de droit*» eigen. Es ist charakteristisch, dass Prof. *Maridakis*, in seinem Motivenbericht⁸⁵ über den Rechtsmissbrauch (Art. 7 seines Vorentwurfs zum Allgemeinen Teil des grZGB), unter Hinweis auf *Josserand*⁸⁶, die Bedeutung des wirtschaftlichen oder des sozialen Zwecks der subjektiven Rechte hervorhebt⁸⁷. Nach *Maridakis* ist die offensichtliche Abweichung von der sozialen oder der wirtschaftlichen Funktion des jeweils auszuübenden Rechts ein der wesentlichsten Kriterien missbräuchlicher – und demzufolge unzulässiger – Rechtsausübung. «*Unabhängig von Theorien, begreift die Rechtsordnung*» – so ausdrücklich *Maridakis* – «*die durch ihre Bestim-*

84. Dazu G. PLAGIANAKOS, *Die Entstehung des Griechischen Zivilgesetzbuches*, Hamburg, 1963 (Heft 51 der Hamburger Rechtsstudien), passim, insbesondere S. 74 f.

85. Entwurf des grZGB / AllgT (1936), S. 125 (Nr. 8).

86. JOSSERAND, *De l'ésprit des droits et de leur relativité – Théorie dite de l'abus des droits*, 1927.

87. Ähnlich auch in dem die endgültige Fassung des Entwurfs des geltenden grZGB begleitenden Bericht von Prof. BALIS (III).

mungen verliehenen subjektiven Rechte nicht als durch die Figur von Shylock personifizierte Ausbeutungsmitteln»⁸⁸.

2. Ziel des historischen Gesetzgebers und dessen Zusammenhang mit den Wertungskriterien der Verbotsnorm des Art. 281 grZGB

Das Ziel des historischen Gesetzgebers hängt notwendig mit dem durch die Normsetzung zu lösenden rechtsrelevanten Problem zusammen. Die Mitberücksichtigung der rechtsgeschichtlichen Dimension der gesetzten Norm ist demzufolge unentbehrlich. Diesbezüglich ist Folgendes zu bemerken:

Die Tendenz der Rechtsprechung bei der Handhabung der *exceptio doli generalis* bis zum Inkrafttreten des grZGB war, wie schon dargelegt, gerade die, nämlich den engen Rahmen des Schikanetatbestands zu überwinden. Das Hauptmittel dafür war, wie schon aufgezeigt, die Objektivierung der Wertungskriterien bei der Geltendmachung der *exceptio doli*, sodass ihr Anwendungsgebiet (in der Form der *exceptio doli generalis*) über die böswillige Schädigung der Gegenseite bei der Rechtsausübung hinausgeht⁸⁹. Stützen für eine solche Entwicklung gab es, wie dargestellt, schon in den Rechtsquellen des römischen Rechts⁹⁰. Besonders hervorzuheben ist hier die im römischen Recht typische Verbindung der *exceptio doli* (in der Form der *exceptio doli generalis*) mit einer Treuepflicht im Geschäftsverkehr und somit auch bei der Rechtsausübung⁹¹. Das war gerade das Zutrittsstor, das in der Neuzeit die Umwandlung des Schikaneverbots zu einem wesentlich umfangreicheren Missbrauchsverbot ermöglicht hatte. Das gilt auch für Griechenland. Der Stand der griechischen Rechtsprechung und Lehre bei der Entstehung der Missbrauchsregelung des Art. 281 grZGB war der eine geschichtsbedingte Faktor für die gesetzliche Gestaltung der neuen Regelung des Art. 281 grZGB. Der andere Faktor war der Zeitgeist in Europa nach dem ers-

88. Entwurf des grZGB / AllgT (1936), S. 126.

89. Siehe oben, unter II.

90. Siehe oben, unter II 2 d.

91. Siehe oben, unter II 2 d, aa, mit weiteren Angaben in den Fußnoten 34, 39, 40 und 41.

ten Weltkrieg in Bezug auf die sog. inneren Grenzen bei der Ausübung der subjektiven Rechte⁹². Die Idee eines im Recht selbst innewohnenden Rechtsmissbrauchsverbots, als latente Grenze bei der Rechtsausübung, wurde vor allem durch die Entwicklung der «Théorie de l'abus de droit» in Frankreich⁹³ und durch ihre Durchsetzung im schweizerischen ZGB⁹⁴ geprägt. In diesem Rahmen ist von großer rechtsvergleichender Bedeutung, dass im schweizerischen Recht das Rechtsmissbrauchsverbot mit dem grundlegenden «Treu und Glauben-Prinzip» in Verbindung gesetzt worden ist⁹⁵. Es ist für das System des schweizerischen Zivilgesetzbuchs kennzeichnend, dass schon in der Einleitung, und zwar unmittelbar nach der Regelung des Artikels 1 über die Rechtsquellen, Artikel 2, unter dem Titel «Handeln nach Treu und Glauben» steht, der wie folgt lautet: «Jedermann hat in der Ausübung seiner Rechte und in der Erfüllung seiner Pflichten nach Treu und Glauben zu handeln» (Absatz 1). «Der offenbare Missbrauch eines Rechtes findet keinen Rechtsschutz» (Absatz 2).

Die oben, in großen Zügen, dargelegte rechtsgeschichtliche und rechtsvergleichende Dimension der Missbrauchsverbotsnorm des Art. 281 grZGB hat ihre Bedeutung auch in Bezug auf die Wertungskriterien,

92. MARIDAKIS, a.a.O. (Fußn. 82), unter 8, 8, S. 125. Ausführlich dazu MICHAILIDES-NOUAROS, mit zwei Aufsätzen aus den Jahren 1966 u. 1967, die im Band G. MICHAILIDES-NOUAROS, *Recht und soziales Bewusstsein*, Athen, 1972, enthalten sind (S. 187 ff. u. 217 ff.). Der erste Aufsatz, wurde erst auf Französisch unter dem Titel «L' évolution récente de la notion du droit subjectif» in der Revue trimestrielle de droit civil, 1966, S. 216 ff. veröffentlicht. Gegenstand des zweiten Aufsatzes (gr.) ist der Begriff der sog. «droits-fonctions» und ihrer Missbrauch. Siehe insbesondere S. 211-216 des genannten Sammelbandes, wo von den sog. «internern Schranken» der subjektiven Rechte (mit weiteren Angaben vor allem aus der französischen und der deutschen Rechtstheorie) die Rede ist, sowie auch S. 227 ff., wo sich der Verfasser mit der sozialen Funktion der subjektiven Rechte beschäftigt. Dazu, schon im Jahre 1877, Ihering («Der Zweck im Recht»), auf den MICHAILIDES-NOUAROS (S. 227 Fußn. 25) hinweist.

93. Siehe oben, Fußn. 83, sowie auch LITZEROPOULOS, a.a.O. (Fußn. 23), § 75 S. 222 ff. und Fußn. 4 auf den Seiten 222 und 223. Ausführlich zum «abus de droit» Ghestin et Goubeaux, *Droit Civil ; Introduction Générale*, 2 Aufl., 1983, Nr. 692 – 740 (S. 611-662).

94. Siehe MERZ, a.a.O. (Fußn. 81), passim.

95. Treffend dazu MERZ, a.a.O. (Fußn. 81), Rdnr. 51: «Der Vorwurf zweckwidriger Rechtsausübung verneint ein rechtlich geschütztes Interesse; die Gesichtspunkte der Zweckwidrigkeit und des Fehlens eines berechtigten Interesses stimmen insoweit überein. Sie sind dem Grundsatz des Handelns nach Treu und Glauben zuzuordnen, weil darauf vertraut werden darf, nur die Durchsetzung eines Rechtes dulden zu müssen, das mit der Zweckbestimmung der Norm nicht in Widerspruch steht».

die der historische Gesetzgeber zur Gestaltung der genannten Regelung gewählt hat. Zur Missbrauchskontrolle bei der Rechtsausübung soll der Richter danach suchen, ob der Berechtigte bei der Ausübung seines subj. Rechts, unter den im konkreten Fall bestehenden Umständen, die Grenzen offensichtlich überschritten hat, welche die guten Sitten oder das Prinzip von Treu und Glauben oder der soziale oder wirtschaftliche Zweck des subj. Rechts stellen. Dazu ist Folgendes zu bemerken: Mit Rücksicht auf die griechische Rechtsprechung vor der Entstehung des geltenden Zivilgesetzbuchs in Griechenland haben seine Verfasser für richtig gehalten, dass im Text der neuen Regelung über den Rechtsmissbrauch auf die Generalklauseln sowohl von den guten Sitten als auch vom Treu und Glauben hingewiesen wird. Beide galten als Wertungskriterien, wie schon gezeigt, auch bei der Konkretisierung der «*exceptio doli generalis*»⁹⁶. Zwar ist es wahr, dass in Fällen einer solchen Einrede der Arglist («*praesentis*» oder «*generalis*») die Tendenz der Rückführung auf das flexiblere Prinzip von Treu und Glauben in der Rechtsprechung herrschte⁹⁷. Dennoch ist es nicht außer Acht zu lassen, dass die Fälle der Böswilligkeit, der Härte, des schikanösen Verhaltens und der Rechtsausübung trotz Fehlens eines schutzwürdigen Interesses mehr dem Wertungskriterium der guten Sitten entsprechen⁹⁸. Was nun das dritte von den im Artikel 281 grZGB enthaltenen Wertungskriterien betrifft, das Kriterium «*des sozialen oder wirtschaftlichen Zwecks*» bei der Ausübung des jeweils in Frage kommenden subjektiven Rechts, ist der Einfluss der in Frankreich vor allem entwickelten «*Theorie de l'abus de droit*» auffallend⁹⁹. Wie es sich aus dem Motivenbericht des Referenten zum Allgemeinen Teil des grZGB (*Maridakis*)¹⁰⁰ ergibt, weist der Referent auf die in der französischen Rechtslehre entwickelten Missbrauchskriterien hin, zu denen auch die sog. «*critère économique*» einerseits und «*critère social ou finaliste*» andererseits zählen. Ersteres («*critère économique*») wird dadurch

96. Siehe oben, unter II 2 d und III 2.

97. Oben, unter III 2.

98. Siehe oben, unter III 1 und Fußn. 72 u. 73. Vgl. auch Art. 179 grZGB: Nichtigkeit von Knebelungsklauseln und Wuchergeschäften, welche typische Fallgruppen sittenwidriger Geschäfte bilden.

99. Oben, unter V 1 und Fußn. 93, 94, u. 95.

100. Oben, unter IV 1 und Fußn. 83

charakterisiert, dass es an einem schutzwürdigen Interesse bei der Rechtsausübung fehlt. Letzteres («*critère social ou finaliste*») wird dadurch charakterisiert, dass die Rechtsausübung zu einer Abweichung von der sozialen Funktion des subjektiven Rechts führt¹⁰¹.

Die obigen Kriterien (gute Sitten, Treu und Glauben und sozialer oder wirtschaftlicher Zweck des subjektiven Rechts) haben eine schrankensetzende Funktion bei der Rechtsausübung. Die Ausübung des subjektiven Rechts ist nach § 281 grZGB unzulässig, wenn sie die sich durch die Konkretisierung der genannten Wertungskriterien im jeweils konkreten Fall ergebenden Grenzen «*offensichtlich*» überschreitet. Geschichtliches Vorbild für diese letzte Voraussetzung («*Offensichtlichkeit*») zur Anwendung des Rechtsmissbrauchsverbots im griechischen Zivilrecht (Art. 281 ZGB) ist, wie aus der Entstehungsgeschichte dieser Vorschrift hervorgeht, die Regelung des Artikels 2 Abs. II des schweizerischen Zivilgesetzbuchs¹⁰². Der einzige Unterschied zwischen dem griechischen und dem schweizerischen Gesetzestext in Bezug auf die genannte «*Offensichtlichkeit*» besteht nur darin, dass im schweizerischen Recht von einem «*offenbaren Missbrauch*» die Rede ist¹⁰³, während im griechischen Recht «*offenbar*» («*offensichtlich*») die Überschreitung der obigen (durch die Rege-

101. MARIDAKIS, a.a.O. (Fußn. 83), S. 125. Ausführlich dazu GHESTIN ET GOUBEAUX, *Droit Civil; Introduction Générale*, 2 Aufl., 1983, Rdnr. 697 und 709 – 721, insbesondere 718 – 721, S. 636 – 642.

102. Siehe oben im Text, sowie auch Fußn. 94. Im Motivenbericht zum Allgemeinen Teil des grZGB (Fußn. 83) weist der Referent auch auf Art. 1 des damals geltenden sowjetischen Gesetzbuchs von 1922 hin, dem gemäß die subjektiven Rechte keinen Rechtsschutz verdienen, wenn sie «*im Widerspruch zu ihrer sozialen und wirtschaftlichen Zweckbestimmung ausgeübt werden*» (Motivebericht, S. 124, Nr. 6). Siehe auch PLAGIANAKOS, a.a.O. (Fußn. 84), S. 119 u. Fußn. 103. Kritisch dazu MERZ, a.a.O. (Fußn. 81), Rdnr. 61. Sowohl der Referent in seinem schon erwähnten Motivenbericht (S. 124 f., Nr. 7) als auch PLAGIANAKOS (a.a.O., S. 119) weisen auch auf Art. 74 des französisch-italienischen Entwurfes des Obligationenrechts von 1927, hin, dem gemäß das Recht innerhalb der Grenzen ausgeübt werden muss, die von Treu und Glauben oder von dem Zweck, für den das Recht verliehen ist, bestimmt werden. Abgesehen vom Kriterium der guten Sitten, das im genannten Entwurf nicht erwähnt wird, war auch dieser Regelungsentwurf (über den Rechtsmissbrauch) dem Artikel 281 grZGB ähnlich.

103. MERZ, a.a.O. (Fußn. 81), Rdnr. 40, bemerkt mit Bezug auf das gesetzliche Erfordernis des «*offenbaren*» Rechtsmissbrauchs ausdrücklich Folgendes: «*Nur das schlechthin nicht mehr zu Billigende darf durch normberichtigendes Urteil des Rechtsschutzes beraubt werden*».

lung des Artikels 281 grZGB gestellten) Grenzen (gute Sitten, Treu und Glauben und sozialer oder wirtschaftlicher Zweck des subjektiven Rechts) sein soll¹⁰⁴. Zur Feststellung eines Missbrauchs bei der Rechtsausübung soll nämlich nach Art. 281 grZGB die genannte Schrankenüberschreitung offensichtlich sein. Diese Formulierung des griechischen ZGB scheint mir, in Vergleich zum schweizerischen Art. 2 Abs. II des ZGB, präziser. Es geht hier um den Begriff des Rechtsmissbrauchs und für die Feststellung einer solchen Rechtsmissbräuchlichkeit bedarf es nach Art. 281 des grZGB einer offensichtlichen Überschreitung derjenigen schrankensetzenden Wertungskriterien, welche die genannte Regelung vorsieht.

V. An Stelle einer Schlussfolgerung

Wenn wir zu dem «*Topos*» zurückkehren, auf den uns der Jubilar, wie am Anfang dieses Beitrags steht, aufmerksam gemacht hatte, dass nämlich das jeweils geltende Recht eine Phase des ständigen geschichtlichen Prozesses darstellt¹⁰⁵ und dass jede institutionelle Entwicklung ein Stück von der geschichtlichen Kontinuität in sich trägt¹⁰⁶, dann wäre es leichter, die in der Wissenschaft übliche Gefahr einer arroganten Überschätzung des jeweils gegenwärtigen Wissens zu vermeiden, die immer besteht, wenn man sich nicht vergegenwärtigt, dass jedes Wissen ein geschichtsbedingtes Vorverständnis voraussetzt¹⁰⁷.

Das geschichtsbedingte Vorverständnis der griechischen Juristen in Bezug auf die Missbrauchsproblematik war bei der Entstehung der heute geltenden Regelung des Art. 281 grZGB durch die juristische Fortbildung der *exceptio doli generalis* geprägt¹⁰⁸. Diese juristische Fortbildung wurde durch die Rechtsprechung, und zwar sowohl während der römischen

104. Dazu GEORGIADIS, in GEORGIADIS/STATHOPOULOS *ZGB-Kommentar*, Art. 281, Rdnr. 22, mit Hinweis auf Areopag 536/1973, NoB 21, 1433.

105. Oben, Fußn. 1.

106. Oben, Fußn. 2.

107. Vgl. dazu GADAMER, *Wahrheit und Methode*, in: *Gesammelte Werke*, Bd. I, 1990, S. 346 ff., wo er von einem «*wirkungsgeschichtlichen Bewusstsein*» spricht. Siehe auch S. 270 ff. Die Gedankeneinheit auf diesen Seiten trägt ganz charakteristisch den Titel «*Erhebung der Geschichtlichkeit des Verstehens zum hermeneutischen Prinzip*».

108. Siehe oben, unter III.

Zeit¹⁰⁹ als auch in der Neuzeit¹¹⁰, vor allem im Lichte der «*bona fides*» unternommen, die ihre Wurzeln schon im römischen Recht hat¹¹¹. Ohne ein solches Vorverständnis wäre die ganze sehr reiche Diskussion über die Missbrauchsproblematik bei der Rechtsausübung vor dem Inkrafttreten des grZGB, sowie auch die Gestaltung der Verbotsnorm des Art. 281 grZGB überhaupt nicht möglich. Diese Rechtsgestaltung ist das Ergebnis schöpferischer Arbeit in der griechischen Rechtsprechung und Rechtslehre, die sich freilich nicht ausschließlich auf die Diskussion der Mitglieder der ZGB – Kommissionen beschränkt. Wie schon aufgezeigt, hatte die Rechtsfortbildung der *exceptio doli generalis* durch die griechischen Gerichte eine lange Geschichte hinter sich (viele Jahre vor den Entwürfen zum grZGB)¹¹². Auch der griechischen Rechtslehre war die europäische Diskussion über die Missbrauchsproblematik und insbesondere über die «*Theorie de l'abus de droit*», vor allem in Frankreich und in der Schweiz, deren Gesetzgeber diese – in jener Zeit sehr aktuelle – Theorie adoptiert hatte, durchaus bekannt¹¹³. Dieses geschichtsbedingte Vorverständnis bei der Entstehung des grZGB, dessen Bedeutung für die Gestaltung der Missbrauchsverbotsnorm des Art. 281 grZGB nicht zu leugnen ist, kann auch weiter für die Konkretisierung der Wertungskriterien der genannten Vorschrift nützlich sein¹¹⁴.

109. Siehe oben, unter II 2.

110. Siehe oben, unter III und IV.

111. Siehe oben, unter II 2 d, aa.

112. Siehe oben, unter III.

113. Siehe oben, unter IV.

114. Diese Konkretisierungsproblematik, die sich auf die im Artikel 281 grZGB enthaltenen Generalklauseln («*gute Sitten*» und «*Treu und Glauben*») und ausfüllungsbedürftigen Rechtsbegriffe («*sozialer oder wirtschaftlicher Zweck des auszuübenden subj. Rechts*» und «*offensichtliche Überschreitung*» der durch diese Generalklauseln und unbestimmten Rechtsbegriffe gestellten Grenzen) bezieht, ist Gegenstand meines Beitrags in der Festschrift für SÄCKER (2011) mit dem Titel «*Das Missbrauchsverbot nach Art. 281 des griechischen ZGB: Grundtypen und Konkretisierungskriterien*» (S. 51 ff.).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ*

Ελληνικοί θεσμοί στην Καινή Διαθήκη Μεθοδολογία και ερωτήματα

Η σχέση ελληνισμού και χριστιανισμού αποτελεί, ως γνωστόν, ένα από τα πλέον σύνθετα και δυσεπίλυτα προβλήματα των απαρχών του χριστιανικού κινήματος. Για τους ιστορικούς της θρησκείας, οι ρίζες του προβλήματος εντοπίζονται κυρίως στον βαθμό διείσδυσης των ελληνιστικών θρησκευτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων στον ιουδαϊσμό του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, και, ως εκ τούτου, στον βαθμό της επίδρασης που άσκησε ο ελληνισμός στην σταδιακή διαμόρφωση των αρχαϊκών ομολογιών πίστεως της εκκλησίας, όσο εκείνη αποτελούσε ακόμα τμήμα του ευρύτερου ιουδαϊσμού¹. Οι ιστορικοί του ελληνιστικού κόσμου έχουν ενσκήψει εξαντλητικά στην ιστορία των Ιουδαίων της Παλαιστίνης στο πλαίσιο των ελληνιστικών μοναρχιών -ιδιαίτερα μετά την άνοδο του Αντίοχου Δ' του Επιφανούς στον θρόνο της αυτοκρατορίας των Σελευκιδών και την εξέγερση των Μακκαβαίων²- και

* Δρ. Ν. Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. A. TCHERIKOVER, *Hellenistic Civilization and the Jews* (μετάφρ.: S. APPLEBAUM. Φιλαδέλφεια, 1959). F.E. PETERS, *The Harvest of Hellenism. A History of the New East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity* (Νέα Υόρκη, 1970). M. HENGEL, *Judaism and Hellenism: Studies in Their Encounter in Palestine During the Early Hellenistic Period* (μετάφρ.: J. BOWDEN. Φιλαδέλφεια-Λονδίνο, 1974). J. NEUSNER, "Judaism and Christianity in the First Century: How Shall We Perceive Their Relationship?", στο: P.R. DAVIES/R.T. WHITE (εκδ.), *Tribute to Geza Vermes. Essays on Jewish and Christian Literature and History. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 100* (Σέφιλντ, 1990) 247-259. E.P. SANDERS, *Judaism. Practice and Belief 63 BCE-66 CE* (Λονδίνο-Φιλαδέλφεια, 1992). ΜΗΤΡ. ΠΕΡΓ. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Η συνάντηση των δύο κόσμων* (Αθήνα, 2002²).

2. E. SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (αναθεωρημένη έκδοση: G. VERMES, F. MILLAR, M. BLACK), τ.1 (Εδιμβούργο, 1973) 125 επ. F. MILLAR, "The Background to the Maccabean Revolution: Reflections on M. Hengel's *Judaism and Hellenism*", *JJS* 29 (1978) 1-21. N. HYLDAHL, "The Maccabean Rebellion and the Question of 'Hellenization'", στο P. BILDE κ.α. (έκδ.), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom* (Aarhus, 1991) 188-203 (στο ίδιο, βλ. επίσης και την σχετική μελέτη του S.D. COHEN, 204-223). P. SCHÄFER, *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (Λονδίνο-Νέα

επικεντρώνουν το πρόβλημα στον ακριβή βαθμό εξελληνισμού της Παλαιστίνης, ιδιαίτερα κατά την βασιλεία του Ηρώδη του Μεγάλου και των διαδόχων του, επιχειρώντας να ανασυστήσουν την παρουσία εθνικών στην Γαλιλαία την ίδια περίοδο³.

Εντούτοις, η επαφή –και εμπλοκή– της πρώτης χριστιανικής γενιάς με τους ελληνικούς πολιτικούς, διοικητικούς και δικαιοκούς θεσμούς, κατά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, παραμένει ένα πεδίο ανεπαρκώς μελετημένο - αν όχι αγνοημένο. Οι ιστορικοί του πρώιμου χριστιανισμού εστιάζουν συνήθως στην ένταση μεταξύ χριστιανισμού και Ρώμης, κυρίως υπό το φως της ίδιας της αφετηριακής στιγμής του κινήματος -εφόσον ο ιδρυτής του καταδικάστηκε σε θάνατο από τον Ρωμαίο διοικητή της επαρχίας της Ιουδαίας και εκτελέστηκε με σταύρωση, δηλαδή με ρωμαϊκό τρόπο εκτέλεσης-, καθώς και των πολλαπλών περιπετειών των αποστόλων με την ρωμαϊκή διοίκηση, όπως περιγράφονται στις *Πράξεις*, και βέβαια των διωγμών των πρώτων χριστιανών, ήδη από την βασιλεία του Νέρωνα (64 μ.Χ.). Ωστόσο, η εξάπλωση του ευαγγελίου έλαβε χώρα σε έναν γεωγραφικό χώρο ο οποίος, μολονότι -σταδιακά από τον 2ο π.Χ. αιώνα- βρισκόταν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, παρέμενε ουσιωδώς ελληνικός. Η επιβολή του ρωμαϊκού *imperium* και η διοίκηση των ρωμαϊκών επαρχιών από τους Ρωμαίους διοικητές, συνυπήρχε, ως γνωστόν, με τη λειτουργία των πολιτικών και νομοθετικών θεσμών των πόλεων εκείνων, στις οποίες είχε παραχωρηθεί από τη Ρώμη διοικητική και δικαστική αυτονομία, στις «ελεύθερες», δηλαδή, πόλεις (*civitates liberae*)⁴. Είναι προφανές

Υόρκη, 2003).

3. Βασική βιβλιογραφία: S. FREYNE, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian: 323 BCE to 235 CE* (Νοτφ Νταμ, 1980) και του ΙΔΙΟΥ, *Galilee, Jesus and the Gospels* (Δουβλίνο, 1988). D. EDWARDS, "The Socio-Economic and Cultural Ethos of the Lower Galilee in the First Century: Implications for the Nascent Jesus Movement", στο: L. LEVINE (έκδ.), *The Galilee in Late Antiquity* (Νέα Υόρκη, 1992). R. HORSLEY, *Galilee: History, Politics, People* (Βάλει Φορτζ, 1995). E.P. SANDERS, "Jesus in Galilee", στο: D. DONNELLY (έκδ.), *Jesus. A Colloquium in the Holy Land*, Νέα Υόρκη, 2001, 5-26. Επίσης, οι συνεισφορές στον τιμητικό τόμο για τον E.P. Sanders, F.E. UDOH κ. αλ. (έκδ.), *Redefining First-Century Jewish and Christians Identities. Essays in Honor of Ed Parish Sanders* (Νοτφ Νταμ, 2008), του S. FREYNE, "Jesus in Jewish Galilee", 197-212 και του P. RICHARDSON, "Jewish Galilee. Its Hellenization, Romanization, and Commercialization", 213-226.

4. G.M.E. DE STE CROIX, *Ο Ταξικός αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο. Από την Αρχαϊκή εποχή ως την Αραβική κατάκτηση* (μτφρ.: Γ. Κορητικός. Αθήνα, 1998 – α' αγγλ. έκδ.: 1981), 397-399. W. LIEBESCHUETZ, "The End of Ancient City", στο: J. RICH (έκδ.), *The City in Late Antiquity*, (Λονδίνο, 1992), 12. PH. GAUTHIER, "Les cites hellenistiques", στο:

ότι, όταν η πρώτη αποστολική γενιά κήρυσσε στις εβραϊκές συναγωγές των μεγάλων αστικών κέντρων, και πριν καν αρχίσει να προσελκύει σημαντικό αριθμό ειδωλολατρών (Πραξ. 9:20, 22. 13:5. 14:1, κ.α.), την ίδια στιγμή ερχόταν σε άμεση επαφή με τους ελληνικούς πολιτικούς, κοινωνικούς, θρησκευτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς - κινούμενη ανάμεσα στις επιφανείς αριστοκρατικές οικογένειες που μονοπωλούσαν την πολιτική ζωή, και στους εμπόρους και τους βιοτέχνες, τους τεχνίτες και τους χειρωνακτες κάθε είδους, που συνάρθρωναν τα κατώτερα στρώματα⁵. Ταυτόχρονα, το ευαγγελικό κήρυγμα ερχόταν αναπόφευκτα σε σύγκρουση ή αντιπαράθεση με τις παραδεδομένες ελληνικές πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές κατηγορίες, οι οποίες, στο πέρασμα από τον 1^ο στον 2^ο μ.Χ. αιώνα, και στην εποχή των Αντωνίνων, επρόκειτο να γνωρίσουν μία απρόσμενη άνθηση⁶. Όταν, συνεπώς, οι ιστορικοί της περιόδου εντάσσουν την πολύμορφη συνάντηση του πρώιμου χριστιανισμού με τον ελληνικό κόσμο στην γενική κατηγορία «Ρώμη» -ακόμα και σε θεμελιώδη έργα του προηγούμενου αιώνα, όπως στην κλασική σειρά διαλέξεων του A.N. SHERWIN-WHITE, *Roman Society and Roman Law in the New Testament*⁷- η κατηγοριοποίηση αυτή είναι τουλάχιστον καταχρηστική. Η έρευνα γύρω από την συνάντηση του νεότευκτης χριστιανικής εκκλησίας με τον ελληνικό κόσμο οφείλει -μεθοδολογικά-, να εκκινήσει από την σαφέστερη οριοθέτηση μεταξύ «ελληνικού» και «ρωμαϊκού»⁸ - μία διάκριση που παύει να έχει σημασία πολύ αργότερα, οπωσδήποτε μετά την *Constitutio Antoniana* (212 μ.Χ.), και στην πραγματικό-

M.H. HANSEN (εκδ.), *The Greek City in the Roman Period. The Ancient Greek City State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, *Historisk-filosofiske Meddelelser* (Κοπεγχάγη, 1993) 211-231.

5. Βλ. τις γενικές επισκοπήσεις: C. ALFOLDY, *Ιστορία της Ρωμαϊκής κοινωνίας* (μετάφρ.: Α. Χανιώτης), Αθήνα, 1988 (γ' γερμανική έκδ.: Βισμπάντεν, 1984), 224-225. C. LEPALLEY (επιμ.), *Rome et l' integration de l' Empire (44 av. J.-C.-260 apr. J.-C.)*, τ. 2. *Approches regionales du Haut-Empire romain*, Παρίσι, 1998, 359-361. P. GARNSEY/R. SALLER, *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία* (μτφρ.: Β.Ι. Αναστασιάδης, επιμ.: Γ.Α. Σουρής), Αθήνα, 1995, (α' αγγλ. έκδ. 1987), 147-174.

6. Βλ. αντί άλλων: S. SWAIN, *Hellenism and Empire* (Οξφόρδη, 1996).

7. Οξφόρδη, 1963. Βλ. ειδικά στο τέταρτο κεφάλαιο με τον τίτλο «Paul and the Cities», την υποενότητα «Civic Indictments and Civic Governments», 78-98, καθώς και το έκτο κεφάλαιο, «The Galilean Narrative and the Graeco-Roman World», 120-143.

8. Όπως, λ.χ., στο κλασικό βιβλίο του ROBIN LANE FOX, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (Λονδίνο, 1986), ο οποίος, εντούτοις, ξεκινά την διαπραγματεύσή του από τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

τητα μετά τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι μία πρώτη κωδικοποίηση των προβλημάτων με τα οποία καλείται να αναμετρηθεί ο ερευνητής που προσπαθεί να ανιχνεύσει την παρουσία των ελληνικών θεσμών στην Καινή Διαθήκη -και, γενικότερα, στην πρωτοχριστιανική γραμματεία⁹- και, επιπλέον, μία προκαταρκτική ανάδειξη των ερμηνευτικών εργαλείων που κρίνονται απαραίτητα για την επίλυσή τους.

Ο ιστορικός Ιησούς και ο ελληνισμός

Η έρευνα γύρω από την συνάντηση του πρώιμου χριστιανισμού με τον ελληνισμό, είναι προφανές ότι δεν μπορεί παρά να εκκινήσει από τον ίδιο ιστορικό Ιησού¹⁰. Τα συνοπτικά ευαγγέλια, τα οποία αποτελούν και τις ασφαλέστερες πηγές για την σύντομη δημόσια δράση του Ιησού¹¹, είναι, εντούτοις, ιδιαίτερος φειδωλά ως προς το ζήτημα αυτό. Ο Ιησούς γεννήθηκε σε ένα ασήμαντο χωριό της Γαλιλαίας, την Ναζαρέτ¹², τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ηρώδη του Μεγά-

9. Όπως στα απόκρυφα ευαγγέλια και στους αποστολικούς πατέρες. Βλ. Ι.Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Απόκρυφα Χριστιανικά Κείμενα, Α', Απόκρυφα Ευαγγέλια* (Θεσσαλονίκη, 1999). Β.Ρ. EHRMAN, *The Apostolic Fathers*, τ. 1 (Κέμπριτζ Μασσ., 2003).

10. Η σημαντικότερη μελέτη για τον ιστορικό Ιησού των τελευταίων δεκαετιών, είναι η μονογραφία του Ε.Ρ. SANDERS, *Jesus and Judaism* (Λονδίνο-Φιλαδέλφεια, 1985). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ σε ελληνική μετάφραση: *Το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού* (μετάφρ.: Γ. Βλάχος. Αθήνα, 1996 – α' αμερικ. έκδ. 1993). Βλ. ακόμα, G. VERMES, *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels* (Λονδίνο, 1973). J.P. MEIER, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*, τ. 1: *The Roots of the Problem and the Person* (Νέα Υόρκη, 1991) G. THEISSEN/A. MERZ, *The Historical Jesus. A Comprehensive Guide* (μετάφρ.: J. Bowden. Λονδίνο, 1998). G. STANTON, *The Gospels and Jesus* (Οξφόρδη, β' έκδ. 2002) J.D.G. DUNN, *Jesus Remembered. Christianity in the Making*, τ. 1 (Μίσιγκαν-Κέμπριτζ, 2003). M. CASEY, *Jesus of Nazareth. An Independent Historian's Account of His Life and Teaching* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2010).

11. Ο ασφαλέστερος ερμηνευτικός οδηγός στα συνοπτικά ευαγγέλια -μολονότι η πλειοψηφία των μελετητών διαφωνεί με τον σκεπτικισμό σχετικά με την ύπαρξη της Q- παραμένει, στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, το: Ε.Ρ. SANDERS/M. DAVIES, *Studying the Synoptic Gospels* (Λονδίνο, 1989). Για το ευαγγέλιο του Ιωάννη και τους συγγραφείς της Ιωάννειας γραμματείας, βασικές είναι οι διαλέξεις, στο Θεολογικό Σεμινάριο του Πρίνστον, του MARTIN HENGEL, *The Johannine Question* (μετάφρ.: J. Bowden – Λονδίνο, 1989). Για το πρόβλημα της αξιοπιστίας των ευαγγελίων, βλ. πρόσφατα: R. BAUCKHAM, *Jesus and the Eyewitnesses. The Gospels as Eyewitness Testimony* (Μίσιγκαν-Κέμπριτζ, 2006).

12. Η Ναζαρέτ δεν αναφέρεται από την εβραϊκή Βίβλο, ούτε από τον Ιώσηπο. Ο πληθυσμός της Ναζαρέτ υπολογίζεται περίπου στους 1.600 την εποχή που έζησε ο Ιησούς. J.P. MEIER, *A Marginal Jew*, 212-215, 216. M. CASEY, *Jesus of Nazareth*, 164-165.

λου, πιθανότατα γύρω στο 6 ή 5 π.Χ.¹³. Προερχόταν από μία θρησκευτικά συντηρητική, πολυμελή οικογένεια: είχε αδερφές και αδερφούς (Μαρκ. 3:31-35, 6:3, Ιωάν. 2:3-5)¹⁴, ενώ ο πατέρας του Ιωσήφ φαίνεται ότι είχε πεθάνει πριν την έναρξη της δημόσιας δράσης του γιου του. Ο Ιησούς εντρύφησε πιθανότατα από την παιδική του ηλικία στις εβραϊκές γραφές, και ακολούθησε το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος ήταν πιθανότατα ξυλουργός (Μαρκ. 6:3, Ματθ. 13:55)¹⁵. Κοινωνικά, μάλλον ανήκε σε μία μεσαία τάξη, όχι όμως και στο αγροτικό προλεταριάτο¹⁶. Περίπου στα τριάντα πέντε του χρόνια, έγινε οπαδός του Ιωάννη του Βαπτιστή, ενός εσχατολογικού προφήτη γνωστού και από τον ιστορικό Ιώσηπο, ο οποίος κήρυττε ότι πλησίαζε η ημέρα της κρίσεως και ότι το Ισραήλ έπρεπε να μετανοήσει (Ματθ. 3:7-10). Ο Ιησούς βαπτίστηκε από τον Ιωάννη, και προφανώς συμμεριζόταν το κήρυγμα του τελευταίου ότι το τέλος του κόσμου επίκειται (Λουκ. 3:9). Η ξεχωριστή αποστολή του Ιησού ξεκίνησε, ίσως, με ένα όραμα (Μαρκ. 1:9-11). Στη συνέχεια συγκέντρωσε οπαδούς, κυρίως από τον κύκλο των μαθητών του Βαπτιστή -ο οποίος αργότερα θανατώθηκε από τον Ηρώδη Αντίπα, τετράρχη της Γαλιλαίας και της Περαίας¹⁷- και μαζί με έναν ευρύτερο κύκλο συμπαθούντων, ανδρών και γυναικών, περιπλανιόταν στην ύπαιθρο της Γαλιλαίας αναγγέλλοντας την έλευση της «βασιλείας του Θεού». Σε μία συμβολική κίνηση, επέλεξε «δώδεκα» μαθητές, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ (Μαρκ. 3.14 επ., Ματθ. 19.28), γεγονός που κάνει τους ερευνητές να υποθέσουν ότι, αρχικώς τουλάχιστον, η αποστολή του απευθυνόταν, και περιοριζόταν, στο Ισραήλ¹⁸. Ο εσχατολογικός χαρακτήρας του μηνύματός του πήγαζε, κατ' αρχάς, απ' την πεποίθηση ότι το τέλος του κόσμου είναι κοντά, ή ότι ο Θεός επρόκειτο να

13. J.P. MEIER, *A Marginal Jew*, 372-382, κ.επ.

14. J.P. MEIER, *A Marginal Jew*, 316-332.

15. Για την χρήση του όρου *τέκτων* στην ελληνική γραμματεία, και τις πολλαπλές ερμηνείες που έχουν δοθεί: J.P. MEIER, *A Marginal Jew*, 278-285.

16. S. FREYNE, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian*, 196-197.

17. E. RIVKIN, "Locating John the Baptist in Palestinian Judaism. The Political Dimension", στο: E. RIVKIN, *What Crucified Jesus? Messianism, Pharisaism, and the Development of Christianity* (β' έκδ.: Νέα Υόρκη, 1997 - α' έκδ. 1984) 81-91.

18. E.P. SANDERS, *Jesus and Judaism*, 101. Πρβλ., όμως, την αφήγηση για την γυναίκα από την Συρο-φοινίκη: Μαρκ. 7:24-30. E.P. SANDERS, *Το ιστορικό πρόσωπο του Ιησού*, 316-322.

προβεί σε μία, αποφασιστικής έκβασης για την Ιστορία, παρέμβαση¹⁹ -μία πεποίθηση που θα συμμεριζόταν και η πρώτη χριστιανική γενιά μετά τον θάνατο του Ιησού- και από το γεγονός αυτό πηγάζει εν μέρει η ριζοσπαστικότητα ορισμένων εντολών του, που έρχονταν σε αντίθεση με οικουμενικές, πανανθρώπινες πολιτιστικές αξίες: ευθεία ρήξη με την οικογένεια, αδιαφορία για την ταφή των νεκρών κ.α. Αποκαλούσε τον Θεό «Αββά», δηλαδή «Πατερούλη», και το κήρυγμά του -σε αντίθεση, πιθανότατα, με τον Ιωάννη- ήταν κήρυγμα χαράς και λιγότερο μετάνοιας: στις παραβολές του, είναι ο ίδιος ο Θεός που ψάχνει το απωλωλός πρόβατο (Ματθ. 18:12-14). Η βασιλεία του Θεού είναι ήδη παρούσα στις χαρισματικές θεραπείες και εξορκισμούς που επιτελούσε ο Ιησούς, οι οποίες και του προσέδιδαν αυθεντία, αλλά δεν φαίνεται, τουλάχιστον κατά την άποψη των σημαντικότερων σύγχρονων μελετητών της Καινής Διαθήκης, να ήρθε σε ευθεία σύγκρουση με σκοπό την ανατροπή του Μωσαϊκού Νόμου – τουλάχιστον όχι περισσότερο από άλλους Εβραίους θρησκευτικούς δασκάλους της εποχής του. Τηρούσε την αργία του Σαββάτου και δεν έτρωγε ακάθαρτες τροφές, ενώ ταυτόχρονα κήρυττε την αντιστροφή της επιθετικότητας και την αγάπη ακόμα και προς τους εχθρούς -ίσως ακόμα μία προκλητική εσχατολογική υπερβολή- ασκώντας παράλληλα δριμεία κριτική στον πλούτο και στους μηχανισμούς που αναπαράγουν την βία. Ο Ιησούς έδειχνε ιδιαίτερη επιείκεια στους «αμαρτωλούς» -όπως τις πόρνες και τους φοροεισπράκτορες- και δειπνούσε μαζί τους σε δείπνα στα οποία η κοινωνική ιεραρχία αντιστρεφόταν²⁰, σε αναλογία με την επερχόμενη εσχατολογική βασιλεία, η οποία παρομοιαζόταν με γαμήλια γιορτή (Ματθ. 22:1-14). Τις τελευταίες ημέρες της ζωής του, εισήλθε στην Ιερουσαλήμ πάνω σε γάιδαρο, ανακαλώντας συνειδητά μία προφητεία του Ζαχαρία και επευφημούμενος από τους οπαδούς του ως «υιός Δαβίδ» και «βασιλεύς», και στη συνέχεια δημιούργησε ένα επεισόδιο στον Ναό των Ιεροσολύμων: αναποδογύρισε τα τραπέζια των αργυραμοιβών και τα καθίσματα όσων πωλούσαν περισσότερα και προέβλεψε (Μαρκ. 13:1 επ.), ή απείλησε (Μαρκ. 14:58) ότι ο Ναός θα καταστραφεί. Σε ένα τελευταίο δεί-

19. G. THEISSEN/A. MERZ, *The Historical Jesus. A Comprehensive Guide*, 240-280.

20. S. SCOTT BARTCHY, "The Historical Jesus and Honor Reversal at the Table", στο: W. STEGEMANN κ.α. (εκδ.) *The Social Setting of Jesus and the Gospels* (Μιννεάπολη, 2002) 175-183.

πνο με τον στενό κύκλο των μαθητών του, συνέδεσε την βρώση και την πόση του ψωμιού και του κρασιού, με το σώμα και το αίμα του - πιθανόν με τον θάνατό του και την εσχατολογική επιστροφή του (Α΄ Κορινθ. 11:24-26. Μαρκ. 14:22-25. Λουκ. 22.17-20)²¹. Προδόθηκε από έναν μαθητή του, συνελήφθη από την φρουρά του Ναού, αλλά δεν φαίνεται να πέρασε από τυπική δίκη: στην πραγματικότητα, ο Ιησούς δεν δικάστηκε, αλλά ανακρίθηκε από τον αρχιερέα Ιωσήφ Καϊάφα και εξέχοντα μέλη του Ιουδαϊκού Συνεδρίου (Μαρκ. 14.55-65)²², και στη συνέχεια παραδόθηκε στον Πόντιο Πιλάτο, διοικητή της επαρχίας της Ιουδαίας (26-36 μ.Χ.), ο οποίος με συνοπτικές διαδικασίες διέταξε την σταύρωσή του. Η αιτία της σύλληψης και της θανάτωσης ήταν πιθανόν ο φόβος των ιουδαϊκών αρχών ότι, μετά την θριαμβευτική είσοδο στην Ιερουσαλήμ και την αναστάτωση στον Ναό, η παρουσία του Ιησού στην πόλη θα οδηγούσε σε ταραχές, εν μέσω του εορτασμού του Πάσχα, και ενδεχομένως σε επέμβαση των Ρωμαίων. Όλες οι αρχαίες πηγές περιγράφουν τον Πιλάτο ως έναν σκληρό και αδιάτακτο διοικητή, ο οποίος και καθαιρέθηκε από το αξίωμά του λόγω των αλόγιστων εκτελέσεων²³. Ο Ιησούς σταυρώθηκε ως «βασιλεύς των Ιουδαίων», και πιθανότατα θεωρούσε ότι η βασιλεία του Θεού ήταν ήδη παρούσα στο πρόσωπό του.

Η σύντομη αυτή περίληψη όσων θεωρούνται σήμερα ως ο «σκληρός πυρήνας» των γνώσεών μας για τον ιστορικό Ιησού, καταδεικνύει και τον βαθμό κατά τον οποίον ο Ιησούς υπήρξε φυσικό τέκνο του Ιουδαϊσμού της εποχής του. Το μήνυμά του απευθυνόταν αποκλειστικά στον λαό του Ισραήλ, όπως και όλες οι συμβολικές πράξεις του: η εκλογή των «δώδεκα», η νέα «διαθήκη» του τελευταίου δείπνου του,

21. P. FREDRIKSEN, *Jesus of Nazareth, King of the Jews*, (Νέα Υόρκη, 1999) 235-259.

22. Η βιβλιογραφία πάνω στην «δίκη» του Ιησού είναι αχανής· ένα σημαντικό τμήμα της είναι συγκεντρωμένο, και εξαντλητικά σχολιασμένο, στο δίδιομο έργο του R.E. Brown, *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave: A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels* (Νέα Υόρκη, 1994). Αποφασιστική συμβολή αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, η μελέτη του F. MILLAR, "Reflections on the Trial of Jesus", στο: P.R. DAVIES/R.T. WHITE (εκδ.), *Tribute to Geza Vermes*, 355-381. Ο Millar τεκμηριώνει (378-379) ότι η λεγόμενη «δίκη» του Ιησού δεν είναι παρά μια σύγχρονη κατασκευή («a modern construct») και ότι η απόφαση της θανάτωσης του Ιησού από τον Πιλάτο ήταν μία πολιτική απόφαση, βάσει των πιέσεων που δέχθηκε από τις ιουδαϊκές αρχές και, ενδεχομένως, από το πλήθος. Βλ. ακόμα: R. LANE FOX, *The Unauthorized Version. Truth and Fiction in the Bible* (Λονδίνο, 1991), κεφ. 17 «Jesus on Trial», 283-310.

23. Φίλων, Πρεσβ. 302. Ιωσ. Αρχαιολ. 18.88 επ.

η συνειδητή εκπλήρωση προφητειών κ.λπ. Ο μικρόκοσμος στον οποίο έζησε και δίδαξε, περιπλανώμενος από χωριό σε χωριό, με κέντρο την μικρή κωμόπολη της Καπερναούμ (Μαρκ. 2:1 κ.α.) -όπου έμεναν και οι κοντινότεροι μαθητές του (Μαρκ. 2:1-17), ορισμένοι εκ των οποίων ήταν ευκατάστατοι ψαράδες, και στην συναγωγή της οποίας δίδασκε- είναι ο αγροτικός κόσμος της εβραϊκής παλαιστινιακής υπαίθρου. Ο Ιησούς έδρασε μάλλον αποκλειστικά στα χωριά και τις κωμοπόλεις της Γαλιλαίας (Μάγδαλα, Χοραζίν, Βηθσαιδά), αν και η ανταπόκριση που βρήκε εκεί δεν ήταν πάντοτε θετική (Ματθ. 11:20-24. Λουκ. 10:13-15).

Αν ο Ιησούς είχε δεχθεί οποιαδήποτε επίδραση από τον ελληνισμό της Γαλιλαίας, είναι εύλογο να την αναζητήσουμε στην υποθετική σχέση που ενδεχομένως είχε με τα σημαντικά ελληνιστικά κέντρα της περιοχής, ιδιαίτερα την Σέπφωρι -η οποία είχε ανοικοδομηθεί ξανά από τον Ηρώδη Αντίπα, μετά την καταστροφή της από τους Ρωμαίους το 4 π.Χ., ήταν η πρωτεύουσα της Γαλιλαίας ως το 23 μ.Χ., όταν ο Αντίπας έχτισε την Τιβεριάδα, και διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής ελληνιστικής πόλης: ειδωλολατρικούς ναούς, ιππόδρομο, θέατρο, γυμνάσιο- και ακόμα την Τιβεριάδα (όπου γνωρίζουμε ότι λειτουργούσε βουλή²⁴), την Σκυθόπολι και την Δεκάπολι. Η σύγχρονη έρευνα δεν έχει καταλήξει ως προς τον βαθμό εξελληνισμού της Σεπφώριδος, και πολλοί υποστηρίζουν ότι οι κάτοικοί της ήταν συντηρητικοί και τηρούσαν το Σάββατο²⁵. Λαμβάνοντας υπόψη την εκ θεμελίων ανοικοδόμηση της Σεπφώριδος από τον Ηρώδη Αντίπα, ορισμένοι ιστορικοί υποθέτουν ότι ο Ιησούς εργάστηκε εκεί ως ξυλουργός, μαζί με τον πατέρα του, όπου και δέχθηκε την επίδραση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού²⁶. Επιπλέον, η εγγύτητα της Ναζαρέτ προς την Σέπφωρι (πέντε χιλιόμετρα βορειοδυτικά), ενδεχομένως συνεπάγεται ότι ο Ιησούς την είχε επισκεφθεί πολλές φορές, μολονότι στα ευαγγέλια ο Ιησούς αποφεύγει τα μεγάλα αστικά κέντρα, και η Σέπφωρις δεν αναφέρεται ποτέ. Στο Κατά Μάρκον ευαγγέλιο, ο Ιησούς επισκέπτεται δύο φορές την περιοχή της Δεκάπολης (5:1-20, 7:31)

24. Ιωσ., Ιουδ. Πολ. 2.641.

25. J.D.G. DUNN, *Jesus Remembered*, 293-311. M. CASEY, *Jesus of Nazareth*, 166, 170.

26. H.C. KEE, "Early Christianity in the Galilee: Reassessing the Evidence from the Gospels", 15.

αλλά μένει στα όρια «Τύρου και Σιδώνος», χωρίς να εισέλθει στις ίδιες τις πόλεις.

Θα μπορούσε, παρ' ολ' αυτά, να υποστηρίξει κανείς ότι στην διδασκαλία του Ιησού -όπως αποτυπώνεται κυρίως στα συνοπτικά ευαγγέλια, αλλά και στο *Κατά Ιωάννην*, το οποίο πιθανότατα διαθέτει ανεξάρτητες πηγές για ορισμένες περιόδους δράσης του Ιησού- ανιχνεύονται ορισμένες επιδράσεις της ελληνιστικής ζωής; Ας χρησιμοποιήσουμε, ως υπόθεση εργασίας, μία γνωστή αποστροφή του Ιησού που εμφανίζεται (με διαφορετική ένταση) κατεξοχήν στις ιδιαίτερες πηγές του Ματθαίου (6:1-4, 6:5, 6:16, 22:18), και την οποία συναντούμε τόσο στην κριτική του έναντι των Φαρισαίων, όσο και σε παραβολές του²⁷:

«Προσέχετε τὴν ἐλεημοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς· (...) Ὅταν οὖν ποιῆς ἐλεημοσύνην, μὴ σαλπίσσης ἔμπροσθέν σου, ὥσπερ οἱ ὑποκριταὶ ποιοῦσιν ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ ἐν ταῖς ρύμαις, ὅπως δοξασθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· (...) Καὶ ὅταν προσεύχη, οὐκ ἔσῃ ὥσπερ οἱ ὑποκριταί, ὅτι φιλοῦσιν ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν ἐστῶτες προσεύχεσθαι, ὅπως ἂν φανῶσι τοῖς ἀνθρώποις» (Ματθ. 6:1-5).

«Να προσέχετε την ελεημοσύνη σας, να μην γίνεται μπροστά στους ανθρώπους, με σκοπό να σας επιδοκιμάσουν (...) όταν κάνεις ελεημοσύνη, μην το διατυμπανίζεις, όπως κάνουν οι υποκριτές στις συναγωγές και τους δρόμους, για να τους τιμήσουν οι άνθρωποι (...) Κι όταν προσεύχεσαι, να μην είσαι σαν τους υποκριτές, που τους αρέσει να στέκονται και να προσεύχονται στις συναγωγές και στα σταυροδρόμια, για να κάνουν καλή εντύπωση στους ανθρώπους...» (μετάφραση Βιβλικής Εταιρείας).

Είναι πιθανόν ο Ιησούς να παρέλαβε την χρήση του όρου «υποκριτής» με την έννοια του «ηθοποιός», παρακολουθώντας ένα δραματι-

27. Πρβλ. ακόμα: Γαλ.2:13, Α' Τιμ. 4:2, Α' Πέτρον 2:1. Βιβλιογραφία για το θέμα: J. BARR, "The Hebrew/Aramaic Background of 'Hypocrisy' in the Gospels", στο: P.R. DAVIES/R.T. WHITE (εκδ.), *Tribute to Geza Vermes. Essays on Jewish and Christian Literature and History*, 307-326.

κό έργο στο θέατρο της Σεπφωρίδος, ή όντας εξοικειωμένος με τα έργα που παίζονταν εκεί; Μολονότι έχουν γίνει προσπάθειες να βρεθεί ένα ενδεχόμενο αραμαϊκό υπόβαθρο του όρου «υποκριτής», αντίστοιχος όρος δεν φαίνεται να υπάρχει στα εβραϊκά (ούτε στην μετάφραση των Εβδομήκοντα). Ανάλογη χρήση πράγματι συναντούμε στον Ιώσηπο (*Ιουδ. Πολ.* 2.587: ἀρετήν ἡγούμενος τὴν ἀπάτην καὶ ταύτη κατὰ τῶν φιλάτων χρώμενος, ὑποκριτὴς φιλανθρωπίας καὶ δι' ἐλπίδα κέρδους φονικώτατος. Επίσης: 1.628: ὅταν ἀναμνησθῶ, Οὐαρε, τὸ πανούργον ἐν ἐκάστῳ καὶ τὴν ὑπόκρισιν)²⁸. Το ζητούμενο είναι ότι η χρήση του όρου γίνεται ακριβώς σε ένα πεδίο θρησκευτικής πολεμικής²⁹. Οι Φαρισαῖοι χαρακτηρίζονται «ηθοποιοί», δηλαδή «εθνικοί» -στιγματίζονται, συνεπώς, από έναν συντηρητικό θρησκευόμενο Εβραίο όπως τον Ιησού, με μία ιδιαίτερος σοβαρή κατηγορία. Εντούτοις, όσον αφορά τυχόν περιστασιακές επαφές του Ιησού με πλευρές του ελληνικού πολιτισμού, οι πηγές μας σιωπούν. Μία πιθανότητα είναι ότι ο Ιησούς απέφευγε τις πόλεις των εθνικών ακριβώς για θρησκευτικούς λόγους -θεωρώντας ότι είχαν αποστατήσει από τον Ιουδαϊσμό, και δεν τηρούσαν τους παραδοσιακούς διατροφικούς νόμους. Μία διαφορετική, και ίσως πιο εύλογη άποψη, μεταφέρει την απάντηση από το θρησκευτικό στο πολιτικό πεδίο. Τα Ηρωδιανά κέντρα της Γαλιλαίας ήταν επικίνδυνα για τον Ιησού, εφόσον οι μνήμες της εκτέλεσης του Ιωάννη του Βαπτιστή από τον Ηρώδη Αντίπα ήταν ακόμα νωπές. Δεν είναι απίθανο ο Ιησούς να απέφευγε την Σέπφωρι και την Τιβεριάδα, φοβούμενος ότι εκεί θα είχε την τύχη του εξ ίσου ριζοσπαστικού προτύπου του. Ούτως ή άλλως, η ιουδαϊκή αριστοκρατία που θα συναντούσε στην Σέπφωρι δεν ήταν, με βάση όσα γνωρίζουμε για το κήρυγμα του Ιησού, το ιδανικό ακροατήριό του: ο Ιησούς απευθυνόταν κυρίως στους «φτωχούς»³⁰. Η αντίθεση των Γαλιλαίων αγροτών, τον μόχθο των οποίων απομυζούσε η τοπική αριστοκρατία, προς τα Ηρωδιανά κέντρα, είναι, εξάλλου, επαρκώς τεκμηριωμένη³¹. Ένα χωρίο του ευαγγελιστή Ματθαίου διασώζει, ενδεχομένως, τα αυθεντικά αισθήματα του Ιησού προς τον Ηρώδη Αντίπα και την

28. J. BARR, "The Hebrew/Aramaic Background of 'Hypocrisy' in the Gospels", 316-317.

29. M. CASEY, *Jesus of Nazareth*, 92, 331.

30. E.M. MEYERS, "Roman Sepphoris in Light of New Archaeological Evidence and Recent Research", στο: L. LEVINE (έκδ.), *The Galilee in Late Antiquity*, 325.

31. Ιωσ. Βίος 66.301, 373-380.

Ηρωδιανή αριστοκρατία: «ἀλλὰ τί ἐξήλθετε ἰδεῖν; ἄνθρωπον ἐν μαλακοῖς ἱματίοις ἠμφιεσμένον; ἰδοὺ οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων εἰσίν». «Μήπως βγήκατε να δεῖτε ἄνθρωπο ντυμένο με πολυτελή ρούχα; Αυτοὶ που φοροῦν πολυτελή ρούχα βρίσκονται στα ανάκτορα» (Ματθ. 11:8).

Ένα ἄλλο γόνιμο πεδίο ἔρευνας εἶναι ο στενότερος κύκλος των οπαδῶν του Ἰησοῦ, και ἰδιαίτερα οἱ «δώδεκα» μαθητές του. Τα ευαγγέλια δεν διασώζουν παρά ελάχιστες πληροφορίες για τους «Δώδεκα» - ενδεχομένως λόγω του περιορισμένου ενδιαφέροντος της πρώτης μετα-αναστάσιμης γενιάς για αὐτούς. Ἢδη στις ἐπιστολές του Παύλου, οἱ «Δώδεκα» αναφέρονται μόνον σε τυποποιημένες φόρμουλες που ο Παῦλος ἔχει παραλάβει ἀπὸ την παράδοση (Α΄ Κορινθ. 15:1-6). Οἱ κατάλογοι των ευαγγελιστῶν εἶναι, σε ὀρισμένα σημεῖα, ἀντιφατικοί: και τα τέσσερα ευαγγέλια (παράλληλα με τις Πράξεις) μαρτυροῦν τον Σίμωνα, τον ὀνομαζόμενο Πέτρο (Κηφάς στις Παύλειες ἐπιστολές: Α΄ Κορινθ. 15:5. Γαλ. 1:18, 2:9, 11:14), τον ἀδερφό του Ἀνδρέα, τους Ἰάκωβο και Ἰωάννη, γιούς του Ζεβεδαίου -ὅπως τους ἀναφέρει το *Κατὰ Ἰωάννην*-, τον Φίλιππο, τον Θωμά και τον Ἰούδα τον Ἰσκαριώτη. Ο ευαγγελιστής Ἰωάννης δεν φαίνεται να γνωρίζει τους Βαρθολομαῖο, Ματθαῖο, Ἰάκωβο τον γιό του Ἀλφαίου, τον Σίμωνα τον Χαναναῖο, ἐνῶ οἱ Μάρκος και Ματθαῖος ἀναφέρουν τον Θαδδαῖο, ο Λουκάς (και παράλληλα οἱ Πράξεις και το *Κατὰ Ἰωάννην*) διασώζουν τον Ἰούδα τον γιό του Ἰακώβου, και μόνον ο Ἰωάννης, τον Ναθαναήλ³². Ὡστόσο, το πλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι στους ἀντιφατικούς αὐτούς καταλόγους, δύο ἀπὸ τους μαθητές του Ἰησοῦ ἔχουν ἐλληνικά ὀνόματα: ο Ἀνδρέας, ο ἀδερφός του Σίμωνα Πέτρου, και ἐπίσης ο Φίλιππος. Πῶς θα μπορούσαμε να ἐρμηνεύσουμε την παρουσία ἐλληνόφωνων μαθητῶν στον στενὸ κύκλο των «Δώδεκα», ο ἕνας, μάλιστα, ἐκ των ὀποίων, εἶναι ἀδερφός του Πέτρου; Και σε τι συμπεράσματα θα μπορούσαμε να ὀδηγηθούμε, ὀχι μόνον για το γλωσσικό περιβάλλον του Ἰησοῦ, ἀλλὰ και για την ἴδια την ὀκογένεια και κατὰγωγή του Πέτρου (με ὀσες συνέπειες ἔχει αὐτό για την μετέπειτα ἀποστολική του δράση κ.ο.κ.); Η σύγχρονη ἔρευνα ὑποστηρίζει ὅτι ο Ἰησοῦς ἴσως μιλοῦσε κάποια στοιχειώδη ἐλληνικά, ἀλλὰ η μητρική του γλώσσα ἦταν ὀπωσδήποτε τα ἀραμαϊκά (στην τοπική διάλεκτο

32. Κατάλογοι και παραπομπές: E.P. SANDERS, *Το ἱστορικό πρόσωπο του Ἰησοῦ*, 471-472.

της Γαλιλαίας), στα οποία και δίδαξε³³. Ένα ακόμα χωρίο, από το ευαγγέλιο του Ιωάννη αυτήν την φορά, προχωρά ακόμα παραπέρα, περιγράφοντας μία συνάντηση ορισμένων «Ελλήνων» με τον Φίλιππο και τον Ανδρέα:

«Ἦσαν δέ τινες Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀναβαινόντων ἵνα προσκυνήσωσιν ἐν τῇ ἑορτῇ. οὗτοι οὖν προσῆλθον Φίλιππῳ τῷ ἀπὸ Βηθσαϊδᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ ἠρώτων αὐτὸν λέγοντες· κύριε, θέλομεν τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν. ἔρχεται Φίλιππος καὶ λέγει τῷ Ἀνδρέᾳ, καὶ πάλιν Ἄνδρέας καὶ Φίλιππος λέγουσι τῷ Ἰησοῦ· ὁ δὲ Ἰησοῦς ἀπεκρίνατο αὐτοῖς λέγων· ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. (Ιωάν. 12:20-24).

«Ανάμεσα σ' αυτούς που ανέβηκαν να προσκυνήσουν στην γιορτή ήταν και μερικοί Έλληνες. Αυτοί, λοιπόν, πήγαν στον Φίλιππο, που καταγόταν από την Βηθσαϊδά της Γαλιλαίας, και τον παρακαλούσαν λέγοντας: 'Κύριε, θέλουμε να δούμε τον Ιησού'. Πηγαίνει ο Φίλιππος και το λέει στον Ανδρέα. Έπειτα έρχεται ο Ανδρέας κι ο Φίλιππος και το λένε στον Ιησού. Ο Ιησούς τότε τούς απάντησε: "Έχει έρθει πια η ώρα να δοξαστεί ο Υιός του Ανθρώπου"».

Το χωρίο αυτό, όχι μόνον επιβεβαιώνει ότι οι δύο αυτοί μαθητές μιλούσαν ελληνικά, αλλά και υπαινίσσεται ότι ο Ιησούς ανέμενε την ανταπόκριση των εθνικών στη διδασκαλία του – ή, μάλλον, ότι "αληθινός" προσορισμός του ευαγγελίου του ήταν το άνοιγμα στους εθνικούς. Είναι προφανές ότι το χωρίο αντανακλά μεταγενέστερα στάδια της εξάπλωσης του χριστιανισμού, μετά τα μέσα, (και προς το τέλος) του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα – ωστόσο, εντυπωσιάζει η μνεία ειδικά των μοναδικών δύο μαθητών που γνωρίζουμε ότι είχαν ελληνικά ονόματα. Επιπλέον, το χωρίο θα μπορούσε να συνδυαστεί με μία ανεξάρτητη πληροφορία που διασώζουν οι Πράξεις, σύμφωνα με την οποία ο Φίλιππος ήταν ο πρώτος απόστολος που διέδωσε το ευαγγέλιο στην Σαμαρεία -και πιθανόν στην Καισάρεια (Πραξ. 8:40)- δηλαδή σε πόλεις εθνικών:

«Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον εὐαγγελιζόμενοι τὸν λόγον.

33. Μάρκ. 3:17, 5:41, 7:34, 15:34 κ.α. Τα παλαιότερα έργα των J. JEREMIAS και πρόσφατα του M. CASEY, προσφέρουν πολλά στην κατανόηση του αραμαϊκού υποβαθρού των ευαγγελίων.

Φίλιππος δὲ κατελθὼν εἰς τὴν πόλιν τῆς Σαμαρείας ἐκήρυσεν αὐτοῖς τὸν χριστόν. προσεῖχον δὲ οἱ ὄχλοι τοῖς λεγομένοις ὑπὸ τοῦ Φιλίππου ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοὺς καὶ βλέπειν τὰ σημεῖα ἃ ἐποίει» (Πραξ. 8:4-7).

«Εκείνοι που είχαν διασκορπιστεί διέσχισαν την χώρα κηρύττοντας το ευαγγέλιο. Έτσι κι ο Φίλιππος, κατέβηκε σε μια πόλη της Σαμαρείας και τούς κήρυττε ότι ο Ιησούς είναι ο Μεσσίας. Ο κόσμος ὅλος με μια καρδιά πρόσεχε αυτά που τούς ἔλεγε ο Φίλιππος, ακούγοντάς τον και βλέποντας τα θαύματα που ἔκανε».

Ο Παῦλος στην Ἐφεσο. «Εκκλησία», «Ασιάρχες» και η λατρεία της Αρτέμιδος

Ο Ιησούς ἔζησε αποκλειστικά στο ιουδαϊο-γαλιλαϊκό περιβάλλον, και στο πλαίσιο του «κοινού» Ιουδαϊσμού³⁴ της εποχής του· οι πρώτοι απόστολοι εξακολούθησαν να κηρύττουν το ευαγγέλιο στα χωριά της Ιουδαίας και της Γαλιλαίας (Πράξ. 8:1 κ.α.) και το μήνυμα του αναστάντος Ιησού προοριζόταν αποκλειστικά για τους Ιουδαίους (9:19). Από κει και πέρα, το πώς η διδασκαλία του Ιησού εξελίχθηκε σε μια θρησκεία που εξαπλώθηκε κυρίως στην ελληνιστική πόλη-κράτος, αποτελεί ακανθώδες πρόβλημα³⁵. Αλλά αυτή ακριβώς η μεταμόρφωση του χριστιανικού κινήματος σήμανε και την συνάντησή του με τους ελληνικούς πολιτικούς, θρησκευτικούς και πολιτιστικούς θεσμούς. Θα χρησιμοποιήσουμε -και πάλι ως υπόθεση εργασίας- ένα κεντρικό στιγμιότυπο από τα ιεραποστολικά ταξίδια του Παύλου στην ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, προκειμένου να καταδείξουμε τα

34. Ο όρος ανήκει στον E.P. SANDERS και έχει αναπτυχθεί αναλυτικά στο *Judaism. Practice and Belief 63 BCE-66 CE*. Βλ. και πρόσφατα, E.P. SANDERS, "Covenantal Nomism Revisited", *JSQ* 16 (2009) 23-55.

35. Δ.Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, *Επίκρισις. Η κοινωνική δομή των χριστιανικών κοινοτήτων από τον πρώτο έως τον τρίτο αιώνα* (μετάφρ. Γ. Κρητικός) (Αθήνα, 1992) 165: «Ανάμεσα στην αραμαϊκόφωνη αγροτική κοινωνία του Ιησού και στην ελληνόφωνη και λατινόφωνη κοινωνία των πόλεων της παυλιανής ιεραποστολής υπήρχαν οικονομικές και πολιτιστικές διαφορές τέτοιων διαστάσεων, που ἄφησαν την καθοριστική σφραγίδα τους στα πρώτα κιάλας στάδια του χριστιανισμού». Βλ., στο ίδιο, το κεφάλαιο 6, «Ο χριστιανισμός και οι πόλεις», 171-251. Για την εξάπλωση του χριστιανισμού, σημαντική είναι πλέον η συμβολή του J.G. CROSSLEY, *Why Christianity Happened. A Sociohistorical Account of Christian Origins* (26-50 CE), (Λούισβιλ-Λονδίνο, 2006). Βλ. ακόμα, R. STARK, *Η εξάπλωση του χριστιανισμού* (μετάφρ.: Μ. Λουκά - α' αμερικ. έκδ. 1996- Αθήνα, 2005).

μεθοδολογικά και ερμηνευτικά ερωτήματα, τα οποία είναι υποχρεωμένος να εξετάσει ο ιστορικός των θεσμών που στρέφεται στην μελέτη της Καινής Διαθήκης.

Στο 19^ο κεφάλαιο των *Πράξεων*, ο Παύλος ταξιδεύει στην Έφεσο, το σημαντικότερο διοικητικό κέντρο της επαρχίας της Ασίας και έδρα του δικαστικού *conventus*, στο οποίο υπάγονταν είκοσι τρεις ακόμα πόλεις, μεταξύ των οποίων ο Κολοφών, η Σάμος και η Ικαρία³⁶. Ο Αύγουστος, ακολουθώντας το σύστημα της ίσης κατανομής τιμών ανάμεσα στις πόλεις της Μικράς Ασίας, επιφύλαξε στην Έφεσο την λατρεία της Ρώμης και στην Πέργαμο την αυτοκρατορική λατρεία. Τον 2^ο και 3^ο μ.Χ. αιώνα, η Έφεσος κατέστη το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της επαρχίας -ως αφητηρία της κοινής εμπορικής οδού που διακλαδιζόταν προς την Μεσοποταμία και προς την Συρία- όμως τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, συνεχείς οικονομικοί κλυδωνισμοί απειλούσαν ακόμα και την συντήρηση του ναού της Αρτέμιδος³⁷, γεγονός που αποτυπώνεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στις αντιδράσεις που προκάλεσε η αποστολική δραστηριότητα του Παύλου³⁸. Ένας αργυροχόος με το όνομα Δημήτριος, που κατασκεύαζε ασημένια ομοιώματα του ναού της Αρτέμιδος³⁹, θορυβημένος από την διάδοση του χριστιανικού κηρύγματος, συκοφάντησε την διδασκαλία του Παύλου στους συνεργάτες του τεχνίτες, τρομοκρατώντας τους ότι η περιφρόνηση προς τους ειδωλολατρικούς θεούς που έδειχναν οι χριστιανοί, όχι μόνον δυσφημούσε το επάγγελμά τους, αλλά και έθετε σε κίνδυνο την ευημερία του ναού της Αρτέμιδος (19:23-30). Η αναταραχή που ξέσπασε εξαπλώθηκε σε όλη την πόλη και το εξεγερμένο πλήθος εξανάγκασε δύο από τους συνοδούς του Παύλου, τον Γάιο και τον Αρίσταρχο, να το ακολουθήσουν στο θέατρο της πόλης:

«(19:30-31) Παύλου δὲ βουλομένου εἰσελθεῖν εἰς τὸν δῆμον οὐκ

36. A.H.M. JONES, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Οξφόρδη, 1971) 77-79. M. SARTRE, *L' Orient Romain* (Παρίσι, 1991) 191.

37. X. LORIOU, C. BADEL (επιμ.), *Sources d' Histoire Romaine* (Παρίσι, 1993) 792-793.

38. Απαραίτητο το: H. KOESTER, "Ephesos in Early Christian Literature", στο: H. KOESTER, *Ephesos: Metropolis of Asia* (Βάλει Φορτζ, 1995) 119-140. Επίσης: B. WITHERINGTON III, *The Acts of the Apostles. A Social-Rhetorical Commentary* (Μίσιγκαν-Κέιμπριτζ, 1998) 583-600. D.L. BOCK, *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament* (Μίσιγκαν, 2007) 595-615.

39. Πρβλ. *I.Eph.* 636.

εἰων αὐτὸν οἱ μαθηταί·τινὲς δὲ καὶ τῶν Ἀσιαρχῶν, ὄντες αὐτῶ φίλοι, πέμψαντες πρὸς αὐτὸν παρεκάλουν μὴ δοῦναι ἑαυτὸν εἰς τὸ θέατρον. (19:35-41) καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον φησὶν· Ἄνδρες Ἐφέσιοι, τίς γὰρ ἐστὶν ἀνθρώπων ὃς οὐ γινώσκει τὴν Ἐφεσίων πόλιν νεωκόρον οὖσαν τῆς μεγάλης Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς; ἀναντιρρήτων οὖν ὄντων τούτων δέον ἐστὶν ὑμᾶς κατεσταλμένους ὑπάρχειν καὶ μηδὲν προπετὲς πράσσειν. ἡγάγετε γὰρ τοὺς ἄνδρας τούτους οὔτε ἱεροσύλους οὔτε βλασφημοῦντας τὴν θεὸν ἡμῶν. εἰ μὲν οὖν Δημήτριος καὶ οἱ σὺν αὐτῶ τεχνῖται ἔχουσιν πρὸς τινα λόγον, ἀγοραῖοι ἄγονται καὶ ἀνθύπατοί εἰσιν, ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλοις. εἰ δέ τι περαιτέρω ἐπιζητεῖτε, ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται. καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι στάσεως περὶ τῆς σήμερον μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον περὶ τῆς συστροφῆς ταύτης. καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀπέλυσεν τὴν ἐκκλησίαν.»

«Ο Παῦλος ἤθελε να παρουσιαστεί στο πλήθος, δεν τον ἄφηναν ὁμως οι χριστιανοί. Επίσης μερικοί ἀπό τους ἀνώτατους ἀρχοντες της επαρχίας της Ασίας, που εἶχαν φιλικὰ αἰσθήματα γι' αὐτόν, ἔστειλαν ἀγγελιοφόρους και του συνιστοῦσαν να μην παρουσιαστεί στο θέατρο. Ὄταν τελικὰ κατόρθωσε ο γραμματέας της πόλης να ηρεμήσει τον ὄχλο, τοὺς εἶπε: Ἄντρες της Εφέσου! Ὑπάρχει ἀραγε ἄνθρωπος που να μην ξέρει ὅτι η πόλη της Εφέσου κατέχει το ναὸ της μεγάλης θεᾶς Ἀρτεμης και το ἀγαλμὰ της, που το ἐρίξε ο Δίας ἀπὸ τον ουρανό; Αφού, λοιπόν, αὐτὰ εἶναι ἀναντίρρητα, πρέπει να εἶστε ἡρεμοι και να μην κάνετε καμιά ἀπερισκεψία. Σας τα λέω αὐτὰ, γιατί εσεῖς φέρατε ἐδῶ τους ἀνθρώπους αὐτούς, που οὔτε το ναὸ ἐκλεψαν οὔτε τη θεὰ σας πρόσβαλαν. Αν, λοιπόν, ο Δημήτριος και οι τεχνίτες του ἔχουν καμιά κατηγορία για κάποιον ἄνθρωπο, συνεδριάζουν δικαστήρια και ὑπάρχουν ἀρχές. Εκεί μποροῦν να κάνουν τις καταγγελίες τους ὅσοι ἔχουν λόγους ἐναντίον κάποιου. Αν ὁμως ἔχετε ἄλλα ζητήματα, αὐτὰ θα λυθὸν στην τακτικὴ συνέλευση του δήμου σύμφωνα με το νόμο. Ἀλλιῶς, κινδυνεύουμε να κατηγορηθούμε για στάση μ' αὐτὰ που ἐγιναν σήμερα, ἀφού δεν ὑπάρχει αἰτία την ὁποία θα μπορέσουμε να προβάλλουμε ως δικαιολογία γι' αὐτὴν την ἀναταραχὴ. Αφού τα εἶπε αὐτὰ, διέλυσε την συγκέντρωση».

Στο παραπάνω χωρίο ἀναγνωρίζουμε κατ' ἀρχάς, την ἀκριβὴ γνῶση πολυἀριθμῶν λεπτομερειῶν της πολιτικῆς και θρησκευτικῆς

ζωής της Εφέσου τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, και μία πιστή περιγραφή του κλίματος που επικρατούσε στις λαϊκές συνελεύσεις των ελληνικών πόλεων, οικείο από σύγχρονα, ή και λίγο μεταγενέστερα του Λουκά έργα, όπως τους ρητορικούς λόγους του Δίωνα από την Προύσα. Διέθετε άραγε ο συγγραφέας των *Πράξεων* ιδιαίτερες πηγές (ενδεχομένως και γραπτές) για το ταξίδι του Παύλου στην Έφεσο; Ή μήπως η ίδια η συγγραφή του έργου του πρέπει να τοποθετηθεί εκεί; Η παραγωγή των ασημένιων ομοιωμάτων της Αρτέμιδος· η μνεία των «Ασιαρχών»· ή η αποφασιστική παρουσία του γραμματέα του δήμου στο παραπάνω χωρίο, μαρτυρούν ότι βρισκόμαστε ενώπιον αξιόπιστων πληροφοριών. Είναι φυσικό ότι, για τους Εφέσιους, κάθε απειλή που στρεφόταν εναντίον του ναού της Αρτέμιδος ήταν σοβαρή και ήταν δυνατόν να οδηγήσει σε ταραχές. Το φάσμα της *στάσεως* που περιγράφει ο Λουκάς (και γάρ κινδυνεύομεν *εγκαλεισθαι* *στάσεως* *περι* *τῆς* *σήμερον* *μηδενός* *αίτιου* *υπάρχοντος* *περι* *οὔ* *οὔ* *δυνησόμεθα* *ἀποδοῦναι* *λόγον* *περι* *τῆς* *συστροφῆς* *ταύτης*) ήταν κοινό σε πολλές ελληνικές πόλεις υπό ρωμαϊκή κυριαρχία⁴⁰.

Ακόμα πιο ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία της στενής σχέσης του Παύλου με τους «Ασιάρχες». Ποια ήταν η ακριβής σημασία αυτού του τίτλου; Κατά μία άποψη, ο όρος ταυτίζεται με τον Αρχιερέα της επαρχίας της Ασίας, τον επικεφαλής του κοινού της επαρχίας, ο οποίος είχε ενιαύσια θητεία: ο πρώτος όρος (Ασιάρχης) χρησιμοποιείται για την άσκηση των πολιτικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων του επικεφαλής του κοινού, ενώ ο δεύτερος (Αρχιερέυς) για την άσκηση των θρησκευτικών του καθηκόντων. Οι επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρονται, εντούτοις, σε δύο διακεκριμένα μεταξύ τους αξιώματα⁴¹. Ο Στράβων εξισώνει τους «Ασιάρχες» με την τοπική αριστοκρατία των πόλεων της επαρχίας⁴², αλλά στην περίπτωση αυτή η «φιλία» τους με τον Παύλο είναι μάλλον δυσερμήνευτη. Ίσως οι «Ασιάρχες» να είχαν

40. Πρβλ. Δίων από την Προύσα, Λόγος 46. Ένα ενδιαφέρον παράλληλο συναντούμε σε άλλο λόγο του Δίωνα (34.21-22), όπου αίτιοι της «στάσεως» είναι οι *λινουργοί*.

41. Για το πρόβλημα, βλ. J. DEININGER, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* (Μόναχο, 1965) 41-50. M. ROSSNER, "Asiarchen und Archiereis Asias", *Stud. Clas.* 16, 1974, 101-142. M. SARTRE, *L' Orient Romain* (Παρίσι, 1991) 114-115.

42. Στράβων, 14.1.42. Το γεγονός αυτό ενισχύεται από μία διάταξη του Πανδέκτη, από το βιβλίο του νομικού Μοδεστίνου *De excusationibus*. Dig. 27.1.6.14.

αποκτήσει την *civitas romana* λόγω των στενών τους σχέσεων με την Ρώμη, και να ήταν φυσικό να έχουν μία εγγύτερη σχέση με τους πολίτες της Εφέσου, ή όσους διέμεναν προσωρινά εκεί, και ήταν ταυτόχρονα Ρωμαίοι πολίτες – αν θεωρήσουμε ότι ο Παύλος είχε πράγματι αποκτήσει στην Ταρσό την Ρωμαϊκή πολιτεία⁴³. Το αξίωμα του «γραμματέα του δήμου» δημιουργεί λιγότερα προβλήματα. Επρόκειτο για έναν αξιωματούχο υπεύθυνο για την τήρηση των αρχείων, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν παρών και κατά την κατάθεση χρημάτων στον ναό της Αρτέμιδος. Αλλά και το νομικό λεξιλόγιο του χωρίου είναι ακριβές: γίνεται, κατ' αρχάς, διάκριση ανάμεσα στην δικαιοδοσία του Ρωμαίου διοικητή της επαρχίας, ο οποίος απένειμε δικαιοσύνη κατά την δικαστική του περιοδεία (ἀγοραῖοι ἄγονται καὶ ἀνθύπατοί εισιν), και στις αρμοδιότητες τις οποίες εξακολουθούσε να διαθέτει η εκκλησία του δήμου στην Έφεσο του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα (εἰ δέ τι περαιτέρω ἐπιζητεῖτε, ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται). Επρόκειτο για την «έννομο» εκκλησία, η οποία διακρίνεται από την *ad hoc* συνέλευση των Εφεσίων πολιτών, στην οποία και είχαν συρθεί οι ακόλουθοι του Παύλου. Ο γραμματέας του δήμου προειδοποιούσε ότι, αν λαμβανόταν οποιαδήποτε απόφαση σε μη «νόμιμη» εκκλησία, η Ρώμη θα θεωρούσε την απόφαση αυτή στάση⁴⁴.

Και η συντομογραφική αυτή περιδιάβαση στο χωρίο των *Πράξεων* ενισχύει επιτυχώς την υποψία ότι ο ιστορικός μπορεί να ανακαλύψει στην Καινή Διαθήκη μία ιδανική πρόσβαση στην λειτουργία των ελληνικών θεσμών την περίοδο της Ηγεμονίας – αλλά και την πεποίθηση ότι η σχέση του χριστιανικού κινήματος με τον ελληνισμό κατά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα περιλαμβάνει πολύ περισσότερα επίπεδα από όσα συνήθως αναγνωρίζουμε. Μετακινούμενη από το ιουδαϊκό θρησκευτικό και κοινωνικό πλαίσιο στις πόλεις των «εθνικών» στην Αιγαιακή ακτογραμμή και την ηπειρωτική Ελλάδα, ο νεότευκτος χριστιανισμός επρόκειτο, όχι μόνον να διευρύνει την ταυτότητά του, αλλά και να αντιμετωπίσει μία σειρά νομικών προκλήσεων που θα συντελούσαν, με την σειρά τους, στην θεσμική διαμόρφωση της πρώτης αποστολικής εκκλησίας.

43. D.L. BOCK, *Acts*, 595.

44. A.N. SHERWIN-WHITE, *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, 87.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ*

**Πατρότητα και γνησιότητα τῶν ἀρρένων τέκνων
στήν κλασική Ἀθήνα**

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΥΛΗΣ

Προλεγόμενα – Εἰσαγωγή

Κεφάλαιο πρῶτο : Γνήσια τέκνα

α) Ἰδιωτικοὶ ἑορτασμοὶ : τὰ ἀμφιδρόμια, ἡ δεκάτη καὶ ὀνοματοθεσία

β) Θεσμικὲς συνέπειες τῆς νόμιμης πατρότητας στήν κλασική Ἀθήνα: Παρουσίαση τῶν τέκνων στοὺς φράτορες, στοὺς γεννήτες (;) καὶ στοὺς δημότες

Κεφάλαιο δεύτερο : Τὰ νόθα παιδιά

Κεφάλαιο τρίτο : Ἡ υἰοθεσία

α) Ἡ υἰοθεσία ἐν ζωῇ (*inter vivos*)

β) Ἡ υἰοθεσία διὰ (ἐκ) διαθήκης

γ) Ἡ μετὰ θάνατον υἰοθεσία

δ) Συνέπειες τῆς ἀττικῆς υἰοθεσίας

Συμπεράσματα ἐν εἴδει ἐπιλόγου

Βιβλιογραφικὸς προσανατολισμὸς

Προλεγόμενα – Εἰσαγωγή

Ἡ νομιμότητα τῆς γέννησης τῶν τέκνων στήν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς περιόδου τὴν ὁποία συμβατικὰ ἀποκαλοῦμε κλασσική, δηλαδή κατὰ τοὺς 5ο καὶ 4ο αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἀναγκαῖα στὸ πλαίσιο τῆς γαμικῆς ἔνωσης (γάμος), κατὰ κανόνα μονογαμικῆς καὶ καταρτισμένης μὲ μορφή ἀπαραίτητα νόμιμη, εἴτε μὲ τὴν παράδοση (ἐγγύη ἢ ἐγγύησις) τῆς νύμφης στὰ χέρια τοῦ συζύγου τῆς ἀπὸ τὸν κύριόν τῆς, εἴτε συνακόλουθα μὲ τὴν δικαστικὴ διεκδίκηση (ἐπιδικασία), ὅταν

* Διευθυντὴς Ἑρευνῶν στὸ «Ἐθνικὸ Κέντρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας» (Γαλλία), Ἐπισκέπτης καθηγητὴς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Βατικανοῦ, τ. Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

πρόκειται για τὸν γάμο μιᾶς ἐπικλήρου κόρης μὲ τὸν δικαιοῦχο ἀγχιστέα ἢ συγγενῆ τοῦ θανόντος πατέρα τῆς ἐπικλήρου. Ὁ περίφημος νόμος περὶ γάμου τοῦ 451/0, ποὺ ψηφίστηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Περικλέους, ἀπαιτεῖ ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸ ἔγκυρο καὶ τὴν νομιμότητα τοῦ γάμου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ιδιότητα τῶν τέκνων, τὰ ὁποῖα γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν γαμικὴν ἔνωση, ὡς πολῖτες τῆς πόλεως, τὴν ἀδιαμφισβήτητη ιδιότητα ὡς ἀθηναίων πολιτῶν καὶ τοῦ συζύγου καθὼς καὶ τοῦ πατέρα τῆς νύμφης. Ἀλλὰ ἡ ἀυστηρότητα αὐτοῦ τοῦ κανόνα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα μετριάζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ τέκνα ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν παράλληλη ἔνωση τῆς παλλακείας ἀπολαμβάνουν, ὡς φαίνεται, μερικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀθηναίων πολιτῶν.

Βέβαια, αὐτὲς οἱ γαμικὲς πρακτικὲς λειτουργοῦν στὸ πλαίσιο τῆς πολιτείας καὶ σὲ στενὴ σχέση μὲ τοὺς κανόνες οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν τὴν διατήρηση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ πολιτειακοῦ συνόλου, θεμέλιο πρωταρχικό του Συντάγματος τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνας θεσμὸς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, σὰν τὴν νομιμότητα τῆς γέννησης καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητος τῶν τέκνων, δὲν κατανοεῖται ἄλλως παρὰ ὑπὸ τὴν δημόσια μορφή, κυρίως σὰν δημιουργὸς πολιτῶν οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸν ἀθηναϊκὸ δῆμο. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἐκδοχή, οἱ συνέπειες τῆς οἰκογενειακῆς ιδιοκτησίας, μὲ τὴν διαμεσολάβηση τῶν κληρονομικῶν διατάξεων, οἱ ὁποῖες ἔδωσαν τὴν κύρια θέση στὰ νόμιμα τέκνα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλάζουν τὴν χαρακτηριστικὴ ιδιότητα τῆς νομιμότητος τῶν τέκνων ὡς θεσμοῦ μᾶλλον τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ νὰ τὴν μετατρέπουν σὲ ἔκφραση τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο ἔχει σκοπὸ τὸν διακανονισμὸ τῆς δομῆς τῆς οἰκογενειακῆς ομάδας (οἶκος) καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν μεταβίβαση τῶν πραγμάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, τοῦ οἴκου. Αὐτὸς ὁ τρόπος καθιστᾷ, γιὰ μᾶς, καλύτερα κατανοητὸ τὸ πόσο ἡ ἔννοια τῆς ἀυτοχθονίας, ποὺ τοποθετεῖται, σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες ἔρευνες, στὸ κέντρο τῆς πολιτειακῆς ὀργάνωσης (κυρίως σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὶς μυθολογικὲς καὶ θεσμικὲς καταβολὲς τῶν κλασσικῶν Ἀθηνῶν), παίζει ἕνα ρόλο βασικὸ στὶς ἐκδηλώσεις τῶν οἰκογενειακῶν θεσμῶν.

Ὁ νόμος τοῦ Περικλέους εἶναι ἀπόλυτα ἐχθρικός στοὺς μεικτοὺς γάμους καὶ εἰσάγει μίαν νέα δικαϊκὴ κατάσταση, στέρη καὶ ἀμετακίνητη. Διευκρινίζοντας καθαρὰ τὶς γαμικὲς καταστάσεις, μετατρέπει τὶς συνέπειες τῶν μεικτῶν γαμικῶν ἐνώσεων, τὶς ὁποῖες

ἐφάρμοζαν καί πρὶν ἀπὸ τὸν νόμο οἱ Ἀθηναῖοι. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ ὅτι διάσημοι Ἀθηναῖοι, ὅπως ὁ Κλεισθένης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Κίμων, οἱ ὁποῖοι γεννήθηκαν ἀπὸ μεικτοὺς γάμους, θὰ ἔπρεπε, ὑπὸ τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου τοῦ 451/0, νὰ θεωροῦνταν, ὡς παράνομα τέκνα (νόθοι), ἐκτὸς τοῦ σώματος τοῦ δήμου. Ἐν τούτοις, ὁμως, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπικαλεσθοῦμε ἐδῶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἐπιγαμίας, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τὴν σύναψη γάμων καὶ παραχωρήθηκε στοὺς πολίτες τῶν φίλων πόλεων τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ.

Τὰ παράνομα τέκνα (νόθοι) τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἀθηναϊκοῦ οἴκου παραμένουν, ἐπομένως, ὑπὸ τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου τοῦ Περικλέους, ἀπογυμνωμένα ἀπολύτως ἀπὸ κάθε πολιτειακὸ δικαίωμα. Αὐτὴ ἡ νομικὴ κατάσταση ἐμφανίζεται στὰ μάτια τῶν νεωτέρων ὡς ἀνώμαλη, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι τονίζει ἰδιαίτερα τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη ὡς θεμέλιο τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων, ἀκριβῶς σὰν ἔλεγχος πὺρ ἐξασκεῖ ἡ κοινωνία τῆς πόλεως ὀρίζοντας τίς κληρονομικὲς πρακτικὲς, οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη σὲ ὅσους καλοῦνται στὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἀθηναϊκοῦ οἴκου. Μποροῦμε, ἐν τέλει, ἀπλοποιώντας καὶ σχηματοποιώντας, νὰ ἰσχυρισθοῦμε πὺρ οἱ κληρονομικοὶ κανόνες ἔχουν ὑπαχθεῖ σὲ διατάξεις οἱ ὁποῖες θέτουν ὡς προϋπόθεση τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη. Ὡσάν, ἀκριβῶς, νὰ ἔχει θεωρηθεῖ ὁ οἶκος ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς πόλεως.

Τὰ ζητήματα πὺρ ἐξετάζονται στὴν παροῦσα ἔρευνα, τὴν ὁποία προσφέρουμε στὸν φίλο Σπύρο Τρωιάνο, ἀναφέρονται στὴν μελέτη τῆς πατρότητας καὶ γνησιότητας τῶν τέκνων στὸ ἀττικὸ δίκαιο. Τὰ θέματα πὺρ μᾶς ἀπασχολοῦν ὑπόκεινται σὲ μιὰν ἀντιμετώπιση ἡ ὁποία τοποθετεῖ τὸ στρατηγικὸ στίγμα στὶς ἀναπτύξεις πὺρ θὰ ἐπακολουθήσουν καὶ οἱ ὁποῖες θέτουν ὡς ἀντικείμενο διερεύνησης τίς συνέπειες τοῦ νόμου τοῦ Περικλέους γιὰ τὸν γάμο. Ὁ ἴδιος νόμος ἐπαναλήφθηκε ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου, τὸ 403/2, μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ ἀπὸ τὴν τραυματικὴ ἔμπειρία τοῦ σκληροῦ ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σύντομη ὀλιγαρχικὴ περίοδο, μὲ κορύφωση τὴν ἀπολυταρχία τῶν τριάκοντα τυράννων, ὁ νόμος τοῦ 451/0 ἴσχυσε καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς κλασσικῆς λεγόμενης ἐποχῆς τῶν Ἀθηνῶν, τονίζοντας ἰδιαίτερος τὴν πολιτειακὴν κατάσταση τῶν συμμετεχόντων στὴν σύννομη γαμικὴ ἔνωση. Αὐτοὶ πὺρ ὀδηγοῦν σὲ γάμο τίς ἀτθίδες, καθὼς καὶ οἱ σύζυγοί τους, ὀφείλουν ὑποχρεωτικὰ νὰ εἶναι ἀθηναῖοι

πολίτες, γιὰ νὰ εἶναι τὰ τέκνα ποὺ θὰ γεννηθοῦν, μὲ τὴν σειρά τους, ἀπὸ τὸν νόμιμο γάμο τέκνα γνήσια καὶ πολίτες. Θὰ ἀποκτήσουν ἔτσι, χωρὶς ἀμφισβήτηση, τὰ ἀγαθὰ τοῦ πατρικοῦ οἴκου. Ἀντίθετα, ὅταν ὁ σύζυγος τῆς ἀτθίδος ἢ ὁ κύριος ποὺ ὀδηγεῖ τὴν τελευταία σὲ γαμικὴ σύμβαση δὲν ἔχουν τὴν ιδιότητα τοῦ ἀθηναίου πολίτη, τότε τὰ τέκνα αὐτῶν τῶν «μεικτῶν» γάμων θεωροῦνται ὡς μὴ ἀθηναῖοι πολίτες. Αὐτὰ τὰ τέκνα εἶναι νόθα, χωρὶς καμία διάκριση φύλου. Πρέπει ἐδῶ νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ ἀττικὸ δίκαιο θεωρεῖ μόνο τὰ ἄρρενα τέκνα ὡς ὑποκείμενα δικαιωμάτων, χωρὶς νὰ στρέψει τὴν προσοχή του στὰ θή-
λεα τέκνα, ἐκτὸς βεβαίως τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπικλήρου κόρης.

Ὅταν ἡ ἔλλειψη ἀρρένων τέκνων εἶναι βέβαιη, τὸ ἀττικὸ δίκαιο παραδέχεται τὴν υἰοθεσία ὑπὸ τρεῖς μορφές: α) υἰοθεσία ἐν ζωῇ, β) υἰοθεσία διὰ διαθήκης καὶ γ) μετὰ θάνατον υἰοθεσία. Ἐνώπιον μιᾶς (ἢ πολλῶν) υἰοθεσιῶν θηλέων τέκνων, ὅταν δὲν ὑπάρχει ἀδελφὸς ἢ οἱ κατιόντες του, τότε ἀναφαίνεται ὁ θεσμὸς τῆς ἐπικλήρου κόρης, τῆς ὁποίας ὁ γιὸς ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ γάμο μὲ ἐπιδικασία θὰ γίνῃ ὁ καθολικὸς διάδοχος τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου του.

Αὐτὲς οἱ προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις μᾶς ἐπιτρέπουν τώρα ν' ἀναγγείλουμε μιὰ διάρθρωση τῆς ἀνάλυσής μας πάνω στὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς στρατηγικὲς τῆς ἀναγνώρισης τῆς πατρότητας, σὲ τρεῖς ἐνότητες. Θὰ προβοῦμε στὴν ἐξέταση ζητημάτων σχετικῶν μὲ τὰ νόμιμα τέκνα (α), μὲ τὰ νόθα τέκνα (β) καὶ, τέλος, μὲ τὰ υἰοθετημένα τέκνα (γ).

Κεφάλαιο πρῶτο

Γνήσια τέκνα

Κάθε τέκνο, χωρὶς διάκριση φύλου, θεωρεῖται νόμιμο (γνήσιος, γνήσια) ὅταν γεννιέται σὲ γάμο τοῦ ὁποίου καὶ τὰ δύο μέλη προέρχονται ἀπὸ οἰκογένειες ἀπὸ καταβολῆς ἀθηναῖες. Ἡ ιδιότητα τοῦ νόμιμου παιδιοῦ εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα σημαντικὴ γιὰ ὅτι ἀφορᾷ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ τοῦ οἴκου: ὁ νόμιμος γιὸς καλεῖται πρῶτος αὐτοδικαίως σὲν ἀποκλειστικὸς δικαιούχος τῆς συνέχειας μέσα στὸν οἶκο τοῦ θανόντος πατέρα. Ἡ ὑπαρξὴ μοναδικῆς κόρης (ἢ μοναδικῶν περισσοτέρων κορῶν) στὸν οἶκο προκαλεῖ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπικλήρου, ὅπου ὁ γάμος μὲ ἐπιδικασία τῆς κόρης καὶ τοῦ δυνητικοῦ συζύγου, δηλαδὴ τοῦ πλησιέστερου συγγενοῦς ἐξ αἵματος τοῦ θανόντος, ἐπιτρέπει στὸν γιὸ ὁ ὁποῖος θὰ γεννηθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν

γαμική ἔνωση νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ συνεχιστής τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου.

Στὴν κοινωνία τῶν κλασσικῶν Ἀθηνῶν, τὸ ἀπλὸ γεγονὸς τῆς γέννησης τέκνου μετὰ ἀπὸ νόμιμο γάμο δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως πῶς ἢ νόμιμη πατρότητά του εἶναι ἀναγνωρισμένη ὅπωςδήποτε. Μερικὲς ἐκδηλώσεις κοινωνικότητας καὶ ἡ ἐκτέλεση κάποιων πράξεων, οἱ ὁποῖες διατηροῦνται στὰ δημόσια εὐρετήρια τῶν ἐπισήμων συσσωματώσεων, φαίνονται ἀπόλυτα ἀπαραίτητες, ὥστε ἡ μνήμη τῆς νόμιμης πατρότητας νὰ συντηρηθεῖ ἀλώβητη στήν συνείδηση τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ἐτσι, ἡ νομικὴ καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ τῶν Ἀθηνῶν μᾶς ὑποβάλλει τὴν ἰδέα νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸν ἑορτασμὸ ἰδιωτικῶν ἐκδηλώσεων, τῶν ἀμφιδρομιῶν καὶ τῆς δεκάτης ἡμέρας μετὰ τὸν τοκετό. Παρομοίως, ἀρμόζει νὰ ἐπιμείνουμε σ' ἄλλες ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν ἓνα χαρακτήρα περισσότερο εὐρὸν στὸν περίγυρο τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ παρουσίαση τοῦ νεογεννήτου ἀπὸ τὸν πατέρα του στὰ μέλη τῆς φρατρίας του, καθὼς καὶ στὰ μέλη ἴσως τοῦ πατρικοῦ γένους. Αὐτὲς οἱ ἐνέργειες καὶ οἱ συνακόλουθοι ἑορτασμοὶ διευκολύνουν τὴν διατήρηση τῆς δήλωσης τοῦ πατέρα ἐνώπιον τῶν μελῶν τῶν διαφόρων συσσωματώσεων σχετικὰ μὲ τὸ γεγονὸς τῆς πατρότητας τῶν νεογέννητων τέκνων. Ἄς δοῦμε παρακάτω, μὲ περισσότερες λεπτομέρειες, σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ διατήρηση τῆς συλλογικῆς μνήμης.

α) Ἰδιωτικοὶ ἑορτασμοί: τὰ ἀμφιδρόμια, ἡ δεκάτη καὶ ἡ ὀνοματοθεσία

Ἀμφιδρόμια. Τὰ ἀμφιδρόμια, τὰ ὁποῖα ἐπιτελοῦνται τὴν πέμπτη ἡμέρα μετὰ τὸν τοκετό –καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἑβδομὴ μετὰ τὸν τοκετό ἡμέρα, ὅπως ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι νεώτεροι συγγραφεῖς– συνίστανται στήν περιφορὰ τοῦ νεογέννητου γύρω ἀπὸ τὸν οἰκιακὸ βωμὸ τῆς Ἑστίας. Οἱ μαῖες ποὺ παρέστησαν στὸν τοκετό προβαίνουν σ' αὐτὴ τὴν περιφορὰ γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ τῆς οἰκογενειακῆς Ἑστίας, σὲ οἰκιακὸ χῶρο αὐστηρὰ ἰδιωτικό. Συνδυάζεται αὐτὸς ὁ ἰδιωτικὸς ἑορτασμὸς μὲ τὸ γεῦμα τοῦ τοκετοῦ, ὅταν οἱ συγγενεῖς συγκεντρώνονται προσκομίζοντας δῶρα στὸ νεογέννητο καθὼς καὶ τὴν συμβολή τους σ' αὐτὸ τὸ γεῦμα. Συμμετέχουν στήν προπαρασκευὴ τοῦ ἑορταστικοῦ γεύματος προσφέροντας κυρίως προϊόντα ἀλιείας καί, εἰδικότερα, ὀκταπόδια καὶ σουπιές, θαλασσινὰ ἐδέσματα ποὺ προτιμοῦσαν ἰδιαίτερα οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Στὴν κατώφλια εἴσοδο

τῆς οἰκίας ἢ ὅποια γιόρταζε, ὅταν τὸ νεογέννητο ἦταν ἀγόρι, κρεμοῦσαν στεφάνια ἀπὸ κλάδους ἐλιάς. Ὅταν γεννιοῦνταν κορίτσι, τότε κρεμοῦσαν μπουκλες μαλλιῶ.

Ἡ ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν καὶ ἑορτασμῶν λαμβάνει χώραν μόνον ὅταν ὁ πατέρας τοῦ νεογέννητου δὲν ἀντιτίθεται καὶ δὲν ἐκφράζει τὴν ἄρνησή του νὰ ἀποδεχθῆ τὴν πατρότητα τοῦ νεογέννητου παιδιοῦ. Σὲ περίπτωση μιᾶς τέτοιας ἄρνησης, μπορεῖ νὰ προβεῖ στὴν ἔκθεση τοῦ νεογέννητου. Εἰδάλλως, ἐὰν ἡ πατρότητα γίνεαι δεκτὴ, ἢ εἰσδοχὴ στὴν οἰκογενειακὴ ομάδα τοῦ οἴκου συνάπτεται μὲ τὴν λατρεία τῆς Ἑστίας, θεότηας τῆς οἰκογένειας καὶ προστάτιδος τοῦ κλειστοῦ ἰδιωτικοῦ χώρου. Ἡ εἰσδοχὴ ὑπόκειται στὴν φανερὴ βούληση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ οἴκου, δηλαδὴ τοῦ πατέρα τοῦ νεογέννητου, ὁ ὅποιος μπορεῖ ν' ἄρνηθῆ τὴν εἰσδοχὴ αὐτὴ, ἐκφράζοντας τὴν ἀντίθεσή του στὸν ἑορτασμὸ τῶν ἀμφιδρομίων. Πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν παρόμοια στάση, ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας τοῦ νεογέννητου, στὴν πόλη τῆς Ρώμης, ὅταν ὁ pater σηκώνει τὸ νεογέννητο τέκνο στὸν ἀέρα, πράξη συμβολικὴ, γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀπόκτηση τῆς πατρικῆς ἐξουσίας (*tolere liberos – suscipere terra*).

Στὴν πόλιν τῶν κλασσικῶν Ἀθηνῶν, τὰ ἀμφιδρόμια διαδραματίζονται μέσα στὸν κλειστὸν ἄντρον τοῦ οἴκου καὶ ἔχουν χαρακτῆρα κυρίως ἰδιωτικόν, χωρὶς καμία συμμετοχὴ τῶν πολιτειακῶν ὀργάνων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἢ λεχώνα (λεχώ) μητέρα ἀποκαθαίρεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ κάθε μίσημα προκαλούμενο ἀπὸ τὸν τοκετὸ καὶ γίνεται ἐκ νέου ἰκανὴ νὰ ἐπαναλάβει τὶς συζυγικὲς σαρκικὲς σχέσεις. Οἱ συνέπειες τῶν ἀμφιδρομίων ἀποβαίνουν οὐσιαστικότερες γιὰ τὸ νεογέννητο τέκνο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ βιολογικὴ γέννηση ἀρχίζει νὰ λαμβάνει τὴν μορφή τῆς κοινωνικῆς γέννησης, τῆς ὁποίας τὰ ἀμφιδρόμια ἀποτελοῦν τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς σειρᾶς πράξεων ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τονίσουμε τὴν σημασίαν τους σὲ ὅ,τι θὰ ἀκολουθήσει σχετικὰ μὲ τὴν εἰσδοχὴ τῶν τέκνων στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, στὸν γειτονικὸν ἄντρον, στὶς θεσμικὲς δομὲς τῆς πόλεως.

Δεκάτη. Ἡ ὀνοματοθεσία τοῦ νεογέννητου διενεργεῖται κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν νυκτερινῶν ἑορτῶν, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦνται κατὰ τὴν δέκατην νύκτα μετὰ τὸν τοκετό, ἐνώπιον τῆς σύναξης συγγενῶν ἀπὸ τὶς δύο πλευρὰς, πατρικῆς καὶ μητρικῆς, παρουσίαν τῶν πιὸ στενῶν φίλων τοῦ ἑορτάζοντος οἴκου. Μετὰ τὴν ὀνοματοθεσίαν ἐπακολουθεῖ ἓνα ἑορταστικὸν δεῖπνον, μὲ γυναικεῖους χοροὺς καὶ τὴν

ἀπαραίτητη θυσία.

Τὸ γεγονός ὅτι μετὰ ἀπὸ τὶς θεσμικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένους γιὰ τὴν γεωγραφικὴ (καὶ συνάμα γεωμετρικὴ) ἀνακατανομὴ τῶν πολιτῶν τῶν Ἀθηναίων, ἡ ὁποία καθιέρωσε τὴν ὀνοματοθεσίαν τοῦ πολίτη μετὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος ἀκολουθούμενου ἀπὸ τὴν μνεΐαν τοῦ δήμου, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὸ σφάλμα πῶς τὸ σύστημα τῆς ἐφαρμοσμένης ὀνοματοθεσίας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ὀλωσδιόλου μεταλλαχθεῖ. Μετὰ τὶς κλεισθένειες μεταρρυθμίσεις τῶν τελῶν τοῦ βου αἰῶνα, ἡ ὀνομασία κάθε Ἀθηναίου βασίζεται στὸ ὄνομά του ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δήμου καταγωγῆς του, δήμου ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ αὐτὸς τῆς κατοικίας τοῦ πολίτη. Ἀπλῶς, συνάπτεται τὸ ὄνομα τοῦ πολίτη μετὰ ἓνα συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ἀττικοῦ ἐδάφους, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ οἰκογένεια καταγωγῆς του. Δηλαδή ἡ ὀνομασία ἑνὸς πολίτη δὲν προσδιορίζεται, ἐκτὸς τοῦ ὀνόματός του, καὶ ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὴν οἰκογένειαν καταγωγῆς του. Δὲν ὑφίσταται καμία ἀνάγκη προσφυγῆς στὸ πατρῶνυμο, γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ἓνας πολίτης, μόνον ὑπάρχει μνεΐα τοῦ μέρους ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἡ οἰκογένεια καταγωγῆς.

Αὐτοὶ οἱ κανόνες ἰσχύουν στὴν περίπτωσιν τῶν Ἀθηναίων, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖες ἑνὸς οἴκου φέρουν μόνον τὸ ὄνομά τους, μετὰ προσδιορισμὸν σὲ γενικὴ πτώσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου τους: πατρός, ἀδελφοῦ, συζύγου, ἀνάλογα μετὰ τὴν ιδιότητα τῆς γυναίκας ὡς ἀνυπάνδρου κόρης, ἀδελφῆς, ὑπάνδρου μητέρας, χήρας. Αὐτὴ ἡ κατάστασις τῆς ὀνοματοθεσίας καὶ ἐπίκλησις τῶν ἀτθίδων, τὴν ὁποία νεώτεροι γάλλοι ἑλληνιστὲς ἀποκαλοῦν μὲ ἓναν μάλλον ἀδόκιμο ὄρο «κυριωνυμία», δὲν ἀκολουθεῖ ἓνα σταθερὸ κανόνα, ἀλλὰ εἶναι διαφορετικὴ, ἀνάλογα μετὰ τὴν προσωπικὴν κατάστασιν τῆς ἀτθίδας, ἀνυπάνδρου ἢ ὑπάνδρου. Ἀλλὰ, μολαταῦτα, ἡ χρῆσις τοῦ πατρωνύμου γιὰ τὶς γυναῖκες δὲν ἔχει ὀλοσχερῶς ἐκλείψει ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴν πρακτικὴν, ἐπειδὴ ὑπάρχουν στίς πηγὰς περιπτώσεις σύμφωνα μετὰ τὶς ὁποῖες οἱ ὑπάνδρες γυναῖκες ἀποκαλοῦνται μετὰ τὸ προσωπικὸν τους ὄνομα καθὼς καὶ μετὰ τὰ πατρωνυμὰ τους.

Ἡ ἑλληνικὴ συγγένεια εἶναι κατὰ βάσιν ἢ ἐξ αἵματος, πὺν δημιουργεῖται μετὰ τὸν γάμον. Ἡ υἰοθεσία, πὺν ὑποκαθιστᾷ τὴν βιολογικὴν πατρότητα, δὲν δημιουργεῖ νομικοὺς δεσμοὺς συγγένειας παρὰ μόνον μετὰ τὸν πατέρα ἐξ υἰοθεσίας. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς συγγένειας ἀποδεικνύεται εὐκόλως ἀπὸ τὶς διαφορὰς πράξεις καὶ ἐνέργειαις οἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται ἐπὶ τῆς ὀνοματοθεσίας

τοῦ νεογνοῦ, σύμφωνα μὲ κανόνες οἱ ὅποιοι καθορίζουν γιὰ τὰ ἄρρενα τέκνα τὸ ὄνομα μέσα σ' ἓνα σύνολο δυνητικῶν ὀνομάτων προερχομένων ἀπὸ τὴν πατρικὴ πλευρὰ, πρὶν νὰ γίνῃ κατόπιν χρῆση τῶν ὀνομάτων τὰ ὅποια προσφέρει ἡ συγγενικὴ πλευρὰ τῆς μητέρας τοῦ νεογνοῦ. Τὸ ἐναλλακτικὸ ὑπόδειγμα τοῦ ἀκολουθητέου ἀθηναϊκοῦ κανόνα εἶναι τὸ παρακάτω: ὁ πρῶτος γιὸς θὰ πάρῃ τὸ ὄνομα τοῦ ἐκ πατρὸς πάππου, ὁ δεῦτερος τὸ ὄνομα τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου, ὁ τρίτος ἓνα ὄνομα ἀπὸ τὴν πατρικὴ πλευρὰ, ὁ τέταρτος ἓνα ὄνομα ἀπὸ τὴν μητρικὴ συγγένεια καὶ οὕτω καθεξῆς. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ὀνοματοθεσίᾳ, πού θεμελιώνεται στὶς δύο συγγενικὲς πλευρές, ὀνομάστηκε πρόσφατα ἀπὸ ἓνα γάλλο ἑλληνιστὴ παππωνυμία (*rapproymie*), μὲ ὄρο ὁ ὅποιος δεικνύει περὶτρανα τὴν οὐσία τῆς ἑλληνικῆς ὀνοματοθεσίᾳ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως στὸ νησὶ τῆς Ρόδου, σύμφωνα μὲ τὶς πρόσφατες ἐρευνες.

Ὁ κανόνας τῆς ὀνοματοθεσίᾳ τῶν ἀρρένων τέκνων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀρῶνται ἀπὸ τὴν μία ἢ ἄλλη ομάδα τῆς ἐξ αἵματος συγγένειας, δηλώνει σ' ἓνα εὐρύτερο πεδίο πῶς αὐτὰ τὰ ὀνόματα ἀνήκουν στὴν συμβολικὴ περιουσία καὶ στὶς στρατηγικὲς γοήτρου τῆς κάθε οἰκογένειας. Τὸ ὄνομα πού δίδεται εἶναι συχνὰ σύνθετο καὶ μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ σὲ ὀνόματα τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν τὴν ἀνάλυσή τους μὲ τὴν χρῆση ὀρισμένων ριζικῶν, χαρακτηριστικῶν τῶν οἰκογενειακῶν ομάδων τῶν ἐμπλεκόμενων στὴν ὀνοματοθεσία. Κάθε οἰκογένεια, στὴν Ρόδο καὶ ἄλλοῦ, κατέχει ἓνα ἀπόθεμα (*stock*) ριζικῶν χρησιμοποιουμένων γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν συνθέτων κυρίων ὀνομάτων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὶς ρίζες *-κρατ* (Δημοκράτης, Ξενοκράτεια) ἢ *φιλεῖν* (Φίλιππος). Δὲν μποροῦμε ν' ἀντισταθοῦμε ἐδῶ στὸν πειρασμὸ νὰ μὴν ἐκθέσουμε τὴν διαμάχη ἢ ὅποια προέκυψε ὅταν οἱ δύο γονεῖς συγκρούσθηκαν στὶς *Νεφέλες* (στ. 60 ἐπ.) τοῦ Ἀριστοφάνη σχετικὰ μὲ τὴν ὀνοματοθεσία τοῦ γιοῦ τους. Ὁ πατέρας, Στρεψιάδης, πανοῦργος ἐξηνταβελόνης, ἤθελε τὸ κωμικὸ Φεῖδωνίδης, σὲ ἀνάμνηση τοῦ πατέρα του Φεῖδωνος (: οἰκονόμου), ἢ δὲ μητέρα, ἐπίμονη ψηλομύτα, ἰσχυριζόμενη ὅτι συγγενεὺς μὲ τὴν μεγάλη οἰκογένεια τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν, ἤθελε νὰ δώσει τὰ ἀντίστοιχα λαμπρὰ Ἐάνθιππος, Χάριππος, Καλλιπίδης. Ὅριστε ἢ ἔμμετρη ἐλεύθερη μετάφραση τοῦ Γεώργιου Σουρῆ τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος τῶν *Νεφελῶν*:

Αὐτὴ βαστοῦσε σὰν τρανὴ τὴ μύτη της ψηλὰ

κι' ἵππον ζητοῦσε στ' ὄνομα νὰ βάλει καί καλά,
 ὡσάν νὰ λέμε Ξάνθιππο, Χάριππο, Καλλιπίδη.
 Κί' ἐγὼ σάν τοῦ παππούλη μου τῶθελα Φειδωνίδα.
 Μετὰ πολλὰ μαλλώματα μιὰ συμφωνία κάναμε
 καί Φειδιπίδη τὸ παιδί κοντολογῆς τὸ βγάναμε.

Μιὰ σύνθεση λοιπὸν μεταξὺ τῶν ὀνομάτων κάθε πλευρᾶς τῆς συγγένειας ἐξ αἵματος. Δὲν ὑπάρχει λόγος, πιστεύουμε, νὰ ἐπιμείνουμε ιδιαίτερα στὸ γεγονὸς πὼς τὸ ἀριστοφάνειο κείμενο μᾶς καταδεικνύει περίτρανα τὶς ἐντάσεις καὶ τοὺς συμβιβασμούς, τοὺς συνακόλουθους τῆς ὀνοματοθεσίας, μὲ τὸ ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῶν οἰκογενειακῶν καὶ κληρονομικῶν στρατηγικῶν νὰ διατηρήσουν (καὶ νὰ ἐπαυξήσουν) τὸ συμβολικὸ κεφάλαιο τοῦ οἴκου, προβάλλοντας διαρκῶς τὸ στοιχεῖο τοῦ οἰκογενειακοῦ γοήτρου. Πρέπει νὰ τονισθεῖ, ἐν τέλει, πὼς τὸ ἀττικὸ δίκαιο, πού δὲν γνωρίζει κανένα δίκαιο ἢ προνόμιο πρωτοτοκίας, δὲν παραχωρεῖ ιδιαίτερα δικαιώματα στὸ πρῶτο ἄρρεν τέκνο.

Οἱ κανόνες πού διέπουν τὴν ὀνοματοθεσία τῶν ἀρρένων νεογνῶν ἐφαρμόζονται συμμετρικὰ καὶ ἐναλλακτικὰ καὶ γιὰ τὶς κόρες τοῦ οἴκου μὲ τὴν μόνη σημαντικὴ διαφορὰ πὼς ἡ ἀπαρχὴ γίνεται ἀπὸ τὴν συγγένεια τῆς μητέρας. Ἡ πρωτογενὴς κόρη παίρνει τὸ ὄνομα τῆς πρὸς μητρός μάμμης, ἡ δευτέρη κόρη τὸ ὄνομα τῆς πρὸς πατρός μάμμης, ἡ τρίτη ἓνα ὄνομα ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα ὀνομάτων τῆς πλευρᾶς τῆς μητέρας, ἡ τέταρτη ἓνα ὄνομα χαρακτηριστικὸ τῆς πατρικῆς πλευρᾶς, καὶ οὕτω καθεξῆς, μὲ ἐναλλαγὴ μέχρις ἐξάντλησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κορῶν τοῦ οἴκου.

β) Θεσμικὲς συνέπειες τῆς νόμιμης πατρότητας στήν κλασικὴ Αθήνα:
 παρουσίαση τῶν τέκνων στοὺς φράτορες, στοὺς γεννῆτες (;) καὶ
 στοὺς δημότες

Σύμφωνα μὲ τὶς διαθέσιμες πηγές γιὰ τὴν σύννομη πατρότητα στὸ ἀττικὸ δίκαιο, τὸ νεογνὸ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν πατέρα ἐνώπιον τῆς γειτονικῆς κοινωνικῆς ομάδας καθὼς καὶ ἐνώπιον τῶν συγγενῶν τοῦ οἴκου ὑπὸ εὐρύτατη ἔννοια. Ἀργότερα, ἔφηβος, στήν ἡλικία τῶν δεκαοκτώ, θὰ ἐμφανισθεῖ στήν ομάδα τῶν δημοτῶν, γιὰ ν' ἀποκτήσει τὴν ιδιότητα τοῦ Ἀθηναίου Πολίτη, μὲ τρόπο ὀριστικὸ καὶ ἀδιαμφισβήτητο.

Πρὶν τὴν ἡλικία τῶν δεκαοκτώ χρόνων, ὁ νέος Ἀθηναῖος, παιδί ἀκόμη, πρέπει ἐπίσης νὰ ὑποστῆ τὴν παρουσιάσή του ἐνώπιον τῆς

φρατρίας καί, πιθανῶς, χωρὶς καμία βεβαιότητα, ἐνώπιον τοῦ γένους τοῦ πατέρα του. Πρόκειται ἐδῶ ἀναμφίβολα γιὰ πρακτικὲς τῶν ὁποίων ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ ἐνδυναμώσουν τὶς ἀποδείξεις καὶ τὰ τεκμήρια τῆς νόμιμης πατρότητας στὸ μέλλον, σὲ περίπτωση ἀμφισβήτησης αὐτῆς τῆς πατρότητας ἐνώπιον τῶν πολιτειακῶν δικαστηρίων, ἰδιαίτερα δὲ σὲ περιπτώσεις πού ἄπτονται τῶν κληρονομικῶν ὑποθέσεων τοῦ οἴκου.

Παρουσίαση τοῦ ἄρρενος τέκνου στὴν φρατρία τοῦ πατέρα. Μολονότι δὲν μπορούμε, ἐδῶ σ' αὐτὴ τὴν θέση, νὰ κάνουμε λόγο τῶν συζητήσεων οἱ ὁποῖες ἀντιπαραθέτουν τοὺς νεώτερους ἑλληνιστὲς ἀναφορικὰ μὲ τὸ θεσμικὸ περιεχόμενο καὶ ρόλο τῆς ἀττικῆς φρατρίας, ὀφείλουμε ἐν τούτοις νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ λύση τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν προσωπικὴ κατάσταση τῶν Ἀθηναίων ἔχει ἐναποτεθεῖ στὴν ἀρμοδιότητα καὶ στὴν κρίση τῆς φρατρίας. Τίποτε ἀληθέστερο ἀπὸ τὴν γνώμη ἑνὸς νεωτέρου ἑλληνιστῆ συγγραφέα ὅτι ὅλα τὰ ἀξιοσημεῖα ζητήματα τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ἐναποτίθενται στὴν ἀρμοδιότητα τῆς φρατρίας: γέννηση τέκνων, εἴσοδος τῶν παιδιῶν στὴν ἐφηβεία, γάμοι, υἰοθεσίες, θάνατοι καὶ ἐκφορὲς νεκρῶν, ὡς καὶ τὰ ἀτυχήματα πού προκαλοῦν τὸν θάνατο, ἀνταναικλῶνται στὴν περιορισμένη κοινωνία τῶν φρατόρων καὶ διατηρεῖται καλύτερα ἢ μνήμη αὐτῶν τῶν γεγονότων. Γιὰ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν παροῦσα ἔρευνα, θὰ πούμε ἀπλούστατα πὼς τὸ τέκνο παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν πατέρα του, συνοδευόμενο ἀπὸ συγγενεῖς, ἐνώπιον τῶν φρατόρων καὶ μπροστὰ στὸν βωμὸ τοῦ φρατρίου Διός, ὅπου ὁ ὄρκος πού φανερῶνει τὴν ἔννομη γέννηση προφέρεται ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ παρουσιαζόμενου παιδιοῦ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ θεοῦ, μὲ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς θυσίας, ὅπου τὸ θυσιαζόμενο ζῶο (πρόβατο) ἀποκαλεῖται *μείον*.

Μιὰ δεύτερη παρουσίαση θὰ γίνεи ἀργότερα, κατὰ τὴν ἐφηβεία, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐορτῆς τῶν *Ἀπατουρίων*. Τὴν τρίτην ἡμέρα, ἢ ὁποῖα ἀποκαλεῖται *κουρεῶτις*, ὁ πατέρας, συνοδευόμενος ἀπὸ συγγενεῖς του, παρουσιάζει τὸν νεανία καὶ προσφέρει στὴν θεότητα, τὸν ἴδιο φράτριον Δία, τὰ κομμένα μαλλιά τοῦ νέου, προσφορὰ πού συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη θυσία, τῆς ὁποίας τὸ σφάγιο ἀποκαλεῖται *κούρειον*. Οἱ συμμετέχοντες στὴν *κουρεῶτιδα* συνθέτουν ἕνα *θίασο*, ὁ ὁποῖος παραθέτει ἕνα ἐορταστικὸ, λειτουργικὸ γεῦμα.

Ἡ εἰσοδοχὴ τοῦ ἐφήβου στὴν πατρικὴ φρατρία καὶ ἡ ἐγγραφή του στοὺς καταλόγους τῶν μελῶν τῆς φρατρίας θὰ πραγματοποιηθοῦν

μετά τήν πάροδο ἑνὸς δοκιμαστικοῦ ἔτους καὶ μετὰ ἀπὸ τήν ἀπόφαση μὲ ψηφοφορία τῶν φρατόρων, οἱ ὅποιοι ἀποφαίνονται ὀριστικὰ γιὰ τήν εἰσδοχή ἢ ὄχι στήν φρατρία τοῦ παρουσιαζομένου ἀπὸ τὸν πατέρα ἐφήβου.

Ἡ διαδικασία τῆς εἰσδοχῆς στήν φρατρία τοῦ πατέρα, ἀρχηγοῦ τοῦ οἴκου, εἶναι πιὸ εὐκόλη γιὰ τὶς κόρες, οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται ἐνώπιον τῶν μελῶν τῆς φρατρίας σὲ πολὺ μικρότερη ἡλικία ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἀγοριῶν ἐφήβων, χωρὶς καὶ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα αὐτὴ τὴν ἡλικία.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐγγραφῆς στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας προκύπτει ἀπὸ τὸ βασικὸ κείμενο τοῦ Ἰσαίου (7:15-16): «*Τὴν ἐποχὴ τῶν Θαρρηλίων, ὁ πατέρας μου μὲ ὀδήγησε στοὺς βωμοὺς καὶ μὲ παρουσίασε στὰ μέλη τοῦ γένους του καὶ τῆς φρατρίας του. Αὐτὲς οἱ συσσωματώσεις ἔχουν ἕναν κανόνα ὁμοιόμορφο: ὅταν ἕνας πολίτης παρουσιάζει ἕνα τέκνο τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ἢ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὀφείλει νὰ ὀρκισθεῖ, θέτοντας τὸ χέρι πάνω στὰ σφάγια τῆς θυσίας, ὅτι τὸ παιδί ποὺ παρουσιάζει ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ γυναῖκα ἀθηναία, νόμιμα ὑπανδρευμένη. Αὐτὸ εἶτε πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο τοῦ τέκνο εἶτε πρόκειται γιὰ παιδί υἰοθετημένο. Ὅταν ὁ πατέρας ἔδωσε ὄρκο, τὰ ἄλλα μέλη δὲν προβαίνουν λιγότερο σὲ μιὰ ψηφοφορία. Ἐὰν ἡ ἀπόφαση εἶναι καταφατική, τὸ τέκνο ἐγγράφεται στὸν ἐπίσημο κατάλογο, ἀλλὰ ποτὲ πρὶν ἀπὸ τὴν διενέργεια τῆς ψηφοφορίας».*

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ὑποστηρίξουμε ἄνετα πὼς ὅταν τὸ τέκνο δὲν γίνεται παραδεκτὸ ἀπὸ τὴν πατρικὴ φρατρία, τότε παραμένει ἐκτὸς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Ἡ μαρτυρία τῶν δημοσθενικῶν κειμένων εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γι' αὐτὸ (Δημοσθένης, 39: 31, 34 καὶ 40: 10, 48). Ὅταν λείπουν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ τέκνου, τότε ἔπονται δυσάρεστες συνέπειες τόσο στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο (προσωπικὴ κατάσταση, πατρότητα, κληρονομικὴ διαδοχὴ ἐξ ἀγχιστείας) ὅσο καὶ στὸ πολιτειακὸ δημόσιο δίκαιο (ιδιότητα τοῦ πολίτη μὲ ὅλα τὰ δυσμενῆ ἐπακόλουθα). Ἡ φρατρία, ὡς συνένωση μιᾶς ομάδας πολιτῶν οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἕνα κοινὸ μακρινὸ πρόγονο, καθὼς καὶ τῶν πραγματικῶν ἢ πλασματικῶν συγγενῶν (ἀγχιστεῖς, συγγενεῖς), ἐγγυᾶται τὴν πραγματικὴ γνώση τῆς κατάστασης τοῦ συγκεκριμένου οἴκου. Ἔτσι μπορεῖ νὰ παρακολουθεῖ καὶ νὰ κρίνει καλύτερα ἀπὸ τὸ γένος, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ μιὰ πολὺ πιὸ εὐρεία ομάδα πολιτῶν, τὰ ζητήματα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ οἴκου. Ἀλλὰ ἐδῶ ἐπεμβαίνουν ἐπίσης ἴσως τὸ γέ-

νος καὶ βέβαια ὁ δῆμος, γιὰ τὰ μεγίστης σημασίας, καὶ γιὰ τὸν οἶκον καὶ γιὰ τὴν πόλιν, θέματα τῆς πατρότητας καὶ τῆς ιδιότητας ὡς πολίτη τοῦ Ἀθηναίου τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς.

Παρατηρώντας τὸ σύνολο τῶν διατάξεων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν πατρότητα τῶν τέκνων, βλέπουμε χωρὶς δυσκολία ὅτι γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς πατρότητας ἢ ἐπέμβαση τῆς φρατρίας δὲν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη τῆς γιὰ ν' ἀποδοθεῖ ἢ ὄχι ἢ πατρότητα στὸ τέκνο τοῦ ἀθηναϊκοῦ οἴκου. Λείπουν ἀκόμη ἢ (ὑποθετικὴ) ἐπέμβαση τοῦ γένους (γιὰ τὴν μόνη ἀπόδειξη) καὶ τοῦ δήμου, γιὰ νὰ τελειωθεῖ ἢ ἀναγνώριση τῆς πατρότητας καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ταυτόχρονα ἕνας νέος ἀθηναῖος πολίτης.

Ἡ ἐπέμβαση τῆς ομάδας τῶν γεννητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν εὐρεία συσσωμάτωση τοῦ γένους στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ οἶκος πὸν ἐξετάζουμε ἐδῶ, παρουσιάζει μιὰ σειρὰ προβλημάτων δύσκολων νὰ λυθοῦν, σύμφωνα μὲ τὴν τωρινὴ κατάσταση τῶν πηγῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς πατρότητας. Σχετικὰ μὲ τὴν παρουσίαση τῶν τέκνων ἐνώπιον τῶν γεννητῶν τοῦ πατρικοῦ οἴκου, ἔχουμε, χάρις στὴν βοήθεια τῶν κειμένων τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν Δημοσθένη (57: 22-26), τὴν ἐπιβεβαίωση ὅτι οἱ γεννητὲς προσάγουν τὴν μαρτυρία τους στὸ ἡλιαστικὸ δικαστήριον, τὸ ὁποῖο ἐξετάζει τὴν σύννομη πατρότητα τῶν διαπλεκόμενων προσώπων. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ μαρτυρίες ἐνώπιον τῶν ἡλιαστικῶν δικαστηρίων γιὰ τὴν πατρότητα ἑνὸς ἢ καὶ τῶν δύο διαδίκων δὲν σημαίνει πῶς ἢ παρουσίαση τοῦ τέκνου ἐνώπιον αὐτῶν τῶν γεννητῶν εἶναι ἀναγκαῖος σταθμὸς στὴν πορεία τῆς ἀναγνώρισης τῆς πατρότητας. Ἴσως αὐτὴ ἢ παρουσίαση ἐνώπιον τῶν γεννητῶν καὶ νὰ μὴν ἦταν ἀπαραίτητη. Ἀλλὰ ἡ δυνατότητα μαρτυρίας τῶν γεννητῶν δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ τὴν ἡλιαστικὴ πρακτικὴ, ὅταν ἀμφισβητεῖται ἢ πατρότητα τῶν τέκνων. Μπορεῖ αὐτὴ ἢ πρακτικὴ τῆς μαρτυρίας τῶν γεννητῶν νὰ μὴν ἀφοροῦσε τὴν πλειονότητα τῶν μέσων ἀθηναϊκῶν οἴκων. Ἀντιθέτως, γιὰ τὶς ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες τὰ γένη παίζουν ἕνα σημαντικὸ ρόλο. Ἀληθινὲς συσσωματώσεις, θρησκευτικῆς κυρίως ὑφῆς, τὰ ἀττικὰ γένη, τῶν ὁποίων τὰ μέλη εἶναι μόνον ἄρρενα, ἐκφράζουν ἀναμφίβολα, ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀρχαιότητος, τοὺς στενοὺς δεσμοὺς μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν ὑπὸ εὐρύτατη ἔννοια. Στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ ἐπιφορτίζονται μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων ἱερέων. Εὐγενικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς, ὅπως οἱ Εὐμόλπιδες καὶ οἱ Κήρυκες (γιὰ τὰ Ἐλευσίγια Μυστήρια), οἱ Ἐτεοβουτάδες (γιὰ τὴν λατρεία τῆς

Ἀθηνᾶς πολιάδος), οἱ Πραξιεργίδες (γιά τήν ὕφανση τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς), οἱ Βουζύγοι (γιά τήν λατρεία τοῦ Διὸς παλλαδίου καθὼς καί τοῦ Διὸς τελείου), δὲν παρουσιάζονται σὰν ἀνταγωνιστικὲς ὁμάδες, ἐχθρικὲς ἀναμεταξύ τους. Τὰ μέλη τους, οἱ γεννηῆτες, ἀφομοιώνονται σὲ ἄλλες συσσωματώσεις πολιτειακῆς ὀργάνωσης, ἰδίᾳ ὡς πολίτες μέσα στίς δομὲς τοῦ δήμου. Συμμετέχουν ἐπίσης στήν Ἐκκλησία, στήν Βουλή, στὰ δικαστικὰ ὄργανα τῆς Ἡλιαίας. Τέλος, γίνονται μὲ κλῆρο διάφοροι ἄρχοντες τῆς πόλεως καί ἐκλέγονται στρατηγοί. Οἱ ἴδιοι ἀθηναῖοι πολίτες εἶναι ἐπίσης μέλη τῶν φρατριῶν καί τῶν γενῶν καί παίζουν τὸν κύριο ρόλο γιά τήν διατήρηση τῆς συλλογικῆς μνήμης καί τῶν σημαινόντων γεγονότων τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς: γέννηση, θάνατος, γάμος. Ἔτσι ἡ παρουσίαση ἑνὸς τέκνου ἐνώπιον τῶν γεννητῶν τοῦ πατρικοῦ του γένους ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μόνο τὴν ἐγγραφή στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας τοῦ πατρικοῦ οἴκου.

Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε τὴν δυνατότητα ἐγγραφῆς σὲ καταλόγους γεννητῶν, οἱ ὅποιοι στήν πραγματικότητα δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν ποτέ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἰσαίου ποὺ ἤδη παραθέσαμε προηγουμένως. Ἡ παρουσίαση στήν φρατρία (μὲ ψῆφο τῶν φρατόρων καί ἐγγραφή στοὺς εἰδικούς καταλόγους) ἔχει θεσμικὸ περιεχόμενο, ἐνῶ ἡ παρουσίαση ἐνώπιον τῶν γεννητῶν δὲν ἔχει θεσμικὸ χαρακτήρα, παρὰ μόνο τὴν ἐγγραφή τοῦ τέκνου στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας.

Ἐγγραφή στὰ δημοτολόγια. «Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς Πολιτείας εἶναι ὅπως παρακάτω. Λαμβάνουν μέρος στήν Πολιτεία ὅσοι γεννήθηκαν ἀπὸ γονεῖς οἱ ὅποιοι εἶχαν καί οἱ δύο τὸ δικαίωμα αὐτό. Οἱ νέοι ἄνδρες ἐγγράφονται στὸν ἀριθμὸ τῶν δημοτῶν στήν ἡλικία τῶν δεκαοκτῶ ἐτῶν. Τὸν καιρὸ τῆς ἐγγραφῆς, οἱ δημότες, ἀφοῦ δώσουν ὄρκο, ἀποφασίζουν μὲ ψῆφο: πρῶτα-πρῶτα, ἐὰν οἱ αἰτοῦντες ἔχουν τὴν ἀπαιτούμενη ἀπὸ τὸν νόμο ἡλικία (σὲ περίπτωσι ἀρνητικῆς ψήφου, ξαναγυρίζουν στήν προσωπικὴ κατάσταση τῶν παιδῶν)· κατὰ δεῦτερο λόγο (ἀποφασίζουν) ἐὰν εἶναι ἐλεύθεροι καί ἀπὸ νόμιμη γέννηση». Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα (παράγρ. 42) τῆς ἀριστοτέλειας (;) Ἀθηναίων πολιτείας μᾶς καταδεικνύει ἀναμφίβολα πῶς τὰ διάφορα στάδια σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς νόμιμης πατρότητας τῶν τέκνων βρίσκουν τὴν κατάληξή τους στήν ἡλικία τῆς ἐφηβείας, δηλαδὴ στήν ἡλικία τῶν δεκαοκτῶ ἐτῶν, καί μάλιστα μὲ τὴν συμπλήρωση τῶν δεκαεπτὰ ἐτῶν. Ἡ νεώτερη ἔρευνα τόνισε ἀρκούντως πολλὰ φορὲς τὴν πολιτειακὴ σημασία τῶν ἀττικῶν δήμων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐνταξί τοῦ

συνόλου τῶν πολιτῶν καὶ τὶς ἄλλες καθοριστικὲς πολιτειακὲς ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες συνθέτουν τὶς κύριες ἀναπτύξεις στὰ ἐγχειρίδια τῶν νεωτέρων συγγραφέων γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ ἀπὸ τὴν βαθειὰ τομὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένους (508/7), κάθε Ἀθηναῖος (καὶ στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ) προσκολλᾶται ἐφεξῆς στὸν δῆμο καταγωγῆς του, τοῦ ὁποῖου ὁ κατάλογος ἐμπεριέχει τὰ ὀνόματα τῶν πολιτῶν μετὰ τὴν ἡλικία τῶν δεκαοκτῶ ἐτῶν. Ὁ δεκαοκτάρχωνος Ἀθηναῖος παρουσιάζεται ἐνώπιον τῶν δημοτῶν τοῦ δήμου ὅπου ἀνήκει ὁ οἶκος καταγωγῆς του. Οἱ δημότες ἀποφαίνονται, κατόπιν ψηφοφορίας, γιὰ τὴν εἰσδοχὴ ἢ ἀπόρριψη τῆς αἴτησης ἐγγραφῆς στοὺς δημοτικὸς καταλόγους, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν κυρίως τὴν ἡλικία τοῦ ὑποψηφίου, τὴν νόμιμη γέννησή του ἀπὸ γονεῖς ἀπαραίτητα ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς καὶ ἐνωμένους σὲ νόμιμο γάμο. Σὲ περίπτωσι ἀμφισβήτησι τῆς νόμιμης ἡλικίας τῶν δεκαοκτῶ ἐτῶν, ἡ αἴτησι τοῦ αἰτοῦντος ἀπορρίπτεται καὶ αὐτὸς θεωρεῖται ἀκόμη ἀνήλικος, ἐπιστρέφοντας στὴν τάξι τῶν παιδιῶν. Βέβαια, μιὰ νέα αἴτησι μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ μετὰ τὴν συμπλήρωσι τῆς νόμιμης ἡλικίας. Γενικά, ὁ ἔφηβος ὑφίσταται μιὰ σειρὰ ἀπὸ δοκιμασίες γιὰ τὴν εἰσδοχὴ του μετὰ τῶν ἀνδρῶν, μὲ τὴν προπαρασκευὴ του ὡς ὀπλίτη σύμφωνα μὲ τὸν καλούμενο θεσμὸ τῆς ἐφηβείας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐγγραφὴ του στοὺς δημοτικὸς καταλόγους.

Ἡ ψῆφος τῶν δημοτῶν παίζει ἐδῶ τὸν καθοριστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἐγγραφὴ στοὺς καταλόγους. Μιὰ ἄρνησι τους γιὰ εἰσδοχὴ στὸν δῆμο δημιουργεῖ μιὰ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη καὶ δύσκολη κατάστασι γιὰ τὸν αἰτοῦντα, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ παρὰ ἀπὸ τὰ δικαιοδοτικὰ ἡλιαστικὰ ὄργανα τῆς ἀθηναϊκῆς πόλεως. Ἡ μόνη ὁδὸς εἶναι ἡ προσφυγὴ ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξι γι' αὐτὸ μᾶς προσφέρεται ἀπὸ τοὺς δικανικοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι ἀποδίδονται στὸν Δημοσθένη, καὶ ἰδίως οἱ δύο λόγοι ποὺ προσδιορίζονται στὸ *Corpus* μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 39 καὶ 40 καὶ ποὺ ἔγιναν ἀντικείμενο μιᾶς ἐξονυχιστικῆς, λαμπρῆς μελέτης, δημοσιευμένης τὸ 1962, ἀπὸ τὸν Jean Rudhardt. Ἐνώπιον τῶν ἡλιαστικῶν δικαστηρίων, ὁ διάδικος ἐκθέτει τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι καταδεικνύουν τὴν ιδιότητα τοῦ πατέρα του ὡς ἀθηναίου πολίτη. Ἡ νόμιμη πατρὸτητα προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν γέννησι σὲ νόμιμο γάμο τοῦ ἐνάγοντος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσι ἀπὸ τὸν πατέρα του μιᾶς σειρᾶς πράξεων ἐνώπιον τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας τῶν γειτόνων καὶ τῶν συγγενῶν, μὲ σκοπὸ νὰ φέρει εἰς γνῶσιν ὄλων τὴν νόμιμη γέννησι τοῦ ἐνάγοντος, τέκνου τὸ

ὁποῖο γεννήθηκε ἀπό γονεῖς αὐτόχθονες Ἀθηναίους, ἐνωμένους σέ γάμο σύμφωνα μέ τόν νόμο, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν γαμικό νόμο τοῦ Περικλέους. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἐκφράζει βέβαια μιᾶ ρητορική συναισθηματική φόρτιση. Ἀλλά ἡ ρητορική μεγαλοστομία δέν μᾶς ἐμποδίζει νά διαγνώσουμε τόν προφανῆ κανόνα, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο κανένας δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πολιτειακοῦ συνόλου ἐάν δέν ἀνήκει σέ κάποιον οἶκο, στοιχεῖο ἀναπόσπαστο τῆς πόλεως. Ἡ ἰδιαίτερα δεινὴ κατάσταση τοῦ προσώπου τὸ ὁποῖο εὐρίσκεται ἐκτός κάθε δεσμοῦ αὐτοχθονίας ἐκφράζεται καθαρά στόν δημοσθενικό λόγο: *τῆς πατρίδος ἀποστερεῖσθαι* (39:2). Αὐτὲς οἱ συνοπτικὲς παρατηρήσεις δέν πρέπει, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά μᾶς ὀδηγήσουν νά μὴ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἄρνηση ἢ ἀπόρριψη τῆς αὐτοχθονίας πλήττει καίρια ὄχι μόνον τοὺς κανόνες τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας.

Κεφάλαιο δεύτερο

Τὰ νόθα παιδιά

Τὸ ἐκτός νομίμου γάμου τέκνο (*νόθος, νόθη*), σέ ἀντίθεση μέ τὸ *γνήσιο*, τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ἀπὸ νόμιμη γαμικὴ ἔνωση τῶν γονέων, εἶναι χωρὶς ἄλλο ἐκτός τοῦ οἴκου, στερεῖται τῶν συγγενικῶν δεσμῶν καὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ γοήτρου καὶ μένει ἐκτός τοῦ κύκλου τῶν κληρονόμων, ὅπως προσδιορίζονται ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἀγχιστείας καὶ μετὰ τῆς συγγένειας. Εὐρίσκεται ἐκτός τῶν εὐεργετημάτων καὶ ὑποχρεώσεων τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Ὁ λεξικογράφος Πολυδεύκης (3:21) μᾶς παραδίδει τὸν ἀκόλουθο ὅρισμό: «Τὸ νόμιμο τέκνο προέρχεται ἀπὸ ἀθηναία γυναῖκα καὶ νόμιμα ὑπανδρευμένη – τὸ ἴδιο τέκνο ἀποκαλεῖται ἰθαγενής· τὸ μὴ νόμιμο τέκνο γεννήθηκε ἀπὸ γυναῖκα ξένη ἢ ἀπὸ μία παλλακὴ καὶ ὀνομάζεται ἀπὸ ὀρισμένους μητροξένος. Τὰ χρήματα πὸν δίδονται στὰ μὴ νόμιμα παιδιά λέγονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη *νοθεῖα*». Αὐτὸς ὁ ἐξαιρετικὰ βραχὺς ὅρισμός ἀφήνει τὸν ἱστορικό τῶν ἀθηναϊκῶν θεσμῶν ἀμήχανο μπροστὰ στήν ἔλλειψη πληροφοριῶν. Ἀλλὰ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι τονίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ γαμικοῦ νόμου τοῦ Περικλέους τοῦ 451/0 ἀναφορικά μέ τὸ τέκνο τὸ ὁποῖο προῆλθε ἀπὸ μεικτὸ γάμο, χαρακτηρίζοντάς το *νόθο*.

Δέν χρειάζεται νά ἐπιμείνουμε ὅτι, μετὰ τὴν ἰδιαίτερα ταραγμένη περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, μέ τὴν ἐπανόρθωση τοῦ

δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὁ νόμος τοῦ 451/0 ἐπανέρχεται καὶ πάλι ἐν ἰσχύι. Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι ὁ νόμος ποὺ θέτει τοὺς νόθους ἐκτὸς τῆς ἀγχιστείας ἀνέρχεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἓνα κείμενο τοῦ Ἀριστοφάνη (Ὅρνιθες, στ. 1660 ἐπ.), ὅπου ὁ Πεισθέταιρος ἐξηγεῖ στὸν Ἡρακλῆ, γιατί σὰν νόθο παιδί τοῦ Διὸς δὲν θὰ μπορούσε ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ προβάλλει ἀπαιτήσεις στὴν πατρικὴ περιουσία. «Θὰ σοῦ ὑπενθυμίσω ἐπίσης τὸν νόμο τοῦ Σόλωνος: ὅταν ὑπάρχουν νόμιμα τέκνα, τὰ μὴ νόμιμα τέκνα τοποθετοῦνται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν συγγενῶν, οἱ ὅποιοι συμπεριλαμβάνονται στοὺς κληρονόμους κατὰ τοὺς κανόνες τῆς ἀγχιστείας· ὅταν ἐλλείπουν γνήσια παιδιά, τότε ὁ νόμος ἀποδίδει τὰ κληρονομιαῖα πράγματα στοὺς πλησιέστερους συγγενεῖς τοῦ θανόντος». Καὶ αὐτὸς ὁ νόμος περὶ κληρονομίας ἐξ ἀδιαθέτου ἐπανεμφανίζεται μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στὸ σύνολο τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι ἐπαναφέρονται ἐν ἰσχύι ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου περὶ τὸ 403/2. Ἔχουμε, γιὰ τοῦτο, τὸ κείμενο τοῦ Δημοσθένους (43:51), ποὺ τὸ ἐπαναλαμβάνει μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους ὅπως ὁ Ἰσαῖος (6:41). Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ διάκριση μεταξὺ γνησίων καὶ νόθων ἀνέρχεται μὲ βεβαιότητα στὴν σολωνεῖα ἐποχὴ καὶ ὅτι οἱ τρόποι σύστασης τοῦ γάμου μὲ ἐγγύησιν ἢ ἐπιδικασίαν δὲν ἔχουν καμία ἐπίδραση στὴν νομιμότητα τῆς πατρότητας. Διαφαίνεται πῶς, πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου περὶ γάμων τοῦ Περικλέους, τὰ παιδιά τῶν μεικτῶν γάμων, δηλαδὴ τῶν ἐνώσεων μεταξὺ ἀθηναίων ἀνδρῶν καὶ ξένων γυναικῶν, δὲν ὑφίστανται καμία δυσμενῆ ἐπίδραση τῆς προσωπικῆς τους κατάστασης, ἀρκεῖ μόνον ὅτι οἱ γονεῖς τους συνῆψαν γάμο νόμιμο. Τὰ παραδείγματα μερικῶν διασήμων ἀθηναίων ἀνδρῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ διδακτικά: Κλεισθένης, Θεμιστοκλῆς, Κίμων, τῶν ὁποίων ἡ νόμιμη γέννηση δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης.

Ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ ἐπέρχεται μὲ τὸν νόμο τοῦ 451/0, ὁ ὁποῖος θεσπίζει ὅτι οἱ σύζυγοι ὀφείλουν ἐφεξῆς νὰ εἶναι ἀποδεδειγμένης ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς. Κάθε ἄλλη σαρκικὴ, ἐκτὸς γάμου, σχέση δὲν δημιουργεῖ κατιόντες οἱ ὅποιοι θὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἀγχιστεία καὶ θὰ κληρονομήσουν *ipso facto* τὸν πατρικὸ οἶκο. Οἱ κύριες συνέπειες τοῦ γαμικοῦ νόμου εἶναι ὅτι δημιουργεῖ δύο κατηγορίες νόθων: αὐτοὺς οἱ ὅποιοι γεννήθηκαν ἀπὸ μεικτό, ἄλλωστε μὴ νόμιμο, γάμο ἐνὸς Ἀθηναίου μὲ ξένη γυναίκα, καὶ αὐτοὺς τοὺς νόθους τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς εἴτε ἦσαν Ἀθηναῖοι καὶ οἱ δύο, ζώντας σὲ δεσμό παλλακείας, εἴτε ἓνας Ἀθηναῖος μὲ ξένη γυναίκα γέννησαν, χωρὶς νὰ ἔχουν κανέ-

να δεσμό, ἓνα νόθο παιδί. Ἡ μοίρα αὐτοῦ τοῦ τελευταίου εἶναι μέ βεβαιότητα ἡ ἔκθεσή του.

Οἱ νόθοι, ἀποκλεισμένοι ἀπό τήν προστασία τοῦ οἴκου καί τῆς συγγένειας, ὑφίστανται σοβαρές ἐκπτώσεις τῆς προσωπικῆς τους κατάστασης, προερχόμενες κυρίως ἀπό τήν στέρηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀθηναίου πολίτη: δέν συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Μιά σειρά λόγων τοῦ δημοσθενικοῦ ρητορικοῦ *corpus*, οἱ λόγοι ὑπ' ἀριθμὸν 39, 40 καί 59, ἀσχολοῦνται μέ ὑποθέσεις οἱ ὁποῖες δείχνουν τὶς ὑφιστάμενες στενές σχέσεις μεταξὺ πατρότητας καί ιδιότητος τοῦ πολίτη.

Τὸ ἀσυμβίβαστο μεταξὺ τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη καί τῆς μὴ νόμιμης πατρότητας δέν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπόλυτο. Ἡ ἀθηναϊκὴ πρακτικὴ φαίνεται νὰ παραδέχεται ὀρισμένα μέτρα διορθωτικὰ αὐτοῦ του ἀτεγκτου κανόνα, προκειμένου νὰ παραδεχθεῖ μιὰ στάση περισσότερο εὐκαμπτη, προσαρμόσιμη στήν ἀθηναϊκὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα σχετικὰ μέ τοὺς νόθους. Ο Α. R. W. Harrison (I, σ. 65 ἑπ.) ἀναφέρει μερικὲς ρωγμὲς στὸν αὐστηρὸ κανόνα τοῦ ἀσυμβίβαστου αὐτοῦ. Πράγματι ὑπάρχουν στήν κλασσικὴ ἀθηναϊκὴ πόλιν ἄνθρωποι ποὺ δέν εἶναι οὔτε δοῦλοι οὔτε ξένοι, ἀλλὰ παραμερίζονται ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἐξαιτίας τοῦ μὴ νομίμου γάμου τῶν γεννητόρων τους. Εἶναι, ὡς φαίνεται, ἀρκετὰ πολλοὶ γιὰ νὰ σχηματίσουν μιὰ ιδιαίτερη ἀγωνιστικὴ συσσωμάτωση τῶν νόθων, οἱ ὁποῖοι γυμνάζονταν στὸ μεγάλο γυμνάσιο τοῦ Κυνοσάργου, γιὰ νὰ ἐπιδοθοῦν ἐκεῖ ὁμοίως καί στήν λατρεία τοῦ Ἡρακλέους. Ἀπὸ πολιτειακῆς πλευρᾶς, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν περιθωριοποιημένων νόθων ἀθηναίων, ἰδίως ὅταν προέρχονται ἀπὸ εὐγενεῖς γονεῖς, ἀποτελεῖ ἓναν παράγοντα ὁποῖος πλήττει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἰσορροπία τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι βρισκόμαστε ἐνώπιον πολιτῶν δευτερεύουσας τάξης; Δέν εἴμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε μιὰ ἀπάντηση καταφατικὴ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Ἡ νεώτερη ἔρευνα δέν ἔχει καταλήξει σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα σὲ μιὰ ἐξήγηση ὀριστικὴ καί παραδεκτὴ ἀπὸ ὅλους.

Μιὰ ἀνάλογη στάση, μέ δισταγμοὺς καί ἀμφιβολίες, εἶναι δυνατό νὰ προταθεῖ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ νόθου ἀπὸ τὴν ἀγχιστεία, ὅπως ἤδη τὸ ὑποστήριξε ὁ ἴδιος βρετανὸς ἑλληνιστὴς Α. R. W. Harrison (ὁ.π.). Αὐτὸς ὁ συγγραφέας δέν δέχεται ὅτι ὁ νόθος δέν ἔχει κανένα δεσμὸ μέ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ οἴκου τοῦ πατέρα του. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του στηρίζεται, ἐξ ἀναλογίας, σ' ἓνα κείμενο τοῦ

Ἰσαίου (3:45 ἐπ.), ὅπου βρίσκουμε μία μὴ νόμιμη κόρη, ἡ ὁποία ὀδηγεῖται ἀπὸ τὸν κύριό της σὲ γαμικὴ ἔνωση μὲ ἐγγύη. Ἐπομένως, ἡ ἴδια πρακτικὴ τοῦ γάμου μὲ ἐγγύηση εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ καὶ γιὰ τὸν νόθο γιό. Κατὰ τὸν ἴδιο βρετανὸ ἑλληνιστὴ (I, σ. 67), θὰ ὀφείλαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε κάποια ἰδιωτικὰ δικαιώματα στοὺς νόθους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πατρικοῦ οἴκου, ἀλλὰ χωρὶς καὶ νὰ ἔχουν τὸ εὖρος τῶν δικαιωμάτων τῶν γνησίων υἱῶν. Ὑπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς ἔκφρασης τῆς πατρικῆς βούλησης, οἱ νόθοι ἔχουν περιορισμένα δικαιώματα στὴν πατρικὴ περιουσία, δηλαδὴ μποροῦν νὰ λάβουν, κατὰ τοὺς ἀρχαίους γραμματικούς, ἓνα μέτριον ποσὸ μεταξὺ τῶν πεντακοσίων καὶ χιλίων δραχμῶν ὡς κληροδότημα.

Ἡ δυνατότητα ἀναγνώρισης τῆς πατρότητας τῶν νόθων τέκνων, παρὰ τὴν διακύμανση τῶν ἀρχαίων πηγῶν, δὲν βρίσκει ἔδαφος πρόσφορο γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ ἀττικοῦ δικαίου. Τὸ κύριον ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἐπίρρωση μιᾶς παρόμοιας ἀναγνώρισης ἀναφέρεται στὴν παρουσίαση καὶ εἰσδοχὴ τῶν νόθων παιδιῶν, καὶ ὄχι μόνον τῶν γνησίων, στὴν φρατρία τοῦ πατέρα. Πράγματι, ἓνα δημοσθένειο κείμενο (40:11) ἀναφέρει ὅτι δύο μὴ νόμιμα παιδιά ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ εἰσαχθοῦν στὴν φρατρία τοῦ πατέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γι' αὐτὴ τὴν ἀναγνώριση. Τὸ ἴδιο, δύο ἄλλα ἀρχαῖα κείμενα, τοῦ Ἀνδοκίδη (I Μυστ.: 127) καὶ τοῦ Ἰσαίου (6:19 ἐπ.) δὲν στηρίζουν μιὰ βέβαιη ἐπιχειρηματολογία, ἐπειδὴ τὰ σχετικὰ γεγονότα δὲν καταδεικνύουν μιὰ ἀναγνώριση τῶν νόθων παιδιῶν. Ἀλλὰ τίποτε δὲν ἐμπόδιζε ὥστε αὐτὰ τὰ γεγονότα νὰ ἐπικληθοῦν ἀπὸ τοὺς διαδίκους ἐνώπιον τῶν ἡλιαστῶν δικαστῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐνδυναμώσουν τὶς ἐνδείξεις τῆς πατρότητας. Οἱ πλεῖστοι τῶν νεώτερον ἑλληνιστῶν φαίνονται νὰ δέχονται τὴν πιθανότητα μιᾶς ἀναγνώρισης τῆς πατρότητας τῶν τέκνων τὰ ὁποῖα εἰσῆχθησαν ἀπὸ τὸν πατέρα στὴν φρατρία, χωρὶς τὴν ἐπιβεβαίωση μὲ ὄρκο ὅτι ἡ μητέρα τοὺς εἶναι νόμιμη σύζυγος τοῦ πατέρα. Ὁ A.R.W. Harrison (I, σ. 70) εἶναι ἀπόλυτα ἐχθρικός σὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, ἀκολουθώντας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὶς ἀναπτύξεις τοῦ L. Beauchet (I, σ. 526 ἐπ.).

Μόνη ἡ ἐγγραφή τοῦ νόθου στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας δὲν σημαίνει, ἀπαραίτητα, καὶ τὴν ἀναγνώριση τῶν νόθων ἀπὸ τὸν φυσικὸ πατέρα. Ἡ ἐγγραφή στοὺς καταλόγους αὐτοὺς δὲν ἀποτελεῖ πρόκριμα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας. Γίνεται ὅμως, ἐφ' ὅσον οἱ φράτορες δὲν ἐκφράζουν τὴν ἀντίθεσή τους γιὰ τὴν ἐγγραφή στοὺς καταλόγους, ἀκριβῶς ὅπως καὶ γιὰ τὰ γνήσια τέκνα. Βέβαια ἡ

ψηφοφορία τῶν φρατόρων ἐπιδέχεται νὰ γίνει ἀντικείμενο ἀμφισβητήσεων μεταγενέστερα ἐνώπιον τῶν ἡλιαστῶν δικαστῶν, ὅταν καλοῦνται νὰ ξεδιαλύνουν τίς συνήθως περίπλοκες κληρονομικές ὑποθέσεις. Ἔχει ἐπομένως τήν ἰσχὺ τεκμηρίου ἐνώπιον τῶν δικαστῶν.

Κεφάλαιο τρίτο Ἡ υἰοθεσία

Ἡ υἰοθεσία (*εἰσποίησις, πατρότητα κατὰ δόσιν*), θεσμὸς εὐρέως δι-
αδεδομένος στὸ ἀττικὸ δίκαιο, ἀπὸ τὴν σολώνεια νομοθεσία καὶ μετὰ,
ἐπιτρέπει, ἐὰν δὲν ὑπαγορεύει, στὸν ἀρχηγὸ ἑνὸς οἴκου στερούμενου
ἀρρένων κατιόντων νὰ υἰοθετήσῃ ἓνα γιό, ἐπιλεγμένο τίς περισσότε-
ρες φορὲς μεταξὺ τῶν ἐξ αἵματος συγγενῶν, καὶ μάλιστα μεταξὺ
αὐτῶν τῆς μητρικῆς πλευρᾶς ἢ τῆς συγγένειας ἀπὸ γυναῖκες. Ὁ
υἰοθετούμενος εἶναι μᾶλλον ἐνήλικος καὶ καλεῖται νὰ παίξει τὸν κύ-
ριο ρόλο, σύμφωνα μὲ τίς κληρονομικὲς στρατηγικὲς γιὰ τὴν διατή-
ρηση τῶν δομῶν τοῦ ἄπαιδος οἴκου τοῦ θετοῦ πατέρα. Ἄν ὑπάρχουν
μόνον κόρη (ἢ κόρες) σ' αὐτὸ τὸν οἶκο, ὁ θετὸς γιὸς θὰ νυμφευθεῖ τὴν
ἀδελφή του (ἢ μία ἀπὸ τίς φύσει ἀδελφές) μὲ γάμο μετὰ ἀπὸ
ἐπιδικασία καὶ τὸ ἄρρεν τέκνο (θυγατριδοῦς) ποὺ θὰ γεννηθεῖ θὰ
εἶναι ὁ συνεχιστὴς τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου. Ἡ ἀρχὴ τῆς υἰοθεσίας
εἶναι καθαρὴ καὶ ἀδιαμφισβήτητη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν σχετικὸ
νόμο, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Ἰσαῖος (2:13): «Διάβασέ μου αὐτὸ τὸν
νόμο, ὁ ὁποῖος ἐπιτάσσει νὰ ἐπιτρέπεται σὲ κάποιον νὰ διαθέσει ὅπως
θέλει τὰ ἀγαθὰ του, ὅταν δὲν ἔχει νόμιμους ἄρρενες κατιόντες. Ὁ νο-
μοθέτης διατύπωσε αὐτὸ τὸν νόμο μὲ τέτοιο τρόπο, θεωρώντας τὴν δυ-
νατότητα υἰοθεσίας αὐτοῦ τὸν ὁποῖο θέλει (ὁ ἀρχηγὸς τοῦ οἴκου) σὰν
μόνη καταφυγὴ γιὰ τὴν ἐρήμωση τοῦ οἴκου καὶ σὰν μόνο στήριγμα τῶν
ἀπαίδων ἀνθρώπων».

Κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἡ υἰοθεσία πραγματοποιεῖται ὑπὸ
τριπλὴ μορφῇ: εἴτε διενεργεῖται ἀπὸ τὸν ἐν ζωῇ ἀρχηγὸ τοῦ οἴκου,
εἴτε διατάσσεται σὲ δήλωση τελευταίας βούλησης, εἴτε λαμβάνει χώ-
ραν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ οἴκου. Αὐτὲς οἱ τρεῖς μορφὲς
υἰοθεσίας ἀποκαλοῦνται ἀδιάκριτα στὶς πηγὲς μὲ τίς λέξεις: *ποίησις* -
εἰσποίησις, εἰσποιεῖσθαι - ποιεῖσθαι (υἰόν), *εἰσποιηθῆναι - ποιηθῆναι*
(γιὰ τὸν θετὸ υἰό), *ποιητὸς - εἰσποίητος* (υἰός).

α) Ἡ υἰοθεσία ἐν ζωῇ (*inter vivos*)

Ἡ ὀριστική, τελειωτική μελέτη τοῦ L. Gernet σχετικά μὲ τις στενότατες σχέσεις μεταξύ υἰοθεσίας καὶ κληρονομικῶν διατάξεων στὸ ἀττικὸ δίκαιο διδάσκει ὅτι ἡ υἰοθεσία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοηθεῖ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς καὶ τῶν δομῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ οἴκου. Ἐναντιούμενος ἀποφασιστικὰ στὴν ἰδέα τοῦ E.-F. Bruck, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε σθεναρὰ (ἀλλὰ χωρὶς καὶ νὰ δικαιώνεται) πὼς ἡ ἀθηναϊκὴ διαθήκη δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα παρά μιὰ υἰοθεσία *inter vivos*, ὁ γάλλος ἑλληνιστής, μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν εἴκοσι πέντε περιπτώσεων υἰοθεσίας, τις ὁποῖες μᾶς διατηρεῖ ἡ δικανικὴ ρητορική, ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἰσαῖος, καθὼς καὶ τῶν δύο περιπτώσεων υἰοθεσίας στὸν Πλούταρχο, μᾶς δείχνει τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενον τοῦ ρήματος *διατίθημι* στὴν σολώνεια νομοθεσία. *Διατίθημι* σημαίνει λοιπὸν ὅτι ὁ ἀθηναῖος νομοθέτης ἐπέτρεψε τὴν ἐν ζωῇ υἰοθεσία, χωρὶς τοὺς περιορισμοὺς οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλαν τὴν ἐκλογή τοῦ υἰοθετουμένου μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ γένους τοῦ υἰοθετοῦντος, ὅπως θὰ συνέβαινε πιθανότατα στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ὅπου οἱ δεσμοὶ πὺν ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν εὐρεία οἰκογένεια βρίσκουν πλεῖστες ὅσες ἐκδηλώσεις γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἰσχὺ τους. Ὁ Σόλων, ἐναντίον τῶν εὐγενῶν *γενῶν*, ἔδωσε τὸ δικαίωμα υἰοθεσίας στοὺς ἐξωτικούς (*extranei*), ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν μελῶν τοῦ γένους, καθὼς ἐπίσης καὶ στοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς. Σταθεροποίησε δηλαδὴ ὁ ἀθηναῖος νομοθέτης καὶ ἐπὶ υἰοθεσιῶν τὴν κύρια ἐπέμβαση τῆς ἀρχιστείας ὡς ἐκδήλωση καίρια τῶν δομῶν τῆς ἐξ αἵματος συγγένειας, καὶ μάλιστα τῆς προερχόμενης ἀπὸ γυναῖκες.

Ἡ πράξη υἰοθεσίας ἔχει τὴν μορφή σύμβασης μεταξύ, ἀφ' ἑνός, τοῦ θετοῦ πατέρα, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ προβεῖ στὴν σύνταξη διαθήκης (τὴν γνωστὴ στοὺς ρωμαῖστὲς *testamenti factio activa*) καί, ἀφ' ἑτέρου, τοῦ υἰοθετουμένου υἱοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐνήλικος. Ἀντίθετα, ὅταν ὁ υἰοθετούμενος εἶναι ἀνήλικος, τότε ἡ πράξη υἰοθεσίας θὰ γίνῃ εἴτε ἀπὸ τὸν ἀσκοῦντα τὴν πατρικὴ ἐξουσία εἴτε ἀπὸ τὸν ἐπίτροπο καί, φυσικὰ, ἀπὸ τὸν θετὸ πατέρα. Πίσω ἀπὸ τὴν φαινομενικὰ οὐδέτερη πράξη υἰοθεσίας ὑποκρύπτονται οἱ κληρονομικὲς στρατηγικὲς τῶν δύο ἐμπλεκόμενων στὴν υἰοθεσία οἴκων καθὼς καὶ οἱ ἔντονοι ἀγῶνες καὶ ἀντιθέσεις πὺν τείνουν στὴν χειραγώγηση τοῦ συμβολικοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει προνόμιο τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου οἴκου. Ἡ υἰοθεσία ἐπιτρέπεται στὸν ἀθηναῖο ἀρχηγὸ οἴκου ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἄρρεν τέκνο. Δὲν ἀπαγορεύεται, ὅμως, καὶ ὅταν ὑπάρχουν ἄρρενα τέκνα καὶ θὰ βρεῖ,

πιθανῶς, στό μέλλον πεδίο ἐφαρμογῆς στήν περίπτωση τῆς πλήρους ἐξαφάνισης τῶν ἀρρένων κατιόντων (Δημοσθένης, 46:24). Στήν υπόθεση κατά τήν ὁποία ὁ ἀρχηγός τοῦ οἴκου δέν ἔχει παρά μόνον κόρες, ὁ θετός γιός θά γίνει ὁ δυνητικός σύζυγος τῆς πρωτότοκης κόρης (Ισαῖος, 3:69 καί 10:13), ὅπως ἀκριβῶς στόν θεσμό τῆς ἐπικλήρου, τόν ὁποῖο ἐπιχειρήσαμε νά μελετήσουμε πρό ἐτῶν. Ὄταν ὁ θετός πατέρας ἀποκτήσει μετὰ τήν υἰοθεσία ἄλλα φυσικά παιδιά, ἄρρενα ἢ θήλεα, τότε ὁ θετός γιός παραμένει ἐντός τοῦ οἴκου τοῦ θετοῦ πατέρα. Τέλος, τὰ δεσμὰ πού δημιουργοῦνται μέ τήν υἰοθεσία δέν διαρρηγνύονται εὐκόλα: ὁ θετός γιός δέν ἐπιτρέπεται σέ καμιά περίπτωση νά ἐγκαταλείψει τόν οἶκο τοῦ θετοῦ πατέρα παρά μόνον ἐάν ἀφήσει στό πόδι του ἓνα νόμιμο τέκνο φυσικό καί ὄχι νά υἰοθετηθεῖ, μέ τήν σειρά του, ἓνα νέο θετό γιό στόν οἶκο τῆς ἀρχικῆς υἰοθεσίας του. Ἐπίσης, ὀρισμένα κωλύματα δημοσίου δικαίου δέν ἐπιτρέπουν τήν πραγματοποίηση τῆς υἰοθεσίας, ὅπως, παραδείγματος χάριν, ὅταν ὁ θετός πατέρας εἶναι ἀρχῶν τῆς πόλεως καί δέν ἔχει ἀκόμη λογοδοτήσει γιά τήν οἰκονομική διαχείριση τῆς ἀρχῆς του (εὐθυνα). Ὁ ἄτιμος δέν μπορεῖ νά υἰοθετηθεῖ καί, κατά πᾶσα πιθανότητα, δέν ἔχει τήν ἱκανότητα νά υἰοθετηθεῖ κάποιον.

Δέν ὑπάρχει δυσκολία νά θεωρήσουμε τόν θετό γιό μέ τὰ ἴδια δικαιώματα τοῦ κατά φύσιν γιοῦ. Συμμετρικά, ἐπομένως, μέ τίς πράξεις οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας τῶν γνησίων υἱῶν, πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι αὐτές οἱ πράξεις βρίσκουν πεδίο ἐφαρμογῆς, δηλαδή ἡ εἰσδοχή στήν φρατρία τοῦ θετοῦ πατέρα καθὼς καί ἡ εἰσδοδος τοῦ θετοῦ γιοῦ στόν δῆμο τοῦ θετοῦ πατέρα. Δέν ἐορτάζονταν ἡ δεκάτη καί τὰ ἀμφιδρόμια τοῦ θετοῦ γιοῦ στόν οἶκο τοῦ θετοῦ πατέρα, γιά τόν λόγο ὅτι εἶχαν ἤδη ἐορτασθεῖ στόν οἶκο καταγωγῆς. Ἀλλά ὁ θετός γιός παρουσιαζόταν, χωρίς ἄλλο, ἀπό τόν θετό πατέρα στήν φρατρία του, κατά τήν ἐορτή τῶν Ἀπατουρίων, γιά νά γίνει ἀποδεκτός ἀπό τοὺς φράτορες, ἀκριβῶς ὅπως γιά ἓνα κατά φύσιν γιό τοῦ οἴκου. Κατά τόν A.R.W. Harrison (I, σ. 89 ὑποσ. 2), ὁ χρόνος παρουσίας στήν φρατρία τοῦ θετοῦ πατέρα εἶναι ὅπως ἐπὶ τῶν γνησίων τέκνων, ὅπου οἱ φράτορες ἔχουν τήν δυνατότητα νά ἀπορρίψουν τήν αἴτηση ἐγγραφῆς στοὺς καταλόγους τους. Τότε, εἶναι δυνατή ἡ προσφυγή στοὺς δημόσιους διαιτητές, ὅπου τὸ κύριο θέμα γιά λύση εἶναι τὸ κατά πόσο ἡ γέννηση τοῦ θετοῦ γιοῦ στόν οἶκο καταγωγῆς του προέρχεται ἀπὸ μητέρα ἀστὴ ἀθηναία καί ἐγγυητὴ, δηλαδή συμμετρικά ἰσχύει τὸ ἴδιο καθεστῶς ἀναγνώρισης τῆς πατρό-

τητας τῶν κατὰ φύσιν Ἀθηναίων (Δημοσθένης, 59:59· A.R.W. Harrison, I, σ. 90).

Ἄλλος σοβαρὸς ἔλεγχος τῆς κανονικότητος τῆς *inter vivos* υἰοθεσίας γίνεται μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ θετοῦ γιοῦ ἐνώπιον τῶν δημοτῶν τοῦ δήμου τοῦ θετοῦ πατέρα. Λαμβάνει χώραν ὅταν διενεργοῦνται οἱ ἀρχαιρεσίαι, δηλαδὴ κατὰ τὴν διαδικασία ἐκλογῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ δήμου. Ἐπὶ πλέον, οἱ δημότες θὰ ἀποφασίσουν σὲ δευτεροβαθμῶ, στὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία οἱ δημόσιοι διαιτητὲς ἀκύρωσαν τὴν ἐγγραφή τοῦ θετοῦ γιοῦ στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας τοῦ θετοῦ πατέρα. Τὸ στάδιον τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἀπαραίτητης ψηφοφορίας τῶν δημοτῶν γιὰ τὴν ἐγγραφή ἢ ὄχι τοῦ θετοῦ γιοῦ στοὺς δημοτικὸς καταλόγους ἀποτελεῖ τὴν ὑστατὴ διεργασία, ἢ ὁποία θέτει τέλος στὶς συνεχεῖς ἐξετάσεις γιὰ τὴν πατρότητα, μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς υἰοθεσίας καὶ μὲ τὴν ἀπονομὴ τῆς ιδιότητος τοῦ ἀθηναίου πολίτη. Ἡ υἰοθεσία ἐν ζωῇ (*inter vivos*) ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ θετὸς γιὸς θὰ ἔχει θέσιν κυριαρχικὴ καὶ στρατηγικὴ στὶς δομὲς τῆς συγγένειας. Ἐχει, λοιπόν, τὴν κατοχὴ τοῦ θετοῦ οἴκου *ipso facto*, δηλαδὴ ὑπείσέρχεται στὴν ἐμβάτευσιν (ἢ ἐμβατείαν, ἢ ἐμβατεύει εἰς τὴν οὐσίαν) τῶν ἀγαθῶν τοῦ θετοῦ πατέρα, χωρὶς καμία δικαστικὴ προσφυγὴ ἢ ἀρωγὴ (ἐπιδικασία), ὅπως στὶς περιπτώσεις τῶν δύο ἄλλων εἰδῶν υἰοθεσίας, τὴν υἰοθεσίαν διὰ διαθήκης καὶ τὴν υἰοθεσίαν μετὰ θάνατον, ὅπου οἱ θετοὶ γιοὶ πρέπει νὰ ἀποζητήσουν τὴν δυνατότητα κατοχῆς τοῦ θετοῦ οἴκου μὲ ἔνδικα μέσα.

β) Ἡ υἰοθεσία διὰ (ἐκ) διαθήκης

Ἡ υἰοθεσία ποὺ ἔγινε μὲ πράξιν τελευταίας βούλησης (διαθήκη) διαφέρει ριζικὰ τῆς υἰοθεσίας ἐν ζωῇ, τῆς ὁποίας ἔχουμε χαράξει παραπάνω τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά. Θὰ ἐπιχειρήσουμε, λοιπόν, ἀπὸ αὐτὴ τὴν θέσιν νὰ δοῦμε πῶς λειτουργεῖ αὐτὴ ἡ υἰοθεσία, ποὺ δὲν παίρνει τὴν μορφή μιᾶς σύμβασιν μεταξύ τῶν ἐνδιαφερομένων προσώπων παρὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ διαθήκη, θεσμὸν γιὰ τὸν ὁποῖο ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψουμε στὴν σχετικὴ μελέτη μας (E. Karabélias, *Etudes*, σσ. 103-190). Ἡ διαθήκη, πράξιν μονομεροῦς τῆς τελευταίας βούλησης, ἐμπεριέχει, σύμφωνα μὲ τὴν θέλησιν τοῦ διαθέτη, τὸν προσδιορισμὸν ἑνὸς ἀνηλίκου ἢ ἑνὸς ἐνηλίκου στὴν θέσιν θετοῦ γιοῦ, δηλαδὴ τοῦ κληρονόμου τῶν ἀγαθῶν τοῦ κληρονομουμένου θετοῦ πατέρα. Ἐὰν πρόκειται περὶ ἑνὸς ἀνηλίκου, τότε ἐφαρμόζονται οἱ διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν προστασία τοῦ προσώπου τοῦ

υίοθετουμένου καθῶς καί τῆς περιουσίας του. Οἱ ἐπιφορτισμένοι ἀπό τόν νόμο περὶ ἐπιτροπείας ἀνηλίκων γιά τήν προστασία τοῦ θετοῦ γιοῦ θά ἐκτελέσουν ὅλες τίς πράξεις, οἱ ὁποῖες καθορίζουν τόν τρόπο διαδοχῆς τοῦ υίοθετουμένου στήν *φρατρία* καί στόν *δήμο* τοῦ διαθέτου ἀπαιδος θετοῦ πατέρα (A.R.W. Harrison, I, σ. 90), ὁ ὁποῖος μὲ τήν διαθήκη του προβαίνει, μὲ ἄλλα λόγια, στήν ἐγκατάσταση ἑνὸς κληρονόμου ἢ, ἂν ἔχει μόνο κόρη, στόν γάμο τῆς μὲ *ἐπιδικασία* μὲ τόν θετὸ γιό του. Γιά τίς πράξεις καί ἐνέργειες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν νόμιμη σύνταξη τῆς διαθήκης, οἱ μηχανισμοὶ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου γιά τόν ἔλεγχο καί τίς ἐκδηλώσεις τῆς *συνέχειας* τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκῶν βρίσκουν πεδίο ἐφαρμογῆς μὲ τήν ἐπίβλεψη τοῦ *ἐπωνύμου ἄρχοντος*, ἀρμοδίου γιά τήν ἐν γένει προστασία τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκῶν. Βέβαια, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε καί τήν διαρκῆ ἐπέμβαση τῶν συγγενῶν καί γειτόνων, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονται γιά τήν διατήρηση τῶν οἰκῶν τῆς γειτονίας καί τῆς συγγένειας σὲ εὐρεία ἔννοια.

γ) *Ἡ μετὰ θάνατον υίοθεσία*

Θὰ ὀλοκληρώσουμε αὐτὴ τὴν σύντομη διαδρομὴ στὶς οἰκογενειακὲς στρατηγικὲς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας *φύσει* ἢ *θέσει*, ἐπισύροντας τὴν προσοχὴ τοῦ εὐμενοῦς ἀναγνώστη μας ἐπὶ τῆς *υίοθεσίας* ἢ ὁποῖα συντελεῖται στόν οἶκο τοῦ θανόντος καί ἢ ὁποῖα εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν βούληση, ἢ τὴν ὑποτιθέμενη βούληση, τοῦ θετοῦ πατέρα. Ἡ μετὰ θάνατον υίοθεσία ἔχει γιά σκοπὸ τὴν ἀποφυγὴ τῆς *ἐρημίας οἴκου*, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἄρρενες κατιόντες καί ὁ θανὼν δὲν διέθεσε τὰ τοῦ οἴκου του μὲ διαθήκη. Ἐὰν ὁ θανὼν δὲν ἀφήνει παρὰ κόρη (ἢ κόρες), τότε τίθεται σὲ λειτουργία ὁ θεσμὸς τῆς *ἐπικλήρου κόρης*: ὁ υίοθετούμενος μετὰ θάνατον εἶναι ὁ δυνητικὸς σύζυγος τῆς *φύσει* κόρης τοῦ θανόντος καί ὁ γάμος θά συναφθεῖ μὲ τοὺς κανόνες τῆς *ἐπιδικασίας*, ἐνώπιον τῶν ἡλιαστῶν, καί ὁ γιὸς ποὺ θά γεννηθεῖ θά θεωρηθεῖ ὡς ὁ συνεχιστὴς τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου του (E. Karabélias, *Épiclérat attique*, σ. 175 παρ.α.). Αὐτὸς ὁ παράξενος θεσμὸς γιά τὴν δικαϊκὴ πανδεκτιστικὴ νοστοροπία εἶναι τεκμηριωμένος λεπτομερῶς ἀπὸ τίς πηγές. Ἡ λύση τῆς ἰδιομορφίας τῆς μετὰ θάνατον υίοθεσίας ἐναποτίθεται στήν πρωτοβουλία τῶν συγγενῶν τοῦ οἴκου, ὁ ὁποῖος κινδυνεύει νὰ μείνει *ἐρημος*, καί στήν καίρια ἐπέμβαση τῶν *φρατόρων* τῆς *φρατρίας* αὐτοῦ τοῦ οἴκου. Οἱ *φράτορες*, λοιπόν, ἀποφασίζουν συμμετρικὰ μὲ τὴν διαδικασία τῆς ἀναγνώρισης τῆς πατρότητας ἐπὶ υίοθεσίας ἐν *ζωῇ*. Αἰφού,

λοιπόν, ἐξετάσουν τὶς λεπτομέρειες τῆς περίπτωσης, οἱ φράτορες θὰ ἀποφανθοῦν, ἐνώπιον τῶν καπνιζόντων σφαγίων τῆς θυσίας, σχετικὰ μὲ τὴν κανονικότητα αὐτῆς τῆς υἰοθεσίας (Δημοσθένης, 43:14). Ἡ ἐγγραφή τοῦ θετοῦ πλέον γιοῦ στοὺς καταλόγους τῆς φρατρίας εἶναι βέβαιη, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν λογικὴ τοῦ θεσμοῦ (A.R.W. Harrison, I, σ. 90 ἐπ.). Δὲν γίνεται οὐδεμία μνεία στὶς πηγές γιὰ ἐπέμβαση τῶν γεννητῶν καὶ τοῦ γένους (μᾶλλον ἀπίθανη, κατὰ τὴν γνώμη μας). Σχετικὰ μὲ τὴν ἐγγραφή στὰ δημοτολόγια τοῦ δήμου τοῦ θανόντος, ἐὰν ὁ θετὸς γιὸς δὲν ἀποτελεῖ μέλος τοῦ ἴδιου δήμου, τότε θὰ δεχθοῦμε τὴν χωρὶς ἄλλο ἐγγραφή του.

δ) Συνέπειες τῆς ἀπτικῆς υἰοθεσίας

Ἡ κύρια συνέπεια ἀπὸ τοὺς τρεῖς τρόπους υἰοθεσίας δὲν εἶναι μόνο θετική, δηλαδή νὰ λάβει ὁ θετὸς γιὸς, ἢ καὶ ἡ θετὴ κόρη, τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὰ ἀντίστοιχα φύσει παιδιά. Μόνον πού ἕνας ὅρος ιδιαίτερος χαρακτηρίζει τὴν κατάσταση τοῦ θετοῦ γιοῦ: δὲν τοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἐγκαταλείψει τὸν οἶκο τῆς υἰοθεσίας του χωρὶς καὶ νὰ ἀφήσει τουλάχιστον ἕνα γιὸ φύσει νόμιμο. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ θετοῦ γιοῦ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι αὐτὸς διαρρηγνύει τοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν οἶκο καταγωγῆς του, μὲ κυριότερη ἔκφανση τὴν ἀπώλεια κάθε κληρονομικοῦ δικαιώματος σ' αὐτὸ τὸν οἶκο, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὰ δίκαια πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν μητέρα, σύμφωνα μὲ τὸν περίφημο κανόνα: *μητρὸς οὐδεὶς ἐκποίητος* (Ἰσαῖος, 7:25). Δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὸν παραπάνω κανόνα, ὁ θετὸς γιὸς διατηρεῖ ὅλα τὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν πραγμάτων τῆς μητέρας του καὶ ὑπείσρχεται στὴν κατοχὴ τους αὐτοδικαίως (*ipso facto*), ἔχοντας τὴν ἐμβάτευσιν (ἢ ἐμβατείαν), χωρὶς προσφυγὴ στὶς δικαιοδοτικὲς ἀρχές. Βέβαια, δὲν εἶναι δυνατό ὁ ἴδιος γιὸς νὰ ἀπαλλαγεῖ τῶν ὑποχρεώσεων του πρὸς τὴν μητέρα του, κυρίως προστασία καὶ γηροτροφία. Ἡ υἰοθεσία δὲν εἶναι νομικὸς δεσμὸς ἄθραυστος στὸ μέλλον καί, ἐπομένως, ἐὰν ὁ θετὸς γιὸς διασπάσει, ὑπὸ τὸν περιορισμὸ τὸν ὁποῖο ἤδη μνημονεύσαμε, τὴν σχέση υἰοθεσίας, ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιστρέψει στὸν οἶκο ὅπου γεννήθηκε.

Ἡ σύναψη μιᾶς υἰοθεσίας ἀποβαίνει εἰς ὄφελος τοῦ υἰοθετοῦντος (C. Leduc, *Adoption*, σ. 189 ἐπ.), στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια τῆς κλασσικῆς πόλεως, ὅπου τὸ πέρασμα τῶν κληρονόμων ἀπὸ οἶκο σὲ οἶκο προϋποθέτει περίσκεψη καὶ στρατηγικὲς ἐνίοτε περιπλοκὲς μεταξὺ τῶν ἐμπλεκομένων. Ἡ πολιτεία δὲν ἐπεμβαίνει στὴν διαρ-

ρύθμισή τους (δ.π., σ. 192). Καί ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νά ἐπιμείνουμε γιά λίγο στά πλεονεκτήματα πού διαφορίζουν αἰσθητὰ τίς συνέπειες μιᾶς υἰοθεσίας ἐν ζωῇ ἀπό τίς δύο ἄλλες μορφές υἰοθεσίας. Μόνον οἱ θετοὶ γιοὶ ἐν ζωῇ, ἀκριβῶς ὅπως οἱ φύσει ἄρρενες κατιόντες, ὑπαισέρχονται αὐτοδικαίως στήν πατρική περιουσία χωρίς ἰδιαίτερες διαδικασίες. Ἔχουν τήν δυνατότητα νά ἐναντιωθοῦν στοὺς πιθανοὺς διεκδικητὲς τῆς περιουσίας τοῦ θετοῦ πατέρα μὲ τὸ ἔνδικο μέσο τῆς *διαμαρτυρίας*, προβάλλοντας τὸ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ κληρονομιαῖα ἀγαθὰ δὲν μποροῦν νά εἶναι ἀντικείμενο μιᾶς διεκδίκησης (*ἐπίδικασίας*) ἐνώπιον τῶν ἡλιαστικῶν δικαστηρίων. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ κληρονομία δὲν ἐπιτρέπεται νά ὑποστῇ διεκδίκηση, ὁ κληρὸς εἶναι ἀνεπίδικος ὅταν ὑπάρχει θετὸς γιός, ὁ ὁποῖος ἐμβατεύει τῆς οὐσίας στήν ὁλότητά της, ἐκτὸς ἐὰν ὁ διαθέτης ἔχει διατάξει σὲ διαθήκη του τὴν ἐγκατάσταση τοῦ θετοῦ του γιοῦ σὲ μέρος τῆς περιουσίας του ἢ ἐὰν ἔχει ἐγκαταστήσει μὲ υἰοθεσία ἐν ζωῇ τὸν θετὸ γιὸ σ' ἓνα μόνον τμήμα τῶν ἀγαθῶν του.

Συμπεράσματα ἐν εἴδει ἐπιλόγου

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἰδιοτήτων οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν ἀναγνώριση τῆς νόμιμης πατρότητας κατὰ τὸ ἀττικὸ δίκαιο, θὰ πρέπει νά τονίσουμε ἰδιαίτερος ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς πατρότητας, φυσικῆς ἢ θετῆς, δὲν ἀπορρέει ἀπὸ μία μόνη πράξη ἢ ἄλλως ἀπὸ μία μόνη ἐορταστικὴ ἐκδήλωση, σὲ συμφωνία μὲ τὴν βούληση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ οἴκου. Ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ μία σειρά πράξεων καὶ ἐκδηλώσεων οἱ ὁποῖες λαμβάνουν χώραν μέσα στὸ χρονικὸ διάστημα περισσότερων ἐτῶν, καταληκτικὰ ἕως τὴν ἡλικία τῆς ἐφηβείας καὶ τὴν ἐγγραφή τοῦ φύσει ἢ θέσει γιοῦ στοὺς δημοτικούς καταλόγους: ἀμφιδρόμια, δεκάτη, παρουσίαση καὶ ψηφοφορία τῶν φρατόρων τῆς φρατρίας τοῦ θετοῦ πατέρα, παρουσίαση ὑποθετικὴ καὶ μᾶλλον ὄχι βέβαιη στοὺς γεννήτες, παρουσίαση καὶ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ψῆφος τῶν δημοτῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐγγραφή στὰ δημοτολόγια. Ἡ θέληση τοῦ πατέρα εἶναι κυρίαρχη γιά τὴν τελείωση τῆς ἀναγνώρισης φύσει ἢ θέσει, μὲ σκοπὸ ν' ἀποκτήσουν οἱ ἄρρενες κατιόντες τὸν πατρικὸ οἶκο καὶ νά συμπεριληφθοῦν μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ ἐκλεκτοῦ κύκλου τῶν ἀθηναίων πολιτῶν. Ἡ μόνη ἐξαίρεση ἀπὸ τὴν ἐκπεφρασμένη βούληση τοῦ φύσει ἢ θέσει πατέρα παρατηρεῖται στήν περίπτωση τῆς μετὰ θάνατον υἰοθεσίας, ὅπου

εὐρίσκουμε ἓνα εἶδος νομικοῦ πλάσματος τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὴν τεκμαρτὴ καὶ ὑποθετικὴ βούληση τοῦ θανόντος νὰ προβεῖ σὲ υἰοθεσία, ἢ ὁποῖα θὰ ἀπομακρύνει τὶς ἀπευκταῖες συνέπειες τῆς ἐρρημίας οἴκου. Οἱ παραπάνω ἐκδηλώσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐπιδροῦν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ιδιότητος τῶν ἀθηναίων πολιτῶν.

Ὁ φύσει γιὸς καὶ ὁ θετὸς ἐν ζωῇ γιὸς, ἐπειδὴ ἔχουν τὴν ἐμβάτευση ἢ ἐμβατεία, ὑπεισέρχονται, ὅπως εἶδαμε, αὐτοδικαίως στὸν οἶκο τοῦ πατέρα, χωρὶς τὴν ἐπέμβαση τῶν πολιτειακῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ὁ θετὸς γιὸς διὰ διαθήκης ἢ αὐτὸς ποὺ υἰοθετήθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ θετοῦ πατέρα εἶναι, γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ, ὑποχρεωμένοι νὰ προβοῦν σὲ ἐπιδικασία.

Σημείωση γιὰ τὶς πηγές καὶ γιὰ ἓνα ἐπιλεκτικὸ βιβλιογραφικὸ προσανατολισμὸ

Πηγές - Βιβλιογραφία

Γιὰ νὰ ἐλαφρύνουμε τὴν ἔκθεσή μας τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς πατρότητας στὴν κοινωνία καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς κλασσικῆς Ἀθήνας ἀπὸ πολυάριθμες παραθέσεις ἀρχαίων κειμένων, ἐνσωματώσαμε στὴν διαπραγματεύσει μας τὰ, κατὰ τὴν γνώμη μας, πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γιὰ τὸ θέμα μας, σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση. Γιὰ μιὰ πληρέστερη μνεία καὶ ἐρμηνεία τῶν πηγῶν θὰ προτείνουμε τὶς ἐργασίες τῶν: L. GERNET, «La loi de Solon sur le 'testament'», στὴν συναγωγὴ ἄρθρων τοῦ γάλλου ἐλληνιστῆ: *Droit et Société*, Παρίσι 1955 (Publication de l'Institut de droit romain de l'Université de Paris, XIII), σσ. 121-150· A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens, I: The Family and Property*, Ὁξφόρδη 1968, XX+346 σ., σσ. 61-96· C. LEDUC, «L'adoption dans la cité des Athéniens, VIe-IVe siècle av. J.-C.», στὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Pallas. Revue d'Etudes Antiques* 85 (2011) (: *La femme, la parenté et le politique. Parcours sensible d'une historienne. Hommage à Claudine Leduc*, Presses Universitaires du Mirail, σσ. 175-201)· L. RUBINSTEIN, *Adoption in IV. Century Athens*, Κοπεγχάγη 1993, IX+148 σ. (Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen) καὶ τὴν λεπτομερῆ ἐξαιρετὴ μελέτη τοῦ J. RUDHARDT, «La reconnaissance de la paternité, sa nature et sa portée dans la société athénienne. Sur un discours de Démosthène», στὴν περιοδικὴ ἔκδοση *Museum Helveticum* 19.1 (1962) 39-64.

Μέσα στὴν πραγματικὰ μεγάλη παραγωγή τῶν νεωτέρων συγγραφέων, θὰ προτείνουμε μιὰ ἐπιλογή τῶν ἐργασιῶν στοὺς ἀναγνώστες οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελαν νὰ ἐμβαθύνουν στὸ θέμα ἢ σὲ ἄλλα συγγενῆ θέματα τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Κρίνουμε ἀναγκαία τὴν παράθεση τῶν τίτλων τῶν

ἐργασιῶν αὐτῶν, ἀπὸ τὶς πιὸ γενικὲς ἕως τὶς πλέον ἐξειδικευμένες, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ὀνοματοθεσίας καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας κατὰ τὸ ἀττικὸ δίκαιο. Θὰ τὶς κατατάξουμε, γιὰ τὴν εὐκολία τῆς παράθεσης, σὲ συστηματικὰ ἔργα, σὲ μονογραφίες, σὲ ἐγχειρίδια καὶ σὲ ἄρθρα.

Συστηματικὰ ἔργα. Θὰ προτείνουμε τὴν ὑπεραιωνόβια –ἀκόμη πολὺ χρήσιμη ἐκθεση τοῦ L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, σὲ 4 τόμους, Παρίσι 1897 – ἀναστατικὴ ἐπανέκδοση 1969, σσ. LIII+541, 552, 747, 575 ἀντίστοιχα καὶ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὰ νόμιμα παιδιὰ: τ. I, σσ. 488-535· καθὼς καὶ τὸ σύστημα τὸ ὁποῖο ἐπιμένει ἰδιαίτερος στὶς δικονομικὲς πλευρὲς τῆς κύρωσης τῶν κανόνων δικαίου, ἀπαύγασμα τῶν ἐρευνῶν ἐνὸς αἰῶνα τῶν γερμανῶν ἑλληνιστῶν, ἀπὸ τὸν J.-H. LIPSIUS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Λειψία 1905-1915 – ἀναστ. ἐπανέκδ. 1966, VI+1042 σελ.· καὶ μία νεώτερη συστηματοποίηση τοῦ ἔργου τοῦ J.-H. Lipsius ἀπὸ τὸν A.R.W. HARRISON (σὲ δύο τόμους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπισημάναμε παραπάνω τὸν πρῶτο, ὁ δὲ δεῦτερος: *The Law of Athens, II: Procedure*, Ὁξφόρδη 1971, XIV+270 σελ., ἐκδόθηκε, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὸν D.M. MacDowell). Δὲν ἀντιστεκόμαστε στὸν πειρασμὸ νὰ μὴ μνημονεύσουμε ἐδῶ, μεταξὺ πολλῶν τίτλων οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ κοινωνία, τὴν ἀπαράμιλλη ἐργασία τοῦ E. WILL, *Le monde grec et l'Orient, Le Ve siècle (510-403)*, Παρίσι 1972, 716 σελ. (*Peuples et Civilisations, II*), ὅπου ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ καὶ τὴν ἐπιλογή τῆς βασικῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας.

Μονογραφίαι. M. BROADBENT, *Studies in Greek Genealogy*, Λέιντεν 1968, 7+353 σ.· W. ERDMANN, *Die Ehe im alten Griechenland*, Μόναχο 1934, XII+420 σελ. [*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, ἄρ. XX]. E. KARABÉLIAS, *L'épicléat attique. Recherches sur la condition juridique de la fille épiciète athénienne*, Académie d'Athènes, Ἀθήνα 2002, XXI+273 σελ. [Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (ΕΚΕΙΕΔ), τ. 39, Παράρτημα 3]. W.K. LACEY, *The Family in Classical Greece*, Λονδίνο 1968, 342 σελ. (*Aspects of Greek and Roman Life*). C. LEDUC, «Comment la donner en mariage? La mariée en pays grec (IXe-IVe r. av. J.-C.)», συμβολὴ στὸ συλλογικὸ ἔργο ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῶν G. DUBY καὶ M. PEROT, *Histoire des femmes en Occident, I: Antiquité*, Παρίσι 1991, σσ. 259-316 καὶ γιὰ τὶς ὑποσημειώσεις, σσ. 535-539· G. SISSA, «La famille dans la cité grecque (V^e-VIe siècle avant J.-C.)», στὸ συλλογικὸ ἔργο μὲ τίτλο *Histoire de la famille, 1: Mondes lointains*, Παρίσι 1986 (ἐκδοση τσέπης), σσ. 209-251, 417-419· καὶ κλείνουμε μὲ τὴν θαυμάσια καὶ ὀριστικὴ μελέτη τῶν A.- M. VÉRILHAC καὶ C. VIAL, *Le mariage grec. Du VIe siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste*, Ἀθήνα 1998, 412 σελ. καὶ 5 εἰκόνες (*Bulletin de Correspondance Hellénique*, παράρτημα 32). Γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς ἐορτὲς θὰ μνημονεύσουμε τὴν πρόσφατη ἐκδοση τῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία ὑποστηρίχθηκε στὴν École des hautes études en sciences sociales (Παρίσι, 12 Δεκεμβρίου 1998), ἀπὸ τὴν Florence) GHERCHANOC, *L'ΟΙΚΟΣ en fête. Célébrations familiales et sociabilité en Grèce ancienne*, Παρίσι (Publications de la Sorbonne), 2012, 265 σελ. (*Histoire ancienne et médiévale*, 111. Université Paris I Panthéon-Sorbonne), καὶ γιὰ ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει

ἔδω σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, σσ. 35-48 (ἀμφιδρόμια – δεκάτη - γεύματα).

Ἐγχειρίδια. Θὰ προτείνουμε μερικὰ πανεπιστημιακὰ ἐγχειρίδια τῆς τελευταίας γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς, τὰ ὅποια περιέχουν καὶ ἐκθέσεις πάνω στοὺς ἰδιωτικοὺς θεσμούς, ὅπως R. LONIS, *La cité dans le monde grec. Structures, fonctionnement, contradictions* (2η ἔκδοση), Παρίσι 1994, 320 σελ.· P. BRULÉ, *Les femmes grecques à l'époque classique* (3η ἔκδοση), Presses Universitaires de Rennes 1997, 195 σελ.· IDEM, *La cité grecque à l'époque classique* (3η ἔκδοση), Presses Universitaires de Rennes 1995, IV+199 σελ.· καθὼς καὶ τὴν ὠραία ἔκθεση τοῦ P. BRUN, *Le monde grec à l'époque classique. 500-323 av. J.-C.* (2η ἔκδοση), Παρίσι 2010, 269 σελ.

Ἀρθρα εἰδικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄρθρα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω σχετικὰ μὲ τὶς πηγές τοῦ θέματός μας, θὰ ἐπιμείνουμε στὴν μνημόνευση τῶν παρακάτω τίτλων ἐργασιῶν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν διαπραγμάτευση τοῦ θέματός μας: J.-B. BONNARD, «Un aspect positif de la puissance paternelle: la fabrication du citoyen», *Mètis* 1 (2003) 76-80· A. BRESSON, «Règles de nomination dans la Rhodes antique», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 7 (1981) 345-362· IDEM, «Nomination et règles de droit dans l'Athènes classique», *L'uomo* 7 (1983) 38-50· Fl. GHERCHANOC, «Le lien filial dans l'Athènes classique: pratique et acteurs de sa reconnaissance», *Mètis* 13 (1998) 325-330· E. KARABÉLIAS, «Inceste, mariage et stratégies matrimoniales dans l'Athènes classique», στὴν συναγωγή ἄρθρων τοῦ ἴδιου: *Etudes d'histoire juridique et sociale dans la Grèce Ancienne*, Ἀθήνα 2005 (EKEIEΔ 38, παράρτ. 6), σσ. 85-102· IDEM, «L'acte à cause de mort (διαθήκη) dans le droit attique», ὁ.π., σσ. 103-190· C. LEDUC, «Mère et fils dans la cité démocratique des Athéniens», στὴν περ. ἔκδ. ποὺ ἤδη μνημονεύσαμε (*Pallas*) παραπάνω, σσ. 203-211· B. NAGY, «The Naming of Athenian Girls. A Case in Point», *The Classical Journal* 74 (1979) 360-364· A. PARADISO, «L'agrégation du nouveau-né au foyer familial: Les Amphidromies», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 14 (1988) 203-218· J. WILGAUX, «Transmission et distinction en Grèce ancienne: une étude des règles de nomination», στὸν τόμο *Figures et expressions du pouvoir dans l'Antiquité. Hommage à Jean-René JANOT [Enquêtes et documents. Université de Nantes, 36]*, Presses Universitaires de Rennes 2008, σσ. 35-48· καὶ τελειώνουμε μὲ τὶς μελέτες ἐνὸς μεγάλου ἱστορικοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, H.J. WOLFF, τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἀναφέρει ἄλλοῦ· προβλ. E. KARABÉLIAS, *L'épiclérat attique*, σ. XVII (γιά τὸν γάμο, τὴν οἰκογένεια, τὴν προίκα στὴν ἀρχαία Ἀθήνα).

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ*

«Δεπουτᾶτοι» καὶ «πληγᾶτοι»
στόν βυζαντινό στρατό

Σ' ἓνα στράτευμα δέν ὑπηρετεῖ μόνο μάχιμον πλήθος ἢ πολεμικόν, δηλαδή οἱ ἀξιωματικοί καί οἱ στρατιῶτες πού ἔρχονται σε ἄμεση σύγκρουση μέ τόν ἐχθρό. Ὑπηρετεῖ ἐπίσης καί πλήθος ἄμαχον¹ σ' αὐτό ἐντάσσονται, μεταξύ ἄλλων, οἱ θεραπευταί, ἰατροί καί δεποτᾶτοι².

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινῆς Ἱστορίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

1. «Λέοντος, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορος, τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις», (στό ἐξῆς: ΛΤακτ.) Α' ζ', P.G. 107 στ. 680) = ἔκδ. R. VARI, *Leonis imperatoris Tactica*, Budapestini 1917, τ. I, σ. 14, (στό ἐξῆς VARI, LTact.), ὅπου παρατίθεται καί τό ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Αἰλιανοῦ (τέλη Α' αἰ. μ.Χ.), στό ὁποῖο στηρίχθηκε στό σημεῖο αὐτό ὁ Λεων ΣΤ'. Πρόσφατα κυκλοφόρησε νέα ἔκδοση, μέ ἀγγλική μετάφραση: G.T. DENNIS, *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 2010. Στό ἄρθρο αὐτό προτίμησα νά παραπέμπω κυρίως στήν *Patrologia Graeca* τοῦ J.-P. MIGNE, ὡς πῶ γνωστή καί προσιτή πρὸς τό παρόν. Ὅπου, ὅμως, νομίζω ὅτι χρειάζεται, παραπέμπω καί στήν ἔκδ. DENNIS (στό ἐξῆς: DENNIS, *Leo VI*) ἐπισημαίνοντας καί τά τυχόν λάθη τῆς. Γιά τό μάχιμον πλήθος βλ. καί στό «Περὶ στρατηγίας» (ἢ στρατηγικῆς), ἔκδ. G.T. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1985, (στό ἐξῆς: DENNIS, *Three Treatises*), κεφ. ιδ', σ. 44²⁷ κέ..

2. ΛΤακτ. Δ' στ' (P.G. 107, στ. 701). Στις ἐκδόσεις VARI, (I, IV.7, σ. 54) καί DENNIS (IV.7, σ. 50-51), στηριζόμενες σέ ἄλλα χειρόγραφα, ἡ θέση τῶν σημείων στίξεως καί ἡ προσθήκη μικρῶν λέξεων (ἄρθρων, διαζευκτικοῦ «ἢ»), ὀφειλόμενες σέ λάθη τῶν παλαιῶν ἀντιγραφέων, ἀλλάζουν τή διατύπωση καί δυσκολεύουν τόν ἐρευνητή, καί γενικά τόν ἀναγνώστη, στήν κατανόηση τοῦ κειμένου, ἐνῶ ὀδηγοῦν καί σέ λανθασμένη μετάφραση στήν ξένη γλώσσα. Γι' αὐτό χρειάζεται ἐλεγχος τῶν χειρογράφων, ἂν «βγαίνει νόημα» ἢ ὄχι. Π.χ. ἡ διατύπωση τῆς ἔκδ. DENNIS: «... θεραπευταί ἢ ἰατροί οἱ καί δεποτᾶτοι» ὀδηγεῖ στή μετάφραση «medical attendants or doctors who are also called deputies» καί, ἐπομένως, στήν ταύτιση ἰατρῶν καί τραυματιοφορέων, πράγμα πού ὅπως θά δοῦμε δέν ἰσχύει. Λίγο πῶ κάτω, στήν ἴδια παράγραφο, ἡ πρόταση «Ταῦτα γάρ τῇ νῦν πολιτεία γνωρίζεται τά ὀνόματα, τῶν παλαιῶν σιγηθέντων» μεταφράζεται λανθασμένα: «These names, about which the ancient authors are silent» (!), ἐνῶ εἶναι τά ὀνόματα πού «ἐσιγήθησαν», πού περιέπεσαν δηλ. σέ ἀχρηστία καί ἀντικαταστάθηκαν μέ ἄλλα, καί ὄχι οἱ συγγραφεῖς πού «ἐσίγησαν». Σωστή εἶναι ἡ λατινική μετάφραση τῆς P.G., στ. 702 · «...antiquis vocabulis ... pene abrogatis». Ὅσο γιά τούς «ἄλλους», αὐτοί (βλ. , πάντοτε στήν ἴδια παράγρα.) εἶναι οἱ βανδοφόροι (= σημαιοφόροι), «σαλιπικταί ἤτοι βουκινάτορες», «μανδάτωρες»,

Κατά τόν αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' (886-912) ή ιατρική είναι μία από τίς «τέχνες» πού συνεργούσι τῇ φύσει τοῦ πολέμου, θεραπευτική τῶν τραυμάτων τῶν πολεμιστῶν, καθώς φυσικά καί τῶν κοινῶν νοσημάτων πού ὀφείλονται σέ διάφορους λόγους (ψύξεις, ήλιάσεις, τροφικές δηλητηριάσεις, μολύνσεις κλπ.)³. Αντικείμενό μας ὅμως στό σύντομο αὐτό ἄρθρο δέν εἶναι ἀκριβῶς ή ιατρική καί οἱ λειτουργοί της οὔτε τό σύνολο τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ - πού θά ἦταν θέμα εὐρύτερης μελέτης. Ἐδῶ θά ἀσχοληθοῦμε μέ τούς λεγομένους δεποτάτους, τοῦτ' ἔστι τούς ἐπιμελητάς τῶν τραυματιζομένων στρατιωτῶν⁴, τούς τραυματιοφορεῖς δηλαδή καί νοσοκόμους ἢ νοσηλευτές, ὅπως θά λέγαμε σήμερα. Θά στηριχθοῦμε στίς πληροφορίες πού μᾶς παρέχουν τά βυζαντινά ἐγχειρίδια στρατιωτικῆς τακτικῆς, τά καλούμενα συνήθως γιά λόγους συντομίας «τακτικά», ή συγγραφή τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἀπό τόν ΣΤ' ἕως τόν ΙΑ' αἰῶνα⁵.

Τούς δεπουτάτους συναντοῦμε γιά πρώτη φορά στό *Στρατηγικόν* τοῦ Μαυρικίου ἢ Ψευδο-Μαυρικίου, γραμμένο στά τελευταῖα χρόνια τοῦ ΣΤ' αἰ. ἢ στά πρῶτα τοῦ Ζ', εἴτε ἀπό τόν ἴδιο τόν αυτοκράτορα Μαυρίκιο (582-602), ἐπιτυχημένο στρατηγό, εἴτε κατ'ἐντολή καί σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες του⁶. Αναφέρονται μάλιστα ὡς οἱ λεγόμενοι *δηποτάτοι*, πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι ἐπρόκειτο γιά λέξη τοῦ τρέχοντος

παρακλήτορες (= καντάτωρες), γιά τούς ὁποίους εἰδικά βλ. Κ. ΚΑΡΑΠΛΗ, *Οἱ «καντάτορες», Ἐῶα καί Ἐσπέρια 2* (1994-1996), σ. 229-252, *οἱ σκρίβωνες καί οἱ λοιποί*.

3. ΛΤακτ., Ἐπίλογος, νγ' (PG. 107 στ. 1088) καί ξγ' (στ. 1089-1092). Ἐδῶ ἴσως θά πρέπει νά ποῦμε, ὅτι «οὐδέν κακόν ἀμιγές καλοῦ». Οἱ πολεμικές συγκρούσεις καί οἱ συνέπειές τους (τραυματισμοί κλπ.) εἶναι πού ἔδωσαν μεγάλη ὄθηση στήν ιατρική καί εἰδικότερα στή χειρουργική. Τήν ἐπισημάνση ὀφείλω στόν ἀείμνηστο πλέον χειρουργό Θεόδωρο Σεγδίτσα.

4. ΛΤακτ. ΙΒ' να' (PG 107 στ. 820) = DENNIS, Leo VI, σ. 236-238, § 12, 37 = VÁRI, LTact., II, XII.50, σ. 39, ὅπου καί οἱ ἀντίστοιχες παράγραφοι τοῦ «Στρατηγικοῦ» τοῦ Μαυρικίου καί τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ (ὑπό τόν παλαιό τίτλο «*Recensio Constantiniana*»), γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε στά ἐπόμενα.

5. Γενικά γιά τά ἔργα αὐτά βλ. Α. DAIN – (J.-A. DE FOUCAULT), «*Les stratégistes byzantins*», Travaux et Mémoires 2 (1967), σ. 317-392. Η. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München 1978, τ. II, σ. 323-340. Ἑλλην. ἔκδοση: *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Αθήνα 1994, τ. Γ', σ. 157-179 (μετάφρ. Ταξ. Κόλια).

6. Στό ἔξηξ: ΨΜαυρ. Νεώτερες ἐκδόσεις: G. DAGRON – Η. MIHĂESCU, *Arta militară*, Bucuresti 1970, (μέ ρουμανική μετάφραση). G.T. DENNIS – E. GAMILLSCHG, *Das Strategikon des Maurikios*, Wien 1981, μέ γερμανική μετάφραση. Σ' αὐτή τήν ἔκδοση παραπέμπουμε ἐδῶ.

στρατιωτικοῦ λεξιλογίου⁷.

Ἡ λ. «δεπουτᾶτος», και οἱ διάφορες παραλλαγές στην ἑλληνική μεταγραφή της⁸ ἔχει βέβαια λατινική προέλευση (*deputatus*), ὅπως και πολλές ἄλλες τῆς στρατιωτικῆς ὀρολογίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁹. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸν βυζαντινὸ στρατό ἢ λατινική ὀρολογία τῆς ὑστερο-ρωμαϊκῆς περιόδου διατηρήθηκε ἐπὶ πολὺ μακρότερο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ ὅτι σέ ἄλλους τομεῖς τοῦ δημόσιου βίου, ὅπου ἢ ἑλληνική γλῶσσα ἐπικράτησε πιὸ γρήγορα¹⁰. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῆς λ. «πληγᾶτος» (τῆς δεύτερης τοῦ τίτλου τοῦ ἄρθρου μας), ἀπὸ μία λέξη ἑλληνική (πληγή) μέ κατάληξη λατινική (-ᾶτος, -atus). Οἱ πηγές πάντως (ἢ ἡ πηγὴ) τοῦ «Στρατηγικοῦ» στό σημεῖο αὐτό δέν εἶναι γνωστές¹¹. "*Deputatus*" σημαίνει γενικά ὁ ἐντεταλμένος, ὁ ἐπιφορισμένος μέ κάποια ὑπηρεσία· γι' αὐτό και ὑπάρχουν «δεπουτᾶτοι» σέ διάφορους τομεῖς, ὅπως π.χ. οἱ δεπουτᾶτοι τῆς Ἐκκλησίας¹², ἢ αὐτοὶ πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, οἱ δεπουτᾶτοι τοῦ στρατοῦ¹³.

Στό *Στρατηγικόν* τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου ἀφιερώνεται στό θέμα ὀλόκληρο κεφάλαιο, τό Β'.θ', «Περὶ δημοτάτων», τό ὁποῖο παρατηροῦμε ὅτι περιλαμβάνεται στὸν Β' «Λόγον» (= Β' Μέρος) τοῦ

7. ΨΜαυρ. Β'θ' 3 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 126). Βλ. και σημ. 4.

8. Δεπουτᾶτοι, δεποτᾶτοι, δημοτᾶτοι, δημοτᾶτοι, διποτᾶτοι, διπουτᾶτοι, δαιποτᾶτοι, δαιπουτᾶτοι, ἀλλά και ... δεσποτᾶτοι. Στά χωρία πού παραθέτω, ἔχω ἀφήσει τὴν ὀρθογραφία τοῦ κάθε κειμένου. Γιά νά ἀποφευχθεῖ τυχόν σύγχυση σημειώνω ὅτι ἄλλοι εἶναι οἱ διποτατίωνες τοῦ Ψευδο-Μαυρικίου (κεφ. Θ' γ'), ἔχουν διαφορετικά καθήκοντα.

9. Βλ. τὸν πίνακα τοῦ H. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935 (ἀνατύπ. Amsterdam 1965), σ. 216-239. Η. ΜΙΗĂESCU, «Les éléments latins des «Tactica – Strategica» de Maurice – Urbicius... », *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6 (1968) 481-498 και 7 (1969) 155-166, 267-280. Τοῦ ΙΔΙΟΥ, «Les termes de commandement militaires latins dans le Strategicon de Maurice», *Rev. Linguist.* 14 (1969), σ. 261-272. G. REICHENKRON, *Zur römischen Kommandosprache bei den byz. Schriftstellern*, *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961) 25-26. *Reallexikon der Byzantinistik*, Reihe A, Bd. I, Amsterdam 1969, Abendland und Byzanz, III. Literatur u. Sprache, ὑπὸ Η. u. R. ΚΑΗΑΝΕ, στ. 504-506.

10. Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071)*, Ἀθήναι 1979, σ. 143. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β' 1 (610-867), Θεσσαλονίκη 1993², σ. 250. Πρβλ. Κωνστ. Πορφυρογ., «Βασ. Τάξις» (πλήρη παραπομπὴ βλ. στην ὑπόσημ. 55), σ. 431¹²⁻¹⁴.

11. DAIN (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, σ. 345.

12. Γιά τούς ὁποίους βλ. ΒΑΣ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα και ὑπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινὴ περίοδο*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1996.

13. Οἱ *deputati militares* τοῦ C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688 (φωτοανατύπ. Graz 1958), στ. 279.

συγγράμματος, τόν «Περί καβαλλαρικῆς παρατάξεως»¹⁴. Ἐστιάζει ἐπομένως ὁ συντάκτης περισσότερο στό ἵππικό, τό ὁποῖο πράγματι τήν ἐποχή αὐτή ἔχει ὀργανωθῆ καί ἀποκτήσει πρωτεύοντα ρόλο μεταξύ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας¹⁵.

Ἀργότερα (τέλη Θ' -ἀρχές Γ' αἰ.), ὁ Λέων ΣΤ' (886-912) ἐνσωματώνει τό κεφάλαιο αὐτό τοῦ «Στρατηγικοῦ» στήν IB' *διάταξιν τῶν Τακτικῶν του*, τήν ἐπιγραφόμενη «Περί προπαρασκευῆς πολέμου»¹⁶. Τό ἴδιο παρατηροῦμε στό κατά ἓνα περίπου αἰῶνα νεώτερο *Τακτικόν* τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Βασιλείου Β', στό κεφ. ιε' «Περί τοῦ ὅπως ἀρμόζει προπαρασκευάζειν εἰς πόλεμον»¹⁷. Θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι τά τρία αὐτά τακτικά συνιστοῦν μία «ὀμάδα», δεδομένου ὅτι ὁ Λέων στηρίζεται σέ μεγάλο βαθμό στό *Στρατηγικόν*, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος Οὐρανός στά ἔργα τοῦ Λέοντος, προσαρμόζοντας ὁμως τή γλῶσσα καί, ὀρισμένες φορές καί κάποια στοιχεῖα, σέ αὐτά τῆς δικῆς του ἐποχῆς¹⁸.

Ὁ Λέων ΣΤ' διευκρινίζει ὅτι οἱ παλαιοί *δηποτᾶτοι* τοῦ Μανρικίου εἶναι οἱ «*νῦν λεγόμενοι σκρίβωνες*», χρησιμοποιῶντας καί πάλι μία λατινική λέξη¹⁹. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός ἀναφέρει ἄλλοτε *δεπουτάτους* καί ἄλλοτε *ἀπλῶς σκρίβωνες*, χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις²⁰.

Ἡ ἀγνώστου συντάκτη (παλαιότερα εἶχε ἀποδοθῆ στόν Λέοντα

14. DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 126-128.

15. «Αἱ ἦττα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπό τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ 4^{ου} αἰ. (κυρίως ἢ ἦττα ἀπό τούς Γότθους στήν Ἀδριανούπολη τό 378) ἐδίδαξαν τούς Βυζαντινοὺς περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἵππικοῦ, τοῦ τόσον εὐρέως χρησιμοποιουμένου ὑπό τῶν βαρβάρων. Εἰς τόν στρατόν τοῦ 6^{ου} αἰ. θά εὐρωμεν ἐφηρμοσμένα τά διδάγματα ταῦτα...»: ΙΩ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1995, σ. 640.

16. ΛΤακτ. IB' να'-γγ' (P.G. 107 στ. 820-821) = DENNIS, Leo VI, σ. 236-240, κεφ. 12. §§ 37-39 = VÁRI, LTact., II, σ. 39-43, κεφ. XII. 50-52.

17. VÁRI, LTact., II, σ. 39-43, §§ 50-52. Τό ἴδιο βλ. καί στόν κώδ. *Friburgensis* 706 τοῦ ΙΘ' αἰ., πιστότατο (!) ἀντίγραφο τοῦ *Constantinopolitanus* 36 τοῦ ΙΔ' αἰ., σ. 157-160, στό κεφ. ιε', «Περί προετοιμασίας πολέμου». Γιά τούς κώδικες αὐτούς βλ. DAIN, (- FOU-CAULT), *Les stratégistes*, σ. 389. Στό ἔξης βλ. ΝΟῦρ.

18. Ἐννοεῖται, ὅτι τά σημεῖα αὐτά (κάποιος ἀνεξαρτησίας ἀπό τίς πηγές) εἶναι καί τά πιό ἐνδιαφέροντα τοῦ ἔργου, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τή γλῶσσα, ἀλλά καί ὡς πρὸς τά ἰσχύοντα τόν ΙΑ' αἰ.

19. ΛΤακτ. Δ' ιε' (PG 107 στ. 704) = DENNIS, Leo VI, 12 § 17, σ. 52. *Scribones*, δηλ. οἱ καταγραφεῖς τῶν τραυματιῶν, οἱ ὁποῖοι προφανῶς ἀναλάμβαναν καί τή φροντίδα τους.

20. ΝΟῦρ., *Friburgensis* 706, κεφ. β', σ. 22.

ΣΤ') *Συλλογή Τακτικῶν* –χρονολογούμενη στο διάστημα μετά τον θάνατο του Λέοντος (912) και μέχρι τα μέσα του Ι' αι. – αναφέρει «δαιποτάτους τούς και κριβαντας καλουμένους» και τους εντάσσει στο δυναμικό της πεζικής στρατιᾶς, πάντοτε ὁμως ἐφίππους²¹.

Ὅπως θά δοῦμε και στά ἐπόμενα, οἱ δεπουτᾶτοι δέν ταυτίζονται μέ τούς γιατρούς. Οἱ ἐντολές τῶν τακτικῶν - για τήν προέλευση, τά ἀπαιτούμενα προσόντα, τά καθήκοντα, τή σειρά τους στην ἱεραρχία του στρατεύματος και τή θέση τους κατά τίς πορεῖες - εἶναι σαφείς. Ὁ συντάκτης του *Στρατηγικου* δηλώνει ὅτι ἦταν δική του σκέψη νά συγκροτήσει τό «τάγμα τῶν δημοτάτων», ὡς ξεχωριστή στρατιωτική μονάδα²².

Οἱ δεπουτᾶτοι ὀρίζεται νά προέρχονται ἐκ τῶν ὑποδεεστέρων στρατιωτῶν²³, δηλαδή: ἀπό τίς κατώτερες βαθμίδες του στρατεύματος; ἀπό τούς λιγότερο ἀξιόμαχους (δεδομένου ὅτι, ὅπως θά δοῦμε, δέν ἔφεραν ὅπλα); ἀπό τούς λιγότερο σωματώδεις (δεδομένου ὅτι οἱ πῖο μεγάλῳσωμοι τοποθετοῦνται στην πρώτη γραμμῆ, για νά ἐντυπωσιάζουν και νά πτοοῦν τόν ἀντίπαλο); Ἡ *Συλλογή Τακτικῶν* τούς κατατάσσει στους ὑπηρέτες²⁴.

Αὐτά βεβαίως δέν σημαίνουν ἔλλειψη προσόντων. Τουναντίον, οἱ δεπουτᾶτοι ἀπαιτεῖται νά εἶναι ἐξπληκτοι (= σβέλτοι, εὐκίνητοι και ταχεῖς), κοῦφοι και εὐσταλεῖς, ἐλαφροί και γοργοί, ὥστε νά μποροῦν νά σπεύσουν ὅπου εἶναι ἀνάγκη. Ἐπίσης ἀπαιτεῖται νά ἔχουν και σωματική δύναμη, νά εἶναι ρωμαλέοι και γεροδεμένοι, ὥστε νά μποροῦν νά σηκῳσουν, νά ἀνεβάσουν στά ἄλογα και νά μεταφέρουν τούς τραυματίες²⁵. Ἐπί πλέον χρειάζεται νά ἔχουν οἱ

21. Ἐκδ. Α. ΔΑΙΝ, «*Sylloge Tacticorum*», quae olim «*Inedita Leonis Tactica*» dicebatur, Paris 1938, σ. 71, κεφ. 45 § 3. Σέ ἄλλο ὁμως σημείο (κεφ. 35 § 1, ΔΑΙΝ, σ. 57) γράφει «δαιποτάτοι τε και κριβαντες», δηλ. δέν τούς ταυτίζει. «Κριβαντες» = «[σ]κριβαντες», ἀπό τό λατινικό scriba, -ae = γραφεύς, γραμματεύς. Για τό ἔργο (στό ἐξῆς: *Συλλ. Τακτ.*) βλ. ΔΑΙΝ (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, σ. 357-358.

22. ΨΜαυρ. Ε' β' (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 210) Τή σχετική πρόταση παραλείπει ὁ Λέων ΣΤ', ὅταν ἐπαναλαμβάνει τήν ἐντολή του Ψευδο-Μαυρικού : ΛΤακτ, Γ' ζ' κ.ε. (P.G. 107 στ. 789).

23. ΨΜαυρ. Β'. θ'. 3 και Ζ'. β'. 17 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 126 και 264 = ΛΤακτ. ΙΒ' ριθ' (P.G. 107 στ. 840) = DENNIS, Leo VI, 12 § 96, σ. 268 = VÁRI, LTact., II, κεφ. XII. 119, σ. 96-97, ὅπου και τό ἀντίστοιχο του Νικηφόρου Οὐρανου (= και Friburg. 706, κεφ. λ', σ. 189).

24. *Συλλ. Τακτ.*, κεφ. 35 (ΔΑΙΝ, *Syll. Tact.*, σ. 57).

25. ΨΜαυρ. Β'. θ' 4-5 (DENNIS – GAMILLSCHEG σ. 126) = ΛΤακτ. ΙΒ' να' (P.G. 107 στ.

τραυματιοφορεῖς αὐτοὶ καὶ κάποιες στοιχειώδεις ἰατρικές γνώσεις, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ παράσχουν τίς πρώτες βοήθειες (νὰ εἶναι π.χ. σέ θέση νὰ ἐπιδέσουν πρόχειρα ἓνα τραῦμα ἢ νὰ σταματήσουν μία αἱμορραγία). Γ' αὐτό καὶ ὁ Λέων ΣΤ' ἔχει προσθέσει στό κείμενο τοῦ Μαυρικού (ὅτι οἱ δεπουτᾶτοι ἀναλαμβάνουν καὶ περιποιοῦνται τοὺς τραυματίες) τίς λέξεις «ὡς ἰατροί»²⁶.

Στή *Συλλογή Τακτικῶν* περιλαμβάνονται δύο τίτλοι κεφαλαίων (71 καὶ 72), ἀναφερομένων στήν περίθαλψη τῶν τραυματιῶν («Πῶς αἷμα πολὺ ῥέον ἐκ πληγῆς στήσεται» καὶ «Πῶς ἂν κολληθεῖη πληγείσα σάρξ ῥαφῆς ἄνευ»), δέν παρατίθεται ὅμως τό περιεχόμενό τους²⁷.

Ἡ θέση τῶν δεπουτάτων κατὰ τίς πορεῖες εἶναι στήν *πρόμαχον παράταξιν* ὀρίζονται ὀκτώ-δέκα ἄνδρες ἀπό κάθε στρατιωτική μονάδα καὶ τήν ἀκολουθοῦν ἀπό ἀπόσταση περίπου 100 ποδῶν (περίπου 31 μ. Βλ. εἰκ. 1)²⁸. Ἡ *Συλλογή Τακτικῶν*, ἀναφερομένη σέ πεζική στρατιά, γράφει γιά «δέκα δαιποτάτους, τοὺς καὶ κρίβαντας καλουμένους» ἀπό κάθε μονάδα, οἱ ὅποιοι τήν ἀκολουθοῦν ἀπό ἀπόσταση 40 ὀργυιῶν (περίπου 75-80 μ.)²⁹, πάντοτε ἔφιπποι.

Ἔργον τῶν δεπουτάτων εἶναι νὰ περισυλλέγουν τοὺς τραυματιζομένους ἐπικινδύνως ἢ ἐκπίπτοντας τῶν ἵππων καὶ ἀπομάχους γινομένους, νὰ τοὺς παρέχουν τίς πρώτες βοήθειες καὶ νὰ τοὺς

820) = VÁRI, *LTact.*, II, XII.50, σ. 39, ὅπου καὶ ἡ ἀντίστοιχη παράγραφος 50 τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ (= καὶ Freiburg. 706, κεφ. ιε', σ. 158).

26. ΛΤακτ. Δ' ιε' (P.G. 107 στ. 704) = DENNIS, *Leo VI*, σ. 52, κεφ. 4 § 17. Πρβλ. ΨΜαυρ. Α' γ' 30-32 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 86).

27. DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 114. Χρήσιμο, ἂν καὶ ἀναφέρεται στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, τό βιβλίον τῶν ΣΤΕΦ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΥ – RENE BRIDLER, «ΤΡΑΥΜΑ. Πρόκληση καὶ φροντίδα τοῦ τραύματος στήν ἀρχαία Ἑλλάδα», Ἀθήνα (MIET) 1998 (Τίτλος πρωτοτύπου: *TRAUMA, Wund-Entstehung und Wund-Pflege im antiken Griechenland*, (ἐκδ. Ph.v.Zabern, 1994). Ἀπό τήν «ιατρική ὀπτική γωνία», μέ ἓνα κεφάλαιο γιά τοὺς «Τραυματισμούς στόν πόλεμο» (σ. 57-66) καὶ μέ πλούσια βιβλιογραφία (σ. 97 σημ. 16) γιά τή στρατιωτική ἰατρική τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων -- ἢ ὅποια ἐδῶ μας ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα -- καθὼς καὶ εἰκονογράφηση ἀπό βυζαντινά χειρόγραφα ἀρχαίων κειμένων.

28. Βλ. τίς παραπομπές τῆς σημ. 25. Σχεδιάγραμμα τῶν παρατάξεων βλ. ΨΜαυρ. Γ' ζ' καὶ η' (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 166-168). Ὅσο γιά τοὺς 100 «πόδες», αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν σέ 31, 23 μέτρα: DENNIS, *Three Treatises*, σ. 255 σημ. 6. E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, σ. 20.

29. Συλλ. Τακτ., 45 § 3 (DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 71). Τό μήκος τῆς ὀργυιᾶς εἶναι περίπου 2 μέτρα (1, 87 - 2, 10): DENNIS *Three Treatises*, σ. 255 σημ. 3, μέ παραπομπή στόν E. SCHILBACH, ὁ.π., σ. 22-23. Ὁ E. McGEER, *Sowing the Dragon's Teeth; Byzantine Warfare in the 10th cent.*, Washington D.C., 1995, σ. 66, ὑπολογίζει τήν ἀπόσταση 3-4 ὀργυιῶν σέ 5,5 -7,5 μέτρα.

ἀπομακρύνουν τό ταχύτερο δυνατόν, γιά νά μή καταπατηθοῦν ἀπό τούς προελαύνοντες ἵππεις τῆς δευτέρας παραταγῆς ἢ νά μή πεθάνουν ἂν ἀργήσει ἡ φροντίδα³⁰.

Ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος και ὁ Λέων ΣΤ' δέν γράφουν, πού μεταφέρονται οἱ τραυματίες, ὁ Νικηφόρος Οὐρανός ὅμως, ἐπεξηγηματικός ὅπως και ἄλλες φορές, προσθέτει ὅτι τούς φέρνουν εἰς τό φοσσᾶτον³¹, ἐνῶ ὁ συντάκτης τῆς Συλλογῆς Τακτικῶν διευκρινίζει ὅτι οἱ δεπουτᾶτοι, μέ τά δικά τους ἄλογα, τούς ἀποκομίζουν πρός τούς ἰατρούς³². Οἱ τελευταῖοι πρέπει νά εἶναι ἐν ἐτοιμῇ, μετά πασῶν τῶν ἰατρειῶν και καταδέσμων, γιά νά ὑποδεχθοῦν τούς τραυματίες και νά φροντίσουν γιά τά περαιτέρω, ὅπως συνιστᾶ τό ἀγνώστου συντάκτη πόνημα Παρεκβολαί (α' τέταρτο τοῦ ΙΑ' αἰ.)³³.

Σαφές εἶναι ὅτι οἱ «δεπουτᾶτοι» δέν εἶναι ἰατροί (βλ. και προηγ.). Ἄλλωστε και στά τακτικά φαίνεται καθαρά ὁ διαχωρισμός. Ὁ Λέων ΣΤ', μετά τήν ἀπαρίθμηση τῶν βαθμῶν τῶν ἀξιωματικῶν, δηλώνει ὅτι ὑπάρχουν και ἄλλοι σέ κάθε μονάδα διωρισμένοι, ὅπως «... θεραπευταί, ἰατροί, και διποτᾶτοι, ...»³⁴. Ὁ Νικηφόρος Οὐρανός στό ἀντίστοιχο χωρίο γράφει μόνο γιά ἰατρούς, ἐνῶ ξεχωριστά, λίγες γραμμές πῶ κάτω, ἀναφέρει τούς σκρίβωνες (βλ. και προηγ.): ὑπάρχουν ὅμως και ἄλλοι τινές πρός τάς ἀνακυπτούσας χρεῖας

30. ΨΜαυρ. Β'θ'. 7-10 και 12-15, Α'γ'. 30-32, Ζ' β' 17-19 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 126-128, 86, 264 ἀντίστοιχα). ΛΤακτ. ΙΒ' να'-νβ' (P.G. 107 στ. 820), Δ' ιε' (στ. 704), ΙΒ' ριθ' (στ. 840) = VARI, LTact., II, XII. 50-51, 119, σ. 39-41, 96-97, ὅπου και οἱ ἀντίστοιχες §§ τοῦ ΝΟῦρ. DENNIS *Leo VI*, 12 §§ 37-38 και 96, (σ. 236-238, 268), 4 § 17 (σ. 52).

31. VARI, LTact., II.1, σ. 96-97, § 119. Στό λατινικό τακτικό τοῦ Vegetius (Δ' αἰ. μ.Χ.), ἡ μέριμνα γιά τούς ἀσθενεῖς και γιά τήν παρουσία ἰατρῶν πού θά ἀναλάβουν τή φροντίδα τους, εἶναι καθήκον τοῦ praefectus castrorum: FL. VEGETI RENATI, *Epitoma rei militaris*, Rec. C. LANG (1885), Stuttgartiae 1967, σ. 44¹³⁻¹⁴ (κεφ. II. 10). Προφανῶς τό ἴδιο ἴσχυε και στή βυζαντινή περίοδο.

32. Συλλ. Τακτ. 45 § 3 (DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 71).

33. Παρεκβολαί, 44 § 49 (ἐκδ. J.-A. de FOUCAULT, *Strategemata*, Paris 1949, σ. 118). Γιά τό ἔργο βλ. DAIN (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, σ. 368. Γιά τά φάρμακα και ἀντιφάρμακα, ἐμπλαστρο, ἀλοιφές, κ.ἄ. ἰατρικά εἶδη ... εἰς θεραπείαν ἀνθρώπων και κτηνῶν, βλ. Κωνσταντίνου Ζ' «Ὅσα δεῖ γίνεσθαι, τοῦ μεγάλου και ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι», στήν ἐκδ. Βόννης τῆς «Βασιλείου Τάξεως» (πλήρη παραπομπή βλ. ἐδῶ στή σημ. 55), σ. 467¹⁸ - 468⁴ = J. F. HALDON, *Const. Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Wien 1990, σ. 106²⁰⁷ - 108²¹¹.

34. ΛΤακτ. Δ' στ' (P.G. 107 στ. 701). Βλ. ὅσα εἶπαμε προηγουμένως (σημ. 2) γιά τά λάθη τῶν ἐκδόσεων VARI και DENNIS, πού ὀδηγοῦν και σέ λαθασμένη ἐρμηνεία τοῦ κειμένου.

ἀφορισμένοι (*sic*), οἷον σκρίβωνες, καί λοιποί³⁵. Ἀκόμη σαφέστερη εἶναι ἡ *Συλλογή Τακτικῶν*, κατά τήν ὁποία σέ ἄλλη ομάδα (τῶν *ὑπηρετῶν*) ἐντάσσονται οἱ *δαιποτᾶτοί τε καί κρίβαντες κλπ.*, καί σέ ἄλλη οἱ *ιατροί κλπ.*³⁶

Γιά κάθε τραυματία πού διασώζουν καί μεταφέρουν στό στρατόπεδο, οἱ *δεπουτᾶτοι* λαμβάνουν ὡς *μισθόν* ἀπό τό βασιλικό ταμεῖο ἓνα (χρυσό) *νόμισμα*³⁷, ἀμοιβή διόλου εὐκαταφρόνητη (εἰκ. 2).

Ὅσο γιά τή διακομιδή τῶν τραυματιῶν, τά τακτικά γράφουν μόνο γιά *ἀναβάσεις ἐπί τῶν ἵππων*³⁸. Περιέργως, κατά τή γνώμη μου, νύξη δέν γίνεται καμμία γιά φορεῖα ἢ ἄμαξες. Οἱ πολύ βαρεῖα πληγωμένοι, ἴσως καί ἀναίσθητοι - πού δέν θά μποροῦσαν ὄχι μόνο νά ἀνεβοῦν, ἀλλά οὔτε κἂν νά στηριχθοῦν, ἔστω καί δεμένοι, ἐπάνω στό ἄλογο – πῶς θά μεταφέρονταν;

Ὁ Ψευδο-Μαυρίκιος συνιστᾶ (καί οἱ ἄλλοι δύο συμφωνοῦν) νά χρησιμοποιοῦνται γιά τή μεταφορά τά ἄλογα τῶν *δεπουτᾶτων* καί νά μή *σύρουν* στόν τόπο τῆς μάχης οἱ *πάλληκες* τά ἐφεδρικά ἄλογα τῶν *στρατιωτῶν*, τά *ἀδέστρατα*. Αὐτά, καλύτερα νά τά ἀφήνουν στό στρατόπεδο, ἐπειδή μέσα στήν ταραχή καί τή σύγχυση τῆς μάχης εἶναι δύσκολο νά ἀναγνωρίσει κανεῖς τό δικό του ζῶο καί νά τό χρησιμοποιήσει. Γι' αὐτό δηλώνει ὁ συντάκτης τοῦ *Στρατηγικοῦ* ὅτι δημιούργησε τό *τάγμα τῶν δεπουτᾶτων*, ὥστε νά ἔχουν τά δικά τους ἄλογα «*εἰς βοήθειαν*»³⁹. Ἄλλωστε, ἀφοῦ, ὅπως θά δοῦμε, ἀνεβαίνουν δύο ἄτομα στό ἄλογο τοῦ *δεπουτᾶτου*, τό ἄλλο (τό «*ἀδέστρατον*») περισσεύει. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἓνα ἄλογο χρειάζεται· ἐπομένως

35. ΝΟῦρ., κεφ. Β': Friburg, 706, σ. 22.

36. Συλλ. Τακτ., XXXV. 1 (DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 57).

37. ΨΜαυρ. Β' θ'. 10-11 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 128) = ΛΤακτ. IB' να' (P.G. 107 σ. 820) = DENNIS, *Leo VI*, 12 § 37, σ. 238 = VÁRI, *LTact.*, II.1, XII.50, σ. 40, ὅπου καί ἡ ἀντίστοιχη § 50 τοῦ Ν. Οῦρ. (ὁμοίως καί Friburg. 706, κεφ. ιε', σ. 158).

38. Ἡ Συλλ. Τακτ. (45 § 3, DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 71) συνιστᾶ νά ἀνεβάξουν οἱ *δαιποτᾶτοι* τούς τραυματίες στά δικά τους ἄλογα καί νά τούς μεταφέρουν *πρός τούς ιατρούς*. Βλ. προηγούμενα, καθὼς καί ἐπόμενα.

39. ΨΜαυρ. Ε' β', «Περί ἀδεστράτων» (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 210) = ΛΤακτ. Ι' ζ'-θ' (P.G. 107 σ. 789). Ἡ λ. *ἀδέστρατον* σημαίνει τό ἐφεδρικό, ἀναπληρωματικό ἄλογο. Ἡ προέλευσή της εἶναι ἀσαφής: εἴτε πρόκειται γιά τά μή σελλωμένα, «ἀστρωτα», ἄλογα (βλ. VEGETIUS III.10, σ. 91¹⁰⁻¹¹: *equi destrati*) εἴτε γιά τά σκευοφόρα ζῶα, τά *σαγμάρια*, τά ὁποῖα σύρονταν (ἐξ οὗ καί *συρτά*) μέ τό δεξί χέρι (*equi dextrarii*) (βλ. DUCANGE, *Graec.*, στ. 25-26, 279, 1469, 1493, λ. *ἀδέστρατα, δεξιός, συρτόν, στρώσια, γαλλ. destrier ἢ dextrier*) καί στήν ἀνάγκη ἀντικαθιστοῦσαν τά ἄλογα.

καλύτερα να είναι αυτό του δεπουτάτου, για να είναι εκπαιδευμένο και επί πλέον να τον υπακούει (βλ. και επόμενα).

Για να διευκολύνεται ή ανάβαση δεπουτάτων και πληγάτων στά αλόγα, συνιστάται, οι δύο σκάλες (αναβολείς;) των δηποτάτων να τοποθετούνται στην αριστερή πλευρά της σέλλας· ή μία, *ώς ἔθος ἐστι*, προς τό εμπρός υπερυψωμένο άψιδωτό μέρος της (*ἐμπροσθοκούρβιον*) και ή άλλη προς τά πίσω (προς τό *όπισθοκούρβιον*)⁴⁰. Αὐτή ή μικρή πρόταση, «*ώς ἔθος ἐστι*», του Ψευδο-Μαυρικού (πού οί άλλοι δύο τήν παραλείπουν), καθώς και ή σειρά των λέξεων στά τρία τακτικά τής ομάδας αὐτῆς, μᾶς δείχνουν και τή θέση των δύο αναβατών επάνω στό αλόγο: εμπρός, «*ώς συνήθως*», όπως δηλ. και όταν είναι μόνος του, ο δεπουτάτος· πίσω, ασφαλώς δεμένος, «στερεωμένος», ο τραυματίας⁴¹.

Δέν διευκρινίζεται τί γίνεται στή συνέχεια, μετά τήν παράδοση των τραυματιών, μέ τις δύο σκάλες (*scala*: και πάλι μία λατινική λέξη). Κανονικά, ή μία θά πρέπει να επανατοποθετείται στή θέση της, στή δεξιά πλευρά, ώστε να μπορεί ο δεπουτάτος να στηρίζεται και να οδηγεί τό αλόγο. Κατόπιν όμως, όταν θά είναι να κατέβει ο τραυματίας, θά πρέπει να επαναφέρεται στά αριστερά.

Στό *Στρατηγικόν* συνιστάται να έχουν τά αλόγα εις τάς σέλλας σκάλας σιδηράς δύο⁴². Είναι ή πρώτη φορά πού γίνεται λόγος γι'αὐτές και πιθανότατα πρόκειται, τήν εποχή αὐτή (γύρω στό 600 μ.Χ.), για μία πρώιμη μορφή σιδερένιου αναβολέως, στον όποιο κατόπιν οί Βυζαντινοί επέφεραν διάφορες βελτιώσεις⁴³.

40. ΨΜαυρ. Β' θ'. 22 κ.έ. (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 128) = ΛΤακτ. IB' νγ' (P.G. 107 στ. 821) = DENNIS, *Leo VI*, 12 § 39, σ. 238-240 = VÁRI, II.1, XII. 52, σ. 42-43, όπου και ή αντίστοιχη § 52 του ΝΟῦρ. (και Frib. 706, κεφ. ιε', σ. 159-160). «*Εμπροσθοκούρβιον*» και «*όπισθοκούρβιον*»: πάλι δύο «έλληνο-λατινικές» λέξεις: «*εμπροσθεν*» ή «*όπισθεν*» + *curvus* = κυρτός, καμπύλος.

41. Παραπομπές βλ. στήν προηγ. σημ. 40.

42. ΨΜαυρ. Α' β'. 41-42 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 80): «*εχειν δε εις τάς σέλλας σκάλας σιδηράς δύο*», ενώ ο Λέων ΣΤ' (ΛΤακτ. ΣΤ' ι', P.G. 107 στ. 724) τις θεωρεί δεδομένες: «*εις δε τάς σέλλας τάς δύο σιδηράς σκάλας...*», διατύπωση πού δείχνει ότι στην εποχή του είχε ήδη καθιερωθή ή χρήση αναβολέως.

43. ANN HYLAND, *The Medieval Warhorse from Byzantium to the Crusades*, London 1994, σ. 11. ST. LAZARIS, «*Rôle et place du cheval dans l'antiquité tardive : questions d'ordre économique et militaire*», (ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ Η. – ΚΟΛΙΑΣ Τ.Γ. – ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (έπιμ.), *Ζωα και Περιβάλλον στό Βυζάντιο*, ΕΙΕ-ΙΒΕ, Αθήνα 2011), σ. 263 -270. Κατά τόν ΙΔΙΟ (σ. 266), οί πρώτοι αναβολείς πρέπει να ήταν μαλακοί, από οργανικό ύλικό, ίσως δέρμα, ενώ (σ. 269) οί Βυζαντινοί γνώριζαν ένδεχομένως ήδη και τόν μεταλλικό αναβολέα, τόν

Ἐκεῖνο πού δέν πρέπει νά παραλείπουν οἱ δεπουτᾶτοι, εἶναι νά ἔχουν πάντοτε μαζί τους νερό σε φλασκία ἢ ἀσκοδαύλας, γιά τήν πολύ πιθανή περίπτωση νά λιποθυμήσει ὁ τραυματίας⁴⁴, ἐνῶ ἀσφαλῶς εἶχαν μαζί καί κύπελλα ἢ ἄλλα μικρότερα ἀγγεῖα, γιά νά μπορεῖ νά πιεῖ⁴⁵.

Ἰδιαίτερος πρέπει νά προσέξουμε τήν ἐντολή τῶν τακτικῶν, ὅτι οἱ δεπουτᾶτοι πρέπει νά εἶναι ἄοπλοι⁴⁶. Ἄραγε, μόνο γιά λόγους ἐτοιμότητας καί εὐκνησίας; ἢ καί γιά νά μή γίνονται στόχος τῶν ἐχθρῶν, ἐφ' ὅσον δέν φέρουν ὄπλα; («Δίκαιον τοῦ πολέμου»; Πρβλ. Ἐρυθρός Σταυρός).

Τά καθήκοντα τῶν δεπουτάτων δέν σταματοῦν μέ τή μεταφορά καί παράδοση τῶν τραυματιῶν εἰς τούς ἰατρούς, διαδικασία ἡ ὁποία προφανῶς ἐπαναλαμβάνεται, ὅσο διαρκεῖ ἡ σύγκρουση. Μετά τήν ὀριστική λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν καί –σέ περίπτωση νίκης– τήν ἀποχώρηση τοῦ ἐχθροῦ, οἱ δεπουτᾶτοι ἔρχονται καί πάλι στόν τόπο τῆς μάχης. Αὐτή τή φορά γιά νά συλλέξουν τά σκῦλα (ὄπλα κλπ. λάφυρα), νά τά φορτώσουν στά ἄλογα καί νά τά παραδώσουν στούς δεκάρχους ἤτοι πρωτοστάτας τοῦ ἰδίου τάγματος, οἱ ὁποῖοι τούς ἀνταμεῖβουν μέ μοῖράν τινα (τῶν σκύλων). Ἡ παραλαβή τῶν λαφύρων καί ἡ παραχώρηση ἑνός μέρους στούς δεπουτάτους, εἶναι

ὁποῖο θέλησαν κατόπιν νά βελτιώσουν, μιμούμενοι τόν, ὅπωςδῆποτε τελειότερο, ἀβαρικό. Οἱ Ἄβαροι, ὡς νομάδες, ἦταν δεινοί ἵππεις, ἀλλά καί σπουδαῖοι στήν κατεργασία τοῦ σιδήρου, τέχνη πού ἔμαθαν ἀπό τούς τουρκικούς λαούς τῶν Ἀλταῖων ὀρέων τῆς κεντρικῆς Ἀσίας. J. ERDELYI, *The Art of the Avars*, Budapest 1966, σ. 43, εἰκ. 56-57. Βλ. καί ΓΕΩΡΓ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Τό Βυζάντιο καί οἱ Ἄβαροι*, Ἀθήνα 2011. LYNN WHITE, Jr., *Medieval Technology and Social Change*, New York 1966, σ. 14-28, κυρίως σ. 20, 25-26.

44. ΨΜαυρ. Β' θ'. 28-30 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 128) = ΛΤακτ. IB' νγ' (P.G. 107 στ. 821) = DENNIS, *Leo VI*, 12 § 39, σ. 240 = VARI, *LTact.*, II.1, XII. 52, σ. 43, ὅπου καί ἡ ἀντίστοιχη § 52 τοῦ ΝΟῦρ. (= καί Friburg. 706, κεφ. ιε', σ. 160). Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Μαυρικός καί ὁ Λέων ΣΤ' συνιστοῦν φλασκία γιά τή μεταφορά τοῦ νεροῦ, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος Οὐρανός, τόν ΙΑ' αἰ., ἀσκοδαύλας. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' (Βασ. Τάξ. 45:: (Reiske, σ. 676 = Haldon, σ. 231, πλήρεις παραπομπές βλ. ἐπόμε., σημ. 55), ἀναφέρει «φλασκία γανωτά».

45. Πρβλ. «Στρατηγ. Ἐκθ.», I. 146-148 (McGEER, σ. 20) = ΝΟῦρ. 56151-153 (McGEER, *The Dragon's Teeth*, σ. 96), ὅπου συνιστᾶται, στή διάρκεια τῆς μάχης, νά προσκομίζεται ὕδωρ εἰς ἀσκούς καί νά ἐπιφέρουν (οἱ προσκομίζοντες) καί βανκάλια («Στρατ. Ἐκθ.») ἢ κανκία (ΝΟῦρ.) πρὸς τό παραμυθῆσαι τήν τῶν ἀγωνιζομένων δίψαν.

46. ΨΜαυρ. Β' θ'. 4 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 126) = ΛΤακτ. IB' να' (P.G. 107 στ. 820) = DENNIS, *Leo VI*, 12 § 37, σ. 238²⁷⁷ = VARI *LTact.*, II.1, XII. 50, σ. 39, ὅπου καί ΝΟῦρ., § 52 (= καί Friburg. 706, κεφ. ιε', σ. 158): «οὐκ ὀφείλουσι βαστάζειν ἄρματα», βλ. ἐδῶ εἰκ. 2). ΣΥΛΛ. Τακτ. 45 § 3 (DAIN, *Syll. Tact.*, σ. 71).

ένα δίκαιο προνόμιο τῶν πρωτοστατῶν, δεδομένου ὅτι αὐτοί, περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους, κινδυνεύουν στήν πρώτη γραμμή τῆς μάχης⁴⁷. Ἀπό τήν ὅλη διαδικασία προκύπτει καί ἄλλο ένα καλό. Μέ τό νά ὑπάρχουν ὀρισμένοι ἄνθρωποι (οἱ δεπουτάτοι) ἐπιφορτισμένοι μέ τήν περισυλλογή τῶν λαφύρων, οἱ ὑπόλοιποι στρατιῶτες δέν τολμοῦν καί δέν προλαβαίνουν νά κατεβοῦν ἀτάκτως ἀπό τά ἄλογα γιά νά σκυλεύσουν τούς νεκρούς τοῦ ἐχθροῦ, πρᾶγμα πού θά εἶχε ὡς συνέπεια νά διαλυθεῖ ἡ παράταξη⁴⁸ (βλ. καί εἰκ. 2-3).

Πρῖν προχωρήσουμε, θά πρέπει νά ποῦμε λίγα λόγια καί γιά τά ἄλογα τῶν δεπουτάτων καί τό σκληρό ἔργο πού εἶχαν νά ἐπιτελεσουν. Τά ἄλογα αὐτά, προφανῶς εἰδικά ἐπιλεγμένα, ἔπρεπε νά εἶναι δυνατά καί ἀνθεκτικά –γιά νά μποροῦν νά σηκώσουν μεγάλο βᾶρος– ἀλλά καί ὑπομονετικά. Μέ διπλό φορτίο, τόν ἄοπλο τραυματιοφορέα καί τόν πληγωμένο, ἴσως καί ἀναίσθητο, στρατιῶτη –πού φοροῦσε ἀκόμη τόν ὀπωσδήποτε βαρῦ θώρακα καί ἐνδεχομένως καί ἄλλα στοιχεῖα τοῦ (ἀμυντικοῦ) ὀπλισμοῦ του– καί ἐπομένως μέ ἀκόμη πιό αἰσθητό τό βᾶρος στό πίσω μέρος⁴⁹, τό ἄλογο ἔπρεπε νά ἔλθει στό στρατόπεδο, ἐπαναλαμβάνοντας ἄγνωστο πόσες φορές τήν ἴδια διαδρομή. Κατόπιν, ἔπρεπε νά ἔλθει πάλι στόν τόπο τῆς μάχης, νά φορτωθῇ μέ τά ὄπλα καί ἄλλα λάφυρα τῶν σκοτωμένων ἐχθρῶν (μερικές φορές πολύ βαρειά) καί νά μεταφέρει καί αὐτά στό στρατόπεδο. Φυσικά, ὑπῆρχαν φορές πού τά ζῶα δυστροποῦσαν, γι' αὐτό εἶπαμε ὅτι ἔπρεπε νά ἔχουν καί ὑπομονή. Γιά τά πληγωμένα ἢ ἄρρωστα ἄλογα δέν γίνεται λόγος στά τακτικά⁵⁰. Αὐτό ἴσως ὀφείλεται στό ὅτι ὑπῆρχαν τά κτηνιατρικά καί, εἰδικότερα, τά ἵππιατρικά συγγράμματα⁵¹, τά ὁποῖα ἐπίσης χρησιμοποιοῦσε ὁ στρατός.

47. ΨΜαυρ. Β'θ' (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 128¹²⁻²¹) = ΛΤακτ. ΙΒ' νβ' (P.G. 107 στ. 820-821) = DENNIS, *Leo VI*, 12 § 38, σ. 238²⁸⁵⁻²⁹⁴ = VÄRL, *L.Tact.*, II.1, XII. § 51, σ. 40-42, ὅπου καί ΝΟΥρ., § 51 (= καί Friburg. 706, κεφ. ιε', σ. 158-159).

48. Βλ. προηγ. σημείωση.

49. Ἄς μή λησμονοῦμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει χάσει τίς δυνάμεις -- ἴσως καί τίς αἰσθήσεις του -- γίνεται πάντοτε «βαρύτερος». HYLAND, *The Warhorse*, σ. 34. Βλ. καί προηγ., σημ. 40-41.

50. Βλ. καί HYLAND, *The Warhorse*, σ. 33-34. Βλ. ὁμως ἐδῶ, σημ. 33.

51. LAZARIS, *Cheval*, σ. 249 καί σημ. 16, 254, 256, 269-270 καί σημ. 72. Κάπως ὑπερβολικά ὁμως, νομίζω, τά συμπεράσματα (σ. 272), ὅτι ἡ Μέση Βυζαντινή Περίοδος δέν ὑπῆρξε γόνιμη σέ τεχνολογικά καί γενικῶς ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα. Τό θέμα χρειάζεται ἀκόμη ἔρευνα.

Τά τακτικά, στά όποια αναφερθήκαμε μέχρις έδω, στηρίζονται άμεσα ή έμμεσα στό *Στρατηγικόν* του Ψευδο-Μαυρικού και αυτό, όπως είπαμε, σέ κάποια χαμένη σήμερα, λατινική ίσως πηγή⁵². Υπάρχουν όμως και άλλα τακτικά, του Γ'-ΙΑ' αί., τά όποια δέν περιέχουν πλέον τή λ. *δεποντάτος*.

Τό γραμμένο κατ' έντολή του Νικηφόρου Β' Φωκά, από κάποιοι αξιωματικό και συμπολεμιστή του, «Περί παραδρομής πολέμου του κυρού Νικηφόρου του βασιλέως» (λατ. τίτλος: «*De velitatione bellica*») ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα (969). Τό έργο δέν αναφέρεται σέ τραυματισμοί, αλλά στην ανάγκη γρήγορων έλιγμών –σέ περίπτωση καταδίωξης εκ μέρους του έχθρου– πού πρέπει νά πραγματοποιούν στρατιώτες άνδρείοι και γενναιότατοι, και ίππους εντόνους έχοντες, οί όποιοι νά διασώσουν τούς τραυματίες και, άν τά άλογά τους έχουν πληγωθή ή έξαντληθή, νά τούς έπιβιάσουν σέ άλλα⁵³.

Στό τελευταίο τέταρτο του Γ' αί. –ίσως στά πρώτα χρόνια τής αρχής του Βασιλείου Β' (976-1025)– χρονολογείται τό άποκαλούμενο «Περί καταστάσεως απλήκτου» (λατ. τίτλος: «*De castrametatione*»), πόνημα ανώτερου στρατιωτικού, πιθανότατα του ίδιου πού συνέταξε τό «Περί παραδρομής»⁵⁴. Σύμφωνα μέ αυτό, όταν ό στρατός έπιστρέφει στό βυζαντινό έδαφος, μετά από πολεμική έπιχείρηση στή χώρα του έχθρου, τήν περισυλλογή και μεταφορά των τραυματιών και ασθενών αναλαμβάνουν τά λεγόμενα *μονοπρόσωπα*⁵⁵, μία μοίρα (τό

52. Η πηγή μπορούσε νά είναι και έλληνική και νά χρησιμοποιούσε λατινικούς όρους, πού ήταν ακόμη σέ χρήση εκείνη τήν έποχή. Βλ. και προηγ., σημ. 9-11.

53. «Περί παραδρ., ιζ'. 68-72 (DENNIS, *Three Treatises*, σ. 206). Για τό έργο βλ. DAIN (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, 369-370. HUNGER, *Prof. Lit.*, II, 336· έλλην. έκδ.: Γ', σ. 176.

54. DAIN (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, 369. HUNGER, *Prof. Lit.*, II, 335-336· έλλην. έκδ.: Γ', σ. 175.

55. «Περί καταστ. απλήκτου», λα' (DENNIS, *Three Treatises*, σ. 324¹⁴, 19). Η σημασία του όρου «μονοπρόσωπα» δέν είναι σαφής. Κατά τον DENNIS (σ. 325 σημ. 1) «ή λέξη, τήν έποχή αυτή, αναφέρεται σέ έπίταξη άλόγων, ενώ έδω ειδικά σημαίνει τά επί πλέον άλογα (ή και άμαξες) για τή μεταφορά άποσκευών ή στρατευμάτων». Έπίταξη άπογεγραμμένων ζώων φαίνεται νά έννοείται και στην «Βασίλειο Τάξη». Στό κεφ. II. 44 (για τήν έκστρατεία του Ίμερίου στην Κρήτη, 910-911) συνιστάται οί σχολάριοι, στην ανάγκη, νά παίρνουν άλογα και από εκθέσεως *μονοπροσώπων*. Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, «Έκθεσις τής Βασιλείου Τάξεως». Έκδ. I.I. REISKE, *Constantini Porphyrogeniti imp., De cerimoniis aulae byzantinae libri duo* (CSHB), Bonn 1829, σ. 658⁷⁻⁸. J.F. HALDON, «Theory and Practice in 10th cent. Military Administration», *Travaux et Mémoires* 13 (2000), σ. 211¹⁰⁷⁻¹⁰⁸. Έπειδή ή λ. «μονοπρόσωπα»

ένα τρίτο) τῶν ὁποίων τίθεται στήν ὑπηρεσία τοῦ σάκα, δηλαδή τῆς ὀπισθοφυλακῆς. Ἐκεῖ, στούς ἀνθρώπους τοῦ σάκα, παραδίδουν γιά τά περαιτέρω τούς πληγωμένους καί ἀσθενεῖς, καθώς καί ὅσους ἔχουν χάσει τά ἄλογά τους καί, ἔξαντλημένοι πλέον, δέν μποροῦν νά περπατήσουν⁵⁶.

Ἡ Στρατηγική ἔκθεσις καί σύνταξις Νικηφόρου δεσπότη (λατιν. τίτλος: *Praecepta militaria*) φαίνεται νά ἔχει γραφῆ καί αὐτή μετά τόν θάνατο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (969), ἀπό κάποιον ἀξιωματικό. Στό πόνημα αὐτό στηρίζεται καί μέρος τοῦ «Τακτικοῦ» τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, καί εἰδικότερα, τά κεφάλαια 56-65. Καί τά δύο συγγράμματα ἀναφέρονται σέ πεζικό καί ἵππικό καί συνιστοῦν, στίς πυκνές κατά τά ἄλλα παρατάξεις νά ἀφήνονται ἐνδιάμεσα κάποιοι ἐλεύθεροι χῶροι, περάσματα, διάδρομοι (χωρία, διαχωρίσματα), γιά νά διευκολύνεται ἡ κίνηση τῶν πεζῶν καί τῶν ἱπέων⁵⁷. Οἱ «διάδρομοι» αὐτοί, μᾶλλον εὐρεῖς, χρησιμεύουν καί γιά ἕναν ἄλλο λόγο: «οἱ τε τῶ καμάτῳ ἀτονοῦντες καί οἱ πληγάδες εἰσέρχονται διά τῶν αὐτῶν χωρίων καί φυλάττονται ὑπό τῶν παρατάξεων καί προσαναπαύονται»⁵⁸.

Στά δύο αὐτά ἔργα γίνεται ἐπανειλημμένως λόγος γιά τά «συρτά» (τά ἐφεδρικά, ἀναπληρωματικά ἄλογα, τά ἀδέστρατα τῶν προηγουμένων τακτικῶν)⁵⁹. Αὐτά ἀκολουθοῦν τό κύριο σῶμα τῶν καταφράκτων ἱπέων, σέ ἀπόσταση 3-4 ὀργυιῶν (5,5-7,5 μ.), συντεταγμένα, μέ δικό τους ἀρχηγό καί ἴδιον φλάμουλον (= σημαία), γιά νά ἀναγνωρίζονται εὐκόλα ἀπό μακριά, δέν πρέπει δέ νά εἶναι

σημαίνει πρόσωπα, ἀνθρώπους, καί ὄχι ζῶα, πιστεύω ὅτι πρόκειται γιά ἀτομική ὑποχρέωση, πού ἐπιβαρύνει προσωπικά καί ὄχι συλλογικά τούς κατόχους τῶν ἀλόγων. Σωστές θεωρῶ τίς ἐρμηνεῖες καί τῶν δύο ἐκδοτῶν τοῦ κειμένου: «e rationario illorum» (= equorum, REISKE, σ. 658) καί «by personal impositions» (Haldon, σ. 210). Ἡ μία συμπληρώνει τήν ἄλλη.

56. Περί καταστ. ἀπλήκτου, λα' (DENNIS, *Three Treatises*, σ. 324¹⁴⁻²³. Γιά τό «σάκα», λέξη ἀραβική (saqat, saqah) πού σημαίνει τήν ὀπισθοφυλακή, βλ. A. DAIN, «Σάκα dans les Traités militaires», B.Z. 44 (1951), σ. 94-96. DENNIS, *Three Treatises*, σ. 173 σημ. 1. MCGEER, *The Dragon's Teeth*, σ. 283-284.

57. Στρατηγ. Ἐκθ., I.5 = ΝΟῦρ. 56 § 5 (MCGEER, *The Dragon's Teeth*, σ. 144⁴⁶⁻⁴⁹ καί 90⁵⁴⁻⁵⁶). Πρβλ. Ὀνησάνδρου, «Στρατηγικός» (μέσα Α' αἰ. μ.Χ.), κεφ. ΙΘ' (πλήρη στοιχεῖα βλ. ἐπόμε., σημ. 67).

58. Στρατηγ. Ἐκθ., I. § 8 = ΝΟῦρ. 56 § 8 (MCGEER, *The Dragon's Teeth*, σ. 168⁷⁻⁸⁹ καί σ. 92⁸⁸⁻⁹⁰ ἀντίστ.).

59. Βλ. προηγ., σημ. 39.

περισσότερα από όσα χρειάζονται, για να μή δημιουργείται σύγχυση. Κάθε *καβαλλάριος* οφείλει να έχει ένα *συρτόν*⁶⁰. Τά *συρτά*, ως έφεδρικά, χρησιμεύουν (όπως άλλωστε και τά *αδέστρατα*) για την αντικατάσταση τραυματιζομένων αλόγων, όχι όμως για πληγωμένους στρατιώτες (βλ. και προηγ., τί συνιστοῦν οί Ψευδο-Μαυρίκιος - Λέων ΣΤ' - Νικηφόρος Ούρανός για τά *αδέστρατα* / *σαγμάρια* / *συρτά*).

Όλα όσα είπαμε μέχρις εδώ αναφέρονται σέ χειρσαίες επιχειρήσεις. Τά τακτικά δέν δίνουν πληροφορίες για τή φροντίδα τών τραυματιῶν τών θαλασσίων συγκρούσεων. Ο Λέων ΣΤ' στά *Ναυμαχικά* του –έργο αρχικά αὐτοτελές, πού ἐνσωματώθηκε κατόπιν στά *Τακτικά* ως «*διάταξις ΙΘ'*», («Περί ναυμαχίας»)– δέν έχει καμία αναφορά για τούς τραυματίες και τήν περίθαλψή τους. Συνιστᾶ μὲν νά ἀντικαθίσταται, στήν ἀνάγκη, ὁ πληγωμένος ἢ ὁ πεσών μέ κάποιον ἐκ τῶν κάτω (δηλαδή τῶν λιγότερο θαρραλέων και γενναίων στρατιωτῶν, πού βρίσκονται στήν κάτω ἐλασίαν τοῦ δρόμωνος, δηλ. στόν χῶρο τῆς κάτω σειρᾶς τῶν κωπηλατῶν)⁶², δέν γράφει ὅμως τίποτε για τήν τύχη τῶν τραυματιῶν· προφανῶς μεταφέρονται αὐτοί κάτω. Τό ἴδιο ἰσχύει και για τόν Νικηφόρο Ούρανό, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τόν Λέοντα⁶³.

Μόνο ὁ Κωνσταντῖνος Ζ', γράφοντας για τήν ἐκστρατεία τοῦ 949 για τήν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης, ἀναφέρει τήν παρουσία ἰατρῶν –και ἐπομένως και νοσηλευτικοῦ προσωπικοῦ– στά πλοῖα⁶⁴.

Τό κενό μποροῦμε ἴσως νά συμπληρώσουμε, μελετῶντας τά ἀραβικά πολεμικά συγγράμματα τῆς ἴδιας (ἢ περίπου) ἐποχῆς. Όμοιες καταστάσεις και προβλήματα ἀντιμετωπίζονται συνήθως κατά τόν ἴδιο ἢ παρεμφερῆ τρόπο. Από τήν ἄλλη πλευρά εἶναι γνωστό, ὅτι οί Ἀραβες, προκειμένου για τίς θαλάσσιες επιχειρήσεις τους στηρίχθηκαν –στήν ἀρχή τουλάχιστον– σέ μεγάλο βαθμό στήν τεχνογνωσία τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως τήν ἀποκτοῦσαν ἀπό τά

60. Στρατηγ. Ἐκθ., I. 16-17, IV.2, 7 = ΝΟῦρ. 56 § 1, 61 § 2, 7 (McGEEER, *The Dragon's Teeth*, σ. 20¹⁶² – 22¹⁷¹, 38¹¹⁻¹², 42⁷⁶⁻⁸⁴, 96⁸ – 98¹⁴, 118¹⁴⁻¹⁵, 124¹²⁴⁻¹³⁵ ἀντίστ.).

61. DAIN (-FOUCAULT), *Les stratégistes*, σ. 365-366. HUNGER, *Prof. Lit.*, II, σ. 333 · ἑλλην. ἔκδ.: Γ', σ. 173, 180.

62. A. DAIN, *Naumachica*, Paris 1943, σ. 23, § 20 ιθ' = ΔΤακτ. ΙΘ' ιη' (P.G. 107 στ. 996-997). I. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ, *Ναυμαχικά*, Ἀθήνα 2005, σ. 48.

63. ΝΟῦρ. ΝΔ' 18 (DAIN, *Naumachica*, σ. 76. I. ΔΗΜΗΤΡΟΥΚΑΣ, *Ναυμαχικά*, σ. 190).

64. Βασ. Τάξ., κεφ. II. 45, ἔκδ. REISKE (Βόννης) σ. 667¹⁶ = ἔκδ. HALDON σ. 223⁶⁵.

συλλαμβανόμενα κατά καιρούς βυζαντινά πλοία. Στηρίχθηκαν όμως και στο «έμψυχο ύλικό», στά πληρώματα που προέρχονταν από τις κατακτημένες παραθαλάσσιες χώρες (Συρία, Αίγυπτο κλπ.). Ειδικά ο Ibn al-Manqalī (Mangli, Γ' αι.), στρατιωτικός ο ίδιος, επαναλαμβάνει τό του Λέοντος ΣΤ', ότι στους κάτω χώρους του δρόμωτος τοποθετούνται οί κάπως δειλοί στρατιώτες, και προσθέτει ότι εκεί, κάτω, μεταφέρονται και οί πληγωμένοι. Ένδιαφέρουσες είναι και οί άλλες πληροφορίες που μάς δίνει : ότι σέ κάθε πλοίο έπρεπε νά υπάρχει ένας χειρουργός⁶⁵, καθώς και 4 άνδρες μέ ιατρικές γνώσεις για νά περιποιούνται τούς τραυματίες και νά φροντίζουν για τήν κατάλληλη διατροφή τους⁶⁶.

Οί λόγοι που υπαγορεύουν τήν περίθαλψη τών τραυματιών –όπως άλλωστε και τήν ταφή τών πεσόντων– είναι φυσικά ανθρωπιστικοί και υγείας, ενέχουν όμως και κάποια σκοπιμότητα: νά ενισχύσουν τήν προθυμία τών στρατιωτών και «εΰψυχία», ώστε νά αποτραπούν τυχόν αντιδράσεις· άρνηση ίσως νά πολεμήσουν, λιποταξίες, ή και προσχώρηση στον έχθρό και μετάδοση πληροφοριών· «Νόμον έχε άπαραβάτον, τό πολλήν ποιείσθαι τών πληγάτων στρατιωτών τήν πρόνοιαν. Έάν γάρ άμελήσης αυτών, τούς λοιπούς στρατιώτας έθελοκακοῦντας έν ταίς μάχαις και λυπουμένους εύρήσεις. Και ού μόνον τούτο, αλλά και αυτούς τούς τραυματισθέντας, και δι'έπιμελείας δυναμένους άνασωθήναι, διά ραθυμίαν άπολέσεις»⁶⁷. Άς μή λησμονούμε ότι ή καλή μεταχείριση του στρατιώτη ήταν θεμελιώδους σημασίας, όχι μόνο για τή φύλαξη τών συνόρων και τών

65. VASS. CHRISTIDES, *The Conquest of Crete by the Arabs* (ca. 824), Αθήνα 1984, σ. 31 και 56, μέ παραπομπή στού Ibn al-Manqalī, *Al-Ahkām*, σ. 22.

66. VASS. CHRISTIDES, «Arab-Byzantine Struggle in the Sea: Naval Tactics (7th – 11th c. A.D.): *Theory and Practice*», *Aspects of Arab Seafaring: An Attempt to fill in the Gaps of Maritime History*, Y.Y. al – Hijji – V. CHRISTIDES, (eds.), Athens 2002, σ. 97, μέ παραπομπή στού Ibn al- Manqalī, *Al-Adillatu*, σ. 245. V. CHRISTIDES, «Ibn al- Manqalī (Mangli) and Leo VI», *Byzantino-Slavica* 56 (1995), σ. 83-96.

67. ΛΤακτ. Κ' ργ' (P.G. 107 στ. 1041) = ΨΜαυρ. Η' β' § 43 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 286). Βλ. και ΨΜαυρ. Ζ'. Β. στ' (DENNIS – GAM. σ. 246), ΛΤακτ. ΙΔ' λε' (στ. 860), ΙΣΤ' ιγ' (στ. 909-912), Κ' οβ' (1032), Επίλ. μα' - μβ' (στ. 1084), κ.ά. ΝΟΥρ., (VÁRI, II.1, σ. 157 § 35), κ.ά. Προβλ. Ονήσανδρος, κεφ. ΛΣΤ' § α' , «Περί του θάπτειν τούς έν πολέμω άναιρουμένους», έκδ. Αδ. Κοραή, έν Παρισίοις 1822 (έπανέκδ. Δέσπ. Αλάτση, Αθήνα 1978, σ. 115-116). Έκδ. Loeb: *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*, London – Cambridge, Mass., 1962, σ. 490. Βλ. και Κ. ΚΑΡΑΠΛΗ, «Κατενόδωσις στρατού». Η όργάνωση τής ψυχολογικής προετοιμασίας του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610 -1081), Αθήνα 2010, σ. 323-324.

παραλίω, αλλά και για τή διατήρηση τῆς ἴδιας τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας⁶⁸.

Τόν ἴδιο στόχο –τὴν τόνωση τοῦ ἠθικοῦ τῶν μαχομένων– ἔχει καί ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν πληγμάτων ἀπὸ τὰ στρατιωτικά ἐπιτίμια⁶⁹, καθὼς καί ἡ συμμετοχὴ τους στὴ διανομὴ τῶν λαφύρων, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ προσέξει ἰδιαίτερος ὁ στρατηγός, νὰ μὴν ἀδικηθοῦν⁷⁰. Ἐπίσης, ὅταν οἱ τραυματίες ἀναρρώσουν, ὀφείλει νὰ τοὺς ἀνταμείψει δωρεαῖς καί τιμαῖς. Στὴ θέση τῶν τραυματιῶν ἢ ὄσων ὑποκύψουν στὰ τραύματα, ὀφείλει νὰ τοποθετήσῃ, στοὺς ἴδιους βαθμούς ἢ σὲ ἰσάξιους, τοὺς γιουὺς ἢ (ἂν δὲν ὑπάρχουν γιουοὶ) τοὺς συγγενεῖς τους, ἂν φυσικά ἀξίζουσιν⁷¹.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἀγάπης γιὰ τὸ στράτευμα, οἱ αὐτοκράτορες ἐκφράζουν καί στίς πολεμικὲς δημηγορίες (π.χ. Ἡράκλειος, Νικηφόρος Φωκάς) τὸν πόνο καί τὴν ὀδύνη τους γιὰ τὰ τετμημένα καί τετρωμένα μέλη τῶν στρατιωτῶν⁷². Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος θεωρεῖ «τὰ διὰ Χριστόν τραυματισθέντα σώματα ὑμῶν ὡς μαρτυρικά μέλη» καί δηλώνει ὅτι προτίθεται νὰ τὰ

68. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζ. Ἱστορία, τ. Β' σ. 257-260. Βλ. καί ΚΑΡΑΠΛΗ, «Κατενὸδωσις, σ. 20, 144, 242, κ.ά.

69. ΨΜαυρ. Α' ἡ' §§ 17, 18 (DENNIS – GAMILLSCHEG, σ. 100¹⁷⁻¹⁹ καὶ 23-25 = ΛΤακτ. Η' κβ'-κγ' (P.G. 107 στ. 765) = VÁRI, LTact., I, VIII. 22-23, σ. 204-205, ὅπου καί ΝΟῦρ., §§ 22-23. Τὰ ἴδια συνιστοῦν καί τὰ δύο (σχεδόν ὅμοια μεταξύ τους) κείμενα στρατιωτικῆς νομοθεσίας, «Περὶ στρατιωτικῶν ἐπιτιμιῶν» (§§ θ'-ι') καί «Ποινάλιος νόμος στρατιωτικός» (§§ ιε'-ιστ'): Ι. καί Π. ΖΕΠΟΥ, *Jus Graeco – Romanum*, Αθήναι 1931, τ. Β', σ. 75-76 καί 83 ἀντιστ. Οἱ συντάκτες τῶν δύο πονημάτων εἶναι ἀγνωστοί, ἐνῶ ἡ χρονολόγησή τους δυσχερής. Στὴν πρώτη τους μορφή βασίσθηκαν ἴσως στὸ «Στρατηγικόν» (HUNGER, *Prof. Lit.*, II, σ. 443-444 · ἑλλην. ἔκδ.: τ. Γ' σ. 322-323), ἐνῶ παλαιότερα εἶχαν θεωρηθῆ νομοθετήματα τῶν Ἰσαύρων (ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β' σ. 12). Τὸ α' εἶχε ἐκδοθῆ ἀρχικά ἀπὸ τὸν W. ASHBURNER, «*The Byzantine Mutiny Act*». *The Journal of Hellenic Studies* 46 (1926), σ. 80-109. Τὸ β' ἀπὸ τὴν E. KORZENSZKY, *Leges poenales militares e cod. Laurentiano LXXV.6*, Βουδαπέστη 1931. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς περὶλήφθηκαν κατόπιν στὸ *Jus Graeco-Romanum* τῶν Ζέπων. Βλ. καί ΚΑΡΑΠΛΗ, «Κατενὸδωσις, σ. 337- 338. Γιὰ τὸν Στρατιωτικὸ Νόμο βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγὲς Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 2011, § 4.5.2, σ. 182-183.

70. *Παρεκβολαί*, 44 § 49 (FOUCAULT, *Strategemata*, σ. 118). Βλ. καί Κ. ΚΑΡΑΠΛΗ, «*Περὶ τοῦ οἴου εἶναι δεῖ τον στρατηγόν*»-μία ἄλλη κατηγορία «*ἡγεμονικῶν κατόπτρων*» (ὑπὸ δημοσίευση, στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγητὴ Εὐάγγ. Χρυσό).

71. Στὸ ἴδιο, 44 § 51 (σ. 119).

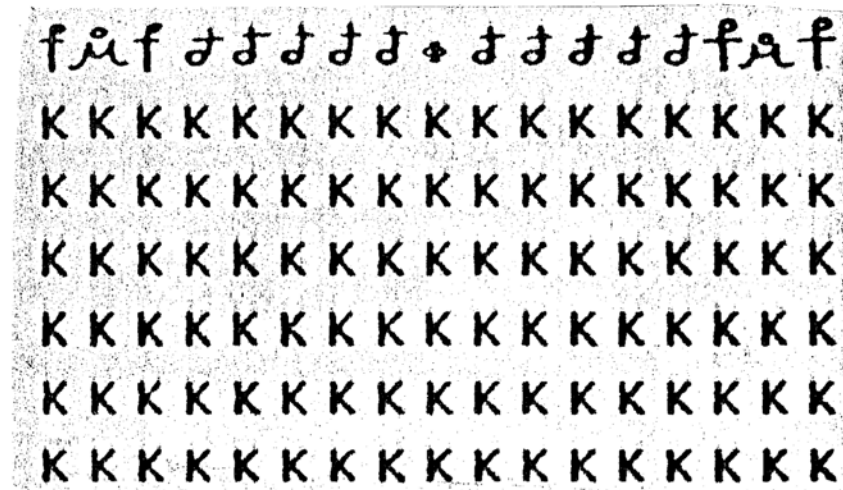
72. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*. Ἐκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, τ. II, Lipsiae 1885, (φωτοανατύπ. Hildesheim, 1963), σ. 207¹⁰⁻¹¹. Θεοφάνους Συνεχιστὲς. *Χρονογραφία ... ἀρχομένη ὅπου ἔληξε Θεοφάνης*. Ἐκδ. Imm. BEKKER, *Theophanes Continuatus*, ... Bonnae 1838, σ. 478. ΚΑΡΑΠΛΗ, «Κατενὸδωσις, σ. 285.

κατασπασθῆ, ὅταν ἐπιστρέψουν ἀπό τὰ πεδία τοῦ πολέμου, πουθενά ὅμως δέν ἀναφέρεται σέ περίθαλψη κλπ.⁷³. Προφανῶς θεωρεῖται αὐτονόητη.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε στό συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὀργανωμένη ἐκ μέρους τῆς πολιτείας φροντίδα γιά τούς τραυματίες τῶν πολέμων δέν ἀποτελοῦσε μόνο θέμα ἀνθρωπισμοῦ ἠθικῆς τάξεως και ὑγείας, ἀλλά ἀπέβλεπε και στή διατήρηση τοῦ φρονήματος τῶν στρατευμένων⁷⁴, δείχνοντας ἐμμέσως και τήν πρόνοια γιά τήν ἴδια τήν ὑπόσταση τῆς αὐτοκρατορίας (βλ. προηγ. και σημ. 68).

73. Rud, VÁRI,, „Zum historischen Exzerptenwerke des Konstantinos Porphyrogenetos“. BZ 17 (1908), 83 § 8¹⁷⁻¹⁸. ΚΑΡΑΠΛΗ, «Κατενόδωσις», σ. 285, 328 σημ. 541, 341, 351.

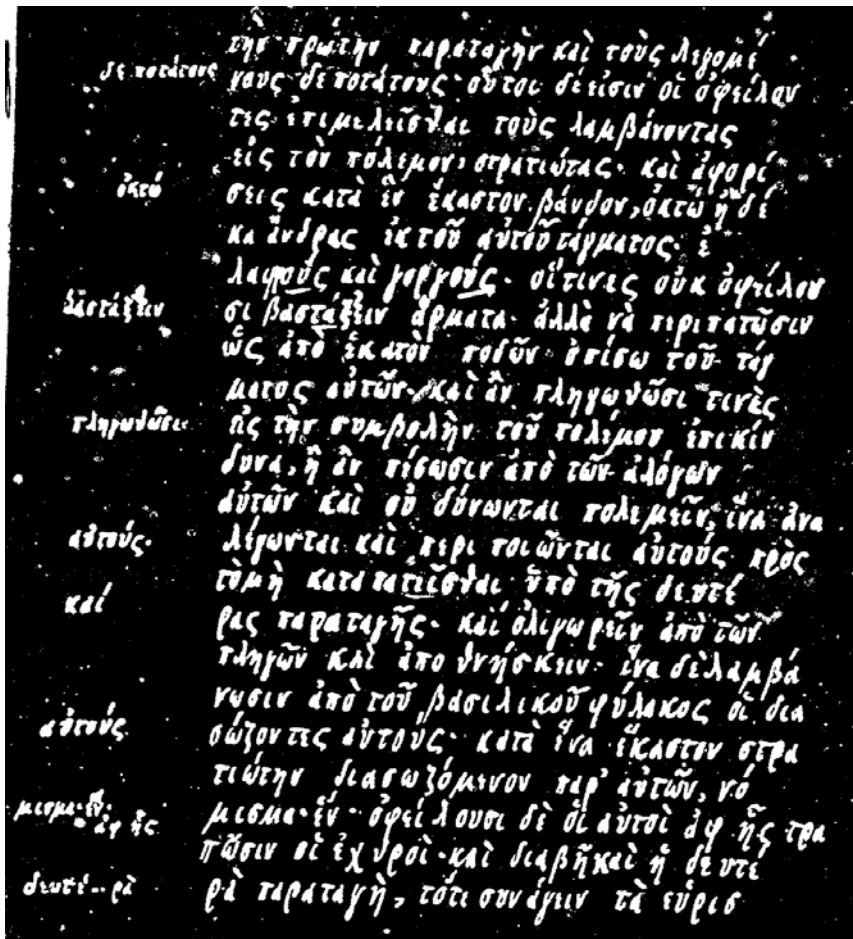
74. Ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει σέ ὅλες τίς ἐποχές. Βλ. πρόχειρα στό ἄρθρο τῶν ΑΡ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ – ΙΩ. ΚΑΤΣΑΒΟΥ, «Ἡ ὑγειονομική Ὑπηρεσία τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ κατά τούς Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913», «Ναυτική Ἐπιθεώρηση», τ. 172, τεῦχος 581 (2012), σ. 160-163, ὅπου ἀναφορά και στό νοσοκομεῖο τοῦ θωρηκτοῦ «Αβέρωφ».

φ	ὁ ὑποστράτηγος
d	ὁ δηποτάτος
μ	ὁ μοιράρχης
f	βάνδον κούρσῶρων
δ	βάνδον διφενσῶρων

K καβαλλάριος

Εἰκ. 1. Σχηματική παράσταση μονάδας ἵππικοῦ
 βασισμῆνη στὰ σχεδιαγράμματα τῶν σ. 164-168
 τῆς ἔκδ DENNIS-GAMILLSCHEG τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Μαυρικίου.

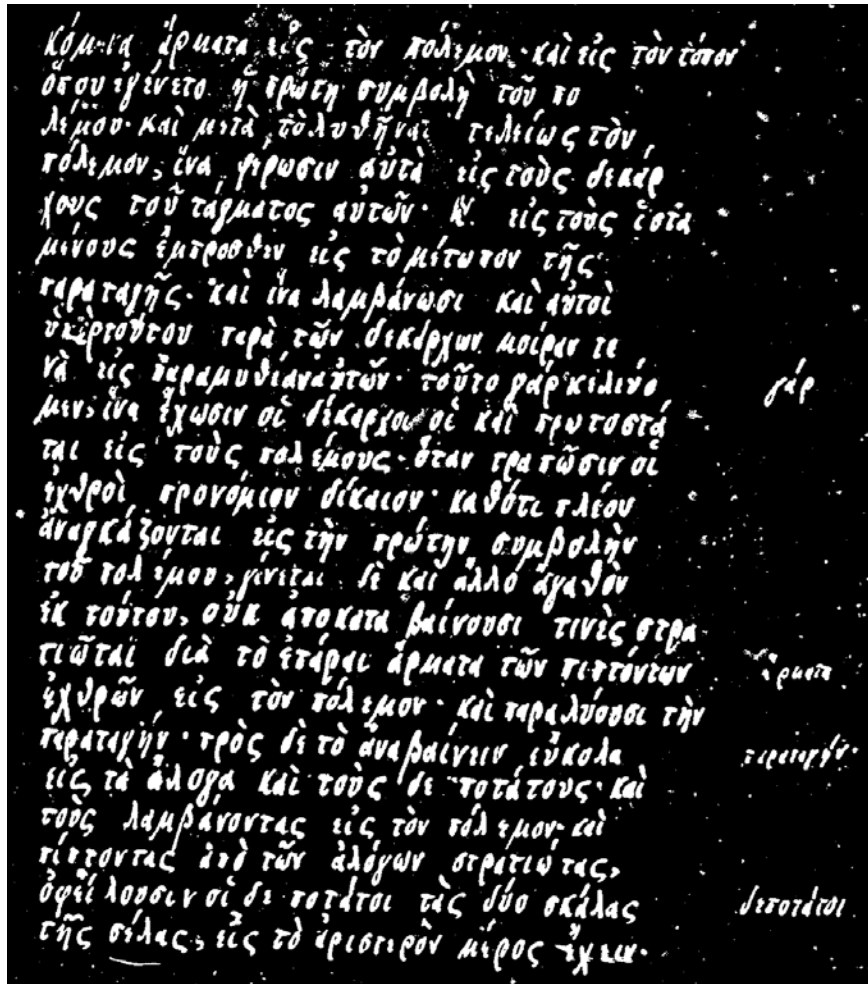

Εικ. 2

κώδ. Friburgensis 706 (σ. 159) του ΙΘ' αϊ.

ἀκριβέστατο (!) ἀντίγραφο του Constantinopolitanus 36 του ΙΔ' αϊ.

(βλ. σχετ. σημ. 17).

Εἰκ. 3 Τακτικὸν τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ
 κώδ. Friburgensis 706 (σ. 159) τοῦ ΙΘ' αἰ.
 ἀκριβέστατο (!) ἀντίγραφο τοῦ Constantinopolitanus 36 τοῦ ΙΔ' αἰ.
 (βλ. σχετ. σημ. 17).

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ*

**Οί Αρχιεπισκοπές Πεκίου και Τυρνόβου
καί ὁ Δημήτριος Χωματιανός**

1. Ο Σάββας ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου

Στήν ἀλληλογραφία του κατά τόν 13ο αἰώνα μέ τόν στή Νίκαια εὐρισκόμενο οἰκουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β' (1222-1240) ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας καί πρώτης Ἰουστινιανῆς Δημήτριος Χωματιανός παρίσταται ὡς ὑπέρμαχος τῆς ἀρχῆς ὅτι σέ ἕνα αὐτόνομο κράτος θά ἔπρεπε νά ὑπάρχει μιά διοικητικά ἀνεξάρτητη Ἐκκλησία¹. Ἐπαναλαμβάνοντας τήν ἀρχή πού διετύπωσε ὁ Μ. Φώτιος σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν πάπα Νικόλαο, ὅτι δηλ. τά ἐκκλησιαστικά πράγματα ἀκολουθοῦν τίς πολιτικές ἐξελίξεις² καί ἀναζητώντας τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς αὐτῆς στά ἐκκλησιαστικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν ἄρνηση τοῦ Θεόδωρου Κομνηνοῦ νά δεχθεῖ ἐπισκόπους ἀπό τή Νίκαια στό νέο κράτος τῆς Ἡπείρου. Ὁ Δημήτριος Χωματιανός δέν ἀκολούθησε ὅμως τήν ἀρχή αὐτή μέ συνέπεια. Ὅταν τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο ἀπεδέχθη τό σχετικό αἴτημα τῶν Σέρβων πού εἶχαν συγκροτηθεῖ σέ ἕνα αὐτόνομο καί ἀνεξάρτητο κράτος καί ἴδρυσε τήν ἀρχιεπισκοπή Πεκίου (1219),

* Ἐπίσκοπος Ἀβύδου, Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

1. Ἡ ἀρχή αὐτή προβάλλεται ἔμμεσα μέ παραλληλισμό αὐτῶν πού ἔγιναν στή Νίκαια, δηλ. ἀναγόρευση Βασιλέως καί ἐκλογή πατριάρχου. Ἔτσι καί στήν Ἡπειρο μέ τήν ἀναγόρευση καί χρίση τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ σέ βασιλέα ἔγινε κάτι ἀνάλογο μέ αὐτό πού ἔγινε στή Νίκαια. Ἡ ἴδρυση ἑνός νέου πατριαρχείου στήν Ἡπειρο θά ἦταν τό ἐπόμενο βῆμα, ἂν εὐνοοῦσαν οἱ πολιτικές ἐξελίξεις. Βλ. G. PRINZIG, *Demetrii Chomateri Ponemata Diaphora*, Berlin 2002, 372: «Ἐπί τούτοις φαμέν, ὡς ὅπερ διεπραξάμεθα, οὐκ οἴκοθεν, ἀλλ' ὡς ἐκ παραδείγματος τοῦτο διεπραξάμεθα: ὃ γάρ προλαβοῦσα πεποίηκεν ἡ Ἀνατολή..., τοῦθ' ὕστερον ἡ δύσις εἰργάσατο κατά μίμησιν».

2. Βλ. *Photii patriarchae Constantinopolitani epistolae et amphilochia*, ἔκδ. Β. LAOURDAS - L. G. WESTERINK, τόμ. 3, 124-138, ἀρ. ἐπ. 290, Leipzig 1985: «τά ἐκκλησιαστικά, καί μάλιστα τά περὶ ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς μεταβολαῖς καί διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἶωθε».

τοῦτο προκάλεσε τή ζωνή ἀντίδραση τοῦ Χωματιανοῦ πού ἔσπευσε νά δείξει τήν ἀντικανονικότητα τῆς πράξεως ὑποστηρίζοντας ὅτι μέ βάση τή νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ πού ἴδρυε τήν ἀρχιεπισκοπή πρώτης Ἰουστινιανῆς, ἡ περιοχή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πεκίου ὑπήγετο στή δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας.

Πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου ἐχειροτονήθη ὁ Σάββας (1219) υἱός τοῦ Στεφάνου Α' Νεμάνια³ πού ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτής τῆς σερβικῆς δυναστείας τῶν Νεμάνια. Πληροφορίες γιά τή ζωή τοῦ Σάββα ἀντλοῦμε ἀπό τίς σχετικές βιογραφίες τῶν μοναχῶν Δομεντιανοῦ καί Θεοδοσίου⁴ πού ὅμως δέν εἶναι καθ' ὅλα ἀξιόπιστες⁵.

Τό ἔτος 1200, ἐνῶ εὐρίσκετο ἤδη ὡς μοναχός στό Ἅγιο Ὅρος, πέθανε ὁ πατέρας του πού ἐπίσης στό Ἅγιο Ὅρος εἶχε λάβει τό μοναχικό

3. Γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Στεφάνου Νεμάνια βλ. E. RUZITSCHITSCH, *Gross-Zupan Stefan Nemanja und seine Bedeutung für serbischen Staat und die serbische Kirche*, Jena 1897. C. JIREČEK, *Geschichte der Serben*, Gotha 1911, 284 ἔπ. ST. HAFNER, *Stephan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stephan des Erstgekrönten*, Graz - Wien - Köln 1962.

4. Βλ. Βίος Ἁγίου Σάββα καί Ἁγίου Συμεών. *Zivot Svetoga Save i Svetog Simeona*, ἔργο τοῦ μοναχοῦ ΔΟΜΕΝΤΙΑΝΟΥ. Ἐκδ. Dj. DANIČIĆ, Βελιγράδι 1865 καί σερβική μετάφραση L. MIRKOVIC, *Zivoti Svetoga Save i Svetoga Simeona*, Βελιγράδι 1938. Βίος Ἁγίου Σάββα. *Zivot Svetoga Save*, ἔργο τοῦ μοναχοῦ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ. Ἐκδ. Dj. DANIČIĆ, Βελιγράδι 1860. Σύμφωνα μέ τούς βιογράφους τοῦ ὁ Σάββας πού γεννήθηκε περί τό 1174, ἐγκατέλειψε τό 1192 τήν οἰκογενειακή του ἐστία καί ἔγινε μοναχός στό Ἅγ. Ὅρος. Ἡ μοναχική του κουρά ἔγινε στό ρωσικό μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, ὅπου καί ἐγκατέλειψε τό κοσμικό του ὄνομα Ράστικο. Καταφεύγοντας στή συνέχεια στή μονή Βατοπεδίου ζήτησε ἀπό τόν ἡγούμενό της γιά περισσότερη ἡσυχία καί περισυλλογή νά ἀποσυρθεῖ σέ ἡσυχαστήριο. Ὁ τότε ἡγούμενος τῆς μονῆς Μακάριος γιά τό νεαρό τῆς ἡλικίας του, τόν ἐμπόδισε, ἐνῶ ὁ Σάββας εἶχε ἐκεῖ τήν εὐκαιρία νά γνωρίσει τή βυζαντινὴ παιδεία. Μαζί μέ τόν πατέρα του πού τό ἔτος 1196 ἐγκατέλειψε τό θρόνο καί ἀκολούθησε τό Σάββα στό Ἅγ. Ὅρος ἴδρυσε τή μονή Χιλανδαρίου (1199) πού ἔγινε γιά τούς ἐπόμενους αἰῶνες ἕνα σερβικό κέντρο παιδείας καί γραμμάτων. Ἐπειδή γιά τήν ἰδρυση τῆς μονῆς στό Ἅγ. Ὅρος χρειάζοταν βασιλικό χρυσόβουλλο, ὁ Σάββας ταξίδεψε στήν πόλη ὅπου εἶχε συγγενικούς δεσμούς μέ τόν αὐτοκράτορα, ἀφοῦ ὁ τότε ἡγεμόνας τῆς Σερβίας καί ἀδελφός του Στέφανος εἶχε παντρευτεῖ τήν κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου (1195-1203), Εὐδοκία. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό αὐτοδιοίκητο πού τό χρυσόβουλλο ἐξασφαλίζει στή μονή γιά τό Χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Γ' (1198) βλ. ΙΩ. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1982, 115-117. Τό σχετικό ἐνδιαφέρον σημεῖο: «...αὐτοδέσποτον καί αὐτεξούσιον χρηματιζουσάν καί καθ' ἑαυτήν διεξαγομένην, καθὼς ἄρα καί ἡ τῶν Ἰβήρων καί ἡ τῶν Ἀμαλφηνῶν μονή...». Γιά τήν ὅλη ἐκκλησιαστική δραστηριότητα τοῦ Σάββα βλ. ἐπίσης D. Ruzič, *Die Bedeutung des Demetrios Chomatianos für die Gründungsgeschichte der serbischen Autokephalkirche*, Iena 1893.

5. Παραδείγματα ἀναξιοπιστίας βλ. κατ. ὑποσ. 9.

ὄνομα Συμεών. Ὁ Σάββας χειροτονήθηκε διάκονος, ἐνῶ προχειρίστηκε σέ ἀρχιμανδρίτη ἀπό τό φιλικά πρὸς τό πατριαρχεῖο διακείμενο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνο Μεσοποταμίτη⁶. Ἐξ αἰτίας τῶν ὑπαρχόντων διαφορῶν μεταξύ τῶν ἀδελφῶν του Στεφάνου καί Βουκάν γιά τή διαδοχή τοῦ θρόνου ἀπό τό 1202 πού εἶχε καταλήξει στό νά ἐκθρονισθεῖ ὁ Στέφανος ἀπό τό Βουκάν, ὁ Σάββας μετά ἀπό παράκληση τοῦ Στεφάνου ἐπέστρεψε στή Σερβία (1208), ἐπέτυχε τή συμφιλίωση τῶν ἀδελφῶν, ἐνῶ ἐμόνασε στή μονή Στουντενίτσα κοντά στήν πρωτεύουσα τοῦ κράτους Ράς. Τό διάστημα αὐτό ὅμως ἀνεμείχθη ζωηρά καί στήν πολιτική ζωή τῆς Σερβίας καί ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῶν σχέσεων μέ τό βυζαντινό αὐτοκράτορα στή Νίκαια καί μέ τούς ἡγέτες τῆς Οὐγγαρίας καί τῆς Βουλγαρίας. Ὅταν τό ἔτος 1219 πέτυχε τήν ἴδρυση τῆς ἀναφερθείσης ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἀφοσιώθηκε στήν ὀργάνωση τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας πού ἀπετελεῖτο ἀπό 12 ἐπισκοπές. Μέ βυζαντινά πρότυπα ὁ Σάββας συνέγραψε τά πρῶτα σερβικά θεολογικά κείμενα καί μέ τό Νομοκάνονα πού χρησιμοποιήθηκε στή συνέχεια τόσο ἀπό τούς Βουλγάρους ὅσο καί ἀπό τούς Ρώσους ἔθεσε τά θεμέλια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καί τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Ὁ Σάββας ἔγραψε ἀκόμα καί βιογραφία τοῦ πατέρα του⁷, ἐνῶ ὁ ἴδιος πέθανε τό ἔτος 1235.

Μελετώντας κανεῖς τό ἔργο τῶν βιογράφων τοῦ Σάββα, παρά τίς μεγάλες ἀμφιβολίες γιά τίς ἀνακρίβειες πού μπορεῖ νά περιέχουν, εἶναι δυνατόν νά καταλήξει στά ἐξῆς συμπεράσματα:

- Στήν ἀπόφαση γιά τή χειροτονία τοῦ Σάββα (1219) σημαντικό ρόλο ἔπαιξε τό πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα πού ἐμφανίζεται νά ἔχει σέ κάθε στιγμή τήν πρωτοβουλία, ἐνῶ ὁ πατριάρχης ἔχει ἕνα δευτερεύοντα ἐκτελεστικό ρόλο στίς ἀποφάσεις τοῦ αὐτοκράτορα⁸.
- Σ' ἕνα δεύτερο ταξίδι τοῦ Σάββα στή Νίκαια δέκα χρόνια μετά

6. Οἱ σχέσεις τοῦ Σάββα μέ τόν Κωνσταντῖνο Μεσοποταμίτη δέν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετες μέ τό γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος παρά τίς πιέσεις τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ καί τοῦ Ἀποκαύκου παρέμεινε πιστός στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἀρνήθηκε τή στέψη τοῦ Θεοδώρου. Βλ., ἐπίσης, Μ. ΖΙΒΟΓΙΝΟΒΙΤΣ, Ἐπισκέψεις καί παραμονές τοῦ ἁγίου Σάββα στή Θεσσαλονίκη. *Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (Ἀθήναι, Σεπτ. 1976) Ἀθήναι 1980, Ἱστορία Ε', 442-453.

7. Βίος Ἁγίου Συμεών. *Zivoti Svetoga Simeona*, ἔργο τοῦ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ. Ἐκδ. VI CORONIC, Svetosavski Zbornik 2 καί σερβική μετάφραση, L. Mirkovic, Spisi.

8. Γιά τό σημαντικό ρόλο τοῦ αὐτοκράτορα βλ. καί Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, *Ἱστορία τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας*, 30 ἐπ. Τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Πτυχές τῆς σλαβικῆς ὀρθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1992, 239 ἐπ.

(1229) μέ πατριαρχικό συνοδικό τόμο⁹ δόθηκε στους ιεράρχες τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου τό δικαίωμα νά χειροτονοῦν μόνοι τους τόν ἀρχιεπίσκοπό τους. Αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὅτι, γιά λόγους πού θά δοῦμε πιο κάτω, μπορούμε νά μιλήσουμε γιά μιά μέ τά σημερινά κριτήρια *αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπή Πεκίου*. Ἡ ἀρχιεπισκοπή παρά τήν εὐρύτατη δικαιοδοσία αὐτόνομης ἐσωτερικῆς διοργάνωσης πού τῆς δόθηκε ἀπό τή Νίκαια παρέμεινε *ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*¹⁰.

2. Οἱ ἀντιδράσεις καί τά ἐπιχειρήματα τοῦ Χωματιανοῦ

Ἡ ὀξεία ἀντίθεση τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ στήν ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἐκδηλώνεται ἀμέσως μετά τή χειροτονία τοῦ Σάββα μέ γράμμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας πρὸς τόν ἴδιο. Ἀργότερα ὁ Χωματιανός θά ἐκφράσει καί πάλι τήν ἀντίθεσή του γιά τήν ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἀπό τήν πατριαρχική σύνοδο στή Νίκαια σέ γράμμα του πρὸς τόν πατριάρχη Γερμανό Β'.

Στήν ἀρχή τῆς πρώτης ἐπιστολῆς¹¹ τοῦ Χωματιανοῦ ὁ Σάββας δέν προσφωνεῖται ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἀλλά ὡς τιμιώτατος μοναχός. Ἐνῶ δέ διστάζει νά ἀναγνωρίσει τό ὑψηλό ἀσκητικό φρόνημα καί τή μεγάλη φήμη τοῦ Σάββα στό Ἄγ. Ὅρος, σπεύδει στή συνέχεια νά τόν στηλιτεύσει γιά τή φυγή του ἀπό τόν τόπο τῆς μετανοίας του. Ἔτσι ὁ Σάββας «τόν ἀσκητὴν μετήμειψεν εἰς πραγμάτων ἐν τῷ μέσῳ διοικητὴν καί ἐπίτροπον», ἀντήλλαξε τήν αὐστηρότητα τοῦ μοναχικοῦ βίου μέ τή μαλθακότητα τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου καί ἐπὶ πλέον ἐπεθύμησε

9. Βλ. στὸν ΔΟΜΕΝΤΙΑΝΟ, *Zivot svetoga Save*, 166 καί στό Θεοδόσιο, *Zivot svetoga Save*, 184. Χαρακτηριστικὸ βέβαια τῶν ἀνακριβειῶν τους εἶναι ὅτι συγχέουν τό πρόσωπο τοῦ πατριάρχου μιλώντας γιά τό Γερμανό ἀντὶ γιά τό Μανουήλ Σαραντηνό καί μάλιστα ἀναφέρουν ὅτι ὁ Σάββας, γιά νά ἐπιτύχει τοὺς σκοποὺς του ἤλθε στήν Κωνσταντινούπολη ἀντὶ γιά τή Νίκαια (!).

10. Στό συμπέρασμα αὐτό καταλήγει κανεὶς ἀναγκαστικά παρακολουθώντας καί τήν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου, ὅπου τά πράγματα εἶναι περισσότερο ξεκάθαρα.

11. Τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἐκτός ἀπὸ τό ἔργο τοῦ J. PITRA, *Analecta Sacra et classica spicilegio solesmensi parata, juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena*, VI (VII), Romae 1981, βρίσκεται ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τόν Α. ΤΑΧΙΑΟ, *Πηγές Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, Α', Θεσσαλονίκη 75-80. Νεώτερη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Δ. Χωματιανοῦ ἔγινε ἀπὸ τό G. PRINZIG, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, 86, 296-302.

νά γίνει ἀρχιερεύς, ἀφοῦ δέ ἐπέτυχε αὐτό, χειροτόνησε καί ἄλλους ἀρχιερεῖς εἴτε γιά κάποιο συγκεκριμένο τόπο εἴτε ἀπολελυμένως. Τό Χωματιανό ἀσφαλῶς δέν τόν ἐνδιαφέρει νά κρίνει τήν ἐγκατάλειψη τοῦ Ἁγ. Ὅρους καί τήν ἐπιστροφή τοῦ Σάββα στήν πατρίδα του: «*Ἐρευνᾶν γάρ βίους ἐτέρων, ὥστε ψόγον καταψηφίζεσθαι τούτων, οὐδαμῶς δεδιδάγμεθα*»¹². Ἐκεῖνο τό ὅποιο τόν ἐνδιαφέρει ἄμεσα εἶναι νά καταδείξει ὅτι ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἀντιβαίνει στούς θεῖους καί ἱερούς κανόνες.

Κατ' ἀρχήν ὁ Χωματιανός παραπέμπει στούς κανόνες ββ' καί ιζ' τῆς δ' οἰκουμενικῆς συνόδου¹³, καθῶς καί στόν κανόνα λη' τῆς συνόδου τοῦ Τρούλλου¹⁴. Ὁ κανών ββ' τῆς δ' οἰκουμενικῆς στή Χαλκηδόνα ἀπαγορεύει τήν προσφυγή ἐπισκόπου στό Βασιλέα μέ τό αἴτημα νά κατατμηθεῖ ἡ ἐπαρχία σέ δύο μητροπόλεις, ὥστε νά ἔχουμε στήν ἴδια ἐπαρχία δύο μητροπολίτες, ἐνῶ σύμφωνα μέ τό ἀπό τήν α' οἰκουμενική σύνοδο κατοχυρωθέν μητροπολιτικό σύστημα διοικήσεως σέ κάθε μια ἐπαρχία ἀντιστοιχεῖ μόνο ἕνας μητροπολίτης. Ἀντίθετα, ὅπως σημειώνει καί ὁ Χωματιανός, ὁ βασιλεὺς εἶχε τή δικαιοδοσία νά ἀνυψώσει μιὰ ἐπισκοπή σέ μητρόπολη ἢ ἀρχιεπισκοπή¹⁵. Γιά νά δείξει αὐτό παραπέμπει στόν κανόνα ιζ' τῆς συνόδου στή Χαλκηδόνα καί στό λθ' κανόνα τῆς συνόδου τοῦ Τρούλλου. Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν κανόνα ιζ' τῆς δ' οἰκουμενικῆς συνόδου πού σχεδόν ἐπαναλαμβάνεται αὐτολεξεί ἀπό τό λθ' κανόνα τῆς συνόδου τοῦ Τρούλλου, ἐάν κάποια πόλις ἤθελε τιμηθεῖ ἀπό τό βασιλέα μέ δικαιώματα καί προνόμια κατόπιν ἐγγράφων προσταγμάτων, τότε ὅποιαδήποτε πολιτική μεταβολή θά ἔπρεπε νά γίνει σεβαστή καί στό χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, ἔτσι ὥστε ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ μητροπολίτης τῆς περιοχῆς δέ μπορούσε πλέον νά ἔχει ἀπαίτηση γιά διοικητική ἐξάρτηση τῆς πόλεως στήν ὅποια ὁ βασιλεὺς ἔκανε αὐτή τήν τιμή.

12. Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Πηγές*, 76.

13. Ρ.-Π. Ι 246, 258.

14. Ρ.-Π. ΙΙ 392.

15. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, «Ἡ ὑπό τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀνύψωσις ἐπισκόπων καί ἀρχιεπισκόπων εἰς μητροπόλεις», *Ὁ Νέος Ποιμὴν* 1 (1919) 587-607. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί τοῦ τῆς ἐπισκοπῆς προβιβασμοῦ κατὰ τό δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας», *Βυζαντις* 2 (1911) 143-161. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Περί τοῦ προβιβασμοῦ τοῦ θρόνου κατὰ τό δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας», *Ἐπετ. Νομ. Σχ. Παν. Ἀθηνῶν* 1 (1925) 100-104.

Μέ βάση αυτούς τους κανόνες ο Χωματιανός σημειώνει κατηγορηματικά ότι η ίδρυση της αρχιεπισκοπής Πεκίου ήταν αντικανονική και μάλιστα κατ' αρχήν για δύο λόγους:

α. Τήν εποχή κατά την οποία συμβαίνουν αυτά, δηλ. τό 1219, εἶναι ἀμφισβητήσιμο, ἐάν διατηρεῖτο ἀκόμα τό ἀξίωμα τῆς Βασιλείας («μηδενός ἀποσώζοντος ἀκέραιον τό τῆς βασιλείας ἀξίωμα»). Μέ τή φράση αὐτή ὁ Χωματιανός ἀμφισβητεῖ τή βασιλική νομιμότητα στό Θεόδωρο Λάσκαρη.

β. Καί στήν περίπτωση πού διασωζόταν ἀκέραιο τό ἀξίωμα τῆς βασιλείας, γιά νά γίνει ὁ Σάββας μητροπολίτης ἢ ἀρχιεπίσκοπος θά ἔπρεπε προηγουμένως νά εἶναι ἤδη ἐπίσκοπος. Διαφορετικά δέν ἦταν σ' αὐτόν δυνατό «προελθεῖν εἰς τό τιμιώτερον καί ὑψηλότερον».

Ἐνῶ δέ σώθηκε καμιά ἀπάντηση τοῦ Σάββα πρὸς τό Χωματιανό, τά ἐπιχειρήματα αὐτά ἀναμφίβολα δέ μπόρεσαν νά σταθοῦν ἐμπόδιο στήν ἐδραίωση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου. Θά μπορούσε βεβαίως κανεὶς ἀξιολογώντας τά ἐπιχειρήματα αὐτά τοῦ Χωματιανοῦ νά παρατηρήσει, ὅτι στήν περίπτωση τῆς ἰδρύσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου δέν μπορούσαν νά ἔχουν καμιά ἐφαρμογή, τοῦτο δέ γιά δύο λόγους:

α. Στήν περίπτωση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου πρόκειται γιά τήν ἰδρυση μιᾶς ἀρχιεπισκοπῆς μέ συναίνεση τῆς Μητέρας-Ἐκκλησίας καί ὄχι ἀπλά γιά τήν προαγωγή ἐπισκοπῆς σέ ἀρχιεπισκοπή ἢ μητροπολι με ἀυτοκρατορικό διάταγμα.

β. Ὁ στή Νίκαια εὐρισκόμενος αὐτοκράτορας δέν εἶχε καμιά ἐξουσία νά ἀσκήσει τό δικαίωμά του γιά ἀνύψωση ἐπισκοπῆς σέ ἔδαφος ἔξω ἀπό τή δική του κυριαρχία. Ἡ Σερβία ἀποτελοῦσε τότε ἀνεξάρτητο κράτος. Ἐπομένως, ἀκόμα κι ἂν ὑπῆρχε στή Νίκαια γνήσιος βασιλεύς δέ θά εἶχε τό δικαίωμα νά ἰδρύει ἀρχιεπισκοπή ἔξω ἀπό τό χῶρο τῆς δικῆς του κυριαρχίας.

γ. Μέ βάση τά ἀνωτέρω στά ὑπ' ἀριθμ. 1 καί 2 σημεία ἀναφερόμενα δέν ἔχει καμιά πρακτική σημασία νά διερευνηθεῖ ἡ βασιμότητα τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Χωματιανοῦ γιά τή βασιλική νομιμότητα ἢ ὄχι τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό γράμμα αὐτό τοῦ Χωματιανοῦ εἶναι σημαντικό, γιάτι δείχνει ὅτι ἀπό τό τέλος τῆς δευτέρας καί τίς ἀρχές τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 13ου αἰώνα ἀμφισβητεῖται ἀνοικτά πλέον ἡ νομιμότητα τοῦ βασιλέως στή Νίκαια καί στή συνέχεια ἡ κανονική θέση

τοῦ πατριάρχου¹⁶.

Θά πρέπει ἐπίσης νά παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Χωματιανός πλανᾶται ὡς πρὸς τό νόημα καί τή σκοπιμότητα ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων στούς ὁποίους παραπέμπει, δηλ. τοῦ ιβ' καί ιζ' τῆς δ' οἰκουμενικῆς καί λθ' τοῦ Τρούλλου. Σύμφωνα μέ τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ πρὸς τό Σάββα οἱ ἀνωτέρω κανόνες ἐπιτρέπουν στόν αὐτοκράτορα τήν προαγωγή ἐπισκοπῆς σέ ἀρχιεπισκοπή ἢ μητρόπολη, στήν προκείμενη ὁμως περίπτωση οἱ κανόνες ἦταν -κατά τό Χωματιανό- ἀνεφάρμοστοι, γιατί ὁ Σάββας δέν ἦταν ἤδη ἐπίσκοπος. Καί ἐνῶ ἔτσι ἐρμηνεύει ὁ Χωματιανός τούς τρεῖς αὐτούς κανόνες, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ μέν ιβ' τῆς δ' οἰκουμενικῆς ἀπαγορεύοντας σέ ἐπισκόπους νά προστρέχουν στόν αὐτοκράτορα μέ αἴτημα τήν κατάτμηση μιᾶς μητροπόλεως σέ δύο, προϋποθέτει χειροτονημένο ἐπίσκοπο γιά τήν τέλεση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀδικήματος (κατά συνένεια ὁ Σάββας ὡς μοναχός δέν μπορούσε νά εἶχε παραβεῖ αὐτόν τόν κανόνα), ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ὁμως κανόνες οἱ ιζ' τῆς δ' Οἰκουμενικῆς καί ὁ λθ' τῆς Συνόδου τοῦ Τρούλλου, δέ θέτουν μιᾶ τέτοια προϋπόθεση. Πέραν ὁμως τούτου ὁ βασιλεύς εἶχε ἕνα ἀνεξάρτητο ἀπό κανόνες δικαίωμα νά ἰδρύει ἐπισκοπές, μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπές, ὅπου καί ὅποτε αὐτός τό ἔκρινε ἐπιβεβλημένο. Αὐτό ἄλλωστε δηλώνει καί τό σχετικό σχόλιο τοῦ Βαλσαμόνα στόν ιστ' κανόνα¹⁷ τῆς συνόδου στήν Καρθαγένη: «ὁ βασιλεύς οὔτε νόμοις οὔτε κανόνισιν ὑποτάσσεται, διό καί ἀπ' εὐθείας ἔχει ἐπισκοπὴν εἰς μητρόπολιν ἄγειν, καί ἀποξενοῦν ἐκ τῶν οἰκείων μητροπόλεων, ὡσαύτως καί ἐνορίας ἀρχιερέων διαιεῖν καί ἐκ νέου ἐπισκόπους καί μητροπολίτας καθιστᾶν...».

Ἐνα περαιτέρω (τρίτο) ἐπιχείρημα τοῦ Χωματιανοῦ κατά τῆς ἰδρύσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἦταν ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπή Πεκίου ἰδρύθηκε σέ ἐδαφική περιφέρεια ἢ ὁποία ἀνήκε στήν ἀρχιεπισκοπή πρῶτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας. Ἀρμόδιος ἐπίσκοπος γιά

16. Βλ. G. PRINZIG, *Demetrii Chomateri Ponemata Diaphora*, ΠΙΔ', 372-373: «Ὡσπερ γάρ ἐπί παραλύσει τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαίων ἐθνῶν καί βασιλεύς ἀνηγορεύθη καί πατριάρχης προεβλήθη ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῶν Βιθυνῶν (τοῦτο γάρ ἡ τοῦ καιροῦ περιστασις τυραννήσασα ἐπεισῆγαγε· τότε γάρ ἠκούσθη τόν αὐτόν μητρόπολιν Νικαίας ποιμαίνειν καί πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως λέγεσθαι), οὕτω δὴ καί ἐν τῇ δύσει ταυτό τοῦτο συμβέβηκε».

17. Ρ. - Π. ΙΙΙ 349-350.

τή Σερβία ήταν ὁ ἐπίσκοπος Ράσου¹⁸, ὁ ὁποῖος ὑπήγετο στό Χωματιανό. Κατά συνέπεια ὁ Σάββας δέν ήταν παρὰ «ἐπιβήτωρ ἀλλοτρίας ἐνορίας» εἰσπηδήσας ἐξαιτίας τῆς δοξομανίας του καί τῆς σφοδρῆς του ἐπιθυμίας νά γίνει ἀρχιερεὺς σέ ξένη ἐπαρχία.

Ἡ ἀρχιεπισκοπή πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας ήταν κατά τό Χωματιανό, ὅπως αὐτός ρητὰ σημειώνει στήν ἐπιστολή του¹⁹ πρὸς τόν πατριάρχη Γερμανό Β', μιά αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία βάσει τῶν νεαρῶν θεσπισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ²⁰, ὅπως ἀκριβῶς αὐτοκέφαλος ὑπῆρχε καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου βάσει τῶν ἀποφάσεων τῆς γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου²¹. Κατά συνέπεια -κατά τό Χωματιανό- τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο οὔτε εἶχε τή δικαιοδοσία νά ἀποσπάσει τμῆμα ἀπὸ μιά αὐτοκέφαλη ἐκκλησία οὔτε θά μπορούσε νά χειροτονηθεῖ ἀρχιερεὺς γιὰ τό τμῆμα αὐτό ἀπὸ ὑπερόρια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή.

Γιὰ νά κατοχυρώσει τό τελευταῖο αὐτό ἐπιχείρημα ὁ Χωματιανὸς παραθέτει μιά σειρά ἀπὸ ἐκκλησιαστικούς κανόνες. Κατ' ἀρχὴν γίνεται ἀναφορὰ στὸν λε' κανόνα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων²² σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οὐδεὶς ἐπίσκοπος θά μπορούσε νά τελεῖ χειροτονίες σέ πόλεις πού δέν ἀνήκουν στήν ἐπισκοπή του. Στὴν περίπτωση πού αὐτό ἤθελε συμβεῖ, ὁ κανὼν ἐπιτάσσει τὴν καθαίρεση τόσο τοῦ χειροτονηθέντος, ὅσο καί τοῦ χειροτονήσαντος. Ἡ ποινὴ δέν ἐπιβάλλεται, ἀσφαλῶς ἐπειδὴ δέν ὑφίσταται κανένα ἐκκλησιαστικὸ ἀδίκημα, στήν περίπτωση πού ἡ χειροτονία ἔγινε μετὰ ἀπὸ σύμφωνη γνώμη τοῦ ἐπιχωρίου ἀρχιερέως.

Ἡ ἀπαγόρευση τῶν ὑπερορίων χειροτονιῶν ἐπιβάλλεται καί στό β' κανόνα τῆς β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου²³, τὸν ὁποῖο ἐπικαλεῖται ὁ Χω-

18. Ἡ ἐπισκοπή αὐτὴ ὑπήγετο στήν ἀρχιεπισκοπή Βουλγαρίας. Βλ. J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatum, ecclesiae constantinopolitanae*, Paris 1981. Nr. 13, 372, στή δεκάτη ἐβδόμη θέση.

19. Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Πηγές*, 77-78: «Εἰ δέ καί χώραν δοῦναι τῆ σῆ ἐπιθυμία ἴσως ἐχρῆν, ἔδει σε ὦ βέλτιστε, οὐχ ἐτέρῳ τινί, ἀλλὰ τῷ τῆς βουλγαρικῆς ἐπαρχίας προκαθημένῳ ὡς αὐτοκεφάλῳ καί τοῖς κατ' αὐτόν ἐπαρχεῷταις ἱεράρχαις προσδραμεῖν καί αἰτήσασθαι τό ἀξίωμα...»

20. Τό ὅτι ὁ Χωματιανὸς στηρίζεται στὰ νεαρά θεσπίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί ὄχι στὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου προκύπτει μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴν ἐπιστολή τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ στὸν πατριάρχη Γερμανό. (PITRA, 496).

21. Κανὼν Η' τῆς Γ' οἰκουμενικῆς συνόδου, Ρ. - Π. II, 203.

22. Ρ. - Π. II, 47.

23. Ρ. - Π. II, 169.

ματιανός. Οί κανόνες β' και στ' τῆς β' Οικουμενικῆς Συνόδου²⁴ ἀναφερόμενοι στό δικαίωμα χειροτονίας καί κρίσεως τῶν ἐπισκόπων προσπαθοῦν νά ἐπιβάλλουν τό Ἐξαρχικό σύστημα διοίκησης στήν Ἐκκλησία, κατά τό ὅποιο οἱ μητροπολίτες, οἱ κανονικά κατοχυρωθέντες ἀπό τήν α' Οικουμενική Σύνοδο ὑπάγονται σέ εὐρύτερες ἐκκλησιαστικές περιφέρειες πού ταυτίζονταν μέ τίς πολιτικές διοικήσεις²⁵. Ἐάν τό σύστημα αὐτό ἐφαρμοζόταν χωρίς προβλήματα καί δέν καθιεροῦτο τελικά τό Πατριαρχικό σύστημα διοίκησης μέ τήν κανονική θεσμοθέτηση στόν ἐπόμενο αἰώνα τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας, θά ἔπρεπε νά συσταθοῦν μείζονες ἀπό μητροπολίτες σύνοδοι σέ κάθε μιᾶ ἀπό τίς ἐξῆς διοικήσεις²⁶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους: Ἀνατολή (Ἀντιόχεια), Αἴγυπτο (Ἀλεξάνδρεια), Ἀσία (Ἐφεσο), Πόντος (Καϊσάρεια), Θράκη (Ἡράκλεια), Ἀνατολικό Ἰλλυρικό (Θεσσαλονίκη), Δυτικό Ἰλλυρικό (Σίρμιο), Ρώμη (Ρώμη), Ἰταλία (Μεδιόλανο), Ἀφρική (Καρ-

24. Ρ. - Π. ΙΙ, 169, 180.

25. Γιά τό ἔξαρχικό σύστημα διοικήσεως βλ. ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Α'*, Ἀθῆναι 2002, 821 κ.έ.

26. Γιά τό διοικητικό σύστημα τοῦ βυζαντινοῦ βλ. Η. GELZER, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899. Ε. STEIN, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, Stuttgart 1919. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Wien 1922. L. BREHIER, *Les Institutions de l' Empire byzantin*, Paris 1949. Α. PERRUSI, *Constantina Porfirogenito "De Thematibus"* (Studi e Testi, 160) Rome 1952. J. KARAYANNOPOULOS, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959. Η. AHRWEILER, *Recherches sur l' administration de l' empire byzantin au IXe - Xie siècles* (Bulletin de Correspondance hellénique, LXXXIV), Athenes - Paris 1960. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971. R. GUILLAND, *Recherches sur les institutions Byzantines*, t. 1-2, Amsterdam 1967. J, F, HALDON, *Byzantine Praetorians. Administrative, Institutional and Social survey*, c. 580-590. (Ποικίλα Βυζαντινά 3), Bonn 1984. Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Παρακμή καί πτώση τοῦ θεαματικοῦ θεσμοῦ* (ΕΕΦΣΠΘ. Παράρτημα ἀρ. 58), Θεσσαλονίκη 1985. L. MAKSIMOVIC, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologi*, Amsterdam 1988. ΙΩ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993 (νέα ἔκδοση). Βλ. ἐπίσης Δ. ΖΑΚΥΝΘΗΝΟΣ, «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 208-274, 18 (1948) 42-62, 19 (1949) 3-25, 21 (1951) 179-209, 22 (1952) 159-182, 25 (1955) 127-159. Μ. ΔΕΝΔΙΑΣ, «Συμβολή εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», *Atti dello VIII Congr. Inter. di studi Biz.*, Palermo 1951 II (Roma 1953) 307-322. Ν. SVORONOS, *Études sur l' organisation interieure, la société et l' économie de l' Empire byzantin*, London 1973. J. HERRIN, «Realities of byzantine provincial government, Hellas and Peloponnesos 1180-1205», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 253-284. G. PRIZING, «Studien zur Provinz und zentralverwaltung im Machtbereich der ebirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», *Ἡπειρώτικα Χρονικά* 24 (1982) 73-120 καί 25 (1983) 37-112.

χηδόνα), Γαλλία (Τρέβηρα), Ισπανία, Βρετανία. Κατά συνέπεια λοιπόν οί επίσκοποι τῶν διοικήσεων αὐτῶν σύμφωνα μέ τό β' κανόνα τῆς β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου δέν μποροῦσαν νά ἔχουν ἀνάμειξη μέ τή χειροτονία ἀλλά καί τή διοίκηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ξένων διοικήσεων.

Ὁ η' κανὼν τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου²⁷, τόν ὁποῖο ἐπικαλεῖται στή συνέχεια ὁ Χωματιανός ἀναφέρεται στήν προσπάθεια ἀνάμειξης τοῦ Ἀντιοχείας Ἰωάννου στή χειροτονία τῶν ἐπισκόπων τῆς Κύπρου, τήν ὁποία καί καταδικάζει²⁸. Τό θέμα ἤλθε στή σύνοδο μετά ἀπό σχετική διαμαρτυρία τῶν κυπρίων ἐπισκόπων Κωνσταντίας Ρηγίνου, Κουρίου Ζήνωνος καί Σόλωνος Εὐαγρίου. Ὁ κανόνας ἀποτελεῖται οὐσιαστικά ἀπό δύο μέρη: τό πρῶτο ἀναφέρεται συγκεκριμένα στήν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου καί κατοχυρώνει τήν αὐτοκεφαλία της, ἐνῶ τό δεύτερο ἀναφέρεται γενικά σέ κάθε (μητροπολιτική) ἐπαρχία πού πρέπει νά διατηρεῖ «καθαρά καί ἀβίαστα τά αὐτῆ προσόντα δίκαια ἐξ ἀρχῆς καί ἄνωθεν κατά τό πάλαι κρατήσαν ἔθος».

Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, ἀντιτιθέμενοι στήν πρόθεση τοῦ Ἀντιοχείας Ἰωάννου νά χειροτονεῖ στό νησί ἐπισκόπους, ὑπέβαλαν στήν γ' οἰκουμενική σύνοδο ὑπόμνημα μέ τό ὁποῖο ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἀπαίτηση αὐτή τοῦ Ἰωάννου ἦταν ἀντίθετη μέ τούς ἀποστολικούς κανόνες καί αὐτούς τῆς α' οἰκουμενικῆς συνόδου πού ἐπέβαλε τό αὐτοκέφαλο ἐκάστης ἐπαρχίας, τῆς ὁποίας ἡ σύνοδος ἐπέλεγε καί ἐχειροτόνει ὄχι μόνο τούς ἐπισκόπους τῆς ἐπαρχίας, ἀλλά καί τό μητροπολίτη τῆς ἐπαρχίας. Ἀκόμα οἱ κύπριοι ἐπίσκοποι ὑποστήριζαν ὅτι ὁ Ἀντιοχείας «οὐδέποτε ἐπέστη, οὔτε μὴν ἐχειροτόνησέ ποτε ἐν τῇ μητροπόλει, οὔτε ἐν ἐτέρᾳ πόλει, ἀλλ' ἡ σύνοδος ἡ τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας συναγομένη κατά τούς κανόνες καθιστᾷ τόν παρ' ἡμῖν μητροπολίτην».

Ἡ γ' Οἰκουμενική Σύνοδος λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν της τό αἴτημα τῶν κυπρίων ἐπισκόπων καί τά ἐπιχειρήματά τους κατοχύρωσε τό αὐτοκέφαλο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου πού συνίστατο στήν κατοχύρωση τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ ἐξῶθεν ἐπέμβαση στίς χειροτονίες τῶν ἐπισκόπων στοιχειοθετοῦσε καί ἐσήμαινε τή διοικητική ἐξάρτηση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαίου τῆς χειροτονίας συνιστοῦσε ἀσφαλῶς τόν

27. Ρ. - Π. II, 203.

28. Βλ. J. HACKETT, *A history of the orthodox Church of Cyprus*, London 1901, 13 κ. ἔξ.

ὑψιστο βαθμό διοικητικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ τέλεση χειροτονιῶν ἐπισκόπων στήν Κύπρο ἄνευ ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων ἀποτελοῦσε τήν κορυφαία πράξη τοῦ αὐτοκεφάλου.

Ὁ Χωματιανός, γιά νά καταδείξει τήν ἀντικανονικότητα τῆς ἰδρυθείσης ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου, παραπέμπει ἐπίσης στούς κανόνες γ' καί κβ' τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας²⁹ (341). Οἱ κανόνες αὐτοί ἀπαγορεύουν στόν ἐπίσκοπο νά τελῆ χειροτονίες σέ ξένες ἐπαρχίες χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ ἐπισκόπου τῆς χώρας, δηλ. τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου. Ἐάν ἤθελε συμβεῖ κάτι τέτοιο σέ πόλη ἢ χώρα μή ὑποκειμένη στό χειροτονήσαντα ἐπίσκοπο, τότε ἀφ' ἑνός μὲν ἡ χειροτονία εἶναι ἄκυρη, ὁ δέ χειροτονήσας καθίσταται ὑπόδικος, ἀπειλούμενος μέ τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Χωματιανός προτείνοντας τήν ἐφαρμογή ὅλων τῶν ἀνωτέρω κανόνων, οὐσιαστικά προτείνει μιᾶ ἀναλογική ἐφαρμογή τῶν κανόνων αὐτῶν σέ μία χρονική περίοδο, ὅπου ὄντος πρό πολλοῦ διαμορφωμένου τοῦ συστήματος τῆς πενταρχίας, τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελοῦσε μιᾶ αὐτοκέφαλο Ἐκκλησία, τελοῦσε δέ παρ' ἑνορίαν πράξεις εἰσπηδώντας στά ἐδαφικά ὅρια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας πού ἦταν -κατά τόν Χωματιανό- ἐπίσης αὐτοκέφαλη. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Χωματιανός δέν ἐπικαλεῖται τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδας, ἀλλά τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς βάσει τῆς Ἰουστινιανείου Νεαράς 131, πού μεταξὺ τῶν ἄλλων κατά τή δική του ἐρμηνεῖα κατατάσσει τήν ἀρχιεπισκοπή πρώτης Ἰουστινιανῆς³⁰ ἀμέσως μετά τά πρεσβυγενῆ πατριαρχεῖα. Ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ νεαρά 131 τοῦ Ἰουστινιανοῦ δέν ἴσχυσε στήν Ἐκκλησία, ἡ δε μή ἐπίκληση τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδας δέν μπορεῖ

29. P. - Π. III, 150, 164.

30. Βλ. 131, 3 (übers. von R. SCHNEIDER, Nov. 71-168, hrsg. C.E. OTTO-BR. SCHILLING- C. F.F. SINTENIS, *Das Corpus Juris Civilis in's Deutsche übersetzt*, Leipzig 1833, 649: «Der jeweilige glückselige Erzbischof in der ersten Justiniana, Unserer Vaterstadt, soll immerdar die Bischöfe in den Provinzen: Dacia mediterranea, Dacia ripensis, Triballea, Dardania, Mysia superior und Pannonia unter seiner Gerichtsbarkeit haben, und es sollen dieselben von ihm ordiniert werden, er selbst aber soll von seiner eigenen Synode ordiniert werden, und in den ihm untergebenen Provinzen dieselbe Stelle, wie der apostolische Sitz zu Rom, in Gemässheit der von dem heiligen Papst Vigilius getroffenen Bestimmungen eintreffen».

νά είναι τυχαία. Οφείλεται ασφαλώς στο αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος επιλέγεται από τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και γι' αυτό με εξαίρεση τον πρώτο όλοι οι άλλοι ήσαν Έλληνες³¹. Τοῦτο ὅμως ἀποτελοῦσε ἕνα σαφή περιορισμό τοῦ αὐτοκεφάλου γιά τήν ἀρχιεπισκοπή Αχρίδος. Μέ βάση αὐτό καί δεδομένα ὅτι: α. τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Αχρίδος δέν ὀφείλετο στήν Ἐκκλησία ἀλλά στόν αὐτοκράτορα καί β. ὅτι δέν ὑπῆρχαν τότε, ὅπως δέν ὑπάρχουν καί σήμερα, κανόνες πού νά διέπουν τήν ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου, ὑπῆρχε δέ κατά τό 13ο αἰώνα, ἐλάχιστη ἐκκλησιαστική πείρα στό θέμα αὐτό, ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Χωματιανοῦ ὅτι τό οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο δέν μποροῦσε νά ἐπέμβει καί νά ἰδρύσει ἐκ τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς Βουλγαρίας τήν ἀρχιεπισκοπή Πεκίου, ἐμφανίζεται ἄν ὄχι ἀβάσιμος, τουλάχιστον κανονικά μετέωρος. Εἶναι προφανές ὅτι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο βάσει τῆς ἀπό αἰώνων δικαιοδοσίας του στό Ἀνατολικό Ἰλλυρικό καί τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποτελοῦσε τή Μητέρα Ἐκκλησία πού εἶχε ἐκχριστιανίσει τούς λαούς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐθεώρησε ἑαυτό ἀρμόδιο νά ἰδρύσει μιᾶ ιδιαίτερη ἀρχιεπισκοπή γιά μιᾶ ξεχωριστή ἐθνότητα πού εἶχε συγκροτήσει ξεχωριστό κράτος. Καί ἄν ἔπρεπε, ὅπως ἔγραφε ὁ πατριάρχης Φώτιος, τά ἐκκλησιαστικά πράγματα νά ἀκολουθοῦν τίς πολιτικές ἐξελίξεις - ἀρχή πού δέχεται καί μάλιστα ὑπερασπίζεται, ὅπως ἐλέχθη, ὁ Χωματιανός, τότε ἦταν εὐλόγο στό νέο σερβικό κράτος νά ὑπάρχει μιᾶ αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία. Ἡ ἀρμοδιότητα ὅμως αὐτή ἀνήκει στή Μητέρα - Ἐκκλησία τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί ὄχι στήν ἀρχιεπισκοπή Αχρίδας πού καί αὐτή ὀφείλε τό δικό της αὐτοκέφαλο στή βούληση τοῦ αὐτοκράτορα καί ὄχι σέ συνοδική πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐνῶ μεταφορέας τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τό Σάββα ὀρίστηκε ἐκ μέρους τοῦ Χωματιανοῦ ὁ ἐπίσκοπος Σκοπίων, μετά τήν παράθεση τῶν ἀνωτέρων κανονικῶν διατάξεων, ὁ Χωματιανός προτρέπει τό Σάββα νά μὴν ἐμμένει σ' αὐτά πού ἤδη ἔπραξε, ὥστε νά μπορεῖ νά τύχει συγνώμης. Μεταξύ τῶν ἄλλων ἐξανάγκασσε τόν κανονικό ἐπίσκοπο Πρισιδιάνων³² σέ παραίτηση καί ἐχειροτόνησε ἕτερο τῆς δικῆς του

31. Αὐτό ἀποτελεῖ καί ὁμολογία τοῦ ἰδίου τοῦ Χωματιανοῦ σέ ἐπιστολή του στόν πατριάρχη Γερμανό. (PITRA, 496).

32. Ὁ ἐπίσκοπος Πρισιδιάνων ἀνήκε στήν ἀρχιεπισκοπή Αχρίδος. J. DARROUZES, *Notitiae Episcopatum*, Nr 13, 372.

δικαιοδοσίας. Ἄν δέν ὑπάρξει ἀποκατάσταση τῶν κακῶς γεγονότων, ὁ Σάββας ἀπειλεῖται μέ τήν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ. Μέ τήν ἴδια ποινή ἀπειλοῦνται καί ὅλοι ὅσοι θά συνέχιζαν νά ἔχουν κοινωνία μέ αὐτόν.

3. Τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου

Ἐκεῖνο τό ὁποῖο δέ μαρτυρεῖται μέ σαφήνεια στίς πηγές, ἀφορᾷ βεβαίως τό βαθμό τῆς διοικητικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἔτσι θά ἀποτελοῦσε ἴσως ἀναχρονισμό νά χαρακτηρίσουμε τήν ἀρχιεπισκοπή Πεκίου ὡς αὐτοκέφαλη, ἔχοντας σάν βάση τίς κατά τό 19ο καί 20ό αἰῶνα δημιουργηθεῖσες αὐτοκέφαλες ἐθνικές ἐκκλησίες.

Ὁ ὅρος αὐτοκέφαλος, ἀπαντῶμενος ἀπό τοῦ 4ου καί 5ου ἤδη αἰῶνος καί χαρακτηρίζοντας κυρίως ἓνα ἀρχιεπίσκοπο³³, ἀσφαλῶς δέν ὑποδηλοῖ τόν διοικητικά ἀνεξάρτητο, δεδομένου ὅτι ὁ αὐτοκέφαλος ἀρχιεπίσκοπος ἦτο μέν ἀνεξάρτητος ἔναντι τοῦ ἐπιχωρίου μητροπολίτου, ὑπήγεγο ὅμως ὑπό τόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Βαλσαμών³⁴, τό 12ο αἰῶνα, γνωρίζει μέχρι καί τήν ἐποχή του τρεῖς μόνο αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες:

α. **Τήν ἀρχιεπισκοπή Βουλγαρίας**, βάσει τῆς Ἰουστινιανείου νεαρᾶς 131. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀξιοσημείωτο ὅτι τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βουλγαρίας, δηλ. τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδας, κατά τό Βαλσαμώννα, δέν ἐρείδεται ἐπί τῶν σιγιλλίων τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἀλλά ἐπί τῶν προνομίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς. Ἀντίθετα στό ἔργο τοῦ Νείλου Δοξαπατρή (1143) «Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων» τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βουλγαρίας ἀνάγεται στά σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου³⁵.

β. **Τήν ἀρχιεπισκοπή Ἰβηρίας** μετά ἀπό συνοδική ἀπόφαση ἐπί Ἀντιοχείας Πέτρου (1052-1056). Ἡ Ἰβηρία μέχρι τότε ὑπέκειτο στόν πατριάρχη Ἀντιοχείας³⁶.

33. Βλ. Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου», *Θεολογία* 13 (1935) 289-295.

34. Ρ. - Π. II, 171.

35. Βλ. *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Episcopatum*, Ed. G. PARTHEY, Amsterdam 1967, 285.

36. Γιά τήν ἐκκλησία τῆς Ἰβηρίας ἢ Γεωργίας καί τό αὐτοκέφαλο αὐτῆς βλ. Χρ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 100-101, 775 κ.έ. 864,

γ. **Τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου** μετὰ ἀπό ἀπόφαση τῆς γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

Ἡ ἀναφορὰ αὐτῆ τοῦ Βαλσαμῶνος δείχνει ὅτι ἡ περίπτωσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ἀποτελοῦσε μιά νέα ξεχωριστὴ περίπτωσις. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ ποῦμε ὅτι μέ δεδομένο ὅτι τό αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχιίδας ἦταν ἀποτέλεσμα σημαντικῆς αὐτοκρατορικῆς παρέμβασης καί ὄχι ἐκκλησιαστικῆς πράξης, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πεκίου συνιστᾷ τὴν περίπτωσις χορήγησης αὐτοκεφάλου, ὅπου, ναί μέν ὑπάρχει ἡ σημαντικὴ πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα, ὑπάρχει ὅμως παράλληλα καί ἡ σχετικὴ πράξις τῆς πατριαρχικῆς συνόδου. Ἦταν ἐπιθυμία τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς πολιτείας νὰ δημιουργήσουν στήν περιοχὴ μέ τὴν προσωπικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Σάββα ἓνα σοβαρὸ ἀντίβαρο στή δυναμικὴ παρουσία τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ. Ὁ Σάββας ἐχειροτόνησε κατόπιν ἐπισκόπους, ἱερεῖς καί διακόνους. Οἱ διάδοχοι τοῦ Σάββα, ὅπως τουλάχιστον ἀναφέρουν οἱ πηγές, ἐχειροτονοῦντο ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς³⁷. Ἔτσι ἡ περίπτωσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου διαφέρει μέ αὐτὴ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχιίδας ὡς πρὸς τό γεγονὸς ὅτι ἡ μέν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχιίδας ὑπῆρξε ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τοῦ αὐτοκράτορα, ἐνῶ στήν ἀρχιεπισκοπὴ Πεκίου εἶχε, ὅπως ἐσημειώσαμε, ἀνάμειξη καί ἡ Ἐκκλησία. Διαφέρει ἀκόμα ἡ

πού δέχεται ὅτι τό αὐτοκέφαλον ἀνεγνωρίσθη ἐπὶ τοῦ Ἀντιοχείας Θεοδοσίου Γ' (1057-1079) καί ὄχι ἐπὶ τοῦ Πέτρου τοῦ Γ' (1052-1056) ἢ Πέτρου τοῦ Δ' (1056-1057). Ἐν τούτοις ὁ Βλ. ΦΕΙΔΑΣ, *Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας*, Ἀθῆναι 1980, 30-46, εἰδείξε ὅτι ἡ μαρτυρία αὐτῆ τοῦ Βαλσαμῶνος περὶ ἐλευθέρας καί αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας τῆς Ἰβηρίας εἶναι ἱστορικὰ ἀναληθής. Μιά συνοδικὴ ἀπόφασις ἐπὶ πατριαρχίας Θεοδοσίου Γ' Χρυσοβέργη (1057-1079) γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἰβηρίας «ἐκύρωσεν ἀπλῶς τό κανονικὸν καθεστῶς, τό ὁποῖον ἐθεσπίσθη κατ' ἐκκλησιαστικὴν οἰκονομίαν ὑπὸ τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ Θεοφυλάκτου (744-751). Ἀνεέωσε δηλαδὴ τὴν ἐκχώρησιν τοῦ κανονικοῦ δικαίωματος εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας Ἰβηρίας, νὰ ἐκλέγουν καί νὰ χειροτονοῦν τὸν καθολικὸν τῆς Ἰβηρίας, ἀλλὰ διετήρησεν ἀπαραμειώτα τὰ κανονικὰ δικαιώματα τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας, ἥτοι τό ἐν Ἰβηρίᾳ κανονικὸν «μνημόσυνον» τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας, τὴν ἐκ τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας παραλαβὴν τοῦ ἀγίου Μύρου, τὴν ἴδρυσιν ἐν Ἰβηρίᾳ πατριαρχικῶν σταυροπηγιακῶν μοναστηρίων, τὴν ἀποστολὴν πατριαρχικοῦ ἐξάρχου πρὸς ἐξέτασιν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων τῆς Ἰβηρίας, τὴν μέριμναν τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας πρὸς διευθέτησιν σοβαρῶν περὶ τὴν ὀρθὴν πίστιν καί τὴν κανονικὴν τάξιν ζητημάτων κ.ἄ. (Βλ. ΦΕΙΔΑΣ, ἐνθ' ἄνωτ., 45).

37. Βλ. Ἡ ἀξιοπιστία ὅμως τῆς μαρτυρίας τῶν βιογράφων τοῦ Σάββα εἶναι ἀμφισβητήσιμη. Βλ. ὑποσ. 9.

ἀρχιεπισκοπή Πεκίου μέ τήν ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδας ὡς πρός τόν τρόπο χειροτονίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου.

Ὁμοιάζει ὅμως, ὅπως θά διαπιστωθεῖ στή συνέχεια, μέ τόν βαθμό τῆς διοικητικῆς ἀνεξαρτησίας πού δόθηκε στή βουλγαρική ἀρχιεπισκοπή Τυρνόβου.

4. Η χειροτονία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τυρνόβου

Στήν ἀπαντητική ἐπιστολή³⁸ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ πρός τόν οἰκουμενικό πατριάρχη Γερμανό, πού ἀναφέρθηκε ἤδη, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας δέν παραλείπει νά διαμαρτυρηθεῖ ὅτι ἡ χειροτονία ἀρχιεπισκόπου Τυρνόβου καί ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς μέ ἔδρα τό Τύρνοβο, γιά τούς καθ' αὐτό βουλγάρους πού εἶχαν δημιουργήσει καί πάλι ἀνεξάρτητο κράτος εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀφαίρεση τμήματος ἀπό τήν ἀρχιεπισκοπή πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας, δηλαδή ἀπό τήν ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδας. Γράφοντας ὁ Χωματιανός στόν οἰκουμενικό πατριάρχη δέ διστάζει νά ζητήσει τό συμψηφισμό τῶν ἀνομιῶν πού τέλεσε τό πατριαρχεῖο μέ τήν ἴδρυση τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Πεκίου καί τῆς καθαυτοῦ βουλγαρικῆς ἐκκλησίας στό Τύρνοβο μέ τίς δικές του (μεγάλες) παρανομίες, τή χρήση δηλαδή τοῦ Βασιλέως καί ὅλες τίς ἀντικανονικές χειροτονίες στό δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, στίς ὁποῖες συμμετεῖχε. Ὑπαναχωρεῖ ὅμως στή συνέχεια γιά νά ὑπερασπισθεῖ τήν κανονικότητα τῶν δικῶν του πράξεων καί νά μεμφθεῖ τό πατριαρχεῖο ἐμφανιζόμενος πάντοτε ὡς ὁ ἀδικημένος.

Ἡ ὀλοσχερῆς κατάκτηση τῶν Βουλγάρων ἀπό τό Βασίλειο Βουλγαροκτόνο καί ἡ ἴδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδας (1018) διήρκεσε μέχρι τό τέλος περίπου τοῦ ἐπόμενου αἰώνα, ὅποτε οἱ ἐπαναστατήσαντες ἀδελφοί Πέτρος καί Ἰωάννης Ἀσέν (118) ἀπετίναξαν τή βυζαντινή κυριαρχία καί ἴδρυσαν ἴδιο βουλγαρικό κράτος καί δική τους ἀρχιεπισκοπή στό Τύρνοβο (1187). Αὐτό βεβαίως εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή μείωση τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βασίλειος ἔστεψε τόν Πέτρο τσάρο, μέ τήν πράξη δέ αὐτή ἐκφραζόταν ἡ πολιτική καί ἐκκλησιαστική ἀνεξαρτησία τῶν Βουλγάρων³⁹.

38. PITRA, PIA, 496. G. PRINZING, *Ponemata Diaphora*, 370.

39. Βλ. Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Ἡ διαμόρφωση τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας*,

Όταν οί αδελφοί Πέτρος και Άσαν δολοφονήθηκαν, τότε ό νεώτερος αδελφός έλαβε τήν έξουσία (1196), πού επέφερε πολλά πλήγματα ιδιαίτερα κατά τών έλλήνων τής Θράκης και δολοφονήθηκε κατά τήν πολιορκία τής Θεσσαλονίκης (1207). Ο Ιωάννης ή Σκυλογιάννης άποπειράθηκε νά ένώσει τήν Έκκλησία τής Βουλγαρίας μέ τόν Πάπα Ρώμης, πρός τόν όποιο άπευθύνθηκε τό 1197. Άπεστάλη τότε ό έλληνικης καταγωγής πρεσβύτερος Δομίνικος από τόν όποιο ό Ιωάννης έζήτησε στέμμα και τιμή (coronam et honorem). Σ' αυτό ήταν σύμφωνος και ό αρχιεπίσκοπος Βασίλειος, προσπάθησε δέ νά φθάσει και ό ίδιος στη Ρώμη έμποδίστηκε όμως από έλληνες στό Δυρράχιο και άναγκαστικά επέστρεψε στη Βουλγαρία, όπου δέχθηκε παπικό ώμοφόριο (pallium) (Σεπτέμβριος 1204), απέστειλε δέ στόν Πάπα όμολογία πίστεως. Όμολογία πίστεως έστειλαν άκόμη ό ήγεμών, οί Μητροπολίτες Πρεσθάβας και Βελεβούσδης, καθώς και οί έπίσκοποι Σκοπίων, Πρεζρένης, Νίσσης και Βιδυνίου. Ο πάπας απέστειλε στη Βουλγαρία τόν Καρδινάλιο Λέοντα μέ άπαντητικά γράμματα σύμφωνα μέ τά όποια ό αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας επρόκειτο νά άναγνωρισθί πατριάρχης. Θά έξελέγετο υπό τών Βουλγάρων ίεραρχών, θά έπαιρνε τό ώμοφόριο από τόν πάπα τής Ρώμης, θά είχε τό δικαίωμα νά χρίει βασιλείς και νά καθαγιάζει τό άγιο Μύρο. Στην πραγματικότητα όμως ό μέν Ιωάννης όνομάσθη και έστέφθη βασιλεύς, ό δέ Βασίλειος έχρίσθη αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας και πάσης Βλαχίας (primas). Η βουλγαρική Έκκλησία ύπαχθεισα στόν Ρώμης (1204) άπεκόπη από τίς άλλες Όρθόδοξες Έκκλησίες, μετά δέ τίς έπιτυχείς στρατιωτικές έπιχειρήσεις του Θεοδώρου Κομνηνού έδημιουργήθη τό ζήτημα τών βουλγαροεπισκόπων⁴⁰.

101 κ.έ. Για τήν πολιτική ιστορία τής περιόδου αυτής βλ. G. PRINZING, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den letzten Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972.

40. Βλ. ΡΙΤΡΑ ΡΜΣ, 564 και ΡΙΤΡΑ Η, 39. Σε σύνοδο αρχιερέων τής Δύσεως υπό τήν προεδρεία του Χωματιανού προεβλήθησαν αντιτιθέμενες γνώμες. Μιά πρώτη μέ κύριο υπέρμαχο τόν έπίσκοπο Καστορίας θεωρούσε τούς βουλγαροεπισκόπους και όσους χειροτονήθηκαν από αυτούς ως «άποβλήτους», «μοιχούς» και «έπιβήτορας άλλοτρίων ένοριών». Προέβαλε τόν ζ' κανόνα τής έβδόμης οικουμενικής συνόδου (Ρ. - Π. II 580) πού προβλέπει τήν καθαίρεση του κληρικού πού παραβαίνει τίς εκκλησιαστικές παραδόσεις. Οί βουλγαροεπίσκοποι είχαν καταλάβει τίς θέσεις τους μέ τήν ύποστήριξη τής βουλγαρικής πολιτικής έξουσίας. Προέβαλε άκόμη τόν δ' κανόνα τής τετάρτης οικουμενικής συνόδου πού αναφέρεται στό Μάξιμο τόν Κυνικό

πού προσπάθησε αντικανονικά με «παρ' ένορίαν» χειροτονία αρχιερέων από την Αλεξανδρεία να ανέβει στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. (Αναλυτικότερα για την περίπτωση αυτή βλ. ΒΑΡΘ. ΑΡΧΟΝΤΩΝΗ, Ο 4ος Κανών της β' οικουμενικής συνόδου, *Μνήμη Β' οικουμενικής συνόδου*, Θεσσαλονίκη 1983, 397-402). Ο κανόνας αυτός θεωρεί τόσο την χειροτονία του Μαξίμου όσο και τη χειροτονία εκείνων που χειροτονήθηκαν από αυτόν ως άκυρες. Προέβαλε τέλος ένα απόσπασμα από τον τόμο του πατριάρχου Σισινίου «περί του μή λαμβάνειν δύο αδελφούς εξαδέλφας δύο» (Ρ. - Π. V 17) που είχε ως έξης: «ἐπί παντός έργου καί πράγματος, τό μή αποδοχῆς ἄξιον, εἰς ἔργον ἐκβαίνον ὑπεύθυνον». Ως υπεύθυνοι θά έπρεπε ασφαλώς να θεωρηθούν όσοι έλαβαν την Θ. Χάρη ὄχι «μετά δοκιμασίας καί έτέρων ἐκκλησιαστικῶν κανονικῶν παρατηρημάτων» αλλά «τυραννικῶς» με την έπιβολή της κοσμικής έξουσίας. Μιά δεύτερη γνώμη έβλεπε τό θέμα με περισσότερη έπιείκεια και συγκατάβαση. Υπέρμαχος της απόψεως αυτής ήταν ο ιερώτατος έπίσκοπος Μογλαίνων. Οί χειροτονίες των βουλγαροεπισκόπων έπρεπε να συνεκτιμηθούν στο γενικότερο πλαίσιο της πολιτικής συγχύσεως και άκαταστασίας μέσα στο ὅποιο είχαν γίνει. Η παλαιά αυτοκρατορία δέν υπήρχε πλέον, ο βασιλεύς των ρωμαίων και ο πατριάρχης είχαν εγκαταλείψει την πρωτεύουσα. Κάθε έλπίδα για άνασύσταση της αυτοκρατορίας είχε σβύσει. Ήταν έτσι φυσικό να θεωρηθεί ὅτι «ή έξουσία της βασιλείας... πᾶσα ἐν τοῖς Βουλγάροις περιέστη...», ὅπως σημειώνει ο ίδιος ο Χωματιανός. Άλλωστε και στην Ήπειρο είχαν γίνει χειροτονίες χωρίς την άδειά του στη Νίκαια έδρευόντος πατριάρχου που δικαιολογήθηκαν με τίς άνώμαλες πολιτικές συνθήκες, αφού κάτι τέτοιο «πάντη καί πάντως τοῖς ἱεροῖς τῶν κανόνων θεοπίσμασιν ἀπηγόρευται». Μόνο ὅταν επικρατοῦσαν ἤρεμες πολιτικές συνθήκες, θά μπορούσαν οί Βουλγαροεπίσκοποι να παραβληθούν και να έξομοιωθούν με τό Μάξιμο τόν Κυνικό, που άλλωστε προσφέροντας χρήματα προξένησαν μεγάλη άναταραχή στα ἐκκλησιαστικά πράγματα της πρωτεύουσας. Κάτι τέτοιο ὅμως δέν είχε συμβεί με τούς βουλγαροεπισκόπους, που, ὅταν έγιναν έπίσκοποι στίς περιοχές που κατέλαβε ή βουλγαρική έξουσία, οί θρόνοι τους ήταν κενοί, γιατί οί πρώην έπίσκοποι είχαν διασπαρῆ σέ άλλες περιοχές, άναζητώντας από μόνοι τους καταφύγιο. Συνεπῶς δέν μπορούσαν να θεωρηθούν μοιχοί και έπιβήτορες ξένων έπαρχιῶν. Έκτός ὅμως τούτων ή χειροτονία του θά έπρεπε να θεωρηθεί κανονική. Όλοι οί βουλγαροεπίσκοποι είχαν χειροτονηθεί από τόν πρώτο αρχιεπίσκοπο Τυρνόβου Βασίλειο που είχε χειροτονηθεί από τόν έπίσκοπο Βυδίνης και δύο άλλους έπισκόπους. Άλλωστε στή χειροτονία μεταδίδεται ή χάρις του Άγ. Πνεύματος και ο χειροτονῶν δέ μεταδίδει ὅποιαδήποτε άλλη ασθένεια ψυχική ή σωματική από την ὅποια ένδεχομένως πάσχει. Αυτό δείχνει άλλωστε και ή ἐκκλησιαστική ιστορία. Εκείνους που είχαν χειροτονηθεί από αίρετικούς, ὅταν προσήλθαν στην Ὁρθοδοξία, οί πατέρες της Έκκλησίας τούς έκαναν δεκτούς χωρίς να τούς χειροτονήσουν εκ νέου. Ένα άλλο παράδειγμα ήταν ο Κωνσταντινουπόλεως Ανατόλιος που είχε χειροτονηθεί από τόν αίρετικό πατριάρχη Αλεξανδρείας Διόσκουρο και ή χειροτονία του δέν είχε ποτέ θεωρηθεί προβληματική. Η σύνοδος δέ δέχτηκε τελικά ὄυτε τή δεύτερη έπιεική αυτή γνώμη αλλά μία τρίτη, αφού τά μέλη της άπεφάσισαν «τεμείν τήν μέσην ὁδόν καί βασιλικήν», την ὅποια ὑποστήριζε ο Θεόδωρος Κομνηνός. Ως βάση του σκεπτικού της απόφάσεως έγινε δεκτή ή ιδ' πράξη της δ' οικουμενικής συνόδου στη Χαλκηδόνα που κήρυξε έκπτώτους τό Στέφανο και τό Βασσιανό από τό θρόνο της Έφέσου για τόν ὅποιο χειροτονήθηκε κάποιος τρίτος. Κατά τόν ίδιο τρόπο οί βουλγαροεπίσκοποι διατηροῦντες

5. Η αντίδραση του Χωματιανού. Η κανονική θέση της αρχιεπισκοπής Τυρνόβου

Ο Δημήτριος Χωματιανός γράφοντας είκοσι και πλέον χρόνια αργότερα, περί τό 1227 ή 1228, προς τόν πατριάρχη Γερμανό⁴¹ σχετικά μέ τήν βουλγαρική Ἐκκλησία τοῦ Τυρνόβου ἀναφέρει τά ἑξῆς: «Εἰ δέ καί τήν προχείρισιν τῆς ἱεραρχικῆς κεφαλῆς τῆς αὐτόθεν δεδομένης τῆ Ζαγορά εἰς μέσον προθήσομεν, εὐρήσομεν καί ταύτην ἐπισφραγίσασαν τούς ἐκεῖσε πάλαι προηγμένους ἀκανονίστως, οὓς μοιχούς καί ἐπιβήτορας ὁ τῆς ἐκκλησίας ὀρθός λόγος οἶδε καλεῖν, οὐ μόνον δέ, ἀλλά καί ἡμέτερον δίκαιον παρασπάσασαν, μέρος γάρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐπαρχίας ὁ Τέρνοβος, ἀλλ' ἐῶμεν ἄρτο μόνον τούς περί τούτων λόγους».

Εἶναι προφανές ὅτι τό γράμμα αὐτό τοῦ Χωματιανοῦ μαρτυρεῖ ὅτι τό Οκουμενικό Πατριαρχεῖο ἤδη πρό τῆς συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς, δηλ. πρό τοῦ 1228-1227, εἶχε χειροτονήσει τόν προκαθήμενο τῆς Ἐκκλησίας Τυρνόβου ὑπῆρχαν ἤδη ἐπίσκοποι, τούς ὁποίους ὁ Χωματιανός χαρακτηρίζει ὡς μοιχούς καί ἐπιβήτορας, δεδομένου, ὅτι ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου ἔγινε σέ ἐδαφική περιφέρεια ἢ ὁποῖα - κατά τό Χωματιανό- ἀνήκε στήν ἀρχιεπισκοπή πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας.

Ἐνῶ λοιπόν εἶναι βέβαιο ὅτι γιά τήν ἀρχιεπισκοπή Τυρνόβου δέ γίνεται στίς πηγές καμιᾶ μνεῖα γιά συνοδική ἰδρυτική πράξη, ἀνάλογη μέ ἐκείνη γιά τό πατριαρχεῖο Πεκίου (1219), προβληματική εἶναι ἡ κανονική θέση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου, καί ὁ βαθμός τῆς διοικητικῆς τῆς ἀνεξαρτησίας. Γιά τό θέμα ὅμως αὐτό πολύ σημαντική εἶναι ἐπιστολή τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου, τοῦ Ἀγκύρας Χριστοφόρου⁴², πρὸς τό βασιλέα τῶν βουλγάρων Ἀσέν, ἐπομένως χρονολογεῖται μετά τήν ἀποστολή καί ἄφιξη τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου στήν Ἡπειρο, δηλ. τό ἔτος 1232. Στό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς γίνεται λόγος γιά τήν πλήρωση τῆς κενῆς θέσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου

τό ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου στερήθηκαν τούς θρόνους τους. Ὅσοι ἀπό τούς παλαιούς ἐπισκόπους ζοῦσαν ἀκόμα ἐπέστρεψαν στούς θρόνους τους. Ὅλες δέ οἱ χειροτονίες πρεσβυτέρων καί διακόνων πού ἔγιναν ἀπό τούς βουλγαροεπισκόπους θεωρήθηκαν ἔγκυρες.

41. PITRA, PIA, 496.

42. BZ 16 (1907) 141-142.

Τυρνόβου, δεδομένου ότι «έν χηρεία ποιμένος ή του Τυρνόβου ἐκκλησία καθέστηκε,...». Γιά τόν τρόπο δέ πληρώσεως τῆς θέσεως ὁ πατριαρχικός ἔξαρχος γράφει σχετικά: «μελήσει δέ πάντως ἕτερον προβληθῆναι ἀρχιερέα. Εἰ οὖν ἐτοιμῶς <ἔχεις> ἐν τῇ ἀνατολῇ στείλαι τον χειροτονηθῶμενον κἀκεῖθεν δέξασθαι τήν χειροτονίαν, χάρις θεῶ καί τῇ εὐσεβεῖ προαιρέσει τῆς βασιλείας σου· εἰ δ' ἴσως ἐμποδοστατήματά τινα κοσμικά ἐν μέσῳ παραφυόμενα τό τοιοῦτον ἀπείργουσιν ἐπιχείρημα, ἐκλεξάσθῳ ἡ βασιλεία σου ὅν θέλει καί ψηφισάτωσαν αὐτόν οἱ ὑποτεταγμένοι ἀρχιερεῖς τῷ θρόνῳ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου, καί οὕτω σταλήτω πρός με ὁ ψηψισθείς καί δέξεται ἐξ ἡμῶν τήν χειροτονίαν δεκτῶς καί κανονικῶς ὡς ἐκ τῆς πατριαρχικῆς θείας χειρός καί ἐσεῖται ὁ χειροτονηθῶμενος κανονικῶς καί ἀπροκριματίστως».

Προτρέποντας ὁ πατριαρχικός ἔξαρχος τόν Ἀσέν νά ἀποστείλει τόν ἐκλεκτό του πού ἤθελε ψηψισθεῖ ἀπό τή σύνοδο τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Τυρνόβου γιά νά χειροτονηθεῖ εἴτε ἀπό τόν πατριάρχη στή Νίκαια εἴτε ἀπό τόν ἴδιο στήν Ἑπειρο γράφει στήν συνέχεια: ...«μεδ' ἕτερός τις λογισμός ἀπρεπῆς τόν τόνον τῆς πίστεως σου πειραθείη καταχαλάσαι καί τάς πρός τήν ἐκκλησίαν ἀθετήσαι συνθήκας, ἐπεὶ καί ἡ ἄνωθεν δίκη ἐνί ἐκάστῳ ἀξίαν τῶν πραττομένων τήν ἀντίδοσιν ἀπονέμει».

Εἶναι προφανές ὅτι μεταξύ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἶχε κατόπιν συμφωνίας ἀπονεμηθεῖ ἕνα εὐρύτατο πεδίο αὐτοδιοικήσεως, τό ὅποιο ἐξικνεῖτο μέχρι τῆς ἐκλογῆς καί χειροτονίας τῶν ὑπό τόν ἀρχιεπίσκοπον Τυρνόβου ἐπισκόπων καί τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἰδίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τοῦ ὁποίου ὁμως ἡ χειροτονία ὄφειλε νά γίνεῖ ἀπό τό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο. Καί πράγματι εἶναι ἱστορικῶς βέβαιο ὅτι ὁ Ἀσέν ἀπέστειλε στή Νίκαια τό μοναχό Ἰωακείμ, γιά νά λάβει τήν ἀρχιερατική χειροτονία⁴³.

Σημαντική γιά τή μετέπειτα ἱστορία τῶν σχέσεων τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο εἶναι ἡ ἀκόλουθη μαρτυρία πού παρέχει ὁ Ἀκροπολίτης⁴⁴: «Τότε καί ὁ Τυρνόβου ἀρχιερεὺς, ὑπό τόν Κωνσταντινουπόλεως τελῶν, αὐτονομία τετίμηται καί πατριάρχης ἀναγορευέσθαι κέκριται, βασιλικῶ καί συνοδικῶ τῷ θεσπί-

43. Βλ. Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Ἡ διαμόρφωση τοῦ αὐτοκεφάλου* 148, 152, 153, 157.

44. *Georgii Acropolitae opera*, ed. A. HEISENBERG, τόμ. 2, Leipzig 1903 (ἀνατ. Stuttgart 1978), 50-51.

σματι...». Η μαρτυρία αναφέρεται σέ γεγονότα πού έγιναν ὀκτώ πε-
ρίπου χρόνια ἀργότερα.

Σύμφωνα μέ αὐτά τά συνοδικά καί βασιλικά θεσπίσματα ἡ ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας προήχθη τό 1235 σέ πατριαρχεῖο. Ἡ ἀνύψωση αὐτή ἔλαβε χώρα μετά τό γάμο τῆς κόρης τοῦ Ἀσέν, Ἑλένης, μέ τό γιό τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Ἰωάννης Βατάτζη (1222-1254), Θεόδωρο Λάσκαρη, πού έγινε τό 1235 στή Λάμψακο⁴⁵. Ὅπως ὁμως ἀναφέρει κείμενο τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α' (1350-1354, 1355-1364) ὁ ἐπί πατριάρχου Γερμανοῦ ἀπονεμηθεῖς πατριαρχικός τίτλος στόν ἀρχιερέα Τυρνόβου, ὑποκείμενος στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, δέ συναριθμεῖτο στούς πρεσβυγενεῖς πατριαρχικούς θρόνους μή ἀναγραφόμενος στά δίπτυχα, εἶχε δέ τήν ὑποχρέωση νά μνημονεύει τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καί νά παραλαμβάνει τό Ἅγιο Μύρο ἀπό τό οἰκουμενικό πατριαρχεῖο⁴⁶. Εἶναι προφανές ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ προκαθήμενος τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας εἶχε τίς ὑποχρεώσεις αὐτές γιά τή μετά τό 1235 περίοδο κατά πολύ περισσότερο θά εἶχε τίς ἴδιες ὑποχρεώσεις καί γιά τή μεταξύ 1227 καί 1235 χρονική περίοδο, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει περισσότερο τό Χωματιανό. Εἶναι ἀκόμα ἀντονόητο ὅτι καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου πού δέν εἶχε κἄν τιμηθεῖ μέ τόν τιμητικό τίτλο τοῦ πατριάρχου εἶχε τίς ἴδιες ὑποχρεώσεις καί συνεπῶς τελοῦσε ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ὅποιαδήποτε ἄλλα συμπεράσματα πού ἀπορρέουν ἀπό τίς ἀναξιόπιστες μαρτυρίες τῶν βιογράφων τοῦ Σάββα ὀφείλουν νά θεωρηθοῦν ἀβάσιμα.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίδραση τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἀπέναντι στόν πατριάρχη Γερμανό γιά τήν ἀρχιεπισκοπή Τυρνόβου εἶναι κατά πολύ μικρότερη σέ σχέση μέ τήν ἀντίδρασή του γιά τήν ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου. Τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπή Τυρνόβου, ἡ ἐθνική ἐκκλησία τῶν βουλγάρων, δημιούργημα τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἀδελφῶν Πέτρου καί Ἰωάννου Ἀσέν (1185) πού ἴδρυσαν δικό τους βουλγαρικό κράτος (1187), εἶχε ὑπόσταση πολύ πρὶν προσεγγίσει τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἔτσι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο δέν εἶχε καμία ἀνάμειξη στή διάπραξη τῶν κανονικῶν ἀδικημάτων πού έγιναν -

45. Γ. ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, 50.

46. *Acta et Diplomatares Albaniae mediae aetatis illustrantia, coll. et digess. L. de Thalloczy, C. Jirecek, E. de Sufflau, Wien 1913, A', 436-442.*

κατά τό Χωματιανό- μέ τήν ἴδρυση τῆς βουλγαρικῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Βεβαίως μέ τήν προσέγγιση τοῦ ἔτους 1227-1228 τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο νομιμοποίησε μία -πάντοτε κατά τό Χωματιανό- ἀντικανονική κατάσταση.

Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά ἡ συναφθεῖσα συμφωνία μεταξύ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας Τυρνόβου (1227-1228) δείχνει ὅτι ἐπιχειρεῖ νά συμβιβάσει δύο πραγματικά γεγονότα:

Τό γεγονός τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν βουλγάρων πού τούς ὠθοῦσε στή δημιουργία μιᾶς αὐτοκέφαλης ἐθνικῆς Ἐκκλησίας καί τό γεγονός ὅτι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο πού εἶχε ἐκχριστιανίσει τούς βουλγάρους θεωροῦσε τή Βουλγαρία σάν ἐπαρχία τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου πού φυσικά δέν ἤθελε νά ἀπολέσει. Ἐπρόκειτο γιά μιά κατάσταση πού ἀπό τή φύση της δέν μποροῦσε νά μείνει στατική. Ἡ ἱστορία θά δείξει ὅτι ἡ πρώτη τάση διέθετε πολύ μεγαλύτερες δυνάμεις.

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ*

Ἀήρ και ἀερικόν

Οι λέξεις *ἀήρ*, *δίκαιον τοῦ ἀέρος* και *ἀερικόν* απαντούν με τεχνική σημασία σε αφηγηματικές πηγές, έγγραφα αλλά και κείμενα της πρακτικής σε όλη τη βυζαντινή περίοδο.

Η λέξη *ἀερικόν* απαντά στις πηγές με τεχνική σημασία (*φορά*) ήδη από τον 6ο αι. στο έργο του ιστορικού Προκόπιου Καισαρείας και, αρκετά δυσανάγνωστη, σε ιδιωτική επιστολή που διασώζεται σε πάπυρο του 6ου αι. Ο επιστολογράφος επισημαίνει στον εργοδότη(;) του ότι είναι αναγκασμένος να παραμείνει στην επαρχία, για να ασχοληθεί με το *ἀερικόν* που τους επιβλήθηκε ως ποινή τη συγκεκριμένη εκείνη χρονιά. Ο Προκόπιος αναφέρεται στο *ἀερικόν* στο πλαίσιο της κριτικής που ασκεί στα εισπρακτικά μέτρα του Ιουστινιανού Α'. Ο αυτοκράτορας, γράφει ο Προκόπιος, κατάφερε να εισπράττει ετησίως δια του *ἐπάρχου τῶν πραιτωρίων* τριάντα *κεντηνάρια* ή και περισσότερα, επί πλέον των κρατικών φόρων. Η εισπραξη ονομάστηκε *ἀερικόν*, για να υποδηλωθεί, όπως νομίζει, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Προκόπιος, ότι δεν ήταν τακτή ούτε συνηθισμένη εισπραξη αλλά τυχαία, ακριβώς ως να ερχόταν από τον «ἀέρα». Ο ιστορικός δεν διευκρινίζει την ύλη, από την οποία προέκυπταν τα τριάντα και πλέον *κεντηνάρια* του *ἀερικοῦ*. Χαρακτηρίζει πάντως τη διενέργεια της αποδοτικής αυτής εισπραξης ως ένα πονηρό έργο του Ιουστινιανού Α', χωρίς να εξηγεί που έγκειτο η πονηρία του αυτοκράτορα.¹

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. *Papyri Iandanae*, 6: Griechische Privatbriefe, έκδ. G. ROSENBERG, Leipzig u. Berlin 1934, αρ. 102(245.17): Τῷ δεσπότῃ...θαυμασιωτάτῳ πατρικίῳ... οἶδας γάρ, ὅτι τὰ νῦν ἀσχολοῦμεν ἔνεκεν τοῦ ἐπικειμένου ἡμῖν ἀερ[ο] ικ[ικ]οῦ ἐφ' ἔτος. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ρ. ἐπίκειμαί τινα που σημαίνει επικρέμαμαι, απειλούμαι, επιβάλλω ποινή. Βλ. και τις επιφυλάξεις του J. KARAYANNOPULOS, *Das Finanzwesen des frühbyzanti-*

Οι μνείες του *ἀερικουῦ* είναι περιορισμένες κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, συνυπολογιζομένου πάντως του γεγονότος ότι πρόκειται για χρονική περίοδο, κατά την οποία ελλείπουν οι μαρτυρίες των αρχαιικών πηγών. Ο όρος χρησιμοποιείται στον πληθυντικό (*ἀερικά*) σε πάπυρο της αραβικής περιόδου, που περιλαμβάνεται στη συλλογή παπύρων του Βρετανικού μουσείου στο Λονδίνο και στα Τακτικά του Λέοντα Στ'.² Όπως προκύπτει από μαρτυρία που παραδίδεται στον Τιπούκειτο, το *ἀερικόν* επιβαλλόταν σε κτίσματα με επαγγελματική χρήση (εργαστήρια). Από χωρίο των *Πραγματειών* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου συνάγεται ότι αφορούσε στα ζώα³, όπως και σε έγγραφο του 12ου αι. διαπιστώνεται ότι η επιβολή του *ἀερικουῦ* συνδεόταν με την ποσότητα, τον αριθμό και το είδος των κτηνών, των υπόχρεων.⁴ Από τον 11^ο αι. πληθαίνουν οι μαρτυρίες για την απαίτηση του *ἀερικουῦ*, καθώς πλέον από την περίοδο αυτή έχει διασωθεί ικανός αριθμός μοναστηριακών εγγράφων. Το *ἀερικόν* παραδίδεται ως πρόστιμο, που επιβάλλεται κατά τη διαπίστωση διάπραξης πταισματος κατά την κρίση του αρχιεπισκόπου ή του *κατὰ χώραν πρᾶ-*

nischen Staates, München 1958, σ.(178), για την ενδεχόμενη ερμηνεία της λ. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, έκδ. J. HAURY, *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. III, Lipsiae 1906, 21,2. Για τη σημ. της λ. *φορά* ως η απολαβή, η πρόσδοδος από τους καρπούς της γης, η εισπραξη, πρβλ. *αυτ.* 22, βλ. και H.G. LIDDEL-R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented by H. St. Jones, Oxford Clarendon Press, 1940.

2. Βλ. *Greek Papyri in the British Museum, IV-V*, έκδ. H.I. BELL, London 1893 κ.ε. (στο εξής *P. Lond.* IV) 1357 (710). - *Λέων Στ', Τὰ ἐν πολέμοις τακτικά*, έκδ. G. DENNIS, *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton 2010, CFHB XLIX, σ. 560.346-7.

3. Βλ. Μ. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ *Τιπούκειτος sive librorum LX Basilicorum summarium*, έκδ. F. DÖLGER, *Studi e Testi* 51, Roma 1929, 167, 25: περὶ ἀερικῶν ἐνοικίων και F. DÖLGER, «Das ἀερικόν», *BZ* 30 (1929-30) 450-457, ἐδῶ 456, σημ. 5.- *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννητου, Πραγματεῖαι*, έκδ. J.F. HALDON, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Vienne 1990, B 104(σ. 88) και N. M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Institut de Recherches Byzantines, Athènes 1996, σ. 81, όπου, εὐλόγα κατὰ την ἀποψή μου, υποστηρίζει ότι στο χωρίο ο *αερικός λόγος* αναφέρεται στη συγκέντρωση κτηνῶν ως φόρου σε είδος. Για τη σημασία της λ. *ἐνοίκιον*, ως οίκημα, κτίσμα προς εκμετάλλευση, εργαστήριο, βλ. *Πεῖρα Ἐῤσταθίου τοῦ Ρωμαίου*, έκδ. I. και Π. ΖΕΠΟΣ, *JGR* 4, XXXVIII, οδ' (162.45), *αυτ.* XXXVI, ιε' (146,21).-*Επιτομή VII*, λη' (*JGR* 4, 324.7). - N. SVORONOS, «Les privilèges de l'Eglise à l'époque des Komnènes : un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène», *TM* 1 (1965) 325-331, στο *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, VII, σ. 329.

4. Βλ. L. ΡΕΤΙΤ (έκδ.), «Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine», *IRAIK* 6 (1953)1-153, ἐδῶ 29.19 (1106).

κτορος ή επιβάλλεται σε περίπτωση ανατροπής δωρεάς ή πώλησης γαιών.⁵ Σε πλήθος όμως από τις μαρτυρίες των εγγράφων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, από τον 11ο-13ο αι., η μονολεκτική αναφορά του ἀερικουῦ μεταξύ άλλων, παντοειδών απαιτήσεων του δημοσίου, δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί ο χαρακτήρας και η ύλη, στην οποία αφορούσε.⁶ Ο Ιωάννης Σκυλίτζης παραδίδει ότι οι φορολογικές κοινότητες καλούνταν να πληρώσουν για το ἀερικόν πέραν και πλέον του συνόλου των φορολογικών βαρών, με βάση τήν ποιότητα και τήν ισχύν, δηλαδή την οικονομική τους δύναμη. Στην καταβολή ἀερικουῦ ήταν υπόχρεοι και γαιοκτήμονες ή μονές, που όμως προσέφευγαν στον κριτήν, για να αποφανθεί για τη νομιμότητα της απαίτησης, όπως παραδίδει ο Κεκαυμένος.⁷ Από τον Θεοφύλακτο Αχρίδας παρα-

5. Βλ. Νεαρά Αλέξιου Α' Κομνηνού (1085) (= JGR 1.312.15): ἀλλά και περὶ τοῦ ἀερικουῦ. Εἰ μὲν γένηται πταῖσμα ἢ χρήματα ἀπαιτῶνται ἢ καὶ κολάζωνται.- *Actes de Vazelon. Matériaux pour servir à l'histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles*, ἐκδ. ΤΗ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΥ - V. ΒΕΝΕΤΣΕΒΙΤΣΧ, Leningrand 1927, αρ. 55.8 (1250-60): οἷος δὲ ἐνοχλεῖ αὐτήν (την μονή) ἔνεκεν τοῦ τοιοῦτου τόπου ἃς ἔχει τὸ ἀνάθεμαν καὶ νὰ δώσει καὶ ἀερικόν ὑπέρπυρα δ', *αυτ.* 18.9 (1260-70), 101.12 (13^{ος} αι.), 128.20 (1384).

6. Βλ. Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1044) (= Κ. Ν. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακά Ανάλεκτα*, Αθήναι 1890, 547). -MM 5.137.18 (1074).- Μιχαήλ Ἀτταλειάτης, *Διάταξις...*, ἐκδ. P. GAUTIER, «La diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981) 5-143 (κείμενο 17-101), στ. 1437: Ἐξκουσευθήσονται [δὲ] καὶ ἀπὸ μιτάτου ἀρχόντων...οἰκομοδίου, κωμοδρομίου, προσοδίων, ἀερικουῦ, συνωνής..., *αυτ.* 1163 (1077).- *Actes de Lavra*, ἐκδ. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PAPACHRYSSANTHOU (*Archives de l' Athos V, VIII, X, XI*) Paris 1970 κ.ε., 38.37 (1079).- *Actes d' Iviron*, ἐκδ. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PAPACHRYSSANTHOU, V. ΚΡΑΒΑΡΙ, Η. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ, I-IV (*Archives de l' Athos XIV, XVI, XVIII, XIX*), Paris 1985-1995, αρ. 41. 92 (1079).- *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου: Α' Αὐτοκρατορικά*, ἐκδ. Ε. Λ. Βρανούση, Β' *Δημοσίων Λειτουργιών*, ἐκδ. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Αθήναι 1980, Α' 3.36 (1079). - Ἐγγραφα Σταγών, ἐκδ. Δ. Σοφινός, «Τὰ ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγών παλαιὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1163, 1336 καὶ 1393). Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς», *Τρικαλινὰ* 13(1993) 7-67, ἐδώ 26.138(1163).

7. Βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, IOANNIS SKYLITZAE *Synopsis Historiarum* (CFHB/ V), Berlin- New York 1973, σ. 404.57 (11^{ος} αι.). - *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν*, ἐκδ. G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, Moscva 1972, 198.8 (11ος αι.) και Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν* (Μτφρ.-Εισαγ.- Σχόλ.), [Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας], ἐκδ. Κανάκη, 1993, σ. 145: ἀλλά και ἕως δέκα και δεκαπέντε χρόνια οἱ ἀπαιτηθέντες παρὰ σοῦ εἴτε ἀερικόν εἴτε ἄλλο τι, οὐ μόνον ἀδίκως, ἀλλά και δικαίως εἰς τοὺς θεματικούς δικαστὰς ἄξουσί σε. Καὶ εἰ εὐλογα λέγεις, ο κριτής...

δίδεται η καταχρηστική επιβολή του *ἀερικοῦ*.⁸ Αυτά τα προβλήματα πιθανόν είναι η αιτία, για την οποία κατά τον 9ο αι. μνημονεύεται *ὑπάτος*, υπεύθυνος για τη συγκέντρωση του *ἀερικοῦ*.⁹ Η συγκέντρωση του προϊόντος του *ἀερικοῦ*, που σύμφωνα με τον Προκόπιο ανήκε στη δικαιοδοσία του *ἐπάρχου των πραιτωρίων*, κατά τον 10ο αι. γίνεται στα κατά τόπους θέματα, όπως προκύπτει από τη μνεία *ἀερικοῦ λόγου* από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Τον 11ο αι. το *ἀερικόν* εισέπραττε ο *πράκτωρ* κατά τη διαπίστωση παράβασης. Τον 13ο αι. το *ἀερικόν* διοχετευόταν στο βασιλικό βεστιάριον, όπου, όπως είναι γνω-

8. Βλ. *Επιστολές Θεοφυλάκτου Αχρίδος*, έκδ., P. Gautier, *Théophylacte d' Achrida, Lettres* (CFHB XVI/2), Thessalonique 1986, Επ. 12.22 (11^{ος}-12^{ος} αι.): ἀντιστρέψαι δὲ καὶ εἶ τι ἀπὸ ἱερέων ἢ λόγῳ ἀερικοῦ ἢ λόγῳ ὀτρωτζίνας ἀφείλετο. Για την καταχρηστική εἰσπραξη του *ἀερικοῦ*, βλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Φορολογικές πληροφορίες ἀπὸ ἐπιστολές τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (329/31-379) καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Αχρίδας (1050/55-1125/26);», στο *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Δ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ*, Κ.Β.Ε., Ε.Ι.Ε., ΑΘΗΝΑ 1989, σσ. 391-407, ἐδῶ 402. Πρβλ. καὶ *Εξάβιβλος*, έκδ. G.E. HEIMBACH, Scientia Verlag, Aalen 1969, σ. 85 σημ. 52 το λήμμα: *περὶ τῶν ζητουμένων ἀερικῶν ὡς χρή*, που περιέχεται με ἀστερίσκο στο βιβλίο I, τίτλ. IV *Περὶ δικαστικῆς ψήφου καὶ ἀποφάσεως*, στὴν έκδ. Suallemborg, το οποίο σημειώνει ὁ F. DÖLGER, *Αερικόν* (ὅπως στὴν σημ. 3), 452, με τὴν σημ. 3.

9. Βλ. *Στουδίτης, Επιστολές*, έκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, I-II, Berlin - New York 1991, αρ. 282, ἐπιστολὴ ἀπευθυνόμενη στὸν Σέργιο, τῷ «*ὑπάτῳ τοῦ ἀερικοῦ*, (10^{ος} αι.), ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν ἀερικῶν γινόταν με εὐθύνη ὑπάτου καὶ τὰ ἔσοδα εἰσέρεαν καταρχὴν σὲ χωριστὸ ταμεῖο καὶ Ν. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* 81, που παραθέτει τὴν μαρτυρία τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποία παρατηρεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ερμηνεύσει. Βλ. ὁμῶς Ν. SVORONOS, «*Remarques sur les structures économiques de l' empire byzantine au XI siècle*», *TM* 6 (1976) 49-67, ἐδῶ 53-54, ὅτι ὑπῆρχαν ἔσοδα που ἀνήκαν στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὑπάτου. Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβανόταν τὸ *ἐννόμιον*, ὁ υπολογισμὸς τοῦ ὁποίου προκαλοῦσε προβλήματα. Βλ. γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ κατ. σημ. 30 τῆς παρούσας μελέτης. Για τὴν ἀποψη ὅτι τὸ αξίωμα τοῦ ὑπάτου ἀναφερόταν σὲ δικαστικὸ λειτουργὸ ὡς τὸν 10ο καὶ 11ο αι., ὁπότε οἱ ὑπάτοι συμμετείχαν στὴ δικαστικὴ ἐξέταση υποθέσεων, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 271.8, 323-326, ἰδιαίτερα 325.-Τοῦ ΙΛΙΟΥ, «*The "Peira" of Eustathios Romaios : an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law*», *Fontes Minores VII* (1986), 162-192, ἐδῶ 171.- P. MAGDALINO, «*Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries*», στο *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, έκδ. A. E. Laiou-D. Simon, Washington D.C. 1994, σσ. 93-115, ἐδῶ 104. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αι. ὁ *ὑπάτος* ἀναφέρεται ὡς τιμητικὸς τίτλος. Βλ. *Πείρα*, LI, λα' (JGR 4, 219.14), αὐτ. LXIX, β' (256.10). Πρβλ. καὶ τὴν ἀποψη τοῦ J.F. HALDON, *AERIKON /AERIKIA: A RE-INTERPRETATION*, *JÖB* 44 (1994) 136-142, ἐδῶ 138, σημ. 16 ὅτι ὁ *ὑπάτος* Σέργιος ἦταν οικονομικὸς αξιωματούχος καὶ πιθανόν παραδίδεται ἐλλιπῶς ὁ τίτλος τοῦ.

στό, εισέρρεαν τα πρόστιμα.¹⁰

Από τον 13ο αι. απαντά σε έγγραφα ως τεχνικός όρος η λέξη ἄηρ. Από τις μαρτυρίες πρακτικῶν της περιόδου αυτής διαπιστώνεται ότι ο ἄηρ κατατασσόταν συνήθως μαζί με τα ἐννόμια, που αφορούσαν στην παραχώρηση άδειας βόσκησης ύστερα από καταβολή χρηματικού αντιτίμου στον ιδιοκτήτη του λιβαδιού, ή κατατασσόταν δίπλα στα δημοσιακά κεφάλαια της παρθενοφθορίας και του φόνου (φονικου), που ερμηνεύονται ως δικαιώματα του δημοσίου στην επιβολή και είσπραξη προστίμων, και στο δημοσιακόν κεφάλαιον τῆς εὐρέσεως θησαυροῦ που αναφερόταν στη διασφάλιση των εμπραγμάτων δικαιωμάτων του κράτους στις παραχωρούμενες γαίες και τα εισοδήματά τους, δηλαδή στον ενδεχομένως αποκαλυπτόμενο εκεί θησαυρό. Ο ἄηρ, όπως προκύπτει από την κατάταξή του στα πρακτικά, επιβαλλόταν στη φορολογική κοινότητα ή σε ιδιοκτησίες επί πλέον του συνόλου των φορολογικών υποχρεώσεων (οικούμενον).¹¹ Σε ἔνταλμα

10. Βλ. Κωνσταντίνου.Πορφυρογεννήτου, *Πραγματεῖαι* (όπως στη σημ. 3), Β 104 (σ. 88): Τὴν δὲ χρείαν τῆς βασιλικῆς ὑπηρεσίας, τουτέστι σφακτά τε καὶ ἀρνία καὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὸ ψωμίον τῆς φιλοτιμίας καὶ τὸν λοιπὸν μαΐουμᾶν, ἐχορήγει ἕκαστος πρωτονοτάριος ἐν τῷ ἰδίῳ θέματι διερχόμενον τὸν βασιλέα, ἐκ τοῦ ἀερικοῦ λόγου καὶ τῶν συνωνῶν. Πρβλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, ἐκδ. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti, De caerimoniis aulae byzantinae*, CB I-II, Bonnæ 1829-1830, II, 1, σ. 451.19: ἐκ τοῦ ἀερίου λόγου καὶ τῶν συνωνῶν.- *Νεαρά* Αλεξίου Κομνηνοῦ (1085) (= *JGR* 1.312.15).-*Actes de Vazelon* (όπως στη σημ. 5) 101.12 (13^{ος} αι.).

11. Βλ. Α. *Ivir*. (όπως στη σημ. 6) 58. 45 (1259).-*MM* 4.3.33 (1288): καὶ ἔξκουσσεύειν ἢ βασιλεία μου εὐδοκεῖ διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου αὐτῆς τὸ τοιοῦτον προάστειον ...ἀπὸ ... ἐννομίου, ἀέρος, ἐξέλασεως πλωϊμων καὶ κονταράτων, *αντ.* 4.17.31 (1235): ἢ μονὴ τῶν Λέμβου ἐξκουσσεύει διὰ βασιλικῶν προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ καὶ χρυσοβούλλου καὶ τὸ ἐννόμιον τῶν ζῶων τῶν παροίκων τοῦ ἀναγεγραμμένου χωρίου..., ὡσαύτως καὶ τὸν ἀέρα τοῦ αὐτοῦ χωρίου.- *αντ.* 70.29 (1301): (Ὁμοῦ) τὸ οἰκούμενον τοῦ τοιοῦτου χωρίου (ὑπέρ)π(υ)ρα τριάκοντα· ὑπ(έρ) ὠφελεί(ας) (ὑπέρ)π(υ)ρα τρία· ὑπ(έρ) ἀέρος (ὑπέρ)π(υ)ρα τρία· ὑπ(έρ) χοιροπροβ(ά)τ(ου) (ὑπέρ)π(υ)ρα πέντε, *αντ.* 72.64 (1310), 74.332 (1316). - *AL* (όπως στη σημ. 6), 104.166 (1317): ὑπέρ ἐννομίου καὶ ἀέρος τῶν τοιοῦτων παροίκων ἄνευ τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων.... (ὑπέρ)π(υ)ρα εἴκοσιν. Για τον χαρακτήρα των δημοσιακῶν κεφαλαίων του φόνου της παρθενοφθορίας και της εὐρέσεως θησαυροῦ, βλ. Μ. Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Τὸ φονικόν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου*, Αθήνα 1960, σ. (59-60), 66-67, Του *Ιδιοῦ, Παρθενοφθορία καὶ εὐρεσις θησαυροῦ. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία - Μετεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου*, Αθήνα 1963, σ. 119 κ.ε. και Ρ. ΚΑΤΣΟΝΙ, «A re-examination of evresis thesavrou», *BSI* 68 (2010) 257-290, με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τα ἐννόμια, βλ. Ν. SVORONOS, *Structures* (όπως στη σημ. 9) τη σημασία του

πρακτικὸν της ἴδιας περιόδου παραδίδεται ὅτι υπεύθυνος γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τοῦ ὑπὲρ ἀέρος δικαίου, δηλαδή τῆς νόμιμης ἀπαίτησης γιὰ τὸν ἀέρα, ἦταν ὁ ἐνεργῶν τοῦ κατεπανικίου, ποῦ ἐπέβαλε τὸν ἀέρα, ὡς πρόστιμο γιὰ τὴ διάπραξη πταισματος. Τὸ ποσό τοῦ προστίμου ὀριζόταν με βάση τὴν οικονομικὴ κατάσταση τοῦ ἀδικήσαντος (εὐπορίαν). Ὁ δούξ ἀπογραφεὺς, ὡς προϊστάμενος τοῦ ἐνεργοῦντος, τονίζει στὸν υφιστάμενό του τὴν ἀνάγκη ἀμερόληπτης κρίσης κατὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ προστίμου με τὴν παρουσία καὶ τῶν δύο διαδίκων.¹² Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ ἀήρ εἶχε χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα κοινὰ με τὸ ἀερικὸν. Οἱ δύο ὅροι ἐξάλλου ἀναφέρονταν ἐξίσου στὸν ἀέρα, ὅπως υποδεικνύει καὶ ἡ ἐτυμολογικὴ τους συγγένεια καὶ ἡ βυζαντινὴ τακτικὴ τῆς καθιέρωσης τῶν ὀνομασιῶν τῶν τεχνικῶν ὄρων με βάση τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενό τους· ἡ ὀνομασία τους προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λέξη ποῦ δήλωνε τὴν ὕλη, στὴν ὁποία ἀφορούσαν, συχνὰ με τὴν προσθήκη τῆς παραγωγικῆς κατάληξης -ικός.

Ἀλλὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀερικοῦ καὶ τοῦ ἀέρος καὶ ἡ φορολογητέα ὕλη ἢ ἡ παράβαση, στὴν ὁποία ἀφορούσαν, παραδίδονται με τρόπο ἀμφίσημο. Συχνὰ τὸ ἀερικὸν ὀρίζεται ὡς πρόστιμο, ὅπως καὶ ὁ ἀήρ, ποῦ συνήθως παρατάσσεται δίπλα σε δικαίωμα εἰσπραξῆς. Ἄλλοτε ὅμως στὶς πηγές παραδίδεται ὅτι γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ ἀερικοῦ ἦταν ὑπόχρεη ἡ φορολογικὴ κοινότητα καὶ τὸ ἀερικὸν ἀπαριθμεῖται, ὅπως καὶ ὁ ἀήρ, μεταξύ τῶν ποικίλων ἀπαιτήσεων τοῦ δημοσίου, φορολογικῶν καὶ ἄλλων. Τὸ ἀερικὸν ἄλλοτε φαίνεται νὰ ἀφορᾷ σε κτίσματα με ἐπαγγελματικὴ χρῆση, ἄλλοτε φαίνεται νὰ ὑπολογίζεται σε σχέση με τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν ζώων. Τὶς περισσότερες φορὲς στὶς πηγές δὲν ἀναφέρεται σε τι ἀφορούσαν τὸ ἀερικὸν καὶ ὁ ἀήρ.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀμφίσημων ὄρων προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, ποῦ επικέντρωσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους κυρίως στὸ

χρηματικὸ ἀντιτίμου γιὰ τὸ δικαίωμα βόσκησης ἀλλὰ πιθανόν κάποτε καὶ με τὴ σημασία τοῦ φόρου, τὸν ὁποῖο ὀφείλε νὰ καταβάλλει ὁ ιδιώτης ποῦ εἰσέπραττε ἐννόμια.

12. Βλ. Ἐνταλμα πρακτικόν, ἐκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. I-VI, Βενετία-Παρίσιοι 1872-1894, ἀνατ. 1972, (τ. 6. 641): ἀναλαμβάνεσθαι ...τὸ ὑπὲρ ἀέρος δικαίου καὶ εἰσκομίζειν τοῦτο πρὸς με....- Γιὰ τὴ σημασία τῆς λ. δικαίου βλ. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμματείας, τ. Ε'.

ἄερικόν. Για το περιεχόμενο του όρου αυτού διατυπώθηκαν, κατά βάση, τρεις διαφορετικές ερμηνείες. Ο F. Dölger, αφού με εύλογα, κατά την άποψή μου, επιχειρήματα κατέδειξε τις αδυναμίες ερμηνειών, που είχαν προταθεί για τη σημασία των όρων ἄηρ και ἄερικόν, υποστήριξε ότι το ἄερικόν και ο ἄηρ, που ήταν απλώς ἄλλη ονομασία του ἄερικουῦ, ήταν πρόστιμα.¹³ Το ἄερικόν ήταν πρόστιμο από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, συμπέρανε ο F. Dölger, αφού ανήκε στη δικαιοδοσία του *επάρχου των πραιτωρίων* σύμφωνα με τον Προκόπιο. Η προέλευση της ονομασίας του και η παράβαση, στην οποία αφορούσε, αποκαλύπτεται στις νομικές πηγές της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Σε λήμματα που αφορούν στις πολεοδομικές διατάξεις, στον Θεοδοσιανό και Ιουστινιάνειο κώδικα, η λέξη ἄηρ έχει τη σημασία του διαστήματος, που όφειλε να παραμένει κενό μεταξύ των οικοδομών.¹⁴ Το ἄερικόν ήταν επομένως πρόστιμο που αφορούσε στις παραβάσεις των πολεοδομικών διατάξεων για τον ἄερα, υποστήριξε ο F. Dölger. Στις πηγές αναφέρεται ως πρόστιμο από τον 11ο αι., ενώ ο ἄηρ από τον 14ο αι.¹⁵ Το ἄερικόν όμως απαντά και ως τακτό δόσιμο και μάλιστα από τον 8ο ως τον 13ο αι., υποστήριξε ο F. Dölger.¹⁶ Για να ερμηνεύσει

13. Βλ. τις παλαιότερες απόψεις F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (όπως στη σημ. 3), 450 με τις σημ. 2-6, 451 με τις σημ. 1-2, και 454, όπου στρέφεται ιδιαίτερα κατά της άποψης του G. OSTROGORSKY, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», στο *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927) 1-108, εδώ 53 ότι το ἄερικόν, που επιβλήθηκε από τον Ιουστινιανό Α', συνέχισε να υφίσταται σε όλη τη βυζαντινή περίοδο ως φόρος συμπληρωματικός, συναπτόμενος προς τον κύριο φόρο και αφορούσε στις πόρτες και τα παράθυρα, και σ. 454 σημ. 2, όπου ο F. Dölger αντικρούει τη θέση του G. Ostrogorsky, στο *Byz.- Neugr. Jahrbücher* 6 (1927/8) 584/5 για τον φορολογικό χαρακτήρα του ἄερικουῦ από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, με την παρατήρηση ότι: είναι ολιγάριθμες οι μαρτυρίες για το ἄερικόν στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, για να διακρίνουμε τον ποινικό χαρακτήρα που είχε τότε η απαίτηση αυτή.

14. Βλ. F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (όπως στη σημ. 3) 456 με πηγές, στις οποίες ο ἄηρ απαντά με τεχνική σημασία και KARAYANNOPOULOS J., *Finanzwesen* (όπως στη σημ. 1), 177-8 που εντόπισε πρόσθετες μαρτυρίες. Πρβλ. και D. CLAUDE, *Die byzantinischen Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969, σ. 54. - ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, «Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων», στο *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ*, (όπως στη σημ. 8), σσ. 335-332, εδώ 344.

15. Βλ. *Νεαρά* Αλεξίου Κομνηνού (1085) (= JGR 1.312.15).- *Actes de Chilandar*, έκδ. L. PETIT-B. KORABLEV, VV 17(1911), 92.146 (1323) και F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (όπως στη σημ. 3), 452.

16. Βλ. F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (όπως στη σημ. 3), 453-454.

τον διττό, κατά την άποψή του, χαρακτήρα του *αερικοῦ* ως προστίμου και φόρου, ο F. Dölger εισήγαγε τη θέση ότι η διαφοροποίηση μεταξύ φόρων και προστίμων χάθηκε από πολύ νωρίς (10ος-12ος αι.), εξαιτίας της ανάμιξης απαιτήσεων φορολογικού και ποινικού χαρακτήρα στα έγγραφα, ως αποτέλεσμα του φορολογικού χαρακτήρα της οικονομικής διοίκησης. Η ανάμιξη επέφερε τη μείξη φόρων και προστίμων και το πρόστιμο απέκτησε χαρακτηριστικά τακτού δόσιματος, χωρίς πάντως να παύσει να παραδίδεται στα έγγραφα και ως πρόστιμο, υποστήριξε ο F. Dölger.¹⁷

Κατά την ανάπτυξη των θέσεών του ο F. Dölger αφήνει αδιευκρίνιστο το ζήτημα της φορολογητέας ύλης, στην οποία αφορούσε το *αερικόν* ως τακτό δόσιμο και δεν σχολιάζει τη μαρτυρία επιβολής του *αερικοῦ* με βάση τον αριθμό και το είδος των κτηνών. Ακόμη φαίνεται να αντιφάσκει, όταν θεωρεί ότι επήλθε από πολύ νωρίς μείξη προστίμων και φόρων, ενώ συγχρόνως δέχεται ότι ο ποινικός χαρακτήρας του *αερικοῦ* εξακολούθησε να υφίσταται και εντοπίζεται σαφώς στα έγγραφα από τον 11ο αι. Η ερμηνεία του λοιπόν για τον *ἀέρα* και το *αερικόν* δεν είναι πλήρης, σε κάποια σημεία μάλιστα μπορεί να χαρακτηριστεί αόριστη και αντιφατική.

Ο Ν. Μ. Οικονομίδης υποστήριξε ότι το *αερικόν* ήταν από τον 6ο αι. φορολογική απαίτηση. Ήταν συμπληρωματικός φόρος σε είδος ή σε χρήμα που υπολογιζόταν με βάση τον αριθμό και το είδος των κτηνών που κατείχαν οι φορολογούμενοι. Πιθανόν αποτελούσε τον βασικό φόρο που βάραινε τα ζώα, κατέληξε ο Ν. Μ. Οικονομίδης, χωρίς να εξηγήσει πως προέκυψε η ονομασία *αερικόν* για ένα φορολογικό βάρος που αφορούσε στα ζώα.¹⁸ Ο Ν. Μ. Οικονομίδης αποδέχτηκε πάντως τον αναμφισβήτητο ποινικό χαρακτήρα του *αερικοῦ*. Παρα-

17. Βλ. F. DÖLGER, ό.π. 455 με τη σημ. 3 για την ανάμιξη (*Vermengung*) προστίμων και φόρων, την οποία τοποθετεί *schon früh* και προσάγει ως απόδειξη χωρίο από τα *Τακτικά* του Λέοντα Στ' (όπως στη σημ. 2), 560.346-7, όπου τα *αερικά* συμπαράτασσονται με τους δημόσιους φόρους, Επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη, έκδ. F.Κολονου, *Michaelis Choniatae, Epistulae, CFHB XLI*, Berolini, De Gruyter 2001, Επ. 65, 37, όπου μεταξύ των απαριθμούμενων φόρων αναφέρονται οι *ζημίαι* και χωρίο από τα *Βασιλικά*, έκδ. G. E. Heimbach, *Basilicorum Libri LX*, Lipsiae 1850, 54, 7, 33, όπου ο F. Dölger διαβάσει *ἐκδίκια* αντί του ορθού *ἐκδικίαν*, και θεωρεί ότι η λ. ταυτίζεται με το πρόστιμο του *αερικοῦ*.

18. Βλ. Ν. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3), 81-82,208.

τήρησε ότι αναφαίνεται από το τέλος του 11^{ου} αι. και γίνεται πολύ κοινός από τον 13^ο αι. Με τον τρόπο αυτό, ο ερευνητής, αν και απέριψε τη θέση του F. Dölger για την ανάμιξη προστίμων και φόρων, αποδέχτηκε τον διττό χαρακτήρα του ἀερικοῡ, ως προστίμου και φόρου, που έπληττε τη φορολογική κοινότητα, προτείνοντας όμως αντίστροφη χρονική φορά στην εμφάνιση του χαρακτήρα του προστίμου.¹⁹ Ο Ν. Μ. Οικονομίδης παραλείπει να προσδιορίσει την παράβαση, στην οποία αναφερόταν το ἀερικόν ως πρόστιμο και δεν προσάγει μαρτυρίες των πηγών, από τις οποίες να προκύπτει η διαδικασία μετάβασης από τον φόρο στο πρόστιμο.

Ο J.F. Haldon είναι ο ερευνητής που απέριψε τη θεωρία του F. Dölger για τον χαρακτήρα του ἀερικοῡ ως προστίμου με το επιχείρημα ότι είναι περίπλοκη και θεώρησε δεδομένο τον φορολογικό χαρακτήρα του ἀερικοῡ βασισμένος στις μαρτυρίες των πηγών, όπου το ἀερικόν εντάσσεται μεταξύ των δημόσιων φόρων, αγγαρειών και άλλων βαρών ή φέρεται να καταβάλλεται από τη φορολογική κοινότητα. Αφού προέβη σε μια πολύ σημαντική, κατά τη γνώμη μου, παρατήρηση, ότι στις πηγές παραδίδονται πολλών ειδών ἀερικά, πρότεινε την ετυμολογία της λέξης ἀερικόν από τη λατινική λέξη *aes-aeris* (χαλκός, μπρούντζος, χρήμα). Με βάση την ετυμολογία αυτή και τη μνεία του ομώνυμου ἀερικοῡ λόγου από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, στον οποίο προσδίδει τη σημασία του ειδικού ταμείου, κατέληξε να διατυπώσει την άποψη ότι το ἀερικόν ήταν ένας γενικός όρος, που σήμαινε μια σειρά από δασίματα σε χρήμα και αφορούσε σε κάθε είδους συμπληρωματική εισφορά.²⁰ Η ερμηνεία όμως αυτή παραβλέπει την ύπαρξη του συγγενικού ετυμολογικά ἀέρος που παραδίδεται ως πρόστιμο στις πηγές. Ακόμη προϋποθέτει τη διαχρονική ύπαρξη ποικίλων χρηματικών εισφορών με συμπληρωματικό χαρακτήρα αλλά απροσδιόριστη βάση εισπραξης, των οποίων η ονομασία, ἀερικά, αφορούσε όχι στην ύλη, από την οποία πήγαζαν, αλλά στο κοινό τους χαρακτηριστικό που ήταν ότι καταβάλλονταν σε χρήμα.

19. Βλ. Ν. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3) 81, 82, που παραπέμπει στη Νεαρά Αλεξίου Κομνηνού (1085) (= JGR 1.312.15) ως πρώτη μαρτυρία για τον χαρακτήρα του προστίμου.

20. Βλ. J.F. HALDON, *AERIKON* (όπως στη σημ. 9), 136-142.

Το χαρακτηριστικό όμως αυτό είναι κοινό και με πολλές άλλες φορολογικές επιβαρύνσεις με διαφορετικές ονομασίες.

Η μελέτη των ερμηνειών που πρότειναν οι τρεις ερευνητές για τη σημασία του *ἀέρος* και του *ἀερικουῦ* αποκαλύπτει ότι ο φορολογικός χαρακτήρας είναι κοινώς αποδεκτός. Ωστόσο οι ερμηνείες των F. Dölger και J.F. Haldon αφήνουν αδιευκρίνιστο το περιεχόμενο του φορολογικού βάρους, ουσιαστικά τη βάση είσπραξής του, ενώ η ερμηνεία του N. M. Οικονομίδη αφήνει αδιευκρίνιστο το περιεχόμενο του προστίμου. Η ερμηνεία επομένως των επίμαχων όρων δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί, παρά τις καίριες παρατηρήσεις, στις οποίες προέβησαν ήδη οι ερευνητές. Ο χαρακτηρισμός τους ως φορολογικών βαρών, παρά το γεγονός ότι ο ποινικός χαρακτήρας τους παραδίδεται ρητώς στις πηγές, καθιστά σκόπιμο πρωτίστως τον αναστοχασμό πάνω στις μαρτυρίες των πηγών, από τις οποίες κρίνουν οι ερευνητές ότι προκύπτει ο φορολογικός χαρακτήρας και στη συνέχεια την αναζήτηση στα βυζαντινά κείμενα του περιεχομένου των προστίμων και των παραβάσεων, στις οποίες αφορούσαν.

A) Ο φορολογικός χαρακτήρας του *ἀέρος* και του *ἀερικουῦ*

Πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδος

Ο N. M. Οικονομίδης, όπως ήδη αναφέρθηκε, διείδε τον τακτό χαρακτήρα του *ἀερικουῦ* στο χωρίο του Προκοπίου, όπου παραδίδεται ότι το *ἀερικόν* απέφερε ετησίως περισσότερα από 30 κεντηνάρια χρυσού. Όπως και οι F.Dölger και J.F.Haldon, εντοπίζει τον χαρακτήρα της τακτής απαίτησης πρόσθετης στον κύριο φόρο στη μαρτυρία αποσπάσματος παπύρου της αραβικής περιόδου από τη συλλογή του Βρετανικού Μουσείου και στο χωρίο από τα Τακτικά του Λέοντα Στ'.²¹ Τέλος ως απόδειξη για τον φορολογικό χαρακτήρα του *ἀερικουῦ* στη μέση βυζαντινή περίοδο θεωρούν οι J.F. Haldon και N. M. Οικονομίδης τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ότι ο πρωτονοτά-

21. Βλ. P. Lond IV (όπως στη σημ. 2), 1375 (710).- Λέων Στ', Τακτικά (όπως στη σημ. 2), 560.346-7 (10^{ος} αι.). N. M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3), 80-81.- F. DÖLGER, *Αερικόν* (όπως στη σημ. 3), 453. Πρβλ. J.F. HALDON, *AERIKON* (όπως στη σημ. 9), 138.

ριος του θέματος τροφοδοτούσε τα διερχόμενα στρατεύματα ἐκ τοῦ ἀερικοῦ λόγου, δηλαδή του ταμείου, ὅπου συγκεντρωνόταν το ἀερικόν ως ρευστό χρήμα κατά τον J.F. Haldon, ως φόρος σε εἶδος που επιβαλλόταν ἐπὶ των κτηνῶν, κατά τον Ν. Μ. Οικονομίδη. Ο τελευταῖος ἐνίσχυσε την ἀποψή του με τη μαρτυρία ἐγγράφων του 12ου αἰ. που φέρουν το ἀερικόν να ἐπιβάλλεται με βάση τα κτήνη.²²

Ἡ μελέτη των μαρτυριῶν που προσάγουν οἱ ἐρευνητές οδήγησε στις παρακάτω παρατηρήσεις: ἡ μαρτυρία του Προκόπιου για εἰσπραξη ἐσόδων ἀπὸ το ἀερικόν ἐτησίως δεν φαίνεται να ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι το εἰσπραττόμενο ποσό προερχόταν ἀπὸ τακτές εἰσφορές. Εξάλλου ο βυζαντινός ιστορικός ἐπισημαίνει τον περιστασιακό χαρακτήρα της ἀπαιτήσης παρομοιάζοντάς τη με τον ἀέρα. Σε ἄλλη μαρτυρία, την οποία δεν εἶχαν ὑπόψη τους οἱ τρεῖς ἐρευνητές, δηλαδή αὐτή της ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς, που διασώθηκε σε πᾶπυρο του 6ου αἰ., και στην οποία ο ἐπιστολογράφος τονίζει την ἐκτακτὴ κατάσταση, στην οποία περιέπεσε, ἐξαιτίας της ἐπιβολῆς ἀερικοῦ, διαφαίνεται ο ποινικός χαρακτήρας στη διατύπωση του ἐπιστολογράφου: τοῦ ἐπικειμένου ἡμῖν ἀερικοῦ. Στο χωρίο ἀπὸ τα Τακτικά του Λέοντα Στ' ἡ ἀναφορὰ στην ἐπιβολή των ἀερικῶν με τη χρήση του ἴδιου ρ. ἐπικεῖμαι τινι, ἐπιτρέπει να ἐννοηθῶν τα ἀερικὰ ως πρόστιμα ἀπὸ την καταβολή των οποίων δεν ἀπαλλάσσονταν οἱ στρατιῶτες. Τέλος ἡ πρόχειρη διατύπωση και ἡ μονολεκτικὴ ἀναφορὰ στα ἀερικὰ στο ἀπόσπασμα ἀπὸ τη συλλογή παπύρων του Βρετανικοῦ Μουσείου, που χρονολογεῖται μετὰ την ἀραβικὴ κατάκτηση της Αἰγύπτου, δεν ἐπιτρέπουν ἄλλη διαπίστωση παρὰ ὅτι τα ἐσοδα ἀπὸ τα ἀερικὰ, ὅπως και ἀπὸ ὅλες τις ἄλλες πηγές ἐσόδων, ἐπρεπε να ἀποσταλῶν το ταχύτερο στην κεντρικὴ διοίκηση.²³ Γι' αὐτὸ τον λόγο ἐξάλλου οἱ F. Döl-

22. Βλ. Κωνσταντίνου.Πορφυρογεννήτου, *Πραγματεῖαι* (ὅπως στη σημ. 3), Β 104 (σ. 88).- L. PETIT, *Notre Dame* (ὅπως στη σημ. 4), 29.19 (1106), αὐτ. 36. 18 (1152) και Ν.Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (ὅπως στη σημ. 3), 81-82.- J.F. Haldon, *AERIKON* (ὅπως στη σημ. 9), 141.

23. Βλ. *Papyri Iand.* (ὅπως στη σημ. 1), αρ. 102 (245.17).- Λέων Στ', *Τακτικά* (ὅπως στη σημ. 2), 560.344-347: Ἀγγαρείας ἀπάσης ἰδιωτικῆς και ἀδικίας ἐλεύθερον φύλαττε τὸν ὑπὸ σε τεταγμένον λαόν, ὅσοι τοῦ στρατοῦ εἰσι, και ὅσοι τῆς λεγομένης ἐξατορίας· ἀρκεῖ γὰρ αὐτοῖς τελεῖν τοὺς τε δημοσίους φόρους και τὰ ἐπικεῖμενα αὐτοῖς (ἐνν. τοῖς στρατιώταις) ἀερικὰ και μηδὲν πλέον καταβαρεῖσθαι. Πρὸβλ. και τη διάταξη του αυτοκράτορα Ζήνωνα σχετικὰ με την παράβαση του ἀέρος CJ VIII 10,12,

ger, N. M. Οικονομίδης και J.F. Haldon δεν προσάγουν κάποιο επιχειρήματα, με βάση το οποίο διαβλέπουν τον φορολογικό χαρακτήρα του επίμαχου όρου στα παραπάνω χωρία.

Στο χωρίο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, ο *ἀερικός λόγος* δηλώνει τη συγκέντρωση του προϊόντος του *ἀερικού* σε ιδιαίτερο λογαριασμό. Επειδή στο χωρίο αυτό το προϊόν του *ἀερικού* διαφοροποιείται από το προϊόν του φόρου της *συνωνής*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα έσοδα του *ἀερικού* προέκυπταν από ιδιαίτερη πηγή. Από τη συνάφεια όσων παραδίδει ο Πορφυρογέννητος στο χωρίο του γίνεται, πιστεύω, φανερό ότι το προϊόν του *ἀερικού* ήταν σε είδος και μάλιστα ήταν ζώα ή σφάλγια, τα οποία διοχετεύονταν στα διερχόμενα στρατεύματα, όπως παρατήρησε ο N. M. Οικονομίδης.²⁴ Η παρατήρηση του N. M. Οικονομίδη δεν επαρκεί για να συμπεράνουμε ότι το προϊόν του *ἀερικού* προέκυπτε από τη φορολογία των ζώων, αποδυναμώνει όμως την υπόθεση του J.F. Haldon ότι ο *ἀερικός λόγος* στο συγκεκριμένο χωρίο δήλωνε το ταμείο, όπου συγκεντρωνόταν ρευστό χρήμα ποικίλης προέλευσης, που ονομάστηκε *ἀερικόν*, ακριβώς επειδή προερχόταν από τον εξαργυρισμό (*adaeratio*) του φόρου. Η υπόθεση αυτή εξάλλου, βασίζεται ουσιαστικά στην πρόταση ετυμολογίας της λέξης *ἀερικόν* από τη λατινική λέξη *aes-aeris*, που δεν επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία των πηγών.²⁵ Ο J.F. Haldon δεν ανίχνευσε, ό-

5d ότι το πρόστιμο δεν μπορεί να παραγραφεί με την αιτιολογία ανάληψης στρατείας ή λειτουργίας φορολογικής φύσεως εκ μέρους του παραβάτη.-P. Lond. IV., (όπως στη σημ. 2), 1357 (710): Δεχόμενος οὖν τὰ παρόντα γράμματα εὐθέως μετὰ τὴν τούτων ἀνάγνωσιν ἀπόστειλον πρὸς ἡμᾶς, εἴ τι ἤδη συνήξας ἔκ τε τῶν χρυσικῶν δημοσίων τῆς διοικῆ(σεως) σου καὶ ἀερικῶν καὶ λοιπῶν στίχων, μὴ ὑστερῶν ἔκ τοῦ ἤδη συναχθέντος ὡς εἴρηται ποσοῦ ἕως ἑνὸς νομίσματος καὶ μόνον. Βλ. και F. DÖLGER, *Αερικόν* (όπως στη σημ. 3) 453.- N. M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3) 81, που ερμηνεύει τα *ἀερικά* στα χωρία αυτά ως πρόσθετο φόρο και μεταφράζει: τὰ ἐπικείμενα αὐτοῖς (ενν.τοῖς φόροις) ἀερικά. Πρβλ. όμως τη διατύπωση στους *Papyri Land* (όπως στη σημ. 1), αρ. 102 (245.17): τοῦ ἐπικειμένου ἡμῖν ἀερ[ο] κ{ικ}οῦ.- J.F. HALDON, *AERIKON* (όπως στη σημ. 9) 138.

24. Βλ. Κωνσταντίνου.Πορφυρογεννήτου, *Πραγματεῖαι* (όπως στη σημ. 3), Β 104 (σ. 88): Τὴν δὲ χρεῖαν τῆς βασιλικῆς ὑπηρεσίας, τουτέστι σφακτὰ τε καὶ ἀρνία καὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὸ ψωμίον τῆς φιλοτιμίας καὶ τὸν λοιπὸν μαῖουμᾶν, ἐχορήγει..., ἔκ τοῦ ἀερικού λόγου καὶ τῶν συνωνῶν.-N. M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3), 80.

25. Βλ. J.F. HALDON, *AERIKON* (όπως στη σημ. 9), 140, όπου ο ερευνητής διατυπώνει την υπόθεση ότι η ονομασία *ἀερικόν* ήταν εφεύρεση του Ιωάννη Καππαδόκη, και σ. 141-142. Πρβλ. και την παλαιότερη άποψη την οποία εξέφρασε ο Ι. ΤΟΡΝΑΡΙΤΗΣ, «Τὸ

πως ο ίδιος σημειώνει, στις πηγές λατινικό όρο, που να έχει προέλθει ετυμολογικά από τη λέξη *aes-aeris* (χαλκός, χρήμα) και να σημαίνει ταμείο συγκέντρωσης ρευστού χρήματος.²⁶

Υστερη βυζαντινή περίοδος

Οι τρεις ερευνητές διακρίνουν τον φορολογικό χαρακτήρα του *αερικού* και του *ἀέρος* και σε μια σειρά μαρτυριών των πηγών κατά την ύστερη περίοδο. Αυτές μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: στη μια κατηγορία εντάσσεται η μαρτυρία των αφηγηματικών πηγών. Μια δεύτερη κατηγορία συνιστούν οι μαρτυρίες των προνομιακών εγγράφων και των πρακτικών των δημοσίων υπαλλήλων.

Η μαρτυρία των αφηγηματικών πηγών, στην οποία επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους οι τρεις ερευνητές, είναι αυτή του Σκυλίτζη που παραδίδει ότι ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος επέβαλε στις φορολογικές κοινότητες (*χωρία*) να πληρώσουν *αερικόν*.²⁷ Ο F.Dölger συνήγαγε ότι

αίνιγμα του βυζαντινού *αερικού* ἐν σχέσει με τὸ ρωμαϊκὸν *aerarium* καὶ τὸν *fiscus*», *Αρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* 1(1929/31) 3-212. Μελέτη, την οποία δεν φαίνεται να έχει υπόψη του ο J.F. Haldon.

26. Τα παράγωγα της λ. *aes-aeris* (ουσ. ουδ. περιληπτικό), οι λ. *aeraria*, *aerarium*, τους οποίους προσάγει ο J.F. HALDON ως παραδείγματα για την καθιέρωση παραγωγών της λέξης *aes-aeris* ως τεχνικών όρων, απαντούν ως κοινές λέξεις στο μεσαιωνικό λατ. λεξιλόγιο. Είναι τύποι του μεσαιωνικού λατ. επιθέτου *aerarius-a-um*. Το θηλυκό του επιθέτου (*aeraria*) συνάπτεται με τη λέξη *annonā* στον Θεοδοσιανό κώδικα. Προφανώς το επίθετο εκεί δεν χρησιμοποιείται αυτοτελώς και δεν αποτελεί τεχνικό όρο αλλά προσδίδει στον φόρο (*annonā*) την ιδιότητα του χρήματος ή του μετάλλου. Το θηλυκό *aeraria* ως ουσ. απαντά με τη σημασία η χαλκουργική. Το ουδ. *aerarium* ως ουσ. σήμαινε το θησαυροφυλάκιο. Βλ. *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, Band I, A-B, redigiert von O. PRINZ unter Mitarbeit von J. SCHNEIDER, Verlag C. H. Beck, München 1967. Ο όρος *adaeratio*, που έχει την ίδια ετυμολογική προέλευση, αποδόθηκε στην ελλ. γλώσσα με τον τεχνικό όρο *ἀπαργυρισμός*. Βλ. ενδεικτικά τη χρήση της λ. *CJ* 1.4.18(391-505) και *ΛΕΒΟ*, λ. *ἀπαργυρισμός*, ὁ (*ἀπαργυρίζω*), με παραπομπές στις μαρτυρίες των πηγών. Προφανώς η διαδικασία εισαγωγής όρων, την οποία προτείνει ο J.F. Haldon διαπιστώνεται συχνά στις ελληνικές πηγές ήδη από τον 4ο αι., δεν ευοδώνεται όμως εδώ.

27. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (όπως στη σημ. 7), 404.57 (11^{ος} αι.): ποριμώτατος δὲ ὤν(Ιωάννης Ορφανοτρόφος) πρὸς ἦν ἄν τις εἴποι κακίαν, πᾶσαν ἐφεῦρεν ὁδὸν ἀδικίας, προσθεὶς ἐπέκεινα τῶν δημοσίων τελεσμάτων διδόναι ἕκαστον τῶν χωρίων ὑπὲρ ἀερικού κατὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἰσχὺν αὐτῶν, τὸ μὲν νομίσματα τέσσαρα, τὸ δὲ ἕξ, καὶ ἄχρι τῶν εἰκοσι, καὶ ἄλλους πόρους αἰσχροῦς τοῦ κερδαλέου χάριν, οὐς καὶ λέγειν αἰσχύνῃ.

το *ἀερικόν* ήταν τακτή απαίτηση, ένας φόρος επιπρόσθετος στον κύριο φόρο, που διαμορφωνόταν σε σχέση με αυτόν. Ο Ν. Μ. Οικονομίδης προσέθεσε στην άποψη αυτή ότι η πρόσθετη φορολογική επιβάρυνση αφορούσε στην υπαίθρο χώρα, πληρωνόταν ετησίως σε χρήμα και έπληττε τις φορολογικές κοινότητες αναλόγως προς την ευπορία τους (ποιότητα και ισχύ). Ο J.F.Haldon ωστόσο παρατήρησε, εύλογα κατά τη γνώμη μου, ότι δεν ήταν το *ἀερικόν* που επέβαλε ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος στα χωρία αλλά ήταν η πληρωμή του *ἀερικοῦ*, την οποία επέβαλε. Η διατύπωση αυτή προσδίδει στο *ἀερικόν* νόημα συναφές προς το πρόστιμο, παρατήρησε ο J.F. Haldon.²⁸ Από τη μελέτη όμως του χωρίου του Σκυλίτζη προκύπτουν και άλλες πληροφορίες για τη φύση του *ἀερικοῦ*.

Κατά τη μελέτη του χωρίου γίνεται, πιστεύω, φανερό ότι ο ιστορικός δεν καταγγέλλει την επιβολή νέου φορολογικού βάρους αλλά πληρωμή του ήδη γνωστού *ἀερικοῦ* από τη φορολογική κοινότητα. Σε τι συνίστατο όμως η αδικία; Σύμφωνα με το μέτρο του Ιωάννη Ορφανοτρόφου η υποχρέωση πληρωμής *ἀερικοῦ* θα βάρυνε στο εξής τις φορολογικές κοινότητες, που θα πλήρωναν κατά τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἰσχύν τους, επομένως αναλόγως προς την ευπορία τους. Το ποσόν θα κυμαινόταν από 4-20 νομίσματα. Όμως άλλες μαρτυρίες των πηγών επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι το πρόστιμο για τον *ἀέρα* επιβαλλόταν ακριβώς ύστερα από τη διαπίστωση της παραβάσης και με βάση την ατομική *εὐπορίαν καὶ δύναμιν* του παραβάτη, όπως και ότι το *ἀερικόν* πληρωνόταν κατά τη διαπίστωση διάπραξης πταισματος.²⁹ Επομένως ο Βυζαντινός ιστορικός δεν καταγγέλλει ως αδικία την πληρωμή του *ἀερικοῦ* αναλόγως προς την ευπορία. Η αδικία δεν μπορεί λοιπόν παρά να αναφέρεται στην επιβολή προστίμου στις φορολογικές κοινότητες, ακριβέστερα στη μετάβαση του προστίμου από την ατομική στη συλλογική ευθύνη και στον υπολογισμό του προστι-

28. Ν. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *ό.π.*- DÖLGER, *Ἀερικόν* (όπως στη σημ.3) 454. J.F. HALDON, *AERIKON* (όπως στη σημ. 9), 138.

29. Βλ. Ἐνταλμα πρακτικόν(όπως σημ. 12), 6, 641: καὶ ἐκταγιάζειν πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸ πταῖσμα αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῶ εὐπορίαν καὶ δύναμιν, καὶ ἀναλαμβάνεσθαι τὸ διαφέρον σοι υπὲρ ἀέρος δίκαιον... - *Νεαρά* Αλεξίου Κομνηνού (1085) (= JGR 1.312.15): ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἀερικοῦ. Εἰ μὲν γένηται πταῖσμα..., ἢ χρήματα ἀπαιτῶνται ἢ καὶ κολάζωνται (ενν. οἱ παραβάται).

μου αναλόγως προς τη συλλογική ευπορία. Αφορούσε επομένως η αδικία στην πληρωμή ἀερικοῦ ανεξαρτήτως του ποσοστού ατομικής ευθύνης στη διάπραξη παράβασης. Αν και ο Σκυλίτζης καταγγέλλει ως άδικη την απόφαση αυτή, το μέτρο του Ορφανοτρόφου δεν φαίνεται να ήταν αντίθετο προς τη βυζαντινή νομοθεσία. Στην Πείρα παραδίδεται ένας ανάλογος τρόπος πληρωμής του ἐννομίου εξαιτίας των δυσκολιών που αναφύονταν κατά τη διαίρεση των συνόρων της κοινότητας.³⁰ Ποιος όμως ήταν ο λόγος που υπαγόρευσε την ανάγκη της λήψης του μέτρου; Την απάντηση στο ερώτημα αυτό φαίνεται ότι δίνει η μαρτυρία του Κεκαυμένου ότι η επιβολή του ἀερικοῦ προσέκρουσε σε δυσκολίες και προκαλούσε δικαστικές διενέξεις και η μαρτυρία εγγράφου του 14ου αι. ότι η επιβολή, επομένως και ο καθορισμός της τιμής του ἀερικοῦ, βασιζόνταν στις τοπικές συνήθειες, επομένως ενεργούνταν αυθαίρετα.³¹ Γι' αυτό και το μέτρο του Ορφανοτρόφου προέβλεπε ότι το καταβαλλόμενο για το ἀερικόν ποσό θα καθοριζόταν από την ευπορία της κοινότητας και θα διαμορφωνόταν σε συγκεκριμένο πλαίσιο από τέσσερα έως είκοσι νομίσματα.

Η ερμηνεία λοιπόν του ἀερικοῦ ως τακτού δοσίου που υπολογιζόταν σε σχέση με τον κύριο φόρο και ήταν πρόσθετο σε αυτόν δεν προκύπτει από το χωρίο του Σκυλίτζη. Αν το χωρίο εξετασθεί μέσα στο πλαίσιο της γνωστής ταμειευτικής πολιτικής του Ιωάννη Ορφανοτρόφου, φαίνεται ότι αναφέρεται σε μέτρο που στόχευε στη συστηματοποίηση της επιβολής του προστίμου του ἀερικοῦ και της αποτελεσματικής είσπραξής του. Η επιβολή ἀερικοῦ προφανώς αφορούσε παραβάσεις, για τις οποίες θα ήταν συλλογικά υπεύθυνη η φορολο-

30. Πείρα, ΛΖ', α'-β' (JGR 4 148.27): Περί ὄρων καὶ διαιρέσεων... εἰ δὲ οὐ δύνανται οἱ ὄροι διαιεθῆναι, δεῖ πάντας τοὺς ἔχοντας κτήνη παρέχειν ἐκάστου κτήνους ἐννόμιον καὶ συνάγεσθαι πάντα καὶ τότε μερίζεσθαι τὸ συναχθὲν εἰς πάντας κατὰ τὸ δημόσιον. Πολλάκις γὰρ ὁ μὲν ἔχει πολλὰ κτήνη, ὁ δὲ ὀλίγα, ὁ δὲ τῶν χωρικῶν οὐδ' ὄλως εἰσήγαγε κτήνος εἰς τὴν νομὴν. Καὶ χρῆ τοῦτον [οὐ] διὰ τοῦτο ἐκβάλλεσθαι διὰ τὸ μὴ δοῦναι δεκάτην, ἀλλὰ δεῖ καὶ τοῦτον κατ' ἰσότητα τοῖς ἄλλοις λαμβάνειν· τὰ γὰρ ἑαυτοῦ νομάδια ἕτερος ἐνεμήθη.

31. Βλ. Κεκαυμένου Στρατηγικόν (ὅπως στη σημ. 7), 145.- Εγγρ. Πάτμου Α' (ὅπως στη σημ. 6), Γ.43 (1331): καὶ ἀπὸ τῶν ἀπαιτουμένων ἐκεῖσε τοπικῶς συνήθων ἀπαιτήσεων τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τοῦ ἀέρος...- Πρβλ. τὴν παρατήρηση τοῦ F. DÖLGER, Αερικόν (ὅπως στη σημ. 3), 454-455 ὅτι ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἀερικοῦ ἐπλήρτε ορισμένες μόνο περιοχές.

γική κοινότητα και τις οποίες οφείλουμε να αναζητήσουμε στις πηγές.

Η δεύτερη κατηγορία μαρτυριών, που προκύπτουν από τα προνομιακά έγγραφα και πρακτικά, από τον 11ο-14ο αι., χωρίζεται σε δύο διακριτές ομάδες: στη μία δεν μνημονεύεται η ύλη, στην οποία αφορούσαν ο *ἀήρ* και το *ἀερικόν*,³² στην άλλη το *ἀερικόν* φέρεται να επιβάλλεται με βάση τον αριθμό και το είδος των κτηνών.³³

Ο F.Dölger διαβλέπει τον φορολογικό χαρακτήρα του *ἀερικού* και του *ἀέρος*, επειδή οι όροι αυτοί απαριθμούνται αναμίξ μεταξύ άλλων φορολογικών απαιτήσεων του δημοσίου.³⁴ Ο *ἀήρ* ειδικότερα θεωρείται ως τακτό δόσιμο, επειδή μνημονεύεται σε πρακτικά του 14ου αι., που προβλέπουν τις ετήσιες φορολογικές υποχρεώσεις των παροίκων.³⁵ Η μελέτη όμως της κατάστροφης των εγγράφων οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις: στα προνομιακά έγγραφα η απαρίθμηση των βαρών, από τα οποία απαλλάσσεται ο φορολογούμενος, γίνεται προς το τέλος του εγγράφου, κατά κανόνα αδιακρίτως ως προς τη φύση των υποχρεώσεων. Για τον λόγο αυτό συνήθως είναι στα έγγραφα, μετά την απαρίθμηση, η φράση ότι ο ευεργετούμενος απαλλάσσεται και από όποια άλλη απαίτηση του δημοσίου υπάρχει ή θα υπάρξει στο

32. Βλ. τη μνεία των εγγράφων κατ. σημ. 34 και 35 της παρούσας μελέτης και F. DÖLGER, *Αερικόν* (όπως στη σημ. 3) 454, σημ. 2 και 455.

33. Βλ. L. PETIT, *Notre Dame* (όπως στη σημ. 4), 29.19 (1106), 36. 18(1152) και N. M. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité* (όπως στη σημ. 3), 81-82.

34. Βλ. τις μαρτυρίες εγγράφων του 11^{ου}, 12^{ου} και 13^{ου} αι.: *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*, έκδ. J. BOMPAIRE, J. LEFORT, V. KRAVARI, CH. GIROS, [Archives de l' Athos XXI], Paris 2001, 10.41(1080) και 11.47 1082).- L. PETIT, *Notre-Dame* (όπως στη σημ. 4), 29.19(1106): *ἐξκουσσεύειν ἀεὶ τοσαύτην ζώων ποσότητα ἕκ τε ζευγολογίου, ἀερικού, ἐννομίου, καὶ παντός ἐτέρου κεφαλαίου, ἀπό τε τῶν ἐργαζομένων τὴν γῆν ζευγῶν καὶ ἀπό τῶν νεμομένων ζώων ἀπαιτουμένου, αὐτ. 36.18 (1152).- Εγγρ. Πάτμ. Α' (όπως σημ. 6) 10.18 (1186).- MM 4, 4,6 (1228).- MM 4, 17, 31 (1235): ἡ μονὴ τῶν Λέμβου ἐξκουσσεύει διὰ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ καὶ χρυσοβούλλου καὶ τὸ ἐννόμιον τῶν ζώων τῶν παροίκων τοῦ ἀναγεγραμμένου χωρίου..., ὡσαύτως καὶ τὸν ἀέρα τοῦ αὐτοῦ χωρίου, αὐτ., 217,4 (1247), αὐτ. 224,19 (χ.χ.) με τὴ διατύπωση ἀερικεύειν. F. DÖLGER, *Αερικόν* (όπως στη σημ. 3), 453-454.*

35. Βλ. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. LEFORT (Archives de l' Athos VI), Paris 1973, 7.7 (1283/84 ἢ 1298/99) ὑπὲρ χοιροδεκατ(εἰ)ας (καὶ) μελισσοενομο(ἰ)ου (ὑπὲρ)π(υ)ρα πέντε ἡμισυ (ὑπὲρ) ἀέρος ἄνευ μ(έν)τοι φον(ικ)οῦ, παρθενοφθορίας (καὶ) θησαυροῦ (ὑπὲρ)π(υ)ρα ὀκτώ.- A. Chil. (όπως σημ. 15), 92.146 (1323). F. DÖLGER, *Αερικόν* (όπως στη σημ. 3) 454.

μέλλον.³⁶ Διαφορετική είναι η κατάστρωση στα πρακτικά των δημοσίων υπαλλήλων, όπου οι υποχρεώσεις απαριθμούνται κατά τρόπο συστηματικό, κατά κατηγορίες. Στις περιπτώσεις αυτές η θέση, στην οποία κατατάσσεται κάθε απαίτηση, είναι ενδεικτική για τη διαπίστωση του χαρακτήρα της, ατυχώς όμως η θέση δεν αποτελεί απόλυτο κριτήριο λαμβάνοντας υπόψη την αποσπασματική παράδοση των εγγράφων, την ελλιπή πολλές φορές κατάστρωσή τους ή την φαλκίδευσή τους. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι στα πρακτικά ο *ἀἴηρ* παρατάσσεται δίπλα σε πρόστιμα ή δικαιώματα του δημοσίου, στα *ἐννόμια* ή στα δημοσιακά κεφάλαια της παρθενοφθορίας και του *φόνου* (φονικῶ) ή στο δημοσιακὸν κεφάλαιον τῆς εὐρέσεως θησαυροῦ.³⁷ Αυτά δεν καταβάλλονταν ετησίως αλλά κάθε φορά που ανέκυπτε η ανάγκη της καταβολῆς τους. Προφανώς η μνεία του *ἀέρος* στη θέση αυτή σε πρακτικά δημοσίων υπαλλήλων δεν υποδηλώνει την τακτή ετήσια είσπραξη, όπως υποστήριξε ο F.Dölger, αλλά την πρόβλεψη για είσπραξη ή για απαλλαγή αναλόγως των περιστάσεων.

Επομένως η μονολεκτική και αποσπασματική μνεία του *ἀερικῶ* και του *ἀέρος* μεταξύ ποικίλων απαιτήσεων δεν επαρκεί, για να διαπιστωθεί ο χαρακτήρας τους. Η παράδοση των εγγράφων αποδεικνύει ότι η ανάμιξη δοσιμάτων φορολογικού χαρακτήρα και οφειλών ιδιωτικού δικαίου στα έγγραφα γινόταν για λόγους τεχνικούς και πρέπει να αποδοθεί στον φορολογικό χαρακτήρα της οικονομικής διοίκησης και την είσπραξη *οἰασδήτινος δημοσιακῆς συνεισφορᾶς* από τους οικονομικούς υπαλλήλους.

Η δεύτερη ομάδα μαρτυριῶν από έγγραφα της ύστερης βυζαντινῆς

36. Βλ. ενδεικτικά *A. Ivir.* (ὅπως στη σημ. 6) 41.92 (1079).- *A. Vat.* (ὅπως στη σημ. 34) 10.41 (1080): ἐξκουσσεύεσθαι... ἀπὸ... προσοδίου, ἀερικῶ, κριθοτελείας..., *αυτ.* 53-54: (καὶ) πᾶ(σης) ἄλλ(ης) ἐπηρεί(ας) (καὶ) ἀγααρί(ας) τοῦ δημοσίου οὖσ(ης) νῦν (καὶ) ἔσομ(ένης) ὕστερ(ον) ...- *L. ΡΕΠΠ, Notre Dame* (ὅπως στη σημ. 4), 36.18 (1152): ἐξκουσσεύεσθαι ἀπὸ τε... ζευγολογίου, ἐννομίου, μελισσοεννομίου, ἀμπελοπάκτου, ἀερικῶ καὶ ἀπλῶς οἰουδήτινος βάρους καὶ τέλους δημοσιακῶ καὶ οἰασδήτινος δημοσιακῆς εἰσφορᾶς.... - *MM* 4.3. 33 (1228), *αυτ.* 4.17.31 (1235).

37. Βλ. ενδεικτικά *A. Chil.* (ὅπως στη σημ. 15), 92, 146 (1323), *πρακτικό*, όπου απαριθμούνται οι υποχρεώσεις πρὸς το δημόσιο τοῦ χωρίου Μαμιτζάνα: ὑπὲρ ἀέρος τῶν ἀναγεγραμμένων παροίκων ἄνευ τῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων ἤγουν φόνου, παρθενοφθορίας καὶ εὐρέσεως θησαυροῦ: γ' ὑπέρπυρα.- *AL* (ὅπως στη σημ. 6), 104.166 (1317): ὑπὲρ ἐννομίου καὶ ἀέρος τῶν τοιούτων παροίκων ἄνευ τῶν τριῶν δημοσιακῶν κεφαλαίων...., *αυτ.* 105.23 (1317), 109.140 (1321), 112.23 (1321?).

περιόδου είναι αυτή που συνδέει το *αερικόν* με τον αριθμό και το είδος των κτηνών των φορολογικών υποκειμένων.³⁸ Στην τελευταία αυτή περίπτωση, πριν γίνει αποδεκτός ο φορολογικός χαρακτήρας ως ερμηνεία εξ ανάγκης, θεωρώ ότι είναι απαραίτητο να διερευνηθεί λεπτομερέστερα ο χαρακτήρας του προστίμου και οι παραβάσεις, στις οποίες αφορούσαν το *αερικόν* και ο *ἀήρ*.

Β) Τα πρόστιμα του *ἀέρος* και του *ἀερικού*

Όπως ήδη αναπτύχθηκε παραπάνω, από τη μελέτη των εγγράφων δεν διαπιστώθηκε ο φορολογικός χαρακτήρας του *αερικού*. Εντοπίστηκε αντίθετα ότι ο *ἀήρ*, που αναφέρεται στα έγγραφα μαζί με τα *ἐννόμια* και τα δημοσιακά κεφάλαια του *φόνου*, της *παρθενοφθορίας* και της *εὐρέσεως θησαυροῦ*, είχε κοινά χαρακτηριστικά με το *αερικόν*· ήταν πρόστιμο και αναφερόταν στην ίδια κατηγορία παραβάσεων με το πρόστιμο του *αερικού*. Ποιο περιεχόμενο όμως προσέδιδαν οι Βυζαντινοί στις παραβάσεις του *ἀέρος* ή αλλιώς σε τι είδους παραβάσεις αφορούσαν το *αερικόν* και ο *ἀήρ*;

Ο F. Dölger που διαπίστωσε ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τη λέξη *ἀήρ* με την ειδική σημασία του διαστήματος, της απόστασης μεταξύ των κτισμάτων, οδηγήθηκε στη διατύπωση της άποψης ότι το *αερικόν* και ο *ἀήρ* ήταν πρόστιμα που επιβάλλονταν κατά την παράβαση της ελάχιστης επιτρεπόμενης απόστασης μεταξύ των οικοδομών. Επισήμανε ότι οι σχετικές διατάξεις παραδίδονται στον Θεοδοσιανό κώδικα, επαναλαμβάνονται στη γνωστή διάταξη του αυτοκράτορα Ζήνωνα (474/475-476-491) και επεκτείνονται από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α'. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να επισημανθεί ότι η επέκταση αυτή είναι πιθανότατα το «πονηρό έργο» του Ιουστινιανού, το οποίο καταγγέλλει ο Προκόπιος αναφερόμενος στην επιβολή του *αερικού* στις επαρχότητες και στα πλούσια έσοδα που απέφερε η ενέργεια αυτή.³⁹ Με τις παρατηρήσεις του αυτές ο F. Dölger εντόπισε

38. Βλ. ενδεικτικά L. ΡΕΠΠ, *Notre Dame* (όπως στη σημ. 4), 29.19 (1106).

39. Βλ. *CTh*.4.24 και *CJ* 8.10.11 (423) τη λατ. λ. *aer-aeris* με την τεχνική σημασία του προβλεπόμενου από τη νομοθεσία κενού χώρου μεταξύ δύο κτισμάτων. Πρβλ. *Mittel-lateinisches Wörterbuch*, τη λ. *aer- aeris* με τη σημασία του χώρου.-Στις οικοδομικές ή

και περιέγραψε μόνο μια περίπτωση επιβολής του προστίμου του ἀερίκου. Σε αυτή ενέταξε όλες τις μαρτυρίες των πηγών που παραδίδουν την επιβολή του προστίμου ως την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Όπως όμως παρατήρησε ο J. F. Haldon και αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχαν πολλών ειδών ἀερίκα. Επομένως υπήρχαν και ποικίλες περιπτώσεις επιβολής ἀερίκου. Είναι αναγκαία λοιπόν η εμβάθυνση στη φύση του ἀερίκου και του ἀέρος και η αναζήτηση στις πηγές των περιπτώσεων, κατά τις οποίες επιβάλλονταν τα πρόστιμα αυτά.

Η μαρτυρία των νομικών πηγών επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η διάταξη για την τήρηση συγκεκριμένης απόστασης μεταξύ κτισμάτων από τον Θεοδοσιανό κώδικα και την ιουστινιάνεια νομοθεσία, όπου την εντόπισε ο F. Dölger, πέρασε στη νομοθεσία των Μακεδόνων και συμπεριλήφθηκε στην Εξάβιβλο μεταξύ άλλων διατάξεων οικοδομικού ή πολεοδομικού περιεχομένου. Κατά τη διατύπωση των διατάξεων βέβαια δεν χρησιμοποιείται πάντα η λ. ἀήρ με τη σημασία του διαστήματος αλλά και οι λλ. απόστασις, ἀφίστασθαι.⁴⁰ Χαρακτηριστική ένδειξη για τη διαχρονικότητα της διάταξης που αφορούσε στην καταστρατήγηση της ελάχιστης απόστασης μεταξύ κτισμάτων, όπως και της συναφούς διάταξης για την απόσταση κτισμάτων από φραγμούς αμπελώνων, περιβολίων ή τοπίων και αστέγαστων χώρων (ἐξάερα), είναι ότι οι διατάξεις αυτές στην Εξάβιβλο εντάσσονται μέ-

πολεοδομικές διατάξεις του Ζήνωνα βλ. τη σημασία του ἀέρος ως του υπερκειμένου του εδάφους χώρου στο χωρίο για τους εξώστες, CJ VIII 10,12, 5c.: κελεύομεν ἀφεστάναι τοῦ ἐδάφους εἰς ὕψος ποδῶν δεκαπέντε διάστημα, καὶ μηδαμῶς κατὰ κάθετον αὐτῶν κίονας λιθίνους ἢ ξυλίνους ἐπὶ τῷ ἐδάφει ἴστασθαι ἢ τοίχους κατασκευάζεσθαι, ὥστε μήτε τὸν ἀέρα τὸν ὑπὸ τοῖς ἐν τῷ ὕψει γινομένοις, ὡς εἴρηται, σωλαρίοις ἀποφράττεσθαι, μήτε ἐντεῦθεν στενότερον γίνεσθαι τὸν στενωπὸν καὶ τὴν δημοσίαν πάροδον καὶ αὐτ. 5d την επιβολή προστίμου 10 λιτρῶν χρυσοῦ για την παράβαση. Την επέκταση του προστίμου στην περιφέρεια από τον Ιουστινιανό βλ. CJ VIII 10,13(531). Βλ. και F. DÖLGER, *Ἀερίκων* (ὅπως στη σημ. 3) 456-457. -J. KARAYANNOPOULOS, *Finanzwesen* (ὅπως στη σημ. 1), 117, σημ. 4.

40. Βλ. *Πρόχειρος νόμος XXXVIII, ν'* (JGR 2, 207.12) τὸν μεταξὺ τῶν οἰκῶν ἀέρα. - *Εἰσαγωγή* (= *Επαναγωγή*) 39. ζ' (JGR 2.354.16) : Ἐὰν δὲ παλαιῶν ὄντων εὔρεθῆ ὁ μεταξὺ αὐτῶν ἀήρ στενωτέρος ὢν τῶν ἰβ' ποδῶν, ... - *Βασιλικά* 58.11.8 και 10.- *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος*, ἐκδ. Κ. Πιτσάκης, Δωδώνη, Αθήνα 1971, Β, 4, 23, 55, 53-56, ὅπου η λ. ἀήρ με τη σημασία του διαστήματος μεταξύ των οικοδομῶν. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, στο Σπ. Ν. Τρωιάνος / Κ. Γ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*, Ἴδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1998, σ. 42-43.

σα στη συλλογή των πολεοδομικών κανονισμών του αρχιτέκτονα Ιουλιανού Ασκαλωνίτη, που χρονολογείται περί το 531-533. Κατά πόσον οι κανονισμοί του Ιουλιανού απέκτησαν νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα, ώστε η παράβασή τους να επισύρει την επιβολή προστίμου, δεν έχει προς το παρόν διαπιστωθεί. Μπορούμε πάντως να αποδώσουμε στη νομική διάταξη για την τήρηση ελάχιστης απόστασης μεταξύ κτισμάτων τη διαχρονικότητα, την οποία απολάμβανε και η συλλογή του Ιουλιανού.⁴¹ Η μνεία πάλι των *ἀερικῶν ἐνοικίων* που παραδίδονται στον Τιπούκειτο συνιστά μια ισχυρή ένδειξη για την εφαρμογή της διάταξης αυτής και την επιβολή του προστίμου του *ἀερικοῦ* στις περιπτώσεις παραβίασης της ελάχιστης απόστασης εργαστηρίων από άλλα οικοδομήματα.⁴²

Η εισαγωγή διατάξεων για την τήρηση συγκεκριμένης ελάχιστης απόστασης μεταξύ των οικοδομών γειτονικών ιδιοκτησιών, που παραδίδονται διαχρονικά στη νομοθεσία, στόχευε κατά τον νομοθέτη στην προστασία της απρόσκοπτης θέας και του φωτισμού των κτιρίων αλλά και στην προστασία της ιδιωτικής ζωής. Ουσιαστικά λοιπόν οι παραβιάσεις της ελάχιστης απόστασης έθιγαν το δικαίωμα της κυριότητας στον χώρο και στον υπερκείμενο του εδάφους νοητό χώρο, στον *ἀέρα*. Πραγματικά η λ. *ἀήρ* απαντά με την ειδική σημασία του χώρου και των δικαιωμάτων που απέρρεαν από την κυριότητα του χώρου σε μη νομικές πηγές ήδη από τον 7ο αι. Από τη σημασία δηλαδή του υπερκείμενου του εδάφους *ἀέρα*, που αποτελούσε μέρος της ιδιοκτησίας, η λέξη *ἀήρ* έφθασε να χρησιμοποιείται και για να δηλώσει τα δικαιώματα που απέρρεαν από την κυριότητα. Μια παραπλήσια ειδική σημασία της λέξης *ἀήρ* διατηρήθηκε και μετά τη βυζαντινή περίοδο και εξακολουθεί να είναι ακόμη σε χρήση στη νέα ελληνική γλώσσα.⁴³ Η διεύρυνση της σημασίας της λ. *ἀήρ* εξηγεί πιστεύω την

41. Βλ. *Εξάβιβλος* (όπως στη σημ. 40), Β 23-44, τις διατάξεις *περι ἀέρος και φώτων* του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη και Β 23 τον κανονισμό *Περί οικόδομης οίκων*. - Βλ. και Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ στο Σπ. Ν. Τρωιάνος-Κ. / Γ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον* 68-98 για την παράδοση της συλλογής του Ιουλιανού και την έκδοσή της στην *Εξάβιβλο* από τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο και *αντ.* σ. 156 κ.ε. τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Κ. Γ. Πιτσάκης για την πρακτική εφαρμογή των διατάξεων αυτών, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

42. Βλ. *Τιπούκειτος* 167, 25 (όπως στη σημ. 3).

43. Βλ. *SB* 8988.58 (647): τοῦ μικροῦ κελλίου... καὶ τοῦ ἀέρος αὐτοῦ μετὰ παντός,

καταβολή ἀερικοῦ ἀπὸ τον πωλητὴ ἢ ἄλλους δικαιοῦχους στις περιπτώσεις υπαναχώρησης τους ἀπὸ την συμφωνία δωρεάς ἢ πώλησης γης, που ἀπαντᾶ στις πηγές ἀπὸ τον 13ο αἰ.⁴⁴ Ἡ υπαναχώρηση προσέβαλε την κυριότητα του αγοραστή. Ἐκτός λοιπὸν ἀπὸ τον ἀερικὸν που ἀφοροῦσε στην παραβίαση της ελάχιστης ἀπόστασης μεταξύ των κτισμάτων, στις πηγές διακρίνεται τον ἀερικὸν που ἐπιβάλλεται στις περιπτώσεις ἀνατροπῆς δωρεάς ἢ συμβολαίου πώλησης.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σε πολλά συμβόλαια αὐτῆς της κατηγορίας δεν κατονομάζεται τον πρόστιμο κατὰ την υπαναχώρηση ἀπὸ την συμφωνία ως ἀερικὸν ἀλλὰ χρησιμοποιούνται οι ἐκφράσεις: *χάριν προστίματος ἢ ζημιωθῆναι*.⁴⁵ Ἐφθασε λοιπὸν, ως φαίνεται, τον ἀερικὸν να ἀποκτήσει γενικῶς την ἔννοια του προστίμου ἢ του ἐπιτιμίου. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς της σημασίας ἀποτελεῖ μια ἀκόμη μαρτυρία για την ἐπιβίωση του ἀερικοῦ ως προστίμου ως τον 14ο αἰ. καὶ μάλιστα ως

του καθ' οἷονδῆποτε τρόπον αὐτῶν δικαίου καὶ χρηστηρίων.- S. CUSA, *I diplomi greci i arabi di Sicilia*, I, 1, 32.18 (1153): τὸν οἶκον ἅπαν μετὰ τῶν ἔνδοθεν χαμογέων... καὶ λοιπῶν... σὺν τῇ εἰσοδοεξόδῳ καὶ ἀέρος καὶ παντὸς ἑτέρου δικαίωματος..., *αυτ.* 110.1 (1183) καὶ 95.3 (1239). Για την σημασία του υπερκείμενου του ἐδάφους χώρου, που ἀποτελοῦσε τμήμα της ιδιοκτησίας, βλ. G. ROUILLARD, *L'administration civile de l'Egypte byzantine*², Paris 1928, σ.79 με παραπομπές στις πηγές.- F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (ὅπως στη σημ. 3) 456, σημ. 5, που ὅμως ἐρμηνεύει: τον ἐδαφος που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τον χώρο που καταλαμβάνει ο ἀτμοσφαιρικός ἀέρας. Πρβλ. την νεοελληνικὴ σημασία: τον δικαίωμα ἐπέκτασης στον ἐλεύθερο χώρο, τον δικαίωμα ἐπέκτασης της οἰκοδομῆς προς τα ἐπάνω. Μεταφορικὰ ἡ υπεραξία ἐπιχείρησης με βάση την ἐξάπλωσή της στον χώρο των επιχειρηματικῶν δραστηριοτήτων καὶ τον χρηματικὸ ποσὸ που ἀναλογεῖ σε αὐτήν, καὶ την νεοελληνικὴ ἐκφραση «κόβω τον ἀέρα», με την σημασία θέτω ὅρια. Βλ. καὶ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικὸν της Ἑλληνικῆς Γλώσσης*. Την σκοπιμότητα των διατάξεων που ἀφοροῦσαν στην τήρηση των ἀναγκαίων ἀποστάσεων βλ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, στο Σπ. Ν. Τρωιάνος/Κ. Γ. Πιτσάκης, *Φυσικὸ καὶ δομημένο περιβάλλον* (ὅπως στη σημ. 40), 58-59, με τις μαρτυρίες των πηγῶν.

44. *Actes de Vazelon* (ὅπως στη σημ. 5) 55.8 (1250-60): οἶος δὲ ἐνοχλεῖ αὐτήν (ἐνν. την μονή) ἔνεκεν του τοιούτου τόπου ἄς ἔχει τὸ ἀνάθεμαν καὶ νὰ δώσει καὶ ἀερικὸν ὑπέρπυρα δ', *αυτ.* 18.8 1260-1270): καὶ οἶος ἀνήλογος γέννηται, ὀφείλει δώσ(ειν) ἀερικὸν..., *αυτ.* 58. 11 (1260), *αυτ.* 129. 7-8 (14ος αἰ.): ἵνα ἔχουν τὸν τόπον ἀναμυσείως. ... καὶ ὁ βουλόμενος ὀχλήσαι ὀφείλει ἀερικὸν διδόναι...

45. Πρβλ. ὁ.π. με την ἴδια διατύπωση *αυτ.* 57.20 (1260): εἰ δ' ἴσως καὶ ἀνατρέπω..., ἵνα δώσω χάριν προστίματος..., *αυτ.* 71. 9 (1283), *αυτ.* 99.10 (1344): καὶ οἶος ...ἐνοχλεῖ την μονήν ὀφείλει ζημιωθῆναι..., καὶ MM 4, 17.31: ἀερικεύειν, με την σημασία ἐπιβάλλω τον πρόστιμο του ἀερικοῦ.- Πρβλ. F. DÖLGER, *Ἀερικόν* (ὅπως στη σημ. 3) 452-453, ὅτι σε ἐγγράφα του 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰ. ο ὅρος ἀερικὸν χρησιμοποιεῖται ως συνώνυμο της λέξης πρόστιμον.

προστίμου που επιβαλλόταν σε περισσότερες της μιας παραβάσεις.

Η παραπάνω άποψη επιβεβαιώνεται από τη διαπίστωση ότι στις μη νομικές πηγές η λέξη *ἀήρ* εξέφραζε ποικίλες έννοιες που αναφέρονταν στον χώρο. Δήλωνε τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και τη θέση ενός τόπου στον περιβάλλοντα χώρο. Ιδιαίτερα συχνή ήταν η χρήση της λέξης από τον 11ο αι. με τη σημασία του μέρους, της πλευράς ή του ανοιχτού χώρου, όπου εκτεινόταν η ιδιοκτησία. Κατά την περιγραφή και καταγραφή των ορίων των εγγείων ιδιοκτησιών η λέξη χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η κατεύθυνση, την οποία ακολουθούσαν στον χώρο τα σύνορα της ιδιοκτησίας.⁴⁶ Με τη σημασία αυτή της λέξης *ἀήρ* φαίνεται να συνδέεται η επιβολή *ἀερικουῦ* ως προστίμου σε παραβάσεις που αφορούσαν σε συνοριακές διαφορές. Οι παραβάσεις αυτές αφορούσαν ουσιαστικά και πάλι στην προσβολή του δικαιώματος που απέρρεε από την κυριότητα.⁴⁷ Ο Αρμενόπουλος τοποθετεί τις διατάξεις που αφορούν στις σχέσεις μεταξύ ακινήτων που συνορεύουν στη συνέχεια των διατάξεων που αφορούν στην ελάχιστη απόσταση μεταξύ κτισμάτων, για την παράβαση των οποίων προβλεπόταν η καταβολή *ἀερικουῦ*, σε μια ενότητα στο δεύτερο βιβλίο της *Εξαβίβλου*, στον τίτλο Δ', όπου παρατίθενται και οι κανονισμοί του Ιουλιανού Ασκαλωνίτη.⁴⁸ Παραβιάσεις των διατάξεων του γειτο-

46. *A. Ivir.* (όπως στη σημ. 6) 52.350 (1104): εἰς τὸ δυτικ(όν) μέρος(ς) τῆς αὐλ(ῆς)...οικήμ(α)τα ἑπτὰ χρηματίζοντα εἰς καπηλεία, τὸ πρό(ς) τὸ ἐξάερον τοῦ δημοσίου [μέρος] τούτ(ων) διόλου μετὰ προστώου...βασταζομένου... ἀντίπερα δὲ τοῦ ἐξαέρου ἔτερον ὀσπήτιον... - E. SCHILBACH, *Byzantinische metrologische Quellen*, BKM 19, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 125. Χ: ἐν ταῖς ἀέρων κάμψεσιν γνωρίσματα λαυράτων, *αντ.* 57.25: Ἡ τοποθεσία ἢ ἔχουσα καθαρὸς τέσσαρας ἀέρας.- *A. Ivir.* (όπως στη σημ. 6), 45. 28 (1090-1094) Ἔως ὧδε τὰ τ(ῆς) ἀμφιβολίας ἃ καὶ δι' ὅλου δύσε(ως) ἀέρα βαδίζουσι(ν): ἀπὸ τ(ῶν) ἐκεῖ κάμπτ(ει) πρό(ς) βορρ(ᾶν)..., *αντ.* 52. 471 (1104):διὰ τὸ τρίγωνον εἶναι τοῦ τόπου θέσιν (καὶ) ἄνισον, ὡς ὑπὸ τριῶν μόν(ων) ἀέρων ἄνισ(ων) [περιεχόμενον], ἦγ(ουν) τοῦ πρό(ς) δύσιν..., τοῦ δὲ ἀρκτώου..., *αντ.* 70.32 (1301) κρατεῖ τὸν ἀρκτικὸν ἀέρα.- *MM* 4.6.6 (1235) : ἔχεται τοῦ πρὸς δύσιν ἀέρος.

47. Βλ. *Actes de Vazelon* (όπως στη σημ. 5), 134. 22-23 (1415). Η διένεξη αφορά στο δικαίωμα νομής σε καρυδιές που φυτρώνουν σε γειτονικό κτήμα. Ο δούκας αποφασίζει να νέμονται τα δέντρα εξ ημισείας ο ιδιοκτήτης του τόπου και αυτός που φύτεψε τα δέντρα. Ο παραβάτης οφείλει διδόναι ἐν τῷ βασιλικῷ βεστιαρίῳ ἄσπρα φ'.

48. Βλ. την απαγόρευση παραβίασης των ορίων *Digesta* X. 1.13: Ἐάν τις αἰμασιάν παρ' ἄλλοτρίῳ χωρίῳ ὀρύττη τὸν ὄρον μὴ παραβαίνειν· ἐάν τειχίον, πόδα ἀπολείπειν. ἐάν δὲ οἰκημα, δύο πόδας...ἐλαίαν δὲ...ἐννέα πόδας ἀπὸ τοῦ ἄλλοτρίου φυτεύειν,... - *Πρόχειρος νόμος XXXVIII*, ν' (*JGR* 2, 214.11).- *Επιτομή XXXIX*, κη' (*JGR* 4,

νικού δικαίου παραδίδονται ποικίλες στις πηγές. Συνιστούσαν ένα διαρκές πρόβλημα στις αγροτικές περιοχές και συχνά αφορούσαν στο δικαίωμα πρόσβασης σε πηγές υδάτων ή σε δημόσια και ιδιωτικά λιβάδια, όπου γινόταν η βόσκηση των κοπαδιών. Το δικαίωμα πρόσβασης γινόταν αντικείμενο συμφωνίας και οι παραβάτες υποχρεώνονταν να καταβάλλουν πρόστιμο: *ζημιούσθαι λόγω προστίμου*.⁴⁹ Το πρόστιμο δεν ονομάζεται, πιθανότατα γιατί δεν εξειδικεύεται, καθώς θα έπρεπε να προσαρμοσθεί στο είδος της εκάστοτε παράβασης.

Η διαπίστωση της επιβολής προστίμου στις παραπάνω περιπτώσεις μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τη σύνδεση του *ἀερικουῦ* με τα ζώα ως πρόστιμο και να εντοπίσουμε ένα ακόμη είδος *ἀερικουῦ* ή *ἀέρος*. Φαίνεται ότι ήταν πρόστιμο που αφορούσε στην παραβίαση των συνόρων λιβαδιών, δημόσιων ή ιδιωτικών, δασών ή καλλιεργημένων χωραφιών από την παράνομη είσοδο κοπαδιών. Αφού η ζημία που υφίστατο ο ιδιοκτήτης ήταν ανάλογη με το μέγεθος του κοπαδιού και το είδος των ζώων, είναι επόμενο ότι το πρόστιμο θα υπολογιζόταν με βάση το μέγεθος του κοπαδιού και το είδος των ζώων. Η ερμηνεία αυτή του *ἀερικουῦ* εξηγεί την κατάταξη του ταυτόσημου *ἀέρος* σε πρακτικά συνήθως μαζί με το *ἐννόμιον* και με τα δημοσιακά κεφάλ-

531.7): Ἐάν τις τὸν πεσόντα οἶκον ἀνανεῶν βούλεται... ἐμποδίσει τοῖς τοῦ γείτονος φωσὶν ἢ ἕτερόν τι ποιῆσαι ἐπὶ βλάβῃ τοῦ γείτονος..., *αὐτ. ριθ'* (JGR 4, 540.33): Ἐάν τις δημοσίαν ὁδὸν, ἤτοι γῆν παρ' ἄλλοτρίου χωρίου ὀρύττη, τὸν ὄρον μὴ παραβαίνει. - *Εξάβιβλος Β 4,89 κ.ε.*-Νομικές διατάξεις για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ γειτονικών ακινήτων απαντούν από τη ρωμαϊκή εποχή. - Βλ. J. THOMAS, *Textbook of Roman Law*, Amsterdam 1976, σ. 132, τους περιορισμούς σύμφωνα με τον ρωμαϊκό νόμο, που απαγόρευαν το ὄργωμα ή το κτίσιμο στα ὄρια κάθε κτήματος, ἔτσι ὥστε να υπάρχει ἕνας κενός χώρος μεταξύ των ιδιοκτησιών.- Σ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ / Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον* (ὅπως στη σημ. 40), 46 και 51 την προστασία του δικαιώματος κυριότητας που προβλέπεται στο λεγόμενο «γειτονικό δίκαιο».

49. Βλ. συνοριακές διαφορές και επιβολή προστίμου *AL* (ὅπως σημ. 6), 21.1, 21-22: *ζημιούσθαι*, 36 (1017), *αὐτ.* 23.1 (1018-1019?) διένεξη και επιβολή προστίμου για την παραβίαση συνόρων(ζημιούτω).- *AL* (ὅπως στη σημ. 6), 3.11-15 (941) πώληση με συμφωνία διατήρησης του δικαιώματος της βοσκής.- *A .Ivir.*(ὅπως στη σημ. 6), 43. 46-47 (1085) ὅπου καθορίζεται το δικαίωμα χρήσης του νερού. Για την παράβαση της συμφωνίας προβλέπεται ὅτι: *ζημιούμεθα λόγω προστίμου ... πρὸς τὸ βασιλικὸν βεστιάριον*, *αὐτ.* 4. 65-67 (982): συμφωνία μεταξύ της μονής και των *οικητόρων* του κάστρου του Λογγού να μη παρεμποδίζεται η βοσκή των κτηνών από ἀμφότερα τα μέρη, *αὐτ.* 9.39-40 (955) συμφωνία να επιτρέπεται η βόσκηση κτηνών κατά τους μήνες Ιούλιο-Σεπτέμβριο.

λαια του φονικοῦ, της παρθενοφθορίας και του θησαυροῦ. Αποσαφηνίζει ακόμη το περιεχόμενο του ἀερικοῦ που ὀφείλε να καταβάλλει η φορολογική κοινότητα. Η επιβολή ἀερικοῦ για την παράνομη βόσκησι ζώων, που ανήκαν σε περισσότερους του ενός κατοίκους της φορολογικής κοινότητας, σε κρατικά ή ιδιωτικά λιβάδια και δάση προφανώς προσέκρουε στο ίδιο πρόβλημα με εκείνο της κατανομής του ἔννομίου, το οποίο παραδίδεται στο λήμμα της Πείρας *Περὶ ὄρων καὶ διαιρέσεων*. Το πρόβλημα προκαλούσε η δυσκολία καθορισμού των ὀριῶν, εντός των οποίων επιτρεπόταν η βόσκησι ζώων και ο καταμερισμός του οφειλόμενου ἔννομίου.⁵⁰ Το πρόβλημα αυτό φαίνεται ότι θέλησε να επιλύσει ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος μεταφέροντας την ευθύνη πληρωμής του προστίμου στη φορολογική κοινότητα, ὅπως αυτό συνέβαινε και με την κατανομή του ἔννομίου. Ανάλογα προβλήματα, που αφορούσαν στη διαπίστωση της παράβασις και τον εντοπισμό των υπαιτίων που ήταν υπόχρεοι για την καταβολή του προστίμου, φαίνεται ότι εννοεί ο Κεκαυμένος, ὅταν αναφέρεται στις δυσκολίες επιβολής ἀερικοῦ και την προσφυγή στη δικαιοσύνη των θεωρούμενων ως υπόχρεων για την καταβολή ἀερικοῦ.

Επομένως το ἀερικὸν και ο ἀήρ αναφέρονταν σε παραβάσεις που αφορούσαν στον χώρο. Η χρήση του ὄρου ἀερικὸν στον πληθυντικό, που μαρτυρείται ἀπὸ τον 8ο αι., υποδηλώνει ὅτι το πρόστιμο αφορούσε σε περισσότερες της μιας σχετικές παραβάσεις· αυτές ήταν η παραβίασις της καθορισμένης ελάχιστης ἀπόστασις μεταξύ των κτισμάτων, η παραβίασις των ὄρων και τελικῶς γενικῶς η προσβολή του δικαιώματος της κυριότητις. Η επέκτασις της σημασίας ἀπὸ πρόστιμο για συγκεκριμένη παράβασις στη γενικὴ σημασία του προστίμου μπορεί να διαπιστωθεῖ ἤδη στη Νεαρά του Αλέξιου Α' Κομνηνοῦ το 1085.

50. Βλ. Πείρα, ΛΖ', α'-β' (JGR 4 148.27). Πρβλ. *Εγγρ. Πάτμ. Β'* (ὅπως σημ. 6), 50.123-124(1073).

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ*

**Η έννοια της πόλης
στην Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζηνού**

Τα απομνημονεύματα του Ιωάννη Καντακουζηνού, παραδεδομένα σε τέσσερα βιβλία με τον τίτλο *Ιστορίαι* είναι, ως γνωστόν, ένα μακροσκελές αφηγηματικό κείμενο, το οποίο ο αυτοκράτορας συνέγραψε (ως μοναχός Ιωάσαφ πλέον) για να εξιστορήσει τα γεγονότα της περιόδου 1320-1356¹. Την περίοδο εκείνη ο Καντακουζηνός μετείχε ενεργά στα πολιτικά πράγματα: καταγόμενος από αριστοκρατική οικογένεια υπήρξε μεγάλος δομέστικος και στενός συνεργάτης του Ανδρόνικου Γ' του Παλαιολόγου, έγινε επίτροπος του ανήλικου Ιωάννη Ε' και το 1341 στέφθηκε αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο, χωρίς όμως να αμφισβητήσει τα επί του θρόνου δικαιώματα των Παλαιολόγων. Η Ιστορία του, τόσο λόγω των αφηγηματικών επιλογών του² όσο και λόγω του περιεχομένου της, είναι μια πολλαπλώς χρήσιμη πηγή πληροφοριών για τον ταραγμένο 14^ο αιώνα, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι κύριο μέλημα του συγγραφέα είναι να νομιμοποιήσει την πολιτική του, και ιδιαίτερα την εμπλοκή του στον πόλεμο με την ομάδα της Αντιβασιλείας.

Ήδη από την πρώτη ανάγνωση γίνεται σαφές ότι το κείμενο κατά ένα μεγάλο μέρος του περιγράφει τη στρατηγική που εφάρμοσε ο Καντακουζηνός για να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, πριν κυριαρχήσει στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ένας βασικός αφηγηματικός άξονας είναι γεωγραφικός με σημεία τους οικισμούς που διαδοχικά καταλάμβανε ή έχανε ο στρατός του αυτοκράτορα. Με το ίδιο πνεύ-

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. *Ιωάννου Καντακουζηνού Ιστοριών Βιβλία Δ'*, εκδ. L. SCHOPPEN, τ. I-III, Bonnae 1828-1832 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 2008, με εισαγωγή Δ. Ζ. Σοφιανού).

2. A. P. KAZHDAN, «L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980) 279-335

μα, ο Καντακουζηνός περιγράφει και τη σύγκρουση των δύο Ανδρονίκων, στο πρώτο μέρος της διήγησής του, ως αγώνα για την κατάκτηση όσον το δυνατόν περισσότερων πόλεων, στην ευρύτερη δυνατή έκταση της (τότε μεγαλύτερης) βυζαντινής επικράτειας. Σε ολόκληρο το κείμενο η αναφορά στους οικισμούς γίνεται συστηματικά και με προσεκτική τη διάκρισή τους σε πόλεις, πολίχνες ή φρούρια, κώμες και χωριά³, κατά τρόπον ώστε, αν το αντικαθιστούσαμε με έναν ιδεατό χάρτη –ως εάν τον είχε μπροστά του και ο συγγραφέας-, θα διαπιστώναμε τη σχεδόν πλήρη αποτύπωση του οικιστικού πλέγματος στις συγκεκριμένες περιοχές. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά και η διάκριση των οικισμών εξυπηρετεί την αφήγηση. Η τύχη μιας σημαντικής πόλης, η κατάληψη της οποίας ήταν κάθε φορά το ζητούμενο, εξαρτιόταν από την αντοχή των μικρότερων οικισμών που την περιέβαλλαν, επομένως από την αποτελεσματικότητα των στρατιωτικών κινήσεων που έκαναν οι αντίπαλοι για να τους κατακτήσουν. Δεν χρειάζεται εδώ να αναλύσουμε τις στρατιωτικές αυτές κινήσεις, ούτε και τους παράγοντες (π.χ. οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες, η προδοσία ή η αφερεγγυότητα των συμμάχων του), που ο Καντακουζηνός θεωρεί ότι υπεισέρχονταν για να ματαιώσουν τα δίκαια και έξυπνα σχέδιά του.

Αυτό που με ενδιαφέρει είναι, με δεδομένη την, όπως είπαμε, συστηματική αναφορά στους οικισμούς, αλλά και τη διάκρισή τους, να αξιοποιήσω την Ιστορία για να προσεγγίσω το ζήτημα της ύστερης βυζαντινής πόλης, εκκινώντας από την απόπειρα του ορισμού της. Με άλλα λόγια, με ενδιαφέρει να διερευνήσω τα στοιχεία εκείνα που διαφοροποιούσαν έναν οικισμό και τον καθιστούσαν πόλη στην αντίληψη του Καντακουζηνού. Χωρίς αμφιβολία, οι ύστερες βυζαντινές πόλεις έχουν ως τώρα ελάχιστα μελετηθεί, συγκρινόμενες με τις βυζαντινές πόλεις της πρώιμης και της μέσης εποχής. Από αυτήν την άποψη ο ορισμός της πόλης κατά τους παλαιολόγειους χρόνους πα-

3. Βλ. ενδεικτικά: «τὸ νῦν μὲν Πολύστυλον, ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς δὲ χρόνοις Ἄβδηρα ὠνομασμένον, πολίχνιον παράλιον ὄν» (Καντ. II, 226), «καὶ περὶ τὴν Δράμαν ἐλθὼν, ἐστρατοπέδευσεν πρὸς τινὰ κώμην Κωδωνιανὴν προσαγορευομένην» (ό. π., 227), «Ρεντῖνα, φρούριον τι Θεσσαλονίκης» (ό. π., 236), «μὴ διαρπάσῃ τὰ ὄντα ἐν χωρίοις ἀτειχίστοις δισκεδασμένα» (ό. π., 228). Η ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, «Πολίχνη και πολίχνιον», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1988, 242-247, έχει αποδείξει ότι κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή οι λέξεις πολίχνη και πολίχνιον σήμαιναν τον οχυρωμένο οικισμό ή απλώς το κάστρο.

ραμένει εκκρεμής και το συναφές ερώτημα, δηλαδή τί θεωρούσαν οι Βυζαντινοί ότι ήταν μια πόλη, πρέπει να το θέσουμε γενικότερα και σε όλες τις διαθέσιμες πηγές της ύστερης εποχής. Ωστόσο, νομίζω ότι τα απομνημονεύματα του Καντακουζηνού είναι μια καλή αφετηρία, για τον πρόσθετο λόγο ότι ο συγγραφέας, δυνητικά τουλάχιστον, είχε ως αυτοκράτορας μια συνολικότερη εικόνα των διοικητικών, στρατιωτικών και οικονομικών αστικών λειτουργιών. Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι απαραίτητο να ταξινομήσουμε τις πληροφορίες που δίνει η Ιστορία για τους οικισμούς που χαρακτηρίζονται ως πόλεις, με την προφανή εξαίρεση της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης.

Κατ' αρχήν, παρατηρούμε ότι μία πόλη δεν υπάρχει και δεν λειτουργεί μόνη της. Ο Καντακουζηνός έχοντας συνείδηση αυτού του συστατικού στοιχείου δεν παραλείπει να σχολιάσει την κατάληψη των φρουρίων που προστάτευαν μιαν υπό κατάκτηση πόλη και τους μικρότερους οικισμούς που ήταν οι δορυφόροι της⁴. Επίσης, γνωρίζοντας ότι ο επιζητούμενος έλεγχος μιας περιοχής γινόταν εφικτός μόνον χάρη στον έλεγχο ενός ολόκληρου δικτύου πόλεων, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη σειρά με την οποία σχεδίαζε να καταλάβει τις πόλεις που είχαν γι' αυτόν σημασία⁵. Τέλος, θεωρεί αυτονόητο ότι η καθεμία πόλη είχε την ενδοχώρα της, από την οποία εξασφαλιζόταν η συντήρηση των κατοίκων της. Σε ορισμένες περιπτώσεις σχολιάζεται η απόφαση να δηωθεί η ύπαιθρος ώστε να υποκύψει ο αστικός πληθυσμός από τη σιτοδεία.

Οι αναφερόμενες πόλεις είναι μικρές και μεγάλες. Οπωσδήποτε σε κάθε περιοχή υπήρχε μια ιεραρχία μεταξύ τους. Στις μεγάλες καταλέγονται οι πολυάνθρωπες και πλούσιες πόλεις. Η Βέροια, για παρά-

4. Πρβλ. Καντ. III, 311: «καὶ [ἡ στρατιά] ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ καὶ τῶν περὶ ἐκείνην πολιχνίων ἐπήλθε Κομμοντζηνοῖς, καὶ ἄχρι Περιθεωρίου ἤλθε». Βλ. επίσης ενδεικτικά Καντ. II, 491: «καὶ τὰ περὶ Βιζύην πολιχνία ὄντα οὐκ ὀλίγα, καὶ πᾶσιν ὁ βασιλεὺς ἐφίστη ἡγεμόνας».

5. Ο Καντακουζηνός έκανε πολλές απόπειρες να καταλάβει την Αδριανούπολη, έχοντας ως ορμητήριο το Διδυμότειχο. Κάθε φορά προσπαθούσε να την προσεγγίσει πολιορκώντας και καταλαμβάνοντας τις γύρω πόλεις κατά περιοχές. Βλ. π.χ. Καντ. II, 406: «... τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις καὶ μείζους καὶ ἐλάττους καὶ τὴν ταύταις ἐγκαθιδρυμένην στρατιά. Ἦσαν δὲ ἐννέα, ἡ Τζέπαινα καὶ ὁ Κροτζιμός, ἡ Περισιτίτζα, ἡ Ἁγία Ἰουστίνα, ἡ Φιλιππούπολις, πόλις θαυμασία καὶ μεγάλη, ὁ Στενίμαχος, ὁ Αετός, ὁ Μπέαδνος, ὁ Κόννικος». Βλ. επίσης Καντ. II, 484, 487 και Καντ. III, 155-156.

δειγμα, «οὐδενός ... τῶν ὅσα πόλιν εὐδαίμονα ποιεῖ ἔνδει. Καὶ διὰ τὸ μεγάλην εἶναι καὶ πολλοὺς τοὺς συνοικοῦντας ἔχειν, οὐ δημῶδη μόνον ὄχλον ἀλλὰ καὶ στρατιώτας, καὶ οὐκ ὀλίγους τῶν συγκλητικῶν»⁶. Ο αυτοκράτορας θεωρεῖ τὴν Ἀδριανούπολη «τῶν ἐν τῇ Θράκῃ πόλεων μείζω καὶ ἀναγκαιότεραν»⁷, ἐνῶ τὴ Φιλιππούπολη ποὺ ἦταν «πόλις θαυμασία καὶ μεγάλη», τὴ βρίσκει «καὶ πεζῶ καὶ ἵππικῶ στρατεύματι ἐρρωμένην, καὶ ἐν ἐπικαίρῳ μάλιστα χωρίῳ κειμένην, ὡς ἀντάρκη εἶναι καὶ πρὸς πόλεμον καὶ εἰρήνην τῶν ἄλλων μάλιστα ἠπειρωτίδων»⁸.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Καντακουζηνός δεν ἀναφέρεται ποθενά στὴν οργάνωση τοῦ αστικοῦ χώρου. Ἐτσι, παρότι γνωρίζουμε τὰ ονόματα ὅλων τῶν μικρῶν ἢ τῶν μεγάλων πόλεων, δεν παίρνουμε καμία ουσιαστικὴ πληροφορία γιὰ τὴν τοπογραφία τους, τὴν ὁποία ἄλλωστε –ειρήσθω ἐν παρόδῳ– ἔχουμε πολὺ περιορισμένες δυνατότητες νὰ γνωρίσουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές⁹. Μία ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ Σέρβια. Ἡ περιγραφή τους στὴν Ἱστορία ἔχει ἤδη σχολιαστεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα¹⁰. Σύμφωνα με τὴν περιγραφή αὐτὴν, τὰ Σέρβια ἦταν χτισμένα σὲ λόφο καὶ εἶχαν μὴ τριπλὴ σειρὰ τειχῶν ποὺ χωρίζαν τὴν πόλη σὲ ἐπίπεδα, «ὥστε δοκεῖν ἔξωθεν τρεῖς εἶναι πόλεις κειμένας ἐπαλλήλους»¹¹. Τὰ δύο τμήματα τῆς πόλης κατοικοῦνταν «ὑπὸ τῶν πολιτῶν», ἐνῶ στὸ τρίτο, τὸ υψηλότερο, κατοικοῦσε ὁ ἀρχοντας. Ὁ Καντακουζηνός περιγράφει ἀδρομερῶς τὰ Σέρβια γιὰ νὰ ἐξηγήσει τόσο τὴ διάταξη τῶν δυνάμεων τοῦ ἀντιπάλου του, τοῦ Σέρβου Προάλιμπου, ὅσο καὶ τὴ δική του τακτικὴ νὰ τὰ καταλάβει. Ἐπίσης, ἀναφέρει τὴν «ἔξω συνοικία» τοῦ Διδυμοτείχου¹² καὶ τὴ γύρω ἀπὸ τὴν «ἄκραν» πόλη τῆς Ἀδριανούπολης¹³.

6. Καντ. III, 120.

7. Καντ. I, 23 καὶ Καντ. II, 405.

8. Καντ. I, 170 καὶ Καντ. II, 406.

9. Βλ. τὶς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις τοῦ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, «Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα», *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου*, τ. Β', ἐκδ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 193-203, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

10. Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Αθήνα 1957 καὶ πιο πρόσφατα DESPINA EVGENIDOU, «Servia and Moglena. Two Byzantine Cities of Macedonia», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 15-22.

11. Καντ. III, 130.

12. Καντ. II, 195, 288.

13. Καντ. III, 243. Γιὰ τὴ θέση τῆς ἀκρόπολης, στὴν ἀκρὴ τῆς πόλης βλ. CATHERINE ASDRACHA, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: étude de géographie historique*,

Υπό μίαν έννοια, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η περιγραφή του εσωτερικού μίας πόλης που είχε καταλάβει ο Καντακουζηνός δεν χρησιμεύει στην αφήγησή του. Το γεγονός άλλωστε ότι δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά υποδηλώνει ότι στις βυζαντινές πόλεις δεν υπήρχαν οι τόποι εκείνοι και τα κτίσματα που η κατοχή τους είχε πραγματικό ή συμβολικό νόημα για τον εκάστοτε κυρίαρχο. Δεν φαίνεται επίσης ότι υπήρχαν σαφείς χωρικές διαφοροποιήσεις ανάλογες με τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, όπως υποδεικνύει η κατανομή του πληθυσμού στα Σέρβια, για τα οποία ο Καντακουζηνός λέγει ότι στο πρώτο επίπεδο, κοντά στο πλάτωμα, κατοικούσαν και οικογένειες «ἀρίστων»¹⁴. Η συνύπαρξη εξάλλου στην κάτω πόλη της Αδριανούπολης όλων των κοινωνικών ομάδων διευκόλυνε τον «δήμο», όταν επαναστάτησε εναντίον των οπαδών του Καντακουζηνού, να λεηλατήσει τα σπίτια των «δυνατῶν»¹⁵. Όσον αφορά το Διδυμότειχο αναφέρεται μὲν ότι «ὁ ...ἐπὶ τῆς ἔξω Διδυμοτείχου συνοικίας δῆμος» ἐπετέθη εναντίον των δυνατῶν που βρίσκονταν μέσα στο κάστρο¹⁶ και πολλές φορές γίνεται λόγος για τους συγκλητικούς και τη στρατιά που ἔδρευαν μέσα στα τείχη, ωστόσο η διατύπωση δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ἕνα σαφὲ διαχωρισμὸ μέσα στον χώρο¹⁷.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η ἔμφαση δίνεται στα τείχη των πόλεων. Για τον Καντακουζηνό ο χώρος και οι ἄνθρωποι που τον κατοικούσαν ορίζονταν ἀπὸ τα τείχη που τους περιέκλειαν και τα οποία, ὄχι μόνον εξασφάλιζαν την ἄμυνα ἐνός οικισμού, ἀλλὰ κυρίως τον διαχώριζαν ἀπὸ την ἀδιαμόρφωτη ὑπαιθρο. Τον καθιστούσαν δηλαδή μία γεωγραφική και μία πολιτική ἢ/και στρατιωτική οντότητα, για τον ἔλεγχο της οποίας η καθεμία ἀπὸ τις ἀντιμαχόμενες πλευρές διόριζε ἕναν ἄρχοντα, που ἐμπιστευόταν.

Αντίθετα πρὸς τη σχεδὸν πλήρη ἀποσιώπηση του ἀστικού σχεδιασμοῦ, ο Καντακουζηνός ἀναφέρεται πολὺ συχνά στην κοινωνική σύνθεση των πόλεων και μάλιστα στη βασική, κατ' αὐτόν, διάκριση ἀνάμεσα στους «ἀρίστους» και τον «δήμο». Ο συσχετισμὸς ἄλλωστε

Athènes 1976, 142.

14. Καντ. III, 130, 133.

15. Καντ. II, 176.

16. Καντ. II, 287-288.

17. Βλ. π.χ. Καντ. II, 302: «ἐξ ὅτου γὰρ οἱ τῆς ἔξωθεν συνοικίας πόλεμον ἀράμενοι πρὸς τοὺς ἔνδον ἀνέστησαν ἠττηθέντες, οὐδ' οἱ ἔνδον γεωργίαις προσείχον, εἰδότες ὡς οὐδεμία τις ὠφέλεια ἐκ τούτων ἔσται».

της δύναμης των δύο ομάδων και η στάση που τηρήθηκε εκατέρωθεν απέναντί του έκρινε κάθε φορά και την κατάληξη της κάθε πόλης υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου.

Οι «ἄριστοι» απαντούν και ως οι «ἐν τέλει» ή ως οι «εὐγενεῖς», ταυτιζόμενοι κάποτε και με τους «δυνατούς», «πολλὰ καλὰ κτήματα ἔχοντας κατὰ χώραν» και «πολλὰς προσόδους»¹⁸. Ο Καντακουζηνός ανήκε λόγω της καταγωγής και της περιουσίας του σ' αυτούς¹⁹, όπως και οι κατά τόπους υποστηρικτές του. Σε πόλεις εξάλλου όπως το Διδυμότειχο οι «ἄριστοι» δεν ξεχωρίζουν, τουλάχιστον κατά την πολιτική τους συμπεριφορά, από τους συγκλητικούς, με τους οποίους ο αυτοκράτορας είχε τακτικές συσκέψεις²⁰.

Η σύνθεση του δήμου δεν προσδιορίζεται. Βέβαιο είναι ότι ο δήμος δεν αποτελούσε το σύνολο των κατοίκων που συνήθως ονομάζονται «πολίται». Επίσης είναι αυτονόητο ότι δεν ήταν ομοιογενής σε όλες τις πόλεις. Το Διδυμότειχο, για παράδειγμα, είχε κυρίως αγροτικό πληθυσμό²¹ και μόνον μετά την εγκατάσταση των αυτοκρατόρων εκεί θα υπήρξαν ορισμένοι έμποροι και τεχνίτες που θα κάλυπταν τις ανάγκες της αυλής και των αξιωματούχων που έφερε μαζί του²². Στη γειτονική όμως Αδριανούπολη, το μεγάλο εμπορικό κέντρο της πεδιάδας του Έβρου, ο δήμος προφανώς περιελάμβανε ως διακριτό στρώμα τους εμπόρους²³. Στην αίσθηση του Καντακουζηνού οι «μέσοι» ανήκαν στον δήμο. Όταν περιγράφει την κατάσταση που διαμορφώθηκε σε διάφορες πόλεις με την εξέγερση του δήμου κάνει μνεία των «μέσων», οι οποίοι ακολουθούσαν τους στασιαστές²⁴, αυτούς που υποσημειώνει ότι προέρχονταν εκ «τῶν ἀπορωτάτων καὶ λωποδυτῶν καὶ τοιχωρύχων». Μία επίσης φορά, προκειμένου για την Κωνσταντινούπολη, κάνει μνεία «τῶν ἐργαστηρίοις καὶ τέχναις προ-

18. Καντ. Ι, 183.

19. Καντ. ΙΙ, 185, 192.

20. Βλ. ενδεικτικά Καντ. ΙΙ, 246.

21. ASDRACHA, *La région des Rhodoppes*, 131-137.

22. Ο Καντακουζηνός λέγει (Καντ. ΙΙ, 165) ότι στο Διδυμότειχο κατασκευάστηκαν τα ενδύματα που χρειαζόταν για τη στέψη του.

23. ASDRACHA, *La région des Rhodoppes*, 144-145.

24. Καντ. ΙΙ, 179: «Οἱ μέσοι δὲ τῶν πολιτῶν, ἢ ὅτι οὐ συνηγωνίζονται τοῖς στασιαζουσιν, ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι».

σεχόντων»²⁵.

Ο ρόλος του δήμου, τον οποίο ο Καντακουζηνός αντιμετωπίζει ως συλλογικότητα²⁶, αποδεικνύεται κρίσιμος με πολλές ευκαιρίες. Ο δήμος αναλάμβανε να υπερασπιστεί τα τείχη ή να σκάψει την τάφρο γύρω από αυτά και αποφάσιζε να προσχωρήσει στον έναν ή τον άλλον βασιλέα, κρίνοντας ουσιαστικά τη νίκη εκείνου, τον οποίο υποστήριζε²⁷. Ήταν επίσης πιο ευάλωτος από τους «ἀρίστους», όταν συνέβαιναν φυσικές ή πολεμικές καταστροφές, και ενεργούσε συλλογικά για να τις αποφύγει εγκαταλείποντας την πόλη του²⁸.

Κυρίως όμως είναι ενδιαφέρον ότι ο δήμος των μεγάλων πόλεων εξέλεγε τους αντιπροσώπους του, οι οποίοι μαζί με τους εκπροσώπους των «ἀρίστων» και του τοπικού κλήρου αποστέλλονταν για να διαπραγματευθούν την παράδοση της πόλης τους. Στην Ιστορία εντοπίζονται τρεις τουλάχιστον σχετικές περιπτώσεις. Η μία είναι η περίπτωση της Βιζύης: το 1344 ο Καντακουζηνός έστειλε πρεσβεία και ζήτησε από τους κατοίκους να του παραδώσουν την πόλη. «Βιζύιοι δέ ἐπεὶ ἐδέξαντο τὴν πρεσβείαν, ἐκκλησίαν συναθροίσαντες ἐβουλεύοντο ὅτι δύοι πράττειν ... δύο δὲ τῶν ἀρίστων ἀπολεξάμενοι καὶ τοῦ δήμου καὶ τῆς ἐκκλησίας τοσούτους ἑτέρους, πρὸς βασιλέα πρέσβεις ἔπεμπον καὶ τὴν πόλιν παρεδίδουν»²⁹. Λίγο νωρίτερα, το 1342, στη Βέρροια, οι κάτοικοί της ζήτησαν από τον Καντακουζηνό με πρεσβεία που συγκρότησαν από τρία μέλη (τον Αστραπήρη από τους «ἀρίστους», τον Αλληλούια από τον «δῆμον» και τον Σύρο από τον κλήρο) να τους απελευθερώσει από τους Σέρβους³⁰. Ανάλογη σύνθεση είχε και η α-

25. Καντ. III, 227.

26. Βλ. π.χ. Καντ. II, 177: «τῶν μὲν ἕκασταχοῦ δήμων τὸν βασιλέα Παλαιολόγον δεῖν οἰομένων ἑαυτοῖς δεσπότην ἐπιφημίζειν, τῶν ἀρίστων δὲ ἢ τῆ ἀληθείᾳ τῶ Καντακουζηνῶ προσκειμένων βασιλεῖ ἢ τῶν ἀπόρων καὶ νεωτερίζειν βουλομένων τὴν ἴσῃν αἰτίαν ἐπαγόντων οὐκ ἕκ τινος ἐλέγχου». Βλ. επίσης ό.π., 297: «κοινή οἱ τε δήμοι καὶ οἱ δυνατοὶ τῶν πόλεων βασιλεῖ προσείχον τῶ Καντακουζηνῶ». Καὶ ό.π., 298: «οἱ δήμοι δέ, τῶν στασιαστῶν ἐναγόντων, οἷς ἕκ τοῦ πολέμου τὰ ἐτέρων ἔχουσι πλουτεῖν ἐνήν, πρὸς ... Καντακουζηνὸν καὶ τοὺς παρ' ἑκάστοις δυνατοῦς ὁμοίως ἐπολέμουν». Βλ. ό.π., 212, 243 καὶ Καντ. III, 255. Για τη θέση του δήμου, νοούμενου ως του λαϊκού στοιχείου στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία βλ. K.-P. MATSCHKE- F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Cologne – Weimar – Vienna 2001, 62 κε.

27. Βλ. ενδεικτικά Καντ. II, 136-137, 297-298, 611.

28. Πρβλ. Καντ. I, 183 καὶ Καντ. II, 288.

29. Καντ. II, 490.

30. ό.π., 352.

ντιπροσωπεία των κατοίκων του Περιθεωρίου³¹.

Ο δήμος επίσης συμμετείχε σε αυτό που ο Καντακουζηνός αποκαλεί «πολιτεία». Ο αυτοκράτορας είναι σαφής: «σχεδόν γάρ τοι εἰς δύο διήρητο τὰ τῶν πολιτειῶν, καὶ οἱ μὲν ὀλίγοι τὰ Καντακουζηνοῦ βασιλέως ἔδρων, οἱ δὴμοι δὲ ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ἀγόμενοι καὶ τῶν ἀπόρων, τὰ βασιλίδος ἠροῦντο μᾶλλον»³². Κατά τον ίδιο, όλες οι πόλεις είχαν την «πολιτεία» τους³³. Ο όρος «πολιτεία» δεν είναι εκ πρώτης όψεως εύκολο να ερμηνευθεί. Αν τον αναζητήσουμε και σε άλλα κείμενα, αναλόγως δυσερμήνευτον τον εντοπίζουμε στο χρυσόβουλλο με το οποίο ο Ανδρονίκος Β' έδωσε προνόμια στη μητρόπολη της Μονεμβασίας. Στο προοίμιο ο αυτοκράτορας εξαίρει τις ιδιότητες της πόλης, μεταξύ των οποίων ήταν και η «εὐγένεια τῆς πολιτείας»³⁴. Εξάλλου σύμφωνα με έγγραφο της μονής Προδρομού το 1329 στο δικαστήριο της Ζίχνας συμπαρίστατο ο πανσέβαστος κριτής του «θεοφρουρήτου φοσσάτου» κυρ Μιχαήλ ο Μαυροφόρος «μεθ' ἑτέρων τῶν ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων»³⁵. Αργότερα, περί το 1400-1401 στις δικαστικές αποφάσεις του Πατριαρχείου εμφανίζεται ο «ἀπὸ τῆς πολιτείας ἄρχων», ο οικεῖος του αυτοκράτορα κυρ Ανδρέας Αργυρόπουλος, που είχε εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες στην Κωνσταντινούπολη³⁶.

Εἶναι εύλογο, νομίζω, να υποθέσουμε ότι η μνημονευόμενη σε πα-

31. ό.π., 214: «...ἦκον τοῦ τε δήμου καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς δυνατῶν ὀλίγοι καὶ τῶν τῶ κλήρῳ τῆς παρ' αὐτοῖς ἐκκλησίας κατειλεγμένων».

32. Καντ. II, 180.

33. Βλ. Καντ. II, 506: «καὶ ὡς κοινοὶ πολέμοι φανεῖεν αὐτοῦ τε καὶ τῶν παρὰ Ρωμαίοις ἀρίστων πάντων, οὐ μόνον ὄσον ἐν εὐγενέσιν ἦν, ἀλλὰ καὶ μονάζουσι καὶ ἐπισκόποις, ἔτι δὲ καὶ στρατιώταις καὶ τοῖς τῶν πολιτειῶν ἐκάστης πόλεως προέχουσιν».

34. MM V, 156: «τὰ τε ἄλλα κοσμεῖ τὸ ἄστυ καὶ θέσεως εὐκαιρία καὶ πρὸς ἀσφάλειαν ἐρμυνότης καὶ πλήθος μάλιστα οἰκητόρων καὶ πολυθλβία καὶ πολιτείας εὐγένεια καὶ τεχνῶν ἀσκήσεις καὶ ἀγορᾶς δαψίλεια πάντων πᾶσα, εὐεμπορώτατόν τε εἰ δὴ τι καὶ ἄλλο μάλιστα πρὸς ἅπαντα πλοῦν καὶ θαλάσσης ἅπαντα μέρη θέσεως εὖ ἔχον».

35. LISA ΒÉΝΟΥ, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès XIIIe-XVe siècles)*, Paris 1998, αρ. 23, σ. 67. Βλ. καὶ ό.π., αρ. 126, σ. 210, όπου αναφέρονται ονόματα «πολιτικῶν ἀρχόντων».

36. MM II, 472. Βλ. επίσης MM II, 493, όπου αναφέρεται ο Θωμάς Καλοκύρης «ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων». Για την ανάλυση των όρων αυτών και την υπόθεση ότι η πολιτεία τον 15ο αἰώνα ήταν το δημοτικό συμβούλιο της Κωνσταντινούπολης βλ. ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Αλωση*, Αθήνα 2007, 132-137.

ρόμοια συμφραζόμενα «πολιτεία» ήταν το συμβούλιο της πόλης. Φαίνεται όμως ότι δεν μετείχε σε αυτό το συμβούλιο ο δήμος όλων των πόλεων, και πάντως δεν μετείχε σε ολόκληρη την περίοδο που καλύπτει η Ιστορία του Καντακουζηνού. Διαβάζοντας προσεκτικά το κείμενο διαπιστώνουμε ότι ο δήμος αναφέρεται ρητώς και συστηματικά μόνον στο δεύτερο μέρος του, όπου εξιστορείται ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος. Αναφερόμενος στην εποχή της βασιλείας του Ανδρόνικου του Γ', ο Καντακουζηνός κάνει λόγο για το σύνολο των κατοίκων μιας πόλης, χρησιμοποιώντας πολλές φορές τον όρο «πολίται» και κάποτε το όνομα της συγκεκριμένης πόλης³⁷, ενώ στη μία περίπτωση που απαντά ως διακριτή ομάδα, στην περίπτωση της Άρτας, ο δήμος υφίσταται απλώς τις συνέπειες του πολέμου³⁸. Επίσης δεν είναι χωρίς σημασία μια ακόμη διαπίστωση: ρόλο στην τύχη, άρα και στη ζωή της πόλης αποδίδει ο Καντακουζηνός στον δήμο μόνον ορισμένων πόλεων μετά το 1342: στην Αδριανούπολη, τις Σέρρες, τη Βέροια, την Έδεσσα, το Περιθεώριο, την Αίνο και τη Βιζύη. Μάλιστα, για τον δήμο της Αδριανούπολης, που αρνήθηκε να υποταγεί στον Καντακουζηνό και επαναστάτησε, γνωρίζουμε και τους αρχηγούς του, οι οποίοι πιθανότατα ανήκαν στους μέσους³⁹.

Αν οι προηγούμενες διαπιστώσεις είναι ορθές, τότε στο κείμενο του Καντακουζηνού ανιχνεύεται η σταδιακή εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο και άλλων στρωμάτων, πλην της αριστοκρατίας. Η «πολιτεία» που προηγουμένως διακρινόταν από την «εὐγένεια» των μελών

37. Πρβλ. Καντ. I, 143: «προσχωρησάντων δὲ καὶ Παιδεστηνῶν ... τὴν πρὸς Μεσημβρίαν ἦει, Συλημβριανούς ἀμειψάμενος». Ο Κ.-Ρ. MATSCHKE θεωρεί αυτήν τη διατύπωση που εντοπίζει και σε άλλα κείμενα μετά τον 12^ο αιώνα ένδειξη μιας αρχόμενης αστικής συνείδησης: βλ. Κ.-Ρ. MATSCHKE, «Selbstverständnis, Außenansicht und Erscheinungsbilder mittelalterlicher Städte im Byzantinischen Reich», *Was machte im Mittelalter zur Stadt? Selbstverständnis, Außensicht und Erscheinungsbilder mittelalterlicher Städte. Vorträge des gleichnamigen Symposiums vom 30. März bis 2. April 2006 in Heilbronn*, εκδ. Κ.-Ul. JÄSCHKE – CHR. SCHRENK, Stadtarchiv Heilbronn 2007, 179-181.

38. Καντ. I, 518.

39. Ο ένας αρχηγός, ο Βράνος ήταν «τοῦ δήμου εἷς, σκαπάνη προσέχων καὶ χερσὶ καὶ γλίσχρως ἐκ τούτων ποριζόμενος» (Καντ. II, 176. Οι άλλοι δύο ήταν ο Μουγδουφής και ο Φραγγόπουλος. Ο τελευταίος πιθανόν είχε σχέση με τον Αδριανοπολίτη έμπορο Ιωάννη Φραγγόπουλο που δραστηριοποιείται στα Κελιά της Μαύρης Θάλασσας περί το 1360. Για τις δραστηριότητες του Φραγγόπουλου βλ. Α. ΛΑΙΟΥ-ΘΟΜΑΔΑΚΙΣ, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries», *DOP* 34-5 (1980) 197 [= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Aldershot 1992, αρ. VII].

της, που συγκροτούνταν, όπως το καταλαβαίνω, μόνον από τους τοπικούς αριστοκράτες, περιέλαβε συν τω χρόνω και τους εκπροσώπους του δήμου, γεγονός που αποτελεί σύμπτωμα ευρύτερων κοινωνικών διεργασιών κατά τον 14^ο αιώνα. Στις διεργασίες αυτές ο εμφύλιος πόλεμος έδρασε καταλυτικά, εφόσον η ομάδα της Αντιβασιλείας προσεταιρίστηκε τα αστικά στοιχεία για να επιβληθεί στον αντίπαλό της που υποστήριζαν οι αριστοκράτες. Ασφαλώς όμως ο πόλεμος δεν ήταν η γενεσιουργός αιτία. Η ενίσχυση της εμπορικής κίνησης στη Μεσόγειο επηρέασε θετικά την κοινωνική θέση των βυζαντινών εμπόρων, οι οποίοι παρά τους περιορισμούς που υφίσταντο από τους Ιταλούς είχαν αποκτήσει οικονομική δύναμη και διεκδικούσαν ως εκ τούτου τη συμμετοχή τους και στην άσκηση της εξουσίας⁴⁰, στόχο που οι γενικώς αποκαλούμενοι «μέσοι» επιτυγχάνουν τον 15^ο αιώνα, μόλις λίγο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης⁴¹.

Έχω τη γνώμη ότι ακριβώς η ύπαρξη της «πολιτείας» επέτρεπε στον Καντακουζηνό να ονομάζει έναν οικισμό πόλη. Ακριβέστερα, στην αντίληψή του ό,τι διαφοροποιούσε τις πόλεις και τις καθιστούσε δρώντα υποκείμενα ήταν μια, στοιχειώδης έστω, συλλογική πολιτική λειτουργία. Το μέγεθος και η αυτάρκεια, ακόμη και η μεγάλη σε πολλές περιπτώσεις στρατηγική σημασία τους αποτελούσαν εντέλει δευτερεύοντα στοιχεία και προέκυπταν ως συνέπεια της πολιτικής τους λειτουργίας. Είθισται να ορίζουμε τις πόλεις ως διοικητικά κέντρα, που χωρίς αμφιβολία ήσαν. Η διήγηση του Καντακουζηνού εμπλουτίζει περισσότερο τον ορισμό αυτόν. Οι πόλεις ενδιέφεραν την κεντρική εξουσία ή τον εκάστοτε διεκδικητή της, διότι άλλοτε ήταν το διακύβευμα της σύγκρουσης των υφιστάμενων κάθε στιγμή κοινωνικών δυνάμεων και άλλοτε το προνομιακό πεδίο της συμμαχίας τους. Η περιγραφή της Βέρροιας, την οποία μνημονεύσαμε πιο πάνω, είναι ενδεικτική της κοινωνικής διαφοροποίησης που χρειαζόταν μια πόλη για να υπάρξει. Στη συγκυρία του δευτέρου εμφυλίου πολέμου και στο κείμενο που μελετάμε το διακύβευμα φαίνεται πολύ πιο ανά-

40. Για το εμπόριο και τους εμπόρους κατά την ύστερη εποχή βλ. Κ.-Ρ. MATSCHKE, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13^{ος}-15^{ος} αιώνας), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β', εκδ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 561-612, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

41. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος*, 90 κε.

γλυφα, καθώς είναι και πιο διακριτές πλέον οι ομάδες των αριστοκρατών και των «μέσων» στη βυζαντινή κοινωνία. Κατά τούτο άλλωστε αποδεικνύεται χρήσιμη για τη μελέτη των ύστερων βυζαντινών πόλεων η Ιστορία: επειδή αποτυπώνει την ενίσχυση της πολιτικής λειτουργίας τους με τη συμμετοχή του δήμου.

ΑΘΗΝΑ Ν. ΚΟΝΤΑΛΗ*

**Κωνσταντίνος Οικονόμος και ή εξέγερση
του παπα-Εύθυμιου Βλαχάβα στη Θεσσαλία****

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων (1780-1857) ύπῆρξε σύγχρονος του παπα-Εύθυμιου Βλαχάβα και ώς εκ τούτου έζησε από πολύ κοντά την τοπική εξέγερση της Θεσσαλίας τό 1808. Τό έρώτημα τό όποιο εύλογα προκύπτει είναι εάν και κατά πόσο ό Οικονόμος συμμετέσχε σ' αυτή την επαναστατική κίνηση. Μελετώντας το ιστορικό πλαίσιο του κινήματος του παπα-Βλαχάβα στα Χάσια, έπιχειρήσαμε νά έρμηνεύσουμε ιδεολογικά και ιστορικά τή στάση του Οικονόμου απέναντι σ' αυτή την εξέγερση. Η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε έξαιρετικά δυσχερής, έπειδή δέν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες του τελευταίου πού νά τεκμηριώνουν τήν ανάμειξή του. Για τό λόγο αυτό, μέ βάση τή συστηματικότερη καταγραφή των κινήσεων του, τή συγκεκριμένη χρονική περίοδο, και σε συνδυασμό μέ τή μελέτη της Άλληλογραφίας και των εκκλησιαστικών Λόγων του, προχωρήσαμε στην αναζήτηση των προϋποθέσεων της συμμετοχής του στην τοπική εξέγερση του παπα-Βλαχάβα.

1. Σύντομη παρουσίαση της εξέγερσης του παπα-Εύθύμιου Βλαχάβα στη Θεσσαλία (1808)

Τό Φεβρουάριο του 1808 ό παπα-Βλαχάβας, σύμφωνα μέ τίς οδηγίες πού του έδωσε ό Καρπενησιώτης όπλαρχηγός Δημήτριος Παλαιόπουλος, πράκτορας των Ρώσων, συνεκάλεσε στον Όλυμπο γενι-

* Διδάκτωρ Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Η μελέτη αυτή αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή εισήγησης μας στό Β' Διεθνές Έπιστημονικό Συνέδριο για τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον έξ Οικονόμων μέ τήν ευκαιρία συμπλήρωσης εκατόν πενήντα χρόνων από τήν κοίμησή του (1857-2007), τό όποιο πραγματοποιήθηκε υπό τήν αιγίδα της Έκκλησίας της Ελλάδος στη γενέτειρά του Τσαριτσάνη, 21-23 Σεπτεμβρίου 2007.

κή συνέλευση ἀρματολῶν καί κλεφτῶν. Ἐκεῖ, ἀποφασίστηκε νά ὀργανωθεῖ νέο ἐπαναστατικό κίνημα στή Ρούμελη, μέ ἔμφαση στά τμήματα ἐκεῖνα πού ὑπάγονταν στόν Ἀλή Πασά τῶν Ἰωαννίνων, μέ ἡμερομηνία ἔναρξης τήν 29^η Μαΐου, ἐπέτειο τῆς ἄλωσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹. Ὁ παπα-Βλαχάβας ἐπιθυμοῦσε νά ἔχει μέ τό μέρος του τήν πλειονότητα τῶν ἀρματολῶν καί γι' αὐτό φρόντισε νά εἶναι καθολική ἡ κίνηση γιά τήν ὀργάνωση τοῦ κινήματος. Ἀνάμεσα στούς ἀρματολούς, ὅμως, ὑπῆρξαν κάποιοι προδότες. Σύμφωνα μέ τή διήγηση τοῦ Νικολάου Κασομούλη, ἐκεῖνο πού ἐνόχλησε περισσότερο τόν παπα-Βλαχάβα δέν ἦταν τόσο ἡ ἀποτυχία τοῦ σχεδίου ὅσο ἡ προδοσία τῶν ἀρματολῶν Δεληγιάννη καί Στορνάρη στόν Ἀλή τήν 1^η Μαΐου². Ὁ παπα-Βλαχάβας, στήν προσπάθειά του νά προλάβει τά ἀντίποινα τοῦ Ἀλή Πασᾶ, ἀναγκάστηκε νά ὑψώσει στίς 5 Μαΐου στά Χάσια τή σημαία τῆς ἐπανάστασης. Τό ἀρματολίκι του περιελάμβανε ἑξακόσια μέλη³. Προχώρησε μέ αὐτούς πρός τή Θεσσαλία καί κατέλαβε τό Καστράκι (Καλαμπάκα), διακόποντας μέ τόν τρόπο αὐτό τή συγκοινωνία Ἡπείρου καί Θεσσαλίας. Ἀκολουθῶς, ἔστειλε ἀγγελιοφόρους, μέ τούς ὁποίους ζητοῦσε τή βοήθεια τῶν φίλων του ἀρματολῶν ἀπό τίς γειτονικές περιοχές. Ἀπέστειλε αἴτημα βοήθειας καί στά Τρίκαλα, στοχεύοντας στήν ἀντιπάθεια πού ἔτρεφαν πολλοί Ὀθωμανοί τῆς περιοχῆς γιά τόν Ἀλή⁴.

1. Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, τ. 5^{ος}, Ἐν Αθήναις 1874, σ. 658. Ν. ΒΕΗ, «Βλαχάβας (Θύμιος)», *ΕΕΛ* (1928) 328. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, «Βλαχάβας», *ΜΕΕ* 7, 412. Τ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Βλαχαβαῖοι. Μιά δυναστεία κλεφταρματολῶν τῆς Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 18.

2. Ν. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, τ. 1^{ος}, Αθήναι 1939, σ. 83. Λ. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, *Ἡ Θεσσαλία στήν Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1984, σ. 281.

3. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τουρκοκρατία 1669 -1812. Ἡ οἰκονομική ἄνοδος καί ὁ φωτισμός τοῦ Γένους*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 718. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Νέα στοιχεῖα γιά τά ἑλληνικά ἀρματολίκια καί τήν ἐπανάσταση τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στή Θεσσαλία στά 1808», *ΕΕΦΣΠΘ* 9 (1965) 245.

4. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά*, σ. 83. Κ. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς. Ἱστορικόν δίκμιον περί τῶν πρός ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Αθήνησι 1869, σ. 588. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία*, τ. 5^{ος}, σ. 658. *Ἐθνική Ἱστορία τῶν Τρικάλων κατά τήν Τουρκοκρατίαν καί τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Ἔκδοσις Νομαρχίας Τρικάλων ἐπί τῶ ἑορτασμῶ τῆς 150ετηρίδος ἀπό τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Τρίκαλα 1971, σ. 19. ΒΕΗ, «Βλαχάβας», σ. 328. ΑΡΣΕΝΙΟΥ, *Ἡ Θεσσαλία*, σ. 281.

Όταν υπογράφηκε ή νέα Ρωσοτουρκική συνθήκη ειρήνης και υπό τό φόβο νέας ρωσοσερβικής παρεμβολής, ή Πύλη διέταξε τόν πατριάρχη Γρηγόριο τόν Ε΄ τό καλοκαίρι του 1808 νά εκδώσει ειδικό φιρμάνι μέ τό όποιο θά χορηγοῦσε γενική άμνηστία στόν παπα-Βλαχάβα αλλά και σέ όλους τούς καπεταναίους πού ἔδρευαν στόν Όλυμπο και τό Αιγαίο. Επίσης, εκδόθηκαν πατριαρχικά γράμματα παραινετικά προς τόν ίδιο τόν παπα-Βλαχάβα, μέ τά όποια ό Γρηγόριος Ε΄ του ἔδινε άφεση τών παλαιών άμαρτιών του και του ζητούσε νά σταματήσει τήν επαναστατική δράση του προκειμένου νά επιστρέψει ως κληρικός στά ποιμαντικά του καθήκοντα. Πράγματι, ό ίδιος, επηρεασμένος από τήν πατριαρχική παρέμβαση, σταμάτησε τίς επιθέσεις εναντίον τών Όθωμανών και διέλυσε τόν στολίσκο του⁵. Ό Άλή Πασάς όμως, δέν τήρησε τά συμφωνημένα και άπαίτησε νά του παραδώσουν τόν παπα-Βλαχάβα. Τό γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα ό τελευταίος νά προδοθει από τούς ανθρώπους του Άλή, οί όποιοι τόν συνέλαβαν μετά από πολλές περιπέτειες στην Κατερίνη⁶. Στη συνέχεια ό παπα-Βλαχάβας όδηγήθηκε στά Ίωάννινα ενώπιον του Άλή Πασά, υπέστη φρικτά βασανιστήρια και βρήκε οίκτρο θάνατο (1809)⁷.

Ό παπα-Βλαχάβας συνέβαλε όμολογουμένως τά μέγιστα στις επαναστατικές προσπάθειες του Γένους⁸. Αποτελέσε, αναμφίβολα, πρότυπο και σημείο αναφοράς για πολλούς Έλληνες της εποχής και του τόπου του. Πολλοί ακόμη ήταν εκείνοι πού ενίσχυσαν μέ κάθε τρόπο τίς προσπάθειές του. Ακολουθως, παραθέτουμε τίς ενέργειες ενός τέτοιου ανθρώπου, του λόγιου κληρικού Κ. Οικονόμου, ό όποιος προφανώς επηρεάστηκε από τήν ιδεολογία του επαναστάτη παπα-

5. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμένη Ελλάδα*, σ. 590. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, «Βλαχάβας», σ. 412. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Βλαχάβας», σ. 934.

6. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμένη Ελλάδα*, σ. 591. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Βλαχάβας», σ. 935.

7. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμένη Ελλάδα*, σ. 591. ΑΠ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Ό Έλληνικός λαός κατά τήν περίοδο της Τουρκοκρατίας. Έκκλησία και Γένος - Κοινωνικός βίος και αυτοδιοικήσεις - Αριστοκρατία του Γένους - Κοινότητες έξωτερικού - Οικονομική ζωή*, Αθήναι 1959, σ. 91. Τ. ΚΟΝΤΑΞΗ, «Η συμμετοχή της Θεσσαλίας εις τήν εθνεγερσίαν του 1821», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 50. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Η συμβολή του κλήρου της Εκκλησίας εις τούς άπελευθερωτικούς άγώνας του έλληνικού έθνους», *Μνήμη 1821*, *Αφιέρωμα εις τήν εθνικήν παλιγγενεσίαν επί τη 150ή επετείω*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 164.

8. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Οί Νεομάρτυρες και τό δούλον γένος*, [= *Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος*, άρ. 16], Έν Αθήναις 1991, σ. 31.

Βλαχάβα και συνεισέφερε ποικιλοτρόπως στην εθνική υπόθεση.

2. Συνοπτικό διάγραμμα του βίου και της δράσης του Κωνσταντίνου Οικονόμου

Ο Κ. Οικονόμος υπήρξε γόνος ιερατικής οικογενείας. Έλαβε επιμελημένη παιδεία και ἄρτια ἐκπαίδευση⁹. Τό 1801 νυμφεύτηκε τή συμπατριώτισσά του Ἑλένη Στατήρη καί ἀμέσως χειροτονήθηκε διάκονος καί λίγο ἀργότερα πρεσβύτερος¹⁰. Τό 1803, μέ ἐντολή τοῦ ἐπισκόπου Ἐλασσῶνος Ἰωαννικίου μεταβαίνει στήν Ἀττάλεια καί συγκεκριμένα στόν μητροπολίτη Πισιδίας Κύριλλο γιά νά παραλάβει ἕνα κληροδότημα¹¹. Ἡ ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ του, γραμμένη σέ ἀρχαῖζουσα, βρίσκεται χαραγμένη «ἰδία αὐτοῦ χειρῖ»,¹² σέ κώδικα τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς Τσαριτσάνης. Ὁ Οἰκονόμος ἐπηρεάστηκε σημαντικά ἀπό τήν πρώτη του ἐξοδο ἐκτός τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Παρόλα αὐτά παρέμεινε στή γενέτειρά του ὅσο τό δυνατό περισσότερο, προκειμένου νά προσφέρει ἐκεῖ τίς ὑπηρεσίες του. Ἀντίθετα, ὅλοι οἱ ἄλλοι λόγιοι συμπατριῶτες του ἐγκατέλειψαν τήν Τσαριτσάνη καί ἀναζήτησαν διέξοδο στό ἐξωτερικό¹³.

Ὁ Οἰκονόμος σέ ἡλικία 25 ἐτῶν ἔλαβε τό ὀφφίκιο τοῦ Οἰκονόμου, ἐνῶ ταυτόχρονα διορίστηκε ἱεροκήρυκας τῆς ἐπισκοπῆς

9. ΙΩ. ΕΡΜΩΝΙΚΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος (1780-1857)», *Ἀκτῖνες* 20 (1957) 404.

10. Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 731. ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Α', Ἀθήναι 1872, σ. 168. Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *Ἐκκλησία* 34 (1957) 491.

11. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία*, τ. 1^{ος} (1802-1817), ἐπιμ. Κ. ΛΑΠΠΑ - Ρ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, Ἀθήνα 1989, σ. κζ'. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΘΕΜΕΛΗ, μητρ. Μεσσηνίας, *Αἱ παιδαγωγικά ἰδέαι τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἀθήναι 1988, σ. 9. ΙΩ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, «Σελίδες ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. 150 χρόνια ἀπό τό θάνατό του», *Φιλογένεια* 9 (2007) 60.

12. Κ. ΣΙΒΙΝΗ, *Υπόμνημα αὐτοσχέδιον περί τοῦ Αἰδεσιμωτάτου Πρεσβυτέρου καί Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, ἐν Τεργέστη 1857, σ. 7.

13. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 147. Θ. ΝΗΜΑ, *Ἡ ἐκπαίδευση στή Δυτική Θεσσαλία κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Συμβολή στή μελέτη τοῦ Θεσσαλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 277.

Ἐλασσώνος¹⁴. Ὡς ἱεροκήρυκας περιόδευσε κηρύττοντας τόν Θεῖο λόγο σέ διάφορες πόλεις καί χωριά τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας¹⁵. Τό γεγονός ὅτι εἶχε τήν ἀποκλειστική εὐθύνη ὄλων σχεδόν τῶν ὑποθέσεων τῆς Ἐπισκοπῆς καί ἐκπροσωποῦσε τόν μητροπολίτη Ἐλασσώνος Ἰωαννίκιο, ὅταν ἐκεῖνος ἀπουσίαζε, αὐξανε τήν προβολή του καί τόν ἀναδείκνυε σέ ἡγετική φυσιογνωμία στήν τοπική κοινωνία τῆς Τσαριτσάνης, κάτι πού ἴσως νά προκάλεσε ἀργότερα τήν ἐκδικητική μανία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Σύμφωνα μέ τή χειρόγραφη *Βιογραφία* τοῦ Οικονόμου, ἀπό ἀνώνυμο βιογράφο, –ἡ ὁποία δέν κατορθώνει νά ξεφεύγει πάντοτε ἀπό τίς μυθιστορηματικές λεπτομέρειες– εἶχε λάβει ἀπό τόν πεθερό του Καραδήμο Στατήρη μία ὑπολογίσιμη περιουσία¹⁶ καί ἀνέλαβε νά ἐξοφλήσει μέ τή βοήθεια τοῦ συγγάμβρου του Κωνσταντῆ Δημητρίου τά χρέη του. Συνεπῶς, ὁ Οικονόμος εἶτε χρωστοῦσε κάποια χρήματα εἶτε εἶχε προκαλέσει ἐξαιτίας τῆς περιουσίας του τίς ἀρπακτικές διαθέσεις τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ¹⁷. Παράλληλα, ἀνέπτυξε ἔντονη ἐκπαιδευτική δραστηριότητα ὡς διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς Τσαριτσάνης¹⁸, διαδεχθεῖς τόν Κωνσταντῖνο Κούμα¹⁹. Τά ἀνωτέρω γεγονότα τόν καθιστοῦσαν ὑποπτο ἀπέναντι στόν Ἀλῆ Πασᾶ, γιά συμμετοχή σέ ἐπαναστατικές κινήσεις²⁰.

Ὁ Οικονόμος ἀρνήθηκε νά πληρώσει τά χρήματα πού τοῦ εἶχε ζη-

14. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 731. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι*, Α', σ. 169. Κ. ΒΟΒΟΛΙΝΗ, *Ἡ Ἐκκλησία εἰς τόν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας*, Αθήναι 1952, σ. 165. Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Οικονόμος Κωνσταντῖνος, ὁ ἐξ Οικονόμων», *ΜΕΕ* 18, 759. Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, «Οικονόμος Κωνσταντῖνος, ὁ ἐξ Οικονόμων», *ΘΗΕ* 9 (1966) 682. Ν. ΒΕΗ, «Ὁ "Κ. Οικονόμος ὁ ἐξ Οικονόμων" καί μία καταγραφή τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Ὀλύμπου καί τοῦ Κισσάβου», *Ν. Ἑστία* 39 (1946) 16-18. Χρ. ΘΕΜΕΛΗ, «Λόγος ἐπιμνημόσυνος εἰς τόν αἰδίδιμον Κωνσταντῖνον Οικονόμον τόν ἐξ Οικονόμων», *Ἐκκλησία* 34 (1957) 487-488.

15. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι*, Α', σ. 169. Θέμελη, *Αἱ παιδαγωγικά ἰδέαι*, σ. 9. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία*, Α', σ. 147.

16. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἀλληλογραφία*, σ. 388.

17. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἀλληλογραφία*, σ. 304. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ὁ φιλάργυρος τοῦ Μολιέρον*, ἐπιμ. Κ. ΣΚΑΛΙΟΡΑ, Αθήνα 1970, σ. 10.

18. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἀλληλογραφία*, σ. 389.

19. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 731. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι*, Α', σ. 169. Π. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οικονόμος ἐξ Οικονόμων», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 6 (1910) 462. Π. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οικονόμος ὁ ἐξ Οικονόμων», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 6 (1922) 460.

20. ΙΩ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, *Ἡ συμβολή τοῦ Κωνσταντῖνου Οικονόμου τοῦ ἐξ Οικονόμων εἰς τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Αθήναι 1996, σ. 16. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, «Σελίδες», σ. 61.

τήσει ο Άλή Πασάς και γι' αυτό κινδύνεψε να θανατωθεί. Σώθηκε αρχικά χάρη στη μεσιτεία του Βλαχοθεόδωρου, αρματολού του Όλύμπου, τον οποίο είχε διασώσει πρωτύτερα ο ίδιος ο Οικονόμος, όταν καταδιωκόταν από την Πύλη ως συμμετοχος στην επανάσταση του παπα-Βλαχάβα. Συγκεκριμένα, ο Οικονόμος του είχε παράσχει καταφύγιο, για αρκετούς μήνες, στο κτήμα του στο Τσερνίλο της επαρχίας Έλασσώνος²¹. Ο Οικονόμος απελευθερώθηκε αργότερα, με τη μεσολάβηση ενός Τούρκου συμβούλου. Ο τελευταίος κατάφερε να πείσει τον Άλή Πασά να περιορίσει τις απαιτήσεις του και να δεχθεί από τον Οικονόμο μία χρεωστική όμολογία για εβδομήντα πέντε (75) πουγγιά²², ποσό καθόλου εύκαταφρόνητο. Ακολούθως, ο Οικονόμος επανήλθε στην Τσαριτσάνη, όπου και δίδαξε για μικρό χρονικό διάστημα²³.

3. Η πιθανή συμμετοχή του Κωνσταντίνου Οικονόμου στην εξέγερση του παπα-Βλαχάβα

Δέν υπάρχει καταγεγραμμένη μαρτυρία από τον ίδιο τον Οικονόμο σχετικά με τη συμμετοχή του στο κίνημα του παπα-Βλαχάβα²⁴. Αλλά και ο ανώνυμος βιογράφος του δέν αποσαφηνίζει τη σχέση του με το κίνημα αυτό. Ο τελευταίος αναφέρει στην αρχή της αφήγησής του ότι ο Οικονόμος μεταφέρθηκε στα Γιάννενα και φυλακίστηκε ως «συνεταίρος» του παπα-Βλαχάβα²⁵.

Η ώρα της εθνικής απελευθέρωσης είχε φθάσει και η επαναστατική διάθεση γινόταν ολοένα και περισσότερο έντονη στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της τοπικής κοινωνίας της Θεσσαλίας. Ο Οικονόμος, δεχόμενος αυτές τις επιδράσεις αλλά και εξαιτίας των σπουδαίων πνευματικών καταβολών του, επιθυμούσε διακαώς την απελευθέρωση του Γένους από τους Οθωμανούς κατακτητές. Άλλωστε δέν μπορεί να παραθεωρηθεί τό γεγονός ότι στην πραγμα-

21. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 304.

22. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 304.

23. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 731. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι*, σ. 169. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, «Οικονόμος», σ. 759. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος», σ. 462., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, Α', σ. 147. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, «Οικονόμος ἐξ Οικονόμων», σ. 460. ΘΕΜΕΛΗ, «Λόγος ἐπιμνημόσυνος», σ. 488.

24. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ο φιλάργυρος*, σ. 10.

25. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 305.

τικότητα υπήρξε ένας πνευματικός ἐθνεγέρτης, ὅπως ἐμφαίνεται στὰ φλογερά πατριωτικά του κηρύγματα, κάτι πού οὐσιαστικά προκάλεσε τὴν ὀργή τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἴσως ἡ ψευδής κατηγορία πού τοῦ ἀποδόθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς νὰ στόχευε στὴ διακοπή τῶν περιοδειῶν καὶ τῶν κηρυγμάτων του²⁶.

Ὁ Οἰκονόμος ὡς κληρικός τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἦταν ὑπόλογος σ' αὐτό καὶ συνεπῶς, ὀφείλε νὰ εἶναι προσεκτικός στὴν ἐκδήλωση ἐπαναστατικῶν κινήσεων. Ἡ παραμικρὴ ἄστοχη ἐνέργεια ἀπὸ τὴ μεριά του θὰ μποροῦσε νὰ θέσει σέ κίνδυνο ὄχι μόνο τὴν προσωπικὴ καὶ οἰκογενειακὴ του ἀσφάλεια ἀλλὰ κυρίως τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας. Ἐπρεπε νὰ προσποιεῖται νομιμοφροσύνη στὸν Σουλτάνο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει ἐλευθερία στις κινήσεις του. Ἡ περίοδος τῆς νεότητος τοῦ Οἰκονόμου συμπίπτει μὲ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἐπιχειροῦν τίς κατὰ τόπους μικροεπαναστάσεις καὶ τὰ μικροκινήματα. Τό νεαρό τῆς ἡλικίας τοῦ Οἰκονόμου ἀναμφίβολα υπῆρξε παράγοντας πού τὸν ἐξωθοῦσε σέ παράτολμες πράξεις, ὅπως ἦταν ἡ συμμετοχὴ του σέ ἐπαναστατικὲς κινήσεις.

Στὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μας βιβλιογραφία καταγράφονται δύο ἀντιτιθέμενες τάσεις. Τὴν πρώτη ἐκφράζουν οἱ ἀπόψεις τῶν Νίκου Βέη, Ἀθανασίου Γερομιχαλοῦ καὶ Θεοδώρου Σπεράντσα, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν τὴ συμμετοχὴ τοῦ Οἰκονόμου στὸ κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα.

Συγκεκριμένα, ὁ Ν. Βέης, ἀναφερόμενος στὴ συμμετοχὴ τοῦ Οἰκονόμου στὴν εξέγερση τοῦ παπα-Βλαχάβα, ὑποστηρίζει ὅτι: «Κι ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, στὸ φανερό ἢ στὸ κρυφό, θ' ἀνακατεύφθηκε –χωρὶς ἄλλο– στὸ κίνημα τοῦ παλιοῦ ἀρματωλοῦ τῶν Χασιῶν»²⁷. Μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐπισημάνσεις ὁ Βέης, θεώρησε τὴ συμμετοχὴ τοῦ Οἰκονόμου στὴν ἐπανάσταση τοῦ παπα-Βλαχάβα ὡς κάτι «ὅπερ οὐχὶ ἀπίθανον»²⁸. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ὁ Αθ. Γερομιχαλὸς διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα, «προφανῶς μετεῖχε καὶ ὁ Οἰκονόμος μετ' ἄλλων

26. ΕΡΜΩΝΙΚΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος», σ. 404. Δ. ΦΕΡΟΥΣΗ, *Μορφές τοῦ Γένους*, Ἐν Ἀθήναις 1971, σ. 37.

27. ΒΕΗ, «Ὁ "Κ. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων"», σ. 16.

28. ΒΕΗ, «Οἰκονόμος», σ. 499.

συναγωνιστῶν»²⁹. Ἀλλά καί ὁ Θ. Σπεράντσας ἀναφερόμενος στή συμμετοχή τοῦ Οἰκονόμου στό κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα τή χαρακτηρίζει ὡς «πρᾶγμα πιθανώτατον»³⁰.

Ἡ ἄλλη τάση, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Σκαλιόρα καί τόν Σοφοκλή Οἰκονόμο υἱό τοῦ Κωνσταντίνου, ἐμφανίζει τόν τελευταῖο ὡς ἐντελῶς ἀμέτοχο στό κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα.

Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Κ. Σκαλιόρα, ὁ Οἰκονόμος δέν εἶχε ἐνεργητική συμμετοχή στό κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα, λόγω τοῦ ἀσυμβιβάστου πρὸς τό λειτούργημα τοῦ κληρικοῦ³¹ ἢ ἐξαιτίας τῆς μετριοφροσύνης του. Τό ἐπιχείρημα αὐτό δέν εὐσταθεῖ στήν προκειμένη περίπτωση, καθὼς τά περισσότερα ἐπαναστατικά κινήματα κατά τήν περίοδο τῆς Ὄθωμανοκρατίας ὀργανώνονταν καί κατευθύνονταν ἀπό ἀγωνιστές κληρικούς³². Ὁ Σκαλιόρας στηρίζει ἴσως τή συγκεκριμένη ἄποψη σέ παρερμηνεῖα τοῦ ἀποσπάσματος ἀπό τόν *Ἐπιτάφιο Λόγο εἰς Βρεσθένης – Σελλασίας Θεοδώρητο* τοῦ Κ. Οἰκονόμου: «διά τοῦ ζήλου ὁ ἱερεὺς κατορθοῖ τά σεμνά καί πολύπονα καί βαρέα καθήκοντα τοῦ μεγάλου τῆς ἱερωσύνης ἀξιώματος, ὑπερβαίνων εὐθαρσῶς τὰς προσπίπτουσας ἀντιστάσεις»³³.

Στό σημεῖο αὐτό ὀφείλουμε νά σημειώσουμε ὅτι, σύμφωνα μέ τά ὅσα λέει ὁ Οἰκονόμος, ὁ κληρικός θά πρέπει νά ἀποφεύγει «δειλίαν καί θράσος, καί νωθρότητα ἄπρακτον καί θερμότητα ἄλογον» καί νά συνταιριάζει «τό πρᾶον μετὰ τοῦ δραστικοῦ, καί τό καρτερικόν καί γενναῖον μετὰ τῆς χρηστότητος καί φιλανθρωπίας»³⁴. Ἐπισημαίνει, δηλαδή, τήν ὑποχρέωση τοῦ κληρικοῦ νά παραμένει πιστός στίς ἐπιταγές τοῦ λειτουργήματός του καί νά ἀφουγκράζεται τίς ἀπαιτήσεις τοῦ καιροῦ του. Οὐσιαστικά προσπαθεῖ νά καταστήσει σαφές τό γεγονός ὅτι ὁ κληρικός δέν θά πρέπει νά φείδεται

29. ΑΘ. ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, *Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καί ἡ ἐποχή του*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 49.

30. Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Λόγοι*, τόμ. Α', ἐπιμ. Θ. ΣΠΕΡΑΝΤΣΑ, Αθήναι 1971, κθ'. (ἐκφωνήθηκε τήν 27^η Απριλίου 1843).

31. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ὁ φιλάργυρος*, σ. 10.

32. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. περισσότερα ΑΘ. ΚΟΝΤΑΛΗ, *Ἡ συμμετοχή τοῦ ἑλληνορθόδοξου κλήρου στά ἐπαναστατικά κινήματα τῆς Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 2011.

33. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Λόγοι*, Α', σ. 423.

34. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Λόγοι*, Α', σ. 423.

προσπαθειών και αγώνων που αφορούν σε κρίσιμα ζητήματα του Γένους. Η σύνεση και η νηφαλιότητα στη σκέψη καθίστανται αναμφίβολα, πολύτιμοι σύμβουλοι στην πορεία ενός κληρικού. Στην περίπτωση, όμως, που η άκεραιότητα του Γένους και της πατρίδας τεθούν σε κίνδυνο, ο κληρικός οφείλει να συνδυάσει τη νηφάλια σκέψη και τη γενναιοψυχία με την πολεμική δράση.

Η πλευρά των αντιδρώντων στο ενδεχόμενο συμμετοχής του Κ. Οικονόμου στο κίνημα του παπα-Βλαχάβα εκφράστηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, και από τον Σ. Οικονόμο. Ο ίδιος, στα *Σωζόμενα Φιλολογικά* του, απορρίπτει κατηγορηματικά οιαδήποτε εμπλοκή του πατέρα του Κωνσταντίνου, στην εξέγερση του παπα-Βλαχάβα και αποδίδει τις σχετικές φήμες σε συκοφαντίες³⁵. Η στάση αυτή του Σ. Οικονόμου πιθανότατα να οφείλεται στη διάθεσή του να διαφυλάξει την ύστεροφημία του πατέρα του. Ίσως, να μην είχε ο ίδιος προσωπική γνώση και επομένως, τεκμηριωμένη άποψη για τη συγκεκριμένη δράση ή να θεώρησε πως δεν χρειαζόταν να δοθεί διάσταση σε αυτό τό ούτως ή άλλως παρεξηγημένο κεφάλαιο της εθνικής δράσης του Κ. Οικονόμου.

Ένα άλλο σημείο στη ζωή του Οικονόμου, που προκαλεί επίσης προβληματισμό και εγείρει ενστάσεις, είναι η μύησή του στη Φιλική Έταιρία. Πρόκειται για ένα θέμα τό οποίο χρήζει ενδελεχούς έρευνας, αφού η συμμετοχή του σε αυτή δεν είναι σαφής, χωρίς όμως να αποκλείεται από τις πηγές. Επιπλέον, η σύνδεσή του με τη Φιλική Έταιρία ενδεχομένως να αποτελούσε απόδειξη για την επαναστατική δράση του. Ο Άναστάσιος Γούδας αναφέρει με βεβαιότητα τη συμμετοχή του Οικονόμου στη Φιλική Έταιρία³⁶, αλλά και ο Δημήτριος Φερούσης υποστηρίζει ότι ο Κ. Οικονόμος ανήκε στη Φιλική Έταιρία, επισημαίνοντας τά έξής: «Μυείται στη Φιλική Έταιρία και ξεσηκώνει τίς καρδιές με τό θερμό λόγο και την δύναμι του Σταυρού. Είναι ένας ρωμαλέος αγωνιστής που αποτυπώνει τη μορφή του σε μία όλόκληρη έποχή. Την πιο δύσκολη και αποφασιστική έποχή για τό Γένος μας»³⁷. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Γερομιχαλός δηλώνει ότι δεν διαθέτει σχετικές σαφείς πληροφορίες, αλλά τό συμπεραίνει από τίς λοιπές

35. Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τά σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα, Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου και Οικονόμου του έξ Οικονόμων*, Αθήναι 1871, σ. 438, σημ. α'.

36. ΓΟΥΔΑΣ, *Βίοι*, Α', σ. 182.

37. ΦΕΡΟΥΣΗΣ, *Μορφές*, σ. 38.

πράξεις του Οικονόμου³⁸.

Ακολουθώντας κανείς την προπαρατεθεισα προβληματική, έμβαθύνοντας στή μελέτη τής προσωπικότητας του Οικονόμου και λαμβάνοντας υπόψη και τίς έθνικές επιδιώξεις του, καταλήγει στό μάλλον εύλογο συμπέρασμα ότι ό ίδιος συμμετέσχε στή Φιλική Έταιρία. Ή προσωπική κάλυψη, άλλωστε, πού του παρείχε ό Γρηγόριος Ε', τόν προφύλαξε από πολλές περιπέτειες άκόμη και από τή θανατική καταδίκη.

4. Εκτιμήσεις για τήν ένδεχόμενη ανάμειξη του Κωνσταντίνου Οικονόμου στήν επανάσταση τής Θεσσαλίας (1808)

Μέ βάση τά παραπάνω δεδομένα καθίσταται προφανές ότι ό Οικονόμος δέν έμεινε άπαθής άπέναντι στήν επαναστατική κίνηση του παπα-Βλαχάβα, πού έλαβε χώρα στήν έπαρχία του. Μπορεί νά μήν πῆρε έπισήμως τά όπλα και νά μήν έλαβε ένεργό μέρος στίς πολεμικές επιχειρήσεις, συνήργησε όμως μέ κάθε μέσο και όσο οί περιστάσεις του τό επέτρεπαν, στίς διεργασίες αυτής τής εξέγερσης. Ή παιδεία του και ή επίγνωση τής κρισιμότητας τής κατάστασης του επέβαλλαν νά ενεργεί μέ σύνεση. Αντίθετα όμως, ή επιθυμία του για τήν άπελευθέρωση τής πατρίδας και τό άγωνιστικό του φρόνημα τόν ώθησαν νά συμμετάσχει στό κίνημα. Άλλωστε, και ό Άλή Πασάς, μέ βάση τίς καταγγελίες πού του έγιναν, δέν μπορούσε νά θεωρήσει τόν Οικονόμο άμέτοχο τών επαναστατικών εξελίξεων, πού διαδραματίζονταν στήν περιοχή του.

Γιά τούς λόγους αυτούς, τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, επιδίωξε νά προφυλάξει τόν Οικονόμο από τή θανατική καταδίκη, πού θά επέσυρε ή παραδοχή τής συμμετοχής του στήν εξέγερση και τόν διόρισε στήν έξαρχία τής Θεσσαλονίκης. Ή έν λόγω στάση του Πατριαρχείου ύπαγορεύτηκε από τά ίδια τά γεγονότα, άφου έπρόκειτο για επανάσταση τοπικού χαρακτήρα χωρίς ιδιαίτερη τύχη στήν έκβασή της. Ήταν προφανώς μία επιβεβλημένη πολιτική κίνηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μέ σκοπό άφενός νά διαφυλάξει τή ζωή του Οικονόμου και άφετέρου νά προστατεύσει τό ποιμνιο από αντίποινα και πράξεις άντεκδίκησης τών Τούρκων³⁹. Μέ προσωπική

38. ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, Ό Κ. Οικονόμος, σ. 17-18.

39. Κ. ΔΗΜΑΡΑ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων. Ένα μνημόσυνο»,

παρέμβαση του Γρηγορίου Ε' (Πατριαρχικό σιγίλλιο, 1^{ης} Αυγούστου 1808), ο Οικονόμος διατάχθηκε να εγκαταλείψει την Τσαριτσάνη και να μεταβεί στην Ίερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στις Σέρρες⁴⁰.

Στή συνέχεια παρατίθεται και η άποψη όρισμένων ιστορικών, ή όποια όμως, δέν τεκμηριώνεται από τίς πηγές. Πρόκειται για τήν έκδοχή τής έκ νέου συμμετοχής του Οικονόμου σέ επαναστατική απόπειρα στή Θεσσαλία. Ο ισχυρισμός αυτός καθίσταται ανυπόστατος και χρονολογικά, αφού ο παπα-Βλαχάβας δέν βρισκόταν πιά στή ζωή, διότι είχε βρει φρικτό θάνατο από τούς Οθωμανούς⁴¹.

Πάντως, ή ψευδής αυτή κατηγορία είναι πιθανό να προκάλεσε νέο κίνδυνο σύλληψης και φυλάκισης για τόν Οικονόμο. Για τό λόγο αυτό θεωρεΐται ότι παρέμεινε στή Θεσσαλονίκη περίπου έναν ακόμη χρόνο ως «έξαρχος και επίτροπος του, κατ' εκείνον τόν χρόνον αρχιερατεύοντος εις τήν πόλιν ταύτην Γερασίμου, ένδημούντος έν τή βασιλευούση»⁴².

Τό ίδιο εκείνο διάστημα, ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε' σέ έπιστολή του τόν προέτρεπε ως έξής: «όπου θέλεις εύρη ήμετέραν πατριαρχικήν προσταγήν τήν όποίαν θέλεις ενεργήσεις έξαρχικώς»⁴³. Η σχετική σωτήρια παρά ταύτα γνωστοποίηση έγινε από τόν Μάνθο Οικο-

Εκκλησία 34 (1957) 503.

40. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 304-305.

41. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμένη Ελλάδα*, σ. 591. Ίσως ή κατηγορία πού αποδόθηκε στον Κ. Οικονόμο για νέα συμμετοχή του σέ επαναστατικό κίνημα τής περιοχής να αναφέρεται στο ένα και μοναδικό κίνημα του 1808 στο όποιο πιθανότατα μετείχε. Αυτό συμβαίνει γιατί πολλοί έρευνητές είτε έκ παραδρομής είτε από κεκτημένη ταχύτητα ανακυκλώνουν ως χρονολογία συμμετοχής του Κ. Οικονόμου στο κίνημα του παπα-Βλαχάβα τό 1806 και ύποστηρίζουν ότι συμμετείχε σέ νέο κίνημα τό 1808. Κάτι τέτοιο όμως, δέν εύσταθει μέ βάση τά ιστορικά τεκμήρια τά όποια διαθέτουμε, καθώς αυτά τοποθετούν ως ήμεροχρονολογία εξέγερσης του παπα-Βλαχάβα, υπό αντίξοες βεβαίως συνθήκες, τήν 5^η Μαΐου 1808.

42. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 75, 304, 306. ΣΙΒΙΝΗ, *Υπόμνημα*, σ. 7. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 731. ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, *Ο Κ. Οικονόμος*, σ. 49. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, «Σελίδες», σ. 62. ΧΡ. ΚΑΡΑΝΙΚΑ, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων: Η πρόκληση προς τόν δυτικό Διαφωτισμό», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων», Τσαριτσάνη 25 Μαΐου 1996*, Αθήναι 1998, σ. 198. ΑΧ. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Κων. Οικονόμος ό έξ Οικονόμων, ό μέγας διδάσκαλος του Γένους», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 116.

43. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Αλληλογραφία*, σ. 75, 306. Μπουγάτσου, *Η συμβολή*, σ. 122.

νόμου, γραμματέα και έξ απορρήτων του Άλη Πασά με κίνδυνο της ζωής του. Ο Μ. Οικονόμος προειδοποίησε τον Κ. Οικονόμο για την εμφάνιση νέας απειλής⁴⁴. Ο Κ. Σκαλιόρας εν προκειμένω, και σε αντίθεση με τις προηγούμενες εκτιμήσεις του περί της μή ανάμειξης του Οικονόμου στην εξέγερση του παπα-Βλαχάβα⁴⁵, επισημαίνει ότι η πληροφορία για ένδεχομενο κίνδυνο σύλληψης, αύξησε τις πιθανότητες ενεργού συμμετοχής του στα επαναστατικά κινήματα της εποχής του⁴⁶.

Παρά τα άμφιλεγόμενα σημεία σχετικά με τη συμμετοχή του Οικονόμου σε δεύτερο κίνημα, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι οι πηγές δεν μας παρέχουν καμιά πληροφορία για τη συμμετοχή του στο κίνημα του παπα-Βλαχάβα. Αλλά και ο ίδιος ο Οικονόμος απέφυγε έπιμελώς στα κείμενά του να προσδιορίσει τό μέγεθος της έμπλοκής του στο κίνημα του 1808, καθώς εκ των πραγμάτων δεν θά μπορούσε να διακινδυνεύσει καμιά έγγραφη όμολογία⁴⁷. Υπάρχει μόνο μία σχετικώς παλαιά μαρτυρία για την φυλάκισή του, πού τη διέσωσε ο Άγγλος μισιονάριος William Jowett (1787-1855). Ο τελευταίος περνώντας τό 1818 από τη Σμύρνη, συνάντησε τον Οικονόμο, ό όποιος του διηγήθηκε «πώς στα Γιάννενα ό Άλή Πασάς τον έριξε στη φυλακή»⁴⁸.

Άπό τά παραπάνω στοιχειά προκύπτει τό συμπέρασμα, ότι ύστερα από την επαναστατική εξέγερση του παπα-Βλαχάβα, και συνεπώς, μετά τό Μάιο του 1808, ό Κ. Οικονόμος μεταφέρθηκε και φυλακίστηκε στα Γιάννενα. Τό γεγονός αυτό εντάσσεται ασφαλώς, στο κύμα των διώξεων και της τρομοκρατίας πού έλαβε χώρα στη Θεσσαλία μετά την καταστολή του κινήματος των Βλαχαβαίων. Τά στρατεύματα του Μουχτάρ Πασά, γιου του Άλη, πού ανέλαβαν να καταστείλουν τό κίνημα, είχαν εξαπολύσει ένα κύμα διώξεων και συλλήψεων στην περιοχή, άφου σύμφωνα με τον Ν. Κασομούλη, ό Μουχτάρ Πασάς «άπειλούσε να βάλει σπαθί εις μικρούς και μεγάλους»⁴⁹.

44. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι, Α'*, σ. 169. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία, Α'*, σ. 147. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, «Οικονόμος έξ Οικονόμων», σ. 460, ύποσ. 1.

45. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ο φιλάργυρος*, σ. 10.

46. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ο φιλάργυρος*, σ. 10.

47. ΚΑΡΑΝΙΚΑ, «Η πρόκληση», σ. 198.

48. ΒΟΒΟΛΙΝΗ, *Η Έκκλησία*, σ. 165.

49. ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ, *Ένθυμήματα στρατιωτικά*, σ. 72.

Η σύλληψη του Οικονόμου μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν ένα σημαντικό εκκλησιαστικό πρόσωπο, οικονόμος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συγχρόνως επίτροπος του μητροπολίτη Έλασσώνος Ίωαννικίου, αλλά και στο γεγονός ότι υπήρχαν κάποιες υποψίες εναντίον του ή έστω ένδειξεις για ανάμειξη του στο κίνημα. Η κατάσταση, άλλωστε, δεν επέτρεπε τη διάκριση ανάμεσα στους πραγματικούς και υποτιθέμενους «συνεταίρους» των ανταρτών. Δεν αποκλείεται επίσης να υπήρξε και κάποιος έκβιασμός για την απόσπαση χρημάτων. Τά «πουγγιά» που λέγεται ότι του ζήτησε ο Άλη Πασάς ίσως δεν ήταν παρά τά συνηθισμένα λύτρα που απαιτούνταν για την απελευθέρωση των φυλακισμένων.

Κάτω από τις συνθήκες που προαναφέραμε και, αφού είχε ήδη υποστεί όλες αυτές τις ταλαιπωρίες, ο Οικονόμος αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη μετά από παρέμβαση – προτροπή του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε'⁵⁰. Ο τελευταίος, γνωρίζοντας καλά την κρισιμότητα της κατάστασης και τον σοβαρό κίνδυνο τον οποίο διέτρεχε ο Οικονόμος, τον παρότρυνε να φύγει, επισημαίνοντάς του χαρακτηριστικά: «Ούτω ποιήσον προθύμως και ταχέως, ίνα και ή του Θεού χάρις και τό άπειρον έλεος ειη μετά της έντιμότητός σου»⁵¹. Η εκτίμηση και ή συμπάθεια του Γρηγορίου Ε' προς τον Οικονόμο φανερώνουν μία βαθύτερη γνωριμία και ένα στενό σύνδεσμο μεταξύ των δύο ανδρών. Επομένως, δεν θά μπορούσε να μήν ήταν ο Οικονόμος μνημένος στα απόρρητα σχέδια για την απελευθέρωση του Γένους. Ο Γρηγόριος Ε' δεν θά άφηνε έναν δραστήριο κληρικό και σημαντικό διδάσκαλο του Γένους, όπως ήταν ο Οικονόμος, εκτός των διεργασιών που στόχευαν στην αποτίναξη του τουρκικού ζυγού⁵². Τό βέβαιο πάντως είναι ότι ή δίωξη του Οικονόμου συμπίπτει μέ τό κίνημα του 1808, και τό γεγονός αυτό δεν μπορεί να είναι συμπτωματικό.

Δέν θά πρέπει όμως να παραθεωρείται και ο ρόλος του Γρηγορίου Ε' στην υπόθεση παπα-Βλαχάβα. Ο ίδιος είχε έξαναγκαστεί από τον Άλη Πασά μέ την έκδοση «παραπλανητικῶν» παραινετικῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων. Η στάση αυτή του Γρηγορίου Ε' καθιστούσε τον έαυτό του υπεύθυνο απέναντι στην επικινδυνότητα

50. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Άλληλογραφία*, σ. 304-305.

51. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Άλληλογραφία*, σ. 75, 304. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 731.

52. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Οικονόμος», σ. 118.

τῆς συμμετοχῆς τοῦ Οἰκονόμου στό συγκεκριμένο κίνημα καί τοῦ ὑπαγόρευε μία προστατευτική συμπεριφορά.

Οἱ ἐπαναστατικές διαθέσεις τοῦ Οἰκονόμου καθηλώθηκαν στό σημείο αὐτό, καθώς κλήθηκε νά βοηθήσει τό ὑπόδουλο Γένος ἀπό τόν προμαχῶνα τῆς ἐκπαίδευσης. Ποτέ, παρὰ ταῦτα, δέν ἐπαναπαύτηκε στά νέα δεδομένα τῆς ζωῆς του, ὕστερα ἀπό τή μετάβαση του στή Σμύρνη καί κατόπιν στή Ρωσία. Ἡ ἐσωτερική ἐπαναστατική του φλόγα παρέμεινε δυνατή καί ἄσβεστη, μέ συνέπεια ὁ ἴδιος νά ἐμφανιστεῖ ιδιαίτερα δραστήριος ἀργότερα, στή Μεγάλη Ἐπανάσταση τοῦ Γένους.

Ὡς ἀπόρροια τῆς ἐπαναστατικῆς ὁρμῆς τοῦ Οἰκονόμου ἀλλά καί ὡς κατάλοιπο τῆς καταπνιγείσας παλαιότερης συμμετοχῆς του στό κίνημα τοῦ παπα-Βλαχάβα προέκυψαν κάποιοι ἀπό τούς *Λόγους* πού ἐκφώνησε στήν Ὀδησό καί οἱ ὁποῖοι ἀποδεικνύουν περὶτρανα τό ἀδούλωτο φρόνημά του. Οἱ *Λόγοι* τοῦ Κ. Οἰκονόμου ἀπέτελεσαν ἀδιάψευστα κριτήρια τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἐθνεγερσίας καί περιλαμβάνουν μοναδικά καί σημαντικά ἱστορικά τεκμήρια⁵³. Ἐνσαρκώνουν στήν πλέον ὥριμη ἐκφραση τῆς τήν προσωπική ἐπιθυμία τοῦ Οἰκονόμου γιά ἀπαλλαγή τοῦ Γένους ἀπό τόν τουρκικό ζυγό, ἐνῶ καταδεικνύουν τή ρητορική του δεινότητα ἀλλά καί τήν ἐν γένει πνευματική προσφορά του στό Γένος⁵⁴. Ἴσως, ἡ στάση του αὐτή νά ὀφείλεται στήν ἀπογοήτευση πού ἐνδεχομένως, νά ἐνιωθε γιά τήν ἀποτυχημένη ἐκβαση τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων πού λάμβαναν χώρα στόν τουρκοκρατούμενο ἑλλαδικό χῶρο, μέ κορυφαῖο ἐκεῖνο τοῦ παπα-Βλαχάβα. Ἡ ἀπογοήτευση αὐτή ὀφειλόταν σέ μεγάλο ποσοστό στήν ἔλλειψη συννεργασίας καί συμπαράστασης κατά τήν ὀργάνωση ἐπαναστατικῶν κινήματων⁵⁵.

5. Συμπεράσματα

Ὅταν οἱ συνθήκες τό ἐπέτρεψαν καί τό πλήρωμα τοῦ χρόνου ἔφθασε, ὁ Κ. Οἰκονόμος τοποθετήθηκε ξεκάθαρα καί παρουσίασε μέ

53. ΒΟΒΟΛΙΝΗ, *Ἡ Ἐκκλησία*, σ. 166.

54. ΕΡΜΩΝΙΚΟΥ, «Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος», σ. 405. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ, *Λεύκωμα Διδασκάλων τοῦ Γένους (Ἀνθολόγιον ἐκ τῶν διδασκῶν των)*, Ἀθήναι 1971, σ. 158.

55. ΛΑΖΑΡΟΥ, «Οἰκονόμος», σ. 120.

παρηγορία τις θέσεις του αναφορικά με την αναγκαιότητα της απελευθέρωσης της υπόδουλης Ελλάδας, καταθέτοντας την προσωπική του δραματική εμπειρία από τις βαρβαρότητες των Οθωμανών κατακτητών. Σκοπός του ήταν να μεταλαμπαδεύσει στο Γένος τό αγωνιστικό του φρόνημα και να του δώσει τό έναυσμα για την οργάνωση γενικής επανάστασης. Ο ίδιος υπήρξε άνθρωπος όρμητικός, δραματιστής και ιδεολόγος. Υπερασπίστηκε με πάθος τις ιδέες του, χωρίς όμως ποτέ να συγκρουστεί ευθέως με την κυρίαρχη εξουσία.

Ο Οικονόμος υπήρξε ιδιαίτερα προοδευτικός κατά τη νεότητά του και πιστός στις παγιωμένες θέσεις της παράδοσης στην ώριμότητά του⁵⁶. Δεν δίστασε στον Προτρεπτικό του Λόγο προς τους Έλληνες να χαρακτηρίσει ως «θηρίον τόν Τουρκον»⁵⁷ και να υπερτονίσει την ανυπολόγιστη προσφορά των χιλιάδων αγωνιστών, κληρικών και λαϊκών, μέσω των επαναστατικών κινήματων, στην απελευθέρωση του Γένους⁵⁸. Ο Οικονόμος ιδίως μετά τη μετάβαση του στην Όδησό αναδείχθηκε σε θεωρητικό του Αγώνα, προστάτη και μεσίτη, - ενώπιον των ισχυρών της εποχής- των δεινοπαθούντων όμογενών. Έμφανίστηκε επίσης ως σθεναρός υποστηρικτής της έλληνικής γλώσσας απέναντι σε όσους επιδίωξαν την παραφθορά της, με πολύτιμη παρακαταθήκη του τά σπουδαία επιστημονικά έργα του⁵⁹.

Η πολύπλευρη μόρφωση του Οικονόμου, ή έντονη παρουσία του στο χώρο της παιδείας αλλά και ή ένασχόλησή του με τά εκκλησιαστικά θέματα στις δύσκολες στιγμές του υπόδουλου Γένους τόν αναδεικνύουν πρωτοπόρο αγωνιστή και μαχόμενο κληρικό. Ο ίδιος, άλλωστε, προσέφερε όλες του τις δυνάμεις στην επίτευξη του έθνικού στόχου, δηλαδή της απελευθέρωσης της πατρίδας από τους Οθωμανούς κατακτητές⁶⁰.

56. ΔΗΜΑΡΑ, «Κ. Οικονόμος», σ. 504.

57. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Λόγοι*, Α', σ. 289.

58. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Λόγοι*, Α', σ. 290.

59. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, *Η συμβολή*, σ. 22. Λαζάρου, «Οικονόμος», σ. 120.

60. Ιω. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ, «Αλληλογραφία Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονόμων κατά την περίοδον 1810-1819», *Μικρασιατικά Χρονικά* 17 (1980) 77.

6. Επιλεκτική βιβλιογραφία

Πηγές

- Γούδα, *Βίοι*, Α' = Αν. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Α', Ἀθήναι 1872.
- Κασομούλη, *Ἐνθυμήματα* = Ν. Κασομούλη, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, τ. 1^{ος}, Ἀθήναι 1939.
- Οἰκονόμου, *Ὁ φιλάργυρος* = Κ. Οἰκονόμου, *Ὁ φιλάργυρος τοῦ Μολιέρου*, ἐπιμ. Κ. Σκαλιόρα, Ἀθήνα 1970.
- Οἰκονόμου, *Λόγοι*, Α' = Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Λόγοι*, τόμ. Α', ἐπιμ. Θ. Σπεράντσα, Ἀθήναι 1971. (Ἐκφωνήθηκε τὴν 27^η Ἀπριλίου 1843).
- Οἰκονόμου, *Ἀλληλογραφία* = Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία*, τ. 1^{ος} (1802-1817), ἐπιμ. Κ. Λάππα-Ρ. Σταμούλη, Ἀθήνα 1989.
- Οἰκονόμου, *Τὰ σωζόμενα* = Σ. Οἰκονόμου, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα, Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἀθήναι 1871.
- Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία*, 5^{ος} = Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, τ. 5^{ος}, Ἐν Ἀθήναις 1874.
- Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* = Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις 1868.
- Σάθα, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς* = Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς. Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Ἀθήνησι 1869.
- Σιβίνη, *Υπόμνημα* = Κ. Σιβίνη, *Υπόμνημα αὐτοσχέδιον περὶ τοῦ Αἰδεσιμωτάτου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἐν Τεργέστη 1857.

Βοηθήματα

- Ἀποστολακόπουλου, *Παπαθύμιος* = Γρ. Ἀποστολακόπουλου, *Παπαθύμιος Βλαχάβας. Ὁ θρυλικὸς ἀρματολὸς τῶν Χασιῶν. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Κλαμπάκα 2004.
- Ἀρσενίου, *Ἡ Θεσσαλία* = Λ. Ἀρσενίου, *Ἡ Θεσσαλία στὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1984.
- Βακαλόπουλου, «Νέα στοιχεῖα» = Ἀπ. Βακαλόπουλου, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀρματολίκια καὶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θυμίου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808», *ΕΕΦΣΠΘ* 9 (1965) 229-251.
- Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Δ', = Ἀπ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τουρκοκρατία 1669 -1812. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνοδος καὶ ὁ φωτισμὸς*

- του Γένους, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973.
- Βέη, «Βλαχάβας» = Ν. Βέη, «Βλαχάβας (Θύμιος)», *ΕΕΛ* (1928) 327-328.
- Βέη, «Ο Κ. Οικονόμος» = Ν. Βέη, «Ο "Κ. Οικονόμος ό έξ Οικονόμων" και μία καταγραφή του τραγουδιού του Όλύμπου και του Κισσάβου», *Ν. Εστία* 39 (1946) 16-18.
- Βοβολίνη, *Η Έκκλησία* = Κ. Βοβολίνη, *Η Έκκλησία εις τόν Αγώνα τής Έλευθερίας 1453-1953*, Αθήνα 2003³.
- Γερομιχαλού, *Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος*=Αθ. Γερομιχαλού, *Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων και ή έποχή του*, Θεσσαλονίκη 1964.
- Δασκαλάκη, *Ο Έλληνικός λαός* = Απ. Δασκαλάκη, *Ο Έλληνικός λαός κατά τήν περίοδον τής Τουρκοκρατίας. Έκκλησία και Γένος – Κοινοτικός βίος και αυτοδιοικήσις - Αριστοκρατία του Γένους- Κοιότητες έξωτερικού - Οικονομική ζωή*, Αθήναι 1959.
- Δημαρά, «Κωνσταντίνος Οικονόμος» = Κ. Δημαρά, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων. Ένα μνημόσυνο», *Έκκλησία* 34 (1957) 503-504.
- Έθνική Ιστορία = Έθνική Ιστορία τών Τρικάλων κατά τήν Τουρκοκρατίαν και τήν επανάστασιν του 1821, Έκδοσις Νομαρχίας Τρικάλων επί τῶ έορτασμῶ τής 150ετηρίδος από τής επαναστάσεως του 1821, Τρίκαλα 1971.
- Έρμωνικού, «Οικονόμος» = Ίω. Έρμωνικού, «Κωνσταντίνος Οικονόμος (1780-1857)», *Ακτίνες* 20 (1957) 404-409.
- Θέμελη, «Λόγος» = Χρ. Θέμελη, «Λόγος έπιμνημόσυνος εις τόν αοίδιμον Κωνσταντίνον Οικονόμον τόν έξ Οικονόμων», *Έκκλησία* 34 (1957) 487-491.
- Θέμελη, *Αί παιδαγωγικά ιδέαι* = Χρυσοστόμου Θέμελη, μητρ. Μεσσηνίας, *Αί παιδαγωγικά ιδέαι του Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονόμων*, Αθήναι 1988.
- Κανδηλώρου, «Βλαχάβας» = Τ. Κανδηλώρου, «Βλαχάβας», *ΜΕΕ* 7, σ. 412-413.
- Καρανίκα, «Κωνσταντίνος Οικονόμος» = Χρ. Καρανίκα, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων: Η πρόκληση προς τόν δυτικό Διαφωτισμό», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων»*, Τσαριτσάνη 25 Μαΐου 1996, Αθήναι 1998, σ. 197-204.
- Κονταξή, «Η συμμετοχή» = Τ. Κονταξή, «Η συμμετοχή τής Θεσσαλίας εις τήν έθνεγερσίαν του 1821», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 49-52.
- Κούρκουλα, *Λεύκωμα* = Κ. Κούρκουλα, *Λεύκωμα Διδασκάλων του Γένους (Ανθολόγιον έκ τών διδαχών των)*, Αθήναι 1971.
- Κρικώνη, «Η συμβολή» = Χρ. Κρικώνη, «Η συμβολή του κλήρου τής Έκκλησίας εις τούς απελευθερωτικούς αγώνας του έλληνικού έθνους», «*Μνήμη 1821*», *Αφιέρωμα εις τήν έθνικήν παλιγγενεσίαν επί τη 150ῃ έπετείῳ*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 143-170.
- Λαζάρου, «Οικονόμος» = Αχ. Λαζάρου, «Κων. Οικονόμος ό έξ Οικονομων, ό μέγας διδάσκαλος του Γένους», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 113-120.
- Μπαλάνου, «Οικονόμος» = Δ. Μπαλάνου, «Οικονόμος Κωνσταντίνος, ό έξ Οικονόμων», *ΜΕΕ* 18, 759-761.
- Μπαλάνου, «Κωνσταντίνος Οικονόμος»=Δ.Μπαλάνου, «Κωνσταντίνος Οί-

- κονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *Ἐκκλησία* 34 (1957) 491-492.
- Μπουγάτσου, «Ἀλληλογραφία» = Ἰω. Μπουγάτσου, «Ἀλληλογραφία Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων κατὰ τὴν περίοδον 1810-1819», *Μικρασιατικά Χρονικά* 17 (1980) 77-145.
- Μπουγάτσου, *Ἡ συμβολή* = Ἰω. Μπουγάτσου, *Ἡ συμβολή τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Ἀθήναι 1996.
- Μπουγάτσου, «Σελίδες» = Ἰω. Μπουγάτσου, «Σελίδες ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. 150 χρόνια ἀπὸ τό θάνατό του», *Φιλογένεια* 9 (2007) 59-94.
- Νῆμα, *Ἡ ἐκπαίδευση* = Θ. Νῆμα, *Ἡ ἐκπαίδευση στή Δυτική Θεσσαλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Συμβολή στή μελέτη τοῦ Θεσσαλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Παπαδόπουλου, *Οἱ Νεομάρτυρες* = Στ. Παπαδόπουλου, *Οἱ Νεομάρτυρες καὶ τό δοῦλον γένος*, [= Ἐκκλησιαστικά ἐκδόσεις ἐθνικῆς ἑκατονπεντηκονταετηρίδος, ἀρ. 16], Ἐν Ἀθήναις 1991.
- Παπαδοπούλου, *Ἱστορία*, Α' = Χρ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1920.
- Συνοδινοῦ, «Κωνσταντίνος Οἰκονόμος» = Π. Συνοδινοῦ, «Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 6 (1910) 458-466.
- Συνοδινοῦ, «Οἰκονόμος» = Π. Συνοδινοῦ, «Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 6 (1922) 453-468, 518-525, 7 (1923) 1-16, 49-56, 97-112, 145-160, 405-420, 433-448, 481-490.
- Τζιράκη, «Οἰκονόμος» = Ν. Τζιράκη, «Οἰκονόμος Κωνσταντίνος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων», *ΘΗΕ* 9 (1966) 681-685.
- Φερούση, *Μορφές* = Δ. Φερούση, *Μορφές τοῦ Γένους*, Ἐν Ἀθήναις 1971.
- Χριστόπουλου, «Βλαχαβαῖοι» = Τ. Χριστόπουλου, «Βλαχαβαῖοι. Μιά δυναστεία κλεφταρματολῶν τῆς Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά* 10 (1971) 7-31.

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ*

**Πρότυπα αρχαίων νομοθετών κατά τις επιστολές
του Νικηφόρου Γρηγορά: Δίκαιο και πολιτική πρακτική**

Η αναζήτηση προτύπων από την αρχαιότητα, των «ύποδειγμάτων ἐν ταῖς τῶν παλαιῶν βίβλοις», όπως αποκαλεί ο Νικηφόρος Γρηγοράς (περ. 1293/94-1358/61)¹ την «μίμησιν»², η οποία επιβλήθηκε από την τέχνη της ρητορικής³, αποτελεί μια προσφιλή συνήθεια λογοτεχνικής έκφρασης, ιδιαίτερα σε λόγια κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Οι συγγραφείς της εποχής, αντλώντας πληροφορίες κυρίως από

* Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

1. Το θέμα θίγει, μιλώντας για τη φιλική σχέση που τον συνέδεε τότε ακόμη με τον Δημήτριο Καβάσιλα: Γρηγοράς, *Επιστολή* 65, στ. 44-45, έκδ. P. A. M. LEONE, *Nicephori Gregorae Epistulae*, τόμ. II, Matino 1982. Βλ. R. GUILLAND, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris 1927, *Επιστολή* 7.25 και σ. 316-317. Σχετικά με τις σχέσεις του Δημητρίου Καβάσιλα (PLP 10085) με τον Γρηγορά: H.-V. BEYER, «Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras», *JÖB* 39 (1989), 135-178, εδώ 136-139. Για τη ζωή και το έργο του Νικηφόρου Γρηγορά, βλ. J. L. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte. Historia Rhomäike*, Stuttgart 1973, I, 1-62. H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München 1978, 453-465. SOPHIA MERGIALI, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Αθήναι 1996, 73-83.

2. H. HUNGER, «On the Imitation (μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature», *DOP* 23-24 (1969-1970), 17-38. D. REINSCH, «Der Autor ist tot-es lebe der Leser. Zur Neubewertung der imitatio in der byzantinischen Geschichtsschreibung», στο: *Imitatio – Aemulatio- Variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur*, A. RHOBY – ELISABETH SCHIFFER (εκδ.), Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil. –hist. Klasse, Denkschriften 402. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 21, Wien 2010, 23-32. Για τον προβληματισμό της έρευνας σχετικά με την κλασική παράδοση στο Βυζάντιο, βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Τὸ μέλλον τοῦ κλασικοῦ στό παρελθόν τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας», στο: *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Κομοτηνή 2011, 29-51.

3. H. HUNGER, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: the Importance of Rhetoric», στο: *Byzantium and the Classical Tradition, University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, 1979, MARGARET MULLETT – R. SCOTT (εκδ.), Birmingham 1981, 35-47.

λεξικά, αλλά και από άλλα κείμενα⁴, διανθίζουν συχνά την αφήγησή τους με πρόσωπα της μυθολογίας και της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας⁵, που διασώθηκαν στην ιστορική μνήμη για συγκεκριμένες και χαρακτηριστικές ιδιότητές τους. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκουν άλλοτε να επιδείξουν την αρχαιομάθειά τους και άλλοτε να προσδώσουν κύρος στο πνευματικό τους πόνημα και να το διαφοροποιήσουν από την τρέχουσα γλώσσα, διαμορφώνοντας έτσι ένα κώδικα επικοινωνίας με λογίους της εποχής τους⁶. Επιπλέον, με την μέθοδο της σύγκρισης, επιδιώκουν να απεικονίσουν εναργέστερα χαρακτηριστικές ιδιότητες προσώπων. Ενίοτε μέσα από τέτοιου είδους ρητορικά τεχνάσματα προβαίνουν σε κριτική⁷ για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση.

Στην παρούσα εργασία θα εξεταστούν, κυρίως με βάση τις επιστολές του Νικηφόρου Γρηγορά, οι αναφορές που κάνει ο πολυμαθής λόγιος σε αρχαίους νομοθέτες, ή σε πρόσωπα της μυθολογίας και της αρχαιότητας, που συνδέονται με τη θέσπιση νόμων. Συνακόλουθα, θα διερευνηθούν οι λόγοι, για τους οποίους ο Νικηφόρος Γρηγοράς διατυπώνει διαλεκτικές σχέσεις δικαίου και πολιτικής, καταφεύγοντας στο αρχαίο δικαϊκό παρελθόν.

4. Βλ. C. N. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia 1982, 144.

5. Για παράδειγμα, ο Γρηγοράς (Επιστολή 83, στ. 49-54) χρησιμοποιώντας στοιχεία αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας ως ενιαία παράδοση συγκρίνει την ανδρεία και τη σύνεση του Ιωάννη Καντακουζηνού με την τόλμη του Έκτορα και το «σύννουν» του Αινεία. Πρβλ. MARGARET MULLETT, «The classical Tradition in the Byzantine Letter», στο: *Byzantium and the Classical Tradition*, 75-93. M. GRÜNBART, «Beobachtungen zur byzantinischen Briefrhetorik», στο: *L'épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16e Table ronde organisée par W. Hörandner et M. Grünbart dans le cadre du XXe Congrès international des Études byzantines. Collège de France-Sorbonne, Paris 19-25 août 2001*, W. HÖRANDNER - M. GRÜNBART (εκδ.) [Dossiers byzantines 3], Paris 2003, 31-41.

6. Βλ. MARIA DORA SPADARO, «Gli "intelletuali" e la mimesi», στο: *La Mimesi bizantina. Atti della quarta Giornata di studi bizantini sotto il patrocinio della Associazione Italiana di Studi Bizantini, Milano 16-17 maggio 1996*, F. CONCA - R. MAISANO (εκδ.) [Ιταλοελληνικά. Quaderni, 9], Napoli 1998, 171-191.

7. Βλ. J. LJUBARSKIJ, «How should a Byzantine text be read?», στο: *Rhetoric in Byzantium: papers from the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*, ELIZABETH JEFFREYS (εκδ.) [Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 11], Aldershot 2003, 117-125.

Ως αρχαίοι νομοθέτες θεωρούνται οι Μίνως, Ραδάμανθς, Δράκων, Λυκούργος, Σόλων, Ζάλευκος και Χαρώνδας, όπως τους είχε ορίσει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του⁸. Ανάλογα προσδιορίζονται και στη βυζαντινή εποχή⁹. Ο Αιακός παρατηρούμε ότι λείπει από την γνωστή τριάδα των δικαστών της μεταθανάτιας κρίσης των ψυχών, Μίνω, Ραδάμανθς, Αιακό, όπως για παράδειγμα τους αναφέρει στην αρχαιότητα ο Πλάτων¹⁰, αλλά και για την εποχή που εξετάζουμε, ο ησυχαστής Ιωσήφ Καλόθετος (-περ. 1355/6)¹¹, προφανώς γιατί ο Αιακός συνδέεται μόνο με τη σώφρονα κρίση και όχι με τη θέσπιση νόμων και τη δημιουργία πολιτικών σχημάτων. Από την άλλη πλευρά, ο Δράκων σπάνια μνημονεύεται, ίσως επειδή είχε δημιουργηθεί αρνητική εικόνα γι' αυτόν ήδη από την αρχαιότητα¹², εξαιτίας της σκληρής νομοθεσίας του. Εκτός λοιπόν από τον Αιακό, οι πιο πάνω προ-

8. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, έκδ. *Aristotle in twenty-three volumes*. With an English translation by H. RACKHAM, [The Loeb Classical Library], London, Cambridge, Massachusetts 1976⁶, τόμ. XXI: *Politics*, 1271b, VII, 1: *ὡς κατασκευάσαντος Μίνω πρώτου τὴν τάξιν τῶν νόμων*. Στο ίδιο, 1274a, IX, 5: *Νομοθέται δ' ἐγένοντο Ζάλευκος τε Λοκροῖς τοῖς Ἐπιζεφυρίοις, καὶ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς Χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν*. Βλ. M. GIANGIULIO, «Ordinamenti pubblici e comunità politica in Magna Grecia. Ancora sui regimi a numero fisso», στο: *Da Omero alla Costituzione Europea. Costuzionalismo antico e moderno*, A. D'ATENA – E. LANZILLOTTA (εκδ), Tivoli-Roma 2003, 13-31, ειδικά σ. 24, σχετικά με τους Ζάλευκο, Χαρώνδα, Λυκούργο και Σόλωνα ως δημιουργούς πολιτείας.

9. Τον 9^ο αιώνα ο πατριάρχης Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* του αναφέρει τους αρχαίους νομοθέτες, όπως και ο Αριστοτέλης, παραλείποντας τον Χαρώνδα: *Κατὰ γένεσιν ἄρα καὶ Μίνως καὶ Ραδάμανθς καὶ Δράκων καὶ Λυκούργος καὶ Σόλων καὶ Ζάλευκος νομοθέτες φύντες διετάξαντο τοὺς νόμους*: Codex 237, έκδ. R. HENRY, *Photius, Bibliothèque* [Les Belles lettres], Paris 1967, τ. V, 136.280-30.

10. Πλάτων, *Γοργίας*, έκδ. *Plato in twelve volumes*, with an English translation by W. R. M. LAMB [The Loeb Classical Library], London, Cambridge, Massachusetts 1967⁷, τόμ. III: *Lysis, Symposium, Gorgias*, 523e-524a: *τεθνεώτας γὰρ δεῖ κρίνεσθαι ... , δύο μὲν ἐκ τῆς Ἀσίας, Μίνω τε καὶ Ραδάμανθον, ἓνα δὲ ἐκ τῆς Εὐρώπης, Αἰακόν*.

11. *Ιωσήφ Καλοθέτου, Λόγος ἀντιθετικός εἰς τὸν τοῦ Γαβρᾶ Λόγον δι' οὗ καταφέρεται κατὰ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου τοῦ τὰ θεῖα σοφοῦ Παλαμᾶ*, έκδ. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗΣ, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980, 271.71-75: *κἂν Μίνως, κἂν Αἰακός, κἂν Ραδάμανθς, οἱ τῶν Ἑλλήνων ἄκροι δικάζοντες*.

12. Πλούταρχος, *Σόλων*, έκδ. *Plutarch's Lives*, with an English translation by BERNADOTTE PERRIN [The Loeb Classical Library], London, Cambridge, Massachusetts 1967⁵, τόμ. I: *Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, XVII, 2: *δι' αἵματος, οὐ διὰ μέλανος, τοὺς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν*.

σωπικότητες της αρχαιότητας παρουσιάζουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: προέβησαν, ύστερα από την «ανομία» και την «αταξία» που κυριαρχούσαν στις πόλεις τους¹³, στη δημιουργία συντακτικών νόμων, οι οποίοι συνδύαζαν αφ' ενός τη μεγάλη αυστηρότητα και αφ' ετέρου την έννοια της δικαιοσύνης, νόμων, στους οποίους στηρίχτηκαν αντίστοιχα πολιτεύματα.

Ο συγκεκριασμός θέσπισης νόμων και δημιουργίας πολιτειακού συστήματος, το οποίο απορρέει από τους νόμους, εκπροσωπείται ιδιαίτερα στα πρόσωπα του Σόλωνος και του Λυκούργου, σύμφωνα με τα πρότυπα των αρχαίων¹⁴, κάτι που επαναλαμβάνει ο Γρηγοράς: *Λυκούργου καὶ Σόλωνος ... πολιτικοὶ τε καὶ νομοθετικοὶ τινες ἄνδρες πολιτείας καὶ νόμους δήμοις τισὶ καὶ πόλεσι κατεστήσαντο*¹⁵. Δίκαιο, πολιτεύμα και πολιτική αποτελούν έννοιες αλληλένδετες, τις οποίες ο πολυμαθής σοφός συνδέει απόλυτα, όταν συζητά για την πολιτική ρευστότητα της εποχής του, την οποία αποδίδει στην ανεπάρκεια της δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα: *τὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἀστάθμητον καὶ τὸ περὶ τὰς δίκας νόσημα πολύχουν ὃν καὶ δυσίατον διὰ τὴν ἐκ τοῦ χρόνου προσγενομένην ἕξιν*¹⁶. Το έλλειμμα δικαϊκής βάσης αυτή την εποχή, που προκύπτει από την έντονη πολιτική αστάθεια, επισημαίνεται συχνά από τον Γρηγορά είτε

13. Πλούταρχος, *Λυκούργος*, II, 3: *ἀνομία καὶ ἀταξία κατέσχε τὴν Σπάρτην ἐπὶ πολὺν χρόνον*· και Πλούταρχος, *Σόλων*, XIII, 1: *οἱ δ' Ἀθηναῖοι ..., τὴν παλαιὰν αὐθις στάσιν ὑπὲρ τῆς πολιτείας ἐστασίαζον, ὅσας ἢ χώρα διαφορὰς εἶχεν, εἰς τοσαῦτα μέρη τῆς πόλεως διαστάσης*.

14. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1273b, IX, 1: *Τῶν δὲ ἀποφνημαμένων τι περὶ πολιτείας ... οἱ μὲν νόμων ἐγένοντο δημιουργοὶ μόνον, οἱ δὲ καὶ πολιτείας, οἷον καὶ Λυκούργος καὶ Σόλων· οὗτοι γὰρ καὶ νόμους καὶ πολιτείας κατέστησαν*. Η βιβλιογραφία για το θέμα είναι τεράστια, βλ. ενδεικτικά W. SCHMITZ, «Athen – Eine werthafte Demokratie? Überlegungen zum Stasisgesetz Solons und zum Ostrakismos», *Klio* 93/1 (2011), 23-51.

15. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 34-36.

16. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. SCHOPEN – E. BEKKER, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], Bonn 1829-1855, I/3, 436. Για την απουσία Νεαρών που αφορούσαν γενικές διατάξεις αυτή την εποχή, βλ. L. BURGMANN – P. MAGDALINO, «Michael VIII on Maladministration. An Unpublished Novel of the Early Palaiologan Period», *Fontes Minores* 6 (1984), 377-390. Αντίθετα ως προς την ισχυρή παρουσία της Εκκλησίας σε θέματα κοσμικού δικαίου, βλ. ELEFThERIA PAPAGIANNI, «Un témoin de la réalité juridique byzantine: la jurisprudence patriarcale au XIVe siècle», *Fontes Minores* 11 (2005), 213-227.

σε επίπεδο απόδοσης δικαιοσύνης¹⁷, είτε στο επίπεδο πολιτικής πρακτικής. Η *res publica* των Βυζαντινών θεωρούσε ανέκαθεν τον εαυτό της κράτος δικαίου, στηριγμένο μάλιστα σε ένα σύστημα δικαίου που είναι παλαιότερο και επομένως πιο αξιοσέβαστο¹⁸. Ακριβώς η αναγωγή στο αρχαίο δίκαιο και σε πολιτικά σχήματα του παρελθόντος στα έργα του Νικηφόρου Γρηγορά αποτελούν ένδειξη της έντονης προβληματικής του συγγραφέα για την πολιτική κατάσταση του καιρού του, που χαρακτηριζόταν από την έλλειψη ισχυρής πολιτικής εξουσίας και την αδυναμία του βυζαντινού κράτους.

Από την άλλη πλευρά, οι αναφορές αυτές φαίνεται να καλύπτουν την έλλειψη θεωρητικής προσέγγισης «Περί πολιτείας» στο Βυζάντιο. Είναι γνωστό ότι οι Βυζαντινοί σπάνια διατύπωσαν πολιτικο-φιλοσοφικές ιδέες, που να αποκρυσταλλώνουν και να συστηματοποιούν απόψεις σχετικές με τη θεώρηση της πολιτείας¹⁹. Ωστόσο αυτή την εποχή της πολιτικής αβεβαιότητας παρατηρείται ζωηρό ενδιαφέρον για πολιτική φρασεολογία, ή και για συγγραφή ειδικών θεωρητικών πραγματειών «Περί πολιτείας». Για παράδειγμα, ο Ιωσήφ φιλόσοφος (1280-1330), για τον οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια ως αποδέκτη επιστολής του Γρηγορά, διατύπωσε τη σχέση θεωρητικού και πολιτικού βίου²⁰, ο Θωμάς Μάγιστρος (1275;-1347;) συνέγραψε πραγματεία «Περί πολιτείας»²¹, η πολιτική συλλογιστική του Μανουήλ Μοσχόπουλου (περ. 1300) εκτέθηκε στις επιστολές του²², όπως και

17. Βλ. το παράδειγμα πιο κάτω, σημ. 59.

18. H. G. BECK, *Das byzantinische Jahrtausend*, München 1978, 38-39. Βλ. και D. SIMON, «Legislation as Both a World Order and a Legal Order», στο: *Law and Society in Byzantium, Ninth - Twelfth Centuries*, ANGELIKI E. LAIOU – D. SIMON (εκδ.), Washington D.C. 1994, 1-25. Πρβλ. DIMITRA KARAMBOULA, «Der byzantinische Kaiser als Politiker, Philosoph und Gesetzgeber (Politikos-Philosophos-Nomothetes)», *JÖB* 50 (2000), 5-50.

19. BECK, *Jahrtausend*, 34. I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, 240-243. Βλ. επίσης Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών «Κατόπτρων Ηγεμόνος» της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085). Συμβολή στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Αθήνα 2005, 91 κ.ε.

20. Βλ. πιο κάτω, σ. 708-710.

21. PG 145, 496-548. Βλ. ANGELIKI E. LAIOU, «Les débats sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000), 97-122. N. GAUL, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 10], Wiesbaden 2011, 131-133, 160-161, 330-337.

22. Βλ. BECK, *Jahrtausend*, 43-44. D. ANGELOV, *Imperial Ideology and Political Thought in*

στην περίπτωση του Γρηγορά, ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332) πραγματεύθηκε τα «περί πολιτειών» στις *Σημειώσεις* του²³, ενώ ο «πένης» Αλέξιος Μακρεμβολίτης (-1355/1356;) αποτύπωσε την κοινωνική απήχηση της πολιτικής του καιρού του στο έργο *Διάλογος πλουσίων και πενήτων*²⁴.

Για να ξαναγυρίσουμε στον Νικηφόρο Γρηγορά, που αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Σε πολλά σημεία των έργων του, και ιδιαίτερα στις επιστολές του, αναφέρονται οι αρχαίοι νομοθέτες, τόσο ως μορφή δανείου της αρχαιότητας και αρχαιότροπων στοιχείων, όσο και ως έκφραση της έννοιας του δικαίου, αλλά και ως σχέση εξάρτησης της έννοιας του δικαίου με τους πολιτειακούς νόμους. Στον *Βίο Μιχαήλ Συγκέλλου*²⁵ προσεγγίζει τους αρχαίους νομοθέτες με θρησκευτική διατύπωση. Αντιστοιχίζει τη δράση των αποστόλων στη δημιουργία του χριστιανικού νόμου και συγκρίνει τους αποστόλους με τους αρχαίους νομοθέτες, λέγοντας ότι με τη νίκη του Χριστιανισμού επικράτησε υπό τη μορφή νόμου το «ευσεβές κήρυγμα», το οποίο αντικατέστησε τους νόμους του Σόλωνος και του Λυκούργου. Με τη διατύπωση αυτή ο Γρηγοράς διαχωρίζει τον θείο από τους πολιτειακούς νόμους²⁶.

Μιά άλλη εφαρμογή βρίσκουν οι μνείες στους αρχαίους νομοθέτες στον *Βίο* που έγραψε προς τιμήν του θείου του, Ιωάννη, μητροπολίτη Ηράκλειας του Πόντου²⁷. Εδώ, η θεώρηση του Γρηγορά αναφορικά με

Byzantium, 1204-1330, Cambridge U. P. 2007, 310 κ. ε.

23. Βλ. πιο κάτω, σημ. 28 και 46.

24. *PLP* 16352. I. ŠEVČENKO, «Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the Rich and Poor"», *ZRVI* 6 (1960), 187-228.

25. *Βίος Μιχαήλ Συγκέλλου*, έκδ. TH. N. SCHMIT, Kahrie-džami, *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 11, Sofia 1906, 260-279, εδώ 260: Ἀφοῦ δὲ πανταχῇ τὸ εὐσεβὲς ἐξήπλωται κήρυγμα καὶ ἀντὶ Σόλωνος καὶ Λυκούργου νομοθέται κατέστησαν ἡμῖν ἀπόστολοι καὶ διδάσκαλοι θεῖοι. Για το αγιολογικό έργο του συγγραφέα, βλ. M. HINTERBERGER, «Les Vies des saints du XlVe siècle en tant que biographie historique: l'œuvre de Nicéphore Grégoras», στο: *Les vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Actes du Ile colloque international philologique «Ερμηνεία»*, Paris, 6-7-8 juin 2002, P. ODORICO – P. A. AGAPITOS (εκδ.) [Dossiers byzantins 4], Paris 2004, 281-301. ΗΛΙΑΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, *Το Αγιολογικό και Ομιλητικό Έργο του Νικηφόρου Γρηγορά* [Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 59], Θεσσαλονίκη 2013, 138-146.

26. Ως προς τις διάφορες απόψεις σχετικά με το θέμα, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Έννοια και περιεχόμενο του Νόμου στους Έλληνες Πατέρες», *Θεολογία* 69/4 (1998), 660-680.

27. V. LAURENT, «La vie de Jean Métropolitte d'Héraclée du Pont», *Αρχεῖον Πόντου* 6

τους αρχαίους νομοθέτες στρέφεται προς την έννοια της έννομης πολιτείας, ένα θέμα που τον απασχολεί ιδιαίτερα στις επιστολές του, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Επικαλείται τον Σόλωνα μαζί με τον Ζάλευκο και τον Νουμά Πομπήλιο²⁸, ως ιδρυτές έννομης πολιτείας, όταν αναφέρεται στο επισκοπικό αξίωμα του θείου του στην μητρόπολη Νικομηδείας, το οποίο αρχικά²⁹ του είχε προσφέρει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' (1282-1328). Λίγο αργότερα ο Ιωάννης ορίστηκε μητροπολίτης στη γενέτειρά του, την Ηράκλεια του Πόντου, πάλι με αυτοκρατορική μεσολάβηση³⁰. Με την ευκαιρία αυτή, ο Γρηγοράς στον Βίο που συνέθεσε γύρω στο 1329, επαινεί μέσω των αρχαίων νομοθετών την πολιτεία του γηραιού αυτοκράτορα, που εκπροσωπούσε για τον Γρηγορά εκείνη την εποχή των ενδοδυναστικών ερίδων³¹ την έννομη τάξη και την ενιαία αυτοκρατορική εξουσία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι λίγο πριν, ανάμεσα στα χρόνια 1322 και 1328, είχε συγγράψει εγκώμιο για τον Ανδρόνικο Β', παρουσιάζοντάς τον ως φιλό-

(1935), 29-63, εδώ 50: *καθάπερ Αθηναίους ἐνομοθέτησε Σόλων καὶ Ζάλευκος τοῖς Λοκρῶν ἐπιξεφυρίοις καὶ ἔτι Ρωμαίων τοῖς πρώτοις Νομῆς ὁ Πομπήλιος.*

28. Ο Γρηγοράς φαίνεται ότι γνώριζε τον Νουμά Πομπήλιο πιθανότατα μέσω του δασκάλου του, Θεοδώρου Μετοχίτη. Ο τελευταίος είχε αφιερώσει στο Ρωμαίο βασιλικό νομοθέτη ειδικό κεφάλαιο (*Περὶ Νομῆ Πομπηλίου, δευτέρου βασιλέως τῆς Ῥώμης, καὶ ὅπως τῆνικαῦτα κατὰ καρὸν βασιλευσὶν ἤρέθη*, ἐκδ. CH. G. MÜLLER – T. KIESSLING, *Theodori Metochitae Miscellanea philosophica et historica*, Leipzig 1821, ανατ. Amsterdam 1966, 703), όπου τόνιζε τη νομοθετική δραστηριότητα του Νουμά Πομπηλίου και τη συμβολή του στη δημιουργία του ρωμαϊκού πολιτεύματος: *βασιλεὺς καὶ νομοθέτης τῆς πόλεως προϊστάμενος ... συντάττει τοῖνυν τοῖς Ρωμαίοις τὰ πολιτεύματα*, 705-706. Η νεότερη έκδοση: K. HULT, *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy: Semioseis gnomicai 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indices; with a contribution by B. BYDÉN* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 65], Göteborg 2002, 16, δεν περιέχει το συγκεκριμένο κεφάλαιο.

29. Από αυτό το εκκλησιαστικό αξίωμα ο Ιωάννης είχε εκπέσει κάτω από διάφορες περιστάσεις: V. LAURENT, «La personnalité de Jean d'Héraclée (1250-1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ελληνικά* 3 (1930), 297-315, εδώ 309-310.

30. LAURENT, «La vie de Jean», 53: *σπουδαῖς γὰρ βασιλικάϊς ὁπόσας κανόνες Ἐκκλησίας ἐπάγουσι τὴν πνευματικὴν διέπειν τῆς Ἡρακλείας διοίκησιν ἔλαχε.*

31. Χρονολόγηση του Βίου: LAURENT, «La vie de Jean», 22-23. Περί του εμφυλίου πολέμου (1321-1328), βλ. ANGELIKI E. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, 284-300. D. KYRITSES, *Revolts in Late Byzantine cities. Is a reappraisal possible?: Οι βυζαντινές πόλεις (8^{ος}-15^{ος} αιώνας): προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ρέθυμνο* 2012, 263-275.

σοφο ηγεμόνα. Στο συγκεκριμένο έργο επαινούσε τον αυτοκράτορα ειδικά για τη διοίκηση του κράτους και για την εισαγωγή «ποικίλων και πολύτροπων κανόνων (=νόμων)». Για τον λόγο αυτό, ο Γρηγοράς τον συνέκρινε με τον Λυκούργο, τον Σόλωνα, τον Δράκοντα, τους «την Πνύκα διέποντες», ακόμα και τον Πλάτωνα, από τους οποίους φυσικά ο αυτοκράτορας αναδεικνυόταν ανώτερος³². Τασσόμενος με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, που εξέφραζε ο Ανδρόνικος Β΄, ο Γρηγοράς διατυπώνει επανειλημμένα τις απόψεις του για τον «τρόπο της μοναρχίας», σύμφωνα με την επικρατήσασαν Ρωμαίοις ἀρχῆθεν συνήθειαν³³.

Οι αρχαίοι νομοθέτες ως ενσάρκωση της έννοιας του δικαίου και της έννομης πολιτείας χρησιμοποιούνται επίσης για την σκιαγράφιση της φυσιογνωμίας ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Η επιστολή που έγραψε ο Γρηγοράς, ανάμεσα στα χρόνια 1330-1335, προς τον συντοπίτη του Μάξιμο, τότε καθηγούμενο της μονής Χορταΐτου της Θεσσαλονίκης³⁴, περιέχει σύντομο³⁵ εγκώμιο για την κοινή γενέτειρά τους. Σε μία αποστροφή του εγκωμίου αυτού, ο λόγιος συνδέει το μοτίβο των αρχαίων νομοθετών με την έννοια της έννομης πολιτείας, χαρακτηρίζοντας την Ηράκλεια ως «κρατίστη πόλιν». Η Ηράκλεια αντιπροσώπευε για τον Γρηγορά μιά έννομη πολιτεία, η οποία ξεχώρισε χάρη στο σύνολο των αρετών που διέθετε ο Μάξιμος. Όπως στο παρελθόν είχε αναδειχθεί η Σπάρτη εξαιτίας του Λυκούργου και η Κρήτη εξαιτίας του Μίνωος, «των δικαίων», έτσι η Ηράκλεια αναδεί-

32. P. A. LEONE, «Nicephori Gregorae ad Imperatorem Andronicum Paleologum orationes», *Byzantion* 41 (1971), 497-519, εδώ: 507.139-147. Για τους πανηγυρικούς που έγραψε ο Γρηγοράς προς τον Ανδρόνικο Β΄, βλ. ANGELOV, *Imperial Ideology*, 75.

33. Το απόσπασμα (Γρηγοράς, *Ιστορία*, I, 233) αφορά στις αποσχιστικές τάσεις από την κεντρική εξουσία της Ειρήνης – Γιολάντα Μομφερρατικής. Βλ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, *Οί Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, 47-49.

34. Σχετικά με τον αρχιμανδρίτη και κατόπιν ιερομόναχο Μάξιμο: *PLP* 16785. Ως προς την τοποθεσία της μονής, βλ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Χορταΐτου», *ΕΕΒΣ* 15 (1939), 280-287. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, II: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 414-415.

35. Για την ιδιαίτερη πατρίδα του είχε συνθέσει ειδικό εγκώμιο, το οποίο δεν σώζεται, αλλά το υπαινίσσεται στην *Επιστολή* 21, στ. 14-17, ενώ το μνημονεύει ρητά στην *Επιστολή* 65, στ. 11-21.

χθηκε μέσω του Μαξίμου. Με τα λεγόμενά του, ο Γρηγοράς φαίνεται να θίγει το έλλειμμα της πολιτικής εξουσίας και την αντίστοιχη δύναμη της εκκλησίας, ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την ύστερη βυζαντινή κοινωνία³⁶.

Οι γνωστοί «δίκαιοι» της αρχαιότητας απαντούν αρκετά συχνά στις επιστολές του Γρηγορά ως ένδειξη της κλασικής παιδείας του ίδιου του επιστολογράφου, αλλά και του παραλήπτη της επιστολής. Μιά τέτοια περίπτωση αποτελεί η χρονολογημένη πριν από το 1343 επιστολή προς τον Γρηγόριο μητροπολίτη Δυρραχίου, ο οποίος για την πολύπλευρη γνώση του, την οποία χρησιμοποιούσε κατάλληλα και κατά περίπτωση, παρομοιάζεται με «έμψυχο βιβλίο»³⁷. Πιθανότατα, ο Γρηγοράς υπονοώντας σύγχρονες πολιτικές καταστάσεις επαινεί τον Γρηγόριο, με αναφορές στον Λυκούργο και στον Σόλωνα, για την κριτική (ίσως και πολιτική) σκέψη του, δείχνοντας παράλληλα ότι ο αποδέκτης της επιστολής μπορούσε να κατανοήσει και να εκτιμήσει τα γραφόμενα του ίδιου του Γρηγορά³⁸. Στον κώδικα επικοινωνίας των εγγράμματων επιστολογράφων οι αρχαίοι νομοθέτες έπαιρναν τη δική τους θέση, εκφράζοντας το δίκαιο και την έννομη πολιτεία.

Πέρα από εγκωμιαστικά στοιχεία στη δομή του λόγου του, ο Γρηγοράς χρησιμοποιεί κατά βάση τους αρχαίους νομοθέτες ως ενσάρκωση της έννοιας του δικαίου. Πρόσωπα, που συνδέονται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο με το δίκαιο, παραλληλίζονται με τους αρχαίους

36. Γρηγοράς, *Επιστολή 21*, στ. 110-115: *νῦν δὲ καὶ κρατίστη πόλεων οὖσα, βελτίων καθίσταται διὰ σέ, καθάπερ καὶ Σπάρτη διὰ Λυκούργου καὶ Κρήτες διὰ Μίνω τὸν δίκαιον*. Αναφορικά με την ισχύ της Εκκλησίας, βλ. D. M. NICOL, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge 1979, 20. ANGELOV, *Imperial Ideology*, 351 κ.ε.

37. Γρηγοράς, *Επιστολή 132*, στ. 23-25: *ὡς ῥᾶστα καὶ σὺν μάλα τρυφῶσῃ τῇ γλώττῃ προφέρειν ἐν καιρῷ καὶ χρείας ἀπαιτούσης ἕκαστα, καθάπερ ἐξ ἐμψύχου βιβλίου*. Βλ. και GUILLAND, *Correspondance*, 229 (*Επιστολή 149*), 333. Για τον Γρηγόριο, βλ. PLP 4547 και G. FATOUROS, *Die Briefe des Michael Gabras (ca.1290-nach 1350)*. Teil 1. *Einleitung, Adressaten, Regesten, Register* [Wiener byzantinistische Studien 10/1], Wien 1973, 43. Η παρομοίωση «έμψυχο βιβλίο/βιβλιοθήκη» για τους εγγράμματους είναι συνηθισμένη στους Βυζαντινούς. Τη χρησιμοποιεί, για παράδειγμα, ο Γρηγοράς (*Ιστορία*, I/2, 272) για τον μέντορά του Θεόδωρο Μετοχίτη: *εὐπόρος ἦν ἅπαντα τοῖς ζητοῦσι παλαιὰ τε καὶ νέα προφέρειν ὡς ἐκ βιβλίου τῆς γλώττης... βιβλιοθήκη γὰρ ἦν ἔμψυχος οὗτος*. Βλ. G. CAVALLO, *Η ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μετφρ. ΣΜΑΡΑΓΔΑ ΤΣΟΧΑΝΤΑΡΙΔΟΥ – Ρ. ODORICO, Αθήνα 2008, 213.

38. Γρηγοράς, *Επιστολή 132*, στ. 17-19: *ἂν δὲ καὶ βουλῆς κοινωνῆσαι δέη καὶ ἀπορρήτων, οἰχέσθων Περικλείς τε καὶ Νέστορες καὶ Λυκούργοι καὶ Σόλωνες*.

νομοθέτες, μια συνήθεια που παρατηρείται και σε παλαιότερους βυζαντινούς συγγραφείς³⁹. Εκείνο όμως που αξίζει να σημειωθεί είναι το ότι ο Γρηγοράς μαζί με τη δικαϊκή βάση των προσώπων αυτών, τονίζει ιδιαίτερα την πολιτική πλευρά της προσωπικότητάς τους, καθώς τα πρόσωπα αυτά μετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή. Στο πλαίσιο αυτό, ο λόγιος συνταιριάζει την έννοια του δικαίου με την άσκηση της πολιτικής, όπως εκφράζεται από τους αρχαίους νομοθέτες / δημιουργούς έννομης πολιτείας, πιστοποιώντας έτσι τη σημασία του δικαίου στην πολιτική πρακτική.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή του προς τον ανώτατο πολιτικό αξιωματούχο Λέοντα Βαρδαλή (1257/1261-1337;). Η δράση του τελευταίου, που τοποθετείται ανάμεσα στα χρόνια 1296-1342, συνδυάζει ακριβώς τη δικαϊκή βάση και την πολιτική. Ο παραλήπτης, ανηψιός του Θεοδώρου Μετοχίτη⁴⁰, με την ιδιότητά του είτε ως ορφανοτρόφου (1296-1300), είτε ως πρωτασηκρήτης (1321-1342), είτε ως πρεσβευτή⁴¹, βρισκόταν στο επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων

39. Για παράδειγμα, τον ένατο αιώνα ο Ιγνάτιος διάκονος, μιλώντας για τον πατέρα του πατριάρχη Ταρασίου, Γεώργιο που ήταν δικαστής, τον συγκρίνει με τον Σόλωνα και τον Λυκούργο: *Βίος Ταρασίου*, έκδ. ΣΤ. ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon* (BHG 1698). *Introduction, Text, Translation, and Commentary* [BBOM 4], Aldershot 1998, 4.7-8, σ. 72. Βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις σχετικά με τις όψεις της αρχαιογνωσίας του Ιγνατίου Διακόνου», στο: *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου* (7^{ος}-9^{ος} αι.), ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (εκδ.) [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ. Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 109-132, εδώ 117.

40. Βλ. J. FEATHERSTONE, «Theodore Metochites's Poem to his Nephew, the Protasecretis Leo Bardales», στο: *Philohistôr. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*, A. SCHOORS-P. VAN DEUN (εκδ.) [Orientalia Lovaniensia Analecta 60], Leuven 1994, 451-468.

41. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 49-50. Ο ίδιος ο Λέων Βαρδαλής κάνει λόγο για αυτή τη δραστηριότητά του στην *Επιστολή* του προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο (αρχική έκδοση: Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Λέοντος πρωτασηκρήτης υπόμνησις πρὸς τὸν βασιλέα Ανδρόνικον Παλαιολόγον τὸν νέον», *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν* 9 (1934), 295-298 και νεώτερη: I. TAXIDIS, «Léon Bardalès: sa vie et son œuvre», *Parekbolai* 1 (2011), 97-113, κείμενο επιστολής 107-109, βλ. ειδικά, σ. 100-101, και 107, στ. 22-24 (<http://ejournals.lib.auth.gr/parekbolai>). Αντίστοιχη μαρτυρία στον Μάξιμο Πλανούδη, με τον οποίο ο Βαρδαλής είχε λάβει μέρος σε κοινή πρεσβεία στη Βενετία, στις αρχές του 1297, αλλά και σε άλλη στη Μ. Ασία: Πλανούδης, *Επιστολή* 5, στ. 15-24, σ. 14, έκδ. P. A. M. LEONE, *Maximi Monachi Planudis Epistulae* [Classical and Byzantine Monographs 18], Amsterdam 1991. Για τις πρεσβείες στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Byzantine diplomacy, A.D. 1204-1453: means and ends», στο: *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of*

για περίπου πενήντα χρόνια. Η αντικειμενικότητα στην κρίση του και στην απονομή δικαιοσύνης, εφόσον ως πρωτασηκρήτις ανήκε στο χώρο των νομομαθών⁴², γίνεται αντικείμενο επαίνου από τον πολιτικό και δικαστή Νικηφόρο Χούμνο⁴³ και άλλους λογίους που αλληλογραφούσαν μαζί του, τον Μάξιμο Πλανούδη⁴⁴ και τον Νικηφόρο Γρηγορά. Ειδικά ο τελευταίος, αντλώντας το υλικό του είτε άμεσα από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη⁴⁵, είτε έμμεσα από τα έργα του δασκάλου του, Θεοδώρου Μετοχίτη⁴⁶, κάνει μια αναδρομή στα πρόσωπα που

Byzantine Studies, Cambridge, March 1990 [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 1], J. SHEPARD and S. FRANKLIN (εκδ.) Aldershot, Hampshire 1995², 73-88. ÉLISABETH MALAMUT, «De 1299 à 1451 au cœur des ambassades byzantines», στο: *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo): atti del Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p., Venezia, 1-2 dicembre 2000* [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και Γερμανικό Κέντρο Βενετικών Σπουδών. Συνέδρια 5], ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ και P. SCHREINER (εκδ.), Βενετία 2002, 79-124.

42. Το αξίωμα του πρωτασηκρήτις με δικαιοκριτικές αρμοδιότητες φαίνεται ότι είχε αναβιώσει στα χρόνια του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, κατά τη μαρτυρία του Παχυμέρη, *Ιστορία*, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, [CFHB 24/1], Paris 1984, II.1: 1,131.13-16: κρίσεις ύπεραποδέχεσθαι δικαίας και τούς ἀρρεπῶς κρινούντας ἐγκαθιστᾶν ... εὖ τῶν λόγων και τῶν νόμων ἔχοντα, ἐν τῷ δοῦναι οἱ και πρωτοασηκρήτις πάλαι σβεσθὲν ἀξίωμα και οἱ θέλειν ἀσηκρήτις ὑποτάξαι. Βλ. J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices. Introduction, Texte et Traduction*, Paris 1966, 178.28-33. Για αρμοδιότητες με νομοθετικό περιεχόμενο σε προγενέστερη εποχή, βλ. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles: introduction, texte, traduction, commentaire*, Paris 1972, 310-311.

43. Χούμνος, *Επιστολή* 75, στ. 9-11, έκδ. J. F. BOISSONADE, *Anecdota nova*, Paris 1844, ανατ. Hildesheim 1962: ἐξέτασιν σε τοῖς πράγμασι και βάσανον ἀκριβῆ προσενεγκόντα τῆς ἀληθείας ἀσφαλῶς εἰς τέλος ἀφίκεσθαι σπουδάσαι.

44. Πλανούδης, *Επιστολή* 5, στ. 24-25, σ. 13: τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν. Βλ. Η. ΤΑΞΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης. Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του* [Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 58], Θεσσαλονίκη 2012, 62-64.

45. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1273b, IX, 1-5. Στο απόσπασμα αυτό καταγράφονται περιπτώσεις πολιτειών των Καρχηδονίων, Κρητών, Σπαρτιατών αἴπερ δικαίως εὐδοκιμοῦσι, όπως τις αναφέρει και ο Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 1-3, απευθυνόμενος στον Βαρδαλή. Βλ. B. BYDEN, *Theodore Metochites' "Stoicheiosis astronomike" and the study of natural philosophy and mathematics in early palaiologan Byzantium* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 66], Göteborg 2003, 59-61 και για την κριτική του Γρηγορά στον Αριστοτέλη, στο ίδιο, 105 κ. ε.

46. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/3, 478: οὗτος ὁ τῆς Αριστοτελικῆς γλώττης τὰς λαβυρίθους ἀπλώσας. Στο έργο του Γνωμικαί σημειώσεις ο Θεόδωρος Μετοχίτης ασχολείται

«μεγαλοφυώς έπλασαν» πολιτείες, τον Λυκούργο, τον Σόλωνα, και τον Πλάτωνα ως συγγραφέα της *Πολιτείας* και των *Νόμων* (πλάττει πόλιν και πολιτείαν και νόμους⁴⁷), αλλά και σε δικαστικά όργανα, τον Άρειο Πάγο, που διαμόρφωσαν μέσω της νομοθετικής δραστηριότητάς τους ευνομούμενες πολιτείες κατά την αρχαιότητα. Δεν διστάζει να δηλώσει ότι ο παραλήπτης της επιστολής υπερτερεί των αρχαίων νομοθετών, γιατί από εκείνους παρέμεινε μόνον η φήμη, ενώ ο Βαρδαλής τους αντικατέστησε επάξια στη δική του εποχή: *άλλά Πλάτωνας μὲν ἐκείνους καὶ Λυκούργους καὶ Σόλωνα ἀντοῖς μεγαλοφυέσιν εὐρήμασι βραχὺς ἀπήλλαξε χρόνος τῆς γῆς, μόνοι δ' οἱ τῆς φήμης περιλειφθέντες κώδωνες κενεμβατοῦσί τε καὶ τῶν ἐπιγινομένων ἀεὶ θυραυλοῦσι τὰς ἀκοάς, για να καταλήξει να πει απευθυνόμενος στον παραλήπτη: σὺ δε Λυκοῦργος καὶ Σόλων καὶ Πλάτων⁴⁸.*

Η «μακρά και ποικίλη» πείρα, που είχε αποκτήσει ο αποδέκτης της επιστολής από τα καθήκοντά του, τον ανέδειξε υπέρτερο των μνημονούμενων μεγάλων πρότυπων⁴⁹. Η σύγκριση δεν σταματά εδώ, καθώς στη συνέχεια ο Βαρδαλής ταυτίζεται με το αρχαιοελληνικό μυθικό αρχέτυπο απονομής δικαιοσύνης, τον Ραδάμανθυ και πρὸς μὲν νόμους Ραδάμανθους⁵⁰, όπως άλλωστε ο Γεώργιος-Γρηγόριος Κύπριος το είχε καθορίσει, επαναλαμβάνοντας προγενέστερους παροιμιογράφους: *Ραδαμάνθυνος κρίσις ἢ δικαιοτάτη⁵¹*. Ακόμα και στη θεωρητική διατύπωση της νομοθεσίας ο Λέων υπερέβαλε το «αρχέτυπο» της θε-

ειδικά με τα πολιτεύματα της Καρχηδόνας, της Κρήτης, της Αθήνας και της Σπάρτης στα σχετικά κεφάλαια 96-100, 104-105. Βλ. Β. ΤΑΤΑΚΙΣ, «Aristôte critique par Théodore Métochite», στο: *Mélanges Octav et Melpo Merlier*, τόμ. II, Athens 1956, 439-445 και BYDÉN, *Theodore Metochites*, 40 κ. ε. Ο Μ. GIGANTE («Il ciclo delle poesie inedite di Teodoro Metochites a se stesso o sull'instabilità della vita», στο: *Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, P. WIRTH (εκδ.), Amsterdam 1967, 204-224 = Μ. GIGANTE, *Scritti sulla civiltà letteraria bizantina*, Napoli 1981, 217-244, ειδικά 219-220) θεωρεί το έργο *Γνωμικαί σημειώσεις* ένα εργαλείο πρακτικής φιλοσοφίας που καθορίζει την κατάλληλη συμπεριφορά και το ρόλο της άρχουσας τάξης.

47. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 18-22. GUILLAND, *Correspondance*, 119 (*Επιστολή* 107).

48. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 24-30. Αντίστοιχες αναφορές περιέχονται στο εγκώμιό του προς τον Ανδρόνικο Β', για το οποίο βλ. πιο πάνω, σημ. 32.

49. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 32-36.

50. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 95.

51. E. L. VON LEUTSCH – F. G. SCHNEIDEWIN, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, ανατ. Hildesheim 1965, vol. 2.3. 59.

ωρητικής επιστήμης των νόμων, τον Πλάτωνα⁵². Ασφαλώς τα παραπάνω αξιοποιούνται προς χάριν του επιδεικτικού λόγου, προκειμένου ο Γρηγοράς να τονίσει την προσφορά του Βαρδαλή στην απονομή δικαιοσύνης. Ο γενναιόδωρος έπαινος προς τον παραλήπτη της επιστολής εστιάζει περισσότερο στις δικαστικές/νομοθετικές λειτουργίες, που προέκυπταν από το αξίωμά του ως πρωτασηκρήτις, ενώ αντίστοιχος έπαινος για τις άλλες του ιδιότητες, του πρεσβευτή⁵³ και του ορφανοτρόφου⁵⁴, της πολυμάθειας και της ρητορικής ικανότητάς του⁵⁵, περιορίζεται σε απλές αναφορές. Προφανώς ο Γρηγοράς εστιάζει περισσότερο στην ιδιότητα του πρωτασηκρήτις (με δικαϊκό περιεχόμενο), θεωρώντας την ως πιο σημαντική, γιατί αυτή καθόριζε την πολιτική φυσιογνωμία του παραλήπτη και κατ' επέκταση αυτή επηρέαζε ως ένα βαθμό τη λειτουργία της έννομης πολιτείας. Δεν μπορεί κανείς να μη συνυπολογίσει στην εγκωμιαστική απεικόνιση του Βαρδαλή τη συγγένειά του με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, όσο και το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής δραστηριότητας του παραλήπτη της επιστολής συνέπιπτε με τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β', οπότε ο έπαινος προς αυτόν παρέπεμπε σε αντίστοιχο εγκώμιο προς τον μέντορα του Γρηγορά και προς τον προστάτη του αυτοκράτορα. Σε κάθε περίπτωση, δίκαιο και πολιτική εναρμονίζονταν τέλεια στο πρόσωπο του Βαρδαλή και δικαιολογούν απόλυτα τους παραλληλισμούς με τους αρχαίους νομοθέτες. Από την άλλη πλευρά, είναι εμφανής από τα παραπάνω η συνύπαρξη ρητορικής και δικαίου⁵⁶, με σαφή υπεροχή σε αναφορές περί δικαίου και έννομης πολιτείας στην παρούσα επιστολή του Γρηγορά.

Λίγα λόγια για τη χρονολόγηση της επιστολής, που μπορεί να ερμηνεύσει τους λόγους που αυτή συντάχθηκε: Η συγκεκριμένη επι-

52. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 68-71.

53. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 50-51.

54. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 53-54.

55. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 51-52: ὅσοι τε αὖ περιουσία τε σοφίας καὶ γλώττης αὐτάρκει περιβολή τὴν τοῦ νοῦ παρασκευήν.

56. I. ŠEVČENKO, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», *Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines*, Bucarest 1971, Bucharest 1974, 69-92, ειδικά 88 (=ο ΙΔΙΟΣ, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium* [Variorum Reprints], London 1981, I). Πρβλ. για τον 12^ο αιώνα, RUTH MACRIDES, «The law outside the law-books: law and literature», *Fontes Minores* 11 (2005), 133-145.

στολή χρονολογείται στα χρόνια 1330-1340⁵⁷. Ο έπαινος στη δίκαιη κρίση και στη νομομάθεια του παραλήπτη μπορεί να αποτελέσουν ένδειξη ότι το κείμενο θα μπορούσε να απηχεί τα γεγονότα του 1337. Τότε είχε ξεσπάσει το σκάνδαλο περί δωροδοκίας των καθολικῶν κριτῶν τῶν Ρωμαίων⁵⁸, γεγονός που εντάσσεται στην πολιτική ρευστότητα του καιρού. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στην *Ιστορία* του περιγράφει λεπτομερώς τις κατηγορίες που απαγγέλθηκαν στους χρηματιζόμενους δικαστές: δῶρα λαμβάνουσιν ἀδεῶς καὶ κιβδηλεύουσι τὰς δίκας, καὶ τό γε μείζον, ὅτι ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κρινομένων μερῶν δωροδοκοῦνται⁵⁹. Στη συγκεκριμένη υπόθεση φαίνεται ότι ο Βαρδαλής είχε ανάμειξη, χωρίς ωστόσο να έχει την επιπτώση της εξορίας, όπως οι κύριοι υπαίτιοι (ἐγὼ δ' ἐπὶ πατρίδος εὐνους τε καὶ πιστότατος τυγχάνω⁶⁰). Ο Γρηγοράς στο ιστοριογραφικό του έργο δεν καταγράφει, ίσως εσκεμμένα, τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, καταδικασθέντες και αθωωθέντες⁶¹. Πολύ χαρακτηριστικός είναι ο ελιγμός στη διατύπωσή του, καθώς και η έντεχνη αποφυγή ρητής καταγραφής ονομάτων στην ιστορική του αφήγηση: ἦγοντο πλείστα καὶ ἀναμφισβήτητα καὶ πλείω τῶν ἀκουσθέντων τὰγκλήματα. καὶ ἵνα τὰν μέσῳ παρέλθωμεν⁶².

Βασιζόμενοι στο περιεχόμενό της συγκεκριμένης επιστολής, με την μεγάλη έμφαση στην έννοια του δικαίου και της έννομης πολιτείας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή συντάχθηκε περίπου εκείνη την εποχή. Αν γράφτηκε πριν από τη δίκη των χρηματισθέντων κριτών, τότε το συγκεκριμένο πόνημα του Γρηγορά με τον έντονα εγκωμιαστικό χαρακτήρα στην έννοια του δικαίου και της έννομης πολιτείας, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως υπερασπιστικό στοιχείο για

57. GUILLAND, *Correspondance*, 119 (Επιστολή 107).

58. Ένα σώμα δικαστών που είχε δημιουργήσει το 1329 ο Ανδρόνικος Γ': DÖLGER, *Regesten*, 2747. Βλ. P. LEMERLE, «Le juge général des grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III», *Mémorial Louis Petit*, Bucarest 1948, 292-316. Βλ. και O. KRESTEN, «Ein Indizienprozeß gegen die von Kaiser Andronikos III. Palaiologos eingesetzten καθολικοί κριταί», *Fontes Minores* 9 (1993), 299-337, ειδικά 313-337.

59. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/3, 536-538. Βλ. P. LEMERLE, «Documents et problèmes nouveaux concernant les Juges généraux», *ΔΧΑΕ* 4 (1964), 29-44, εδώ 30, σημ. 1.

60. Βαρδαλής, *Επιστολή*, έκδ. TAXIDIS, «Léon Bardalès», 107, στ. 11. Για τους αναμειγμένους στην υπόθεση, βλ. I. ŠEVČENKO, «Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles», *Byzantion* 19 (1949), 247-259, εδώ 255.

61. Βλ. LEMERLE, «Documents», 32.

62. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/3, 537.

τον Βαρδαλή. Αν η σύνταξή της έγινε μετά τη δίκη, όταν δημεύτηκε η περιουσία του⁶³, τότε ο Νικηφόρος Γρηγοράς ανέλαβε να παρουσιάσει τα θετικά στοιχεία του παραλήπτη και φίλου του, μέσα από τα αναμφισβήτητα πρότυπα δικαίου από την αρχαιότητα, με σκοπό να μετριάσει τις εντυπώσεις που είχαν δημιουργηθεί. Αρκεί να θυμίσουμε ότι μετά τη δίκη γράφτηκαν επιστολές προς τον αυτοκράτορα τόσο από τους ίδιους τους εξόριστους πλέον⁶⁴, όσο και από φιλικά τους πρόσωπα, όπως από τον *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ*, στο κλίμα αναθεωρήσεως της καταδίκης των κριτών, αλλά χωρίς αποτέλεσμα⁶⁵.

Αναφορά στους αρχαίους νομοθέτες, που αποσκοπεί επίσης σε ανάλογο δικαϊκό και πολιτικό εγκωμιασμό του παραλήπτη, περικλείει επίσης η επιστολή προς έναν άγνωστο σε μας φίλο του Γρηγορά, που τότε απουσίαζε από την Κωνσταντινούπολη (*ἔκδημος*). Ο λόγιος επιστολογράφος παραλληλίζει την εξέλιξη της ζωής του άγνωστου με εκείνη του Σόλωνος, ως πρότυπο εκφοράς της νομοθετικής εξουσίας. Είναι προφανές από τα λεγόμενά του ότι πρόκειται για προσωπικότητα, που είχε πλούσια πολιτική δράση και συνδεόταν παράλληλα με το ενεργό περιβάλλον των νομομαθών της πρωτεύουσας. Η φράση της επιστολής ότι με την αποχώρησή του άγνωστου παραλήπτη (οικειοθελή ή αναγκαστική δεν γνωρίζουμε) «τον αποζητούν όχι μόνο οι νόμοι, επειδή εκείνος ήταν η ψυχή τους, αλλά περισσότερο ακόμα τα πολιτικά πράγματα»⁶⁶, πέρα από το ότι ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρητορικού ύφους, φαίνεται ότι αποδίδει τη διάσταση της πολιτικής και νομοθετικής(;) ⁶⁷ δράσης του παραλήπτη. Επιπλέον υπογραμμίζεται η προσφορά του άγνωστου παραλήπτη

63. Βαρδαλής, *Επιστολή*, έκδ. ΤΑΧΙΔΙΣ, «Léon Bardalès», 108, στ. 53-54.

64. G. J. THEOCHARIDES, «Die Apologie der verurteilten Höchsten Richter der Römer», *BZ* 56 (1963), 69-100.

65. Στ. Κ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Επιστολή τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Γ' ἀφορῶσα εἰς τὴν καταδίκην τῶν «καθολικῶν κριτῶν», *ΕΕΒΣ* 42 (1977), 397-407 και ιδίως 402-403.

66. Γρηγοράς, *Επιστολή 17*, στ. 5-6: οἱ τε τῆς πόλεως ἐζητήκασιν νόμοι καθάπερ ψυχὴν ἑαυτῶν, καὶ μάλα δὴ τὰ πολιτικά σε ἐπόθησαν πράγματα.

67. Αν ερμηνεύσουμε κατά γράμμα την ακόλουθη αποστροφή στην *Επιστολή 17*, στ. 6-7: καθάπερ κανόνα καὶ στάθμην φανέντα και νόμον τούτων ἀτόφνη. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς χρησιμοποιεί την έκφραση καθάπερ κανόνα καὶ στάθμην τακτικά για να αποδώσει την έννοια της ακριβόλογης διατύπωσης, βλ. το κριτικό υπόμνημα της επιστολής 17.7.

στην πολιτική ζωή μέσω της δικαϊκής ενασχόλησής του, με τη συναικόλουθη συνολική θεώρηση του συγγραφέα περί δικαίου: ότι το κύρος του δικαίου αποτελεί προϋπόθεση για τη σύσταση και λειτουργία της έννομης πολιτείας.

Αν η λέξη *έκδημος* χρησιμοποιείται κυριολεκτικά, υποδηλώνοντας εκείνον που βρίσκεται «εκτός του δήμου», και προσδιορίζει τον εξόριστο⁶⁸, τότε ο παραλήπτης του γράμματος μπορεί να είχε εξοριστεί και μάλιστα ίσως να είχε αυτοεξοριστεί. Προς αυτή την ερμηνεία συντείνει το απόσπασμα της ίδιας επιστολής⁶⁹, όπου ο συγγραφέας αναφέρει την αυτοεξορία του Σόλωνος μετά την έκδοση των νόμων του⁷⁰. Μολονότι δεν διαθέτουμε περαιτέρω λεπτομέρειες, η παρούσα επιστολή που χρονολογείται στο διάστημα 1330-1340⁷¹, θα μπορούσε να ενταχθεί στα γεγονότα του 1337, όπως σχολιάζονται στο γράμμα προς τον Λέοντα Βαρδαλή⁷².

Έχοντας εξετάσει τις μνείες, όπου ο Γρηγοράς στις επιστολές συνταιριάζει δίκαιο και πολιτική πρακτική, στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με μια άλλη επιστολή, όπου ο συγγραφέας προσεγγίζει την πολιτική με ουμανιστική οπτική. Σε αυτήν, χρονολογημένη ανάμεσα

68. LIDELL – SCOTT s.v. Με την έννοια του εξόριστου η λέξη στους *Νόμους* του Πλάτωνα, έκδ. *Plato in twelve volumes, with an English translation by R. G. BURY* [The Loeb Classical Library], London, Cambridge, Massachusetts 1968⁵, τόμ. XI/II: *Laws*, 864: *οὕτω δ' εἰς ἄλλην χώραν καὶ τόπον ἀπελθὼν οἰκείτω τὸν ἐνιαυτὸν ἐκδημῶν*.

69. Γρηγοράς, *Επιστολή 17*, στ. 2-3: *ὡς γὰρ ἐκείνω (Σόλωνι) μετὰ γε τῶν νόμων τὴν ἔκδοσιν ἐς Ἀσίαν ἐκπεύσαντι*.

70. Πλούταρχος, *Σόλων*, κεφ. XXV, 5: *διαφυγεῖν τὸ δυσάρεστον καὶ φιλαίτιον τῶν πολιτῶν ... ἐξέπλευσε δεκαετὴ παρὰ τῶν Ἀθηναίων ἀποδημίαν αἰτησάμενος*. Η γνώση όσο και ο θαυμασμός του Γρηγορά για τον Πλούταρχο θα μπορούσε να προέρχεται από τον δάσκαλό του. Το ενδιαφέρον του Θεοδώρου Μετοχίτη για τον Πλούταρχο εμφανές από το εκτενές κεφάλαιο 71 των *Γνωμικῶν σημειώσεων (Περὶ Πλουτάρχου)*, έκδ. HULT, *Theodore Metochites*, 218-243 φαίνεται ότι ενσταλλάχθηκε και στον μαθητή του Γρηγορά. Πρβλ. L. TARTAGLIA, «Il Saggio su Plutarco di Teodoro Metochita», στο: *Talariskos: studia graeca Antonio Garzua sexagenario a discipulis oblata*, U. CRISCUOLO (εκδ.), Napoli 1987, 339-362. Για την μελέτη των χειρογράφων του Πλουτάρχου αυτή την εποχή: INMACULADA PEREZ MARTIN, «Nuevos codices planudeos de Plutarco», στο: *Plutarco y la historia. Actas del V Simposio Español sobre Plutarco (Zaragoza 1997, 20-22 de junio de 1996)* [Monografías de Filología Griega 8], C. SCHRADER - V. RAMON - J. VELA (εκδ.), Zaragoza 1997, 385-403.

71. GUILLAND, *Correspondance*, 119 (*Επιστολή 108*).

72. Βλ. πιο πάνω, σημ. 58, 59.

στα χρόνια 1326-1328, ο λόγιος επαινεί δια μακρών τον χαρακτήρα και την «μεγαλόνοια» του Ιωσήφ Ρακενδύτη (1260 ή 1280-1330 ca.), του φιλόσοφου που έζησε στην αυλή του Ανδρονίκου Β'. Εδώ ο Γρηγοράς αναφέρεται στα αρχαία πρότυπα ανδρών, που ήταν άριστοι στην ιδιωτική και δημόσια ζωή τους, αναφέροντας μεταξύ άλλων τον Λυκούργο, τον Σόλωνα και τον Χαρώνδα: *περι τῶν ἀρίστων ἴδια τε καὶ δημοσίᾳ ταῖς πόλεσι γενομένων ἀνδρῶν, ἴν' ὡς πρὸς ἀρχέτυπα βλέπων ἀκριβῆ ἐς τὰκριβὲς ἔχη τὴν ἑαυτοῦ πόλιν οἰκίζειν, Λυκοῦργοι μὲν ἐκεῖνοι καὶ Σόλωνες καὶ Χαρώνδαι*⁷³. Ο πολυτάλαντος συγγραφέας απεικονίζει την επιβλητική παρουσία του Ιωσήφ Φιλοσόφου, την οποία εκθειάζουν επίσης και άλλοι λόγιοι της εποχής, όπως για παράδειγμα ο Θωμάς Μάγιστρος⁷⁴, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης⁷⁵ και ο Θεόδωρος Μετοχίτης⁷⁶ και τον συγκρίνει, κατά την προσφιλή του συνήθεια, με προσωπικότητες του παρελθόντος που αποτελούν επίλεκτα πρότυπα άριστου βίου. Έχοντας παραλληλίσει ήδη από τον πρόλογο τον παραλήπτη με τον αρχαίο κυνικό φιλόσοφο Διογένη τον Σινωπίτη, με σκοπό να υπογραμμίσει ηθικολογικά στοιχεία, δηλαδή την αξία του μορφωμένου ανθρώπου και των ψυχικών, όχι των υλι-

73. Γρηγοράς, *Επιστολή 22*, στ. 59-65. Ως προς τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης επιστολής, βλ. έκδοση LEONE, *Nicéphori Gregorae Epistulae*, 71.

74. PG 145, 432D-445D. Βλ. M. TREU, «Der Philosoph Joseph», *BZ* 8 (1899), 1-64, εδώ 47-48. GAUL, *Thomas Magistros*, 224-228.

75. Στη χαρισματική προσωπικότητα του Ιωσήφ Ρακενδύτη (PLP 9078), ο οποίος, μένοντας απόλυτα συνεπής στις αρχές του, απέρριψε την πρόταση να γίνει πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Επιστολή 116*, έκδ. R. ROMANO, *Costantino Acropolita: Epistole*, Napoli 1991, 212-213.

76. Στην επιστολή που έγραψε, όταν πληροφορήθηκε το θάνατό του φίλου του Ιωσήφ, επαινεί τον θανόντα, επισημαίνοντας ακριβώς το ίδιο στοιχείο που υπογραμμίζει και ο Γρηγοράς, δηλαδή τον συνδυασμό αρετής και πολιτικής (πρός τινα φίλον ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ φιλοσοφώτατου καὶ ὀσιωτάτου νέου Ἰωσήφ, έκδ. TREU, «Der Philosoph Joseph», 2, στ. 10-12: καὶ ἅμα τῆς ἀρετῆς ἐκείνου πέρι καὶ τῶν τοσοῦτων ἀγαθῶν φύσει τε καὶ ἀσκήσει λόγους οὐκ οἶδ' οὐστίναις φέρων μὴ πολλῶ λείπεσθαι καὶ ὑστερίζειν. Στον Ἠθικό ἢ Περί παιδείας (έκδ. Ι. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, Θεόδωρος Μετοχίτης Ἠθικός ἢ Περί παιδείας. Εισαγωγή - κριτική έκδοση - μετάφραση - σημειώσεις, Αθήνα 1995, 90) ο σοφός συγγραφέας εγκωμιάζει εκείνον ὅστις τὰ κάλλιστα ἐλόμενος, μέχρι παντὸς ἐκαρτέρησε καὶ οὐκ ἐτράπη, οὐδ' ἔλιπε τὴν τάξιν, ἦν αὐτὸς ἑαυτὸν ἐπὶ καλλί-στου κατέστησε σχήματος, έχοντας στο νού του, κατά τον εκδότη (σ. 26-30), τον Ιωσήφ Ρακενδύτη.

κών αγαθών⁷⁷, όπως αρμόζει σε έναν ουμανιστή, ο Γρηγοράς στη συνέχεια επιστρατεύει τους αρχαίους νομοθέτες. Στην περίπτωση αυτή εμφανίζονται όχι τόσο ως παραδείγματα για το νομοθετικό τους έργο, αλλά κυρίως ως απεικόνιση της έμπρακτης εφαρμογής του ενάρετου βίου τους στην πολιτική πράξη: *περί τῶν ἀρίστων ἴδια καὶ δημοσία*⁷⁸. Ίσως η αναφορά του επιστολογράφου στην άριστη πολιτική ζωή του Ιωσήφ να παραπέμπει στη χρηστή διαχείριση της δημόσιας αρχής στην τότε λατινοκρατούμενη γενέτειρά του Ιθάκη, όπως την περιγράφει ο Θεόδωρος Μετοχίτης⁷⁹. Δεν αποκλείεται από την άλλη πλευρά, ο πολυμαθής λόγιος να επικροτεί πολιτικές πρωτοβουλίες του Ιωσήφ, όπως αυτή για συμφιλίωση των δύο Ανδρονίκων, το 1318, λίγο πριν ξεσπάσει ο εμφύλιος μεταξύ τους⁸⁰. Αναμφίβολα ωστόσο τα παραπάνω απηχούν τις απόψεις του Ιωσήφ για τη σχέση θεωρητικού και πολιτικού βίου, τις οποίες ο ίδιος διατυπώνει στους πρώτους στίχους της *Αυτοβιογραφίας* του (*Συνοψίς ἐν ἐπιτομῇ εἰς τὰ κατ' αὐτόν*), όπου επιχειρηματολογεί αναφορικά με την προτίμησή του στον θεωρητικό: *Ἐμοὶ δὲ ἄρα καὶ λίαν ἐπέραστος ἔδοξεν ὁ κατὰ θεωρίαν βίος καὶ ἀπαθῆς καὶ κρείττων πολλῶ μετασχεῖν ἀνθρώπῳ ἤγουν ὁ πρακτικός, ὅσος γε ὁ πολιτικός ... ὅτι ὁ μὲν θεωρητικός ... πρὸς τὰ ἄνω πτερύσσεται καὶ μετέωρος φέρεται βλέπων καθαρῶ ὄμματι διανοίας· ωστόσο δεν φαίνεται να απορρίπτει εντελῶς τον πολιτικό βίο, με την προϋπόθεση ότι ο πολιτικός βίος ἀκούει τοῦ λόγου ... καὶ τοῖς καλοῖς προσβαίνειν ἐθέλει ... ἐπαινετὸς μὲν οὖν διὰ ταῦτα καὶ οὗτος, εἰ καὶ μὴ πάντῃ μηδὲ τελέως προσέσχηκε τῷ καλῷ*⁸¹. Από την άλλη πλευρά, τα

77. Γρηγοράς, *Επιστολή 22*, στ. 19-26. Πρβλ. H.-V. BEYER, «Studien zum Begriff des Humanismus in Byzanz», *Βυζαντινά 15* (1989), 7-77, ἐδῶ 44-50, 60-65.

78. Γρηγοράς, *Επιστολή 22*, στ. 55-56, 59-65. Βλ. I. ŠEVČENKO, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos* [Corpus bruxellense historiae byzantinae. Subsidia 3], Bruxelles 1962, 109-117.

79. TREU, «Der Philosoph Joseph», 7, στ. 37-38. GAUL, *Thomas Magistros*, 311 κ.ε.

80. Η πληροφορία αποσιωπάται από τον Γρηγορά και περιέχεται μόνο στον Καντακουζηνό, έκδ. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV* [CSHB], I-III, Bonn 1828-1832, I, 28. Βλ. Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ανδρονίκων (20.IV-Φθινόπωρον 1321). Ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ προβλήματα* [Μεσανατολική Βιβλιοθήκη 2], Λευκωσία 1982, 5-6.

81. TREU, «Der Philosoph Joseph», 34, στ. 3-35, στ. 27. Βλ. ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Τὸ*

γραφόμενα του Γρηγορά στη συγκεκριμένη επιστολή (1326-1328) προς τον Ιωσήφ συμπίπτουν χρονικά με τη δυναστική έριδα των δύο Ανδρονίκων⁸² και με το προσωπικό του ύφος ο επιστολογράφος φαίνεται να ασκεί έμμεση κριτική προς την πολιτική εξουσία, η οποία τότε ειδικά είχε χάσει κάθε στοιχείο του θεωρητικού βίου.

Οι ουμανιστικές απόψεις που συνδέουν πνευματική καλλιέργεια, ήθος και άσκηση πολιτικής, όπως διατυπώθηκαν από τον Ιωσήφ Φιλόσοφο Ρακενδύτη⁸³, βρήκαν την τέλεια εφαρμογή της στο πρόσωπο του Θεοδώρου Μετοχίτη⁸⁴, κατά τον Γρηγορά. «Πολιτικόν» και «πρακτικόν»– θυμίζοντας την ορολογία του Ιωσήφ Φιλοσόφου–, αλλά και «ρητορικόν» και «ποιητικόν» και «αστρονομικόν» ονομάζει τον δάσκαλό του ο Γρηγοράς σε μία από τις επιστολές που του απηύθυνε⁸⁵, γραμμένη ανάμεσα στα χρόνια 1324-1328⁸⁶. Με τον τρόπο αυτό, ο σοφός λόγιος καλύπτει όλες τις πτυχές των δραστηριοτήτων του μέντορά του. Συνεχίζοντας στο ίδιο ύφος (στ. 36-43, 47-51) τον θεωρεί «μετεμψύχωσιν» και ταυτόχρονη ενσάρκωση σε ένα ενιαίο σώμα του Ομήρου, του Πλάτωνα, του Πτολεμαίου, του Πλουτάρχου, αλλά και

έπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνού -Ανδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315ca.) και ό ιατρός-άκτουάριος Ιωάννης Ζαχαρίας (1275 ca.- 1328/;). Μελέτη φιλολογική, έν Αθήναις 1984-1988, 206-208 και Μ. HINTERBERGER, Autobiographische Traditionen in Byzanz [Wiener byzantinistische Studien 22], Wien 1999, 359-360.

82. LAIOU, *Constantinople*, 284-300.

83. Ο GUILLAND, *Corresponance*, 338-342, επισημαίνει ότι, εξαιτίας της άγνοιας του συνολικού του έργου, ο Ιωσήφ δεν εμφανίζεται ανάμεσα στους μεγάλους ουμανιστές.

84. Μολοντί η MARINA BAZZANI, «Theodore Metochites, a Byzantine Humanist», *Byzantion* 76 (2006), 32-52 επισημαίνει τις ομοιότητες στην πορεία του βίου του Μετοχίτη και των ιταλών ουμανιστών Francesco Petrarca (1304-1374) και Niccolò Machiavelli (1469-1527) –παρά το χρονικό διάστημα που χωρίζει τον τελευταίο από τον Μετοχίτη–, δεν επιμένει ωστόσο στην πολιτική έκφραση του ουμανισμού, με την οποία συνδέθηκαν και οι τρεις. Βλ. BEYER, «Studien zum Begriff des Humanismus», 60 κ.ε.

85. Γρηγοράς, *Επιστολή 24a*, στ. 13-17: καθ' έκαστον έκλεγόμενοι παρονομάζοιμέν σε διά πάντων ιδόντες έξης τών σοφίας ειδών. ρητορικόν μέν γάρ και ποιητικόν και άστρονομικόν και πρός γε δή πολιτικόν και πρακτικόν και γνωμοδότην λέγοντες, πάνν τοι σφόδρα άληθεύοιμεν άν πάντως.

86. GUILLAND, *Correspondance*, 63. Πριν απομακρυνθεί από τα πολιτικά πράγματα: Βλ. I. ŠEVČENKO, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», στο: *The Kariye Djami*, v. 4: *Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, P. A. UNDERWOOD (εκδ.), 19-91, ειδικά 30.

ὁμοῦ τοὺς ὅσοι μεγάλης θιασῶται σοφίας ὑπῆρξαν, αντιστοιχίζοντας τους τομείς ενασχόλησής του⁸⁷. Από το περιεχόμενο μιας τέτοιας επιστολής δεν θα μπορούσαν να λείπουν οι αρχαίοι εκπρόσωποι των νόμων, που ταυτίζονται με τη δημιουργία της έννομης πολιτείας. Ο επιστολογράφος θαυμάζοντας την πολιτική πλευρά της προσωπικότητας του δασκάλου του και κατ'επέκταση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'⁸⁸, ο οποίος είχε επιλέξει τον Μετοχίτη να ασκεί ως λογοθέτης του γενικού *πᾶσαν κατάστασιν ὅλοις τοῖς πράγμασι*⁸⁹, επικαλείται το γνωστό επεισόδιο με τον Σόλωνα και τον βασιλιά της Λυδίας Κροίσο, που περιγράφει ο Πλούταρχος⁹⁰.

Το παράδειγμα του Σόλωνα, ειδικά ως σοφού που επηρεάζει με τις απόψεις του την πολιτική πρακτική, χρησιμοποιείται από τον Νικηφόρο Γρηγορά για να απεικονίσει τη θεωρητική πολιτική υποδομή του δασκάλου του, ο οποίος άλλωστε είχε μελετήσει τη δημιουργία των αρχαίων πολιτεύματων⁹¹. Κυρίως όμως στόχος του συγγραφέα είναι να περιγράψει παραστατικότερα την ενεργή συμμετοχή του μεγάλου λογοθέτη στη διαμόρφωση της έννομης πολιτείας, όπως την εκπροσωπούσε ο Ανδρόνικος Β', ενασχόληση που του επέτρεπε να έχει απόλυτη επίγνωση των εκάστοτε πολιτικών συνθηκών, αλλά και να διαισθάνεται τις πολιτικές εξελίξεις: *καὶ μάλιστα πάντων αὐτὸς κοινῶν τῷ βασιλεῖ ῥητῶν καὶ ἀπορρήτων καὶ γνώμης καὶ πράξεως*

87. H. HUNGER, «Theodore Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz», *BZ* 45 (1952), 4-19 ειδικά 8-9 και M. HINTERBERGER, «Studien zu Theodoros Metochites: Gedicht I – Des Meeres und des Lebens Wellen – Die Angst vor dem Neid – Die autobiographische Texte – Sprache», *JÖB* 51 (2001), 285-319, ιδίως 285-287.

88. Γρηγοράς, *Επιστολή 24a*, στ. 62-68: *ὁ δὲ θεϊότατος ἡμῖν αὐτοκράτωρ πολλὴν δι' ἑκάτερα δίδωσι τὴν τιμὴν ἑκατέροις, σοὶ τε διὰ λόγους τοὺς σοὺς δηλαδὴ κάκεινους αὖ διὰ σέ, ὡς ἀμφίβολον εἶναι ποτέρῳ διὰ θάτερον τὸ πλεον παρέχεται. ὡσθ' ὅποταν ταυτὶ περὶ σοῦ διεξέρχωμαι, πλεον τὴν περὶ σέ τοῦ βασιλέως ἄγαμαι κρίσιν καὶ ἐκλογὴν ἐκείνην, ὅποτε τὰ σὰ παρὰ σοὶ κεκρυμμένα καλὰ μόνος αὐτὸς ξυνηκέ τε καὶ κατεστοχάσατο.*

89. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/2, 271.

90. Πλούταρχος, *Σόλων*, κεφ. XXVII- XXVIII. Για τα χειρόγραφα του Πλούταρχου που πέρασαν από το χέρι του Γρηγορά, βλ. D. BIANCONI, «La 'biblioteca' di Niceforo Gregora», στο: *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, Β. ΑΤΣΑΛΟΣ – ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ (επιμ.), τόμ. Α', Αθήνα 2008, 225-233.

91. B. BYDÉN, «The Nature and Purpose of the Semeioseis gnomikai: The Antithesis of Philosophy and Rhetoric», στο: HULT, *Theodore Metochites*, 246.

πάσης. Διὸ καὶ σύννους τις ἦν καὶ ἐμμέριμος ἀεὶ καὶ τῶν μελλόντων πλήρης⁹². Με τον τρόπο αυτό, ο Νικηφόρος Γρηγοράς σηματοδοτούσε την αριστοκρατική θεώρηση της πολιτικής πρακτικής που συνδυαζόταν με την υψηλή παιδεία.

Ο πολυμαθής λόγιος αναφέρει τους αρχαίους νομοθέτες με απόλυτη γνώση του βίου τους, όπως αυτός έχει παραδοθεί από τις πηγές, ενώ επίσης γνωρίζει πολύ καλά το τί αντιπροσωπεύει το πολίτευμα του κάθε αρχαίου νομοθέτη, δείχνοντας την προτίμησή του στο ολιγαρχικό πολίτευμα του Λυκούργου, όπως τουλάχιστον δείχνει η επιστολή προς τον Βαρδαλή⁹³. Ωστόσο έχει επίγνωση ότι το σύστημα της πολιτείας που είχαν δημιουργήσει οι αρχαίοι νομοθέτες δεν ταίριαζε με το μεσαιωνικό περιβάλλον της εποχής του, όταν, για παράδειγμα, ομολογεί σε μια επιστολή του, ότι από τα αρχαία πολιτεύματα μόνο η φήμη τους διατηρήθηκε⁹⁴. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς βλέπει ιδεαλιστικά τους αρχαίους νομοθέτες κρατώντας από αυτούς μόνο τα θετικά τους στοιχεία. Ειδικά η φυσιογνωμία του Σόλωνος, εκτός από πολιτική φρασεολογία, προσφέρει στον σοφό ανθρωπιστή την ευκαιρία για διατύπωση ηθικολογικών απόψεων. Δικαιολογώντας στην *Ιστορία* του την προσωπική του τοποθέτηση υπέρ του γηραιού στη διαμάχη των δύο Ανδρονίκων, λέει ότι έπρεπε οπωσδήποτε να επιλέξει στρατόπεδο, επικαλούμενος τα λόγια του Σόλωνος: οὔτε γὰρ δίκαιον ἦν, ἡμᾶς μηδεμιᾶ προσκείσθαι μερίδι, τοῦ Σόλωνος τοῦτο προτρέποντος⁹⁵. Η συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση μπορεί να θεωρηθεί εύλογη για έναν λόγιο, όπως ο Νικηφόρος Γρηγοράς, που εμμένει στη διατήρηση της βυζαντινής παράδοσης και της παραδοσιακής αυτοκρατορικής εξουσίας, την οποία και θεωρεί ως έννομη πολιτεία. Είναι χαρακτη-

92. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/3, 412. Βλ. και Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/2, 305, 314.

93. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 2-4: Λυκούργον καλῶς ἀρμοσάμενον ἅμα πάσας φασὶ δεδωκέναι τοῖς Σπαρτιάταις· μήτε γὰρ ὀλιγαρχίαν δημοκρατίας καὶ ἀριστοκρατίας ὀρφανισθεῖσαν.

94. Γρηγοράς, *Επιστολή* 15, στ. 25-27: βραχὺς ἀπήλλαξε χρόνος τῆς γῆς, μόνοι δ' οἱ τῆς φήμης περιλειφθέντες κώδωνες κενεμβατοῦσί τε καὶ τῶν ἐπιγινομένων ἀεὶ θρυλοῦσι τὰς ἀκοάς.

95. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/3, 427. Με φραστικές ομοιότητες προς το αντίστοιχο απόσπασμα από τον Πλούταρχο, *Σόλων*, XX, 1: τῶν δ' ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον. Βλ. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras*, I, 8. Σχετικά με τα ηθικολογικά αποσπάσματα του Γρηγορά: HUNGER, *Literatur*, I, 462.

ριστική από την άλλη πλευρά η άποψή του για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ', όπως τη διατύπωσε στη μονωδία του, όπου τον κατηγορήσε ότι είχε περιφρόνησει συνήθειες προγενέστερων αυτοκρατόρων: *ὡς κινδυνεύειν ἐντεῦθεν λήθης καταδύναι βυθοῖς τὰ τῆς βασιλικῆς εὐταξίας ἔθιμα, ὧν τὴν μνήμην κατὰ διαδοχὴν οἱ βασιλεῖς τοῖς ὀψιγόνοις παρέπεμπον*⁹⁶.

Σε κάθε περίπτωση, ο Γρηγοράς διαπνέεται από μια σταθερή πολιτική κρίση και από αριστοκρατική ηθική που εκφράζει γενικά ο βίος του Σόλωνος, τον οποίο χρησιμοποιεί σε αρκετές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα, για να απεικονίσει την αναγκαιότητα της σύνταξης των *Αντιρρητικῶν* του εναντίον του Παλαμά. Στην επιστολή προς τον Μητροφάνη, άγνωστο από άλλες πηγές, αλλά αντιπαλαμιστή, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο της επιστολής⁹⁷, επαναλαμβάνει το περιστατικό που αφηγείται ο Πλούταρχος, σύμφωνα με το οποίο, ο Σόλων, όταν διαπίστωσε την κατάλυση των θεσμών της Αθηναϊκής πολιτείας, που ο ίδιος είχε εισαγάγει, αποκαρδιωμένος, έλαβε τα όπλα για να υποστηρίξει ο ίδιος το νομοθετικό του έργο⁹⁸, το προσαρμόζει στη δική του περίπτωση. Ο Γρηγοράς στην επιστολή αυτή, γραμμένη περί το 1351, που σε όλη της την έκταση βρίθεται υπαινιγμών⁹⁹, παραλληλίζει την αρχαιοπρεπή κατάλυση των «νομίμων τῆς πολιτείας» με την σύγχρονή του άλωση τῶν πατριῶν ἔθῶν καὶ δογμάτων ζήλου τῆς ἐκκλησίας εξαιτίας της «συμμαχίας» Γρηγορίου Παλαμά¹⁰⁰ και αυτοκρατορικής εξουσίας. Για τον προσδιορισμό αυτής της «συμμαχίας», όπως την αποκαλεί ο ίδιος, χρησιμοποιεί ορολογία που αντιστοιχεί στη συνδυασμένη πρόσληψη του δικαίου και άσκησης της εξουσίας. Επίσης η επιλογή του αρχαίου νομοθέτη, ως δημιουργού έννομης πο-

96. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/2, 565-566. Βλ. G. DAGRON, «Lawful Society and Legitimate Power: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή», στο: *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries*, ANGELIKI E. LAIOU – D. SIMON (εκδ.), Washington D.C. 1994, 27-51.

97. PLP 18047. Βλ. GUILLAND, *Correspondance*, 369-370.

98. Πλούταρχος, *Σόλων*, XXX, 5: ἀπῆλθεν εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἑαυτοῦ, καὶ λαβὼν τὰ ὅπλα καὶ πρὸ τῶν θυρῶν θέμενος εἰς τὸν στενωπὸν, “ἔμοι μὲν,” εἶπεν, “ὡς δυνατὸν ἦν βεβοῆθηται τῇ πατρίδι καὶ τοῖς νόμοις

99. BEYER, «Demetrios Kabasilas», 148-155.

100. Γρηγοράς, *Επιστολή 147*, στ. 4-8: ἔμοι δὲ τοῦ προσήκοντος ὑπὲρ τῶν πατριῶν ἔθῶν καὶ δογμάτων ζήλου τῆς ἐκκλησίας σβεσθέντος μακρὸν ἐπιπολάζοντα βλέποντι κακοδοξίας θόρυβον. Βλ. D. M. NICOL, *The Reluctant Emperor: a biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge U.P. 1996, 91-92.

λιτείας, δίνει την πολιτική διάσταση μιας θρησκευτικής διαμάχης, του ησυχασμού, που είχε επιφέρει πολιτικές και κοινωνικές ανατροπές στη βυζαντινή κοινωνία της εποχής¹⁰¹. Υπό την έννοια αυτή, ο επιστολογράφος βλέπει τον εαυτό του ως νέο Σόλωνα να υπερασπίζεται τα «χαμένα», τις αξίες, όχι με ασπίδα και δόρυ, όπως το αρχαίο πρότυπο, αλλά με τα Αντιρρητικά έργα του¹⁰².

Πολιτικούς υπαινιγμούς, αναφορικά με την ανικανότητα και αδυναμία της κεντρικής εξουσίας, επιχειρεί ο Γρηγοράς μέσω των αρχαίων νομοθετών. Τέτοιου είδους αναφορές γίνονται στην μακροσκελή επιστολή προς τον Δημήτριο Καβάσιλα¹⁰³, χρονολογημένη γύρω στο 1330-1331¹⁰⁴. Κάνοντας αναδρομή στις ευνομούμενες πολιτείες της αρχαιότητας, λέει πως αυτές ευημερούσαν και μάλιστα κυριαρχούσαν σε ξηρά και θάλασσα¹⁰⁵, όσο διατηρούσαν ζωντανό το «φρόνημα της νομοθεσίας», που όμως όταν αυτό απωλέστηκε, η αντίστοιχη πολιτεία έχασε την ισχύ της: *ἕως τῆς νομοθεσίας ἐκείνης ἔζη τὸ φρόνημα· οἰχομένης δ' ἐκείνης τεθνάναι καὶ τὸ τῆς πολιτείας ἐκείνης ἅμα ξυνεπεπτῶκει ἀξίωμα*¹⁰⁶. Η παραπάνω πολιτική προβληματική με νομική και κοινωνική διάσταση αποτελεί οξεία κριτική προς την διασπασμένη κεντρική εξουσία, που ήταν τόσο βυθισμένη στις ραδιουρ-

101. J. MEYENDORFF, «Society and Culture in the Fourteenth Century: Religious Problems», στο: *XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Rapports I. Bucharest 6-12 September 1971*, 51-65 (= ο ΙΔΙΟΣ, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems. Collected Studies [Variorum Reprints]*, London 1974, VIII). Βλ. επίσης Α. RIGO, «Il Monte Athos e la controversia Palamitica dal Concilio del 1351 al Tomo Sinodale del 1368», στο: *Gregorio Palamas e oltre: studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, Α. RIGO (εκδ.) [Orientalia Venetiana 16], Firenze 2004, 1-178.

102. Γρηγοράς, *Επιστολή 147*, στ. 14-18: *ἐκ παραλλήλου φλέγεσθαι τὴν καρδίαν κάκεινο δὴ τὸ τοῦ Σόλωνος ὁπώσποτε καὶ μεμνήσθαι καὶ δρᾶν· ὄν φασι τῶν νομίμων τῆς πολιτείας καταλυομένων, ἀσπίδα καὶ δόρυ λαβόντα καθῆσθαι πρὸ τῆς οἰκίας, ὅπως ἔχει γνώμης ἐς τοῦμφανές ἐνδεικνύμενον, ἐπεὶ μὴ τὴν ἔμπρακτον σφίσι παρέχειν ἐδύνατο συμμαχίαν. Το 1347 επισημοποίησε τις απόψεις του σχετικά με τον Ησυχασμό και ταυτόχρονα συνέγραψε τους πρώτους Αντιρρητικούς λόγους εναντίον των Ησυχαστών. Βλ. Η.-V. BEYER, *Nikephoros Gregoras Antirrhethika I. Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Anmerkungen* [Wiener byzantinistische Studien 12], Wien 1976, 111 κ. ε.*

103. GAUL, *Thomas Magistros*, 54-56.

104. BEYER, «Demetrios Kabasilas», 153.

105. Η άποψη, ότι η εγκατάλειψη του βυζαντινού στόλου επέφερε τον όλεθρο στους βυζαντινούς, σχολιάζεται επανειλημμένα στην *Ιστορία* του (I, 140, 175, 208-209).

106. Γρηγοράς, *Επιστολή 148*, στ. 45-54.

γίες, ώστε είχε πολύ λίγο χρόνο να σκεφτεί για την ευημερία της αυτοκρατορίας¹⁰⁷.

Η ευημερία ως επακόλουθο της έννομης πολιτείας συζητείται επίσης στη φιλική επιστολή που απηύθυνε προς τον Κύπριο λόγιο Αθανάσιο Λεπεντρηνό, μετά το καλοκαίρι του 1351¹⁰⁸. Ο πολυμαθής λόγιος γνώριζε τον Λεπεντρηνό μόνο μέσα από τις αφηγήσεις του μαθητή του Αγαθάγγελου, ο οποίος τον είχε επισκεφθεί στην Κύπρο. Ο Γρηγοράς στη συγκεκριμένη επιστολή παρουσιάζεται έντονα ανήσυχος για τη νοσηρή πολιτική κατάσταση του καιρού του και την συνδέει με την ευδαιμονία της πολιτείας. Επισημαίνοντας ότι η Κύπρος κατά την αρχαιότητα δεν είχε αποκτήσει ιδιαίτερο πολίτευμα, όπως άλλες αρχαίες πόλεις, σαν τις Αθήνα, Θήβα, Σπάρτη, Κρήτη και Καρχηδόνα, ζητά να μάθει από τον Λεπεντρηνό πληροφορίες για την εκεί πολιτική κατάσταση και για το είδος της πολιτείας που υπάρχει στο νησί, όπως και αν αυτό το είδος της πολιτείας κομίζει στους πολίτες ευδαιμονία. Απαριθμεί και πάλι τους γνωστούς νομοθέτες-δημιουργούς πολιτευμάτων Λυκούργο, Ζάλευκο, Χαρώνδα, Νουμά, στους οποίους τώρα προσθέτει και τον Κλεισθένη¹⁰⁹, μνεία στην οποία θα επανέλθουμε. Τα παραπάνω εγγράφονται στο εννοιολογικό επίπεδο δικαίου και έννομης πολιτείας, το οποίο πιστοποιεί την ευδαιμονία της πολιτείας: *Είναι γε μὴν ταυτί, εἰ λείπεται ἔτι τεκμήρια ἄττα τῆς πάλαι Ἑλλήνων εὐδαιμονίας*¹¹⁰.

107. Γρηγοράς, *Ιστορία*, I/2, 358, II/1, 700. Βλ. ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος: πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, 15.

108. H.-V. BEYER, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978), 127-155, ειδικά 143. LEONE, *Nicephori Gregorae Epistulae*, 152.

109. Γρηγοράς, *Επιστολή* 44, στ. 55-60: *Εἰ Λυκούργος ἔτι νομοθετεῖη τοῖς Σπαρτιάταις καὶ Ζάλευκος τοῖς Ἐπιζεφυρίοις Λοκροῖς καὶ τοῖς ἐν Σικελίᾳ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος καὶ ὅσοι τὴν Ρώμην οἰκοῦσι, Νουμάς ὁ Πομπήλιος καὶ πρὸς γε ἔτι εἰ Κλεισθένης δεκάφυλος Ἀθηναῖος ἐκ τετραφύλων ἔτι καθίστησιν ἢ μόνοις ἐκείνοις, οὗς ἡμῖν ὁ δημιουργὸς ἔπηξεν ὄρους. Το απόσπασμα αναφορικά με τον Κλεισθένη δείχνει να προέρχεται από τον Ηρόδοτο, *Ιστορίαι*, έκδ. *Herodotus*. With an English translation by A. D. GODLEY [The Loeb Classical Library], London, Cambridge, Massachusetts 1963⁶, τόμ. III: Βιβλίο E, 66: *Κλεισθένης τὸν δῆμον προσεταιρίζεται. μετὰ δὲ τετραφύλους ἔδοντας Ἀθηναίους δεκαφύλους ἐποίησε. Ο Γρηγοράς ήταν γνώστης του έργου του Ηρόδοτου, βλ. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras*, I, 78-79. D. BIANCONI, «La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora. Una questione di mani», *Segno e testo* 3 (2005), 391-438.**

110. Γρηγοράς, *Επιστολή* 44, στ. 51-62. Για τον Λεπεντρηνό: *PLP* 14743 και για τον

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στον Κλεισθένη στην επιστολή προς τον Λεπεντρηνό. Είναι πραγματικά άξιο προσοχής πως φτάνουμε σε ένα αρκετά μεταγενέστερο κείμενό του Γρηγορά, –η επιστολή γράφτηκε μετά το 1351¹¹¹–, για να συναντήσουμε τον ιδρυτή της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Και τούτο μπορεί να εξηγηθεί με αναφορές στην εξουσία του «δήμου», κατά τον απόηχο των πολιτικών και κοινωνικών τάσεων της εποχής, όταν ο «δήμος» μέσω των Ζηλωτών διεκδικούσε ερείσματα στην εξουσία, κάτι που φανατικά απέρριπτε ο αριστοκράτης Γρηγοράς. Περιγράφοντας στην *Ιστορία* του την πολιτεία του «δήμου» των πόλεων, λέει, πώς δεν διαθέτει τα χαρακτηριστικά των γνωστών πολιτικών σχημάτων, τα οποία προσπόριζαν ευδαιμονία στις πολιτείες και ρύθμιζαν τα πολιτικά πράγματα. Αναγνωρίζει με οξύ πολιτικό αισθητήριο, ότι κάτι καινούργιο τεκταίνεται στην κοινωνία αυτή την εποχή, που όμοιό του δεν έχει συμβεί. Η θεώρησή του, σχετικά με το τί αντιπροσώπευαν γι' αυτόν οι αρχαίοι νομοθέτες, οι οποίοι δημιούργησαν πολιτειακούς νόμους, ύστερα από «αταξία» στις πόλεις τους¹¹², όπως ακριβώς συνέβαινε την εποχή του Γρηγορά, συμπυκνώνεται μέσα από τις αναφορές στο κίνημα των Ζηλωτών: *οὔτε γὰρ αὐτονομία δουλεύειν οἶδεν ὁ δῆμος οὔτος, οὔτε νόμοις ἀνδρῶν παλαιῶν, τὸ ζῆν ἐν ταῖς βίβλοις ἐχόντων, κἀκεῖθεν τὰ πολιτικά ρυθμιζόντων πράγματα, καὶ τοῖς τῶν ἀτόπων κινήμασιν ἕξεων πρὸς τὸ εὐδαιμον νομοθετούντων ἀεὶ*¹¹³. Η άποψή του για το τί σημαίνουν για τον πολυμαθή συγγραφέα οι αρχαίοι νομοθέτες δεν έχει παρουσιαστεί ποτέ τόσο δηλωτικά όσο στο παραπάνω παράθεμα: την έννομη πολιτεία που καθοριζόταν από την αυθεντική «ρωμαϊκή» πολιτειακή παράδοση, απαλλαγμένη από κάθε καινοτομία.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε, ότι η αμφίδρομη σχέση δικαί-

Αγαθάγγελο: *PLP* 67.

111. BEYER, «Chronologie», 142. Βλ. Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ, «Η Κύπρος και τὸ ἡσυχαστικὸν ζήτημα κατὰ τὸν 14^ο αἰῶνα», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 26 (1962), 21-31.

112. Βλ. πιο πάνω, σημ. 13.

113. Γρηγοράς, *Ιστορία*, II/1, 674. Για το κίνημα των Ζηλωτών, βλ. Κ. P. MATSCHKE, «Thessalonike und die Zeloten. Bemerkungen zu einem Schlüsselereignis der spätbyzantinischen Stadt- und Reichsgeschichte», *Bsl* 55 (1994), 19-43. J. W. BARKER, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *DOP* 57 (2003), 5-33, ιδίως 16-21 και KYRITSES, «Revolts in Late Byzantine cities», 268 κ.ε., ANASTASIA KONTOGIANNOPOULOU, «The notion of Δήμος and its Role in Byzantium During the Last Centuries (13th – 15th C.)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), 106.

ου και έννομης πολιτείας οριοθετεί το εννοιολογικό επίπεδο των αναφορών του Γρηγορά στους αρχαίους νομοθέτες. Οι μνείες αυτές αναμφίβολα προέρχονται από τις ανεξάντλητες γνώσεις του βυζαντινού σοφού για την αρχαιότητα. Οι αρχαίοι νομοθέτες στα έργα του Γρηγορά ενσαρκώνουν το κατεξοχήν πρότυπο δίκαιου και τη δημιουργία έννομης πολιτείας, όπως ο ρόλος τους είχε οριστεί σε αρχαίες πραγματείες «Περί πολιτείας». Έτσι, συνιστούν πρότυπα για την επιχειρηματολογία του συγγραφέα, σχετικά με την απεικόνιση της έννοιας του δικαίου ως θεμελιώδους βάσης για τη λειτουργία της πολιτείας. Οι αρχαίοι νομοθέτες δεν αποτελούν μόνο σημεία αναφοράς, αλλά συγκροτούν λειτουργικά δομικά στοιχεία της αφήγησης, γύρω από τα οποία ο πολυμαθής λόγιος πλέκει γεγονότα και καταστάσεις ή χαρακτηρίζει προσωπικότητες της κοινωνίας του. Η αρχαία κληρονομιά χρησιμοποιείται ως μοντέλο και ιδεολογική πρόσληψη για την έννοια του δικαίου αναφορικά με την άσκηση της εξουσίας. Ο ιδιότυπος σχολιασμός της πολιτείας από τον Νικηφόρο Γρηγορά μέσω της αναγωγής στο αρχαίο παρελθόν φανερώνει την περιορισμένη θεωρητική προεργασία περί πολιτείας και κράτους στο Βυζάντιο, ενώ οι αλληπάλληλες αναφορές στα πρότυπα αυτά αποτυπώνουν παράλληλα την πολιτική και κοινωνική αστάθεια των καιρών. Δίκαιο και πολιτική αποτελούν ενιαία θεματική προσέγγιση για πολιτικές εκτιμήσεις του συγγραφέα, ιδιαίτερα στον τρόπο άσκησης της σύγχρονης του διακυβέρνησης του κράτους. Η πολιτική πρακτική τελικά αποδεικνύεται αναποτελεσματική, αφού δεν προάγει την ευημερία της αυτοκρατορίας, αλλά αντίθετα διέπεται από μικρόψυχες προτεραιότητες, που έχουν ως συνέπεια τη διάσπαση της κεντρικής εξουσίας. Κάπως έτσι συνοψίζονται οι πολιτικές και κοινωνικές απόψεις του Γρηγορά μέσα από αναφορές στους αρχαίους νομοθέτες/δημιουργούς πολιτείας. Ουμανιστής, λόγιος και πολιτικά σκεπτόμενος ο Γρηγοράς διατυπώνει λογικές σχέσεις δικαίου και πολιτικής. Οι ιδέες του ωστόσο είναι εγκλωβισμένες στο παρελθόν με αυστηρή προσήλωση σε μια παράδοση, η οποία δεν ανταποκρινόταν πλέον ούτε στην έννοια της παραδοσιακής «ρωμαϊκής» πολιτείας, ούτε στην κοινωνία της εποχής του. Αιχμάλωτος του παρελθόντος, αρχαίου και βυζαντινού, επικαλείται το κύρος του και το προσαρμόζει έντεχνα στη δική του εποχή μέσα από συμβολισμούς και αλληγορίες, αναζητώντας μάταια την ιδεαλιστική έννομη πολιτεία των αρχαίων στην εποχή του.

ΝΕΣΤΩΡ Ε. ΚΟΥΡΑΚΗΣ*

**Συμβολή στη μελέτη των πηγών του έργου «Τακτικά»
Λέοντος Στ' του Σοφού και του τρόπου προσέγγισης
από αυτό των θρησκευτικών ζητημάτων**

Η παρούσα μελέτη οφείλει πολλά στον Καθηγητή Σπύρο Τρωιάνο, ένα εκ των πλέον διακεκριμένων βυζαντινολόγων, αλλά και εξαιρετο επιστήμονα του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Συγκεκριμένα, η μελέτη βασίζεται σε ήδη κυκλοφορούσα ευρύτερη πραγματεία μου με τίτλο «Διαχρονικές Αρχές Βυζαντινής Στρατηγικής και Τακτικής» (εκδ. «Ποιότητα», Αθήνα 2012), ο δε τιμώμενος εδώ Διδάσκαλός μου είχε την καλωσύνη να διεξέλθει επισταμένα το όλο έργο, να προτείνει σημεία που άξιζε να εμπλουτισθούν με πραγματολογικές αναφορές και, επιπλέον, να γράψει «μετά λόγου γνώσεως» τα Επιλεγόμενα του έργου. Του είμαι, λοιπόν, πραγματικά ευγνώμων για τις πολύτιμες συμβουλές, αλλά και την εν γένει ηθική συμπαράσταση.

Σκοπός των αναπτύξεων που ακολουθούν είναι να επιχειρηθεί, εν πρώτοις, μία εισαγωγική αξιολόγηση της συλλογής γνωμικών που περιέχονται στην Κ' Διάταξη και στον Επίλογο των «Τακτικών», καθώς τα εν λόγω γνωμικά αποτελούν και τη βάση αυτών των αναπτύξεων. Κατά δεύτερον, παρουσιάζονται συνοπτικά οι πραγματείες δέκα στρατιωτικών συγγραφέων της αρχαιότητας που θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για τις επιδράσεις τους στο έργο των «Τακτικών». Τέλος, εξαιρείται η σημασία της προσαρμοστικότητας στις στρατιωτικές ενέργειες¹ και ακόμη, εξετάζεται η σημασία που απέδιδαν οι Βυζαντινοί στον θρησκευτικό παράγοντα για τη διεξαγωγή ενός πολέμου και υπογραμμίζεται η έμφασή τους στο αξίωμα «Σύν Θεῷ δεῖ καί χεῖρας σαλεύειν» (Κ-77 –αντίστοιχο το αισώπειο ρητό «σύν Ἀθηνᾶ καί χεῖρα κίνει»), ώστε να αποφεύγουν τη μοιρολατρική προσέγγιση των ζητημάτων και να τα αντιμετωπίζουν με ρεαλισμό.

* Καθηγητής στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Πανεπιστημίου Αθηνών.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Το έργο *Τακτικά*, που αποδίδεται¹ στον διακριθέντα για την πολυμάθειά του βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα Στ' τον «Σοφό» (866-912)², παρουσιάζει ακόμη και στις ημέρες μας εξαιρετικό θεωρητικό

1. Τα *Τακτικά* αναφέρουν πράγματι στον τίτλο τους: «Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις», ενώ και στο κείμενό τους υπάρχουν δύο περικοπές, όπου ο Λέων κάνει λόγο για τις εκστρατείες του πατέρα του Βασιλείου Α' του Μακεδόνα (Θ-13 και ΙΗ-101). Επομένως, η παλαιότερη αμφισβήτηση (ZACHARIA VON LINGENTHAL, «Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) 437-457, σ. 438 επ.) μήπως τα *Τακτικά* θα μπορούσαν να αποδοθούν στον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' τον Ισαυρο, δεν έχει επικρατήσει ως άποψη. Από την άλλη πλευρά, ο Λέων Στ' δεν φαίνεται να είχε ενεργό συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις (μάλιστα από τον ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟ χαρακτηρίζεται «λογιώτατος ἀλλά παντελῶς ἄπρακτος»: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, τ. Δ', 1925⁵, βιβλ. 11, κεφ. β', σ. 64). Οπότε στη σύνταξη των *Τακτικῶν* πιθανολογήθηκε ότι η βασική επεξεργασία έγινε μεν υπό την επίβλεψή του, αλλά από τους στρατιωτικούς του ηγήτορες και ιδίως, κατά τον ΚΩΝΣΤ. ΑΜΑΝΤΟ (*Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β', Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1957, σ. 46 και σημ. 2), από τον στρατηγό του και μετέπειτα αρχιστράτηγο Νικηφόρο Φωκά (συννοματό του γνωστού Βυζαντινού αυτοκράτορα), ο οποίος μνημονεύεται επίσης στα *Τακτικά* (π.χ. ΙΕ-38). Αρκετά πιθανή φαίνεται πάντως και η άποψη ότι το έργο αυτό, έργο στηριγμένο σε παλαιότερες πηγές και όχι τόσο σε προσωπικές εμπειρίες, γράφτηκε από τον ίδιο τον Λέοντα Στ', ο οποίος άλλωστε ήδη στα χρόνια της νεότητάς του είχε συγγράψει το πόνημα «Προβλήματα», με ερωταποκρίσεις στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου, τη βασική δηλ. άμεση πηγή των «Τακτικῶν» (πρβλ. HERBERT HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 2. Band, München: Beck, 1978, κεφ. 12, σ. 321 επ.: 331 και ελλην. μτφρ. του κεφαλαίου αυτού από τον Ταξίαρχη Κόλια στο έργο HERBERT HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινῶν*, τ. Γ', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005, σ. 169) και ο οποίος, επιπλέον, κατά την κρατούσα γνώμη, συνέταξε ο ίδιος επίσης τις «Νεαρές» που εκδόθηκαν κατά τη βασιλεία του.

2. Η προσωνομία Σοφός ή Φιλόσοφος που προσδόθηκε στον Λέοντα Στ' αποτελούσε πράγματι τον υψηλότερο βαθμό που απονεμόταν τότε από το αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο, ενώ και σήμερα ακόμη ο Λέων Στ' θεωρείται ως ο επιφανέστερος νομοθέτης του Βυζαντίου μετά τον Ιουστινιανό: LOUIS BREHIER, *Vie et mort de Byzance*, Paris Albin Michel, 1969, σ. 123 επ. βλ. επίσης ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, «Εισαγωγή» στο πολύ σημαντικό έργο του: *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2007, σ. 17, κατά τον οποίο από όλους τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Μακεδόνων το επιβλητικότερο νομοθετικό έργο έχει να επιδείξει ο Λέων Στ', ο επιλεγόμενος Σοφός ή Φιλόσοφος. Πάντως, κατά τον CYRIL MANGO (*Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, 2010, μτφρ. Δημ. Τσουγκαράκης, α' αγγλ. έκδ. 1980, σ. 169), εκείνος που ενσάρκωσε πληρέστατα το ιδεώδες του σοφού αυτοκράτορα ήταν [όχι ο Λέων Στ', αλλά] ο γιος του, ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος».

και πρακτικό ενδιαφέρον³. Ενδιαφέρει εν πρώτοις όσους ασχολούνται ειδικότερα με τη μελέτη των βυζαντινών κειμένων και του βυζαντινού πολιτισμού, καθώς και όσους εξειδικεύονται, από την άλλη πλευρά, στην έρευνα της στρατιωτικής επιστήμης, δεδομένου ότι το έργο αυτό αποτελεί ένα εγχειρίδιο με χρήσιμες συμβουλές προς τους επικεφαλής ενός στρατεύματος («στρατηγούς») για μια επιτυχή διεξαγωγή πολέμου ή και επιμέρους μαχών⁴. Ενδιαφέρει όμως εξίσου και κάθε μορφωμένο άνθρωπο, ο οποίος αντιμετωπίζει τη ζωή ως μια μορφή αγώνα και ο οποίος θα ήθελε σ' έναν τέτοιο αγώνα να εμβαθύνει στους εφικτούς τρόπους για μια επιτυχημένη πορεία νίκης με τις μικρότερες δυνατές απώλειες⁵.

2. Βέβαια, ο τίτλος του έργου (*Τακτικά*) παραπέμπει σε θέματα στρατιωτικής τακτικής, δηλ. σε θέματα που αφορούν την επιτυχή διεξαγωγή μιας συγκεκριμένης μάχης μέσω της κατάλληλης συγκρότησης, τοποθέτησης, μετακίνησης και εξοπλισμού του στρατεύματος⁶. Επίσης, και ο ίδιος ο συγγραφέας των *Τακτικών* θεωρεί ότι το έργο του μπορεί να συμβάλει σε σπουδαίες εφαρμογές της «τακτικής θεωρίας» (Κ-1), έτσι ώστε να εξασφαλισθεί ειρήνευση και, άρα, βίος

3. Ήδη πάντως και σε προγενέστερες εποχές, τα *Τακτικά* είχαν αποσπάσει τον θαυμασμό των ασχολουμένων με τη στρατιωτική επιστήμη, ο δε πρίγκιψ του Ligne (18^{ος} αι.) λέγεται ότι τα χαρακτήρισε έργο «αθάνατο» και τοποθέτησε τον Λέοντα Στ' πλάι στον Φρειδερίκο τον Μέγα και πάνω από τον Ιούλιο Καίσαρα – βλ. ΑΙΚΑΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β2, έτη 867-1081, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997, σ. 50 και σημ. 3, όπου και παραπομπή στο έργο HANS DELBRÜCK, *Geschichte der Kriegskunst*, τ. IV, Berlin 1920, σ. 180.

4. Σύμφωνα με τον σκοπό αυτό, στα *Τακτικά* χρησιμοποιούνται, όπως ομολογείται από τον ίδιο τον συγγραφέα τους (Ε-70), απλές και συνήθεις εκφράσεις, από αυτές που μεταχειρίζονται όσοι θητεύουν στον στρατό.

5. Με την έννοια αυτή, το περιεχόμενο ενός τέτοιου έργου σχετίζεται όχι μόνο με στρατιωτικές ή άλλες συναφείς ενέργειες, αλλ' επίσης, μεταξύ άλλων, με τη διοίκηση επιχειρήσεων (πρβλ. HANS H. HINTERHUBER, *Strategische Unternehmensführung*, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2004⁷) και με τους τρόπους συμπεριφοράς στην αντιμετώπιση προβλημάτων (βλ. π.χ. HANS-JOACHIM NIEMANN, *Die Strategie der Vernunft: Rationalität in Erkenntnis*, Braunschweig / Wiesbaden: Vieweg, 1993, ιδίως σ. 116 επ.: Strategien der Moral, καθώς και ROBERT GREENE, *Πόλεμος. Οι 33 στρατηγικές του*, Αθήνα: Έσοπτρον, 2006, μτφρ. Βασιλ. Ασπιώτου).

6. Πρβλ. Αιλιανού του Τακτικού, *Τακτική θεωρία*, III. 2 επ. και *Τακτικά*, Διάταξις Α', 1 επ. και Ε-58, καθώς και CARL VON CLAUSEWITZ, *Περί του Πολέμου*, 1832-1834, III. 1 επ. και III. 10, όπου ως τακτική ορίζεται η εκτέλεση των συγκρούσεων και ως στρατηγική η τέχνη της συνετής χρησιμοποίησης των πιθανοτήτων που οι συγκρούσεις προσφέρουν.

«ἀκινδυνότατος τε καί ἀλυπώτατος» στους πολίτες μιας χώρας (E-1 και K-221). Ωστόσο, όπως προκύπτει από το όλο έργο και ιδίως από τα δύο τελευταία κεφάλαιά του, εξίσου με τα ζητήματα της τακτικής αναπτύσσονται σ' αυτό και εκείνα της στρατηγικής, δηλ. αυτά που σχετίζονται με την επεξεργασία και την εκτέλεση ενός σχεδίου συνολικής δράσης για την επιτυχή διεξαγωγή ενός πολέμου, άρα ενός συνόλου μαχών.⁷ Άλλωστε, και η ίδια η λέξη «στρατηγική» καθιερώθηκε στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες μέσα από μεταφράσεις του εν λόγω έργου του Λέοντα Στ', αρχικά στα γαλλικά ως «stratégie» (1771), στη συνέχεια στα γερμανικά ως «Strategie» (1777) και έπειτα στα αγγλικά ως «strategy» (1810)⁸.

3. Όμως, τα θέματα της στρατηγικής προσεγγίζονται στο έργο Τακτικά όχι υπό το πρίσμα της σύγχρονης ιδέας περί ολοκληρωτικού πολέμου, δηλ. της πάση θυσία αποφασιστικής νίκης και εξόντωσης του αντιπάλου, αλλά από την οπτική γωνία της επικράτησης επί του αντιπάλου με τις μικρότερες δυνατές ζημιές. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η ακόλουθη θεμελιώδης προτροπή των «Τακτικών» προς τον επικεφαλής του στρατεύματος (στρατηγό): «Θεωρώ ότι είναι α-

7. Ένας ακόμη ενδιαφέρων ορισμός των δύο εννοιών, στρατηγικής και τακτικής, περιέχεται στο έργο Ανωνύμου, *Περί Στρατηγικής*, το οποίο ανάγεται στα μέσα του 6^{ου} αι. μ.Χ.: Η στρατηγική, κατά το έργο αυτό, είναι η μέθοδος με την οποία υπερασπίζεται κανείς τις δικές του κτήσεις και κατανικά τους εχθρούς του («στρατηγική τοίνυν ἐστὶ μέθοδος, καθ' ἣν τις στρατηγῶν τὰ μὲν οἰκεία φυλάξειεν, τῶν δὲ πολεμίων καταγωνίσαιτο»), ενώ τακτική είναι η επιστήμη που μας παρέχει τη δυνατότητα να οργανωθεί και να ελίσσεται ένα πλήθος οπλισμένων ανθρώπων με πειθαρχημένο τρόπο («τακτική ἐστὶν ἐπιστήμη καθ' ἣν τις πλήθος ἀνθρώπων μεθ' ὄπλων συντάξει τε καὶ κινήσει κατὰ καιρὸν δύναται»): GEORGE T. DENNIS (text, translation, and notes), *Three Military Byzantine Treatises*, Dumbarton Oaks: Research Library and Collection, Washington, D.C., 1985, σ. 20-21 και 44-45 –για το έργο αυτό βλ. και κατωτ., σημ. 12. Ειδική μορφή στρατηγικής αποτελεί η λεγόμενη υψηλή στρατηγική (grand strategy), δηλ. εκείνη η οποία αποφασίζεται στο υψηλότερο επίπεδο ηγεσίας μιας χώρας, με ισόρροπη συνεκτίμηση των συναφών στρατιωτικών, πολιτικών, διπλωματικών, οικονομικών κ.λπ. ζητημάτων και με στόχο τη διαφύλαξη των μακροπρόθεσμων συμφερόντων αυτής της χώρας σε περιόδους τόσο ειρήνης, όσο και πολέμου – βλ. ΧΑΡ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική: 6^{ος} -11^{ος} αιώνας*, Αθήνα: εκδ. Ποιότητα, 2007⁵, σ. 15 επ. και ADRIAN GOLDSWORTHY, «War», στο έργο: PH. SABIN/HANS VAN WEES/MICHAEL WHITBY (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, Cambridge/New York etc.: Cambridge Univ. Press, τ. 2, 2007, 76-121:77.

8. Βλ. λήμμα «Strategy» στην ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια *Wikipedia*, σ. 1, με παραπομπή στο έργο της BEATRICE HEUSER, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge Univ. Press, 2010, σ. 5 επ.

σφαλέστερο και ωφελιμότερο να υπερισχύει κανείς του εχθρού με τον σχεδιασμό και τη στρατηγική («στρατηγία»), παρά με τη φυσική βία, τη δύναμη και τους κινδύνους μιας εκ του συστάδην μάχης» (Διάταξις Κ-12).

4. Είναι γεγονός ότι η στρατηγική αυτή προσέγγιση της «αναίμακτης επικράτησης» (π.χ. μέσω διπλωματίας ή «εξαγωγής πολιτισμού») απετέλεσε για τους Βυζαντινούς πρωταρχική επιδιωκόμενη επιλογή καθ' όλη την υπερχιλιετή ύπαρξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ώστε να διασφαλίζονται ή και να επεκτείνονται τα αχανή της σύνορα χωρίς την οικονομική και κυριολεκτική αιμορραγία που συνεπάγεται ένας πόλεμος. Άλλωστε, όπως αναφέρεται και στο έργο (Ε-71), η ίδια η συγγραφή των «Τακτικών» στόχευε πρωτίστως στην καταγραφή κανόνων στρατηγικής και τακτικής προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι απειλές και οι κίνδυνοι που εκπορεύονταν εκείνη την εποχή κατά του Βυζαντίου από τους λεγόμενους Σαρακηνούς, κυρίως, δηλ., κατά τη σύγχρονη ερμηνεία αυτού του όρου⁹, από τους Άραβες και γενικότερα τους μουσουλμάνους, αλλ' επίσης τους Κούρδους. Από την άλλη πλευρά, είναι επίσης γεγονός ότι η στρατηγική της «αναίμακτης επικράτησης» δεν χαρακτηρίζεται πάντοτε από το στοιχείο του «εὐ ἀγωνίζεσθαι» (fair play), καθώς προϋποθέτει ευρηματικότητα που φθάνει αρκετά συχνά έως τα όρια της πανουργίας και της εξαπάτησης του αντιπάλου. Ωστόσο, πρόκειται για μεθοδεύσεις με διαχρονικό χαρακτήρα, που χαρακτήριζαν ανέκαθεν, έστω και με διακυμάνσεις, ολόκληρη την τέχνη του πολέμου έως την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης 1789, οπότε και άρχισαν να υιοθετούνται οι νεότερες ιδέες περί ολοκληρωτικού πολέμου. Ήδη, άλλωστε από την αρχαιότητα είναι γνωστές οι περιπτώσεις όχι μόνο του ομηρικού Οδυσσέα, που επέτυχε με τον Δούρειο Ίππο του όσα δεν κατά-

9. Βλ. Ed. N. LUTTWAK, *La grande strategia dell' Impero bizantino*, Milano: Rizzoli, 2009, σ. 351, όπου μάλιστα γίνεται παραπομπή και στο έργο του Έλληνα επιστήμονα Καθηγητή Χαράλαμπου Παπασωτηρίου: CH. PAPASOTIRIOU, *Byzantine Grand Strategy*, PhD thesis, Stanford University, 1991, σ. 99 επ. (υπενθυμίζεται ότι το έργο αυτό έχει κυκλοφορήσει αναθεωρημένο και στην ελληνική γλώσσα: ΧΑΡ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική*, ανωτ., σημ. 7). Για τους εξωτερικούς (κυρίως μωαμεθανούς) εχθρούς που απειλούσαν αμεσότερα το Βυζάντιο κατά την εποχή του Λέοντα Στ', δηλ. το χαλιφάτο στη Μικρά Ασία, τους πειρατές της Κρήτης στο Αιγαίο και τους Σαρακηνούς της βόρειας Αφρικής στην Ιταλία και τη Σικελία, αλλά και τους Βουλγάρους στα βόρεια σύνορα, βλ. π.χ. LOUIS BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance*, ανωτ., σημ. 2, σ. 130.

φεραν τα στρατεύματα των Ελλήνων επί δέκα συναπτά έτη, αλλά και ιστορικών προσώπων, που με δόλια μέσα παρέσυραν τον αντίπαλό τους σε καταστροφικές γι' αυτόν ενέργειες. Τούτο συνέβη π.χ. με το τέχνασμα του Θεμιστοκλή να αποστείλει στον πέρση βασιλέα Ξέρξη, τον περσικής καταγωγής έμπιστο δούλο του Σίκκινο και να του πει ότι δήθεν οι Έλληνες στη Σαλαμίνα ετοιμάζονταν έντρομοι να φύγουν και ότι άρα ο Ξέρξης, εάν ήθελε να τους εξουδετερώσει, έπρεπε να σπεύσει και να κλείσει τις διόδους διαφυγής (Ηρόδοτος, Η' 75 - πρβλ. και Η' 110, Πλουτάρχου, Θεμιστοκλής 12, Φροντίνος, ΙΙ.2.14, Πολύαινος, Ι.30.3). Επέτυχε έτσι ο Θεμιστοκλής με τον ευφυή αυτό τρόπο να παρασύρει τον πέρση βασιλέα σε ναυμαχία στα στενά της Σαλαμίνας, όπου τα ογκώδη και πολυάριθμα περσικά πλοία εγκλωβίσθηκαν και έχασαν κάθε δυνατότητα ελιγμών, σε αντίθεση με τα ελληνικά, που απέκτησαν πρωτοβουλία κινήσεων και κατήγαγαν τη γνωστή πρωταρχικής σημασίας νίκη. Εξάλλου, οι μεθοδεύσεις αυτές, όσο και αν σήμερα θεωρούνται ότι δεν είναι απολύτως συμβατές με βασικούς κανόνες ηθικής και δεοντολογίας, όμως επιβεβαιώνουν από την πλευρά τους με πανηγυρικό τρόπο το γνωστό αγγλοσαξωνικό ρητό, ότι «στον έρωτα και στον πόλεμο όλα επιτρέπονται» (all is fair in love and war), ένα ρητό το οποίο, ιδίως σε περίπτωση αμυντικού πολέμου, ενδέχεται να δικαιολογεί κάθε είδους μέσα προς αποτροπή ενός θανάσιμου κινδύνου για μια χώρα και τους πολίτες της. Άλλωστε, όπως είχε επισημάνει με οξυδέρκεια ο Θουκυδίδης (1.75 in fine - μτφρ. Ελ. Βενιζέλου), «Κανείς δέν ήμπορεί νά κατηγορηθῆ διότι εύρισκόμενος ένώπιον τών μεγίστων κινδύνων ζητεί νά εξασφαλίση τά συμφέροντά του». Γι' αυτό εξάλλου και το Διεθνές Δίκαιο αναγνωρίζει και δικαιολογεί υπό προϋποθέσεις τα λεγόμενα «τεχνάσματα του πολέμου» (πρβλ. ά. 37 παρ. 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου Ι στις Συμβάσεις της Γενεύης για την προστασία των θυμάτων ενόπλων συγκρούσεων: ν. 1786/1988).

5. Μολονότι το έργο *Τακτικά* είναι το εκτενέστερο στο είδος του¹⁰ στρατιωτικό έργο της βυζαντινής γραμματείας, έχοντας μάλιστα αποτελέσει, ιδίως μετά τη μετάφρασή του στα λατινικά το 1554, βασικό

10. Πρβλ. HERBERT HUNGER στο προαναφερθέν (ανωτ., σημ. 1) έργο του "Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner", 2. Band, κεφ. 12, σ. 321 επ.: 333 και ελλην. μτφρ. του κεφαλαίου αυτού από τον Ταξιάρχη Κόλια στο έργο *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', 171.

εγχειρίδιο στρατιωτικής τέχνης, όμως, δεν θα πρέπει να νομισθεί ότι εμφανίζει πρωτοτυπία στις ιδέες του περί στρατηγικής και τακτικής. Άλλωστε ούτε ο συντάκτης του κειμένου διεκδικεί τέτοιο τίτλο τιμής, και, αντιθέτως, επανειλημμένα κάνει λόγο, π.χ. ήδη στον αριθμό 1 της Διατάξεως Κ' (20) («Περί διαφόρων γνωμικῶν κεφαλαίων»), περί του ότι το υλικό του έργου συγκεντρώθηκε «ἐκ πολλῶν παλαιῶν καὶ στρατηγικῶν συνταγμάτων», δηλ. από πολλές αρχαίες πηγές και στρατιωτικές πραγματείες, ενώ αντίστοιχα λέγονται π.χ. και στον αρ. 69 του Επιλόγου («...ἐκ τῶν εἰρημένων παρὰ τῶν ἀρχαίων...»). Πάντως, ο ερασιμὸς στοιχείων ἀπὸ παλαιότερα ἔργα αποτελοῦσε συνήθη και γενικῶς ἀποδεκτὴ μέθοδο στο Βυζάντιο τόσο σε γενικὸ ἐπίπεδο ἐπιστημονικῶν πονημάτων, ὅσο και στο εἰδικότερο ἐπίπεδο των στρατιωτικῶν εγχειριδίων. Υπάρχουν, ἔτσι, ρητὲς ἀναφορὲς για χρησιμοποίηση υλικῶν ἀπὸ παλαιότερους συγγραφείς π.χ. στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (Πρόλογος, 15), στον Βεγέτιο (Πρόλογος I.3-4' ἀντίστοιχο σκεπτικὸ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐντοπίσει και σε ορισμένες *constitutiones* του Ιουστινιανού), καθὼς ἐπίσης, ὅπως θα σημειωθεῖ κατωτέρω (παρ. 13 και 14), στον Αἰλιανὸ και τον Ἀρριανὸ.

II. ΕΜΜΕΣΕΣ ΚΑΙ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΩΝ ΤΑΚΤΙΚΩΝ

1. «Στρατηγικόν» Μαυρικίου

6. Παρὰ τις διαβεβαιώσεις, ὅμως, του συγγραφέα των *Τακτικῶν*, ὅτι ἀντλήσε το υλικὸ του ἐν γένει ἀπὸ ἀρχαίες πηγές και προγενέστερες στρατιωτικὲς πραγματείες, στην πραγματικότητα, κύρια πηγή του υπήρξε το κατὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες παλαιότερο «*Στρατηγικόν*», ἔργο που θεωρεῖται το πληρέστερο στρατιωτικὸ εγχειρίδιο της βυζαντινῆς ἐποχῆς¹¹ και που συνετάγη, ὅπως φαίνεται, ἐπὶ των ἡμερῶν του βυζαντινοῦ αυτοκράτορα Μαυρικίου (γεννήθηκε το 540 και βασίλευσε κατὰ την περίοδο 582-602)¹². Ὅμως, και το ἔργο αὐτὸ διαμορ-

11. Ἐτσι, ED. N. LUTTWAK, *La grande strategie del Impero byzantine*, ἀνωτ. (σημ. 9), κεφ. 11, σ. 306.

12. Σημειώνεται ὅτι για τις ἀνάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοση: *Das Strategikon des Maurikios*, Einführung, Edition und Indices von GEORGE T. DENNIS, Übersetzung von Ernst Gamillscheg, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 17], 1981. Στο ἔργο αὐτὸ (ιδίως σ. 16-18) παρουσιάζονται και τα ἐπιχειρήματα για τον πιθανὸ συντάκτη αὐτοῦ

φώθηκε με βάση προγενέστερες πηγές και αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, ένα παλίμψηστο (όπως άλλωστε και τα Τακτικά), στο οποίο μπορεί κανείς να διακρίνει επιδράσεις από όλους εκείνους τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς των οποίων σώζονται έργα συναφή με την τέχνη του πολέμου. Σημειώνεται, πάντως, ότι στις αναπτύξεις που ακολουθούν και για λόγους μεθοδολογίας, η προσοχή επικεντρώνεται σε συγγραφείς που πραγματεύθηκαν τα στρατιωτικά ζητήματα κατά συστηματικό τρόπο και όχι σε συγγραφείς γενικών ιστορικών έργων, όπως π.χ. ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών, ο Πολύβιος, Διόδωρος ο Σικελιώτης, ο Πλούταρχος και ο Αρριανός, οι οποίοι απλώς αναπτύσσουν κάποιες σκέψεις ή παρέχουν κάποιες πληροφορίες στρατιωτικού ενδιαφέροντος παρεμπιπτόντως, στο πλαίσιο δηλ. μιας άλλης, ευρύτερης περιγραφής ιστορικών γεγονότων (στην αγγλοσαξωνική νομική ορολογία θα μπορούσε κανείς να κάνει εδώ λόγο για «obiter dicta»). Με τον μεθοδολογικό αυτόν περιορισμό, στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η σύντομη παρουσίαση του έργου εννέα στρατιωτικών συγγραφέων που θεωρούνται αποφασιστικής σημασίας για τις επιδράσεις τους, έμμεσες ή άμεσες, στο έργο των Τακτικών, χωρίς πάντως να λαμβάνονται εδώ υπόψη παραφράσεις, συνόψεις, ή διασκευές των έργων τους. Η παρουσίαση των έρ-

του στρατιωτικού εγχειριδίου -σχτ. βλ. και CLAUDIA GIUFFRIDA, «Disciplina Romanorum. Dall' Epitoma di Vegezio allo Strategikon dello Pseudo-Mauricius», in: C. GIUFFRIDA e M. MATZA (a cura di), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*, Roma, 1981, vol. II, σ. 837-860: 846 επ. Ο ίδιος αυτός επιμελητής έκδοσης, ο GEORGE T. DENNIS (1923-2010), ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας του Catholic University of America και βαθύς γνώστης των ζητημάτων που συζητούνται εδώ, έχει ακόμη εκδώσει, μεταφράσει και σχολιάσει τα Τακτικά Λέοντος Στ', καθώς επίσης τρία βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια λιγότερο γνωστά, δηλ. τα: (α) Αωνύμου, *Περί Στρατηγικής* (μέσα 6^{ου} αι.), (β) Νικηφόρου βασιλέως, *Περί Παραδρομής* (= περί αψιμαχιών), έργο που φαίνεται ότι συντάχθηκε κατ' εντολή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (βασίλευσε κατά τα έτη 963-969) και που αφορά κυρίως θέματα αμυντικής τακτικής κατά ενός εχθρού με συνεχώς μετακινούμενα μέτωπα, ειδικότερα, δε, κατά των Αράβων που διεξήγαν τότε ανταρτοπόλεμο στα ανατολικά ορεινά σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας), και (γ) Αωνύμου, *Τακτικόν*, έργο που πιθανολογείται ότι συντάχθηκε από τον βυζαντινό στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό (976-1025) για να χρησιμοποιηθεί από τον νεαρό τότε αυτοκράτορα Βασίλειο Β' τον Βουλγαροκτόνο και αναφέρεται σε θέματα στρατοπέδευσης και επιθετικής τακτικής στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, κυρίως κατά Βουλγάρων, Πετσενέγγων και Ρώσων της περιοχής του Κιέβου. Η έκδοση των τριών αυτών πραγματειών τιτλοφορείται: *Three Byzantine Military Treatises, text, translation, and notes* by GEORGE T. DENNIS, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Washington, D.C., 1985.

γων αυτών θα γίνει, ειδικότερα, με χρονολογική σειρά εμφάνισης των πονημάτων τους, ώστε να καθίσταται δυνατή, κάθε φορά, η ανίχνευση στα *Τακτικά* της επάλληλης σειράς στρωμάτων του παλίμψηστου μέσω της οποίας αποκαλύπτονται οι έμμεσες πηγές αυτού του έργου¹³, οι πηγές, δηλ., εκείνες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του κειμένου των *Τακτικών*, έστω και αν δεν ήταν άμεσα γνωστές στον συντάκτη αυτού του έργου. Αξίζει τέλος να παρατηρηθεί, ότι τα περισσότερα από τα στρατιωτικά αυτά έργα συντάχθηκαν σε εποχές κατά τις οποίες οι πόλεμοι των χωρών στις οποίες ανήκαν οι συγγραφείς τους βρισκόνταν σε σημαντική έξαρση, έτσι ώστε να απαιτείται μια ιδιαίτερη εμβάθυνση σε θέματα στρατηγικής τόσο για την επίτευξη νίκης της χώρας τους, όσο επίσης και για την αποτροπή μιας στρατιωτικής της κατάρρευσης (η τελευταία επισήμανση αφορά ιδίως το έργο του Βεγέτιου, που γράφτηκε περί το τέλος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας). Ειδικότερα:

2. «Ιππαρχικός» Ξενοφώντος

7. Το πρώτο «εγχειρίδιο πολέμου» που διασώθηκε έως τις ημέρες μας είναι το έργο «*Ιππαρχικός*»¹⁴. Συγγραφέας του, ο γνωστός Αθηναίος στρατηγός, ιστορικός και μαθητής του Σωκράτη Ξενοφών (περ. 431-354 π.Χ.). Πρόκειται για ένα έργο όπου αναλύονται τα καθήκοντα ενός αρχηγού του ιππικού σε καιρό πολέμου και ειρήνης. Όμως, στο πλαίσιο αυτής της στενής, έως ένα βαθμό, θεματικής εξετάζονται

13. Μία εμπεριστατωμένη κριτική ανάλυση (αν και ενίοτε με υπερβολές) του έργου των στρατιωτικών αυτών συγγραφέων και πολλών άλλων ήσσονος σημασίας ή και από μεταγενέστερες εποχές, μαζί με επισκόπηση των χειρογράφων μέσω των οποίων το έργο τους αυτό διασώθηκε και της διαθέσιμης συναφούς βασικής βιβλιογραφίας, καθώς και των υφισταμένων μεταφράσεων, υπάρχει στη μελέτη: ALFONSE DAIN (επιμ. J.A. DE FOUCAULT), *Les stratégistes byzantins*, in: περ. Travaux et memoires, II, 1967, Paris: Ed. E. DE BOCCARD, σ. 317-392, ενώ ανάλογη επισκόπηση, υπό το πρίσμα των θεμάτων της στρατηγικής, επιχειρείται και από τον EDWARD N. LUTTWAK, *La grande strategia dell' Impero bizantino*, ανωτ. (σημ. 9), σ. 271 επ. (κεφ. 10, 11, 12). Επίσης, χρήσιμη είναι η ανθολογία κειμένων από αρχαίους στρατιωτικούς συγγραφείς: BRIAN CAMPBELL, *Greek Military and Roman Military Writers. Selected Readings*, London/New York: Routledge, 2004.

14. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του «*Ιππαρχικού*» από τη σειρά «*Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες*», τόμος 128: ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Άπαντα, τ. 12, μτφρ.-σχόλια Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, με επιμ. έργου από τον ΒΑΣ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ, Αθήνα: Κάκτος, 1993.

από τον Ξενοφώντα και ευρύτερα ζητήματα στρατηγικής και τακτικής, όπως οι τρόποι με τους οποίους επιτυγχάνεται η πειθαρχία των υφισταμένων (I.24 επ.), η συλλογή πληροφοριών μέσω ανιχνευτών και κατασκόπων (IV.5 επ.), η δημιουργία παραπλανητικών εντυπώσεων ως προς το μέγεθος του στρατεύματος (V.2), κ.λπ. Επίσης, αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο Ξενοφών διατυπώνει και ορισμένες γενικότερες αρχές στρατηγικής, όπως: το να μη διακινδυνεύει ο αρχηγός ποτέ εκουσίως μια μάχη εάν δεν είναι πρόδηλο ότι πλεονεκτεί έναντι του εχθρού (IV.13), το να προσβάλλει ο αρχηγός τα ασθενή σημεία των εχθρικών θέσεων, έστω και αν αυτά είναι απομακρυσμένα (IV.14), το να γίνεται αρπαγή της λείας του εχθρού χωρίς δισταγμό, όπως αντίστοιχα οι περδικογέρακες αρπάζουν ό,τι είναι αφύλακτο (IV.18), ακόμη, δε, το να μηχανεύεται ο αρχηγός τρόπους εξαπάτησης για κάθε περίπτωση, καθώς «οὐδέν κερδαλεώτερον ἀπάτης ἐν πολέμῳ»(V.9).

3. «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού

8. Την ίδια περίπου εποχή με τον Ξενοφώντα, συγγράφει το έργο «Πολιορκητικά» ένας ακόμη στρατιωτικός ηγήτορας, Αινείας ο Τακτικός¹⁵, που πιθανολογείται ότι έζησε τον 4^ο αι. π.Χ. και ότι διετέλεσε στρατηγός της αρκαδικής συμπολιτείας κατά τη μάχη της Μαντίνειας (361 π.Χ). Όπως φανερώνει ο τίτλος του έργου του, πρόκειται και εδώ για μια ειδικότερη θεματική, δηλ. για το πώς πρέπει να αμύνονται οι κάτοικοι μιας πολιορκούμενης πόλης. Ωστόσο, θίγονται και στο έργο αυτό ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος, όπως η αντιμετώπιση των συνωμοσιών (11), η εξασφάλιση ομοψυχίας του στρατεύ-

15. Ο ακριβής τίτλος του έργου είναι: «Πῶς χρή πολιορκουμένους ἀντέχειν». Μία σύγχρονη απόδοση του έργου αυτού στα ελληνικά έχει εκδοθεί στη σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 769: Αινεία του Τακτικού, Άπαντα - Πολιορκητικά, επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2001. Αξιόλογες μεταφράσεις υπάρχουν επίσης στα αγγλικά (μαζί με τα διασωθέντα αποσπάσματα του Αινεία) από τη Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. vii-225 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Τέχνη τακτική» του Ασκληπιόδοτου, σ. 227-340, και «Στρατηγικός» του Ονάσανδρου, σ. 341-527), με εμπειριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club, καθώς και στα γαλλικά από την Collection Budé: *Enée le tacticien, Poliorcétique*, texte établi par ALPH. DAIN, Traduit et annoté avec introduction par ANNE-MARIE BON, Paris: Les Belles Lettres, 1967.

ματος (14), η αποστολή μυστικών μηνυμάτων (31) κ.ά. Κριτική κατά ορισμένων σημείων του έργου είχε ασκήσει ήδη κατά την αρχαιότητα ο Πολύβιος (Γ', 44).

4. «Τέχνη τακτική» Ασκληπιόδοτου

9. Πραγματική άνθηση, πάντως, του είδους αυτού των στρατιωτικών εγχειριδίων σημειώνεται ευλόγως κατά την περίοδο των ρωμαϊκών κατακτήσεων. Έτσι, κατά τον 1^ο αι. π.Χ. ο Ασκληπιόδοτος συγγράφει σε αττικίζουσα γλώσσα την πραγματεία «Τέχνη τακτική»¹⁶, όπου ασχολείται με τον τρόπο οργάνωσης και δράσης της φάλαγγας ως του κατ' εξοχήν στρατιωτικού σχηματισμού των Ελλήνων κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Το έργο έχει καθαρά τεχνικό χαρακτήρα και δεν προσφέρει γενικότερες σκέψεις στρατηγικής. Επίσης, και για τον ίδιο τον συγγραφέα του δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, πέραν του ότι, πιθανόν στη Ρόδο, να παρακολούθησε μαθήματα του σημαντικού στωικού φιλοσόφου Ποσειδώνιου, με καταγωγή από τη Συρία.

5. «Στρατηγικός» Ονάσανδρου

10. Αντίθετα, ιδιαίτερης αξίας και ευρύτερου χαρακτήρα είναι η πραγματεία «Στρατηγικός», που είναι αφιερωμένο στα καθήκοντα του στρατηγού κατά τον πόλεμο και αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο εγχειρίδιο πολεμικής τέχνης, γραμμένο κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. (ίσως περί το 50 μ.Χ.) από τον πλατωνικό φιλόσοφο Ονάσανδρο ή Ονή-

16. Μία επιμελημένη έκδοση του έργου αυτού, με εκτενές εισαγωγικό σημείωμα από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟ, εντάσσεται στη σειρά «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 852: Ασκληπιόδοτου, Τέχνη τακτική (μαζί με το έργο Αιλιανού του Τακτικού, Τακτική θεωρία), επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2006. Ιδιαίτερα χρηστική είναι και η αγγλική μετάφραση που εντάσσεται στην προαναφερθείσα σειρά: Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. σ. 227-340 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού, σ. vii-225, και «Στρατηγικός» του Ονάσανδρου, σ. 341-527), με εμπειριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club, καθώς και η γαλλική μετάφραση στην Collection Budé: *Asclépiodote, Traité de tactique, texte établi et traduit avec introduction* par LUCIEN POZNANSKI, Paris: Les Belles Lettres, 1992.

σανδρο.¹⁷ Ενδεικτικό της μεγάλης επίδρασης της πραγματείας αυτής είναι το γεγονός ότι μνημονεύεται ρητά και από τον Λέοντα Στ' στο έργο του *Τακτικά* (Διάταξις ΙΔ', 112 –βλ. και, χωρίς ρητή μνεία, τη Διάταξιν ΙΣΤ' 16, με προφανή αναφορά στην περικοπή από τον Ονάσανδρο XIV.α'). Ειδικότερα, στην πραγματεία αναλύονται με συστηματικό και ορθολογικό τρόπο όλες εκείνες οι βασικές αρχές αλλά και οι τεχνικές ή πρακτικές που πρέπει να διέπουν την καλή οργάνωση και διοίκηση ενός στρατεύματος, ώστε κατά την ώρα της μάχης και του πολέμου, γενικότερα, να διασφαλίζεται η νίκη. Περιέχονται έτσι αναπτύξεις που, ξεκινώντας από τα προσόντα ενός καλού στρατηγού (I και II) και την ανάγκη να έχει ο πόλεμος εύλογη και «δίκαιη» αιτία (IV.1), καταλήγουν με αναφορές για τον τρόπο συμπεριφοράς του στρατηγού μετά τη νίκη (XLII.L). Σημειώνεται ότι το έργο του Ονά-

17. Για σχολιασμένη απόδοση του έργου στη νεοελληνική γλώσσα βλ. την έκδοση: Ονάσανδρου, *Άπαντα – Στρατηγικός*, επιμ. Φιλολογικής Ομάδας Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2002 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 1207), ενώ για την απόδοση του έργου στα αγγλικά κλασική θεωρείται η έκδοση στην προαναφερθείσα σειρά: Loeb Classical Library, London/New York: W. Heinemann/G.P. Putnam's Sons, 1923, σ. 341-527 (στον ίδιο τόμο υπάρχουν επίσης τα έργα «Πολιορκητικά» Αινεία του Τακτικού, σ. vii-225, και «Τέχνη τακτική» του Ασκληπιόδοτου, σ. 227-340), με εμπειριστατωμένη εισαγωγή και σχόλια από μέλη του The Illinois Greek Club. Κριτική έκδοση του έργου του Ονάσανδρου έγινε το 1822 από τον Αδαμάντιο Κοραή, μέσα στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να βοηθήσει και με την κυκλοφορία ενός τέτοιου στρατιωτικού εγχειριδίου την πολεμική προσπάθεια των εξεγερμένων Ελλήνων' μάλιστα, αφιερώνει την έκδοση του έργου «τοίς υπέρ ἐλευθερίας στρατευομένοις Ἑλλησι», ενώ στο τέλος του έργου παρατίθεται από τον Κοραή σε νεοελληνική απόδοση και ένα από τα πολεμικά ελεγεία του Τυρταίου -βλ. τα προλεγόμενα του έργου αυτού σε φωτοτυπική επανέκδοση με προλογικό σημείωμα από τη ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ: ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Γ', 1990, σ. 87-104. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διδ. διατριβή του Werner PETERS, *Untersuchungen zu Onasander*, Bonn 1972, όπου ερευνώνται, μ.ά., οι επιδράσεις του Ονάσανδρου σε μεταγενέστερους στρατιωτικούς συγγραφείς, όπως ο Φροντίος και ο Βεγέτιος (σ. 254 επ.). Για το θέμα αυτό βλ. και το λήμμα Onasander στην *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 35. Halbband, Stuttgart: J.B. Metzler, 1939, σ. 406-407, γραμμένο από τους L.W. DALY και WILL. A. OLDFATHER. Σημειώνεται πάντως ότι από ορισμένους συγγραφείς, όπως ο Dain, αποδίδεται στο έργο του Ονάσανδρου μειωμένη σημασία, κυρίως λόγω έλλειψης πρωτότυπων σκέψεων («il n' a rien tiré de son savoir»), αν και γίνεται αποδεκτό, έστω και με ειρωνικό τρόπο, ότι το έργο αυτό εμπεριέχει ηθικές σκέψεις και συμβουλές φρόνησης, «που ισχύουν σε κάθε περίπτωση πολέμου»: Alfonse DAIN (επιμ. J.A. DE FOUCAULT), «Les stratégistes byzantins», *Travaux et Memoires* 2, ανωτ. (σημ. 13), σ. 317-392: 328-329.

σανδρου «Στρατηγικός» απευθύνεται στον ρωμαίο αξιωματούχο Κόιντο Βεράνιο, που διετέλεσε ύπατος και απεβίωσε στη Βρετανία το 59 μ.Χ., γεγονός το οποίο βοηθεί και στην ακριβέστερη χρονολόγηση του έργου, δηλ. ότι αυτό γράφτηκε περί την 6^η δεκαετία του πρώτου αιώνα μ.Χ.

6. «Strategemata» Φροντίου

11. Λίγο αργότερα από τον Ονάσανδρο φαίνεται ότι έζησε και ένας άλλος σημαντικός στρατιωτικός συγγραφέας της ρωμαϊκής αρχαιότητας, ο Σέξτος Ιούλιος Φροντίος, που συνέγραψε στα λατινικά κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ των ετών 84 και 88 μ.Χ. το έργο «Στρατηγήματα» (Strategemata)¹⁸, με εμφανείς επιδράσεις στην άντληση των στοιχείων του από τον Ονάσανδρο, αλλ' επίσης από ρωμαίους συγγραφείς όπως ο Τίτος Λίβιος, ο Σαλλούστιος, ο Ιούλιος Καίσαρ και ο Βαλέριος Μάξιμος. Όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του έργου, εμπεριέχονται σ' αυτό παραδείγματα (exempla) για τον τρόπο με τον οποίο ο επικεφαλής ενός στρατεύματος μπορεί να αντεπεξέρχεται τις δυσκολίες και να επιλύει με ευρηματικότητα ζωτικά ζητήματα-ερωτήματα της στρατιωτικής του δράσης, π.χ. ως προς το πώς να επιλέγει την τοποθεσία της μάχης (II.2). Το ενδιαφέρον, όμως, του βιβλίου αυτού είναι ότι, σε αντίθεση με εκείνο του Ονάσανδρου, περιέχει πρωτίστως όχι θεωρητικές αναπτύξεις και συμβουλές, αλλά συγκεκριμένα παραδείγματα αντιμετώπισης τέτοιων ζητημάτων από τη στρατιωτική ιστορία, παλαιότερη και νεότερη. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί να παρέχει στους στρατιωτικούς αξιωματούχους της εποχής του πρακτικά εφαρμόσιμες λύσεις σε σειρά κρίσιμων προβλημάτων, που αφορούν (σε αντιστοιχία με τα τρία βιβλία του): (α) την προετοιμασία του πολέμου, (β) τη διεξαγωγή - ολοκλήρωσή του και (γ) την πολιορκία (I.2) (ένα τέταρτο βιβλίο σχετικά με τα γνωρίσματα ενός

18. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η έκδοση: *Frontin, Kriegslisten*, επιμ. λατινικού κειμένου και γερμανικής μετάφρασης μαζί με εκτενή εισαγωγή και διεξοδικά σχόλια από τον GERHARD BENDZ, Berlin: Akademie Verlag, 1963 [Schriften und Quellen der Alten Welt, 10]. Υψηλού επιπέδου είναι και η έκδοση της Βιβλιοθήκης Loeb: *Frontinus. The Stratagems and the Aqueducts of Rome*, transl. by Charles E. BENNETT and edited by MARY B. McELWAIN, London/Cambridge, Mass.: W. Heinemann Ltd/ Harvard Univ. Press, 1961, όπου και ανάλυση του θέματος για τη γνησιότητα ή μη του τέταρτου βιβλίου (σ. xix επ.).

στρατηγού, την τήρηση της πειθαρχίας, την επιβολή κυρώσεων κ.λπ., αμφισβητείται κατά πόσο μπορεί να αποδοθεί στον Φροντίνο). Τα θέματα κλιμακώνονται έτσι από το πώς καταστέλλεται μια ανταρσία (I.10) και το πώς αποσιωπώνται τυχόν αποτυχίες (II.7), έως την παραπλανητική «υποχώρηση» (III.11) και τη μεταχείριση προδοτών και αυτομόλων (III.16). Σημαντικό είναι να τονισθεί ότι ο συγγραφέας άσκησε καθήκοντα ρωμαίου υπάτου τρεις φορές (73, 98, 100 μ.Χ.), καθώς και επαρχιακού διοικητή στη Βρετανία. Στο έργο του απηχούνται έτσι και οι προσωπικές του εμπειρίες από τον στρατιωτικό χώρο, δεδομένου ότι, όπως είναι γνωστό, οι (δύο) ρωμαίοι ύπατοι αποτελούσαν επί ένα έτος τους πραγματικούς αρχηγούς του ρωμαϊκού κράτους και είχαν, μεταξύ άλλων, την ευθύνη ηγεσίας του στρατού, διενεργώντας, άρα, τη στρατολόγηση, διοικώντας το στράτευμα κατά τις μάχες και διορίζοντας τους αξιωματικούς.

7. «Τακτική θεωρία» Αιλιανού του Τακτικού

12. Ένας ακόμη λόγιος που εντάσσεται στην κατηγορία των στρατιωτικών συγγραφέων, αλλά χωρίς να έχει ο ίδιος στρατιωτική ιδιότητα, είναι ο ελληνόφωνος Αιλιανός ο Τακτικός. Συνέγραψε το έργο «Τακτική θεωρία»¹⁹ και έζησε λίγο αργότερα από τον Φροντίνο, στο τέλος του πρώτου και στις αρχές του δεύτερου αι. μ.Χ. (ίσως περί το 100 μ.Χ.). Όπως προκύπτει από το προοίμιο του έργου του, ο Αιλιανός γνώριζε τον Φροντίνο και εκδήλωνε γι' αυτόν ιδιαίτερο θαυμασμό, ενώ παράλληλα είχε υπόψη του και σειρά άλλων παλαιότερων έργων που ήταν προσβάσιμα στην εποχή του ως προς θέματα στρατηγικής και τακτικής (I.2). Πάντως, το δικό του έργο περιορίζεται στενά σε θέματα τακτικής, δηλ., όπως την ορίζει ο ίδιος (III.2), στο πώς να παραλάβει κανείς ένα άτακτο πλήθος ανδρών και, αφού επιλέξει τους κατάλληλους, να τοποθετήσει τον καθένα στην προσήκουσα θέση. Περιλαμβάνονται έτσι θεματικές όπως το πώς χωρίζεται το στράτευμα σε μονάδες, πώς γίνεται η παράταξη του σε ώρα μάχης και πώς ενεργούνται οι κατάλληλες στρατιωτικές κινήσεις από την πλευρά

19. Βλ. την απόδοση του έργου αυτού στην νεοελληνική γλώσσα από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, μαζί με εισαγωγή και σχόλια: Αιλιανού του Τακτικού, *Τακτική θεωρία* (εκδίδεται μαζί με την *Τέχνη τακτική* του Ασκληπιόδοτου), Αθήνα: Κάκτος, 2006, σ. 145 επ. (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 852).

του πεζικού, των ιππέων, των αρμάτων και των ελεφάντων. Ενδιαφέρον είναι, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Αιλιανός θεωρεί πως το δικό του σύγγραμμα, σε αντίθεση με εκείνα παλαιότερων συγγραφέων, έχει σαφήνεια και απλουστευμένο ύφος κατάλληλο για να χρησιμεύει ως εισαγωγικό εγχειρίδιο και σε αναγνώστες μη μυημένους στα στρατιωτικά θέματα (Προοίμιον 4-5, I.3-4).

8. «Τέχνη τακτική» Αρριανού

13. Εντυπωσιακές ομοιότητες με το έργο του Αιλιανού εμφανίζει το συναφές έργο «Τέχνη τακτική»²⁰ του Αρριανού (95-175 μ.Χ.), που έχει παρεμφερές αντικείμενο και που εκτιμάται ότι γράφτηκε περί το 137 μ.Χ., ίσως με βάση προγενέστερο έργο άγνωστου συγγραφέα, το οποίο απετέλεσε κοινή πηγή τόσο για τον Αιλιανό όσο και για τον Αρριανό. Μάλιστα, σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται στο έργο του Αρριανού (I.1-2) ακόμη και τα ονόματα των συγγραφέων τούς οποίους αναφέρει ως πηγές του ο Αιλιανός (I.2). Από την άλλη πάντως πλευρά, θα πρέπει εδώ να υπομνησθεί ότι ο Αρριανός, που καταγόταν από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας, υπήρξε κατά την αρχαιότητα σημαντικός συγγραφέας, με αξιόλογες επιδόσεις σε φιλοσοφικά και ιστορικά θέματα, όπως άλλωστε μαρτυρούν τα διασωθέντα έργα του «Διατριβαί Ἐπικτήτου» και «Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις». Επιπλέον, υπενθυμίζεται ότι ο Αρριανός, έχοντας από τον πατέρα του την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, έλαβε την εντολή από τον αυτοκράτορα Αδριανό να διοικήσει την Καππαδοκία σε θέση στρατηγού και απέκτησε έτσι αξιόλογη στρατιωτική εμπειρία, πολεμώντας ιδίως κατά του σαρματοϊκανικού φύλου των Αλανών, βόρεια από τον Καύκασο, στην περιοχή της σημερινής Οσσετίας. Η εμπειρία του αυτή γίνεται εμφανής και σε πολλά σημεία του έργου του, το οποίο, επομένως, διαφοροποιείται ουσιαστικά από εκείνο του Αιλιανού, ιδίως εκεί όπου γίνονται αναφορές σε λαούς με τους οποίους, όπως λέγει ο Αρριανός, οι Ρωμαίοι ήλ-

20. Το σχετικά σύντομο έργο του Αρριανού περιλαμβάνεται μαζί με νεοελληνική απόδοση στο έργο: Αρριανού, *Απαντα*, τ. 5, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα: Κάκτος, 2005, σ. 145-241 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμος 1218). Βλ. επίσης Arrianus Flavius, *Τέχνη τακτική και έκταξις κατά Αλανών*, transl. and edited by JAMES G. DEVOTO, Chicago: Ares Publ., 1993.

θαν σε επικοινωνία και των οποίων μελέτησαν ή και υιοθέτησαν κάποιες πατροπαράδοτες στρατιωτικές ή άλλες συνήθειες (XXXIII.1).

9. «Στρατηγήματα» Πολύαινου

14. Σε διαφορετικό επίπεδο ύφους και περιεχομένου κινείται ένα έργο το οποίο τοποθετείται περί το 161 μ.Χ. και έχει ως συγγραφέα τον ελληνόφωνο (αττικίζοντα) Πολύαινο, δικανικό ρήτορα αλλά χωρίς στρατιωτική εμπειρία και με καταγωγή πιθανότατα από τη Νίκαια της Βιθυνίας. Το έργο αυτό φέρει την ονομασία «Στρατηγήματα»²¹ και προφανώς ήδη με τον τίτλο του παραπέμπει ευθέως στο ομώνυμο λατινόφωνο έργο του Φροντίνου, που έχει, άλλωστε, αντίστοιχο περιεχόμενο.

15. Υπάρχουν όμως δύο ουσιώδεις διαφορές των έργων αυτών: Εν πρώτοις, ο Φροντίνος, όπως αναφέρθηκε ήδη (ανωτ., παρ. 11), θέτει συγκεκριμένα ζητήματα-ερωτήματα για την οργάνωση του στρατεύματος και τη διεξαγωγή του πολέμου, τα οποία επιχειρεί να απαντήσει μέσω ιστορικών παραδειγμάτων. Όμως στα παραδείγματα, σε αντίθεση με τον Πολύαινο, η έμφαση δεν προσδίδεται τόσο στην πανουργία και στη δολιότητα των στρατηγών που εφαρμόζουν τα «στρατηγήματα», όσο στην επινοητικότητά τους -έστω και με κάποια πονηρία (I.4)- να βρουν τελεσφόρα λύση σε μια δύσκολη στιγμή της στρατιωτικής τους δράσης. Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης είναι και το γεγονός ότι ο Φροντίνος παραθέτει μία μόνο περίπτωση «προσχηματικής παρασπονδίας» (περί αυτής βλ. κατωτ., παρ. 33 επ.), δηλ. δόλιας καταστρατήγησης μιας συμφωνίας μέσα από διαστρεβλωτική ερμηνεία των διατάξεων της (IV.7.17 για τον αθηναίο στρα-

21. Δύο πρωτοποριακές εκδόσεις του έργου σε νεοελληνική απόδοση, με εισαγωγή και σχόλια, είναι: Πολύαινου, *Απαντα* («Στρατηγήματα»), με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια από τη Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, με επιμέλεια ΒΑΣ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ, Αθήνα: Κάκτος, τ. 1, 2, 3 (στον τρίτο τόμο περιλαμβάνεται και το έργο «Πολυαίνου Περικοπαί»), 1994 (σειρά: «Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Οι Έλληνες», τόμοι 319, 320, 321) και: Πολυαίνου *Στρατηγήματα*, μτφρ. ΑΛ. ΑΞΩΝΙΤΗ, σχόλια ΑΔ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ και εισαγωγή-επιμέλεια ΑΠ. ΤΖΑΦΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα: Γεωργιάδης, τ. Α' 1994, τ. Β' 2004 και τ. Γ' 2004 (σειρά: «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων»). Ως προς τις καταγραφές και τα χειρόγραφα μέσω των οποίων διασώθηκε το έργο του Πολύαινου έως τις ημέρες μας, βλ. ιδίως: FRIEDER SCHINDLER, *Die Überlieferung der Strategemata des Polyainos*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, ιδίως σ. 205 επ. ως προς τη διάσωση του έργου κατά τη βυζαντινή εποχή, που ενδιαφέρει εδώ ειδικότερα.

τηγό Πάχητα), και μάλιστα χωρίς να αφιερώνει στο θέμα αυτό ειδική ενότητα ως απάντηση σε ζήτημα-ερώτημα, ενώ, αντίθετα, ο Πολύαινος, όπως θα φανεί και κατωτέρω (παρ. 34-37), μνημονεύει σωρεία τέτοιων περιστατικών, στα οποία κυριαρχεί η δολιότητα και η εκλεπτυσμένη απάτη. Γενικότερα, στο έργο του Πολύαινου, και σε αντίθεση με αυτό του Φροντίνου, κύριος σκοπός, όπως τον διατυπώνει ο ίδιος, είναι η παρουσίαση ενεργειών οι οποίες οδηγούν στη νίκη χωρίς μάχη, αλλά με τέχνασμα και δόλο («...ἀμαχεί τέχνη καί δόλω περιγιγνεσθαι...»: I.3). Τα δόλια τεχνάσματα που στηρίζονται στην παγίδευση και εξαπάτηση του αντιπάλου αποτελούν επομένως το κύριο περιεχόμενο του έργου του Πολύαινου, χωρίς βεβαίως να λείπουν και περιστατικά ωμής βίας ή πρωτοφανούς σκληρότητας προς τον εχθρό.

16. Κατά δεύτερον, ο Φροντίνος –όπως σημειώθηκε ήδη– ακολουθεί μια μεθοδολογία που στηρίζεται πρωτίστως στη θεματική ανάπτυξη κρίσιμων ζητημάτων-ερωτημάτων και μάλιστα με χρονολογική σειρά, από την προετοιμασία της μάχης έως τη διεξαγωγή και την ολοκλήρωσή της, έτσι ώστε όσοι χρησιμοποιούν το έργο του να γνωρίζουν λίγο-πολύ σε κάθε φάση των στρατιωτικών επιχειρήσεων το πώς θα αντιμετωπίσουν τα αντίστοιχα προβλήματα. Αντίθετα, στο έργο του Πολύαινου, ακολουθείται κατά βάση χρονολογική αλληλουχία γεγονότων από τα παλαιότερα προς τα νεότερα (συνολικά παρατίθενται περί τα 865 και πλέον περιστατικά!) και ταυτόχρονα υπάρχει κατάταξη της ύλης αποκλειστικά και μόνο με βάση τα πρόσωπα (ιστορικές προσωπικότητες και εθνότητες που εφάρμοσαν στρατηγήματα). Με αποτέλεσμα, το έργο να αποκτά τελικά ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, συνήθη άλλωστε σε αρκετούς συγγραφείς εκείνης της εποχής (π.χ. Πλούταρχος, Αθήναιος), και να μην είναι άμεσα χρηστικό σε όσους πρόκειται να διεξαγάγουν μια μάχη ή ένα πόλεμο. Ανεξάρτητα πάντως, από αυτές τις επισημάνσεις, πρέπει να ομολογηθεί ότι το έργο του Πολύαινου εμπεριέχει πλούσιο υλικό σε θέματα στρατηγικής και τακτικής, όπως και γενικότερα πολύτιμο ιστορικό υλικό από πηγές που έχουν πλέον απολεσθεί. Επομένως, η μελέτη του έργου αυτού μπορεί να αποβεί χρήσιμη σε όσους ασχολούνται με θέματα στρατηγικής ή και με τη λεγόμενη «μικρή ιστορία», αρκεί βεβαίως να έχουν κατά νουν την παρατήρηση του Αδαμάντιου Κοραή στα «Προλεγόμενά» του για το έργο αυτό (1809), ότι, δηλ., ενίοτε παρατηρούνται εκεί «ἀφιλόσοφος ἀκρισία», «μνημονικά ἀμαρτήματα» και καταγραφές «ἀπό ἄλλους ὄχι πολλῆς πίστεως ἀξίους

ιστορικούς»²².

17. Σε κάθε περίπτωση, αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι το έργο του Πολύαινου υπέστη περί τα τέλη του 9^{ου} αι. μια ριζική επεξεργασία, κατά τρόπο ώστε να περιορισθεί ο όγκος του έργου σε 356 (αναδιαμορφωμένα εν μέρει) περιστατικά και επιπλέον να κατανεμηθεί το υλικό του σε 58 κεφάλαια με θεματικά κριτήρια, δηλ. με βάση την προετοιμασία και τη διεξαγωγή ενός πολέμου, όπως και στο αντίστοιχο έργο του Φροντίου. Σημαντικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι το έργο αυτό, αγνώστου συγγραφέα, που ονομάστηκε «Περικοπαί Πολυαίνου» (Excerpta Polyaei), χρησιμοποιήθηκε και από τον Λέοντα Στ' Σοφό για τη συγγραφή των *Τακτικών*, π.χ. όσον αφορά τα χαρακτηριστικά ενός ιδανικού στρατηγού (στην αρχή των δύο έργων). Όμως, και το ίδιο το έργο του Πολύαινου «Στρατηγήματα» φαίνεται ότι ήταν γνωστό στον συγγραφέα των *Τακτικών*, δεδομένου ότι έχουν παρατεθεί από αυτόν στο έργο του αυτούσια περιστατικά των «Στρατηγημάτων», όπως π.χ. το υπ' αρ. VIII.16.2, για την επιβολή λιτότητας στο στρατόπεδο του ρωμαίου στρατηγού Σκιπίωνα, που επαναλαμβάνεται ως αρ. Κ-80 των *Τακτικών* (μία περίληψη του περιστατικού αυτού υπάρχει και στο έργο «Περικοπαί Πολυαίνου», III.8, ενώ σχετική μνεία γίνεται ήδη στον Φροντίο IV.1.6).

10. «*Epitoma rei militaris*» Βεγέτιου

18. Τέλος, ένα ακόμη αξιομνημόνευτο έργο τακτικής και στρατηγικής έχει ως συγγραφέα τον ρωμαίο (μη στρατιωτικό) και πιθανότατα Χριστιανό P. Flavius Vegetius Renuatus, γνωστότερο ως Vegetius (Βεγέτιος), που χρημάτισε μάλιστα οιονεί υπουργός οικονομικών (comes sacrarum largitionum). Το έργο αυτό έχει τίτλο «*Epitoma rei militaris*»²³

22. Βλ. την προαναφερθείσα φωτοτυπική επανέκδοση των προλεγόμενων του Κοραή: ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τ. Β', 1988, με πρόλογο ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 4 επ. Σημειώνεται ότι η αρχική έκδοση του έργου από τον Κοραή έγινε το 1809 και απετέλεσε τον πρώτο τόμο στη σειρά «Πάρεργα» της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης».

23. Για την παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε κυρίως το έργο: P. Flavio Vegetio Renato, *L' arte della Guerra romana*, prefazione di CORRADO PETROCELLI, introduzione, traduzione e note di MARCO FORMISANO, Milano: Biblioteca Universale Rizzoli, 2003, πρβλ. και DANKFRIED SCHENK, «Flavius Vegetius Renuatus. Die Quellen der Epitoma rei militaris», *Klio* 22 (1930) 39 επ.

(Επιτομή στρατιωτικής τέχνης), τοποθετείται χρονολογικά στην εποχή του βυζαντινού αυτοκράτορα Θεοδοσίου του Α' (379-395 μ.Χ.), είναι λατινόφωνο και περιλαμβάνει τέσσερα επί μέρους βιβλία: Ειδικότερα, το πρώτο βιβλίο αφορά τη στρατολόγηση και εκγύμναση νεοσυλλέκτων, καθώς και τη δημιουργία στρατοπέδων, το δεύτερο βιβλίο πραγματεύεται τα είδη στρατιωτικών σχηματισμών (ιδίως των λεγεώνων) και τα καθήκοντα των αξιωματικών και στρατιωτών που τις συγκροτούν, το τρίτο βιβλίο περιλαμβάνει γενικότερες συμβουλές για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή μιας μάχης, κατά τα πρότυπα του Φροντίνου, ενώ το τέταρτο ασχολείται με τις πολεμικές μηχανές, την πολιορκία πόλεων και τη διενέργεια ναυμαχιών. Αποκορύφωμα, όμως, του έργου αποτελεί η τελευταία ενότητα (XXXVI) του τρίτου βιβλίου, με τίτλο «Γενικοί Κανόνες Πολέμου» (*Regulae bellorum generales*), όπου παρατίθενται με συνήθως επιγραμματικό ύψος 35 βασικές αρχές διεξαγωγής (ή μη διεξαγωγής!) ενός πολέμου. Οι αρχές αυτές άσκησαν, αργότερα, ιδιαίτερη επίδραση στην επεξεργασία βυζαντινών εγχειριδίων πολεμικής τέχνης, όπως τα *Τακτικά*, ενώ τις περιέλαβε και ο Νικολό Μακιαβέλλι στο τέλος του έργου του «*Τέχνη του Πολέμου*»(1520)²⁴.

19. Εκτός από τους προαναφερθέντες «Γενικούς Κανόνες Πολέμου» του Βεγέτιου, αξίζει εδώ να αναφερθούν -με αντίστοιχο περιε-

24. Βλ. ελληνική μετάφραση του έργου αυτού στην έκδοση: ΝΙΚΟΛΟ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, *Εργα*, με εισαγωγή, επιλογή, μετάφραση ΤΑΚΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, Αθήνα: Κάλβος, 1984, τ. 2, σ. 29 επ. Οι αρχές διεξαγωγής του πολέμου που περιέχονται στο έργο του Βεγέτιου παρατίθενται, κατά μεγάλο μέρος, στο 7^ο βιβλίο του έργου «*Τέχνη του Πολέμου*» του Μακιαβέλλι, σ. 110 επ. της ελλην. μτφρ., ενώ επισημάνσεις για τη σχέση αυτή μεταξύ των δύο έργων γίνονται στη μελέτη: L.A. BURD, «Le fonti letterarie dell' «Arte della Guerra» di Niccolò Machiavelli, con diagrammi illustrative», *Atti della Reale Accademia dei Lincei* 4 (1896) 187-261, σ. 247-249. Βλ. επίσης: MARCO FORMISANO, «Strategie da manuale. L' arte della Guerra, Vegezio e Machiavelli», *Quaderni di Storia* 55 (2002) 99-127, σ. 113 επ. Πολλά στοιχεία γενικότερου χαρακτήρα, από αυτά που απαντούν και στα *Τακτικά*, ανευρίσκονται επίσης στα 4^ο και 6^ο βιβλία του Μακιαβέλλι, π.χ. ότι δεν πρέπει να δίνει κανείς μάχη εάν δεν πλεονεκτεί ή δεν αναγκάζεται (σ. 88 της ελλην. μτφρ.), ότι η πειθαρχία επιτυγχάνεται με μεγάλες τιμωρίες, αλλά και μεγάλες επιβραβεύσεις (σ. 96 επ.), ότι πρέπει να διασφαλίζεται μυστικότητα, αλλά και καλή πληροφόρηση για τα σχέδια του εχθρού (σ. 100), καθώς και ότι απέναντι σε απελπισμένους εχθρούς είναι καλύτερα να αποφεύγεται η μάχη (σ. 104). Ειδικότερα για την έννοια της *virtù* ως της κατά Machiavelli ικανότητας που φέρνει επιτυχία στα στρατιωτικά ζητήματα, βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ. ΣΤΕΙΡΗ, *Η θεωρία του Niccolò Machiavelli για την ηθική και το νόμο*, Αθήνα/Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2003, σ. 49.

χόμενο συμπερασματικών γνωμικών- το προαναφερθέν «Στρατηγικόν» του Μαυρικού (κεφ. VIII, 1 και 2), όπου περιέχονται 44 παραγγέλματα προς τον στρατηγό και 98 γνωμικά, καθώς και το εν προκειμένω έργο *Τακτικά*, όπου στο τέλος περιλαμβάνονται ένα κεφάλαιο (Διάταξις Κ') με 221 «γνωμικά κεφάλαια» και ο Επίλογος με άλλα 73 γνωμικά, άρα συνολικά 294 γνωμικά. Είναι προφανές ότι τα γνωμικά αυτά από τα *Τακτικά* Λέοντος Στ' του Σοφού συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την πεμπτούσια της στρατηγικής και τακτικής του Βυζαντίου, τουλάχιστον κατά τον χρόνο συγγραφής αυτού του έργου (περί το τέλος του 9^{ου} αιώνα) και ότι αποτελούσαν ήδη παλαιόθεν το ευκολότερα προσβάσιμο μέρος (άρα και το πλέον χρησιμοποιήσιμο) μιας στρατιωτικής πραγματείας. Γι' αυτό και η μελέτη των γνωμικών αυτών παρουσιάζει και για την παρούσα μελέτη ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς επιτρέπει μια εις βάθος κατανόηση του γενικότερου τρόπου με τον οποίο είχαν συλλάβει οι Βυζαντινοί την τέχνη του πολέμου. Συνακόλουθα, οι αναπτύξεις της παρούσας μελέτης επικεντρώνονται πρωτίστως σε αυτά τα 294 γνωμικά. Ως προς τον τρόπο παραπομπής τους, τα μεν γνωμικά που περιλαμβάνονται στην εικοστή (Κ') Διάταξη των *Τακτικών* σημειώνονται με το γράμμα Κ και τον αριθμό του γνωμικού (π.χ. Κ-163), ενώ αυτά που περιέχονται στον ακολουθούντα Επίλογο («Υπόθεσις Επιλόγω») παρατίθενται με το γράμμα Ε και τον αντίστοιχο αριθμό του γνωμικού (π.χ. Ε-19).

20. Όπως προαναφέρθηκε ήδη (ανωτ., παρ. 6), σκοπός της παρούσας μελέτης είναι, μεταξύ άλλων, να ερευνηθούν οι άμεσες ή έμμεσες επιδράσεις που ασκήθηκαν στη διαμόρφωση αυτών των γνωμικών από παλαιότερες πηγές του παλίμψηστου, με έμφαση στα στρατιωτικά έργα που παρουσιάστηκαν ήδη εν συνόψει προηγουμένως και που μνημονεύονται στην παρούσα μελέτη μόνον ως προς το ακριβές χωρίο τους, με αναφορά δηλ. μόνο στον συγγραφέα τους και όχι στο ίδιο το έργο. Μια τέτοια έρευνα πηγών είναι, πιστεύω, χρήσιμη όχι μόνον από την άποψη της εμβάθυνσης στις προγενέστερες πηγές που επέδρασαν η κάθε μία κατ' έμμεσο, έστω, τρόπο, μεταξύ τους και στο κείμενο των *Τακτικών* (κυρίως στο κείμενο των δύο προαναφερθέντων τελευταίων κεφαλαίων τους), αλλά και από την άποψη της έρευνας του βαθμού συμφωνίας που υπάρχει μεταξύ των διαφόρων αυτών πηγών ως προς κρίσιμα ζητήματα στρατηγικής και τακτικής.

21. Θα πρέπει να ομολογηθεί ότι αντίστοιχη εργασία με τέτοια

μορφή δεν έχει αναληφθεί κατά το παρελθόν από άλλον ερευνητή²⁵, γι' αυτό και οι δυσχέρειες στην παρούσα ερευνητική εργασία υπήρξαν σημαντικές. Μάλιστα, οι δυσχέρειες αυτές υπήρξαν ακόμη μεγαλύτερες και από το πρόσθετο γεγονός ότι τα 294 γνωμικά από τα δύο τελευταία κεφάλαια των *Τακτικών* δεν έχουν, πολύ συχνά, μια νοηματική συνάφεια και αλληλουχία μεταξύ τους, αλλά εμφανίζονται, ως επί το πλείστον, ως «λίθοι, πλίνθοι καί κέραμοι άτάκτως έρριμένα», με αποτέλεσμα να απαιτείται η εκ των προτέρων προσεκτική κατάταξή τους κατά τρόπο ορθολογικό και μάλιστα κατά τρόπο νοηματικά ενιαίο, ασχέτως δηλ. από τον τρόπο κατανομής τους στα δύο προαναφερθέντα κεφάλαια, όπου άλλωστε δεν προκύπτουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις περιεχομένου ανά κεφάλαιο τέτοιες, που να δικαιολογούν την ένταξη αυτών των γνωμικών σε δύο διαφορετικά κεφάλαια. Θα φανεί, έτσι, ότι το έργο αυτό της βυζαντινής μας γραμματείας, που παρέμεινε λησμονημένο για το ευρύ Ελληνικό κοινό επί αιώνες (σημειώνεται ότι η πρώτη πλήρης απόδοση των *Τακτικών* στη νεοελληνική γλώσσα έγινε μόλις το 2001!²⁶), έχει ακόμη να προσφέρει πολλά στον Έλληνα αναγνώστη.

25. Η πληρέστερη προσπάθεια κατά το παρελθόν για ανίχνευση των πηγών στις οποίες στηρίχθηκαν τα *Τακτικά* έγινε από τον R. VARI στην έκδοση *Leonis imperatoris Tactica* [Sylloge Tacticorum graecorum, 3], τόμ. I και II, fasc. 1, Budapest, 1917-1922. Ωστόσο, το εγχείρημα αυτό παρέμεινε ημιτελές (προχώρησε στη συσχέτιση και έκδοση του έργου έως τη Διάταξη ΙΔ-38, δηλ. περίπου κάτι λιγότερο από το ήμισυ του όλου έργου), λόγω θανάτου του επιμελητή έκδοσης, ενώ και ως προς το περιεχόμενο περιορίστηκε μόνο σε συσχετίσεις με τα κείμενα του Ονάσανδρου, του Αιλιανού του Τακτικού και του Στρατηγικού του Μαυρικού (ούτε καν του Πολύαινου!). Σε κάθε περίπτωση, μία καταγραφή των αυθεντικών περικοπών από τα *Τακτικά* σύμφωνα με τις παρατηρήσεις και τις συσχετίσεις του VARI, επιχειρείται στο έργο: ARNOLD TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London/New York/Toronto: Oxford Univ. Press, 1973, σ. 293 και σημ. 9. Συναφές ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, και η μελέτη του VARI, «Zur Überlieferung mittelgriechischer Taktiker», *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 47-87, όπου γίνονται, μ. ά., συσχετίσεις των *Τακτικών* με το Στρατηγικόν Μαυρικού.

26. Πρόκειται για το έργο: Λέοντος Στ' του Σοφού, *Τακτικά*, μετάφρ. και σχόλια ΚΩΝΣΤ. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, γεν. επιμέλεια ΔΗΜ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήναι: Ελεύθερη Σκέψις, τ. Α' και Β', 2001. Επισημαίνεται ότι οι παραπομπές στα *Τακτικά* γίνονται στην παρούσα μελέτη με βάση την αρίθμηση αυτού του έργου, που είναι προσπελάσιμο στον Έλληνα αναγνώστη. Σημειώνεται, ακόμη, για όσους ενδιαφέρονται για μία εμπάθυνση του έργου, ότι κυκλοφόρησε πρόσφατα μία εξαιρετική έκδοση του κειμένου των *Τακτικών* με μετάφραση στα αγγλικά και σχόλια από τον ειδήμονα του είδους Καθηγητή GEORGE T. DENNIS: *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks: Research Library and Collection, Washington, D.C., 2010.

III. Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ, ΜΕ ΠΙΣΤΗ ΣΤΟΝ ΘΕΟ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΥΤΕΝΕΡΓΕΙΑ

22. Ο συγγραφέας των *Τακτικών* παραδέχεται ότι δεν είναι εφικτό σε ένα τέτοιο στρατιωτικό εγχειρίδιο να συμπεριληφθούν όλα τα ζητήματα που αφορούν ένα πόλεμο. Γι' αυτό και ο χρήστης του έργου πρέπει να εξασκηθεί ώστε με επινοητικό πνεύμα να λαμβάνει και από μόνος του μέτρα προφύλαξης για όλα εκείνα τα ζητήματα που μπορεί να αναφούν στο μέλλον είτε λόγω της φύσεως των πραγμάτων, είτε και διότι η ανθρώπινη φύση είναι «πανουργός [...] καί ἀκατάληπτος» (E-71 και E-72). Επομένως, κατά τον συγγραφέα, ο καλός στρατηγός πρέπει κάθε φορά να προσαρμόζει τη διάταξη των δυνάμεών του σύμφωνα με τις ειδικότερες συνθήκες και τις πραγματικές ανάγκες που παρουσιάζονται (K-182).

23. Παρόμοια, και οι παλαιότεροι στρατιωτικοί συγγραφείς επισημαίνουν με έμφαση, σε κάθε ευκαιρία, τη σημασία της ανάγκης να προσαρμόζονται στις εκάστοτε περιστάσεις οι γνώσεις που αφορούν τη διεξαγωγή ενός πολέμου. Ήδη ο Ξενοφών στον «*Ιππαρχικό*» του τονίζει ότι «το να γράψει κανείς όλα όσα πρέπει να κάνει [ο αρχηγός του ιππικού] είναι το ίδιο αδύνατο με το να γνωρίζει όλα όσα πρόκειται να γίνουν στο μέλλον...» (IX.1). Επίσης, ο Ονάσανδρος αναφέρει ότι σχέδια και στρατηγήματα για τη νίκη, που καταστρώνονται την ώρα της μάχης, ενίοτε είναι πιο αξιοθαύμαστα από αυτά που επινοούνται εκ των προτέρων, αρκεί βέβαια, να καταρτίζονται από άνδρες με πείρα στη στρατηγική τέχνη, όπως αντίστοιχα συμβαίνει με τους καπετάνιους, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την τρικυμία όχι με γνώσεις προκατασκευασμένες, αλλά με αυτές που ταιριάζουν στην περίπτωση (XXXII.9)²⁷. Τέλος, όσον αφορά τον σχηματισμό και τη διάταξη του στρατεύματος, ο Αρριανός υπογραμμίζει ότι όλοι οι σχηματισμοί είναι καλοί, αρκεί να γίνονται «έν καιρῶ», δηλ. στον σωστό

27. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω και η ακόλουθη σκέψη του Ναπολέοντα: «Φαίνομαι πάντα έτοιμος να απαντήσω σε όλα και ν' αντιμετωπίσω το κάθε τι, ακριβώς διότι προτού αναλάβω ο,τιδήποτε, έχω πολύ σκεφθεί και έχω προβλέψει εκείνο που μπορεί να γίνει. Αυτό που πρέπει να πω ή να κάνω σε μία περίπτωση απροσδόκητη για τους άλλους, δεν μου το αποκαλύπτει ξαφνικά και μυστικά κανένα μεγαλοφυές πνεύμα. Το έχω σκεφθεί και ζυγίσει από πριν...» (βλ. ΑΠ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, επιμ., *Οι Γίγαντες της Πολιτικής*, Αθήνα: Βίβλος, 1952, σ. 164).

χρόνο και ανάλογα με την περιοχή, τους εχθρούς και την περίσταση (XVI.2).

24. Ο συγγραφέας των *Τακτικών* υπογραμμίζει κατ' αρχάς την πίστη και την αφοσίωσή του στον Θεό και στους «θείους και παναληθείς νόμους», που είναι ανώτεροι των στρατιωτικών νόμων (K-221) και των εν γένει «κοσμικών» νόμων. Ωστόσο θεωρεί ότι και οι δύο αυτές κατηγορίες νόμων, θείων και ανθρωπίνων, πρέπει εξίσου να διαφυλάσσονται και να μην παραβιάζονται (E-13). Διακηρύσσει, ακόμη, ότι πριν από οποιαδήποτε πράξη μας πρέπει να επικαλούμαστε τον Θεό (E-2) και να μην πράττουμε τίποτε χωρίς τη γνώμη του (E-3), διότι ο Θεός είναι παντού -»μεστά γάρ τά πάντα Θεού»- (E-5 και 6) και διότι, επιπλέον, ο καθένας από εμάς ήλθε στη ζωή από τον Θεό και σε αυτόν ανήκει (E-4). Ο ίδιος, άλλωστε, ο αρχηγός του στρατεύματος, όπως και ο βασιλεύς, θεωρείται ότι χρωστάει την εξουσία του στον Θεό (E-7). Οφείλεται λοιπόν, κατά τον συγγραφέα, τήρηση των εντολών του Θεού και υπακοή σ' αυτόν, καθώς και συνεχής εκτέλεση από όλους των θρησκευτικών τους καθηκόντων, σύμφωνα με τους κανόνες της ιερατικής (E-73, E-7, K-47, E-62, E-68, K-172). Επίσης, πρέπει να αποδίδονται οι δέουσες τιμές στους αρχιερείς (E-11) και στους ιερείς (E 8 και 12) και να υπάρχει φροντίδα και σεβασμός προς τους μοναχούς (E-9 και 10).

25. Βέβαια, οι πολλαπλές αυτές παραινέσεις του συγγραφέα φαίνονται κάπως άσχετες προς την τέχνη του πολέμου, με την οποία αυτός ασχολείται στο πόνημά του. Όμως, οι παραινέσεις αυτές εξηγούνται όχι μόνον από το τότε γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας του βυζαντινού κράτους, που κυμαινόταν μεταξύ θεοκρατίας και καισαροπαπισμού, αλλά και από την ειδικότερη σκέψη που προτανεύει τότε, ότι μόνο με τη βοήθεια του Θεού μπορεί το στράτευμα να υπερισχύει έναντι των εχθρών (E-73). Και τούτο, διότι ο Θεός, κατά τις παραδοχές και του συγγραφέα, ταυτίζεται με την ιδέα της Δικαιοσύνης, ο δε ευσεβής στρατιωτικός «καί θεόν αυτόν μετά τῆς δικαιοσύνης ἔξει συνεκστρατεύοντα» (E-15). Αντίστοιχα, είναι αδύνατον, κατά τον συγγραφέα, αυτός ο οποίος αμύνεται κατά της αδικίας και την αντιμάχεται, να μην επιτύχει τη νίκη με τη βοήθεια του Θεού (E-17) και να μην έχει καλό τέλος ο «δίκαιος» πόλεμός του (*bellum iustum*) (E-16). Ένας πόλεμος είναι, όμως, «δίκαιος» όταν είναι δίκαιες και οι αφορμές του (K-169), όταν δηλ. χρησιμοποιούνται τα όπλα «προς ἄμυναν τῶν ἀδικούντων πολεμίων» (E-14). Και αντίστροφα, όταν κάποιος

«ἄρχεται χειρῶν ἀδίκων», ξεκινάει δηλ. πρώτος τις άδικες εχθροπραξίες, τότε η Θεία Δίκη τού στερεί τη νίκη (Κ-58 –πρβλ. και Β-48).²⁸ Το ίδιο, βέβαια, συμβαίνει, κατά τον συγγραφέα, και όταν κάποιος κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν σέβεται τους όρκους που δίνει εν ονόματι του Θεού (Κ-39), δεν τηρεί την πολεμική ανακωχή που έχει συμφωνήσει με τον αντίπαλό του (ΙΣΤ'-17), δεν τηρεί τις συμφωνίες που υπογράφει (Ε-25), δεν διαφυλάσσει το απαραβίαστο του ναού για όσους καταφεύγουν σ' αυτόν ως ικέτες (Κ-70 και Ε-8) και δεν επιδεικνύει την προσήκουσα συμπεριφορά στους πρεσβευτές του εχθρού (Κ-33).

26. Ωστόσο, σε όλες αυτές τις διακηρύξεις του συγγραφέα ότι η νίκη επιτυγχάνεται μόνο με τη βοήθεια του Θεού, υφέρπει ένας βαθύτατος ρεαλισμός, ο οποίος μάλιστα διατυπώνεται ρητά στα *Τακτικά*: «Σε εποχές πολέμου είναι μεν αναγκαίο να προσεύχεται κανείς στον Θεό και να τον επικαλείται ως σύμμαχο, αλλά δεν θα πρέπει ταυτόχρονα να παραμελεί τους επιμέρους αγώνες, ούτε και να ολιγωρεί για τις οφειλόμενες ενέργειες. «Σύν Θεῷ γάρ δεῖ καί τας χεῖρας σαλεύειν». Ούτε δηλ. ο τοξότης θα έχει επιτύχει τον στόχο του εάν δεν ρίξει το βέλος, ούτε αυτός που δεν παραμένει στη θέση του, αλλά φεύγει, θα νικήσει τους εχθρούς, ούτε, γενικότερα, κάποιος που δεν ξεκινάει μια ενέργεια θα έχει επιτυχία σ' αυτήν. Πρέπει λοιπόν, να προσευχόμαστε στον Θεό για να νικήσουμε στον πόλεμο, αλλά συγχρόνως να χρησιμοποιούμε τα όπλα μας» (Κ-77 –πρβλ. και Μαυρικήου

28. Μία εις βάθος ανάλυση του ζητήματος αυτού υπάρχει στη μελέτη «Ο δίκαιος πόλεμος κατά τὰ Τακτικά Λέοντος τοῦ σοφοῦ» του Καθηγητή ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟΥ, δημοσιευμένη στον Τιμητικό Τόμο *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, τ. Α', Αθήναι 1961, σ. 411-431: 417 επ. Βλ. επίσης και την εξίσου ενδιαφέρουσα συναφή μελέτη ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ συγγραφέα: «Αἱ φιλοσοφικαί καί κοινωνιολογικαί ιδέαι Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ ἐπί τῶν ὀρίων ἐξουσίας τοῦ νομοθέτου», στο ἔργο του ἰδίου: *Δίκαιον καί Κοινωνική Συνείδησις*, Αθήναι: Παπαζήση, 1972, σ. 99-119, ἰδίως σ. 110 επ., ὅπου γίνεται αναφορά στα *Τακτικά* ὡς πρὸς τὸ νὰ συμπεριφέρονται οἱ στρατηγοὶ τοῦ με ἰσότητα καὶ δικαιοσύνη (αρχική δημοσίευση στα γαλλικά, ὡς συμβολή τοῦ συγγραφέα στον Τιμητικό Τόμο Π. Βιζουκίδου, *Επετηρίς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Επιστημῶν Παν/μίου Θεσσαλονίκης* 8 (1960) 27-54). Για τὸ γενικότερο ζήτημα τοῦ δίκαιου πολέμου βλ. ἰδίως: ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Πόλεμος καὶ Δικαιοσύνη. Πολιτικὴ Φιλοσοφία γιὰ τὸν Κόσμο*, Αθήναι: Πόλις, 2008, ἰδίως σ. 121 επ., ὅπου ἐπιχειρεῖται ἡ ἀπάντηση στο ἐρώτημα: Εἶναι νοητὸς ἓνας δίκαιος πόλεμος;, καθὼς καὶ ΑΘΗΝΑΣ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Ο βυζαντινὸς «ιερός πόλεμος». Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προβολή του*, Αθήναι: Βασιλόπουλος, 1991, σ. 33 καὶ *passim*, κατὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ ἱερός πόλεμος εἶναι μίᾳ μορφῇ δίκαιου πολέμου.

Στρατηγικόν VIII 2.60). Με ανάλογο πνεύμα, ο συγγραφέας των Τακτικών θεωρεί ότι όταν σχεδιάζει κανείς να ξεκινήσει ένα πόλεμο «δικαίως», θα πρέπει να προπαρασκευάζει πλήρως τον στρατό και να τον οδηγεί στον πόλεμο με ασφάλεια, όπως ένας καλός κυβερνήτης που βγάζει το σκάφος του από το λιμάνι έπειτα από όλες τις αναγκαίες προετοιμασίες. Μόνο τότε μπορεί να εμπιστευθεί την έκβαση του πολέμου στον Θεό (K-170). Όμως και γενικότερα, ο στρατηγός που επιθυμεί ειρήνη, πρέπει να είναι καλά προετοιμασμένος για πόλεμο, ώστε να πτοήσει τους εχθρούς και να τους προκαλέσει αγωνία (K-90), αλλά και για να αμύνεται κατά της αδικίας (E-18) -πρβλ. Αριστοτ., Πολιτ. VII.XIII.8, 1333a 35: «Πόλεμον μὲν ειρήνης χάριν, ἀσχολίαν δὲ σχολῆς, τὰ δ' ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα τῶν καλῶν ἔνεκεν»· επίσης βλ. και Κικέρωνα, *De officiis*, I.XXIII. 80: «Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur», δηλ. Ο πόλεμος, πάντως, πρέπει να επιχειρείται με τέτοιο τρόπο, ώστε να φαίνεται ότι δεν έχει άλλη επιδίωξη από την ειρήνη.

27. Ο ρεαλισμός αυτός των Βυζαντινών απέναντι στα ζητήματα του πολέμου χαρακτηρίζεται, πέραν των άλλων, και από μία διάθεση να εξετάζονται τα ζητήματα αυτά κάτω από το πρίσμα μιας ψυχρής λογικής ανάλυσης κόστους και ωφέλειας, χωρίς δηλ. να βαρύνουν αποφασιστικά σ' αυτήν σκέψεις φιλανθρωπίας και άλλων χριστιανικών αρχών ηθικής, όπως αντίθετα θα περιέμενε κανείς (ήδη και κατά την αρχαιότητα, ιδίως κατά την εποχή του Θουκυδίδη, η ψυχρή λογική του συμφέροντος φαίνεται να επικρατεί ως κανόνας επάνω στα αισθήματα του οίκτου και της επιείκειας: Θουκυδ. Γ', 44 και 48). Έτσι, η συμπεριφορά προς τους πρεσβευτές του εχθρού πρέπει, όπως αναφέρθηκε (άνωτ., παρ. 25), να είναι η προσήκουσα και άρα να μην τους αντιμετωπίζει κανείς με υβριστικό τρόπο, και αυτό, κατά τον συγγραφέα, πρέπει να γίνεται για να διαφυλάσσονται «τά ὅσια ἐπὶ ἐκάστῳ καὶ πρέποντα», καθώς και για να μην προδοθεί η εμπιστοσύνη τους. Όμως, η προσήκουσα αυτή συμπεριφορά θεωρείται αναγκαία για έναν επιπλέον σημαντικό λόγο –και εδώ υπεισέρχεται ο παράγων του ρεαλισμού-, διότι δηλ. διαφορετικά, κατά τον συγγραφέα, κανένας δεν θα δεχόταν να αναλάβει πρεσβευτική αποστολή και τα έθνη θα στερούνταν έτσι των καλών αποτελεσμάτων μιας τέτοιας αποστολής (K-33). Ανάλογη σκέψη βλέπει κανείς και σε άλλο σημείο των Τακτικών (IE-36 – πρβλ. «Στρατηγικόν» Ονάσανδρου, XXX.VIII.β'), όπου υπάρχει η προτροπή να τηρούμε τις υποσχέσεις και

τις συμφωνίες με τους προδότες, όχι γι' αυτούς που υπήρξαν ήδη, αλλά για τους μελλοντικούς προδότες. Επίσης και για τους πεσόντες στη μάχη ή τους τραυματίες απαιτείται κατά τον συγγραφέα να αποτίονται τιμές και να προσφέρεται κάθε είδους βοήθεια, στους ίδιους ή και τους συγγενείς τους όχι τόσο για λόγους ηθικής τάξης, όσο κυρίως για να πεισθούν και οι υπόλοιποι στρατιώτες ότι αξίζει να μάχονται με ανδρεία στη μάχη (Κ-72 και 103).

28. Το πνεύμα του ρεαλισμού φαίνεται έντονο και σε ορισμένες άλλες περικοπές από τα *Τακτικά*, όπου εκ πρώτης όψεως το κρινόμενο ζήτημα θα έπρεπε να έχει μόνο ηθική διάσταση. Έτσι, ο στρατηγός καλείται στα *Τακτικά* να απαγορεύσει τη σεξουαλική κακοποίηση και την πορνεία εις βάρος αιχμαλώτων γυναικών, όχι όμως από σεβασμό στη σωματική ακεραιότητα και την προσωπικότητα αυτών των γυναικών, ή και στην ιδιότητά τους ως αιχμαλώτων, αλλά για να αποτραπεί η διαφθορά και άρα η δυσλειτουργία στο στράτευμα (Κ-148). Περαιτέρω, ένα ακόμη εντυπωσιακό παράδειγμα επίδειξης «φιλανθρωπίας» αλλά με βαθύτερη ρεαλιστική προσέγγιση είναι η σύσταση προς τον στρατηγό, όταν κυριεύει μια πόλη, να επιτρέπει να ανοίγουν οι πύλες, ώστε να παρέχεται δίοδος διαφυγής στους κατοίκους της. Τούτο όμως ενδείκνυται, κατά τον συγγραφέα, να γίνεται για έναν καθαρά πρακτικό λόγο: Για να καταστεί δηλ. πιο ακίνδυνη η αιχμαλωσία των ηττηθέντων (Κ-28), δεδομένου ότι η απόγνωση, όταν μεγιστοποιείται από την ανάγκη, καθιστά τους μαχητές «θραυστάτους και άνδρείους», αποφασισμένους ή να νικήσουν ή να πεθάνουν (Κ-146).

29. Ενδιαφέρον είναι όμως να εξετασθεί εδώ και η απήχηση παλαιότερων στρατιωτικών συγγραφέων στο έργο *Τακτικά*, τόσο ως προς τον ρόλο του θρησκευτικού παράγοντα στην προσέγγιση των στρατιωτικών ζητημάτων, όσο και ως προς τη σημασία ενός ρεαλιστικού πνεύματος -πέρα από ηθικές ή έστω ηθικοπλαστικές αρχές- στην αξιολόγηση και τον χειρισμό των θεμάτων αυτών.

30. Ο ρόλος του θρησκευτικού παράγοντα αναδεικνύεται βέβαια, ουσιαστικά και στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού, το οποίο απετέλεσε, όπως αναφέρθηκε (ανωτ., παρ. 6), τη βασική πηγή των *Τακτικών*. Έτσι, ήδη στον Πρόλογο (36 επ.) υπογραμμίζεται ότι τα πάντα εναπόκεινται στην πρόνοια του Θεού («πάντα ἐν προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ τυγχάνειν») και ότι ο στρατηγός πρέπει προπάντων να φροντίζει για «θεοφιλεία» και «δικαιοσύνη», καθώς, χωρίς την ευμένεια του Θεού, κα-

νένα ανθρώπινο σχέδιο δεν έχει καλή τύχη στην πραγμάτωσή του, έστω και αν αυτό φαίνεται να είναι συνετό. Επίσης και τα Γνωμικά (VIII.2) του «Στρατηγικού» αρχίζουν με την παρότρυνση προς τον στρατηγό να τιμά τον Θεό (“θεραπευέτω τό θεϊον»), διότι μόνον έτσι μπορεί αυτός να θεωρεί ότι θα έχει τον Θεό με το μέρος του και να του απευθύνει ικεσίες κατά την ώρα του πολεμικού κινδύνου (ευδιάκριτο είναι και εδώ ένα ωφελιμιστικό στοιχείο αναμενόμενης ανταπόδοσης από την πλευρά του Θεού για την εκδήλωση λατρείας προς αυτόν). Όμως, ιδιαίτερη έμφαση στον θρησκευτικό παράγοντα αποδίδεται και από παλαιότερους στρατιωτικούς συγγραφείς, αφενός λόγω του έντονου θρησκευτικού πνεύματος που χαρακτήριζε τις κοινωνίες αυτών των συγγραφέων, τουλάχιστον από την άποψη της προσήλωσης στην εκτέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων, και αφετέρου λόγω της ειδικότερης σημασίας που αποκτά η στήριξη από μια ανώτερη δύναμη όταν εκτίθεται κανείς συνεχώς σε κινδύνους και αποζητεί την άνωθεν βοήθεια, όπως συνέβαινε σε όσους εμπλέκονταν τότε σε μάχες και πολέμους. Τούτο άλλωστε επισημαίνει με πρακτικό πνεύμα και ο Ξενοφών, προσκαλώντας τους αναγνώστες του να μην απορούν εάν χρησιμοποιεί κατ’ επανάληψη στο έργο του την έκφραση «σύν θεῷ πράττειν», αφού κατ’ αυτόν, μόνο με τη βοήθεια του Θεού είναι δυνατόν να μειωθούν οι κίνδυνοι και ιδίως να γίνει εκ των προτέρων γνωστό με οίωνους, χρησμούς και όνειρα, το τι κακό μπορεί να συμβεί εάν δεν προσέξει κανείς (I.X. 8-9).

31. Μέσα στο πλαίσιο αυτού του θρησκευτικού κλίματος υπάρχουν, λοιπόν, αναφορές π.χ. στον Ονάσανδρο, ότι ο στρατηγός, ξεκινώντας για πόλεμο πρέπει να εξιλεώνεται προς τους Θεούς για κάθε αμαρτία που τυχόν υπάρχει, είτε της πόλης, είτε κάποιων πολιτών, ώστε να παρατάσσει τις στρατιωτικές του δυνάμεις εξαγνισμένες με όλους τους αναγκαίους καθαρισμούς (V). Επίσης, και σε επιμέρους θέματα ο Ονάσανδρος επισημαίνει αυτά τα οποία γίνονταν αποδεκτά ήδη πολύ πριν από την εποχή του, ότι δηλ. η αρχή του πολέμου πρέπει να έχει μια εύλογη, δίκαιη αιτία, καθώς -όπως λέγει- όταν αυτοί που πολεμούν έχουν το δίκαιο με το μέρος τους, τότε «καί οί θεοί συναγωνισταί τοῖς στρατεύμασιν εὐμενεῖς καθίστανται, καί ἄνθρωποι προθυμότερον ἀντιτάσσονται τοῖς δεινοῖς» (IV -πρβλ. και Μαυρικού *Στρατηγικόν* VIII.2.12: «Δικαίαν δεῖ τήν ἀρχήν τοῦ πολέμου γίνεσθαι»).

32. Σχετικό είναι εδώ και το περιστατικό που παραθέτει ο Πολύαι-

νος στα «Στρατηγήματα» του (I. 3.1), ότι δηλ. «ο Ηρακλής, θέλοντας να αφανίσει το γένος των Κενταύρων στο Πήλιο, χωρίς όμως να αρχίσει ο ίδιος τις εχθροπραξίες, αλλά προκαλώντας τους, πήγε και βρήκε τον Κένταυρο Φόλο. Εκεί άνοιξε ένα πιθάρι με μυρωδάτο κρασί (...). Όταν οι Κένταυροι, που έμεναν δίπλα, το αντελήφθησαν, (...) άρπαξαν το κρασί. Κι έτσι ο Ηρακλής, με τη δικαιολογία ότι αμυνόταν σ' αυτή την άδικη ενέργεια, σκότωσε τους Κενταύρους που του επιτέθηκαν.» Από το περιστατικό αυτό συνάγεται όμως όχι μόνον η μεγάλη σημασία που αποδιδόταν ανέκαθεν (και αποδίδεται έως τώρα στο διεθνές δίκαιο) ως προς το να είναι η έναρξη ενός πολέμου εύλογη και «δίκαιη», αλλά και η παράλληλη τάση να χρησιμοποιούνται (επίσης ανέκαθεν) «πλάγιοι» τρόποι, προκειμένου να «δημιουργηθεί», δηλ. κατ' ουσία να κατασκευασθεί, μια εύλογη αφορμή, ώστε να φαίνεται ο πόλεμος «δίκαιος». Ενώ, δηλ. η δίκαιη έναρξη ενός πολέμου συνδέεται θεωρητικά με τον ίδιο τον Θεό και τη βούλησή Του, στην πράξη απλώς τηρούνται από τους εμπολέμους κάποια προσχήματα, με προκλήσεις ή μεθοδεύσεις προς τον εχθρό, ώστε να ξεκινήσει πρώτος αυτός τις εχθροπραξίες.

33. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για ορισμένα άλλα ζητήματα που συνδέονται με τον σεβασμό προς τα ιερά και όσια, δηλ. για την τήρηση των όρκων και των συμμαχιών, καθώς και για το απαραβίαστο του ασύλου των ναών. Και εδώ οι διακηρύξεις και τα ευχολόγια πλεονάζουν, όπως π.χ. στο Στρατηγικόν του Μαυρικίου, κατά το οποίο «οὐδενί τρόπῳ παραβατέον τόν πρός τούς πολεμίους ὄρκον» (VIII 1.37). Όμως στην πράξη, συναντά κανείς και εδώ πληθώρα από ευρηματικούς τρόπους για «ρεαλιστική» παραβίαση των όρκων και των συμφωνιών ή ακόμη και του ασύλου των ναών, μέσω της λεγόμενης «προσχηματικής παρασπονδίας», χωρίς δηλ. να παραβιάζεται το τυπικό γράμμα μιας συμφωνίας ή ενός όρκου. Ακόμη και σε επίπεδο θεωρητικών παραδοχών, επιφανείς στρατηγοί, π.χ. ο σπαρτιάτης Λύσανδρος, δήλωναν χωρίς ενδοιασμούς, ότι «πρέπει τα μεν παιδιά να εξαπατώνται με παιχνίδια όπως οι αστράγαλοι («κότσια», κάπως σαν τα σύγχρονα «ζάρια»), οι δε εχθροί με όρκους» (Πολύαινος I.45' πρβλ. Πλουτάρχου, Λύσανδρος, 8' πάντως ο Πλούταρχος, σχολιάζοντας αυτή τη δήλωση του Λύσανδρου, προσθέτει με κριτική διάθεση ότι αυτός που εξαπατά με όρκο ομολογεί ότι τον μεν εχθρό φοβείται, τον δε Θεό περιφρονεί).

34. Με το σκεπτικό αυτό εμφανίζονται στο έργο του Πολύαινου

περιστατικά με ερμηνείες συμφωνιών που πραγματικά εκπλήσσουν για τη στρεψοδικία τους. Έτσι, όταν μια ανακωχή κλείνεται «για τρεις ημέρες», η ανακωχή αυτή παραβιάζεται κατά τις νυκτερινές ώρες, με το επιχείρημα ότι η συνθήκη αναφερόταν δήθεν μόνο σε ημέρες και όχι σε νύκτες! (V.I.55 για τον Αθηναίο στρατηγό Άγωνα και VII.43 για τους Θράκες -πρβλ. Στράβωνα Θ' II.4). Παρόμοια, όταν η ανακωχή γίνεται με τον όρο να δοθούν στους εχθρούς «τα μισά των όπλων», τα όπλα απλώς τεμαχίζονται σε δύο μέρη και οι εχθροί προσκαλούνται να πάρουν τα μισά τεμαχισμένα κομμάτια! (VI.15 για τους Καμπανούς, κατοίκους σε πόλη της Ν. Ιταλίας). Περαιτέρω, όταν η ανακωχή γίνεται με τη συμφωνία ότι θα διαρκέσει για όσο διάστημα οι δύο πλευρές θα πατούν το χώμα του εδάφους, οι άνθρωποι της μιας πλευράς φροντίζουν να βάλουν κάτω από τα πόδια και μέσα στα παπούτσια τους άλλο χώμα(!), ώστε να ισχυρισθούν στη συνέχεια ότι ο όρκος δεν τους δεσμεύει! (VI.22 για τους Λοκρούς της Ιταλίας), ή διαμορφώνουν μια κρυφή τάφρο επικαλυμμένη με λεπτά ξύλα και χώμα, επάνω στην οποία δίδονται οι όρκοι, ώστε στη συνέχεια να μην υπάρχει πλέον το αρχικό έδαφος επάνω στο οποίο συνήφθη η συμφωνία! (VII.34 για τον Αιγύπτιο Αρβάνδη).

35. Ακόμη και για τον Μέγα Αλέξανδρο λέγεται ότι συμφώνησε ανακωχή με τους Ινδούς προκειμένου να εξέλθουν αυτοί από πολιορκούμενο οχυρό με τα όπλα τους, αλλά στη συνέχεια εστράφη εναντίον τους με την αιτιολογία ότι είχε απλώς συνάψει συνθήκη για την έξοδό τους, χωρίς όμως και να τους έχει δώσει κάποια υπόσχεση ότι θα τους άφηνε να φύγουν! (IV.3.20- πρβλ. όμως Αρριανό, Άλεξάνδρου ανάβασις, Δ' 27, κατά τον οποίο ο Αλέξανδρος επετέθη στους Ινδούς διότι αυτοί δεν θέλησαν να συνεκστρατεύσουν μαζί του, όπως ήταν η πραγματική μεταξύ τους συμφωνία). Αντίστοιχη φημολογία υπάρχει και για τον σπαρτιάτη στρατηγό Δερκυλίδα, ότι δηλ. έδωσε όρκο στον αντίπαλό του πως εάν ο τελευταίος δεχθεί να εξέλθει από την πόλη του για να συζητήσουν, θα του επέτρεπε να επιστρέψει πίσω στην πόλη αμέσως. Ωστόσο, όπως διηγείται ο Πολύαινος, όταν τελικά ο αντίπαλος εξήλθε, ο Δερκυλίδας τον πρόσταξε να ανοίξει τις πύλες, ειδάλλως απείλησε να τον σκοτώσει. Όταν, δε, εκείνος, φοβισμένος τις άνοιξε, ο Δερκυλίδας του είπε: «Σ' αφήνω τώρα να γυρίσεις στην πόλη, γιατί έτσι ορκίσθηκα. Όμως μπαίνω και εγώ με τον στρατό

μου!» (II. 6 -πρβλ. Ξενοφ., Ελληνικά, Γ' 1.19 επ.)²⁹.

36. Τέλος, αρκετά είναι και τα περιστατικά που αναφέρει ο Πολύαινος για προσχηματική συζήτηση προς δήθεν σύναψη ανακωχής, ώστε να εφησυχάσει ο αντίπαλος, να χαλαρώσει την άμυνά του και έτσι να γίνει ευκολότερα στόχος αιφνιδιαστικής εφόδου: II. 2 για τον σπαρτιάτη στρατηγό Κλέαρχο, V.2.7 για τον τύραννο των Συρακουσών Διονύσιο τον πρεσβύτερο, VII.27 για τον πέρση σατράπη Αυτοφραδάτη.

37. Πέραν αυτών των περιστατικών «προσχηματικής παρασπονδίας», ιδιαίτερα προβληματικός εμφανίζεται και ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην πράξη το απαράβιαστο του ασύλου των ναών για όσους καταφεύγουν εκεί ως ικέτες. Είναι ιδίως γνωστή η περίπτωση του σπαρτιάτη βασιλέα Πανσανία ο οποίος, όταν κατηγορήθηκε για προδοτικές συνεννοήσεις με τους Μήδους, προσπάθησε να σωθεί βρίσκοντας καταφύγιο στο ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς. Τότε, όπως λέγει ο Πολύαινος (VIII.51), η ίδια η μητέρα του Θεανώ άρχισε να στερεώνει πλίνθους στην είσοδο του ιερού, ώστε να χτίσει τον γιο της μέσα και να προκαλέσει έτσι τον θάνατό του από ασιτία, αλλά «τηρώντας» και την εθιμική, ιερή υποχρέωση να μην αποσπάται ένας ικέτης από τον ναό (πρβλ. Θουκ. Α' 134).

38. Όπως προκύπτει από τα ιστορικά παραδείγματα που παρατέθηκαν ανωτέρω, συνήθως η ερμηνεία για το τι είναι «δίκαιος πόλεμος» και τι τήρηση όρκων και συνθηκών ή και ιερών εθίμων, έχει έναν επιφανειακό και συσταλτικό χαρακτήρα που φθάνει έως την κατάφωρη καταστρατήγηση του δικαίου και επιδιώκει απλώς να «τηρούνται τα προσχήματα», γι' αυτό και κατ' ουσίαν πρόκειται, όπως αναφέρθηκε, για «προσχηματική παρασπονδία». Βεβαίως ο εν λόγω

29. Ανάλογη υπήρξε η συμπεριφορά και ενός άλλου σπαρτιάτη στρατηγού, του Θίβρωνα, όταν πολιορκήσε ένα οχυρό στην Ασία (Πολύαινος, II. 19), καθώς και του κορίνθιου στρατηγού Τιμολέοντα σε εκστρατεία του στις Συρακούσες (Πολύαινος, V.2). Ως τιμητική εξαίρεση στον γενικό αυτό κανόνα της «προσχηματικής παρασπονδίας» προβάλλει το παράδειγμα του σπαρτιάτη βασιλέα Αγησίλαου, ο οποίος κατά τον Πολύαινο (II. 1.8), διεκήρυξε ρητά την αντίθεσή του σε παραβίαση των όρκων μιας ανακωχής, θεωρώντας ότι με μια τέτοια ενέργεια ο αντίπαλος καθιστά τους Θεούς εχθρικούς γι' αυτόν και φιλικούς για την άλλη εμπόλεμη πλευρά. Πάντως, στη συγκεκριμένη περίπτωση η ανακωχή παραβιάστηκε από τον πέρση σατράπη Τισσαφέρνη, χωρίς, όπως φαίνεται, να τηρηθούν κάποια προσχήματα στη διακοπή της, και ίσως γι' αυτό ο Αγησίλαος να υπήρξε τόσο κατηγορηματικός στην αντίθεσή του απέναντι στην παραβίαση των όρκων μιας ανακωχής.

ρεαλισμός ήταν τις περισσότερες φορές επιβεβλημένος, δεδομένου ότι μια «μεγάλη δύναμη», όπως το Βυζάντιο και παλαιότερα η Ρώμη, δεν μπορεί να επιβιώσει εάν δεν αντιμετωπίζει «προληπτικά» τους κινδύνους που την απειλούν και εάν δεν αναλαμβάνει πρωτοβουλίες ή δεν αξιοποιεί ευκαιρίες κατανίκησης των εχθρών της, προτού αυτοί ενδυναμωθούν και στραφούν εναντίον της. Όμως είναι εντυπωσιακό, από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι στη θεοσεβούμενη βυζαντινή κοινωνία, βασικές χριστιανικές αρχές, όπως αυτές της φιλανθρωπίας και της εντιμότητας, δεν φαίνεται να είχαν κάποια ουσιώδη επίδραση στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής (ιδίως κατά τη διάρκεια πολέμων), όπως άλλωστε δεν είχαν και στην άσκηση της εσωτερικής πολιτικής, π.χ. σε θέματα φυλακών και ποινικής καταστολής³⁰. Γενικότερα, όπως ορθά παρατηρήθηκε³¹, η χρήση τεχνασμάτων και στρατηγημάτων ήταν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο απόλυτα παραδεκτή τόσο σε πολεμικές επιχειρήσεις, όσο και στην ίδια την πολιτική ζωή του Βυζαντίου, δεδομένου ότι τα εν λόγω στρατηγήματα δεν φαίνεται να αποδοκιμάζονται με ηθικά ή άλλα δικαιοκριτικά κριτήρια, αλλ' αντιθέτως φαίνεται να γίνονται αποδεκτά και από αυτούς που τα χρησιμοποιούσαν, αλλά και από αυτούς που υπέκυπταν σ' αυτά.

39. Δεν είναι βέβαια ο στόχος της παρούσας μελέτης να αναφερθεί ιδιαίτερα στον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτιζε στο Βυζάντιο η χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία, μαζί με την ελληνική γλώσσα και τη ρωμαϊκή πολιτική κληρονομιά, ως συνεκτικός δεσμός απέναντι στην πανσπερμία των εθνοτήτων που απάρτιζαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Υπενθυμίζεται μόνον, ότι ο αυτοκράτορας, έστω και αν δεν κυβερνούσε ως «ανεξέλεγκτος δεσπότης»³², ήταν όμως, όπως πιστευόταν τότε, «εικών ζωσα Χριστού και έμψυχος», άρα αντιπρόσω-

30. Πρβλ. ΝΕΣΤΟΡΑ ΚΟΥΡΑΚΗ με συνεργασία ΝΙΚ. Κ. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Ποινική Καταστολή*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, 2009 (5^η έκδ.), παρ. 78 επ., σ. 75 επ. Ως προς την έννοια της «φιλανθρωπίας» στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα βλ. τη φερόνυμη διεισδυτική μελέτη του ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ στον Τιμητικό Τόμο *Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, τ. II, 2010, σ. 2779-2802.

31. ΝΙΚΕ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, «Trick or treat? Ruses de guerre in middle Byzantine politics», *Φιλοτιμία*, Τιμητικός Τόμος για την ομ. Καθηγήτρια *Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011, σ. 313-338, ιδίως σ. 332 επ.

32. Έτσι: ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα/Γιάννινα: Δωδώνη, 1989, σ. 292, με αναφορά στην εποχή του Λέοντα Στ'.

πος και τοποτηρητής του μοναδικού Θεού και αμύντορας της Χριστιανοσύνης, ενώ, ως κληρονόμος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, είχε και τα πρωτεία στον παγκόσμιο χώρο (*dominium mundi*). Με βάση, δε, αυτή την αρχή της οικουμενικότητας, όπως εύστοχα σημειώνει η *Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ*³³, «κάθε πόλεμος κατά της αυτοκρατορίας δηλώνει υπεξαίρεση και είναι αθέμιτος, ενώ κάθε πόλεμος του Βυζαντίου, που είναι κληρονόμος της παγκόσμιας Ρώμης και αμύντωρ της χριστιανοσύνης ως «κράτος πρώτον πιστεῦσαν εἰς τόν Δεσπότην Χριστόν», είναι πόλεμος δίκαιος και αμυντικός (...). Ολη η αυτοκρατορία τελεί υπό την προστασία του Θεού, γι' αυτό και είναι απαραβίαστη, και το κράτος της είναι θεοστήρικτο (...). Έργο του αυτοκράτορα είναι ακριβώς η «τῶν ἀπολεσθέντων ἐπανάκτησις» και καθήκον των Βυζαντινών είναι ο αγώνας για την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών (...). Επίσης και η κοινωνία του Βυζαντίου φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα θρησκευόμενη, τα δε μοναστήρια αποτελούσαν κυψέλες πνευματικής δημιουργίας³⁴.

40. Οι επισημάνσεις αυτές είναι τελικά χρήσιμες όχι μόνο για τη σημασία του θρησκευτικού παράγοντα στο Βυζάντιο, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο γινόταν προσπάθεια να παρουσιάζονται ως πάντοτε «δίκαιοι» οι εκάστοτε επιχειρούμενοι πόλεμοι του Βυζαντίου, είτε αμυντικοί, είτε και επιθετικοί. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να λησμονείται ότι σύμφωνα με το Κοράνιο απώτερος στόχος των Μωαμεθανών ήταν η επανένωση της Μεσογείου υπό μουσουλμανική κυριαρχία και ότι, επομένως, το Βυζάντιο, παρακωλύοντας αυτή την ενδεχόμενη κατάκτηση, έστω και με συζητήσιμα (υπό τις σημερινές αντιλήψεις!) ιδεολογήματα και πλάσματα δικαίου περί πάντοτε δικαίων πολέμων, «έκανε δυνατή την ύπαρξη της Ευρώπης»³⁵. Από μιαν άποψη, όπως παρατηρήθηκε από τον *Ταξιάρχη Κόλια*³⁶, «ο κίνδυ-

33. ΕΛ. ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Γιατί το Βυζάντιο;*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 143 επ., 150, 159, 183-184.

34. CHARLES DIEHL, *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*, Paris: Collection Armand Colin, 1943, σ. 61 επ.

35. Έτσι, ορθά, ΤΖΟΥΝΤΙΘ ΧΕΡΙΝ (JUDITH HERRIN), *Τι είναι Βυζάντιο;*, μτφρ. Χριστιάννα Σαμαρά, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2008, σ. 21.

36. ΤΑΞ. ΚΟΛΙΑ, «Η άμυνα στο Βυζάντιο», στον τόμο *Ελλάδα, ΙΙ*, εγκυκλοπαίδεια Παπύρου, τ. 54, Αθήνα 2007, σ. 199-209:206-207 –πρβλ. και του ΙΔΙΟΥ, «Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη,» στην έκδοση Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΙΣ (ed.), *Byzantium at War (9th-12th c.)*, Athens: National Hellenic Research Foundation – Centre for Byzantine Research, 1997, σ. 153-164.

νος που αντιπροσώπευε για το Βυζάντιο ο θρησκευτικός πόλεμος των Αράβων, το τζιχάντ, οδήγησε στην ανάπτυξη της ιδέας του θρησκευτικού πολέμου και ανάμεσα στους χριστιανούς, οι οποίοι με τη σειρά τους ήταν έτοιμοι να πεθάνουν για τον χριστιανισμό στον πόλεμο εναντίον των απίστων», θεωρώντας –θα προσέθετα– τον πόλεμο αυτό «δίκαιο» σε κάθε περίπτωση.

NIKE KOUTRAKOU*

**Environmental awareness: from narrative formulas
to politics in iconoclastic Byzantium**

(based on hagiographical sources)

I. The natural world: earth and water

Reading Professor Troianos's well documented paper on Byzantine Laws dealing with environmental issues one is struck by the conclusion that legislation or legal action ensuring environmental protection in Byzantium, stemmed in fact from reasons of economic development and/or social protection rather than from genuine environmental concerns¹. Several supplementary questions arise: for instance, was there an environmental awareness *per se*, in Byzantium? Could perception of the environment go beyond the Christian concept which viewed Nature and natural environment as physical testimony to the power of God, as well as the place where man dwelled² and if so, was there a particular quality linked to that perception? What about the man-made environment? Could such perceptions vary depending on circumstances and/or political and other upheavals? Could they intrude in political argumentation? This paper will attempt to consider the broad question of Byzantine awareness of environment through the narrower lens of Byzantine politics and of the extent to which it was linked to political situations. It will

* Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας.

1. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, "Υπήρχε προστασία του περιβάλλοντος στο Βυζάντιο;" in: Σπ. Τρωιάνος / Κ. Πιτσάκης, *Φυσικό και δομημένο περιβάλλον στις βυζαντινές νομικές πηγές*, Athens 1998, 13-61, esp. 60-61.

2. R. ATTFIELD, "Christian Attitudes to Nature", *Journal of History of Ideas* 44, (1983), 369-386; Α. Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, *Ανθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή*, Thessalonica 2003, 35-43.

take as basis the perception of environment in the most widespread and most influential literature of the time, the hagiographical texts³, and endeavour to study the environmental narrative formulas therein employed. It will also examine the ways in which these formulas changed according to a progression of a small number of specific but well known texts⁴ leading up to a period of particular interest for us, that of middle-Byzantine politics, especially in relation to the iconoclastic controversy, as well as changes in hagiographical texts of the centuries that followed it. The fact that most hagiographical texts pertaining to Iconoclasm were written after its end adds rather than subtracts as to their impact as far as a propaganda perspective is concerned⁵.

Obviously, given the nature of the sources, subtle environmental con-

3. As stated already by L. BRÉHIER, "L'hagiographie byzantine des VIIIe et IXe siècles à Constantinople et dans les provinces", *Journal des Savants* NS 14, 1916, 358-369, 450-465. See also the remarks of H. DELEHAYE, *L'ancienne hagiographie byzantine. Les sources, les premiers modèles, la formation des genres. Conférences prononcées au Collège de France en 1935. Textes inédits publiés par B. Joassart et X. Lequeux, préface de G. Dagron*, [Subsidia Hagiographica 73] Brussels 1991, as well as F. HALKIN, "L'hagiographie Byzantine au service de l'histoire", in: *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, (Oxford 1966), London 1967, 345-354. For a more nuanced view concerning the reception of post-iconoclast hagiography, written in high style, by -and for- a more restricted -and more influential- public of the Capital and the monastic communities, see ST. EFTHYMIADIS, "The Byzantine Hagiographer and his Audience in the Ninth and Tenth Centuries" in: Chr. Høgel ed., *Metaphrasis: Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, The Research Council of Norway, Oslo 1996, 59-80 (= IDEM, *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult*, [Variorum Collected Studies Series], (henceforth *Variorum*) Farnham, 2011 art. VIII), esp. 65f.; for the popularity of hagiographical works as evidenced by their reworking according to literary tastes of various times see, among others, CHR. HØGEL, "The Redaction of Symeon Metaphrastes: Literary Aspects of the Metaphrastic Martyria", in: CHR. HØGEL, ed., *Metaphrasis*, op.cit., 7-21.

4. Bibliography concerning Byzantine hagiography being extensive, references in this paper to particular studies are strictly indicative. For a more nuanced view see ST. EFTHYMIADIS "New Developments in Hagiography: the Rediscovery of Byzantine Hagiography" in: Elisabeth Jeffreys ed., *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London 2006, Plenary Papers, Aldershot, Ashgate, 151-171 (=ST. EFTHYMIADIS, *Variorum*, op. cit., art. 1).

5. I. ŠEVČENKO, "Hagiography of the Iconoclast period" in: A. Bryer – J. Herrin, eds., *Iconoclasm, Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1977, 113-131.

siderations encountered in Byzantine hagiography can hardly be studied by using tools from other disciplines or through the lens of modern mentalities, that is, solely by today's environmental concerns⁶. After all, hagiography's primary purpose was an edifying one, i.e. to provide the faithful with a model to emulate. Also, it was not history or historiography⁷. It was a narrative, a literary genre. Saints' Lives were *mutatis mutandis*, the genre that had replaced the ancient romances and they commonly followed, in simpler style, the same literary precepts⁸. Thus concrete environmental testimonies found in hagiographical texts, were often closely associated both with the hagiographer's primary edifying purpose and with his style, story elaboration and narrative structure. They might allude to textual debts and loans, to stylistic or narrative effects, or to the remodelling of an older story. In this context, the study of environmental references in hagiographical texts, from their beginnings to those linked with the iconoclastic controversy, helps determine probable correlations to the writers' likely secondary aims, political or even those of propaganda.

Hagiographical texts often mention environment, landscapes and natural phenomena, as well as the man-made or urban environment. As it has been pointed out, two types of natural landscape constitute literary commonplaces in hagiography: the *locus amoenus* that is a kind of "saint-friendly", if not paradise, landscape and the *locus terribilis*, a terrible

6. I. ŠEVČENKO, *Observations on the Study of Byzantine Hagiography in the Last Half-Century or Two Looks Back and One Look Forward*, Toronto 1995, 11; M. KAPLAN, "Hagiographie et histoire de la société" in: P. Odorico – P. Agapitos, eds., *Les Vies des saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Actes du 11e colloque international philologique, Paris 6-8 juin 2002*, [Dossiers Byzantins 4], (Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2004), 25-47.

7. L. RYDÉN, "New forms of hagiography: heroes and saints" in: *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Washington, D.C., 1986, 537-551; See also J. LJUBARSKIJ, "Quellenforschung and/or Literary Criticism: narrative structures in Byzantine historical writings", *Symbolae Osloenses* 73, 1998, 48-52.

8. See the remarks made by LENNART RYDÉN "Literariness in Byzantine Saints' Lives", in: P. Odorico – P. Agapitos, eds., *Les Vies des saints à Byzance*, op. cit., 49-58, esp. 49. Also, AUGUSTA ACCONCIA LONGO, "Agiografia e narrativa tra Oriente e Occidente", (communication) in: *L'héritage byzantine en Italie (VIIIe-XIIIe siècle)*, V. *Décor monumental, objects, tradition textuelle* Rome, École française de Rome, 25-26 November 2011.

place, a hostile landscape that served as the place of temptation and asceticism for the saint, while other places mentioned as visited by the saint⁹ in his peregrinations often partake of the one or the other type. However this view, correct in general, as far as *topoi* in hagiography are concerned, needs nuances, reassessment and further elaboration: it often varies according to the period or to the specific hagiographers' narrative style, purposes and needs. This is all the more applicable when considering hagiographical production linked with periods of political and religious upheaval such as the Iconoclasm.

The *locus amoenus* and the *locus terribilis* constitute types of landscape that in Byzantine hagiography are depicted both from an aesthetic and from a moral point of view. From an aesthetic point of view the first one is often described as a pleasant as well as pleasing landscape, frequently with running water, greenery and plant life if not flowery meadows and forests. It might be a comfortable environment to live in or even a delightful one to the eye and the other physical senses¹⁰. But what was really important was for it to be the kind of environment that would be suitable to the saint's pursuits of a saintly life. From a moral point of view this landscape would allow, if not induce to, the withdrawing from the world and abstention from fulfilment of family life and even recognising essential human needs such as food and water. Even if described in hagiographical sources as a kind of paradise, the "moral component"

9. T. PRATSCH, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, [Millennium-Studien 6], Berlin-New York 2005, (henceforth T. PRATSCH, *hagiographische Topos*), 144-146 and 156-159.

10. Suffice to quote, by way of example, the *Life of Theodore of Stoudios* describing the holdings of the saint's family in Bithynia as a place where one could retire from the world: it was a sweet, serene place full of various trees disposed in a circular manner, in half moon shape giving shade all around. In their middle lied a smooth, beautiful, level plane that had only one way in and a source of sweet, cold, drinkable water in its very middle. See *Life of Theodore of Stoudios* ed. B. LATYŠEV, "Vita S. Theodori Studitae in codice Mosquensi musei Rumianzoviani no 520", *Vizantijskij Vremennik* 21, 1914, 222-304, text 255-304, esp. 262, § 9: ἔστι δ'ὁ τόπος μάλα ἡδύς καὶ ἡσύχιος, δένδρεσί τε ποικίλοις κατάσκιος ἄμα καὶ κάταλος καὶ κύκλῳ συνηρεφεῖ πανταχόθεν μηνοειδής, ἀμφόδῳ μόνῃ μῦ τὸ βάσιμον ὑπανεῖς. ἔχει δὲ κατὰ μέσην πεδίον ἠπλωμένον πάνυ ὠραῖον, ἀλλὰ καὶ ὕδωρ πότιμον ἐν αὐτῷ ψυχρόν τε καὶ διειδὲς καὶ πᾶσα τέρψις τούτῳ χαρίεσσα σὺν τῷ ἐκεῖσε ὄντι εὐκτηρίῳ ναῶ τοῦ Θεοῦ. See T. PRATSCH, *hagiographische Topos*, 144.

of the landscape outshined any other consideration as attested by the use of literary epithets that alluded to Scriptural phrasing¹¹. Also in order to provide for an environment conducive to the saint's asceticism, to his/her endeavours towards meditation, prayer, and ultimately towards sanctity, the *locus amoenus* is normally a remote place or even an isolated one¹². Often it was a place in a deserted space if not in the desert itself. It could be a mountain or a summit which not only was far away from the everyday life of the common man and its temptations and tribulations, but also offered the intrinsic value of being considered as nearer to Heaven and to God. Furthermore, the *locus amoenus* be it a summit or an oasis and the *locus terribilis* be it an arid desert, might coincide, or rather, the first might be transformed into the second and vice versa. The desert for the early Christian thinkers was often a place of otherworldliness, of purity, of horrific beauty, where a holy man could escape city life and its influence considered as corrupting.

Hagiographical evidence points to a growing awareness of the importance of this kind of landscape in the saint's achieving his goal of sanctity. Such awareness was the key factor underlying landscape descriptions or implicit references by suggestive terms in Saints' Lives, both from aesthetic and moral point of view.

This environmental awareness was present already in the 4th century, in an archetypal way, in the most influential *Life of St. Antony the Great* by

11. Such phrasing was used according to the specific hagiographer's individual style and writing rationale. The use of the word from the Psalms *μονότροπος* in the writings of Cyril of Scythopolis, meaning he who lives alone in a desert, is such an example: the word's underlying emphasis in the Psalms was on the meaning of those who lived alone against their will (widows, orphans, etc), while in Cyril's writings it changed in order to denote those who by their own free will wanted to live alone as anchorites. See P. W. VAN DER HORST, "The role of Scripture in Cyril of Scythopolis' *Lives of the Monks of Palestine*" in: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth Century to the Present*, ed. J. Patrich, [*Orientalia Lovaniensia Analecta*], Leuven 2001, 127-146, esp. 133. For other examples see infra note 25.

12. It might be an abandoned structure outside a village or a town, or even a column, that is, a *stylos* for the Stylite saints. On early eremitism and asceticism see MARILYN DUNN, *The Emergence of Monasticism from the Desert Fathers to the Early Middle Centuries*, Padstow, Cornwall, 2003², esp. 6-15.

St. Athanasius,¹³ translated already in Late Antiquity both in Latin and in several Eastern (Coptic, Syriac, Armenian, Arabic, Ethiopic and Georgian) languages¹⁴. In this archetypal *Life* there is a progression in St. Antony's selection of ascetic environment that corresponds, as T. Hägg has remarked, to a progression in his spirituality and in his virtues¹⁵. The saint began his monastic days emulating older anchorites who lived a solitary life in their native Egypt, since, according to the hagiographer, at that time, that is, in the third century, monks did not yet seek to establish themselves in desert places¹⁶, but each of them lived his ascetic life near his own town. The surviving Greek text¹⁷ has the words "ἐν τοῖς πρὸ τῆς κώμης τόποις"¹⁸, for the Latin ones "*in locis quae erant extra municipium*". The Greek phrasing suggests something a bit more than a reference to areas outside a town: it suggests a place not merely outside the town, but

13. Its popularity is easily assessed by its translation and circulation in Latin just twenty years after it was written, as attested by St. Augustine in his *Confessions* (*Conf. VIII* 6, 14). There had been, already in the 4th century, a literary translation by Evagrius of Antiocheia in 375 AD as well as a translation without literary pretensions, considered as the closest to the Greek original: see GÉRARD GARITTE, *Un témoin important de la vie de S. Antoine par S. Athanase. La version inédite des archives de saint Pierre à Rome*, [Études publiées par l'Institut historique Belge de Rome t. III], Brussels, 1939. Also, HENRIC HOPPENBROUWERS, *La plus ancienne version latine de la vie de S. Antoine de S. Athanase. Étude de critique textuelle*, [Latinitas Christianorum Primaeva XIV], Nijmegen, 1960. On the *Life's* continued influence see O. F. A. MEINARDUS, *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts*, The American University of Cairo 1961, Revised Edition Cairo 1999³, 3ff.

14. CHRISTINE MOHRMANN, 'Introduzione Generale' in: G. J. M. Bartelink ed., *Vita di Antonio, testo critico e commento*, (henceforth *Life of St. Antony*), Milano, [Fondazione Lorenzo Valla] 1998⁶, XXVIIIff.

15. T. HÄGG, "The Life of St Antony between Biography and Hagiography", in: St. Efthymiadis, ed., *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, vol. I. Periods and Places* (henceforth Efthymiadis, *Ashgate Companion*), Ashgate 2011, 17-35, esp. 24-30.

16. *Life of St. Antony*, § 3, 10: *nec omnino sciebat monachus lunga et deserta loca*. Greek text in PG 26, 844B: οὐδ' ὄλωσ ἦδει μοναχὸς τὴν μακρὰν ἔρημον, ἕκαστος δὲ τῶν βουλομένων ἑαυτῷ προσέχειν οὐ μακρὰν τῆς ἰδίας κώμης κατὰ μόνας ἤσκεῖτο.

17. The Greek version in the *Patrologia Graeca* 26, cols 835A-976B, is usually considered a Metaphrastic one. See CHRISTINE MOHRMANN, 'La "Vita Antonii" di Sant' Atanasio' in G. J. M. Bartelink ed., *Vita di Antonio*, op. cit., LXXII. Nevertheless, the PG version is quite close to the Latin *vita prior*, which suggests a minimum elaboration in the Metaphrastic transcription.

18. PG 26, 844B-C.

rather on the road towards it. Literally it reads “in places <encountered> before the town”. It implies a natural environment, without any human presence, although not far away from it; Antony would not be isolated from other human beings since he would still occasionally visit other ascetics in order to learn from them. Later on, this human presence will become more sparse and distant, in parallel with the greater isolation of the locality chosen by Antony for his hermitage: finally he chose the necropolis¹⁹, where he closeted himself in an abandoned tomb outside the city, thus removing himself from the living.

The progression of Antony’s detaching of himself from the inhabited world corresponds to a new phase in the narrative formula that describes the natural environment. In the process it allowed an environmental awareness to emerge as attested by the detailed description of the landscape which constituted that particular *locus terribilis*. Furthermore, the necropolis described was far from an unpopulated area. As a *locus terribilis* it was an animated and dangerous one with visions of raging lions, charging wolves, bears, leopards, oxen, venomous serpents and scorpions all of which were attacking him²⁰. The vivid scenes, in which the saint measured himself against demons in the guise of wild beasts are among the most famous pages in the hagiographical literature²¹ and were often also depicted in literature and art²². The visions of demonic attacks were based on a real environment: on animals attacking in order to defend their territory since the “demons” feared that other ascetics, emulat-

19. *Life of St. Antony*, § 8, 24.

20. *Life of St. Antony*, § 9/6-7, 26-28; PG 26, 857: καὶ ἦν ὁ τόπος εὐθύς πεπληρωμένος φαντασίας λεόντων, ἄρκτων, λεοπαρδάλεων, ταύρων καὶ ὄφεων, ἀσπίδων καὶ σκορπίων καὶ λύκων. Καὶ ἕκαστον τούτων ἐκίνει κατὰ τὸ ἴδιον σχῆμα. Ὁ λέων ἔβρυχε θέλων ἐπελθεῖν, ὁ ταῦρος ἐδόκει κερατίζων, ὁ ὄφις ἔρπων οὐκ ἔφθανε, καὶ ὁ λύκος ὀρμῶν ἐπείχετο. On the desert as a place inducing dreams and visions see ST. EFTHYMIADIS, “Living in a City, living in a Scetis. The Dream of Eustathios the Banker (BHG Nov. Auct. 1317d)” in: S. Efthymiadis, Claudia Rapp, D. Tsougarakis eds., *Bosphorus, Essays presented in honour of Cyril Mango*, Amsterdam: A. Hakkert 1995, 11-29 (= EFTHYMIADIS, *Variorum*, art. II), esp. 12.

21. T. HÄGG, op. cit., 30ff.

22. Suffice to mention famous pictures such as *The Temptations of St. Anthony* by Jerome Bosch and by Mathias Grünewald, as well as Gustave Flaubert writing “Les Tentations de St. Antoine”.

ing Antony, would drive them away from their place of residence. The phrase “desertum redderet civitatem studio religionis” /τὴν ἔρημον ἐμπλήσει τῆς ἀσκήσεως²³, indicates awareness that the transformation of a desert environment dwelling of demons, into an inhabited one, that is, of a *locus terribilis* into a *locus amoenus*, could only occur through the presence of holy men leading saintly lives.

St. Antony’s later place of residence is described in even more vivid colours: it was a locality on a mount further in the interior of the desert “desertum interiorem/ εἰς τὴν ἐνδοτέραν ἔρημον²⁴ to which the saint had been guided by Saracens, the usual desert travellers. There was a source of pure, clear water, cold and sweet, surrounded by some neglected palm trees. It was this very description that established the landscape elements (plant life and water²⁵) for the hagiographical *topos* con-

23. *Life of St. Antony*, § 8/2, 24; PG 26, 856.

24. *Life of St. Antony*, § 49, 100-102, commentary 236; PG 26, 913D-916A. This physical progression towards a *desertum interiorem* corresponded to the individual’s cleansing, striving for an “interior desert” in himself, as well as to an interior progress towards a more complete freedom from need. See T. HÄGG, op. cit., (n. 15) 24. Also R. Browning, “The “Low Level” Saint’s Life in Early Byzantine World” in: S. Hackel ed., *The Byzantine Saint*, [14th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1980, University of Birmingham 1981] Crestwood, New York 2001², 117-127, esp. 118.

25. Hagiographical texts quoting Scriptural teachings often made references to the natural environment under guise of proverbial sayings: for instance, a commonplace image in Saints’ Lives is that of the saint applying himself to the Sacred Letters already at an early age. The usual comparison for this aptitude is “like a plant that has been planted near water”, as said for St. Stephen the Younger (see MARIE-FRANCE AUZÉPY ed., *La Vie d’Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, Introduction, édition et traduction*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3], Aldershot 1997, § 8, 97). Obviously such a young plant could grow up quickly drawing on a steady supply of water, but the image itself attests to an awareness of natural environment and its plant life. It is an image out of the Psalms (Psalm I, 2-3. See AUZÉPY, op. cit., *Commentaire* § 48) found already in the 6th - century *Life of Euthymius the Great*, by Cyril of Scythopolis, E. SCHWARTZ, ed., Leipzig [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 49/2] 1939, 12, 19 (like a tree planted by the effluence of waters, which will give fruit in its season) and again, among others, as mentioned, in the early 9th century *Life of St. Stephen the Younger*. On the literary dependencies of Cyril of Scythopolis see B. FLUSIN, *Miracle et histoire dans l’œuvre de Cyrille de Scythopolis*. [Études Augustiniennes, Série Antiquité 96] 44ff., as well as B. FLUSIN, “Palestinian Hagiography (Fourth-Eighth Centuries)” in: Efthymiadis, *Ashgate Companion*, 199-226, esp. 208-210.

cerning the place that could actually become a *locus amoenus*. It was also testimony as to the awareness of the importance of such environmental transformation which answered the holy man's specific needs to withdraw further away from worldly matters. This natural environment became thus indispensable in the narrative structure. It became a narrative formula²⁶ which, from then on, will be often encountered in Byzantine Hagiographical Literature and come to denote a particular idealistic environmental awareness.

The lyrical description of the abode of St. Matrona of Perge, in an abandoned pagan temple near Beirut, further substantiates this narrative formula. The saint, like St. Antony, successfully fought the demons that wanted to set fire to the place making them flee to the mountains and used a nearby small pool of water with blossoming tender greens to assuage her thirst²⁷. Thus through the presence of water the *locus terribilis* became a *locus amoenus* in the tangible world before achieving that status

26. The progression to a more remote *locus terribilis*, a hostile location which coincides with a *locus amoenus* for the ascetic's purposes, thus becoming a narrative formula, is further substantiated with the description of St. Antony's next site of residence: he withdrew to the area of a mountain, the mount Pispir, situated some 50 miles south of Memphis. There he found an abandoned "fortress" ("castra deserta", *Life of St. Antony* § 12/3, 32) full of serpents and closeted himself in it, after driving the serpents away. It was most probably a small stronghold build around a desert well, as these are still to be found along the old caravan roads in desert regions from North Africa to Saudi Arabia. The word *παρεμβολή* used in the Greek text suggests the same. More to the point, there was water inside the fortress, which enabled the saint, once provisioned, to remain in his hermitage for a long time. The presence of the well also means that in fact the remote place was not completely cut off from human presence, since by definition a well in a desert region will be visited by travellers. So this place of asceticism despite the hostile landscape was more of a *locus amoenus* than a *locus terribilis* for it needed the temptations in order to remain a "terrible place".

27. *Life of St. Matrona, Acta Sanctorum Novembris* III, 790-813, esp. 798. Eng. Transl. by J. FEATHERSTONE, in: Alice Mary Talbot ed., *Holy Women of Byzantium. Ten saints' Lives in English Translation*, Washington, [Dumbarton Oaks Research Library and Collection] 1996, 13-64, esp. 35-36. On the choice of a place of asceticism and its becoming a sacred one since the saint himself conferred sanctity to the place see M. KAPLAN, « Le choix du lieu saint d'après certaines sources hagiographiques byzantines » in: M. Kaplan ed., *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Études Comparées*, [Byzantina Sorbonensia 18] Paris 2001, 183-198, esp. 185.

in a metaphorical way too, on the basis of the saint's spiritual endeavours. In the words of another hagiographical work, the late 6th-7th century *Life* of St. Theodore of Sykeon²⁸, his place of asceticism, the oratory of St. George is depicted as a rock both in the physical sense of the word, as well as figuratively, that is, in a spiritual sense based on his faith, -ἐπὶ τὸν αἰσθητῶς καὶ νοητῶς πεπετωμένον τόπον²⁹. Indeed this is probably the best depiction of the juxtaposing dualism pertaining to the *locus terribilis/locus amoenus* in hagiography.

The idealistic environmental awareness that stemmed from theological considerations viewing Nature as God's creation and hence the whole Earth as something unimportant in comparison to Heaven³⁰ is often stressed through the means of divine intervention: in the 6th century *Life of Sabas* by Cyril of Scythopolis, it was an angelic apparition that indicated the gorge descending from Siloam where was located the cave chosen by the saint for his abode³¹. A *locus terribilis* of difficult access, a place so remote that Sabas had to hung a rope from the mouth of the cave to use when ascending or descending, because of the difficulty of the ascent, was the ideal *locus terribilis*.

As attested above, reality nevertheless intruded into the idealistic environmental perception transforming the narrative formula into a more

28. A. J. FESTUGIÈRE, *La Vie de Théodore de Sykéôn*, [Subsidia Hagiographica 48], (henceforth *Life of St. Theodore of Sykeon*) Brussels 1970. Also, St. EFTHYMIADIS – V. DÉROCHE (with contributions by A. Bingelli and Z. Ainalis), "Greek Hagiography in Late Antiquity (Fourth – Seventh Centuries)" in: Efthymiadis, *Ashgate Companion*, 35-94, esp. 71.

29. *Life of St. Theodore of Sykeon*, § 23/9-10, 20. On the consistent feature in the Hagiographical (and not solely) Literature of Late Antiquity, which pointed to the spirituality and the supernatural, see P. TURNER, "Sources of Spiritual truthfulness in Late Antique Texts, in: P. Sarris, M. Dal Santo, Ph. Boopth eds., *The Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity* [Brill's Series on the Early Middle Ages 20], Leiden – Boston 2011, 11-35.

30. *Life of St. Antony*, § 17, 42: *Ipsa tota terra minissima est in comparatione totius caeli*. PG 26, 869: καὶ γὰρ πᾶσα ἡ γῆ βραχυτάτη πρὸς ὅλον τὸν οὐρανὸν ἐστίν.

31. *Life of Sabas*: E. SCHWARTZ ed., Kyrillos von Skythopolis, *Μοναχικὴ Ἱστορία Δευτέρου*, *Bios του ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάβα* Leipzig [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 49/2] 1939, 85-200 (text), esp. 98-99; Engl. Transl. by R. M. Price in: *Cyril of Scythopolis: The Lives of the Monks of Palestine*, in: J. Binns ed., Cistercian Publications, Kalamazoo, Michigan 1991, 106-107.

realistic one: an environmental awareness that stemmed from local climatic conditions and common experience. References to fishermen or to farmers who could predict the weather from signs in the nature³² are testimonies to this understanding of environment as part of the real life. However, there is one element in the natural environment that overshadowed any other: the importance of water as giver of Life. Moreover, in the cosmological system of Nature as depicted in Hagiography water had great symbolic value as reminiscence of the Baptismal water. Accordingly, the *locus amoenus* is almost always a place which had a source of water. In the *Life of St. Antony*, river Nile is virtually the personification of life-giving water. In this text, as well as in others linked to Egypt, the image of that country's famous river landmark goes even beyond that, allowing for a very concrete appreciation of the importance of water for human life to emerge. According to the *Apophthegmata Patrum*, Abba Ammonius referred to the Nile River as a means of transport and communication³³. The desert father made thus a direct connection between the Nile waters and the life of the people and his remarks demonstrated an acute awareness as to the river's overriding importance for the well-being of the inhabitants of the region. Similarly, in the *Life of St. Antony* the saint gave as an example of limitations in demonic powers the fact that "demons" knew about the flood of the Nile as being due to heavy rains in the high Ethiopian (today's Sudan) plateau region³⁴. In other words the hagiographer and his audience were aware of climatic conditions and their impact on the local environment.

The importance of water and its mark on landscape underlines almost every hagiographical text of the time, be it a river, fountain, gorge, or just

32. As for instance in *Life of St. Antony*, § 33, 72; PG 26, 892D: *καὶ κυβερνῆται δὲ καὶ γεωργοὶ πάλιν, ἀπὸ τῆς συνηθείας βλέποντες τὴν τοῦ ἀέρος κατάστασιν, προλέγουσιν χειμῶνα ἢ εὐδίων ἀέρα ἔσεσθαι καὶ οὐ διὰ τοῦτο ἐκ θείας ἐπινοίας αὐτοῦς ἄν τις εἴποι προλέγειν*

33. *Apophthegmata Patrum* PG 65, 123. For an English translation of the *Apophthegmata Patrum* see recently J. WORTLEY, *The Book of the Elders: Sayings of the Desert Fathers: the Systematic Collection* [Cistercian Studies Series 240], Collegeville, Minnesota, 2012.

34. *Life of St. Antony*, § 32, 70; PG 26, 889: *ἑωρακότες γὰρ πολλοὺς ὑετοὺς γινομένου ἐν τοῖς τῆς Αἰθιοπίας μέρεσι καὶ εἰδότες ὡς ἐξ ἐκείνων ἢ πλημμύρα τοῦ ποταμοῦ γίνεται, πρὶν ἐλθεῖν εἰς τὴν Αἴγυπτον τὸ ὕδωρ προτρέχοντες λέγουσι*

a well. Not surprisingly, it reflects the water shortage that was an endemic problem in the regions of early monasticism such as Egypt and Palestine³⁵. But it was more than that: the river Jordan in the *Life of St. Mary of Egypt* corresponded to a specific landmark, a border for the desert landscape but also, in another, symbolic level it was a mark of the saint's achievements, a kind of spiritual border between her previous life and her sanctity as an anchorite³⁶. This kind of environmental awareness characterized by the existence of water both in its literal and in its symbolic value will become part and parcel of the environmental narrative formulas in hagiographical texts during the constant reworking that kept them alive and ensured their diffusion in the Byzantine world through the centuries³⁷.

More to the point, environmental awareness also included natural phenomena and specific weather and soil conditions that reflected the actual milieu in which the narrative of each *Life* was situated. The best examples for this type of awareness come from the above mentioned *Life of St. Theodore of Sykeon*. The saint in question, living in Asia Minor, was quite close to the concerns and preoccupations of peasant life in the region and the problems that extreme weather conditions and other natural phenomena presented for agriculture. His *Life* echoed this environment: it often mentioned torrential rains, floods³⁸, or invasions by locusts

35. On early monasticism and its different versions in Egypt and Palestine see P. Brown, "The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity", *The Journal of Roman Studies* 61, 1971, 80-101.

36. *Life of St. Mary of Egypt*, PG 87, 3720.

37. M. W. DICKIE, "Narrative patterns in Christian Hagiography", *GRBS*, 40,1 1999, (2000), 83-98, esp. 98.

38. Frequent references to river floods, especially after winter, when heavy rains were a constant feature in everyday Byzantine life, in hagiography, reflected the Byzantines' awareness of this fact. For example the writer of the later (written probably in the 9th century) *Life of St. Philip of Agira*, (C. PASINI ed., *Vita di s. Filippo d' Agira attributa al monaco Eusebio, Introduzione, edizione critica, traduzione e note*, Rome 1981, § 2, 122) demonstrates both an awareness and a solid knowledge of the dangers of river crossing, especially in winter, when the possibility of floods was a constant one. He relates, in passing, the death of the saint's elder brothers who were drown while crossing the flooded Sangarius (the modern Sakarya in Bithynia) river in Asia Minor while on their return to their native Thrace having completed their commercial activities in Cappadocia. For further examples

and other harmful insects, as well as other natural disasters which necessitated the saint's intervention and his prayers on behalf of the afflicted inhabitants³⁹. It relates, among others, the story of recurrent storms that regularly caused torrents which flooded the village of Skoudris⁴⁰. One such flood killed half the inhabitants and left the survivors without any means of subsistence till the saint's intervention and prayers turned away the storms and changed the weather patterns so that heavy rains from then on avoided the region. Also, the last phrase of the relevant text by referring to the local river which did not over-flood anymore, even in case of rains or snow melting⁴¹, hints on a weather change. Obviously the

of natural phenomena, especially extreme ones and their exploitation in the context of Iconoclasm see Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Περιβάλλον και προπαγάνδα στο Βυζάντιο: πολιτική εκμετάλλευση των φυσικών φαινομένων στην εικονόφιλη φιλολογία» in: Χ. Μπαμπούνης ed., *Ιστορίας Μέριμνα, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γ. Λεοντσίνη*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Athens 2011, 273-290, esp. 281-284.

39. *Life of St. Theodore of Sykeon*, §36/1-4, 32; §115/44-50, 92; §117/20-25, 95; § 144, 113. Finally the hagiographer underscores the point in a general way, by saying (§ 145, 113) that natural disasters occurred to several villages and that each time that such an event happened, the inhabitants asked the help of the saint. St. Theodore would then come to their aid either in person or by sending them "holy water". Also, whenever heavy rains or floods menaced the agricultural production in the region, the saint's intervention, in the form of prayers, for divine protection was assured. On this kind of the saint's involvement in the affairs of the men see R. BROWNING, "The "Low Level" Saint's Life in Early Byzantine World", in: S. Hackel ed., *The Byzantine Saint*, [14th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1980, University of Birmingham 1981], Crestwood, New York 2001², 117-127, esp. 122. On the *Life* of St. Theodore and its painting the social conditions of the inhabitants of the region and its economic governance see recently P. SARRIS, "Restless Peasants and Scornful Lords: Lay hostility to Holy Men and the Church in Late Antiquity and the early Middle Ages", in: P. Sarris, M. Dal Santo, Ph. Booth eds., *The Age of Saint? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity* [Brill's Series on the Early Middle Ages 20], Leiden – Boston 2011, 1-10, esp. 6-7.

40. *Life of St. Theodore of Sykeon*, § 141/1-6, 111: Ἐπὶ δὲ τῷ χωρίῳ Σκουδρίς νέφος ὑπήρχετο κατὰ καιρὸν καὶ ἔρριπτε χάλαζαν πολὺν εἰς τοὺς παρακειμένους λόφους, καὶ συνήγετο πλημμύρα ὑδάτων πολλή σφόδρα ἐν τῷ πλησίον τοῦ μοναστηρίου χειμάρρῳ καὶ κατήρχετο εἰς τὸ χωρίον καὶ ἠφάνιζε τοὺς τε οἴκους αὐτῶν καὶ τὴν γῆν τῶν καρπῶν αὐτῶν.

41. *Life of St. Theodore of Sykeon*, § 141/20-24, 111: καὶ Θεοῦ χάριτι οὐκέτι ἄγριον νέφος γέγονεν ἐν τῷ τόπῳ. Εἰ δὲ καὶ ποτε ἀπὸ χιόνων ἢ πολλῶν ὑετῶν πλημμύρα ὑδάτων ἐγένετο, οὐχ ὑπερέβη τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ ὁ χειμάρρος νομῆν, οὐδέ τις βλάβη ἐξ αὐτοῦ ἔκτοτε εἰς τὸ χωρίον ἐγένετο.

Life, as per hagiographical practice, attributed the changes to a miracle, but the story attests the inhabitants' awareness of the importance of weather patterns and of the need to manage environmental changes.

The romanced *Life* of St. Theodore of Edessa, surviving in Greek, Arabic and Georgian⁴² also offers valid examples of environmental awareness. Its hero, Theodore, the 9th-century archbishop of Edessa is presented in the story as the bearer of a letter from the Caliph to the Byzantine rulers Michael III and Theodora. However, the Greek version of the *Life*, most probable a 10th-century Palestinian Christian apologetic work aiming at preserving Christian identity in the lands of Islam quite possibly reflects the life of the 8th century bishop of Harran Theodore Abu Qurrah⁴³, a known polemicist for the Christian faith, who took part in a debate in Baghdad, as did also the hero of the *Life*⁴⁴. The core story of the *Life's* hero, Theodore of Edessa, pertains to his journey to Baghdad to complain of the behaviour of the Caliph's representatives⁴⁵, who, at the request of heretics had expropriated the Church of Edessa of some of its properties. He thus sought to obtain justice for his diocese. The text further relates the conversion and subsequent martyrdom of the Caliph. The story, of a really complex structure, runs along the lines of a novel comprising of short stories⁴⁶: the story of the local martyr Michael the Sabaite,

42. A. KAZHDAN, (in collaboration with Lee E. Sherry and Christine Angelidi) *A History of Byzantine Literature (650-850AD)*, Athens, [National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research] 1999, 95-99. SIDNEY H. GRIFFITH, "The *Life* of Theodore of Edessa": History, Hagiography and Religious Apologetics in Mar Saba Monastery in Early Abbasid Times", in: J. Patrich ed., *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth Century to the Present*, (henceforth S. H. GRIFFITH, "The *Life* of Theodore of Edessa") [*Orientalia Lovaniensia Analecta*], Leuven 2001, 147-169.

43. P. PEETERS, *Analecta Bollandiana* 48, 1930, 64-98. Sidney H. GRIFFITH, "Theodore Abū Qurrah's Arabic tract on the Christian practice of venerating images", *Journal of American Oriental Society* 105, (1985), 53-73 [= Idem, *Arabic Christianity in the Monasteries of 9th Century Palestine*, [Variorum Reprints, (Aldershot: Ashgate, 1992) art. 5].

44. J. POMJALOVSKIJ, *Žitje iže vo svjatih otca našego Theodora, archiepiskopa Edesskago* (= Life of our father among the saints, Theodore, archbishop of Edessa) in *Zapiski istoriko-filolog. Fakulteta S. Petersb. Universiteta*, (henceforth *Life of St. Theodore of Edessa*), St. Petersburg 1892, 94ff; Sidney H. GRIFFITH, "The *Life* of Theodore of Edessa", 169.

45. *Life of St. Theodore of Edessa*, §§ LXIX-LXX, 72-73.

46. See L. BRÉHIER, *La civilisation byzantine*, (Paris: Albin Michel 1950, reprint 1970),

the journey to Baghdad itself, the encounter with the brother of a Stylite hermit from Edessa who lived near Baghdad, the conversion to Christianity and subsequent death of the fictitious Caliph Mauias of the Greek text (the Arabic text names him Al Mamun⁴⁷) and other stories. However in each *vignette* of the *Life* the environmental awareness is obvious: the encounter with the anchorite in the environs of Baghdad takes place in a actual *locus terribilis*, which is, true to form, made into a *locus amoenus* by his prayers. Later on, the hagiographer presents the Saint searching for a τόπος γαληνός⁴⁸, a *locus amoenus*, a green enclosed space near the Tigris River, in order to proceed to a Christian baptism of converts in Moslem country -near its capital, Baghdad- away from spying eyes. It was again a *locus amoenus*, a remote and pleasant place, but this time with the distinct possibility of becoming a *locus terribilis*, a place of sanctity and in this case of martyrdom any moment, were the saint and his companions to be discovered.

II. Man-made and urban environments: changing the natural world

The above considerations bring into focus another feature of environmental awareness as expressed in Byzantine hagiography: that of change in environment, and change induced specifically by man. The *locus terribilis* could become *locus amoenus* not only in the spiritual sense, through the saint's spiritual progress, but also physically due to acts of the saint himself or of other men. Real life thus intruded into paradise-like landscapes as a perception of change. The heroes of hagiographical texts demonstrated constantly a marked appreciation of the necessity to transform the environment in order to meet human demands, even when those were demands made in the pursuit of ascetic life and sanctity. Fur-

309. For the fictitious character of the *Life* see J. GOUILLARD, "Supercheries et méprises littéraires", *Revue des Études Byzantines* 1947, 137-157. On the re-use by this text of earlier material, even of dubious authenticity, such as the *Passio* of St. Michael the Sabaite, see ROBERT HOYLAND, *Seeing Islam as Others Saw It; a Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian writings on Early Islam*, [Studies in Late Antiquity and early Islam 13], Princeton, New Jersey 1997, 379-381.

47. Sidney H. GRIFFITH, "The *Life* of Theodore of Edessa", 151.

48. *Life of St. Theodore of Edessa* § LXXXII, 85: ...καὶ δὴ τόπον καταλαμβάντες γαληνόν.

thermore this transformation could also be associated with the intrusion of men either in small numbers or as a crowd, into the *locus amoenus/locus terribilis*. Thus, St. Antony, a hermit on his mountain, for whom the water from a natural source and some dates and bread were enough subsistence, needed to find a terrain suitable to agriculture and cultivate it, in order to provide, not only for himself as subsistence agriculture but also for the needs of other monks, his guests and students. He did so in quite a methodical manner, scouting his place of hermitage in order to identify a terrain and then used his water source for growing grain, first for himself and then grain and herbs for his visitors⁴⁹. Equally, in many other ways, it was the human element that changed a previously uninhabited landscape. An environment that was basically inimical, although sufficient for the saint's purposes, was transformed, becoming more "human friendly" first and foremost through the arrival of other men who followed on the footsteps of the saint. The words "ἐπολίσθη ἡ ἔρημος", literally the desert became a city, of the *Life of St. Antony* describing the expansion of Egyptian monasticism in the desert landscape, are quite explicit on the subject. Furthermore, St. Antony's hermitage on mount Pispir⁵⁰ was no longer a natural environment, since the existing water source had been transformed by man and as such partook of the man-made environment, while, simultaneously it confirmed the malleability between a *locus amoenus* and a *locus terribilis*.

In this way, in the paradigmatic *Life of St. Antony* the saint embodied this awareness of human intervention able to transform the environment both in a symbolic and a concrete manner. On the symbolic level the saint's prayers drove away demons and paved the way for the expansion of monasticism, that is, the human replenishment of the desert landscape. On the concrete level, he changed the places he inhabited by mak-

49. *Life of St. Antony*, § 50, 102; PG 26, 916-917: τὰ ἐν ἐρήμῳ ... (circumspectit-
διοπτεύσας) διοδεύσας τὴν ἐπὶ τὸ ὄρος γῆν βραχύτατον τόπον εὐρῶν ἐπιτήδειον,
ἐγεώργησε. Καὶ τοῦ ὕδατος ποτισμὸν ἀφθόνως ποιῶν ἔσπειρεν. Καὶ κατ' ἐνιαυτὸν οὕτω
ποιῶν εἶχεν ἐκεῖθεν τὸν ἄρτον (...). Μετὰ ταῦτα βλέπων πάλιν τινὰς ἐρχομένους
ἐγεώργησε καὶ ὀλιγοστά λάχανα ἵνα ὁ εἰσερχόμενος ἔχη τι εἰς παραμυθίαν τῆς
χαλεπῆς ἐκείνης ὁδοῦ.

50. *Life of St. Antony*, § 12/3, 32.

ing them more suitable for him, namely by building or restoring an existing structure or by cultivating the land around it.

Hagiographical works following the *Life of St. Antony* preserved and expounded the pattern of this narrative formula. In the *Martyrium Ieronis* the saint hid in a cave which had been artificially hollowed out⁵¹. Also, according to the *Life of Euthymius* by Cyril of Scythopolis, the saint established himself, together with a disciple of his, at Roubâ, south of the Dead Sea on a high mountain called Marda. There, he found a well which had collapsed and restored it⁵². He remained in that place feeding himself on shrubs such as malôa, that he found in the region. His work of restoring the well and furthermore of building a church there, before leaving for the desert of Zith in order to found a monastery transformed the site to a *locus amoenus* from the aesthetic point of view, while his having remained there did the same in the moral sense.

The descriptions of the Juda desert in the 6th century hagiographical texts linked to Palestine often allude to a natural environment which was something more than a *locus terribilis*. It was also a kind of “champ clos”, or closed enclave, which, through the work of men could become an arena for the contest between orthodox and heretical teachings⁵³. Thus, in the *Life of Euthymius*, the description of the transformation of the Laura of St. Euthymius into a Coenobium after his death by the dedicated work of Fidus, -in fulfillment of a promise made by the latter, having been the recipient of a miracle performed by the saint- is linked both to the work of man and to the containment of heretical teachings in the region at the time of emperor Zeno⁵⁴.

51. Passio prior, *Acta Sanctorum Novembris* III, § 4, 331B: ..έν ύπογειώ λόφω σπήλαιον εύρηκώς, όπερ τέχνη λατομείας εις ύπόκενον γλυφήν διεσκεύασεν, επί τινα χρόνον, έν αύτῶ κατακρυπτόμενος διεσώζετο.

52. *Life of Euthymius* E. SCHWARTZ ed., op.cit., (n. 25), 22,5. Engl. Transl. by R. M. Price in: *Cyril of Scythopolis: The Lives of the Monks of Palestine*, op. cit., 17.

53. B. FLUSIN, “Un hagiographe saisi par l’histoire. Cyrille de Scythopolis et la mesure du temps”, in: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the fifth Century to the Present*, op.cit., 119-126, esp. 126.

54. *Life of Euthymius* E. SCHWARTZ, ed., op.cit., 62,5-65,5. Engl. Transl. by R. M. Price in: *Cyril of Scythopolis: The Lives of the Monks of Palestine*, op.cit., 59-61. The lyrical description of the Coenobium depicts a *locus amoenus* which became such by the work of man: *Life of*

However, the saints' Lives of the first Christian centuries, which were modelled after the *Life of St. Antony* did not unduly emphasize the urban landscape or the man-made environment in general. They only brought the subject of the environment up when the narrative structure of the text itself required it. As already mentioned, landscape descriptions in hagiography were ideologically charged. Since nature was perceived as the creation of God and eremitism in a natural environment as the road to salvation, this silence is hardly surprising. In the *Life of St. Antony*, the great urban centres or the populated regions of Egypt were mentioned only in passing. Man-made environment was implied by a word casually mentioned in the narrative: a place name, a road connecting two sites, or people travelling along one of the canals of river Nile. St. Antony, for instance, had to cross the canal that linked the Nile with lake Meris⁵⁵. The Latin text of the *Life of St. Antony* called this canal "*fluvium civitatis quae dicitur Arsinoita*", thus making clear its manmade connection with the nearby city of Arsinoe/Krokodilopolis. Equally, the Greek text of the same *Life* called it the canal of Arsenoites, "*τὴν τοῦ Ἀρσενοίτου διώρυγα*" and thus stressed the harnessing of environment to the needs of the nearby city. On another instance, the saint, before he established himself in the "interior desert" considered travelling to the well-populated Thebaide region at a place called Boukolia on the Nile Delta. Such casual references to the urban environment linked to the work of man were frequent in the *Life of St. Antony*. We encounter names connected with the urban landscape such as the Thebaide⁵⁶, or names of towns such as Bousiris in the Tripolitane⁵⁷ several times in the *Life*. However such refer-

Euthymius 64/24- 65/5, Engl. Transl. 61: The location of the Coenobium, beautiful to look at....suitable to the ascetic life of the monks because of its temperate and mild climate (...). On the north side there is an utterly delightful plain that spreads out for about three stades. To the north of the plain there is a gorge (...). The whole place is clement and quite marvellous, and, as I have said enjoys a mild climate. For it is warmer than cold places and cooler than scorching ones; in addition it is drier than really humid places and more humid than utterly dry ones.

55. *Life of St. Antony*, § 15, 38; commentary 207; PG 26, 815.

56. *Life of St. Antony*, § 31, 70; PG 26, 889. Also, *Life of St. Antony*, §49, 100, in conjunction with Boukolia which was in fact a marsh region in the Nile Delta.

57. *Life of St. Antony*, § 58, 116.

ences were always in passing which means that in fact the urban environment was not important for the structure of the *Life* of an anchorite like St. Antony. Rather they existed in order to provide a realistic background and a modicum of verisimilitude to the narration.

A similar function was ensured by passing references to urban landscape in hagiographical texts in which the urban environment belongs inherently to the narrative structure. In the early *Acta Martyrum* and *Passiones* the urban environment was often suggested by reference to city functions, such as the market, the Forum where the martyr was brought to be judged as in the *Acta Maximiliani*⁵⁸. There could also be a passing reference to a city landmark, as for instance a city's hippodrome or a theater, the usual gathering place of the Greek demos, as in the *Passio of Pionios* in which the theatre is the place of public debate and of the martyr's profession of faith: Pionios and his followers were brought to the *Agora*, the forum of Smyrna, under the *Dipylon* in the presence of a huge crowd of people. The text speaks of a large number of people, in particular of Greeks, Jews and women because it was a Saturday market day⁵⁹.

This kind of urban landscape could also be alluded to through another narrative formula: the interaction of the hero of the hagiographical text and his followers with the holder of the temporal power who, by

58. *Acta Maximiliani*, in: *Acti e passioni dei martyri*, ed. A. Bastiaensen et al., Milano [Fondazione Lorenzo Valla] 1987, §1.1, 238: *in foro inducto Fabio Victore una cum Maximiliano et admissio Pompeiano advocato*. It is interesting to note the dry style of the text as befits judicial acts found in court archival material. The judge on the tribune as a type of conventional implicit reference to an urban environment survived later in similar brief notes in the *Synaxaria* (or *pre-synaxaria* as the case might be): see as an example, the *Passio s. Symeonis*: F. D'AIUTO, "La *Passio* di Simeone "fratello del Signore" (BHG 2408) nel codice di Patmos Μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου 254", in: J.-M. Martin, Bernadette Martin-Hissard, A. Paravicini Bagliani eds., *Vaticana et Medievalia. Études en l'honneur de Louis Duval-Arnould*, [Millenio Medievale 71, strumenti e studi n.s. 16], Florence 2008, 65-91, (text 82-85) esp. 74 and 82 § 3, ' 84: *καὶ ἦν ὄραν τὸν δικαστὴν θυμοῦ καὶ ὀργῆς κατὰ τοῦ δικαίου πεπληρωμένον, καὶ τῷ βήματι προκαθήμενον...*

59. *Martyrium Pionii*, in: *Acti e passioni dei martyri*, op.cit., §3, 156: *Καὶ ἐλθόντων εἰς τὴν ἀγορὰν ἐν τῇ στοᾷ τῆ ἀνατολικῆ, ἐν τῇ διπύλιδι, ἐγεμίσθη πᾶσα ἡ ἀγορὰ καὶ αἱ ὑπερῶαι στοαὶ Ἑλλήνων τε καὶ Ἰουδαίων καὶ γυναικῶν· ἐσχόλαζον γὰρ διὰ τὸ εἶναι μέγα σάββατον*. Also *ibidem*, § 7.1, 166: *τοῦ δὲ δήμου βουλομένον ἐκκλησίαν ἐν τῷ θεάτρῳ ποιεῖν ἵνα ἐκεῖ ἀκούσωσι πλείονα...*

definition had his seat in a city. Often the saint had to intervene in society, for instance, in order to intercede with the public authorities (usually civil but also ecclesiastical ones⁶⁰) – a point in the narration that might develop to a more violent altercation- on behalf of the weaker members of the people, especially on financial matters and (usually presented as arbitrary by the text) taxes. Saints' Lives such as the *Life of St. John the Almsgiver* quoted below, offer various examples of this practice⁶¹.

However, there also were hagiographical texts in which the urban environment and its awareness were absolutely necessary for the action of the narrative. The *Life of St. John the Almsgiver* patriarch of Alexandria at the beginning of the 7th century is such a text. The action is almost totally situated in the city of Alexandria in Egypt. For instance, there are references to the shrines of the local martyrs Cyrus and John, visited in course of a pilgrimage by the author⁶². The recipients of the saint's generosity were, according to the *Life*, both citizens of the city, especially indigents such as the poor widows he helped as well as visitors including pilgrims. The text includes several small stories as vignettes which almost always

60. For examples of tensions developing between monastic saints and ecclesiastical authorities see M. KAPLAN, "Hagiographie et histoire de la société" in: P. Odorico – P. Agapitos, eds., *Les Vies des saints à Byzance*, op. cit., 32-33. For the general ideological background linking or opposing saints to the temporal world see S. ASHBROOK HARVEY, "The Politicisation of the Byzantine Saint" in S. Hackel ed., *The Byzantine Saint*, op. cit., 37-42. See also P. BROWN, *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World*, Cambridge 1995, 55-78.

61. A. J. FESTUGIÈRE, *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le fou et Vie de Jean de Chypre*, Paris 1974, (henceforth *Life of St. John the Almsgiver*) chap. XIII, 361ff. The *Life* underlines the fact that the dispute between the saintly patriarch and the patrician Nicetas was about market taxation: Ὁ μὲν πατρικίος ἤλθεν διοικῆσαι τὴν ἀγορὰν τοῦ δημοσίου κέρδους ἐνεκεν. Ὁ δὲ πατριάρχης τοῦτο οὐκ ἠνείχετο τῆς πᾶν πενήτων προνοούμενος σωτηρίας. On Leontios of Neapolis and his works see recently St. EFTHYMIADIS – V. DÉROCHE (with contributions by A. Bingelli and Z. Ainalis), "Greek Hagiography in Late Antiquity (Fourth – Seventh Centuries)" in: Efthymiadis, *Ashgate Companion*, 35-94, esp. 72-76.

62. *Life of St. John the Almsgiver*, Prologue, 345. Similarly, a small Late Antique text, the Dream of Eustathios the Banker, identifies its hero's dream as taking place in Alexandria by mentioning the Church of St. Mark, a well-known landmark of the city: St. EFTHYMIADIS, "Living in a City, living in a Scetis. The Dream of Eustathios the Banker (BHG Nov. Auct. 1317d)", op.cit., 21, 9-10: ἡμην ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἀπῆλθον εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου...

happen in an urban environment with vivid depictions of city life. Suffice to quote the story of a quarrel that pitted the nephew of the saint against a tavern owner⁶³ and the Patriarch's decision in favour of the latter. Also, another vignette described a specific Alexandrian landmark of the time, the Caesareum, that is the imperial building transformed to asylum for poor people⁶⁴. Patriarch John the Almsgiver had vaulted rooms with wooden floors built in it, and did all necessary in order that the poor could sleep not on the naked floor but on mats, and have covers for the whole winter. The *Life's* vivid descriptions of the living conditions make for memorable scenes and demonstrate an acute awareness of urban environment which, given that the hero's almsgiving action was situated almost totally in Alexandria, was absolutely necessary for the development of the hagiographical narration.

Needless to say this urban environment was a human environment and as such it could be the opposite of the *Lives' locus amoenus*, as witnessed by the many examples of saints who try to flee their admirers within the Christian flock by withdrawing to more remote environment⁶⁵ such as a mountain⁶⁶ or a desert like the ἐνδοτέρω ἔρημος in the *Life of St. Antony*⁶⁷.

63. *Life of St. John the Almsgiver*, chap. XIV, 362-363.

64. *Life of St. John the Almsgiver*, chap. XXVII, 378: ...ὥσπερ θόλους τινας ἐπιμήκεις ξυλίνοις πουλίτοις περιεστρωμένους τὸ ἔδαφος εἰς τὸ αναπαύεσθαι αὐτοὺς μετὰ καὶ ψαθίων καὶ παλλίων διὰ παντὸς τοῦ χειμῶνος.

65. Examples in N. KOUTRAKOU, "Le héros et le peuple. Scènes de foule et vie politique d'après les Vies des Saints méso-byzantines" in: E. KOUTOURA-GALAKE, ed., *Οἱ ἥρωες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ Νέοι Ἅγιοι, 8^{ος}-16^{ος} αἰῶνας*, [Εθνικὸ Ἰδρυμα Ερευνῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Διεθνὴ Συμπόσια 15], Athens 2004, 145-176.

66. For instance the mountain of Marda for Euthymius the Great and his disciple: *Life of Euthymius* E. SCHWARTZ ed., op.cit., 22,5. Engl. Transl. by R. M. Price in: *Cyril of Scythopolis: The Lives of the Monks of Palestine*, op. cit., 17. See also the words of St. Ioannikios ἐπὶ τὸ ὄρος τοῦτο ἐμαυτὸν ἐκδώσω, "I will give myself to this mountain" (*Vita Ioannicii, auctore Saba monacho, Acta Sanctorum Novembris* II/1, 387) in his prayer to the Mother of God when he decided to withdraw from the world after the death he had seen while serving in the Byzantine army: See *Life of St. Ioannikios, Acta Sanctorum Novembris* II/1, 332-383 (version by Petros) and 384-435 (version by Sabas). Engl. translation by D. F. Sullivan in: A. M. Talbot ed., *Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation*, Washington, [Dumbarton Oaks Research Library and Collection] 1998, 243-351, esp. 262.

67. *Life of St. Antony*, § 49, 100-102; PG 26, 913D-916A.

A general observation is necessary at this point: in early *Saints' Lives* when the urban environment was not necessary to the development of the narrative action, or to the narrative structure, it was alluded to only by specific place names, or by names of officials directly linked to the city. The urban environment was essentially a human environment. It coincided with places of gathering of men: the Forum, the judicial court, in general the place of confrontation between the saintly powers of the holy man/woman, martyr etc, in short of the celebrated hero of the hagiographical text and the holder of the temporal, usually imperial, but not only, power. Not too surprisingly its place in early texts glorifying holy men of the desert is usually subordinated to the natural environment. Urban environment signified temporal power, the power of man, - not to speak of its corrupting influence- while, for the audience of the time the natural environment made an oblique reference to the power of God⁶⁸.

III. The natural and the manmade environments in middle Byzantine Hagiography: narrative formulas as "political" statements

The narrative formulas concerning the remote –often mountain-places of asceticism located in a natural environment par excellence and the saint's interaction with it, his/her transformation of it, which were first established in the *Life of Antony* continued to be employed afterwards almost in every *Life* of saint. There were, however specific nuances imposed by each particular *Life's* narrative structure, its purpose and the environment in which the story was told. Thus, we encounter the same narrative formulas of the remote mountain place as well as of the urban, manmade environment, the latter mentioned under the guise of place names, in various later *Lives* and situations. However, such references could also, depending on the circumstances take on a particular "political" nuance. It was a nuance in the narrative formula suggestive of a "political" statement, which from the iconoclastic controversy onwards became usual practice. This, in turn, underlined the increasing participation

68. D. J. CHITTY, *The Desert a City*, London and Oxford 1966, passim.

of the *Lives'* saintly heroes in the affairs of the world, often as "counter heroes"⁶⁹.

For instance the *Life of St. Philip of Agira*, in Sicily, saint Philip ὁ πνευματοδιώκτης, he who drives away the malign spirits, places particular emphasis on the Sicilian landscape, where this fifth century saint lived, preached and performed several miracles often by healing possessed people. In this text we see a particular awareness as to the natural environment of central Sicily. The mountain landscape of Etna and Agira, the saint's seat, situated some 50 km west of Etna, comes to the forefront of the story both as *locus amoenus* and as *locus terribilis*. The *Life*, attributed to a disciple of the saint named Eusebius, (at least in the 9th century version of the text that reached us⁷⁰) is structured around St. Philip's mission to drive away the malign/satanic spirits who, fleeing Jerusalem, had established themselves in Etna and to take care of the spiritual needs of the ignorant and credulous inhabitants of the region who revered them⁷¹.

69. R. BROWNING, "The "Low Level" Saint's Life in Early Byzantine World", in: S. Hackel ed., *The Byzantine Saint*, op. cit., 117-127, esp. 127; on saints' being politically involved see more specifically, Evelyne PATLAGEAN "Sainteté et Pouvoir", *ibidem*, 88-105.

70. C. PASINI ed., *Vita di s. Filippo d' Agira attributa al monaco Eusebio, Introduzione, edizione critica, traduzione e note*, Roma 1981, (= *Life of St. Philip of Agira*) 27. There is also another *Life* of the same saint attributed to St. Athanasius of Alexandria (obviously an appropriation on indirect derivation from his fame as the author of the *Life of St. Antony the Great*), which is in fact a later one, remodelled on the *Life* attributed to the monk Eusebius. See *ibidem*, 24-25, as well as IDEM, "Edizione della Vita pseudoatanasiana di San Filippo di Agira vergata da Georgios Vassilikos nel codice Athen. Gennad. 39", *RSBN* n.s. 36, 1999, 201-220.

71. *Life of St. Philip of Agira*, 140-142: κατοικοῦσιν (the spirits) ἐν τρώγλαις πετρῶν ἐν τῷ προειρημένῳ τόπῳ τοῦ Ἀργυρίου, ἀντικρυς τοῦ ὄρους τοῦ ἐπιλεγομένου Αἴτνη, ἔνθα τὸ πῦρ τὴν αἰτναίαν ἐκπέμπει διάρρητον φλόγα, ἐν ἧ μέλλει ὁ Σατανᾶς κληρονόμος γενέσθαι... On the Sicilian environment in the *Life of St. Philip of Agira* see S. CARUSO, "Sicilia e Calabria nell'agiografia storica italo-greca" in: (+)S. Leanza ed., *CALABRIA CRISTIANA. Società, Religione, Cultura nel territorio della Diocesi di Oppido Mamertina-Palmi, I: dalle origini al Medio Evo* [Atti del Convegno di Studi, Palmi-Cittanova 21-25.11.1994], (Soveria Mannelli 1999), 563-604. On the cave dwellings in Southern Italy and Sicily see A. GUILLOU, "L'habitat nell'Italia bizantina: Esarcato, Sicilia Catepanato (VI-XI sec), *Atti del Colloquio Internazionale di archeologia medievale* (1974) Palermo 1976, 169-183 (= IDEM, *Culture et Société en Italie Byzantine* (VIe-XIe s.) [Variorum reprints], London 1978, art. V), esp. 172.

There is here an awareness of the natural environment and the inhabitants' link to it. The *Life* describes in detail the rocky landscape of Etna which, already in classical mythology, was linked (because of the volcanic activity) to the clash of the Titans and to the Otherworld. The inhabitants of Agira, in the area across the mountain, who revered the spirits and brought offerings to them in the mountain caves, actually followed ancient pagan practices. The description of the Etna landscape is this *Life's* restructuring of the narrative formula of the *locus terribilis*, is detailed enough to bear witness to first-hand knowledge on the hagiographer's part concerning Sicilian geography, at least where an obvious landmark such as Etna was concerned.

The narrative formula on the transformation of the natural environment by man could also be applied in this case: the saint constructed his own abode in a cave of the mountain of Etna. The *Life* describes it as a cave with a *tristylon*, a three-column entrance and three well-sculptured rock steps leading up to it. It is a description which hints at the transformation and re-use for habitat purposes of an ancient monumental tomb⁷². Moreover, although the *Life of St. Philip of Agira* follows the narrative formula of the *locus amoenus/locus terribilis*, it also demonstrates awareness of both the natural and the urban environment. It relates, as already mentioned⁷³ the death of the saint's three elder brothers who were drown while crossing the flooded Sangarius river⁷⁴. In fact the anonymous hagiographer demonstrates a knowledge concerning both the dangers of river crossing, especially in winter and the urban landscape of Cappadocia with its mercantile activities since he describes the annual September market for animals in the region, although his reference to this urban environment was made only in passing. On the contrary, the urban landscape of Rome, as was the case with that of Jerusalem in *Lives* within a

72. *Life of St. Philip of Agira* § 9, 142: *Καὶ καθίσας ἐν σπηλαίῳ τινὶ ἔνθα τὸ τρίπτυλόν ἐστι καὶ βαθμοὶ τρεῖς λελαξενμένοι ἐκ λίθων τελείων*. On the person and cult of St. Philip of Agira see C. PASINI, "La figura di Filippo di Agira nella tradizione agiografica ed innografia italogreca", *Cassiodorus* 6-7 (2000-2001), 37-53.

73. See above note 38.

74. *Life of St. Philip of Agira* § 2, 122: *ἐπὶ τὸν ποταμὸν τὸν καλούμενον Σάγαριν ... αἰφνιδίως κατελθὼν ῥευματώδης ὁ ποταμὸς σφόδρα ἀφήρησεν αὐτούς ἅμα τῶν θρεμμάτων*.

Palestinian context, bears witness to an exquisite awareness as to the city's particular place for Christianity. The urban landscape of Rome, according to the *Life of St. Philip of Agira*, was dominated by its unusual number of Churches: the saint's mother urged him to visit their relatives in Rome in order to see "the big churches there and the sacred gatherings of priests and monks and their saintly virtues⁷⁵" a description that speaks volumes as to what was perceived to be urban environment in Rome, both from an architectural and from a human point of view. Also, when seen in conjunction with the mission of the saint, a mission in this case entrusted to the saint by the Pope, the description of the Roman urban landscape dominated by churches as perceived in the *Life* makes an oblique but strong statement as to the power of the Papacy and its importance as both a spiritual and a political authority.

Similarly, the *Life of St. Phantinus the Younger* describes how the saint left his monastery in order to find a remote place in the mountain region of Lucania⁷⁶ which, at the time, was completely uninhabited. In fact it was exactly this feature, the then lack of human presence that persuaded Phantinus, after spending twenty years in a monastery to leave it in search of *hesychia*. However the use of word "then" by the hagiographer alludes to a changed situation after the holy man emigrated there. This hints to the presence of other men and denotes awareness on the hagiographer's part of the inevitable transformation of a remote place through the arrival of monks and anchorites. Furthermore, the urban environment makes an appearance through place names and urban landmarks. Phantinus was a rather peregrinating saint. According to the *Life*, following a divine message which indicated him that he had to go to Thessalonica⁷⁷, he took a ship for Greece, visited Corinth and Athens⁷⁸, and ar-

75. *Life of St. Philip of Agira*, § 4, 130. On the varying degree of interest by Sicilian and Southern Italian hagiographers both for Rome and for Constantinople, see M. RE, "Italo-Greek Hagiography" in: Eftymiadis, *Ashgate Companion*, 227-258.

76. E. FOLLIERI ed., *La vita di San Fantino il Giovane*, [Subsidia Hagiographica 77], Brussels 1993, (henceforth *Life of St. Phantinus*) § 9, 410-412: ἔξεισι τῆς μονῆς καὶ ἐπὶ τὰ ὄρη ἀπῆρε τῆς Λυκαονίας, πάσης ὀχλήσεως καὶ καταμονῆς ἐκτός ἀνθρωπίνης τότε ὑπάρχοντα.

77. *Life of St. Phantinus*, § 33/3-5, 438. On the saint's travels see P. YANNOPOULOS, "La Grèce dans la Vie de S. Fantin", *Byzantion* 65, 1995, 475-494.

rived to Thessalonica via Larissa where he visited the most prominent landmark there, the basilica of St. Achillios⁷⁹. In Thessalonica itself he visited the shrine of St. Menas and performed several miracles, among them healing a patient of a severe headache near the *Κασσανδριωτική πύλη*⁸⁰ another obvious landmark of the city. The urban landscape follows, also in this case, the established narrative formula: not being essential or even important to the development of the story, except as an indication of peregrinations, for reasons of authenticity, it is confined in passing references to well known and generally correct landmarks and place names. However, as the saint proceeded in his travels, as well as in his spiritual journeys, it was the urban environment that became more pronounced.

Likewise, the *Life of St. Nil of Rossano*,⁸¹ often alludes both to remote places in the usual juxtaposition of *locus amoenus/locus terribilis*, in the mountains of Calabria, and to the urban landscape of Southern Italy. St Nil settled in a cave, above a precipice, where there was a shrine of St. Michael the Archangel⁸². It was a *locus amoenus* as far as asceticism and spiritual progression were concerned and at the same time a *locus terribilis* judging by the privations the saint had to endure: some wild pears were the only plants that grew there and even this meager food was stolen along with the saint's clothes during a Saracen incursion⁸³. The urban

78. *Life of St. Phantinus*, § 34/1-4, 442 and § 35/1-12, 438.

79. *Life of St. Phantinus*, § 36-37, 442-444.

80. *Life of St. Phantinus*, § 37, 444 and § 39, 446.

81. *Life of St. Nil the Younger: Βίος και Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου, Testo originale greco e Studio introduttivo (cod. Greco Criptense B.β. II)*, G. GIOVANELLI ed., Grottaferrata 1972, (henceforth *Life of St. Nil*). On this saint as well as other saints of Southern Italy and their *Lives* see recently ST. EFTHYMIADES, "Les saints d'Italie méridionale (IXe-XIIIe s.) et leur rôle dans la société locale" in: D. Sullivan, E. Fisher, St. Pappoannou eds., *Byzantine Religious Culture. Studies in Honor of Alice-Mary Talbot*, Leiden – Boston 2012, 347-372, esp. 358-361 with relevant recent bibliography.

82. *Life of St. Nil*, § 13, 61: *Σπήλαιον δε ἔστι οὐ μακρὰν τῶν μοναστηρίων ἐν τῷ ὕψει τοῦ κρημνοῦ διακείμενον...* On the role of monasteries in Southern Italy as communal centres and their interaction with their surroundings see A. GUILLOU, "Il monachesimo Greco" in: F. Burgarella ed., *San Nilo di Rossano e l'Abbazia greca di Grottaferrata, Storia e Immagini*, Rome 2001, 69-77.

83. *Life of St. Nil*, § 30, 77. On the Saracen raids as a recurrent *Leitmotiv* in Southern Italian saints' *Lives* see A. LUZZI, "La Vita di san Nilo da Rossano tra genere letterario e bi-

environment however acquired more importance as the time went by. The saint visited a number of Italian cities, including Rome itself, Tuscolana, a town some 12 miles from Rome, (where there was a church of St. Agatha which followed the Greek rite),⁸⁴ Capua, Gaeta, near which he found another remote site to establish himself, and interacted with the temporal powers of the region: the Byzantine magistros Nicephorus⁸⁵ as well as the rebel Gregory Maleinos, Pandolph of Capua and his widow and last but not least the Saracen leader of Palermo who invited the saint to establish himself in the Palermitan region⁸⁶. The *Life* in fact uses all this as introductory narrative formulas to the events, without specifically addressing landscape matters. However, incidentally, within descriptions of specific episodes in the *Life* there are also landscape depictions. Thus, a soldier, a putative thief of a horse belonging to St. Nil, found himself walking all night in the wildness “οὐδ’ ὄλωσ ἰσχυσε τῇ μονῇ προσεγγίσει ἀλλὰ φαράγγοις καὶ κρημνοῖς ἐντυχῶν ἀβάτοις...” without ever coming near the monastery⁸⁷. Similarly, we learn that the saint was able to redeem some of his brothers taken prisoners by the Saracens by gathering “wheat, wine and other fruit to the value of 100 gold coins⁸⁸”. In fact, in this *Life* natural environment is often hinted at through references to plants and products of the region. Urban environ-

ografia storica” in: P. Odorico – P. Agapitos, eds., *Les Vies des saints à Byzance*, op. cit., 175-189, esp. 176-177.

84. *Life of St. Nil*, § 96, 131.

85. *Life of St. Nil*, § 60, 101. On the saint’s relationship with several regional leaders see VERA VON FALKENHAUSEN, “La Vita di s. Nilo come fonte storica per la Calabria bizantina” in: *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano 28.09-1.10.1986*, Rossano-Grottaferrata 1989, 271-305, esp. 292.

86. *Life of St. Nil*, § 71, 111. On the vivid language and the spontaneity which characterize the saint’s exchanges, as well as other saint’s Lives of Southern Italy see GIUSEPPINA MARTINO, “Osservazioni lessicali al testo della Vita Nili”, *Atti del Congresso internazionale su S. Nilo*, op. cit., 577-587.

87. *Life of St. Nil*, § 70, 110.

88. *Life of St. Nil*, § 70, 110: ἐπισυνάξας τοίνυν ἀπὸ τε σίτου καὶ οἴνου καὶ καρποῦ ἑτέρου μέχρι τῶν ἑκατὸν χρυσίνων... Similarly, when living with his first community near Rossano, St. Nil and his disciples made a kind of terra forming, so that the region could become a wheat producer: *Life of St. Nil* § 43, 87. See also St. EPTHYMIADES, “Les saints d’Italie méridionale et leur rôle dans la société locale”, op.cit., 358-359.

ment, on the contrary, assumes an increasingly important role through the saint's interaction with political and military powers of the time, thus emphasizing the change in the narrative formula.

In the same way the *Acta* of the three saintly brothers of Mytilene, David, Symeon and Georges, confessors during the iconoclast controversy, offers, through the description of a famine in the island of Lesbos and the confiscation of the iconophile monastery's properties by the iconoclast bishop of the island, an image of the natural environment by references to products of the nearby regions: During a year of famine in the island, the monastery of St. Symeon organized daily distributions of bread and grain allotments to the needy. The saint even distributed the monks' daily meal, and the *Acta* record in the guise of a miracle that a ship had come from the capital carrying flour, twice baked bread, all sorts of legumes and grain, wine, cheeses, salted fish, fruit and vegetables. Obviously there are Scriptural precedents to that kind of miracle, most of all the multiplication of bread by Christ which became a *topos* in Hagiography. Nevertheless the actual products listed give an idea of what the empire normally produced for local consumption in the islands and nearby Asia Minor⁸⁹.

The examples cited above illustrate a subtle change in the narrative formula concerning environmental perception, a change which became the norm in middle Byzantine *Saints' Lives*: the formula exceeded environmental awareness and was adapted to each *Life's* particular environment.

IV. Middle Byzantine Hagiography and the triumph of the urban landscape

In line with that change, all the above stated urban narrative formulas

89. *Acta SS. Davidis, Symeonis and Georgii Mitylenae in insula Lesbo*, J. VAN DEN GHEYN ed., *Analecta Bolandiana* 18, 1899, 209-259, esp. 241. Introduction and notes by D. ABRAHAMSE, Engl. Translation by D. Domingo-Forasté in: A. M. TALBOT, *Byzantine Defenders of Images*, *op. cit.*, 143-254, esp. 206-207 and n. 318. For a parallel view see DENISE PAPACHRY-SANTHOU, "La vie monastique dans les campagnes Byzantines du VIIIe au XIe siècle", *Byzantion* 43, (1973), 158-180.

which existed already in the hagiographical works of the first centuries gained in emphasis in middle-Byzantine *Saints' Lives*. In fact, contrary to the *Saints' Lives* of the first Christian centuries, those of the middle Byzantine period featured mostly another kind of landscape: the urban one, even when action was not wholly (or principally) situated in the urban environment⁹⁰. Their usual hero was not the saintly monk who worked miracles and healed the needy or the hermit/monk who through asceticism paved his way to sanctity. Their hero also had these qualities, although he was much less of a miracle worker, at least during his lifetime. After death, as V. Déroche pointed out concerning St. Nil of Rossano, it was another matter⁹¹. The hero of the middle-Byzantine Hagiography was much more of a Confessor; it was the time of the iconoclastic controversy and many Lives were in fact written in order to glorify the new saints of the era⁹². The "natural" environment described in such *Saints' Lives* was the urban one, the place where the "demons" of the time, that is the iconoclasts, mostly dwelled. It was the place where the saints of the time made public their Confession of faith. The urban space thus became the *locus terribilis* that the saint sought to "conquer" by imposing his views, even in martyrdom, as, in previous times he had triumphed over the desert, the remote space, both in the physical and in the figurative sense of the term.

Needless to point out that in the cases of *Lives* of saintly patriarchs of the ninth century such as Tarasius, Nikephorus or Ignatius all of whom were political figures of their time and known (at least in the case of the first two) for their attachment to the iconophile cause, the urban/manmade environment became paramount. The only mention of natural environment happens when they are sent into exile on an island

90. On urban centres in Byzantine hagiography see Dorothy ABRAHAMSE, *Hagiographical Sources on Byzantine Cities 500-900 AD*, The University of Michigan Ph. D. 1967, Ann Arbor, University of Michigan Microfilms, 2ff.

91. V. DÉROCHE, "L'obsession de la continuité". Nil de Rossano face au monachisme ancien" in: J. M. Sansterre ed., *L'autorité du passé dans les sociétés médiévales*, [Collection de l'École française de Rome 333], École française de Rome – Institut historique Belge de Rome, Brussels - Rome 2004, 162-175.

92. M.-F. AUZÉPY, "Les saints et le triomphe de l'Orthodoxie", in: E. KOUNTOURAGALAKE ed., *Οι Ηρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, op. cit., 17-29.

or withdraw in one of the monasteries founded by the saints themselves.⁹³

Moreover even descriptions of a *locus amoenus* in the sense of a pleasant place could include, when existing in an urban environment, a hint of a *locus terribilis*. The pro-iconophile *Life of Theodore of Stoudios* describes such a case when depicting an episode that happened during the second iconoclasm under the iconoclast emperor Leo V the Armenian. In full iconoclastic persecution the monks staged an iconophile procession, bearing images in a vineyard near the monastery, -probably on the monastery's property⁹⁴. The fact that this was spied upon by neighbours suggests a closeted green space, an enclosed *locus amoenus* which, however, could be seen from neighbouring taller buildings, which in turn suggests a city space, that is, a *locus terribilis*, populated by iconoclasts.

The best example illustrating this change in the environmental narrative formula in middle Byzantine Hagiography, which emphasized the urban environment while preserving most of the features of the natural environment is the *Life* of a Confessor of the first iconoclastic controversy, St. Stephen the Younger. Written, according to internal evidence, in 809 by Stephen the Deacon⁹⁵, the influence of this saint's *Life* subsequently permeated all hagiographical literature dealing with Iconoclasm⁹⁶.

93. For instance, Patriarch Tarasius built a monastery on the Thracian Bosphorus with the share of his father's inheritance. However, even in this instance the mention of natural environment alludes to cultivating spiritual virtues: St. EFTHYMIADIS ed., *The Life of Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon*, BBOM, Aldershot 1998, §24/8-9, 98: ...μέρεσι τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου, ἐν ᾧ φντεῦσας δένδρων λογικῶν εὐγενῆ βλαστήματα...

94. PG 99, 235B: Ἐπίπερ ἦκεν ἡ τῶν Βαΐων νικηφόρος τοῦ Σωτήρος ἑορτή, ὁ πατήρ ἡμῶν Θεόδωρος....προσέταξε τὰς σεπτὰς εἰκόνας φέρουσιν ἀδελφοῖς ὑψοῦ τοὺς πίνακας ἀνέχειν καὶ οὕτω περιοδεύειν τὸν ἕγγιστα τῆς μονῆς ἀμπελῶνα, μηδένα φόβον ἔχοντας χάριν τῆς ἐνσκηψάσης χριστομανίας. Ὅπερ παρὰ τῶν πονηρῶν γειτόνων ἐποπτευθὲν καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἄστεως θριαμβευθὲν ἦλθεν καὶ μέχρις αὐτῆς τοῦ τυραννογνώμονος ἀκοῆς

95. The *Life* of St. Stephen the Younger has been dated according to internal evidence to 809 AD. See the comments of the *Life's* editor, MARIE-FRANCE AUZÉPY ed., *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre, Introduction, édition et traduction*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3], Aldershot 1997, 18.

96. On this *Life's* influence on the iconophile hagiographical literature of the time see J.

The *Life of St. Stephen the Younger* presents the usual descriptions of the *locus amoenus/locus terribilis* not only in their traditional manner but with a particular nuance: these were the places in which the iconophiles dwelled and where they practiced their asceticism. Thus, the mount of St. Auxentius, in Bithynia, to which St. Stephen went to become monk, is presented in the *Life* both by reference to real geographical points, that is as opposite Constantinople (at the right flank of the bay of Nicomedeia) and by reference to qualities of the hagiographical *topos* of the pleasant place: as a mountain taller than the others having, a climate dry and cool and “in one word, as a place that reaches up to Heaven”⁹⁷ comparable to a new Heavenly Jerusalem. The description of the southern flank of the mountain where there was a women’s monastery, as being of sweet winds and more flat for easier access⁹⁸ (that is, supposedly, more suitable to women’s asceticism) partakes of the same principle, while attesting to an awareness of natural environment. Similarly, the same mountain is the *locus terribilis* for its residents, as attested by the instructions that his master in asceticism, father John, gave to St. Stephen: he asked him not to follow an excessive asceticism because, due to the mountain’s harsh climatic conditions, extreme cold and violent winds, the saint would not be able to bring his teacher water from afar for he would not have the

GILL, “The Life of Stephen the Younger by Stephen the Deacon. Debts and Loans”, *OCP* 6, 1940, 114-134. Other *saints’ Lives* as for instance the *Lives* of Theophylactus of Nicomedia, of Macarius of Pelecete, of Nicephorus of Sebaste or of Theophanes the Confessor copied scenes, dialogues, and argumentation from it. There were even other *Lives* of Saints such as the *Life of Saint Andrew in Crisi* that were created using the model of the *Life* of St. Stephen the Younger as a blueprint. See MARIE- FRANCE AUZÉPY “De Philarète de sa famille et de certains monastères de Constantinople” in: Catherine Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini eds., *Les Saints et leur Sanctuaire à Byzance, Textes, images et monuments*, Paris 1993, 117-135, esp. 129-131. See also, A. KAZHDAN, *A history of Byzantine Literature*, (650-850), op. cit., 183-198.

97. *Life of St. Stephen the Younger*, §11, 102. Commentary, ibidem, 195; PG 100, 1088C: ἔστι δὲ τοῦτο τὸ ὄρος, πρὸς τὸν εἰσπλεόμενον τῆς Νικομηδείας κόλπον, τῆς τῶν Βιθυνῶν μερῶν ἐπαρχίας, ἀντικρυς, ὑψηλὸν μὲν πάνυ πρὸς πάντα τοὺς συγκειμένους λόφους ψυχρὸν τε καὶ ξηρὸν καὶ ἵνα συνελὼν εἴποιμι τοῦ οὐρανοῦ ἐφαπτόμενον(...) ἐκεῖ ἀληθῶς ἡ ὄντως Ἱερουσαλήμ.

98. *Life of St. Stephen the Younger*, §13, 105; PG 100, 1092A-B: εἰς τὸ γὰρ ἐπὶ νότον μέρος τοῦ ὄρους, ἐπὶ τὸ πρηνὲς καὶ καθόμαλον...

strength to perform such a service⁹⁹.

Nevertheless later on the saint did not neglect intervening in this natural environment in order to make it more of a *locus amoenus/locus terribilis*. He transformed a cave made out of big rocks that protected it from the worst of weather conditions and which was located at the top of the mountain into a very small cell (almost 1 and a half feet by 2 feet) and which was thus open to the winds and lived there, under harsh conditions, which made people compare it to a tomb¹⁰⁰. St. Stephen thus “upgraded” the natural environment into a physical *locus terribilis*, in order for it to become a spiritual *locus amoenus* in traditional perception. Equally, the *locus amoenus* as mentioned could become a *locus terribilis* through a transformation implied by the presence of men. Human presence could provide the telling difference. The revealing phrase ἐπολίσθη ἡ ἔρημος “the desert a city” of the *Life of St. Antony* became ἐπολίσθη το ὄρος in the *Life of St. Stephen the Younger*.¹⁰¹ It implied the gathering of monks, disciples of the saint but it also hinted at the negative influence of the city as revealed later on by a trap of an imperial official, a city dweller par excellence, who had infiltrated the saint’s disciples, leading to St. Stephen’s death¹⁰².

99. *Life of St. Stephen the Younger*, § 13, 104; PG 100, 1092A: τέκνον ἀνάσχου τῆς πολλῆς ἀσιτίας. Διὰ τὴν τοῦ ὄρους πάνυ κρυμώδη στειρότητα καὶ τῶν ἀνέμων τὴν σφοδρὰν ζεφύρωσιν, μὴ πως ἀτονήσειας πρὸς τὴν τῆς διακονίας παράστασιν

100. *Life of St. Stephen the Younger* § 20, 112-113; PG 100, 1101A-C: Τῆς γὰρ κεφαλῆς τοῦ ὄρους ἐκ παμμεγέθους πέτρας κορυφουμένης, καὶ ὡς φάραγγος κοίλην πρὸς τὸ νότιον ἐχούσης μέρος, ἐν ᾧ τὸ τε μοναστήριον καὶ το θεόκτιστον σπήλαιον σύγκειται, ὑποσκηπόμενόν ἔστι καὶ ἀχείμαστον ἀπὸ χειμερίων ἀνέμων τοῦ τε Βορρᾶ καὶ τοῦ Λίβα, διὰ τὸ ὡς προεΐρηται τῇ κορυφουμένη πέτρᾳ καλύπτεσθαι. Ταύτην οὖν τὴν κορυφὴν περιουστρησάμενος ..οικοδομεῖ ἐν αὐτῇ κελλίον πάνυ βραχύτατον εἰς τε τὸ μῆκος καὶ τὸ εὖρος...καὶ βάθος (...) ὡσεὶ μιᾶς πήχεως καὶ ἡμίσεως τὸ εὖρος, ὡσεὶ δύο δὲ τὸ μῆκος.

101. Similarly, the *Life of St. Ioannikios* describes several leading iconophile fathers visiting the saint at the dependency of the monastery of Augauroi where he resided. The *Life* lists names such as Theodore of Stoudios, Peter metropolitan of Nicea, John of Chalcedon and others and says that they numbered “one hundred and more” (See *Life of St. Ioannikios*, *Acta Sanctorum Novembris* II/1 404. Engl. Transl. op. cit., 291-292). Assuming that each of them had his own followers, it is rather doubtful that the natural environment could support such numbers without at least some services upgrading, -meaning a man-made environment- that are not explicitly referred to in the *Life*.

102. See below note 106.

The *Life of St. Stephen the Younger* presented, up to a point the same features in landscape awareness and the saint's interaction with it as in previous hagiographical Literature. However, from the moment that the saint's ascetic reputation was established and his opposition to the imperial iconoclastic power began, the quality of the environmental awareness changed. The urban environment where the iconoclast emperor dwelled and where the saint would present his Confession of his iconophile faith would become much more important. It permeates the *Life*, especially as far as the Constantinopolitan landscape is concerned. Already, at the beginning of the narrative, mention is made according to the usual hagiographical *topos* of the saint's family and parentage, the *Life* identifies the location of their house in the capital: the writer placed it on a public road, near the Stavriion crossing and looking down in the direction of certain big houses known as τὰ Κώνστα the "properties of Konstas¹⁰³". In the second and more extensive part of the *Life*, dealing with the saint's opposition to imperial power, the presence of the urban landscape is overwhelming: it is explicitly referred to both by the names of City buildings, (for instance the Phiale or the Praetorian prison in Constantinople, where first a disciple of the saint the nun Anna and then the saint himself are imprisoned), and by references to officials with functions which are linked to urban space. It is implied further by descriptions of large crowds which is only possible within a city space¹⁰⁴. The crowds cheering the iconophile patriarch Germanos, (another leading iconophile figure of the time), in a gathering in which the saint's mother, pregnant at the time almost lost the child¹⁰⁵ suggested a developed urban landscape. Scenes of large crowds are equally implied in the emperor's harangues against the saint and his iconophile disciples at the

103. *Life of St. Stephen the Younger*, § 3, 91; PG 100, 1073D: ἦν δὲ οὗτος (= the saint's father) οἰκῶν πρὸς τὸ τῆς βασιλικῆς δημοσίας λεωφόρου πρανὲς, ἐν ᾧ ἀνίδρυνται καὶ ἐπιλέγεται τὸ Σταυρίον, ἐξ οὐπερ πρὸς τὸ κάταντες μέρος εἰσὶν εὐμεγέθεις οἰκίαι προσαγορευόμεναι τὰ Κώνστα

104. *Life of St. Stephen the Younger*, § 36, 135; PG 100, 1132B: ὁ δὲ βασιλεὺς ἔωθεν πλήθος λαοῦ πρὸ τοῦ ἄστεως τῆς φιάλης ἐκκλησιάσας..μέσον πάντων αὐτὴν γυμνὴν παραστήναι παρεκελεύσατο.

105. *Life of St. Stephen the Younger*, § 5, 93/15; PG 100, 1077A-B.

Hippodrome¹⁰⁶. Emperor Constantine V even staged a scene with one of his officials a certain George Syngletous who had, on the orders of the emperor infiltrated the saint's entourage: the emperor had the said George publicly divested of his monk's habit and vested again in military costume in order to signify his changing allegiance from monk to imperial officer, in essence from iconophile to iconoclast. The whole episode as a device, a trap for St. Stephen the Younger, functioned perfectly well and gave the emperor the opportunity through mob manipulation to thwart the menace to his policy that presented the monks of Mount St. Auxentius. Following this scene, the city mob became enraged against the saint and going up to Mount St. Auxentius, destroyed the monastery of his disciples and arrested the saint in his hermitage¹⁰⁷. The same applies to the vivid description of the saint's demise at the hands of the mob; he was struck by a man in the crowd with a pipe-like wooden instrument called "siphon" and used against fires. Incidentally we learn thus that Constantinople disposed at the time of an anti-conflagration system¹⁰⁸, also a particular feature needed in a crowded city landscape. The *Life* of St. Stephen the Younger thus used the environmental narrative formulas for a kind of "political" statement, linking it to the pro-iconoclastic or the anti-iconoclastic campaign. The destruction of the hermitage and death of the saint signaled that the urban environment, the iconoclastic one in this instance had physically prevailed over the remote ascetic place. Morally however it was exactly the opposite according to the narrative glorifying the saint.

106. *Life of Stephen the Younger* §§ 38-39, 138-139; PG 100, 1136B-1139. The scene, with the emperor speaking to the people by himself, without the benefit of a herald makes Constantine V "one of the people". It might be that the iconophile author of the *Life* offered that feature in order to discredit the emperor by presenting him (as analysed by the editor) adopting attitudes that were not compatible with the imperial dignity. Nevertheless, the scene inadvertently also attests to an excellent orchestration of public support and mob manipulation by the iconoclast emperor.

107. *Life of St. Stephen the Younger* § 40, 140-141; PG 100, 1140-1141.

108. *Life of St. Stephen the Younger*, § 69, 169-170; PG 100, 1175C: ...καὶ εἰσδραμῶν πρὸς τοὺς ἐν αὐτῷ τόπῳ ἰσταμένους ὑδροστάτας τῶν ἐμπρησίων, οὐσπερ σίφωνα καλοῦσιν, καὶ ἐξ ἐνὸς τούτων μέγα ξύλον λαβόμενος ὅπερ ἀντίον λέγουσιν....κατὰ τῆς μήνιγγος κρούσας δίκην κυνός, πάραυτα τὸν ἅγιον πεφόνευκεν.

In conclusion

For Byzantine hagiography, depictions and landscape narrative formulas established during the early Christian centuries began with nature's awareness as that of God's creation. Descriptions in hagiographical texts, in clear reference to paradise, point towards a symbolic or cosmological landscape, even when it had an obvious connection to actual landscape. The case of the River Nile that permeated the *Lives* of Egyptian saints is a case in point. The natural environment changes through the man's works but the emphasis is not on the works themselves but on their symbolic purpose, that is to help the saint in his pursuit of sanctity. St. Antony the Great changed his natural environment but the change was minimal. It was what we would now term subsistence agriculture, enough to provide food for him as well as for any potential visitors.

In later centuries, we discern a change in the narratives of *saints' Lives*. Of course the narrative formula of the remote place, both as a pleasant place and as a terrible place, is still present. However, the most evoked landscape is no longer the natural one, where nature is conducive to contemplative life. Nature's impact on the saint's spiritual progress has diminished. Manmade space, the urban one, mostly evoked through man's architectural works or through the human presence itself, in the form of crowds has prevailed. The emphasis is given to man's activities that can change the landscape by modifying it even if this is done for a specific ideological purpose. St. Stephen the Younger made such an "upgrading" by making his cell on mount St. Auxentius smaller and thus more suitable to his life of hermit and the privations considered an integral part of it, adding to the difficulty of living in it. It also made a political statement "a contrario" by an implicit comparison to the dissolute life led by iconoclasts¹⁰⁹. Similarly, and to even greater degree, St. Ioannikios himself designed his abode on a mountain summit on Mount Olympos in Bithynia,

109. On such accusations against iconoclasts see N. KOUTRAKOU, "Defying the Other's Identity. Language of Acceptance and Rejection in Iconoclastic Byzantium" *Byzantion* 69, (1999), 107-118.

and had it built according to his sketch¹¹⁰. The “change/upgrading” to the natural environment consisted in making it suitable to human needs. The same applies to the proliferation of references to building of monasteries and churches in middle-Byzantine saints’ *Lives*. Saint Nil of Rossano specifically promoted the rehabilitation of an abandoned convent building in Rossano in order to make it a women’s convent and as a refuge for widowed women in the region¹¹¹, while St. Nikon called Metanoeite was personally much involved in building a church in 10th century Sparta¹¹².

Thus, we witness through the testimony of Hagiography a change in Byzantine environmental perception: it is man changing his environment that is underscored and his aims, political or otherwise, colour the representation of landscape as opposed to landscape being seen as primarily God’s creation where any changes are limited and circumscribed which was the case in the early centuries. In addition, in Middle Byzantine times environment narrative formulas increasingly serve also as oblique “political” statements. This is evidenced in the *Life of St. Stephen the Younger* and in similar anti-iconoclast Saints’ *Lives* where a negatively presented urban environment implied an anti-iconoclast stance while triumphal city scenes suggested pro-iconoclastic sentiments. Due to Byzantine politics the narrative formulas concerning environment and its awareness in middle Byzantine Hagiographical texts as opposed to earlier ones, underwent a subtle change: in *Lives* dealing with the iconoclastic controversy the urban environment, especially the capital, Constantinople, became crucial to the narrative structure, superseding that of the natural environment. It often assumed the form of the *locus terribilis* itself: it was the place where the iconoclast opponents of the saints held power. In these later *Lives* the narrative structure necessitated a narrative motif that was the opposite of that in earlier *Lives*: The urban land-

110. *Life of St. Ioannikios, Acta Sanctorum Novembris* II/1, 407. Engl. Transl. *op. cit.*, 298, n. 302.

111. *Life of St. Nil* § 46, 90. On the organization of monastic life in the region see E. MORIVI, “Aspetti organizzativi e linee di spiritualità nel monachesimo greco in Calabria” in (+) S. Leanza ed., *CALABRIA CRISTIANA. Società, Religione, Cultura*, *op.cit.*, (n. 71) 251-316.

112. *Life of St. Nikon “Metanoeite”*: O. LAMPSIDES, ed., *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, Κείμενα-Σχόλια*, Athens 1982, § 25/24- 28/30, 66-78.

scape – place of the “confession” of the saint came to the forefront of the story, with scenes of crowds, while the desert, the uninhabited environment, now took second place or was relegated to the background.

Hagiography thus underwent change in real Byzantine style: innovation through the appearance of conservation and conservatism. After all this was the real strength of the Empire: to innovate, while presenting its innovation as tradition and continuity.

ΜΑΡΙΑ ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ* / ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΦΟΥ**

Επαναπατρισμός αρχαιοτήτων: Πορίσματα μιας εγκληματολογικής διερεύνησης

1. Εισαγωγή:

Η Ελλάδα και οι αρχαιότητες της στο διεθνές τοπίο

Η αρχαιοκαπηλία αποτελεί εγκληματική δραστηριότητα που πλήττει χώρες με πλούσια ιστορία, παράδοση και πολιτισμό, και στοιχειοθετεί τον πυρήνα της προσβολής των πολιτιστικών μας αγαθών, που προστατεύονται από τον ν. 3028/ 2002¹, όπως και από άλλες, εθνικού και διεθνούς επιπέδου, διατάξεις. Οι χώρες που την υφίστα-

* Επίκουρη Καθηγήτρια, στον Τομέα Ποινικών Επιστημών του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Υποψήφια Διδάκτωρ Εγκληματολογίας στον Τομέα Ποινικών Επιστημών του Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου, όπως και οι κ.κ. Ευάγγελος Σπινέλλης, Dr. Jur. Πανεπιστημίου Osnabrück, Επισκέπτης. Καθηγητής του Διεθνούς Πανεπιστημίου Ελλάδος - Θεσσαλονίκη, Διονύσης Χιόνης, Υποψήφιος Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Αικατερίνη Ρομποτή, Msc. in Forensic Science, Πανεπιστήμιο Pace Νέας Υόρκης, και Λήδα Καλλιαροπούλου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του ΠΜΣ του Τομέα Ποινικών Επιστημών, Νομικής Σχολής, ΕΚΠΑ, που συγκροτούν την ερευνητική ομάδα του χρηματοδοτούμενου προγράμματος «Φύλαξη Μουσείων και Αρχαιολογικών Χώρων» του ΕΚΠΑ, ευχαριστούν από καρδιάς τον Τιμώμενο Καθηγητή κ. Σπύρο Τρωιάνο, για την ανιδιοτελή υποστήριξή του, κατά την πραγματοποίηση του προγράμματος αυτού. Το παρόν άρθρο, άλλωστε, προέκυψε από την προβληματική που αναπτύσσεται στη σχετική τεχνική έκθεση του εν λόγω προγράμματος, η οποία θα ολοκληρωθεί και θα κατατεθεί στη γραμματεία του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του ΕΚΠΑ, περί τα τέλη Αυγούστου 2013.

1. Για μια κριτική ανάλυση του νόμου, βλ. σε Σπύρο Τρωιάνο και Μαρίνα Παπαδημητρίου (2007-09), «Τα αρχαία μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα και η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς: Παρατηρήσεις στον Ν. 3028/2002», *Αρχαιογνωσία*, τόμος 15, σ. 231 επ., όπου, στο νόμο, υπάρχουν ποινικά αδικήματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η εκτέλεση ερευνών χωρίς άδεια (λαθρανασκαφή), η παράνομη διακίνηση, και η δημιουργία συλλογής αρχαιοτήτων άνευ αδείας. Θα θέλαμε να τονίσουμε ότι ο ορισμός «αρχαία μνημεία», περιλαμβάνει κατά κανόνα, όλα εκείνα που χρονολογούνται έως και το 1830, επομένως και τα βυζαντινά.

νται, ζημιώνονται πολλαπλά, και αυτό ισχύει κατεξοχήν για το ελληνικό κράτος, το οποίο χαρακτηρίζεται από τεράστιες περιοχές που δεν έχουν ανασκαφεί, απέραντες ακτές, των οποίων η φύλαξη είναι δυσχερής, και υποθαλάσσια κρυμμένους αρχαιολογικούς θησαυρούς. Η έλλειψη αποτελεσματικών ελέγχων ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τον ήδη προβληματικό εντοπισμό της δράσης οργανωμένων ομάδων αρχαιοκαπηλών. Αλληλένδετη με το θέμα της αρχαιοκαπηλίας είναι η διαδικασία επαναπατρισμού αρχαιοτήτων που βρίσκονται σε άλλες χώρες, και έχουν καταλήξει ήδη σε συλλογές μουσείων (λ.χ. η περίπτωση του Μουσείου J. Paul Getty, ή του Μουσείου Michael C. Carlos στις ΗΠΑ), ή που πρόκειται να δημοπρατηθούν. Οι αρχές, στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια, έχουν εντείνει τις προσπάθειές τους για τον επαναπατρισμό αρχαιοτήτων, ιδίως σε μία περίοδο που η επιστροφή των Ελγίνειων Μαρμάρων από το Βρετανικό Μουσείο έχει λάβει σημαντικές διαστάσεις στο διεθνή τύπο².

Πέρα από την περίπτωση των Ελγίνειων Μαρμάρων, η οποία αποτελεί την κορυφή του παγόβουνου³, υπάρχουν πάμπολλες περιπτώ-

2. «Πληθαίνουν οι φωνές για τα Γλυπτά», αναφορά σε ομιλία του Βρετανού δημοσιογράφου και συγγραφέα Έντουαρντ Ένφιλντ, στο πλαίσιο της παγκόσμιας τουριστικής έκθεσης World Travel Market, www.skai.gr, 12 Νοεμβρίου 2008. «Την επιστροφή των γλυπτών ζητά το Υπουργικό Συμβούλιο της Σκωτίας», *Το Βήμα*, 29 Ιουνίου 2009. «Η πρώτη νίκη για τα μάρμαρα», *Το Έθνος*, 20 Ιουνίου 2009. «Οι Έλληνες μας έδωσαν τους Ολυμπιακούς. Ας αποκτήσουν τα μάρμαρά τους...» του Henry Porter, *The Observer on the Parthenon Marbles*, 20 Μαΐου 2012, κ.α.

3. Είναι δύσκολο, να φανταστεί κανείς, από εγκληματολογική άποψη, αδικήματα με μεγαλύτερο σκοτεινό αριθμό από εκείνον της αρχαιοκαπηλίας, μολοντί η άμεση αναφορά σ' αυτήν, ως «υποδειγματικού» εγκλήματος μεγάλου σκοτεινού αριθμού, σπανίζει στη σχετική βιβλιογραφία. Θα μπορούσαμε μάλιστα να τη χαρακτηρίσουμε, από πολλές απόψεις, ως παράνομη ή εγκληματική δραστηριότητα «χαμηλής θεατότητας», υπό τη έννοια ότι, συχνά, αποτελεί έγκλημα «λευκού περιλαίμιου», «συνδικάτου», ή μορφή «εγκληματικής οργάνωσης». Τέτοια εγκλήματα, κατά κανόνα, δεν καταγράφονται στις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές, και επίσης, δεν προσελκύουν τα φώτα της δημοσιότητας (βλ. ενδεικτικά K. Williams, 2008, *Textbook on Criminology*, Blackstone Press, London, σ. 55 επ). Γενικά, για τη διασύνδεση των καναλιών του διεθνούς εγκλήματος με την αρχαιοκαπηλία και την παράνομη εξαγωγή και διακίνηση προστατευόμενων πολιτιστικών αγαθών, βλ. και A.J.G. Tjhuis, *Transnational crime and the interface between legal and illegal actors - The case of the illicit art and antiquities trade* (Διδ. Διατρ. Leiden 2006), και επίσης, S. Mackenzie (2011) *Illicit deals in cultural objects as crimes of the powerful, Crime Law and Social Change*, τόμος 56, σ. 133 και επ.

σεις αρχαιοτήτων που προωθούνται στο εξωτερικό, στα πλαίσια ιδιωτικών συλλογών ή και διεθνών οίκων πλειστηριασμών, έχοντας αποτελέσει, προηγουμένως, προϊόντα λαθρονασκαφής και παράνομων υποθαλάσσιων ερευνών. Επιπλέον, οι περίοδοι πολέμου και κατοχής, κατά τις οποίες είναι αδύνατον να λειτουργήσουν ομαλά οι μηχανισμοί ελέγχου μουσείων και εφοριών αρχαιοτήτων, παρέχουν κατάλληλες ευκαιρίες για τη δράση οργανωμένων κυκλωμάτων λαθρονασκαφής και λαθρεμπορίας πολιτιστικών αγαθών, ενώ ταυτόχρονα ανακλύπει και ζήτημα ευθύνης της χώρας που δραστηριοποιείται εντός του εθνικού εδάφους της κατεχόμενης χώρας⁴. Για παράδειγμα, χιλιάδες είναι οι αρχαιότητες που αγνοούνται από την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, ενώ το υπουργείο Πολιτισμού διεξάγει, ήδη, εδώ και ένα χρόνο, έρευνα στα κρατικά αρχεία, ώστε να διαπιστώσει το σύνολο των αρχαίων πολιτιστικών αγαθών που έχουν φύγει εκτός ελληνικού εδάφους, κατά την περίοδο 1941-1944, προκειμένου να τα διεκδικήσει επισήμως από τη γερμανική κυβέρνηση⁵.

Οι αρχές του ελληνικού κράτους, με τη συνεργασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καταβάλουν επίπονες προσπάθειες για την επιστροφή πολύτιμων αρχαιολογικών ευρημάτων και, σε αρκετές περιπτώσεις, οι προσπάθειες έχουν καρποφορήσει. Ο επαναπατρισμός δύναται να είναι είτε *εθελούσιος*, στα πλαίσια μιας *bona fides* κίνησης, και με *ηθικά κριτήρια*, έχοντας ταυτόχρονα επικοινωνιακό χαρακτήρα, είτε *προϊόν δικαστικής διαμάχης*, με νομική αναγνώριση του

4. Βλ. για το ζήτημα της προστασίας πολιτιστικών αγαθών, απειλούμενων λόγω ένοπλων συγκρούσεων, σε Ε. Ν. Μουσταίρα, *Συγκριτικό Δίκαιο και Πολιτιστικά Αγαθά*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σ. 113 επ., και επίσης, Neil Brodie (2006) "The plunder of Iraq's archaeological heritage, 1991 - 2005, and the London antiquities trade", σε Neil Brodie, Morag M. Kersel, Christina Luke and Kathryn Walker Tubb (eds.), *Archaeology, Cultural Heritage and the Antiquities Trade*, Gainesville: University Press of Florida, σ. 206 επ., όπου χρησιμοποιείται ευρύτερος των αρχαίων μνημείων ορισμός για τα πολιτιστικά αγαθά, που περιλαμβάνει πάντως, και τις αρχαιότητες.

5. Για την πληροφορία αυτή ενδεικτικά βλ. «Επιστρέφουν στην Ελλάδα αρχαιολογικοί θησαυροί που έκλεψαν οι ναζί», 29/5/2013, www.news247.gr. Σε άλλο δημοσίευμα αναφέρονται μνημεία που λεηλατήθηκαν ή πυρπολήθηκαν εκείνη την εποχή, συγκεκριμένα, δέκα μοναστήρια στο νομό Ιωαννίνων, πέντε στο νομό Τρικάλων, επτά στο νομό Αιτωλοακαρνανίας, όπως και ανασκαφές που έγιναν από Γερμανούς αρχαιολόγους, στην Κρήτη, στην Αίγινα, στη Χαλκίδα, στη Θεσσαλονίκη και στη Βεργίνα, των οποίων τα ευρήματα παρέμειναν άγνωστα, ή δεν παραδόθηκαν στις ελληνικές αρχές («Οι ναζί μας άρπαξαν και αρχαιότητες!», του Γιώργου Λυκουρέντζου, *Δημοκρατία*, 3.4.2012).

δεσμού μίας χώρας και των πολιτιστικών αγαθών της, ως ιδιοκτήτη τους⁶. Ενδιάμεση περίπτωση αποτελεί η εφαρμογή διμερούς σύμβασης, που μπορεί να έχει υπογραφεί μεταξύ δύο χωρών, στο πλαίσιο καταπολέμησης της αρχαιοκαπηλίας. Πρόσφατα, η Ελλάδα έχει υπογράψει μνημόνια συνεργασίας για τον επαναπατρισμό πολιτισμικών αγαθών με τις ΗΠΑ, την Ελβετία και την Κίνα⁷, πράγμα που αποτελεί ένδειξη καλής θελήσεως εκ μέρους των κυβερνήσεων των εν λόγω χωρών. Ωστόσο, οι διμερείς αυτές συμφωνίες είναι πολύ πρόσφατες, ώστε να μην είναι εφικτή η αξιολόγηση της εφαρμογής τους, και άλλωστε, μια τέτοια αξιολόγηση θ' αποτελούσε αντικείμενο εκτεταμένης και διεξοδικής ανάλυσης, που θα υπερέβαινε κατά πολύ την έκταση του παρόντος άρθρου.

2. Πηγές δεδομένων, μέθοδος, και επιλογή υποθέσεων προς παρουσίαση

Η αναζήτηση υποθέσεων επαναπατρισμού αρχαιοτήτων έγινε, αρχικά, από τη δεύτερη εκ των συγγραφέων του παρόντος άρθρου, μέσω διαδικτύου, σε δημοσιεύματα του τύπου, και άλλες ιστοσελίδες

6. Τα κριτήρια επιστροφής που αναφέρονται στο κείμενο, υιοθετήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του προγράμματος «Φύλαξη Μουσείων και Αρχαιολογικών Χώρων» (βλ. παραπάνω, στην υποσημείωση με αστερίσκο), κατόπιν εισήγησης Ε. Σπινέλλη. Πρβλ. και Ε. Spinellis, *Das Vertrags- und Sachenrecht des internationalen Kunsthandels - zugleich ein Beitrag zur Bedeutung der Eingriffsnormen im heutigen internationalen Rechtsverkehr*, Rasch Vrlg., Osnabrück, 2001 (διδακτορική διατριβή), και παρέμβαση του ίδιου, με θέμα «Επαναπατρισμός παρανόμως διακινηθέντων πολιτιστικών (ή πολιτισμικών) αγαθών: προστασία ή προστατευτισμός;», στην εκδήλωση της Ένωσης Αστυκολόγων και της Εταιρίας Νομικών Βορείου Ελλάδος, *Προστασία πολιτιστικών αγαθών*, Θεσσαλονίκη, 16.12.2005, και επίσης, του ίδιου, "Information duties imposed by Museums' Codes of Ethics", Εισήγηση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Δικαίου της Πληροφορίας /4th International Conference on Information Law and Ethics, Θεσσαλονίκη, 20 και 21 Μαΐου 2011, υπό έκδοση, Αθήνα, 2013.

7. Συγκεκριμένα, έχει υπογραφεί η συμφωνία περί εισαγωγής, διαμετακόμισης και επαναπατρισμού πολιτιστικών αγαθών, με την Ελβετία, την 15-5-2007 (Ν. 3915/ΦΕΚ 20/17-2-2011), το μνημόνιο συνεργασίας για την πρόληψη της κλοπής, της παράνομης ανασκαφής, εισαγωγής και εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών, με την Κίνα, την 26-2-2008 (Ν. 3914/ΦΕΚ 19/17-2-2011) και το μνημόνιο συνεργασίας σχετικά με την επιβολή εισαγωγικών περιορισμών σε κατηγορίες αρχαιολογικού και βυζαντινού εκκλησιαστικού εθνομολογικού υλικού, μέχρι και τον 15ο αιώνα μ.Χ., με τις ΗΠΑ, την 17-7-2011 (Ν. 4026/ΦΕΚ 231/3-11-2011). Επίσης, έχει υπογραφεί και διμερής σύμβαση με την Τουρκία, την 4.3.2013, η οποία, όμως, δεν έχει κυρωθεί ακόμη.

ενημέρωσης, για το χρονικό διάστημα 1996 -2003⁸. Για την αναζήτηση αυτή χρησιμοποιήθηκαν «ευαισθητοποιεί» έννοιες⁹, όπως, λ.χ. «μουσειό/α», «επιστροφή αρχαιοτήτων», «δικαστική οδός», ή και συνδυασμός των εννοιών αυτών, οι οποίες εμπεριέχονται στα κριτήρια της κατηγοριοποίησης επιστροφών αρχαιοτήτων, τα οποία αναφέρουμε παραπάνω, στην εισαγωγή μας. Αναλυτικότερα, τα κριτήρια αυτά είναι τα εξής: 1) Η οικειοθελής επιστροφή αντικειμένου/ων α) από μουσείο ή β) από ιδιώτη και 2) η δια διαδικαστικής οδού επιστροφή ή αξίωση επιστροφής (πχ. αίτημα δικαστικής συνδρομής, ασφαλιστικά μέτρα κλπ.), η οποία, όπως τουλάχιστον προέκυψε από την αναζήτηση, δεν ακολουθείται κατά μουσείων, αλλά μόνο όταν πρόκειται για ιδιωτική συλλογή. Τέλος, υπάρχει και η ιδιόμορφη περίπτωση του εξωδικαστικού συμβιβασμού, όπου ο δράστης αποφασίζει να επιστρέψει το αντικείμενο, αφού του ασκηθεί πίεση με δικαστικά ή άλλα επίσημα μέσα¹⁰.

Από την αναζήτηση προέκυψαν 18 υποθέσεις επαναπατρισμού αρχαιοτήτων. Συνολικά, οι υποθέσεις επιστροφής από μουσεία είναι

8. Συνολικά, οι σύνδεσμοι που εντοπίστηκαν στο διαδίκτυο είναι είκοσι (δέκα ελληνικοί και δέκα ξενόγλωσσοι). Ελληνικοί σύνδεσμοι: *Το Βήμα*: www.tovima.gr, *Καθημερινή*: www.kathimerini.gr, *Ελευθεροτυπία*: www.enet.gr, *Ναυτεμπορική*: www.naftemporiki.gr, *Εθνος*: www.ethnos.gr, www.skai.gr, www.in.gr, www.inews.gr, www.news247.gr, και *Hellenic Resources Network*, www.hri.org. Ξενόγλωσσοι σύνδεσμοι: *Los Angeles Times*: www.latimes.com, *International Herald Tribune*: www.global.nytimes.com, *The Washington Post*: www.washingtonpost.com, *BBC News*: www.news.bbc.co.uk, *CBC news*: www.cbc.ca, *The Local (Sweden's News in English)*: www.thelocal.se, *International Service of the Swiss Broadcasting Corporation*: www.swissinfo.ch, *Illicit Antiquities Research Centre*: www.mcdonald.cam.ac.uk, *Ιστότοπος Μουσείου Getty*: www.getty.edu, *UNESCO*, www.unesco.org.

9. Όρος που απαντάται στη θεωρία και τη μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών, κυρίως, στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθόδου - εξ αντιδιαστολής προς την ποσοτική. Μια «ευαισθητοποιός» έννοια «...δεν μας καθορίζει τι θα δούμε, αλλά προς τα πού θα κοιτάξουμε...» (Ε. Λαμπροπούλου, 1994, *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 289). Επίσης, ενδεικτικά βλ. και Ν. Κ. Denzin, και Υ. S. Lincoln (1994) "Introduction: Entering the field of qualitative research", σε *Handbook of Qualitative Research*, Sage Publ., London, σ. 1 επ. Στο παρόν άρθρο προβήκαμε σε στοιχειώδη ανάλυση περιεχομένου, που θα την τοποθετούσαμε στο μεταίχμιο των ποιοτικών και των ποσοτικών μεθόδων, και η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως σε έρευνες πολιτισμικών δεδομένων και μαζικής επικοινωνίας (βλ. Peter Manning, Betsy Cullum-Swan "Narrative, content and semiotic analysis", *Handbook of Qualitative Research*, ό.π., σ. 464).

10. Στις υποθέσεις περιλήφθηκαν και εκείνες για τις οποίες η διαδικασία επαναπατρισμού δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη.

έξι¹¹, και σε όλες η επιστροφή ήταν οικειοθελής. Στις υπόλοιπες δώδεκα, η επιστροφή έγινε από ιδιώτη ή οίκο δημοπρασίας, εκ των οποίων, σε τρεις, μόνο, ήταν οικειοθελής¹². Σε πέντε υποθέσεις η επιστροφή ακολούθησε τη δικαστική οδό¹³, ενώ σε τέσσερεις ήταν προϊόν εξωδικαστικού συμβιβασμού¹⁴. Στη συνέχεια, επιλέξαμε να παρουσιά-

11. Συγκεκριμένα, πρόκειται για διακόσια ογδόντα πέντε αντικείμενα πρωτογεωμετρικής Ρωμαϊκής περιόδου, που αφαιρέθηκαν από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου (2001), για την υπόθεση του Μουσείου J. Paul Getty (2006), για την επιστροφή τεμαχίου της βόρειας ζωφόρου του Παρθενώνα από το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (2006), την επιστροφή τεμαχίου της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα από το Αρχαιολογικό μουσείο του Παλέρμιο (2008), για εκατόν έντεκα όστρακα και επτά νομίσματα 5ου-2ου αι. π.Χ. που επιστράφηκαν από το Βέλγιο, ενενήντα έξι αρχαία χάλκινα και πήλινα αγγεία υστεροκλασικών χρόνων, που επιστράφηκαν από τη Γερμανία και θραύσμα επιστυλίου μεσοβυζαντινού τέμπλου του 11-12 αι., που επιστράφηκε από το Ηνωμένο Βασίλειο (2009). Επίσης, πρόσφατα, επιστράφηκαν οκτώ χιλιάδες θραύσματα αγγείων νεολιθικής εποχής από το μουσείο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας Pfahlbaumeseum (2013).

12. Αυτές αφορούν τμήμα επικρανίδας του Ερεχθείου ναού, όπως και τη συλλογή σαράντα οκτώ αρχαίων ελληνικών νομισμάτων από τη Σουηδία (2006) –πρόκειται για δύο περιπτώσεις επαναπατριsmού, που όμως είναι αλληλένδετες, και αντιμετωπίζονται εδώ, ως μια, ενιαία υπόθεση-, την επιστροφή του Εφήβου του Σάαρμπρικεν, από τη Γερμανία (2008), και πέντε βυζαντινές τοιχογραφίες του 13ου και 16ου αιώνα μ.Χ., που αφαιρέθηκαν από την εκκλησία της Παλαιοπαναγιάς στη Στενή Ευβοίας και επιστράφηκαν από την Ελβετία (2010).

13. Πρόκειται για την υπόθεση του Θησαυρού των Αηδονιών (1996), εκείνη των ενενήντα τεσσάρων αντικειμένων νεολιθικής εποχής, που αφαιρέθηκαν από οικία στη Λάρισα και επιστράφηκαν με απόφαση του Ειρηνοδικείου του Μονάχου (2007), εκείνη του μαρμάρινου βυζαντινού ελκυστήρα και του φύλλου βυζαντινού ψαλητήριου -και τα δύο του 11ου αιώνα-, που αφαιρέθηκαν από τη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, και επιστράφηκαν από τη Μ. Βρετανία (2012), η υπόθεση των εκατόν δέκα οκτώ αρχαίων ελληνικών νομισμάτων, του 5ου αιώνα π.Χ., τα οποία επιστράφηκαν με απόφαση της Εισαγγελίας Ζυρίχης (2013), και εκείνη του ασημένιου οκτάδραχμου του 480 π.Χ., που κρίθηκε ως προϊόν λαθρονασκαφής με απόφαση του Ελβετικού Ομοσπονδιακού Ποινικού Δικαστηρίου, ενώ εκκρεμεί η επιστροφή του (από το 2012).

14. Πρόκειται για την περίπτωση του Απόλλωνα Λυκείου Γόρτυνας του 4ου αι. π.Χ., που επιστράφηκε από τον ιδιώτη Ελβετό αρχαιοπώλη David Cahn (2007), εκείνη της αττικής μαρμάρινης λήκυθους του 4ου αι. π.Χ., που επιστράφηκε, επίσης, από ιδιώτη Ελβετό αρχαιοπώλη (2008), εκείνη του χάλκινου καλυκωτού κρατήρα της Πιερίας (340 π.Χ.) και του άνω τμήματος μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης της Βραυρώνας (αρχές 4ου αιώνα π.Χ.), που επιστράφηκε από τη συλλογή των Αμερικανών συλλεκτών Λεβί και Γουάιτ (2008), και επίσης, για εκείνη των επτά μεταβυζαντινών εικόνων, που αφαιρέθηκαν από εκκλησίες των νομών Ιωαννίνων και Γρεβενών και των σπαραγμάτων τοιχογραφιών που είχαν αφαιρεθεί το 1981 από βυζαντινό ναό στη Χίο, και επιστράφηκαν από ιδιωτική συλλογή στην Ολλανδία (2011).

σουμε και να σχολιάσουμε τέσσερις υποθέσεις¹⁵, που τις θεωρήσαμε αντιπροσωπευτικές των κατηγοριών επαναπατρισμού που διαμορφώθηκαν, και του ίδιου του φαινομένου της αρχαιοκαπηλίας, όπως αυτό αναδεικνύεται, κατά την υπό εξέταση χρονική περίοδο, μέχρι σήμερα.

2.1. Επιστροφή από ιδιωτική συλλογή δια δικαστικής οδού: Θησαυρός των Αηδονιών (1996)¹⁶

Ο θησαυρός των Αηδονιών αποτελείται από 312 αντικείμενα που χρονολογούνται από το 1500 π.Χ., και αποσπάστηκαν βίαια και παράνομα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών της Νεμέας. Η συλλογή προοριζόταν να δημοπρατηθεί στην αίθουσα τέχνης του Michael Ward, στη Νέα Υόρκη, το Υπουργείο Πολιτισμού, όμως ενημερώθηκε εγκαίρως, με αποτέλεσμα να ακολουθηθεί η δικαστική οδός. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα προσέφυγε στο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Νέας Υόρκης, ζητώντας τη ματαίωση της δημοπρασίας και την επιστροφή του θησαυρού. Με δικαστική παρέμβαση, η δημοπρασία ματαιώθηκε, και τελικά, επήλθε συμφωνία μεταξύ των αντιδίκων, ύστερα από πρόταση του Michael Ward.

Ο θησαυρός δωρίστηκε στην Εταιρεία για τη Διατήρηση της Ελλη-

15. Τρεις από τις τέσσερις υποθέσεις, εκείνη για το Μουσείο Getty, για το Θησαυρό των Αηδονιών, και για το Άγαλμα της Γόρτυνας, περιλαμβάνονται σε N. Brodie και A. Apostolidis, (2007), "History Lost", *Hellenic Foundation For Culture, Anemon Productions*, και οι δύο πρώτες αναφέρονται ως παραδείγματα επιτυχούς επαναπατρισμού σε "Recent examples of successful operations of cultural property restitutions in the world", *UNESCO*, www.unesco.org.

16. Εκτενής περιγραφή σε N. Brodie και A. Apostolidis, "History Lost", ό.π., σ. 46 επ. Βλ. και «Ποιος είναι ο Θησαυρός των Αηδονιών που παρά λίγο να χάσει η Ελλάδα;» 6/2/2012, www.inews.gr. Επίσης, βλ. S. Waxman (2008), *Loot: The Battle Over the Stolen Treasures of the Ancient World*, New York: Times Books, Emily C. Ehl, (1998), "The settlement of Greece v. Ward: Who loses?", *Boston University Law Review*, 78, 661-90, J. Fitzpatrick (1996), "The panel: Fitzpatrick" σε Howland, Richard H. (ed.) "Mycenaean Treasures of the Aegean Bronze Age Repatriated", *Society for the Preservation of Greek Heritage*, Washington DC, σ. 55-58, R. J. Elia (1995), "Greece v. Ward: The return of Mycenaean artifacts", *International Journal of Cultural Property*, 4, 119-128, και K. Demakopoulou, *The Aidonia Treasure: Seals and Jewellery of the Aegean Late Bronze Age*, Exhibition catalogue, Hellenic Antiquities Museum, Melbourne, 9 November 1998 - 28 February 1999. Επίσης, ενδεικτικά βλ. «Κλοπές αρχαιοτήτων κατά συρροή στην Ελλάδα», της Μ. Θεομού, 28/11/2012, www.tovima.gr.

νικής Κληρονομιάς, ένα πολιτιστικό ίδρυμα με έδρα την Washington και σκοπό την προβολή του ελληνικού πολιτισμού. Η Εταιρεία επέστρεψε το θησαυρό στην Ελλάδα το 1996, ύστερα από διετή παραμονή του στην κατοχή της. Ο θησαυρός παρουσιάστηκε σε ειδική έκθεση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, καταλήγοντας, το 2000, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας. Η διεκδίκηση του «Θησαυρού των Αηδονιών» από την Ελλάδα, με δικαστικά μέσα, ανέδειξε στη διεθνή κοινότητα το σοβαρότατο πρόβλημα της αρχαιοκαπηλίας και της παράνομης εξαγωγής και διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, κατέδειξε δε τη σημασία ύπαρξης εγγράφων γνησιότητας και προέλευσής τους, ιδίως ενόψει δημοπρασίας των πολιτιστικών αγαθών από μεγάλους οίκους.

2.2. Οικειοθελής επιστροφή από το Μουσείο J. Paul Getty (2006)¹⁷

Στο πλαίσιο καλής θελήσεως, τον Αύγουστο του 2006, το Μουσείο Getty επέστρεψε στην Ελλάδα μία ενεπίγραφη Βοιωτική Στήλη, με εγχάρακτη παράσταση πολεμιστή, και το μαρμάρινο ανάγλυφο της Θάσου (είχε κλαπεί στις αρχές του 20ου αιώνα, από αποθήκη ανασκαφής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής). Αργότερα, το ίδιο έτος, έλαβε χώρα ο επαναπατρισμός ενός χρυσού νεκρώσιμου στεφανιού από την Μακεδονία, όπως και του αγάλματος μιας αρχαϊκής κόρης, έργα του 4ου αιώνα π.Χ. αμφότερα - και πάλι από το ίδιο μουσείο. Η επιστροφή τους εντάσσεται στο πλαίσιο συνομιλιών για την επιστροφή και των τεσσάρων συνολικά αρχαιοτήτων που διεκδικούσε η Ελλάδα από το 1995, όπως και για την υπογραφή σχετικής συμφωνίας με το μουσείο. Επιπλέον, το 2011, στο πλαίσιο υπογραφής «μνημο-

17. Βλ. κοινή δήλωση περί επίσημης επιστροφής των αντικειμένων, μεταξύ εκπροσώπων Μουσείου Getty και Υπουργείου Πολιτισμού (Hellenic Republic Ministry of Culture and J. Paul Getty Trust joint statement, July 10 2006, www.getty.edu). Επίσης, βλ. «Σε ισχύ το μνημόνιο συνεργασίας με το Μουσείο Γκετί», 29/3/2013, εφημερίδα *Ναυτεμπορική*, www.naftemporiki.gr, και εκτενή περιγραφή σε Ν. Brodie και Α. Apostolidis, "History Lost", ό.π., σ. 60-61. Υπάρχουν και πολλά ακόμα δημοσιεύματα γι' αυτή την υπόθεση, όπως "Ancient wreath returns to Greece", *BBC News*, www.news.bbc.co.uk, 30 March 2007, "Getty Museum Is Expected to Return Gold Wreath to Greece" των Hugh Eakin και Anthee Carassava, *The New York Times*, December 11, 2006, "Getty lets her take the fall", των J. Felch & R. Frammolino, *Los Angeles Times*, 29 December 2006, "Former Getty curator charged with Greek art theft" του K. Grohmann, *The Washington Post*, 21 November 2006, κ.α.

νίου συνεργασίας» της Ελλάδας με το Μουσείο Getty, «για την ενίσχυση της επιστημονικής έρευνας, την προβολή της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και τη δέσμευση (του Μουσείου) για την αποτροπή της παράνομης διακίνησης αρχαιοτήτων», επεστράφησαν τμήματα ενός επιτύμβιου ανάγλυφου, το βασικό κομμάτι του οποίου βρίσκεται στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, στην Αθήνα, και μία ενεπίγραφη στήλη από το Θορικό της Αττικής. Πρόκειται για τμήματα από επιτύμβιο, όπου απεικονίζονται γυναίκες μορφές, που χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα. Η ενεπίγραφη στήλη θεωρείται εξαιρετικά σημαντική, λόγω κειμένου που περιλαμβάνει, το οποίο αποτελεί ημερολόγιο θυσιών και εορτών που τελούνταν στον Θορικό Αττικής, προς τιμήν θεοτήτων και τοπικών ηρώων.

Το μνημόνιο συνεργασίας που υπεγράφη το 2011, μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και του Μουσείου, ενεργοποιήθηκε, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο της μεγάλης έκθεσης για το Βυζάντιο, η οποία επίκειται, και θα λάβει χώρα στο Μουσείο, με διάρκεια από τον Απρίλιο έως τον Αύγουστο του 2014, ενώ προβλέπεται σειρά ενεργειών σε θέματα συντήρησης έργων τέχνης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ηνίοχο της Μοτύης, που πρόσφατα συντηρήθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου.

2.3 Οικιοθελής επιστροφή από ιδιωτική συλλογή: Τμήμα του Ερεχθείου ναού και νομίσματα (2006)¹⁸

Το 2006, ένα μικρό τμήμα της επικρανίτιδας του Ερεχθείου ναού επεστράφη οικιοθελώς στην Ελλάδα μετά από 100 χρόνια. Το τμήμα αυτό παραδόθηκε από τη Σουηδή Birgit Wiger Angner, συνταξιούχο γυμνάστρια, η οποία το κληρονόμησε από τον πατέρα της το 1972. Είχε δοθεί στον πατέρα της, ως δώρο από τον αδελφό του, Henning Lund, μετά από ένα ταξίδι του στην Αθήνα, το 1895. Η Angner οδηγήθηκε σε αυτήν την απόφαση, αφού ενημερώθηκε για την προσπάθεια επιστροφής των Ελγίνειων Μαρμάρων στην Ελλάδα, στο πλαίσιο ενός σεμιναρίου, τον Μάιο του 2003, διοργανωθέντος από το Μεσογει-

18. Εφημερίδα *Ναυτεμπορική*, www.naftemporiki.gr και επίσης, "Sweden returns ancient coins to Greece", 1/4/2006, *Athens News Agency, Hellenic Resources Network*, www.hri.org.

ακό Μουσείο της Στοκχόλμης. Επικοινωνήσε με την επιτροπή του μουσείου, και παρέδωσε, το 2005, το εν λόγω αντικείμενο, ενώ το μουσείο, στη συνέχεια, προέβη στις απαραίτητες διαδικασίες για την επίσημη επιστροφή του στην Ελλάδα.

Το ίδιο έτος επεστράφη από τη Σουηδία, πάλι στο πλαίσιο καλής θελήσεως, μία συλλογή 48 αρχαίων ελληνικών νομισμάτων, τα οποία είχαν αποτελέσει προϊόν ανασκαφής, που πραγματοποιήθηκε από Σουηδούς αρχαιολόγους, το 1922, σε τοποθεσία της Πελοποννήσου. Τα εν λόγω νομίσματα είχαν μεταφερθεί στη Σουηδία για συντήρηση και εξέταση, αλλά τα ίχνη τους είχαν χαθεί. Εντοπίστηκαν, το 1977, στο Πανεπιστήμιο της Uppsala της Σουηδίας, και, μετά από διαπραγματεύσεις μεταξύ των ελληνικών και των σουηδικών αρχών, επεστράφησαν τελικώς στην Ελλάδα.

2.4. Εξώδικη επιστροφή: Απόλλων Λυκείου Γόρτυνας (2007)¹⁹

Το άγαλμα προέρχεται από τις ανασκαφές του Federico Halber τον 19ο αιώνα, στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα, στη Γόρτυνα Κρήτης. Πρόκειται για αντίγραφο του Απόλλωνος Λυκείου, χρονολογούμενο γύρω στον 4ο αιώνα π. Χ. και αποδιδόμενο στον Πραξιτέλη ή στη σχολή του. Η παράνομη αφαίρεσή του έλαβε χώρα το Μάρτιο του 1991, μαζί με εννιά ακόμα αρχαία αντικείμενα της ρωμαϊκής περιόδου, με αποτέλεσμα το Υπουργείο Πολιτισμού να ενημερώσει την Interpol.

Η Ίντερπολ, 16 χρόνια μετά, την 22α Μαρτίου 2007, ενημέρωσε το Υπουργείο Πολιτισμού ότι το κλεμμένο άγαλμα εντοπίστηκε στη Βασιλεία της Ελβετίας και ότι είχε πωληθεί στις 13 Μαρτίου του 2007, στο Μάαστριχτ της Ολλανδίας, σε Γερμανό συλλέκτη έργων τέχνης, με τη διαμεσολάβηση του Ελβετού αρχαιοπώλη David Cahn. Στις 22 Μαρτίου 2007, εισήχθη στην Ελβετία, και, ύστερα από συντονισμένες ενέργειες των ελληνικών και των ελβετικών αρχών, ο David Cahn αποφάσισε να το παραδώσει εξωδίκως, ανεπιφύλακτα, και άνευ όρων, στο Ελληνικό Δημόσιο.

19. Σύντομη αναφορά σε Brodie και Apostolidis (2007), "History Lost", ό.π. σ. 65, σε "Culture without Context", *Newsletter of the Illicit Antiquities Research Centre*, Issue 20, Spring 2007, σ. 8, και σε «Κλοπές αρχαιοτήτων κατά συρροή στην Ελλάδα», www.tovima.gr, κ.α.

3. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Από την παραπάνω περιγραφή των τεσσάρων επιλεγμένων υποθέσεων, μπορεί κανείς να προβεί σε ορισμένες επισημάνεις:

Α) Από τους τέσσερεις συνδυασμούς/ κατηγορίες που προέκυψαν από την πρώτη καταγραφή μας, η μία κατηγορία παραμένει κενή: Το ελληνικό κράτος δεν έχει στραφεί, δικαστικά, κατά μουσείου στο εξωτερικό – έτσι, τουλάχιστον, προκύπτει από τα δεδομένα μας, για τη χρονική περίοδο που διερευνήσαμε στο διαδίκτυο, από το 1996 μέχρι σήμερα (2013).

Β) Η περίπτωση της επιστροφής της ιδιωτικής συλλογής του Θησαυρού των Αηδονίων, η οποία είναι και η παλαιότερη υπόθεση που εντοπίστηκε (1996), έγινε, επανειλημμένα, αντικείμενο δημόσιας αναφοράς και επιστημονικής ανάλυσης, αφού άλλωστε και το Ελληνικό Δημόσιο προσέφυγε επίσημα ενώπιον του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Νέας Υόρκης. Μολονότι ακολουθήθηκε γι' αυτή την υπόθεση η δικαστική οδός, τελικά το ζήτημα τακτοποιήθηκε εξωδίκως, με συμφωνία των αντιδίκων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, πριν τον επαναπατρισμό, ο θησαυρός αποτέλεσε επωφελή για τον ελληνισμό δωρεά, σε ίδρυμα της πρωτεύουσας των ΗΠΑ.

Γ) Η υπόθεση επαναπατρισμού αρχαιοτήτων από το Μουσείο Getty, είναι άλλη μια περίπτωση που χαίρει μεγάλης δημοσιότητας, αλλά και εν γένει επιστημονικών αναφορών, καθότι επιστράφηκαν στην Ελλάδα, οικειοθελώς, σημαντικά και διακεκριμένα αρχαία ευρήματα. Σημασία έχει το γεγονός ότι μεταξύ του μουσείου αυτού και του ελληνικού κράτους έχει υπογραφεί συγκεκριμένο μνημόνιο μελλοντικής συνεργασίας (2014), το οποίο θα συντελέσει, μεταξύ άλλων, και στην προβολή του ελληνισμού στο εξωτερικό.

Δ) Η επιστροφή τμήματος του Ερεχθείου ναού από τη Σουηδία (2006), μέσω της κληρονόμου αρχαιοκάπηλου, αποτελεί υποδειγματική περίπτωση οικειοθελούς επιστροφής και ενεργοποίησης ηθικών κριτηρίων (στην Εισαγωγή), καθότι είναι ενδεικτική αυξημένης ευαισθησίας στον επαναπατρισμό ελληνικών αρχαιοτήτων. Η ένδειξη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι, τον ίδιο χρόνο, επαναπατρίστηκαν, οικειοθελώς, και άλλες αρχαιότητες, από την ίδια χώρα.

Ε) Η επιστροφή του Απόλλωνος Γόρτυνος (2007) αποτελεί δείγμα εξώδικης επιστροφής από ιδιώτη, ο οποίος, μάλλον υπό την πίεση άσκησης δίωξης εις βάρος του, αποφασίζει να παραδώσει, άνευ όρων,

και ανεπιφύλακτα το πολιτιστικό αγαθό. Επισημαίνεται ότι, στην περίπτωση αυτή, είχε ανάμειξη η Interpol, και ότι η Ελβετία, χώρα όπου εντοπίστηκαν οι παρανόμως αφαιρεθείσες αρχαιότητες, έχει συνάψει διμερή συμφωνία με την Ελλάδα, για τον επαναπατρισμό πολιτιστικών αγαθών, που, θεωρητικά, αποτελεί ισχυρό εργαλείο για την επιτυχή έκβαση παρόμοιων υποθέσεων, στο μέλλον.

Από τις παραπάνω πέντε επισημάνσεις, μπορεί κανείς να συναγάγει το γενικό συμπέρασμα, ότι ο οικειοθελής, έστω και κατόπιν (ανεπίσημη) διαπραγμάτευσης, επαναπατρισμός αρχαιοτήτων, αποτελεί μια ρεαλιστική επιδίωξη, και κρίνεται επωφελέστερος της δικαστικής οδού, τουλάχιστον όσον αφορά τις επιστροφές από Μουσεία. Σε κάποιες περιπτώσεις, διαφαίνεται η ενεργοποίηση ηθικών κριτηρίων, και σε άλλες, ή και παράλληλα με τα κριτήρια αυτά, διανοίγεται η προοπτική ενός ευνοϊκού διεθνούς νομικού και συμβατικού πλαισίου για τον επαναπατρισμό των αρχαιοτήτων.

Πάντως, οι περιπτώσεις οικειοθελούς επιστροφής αρχαιοτήτων από ιδιώτες, ήταν λιγότερες, στο διαδικτυακό μας δείγμα, συγκριτικά με τις υπόλοιπες, πράγμα που δείχνει ότι επικρατέστερη είναι μάλλον η δικαστική οδός, ή έστω, ο εξώδικος συμβιβασμός, πιθανώς δηλωτικός ψυχολογικής ή άλλης πίεσης που ασκήθηκε στο δράστη. Εντούτοις, οι όποιες διαπιστώσεις μας θα πρέπει να γίνουν, ούτως ή άλλως, δεκτές μ' επιφύλαξη, καθότι η μεθοδολογική μας προσέγγιση, στο παρόν άρθρο, έχει ποιοτικό και όχι ποσοτικό χαρακτήρα, με κύριο μειονέκτημα να μην διασφαλίζεται η αντιπροσωπευτικότητα των δεδομένων μας, όπως συμβαίνει σε όλες τις ποιοτικές διερευνήσεις²⁰. Εκτός τούτου, τα δημοσιεύματα του τύπου, στα οποία έγινε αρχικά η αναζήτηση, δεν αποκαλύπτουν, όπως ήταν άλλωστε, αναμενόμενο, πολλές όψεις της διαδικασίας επιστροφής, σημαντικές για την πρόληψη και την καταστολή παράνομων προσβολών των μνημείων μας. Για παράδειγμα, από το «υπόδειγμα εξώδικης επιστροφής», που παραθέσαμε παραπάνω (2.4.), δεν προκύπτει καν ο χρόνος που μεσολάβησε, ανάμεσα στην αποκάλυψη της παράνομης πράξης και του δράστη, και την απόφασή του να επιστρέψει το/τα αντικείμενο/α. Πολλώ δε μάλλον, δεν αποκαλύπτεται λεπτομερώς η όλη διαδικασία της διαπραγμάτευσης, ανάμεσα στους διεκδικούντες την αρχαιότητα

20. Ενδεικτικά βλ. Denzin και Lincoln σε *Handbook of Qualitative Research*, London, ό.π., ιδίως. σ. 4 επ.

και τον/τους αρχαιοκάπηλο/ούς.

Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι όλα τα μουσεία του δι-αδικτυακού μας δείγματος επέστρεψαν οικειοθελώς τις αρχαιότητες που είχαν στην κατοχή τους, ενώ ορισμένα, μερίμνησαν και για την προβολή του ελληνικού πολιτισμού. Ακόμη, άλλωστε, και μέσα από αυτή την περιορισμένη παρουσίαση και εξέταση υποθέσεων, προέ-κυψαν συχνές αναφορές στην αρχαιοκαπηλία του ελλαδικού χώρου, σε ιστότοπους έγκριτων εφημερίδων, ιδρυμάτων και οργανώσεων του εξωτερικού, που δείχνουν ότι η εκστρατεία επιστροφής των αρχαιο-τήτων στη χώρα μας, έχει λάβει αξιοσημείωτες διαστάσεις (και) εκτός ελληνικών συνόρων.

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ*

**Η εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης
στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο:
η περίπτωση της Ολυμπίας**

1. Οι δύο αναθηματικές επιγραφές από τη βασιλική της Ολυμπίας

Στο μαρμαρόστρωτο δάπεδο του μεσαίου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ολυμπίας βρέθηκαν, κατά τη διάρκεια των παλαιών γερμανικών ανασκαφών, δύο αναθηματικές επιγραφές. Στην πρώτη, αναγράφεται το όνομα του αναγνώστη Κυριακού, εμφυτευτή της κτήσης και παράλληλα χορηγού της στρώσης του μαρμάρινου δαπέδου της βασιλικής¹. Η δεύτερη επιγραφή, αναφέρεται στον κατασκευαστή του έργου της μαρμαρόστρωσης του δαπέδου της βασιλικής, αναγνώστη Ανδρέα, που ασκούσε παράλληλα και το επάγγελμα του μαρμαραρίου: *Ἀνδρέα τῶ ἀναγνώστη καὶ μαρμαραρίῳ*². Ως πιθανή χρονολόγηση των επιγραφών και της εκκλησίας έχει προταθεί το πρώτο μισό του 5ου αι.³ και μάλιστα η περίοδος πριν από το έτος 451, πιθανότατα το 435⁴. Η χάραξη και η τοποθέτηση των επι-

*Ερευνήτρια ΙΙΕ/ΕΙΕ. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή το συνάδελφο ερευνητή του ΙΙΕ/ΕΙΕ κ. Κώστα Τσικνάκη για την πολύτιμη βοήθειά του.

1. W. DITTENBERGER - K. PURGOLD, *Olympia Textband, V. Die Inschriften von Olympia*, Berlin 1896, στήλ. 671-672, αρ. 656.- SOPHIA B. ZOUMBAKI, *Elis und Olympia in der Kaiserzeit. Das Leben einer Gesellschaft zwischen Stadt und Heiligtum auf prosopographischer Grundlage* [ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Μελετήματα, 32], Αθήνα 2001, 54 σημ. 75, 313, αρ. 96.

2. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 672-673, αρ. 657.- MARGHERITA GUARDUCCI, *Epigrafia Greca, IV. Epigrafi sacre, pagane e cristiane*, Roma 1978, 333-334, αρ. 5. - Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Σχόλιον εις επιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Ολυμπίας. Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ἑλλεικῶν Σπουδῶν (23-26 Νοεμβρίου 1978)* (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 7), Αθήνα 1980, 162.- ZOUMBAKI, *Elis und Olympia*, 54 σημ. 75, 207, αρ. 55.

3. Στις αρχές του 5ου αι. τη χρονολογεί η GUARDUCCI, *Epigrafia Greca, IV*, 333-334, αρ. 5.

4. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Σχόλιον, 166. Η χρονολόγηση αυτή προτείνεται, με βάση την πα-

γραφών στο δάπεδο του μεσαίου κλίτους του ναού συμπίπτει χρονικά με τη μετασκευή του εργαστηρίου του Φειδία σε χριστιανική βασιλική, γεγονός που συντελεσθήκε το νωρίτερο στα μέσα του 5^{ου} αι.⁵

Από το περιεχόμενο των δύο επιγραφών προκύπτει το όνομα του χορηγού του έργου Κυριακού, καθώς και του κατασκευαστή, του μαρμαραρίου Ανδρέα, οι οποίοι συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή του. Τόσο ο Κυριακός, όσο και Ανδρέας ήταν αναγνώστες, δηλαδή μέλη του κατώτερου κλήρου. Οι μαρμάρινες ενεπίγραφες πλάκες προήλθαν πιθανότατα από τα κτήρια του Φιλιππείου και της Στοάς της Ηχούς, όπως συνέβη άλλωστε με το σύνολο σχεδόν του υλικού, που χρησίμευσε για τη στρώση του δαπέδου του μεσαίου κλίτους της βασιλικής, που προήλθε από τη λαφυραγώγηση των γειτονικών μνημείων⁶.

λαιογραφία και το περιεχόμενο της επιγραφής, στην οποία απαντά, παράλληλα με το αξίωμα του αναγνώστη, το επάγγελμα του εμφυτευτή, πράγμα που απαγορεύθηκε από τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος του έτους 451. Για τη χρονολόγηση των επιγραφών και της βασιλικής στον 5^ο αι. (λίγο μετά το έτος 400, πιθανόν γύρω στο 426), βλ. F. ADLER, «Die byzantinische Kirche», στο: F. ADLER - R. BORRMANN - W. DÖRPFELD - F. GRAEBER-P. GRAEF, *Die Baudenkmäler von Olympia*, (Olympia Textband II), Berlin 1892, 95, 101-103.

5. Το θέμα της χρονολόγησης των οικοδομικών φάσεων της βασιλικής της Ολυμπίας παραμένει ακόμη ανοικτό. Σύμφωνα με πρόσφατη προκαταρκτική έρευνα του FRANZ ALTO BAUER, το εργαστήριο του Φειδία διαμορφώθηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική το νωρίτερο στα μέσα του 5^{ου} αι., ενώ στη διάρκεια του 6^{ου} αι. έγιναν κάποιες αλλαγές, βλ. U. SINN, «Εκθεση των ερευνών στην Ολυμπία της ύστερης αρχαιότητας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, επιμ. Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ - ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ [Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ], Αθήνα 2002, 61. Παλαιότερα η βασιλική είχε χρονολογηθεί στις αρχές του 5^{ου} αι., βλ. ADLER, *Die byzantinische Kirche*, 95-105.- Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», *ΑΕ* (= *Αρχαιολογική Εφημερίς*) τομ. 1 (1929) 173.- A. MALLWITZ - W. SCHIERING, *Die Werkstatt des Phidias in Olympia*, τομ. 1 (Olympische Forschungen V), Berlin 1964, 16 κ. εξ. Η χρονολόγηση της βασιλικής και των δύο επιγραφών στον 6^ο αι. είχε προταθεί από το H. LECLERQ, «Lecteur», *DACL* : (= *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*) VIII, 2 (1929), στήλ. 2263-2264, αρ. 45, 46. Για τις οικοδομικές φάσεις της βασιλικής, βλ. και τις παρατηρήσεις του H. LECLERCQ, «Olympie», *DACL* XII, 2 (1936), στήλ. 2071-2078.

6. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 672.- ADLER, *Die byzantinische Kirche*, 94 εικ. 52, 95. Σύμφωνα με τους γερμανούς ανασκαφείς, το δάπεδο του μεσαίου κλίτους της βασιλικής ήταν κατασκευασμένο από υλικό προερχόμενο από τα γύρω αρχαία κτήρια, όπως μεγάλες πλάκες, τεμαχισμένες βάσεις και οικοδομικά μέλη, προσαρμοσμένα με χαλαρό τρόπο. Οι επιγραφές περιείχαν ονόματα Ολυμπιονικών, αφιερωτών, καταλόγους αξιωματούχων, γενεαλογικά στοιχεία κ.λπ. Πολλές από τις

α) Η πρώτη επιγραφή, το περιεχόμενο της οποίας θα μας απασχολήσει κυρίως στην παρούσα μελέτη, είναι χαραγμένη πάνω σε πλάκα από παριανό μάρμαρο, σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου (εικ. 2). Προέρχεται πιθανότατα από το στυλοβάτη του Φιλιππείου και βρέθηκε στις 20 Μαρτίου του έτους 1877 στο δάπεδο του μεσαίου κλίτους της βασιλικής, όπως ήδη αναφέρθηκε⁷. Η πλάκα αποτελείται από τρία κομμάτια και είναι αποκεκρουμένη σε μερικά σημεία των ακμών της, χωρίς όμως αυτό να δημιουργεί πρόβλημα στην ανάγνωση της επιγραφής. Έχει ύψος 1,12 μ., πλάτος 0,79 μ. και πάχος 0,15 μ. Τα γράμματα είναι σχεδόν ισομεγέθη και αρκετά φέρουν ακρέμονες⁸. Τα γενικά χαρακτηριστικά της χάραξης της επιγραφής, σύμφωνα με τον παλαιογράφο κύριο Ζήση Μελισσάκη, είναι αυτά της Μεγαλογράμματης Βιβλικής, όπως κυρίως τα γράμματα Α, Β, Ε, Ξ, C, Ω, τα οποία είναι χαρακτηριστικά της Βιβλικής ή τουλάχιστον προέρχονται από αυτά, γεγονός που θα δικαιολογούσε τη χρονολογική ένταξη του μνημείου από πλευράς παλαιογραφίας στην τελευταία περίοδο της παρακμής της Βιβλικής, δηλαδή περί τα τέλη του 6^{ου} ή τις αρχές του 7^{ου} αι.⁹ Η επιγραφή αποτελείται από εννέα στίχους και μεταγράφεται ως εξής:

† Κυριακός ὁ ἐν / λαβέστατος / ἀναγνώστης κ(αι) / ἐμφυτευτής / τῆς
κτῆσεως / ὑπὲρ σωτηρίας / ἑαυτοῦ ἐνθάμε / νος ἐκαλλ[λ]ιέργη / σεν τὴν
στρῶσιν †.

Το περιεχόμενο της επιγραφής είναι, από όσο γνωρίζουμε, σπάνιο, και, σε ό,τι αφορά στην Πελοπόννησο μοναδικό. Ο Κυριακός ήταν αναγνώστης στην τοπική εκκλησία και ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντα της ανάγνωσης αλλά και της ερμηνείας των γραφών –

επιγραφές προέρχονταν από την Εξέδρα του Ηρώδη του Αττικού, βλ. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, αρ. 613, 619, 620, 621, 623, 624, 627, 628. Μάλιστα, στην κάτω αριστερή γωνία της επιγραφής από το βάθρο της Φαυστίνας, έχει χαραχθεί σταυρός (αρ. 613).

7. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 671-672, αρ. 656.

8. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 671-672, αρ. 656.- ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Σχόλιον, 162-165, εικ. 2.- ΖΟΥΜΒΑΚΙ, *Elis und Olympia*, 55, 313, αρ. 96.

9. Τη χρονολόγηση της επιγραφής οφείλω στον έμπειρο παλαιογράφο του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κύριο Ζήση Μελισσάκη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή.

πλην του αγίου ευαγγελίου – κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας¹⁰. Παράλληλα με τα εκκλησιαστικά του καθήκοντα, ο Κυριακός ήταν έμφυτευτής τῆς κτήσεως, δηλαδή είχε ενοικιάσει εκτεταμένη καρποφόρο περιοχή (κτῆσις), κάπου κοντά στην Ολυμπία, έχοντας το δικαίωμα της καλλιέργειας¹¹.

Η ανάλυση των όρων των δύο αναθηματικών επιγραφών και κυρίως της πρώτης, θα επιτρέψει την κατά το δυνατόν αποσαφήνιση του περιεχομένου τους, συμβάλλοντας έτσι στην πληρέστερη κατανόησή τους και στην ένταξή τους στο ιστορικό πλαίσιο των συνθηκών που υπαγόρευσαν τη χάραξή τους.

Κυριακός: Θεοφόρο όνομα που απαντά τόσο στην Πελοπόννησο¹², όσο και σε παλαιοχριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές από τις Κυκλάδες¹³, τη Μακεδονία¹⁴, την Ανατολική Θράκη¹⁵ κ.α.

Αναγνώστης: Πρόκειται για τον απλό αναγνώστη, μέλος του κατώτερου κλήρου. Στον κατώτερο κλήρο ανήκουν, εκτός από τους αναγνώστες και οι ψάλτες, που έχουν βοηθητικές αρμοδιότητες και αντίθετα με τα μέλη του ανώτερου κλήρου (επισκόπους, πρεσβυτέρους, διακόνους), δεν δέχονται τη θεία χάρη με κάποιο μυστήριο, αλλά αναλαμβάνουν τα καθήκοντά τους μετά από μία απλή τελετή, τη

10. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Σχόλιον, 163. Ακόμη, ήταν επιφορτισμένος με το άναμμα των κεριών, τη μεταφορά των καντηλιών κ.λπ., βλ. E. HANTON, «Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure», *Byzantion* 4 (1927-1928) 63-64.

11. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Σχόλιον, 164.

12. Απαντά στην Κόρινθο (J. H. KENT, *Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, VIII, 3. *The Inscriptions 1926-1950*, Princeton, New Jersey 1966, 182, αρ. 561: *Κυριακού φασαναρίου*), στο Άργος (ANASTASIA ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΝΙΑΔΟ, *Argos paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin* [BAR International Series 1173], Οξφόρδη 2003, 53 αρ. 6, εκ. 119), καθώς και στην περίπτωση της επιγραφής της βασιλικής της Ολυμπίας.

13. G. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècles après J. - C.* [Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 12], Paris 2000, 40-41 αρ. 2a, 41-42 αρ. 2b, 142-143 αρ. 70, 165-166 αρ. 95.

14. D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH (= *Bulletin de Correspondance Hellénique*), Supplément VIII, Paris 1983, 195 αρ. 231, 157 αρ. 174, 205 αρ. 243.

15. Για το όνομα Κυριακός στις επιγραφές της Ανατολικής Θράκης αλλά και γενικότερα, βλ. τη σχετική βιβλιογραφία CATHERINE ASDRACHA, «(IV). Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique», *ΑΔ* (= *Αρχαιολογικόν Δελτίον*) 49-50 (1994-1995), Μέρος Α', Μελέται, 308 αρ. 133 (επιγραφή από το Πάνιον).

χειροθεσία¹⁶. Ονόματα αναγνωστών απαντούν συχνά σε επιτύμβιες και αφιερωματικές επιγραφές της Πελοποννήσου, όπως την Κόρινθο¹⁷, την Τροιζήνα κ.α.¹⁸.

Εμφυτευτής: Ο καλλιεργητής, ελεύθερος αγρότης, στον οποίο έχει περιέλθει με συμβόλαιο κτηματική έκταση προς χρήση, προκειμένου να την εκχερσώσει και να τη βελτιώσει, καταβάλλοντας στον ιδιοκτήτη της γης τον κανόνα ή το πάκτον. Ο εμφυτευτής ήταν ελεύθερος αγρότης και σε καμιά περίπτωση δεν ήταν πάροικος. Μπορούσε να καλλιεργεί τη γη στο διηνεκές, είτε πρόκειται για ιδιοκτησία του κράτους, του αυτοκράτορα ή της εκκλησίας, καταβάλλοντας το μίσθωμα στον ιδιοκτήτη, καθώς και το φόρο που αναλογούσε στο κράτος. Το δικαίωμα αυτό ήταν κληρονομικό, εφόσον ο εμφυτευτής ήταν συνεπής στις υποχρεώσεις του και δεν προέβαινε σε πράξεις που θα είχαν ως αποτέλεσμα την καθιονδήποτε τρόπο χειροτέρευση του ακινήτου¹⁹.

Κτήσις: Εκτεταμένη ξένη, καρποφόρος γη²⁰. Έχει την έννοια της απλής κτήσης, δηλαδή της εμπράγματης κατοχής, της εμφύτευσης (*possessio*), σε αντίθεση με τη νομική κυριότητα (*dominium*). Αυτοί που κατοικούν στις κτήσεις είναι ιδιοκτήτες (*χωροικοδεσπότες*) και όχι απλοί χωρικοί δηλαδή *χωρίται*²¹.

«Υπέρ σωτηρίας έαυτοῦ εὐξάμενος: συνήθης έκφραση στις πρωτοβυζαντινές επιγραφές. Η έκφραση απαντά σε επιγραφή από την Τεγέα²², σε ψηφιδωτή επιγραφή της βασιλικής των Μολάων²³, καθώς

16. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athenener Reihe, 1], Αθήνα 1986, 17.

17. KENT *Corinth* VIII 3, 179 αρ. 548 (*Έχενλ[ά]ου αναγνώστου*).

18. D. FEISSEL - ANNE PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* (= *Travaux et Mémoires*) 9 (1985) 370, αρ. 126* (*Ιωάννης αναγνώστης... έκαλλιέργησεν τόν άββωνα*). Ο αναγνώστης Ιωάννης φέρεται ως δωρητής του άμβωνα προς τιμήν του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Η επιγραφή βρέθηκε στα ερείπια της εκκλησίας της Αγίας Σωτείρας. Βλ. και IG (= *Inscriptiones Graecae*) IV, αρ. 784.

19. LECLERCQ, «Olympie», ό.π., στήλ. 2078.- H. LECLERCQ, «Emphytéose ecclésiastique», *DACL* IV, 2 (1921), στήλ. 2766-2777.

20. Λεξικό LIDDELL-SCOTT-JONES, λ. κτήσις. Βλ. και ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Σχόλιον, 164 σημ. 3.

21. M. KAPLAN, *Les Hommes et la Terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol* [Byzantina Sorbonensia 10], Paris 1992, 223 σημ. 29.

22. FEISSEL, *Inscriptions*, 296 αρ. 37 (*έποίησεν υπέρ τής [έαυτοῦ σωτηρίας]*).

23. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος*, τόμ. II. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα. Με τη συνεργασία της

και σε ψηφιδωτή επιγραφή από τη βασιλική της Τροιζήνας²⁴.

Ἐκαλλιέργησεν: Το ρήμα *καλλιερῶ* στις πρωτοβυζαντινές επιγραφές ψηφιδωτών δαπέδων έχει την έννοια γενικά της εκτέλεσης όμορφης εργασίας, καθώς και της διακόσμησης και συνδέεται με κάθε είδους καλλιτεχνική εργασία, όπως δείχνει η ευρύτητα της χρήσης του στην παλαιοχριστιανική περίοδο²⁵. Απαντά σε επιγραφές της Πελοποννήσου, όπως π.χ. σε επιγραφή από την Τροιζήνα (Δαμαλά)²⁶, την Κάτω Σικυώνα²⁷, όπως επίσης σε ψηφιδωτές επιγραφές από τις βασιλικές στους Μολάους²⁸, το Λαυρεωτικό Όλυμπο²⁹ και το Κλάψι Ευρυτανίας³⁰. Στην περίπτωση της επιγραφής της Ολυμπίας η χρήση του ρήματος *καλλιερῶ* είναι μεταβατική, αναφέρεται δηλαδή σε κάτι συγκεκριμένο, όπως στη δαπάνη της επένδυσης του δαπέδου με μαρμάρινες πλάκες³¹.

ΕΛΛΗΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Μνημεία 7], Θεσσαλονίκη 1987, 102 αρ. 45 (*ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως ἀμαρτιῶν*).

24. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 147 αρ. 85 (*ὑπὲρ σωτηρίας ἐαυτοῦ καὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ*).

25. Για τη σημασία του όρου *καλλιερῶ*, βλ. αναλυτικά ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 36-38.

26. FEISSEL, *Inscriptions*, 370, αρ. 126*.

27. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «Η βασιλική της Κάτω Σικυώνας», *Αρχαίον Κορινθιακῶν Μελετῶν* 1 (1971), 46-48.

28. FEISSEL, *Inscriptions*, 372, αρ. 143*.- SEG (= *Supplementum epigraphicum graecum*) 34 (1984), αρ. 304.- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 102 αρ. 45.

29. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 142 αρ. 80.

30. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 167 αρ. 105.

31. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 36. Μεταβατική επίσης είναι η χρήση του ρήματος *καλλιερῶ* στις περιπτώσεις της επιγραφής της Τροιζήνας (*ἐκαλλιέργησεν τὸν ἄββωνα*), της ψηφιδωτής επιγραφής του αιθρίου της βασιλικῆς Α' της Νικόπολης, (*τὴν πᾶσαν ἐκαλιέργησεν τρίστων*), σε επιγραφή από την Ἐφεσο (*ἐκαλιέργησεν τὸ ἔργον τοῦτο*). Στην περίπτωση της βασιλικῆς των Μολάων με τον όρο *καλλιερῶντες*, νοούνται γενικά οι δωρητές, που με οποιονδήποτε τρόπο πρόσφεραν για την ανέγερση ή διακόσμηση του ναού, βλ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 38. Η χρήση του ρήματος ως αμετάβατου, που είναι και συχνότερη (*ἐκαλλιέργησεν ἢ ἐκαλλιέργησαν*), δεν έχει πάντα έννοια με βεβαιότητα καθορισμένη, βλ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 37. Στην περίπτωση που αναφέρεται σε ψηφιδωτές επιγραφές, είναι πολύ πιθανόν ότι αφορά στη συγκεκριμένη ψηφιδωτή διακόσμηση. Για τη σημασία του ρήματος *καλλιερῶ* στις επιγραφές της Εφέσου, βλ. D. FEISSEL, *Chroniques d'épigraphie byzantine 1987-2004* [CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 20], Paris 2006, 84 αρ. 269 (ασημένιος σταυρός ενεπίγραφος, όπου *ἐκαλεργίθι τὸ σίγνο τίς ὑπεραγία Θε(ο)τόκου τοῦ Μαστοῦ*, βλ. 335 αρ. 1102).

Στρῶσιν: Ο όρος *στρῶσις* είναι αρχαίος και σημαίνει την επένδυση των δαπέδων, εν προκειμένω την εργασία της τοποθέτησης μαρμάρινου δαπέδου στο μεσαίο κλίτος της βασιλικής της Ολυμπίας. Εκτός από την Ολυμπία, απαντά στην Έφεσο, στη Σμύρνη, σε παλαιοχριστιανική επιγραφή στις Φθιώτιδες Θήβες κ.λπ.³².

β). Η δεύτερη αναθηματική επιγραφή, επίσης από παριανό μάρμαρο, είχε ύψος 1,10 μ., πλάτος 1,07 μ. και πάχος 0,15 - 0,30 μ. Βρέθηκε στο δάπεδο της βασιλικής της Ολυμπίας στις 22 Μαρτίου 1877 και προερχόταν από το Φιλιππείο. Στην επιγραφή γίνεται αναφορά στον αναγνώστη Ανδρέα, που ασκούσε παράλληλα και το κοσμικό επάγγελμα του μαρμαραρίου (εικ.3). Η επιγραφή αποτελείται από τέσσερις στίχους και μεταγράφεται ως εξής.

† Κ(ύρι)ε Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστ)ὲ βοήθ(ε)ι τῶ δούλω σου Ανδρέα τῶ / ἀναγνώστη / καὶ μαρμαραρίῳ †

Η έκφραση *Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ βοήθει τῶ δούλω σου* είναι συνήθης στις παλαιοχριστιανικές επιγραφές της περιοχής³³.

Ἀνδρέας: όνομα αποστολικό, πολύ κοινό τόσο στα κείμενα, όσο και στις επιγραφές της Πελοποννήσου, όπως της Κορίνθου³⁴.

Ἀναγνώστη: σχόλια όμοια με τα παραπάνω (σ. 794-795).

Μαρμαραρίῳ: επαγγελματίας που ασχολείται με το κόψιμο και τη λείανση μαρμάρων και μεγάλων λίθων. Ο όρος είναι συνώνυμος με το *λιθοξόο* και το *λιθοξό(ο)*, δηλαδή το λειαντή και τον πελεκητή λίθων, αλλά και το *γλύπτη*, το *λατύπο*, το *λιθοκόπο*, το *λιθουργό*, το *λαοξόο* και το *λαοτέκτονα*, καθώς και συγγενής με τον οικοδόμο, τον τέ-

32. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 28 σημ. 70. Βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικῶν ὀρων* [Βιβλιοθήκη Αρχαιολογικής Εταιρείας 94] Αθήνα 1986, λ. στρώσις και λ. στρώμα. Σε επιγραφή από τη Νέα Αγχίαλο σώζεται επιγραφή: Π[ο]λυχρόνιος [ναοῦ ὑπη]ρέτης ὑπὲρ [εὐχῆς ἔστ]ρωσεν [μετάλλ]ῳ ἢ [μαρμάρ]ῳ βλ. FEISSEL, *Chroniques*, 17, αρ. 51.

33. Σε βραχιόλι από την Ολυμπία υπάρχει η επιγραφή *Κ(ύρι)ε βοήθει τῆ φορούση*, βλ. σχετικά DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 719-720, αρ. 706.- GUARDUCCI, *Epigrafia Greca IV*, 334-335, αρ. 6. Με παρόμοια έκφραση *Κ(ύρι)ε βοήθει.....*), αρχίζει και η χριστιανική επιγραφή της Ολυμπίας, που είναι χαραγμένη στο άνω αριστερό τμήμα επιγραφής του 3ου αι., βλ. σχετικά DITTENBERGER - PURGOLD, *Inschriften*, στήλ. 563-564, αρ. 476. 1.

34. Βλ. ενδεικτικά το όνομα σε πρωτοβυζαντινές επιγραφές από την Κόρινθο, KENT, *Corinth VIII* 3, αρ. 547, 551, 552, 558, 561.

κτονα και τον τεχνίτη³⁵. Το επάγγελμα απαντά συχνά σε πρωτοβυζαντινές επιγραφές από την Πελοπόννησο, όπως στην Κόρινθο, στη Στιμάγκα Κορινθίας³⁶, αλλά και στην Κρήτη³⁷, καθώς και στην Παλαιστίνη³⁸ κ.α.

Ο εκ των δωρητών μαρμαράριος Ανδρέας, αναγνώστης στην εκκλησία της Ολυμπίας, εργαζόταν παράλληλα στην επεξεργασία των μαρμάρων, που βρίσκονταν στο χώρο του αρχαίου ιερού και προέρχονταν από τα ερείπια των αρχαίων ναών. Είναι πιθανόν επίσης να επεξεργαζόταν, εκτός από το μάρμαρο και τον κογχυλιάτη λίθο, που παραγόταν σε γειτονικό λατομείο³⁹.

2. Ο θεσμός της εμφύτευσης

Η εμφύτευση συνιστά σημαντικό θεσμό και ένα από τα βαρύτερα εμπράγματα δικαιώματα σε ξένο πράγμα, μέσω του οποίου ο εμφυτευτής αποκτά με συμβόλαιο το δικαίωμα ελεύθερης χρήσης και κάρπωσης ακινήτου με μόνο περιορισμό τη μη χειροτέρευσή του⁴⁰. Το

35. Σχετικά με τους μαρμαραρίους, βλ. L. ROBERT, «Épithaphes et acclamations byzantines à Corinthe», *Hellenica* XI-XII (1960), 21-39. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΤΡΑΥΛΟΣ, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, λ. μαρμαράριος και λατ. marmararius, βλ. επίσης λ. λατόμος, λατύπος, λαοξόος λατόμος, λαοτέκτων, λιθοκόπος, λιθουργός. Γενικά για το επάγγελμα του μαρμαραρίου στις επιγραφές βλ. και FEISSEL, *Chroniques*, 175 αρ. 553, 245, αρ. 779, 259, αρ. 827. Τέλος, για τους μαρμαραρίους, τεχνίτες που δούλευαν για τις επενδύσεις τοίχων με ορθομαρμάρωση, βλ. ΠΑΝΑΠΩΤΑ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Η τεχνική της opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα* (Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Μνημεία 4), Θεσσαλονίκη 1980, 38-39.

36. FEISSEL, *Inscriptions*, 293 - 294 αρ. 33, 369 αρ. 104*, 373 αρ. 154*.

37. Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, «Παλαιοχριστιανική επιγραφή από την Γόρτυνα», *ΛΟΙΒΗ εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού* [Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών], Ηράκλειο 1994, 258.

38. ΚΑΛΛΙΟΠΗ Ι. ΚΡΗΤΙΚΑΚΟΥ, «Μνείες οικοδομικών επαγγελματιών στις επιγραφές της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Παλαιστίνης και Αραβίας», [Ποικίλα, Μελετήματα 10], Αθήνα 1990, 390-392.

39. Είναι γνωστό ότι στο χωριό του Λούβρου, σε απόσταση 14 χλμ. ανατολικά της αρχαίας Ολυμπίας, λειτουργούσε λατομείο κογχυλιάτη, βλ. ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ, *Ολυμπία*, Αθήνα 2006, 34. Για τη χρήση του κογχυλιάτη λίθου στα μνημεία της Ολυμπίας και γενικά της Ηλείας, περιοχή, που στερείται λατομείων καλής πέτρας, βλ. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*, τόμ. 1-2 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Ειδίκευση: Βυζαντινή Αρχαιολογία), Θεσσαλονίκη 2006, 86, 452-454.

40. Για το θεσμό της εμφύτευσης επί των εκκλησιαστικών κτημάτων με όλη τη

δικαίωμα του εμφυτευτή κληρονομείται και μεταβιβάζεται με το μοναδικό όρο ο εμφυτευτής να καταβάλλει τακτικά και έγκαιρα στον ιδιοκτήτη το ετήσιο τέλεσμα, που ονομάζεται *εμφυτευτικός κανόνας* ή *εμφύτευμα*. Το τέλεσμα μπορεί να καταβάλλεται σε χρήμα ή σε ποσοστό επί των καρπών, που προέρχονται από το κτήμα, που έχει παραχωρηθεί προς εμφύτευση⁴¹. Πέραν του εμφυτεύματος, που αποτελεί την κύρια υποχρέωσή του προς τον ιδιοκτήτη, ο εμφυτευτής οφείλει να καταβάλλει και τα δημόσια τέλη⁴², ενώ, προκειμένου να μεταβιβάσει το δικαίωμα της εμφύτευσης, είναι υποχρεωμένος να ζητήσει τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη του ακινήτου, ο οποίος δικαιούται για την παροχή της συγκατάθεσής του να λάβει ως ανώτερο τίμημα το 2% του τιμήματος ή της αξίας της εμφύτευσης⁴³.

Η εμφύτευση, θεσμός ελληνιστικής προέλευσης⁴⁴, εξαιρετικά δια-

σχετική βιβλιογραφία βλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από τον 9^ο μέχρι & του 12^{ου} αιώνας*, Αθήνα 1979, 195-201.- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 24 σημ. 6.- ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τόμ. Ι. *Ενοχικό δίκαιο - Εμπράγματο δίκαιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 6], Αθήνα 1992, 211 σήμ. 3, 215-216.- ΚΑΡΛΑΝ, *Les Hommes et la Terre*, 163-168. Για το θεσμό της εμφύτευσης στη νομοθεσία της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. Κ. ΦΡΕΑΡΙΓΗΣ, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον*, Αθήνα 1854, 708-710, 711, 712.- Μ. ΚΑΣΕΡ, *Das Römische Privatrecht, Rechtsgeschichte des Altertums*, München 1959 (= Handbuch der Altertumswissenschaft X, 3. 3. 2), 222-225.- Μ. ΚΑΣΕΡ, *Das Römische Privatrecht. Ein Studienbuch* (C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung), München 1992, 138-139.- Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, β' έκδοσις, τόμ. 1, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, 749-757. Χρήσιμη είναι επίσης η μελέτη της ΜΑΡΙΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Η εξέλιξη του θεσμού της εμφύτευσης στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας), επιβλέπουσα καθηγήτρια Π. Κατσώνη, Θεσσαλονίκη 2009. Κυρίως για το θεσμό της εμφύτευσης στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Εξέλιξη*, ό.π. 6-10, 14-39.

41. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 196 και σημ. 4. Ο Κονιδάρης σημειώνει ότι, παρά το γεγονός ότι η εμφύτευση εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως συγγενής με το θεσμό των παροίκων, έχει ουσιώδη διαφορά, δεδομένου ότι ο εμφυτευτής ήταν απολύτως ελεύθερο πρόσωπο, ο δε πάροικος ήταν κάτι σαν δούλος. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι κατά την εμφύτευση, μαζί με το ακίνητο μεταβιβάζεται στον εμφυτευτή και ο συνολικός αριθμός των προσκαθημένων στο ακίνητο παροίκων.

42. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 196 και σημ. 3.

43. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 196 και σημ. 5.

44. Για την ελληνιστική προέλευση του θεσμού της εμφύτευσης και την εισαγωγή της στο ρωμαϊκό δίκαιο από νομικούς που κατάγονταν από την Ανατολή, βλ. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Η Βυζαντινή Επαρχία. Πέντε Μαθήματα* [Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας], Αθή-

δεδομένος κατά τη ρωμαϊκή εποχή στις ανατολικές επαρχίες του κράτους⁴⁵, διήρκεσε καθόλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Το προς εμφύτευση ακίνητο μπορούσε να παραχωρήσει είτε ο αυτοκράτορας, σύστημα που απαντά συχνά στην Αφρική από τον 4ο αι.⁴⁶, είτε η εκκλησία⁴⁷. Σταθμός στην εξέλιξη του θεσμού της εμφύτευσης ήταν η βασιλεία του Ιουστινιανού Α' κατά τη διάρκεια της οποίας επιδείχτηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη ρύθμιση των εκκλησιαστικών εμφυτεύσεων με την έκδοση σειράς διαταγμάτων, με κυριότερα εκείνα

να 1991, 14.

45. Για το θεσμό της εμφύτευσης στην Ελλάδα των ρωμαϊκών χρόνων με όλη τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. τη συμβολή του Α. RIZAKIS, «L'emphytéose sous l'Empire en pays grec», *L'Hellénisme d'Époque romaine. Nouveaux Documents, nouvelles approches* (Ier s. a. C.- IIIe s. p. C), *Actes du Colloque international à la mémoire de Louis Robert, Paris, 7-8 Juillet 2000*, édités par Simone Follet, Paris 2004, 55-76. Οι Ρωμαίοι δανείστηκαν από τους Έλληνες τον όρο *ἐμφύτευσις*, που απαντά και με την ορολογία *ἐμφυτεύματα* και *ἐμφυτευτικάριος* σε μία σειρά νομικών κειμένων από τις αρχές του 4^{ου} αι. και μετά, βλ. RIZAKIS, *L'emphytéose*, 56 σημ. 4. Από τις πιο γνωστές περιπτώσεις μίσθωσης γαιών στον ελλαδικό χώρο απαντούν στην Κρήτη και στην Ηλεία. Σε επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. από τη Γόρτυνα περιέχεται συμβόλαιο με το οποίο η πόλη παραχωρεί κτηματική έκταση σε ιδιώτη με την υποχρέωση να κάνει καλλιέργειες (*πυτεύσαι* δηλ. *φυτεύσαι*), βλ. σχετικά R. MONNIER, «"Cultura Manciana" et emphytéose», *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, Firenze 1955, 521. Σε επιγραφή της ίδιας εποχής από την Ολυμπία (Στοά της Ηχούς) περιλαμβάνεται συμβόλαιο μίσθωσης οικοπέδων στην περιοχή της Πισατίδος, βλ. DITTENBERGER - PURGOLD, *Inscriptionen*, στήλ. 45-50, αρ. 18. Βλ. σχετικά RIZAKIS, *L'emphytéose*, 56 σημ. 5.

46. Η ευρύτατη εξάπλωση του θεσμού της εμφύτευσης στην Αίγυπτο τον 4ο αι., όπως προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό των εμφυτευτικών συμβολαίων, έγινε με σκοπό τη βελτίωση της αγροτικής οικονομίας και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, γεγονός όμως που δεν απέτρεψε τη δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών, με αποτέλεσμα την κρίση της αυτοκρατορίας και την κοινωνική αποσύνθεση. Οι εμφυτευτές έγιναν μεγαλοϊδιοκτήτες, δηλαδή ιδιοκτήτες μεγάλων *ούσιων*, στη δημιουργία των οποίων συνέβαλε καθοριστικά το σύστημα της εμφύτευσης, σχετικά βλ. RIZAKIS, *L'emphytéose*, 75-76 σημ. 79.

47. CÉCILE MORRISSON, J.-P. SODINI, «Ο έκτος αιώνας», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γεν. εποπτ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, τόμ. Α', Αθήνα 2006, 300 σημ. 68. Για την εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης στην Αίγυπτο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, είτε επί δημοσίων είτε επί εκκλησιαστικών ακινήτων, βλ. J. GASCOU, «Les grands domaines, la cité et l'état en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscale et administrative)», *TM* 9 (1985) 7, 8, 9, 10, 13 σημ. 58, 14-15, 27, 30, 32 σημ. 192-197, 79, 80. Ειδικά για το θεσμό της εμφύτευσης στην Αίγυπτο, βλ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Η κοινωνία της Αιγύπτου (5ος-7ος αιώνας). Το πρόβλημα των θείων οίκων* [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής, Μεσαιωνικής και Βυζαντινής Ιστορίας], Θεσσαλονίκη 2009, 104 - 105, 121.

του 530, του 531-534, του 535, του 537 και του 544 (Νεαρά 120) με την οποία ολοκλήρωσε τις νομοθετικές του ρυθμίσεις για τις εκκλησιαστικές εμφυτεύσεις. Το έτος αυτό αποτέλεσε ορόσημο για την εξέλιξη του θεσμού διότι ο Ιουστινιανός επέτρεψε, διά νόμου πλέον, τις απεριορίστου διάρκειας εμφυτεύσεις στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, αντί των εμφυτεύσεων επί τριών γενεών, που ίσχυαν μέχρι τότε⁴⁸. Με τον τρόπο αυτό η εκκλησιαστική εμφύτευση απέκτησε ιδιαίτερο περιεχόμενο, που τη διέκρινε σαφώς από το καθεστώς των εμφυτεύσεων αυτοκρατορικών ή δημόσιων ή ιδιωτικών γαιών⁴⁹. Παράλληλα, προστατεύονταν τα εκκλησιαστικά κτήματα, αφού προστέθηκαν αυστηρότερες ρυθμίσεις για τη σύναψη και τη διατήρηση της εμφυτευτικής συμφωνίας (συγκατάθεση τοπικού επισκόπου ή συναίνεση του ηγούμενου σε περίπτωση μοναστηριακού ακινήτου κ.λπ.)⁵⁰, ενώ συγχρόνως στον εμφυτευτή δινόταν μεγάλη άνεση χρόνου προς αξιοποίηση της εκκλησιαστικής κτηματικής περιουσίας. Το αποτέλεσμα της εφαρμογής της διάταξης είναι τόσο σημαντικό για την εξέλιξη του θεσμού στην Αίγυπτο, όπου, μετά το 544, αυξήθηκε σημαντικά η παραχώρηση εκκλησιαστικών κτημάτων προς εμφύτευση⁵¹.

Παρά το γεγονός ότι η εμφύτευση εκκλησιαστικών κτημάτων αποτελούσε επιβάρυνση των τελευταίων με εμπράγματο δικαίωμα, ήταν επιτρεπτή η εφαρμογή του θεσμού, υπό ορισμένες προϋποθέσεις σε ό,τι αφορά τα πρόσωπα, τα οποία μπορούσαν να αποκτήσουν με τον τρόπο αυτό εκκλησιαστικά ακίνητα⁵². Σε κάθε περίπτωση, η παραχώρηση της εκμετάλλευσης των εκκλησιαστικών ακινήτων, είτε ως μίσθωση, είτε ως εμφύτευση, δεν μπορούσε να συμφωνηθεί ως αιώνια, αλλά μόνο ως επανακαμπτική ή αντιστρεπτική⁵³. Τα πρόσωπα στα οποία όχι μόνον επιτρεπόταν αλλά και δινόταν κατά προτί-

48. KAPLAN, *Les Hommes et la Terre*, 166 σημ. 198.- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Εξέλιξη*, ό.π., 35-38.

49. ANNA BOTTIGLIERI, *La nozione romana di enfiteusi*, (Edizioni Scientifiche Italiane), Napoli 1994, 122. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Εξέλιξη*, ό.π., 38.

50. BOTTIGLIERI, *Enfiteusi*, 121.- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Εξέλιξη*, ό.π., 35-36.

51. GASCOU, *Les grands domaines*, 32 σημ. 193.- KAPLAN, *Les Hommes et la Terre*, 165, 166 σημ. 198. - BOTTIGLIERI, *Enfiteusi*, 120-122.

52. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 197-198. Εξαιρούνται π.χ. οι αιρετικοί, οι διοικητές και φροντιστές της περιουσίας των μοναστηρίων, οι συγγενείς τους, οι πολιτικοί και στρατιωτικοί άρχοντες κ.λπ.

53. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Νομικοί θεσμοί και πρακτική σε θέματα εκκλησιαστικής περιουσίας», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γεν. εποπτ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, τόμ. Γ', Αθήνα 2006, 256.

μηση η εκμετάλλευση εκκλησιαστικών ακινήτων, ήταν οι κληρικοί⁵⁴. Στις πηγές απαντούν παραδείγματα κληρικών, όπως διάκονοι, πρεσβύτεροι, ψάλτες, που εμφανίζονται παράλληλα και ως μισθωτές⁵⁵ αλλά και ως εμφυτευτές της Εκκλησίας, που προφανώς δεν ανήκουν στα παραπάνω αποκλειόμενα πρόσωπα⁵⁶. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση του Κυριακού, χορηγού της μαρμάρινης επένδυσης του δαπέδου της βασιλικής της Ολυμπίας, η άσκηση του εκκλησιαστικού επαγγέλματος του αναγνώστη δεν είναι ασυμβίβαστη με εκείνη του εμφυτευτή ενός εκκλησιαστικού, αυτοκρατορικού ή ιδιωτικού ακινήτου⁵⁷. Άλλωστε, είναι γενικότερα γνωστό ότι η σχετική απαγόρευση της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνος (451), ο τρίτος κανόνας της οποίας απαγορεύει σε επισκόπους, κληρικούς και μοναχούς όλων των βαθμίδων να ασκούν το επάγγελμα του εμφυτευτή⁵⁸, δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε απόλυτα στην πράξη. Συγκεκριμένα, στον εν λόγω κανόνα της συνόδου της Χαλκηδόνος αναφέρονται εισαγωγικά οι λόγοι για τους οποίους τα μέλη της αποφάσισαν να λάβουν μέτρα

54. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 186 σημ. 3. Βλ. σχετικά και KARLAN, *Les Hommes et la Terre*, 168 σημ. 210.

55. EWA WIPSYZKA, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle* [Papyrologica Bruxellensia 10], Bruxelles 1972, 58-60. Σχετικά με τα λαϊκά επαγγέλματα που ασκούσαν τα μέλη του κλήρου στην Αίγυπτο, καθώς και σχολιασμός των σχετικών απαγορεύσεων της Συνόδου του 451, βλ. WIPSYZKA, *Les ressources*, 154-173.

56. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 186 σημ. 5, 6. Για τις εργασίες που επιτρέπονταν ή απαγορεύονταν στο βυζαντινό κλήρο, βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», *Πρακτικά του Δ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, 145-166.

57. Τα μέλη του κατώτερου κλήρου είχαν συχνά για λόγους οικονομικούς και άλλη επαγγελματική απασχόληση παράλληλα με τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα, βλ. σχετικά ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψιμη αρχαιότητα», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, 231 σημ. 22, 23. Η μελέτη των πρωτοβυζαντινών επιγραφών δείχνει ότι τα εκκλησιαστικά καθήκοντα των πρεσβυτέρων δεν απέκλειαν την άσκηση κοσμικών επαγγελμάτων, όπως τραπεζιτών, αργυροπράτων, καταστηματαρχών κ.λπ. βλ. D. J. CONSTANTELOS, «Clerics and Secular Professions in the Byzantine Church», *Βυζαντινά* 13A (1985) [= *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο*], 375-381.

58. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Σχόλιον*, 165. Για την άσκηση κοσμικών επαγγελμάτων από κληρικούς, βλ. Α. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον*, Αθήνα 1965², 215-216.

για κατηγορία κληρικών που έγιναν μισθωτές κτημάτων και κατηγορήθηκαν για αιχροκέρδεια⁵⁹. Προσεκτική μελέτη του κανόνα επιτρέπει τη διαπίστωση ότι η απαγόρευση μίσθωσης κτημάτων με την απειλή εκκλησιαστικού επιτιμίου, ίσχυε, κατά τη γνώμη μας, για τα μέλη εκείνα του κλήρου (επισκόπους, κληρικούς, μοναχούς)⁶⁰, που ασκούσαν το επάγγελμα του μισθωτή για να αιχροκερδούν αποκομίζοντας υπερβολικά κέρδη. Εξάλλου, ο ίδιος κανόνας προβλέπει εξαιρέσεις σε περιπτώσεις επιτροπείας κ.λπ.⁶¹. Σε κάθε περίπτωση, η παραπάνω απαγόρευση δεν σημαίνει αναγκαστικά και την καθολική εφαρμογή της από πλευράς πρακτικής, δεδομένου ότι πολλές από τις απαγορεύσεις αυτού του είδους καταστρατηγούνταν συστηματικά, όπως επιβεβαιώνεται από τη συχνότητα της επανάληψής τους⁶². Άλλωστε, πέρα από τον καθοριστικό ρόλο του τοπικού επισκόπου, ο οποίος είναι κατά την περίοδο εκείνη ο απόλυτος ρυθμιστής των εκκλησιαστικών πραγμάτων της περιοχής του⁶³, υπενθυμίζεται η ευχέρεια που διαθέτει στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του να παρεκκλίνει από τις σχετικές κανονικές επιταγές ασκώντας οικονομία⁶⁴.

59. Ἦλθεν εἰς τὴν ἁγίαν σύνοδον, ὅτι τῶν ἐν τῷ κλήρῳ κατειλεγμένων τινές, δι' αἰχροκέρδειαν, ἀλλοτρίων κτημάτων γίνονται μισθωταί, καὶ πράγματα κοσμικὰ ἐργολαβοῦσι, τῆς μὲν τοῦ Θεοῦ λειτουργίας καταρράθυμοῦντες, τοὺς δὲ τῶν κοσμικῶν ὑποτρέχοντες οἴκους, καὶ οὐσιῶν χειρισμοὺς ἀναδεχόμενοι διὰ φιλαργυρίαν. Βλ. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. Β', Αθήνα 1852, 220.

60. Στα μέλη του ανώτερου κλήρου συμπεριλαμβάνονταν οι επίσκοποι, οι πρεσβύτεροι και οι διάκονοι, ενώ στον κατώτερο κλήρο συμπεριλαμβάνονταν οι ψάλτες και οι αναγνώστες, που είχαν βοηθητικά καθήκοντα, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 17 σημ. 6.

61. μηδένα τοῦ λοιποῦ, μὴ ἐπίσκοπον, μὴ κληρικόν, μὴ μονάζοντα ἢ μισθοῦσθαι κτήματα, ἢ πραγμάτων ἐπεισάγειν ἑαυτὸν κοσμικαῖς διοικήσεσι· πλὴν εἰ μήπου ἐκ νόμων καλοῖτο εἰς ἀφηλίκων ἀπαραίτητον ἐπιτροπήν· ἢ ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτρέψῃ φροντίζειν πραγμάτων, ἢ ὀρφανῶν, ἢ χηρῶν ἀπρονοήτων, καὶ τῶν προσώπων τῶν μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δεομένων βοηθείας, διὰ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Εἰ δὲ τις παραβαίνων τὰ ὠρισμένα τοῦ λοιποῦ ἐπιχειρήσῃ, ὁ τοιοῦτος ἐκκλησιαστικοῖς ὑποκείσθω ἐπιτιμίοις. Βλ. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τόμ. Β', 220 - 221.

62. Για το σχολιασμό του κανόνα αυτού της Συνόδου της Χαλκηδόνος, βλ. WIPSYCKA, *Les ressources*, 171.

63. Για το ρόλο του επισκόπου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. σχετικά ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, «Ο επίσκοπος και η πόλη: τα κοσμικά κτίσματα», *Βυζαντικά* 7 (1987) 77-89.

64. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου*, 153-154 και σημ. 64. Για το θεσμό της οικονομίας, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα-

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θεωρούμε πιθανότατο ότι ο αναγνώστης Κυριακός, χορηγός του δαπέδου της βασιλικής της Ολυμπίας, ήταν παράλληλα με το εκκλησιαστικό του λειτούργημα και εμφυτευτής κτημάτων, που ανήκαν πιθανότατα στην ιδιοκτησία της τοπικής εκκλησίας⁶⁵. Ο χρόνος κατά τον οποίο άσκησε τα επαγγέλματα αυτά ο Κυριακός δεν μπορεί να προσεγγισθεί με ακρίβεια, προς το παρόν τουλάχιστον και ελλείψει άλλων ισχυρών τεκμηρίων (κυρίως ανασκαφικών), αλλά σε κάθε περίπτωση πρέπει να αποσυνδεθεί από τα στενά χρονικά όρια ανάμεσα στο 435 και το 451. Η ύπαρξη επιγραφών του βου αι. όπου συχνά αναφέρονται κληρικοί του κατώτερου κλήρου να ασκούν επαγγέλματα κοσμικά και μάλιστα πολύ επικερδή, ενισχύουν την άποψη αυτή. Συγκεκριμένα, σε επιγραφή που βρέθηκε στην Κρήτη αναγράφεται ο Αριστέας Νεογορτυνεΐτης, ο οποίος ήταν παράλληλα *ἀναγνώστης καὶ πακτωτῆς γενόμενος τῆς Θεσσαλονικέων ἀγιωτ(άτης) ἐκκλη(σία)ς*⁶⁶. Η περίπτωση του Αριστέα έχει θεωρηθεί ως κλασικό παράδειγμα κληρικού του κατώτερου κλήρου (αναγνώστης)⁶⁷, που ήταν παράλληλα εμφυτευτής (πακτωτής), κτημάτων της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης στην Κρήτη⁶⁸. Στο ίδιο ακριβώς συ-

Κομοτηνή 1984², 38-41. Η άσκηση του θεσμού της εκκλησιαστικής οικονομίας αποκλείεται, όταν προσκρούει στην ορθόδοξη δογματική διδασκαλία, της οποίας η παραβίαση είναι απόλυτα ανεπίτρεπτη, βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις*, 39.

65. Την άποψη αυτή είχε διατυπώσει ο ADLER, *Die byzantinische Kirche*, 101. Βλ. σχετικά και ΒΑΣ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ, *Η Ολυμπία*, Αθήνα 1901, 160 σημ. 1.

66. Η επιγραφή βρέθηκε από τον Σπ. Μαρινάτο στο χωριό Μητρόπολη της Κρήτης, βλ. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Ενάτη και δεκάτη αρχαιολογική περιφέρεια Κρήτης», *ΑΔ* 15 (1933-35) παρ. 75, αρ. 10, 77, εικ. 42.- Α. C. BANDY (Μπέντης), *Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 10, Μέρος Α': Δ' - Θ' αι. μ.Χ. *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Αθήνα 1970, 66-68, αρ. 37. Σχετικά με την επιγραφή βλ. τα σχόλια του FEISSEL, «*Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*», 237-238, αρ. 287. Η επιγραφή επανεκδόθηκε και σχολιάστηκε και από τον S. SPYRIDAKIS, «Macedonian Settlers in Sixth-Century Crete?», *Byzantinische Zeitschrift* 79 (1986) 291-295.

67. Βλ. σχετικά ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του ἑγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 17.

68. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Τα οικονομικά του ἑγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, 186 σημ. 6. Βλ. σχετικά με την επιγραφή και MARGARITA GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae. Opera et consilio Friderici Halbherr collectae*. I. IV. *Tituli Gortynii*, Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte, Roma 1950, 406, αρ. 481. Σύμφωνα όμως με την ερμηνεία του Feissel ο όρος *πακτωτής* σημαίνει στην περίπτωση αυτή απλώς τον επιφορτισμένο με την ενοκίαση ακίνητης ιδιοκτησίας της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης στην Κρήτη, βλ. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*, 237-238, αρ. 287. Επισημαίνεται πάντως, ότι ο όρος *πάκτων* είναι όρος ακριβώς αντίστοιχος και ισοδύναμος με τον όρο *ἀπότακτων* και *κανών*, καθώς και *ἐμφύτευμα* και σχετίζονται αποκλειστικά με το θε-

μπέρασμα οδηγεί το περιεχόμενο επιγραφής του 5^{ου} ή 6^{ου} αι. από το Δυρράχιο της Ηπείρου, όπου αναφέρεται το επάγγελμα του αναγνώστη, που ασκείται παράλληλα με εκείνο του πραγματευτή (δηλ. του εμπόρου)⁶⁹. Τέλος, σχετικά με τις κοσμικές ασχολίες του κατώτερου κλήρου, αποκαλυπτικό είναι και το περιεχόμενο συμβολαίου από την Αίγυπτο (του έτους 583), με το οποίο παραχωρείται σε διάκονο της αγίας εκκλησίας η διαχείριση (προνοησία) επί ένα χρόνο περιουσιακών στοιχείων του οίκου των Απιώνων, γνωστής οικογένειας γαιοκτημόνων. Με το συμβόλαιο ο διάκονος ανέλαβε το καθήκον να συγκεντρώνει τα χρήματα και το στάρι που χρώσταγαν οι χωρικοί και να τα αποδίδει στο ταμείο του οίκου⁷⁰.

Η εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αποτελεί, από όσο γνωρίζουμε, μοναδικό παράδειγμα και μαρτυρείται μόνον από τη συγκεκριμένη επιγραφή της Ολυμπίας⁷¹. Άλλωστε, η επιβίωση του θεσμού στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, που προκύπτει μέσα από το περιεχόμενο των επιγραφών και των εγγράφων⁷², φανερώνει κατά τη

σμό της εμφύτευσης, βλ. σχετικά, GASCOU, *Les grands domaines*, 7-8 και σημ. 16, 9 σημ. 28, 14-15, 78 (*ὑπὲρ ἐμφυτευτικοῦ πάκτου τῶν συντελουμένων*). Βλ. επίσης, KAPLAN, *Les Hommes et la Terre*, 165. Σχετικά με την επιγραφή του Αριστέα, βλ. και SPYRIDAKIS, *Macedonian Settlers in Sixth-Century Crete?*, 293-295. Πρβλ. FEISSEL, *Chroniques*, 37 σφ. 131.

69. FEISSEL, *Chroniques*, 20 σφ. 63, *{ἀνα}γνώστου και {πραγμα}τευτοῦ*. Για το επάγγελμα του πραγματευτή, βλ. ASDRACHA, *Inscriptions IV*, 318-319, σφ. 145.

70. Για τις λεπτομέρειες του συμβολαίου και τα σχετικά σχόλια για τις εν γένει ενασχολήσεις του κατώτερου κλήρου στην Αίγυπτο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. αναλυτικά WIPSZYCKA, *Les ressources*, 171-173.

71. Εφαρμογή του θεσμού της εμφύτευσης λανθάνει σε επιγραφή (ἄρος) του 6^{ου} αι. (μεταξύ των ετών 560-566), που βρέθηκε στο Έβδομο (προέλευση Κωνσταντινούπολη), όπου γίνεται αναφορά στα ὄρια μεταξύ των δικαίων του Ορφανοτροφείου και των δικαίων του κουράτορος Αιθέριου, βλ. CATHERINE ASDRACHA, «VI. Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIe siècles). Présentation et commentaire historique», *ΑΔ 53* (1998), Α', 496-498, σφ. 233. Αντίθετα προς την Ασδραχά, η οποία αποκλείει την τεχνική σημασία του ὄρου *ἐμφυτευθέντων*, μεταφράζοντας εκείνων που φυτεύθηκαν από τον Αιθέριο, ο Feissel, ορθά κατά τη γνώμη μας, θεωρεί πιθανότερη τη λειτουργία του θεσμού της εμφύτευσης στην περιοχή και μεταφράζει *των κτημάτων που δόθηκαν στον Αιθέριο εμφυτευτικώς, ή των κτημάτων που δόθηκαν εμφυτευτικώς από τον Αιθέριο*, βλ. σχετικά FEISSEL, *Chroniques*, 54 σφ. 170.

72. Για την επιβίωση του θεσμού της εμφύτευσης στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά και την περίοδο της λατινοκρατίας, βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ Δ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην*

γνώμη μας, τη διάδοσή της στην περιοχή, τόσο κατά την πρωτοβυζαντινή, όσο και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

3. Ο προσδιορισμός του χώρου (ή κτήσις)

Ο εντοπισμός του χώρου της κτήσης, της κτηματικής δηλαδή έκτασης που ανήκε πιθανότατα στην τοπική εκκλησία και εκμεταλλεύονταν ο εμφυτευτής Κυριακός, είναι μία εξαιρετικά δυσχερής υπόθεση και μόνον μερικές αόριστες, προς το παρόν, προσεγγίσεις μπορούν να επιχειρηθούν σχετικά με το χώρο στον οποίο βρίσκονταν τα κτήματα αυτά⁷³.

Η οικονομία της Ηλείας είχε ανέκαθεν αγροτικό χαρακτήρα, όπως καθορίζεται από τη φύση του τοπίου και τις καλά αρδευόμενες πεδινές περιοχές. Η αγροτική οικονομία αποτελούσε συστηματική και μεθοδευμένη εκμετάλλευση ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ η καλλιέργεια βύσσου σε μεγάλες ποσότητες αποτελούσε ένα από τα λίγα παραδείγματα εξειδικευμένης παραγωγής στη ρωμαϊκή Ελλάδα, που προϋπέθετε, εκτός από την εντατική εργασία, βελτίωση και αναβάθμιση με σημαντικά τεχνικά έργα, όπως αυτά που εντοπίστηκαν στην ηλειακή γη⁷⁴. Την εποχή χαρακτηρίζει, παράλληλα με την παρουσία

Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για τους 13^ο - 15^ο αι.), Αθήνα 2010, 384-387. Βλ. επίσης, D. A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le despotat grec de Morée*, II. *Vie et institutions*, Αθήνα 1953. Edition revue et augmentée par CHRYSSA ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο, Variorum, 1975, 180-189. Στα κείμενα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου οι εμφυτευτές απαντούν και ως *ανακαμπτικῶς ἔχοντες*. Βλ. σχετικά και ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο*, 384, 393.

73. Για την κοινωνία και την αγροτική οικονομία της Ηλείας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. ΣΟΦΙΑ ΖΟΥΜΠΑΚΗ, «Παρατηρήσεις στην κοινωνία της Ηλείας κατά τη ρωμαϊκή εποχή», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Παράρτημα 22), τόμ. Α', Αθήνα 1996-1997, 266-275. Τα κύρια προϊόντα της περιοχής στην εποχή του Πausanias ήταν το κρασί, το λάδι, τα σιτηρά, το βαμβάκι, το λινάρι, η κάνναβη και ο περίφημος βύσσο, που παραγόταν στο πλούσιο έδαφός της. Βλ. σχετικά Pausanias 6. 22, 1 (άμπελοι). 6. 26, 6 (καλλιέργεια λιναριού). 5. 5, 2 (για τη βύσσο).

74. ΖΟΥΜΠΑΚΗ, *Παρατηρήσεις στην κοινωνία της Ηλείας*, 270 σημ. 18. Πρόκειται για αναλημματικό τοίχο στην όχθη του ποταμού Πηνειού, 400 μ. βόρεια του πυρήνα της αγοράς της Ηλίδας, με σκοπό τον έλεγχο των υδάτινων όγκων και την καλύτερη άρδευση της πεδιάδας. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε πιθανότατα ο παρόχθιος τοίχος στον ποταμό Κλαδέο στην Ολυμπία, που σώζει και μία ρωμαϊκή οικοδομική φάση, βλ. A. MALLWITZ, *Zur Kladeosufermauer*. X. *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia Frühjahr 1966-Dezember 1976*, Berlin 1981, 380-382.

μικροϊδιοκτητών και μικροκαλλιεργητών⁷⁵, αύξηση των μεγάλων ιδιοκτησιών και του αριθμού των γαιοκτημόνων, οι οποίοι συχνά κατέχουν κτήματα και πολύ πέρα από τα όρια της πατρίδας τους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για την ύστερη αρχαιότητα το Βασίλειο Οξυλίδη, ιδιοκτήτη γης στην Αργυρά της Αχαΐας και στην Πίσα της Ηλείας. Συγκεκριμένα, από επιγραφή του τέλους του 4ου ή των αρχών του 5ου αι., που βρέθηκε στην Πάτρα πληροφορούμαστε ότι ο πλούσιος ηλείος γαιοκτήμονας Βασίλειος Οξυλίδης, αξιωματούχος στην Πάτρα, κατείχε μεγάλες εκτάσεις γης στην περιοχή της Δυτικής Πελοποννήσου⁷⁶. Στην επιγραφή γίνεται ακόμη λόγος για την έγγεια ιδιοκτησία του στην Αργυρά της Αχαΐας⁷⁷, όπου παραγόταν μεγάλη ποσότητα κρασιού, καθώς και στην Πίσα της Ηλείας. Από τη συνολική παραγωγή σταριού των κτημάτων του Οξυλίδη στην Πίσα, τα 10.000 μέτρα δίνονταν στους Πατρείς⁷⁸, *πόρε μύρια μέτρα / σπυροῦ Ἐλευσινίοιο, τὸν εὐρυχόρω ἐνὶ Πείση, / Δημήτηρ λαγόνων σταχυηκόμος ἐξάνηκεν*.⁷⁹ Στα κτήματα του Οξυλίδη παραγόταν επίσης και μεγάλη ποσότητα λαδιού από τα οποία 11.000 μέτρα, δίνονταν πάλι στην πό-

75. ΖΟΥΜΠΑΚΗ, Παρατηρήσεις στην κοινωνία της Ηλείας, 274-275, βλ. και σημ. 27 της σελίδας 274.

76. Η καταγωγή του Βασιλείου Οξυλίδη, από την Ηλεία βεβαιώνεται από το ίδιο το περιεχόμενο της επιγραφής, που αναφέρει το επώνυμο Οξυλίδης (από την Όξυλο, εθνικό Ηλείος), βλ. ΖΟΥΜΒΑΚΙ, *Elis und Olympia*, 51, 241-242, Β αρ. 4. (Πρβλ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ, Παρατηρήσεις στην κοινωνία της Ηλείας, 273). Υπέρ της άποψης ότι το επώνυμο Οξυλίδης είναι επώνυμο που δηλώνει την καταγωγή τάσσεται και ο Α. Δ. ΡΙΖΑΚΙΣ, *Achaïe*, II. *La cité de Patras: épigraphie et histoire* (ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, Μελετήματα 25), Αθήνα 1998, 121 σημ. 1.

77. Η Αργυρά βρισκόταν κοντά στη σημερινή ομώνυμη θέση, σε περιοχή ευνοϊκή για την αμπελοκαλλιέργεια, βλ. ΡΙΖΑΚΙΣ, *Achaïe*, II, 123. Σύμφωνα με τον Μ. Πετρόπουλο, η τοποθεσία ταυτίζεται με τα ερείπια Νυμφαίου, που ανήκει σε villa στη θέση «Ελληνικό», κοντά στο Πλατάκι Αχαΐας, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 45 (1990), Β1, 135, εικ. 61^α. Βλ. και Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Αγροικίες Πατραϊκής», *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfu (14-16 mai 1992)*, ed. P. DOUKELLIS - LINA MENDONI, Paris 1994, 412-413 σημ. 61. Ακόμη, με το Βασίλειο Οξυλίδη συσχετίζεται το λουτρικό συγκρότημα στο Παλιομονάστηρο Αραχωβίτικων βλ. ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, «Άγνωστο μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στα Αραχωβίτικα Αχαΐας», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 76-85, 84-85, εικ. 1-3, πίν. 29-34.

78. ΡΙΖΑΚΙΣ, *Achaïe*, II, 120-124, αρ. 37. Για την επιγραφή του 4^{ου} αι. βλ. και FEISSEL, *Chroniques*, 147 αρ. 452. Ο Ριζάκης ταυτίζει την Πίσα της επιγραφής με την ομώνυμη ηλειακή πόλη αποσυσχετίζοντάς την από την Πίζα της Ιταλίας βλ. και ΡΙΖΑΚΙΣ, *Achaïe*, II, 333 λ. Πείσα.- FEISSEL, *Inscriptions*, 374 αρ. 158*.

79. ΡΙΖΑΚΙΣ, *Achaïe*, I, 120, 12-14, αρ. 37.

λη της Πάτρας ἔνδεκα δ' αὐτε / χιλιάδας γλαυκοῖο πόρ' ἐνναέτησιν ἐλαίου⁸⁰. Η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων, και πιο συγκεκριμένα του σταριού, που αναφέρεται στην επιγραφή, είναι τόση, ώστε να επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά τις πληροφορίες που υπάρχουν σχετικά με την ύπαρξη μεγάλης ακίνητης περιουσίας, καθώς και μεγαλοϊδιοκτητών γης στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Σε περίπτωση που η Πίσα της επιγραφής βρίσκεται, όπως πιστεύουμε, στην περιοχή που εκτείνεται στα ΝΔ της σημερινής Μιράκας, σχεδόν εκεί που τελειώνει ο ιππόδρομος της Ολυμπίας⁸¹, τότε στην εύφορη αυτή περιοχή μπορούν να αναζητηθούν με αρκετή πιθανότητα οι εκκλησιαστικές εκτάσεις που εκμεταλλεζόταν ως εμφυτευτής ο αναγνώστης Κυριακός (ΧΑΡΤΗΣ 1). Σε μικρό ύψωμα, ανατολικά του σημείου, όπου τελείωνε το στάδιο της Ολυμπίας και υπήρχαν ακόμη στα χρόνια του Πausanias μεμονωμένες αγροικίες, είχαν παλαιότερα εντοπισθεί όστρακα και ρωμαϊκοί τάφοι⁸². Ενδιαφέροντα αρχαιολογι-

80. RIZAKIS, *Achaïe*, II, 120, 16-17, αρ. 37.

81. Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πausanias, Ελλάδος περιήγησις. Βιβλία 4, 5 και 6. Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 384 σημ. 4. Την ονομασία Πίσα έφερε ολόκληρη η κατά μήκος του Αλφειού κοιλάδα της Ολυμπίας μέχρι τη Μιράκα. Ο Pausanias αναφέρει ότι η Πίσα βρισκόταν κοντά στον τάφο του Πέλοπος, σε χώρο φυτεμένο με αμπέλια (βλ. Pausanias, *Ελλάδος Περιήγησις*, VI, 22, 1. *Τείχους δὲ ἢ ἄλλον κατασκευάσματος ἐλείπετο οὐδὲν ἔτι, ἄμπελοι δὲ ἦσαν διὰ τοῦ χωρίου πεφυτευμέναι παντός, ἔνθα ἢ Πίσα ᾤκειτο*), δηλαδή σε περιοχή νότια του σύγχρονου χωριού της Μιράκας, αριστερά της οδού Ολυμπίας-Τρίπολης στη θέση «Φραγκονήσι». Στα νοτιοδυτικά βρισκόταν η ακρόπολη της Πίσας, ενώ η κρήνη της Πίσας, που αναφέρει ο Στράβων, ταυτίζεται με το ρέμα της Μιράκας, μικρό παραπόταμο στη δεξιά όχθη του Αλφειού, που κυλά στα δυτικά του χωριού, βλ. R. BALADIÉ, *Strabon, Géographie*, V, (Livre VIII). *Notes complémentaires. Lexique des noms de lieux*, Paris 1978, βλ. Α. PISALON BOBLAYE, *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Παρίσι 1836 [= *Expédition scientifique de Morée*], 126-127. Στα *Εθνικά* του Στέφανου Βυζάντιου αναφέρεται η Πίσα, πόλις καὶ κρήνη τῆς Ολυμπίας. ἔστι καὶ χωρίον, ἐν ᾧ ὁ τοῦ Διὸς ναὸς ἴδρυται καὶ ὁ Ολυμπιακὸς ἀγὼν ἐπιτελεῖται. Το όνομα Πίσα δηλαδή έφερε αρχικά όλη η κατά μήκος του Αλφειού κοιλάδα της Ολυμπίας μέχρι τη Μιράκα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα λειμώνα πλαισιωμένο στα νότια από το πολύυδρο ποτάμι.

82. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Ηλιακά*, 384 σημ. 4. Στην πλαγιά του λοφίσκου της Μιράκας, μαζί με τα προϊστορικά όστρακα, βρέθηκαν επίσης και θεμέλια κατοικιών, ενώ η εύρεση και νεότερων οστράκων δείχνει ότι η θέση κατοικείτο και κατά τα ιστορικά χρόνια βλ. W. DÖRPFELD, «Olympia in prähistorischer Zeit», *AM (= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung)* 33 (1908) 192.- W. DÖRPFELD, «Pisa bei Olympia», *AM* 33 (1908) 318-319. Επισημαίνεται η εύρεση νεότερων τάφων, μεταξύ των οποίων και ρωμαϊκοί, βλ. DÖRPFELD, *Pisa*, 319.

κά ευρήματα έχουν αποκαλυφθεί επίσης, στις θέσεις «Κρουάβρουση» και πρόσφατα στα «Βελμαχέικα Μιράκας», που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συσχετισθούν με την ύπαρξη και λειτουργία ενός τμήματος μιας αγροτικής μονάδας, μιας αγροικίας ή αντίστοιχου χώρου αγροτικής παραγωγής κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, στην περιοχή Λάκκα (θέση «Κρουάβρουση»), βρέθηκαν τέσσερις λακκοειδείς ακτέριστοι τάφοι της ύστερης αρχαιότητας, από τους οποίους οι τρεις με καλυπτήριες πλάκες από κογχυλιάτη⁸³. Ακόμη, στη θέση «Βελμαχέικα» εντοπίστηκαν θεμέλια κτηρίων που ανήκουν σε ευρύτερο οικισμό. Τα κτήρια χρησιμοποιήθηκαν και αργότερα κατά τον 6^ο ή 7^ο αι. ως νεκροταφεία, δεδομένου ότι στο χώρο τους, όπως συμβαίνει και στην Άλτη, βρέθηκαν τάφοι⁸⁴. Τέλος, ακτέριστοι χριστιανικοί κεραμοσκεπείς τάφοι ανασκάφηκαν στη δεξιά όχθη του Αλφειού και ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας (θέση «λόφος Οινομάου Μιράκας»), γύρω από το μονόχωρο βυζαντινό ναύδριο του Αγίου Παντελήμονα⁸⁵.

Ο εντοπισμός του χώρου της κτήσης, που αναφέρεται στην επιγραφή, είναι μία εξαιρετικά δυσχερής υπόθεση. Σε κάθε περίπτωση, η περιοχή στο χώρο της Ολυμπίας και γύρω από αυτήν σε αρκετή έκταση, έχει όλες τις προϋποθέσεις για τη λειτουργία μιας αγροικίας ή μιας άλλης αγροτικής μονάδας κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι η Μιράκα, περιοχή εύφορη και πεδινή, που βρίσκεται στις παρυφές της Ολυμπίας, αποτελεί από κάθε άποψη κατάλληλη θέση για τη λειτουργία μιας αγροτικής μονάδας. Στον αναγνώστη Κυριακό, μέλος του κατώτερου κλήρου της τοπικής εκκλησίας, είχαν παραχωρηθεί κτήματα, πιθανότα-

83. Οι τάφοι βρέθηκαν σχεδόν σε μικρές αποστάσεις μεταξύ τους και σε σχέση με το μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο (στο ανατολικότερο σημείο του υψώματος) ενώ καταλαμβάνουν το κεντρικό-ανατολικό τμήμα του υψώματος. Δύο από αυτές περιείχαν μεμονωμένες εκτάδην ταφές ακτέριστες και καλά διατηρημένες. Πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του ενός βρέθηκαν ανακατωμένα οστά και έξι κρανία, ενώ ο τέταρτος βρέθηκε κενός. Η χρονολόγησή τους είναι δυσχερής ελλείψει κτερισμάτων, βλ. ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ, «Μιράκα» *ΑΔ* 36 (1981), Β1, 149 - 150, πίν. 88α.- ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Ολυμπία. Στάδια εξέλιξης και οργάνωσης του χώρου», *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 1992, 63, αρ. 44 και χάρτης σ. 58.

84. ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ, «Παράκαμψη Ολυμπίας. Ευρήματα σωστικών ανασκαφών», *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27), τόμ. Α', Αθήνα 2006, 387-389, εικ. 10, 11.

85. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Επισκοπή Ωλένης*, 61 - 62, πίν. 4, σχ. 6.

τα εκκλησιαστικά, όπως προαναφέρθηκε, προκειμένου να τα καλλιεργεί και να τα βελτιώνει. Η δυνατότητα της καλλιέργειας και της βελτίωσης της απόδοσης μίας μεγάλης ή μικρότερης αγροτικής έκτασης, προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων πόρων, καθώς προαπαιτεί μια μάλλον καλή οικονομική κατάσταση. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι ο εμφυτευτής ήταν πάντα ένα πολύ πλούσιο άτομο και σε κάθε περίπτωση ότι ο αναγνώστης Κυριακός είναι ένας εμφυτευτής γης, στον οποίο ανήκει ως τιμάριο (eine Domäne) ολόκληρη η αγροτική εγκατάσταση της Ολυμπίας, όπως προτάθηκε σχετικά πρόσφατα από τον A. Gutsfeld⁸⁶. Συγκεκριμένα, στη μελέτη αυτή ο συγγραφέας οδηγείται με βάση το περιεχόμενο της επιγραφής στο συμπέρασμα ότι η Ολυμπία δεν ήταν κατά τον 5^ο αι. μία απλή αγροτική εγκατάσταση, δηλαδή ένα χωριό, όπως είχε θεωρηθεί, αλλά είχε περιέλθει σε έναν κάτοχο γης, τον αναγνώστη Κυριακό, δίκην τιμαρίου⁸⁷. Αυτός προέβη κατά το δεύτερο τρίτο του 5^{ου} αι. στην οικοδόμηση της οχύρωσης του κτηρίου, γνωστού ως Spolienhaus, που πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως διοικητήριο (praetorium), καθώς και της βασιλικής. Επίσης, ο ίδιος προχώρησε στην οικοδόμηση χώρων κατοικίας και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (εργαστηρίων κατασκευής κεραμικών και γυάλινων προϊόντων, ληνών), καθώς και βοηθητικών χώρων (αποθηκών, αχυρώνων, σταύλων κ.λπ.). Οι εργάτες και χειρώνακτες του τιμαρίου, πάροικοι και σκλάβοι, κατοικούσαν σε ένα καταυλισμό, που βρισκόταν πιθανότατα στα νότια και στα δυτικά του ιερού⁸⁸.

Η παραπάνω εικόνα της πρωτοβυζαντινής εγκατάστασης στην Ολυμπία, δεν φαίνεται να είναι συμβατή με εκείνη που προκύπτει από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα. Η μεγάλη έκταση που καλύπτει ο οικισμός, τα εργαστήρια κεραμικής λύχνων και γυαλιού, οι μονάδες μεταποίησης αγροτικών προϊόντων (πιεστήρια, ληνοί), αποδεικνύουν ότι η Ολυμπία εκείνη την περίοδο είναι ένα σημαντικό οικιστικό κέντρο με πλούσια παραγωγική δραστηριότητα, όχι μόνον αγροτική. Η ποικιλία των δραστηριοτήτων, η ποιότητα της εισηγμένης από την Αφρική και τη Μικρά Ασία κεραμικής, ο όγκος της νομι-

86. A. GUTSFELD, «Das spätantike Olympia im Spannungsfeld von Tradition und Wandel», *Olympia und seine Spiele. Kult-Konkurrenz-Kommerz*, LINDA-MARIE GÜNTHER (Hg.), Berlin-Bochum-Dülmen-London-Paris 2004, 167-168.

87. GUTSFELD, *Das spätantike Olympia*, 167.

88. GUTSFELD, *Das spätantike Olympia*, 167 και σημ. 30.

σματικής κυκλοφορίας, τα κτηριακά κατάλοιπα, όλα συνηγορούν στη διατύπωση της άποψης ότι πρόκειται για μια σημαντική οικονομική μονάδα, που αναπτύχθηκε μέσα και έξω από τα όρια του αρχαίου ιερού και κατοικείτο κυρίως από ελεύθερους χωρικούς και βιοτέχνες.

4. Η δωρεά

Το ύψος της δαπάνης που απαιτήθηκε για τη μαρμαρίνη επένδυση του δαπέδου της βασιλικής της Ολυμπίας δεν αναφέρεται στην επιγραφή. Ο αναγνώστης και εμφυτευτής Κυριακός προσέφερε άγνωστο ποσό ως δωρεά, ενώ ο αναγνώστης και μαρμαράριος Ανδρέας προσέφερε προφανώς την άμισθη εργασία του στο έργο της πλακόστρωσης⁸⁹. Το έργο της επένδυσης του δαπέδου της συγκεκριμένης βασιλικής συνίστατο στη μεταφορά του μαρμάρου από τα πλησιόχωρα κτήρια (το Φιλιππέιον, τη Στοά της Ηχούς, την Εξέδρα του Ηρώδη), στην κοπή, στη λείανση, καθώς και στην προσαρμογή των μαρμαρίνων πλακών στο μεσαίο κλίτος της εκκλησίας. Η συνεισφορά των δύο αναγνωστών είχε ως απώτερο σκοπό την εξασφάλιση όχι μόνον της θείας εύνοιας, αλλά και της εύνοιας της τοπικής εκκλησίας, καθώς και της κοινωνικής αναγνώρισης και προβολής⁹⁰.

Οι δωρεές εκ μέρους πολιτικών ή εκκλησιαστικών αξιωματούχων, όπως μελών του κλήρου, πλούσιων γαιοκτημόνων ή απλών ανώνυμων πιστών ήταν συνηθισμένη πρακτική στην πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο. Μεταξύ των επιτύμβιων και αφιερωματικών επιγραφών της περιοχής απαντούν συχνά περιπτώσεις δωρεών (ψηφιδωτών δαπέδων, αμβώνων κ.λπ.), προς βασιλικές και ναούς εκ μέρους εκκλησιαστικών προσώπων του ανώτερου κλήρου, όπως επισκόπων (Ωφέλιμος, Θύρσος, Επιφάνιος), ή του κατώτερου κλήρου, όπως αναγνωστών (Ιωάννης, Ανδρέας, Κυριακός), καθώς και μιας διακόνου (Αγριππιανή). Οι επιγραφές προέρχονται από την Τροιζήνα⁹¹, την Ερ-

89. Για τις περιπτώσεις τεχνιτών που ήταν παράλληλα και δωρητές, προσφέροντας άμισθη εργασία, όπως τεχνίτες, ψηφωτές κ.λπ., βλ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Οι δωρητές*, 251-254.

90. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Οι δωρητές*, 264.

91. Στα ερείπια της εκκλησίας της Αγίας Σωτείας στην Τροιζήνα σώθηκε επιγραφή στην οποία αναφέρεται ότι ο αναγνώστης Ιωάννης δώρησε τον άμβωνα προς τιμήν του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (*Ιωάννης αναγνώστης ἐκαλλιέργησεν τὸν ἄββωνα*), βλ. FEISSEL, *Inscriptions*, 370, αρ. 126*.

μιόνη⁹², την Τεγέα⁹³, καθώς και από την Πάτρα⁹⁴. Τέλος, άγνωστα παραμένουν τα ονόματα των πιστών που έγιναν δωρητές προς τις βασιλικές των Κεγχρεών, της Σικυώνος (θωράκιο) και των Μολάων (ψηφιδωτό δάπεδο)⁹⁵, αφού τα ονόματά τους λανθάνουν κάτω από το ρήμα *ἐκαλλιέργησαν, καλλιεργούντων, καλλιεργούντας*.

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι ο Κυριακός, αναγνώστης στην εκκλησία της Ολυμπίας, είχε αναλάβει ως εμφυτευτής τη βελτίωση εκκλησιαστικών πιθανότατα κτημάτων, που βρίσκονταν σε περιοχή, που ταυτίζεται ίσως με την Πίσα. Αξιολόγηση του περιεχομένου των επιγραφών και κυρίως της πρώτης, οδηγεί στη διατύπωση της άπο-

92. Ο επίσκοπος Επιφάνιος πιθανόν κατά τον 6^ο αι. επισκεύασε το ψηφιδωτό της βασιλικής της Ερμιόνης (οδός Μιαούλη), βλ. FEISSEL, *Inscriptions*, 297-298, αρ. 39.

93. Σε επιγραφή χαραγμένη σε μαρμάρινη πλάκα, που ανήκει σε άμβωνα και προέρχεται από τη βασιλική του Προβαντηνού της Τεγέας στην οποία πιθανότατα ανήκει, αναφέρεται ο δωρητής Ωφέλιμος, επίσκοπος της πόλης (γύρω στο έτος 451), βλ. FEISSEL, *Inscriptions*, 296, αρ. 37. Επίσης, σε επιδαπέδια ψηφιδωτή επιγραφή, πιθανόν του 6ου αι., από τη βασιλική του Θύρσου, πληροφορούμαστε ότι ο επίσκοπος (ή ηγούμενος) Θύρσος συνέβαλε, στην οικοδόμηση του κτίσματος και στην ολοκλήρωση του μαρμάρινου διακόσμου του και *μαρτυρι τὰ κτίσματα και λίθου λεπταλής εὐσύνθετος κό[σ] [μος---]*, βλ. FEISSEL, *Inscriptions*, 296-297, αρ. 38. Κατά το Βελένη πρόκειται για κτητορική επιγραφή του επισκόπου της Τεγέας Θύρσου, που χρονολογείται στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α, βλ. σχετικά Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, «Η επιγραφή του Θύρσου στην Τεγέα», *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τόμ. Β' *Επιγραφική – αρχαιολογία - Varia*, Αθήνα 2009, 133-141.

94. Η διάκονος Αγριππιανή (ή θεοφιλεστάτη διάκονος Αγριππιανή ὑπὲρ εὐχῆς αὐτῆς ἐποίησεν τὴν μούσωσιν) είναι δωρήτρια του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής του 6^{ου} αι. στην Πάτρα (οδός Κορίνθου 281), σύμφωνα με το περιεχόμενο της ψηφιδωτής επιγραφής, βλ. RIZAKIS, *Achaïe*, II, 269-271 αρ. 285.- ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 87 αρ. 27.- FEISSEL, *Inscriptions*, 374, αρ. 159*. Η επιγραφή χρονολογήθηκε στον 5^ο ή τον 6^ο αι. από τον Α. ΡΙΖΑΚΗ και στις αρχές του 6^{ου} αι. από τον Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, «Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα», *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 11)* Αθήνα 1986, 123 - 126.

95. FEISSEL, *Inscriptions*, 369, αρ. 103*, αρ. 105*, 372 αρ. 143*. Η αναθηματική επιγραφή της βασιλικής στη Σικυώνα είναι χαραγμένη στην άνω πλευρά θωρακίου *ἀπάντων καλλιεργούντων*, ενώ στη βασιλική των Μολάων (θέση «Χαλάσματα») η επιγραφή βρίσκεται στο ψηφιδωτό δάπεδο *Μνήσθητι Κύριε και ἐλέησον πάντας τοὺς καλλιεργούντας ἐν τῇ ἀγία σου ἐκκλησία*. Βλ. ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα*, 102 αρ. 45. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς το περιεχόμενο της πολύστιχης ψηφιδωτής επιγραφής, που βρέθηκε στην Πάτρα (οδός Ηφαιστου 13 και Ηλία Μηνιάτη) και αναφέρεται στον *ψηφοθετήσαντα και κατασκευάσαντα*, βλ. ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΟΤΑΚΗ, *ΑΔ* 47 (1992), Β1, 130, πίν. 39γ-δ. Το ψηφιδωτό δάπεδο αποτελείται από άσπρες, μαύρες και κόκκινες ψηφίδες σε εναλλαγή κύκλων με ισοσκελείς σταυρούς. Στο κέντρο του περίπου υπάρχει επιγραφή με μαύρα γράμματα σε άσπρο φόντο, ωραία τοποθετημένα και καλογραμμένα.

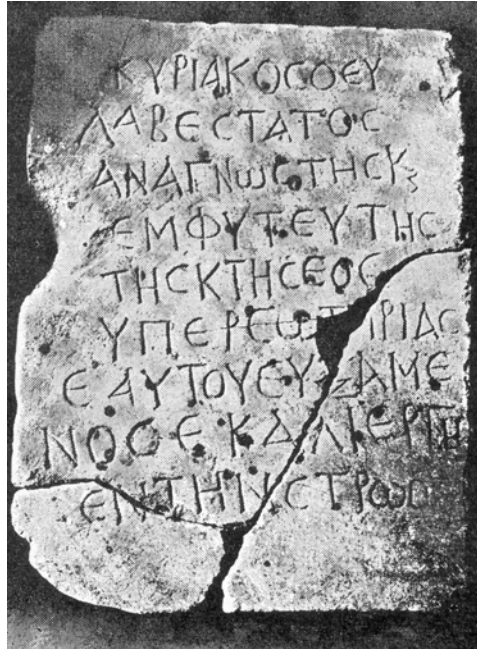
ψης πως η δωρεά του μαρμαρόστρωτου δαπέδου της βασιλικής πραγματοποιήθηκε σε εποχή που συμπίπτει, τόσο με την εξάπλωση των δωρεών στον πελοποννησιακό χώρο, όσο και με την προϊούσα διάδοση του θεσμού της εμφύτευσης, πιθανόν από τα μέσα του 5^{ου} αι., και κυρίως από τα μέσα του 6^{ου} αι. και μετά. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι ενισχύουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, και οι παλαιογραφικές προσεγγίσεις, που προκύπτουν από τη μελέτη των γραμμάτων της επιγραφής οδηγώντας στην πιθανή χρονολόγησή της προς τα τέλη του 6^{ου} αι.⁹⁶. Ελπίζουμε ότι η περαιτέρω έρευνα της βασιλικής θα προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια το χρόνο ίδρυσής της, τις τυχόν λανθάνουσες οικοδομικές φάσεις της, καθώς και την εποχή κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η δωρεά.

96. Βλ. σχετικά παραπάνω σημείωση 9, σ. 793.

Χάρτης 1

Χάρτης της αρχαίας Ολυμπίας στα ανατολικά της οποίας εντοπίζεται η εύφορη περιοχή της αρχαίας Πίσσας, όπου πιθανόν βρίσκονταν τα κτήματα που είχαν δοθεί προς εμφύτευση.

Εικ. 2

Επιγραφή από το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ολυμπίας (A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, München 1975, 256).

Εικ. 3

Επιγραφή από το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ολυμπίας. [Φωτογραφία Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, Negativ-Nr.: DAI-Athen-1987/587].

AVSHALOM LANIADO*

**Stephanus Antecessor, Iamblichus and the *Natura Contractus*:
Law and philosophy in 6th century Byzantium****

It is often assumed that a certain Amblichus (sic) taught Roman law in Beirut towards the end of the 5th century, and that a saying usually ascribed to him can be used as evidence for the history of the doctrine of the *natura contractus*. This note questions these assumptions, and argues that the only piece of evidence available so far may in fact refer to the Neo-Platonist philosopher Iamblichus of Chalcis (ca. 240-325), not to an otherwise unattested teacher of law.

Amblichus or Iamblichus ?

The *Digest* title *De rebus creditis si certum petetur et de condictione* ("Things credited giving rise to fixed claims and the *condictio*") includes an excerpt of Ulpian's *Libri ad edictum* which concludes with the following passage: *Deposui apud te decem, postea permisi tibi uti: Nerva Proculus etiam antequam moveantur, condicere quasi mutua tibi haec posse aiunt, et est verum, ut et Marcello videtur: animo enim coepit possidere. ergo transit periculum ad eum, qui mutuam rogavit et poterit ei condici* ("I made a deposit with you of ten. Later I allowed you to use them. Nerva and Proculus hold that even before they are moved a *condictio* lies for them as upon a loan for consumption and that is correct, as Marcellus also finds, because the intention initiates possession. Hence, the risk passes to him who sought the loan for consumption, and the *condictio* lies against

* Department of History Tel Aviv University, laniadoa@post.tau.ac.il

** Abbreviations: *B* = *Basilicorum Libri LX*, Series A: *Textus*, voll. I-VIII, ed. H. J. SCHELTEMA (*et alii*), Groningen 1955-1988; *BS* = *Basilicorum Libri LX*, Series B: *Scholia*, voll. I-IX, ed. H. J. SCHELTEMA (*et alii*), Groningen 1953-1985; *BZ* = *Byzantinische Zeitschrift*; *CAG* = *Commentaria in Aristotelem Graeca*; *PG* = *Patrologia Graeca*; *PLRE* = A. H. M. JONES (*et alii*), *The Prosopography of the Later Roman Empire*, voll. I-III, Cambridge 1971-1992; *TR* = *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*; *ZSS* = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung - Romanistische Abteilung*.

him").¹ The corresponding title in the *Basilica* (Περὶ πραγμάτων χρεωστούμενων, ἐάν ἐστί δῆλον καὶ ἀπαιτεῖται, καὶ περὶ ἐκδικήσεως αὐτῶν) includes a Greek summary of the same passage: Ἐχων μοι ἐν παρακαταθήκῃ δέκα νομίσματα ἤτησάς με δανεῖσαί σοι καὶ ἐπέτρεψά σοι χρήσασθαι αὐτοῖς. Καὶ πρὶν ἢ κινηθῶσιν ὁ κίνδυνος αὐτῶν εἰς σὲ μεταφέρεται καὶ ἐνέχη μοι τῷ δανειακῷ ("Keeping as a deposit ten gold coins of mine, you asked me to lend them to you, and I allowed you to use them. And even before they are moved, their risk passes to you, and you are liable to me in a *condictio* for debt").²

In the *Parisinus graecus* 1348, a manuscript of the early 13th century,³ μεταφέρεται is accompanied by the following scholion: Στεφάνου. Τουτέστιν οὐ μόνον δεσποτεία καὶ νομὴ καὶ κίνδυνος καθίσταται λοιπὸν ἐπὶ τὸν δεποσιτάριον, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπὸ δανείου λοιπὸν ἀρμόττει κονδικτικίος ὡς τοῦ συναλλάγματος ἀμειφθέντος. Καλῶς οὖν καὶ ἀρμοδίως ἂν τις τοῖς τοῦ ἥρωος Ἀμβλίχου κεχρημένος (sic) ῥήμασιν εἴποι· ὧ πόσα δύναται τῶν συναλλαγμάτων ἢ φύσις· ὧ πόσα δι' ἐνὸς μετεσχημάτισται ῥήματος· ἅπαντα γὰρ τῷ <τοῦ> χρῆσαι μεταβέβληνται ῥήματι, δεσποτεία, νομὴ, συνάλλαγμα, κίνδυνος, ἀγωγή.⁴

The author of this scholion is Stephanus, an *antecessor* who taught in Constantinople in the early 540s.⁵ As is well known, his lectures on the *Digest* were the basis for a commentary of which innumerable fragments have been preserved, mainly as scholia in the manuscripts of the *Basilica*.⁶ The reading Ἀμβλίχου, which is transmitted by the single manu-

1. *Digesta*, XII, 1, 9, 9, ed. Th. MOMMSEN, trans. A. WATSON (*et alii*), *The Digest of Justinian*, vol. I, Philadelphia 1985, p. 359.

2. *B* XXIII, 1, 9, 9, vol. III, p. 1096.

3. For this manuscript, see L. BURGMANN (*et alii*), *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, vol. I: *Die Handschriften des weltlichen Rechts*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 20, Frankfurt 1995, p. 190.

4. *BS* XXIII, 1, 9, scholion 64, vol. IV, p. 1521.

5. He was still active in 543: see A. LANIADO, "Belisarius in the City of God: Stephanus Antecessor on Three Ceremonies in Constantinople and Antioch", in H. BÖRM and J. WIESEHÖFER (ed.), *Commutatio et Contentio: Studies in the Late Roman, Sasanian, and Early Islamic Near East in Memory of Zeev Rubin*, Düsseldorf 2010, pp. 278-280.

6. For Stephanus' *Digest* commentary, see H. J. SCHELTEMA, "Über die Werke des Stephanus", *TR* 26 (1958), pp. 5-14 (= IDEM, *Opera Minora ad Iuris Historiam Pertinentia*, Groningen 2004, pp. 331-337); IDEM, "Subseciva V: Der Digestenunterricht des Stephanus", *TR* 31 (1963), pp. 94-95 (= IDEM, *Opera Minora*, pp. 122-123); IDEM, *L'enseignement de droit des antecessors*, Leiden 1970, pp. 24-29 (= IDEM, *Opera Minora*, pp. 75-79); S.N. TROIANOS, *Oi*

script, has been retained by all editors of the *Basilica*,⁷ including H.J. Scheltema and D. Holwerda.⁸ However, there seems to be no satisfactory etymology for a name such as Ἀμβλιχος, which is attested only here and in the correspondence of Nilus of Ancyra.⁹ On the other hand, the name Iamblichus, which is attested in Greek inscriptions and literary texts since the 1st century B.C.E.,¹⁰ is still in use in the late Roman East.¹¹ Considering the fact that Ἀμβλιχος and Ἰάμβλιχος are almost identical, there is no reason to doubt that the reading Ἀμβλίχου in the *Parisinus graecus* 1348 is due to the omission of the initial *iota* by a scribe.¹² The correction Ἰάμβλίχου, proposed long ago by Th. Mommsen, and, more recently, by H. De Jong, is therefore to be accepted.¹³

πηγές του βυζαντινού δικαίου, Athens and Komotini ³2011, § 3.3.1, pp. 135-136; H. DE JONG, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs*, Amsterdam 2008.

7. *Tῶν Βασιλικῶν Βιβλία Ε'*, ed. C. A. FABROT, Paris 1647, vol. III, pp. 256-257 (quoted by G. E. HEIMBACH, *Ανέκδοτα*, vol. I, Leipzig 1838, p. 204); *Basilicorum Libri LX*, ed. G. E. HEIMBACH, vol. II, Leipzig 1840, p. 601; *Βασιλικά*, ed. I. D. ZEPOS, vol. II, Athens 1910, p. 1159. See also E. SECKEL and B. KUEBLER, *Iurisprudentiae Antejustinianae Reliquiae*, 6th edition, vol. II/2, Leipzig 1927, p. 539.

8. Long before the publication of the relevant volume of the *Scholia Basilicorum* (in 1959), SCHELTEMA doubted whether there was a historical reality behind the name Amblichus, but admitted that the manuscript should first be examined: see his inaugural lecture, *Opmerkingen over Grieksche bewerkingen van Latijnsche juridische bronnen*, Zwolle 1940, p. 10 (= IDEM, *Opera Minora*, p. 194).

9. *Ep.* II, 179, PG 79, coll. 292^C-293^A (the letter is addressed to a certain Ἀμβλίχῳ Κουράτορι). The names and titles of the addressees of Nilus' correspondence are of dubious authenticity and date, as argued by A. D. E. CAMERON "The Authenticity of the Letters of St Nilus of Ancyra", *Greek Roman and Byzantine Studies* 17 (1976), pp. 182-196, reprinted in IDEM, *Literature and Society in the Early Byzantine World*, London 1985, no. VI.

10. For this name, which is of Semitic origin, see E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, vol. I, Leipzig 1901, p. 234, n. 25; IDEM, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, trans. G. Vermes and F. Millar, vol. I, Edinburgh 1973, p. 183, n. 25; J. DILLON, "Iamblichus of Chalcis (c. 240-325 A.D.)", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36, 2, Berlin and New York 1987, p. 864, n. 7.

11. *PLRE*, vol. I, *s.v.* Iamblichus 1-3, pp. 450-452; *PLRE*, vol. IIIA, *s.v.* Iamblichus, pp. 609-610. For a legendary Christian saint called Iamblichus, one of the so called "Seven Sleepers", see the *Commentarii Septem Adolescentium qui Ephesi Dormierunt*, PG 115, coll. 427-448. For this legend, see E. HONIGMANN, "Stephen of Ephesus and the Seven Sleepers", in IDEM, *Patristic Studies*, Studi e Testi 173, Città del Vaticano 1974, pp. 125-168.

12. The name Amblichos is considered incomplete by P.E. PIELER, in *BZ* 98 (2005), p. 146.

13. Th. MOMMSEN, "Iamblichos bei Jordanes", *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 8 (1883), p. 352, reprinted in IDEM, *Gesammelte Schriften*, vol. VII, Berlin 1909, p. 519; DE JONG, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs*, pp. 282-283.

Iamblichus is designated here by the epithet ἥρωσ, which Byzantine lexicographers explain by adjectives such as γενναῖος, δυνατός, ἰσχυρός, σεμνός, as well as by the noun ἡμίθεος.¹⁴ In epigraphy and literature it is often used by pagans and Christians alike to express admiration for a deceased person.¹⁵ It may refer to a living one, as in an inscription in which the emperor Anastasius I (491-518) is called μεγαλώνυμος ἥρωσ,¹⁶ but this usage is too exceptional to suggest that the person mentioned in the scholion is still alive, as assumed by L. Wenger.¹⁷

The philosopher by that name is often called θεῖος (divine) by 6th-century pagans,¹⁸ and even by a Christian such as John Philoponus,¹⁹ yet a parallel use of the epithet ἥρωσ (ὁ κλεινὸς ἥρωσ [...] Ἰάμβλιχος) is provided by an oration of Julian the Apostate (361-363).²⁰ Both epithets seem to have here roughly the same meaning, and so the scholion may now be translated in the following manner: "That is to say, not only that ownership, possession and risk are henceforward with the deposittee, but that henceforward a *condictio* for debt applies. It is therefore rightly and appropriately that one would say, using the words of the divine Iamblichus: Oh! How great is the power of the nature of the contracts; how many things are reshaped by a single word; for they all, ownership, possession, contract, risk, lawsuit, undergo a change because of the verb 'to use'."

14. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, H 871, ed. K. LATTE, vol. II, Copenhagen 1966, p. 296; *Λεξικὸν τῆς γραμματικῆς*, ed. L. BACHMANN, *Anecdota Graeca*, Leipzig 1828, vol. I, p. 426; *Photii Patriarchae Lexicon*, H 267, ed. Ch. THEODORIDIS, vol. II, Berlin and New York 1998, p. 277.

15. R. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1962, pp. 97-99; Synesius, *Ep.* 118, ed. A. GARZYA, trans. D. ROQUES, *Synésios de Cyrène*, vol. III, Paris 2003, p. 250; p. 376, n. 3.

16. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 36 (1986), no. 1344.

17. L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*, Österreichische Akademie der Wissenschaften – Denkschriften der Gesamtakademie 2, Vienna 1953, p. 623: "Amblichos [...] wird nur in einem Stephanus-Scholion als noch lebendiger Lehrer zitiert."

18. See, for instance, Simplicius, *In Aristotelis Quattuor Libros de Caelo Commentaria*, ed. J.L. HEIBERG, CAG VII, Berlin 1893, p. 1.

19. John Philoponus, *In Aristotelis Analytica Priora*, ed. M. WALLIES, CAG XIII/2, Berlin 1905, p. 26.

20. *Or.* XI [IV], 26, ed. trans. Ch. LACOMBRADÉ, *L'empereur Julien. Œuvres complètes*, vol. II/2: *Discours de Julien Empereur*, Paris 1964, p. 121. The same author also calls him θεῖος and θεϊότατος: see *Ep.* 12, ed. trans. J. BIDEZ, *L'empereur Julien. Œuvres complètes*, vol. I/2: *Lettres et fragments*, Paris 1960, p. 19 (ὁ θεῖος ἀληθῶς καὶ μετὰ Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα τρίτος Ἰάμβλιχος); *Ep.* 98, p. 182 (Ἰαμβλίχου τοῦ θεϊοτάτου).

Iamblichus' words: a quotation or a literary reminiscence?

As the epithet ἥρωζ was often used by the *antecessores* when quoting or mentioning their 5th-century predecessors,²¹ no wonder that P. Collinet, followed by others, added the name Amblichus to the list of the so called διδάσκαλοι who taught in Beirut. Collinet also inferred from this scholion that he wrote a commentary on the 26th book of Ulpian's *Libri ad edictum*, and dated his teaching activity between 480 and 500.²² G. Rotondi, followed by Collinet and F. Pringsheim, used this scholion as evidence for the history of the doctrine of the *natura contractus*,²³ which, to his mind, emerged in the 5th-century Roman East.²⁴ According to F. Wieacker, it was the only certain case in which a doctrine of the 5th-century διδάσκαλοι was taken over by Justinian's legislation.²⁵ More recently, W. Selb and H. Kaufhold put forward a conjecture according to which Amblichus may have been the real name of the mysterious Am-

21. HEIMBACH, *Ἀνέκδοτα*, vol. I, pp. 203-205; J.-A.-B. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin*, vol. I, Paris 1843, pp. 266-267; P. COLLINET, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, Études historiques sur le droit de Justinien 2, Paris 1925, p. 125; N. VAN DER WAL and J.H.A. LOKIN, *Historiae Iuris Graeco-Romani Delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, p. 24.

22. COLLINET, *Histoire de l'école de droit de Beyrouth*, pp. 141, 279, 192. Collinet was followed by historians of law such as F. SCHULZ, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, p. 349; H.J. WOLFF, *Roman Law: An Historical Introduction*, 2nd edition, Norman Oklahoma 1964, p. 146; G. MOUSOURAKIS, *The Historical and Constitutional Context of Roman Law*, Burlington 2003, p. 364.

23. For this doctrine, see G. ROTONDI, "Natura Contractus", *Bulletino dell'istituto di diritto romano* 24 (1912), pp. 5-115; P. COLLINET, *Le caractère oriental de l'œuvre législative de Justinien et les destinées des institutions classiques en Occident*, Études historiques sur le droit de Justinien 1, Paris 1912, pp. 196-199; F. PRINGSHEIM, "Natura contractus und natura actionis", *Studia et documenta historiae et iuris* 1 (1925), reprinted in IDEM, *Gesammelte Abhandlungen*, vol. I, Heidelberg 1961, pp. 381-387. This doctrine would be late Classical, not late Roman or early Byzantine, according to Th. MAYER-MALY, "Natura Contractus", in *Collatio Iuris Romani: Études dédiées à Hans Ankum à l'occasion de son 65e anniversaire*, vol. I, Amsterdam 1995, pp. 291-297.

24. ROTONDI, *art. cit.*, p. 21. Rotondi even quoted the words ὦ πόσα δύναται τῶν συναλλαγμάτων ἢ φύσις as a motto (p. 5); COLLINET, *op. cit.*, p. 197; PRINGSHEIM, *art. cit.*, p. 387.

25. F. WIEACKER, *Textstufen Klassischer Juristen*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen – Philologisch-Historische Klasse 45, Göttingen 1960, pp. 54-55; IDEM, "Πόνοι τῶν διδασκάλων: Leistung und Grenzen der frühen oströmischen Rechtswissenschaft", in F. BAUER *et alii* (ed.), *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht*, Munich 1977, pp. 80-81.

brosius, who is mentioned as the author of the *Lex Syro-Romana* in one of its versions.²⁶ According to Wieacker, Amblichus' saying (*apophthegma, dictum*) was transmitted orally, and may have been taken from his *protheoria* to the *pars de rebus*.²⁷ All these historians of law seem to take it for granted that our scholion quotes an early Byzantine jurist, but this is not necessarily the case.

In this scholion, the words which modern scholars have often ascribed to Iamblichus are introduced by a verb in the potential optative (ἄν τις [...] εἴποι), not in the indicative, which is regularly used whenever the *antecessores* quote their 5th-century predecessors.²⁸ In this manner, Stephanus Antecessor simply expressed his own opinion, while Iamblichus' words were used, not quoted. All this strongly suggests that there is nothing here but a literary reminiscence, and in this case, the Iamblichus in question would be the Neo-Platonist philosopher, who was held in high esteem by some 6th-century authors.²⁹ It remains to find out what Stephanus actually owed to Iamblichus. As a jurist, he did not have to borrow basic legal terms such as ἀγωγή (lawsuit), δεσποτεία (ownership), κίνδυνος (risk; responsibility), νομή (possession), or συνάλλαγμα (contract). The same is true for the verbal form δύναται, as well as for φύσις, a notion which plays an important part in legislation and jurisprudence under Justinian.³⁰ On the other hand, the verbs

26. W. SELB and H. KAUFHOLD, *Das Syrisch-Römische Rechtsbuch*, Österreichische Akademie der Wissenschaften- Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 295, Vienna 2002, vol. I, pp. 46-49. This conjecture was rejected as unnecessary by P.E. PIELER, in *BZ* 98 (2005), p. 146.

27. F. WIEACKER, *Römische Rechtsgeschichte*, vol. II: *Die Jurisprudenz vom frühen Prinzipat bis zum Ausgang der Antike*, Handbuch der Altertumswissenschaft X.3.1.2, Munich 2006, p. 269. For the various *partes* of the teaching programme, see SCHELTEMA, *L'enseignement de droit des antécédents*, pp. 8-9 (=IDEM, *Opera Minora*, pp. 64-65).

28. See, for instance, *BS* XXIV, 3, 8, scholion 2, vol. V, p. 1743: Οὕτως γὰρ καὶ ὁ ἥρωας Πατριίκιος εἶπεν ταύτην τὴν διάταξιν ὑπομνηματίζων (Thalelaeus); *BS* XXIX, 4, 24, scholion 14, vol. V, p. 2125: Οὕτω γὰρ καὶ ὁ ἥρωας Κύριλλος τὸ παρὸν ῥέσπονσον ἡρμήνευσεν. For other examples, see D. SIMON, "Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios. B. Die Heroen", *ZSS* 87 (1970), pp. 315-394.

29. According to DE JONG, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs*, pp. 282-283, the person mentioned by Stephanus could be a 4th-century philosopher and rhetor (cf. *PLRE*, vol. I, s.v. Iamblichus 2, pp. 451-452), but this Iamblichus seems to have been too obscure to be still remembered in the 6th century. For the famous Neo-Platonist philosopher by that name, see below.

30. T. HONORÉ, *Tribonian*, London 1978, p. 85; G. LANATA, *Legislazione e natura nelle Novelle giustiniane*, *Storia del pensiero giuridico* 7, Naples 1984, pp. 165-245; W. WALD-

μεταβάλλω and μετασχηματίζω, which are not technical legal terms, traditionally belong to the vocabulary of philosophy, and are used by Iamblichus in a passage of his work *De Mysteriis*: Αὐται (sc. δυνάμεις) γάρ, οἶμαι, καὶ τὴν κατὰ μέρος ὕλην συμμιγνύμεναι πρὸς αὐτὴν δύνανται μεταβάλλειν τε καὶ μετασχηματίζειν καὶ μεταπλάττειν ἄλλοτε ἄλλως.³¹ Stephanus probably had this text in mind when explaining Ulpian's fragment to his students. Far from confirming that the *natura contractus* emerged in the 5th century, this literary reminiscence would suggest that, for Stephanus, philosophy was the ultimate source of this doctrine.³²

Iamblichus and Jordanes

A few years after Stephanus' lectures on the *Digest*, Jordanes wrote his brief outline of Roman history, widely known as the *Romana*. Here is the first sentence: *Romani, ut ait Iamblicus (sic), armis et legibus exercentes orbem terrae suum fecerunt: armis si quidem construxerunt, legibus autem conseruauerunt.*³³ In the introduction to his edition of this text, Th. Mommsen

STEIN, "Ius naturale im nachklassischen römischen Recht und bei Justinian", *ZSS* 111 (1994), pp. 1-65, esp. 30-60. Julian the Antecessor seems to have had a predilection for this theme, as is suggested by an epigram written in his honour by Theaetetus Scholasticus: see *Anthologia Graeca* XVI, 32b, ed. trans. R. AUBRETON, *Anthologie grecque*, vol. XIII: *Anthologie de Planude*, Paris 1980, p. 95: Τοῦτον Ἰουλιανόν, νομικῆς φάος, εἶπον ἰδοῦσαι/ Πῶμη καὶ Βερόη: " Π ἄ ν τ α Φ ὄ σ ι ς δ ὕ ν α τ α ι ". The vocabulary resembles that of the scholion under discussion, as pointed out by H.J. SCHELTEMA, "Subseciva XIV: Chronologisches", *TR* 32 (1964), p. 257 and n. 19 (= Idem, *Opera Minora*, p. 147).

31. Iamblichus, *De Mysteriis*, III, 28, ed. trans. É. DES PLACES, *Jamblique. Les Mystères d'Égypte*, Paris 1966, p. 140; ed. É. DES PLACES, trans. E.C. Clark (*et alii*), *Iamblichus: On the Mysteries*, Atlanta 2003, pp. 190-191: "For these emanations, I think, even though mingled with particular matter, are able to change, reshape, and mould it differently at different times."

32. A philosophical background was postulated for the *natura contractus* by COLLINET, *Le caractère oriental de l'œuvre législative de Justinien et les destinées des institutions classiques en Occident*, pp. 198-199. On the other hand, Mayer-Maly, "Natura Contractus", p. 295, argues that "Es ging nicht um eine byzantinische Schuldoktrin aus seltsamer philosophischer Quelle, sondern um ein konkretes Abgrenzungsproblem der spätklassischen Jurisprudenz."

33. Jordanes, *De Summa Temporum vel Origine Actibusque Gentis Romanorum*, 6, ed. Th. MOMMSEN, *Iordanis Romana et Getica*, Monumenta Germaniae Historica – Auctores Antiquissimi V/1, Berlin 1882, p. 3. The reading *amblicus*, omitting the initial *I*, is given by one of the manuscripts.

suspected that Jordanes wanted to lay claim to culture by a reference to a great name such as that of Iamblichus the Neo-Platonist, though the latter surely did not write these words.³⁴ At the time, Mommsen was unaware of the scholion discussed here, but shortly afterwards he published a short note in which he argued that Jordanes may have referred to the same Iamblichus mentioned by Stephanus.³⁵ Now there seems to be no reason to doubt that Stephanus and Jordanes both referred to the same famous philosopher. To judge by his extant works, he provided the teacher of law with a literary reminiscence, and the historian, merely with a prestigious name to boast of.

Both Stephanus and Jordanes testify to Iamblichus' fame amongst 6th-century authors of non philosophical texts. One may add to them John Malalas, who mentioned him in his *Chronicle*,³⁶ as well as John Lydus, who cited him more than once in his *De Mensibus*, and even said that his words were worthy of being listened to.³⁷ However, not each and everyone in 6th-century Byzantium held Iamblichus in high esteem, as we learn from the following passage in Photius' summary of Damascius' *Vita Isidori*: "We see and hear not a few among those who philosophise, having the opinion, some that Iamblichus is utterly inaccessible, others that he glorified in wilful grandiloquence rather than the truth of things."³⁸

34. *Ibid.*, p. xxv. For the topic of *arma et leges*, which goes back to Latin authors such as Cicero and Horace, see P. MASTANDREA, "Armis et legibus: Un motto attribuito a Iamblichus nei Romani di Iordanes", *Incontri triestini di filologia classica* 5 (2005-2006), pp. 317-319. According to this scholar (p. 317), "Il frammento, per effetto anche della brevità, ha scarse chances di rivelarci veri contributi elaborativi da parte di Giamblico: il cui ruolo si sarà limitato a trasmettere l'ennesima variante di una Leitidee tipicamente romana."

35. MOMMSEN, "Iamblichos bei Jordanes", p. 352, reprinted in IDEM, *Gesammelte Schriften*, vol. VII, pp. 519-520.

36. *Ioannis Malalae Chronographia*, XII, 47, ed. I. THURN, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 35, Berlin and New York 2000, p. 240: Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (sc. Γαλερίου) βασιλείας Ἰάμβλιχος ὁ φιλόσοφος ἐδίδασκεν οἰκῶν ἐν Δάφνῃ ἕως τῆς τελευτῆς αὐτοῦ. On this passage, see DILLON, "Iamblichus of Chalcis (c. 240-325 A.D.)", p. 870.

37. John Lydus, *De Mensibus*, IV, 159, ed. R. WUENSCH, Leipzig 1898, p. 175: καὶ ὅπως ὁ Ἰάμβλιχος ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Χαλδαϊκῶν φησι, ἀκοῦσαι ἄξιον.

38. *Damascii Vitae Isidori Reliquiae*, ed. C. ZINTZEN, *Bibliotheca Graeca et Latina Supplementaria* 1, Hildesheim, 1967, p. 58, § 34; ed. trans. P. ATHANASSIADI, *Damascius: The Philosophical History*, Athens 1999, frg. 34B, pp. 112-113.

Conclusion

The only piece of evidence adduced so far for the existence of a 5th-century teacher of law called Amblichus is a fragment of Stephanus Antecessor's *Digest* commentary, preserved as a scholion in one of the manuscripts of the *Basilica*. This, however, is not as conclusive as it would appear at first glance. As the name transmitted by the single manuscript is extremely rare, and certainly incomplete, there is no reason to doubt that the real name of the person in question was Iamblichus. As for the words usually ascribed to him by modern scholars, they should be interpreted as a literary reminiscence of a passage in Iamblichus' *De Mysteriis* rather than as a quotation from an otherwise unattested teacher of law. Thus this scholion can no longer be used as evidence for the history of the doctrine of the *natura contractus*, yet it is not void of interest for the *Nachleben* of Iamblichus of Chalcis in 6th-century Byzantium.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ*

Οι μάρτυρες και τα έγγραφα ως αποδεικτικά μέσα ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου (14^{ος}/15^{ος} αι.)

Ένα μεγάλο μέρος του επιστημονικού μόχθου του παλαιού μου συναδέλφου στην τότε Έδρα του Εκκλησιαστικού Δικαίου και σήμερα ομότιμου καθηγητή Σπύρου Τρωιάνου -που πάνω από οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη σχέση συγκαταλέγω στους δασκάλους μου- είναι αφιερωμένο στην Εκκλησιαστική Δικονομία. Διδακτορική διατριβή και υφηγεσία κάλυψαν τον κορμό του δικονομικού δικαίου μέχρι το 1204. Για τους μετέπειτα χρόνους κανείς δεν αποπειράθηκε, παρά τις προτροπές του ίδιου του Τρωιάνου, να προχωρήσει το έργο μέχρι το 1453. Σε ένδειξη λοιπόν ευγνωμοσύνης για όσα του οφείλω, αλλά και με νοσταλγική ανάμνηση των νεανικών μας χρόνων αποφάσισα να παρουσιάσω ένα ελάχιστο μέρος από την αποδεικτική διαδικασία ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου Κωνσταντινουπόλεως κατά την άσκηση της δικαιοδοτικής αρμοδιότητάς της τον 14^ο και 15^ο αιώνα, με ιδιαίτερο βάρος στους μάρτυρες και τα έγγραφα.

Σύμφωνα με την πολιτειακή νομοθεσία αλλά και τους εκκλησιαστικούς κανόνες, πριν από την έκδοση της αποφάσεως επιβάλλεται η απόδειξη των πραγματικών περιστατικών, που συνθέτουν την εκάστοτε υπό κρίση περίπτωση είτε πρόκειται για ποινική δίκη είτε για υπόθεση ιδιωτικού δικαίου¹. Δεν διατάσσονται αποδείξεις επί πασιδήλου, για γεγονότα γνωστά στο δικαστήριο ή κοινής γνώσεως και γι' αυτά που καλύπτονται από τεκμήριο². Ως γνωστόν, αντικείμενο απο-

* Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βλ. καν. 9 Νεοκ., 2 Α' Οικ., 6 Β' Οικ., 35 και 61 Αποστ., καν. 124, 132, 133 Καρχ., Ν.123.11= Β.3.1.21= Εισαγ. 9.5, Ν. 137.5=Β.3.1.18. Βλ. και Νομοκ. ΙΔ' τίτλ. με το σχόλιο του Βαλασαμώνας, Ρ.-Π. 1 σ. 182 επ. Βλ. π.χ. και PRK II, αρ. 109 σ. 90 (*Regestes* 2172 έτ. 1337-1338), όπου ρητώς αναφέρεται ότι οι κατηγοροί πρέπει να αποδείξουν την κατηγορία είτε με μάρτυρες είτε με οποιονδήποτε άλλο «*άναντίρρητον και βέβαιον*» τρόπο. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 91 και σημ. 1, Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 74 και τις παραπομπές στις πηγές.

2. Βλ. π.χ. PRK III, αρ. 265 σ. 580 (*Regestes* 2385 έτ. 1362): ένας μοναχός «*εάλω ... έπ'*

δείξεως συνιστούν μόνο τα πραγματικά περιστατικά και όχι οι κανόνες δικαίου. Όπως όμως και στη μέση περίοδο³ έτσι και στην ύστερη, υπάρχουν στις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου περιπτώσεις, κατά τις οποίες και κανονιστικής φύσεως έγγραφα μπορούν να καταστούν αντικείμενο αποδείξεως. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση κάποιων χρυσοβούλλων καθώς και πατριαρχικών πράξεων, που προσκομίζονται στο δικαστήριο, για να στηρίξουν τα δικαιώματα των κατόχων τους, μονών⁴ ή και ιδιωτών⁵.

Τις περισσότερες φορές προκύπτει από τις αποφάσεις πως η προσκόμιση των αποδείξεων απαιτείτο από κάποιον, προφανώς από το δικαστήριο⁶. Άλλες φορές συνάγεται ότι ο διάδικος έφερνε τις αποδεί-

αὐτοφόρῳ ἐν μιᾷ τῶν νυκτῶν συννευαζόμενος καὶ συγκοιμώμενος καὶ συνδιαφθειρόμενος πόρνη γυναικί,...» τον κράτησαν στο κελλί του μαζί με τη γυναίκα και φώναξαν τον πατριάρχη στη μονή, όπου ο πατριάρχης και όλοι οι μοναχοί είδαν «οἰκείους ὄμμασι» το αδίκημα του μοναχού, οπότε «οὐκ ἔδεησε λοιπὸν γενέσθαι ἐξέτασιν τινα, ὡς μὴ τινος οὔσης ἀμφιβολίας». Βλ. επίσης MM II αρ. 353 έτ. 1381 σ. 38 (*Regestes* 2728), όπου ο μητροπολίτης Περιθωρίου κατηγορείται για διάπραξη πολλών αδικημάτων και παρά τις κλητεύσεις από την πατριαρχική σύνοδο, δεν εμφανίστηκε για να δικαστεί. Για ένα όμως από τα αδικήματα για τα οποία κατηγορείται, ότι προσέφυγε στους Τούρκους και με τη βοήθειά τους ανήλθε στον μητροπολιτικό θρόνο, δεν χρειαζόνταν αποδείξεις ούτε αυτοπρόσωπη παράσταση, διότι ήταν γνωστό σε όλους και για τον λόγο αυτό καθαιρέθηκε από τη σύνοδο. Βλ. επίσης MM II αρ. 374 έτ. 1387 σ. 79 (*Regestes* 2819): απαλλάσσεται ο μητροπολίτης Σερρών από τις εναντίον του κατηγορίες, διότι ήταν κοινώς γνωστό ότι ο προηγούμενος πατριάρχης τον εχθρευόταν και τον είχε καταδικάσει χωρίς δίκαιη δίκη. Βλ. και MM II αρ. 409 έτ. 1389 σ. 136 (*Regestes* 2861): ο επίσκοπος Μεθώνης δικαιώνεται χωρίς να προσαχθούν αποδείξεις, διότι οι περισσότεροι από τους αρχιερείς δικαστές γνώριζαν την έχθρα που έτρεφε εναντίον του ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, ο οποίος τον κατεδίωκε. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 91 επ., Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 75.

3. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 76 επ.

4. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 60 έτ. 1318 σ. 382, 384 (*Regestes* 2089), αρ. 81 έτ. 1256 σ. 482 (*Regestes* Laur. 1331), αρ. 106 έτ. 1331 σ. 608, 610 (*Regestes* 2164), PRK II, αρ. 124 έτ. 1340 σ. 176 (*Regestes* 2196).

5. PRK II, αρ. 124 έτ. 1340 σ. 180 (*Regestes* 2196) (το συγκεκριμένο χρυσόβουλλο ήταν προϊόν απάτης και δικαιώθηκε η αντίδικος μονή), MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552, 553 (*Regestes* 3239).

6. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 23 έτ. 1315 σ. 234 (*Regestes* 2049), αρ. 31 έτ. 1316 σ. 262 (*Regestes* 2059), αρ. 47 έτ. 1316 σ. 322 (*Regestes* 2076), MM I αρ. 313 έτ. 1369 σ. 573 (*Regestes* 2550), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 4 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 43 (*Regestes* 2741), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52 (*Regestes* 2756), αρ. 537 έτ. 1400 σ. 330, 331 (*Regestes* 3092), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 345 (*Regestes* 3104), αρ. 612 έτ. 1400 σ. 446 (*Regestes* 3172) (το δικαστήριο ζητάει από τον ενάγοντα να αποδείξει τους ισχυρισμούς του).

Ξεις χωρίς να έχει προηγηθεί σχετική απόφαση του δικαστηρίου⁷ ή και αναφέρεται ότι καταθέτουν μάρτυρες χωρίς να γίνεται μνεία για τον τρόπο προσκλήσεώς τους⁸.

Στην ποινική δίκη το βάρος της αποδείξεως το φέρει ο κατηγορος⁹, ο οποίος υπόκειται και στην ταυτοπάθεια, αν δεν αποδείξει την κατηγορία¹⁰. Από την τελευταία αυτή υποχρέωση ήταν πάντως δυνατόν να τον απαλλάξει το δικαστήριο¹¹. Σε δύο περιπτώσεις διαπιστώνω ότι διατυπώνουν την κατηγορία δύο διοικητικά όργανα της Εκκλησίας ενεργώντας μέσα στο πλαίσιο των καθηκόντων τους. Στην πρώτη από αυτές ο Γεώργιος Πανορμηνός κατέθεσε λιβέλλους κατηγορίας κατά του πρωτοπαπά Κωνσταντίνου Καβάσιλα, επειδή, όπως ο ίδιος αναφέρει, έφερε το αξίωμα του επισκοπειανού και ανήκε στον κύκλο των καθηκόντων του, το να καταγγέλλει αξιόποινες πράξεις, που διαπράττονταν από μέλη του κλήρου¹². Στη δεύτερη περίπτωση, λίγα

7. PRK I, αρ. 9 έτ. 1315 σ. 160 (*Regestes* 2037), αρ. 30 έτ. 1316 σ. 258 (*Regestes* 2058), αρ. 35 έτ. 1316 σ. 276 (*Regestes* 2064), αρ. 75 έτ. 1324 σ. 442 (*Regestes* 2113), PRK II, αρ. 173 έτ. 1348 σ. 508 (*Regestes* 2305), αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300).

8. PRK I, αρ. 25 έτ. 1315 σ. 242 (*Regestes* 2052).

9. Βλ. π.χ. PRK III, αρ. 269 έτ. 1363 σ. 590 (*Regestes* 2454), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 4 επ. (*Regestes* 2696), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52, 54 (*Regestes* 2756), αρ. 361 IV σ. 57 (*Regestes* 2791 έτ. 1385), αρ. 436 έτ. 1393 σ. 170, αρ. 441 έτ. 1393 σ. 175 (*Regestes* 2928), αρ. 561 σ. 371 (*Regestes* 3117 έτ. 1400).

10. MM II αρ. 436 έτ. 1393 σ. 170, αρ. 441 έτ. 1393 σ. 175 (*Regestes* 2928). Βλ. για το βάρος της αποδείξεως ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 96 επ., Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 85 και τις παραπομπές στις πηγές. Για την αρχή της ταυτοπαθείας βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 97, Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 32 επ., σ. 85, Ο ΙΔΙΟΣ, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus iuris civilis μέχρι των Βασιλικών*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6.] Frankfurt am Main 1980, σ. 104-107 και Κ.Γ.ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Έγκλημα χωρίς τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία. Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ. 337-381 (εδώ σ. 344 επ. και σημ. 31).

11. MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 4 (*Regestes* 2696).

12. MM II αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 51 επ. (*Regestes* 2756). Για τους επισκοπι(ει)ανούς βλ. J. DARROUZÈS, *Recherches sur les Οφφίκια de l'Église Byzantine*. [Archives de l'Orient Chrétien, 11.] Paris 1970, σ. 385 επ. και τις παραπομπές στις πηγές και Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 8.] Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σ. 236. Για τον πρωτοπαπά του βασιλικού κλήρου Κωνσταντίνο Καβάσιλα και τις αλληπάλληλες δίκες του βλ. C.G. PITSAKIS, «Les affaires pénales des révérends pères Constantin Kabasilas et Andronic Basilikos: Petit commentaire juridique», *Πρακτικά του συνεδρίου Das Patriarchatsregister von Konstantinopel*, Wien, 7-9 Μαΐου 2009, υπό έκδοση. Τη μελέτη αυτή είχε την καλωσύνη να θέσει στη διάθεσή μου, με τη γνωστή σε όλους

χρόνια αργότερα, το 1387, ο μέγας χαρτοφύλακας καταγγέλλει στο πατριαρχικό δικαστήριο τον μητροπολίτη Νικαίας ότι χειροτόνησε διάκονο, για τον οποίο υπήρχε κώλυμα, διευκρινίζοντας όμως ότι προβαίνει σ' αυτή την ενέργεια, όχι για να κατηγορήσει τον Νικαίας, αλλά, επειδή το να εξετάζει τα κωλύματα και τις προϋποθέσεις χειροτονίας, αποτελούσε μέρος των καθηκόντων του¹³. Όπως παρατηρεί ο Τρωιάνος, τα διοικητικά όργανα της Εκκλησίας, που είχαν υποχρέωση να κινούν την ποινική διαδικασία της εκκλησιαστικής δίκης, ενεργώντας μέσα στα όρια των αρμοδιοτήτων τους, δεν αποκτούσαν με την ενέργειά τους αυτή την ιδιότητα του κατηγορού¹⁴. Στην πρώτη δίκη πάντως, του πρωτοπαπά Καβάσιλα, το δικαστήριο ζήτησε από τον επισκοπειανό να προσκομίσει αποδείξεις¹⁵, ενώ στη δεύτερη, η κλήτευση των μαρτύρων έγινε με ενέργεια του δικαστηρίου¹⁶.

Στις ιδιωτικές διαφορές το βάρος της αποδείξεως φέρει ο διάδικος που έχει τη θέση του ενάγοντος¹⁷, ο οποίος μπορεί επίσης να ζητήσει από τον εναγόμενο να προσκομίσει όποιες αποδείξεις έχει σχετικά με το επίδικο αντικείμενο¹⁸. Ακόμη μπορεί να του ζητήσει να καταθέσει

μας γενναιοδωρία, ο αείμνηστος συνάδελφος Κωνσταντίνος Πιτσάκης.

13. MM II αρ. 395 έτ. 1387 σ. 99 (*Regestes* 2823). Προβλ. και MM II 360 I έτ. 1383 (*Regestes* 2749), στην οποία επίσης ο μέγας χαρτοφύλακας καταγγέλλει στο πατριαρχικό δικαστήριο έναν πρεσβύτερο, ο οποίος έφερε και το αξίωμα του επί των κρίσεων, ότι τέλεσε παράνομο γάμο, θέμα, που επίσης ανήκε στον κύκλο των καθηκόντων του. Για τις αρμοδιότητες του χαρτοφύλακα, βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, ό.π. (σημ. 12), σ. 628 επ. και τις παραπομπές. Για το αξίωμά του επί των κρίσεων βλ. DARROUZÈS, ό.π. (σημ. 12), σ. 377-378.

14. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 85 επ.

15. MM II αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52 (*Regestes* 2756).

16. MM II αρ. 395 έτ. 1387 σ. 100 (*Regestes* 2823).

17. PRK I, αρ. 35 έτ. 1316 σ. 276 (*Regestes* 2064), αρ. 44 έτ. 1316 σ. 310 (*Regestes* 2073), αρ. 75 έτ. 1324 σ. 442 (*Regestes* 2113), αρ. 76 έτ. 1324 σ. 446 (*Regestes* 2114), PRK II, αρ. 151 έτ. 1348 σ. 404 επ. (*Regestes* 2301), PRK III, αρ. 197 έτ. 1354 σ. 142 (*Regestes* 2356), αρ. 216 έτ. 1359 σ. 230 (*Regestes* 2409), αρ. 217 έτ. 1359 σ. 236 (*Regestes* 2410), MM II αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796), αρ. 563 σ. 374 (*Regestes* 3119 έτ. 1400) (σ' αυτή μάλιστα την περίπτωση ο εναγόμενος αποδέχεται τους μάρτυρες της ενάγουσας), αρ. 565 έτ. 1400 σ. 376 (*Regestes* 3122), αρ. 576 έτ. 1400 σ. 392 (*Regestes* 3135), αρ. 595 έτ. 1400 σ. 422 (*Regestes* 3155), αρ. 601 έτ. 1400 σ. 431 (*Regestes* 3161) (οι εναγόμενες μοναχές ζητούν από τον ενάγοντα να αποδείξει τους ισχυρισμούς του), αρ. 631 σ. 473 (*Regestes* 3193 έτ. 1401), αρ. 654 έτ. 1401 σ. 508 (*Regestes* 3215), αρ. 674 έτ. 1401 σ. 544 (*Regestes* 3237). Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 86 επ.

18. MM II αρ. 589 σ. 416 (*Regestes* 3148 έτ. 1400).

υπό το βάρος αφορισμού¹⁹. Μπορεί όμως και ο εναγόμενος να προσκομίσει αποδεικτικό μέσο, για να στηρίξει τις θέσεις του²⁰ και αντίστοιχα να προβάλει απαίτηση για κατάθεση των μαρτύρων του ενάγοντος υπό το βάρος επιτιμίου²¹ ή να ζητήσει να προσκομίσει έγγραφα και γενικότερα να αποδείξει ο ενάγων τους ισχυρισμούς του με οποιοδήποτε άλλο μέσο²². Υπήρχε περίπτωση ο εναγόμενος να ζητήσει και να λάβει προθεσμία, για να προσκομίσει τις προσήκουσες αποδείξεις στο πατριαρχικό δικαστήριο²³. Η ακόμη ήταν δυνατόν και το ίδιο το δικαστήριο να λάβει απόφαση για συμπληρωματικές αποδείξεις²⁴.

Στη δικονομία του πατριαρχικού δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζονται τα εξής αποδεικτικά μέσα: Οι μάρτυρες, τα έγγραφα, η ομολογία, η αυτοψία, η πραγματογνωμοσύνη, ο όρκος και τα τεκμήρια. Πιο συχνά γίνεται χρήση των μαρτύρων και των εγγράφων, όπως θα διαπιστώσουμε. Από πολλές αποφάσεις του δικαστηρίου οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι και τα δύο αυτά αποδεικτικά μέσα θεωρούνταν ισοδύναμα (βλ. πιο κάτω).

Παρά τις νομοθετικές επιταγές ως προς τον ελάχιστο αριθμό μαρτύρων – δύο ή τρεις²⁵– αρκετές φορές φαίνεται να εξετάζεται ένας μό-

19. Βλ. π.χ. MM II αρ. 601 έτ. 1400 σ. 431 (*Regestes* 3161). Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά πιο κάτω.

20. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 36 έτ. 1316 σ. 282 (*Regestes* 2065). Πρβλ. και PRK III, αρ. 197 έτ. 1354 σ. 142 (*Regestes* 2356) (ο εναγόμενος ισχυρίζεται ότι θα προσκομίσει χρυσόβουλλο προς απόδειξη των ισχυρισμών του, το οποίο όμως δεν διέθετε), MM II αρ. 355 έτ. 1382 σ. 43 (*Regestes* 2741), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 344 (*Regestes* 3104), αρ. 562 έτ. 1400 σ. 373 (*Regestes* 3118), αρ. 591 έτ. 1400 σ. 419 (*Regestes* 3151), αρ. 612 έτ. 1400 σ. 446 (*Regestes* 3172), αρ. 630 σ. 472 (*Regestes* 3192 έτ. 1401), αρ. 633 σ. 476 (*Regestes* 3195 έτ. 1401), αρ. 650 έτ. 1400-1401 σ. 499 (*Regestes* 3211), αρ. 658 έτ. 1401 σ. 513 (*Regestes* 3146, 3219).

21. PRK I, αρ. 47 έτ. 1316 σ. 320 (*Regestes* 2076).

22. MM II αρ. 537 έτ. 1400 σ. 330 (*Regestes* 3092) (οι εναγόμενοι ζητούν να προσκομιστεί έγγραφο), αρ. 544 σ. 342 (*Regestes* 3100 έτ. 1400) (οι εναγόμενοι ζητούν να αποδειχθεί η βάση της αγωγής με μάρτυρες ή με έγγραφα), αρ. 631 σ. 473 (*Regestes* 3193 έτ. 1401) (ο εναγόμενος ζητάει να προσκομίσει ο ενάγων αποδείξεις).

23. MM II αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (*Regestes* 3138), αρ. 683 έτ. 1401 σ. 564 (*Regestes* 3246).

24. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410), MM II αρ. 355 έτ. 1382 σ. 43 (*Regestes* 2741): το δικαστήριο ζητάει από τον εναγόμενο να προσκομίσει και άλλες αποδείξεις, διότι δεν δέχθηκε, ως παράνομο, το έγγραφο, που είχε επιδείξει, και επειδή αυτός δεν είχε, «ἐκ περιοσίας δὲ καὶ ἀσφαλείας ἔνεκεν πλείονος» ζητήθηκε από τον ενάγοντα να φέρει αυτός αποδείξεις.

25. Ματθ., 18.16, επιστ. Παύλου προς Κορ. Β', 13.1 και προς Τιμόθεον Α', 5.19, καν. 2 Α' Οικ., Διαταγές των αγίων αποστόλων Β' 21.1, έκδ. F.X. FUNK, *Didascalia et Constitu-*

νο μάρτυρας, στον οποίο και στηρίζεται η έκδοση της αποφάσεως²⁶. Τις πιο πολλές φορές όμως είτε μνημονεύονται αορίστως μάρτυρες, χωρίς μνεία του αριθμού τους ²⁷ είτε αναφέρονται συγκεκριμένοι μάρτυρες με το όνομα και τις ιδιότητές τους²⁸. Εκείνο που δεν φαίνε-

tiones apostolorum, τ. I, Paderbornae 1905, 75 αποστολικό κανόνα, έκδ. P. P. JOANNOU, (*Fonti*, Fasc. IX τ. I, 2, Roma 1962). Βλ. σχετικά και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Δικονομία, σ. 99, Ο ΙΑΙΟΣ, Διαδικασία, σ. 89.

26. PRK I, αρ. 9 σ. 160 (*Regestes* 2037 έτ. 1315), αρ. 42 έτ. 1316 σ. 300 (*Regestes* 2071), PRK III, αρ. 216 έτ. 1359 σ. 230 (*Regestes* 2409), MM II αρ. 589 σ. 416 (*Regestes* 3148 έτ. 1400).

27. PRK I, αρ. 21 έτ. 1315 σ. 222 (*Regestes* 2047), αρ. 25 έτ. 1315 σ. 242 (*Regestes* 2052), αρ. 30 έτ. 1316 σ. 258 (*Regestes* 2058), αρ. 83 έτ. 1261 σ. 402 (*Regestes* Laur. 1358), αρ. 90 έτ. 1325 σ. 518 (*Regestes* 2123), αρ. 91 έτ. 1325 σ. 520 (*Regestes* 2124), αρ. 102 έτ. 1330 σ. 580 (*Regestes* 2156), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (*Regestes* 2157), PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120, 122 (*Regestes* 2182), αρ. 135 έτ. 1341 σ. 278 (*Regestes* 2207), αρ. 144 έτ. 1343 σ. 320 (*Regestes* 2243), αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300), PRK III, αρ. 215 έτ. 1356 σ. 212 (*Regestes* 2392), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 252, 254 (*Regestes* 2427), αρ. 265 σ. 580 (*Regestes* 2385 έτ. 1362), MM I αρ. 291 έτ. 1371 σ. 540 (*Regestes* 2604), αρ. 313 έτ. 1369 σ. 573 (*Regestes* 2550), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 7 (*Regestes* 2696), αρ. 395 έτ. 1387 σ. 100 (*Regestes* 2823), αρ. 404 έτ. 1389 σ. 124 (*Regestes* 2845), αρ. 417 έτ. 1390 σ. 143, 145 (*Regestes* 2879), αρ. 435 έτ. 1393 σ. 167 (*Regestes* 2921), αρ. 436 έτ. 1393 σ. 170, αρ. 441 έτ. 1393 σ. 175, 176 (*Regestes* 2928), αρ. 493 I έτ. 1395 σ. 251 (*Regestes* 3005), αρ. 493 II έτ. 1395 σ. 252 (*Regestes* 3006), αρ. 493 III έτ. 1395 σ. 253 (*Regestes* 3007), αρ. 493 IV 1395 σ. 255 (*Regestes* 3008), αρ. 498 έτ. 1395 σ. 259 (*Regestes* 3013), αρ. 528 έτ. 1399 σ. 306, 310 (*Regestes* 3076), αρ. 537 έτ. 1400 σ. 330, 331 (*Regestes* 3092), αρ. 544 σ. 342 (*Regestes* 3100 έτ. 1400), αρ. 557 έτ. 1400 σ. 362, 364 (*Regestes* 3113), αρ. 561 σ. 371 (*Regestes* 3117 έτ. 1400), αρ. 563 σ. 374 (*Regestes* 3119 έτ. 1400), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 401, 403 (*Regestes* 3141), αρ. 631 σ. 473 (*Regestes* 3193 έτ. 1401), αρ. 635 σ. 481 (*Regestes* 3197 έτ. 1401), αρ. 640 σ. 487 (*Regestes* 3202 έτ. 1401), αρ. 654 έτ. 1401 σ. 508 (*Regestes* 3215), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552 (*Regestes* 3239), αρ. 684 έτ. 1401 σ. 565 (*Regestes* 3247), αρ. 688 σ. 571. Βλ. και MM II αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779), όπου το δικαστήριο δίνει εντολή στην επιτροπή, που στάλθηκε να διεξαγάγει αυτοψία, να εξετάσει γενικά και μάρτυρες καλώντας αορίστως «γέροντας άνδρας» ή και τον αρ. 667 έτ. 1401 σ. 529 (*Regestes* 3226), όπου δίνεται εντολή στους απεσταλμένους του πατριαρχικού δικαστηρίου, να πάρουν μαρτυρικές καταθέσεις από όλους, και μάλιστα να γίνει η εξέταση με την απειλή αφορισμού (σ. 532).

28. PRK I, αρ. 10 έτ. 1315 σ. 172 (*Regestes* 2038), αρ. 31 έτ. 1316 σ. 262 (*Regestes* 2059), αρ. 35 έτ. 1316 σ. 276 (*Regestes* 2064), αρ. 47 έτ. 1316 σ. 320, 322 (*Regestes* 2076), αρ. 79 έτ. 1324 σ. 464 (*Regestes* 2117), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (*Regestes* 2157), PRK II, αρ. 109 σ. 88 (*Regestes* 2172 έτ. 1337-1338), αρ. 135 έτ. 1341 σ. 278 (*Regestes* 2207), αρ. 151 έτ. 1348 σ. 404 (*Regestes* 2301), PRK III, αρ. 178 έτ. 1350 σ. 26 (*Regestes* 2317), αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254, 260 (*Regestes* 2427), MM I αρ. 237 έτ. 1368 σ. 496 (*Regestes* 2537), MM II, αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 5 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52 επ., 54 (*Regestes* 2756), αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (*Regestes* 2759), αρ. 361 IV σ. 58, 59 (*Regestes* 2791 έτ. 1385), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 345 (*Regestes* 3104), αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (*Regestes* 3138), αρ. 580 έτ. 1400 σ. 400 (*Regestes*

ται να ισχύει είναι η διαφοροποίηση, που εμφανίζεται στη μέση περίοδο, υπό την επίδραση των διατάξεων του πολιτειακού δικαίου²⁹, σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των μαρτύρων εξαρτάται από το είδος της υποθέσεως –ποινική ή ιδιωτικού δικαίου– και τη σπουδαιότητά της³⁰. Μία φορά σε πράξη του 1390 μνημονεύεται ότι υπάρχει «κατὰ νόμους» ένας αριθμός μαρτύρων, χωρίς να αναγράφεται ποιος ήταν αυτός³¹, ενώ άλλη μία φορά, το 1393, γίνεται αναφορά στους νόμους και στους κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους οι μάρτυρες για τις ποινικές υποθέσεις, όταν κατηγορούμενος ήταν επίσκοπος, έπρεπε να είναι τουλάχιστον τρεις για κάθε κεφάλαιο της κατηγορίας³².

Από τις διάφορες κατηγορίες προσώπων, που είναι ανίκανα προς

3139), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 401, 403 (*Regestes* 3141), αρ. 654 έτ. 1401 σ. 508 (*Regestes* 3215), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239), αρ. 683 έτ. 1401 σ. 563 (*Regestes* 3246), αρ. 689 σ. 572 άν.έτ.

29. Ε. 8.1, Νεαρά Ειρήνης, *JGR* I σ. 48 (Reg. 358).

30. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 89 επ., ιδίως σ. 90 και τις παραπομπές στις πηγές.

31. MM II αρ. 417 έτ. 1390 σ. 145 (*Regestes* 2879).

32. MM II αρ. 441 έτ. 1393 σ. 178 (*Regestes* 2928). Πρβλ. και PRK II, αρ. 109 σ. 88 (*Regestes* 2172 έτ. 1337-1338), όπου, χωρίς να αναφέρεται η σχετική διάταξη, δίνεται γραπτή κατάθεση τριών μαρτύρων προκειμένου να δικαστεί μητροπολίτης για έγκλημα «μοιχικόν». Ενώ για το έγκλημα της καθοσιώσεως, για το οποίο επίσης κατηγορείτο ο ίδιος επίσκοπος, κατέθεσαν ενόρκως οι κατήγοροι «έπει μάρτυρας ούδέν είχον παραγαγείν...», σ. 90. Αναφέρεται μάλιστα στην ίδια απόφαση, σ. 92, ότι προκειμένου να τηρηθεί αυτή η διαδικασία, έψαξαν στους κώδικες του πατριαρχείου και βρήκαν ότι και στο παρελθόν είχε εφαρμοστεί αυτό το μέτρο, η κατάθεση δηλαδή των κατηγορών με παροχή ένορκης ασφάλειας. Για το έγκλημα της καθοσιώσεως βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσιώσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους – Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήναι-Κομοτηνή 1981, ιδίως σ. 178 επ. Πρβλ. και την απόφαση MM II αρ. 537 έτ. 1400 σ. 332 (*Regestes* 3092), από την οποία επίσης προκύπτει ότι προκειμένου να εκδοθεί η απόφαση, ο πατριάρχης αποφασίζει τα εξής: «ή μετριότης ήμών... ό πολλάκις και έν πολλαίς τών όμοίων ύποθέσεων εύρε διενεργούμενον, και αύτη συνοδικώς διεπράξατο...». Η επιβολή όρκου στους κατηγορούς για την απόδειξη της κατηγορίας, ελλείψει άλλων αποδεικτικών μέσων, αποδοκιμάζεται στις πηγές, βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 107 επ. και τις παραπομπές. Βλ. και MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 4 επ. (*Regestes* 2696), σύμφωνα με την οποία προτείνονται από τον κατήγορο δύο μάρτυρες κατηγορίας κατά του μητροπολίτη Ικονίου, που κατηγορείται για πολλά αδικήματα, μεταξύ των οποίων και για αδικήματα που επέσυραν την ποινή της καθαιρέσεως, που τελικά δεν του επιβλήθηκε. Πιστεύω λοιπόν πως, επειδή το δικαστήριο πήρε απόφαση να δικάσει τα πιο ελαφρά από αυτά, λόγω του ότι δεν υπήρχε πατριάρχης, δηλαδή πρόεδρος της συνόδου, ήταν αρκετοί οι δύο μάρτυρες (σ. 6).

μαρτυρία, σύμφωνα με την κανονική και πολιτειακή νομοθεσία³³, μόνο μία φορά σε απόφαση του 1400 γίνεται ρητή μνεία των γυναικών³⁴ και άλλη μία φορά για την αδυναμία των αρχόντων να μαρτυρήσουν, για να μην προσβάλλεται το κύρος τους³⁵. Πάντως ως προς τη μαρτυρία των γυναικών –οι οποίες, σημειωτέον, όπως προκύπτει από πολλά παραδείγματα, μπορούσαν να είναι κατήγοροι και ενάγουσες και κυρίως να παρίστανται αυτοπροσώπως στο πατριαρχικό δικαστήριο³⁶– υπάρχει απόφαση του 1316, σύμφωνα με την οποία η σύνοδος ανέθεσε σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους να πάρουν καταθέσεις γυναικών κατ' οίκον³⁷. Η εξέταση κατ' οίκον συνδέεται όμως σε από-

33. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία* σ. 91 επ. και τις παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

34. MM II αρ. 595 έτ. 1400 σ. 423 (*Regestes* 3155). Σύμφωνα με τη διάταξη Β. 21.1.17 θεσπίζεται περιορισμένη ανικανότητα των γυναικών προς μαρτυρία. Βλ. όμως τη Νεαρά 48 του Λέοντος ΣΤ', έκδ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 176, σύμφωνα με την οποία η ανικανότητα των γυναικών γενικεύεται και η μαρτυρία τους επιτρέπεται μόνο σε θέματα που δεν μπορούν να μαρτυρήσουν άνδρες: «*Ἐν πράγμασι δὲ γυναιξίν ἰδιάζουσιν, οὐ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσι –φημί δὴ ἐπὶ τε ᾠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὁ μόνη θήλυς ὄψις ὄρᾱ– τὰ οἰκεία καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα μαρτυρεῖτωσαν.*» Για τη Νεαρά 48 βλ. αναλυτικά Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των νεαρών Λέοντος ΣΤ' Σοφού* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte – Athener Reihe, 19.] Αθήνα-Κομοτηνή 2011. σ. 165-175. Στις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου υπάρχει μία, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι σύμφωνη με τη ρύθμιση του Λέοντος ΣΤ', παρόλο που η μαρτυρική κατάθεση διεξάγεται εκτός δικαστηρίου. Είναι η PRK I, αρ. 30 έτ. 1316 σ. 260 (*Regestes* 2058), όπου επιτροπή από εκκλησιαστικούς αξιωματούχους εξετάζει γυναίκες, οι οποίες καταθέτουν για τη σύζυγο κληρικού ότι ήταν παρθένος όταν τον παντρεύθηκε, διότι αυτές «*ὡς καὶ παρούσας ταύτας ἰδεῖν τὴν τῆς παρθενίας παράστασιν, ...*».

35. Βλ. MM II αρ. 493 I έτ. 1395 σ. 251 (*Regestes* 3005): «*...οἱ βασιλεῖς καὶ αὐθένται οὔτε κατήγοροι οὔτε μάρτυρες ἀνέχονται γίνεσθαι (ἀνοῖκειον γάρ ἐστι τοῦτο τῷ βασιλικῷ μεγαλείῳ) καὶ ἀξιώματι, νενομοθέτηται γὰρ καὶ τοῦτο τοῖς ἀοιδίμοις βασιλεῦσι...*». Για την ανικανότητα των αρχόντων προς μαρτυρία βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία* σ. 92 και τις παραπομπές.

36. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 37 έτ. 1316 σ. 286 (*Regestes* 2066) (γυναίκα ενάγουσα), αρ. 75 έτ. 1324 σ. 440 (*Regestes* 2113) (γυναίκα ενάγουσα), αρ. 92 έτ. 1325 σ. 524 (*Regestes* 2125) (επίσης), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 586 (*Regestes* 2157) (ενάγουσα μοναχή), PRK II, αρ. 152 έτ. 1348 σ. 412 (*Regestes* 2304) (ενάγουσα μοναχή), MM II αρ. 485 έτ. 1395 σ. 238 επ. (*Regestes* 2988) (ενάγουσα μοναχή), αρ. 537 έτ. 1400 σ. 329 επ. (*Regestes* 3092) (ενάγουσα γυναίκα) κ.ά. Για την παράσταση των γυναικών στα βυζαντινά δικαστήρια βλ. J. BEAUCAMP, «*Les femmes et l' espace public à Byzance: les cas de tribunaux*», *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998) 129-145.

37. PRK I, αρ. 30 έτ. 1316 σ. 260 (*Regestes* 2058).

φαση του 1359³⁸ με ασθένεια της μάρτυρος, ενώ σε απόφαση του 1400 εμφανίζεται γυναίκα να μαρτυρεί ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου³⁹.

Από τις υπόλοιπες κατηγορίες των ανικάνων μαρτύρων, που προβλέπονταν είτε από την κανονική είτε από την πολιτειακή νομοθεσία, μόνο σε μία απόφαση γίνεται σαφής αναφορά για το ότι δεν γίνονται δεκτοί ως μάρτυρες φίλοι των κατηγορών, ούτε εχθροί του κατηγορουμένου⁴⁰. Αν ο κατηγορούμενος αποδείξει ότι οι μάρτυρες είναι εχθροί του ή ότι δεν πρέπει να γίνουν δεκτοί προς μαρτυρία τότε αποδοκιμάζονται. Τονίζεται ότι τα παραπάνω ισχύουν προκειμένου περί μαρτυρίας σε «εγκληματικές» υποθέσεις⁴¹. Σε απόφαση του 1390 αναγράφεται ότι οι μάρτυρες έπρεπε να είναι «νόμιμοι»⁴², όρος με τον οποίο προφανώς νοείται ότι θα έπρεπε οι μάρτυρες να πληρούν τις προϋποθέσεις των κανόνων και των νόμων⁴³. Οι μάρτυρες έπρεπε να προσέρχονται αυτοβούλως στο δικαστήριο για να μαρτυρήσουν και όχι να προσάγονται δια της βίας, και να κινούνται απλώς από την επιθυμία τους για εύρεση της αλήθειας⁴⁴.

Ως προς τους απαλλασσόμενους μάρτυρες⁴⁵ δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες από τις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου. Δεν νομίζω πως έχουμε τέτοια παραδείγματα, διότι ακόμη και περιπτώσεις που θα μπορούσε να υπαχθούν σ' αυτή την κατηγορία σύμφωνα με τη διάταξη Β. 21.1.1, παρατηρούμε ότι καταθέτουν κατ' οίκον⁴⁶ ή στέλνουν τις έγγραφες μαρτυρίες τους⁴⁷. Επομένως δεν απαλλάσσονται. Ούτε οι ηλικιωμένοι απαλλάσσονται και βεβαίως ούτε οι κληρι-

38. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (Regestes 2410).

39. MM II αρ. 582 έτ. 1400 σ. 402 (Regestes 3141).

40. MM II αρ. 441 έτ. 1393 σ. 176 (Regestes 2928). Βλ. Β. 21.1.6 (= Εισαγ. 12.9 = Πρόχ. 27, 25), Β. 21.1.3, 21.1.20 § 3. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Διαδικασία, σ. 93 επ.

41. MM II αρ. 441 έτ. 1393 σ. 176 (Regestes 2928).

42. MM II αρ. 417 έτ. 1390 σ. 145 (Regestes 2879).

43. Βλ. τις σχετικές προϋποθέσεις ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Δικονομία, σ. 99 επ. και Ο ΙΔΙΟΣ, Διαδικασία, σ. 89 επ. και τις παραπομπές στις πηγές.

44. MM II αρ. 417 έτ. 1390 σ. 145 (Regestes 2879).

45. Η κατηγορία αυτή δεν προβλέπεται από τους κανόνες αλλά μόνο από την πολιτειακή νομοθεσία Β. 21.1.1, βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Διαδικασία σ. 94 και τις παραπομπές.

46. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (Regestes 2410) (ασθενής).

47. PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 396 (Regestes 2300) (οι μάρτυρες απουσίαζαν, διότι διεκπεραίωσαν υπηρεσία «βασιλική» και έστειλαν έγγραφη τη μαρτυρική τους κατάθεση και βεβαίως υπογεγραμμένη).

κοί⁴⁸. Ως προς τους μεγάλης ηλικίας μάλιστα θα πρέπει να λεχθεί ότι σε ορισμένες υποθέσεις, κυρίως κτηματικές διαφορές, επιβάλλεται να είναι οι μάρτυρες ηλικιωμένοι, διότι αυτοί γνώριζαν καλύτερα τα παλιά όρια κ.λπ.⁴⁹ Υπάρχει και απόφαση όπου καταθέτουν ως μάρτυρες εξ αγχιστείας στενοί συγγενείς του ενός των διαδίκων και γίνεται δεκτή η μαρτυρία τους⁵⁰.

Παρά το ότι η σύμπτωση της ιδιότητας του μάρτυρα και του δικαστή δεν ήταν επιτρεπτή⁵¹, εν τούτοις υπάρχουν περιπτώσεις, ελάχιστες βεβαίως, που μητροπολίτης μέλος του δικαστηρίου καταθέτει και ως μάρτυρας⁵².

Η εξέταση των μαρτύρων κατά κανόνα γινόταν στο δικαστήριο⁵³. Σε μία περίπτωση μάλιστα, το 1383, παρόλο που ο μάρτυρας κατέθεσε τις γνώσεις του για τη συγκεκριμένη υπόθεση στον πατριάρχη «ιδία»⁵⁴, δεν ελήφθησαν υπόψη και στην επανάληψη της δίκης, μετά

48. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 79 έτ. 1324 σ. 464 (*Regestes* 2117) (οι μάρτυρες εδώ ήσαν και κληρικοί και «γηραιοί»), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (*Regestes* 2157) (μάρτυρες κληρικοί και ένας ηγούμενος και καταθέτουν εγγράφως), PRK II, αρ. 144 έτ. 1343 σ. 320 (*Regestes* 2243) (μάρτυρες κληρικοί), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 5 (*Regestes* 2696) (μάρτυρες ιερομόναχοι), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52 επ. (*Regestes* 2750), αρ. 395 έτ. 1387 σ. 100 επ. (*Regestes* 2823) (μάρτυρες κληρικοί). Για τη μαρτυρία των κληρικών βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία* σ. 94 και τις παραπομπές.

49. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 83 έτ. 1261 σ. 492 (*Regestes* Laur. 1358) (εξέταση μαρτύρων αξιόπιστων και γερόντων επί τόπου για διαφορές περιουσιακές μεταξύ του μητροπολίτη Μυτιλήνης και των πατριαρχικών εξάρχων), MM II αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779) (με την απόφαση περί διεξαγωγής αποδείξεων ορίζεται εξέταση μαρτύρων γερόντων), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796) (μαρτυρία γερόντων), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552, 554 (*Regestes* 3239) (ζητάει ο πατριάρχης, σε κτηματική διαφορά να καταθέσουν γείτονες γέροντες).

50. MM II αρ. 580 έτ. 1400 σ. 400 (*Regestes* 3139).

51. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 101-102 με τις παραπομπές και Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 75 και σημ. 8, σ. 95 με τις παραπομπές.

52. PRK I, αρ. 30 έτ. 1316 σ. 258 (*Regestes* 2058), PRK II, αρ. 125 έτ. 1340 σ. 184 (*Regestes* 2197).

53. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 91 έτ. 1325 σ. 520 (*Regestes* 2124), PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300), PRK III, αρ. 215 έτ. 1356 σ. 226 (*Regestes* 2392), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 262 (*Regestes* 2427), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 4 επ., σ. 7 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 52 επ. (*Regestes* 2756). Για τον τρόπο διεξαγωγής της μαρτυρικής καταθέσεως στις προηγούμενες περιόδους βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 102 επ., Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 96 και τις παραπομπές.

54. MM II αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 53 επ. (*Regestes* 2756). Με τη λέξη «ιδία» πιστεύω ότι δεν εννοείται ότι κατέθεσε στον πατριάρχη εμπιστευτικά, δεδομένου ότι ήσαν παρόντες και δύο εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, αλλά μάλλον ότι ο πατριάρχης διεξήγα-

από οχλήσεις του κατηγορούμενου πρωτοπαπά Κωνσταντίνου Καβάσιλα προς τον αυτοκράτορα, κατέθεσε ο μάρτυρας και ενώπιον του δικαστηρίου με ελαφρώς παραλλαγμένη τη μαρτυρία⁵⁵. Ο κανόνας όμως της αυτοπρόσωπης εμφανίσεως των μαρτύρων δεν ήταν χωρίς εξαιρέσεις και έτσι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, που η διεξαγωγή των μαρτυρικών καταθέσεων γινόταν εκτός δικαστηρίου. Ο λόγος για τον οποίο συνέβαινε αυτό δεν είναι πάντοτε ο ίδιος. Υπάρχουν περιπτώσεις που λέγεται σαφώς ότι η εξέταση εκτός δικαστηρίου πραγματοποιείται, διότι οι μάρτυρες δεν βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, οπότε κατέθεταν στον τόπο της διαμονής τους⁵⁶. Άλλες φορές ο λόγος της μη παρουσίας τους στο δικαστήριο ήταν η ασθένεια, οπότε πάλι μετέβαινε επιτροπή από εκκλησιαστικούς άρχοντες ή και απλούς κληρικούς για να λάβουν τις καταθέσεις τους⁵⁷. Μη εμφάνιση των μαρτύρων στο ακροατήριο επιτρέπεται και όταν οι μάρτυρες, μολονότι κάτοικοι Κωνσταντινουπόλεως, απουσίαζαν από την Πόλη δικαιολογημένα λόγω «της άνατεθειμένης αὐτοῖς βασιλικῆς ὑπηρεσίας...»⁵⁸. Κάποιες φορές αναγράφεται ότι οι μάρτυρες καταθέτουν εκτός δικαστηρίου σε επιτροπή, χωρίς να αναφέρεται ο λόγος για τον οποίο συνέβαινε αυτό⁵⁹.

γε τις μαρτυρικές καταθέσεις για το συγκεκριμένο κεφάλαιο της κατηγορίας, που ήταν πολύ σοβαρό, βλ. και ΠΙΤΣΑΚΙΣ, ό.π. (σημ. 12). Εξάλλου ο μάρτυρας διαβεβαίωσε ότι ήταν έτοιμος να καταθέσει και στο δικαστήριο, αλλά εμποδίστηκε στην πρώτη δίκη από τον κατηγορούμενο πρωτοπαπά.

55. MM II αρ. 361 Π έτ. 1383 σ. 55 (*Regestes* 2759). Βλ. σχετικά ΠΙΤΣΑΚΙΣ, ό.π. (12).

56. Βλ. PRK I, αρ. 79 έτ. 1324 σ. 464 (*Regestes* 2117), αρ. 80 έτ. 1324 σ. 474 (*Regestes* 2118) (οι μάρτυρες κάτοικοι Μυτιλήνης κατέθεσαν στον τόπο της κατοικίας τους), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (*Regestes* 2157) (καταθέσεις κληρικών του επισκόπου Δανείου, οι οποίοι κατέθεσαν στον τόπο κατοικίας τους), PRK II, αρ. 111 σ. 110 επ. (*Regestes* 2176 έτ. 1337-1338) (ο μάρτυρας κάτοικος Θεσσαλονίκης), αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (*Regestes* 2182) (κάτοικοι Εξαμιλίου οι μάρτυρες), MM II αρ. 337 έτ. 1380 σ. 14 (*Regestes* 2693) (στέλνεται επιτροπή από εκκλησιαστικούς άρχοντες στη Ρωσία για να εξετάσουν μάρτυρες και να προσκομίσουν εγγράφως τις καταθέσεις στο πατριαρχικό δικαστήριο), αρ. 361 Π έτ. 1383 σ. 55 (*Regestes* 2759) (ο μάρτυρας ήταν εκτός της πρωτεύουσας και απεστάλη ο μητροπολίτης Δέρκων με άλλους κληρικούς για να λάβει την κατάθεσή του), αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779) (καταθέτουν οι κάτοικοι των μητροπόλεων Χερσώνος και Γοθθίας επί τόπου), αρ. 441 έτ. 1393 σ. 175-176 (*Regestes* 2928) (εξετάζονται κάτοικοι της Μεθώνης «τοπικῶς», διότι δεν μπορούσαν να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη, για να καταθέσουν).

57. Βλ. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410).

58. PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 396 (*Regestes* 2300).

59. PRK II, αρ. 135 έτ. 1341 σ. 280 (*Regestes* 2207), PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254 (*Re-*

Σε όλες τις πιο πάνω περιπτώσεις οι μάρτυρες κατέθεταν εγγράφως, υπέγραφαν τη μαρτυρία τους, η οποία και διαβαζόταν στο ακροατήριο⁶⁰, ενώ υπάρχει απόφαση, όπου οι μάρτυρες εμφανίζονται στο πατριαρχικό δικαστήριο και δίνουν και προφορική και γραπτή κατάθεση ένορκη, η οποία σώζεται αυτούσια⁶¹. Σε πολλές από τις αποφάσεις δεν προκύπτει ποιος ήταν αρμόδιος να λάβει τις μαρτυρικές καταθέσεις⁶². Από άλλες πάλι συνάγεται ότι η έγγραφη κατάθεση δινόταν σε επιτροπή που είχε σταλεί ειδικά από το δικαστήριο και η οποία γυρνώντας, κατέθετε το σχετικό έγγραφο στη σύνοδο⁶³. Μία φορά οι μάρτυρες εμφανίζονται ενώπιον του πατριάρχη, ο οποίος λαμβάνει αυτοπροσώπως τις μαρτυρικές καταθέσεις και στη συνέχεια υπογεγραμμένες οι καταθέσεις από τους μάρτυρες, εισάγονται στο πατριαρχικό δικαστήριο, διαβάζονται και εκδίδεται η απόφαση⁶⁴. Ωστόσο υπάρχει και περίπτωση που, πέρα από την κατάθεση στην επιτροπή, ο μάρτυρας έστειλε και ο ίδιος την κατάθεσή του υπογεγραμμένη⁶⁵. Ενώ για μια άλλη έγγραφη μαρτυρία αναφέρεται στη σχετική απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου πως «τὸ ἀπαράγραπτον εἶχε καὶ βέβαιον»⁶⁶, προφανώς όχι μόνο γιατί είχε δοθεί υπό το βάρος αφορισμού και έφερε την υπογραφή του καταθέσαντος μάρτυρος, αλλά και επειδή, μάλλον, συνοδεύτηκε και από παρουσία και υπογραφές μαρτύρων, που βεβαίωναν γνησιότητα της μαρτυρίας.

Οι μάρτυρες προτείνονται από τους διαδίκους, δηλαδή από τον κα-

gestes 2427).

60. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 79 έτ. 1324 σ. 466 (Regestes 2117), αρ. 80 έτ. 1324 σ. 474 (Regestes 2118), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (Regestes 2157), PRK II, αρ. 109 σ. 88, 90 (Regestes 2172 έτ. 1337-1338), αρ. 111 σ. 110 επ. (Regestes 2176 έτ. 1337-1338), αρ. 112 έτ. 1338 σ. 122 (Regestes 2182), αρ. 150 έτ. 1348 σ. 396 (Regestes 2300), MM II αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (Regestes 2759), αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (Regestes 2779), αρ. 441 έτ. 1393 σ. 176 (Regestes 2928).

61. PRK II, αρ. 109 σ. 88 επ. (Regestes 2172 έτ. 1337-1338).

62. PRK I, αρ. 79 έτ. 1324 σ. 466 (Regestes 2117), αρ. 80 έτ. 1324 σ. 474 (Regestes 2118), αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (Regestes 2157), PRK II, αρ. 111 σ. 110 επ. (Regestes 2176), αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 επ. (Regestes 2182), αρ. 150 έτ. 1348 σ. 396 (Regestes 2157).

63. Βλ. PRK III, αρ. 262 έτ. 1361 σ. 554, 556 (Regestes 2435), MM II αρ. 337 έτ. 1380 σ. 14 (Regestes 2693), αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (Regestes 2759), αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (Regestes 2779), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (Regestes 2796), αρ. 441 έτ. 1393 σ. 176 (Regestes 2928), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 553 επ. (Regestes 3239).

64. MM II αρ. 395 έτ. 1387 σ. 100-102 (Regestes 2823).

65. Βλ. MM II αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (Regestes 2759).

66. Βλ. PRK II, αρ. 111 σ. 116 (Regestes 2176 έτ. 1337-1338).

τήγορο ή ενάγοντα⁶⁷ και από τον κατηγορούμενο ή εναγόμενο⁶⁸. Επίσης μπορεί η διεξαγωγή μαρτυρικής αποδείξεως να διατάσσεται κατόπιν αποφάσεως του δικαστηρίου⁶⁹. Το αίτημα προσκλήσεως μαρτύρων υποβαλλόταν στο δικαστήριο, που μεριμνούσε για την υλοποίησή της⁷⁰.

Τόσο στην πρώιμη όσο και στη μέση περίοδο ο όρκος των μαρτύρων είναι ένα θέμα που δημιουργεί διάφορα προβλήματα⁷¹. Ως γνωστόν οι μαρτυρικές καταθέσεις ενώπιον των εκκλησιαστικών δικαστηρίων δεν είναι κατ' αρχήν ένορκες. Αυτό ήταν σύμφωνο με την άποψη της Εκκλησίας (Ματθ., 5.34-36) και θεσπιζόταν και στον ιουστινιάνειο Κώδικα (C. I.3.25 § 1b)⁷². Κατά την ύστερη περίοδο φαίνεται πάντως ότι η δόση όρκου είτε από τους μάρτυρες είτε από τους διαδί-

67. Βλ. PRK I, αρ. 21 έτ. 1325 σ. 220 επ. (Regestes 2047), αρ. 9 σ. 160 (Regestes 2037 έτ. 1315), αρ. 30 έτ. 1316 σ. 258 (Regestes 2058), αρ. 35 έτ. 1316 σ. 276 (Regestes 2064), αρ. 42 έτ. 1316 σ. 300 (Regestes 2071), αρ. 91 έτ. 1325 σ. 520 (Regestes 2124), PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (Regestes 2182), PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 260 (Regestes 2427), MM II αρ. 332 έτ. 1397-1380 σ. 4 επ. (Regestes 2696), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 53 (Regestes 2756), αρ. 654 έτ. 1401 σ. 508 (Regestes 3215) (προτείνονται από τις ενάγουσες μάρτυρες και συμφωνεί και ο εναγόμενος). Βλ. και PRK II, αρ. 109 σ. 90 επ. (Regestes 2172 έτ. 1337-1338), όπου επειδή οι κατήγοροι δεν είχαν μάρτυρες ούτε έγγραφα, για να στηρίξουν την κατηγορία, προσφέρονται να καταθέσουν οι ίδιοι παρέχοντας ένορκες ασφάλειες.

68. PRK I, αρ. 10 έτ. 1315 σ. 172 (Regestes 2038), MM II αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (Regestes 3138), αρ. 580 έτ. 1400 σ. 400 (Regestes 3139).

69. PRK I, αρ. 102 έτ. 1330 σ. 582 (Regestes 2156), PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (Regestes 2300), PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (Regestes 2410), MM II αρ. 395 έτ. 1387 σ. 100 (Regestes 2823), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 401 (Regestes 3141).

70. Βλ. PRK II, αρ. 151 έτ. 1348 σ. 404 (Regestes 2301), απ' όπου προκύπτει ότι οι εναγόμενοι ζητούν να κλητευθούν ως μάρτυρες, άτομα που είχαν υπογράψει σε έγγραφο, το οποίο είχε εμφανιστεί ως αποδεικτικό στοιχείο στην προκείμενη δίκη.

71. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 103-104, Ο ΙΔΙΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 104 επ. Για τον όρκο στα βυζαντινά δικαστήρια βλ. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Όρκος και Αφορισμός στα βυζαντινά δικαστήρια», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 41-57.

72. Τις διατάξεις του κοσμικού δικαίου σχετικά με την ορκοδοσία προσπαθεί να εναρμονίσει ο Λέων ΣΤ' με το θείο δίκαιο στη Νεαρά 97, έκδ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ό.π. (σημ. 34), σ. 270. Ειδικά για τον όρκο των κληρικών σε δίκη, βλ. Ν. 123.20 έτ. 546 του Ιουστινιανού, που κάνει διάκριση μεταξύ ψευδομαρτυρίας κληρικού σε αστική διαφορά και αυτής σε ποινική, χωρίς όμως να προκύπτει σαφώς αν η μαρτυρία δόθηκε ενόρκως. Βλ. όμως Νεαρά 76 Λέοντος ΣΤ', έκδ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ό.π. (σημ. 34), σ. 234 όπου ο αυτοκράτορας καταργεί τη διάκριση μεταξύ αστικής και ποινικής δίκης και διακρίνει την ψευδομαρτυρία από κληρικό, αν δόθηκε ενόρκως ή όχι. Βλ. σχετικά ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές του Λέοντος ΣΤ' και οι πηγές τους», ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ό.π. (σημ. 34), σ. 445- 467 (εδώ σ. 459).

κους έχει αντικατασταθεί από την απειλή επιβολής αφορισμού⁷³. Στις πραγματικά ελάχιστες περιπτώσεις που έχουμε όρκιση μαρτύρων κληρικών παρατηρούμε ότι ο όρκος τους ήταν «σωματικός»⁷⁴, ο δε τύπος του προκειμένου για μάρτυρες ιερομονάχους ήταν: «οὐ ψεύδομαι, καὶ ὁμνῶ εἰς τὰ ἅγια τοῦ θεοῦ εὐαγγέλια»⁷⁵. Για τους υπόλοιπους μάρτυρες, που αφθονούν στις αποφάσεις μας, είναι προφανές ότι δεν ορκίζονται, αλλά καταθέτουν με τη δόση «τῆς προσηκούσης ἀσφαλείας»⁷⁶ ή συνηθέστερα με την απειλή επιβολής επιτιμίου⁷⁷ – που κάποιες φορές εμφανίζεται να το απαιτεί ένας των διαδίκων⁷⁸ – ακόμη και αφορισμού⁷⁹. Η αποτελεσματικότητα της απειλής αφορισμού προκύπτει από απόφαση του 1400, σύμφωνα με την οποία ο μάρτυρας υπαναχώρησε «τὸ τοῦ ἀφορισμοῦ βάρος ἀκούσαντος καὶ δειλιάσαντος ἴσως ἢ καὶ οὐκ ἐθέλοντος μαρτυρῆσαι ἢ οὐ γινώσκοντος...»⁸⁰. Ἴσως στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί – παρόλο που δεν πρόκειται για επιβολή όρκου σε μάρτυρα αλλά σε διάδικο – μία απόφαση του 1401, όπου ο «οἰκειῶς» του αυτοκράτορα

73. Βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, ό.π. (σημ. 71), σ. 48 επ. Βλ. γενικά για τον αφορισμό και Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 2004 και ειδικότερα σ. 176, όπου επισημαίνεται πως ο αφορισμός «καλείται να αντικαταστήσει τον όρκο».

74. Βλ. για τον σωματικό όρκο βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 109.

75. PRK II, αρ. 109 σ. 90 (*Regestes* 2172 έτ. 1337-1338).

76. PRK I, αρ. 30 έτ. 1316 σ. 260 (*Regestes* 2058), αρ. 31 σ. 262 (*Regestes* 2059), αρ. 42 έτ. 1316 σ. 300 (*Regestes* 2071), αρ. 79 έτ. 1324 σ. 466 (*Regestes* 2117), PRK III, αρ. 216 έτ. 1359 σ. 230 (*Regestes* 2409), MM II αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (*Regestes* 3138), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 401, 403 (*Regestes* 3141), αρ. 654 έτ. 1401 σ. 508 (*Regestes* 3215) (στη συγκεκριμένη περίπτωση η προσήκουσα ασφάλεια ήταν η απειλή αφορισμού).

77. PRK I, αρ. 31 σ. 262 (*Regestes* 2059), αρ. 102 έτ. 1330 σ. 582 (*Regestes* 2156), PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300), αρ. 151 έτ. 1348 σ. 404 (*Regestes* 2301), MM II αρ. 361 II σ. 55 έτ. 1383 (*Regestes* 2759).

78. PRK I, αρ. 47 σ. 320 (*Regestes* 2076 έτ. 1316-1317).

79. PRK I, αρ. 83 σ. 492 (*Regestes* Laur. 1358 έτ. 1261), PRK II, αρ. 111σ. 114 (*Regestes* 2176), αρ. 135 έτ. 1341 σ. 278 (*Regestes* 2207), PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254, 260 (*Regestes* 2427), αρ. 265 σ. 580 (*Regestes* 2385 έτ. 1362), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 5 (*Regestes* 2696) (δεξάμενοι βάρος αφορισμού), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 53, 54, (*Regestes* 2756), αρ. 361 II σ. 55 έτ. 1383 (*Regestes* 2759), αρ. 361 IV σ. 58, 59 (*Regestes* 2791 έτ. 1385), αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 345 (*Regestes* 3104), αρ. 631 σ. 473 (*Regestes* 3193 έτ. 1401), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239) (στην τελευταία περίπτωση τονίζεται ότι ο αφορισμός ήταν έγγραφος), αρ. 688 σ. 571 άν.έτ., όπου ο αφορισμός δηλώνεται ως «βάρος ...έκκλησιαστικόν».

80. MM II αρ. 579 έτ. 1400 σ. 398 (*Regestes* 3138).

Γεώργιος Μάμαλις δεν δέχτηκε να καταθέσει υπό την απειλή αφορισμού, αλλά ζήτησε να ορκιστεί. Ενδιαφέρουσα είναι η διατύπωση του κειμένου με την αιτιολογία της απόφασής του: «ἐπεὶ δὲ ἀφορισμὸν μὲν οὐκ εἶναι δυνατὸν δέξασθαι εἶπε διὰ τὴν ἰδίαν τιμὴν, ὄρκοις δὲ φρικτοῖς ἐξησφαλίσατο,...»⁸¹. Δηλαδή θεώρησε πως ήταν ατιμωτικό να δεχθεί να καταθέσει υπό την απειλή της επιβολής αφορισμού και προτίμησε την ορκοδοσία.

Την απειλή αφορισμού εκφωνούσαν στο δικαστήριο τη στιγμή της εξετάσεως του μάρτυρος⁸². Στις περιπτώσεις που ο μάρτυρας εξετάζοταν εκτός δικαστηρίου, στην απόφαση που εξέδιδε το δικαστήριο, με την οποία διοριζόντουσαν τα μέλη της επιτροπής που θα έκαναν την εξέταση, δινόταν και η άδεια στους αποστελλομένους να εκφωνήσουν τον αφορισμό⁸³. Για τον λόγο αυτό, όταν η επιβολή του αφορισμού στους μάρτυρες γινόταν εκτός δικαστηρίου, στην επιτροπή συμμετείχε και κληρικός με τον βαθμό του επισκόπου, για να μπορεί να απαγγελθεί ο (υπό αναβλητική αίρεση) αφορισμός⁸⁴. Υπάρχει όμως και απόφαση που αποστέλλεται στη μάρτυρα, η οποία λόγω ασθενείας δεν μπορούσε να εμφανιστεί στη σύνοδο, επιτροπή από εκκλησιαστικούς άρχοντες, που ήσαν εξουσιοδοτημένοι από τον πα-

81. MM II αρ. 674 έτ. 1401 σ. 545 (*Regestes* 3237).

82. Βλ. π.χ. PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 260 (*Regestes* 2427), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 5 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741), αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 53, 54 (*Regestes* 2756), αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (*Regestes* 2759), αρ. 361 IV σ. 58, 59 (*Regestes* 2791 έτ. 1385), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 345 (*Regestes* 3104), αρ. 631 σ. 473 (*Regestes* 3193 έτ. 1401) (από τη συγκεκριμένη μάλιστα απόφαση προκύπτει πως οι μάρτυρες, πριν να καταθέσουν με το βάρος αφορισμού, είχαν ήδη ενημερωθεί για τις συνέπειες της ποινής αυτής σε περίπτωση ψευδούς καταθέσεως και τις είχαν αποδεχθεί), αρ. 688 σ. 571 άν.έτ.

83. Βλ. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410), MM II αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796).

84. Βλ. PRK III, αρ. 217 έτ. 1359 σ. 238 (*Regestes* 2410), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254 (*Regestes* 2427), MM II αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796). Εν προκειμένω καθίστατο ο αφορισμός ενεργός, αν η κατάθεση του μάρτυρα ήταν αναληθής. Η επιβολή της ποινής του αφορισμού ανήκε (και ανήκει) στην αρμοδιότητα του επισκόπου, ο οποίος την επέβαλε στο πλαίσιο του μυστηρίου της μετανοίας. Ο επίσκοπος αυτή την αρμοδιότητα μπορούσε να την μεταβιβάσει σε πρεσβύτερο της εκλογής του, βλ. Αν. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον*, ²Αθήναι 1965, σ. 134 επ., σ. 270 επ., ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, ²Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σ. 567 επ., Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου*, ²Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2011, σ. 231 επ. Ειδικότερα βλ. επίσης ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ό.π. (σημ.73), σ. 81-166, ο οποίος ασχολείται εκτενώς με το όργανο επιβολής, τρόπο, άρση κ.λπ. του αφορισμού.

τριάρχη να την εξετάσουν «μετὰ βάρους ἀφορισμοῦ»· στην επιτροπή όμως αυτή δεν μετείχε επίσκοπος⁸⁵. Στην ίδια πάντως απόφαση, όταν χρειάστηκε να εξεταστεί και πάλι η μάρτυρας «μετὰ βάρους φρικώδους ἀφορισμοῦ» αυτή τη φορά, στάλθηκε νέα επιτροπή, στην οποία μετείχε μητροπολίτης⁸⁶. Πιστεύω πως στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για μικρό αφορισμό, τον οποίο μπορούσε να επιβάλει και πρεσβύτερος, εφόσον είχε την άδεια του αρμόδιου επισκόπου, ενώ στη δεύτερη φορά για τον μεγάλο αφορισμό, οπότε η παρουσία του επισκόπου ήταν απαραίτητη.

Όταν υπήρχαν πληροφορίες για τη διάπραξη κάποιου αδικήματος και δεν υπήρχαν μάρτυρες, ήταν δυνατόν ο πατριάρχης να εκφωνήσει αφορισμό εναντίον όσων γνώριζαν κάτι για το επίδικο θέμα και έτσι να τους αναγκάσει να εμφανιστούν και να καταθέσουν⁸⁷. Αλλά και στις αποφάσεις ιδιωτικού δικαίου, αν δεν υπήρχαν μάρτυρες για τη διερεύνηση της υποθέσεως, πάλι μπορούσε ο πατριάρχης να εκφωνήσει έγγραφο αφορισμό εναντίον όσων γνώριζαν για την υπόθεση, προκειμένου να μαρτυρήσουν⁸⁸.

Τι ιδιότητες έπρεπε να έχουν οι μάρτυρες; Σποραδικά αναφέρονται κάποιες φορές ότι ήσαν «γηραιοὶ καὶ ἀξιόπιστοι»⁸⁹, άνδρες ευλαβείς και άμεμπτοι⁹⁰ ή και μόνο αξιόπιστοι⁹¹, αξιόλογοι⁹² ή ακόμη καλοί και αξιόλογοι⁹³ ή αξιόλογοι και άμεμπτοι⁹⁴. Οι ίδιοι κάποτε τονίζεται ότι πρέπει να είναι θεοσεβούμενοι και να καταθέτουν την αλήθεια⁹⁵. Σε

85. MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 553 (*Regestes* 3239).

86. MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239).

87. PRK III, αρ. 265 σ. 580 (*Regestes* 2385 έτ. 1362). Πρβλ. και PRK II, αρ. 135 έτ. 1341 σ. 278 (*Regestes* 2207), που ο πατριάρχης επιβάλλει «ἀφορισμοῦ ἔγγραφον ἐπιτίμιον» προκειμένου να εμφανιστούν και να μαρτυρήσουν άτομα που γνώριζαν για την κατάσταση μιας μονής (αν είχε ιδρυθεί ως ανδρική ή ως γυναικεία).

88. MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239).

89. PRK I, αρ. 79 έτ. 1324 σ. 464, αρ. 83 σ. 492 (*Regestes* Laur. 1358 έτ. 1261), αρ. 90 έτ. 1325 σ. 518 (*Regestes* 2123). Πρβλ. και MM II αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741).

90. PRK I, αρ. 83 σ. 123 (*Regestes* Laur. 1358 έτ. 1261).

91. PRK I, αρ. 102 έτ. 1330 σ. 582 (*Regestes* 2156), PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254, 262 (*Regestes* 2427), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 5 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ. 44 (*Regestes* 2741), αρ. 404 έτ. 1389 σ. 124 (*Regestes* 2845), αρ. 557 έτ. 1400 σ. 362 (*Regestes* 3113), αρ. 563 σ. 374 (*Regestes* 3119 έτ. 1400), αρ. 640 σ. 487 (*Regestes* 3202 έτ. 1401).

92. MM II αρ. 436 έτ. 1393 σ. 170, αρ. 493 I έτ. 1395 σ. 251 (*Regestes* 3005).

93. MM II αρ. 453 έτ. 1394 σ. 200, 201 (*Regestes* 2943).

94. MM II αρ. 493 I έτ. 1395 σ. 251 (*Regestes* 3005).

95. PRK I, αρ. 102 έτ. 1330 σ. 582 (*Regestes* 2156).

κτηματικές διαφορές αναφέρεται ότι οι μάρτυρες ήσαν γείτονες⁹⁶ και γέροντες⁹⁷.

Μπορεί να γίνει και ανάκληση της μαρτυρίας και αυτό δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερες συνέπειες, εκτός του ότι ζητήθηκε από τη μάρτυρα που ανακάλεσε, να καταθέσει εγγράφως εκ νέου και με την παροχή έγγραφης ασφάλειας⁹⁸.

Σε περίπτωση αμφισβήτησεως των μαρτυρικών καταθέσεων από τον ένα διάδικο, ήταν δυνατόν να ζητηθεί επανάληψη της διαδικασίας ως νέα δίκη⁹⁹, δεδομένου ότι δεν νοείται άσκηση εφέσεως κατά απόφασεως του πατριαρχικού δικαστηρίου¹⁰⁰. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι αυτό συνέβη στην υπόθεση του παπά Καβάσιλα, για τον οποίο είχε ζητήσει ο ίδιος ο αυτοκράτορας επανάληψη της διαδικασίας. Στη νέα αυτή δίκη εμφανίστηκαν και κατέθεσαν οι ίδιοι μάρτυρες, οι οποίοι προηγουμένως υποβλήθηκαν και πάλι στο βάρος αφορισμού¹⁰¹. Σε μία υπόθεση αναφέρεται και η σύμφωνη γνώμη του αντιδίκου για το πρόσωπο των μαρτύρων¹⁰².

Όπως προαναφέρθηκε, το δεύτερο σε συχνότητα αποδεικτικό μέσο αποτελούν τα έγγραφα, από το περιεχόμενο των οποίων προκύπτουν πληροφορίες για την εξεταζόμενη υπόθεση. Σε πάρα πολλές μάλιστα

96. PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (*Regestes* 2182), MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552, 556 (*Regestes* 3239).

97. Βλ. π.χ. MM II αρ. 367 έτ. 1384 σ. 68 (*Regestes* 2779): «*συναγαγόντας ...γέροντας άνδρας και τών λοιπών υπερέχοντας φρονήσει και αγαθώ τρόπω και συνειδήσει...*», αρ. 370 έτ. 1386 σ. 73 (*Regestes* 2796), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552, 554 (*Regestes* 3239). Βλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 100, όπου απαριθμούνται τα στοιχεία που πρέπει να συνθέτουν την προσωπικότητα του μάρτυρα, σύμφωνα με το Β' βιβλίο των Διαταγών των Αγίων Αποστόλων κεφ. 49.4, έκδ. FUNK, ό.π. (σημ. 25).

98. PRK II, αρ. 135 έτ. 1341 σ. 275 (*Regestes* 2182).

99. MM II αρ. 361 IV σ. 57 (*Regestes* 2791 έτ. 1385).

100. Βλ. Εισαγ. 11.6: «*Τò τοῦ πατριάρχου κριτηρίον ἐκκλήτω οὐχ ὑπόκειται, οὐδὲ ἀναψηλαφᾶται ὑφ' ἑτέρου, ὡς ἀρχή και αὐτò τῶν ἐκκλησιαστικῶν κριτηρίων, ἐπανακρίνεται δὲ πνευματικῶς και αὐτò ὑφ' ἑαυτοῦ*». Ελλείψει ειδικών τεχνικών όρων χαρακτηρίζεται ως «έκκλητος», χωρίς νομική ακριβολογία, η δεύτερη έφεση ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου στην απόφαση PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 254 (*Regestes* 2427): «*έκκλητον ἐποιήσατο ἐπὶ τῆς ἡμῶν μετριότητος συνοδικῶς...*». Για το επιτρεπτό ή όχι της άσκήσεως εφέσεως κατά αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου ενώπιόν του στην πρώιμη περίοδο, βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*, σ. 138 επ.

101. MM II αρ. 361 IV σ. 58, 59 (*Regestes* 2791 έτ. 1385). Βλ. σχετικά ΠΙΤΣΑΚΙΣ, ό.π. (σημ. 12).

102. MM II αρ. 563 σ. 374 (*Regestes* 3119 έτ. 1400).

αποφάσεις, όταν το δικαστήριο ζητάει αποδείξεις, απαιτεί είτε μάρτυρες είτε έγγραφα¹⁰³, ως να ήταν αδιάφορο ποιο από τα δύο μέσα θα χρησιμοποιούνταν, ενώ υπάρχει και περίπτωση που δεν αρκούν τα έγγραφα και ζητάει ο πατριάρχης να καταθέσουν και μάρτυρες¹⁰⁴.

Από τα έγγραφα που προσκομίζονται στο πατριαρχικό δικαστήριο ως αποδεικτικά μέσα, μπορούμε, σύμφωνα και με τον Τρωιάνο¹⁰⁵, να διακρίνουμε έγγραφα κρατικά, δηλαδή έγγραφα συντεταγμένα από κοσμική αρχή¹⁰⁶, έγγραφα εκκλησιαστικά, που είχαν δηλαδή καταρτιστεί από εκκλησιαστική αρχή¹⁰⁷ και έγγραφα ιδιωτικά, συντεταγμέ-

103. PRK I, αρ. 90 έτ. 1325 σ. 518 (*Regestes* 2123), PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 252 (*Regestes* 2427), MM II αρ. 355 έτ. 1382 σ. 43 (*Regestes* 2741), αρ. 537 έτ. 1400 σ. 330, 331 (*Regestes* 3092), αρ. 544 σ. 342 (*Regestes* 3100 έτ. 1400), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 345 (*Regestes* 3104), αρ. 557 έτ. 1400 σ. 362 (*Regestes* 3113), αρ. 583 σ. 405 (*Regestes* 3142 έτ. 1400), αρ. 595 έτ. 1400 σ. 422 (*Regestes* 3155), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552 (*Regestes* 3239). Πρβλ και MM II αρ. 601 έτ. 1400 σ. 431 (*Regestes* 3161), όπου ο ενάγων, επειδή δεν είχε ούτε μάρτυρες ούτε έγγραφα για την απόδειξη των ισχυρισμών του, δήλωσε ότι θα δεχόταν οτιδήποτε δήλωναν οι αντίδικες μοναχές υπό την απειλή αφορισμού. Βλ. και MM II αρ. 684 έτ. 1401 σ. 565 (*Regestes* 3247), όπου το γεγονός δεν αποδεικνύεται ούτε δια μαρτύρων ούτε δι' εγγράφων και το δικαστήριο εξέδωσε απόφαση στηριζόμενο στις διατάξεις του νόμου, βλ. για το συγκεκριμένο θέμα ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ III, σ. 244 επ. και σημ. 7. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 114, όπου επισημαίνεται ότι από τη δικαστηριακή πρακτική δεν προκύπτει η μεγαλύτερη αποδεικτική δύναμη των εγγράφων.

104. MM II αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239).

105. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 114.

106. PRK I, αρ. 60 έτ. 1318 σ. 382 (*Regestes* 2089), αρ. 81 έτ. 1256 σ. 482 (*Regestes* Laur. 1331), αρ. 101 έτ. 1330 σ. 572 (*Regestes* 2155), αρ. 106 έτ. 1331 σ. 608 (*Regestes* 2164), PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (*Regestes* 2182), αρ. 123 έτ. 1339 σ. 170 (*Regestes* 2191), αρ. 124 έτ. 1340 σ. 176 (*Regestes* 2196), αρ. 134 έτ. 1340 σ. 266 (*Regestes* 2202), αρ. 173 έτ. 1348 σ. 508 (*Regestes* 2296) (απόφαση των καθολικών κριτών προσκομίζεται στη σύνοδο), PRK III, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 72, 74 (*Regestes* 2330), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 262 (*Regestes* 2427), MM I αρ. 221 σ. 477 (*Regestes* 2502 έτ. 1365), MM II αρ. 361 II έτ. 1383 σ. 55 (*Regestes* 2759), αρ. 453 έτ. 1394 σ. 201 (*Regestes* 2943), αρ. 483 έτ. 1395 σ. 236 (*Regestes* 2896), αρ. 597 έτ. 1400 σ. 425 (*Regestes* 3157), αρ. 630 σ. 472 (*Regestes* 3192 έτ. 1401), αρ. 638 σ. 486 (*Regestes* 3200 έτ. 1401), αρ. 652 έτ. 1401 σ. 503, 504 (*Regestes* 3213), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 552, 553 (*Regestes* 3239). Η ιουστινιάνεια νομοθεσία διακρίνει τα έγγραφα ανάλογα με την προέλευσή τους σε δημόσια, (C. 4.20.15 § 6 = B. 21.1.39, C. 12.49.10 § 1), ιδιωτικά (C. 4.19.5) και συμβολαιογραφικά (B. 22.2.1-2 = N. 44 έτ. 537, B. 22.4.5-8 = N. 73.5-8 έτ. 538). Βλ. σχετικά ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ο έλεγχος της γνησιότητας των αποδεικτικών εγγράφων εν τη βυζαντινή δίκη», ΞΕΝΙΟΝ, Festschrift für Pan. J. Zepos, τ. I, Athen – Freiburg/BR.- Köln 1973 σ. 693-716 (εδώ σ. 694).

107. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 9 σ. 160 (*Regestes* έτ. 1315), (προσκομίζεται από τον ένα διάδικο απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου που τον δικαίωσε), αρ. 31 έτ. 1316 σ. 262 (*Regestes* 2059), αρ. 35 έτ. 1316 σ. 276 (*Regestes* 2064), αρ. 36 έτ. 1316 σ. 282 (*Regestes* 2065) (προσκομίζεται απόφαση διαζυγίου). Βλ. επίσης PRK I, αρ. 46 έτ. 1316 σ. 316 (*Regestes*

να από ιδιώτες και στα οποία μπορούμε να περιλάβουμε και τα συμβολαιογραφικά έγγραφα¹⁰⁸. Δεν προκύπτει αν γινόταν από το δικα-

2075), αρ. 60 έτ. 1318 σ. 384 (*Regestes* 2089), αρ. 79 έτ. 1324 σ. 460 -462 (*Regestes* 2117), αρ. 80 έτ. 1324 σ. 472 (*Regestes* 2118), αρ. 81 έτ. 1256 σ. 480, 482 (*Regestes* Laur. 1331), PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (*Regestes* 2182), αρ. 123 έτ. 1339 σ. 170 (*Regestes* 2191), αρ. 125 έτ. 1340 σ. 184 (*Regestes* 2197), αρ. 134 έτ. 1340 σ. 264 (*Regestes* 2202), αρ. 144 έτ. 1343 σ. 320 (*Regestes* 2243), αρ. 173 έτ. 1348 σ. 506 (*Regestes* 2305) (απόφαση του πατριάρχη Αθανασίου, και στην ίδια σελίδα μνημονεύεται και απόφαση της πατριαρχικής συνόδου υπό άλλον πατριάρχη, βλ. για την απόφαση αυτή ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ III, σ. 263 επ.), PRK III, αρ. 215 έτ. 1356 σ. 216, 220, 222 (*Regestes* 2382), αρ. 269 έτ. 1363 σ. 590 (*Regestes* 2454), MM I αρ. 221 σ. 477 (*Regestes* 2502 έτ. 1365), MM II αρ. 332 έτ. 1379-1380 σ. 7 (*Regestes* 2696), αρ. 355 έτ. 1382 σ.43, 44 (*Regestes* 2741), αρ. 370 έτ. 1386 σ. 72 (*Regestes* 2796), αρ. 374 έτ. 1387 σ. 77 (*Regestes* 2688), αρ. 453 έτ. 1394 σ. 201 (*Regestes* 2943), αρ. 485 έτ. 1395 σ. 238 (*Regestes* 2988), αρ. 490 έτ. 1395 σ. 246, 247 (*Regestes* 2998), αρ. 518 σ. 288 (*Regestes* 3044 έτ. 1397) (προσκομίζονται και διαβάζονται ιεροί κανόνες και ο χαρτοφύλακας προσκόμισε επίσης παλαιό κώδικα του πατριαρχείου, για να διαβαστεί), αρ. 635 σ. 482 (*Regestes* 3197 έτ. 1400), αρ. 638 σ. 485 (*Regestes* 3200 έτ. 1401). Πρβλ. και PRK I αρ. 52 έτ. 1317-1318 σ. 344 (*Regestes* 2082), (απόφαση διεξαγωγής αυτοψίας, που θα εξέδιδε η επιτροπή, η οποία είχε καταρτιστεί από το πατριαρχικό δικαστήριο, θα σταλεί εν συνεχεία σ' αυτό, για να ληφθεί υπόψη στην έκδοση της οριστικής αποφάσεως).

108. Βλ. PRK I, αρ. 44 έτ. 1316 σ. 309 επ. (*Regestes* 2073), αρ. 45 έτ. 1316 σ. 314 (*Regestes* 2074), αρ. 47 έτ. 1316 σ. 322 (*Regestes* 2076), αρ. 71 έτ. 1324 σ. 423 επ. (*Regestes* 2108), αρ. 75 έτ. 1324 σ. 440, 442 (*Regestes* 2113), αρ. 76 έτ. 1324 σ. 446 (*Regestes* 2114), αρ. 90 έτ. 1325 σ. 518 (*Regestes* 2123), αρ. 93 έτ. 1325 σ. 528 (*Regestes* 2126), αρ. 102 έτ. 1330 σ. 580-581 (*Regestes* 2156), αρ. 106 έτ. 1331 σ. 608 (*Regestes* 2164), PRK II, αρ. 112 έτ. 1338 σ. 120 (*Regestes* 2182), αρ. 135 έτ. 1341 σ. 276 (*Regestes* 2207), αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300), αρ. 151 έτ. 1348 σ. 402, 404 (*Regestes* 2301), αρ. 173 έτ. 1348 σ. 508 (*Regestes* 2305), PRK III, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 66, 74 (*Regestes* 2330), αρ. 197 έτ. 1354 σ. 142 (*Regestes* 2356), αρ. 218 έτ. 1360 σ. 252 (*Regestes* 2427). Βλ. επίσης MM II αρ. 549 έτ. 1397 σ. 347 (*Regestes* 3061), αρ. 523 έτ. 1399 σ. 300 (*Regestes* 3084), αρ. 528 έτ. 1399 σ. 308 (*Regestes* 3067, 3076), αρ. 536 έτ. 1399 σ. 327 (*Regestes* 3089), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 344 (*Regestes* 3104), αρ. 558 έτ. 1400 σ. 367 (*Regestes* 3114), αρ. 562 έτ. 1400 σ. 372 (*Regestes* 3118), αρ. 565 έτ. 1400 σ. 376 (*Regestes* 3122), αρ. 576 έτ. 1400 σ. 392 (*Regestes* 3135), αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (*Regestes* 3138), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 402 (*Regestes* 3141), αρ. 583 σ. 404 (*Regestes* 3142 έτ. 1400), αρ. 589 σ. 416 (*Regestes* 3148 έτ. 1400), αρ. 591 έτ. 1400 σ. 419 (*Regestes* 3151), αρ. 606 έτ. 1400 σ. 437 (*Regestes* 3166), αρ. 609 σ. 442 (*Regestes* 3169 έτ. 1400), αρ. 612 έτ. 1400 σ. 446 (*Regestes* 3172), αρ. 617 σ. 452 (*Regestes* 3179 έτ. 1400), αρ. 621 έτ. 1401 σ. 456 (*Regestes* 3182), αρ. 633 σ. 476 (*Regestes* 3195 έτ. 1401), αρ. 640 σ. 487 (*Regestes* 3202 έτ. 1401), αρ. 650 έτ. 1400-1401 σ. 499 (*Regestes* 3211), αρ. 658 έτ. 1401 σ. 513 (*Regestes* 3219), αρ. 674 έτ. 1401 σ. 544 (*Regestes* 3237), αρ. 675 έτ. 1401 σ. 547, 549 (*Regestes* 3232), αρ. 677 έτ. 1401 σ. 554 (*Regestes* 3239), αρ. 680 έτ. 1401 σ. 560 (*Regestes* 3242), αρ. 683 έτ. 1401 σ. 563 (*Regestes* 3246). Στην κατηγορία των ιδιωτικών εγγράφων κατατάσσονται, κατά την εκδίκαση αδικημάτων κατά της πίστωσης, και τα συγγράμματα του κατηγορούμενου ή σε περιπτώσεις μαγείας τα βιβλία με τις μαγικές επωδούς των μάγων, PRK II, αρ. 132 έτ. 1341 σ. 218, 254 (*Regestes* 2213), PRK III, αρ. 199 σ. 150 (*Regestes* 2334 έτ. 1353-1354), αρ. 248 σ. 446 επ. (*Regestes* 2413 έτ. 1359-1360), αρ. 249 σ. 456 (*Regestes* 2416 έτ. 1359-1360),

στήριο αξιολόγηση των εγγράφων ως προς την προέλευσή τους. Πιστεύω ότι τα χρησιμοποιούσαν αδιακρίτως αρκεί να πληρούσαν ορισμένες προϋποθέσεις, που θα εξετάσουμε αμέσως.

Τα εμφανιζόμενα έγγραφα διαβάζονταν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας¹⁰⁹. Έπρεπε να προσκομίζονταν τα πρωτότυπα έγγραφα και όχι τα αντίγραφά τους, όπως προκύπτει σαφώς από μία μνεία σε απόφαση του 1318¹¹⁰. Στις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες προσκομίστηκαν αντίγραφα, αυτό μνημονεύεται ρητώς¹¹¹.

Το πατριαρχικό δικαστήριο ερευνούσε την εγκυρότητα του εγγράφου. Για να είναι ισχυρό ένα έγγραφο, έπρεπε να είναι υπογεγραμμένο και να έχει ορισμένα χαρακτηριστικά ανάλογα με το είδος του. Ειδικότερα τα έγγραφα που περιείχαν συμβάσεις έπρεπε να φέρουν τις προταγές των συμβαλλομένων, υπογραφή του συμβολαιογράφου και των μαρτύρων¹¹². Π.χ. αν επρόκειτο για γαμήλιο συμβόλαιο έπρεπε να είναι συντεταγμένο από συμβολαιογράφο και να φέρει τις

αρ. 250 σ. 460 (*Regestes* 2414 έτ. 1359-1360), MM I αρ. 292 σ. 543, 544 (*Regestes* 2572, 2573, 2574, 2575 έτ. 1370). Βλ. σχετικά ΤΡΩΪΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 115.

109. PRK I, αρ. 44 έτ. 1316 σ. 310 (*Regestes* 2073), αρ. 60 έτ. 1318 σ. 384 (*Regestes* 2089), αρ. 76 έτ. 1324 σ. 446 (*Regestes* 2114), αρ. 79 έτ. 1324 σ. 462 (*Regestes* 2117), αρ. 101 έτ. 1330 σ. 576 (*Regestes* 2155), αρ. 102 έτ. 1330 σ. 580, 582 (*Regestes* 2156), PRK II, αρ. 123 έτ. 1339 σ. 170 (*Regestes* 2191), αρ. 124 έτ. 1340 σ. 178 (*Regestes* 2196), αρ. 134 έτ. 1340 σ. 268 (*Regestes* 2202), αρ. 144 έτ. 1343 σ. 320 (*Regestes* 2243), PRK III, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 72 (*Regestes* 2330), αρ. 197 έτ. 1354 σ. 142 (*Regestes* 2356), αρ. 248 σ. 450 (*Regestes* 2413 έτ. 1359-1360), MM I αρ. 292 σ. 544 (*Regestes* 2572, 2573, 2574, 2575 έτ. 1370), MM II αρ. 361 I έτ. 1383 σ. 53 (*Regestes* 2756), αρ. 490 έτ. 1395 σ. 246 (*Regestes* 2998), αρ. 518 σ. 288 (*Regestes* 3044 έτ. 1397), αρ. 528 έτ. 1399 σ. 308 (*Regestes* 3067, 3076), αρ. 536 έτ. 1399 σ. 327 (*Regestes* 3089), αρ. 557 έτ. 1400 σ. 363 (*Regestes* 3113), αρ. 558 έτ. 1400 σ. 367 (*Regestes* 3114), αρ. 576 έτ. 1400 σ. 392 (*Regestes* 3135), αρ. 674 έτ. 1401 σ. 545 (*Regestes* 3237).

110. PRK I, αρ. 60 έτ. 1318 σ. 382, 384 (*Regestes* 2089) : «καὶ ἦσαν μὲν τὰ τοιαῦτα δικαιώματα, ...ἰσχυρὰ... καὶ ἀναντίρρητα, ...καίτοι γε οὐκ αὐτὰ τὰ κύρια δικαιώματα ἐμφανίζοντες ἦσαν οἱ τοῦ Λαρίσσης, ἀλλὰ τῶν πρωτοτύπων ἴσα...». Βλ. και PRK I, αρ. 83 σ. 490 (*Regestes* Laur. 1358 έτ. 1261), που επίσης εμφανίζεται αντίγραφο. Αντίγραφο, πιστεύω, προσκομίζεται και στην απόφαση MM II αρ. 490 έτ. 1395 σ. 246 (*Regestes* 2998).

111. Βλ. PRK I, αρ. 60 έτ. 1318 σ. 384 (*Regestes* 2089), αρ. 83 σ. 490 (*Regestes*, Laur. 1358 έτ. 1261).

112. Είναι αυτονόητο πως όλα τα έγγραφα έπρεπε να είναι υπογεγραμμένα, πράγμα που πολλές φορές αναφέρεται ρητώς. Βλ. π.χ. PRK I, αρ. 75 έτ. 1324 σ. 440 (*Regestes* 2113): «καὶ γράμμα ἴδιον τούτου χάριν ἐξέθεντο οἰκείαις ὑπογραφαῖς αὐτὸ πιστωσάμενοι». Βλ. επίσης και PRK I, αρ. 76 έτ. 1324 σ. 446 (*Regestes* 2114), αρ. 102 έτ. 1330 σ. 582 (*Regestes* 2156), MM II αρ. 528 έτ. 1399 σ. 309, 311 (*Regestes* 3076), αρ. 557 έτ. 1400 σ. 364, 365, 366 (*Regestes* 3113).

υπογραφές του πατέρα, άλλων συγγενών και μαρτύρων¹¹³. Τα πωλητήρια συμβόλαια έπρεπε να φέρουν την «προταγήν» του πωλητή, να υπάρχουν υπογραφές μαρτύρων και του συμβολαιογράφου¹¹⁴. Αν το εμφανιζόμενο έγγραφο ήταν διαθήκη, για να γίνει δεκτή ως αποδεικτικό μέσο, θα έπρεπε να είναι επικυρωμένη από εκκλησιαστικό αξιωματούχο¹¹⁵ και να είναι βεβαίως και υπογεγραμμένη¹¹⁶. Σε αρκετές περιπτώσεις τονίζεται ότι γινόταν ενδελεχής εξέταση των εγγράφων, που είχαν προσκομιστεί, προκειμένου να εκδοθεί η απόφαση¹¹⁷. Στο στοιχείο όμως, που έδιναν περισσότερη προσοχή ήταν η υπογραφή, την οποία φαίνεται πως, σε περίπτωση αμφισβήτησεως, ζητούσε το δικαστήριο να αναγνωριστεί, από τον φερόμενο ως υπογραφέα¹¹⁸. Αν αυτός αμφισβητούσε την υπογραφή του, γινόταν εξέταση του εγγράφου ως προς την υπογραφή¹¹⁹ ή και ακόμη εξετάζοταν αν ολόκληρο το έγγραφο ήταν «οϊκειόχειρον»¹²⁰. Το πατριαρχικό δικαστήριο έλεγχε αν το έγγραφο ήταν προϊόν ελαττωματικής βούλησης¹²¹ ή αν υπεγράφη υπό το κράτος βίας ή απειλής ή και ανάγκης¹²², καθώς επίσης αν το έγγραφο, ήταν προϊόν απάτης¹²³. Επίσης εξέταζε αν το περιεχόμενο του εγγράφου ήταν σύννομο, δηλαδή, αν είχαν ληφθεί υ-

113. Βλ. ΜΜ ΙΙ αρ. 582 έτ. 1400 σ. 402-403 (*Regestes* 3141). Πρβλ. και *PRK* Ι, αρ. 23 έτ. 1315 σ. 234 (*Regestes* 2049). Για τα γαμήλια συμβόλαια βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙ, σ. 32 επ.

114. *PRK* Ι, αρ. 44 έτ. 1316 σ. 310 (*Regestes* 2073), *PRK* ΙΙΙ, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 66 (*Regestes* 2330). Για τα πωλητήρια συμβόλαια βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Ι, σ. 58 και η ΙΔΙΑ ΙΙ, σ. 35, σ. 36 και σημ. 24.

115. *PRK* ΙΙ, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 392-394 (*Regestes* 2300). Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙΙ, σ. 66 επ.

116. Βλ. σχετικά ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙΙ, σ. 66 επ. Βλ. όμως ΜΜ ΙΙ αρ. 674 έτ. 1401 σ. 544 επ. ιδίως σ. 545 (*Regestes* 3237), όπου γίνεται δεκτό ως αποδεικτικό στοιχείο διαθήκη ανυπόγραφη και από τη διαθέτιδα και από τους μάρτυρες, με την αιτιολογία ότι και οι δύο διάδικοι αδελφοί ομολογούσαν ότι ήταν η διαθήκη της μητέρας τους και επειδή ο συντάκτης της ήταν πρεσβύτερος, βλ. για την απόφαση αυτή και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙΙ, σ. 70 επ.

117. *PRK* Ι, αρ. 81 έτ. 1256 σ. 484 (*Regestes* Laur. 1331), *PRK* ΙΙΙ, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 256 (*Regestes* 2427).

118. ΜΜ ΙΙ αρ. 557 έτ. 1400 σ. 364 (*Regestes* 3113).

119. ΜΜ ΙΙ αρ. 557 έτ. 1400 σ. 364 (*Regestes* 3113), όπου μεταξύ των άλλων, εξετάζεται αν η υπογραφή έγινε από γυναικείο ή ανδρικό χέρι.

120. ΜΜ ΙΙ αρ. 565 έτ. 1400 σ. 376 (*Regestes* 3122).

121. *PRK* Ι, αρ. 44 έτ. 1316 σ. 310 (*Regestes* 2073). Βλ. σχετικά ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Ι, σ. 14 και τις παραπομπές στις πηγές.

122. ΜΜ ΙΙ αρ. 528 έτ. 1399 σ. 309 (*Regestes* 3067, 3076), αρ. 547 έτ. 1400 σ. 344 (*Regestes* 3104).

123. *PRK* ΙΙ, αρ. 124 έτ. 1340 σ. 195 (*Regestes* 2116).

πόψη κατά τη σύνταξή του, οι διατάξεις των νόμων και των κανόνων, που αφορούσαν το συγκεκριμένο θέμα¹²⁴.

Κυρίως όμως το δικαστήριο ερευνούσε αν το έγγραφο ήταν πλαστό¹²⁵. Η «δραστηριότης τῶν πλαστογράφων» που επισημαίνει ο Τρωϊάνος για τη μέση περίοδο, εξακολουθεί αμείωτη, όπως προκύπτει από τις σχετικές μαρτυρίες¹²⁶. Η παραγωγή πλαστών εγγράφων, ακόμη και αυτοκρατορικών προσταγμάτων, και μάλιστα από εκκλησιαστικούς λειτουργούς –και των μοναχών συμπεριλαμβανομένων– ήταν κάτι το πολύ συνηθισμένο στο Βυζάντιο¹²⁷. Παρεμπιπτόντως εξεταζόταν από το δικαστήριο το ποιόν του συντάκτη του εγγράφου (δηλαδή αν είχε συντάξει άλλα πλαστά έγγραφα κ.λπ.)¹²⁸, αν υπήρχαν ξέσματα στο έγγραφο ή αν ήταν γραμμένο με άλλο μελάνι ή και με άλλα γράμματα¹²⁹.

Η διαδικασία της αποδείξεως της γνησιότητας των εγγράφων, σύμφωνα με τη νομοθεσία, ήταν διαφορετική, ανάλογα με το είδος του εγγράφου¹³⁰. Για τα δημόσια έγγραφα δεν προβλέπεται διαδικασία αποδείξεως της γνησιότητας και αυτός που προέβαλλε την πλαστότητα ενός δημοσίου εγγράφου, είχε υποχρέωση να την αποδεί-

124. MM II αρ. 355 έτ. 1382 σ. 43 (*Regestes* 2741). Εδώ το πατριαρχικό δικαστήριο θεωρεί άκυρο πατριαρχικό έγγραφο, με το οποίο παρεχόριτο στον μητροπολίτη Χερσώνος, περιοχή που ανήκε στη μητρόπολη Σουγδαίας και Φούλλων, διότι σύμφωνα με τους ι. κανόνες: «ἀναφαιρέτους τὰς παροικίας μένειν διωρίσαντο ...». Προφανώς η απόφαση εννοεί τους καν. 8 Γ' Οικ., 17 Δ' Οικ. και 25 της Πενθ. Ειδικά για την εφαρμογή του καν. 17 Δ' Οικ., βλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Εκκλησιαστική διοίκηση και χρησικτησία. Πορίσματα από μία διένεξη μεταξύ μητροπόλεων κατά το έτος 1428», *ΝΟΜΟΣ* (Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ. Αφιέρωμα στον Νικόλαο Σ. Παπαντωνίου, Θεσσαλονίκη 1996), σ. 567-580.

125. Για τα πλαστά έγγραφα στο Βυζάντιο βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ», «Λειμῶν» Προσφορά εἰς τον καθηγητὴν Ν.Β. Τωμαδάκη (ΕΕΒΣ 39-40, 1972-1973, σ. 181-200), ο ΙΔΙΟΣ, *Ο έλεγχος κ.λπ.*, ό.π. (σημ. 106) 693-716. Βλ. επίσης ΠΙΤΣΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 10), σ. 337-381.

126. Βλ. π.χ. PRK II, αρ. 135 έτ. 1341 σ. 280 ((*Regestes* 2207), MM II αρ. 360 II έτ. 1383 σ. 50 (*Regestes* 2751) κ.ά. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 114, ο οποίος επισημαίνει ότι λόγω των πλαστογραφημένων εγγράφων εξουδετερώνεται η αξία του αποδεικτικού αυτού μέσου.

127. Βλ. αντί άλλου ΠΙΤΣΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 10), σ. 355 και σημ. 58, σ. 381 και σημ. 107.

128. PRK I, αρ. 23 έτ. 1315 σ. 234 (*Regestes* 2049).

129. MM II αρ. 579 έτ. 1400 σ. 397 (*Regestes* 3138), αρ. 582 έτ. 1400 σ. 402 επ. (*Regestes* 3141).

130. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 694 επ.

ξει¹³¹. Από τις αποφάσεις όμως του πατριαρχικού δικαστηρίου δεν προκύπτει ακριβής προσήλωση στην αρχή αυτή και ο εκκλησιαστικός δικαστής μπορούσε να χρησιμοποιήσει και άλλα μέσα για την έρευνα της γνησιότητας¹³². Σε απόφαση του 1351 αναφέρεται ότι δόθηκε προς εξέταση χρυσόβουλλο και βρέθηκε «*μεταποιηθὲν καὶ μὴ τῆς ἀληθείας ἐχόμενον*»¹³³, χωρίς να γίνεται μνεία για το είδος της «*ἀκριβοῦς*» εξέτασεως που έγινε σ'αυτό και με την οποία διαπιστώθηκε η πλαστότητα. Από την περαιτέρω όμως μελέτη της απόφασεως προκύπτει ότι η «*πλαστότητα*» αφορούσε μέρος του χρυσόβουλλου και όχι όλο, και μάλιστα ως προς τη διάταξη, που οδηγούσε στην «*καταδούλωσιν*» μονής. Και επειδή, κατά την απόφαση, ο αυτοκράτορας δεν μπορεί να ήθελε κάτι τέτοιο για τη μονή αλλά αντίθετα θα επιθυμούσε την πρόοδό της, εξάγεται το συμπέρασμα ότι το χρυσόβουλλο ήταν πλαστό ως προς αυτό το σημείο¹³⁴. Δηλαδή καταχρηστικά μιλάει εδώ η απόφαση για πλαστογραφία, ενώ μάλλον θα πρόκειτο για προϊόν παραπλανήσεως του αυτοκράτορα.

Από πρακτικό του πατριαρχικού δικαστηρίου μαθαίνουμε ότι σε προεσβύτερο, που είχε πλαστογραφήσει αυτοκρατορικό πρόσταγμα, επιβλήθηκε η ποινή της καθαιρέσεως. Η πλαστότητα του εγγράφου, που έφερε και τη βασιλική υπογραφή με την κιννάβαρι, διαπιστώθηκε, προφανώς με αυτοψία από τα μέλη του δικαστηρίου, λόγω του ότι ήταν σε όλους γνωστά τα γράμματα του υπότροπου πλαστογράφου, αλλά και από την ομολογία του δράστη¹³⁵. Ενώ το 1401, όταν σε μια υπόθεση προσεβλήθη από τον ενάγοντα δημόσιο έγγραφο ως πλαστό, το πατριαρχικό δικαστήριο, μετά από αίτηση του ενάγοντος, απέστειλε το έγγραφο στον κρατικό αξιωματούχο, που το είχε εκδώσει, για να αποφανθεί για τη γνησιότητά του¹³⁶. Δηλαδή η απόδειξη της γνησιότητας πραγματοποιείται με ενέργειες του δικαστηρίου, μετά

131. Β. 21.1.39. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 694 επ.

132. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 696 επ.

133. PRK III, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 72 (*Regestes* 2330).

134. PRK III, αρ. 184 έτ. 1351 σ. 72, 74 (*Regestes* 2330).

135. MM II αρ. 433 έτ. 1392 σ. 161 (*Regestes* 2908). Για την απόφαση αυτή βλ. περισσότερα ΡΙΤΣΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 12). Η πλαστογραφία στους βυζαντινούς χρόνους ήταν και εκκλησιαστικό αδίκημα, παρόλο που δεν προβλέπεται στους κανόνες, βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Περί του εγκλήματος της πλαστογραφίας*, ό.π. (σημ. 125), σ. 189. Αντίθετη άποψη εκφράζει εν προκειμένω ο ΠΙΤΣΑΚΗΣ, ό.π. (σημ. 10), σ. 351 και σημ. 50.

136. MM II αρ. 652 έτ. 1401 σ. 503 (*Regestes* 3213)

από αίτηση βεβαίως του διαδίκου που είχε επικαλεσθεί την πλαστότητα και όχι αποκλειστικά από τον τελευταίο¹³⁷.

Τα ιδιωτικά έγγραφα, στα οποία στην παρούσα εργασία περιλαμβάνονται και τα συμβολαιογραφικά, όπως παρατηρεί ο Τρωιάνος, διέτρεχαν μεγαλύτερο κίνδυνο πλαστογραφήσεως¹³⁸. Ο διάδικος που προσκόμιζε έγγραφο ιδιωτικό, για να υποστηρίξει τους ισχυρισμούς του, σε περίπτωση προσβολής της γνησιότητάς του, είχε και το βάρος της αποδείξεώς της και μπορούσε να χρησιμοποιήσει για τον σκοπό αυτό μάρτυρες ή άλλα έγγραφα –για να συγκρίνουν τη γραφή– ή και τον όρκο¹³⁹. Ειδικά για τα συμβολαιογραφικά έγγραφα η γνησιότητα βεβαιώνεται και από τον συμβολαιογράφο, σε ειδικές δε περιπτώσεις και από άτομα που είχαν παράσχει βοηθητικές υπηρεσίες κατά τη σύνταξή τους¹⁴⁰. Για να έχει το δικαίωμα ο διάδικος να χρησιμοποιήσει αυτή τη διαδικασία, που ονομαζόταν στις ρωμαϊκές πηγές *impositio fidei*¹⁴¹, θα έπρεπε το προσαγόμενο έγγραφο να έχει συνταχθεί

137. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 696 επ.

138. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 700

139. Η διαδικασία αυτή, είναι σύμφωνη με τη ρύθμιση που θεσπίστηκε με τη Ν. 73.1-3 έτ. 538 = Β. 22.4.2, όπως συμπληρώθηκε με τη Νεαρά της αυτοκρατορίας Ειρήνης (*JGR I σ. 47-48, Reg. 358*), για την απόδειξη της γνησιότητας των ιδιωτικών εγγράφων ενώπιον των δικαστηρίων. Στη Νεαρά της Ειρήνης δεν διασαφηνίζεται αν η ρύθμιση αυτή αφορά μόνο τα κοσμικά δικαστήρια. Βλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία*, σ. 115 σημ. 8, ο ΙΔΙΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 700, ιδίως σ. 701.

140. Β. 22.4.6 = Ν.73.7 έτ. 538. Βλ. σχετικά ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 711 και σημ. 92 με τις παραπομπές. Βλ. επίσης *PRK I*, αρ. 23 έτ. 1315 σ. 234 (*Regestes 2049*), όπου το πατριαρχικό δικαστήριο δεν αναγνώρισε καμιά αποδεικτική δύναμη σε συμβολαιογραφικό έγγραφο, που εμφάνισαν σε δίκη ενώπιόν του, διότι δεν ήταν υπογεγραμμένο από μάρτυρες και από τον συμβολαιογράφο, ο οποίοςς ούτως ή άλλως ήταν γνωστός για τις πλαστογραφίες του εξ αιτίας των οποίων μάλιστα είχε καταδικαστεί σε παύση από το λειτούργημά του. Βλ. και *PRK II*, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes 2300*), σύμφωνα με την οποία, προκειμένου το πατριαρχικό δικαστήριο να κρίνει τη γνησιότητα διαθήκης συντεταγμένης ενώπιον συμβολαιογράφου και υπογεγραμμένης από μάρτυρες, που προσκομίστηκε από τον εναγόμενο, κάλεσε μόνο τους μάρτυρες, οι οποίοι κατέθεσαν υπό το βάρος επιτιμίου και όχι τον συμβολαιογράφο ή κάποιο από τα πρόσωπα που όριζε ο νόμος. Η διαθήκη αυτή δεν έγινε δεκτή από το δικαστήριο με την αιτιολογία ότι δεν είχε επικυρωθεί από κάποια αρχή. Μετά την κατάθεση των μαρτύρων κρίθηκε από το δικαστήριο ότι θα έπρεπε να ισχύσει ως άγραφη διαθήκη. Για τη συγκεκριμένη απόφαση βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙΙ, σ. 33 επ., σ. 70 και ιδίως σ. 89. Για τις άγραφες διαθήκες βλ. Β. 3.2.16 (= C. 6.23.27 § 2), 35.9.1 (D. 28.5.1 § 5) και Νεαρά 42 του Λέοντος ΣΤ', έκδ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ό.π. (σημ. 34), σ. 162 επ. Βλ. και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΙΙΙ, σ. 85 επ.

141. Βλ. γι' αυτήν ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο έλεγχος*, ό.π. (σημ. 106), σ. 700 επ. και τις παραπο-

σύμφωνα με τις τυπικές προϋποθέσεις που απαιτούνταν για το είδος του. Π.χ. η πατριαρχική σύνοδος δεν έλαβε υπόψη ιδιωτικό έγγραφο, που προσκόμισαν οι ενάγοντες, διότι δεν είχε υπογραφές μαρτύρων, που έπρεπε να φέρει¹⁴². Στην πράξη όμως το πατριαρχικό δικαστήριο δεν φαίνεται να ακολουθεί πιστά τη διαδικασία της *impositio fidei*. Παρατηρούμε λοιπόν σε απόφαση του έτους 1330, με την οποία κρίθηκε η γνησιότητα διαθήκης, που οι εναγόμενες προσέβαλαν ως πλαστή, ότι έγινε δεκτός ο ισχυρισμός τους και το δικαστήριο δέχθηκε την άποψή τους και στήριξε την απόφασή του σε γραπτή μαρτυρία δικών τους μαρτύρων και όχι του αντιδίκου τους, ο οποίος είχε προσκομίσει το πλαστό έγγραφο¹⁴³. Σε άλλη περίπτωση προσβολής ιδιωτικού εγγράφου ως πλαστού, ζητήθηκε από το δικαστήριο η μαρτυρία εκείνων που υποτίθεται πως είχαν υπογράψει στο έγγραφο ως μάρτυρες. Επιπλέον κλήθηκε στο δικαστήριο και ο ίδιος ο πλαστογράφος, ο οποίος ομολόγησε την πλαστογραφία «ἐπιτιμίου βάρος δεξάμενος»¹⁴⁴. Σε απόφαση του 1360 κατά την εκ νέου εκδίκαση υποθέσεως η μία των διαδίκων εμφάνισε έγγραφο, που είχε προσκομίσει και στην πρώτη δίκη. Λόγω του ότι όμως οι δικαστές αρχιερείς είχαν δει το έγγραφο πολλές φορές ήδη, διαπίστωσαν τώρα πως ήταν διαφορετικό, ότι ήταν γραμμένο πρόσφατα και ότι είχε υποστεί τεχνητή παλαίωση. Το πλαστό του εγγράφου διαπίστωσε αμέσως ο πατριάρχης «ἅμα τῷ λαβεῖν ἐν χερσίν» καθώς και κάποιοι από τους εξωκατάκλητους άρχοντες της Μεγάλης Εκκλησίας¹⁴⁵. Δηλαδή και εδώ το δικαστήριο με αυτοψία, κάνοντας γραφολογική εξέταση, διενεργεί τον έλεγχο της γνησιότητας. Σε άλλη περίπτωση το πατριαρχικό δικαστήριο συνδυάζει γραφολογική εξέταση εγγράφου και μαρτύρων, τα ονόματα των οποίων αναγράφονταν στην αρχή του εγγράφου και καταλήγει στην απόρριψη εγγράφου ως πλαστού¹⁴⁶.

μπές στις πηγές. Βλ. επίσης ο ΙΔΙΟΣ, *Περί του εγκλήματος της πλαστογραφίας*, ό.π. (σημ. 125), σ. 197 σημ. 1.

142. PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 επ. (*Regestes* 2300).

143. PRK I, αρ. 103 έτ. 1330 σ. 588 (*Regestes* 2157).

144. PRK II, αρ. 150 έτ. 1348 σ. 394 (*Regestes* 2300). Πρβλ. και PRK II, αρ. 135 έτ. 1341 σ. 280 (*Regestes* 2207), που το πατριαρχικό δικαστήριο παρεμπιπτόντως εξετάζει και την πλαστότητα διαθήκης.

145. PRK III, αρ. 218 έτ. 1360 σ. 258 (*Regestes* 2427).

146. MM II αρ. 582 έτ. 1400 σ. 402 επ. (*Regestes* 3141). Για την απόφαση αυτή βλ. αναλυτικά Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ, «Moral und Recht in einem Urteil des Patriarchen Matthaios I. Aus dem Jahre 1400», εκδ. Christian GASTGEBER, *Quellen zur byzantinischen Rechtspraxis*,

Συναφή με το θέμα της πλαστότητας εγγράφων είναι και τρία ζητήματα που επιλύθηκαν από την πατριαρχική σύνοδο. Σύμφωνα με την πρώτη απόφαση το πατριαρχικό δικαστήριο αποφαινεται ότι δεν είναι πλαστή η υπογραφή γυναίκας, εάν κατά τη στιγμή που υπέγραφε, της κρατούσε το χέρι άλλο πρόσωπο¹⁴⁷. Στη δεύτερη απόφαση απορρίπτεται αίτηση ενός των διαδίκων, με την οποία ζητούσε να εξετασθούν μάρτυρες, για να βεβαιώσουν «ει ἀληθής ἐστὶν ἡ διαθήκη», με την αιτιολογία ότι ο αιτών δεν είχε έννομο συμφέρον γι' αυτό¹⁴⁸. Με την τρίτη απόφαση δίνεται προθεσμία σε διάδικο, μετά από αίτησή του, να συγκεντρώσει και να προσκομίσει στο δικαστήριο όλα τα απαραίτητα στοιχεία, για να αποδείξει την πλαστότητα εγγράφου του αντιδίκου του¹⁴⁹.

Συντομογραφίες:

- B. = H.J. SCHELTEMA - N. VAN DER WAL - D. HOLWERDA, *Basilicorum Libri LX*, Series A, Textus, Groningen 1955-1988.
- C. = *Codex Justinianus*, έκδ. P. KRUEGER, *Corpus Iuris Civilis*. τ. II, Berolini 1877.
- D. = *Digesta*, έκδ. Th. MOMMSEN-P. KRUEGER, *Corpus Iuris Civilis*, τ. I, Berolini 1877.
- E. = Ἐκλογή τῶν νόμων..., έκδ. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983.
- Εισαγ. = Εισαγωγή (Επαναγωγή) τοῦ νόμου, *JGR* II, σ. 236-368.
- JGR* I-II = I. ΖΕΠΟΣ και Π. ΖΕΠΟΣ, *Ius Graecoromanum* (από την έκδοση ZACHARIAÏ V. LINGENTHAL – με προσθήκες), τ. I Αθήναι 1931 (ανατ. Aalen 1962).
- MM I-II = F. ΜΙΚΛΟΣΙΧ-J.ΜÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-II, Vindobonae 1860, 1862 (ανατ. Αθήνα χ.έτ.- Aalen 1968).
- N. = Νεαρές του Ιουστινιανού, έκδ. R. SCHOELL- G. KROLL, *Corpus Iuris Civilis*, τ. III, Berolini 1895.
- Νομοκ. ΙΔ' τίτλ. = *Νομοκάνων ΙΔ' Τίτλων*. Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Νομοκάνων μετά σχολίων Θεοδώρου του Βαλσαμώνος (...)* Ρ.-Π. 1 σ. 1-335.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ I-III = ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησια-*

Wien 2010, σ. 201-205.

147. MM II αρ. 557 έτ. 1400 σ. 364 (*Regestes* 3113).

148. MM II αρ. 655 έτ. 1401 σ. 510 (*Regestes* 3216).

149. MM II αρ. 589 σ. 416-417 (*Regestes* έτ. 1400).

στικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. Ι, Ενοχικό δίκαιο-Εμπράγματο δίκαιο. τ. ΙΙ, Οικογενειακό δίκαιο. τ. ΙΙΙ, Κληρονομικό δίκαιο. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 6, 11, 18.] Αθήνα-Κομοτηνή 1992, 1997, 2010.

PRK I-III = H. HUNGER-O. KRESTEN- J. KODER- M. HINTERBERGER, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I : Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331. II: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350, III: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 19/1, 2, 3- Series Vindobonensis.] Wien 1981, 1995, 2001.

Πρόχ. = Πρόχειρος Νόμος, *JGR* ΙΙ, σ. 114-227.

Reg. = *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. Ι-V, επιμ. F. DÖLGER (München 1924-1965), Β' έκδοση: τ. ΙΙΙ, επιμ. P. WIRTH (München 1977), τ. ΙΙ, επιμ. P. WIRTH (München 1995), τ. Ι.2, επιμ. A. MÜLLER (München 2003).

Regestes = *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τεύχ. V, VI, έκδ. J. DARROUZÈS (Paris 1977-1979).

Regestes Laur.= *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. Ι, *Les Actes des Patriarches*, τεύχ. ΙV έκδ. V. LAURENT (Paris 1971).

P.-Π. 1 = *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων (...) αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων και των κατά μέρος αγίων πατέρων (...)*, έκδ. Γ.Α. ΡΑΛΛΗΣ – Μ. ΠΟΤΛΗΣ, τ. 1, Αθήνησιν 1852 (ανατ. Αθήνα 1966).

ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία* = ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήναι 1964, (φωτ. ανατ. 2004 με βιβλιογραφικές προσθήκες).

ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Διαδικασία* = ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204*, εν Αθήναις 1969.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ* / ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ**

**«Μαγικά» και αποτροπαϊκά τεκμήρια
από τη βυζαντινή Κόρινθο.**

Συμβολικές χρήσεις και συλλογικές συμπεριφορές

«...πόλιν ἀφνειὸν καὶ κειμένην πρὸς τῷ Ἴσθμῳ καὶ ὀλβιζομένην ὑπὸ λιμένων δυοῖν, ὧν ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας, καὶ ῥαδίους τὰς ἐκατέρωθεν εἰσαγωγὰς τε καὶ ἐξαγωγὰς τῶν φορτίων ἔχουσαν». Σε αυτήν την περιγραφή της Κορίνθου, που έχει μορφή λογοτεχνικής «έκφρασης», ο Νικήτας Χωνιάτης (1155-1216) αποδίδει την ευημερία της πόλης στις επαφές των δύο λιμανιών της –των Κεχριών και του Λεχαιού– με την Ανατολή και τη Δύση αντίστοιχα¹. Η προνομιακή γεωγραφική θέση της Κορίνθου ανάμεσα σε δύο θάλασσες, συχνά επαινούμενη από αρχαίους, λατίνους και βυζαντινούς συγγραφείς, συνέβαλε στην ανάδειξή της σε μητρόπολη της Ανατολικής Μεσογείου και κοσμοπολίτικο κέντρο, με φημισμένα ιερά και λατρείες, διαδεδομένες στον αρχαίο κόσμο². Ήταν φυσικό επακόλουθο πολλές από τις πανάρχαι-

* Ερευνήτρια (Γ'). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

** Ερευνήτρια (Β'). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.

1. *Nicetae Choniatae, Historia*, έκδ. J. A. VAN DIETEN [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11/1], Berlin-N. York 1975, τ. Α', 74-75. Για τη θέση και την ιστορία της Κορίνθου βλ. Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, κυρίως 41-58, 228-239, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. WILMA OLCH STERN – DANAE HADJILAZARO THIMME, *Ivory, Bone, and Related Wood Finds, Kenchreai. Eastern Port of Corinth, Results of Investigations by the University of Chicago and Indiana University for the American School of Classical Studies at Athens*, τ. 6, Leiden 2007, 1-2.

2. R. M. ROTH AUS, *Corinth: The First City of Greece. An Urban History of Late Antique Cult and Religion*, Leiden-Boston-Köln 2000, 93-104. Περισσότερα βλ. στη μελέτη του G. D. R. SANDERS, "Urban Corinth: An Introduction", στο D. N. SCHOWALTER – ST. J. FRIESEN (έκδ.), *Urban Religion in Roman Corinth. Interdisciplinary Approaches*, Cambridge Mass. 2005, 11-24. VASILIKI LIMBERIS, "Ecclesiastical Ambiguities: Corinth in the Fourth and Fifth Centuries", *Urban Religion in Roman Corinth*, ό.π., 443-457.

ες αντιλήψεις και πρακτικές για την επίκληση του καλού ή την αποτροπή του κακού να επιβιώσουν ακόμα και μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, παρότι ήδη στη νομοθεσία του 4ου αι. λαμβάνονταν δραστικά μέτρα εναντίον όσων χρησιμοποιούσαν μαγικές πρακτικές, ενώ ορισμένες πράξεις των μάγων θεωρούνταν εγκληματικές³. Η μαγεία εντούτοις, ως πολιτισμικό φαινόμενο είχε το δικό της νήμα με το παρελθόν και ήταν συνυφασμένη με τις θεωρητικές, καλλιτεχνικές αλλά και τις πρακτικές-υλικές εξελίξεις που σημειώθηκαν από την Αρχαιότητα ως τον Μεσαίωνα. Ειδικά στον βυζαντινό κόσμο είναι πολυπρόσωπη και εκτείνεται ανάμεσα στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή ειδωλολατρική παράδοση και τη χριστιανική λατρεία.

Το πολυδιάστατο περιεχόμενο των μαγικών δοξασιών επιβεβαιώνει ο εντοπισμός περιιάπτων (φυλαχτών) μαζί με άλλες κατηγορίες από *instrumenta domestica* σε πολλά αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, την Αθήνα, την Έφεσο, τις Σάρδεις, τη Σίδη, την Πέργη (Παμφυλία), τα Γέρασα (Ιορδανία) και την Αντιόχεια. Στην περίπτωση της Κορίνθου ένας μεγάλος αριθμός τους έχει δημοσιευθεί μαζί με σημαντικά δεδομένα για το αρχαιολογικό τους περιβάλλον, αποκαλύπτοντας τη λειτουργική τους συνοχή με τις δραστηριότητες του καθημερινού βίου⁴. Τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι άνθρωποι κατασκεύαζαν περιιάπτα, τα οποία έφεραν χριστιανικά, ιουδαϊκά ή ακόμη και ειδωλολατρικά στοιχεία σε μία προσπάθεια να αποκτηθεί πρόσβαση στη «θεία δύναμη». Η μελέτη των φυλαχτών αποτελεί εργαλείο ανίχνευσης συλλογικών συμπεριφορών, καθώς η χρήση τους συνδέεται με την έκφραση φόβων και την αναζήτηση προστασίας ή της πρόληψης κινδύνων. Μαζί με τις επικλήσεις στον Θεό, οι αρές, οι κατάδεσμοι και τα φυλαχτά αναδεικνύουν πολλές επιμέρους πλευρές των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των πολιτιστικών προτιμήσεων των κα-

3. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και Δίκαιο στο Βυζάντιο* [Εκκλησιαστικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου, Σειρά Διαλέξεις], Αθήνα 1997, 12-17.

4. J. RUSSELL, "The Archaeological Context of magic in the early Byzantine Period", στο H. MAGUIRE (έκδ.), *Byzantine Magic*, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington DC 1995, 35-50 και κυρίως 44. Γενικά για τα αποτροπαϊκά σύμβολα εντός των οικιών βλ. EUNICE DAUTERMAN MAGUIRE – HENRY P. MAGUIRE – MAGGIE J. DUNCAN-FLOWERS with contributions by ANNA GONOSOVÁ – BARBARA OEHLSCHLAGER-GARVEY, *Art and holy powers in the early Christian house*, Urbana, University of Illinois Press, 1989, 3-16.

τοίκων της Κορίνθου. Εξάλλου, στη συγκεκριμένη πόλη η συνύπαρξη του Ελληνισμού, του Ιουδαϊσμού με τις ανατολικές θρησκείες (συριακή, αιγυπτιακή), κατά την ύστερη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα καθημερινή βίωση των τοπικών λατρευτικών συνηθειών.

Η κατασκευή περιάπτων, εφόσον είχε σκοπό την προστασία των ανθρώπων, αρχικά δεν ενέπιπτε στις απαγορεύσεις της βυζαντινής αυτοκρατορικής νομοθεσίας⁵. Στη συνέχεια όμως, ύστερα από τις αντιδράσεις της Εκκλησίας και μετά από αποφάσεις συνόδων, αποδοκιμάστηκε με την απειλή του αφορισμού⁶. Ακολουθώντας τους εκκλησιαστικούς κανόνες η πολιτειακή νομοθεσία καταδίκασε με πλήθος διατάξεων τις παραπάνω μαγικές τεχνικές. Στην Εκλογή ορίστηκε ότι *οί ποιούντες φυλακτὰ τὸ δοκεῖν ἐπ' ὠφελεία ἀνθρώπων διὰ ἰδίαν αἰσχροκέρδειαν δημεύομενοι ἐξοριζέσθωσαν*⁷, ποινή η οποία μετριάστηκε σε μαστίγωση, σύμφωνα με νομική συλλογή, του 9ου αιώνα⁸. Ακολουθώντας ο Λέων ΣΤ' με τη Νεαρά 65 κατήργησε τη διάκριση της μαγείας σε επιτρεπόμενη και απαγορευμένη, η οποία προϋπήρχε σε διάταξη της *constitutio* του Μεγάλου Κωνσταντίνου και είχε ως κριτήριο τον επιδιωκόμενο σκοπό, όπως τη θεραπεία ασθενειών ή την προστασία της γεωργικής παραγωγής. Αυτή η απόλυτη θέση έναντι της μαγείας στηρίχθηκε στους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης καθώς και στον κανόνα 61 της Πενθέκτης Συνόδου⁹. Πάντως, οι μαγικές πρακτικές ήταν μέρος της καθημερινότη-

5. Για τη χρήση περιάπτων στο Βυζάντιο βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α/2, Αθήνα 1948, 255-257.

6. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και Δίκαιο στο Βυζάντιο*, 20-21.

7. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, 10], Frankfurt am Main 1983, 240, 17.44. Η σχετική διάταξη απαντάται αργότερα στον Πρόχειρο Νόμο: Ι και Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τ. 2, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen), 39.78. Βλ. και ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η θέση των μάγων στη βυζαντινή κοινωνία», στο ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (έκδ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο, Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα 1993, 286-288· Ο ΙΔΙΟΣ, *Μαγεία και Δίκαιο στο Βυζάντιο*, 43-46, 48-50.

8. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από τον Corpus Juris Civilis μέχρι των Βασιλικών* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Frankfurt am Main 1980, 54-60, 120. Πρβλ. αναλυτικότερα ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και Δίκαιο στο Βυζάντιο*, 46-47.

9. Νεαρά 65, ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήρια και επίμετρο), *Οι Νεαρές Λέοντος C' του Σοφού*, Αθήνα, 2007, 213-214· Ο ΙΔΙΟΣ, «Οι κανόνες της συνόδου «έν Τρούλλω» (Πενθέκτης) στις Νεαρές του Λέοντος C'»

τας των Βυζαντινών, παρότι η νομοθεσία γινόταν αυστηρότερη και οι επικλήσεις στον Θεό, τους αγίους και το σύμβολο του σταυρού ήταν ευρύτατα διαδεδομένες, όπως δείχνουν οι παραστάσεις στα μνημεία, η μικροτεχνία και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα και οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών.

Το κατεξοχήν φυλακτήριο για τους χριστιανούς, ο σταυρός, απαντά εγχάρακτος στις πύλες των πόλεων, στις προσόψεις των οικιών και των εκκλησιών¹⁰, καθώς και στις επιγραφές, ιδιαίτερα δε στις επιτύμβιες στήλες. Δύο επιγραφές, που ενσωματώθηκαν στα τείχη του Ισθμού της Κορίνθου κατά την επισκευή τους επί Ιουστινιανού Α', επικαλούνται την πρεσβεία του Χριστού και της Θεοτόκου για την προστασία των κατοίκων της Ελλάδος και της Κορίνθου από επιδρομές¹¹. Χριστιανικά σύμβολα με επικλήσεις στον Θεό, την Παναγία και τους Αγγέλους απαντούν συχνά στους δημόσιους χώρους των βυζαντινών πόλεων¹², ενώ η προσωπική ευσέβεια εκφραζόταν με τη δημόσια και ιδιωτική λατρεία εικόνων και λειψάνων, η οποία εξαπλώθηκε ιδιαίτερα μετά την Εικονομαχία¹³. Οι κάτοικοι της Κορίνθου κατέφευ-

του Σοφού», στο *Οι Νεαρές Λέοντος Σ' του Σοφού*, ό.π., 478.

10. Βλ. τώρα το βιβλίο της ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 55], Θεσσαλονίκη 2010.

11. D. FEISSEL – ANNE PHILIPPIDIS-BRAAT, “Inventaires en vue d’un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l’exception de Mistra)”, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 279-281, αρ. 16, 17. Πρβλ. ANNA AVRAMEA, *Le Péloponnèse du IVe au VIe siècle. Changements et persistances* [Byzantina Sorbonensia 15], Paris 1997, 65 [= ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος από τον 4^ο ως τον 8^ο αιώνα, Αλλαγές και συνέχεια*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2012, 131]. HELEN G. SARADI, *The Byzantine city in the sixth century: literary images and historical reality*, Society for Messenian Archaeological Studies, Athens 2006, 431.

12. SARADI, *The Byzantine city in the sixth century*, 429-432. VASSILIKI FOSKOLOU, “The Virgin, the Christ-child and the evil eye”, στο M. VASSILAKI (έκδ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ashgate, Aldershot, Burlington 2005, 251-262.

13. ANNA D. KARTSONIS, “Protection against All Evil: Function, Use and Operation of Byzantine Historiated Phylacteries”, *Byzantinische Forschungen* 20 (1994) 73-102. LESLIE BRUBAKER – J. HALDON (with a section on *The Architecture of Iconoclasm: the Buildings by R. OUSTERHOUT*), *Byzantium in the iconoclast era (ca 680-850): the sources. An annotated survey* [Birmingham Byzantine and Ottoman monographs 7], Ashgate, Aldershot, Burlington 2001, 114-115. Πρβλ. Π. ΚΑΜΠΑΝΗΣ, «Σταυροί εγκόλπια», στο ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ (γεν. επιμ.), *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Υπουργείο Πολιτισμού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 2001, 18-20.

γαν συχνά στις αποτροπαϊκές ή ευεργετικές ιδιότητες του Σταυρού, ενώ η αποτύπωση του συμβόλου της σωτηρίας σε θρησκευτικά και κοσμικά κτήρια εκπλήρωνε την προτροπή του αποστόλου Παύλου, που βρίσκεται στην αρχή της Α' προς Κορινθίους επιστολής: *ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μωρία ἐστίν, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν δύναμις θεοῦ* (Α',18,1-2).

Στις γραπτές πηγές εντοπίζεται επίσης πληθώρα σχετικών με περιήματα μαρτυριών, που αναφέρονται σε επιστήθιους σταυρούς κατασκευασμένους από διάφορα μέταλλα. Οι πιστοί συνήθιζαν να φορούν γύρω από τον λαιμό σταυρούς για την προστασία τους από τους δαίμονες, τις αρρώστιες και τις ατυχίες της ζωής. Από τα ευρήματα που ήρθαν στο φως στις ανασκαφές της Κόρινθου φαίνεται ότι περισσότερο διαδεδομένοι ήταν οι επιστήθιοι σταυροί-λειψανοθήκες. Κατασκευάζονταν από δύο χυτές κοίλες πλάκες που ενώνονταν αφήνοντας κενό στον ενδιάμεσο χώρο για την τοποθέτηση των αγίων λειψάνων. Η παραγωγή τους έφθασε στο απόγειό της από τον 10ο ως τον 12ο αι., ενώ τα εργαστήρια που τους κατασκεύαζαν ήταν διάσπαρτα σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα αρχαιολογικά ευρήματα έδειξαν επίσης ότι σταυρούς-λειψανοθήκες αυτού του τύπου φορούσαν άτομα και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών εν ζωή αλλά και στον τάφο τους¹⁴, ενώ στην Κόρινθο έχουν εντοπισθεί και λίθινες μήτρες προορισμένες για τη χύτευση περιήπτου με σταυρό και εγκοπλίου με τη μορφή της Θεοτόκου που χρονολογούνται τον 11ο ή τον 12ο αιώνα¹⁵.

Εκτός από τους σταυρούς, στην Κόρινθο έχουν εντοπισθεί πολυάριθμα αποτροπαϊκά αντικείμενα, που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι της πόλης στην καθημερινότητά τους. Χαρακτηριστικά είναι τα περιήπτα τα οποία προορίζονταν για την προφύλαξη των νεογέννητων

14. GLADYS R. DAVIDSON, *The Minor Objects, Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII (στο εξής *Corinth* και αρ. τόμου), Princeton N.J. 1952, 255-260, αρ. 2058-2099· BRIGITTE PITARAKIS, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze* [Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XVI], Paris 2006, 132-133.

15. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 308-309, αρ. 2663-2664. Αναλυτική περιγραφή της λίθινης μήτρας του περιήπτου με σταυρό βλ. ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιστ. επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 2002, 102, αρ. 90 (Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

βρεφών. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, σχολιάζοντας την προς Κορινθίους επιστολή του απόστολου Παύλου, έγραφε ότι *δέον μηδέν ἕτερον τῶ παιδί περιτιθέναι, ἀλλ' ἢ τὴν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ φυλακὴν*, καθώς φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένο κατά τη γέννηση να χρησιμοποιούν περιόπτα ή να κρεμούν κουδούνια στα χέρια τους ή κόκκινα κορδόνια. Επιπλέον, στηλίτευε τις παγανιστικές πρακτικές που εφάρμοζαν οι μητέρες και οι μαίες καλύπτοντας το κεφάλι του νεογέννητου με λάσπη, επειδή πίστευαν ότι αποστρέφει το κακό μάτι και τον φθόνο¹⁶. Οι συνήθειες αυτές ήταν ευρύτατα διαδεδομένες. Όπως συνάγεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα, γνωστά και από ανασκαφές σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, οι κάτοικοι της Κορίνθου έφεραν φυλαχτά από πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους, γυαλί ή από ευτελέστερα υλικά, χάντρες και κουδουνάκια για την προστασία από τις ψυχικές και σωματικές ασθένειες¹⁷. Από τις ανασκαφές στην αγορά της πόλης έχει γίνει γνωστή η ιστορία της γυναίκας που έτρεχε με το μωρό στην αγκαλιά, προκειμένου να διασωθεί πιθανότατα από πυρκαγιά ή σεισμό, όπως δείχνουν οι σκελετοί που βρέθηκαν πάνω σε λεπτό στρώμα στάχτης. Ανάμεσα στα κοσμήματα που φορούσε ήταν δακτυλίδια, ενώτια, καθώς και μία γυάλινη χάντρα, αντικείμενο με συχνή παρουσία στην Κόρινθο¹⁸. Αρκετές σε αριθμό χάντρες, κατα-

16. *Ὁφθαλμὸν πονηρὸν ἀποστρέφει, φησὶ, καὶ βασκανίαν καὶ φθόνον*: Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους Ὁμιλία μ', PG 61, στήλ. 105-106. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, «Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως λαογράφος», *Λαογραφία* 11 (1934-1937) 634-641. JACLYN MAXWELL, "Lay Piety in the Sermons of John Chrysostom", στο D. KRUEGER (έκδ.), *Byzantine Christianity* [A People's History of Christianity 3], Augsburg Fortress 2010, 19-38. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο, 4ος-7ος μ.Χ. αι.*, Αθήνα 2001, 296-298. πρβλ. γενικότερα ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Μαγεία και Ιατρική στο Βυζάντιο», *Βυζαντινὰ Μελέται* 7 (1996) 27-31.

17. H. MAGUIRE, "Magic and Money in the Early Middle Ages", *Speculum* 72 (1997) 1038-1039. CÉCILE MORRISSON – SIMON BENDALL, "Byzantine 'medals': coins, amulets and piety", στο D. SULLIVAN – ELIZABETH FISHER – S. ΠΑΠΑΙΟΑΝΝΟΥ (έκδ.), *Byzantine religious culture: studies in honor of Alice-Mary Talbot*, Leiden 2012, 217-237.

18. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 6 και σημ. 9, 289, 293, αρ. 2461. R. L. SCRANTON, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton N.J. 1957, 52 και σημ. 18. Η χρονολόγηση των ευρημάτων τοποθετείται από την Davidson στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αι., ενώ από τον Scranton αποδίδεται στην κατάκτηση της πόλης από τους Φράγκους (1210). Η χρήση των αντικειμένων αυτών και ως κτερισμάτων μαρτυρείται συχνά· βλ. και τις γυάλινες χάντρες του 8ου αι. μαζί με αγγεία των τελών του 7ου-8ου αι. που εντοπίστηκαν σε κιβωτιόσχημο κτιστό τάφο ΝΑ της κόγχης του Ιερού της Βασιλικής του Θεάτρου στη Μεσσήνη: ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ – ΑΝΝΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη Βασιλική του

σκευασμένες από αμέθυστο και στεατίτη, χρονολογούνται σε προηγούμενες εποχές. Βρέθηκαν, ωστόσο, και άλλες από ημιπολύτιμους λίθους, όπως λαζούρι, σάρδιο, πράσινο χαλκηδόνιο, κοράλλι και αχάτη, καθώς και φθηνότερα υποκατάστατά τους από γυαλί, που τοποθετούνται χρονικά στην πρόωμη και μέση βυζαντινή εποχή¹⁹. Αποτελούσαν συνηθισμένα κτερίσματα στις ταφές, αποκαλύπτοντας αφενός την οικονομική και κοινωνική προέλευση του νεκρού και αφετέρου τη διατήρηση των αρχαίων πεποιθήσεων σχετικά με τις ειδικές αποτροπαϊκές δυνάμεις κάθε λίθου. Η εύρεση, ακόμα, σαμαρειτικού φυλαχτού υποδεικνύει την παρουσία Σαμαρειτών, επιτρέποντας να συγκαταλέξουμε την Κόρινθο μεταξύ των μεγάλων πόλεων με θρησκευτικές μειονότητες, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Ρώμη, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, ή ακόμη να υποθέσουμε την ευρεία διάδοση των φυλαχτών ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις²⁰.

Οι Κορίνθιοι προσέφευγαν, επίσης, στη θεραπευτική ή προληπτική δράση που είχαν μαγικές φράσεις και παραστάσεις, γνωστές στον αρχαίο, ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο. Ανάγλυφο αμφιπρόσωπο θωράκιο, με γοργόνειο (Μέδουσα) σε κυκλικό πλαίσιο από «διακεκομμένο» μαϊανδρο (5ου-6ου αι.) στη μία όψη και χριστιανικό σταυρό στην άλλη, βρέθηκε μαζί με άλλα χριστιανικά γλυπτά σε υστερορω-

Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης», στο CH. PENNAS – CATHERINE VANDERHEYDE (έκδ.), *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6-8 septembre 2000)*, École française d'Athènes [Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 49], Athènes 2008, 382-383.

19. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 289, 290-291 αρ. 2392-2415. Για τις θεραπευτικές ιδιότητες των πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων βλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, ό.π.*, 259-260.

20. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 260 αρ. 2100· J. KAPLAN, "A Samaritan Amulet from Corinth", *Israel Exploration Journal* 30 (1980) 196-198· ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Μορφές επικοινωνίας Εβραίων και Χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», στο Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (έκδ.), *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, 668-669 και εικ. 5. Περισσότερα τεκμήρια για τους Εβραίους στην Κόρινθο, όπου υπήρχαν δύο συναγωγές, βλ. Η ΙΔΙΑ, «Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, 49-50, 52-53, 54. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Le Péloponnèse*, 131 [=ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος*, 271-272]. Πρβλ. Η. W. PLEKET – R. S. STROUD, "Religion: the so-called Samaritan Amulets, early Byzantine period (37-1835)", *Supplementum Epigraphicum Graecum* <http://www.encyclotron.brill.nl/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/religion-the-so-called-samaritan-amulets-early-byzantine-period-37-1835-a37_1835>.

μαϊκό νυμφαίο, που μετασκευάστηκε σε κρηναίο οικοδόμημα τον 6ο αι., στο Λέχαιο, τον δυτικό λιμένα της Κορίνθου. Το μαιανδροειδές πλέγμα, που χρησιμοποιήθηκε ως πλοχμός, είχε τη σημασία του καταδέσμου και στόχευε στην περιστολή της αρνητικής ενέργειας του γοργονείου, παραπέμποντας στον συμβολισμό του γλυπτού ως φυλακτηρίου²¹. Παρόμοιες αποτροπαϊκές μορφές χαράσσονταν επίσης σε πολύτιμα κοσμήματα, όπως τα δακτυλίδια και τα περιδέραια. Αργυρό δακτυλίδι του 10ου/11ου αι. έφερε στη σφενδόνη τη μορφή του ίδιου θηλυκού δαίμονα (Μέδουσα)²², ενώ ανάλογες μορφές αποτυπώνονται και σε μολύβδινα δισκοειδή φυλαχτά της ίδιας εποχής²³. Απεικόνιση επίσης Μέδουσας σε τμήμα παράστασης εγχάρακτου οστράκου (sgraffito ware, τέλη 11ου-12ος αι.) που έχει βρεθεί στην Κόρινθο²⁴, θα μπορούσε να θεωρηθεί συνέχεια, επαναφορά ή ανάμνηση του αρχαίου ιδρυτικού μύθου της πόλης σχετικού με τον άθλο του Περσέα και την αναζήτηση διακοσμητικών θεμάτων στο αρχαίο παρελθόν²⁵.

21. ΜΑΡΙΑ ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, «Παράσταση προσώπειου σε βυζαντινά γλυπτά», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 13 (1985-1986), *Στη μνήμη του Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985)* 175 και εικ. 1· ΑΥΡΑΜΕΑ, *Le Péloponnèse*, 151 [= ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος*, 315]· Γ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, «Το θωράκιο με το γοργόνειο στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Εικονογραφικά και τοπογραφικά της πρωτοβυζαντινής Κορίνθου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 33 (2012) 93-104.

22. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 244 αρ. 1947. Δύο ακόμα δακτυλίδια του 10ου/11ου αι. είναι διακοσμημένα πιθανόν με μορφή Μέδουσας· βλ. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 244, αρ. 1948 και αρ. 1949. Περιγραφή των αρ. 1947 και 1948 βλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, 486, αρ. 660-661 (Π. ΚΑΜΠΑΝΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

23. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 260, αρ. 2102, 260-261, αρ. 2106. Το δεύτερο φέρει επιγραφή με τη φράση *ύστερικόν φυλακτήριον*, που θα σχολιαστεί στη συνέχεια. Πρβλ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, 487, αρ. 662-663 (Π. ΚΑΜΠΑΝΗΣ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

24. CH. H. MORGAN II, *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge Mass. 1942, 133, 286, αρ. 1221, πίν. XLIII_m.

25. Το μοτίβο αυτό εγγράφεται ίσως στο «φαινόμενο της αρχαιοφιλίας», ιδιαίτερης πτυχής της καθημερινής ζωής της Κορίνθου και της περιοχής της, και θα μπορούσε να αποδοθεί στην εξοικείωση ή ακόμη και στην απευθείας αντιγραφή συνθέσεων από τα κατάλοιπα της αρχαιότητας, τα οποία επιβίωναν στο περιβάλλον της πόλης· βλ. αναλυτικότερα Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηννα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2003, 64-65. Παρόμοια τάση εκφράζει και η παράσταση οστράκου από το Αργος· βλ. ANASTASIA ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-LANIADO, «Une représentation pornographique sur

Τα αποτροπαϊκά προσωπεία της Μέδουσας, η οποία υπήρξε ίσως η πιο δημοφιλής μαγική συμβολική μορφή ήδη από την αρχαιότητα και έχει σωθεί σε πολλούς εικονογραφικούς τύπους, συνέχισαν να θεωρούνται σύμβολα δύναμης και προστασίας από το κακό. Οι έρευνες που έχουν γίνει γύρω από τα φυλαχτά της Μέδουσας έχουν δώσει επίσης ενδιαφέροντα συμπεράσματα, εφόσον συνδέονται με τη λέξη *υστέρα*, δηλ. τη μήτρα, και σχετίζονται με προβλήματα των εσωτερικών οργάνων του σώματος²⁶. Δεν είναι τυχαίο ότι η στεφάνη του αργυρού δακτυλιδιού ορίζεται περιμετρικά από στικτή ταινία, μέσα στην οποία αναγράφεται η φράση *ύστερικόν φυλακτήριον*, όπως και στο μολύβδινο δισκοειδές φυλαχτό. Η μορφή της Μέδουσας-γοργονείου σε γλυπτά ή μικρά αντικείμενα, αλλά και το διακοσμητικό θέμα στο όστρακο, που αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι πιθανό να υπερβαίνουν την αρχαία μυθική σημασία τους και να χρησιμοποιούνται με αποτροπαϊκές ιδιότητες. Εκτός όμως από τα παραπάνω, υπάρχουν ενδείξεις και για χρήση φυλακτηρίων με ανατολική προέλευση. Στον κεντρικό αρχαιολογικό χώρο της Κορίνθου βρέθηκε κρυστάλλινο ανάγλυφο φυλαχτό της πρωτοβυζαντινής εποχής, που στη μία του πλευρά έφερε γράμματα χωρίς συλλαβές, προφανώς μαγικά σύμβολα, και στην άλλη τη μορφή του Χνούβη, δαίμονα, αιγυπτιακής προέλευσης, η μορφή του οποίου χαρασσόταν σε γυαλί ή πέτρα· είχε σώμα φιδιού και κεφαλή λιονταριού με επτά ακτίνες και συμβόλιζε τις δυνάμεις της γης και του ήλιου²⁷. Τα φυλαχτά αυτά χρησιμοποι-

un tesson d'Argos byzantine», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 20 (1998), Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) 259-260.

26. G. VIKAN, "Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984) 77 [= *Sacred images and sacred power in Byzantium*, Ashgate Variorum, Aldershot 2003, αρ. IX]. Ο ΙΔΙΟΣ, "Amulet", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, N. York-Oxford 1991, 82-83, όπου αναφέρεται το συγκεκριμένο δακτυλίδι. Γνωστοί εκκλησιαστικοί πατέρες και βυζαντινοί λόγιοι έχουν αφιερώσει κείμενά τους στη μορφή αυτή· βλ. IRÈNE SORLIN, "Striges et Géloudes: Histoire d'une croyance et d'une tradition", *Travaux et Mémoires* 11 (1991) 411-436· MARIA PATERA, "Gylou, Démon et sorcière du monde byzantin au monde néogrec", *Revue des Études Byzantines* 64-65 (2006) 311-327.

27. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 225, αρ. 1777, όπου σχολιάζει τη γραφή Χνούμης αντί του καθιερωμένου Χνούβης. Για τον Χνούβη βλ. και VIKAN, "Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium", 75-78· F. R. TAFT, "Chnoubis (Χνούβης)", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1, N. York - Oxford 1991, 425· ARJA KARIVIERI, "Magic and Syncretic Religious Culture in the East", στο D. M. GWYNN - SUSANNE BANGERT κ.ά. (έκδ.), *Religious diversity in late antiquity* [Late Antique Archaeology 6], Leiden 2010, 423. Πρβλ. τη μελέτη των E. LAFLI - M. BUORA - A. MASTROCINQUE, "A New Osiriform Lamp from Antioch in

ούνταν, όπως και εκείνα της Μέδουσας, ως θεραπευτικά μέσα αλλά ήταν περισσότερο ενδεδειγμένα για τις ασθένειες του στομάχου και τις δηλητηριάσεις.

Η πρόληψη και η ίαση των ασθενειών ήταν ανέκαθεν συνδεδεμένη παράλληλα με την επιστημονική ιατρική και με την επίκληση του θείου. Οι ασθενείς στην αρχαιότητα προσέρχονταν στα Ασκληπιεία, που βρίσκονταν συνήθως σε άλση, μακριά από την πόλη, ώστε να υπάρχει υγιεινή και ήρεμη ατμόσφαιρα. Κέντρο λατρείας ήταν ο ναός του θεού και άλλα ιερά οικοδομήματα που τον περιέβαλλαν. Στο Ασκληπιείο, ονομαστό θεραπευτήριο της Κορίνθου κατά την Αρχαιότητα, βρέθηκε πλήθος πήλινων ομοιωμάτων μελών του σώματος, ορισμένα σε φυσικό μέγεθος. Είναι κατασκευασμένα με εξαιρετική τέχνη και ακρίβεια και έχουν οπές που δείχνουν ότι προορίζονταν για ανάρτηση. Στο καστανό χρώμα του πηλού για άνδρες, στο λευκό για τις γυναίκες, οι πιστοί αφιέρωναν ομοιώματα από βραχιόνες, σκέλη, χέρια, γυναικείους μαστούς και ανδρικά γεννητικά όργανα, κεφάλια, μάτια, εσωτερικά όργανα προκειμένου να εισακουστούν οι επικλήσεις τους. Τα αποτυπώματα ποδιών, από τα σημάδια της παρουσίας των προσκυνητών μέσα στο ιερό, δείχνουν επίσης τη χρήση της συμπαθητικής μαγείας προκειμένου να εξασφαλιστεί η θεραπεία²⁸.

Όπως στην αρχαιότητα στοιχείο της λατρείας του Ασκληπιού ήταν το νερό-αγίασμα για τελετουργικούς καθαρισμούς και σωματικά λουτρά, έτσι και στη βυζαντινή εποχή τα αγιάσματα ήταν χώροι που προορίζονταν για τη θεραπεία των ασθενειών, ενώ οι ιαματικές δυνάμεις τους ήταν συνδεδεμένες με την ιδιαίτερη θέση τους στο περιβάλλον της πόλης²⁹. Σε λουτρική εγκατάσταση κοντά στο Ασκληπιείο

the Hatay Archaeological Museum", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012) 421-439. Βλ. ακόμα και DAUTERMAN MAGUIRE – MAGUIRE – DUNCAN-FLOWERS, *Art and holy powers*, 7-8.

28. Πρόκειται για συνήθεια που τεκμηριώνεται στην αρχαιότητα· βλ. C. ROEBUCK, *The Asklepeion and Lerna*, Corinth XIV, Princeton N.J. 1951, 114-128, 160-164· M. L. LANG, *Cure and cult in ancient Corinth: A guide to the Asklepieion* [Corinth notes 1], Princeton N.J., American School of Classical Studies at Athens, 1977, 12-28· ενδεικτικά βλ. ακόμη SEVASTI CHAVIARA-KARAHALIOU, "Eye votives in the Asklepieion of ancient Corinth", *Documenta Ophthalmologica* 74 (1990) 135-139. Αποτύπωμα ποδιού ως συμβόλου τύχης που έχει εντοπιστεί και στην Έφεσο· βλ. SARADI, *The Byzantine city*, 430.

29. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, «Η μεταφυσική μαγγανεία των υδάτων», *Το Νερό πηγή ζωής, κίνησης καθαρισμού, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 12-14 Δεκεμβρίου 1997*, Αθήνα 1999, 73-76· P. HORDEN – N. PURCELL, *Μεσόγειος: θάλαττα πονηροδιάσκαλος*,

της Κορίνθου και σε άμεση σύνδεση με το υδροδοτικό σύστημα της Λέρονας εντοπίστηκε υπόγεια κρύπτη του βου αιώνα. Επρόκειτο για αίθουσα λατρείας, γνωστής ως Κρήνη των Λύχνων, επειδή εκεί βρέθηκαν πολυάριθμα λυχνάρια –περισσότερα από 4.000– ορισμένα από αυτά εγχάρακτα, τα οποία έφεραν επιγραφές για την επίκληση της βοήθειας και την εύνοιας των αγγέλων. Σε ένα από αυτά αναγράφεται: *Ἄγγελοι οἱ κατοικοῦντες ἐπὶ τοῖς ὕδασι τούτοις*³⁰. Η φράση αυτή παραπέμπει στην κολυμβήθρα, που ονομαζόταν Σιλώαμ, γνωστή από την ευαγγελική περικοπή για την ίαση του παραλύτου, στην οποία αναφέρεται η θαυματουργική θεραπεία των ασθενών μετά τον καθαγιασμό του νερού από άγγελο³¹. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι ορισμένα από τα λυχνάρια που βρέθηκαν στην κρύπτη, ενώ αφιερώνονται από χριστιανούς, όπως δηλώνεται από το σύμβολο του σταυρού, που είναι χαραγμένο στην αρχή της παραπάνω επιγραφής, παραπέμπουν και σε εβραϊκές τελετές ή ίσως σε περιπτώσεις εκχριστιανισμού Εβραίων. Γνωρίζουμε ότι μετά τον 4ο αι. και την επικράτηση του Χριστιανισμού, η περιοχή του Ασκληπιείου και του Γυμνασίου μετατράπηκε σε εκτεταμένο νεκροταφείο, το οποίο μαζί με την κρύπτη της Κρήνης των Λύχνων λειτούργησαν ως χώροι των νέων λατρευτικών τελετών που αντιπροσώπευε ο Χριστιανισμός. Τα εγχάρακτα λυχνάρια της Κρήνης των Λύχνων αποτελούν απόδειξη της μετάβασης από τις παγανιστικές πρακτικές στις χριστιανικές επικλήσεις για θεραπεία, σε έναν χώρο που επαναπροσδιόρισε τον ιερό του χαρακτήρα με βάση τη νέα θρησκεία³². Επιγραφή χαραγμένη σε δυο ορειχάλκινες πρόχους, κατά πάσα πιθανότητα λειτουργικά σκεύη

Oxford-Malden Mass. 2001, μτφ. ΝΤΙΝΑ ΣΑΜΠΕΘΑΪ, Αθήνα 2004, 528-529.

30. J. WISEMAN, "The Gymnasium Area at Corinth, 1969-1970", *Hesperia* 41 (1972) 9, 26-33. AVRAMÉA, *Le Péloponnèse*, 152-154 [=ΑΒΡΑΜΕΑ, *Η Πελοπόννησος*, 317-320].

31. Κατά Ιωάννην, 5, 4-6: *ἄγγελος γὰρ κατὰ καιρὸν κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρα, καὶ ἐταράσσετο τὸ ὕδωρ· ὁ οὖν πρῶτος ἐμβὰς μετὰ τὴν ταραχὴν τοῦ ὕδατος ὑγιῆς ἐγένετο ὧδῆποτε κατείχετο νοσήματι.*

32. D. JORDAN, "Inscribed Lamps from a Cult at Corinth in Late Antiquity", *The Harvard Theological Review* 87 (1994) 223-229· KARIVIERI, "Magic and Syncretic Religious Culture", 417-420. Πρβλ. την ερμηνεία των αγγέλων ως εκπεσόντων της ΑΝΝΑΣ ΑΒΡΑΜΕΑ, «Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος», στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2000, 18. Πρβλ. HELEN G. SARADI with the contribution of DEMETRIOS ELIOPOULOS, "Late Paganism and Christianisation in Greece", στο L. LAVAN – M. MULRYAN (έκδ.), *The Archaeology of Late Antique Paganism*, *Late Antique Archaeology* 7, Leiden-Boston 2011, 289-290.

που έχουν χρονολογηθεί τον 10ο-11ο αιώνα³³, παραπέμπει στη χριστιανική ιεροτελεστία του αγιασμού των υδάτων, αποτυπώνοντας τον ψαλμό 28: *ή φωνή Κυρίου επί των υδάτων*.

Εκτός από την προστασία των ζωντανών οι μαγικές πρακτικές αποσκοπούσαν στην κατευόδωση των νεκρών. Σε δακτυλίδι, που βρέθηκε σε τάφο στην εκκλησία του Ακροκορίνθου και χρονολογείται τον 10ο αι., έχει χαραχθεί ο ψαλμός 90: *Ὁ κατοικῶν ἐν βοήθειά τοῦ ὑψίστου ἐν σκέπη τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀνλισθήσεται*³⁴. Στην προκειμένη περίπτωση με τον όρο *ὁ κατοικῶν* επισημαίνεται η υποδοχή του νεκρού στην τελευταία του κατοικία· η επίκληση, ωστόσο, των Ψαλμών συνδεόταν κάποιες φορές και με τη μαντεία. Η διάδοση των τελετών για το είδος της συγκεκριμένης μαντείας κατά την αρχαιότητα ήταν τόσο ισχυρή ώστε η διατήρησή της και μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού ήταν αναπόφευκτη³⁵, γεγονός που εξηγεί και τα συναφή τεκμήρια στην Κόρινθο. Σχετικό είναι και το θέμα της προστασίας της ταφής. Ο αποτροπιασμός για την πράξη της τυμβωρυχίας, με αφετηρία τη ρωμαϊκή παράδοση, εκφράζεται συχνά και στις πρώιμες χριστιανικές, και εν συνεχεία βυζαντινές, πηγές. Η βυζαντινή νομοθεσία περιλαμβάνει πλήθος διατάξεων που προστάτευαν αστικά και ποινικά τους τάφους και τις ταφές από την τυμβωρυχία και τις μαγικές τελετές, που πραγματοποιούνταν εκεί. Είναι εντυπωσιακό ότι η αγωνία της τυμβωρυχίας διακατείχε, όχι μόνο τον απλό άνθρωπο, όπως δείχνουν το πλήθος των επιτύμβιων επιγραφών με απειλές και κατάρες κατά του επίδοξου τυμβωρύχου και η λαϊκή φιλολογία. Επιπρόσθετα, το ζήτημα απασχόλησε συστηματικά διακεκριμένους βυζαντινούς θεολόγους και νομικούς³⁶. Ενδεικτικά, ο φόβος της παραβίασης τάφου δύο αδελφών, που αποκαλύφθηκε κοντά στη Λέρινα,

33. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 73-74, αρ. 557 και 558. Για τη χρονολόγηση του αρ. 557 βλ. MARLIA MUNDELL MANGO, "The Significance of Byzantine Tinned Copper Objects", στο *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, *Κείμενα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1994, 221-228. Ας σημειωθεί ότι η φράση ψάλλεται στον όρθρο της ακολουθίας των Φώτων ήδη τον 9ο-10ο αιώνα: J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Église*, τ. 1: *Le cycle des douze mois* [Orientalia Christiana Analecta, 165], Roma 1962, 182,8-10.

34. DAVIDSON, *The Minor Objects*, 241-242, αρ. 1915.

35. N. E. EMMANOYHΛIΔHΣ, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe 3], Αθήνα 1989, 425· A. VAKALOUDI, "The Magic Arts of Necromancy and Ventriloquism as Cited in the First Byzantine Period Sources", *Βυζαντιακά* 20 (2000) 119-135.

36. EMMANOYHΛIΔHΣ, *Το δίκαιο της ταφής*, 456-508.

εκφράζεται σε επιτύμβια επιγραφή, που απειλεί τους μελλοντικούς τυμβωρύχους: *μή τις οὖν ἐπιβουλεύση καὶ ὀρύξη αὐτὰ κὲ εἰς ζημίας ἑαυτοὺς περιβαλήτε*³⁷.

Μαγικές πράξεις μέσω καταδέσμων και σκοπό την παρεμπόδιση του καλού ή της ωφέλειας αντιπάλων μαρτυρούνται σε νομικές, θεολογικές και φιλολογικές πηγές, ενώ η συχνή χρήση τους τεκμηριώνεται και από την αρχαιολογική έρευνα. Οι κατάδεσμοι είχαν στόχο να προκληθεί σωματική ή άλλη βλάβη στον εχθρό. Συνηθισμένη πρακτική ήταν η διάτρηση ενός κέρινου ή από άλλο υλικό ομοιώματος του υποψηφίου θύματος με ένα καρφί ή άλλο αιχμηρό αντικείμενο (καταπασσάλευση, από όπου και το σημερινό «κάρφωμα» με την έννοια της κατάδοσης). Άλλος τρόπος ήταν η αναγραφή του ονόματος του εχθρού σε μεμβράνη, μέταλλο ή όστρακο, με κατάρες, συνθηματικές φράσεις, διάφορα σχήματα κ.ά. προκειμένου να προκληθεί αδυναμία κατά την πραγματοποίηση μίας πράξης³⁸. Ωστόσο, οι κατάδεσμοι, εκτός από την πρόληψη ή την εκδίκευση ανθρωπίνων πράξεων είχαν στόχο και την προστασία από στοιχεία της φύσης, όπως τα αγρίμια, ώστε να μην επιτίθενται σε κατοικίδια ζώα, ή μετεωρολογικά φαινόμενα, προκειμένου, επί παραδείγματι, το χαλάζι να μην προκαλεί καταστροφές στις καλλιέργειες.

Η χρήση καταδέσμων στις αρματοδρομίες ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και είχε στόχο τη βλάβη των αλόγων και την ήττα των ανταγωνιστών τους, όπως μαρτυρείται και σε αγιολογικά κείμενα. Ειδικές διατάξεις στη βυζαντινή νομοθεσία, μάλιστα, προέβλεπαν αυστηρές τιμωρίες για εκείνους που μεταχειρίζονταν μαγεία κατά τους ιπποδρομικούς αγώνες³⁹. Κατάδεσμοι τέτοιου είδους έχουν βρεθεί σε αρ-

37. J. H. KENT, *The Inscriptions 1926-1950*, Corinth VIII.iii, Princeton N.J. 1966, 176, αρ. 539. Για τα αναθέματα ή τις επικλήσεις για ευλογία σε παλαιοχριστιανικές και βυζαντινές επιγραφές, που έχουν επίσης εντοπιστεί στην Κόρινθο, βλ. *ό.π.*, 175-176, αρ. 535, 194, αρ. 631, 196-197, αρ. 643-644, 200, αρ. 660, 210, αρ. 722, 211-212, αρ. 728. Πρβλ. B. D. MERITT, *Greek Inscriptions, 1896-1927*, Corinth VIII.I, Cambridge Mass. 1931, 92-93, αρ. 135-136 (επιτύμβιες) και 119-131, αρ. 199-217 (ικεσίες για βοήθεια ή εκδίκευση). Για την τυμβωρυχία βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφής*, 509-518.

38. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 6, Αθήνα 1957, 167-173, 207κ.ε.

39. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 3, Αθήνα 1949, 68-70, 122-123. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ – Α. ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων στο βυζαντινό δίκαιο», στο Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – ΕΥΓΥΧΙΑ Η. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (έκδ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)* [Ινστιτούτο Βυ-

κετές πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας και φυσικά στην Κόρινθο. Χώρος, όπου ανθούσε η μαγεία ήταν ο Ιππόδρομος· δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τον λόγο της έντονης δραστηριότητας των μάγων στον συγκεκριμένο τόπο. Ήδη από την πρώιμη εποχή το αγώνισμα, που συγκέντρωνε το ενδιαφέρον του κοινού, ήταν οι αρματοδρομίες⁴⁰. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός επαινεί τους κατοίκους της Κορίνθου επειδή *οὐ γὰρ ἐς χορηγίαν ἀγώνων γυμνικῶν ἢ μουσικῶν (...) τῶν πολλῶν δέονται χρημάτων, ἐπὶ δὲ τὰ κνηγέσια τὰ πολλάκις ἐν τοῖς θεάτροις ἐπιτελούμενα ἄρκτους καὶ παρδάλεις ὠνοῦνται*⁴¹.

Κοντά σε ερείπια αψίδας, που πιθανότατα αποτελούσε τμήμα του κορινθιακού ιπποδρόμου, ρωμαϊκής εποχής, αλλά η λειτουργία του συνεχίστηκε ως το τέλος του 6ου αι., βρέθηκαν τρία μεταλλικά κυλινδρικά ελάσματα από μόλυβδο με αρές-κατάδεσμοις (*defixionum tabellae*), 4ου-5ου αιώνα. Το προτιμητέο υλικό των καταδέσμων ήταν ο ψυχρός μόλυβδος, μέταλλο που αστρολογικά συνδεόταν με τον πλανήτη Κρόνο (αρχαίο θεό της βίας) και κατά συνέπεια, θεωρείτο το κατεξοχήν κατάλληλο στοιχείο έλξης του κακού. Τα ευρήματα αυτά, επειδή εντοπίστηκαν στο εξωτερικό σημείο της αψίδας, οδήγησαν τους ανασκαφείς να ταυτίσουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με εγκαταστάσεις ιπποδρόμου⁴². Κι αυτό, επειδή κατά κανόνα οι μαγικοί κύλινδροι τοποθετούνταν είτε στον χώρο εκκίνησης είτε στα σημεία της στροφής των ιππέων, όπως στην περίπτωση της Κορίνθου⁴³. Ανάλογα ευρήματα πρωιμότερης εποχής, που επίσης συνδέονται με τους αγώνες που διεξάγονταν στην Ισθμία, εντοπίστηκαν στον χώρο του Ιερού του Ποσειδώνα⁴⁴.

ζαντινών Ερευνών, Σειρά Διεθνή Συμπόσια 21], Αθήνα 2011, 444.

40. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο*, 253-258. Για τη νομική αντιμετώπιση βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ – ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα ζώα ως αντικείμενο εγκληματικών πράξεων», 445-446.

41. *L'Empereur Julien, Oeuvres Complètes*, Texte établi et Traduit par J. BIDEZ, τ. 1/2: *Lettres et Fragments*, Paris 1960, 224, αρ. 198,8-15· πρβλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία*, 229.

42. D. G. ROMANO, "A Roman Circus in Corinth", *Hesperia* 74 (2005) 585-611.

43. Ο.π., 588-590, 594. Για την καταδίκη από τον Ιωάννη Χρυσόστομο των μαγικών μεθόδων που χρησιμοποιούσαν *ἐν ταῖς ἵπποδρομίαις*, βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και Δίκαιο στο Βυζάντιο*, 28-29. Βλ. και Ο ΙΔΙΟΣ, «Η θέση των μάγων στη βυζαντινή κοινωνία», 281-282.

44. D. JORDAN, "Inscribed lead tablets from the Games in the Sanctuary of Poseidon", *Hesperia* 63 (1994) 111-126.

Μεταλλικά κυλινδρικά ελάσματα από μόλυβδο με αρέσ-καταδέσμους του 5ου αι. βρέθηκαν και σε άλλα σημεία της πόλης όπως η Κρήνη των Λύχνων, που προαναφέρθηκε⁴⁵, η Ανατολική Οδός του Θεάτρου⁴⁶, καθώς και μεταξύ των ευρημάτων από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου, που η λειτουργία του σταμάτησε τον 4ο αιώνα⁴⁷. Τα συγκεκριμένα αντικείμενα τοποθετούνταν σε φρέατα ή αγωγούς, που χρησιμοποιούνταν για να εξυπηρετήσουν μαγικές τελετουργίες. Ίδια έχουν βρεθεί σε πολυάριθμα φρέατα της Αγοράς των Αθηνών (ένα περιείχε 45 καταδέσμους) και στο Άργος αλλά και σε πολλά άλλα σημεία της βυζαντινής επικράτειας. Για την πρακτική αυτή γίνεται αναφορά σε μαγικό πάπυρο του 4ου αι., που υποδεικνύει την τοποθέτηση των μολύβδινων καταδέσμων σε τάφο ή εις φρέαρ βάλλεται ἀχρημάτιστον, δηλαδή εγκαταλελειμμένο⁴⁸.

Εάν τα αρχαιολογικά ευρήματα παρέχουν πλούσιο υλικό για τις καθημερινές μαγικές πρακτικές, οι μαρτυρίες των βυζαντινών κειμένων δείχνουν ότι διαδεδομένη ήταν και η προσφυγή στη θεραπευτική δράση των αγίων και ιδιαίτερα εκείνων οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι με τοπικές δραστηριότητες. Άγιοι και τοπικοί ασκητές αναφέρονται

45. WISEMAN, "The Gymnasium Area at Corinth", 33· A. CHANIOTIS – T. CORSTEN – R. S. STROUD – R. A. TYBOUT, "Corinth. Graffiti on lamps and lead curse tablets in the Fountain of the Lamps, 4th cent. A.D.", *Supplementum Epigraphicum Graecum* 51-350, 2012. Reference. University of Ioannina. 10 September 2012 <http://referenceworks.brillonline.com/entries/supplementum-epigraphicum-graecum/corinthgraffiti-on-lamps-and-lead-cursetablets-in-the-fountain-of-the-lamps-4th-cent-a-d-51-350-a51_350>. Πρβλ. και ROMANO, "A Roman Circus in Corinth", 594 και σημ. 27.

46. Στον συγκεκριμένο χώρο εντοπίστηκε μολύβδινο έλασμα μεγάλων διαστάσεων 3ου-4ου αιώνα: C. K. WILLIAMS II – O. H. ZERVOS, "Corinth, 1986: Temple E and East of the Theater", *Hesperia* 56 (1987) 31.

47. Εντοπίστηκαν 14 μολύβδινα ελάσματα ρωμαϊκής εποχής, επάνω στα οποία ήταν χαραγμένες αρέσ, που στρέφονταν κατά των γυναικών: η πιο άτυχη, μια υφαντουργός, ήταν ο στόχος των τριών διαφορετικών ελασμάτων. Αν και η τυπολογία των αναθεμάτων είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους γνωστών τύπων, τα ελάσματα είναι σημαντικά για το πλαίσιο στο οποίο βρέθηκαν, τις θεότητες που επικαλούνταν και το φως που ρίχνουν σε λατρευτικές πρακτικές στο ιερό της Δήμητρας· βλ. R. S. STROUD, "Curses from Corinth", *American Journal of Archaeology* 77 (1973) 228· NANCY BOOKIDIS – R. S. STROUD, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture, Corinth XVIII.iii*, Princeton N. J. 1997, 281-291 και σποραδικά.

48. K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, Leipzig-Berlin 1928, τ. 1, 192, V.345.

για τη δράση του στην Κόρινθο και στην ευρύτερη περιοχή της⁴⁹. Στους βίους των αγίων μάλιστα, όπως έχει επισημανθεί, φαίνεται ότι η λαϊκή χριστιανική θρησκεία κληρονόμησε και ως ένα βαθμό εκλογίκευσε τον τεράστιο αριθμό ειδωλολατρικών προλήψεων⁵⁰. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ανάμεσα στα αρχαιολογικά ευρήματα της Κορίνθου δεν συγκαταλέγονται μόνο «μαγικά» τεκμήρια, αλλά έχουν εντοπιστεί και πολλές σφραγίδες με απεικονίσεις αγίων, όπως, για παράδειγμα, εκείνη του στρατιωτικού αγίου Θεοδώρου, η λατρεία του οποίου αποσκοπούσε στην επίκληση της προστατευτικής του δύναμης⁵¹. Το αποστολικό έργο και η εγκαθίδρυση της λατρείας του οσίου Νίκωνα στην Πελοπόννησο υποκρύπτουν πάντως, την εκκαθάριση της χερσονήσου από κάθε είδους αιρέσεις, δεισιδαιμονίες και μαγγανείες, όπως δείχνει και το θαύμα εξορκισμού δαιμονίων σε κάτοικο της κώμης Πλαγίας (έχει ταυτιστεί με το Λέχαιο), κοντά στην πόλη της Κορίνθου, που αναφέρεται στον Βίο του οσίου⁵². Η αναζήτηση της θεραπείας στο *θεῖον μῦρον*⁵³, σύμφωνα με τη συλλογή των θαυμάτων

49. Για την Κόρινθο και την Πάτρα, ως αποστολικές έδρες και σταθμούς γνωστών ασκητών της μεσοβυζαντινής εποχής, βλ. ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος-15ος αιώνας)», στο ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας* [Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 15], Αθήνα 2004, 272 και 280-281. Στους αγίους που έδρασαν στην Κόρινθο τη μέση βυζαντινή εποχή ας προστεθούν ο έγκλειστος μοναχός Θεοδόσιος (*Nicephori chartophylaxis, Epistola ad monachum quemdam Theodosium, et inclusum Corinthi*, PG 100, στήλ. 1061A-1068B) και ο άγιος Παύλος Σαλός (S. A. IVANOV, "St Paul the Corinthian, Holy Fool", στο *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, 39-46).

50. C. MANGO, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2^η 1990, 111. Λυχνάκια, πέτρες με ίχνη καύσης και κόκαλα ζώων που εντοπίστηκαν στον Ναό Ε (ΝΔ της αγοράς) και στο Ασκληπιείο (Β της αγοράς) έχουν επίσης θεωρηθεί ενδείξεις επιβίωσης της αρχαίας λατρείας τον 5ο και 6ο αιώνα· βλ. ROTHHAUS, *Corinth: The First City of Greece*, 49-50.

51. ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, «Επαρχιακά ιερά κειμήλια στην Κωνσταντινούπολη από τον Μανουήλ Κομνηνό», στο *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 46], τ. 1, Αθήνα 1991, 29-33.

52. Για την ταύτιση βλ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου, 254-257.

53. Ο. Α. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (κείμενα-σχόλια), *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο Μετανοείτε*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 1982, 100,29-102,6, 209,3-19,258,1-18, 407-408, 442. Για το εξαγνιστικό αποστολικό έργο του Νίκωνα στην Πελοπόννησο βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Μονεμβασία-Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή Αργία στις δυο πόλεις», στο ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (έκδ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*,

του, δείχνει ότι η ιερότητα του χώρου της Πελοποννήσου είχε πλέον σημείο αναφοράς τη χριστιανική αγιότητα⁵⁴.

Αποφασιστικός παράγοντας για τη μακρόχρονη επιβίωση και τη διάδοση των διαφόρων ατομικών μαγικών συνηθειών ή των συλλογικών συμπεριφορών, υπήρξαν οι μαρτυρημένες μετακινήσεις – μεμονωμένες ή ομαδικές, εκούσιες ή ακούσιες– των κατοίκων της Κόρινθου⁵⁵ αλλά και η ποικιλία των εμπορευμάτων και τα δίκτυα ανταλλαγών, τα οποία τεκμηριώνονται από τα αντικείμενα που έχουν έλθει στο φως με τις ανασκαφές⁵⁶ και δείχνουν ότι οι επαφές της πόλης με τα μεγάλα κέντρα της εποχής δεν έπαψαν ποτέ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κινητικότητας είναι η περίπτωση του

Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2012, 101-137, κυρίως 119-123.

54. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – ΚΟΝΤΗ – ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων», 286· PAMELA ARMSTRONG, “Monasteries old and new: the nature of evidence”, στο MARGARET MULLETT (έκδ.), *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries, Papers of the Fifth Belfast Byzantine International Colloquium 17-20 September 1998* [Belfast Byzantine Texts and Translations], Belfast 2007, 318-330.

55. Για τις μετακινήσεις αυτές κατά τη μέση βυζαντινή εποχή βλ. E. KISLINGER, *Regionalgeschichte als Quellenproblem: die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna: eine historische-topographische*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2001, 14, 33, 35-36, 47, 109, σημ. 992, 131· πρβλ. Δ. ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ – ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΕΙΝΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Πελοπόννησος και Νότια Ιταλία: Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», στο Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, 478-479. Η Κόρινθος παρέμενε σταθμός για τη Δύση, ακόμη και τον 9ο αι., όταν το αραβικό ναυτικό κυριαρχούσε στο Ν. Αιγαίο· βλ. M. KAPLAN, “Quelques remarques sur les routes à grande circulation dans l'Empire byzantin du VIe au XIe siècle”, στο A. DIERKENS – J.-M. SANSTERRE – J.-L. KUPPER (έκδ.), *Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle* (Bibliothèque de la Faculté de philosophie et Lettres de l'Université de Liège 278), Liège 2000, 95. Για την οικονομική σημασία του Κορινθιακού κόλπου στις ανταλλαγές με την Ανατολή και τη Δύση βλ. A. DUNN, “The rise and fall of towns, ports, and silk-production in western Boeotia: the problem of Thisvi-Kastorion”, στο ELIZABETH JEFFREYS (έκδ.), *Byzantine style, religion and civilization. In honour of Sir Steven Runciman*, Cambridge 2006, 44-45· E. KISLINGER, “Making for the Holy Places (7th-10th centuries): The Sea-Routes”, στο ΕΥΑΝΓΕΛΙΑ ΗΑΔΙΤΡΥΦΟΝΟΣ (έκδ.), *Routes of faith in the medieval Mediterranean: history, monuments, people, pilgrimage perspectives*, European Centre of Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Thessalonike 2008, 122-123.

56. Γενικά βλ. G. D. R. SANDERS, «Κόρινθος», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ (γεν. εποπτ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. Β', Αθήνα 2006, 397-406· βλ. και ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΛΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Μονογραφίες 9], Αθήνα 2008, 161-167, 178.

Ααρών-Ισαακ(ίου), ανώτερου βυζαντινού αξιωματούχου, με διπλό όνομα, και με πιθανή εβραϊκή καταγωγή, ο οποίος έδρασε επί τριών αυτοκρατόρων: Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180), Ανδρονίκου Α' Κομνηνού (1183-1185) και Ισαακίου Αγγέλου (1185-1195). Ο Ααρών καταγόταν από την Κόρινθο, αλλά απήχθη βίαια από τους Νορμανδούς επιδρομείς της πατρίδας του το 1147. Όταν επέστρεψε από την αιχμαλωσία, έχοντας μάθει καλά λατινικά, διορίστηκε επικεφαλής της φρουράς των Βαράγγων (προσωπική σωματοφυλακή του Μανουήλ Α' Κομνηνού). Παράλληλα του δόθηκε το αξίωμα του υποβολέως, δηλαδή του διερμηνέα στην αυλή του βυζαντινού ηγεμόνα, ενώ λάμβανε μέρος σε πολλές μυστικές αποστολές⁵⁷.

Τα βυζαντινά χρονικά αναφέρονται στις ικανότητές του στις μαγικές τέχνες, που βασιζόνταν στη Σολομωνική, το πιο γνωστό εγχειρίδιο μαγείας, που κυκλοφορούσε ευρύτατα σε διάφορες μορφές και πολλές γλώσσες. Ο Ααρών-Ισαάκ(ιος) μπορούσε να συγκεντρώνει τα δαιμόνια και να τα προστάζει να κάνουν ό,τι εκείνος επιθυμούσε. Ο Χωνιάτης έγραφε ότι ο κορίνθιος αξιωματούχος κατηγορήθηκε μαγείαις προσανέχων και προύκειτο χελώνης έκφορον μίμημα, ένδον στέγον τής χέλυος άνθρωπόμορφον εΐκασμα, ότι, δηλαδή, είχε τοποθετήσει ομοίωμα ανθρώπου μέσα σε καβούκι χελώνας με σκοπό την καταστροφή του αντιπάλου του⁵⁸. Η σύλληψη, τύφλωση και κατάσχεση της περιουσίας του δεν άργησε, μολονότι είχε επιβιώσει των κατηγοριών μαγείας στην αυλή του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού (1183-5). Μάλιστα ο Ααρών συμβούλευε τον αυτοκράτορα να τιμωρεί τους πολιτικούς του αντιπάλους όχι μόνο με τύφλωση αλλά και με άλλες ποινές, όπως η γλωσσοτομία. Τελικά όμως, τιμωρήθηκε με τον ίδιο τρόπο, όταν ο Ανδρόνικος Α' Κομνηνός ανατράπηκε από τον Ισαάκιο Αγγέλο. Η προσωπικότητα του Ααρών-Ισαάκ(ίου) είναι ίσως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του συνδυασμού σύνθετων πολιτιστικών χαρα-

57. Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, «Ααρών Ισαάκιος ο Κορίνθιος και η δράση του στο Βυζάντιο (β' μισό 12ου αι.)», *Βυζαντινά* 20 (1999) 176-177 (όπου και οι παραπομπές στις πηγές). Για τον Ααρών-Ισαάκιο ως δίγλωσσο και μορφωμένο με πολιτική επιρροή αξιωματούχο, που εξέπεσε από το αυτοκρατορικό περιβάλλον με την κατηγορία της μαγείας, βλ. MARIA MAVROUDI, "Occult Science and Society in Byzantium: Considerations for Future Research", στο P. MAGDALINO – MARIA MAVROUDI (έκδ.), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva 2007, 90.

58. *Nicetae Choniatae, Historia*, 146. Πρβλ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 6, 191.

κτηριστικών, καθώς οι απόκρυφες ασχολίες του ήταν παράλληλες με τις δραστηριότητες μιας σημαντικής σταδιοδρομίας. Κατ' αναλογία η πολυμέρεια των επιδράσεων που δέχονταν οι κάτοικοι της Κορίνθου, η εξοικείωσή τους με νοοτροπίες προερχόμενες από ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο, όπως και το αρχαίο της παρελθόν, ευνοούσαν την διατήρηση πολλών παραδόσεων σχετικά με την καταπολέμηση των δαιμόνων και τον εξορκισμό του κακού.

Στα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης ανήκει η παράσταση σε ανάγλυφο μαρμάρινο υπέρθυρο, που χρονολογήθηκε από τον αρχαιολόγο Δημήτριο Πάλλα στο πρώτο μισό του 12ου αι., ίσως και νωρίτερα, προερχόμενο από το δάπεδο της εκκλησίας της Παναγίας, νοτιοανατολικά της αγοράς της πόλης. Στο κέντρο της διακοσμητικής σύνθεσης του γλυπτού έχουν τοποθετηθεί δύο ζώα, ο λύκος και ο γάιδαρος⁵⁹. Η απεικόνιση του θέματος υπαινίσσεται τη νίκη του όνου έναντι του λύκου, ζώου δόλιου και πονηρού, στο οποίο μεταμορφώνονταν οι δαίμονες προκειμένου να φανερωθούν στους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον Πάλλα, το γλυπτό προοριζόταν για υπέρθυρο εισόδου ναού ή άλλου οικοδομήματος και είχε σκοπό την προστασία των ενοίκων από τους δαίμονες και τη βασκανία. Η υπόθεση τεκμηριώνεται αφενός από την παρουσία δύο σταυρών και αφετέρου με την ερμηνεία της επιβίωσης έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους αρχαίας δεισιδαιμονίας, που θεωρούσε τον όνο ζώο, προικισμένο με αποτροπαϊκές δυνάμεις. Γενικότερα η διατήρηση στην τέχνη ζωομορφικών θεμάτων με αποτροπαϊκό χαρακτήρα παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς σε αυτά αφομοιώνονται οι πολυποίκιλες καταβολές του Βυζαντίου⁶⁰. Αρχαία γλυπτά με μορφές ζώων ενσωματωμένα στην τοιχο-

59. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου. Απλώς αισώπειος μύθος ή το Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου;», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960) 413-452 [=Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας. Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία, τ. Β', Αθήνα 1987-1988, 420-459]. Πρβλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ανάγλυπτος παράστασις βυζαντινού μύθου», *Λειμών. Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν. Β. Τωμαδάκη, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972-1973), 659-674, πίν. 12-13 [= *Μάνη και Λακωνία*, τ. Α' *Μάνη Μελέται*, ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ (έκδ.), Λακωνικά Σπουδαί Παράρτημα 17, Αθήνα 2009, 157-184].

60. Για τις αντιδράσεις σε σύμβολα από τη φύση βλ. Α. GRABAR, "L'«esthétisme» d'un théologien humaniste byzantin du IXe siècle", στο *L'art de la fin de la antiquité et du moyen âge*, τ. 1, Paris 1968, 63-69. Για τα χαρακτηριστικά αυτών των μοτίβων βλ. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 6 (1970-1972), Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχαηλή

δομία ναών, σε υπέρθυρα ή πύλες πόλεων υπηρετούσαν ακριβώς τις συγκεκριμένες αντιλήψεις⁶¹. Η μαγικού περιεχομένου επιγραφή *Asinus NICA*, που έχει εντοπιστεί σε ρωμαϊκό ψηφιδωτό στην Djemila (Β. Αφρική) έχει συσχετισθεί από τον Πάλλα με την οδηγία που δίδοταν σε μαγικό πάπυρο: *Λαβὼν πλινθίον ὠμὸν χαλκῶ γραφείῳ χάραξον ὄνον τρέχοντα*⁶².

Το πλέγμα πάνω από τα δύο ζώα, που ήταν σύμβολο μαγικό και λειτουργούσε ως κατάδεσμος που εμπόδιζε τα πονηρά πνεύματα να διαβούν την είσοδο, επιβεβαιώνει την επιθυμία για την προστασία από επιβουλή. Ο γλυπτός διάκοσμος συνδέθηκε με διήγηση, που εξιστορούσε κάποιο επεισόδιο μεταξύ των δύο ζώων, θέμα εμπνευσμένο από τους μύθους του Αισώπου, όπως ο «Λύκος ιατρός» ή από το «Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου», έμμετρο δημώδες έργο του 14ου αι., που ήταν ευρύτατα διαδεδομένο στο Βυζάντιο μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων. Πηγάζει από τη βυζαντινή λογοτεχνική παράδοση και ανήκει στον εικονογραφικό κύκλο των αρετολογικών αφηγημάτων, με αντικείμενο ανθρωπομορφικές ιστορίες ζώων. Ο τεχνίτης λοιπόν, του υπέρθυρου της Κορίνθου εμπνεύστηκε από τους μύθους του Αισώπου, οι οποίοι φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν ως προφορικό αφήγημα πολύ πριν από τον 14ο αι.⁶³ και πιθανόν, όπως και τα διακοσμητικά μοτίβα στα κεραμικά σκεύη της Κορίνθου, που αναβίωναν ή συνέχιζαν αρχαιότερες σχετικές αφηγήσεις.

Η αναζήτηση του υπερφυσικού, η αποτροπή του κακού και η επίκληση του αγαθού, με βάση όλα τα παραπάνω αναφερόμενα τεκμήρια, φαίνεται ότι διαφύλαξε πάμπολλα στοιχεία από τις αρχαίες παραδόσεις, ενώ παράλληλα εξακολουθούσε να είναι ανοιχτή σε συμπεριφορές και εμπειρικές γνώσεις επηρεασμένες από τη θυμοσοφία

(1903-1969) 109-110· πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος-11ος αι.)», στο *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο*, 285-288.

61. HELEN SARADI, "The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archeological and Literary Evidence", *International Journal of the Classical Tradition* 3 (1997) 409-411, κυρίως σημ. 79 και 82.

62. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Περί την εικονογραφίαν των Αισωπειών Μύθων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 34 (1965) 331-335 [= *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας*, ό.π., τ. Β', 463, σημ. 2].

63. ΠΑΛΛΑΣ, «Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου», 429. Για την παράδοση του κειμένου βλ. και Η.-G. BECK, *Ιστορία της Βυζαντινής δημώδους Λογοτεχνίας*, μτφ. ΝΙΚΗ ΕΙΔΕΝΕΙΡ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988, 42, 275-277.

της Ανατολής. Οι Κορίνθιοι, παράλληλα με την ίδρυση των χριστιανικών μνημείων (βασιλικές: Ιερού του Απόλλωνα, Κραναίου, Σκουτέλας, Κοδράτου, Ακροκορίνθου, Λεχαίου, Κεχριών κ.ά.)⁶⁴ προσέφευγαν και στους κατά παράδοση ιερούς φυσικούς χώρους της αρχαιότητας, στους οποίους απέδιδαν «μαγικές» δυνάμεις όπως το Ασκληπιείο, το Θέατρο, οι κρήνες, οι φυσικές πηγές νερού και οι κοιλότητες του εδάφους, χώροι με ιερή σημασία κατά την αρχαιότητα. Οι τόποι αυτοί καθαγιάστηκαν εκ νέου με την πίστη στην επέμβαση των αγγέλων και του συμβόλου του σταυρού ήδη, από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια.

Η συνύπαρξη της χριστιανικής λατρείας με ορισμένες αρχαιότερες τελετουργικές πρακτικές διακριβώνεται σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας. Η μετάβαση από τις αρχαίες τελετουργίες στη νέα θρησκευτική ζωή του Χριστιανισμού, μέσω της ατομικής ή της συλλογικής λατρείας, γινόταν με αργούς ρυθμούς κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, οπότε η καθημερινότητα των κατοίκων της Κόρινθου ήταν περισσότερο συνυφασμένη με συνήθειες, αξίες, σχέσεις και συμπεριφορές του παρελθόντος. Την επιβίωση των αρχαίων συνθηθειών διευκόλυνε η λατρεία της νέας χριστιανικής θρησκείας σε αρχαίους ιερούς τόπους κοντά στην πόλη. Η μεταμόρφωση της Κόρινθου σε μια τυπική μεσοβυζαντινή πόλη με οχύρωση και μνημεία (εκκλησίες: Βήματος, Κρήνης Πειρήνης, Ιερού Απόλλωνα, Λέρνας, Ακροκορίνθου), επαναπροσδιόρισε τον χαρακτήρα του άλλοτε κεντρικού χώρου της αρχαίας αγοράς⁶⁵, ενώ τα ευρήματα από τα εργαστήρια και τα εμπο-

64. Γ. ΛΑΒΒΑΣ, «Οι πόλεις των «χριστιανικών βασιλικών»: Μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού», *Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών [Ελληνικά - Παράρτημα 26], Θεσσαλονίκη 1980, 419-421. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κόρινθου*, 231-232. D. I. PALLAS, "Korinth", στο K. WESSEL – M. RESTLE (έκδ.), *Realexikon zur byzantinischen Kunst IV*, Stuttgart 1990, στήλ. 769-787. AVRAMEA, *Le Péloponnèse*, 164-167 [=ABPAMEA, *Η Πελοπόννησος*, 340-343]. G. D. R. SANDERS, "Problems in interpreting urban and rural settlement in southern Greece, A.D. 365-700", στο N. CHRISTIE (έκδ.), *Landscapes of Change: The Evolution of the Countryside from Late Antiquity to the Early Middle Ages*, Ashgate, Aldershot 2004, 176-185.

65. Για τις εκκλησίες της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής Κόρινθου βλ. PALLAS, "Korinth", στήλ. 795-801. Βλ. και το πρόσφατο άρθρο της CATHERINE VANDERHEYDE, "Les sculptures découvertes lors des fouilles de trois églises byzantines à Corinthe: un témoignage en faveur d'une occupation continue de la ville du VIIe au XIIe siècle?", στο PENNAS – VANDERHEYDE (έκδ.), *La sculpture byzantine*, 349-352. Γενικά για τις

ρικά καταστήματα δείχνουν έντονες τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες. Επιπλέον, οι μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές, τις επιγραφές, τις σφραγίδες και τα νομίσματα προβάλλουν την οικονομική της ευρωστία, αλλά και τη συστηματική εποπτεία των οικονομικών της δραστηριοτήτων από αξιωματούχους, οι οποίοι ασκούσαν στην πόλη πολιτικό, στρατιωτικό και δημοσιονομικό έλεγχο για λογαριασμό της Κωνσταντινούπολης⁶⁶.

Η βυζαντινή Κόρινθος χάρη στα λιμάνια της βρισκόταν σε ανοικτή επικοινωνία με την ενδοχώρα της Πελοποννήσου και με τα μεγάλα κέντρα της Μεσογείου, ενισχύοντας, μέσω των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών, την οικονομική της ανάπτυξη. Εξαιτίας αυτής της επικοινωνίας, οι κάτοικοι της Κορίνθου είχαν την ευχέρεια να υποδέχονται πρότυπα και αντιλήψεις, που είχαν τις πηγές τους σε πολιτισμικές αξίες προερχόμενες κυρίως από την Ανατολή⁶⁷ και να επαναπροσδιορίζουν διαρκώς τη σχέση τους με την αρχαία ελληνική παράδοση. Το περιβάλλον της Κορίνθου εννόησε τη δραστηριοποίηση λογίων με κλασική παιδεία, όπως ο μητροπολίτης της Γρηγόριος Πάρδος (1070-1156)⁶⁸. Ο έντονα κοσμικός χαρακτήρας της πόλης υ-

πόλεις της συγκεκριμένης εποχής βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 20 (1998), *Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)* 89-98.

66. M. MCCORMICK, *Origins of the European Economy, Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2002, 531-537 κυρίως 534-535.

67. Στην Κόρινθο είναι φανερό ότι η υποδοχή του διαφορετικού «άλλου» εκφραζόταν και με κωμική διάθεση στο πλαίσιο της καθημερινότητας, όπως δείχνει η απεικόνιση σε εισαγόμενο, πιθανόν από την Ανατολή, πινάκιο με την μορφή μουσουλμάνου και την επιγραφή: *πολλά τα έτη των κερατάδων*. βλ. MORGAN II, *The Byzantine Pottery*, 68, 211, αρ. 369. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείες. Το εύνοστον Βυζάντιον: ανάμεσα στην αρχαία και στη νεοελληνική γαστρονομία», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Μ. Σάββατο 18-Κυριακή Πάσχα 19 Απριλίου 1998, 10. Ευχαριστούμε τον συνάδελφο Η. Αναγνωστάκη για την υπόδειξη του πινακίου και τις συζητήσεις σχετικά με τις επιρροές που πιθανόν να άσκησε το αρχαίο παρελθόν στους κατοίκους της Κορίνθου.

68. Αν και στον μητροπολιτικό θρόνο της πόλης βρισκόταν ο γνωστός λόγιος Γρηγόριος Πάρδος (Α. Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Γρηγόριος Πάρδος μητροπολίτης Κορίνθου και το έργο του* [Testi e Studi Bizantino-Neellenici 2], Ρώμη-Αθήνα, Istituto di Studi Bizantini e Neellenici 1960 και κυρίως 16-18, 38-39, 50-51). Βλ. και τις επιφυλάξεις για την Κόρινθο του Γεωργίου Τορνίκη (1110/1120-1156/1157) και του Ιωάννη Απόκαυκου (1155-1233). Α. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* [Greek Culture in the Roman World], Cambridge-N. York, Cambridge University Press, 2007, 226, 344-345 και σημ. 58.

πήρξε, ωστόσο, ανασταλτικός παράγοντας για την ιδανική ζωή, την οποία αναζητούσαν οι ασκητές. Την Κόρινθο απέφυγε, λόγω της κοσμικότητάς της, ο όσιος Λουκάς⁶⁹, ενώ ένα από τα κατεξοχήν πρότυπα επιλήψιμης συμπεριφοράς και διαφθοράς ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του πρωτοσπαθαρίου του κάστρου Κορίνθου, Πέτρου, που αναφέρεται σε αποκαλυπτικό κείμενο της μεσοβυζαντινής εποχής⁷⁰. Η πολιτιστική κληρονομιά της Κορίνθου, αν και έφερε κάποιες συνήθειες προερχόμενες από το αρχαίο παρελθόν, σφραγίστηκε οριστικά και ουσιαστικά από τη χριστιανική λατρεία. Τα ποικίλα «μαγικά» τεκμήρια, που έχουν εντοπιστεί στην πόλη, εγγράφονται σε ένα ευρύτατο πλαίσιο πολιτισμικών επιρροών, οι οποίες ενσωματώθηκαν στην καθημερινή ζωή καθιστώντας εμφανείς πολλές πλευρές της αισθητικής έκφρασης, των ατομικών και συλλογικών φόβων και των προσδοκιών των κατοίκων της.

69. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ (προλεγόμενα-μετάφραση-κριτική έκδοση του κειμένου), *Όσιος Λουκάς. Ο Βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη*, Αθήνα 1989, 47-48 § 42, 102-103, 182-183· ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Εκκλησιαστικές μεταβολές και μοναστικές δραστηριότητες στην Κορινθία (10ος αι.). Η περίπτωση της επισκοπής Ζεμενού», στο ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (έκδ.), *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Κορινθιακών Σπουδών, Ιστορικά Κορινθιακά Μοναστήρια*, Κόρινθος 5-7 Μαΐου 2006, Κόρινθος 2009, 141-156.

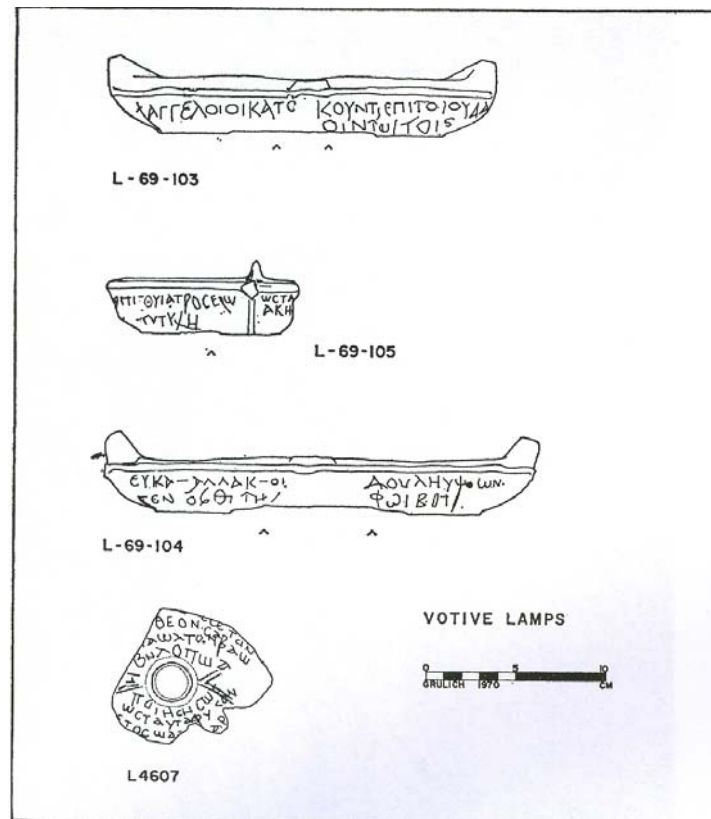
70. JANE BAUN, *Tales from another Byzantium. Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Apocrypha*, Cambridge-New York 2007, 227, 231, 233-234, 411, 423.

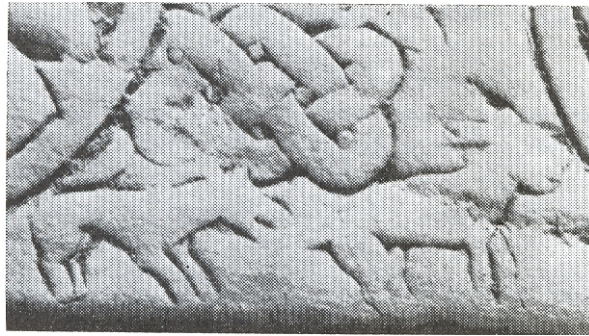
1. Φυλακτό από κρύσταλλο.
Απεικονίζεται η μορφή του δαίμονα Χνούβη, Κόρινθος
(DAVIDSON, *The Minor Objects*, 255, αρ. 1777, εικ. 39).

2. Προσωπείο Μέδουσας σε θωράκιο από το Λέχαιο Κορινθίας,
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
(ΘΕΟΧΑΡΗΣ, «Το θωράκιο με το γοργόνειο», 94, εικ. 1-2).

3. Εγχάρακτοι λύχνοι με επικλήσεις. Κρήνη των Λύχνων, Κόρινθος (WISEMAN, "The Gymnasium Area at Corinth", 29, εικ. 10).

4. Κατάδεσμος σε βυζαντινό υπέρθυρο, Μουσείο Κορίνθου
(ΠΑΛΛΑΣ, «Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου», 417
[= Συναγωγή, 424, εικ. 2]).

JAN H.A.LOKIN*

Pactum tacitum in favorem tertii; ad C. 2, 3, 2

Diese kleine Miszelle widme ich gerne meinem Freund Spyros Troianos. Sie zeigt die Bedeutung der griechischen Kommentare für das richtige Verstehen der originellen justinianischen Texten. Für einen grossen Freund ist sie nur eine δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε.

Alteri nemo stipulari potest. Diese Regula Iuris beherrschte das klassische und auch das justinianische Recht. Sie beschränkte sich nicht auf die formelle Stipulation sondern erweiterte sich bis in die formlose pacta. Quintus Mucius Scaevola deutet in seinem Buch über die Definitionen kurz und kernig den Bereich des Spruches an: *Nec paciscendo nec legem dicendo nec stipulando quisquam alteri cavere potest.* Die Regel steht in aller Strenge da, aber schon früh hat es Ausnahmen gegeben die es einem Dritten ermöglichten Nutzen zu haben von einem Vertrag an dem er nicht beteiligt war.¹ Eine dieser Ausnahmen möchte ich kurz besprechen anhand des Basilicatextes und Scholien. Sie findet sich in einer im klassischen Zeitalter erlassenen Konstitution. Die Konstitution hat alle Merkmale eines Reskripts; sie enthält eine schriftliche Antwort auf eine von einem Magistrat oder von einer Privatperson an den Kaiser gestellte Rechtsfrage. Die Kaiser Septimius Severus und Antoninus (Caracalla) schreiben im Jahre 202 an einen weiter unbekanntem Claudius:

Impp. Severus et Antoninus A A. Claudio. Post venditionem hereditatis a te factam, si creditores contra emptores actiones suas movisse probare potueris eosque eas spontanea suscepisse voluntate, exceptione taciti pacti non inutiliter defenderis.²

Wenn Sie beweisen können dass die Gläubiger einer von Ihnen verkauften Erbschaft ihre Klagen gegen die Käufer erhoben haben, und die Letzten sich aus freiem Willen auf diese Klagen ein-

* Emeritierter Professor im römischen Recht, Universität Groningen.

1. Statt Aller: R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations*, Capetown, 1990 S. 34 ff. Besonders J.J. VERHOEVEN, *Schuldoverneming*, 2002, namentlich S. 55-56.

2. C.J. 2, 3, 2.

gelassen haben, dann können Sie sich nicht ohne Erfolg verteidigen mit der Einrede der stillschweigenden Vereinbarung.

Der Text bereitet der Auslegung Schwierigkeiten, enthält sogar, nach Koschaker, 'eine Reihe von Unmöglichkeiten'.³ Was ist der Fall? Jemand hat eine Erbschaft verkauft. Die Erbschaftsgläubiger haben mit diesem Kauf nichts zu schaffen; sie sind Dritte beim Kaufvertrag. Es gibt nur eine Verbindlichkeit zwischen Ihnen und dem Erbe. Der Letzte setzt die Person des Erblassers fort. In diesem Fall haben die Gläubiger nicht den Erben sondern die Käufer verklagt, und diese haben sich nicht gegen die Klagen gewehrt. Wenn sich herausstellt dass die Gläubiger nicht das bekommen worauf Sie Recht zu haben meinen, erheben Sie ihre Klagen gegen den Erben. Dieser kann sich wehren und sich berufen auf eine stillschweigende Vereinbarung zwischen Gläubigern und Käufern.⁴ Diese Vereinbarung wird abgeleitet von dem Benehmen der Gläubiger die statt des Erben die Käufer verklagen und von den Käufern die sich auf diese Klagen einlassen. Durch diese Reaktion der Käufer ist ein *pactum tacitum* getroffen, eine Erlassabrede, die dem Erbe das Rechtsmittel der *exceptio taciti pacti conventi* gibt.

Der Basilicatext stammt bekanntlich von Thalelaios. Er verrät seine Herkunft aus dem Unterricht.

Κατενεχθεῖσαν αὐτῷ κληρονομίαν πέπρακέ τις· ἦσαν δὲ δανεισταὶ τῆς κληρονομίας. Οὗτοι, δέον κατὰ τοῦ πεπρακότος ὡς ἔχοντος ἔτι τὸ ἀσώματον τῆς κληρονομίας κινῆσαι τὰς ἑαυτῶν ἀγωγάς, ἐκίνησαν αὐτὰς κατὰ τῶν ἀγορασάντων τὴν κληρονομίαν· καὶ οἱ ἀγορασταὶ δὲ μὴ ἔχοντες ἀνάγκην ὑποδέξασθαι ταύτας τὰς ἀγωγάς, ὅμως ἔκουσίως ὑπεδέξαντο. Δῆλον δέ, ὅτι ὡς διεκδικηταὶ τοῦ πεπρακότος ἐνήχθησαν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατὰ τῶν ἀγορασάντων προκάταρξιν ἤθελον οἱ δανεισταὶ ἐναγαγεῖν κατὰ τοῦ πεπρακότος τὴν κληρονομίαν τὰς αὐτὰς ἀγωγάς. Ὁ δὲ προσῆλθε βασιλεῖ, καὶ ἀντέγραψε πρὸς αὐτὸν ὁ βασιλεὺς οὕτως· μετὰ τὴν πρᾶσιν τῆς κληρονομίας τὴν παρὰ σοῦ γενομένην, ἐὰν τοὺς δανειστὰς κατὰ τῶν

3. KOSCHAKER, in *Festschrift G.Hanausek*, 1925 S. 154 ff; Cf. A.WACKE, "Pactum tacitum", *ZSS rom. Abt.* 90, 1973, S. 260.

4. Cf. E. GAUDEMET, *Etude sur le transport de dettes a titre particulier*, Paris 1898, S. 143 der ausgeht von einem *pactum tacitum* zwischen Gläubiger und Schuldner und A. Wacke l.c. 260 N. 185 der die Möglichkeit eines Paktum unter allen drie Personen erwähnt.

ἀγορασάντων τὰς ἀγωγὰς τὰς ἰδίας κεινηκέναι ἀποδειῖξαι δυνηθείης, καὶ τούτους τοὺς ἀγοραστὰς ταύτας τὰς ἀγωγὰς ἐκουσία ὑποδέξασθαι βουλήσει, τῇ παραγραφῇ τοῦ σιωπηροῦ συμφώνου οὐκ ἀχρήστως ἐκδικηθήση.⁵

Jemand hat eine ihm zugefallene Erbschaft verkauft. Es gab Erbschaftsgläubiger. Obwohl Sie ihre Klagen erheben sollten gegen den Verkäufer weil er immer noch Inhaber der unkörperlichen Erbschaft ist, erhoben Sie Ihre Klagen gegen den Käufer der Erbschaft. Und die Käufer, die nicht gezwungen waren sich auf diese Klagen einzulassen, taten es trotzdem aus freiem Willen. Es ist klar dass Sie betrachtet werden als Verteidiger des Verkäufers. Aber nach der *litis contestatio* mit den Käufern, wollten die Gläubiger gegen den Erbschaftsverkäufer dieselben Klagen erheben. Er legte dem Kaiser die Frage vor und der Kaiser schrieb ihm auf diese Weise zurück: nach dem Verkauf der Erbschaft die Dir zugefallen ist, wenn Du beweisen könntest dass die Gläubiger gegen den Käufer ihre Klagen erhoben haben und diese Käufer sich mit diesen Klagen eingelassen haben aus freiem Willen, dann wirst Du dich nicht ohne Erfolg verteidigen können mit der Einrede der stillschweigenden Vereinbarung.

Thalelaios erörterte zuerst den Fall in eigenen Worten in einem sogenannten Thematismos⁶. Danach zitiert er das Reskript, wahrscheinlich im ursprünglichen lateinischen Text. Denn die griechische Fassung hat alle Merkmale einer über den lateinischen Text geschriebenen *kata podas*. Die Folge der Wörter ist genau dieselbe. Nur das Wort *eas* ist verdeutlicht durch ταύτας τὰς ἀγωγὰς. Ausdrücklich nennt Thalelaios die Käufer διεκδικηταί, das heisst Verteidiger. Sie sind also keine *procuratores in rem suam*. Vom ausdrücklichen Mandat an den Käufern ist im Text ja nicht die Rede. Meistens werden beim Verkauf *stipulationes emptae et venditae hereditatis* abgeschlossen die die Käufer nur zur Defension gegenüber den Erbschaftsgläubigern verpflichtet. Aus einer neuen Scholion könnte man schliessen dass das wahrscheinlich auch hier der Fall gewesen ist:⁷

5. BT 641/13-25 (B. 11, 1, 63 = C. 2, 3, 2).

6. Ueber die Unterrichtsmethode des Thalelaios: D. SIMON, "Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios", ZSS rom.Abt. 86 1969, S. 334 ff.

7. ANDERS WACKE, ZSS 90, 1973, S. 260-261 der die Käufer als *procuratores in rem suam*

Οὐκ εἶπεν, ἰν ῥέμ σοῦαμ προκουράτωρες, ἀλλὰ διεκδικηταί. Οὐδὲ γὰρ [ἐνε]τάλθησαν αὐτοῖς ἐν τῷ τῆς πράσεως συναλλάγματι ῥητῶς καὶ αἱ ἀγωγαί. Εἰ γὰρ ἐντολή ἐγένετο, ἐγίνοντο λοιπὸν τοῦ ἐνεχομένου ἰν ῥέμ σοῦαμ προκουράτωρες εἰς τὸ ζημιωθῆναι. Ἀνάγνωθι κεφ. πέ'. καὶ τὴν ἐκεῖσε νέαν παραγραφὴν ἀναγκαίαν οὔσαν. Ἐπεὶ δὲ τοῦτο οὐ γέγονεν, ἀλλ' οἱ δανεισταὶ οὕτω δόξαν αὐτοῖς ἐκίνησαν κατὰ τῶν ἀγοραστῶν, καὶ οὗτοι πάλιν ἐκουσίως καὶ αὐτοθελῶς ὑπεδέξαντο τὴν ἀγωγὴν, ἢ κατὰ τοῦ πρώτου ἤρμοσε, δηλονότι ὡς διεκδικηταὶ τοῦ πεπρακότος ἐνήχθησαν οἱ ἀγορασταί⁸

Er sagte nicht *in rem suam procuratores*, sondern Verteidiger. Denn die Klagen wurden Ihnen nicht ausdrücklich beim Verkaufvertrag aufgetragen. Denn wenn ein Mandat gegeben wäre, dann wären Sie ja auf eigene Gefahr *in rem suam procuratores* geworden...Aber weil das nicht geschehen ist, und die Gläubiger, in der Meinung es war doch so, die Käufer verklagt haben und diese sich ihrerseits gerne und aus freiem Willen mit der gegen den Verkäufer zustehenden Klage eingelassen haben, ist es klar dass die Käufer verklagt wurden als Verteidiger des Verkäufers.

Thalelaios fügt auch etwas zu. Er spricht von *litis contestatio* und knüpft an der *litis contestatio* die Entstehung des *pactum tacitum* und der *exceptio* fest. Nun ist die *litis contestatio* im justinianischen Recht eine ganz andere als im klassischen Formularprozess. Die Wirkungen, namentlich die Konsumption und Novation sind weggefallen. Im justinianischen Kognitionsverfahren ist die *litis contestatio* ein festbestimmter Moment im Prozess. Es ist der Zeitpunkt in dem in der Verhandlung der Beklagte den Anspruch des Klägers bestreitet. Von da an steht fest dass es zu einem Streitverfahren kommt.⁹ Es ist also nicht ein Vertrag oder ein formeller Akt sondern ein Augenblick. In unserem Reskript findet also die *litis contestatio* statt in dem Augenblick in dem die Käufer sich auf die Klagen der Erbschaftsgläubiger einlassen, *suscepisse*.

betrachtet und darum im Reskript nichts Auffälliges bemerkt. Denn jeder Erbschaftskäufer / procurator kann Vereinbarungen treffen die unmittelbar zugunsten des Erben wirken. Durch die unmittelbare Wirkung braucht der Erbe die *exceptio doli* nicht und kann er sich verlassen auf der *exceptio pacti*.

8. BS 310/17-24 (sch. Ca 9* ad B. 11,1,63 = C. 2,3,2).

9. KASER/HACKL, *Das römische Zivilprozessrecht*, 1996, S. 490 ff.

In einer neuen Scholion über dieses Reskript bezieht der Scholiast sich auf ein anderes Reskript des Kaisers Antoninus Pius (138-161), das erwähnt wird in einem Ulpianentext (D. 2, 14, 16)

Σημείωσαι, ὅτι αἱ ἀγωγαὶ τῶν τελευτήσαντων κατὰ τοῦ ζῶντος ἀρμόζουσαι εἰς τὸν κληρονόμον αὐτοῦ διαβαίνουσι, καὶ ἐκεῖνος ἐνάγει καὶ ἐνάγεται, οὐ μὲν οἱ ἀγοράσαντες τὴν κληρονομίαν, εἰ μὴ ἔκουσίως κατεδέξαντο τὸ ἐναχθῆναι. Ἀνάγνωθι δὲ τὸ ις'. κεφ. περὶ τὴν ἀρχήν, καὶ τὸν Ἰνδικα καὶ τὸν Κύριλλον.¹⁰

Bemerke dass die Klagen die dem Gestorbenen gegen den Lebendigen zustehen, übergehen auf sein Erbe, und dieser klagt und wird verklagt, nicht aber die Käufer der Erbschaft, wenn Sie nicht aus freiem Willen zugelassen haben verklagt zu werden. Lese aber das 16^e caput am Anfang (gemeint ist B.11,1,16 = D.2,14,16), und den Index und Cyrillus.

In diesem Reskript handelt es sich um einen Erbschaftskäufer, der eine Erlassabrede trifft mit dem Erbschaftsschuldner. Wenn der Erbe (und Erbschaftverkäufer) den Schuldner dennoch verklagt, kann dieser eine Einrede gegen den Erbe geltend machen. Auch hier geht es um eine Vereinbarung, an der der Erbe nicht beteiligt ist. Der Erbe ist und bleibt der Inhaber der unkörperlichen Erbschaft und damit klageberechtigt. Wenn er aber den Schuldner tatsächlich verklagt, kann der Letzte sich berufen auf seine Vereinbarung mit dem Käufer und die Klage abwehren mit einer *exceptio*, nicht die *exceptio pacti conventi* sondern die *exceptio doli*.

Ulpianus, libro quarto ad edictum: Si cum emptore hereditatis pactum sit factum et venditor hereditatis petat, doli exceptio nocet. Nam ex quo rescriptum est a divo Pio utiles actiones emptori hereditatis dandas, merito adversus venditorem hereditatis exceptione doli debitor hereditarius uti potest.

Wenn mit einem Erbschaftskäufer eine Erlassabrede getroffen ist und der Verkäufer der Erbschaft klagt, steht ihm die Einrede der Arglist bevor. Denn seitdem vom vergöttlichten Kaiser Antoninus Pius der Bescheid erteilt wurde ist dass dem Erbschaftskäufer die Klagen als analoge zu gewähren sind, kann der Erbschaftsschuldner mit Recht gegenüber dem Verkäufer der Erbschaft die Einrede der Arglist geltend machen.

10. BS 309/30-33 (sch. Ca 6* ad B. 11, 1, 63 = C. 2, 3, 2).

Stephanus erklärt warum hier die *exceptio doli* zutrifft und nicht die *exceptio pacti conventi*.

(...). Καὶ λέγει Οὐλπιανὸς ἐκβάλλεσθαι αὐτὸν δόλου παραγραφῆ· διὰ τοῦτο δὲ δόλου καὶ οὐ πάκτου, ἐπειδὴ πρωτοτύπως αὐτὸς τὸ πάκτον οὐκ ἐποίησε. Καὶ οὐδὲν θαυμαστόν. (...).¹¹

(...) Und Ulpian sagt dass er abgewehrt wird mit der Einrede der Arglist. Und darum die Einrede der Arglist und nicht die Einrede der getroffenen Vereinbarung, weil er selber in erster Instanz die Vereinbarung nicht getroffen hat. Und das ist gar nicht erstaunlich. (...)

Der Schuldner hat ja kein pactum mit dem Verkäufer getroffen. Der Verkäufer also ist und bleibt der Inhaber der unkörperliche Erbschaft und damit klageberechtigt. Aber wenn er dennoch den Schuldner tatsächlich verklagt, benimmt er sich unbillig. Nicht sein Anspruch ist umstritten sondern die Geltendmachung der Forderung; sie wird als trügerisch betrachtet. Ein schönes Beispiel von *dolus praesens*. Eben aus dem Umstand dass der Kaiser dem Käufer analoge Klagen gewährt, die sogenannte *actiones utiles* (in Analogie zu den Klagen des Verkäufers) schliesst Ulpian dass dem Schuldner eine Einrede zusteht gegen den Verkäufer der dennoch den Schuldner verklagt. Das Ergebnis ist das der Schuldner faktisch einen neuen Gläubiger bekommen hat. Die Umriss der Abtretung werden sichtbar. Durch die *actiones utiles* sind die Käufer klageberechtigt geworden und durch die *exceptio doli* ist der Verkäufer entmachtet. Oder wie Cyrillus kurz und kernig sagt:

Κυρίλλου. Ἐὰν ἀγοραστῆς τῆς κληρονομίας ποιήσῃ πάκτον, ὡς ἔχων τὰς οὐτιλίαις, ἀντίκειται τῷ πρώτῃ δόλου παραγραφῆ.¹²

Von Cyrillus. Wenn der Erbschaftskäufer eine Vereinbarung trifft, dann ist gegen den Verkäufer die *exceptio doli* anwendbar, weil der Käufer analoge Klagen, *actiones utiles*, erheben kann.

Genau umgekehrt ist der Fall von C.2,3,2. Nicht die Forderung wird übernommen sondern die Schuld. Auf Grund der *exceptio taciti pacti conventi* sind die Käufer zu betrachten als Schuldner, gegen die die Erbschaftsgläubiger ihre Klagen erheben müssen. Sehr vorsichtig sagt Windscheid dass man in diesem Fall sprechen könne von einer 'wenn

11. BS 227/11-13 (sch. Ca 1 ad B. 11,1,16 = D. 2, 14, 16).

12. BS 227/20-21 (sch. Ca 2 ad B. 11,1,16 = D. 2, 14, 16).

auch nur entfernte Annäherung an das eben nach Analogie der Cession vorgezeichnete Recht der Schuldübernahme'.¹³ Das Besondere am Reskript ist dass die Vereinbarung nicht *expressis verbis* getroffen wurden ist sondern abgeleitet wird von den Absichten der Parteien. Wie weit war die Reichweite dieser stillschweigende Vereinbarung? Konnte Sie so weit gehen dass eine Schuld übertragen würde, in dem Sinne dass der Gläubiger verzichtete auf seinen Anspruch an seinem ursprünglichen Schuldner? Das war eine von den holländischen Juristen des 17en Jahrhundert häufig diskutierte Frage. Nach der Meinung von Hugo de Groot (1583-1645) war das stillschweigend nicht möglich. Der Wille zur Abtretung und zum Verzicht auf seinen Anspruch muss immer mit Worten kennbar gemacht werden und kann nicht aus den Umständen abgeleitet werden, meinte er.¹⁴ Groenewegen van der Made (1613-1652) war mit Ihm einer Meinung aber wollte für den Fall des C.2,3,2 eine partielle Ausnahme machen. Denn die Vereinbarung des Reskripts galt nach Groenewegen nicht uneingeschränkt. Wenn der Gläubiger nicht wüsste dass der Käufer zahlungsunfähig war, dürfte er nachträglich den Schuldner verklagen und war also die stillschweigende Vereinbarung zwischen Gläubiger und Käufer nicht gültig.¹⁵ Unsinn, meinte Johannes Voet (1647-1713). Unwissenheit über die finanzielle Lage eines Schuldners kam und kommt immer auf Risiko des Gläubigers. In diesem Fall hatte er ja aus freien Willen, *spontanea voluntate*, die Vereinbarung getroffen, auch die stillschweigende, nämlich durch seine Klageerhebung gegen den Käufer. Dann kann er nicht mehr klagen wenn sich nachträglich herausstellt dass dieser Käufer zahlungsunfähig ist. Ein solcher Gläubiger gleicht, nach Voet, dem Erbe der nachlässt eine Inventarfrist zu beantragen, weil er vertraut auf der Zahlungsfähigkeit des Erblassers. Wenn sich später herausstellt dass die Erbschaft mit Schulden belastet ist, kann er nicht klagen.¹⁶ Für Voet ist die Gewährung der *exceptio taciti pacti conventi* eine richtige Ausnahme an der Regel dass Verträge nur zwischen Parteien wirken. Ein Punkt war nur der genaue

13. B. WINDSCHEID, *Die Actio des Römischen Zivilrechts*, 1856/1969 S. 207. Im gleichen Sinne J.J. VERHOEVEN, *Schuldoverneming*, 2002, S. 55/56.

14. Hugo DE GROOT, *Inleidinghe tot de Hollandsche regtsgeleerdheid*, 1939, III, 44, 4.

15. Groenewegen VAN DER MADE, *Tractatus de legibus abrogatis* 1669, ad C. 2, 3, 2 S. 445: hanc legem locum non habere cum creditor egit cum eo haereditatis emptore, quem non solvendo esse ignoravit, tunc enim ei adversus haeredes regressum dari ...

16. J.VOET, *Commentarius ad Pandectas*, 1723, I, *de pactis*, S. 171 nr 15.

Moment der Entstehung der Vereinbarung. Das war nicht der Zeitpunkt der Entstehung des Kaufvertrags sondern der Augenblick worauf die Klagen der Gläubiger gegen die Käufer erhoben wurden sind und akzeptiert wurden, also das was Thalelaios die *litis contestatio* nennt. Auch das war ungewöhnlich denn hat nicht derselbe Kaiser Antoninus Pius in einem andern Reskript gesagt dass Vereinbarungen über Schulderrlassung nur dann gültig sind wenn sie beim Verkauf getroffen wurden? Das schrieb er als Antwort auf einer Frage von Titius Florianus:

*Imp. Antoninus A. Titio Floriano: Ratio iuris postulat, ut creditoribus hereditariis et legatariis seu fideicommissariis te convenire volentibus tu respondeas et cum eo, cui hereditatem venundedisti tu experiaris suo ordine. Nam ut satis tibi detur, sero desideras, quoniam eo tempore, quo venundabatur hereditas, hoc non est comprehensum. quamvis enim ea lege emerit, ut creditoribus hereditariis satisfaciat, excipere actiones hereditarias invitus cogi non potest.*¹⁷

Die Billigkeit des Rechts verlangt, dass Sie sich auf die Klagen der Erbschaftsgläubiger und Legatäre oder Fideicommissare einlassen und sich ordentlich beschäftigen mit der Person, an welche Sie die Erbschaft verkauft haben. Denn eine Garantie verlangen Sie zu spät, da sie nicht mit einbegriffen ist zur Zeit des Erbschaftsverkauf. Obwohl er zwar unter der Bedingung gekauft hat die Erbschaftsgläubiger zu befriedigen, kann er dennoch nicht wider Willen gezwungen werden sich auf die Erbschaftsklagen einzulassen.

Florianus hat, eben wie Claudius eine Erbschaft verkauft, aber er hat nachgelassen vom Käufer eine Garantie zu verlangen, die beabsichtigt dass ab jetzt die Gläubiger ihre Klagen erheben sollten gegen den Käufer und nicht gegen ihn. Er ist mit anderen Worten dafür zu spät. Ja selbst wenn eine solche Vereinbarung getroffen wurden ist, kann immerhin der Käufer nicht gegen seinen Willen gezwungen werden auf die Klagen der Gläubiger zu reagieren. Denn während die Erbschaftskäufer nach dem Reskript des Antoninus Pius *actiones utiles* enthalten, werden solche umgekehrt dem Erbschaftsgläubigern gegen den Käufer nicht erteilt. Der Unterschied beider Reskripte ist zeichnend: der Käufer braucht sich nicht wider seinen Willen, *invitus*, ein zu lassen auf die Erbschaftsklagen

17. C.4,39,2 (ohne Datum).

(C.4,39,2) weil dem Verkäufer eine befreiende *exceptio* gewährt wird wenn der Käufer sich freiwillig, *spontanea voluntate*, einlässt ohne Vereinbarung (C.2,3,2).

Also ist die Entscheidung in C.2,3,2 in mancher Hinsicht eine Ausnahme der Regel dass Verträge nur zwischen Parteien wirken. Eine Erklärung für diese Ausnahme gibt Voet nicht. Er beschränkt sich auf die Konstatierung. Es ist Gerard Noodt (1647-1725) der versucht die Ausnahme zu erklären. Nach Noodt findet sie ihren Grund im Interesse der Käufer beim Erlöschen der Verbindlichkeit des Schuldners. Es lohnt sich seine Erörterung etwas näher zu betrachten.¹⁸

Was nun ist die Position des Claudius, fragt Noodt sich.¹⁹ Die Kaiser gewähren ihm eine *exceptio pacti*, obwohl er weder ausdrücklich noch stillschweigend paktiert hat. Das ist merkwürdig, sagt er, aber jeder weiss dennoch dass Dritte profitieren können von einer Vereinbarung die in allgemeinen Worten getroffen ist. Drittwirkung ist also möglich aber mit einigen Nuancen. Die Begründung und Beschränkung der Drittwirkung findet sich, nach Noodt, in einem Paulustext. Paulus lebte in derselben Zeit wie die Kaiser Severus und Antoninus. Der lateinische Text lautet:

*Paulus, libro tertio ad edictum: In his qui eiusdem pecuniae exactionem habent in solidum vel qui eiusdem pecuniae debitores sunt, quatenus alii quoque prosit vel noceat pacti exceptio, quaeritur. Et in rem pacta omnibus prosunt, quorum obligationem dissolutam esse eius qui paciscebatur interfuit. Itaque debitoris conventio fideiusso-ribus proficiet.*²⁰

In diesem Text handelt es sich um eine sogenannte Pluralität von Schuldnern und Gläubigern. Paulus fragt sich in wie weit ein formloses Paktum Dritte zugute oder zum Nachteil kommen könne. Wie man aus dem letzten Satz des Textes schliessen kann, spielt dieses Problem sich

18. G. NOODT, *Opera omnia recognita... atque in duos tomos distributa*, Leiden 1760, ad edictum praetoris, de pactis et transactionibus, caput 2 S. 403/404.

19. G. NOODT, o.c. S. 404: Quid hoc ad Claudium? Nam Imperatores ei concedunt exceptionem taciti pacti adversus creditores, licet nihil ipse cum his pactus sit palam aut tacite.

20. D. 2, 14, 21, 5. Für das klassische Recht V. MANNINO, *L'estensione al garante delle eccezioni del debitore principale nel diritto romano classico*, Torino 1992; Neu: J.D. HARKE (ed.) *Drittbeteiligung am Schuldverhältniss*, Heidelberg 2010 S.14; A.STEINER, *Die römischen Solidarobligationen*, München 2009, S. 143-145.

meistens ab zwischen Schuldner und Bürgen. Dabei ist der Wortlaut der Vereinbarung wichtig. Ist sie formuliert als ein *pactum in rem*, dann kommt sie allen zugute. Ein *pactum in rem* ist eine unpersönliche Vereinbarung die in allgemeinen Worten (γενικῶς) abgefasst ist, zum Beispiel: Wir kommen überein dass ich deine Schuld nicht einfordere. Dagegenüber steht das *pactum in personam*, das sich an eine bestimmten Person wendet, zum Beispiel: wir kommen überein dass ich die Schuld des Lucius Titius nicht einfordere. Ob ein *pactum* als ein *pactum in rem* oder *in personam* zu betrachten ist, ist mehr aus den Absichten der Parteien als aus den Worten zu schliessen.²¹ Paulus sagt nun dass *pacta in rem* Allen zugute kommen *quorum obligationem dissolutam esse eius qui paciscebatur interfuit*. Wie übersetzt man diesen Text? Das ist nicht so einfach, denn zwei verschiedene Übersetzungen sind beide grammatikal richtig. Das Wort *interesse* verbindet sich mit dem Genitivus und die Frage ist also ob das Wort *quorum* oder das Wort *eius* von *interfuit* abhängt. Meint man das Erste, dann lautet die Uebersetzung:

Und die unpersönlichen Vereinbarungen helfen allen, IN DEREN INTERESSE es gelegen hat, dass die Verbindlichkeit dessen, der die Stundungsabrede vereinbart hat entkräftet wurde. Daher kommt eine Erlassabrede des Schuldners den Bürgen zugute.

Diese Uebersetzung ist die 'offizielle', gemacht von Okko Behrends c.s. im Rahmen der 'gemeinschaftliche Uebersetzung des Corpus Iuris Civilis'.²² Auch die niederländische Uebersetzung von Jop Spruit c.s. verbindet das Wort *quorum* mit *interfuit*.²³ Die andere mögliche Uebersetzung verbindet *interfuit* mit *eius*. Sie kommt vor in der Uebersetzung von Otto, Schilling und Sintenis aus 1839 und lautet:

Verträge, die sich auf die Sache beziehen, kommen Allen zu Statten, deren Verbindlichkeit aufgelöst zu sehen, im Interesse DESSEN lag, welcher den Vertrag abgeschlossen hat. Daher wird ein vom

21. D. 2, 14, 7, 8.

22. Gemeinschaftliche Uebersetzung des *Corpus Iuris Civilis*, Band II, Heidelberg 1995, S. 237.

23. *Corpus Iuris Civilis*, Tekst en Vertaling, Deel II, Zutphen/s-Gravenhage 1994, D.2,14,21,5 (vert. H. Schuurmans, J.E.Spruit): Welnu, zaakserichte afspraken komen allen ten goede die belang hebben gehad bij de bevrijding van de verbintenis van degene die de afspraak maakte; dientengevolge zal een overeenkomst van de schuldenaar zijn borgen voordeel brengen.

Schuldner abgeschlossener Vertrag den Bürgen zu Statten kommen.²⁴

Diese Uebersetzung gibt die Ansicht von Noodt wieder und sie ist zweifellos die richtige.²⁵ Das beweisen die griechische Quellen die stammen aus der Zeit Justinians. Der Anonymus der verantwortlich ist für den Basilicalextext schliesst alle Zweifel aus:

(...). Οἱ εἰς ὀλόκληρον τὸ αὐτὸ ποσὸν χρεωστοῦντες ἢ χρεωστούμενοι γενικῶς συμφωνοῦντες ἀλλήλους ὠφελοῦσι· τὰ γὰρ γενικὰ συμβάλλεται καὶ κείνοις, ὧν λυθῆναι τὴν ἀγωγὴν διαφέρει τῶ συμφωνήσαντι. Διὸ τοῦ ἐναγομένου συμφωνοῦντος ὁ ἐγγυητῆς ὠφελεῖται,²⁶

Diejenigen, die dieselbe Menge für das Ganze beanspruchen oder schulden, haben gegenseitig Vorteil wenn Sie in allgemeinen Worten paktieren. Denn die allgemein gestellten Vereinbarungen kommen auch denjenigen zugute deren Erlöschung der Klage im Interesse des Paktierenden ist.

Auch die Scholien enthalten einen Text der eindeutig ist und mit dem Basilicalextext übereinstimmt:

(...). ἐὰν γὰρ γενικὸν ἐγένετο πάκτων, πάντες κέχρηται τῇ παραγραφῇ, οὐς μὴ ἀπαιτηθῆναι διέφερε τῶ τοῦ πάκτου ἐπιτυχόντι.²⁷

Denn wenn das Paktum allgemein gestellt ist, benutzen Alle die Einrede, an der der Paktierende Interesse hat dass Sie nicht eingeklagt werden.

Die grammatikale Zweideutigkeit des lateinischen Textes gibt es nicht in den zwei griechischen. Mit ihrer Hilfe wird das grammatikale Problem des lateinischen Textes gelöst. Aber was bedeutet der Inhalt des Satzes? Derjenige, der die Vereinbarung getroffen hat, muss ein Interesse haben an der Befreiung der Andern, wenn diese Andern vom Paktum profitieren können. In unserem Text muss also der Hauptschuldner –

24. Das Corpus Juris Civilis in's Deutsche übersetzt...und herausgegeben von C.E. OTTO, B. SCHILLING und C.F.F. SINTENIS, I, Leipzig 1839, S. 347.

25. Sehe auch die (richtige) englische Uebersetzung (Allan WATSON c.s., I, 1985, S. 67): And pacts *in rem* benefit any debtor where it was in the interest of the person making the pact that that debtor's obligation be discharged. And so the agreement of a debtor (that he will not be sued) will avail his guarantors.

26. BT 631/8-11 (B. 11,1,21 = D. 2,14,21).

27. BS 346/5-7 (sch. P 6 ad B. 11, 1, 21 = D. 2, 14, 21).

denn er ist es der paktiert – ein Interesse daran haben dass die Verbindlichkeit der Bürgen erlöscht. Das kann man auch schliessen aus der Fortsetzung unseres Paulustextes in D.2, 14, 23:

Paulus, libro tertio ad edictum: Fideiussoris autem conventio nihil proderit reo, quia nihil eius interest a debitore pecuniam non peti. Immo nec confideiussoribus proderit. 1. Neque enim quoquo modo cuiusque interest, cum alii coventio facta prodest, sed tunc demum, cum per eum, cui exceptio datur, principaliter ei qui pactus est proficiat; sicut in reo promittendi et his qui pro reo obligati sunt.

Aber eine Erlassabrede mit dem Bürgen hilft dem Hauptschuldner nicht, weil der Bürge kein (eigenes) rechtliches Interesse daran hat, dass das Geld vom Schuldner nicht eingeklagt wird. Nicht einmal den Mitbürgen wird sie helfen. Denn man hat nicht schon auf jede beliebige Weise ein (eigenes) rechtliches Interesse, sobald eine getroffene Vereinbarung einem anderen von Nutzen sein kann, sondern erst dann, wenn die Einrede dem, dem sie gewährt wird, unmittelbar dem zugute kommt, der die Vereinbarung getroffen hat, so wie beim Stipulationsschuldner und bei denen, die für diesen Schuldner einzustehen haben.

Das Fragment fängt an mit der Beobachtung das ein formloses *pactum de non petendo* zwischen einem Bürgen und seinem Gläubiger dem Hauptschuldner nicht zugute kommt, weil der Bürge kein eigenes Interesse daran hat dass die Schuld nicht eingeklagt wird. Wenn nämlich der Schuldner zahlt, kann er keinen Regress nehmen auf den Bürgen. Der Hauptschuldner kann sich also nicht berufen auf die Vereinbarung des Bürgen mit seinen Gläubigern. Umgekehrt kommt ein Pactum der Gläubiger mit dem Hauptschuldner, *ne debeatur*, nicht nur dem Letzten sondern auch dem Bürge zu Gute. Warum? Weil der Schuldner nicht profitieren würde, wenn die Verbindlichkeit des Bürgen nicht erlöscht.²⁸ Denn der eingeklagte Bürge könnte gegen den Schuldner Regress nehmen, aus Mandatum zum Beispiel oder aus negotiorum gestio.²⁹

28. Vgl. G. NOODT, o.c., S. 404: atqui ubi debitor in rem paciscitur, Ne debeatur, id pactum non debitori prodest tantum, sed fidejussori quoque (D. 2, 14, 21, 5) propterea quod ne debitori quidem prodesset, si non prodesset fidejussori: habituro adversus debitorem mandate actionem...

29. Auch Cujas ist dieser Meinung. Im Paulustext hat der Schuldner ein Interesse daran dass er befreit wird vom Risiko aus mandatum oder negotiorum gestio eingeklagt zu werden von dem Bürge. Ist diese Gefahr abwesend – der Bürge hat sich verbürgt aus

Dasselbe gilt für den Fall des C.2,3,2. Wenn zwischen Käufer und Erbschaftsgläubiger eine stillschweigende Vereinbarung getroffen ist, ist nicht paktiert mit dem Verkäufer: sie kommt ihm in erster Instanz nicht zugute. Aber auch die Käufer die paktiert haben profitieren nicht, wenn nicht ebenfalls der Verkäufer profitiert: wenn er von den Gläubigern verklagt wird, kann er sich an die Käufer wenden mit der *actio venditi*.³⁰ Also wird dem Verkäufer eine *exceptio* gewährt. Die Entscheidung der Kaiser ist eine weitgehende: der Schuldner/Verkäufer verteidigt sich nicht nur mit einem Paktum das er selber nicht getroffen hat, sondern er kann sich berufen auf eine stillschweigenden Vereinbarung die aus dem Benehmen der Erbschaftskäufer und Erbschaftsgläubiger abgeleitet wird. Sie wird abgeleitet aus der Freiwilligkeit womit die Käufer sich auf die Klagen einlassen oder wie der Scholiast zusammenfassend sagt:

Κανὼν ἐστὶν ὁ λέγων, ὅτι τὸ ἀσώματον δίκαιον τῆς κληρονομίας ἅπαξ ἐμπαγὲν τινὶ οὐκ εὐχερῶς μεθίσταται πρὸς ἕτερον. Εἶπε δέ, οὐκ εὐχερῶς, διότι εἰ θέλουσιν ἐκουσίως οἱ ἀγορασταὶ τῆς κληρονομίας ὑπεισέρχεσθαι καὶ ἐνοχλεῖσθαι ὑπὲρ αὐτῆς, οὐκ ἐνοχλεῖται ἔκτοτε ὁ πρῶτον γενόμενος κληρονόμος.³¹

Es gibt eine Regel die sagt, dass das unkörperliche Recht der Erbschaft, wenn es einmal an jemandem klebt, nicht leicht übergeht auf einem Andern. Er (der Text) sagte: nicht leicht, weil wenn die Erbschaftskäufer aus freiem Willen begehren darüber zu klagen oder verklagt zu werden, dann wird seitdem der ursprüngliche Erbe nicht verklagt.

Freigebigkeit oder in sein eigenes Interesse – dann profitiert der Bürge nicht vom Paktum des Schuldners. Er kann sich also nicht auf diesem Paktum berufen. J. CUIACIUS, *Opera omnia*, II, Lyon 1614, S. 235 D: quoniam rei principaliter interest fideiussorem liberari, ne mandati vel negotiorum gestorum teneatur: ideoque quibus casibus fideiussor regressum adversus reum non habet, ut cum fideiussit donandi animo, cum pro re sua, pro invito et vetante, pactum rei fideiussori non prodest. Vgl. auch CUIACIUS, *Opera omnia*, I, Lyon 1614, S. 851 A.

30. G. NOODT, o.c. p.404: ac si inter emptores et creditores hereditarios sit pactum tacitum, non amplius peti: non sit pactum principaliter cum venditore; nec ei principaliter prodest. caeterum non prodest emptoribus a quibus est factum, nisi prosit etiam venditori: redituro, si a creditoribus conveniatur, adversus emptores per actionem venditi.

31. BS 310/6-10 (sch. Ca 7* ad B. 11, 1, 63 = C. 2, 3, 2).

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ*

Το παιχνίδι των αντιθέσεων στα εγκώμια γυναικών. Η περίπτωση του Νικολάου Καταφλώρον

Αντίθετα με την αντίληψη του Θουκυδίδη ότι ο δημόσιος έπαινος ή ψόγος δεν ενδείκνυται για μια γυναίκα,¹ στη βυζαντινή κοινωνία, σε όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της Αυτοκρατορίας, ουδέποτε θεωρήθηκε ανάρμοστο να επαινείται μια γυναίκα, όπως διαπιστώνεται από διάφορα και ποικίλα λογοτεχνικά έργα, ρητορικής, ποίησης ή αγιολογίας. Ήδη βέβαια στην ελληνιστική εποχή² οι ελληνικές πόλεις δεν δίσταζαν να αποδίδουν δημόσια τιμές με επιγραφές και αγάλματα σε διαπρεπείς γυναίκες, συχνά ευεργέτες, της κοινωνίας τους.³ Οι Ρωμαίοι πάλι, από την ύστερη δημοκρατία και εξής, τι-

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. τα λόγια του Περικλή στον Επιτάφιο (II 45): «εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς ... μνησθῆναι, βραχεία παραινέσει ἅπαν σημανῶ (...) ἧς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ἦ». Στην κλασική εποχή εγκώμια γυναικών γράφονταν μόνο για ηρωίδες της μυθολογίας ή εταίρες· βλ. π.χ. τα Εγκώμια της Ελένης από τον Γοργία και τον Ισοκράτη, της Κλυταιμνήστρας από τον Πολυκράτη, μιας εταίρας, ονόματι Ναῖς, από τον Αλκιδάμαντα (L. PERNOT, *La rhétorique de l'éloge dans le monde grécoromaine*, I, [Collection des Études Augustiniennes 137], Paris 1993, σ. 76-77· D. A. RUSSELL - N. WILSON, *Menander Rhetor*, Oxford 1981, σ. xiii).

2. Τον 3^ο αι. π.Χ. ο Ξενοκράτης γράφει τον *Αρσινοητικό*, εγκώμιο μάλλον της Αρσινόης II, βασίλισσας της Αιγύπτου, που πέθανε το 270 π.Χ. (L. PERNOT, *op. cit.*, σ. 44 και σημ. 164).

3. Βλ. ενδεικτικά από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία R. VAN BREMEN, "Women and Wealth", στο A. Cameron - A. Kuhrt (eds.), *Images of Women in Antiquity*, London-Canberra 1983, σ. 223-242· A. BIELMAN - R. FREI-STOLBA, « Femmes et funérailles publiques dans l'Antiquité gréco-romaine », στο A. Bielman - R. Frei-Stolba (eds.), *Femmes et vie publiques dans l'Antiquité gréco-romaine*, [Études des Lettres. Revue de la Faculté des Lettres de l'Université de Lausanne] Lausanne 1998, σ. 5-31· A. BIELMAN, *Femmes en public dans le monde hellénistique IVe-Ier siècles av. J.-C.*, Paris 2002· παραδείγματα της συνέχειας της παράδοσης στις επαρχίες κατά τη ρωμαϊκή περίοδο βλ. C. HOERNI, "Place et représentation des femmes dans les structures civiques des provinces de l'Empire", *Cahiers «Mondes anciens»* 2 (2011), παρ. 1-32 [ηλεκτρονικό: <http://mondessanciens.revues.org/index478.html>].

μούσαν τις γυναίκες της αριστοκρατίας με επιταφίους.⁴ Έτσι, στα χρόνια πλέον που ακμάζει η δεύτερη σοφιστική, ο εγκωμιασμός μιας γυναίκας, αυτοκράτειρας, νύμφης, νεκρής συζύγου, αγαπημένης, είναι συνήθης.⁵

Στο πέρασμα των αιώνων, η θέση και ο ρόλος της γυναίκας στις κοινωνίες του αρχαίου κόσμου γνώρισε σίγουρα διαφοροποιήσεις, ωστόσο διαμορφώθηκε ένα πορτρέτο ιδανικής γυναίκας με παγιωμένες αρετές, οι οποίες λειτουργούν ως τόποι στα λογοτεχνικά κείμενα διαφόρων εποχών: η σωφροσύνη, η σεμνότητα, η εργατικότητα και η φρόνιμη διοίκηση του οίκου, η υφαντική ικανότητα, η συζυγική πίστη και η μητρική αγάπη, η φροντίδα των γονέων και το ενδιαφέρον για τους συγγενείς είναι τα σημαντικότερα προτερήματα μιας γυναίκας, που απαντούν διαχρονικά, από την Αρχαιότητα ως το Βυζάντιο, σε πλήθος πεζών και ποιητικών κειμένων.

Στις μεγάλες σχολές ρητορικής της δεύτερης σοφιστικής, οι μαθητευόμενοι ρήτορες – ειδωλολάτρες και χριστιανοί– ασκούνται στη συγγραφή των κατάλληλων ρητορικών κειμένων για κάθε περίπτωση της ζωής των πόλεων και των μελών της άρχουσας τάξης, θρησκευτική, κρατική ή ιδιωτική.⁶ Στα εγχειρίδια ρητορικής της εποχής δεν περιέχονται ειδικοί κανόνες για εγκώμια γυναικών. Στην πραγματεία του Ψευδο-Μενάνδρου *Περί επίδεικτικῶν*, μόνο διάσπαρτα και

4. G. KENNEDY, *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*, μτφ. Ν. Νικολούδης, Αθήνα 2004, σ. 171· βλ. επίσης W. KIERDORF, *Laudatio funebris. Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede*, [Beiträge zur klassischen Philologie 106], Meisenheim am Glan 1980, σ. 112-116, και στον κατάλογο κειμένων που παρατίθεται στο παράρτημα I, σ. 139-149, βλ. επιμέρους αναφορές γυναικείων επιταφίων. Αξίζει να επισημανθεί η παρατήρηση του Kierdorf ότι στους ρωμαϊκούς επιταφίους ο ρήτορας συνήθως επικεντρώνεται κυρίως στις πατροπαράδοτες γυναικείες αρετές και τη στάση της γυναίκας μέσα κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας, και δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένες πράξεις της (op. cit., σ. 114).

5. L. PERNOT, op. cit., σ. 76-77 και σημ. 106. Ενδεικτική η άποψη του Πλουτάρχου στην πραγματεία του *Γυναικῶν Ἀρεταί* 242E-F: «Περί ἀρετῆς, ὦ Κλέα, γυναικῶν οὐ τὴν αὐτὴν τῷ Θουκυδίδῃ γνώμῃ ἔχομεν... ἄριστα δ' ὁ Ῥωμαίων δοκεῖ νόμος ἔχειν, ὥσπερ ἀνδράσι καὶ γυναιξὶ δημοσίᾳ μετὰ τὴν τελευταίαν τοὺς προσήκοντας ἀποδιδούς ἐπαίνους... μίαν εἶναι καὶ τὴν αὐτὴν ἀνδρὸς τε καὶ γυναικὸς ἀρετὴν». Αντίστοιχη και η άποψη του Ιουλιανού, στο *Εὐσεβίας τῆς βασιλίδος Ἐγκώμιον*, 2.1-4 (έκδ. Bidez, σ. 75). «Ἐμοὶ δὲ θαυμαστὸν εἶναι δοκεῖ, εἰ τοὺς ἀνδρας μὲν τοὺς καλοὺς προθύμως ἐπαινεσόμεθα, γυναῖκα δὲ ἀγαθὴν τῆς εὐφημίας οὐκ ἀξιώσομεν, ἀρετῆς οὐδὲν μείον αὐταῖς ἢ περ τοῖς ἀνδράσιν προσήκειν ὑπολαμβάνοντες».

6. L. PERNOT, *Η ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφ. Ξ. Τσελέντη, Αθήνα 2005, σ. 279.

σε επιμέρους κεφάλαια, όπως στο Βασιλικό Εγκώμιο,⁷ τον Επιθαλάμιο και τον Κατευναστικό,⁸ τον Επιτάφιο,⁹ συναντάμε ελάχιστες πιο συγκεκριμένες οδηγίες για τον εγκωμιασμό μιας γυναίκας. Στην πράξη, διαπιστώνουμε ότι οι ρήτορες ακολουθούν τις υποδείξεις του Μενάνδρου ανεξαρτήτως του φύλου του εγκωμιαζομένου προσώπου, με τις αναγκαίες βέβαια τροποποιήσεις. Συνήθως, λοιπόν, μαζί με τις παραδοσιακές αρετές που αναφέρθηκαν παραπάνω, μια γυναίκα εγκωμιάζεται, όπως και ένας άνδρας, για την καταγωγή της, το φυσικό κάλλος του σώματος, ιδιαίτερος αν είναι νέα, τον χαρακτήρα της, και για αρετές όπως η σοφία, η φιλανθρωπία (όψη της δικαιοσύνης), η ευσέβεια, όχι όμως συχνά για ανδρεία.¹⁰

Ο χριστιανισμός με τη διάδοσή του προσέδωσε στο πορτρέτο της ιδανικής γυναίκας επιπλέον στοιχεία, αλλά συγχρόνως δημιούργησε και νέα ιδεώδη: καταρχάς, στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες των διωγμών, εμφανίστηκε το πρότυπο της γυναίκας-μάρτυρος.¹¹ Όταν

7. Ο Μενάνδρος συμβουλεύει τον ρήτορα να αναφερθεί στη βασίλισσα, αν αυτή είναι σπουδαία και τιμημένη: RUSSELL-WILSON, *Menander*, σ. 90.9-13 (όπως σημ. 1).

8. Στον Επιθαλάμιο προτείνει: εγκώμιο του γένους της κόρης, έπαινο της σεμνότητάς, της ικανότητας στην ιστουργία, της επιείκειας και του φυσικού κάλλους (ό.π., σ. 140.26-144.14), ενώ στον Κατευναστικό το εγκώμιο της νύφης πρέπει να επικεντρώνεται όχι στις ψυχικές αρετές της αλλά στη νεότητα, την ομορφιά και τις ελπίδες ότι θα γεννήσει ωραία παιδιά (ό.π., σ. 146.28-150.24).

9. Στο τμήμα της παραμυθίας για το θάνατο ενός ανδρός, κατά τον Μενάνδρο, ο ρήτορας πρέπει να αναφερθεί στη σύζυγό του τονίζοντας ότι είναι ενάρετη (ό.π., σ. 176.23-24). Στο κεφάλαιο περί Μονωδίας σημειώνει απλώς ότι μονωδία εκφωνεί και ένας σύζυγος για τη γυναίκα του (ό.π., σ. 206.24-26).

10. L. PERNOT, *La rhétorique de l'éloge*, σ. 167 (όπως σημ. 1). Ενδεικτικά ως επισημανθεί ότι τόσο ο Ιουλιανός όσο και ο Γρηγόριος Νύσσης στα εγκώμια βασιλισσών που συνέταξαν, υιοθέτησαν και οι δύο, στη δομή και τη θεματική, τις οδηγίες του Μενάνδρου. Πρόκειται για το Εγκώμιο του Ιουλιανού προς την Ευσεβία, δεύτερη σύζυγο του Κωνσταντίου Β' (έκδ. J. Bidez, *L'Empereur Julien. Oeuvres complètes*, I/1, Paris 1932, σ. 73-105): για τη δομή και τη θεματική του λόγου βλ. S. TOUGHER, "In Praise of an Empress: Julian's Speech of Thanks to Eusebia" στο M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden 1998, σ. 110-118) και τον Επιτάφιο του Γρηγορίου Νύσσης για την αυτοκράτειρα Πλακίλλα, σύζυγο του Θεοδοσίου Α' (έκδ. A. Spira, *Gregorii Nysseni Opera IX. Sermones*, Leiden 1967, σ. 475-490).

11. A.-M. TALBOT, "Female Sanctity in Byzantium" (απόδοση στα αγγλικά του άρθρου «Essere donna e santa» στο S. Gentile (ed.), *Oriente cristiano e santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente*, Milano 1998) στο A.-M. Talbot, *Women and Religious Life in Byzantium*, [Variorum collected Studies], VI, Aldershot 2001, σ. 2: γενικότερα για τα ζητήματα που αφορούν στο γυναικείο φύλο και την αγιότητα στους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες βλ. το κεφάλαιο "Women and Gender" της R. S. KRAEMER, στο *The*

πλέον από τον 4^ο αι. και εξής ο χριστιανισμός επικράτησε της ειδωλολατρίας, οι Πατέρες της Εκκλησίας, τόσο με ομιλητικά ή άλλα ηθικοδιδασκτικά κείμενα,¹² όσο και με εγκώμια συγκεκριμένων επωνύμων γυναικών,¹³ προέβαλλαν τη γυναίκα-αγία,¹⁴ η οποία, είτε επιλέγοντας την παρθενία και την αγαμία¹⁵ είτε και μέσα στο πλαίσιο του γάμου

Oxford Handbook of Early Christian Studies, Oxford 2008, σ. 465-492 με μεγάλη βιβλιογραφία στο τέλος.

12. Από την πλουσιότερη σχετική πατερική γραμματεία, βλ. ενδεικτικά το δεύτερο βιβλίο από τον Παιδαγωγό του Κλήμεντος Αλεξανδρείας (Ο. STÄHLIN - C. MONDÉSERT - H.I. MARROU, *Clément d'Alexandrie, Le Pédagogue. Livre II*, [Sources chrétiennes 108], Paris 1965), Ομιλίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου, όπως π.χ. *Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους καὶ Περί τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν* (PG 47, 495-514, 513-532· J. DUMORTIER, *Saint Jean Chrysostome, Les cohabitations suspectes*, [Belles Lettres] Paris 1955), *Περί Παρθενίας* (PG 48, 533-596· H. MUSURILLO - B. GRILLET, *La virginité*, [Sources chrétiennes 125], Paris 1966), *Εἰς νεωτέραν χηρέυσασαν, Περί Μονανδρίας* (PG 48, 600-610, 609-620· G. H. ETLINGER - B. GRILLET, *Jean Chrysostome, À une jeune veuve. Sur le mariage unique*, [Sources chrétiennes 128], Paris 1968), *Περί τοῦ ποίας δεῖ ἄγεσθαι γυναικας* (PG 51, 225-242) κ.ά. τις Επιστολές του ίδιου στην Ολυμπιάδα (εκδ. Α. Μ. Malingrey, [Sources chrétiennes 13bis], Paris 1968, Ηθικά ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, όπως 1-4: *Παρθενίης ἔπαινος, Ὑποθήκαι παρθένους, Πρὸς παρθένους παραινετικός, Εἰς παρθένον* (PG 37, 522-642), Κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου (Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, IV, Αθήνα 1854, σ. 88 κ.ε.) κ.ά. Η βιβλιογραφία για ζητήματα σχετικά με το γυναικείο φύλο στην πατερική γραμματεία είναι τεράστια. Χρήσιμο εργαλείο στην έρευνα επιμέρους θεμάτων η ηλεκτρονική βάση *Bibliographic Information Base in Patristics* (BIBP).

13. Π.χ. τον Επιτάφιο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού για την αδελφή του Γοργονία (Λόγος 8, έκδ. Μ.-Α. Canivet-Sebasti [Sources chrétiennes 405], Paris 1995), τον Βίο της Μακρίνας, μεγαλύτερης αδελφής του Γρηγορίου Νύσσης (έκδ. P. Maraval, [Sources chrétiennes 178], Paris 1971. Βλ. TALBOT, "Female Sanctity", σ. 2 (όπως σημ. 11).

14. E. CLARK, "Holy Women, Holy Words: Early Christian Women, Social History and the "Linguistic Turn", *J ECS* 6/3 (1998), σ. 413-430· E. GIANNARELLI, *La tipologia femminile nella biografia e nell'autobiografia cristiana del IVo secolo* [Istituto storico italiano per il Medio Evo. Studi Storici 127], Roma 1980· της ΙΔΙΑΣ, "Women and Miracles in Christian Biography, IVth-Vth centuries", *Studia Patristica* 25 (1993), σ. 376-380· G. CLARK, *Οι γυναίκες στην όψιμη αρχαιότητα. Ειδωλολατρικοί και χριστιανοί τρόποι ζωής*, μτφ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1997.

15. Το πρότυπο αυτό προβάλλεται π.χ. από τον Βίο της Μακρίνας αλλά και άλλων γυναικών, όπως η Συγκλητική, η Μαρκέλλα, η Ολυμπιάς κ.ά. Ειδικά για τον Βίο της Μακρίνας βλ. P. MARAVAL, "La Vie de Sainte Macrine de Grégoire de Nysse : Continuité et nouveauté d'un genre littéraire", στο G. Freyburger - L. Pernot (eds.), *Du héros païen au saint chrétien*, Paris 1997, σ. 133-138· D. KRUEGER, "Writing and Liturgy of Memory in Gregory of Nyssa's Life of Macrina", *J ECS* 8/4 (2000), σ. 483-510, για την Μακρίνα ως πρότυπο σ. 487· J. W. SMITH, "A Just and Reasonable Grief: The Death and Function of a Holy Woman in Gregory of Nyssa's Life of Macrina", *J ECS* 12/1 (2004), σ. 57-84.

και της οικογένειας,¹⁶ είναι εξαιρετικά ελεήμων και φιλόανθρωπη, απαρνιέται το σωματικό κάλλος, επιλέγει απλά και ακόσμητα ενδύματα, δεν γελά ποτέ, αφοσιώνεται στη λατρεία του Θεού, υπερβάλλει και ξεπερνά τις σωματικές της δυνάμεις στη νηστεία, αγρυπνία και προσευχή, περιμένει τη μετά θάνατον ένωσή της με τον νυμφίο Χριστό. Στους πρώιμους αυτούς αιώνες, από αγιολογικά κυρίως κείμενα, προβάλλεται ακόμη η πλήρης άρνηση της γυναικείας φύσης από γυναίκες-ασκήτριες που, μεταμφιεσμένες σε άνδρες αναχωρητές, υποβάλλουν τον εαυτό τους στην αυστηρότερη άσκηση.¹⁷

Παράλληλα, οι Πατέρες σκιαγραφούν με λεπτομέρειες το αντιπορτρέτο της, αυτό της γυναίκας πόρνης, σαγηνεύτριας των ανδρών.¹⁸ Είναι αυτή που κυκλοφορεί στους δρόμους της αγοράς, λικνίζεται, κλωθογυρίζει αδιάντροπα τα μάτια της και κοιτάζει κατάματα τους άνδρες με βλέμμα υγρό.¹⁹ Βάφει και χτενίζει περίπλοκα τα μαλλιά της, τα στολίζει με χρυσοποίκιλτες ταινίες, αφήνει μπουκλίτσες να πέφτουν στο μέτωπό της. Καλλωπίζει με διάφορα χρώματα και υλικά το πρόσωπό της, τονίζει με γραμμές το σχήμα των ματιών της.²⁰ Επιλέγει να ντυθεί με μαλακά υφάσματα, στολίζεται με κο-

16. Όπως π.χ. η αδελφή του Γρηγορίου Ναζιανζηνού Γοργονία.

17. Βλ. Ε. PATLAGEAN, "L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance", *Studi Medievali*, ser. 3, 17(1976), σ. 597-623 (= *Structure Sociale, Famille, Chrétienté à Byzance*, Variorum, London 1981, XI)· TALBOT, "Female Sanctity", σ. 3 (όπως σημ. 11)· St. CONSTANTINOU, *Female Corporeal Performances*, [Acta Universitatis Upsaliensis 9], Uppsala 2005, σ. 90-126.

18. Ανεκτίμητο για τον πλούτο των πληροφοριών και των παραπομπών σε πατερικά και άλλα βυζαντινά κείμενα παραμένει ακόμα το κεφάλαιο "Αί πάνδημοι γυναίκες" στο βιβλίο του Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Β/Π, Αθήνα Παπαζήσης [χ.χ.], σ. 117-162· βλ. επίσης τα κεφάλαια σχετικά με την ένδυση (Β/Π, σ.5-59), την κόμμωση και τον καλλωπισμό του προσώπου (Δ', σ. 342-394), τα υποδήματα (Δ', σ. 395-418) και τα λουτρά (Δ', σ. 419-467). Στις υποσημειώσεις που ακολουθούν παρατίθενται μερικά αποσπάσματα ως ενδεικτικά παραδείγματα από το πλήθος των σχετικών πατερικών υπομνήσεων.

19. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς Ἰωάννην Ὁμιλ. 18* (PG 59, 120): γυναίκα πόρνην εἰς τὴν διάλεξιν εἰσαγαγών, κάκείνης τὰ ῥήματα, τὰ σχήματα, τῶν ὀμμάτων τὰς διαστροφάς, τῆς ὄψεως τὸ ὑγρόν, τῶν τριχῶν τὰς στρεβλώσεις, τῶν παρειῶν τὰ ἐπιτρίμματα, τὰς ὑπογραφάς.

20. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ, *Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἀμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρω*: (εκδ. C. Dalema, *Amphilochii Iconiensis opera* [CCSG 3], Turnhout 1978, σ. 112-113). Τὴν γὰρ φύσιν καπηλεύουσα καὶ ταῖς ἔξωθεν βαφαῖς τὰς παρειᾶς φοινίσσουσα καὶ τέχνην βιαζομένη φανῆναι καλή, τοὺς νέους πρὸς ἀκολασίαν ὑπέσυρεν... τοὺς μὲν διὰ βοστρυχῶν σαγηνεύουσα, τοὺς δὲ διὰ δακρῶν φαρμάττουσα, τοὺς δὲ δι' ἀλείμματος

σημήματα κι ενδιαφέρεται για τα πανάκριβα μεταξωτά και χρυσοϋφαντα ενδύματα.²¹ Αλείφεται με αρώματα και πηγαίνει συχνά στα λουτρά.²² Γελά δυνατά, τραγουδά, χορεύει, αισχρολογεί και φλυαρεί.²³ Στην πατριαρχική κοινωνία του Βυζαντίου, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Alice Mary Talbot, η αμφίθυμη στάση απέναντι στις γυναίκες εκφράζεται πολύ συχνά στα κείμενα με την αντίθεση ανάμεσα στην Εύα, τον αιώνιο πειρασμό, που έπεισε τον Αδάμ να δοκιμάσει τον απαγορευμένο καρπό της Γνώσης, την υπαίτια του προπατορικού αμαρτήματος, και την Παρθένο Μαρία, την αγνή και άωμο Μητέρα του Θεού, της οποίας ο Υιός προσέφερε στο ανθρώπινο γένος τη δυνατότητα της σωτηρίας και της αιώνιας ζωής.²⁴ Χαραριστικό παράδειγμα συμπυκνωμένης έκφρασης αυτής της διπολικότητας είναι η φράση «Διὰ γυναικὸς ἔρρῦη τὰ φαῦλα, διὰ γυναικὸς πηγάζει τὰ

γοητεύουσα... (σ. 113): πῆ μὲν πολυπλόκοις σειραῖς τὴν κεφαλὴν ἐπύργουν, πῆ δὲ νομάδας πλοκάμων ἐκ κορυφῆς εἶων κατὰ μετώπου πλανᾶσθαι. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, *Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων* (PG 37, 884. A. KNECHT, *Gegen die Putzsucht der Frauen*, Heidelberg 1992, σ. 18): Μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι, γυναῖκες, /Θρύπτουσαι μαλακοὺς αὐχένας ἐκ σκοπέλων, /Μηδὲ Θεοῦ μορφὰς ἐπαλείφετε χρώμασιν αἰσχροῖς, /Ὡστε προσωπεῖον, κοῦχι πρόσωπα, φέρειν./ Οὐδὲ γὰρ ἀσκεπέα κεφαλὴν θέμις ἀνδρὶ γυναῖκα/ Φαίνειν, ἢ χρυσοῦ σφιγγομένων πλοκάμων, /Ἡὲ κόμης ἀδέτοιο κατωμαδὸν ἔνθα καὶ ἔνθα/ Σκιωτῶσης ἀπαλῶν μαινάδος ἐξ ἀνέμων./Οὐδὲ λόφον καθύπερθε φέρειν κορυθεσσιν ὁμοῖον, / Τηλεφανὴ σκοπὴν ἀνδράσι λαμπομένην.

21. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Επιστ. στην Ολυμπιάδα* 8, 9b (ἐκδ. Α.-Μ. Malingrey, [Sources chrétiennes 13bis], Paris 1968, σ. 194): πολλὰ...ἐκεῖνο οὐ κατηγωνίσαντο τὸ πάθος τὸ τοῦ καλλωπισμοῦ τῆς περιβολῆς τῶν ἱματίων ... Μὴ γὰρ μοι τοῦτο λέγε ὅτι χρυσοῖον οὐ περικείται, οὐδὲ σηρικὰ καὶ χρυσοπάστα περιβέβληνται ἱμάτια, οὐδὲ περιδέραια λιθοκόλλητα ἔχουσι τοῦ Ἰδιοῦ, *Περὶ κενοδοξίας*, § 2 (ἐκδ. Α.-Μ. Malingrey, [Sources chrétiennes 188], Paris 1972, σ. 70.30-33): Καθάπερ γὰρ εἰ δαίμων τις εἰς ἑταίραν ἑαυτὸν διατυπώσας καὶ πολλὰ μὲν περιθέμενος τὰ χρυσία καὶ ἱμάτια ἐνδὺς μαλακὰ καὶ πολλῶν ὄζων τῶν ἀρωμάτων.

22. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εγκώμιον εἰς Μάξιμον καὶ περὶ τοῦ ποίας δεῖ ἄγεσθαι γυναῖκας* (PG 51, 239): Οὐ γὰρ οὕτως αὐτὰς ἔτρεφον αἱ μητέρες, καθάπερ τὰς νῦν, βαλανείους πυκνοῖς, μύρων ἀλοιφαῖς, ἐπιτρίμμασι σκιαγραφίας, μαλακοῖς ἱματίοις.

23. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὸ ρητὸν «Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔχέτω»* (PG 51, 210): τὰ πορνικὰ ἄσματα, καὶ τὰ κεκλασμένα μέλη, καὶ τὰς ἀτάκτους χορείας, καὶ τὰ αἰσχροῦ ῥήματα, καὶ τὴν διαβολικὴν πομπὴν, καὶ τὸν θόρυβον, καὶ τὸν κεχυμένον γέλωτα· Του Ἰδιοῦ, *Περὶ τοῦ τὰς κανονικὰς μὴ συνοικεῖν ἀνδράσιν*, (PG 47, 515· DUMORTIER, 1.40-42 (ὅπως σημ. 12): ἀλλὰ καὶ φθέγγονται εὐκόλως ἅπαντα, καὶ γελῶσιν ἀκαίρως, καὶ κατακλῶνται καὶ θρύπτονται.

24. Α.-Μ. TALBOT, "Women", στο G. Cavallo (ed.), *The Byzantines*, Chicago, 1997, σ. 117-118 (= *Women and Religious Life in Byzantium* (ὅπως σημ. 11), I). Βλ. καὶ τῆς ἸΔΙΑΣ, "Femal Sanctity", σ. 1 [ὅπως σημ. 11].

κρείττονα» του Ψευδοχρυσοστομικού κειμένου *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν* (PG 50, 795A), που δανείζεται ο χρονογράφος για τη δήθεν στιχομυθία ανάμεσα στον Θεόφιλο και την Κασσία.²⁵

Σε γενικές γραμμές, αυτό είναι το οπλοστάσιο θεμάτων, ιδεών, συμβάσεων, και λογοτεχνικών τόπων που έχουν στη διάθεσή τους οι συγγραφείς για να εγκωμιάσουν μια γυναίκα με το λόγο, είτε έμμετρο είτε πεζό. Είναι αυτονόητο πως η θέση και ο ρόλος των γυναικών στη βυζαντινή κοινωνία δεν παρέμειναν αναλλοίωτοι για εκατοντάδες χρόνια, αλλά ούτε η λογοτεχνία και πιο συγκεκριμένα η ρητορική, στις περιόδους που ακολούθησαν, συνέχισε να ακμάζει όπως στην πρώιμη περίοδο, όταν εξέφραζε και υπηρετούσε τις πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συνθήκες εκείνης της εποχής, μέσα στο πλαίσιο των οποίων καλλιεργήθηκε και ο γυναικείος εγκωμιασμός. Ωστόσο, ήδη το 1981 η Αγγελική Λαΐου είχε επισημάνει ότι οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συμβαίνουν στο Βυζάντιο στα τέλη του 11^{ου} αι. συμβάλλουν ώστε η γυναίκα της αριστοκρατίας να αποκτήσει ενεργό ρόλο και να αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα της κοινωνίας και της πολιτικής της Αυτοκρατορίας. Αυτό οφείλεται, αναμφίβολα, στο γεγονός ότι από καιρό η αριστοκρατία έχει γίνει πιο συμπαγής και δεσπόζουσα. Μέσα στις αριστοκρατικές οικογένειες, οι γυναίκες πλέον κατέχουν και διαχειρίζονται δικές τους περιουσίες και ταυτόχρονα είναι αυτές που εξασφαλίζουν τη συνέχιση της οικογενειακής δυναστείας.²⁶ Εν τω μεταξύ, δυο αιώνες νωρίτερα, κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα, στο χώρο της αγιολογίας, το ιδεώδες της έγγαμης οικοδόσποινας που αγιάζει εντός της οικογένειας, χωρίς να περιβληθεί ποτέ το μοναχικό σχήμα, έχει υπερισχύσει εκείνου της παρθένου που αρνείται τη γυναικεία φύση της.²⁷ Η μητρότητα έχει αναδειχθεί ως το ύψιστο λειτούργημα μιας γυναίκας και οι κοινωνικές αρετές, φιλανθρωπία, ταπεινότητα, αγάπη, στοργή, υπακοή, αντικατέστησαν, ως

25. Για την προέλευση της φράσης βλ. D. AFINOGENOV, "The Bride-show of Theophilos: Some Notes on the Sources", *Eranos* 95 (1997), σ. 10-13· ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, "Εἰς τὴν ὕμνογράφον μοναχὴν Κασσίαν", *Αθηνά* 81 (1990-1996), σ. 428-429 και *Αθηνά* 82 (1997-1999), σ. 146.

26. A. ΛΑΙΟΥ, "The Role of Women in Byzantine Society", *JÖB* 31/1 (1981), 250-251 (= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, [Variorum Collected Studies], Hampshire 1992, I).

27. TALBOT, "Female Sanctity", σ. 3-4, 10 [όπως σημ. 11]· ST. CONSTANTINOU, *Female Corporeal Performances*, σ. 168-192 [όπως σημ. 17].

ένα βαθμό, την ασκητική παρθενία των πρώιμων χρόνων.²⁸

Στα τέλη του ταραγμένου πολιτικά 11^{ου} αιώνα, όπως είναι γνωστό, η στρατιωτική αριστοκρατική οικογένεια των Κομνηνών ανέτρεψε τον Νικηφόρο Βοτανειάτη και κατέλαβε το θρόνο. Για να σταθεροποιήσει τη θέση της και να εδραιώσει τη νέα βασιλική δυναστεία, επέλεξε την πολιτική των ισχυρών δεσμών συγγενείας με την προγενέστερη βασιλική δυναστεία των Δουκών και της απονομής τίτλων και καίριων αξιωμάτων αποκλειστικά σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ταυτόχρονα, ευνόησε την ανάδειξη νέων προσώπων, γόνων νέων οικογενειών, που καθώς αυτοί συνέδεαν τη τύχη τους αποκλειστικά με τη βασιλεύουσα δυναστεία, επεδείκνυαν απόλυτη πίστη και υποταγή.²⁹ Στη νέα τάξη πραγμάτων και αξιών που διαμορφώθηκε, η θέση των γυναικών είναι αναμφισβήτητα ενισχυμένη, διότι πρωτίστως συνιστούν μαζί και εξίσου με τους άνδρες τα δύο κύρια και απαραίτητα στοιχεία στη στρατηγική των επιγαμιών και συμμαχιών της αριστοκρατίας. Δεν φαίνεται να είναι επίσης τυχαίο και προσωποπαγές φαινόμενο³⁰ η διαρκής και ενεργός συμμετοχή γυναικών με εξαιρετικές ικανότητες, μόρφωση και πνευματικά ενδιαφέροντα, τόσο της οικογένειας των Δουκών όσων και των Κομνηνών, στη δημόσια ζωή. Είναι γνωστή και πολυσυζητημένη η δράση γυναικών όπως της Μαρίας της Αλανίας, συζύγου του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, της Άννας Δαλασσηνής, μητέρας του Αλεξίου Α' Κομνηνού, της συζύγου του Ειρήνης Δούκαινας, της κόρης του Άννας Κομνηνής, της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης, συζύγου του Ανδρονίκου, γιού του

28. ΛΑΙΟΥ, "Addendum to Report on The Role of Women in Byzantine Society", *JÖB* 32/1 (1982), σ. 198-199 (= *Gender*, Ia [όπως σημ. 25]): της ΙΔΙΑΣ, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, [Travaux et Mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies 7], Paris 1992, σ. 93· A. CAMERON, "Sacred and Profane Love: Thoughts on Byzantine Gender", στο L. James (ed.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, London-New York 1997, σ. 9-10.

29. A. HOHLWEG, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen*, [Miscellanea Byzantina Monacensia 1], München 1965, σ. 15-40· N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "L'évolution de l'organisation administrative de l'empire (1025-1118)", *TM* 6 (1976), σ. 126-128, 151-152· πιο πρόσφατα και αναλυτικότερα βλ. P. MAGDALINO, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνού, 1143-1180*, μτφ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα 2008, σ. 298-371· του ΙΔΙΟΥ, "Innovations in Government", στο M. Mullett- D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos, I, Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium 14-16 April 1989*, [Belfast Byzantine Texts and Translations 4.1], Belfast 1996, σ. 146-166.

30. ΛΑΙΟΥ, "The Role of Women", σ. 250, 253 [όπως σημ. 26].

Ιωάννη Β' Κομνηνού, κ.ά.³¹.

Η λογοτεχνία της εποχής, παρά το συμβατικό εν πολλοίς χαρακτήρα της, αντικατοπτρίζει τα νέα αυτά κοινωνικά δεδομένα. Για παράδειγμα, την ενεργό συμμετοχή γυναίκας στην πολιτική αποτυπώνει με σαφήνεια ο Πανηγυρικός του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς τον Αλέξιο Α' Κομνηνό: πρόκειται για ένα τυπικό βασιλικό εγκώμιο, γραμμένο σύμφωνα με το μενάνδρειο πρότυπο. Ο λόγος εκφωνείται τα Θεοφάνεια, ακριβώς την ημέρα του επίσημου εγκωμιασμού του βυζαντινού μονάρχη. Στο τέλος του λόγου, ο ρήτορας αφιερώνει ένα εκτενές χωρίο στον έπαινο της μητέρας του αυτοκράτορα Άννας Δαλασσηνής παραβιάζοντας τους κανόνες.³² Η επιλογή αυτή του συγγραφέα βεβαίως δικαιολογείται πολιτικά, αφού η Δαλασσηνή είχε αναλάβει ευρύτατες εξουσίες στη διοίκηση των εσωτερικών της αυτοκρατορίας, τις οποίες είχε παραχωρήσει εγγράφως με χρυσόβουλλο ο γιος της το 1081· ήταν η αντιβασίλισσα.³³ Από την άλλη μεριά, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, σε οποιαδήποτε εποχή, αν μια γυναίκα συμμετείχε τόσο ενεργά στη διακυβέρνηση του κράτους όπως η Δαλασσηνή, οι ρήτορες δεν θα παρέλειπαν να την εγκωμιάσουν, επειδή ακριβώς ήταν φορέας εξουσίας. Το ίδιο ενδεχομένως ισχύει και για άλλες ισχυρές πολιτικά γυναίκες του στενού αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, νυν ή πρώην αυτοκρατορικές συζύγους.³⁴ Στην εποχή

31. Βλ. Β. HILL, "Imperial Women and the Ideology of Womanhood in the 11th and 12th centuries", στο L. James, *Women*, σ. 82-93 (όπως σημ. 28)· L. GARLAND, *Βυζαντινές αυτοκράτειρες - Γυναίκες και εξουσία στο Βυζάντιο 527-1204 μ.Χ.*, μτφ. Ν. Κουβαράκου, Αθήνα 2000, σ. 195-242.

32. Συνήθως ο ρήτορας αναφέρεται στο γένος και την οικογένεια αμέσως μετά το προσόμιο.

33. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ, *Λόγος στον Αλέξιο Α' Κομνηνό*, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, Traités, Poésies*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XVI/1], Thessalonique 1980, σ. 237.16-239.23 (εγκώμιο της μητέρας)· για τη δράση της Δαλασσηνής, σ. 87-96. Κατά τον Gautier, ο λόγος εκφωνήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 1088 (σ. 96). Ο ίδιος ρήτορας, την ίδια περίπου εποχή (1085/1086), γράφει και το εγκώμιο του Κωνσταντίνου Δούκα, γιου του Μιχαήλ Ζ' και της Μαρίας Αλανίας, αραβωνιαστικού της Άννας Κομνηνής, στο οποίο περιλαμβάνεται ένας εκτενέστατος έπαινος της μητέρας του Μαρίας, ισχυρού τότε στοιχείου στο πολιτικό γίγνεσθαι (σ. 185.21-193.4), ενώ αντίθετα η αναφορά στον πατέρα πρώην αυτοκράτορα περιορίζεται μόλις σε πέντε γραμμές (σ. 185.16-20).

34. Όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Αλεξίου Α', τις βασιλικές αρετές της οποίας - σωφροσύνη, ανδρεία, δικαιοσύνη, φρόνηση - εγκωμιάζει ο Μιχαήλ Ιταλικός, ενώ αυτή πλέον έχει αποσυρθεί στη μονή της Κεχαριτωμένης (έκδ. P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et Discours*, Paris 1972,

όμως των Κομνηνών και των Αγγέλων, επαγγελματίες συγγραφείς, συχνά με αμοιβή, υμνούν σε πεζό ή ποιητικό λόγο κάθε εκδήλωση της ζωής όχι μόνο του αυτοκράτορα αλλά και πολλών άλλων αριστοκρατικών οικογενειών. Είναι ακριβώς η περίοδος κατά την οποία η ρητορική, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, γνωρίζει και πάλι εξαιρετική άνθηση, που μόνο με εκείνη της πρώιμης περιόδου μπορεί να συγκριθεί. Από τα τέλη του 11ου και τον 12^ο αι. γνωρίζουμε μια πλειάδα εγκωμίων, επιταφίων, μονωδίων, επιθαλαμίων και ποικίλων ευκαιριακών λόγων, σε πολλούς από τους οποίους γίνεται εκτενής αναφορά σε γυναίκες, μητέρες, συζύγους, θυγατέρες. Τα αυτοτελή εγκώμια γυναικών και μάλιστα σε πεζό λόγο, αναμφίβολα, είναι πολύ λιγότερα από εκείνα των ανδρών, όμως ο αριθμός τους ανεβαίνει εντυπωσιακά, αν προσμετρήσουμε τα σύντομα εγκώμια που περιλαμβάνονται συνήθως σε εγκωμιαστικούς λόγους ανδρών. Η οικογενειακή καταγωγή, η αναφορά στη σύζυγο και τα παιδιά, ο έπαινος της μελλοννυμφής είναι βεβαίως παραδοσιακά θέματα ενός εγκωμίου, αλλά την εποχή αυτή που η ευγενής καταγωγή, εκ πατρός και μητρός, και ο επιτυχημένος γάμος συνιστούν σημαντικά στοιχεία κοινωνικής διάκρισης,³⁵ η εγκωμιαστική αναφορά στη γυναίκα-συγγενή αποκτά βαρύτητα και σημασία. Έχει, επομένως, ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς προσεκτικότερα ποιά θέματα επιλέγουν οι ρήτορες του 12^{ου} αι. να αναπτύξουν, όταν επαινούν γυναίκες της εποχής τους,³⁶ και ποια σχέση έχουν αυτά με την προγενέστερη λογοτεχνική παράδοση που στις γενικές της γραμμές συζητήθηκε παραπάνω.

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, θα παρουσιάσουμε και θα σχολιάσουμε, ενδεικτικά, δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα από ένα

σ. 146-151, βασιλικές αρετές, σ. 149, 13-150.16). Στην ίδια αυτοκράτειρα, όταν ακόμα ζούσε ο σύζυγός της, είχε απευθύνει παραμυθητικό λόγο για το θάνατο του αδελφού και του ανηψιού της ο Μανουήλ Στραβορωμανός (έκδ. P. Gautier, *REB* 23 (1965), σ. 195-201). Αναμενόμενος είναι επίσης ο δημόσιος θρήνος, όταν πεθαίνει η αυτοκράτειρα, ενώ ακόμα βασιλεύει ο σύζυγός της, όπως συμβαίνει με τον Επιτάφιο Λόγο που εκφωνεί ο Βασίλειος Αχριδηνός για την αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγο του Μανουήλ Α' Κομνηνού (έκδ. W. Regal, *Fontes Rerum Byzantinorum*, II, Αγία Πετρούπολη 1917, σ. 311-330).

35. ΛΑΙΟΥ, *Mariage*, σ. 93-94 [όπως σημ. 28].

36. Χρήσιμη συμβολή στο θέμα αυτό είναι η μελέτη της E. NARDI, *Né sole né luna. L'immagine femminile nella Bisanzio dei secoli XI e XII*, Firenze 2002, η οποία καταγράφει τύπους γυναικών του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα, σύμφωνα με μαρτυρίες κειμένων της εποχής.

ανέκδοτο εγκώμιο ανδρός, στα οποία επαινούνται τόσο η μητέρα όσο και η σύζυγός του. Πρόκειται για τον εγκωμιαστικό λόγο που έγραψε στα μέσα του 12^{ου} αιώνα³⁷ ο μαΐστωρ των ρητόρων και οικουμενικός διδάσκαλος Νικόλαος Καταφλώρον³⁸ για έναν φίλο του, ίσως και μαθητή του, διοικητή Ελλάδος, έργο που στέλνει ως επιστολή στην Αθήνα.³⁹ Μολονότι πρόκειται για ένα απολύτως τυπικό εγκώμιο, που ακολουθεί σχολαστικά τους κανόνες του Μενάνδρου, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, όχι μόνο διότι ο συγγραφέας, για να διασκεδάσει, όπως λέει, τον παραλήπτη, ενσωματώνει με δεξιοτεχνία μεγάλο πλήθος από δάνεια και αναφορές σε ποικίλες ιστορίες, συχνά ανεκδοτολογικές, από τον μυθικό, τον αρχαίο και τον κόσμο των Γραφών, αλλά μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του εγκωμίου, ο Καταφλώρον συνθέτει επιμέρους ενότητες που λειτουργούν αυτόνομα αλλά και σε απόλυτη συνάφεια με τα συμφραζόμενα, ώστε να μπορούν εύλογα να θεωρηθούν μικρά υποδείγματα ρητορικών ειδών. Π.χ. όταν αναφέρεται στον στρατιωτικό αδελφό του παραλήπτη που πέθανε νέος, συνθέτει μια σύντομη μονωδία· η αναφορά στον γάμο του διοικητή παίρνει τη μορφή επιθαλαμίου, ενώ η πολεμική του δραστηριότητα δίνει αφορμή για τη σύνθεση μιας έκφρασης ναυμαχίας. Η μίξη των

37. Το κείμενο γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα στο διάστημα μεταξύ 1134 και 1143, μετά το θάνατο της αυτοκράτειρας Ειρήνης-Πιρόσκας (Αύγουστος 1134), -για τον οποίον γίνεται λόγος ρητά-, και μάλλον πριν από την άνοδο στο θρόνο του Μανουήλ Κομνηνού (1143), διότι καμία αναφορά του κειμένου στον αυτοκράτορα Ιωάννη δεν υποδηλώνει ότι αυτός έχει πεθάνει, ούτε ότι έχει επέλθει αλλαγή στον αυτοκρατορικό θρόνο. Πρόκειται για το μοναδικό γνωστό έργο του Νικολάου Καταφλώρον. Βλ. σχόλια σε επιμέρους χωρία του κειμένου, Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ, "Τυμβωρύχοι και σκυλευτές νεκρών: Οι απόψεις του Νικολάου Καταφλώρον για τη ρητορική και τους ρήτορες στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα", *Σύμμεικτα* 14 (2001), σ. 143-166· της ΙΔΙΑΣ, "Νικόλαος Καταφλώρον και Μιχαήλ Χωνιάτης. Οι σχέσεις δύο λογίων του 12^{ου} αιώνα", στο *Λόγια και Δημόδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα. Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης (11-13 Μαΐου 2000). Αφιέρωμα στον Εύδοξο Θ. Τσολάκη*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 161-171.

38. Για τον Νικόλαο Καταφλώρον βλ. κυρίως τον Επιτάφιο που έγραψε γι' αυτόν ο μαθητής του Γρηγόριος Αντίοχος, έκδ. Α. Σιδεράς, *25 Ανέκδοτοι βυζαντινοί επιτάφιοι*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 51-74. Πβ. επίσης Ρ. WIRTH, "Zu Nikolaos Kataphloros", *Classica et Mediaevalia* 21 (1960), σ. 212-214· του ΙΔΙΟΥ, "Nikolaos ó Kataphlōron und nicht ó katà Flōron, Eustathios ó tou Kataphlōron und nicht Eustathios ó tou katà Flōron", *BZ* 56 (1963), σ. 235-236 (= *Eustathiana*, Amsterdam 1980, σ. 5-6)· R. BROWNING, "The Patriarchal School at Constantinople in the 12th century", *Byzantion* 33 (1963), σ. 18-19.

39. Το κείμενο βρίσκεται στα φύλλα 324-337 του χειρογράφου του Εσκοριαλ Υ ΙΙ 10 (265) και ετοιμάζω την έκδοσή του.

ειδών δεν είναι βέβαια ιδιαιτερότητα μόνο του Καταφλώρον· το λογοτεχνικό αυτό τέχνασμα απαντά και σε άλλους συγγραφείς της εποχής, όπως στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης.⁴⁰ Η ενσωμάτωση ακόμη εκφράσεων ή σύντομων διηγήσεων όχι μόνο δεν είναι σπάνια σε ρητορικά έργα, αλλά η χρήση τους συχνά συστήνεται από τους ρητοροδιδασκάλους.⁴¹ Στην περίπτωση όμως του Καταφλώρον, αυτό που εντυπωσιάζει είναι η συσσώρευση και ο συνδυασμός τόσο πολλών ειδών και στοιχείων, ως εάν ο ρητοροδιδάσκαλος Καταφλώρον να ήθελε με ένα έργο να επιδείξει -ή να υποδείξει- τις ποικίλες όψεις του ρητορικού λόγου στον φίλο του, ενδεχομένως και μαθητή του.

Μετά το εκτενές προοίμιο, στο πλαίσιο του εγκωμιασμού της καταγωγής, ο Καταφλώρον αναφέρεται εκτενώς τόσο στον πατέρα όσο και στην μητέρα του διοικητή. Ο πατέρας του περιγράφεται ως τυπικός αριστοκράτης· υπήρξε ωραίος ως νέος και αξιοσέβαστος ως γέρος, ήταν καλός ιππέας και εξαιρετικός κυνηγός που γνώριζε να χειρίζεται το τόξο και το ακόντιο (δεν φαίνεται να ανδραγάθησε σε πόλεμο), σύχναζε στα ανάκτορα και ομόρφαινε με την παρουσία του την αυτοκρατορική αυλή. Ο άνθρωπος αυτός παντρεύτηκε, με νόμιμο γάμο, τη γυναίκα της οποίας το εγκώμιο, εμφανώς εκτενέστερο του πατέρα, συνθέτει ο Καταφλώρον ως εξής:

Σε αντίθεση με την Εύα, αυτή ήταν η υπομνήστρια των εντολών του Θεού και ο καθοδηγητής του συζύγου της στον ορθό δρόμο της αρετής που καταλήγει στον παράδεισο. Ήταν φιλόξενη σαν τον Αβραάμ, φιλεύσπλαγχνη και συμμετοχος στη δυστυχία του πλησίον. Αντλούσε από την κοινή συζυγική περιουσία και μοίραζε πλουσιόπαροχα αλλά συνετά τις ελεημοσύνες, υπερέχοντας του σύζυγου στη διάθεση προσφοράς, γεγονός για το οποίο όμως εκείνος δεν δυσανασχετούσε. Περνούσε τις νύχτες της αφοσιωμένη στη σκέψη του Θεού, με προσευχές και γονυκλισίες. Φρόντιζε με επιμέλεια τα του οίκου

40. Βλ. P. AGAPITOS, "Mischung der Gattungen und Überschreitung der Gesetze: Die Grabrede des Eustathios von Thessalonike auf Nikolaos Hagiotheodorites", *JÖB* 48 (1998), σ. 119-146.

41. Ο Μένανδρος λ.χ. στο βασιλικό εγκώμιο συστήνει περιγραφές, όταν ο ρήτορας θα αναφερθεί στις πολεμικές πράξεις του προσώπου: διαγράψεις δὲ ἐν ταῖς πράξεσι ταῖς τοῦ πολέμου καὶ φύσεις καὶ θέσεις χωρίων ἐν οἷς οἱ πόλεμοι, καὶ ποταμῶν δὲ καὶ λιμένων καὶ ὄρων καὶ πεδίων... ἐκφράσεις δὲ καὶ λόχους καὶ ἐνέδρας καὶ τοῦ βασιλέως κατὰ τῶν πολεμίων καὶ τῶν ἐναντίων κατὰ τοῦ βασιλέως (RUSSELL-WILSON, *Messenger*, σ. 86.17-22 [ὅπως σημ. 1]).

της, φιλοξενούσε μοναχούς και αναχωρητές· ήταν κοινωνική και επισκεπτόταν ναούς, όπου στεκόταν ορθή ξεπερνώντας τη φυσική αντοχή του γυναικείου σώματος. Μια τέτοια γυναίκα δεν θα μπορούσε να αλείφει το σώμα της με αρώματα, να λικνίζεται και να περνά τις ώρες της στον γυναικωνίτη. Δεν θα την ενδιέφερε ο ακατανόητος αυτός γυναικείος πόλεμος εναντίον της φυσικής όψης κατ' εικόνα Θεού, που κάνει τις γυναίκες να επιδίδονται σε περίτεχνες κομμώσεις, να βάφουν το πρόσωπό τους, να τονίζουν τα μάτια τους, να ξανθαίνουν τα μαλλιά τους, να στολίζουν με κοσμήματα το λαιμό, τους βραχίονες και τα χέρια τους, να ακονίζουν τα νύχια τους, να περπατούν φορώντας χρυσοκέντητα παπούτσια. Γι' αυτό, όταν ήρθε η ώρα να εγκαταλείψει η ψυχή της τα δεσμά του σώματος και να οδεύσει προς τον ουρανό, το φθαρτό της σώμα έμεινε αναλλοίωτο. Όσο ζούσε, με την αφοσίωσή της στη λατρεία του Θεού, είχε ήδη καταπονήσει και εξαντλήσει τη σάρκα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην υπάρχει πλέον μετά το θάνατό της τροφή για τα σκουλήκια. Η ανταμοιβή αυτής της νέας Σωσάννας ήταν να λαμπρύνει τον οίκο της ως εύφορη άμπελος και να έχει γύρω της πολλά παιδιά.

Είναι φανερό ότι ο Καταφλώρον επιλέγει να εγκωμιάσει τη μητέρα παρουσιάζοντάς την ως αγία. Έχει ως κύριο λογοτεχνικό πρότυπο τον Επιτάφιο της Γοργονίας του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, από τον οποίον εξάλλου δανείζεται φράσεις, είτε κατά λέξη είτε με παράφραση.⁴² Η μητέρα, ως άλλη Γοργονία αλλά και ως άλλη Νόννα,⁴³ χωρίς να εγκαταλείπει την οικογένειά της, τις υποχρεώσεις και το ενδιαφέρον της γι' αυτήν, αδιαφορεί για τις εγκόσμιες απολαύσεις και αφοσιώνεται στη λατρεία του Θεού. Αξίζει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε τον τρόπο με τον οποίον ο Καταφλώρον επεξεργάζεται, αναπτύσσει και παραλλάσσει τη βασική αυτή θεματική που δανείζεται από την πατερική παράδοση. Όλη η σύνθεση του εγκωμίου στηρίζεται στις

42. Π.χ. το χωρίο «Μερὶς τις – πὺς δὲ χολῶν» (βλ. κείμεν. Ιστ. 19-23), αναπαράγει σχεδόν κατά λέξη το χωρίο 12.5-10 του Επιταφίου του Ναζιανζηνού (έκδ. M.-A. CANIVET-SEBASTI, *Grégoire de Nazianze, Discours 6-12*, [Sources chrétiennes 405], Paris 1995, σ. 270) συρράπτοντας κατά τον ίδιο τρόπο τα σχετικά χωρία του *Ιώβ* 31.32, 29.15. Στο χωρίο «τοὺς κλόνας τῶν γονάτων - συγκολλήσεις τοῦ σώματος» (βλ. κείμεν. Ιστ. 35-39), ο Καταφλώρον παραλλάσσει το χωρίο του Επιταφίου 13.16-18 (ό.π., σ. 274), αλλά και όλη η παράγραφος αναπαράγει το νόημα του κεφ. 13 του Επιταφίου.

43. Σημειωτέον ότι η Νόννα, μητέρα της Γοργονίας, ήταν εκείνη που οδήγησε το χριστιανισμό τον σύζυγό της: βλ. *Επιτάφιος στη Γοργονία*, κεφ. 4-5, ό.π., σ. 252-256.

δύο αντιθετικές όψεις της γυναίκας, της αγίας και της πόρνης. Από τις πρώτες γραμμές η μητέρα αντιδιαστέλλεται προς την προπατορική Εύα: αυτή καθοδηγεί τον σύζυγο στο δρόμο της σωτηρίας και όχι της απωλείας. Η αντίθεση γίνεται σαφέστερη και αναλυτικότερη στη συνέχεια, όταν περιγράφεται λεπτομερώς η καθημερινή ζωή της ενάρετης μητέρας, την οποία αφήνουν αδιάφορη οι φροντίδες και οι ενασχολήσεις της γυναίκας-πόρνης, που κι αυτές απαριθμούνται λεπτομερώς από τον ρήτορα. Στο σημείο αυτό ο Καταφλώρον δεν περιορίζεται στον Επιτάφιο της Γοργονίας, αλλά εμπνέεται γενικότερα από διάφορα πατερικά κείμενα που στηλιτεύουν τη συμπεριφορά της γυναίκας ελαφρών ηθών. Η προσεκτική ανάγνωση αποκαλύπτει επίσης τη συγκαλυμμένη παρουσία αγιολογικών τόπων που συναντά κανείς σε Βίους γυναικών που αγίασαν τον 9^ο και 10^ο αιώνα, όπως η οσία Μαρία η Νέα ή η οσία Θεοκλητώ. Σύμφωνα με τον Βίο της, η οσία Μαρία η Νέα υπήρξε ακριβώς η περίπτωση μιας εξαιρετικής συζύγου και μητέρας που υπερέβαλε σε αγαθοεργίες, ώστε η οικογένεια να την κατηγορήσει ότι σκόρπιζε την οικογενειακή περιουσία.⁴⁴ Στην περίπτωση μας βέβαια, καθώς ο ρήτορας εγκωμιάζει συνολικά την οικογενειακή καταγωγή του προσώπου, ο σύζυγος συναινεί στη δραστηριότητα της συζύγου, αλλά μένει αμέτοχος. Από την αγιολογία, επίσης, προέρχεται και το θέμα του αναλλοίωτου μετά θάνατον σώματος: απαντά π.χ. στον Βίο της οσίας Θεοκλητώς, μιας άλλης ευσεβούς συζύγου και μητέρας που αγίασε.⁴⁵ Η πατερική και η αγιολογική παράδοση, λοιπόν, είναι οι πηγές έμπνευσης του Καταφλώρον στο συγκεκριμένο εγκώμιο.

Σε εντελώς διαφορετικό πνεύμα είναι γραμμένο το εγκώμιο της συζύγου, που ακολουθεί λίγες παραγράφους παρακάτω. Ο ρήτορας έχει προηγουμένως αναφερθεί στην παιδική ηλικία του φίλου του, έχει αναπτύξει διεξοδικά την εξαιρετική εκπαίδευση που έλαβε κι έρχεται η στιγμή να μιλήσει για το γάμο του. Καθώς ο νέος είναι ένας έφηβος πανέμορφος σαν άγαλμα, φίλος της Αφροδίτης και των Χαρί-

44. Για τον Βίο της οσίας Μαρίας της Νέας βλ. την εισαγωγή της Α. ΛΑΙΟΥ, "Life of Saint Mary the Younger", στο Α. Μ. ΤΑΛΒΟΤ (ed.), *Holy Women of Byzantium*, Washington D.C. 1996, σ. 239-253, συγκεκριμένα για το θέμα των αγαθοεργιών και της οικογενειακής περιουσίας, σ. 250· ΤΑΛΒΟΤ, "Female Sanctity", σ. 10-11 (όπως σημ. 11).

45. ΤΑΛΒΟΤ, "Female Sanctity", σ. 13 (όπως σημ. 11). Βλ. το συναξάριο της οσίας στο Η. ΔΕΛΗΧΑΥΕ, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Βρυξέλλες 1902, σ. 914.

των, ο έρωτας με τα σύνεργά του, τη λαμπάδα και τη φαρέτρα, πετά ολόγυρά του έτοιμος να τον τοξεύσει με τα βέλη, πράγμα που βέβαια δεν αργεί να συμβεί. Νόμιμη σύζυγός του γίνεται μια όμορφη και ξεχωριστή παρθένος από τα ανάκτορα, πραγματικός θησαυρός, που είχε φυλάξει γι' αυτόν ανέγγιχτο το σώμα της. Στήθηκε ένας υπέροχος γάμος, κι αν βρισκόταν κάποιος ποιητής, θα έλεγε πως χόρευαν μαζί τους η Αφροδίτη και οι Μούσες, ο Ερμής κι ο Απόλλωνας ο μουσικός. Η νύφη ήταν πανέμορφη σαν άλλη περισσότερα του Άσματος Ασμάτων, «βοώπις», «καλληπάρης» και «αργυρόπεζα». Την είδε ο γαμπρός και την ερωτεύτηκε. Και τί δε θάλεγε ο ποιητής! πως η παρθένος φόρεσε τη ζώνη της Αφροδίτης και η Ήρα της έδωσε τα δεσμά του γάμου. Για τη νυφική παστάδα δεν θάλεγε βέβαια μύθους, ότι στήθηκε στο Γάργαρο της Ίδης κι ότι η γη έβγαλε χορτάρι και φύτεψαν κρόκοι και υάκινθοι, αλλά ότι θεμελιώθηκε σε στέρεο έδαφος σαν την άλλη ομηρική, εκείνη που έφτιαξε ο Ήφαιστος για την Ήρα και τον Δία. Το θέμα ολοκληρώνεται με μια αναφορά στην κατά Αριστοτέλη ευδαιμονία, την οποία στοιχειοθετούν μεν οι εσωτερικές αρετές της ψυχής, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η φρόνηση και η ανδρεία, αλλά τη συμπληρώνουν κι εξωτερικά γνωρίσματα, όπως ο πλούτος, τα πολιτικά αξιώματα, η σωματική ομορφιά και η υγεία, η ευγενική καταγωγή, η ενάρετη και εργατική σύζυγος, η τεκνοποιία καλών και λαμπρών παιδιών.

Στο τμήμα αυτό του λόγου του, ο Καταφλώρον, αναμφισβήτητα στηρίζεται αποκλειστικά στην παράδοση των ρητορικών σχολών της δεύτερης σοφιστικής. Συνθέτει έναν σύντομο Επιθαλάμιο, στον οποίον με περισσή επιδεξιότητα θίγει τα περισσότερα από τα βασικά θέματα που προτείνει ο Μένανδρος για έναν Επιθαλάμιο,⁴⁶ χωρίς βέβαια να τα αναπτύσσει όλα εξίσου: η θεωρητική εκτίμηση για τη σημασία του γάμου εκφράζεται έμμεσα δια στόματος Αριστοτέλη περί ευδαιμονίας, μνημονεύεται το γένος της κόρης (βασιλική προέλευση) – το γένος του γαμπρού έχει εγκωμιαστεί ήδη προηγουμένως – εγκωμιάζεται η ομορφιά της νύφης, την οποία ερωτεύτηκε ο γαμπρός με την πρώτη ματιά (κεραυνοβόλος έρωτας), τέλος εγκωμιάζεται ο νυφικός θάλαμος. Ο συγγραφέας υιοθετεί την μενάνδρεια άποψη που

46. Ο Μένανδρος προτείνει τέσσερις κύριους τύπους: γενική εκτίμηση ότι ο γάμος είναι κάτι καλό, εγκώμιο του γένους του ζευγαριού, εγκώμιο των νυμφευομένων με έμφαση στην ομορφιά τους, σωματική και ψυχική, εγκώμιο του νυφικού θαλάμου (RUSSELL-WILSON, *Menander*, Περὶ Ἐπιθαλαμίου, σ. 134-146 [όπως σημ.1]).

θέλει τον επιθαλάμιο λόγο να διανθίζεται με γοητευτικές ερωτικές διηγήσεις,⁴⁷ και καταφεύγει στους ομηρικούς έρωτες της Ήρας με τον Δία, αλλά και σε κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης με ερωτική χροιά, όπως το Άσμα Ασμάτων και οι Ψαλμοί, μια σύζευξη εξ άλλου πολύ συνηθισμένη σε βυζαντινά έργα. Ως κειμενικό πρότυπο, από το οποίο δανείζεται και χωρία, φαίνεται πως έχει τα *Επιθαλάμια εις Σεβήρον* του διάσημου ρήτορα και διδασκάλου του 4^{ου} αιώνα Ιμέριου.⁴⁸ Αυτό που προκαλεί, ωστόσο, εντύπωση στον έπαινο της νεόνυμφης είναι το γεγονός ότι ο Καταφλώρον δεν μιλά για καμία άλλη αρετή της κοπέλας εκτός από την παρθενία. Οι υπόλοιπες συνήθειες γυναικείες αρετές απουσιάζουν και το κύριο βάρος του εγκωμίου δίνεται αποκλειστικά στο φυσικό της κάλλος. Βέβαια, όπως έχει επισημάνει η Λαΐου, την περίοδο αυτή, η φυσική ομορφιά γίνεται ένα χαρακτηριστικό τόσο σημαντικό, που υποχρεωτικά αποδίδεται σε κάθε αριστοκρατική σύζυγο.⁴⁹ Δεν είναι σίγουρα τυχαίο ότι την ίδια εποχή επανεμφανίζεται το ερωτικό μυθιστόρημα, στο οποίο πάντοτε εκθειάζεται το κάλλος των ερωτευμένων νέων και μάλιστα διακρίνεται και τονίζεται η αρρενωπότητα από τη θηλυκότητα.⁵⁰ Το αναγνωστικό κοινό αυτού του λογοτεχνικού είδους ήταν κατεξοχήν η αριστοκρατία. Δεν είναι όμως διόλου συνηθισμένο ένας ρήτορας να περιορίζει τον έπαινο μιας γυναίκας στην εξωτερική της εμφάνιση και να δίνει έμφαση στο σώμα και την ερωτική έλξη. Και πάλι, στο σημείο αυτό, ο Καταφλώρον παίζει με τις αντιθέσεις, πιο μακροσκοπικά αυτή τη φορά: στην περίπτωση της μητέρας το εγκώμιό της στηρίζεται στην ιδέα της πλήρους αδιαφορίας για το σωματικό κάλλος και τις γήινες απολαύσεις· στον αντίποδα, το εγκώμιο της συζύγου είναι ένας ύμνος στη γυναικεία φυσική ομορφιά και την ευτυχία του έρωτα, στο πλαίσιο βεβαίως ενός νόμιμου γάμου.

47. Χαίρει δὲ διηγήμασιν ἐπαφροδίτοις τε καὶ ἐρωτικοῖς, ταῦτα γὰρ οἰκεία τῇ ὑποθέσει: ὁ.π., σ. 134.15-16.

48. Έκδ. Α. Colonna, *Himerii declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, Oratio 9, Rome 1951, σ. 74-86. Συγκεκριμένα πβ. το χωρίο «ἐστήσατε τὸν ὑμέναιον τότε - τὸν Απόλλω τὸν μουσικόν» (βλ.κειμ. II στ. 3-6), με το χωρίο 74.2-3 της Προθεωρίας των *Επιθαλαμίων εις Σεβήρον* και το 75.25-33 στην αρχή του ίδιου κειμένου.

49. ΛΑΙΟΥ, *Mariage*, σ. 94-95 (ὅπως σημ. 28).

50. C. JOUANNO, "Women in Byzantine Novels of the 12th century: An Interplay Between Norm and Fantasy" στο L. Garland (ed.), *Byzantine Women. Varieties of Experience ad 800-1200*, Aldershot 2006, σ. 148.

Τα κείμενα*I. Η Μητέρα*

Scor. Υ Π 10 (265), f. 327-328v)

- 1 Οὕτω δ' ἔχων τὰ ἐς ἀκμὴν καὶ νεότητα, ὧ ποίαν καλλίστην
 ἔννομον συζυγίαν ἠρμόσατο. Τῷ μὲν γὰρ Ἀδὰμ τῷ γενάρχη τῷ
 πρωτοπλάστῳ πρὸς συμφορὰν ἢ σύζυγος ἐδόθη καὶ κῆρα καὶ
 θάνατον, καὶ οὐχ ἵνα τὸν λειμῶνα τούτῳ φυλάξῃται, ἀλλ' ἵνα
 5 τὸν λειμῶνα τῆς Ἄτης ἀναστομῶσῃ καὶ τὰς ἐλπίδας εἶπεν ἄν
 Ὅμηρος ἀπανταχόσε διασκορπίσῃ, ὧν ἄτερος τῶν πίθων
 ὑπερχειλῆς ἐστίν· ἀλλὰ ἢ σύζυγος, ἢ σὴ μήτηρ, ὧ μακάριε, καὶ
 τῆς ἐντολῆς εἰς μνήμην εἶλκε τὸν σύζυγον, καὶ τὴν φυλακὴν
 ὑπετίθει, -ῆν γὰρ οὐκ ἐνεργῆς ὁ ψιθυρισμὸς παρὰ ταύτη τοῦ
 10 δράκοντος -[f. 327v] καὶ ἐξημέρου τὰ σκῶλα καὶ τὰς ἀκάνθας,
 καὶ καθίστη τὰ προσαντέστερα, καὶ πρὸς τὴν κρείττω καὶ
 βασιλικὴν ἐχειραγῶγει τὸν κοινωνόν, καὶ τοῖς αὐτοῖς ἐπτέρου
 πτεροῖς, καὶ οὐ μᾶλλον ἔκλεισεν ὅτι μὴ καὶ ἀνεπέτασεν αὐτῷ
 τὸν παράδεισον. Ποῦ νῦν ἢ ξενοκόμος ἐκείνη καὶ τὸν παλαιὸν
 15 Ἀβραὰμ ἐν γυναικείῳ φέρουσα σώματι. Ὡ ροῦς δακρῶν
 ἐκεῖνος, ὁ μὲν πυρὸς σβεστήριος καὶ κακίας κατακλυσμός, ὁ δὲ
 τοῖς δακρῶν ἄξια πάσχουσιν ἀτρέμας καταλεαίνων τὴν συμ-
 φορὰν, ἀπὸ ψυχῆς ἀμάρας τῶν ὀφθαλμῶν ὀχετηγούμενος φί-
 λοικτος· πρᾶγμα γὰρ τι συμβαῖνον ὀρῶμεν τοῖς πάσχουσι τὰς
 20 συμφορὰς καταστέλλεσθαι, ἥνίκα τὶς αὐτῶν κοινωνὸς κατέστη
 τοῖς δάκρουσι. Μερὶς τις ἐτύγχανεν ἐκείνη τοῦ πάθους τοῖς πά-
 σχουσι, καὶ κατὰ τὸν μέγαν Ἀπόστολον τὸ κλαίειν μετὰ κλαίον-
 των ἐκέρδαινε· καὶ τοῖς τοῦ Ἰωβ ἐνεκαλλωπίσατο θύρα μὲν
 αὐτῇ πεινῶντι ἠνέφκτο, ἔξω δὲ οὐκ ἠύλισατο ξένος. Ὀφθαλμὸς
 25 ἦν τυφλῶν, πούς δὲ χωλῶν. Ἐκειτο μὲν οὖν ὡς φασι κοινὰ τοῖς
 συζύγοις τὰ πράγματα, ὁ δ' ἀνήρ ἐμειονεκτεῖτο, -κοίλαις γὰρ
 ἀμφοτέραις ἢ σύννευος ἦντλει καὶ χρυσᾶς φλέβας τοῖς θέλου-
 σιν ὠρουττε καὶ ὑπὲρ τὴν ἀτλαντικὴν τὸν ἔλεον ἐπεπλήμμυρε, -
 καὶ ὁ σύζυγος ἐπὶ τούτοις μειονεκτούμενος ἔχαιρε, καὶ παρε-
 30 χῶρει μὲν ἐκεῖνος τῇ γυναικί, ἢ δὲ τὸν ἄρτον ἠκόντιζε καθ'
 ὕδατος, καὶ κατὰ πέτρας ἢ ἀκάνθης τὸν σπόρον οὐκ ἔβαλλεν,

ὡς τὰ μὲν συμπνιγῆναι καὶ μὴ ἀναθῆλαι τὸ πρῶτον ἢ τὴν ἀρχὴν, τὰ δὲ πτηνοῖς ἀρπασθῆναι, τὰ δὲ δοθῆναι μὲν ἀπὸ τῆς γῆς ἀλλὰ μικρὰ καὶ ἀμενηνὰ καὶ ὅλως ἄβρωτα, ὡς μὴ δὲ στόμα
 35 πληροῦν ἔχειν ἔσθοντος. Οὕτως ἐκείνη σπεῖρειν οἶδε προάστα-
 χυν, οὕτω στιβαρὰν αὐτὴ τὴν ὕννιν ἐχάλκευσεν, οὕτω κατὰ
 καιρὸν ἔσχε νεώσασα, καὶ τὴν γῆν ἢ τὴν ψυχὴν ἀυλακίσασα.

Τίς ἐν ἡμέρᾳ τὰς νυκτὸς φιλοσοφίας ἐκείνης σου τῆς μητρὸς, τοὺς κλόνοὺς τῶν γονάτων αὐτῆς, καὶ τὰ δάκρυα ἃ τὴν ψυχὴν
 40 ἀποθλίβουσα καὶ ἀνάγουσα πρὸς τοῦδαφος ἔρριπτε; Τίς τὰς παννυχίδας ἐκείνης καὶ τὰς κατὰ γῆς ῥίψεις καὶ τὰς οἶον προ-
 σφύσεις καὶ συγκολλήσεις τοῦ σώματος; Ἀλλὰ τὸ οἰκουρὸν καὶ
 περὶ τὴν ἐντὸς ἐργατείαν ἐπτοημένον καὶ γρήγορον; Ἀλλὰ τὸ
 περὶ τοὺς ναζιραίους σέβας καὶ τὴν τιμὴν; Ἀλλὰ τὸ περὶ τού-
 45 τούς ξενοδόχον, τοὺς ἀναχωρητὰς τῆς αἰσθήσεως, τοὺς θαρ-
 ρούντως ἐρῶ προφήτας, τὴν καθ' ἡμᾶς Σωμανίτιδα, τὴν χήρας
 τοῦ Θεοσβίτου πολλὰς παρακρῦπτουσαν, ὅσον ἢ μὲν ἓνα προ-
 φήτην καὶ τοῦτον ἐφάπαξ, ἢ δὲ καὶ καθ' ἡμέρας ὅλας καὶ ναζι-
 50 ραίων ἀγέλας ἐντὸς εἰσφκίζετο; Ἀλλὰ τὸ κοινωνικὸν ἐκείνης
 τῆς ἀστυγείτονος, τὸ δὲ ἀνεστηλωμένον περὶ τὴν ἐκκλησίαν
 καὶ τοῦ σώματος ἀκλινὲς μεῖζον ἢ κατὰ γυναῖκα πρὸς τὰς
 φυσικὰς ἀνάγκας ἰστάμενον; Τίς τοιούτων πραγμάτων
 ἄγγελος ἄνθρωπος, ὡς ἐπὶ τοῦ λόγου γράψαι καὶ παραστήσα-
 55 σθαι ὡς θαυμαστὸν ἦν ἐκείνη τὸ μυραλοιφεῖσθαι κατὰ τὰς
 εὐσχήμονας ταύτας καὶ θρύπτεσθαι, καὶ θαλαμεύεσθαι κατὰ
 τὰς τὰ νυκτὸς τελούσας μυστήρια, - θαυμαστὴ γὰρ ἐκείνη καὶ
 σπουδαστέα καὶ ἢ παρεισφθαρεῖσα τῷ γυναικῶνι περιεργία
 τοσαύτη, καὶ ἐγχανοῦσα ταῖς γυναιξὶ Ἐρινύς, τὸν γυναικῶδη
 κατὰ τῆς εἰκόνας πόλεμον λέγω, καὶ τὴν ἀλλόκοτον ταύτην
 60 μάχην καὶ ἔκθεσμον τῇ συμφύρσει τῶν χρωμάτων συμμαχου-
 μένην καὶ τὴν εἰκόνα ληιζομένην καὶ κλέπτουσαν, - ὡς πολλὴ
 παρ' ἐκείνη [f. 328] καὶ περιμάχητος καὶ ἢ πλοκαμὶς τῆς τριχὸς
 αὐτῆ καὶ αἱ ἕλικες πολλάκις πρὸς ἑαυτὰς ἐλισσόμεναι καὶ
 στρεφόμεναι, καὶ ζητητὰ <τὰ> νίτρα, καὶ ὁ τὰς τρίχας μεταβά-
 65 πτων ἥλιος καὶ μεταχρωννύς, ὡς χρυσίζειν μὲν ἡρέμα τῷ χρώ-
 ματι, ἐπιπρέπειν δὲ τῷ οὐλῷ τῆς ἐμπλοκῆς, καλὰ παρ' ἐκείνη

καὶ τὰ δύσχριστα ταῦτα πρόσωπα, καὶ ὁ πολὺς ἐπὶ τοῦ προσώ-
 που φορυτὸς τοῦ πηλοῦ, καὶ ἡ σοφὴ χεὶρ περὶ ταῦτα καὶ
 ἀχειοῦσα τὰ τίμια· σπουδαστὸς παρ' ἐκείνη καὶ ὁ τοῦ χρυσοῦ
 70 ταῖν χεροῖν τοσοῦτος φορυτὸς, καὶ αἱ πολλαὶ χειροπέδες, καὶ τὰ
 ἐπὶ βραχίονι περιττά, καὶ ὁ τῆς δέξης κλοιός, καὶ ὁ κύφων οὔτος
 καὶ ἡ ἀγχόνη, ζηλωτὴ παρ' ἐκείνη καὶ ἡ τῶν ὀνύχων ἀκόνη, καὶ
 ἡ μέχρη καὶ τῶν ἀψύχων βλακεία, καὶ ὁ τῆς κωμωδίας σφραγι-
 δωνυχισμὸς, καὶ ἡ τοῖν ποδοῖν καταπατουμένη τρυφή, ἵνα καὶ
 75 πατεῖν ἔχοιεν αἱ τρυφεραὶ τὸν ταπεινὸν τοῦτον χρυσοῦ καὶ κά-
 τω που μένοντα, ὃν ἡ βλακεία καὶ πρὸς ὕφασμα μετερρῦθμισε
 καὶ περὶ τὰς ἐμβάδας ἐκένωσε; Πάνυ μὲν οὖν σπουδαστέαν τῆ
 σῆ μητρὶ τὴν γυναικείαν ταύτην ψώραν ἱστοροῦσιν οἱ γέροντες;
 Ὅθεν τίς ἢ ἔμφασις ἐντεῦθεν τῆς ἐκεῖθεν λαμπρότητος, καὶ
 80 τῆς δεξιώσεως οἷον ἀπόρροια; Ἐλύθη μὲν ὁ δεσμὸς ἐκείνη, καὶ
 τὰ τῆς ἀρμονίας οὐκέτι στερρᾶ, καὶ τὸ πνεῦμα ὑπὸ δορυφόροις
 ἀγγέλοις ἀπιὸν εἰς τὴν ἄνω μητρόπολιν ὤχετο καὶ μετὰ πνευ-
 μάτων τὸν σύμφυλον ἐπέρασεν αἰθέρα, καὶ ἐνταῦθά που τῆς
 ἐφέσεως ἔστη. Ὁ δὲ χοῦς οὔτος ὁ καλυπτῆρ τῆς ψυχῆς, τὸ πῆλι-
 85 νον σκεῦος, ἀπεμαράνθη μὲν τὰ κρεῦλλα καὶ τὸ σάρκινον
 ἔρριψεν ἄνθος, ἀλλὰ καὶ οὕτως ὅλον ὅλοις νεύροις, ὅλοις
 ὀστοῖς ἀκέραιον δέδεται, καὶ ὑπὲρ τὴν Ἀρωματοφόρον ἦν ὄρα
 πρώταις ἀκτῖσιν ὁ ἥλιος, χάριεν ὄδωδε, καὶ οὐκέτι κατὰ τὰ βρι-
 θοντα ταῦτα καὶ πολύσαρκα καὶ σκώμματος ἄξια σώματα, τὸ
 90 μὲν ἐσάπη, ἡ δὲ σῆψις σκώληκας ἔφυσε καὶ ἐζώωσεν, ἐρράγη
 δὲ τὸ ταμεῖον τῆς κόπρου καὶ τοῦ πλησιάζοντος ἀηδῖαν μακρὰν
 κατεσκέδασε, καὶ τῆς ἀποθήκης ἀνοιγείσης καὶ
 ἀποφορτισθείσης τῆς κόπρου. Ποῦ γὰρ παρ' ἐκείνη τρυφῆς
 ὄγκος καὶ φόρτος καὶ ὀσμῆς ὅλοι θημῶνες καὶ ξυμφορητὸς
 95 συρφετός, καὶ κόπρος καὶ ὑπὲρ τὴν μυθικὴν τοῦ Αὐγείου, τῆ
 πλησμονῆ τὴν φύσιν νικήσασα, ὡς ἀποσκυβαλίζουσιν
 ἀπειρηκέναι τὰ μὴ τροφίμα μὴ δὲ χρήσιμα;

Πολλὴ δὲ καὶ ἡ σάρξ παρὰ τῆ ἀσωμάτῳ μονονουχί καὶ
 ἀναίμονι, ὡς καὶ σαπῆναι ταύτης τὴν περιττότητα, καὶ φύσαι
 100 σκώληκας ἐκ τῆς σήψεως; Ὡ ἐκείνη ταῖς ὑπὸ τοῦ πνεύματος
 ἀναλυθεῖσα μερίμναις, καὶ ὑπεκστᾶσα τῷ κρείττονι. Τίς γὰρ

- φωτὶ κοινωνία πρὸς σκότος κατὰ τὸν μέγαν Ἀπόστολον, ἣ ποία
 συμφώνησις Χριστῷ τε καὶ Βελιάρ; Ὡ σὰρξ ταῖς τῆς ψυχῆς
 ἀναβάσεσιν ὑποβιβασθεῖσα καὶ ὑπορρεύσασα, ὡς εὗγε κατειρ-
 105 γάσθης καὶ κατεπονήθης συντακεῖσα καὶ συνιζήσασα, ἵνα μὴ
 ἐνεργὸς χρηματίσης ὕλη καὶ πρὸς γένναν τοῖς σκώληξι, καὶ ἡ
 σὴ φθορὰ τοῖς ζωυφίοις γένεσις γένηται, ὡς οἶμαι καταλυθῆναι
 τὴν Ἀριστοτέλους ἐπὶ σοὶ δόξαν τὰς φθορὰς τῶν ἄλλων γενέ-
 σεῖς ἄλλων δοξάζουσιν, καὶ μὴ που τὸ σῶμα τοῦτο καθ’
 110 ἑτέραν ἐπλάσθη πλάσιν [f. 328v] ἢ τὴν ἡμετέραν ταύτην καὶ
 ἀδαμιαίαν καὶ σύνθετον, καὶ λυομένην πρὸς τὰς ἀρχάς, καὶ
 ἀπλῶς ῥοώδη καὶ σκεδαστήν. Ὡ μὴ λυθεῖς σώματος σύνδεσμος
 καὶ σύμπηξις ἀρμονίας οὐκ εἰδυῖα διάστασιν.
 [...] Ὁ μὲν γὰρ ξενιστῆς τῆς τριάδος Ἀβραὰμ ἐκεῖνος ὁ πα-
 115 τριάρχης ἕξωρον τῆς ξενοκομίας τὸ δῶρον ἐκέρδανε, καὶ τὴν
 χάριν ὄψιμον εὗρατο, τὴν δ’ ἡμετέραν τὴν ἀσματίζουσιν θέλει
 κίθαριν τοῦ βασιλέως Δαυὶδ καὶ θεσπιωδὸν τῆς δόξης ταύτης
 προβέβληται. Ἡ γὰρ ἡμετέρα καὶ σώφρων ἐκεῖνη Σωσάννα καὶ
 ἄμπελος ἦν εὐθηνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας αὐτῆς, καὶ τὰ
 120 τέκνα ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης αὐτῆς. Εὗγε
 τῶν ὠδίνων ἐκείνων, εἰ ἐπὶ τοιούτοις ἐλύθησαν.

II. Η σύζυγος

Scor. Υ Π 10 (265), f. 331

- 1 [...] καλή τις καὶ πρωτίστη παρθένος τῶν περὶ τὰ βασίλεια,
 ἀκριβὲς παρθένων κειμήλιον, ἀρμόζεται σοὶ πρὸς ἔννομον σύ-
 ζυγον, ὡς ἄσυλον ἱερὸν τὸ σῶμα φυλαξαμένη σοι. Ὡς καλὸν
 ὑμεῖς ἐστήσατε τὸν ὑμέναιον τότε, καὶ εἰ παρῆν τις ποιητικὴ
 5 αὐτόνομος, εἶπεν ἂν τὰς Μούσας τότε· μετ’ Ἀφροδίτης
 συγχορεῦσαι, συγχορεῦσαι δὲ σφῆσι καὶ τὸν Ἑρμῆν καὶ τὸν
 Ἀπόλλω τὸν μουσικόν· καὶ εἶπεν ἂν τὴν τότε χορείαν οὕτω
 θαυμαστῶς ἔρμαφρόδιτον, εἰ νέαν ἔμελλεν γνῶναι γυναῖκα
 μουσικὸς καὶ φιλόσοφος, εἰσαγωγικὸς ἀτεχνῶς τὸν ἔρωτα, καὶ
 10 τὴν Ἀφροδίτην ἀμύητος. Ὡς καλή τις ἦν ἡ νύμφη, ὡς καλή τις ἡ
 παρθένος καὶ ἀσματικὴ περιστερὰ τὰς πτέρυγας ἠργυρωμένη
 καὶ χρυσιζουσα τὸ μετάφρενον, αἱ δὲ οἱ σιαγόνες φιάλαι

ἀρώματος. ὦ τίς ἄρα ποιητικὸς ἀφειδῆς τοῖς ὀνόμασι! Ἦισεν
ἂν ὑμῖν ὡς ἡ μὲν παρθένος ἐνεπορήσατο τὸν τῆς Ἀφροδίτης
15 κεστόν, καὶ τὰ τῆς συζυγίας Ἥρα ἐξήρησεν ἐν αὐτῇ, ἣν δὲ
βοῶπις, ἣν δὲ καλλιπάρης, ἣν δὲ ἀργυρόπεζα, ὁ δὲ νυμφίος
εἶδε πρὸς τὴν νύμφην καὶ ἔπαθεν. Οὐκέτι γὰρ πάντως, κἂν εἰ
καὶ λίαν ἤθελε τερατεύεσθαι, καὶ πόας ἀπὸ τῆς γῆς εἶχεν
αὐτοματίζειν, λωτόν θ' ἐρσήεντα φύειν ἰδὲ κρόκον, ἰδ'
20 ὑάκινθον· οὐ γὰρ τὸ Γάργαρον τῆς Ἰδῆς τὸν θάλαμον
ἐσχεδιάζειν, ἀλλ' ἄλλο στερρόν καὶ ἀντίτυπον δάπεδον. Ὁ μὲν
οὖν Σταγειρίτης φιλόσοφος τὸ τῆς εὐδαιμονίας ὑπογράφων
καλλίστευμα καὶ τὰ ταύτης συλλέγων τε καὶ διατυπούμενος,
τὴν μὲν ῥίζαν ἀπὸ τὴν ψυχὴν φυτεύει καὶ τῶν ἐντός, καὶ τὴν
25 γενικὴν τετράδα ζευγνύων ἐκ τῆς ψυχῆς, τὴν βάσιν τῆς
εὐδαιμονίας, ἐντεῦθεν ἰδιάζει καὶ ἀσφαλίζεται, χαρίζεται δ'
ὅμως αὐτῇ καὶ ἀπὸ τῶν ἐκτός τὴν ἀκεραιότητα, καὶ μὴ ἂν
ἀρκεῖν πρὸς εὐδαιμονίαν φιλοσοφεῖ τὴν ἀκήρατον, εἴ τις
σωφρονεῖ μὲν κατὰ Σωκράτην, δικαιοπραγεῖ δὲ κατὰ τὸν
30 Ἀριστείδην, ἄδεται δὲ σοφὸς ὑπὲρ Παλαμήδην καὶ Ὀμηρον, καὶ
ἀνδρεῖος κατὰ τὸν Μενεσθέα τὸν πρῶτον, ἀλλὰ δεῖ τὸν
ἀκριβῶς εὐδαίμονα κοσμεῖσθαι μὲν ἐντεῦθεν μᾶλλον καὶ μά-
λιστα, ἔχειν δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ἔξω τι εὐδαιμον, ὡς βρῦειν μὲν τοῖς
τοῦ βίου πολυτελέσι, καὶ ὑπὸ πολλοῖς πομπεύειν περίοπτον καὶ
35 δυναστεύειν ἢ παραδυναστεύειν ἐν βασιλείοις, ἀνθεῖν δὲ καὶ
θάλλειν πρὸς κάλλος, καὶ ἐρρῶσθαι τὸ σῶμα, καὶ εὐγενῶς
ἔχειν ὡς ἀπὸ Κόδρου, καὶ γύναιον λαβεῖν οἰκουρὸν
περισπερχές τοῖς πράγμασι καὶ ἀκέραιον, καὶ γεννῆσαι παῖδας
νεότητος ἀγάλματα καὶ λαμπρότητος.

TÉLEMAQUE. C. LOUNGHIS*

La sédition de Nika d'après les sources Byzantines

... πολὺ μὲν πλῆθος ἀνδρῶν πολὺ δὲ γυναικῶν ἐκ τῶν οἰκείων τόπων ἐξανιστάμενον καὶ εἰς ταύτην ἀφικνούμενον τὴν εὐδαιμόνα πόλιν, ὧν οἱ πλεῖστοι καὶ μεταιτοῦντες καὶ ἐραυίζόμενοι τοῦτο πράττουσιν, ἔστι δὲ ὅτε καὶ τελευτῶσιν ἐνταῦθα.

(Nov. LXIX, 1, an. 538, p. 351, SCHOELL – KROLL)

Le 11 janvier de l'an 532 à Constantinople éclata une émeute qui, très rapidement, prit une étendue jamais réussie jusqu'alors; après maints graves incidents qui causèrent plusieurs destructions dans la capitale et menèrent le gouvernement central de Justinien au bout d'un effondrement sans précédent, la révolte fut battue par l'armée et totalement écrasée après un grand carnage du peuple dans l'Hippodrome le dimanche 18 janvier. La révolte est connue dans l'histoire par le slogan «Nika, nika», vociféré par la foule dans les rues pendant presque une semaine.

La population de Constantinople à l'époque dont il est question semble avoir été bien nombreuse, elle atteignait peut-être même les 300.000 habitants¹, mais les contradictions dans la vie quotidienne de cet empire romain d'Orient gouverné par Petrus Sabbatius, né à Dardanie et connu sous le nom de Justinien (527-565) reflétaient l'effort suprême fait par une société d'apparaître puissante et imposante peu avant sa mort. «Un pouvoir abandonné par tout le monde s'effondre d'habitude, comme sa puissance diminue au jour le jour»², avoue avec une

* Directeur de recherche à la F.N.R.S.

1. D'après D. JACOBY ("La population de Constantinople à l'époque byzantine", *Byzantion* 31, 1961, 107-108), la population de Constantinople montait à 375.000 environ. A. P. KAZDAN (*Voprosy Istorii* 1962, no 5, 192) fait le chiffre descendre à 300.000. H. G. BECK, ("Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt", *Byzantinische Zeitschrift* 58, 1965, 12-13) accepte un chiffre assez plus élevé, aux environs de 500.000.

2. ἀρχὴ γὰρ περιορωμένη καταρεῖν εἴωθεν, ἀποληγούσης αὐτῇ τῆς ἰσχύος

mélancolie presque imperceptible le sénateur Origène qui prit une certaine part à la révolte, sans que ses destinées nous soient connues jusqu'à la fin. En réalité, le sénateur Origène exprimait d'une façon bien compréhensible l'angoisse de sa propre classe, c'est-à-dire de la noblesse sénatoriale de l'époque qui ne pouvait pas rester en vie qu'attachée fermement au pouvoir central, indépendamment du fait que cette obstination nuisait à l'état aussi bien qu'à la société.

Le temps où le monde civilisé était gouverné par Justinien a été désigné comme «une Antiquité dans le Moyen Âge»³ dans le sens que l'idéologie politique de cet empereur essayait de garder vivants ou encore de faire revenir des contextes sociaux qui mouraient ou avaient déjà cessé d'exister. Bien que l'esclavage avait ostensiblement périclité, peut-être depuis l'époque de Constantin Ier (306-337), la législation de Justinien tout en reconnaissant que la servitude était contraire au sens de l'humanité (*humanitas*), n'hésitait pas de la reconnaître aussi comme une sorte de moindre mal, dans la mesure où l'esclavage avait été conforme au bien-être de la société et, par surcroît, il favorisait la théorie de la clémence (*aequitas*)⁴. L'esclavage allait de pair avec les fameuses *consuetudines* des grands seigneurs terriens qui, eux aussi, constituaient des survivances vénérables de l'Antiquité⁵ et, en tant que tels, il était bien normal qu'il s'opposassent à toute sorte de réformes sociales. Le sénat de Constantinople au VIe siècle offrait deux aspects au spectateur: en tant qu'appareil politique, sa puissance était en constant déclin. Comme appareil représentatif de la classe dominante, par contre, le sénat pourrait se vanter de faire accroître son influence et prestige chaque jour.

καθ'ἡμέραν ἐκάστην, Procope, *Bella* I, 24, 30 = HAURY – WIRTH I, 129. Cf. R. GUILLAND, "La noblesse byzantine de la haute époque", *Ελληνικά* (Παράρτημα) 4, 1954, 255. A. A. ČEKALOVA, "Senatorskaja aristokratija Konstantinopolia v pervoi polovine VI v", *Vizantiiskii Vremennik* 33, 1972, 12-32.

3. Cf. J. R. PALANQUE, "La vie et l'oeuvre d'Ernst Stein, avant-propos, XI", dans E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.

4. Voir Z. V. UDALCOVA, "Zakonodatel'nye reformy Iustiniana", *Vizantiiskii Vremennik* 26, 1965, 30. Le Digeste XXVIII, 5, 84 et XL, 5, 37 se réfère aux esclaves avec une certaine sympathie.

5. Voir P. ARSAC, "La dignité sénatoriale de Bas-Empire", *Revue historique du droit français et étranger* 1969, no 2, 198-243. D'après A. H. M. JONES (*The Later Roman Empire*, London 1964, 527-528), l'aristocratie sénatoriale diminue sensiblement en nombre depuis le milieu du IVe siècle jusqu'aux années trente du VIe siècle, lorsqu'elle est ranimée par des mesures prises par Justinien.

Dans les provinces, les propriétés terriennes qui appartenaient à des sénateurs⁶ étaient grandes et la reconquête de l'Italie effectuée en 552 permit à la législation impériale de restituer aux sénateurs de Rome tous les domaines dont ils avaient été auparavant privés par les Ostrogoths de Totila, esclaves et colons inclus⁷. La noblesse sénatoriale du VIe siècle était en train d'assimiler en son sein tout ce qui avait survécu de l'aristocratie provinciale des villes anciennes de l'empire (aristocratie des curiales)⁸, maintenant en processus de décadence. Et, en effet, avec le déclin de l'esclavage en tant que système social, une des preuves les plus évidentes de l'effondrement progressif du monde ancien était l'état lamentable de plusieurs villes ruinées par l'abandon⁹ par leur habitants mais aussi par l'état. La population des anciennes villes ou bien se réfugiait à la campagne ou alors cherchait à s'abriter dans la capitale. Ce qui alimentait le marché des villes de l'Antiquité était le système de l'esclavage qui dominait dans la production et sans l'esclavage les villes perdaient le fournisseur principal de leurs ressources. La société entière se trouvait devant le début, brumeux et incertain, du Moyen Âge.

En outre, cette aristocratie sénatoriale bien originale constituait la dernière partie de la société qui avait adhéré au Christianisme, bien qu'à un Christianisme qui avait radicalement changé son caractère initial. Depuis le temps de Théodose Ier (379-395) une loi datée de 380 stipulait explicitement que vrais Chrétiens ne sont que les Chrétiens catholiques, c'est-à-dire ceux qui acceptent les décisions du Concile Œcuménique de Nicée (325), tandis que tous les autres sont déclarés comme infâmes hérétiques (*Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanoque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere*)¹⁰ et mis hors-la loi. Les Conciles œcuméniques surtout

6. A. A. ČEKALOVA, "Senatorskaja aristokratija Konstantinopolia v pervoi polovine VIgo veka", *Vizantiiskii Vremennik* 33, 1972, 12-32.

7. *Constitutio Pragmatica* (an. 554) = *Novellae Iustiniani* ed. R. SCHOELL – G. KROLL, Berlin-Zürich 1972, App. VII, ch. 13 -16, p. 801. Cf. T. LOUNGHIS – B. BLYSIDOU – St. Lampakes, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, Nicosia 2005, no 1396, avec bibliographie.

8. A. LANIADO, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin* [TM – Monographies 13], Paris 2002.

9. G. L. KURBATOV, *Osnovnye problemy vnutrennego razvitija vizantiiskogo goroda v IV-VII vv*, Leningrad 1971.

10. *Codex Theodosianus* XVI, 1, 2, p. 833, ed. Th. MOMMSEN – P. KRÜGER, Dublin-Zürich 1971.

celui de Chalcédoine en 451 n'ont point manqué de souligner les devoirs des chrétiens envers l'Orthodoxie catholique (c'est-à-dire les décisions/canons des Conciles) et non plus envers le Christianisme dans sa conception originale¹¹. Il s'ensuivait de tout ceci que tout un chacun pouvait être chrétien et en même temps considéré comme hérétique par les autorités¹², ce qui le mettait automatiquement hors-la loi et était soumis à de peines bien cruelles. Par ce biais légal, la noblesse sénatoriale pouvait à son aise adhérer non plus au Christianisme, mais à l'Orthodoxie catholique des Conciles et pouvait de la sorte se montrer implacable envers les hérétiques, surtout orientaux qui insistaient encore sur l'abolition de l'opulence. Dans les rangs de la noblesse sénatoriale les hérétiques ariens, monophysites, manichéens constituaient des exceptions très rares. Il y avait effectivement une opposition sénatoriale qui pourtant était distinguée par une tendance prononcée vers le paganisme¹³, une fraction qui pouvait ne pas compter plusieurs adeptes mais avait quand même le mérite d'esquisser bien nettement les préférences esclavagistes d'une partie des grands propriétaires.

L'Orthodoxie catholique des Conciles s'était substituée au Christianisme original pour une raison supplémentaire, mis à part la ferme volonté de la classe dominante de ne pas se conformer à ses commandements (p. ex. *Mathieu 19, 21: vends ce que tu as et le donne aux pauvres; et tu auras un trésor dans le ciel*): l'ancien empire romain d'Occident se trouvait dans son entité sous domination barbare et ces Barbares étaient des hérétiques ariens; or la noblesse sénatoriale de Constantinople avait besoin d'un prétexte pour pouvoir intervenir militairement en Occident. Le prétexte d'une soi-disant «Croisade» contre les Barbares hérétiques de l'Occident devient petit à petit *un programme politique*, que l'empereur Justinien aspire à mettre en exécution partant de Constantinople¹⁴. Mais, jusqu'à ce que ce programme mûrisse,

11. T. C. LOUNGHIS, "Obraščeniye v christianstvo gospodstvujuščego klassa Vostočnoi rimskoi imperii vo vtoroi polovine piatogo veka", *From Late Antiquity to Early Byzantium*, Praha 1982, 49-52.

12. Cf. par exemple Codex Iustinianus I, 5, 12 (ed. P. KRÜGER, Dublin-Zürich 1967) = LOUNGHIS – BLYSIDU – LAMPAKES, *Regesten*, no 480, avec bibliographie.

13. Z. V. UDALCOVA, *Ideino-političeskaja bor'ba v rannei Vizantii*, Moskva 1972, 173.

14. T. C. LOUNGHIS, "Le programme politique des Romains orientaux après 476; une répétition générale", *Atti del II Seminario Internazionale di studi storici «Da Roma alla Terza Roma»*, Roma 1982, Napoli 1985, 369-375.

l'empereur Anastase Ier (491-518) avait adopté l'attitude suivante: pendant qu'il ne cessait de rassembler de grandes sommes d'argent (320.000 livres d'or) qui devraient être dépensées pour la plupart aux efforts militaires consacrées à la reconquête de l'Occident comme il a été prouvé par la suite, il n'hésitait point et maintes fois de léser considérablement le catholicisme de la classe dominante en manifestant des tendances monophysites par lesquelles il espérait apprivoiser quelque peu le mécontentement des populations des provinces orientales. L'empereur Anastase resta en conflit avec l'aristocratie sénatoriale jusqu'à la fin de son règne¹⁵.

Procope ne nous renseigne guère, contre qui éclata cette grande révolte. Pourtant, trois ans plus tard et lorsque les souvenirs commençaient déjà à ternir, en publiant la longue Nouvelle administrative no VIII en 535, Justinien avouera ouvertement que dans son empire règne une grande injustice et ceci est arrivé pas depuis longtemps, mais plutôt récemment (*non olim, sed ex quibusdam temporibus/οὐκ ἄνωθεν ἀλλ' ἐκ τινων χρόνων*). Ce qui est encore plus grave en l'occurrence, c'est que cette injustice a accablé les citoyens, les a mené à la pauvreté (*πενίαν*) et risque même les réduire à l'indigence (*εἰς τελειωτάτην ἀπορίαν*)¹⁶.

L'indignation populaire se manifestait souvent avec violence à Constantinople; D'après le témoignage des sources l'empereur Anastase avait à faire face à des émeutes populaires en 491, 493, 498, 501, 507, 511, 512, 514, 515 et 518 et il serait utile de souligner ici pas tellement leur fréquence qui est évidente, mais plutôt la variété des prétextes sous lesquels elles éclataient¹⁷. Les émeutes si fréquentes avaient comme centre la capitale Constantinople, car, dans la mesure que l'Antiquité semblait se disloquer de toutes parts, ni les villes provinciales en profond déclin ne pouvaient jouir d'une vie sociale tant soit peu animée ni en province les colons avaient pris conscience de leur destin presque commun avec celui des esclaves¹⁸. Il semble que les souvenirs de l'époque où la servitude jouait le rôle prépondérant dans la production

15. A. A. ČEKALOVA, "Narod i senatorskaja opozicija v vosstanii Nika", *Vizantiiskii Vremennik* 32, 1971, 29.

16. Nouvelle VIII, Préambule (an 535) = SCHOELL – KROLL 64.

17. A. A. ČEKALOVA, "Vosstanije Nika i social'no-političeskaja bor'ba v Konstantinopolie v konce V – pervoi polovine VI v.", *Vizantiiskie Očerki* 1977, 158-159.

18. Codex Iustinianus XI, 48, 21 = LOUNGHIS – BLYSIDOU – LAMPAKES, *Regesten*, no 735, avec bibliographie.

n'étaient nulle part complètement effacés.

L'avènement de la dynastie justinienne avec Justin Ier (518-527) comporte un recul du pouvoir central vers une direction réactionnaire qui devient de plus en plus manifeste au fur et à mesure que les nobles enclins au paganisme de l'opposition sénatoriale reviennent au gouvernail de l'empire¹⁹. On commence par des violentes persécutions contre les hérétiques de tout acabit pendant que la nouvelle dynastie fait rentrer de l'exil tous les sénateurs/patrices, bannis par Anastase²⁰; en 520 une première émeute peut être facilement matée et en 523 une deuxième a le sort de la première²¹; les peines imposées aux coupables sont lourdes. À l'avènement de Justinien en 527 un décret impérial très sévère est publié, selon lequel tout «désordre» (*ἀταξία*) est interdit, n'importe de quelle couleur de l'Hippodrome cela puisse en venir ou même émaner²². Jusqu'alors c'était une vérité que chaque fois qu'il y avait des troubles dans les rues, les éléments promoteurs ou les instigateurs en étaient les membres ou les partisans des clubs (*μέρη*, *factiones*) de l'Hippodrome, connus par leurs couleurs dans les courses des chars. Ce qui peut être attesté avec certitude est que l'appellation *δῆμος Πρασίνων*, *δῆμος Βενέτων* etc a un sens et un contenu beaucoup plus large que ceux de l'appellation *μέρος* tout en étant liée avec quelques fonctions politiques et sociales confiés aux *demoi* aux villes qui existaient encore. Les membres de l'aristocratie sénatoriale pouvaient très bien être des partisans d'un de ces *demoi* qui se trouvaient en constante compétition entre eux et quelques empereurs sont bien connus pour leurs préférences: Justin Ier et Justinien étaient bien connus par leur faveur envers le *demos* des Bleus, fidèle à l'Orthodoxie de Chalcédoine et d'un teint plus aristocratique et plus oligarchique que les Verts, enclins à des déviations monophysites, voire hérétiques. De toute façon, Justinien évitait de nommer les *demoi* dans son décret en les citant au même rang. Et c'est ceci qui arriva effectivement.

Ce n'était pas uniquement que Justinien menaçait les *demoi* de leur

19. T. LOUNGHIS, "Die kriegerisch gesinnte Partei der senatorischen Opposition in den Jahren 526-529", *Zwischen Polis, Provinz und peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Wiesbaden 2005, 25-36.

20. Malalas, 337, THURN. Theophane, 166, DE BOOR = LOUNGHIS – BLYSIDU – LAMPAKES, *Regesten*, no 401.

21. Cf. ČEKALOVA, *ibidem*.

22. Malalas, 351. Theophanes, 170 = LOUNGHIS – BLYSIDU – LAMPAKES, *Regesten*, no 485.

faire subir la répression impériale; la persistance à l'Orthodoxie de Chalcedoine, la persistance à la politique de répression et le retour à une politique agressive envers l'Occident hérétique sont des symptômes qui caractérisent les premières années du règne de Justinien qui semble ainsi dépasser les ambitions de la noblesse sénatoriale, dont il commence à apparaître plus ou moins indépendant²³. Quelques savants modernes sont de l'avis que la grande révolte de janvier 532 éclata uniquement contre l'empereur et, d'une façon superficielle à mon avis, donnent à la sédition de Nika la désignation «antidynastique»²⁴. Ce qui est certain c'est que la sédition de Nika dépassa sous tous les rapports toutes les révoltes antérieures quant à son étendue et sa durée et surtout quant aux souvenirs laissés aux générations suivantes, de sorte que toutes les sources principales de l'époque lui dédissent des récits plus ou moins étendus²⁵, en soulignant très explicitement sa fin tragique²⁶.

Hormis les difficultés qu'on rencontre lorsqu'on s'attaque à l'identification des forces qui prirent une part à la révolte, il semble que le contraste social était plus que visible à Constantinople; «Le monde qui arrive pour maintes raisons à Constantinople n'a pas d'habitude l'argent nécessaire pour se faire loger», en témoigne le panégyriste des édifices de Justinien Procope de Césarée²⁷, pendant que les riches construisent de vrais palais, non pas par besoin mais *ἐς ὕβριν καὶ τρυφήν ὄρον οὐκ*

23. ČEKALOVA, *Narod i senatorskaja opozicija*, 29. Cf. Ju. A. KULAKOVSKY, *Istorija Vizantii I*, Kiev 1912, 75-84, sur les prétendus bons souvenirs que gardait peuple du règne d'Anastase. STEIN (*Histoire II*, 449-455) pense qu'une partie de l'aristocratie se réunit à la révolte pour se débarrasser de Jean de Cappadoce. Ce dernier pourtant n'était pas tellement haï par tout le peuple.

24. Soutenues par le fait que le peuple révolté acclama comme empereur Hypatius, neveu de l'empereur Anastase, surtout des études du XIXe siècle: W. A. SCHMIDT, *Der Aufstand in Konstantinopel unter Kaiser Iustinian*, Zürich 1854. K. PAPARRHEGOPOULOS, *Ο μεσαιωνικός έλληνισμός και η στάσις τοῦ Νίκα*, Αθήναι 1868. Presque le même avis dans J. B. BURY, *The Nika Riot*, *Journal of hellenic Studies* 17, 1897, 39-48. M. V. LEVČENKO (*Byzance des origines à 1453*, Paris 1949, 66-68) croit que la répression signifie la défaite totale de tous les groupes sociaux qui étaient hostiles au gouvernement de Justinien.

25. Les sources de la sédition de Nika: Procope, *Bella I*, 24. Jean Malalas, 394-401. *Chronique Paschale*, 620-629 CSHB. Théophane, 181-186. Des mentions plus brèves dans Kédrenos, Evagre, le comte Marcellin, les fragments du *De insidiis* de Constantin VII Porphyrogénète, le traité sur les édifices de Procope et la *Chronique de Marius d'Alexandrie*. Après Malalas, 400-401, après la répression sanglante de la révolte, Justinien fortifia le palais en lui faisant construire une citerne et un grenier (*ὠρρεῖον/horreum*) pour avoir des ressources en de pareilles circonstances.

26. Procope, *Aed. I*, 11, 25-26 = HAURY – WIRTH 45.

ἔχουσαν, καὶ ὅσα ἄλλα πλούτου ἐξουσία ἐς τοὺς ἀνθρώπους ἰοῦσα ποιεῖ²⁸. Bien que notre historien bien imposant appartînt à l'opposition sénatoriale aux tendances esclavagistes, on ne saurait lui nier un témoignage froid qui le conduisait à des estimations très près de la réalité.

À l'escalade de la révolte, le peuple de la capitale se présenta uni et cohérent. Nos historiens et philologues expriment leur admiration pour l'habileté par laquelle les sources, surtout Procope, Malalas et Théophane alternent dans leur récit les termes *οἱ δῆμοι* (ce qui veut dire: les Bleus et les Verts) et *ὁ δῆμος* (qui veut dire: l'ensemble des citoyens libres d'une ville)²⁹ et qui sont analysés en conséquence: *τὰ πλήθη φιλιάσαντα*, nous dit la Chronographie de Malalas³⁰ à ce que l'archaïsant Procope préfère l'expression plus savante *ὁ δῆμος ... ξυμφρονήσαντες*³¹ et toutes les deux expressions des sources témoignent de la cohésion et de la solidarité des masses populaires qui crient dans les rues «Nika, Nika» parce qu'au début du moins, ni la garde impériale ni l'armée régulière n'osent les attaquer³². Par contre, la Chronique Paschale et la Chronique de Théophane, c'est-à-dire deux sources de loin postérieures à Procope et à Malalas, nous rapportent que les insurgés ont massacré sans quartier les soldats qui ont tenté de les dissiper³³. Si cela est vrai il ne s'agirait que d'une première escarmouche qui a dû donner au peuple un sentiment de victoire et de supériorité, bien précoce.

Le début se place à l'Hippodrome, le seul endroit de la capitale où le peuple avait le droit d'affluer et, par conséquent, de se réunir, le dimanche 11 janvier de 532. Par l'intermédiaire des Verts, considérés plus populaires que les Bleus, le peuple cherche à communiquer avec l'empereur pour lui soumettre ses plaintes contre les abus des hauts fonctionnaires³⁴ d'un air plaintif, menaçant et ironique en même temps: -

28. Procope, Aed. IV, 9, 4-5 = HAURY – WIRTH 137.

29. Il est connu que A. CAMERON ("Demes and Factions", *BZ* 67 [1974] 74-91 et *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, 273-277) a essayé d'amoindrir le rôle de la population entière de Constantinople. Pourtant, lorsque les sources nous disent que les *demoi* se transforment en *demos*, la solution pourrait se dévoiler elle-même. Cf. à propos Procope, *Bella* I, 24, 1.

30. Malalas, 395.

31. Procope, *Bella* I, 24, 17 = HAURY – WIRTH I, 126.

32. Malalas, 395: *ni les soldats ni les exubiteurs*.

33. Chronique Paschale, 622,16-20. Théophane, 184,17-18.

34. Chronique Paschale, 620. Théophane, 181-184.

Nous savons très bien qui nous commettent des injustices, mais si nous les nommons, il se peut qu'ils soient récompensés davantage! Le *mandateur* impérial répond au nom de Justinien qui est présent, mais l'empereur ne cause pas avec la foule: au début, il feint ignorer tout, ensuite il nie toute accusation et, pour conclure, il passe à des menaces voilées: Vous n'êtes pas orthodoxes, mais des hérétiques. La tension monte: - Si vous ne vous calmez pas, vous allez vous faire décapiter. Les masses font appel à la compréhension impériale: - Notre liberté est fautive, car toute manifestation est interdite, essaient-elles d'expliquer³⁵, mais, sur ceci, l'empereur s'énerve: - Moribonds, vous ne prenez soin ni même de vos âmes! s'exclame le mandateur, sans plus se soucier de cacher les desseins du pouvoir central. Pendant un moment la cohésion des masses se trouve en danger; les Bleus, favoris de la dynastie régnante³⁶ et traditionnellement oligarchiques semblent enclins à attaquer les Verts, ce qui aurait, peut-être, fait avancer les plans impériaux. En effet, les Verts ont l'air de quitter l'Hippodrome en grommelant des invectives contre les Bleus qui restent sur place.

Comment les masses populaires se sont raliées (*φιλιάσαντα*) ou, pire alors, se trouvèrent du même bord (*ξυνεφρόνησαν*) le lendemain (lundi, 12 janvier) demeure en grande partie dans l'obscurité. Procope nous offre l'explication que le peuple exigeait le renvoi immédiat des hommes de confiance de Justinien, connus surtout par leur avidité épouvantable³⁷. Sur le champ eut lieu le remplacement du préfet du prétoire Jean de Cappadoce, du questeur Tribonien et du préfet de la Ville Eudaimon par le patrice Phocas, fils de Cratéros, Basilide et Tryphon respectivement mais Procope se sent obligé d'admettre que la situation ne s'améliora guère avec eux (*οὐδὲν μέντοι ἦσσαν ἢ στάσις ἐπ' αὐτοῖς ἤκμαζε*)³⁸. Tout au contraire, les choses montrent que ce sont justement ces moments où le peuple commence à devenir conscient du fait que ses ennemis ne sont point quelques personnes de la classe dominante, mais presque tous les représentants de cette dernière.

Dès le premier jour avaient commencé au centre de la ville les

35. Théophane, 183,2-3: *καὶ θαρρῶ ἐλευθερίας καὶ ἐμφανίσει οὐ συγχωροῦμαι...*

36. Evagre IV, 32, p. 182 BIDEZ – PARMENIER qui souligne le régime de terreur imposé par les Bleus.

37. Procope, Bella I, 24, 17, = HAURY – WIRTH I, 126. Malalas, 396 et Chronique Paschale, 621 avec quelques petites divergences entre les trois textes.

38. Procope, Bella I, 24, 19 = HAURY – WIRTH I, 127.

arrestations des «premiers auteurs» des incidents³⁹ et Justinien l'avait déclaré sans équivoque à l'Hippodrome: la peine en serait la mort. Au moment de l'exécution la confusion et le désordre furent tels, que deux de ces malheureux tombèrent de l'échafaud sans que le poteau (*φούρκα*) les touchât du tout. Il n'est pas exclu que le bourreau n'exerçât mal son métier exprès, mais en de tels moments il est toujours risqué de se prononcer avec certitude. La foule emporta les deux condamnés par la violence et les moines de St. Conon les installèrent dans l'asile de l'église de St. Laurent dans le quartier populaire de Sykai (Péran) au-delà de la Corne d'Or, en évitant ainsi le centre de la ville où le pouvoir central est toujours puissant.

Ce succès encourage davantage la foule qui marche maintenant avec plus d'entrain vers le centre en brûlant et pillant chemin faisant. Sur ce point, nos sources sont catégoriques: ce ne sont pas uniquement les abords immédiats du Grand Palais, l'ancienne Sainte Sophie, l'ancienne Sainte Irène, le bâtiment du sénat et tous les monuments jusqu'à Zeuxippos et le champ de Mars qui furent brûlés; furent également incendiés des domiciles luxueux des personnes riches⁴⁰ qui, pour la première fois, s'avèrent comme des ennemis communs, pendant qu'une apparition de troupes armées n'a d'autre résultat que d'irriter les insurgés davantage⁴¹, car il devient manifeste que Justinien qui dispose en ce temps-ci à Constantinople des généraux comme Bélisaire ose leur confier des missions aussi désagréables.

Le moment est venu pour la foule de chercher un chef de l'insurrection armée. Tout en livrant au feu les casernes de la garde (*scholarii, protectores, candidati*)⁴² elle se présente devant le palais du sénateur Probus⁴³, situé au petit port de Julien et demande avec insistance des armes⁴⁴ en acclamant en même temps ce Probus qui est un

39. Procope, *Bella I*, 24, 7 = HAURY – WIRTH I, 24: *ἡ ἀρχὴ ... τῶν στασιωτῶν τινὰς τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπῆγε...* Malalas, 395. Théophane, 184, 4-5.

40. Procope, *Bella I*, 24, 9 = HAURY – WIRTH 125: *εὐδαιμόνων τε ἀνθρώπων οἰκίαι πολλαὶ καὶ χρήματα μεγάλα...* Théophane, 184, 16-19: *τὰ τε ἀργυροπρατεία πυρὶ ἀνηλώθησαν ... καὶ εἰσερχόμενοι ἐν τοῖς οἴκοις διήρπαζον τὰς ὑποστάσεις...*

41. Malalas, 396. Chronique Paschale, 621.

42. Chronique Paschale, 621,18-20.

43. J. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire II*, Cambridge 1980, 912-913.

44. Chronique Paschale, 622. Théophane, 184,21-22.

neveu de l'empereur Anastase et possède ainsi les qualités requises pour renverser Justinien. Sous des circonstances obscures l'hôtel de Probus est livré aussi aux flammes (est-ce que le noble Probus a refusé de livrer au peuple les armes qu'on lui avait demandées?) et les incendies se multiplient dans Constantinople pendant que la nuit tombe sur la ville. Barricadé dans le Grand Palais, Justinien ordonne que soient strictement surveillés deux autres neveux de l'empereur Anastase Ier, les patrices Hypatius et Pompéius⁴⁵. L'incident de Probus avait certainement rendu l'empereur beaucoup plus circonspect d'autant plus qu'il avait raison de redouter ce qui pourrait arriver le lendemain qui était le mardi 13 janvier.

Avec le lever du soleil, d'après Procope, il devint évident que le pouvoir central avait perdu le contrôle des événements. Comme il arrive souvent en de telles circonstances, apparaissent à la scène des éléments aventuriers ou, tout simplement, hostiles à l'insurrection qui cherchent à en tirer profit. Dans les conditions données de la dissolution de l'Antiquité qu'était le règne de Justinien ceci ne pouvait signifier que, devant la menace du peuple en révolte, la classe dominante allait elle aussi serrer les rangs, étant en pleine conscience du fait que quelques uns de ses membres allaient se placer à la tête de l'insurrection. Ceci devient évident par l'exemple d'Hypatius et de Pompéius qui, toujours selon Procope⁴⁶ avaient rassuré Justinien qu'ils n'allaient pas l'abandonner à ces heures difficiles. Pourtant, le matin de ce mardi 13 janvier ces aristocrates nés qui avaient déjà plus d'une fois fait preuve de leur insuffisance depuis le règne de leur oncle Anastase, se trouvent ... à la tête des foules révoltées. La route escarpée qui menait la société de l'Antiquité au Moyen Âge devient ainsi un peu plus accessible du fait que, au moment où l'insurrection devient générale, les masses populaires cherchent leurs leaders non pas parmi eux (à l'exemple d'Aristonicus ou de Spartacus) mais, tout au contraire, au sein de la classe dominante de l'empire, une classe qui leur est farouchement hostile.

À partir du moment où Hypatius et Pompéius interviennent, soit comme de vrais représentants de leur classe, soit comme des personnes involontaires et -par ce fait- tragiques en même temps, soit comme des leaders révolutionnaires (ce qui est très improbable d'après ce que les

45. *PLRE* II, 577-581 (Hypatius) et 898-899 (Pompéius).

46. Procope, *Bella* I, 24, 20 = HAURY – WIRTH I, 127.

sources racontent d'eux antérieurement aussi bien que postérieurement), la révolte à Constantinople commence à perdre son autonomie de type ancien et à obéir à des règles de comportement social médiévales. Sur la scène apparaissent aussi quelques sénateurs dont la présence peut obéir à des motifs tout à fait différents. Un d'eux, au nom d'Origène⁴⁷, harangue la foule dans le sens suivant: Notre tactique a besoin de prudence et de précautions, parce que, si nous attaquons le Palais à ce moment, nous mettons en jeu le sort de notre lutte pour toujours. Au contraire, nous devons occuper deux autres palais, les Placillianai et les Hélienianai⁴⁸ pour les transformer en centres stratégiques de l'insurrection⁴⁹. Quelles que fussent les intentions des sénateurs à ces moments critiques, la harangue d'Origène ne peut qu'avoir une influence dilatoire destinée à remettre l'assaut final à une date ultérieure: au moment où au Palais règne la plus grande confusion, l'occupation de deux bâtiments à une distance plus ou moins considérable donne au pouvoir central le sursis précieux dont Justinien avait tellement besoin, c'est-à-dire deux ou trois jours jusqu'à ce que de fraîches troupes de province puissent venir à la rescousse.

Tous les historiens soulignent ici le désespoir de Justinien qui s'empresse de partir clandestinement par mer en emmenant avec lui le trésor impérial⁵⁰ et, d'après toujours le témoignage de Procope, l'impératrice Théodora l'en dissuada par un bon discours⁵¹. Le témoignage de Théophane⁵², source bien postérieure, est de loin plus réaliste et convaincant en même temps: le Palais est fortement gardé par trois mille hommes (un nombre de troupes extraordinaire pour un seul bâtiment, aussi grand et étendu que ce bâtiment puisse être) sous les

47. PLRE III, 957. Cf. aussi A. A. ČEKALOVA, *Konstantinopol' v VI veke. Vosstanije Nika*, Moskva 1986, 99 et 107.

48. Sur les Hélienianai voir V. TIFTIXOGLU, "Die Helenianae nebst einigen anderen Besitzungen im Vorfeld des frühen Konstantinopel", in *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels*, hg. von H.-G. BECK [Miscellanea Byzantina Monacensia 14], München 1973, 49-120.

49. Procope, Bella I, 24, 26-30 = HAURY – WIRTH I, 128-129.

50. Procope, Bella I, 24, 32 = HAURY – WIRTH I, 129: *ναυσίν ἐς φυγήν τρεπομένοις ἄμεινον ἔσται*. Théophane, 184, 24-29: *ὁ βασιλεὺς ἠθέλησε βαλεῖν εἰς δρόμωνα τὰ χρήματα εἰς δρόμωνα καὶ ἐξελεθεῖν*.

51. Procope, Bella I, 24, 33-37 = HAURY – WIRTH I, 129-130 (*καλὸν ἐντάφιον ἢ βασιλεία* = la pourpre /la royauté est un beau linceul).

52. Théophane 184, 29-30.

ordres du maître des milices de l'Illyricum Mundus⁵³ et le maître des milices de Thrace Constantiolus⁵⁴. Encore plus éclairante et surtout convaincante est l'affirmation de la Chronique Paschale⁵⁵, selon laquelle le samedi 17 janvier des troupes des garnisons voisines de Constantinople, telles d'Hébdomon, de Rhégion, d'Athyras et de Calabre en Thrace patrouillent dans les rues de la capitale, ce qui allait accélérer de dénouement de la lutte, le dénouement pour lequel le peuple devait montrer de la patience et de la prudence, comme l'avait conseillé le sénateur Origène deux jours auparavant. Il est d'ailleurs très probable que la classe dominante ne pouvait pas avoir remis tous ces espoirs à l'abnégation d'une seule Théodora, car elle avait encore à compter à des cas, comme par exemple à celui d'Origène ou à celui d'Hypatius et –pour ne pas oublier l'essentiel– la classe dominante disposait encore d'une forte armée dans les diverses provinces qui devait arriver au plus tôt. Vers la fin de la nuit du mardi au mercredi le dénouement de la lutte qui se trouvait depuis peu dans un «orbite» médiéval pouvait être distingué à travers la pénombre.

Pour la Chronique Paschale, ce qui domina la scène pendant les jours suivants fut le carnage, le pillage et les incendies⁵⁶. De son côté, Procope a l'air d'être surpris du fait qu'à l'insurrection prennent aussi part et des femmes, pas seulement en suivant leurs maris mais aussi en les remplaçant accidentellement, bien que les femmes n'apparaissent ni au théâtre ni à d'autres manifestations semblables. Comme un peu tous les conservateurs à toutes les époques, Procope ne trouve d'autre explication de la participation des femmes à la révolte que la perversion de l'âme (*ψυχῆς νόσημα*)⁵⁷, mais, s'empresse d'ajouter l'historien du sixième siècle qui pourtant s'inspire de l'Antiquité, ces choses-ci peuvent arriver à tous les villes-demoi⁵⁸.

Du palais de Placillianai récemment occupé par les insurgés d'après les conseils (ou bien directives du sénateur Origène) arrive le premier détachement armé de la révolte qui est destiné à prendre le Palais

53. *PLRE* III, 903-905.

54. *PLRE* III, 352-353.

55. Chronique Paschale, 622, 16-18.

56. Chronique Paschale, 622-623. Cf. aussi ČEKALOVA, *Konstantinopol'*, 96-99.

57. Procope, *Bella* I, 24, 6 = HAURY – WIRTH I, 124.

58. Procope, *Bella* I, 24, 6, *ibidem*: ταῦτά μεν οὖν ταῖς τε πόλεσι καὶ δήμῳ ἐκάστω ὧδε πη ἔχει.

d'assaut; il est désespérément peu nombreux car il se compose de deux cents Verts portant des cuirasses (*λωρικᾶτοι*)⁵⁹. Une telle force est totalement insuffisante pour imposer Hypatius comme empereur aux trois mille soldats de Mundus et l'opération est abandonnée sans coup férir. La tactique moratoire d'Origène s'avère bien tôt faiblesse pour la révolte qui a maintenant l'air de se sentir sapée par son for intérieur et commence à reculer pas à pas.

À l'avant scène se présente maintenant l'eunuque Narsès, le futur généralissime et conquérant de l'Italie mais, pour le moment du moins, il est un simple spathaire et cubulaire avec un devoir bien simple et beaucoup moins glorieux: il a soustrait par corruption (*ὑπέκλεψε*) quelques uns du parti des Bleus⁶⁰ et ces anciens partisans de Justinien commencent à acclamer l'empereur et Théodora. En dépit des efforts consacrés par Malalas et Théophane à prouver qu'une partie de la foule au moins déserta (*ἐδιχονόησε*, enfin!), Procope ne mentionne guère l'incident, pas parce que Narsès n'a pas convenablement exécuté l'ordre impérial –ce qui est hors de doute- mais parce que la désagrégation et dispersion du peuple n'a pas réussi, comme n'avait point réussi la tentative impériale à l'Hippodrome dimanche dernier. Selon la Chronique Paschale notamment⁶¹, les Verts arrivent à localiser et commencent à lapider les peu nombreux qui acclament Justinien. En tout cas, le Palais reste inaccessible et, par conséquent, invulnérable.

Se rendant compte, sans doute, que l'insurrection a dépassé son étape agressive, Justinien qui attend au jour le jour des renforts militaires du côté de Thrace et cherche à gagner du temps, convoque le peuple à l'Hippodrome⁶² où il se présente en tenant l'Évangile auquel il essaie de

59 La sédition de Nika d'après les sources Byzantines. Théophane, 185,6-8. Cf. Chronique Paschale, 625,14, qui fait monter leur nombre à deux cent cinquante, ce qui, en tout cas, ne change guère le rapport des forces.

60. Malalas, 399. Chronique Paschale, 625. Théophane, 185, 13-16.

61. Chronique Paschale, 627,9-14.

62. Malalas, 397 et la Chronique Paschale, 623, qui le suit fidèlement, placent l'incident le dimanche 18 janvier, c'est-à-dire après l'arrivée des renforts par les garnisons de Thrace. Il n'est pas toutefois point exclu que Justinien eût recours à cette astuce plus tôt, le vendredi 16 janvier. La scène n'est pas relatée ni par Procope ni par Théophane, pendant que Malalas raconte les événements d'une façon sommaire en datant la première rencontre de l'empereur avec le peuple à l'Hippodrome le 13 janvier et pas au 11. Il est d'ailleurs admis que le récit du règne de Justinien par Malalas a été abrégé et «modifié» postérieurement.

prêter serment: Je vous pardonne le péché (*τὸ πταῖσμα*) et j'avoue que j'ai moi-même péché la dernière fois à l'Hippodrome lorsque je n'ai pas accepté vos sollicitations. Quelques rares voix se font entendre par a foule «*Justinien Auguste tu vincas*» mais elles se font aussitôt couvrir par les cris unanimes: «tu parjures, espèce d'âne!⁶³». Constatant que ni cette dernière tentative ne lui réussit, l'empereur rentre au palais par la portière du mur mitoyen qui le sépare de l'Hippodrome et les sénateurs qui l'attendent là reçoivent l'ordre que chacun aille chez soi et qu'il garde sa fortune tant bien que mal. L'ordre impérial serait totalement indéchiffrable si les renforts militaires ne se trouvaient assez près de la capitale qu'ils investissent effectivement le samedi 17.

Si le caractère des classes qui se trouvent chaque fois en lutte est le premier critère qui détermine l'enjeu, le facteur qui en accélère le dénouement et qui exerce une influence décisive dans la conscience des gens qui ont tendance à osciller ne peut être autre que la présence de fortes troupes militaires d'un côté ou de l'autre. La valeur de cette constatation est prouvée dans le cas d'Hypatius, que le peuple a déjà élu comme son empereur; c'est justement en ce moment que choisit cet aristocrate pour faire savoir au Palais par l'intermédiaire d'un certain candidat du nom d'Euphraïm, qu'il est en train d'essayer de concentrer les ennemis de Justinien dans l'Hippodrome. Selon la Chronique Paschale, Hypatius a abouti à cette conclusion en constatant que le rapport des forces avait changé et que l'empereur serait le vainqueur une fois de plus⁶⁴. Procope de l'autre côté, attribue à des rumeurs anonymes (*τινές φασιν*) le plan d'Hypatius d'attirer le peuple au piège qu'allait lui tendre l'empereur⁶⁵. Il n'est clair non plus si Justinien a réussi à tromper Hypatius, comme quelques sources ont l'air d'insinuer. La seule chose sûre est que maintenant où la balance commence à incliner vers son côté, la classe dominante passe à l'attaque en masse avec l'ensemble de ses forces et en sacrifiant même quelques uns de ses membres. Sous ces conditions, le jour se leva sur Constantinople le dimanche 18 janvier de l'an 532.

Étant donné que tout le monde au Palais était au courant que le dernier acte du drame allait avoir lieu à l'Hippodrome, il faudrait aussi

63. Chronique Paschale, 623-624 (*σγαύδαρι*).

64. Chronique Paschale, 624, 19-21: *καὶ πάλιν ἐγκρατῆς γίνεται ὁ βασιλεύς*.

65. Procope, *Bella I*, 24,31 = HAURY – WIRTH I, 129.

une mise en scène à la hauteur du spectacle: le général (maître des milices) de l'Illyricum Mundus à la tête des troupes qui venaient d'arriver et qui étaient composées d'Hérules, connus pour leurs atrocités⁶⁶, allait investir l'Hippodrome par la Porte Morte (*Νεκρά Πύλη*). Le général commandant en chef des troupes d'Orient Bélisaire avec sa garde personnelle composée totalement par des vétérans de la guerre perse, allait attaquer par la portière du mur mitoyen pendant que Narsès avec les spathaires et cubiculaires palatins allait opérer par une troisième direction, peut être par la porte principale⁶⁷. Et, pour terminer, vu que Justinien ne pouvait aucunement être sûr de la fidélité de la garde du Palais qui surveillait les entrées tout en interdisant l'accès de l'Hippodrome même à un Bélisaire avec ses gardes du corps⁶⁸, il prit place avec plusieurs de ses sénateurs et cubiculaires à l'intérieur du Palais, derrière le mur mitoyen entre le Palais et l'Hippodrome, et précisément derrière le siège impérial où, dans quelques moments, allait prendre place Hypatius.

Ce qui semble être le plus curieux dans cette affaire sanglante est l'attitude du *démos*, qui se présenta comme les personnes de la tragédie classique, c'est-à-dire prêt pour le sacrifice. *Innombrables et en grand désordre, en se bousculant les uns les autres, en bande mais sans aucun ordre ils prennent la fuite*, nous dit Procope⁶⁹, sans essayer de se défendre. Le carnage est général, au point de ne laisser aucun des citoyens, Bleu ou Vert, vivant d'après Théophane⁷⁰. Périrent quelques trente-cinq mille homes, car les soldats tirent de l'arc ou bien massacrent sans distinction⁷¹ et ceci est suffisant pour démontrer qu'il ne doit pas s'agir d'une simple agitation fomentée par des Bleus et des Verts mais d'une révolte

66. Procope, *Bella VI*, 14, 35-36 = HAURY – WIRTH II, 213-214.

67. Procope, *Bella I*, 24, 40 = HAURY – WIRTH I, 131. I, 24, 44, *ibidem* et I, 24, 52 = HAURY – WIRTH I, 132-133. Malalas, 399. *Chronique Paschale*, 626, 15-22. Théophane, 185,19-25.

68. Procope, *Bella I*, 24, 39 et I, 24, 44-46 = HAURY – WIRTH I, 130-131. Il est fort possible que Bélisaire ait procédé par la Porte de Chalkè, le portique des Verts et qu'il ait été le responsable pour l'arrestation d'Hypatius.

69. Procope, *Bella I*, 24, 51 = I, 132: *Ἄμετροι καὶ μετὰ πολλῆς ἀκοσμίας ὑπ' ἀλλήλων ὠθοῦμενοι, ἐν ὁμίλῳ καὶ οὐκ ἐν τάξει ἰστάμενοι, εἰς φυγὴν ὤρμηστο.*

70. Théophane, 185, 22-24: *... ὥστε μηδένα τῶν πολιτῶν ἢ Βενέτων ἢ Πρασίνων εὐρεθέντων ἐν τῷ Ἰππικῷ σωθῆναι.*

71. Malalas, 399: *ἄλλοι μὲν ἐτόξευον, ἕτεροι δὲ κατέσφαζον.* *Chronique Paschale*, 627,23-24. Théophane, 185,26-27. Procope, *Bella I*, 24, 53-54 = HAURY – WIRTH I, 133.

générale. Jusqu' au soir du dimanche Constantinople resta calme, silencieuse et déserte. Totalemment déserte.

Cette absence de résistance de la part du peuple aux soldats qui attaquent de partout ne doit pas étonner; ni les Verts, ni les Bleus ni quelqu'un d'autre pouvait résister à une armée régulière pour la plupart, sans être pourvu d'armes, sans organisation et coincés comme ils étaient, entre une multitude de gens. C'est pour cela que le culbutement fut magnifique (*τροπή λαμπρά*) d'après le dire de Procope⁷², très familier avec les descriptions de batailles rangées. Le peuple n'était pas allé à l'Hippodrome pour se battre, tout au contraire. Comme d'ailleurs le premier élan révolutionnaire semblait apaisé et l'insurrection se trouvait en position de défense –ce qui est désastreux pour toute insurrection– et vu que le pouvoir central avait disposé du temps nécessaire pour que de fraîches troupes arrivent de province qui lui fournissaient les forces qui lui manquaient jusqu'alors, la seule arme qui restait au peuple était sa cohésion qui fut effectivement gardée jusqu'au but, bien qu'elle ait été consacrée au «couronnement» d'Hypatius, c'est-à-dire à un acte sapé et miné d'avance.

Beaucoup moins glorieuse fut la fin de ce dernier; il a été arrêté au point culminant du carnage, assis au siège impérial portant les insignes impériaux, en compagnie de son frère Pompéius, personne également lamentable. Les deux neveux de Justinien, Justus et Boraïdès les ont traînés devant l'empereur. Rampant, pleurnichant et suppliant en même temps ils essayèrent d'invoquer que c'étaient eux qui avaient tramé la perte de la foule en l'attirant dans l'Hippodrome⁷³. Très justement, Justinien a jugé ces justifications d'un niveau inférieur et en a réagi d'une froide ironie et d'une arrogance bien aristocratique⁷⁴.

Jeté à la mer, le cadavre massacré d'Hypatius fut rejeté par les vagues sur la côte de Thrace où il fut aussi enterré⁷⁵. Le cadavre de Pompéius n'a jamais été réperé. Justinien n'a pas hésité de confisquer leurs fortunes avec les fortunes d'encore dix-huit sénateurs soupçonnés à tort ou à raison d'avoir tant soit peu pris part à l'insurrection⁷⁶. *Une immense*

72. Procope, *Bella I*, 24, 53 = HAURY – WIRTH I, 133.

73. Procope, *Bella I*, 24, 54-55, *ibidem*.

74. Malalas, 399-400.

75. Chronique Paschale, 627-628.

76. Procope, *Bella I*, 24, 57, *ibidem*. Chronique Paschale, 629. Théophane, 185-186.

terreur impériale régna, nous renseigne la Chronique Paschale en ajoutant à ceci que durant plusieurs jours Constantinople a été économiquement paralysée et il n'y a pas eu achats et ventes⁷⁷. En annonçant la répression de la révolte à toutes les villes de l'empire, Justinien n'oublia point de fortifier le Palais, pour de circonstances semblables (*διὰ τὸ ἔχειν ἐν περιστάσεσιν*)⁷⁸. Furent désormais interdites les courses des chars à l'Hippodrome qui pouvaient très facilement devenir de lieux de ralliement de foules incontrôlées⁷⁹ et furent ordonnées des enquêtes judiciaires pour qu'il fût établi comment se put-il que les Bleus s'unissent aux Verts et que les deux se révoltassent ensemble⁸⁰. Pour Procope, la sédition prit ainsi fin⁸¹ mais, en ce qui concerne les hauts fonctionnaires Jean de Cappadoce et Tribonien, ils reprirent leurs hautes fonctions quelques mois après⁸².

La remarque faite par F. Engels déjà en 1850, que pendant le Moyen Âge tout mouvement social devait avoir un aspect religieux parce que la théologie avait subjugué pendant le Moyen Âge toute autre forme ou manière de pensée⁸³ peut prêter main forte si on essaie d'identifier avec plus ou moins de précision le caractère et le contenu social de la soi-disante «sédition» de Nika. Dans les années trente du VIe siècle une révolte éclate dans une grande ville sans aucun prétexte religieux. Tout le clergé de Constantinople, le patriarche Épiphane en tête, est absent pendant les événements, comme absents pendant toute la durée des incidents sont aussi les médecins, les avocats, les architectes et ingénieurs, les instituteurs et professeurs etc.⁸⁴. Il est évident que toutes ses caractéristiques relèvent de l'Antiquité et n'ont aucun rapport avec les mouvements populaires du Moyen Âge qui éclataient en majorité en province et invoquaient un prétexte religieux. Les revendications du peuple de Constantinople ont un caractère social dès le début et la foule

77. Chronique Paschale, 628.

78. Malalas, 400-401. Chronique Paschale, 628-629.

79. Théophane, 186, 1-2.

80. Chronique Paschale, 629,4-6.

81. Procope, *Bella I*, 24, 58 = HAURY -WIRTH I, 134.

82. Procope, *Bella I*, 25,1 = *ibidem*.

83.. F. ENGELS, "The Peasant War in Germany", in MARX – ENGELS, *Collected Works*, vol. 10, Moscow 1978, 412.

84. Cf. T. LOUNGHIS, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία, πολιτική και ιδεολογία τον 6^ο μ. Χ. αιώνα*, Thessalonique 2005, 145-149.

insurgée manifeste son mécontentement envers la politique avare et répressive de l'état⁸⁵.

Au début de l'insurrection le peuple réagit spontanément pas seulement contre l'empereur et ses hauts dignitaires mais aussi contre la noblesse sénatoriale; c'est peut-être pour cela que quelques sénateurs semblent adhérer à la révolte⁸⁶, surtout après la démonstration de faiblesse de la part du gouvernement de mater l'insurrection et dès qu'il devient manifeste que la destitution de Jean de Cappadoce, de Tribonien et d'Eudaimon n'apaise en quoi que ce soit la colère populaire. Pour ce qui est des proches parents de l'ancien empereur Anastase que le peuple acclame comme chefs, leur nature et comportement aristocratiques les mènent à des actes plus ou moins ignobles: le patrice Probus n'apparaît point devant le peuple qui réclame des armes et, en tant que caractères, Pompéius et Hypatius provoquent le dégoût. En vérité, ces rejetons aristocratiques font un pas en arrière quand la révolte avance d'un pas en avant et ceci est transparent dans la harangue du sénateur Origène qui conseille aux masses populaires de la prudence dans une attitude dilatoire.

Encore plus privée de fondements est l'affirmation que ceux qui se révoltèrent au mois de janvier de 532 furent uniquement les membres des «clubs sportifs» de Constantinople. Vers la fin du VIe siècle, les membres des Verts sont au nombre de 1.500, ceux des Bleus encore moins nombreux, rien que 900⁸⁷. Pendant la sédition de Nika, au contraire, les Verts ne sont capables que de monter un petit détachement de 250 militants et à l'Hippodrome qui comptait environ 50.000 sièges sont massacrés plus de 30.000⁸⁸, ce qui n'est jamais arrivé, ni avant ni après, pendant des désordres, provoqués habituellement par les bagarres entre les Bleus et les Verts. En 532 toute la capitale semble être tombée

85. Cf. Codex Iustinianus I, 44,1 de mars 532 = LOUNGHIS – BLYSIDU – LAMPAKES, *Regesten*, no 961, qui semble abolir la diminution des annones civiles qui datait d'un certain temps.

86. La confiscation des fortunes de hauts dignitaires de la part du gouvernement de Justinien peut être située aussi tôt que 527; voir Procopé, *Historia arcana* 29, 13-14 = HAURY – WIRTH 176 = LOUNGHIS – BLYSIDU – LAMPAKES, *Regesten*, no 525. Sur l'intervention de l'état aux ventes et aux achats ainsi qu'à la fortune privée, cf. *Regesten* 522, 552, 553, 562, 568, passim.

87. Simocatte, VIII, 7, 11 = DE BOOR, 297.

88. S. WINKLER, "Zur Problematik der Volksbewegungen unter Justinian", *Studii Classice* III, 1961, 432.

aux mains des insurgés à l'exception du Grand Palais⁸⁹ où même la garde impériale ne jouit de la confiance de Justinien et de Bélisaire qui font appel à de troupes de province; ces dernières, à leur tour, ont besoin d'un certain temps pour arriver à la capitale révoltée.

Pourtant, Byzance est un état et une société qui se dirigent vers le Moyen Âge et Constantinople est une ville dont la population augmente outre mesure par le déclin et l'abandon des autres villes de l'Empire d'Orient⁹⁰ qui périclitent avec l'Antiquité. Cette lente marche vers le Moyen Âge peut être résumée à ce que le peuple qui, une fois insurgé contre sa classe dominante, peut facilement assimiler Bleus et Verts, va chercher des armes à ses ennemis de classe et les place en tête de sa cause. Par ce procédé Justinien pouvait être sûr qu'à la fin ce serait lui qui vaincrait et deviendrait *καὶ πάλιν ἐγκρατής*, comme nous racontent sans équivoque les sources. Et ceci, peut-être, fut à l'origine du souci majeur de l'empereur après que la ville fut dominée par le silence de la mort: comment fut-il possible que les Bleus aient joint les Verts dans la sédition et donna des ordres appropriés afin que des enquêtes judiciaires éclaircissent ce problème compliqué. Quelques années plus tard, en 538, dans une Nouvelle sur l'obéissance due par les citoyens aux juges des provinces (*Ut omnes oboediant iudicibus provinciarum*) l'empereur reprenait le sujet en le généralisant un peu, il est vrai, dans le sens suivant: il n'est ni juste ni normal que pour de petits litiges ou pour de moindres choses (comme les animaux domestiques, par exemple) les gens quittent leur lieu d'origine et nous importunent (*ἐνοχλούμεθα/inquietamur*) par de petits motifs et prétextes ici à cette ville prospère (*εἰς ταύτην τὴν εὐδαίμονα πόλιν/ad hanc felicissimam civitatem*). La plupart de ces importuns, conclut le législateur impérial, même accablés et mendiants, insistent à leurs demandes à perpétuité et il leur arrive quelquefois (sic) de mourir ici (*ἔστι δ' ὅτε καὶ τελευτῶσι ἐνταῦθα*)⁹¹.

89. ČEKALOVA, *Narod i senatorskaja opozicija*, 38.

90. Procope, *Aed.*, I, 11, 24-25 = HAURY – WIRTH, 45. Cf. encore la Nouvelle LXXX de Justinien (539) = SCHOELL – KROLL 391.

91. Nouvelle LXIX, c.1 = SCHOELL – KROLL, 351.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΡΙΝΟΣ*

Ἡ καὺσις τῶν νεκρῶν καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία

Γενικαὶ παρατηρήσεις

Ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι γεγονός ἰδιαίτερης σημασίας τόσο δια τὸν ἴδιον τὸν θνήσκοντα, ὅσον καὶ δια τὸ συγγενικὸν καὶ φιλικὸν του περιβάλλον. Τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δημιουργοῦνται δια τοῦ θανάτου, εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα, ἀποτελοῦν δὲ αἰτίαν δημιουργίας σειρᾶς ὅλης ζητημάτων καὶ συζητήσεων. Ἐνα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ μετὰ τὸν θάνατόν του.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Ἐνδιαφέρει π.χ. τὴν Πολιτείαν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν δημόσιαν υγείαν, διότι ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ πτώματος, δηλαδὴ ἡ μὴ καταστροφή του, δημιουργεῖ κινδύνους ἐξαπλώσεως μολυσματικῶν νόσων. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ ζητήματος, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ὅτι ὁ μάντης Τειρεσίας προσῆλθεν εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Κρέοντος, διὰ νὰ τὸν εἰδοποιήσῃ ὅτι οἱ θεοὶ ἦσαν θυμωμένοι, ἐπειδὴ τὰ πτηνὰ ἐμόλυναν τοὺς βωμοὺς των μὲ τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τῆς σάρκες τοῦ πτώματος τοῦ Πολυνείκου, τὴν ταφὴν τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀπαγορεύσει. Καὶ ἔσπευσεν ἡ Ἀντιγόνη νὰ παραβιάσῃ τὴν ἀπαγόρευσιν ἐνταφιάζοντας τὸ πτῶμα τοῦ ἀδελφοῦ της.

Ἡ τύχη τοῦ πτώματος τοῦ νεκροῦ ἐνδιαφέρει τὴν Πολιτείαν καὶ ἀπὸ ἐγκληματολογικῆς ἀπόψεως δοθέντος ὅτι σὲ περιπτώσεις θανάτου ἐπελθόντος ὑπὸ περιέργους συνθήκας ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ νεκροψία, διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἡ αἰτία τοῦ θανάτου καὶ νὰ συλληφθῇ ὁ τυχὸν δολοφόνος.

Ἡ τύχη ὅμως τοῦ πτώματος τοῦ νεκροῦ ἐνδιαφέρει καὶ τὴν θρησκευτικὴν κοινότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκεν ὁ νεκρὸς πρὸ τοῦ

* Δ.Ν., Ἀντιπρόεδρος ΣτΕ ἐ.τ.

θανάτου του, και άρα ό θάνατος έχει από τής απόψεως αυτής και ειδικήν σημασίαν, άπασχολεί δέ κατά διαστήματα τόσον τούς θεολόγους, όσον και τούς νομικούς, με άποτέλεσμα νά γίνονται κατά καιρούς συζητήσεις και νά έχουν δημοσιευθεϊ πολλά και ένδιαφέροντα κείμενα.

Πρέπει όμως νά σημειωθεϊ ότι με τό ζήτημα τής καύσεως τών νεκρών άσχολοῦνται πρόσωπα, που έχουν επίγνωση αυτού, αλλά και πρόσωπα, τά όποια, άν και δέν έχουν ιδέα για τήν ουσία, τις συνέπειες και τις παραμέτρους αυτού, έν τούτοις σπεύδουν νά άσχοληθοῦν και με αυτό, όπως άσχολοῦνται και με άλλα –ξένα πρὸς τά ένδιαφέροντά τους και τις γνώσεις τους– θέματα, είτε διότι θέλουν νά δηλώσουν τήν ύπαρξή τους, επειδή είναι παγκοσμίως άγνωστοι, είτε για νά άποδείξουν ότι παρακολουθοῦν όλα τά σοβαρά κοινωνικά θέματα και, άρα, είναι άτομα κινούμενα έντός του «κοινωνικῶς γίγνεσθαι», είτε τέλος διότι νομίζουν ότι, εάν υποστηρίξουν τήν άποψιν, ότι πρέπει νά καιώνται οί νεκροί, κοντράρουν τήν Έκκλησία και άρα είναι «προοδευτικοί», ένῶ οί μη δεχόμενοι τήν καῦσιν τών νεκρών δέν είναι προοδευτικοί και άρα –κατά τήν μικρόνη άντίληψή τους– οὔτε δημοκράτες είναι αλλά συντηρητικοί, όπισθοδρομικοί, θρησκόληπτοι, φονταμενταλιστές και (γιατί όχι;) φασίστες. Έχουμε φθάσει σ' αυτό πλέον τό τραγικό και γελοίο κατάντημα.

Άντιμετώπισις ειδικῶν θεμάτων

Μετά τις εισαγωγικές ως άνω παρατηρήσεις άς προχωρήσουμε εις τήν μελέτη τών ειδικῶν επί μέρους ζητημάτων, τά όποια προκαλοῦνται από τά έξής έρωτήματα έν συνδυασμῶ έρευνώμενα:

α') Είναι άπαραίτητο νά προβλέπεται από τό Σύνταγμα ἡ τόν νόμον ή δυνατότης άποτεφρώσεως τών νεκρών;

β') Η άποτεφρωσις τών νεκρών είναι δικαίωμα; και εάν είναι, ποιος είναι φορεῦς του δικαιώματος αυτού;

γ') Το δικαίωμα τής άποτεφρώσεως ἡ καύσεως του νεκρου δύναται νά άπαγορευθεϊ:

Σύμφωνα με τό άρθρο 5 § 3 του Συντάγματος: «Η προσωπική έλευθερία είναι άπαραβίαστη. Κανένας δέν καταδιώκεται, οὔτε συλλαμβάνεται οὔτε φυλακίζεται, οὔτε με όποιοδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται παρά όταν και όπως όρίζει ό νόμος». Με τήν διάταξη αυτή θεσπίζεται ἡ αρχή, ότι τό άτομο είναι έλεύθερο νά προβαίνει εις

οἰανδήποτε *πραῖξιν* ἢ *παράλειψιν*, τὴν ὁποῖαν δὲν ἀπαγορεύει ὁ νόμος. Μὲ ἄλλην διατύπωσιν ἢ συγκεκριμένη *πραῖξις* ἢ *παράλειψις* τοῦ ἀτόμου δὲν ἀπαιτεῖται νὰ προβλέπεται καὶ νὰ ἐπιτρέπεται ὑπὸ τοῦ νόμου.

Μόνον ἡ ἀπαγόρευση πρέπει νὰ προβλέπεται ρητῶς καὶ εἶναι βεβαίως δεσμευτικὴ διὰ τὸ ἄτομο καὶ ἰσχυρά, ἐφ' ὅσον δὲν προσκρούει εἰς τὸ Σύνταγμα. Συνεπῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἡ δυνατότης τοῦ ἀτόμου νὰ ἀξιῶσει τὴν ἀποτέφρωσιν τοῦ πτώματός του μετὰ τὸν θάνατόν του εἶναι δικαίωμα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προβλέπεται ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ ἀντιστρόφως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαγορευθεῖ ἀπὸ αὐτόν, ἀρκεῖ νὰ μὴ ἀσκεῖται κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ θίγεται τὸ δημόσιον συμφέρον. Συνεπῶς ὑπὸ τις ὡς ἄνω προϋποθέσεις οὔτε μπορεῖ νὰ ἀπαγορευθεῖ ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, ἀλλ' οὔτε καὶ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιτρέπεται ρητῶς ὑπὸ τοῦ νόμου.

Περαιτέρω τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ καῦσις ἢ ἡ ἀποτέφρωσις τῶν νεκρῶν προσκρούει ἢ ὄχι στὶς ἀρχές ὀρισμένης θρησκείας ἢ τῆς θρησκείας, τὴν ὁποῖαν ἐπρέσβευεν ὁ θανὼν πρὸ τοῦ θανάτου του, εἶναι γεγονός ἀδιάφορον διὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ δικαιώματος ἀποτεφρώσεως, ἀκριβῶς διότι τὸ δικαίωμα αὐτὸ συνάπτεται, οὕτως ἢ ἄλλως, πρὸς τὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὶς ὁποῖες ἐπρέσβευεν ὁ θανὼν πρὸ τοῦ θανάτου του καὶ ἄρα ἀποτελεῖ περιεχόμενο τῆς συνταγματικῶς κατοχυρωμένης (ἄρθρο 13 Συντάγματος) ἐλευθερίας τῆς θρησκευτικῆς του συνειδήσεως, ἡ ὁποία πρέπει νὰ γίνῃ σεβαστὴ καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀτόμου, ἀκόμα καὶ ὅταν ἐκδηλοῦται κατὰ τρόπον ἀντίθετον μὲ ὅ,τι αὐτὸ ἐπίστευε κατ' ἀρχὴν. Εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ Πολιτεία δὲν δύναται νὰ ἀπαγορεύσει τὴν ἀποτέφρωσιν τοῦ σκηνώματος τοῦ νεκροῦ ἐπικαλούμενη τὴν ἀντίθεσιν τυχὸν αὐτῆς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐπικρατούσης ἐν Ἑλλάδι ἢ ἄλλης θρησκείας, διότι ἡ συμμόρφωσις τοῦ θανόντος πρὸς τὶς ἐπιταγὰς τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεώς του εἶναι ζήτημα, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ὑπεισέλθῃ καθ' ὅποιονδήποτε τρόπον ἡ κρατικὴ ἐξουσία.

Ἐὰν παρ' ὅλα ταῦτα ὁ νομοθέτης προέβλεψε τὴν ἀποτέφρωσιν τῶν νεκρῶν, δημιουργεῖται ἄραγε κάποιον ζήτημα; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ συγκεκριμένου νόμου καὶ περὶ αὐτοῦ θὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες σκέψεις κατωτέρω, ὅταν θὰ σχολιάσουμε τὸ ἄρθρο 35 Ν. 3448/2006 (ΦΕΚ 57 Α), τὸ ὁποῖον

ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀποτέφρωσιν.

Ὑπὸ τὰ ὡς ἄνω δεδομένα εἶναι ἀδιάφορον τὸ ζήτημα, ἐὰν ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν Ἑλλάδι θρησκεία ἐπιτρέπει ἢ ὄχι τὴν ἀποτέφρωσιν τῶν νεκρῶν, διὰ λόγους πληρότητος ὅμως τῆς ἐρεῦνης σκοπίμων εἶναι νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ θέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ θέματος. Εἰδικαὶ μελέται ἔχουν συνταχθεῖ: α') ἀπὸ τὸν θεολόγο καὶ νομικὸ ΕΥΑΓΓΕΛΟ Π. ΛΕΚΚΟΝ, *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα, 1994 καὶ β') ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη π. Γεννάδιον Κ. ΚΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, *Πῦρ καὶ μανία. Γιατί λέμε ὄχι στὴν καύση τῶν νεκρῶν*, ἔκδ. Σωτήρ, Ἀθήνα, 2011.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν καὶ τῶν κειμένων, εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπουν οἱ ἀξιόλογοι συγγραφεῖς των, δημιουργεῖται ἐδραία πεποιθήσις, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Χριστιανικὴ Θρησκεία ἀποκρούει τὴν καύσιν τῶν νεκρῶν καὶ διδάσκει ὅτι οἱ νεκροὶ πρέπει νὰ ἐνταφιάζωνται. Ὅπως ὅμως ἐξετέθη καὶ προηγουμένως, δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης τὸ ζήτημα, ποῖαν θέσιν λαμβάνει ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸ ζήτημα τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ παρούσα μελέτη, ἡ ὁποία δὲν ἔχει θεολογικὸ περιεχόμενον, δὲν θὰ προβεῖ εἰς ἀναλυτικὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, θὰ ἀντιμετωπίσει ὅμως τὸ ζήτημα ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως μὲ βάση τὸν ὡς ἄνω μνημονευθέντα νόμον.

Ὁ Ν. 3448/2006 ὀρίζει εἰς τὸ ἄρθρον 35 τὰ ἐξῆς: «1. Ἐπιτρέπεται ἡ ἀποτέφρωση νεκρῶν, ἡμεδαπῶν ἢ ἀλλοδαπῶν, τῶν ὁποίων οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ἐπέτρεπαν τὴ μετὰ θάνατον ἀποτέφρωσιν. 2. Προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀποτέφρωσιν εἶναι ἡ προηγούμενη ρητὴ, χωρὶς ὄρο ἢ αἴρεση, δήλωσις τοῦ θανόντος γιὰ τὴ σχετικὴ ἐπιθυμία του ἢ ἡ ἀντίστοιχη δήλωσις τῶν συγγενῶν του, ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας, ἕως καὶ τὸν τέταρτο βαθμὸν, κατὰ σειρὰ τάξεως. Σὲ περίπτωσιν διαφωνίας μεταξὺ τῶν συγγενῶν πὸν βρίσκονται στὴν ἴδια τάξιν, ἡ σχετικὴ ἀπόφασις λαμβάνεται ἀπὸ τὸν Εἰσαγγελέα, στὴν περιφέρεια τοῦ ὁποίου φυλάσσεται ὁ νεκρός. Προκειμένου γιὰ ἀνήλικα τέκνα, ἡ δήλωσις γίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἢ ἀπὸ ἐκεῖνον πὸν ἀσκεῖ τὴ γονικὴ μέριμνα κατὰ τὰ ἄρθρα 1510 ἐπ. τοῦ Αστικοῦ Κώδικα. 3. Ἡ ἄδεια ἀποτέφρωσις χορηγεῖται ἀπὸ τὸ Δῆμο ἢ τὴν Κοινότητα, ὅπου λειτουργεῖ τὸ Κέντρο, στὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἀποτέφρωσις. 4. Μὲ προεδρικὸν διάταγμα, πὸν ἐκδίδεται ὕστερα ἀπὸ πρότασιν τῶν Ὑπουργῶν Ἑσωτερικῶν, Δημόσιας Διοικήσεως καὶ Ἀποκέντρωσις, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημόσιων Ἔργων καὶ Ὑγείας καὶ

Κοινωνικῆς Ἀλληλεγγύης, καθορίζονται οἱ χώροι δημιουργίας Κέντρων Ἀποτέφρωσης Νεκρῶν, οἱ ὅροι καὶ ὁ ἔλεγχος λειτουργίας τους, καθὼς καὶ εἰδικότερες προϋποθέσεις ἀποτέφρωσης. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν χώρων ἀποτέφρωσης νεκρῶν ἀπαιτεῖται γνώμη τοῦ οἰκείου Δήμου ἢ Κοινότητος. Μὲ κοινὴ ἀπόφαση τῶν ἀνωτέρω Ὑπουργῶν ρυθμίζονται εἰδικότερα σχετικὰ ζητήματα, καθὼς καὶ ζητήματα μὲ χαρακτηριστὰ τεχνικὸ ἢ λεπτομερειακὸ.»

Ἡ ὡς ἄνω διάταξις προκαλεῖ τις ἐξῆς παρατηρήσεις:

α') Καθ' ὃ μέρος ἐπιτρέπει τὴν ἀποτέφρωσιν μόνον τῶν νεκρῶν ἐκείνων, «οἱ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν ὁποίων ἐπέτρεπαν τὴν μετὰ θάνατον ἀποτέφρωσιν», εἶναι εὐθέως ἀντισυνταγματικὴ. Πράγματι ἐὰν ὁ θανὼν εἶχε δηλώσει ἐν ζωῇ ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποτεφρωθεῖ μετὰ θάνατον τὸ σκῆνωμά του, ἔστω καὶ ἂν θρησκεία τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἐπρέσβευε ὅσο ζοῦσε ἀπηγόρευε τὴν ἀποτέφρωσιν, ἢ δήλωσις αὐτὴ πρέπει νὰ γίνῃ σεβαστὴ ἀπὸ τὴν Πολιτείαν. Ὑπὸ ἀντίθετον ἐρμηνείαν θὰ ἀναγνωρίζαμε εἰς τὴν Πολιτείαν τὴν ἐξουσία, νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ νόμου ὡς ὑποχρεωτικὴν τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀντιστοίχου θρησκείας, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ὄχι μόνον νομικῶς ἀπαράδεκτον ἀλλὰ καὶ ἀδιανόητον, πέραν τοῦ ὅτι τοιαύτη ἐρμηνεία θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀπαγόρευση μεταβολῆς θρησκείας ἢ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Συνεπῶς ἢ ὡς ἄνω διάταξις οὐδεμίαν νομικὴν ἀξίαν ἔχει καὶ εἶναι ὡς νὰ μὴ ὑπάρχει, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ ἔχει τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡ ἀποτέφρωσις ἀπαγορεύεται.

β') Ζήτημα γεννᾶται ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς §2 τῆς ὡς ἄνω διατάξεως, ἢ ὁποία ἀξιοὶ δήλωσις τοῦ θανόντος «χωρὶς ὄρο ἢ αἵρεσιν». Ὁ ὄρος ὅμως ἢ ἡ αἵρεσις πιθανὸν νὰ κατοχυρώνουν καλύτερα τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ θανόντος, ὅποτε πρέπει νὰ τύχουν σεβασμοῦ. Ἐκτὸς ἐὰν δώσουμε εἰς τὴν διατύπωση αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, ὅτι ὁ νόμος θέλησε ἢ δήλωσις τοῦ θανόντος νὰ εἶναι ἀπολύτως σαφὴς καὶ ἀναμφίβολη κατὰ τὸ περιεχόμενό της. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀυτονόητο καὶ δὲν ἐχρειάζετο νὰ τονισθῇ μὲ τὴν περιεργὴν αὐτὴν διατύπωση, ἢ ὁποία πιθανὸν νὰ δημιουργήσῃ προβλήματα.

γ') Καθ' ὃ μέρος ἢ ὡς ἄνω διάταξις ὁρίζει ὅτι «ἡ ἄδεια ἀποτέφρωσης χορηγεῖται ἀπὸ τὸν Δήμον..., ὅπου λειτουργεῖ τὸ Κέντρο, εἰς ὁποῖο γίνεται ἡ ἀποτέφρωσις», δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Δήμος ἔχει ἐξουσίαν νὰ κρίνῃ ἐὰν νομίμως ζητεῖται ἡ ἀποτέφρωσις ὀρισμένου νεκροῦ. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖο ὑποχρεοῦται νὰ ἐρευνήσῃ ὁ Δήμος, εἶναι

ἐὰν ὑπάρχει σχετική δήλωση τοῦ ἐκλιπόντος ἐν ζωῇ ἢ τῶν συγγενῶν του καὶ ἐν διαφωνία αὐτῶν ἐὰν ὑπάρχει σχετική προᾶξις τοῦ Εἰσαγγελέως, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὴν εἰκαζομένην βούλησιν τοῦ ἐκλιπόντος. Ὑπὸ τὰ ὡς ἄνω δεδομένα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ καὶ ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ Δῆμος ἔχει μία περιορισμένη ἐξουσία νὰ κρίνει περὶ τῆς κατ' ἀρχὴν συνδρομῆς τῶν προϋποθέσεων ἀποτέφρωσης.

Ἐν ὄψει τῆς ὡς ἄνω διατάξεως ἡ Δημόσια Διοίκηση ἔσπευσε νὰ προωθήσῃ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ Π.Δ. τοῦ προβλεπόμενου ὑπὸ τῆς § 4 τῆς ὡς ἄνω διατάξεως, προηγηθείσης βεβαίως τῆς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος ἐπιβαλλομένης γνωμοδοτήσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Τόσον ἡ γνωμοδότησις (241/2008) ὅσο καὶ τὸ Π.Δ. 31/2009 (ΦΕΚ 49 Α) κινοῦνται εἰς τὸ πλαίσιο τῶν ἐκτεθεισῶν ὡς ἄνω σκέψεων καὶ προκαλοῦν τὶς ἀντίστοιχες παρατηρήσεις.

Τελικὸν συμπέρασμα

Δὲν χρειάζεται νόμος διὰ τὴν καύσιν τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία οὔτε νὰ ἀπαγορευθεῖ διὰ νόμου εἶναι δυνατόν, πολὺ δὲ περισσότερον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαγορευθεῖ διὰ τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανούς. Ὁ νόμος το μόνον, τὸ ὁποῖον δύναται καὶ πρέπει νὰ κάνει, εἶναι νὰ ὀργανώσῃ τὴν διαδικασίαν τῆς καύσεως διὰ λόγους προστασίας τοῦ δημοσίου συμφέροντος ἐν γένει, π.χ. ὑγεία, καταπολέμησις ἐγκληματικότητος, προστασία τοῦ περιβάλλοντος κλπ., ἤτοι λόγους τοὺς ὁποῖους ἐξυπηρετεῖ τὸ ὡς ἄνω ἐκτεθὲν νομοθετικὸν καθεστῶς.

Ὅσα ἐξέθεσα ἀνωτέρω γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴν τοῦ τρόπου καταστροφῆς τοῦ σκηνώματος τοῦ νεκροῦ ἰσχύουν ἀναλόγως καὶ γιὰ τὴν λεγόμενη «κοσμικὴν» κηδεῖαν, δηλαδὴ τὴν κηδεῖαν χωρὶς θρησκευτικὴν τελετὴν. Καθένας εἶναι ἐλεύθερος νὰ κηδευθεῖ εἴτε «κοσμικὰ» εἴτε θρησκευτικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς θρησκευτικὰς ἢ τὶς πολιτικὰς του πεποιθήσεις καὶ ἐμφανίσθησαν τελευταία ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἀρκετὲς περιπτώσεις κοσμικῆς κηδεῖας ἰδίως κομμουνιστῶν.

Ὁ νόμος λοιπὸν οὔτε νὰ ἐπιβάλλῃ μπορεῖ, οὔτε πολὺ περισσότερον νὰ ἀπαγορεύσῃ ὀρισμένο εἶδος καταστροφῆς τοῦ σκηνώματος τοῦ νεκροῦ ἢ ὀρισμένο τρόπο κηδεῖας. Καὶ τέλος κάτι, τὸ ὁποῖον ἐπίσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαγορεύσῃ ὁ νομοθέτης ἢ νὰ τὸ κάνει προαιρετικόν, εἶναι ἡ ἐκ τοῦ ματαίου τούτου κόσμου ἀναχώρησις ὅλων μας, καθενὸς μὲ τὴν σειρὰν προτεραιότητός του. Καὶ εἶναι ἡ μόνη προτεραιότητα,

ποὺ δὲν μπορεῖς νὰ τὴν καταστρατηγήσεις, ἔστω καὶ ἐὰν εἶσαι ἄτομο
μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες, πολλῶ μᾶλλον ἐὰν ἀνήκεις εἰς τὴν κατηγορίαν
ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι «ὡς οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα».

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ*

Οι μεταμορφώσεις της «μυθολογίας» του Βασιλείου Α'

Ο αυτοκράτορας και ιδρυτής της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειος Α' (867-886) αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση μεταξύ των ηγεμόνων του Βυζαντίου. Ο μυθιστορηματικός σχεδόν τρόπος με τον οποίον προετοιμάστηκε η άνοδός του στην εξουσία, που είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία του Μιχαήλ Γ' (842-867) και τον εξοβελισμό της δυναστείας του Αμορίου από τον θρόνο, η εν γένει πορεία του στη συνέχεια, η σταθεροποίηση της νέας δυναστείας την οποίαν επεδίωξε με κάθε τρόπο και σε όλα τα επίπεδα, η πληθώρα ανακατατάξεων τις οποίες επέβαλε στην κρατική μηχανή και η πολιτική που ακολούθησε για την ενίσχυση, από την πρώτη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία, του κύρους της Αυτοκρατορίας, σκιαγραφούν το πορτρέτο ενός ηγήτορα με άτεγκτη επιμονή, θέληση και πολύ ισχυρή προσωπικότητα. Επιπλέον, οι πολυκύμαντες σχέσεις τις οποίες ανέπτυξε με το στενό του αρχικά περιβάλλον, τον πατριάρχη Φώτιο όπως και με τον γιο του και διάδοχο Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό (886-912), ο σχεδόν μυθώδης θάνατός του το καλοκαίρι του έτους 886¹ αλλ' ακόμη και οι πολυάριθμες διηγήσεις που έχουν ως αφηγηματικό άξονα την περιπετειώδη ζωή του όπως και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον ίδιο, συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός επιβλητικού ηγεμονικού κατόπτρου² με τα χαρακτηριστικά του ιδεώδους αυτοκράτορα. Δεν θα α-

* Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Έχω παλαιότερα υποστηρίξει ότι η περιγραφή του θανάτου του Βασιλείου από τον *Bio Ευθυμίου* παραπέμπει στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη: Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Kaiser Basileios I. und Hippolytos. Sage und Geschichte», στον τόμο: I. Vassis κ. ά. (εκδ.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag...*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1998, 81-91 (= *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries*, Aldershot 2004, XIX [αγγλική μετάφραση]).

2. Για τον όρο βλ. παρακάτω σημ. 53.

ποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός ότι με εξαίρεση τον Μέγα Κωνσταντίνο, ο οποίος ως rex perpetuus³ είναι το απόλυτο παράδειγμα της βυζαντινής πολιτικής σκέψης,⁴ φτάνοντας στα όρια του μύθου για να αποτελέσει το ιδεώδες πρότυπο των βυζαντινών εστεμμένων ανεξάρτητα από εποχή,⁵ ο Βασίλειος είναι ο πρώτος αυτοκράτορας, ο οποίος ήδη εν ζωή σχεδόν τον μιμήθηκε για να 'λειτουργήσει' κατά τον 10^ο αιώνα ως «...κανών τε και άνδριάζ και τὸ ἀρχέτυπον τῆς μιμήσεως», όπως επισημαίνει ο επιφανής βιογράφος του και εγγονός του Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος (945-959).⁶

Τα μυθολογικά αφηγήματα για τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας είναι εκτεταμένα και πολυποίκιλα.⁷ Μελετώντας τα μικρά

3. G. DAGRON, *Empereur et prêtre*, Παρίσι 1996, 159.

4. Βλ. τελευταία C. RAPP, «Old Testament Models for Emperors in Early Byzantium», στον τόμο: P. Magdalino and R. Nelson (εκδ.), *The Old Testament in Byzantium*, Dumbarton Oaks 2010, 175-197, ειδ. 177 κ.εξ., όπου και ανάλυση του όρου παράδειγμα, και σποράδην.

5. Βλ. ενδεικτικά: A. P. KAZHDAN, «Constantin imaginaire'. Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great», *Byzantion* 57 (1987) 196-250· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Constantine the Great in Macedonian Historiography: Models and Approaches», στον τόμο: P. Magdalino (εκδ.), *New Constantines*, Aldershot 1994, 159-170, (= *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries*, XV)· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 44-46, 159 κ.εξ., 167-169, 211 κ.εξ., 248 κ.εξ. και σποράδην. Πρβλ. ακόμη Α. LINDER, «The Myth of Constantine the Great in the West: Sources and Hagiographic Commemoration», *Studi Medievali* 16 (1975) 43-95 και εσχάτως Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο μύθος του: σύμβολο και πηγή εξουσίας σε Βυζάντιο και Δύση το 10^ο αιώνα», *Περί ιστορίας* 5 (2007) 35-58.

6. *Βίος Βασιλείου*, πρόλογος, 212. 12-13 (Bonn). Για το συμβολικό περιεχόμενο της φράσης βλ. τελευταία S. ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, «The aesthetics of history: from Theophanes to Eustathios», στον τόμο: R. Macrides (εκδ.), *History as Literature in Byzantium*, Farnham 2011, 3-21, ειδ. 8-9. Βλ. και παρακάτω.

7. Πέρα από τις κλασικές, για το θέμα που μας απασχολεί, συμβολές των N. ADONTZ, «L'âge et l'origine de l'empereur Basile I», *Byzantion* 8 (1933) 475-500 και 9 (1934) 223-260 (= *Études Arméno-Byzantines*, Λισαβόνα 1965, 47-123), R. J. H. JENKINS, «The Classical Background of the Scriptores post Theophanem», *DOP* 8 (1954) 13-30 (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Λονδίνο 1970, IV) και ειδικότερα του G. MORAVCSIK, «Ανώνυμον αφιερωτικόν ποίημα περί του αυτοκράτορος Βασιλείου Α'», στον τόμο: *Εις μνήμην Κ. Ι. Αμάντου, 1874-1960*, Αθήνα 1960, 1-10 και «Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.», *DOP* 15 (1961) 61-126 (= *Studia Byzantina*, Άμστερνταμ 1967, 147-220), αξίζει να προστεθούν: Π. Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, «Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' στη φιλομακεδονική γραμματεία 867-959», *Ελληνικά* 40 (1989) 285-322, ειδ. 285-297, 306 κ.εξ.· Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο της Δανηλίδας. Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία;», στον τόμο: Χ. Αγγελίδη (επιμ. έκδ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 375-390· ο ΙΔΙΟΣ, «Το επεισόδιο του Αδρια-

αυτά κείμενα προσεκτικά και εξελικτικά, μπορούμε να σχηματίσουμε, έως ένα σημείο ασφαλώς, τα διαδοχικά στάδια σκιαγράφησης της εικόνας του Βασιλείου, η οποία με την πάροδο του χρόνου αναδύεται, τα νεωτερικά στοιχεία που υπεισέρχονται, όπως και την έκταση αλλά και την ευρύτερη απήχηση των τάσεων αυτών. Επιπλέον, όσο η νέα εικόνα του νέου αυτοκράτορα ενισχύεται, η κυρίαρχη ιδεολογία της επίσης νέας δυναστείας συμβάλλει στη διαμόρφωση συλλογικής νοοτροπίας για τον Βασίλειο και τη δυναστεία κατ' επέκταση, η οποία θα αποτρέψει τη διατάραξη της δυναστικής ισορροπίας που επέβαλαν οι Μακεδόνες για πρώτη φορά στο Βυζάντιο.⁸

νου. "Πρόγνωσης" και "τελεσθέντων δήλωσις", στον τόμο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ. έκδ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, 195-226· ο ΙΔΙΟΣ, «Οὐκ εἶσιν ἐμὰ τὰ γράμματα. Ιστορία και ιστορίες στον Πορφυρογέννητο», *Σύμμεικτα* 13 (1999) 97-139· ο ΙΔΙΟΣ, «Η Σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της», στον τόμο: Α. Λαμπροπούλου/Κ. Τσικνάκης (επιμ. έκδ.), *Η Εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2008, 39-60· S. VRYONIS, Jr., «The Vita Basilii of Constantine Porphyrogenitus and the absorption of Armenians in Byzantine society», στον τόμο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1992, 676-693 (με ιδιαίτερα προσωπική εστίαση γύρω από το θέμα)· Α. SCHMINCK, «The beginnings and origins of the 'Macedonian' dynasty», στον τόμο: J. Burke και R. Scott (εκδ.), *Byzantine Macedonia. Identity Image and History*, Μελβούρνη 2000, 61-68· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Κύρου Παιδεία και Βίος Βασιλείου. Ένας πιθανός συσχετισμός», *Σύμμεικτα* 15 (2002) 91-108, ειδ. 94 κ.εξ., 99 κ.εξ.· ο ΙΔΙΟΣ, «From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th-11th Centuries», *BZ* 102 (2009) 697-715, ειδ. 698-702· Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, ed. by Chr. Angelidi, Αθήνα 2006, 137 κ.εξ., όπου και βιβλιογραφία με τις προγενέστερες σημαντικές συμβολές του συγγραφέα γύρω από το θέμα. Πρβλ. ακόμη P. VARONA, «Contribución al problema de la cronología y la fuentes de la Vita Basilii», *BZ* 102 (2009) 739-775, με τις απόψεις της οποίας δεν συμφωνώ πάντοτε, και εσχάτως Ε. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ο Θεός σώζει τον βασιλέα ή πώς ο Θεός σώζει τον βασιλέα Βασίλειο Α'», στον τόμο: Θ. Κορρές κ. ά. (εκδ.), *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θεσσαλονίκη 2011, 135-146. Έμμεσα ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη η συμβολή του M. HINTERBERGER, «Envy and Nemesis in the Vita Basilii and Leo the Deacon: literary mimesis or something more?» στον τόμο, *History as Literature in Byzantium*, 187-203. Βλ. και παρακάτω σημ. 88. Συμπληρωματική βιβλιογραφία δίδεται, όπου απαιτείται, και στη συνέχεια της μελέτης.

8. Ο Α. ΚΑΖΗΔΑΝ («Social'nyj sostav naselenija vizantijskih gorodov, v IX-X vv.», *VizVrem* 8 [1956] 85-96, ειδ. 90) έδειξε πειστικά ότι η δυναστική αντίληψη εμφανίζεται στο Βυζάντιο κατά κύριο λόγο με τους διαδόχους του Βασιλείου Α', ειδικότερα δε μετά τον θάνατο του Λέοντος ΣΤ' κατά τον 10ο αιώνα και τη μετέπειτα χρονική περίοδο. Πολύ ενδιαφέρον είναι και το άρθρο του J.-CL. CHEYNET, «L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe s.)», *Journal des Savants*, juillet-décembre 2000, 281-322, ειδ. 287 κ.εξ., 298 κ.εξ. και σποράδην, το οποίο, πάντως, θα πρέπει να διαβαστεί σε συνδυασμό με μία παλαιότερη συμβολή του Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, «The Aristocracy and the Imperial Ideal», στον τό-

Τα πρώτα δείγματα αυτής της καινούργιας οπτικής για τον Βασίλειο, με βάση τα έως τότε κρατούντα, εμφανίζονται λίγο μετά την άνοδό του στο αυτοκρατορικό αξίωμα· συγκεκριμένα, κατά τη Σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Οκτώβριο του έτους 869 έως και τον Φεβρουάριο του 870, ο ίδιος θα προσφώνηθεί «Νέος Κωνσταντίνος» και η σύζυγός του Ευδοκία, με τη σειρά της, «Νέα Ελένη».⁹ Ασφαλώς ο Βασίλειος δεν είναι ο πρώτος αυτοκράτορας του Βυζαντίου, ο οποίος λαμβάνει την εν λόγω προσωνυμία· πρόκειται για τάση με παλαιότερες ρίζες που εδράζονται στη διαμορφωμένη με την πάροδο των ετών, με εξαιρετική προσοχή και φροντίδα, σκιαγράφηση του κατόχου του βυζαντινού θρόνου, ο οποίος οφείλει να προσεγγίζει με την προσωπικότητά του και κυρίως με το έργο του τον ιδρυτή της Αυτοκρατορίας.¹⁰ Επομένως, η εν λόγω προσφώνηση, η οποία ασφαλώς αποπνέει σεβασμό, δεν σκοπεύει παρά να ανυψώσει τον τιμώμενο αυτοκράτορα, χωρίς επιπρόσθετο ιδεολογικό περιβλημα· άλλωστε, η προσφώνηση «Νέος» χρησιμοποιήθηκε και για μεταγενέστερους του Κωνσταντίνου αυτοκράτορες, όπως για τον Θεοδόσιο Α' (379-395), τον Ιουστινιανό (527-565) και τον Ηράκλειο (610-641), πάντοτε με γνώμονα ότι οι αυτοκράτορες αυτοί συγκρίθηκαν, λόγω των επιτευγμάτων που επέτελεσαν, με τον Μέγα Κωνσταντίνο και μπορούσαν, κατ' ακολουθίαν, να συνιστούν παράδειγμα για τους επόμενους κατόχους του αυτοκρατορικού θρόνου.¹¹

μο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XII Centuries*, Οξφόρδη 1984, 43-57, την οποία συμπληρώνει.

9. Mansi XVI, 185C.

10. Παραπέμπω στα όσα ο P. MAGDALINO αναφέρει στην εισαγωγή του τόμου *New Constantines*, 3-9, τα οποία συμπληρώνονται, με θεωρητικότερη υποδομή, από τον DAGRON, *Empereur et prêtre*, 69-70, 114 κ.εξ., 201 κ.εξ. και σποράδην. Βλ. και παραπάνω σημ. 4, καθώς και την επόμενη σημείωση.

11. Βλ. ενδεικτικά J. HARRIES, «*Pius princeps: Theodosius II and fifth-century Constantinople*», στον τόμο: *New Constantines*, 35-44· M. WHITBY, «*Images for emperors in Late Antiquity: a search for New Constantine*», αυτόθι, 83-93· J. F. HALDON, «*Constantine or Justinian? Crisis and identity in imperial propaganda in the seventh century*», αυτόθι, 95-107· M. MUNDELL MANGO, «*Imperial art in the seventh century*», αυτόθι, 109-138· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 48 κ.εξ., 70 κ.εξ., 135 κ.εξ., 314 και σποράδην· RAPP, *Old Testament Models*, 178-179. Ειδικά για τον Ιουστινιανό βλ. G. PRINZING, «*Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert*», *FM* 7 (1986) 1-99, ενώ για τον Ηράκλειο βλ. S. SPAIN ALEXANDER, «*Heraclius, Byzantine Imperial Ideology, and the David Plates*», *Speculum* 52 (1977) 217-237, αλλά και W. E. KAEGI, *Heraclius. Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 158.

Η εγκωμιαστική τάση για τον Βασίλειο αρχίζει να διαφοροποιείται και να λαμβάνει άλλη χροιά από την έως τότε πεπατημένη, όταν έρχονται στην επιφάνεια οι πρώτοι συσχετισμοί του με τον βασιλιά του Ισραήλ Δαβίδ. Είναι παγκοίμως αποδεκτό ότι η αφομοιωμένη πρόσληψη της Βίβλου από τον βυζαντινό κόσμο επέτρεπε την άνετη χρήση βιβλικών προτύπων, προερχόμενων μάλιστα κατά κύριο λόγο από την Παλαιά Διαθήκη, τόσο ως υποδειγμάτων όσο και ως μοτίβων σε όλες τις εκφάνσεις της πνευματικής ζωής της Αυτοκρατορίας.¹² Ειδικότερα, η μελέτη της πολιτικής σκέψης του Βυζαντίου έχει οδηγήσει στην παραδοχή ότι η καταξίωση του βυζαντινού αυτοκράτορα – πέρα από την προσέγγιση με τον Μέγα Κωνσταντίνο – είναι εφικτή μόνον όταν συνδεθεί με παλαιοδιαθηκική αρχηγετική προσωπικότητα, με την Καινή Διαθήκη να τίθεται σταθερά σε δεύτερη μοίρα και να λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως δεοντολογικός ηθικός κανόνας.¹³ Ήδη από την εποχή του Ευσεβίου, ο οποίος σκιαγράφησε τον Μέγα Κωνσταντίνο με απώτερο πρότυπο τον Μωυσή,¹⁴ τόσο ο τελευταίος όσο και ο Δαβίδ αξιοποιήθηκαν σχεδόν αμέσως από τους βυζαντινούς συγγραφείς, οι οποίοι προέβαλαν, ειδικά από την εποχή του Ηρακλείου,¹⁵ τον Μωυσή ή τον Δαβίδ ως θετικό πρότυπο ιδανικού ηγεμόνα, με τον Φαραώ και τον Αχαάβ να συνιστούν το αντίστοιχο αρνητικό.¹⁶ τα σχετικά παραδείγματα αφθονούν: ο Θεοδόσιος συνδέ-

12. Βλ. την ιδιαίτερα εμπειριστατωμένη εισαγωγή των MAGDALINO και NELSON στον τόμο: *The Old Testament in Byzantium*, 1-38, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία γύρω από το θέμα αλλά και την ορθή επισήμανση (σ. 2) ότι απουσιάζει ακόμη μονογραφία για τη 'λειτουργία' της Βίβλου στον βυζαντινό κόσμο. Πρβλ. και τελευταία Μ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Ως καλοί σου οί οικοί, Ιακώβ, αί σκηναί σου, Ισραήλ! Ένα απόσπασμα από τους Αριθμούς και η βυζαντινή ερμηνεία του», στον τόμο: Ο. Γκράτζιου - Χ. Λούκος (εκδ.), *Ψηφίδες..., στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο 2009, 107-115.

13. DAGRON, *Empereur et prêtre*, 69-73 και σποράδην.

14. Βλ. DAGRON, *Empereur et prêtre*, 154 κ.εξ. και RAPP, *Old Testament Models*, 179-180, 182-184, 190, 195-196, όπου και η σχετική εκτεταμένη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι η Rapp χρησιμοποιεί τον όρο *typos*, ο οποίος όμως δεν έχει στα Νέα Ελληνικά περιεχόμενο ανάλογο με εκείνο του αγγλικού κειμένου. Για τη διαφορά προτύπου και παραδείγματος, βλ. RAPP, αυτόθι, 179-180.

15. Υπενθυμίζω ότι από την εποχή του Ηρακλείου υιοθετείται ο όρος *βασιλεύς* αντί του *αυτοκράτωρ*, με προφανή επιρροή από τον Δαβίδ (MAGDALINO και NELSON, *Introduction*, στον τόμο: *The Old Testament in Byzantium*, 24). Βλ. αμέσως παρακάτω.

16. RAPP, *Old Testament Model*, 176, 182-188, 192, 195 και σποράδην. Ειδικά για τον Δαβίδ βλ. την πολύ πρόσφατη συμβολή της V. TSAMAKDA, «König David als Typos des byzantinischen Kaisers», στον τόμο: F. Daim - J. Drauschke (εκδ.), *Byzanz-das Römerreich im Mittelalter*, 1, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 2010, 23-54, όπου και

θηκε πολύ ενωρίς στενότατα με τον Δαβίδ¹⁷ και ο Μαρκιανός (450-457) επευφημήθηκε ως Νέος Κωνσταντίνος αλλά και ως Νέος Δαβίδ.¹⁸ Παραπλήσιες ήσαν οι επευφημίες και για τον Ηράκλειο, ο οποίος, άλλωστε, έδωσε το όνομα Δαβίδ σε έναν από τους γιους του, ενώ ο αντίπαλός του βασιλιάς των Περσών Χοσρόης όπως και ο χαγάνος των Αβάρων αποκλήθηκαν από τον Γεώργιο Πισίδη νέοι Φαραώ· από την άλλη πλευρά, ο Μωυσής και ο Δαβίδ αποτέλεσαν τους σταθερούς θετικούς πόλους του ποιητή όσον αφορά στον εγκωμιασμό του βυζαντινού αυτοκράτορα.¹⁹ Το φαινόμενο ενισχύθηκε κατά τους επόμενους αιώνες, με τους εν λόγω συσχετισμούς, είτε θετικούς είτε αρνητικούς, να εμφανίζονται ακόμη και σε κρίσιμες για την Αυτοκρατορία στιγμές, όπως λ.χ. παρατηρείται στον Θεοφάνη, ο οποίος πριν προχωρήσει στην περιγραφή της καταστροφικής σύρραξης με τους Βουλγάρους το 811, θεωρεί ότι ο Νικηφόρος Α' (802-811) είναι ο νέος Αχαάβ: «...ἐπὶ τοσούτοις οὖν σημείοις ὁ νέος Ἀχαάβ μὴ παιδευθεῖς... κατὰ Βουλγάρων παρατάττεται» (489. 22-24 [de Boor]). Η σύγκριση, επομένως, του Βασιλείου Α' με τον Δαβίδ δεν αποτελεί, κατά την άποψή μου, καινοφανή αλλά μάλλον κλασική και καταξιωμένη πρακτική εγκωμιασμού· στα χρόνια, όμως, που έπονται της Συνόδου 869/870 ο Δαβίδ δεν θα είναι απλώς και μόνον το πρότυπο προς το οποίο θα συγκρίνεται ο νέος αυτοκράτορας αλλά θα αποτελέσει το συμβολικό πρότυπο της Μακεδονικής δυναστείας.²⁰

εκτενέστατη βιβλιογραφία γύρω από το θέμα.

17. R. VAN DAM, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge 2007, 347-353.

18. DAGRON, *Empereur et prêtre*, 314· TSAMAKDA, *König David*, 24. Για τον συσχετισμό του Δαβίδ (αλλά και του Σολομώντα) με τον Ιουστινιανό, πέρα από ό,τι επισημαίνεται παραπάνω στη σημ. 11, βλ. TSAMAKDA, *König David*, 25-30 και παρακάτω σημ. 49.

19. *Expeditio Persica* II, 1, 135-136· II, 2, 113· IV, 490-499 (Pertusi). Βλ. G. DAGRON, «L'église et la chrétienté byzantines entre les invasions et l'iconoclasme (VIIe-début VIIIe siècle)», στον τόμο: J.-M. Mayeur κ.ά. (εκδ.), *Histoire du Christianisme*, 4, Παρίσι 1993, 9-91, ειδ. 19-20· C. LUDWIG, «Kaiser Herakleios, Georgios Pisides und die Perserkriege», στον τόμο: *Varia 3, Ποικίλα Βυζαντινά* 11, Βόννη 1993, 73-128, ειδ. 93-104· TSAMAKDA, *König David*, 30-33. Πολύ ενδιαφέρουσα η τελευταία θεώρηση του J. HOWARD-JOHNSTON, *Witnesses to a World Crisis*, Οξφόρδη 2010, 16-35 και σποράδη.

20. Ίσως αξίζει να αναφέρω εδώ τα 22 ιαμβικά δίστιχα με θέματα από τον κύκλο του Δαβίδ, τα οποία τοποθετούνται στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' και πιθανότατα προορίζονταν να πλαισιώσουν εικονογράφηση Ψαλτηρίου: I. ŠEVČENKO, «Captions to a David Cycle in the Tenth-Century Oxford *Auct. D. 4. 1*», στον τόμο: C. Scholz και G. Makris (εκδ.), *Πολύπλευρος νοῦς. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, Μόναχο-Λιψία 2000, 324-341. Ασφαλώς ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της παρούσας

Παραμένει μάλλον αβέβαιο κάτω από ποιες προϋποθέσεις αρχίζουν δειλά να εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα αυτής της νέας εγκωμιαστικής τάσης για τον Βασίλειο, καθώς από τα σχετικά κείμενα, τα οποία όμως δεν είναι πολυπληθή, δεν μπορεί να προέλθει κανένα ειδικό στοιχείο. Από την άλλη πλευρά, η ανάμειξη του πατριάρχη Φωτίου στη διαδικασία αυτή έχει πλευρές που είναι μάλλον γνωστές αλλά και πλευρές που παραμένουν αρκετά δυσερμήνευτες.²¹ Πάντως, στον Φώτιο προσγράφονται τρεις ύμνοι αφιερωμένοι στον Βασίλειο,²² ενώ του έχει αποδοθεί, με αρκετά ισχυρά επιχειρήματα, και το εκτενές εγκωμιαστικό ποίημα προς τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας, το οποίο παραδίδεται ανώνυμα από τον κώδικα Laurentianus IX, 23 (ff. 168-169^{av}).²³ Από συγκριτική ανάγνωση των δύο πρώτων ύμνων, γραμμένων με την τεχνική της ηθοποιίας,²⁴ και του ποιήματος της Λαυρεντιανής, το οποίο έχει πάντως ρητορική υποδομή,²⁵ συνάγονται τα ακόλουθα: ο Βασίλειος κατάγεται από ταπεινή οικογένεια («Ἦγειράς με ἐκ λάκκου, // κύριε, κατωτάτου // δυναστών δὲ ἐν μέσῳ // ἔθηκας τοῦ λαοῦ σου» [Ciccolella, *Three Anacreontic Poems*,

μελέτης η παρουσία του Δαβίδ στα εικονογραφημένα χειρόγραφα της ίδιας χρονικής περιόδου. Εντελώς ενδεικτικά παραπέμπω στην TSAMAKDA, König David, 37-40, όπου και οι σχετικές αναφορές.

21. Για τον ρόλο του Φωτίου στην εγκωμιαστική διαδικασία για τον Βασίλειο έχει ήδη αφιερώσει πολλές σελίδες ο MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 67 κ.εξ., 106 κ.εξ. και σποράδην, οι οποίες δεν έχουν έως σήμερα χάσει τίποτε από την αξία τους. Βλ. και παρακάτω.

22. Πρόκειται για τους εξής: α) Ὑμνος ὡς ἐκ προσώπου Βασιλείου δεσπότη, β) Ὑμνος ἐκ προσώπου τῆς ἐκκλησίας εἰς Βασίλειον τὸν φιλόχριστον βασιλέα και γ) Ἐγκωμιαστικὸς εἰς Βασίλειον τὸν φιλόχριστον δεσπότην. Και οι τρεις ύμνοι βρίσκονται εκδομένοι στην PG 102, 577-584C· νεότερη κριτική έκδοση, με πλούσιο υπομνηματισμό, από την F. CICCOLELLA, «Three Anacreontic Poems Assigned to Photius», *OCP* 64 (1998) 305-328. Ας σημειωθεί ότι από τον τρίτο ύμνο σώζονται μόνον 21 στίχοι, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αξιολογηθεί στο μέτρο που του αρμόζει (αυτόθι, 305, 314-315, 318).

23. A. MARKOPOULOS, «An Anonymous Laudatory Poem in Honor of Basil I», *DOP* 46 (1992) 225-232 (= *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries*, XIV), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για το σημαντικό αυτό κείμενο. Μπορούν να προστεθούν: W. HÖRANDNER, «Metrisches und Textkritisches zu zwei anonymen Gedichten», στον τόμο: *Lesarten*, 92-100, ειδ. 92-96 (ορισμένες από τις απόψεις που διατυπώνονται στη μελέτη αυτή δεν με βρίσκουν απόλυτα σύμφωνο)· KAZHDAN, *History*, 63. Επισημαίνω ότι από το ποίημα έχουν εκπέσει οι 60 πρώτοι στίχοι.

24. CICCOLELLA, *Three Anacreontic Poems*, 319.

25. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', 289-290· MARKOPOULOS, *Laudatory Poem*, 225.

308.25-28, 327]. «σκεῦος πεφυκὸς ἐκλογῆς σεβασμίας, // ἔξ ἰδιωτῶν μετριωτάτου γένους» [Markopoulos, Laudatory Poem, 230.81-82, 225]), συγκρίνεται με τον Μέγα Κωνσταντίνο («Φοβερός πολεμίων // ὁ μέγας Κωνσταντῖνος // ἀλλ' ὄρα βασιλέως // τὸ πλῆθος τῶν τροπαίων» [Ciccolella, Three Anacreontic Poems, 314.81-84, 321 και σημ. 20]) αλλά ο Δαβίδ είναι εκείνος που προβάλλεται με επίταση ως ανάλογο προς τον Βασίλειο δέος («Δαυῖδ νέος μὲν εἰς δόμους γεννητόρων // καὶ χριεταὶ τὸ χρισμα τῶν ἀνακτόρων», «δὸς νίκος αὐτῶ τῶν ἔθνων κατὰ κράτους // ὑπὲρ τὸ νίκος δαυϊτικῶν μυριάδων» [Markopoulos, Laudatory Poem, 230.70-76, 231.212-213, 228-230]. «Νεώτερος ὑπῆρχον // ἐν τέκνοις τοῦ πατρὸς μου, // ἀλλ', ὦ σου τῶν θαυμάτων, // ἀνέδειξας δεσπότην», «Ἐξάρχου τῆς χορείας, // Δαυὶδ· τίς ἐξαγγείλη // τὰς δυναστείας ἄδων // τὴν αἴνεσιν Κυρίου;» [Ciccolella, Three Anacreontic Poems, 309.49-52, 312.17-20, 326 κ.εξ.]).²⁶

Πέρα από το θέμα της οικογενειακής καταγωγής του Βασιλείου αλλά και του παραλληλισμού του με τον Δαβίδ, ο οποίος φέρνει στην ίδια ευθεία τον βασιλιά του Ισραήλ με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, τα ποιήματα, μέσω και των πολυάριθμων αναφορών στους Ψαλμούς, διαπερνά η πεποίθηση ότι ο Βασίλειος κυβερνά με την εὐνοια και τη συγκατάθεση του θείου, το οποίο βρίσκεται κοντά του και σκέπει τις ενέργειές του: «Καὶ μαρτυρεῖ δὲ τοῦτον ὁ Χριστὸς λέγων· εὗρον τὸν ἄνδρα Βασίλειον τὸν μέγαν, // ὃν εὐκλεῶς ἔχρισα τῷ θεῷ σθένει», «Ὁ δ' αὖ ποθητὸς τῷ Θεῷ Βασίλειος // ὁ πανσέβαστος, πάγκλυτος, στεφηφόρος» (Markopoulos, Laudatory Poem, 230.63-65, 231.192-193). «Μεγαλύνω σου, Σῶτερ, // τὴν θείαν δυναστείαν, // ὅτι ὡς δυνατὸς μοι // εἰργάσω μεγαλειᾶ» (Ciccolella, Three Anacreontic Poems, 309.45-48).²⁷ Πρόκειται για πολύ γνώριμο μοτίβο, το οποίο θα καλλιεργηθεῖ και θα προβληθεῖ κατεξοχήν στον *Βίο Βασιλείου*, τον Γενέσιο καθώς και σε πολλά από τα κείμενα που εκπήγασαν από το αυτοκρατορικό περιβάλλον, όταν ο Κωνσταντῖνος Ζ' θα αναλάβει κατά τα μέσα πλέον του 10ου αιώνα το βάρος του εγκωμιασμού του παππού του και της

26. Στο δεύτερο ποίημα υπάρχει και αναφορά για τον Σολομώντα (στ. 69-72). Βλ. παρακάτω.

27. Τα σχετικά χωρία μπορούν εύκολα να πολλαπλασιαστούν. Για τα υπόλοιπα μοτίβα που προβάλλονται αναλυτικά από τα ποιήματα βλ. MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 64 κ.εξ. και σποράδην· ΑΓΑΠΗΤΟΣ, *Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α'*, 294-297· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Laudatory Poem*, 226-229 και σποράδην· CICCOLELLA, *Three Anacreontic Poems*, 324-328.

δυναστείας κατ' επέκταση.²⁸

Χωρίς αμφιβολία, τα ανωτέρω ποιήματα, που συγκεντρώνουν πολλές πιθανότητες να είναι φωτιακές συνθέσεις,²⁹ είναι τα μοναδικά κείμενα τα οποία μπορούν με σχετική ακρίβεια να χρονολογηθούν στην εποχή του Βασιλείου· το ποίημα της Λαυρεντιανής γράφτηκε, πιθανότατα, το έτος 877,³⁰ ενώ οι δύο από τις τρεις ηθοποιίες, που ενδιαφέρουν ειδικότερα τα όσα συζητούνται εδώ, χρονολογήθηκαν από την Ciccolella, η μεν πρώτη κατά την εποχή της εξορίας του πατριάρχη από τον Βασίλειο ή, το αργότερο, λίγο μετά την επάνοδό του στην Κωνσταντινούπολη — όταν ανέλαβε τη μόρφωση των βασιλοπαίδων (873) —, ως δείγμα ευγνωμοσύνης προς τον αυτοκράτορα για την ενέργειά του αυτή, ενώ η δεύτερη μετά τις 13 Μαρτίου 880, οπότε έλαβε τέλος η θριαμβευτική για τον Φώτιο Σύνοδος του έτους 879/880, για τις αποφάσεις της οποίας υπάρχουν διακριτικές αναφορές στο κείμενο.³¹ Από τις χρονολογήσεις αυτές, πιθανότατα ορθές, συμπεραίνεται ότι ήδη από τις αρχές της όγδοης δεκαετίας του 9ου αιώνα είχε αρχίσει να εγκωμιάζεται στην Κωνσταντινούπολη ο Βασίλειος ως ηγήτορας ταπεινής καταγωγής, με αναλογίες προς τον Μέγα Κωνσταντίνο αλλά κυρίως προς τον Δαβίδ, επιλεγμένος από το θείο για να κυβερνήσει την Αυτοκρατορία, όπως, αναλογικά, είχε κατά το παρελθόν συμβεί και με τον βασιλιά του Ισραήλ. Διαφαίνεται, επομένως, ότι ο Φώτιος έχει επωμιστεί τον ρόλο του εγκωμιαστή του αρχηγέτη της νέας δυναστείας.

Είναι ασφαλώς δύσκολο να προσδιοριστούν οι αιτίες, οι οποίες ώθησαν τον Φώτιο να στρατευτεί στην υπηρεσία των ανακτόρων. Δεν θα ήμασταν, πάντως, μακριά από την πραγματικότητα, αν υποστηρίζαμε ότι πέρα από την προσπάθεια εξευμενισμού του Βασιλείου, η οποία εντάσσεται σε πλαίσιο καθαρά διαπροσωπικό με βάση τα όσα μόλις διατυπώθηκαν,³² εμφιλοχώρησε και η αντίληψη για την ενί-

28. Βλ. παρακάτω.

29. Ορισμένες επιφυλάξεις, μάλλον υπερβολικές, εξακολουθεί να διατηρεί η CICCOLELLA, *Three Anacreontic Poems*, 319-323.

30. MARKOPOULOS, *Laudatory Poem*, 229-230.

31. CICCOLELLA, *Three Anacreontic Poems*, 322-323. Το πρώτο ποίημα χρονολογείται μεταξύ 866-867 (αυτόθι, 318).

32. Άξια πάντως προσοχής, όσον αφορά στο επίπεδο των σχέσεων του Φωτίου με τον Βασίλειο και την πορεία που έλαβε η σχέση αυτή με την πάροδο των χρόνων, είναι η επιστολή του πατριάρχη προς τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας Βόρι / Μιχαήλ, με

σχυση του κύρους της δυναστείας, η οποία είχε πρόσφατα ανέλθει στην εξουσία μετά από την ωμότατη δολοφονία του προηγούμενου κατόχου του αυτοκρατορικού θρόνου.³³ Δεδομένου ότι ο Βασίλειος αντιμετώπιστηκε τουλάχιστον με σκεπτικισμό αν όχι με αρνητική διάθεση όταν ανέλαβε τα ηνία του κράτους,³⁴ είναι λογικό να υποθέσουμε ότι στο ανακτορικό περιβάλλον προτάχθηκε η άποψη, ως αντίδραση για τα έως τότε συμβαίνοντα, να καλλιεργηθεί και να προβληθεί μία διαφορετική του συνήθους εικόνα για τον νέο ηγέτη, με βάση την οποία ο Βασίλειος συνιστούσε μία νέα πραγματικότητα για την Αυτοκρατορία καθώς θα προέβαινε σε μεγάλες ρήξεις σε κάθε επίπεδο, σε σύγκριση με το αμέσως προηγούμενο παρελθόν. Για τη δημιουργία του 'εικονογραφικού' αυτού πλαισίου ο Φώτιος, με την όλη πνευματική του συγκρότηση, ήταν ο πλέον αρμόδιος.

Η ανάμειξη του πατριάρχη στην εγκωμιαστική διαδικασία για τον Βασίλειο και τη Μακεδονική δυναστεία γενικότερα μαρτυρείται έμμεσα και από άλλες μεταγενέστερες πηγές. Στους ερευνητές είναι πολύ γνωστή η μαρτυρία του *Βίου Ιγνατίου* (PG 105, 565C-568C) και της χρονογραφίας του Ψευδοσυμεών (689.5-690.3 [Bonn]), σύνθεση του δεύτερου μισού του 10^{ου} αιώνα,³⁵ κατά την οποία ο Φώτιος, μετά την καθαίρεσή του από τον πατριαρχικό θρόνο και ενώ βρισκόταν εξόριστος, επιθυμώντας με κάθε τρόπο να εξευμενίσει τον Βασίλειο για να τον ανακαλέσει στην Κωνσταντινούπολη, εκπόνησε «πλασματώδη ιστορίαν», που έγραψε μάλιστα ο ίδιος σε μεγαλογράμματη γραφή,³⁶ η οποία φέρει τον αυτοκράτορα να κατάγεται από την οικο-

την οποία του γνωστοποιεί τον θάνατο του Βασιλείου: αρ. 287 (III, σ. 113-114 [Laourdas-Westerink]).

33. Για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Βασίλειος στο τραγικό αυτό συμβάν βλ. τελευταία Ε. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική εξουσία και πολιτική πρακτική. Ο ρόλος του παραδυναστεύοντος στη βυζαντινή διοίκηση (τέλη 8ου-αρχές 11ου αιώνα)*, Αθήνα 2008, 143-151; Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-Ι. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Love, Hatred and Violence in the "Sacred Palace": the Story and History of the Amorion Dynasty», *Byzantion* 78 (2008) 88-102, ειδ. 97 κ.εξ.· Ρ. VARONA CODESO, *Miguel III (842-867). Construcción histórica y literaria de un reinado*, Μαδρίτη 2009, 171-181.

34. Β. Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α'*, Αθήνα 1991, 27-52, 82 κ.εξ.

35. Α. Φ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της*, Ιωάννινα 1978, 182-183 και σποράδην.

36. Ο *Βίος Ιγνατίου* (PG 105, 568A) χρησιμοποιεί τη φράση «...γράμμασιν Αλεξανδρινοῖς, τὴν ἀρχαῖκην ὅτι μάλιστα χειροθεσίαν μιμησάμενος», για την οποία βλ. τα όσα έχει παλαιότερα διατυπώσει ο G. CAVALLO, «Γράμματα Αλεξανδρίνα», *JÖB*

γένεια του βασιλιά της Αρμενίας Τηριδάτη· στο ίδιο κείμενο δηλώνεται ότι η συνέχεια της δυναστείας είναι ασφαλής, διότι ο αυτοκράτορας «...άνδρα γεννήσει τοιοῦτον, οἷος αὐτὸς Βασίλειος ἦν· τὸ δὲ ὄνομα εἶναι Βεκλᾶς»,³⁷ με το ακρωνύμιο να στηρίζεται στο αρχικό γράμμα του ονόματος των μελών της βασιλικής οικογένειας (Βασίλειος, Ευδοκία, Κωνσταντίνος, Λέων, Αλέξανδρος, Στέφανος). Πρόκειται για κείμενο που γνώρισε μεγάλη διάδοση, μνημονεύεται από μεταγενέστερες πηγές,³⁸ με τα ίχνη του να επισημαίνονται ακόμη και κατά την χρονική περίοδο μετά την Άλωση.³⁹ Όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξω παλαιότερα,⁴⁰ το παράθεμα του Ψευδοσυμεών αλλά και τα όσα μνημονεύει ο *Βίος Ιγνατίου* σχετικά με τη γενεαλογία του Βασιλείου είναι πιθανότατα ειλημμένα από ένα χαμένο σήμερα αντιφωτιακό έργο, από το οποίο ο Ψευδοσυμεών, κατά κύριο λόγο, παραδίδει εκτεταμένα αποσπάσματα.⁴¹ Είχα τότε υποστηρίξει, μετά από

24 (1975) 23-54.

37. *Βίος Ιγνατίου*, PG 105, 565D-568A. Βλ. το σχόλιο της Έ. PATLAGEAN, *Un Moyen Âge grec*, Παρίσι 2007, 109.

38. ΓΛΥΚΑΣ, 552-553 (Bonn)· ΜΑΝΑΣΣΗΣ, στ. 5235-5240 (σ. 283, Lampsidis).

39. G. DAGRON-J. PARAMELLE, «Un texte patriographique. Le "récit merveilleux, très beau et profitable sur la colonne du Xèrolophos" (Vindob. suppl. gr. 172, fol. 43^v-63^v)», *TM* 7 (1979) 491-523, ειδ. 499-502 (όπου και βιβλιογραφία για το ΒΕΚΛΑΣ), 521-522. Ας σημειωθεί ότι στο πατριολογικό αυτό κείμενο αντί της λ. Βεκλᾶς παραδίδεται Βακλᾶς· η αλλαγή, α αντί ε, αιτιολογείται, διότι η Ευδοκία του αρχικού κειμένου μετατρέπεται σε Αναστασία. Ειδικά για το ΒΕΚΛΑΣ η βιβλιογραφία είναι πολύ εκτεταμένη· πέρα από την προηγούμενη αναφορά, βλ. εντελώς ενδεικτικά: MORAVCSIK, *Sagen und Legendes*, 67-69· R. J. H. JENKINS, «The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years A. D. 867-913», *DOP* 19 (1965) 91-112, ειδ. 98-99, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, III)· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η χρονολογία του Ψευδοσυμεών*, 166-167 και σποράδην· ο ΙΔΙΟΣ, *Laudatory Poem*, 227· ο ΙΔΙΟΣ, *Constantine the Great*, 161· ο ΙΔΙΟΣ, «Αποσημειώσεις στον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό», στον τόμο: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, I, Αθήνα 1994, 193-201, ειδ. 196-197 (= *History and Literature of Byzantium in the 9th-10th Centuries*, XVI)· DAGRON, «L'Église et l'État (milieu IXe-fin Xe siècle)», στον τόμο: *Histoire du Christianisme*, 167-239, ειδ. 180 σημ. 87· ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Εξωτερική πολιτική*, 120-121· SCHMINCK, *The beginnings and origins*, 65-67· Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, 2, Αθήνα 2002, 336-337· W. TREADGOLD, «The Prophecies of the Patriarch Methodius», *REB* 62 (2004) 229-237, ειδ. 235-236· Χ. ΣΙΔΕΡΗ, [*Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου*] *Βίος Βασιλείου. Η βιογραφία του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' του Μακεδόνα από τον εστεμμένο εγγονό του*, Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Αθήνα 2010, 335.

40. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Η χρονολογία του Ψευδοσυμεών*, 165 κ.εξ., 169 κ.εξ. και σποράδην.

41. Εκτός από το απόσπασμα για το ΒΕΚΛΑΣ, πρόκειται για τρία ακόμη παραθέ-

σειρά συλλογισμών, ότι συγγραφέας του συγκεκριμένου λιβέλλου εναντίον του πατριάρχη είναι ο πολὺς Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών, ὅπως συνάγεται και ἀπὸ ἀνώνυμο σημείωμα, που παραδίδεται ἀπὸ τον κώδικα Baroccianus gr. 142.⁴² ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι πλέον γενικότερα ἀποδεκτὴ, παρὰ τις κάποιες ἀμφισβητήσεις που διατυπώθηκαν στο μεταξύ.⁴³ Ἀνεξάρτητα ἀν το ἀντιφωτιακὸ αὐτὸ κείμενο, ἓνα ἀπὸ τα πολλά που κυκλοφόρησαν τότε,⁴⁴ προήλθε ἀπὸ τον Νικήτα Δαβίδ ἢ ὄχι, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ὅτι γίνεται λόγος, ἀνάμεσα σε πολλά ἄλλα, και για ἓνα γενεαλογικὸ δέντρο του Βασιλείου, στο ο-ποῖο, ἀφὸ ἀποσιωπᾶται –πιθανότατα– ἡ ταπεινὴ του καταγωγὴ, τονίζεται ὅτι ο ἰδρυτὴς της Μακεδονικῆς δυναστείας κατάγεται ἀπὸ βασιλικὴ γενιά. Κατὰ την προσωπικὴ μου ἐκτίμησι, ἀν ἀπομονωθὸν οι χονδροειδεῖς ἀνακρίβειες ἀλλὰ και οι παντοειδεῖς διαβολές ἐναντίον του Φωτίου που περιέχονται στο ἐν λόγω ἔργο,⁴⁵ τότε δὲν μπορεῖ να ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα ο πατριάρχης να συνέταξε κείμενο αὐτῆς της υφῆς για τον Βασίλειο και την οικογένειά του,⁴⁶ εἰδικὰ μάλιστα ἀν συνδυάσουμε το σκεπτικὸ αὐτὸ και με τα ἐγκωμιαστικὰ

ματα: 668.15-674.12, 693.12-694.13 και 700.1-4. Το τελευταῖο παραδίδεται και ἀπὸ τον *Βίο Ευθυμίου* (ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ χρονογραφία του Ψευδοσυμεών*, 173).

42. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ χρονογραφία του Ψευδοσυμεών*, 168-170.

43. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών. Το πρόσωπο και το ἔργο του...*, Θεσσαλονίκη 1999, 141-143· ο ἸΔΙΟΣ, «From Hagiography to Historiography: The Case of the *Vita Ignatii* (BHG 817) by Nicetas David the Paphlagonian», στον τόμο: P. Odorico-P. A. Agapitos (ἐκδ.), *Les Vies des Saints à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique?* Παρίσι 2004, 161-173, εἰδ. 167 κ.εξ. Πρβλ. και ΚΑΡΠΙΟΖΗΣ, *Βυζαντινοὶ ιστορικοὶ και χρονογράφοι*, 2, 404-405.

44. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών*, 141. Η Ι. ΤΑΜΑΡΚΙΝΑ («The Date of the Life of the Patriarch Ignatius Reconsidered», *BZ* 99 [2006] 615-630) τοποθέτησε πρόσφατα τὴ συγγραφὴ του *Βίου Ἰγνατίου* μεταξὺ των ἐτῶν 886-901/902. Ἀν ἡ χρονολόγησι αὐτὴ εἶναι ἀκριβῆς —διατηρῶ κάποιες ἐπιφυλάξεις εἰδικὰ για ὀρισμένους χρονολογικοὺς συσχετισμοὺς τῆς συγγραφῆς—, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι στα χρόνια του Λέοντος ΣΤ' ο ἀντιφωτιακὸς λιβέλλος κυκλοφοροῦσε ευρύτατα.

45. Βλ. τις ἐπισημάνσεις του Τ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, «Tampering with History: From Michael III to Michael VIII», *BZ* 96 (2003) 193-209, εἰδ. 200-201.

46. Τὴν πιθανότητα αὐτὴ δὲν ἀποκλείει ο ΤΡΕΑΔΓΟΛΔ (*Prophecies*, 236), ἀλλὰ τὴ συνδέει με ὅτι εἶχε παλαιότερα συμβεῖ για τὴν ἀποκατάστασι του (μέλλοντος τότε πατριάρχη) Μεθοδίου ἀπὸ τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (829-842). Πρόκειται ἀναμφίβολα για ευφύη συλλογισμό, ο οποίος, ὅμως, δὲν μπορεῖ να ἀποδειχτεῖ. Ἀντίθετα ο ΔΑΓΡΟΝ (*L'Église et l'État*, 180) θεωρεῖ διασκεδαστικὰ και ελάχιστα πειστικὰ τα ὅσα γράφονται στο χαλκευμένο αὐτὸ κείμενο, εἰδικὰ μάλιστα σε ὅτι ἀφορὰ το ΒΕΚΛΑΣ. Για το γενεαλογικὸ κείμενο του Φωτίου βλ. και παρακάτω.

ποιήματα του Φωτίου που έχουν τον Βασίλειο ως αποδέκτη. Θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε λίγο περισσότερο αυτή την υπόθεση και να θεωρήσουμε ότι τα εν λόγω σχεδιάσματα, ποιήματα και γενεαλογία, αποτελούν ουσιαστικά βήματα για την προβολή της νέας δυναστείας.⁴⁷

Η εμπλοκή του Φωτίου στα του εγκωμιασμού του Βασιλείου και της δυναστείας κατά μείζονα λόγο δεν εξαντλείται με τα μικρά ποιητικά συνθέματα, το πρότυπο του Δαβίδ, τη λογοτεχνική σύνδεση με τον Μέγα Κωνσταντίνο και την 'κατασκευή' του βασιλικού γενεαλογικού δέντρου του νέου αυτοκράτορα· με συγκεκριμένους ευφάνταστους συμβολισμούς τα ιδεολογήματα που δημιουργήθηκαν, αποτυπώθηκαν σχεδόν αμέσως με συγκεκριμένη μορφή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εικόνα του Βασιλείου στον πασίγνωστο Parisinus gr. 510 λαμβάνει σχεδόν υπερφυσικό μέγεθος: ο αυτοκράτορας εικονίζεται (f. C^v) μεταξύ του αρχαγγέλου Γαβριήλ, ο οποίος τον στέφει, και του προφήτη Ηλία, που του εγχειρίζει πορφυρό λάβαρο, ενώ υπάρχει σχετικό σχόλιο στο χειρόγραφο τόσο για την παρουσία του Γαβριήλ όσο και εκείνη του Ηλία, τον οποίον άλλωστε τιμούσε ιδιαίτερα ο Βασίλειος.⁴⁸ Ο παρισινός κώδικας, όπως είναι ευρύτερα γνωστό, δημιουργήθηκε γύρω στο 880 υπό την επίβλεψη του Φωτίου, είχε ως αποδέκτη τον ίδιο τον αυτοκράτορα και μπορεί να θεωρηθεί ως ο κώδικας που κατεξοχήν εκπροσωπεί, λόγω και των πολυάριθμων συγκεκριμένων εικονογραφημένων αναφορών, το ιδεολογικό συμβολιστικό υπόβαθρο των Μακεδόνων. Επιπλέον, η ανέγερση της Νέας Εκκλη-

47. Αυτή είναι και η άποψη του MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 106 κ.εξ. Βλ. και παραπάνω.

48. Βλ. Ι. ΚΑΛΑΒΡΕΖΟΥ-MAXEINER, «The Portraits of Basil I in Paris gr. 510», *JÖB* 27 (1978) 19-24. Πολλαπλώς χρήσιμο το άρθρο της L. BRUBAKER, «Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: The *Homilies* of Gregory of Nazianzus in Paris (B. N. Gr. 510)», *DOP* 39 (1985) 1-13· η ΙΔΙΑ, «To legitimize an emperor: Constantine and visual authority in the eighth and ninth centuries», στον τόμο: *New Constantines*, 139-158, ειδ. 149-151· η ΙΔΙΑ, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium*, Cambridge 1999, 147 κ.εξ., 158-162, 201 κ.εξ. και σποράδην· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 202 κ.εξ.· TSAMAKDA, König David, 35 κ.εξ. Για τον Ηλία βλ. P. MAGDALINO, «Basil I, Leo VI, and the Feast of the Prophet Elijah», *JÖB* 38 (1988) 193-196 (= *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Aldershot 2007, VI)· K. ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, «Ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Α' και η Νέα Εκκλησία. Αυτοκρατορική ιδεολογία και εικονογραφία», *Βυζαντικά* 13 (1993) 49-91, ειδ. 53 κ.εξ.· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 201-204, 214-215, 217-218 και σποράδην.

σίας, στα θεμέλια της οποίας τοποθετήθηκε ξόανο του Σολομώντα⁴⁹ ενώ στον γυναικωνίτη υπήρχε εικόνα του Βασιλείου,⁵⁰ όπως και το Καινούργιον, «ό καινοπρεπής οἶκος» του Μεγάλου Παλατίου, εντάσσονται ασφαλώς στην έκτακτη οικοδομική δραστηριότητα που χαρακτηρίζει την εποχή του Βασιλείου αλλά 'ακουμπούν' στο ιδεολογικό πλαίσιο που μόλις σημειώθηκε.⁵¹ Μάλιστα το Καινούργιον, πέρα από τον προφανή συσχετισμό της ονομασίας του με τη δυναστεία,⁵² φέρει ιδιαίτερα σημαντικές επιγραφές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει εκείνη των παιδιών του αυτοκράτορα, που αναπέμπουν ευχαριστίες στο θείο, διότι «...ἐκ πτωχείας Δαυϊτικῆς ἀνύψωσας τὸν πατέρα ἡμῶν, καὶ ἔχρισας αὐτὸν τῷ χρίσματι τοῦ ἁγίου σου πνεύματος. ἀλλὰ φύλαξον αὐτὸν τῇ χειρὶ σου σὺν τῇ τεκούσῃ ἡμᾶς, ἀξιῶν αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς καὶ τῆς ἐπουρανίου σου βασιλείας» (*Βίος Βασιλείου* 335.2-6), Στο ίδιο αυτό πλαίσιο, αλλά με διαφορετικά χαρακτηριστικά, θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να εγγραφούν τα αποκαλούμενα *Παραινετικά κεφάλαια* του Βασιλείου, έργο του Φωτίου στην πραγματικότητα, όπου ο παραλληλισμός του Λέοντος ΣΤ', αποδέκτη του έργου, με τον Σολομώ-

49. Για τους συμβολισμούς που υπόκεινται της ενέργειας αυτής, πέρα από τον προφανή συσχετισμό Δαβίδ/Σολομών – Βασίλειος/Λέων ΣΤ', βλ. G. DAGRON, *Constantinople imaginaire*, Παρίσι 1984, 269 αλλά κατά κύριο λόγο ο ΙΔΙΟΣ, «Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *TM* 11 (1991) 313-357, ειδ. 347 κ.εξ. (= G. DAGRON-V. DÉROCHE, *Juifs et chrétiens en Orient byzantin*, Παρίσι 2010, 313-357). Πρβλ. και ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Σολομώντεια αμφιθυμία*, 43-44, αλλά και το παλαιότερο δημοσίευμα του C. WALTER, «Some Unpublished Intaglios of Solomon in the British Museum, London», στον τόμο: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, I, 365-368. Βλ. και παραπάνω σημ. 18.

50. Από την ιδιαίτερα εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη Νέα Εκκλησία μνημονεύω επιλεκτικά: P. MAGDALINO, «Observations of the Nea Ekklesia of Basil I», *JÖB* 37 (1987) 51-64 (= *Studies in the History and Topography of Byzantine Constantinople*, V)· ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, *Ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Α' και η Νέα Εκκλησία*, 51 κ.εξ., 62 κ.εξ. και σποράδην· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 214-225· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Σολομώντεια αμφιθυμία*, 42 σημ. 5, 43 κ.εξ. 57 κ.εξ.

51. Για την οικοδομική δραστηριότητα κατά την εποχή του Βασιλείου βλ. την επισήμανση του ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Tampering with History*, 199. Βλ. πάντως και όσα έχουν παλαιότερα παρατηρήσει, από άλλη οπτική, η Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ («Ο τσαγγάρης της Αγίας Σοφίας», *Σύμμεικτα* 9/1 [1994] 67-80, ειδ. 75 κ.εξ.) και ο Ο. ΚΡΕΣΤΕΝ («Zur Rekonstruktion einer Schenkungsurkunde des Kaisers Basileios I. für die Hagia Sophia in Konstantinopel», *Wiener Studien* 114 [2001] 629-634).

52. Την εικονογράφηση της Νέας, στην οποία δεσπόζει η βασιλική οικογένεια, παρουσιάζει αναλυτικά ο *Βίος Βασιλείου*, 333.10-334.16.

ντα βρίσκεται στον πυρήνα του κειμένου,⁵³ αλλ' ακόμη και η προσπάθεια που φαίνεται ότι κατέβαλε ο πατριάρχης να εντάξει στους αγίους της Εκκλησίας τον Κωνσταντίνο, αγαπημένο γιο του Βασιλείου, ο οποίος πέθανε πρόωρα στις 3 Σεπτεμβρίου 879.⁵⁴ Είναι περισσότερο από προφανές ότι το μεγαλεπήβολο εγχείρημα εγκωμιασμού του Βασιλείου στηρίζεται σε συγκροτημένη όσο και εκπεφρασμένη άποψη του Φωτίου για τον τρόπο λειτουργίας Κράτους και Εκκλησίας και τις ισορροπίες που πρέπει να διέπουν τη συνύπαρξη αυτή των «δύο εξουσιών» τόσο μέσω μιας ισχυρής εκκλησιαστικής αρχής όσο και μιας αντίστοιχης αυτοκρατορικής, όπως πολύ καθαρά εμφανίζεται στον πρόλογο της αποκαλούμενης *Εισαγωγής*.⁵⁵

53. Βλ. S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People*, Leiden-Νέα Υόρκη-Κολονία 1997, 122 κ.εξ.· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Autour des Chapitres Parénétiqes de Bâsile Ier», στον τόμο: *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, 2, Παρίσι 1998, 469-479, ειδ. 477-478· Κ. Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, *Η θεματική των βυζαντινών Κατόπτρων ηγεμόνων της πρώιμης και μέσης περιόδου (398-1085)...*, Αθήνα 2005, 24-27 και σποράδην· ο ΙΔΙΟΣ, [*Βασίλειος Α' Μακεδών*], *Δύο παραινετικά κείμενα προς τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό*, Αθήνα 2009, 79 κ.εξ., 240-241· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Σολομώντεια αμφιθυμία, σποράδην, χωρίς, πάντως, ειδική αναφορά στο έργο του Φωτίου*.

54. Α. Κ(ΑΖΗΔΑΝ)-Α. C(UTLER), *ODB* 1, 498· *PmbZ* 4005. Ο Νικήτας Παφλαγών (*Βίος Ιγνατίου* PG 105, 573A-B) έλεγξε με αυστηρότητα τις ενέργειες αυτές του πατριάρχη. Για το θέμα, το οποίο, δημιουργεί ακόμη ερωτηματικά, βλ. ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, *Ο αυτοκράτωρ Βασίλειος Α' και η Νέα Εκκλησία*, 83-88 και DAGRON, *Empereur et prêtre*, 208-209.

55. Α. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, Φρανκφούρτη 1986, 4-10, όπου και κριτική έκδοση του προλόγου. Βλ. ακόμη Α. SCHMINCK, «'Rota tu volubilis.' Kaisermacht und Patriarchenmacht in Mosaiken», στον τόμο: L. Burgmann κ.ά. (εκδ.), *Cupido Legum*, Φρανκφούρτη 1985, 211-234 (ο συγγραφέας εγγράφει στο ιδεολογικό φωτιακό πλαίσιο και το πασίγνωστο ψηφιδωτό στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας, με τον Ιησού ένθρονο και τον αυτοκράτορα σε προσκύνηση· αναφορικά με την ταυτότητα του εικονιζόμενου αυτοκράτορα και τις αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις που έχουν διατυπωθεί βλ. ΤΣΑΜΑΚΔΑ, *König David*, 36-37)· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 236-242 και γενικότερα Σ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή³ 2011, § 5.3.2, 240-246, με πλουσιότατη βιβλιογραφία. Δεν προσθέτει πολλά στον υπάρχοντα προβληματισμό η Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός στο στόχαστρο του πατριάρχη Φωτίου και των ηγεμόνων της Δύσης τον 9ο αιώνα», *Βυζαντινά* 29 (2009) 231-257, ειδ. 243 κ.εξ. Πάντως, είναι ευρέως γνωστό ότι ο Φώτιος προετοίμαζε από πολύ ενωρίς τον διαχωρισμό της εκκλησιαστικής από την αυτοκρατορική εξουσία· όπως έδειξε ο Α. SCHMINCK («Bemerkungen zum sog. *Nomos Mosaiikos*», *FM* 11 [2005] 249-268), το αποκαλούμενο *Μωσαϊκόν Παράγγελμα* (κριτική έκδοση: L. BURGEMANN-SP. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *FM* 3 [1979] 126-167) χρονολογείται πλέον μεταξύ των ετών 865-867 και προήλθε από το στενό περιβάλλον του Φωτίου με σκοπό να αντικαταστήσει τη χρήση της *Έκλογής* στους λαούς που προσηλυτίστηκαν εκείνα τα

Στα χρόνια του Λέοντος ΣΤ' (886-912) το ζήτημα της δαβιδικής καταγωγής της δυναστείας και της σύνδεσης του κατόχου του θρόνου με τον Σολομώντα συνεχίζουν να θεωρούνται ασφαλείς άξονες της ιδεολογικής της πολιτικής,⁵⁶ οι οποίοι θα αποτέλεσαν και προμαχώνες, ενδεχομένως όχι πάντοτε ασφαλείς, της αντίδρασης του νέου αυτοκράτορα και των Μακεδόνων γενικότερα εναντίον των ανταπαιτητών του θρόνου.⁵⁷ Κατά την προσωπική μου πάντως άποψη η ηχηρή παρέμβαση του ίδιου του Λέοντος ως προς το θέμα της καταγωγής του Βασιλείου πιστοποιεί με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι ο ιδρυτής της Μακεδονικής δυναστείας αποτελούσε ήδη σημείο αναφοράς για τους διαδόχους του. Η εν λόγω παρέμβαση έγινε μέσω του πολύ γνωστού επιτάφιου λόγου που συνέταξε ο αυτοκράτορας στη μνήμη των γονέων του Βασιλείου και Ευδοκίας· το σπουδαίο αυτό από πολλές πλευρές κείμενο εκφωνήθηκε το έτος 888, πιθανότατα κατά την ημέρα της επετείου του θανάτου του πατέρα του (29 Αυγούστου).⁵⁸ Ο Λέων τονίζει (198. 85-89) ότι θα ασχοληθεί κατεξοχήν με τον πατέρα του για να ακολουθήσει η αναφορά στη μητέρα του, σύμφωνα με τη ρήση του Αποστόλου Παύλου «κεφαλή γυναικός ό άνηρ» (Α' Κορ. 11. 2)· έτσι, ο Βασίλειος κυριαρχεί στο έργο. Επιπλέον, ο ίδιος τονίζει ότι δεν γράφει ιστορία «άλλ' εὐφημίαν» (199. 128), γεγονός που τοποθετεί αμέσως το κείμενό του στον χώρο της ρητορικής, τους κανόνες της οποίας για τη σύνθεση των επιταφίων ακολουθεί με φροντίδα, παίρνοντας όμως κάποιες αποστάσεις.⁵⁹ Δεν είναι του παρόντος να συζητηθούν θέματα προτύπων του κειμένου, καθώς

χρόνια στον Χριστιανισμό.

56. S. TOUGHER, «The wisdom of Leo VI», στον τόμο: *New Constantines*, 171-179· ο ΙΔΙΟΣ, *The Reign of Leo VI*, 122 κ.εξ· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Σολομώντεια αμφιθυμία, σποράδη, χωρίς πάντως να είναι ιδιαίτερα αναλυτικός για την περίοδο του Λέοντος ΣΤ'. Ας επισημανθεί η υπόθεση εργασίας του G. DAGRON («Trônes pour un empereur», στον τόμο: Α. Αβραμέα κ. ά. [εκδ.], *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 179-203, ειδ. 188 σημ. 47) ότι ο πολύ γνωστός θρόνος του Σολομώντα τοποθετήθηκε στη Μαγναύρα επί Λέοντος ΣΤ'.

57. Βλ. Β. Ν. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Αριστοκρατικές οικογένειες και εξουσία (9ος-10ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 2001, 73-86, 97-107 και σποράδη.

58. Τ. ΑΝΤΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Leontis VI Sapientis Imperatoris Byzantini, Homiliae*, Turnhout 2008, αρ. 14, σ. 195-218. Βλ. ακόμη: Ρ. ΟΔΟΡΙΚΟ, «La politica dell'immaginario di Leone VI il Saggio», *Byzantion* 53 (1983) 598-631· ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', 297-306· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αποσημειώσεις στον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό, 195-198· ΚΑΖΗΔΑΝ, *History*, 62-64· ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ, *Un Moyen Âge grec*, 109-110.

59. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', 302.

η σχετική έρευνα βρίσκεται εν εξελίξει και τα συμπεράσματα δεν είναι ακόμη ασφαλή⁶⁰ προέχει η παρουσίαση της εικόνας του Βασιλείου από τον Λέοντα, η οποία μας απασχολεί ειδικότερα εδώ. Χωρίς να παραλείπεται η ταπεινή προέλευση της οικογένειας, αν και με περυσινή διακριτικότητα και ηθικολογικό τόνο (200. 144-156), ο Λέων δηλώνει ότι ο πατέρας του κατάγεται από τον βασιλικό οίκο των Αρσακιδών, «...Πλήν ή κάτω δὴ ταύτη τῆς φθορᾶς γένεσις εἰς Ἀρσακίδας αὐτὸν ἀνήγεν» (199. 126-127), για να προχωρήσει εν συνεχεία και να σημειώσει ότι οι Αρσακίδες «ἔλκουσι γὰρ τοῦ αἵματος τὰς πηγὰς ἐκ τῶν τοῦ Ἀρταξέρξου ναμάτων» (199. 130-131), επισημαίνοντας ακόμη ότι ο Αρταξέρξης προσέλαβε στην ιστορία την προσωνυμία Μακρόχειρ (200. 133-139).⁶¹ Το μυθοπλαστικό σχήμα που προβάλλει ο Λέων δεν περιορίστηκε μόνο στην καταγωγή του Βασιλείου αλλά διευρύνθηκε με σκοπό να περιλάβει καθετί που θα μπορούσε να συμβάλει στη διαμόρφωση πολύ θετικής εικόνας για τον νεαρό μονάρχη. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται αναλυτικός λόγος για τις σωματικές του αρετές αλλά κυρίως για τη σεμνότητα, η οποία τον χαρακτήριζε από πολύ ενωρίς (201. 178-190)· επιπλέον «...πολλοῖς αὐτῷ συμβόλοις ὑπὸ τοῦ κρείττονος προήγγελο ἢ βασιλεία καὶ νηπιάζοντι καὶ νεανίαις τελούντι» (202.210-211) ἀλλ' αποφασίζει να μη σχολιάσει κανένα από τα «σύμβολα» αυτά, διότι κρίνει ότι πρέπει να κάνει λόγο για το εξ αποστάσεως σημαντικότερο, την ἔλευσή του στη Βασιλεύουσα, στην οποία εισηγήθη μέσω «τῆς οὕτω καλουμένης Χρυσῆς», της αυτοκρατορικής πύλης «ἐπὶ θριάμβων ἀναπτύσσειν νενόμισται» (202. 216-203.226). Η εμφάνιση του Βασιλείου στην Κωνσταντινούπολη προσλαμβάνει ἀμέσως στον Λέοντα μεγάλες διαστάσεις, διότι περιγράφεται, σε ἀδρές γραμμές, η ἀφιξη του νεαρού Βασιλείου στη μονή του Αγίου Διομήδη, όπου ο ἅγιος «...τὴν τε βασιλείαν προύλεγεν καὶ τὴν τοῦ ναοῦ ἐπιμέλειαν παρηγγύα» (203.229-239). Κορύφωση της πορείας στη Βασιλεύουσα αποτελεί ἀναμφίβολα η στέψη του Βασιλείου και της Ευδοκίας (205. 298-306), η οποία εκπληρώνει με τον καλύτερο τρόπο τους χρησμούς και τα μηνύματα —για να χρησιμοποιήσω την ορολογία του κειμένου (205.299-300)—, που προέβλεπαν την εξέλιξη

60. Ἐχει πάντως προταθεῖ ἡ *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα (ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αποσημειώσεις στον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό, 196-197).

61. Βασιλιάς των Περσών (464-424 π.Χ.), παππούς του νεότερου Κύρου, γνωστού από την *Ἀνάβαση* του Ξενοφώντα.

αυτή. Η νέα δυναστεία αποκτά πλέον τη νομιμότητα μέσω του θείου, το οποίο προαναγγέλλει την έλευσή της.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι το 888 ο Βασίλειος έχει τοποθετηθεί σχεδόν στη σφαίρα του μύθου. Ήδη ο Λέων κάνει λόγο, μετά τον Φώτιο, για τη βασιλική του καταγωγή από την ίδια οικογένεια, εκείνη των Αρσακιδών, έστω και αν υπάρχουν ορισμένες διαφορές ανάμεσα στα δύο γενεαλογικά κείμενα, καθώς η γενεαλογία που αποδίδεται στον Φώτιο, όπως τουλάχιστον μας παραδίδεται έμμεσα από τον *Βίο Ιγνατίου* και τον *Ψευδοσυμεών* —η οποία δεν πρέπει βεβαίως να ερμηνεύεται *expressis verbis*—, δεν μνημονεύει τους Αρσακίδες αλλά μόνον τον βασιλέα της Αρμενίας Τηριδάτη,⁶² σε αντίθεση με το κείμενο του Λέοντος· δεν υπάρχει πάντως αμφιβολία ότι και τα δύο κείμενα υπονοούν την ίδια οικογένεια.⁶³ Από την άλλη πλευρά, δύο επιπλέον στοιχεία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη· κατ' αρχάς ότι ο Φώτιος γνωρίζει καλά την οικογένεια των Αρσακιδών, όπως τεκμηριώνεται από τον κώδικα 58 της *Βιβλιοθήκης*, όπου ο πατριάρχης, παρουσιάζοντας τα *Παρθικά* του Αρριανού,⁶⁴ επιδαψιλεύει πολλά για την καταγωγή τους (58,17a 34 - 17b 10 [Henry]).⁶⁵ Επιπλέον, κατά την ίδια χρονική περίοδο κυκλοφορούσε στο Βυζάντιο προφητεία του αγίου της Αρμενικής εκκλησίας Ισαάκ, σύμφωνα με την οποία γόνος της οικογένειας των Αρσακιδών πρόκειται να βασιλεύσει στον θρόνο του Βυζαντίου. Η προφητεία είναι γνωστή στον Πορφυρογέννητο, ο οποίος την μνημονεύει ρητά στον *Βίο Βασιλείου* (241. 17-22).⁶⁶ Δεν θα ήταν, επομένως, υπερβολικό να υποθέσουμε ότι ο Λέων, γνώστης όλου αυτού του γενεαλογικού υλικού, σχεδίασε μία 'οριστική' όσο και 'επίσημη' γενεαλογία για τον πατέρα του, ενσωματώνοντας πιθανότατα και το υλικό του δασκάλου του Φωτίου.⁶⁷ Το αυτοκρατορικό γενεαλογικό κείμενο, το οποίο

62. Βλ. παραπάνω σημ. 36-38.

63. Βλ. πρόχειρα Ν. G. G(ARSOÏAN), *ODB* 1, 186.

64. Σώζονται αποσπάσματα: *FGrHist* 156, 30-53.

65. Πρβλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Αποσημειώσεις στον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό*, 197.

66. Η ελληνική μετάφραση του πρωτότυπου αρμενικού κειμένου της προφητείας έχει εκδοθεί από τον G. GARITTE, «La vision de S. Sahak en grec», *Le Muséon* 71 (1958) 255-278 (το απόσπασμα που ενδιαφέρει 271.14 και 274.25). Πρβλ. και MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 68-69.

67. Δεν μπορεί πάντως να αποκλειστεί εντελώς η περίπτωση ο Λέων να παρουσιάζει το φωτιακό πόνημα χωρίς επιμέρους αλλαγές ή προσθήκες άλλης υφής.

αξιοποίησε κατά τρόπο ιδανικό ο Κωνσταντίνος Ζ' στον *Βίο Βασιλείου*, δεν πρέπει να συγχέεται με παρεμφερή γενεαλογικά κείμενα για τον Βασίλειο, τα οποία εν σπέρματι περιέχονται, όπως είδαμε, στον Ψευδοσυμεών και τον *Βίο Ιγνατίου*.⁶⁸

Είναι ασφαλώς ατύχημα ότι ο Λέων δεν κάνει απολύτως κανένα λόγο για τα διάφορα «σύμβολα» που προανήγγειλαν την εμφάνιση στο ιστορικό προσκήνιο του Βασιλείου. Πάντως, πέρα από τα όσα ο Λέων υπονοεί αλλά και όσα εμπεριέχονται στο αντιφωτιακό κείμενο, εκτιμώ ότι οι διάφορες παραδόσεις ή και μυθολογικές διηγήσεις για τον ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας πολλαπλασιάζονταν από τα τέλη του 9^{ου} αιώνα και με την πάροδο του χρόνου. Αν τα ανάκτορα διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στη διαδικασία αυτή είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να αποδειχτεί αλλά και, από την άλλη πλευρά, να αποκλειστεί. Κατά την προσωπική μου άποψη, η διάδοση της 'μυθολογίας' για τον Βασίλειο πιστοποιείται κατά τον επόμενο αιώνα με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο από τη χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη. Είναι βέβαιο πλέον ότι η α' σύνταξη του ιστορικού αυτού έργου, η συγγραφή της οποίας τοποθετείται μετά το 948 αλλά πριν το 963, διάκειται ευνοϊκά προς τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α' τον Λακαπηνό (920-944) και απέχει πολύ από την αντίληψη της φιλομακεδονικής ιστοριογραφίας που αναπτύχθηκε υπό τη σκέπη του Πορφυρογέννητου στα ανάκτορα μετά το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα.⁶⁹ Κατά συνέπεια, ο Λογοθέτης παραμένει πολύ στιβαρή πηγή και από την άποψη των πληροφοριών που μεταφέρει αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται το ιστορικό του υλικό. Αποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο για την έρευνα το γεγονός ότι η χρονογραφία αυτή παραδίδει μία εκτεταμένη διήγηση, εν είδει παρέκβασης, όπως ρητά δηλώνεται (131. 8, σ. 235 [Wahlgren]), για την εμφάνιση στο προσκήνιο του Βασιλείου· η διήγηση, γνωστή από την κλασική δημοσίευση του Moravcsik,⁷⁰ περιλαμβάνει πολλά στοιχεία για την παιδική του

68. Βλ. παραπάνω σημ. 35-38.

69. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Βυζαντινή ιστοριογραφία κατά τα τέλη της πρώτης χιλιετίας», *Βυζαντινά* 22 (2001) 9-23, ειδ. 14-17· ο ΙΔΙΟΣ, *From Narrative Historiography to Historical Biography*, 703-704. Πρβλ. και όσα ιδιαίτερα περιληπτικά αναφέρει ο S. WAHLGREN, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon* [CFHB 44/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2006, 4* κ.εξ.

70. MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 66-69, σχολιασμός, και 110-122, έκδοση του αποσπάσματος (υπό το όνομα *Georgius Continuatus*). Βλ. πλέον το κείμενο στην κρι-

κατά κύριο λόγο ηλικία —σημειωτέον ότι στο κείμενο χρησιμοποιείται η λ. «ἀνατροφή» (131.15, σ. 239)— με άφθονες λεπτομέρειες για την αιχμαλωσία της οικογενείας του και του ίδιου προσωπικά από τους Βουλγάρους κατά την περίοδο του Κρούμου, την κάθοδό του αργότερα στην Κωνσταντινούπολη, τα συμβάντα στη μονή του Αγίου Διομήδους,⁷¹ την είσοδό του στα ανάκτορα, αφού εξημέρωσε το άλογο του Μιχαήλ, αλλά και την προφητεία της μητέρας του αυτοκράτορα Θεοδώρας ότι ο Βασίλειος πρόκειται να αφανίσει «...τήν γενεάν ἡμῶν» (131.16, σ. 239).⁷² Στη διήγηση δεν υπάρχει καμία αναφορά για καταγωγή του Βασιλείου από τους Αρσακίδες ούτε περιέχονται «σύμβολα» ή σχετικές προφητείες. Από την άλλη πλευρά, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αποσπάσματα της εν λόγω διήγησης εναρμονίζονται με το κείμενο του *Βίου Βασιλείου*: πρόκειται για τα σχετικά με το άλογο του Μιχαήλ αλλά και την προφητεία της Θεοδώρας.⁷³ Κατά τη γνώμη μου, υπάρχει ένα μυθολογικό υπόστρωμα για τον Βασίλειο, το οποίο ακολούθησε διαφορετικούς δρόμους· ο 'επίσημος' εκπηγάζει από το ευρύτερο ανακτορικό περιβάλλον, θεωρεί ότι το θείο συμπλέει με την εμφάνιση του Βασιλείου στο προσκήνιο και την τελική άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο προς την οποίαν συναινεί, συνδέοντας την παρουσία του νέου αυτοκράτορα με βασιλική καταγωγή, θαυμαστές διηγήσεις και άλλα ανεκδοτολικής υφής γεγονότα. Αντίθετα, οι εν πολλοίς λαϊκότερες ιστορήσεις για τον Βασίλειο, απόηχος των οποίων εμφανίζεται στον Λογοθέτη, δεν χαρακτηρίζονται από εξαγγελίες προφητικής υφής ούτε εγκωμιάζουν τον μέλλοντα αυτοκράτορα, όσο περιγράφουν συγκεκριμένα συμβάντα της ζωής του, τα οποία δημιούργησαν ασφαλώς αίσθηση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του.⁷⁴

τική έκδοση της χρονογραφίας του Λογοθέτη, 131.7-16 (σ. 234-239).

71. Ο Λογοθέτης περιέχει τη μαρτυρία (131.14, σ. 238) ότι ο προσμονάριος Νικόλαος, ο οποίος τελικά φρόντισε τον νεαρό Βασίλειο στο μοναστήρι, «...έποίησεν ἀδελφοποίησιν» μαζί του. Πρόκειται για αξιοπρόσεκτο γεγονός, που δεν αναφέρεται στον *Βίο Βασιλείου*, ο οποίος, πάντως, μνημονεύει την αδελφοποιία του Βασιλείου με τον γιο της Δανηλίδας (226. 5-10). Βλ. σχετικά C. RAPP, «Ritual Brotherhood in Byzantium», *Traditio* 52 (1997) 285-326, ειδ. 304 κ.εξ.

72. Βλ. αμέσως παρακάτω.

73. Βλ. σημ. 71.

74. Ο MORAVCSIK (*Sagen und Legenden*, 70 κ.εξ.) δίνει ειδικό βάρος στη μαρτυρία του Λογοθέτη για τον Βασίλειο, παραθεωρώντας, ως ένα σημείο, τον *Βίο Βασιλείου*. Γενικά για τις γενεαλογίες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων βλ. το συγκεντρωτικό

Ο *Βίος Βασιλείου* αποτελεί το καλύτερο εξ αποστάσεως δείγμα της επίσημης εγκωμιαστικής διαδικασίας για τον Βασίλειο Α'. Ο Κωνσταντίνος Ζ', αξιοποιώντας με φροντίδα έως την τελευταία λεπτομέρεια το υλικό που είχε συγκεντρωθεί στα ανάκτορα για τον παππού του, προχώρησε στη βιογραφικής υφής εμβληματική αυτή σύνθεση για τον ιδρυτή της δυναστείας, συμπληρώνοντας είτε αναθεωρώντας όσα ήδη είχαν παλαιότερα ειπωθεί γι' αυτόν από τον Λέοντα ΣΤ' αλλά πιθανότατα ακόμη και από τον Φώτιο.⁷⁵ Ο Πορφυρογέννητος ακολουθεί ιδεολογικά τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε ο πατέρας του στη μνήμη του Βασιλείου Α',⁷⁶ για να σκιαγραφήσει την εικόνα του υποδειγματικού ανώτατου άρχοντα, εν προκειμένω του παππού του, που βασιλεύει με την έγκριση του θείου, το οποίο έχει προετοιμάσει την έλευσή του στο ύψιστο αξίωμα της Αυτοκρατορίας. Στον *Βίο Βασιλείου* περιέχονται, σε εκτεταμένη αφηγηματική ανάπτυξη, όλα τα «σύμβολα» που παρέθεσε ο Λέων για τον Βασίλειο· συγκεκριμένα, ότι κατάγεται από τους Αρσακίδες από την πλευρά του πατέρα του (*Βίος Βασιλείου*, 212. 18-20 κεξ.), φτάνει στην Κωνσταντινούπολη βράδυ «...κατά τὰς χρυσᾶς πύλας τῆς βασιλίδος γενόμενος» (223.9) και εισέρχεται μετά από πολλές περιπέτειες στο μοναστήρι του Αγίου Διομήδους (223.14-224.20). Η στέψη που θα ακολουθήσει (255.6-14) θα επικυρώσει απλά την έγκριση του θείου για τις έως τότε ενέργειές του.⁷⁷

Ο Πορφυρογέννητος δεν αρκέστηκε στα όσα ο Λέων μνημόνευσε για τον αρχηγέτη της Μακεδονικής δυναστείας αλλά προχώρησε πολύ περισσότερο ενσωματώνοντας στο κείμενό του πλειάδα παρεκβάσεων, οι οποίες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη ζωή του Βασιλείου πριν από την έλευσή του στην Κωνσταντινούπολη αλλά και σε γεγονότα, κατά κύριο λόγο θεοσημίες, μέσω των οποίων υποδηλώνεται η θεϊκή εύνοια προς το πρόσωπό του ήδη από την παιδική του ηλικία. Οι μικρές αυτές ιστορικές συνθέσεις είναι κατανεμημένες με προσο-

άρθρο των Β. KRSMANOVIĆ - N. RADOŠEVIĆ, «Legendarne genealogije vizantijskih careva i njihovih porodica», *ZRVI* 41 (2004) 71-98, ειδ. 77-81, όπου εκτενής λόγος για τον αρχηγέτη των Μακεδόνων.

75. Για τον *Βίο Βασιλείου*, πάντοτε σε σχέση με όσα συζητούνται στην παρούσα μελέτη, βλ. παραπάνω σημ. 1 και 6-7, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία, καθώς και παρακάτω σημ. 88.

76. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κύρου Παιδεία, 99 και σημ. 46.

77. Βλ. παραπάνω, όπου η ανάλυση του επιτάφιου λόγου του Λέοντος ΣΤ'.

χή στο έργο ακολουθώντας την πορεία της αφηγηματικής του δομής (γέννηση, παιδική ηλικία, παιδεία κλπ.).⁷⁸ Μάλιστα, αν ανακαλέσουμε στη μνήμη μας το γεγονός ότι βασικό στοιχείο της αφήγησης του *Βίου Βασιλείου* είναι και ο περίφημος ψόγος εναντίον του Μιχαήλ Γ' (242.11-254.15), όπου η τρυφηλότητα, η ακολασία, η μέθη, η ασέβεια και η κατασπατάληση του δημόσιου χρήματος κυριαρχούν, τότε είναι ορατό ότι οι εν λόγω συνθέσεις, χρησιμοποιώντας τη δοκιμασμένη σε άλλα λογοτεχνικά είδη τεχνική της διόγκωσης, κατευθύνουν τον αναγνώστη (ή και τον ακροατή) προς τη λογική του άσπρου-μαύρου στην ιστορική αφήγηση.⁷⁹

Η καταγωγή του ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας αποτελεί κύριο αφηγηματικό άξονα του *Βίου Βασιλείου*: ο Πορφυρογέννητος ακολουθεί με προσοχή στο σημείο αυτό το πρότυπο του Μενάνδρου για τους επιδεικτικούς λόγους, όπου αναλύονται τα σχετικά με την πατρίδα και την καταγωγή του εγκωμιαζόμενου βασιλέως.⁸⁰ Είναι σημαντικό ότι ο Μένανδρος συμβουλεύει ότι εάν δεν είναι δυνατόν να υπάρξει πειστική πρόταση για την καταγωγή του εγκωμιαζόμενου, τότε «... καὶ πλάσαι καὶ ποιεῖν τοῦτο πιθανῶς, μὴ κατόκνει». ⁸¹ Ο Κωνσταντίνος Ζ' αφιερώνει πολλές σελίδες με αναλυτικές λεπτομέρειες για την καταγωγή του Βασιλείου και τις περιπέτειες που υπέστη η οικογένειά του από τους Βουλγάρους (212.18-217.20): η αναφορά στην οικογένεια των Αρσακιδών (212. 18-20) εισάγει αμέσως τον αναγνώστη στην 'ατμόσφαιρα' που θα διατρέχει το έργο αναφορικά με τον Βασίλειο. Καινοτομία όμως του Πορφυρογέννητου αποτελεί η αναγωγή της καταγωγής του παππού του, από την πλευρά της μητέρας του τη φορά αυτή, στον Μέγα Κωνσταντίνο: «...φήμη γὰρ διέτρεχε οὐ παντελῶς ἀμυδρὰ ἐκ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἔλκειν αὐτὴν τὴν συγγένειαν» (215. 20-22), χωρίς να παραβλέπεται και ο Μέγας

78. Για τη δομή του *Βίου Βασιλείου* βλ. κατά κύριο λόγο ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', 309.

79. Για το θέμα βλ. Ja. N. LJUBARSKIJ, «Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos», *DOP* 46 (1992) 177-186, ειδ. 184. Πρβλ. και PATLAGEAN, *Un Moyen Âge grec*, 110-111. Το πρόβλημα του αναγνωστικού κοινού αλλ' ακόμη και του ακροατηρίου για τη Βυζαντινή ιστοριογραφία έθεσε πρόσφατα και με ενάργεια ο B. CROKE, «Uncovering Byzantium's historiographical audience», στον τόμο, *History as Literature in Byzantium*, 25-53.

80. ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, *Περὶ ἐπιδεικτικῶν*, 369. 18 κ.εξ. (σ. 78 Russell-Wilson).

81. Αυτόθι, 371. 11-12 (σ. 82).

Αλέξανδρος (216. 3-4). Με τον τρόπο αυτό ο Βασίλειος είναι ο πρώτος αυτοκράτορας, όσο γνωρίζω, για τον οποίον δημιουργείται διπλή βασιλική καταγωγή, και μάλιστα κατά το ένα σκέλος, από τον ίδιο τον ιδρυτή του Βυζαντίου. Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα ενέταξε την καίρια αυτή πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Ζ' στο φαινόμενο του κωνσταντινισμού, το οποίο εξέθρεψε ο ίδιος για να κυριαρχήσει ως κύρια ιδεολογική αντίληψη άσκησης εξουσίας στην Αυτοκρατορία σχεδόν αμέσως μετά την άνοδό του στον θρόνο.⁸²

Πέρα από την καταγωγή του Βασιλείου, οι μικρές, σχεδόν 'νοβελιστικές' υφής, παρεκβάσεις για τον αρχηγέτη της Μακεδονικής δυναστείας καλύπτουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, σχεδόν κάθε πλευρά της παιδικής αλλά και εφηβικής περιόδου της ζωής του. Τις παραθέτουμε επιγραμματικά: εμφάνιση αετού με σκοπό να προστατεύσει το βρέφος Βασίλειο από τον ήλιο κατά τη διάρκεια του θερισμού (218.2-219.11).⁸³ τρία όνειρα (222. 2-9, 222. 9-19 και 225. 17 - 226. 6), τα οποία είτε με περιγραφές που ρητά παραπέμπουν στον Ηρόδοτο⁸⁴ είτε με ενορατικές αναφορές στον προφήτη Ηλία⁸⁵ προβλέπουν ότι ο Βασίλειος «...τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας παρὰ Θεοῦ τὰ σκῆπτρα ἐγχειρισθήσεται» (222.12-13)· αναχώρηση του Βασιλείου για την Κωνσταντινούπολη, άφιξή του εκεί και περιπετειώδης είσοδός του στο μοναστήρι του Αγίου Διομήδους (223. 5 - 224. 16).⁸⁶ ιστορία της Δανηλίδας (226. 7-228. 22).⁸⁷ νικηφόρος αγώνας πάλης με Βούλγαρο παλαι-

82. MARKOPOULOS, Constantine the Great in Macedonian Historiography, 162-165, με τη σχετική βιβλιογραφία· DAGRON, *Empereur et prêtre*, 206-210.

83. Βλ. σχετικά MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 84 κ.εξ., με προσεκτικές παρατηρήσεις. Αξίζει προσοχής η ακόλουθη φράση του κειμένου, όπου μάλιστα χρησιμοποιείται και η λ. «σύμβολον» ακριβώς όπως την χρησιμοποιεί σε ανάλογο για τον Βασίλειο περιβάλλον ο Λέων ΣΤ': «...ούτω τῶν μεγάλων πραγμάτων ἀεὶ πόρρωθεν ο Θεὸς προκαταβάλλεταιί τινα σύμβολα καὶ τεκμήρια τῶν εἰς ὕστερον» (*Βίος Βασιλείου* 219.7-10). Το μοτίβο, πάντως, είναι παλαιότατο. Βλ. τελευταία R. SCOTT, «From propaganda to history to literature: the Byzantine stories of Theodosius' apple and Marcian's eagles», στον τόμο, *History as Literature in Byzantium*, 115-131, εἰδ. 116-118 και σποράδην.

84. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κύρου Παιδεία, 102-103.

85. Ειδικά για τον προφήτη Ηλία και τον σεβασμό του Βασιλείου προς το πρόσωπό του βλ. παραπάνω σημ. 48.

86. Όπως πολύ σωστά έχει δείξει ο MORAVCSIK (*Sagen und Legenden*, 94-95), της διήγησης υπόκειται παλαιοδιαθηκικό πρότυπο (Α' Βασιλ. 3. 3-8).

87. Ο *Βίος Βασιλείου* θα επανέλθει στα της μονής του Αγίου Διομήδους κάνοντας λόγο για τις ευεργεσίες του αυτοκράτορα, πλέον, Βασιλείου προς το μοναστήρι (316.19-317.7). Το ίδιο θα συμβεί και με την Δανηλίδα· θα περιγράψει την επίσκεψή

στή (229. 1-230. 15).⁸⁸ ο Βασίλειος δαμάζει το ατίθασο άλογο του Μιχαήλ Γ' για να εισέλθει κατόπιν τούτου στην υπηρεσία του αυτοκράτορα (230. 16-231. 21)· κατά τη διάρκεια βασιλικού κυνηγίου (231.22-232.24) ο Βασίλειος σκοτώνει με εντυπωσιακό τρόπο έναν λύκο που εμφανίστηκε ξαφνικά.⁸⁹ Τότε ο καίσαρ Βάρδας προβλέπει ότι ο Βασίλειος πρόκειται να καταλύσει τη δυναστεία του Αμορίου (232. 10-11) αλλά ο Κωνσταντίνος σχολιάζει ότι «...ού γάρ ούτως άπροσδόκητον ώς άφυκτον άει τὸ πεπρωμένον έστιν» (232. 22-23)· κατά τη διάρκεια γεύματος μετά από άλλο κυνήγι η Θεοδώρα προφητεύει με τη σειρά της, ακολουθώντας εν προκειμένω τον αδελφό της Βάρδα, ότι ο Βασίλειος πρόκειται να εξολοθρευσει τη δυναστεία (233.15-18), χωρίς όμως να γίνει πιστευτή από τον γιο της Μιχαήλ, και πάλι με διακριτική παρουσία, σχεδόν επέμβαση, του θείου (233. 1-234. 6).

Ο μεγάλος αριθμός και η ποικιλία των ανωτέρω διηγήσεων για τον Βασίλειο έχουν ενδιαφέρουσα 'ευελιξία'· τα εν πολλοίς παραμυθιακά μοτίβα εναλλάσσονται με εντυπωσιακή προσαρμοστικότητα με μοτίβα αφηγηματικών τρόπων και συμβάσεων άλλων γραμματεικών ειδών (μυθολογική διήγηση, πατριολογική πραγματεία, γεωγραφική περιήγηση, μυθιστορία, αποκαλυπτικό όραμα κ.ά.). Είναι εμφανές ότι η κεντρική υπόθεση εργασίας που συνέχει τα μικρά αυτά κείμενα παραπέμπει σε υπόστρωμα αφηγήσεων, το οποίο εδράζεται σε ποικίλες παραδόσεις, ορισμένες από τις οποίες είτε είναι προφανείς και έχουν ήδη ανιχνευτεί (π.χ. το ατίθασο άλογο του Μιχαήλ Γ' αβίαστα παραπέμπει στον Βουκεφάλα)⁹⁰ είτε αναζητούνται, όπως η 'περίπτωση' της Δανιηλίδας, για την οποία ο ίδιος ερευνητής ουσια-

της στην Κωνσταντινούπολη και τα εντυπωσιακά δώρα που προσέφερε στον Βασίλειο αλλά και ότι έστειλε αργότερα για τη Νέα Εκκλησία (316. 20-21, 317. 7-319.20), ενώ θα αναφερθεί με λεπτομέρειες στον θάνατό της καθώς και στην παρουσία που άφησε για να διαχειριστεί ο Λέων ΣΤ' (319.20-321.10). Για τη Δανιηλίδα βλ. αμέσως παρακάτω.

88. Βλ. E. KISLINGER, «Der junge Basileios I. und die Bulgaren», *JÖB* 30 (1981) 137-150.

89. Βλ. την προσεκτική ανάλυση της E. PATLAGEAN, «De la Chasse et du Souverain», *DOP* 46 (1992) 258-263, ειδ. 258-259.

90. MORAVCSIK, *Sagen und Legenden*, 100 κ.εξ. Στον Μέγα Αλέξανδρο παραπέμπει για το γεγονός, με εντελώς διαφορετικά συμφραζόμενα πάντως, ο Γενέσιος 78. 43 κ.εξ. (Thurn). Για τον τρόπο με τον οποίον ο εν λόγω ιστορικός αξιοποίησε αυτοκρατορικό υλικό για τη σύνταξη των *Βασιλειών* βλ. πρόσφατα Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Genesios: a Study», στον τόμο: S. Kotzabassi και G. Mavromatis (εκδ.), *Realia Byzantina*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2009, 137-150, ειδ. 142-149.

στικά ανατρέπει παλαιότερη δική του υπόθεση εργασίας για αρχαιοελληνικό και παλαιοδιαθηκικό υπόβαθρο της αφήγησης για να καταφύγει στον χώρο των αποκαλυπτικών κειμένων και των εβραϊκών χρονικών, άποψη που δεν συμβαδίζει με τις κλασικές αναζητήσεις και την απήχηση της Παλαιάς Διαθήκης κατά την εποχή του Πορφυρογέννητου,⁹¹ είτε ανήκουν στον χώρο της προφορικής παράδοσης (σωματική ρώμη του Βασιλείου) είτε, τέλος, σε συγκεκριμένη επιλογή για προφανείς δυναστικές, ορθότερα ιδεολογικές, βλέψεις.⁹² Όλο αυτό το πλέγμα συντελεί στη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου κειμένου, όπως είναι ο *Βίος Βασιλείου*, με υβριδική λογοτεχνική μορφή, όπου ο ιστορικός λόγος λαμβάνει το σχήμα 'παραδείγματος' για τους αναγνώστες.⁹³ Το μυθιστορηματικό αυτό πολύπτυχο⁹⁴ θα πρέπει ασφαλώς να συνδεθεί με την προβολή του Δαβίδ ως ιδεατού προτύπου όχι μόνον του ίδιου του Βασιλείου αλλά και της Μακεδονικής δυναστείας· επομένως, η έννοια του 'παραδείγματος' λειτουργεί όχι μόνον ως προς το κείμενο αλλά και ως προς το πρόσωπο.

Όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν προς τη διαπίστωση ότι ο Βασίλειος λειτούργησε ως 'παραδειγματικός' ηγεμόνας του Βυζαντίου. Το έργο που επετέλεσε ήταν σαφώς συνάρτηση της πνευματικής ατμόσφαι-

91. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Το επεισόδιο της Δανιηλίδας· ο ΙΔΙΟΣ, Σολομώντεια αμφιθυμία. Ας μου επιτραπεί να κρατήσω κάποιες αποστάσεις από την προβολή του εβραϊκού στοιχείου στο θύραθεν ιδεολογικό οικοδόμημα της Αυτοκρατορίας κατά την εποχή του Βασιλείου Α'.

92. Σημειώνω εντελώς ενδεικτικά αριθμό δημοσιευμάτων, τα οποία προσπάθησαν να ερμηνεύσουν ορισμένες επιλογές του Πορφυρογέννητου στον *Βίο Βασιλείου*: P. J. ALEXANDER, «Secular Biography in Byzantium», *Speculum* 15 (1940) 194-209, ειδ. 200 κ.εξ. (= *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, London 1978, I). R. J. H. JENKINS, «Constantine VII's Portrait of Michael III», *Bulletin de la Cl. des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Académie Royale de Belgique* 5/34 (1948) 71-77 (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, I). ο ΙΔΙΟΣ, Classical Background, σποράδην· MORAVCSIK, Sagen und Legenden, 64-65, 86-91, 94-95, 100 κ.εξ., και σποράδην· Ja. N. LJUBARSKIJ, «Der Kaiser als Mime. Zum Problem der Gestalt des byzantinischen Kaisers Michael III», *JÖB* 37 (1987) 39-50· H. MAGUIRE, «The Art of Comparing in Byzantium», *The Art Bulletin* 70 (1988) 88-103· ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α', 306-317· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αποσημειώσεις στον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό, 196 κ.εξ.· ο ΙΔΙΟΣ, Kaiser Basileios I. und Hippolytos· ΙΔΙΟΣ, Κύρου Παιδεία, 97 κ.εξ.· D. DŽELEBDŽIĆ, «Jedan zanemareni aspekt simbolike jabuke u vizantijskoj književnosti: povodom Vita Basilii (4. 14-20)», *ZRVI* 41 (2004) 123-132.

93. Βλ. K. STIERLE, «L'Histoire comme exemple, l'Exemple comme histoire», *Poétique* 10 (1972) 176-198, όπου προσεκτική ανάλυση του φαινομένου.

94. Χρησιμοποιώ το επίθετο μυθιστορηματικός με αρκετές επιφυλάξεις.

ρας του γύρω κόσμου του ακριβώς κατά την κρίσιμη μετάβαση από το παρελθόν, που συμβόλιζε η δυναστεία του Αμορίου, σε ένα νέο πιο δυναμικό παρόν, που έφεραν μαζί τους οι Μακεδόνες. Χωρίς να εξοβελίσει την παράδοση, ασχολήθηκε με προσήλωση για την ανανέωση της Αυτοκρατορίας. Η όλη του συγκρότηση έθελγε, ενώ ακόμη περισσότερο εντυπωσίαζε η είσοδός του στα ανάκτορα, η οποία επισφραγίστηκε με την άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Οι θρύλοι για το άτομό του δεν ήταν δύσκολο να δημιουργηθούν. Το επίσημο κράτος τους αξιοποίησε πολύ γρήγορα, όπως φάνηκε, χωρίς η λαϊκή παράδοση να υστερήσει. Το Βυζάντιο βάδιζε άλλωστε προς την ανάδειξη της ανθρωποκεντρικής συνείδησης, αναζητώντας πλέον νέους ήρωες και νέα πρότυπα και ο Βασίλειος υπερπληρούσε τις προϋποθέσεις για να αποτελέσει τον κανόνα του ιδεώδους ηγέτη που σηματοδοτούσε το ιδιαίτερο και το μοναδικό σε μια διαφορετική εποχή.

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ*

Οι Βυζαντινοί ως εμπορεύσιμο αγαθό στο δουλεμπόριο της Μεσογείου τον 14^ο αιώνα

Ένα από τα χειρότερα αδιέξοδα με το οποίο βρέθηκε αντιμέτωπη η βυζαντινή κοινωνία της ύστερης εποχής ήταν ο εξαανδραποδισμός μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού της και η διακίνησή του ως εμπορεύσιμο αγαθό στα κέντρα δουλεμπορίου της Μεσογείου. Άνθρωποι κάθε κοινωνικής τάξης, ανώνυμοι και επώνυμοι, άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ακόμη και πλήθος μοναχών, αιχμαλωτίζονταν αδιακρίτως για να πουληθούν ως σκλάβοι και να καλύψουν, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τη φυσική κατάσταση και τα προσόντα τους ποικίλες ανάγκες και αξιώσεις του ισλαμικού κόσμου της Αιγύπτου και Μικράς Ασίας, των λατινοκρατούμενων περιοχών της ανατολικής Μεσογείου και των βασιλείων της νοτιοδυτικής Ευρώπης.

Από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, στο ήδη υφιστάμενο ακμαίο δουλεμπόριο της ανατολικής Μεσογείου,¹ στο οποίο πρωταγωνιστές από το 1270-1275 ήταν οι Γενουάτες έμποροι,² διακινώντας από τη Μαύρη Θάλασσα³ δούλους διαφόρων εθνοτήτων της περιοχής⁴ προς τους

* Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Για το δουλεμπόριο στη Μεσόγειο βλ. J. HEERS, *Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde méditerranéen*, Paris 1981. Ch. VERLINDEN, *L' Esclavage dans l'Europe médiévale*, t. I: *Péninsule Ibérique-France*, Brussels 1955, t. II: *Italie, Colonies italiennes du Levant latin, Empire byzantin*, Gent 1977. Του ΙΔΙΟΥ, "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo" στο: A. PERTUSI (έκδ.), *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. 1, Firenze 1973, σ. 911-929. Του ΙΔΙΟΥ, "La traite des esclaves dans l'espace byzantin au XIVe siècle" στο: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6-12 Septembre 1971, σ. 281-284. Ν. Γ. ΜΟΞΧΟΝΑΣ, "Η αγορά των δούλων" στο: Ν. Γ. ΜΟΞΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 249-272.

2. M. BALARD, *La Romanie génoise, XII-début du XVe siècle II*, Rome 1978, σ. 785. R. S. LOPEZ and I. W. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents*, New York 1955, σ. 127.

3. Συγκεκριμένα από τον Καφφά στην Κορμαία, που ήταν ο κύριος εμπορικός σταθμός των Γενουατών και το μεγαλύτερο κέντρο διακίνησης σκλάβων ολόκληρης

Μαμελούκους της Αιγύπτου και τη δυτική Ευρώπη, αναφέρεται μία καινούρια συνιστώσα του με αφετηρία πόλεις και λιμάνια της Μικράς Ασίας, ενδιάμεσο σταθμό την Κρήτη και προορισμό τη δυτική Ευρώπη, όπου στις αγοραπωλησίες κυριαρχούν ως ανθρώπινο εμπόρευμα Βυζαντινοί σκλάβοι,⁵ «προϊόν» του ισλαμικού Ιερού Πολέμου (*jihād*) των τουρκικών εμιράτων του Μεντεσέ και του Αϊδινίου.⁶ Το προανάκρουσμα της δραματικής αυτής εξέλιξης ανιχνεύεται ήδη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όταν για πρώτη φορά οι Βυζαντινοί βρέθηκαν κάτω από το διπλό κλοιό των Τουρκομάνων επιδρομέων της Μικράς Ασίας,⁷ οι οποίοι συνόδευαν τους Σελτζούκους στις εισβολές τους προς τα δυτικά, και τρέφονταν από τις λεηλασίες και το δουλεμπόριο, και των Λατίνων εποίκων που, με το τέλος της πρώτης σταυροφορίας (1099), ήταν σε αναζήτηση εργατικών χεριών για τις νεοσύστατες αποικίες τους στην Ανατολή.

Το δουλεμπόριο όμως γνωρίζει μοναδική ακμή τον 14^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία οι σκλάβοι αποκτούν την πρώτη θέση στα εμπορεύσιμα είδη της Ανατολικής Μεσογείου, καθώς εξυπηρετούν πολλαπλά τόσο τον μουσουλμανικό, όσο και τον χριστιανικό κόσμο, προσφέροντας παράλληλα μεγάλες ευκαιρίες κέρδους και γρήγορου πλουτισμού σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Στο εξής, κοντά στα προϊόντα πρώτης ανάγκης και ευρείας κατανάλωσης, όπως το σιτάρι,

της ανατολικής Μεσογείου. Πρβλ. N. JORGA, "Registres de comptes de la colonie génoise de Caffa en Crimée", *Revue de l'Orient latin* 4 (1896), σ. 27-31. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, II, Leipzig 1936, σ. 556. IRIS ORIGO, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Speculum* 30 (1955), σ. 326.

4. Πρωτίστως Τατάρους, Αμπχάζιους, Κιρκάσιους, Κουμάνους, Ρώσους και δευτερευόντως Ούγγρους, Δαλματούς, Σέρβους, Βούλγαρους, Έλληνες, Λαζούς, Μεγγρέλους, Ινδούς και άλλους ανατολίτες. Πρβλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, "Η αγορά των δούλων", σ. 257. Ανάμεσα τους, οι Τάταροι συνιστούσαν την πιο σημαντική κατηγορία δούλων μέχρι τις εκστρατείες του Ταμερλάνου, οπότε τη θέση τους πήραν οι Ρώσοι και οι Κιρκάσιοι σκλάβοι ως ανθρώπινο εμπόρευμα. Πρβλ. St. A. EPSTEIN, *Genoa and the Genoese. 958-1528*, Chapel Hill and London 1996, σ. 267.

5. SP. JR. VRYONIS, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1986, σ. 269.

6. ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, σ. 270.

7. Για τους Τουρκομάνους νομάδες πριν από την περίοδο των εμιράτων, βλ. CH. ΣΑΗΕΝ, "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion* 18 (1948) 5-67. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α' Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996, σ. 148-151.

το κρασί, το λάδι και το αλάτι, και τις πρώτες ύλες, όπως το βαμβάκι και η στύψη, συγκαταλέγεται και το ανθρώπινο εμπόρευμα.⁸

Για την πρωτόγνωρη άνθηση του δουλεμπορίου τον 14^ο αιώνα, ευθύνεται η παράλληλη συνύπαρξη πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών και θρησκευτικών παραγόντων που μεταβάλλουν αδιάκοπα τον πολιτικό ορίζοντα στην ανατολική Μεσόγειο, η μεγάλη δημογραφική κρίση που συγκλονίζει τον κόσμο της Μεσογείου και της Δυτικής Ευρώπης στα μέσα του αιώνα, η έξαρση της πειρατείας και οι ιδιαίτσες ανάγκες του μουσουλμανικού κόσμου της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου που ανάγουν τη δουλεία σε θεσμό ζωτικής σημασίας για τη διοίκηση, το στρατό και διάφορους τομείς της οικονομίας τους.⁹ Συγκεκριμένα, η περίοδος που εκτείνεται από το 1260 μέχρι το 1390, είναι η περίοδος των εμπνεόμενων από την ιδεολογία του Ιερού Πολέμου τουρκικών επιδρομών σε βυζαντινά εδάφη της δυτικής Μικράς Ασίας, της Θράκης και Μακεδονίας, οι οποίες συμπαρέσυραν και τον ταυτόχρονο εξανδραποδισμό κατά χιλιάδες του βυζαντινού πληθυσμού τους.¹⁰ Παράλληλα, ο 14^{ος} αιώνας συμπίπτει με τη χρυσή εποχή της πειρατείας στην ανατολική Μεσόγειο,¹¹ ενός ακόμη μέσου

8. M. BALARD, "Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe)", στο: *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, Variorum Reprints, London 1989, κεφ. V, σ. 44-45. Σύμφωνα με τον M. BALARD (*Romanie génoise*, II, σ. 815) οι σκλάβοι ως εμπορεύσιμο αγαθό στη Γένοβα, σε σύγκριση με το σιτάρι, ήταν ένα ακριβό εμπόρευμα. Η κατοχή εξάλλου ενός σκλάβου στην Ιταλία στα τέλη του 14^{ου} αιώνα θεωρούνταν πολυτέλεια. Πρβλ. P. G. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves in Fifteenth-Century Valencia" στο: P. CHEVEDDEN, D. KAGAY and P. PADILLA (έκδ.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, τομ. II, Leiden 1996, σ. 380.

9. Βλ. Σχετικά Η. INALCIK. "Servile Labor in the Ottoman Empire" στο: A. ASCHER, B. K. KIRALY, and T. HALASI-KUN (έκδ.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, Brooklyn College, 1979, σ. 25-43.

10. ELIZABETH ZACHARIADOU, « S'enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle » στο: VASILIKI KRAVARI, J. LEFORT et CECILE MORRISON (έκδ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τομ. II, Paris 1991, σ. 215. INALCIK. "Servile Labor in the Ottoman Empire", σ. 35.

11. Για την πειρατεία στη Μεσόγειο βλ. HÉLÈNE AHRWEILER, "Course et piraterie dans la Méditerranée orientale aux IVème-XVème siècles" στο: M. MOLLAT (έκδ.), *Course et piraterie: Études présentées à la Commission Internationale d' Histoire Maritime à l'occasion de son XVème Colloque International pendant le XIVe Congrès International des Sciences Historiques (San Francisco, août 1975)*, vol. 1, Paris 1975, σ. 7-29. IRENE BIRUTE KATELE, *Captains and Corsairs. Venice and Piracy (1261-1381)*, Διδακτορική διατριβή, Illinois 1986. ELIZABETH ZACHARIADOU, "Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century", στο: B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY (έκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, 212-225. ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ, Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Πειρατές και Κουρσάροι*.

για την απόκτηση ανθρώπινου εμπορεύματος σε μεγάλες ποσότητες,¹² με την ταυτόχρονη δράση Τούρκων, αλλά και χριστιανών πειρατών από τη Δύση και με κύρια θύματα από πλευράς εθνικότητας βυζαντινούς πληθυσμούς. Πρόσφορο έδαφος για την άνθηση τόσο του δουλεμπορίου, όσο και της πειρατείας προσφέρει βέβαια ο πολιτικός κατακερματισμός και η πολιτική αστάθεια του Αιγαίου, όπου τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των δυνάμεων που δραστηριοποιούνται εκεί, κάθε άλλο παρά επιτρέπουν τη λήψη μέτρων για την προστασία των ανυπεράσπιστων πληθυσμών. Πειρατές, δουλέμποροι και επιδρομείς όλων των εθνοτήτων επωφελούνται από την έκδηλη κατάσταση αναρχίας, μετατρέποντας το Αιγαίο σε μία ζώνη αστάθειας, αντιπαλότητας και υψηλού κινδύνου.¹³ Η κινητήρια δύναμη πίσω από το δουλεμπόριο είναι το ιταλικό εμπόριο, το οποίο φθάνει στο απόγειό του στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα¹⁴ ύστερα από δύο αιώνες συνεχούς ανάπτυξης, και συντελεί στη διεύρυνση και διεθνοποίηση του δουλεμπορίου.¹⁵ Με κίνητρο το εμπορικό κέρδος και παρά τις αλληπάλληλες παπικές απαγορεύσεις,¹⁶ Γενουάτες και Βενετοί διακινούν από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Ρωμανία το ανθρώπινο εμπόρευμα τόσο στις αγορές της ανατολικής, όσο και της δυτικής Μεσογείου, διεισδύοντας μέχρι και την καρδιά της Γερμανικής αυτοκρατορίας.¹⁷ Η εκπληκτική ευημερία και η εντατικοποίηση του δουλεμπορίου αυτήν την εποχή οφείλεται στη μεγάλη ζήτηση δούλων τόσο από τον χριστιανικό, όσο και από τον ισλαμικό κόσμο της Μεσογείου, η οποία επιτείνεται κατά καιρούς ακόμη περισσότερο από φαινόμενα

*Μονεμβασιώτικος Όμιλος. I' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης. 20-22 Ιουλίου 1997, Αθήνα 2003. ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Πειρατές και ασκητές : το φαινόμενο της πειρατείας μέσα από τα αγιολογικά κείμενα της Παλαιολόγιας εποχής», *Ιόνιος λόγος* 2 (2010) 221-234.*

12. S. KAPPOV, "Hunting for People: Black Sea Piracy in the XIVth-XVth Centuries" στο: ΚΑΛΛΙΓΑ, ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Πειρατές και Κουρσάροι*, σ. 68.

13. P. LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο-1204-1500*, Αθήνα 1998, σ. 191 και σ. 409.

14. FR. C. LANE, "Recent Studies on the Economic History of Venice", *The Journal of Economic History* 23 (1963), σ. 315.

15. ORIGO, "The Domestic Enemy", σ. 324.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ η διακίνηση δούλων από τη Μαύρη Θάλασσα προς τους Μαμελούκους της Αιγύπτου, είχε κατ' επανάληψη απαγορευτεί από τους πάπες στα 1317, 1323, 1329 και 1338, εξακολουθούσε να υφίσταται και να ακμάζει. Βλ. VERLINDEN, "La traite des esclaves dans l'espace byzantin au XIVe s.", σ. 282.

17. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, II, σ. 561.

δημογραφικής κρίσης.¹⁸ Σταθερό κέντρο απορρόφησης δούλων από το 1250 μέχρι και το 1517 παραμένει η Αίγυπτος των Μαμελούκων, όπου παρά τη σημαντική ζήτηση σκλάβων γυναικείου φύλου για τα χαρέμια, ακόμη πιο περιζήτητοι είναι οι άνδρες σκλάβοι για την επάνδρωση των κατώτερων κλιμακίων του στρατού του σουλτάνου και κυρίως των επίλεκτων στρατιωτικών μονάδων που σχηματίζουν την πανίσχυρη στρατιωτική ελίτ.¹⁹ Η διασφάλιση εξάλλου της σταθερής ροής σκλάβων των βόρειων και ανατολικών παρευξεινίων χωρών προς την Αίγυπτο μέσω Κωνσταντινούπολης, καθιστά αναγκαία τη δημιουργία ενός πλέγματος διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στον Μαμελούκο σουλτάνο και τη βυζαντινή κυβέρνηση από το 1261-62,²⁰ χάρη στις οποίες διασφαλίζεται τόσο η παρουσία και δραστηριοποίηση Βυζαντινών εμπόρων στην Αίγυπτο, όσο και η προστασία των εκεί χριστιανικών κοινοτήτων.²¹ Ένας σημαντικός παράγοντας για την περαιτέρω ενίσχυση του δουλεμπορίου ήταν η μεγάλη δημογραφική κρίση που προκλήθηκε στην Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο από τις καταστροφικές επιπτώσεις της επιδημίας του Μαύρου Θανάτου (1347-1349), με δραματική μείωση τόσο του αστικού όσο και του αγροτικού πληθυσμού. Ως αποτέλεσμα, από το 1350 και εξής παρατηρείται κατακόρυφη αύξηση ζήτησης σκλάβων για χειρωνακτικές εργασίες, για οικιακές ασχολίες, για τις ποικίλες εμπορικές συντεχνίες και για τις ανάγκες των μεγάλων εμπορικών οίκων που κάνουν την εμφάνισή τους αυτήν την εποχή στην Ιταλία,²² ενώ οι τιμές πώλησής τους ανεβαίνουν σταθερά και διπλασιάζονται μέσα σε μισό

18. Στην Τοσκάνη μετά την επιδημία πανούκλας θεσπίστηκε με διάταγμα του 1363 η απεριορίστη εισαγωγή ξένων σκλάβων και των δύο φύλων με τον όρο να μην είναι Χριστιανοί. Πρβλ. ORIGO, "The Domestic Enemy", σ. 324.

19. HEYD, *Histoire du Commerce du Levant*, II, σ. 555. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves in Fifteenth-Century Valencia", σ. 380.

20. Βλ. P. M. HOLT, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290). Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden 1995, σ. 118-122.

21. D. JACOBY, "Byzantine Traders in Mamluk Egypt" στο: ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, Ε. ΧΡΥΣΟΣ (επιστ. επιμ.), *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 249-267. Angeliki E. LAIOU, "Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades" στο: Angeliki E. LAIOU and Roy Parviz MOTTAHEDEH (έκδ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington, D. C. 2001, σ. 189.

22. ORIGO, "The Domestic Enemy", σ. 324.

αιώνα.²³

Ενώ στο επικερδές δουλεμπόριο επιδίδονται όλοι οι λαοί της Μεσογείου, κύριοι συντελεστές στο δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων είναι οι Τούρκοι, οι Καταλανοί, οι Βενετοί και οι Γενουάτες. Οι Τούρκοι και οι Καταλανοί επιδίδονται πρωτίστως σε εξανδραποδισμούς Βυζαντινών και κατ' επέκταση στη διακίνησή τους, ενώ οι Βενετοί και οι Γενουάτες διακρίνονται κυρίως ως δουλέμποροι και σε μικρότερη κλίμακα ως άρπαγες Βυζαντινών σκλάβων. Όσον αφορά στην ηθική διάσταση της δουλείας, το Ισλαμικό δίκαιο αναγνώριζε μία μόνο κατάσταση δουλείας : εκείνους που γεννήθηκαν σκλάβοι ή τους αιχμαλώτους πολέμου. Οι δούλοι επίσης του ισλαμικού κόσμου μπορούσαν να προέλθουν μέσω αγοράς, κληρονομιάς ή δωρεάς, ενώ απαγορευόταν ο εξανδραποδισμός μουσουλμάνων ή μη μουσουλμάνων (*dhimmi*) υπηκόων του σουλτάνου.²⁴ Για τους Χριστιανούς της Δύσης θεωρούνταν θεμιτή η δούλωση ειδωλολατρών, μουσουλμάνων και αιρετικών, ενώ το δουλεμπόριο ήταν κατακριτέο μόνο στην περίπτωση που Χριστιανοί σκλάβοι πουλιούνταν σε Εβραίους ή «απίστους». Σιωπηρά αποδεκτή ήταν ακόμη και η δούλωση Καθολικών κάτω από το πρόσχημα ποινικού αδικήματος ή πολεμικών εχθροπραξιών.²⁵ Επιλήψιμη θεωρούνταν η διακίνηση Βυζαντινών σκλάβων από τους Δυτικούς, επειδή ήταν ομόθρησκοί τους.²⁶ Ωστόσο, πιθανές αναστολές για την υποδούλωσή τους παραμερίζονταν με το πρόσχημα ότι ως Ορθόδοξοι δεν ήταν και ομόδοξοί τους και επομένως ενέπιπταν στην κατηγορία των αιρετικών ή σχισματικών.²⁷ Στην πραγματικότητα, για τον εμπορικό κόσμο της Δύσης που δρούσε στην ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα για τους Γενουάτες και Βενετούς εμπόρους, οποιαδήποτε

23. Πρβλ. J.-Cl. CHEYNET, ÉLIZABETH MALAMUT, CÉCILE MORRISSON, «Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)» στο: KRAVARI, LEFORT et MORRISSON (έκδ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τομ. II, σ. 353. Στη Βενετία ειδικά, οι τιμές πώλησης των γυναικών σκλάβων από τις αρχές μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα αυξήθηκαν σε τέτοιο σημείο ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις σχεδόν πενταπλασιάστηκαν. Βλ. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 555.

24. C. IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, New York 2002, σ. 130-131.

25. ORIGO, "The Domestic Enemy", σ. 327-328. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves", σ. 383.

26. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, II, σ. 560.

27. Fr. C. LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αθήνα 2007, σ. 32. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves", σ. 383.

σύνδεση της επιχειρηματικής δραστηριότητας με ενδοιασμούς ηθικής φύσης ή απαγορεύσεις του Κανονικού Δικαίου είχε προ πολλού αγνοηθεί ως ασύμβατη με την κυριαρχία του κεφαλαίου.²⁸ Όμοια, είχαν αγνοηθεί και οι προτροπές του Μαρίνο Σανούδο Τορσέλλο (ca. 1270-1343), εμπειρογνώμονα στις υποθέσεις της ανατολικής Μεσογείου και προπαγανδιστή του σταυροφορικού ιδεώδους στις αρχές του 14^{ου} αιώνα,²⁹ για άμεση παύση κάθε εμπορικής σχέσης, ιδιαιτέρως του δουλεμπορίου, με τον μουσουλμανικό κόσμο της Αιγύπτου ως μέσου οικονομικής και στρατιωτικής του αποδυνάμωσης.³⁰ Η διακίνηση Βυζαντινών σκλάβων από δυτικούς εμπόρους είχε φθάσει σε τέτοιο οριακό σημείο, ώστε το μεταξύ τους χάσμα να μοιάζει αγεφύρωτο. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν στα 1339 ο Έλληνας μοναχός από την Καλαβρία Βαρλαάμ επισκέφθηκε τον πάπα Βενέδικτο ΙΒ' στην Αβινιόν ως απεσταλμένος του Ανδρονίκου Γ' για να ζητήσει βοήθεια κατά των Τούρκων, πρόβαλε ως προϋπόθεση για την ένωση των Εκκλησιών και την ανάληψη κοινής δράσης κατά των Τούρκων, τη μεσολάβηση του ίδιου του πάπα για την απελευθέρωση όλων των Ελλήνων σκλάβων στη Δύση και τον αναθεματισμό των Δυτικοευρωπαίων που επιδίδονταν στο δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων.³¹ Στη Γένουα ειδικά, ως αποτέλεσμα της συνθήκης που υπογράφηκε στα 1352 ανάμεσα στον Paganino Doria και τον Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό, άρχισε να σημειώνεται κάποια πρόοδος στο θέμα αυτό στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και να γίνεται αποδεκτό το δικαίωμα ανάκτησης της ελευθερίας δούλων που ήταν Βυζαντινοί πολίτες, όχι όμως και των Βυζαντινών που ζούσαν στο Βουλγαρικό βασίλειο και είχαν πέσει θύματα των Οθωμανικών κατακτήσεων του τέλους του 14^{ου} αιώνα. Αυτοί εξαιρούνταν από το δικαίωμα αυτό και συγκαταλέγονταν με τους υπόλοιπους σκλάβους βαλκανικής προέλευσης.³² Ειδικότερα, στη Σικελία, όπου παρατηρείται μαζική εισροή Βυζαντινών σκλάβων

28. LANE, "Recent Studies on the Economic History of Venice", σ. 315.

29. ANGELIKI LAIOU, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334", *Speculum* 45 (1970) 374-392.

30. M. UEBEL, "Re-Orienting Desire: Writing on Gender Trouble in Fourteenth-Century Egypt" στο: SHARON A. FARMER and CAROL BRAUN PASTERNAK (έκδ.), *Gender and Difference in the Middle Ages*, Minnesota 2003, σ. 242.

31. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 160, σημ. 673.

32. BALARD, "Les Genoïses et les régions bulgares au XIVe siècle" στο: *La mer Noire et la Roumanie génoise (XIIIe-XVe siècles)*, κεφ. IX, σ. 96. Του ΙΔΙΟΥ, *La Roumanie génoise*, II, σ. 797.

μετά το 1307, θεσπίστηκε νόμος (*Ordinationes generales*) στα 1310 που όριζε την απελευθέρωσή τους μετά από παρέλευση επτά ετών και μάλιστα χωρίς αποζημίωση στους κατόχους τους, με την προϋπόθεση όμως της μεταστροφής τους στον Καθολικισμό,³³ χωρίς όμως τα αναμενόμενα πρακτικά οφέλη.³⁴ Από το 1360 και εξής αρχίζει η αμφισβήτηση της νομιμότητας εξανδραποδισμού Ελλήνων στα Καταλανικά δουκάτα της Αθήνας και της Νέας Πάτρας και στα 1382 η αμφισβήτηση αυτή εξαπλώνεται και στην ίδια την Καταλονία, όπου η δουλεία γνώριζε ευρύτατη εξάπλωση.³⁵ Αυτήν ακριβώς τη χρονολογία, ο Πέτρος Δ' της Αραγωνίας (1338-1387) επικύρωσε, ύστερα από αίτημα Ελλήνων σκλάβων στην Τορτόζα, θέσπισμα του πάπα Ουρβανού Ε' (1362-1370), σύμφωνα με το οποίο όλοι οι Έλληνες σκλάβοι στην Τορτόζα έπρεπε να ελευθερωθούν μετά από επτά χρόνια δουλείας.³⁶ Στα 1396, η εκστρατεία του επισκόπου Βαρκελώνης Ramon d' Escalles (1386-1398) για την απελευθέρωση όλων των Ορθόδοξων σκλάβων, φαίνεται ότι βοήθησε ειδικά τους Έλληνες Ορθοδόξους για τους οποίους οι απεγνωσμένες εκκλήσεις για ένωση των Εκκλησιών από μέρους της βυζαντινής κυβέρνησης είχαν εγείρει κύματα αλληλεγγύης και συμπάθειας.³⁷ Το δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων εξακολουθούσε να υφίσταται και στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα σε σημείο ώστε ο πάπας να απειλεί με αφορισμό στα 1425 όλους όσους εμπόρευονταν Χριστιανούς σκλάβους.³⁸

Για το μαζικό φαινόμενο εξανδραποδισμού των βυζαντινών πληθυσμών αυτήν την εποχή, πρωτίστως από τους Τούρκους και δευτερευόντως από τους Καταλανούς, ευθύνονται πάνω από όλα η εσωτερική αδυναμία και στρατιωτική ανεπάρκεια του Βυζαντίου από την τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα και η κατάσταση αναρχίας και εμφυλίων πολέμων του 14^{ου} αιώνα. Η στρατιωτική ανεπάρκεια του Βυζαντίου εκδηλώνεται μέσα από τις αποτυχημένες προσπάθειες της

33. CL. R. BACKMAN, *The Decline and Fall of Medieval Sicily. Politics, religion, and economy in the reign of Frederic III, 1296-1337*, Cambridge 1995, σ. 263.

34. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I, σ. 200.

35. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 1011.

36. K. M. SETTON, *Catalan dominion of Athens. 1311-1388*, Variorum, London 1975, σ. 87, σημ. 31. Του ΙΔΙΟΥ, "Catalan Society in Greece in the Fourteenth Century" στο: *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1975, κεφ. V, σ. 250, σημ. 37.

37. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 1012.

38. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves", σ. 383, σημ. 18.

βυζαντινής κυβέρνησης να επιβάλλει την εξουσία της στον πληθυσμό και τα στρατεύματα της Μικράς Ασίας, να εμπιστευθεί κορυφαίους στρατηγούς στους οποίους είχε αναθέσει την υπεράσπιση των εδαφών της και να πατάξει τάσεις αποστασίας και αυτονόμησης από μεμονωμένες ισχυρές προσωπικότητες που εγκαθίδρυναν δική τους ανεξάρτητη εξουσία με την υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού.³⁹ Οι συνέπειες αυτής της ανεπάρκειας είναι εμφανείς από το 1300 και εξής, όταν με την κατάρρευση της βυζαντινής άμυνας στη Μικρά Ασία, την αποξένωση των Μικρασιατικών πληθυσμών και τη διάχυτη κατάσταση αναρχίας, έγινε δυνατή τόσο η επέκταση και εδραίωση των Τουρκομανικών εμιράτων σε ολόκληρη την έκταση της πιο ζωτικής επαρχίας του Βυζαντίου⁴⁰, όσο και η τεράστια εξάπλωση του δουλεμπορίου που αποτελούσε τη βάση της νομαδικής τους οικονομίας. Έτσι, παρόλο που το φαινόμενο εξανδραποδισμού Βυζαντινών από τους Τούρκους, ήταν ήδη σε ισχύ από τον 11^ο και 12^ο αιώνα,⁴¹ γενικεύτηκε επικίνδυνα τον 14^ο αιώνα μέσα στα πλαίσια των αναφυόμενων οικονομικών και κοινωνικών αναγκών της Ισλαμικής κοινωνίας των νεοσύστατων πια τουρκικών εμιράτων στην πρώην βυζαντινή Μικρά Ασία.⁴² Κατά χιλιάδες αιχμαλωτίζονται άνδρες, γυναίκες και παιδιά από όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα και ακόμη περισσότερο από την ανοχύρωτη ύπαιθρο. Η μοίρα του μεγάλου πλήθους των βυζαντινών αιχμαλώτων από τις Τουρκομανικές επιδρομές εμφανίζεται ζοφερή και ισοπεδωτική τόσο για την προσωπικότητα, όσο και για το πολιτιστικό και θρησκευτικό υπόβαθρο τους, χωρίς να απουσιάζουν περιστασιακά ορισμένα περιστατικά μεταμελημένης θρησκευτικής αφύπνισης ή ανέλπιστας εύνοιας της τύχης. Δύο ενδεικτικά παραδείγματα δούλωσης Μικρασιατών προέρχονται από τη χορεία των αγίων της Παλαιολόγειας εποχής : ο πρώτος είναι ο νεομάρτυρας Μιχαήλ, ο οποίος μαρτύρησε στην Αλεξάνδρεια επί Ανδρονίκου Β' (1282-1328)⁴³

39. Βλ. σχετικά S. KYRIAKIDIS, "The employment of large groups of mercenaries in Byzantium in the period ca. 1290-1305 as viewed by the sources", *Byzantion* 79 (2009), σ. 210-211.

40. VRYONIS, *The Decline*, σ. 136-137.

41. Πρβλ. SP. VRYONIS, "Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes", *Der Islam* 41 (1965) 224-252. Του ΙΔΙΟΥ, *The Decline*, σ. 175, σημ. 245.

42. KATE FLEET, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999, σ. 45.

43. Βλ. BHG no 2273. Θεοδώρου Μετοχίτη, *Εἰς τὸν ἅγιον Μιχαήλ τὸν νέον τὸν κατ'*

και ο δεύτερος, ο άγιος Γρηγόριος Σιναΐτης (ca. 1255/56-ca. 1337).⁴⁴ Ο Μιχαήλ αρπάχτηκε σε παιδική ηλικία από τους Τούρκους στα περικόχωρα της Σμύρνης και πουλήθηκε σκλάβος στην Αίγυπτο, όπου εξισλαμίσθηκε και στρατολογήθηκε στο στρατό του Μαμελούκου σουλτάνου του Καΐρου, για να μεταμεληθεί με την ενηλικίωσή του και να τιμωρηθεί για αποστασία με την ποινή του αποκεφαλισμού και στη συνέχεια της πυράς στην Αλεξάνδρεια, ενώ ο άγιος Γρηγόριος Σιναΐτης αιχμαλωτίσθηκε σε νεαρή ηλικία κατά τη διάρκεια Τουρκομανικής επιδρομής στο χωριό Κούκουλο κοντά στις Κλαζομενές της Μικράς Ασίας στα 1290 περίπου μαζί με πλήθος άλλων χριστιανών και οδηγήθηκε στη Λαοδίκεια της Συρίας, ανθηρό κέντρο δουλεμπορίου,⁴⁵ όπου και απελευθερώθηκε ανέλπιστα μαζί με τους υπόλοιπους χάρη στα λύτρα που κατέβαλαν ευλαβείς χριστιανοί για λογαριασμό τους.

Ένα ποσοστό βυζαντινών αιχμαλώτων παραμένει στη Μικρά Ασία, στην υπηρεσία των κατακτητών.⁴⁶ Ανάμεσα τους, πρωτίστως νεαρές γυναίκες, οι οποίες προωθούνται στα χαρέμια ή στην πορνεία. Ο Ibn Battuta σχολιάζει την προώθηση Βυζαντινών κοριτσιών στην πορνεία στην πόλη της Λαοδίκειας από μεμονωμένους Τούρκους με στόχο την εκμετάλλευσή τους και ανάμεσα στους ανώνυμους αναφέρει και τον καδή (δικαστή) της πόλης που είχε στην κατοχή του κορίτσια-σκλάβες και τις εξέδιδε.⁴⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Ισλαμική κοινωνία παρουσιάζουν τα αγόρια των Βυζαντινών.⁴⁸ Σύμφωνα με τις ανάγκες του συστήματος χρήσης δούλων στο στρατό ή τη διοίκη-

Αίγυπτον μαρτυρήσαντα ἐπὶ τοῖς χρόνοις τοῦ Εὐσεβεστάτου βασιλέως Ρωμαίων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, *Acta Sanctorum*, Nov. IV (1925) 670-78. ELIZABETH ZACHARIADOU, "The Neomartyr's Message", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-1991), σ. 59. VRYONIS, *The Decline*, σ. 361, σημ. 23.

44. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου συγγραφείς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Καλλιόστου, ἐκδ. Μ. Ι. ΡΟΜΠΑΛΟΒΣΚΙ, *Zitie iže vo svjatyh otca našego Grigorija Sinaite*, Αγία Πετρούπολη 1894, σ. 3. 16-17. Α. RIGO, « Grigorio il Sinaita » στο: C. G. CONTICELLO / VASSA CONTICELLO (ἐκδ.), *La théologie byzantine et sa tradition*, II, (XIIIe-XIXe s.), Turnhout 2002, σ. 44-45. Για το χωριό ή καλύτερα το πόλισμα Κούκουλον, βλ. HÉLÈNE AHRWEILER, « L'histoire de la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle », *Travaux et Mémoires* 1 (1965), σ. 61.

45. C. DEFREMERY, B. R. SANGUINETTI, *Voyages d' Ibn Battûta II*, Paris 1854, σ. 271-272.

46. VRYONIS, *The Decline*, σ. 174-175. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. XXXIV.

47. *The Travels of Ibn Battuta*, (ἐκδ.) H. GIBB, τομ. II, Cambridge 1962, σ. 425-426.

48. VRYONIS, *The Decline*, σ. 269.

ση, το οποίο γνώρισε μία αδιάκοπη συνέχεια στη Μικρά Ασία από την πρώτη εμφάνιση των Τούρκων μέχρι και την Οθωμανική περίοδο,⁴⁹ τα αγόρια των Χριστιανών αρπάζονται στη δυτική Μικρά Ασία, πωλούνται στη Σεβάστεια, το σημαντικότερο σκλαβοπάζαρο της ανατολικής Μικράς Ασίας για νεαρά παιδιά,⁵⁰ εξισλαμίζονται και ακολουθούν μία ιδιαίτερη εκπαίδευση, πριν διοχετευθούν στο στρατό ή τη διοίκηση.⁵¹ Βυζαντινοί σκλάβοι, άνδρες και γυναίκες βρίσκονται επίσης στις αυλές των νεοσύστατων εμιράτων της Μικράς Ασίας από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Ο εμίρης του Αϊδινίου Μεχμέτ (1308-1334) χρησιμοποιούσε ως ακόλουθους στο παλάτι του στη δεκαετία του 1330 περίπου είκοσι Βυζαντινούς σκλάβους, οι οποίοι προκαλούσαν αίσθηση τόσο με την ωραία εξωτερική τους εμφάνιση, όσο και με τα μεταξωτά τους ρούχα,⁵² ενώ ανάμεσα στα δώρα με τα οποία ξεπροβόδισε τον φημισμένο Μαροκινό ταξιδιώτη Ibn Battuta (1304-1368) που τον επισκέφθηκε στα 1333 ήταν μία Βυζαντινή σκλάβο.⁵³

Πέρα από την κάλυψη των ποικίλων αναγκών της ισλαμικής κοινωνίας των εμιράτων, οι Βυζαντινοί σκλάβοι αποτελούσαν βασική πηγή εισοδήματος και πλουτισμού για τους Τούρκους τόσο πριν όσο και μετά τη λήξη της εδαφικής τους επέκτασης στη δυτική Μικρά Ασία. Κύριοι αγοραστές Βυζαντινών σκλάβων ήταν οι Βενετοί και οι Γενουάτες έμποροι, οι οποίοι με τη σειρά τους εφοδίαζαν όχι μόνο τις αγορές δουλεμπορίου της Ιταλίας, αλλά και τις κοινωνίες των λατινοκρατούμενων αποικιών στην ανατολική Μεσόγειο.⁵⁴ Γύρω στα 1302/1303, τα νεοσύστατα τουρκικά εμιράτα της Μικράς Ασίας, έχοντας ολοκληρώσει την κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών στα νότια και δυτικά μικρασιατικά παράλια, μεταφέρουν τον Ιερό τους Πόλεμο στο Αιγαίο. Με μικρούς στόλους πραγματοποιούν συστηματικές θαλάσσιες επιδρομές στα νησιά του Αιγαίου και τα ελληνικά παράλια με στόχο τα λάφυρα και την αρπαγή των ελληνικών τους πληθυσμών, των οποίων η πώληση καθιστά τους πολεμιστές του Ισλάμ

49. VRYONIS, *The Decline*, σ. 242.

50. VRYONIS, *The Decline*, σ. 241, σημ. 595.

51. VRYONIS, *The Decline*, σσ. 240 και 242.

52. *The Travels of Ibn Battuta*, II, σ. 442. ELIZABETH A. ZACHARIADOU, "The Presents of the Emirs" στο: *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Variorum, Aldershot, Hampshire 2007, σ. 81.

53. FLEET, *European and Islamic trade*, σ. 40.

54. INALCIK, "Servile labor in the Ottoman empire", σ. 35.

πλουσιότερους.⁵⁵ Μετά το 1316 οι ετήσιες θαλάσσιες επιδρομές των Τούρκων στο Αιγαίο ήταν συνηθισμένο φαινόμενο.⁵⁶ Τα θύματα αυτών των επιδρομών συγκεντρώνονταν σε συγκεκριμένα μέρη προς πώληση και κυρίως στη Νάξο, η οποία αναδείχθηκε σε ιδιαίτερα σημαντική αγορά προμήθειας Βυζαντινών.⁵⁷ Τα Τουρκικά παραλιακά εμιράτα που επιβλήθηκαν στην περιοχή του Αιγαίου ήταν το Καρασί στην περιοχή της Τροίας με κέντρο την Πέργαμο, το Σαρουχάν στην περιοχή της Μαγνησίας, το Μεντεσέ στην περιοχή της Μιλήτου και πάνω από όλα, το Αϊδίνιο στην περιοχή της Εφέσου και της Σμύρνης, το οποίο είχε ως εμίρη έναν ήρωα του Ισλάμ, τον φημισμένο Ουμούρ (1334-1348).⁵⁸ Στο διάστημα 1340-1348, ο εμίρης του Αϊδινίου Ουμούρ με ορμητήριο τη Σμύρνη και με συνεχείς ληστρικές επιδρομές εξανδραποδίζει συστηματικά κατοίκους των παραλίων της Μικράς Ασίας, της κυρίως Ελλάδας, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αιγαίου⁵⁹ και δεν διστάζει με τα πλοία του να αρπάζει σκλάβους ακόμη και από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης.⁶⁰ Στα 1345 η επιδρομή του Ουμούρ στη Σαντορίνη, είχε ως αποτέλεσμα τη λεηλασία του νησιού, το κάψιμο των μοναστηριών του και τον εξανδραποδισμό 100 κατοίκων του.⁶¹ Το εμιράτο του Καρασί, με ορμητήριο το λιμάνι του Αδραμυτίου,⁶² είχε επιδοθεί στις αρχές του 14^{ου} αιώνα στον εξανδραποδισμό κατοίκων της Θράκης,⁶³ ενώ τα εμιράτα του Σαρουχάν, Μεντεσέ

55. Βλ. σχετικά ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 6. Της ΙΔΙΑΣ, "Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century", σ. 214. Της ΙΔΙΑΣ, "Mount Athos and the Ottomans c.1350-1550", *DOP* 41 (1995), σ. 158. Της ΙΔΙΑΣ, "S'enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle", σσ. 215 και 219.

56. LOCK, *Οι Φράγκοι του Αιγαίου*, σ. 191.

57. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σσ. 558 και 823.

58. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1999, σ. 30. Της ΙΔΙΑΣ, "Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century", σ. 214.

59. J. H. PRYOR, *Geography, technology, and war. Studies in the maritime history of the Mediterranean 649-1571*, Cambridge 1992, σ. 168. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 40.

60. FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

61. F. THIRIET, "Les relations entre la Crète et les emirats de l'Asie Mineure au XIVe siècle (vers 1348-1360)" στο: *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines, Ochrid 1961, t. II*, Belgrade 1964, σ. 216.

62. PRYOR, *Geography, technology, and war*, σ. 168. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Ιστορία και θρύλοι*, σ. 94.

63. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, έκδ. L. SCHOPEN, Bonnae 1829, σ. 538. 10-15.

και Αϊδινίου διέθεταν στα λιμάνια τους δραστήρια κέντρα δουλεμπορίου, με σημαντικότερο όλων το κοσμοπολίτικο λιμάνι της Εφέσου ή του Θεολόγου, στο οποίο Ευρωπαίοι έμποροι προμηθεύονταν κυρίως Βυζαντινούς σκλάβους τους οποίους μετέφεραν στη συνέχεια στα λατινοκρατούμενα νησιά της Ρόδου, της Χίου και της Κρήτης και από εκεί στη δυτική Ευρώπη.⁶⁴ Ο Δημήτριος Κυδώνης σχολιάζοντας τις αγορές δουλεμπορίου των εμιράτων του Αϊδινίου και Μεντεσέ υπογραμμίζει ότι το ανθρώπινο εμπόρευμα εκεί συνιστούν κατεξοχήν Βυζαντινοί,⁶⁵ ενώ ο Ματθαίος μητροπολίτης Εφέσου, παρατηρεί συντετριμμένος τους Βυζαντινούς σκλάβους που έφεραν κατά χιλιάδες στην έδρα του στα 1339.⁶⁶ Στα τέλη του 1340 ολόκληρη η Ρωμανία είχε υποστεί την καταστροφική μανία των Τούρκων, με μόνη εξαίρεση την Κρήτη η οποία αποτέλεσε τον επόμενο στόχο τους.⁶⁷ Κατά τα λεγόμενα του Καντακουζηνού γύρω στα 1341 οι Τούρκοι είχαν αιχμαλωτίσει σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού στα νησιά του Αιγαίου,⁶⁸ ενώ σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά στα 1348, δεν υπήρχε μέρος της γης, όπου δεν έβρισκε κανείς Βυζαντινούς σκλάβους.⁶⁹ Αλλά και πλήθος μοναχών από τα ανοχύρωτα μοναστήρια του Αγίου Όρους αιχμαλωτιζόνταν από Τούρκους των παραλιακών εμιράτων της Μικράς Ασίας και κυρίως του εμιράτου του Αϊδινίου στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα.⁷⁰ Γύρω στα 1325 Τουρκικές επιδρομές στον Άθω εξανάγκασαν μεγάλο αριθμό αγιορειτών ασκητών να εγκαταλείψουν το Άγιο Όρος.⁷¹ Από το Βίο του οσίου Διονυσίου του Αθωνίτη (1316-1388),

64. ZACHARIADOU, "S' enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle", σσ. 217 και 220.

65. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΔΩΝΗΣ, *Oratio pro subsidio Latinorum*, PG 154, 981-982: «Οὐθ' εὗροι τις ἄν Ἰταλικὸν ἀνδράποδον ἐν Ἐφέσῳ καὶ Μαγνησίᾳ· ἀλλ' ἡμεῖς ἐσμὲν οἱ δουλεύοντες πανταχοῦ».

66. VRYONIS, *The Decline*, σ. 240, σημ. 581. Στ. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, *Μανουήλ Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Εφέσου (1271/2-1355/60)*, Αθήνα 1972, σ. 348. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 161.

67. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 41.

68. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I, έκδ. L. SCHOPEN, Bonnae 1828, σ. 537.10-13: «καὶ αὐτοὶ στόλοις ὅλοις χρώμενοι, νήσους τε ἤδη ἐξηνδραποδίσαντο σχεδόν, καὶ πρὸς Θράκην περαιούμενοι καὶ τὴν ἄλλην Μακεδονίαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον κακῶς ποιοῦσιν».

69. ZACHARIADOU, "S' enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle", σ. 220. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 160.

70. PRYOR, *Geography, technology, and war*, σ. 167. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Dionysiou*, Paris 1968, σ. 7-8.

71. J. MEYENDORFF, *A study of Gregory Palamas*, London 1964, σ. 34.

ιδρυτή της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος, πληροφορούμαστε ότι στα 1348 ο ηγούμενος της μονής Φιλοθέου, Θεοδόσιος, κατά τη διάρκεια βραδινού ψαρέματος για τις ανάγκες της μονής αρπάχτηκε μαζί με ορισμένους ακόμη μοναχούς από Τούρκους πειρατές και πουλήθηκε στην Προύσα ως σκλάβος, αλλά απελευθερώθηκε αργότερα με την καταβολή λύτρων από ευσεβείς χριστιανούς.⁷² Οι εμίρηδες, πέρα από το κέρδος που αποκόμιζαν από την πώληση των Βυζαντινών, επέβαλαν υψηλούς δασμούς σε κάθε εξαγόμενο εμπόρευμα από τα εδάφη τους, και αυτό ίσχυε και για τους σκλάβους,⁷³ ενώ ως εναλλακτικό τρόπο πλουτισμού είχαν καθιερώσει την απαγωγή σημαντικών προσωπικοτήτων με στόχο το κέρδος από την καταβολή υψηλών λύτρων για την απελευθέρωσή τους.⁷⁴

Κοντά στη στρατιωτική ανεπάρκεια του Βυζαντινού κράτους, νέες πρόσφορες συνθήκες για τη υποδούλωση Βυζαντινών από τους Τούρκους δημιουργεί και η παρατεταμένη κατάσταση αναρχίας και εμφυλίων πολέμων στην οποία βρίσκεται το Βυζάντιο κατά τον 14^ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1341-1347) ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και την αντιβασιλεία για τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο, οι Τούρκοι του εμιράτου του Αϊδινίου, εισρέουν στη Θράκη και Μακεδονία κατά ορδές προσκεκλημένοι από τον Καντακουζηνό ως σύμμαχοί του και επιδίδονται κατά βούληση στη λεηλασία και τον εξανδραποδισμό Βυζαντινών. Στα 1343, ολόκληρη η περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη δέχθηκε την καταστροφική τους μανία,⁷⁵ ενώ οι κάτοικοι δύο οχυρωμένων χωριών εξανδραποδίσθηκαν στο σύνολό τους.⁷⁶ Μετά την επιστροφή του Καντακουζηνού στο Διδυμότειχο μαζί με τον φίλο του Ουμούρ, βυζαντινά και τουρκικά στρατεύματα από κοινού στράφηκαν στην υποταγή όλων των πόλεων που δεν είχαν αναγνωρίσει τον Καντακουζι-

72. Βίος Διονυσίου ιδρυτή μονής Διονυσίου (1316-1388), έκδ. Β. ΛΑΟΥΡΑΣ, «Μητροφάνους, Βίος του Όσιου Διονυσίου του Αθωνίτου», *Αρχαίον Πόντου* 21 (1956), σ. 58. 481-498.

73. ZACHARIADOU, "S' enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle", σσ. 217 και 220.

74. FLEET, *European and Islamic Trade*, σσ. 45 και 51. ZACHARIADOU, "S' enrichir en Asie Mineure au XIVe siècle", σ. 220.

75. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 391. 1-3: "τά περι Θεσσαλονίκην ἅπαντα ἐπιδραμόντες χωρία ἐληΐζοντο καὶ ἠνδραπόδισαν οὐκ ὀλίγους".

76. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 392. 19-22. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, 672.19-23. J. GILL, "John VI Cantacuzenus and the Turks", *Βυζαντινά* 13 (1985), σ. 60.

νό. Σε περίπτωση αντίστασης, παραδίδονταν στην καταστροφή, ενώ όσοι από τους κατοίκους τους επιζούσαν, αρπάζονταν αιχμάλωτοι και μπορούσαν να ελευθερωθούν μόνο μετά την καταβολή λύτρων από τους συγγενείς τους. Τις ίδιες καταστροφές υπέστη και η περιοχή γύρω από την Κωνσταντινούπολη μέχρι και την Προποντίδα, της οποίας οι κάτοικοι είτε σκοτώθηκαν είτε εξανδραποδίσθηκαν από τους Τούρκους του Ουμούρ, ενώ σχεδόν όλα τα χωριά της περιοχής παραδόθηκαν στις φλόγες.⁷⁷ Μία ακόμη συμμαχία του Καντακουζηνού, που πραγματοποιήθηκε με τον πανίσχυρο εμίρη των Οθωμανών της Βιθυνίας Ορχάν, συντέλεσε στην επιδείνωση του φαινομένου του εξανδραποδισμού Βυζαντινών. Με τη βοήθεια του νέου του συμμάχου, στον οποίο η κάθε έκκληση για βοήθεια, είχε άμεση ανταπόκριση λόγω της εγγύτητας του εμιράτου του με την Κωνσταντινούπολη, ο Καντακουζηνός μπήκε νικητής στην Κωνσταντινούπολη στα 1347, αφού προηγουμένως τα δικά του στρατεύματα επιδόθηκαν στην αρπαγή βοοειδών και αυτά του Ορχάν στον εξανδραποδισμό ανθρώπων έξω από την Κωνσταντινούπολη όπου είχαν στρατοπεδεύσει.⁷⁸

Ο εξανδραποδισμός και η διακίνηση Βυζαντινών σκλάβων επαυξάνονται από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και εξής με την ραγδαία άνοδο και προέλαση του Οθωμανικού εμιράτου,⁷⁹ το οποίο μέχρι τα τέλη του αιώνα είχε απορροφήσει όλα τα άλλα εμιράτα και δημιουργήσει νέες δραστήριες αγορές με τις κατακτήσεις του στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου και στις Βαλκανικές χώρες, όπου ασταμάτητα διοχέτευε τη «σοδειά» βυζαντινών αιχμαλώτων που αποκόμιζε από μικρές συμπλοκές, μεγάλες μάχες, αλώσεις πόλεων και εκτεταμένες επιδρομές. Στα χρόνια του Μουράτ Α' (1362-1389), οι επιδρομές στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου, ιδιαίτερα στη Μακεδονία, Θράκη και βόρεια Ελλάδα εντατικοποιήθηκαν και διευρύνθηκαν αυξάνοντας τον αριθμό των Βυζαντινών αιχμαλώτων- σκλάβων, στους οποίους προστέθηκαν μετά την πτώση της Σόφιας στα 1382 Βούλγαροι αιχμάλωτοι-σκλάβοι.⁸⁰ Ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανάγκης για σκλάβους

77. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 482. 10-19. GILL, "John VI Cantacuzenus and the Turks", σ. 61.

78. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II, σ. 498. 11-24 και σ. 501. 19-25. GILL, "John VI Cantacuzenus and the Turks", σ. 61-62.

79. BALARD, "Les Génois et les régions bulgares au XIVe siècle", (βλ. σημ. 32).

80. IMBER, *The Ottoman Empire*, σ. 131. VERLINDEN, *L'esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 838.

από την Οθωμανική κοινωνία, ιδιαίτερα στις περιόδους ραγδαίας επέκτασης των Οθωμανών επί Βαγιαζίτ Α' (1389-1402) και Μωάμεθ Β' (1451-1481), το Οθωμανικό κράτος αναγκάστηκε να προσφύγει σε επιπλέον μέτρα, όπως το παιδομάζωμα και τους μαζικούς εξανδραποδισμούς στις νεοκατακτημένες περιοχές.⁸¹ Έτσι, στα 1391 οθωμανικός στόλος λεηλάτησε τη Χίο, τις Κυκλάδες, τις ακτές της Εύβοιας και της Αττικής,⁸² ενώ μετά τη μάχη της Νικόπολης (1396) οι Οθωμανοί δεν άφησαν κανένα δικό τους χωρίς σκλάβο ούτε στην Ανατολία, ούτε στη Ρούμελη.⁸³ Η εισβολή του σουλτάνου Μουράτ Β' τον Δεκέμβριο του 1446 στην Πελοπόννησο, είχε ως αποτέλεσμα, κατά τον Δούκα, τον εξανδραποδισμό 60.000 κατοίκων της,⁸⁴ όσο για τις επιδρομές που πραγματοποιήθηκαν στη Μακεδονία, αυτές είχαν αποκλειστικό στόχο τον εξανδραποδισμό των κατοίκων της.⁸⁵ Τέλος, οι πόλεις που κυριεύονταν με επίθεση, ως γνωστό, είχαν προδιαγραμμένη τύχη: λεηλατούνταν και οι κάτοικοί τους εξανδραποδίζονταν.⁸⁶ Οι Οθωμανοί αναδείχθηκαν πιο δραστήριοι στη διακίνηση σκλάβων από τους εμίρηδες του Μεντεσέ και του Αϊδινίου. Το δικό τους δουλεμπόριο διευρυνόταν συνεχώς σε συνάρτηση με τις συνεχείς τους κατακτήσεις⁸⁷ και μάλιστα είχαν δημιουργήσει προσβάσεις και πέρα από τα εδάφη τους στα κέντρα δουλεμπορίου του Αιγαίου⁸⁸ και είχαν πάρει στα χέρια τους και τον ανεφοδιασμό σε σκλάβους των Μαμελούκων της Αιγύπτου.⁸⁹ Ιδιαίτερα δραστήριοι σταθμοί εμπορίας δούλων των Οθωμανών ήταν τα Παλάτια (Μίλητος) και η Προύσα, ενώ όταν η Καλλίπολη και η Αδριανούπολη έπεσαν στα χέρια τους, αποτέλεσαν νέα κέντρα δουλεμπορίου από όπου ξεκινούσαν και διοχετεύονταν σκλάβοι

81. İNALCIK, "Servile Labor in the Ottoman Empire", σ. 35.

82. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1998, σ. 47.

83. FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

84. DUCAS, *Istoria Turco-Bizantină (1341-1462)*, έκδ. V. GRECU, Bucharest 1958, σ. 223. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, Variorum, London 1975, σ. 233-235.

85. LAONICUS CHALCOCONDYLES, *Historiarum*, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1843, σ. 33. 8-18.

86. Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 38.

87. FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

88. Ο.π., σ. 40-41.

89. LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, σ. 41.

βοι στην Αλεξάνδρεια και Δαμιέττη.⁹⁰

Η ζώνη δουλεμπορίου της Μεσογείου με επίκεντρο τη δυτική Μικρά Ασία, βασικούς προμηθευτές τους Τούρκους των εμιράτων και σκλάβους Βυζαντινούς, είχε ως κινητήρια δύναμη τη Βενετία. Η ανάμειξη της Βενετίας στο δουλεμπόριο ανάγεται στον 9^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία ήδη οι σκλάβοι συνιστούν έναν από τους στυλοβάτες του εμπορίου της.⁹¹ Η δραστηριοποίηση της στη Μαύρη Θάλασσα με εμπορικό σταθμό στην Τραπεζούντα από το 1319 και στην Τάνα στο βάθος της θάλασσας του Αζόφ από το 1333, διεύρυνε τις εμπορικές της δραστηριότητες, ωστόσο το μονοπώλιο στις πλούσιες αγορές της Κριμαίας και της Μαύρης Θάλασσας παρέμενε στα χέρια των Γενουατών που τις είχαν πρώτοι ανακαλύψει και εκμεταλλευτεί.⁹² Η Βενετία, στην προσπάθειά της να επανακτήσει την ευνοϊκή οικονομική θέση και τον ηγεμονικό ρόλο που είχε στην ανατολική Μεσόγειο πριν το 1261, προσανατόλισε κατεξοχήν τις εμπορικές της βλέψεις προς τη δυτική Μικρά Ασία και ιδιαίτερα προς τα εμιράτα του Μεντεσέ και του Αϊδινίου, με τα οποία εγκαθίδρυσε επίσημες σχέσεις το 1300 και 1337 αντίστοιχα.⁹³ Οι σχέσεις αυτές εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες ανάγκες : εισαγωγή από τα λιμάνια τους σιτηρών, αλόγων, στυπτηρίας και κυρίως Βυζαντινών σκλάβων, τους οποίους οι Τούρκοι είχαν αιχμαλωτίσει στη διάρκεια των επιδρομών τους. Η Κρήτη, η σπουδαιότερη αποικία της Βενετίας στη Ρωμανία είχε αναδειχθεί από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και στη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα ως κέντρο διεθνούς δουλεμπορίου,⁹⁴ και λειτουργούσε ως φυσικός αγωγός ανάμεσα στην προσφορά της Μικράς Ασίας και τη ζήτηση της Δύσης.⁹⁵ Οι

90. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, II, σ. 555-556.

91. LANE, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, σ. 32.

92. D. M. NICOL, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988, σ. 284-285, σ. 294-295.

93. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. XXXIII και σ. 121.

94. CH. VERLINDEN, «La Crète débouché et plaque tournante de la traite des esclaves au XIVe et XVe siècles » στο: *Studi in onore di A. Fanfani*, t. III, Milan 1962, 553-669. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, "Η αγορά των δούλων", σ. 261. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη. 13^{ος}-14^{ος} αι.*, ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ. 72-74. ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, "Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)" στο: Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, II, Κρήτη 1988, σ. 140.

95. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Βενετία ανεφοδιαζόταν με σκλάβους όχι μόνο από την Κρήτη, αλλά και από τη Μαύρη Θάλασσα και από την Αμμόχωστο της Κύπρου. Ειδικά οι σκλάβοι που προέρχονταν από την Αμμόχωστο φαίνεται ότι ήταν στην

Βενετοί της Κρήτης αγόραζαν σκλάβους από τα εμιράτα αφενός για να εξασφαλίσουν υπηρετικό προσωπικό και εργατικά χέρια για τις τοπικές ανάγκες του νησιού⁹⁶ και της Βενετίας,⁹⁷ αφετέρου για να τους διαθέσουν στο ευρύτερο δίκτυο αγοραστών της επιτόπιας αγοράς⁹⁸ ή να τους μεταπουλήσουν στην αγορά της Ρόδου.⁹⁹ Από το 1304-1305 και εξής στις αγοραπωλησίες δούλων στην Κρήτη κυριαρχούν από πλευράς εθνικότητας οι Βυζαντινοί.¹⁰⁰ Προερχόμενοι από μαζικούς εξανδραποδισμούς των Τούρκων, οι Βυζαντινοί κατακλύζουν τις αγορές και προσφέρονται σε πολύ χαμηλές τιμές πώλησης, χαμηλότερες από αυτές των Ασιατών και παρευξείνιων δούλων.¹⁰¹ Ανάμεσα στους αγοραστής συγκαταλέγονται Ιταλοί από όλες τις κοινωνικές τάξεις, αλλά και Έλληνες Ορθόδοξοι, ακόμη και ιερείς.¹⁰² Όμοια, οι Βυζαντινοί που διατίθενται στην αγορά από το 1315 και μέχρι το 1325 είναι πολυάριθμοι, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό τους είναι θύματα των Καταλανικών επιδρομών στην κυρίως Ελλάδα.¹⁰³ Στα 1329, οι σκλάβοι που διατίθενται στην Κρήτη παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία από πλευράς εθνότητας, ωστόσο, οι Έλληνες από τη Θήβα και την Εύβοια συνιστούν το σημαντικότερο ποσοστό.¹⁰⁴ Αντίθετα, στο διάστημα 1381-83 στις αγοραπωλησίες δούλων στο Χάνδακα, πρώτοι έρχονται οι Βούλγαροι και ακολουθούν οι Βυζαντινοί, ενώ από τον 15^ο

πλειονότητά τους Έλληνες. Βλ. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 562.

96. Ο ρόλος των δούλων στην αγροτική ζωή της κρητικής υπαίθρου δεν έχει αποσαφηνιστεί παρά τις προσπάθειες εισαγωγής τους στο νησί για την ενίσχυση της αγροτικής δύναμης από το 1313 και σε ολόκληρη τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αρχές χορηγούσαν ακόμη και δάνειο στα 1393 σε όποιον θα εισήγαγε στην Κρήτη δούλους για την καλλιέργεια της γης, με την προϋπόθεση να μην είναι χριστιανοί ή Τούρκοι. Βλ. σχετικά ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, σσ. 73 και 81.

97. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 557.

98. Για την κινητικότητα της αγοράς δουλεμπορίου του Χάνδακα βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», σ. 261-266.

99. F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1975, σ. 335. Βλ. και A. LUTTRELL, «Slavery at Rhodes: 1306-1440», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 46-47 (1976-77) 81-100.

100. A. PERTUSI, «Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo», *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, τόμ. I, Firenze 1973, σ. 916.

101. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», σ. 269. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 559.

102. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 825.

103. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 560.

104. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 834.

αιώνα οι αγοραπωλησίες σκλάβων στην Κρήτη είναι σπάνιες και αυτές των Βυζαντινών έχουν εντελώς σταματήσει.¹⁰⁵

Ενώ πάγια πολιτική της Βενετίας ήταν η αποδοκιμασία και η καταδίκη κάθε πειρατικής πράξης με στόχο τη διατήρηση της ασφάλειας των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων¹⁰⁶ και κυρίως την προάσπιση των Βενετών εμπόρων που ήταν τα συνηθέστερα θύματα της πειρατείας στη Ρωμανία,¹⁰⁷ οι εξαιρέσεις αυτής της πολιτικής ήταν αρκετά συχνές. Η πειρατεία είχε μετατραπεί τον 14^ο αιώνα σε ενδημικό φαινόμενο στο νευραλγικό χώρο της Μεσογείου και σε μέσο εκτόνωσης τόσο του εμπορικού ανταγωνισμού των δυτικών δυνάμεων, όσο και της αντιπαλότητας χριστιανών και Τούρκων.¹⁰⁸ Εμπόριο, πειρατεία και δουλεμπόριο συμπλέκονται σε ένα αδιάσπαστο σύνολο αυτήν την εποχή και αποτελούν μέρος του όλου οικονομικού συστήματος ή καλύτερα της «παραοικονομίας» που ανθεί στην ανατολική Μεσόγειο. Με ορμητήριο την Κρήτη και με μικρής κλίμακας επιδρομές στα παράλια της Πελοποννήσου, Βενετοί αναπτύσσουν πειρατική δραστηριότητα και εξανδραποδίζουν Βυζαντινούς πολίτες, σύμφωνα με το εντονότατο διάβημα διαμαρτυρίας της βυζαντινής κυβέρνησης στη Βενετία στα 1319 μέσω δύο πρεσβευτών, του δικαιοφύλακα Γρηγορίου Κλειδά και του σεβαστού Ανδρονίκου Ιεραρχιτά.¹⁰⁹ Ομοια, Βενετοί κάτοικοι της Κορώνης και της Μεθώνης χωρίς ενδοιασμούς αρπάζουν γύρω στα 1320 σαράντα Βυζαντινούς της Πελοποννήσου και τους πουλούν σκλάβους στην Κρήτη, τη Ρόδο και τη Κύπρο. Ακόμη και τα πληρώματα βενετικών πλοίων προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν το 1320 προχωρούν στη δόλια απαγωγή στο λιμάνι της Μονεμβασίας των ανυποψίαστων κατοίκων που είχαν ανεβεί επάνω για να πουλήσουν τα προϊόντα τους και τους μεταβιβάζουν σε

105. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 561-562.

106. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας*, σ. 210.

107. IRÈNE B. KATELE, "Piracy and the Venetian State : The Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century", *Speculum* 63 (1988), σ. 866, σημ. 4. P. CHARANIS, "Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologus" στο: *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1973, σ. 133.

108. GR. D. SNOOKS, *The dynamic society: exploring the sources of global change*, Routledge, London 1996, σ. 366. BALARD, *Romanie génoise*, II, σ. 592-593. KATELE, «Piracy and the Venetian State», σ. 865.

109. FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 4. Teil, *Regesten von 1282-1341*, München und Berlin 1960, no 2423. ANGELIKI LAIOU, *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge 1972, σ. 273.

πλοία Ιωαννιτών Ιπποτών, οι οποίοι και τους πούλησαν σκλάβους.¹¹⁰ Είναι φανερό ότι οι Βυζαντινοί της Πελοποννήσου ήταν εξαιρετικά ευάλωτοι λόγω της γεωγραφικής τους θέσης που τους έφερνε στο επίκεντρο δράσης πολλών και ετερόκλητων δυνάμεων, έκθετους στη απληστία μεμονωμένων πειρατών διαφορετικών εθνοτήτων, αλλά και οργανωμένων κουρσάρων που δρούσαν για λογαριασμό εχθρικών προς το Βυζάντιο δυνάμεων κι αυτό λόγω της απουσίας σταθερής διακυβέρνησης και βυζαντινού στόλου που θα διασφάλιζε την απόλυτα αναγκαία θαλάσσια άμυνα τους.

Η παρουσία Βυζαντινών σκλάβων στην Ιβηρική χερσόνησο ανιχνεύεται για πρώτη φορά στα τέλη του 13ου αιώνα, ωστόσο το Καταλανικό δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων συνιστά κατεξοχήν φαινόμενο του 14^{ου} αιώνα και η απαρχή του βρίσκεται στην εισροή των μισθοφόρων της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας στο Αιγαίο στα 1302.¹¹¹ Η ανάθεση του έργου της υπεράσπισης της Μικράς Ασίας από τη βυζαντινή κυβέρνηση σε ξένους μισθοφόρους στο διάστημα ca. 1290-1305 και ιδιαίτερος στην πολλά υποσχόμενη Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία στα 1302, διέψευσε παταγωδώς τις προσδοκίες της και εξέθεσε τους ήδη ανυπεράσπιστους βυζαντινούς πληθυσμούς ακόμη περισσότερο στο φάσμα του εξανδραποδισμού, καθώς οι αξιώσεις, το μεγάλο μέγεθος και ο απροσδιόριστος χρόνος μίσθωσης των μισθοφόρων αυτών ξεπερνούσαν κατά πολύ τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του Βυζαντίου.¹¹² Ιδιαίτερα μετά τη δολοφονία του αρχηγού τους Ρογήρου de Floor στα 1305, οι Καταλανοί στράφηκαν ανοιχτά κατά των Βυζαντινών και με συμμάχους 500 Τούρκους, που για πρώτη φορά αποκτούσαν πρόσβαση στα ευρωπαϊκά εδάφη του Βυζαντίου,¹¹³ επιδόθηκαν σε καταστροφές, λεηλασίες και εξανδραποδι-

110. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, σ. 86-87. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η αγορά των δούλων», σ. 260.

111. Για τη Μεγάλη Καταλανική Εταιρεία, βλ. ενδεικτικά ALICE-MARY TALBOT, "Catalan Grand Company", *ODB* 1, σ. 389. R. I. BURNS, "The Catalan Company and the European powers, 1305-1311", *Speculum* 29 (1954) 751-771. M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, σ. 78-82. SETTON, *Athens in the Middle Ages*, κεφ. IV, σ. 168-176.

112. KYRIAKIDIS, "The employment of large groups of mercenaries in Byzantium", 208-230. M. C. BARTUSIS, "Brigandage in the late Byzantine Empire", *Byzantion* 51 (1981), σ. 396.

113. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, I, σ. 228.22-24 και σ. 229. I. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, "The Turks in Europe (1305-13) and the Serbs in Asia Minor (1313)" στο: *Society, Culture and Politics in Byzantium*, Ashgate, Variorum, Aldershot 2005, κεφ. XIX, σ. 159.

σμούς στη Θράκη, Μακεδονία, Άγιο Όρος και Θεσσαλία. Οι ληστρικές επιδρομές της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας στα εδάφη του Βυζαντίου τα οποία είχε κληθεί να υπερασπίσει, σε συνδυασμό με τις πειρατικές της δραστηριότητες και τους εξαιρετικά υψηλούς μισθούς που είχε δεχθεί από τη βυζαντινή κυβέρνηση, της απέφερε μεγάλα κέρδη στο διάστημα 1303-1307.¹¹⁴ Οι Καταλανοί πραγματοποιούσαν ασταμάτητα επιδρομές στη Βοιωτία, την Ήπειρο, την Αττική και στις ακτές του κόλπου της Πάτρας.¹¹⁵ Η διακίνηση Βυζαντινών σκλάβων από τους Καταλανούς συνέβαλε στην αυξημένη παρουσία τους στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα όχι μόνο στις βασικές αγορές δουλεμπορίου της ανατολικής Μεσογείου που εφοδιάζονταν κυρίως από τα Τουρκικά εμιράτα, αλλά και στα κέντρα δουλεμπορίου της δυτικής Μεσογείου. Οι Καταλανοί πούλησαν αρχικά τους περισσότερους από τους Βυζαντινούς που είχαν αιχμαλωτίσει πρωτίστως στη Σικελία, με τις πρώτες συμβολαιογραφικές πράξεις πώλησης Βυζαντινών να εμφανίζονται στα 1307.¹¹⁶ Οι Βυζαντινοί σκλάβοι που κατακλύζουν στην κυριολεξία τη Σικελία στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, καταφέρνουν να αναπληρώσουν τη μεγάλη έλλειψη σε σκλάβους μουσουλμάνους που είχε σημειωθεί στο νησί μετά την κατάρρευση των σταυροφορικών κρατών στη Μέση Ανατολή και ιδίως μετά την πτώση της Άκρας (1291).¹¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι η δουλεία στη Σικελία και γενικότερα στον κόσμο της Μεσογείου, αποτέλεσε ένα αστικό φαινόμενο, όπου οι σκλάβοι δεν χρησιμοποιούνταν συνήθως σε αγροτικές ασχολίες.¹¹⁸ Συνεπώς, οι Βυζαντινοί σκλάβοι στη Σικελία τον 14^ο αιώνα βρίσκονται στην υπηρεσία εμπόρων, τεχνιτών, δικαστών, συμβολαιογράφων, φορολογικών υπαλλήλων και μεγιστάνων, χρησιμεύουν ως δάσκαλοι σε μικρά παιδιά, ως οικιακοί βοηθοί και ως χειρώνακτες εργάτες.¹¹⁹ Στη δεύτερη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα, Βυζαντινοί που είχαν αιχμαλωτισθεί από τους Καταλανούς στην κυρίως Ελλάδα, βρισκο-

114. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 189.

115. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 561.

116. Ο.π., σ. 191.

117. BACKMAN, *The Decline and Fall of Medieval Sicily*, σ. 251. Η δουλεία Βυζαντινών στη Σικελία είναι ένα φαινόμενο του 14^{ου} αιώνα. Πρβλ. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 565, σημ. 48.

118. PADILLA, "The Transport of Muslim Slaves", σ. 380.

119. BACKMAN, *The Decline and Fall of Medieval Sicily*, σσ. 252 και 256.

νται σε αφθονία στις αγορές της Κρήτης.¹²⁰ Ένα περιστατικό εξανδραποδισμού ενός εμφανίσιμου εφήβου κατά την άλωση της Νέας Πάτρας (Υπάτη) από τους Καταλανούς του δουκάτου της Αθήνας στα 1319 καταγράφεται μέσα στο Βίο του οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη. Πρόκειται για τη δούλωση του ίδιου του οσίου σε ηλικία 16 ή 17 χρονών, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε λόγω της ωραίας εξωτερικής του εμφάνισης κατά την άλωση της πατρίδας του από τον Αλφόνσο Φρειδερίκο της Σικελίας (βικάριο του δουκάτου της Αθήνας στο διάστημα 1317-1330) με σκοπό να σταλεί ως λάφυρο στη χώρα του.¹²¹ Αργότερα, από την Καταλανική κατάκτηση του δουκάτου της Αθήνας (1311-1388), εξανδραποδίστηκε ένας τεράστιος αριθμός αιχμαλώτων και κατέκλυσε τις αγορές, από τις οποίες ωφελήθηκε ιδιαίτερα το δουλεμπόριο της Μαγιόρκας.¹²² Η παρουσία Βυζαντινών σκλάβων στην Ισπανία βεβαιώνεται αμέσως μετά το 1311.¹²³ Κέντρα του Καταλανικού δουλεμπορίου Βυζαντινών σκλάβων ήταν η Θήβα, η Κόρινθος, ο Χάνδακας και το Παλέρμο της Σικελίας.¹²⁴ Στη Θήβα, πρωτεύουσα του Καταλανικού δουκάτου και ιδιαίτερα σημαντική αγορά δουλεμπορίου τον 14^ο αιώνα,¹²⁵ συνέρρεαν έμποροι της Μαγιόρκας και της Βαρκελώνης για να προμηθευτούν Βυζαντινούς σκλάβους και να τους μεταπωλήσουν στις Βαλεαρίδες νήσους και στην Καταλονία. Η δουλεία γνώριζε τεράστια διάδοση στην Καταλονία μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα εξαιτίας της μεγάλης δραστηριότητας Καταλανών εμπόρων-πειρατών, οι οποίοι με συνεχείς επιδρομές στις ακτές της κυρίως Ελλάδας, της Πελοποννήσου και των νησιών του Αρχιπελάγους αιχμαλώτιζαν Βυζαντινούς και τους διοχέτευαν στο δραστήριο δουλεμπόριο τους.¹²⁶ Σύμφωνα με επιστολή του Μαρίνο Σανούδο Τορ-

120. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade*, σ. 161. PERTUSI, "Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo", σ. 916.

121. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης*, Μετέωρα 1990, σ. 40-41 και σ. 133.

122. Α. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Α' Αρχές και διαμόρφωση του*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 130, σημ. 5 και σ. 194. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 827.

123. D. J. CONSTANTELOS, *Poverty, Society and Philanthropy in the Late Mediaeval World*, New Rochelle, New York 1992, σ. 111, σημ. 33. CH. VERLINDEN, "Orthodoxie et esclavage au bas moyen âge", *Mélanges E. Tisserant, Studi e Testi* 5, Rome 1964, σ. 428-429.

124. CONSTANTELOS, *Poverty*, σ.111.

125. SETTON, "Catalan Society in Greece in the Fourteenth Century", σ. 248.

126. J. MIRET Y SANS, «La Esclavitud en Catulua en los últimos tiempos de la edad

σέλλο, η Πελοπόννησος είχε γίνει στα 1330 βορά των Καταλανών και των Τούρκων.¹²⁷ Στα 1358 είκοσι έξι κάτοικοι της Αρκαδίας αρπάχτηκαν από Καταλανικό πλοίο και πουλήθηκαν σκλάβοι.¹²⁸ Το δουλεμπόριο Βυζαντινών εξακολουθεί να υφίσταται στα Ισπανικά βασίλεια και στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα. Στα 1419 ο Μανουήλ Β' προσπαθεί να εξασφαλίσει, μέσω του πρεσβευτή του Παύλου Σοφιανού στον Αλφόνσο Δ' της Αραγωνίας, την απελευθέρωση πενήντα περίπου Βυζαντινών της Πελοποννήσου, τους οποίους Καταλανοί πειρατές είχαν πουλήσει σκλάβους στη Σικελία.¹²⁹ Τέλος στα 1430, ο ίδιος ο Γεώργιος Σφραντζής αιχμαλωτίστηκε από Καταλανούς στο Ιόνιο μαζί με πολλούς άλλους και κρατήθηκε όμηρος για κάποιο διάστημα στην Κεφαλονιά. Ενώ οι Καταλανοί άφησαν σκόπιμα να διαρρεύσει η φήμη ότι θα τον μεταφέρουν στη Νεάπολη της Ιταλίας, στην πραγματικότητα επέστρεψαν στη Γλαρέντζα, όπου και πούλησαν τόσο τον ίδιο, όσο και τους υπόλοιπους.¹³⁰

Στην ιστορία του δουλεμπορίου της Μεσογείου η Γένουα έχει πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στην Ιταλία, όσο και σε διεθνές επίπεδο.¹³¹ Με την εγκατάσταση τους στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, οι Γενουάτες επιδίωξαν και κατάφεραν να κυριαρχήσουν στην οικονομική της ζωή στο διάστημα 1270-1475, μετατρέποντας την σε γενουατική λίμνη. Η εμπορική τους βάση στον Καφφά αναδεικνύεται τον 14^ο αιώνα σε διεθνές κέντρο δουλεμπορίου,¹³² και παρά τον ισχυρό ανταγωνισμό Βενετών και Καταλανών, οι Γενουάτες εξελίσσονται στους κύριους προμηθευτές σκλάβων τόσο του μουσουλμανικού, όσο και του χριστιανικού κόσμου.¹³³ Στο διάστημα από τα τέλη του 13^{ου} μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, η διακίνηση και εκμετάλλευση δούλων γίνεται

media», *Revue hispanique* 41 (1917) 17-25. SETTON, *Catalan dominion of Athens. 1311-1388*, σ. 248.

127. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, 90, σημ. 4.

128. Ο.π., σ. 87-88

129. FR. DÖLGER, P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 5. Teil: *Regesten von 1341-1453*, München 1965, no 3377.

130. Σφραντζής, *Χρονικόν*, έκδ. R. MAISANO, Roma 1990, σ. 68. 19-24.

131. BALARD, *Romanie génoise*, II, σσ. 785 και 830.

132. C. J. ROBINSON, *Black marxism: the making of the Black radical tradition*, North Carolina 1983, σ. 16, σημ. 52.

133. ST. A. EPSTEIN, *Genoa and the Genoese. 958-1528*, Chapel Hill and London 1996, σ. xvii.

αντιπροσωπευτική έκφανση της ζωής και του εμπορίου τους¹³⁴ και τους αποφέρει τεράστια κέρδη. Στη Γένουα συρρέουν έμποροι από ολόκληρη τη δυτική Μεσόγειο για να αγοράσουν σκλάβους, τους οποίους Γενουάτες έμποροι είχαν προηγουμένως προμηθευθεί από τους ηγεμόνες των παρευξείνιων περιοχών, τους Καταλανούς και τους Τούρκους.¹³⁵ Στο σύνολο των Βαλκανικών λαών που πέφτουν θύματα εξανδραποδισμού τον 14^ο αιώνα (Βούλγαροι, Ούγγροι, Βόσνιοι, Αλβανοί, Βλάχοι), το υψηλότερο ποσοστό (56,7%) κατέχουν οι Βυζαντινοί και ζουν ως σκλάβοι στη Γένουα. Οι Βυζαντινοί αυτοί προέρχονται τόσο από πόλεις που ανήκουν στη βυζαντινή επικράτεια (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη), όσο και από άλλες εκτός αυτής (Τραπεζούντα, Βάρνα, Καφφάς, Αλμυρός και Εύβοια).¹³⁶ Το υψηλότερο ποσοστό Βυζαντινών σκλάβων στη Γένουα (69,4%) συναντά κανείς στο διάστημα 1300-1320.¹³⁷ Στη Γένουα και γενικότερα στη Δύση μεγαλύτερη είναι η προτίμηση για το γυναικείο φύλο από ότι για το ανδρικό και ιδιαίτερα για τα νέα κορίτσια, τα οποία διακρίνονταν για την προσαρμοστικότητά τους, ήταν κατάλληλα για οικιακές ασχολίες και ικανά να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των κυριών τους.¹³⁸ Έτσι τον 14^ο αιώνα στη Γένουα το ποσοστό Βυζαντινών γυναικών σκλάβων είναι 70,2%, ενώ το αντίστοιχο των ανδρών μόνο 39,8%. Το ποσοστό όμως Βυζαντινών σκλάβων στη Γένουα σε σχέση με τους σκλάβους από τις βόρειες και ανατολικές παρευξείνιες χώρες είναι πολύ μικρό, με τους Τατάρους να κατέχουν την πρώτη θέση και τους Κιρκάσιους να ακολουθούν.¹³⁹ Όπως διαφαίνεται μέσα από ένα περιστατικό παραβατικής συμπεριφοράς Γενουατών του Πέραν σε βάρος Βυζαντινών πολιτών, από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα οι Βυζαντινοί εμφανίζονται ολοένα και πιο απροστάτευτοι ακόμη και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, απέναντι στα δίκτυα αδίστακτων δουλεμπόρων

134. EPSTEIN, *Genoa and the Genoese*, σ. 281.

135. LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο-1204-1500*, σ. 410.

136. BALARD, *Romanie génoise*, II, σ. 797.

137. BALARD, *Romanie génoise*, II, σ. 800.

138. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, II, σ. 561-562. M. BALARD, "Giacomo Badoer et le commerce des esclaves" στο: *Les espaces sociaux de l'Italie urbaine, XIIe-XVe siècles. Recueil d'articles*, Paris 2005, σ. 68. Για την κυριαρχία των γυναικών σκλάβων και στη Βενετία βλ. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, σ. 557.

139. Σύμφωνα με τον πίνακα no 53 - Répartition par races et sexes des esclaves à Gênes au XIVe siècle, που παραθέτει ο BALARD, *Romanie génoise*, II, σ. 799.

της Μεσογείου. Συγκεκριμένα, ο Ανδρόνικος Β' προβαίνει στα 1308 στην καταγγελία Γενουατών εμπόρων του Πέραν στο Διοικητικό Συμβούλιο της Γένουας, οι οποίοι είχαν με δόλο πείσει ανύποπτα αγόρια και κορίτσια από την Κωνσταντινούπολη, αλλά και άλλες περιοχές της βυζαντινής επικράτειας, να τους ακολουθήσουν μέχρι τη Γένουα, όπου και τα πούλησαν ως σκλάβους.¹⁴⁰ Κατάπληξη προκαλεί ο υψηλός αριθμός Ελλήνων που προέρχονται από την Εύβοια και οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν αιχμαλωτιστεί και πουληθεί σκλάβοι από τους Γενουάτες.¹⁴¹ Με το Βυζάντιο ολοένα και πιο εκτεθειμένο στο έλεος των ξένων δυνάμεων των οποίων τα συμφέροντα βρίσκονταν στην ίδια του την επικράτεια, τα κρούσματα δόλιας απαγωγής ή μαζικών αιχμαλωσιών και εξανδραποδισμού Βυζαντινών πολλαπλασιάζονται με γρήγορους ρυθμούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι ως αντίποινα για την ακούσια εμπλοκή του Βυζαντίου στα 1351 στον εμπορικό ανταγωνισμό Γενουατών και Βενετών, ο Γενουάτης Paganino Doria με ένα στόλο 60 πλοίων προχώρησε στην άλωση της πόλης της Ηράκλειας στη θάλασσα του Μαρμαρά και στον εξανδραποδισμό και των 766 Βυζαντινών κατοίκων της που πουλήθηκαν στο σκλαβοπάζαρο του Πέραν.¹⁴² Η ερημωμένη πόλη κατοικήθηκε ξανά από τους κατοίκους της χάρη στις προσπάθειες που κατέβαλε ο επίσκοπος της Φιλόθεος, ο οποίος, αφού εξαγόρασε τους πιο επιφανείς πολίτες με την καταβολή λύτρων, πέτυχε την απελευθέρωση του πλήθους των απλών πολιτών χωρίς χρήματα.¹⁴³ Άλλο ένα περιστατικό αρπαγής μεγάλου αριθμού βυζαντινών πολιτών από τους Γενουάτες και πώλησής τους σε σκλαβοπάζαρα είναι απόρροια του πολέμου που είχε ξεσπάσει στα 1348 ανάμεσα στο Βυζάντιο και στους Γενουάτες του Γαλατά, όταν αυτοί οι τελευταίοι αντέδρασαν δυναμικά στις ενέργειες του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού να σπάσει το εμπορικό

140. Το αποτέλεσμα της επέμβασης του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν η υπογραφή μιας συμφωνίας στα 1308, σύμφωνα με την οποία όσοι Βυζαντινοί πολίτες είχαν πουληθεί ως σκλάβοι στην Ιταλία έπρεπε να απελευθερωθούν. Βλ. σχετικά DÖLGER, *Regesten*, 4. Teil, no 2310. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, σ. 184-185. HEYD, *Histoire du commerce du Levant*, I, σ. 455.

141. VERLINDEN, *L' esclavage dans l' Europe médiévale*, II, σ. 565.

142. BALARD, *Romanie génoise*, I, σ. 303-304 και II, σ. 827-828. FLEET, *European and Islamic Trade*, σ. 39.

143. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, έκδ. L. SCHOPEN, τ. III, Bonnae 1828, σ. 216.24-217.23.

τους μονοπώλιο στην ανατολική Μεσόγειο. Σύμφωνα με τον Αλέξιο Μακρεμβολίτη, όταν η επίθεση των Γενουατών κατά της Κωνσταντινούπολης απέτυχε και οι προτάσεις τους για ειρήνη δεν έγιναν δεκτές, για αντίποινα στράφηκαν στις πιο ανυπεράσπιστες γειτονικές βυζαντινές πόλεις, με πρώτη τη Σωζόπολη, εξανδραποδίζοντας χιλιάδες από τους κατοίκους τους.¹⁴⁴

Με φόντο τον ευμετάβλητο γεωπολιτικό χάρτη της ανατολικής Μεσογείου και μέσα από μία πρώτη προσέγγιση του πολυδιάστατου φαινομένου του δουλεμπορίου Βυζαντινών σκλάβων τον 14^ο αιώνα, γίνεται αντιληπτό ότι για το ξεκίνημά του ευθύνεται ένα πολιτικό γεγονός, αυτό της εμφάνισης και εδραίωσης των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Με τη Μικρά Ασία να αλλάζει πρόσωπο από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και από βυζαντινή και χριστιανική να μετατρέπεται ραγδαία σε τουρκική και ισλαμική, το δουλεμπόριο Βυζαντινών σκλάβων που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 11^{ου} αιώνα στη Μικρά Ασία από τα άναρχα στίφη νομάδων Τούρκων, γενικεύτηκε τον 14^ο αιώνα από τα Τουρκομανικά εμιράτα κάτω από το πρόσχημα του Ιερού Πολέμου, καθώς μεγάλη μερίδα του βυζαντινού πληθυσμού βρέθηκε στη δίνη των κατακτήσεων τους. Τα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα Βενετών και Γενουατών και η στρατιωτική ανάμειξη των Καταλανών στις τύχες του Βυζαντίου συντελούν στη διεθνοποίηση αυτού του δουλεμπορίου, το οποίο από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα επεκτάθηκε με τους Οθωμανούς από τη δυτική Μικρά Ασία και στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Βυζαντίου και έσβησε οριστικά με την πτώση του Βυζαντίου.

144. Αλέξιος Μακρεμβολίτης, *Λόγος Ιστορικός*, έκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, τ. Α', Πετρούπολη 1891, σ. 153. 2-6. D. M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Cambridge 1993, σ. 222.

ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ*

**Το εμπόριο του λιναριού και του βαμβακιού
στην Πελοπόννησο (14^{ος}-15^{ος} αι.)**

Ο Γεώργιος Γεμιστός, στον συμβουλευτικό λόγο-του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο για την κατάσταση της Πελοποννήσου, καταγγέλλει τη ροπή των συμπατριωτών-του προς τα ξένα προϊόντα και καταδικάζει την αλόγιστη εισαγωγή-τους στη χώρα. Κατά την άποψή-του, τίποτε σχεδόν απ' όσα εισάγονταν δεν είχε ανάγκη ο τόπος πλην σιδήρου και όπλων, που θα μπορούσαν να ανταλλάσσονταν με εγχώρια μεταξωτά υφάσματα (των βαμβυκίνων τούτων *ράδιον ἀλλάτεσθαι*)¹. Ιδιαίτερα επιμένει στον παραλογισμό της επιζήτησης και εισαγωγής ξενικών ενδυμάτων, ενώ η χώρα παρήγε τις απαραίτητες πρώτες ύλες και τα κατάλληλα υφάσματα: *Τῶν γὰρ ξενικῶν τούτων ἐσθημάτων πολλή ἀλογία καὶ δεῖσθαι. Οὐ γὰρ σμικρά που κακία πολιτείας, παρόντων μὲν ἐρίων τούτων, ὧν ἡ χώρα φέρει, παρόντος δὲ λίνου, οὔσης δὲ βύσσου, ὄντων δὲ βαμβυκίνων, μὴ τούτοις τὰ περὶ τὴν ἀμπεχόνην οὕτως ὅπως ἂν δυνώμεθα φιλοτεχνεῖν, ἀλλὰ τῶν ἔξωθεν μὲν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους κομιζομένων ἐκείνων ἐρίων, ὑπὲρ δὲ τὸν Ἴόνιον εἰς ἐσθῆτα σκευαζομένων δεομένους φαίνεσθαι*².

Η μαρτυρία του Έλληνα φιλοσόφου είναι πολλαπλά σημαντική. Η Πελοπόννησος εμφανίζεται ως χώρα με επάρκεια εγχωρίων πρώτων

* Ιστορικός, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών Ε.Ι.Ε.

1. Η λέξη *βαμβύκινος* (= βομβύκινος) ερμηνεύεται ως «μεταξωτός»: βλ. ΕΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, λ. *βαμβύκινος, βομβύκινος*. Αντίθετα, στην Επιτομή του Λεξικού ερμηνεύεται ως «βαμβακερός»: βλ. Ι. Ν. ΚΑΖΑΖΗΣ, Τ. Α. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, *Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, λ. *βαμβύκινος*.

2. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΜΙΣΤΟΥ, *Εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*, στο έργο ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ', Αθήνα 1926, σ. 263. Βλ. επίσης ΧΡ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, Περί πελοποννησιακῶν πραγμάτων*, Αθήνα 2002, σ. 236-237, όπου η λέξη «βαμβυκίνων» μεταφράζεται ως «βαμβάκι», πλεοναστικά έπειτα από το «βύσσος».

υλών υφαντουργίας (έρια, λινάρι, βαμβάκι, μετάξι), ικανών να καλύψουν πληρέστατα τις ανάγκες ένδυσης του πληθυσμού. Ωστόσο, είχαν μεγαλύτερη ζήτηση τα εισαγόμενα από τη Δύση – από τις χώρες του Ατλαντικού – μάλλινα υφάσματα, που συνήθως τα μεταποιούσαν στην Ιταλία σε είδη ενδυμασίας και εισάγονταν ως έτοιμα ενδύματα στην Πελοπόννησο. Είναι φανερό, ότι την εποχή αυτή (αρχές του 15^{ου} αιώνα) ο δυτικός τρόπος ένδυσης είχε γίνει του συρμού στην ελληνική Ανατολή με αποτέλεσμα να υπάρχει σαφής προτίμηση του πληθυσμού στα δυτικά προϊόντα³. Απέναντι στην πρακτική αυτή ο Γεώργιος Γεμιστός με σαφήνεια διατυπώνει την πλήρη αντίθεσή-του θεμελιωμένη σε λόγους αισθητικής και οικονομίας: *Ὡς πλέονι ἂν καλλίους τῶ ὄντι ἤμεν τοῖς ἐπιχωρίοις τούτοις χρώμενοι καὶ ἀντάρκως τὰ περι τὴν ἀμπεχόνην ἔχοντες ἢ ὄσω καλλίων ἂν δόξειεν ἴσως ἡ ξενικὴ αὕτη ἐσθῆς τῆς ἐπιχωρίως ἂν σκευασθησομένης*⁴.

Λίγο μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, ο καρδινάλιος Βησσαρίων σε επιστολή-του από τη Φερράρα (20 Μαΐου 1459) προς τον μινόριτη μοναχό Ιάκωβο Πικεντίνο, με την οποία τον ενημέρωνε για την απόφαση του πάπα (Πίου Β') να συνδράμει στρατιωτικά τον δεσπότη Θωμά Παλαιολόγο, έγραφε ότι η Πελοπόννησος – της οποίας δεν παραλείπει να εξάρει τη στρατηγική θέση – διέθετε αφθονία αγαθών, όχι μόνον εκείνων που είναι απαραίτητα για την ανθρώπινη επιβίωση, αλλά και εκείνων που χρησιμεύουν στην καλαισθησία. Ανάμεσα σ' αυτά ανέφερε το μαλλί, το βαμβάκι, το λινάρι και το μετάξι (... *lanam, bombicem, linum, setam* ...)⁵.

3. Το φαινόμενο της εισαγωγής από τη Βενετία ή από τις βενετικές κτήσεις της Μεθώνης και της Κορώνης υφασμάτων και εμπορευμάτων προς τις περιοχές του ελληνικού δεσποτάτου της Πελοποννήσου διαπιστώνεται και από το σχετικό ψήφισμα της βενετικής Συγκλήτου στις 19 Ιουνίου 1430· Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, III, Παρίσι 1882, σ. 380-381, αριθ. 968. Πρβλ. και το ψήφισμα της 1^{ης} Αυγούστου 1439, ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 460 [αριθ. 1044], στίχ. 8-26.

4. Ό.π., σ. 263.– Σχετικό με τις θέσεις του Γεμιστού είναι το σύντομο σχόλιο Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Η κατά Πλήθωνα ξενομανία του Έλληνα», *Ηλιαία*, τεύχ. 38 (Σεπτέμβριος 2008), σσ. 25-26.

5. *In Graecia est quaedam magna provincia, quae vulgariter appellatur Morea ... agrum habens feracissimum, fertilissimum et omnium rerum abundantissimum, non solum eorum, quae ad usum humanum necessaria sunt, sed etiam quae ad ornatum faciunt panem, vinum, carnes, caseum, lanam, bombicem, linum, setam, chremisinum, granum, uvas passas parvas ... Haec omnia in maxima abundantia habentur.* ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ', Αθήνα 1930, σ. 255, στίχ. 5-13.

Όπως συνάγεται από τη μελέτη των πηγών, κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο η Πελοπόννησος είναι τόπος παραγωγής, επεξεργασίας και μεταποίησης, αλλά και σημαντικό κέντρο εμπορίας μαλλιού, λιναριού, βαμβακιού και μεταξιού⁶. Ωστόσο, παρά τη σπουδαιότητα του πράγματος για την ιστορία τόσο της τοπικής όσο και της ευρωπαϊκής οικονομίας, δεν έχουν γίνει ειδικές συστηματικές μελέτες, ενώ οι σποραδικές αναφορές που απαντούν σε γενικότερα έργα δεν επαρκούν για να συνθέσουν ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος⁷. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στο θέμα του βαμβακιού και του λιναριού παρατηρούμε, ότι αντίθετα με το ευγενές μετάξι που τα τελευταία χρόνια έγινε αντικείμενο ειδικότερης και περισσότερο συστηματικής μελέτης των ιστορικών⁸, το λινάρι και το βαμβάκι, διακριτικότερα αλλά επίσης ευγενή, πολυτιμότερα και σε ευρύτερη χρήση υλικά, δεν έχουν ακόμη μελετηθεί και προβληθεί σε αντίστοιχο βαθμό από την ιστορική έρευνα⁹.

6. Βλ. D. A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée, Vie et institutions. Edition revue et augmentée par Chryssa Maltézu, Λονδίνο, Variorum, 1975*, σ. 251 κ.ε.

7. Εξάριση αποτελεί η ανακοίνωση για την παραγωγή μεταξιού στη φραγκική Πελοπόννησο που δημοσιεύει ο D. JACOBY, «Silk production in the Frankish Peloponnese: the evidence of fourteenth century surveys and reports», στον τόμο H. A. Kalligas (επιμ.), *Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions - Reports - Statistics. In Honour of Sir Steven Runciman*, Μονεμβασία 1994, σ. 41-61 [ανατύπωση στον τόμο του ΙΔΙΟΥ, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, Λονδίνο, Variorum, 1997, VIII]. Του ΙΔΙΟΥ, «The production of Silk Textiles in Latin Greece», στον τόμο *Τεχνολογία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σ. 22-35. Βλ. επίσης του ΙΔΙΟΥ «Silk crosses the Mediterranean», στο έργο Gabriela Aivaldi (επιμ.), *Le vie del Mediterraneo. Idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI)*, Γένοβα 1997, σ. 55-79 [ανατύπωση στον ΙΔΙΟΥ, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot-Burlington, Variorum, 2001, XI] και για την προγενέστερη βυζαντινή περίοδο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of the Kommerkiarioi», *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986) σ. 33-51. D. JACOBY, «Silk in western Byzantium before the fourth Crusade», *Byzantinische Zeitschrift*, 84/85 (1991/1992), σ. 452-500 [ανατύπωση στον ΙΔΙΟΥ, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*, VII]. Βλ. ακόμη όσα αναφέρει σχετικά η ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΒΑΡΑ, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe-XVe siècles*, Βενετία 2008, σ. 264-270.

8. Αρκεί να αναφερθούν οι επιστημονικές δραστηριότητες στο πρόγραμμα της UNESCO «Δρόμοι του μεταξιού» [*Silk Roads: Roads of Dialogue*]. Βλ. *Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue, Maritime Route Expedition. Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / E.I.E., 1991.

9. Εκτός από το ειδικότερο έργο του Μ. F. MAZZAOUI, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600*, Κέμπριτζ 1981 και τη μελέτη του G. SAINT-GUILLAIN, «Les

Τόσο το λινάρι όσο και το βαμβάκι είχαν ευρεία χρήση κατά την αρχαιότητα στις χώρες της Ανατολής, απ' όπου η χρήση τους διαδόθηκε στην Ελλάδα. Είναι βέβαιο, ότι η καλλιέργεια του λιναριού, πιθανότατα και του βαμβακιού, είχε εισαχθεί στην Πελοπόννησο ήδη από την αρχαιότητα. Ο Θουκυδίδης αναφέρει, ότι κατά τον αποκλεισμό των Λακεδαιμονίων στη Σφακτηρία από τους Αθηναίους το 425 π.Χ., οι Είλωτες έχοντας αποσπάσει την υπόσχεση για ελευθερία εφοδίαζαν με υποβρύχιες επιχειρήσεις τους αποκλεισμένους με αλεσμένο λιναρόσπορο (ἐσένεον δὲ καὶ κατὰ τὸν λιμένα κολυμβηταὶ ὕψυδροι, καλωδίω ἐν ἄσκοις ἐφέλκοντες μήκωνα μεμελιτωμένην καὶ λίνου σπέρμα κεκομμένον)¹⁰. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί, ότι κατά την αρχαιότητα το λινάρι είναι γνωστό και ως βύσσος, ονομασία που χρησιμοποιούνταν για δήλωση του ινδικού λινού (νήματος, υφάσματος ή και ιματίου από λινό υφάσμα). Αλλά με την ίδια ονομασία αναφέρεται και το βαμβάκι με αποτέλεσμα να δημιουργείται συχνά σύγχυση. Μάλιστα, στο χωρίο του Γεωργίου Γεμιστού, που αναφέρθηκε παραπάνω, η βύσσος παρατίθεται στο λίνον, όπως και στο χωρίο του Ησαΐα (19,9). Τα πορφυρά βύσσινα ενδύματα ήταν ενδεικτικά πολυτέλειας, πλούτου και μεγαλοπρέπειας¹¹. Στη βυζαντινή εποχή είναι

ducs de l'archipel et le coton de Santorin (fin XIVe-début XVe siècle)», στον τόμο Chryssa MALTEZOU – P. SCHREINER (επιμ.), *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Βενετία 2002, σ. 365-394, σποραδικές αναφορές υπάρχουν στο έργο του E. ASHTOR, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1983. Στοιχεία για την παραγωγή και το εμπόριο του βαμβακιού στην Πελοπόννησο παρέχονται σε γενικότερα έργα και μελέτες· βλ. FR. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959, σ. 321-322. ΤΖΑΒΑΡΑ, Clarentza, σ. 273-274.

10. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, *Ξυγγραφή*, IV, 26.

11. Στην Βίβλο γίνεται συχνή αναφορά στην βύσσο ως είδος πολύτιμου υφάσματος (Εξοδος 25 κ.ε. passim. Ενδεικτικά^{26.1}: Καὶ τὴν σκητὴν ποιήσεις δέκα αὐλαίας ἐκ βύσσου κεκλωσμένης..., ^{26.36}: Καὶ ποιήσεις ἐπίπαστρον ἐξ ὑακίνθου καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου κεκλωσμένου καὶ βύσσου κεκλωσμένης, ἔργον ποικιλτοῦ,^{36.34-36}: Καὶ ἐποίησαν χιτῶνας βυσσίνους ἔργον ὑφαντὸν Ἀαρῶν καὶ τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ καὶ τὰς κιδάρεις ἐκ βύσσου καὶ τὴν μίτραν ἐκ βύσσου καὶ τὰ περισκελῆ ἐκ βύσσου κεκλωσμένης καὶ τὰς ζώνας αὐτῶν ἐκ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου νενησμένου, ἔργον ποικιλτοῦ, ὃν τρόπον συνέταξεν Κύριος τῷ Μωυσῆ.- Επίσης Παροιμίας ^{31.22}: δισσὰς χλαίνας ἐποίησεν τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς, ἐκ δὲ βύσσου καὶ πορφύρας ἑαυτῇ ἐνδύματα. Ησαΐας^{3.23} καὶ ^{19.9}: καὶ αἰσχύνῃ λήμψεται τοὺς ἐργαζομένους τὸ λίνον τὸ σχιστὸν καὶ τοὺς ἐργαζομένους τὴν βύσσον. *Ιεζεκιήλ* 16.10 καὶ 27.7). Στην Καινή Διαθήκη απαντά αναφορά στο Κατὰ Λουκάν 16.19: Ἀνθρωπος δὲ τις ἦν πλούσιος, καὶ ἐνεδιδύσκετο πορφύραν καὶ βύσσον...

σε ευρεία χρήση η ονομασία βάμβαξ ή πάμπαξ και το υποκοριστικό βαμβάκιν¹². Ωστόσο, βαμβύκινος ή βομβύκινος (από το «βόμβυξ») σημαίνει τον κατασκευασμένο από μετάξι. Αντίθετα, στα μεσαιωνικά λατινικά η ονομασία *bombix* χρησιμοποιείται για να δηλωθεί λογιότερα το βαμβάκι, που συνηθέστερα ονομάζεται *bombacium* ή *bombagium* και από τα τέλη του 13ου αιώνα *cottonum* ή *gothonus*. Η ονομασία βάμβαξ θεωρείται ότι προέρχεται από το περσικό *rambak*, ενώ η λατινική *cottonum* έχει προέλευση από την αραβική λέξη *qotn*.

Είναι γνωστό, ότι η καλλιέργεια του λιναριού και του βαμβακιού απαιτεί παχιά και υγρά αμμώδη ή αμμοαργιλώδη εδάφη και ήπιο ή θερμό κλίμα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ενωρίς άρχισε η καλλιέργειά-τους σε περιοχές που ανταποκρίνονταν στις προϋποθέσεις αυτές, όπως η Αχαΐα, η Ηλεία, η Μεσσηνία, η Λακωνία και η Αργολίδα. Ωστόσο, όπως βεβαιώνει ο Πausανίας, μόνον στην Ηλεία υπήρχε στην εποχή του (2ος αι. μ.Χ.) καλλιέργεια «βύσσου» και σε κανένα άλλο μέρος της Ελλάδας, προσθέτοντας μάλιστα, ότι ως προς τη λεπτότητά-της η ηλειακή βύσσος δεν υστερούσε καθόλου απέναντι στη φημισμένη εβραϊκή, μόνο που δεν ήταν ξανθή όπως εκείνη¹³. Κυριότερα κέντρα επεξεργασίας και μεταποίησης του λιναριού και του βαμβακιού ήταν

Ο σπόρος του λιναριού / βύσσου έχει χρώμα βαθύ πορφυρό, το γνωστό σήμερα ως «βυσσινί». Τα υφάσματα που είχαν αυτό το χρώμα, ακόμη και αν δεν ήταν λινά, αποκαλούνταν βύσσινα. Το επίθετο ουσιαστικοποιημένο δηλώνει και το οξυκέρασο (βύσσινο) ακριβώς λόγω του χρώματος του καρπού αυτού.

12. C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Λυών 1688 [ανατύπωση Γκρατς 1958], στήλη 172. Βλ. ΚΡΙΑΡΑ, *Λεξικό*, τόμ. Δ', λ. βάμβαξ. Ο τύπος βαμβάκιν απαντά στο «τακτικόν» του Νικηφόρου Β' Φωκά, *Στρατηγική Εκθεσις και Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, έκδ. E. MCGEER, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, *Dumbarton Oaks Studies* 33, Washington, D.C., 1995, σ. 12.

13. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Ηλιακά*, V, 5,2: *Θαυμάσαι δ' ἂν τις ἐν τῇ γῇ τῇ Ἡλείᾳ τὴν τε βύσσον, ὅτι ἐνταῦθα μόνον, ἐτέρωθι δὲ οὐδαμοῦ τῆς Ἑλλάδος φύεται... ἡ δὲ βύσσος ἢ ἐν τῇ Ἡλείᾳ λεπτότητος μὲν ἔνεκα οὐκ ἀποδεῖ τῆς ἑβραίων, ἐστὶ δὲ οὐχ ὁμοίως ξανθή.* Στην έκδοση Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πausανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά και Ἡλιακά*, Αθήνα 1994, σ. 203, η λέξη «βύσσος» μεταφράζεται «λινάρι». Στην έγκυρη αγγλική μετάφραση του έργου του Πausανίας: *Pausanias's Description of Greece. Translated with a Commentary by J. G. FRAZER*, Νέα Υόρκη 1965, σ. 242, η «βύσσος» μεταφράζεται «fine flax» (λεπτό λινό). Ωστόσο, ο Πausανίας (VI, 19,7) χρησιμοποιεί το επίθετο «λινός» αναφέροντας ότι στον λεγόμενο θησαυρό των Καρχηδονίων στην Ολυμπία υπήρχαν ως αναθήματα τρεις θώρακες λινοί. Θα πρέπει να υποτεθεί ότι ως βύσσος αναφέρεται το λεπτό πολυτελές λινό ύφασμα σε αντίθεση με το αδρό λινό. Αλλά και ο ΠΛΙΝΙΟΣ (*Naturalis Historia*, XIX, IV, 20), ένα αιώνα νωρίτερα, αναφέρεται στο εκλεκτής ποιότητας λινάρι που παράγεται στην περιοχή της Ἡλίδας.

η Πάτρα και η Κόρινθος, όπου γενικότερα ανθούσε η νηματοουργία και η υφαντουργία. Όμως θα πρέπει να υποθέσουμε, ότι και σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου γινόταν σε μικρότερη πιθανότητα κλίμακα επεξεργασία των προϊόντων αυτών σε οικοτεχνίες. Η περίπτωση της πατρικής αρχόντισσας Δανηλίδας, είτε θεωρηθεί ως ιστορικό γεγονός είτε ως μυθοπλασία, αποτελεί έμμεση μαρτυρία για την καλλιέργεια και επεξεργασία του λιναριού, ενδεχομένως και του βαμβακιού, στην Πελοπόννησο κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους¹⁴.

Η γεωγραφική θέση της Πελοποννήσου, που η σημασία-της εξαιρείται στην επιστολή του Βησσαρίωνα προς τον Ιάκωβο Πικεντίνο¹⁵, επέτρεψε τη δημιουργία και την ανάπτυξη λιμανιών που εξελίχθηκαν σε σημαντικά κέντρα του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου. Η Πάτρα και η Κόρινθος εξακολούθησαν να παραμένουν δραστήρια παραγωγικά κέντρα και σπουδαιότατα εμπορικά λιμάνια¹⁶. Στη δυτική ακτή της Πελοποννήσου δημιουργείται τον 13^ο αιώνα η Γλαρέντζα, πύλη επικοινωνία της Φραγκικής ηγεμονίας με τη Δύση, σημαντικότερο εμπορικό λιμάνι και οικονομικό κέντρο¹⁷, ενώ στο νοτιότερο άκρο της μεσσηνιακής χερσονήσου η Μεθώνη και η Κορώνη αποτέλεσαν τους κύριους σταθμούς ανεφοδιασμού των μεγάλων εμπορικών γραμμών της Βενετίας. Στις ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου η Μονεμβασία παραμένει το σπουδαιότερο εμπορικό λιμάνι του

14. Συνέχεια Θεοφάνους, *Βίος Βασιλείου*, έκδ. IMM. BEKKER, [CSHB] Βόννη 1838, σ. 318. Βλ. επίσης W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge, édition française refondue et considérablement augmentée par l'auteur, publiée... par F. Raynaud*, I, Λειψία 1885 [ανατύπωση Άμστερνταμ 1967], σ. 54 και A. BON, *Le Peloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Παρίσι 1951, σ. 128. Πρβλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Το επεισόδιο της Δανηλίδας, Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, σ. 375-390.

15. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ό.π.*, σ. 256, στίχ. 6-20.

16. Για τη μεσαιωνική Πάτρα βλ. ιδιαίτερα HELENE SARANTI-MENDELOVICI, «A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles», *Revue des Etudes Byzantines* 38 (1980), σ. 219-232.

17. ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ-MENDELOVICI, «Η μεσαιωνική Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), σ. 61-71. ΤΖΑΒΑΡΑ, *Clarentza*, ιδιαίτερα σ. 201 κ.ε. Στο συνέδριο «Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, 12ος-17ος αι.», που είχε οργανωθεί από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιανουάριος 1994), είχε επισημανθεί η εμπορική και οικονομική σημασία της πόλης και του λιμανιού της Γλαρέντζας σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε από τον γράφοντα με τίτλο «Το εμπόριο της Γλαρέντζας (13ος-15ος αιώνας)» (αδημοσίευτη).

Ελληνικού δεσποτάτου, ενώ βορειότερα το Ναύπλιο παρουσιάζει αξιόλογη δραστηριότητα.

Είναι γνωστό, ότι τα εμπορικά προνόμια που χορήγησαν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες στις δυτικές ναυτικές δυνάμεις συντέλεσαν στον μαρασμό του βυζαντινού ναυτικού και στην υποδούλωση της αυτοκρατορίας στο δυτικό κεφάλαιο¹⁸. Με τις συνθήκες του 1082 και του 1198 οι Βενετοί απέκτησαν το δικαίωμα ελεύθερης εμπορίας στην Κόρινθο, στην Πάτρα, στη Μεθώνη, στην Κορώνη, στο Ναύπλιο και στο Άργος, ενώ το 1265 ο Μιχαήλ ο Η' αναγνώρισε την κατοχή της Μεθώνης και της Κορώνης από τους Βενετούς¹⁹. Η Μονεμβασιά, που το ναυτικό-της ανθεί τον 13ο αιώνα και φθάνει στο απόγειο της δύναμης-του στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, σύντομα οδηγείται σε παρακμή. Τον 15ο αιώνα το εμπόριο της Πελοποννήσου βρίσκεται ουσιαστικά στα χέρια των ξένων. Η συχνή παρουσία ξένων σκαφών στα λιμάνια της Πελοποννήσου και η συστηματική χρησιμοποίησή-τους από τους βυζαντινούς εξηγεί την άποψη ότι τα ξένα σκάφη ήταν τα μόνα που προσέγγιζαν πλέον στην Πελοπόννησο²⁰. Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται από τη συστηματική έρευνα των πηγών, τα ελληνικής ιδιοκτησίας σκάφη δεν απουσιάζουν ολότελα, πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν διακόπτεται η ελληνική ναυτιλιακή δραστηριότητα παρά τον εξοντωτικό ανταγωνισμό των ξένων.

Σημαντική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο που διενεργούν οι δυτικοί στην Πελοπόννησο κατέχει η διακίνηση του λιναριού και του βαμβακιού, τόσο των παραγόμενων στην Πελοπόννησο όσο και των διαμετακομιζόμενων από άλλες χώρες παραγωγής των προϊόντων αυτών. Τον 14ο αιώνα μαρτυρείται η παραγωγή λιναριού στην Κορινθία²¹ και

18. Βλ. ειδικά Ν. Γ. ΜΟΞΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Οι ναυτικές Πολιτείες της Ιταλίας – Αμάλφη, Πίζα, Γένοβα, Βενετία – και η Ανατολική Μεσόγειος*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2008, όπου και ευρύτερη βιβλιογραφία.

19. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le despotat, Vie et institutions*, σ. 258.

20. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *ό.π.*, σ. 255-256.

21. J. LONGNON, P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι - Χάγη 1969, έγγραφο IX [Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1365], σ. 164, *La Bassilichata*, στίχ. 21 (*lino fasci xiiij*), σ. 165, στίχ. 13 (*A mandato lo lino allo cielleraro di Choranto fasci x*), σ. 170, *S. Basilio*, στίχ. 13 (*lino fasci vij*), *Li giemori di Sambasili*, στίχ. 27 (*Lino fasci v*), σ. 181, *La stasia de Jania che tene Nicola Maredi*, στίχ. 7 (*Lino fasci ij*), *Lo feo che tiene Marmora*, στίχ. 11 (*Lino fascio j*), *La stasia che tiene Jan de Lau*, στίχ. 35 (*Lino fasci iij*), σ. 182, *La stasia che tiene Rugieri Carletti a lo Grunicci*, στίχ. 5 (*Lino fasci vij*), σ. 182, *Nel dicto luogo a lo tereno de lo Signore* [Νικόλαος Ατζαγιόλι], στίχ. 9 (*Lino fasci iiij*), σ. 183, *La terra*

στη Μεσσηνία²². Αυτό δεν σημαίνει ότι μόνο σ' αυτές τις δύο περιοχές της Πελοποννήσου καλλιεργόταν το λινάρι. Η Αχαΐα και η Ήλιδα ενδέχεται να είχαν αντίστοιχη δραστηριότητα, αφού μάλιστα στην Ήλιδα και συγκεκριμένα στο Κοτύχι μαρτυρείται λειτουργία εργαστηρίου πλυσίματος λιναριού (λινοβροχείον) το 1337²³.

Η παλαιότερη γνωστή μνεία του λιναριού ως εμπορεύματος, που ανήκε σε δυτικό έμπορο, είναι του έτους 1228. Πρόκειται για 450 μπράτσα λινού υφάσματος (*brachia CCCCL de tela lineae*) του Βενετού εμπόρου Μάρκου Minotto που ερχόμενος από την Ανδραβίδα ταξίδευε μαζί με το εμπόρευσμά-του με δυτικό σκάφος το οποίο μεταφέροντας προσκυνητές και εμπόρους εξώκειλε λόγω θαλασσοταραχής στην Κέρκυρα· εκεί το εμπόρευμα του Minotto κατασχέθηκε από ανθρώπους του «δούκα» του νησιού²⁴. Η προέλευση του λιναριού δεν αναφέρεται, αλλά είναι πιθανότατο να προερχόταν από την Πελοπόννησο. Οι Βενετοί είχαν εκδηλώσει ενωρίς ενδιαφέρον για το λινάρι της Ρωμανίας και της Ανατολής γενικότερα, με ιδιαίτερη προτίμηση στο εκλεκτό λινάρι της Κύπρου. Ένα μεγάλο μέρος από τα λινά νήματα και υφάσματα που εισάγονταν στη Βενετία από τη Ρωμανία πρέπει να προερχόταν από την Πελοπόννησο. Οι Βενετοί φορολο-

di Antonio di Rogerva, στίχ. 31 (*Lino fasci iiii*). Τα τοπωνύμια προσδιορίζουν την περιοχή των Βασιλικών και του Αγίου Βασιλίου, δυτικά και νότια της Κορίνθου, όπου εκτεινόταν η καστελλανία της Κορίνθου που ανήκε στον Νικόλαο Ατζαγιόλι.

22. LONGNON, TOPPING, *Documents sur le régime des terres*, έγγραφο VI [1354], σ. 127, *In Sancto Arcangelo*, στίχ. 14 (*lini fortini xviii*)· έγγραφο XI [Νοέμβριος 1379], σ. 205, *A Santo Archangelo elli Lachi e Gherbini*, στίχ. 20-21 (*Del lino e ciera che danno i vilani...*)· έγγραφο XII [Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1379], *Santo Archangelo elli Lachi e Gherbini*, στίχ. 26 (*Lino fortie l secondo i tenpi*). Πρόκειται για περιοχή στη βόρεια Μεσσηνία, σήμερα Άγιος Ταξιάρχης, Λάκκοι/Λάκκος και Γκρεμπέλι.

23. LONGNON, TOPPING, *Documents sur le régime des terres*, έγγραφο II, *In casali Cothico*, σ. 38, στίχ. 13 (*Item jus linobrosii in quo actatur linum*). Πρβλ. ELENI SAKELLARIOU, «Latin Morea in the Late Middle Ages: Observations on its Demography and Economy», στον τόμο CH. DENDRINOS, J. HARRIS, EIRENE HARVALIA-CROOK, J. HERRIN (επιμ.), *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot - Burlington 2003, σ. 312.

24. R. CESSI, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, I, Μπολώνια 1950 [φωτομηχανική ανατύπωση, Μπολώνια 1971], VII, *Consilia et ordinamenta*, αριθ. 94, σ. 196-197· πρβλ. FR. THIRIET, *Délibérations des Assemblées vénitienes concernant la Romanie*, I, Παρίσι - Χάγη 1966, αριθ. XX, 10 Ιουνίου 1228. Την περίοδο αυτή (1214-1258) η Κέρκυρα έχει περιέλθει στην κυριαρχία του δεσποτάτου της Ηπείρου. D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957, σ. 38 κ.ε. Προφανώς ως «δούκας» υπονοείται ο δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Αγγελος (1215-1230) ή ο τοποτηρητής-του.

γούσαν αρχικά το λινάρι, όπως συνέβαινε επίσης για το μαλλί και το μετάξι, ανάλογα με την αξία-του (*ad valorem*) με βάση τη δήλωση του εισαγωγέα ή του εξαγωγέα. Αλλά το συγκεκριμένο μέτρο καθιστούσε προβληματική την επιβολή του δασμού στα εμπορεύματα αυτά εξαιτίας της μεγάλης ποιοτικής ποικιλίας των αντίστοιχων υφασμάτων²⁵. Γι' αυτό και με απόφαση του Μεγάλου Συμβουλίου της Βενετίας (29 Σεπτεμβρίου 1346) το λινάρι συμπεριλήφθηκε στα είδη που έπρεπε να φορολογούνται ανάλογα με το βάρος-τους (*ad pondus*) με καταβολή δασμού 1% επί της αξίας της μονάδας βάρους²⁶. Οπωσδήποτε, τα λινά υφάσματα και ενδύματα φαίνεται ότι είχαν μεγάλη εκτίμηση. Σε δέκα νοταριακές πράξεις – ένα προικοσύμφωνο και δέκα διαθήκες – που συντάχθηκαν τον 14ο αιώνα στη Μεθώνη και στην Κορώνη παραδίδονται λινά είδη προσωπικής ή οικιακής χρήσης (*pan[n]i de lino, ranni lini, ranni linei, drapi de lin[o]*)²⁷.

Από τον 13ο αιώνα οι Ραγουσαίοι επιδίδονται συστηματικά στο εξαγωγικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο του λιναριού της Πελοποννήσου. Κύριο λιμάνι εξαγωγής λιναριού προς τη Ραγούσα και πιθανότατα αποκλειστικό μέχρι το 1377 ήταν η Γλαρέντζα²⁸, όπου είχαν εγκαταστήσει πρακτορεία Ραγουσαίοι έμποροι και πλοιοκτήτες. Αλλά μετέπειτα το λινάρι εισάγεται στη Ραγούσα και από Έλληνες εμπόρους και караβοκύρηδες που προέρχονται από διάφορες περιοχές (Κέρκυρα, Άρτα, Κορώνη, Κρήτη, Ρόδο). Ωστόσο, ορισμένοι τουλάχιστον από αυτούς πιθανότατα αγόραζαν το λινάρι στην Πελοπόννησο²⁹, παρ' όλο που από το δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα εμφανίζεται και η Άρτα ως τόπος αγοράς και εξαγωγής λιναριού³⁰. Πρέπει ε-

25. G. LUZZATO, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Βενετία 1961, σ. 113-114.

26. Αναφέρεται το λινάρι της Ρωμανίας, το λινάρι της Κύπρου και το βαμβάκι της Απουλίας: THIRIET, *Délibérations*, I, αριθ. 529.

27. A. NANETTI, *Documenta veneta Coroni et Methoni rogata*, I, Pars prima, Αθήνα 1999, αριθ. 1.88 (έτος 1343), Pars secunda, Αθήνα 2007, αριθ. 6.176 (1336), 6.243 (1335), 6.250 (1335), 6.267 (1336), 7.12 (1348), 7.24 (1348), 7.56 (1345), 7.24 (1348), 8.106 (1372), 8.109 (1372).

28. B. ΚΡΕΚΙĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Παρίσι - Χάγη 1961, σ. 99-101 και *Régestes*, αριθ. 129, 131, 133, 136, 227, 229, 281, 1072. Οι μαρτυρίες εκτείνονται από το έτος 1326 μέχρι το 1443.

29. ΚΡΕΚΙĆ, ό.π., αριθ. 327, 734, 761, 901, 974, 978, 981, 993 (αναφέρεται η Κορώνη ως τόπος προέλευσης των караβοκυραίων), 1013, 1142.

30. Βλ. για παράδειγμα ΚΡΕΚΙĆ, ό.π., αριθ. 762, 1242 και 1250.

πίσης να θεωρηθεί ως ενδεχόμενο, ότι το λινάρι που εξαγόταν από την Πελοπόννησο δεν ήταν απαραίτητα στο σύνολό-του αποκλειστικά εγχώριας παραγωγής. Ορισμένες ποσότητες είναι πιθανό να είχαν εισαχθεί στην Πελοπόννησο από άλλους τόπους παραγωγής για την κάλυψη των αναγκών της αγοράς. Οπωσδήποτε, η ποιότητα του λιναριού της Πελοποννήσου φαίνεται ότι ήταν γενικά αποδεκτή. Το 1370 ο Γεώργιος Ροδίτης (Georgius de Rodi), που έμεινε στην Κέρκυρα, ανέλαβε να προμηθεύσει σε ευγενή Ραγουσαίο λινάρι από τη Γλαρέντζα *albo, longo et bono*³¹. Οι αποδέκτες του εμπορεύματος είναι Ραγουσαίοι, Βενετοί, Φλωρεντινοί, Αγκωνίτες και άλλοι Δαλματοί και Ιταλοί, που ασκούν εμπορική δραστηριότητα στη Ραγούσα, στη Ζάρα, στην Αντίβαρη (Bar) ή στην Ιταλία. Σχετικά με τις τιμές φαίνεται ότι παρέμεναν σταθερές κατά την περίοδο αυτή και κυμαίνονταν από 20 έως 24 δουκάτα τη χιλιάρα λιβρών (migliara)³².

Από τα τέλη του 13ου αιώνα παρατηρείται ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον των Βενετών για το εμπόριο του βαμβακιού. Οι Βενετοί αναζητούν το βαμβάκι στα παραγωγικά κέντρα και τις αγορές της χριστιανικής και της μουσουλμανικής Ανατολής, στη Συρία, την Κύπρο, τη Ρόδο, την Κρήτη, τη Σαντορίνη, την Εύβοια, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, την Άρτα και την Πελοπόννησο³³. Ανάλογο ενδιαφέρον δείχνουν οι έμποροι της Ραγούσας και της Αγκώνας³⁴. Στην Πελοπόννησο, τον 14ο αιώνα, μαρτυρείται παραγωγή και επεξεργασία βαμβακιού στην Κορινθία και στην Αργολίδα³⁵. Η αυξημένη ζήτηση του βαμβακιού

31. ΚΡΕΚΙĆ, ό.π., αριθ. 281. Τις υπάρχουσες μαρτυρίες σχετικά με το εξαγωγικό εμπόριο του λιναριού από τη Γλαρέντζα παρουσιάζει η ΤΖΑΒΑΡΑ, *Clarentza*, σ. 271-272.

32. Βλ. Γενικά Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, «Παρουσία Ραγουσαίων στην Πελοπόννησο (13ος-15ος αιώνας)», *Λακωνικά Σπουδαί* 11 (1992), *Θησαύρισμα Αριστείον Πνευματικών εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκων*, σ. 555-569 (ιδιαίτερα για το εμπόριο του λιναριού σ. 563-564).

33. THIRIET, *La Romanie*, σ. 321-322, 417 και 436· SAINT-GUILLAIN, «Les ducs de l'archipel», σ. 369-370. Βλ. επίσης FR. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, I, Παρίσι - Χάγη 1958, αριθ. 418, 471, 716, 737, *Régestes* II, Παρίσι - Χάγη 1959, αριθ. 985, 1101, 1151, 1179, 1193, 1204, 1242, 1340 και *Régestes* III, Παρίσι - Χάγη 1961, αριθ. 2287, 2451, 2598, 2745, 2829, 2970, 3038.

34. ΚΡΕΚΙĆ, ό.π., αριθ. 303, 315, 398, 738, 756, 1191.

35. Αναφορές στις περιοχές Βασιλικών και Λυγουριού-Πιάδας: LONGNON, Topping, *Documents sur le régime des terres*, έγγρ. IX (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1365), σ. 176, *Lo Leghorio ella Piata*, στίχ. 24 (*Banbaso di giennmori: fu libbre iij ili*)· σ. 177, στίχ. 13 (*bambaso lb. xiiij*)· σ. 178, *Lo telo della Bassilichata*, στίχ. 27-28 (*Per sementa di banbaso per la chorte...*)· σ. 190 [Βασιλικά], στίχ. 27 (*Lo babasio che recepete el ditto celararo da geomuri libr. Pizuli M.v. iij*

στις αγορές της Βενετίας και της Κεντρικής Ευρώπης είχε συνέπεια να ενταθεί και να επεκταθεί, ιδιαίτερα από τα τέλη του 14ου αιώνα, η καλλιέργεια και το εμπόριο του βαμβακιού στις χώρες της ελληνικής Ανατολής. Ο Χάνδακας, η Μεθώνη και η Γλαρέντζα αποβαίνουν δραστήρια κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου του βαμβακιού. Μεγάλες ποσότητες βαμβακιού από τη Συρία και την Κύπρο αποθηκεύονται στα λιμάνια αυτά, απ' όπου διοχετεύονται μέσω της Βενετίας στις δυτικές αγορές. Κάποιες ποσότητες βαμβακιού προμηθεύονται επίσης οι Βενετοί και από την Απουλία.

Τον Νοέμβριο του 1295 το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας επέβαλε ειδικούς όρους για τη μεταφορά του βαμβακιού της Γλαρέντζας και της Ρωμανίας γενικότερα. Οι Βενετοί είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν το βαμβάκι στη Βενετία με κρατικές οπλισμένες γαλέρες (*galee armate*), καταβάλλοντας δασμό 6% επί της αξίας του εμπορεύματος. Παράλληλα, επιτρεπόταν και στους ξένους η εισαγωγή βαμβακιού στη Βενετία με πλοία της επιλογής-τους και με καταβολή δασμού επίσης 6% επί της αξίας του εμπορεύματος, που είχαν το δικαίωμα να το διαθέσουν τόσο σε Βενετούς όσο και σε ξένους³⁶. Το σχετικό ψήφισμα του Μεγάλου Συμβουλίου τέθηκε σε εφαρμογή από την 1η Απριλίου 1296 και είχε αρχικά διετή ισχύ. Με νεότερο ψήφισμα (6 Μαρτίου 1298) η ισχύς των μέτρων παρατάθηκε για ένα ακόμη χρόνο³⁷.

Από τις αρχές του 14ου αιώνα καθιερώθηκε ο θεσμός των νηοπομπών (*mude*) για την ασφαλή μεταφορά των εμπορευμάτων μεγάλης εμπορικής αξίας. Κάθε χρόνο οργανώνονταν δύο νηοπομπές· η εαρινή (*πασχαλινή*) και η φθινοπωρινή. Με απόφαση της Συγκλήτου (26 Ιανουαρίου 1303) απαγορευόταν η μεταφορά βαμβακιού, μεταξιού, πιπεριού, στυπτηρίας, κεριού και άλλων πολύτιμων ειδών από τη Συ-

[= 1503]), στίχ. 29-34 αναφορές στη διαχείριση και επεξεργασία του βαμβακιού. Αναφέρονται επίσης δαπάνες για μισθούς και διατροφή εργατών καθαρισμού βαμβακιού: σ. 189 [Βασιλικά], στίχ. 30-32 (*Item de li ditti danari fu speso a li homini che netava el babasio e per carne loro*)· σ. 191 [Βασιλικά], στίχ. 22, παροχή κρασιού σε εργάτες καθαρισμού βαμβακιού (*Item per li homini che netava lo babasio, metro j*)· σ. 192 [Βασιλικά], στίχ. 21 δαπάνη σποράς βαμβακιού (... *per semeza de babasio*...).

36. R. CESSI, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, III, Μπολώνια 1934 [φωτομηχανική ανατύπωση, Μπολώνια 1970], σσ. 389-390 (3 Νοεμβρίου 1295). Πρβλ. THIRIET, *Délibérations*, I, αριθ. CLXXXIX.

37. CESSI, *ό.π.*, σ. 435. Πρβλ. THIRIET, *ό.π.*, αριθ. CCXII.

ρία με ιδιωτικά μη οπλισμένα σκάφη και επιτρεπόταν μόνο κατά την περίοδο 15 Μαρτίου – 15 Απριλίου (*muda* του Πάσχα) ή 15 Σεπτεμβρίου – 15 Οκτωβρίου (χειμερινή *muda*). Από την Κρήτη και τη λοιπή βενετική Ρωμανία επιτρεπόταν η φόρτωση βαμβακιού, πιπεριού, καρμινόκοκκου (κοχενίλλης, κρεμεζί), κεριού, στυπτηρίας και άλλων ειδών πολυτελείας μόνο στην περίοδο από 1η έως 30 Απριλίου ή από 1η Σεπτεμβρίου - 31 Οκτωβρίου, με δασμό 5% επί της αξίας του εμπορεύματος³⁸. Ωστόσο, τα χρονικά όρια συχνά μεταβάλλονταν ανάλογα με τις συνθήκες.

Η λύση των νηοπομπών ήταν απαραίτητη λόγω της μεγάλης επικινδυνότητας των θαλάσσιων μεταφορών. Οι συχνές πολεμικές συγκρούσεις και η δράση των πειρατών (Καταλανών, Γενουατών και άλλων) είχαν περιορίσει στο ελάχιστο τις πιθανότητες ασφαλούς ναυσιπλοΐας στην ανατολική Μεσόγειο. Ο μακροχρόνιος οικονομικός ανταγωνισμός Βενετών και Γενουατών, που οδήγησε επανειλημμένα σε ένοπλες συρράξεις καταλήγοντας στην κρίσιμη βενετογενουατική σύγκρουση στο Αιγαίο κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα (πρόβλημα της Τενέδου) και η μεταφορά της σύρραξης στην Αδριατική (πόλεμος της Κιότζας), που απείλησε την ίδια τη Βενετία, καθιστούσαν επισφαλείς τις θαλάσσιες εμπορικές γραμμές. Οι πειρατικές επιχειρήσεις του ναυάρχου Boudicaud στο Αιγαίο το 1403 αποτέλεσαν νέα απειλή για τα βενετικά συμφέροντα, ενώ η τουρκική προέλαση στη χερσόνησο του Αίμου και στο Αιγαίο ανέτρεπε τις ισορροπίες και επέβαλλε νέους προσανατολισμούς. Η έλλειψη ασφάλειας αποθάρρυνε τη ναυσιπλοΐα και σπάνια, όπως διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες των πηγών, εμφανίζονταν σκάφη στα λιμάνια της ελληνικής Ανατολής.

Οι δυσμενείς συνθήκες ναυσιπλοΐας και η δυσχέρεια ανεύρεσης διαθέσιμων σκαφών για την έγκαιρη και ασφαλή μεταφορά των εμπορευμάτων δημιούργησαν οξύτατα προβλήματα στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Ιδιαίτερα απασχολούσε τους Βενετούς ο ανεφοδιασμός της βενετικής αγοράς με βαμβάκι και γι' αυτό θεσπίστηκαν ειδικά ευεργετικά μέτρα για την εξυπηρέτηση των εμπόρων και τη διευκόλυνση των μεταφορών. Στο πλαίσιο των μέτρων αυτών η νόμιμη διορία για τη φόρτωση του βαμβακιού και τη μεταφορά-του στη Βενε-

38. R. CESSI, P. SAMBIN, *Le deliberazioni del Condiglio dei Rogati (Senato), Serie «Mixture», I*, Βενετία 1960, σ. 92-93. Πρβλ. THIRIET, ό.π., αρ.θ. 87.

τία με την ειδική νηοπομπή (*mudua gothonorum*) παρατεινόταν για ένα διάστημα από 15 έως 30 ημέρες ή και περισσότερο ανάλογα με τις ανάγκες που θα είχαν προκύψει. Το 1405 δόθηκε παράταση μέχρι τις 31 Μαΐου για τη μεταφορά με ιδιωτικά πλοία του βαμβακιού της Κρήτης, της Σαντορίνης, της Μεθώνης, της Κορώνης και της Κέρκυρας³⁹, ενώ η φθινοπωρινή *mudua gothonorum* παρατάθηκε ως τις 31 Οκτωβρίου για να διευκολυνθεί η μεταφορά του βαμβακιού που παραγόταν στην Κάτω Ρωμανία και στη Θεσσαλονίκη⁴⁰. Όπως χαρακτηρίστικά αναφέρεται σε σχετικό ψήφισμα της βενετικής Συγκλήτου του επόμενου έτους (4 Μαρτίου 1406), το βαμβάκι δεν μπορούσε να μεταφερθεί στη Βενετία *propter novitates preteritas, et etiam quia non fuerunt navigia in illis partibus*. Γι' αυτόν τον λόγο η διορία φόρτωσης βαμβακιού από την Κρήτη, την Κορώνη, τη Μεθώνη, τη Σαντορίνη, την Εύβοια, τη Θεσσαλονίκη και την Κέρκυρα παρατάθηκε πάλι ως τα τέλη του Μαΐου (*per totum mensem maii*) και το ίδιο θα ίσχυε για το βαμβάκι της Κωνσταντινούπολης, Καλλίπολης και των άλλων περιοχών της Τουρκίας και της Κάτω Ρωμανίας⁴¹. Ο ίδιος λόγος προβάλλεται και σε λίγο μεταγενέστερη απόφαση (30 Ιουλίου 1406), που αφορά στην παράταση της διορίας της φθινοπωρινής νηοπομπής για τη μεταφορά βαμβακιού και άλλων αγαθών από την Κρήτη, την Εύβοια και την Κάτω Ρωμανία, που είχε ορισθεί εκείνη τη χρονιά για τον μήνα Σεπτέμβριο⁴². Η παράταση αποφασίστηκε επειδή δεν υπήρχαν πλοία διαθέσιμα για να ταξιδέψουν σ' εκείνα τα μέρη (*et hoc defectu navigiorum, que non potuerunt haberi, pro eundo ad dictas partes*). Η φόρτωση του βαμβακιού, αλλά και των άλλων εμπορευμάτων, στα ιδιωτικά σκάφη της νηοπομπής δεν ήταν ανεξέλεγκτη. Τα εμπορεύματα, που αγοράζονταν συνήθως στους τόπους παραγωγής ή και σε άλλα κέντρα διάθεσης, έπρεπε να έχουν συγκεντρωθεί μέσα σε τακτή προθεσμία στα λιμάνια εξαγωγής και οι ενδιαφερόμενοι έμποροι ή οι πράκτορες που ενεργούσαν για λογαριασμό εκείνων όφειλαν εμπρόθεσμα να παρουσιάσουν ή να δηλώσουν στις τοπικές βενετικές Αρχές (ρέκτορες, προξένους κ.λπ.) τα εμπορεύματα που σκόπευαν να μετα-

39. FR. THIRIET, *Régestes* II, αριθ. 1179 (17 Μαρτίου 1405).

40. THIRIET, *ό.π.*, αριθ. 1193 (31 Αυγούστου 1405).

41. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, II, Παρίσι 1881, σ. 135, αριθ. 364. Πρβλ. THIRIET, *Régestes*, II, αριθ. 1204.

42. ΣΑΘΑΣ, *ό.π.*, σ. 154, αριθ. 385. Πρβλ. THIRIET, *ό.π.*, αριθ. 1232.

φέρουν στη Βενετία, ώστε να τους δοθεί η νόμιμη άδεια φόρτωσης και μεταφοράς. Οι βενετικές Αρχές είχαν καθήκον να φροντίσουν να ζυγιστούν με επιμέλεια τα εμπορεύματα, να αποθηκευτούν, να καταγραφούν και στη συνέχεια να φορτωθούν με τάξη, ώστε να καταστεί αδύνατο να διαπραχθεί δόλος. Σε περίπτωση που στο λιμάνι εξαγωγής δεν υπήρχαν βενετικές Αρχές, η παρουσίαση των εμπορευμάτων έπρεπε να γίνει σε ένα από τους Βενετούς εμπόρους, που τύχαινε να βρίσκεται εκεί, ο οποίος όφειλε να ενεργήσει όπως οι εκπρόσωποι του βενετικού κράτους⁴³. Οποιαδήποτε διαφορετική ενέργεια ήταν παράνομη. Σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση της Σύγκλητου, η παρουσίαση των εμπορευμάτων έπρεπε να γίνει μέσα στον προσηχή Σεπτέμβριο και η νηοπομπή θα μπορούσε να αναχωρήσει μέχρι τα μέσα του Οκτωβρίου (*Quibus gotonis et mercantiis sic presentatis per totum mensem septembris, dicta muda intelligatur elongari, usque dictum medium mensem octobris proximi*).

Η παράταση της προθεσμίας πραγματοποίησης της νηοπομπής για τη μεταφορά βαμβακιού στη Βενετία από την ελληνική Ανατολή και συγκεκριμένα από την Κέρκυρα, Κορώνη, Μεθώνη, Σαντορίνη, Κρήτη, Εύβοια, Θεσσαλονίκη και την Κάτω Ρωμανία, όπως φαίνεται, ήταν συνηθισμένη πρακτική. Στις 17 Φεβρουαρίου του 1407 (1406 κατά το βενετικό ημερολόγιο / *more veneto [m.v.]*) η Σύγκλητος αποφάσισε και πάλι ότι η εαρινή *muda gothonorum*, που κανονικά έπρεπε να πραγματοποιείται μέχρι τα μέσα του Απριλίου και συνήθως της δινόταν παράταση μέχρι τα τέλη του ίδιου μήνα, αυτή τη φορά θα είχε περιθώριο να πραγματοποιηθεί ως τα τέλη Μαΐου. Επομένως το βαμβάκι που είχε παρουσιαστεί στις κατά τόπους βενετικές Αρχές για έλεγχο μέχρι τα μέσα του Απριλίου θα είχε διορία να φορτωθεί όλο τον Μάιο⁴⁴. Όμως, δύο χρόνια αργότερα (17 Ιανουαρίου 1409 [1408 m.v.]), η Σύγκλητος επανέφερε το όριο φόρτωσης και εξαγωγής του βαμβακιού στη Βενετία με ιδιωτικά πλοία στις 30 Απριλίου⁴⁵.

43. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 220, αριθ. 460.

44. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 161, αριθ. 395. Πρβλ. THIRIET, ό.π., αριθ. 1242.

45. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 219-220, αριθ. 460. Πρβλ. THIRIET, ό.π., αριθ. 1340. Η απόφαση αυτή επανέφερε σε ισχύ παλαιότερο θέσπισμα της Σύγκλητου της 4ης Ιανουαρίου 1361 κατά το βενετικό ημερολόγιο (= 1362) σχετικά με τη φόρτωση και εξαγωγή του βαμβακιού που παραγόταν στην Κρήτη, όπως αναφέρεται στο νέο ψήφισμα, όπου και γίνεται αναλυτική αναφορά στη διαδικασία παρουσίασης του εμπορεύματος στις τοπικές βενετικές Αρχές και στον έλεγχό-του από αυτές.

Παρ' όλο που οι Βενετοί έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν βενετικά πλοία για τη μεταφορά των εμπορευμάτων-τους στη Βενετία, σε εξαιρετικές περιπτώσεις επιτρεπόταν η παρέκκλιση από τον κανόνα, για να διευκολυνθεί η διακίνηση των αγαθών. Όταν, λοιπόν, τον χειμώνα του 1411-1412 όλα τα βενετικά σκάφη είχαν ναυλωθεί από το κράτος για τη μεταφορά σιτηρών στη Βενετία, με αποτέλεσμα να μη υπάρχουν άλλα διαθέσιμα για τη μεταφορά του βαμβακιού, η βενετική Σύγκλητος με ψήφισμα της 15 Ιανουαρίου 1412 (1411 m.v.) όχι μόνο θέσπισε την παράταση της εαρινής νηοπομπής μέχρι τη φθινοπωρινή, αλλά επέτρεψε κατ' εξαίρεση στους Βενετούς εμπόρους να προβούν στη ναύλωση ή και την αγορά ξένων σκαφών, ώστε να μπορέσουν να μεταφέρουν το απαραίτητο βαμβάκι στη Βενετία. Η άμεση και ουσιαστική εκδήλωση του κρατικού ενδιαφέροντος για την εξυπηρέτηση του εμπορίου του βαμβακιού μαρτυρεί τη συνειδητοποίηση της σημασίας που είχε αυτό για τη βενετική οικονομία. Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στο ψήφισμα της Συγκλήτου, η μη μεταφορά του βαμβακιού στη Βενετία θα ήταν επιζήμια για το δημόσιο και για τους πολίτες αλλά και για τους Βενετούς εμπόρους, οι οποίοι έπρεπε, όσο ήταν δυνατό, να υποστηρίζονται για το γενικό καλό (... *et si dicti gothoni non conducerentur Venetias verteretur in maximum damnum et iacturam nostri comunis ac civium et mercatorum nostrorum, quibus in quantum fieri potest est subveniendum pro universali bono*)⁴⁶.

Ανάλογο σκεπτικό οδήγησε και στη μεταγενέστερη απόφαση της Συγκλήτου (4 Ιανουαρίου 1416 [1415 m.v.]) η οποία απευθυνόταν στους καστελλάνους της Κορώνης και της Μεθώνης και στη διοίκηση της Κέρκυρας ορίζοντας ότι σε περίπτωση που δεν έφταναν έγκαιρα οι βενετικές γαλέρες από τον Πόντο στη Μεθώνη και στην Κέρκυρα για τη φόρτωση των εμπορευμάτων της Συρίας, της Αιγύπτου, του Πόντου, της Κωνσταντινούπολης, της Εύβοιας και της Κάτω Ρωμανίας που ήταν εκεί συγκεντρωμένα, οι Βενετοί έμποροι ήταν ελεύθεροι να τα φορτώσουν σε οποιαδήποτε άλλα βενετικά πλοία για να μεταφερθούν στη Βενετία με λεπτομερή καταγραφή της ποσότητας και της ποιότητας των εμπορευμάτων αυτών από τις βενετικές Αρχές. Η καθυστέρηση της μεταφοράς των εμπορευμάτων θα επέφερε σημα-

46. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 267, αριθ. 533. Πρβλ. THIRIET, ό.π., αριθ. 1440.

ντική ζημιά (*notabile damnum*) στους εμπόρους και συνεπώς ήταν ορθό να τους παρασχεθεί κάθε δυνατή υποστήριξη (*sit iustum et conveniens prestare civibus et mercatoribus nostris, omnem subventionem et favorem possibilem*)⁴⁷. Δυσκολίες στις θαλάσσιες μεταφορές δημιουργούσε συχνά η δράση των πειρατών. Το 1437, η βενετική Σύγκλητος, που είχε απαγορεύσει τον απόπλου των βενετικών πλοίων από τα λιμάνια εξαιτίας του φόβου που είχε ενσπείρει ο Καταλανός πειρατής Rabanus, έχοντας λάβει προστατευτικά μέτρα επέτρεψε τον απόπλου εκείνων που μετέφεραν βαμβάκι από τη Συρία, την Κρήτη και την Πελοπόννησο με προορισμό τη Βενετία με την προϋπόθεση ότι θα φόρτωναν το εμπόρευμα πριν από τις 20 Σεπτεμβρίου⁴⁸.

Τα μεγαλύτερα κέντρα εμπορίας και εξαγωγής βαμβακιού στην Πελοπόννησο ήταν τα μεσσηνιακά λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης, που κατέχονταν από τους Βενετούς. Και τα δύο αυτά λιμάνια περιλαμβάνονταν στα δρομολόγια των τακτικών νηοπομπών, που προγραμματιζόνταν για τη μεταφορά του βαμβακιού, όπως και άλλων προϊόντων της ανατολικής Μεσογείου, στη Βενετία. Τον 15ο αιώνα η Μεθώνη είχε αποβεί μέγιστο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου των Βενετών. Εκεί, καθώς και στην Κέρκυρα, συγκεντρώνονταν για να μεταφερθούν στη Βενετία και να προωθηθούν στις ευρωπαϊκές αγορές τα προϊόντα της Ανατολής, του Πόντου και της Ρωμανίας. Αλλά, παράλληλα με αυτά, το εμπόριο του βαμβακιού διεξαγόταν επίσης και σε άλλα πελοποννησιακά λιμάνια, όπως η Γλαρέντζα, η Πάτρα και το Ναύπλιο. Σύμφωνα με μαρτυρία του 1443 από το λιμάνι του Ναυπλίου εξάγονταν μεγάλες ποσότητες δημητριακών, βαμβακιού, καθώς και χοντρά υφάσματα⁴⁹. Βέβαια, εκτός από τους Βενετούς ενδιαφέρον για την αγορά και εξαγωγή του βαμβακιού της Πελοποννήσου προς τις δυτικές αγορές είχαν εκδηλώσει έμπρακτα Ιταλοί, Ραγουσαίοι, Δαλματοί, αλλά και Έλληνες έμποροι ή καραβοκύρηδες. Ορισμένοι, μάλιστα, από τους ξένους φαίνεται ότι είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στην Πελοπόννησο και είχαν δημιουργήσει εκεί εμπορικές επιχειρήσεις. Την εμπορική δραστηριότητα των υπολοίπων ξένων στην Πελοπόννησο διευκόλυνε οπωσδήποτε η βενετο-βυζαντινή ρήξη

47. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, III, Παρίσι 1882, σ. 123, αριθ. 676.

48. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 439, αριθ. 1034. THIRIET, *Régestes* III, αριθ. 2451 (17 Αυγούστου 1437).

49. THIRIET, ό.π., αριθ. 2598 (13 Φεβρουαρίου 1443).

του 1430. Οι Βενετοί θέλοντας να πλήξουν την οικονομία του Δεσποτάτου επέβαλαν φόρο στα εμπορεύματα που εισάγονταν στην Κορώνη και στη Μεθώνη από τον Μυστρά. Ωστόσο, το μέτρο αυτό υπήρξε επιζήμιο για τους κατοίκους των δύο βενετικών κτήσεων, που διαμαρτυρήθηκαν, με αποτέλεσμα να αποφασίσει η Βενετία την άρση του. Το επόμενο έτος (1431) ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος πρόσφερε στους Ραγουσαίους που θα εμπορεύονταν στην Πελοπόννησο ειδικούς προνομιακούς όρους. Είκοσι χρόνια αργότερα, οι δεσπότες Θωμάς και Δημήτριος Παλαιολόγοι, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1451 αντίστοιχα, παραχώρησαν ευρύτατα εμπορικά προνόμια στους Ραγουσαίους⁵⁰.

Το εμπόριο του λιναριού και του βαμβακιού δεν περιοριζόταν μόνο στις πρώτες ύλες αλλά περιλάμβανε επίσης λινά και βαμβακερά υφάσματα που παράγονταν στα πελοποννησιακά εργαστήρια. Συγκεκριμένα αναφέρονται τα λεπτά λινά ή βαμβακερά υφάσματα εκλεκτής ποιότητας και μεγάλης αξίας γνωστά με την ονομασία *bucherami*⁵¹. Από την άλλη μεριά, οι Βενετοί πήραν μέτρα για την προστασία της εγχώριας παραγωγής και αγοράς υφασμάτων. Κατ'επανάληψη η Βενετική Πολιτεία είχε απαγορεύσει την εισαγωγή ξένων υφασμάτων στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής. Στις σχετικές αποφάσεις αναγράφονταν η Κέρκυρα, η Μεθώνη, η Κορώνη, η Κρήτη και η Εύβοια, όπου ωστόσο, εξακολουθούσε να ασκείται το επιζήμιο για τους Βενετούς εμπόριο εισαγωγικό εμπόριο των ξένων υφασμάτων. Η απόφαση της βενετικής Συγκλήτου της 18ης Αυγούστου 1425 απαγόρευε την εισαγωγή ξένων υφασμάτων με εξαίρεση όσων εισάγονταν νόμιμα μέσω Βενετίας και επέβαλλε σε περίπτωση παράβα-

50. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le despotat, Vie et institutions*, σ. 260-261.

51. FRANCESCO BALDUCCI PEGOLOTTI, *La prattica della mercatura*, edited by A. Evans, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, 1936 [ανατύπωση Νέα Υόρκη 1970], σ. 145 (αναφέρεται επίσης ότι οι Βενετοί έκαναν εισαγωγή στη Γλαρέντζα εκτός από άλλα υφάσματα και λεπτά λινά): βλ. και το γλωσσάρι στις σ. 414-415. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, II, Λειψία 1886 [ανατύπωση Άμστερνταμ 1967], σ. 703· κατά τον συγγραφέα δεν είναι σαφές εάν το *bucherame* ήταν λινό ή βαμβακερό ύφασμα. Πρβλ. ΤΖΑΒΑΡΑ, *Clarentza*, σ. 275 και 276. Για το *bucherame* βλ. επίσης τη μελέτη ΑΙΚ. Χ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ, «Η παραγωγή υφασμάτων, αλατιού και ζάχαρης στη λατινοκρατούμενη Κύπρο. Τεχνικές παραγωγής και διαδικασία εμπορίου» στον τόμο *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 54. Η ΙΔΙΑ αναφέρει (σ. 51) ότι στην Κύπρο λινά υφάσματα χρησιμοποιούσαν τα λαϊκά κυρίως στρώματα αλλά το λινάρι αντικαταστάθηκε από το βαμβάκι μετά την εισαγωγή της καλλιέργειάς-του στο νησί τον 14ο αιώνα.

σης την κατάσχεση του εμπορεύματος και πρόστιμο στους εισαγωγείς, πωλητές και αγοραστές. Εξαίρεση αποτελούσαν τα υφάσματα που αποστέλλονταν από Βενετούς στην Ανατολή με ενδιάμεσο σταθμό (*per transitum*) την Κρήτη, όπου έπρεπε να παραμείνουν αποθηκευμένα μέχρι την επανεξαγωγή-τους για τον τόπο τελικού προορισμού⁵². Με νεότερη απόφαση (23 Αυγούστου 1425) η εξαίρεση από την απαγόρευση εισαγωγής επεκτάθηκε επίσης για τα ξένα υφάσματα που θα εισάγονταν από Βενετούς ως διερχόμενα (*per transitum*) στην Κέρκυρα και στη Μεθώνη με προορισμό τις αγορές της Ανατολής, αλλά πάντοτε με τον περιορισμό της μη διάθεσης των εμπορευμάτων εκείνων στην τοπική αγορά. Και στις δύο αποφάσεις διατυπώνεται ρητά ότι τα υφάσματα θα παραδίδονταν στις τοπικές βενετικές διοικήσεις, που θα φρόντιζαν να τα αποθηκεύσουν με ασφάλεια (*sub eorum clavibus conservari*)⁵³. Μία άλλη απόφαση της βενετικής Συγκλήτου (23 Μαΐου 1437) απαγόρευε στους Βενετούς να εξάγουν με ξένα πλοία από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Ιταλίας εκτός από τη Βενετία μάλλινα, μεταξωτά και βελούδινα υφάσματα προς την ανατολική Μεσόγειο και την ελληνική Ανατολή. Μεταξύ των αποδεκτών της απόφασης βενετικών Αρχών στις κτήσεις και στα εμπορικά κέντρα της Ανατολής, περιλαμβάνονται οι καστελλάνοι Μεθώνης και Κορώνης και ο διοικητής του Ναυπλίου⁵⁴.

Αν και αναφέρονται ορισμένα συγκεκριμένα στοιχεία για ποσότητες εμπορευμάτων που διακινούνται από τα λιμάνια της Πελοποννήσου, τα στοιχεία αυτά είναι αποσπασματικά, ελλιπή και ανεπαρκή για να επιτρέψουν την εξαγωγή αντικειμενικών συμπερασμάτων για την πραγματική διακίνηση των προϊόντων. Άλλωστε, οι πληροφορίες που έχουν διασωθεί δεν οφείλονται σε τυχόν συστηματική καταγραφή των εμπορικών πράξεων, αλλά προκύπτουν από συμπτωματικές εγγραφές περιπτώσεων στις οποίες υπάρχει παρέμβαση του κράτους. Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε, ότι οι εμπορικές πράξεις που αφο-

52. Κρατικό Αρχείο Βενετίας (ASV), *Senato, Misti*, reg. 55, φ. 156v (νέα φυλλαρίθμηση). Βλ. επίσης ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία*, III, σ. 294-295, αρith. 877· H. NOIRET, *Documents inédites pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Παρίσι 1892, σ. 308-309. Πρβλ. THIRIET, *Régestes*, II, αρith. 2001.

53. ASV, *Senato, Misti*, reg. 55, φ. 158r-v (νέα φυλλαρίθμηση). ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 297, αρith. 881, όπου λαθεμένα αναγράφεται η ημερομηνία 23 Αυγούστου 1420. Η απόφαση αυτή παραλείπεται από τον Noiret.

54. ΣΑΘΑΣ, ό.π., σ. 433-434, αρith. 1027. Πρβλ. THIRIET, *Régestes*, III, αρith. 2441.

ρούσαν στο εμπόριο του λιναριού και του βαμβακιού στην Πελοπόννησο την εποχή αυτή ήταν συχνότατες με αποτέλεσμα τη διακίνηση μεγάλων ποσοτήτων προς τις δυτικές αγορές. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας στην Ιταλία, τη Γερμανία και τη Ραγούσα τον 15ο αιώνα συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξηση της ζήτησης πρώτων υλών και την εισαγωγή-τους από την Πελοπόννησο και τις άλλες παραγωγικές χώρες της ανατολικής Μεσογείου. Ακόμη περισσότερο σπάνιες είναι οι πληροφορίες που υπάρχουν σχετικά με τις τιμές διάθεσης των προϊόντων αυτών. Ας αναφερθεί ενδεικτικά ότι το 1394 ο Ιταλός έμπορος από το Μιλάνο ser Mondinus εγκαταστημένος στην Πάτρα διέθεσε σε Δαλματό έμπορο από τη Lisna (Hvar) 847 λίβρες βαμβακιού συνολικής αξίας 100 φλωρινιών. Επίσης αποσπασματικές είναι και οι πληροφορίες που υπάρχουν για το ύψος του ναύλου που έπρεπε να καταβληθεί για τη μεταφορά των αντιστοιχών εμπορευμάτων.

Φυσικά, δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με την καλλιέργεια και την παραγωγή του λιναριού και του βαμβακιού. Δεν είναι γνωστές οι συνθήκες που επικρατούσαν στις πελοποννησιακές φυτείες, πέρα από τα γνωστά για το καθεστώς της γης και τις αγροληπτικές σχέσεις της εποχής. Το βέβαιο είναι, ότι ο δουλοπάροικος καλλιεργητής του λιναριού και του βαμβακιού της Πελοποννήσου ζούσε σε συνθήκες που λίγο θα διέφεραν από εκείνες του «Γέρου Μαύρου Τζο» στα μπαμπακοχώραφα του Νέου Κόσμου⁵⁵. Μόνο που ο μόχθος εκείνων των παλιών καλλιεργητών δεν αποτυπώθηκε σε αργόσυρτα τραγούδια ελπίδας για ένα καλύτερο κόσμο.

55. *Old Black Joe*, κλασικό αμερικανικό τραγούδι τύπου spiritual γραμμένο από τον STEPHEN C. FOSTER (έκδ. Firth, Pond & Co., Νέα Υόρκη 1853).

ΕΛΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ*

Θρησκεία και Δίκαιο Ισλαμικό Δίκαιο

Συγκριτική Θρησκεία – Συγκριτικό Δίκαιο

Η θρησκεία αποτέλεσε και αποτελεί βασικό συστατικό διαμόρφωσης των διαφόρων δικαίων, ακόμα και όταν δεν είναι προφανές κάτι τέτοιο, ακόμα και σε περιπτώσεις κρατών «λαϊκών». Ο λόγος κυρίως είναι ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων –και αντίστροφα, η έλλειψή τους– διαμορφώνουν κατά τρόπο άλλοτε εμφανή, άλλοτε υποδόρειο, τη νοοτροπία τους, τις απόψεις τους περί του δέοντος γενέσθαι, άρα και το νομικό τους πολιτισμό.

Στην «επιρροή» αυτή της θρησκείας στο δίκαιο αποφεύγουν να αναφέρονται οι νομικοί των Δυτικών νομικών συστημάτων, με αποτέλεσμα, το γεγονός ότι και αυτά προέρχονται ιστορικά από θρησκευτικές πηγές και έχουν μια θρησκευτική διάσταση να μην εμφανίζεται στα «κλασσικά» εγχειρίδια συγκριτικού δικαίου.

Αναλόγως, όπως επισημαίνεται, και τα περισσότερα «κλασσικά» βιβλία συγκριτικής θρησκευσιολογίας αγνοούν ή αποδίδουν μικρή σημασία στις σχέσεις μεταξύ διαφόρων τύπων θρησκείας και διαφόρων μορφών δικαίου. Στις αρχές, όμως, του 21^{ου} αιώνα, αιώνα που κατά τις προβλέψεις πολλών νομικών θα είναι «χρυσός» για το συγκριτικό δίκαιο, η κατάσταση αυτή φαίνεται να αλλάζει. Οι συγκριτικολόγοι δικαίων και θρησκευσιών «ανακαλύπτουν» αμοιβαίες μεταξύ τους σχέσεις¹.

Άλλωστε, οι νομικοί κανόνες διαμορφώνονται με τον χρόνο. Η βοήθεια, λοιπόν, της ιστορίας είναι πολύ χρήσιμη για τους συγκριτικολόγους αλλά και της σύγκρισης δικαίων για τους ιστορικούς του

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. H.J. BERMAN, «Comparative Law and Religion», in: *Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford University Press, 2006, 739, 740-741.

δικαίου – προφανής η «συγγένεια» συγκριτικού δικαίου και ιστορίας δικαίου².

Στα λεγόμενα θρησκευτικά δίκαια, εξέχον παράδειγμα των οποίων είναι το ισλαμικό, η σύνδεση αυτή θρησκείας και δικαίου είναι αυταπόδεικτη. Εμμένουμε συχνά, λόγω άγνοιας κυρίως, σε ορισμένες αντιλήψεις για το δίκαιο αυτό και δεν ενδιαφερόμαστε να το γνωρίσουμε σε βάθος. Χρήσιμο μου φάνηκε, λοιπόν, να μάθω περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτό και να προσπαθήσω να παρουσιάσω κάποιες από αυτές.

Πολύ σημαντικό για τους συγκριτικολόγους είναι το γεγονός ότι στον σύγχρονο Μουσουλμανικό κόσμο το συγκριτικό δίκαιο αποτελεί βασικό συστατικό, αφού η θέσπιση και η ερμηνεία «μοντέρνας» νομοθεσίας σε κάθε μουσουλμανικό κράτος υπόκειται σε έλεγχο συμβατότητας με το ισλαμικό δίκαιο³.

Ισλαμική νομική θεωρία

Η νομική ανάπτυξη κατά τους πρώτους δύο αιώνες του Ισλάμ, ήταν μόνον η θεμελίωση αυτού που θα εξελισσόταν αργότερα. Δεν είχαν ακόμα παρουσιασθεί δύο απολύτως βασικά και θεμελιώδη χαρακτηριστικά του δικαίου αυτού. Έλαβαν αυτά συγκεκριμένη μορφή, 1 1/2 αιώνα αργότερα, δηλαδή κατά τα μέσα του 4^{ου}/10^{ου} αιώνα. Πρόκειται για 1) την ανάδυση και βασική άρθρωση της νομικής θεωρίας και 2) τη διαμόρφωση των θεωρητικών (δογματικών) σχολών του Ισλάμ⁴.

Η γέννηση της ισλαμικής «νομικής θεωρίας», προσδιορίζεται κατά τον χρόνο της μνημειώδους σύγκρουσης μεταξύ των ακολουθούντων την παράδοση (αχλ αλ-χαντίθ) και αυτών που δέχονταν απόψεις βασιζόμενες σε μια ερμηνευτική συλλογιστική (αχλ αλ-ρέ'ν). Το ρέ'ν αντιπροσώπευε τις γνώμες των πρωτοκαδήδων και των μουσουλμάνων νομομαθών καθώς και των χαλιφών. Όλοι όσοι εμπλέκονταν σε νομικά ζητήματα στη Μεδίνα, στο Ιράκ και στη Συρία, έκαναν εκτε-

2. J. GORDLEY, «Comparative Law and Legal History», στο: *Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford University Press, 2006, 753, 772.

3. CHIBLI MALLAT, «Comparative Law and the Islamic (Middle Eastern) Legal Culture», στο: *Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford University Press, 2006, 609, 611.

4. W.B. HALLAQ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press 2005, 122.

ταμένη χρήση αυτού (του *ρέ'υ*) στη διάρκεια του 2^{ου}/8^{ου} αιώνα, υπάγοντας σε αυτό σχεδόν όλες τις μορφές των επιχειρημάτων⁵.

Το σώμα της ισλαμικής νομικής θεωρίας είναι στην ουσία οι «σχολές», *μαντχχάμπ*. Η λέξη αυτή προέρχεται από το αραβικό ρήμα *ντχαχαμπάλ γιαντχχαμπού* (πηγαίνω) και σημαίνει: «ο ακολουθητέος δρόμος» και συγκεκριμένα στην περίπτωση αυτή, «γνώμη ή ιδέα που επιλέγει κανείς να υιοθετήσει».

Μετά τη διαμόρφωση των Σχολών, οι μουσουλμάνοι νομομαθείς άρχισαν να χαρακτηρίζονται ως Χαναφίτες, Μαλεκίτες, Σαφειΐτες, Χανμπαλίτες, προσδιοριζόμενοι από τη θεωρητική μάλλον παρά την προσωπική ένταξη στη μία ή στην άλλη Σχολή. Πρόκειται για πίστη/ένταξη σε ένα σύνολο κανόνων και αρχών που δημιουργήθηκε από γενιές διακεκριμένων μουσουλμάνων νομομαθών και όχι μόνον στην ατομική θεωρία ενός μόνο νομομαθούς (*μουτζταχίντ*)⁶.

Η καθεμιά από τις Σχολές αυτές έχει μια χαρακτηριστική νομική μεθοδολογία, η οποία αντανακλά τις καθ' εκάστην προτιμήσεις ως προς το πώς πρέπει να χρησιμοποιούνται τα κείμενα, η παράδοση, ο ορθός λόγος, προκειμένου να ανευρεθεί το Δίκαιο του Θεού.

Η νομική ερμηνεία των μουσουλμάνων ονομάζεται *ιζτιχάντ*, ρίζα της οποίας είναι η λέξη *ζαχάντα*, που σημαίνει «προσπαθώ», «πασχίζω». Το αποτέλεσμα αυτής της *ιζντιχάντ* είναι μόνον μια πιθανή εκδοχή του Δικαίου του Θεού, δεν μπορεί να εκληφθεί ως βεβαιότητα. Σπάνια οι ισλαμικές νομικές μεθοδολογίες μιλούν με όρους νομικής βεβαιότητας (*γιακίν* και *γκατ*). Κατά τους μουσουλμάνους νομικούς, μόνον ο Θεός κατέχει την τέλεια γνώση, ο άνθρωπος απλώς αποπειράται να γνωρίσει.

Οι απόψεις αυτές αποτυπώνονται και στην ορολογία που χρησιμοποιείται στην κλασική ισλαμική νομική φιλολογία. Έτσι, το σύνολο των *ιζντιχάντ* συμπερασμάτων αποτελεί το *φικχ*, όρος που προέρχεται από την αραβική λέξη *φακάχα*, που σημαίνει «κατανοώ». Η λέξη *σαρί'α* προσδιορίζει το υπέρτατο θεϊκό Δίκαιο, το οποίο προσπαθούν να επιτύχουν οι νομικοί με το *φικχ*, το οποίο όμως, εν τέλει, παραμένει άγνωστο εντός του κόσμου αυτού. Υπάρχει, δηλαδή, ένα θεϊκό Δίκαιο, (*σαρί'α*), αλλά πολλές εκδοχές ισλαμικού δικαίου (*φικχ*) οι

5. W.B. HALLAQ, ό.π., (σημ. 4), 113.

6. W.B. HALLAQ, ό.π., (σημ. 4), 152.

οποίες εκφράζουν το θεϊκό Δίκαιο για τους ανθρώπους⁷.

Η δυνατότητα άρθρωσης περισσότερων εκδοχών του θεϊκού Δικαίου, έχει στην πράξη ως αποτέλεσμα την αποδοχή της αβεβαιότητας ως μέρους της ισλαμικής νομοθετικής επιχείρησης καθώς και έναν αξιοπρόσεκτο ισλαμικό νομικό πλουραλισμό. Λόγω, ακριβώς, του ανεπίτευκτου της απόλυτης βεβαιότητας, οι μουσουλμάνοι νομικοί θεωρητικοί κατασκεύασαν τη δομή της νομικής τους σκέψης κατά τρόπο που να παρουσιάζει «εκδοχές πιθανότητας», μάλλον, παρά απόλυτες νομικές αλήθειες.

Ιδιώτες νομομαθείς – κρατική εξουσία

Βασικό χαρακτηριστικό των κλασικών μουσουλμανικών νομικών συστημάτων (κυρίως στο παρελθόν) ήταν ότι την αποκλειστική σχεδόν αρμοδιότητα έκφρασης του δικαίου την είχαν οι ιδιώτες νομομαθείς μάλλον, παρά η κυρίαρχη κρατική εξουσία.

Η σχέση μεταξύ κρατικής εξουσίας και νομομαθών καθίσταται σαφής αν τονισθούν οι διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές όψεις του μουσουλμανικού νομικού κύρους: πρόκειται για δύο διακριτές μορφές της εφαρμογής της *σαρί'α*, αυτήν του *φικχ* και εκείνη της *σιγιάσα*. Η πρώτη αποτελεί αποκλειστικό τομέα των ιδιωτών νομομαθών οι οποίοι έχουν το καθήκον να ερμηνεύουν τα θεία κείμενα, παρέχοντας νομικές απαντήσεις κύρους στην κοινωνία. Η *σιγιάσα* περιλαμβάνει όλα τα νομικά κείμενα που εκδίδει η κυβέρνηση, υπεύθυνη για την τήρηση της δημόσιας τάξης και την απονομή της δικαιοσύνης. Η ευθύνη αυτή αναγνωρίζεται από το κοράνι, άρα αποτελεί μέρος της *σαρί'α*. Πραγμάτωση αυτής της ευθύνης αποτελεί η δημιουργία διαφόρων θεσμών και ο διορισμός ποικίλων αξιωματούχων. Ένας από τους θεσμούς αυτούς είναι και τα δικαστήρια, τα οποία οφείλουν να δικάζουν υποθέσεις βασιζόμενα στο *φικχ*, και οι δικαστές, *καδίζ*, επιλέγονται μεταξύ των νομομαθών. Πρόκειται για την πρώτη –από μια σειρά– διασύνδεση των κατ' αρχήν διακριτών χώρων του *φικχ* και της *σιγιάσα*.

Οι κανόνες της *σιγιάσα* δεν απαιτείται να απορρέουν ευθέως από

7. A. QURAIISHI, «Interpreting the Qur'an and the Constitution: Similarities in the Use of Text, Tradition, and Reason in Islamic and American Jurisprudence», 28 *Cardozo Law Review* 67, 70 (2006).

θεία κείμενα μέσω ερμηνευτικής προσπάθειας νομομαθών, αρκεί να θεωρείται ότι εξυπηρετούν τη δημόσια ευημερία (μασλάχα άμμα). Ενώ, λοιπόν, το φικχ έχει το κύρος της διάρκειας, η σιγιάσα είναι δίκαιο προσωρινό, βασιζόμενο στις ιδιαίτερες ανάγκες μιας δεδομένης κοινωνίας. Το πρώτο είναι αμετάβλητο, το δεύτερο μεταβλητό⁸.

Κάποιες ουσιώδεις διαφορές νομικής θεωρίας μεταξύ μαντχχάμπ

Η αντιμετώπιση των χαντίθ (λόγων και πράξεων του Προφήτη) από τους οπαδούς των διαφόρων μαντχχάμπ ήταν (και εν πολλοίς είναι ακόμα) βασικό στοιχείο διαφωνίας μεταξύ τους. Ο Προφήτης Μωάμεθ θεωρείται ως ο πρώτος και καλύτερος ερμηνευτής του Κορανίου, άρα τα χαντίθ θα μπορούσαν να διευκολύνουν στην κατανόηση του νοήματος των κειμένων του Κορανίου.

Η επαλήθευση και συλλογή των χαντίθ εστίαζε στην αξιοπιστία των ανθρώπων που μετέδιδαν τις σχετικές αφηγήσεις, στην αξιοπιστία της «αλυσίδας μετάδοσης» (ισνάντ). Οι ειδικοί επί των χαντίθ μουσουλμάνοι νομομαθείς, οι *μουχαντντίθ*, διασταύρωναν τους συνδέσμους μεταξύ των αφηγητών, ξεκινώντας από αυτόν που άμεσα άκουσε ή παρατήρησε λόγια ή πράξεις του Προφήτη. Αν έλειπε κάποιος «κρίκος» στην αφηγηματική αλυσίδα ή αν υπήρχαν άλλοι λόγοι αμφισβήτησης της ειλικρίνειας κάποιου από τους μεταδίδοντες, το συγκεκριμένο χαντίθ κατατασσόταν σε κατώτερο επίπεδο κύρους από ό,τι άλλα χαντίθ με γερές, αδιάσπαστες αλυσίδες μετάδοσης. Από την άλλη, ένα χαντίθ με πολλαπλές αλυσίδες αφήγησης θεωρούνταν ισχυρότερο από άλλα που προέρχονταν από έναν μόνον αρχικό αφηγητή⁹.

Ο Μαλίκ ιμπν Ανάς (712-795 μ.Χ.), «ιδρυτής» της μαντχχάμπ των Μαλεκιτών, πίστευε απόλυτα ότι οι πρακτικές (*αμάλ*) και οι συλλογικές απόψεις των κατοίκων της Μεδίνας ήταν οι άριστες κανονιστικές ενδείξεις μιας ισλαμικής κοινωνίας. Θεωρούσε πως, λόγω της δεκαετούς διαμονής του Προφήτη εκεί, οι πρακτικές της κοινότητας της Μεδίνας είχαν ρητά ή σιωπηρά επιδοκιμασθεί από τον Προφήτη καθώς και ότι είχαν διατηρηθεί άθικτες στις μετέπειτα γενιές από την κοινότητα αυτή.

8. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 73, 74 (2006).

9. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 85-86 (2006).

Το βιβλίο *αλ-Μουάττα* του *Μαλίκ*, ένα από τα πρώτα κείμενα της *μαντχχάμπ* των *Μαλεκίτων*, αποτελεί συλλογή των *χαντίθ* του Προφήτη αλλά και των πρακτικών και των απόψεων των ανθρώπων της *Μεδίνας*, συμπεριλαμβανομένων κάποιων από τις προσωπικές, ερμηνευτικές (*ιζντιχάντ*) απόψεις του ίδιου του *Μαλίκ*, με βάση το ανωτέρω υλικό. Θεωρείται ως το πρώτο ισλαμικό «νομικό βιβλίο», διότι ο *Μαλίκ* περιέλαβε σε αυτό τα *χαντίθ* που αφορούσαν σε νομικά ζητήματα και τα κατέταξε καθ' ύλην και όχι με βάση τα πρόσωπα που μετέδιδαν τα *χαντίθ*, όπως συνέβαινε με τις προηγούμενες συλλογές *χαντίθ*¹⁰.

Από την άλλη πλευρά, ο *Μουχαμμάντ ιμπν Ιντρίς αλ-Σάφί'ι* (767-819 μ.Χ.), ιδρυτής της *Μαντχχάμπ* των *Σαφεϊτών*, θεωρούσε ότι υφίσταται μια ποιοτική διαφορά μεταξύ των *χαντίθ* του Προφήτη και των καθημερινών πρακτικών των απογόνων των συντρόφων του στη *Μεδίνα*. Κατ' αυτόν, τα πρώτα ήσαν θεόπνευστα, ενώ οι δεύτερες όχι. Πίστευε, λοιπόν, στην απόλυτα δεσμευτική ισχύ κάθε μαρτυρίας για τη ζωή του Προφήτη. Ήταν ο πρώτος μουσουλμάνος νομομαθής που έδωσε έμφαση στην αρχή ότι ο Θεός δεν άφησε τίποτα χωρίς νομικό κανόνα¹¹.

Και ο *Σάφί'ι* και ο *Μαλίκ* συμφωνούσαν στο ότι οι απόψεις και οι δηλώσεις του Προφήτη ήσαν εξαιρετικά σημαντικές για την ανάδειξη του νοήματος και των συνεπειών της θείας αποκάλυψης. Αντίθετα, όμως, από τον *Μαλίκ*, ο *Σάφί'ι* σταματούσε στις κειμενικές πηγές, δηλαδή στο *Κοράνι* και στα επαληθευθέντα *χαντίθ*. Τίποτε άλλο δεν ήταν απαραίτητο κατ' αυτόν. Αναλόγως και οι «οπαδοί» των ιδεών της *Σχολής* του, οι *Σαφεϊτες*, θεωρούν καθαρό λάθος το να συμπεριλαμβάνεται η ανθρώπινη ερμηνεία/κατανόηση στις πηγές του θεϊκού δικαίου. Λαμβάνουν υπόψη τις γνώμες των στενών συντρόφων του Προφήτη μόνον αν δεν υπάρχει σχετικό κείμενο. Αντίθετα, οι *Μαλεκίτες* και οι *Χαναφίτες* θεωρούν τις γνώμες αυτές ως δυναμικές πηγές πληροφόρησης για τη σούννα του Προφήτη και για τον λόγο αυτόν τους αποδίδουν μεγάλη σημασία¹².

Πάντως, συγκρίνοντας τις δύο μεθοδολογίες μεταξύ τους, καθίσταται προφανές πως και οι *Μαλεκίτες* και οι *Σαφεϊτες*, παρά τη συ-

10. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 90, 91 (2006).

11. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 93 και σημ. 100 (2006).

12. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 94 και σημ. 104 (2006).

γκεκριμένη αντίθεσή τους, έχουν ένα κοινό κίνητρο: προσπαθούν να βρουν τον καλύτερο τρόπο αποφυγής της ανθρώπινης υποκειμενικότητας και αυθαιρεσίας κατά τον προσδιορισμό της *σούννα* του Προφήτη. Εν τέλει, όμως, καμιά από τις δύο δεν κατάφερε να απαλλάξει απόλυτα τους νομομαθείς της από στοιχεία υποκειμενικότητας¹³.

Σχολή (μαντχχαμπ) Ζαχίρ

Ορισμένοι μουσουλμάνοι νομομαθείς υποστήριζαν ότι αυτό που είχε κύρος ήταν το «κυριολεκτικό», το «προφανές» ή «καθαρό» νόημα του κειμένου. Αρνούνταν, λοιπόν, να χρησιμοποιήσουν άλλα, μη κειμενικά, μέσα προκειμένου να βρουν κάποιο νόημα μη προφανές στο ίδιο το κείμενο. Επρόκειτο για τη Σχολή Ζαχίρι – από τη λέξη Ζαχίρ, που σημαίνει: προφανές, έκδηλο.

Η Σχολή αυτή αναδύθηκε από το έργο του μουσουλμάνου νομομαθούς Ντα'ούντ μπ. Αλί μπ. Κχαλάφ αλ-Ισφαχανί (816-883 μ.Χ.), ο οποίος είχε την προσωνυμία Ντα'ούντ αλ-Ζαχίρι (Ντα'ούντ ο προφανής). Εξαφανίσθηκε σύντομα η Σχολή αυτή, αλλά αναγεννήθηκε αργότερα από τον Αμπού Μουχαμμάντ Ιμπν Χαζμ (994-1064 μ.Χ.), τον διάσημο Ανδαλουσιανό δικαστή, ποιητή και διανοούμενο στη Μουσουλμανική Ισπανία. Αλλά και πάλι δεν διατηρήθηκε η Σχολή επί μακρόν. Ήδη κατά τον 13^ο αιώνα μ.Χ. είχε εξαφανισθεί.

Οι συντασσόμενοι με τις ιδέες της Σχολής αυτής, πίστευαν ότι έπρεπε να προστατεύσουν το δίκαιο από τις αυθαίρετες ανθρώπινες απόψεις – ερμηνείες, τις οποίες θεωρούσαν ως συνιστώσες τη βάση της *ιτζιχάντ*, μιας, κατ' αυτούς, επισφαλούς και αβέβαιης διαδικασίας, άρα μη νόμιμης έκφρασης του Θεϊκού Δικαίου.

Αντίθετα από όλες τις άλλες μεγάλες Σχολές του Ισλάμ, οι οποίες βασίζονται –άλλες λιγότερο, άλλες περισσότερο– σε *ιτζιχάντ* συλλογιστική, η Σχολή Ζαχίρι τόνιζε ότι κάθε λέξη των ιερών κειμένων – πηγών του δικαίου υπάρχει για κάποιο λόγο, άρα ότι οποιαδήποτε έρευνα πέραν των κειμένων αυτών θα εισήγαγε στοιχεία υποκειμενικότητας στο δίκαιο¹⁴. Απέριπταν, λοιπόν, ως πηγές δικαίου την *ιτζμά* (συναίνεση), το *κιγιάς* (αναλογικό συλλογισμό), την *ιστιχσάν*

13. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 99-100 (2006).

14. Για τη Σχολή των Ζαχιριτών, βλ. και E. SAID, *The World, the Text, and the Critic*, 1983, 36-39, E. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, «Ερμηνεία δικαίου – Ερμηνεία τέχνης», στο: *Σχέση δικαίου και τέχνης*, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, 89-92.

και την *ιστιντλάλ* (μηχανισμούς διακριτικής ευχέρειας)¹⁵.

Η «αυστηρότητα» των Ζαχιριτών προκάλεσε σφοδρή κριτική από τις άλλες *Μαντχχάμπ*. Κάποιοι τη θεώρησαν ως θεμελιωδώς μη πρακτική προσέγγιση στη θέσπιση δικαίου. Π.χ. ο *Ιμπν Κχαλντούν*, στο έργο του *Μουκανττίμαχ*, περιγράφει τους μαθητές της Σχολής αυτής ως «ανάξια πρόσωπα τα οποία δεν θα οδηγηθούν πουθενά και θα συναντήσουν την αντίθεση και την αποδοκιμασία της μεγάλης μάζας των Μουσουλμάνων».

Πάντως, παρά τη φήμη της Σχολής αυτής, ως αυστηρής και ανελαστικής, η «μεθοδολογία» της έδωσε αποτελέσματα και λιγότερο επιεική από αυτά των άλλων Σχολών του Ισλάμ, αλλά και επιεικέστερα σε κάποιες περιπτώσεις. Παρότι, δε, εξαφανίσθηκε εν τέλει, η μεθοδολογία της παρέμεινε παρούσα στη σκέψη των Μουσουλμάνων νομομαθών, ακόμα και με τη μορφή αντίστιξης σε θέσεις νομομαθών των άλλων Σχολών οι οποίες «επικράτησαν»¹⁶.

Επίλογος

Είναι, τελικά, ένα στατικό κανονιστικό σύστημα το ισλαμικό δίκαιο, όπως συχνά του προσάπτουν; Όμως, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνεται, αν λάβουμε υπόψη ότι ένα νομικό σύστημα επιβιώνει όσο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του κοινωνικού σώματος το οποίο ρυθμίζει και ότι το κοινωνικό αυτό σώμα είναι σε συνεχή εξέλιξη, καθίσταται προβληματική η εξήγηση της τόσων χιλιετιών επιβίωσης θρησκευτικών νομικών συστημάτων, όπως, μεταξύ άλλων, του ισλαμικού δικαίου. Αναπόφευκτο λοιπόν είναι το συμπέρασμα ότι δεν είναι ξένη προς αυτά τα συστήματα κάποια μορφή αλλαγής και δυναμισμού¹⁷.

15. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review* 75, 78 (2006).

16. A. QURAIISHI, ό.π., σημ. 7, 28 *Cardozo Law Review*, 79-80, 83 (2006).

17. S. FERRARI, «Adapting Divine Law to Change: The Experience of The Roman Catholic Church (with some Reference to Jewish and Islamic Law)», 28 *Cardozo Law Review* 53, 54 (2006).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΜΠΟΥΜΗΣ*

Οί (ἀνα-κατα)κριτές τοῦ Πέτρου στίς τρεῖς ἀρνήσεις του

1. Προεισαγωγικά

Ασχολούμενος μέ τήν «Ἀναψηλάφηση τῆς δίκης τοῦ Ἰησοῦ καί τῆς (αὐτο)καταδίκης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ», προσέφυγα καί στό ἐρμηνευτικό Ὑπόμνημα «Τό κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο» τοῦ συνάδελφου καθηγητῆ Ἰω. Καραβιδόπουλου. Ἐκεῖ, ἐκτός ἀπό τήν προσφερθεῖσα σέ μέ βοήθεια διά τῶν εὐστόχων σημειώσεών του, προσέκρουσα καί στήν ἐξῆς ὑποσημείωση : «Στά εὐαγγέλιά μας δέν διασώζεται ὁμόφωνα ἡ ἴδια σειρά τῶν προσώπων πού ρώτησαν τόν Πέτρο: Ἡ πρώτη ἐρώτηση προέρχεται ἀπό μιά παιδίσκη τοῦ ἀρχιερέα, πού ὁ Ἰωάννης τήν ὀνομάζει "θυρωρό"· ἡ δεύτερη ἐρώτηση ἀπό τήν ἴδια παιδίσκη (Μρ), ἀπό ἄλλη (Μθ), ἀπό "ἕτερον" (Λκ), ἀπό περισσό-τερα τοῦ ἑνός πρόσωπα (Ἰω)· ἡ τρίτη ἐρώτηση προέρχεται ἀπό τούς "παρεστῶτες" (Μρ, Μθ), ἀπό "ἄλλον τινά" (Λκ), ἀπό ἕνα δούλο, συγγενή ἐκείνου πού ὁ Πέτρος ἀπέκοψε τό αὐτί του (Ἰω)»¹. Καί προσθέ-τει: «Τό θέμα τῆς διαφορᾶς τῶν προσώπων ἀντιμετωπίζουν ἤδη οἱ πατέρες καί τό θεωροῦν χωρίς ἰδιαίτερη σημασία. Γράφει π.χ. ὁ Θεο-φύλακτος: "Οὐδέν δέ ἡμῖν τοῦτο ἐμπόδιον πρός τήν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου· μή γάρ ἐν μεγάλῳ τινί καί συνεκτικῶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν διαφωνοῦσι; Μή ὁ μέν εἶπεν, ὅτι ἐσταυρώθη ὁ Κύριος, ὁ δέ, οὐ; ἄπαγε»².

Βεβαίως, ὅπως ὑποθέτω καί σέ ἄλλους, μοῦ προξένησαν ἀπορία καί «θαυμασμό» τά λεγόμενα σχετικά μέ τίς ἐρωτήσεις καί τά πρό-σωπα τῶν ἐρωτησάντων ἢ μᾶλλον καί κατηγορησάντων τό μαθητή τοῦ Ἰησοῦ Σίμωνα Πέτρο. Γι' αὐτό καί ἀναπόλησα καί ἐκεῖνα πού

*Ὁμότιμος Καθηγητής Θεολογικῆς Σχολῆς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

1. ἸΩ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Τό κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 478, ὑποσ. 79.

2. Ὅπ. παρ. Προβλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Ἐρμηνεία εἰς τό κατά Μάρκον Εὐαγγέλιον*, PG 123, 661.

γράφει ο Μέγας Βασίλειος προς τόν Ἀμφιλόχιο στόν ιε' κανόνα του: «Θαυμάζω δέ σου τήν γραμματικήν ἀκριβειαν ἐπί τῆς γραφῆς ἀπαιτοῦντος καί λογιζομένου, ὅτι ἠναγκασμένη ἐστίν ἡ λέξις τῆς ἐρμηνείας τό ἑαυτῆς εὐσημον ἐκδιδούσης ... »³, καθώς καί ἐκεῖνο πού γράφει ὁ ἅγιος Διονύσιος Ἀλεξανδρείας πρὸς τόν ἐπίσκοπον Βασιλείδην στόν α' κανόνα : «Τούτων οὕτως ἐχόντων, τοῦτο τοῖς ἀκριβολογουμένοις ἀποφαινόμεθα (ἄλλη γραφή· ἀπολογούμεθα) κατὰ ποίαν ὥραν, ἢ καί ποῖον ἡμιώριον, ἢ ὥρας τέταρτον, ἀρχεσθαι προσῆκε τῆς ἐπί τῆ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐκ νεκρῶν ἀναστάσει χαρᾶς»⁴.

Καί νομίζω ὅτι ἡ καλλίτερη ἀπάντηση ἐρμηνευτική ἀρχή γιά ὅλες τίς περιπτώσεις τῶν θεωρουμένων ὡς ἀντιφάσεων εἶναι αὐτή πού παραθέτει ὁ Μέγας Βασίλειος στόν ιστ' κανόνα : «Πρόσεχε οὖν ἀκριβῶς τῇ Γραφῇ καί αὐτόθεν εὐρήσεις τήν λύσιν τοῦ ζητήματος»⁵. Καί θά ἐξηγήσουμε τό γιατί.

Πρὸς τό σκοπό αὐτό ἐπανερχόμαστε στό θέμα τῶν σχετικῶν ἐρωτήσεων. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Παν. Τρεμπέλας σημειώνει : «Παρατηρεῖται ἐν τούτοις ἐκ πρώτης ὄψεως διαφωνία τις μεταξύ τῶν εὐαγγελιστῶν»⁶. Καί παραθέτει ἀπό τόν Εὐθύμιο Ζιγαβηνό τά ἐξῆς ἀπό τήν ἐρμηνεία του στό κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο : «Ὁ Ματθαῖος μὲν πρῶτον παιδίσκην λέγει πτοῆσαι τόν Πέτρον· εἶτα ἄλλην, ἔπειτα τούς ἐστῶτας· [Μᾶρκος δέ πρῶτον παιδίσκην, εἶτα τήν αὐτήν πάλιν· ἔπειτα τούς παρεστῶτας·] Λουκᾶς δέ πρῶτον παιδίσκην, εἶτα ἕτερον, ἔπειτα ἄλλον τινά· Ἰωάννης δέ πρῶτον παιδίσκην, τήν θυρωρόν· εἶτα τινά· ἔπειτα ἕνα τῶν δούλων τοῦ ἀρχιερέως, συγγενῆ, οὗ ἀπέκοψε Πέτρος τό ὠτίον»⁷. Καί προσθέτει ὁ ἀείμνηστος καθηγητής πάλι ἀπό τό Ζιγαβηνό : «Πλὴν ἐάν προσέχωμεν, οὐδ' οὕτω διαφωνία τις εὐρεθήσεται. Ἐπί μὲν γάρ τῆς πρώτης ἀρνήσεως ἡ αὐτή παιδίσκη ἐστίν, ἢ παρὰ τοῖς τέσσαρσιν εὐαγγελισταῖς μνημονευομένη· ἐπί δέ τῆς δευτέρας (ἀρνήσεως), τινάς ὁ Ἰωάννης ἐνέφηεν ἐρωτῆσαι τόν Πέτρον, οἵτινες ἦσαν ἡ παιδίσκη τε, περὶ ἧς εἶπε Ματθαῖος, καί ἡ πρώτη παιδίσκη, περὶ ἧς ἔφη Μᾶρκος, καί ὁ ἕτερος περὶ οὗ ἰστόρησε

3. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Δ', Αθήνησι 1854 (Φωτοτ. ἀνατύπωση 1966), σ. 135.

4. Ὅπ. παρ., σ. 34.

5. Ὅπ. παρ., σ. 136.

6. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τό κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιον*, Ἀδελφότης Θεολόγων ἡ «Ζωή», Αθήναι 1951, σ. 289.

7. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ, *Τό κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, PG 129, 695 AB.

Λουκᾶς· ἐπί δέ τῆς τρίτης ἀρνήσεως ὁμοίως Μᾶρκος καί Ματθαῖος τοὺς παρεστῶτας εἶπον ἐρωτῆσαι αὐτόν, ἐν οἷς ἐμελλεν εἶναι καί ὁ ἄλλος, ὁ παρά τῷ Λουκᾶ. Οὗτος δέ ἐστὶν ὁ παρά τῷ Ἰωάννη δούλος τοῦ ἀρχιερέως»⁸.

Κατόπιν τούτων ὀφείλουμε προηγουμένως νά ἐπιχειρήσουμε καί ὀρισμένες παρατηρήσεις ἐπί τῶν προλεχθέντων. Ἐν πρώτοις θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι δέν ἔχουμε ἐρωτήσεις καί στίς τρεῖς περιπτώσεις, ὅπως σημειώνει ὁ Ἰ. Καραβιδόπουλος, ἀλλά ἔχουμε καί κατηγορίες ἢ καταγγελίες ἢ ἔστω διαπιστώσεις, ὅπως φαίνεται στά κείμενα τῶν εὐαγγελίων.

Ἐπίσης ἐνῶ ὁ Καραβιδόπουλος ἔχει ὡς ἀφετηρία τίς τρεῖς «ἐρωτήσεις», ὁ Ζιγαβηνός ἐξαίρει τίς τρεῖς ἀρνήσεις⁹. Ὁ Ζιγαβηνός στίς τρεῖς ἀρνήσεις δίνει τή βαρύτητα, ρίχνει τό βάρος του, ὅπου καί πράγματι εἶναι, καί ὄχι στίς ἐρωτήσεις. Μόνον ὅτι καί ὁ Ζιγαβηνός σ' ὄλες τίς περιπτώσεις μιλάει γιά ἐρωτήσεις, ὅπως καί ὁ Καραβιδόπουλος, καί ὄχι γιά κατηγορίες ἢ καταγγελίες τῶν παρισταμένων προσώπων. Βεβαίως μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τά ὑποβαλλόμενα ἢ προβαλλόμενα ἀπό τά διάφορα πρόσωπα στίς τρεῖς περιπτώσεις ὡς ἓνα εἶδος ἐρωτήσεως - διαπιστώσεως, ὡς ἓνα συνδυασμό μεῖγμα - ἐρωταποκρίσεως.

Ἄλλ' ἄς ἔλθουμε στά κείμενα τῶν ἐν λόγῳ Εὐαγγελίων καί στίς μαρτυρίες τους, γιά νά ἐλέγξουμε ἐκ τοῦ πλησίον καί ἀκριβέστερον τά πράγματα. Ἄλλωστε καί ὁ ἅγιος Διονύσιος, ὅπως παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ βυζαντινός κανονολόγος Ζωναρᾶς, «καί αὐτά τά ῥήματα, ἢ μᾶλλον τά χωρία τῆς Γραφῆς τίθησιν, ὅσα ἕκαστος τῶν Εὐαγγελιστῶν λέγει περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, καί συμβιβάζει τήν δοκοῦσαν διαφωνίαν αὐτῶν»¹⁰.

8. Ὁπ. παρ., PG 129, 695BC.

9. Πρβλ. καί «Ἄλλ' οἱ μὲν τρεῖς εὐαγγελισταὶ τοῦ Πέτρου μόνον μνημονεύουσι συμφώνως διά τό ἀναγκαῖον, ἵνα τε δεῖξωσι τήν περί τῆς ἀρνήσεως αὐτοῦ πρόρρησιν τοῦ Σωτήρος εἰς τέλος ἐκβεβηκυῖαν, καί ἵνα διδάξωσιν, ὁποῖόν ἐστι κακόν τό θαρρῆν ἐφ' ἑαυτῷ τινα, καί μὴ ἐπί τῷ Θεῷ. Ὁ δ' Ἰωάννης καί ἑαυτοῦ ἐμνημόνευσεν ἀκριβολογίας ἕνεκα ... » (Ὁπ. παρ., PG 129, 693 D). Ὡσαύτως σημειώνει : «Οἱ μὲν τρεῖς εὐαγγελισταὶ τὰς τρεῖς ἀρνήσεις τοῦ Πέτρου ἐν τῇ τοῦ Καϊάφα ἀλλῇ γενέσθαι λέγουσιν, ὁ δ' Ἰωάννης ἐν τῇ τοῦ Ἄννα, τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ. Καί οὐκ ἐστὶ τοῦτο διαφωνία. Καί γάρ ἀμφοτέρων εἷς οἶκος καί μία ἀλλῆ, ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ δύο διαίτας ἰδιαιτάτας» (Ὁπ. παρ., PG 129, 696 A).

10. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τόμ. Δ', σ. 5.

2. Οί μαρτυρίες τῶν Εὐαγγελίων σχολιαζόμενες

α) Κατά Ματθαῖον (26, 69-75)

69 Ὁ δέ Πέτρος ἐκάθητο ἔξω ἐν τῇ ἀύλῃ· καί προσῆλθεν αὐτῷ μία παιδίσκη(α) λέγουσα, Καί σύ ἦσθα μετὰ Ἰησοῦ τοῦ Γαλιλαίου.

70 Ὁ δέ ἠρνήσατο ἔμπροσθεν πάντων ...

71 ἐξελθόντα δέ εἰς τόν πυλῶνα εἶδεν αὐτόν ἄλλη(β) καί λέγει τοῖς ἐκεῖ, Οὗτος ἦν μετὰ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου.

72 Καί πάλιν ἠρνήσατο ...

73 μετὰ μικρόν δέ προσελθόντες οἱ ἐστῶτες(γ) εἶπον τῷ Πέτρῳ, Ἀληθῶς καί σύ ἐξ αὐτῶν εἶ, καί γάρ ἡ λαλιά σου δῆλόν σε ποιεῖ.

74 Τότε ἤρξατο καταθεματίζειν καί ὀμνύειν ὅτι οὐκ οἶδα τόν ἄνθρωπον.

Σχόλια

(α) Αὐτή ἐκτελοῦσε χρέη θυρωροῦ, τουλάχιστον κατά τήν ὥρα ἐκείνη τῆς ἀνακρίσεως τοῦ Ἰησοῦ.

(β) Χωρίς νά ἀποκλείεται καί ἡ προηγούμενη παιδίσκη θυρωρός.

(γ) Ἐδῶ μιλάει γενικῶς περὶ τῶν ἐστῶτων, χωρίς νά ἀποκλείεται ὅτι κάποιος ἢ κάποιοι ἀπ' αὐτούς νά ἐπῆραν τήν πρωτοβουλία καί τό λόγο.

β) Κατά Μάρκον (14, 66-72)

66 Καί ὄντος τοῦ Πέτρου κάτω ἐν τῇ ἀύλῃ ἔρχεται μία τῶν παιδισκῶν(α) τοῦ ἀρχιερέως,

67 καί ἰδοῦσα τόν Πέτρον θερμαινόμενον ἐμβλέψασα αὐτῷ λέγει, Καί σύ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα τοῦ Ἰησοῦ.

68 Ὁ δέ ἠρνήσατο λέγων ... καί ἐξῆλθεν ἔξω εἰς τό προαύλιον.

69 καί ἡ παιδίσκη(β) ἰδοῦσα αὐτόν ἤρξατο πάλιν λέγειν τοῖς παρεστῶσιν ὅτι Οὗτος ἐξ αὐτῶν ἐστιν.

70 Καί μετὰ μικρόν πάλιν οἱ παρεστῶτες(γ) ἔλεγον τῷ Πέτρῳ, Ἀληθῶς ἐξ αὐτῶν εἶ, καί γάρ Γαλιλαῖος εἶ.

Σχόλια

(α) Ἡ παιδίσκη ἐδῶ (καί τήν πρώτη φορά) δέν φαίνεται νά ρωτᾶ τόν Πέτρο ὡς ἄγνωστο ἢ ὡς ἀμφιβάλλουσα, ἀλλά μάλλον τόν προκαλεῖ ἐμμέσως νά ἀπαντήσῃ, γιά νά ἐπιβεβαιώσῃ τή διαπίστωση της.

(β) Τώρα πλέον (τή δεύτερη φορά) ἡ παιδίσκη αὐτή καταγγέλλει στούς παρισταμένους τή σχέση τοῦ Πέτρου πρός τόν Ἰησοῦ.

(γ) Οἱ παριστάμενοι, στήν τρίτη περίπτωση, ἐλέγχουν μέ τρόπο τά λόγια τῆς παιδίσκης, γιά νά τά ἐπιβεβαιώσουν.

γ) Κατά Λουκᾶν (22, 55-62)

55 Περιψάντων δέ πῦρ ἐν μέσῳ τῆς αὐλῆς καί συγκαθισάντων ἐκάθητο ὁ Πέτρος μέσος αὐτῶν.

56 Ἰδοῦσα δέ αὐτόν παιδίσκη τις (α) καθήμενον πρός τό φῶς καί ἀτενίσασα αὐτῷ εἶπεν, Καί οὗτος σύν αὐτῷ ἦν.

58 Καί μετὰ βραχύ ἕτερος (β) ἰδών αὐτόν ἔφη, Καί σύ ἐξ αὐτῶν εἶ. Ὁ δέ Πέτρος ἔφη, Ἄνθρωπε, οὐκ εἰμί.

59 Καί διαστάσης ὥσει ὥρας μιᾶς ἄλλος τις (γ) διίσχυρίζετο λέγων, Ἐπ' ἀληθείας καί οὗτος μετ' αὐτοῦ ἦν, καί γάρ Γαλιλαῖός ἐστιν.

Σχόλια

(α) Ἡ παιδίσκη, ἀφοῦ ἀναγνώρισε τόν Πέτρο στήν ἀνταύγεια τοῦ φωτός (τῆς φωτιᾶς), ἐξέφρασε στόν Πέτρο καί προφανῶς καί στούς συνανακειμένους τή διαπίστωση της.

(β) Ἄλλο πρόσωπο, προφανῶς ἐκτός τῆς παιδίσκης - θυρωροῦ, ἐπανελάβε πρός τόν Πέτρο ἐκεῖνο πού εἶχε ἀκούσει ἢ διαπιστώσει προηγουμένως.

(γ) Καί τρίτος ἢ καί τέταρτος, ἐκτός τῶν προηγουμένων, ἰσχυριζόταν περὶ τῆς ιδιότητος καί τῆς συναναστροφῆς τοῦ Πέτρου μέ τόν Ἰησοῦν.

δ) Κατά Ἰωάννην (18, 15-18, 25-27)

15 Ἦκολούθει δέ τῷ Ἰησοῦ Σίμων Πέτρος καί ἄλλος μαθητής. Ὁ δέ μαθητής ἐκεῖνος ἦν γνωστός τῷ ἀρχιερεῖ καί συνεισηλθεν τῷ Ἰησοῦ εἰς

- τήν αὐλήν τοῦ ἀρχιερέως,
 16 Ὁ δέ Πέτρος εἰσθήκει πρὸς τῆ θύρα ἔξω. Ἐξῆλθεν οὖν ὁ μαθητῆς ὁ ἄλλος ὁ γνωστός τοῦ ἀρχιερέως καί εἶπεν τῆ θυρωρῶ καί εἰσήγαγεν τόν Πέτρον.
 17 Λέγει οὖν τῶ Πέτρῳ ἡ παιδίσκη ἡ θυρωρός(α), Μή καί σύ ἐκ τῶν μαθητῶν εἶ τοῦ ἀνθρώπου τούτου ;
 18 Εἰσθήκεισαν δέ οἱ δούλοι καί οἱ ὑπηρέται ἀνθρακίαν πεποιηκότες, ὅτι ψῦχος ἦν, καί ἐθερμαίνοντο ...
 25 Ἦν δέ Σίμων Πέτρος ἐστῶς καί θερμαινόμενος. Εἶπον (β) οὖν αὐτῶ, Μή καί σύ ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἶ;
 26 Λέγει εἷς ἐκ τῶν δούλων (γ) τοῦ ἀρχιερέως, συγγενῆς ὧν οὗ ἀπέκοψεν Πέτρος τό ὦτιον, Οὐκ ἐγώ σε εἶδον ἐν τῶ κήπῳ μετ' αὐτοῦ;
 27 Πάλιν οὖν ἠρνήσατο Πέτρος.

Σχόλια

(α) Ὅταν ὁ Πέτρος μέ τή μεσολάβηση τοῦ Ἰωάννου στή θυρωρό εἰσηλθε στήν αὐλή τοῦ οἰκοδομήματος - ἀνακτόρου τῶν ἀρχιερέων Ἄννα καί Καϊάφα, πῆρε τό θάρρος ἡ παιδίσκη αὐτή καί τοῦ ὑπέβαλε τήν ἐρώτηση, ἂν ἦταν μαθητῆς τοῦ Ἰησοῦ, καί στή συνέχεια ἀνακοίνωσε αὐτό καί σέ ἄλλη παιδίσκη (καί σέ ἄλλους), καί γιά νά δικαιολογήσει τήν πράξη της —ἄδεια νά εἰσέλθει ὁ Πέτρος— ἴσως καί γιά νά τήν χρησιμοποιήσει ὡς συνήγορό της.

(β) Δέν καθορίζει τά πρόσωπα. Ἴσως ἐκτός τῶν δύο ὑπηρετριῶν καί ἄλλος ἢ ἄλλοι, ὅταν ἄκουσαν τίς δύο ὑπηρέτριες, συμμετεῖχαν στήν ἀνάκριση τοῦ Πέτρου ἀπό περιέργεια ἢ καί ἀπό συμπαράσταση πρὸς αὐτές.

(γ) Ἐκτός τοῦ δούλου, τοῦ συγγενοῦς τοῦ Μάλχου, τοῦ ὁποίου ὁ Πέτρος ἀπέκοψε στόν κήπο τῆς Γεσθημανῆ τό αὐτί, δέν ἀποκλείεται νά ἀπευθύνθηκαν πρὸς αὐτόν καί ἄλλοι παρεστῶτες, γιά νά μάθουν ἢ νά διασταυρώσουν καί διαπιστώσουν τή σχέση του πρὸς τόν Ἰησοῦ.

3. Συνεξέταση καί συσχετισμός τῶν εὐαγγελικῶν μαρτυριῶν

α) Γενικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Μετά τά ἀνωτέρω μπορούμε νά ποῦμε γενικῶς καί συμπερασματικῶς τά ἑξῆς :

1) Πράγματι δέν καταγράφονται ἀπό τούς Εὐαγγελιστές μόνον ἐρωτήσεις, ἀλλά καί διαπιστώσεις ἢ καταγγελίες τοῦ ἑνός (τῆς μιᾶς) ἢ τοῦ ἄλλου (τῆς ἄλλης) τῶν παρισταμένων.

2) Τήν ἐρώτηση ἢ διαπίστωση μπορεῖ νά τήν ἔκαναν δύο-τρία πρόσωπα μαζί ἢ τό ἕνα νά ἀντιπροσώπευε καί τό ἄλλο ἢ τούς ἄλλους.

3) Ἡ περιγραφή τοῦ ἑνός Εὐαγγελιστοῦ συμπληρώνει τήν περιγραφή τοῦ ἄλλου, δέν ἀντιγράφονται μεταξύ τους. Γι' αὐτό πρέπει βάσει τῶν ἀφηγήσεων τῶν Εὐαγγελιστῶν νά γίνει μία συνδυαστική περιγραφή.

4) Πάντως ὁ Πέτρος τρεῖς φορές ἀρνήθηκε τόν Ἰησοῦ Χριστό, ἀκόμη καί ἂν γίνει δεκτό ὅτι οἱ ἐρωτήσεις ἢ οἱ διαπιστώσεις ἦσαν περισσότερες τῶν τριῶν καί περισσότερα ἀπό τρία τά πρόσωπα πού τίς ἔκαναν ἢ περισσότερες οἱ φορές.

5) Ἡ τρισή ἀρνηση ἐνδιέφερε καί ἐνδιαφέρει¹¹. Τά πρόσωπα καί οἱ ἐρωτήσεις ἢ διαπιστώσεις ἢ ὁ χρόνος ἐκφορᾶς μπορεῖ νά διαφέρουν. Αὐτά εἶναι ἀδιάφορα, ἂν καί μπορεῖ νά ἐναρμονιστοῦν καί νά μὴ διαφοροποιοῦνται στήν πραγματικότητα.

6) Φαίνεται ὅτι ἡ κάθε ἀρνηση τοῦ Πέτρου ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τίς ἐρωτήσεις - κατηγορίες περισσοτέρων τοῦ ἑνός προσώπων. Ὁ κάθε δέ Εὐαγγελιστής ξεχώριζε καί ἐστίαζε τό ἐνδιαφέρον του ἴσως σέ διαφορετικό πρόσωπο ἀπό τόν ἄλλον Εὐαγγελιστή καί αὐτό τό πρόσωπο ἢ πρόσωπα τόνιζε καί παρέθετε.

7) Ἐπομένως : α) Ἡ πρώτη ἀρνηση τοῦ Πέτρου προκλήθηκε ἀπό μία «παιδίσκη», δούλη καί θυρωρό τοῦ ἀρχιερέα. β) Ἡ δεύτερη ἀρνηση προκλήθηκε τουλάχιστον ἀπό δύο τρία πρόσωπα, ὑπηρέτριες καί κάποιον ἄλλο («ἕτερον») ἄγνωστο καί ... Καί γ) ἡ τρίτη ἀρνηση προκλήθηκε ἀπό τούς «(παρ)εστῶτες», μέ πρωτεργάτη ἕνα δούλο τοῦ ἀρχιερέα.

8) Ἴσως μέ τήν ἐναλλαγή - ποικιλία τῶν προσώπων καί τῶν ἐρωτήσεων ἢ διαπιστώσεων νά θέλει ἡ Ἁγία Γραφή νά μᾶς δώσει καί νά πάρουμε τό μήνυμα ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο καί ἐμεῖς, ὡς χριστιανοί καί μαθητές τοῦ Ἰησοῦ, νά δεχθοῦμε ποικίλες ἐρωτήσεις - κατηγορίες «περὶ τῆς ἐν ἡμῖν πίστεως». Νά μὴ δίνουμε σπουδαία σημασία. Προσοχή ὅμως στήν ἀρνηση.

11. Πρβλ. τό Ματθ. 26,34 : «Ἐφη αὐτῷ (τῷ Πέτρῳ) ὁ Ἰησοῦς, Ἀμὴν λέγω σοι ὅτι ἐν ταύτῃ τῇ νυκτί ... τρεῖς ἀπαρνήσει με». Παρομοίως καί Μάρκ. 14,30, Λουκ. 22,34 καί Ἰω. 13,38.

β) Συνδυαστική περιγραφή τῶν ἐπί μέρους δεδομένων τῶν Εὐαγγελίων [τοῦ τόπου, τῶν προσώπων καί τοῦ τρόπου (ἀνα κατα)κρίσεως τοῦ Πέτρου].

Ὁ Πέτρος, κατόπιν μεσολαβήσεως καί παρακλήσεως τοῦ συμμαθητῆ του Ἰωάννου πρὸς τὴ θυρωρὸ τοῦ ἀρχιερέα, εἰσέρχεται στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ «τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀνακτόρου»¹² τοῦ Ἄννα καί τοῦ Καϊάφα. Ἐκεῖ κάθισε νὰ θερμανθεῖ κοντὰ σέ ἀνθρακιά (σέ ἀναμμένα κάρβουνα) μαζί μέ ἄλλους, δούλους καί ὑπηρέτες¹³. Τότε ἡ παιδίσκη - θυρωρός, ἀφοῦ ἤδη προηγουμένως τὸν εἶχε ρωτήσῃ σχετικά μέ τὴν ιδιότητά του, τὸν ξανακοίταξε προσεκτικὰ στὸ φῶς τῆς φωτιᾶς, ἀναγνώρισε τὸν Πέτρο καί τοῦ εἶπε ὅτι πράγματι «καί σύ μετὰ τοῦ Ναζαρηνοῦ ἦσθα τοῦ Ἰησοῦ » (Μάρκ. 14,67). Ὅποτε ὁ Πέτρος φοβήθηκε τοὺς παρισταμένους καί μπροστὰ σ' ὅλους τὸ ἀρνήθηκε.

Μετὰ τὴν ἀρνήσή του ὁ Πέτρος βγήκε ἀπὸ τὴν αὐλὴ στὸν πυλῶνα, δηλαδή στὸ προαύλιο ἢ «τό πρόστων, τὸ ὁποῖον ὠδήγει ἀπὸ τῆς ὁδοῦ εἰς τὴν ἔσω αὐλήν»¹⁴.

Ἀλλὰ καί ἐκεῖ ἡ ἴδια «θυρωρός, ἣτις ἐπανελθοῦσα εἰς τὴν θέσιν αὐτῆς καί ἰδοῦσα εἰς τὸ προαύλιον τὸν Πέτρον ἐπανελάβε τὴν κατηγορίαν»¹⁵ πρὸς τοὺς παρεστηκότες καί τοὺς διαβεβαίωσε «ὅτι οὗτος ἐξ αὐτῶν ἐστὶ» (Μάρκ. 14, 69). Αὐτὸ ἐπανελάβε καί μία ἄλλη παιδίσκη, ἡ ὁποία «ὑποκινήθηκε»¹⁶ ἀπὸ τὴν πρώτη, πού τὴν εἶχε σχετικῶς κατατοπίσει, ἴσως πρὸς συμπαράστασή της. Τὸ ἴδιο ἔπραξε καί κάποιος «ἄλλος» παριστάμενος ἄνδρας¹⁷.

12. G. H. MACGREGOR, στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1954, σ. 630.

13. «Διὰ τῆς λέξεως δούλοι σημαίνονται οἱ εἰς τὴν ιδιωτικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀρχιερατικοῦ οἴκου προσκεκολλημένοι, διὰ δέ τῆς λέξεως ὑπηρέται οἱ εἰς τὴν ἐπίσημον ὑπηρεσίαν τοῦ συνεδρίου, οἵτινες ἐξετέλουν καί χρῆ ἀστυνομίας ἐν τῷ ναῷ» (F. GODET, στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*, σ. 632). Ὁ Ν. Δαμαλᾶς ἔχει τὴ διάκριση μεταξύ «ἠγορασμένων δούλων καί δημοσίων ὑπηρετῶν τοῦ ἀρχιερέως» (Ν. Μ. ΔΑΜΑΛΑ, *Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1940, σ. 668).

14. Πρβλ. EZRA P. GOULD, στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον* Ἀθῆναι 1951, σ. 289.

15. Πρβλ. S. D. F. SALMOND, στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Μάρκον*, σ. 289.

16. Πρβλ. J. A. BENGEL, στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1951, σ. 493.

17. Ὅπ. παρ.

«Ὑστερ' ἀπό λίγο (μετά ἀπό μία ὥρα περίπου) πάλιν ἐκεῖνοι, πού ἔστεκαν ἐκεῖ, ἔλεγον εἰς τόν Πέτρον· Ἀληθῶς, ἀπό αὐτούς εἶσαι, διότι εἶσαι Γαλιλαῖος καί ἡ προφορά τῆς ὁμιλίας σου ὁμοιάζει πρὸς τήν προφοράν τῶν κατοίκων τῆς Γαλιλαίας» (Μάρκ. 14, 70)¹⁸. Ἰδιαίτερος ὅμως ἕνας ἀπό τούς δούλους τοῦ ἀρχιερέα, ὁ ὁποῖος κατά τόν εὐαγγελιστή Ἰωάννη ἦταν συγγενῆς τοῦ Μάλχου, τοῦ ὁποῖου «ἀπέκοψε Πέτρος τό ὠτίον» (Ἰω. 18, 26), τοῦ εἶπε· «Οὐκ ἐγώ σέ εἶδον ἐν τῷ κήπῳ μετ' αὐτοῦ;» (Ἰω. 18, 26). Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά παρενεβλήθη καί ἄλλος, ὁ ὁποῖος «διίσχυρίζετο λέγων· ἐπ' ἀληθείας καί οὗτος μετ' αὐτοῦ ἦν· καί γάρ Γαλιλαῖός ἐστιν» (Λουκ. 22, 59).

Ἐν πάσῃ περιπτώσει φαίνεται ὅτι πολλοί ἦσαν οἱ παριστάμενοι, θερμαινόμενοι καί περιεργαζόμενοι ἢ καί περιερχόμενοι καί παρερχόμενοι, οἱ ὁποῖοι «παράβγαιναν» μεταξύ τους ποιός θά πεῖ ἢ θά ἀνακαλύψει καί θά ἀποκαλύψει τά περισσότερα. Ἦδη ἡ πρώτη ἀπλή ἀφορμή εἶχε δοθεῖ ἀπό τή θυρωρό, μιᾶ ἀσήμαντη γυναίκα, ἀλλά ἀναζωπυρώθηκε καί ἀπό ἄλλους, ἐνῶ τροφοδοτήθηκε καί ἀπό τή συμπεριφορά, λόγους καί κινήσεις τοῦ Πέτρου¹⁹.

Συμπεράσματα

1) Γιά τήν ὀρθή ἐρμηνεία καί ἐναρμόνιση τῶν φαινομένων ἢ μᾶλλον τῶν φαινομενικῶν ἀντιθέσεων στά κανονικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας (Ἀγίας Γραφῆς καί ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων) ὀφείλουμε νά ἔχουμε ὑπ' ὄψει μας τήν ἀρχή : «Πρόσεχε ἀκριβῶς

18. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τό κατά Μάρκον*, σ. 290.

19. Ἐδῶ θεωροῦμε σκόπιμο νά ἀναφέρουμε καί τήν παλαιότερη προσπάθεια ἐναρμονίσεως ἀπό τόν F. GODET τῶν εὐαγγελικῶν πληροφοριῶν πού παραθέτει ὁ καθηγητής ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ στά Ὑπομνήματά του : «Μετά τήν πρώτην του ἀρνήσιν ὁ Πέτρος καταπτοηθεῖς ἀπεσύρθη πρὸς τόν πυλῶνα ἢ τό προαύλιον (Ματθ. Μάρκ.). Ἀλλά καί ἐκεῖ ἡ αὐτή παιδίσκη ἀνακοινοῖ εἰς τούς παρισταμένους, ὅτι "καί οὗτος ἐξ αὐτῶν ἐστι" (Μάρκος), ἐντεῦθεν δέ καί ἄλλη τις ὑπηρέτρια (Ματθ.), καθώς καί ἄλλος τις (Λουκάς) καί γενικῶς οἱ παριστάμενοι (Ἰω.) εἶπον· "Καί σὺ ἐξ αὐτῶν εἶ". Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ δευτέρα κατηγορία, ἡ προκαλέσασα τήν δευτέραν ἀρνήσιν ἐξεκίνησε πιθανῶς ἐκ τῆς θυρωροῦ, ἡ ὁποία ἐπρόδωσε τόν Πέτρον ὡς σχετιζόμενον μέ τόν Ἰωάννην καί συσταθέντα ὑπ' αὐτοῦ εἰς ἄλλην ὑπηρέτριαν, ἣτις τελικῶς ἐπεσήμανε τόν Πέτρον διά τοῦ δακτύλου εἰς τούς λοιπούς δούλους» (Στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τό κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Ἀθήναι 1952, σ. 621). Καί προσθέτει ἄλλοῦ : «Ἐξ αὐτῶν δέ τις ἀπήύθυνε τήν ἐρώτησιν εἰς τόν Πέτρον» (Στό ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην*, σ. 638).

τῆ Γραφῆ καί αὐτόθεν εὐρήσεις τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος» (ιστ' κανόνας Μεγάλου Βασιλείου)²⁰.

2) Πρὸς τούτοις ὀφείλομεν «μηδέ διαφωνεῖν, μηδέ ἐναντιοῦσθαι τοὺς Εὐαγγελιστάς πρὸς ἀλλήλους ὑπολάβωμεν» καί ἔνεκα τούτου παραιτηθοῦμε τῆς ἐπιβεβλημένης ἔρευνας τῶν Γραφῶν (Ιω. 5, 39), ἀλλὰ «εὐγνωμόνως τὰ λεχθέντα καί πιστῶς ἀρμόσαι προθυμηθῶμεν» (α' κανόνας Διονυσίου Ἀλεξανδρείας)²¹.

3) Τέλος, ἀπὸ διδακτικῆς καί ποιμαντικῆς σκοπιᾶς, μετὰ τὰ ἀνωτέρω ἐλπίζουμε νὰ πείσαμε ὅτι ὀφείλομε ἐκάστοτε καί «δεῖ μὴ ἀργῶς παρελθεῖν τό ὑπ' ἀνδρός ζητητικοῦ κινήθην πρόβλημα» (ιε' κανόνας Μεγάλου Βασιλείου)²². Ἄλλωστε τό παράδειγμα ὑποδεικνύουν καί ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, καί ὅπως ἐπισημαίνει ὁ βυζαντινός κανονολόγος Ἀριστηνός, καί ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ ὁποῖος «πρὸς γάρ τὰ ζητήματα, ἃ παρ' αὐτοῦ (τοῦ Ἀμφιλοχίου) διηπορεῖτο, ἐποιεῖτο καί τὴν ἀπόκρισιν»²³.

20. ΡΑΛΛΗ ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τόμ. Δ', σ. 136.

21. Ὅπ. παρ., σ. 2.

22. Ὅπ. παρ., σ. 135.

23. Ὅπ. παρ., σ. 137.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ*

Τὸ ἔγκλημα καθοσίωσης τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας

Μία ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα περίοδος στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας. Νεώτεροι ἐπιστήμονες, ἀπὸ τὸν 19^ο αἰώνα, ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ἔδωσαν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες ὡς πρὸς τὶς αἰτίες. Κάποιοι ὑποστηρίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν κίνηση νεωτερική, μεταρρυθμιστική, ποὺ εἶχε ὡς στόχο τὴν ἀναμόρφωση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας πάνω σὲ ὑγιεῖς βάσεις. Ἄλλοι θεώρησαν ὅτι τὰ κίνητρα ἦταν οἰκονομικὰ ἢ πολιτικά¹. Κάποιοι νεώτεροι ἐρευνητὲς ἀποκλείουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ κίνητρα αὐτὰ καὶ θεωροῦν πρωτογενῆ παράγοντα τὸν θρησκευτικὸ καὶ πνευματικὸ². Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι οἱ

* Καθηγήτρια Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἱστοριογραφία τοῦ 19^{ου} αἰώνα ἀναζητοῦσε στὴν Εἰκονομαχία κοινωνικὲς προεκτάσεις, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὴν τότε κρατοῦσα ἀντίληψη δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρχει μεταρρυθμιστικὴ κίνηση ξένη πρὸς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἡ σύγχρονη ἱστοριογραφία ἐντάσσει τὴν κατανόηση τῶν γεγονότων καὶ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀντιμοναχικὴ πολιτικὴ, τὰ μέτρα εἰς βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστηριακῆς περιουσίας εἶναι φαινόμενα δευτερογενῆ, ξένα πρὸς τὸν πρωτογενῆ χαρακτῆρα τοῦ διωγμοῦ τῶν εἰκόνων· εἶναι μέτρα, ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων λόγω τῆς μεγάλης ἀντίδρασης τῶν μοναχῶν στὴν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Εἰκονομαχία καὶ Δίκαιο. Νομικὴ θεώρηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ, 2004, σ. 1-6.

2. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ κάποιες σὲ μειοψηφία φωνές. Ἐτσι ἡ HÉLÈNE AHRWEILER («L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe - IXe siècles)», *Revue Historique* 227 (1962), σ. 1-32, ἰδίως σ. 22 ἐπ.: THE IDIAS, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975, μετάφραση στὰ ἑλληνικά, 1977, σ. 30 ἐπ.) ἀναζητᾷ βαθύτερες διασυνδέσεις στὰ κοινωνικά-πολιτικά φαινόμενα μεταξὺ ἑβδομοῦ καὶ ἑνατοῦ αἰώνα. Θεωρεῖ ὅτι ἡ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τῶν Ἰσαύρων ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν μέριμνα γιὰ τοὺς γηγενεῖς πληθυσμούς. Διακρίνει δηλαδὴ προσπάθεια ἐξασφάλισης δομῶν προσαρμοσμένων στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δέχεται ὅτι στὸν μὲν θρησκευτικὸ τομέα ἡ Εἰκονομαχία ἀπέτυχε, κατέστησε ὅμως φανερὴ τὴν ἀνάγκη μεταβολῆς τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς. Τὴν ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν διακρίνει δύο ἀντίθετες ροπὲς στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πολιτικὴ: μίαν συντηρητικὴν καὶ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς εἰκονολάτρεις αὐτοκράτορες καὶ εὐνοεῖ τὴν οἰκονομικὴ ὀλιγαρχία, τὴν εὐπορὴν τάξιν τῶν πόλεων. Ἡ ἄλλη μεταρρυθμιστικὴ, τὴν ὁποία εἰσήγαγαν οἱ

δύο απόψεις που έχουν διατυπωθεῖ –ή μία που υποστηρίζει ότι ἡ Εἰκονομαχία εἶχε στόχο κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ἢ ἄλλη ὅτι πρόκειται γιὰ κίνημα πνευματικό καὶ θρησκευτικό– παρουσιάζουν ἀδυναμίες³. Πιστεύω ὅτι ἀπαιτεῖται περαιτέρω διερεύνηση τοῦ εἰκονομαχικοῦ κινήματος, ἔστω καὶ ἂν νεώτεροι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι εἶναι σαφεῖς οἱ αἰτίες⁴, γιὰ νὰ καταλήξωμε σὲ συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Στὴν ταραγμένη καὶ δύσκολη αὐτὴ περίοδο γιὰ τὸ βυζαντινὸ κράτος θὰ ἐξετασθοῦν οἱ πράξεις, πού ἐγιναν μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ ἢ προσβολὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ ποινὲς πού ἐπιβλήθηκαν στοὺς ἐνόχους, δικονομικὰ θέματα καὶ ἄλλα νομικὰ θέματα, πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν πηγῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ διευκρινίσω ὅτι χρησιμοποιοῦνται ὡς πηγὲς μόνον οἱ χρονογραφίαι καὶ δὲν ἐπεκτείνωμαι σὲ ἄλλες φιλολογικὲς πηγὲς καὶ κυρίως στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, πού θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἄλλης μελέτης. Θὰ ἐξετασθεῖ, ἐπίσης, ἂν οἱ πράξεις αὐτὲς ἔχουν σχέση μὲ τὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς μεγάλης ἐρευνας, τὴν ὁποία ἄρχισα τὴ δεκαετία τοῦ 1980 σχετικὰ μὲ τὸ πολιτικὸ ἀδίκημα στὸ Βυζάντιο, καρπὸς τῆς ὁποίας μέχρι σήμερον εἶναι δύο μονογραφίες⁵ καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρθρα⁶.

εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες καὶ ἀπέβλεπε στὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού εἶχε ιδιαίτερα δοκιμασθεῖ ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς. Ἡ ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ (*Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Βι, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 118-119, ὅπου καὶ λεπτομερὴς σχετικὴ βιβλιογραφία) θεωρεῖ ὅτι οἱ πηγὲς συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν νομικῶν δὲν εὐνοοῦν τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ καὶ καταλήγει: «Καινοτόμον ἀναδιάρθρωσιν τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἐπεχειρήσεν... ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Α', ὅστις ὁμως ἐπιμελῶς ἀπέφυγε νὰ ἀναμιχθῆ εἰς τὴν εἰκονομαχικὴν διαμάχην. Τὰ γεγονότα καὶ αἱ ἰδεολογικαὶ ροπαί, ὡς ἀποκαλύπτονται μέσῳ τοῦ διασωθέντος πηγαίου ὑλικοῦ, μονομεροῦς χαρακτήρος μέχρι ἐνός σημείου ἐξ ἐπόψεως θεολογικῆς, καθιστοῦν φανερόν ὅτι ἡ εἰκονομαχία συνιστᾷ κίνημα πνευματικόν καὶ θρησκευτικόν, αὐτοδύναμον καὶ ἄσχετον πρὸς πολιτικάς, οἰκονομικάς, κοινωνικάς ἐπιλογὰς καὶ τάσεις. Τὸν ἀποκλειστικῶς θρησκευτικὸν χαρακτήρα τῆς κινήσεως ἐκφράζει καὶ ἡ ἀνάπτυξις εὐρύτερας κλίμακος ἰδεολογικῶν ροπῶν ἀπὸ τῶν πλέον ἀδιαλλάκτων, ὡς ἦτο ἡ καταστροφή τῶν εἰκόνων καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων μέχρι τῶν ἐπιεικεστέρων, κυμαινομένων εἰς τὴν ἀπονομὴν προσκυνήσεως ἢ τιμῆς εἰς τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον.»

3. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος*, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 106-107.

4. St. MAXFIELD, *The cause of Iconoclasm*, Hermeneia, 2000, σ. 7-18.

5. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωνις καὶ τυρρανίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 1981· *Τῆς Ἰδίας, Καθοσίωνις καὶ τυρρανίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (1056-1081)*, Αθήνα, 1984.

Α. Ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας διήρκεσε περίπου ἑνάμιση αἰώνα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 8^{ου} μέχρι τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰώνα (726-843). Ἐντεκα αὐτοκράτορες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μία γυναίκα, ἡ Εἰρήνη, διήθυσαν τὴν τύχην τῆς αὐτοκρατορίας. Κάποιοι ἀκολούθησαν σκληρὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν, κάποιοι ἄλλοι ἠπιώτερην καὶ κάποιοι ὑπῆρξαν εἰκονολάτρεις. Ἡ Εἰκονομαχία χωρίζεται σὲ δύο φάσεις: ἡ πρώτη ἀρχίζει ἐπὶ Λέοντος Γ' ἀπὸ τὸ 726 καὶ λήγει τὸ 787 (Ζ' Οἰκουμένη Σύνοδος τῆς Νικαίας – ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων), ἡ δευτέρη ἐπὶ Λέοντος Ε' τὸ 815 καὶ λήγει τὸ 843, ὅποτε γίνεται ἡ ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων ἐπὶ Μιχαήλ Γ' καὶ Θεοδώρου.

6. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185)», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνου*, τ. Ι, Ρέθυμνο, 1986, σ. 211-229. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ἀγγέλων (1185-1204)», *Τιμαὶ Ἰ. Τριανταφυλλοπούλου*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 2000, σ. 437-464. Οἱ δύο αὐτὲς μελέτες γράφτηκαν πρὸς τιμὴν τῶν δασκάλων μου, ἡ μία τοῦ Καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν Ἰ. Τριανταφυλλοπούλου καὶ ἡ ἄλλη τοῦ Καθηγητῆ τῆς *École pratique des hautes études* στὸ Παρίσι Ν. Σβορώνου. Ἡ τρίτη, ποὺ ἀποτελεῖ ἐπίσης μέρος τῆς ἔρευνας, ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει οἱ δύο παραπάνω καθηγητὲς, εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ ἐπίσης δασκάλου μου Καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν Σπ. Τρωιάνου, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν βίων τῶν ἁγίων καὶ τὴν ἀντλησὴ νομικῶν πληροφοριῶν καὶ μὲ καθοδήγησιν ἐπὶ τὴν ἀνίχνευσιν καὶ συστηματικὴν ἀνίχνευσιν νομικῶν πληροφοριῶν τοῦ ὕστερου ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μὲ βάση τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Καρποὶ αὐτῆς τῆς ἔρευνας ὑπῆρξαν δύο μονογραφίαι: (1) *Τὸ δίκαιο στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 1987. (2) *Εἰκονομαχία καὶ Δίκαιο. Νομικὴ θεώρησις τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 2004, καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρθρα: (1) «Le dossier byzantin de Sainte Euphémie: quelques aspects juridiques», *Revue historique de droit français et étranger (RHD)* 66 (1988), σ. 383-389. (2) «Le modèle du bon souverain a l' époque de Léon le Sage et la Vie de Sainte Euphrosyne», *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Paris, 1998, σ. 109-117. (3) «Ἡ λαϊκὴ ἀντίδρασις στὴν ἔναρξιν τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος Γ'. Νομικὴ θεώρησις τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων», *Βυζαντινά* 21 (2000-Ἀφιέρωμα στὴν μνήμην τοῦ Καθηγητῆ Ἰ. Καραγιαννόπουλου), σ. 459-473. (4) «Ὁ βίος καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ὡς πηγὴ νομικῶν πληροφοριῶν», *Σύμμεικτα πρὸς τιμὴν Παναγιώτη Δ. Δημάκη*, Αθήνα 2002, σ. 133-145 (μὲ γερμανικὴν περίληψιν). (5) «Βίοι μαρτύρων τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 4^{ου} αἰώνα ὡς πηγὴ νομικῶν πληροφοριῶν», *Πρακτικὰ Β' Διεθνῶς Συμποσίου: Βυζαντινὴ Μακεδονία (26-28 Νοεμβρίου 1999)*, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 107-119 (μὲ ἀγγλικὴν περίληψιν). (6) «Νομικὴ θεώρησις τῶν βίων τῶν ἁγίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ (920-944)», *Γενέθλιον Αποστόλου Σ. Γεωργιάδη*, τ. ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 2006, σ. 2511-2523. (7) «Εἰρήνη ἢ Αθηναία καὶ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο», *Τιμητικὸς τόμος Μ. Σταθόπουλου*, τ. ΙΙ, Αθήνα 2010, σ. 1705-1725. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ἐπισημάνω ὅτι οἱ δύο παραπάνω μονογραφίαι, καθὼς καὶ ἡ τελευταία: *Ἡ διάκρισις τῶν φύλων ὡς κριτήριον στὶς ρυθμίσεις τῶν νεαρῶν Λέοντος ΣΤ' Σοφοῦ*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 2011, δημοσιεύθηκαν ἐπὶ σειρά καὶ ἐκδίδει: *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe*.

Οί αυτοκράτορες, πού διηύθυναν τις τύχες του βυζαντινού κράτους κατά την διάρκεια της εικονομαχικής έριδας ήταν: Λέων Γ' (717-741), Κωνσταντίνος Ε' (741-775), Λέων Δ' (775-780), Κωνσταντίνος ΣΤ' (780-797), Ειρήνη (797-802), Νικηφόρος Α' (802-811), Σταυράκιος (811), Μιχαήλ Α' Ραγγαβές (811-813), Λέων Ε' (813-820), Μιχαήλ Β' (820-829), Θεόφιλος (829-842).

Λέων Γ' (717-741)

Ο Λέων Γ' ανέβηκε στον θρόνο μετά από τυραννίδα στην ανατολή. Αφού έκανε συνεννοήσεις, ως στρατηγός των Ανατολικών, με τον αρχηγό των Σαρακηνών, ο οποίος είχε εκστρατεύσει έναντι των Βυζαντινών και είχε φθάσει στο Άμόριο, συνήψε ειρήνη⁷. Μετά από αυτά τα γεγονότα έπευφημήθηκε βασιλέας και πήγε στην Νικομήδεια όπου συνέλαβε τον γιο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου μαζί με άλλους αξιωματούχους. Φθάνει στην Χρυσόπολη και από θέση ισχύος με έγγυητές τον πατριάρχη Γερμανό και την Σύγκλητο διαπραγματεύεται την παράδοση της εξουσίας. Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος, αφού έλαβε λόγο άπαθείας από τον Λέοντα ότι δεν πρόκειται να τον βλάψει καθώς επίσης και του ασάλευτον φυλάττειν την εκκλησίαν, του παραδίδει τη βασιλεία. Και ενώ ο Θεοδόσιος Γ' με τον γιο του εγκαταλείπουν τα εγκόσμια και γίνονται μοναχοί ο Λέων μπαίνει στη Βασιλεύουσα, αναγνωρίζεται επίσημα αυτοκράτορας – παύει πλέον να είναι τύραννος– στις 17 Μαρτίου 717 και στέφεται αυτοκράτορας από τον πατριάρχη στην Αγία Σοφία την ημέρα του Ευαγγελισμού. Έγκαινιάζει νέα δυναστεία και νέα εποχή⁸.

7. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. DE BOOR, 1963, τ. Ι, σ. 390. Η πηγή πού διασώζει ο Θεοφάνης αποκαλύπτει τη σύζευξη της έσωτερικής διαμάχης προς τις άραβικές επεκτάσεις.

8. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 390· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, έκδ. DE BOOR, σ. 734-735· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, έκδ. TAFEL-BEKKER, *CFHB*, σ. 180. – Για τον Λέοντα Γ', την καταγωγή του και την σταδιοδρομία του βλ. P. BURY, *Léon III l'Isaurien dit l'Iconomaque*, Bruxelles 1976· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία Β*, σ. 99-100· Κ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Προσωπογραφικά για τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' τον Ίσαυρο και τα προβλήματα των επιδράσεων επί της Εικονομαχίας», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής – Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας ΑΠΘ* 5 (1998), σ. 199-223· D. JÄCKEL, «Leon III. und die Anfänge des byzantinischen Bilderstreits. Regeneration im Osten und neue Konflikte» εν Μ. MEIER, *Sie schufen Europa. Historische Portraits von Konstantin bis Karl dem Großen*, München, 2007, σ. 259-272.

Υποψίες γὰρ τὸν Λέοντα, ὅτι ἤθελε νὰ γίνῃ αὐτοκράτορας ὑπῆρχαν ἀπὸ παλιά. Κατὰ τὴ δευτέρη βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε κάνει σπαθάριο καὶ εἶχε αὐτὸν ὡς γνήσιον φίλον, εἶχε διαβληθεῖ ἀπὸ φθόνου ὅτι ἐπιθυμεῖ τὴ βασιλεία. Ἔγινε ἔρευνα καὶ ὡς συκοφάνται κατησχύνθησαν. Παρὰ ταῦτα τὸ θέμα δὲν ἔκλεισε. Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἤθελε νὰ τὸν βλάψῃ, ἀλλὰ δὲν μπορούσε καὶ νὰ ἀφήσῃ τὰ πράγματα ἔτσι. Γι' αὐτὸ τὸν ἔστειλε σὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἀλανία μὲ τὴν πεποίθησι ὅτι δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ ἀνταπεξέλθῃ. Μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες ὁ Λέων κατόρθωσε νὰ φέρῃ σὲ πέρας τὴν ἀποστολὴ –πρᾶγμα πὺ χαροποίησε τὸν αὐτοκράτορα– καὶ ἐπέστρεψε στὴ Βασιλεύουσα. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὴν τύφλωσι τοῦ Φιλιππικοῦ ἀνεβαίνει στὸν θρόνον ὁ Ἀρτέμιος (Ἀναστάσιος Β'), ὁ ὁποῖος προάγει τὸν Λέοντα σὲ στρατηγὸ τῶν Ἀνατολικῶν. Ὁ Ἀρτέμιος, ὅμως, ἐκδιώκεται ἀπὸ τὸν Θεοδοσίον, ὁ ὁποῖος ἀναγορεύεται αὐτοκράτορας. Καὶ ἐνῶ ἡ πολιτεία ἦταν συγκεχυμένη ἐκ τε βαρβάρων ἐπιδρομῆς καὶ ἐκ τῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ μαιφονιῶν καὶ τῶν τοῦ Φιλιππικοῦ ἀνοσιουργιῶν, ὁ Λέων ἐναντιωνόταν στὸν Θεοδοσίον. Ἦταν ὑπὲρ τοῦ Ἀρτεμίου-Ἀναστασίου προφανῶς λόγω εὐγνωμοσύνης πρὸς αὐτόν. Τοῦ συμπαρίστατο ὁ Ἀρταύασδος, στρατηγὸς τῶν Ἀρμενικῶν, τὸν ὁποῖο ἔκανε στὴ συνέχῃ κουργαλάτη, καὶ παντρεύτηκε μὲ τὴν Ἄννα, κόρη τοῦ Λέοντος⁹.

Ἐπομένως ὁ Λέων, φιλόδοξος πολὺ, ἐποφθαλμιούσε ἀπὸ νέος τὴ βασιλεία. Ἡ τυραννίδα δὲ κατὰ τοῦ Θεοδοσίου δὲν ἦταν τυχαία, ἐφ' ὅσον παρέμενε πιστὸς στὸν εὐεργέτη του, αὐτοκράτορα Ἀρτέμιο-Ἀναστάσιον.

Ἐναντίον τοῦ Λέοντος κινήθηκαν ἀρκετοὶ πὺ φιλοδοξούσαν νὰ καταλάβουν τὸν θρόνον. Κάποιοι ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τοὺς δύσκολους καιροὺς πὺ περνοῦσε ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν νὰ πολιορκοῦν τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰. Ἄλλωστε τὸ κλίμα ἀναρχίας πὺ ἐπικρατοῦσε σχεδὸν ἐπὶ μία εἰκοσαετία τοὺς εἶχε συνηθίσει σὲ τέτοιες κινήσεις.

Στὴ Δύση ὁ στρατηγὸς Σικελίας, πρωτοσπαθᾶριος Σέργιος, ὅταν

9. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 391-395, 414. – Γιὰ τὰ θέματα τῶν Ἀνατολικῶν καὶ Ἀρμενικῶν βλ. ἀντίστοιχα Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Θέμα Ἀνατολικῶν» καὶ Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Θέμα Ἀρμενικῶν», *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν Θεμάτων* (ἔκδ. ΕΙΕ/ΙΒΕ), Ἀθήνα, 1998, σ. 69-111 καὶ 113-161.

10. Βλ. σχετικὰ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 100-102.

πληροφορήθηκε ότι οι Σαρακηνοί πολιορκούσαν τὴ Βασιλεύουσα ἔστειψε ἐκεῖ ἴδιον βασιλέα ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του, τὸν Βασίλειο, γιὸ τοῦ Γρηγορίου Ὀνομαγούλου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη¹¹ καὶ τὸν ὀνόμασε Τιβέριο. Μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη τοῦ Σέργιου αὐτὸς προχώρησε καὶ ὄρισε καὶ ἄρχοντες. Πρόκειται δηλ. γιὰ περίπτωση τυραννίδας.

Μόλις πληροφορήθηκε αὐτὰ ὁ Λέων στέλνει στὴ Σικελία τὸν χαρτουλάριο Παῦλο, τὸν ὁποῖο κάνει πατρικιο καὶ στρατηγὸ Σικελίας. Μαζί του ἔστειλε δύο σπαθαρίους καὶ λίγους ἀνθρώπους. Τὸν ἐφοδίασε μὲ κελεύσεις στοὺς ἄρχοντες καὶ σάκραν πρὸς τὸν λαό¹². Ὁ Παῦλος ἐπεμβαίνει ἄμεσα. Συγκεντρώνει τὸν λαὸ καὶ διαβάζει τὴν σάκραν, τὰ βασιρικὰ γράμματα. Ὁ λαὸς πληροφορεῖται ἔτσι τὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλ. τὸ κράτος ὑπῆρχε, ἡ πόλη ἦταν σὲ καλύτερη κατάσταση ὡς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς καὶ οἱ Σαρακηνοὶ εἶχαν κατατροπωθεῖ. Ἀμέσως ἐπευφημοῦν τὸν Λέοντα, πρᾶγμα ποὺ δείχνει τὴν ἀφοσίωση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Παρέδωσαν δὲ στὸν στρατηγὸ δέσμιοις τὸν Βασίλειο Ὀνομαγούλο καὶ τοὺς ἄρχοντες του. Οἱ ποινὲς ποὺ ὁ Παῦλος ἐπέβαλλε ἦταν οἱ ἐξῆς: ἀποκεφαλισμὸς στὸν Βασίλειο καὶ τὸν μονοστράτηγὸ του¹³ –ὡς

11. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 398-399· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 185· ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ιστορία σύντομος*, ἐπιμ. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, ἔκδ. Κανάκη, Αθήνα, 1994, σ. 133. Ὁ Νικηφόρος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Σέργιος καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Δύσης προχώρησαν στὴ στέψη του Βασιλείου ἐπειδὴ ἔχασαν τίς ἐλπίδες τους γιὰ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐξ αἰτίας τῆς ἐφόδου τῶν ἐχθρῶν ἐναντίον τους.

12. Γιὰ τὸν Παῦλο καὶ τὴν ἀποστολὴ στὴ Σικελία βλ. Τ. ΖΪΝΚΟΝΙΪ, «The strategos Paul and the archontes of the Westerners», *Σύμμεικτα* 15 (2002), σ. 161-176. Ὡς πρὸς τὴν σάκρα-iussio ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ (σ. 163-164): «It would have been a unique case in the history of usurpation, from the time of the Roman Republic onwards, that the aspirant on the throne should be suppressed by a piece of paper and not by the military force». Ἡ σάκρα-iussio ἦταν τύπος ἐγγράφου ποὺ χρησιμοποιεῖτο στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ, ἡ κέλευσις στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Γι' αὐτὸ ὁ Παῦλος κέλευση χρησιμοποίησε στοὺς ξένους ἀξιωματούχους, ποὺ συναντοῦσε κατὰ τὴν διαδρομὴ του πρὸς τὴ Σικελία. Ὁ ΖΪνκονιΪ γράφει (σ. 175): «Paul... delivered κέλευσεις before arriving in Italy... The κέλευσεις were addressed to the Slavs of the Balkans, among them most probably the Serbs and the Croats, i.e. tribes subjugated to Byzantium or at least recognizing the imperial rule. Theophanes' expression «archontes of the westerners» indicates the Slav chieftains, and more precisely the Serbs and the Croats... in Sicily he only read the iussio for the army».

13. Ὁ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ιστορία*, σ. 133, μνημονεύει ὅτι σκότωσε κάποιον Γεώργιο καὶ ἄλλους καὶ ἔστειλε τὰ κεφάλια τους στὸν αὐτοκράτορα. Μήπως αὐτὸς ὁ Γεώργιος εἶναι ὁ μονοστράτηγος, ποὺ ἀναφέρουν οἱ ἄλλες πηγές; Δὲν μνημονεύει δὲ ὅτι σκό-

ἀντάρτες, ὅπως σημειώνει ὁ Συμεὼν Μάγιστρος– στοὺς ὑπολοίπους δαρμό καὶ κουρὰ καὶ σὲ μερικοὺς ἀποκοπή τῆς μύτης καὶ ἔξορία. Τὰ κεφάλια τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ μονοστρατήγου φουσκιάσας ἔστειλε στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Σέργιος, ὁ ἠθικὸς αὐτουργὸς τῆς τυραννίδας, ὁ ὁποῖος εἶχε καταφύγει στοὺς Λογγοβάρδους, πού βρισκόνταν κοντὰ στὴν Καλαβρία, ζήτησε καὶ ἔλαβε λόγον ἀπαθείας ἀπὸ τὸν στρατηγὸ. Ἔτσι τελείωσε ἡ τυραννίδα καὶ εἰρήνευσαν τὰ δυτικὰ μέρη. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἔλαβαν χώρα τὸ 718.

Τὸ ἐπόμενο ἔτος, τὸ 719, ὁργανώνεται συνωμοσία¹⁴ μὲ κέντρο τὴ Θεσσαλονίκη καὶ προφανῶς τὸν ἐκεῖ ἐξόριστο πρῶην αὐτοκράτορα Ἀναστάσιο Β'-Αρτέμιο. Ὁ Νικήτας Ἐυλινίτης γράφει στὸν Ἀρτέμιο στὴ Θεσσαλονίκη νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφή μὲ τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα Τέρβελι καὶ μὲ συμμάχους τοὺς Βουλγάρους νὰ προχωρήσουν ἐναντίον τοῦ Λέοντος. Πράγματι ἐγίνε αὐτό, οἱ Βούλγαροι ἔδωσαν καὶ στρατὸ καὶ χρυσὸ καὶ προχώρησε στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ πόλη, ὅμως, δὲν τὸν δέχθηκε καὶ οἱ Βούλγαροι τὸν παρέδωσαν στὸν Λέοντα. Ὁ αὐτοκράτορας ἀποφάσισε νὰ θανατωθοῦν ὁ Ἀρτέμιος καὶ ὁ Ἐυλινίτης. Δήμευσε, ἐπίσης, τὴν περιουσία, ἡ ὁποία ἦταν μεγάλη, τοῦ Ἐυλινίτη. Οἱ Βούλγαροι πρὸδωσαν στὸν Λέοντα ὡς συμπράξαντα στὴν ὁργάνωση τῆς συνωμοσίας καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος ἀποκεφαλίστηκε μαζὶ μὲ τὸν Ἀρτέμιο. Θανατικὴ ποινὴ, ἐπίσης, ἐπιβλήθηκε στὸν πατρίκιο καὶ κόμη τοῦ Ὀψικίου Ἰσώη, στὸν πρωτασηκρῆτις Θεόκτιστο καὶ τὸν ἄρχοντα τοῦ τειχίου Νικήτα τὸν Ἄνθρακα ὡς φίλους καὶ συνδρόμους τοῦ Ἀρτεμίου. Στους δὲ ὑπολοίπους ἀπέκοψε τὴ μύτη, δήμευσε τὶς περιουσίες τους καὶ τοὺς ἐξόρισε. Οἱ Βούλγαροι ἐξ ἄλλου ἀποκεφάλισαν τὸν πατρίκιο Σισίννιο, τὸν ἀποκαλούμενο Ρενδάκιν.

Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος¹⁵ περιγράφει μὲ περισσότερες καὶ λίγο διαφορετικὲς λεπτομέρειες τὴ συνωμοσία αὐτή: ὁ πρῶην αὐτοκράτορας Ἀρτέμιος-Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς

τωσε τὸν Ὀνομάγουλο, ὁ ὁποῖος προφανῶς περιλαμβάνεται στοὺς ἄλλους. Δίνει ἔτσι τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ πλέον σημαντικὸς ἢ ἐπικίνδυνος εἶναι αὐτός, ὁ κάποιος Γεώργιος (Γεώργιον τινα), τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὀνομαστικά.

14. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 400· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 185.

15. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 134-137. Γιὰ τὶς διαφορὲς τῶν ἀφηγήσεων μετὰξὺ Θεοφάνη καὶ Νικηφόρου ἐκτενὴ ἀνάλυση κάνει ἡ Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, «Τὰ μονόξυλλα, οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Βούλγαροι στὸ κίνημα τοῦ Ἀρτεμίου-Ἀναστασίου Β' (719)», *Βυζαντιακά* 19 (1999), σ. 167-183, ἰδίως σ. 169-173.

έξουσίας από τον Θεοδόσιο είχε εξορισθεί στη Θεσσαλονίκη, προσπάθησε να ανακτήσει τη βασιλική έξουσία. Έγραψε, λοιπόν, στον πατρικίο Σισίννιο, τον έπονομαζόμενο Ρενδάκιο, που βρισκόταν στη χώρα των Βουλγάρων απεσταλμένος τότε από τον αυτοκράτορα για να συνάψει μ' αυτούς συμμαχία κατά των Σαρακηνών, να συμπράξει μ' αυτόν και να πείσει τους Βουλγάρους να συμμαχήσουν μαζί του. Εκείνος τὸ ὑποσχέθηκε. Έγραψε και στον μάγιστρο Νικήτα, τον έπονομαζόμενο Ξυλνίτη, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, ακόμη και στον πατρικίο Ίσώη και διοικητή (κόμη) του Όψικίου και στον Θεόκτιστο, που είχε γίνει πρωτοασηκρητис επί Αναστασίου, και στον Νικήτα, άρχοντα των τειχών, να θυμηθούν την παλιά φιλία και να είναι έτοιμοι να τον συνδράμουν και να ανοίξουν την πόλη και να τον υποδεχθούν ως αυτοκράτορα. Τα γράμματα αυτά άμέσως κοινοποιούνται στον αυτοκράτορα, ο οποίος συλλαμβάνει τους αποδέκτες τους, τους υποβάλλει σε βασανιστήρια και αυτοί όμολογούν. Μετά ταύτα άποκεφάλισε τον Νικήτα και τον Θεόκτιστο, ενώ τους άλλους έστειλε σε έξοριες, αφού τους βασάνισε πολύ και δήμευσε τις περιουσίες τους. Στο μεταξύ ο Αρτέμιος-Αναστάσιος, μαζί με τον πατρικίο Σισίννιο και τους Βουλγάρους, καταφθάνει μέχρι την Ηράκλεια. Είχαν μαζί τους και όσα πλοιάρια (μονόξυλα) πήραν από τη Θεσσαλονίκη¹⁶. Όμως ο αυτοκράτορας γράφει στους

16. Ο Νικηφόρος γράφει ότι οι Αρτέμιος και Σισίννιος μετέφεραν στην Ηράκλεια και άκατια από την Θεσσαλονίκη τα λεγόμενα μονόξυλα: «...σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ ἄπερ ἦγον ἐκ Θεσσαλονίκης άκατία· μονόξυλα δὲ αὐτὰ προσαγορεύουσι». Η Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Τὰ μονόξυλα, οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Βούλγαροι*, σ. 173-178, παρατηρεῖ ότι οι περισσότεροι από τους Έλληνες και ξένους έρευνητές δέν άποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην πληροφορία αυτή του Νικηφόρου για τα μονόξυλα. Αντίθετα όμως οι Βούλγαροι έρευνητές βλέπουν στην άναφορὰ μονόξυλων την παρουσία Σλάβων και Βουλγάρων τῆς Θεσσαλονίκης (του Κούβεο) στο κίνημα του Αρτεμίου. Παραθέτει δὲ αναλυτικά τις άπόψεις και τα έπιχειρήματα των Βουλγάρων έρευνητών και όσων συμφωνούν με αυτές. Στη συνέχεια (σ. 178-183) έρευνώντας τις πηγές καταδεικνύει τα πολλά άσθενή σημεῖα των πῶ πάνω θεωρητικῶν και καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα (σ. 183): «Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Νικηφόρος στὸ χωρίο του συγγέει τὰ πράγματα, ὅταν μιλά για «ἐκ Θεσσαλονίκης μονόξυλα». Ὅπως ἄλλωστε συγγέει τὰ πράγματα καὶ ὁ Θεοφάνης, ὅταν γράφει ὅτι ὁ Αρτέμιος πήγε στην Βουλγαρία, νὰ συναντήσει τὸν Τέρβελι καὶ νὰ πάρει 50.000 λίτρες χρυσοῦ καὶ στρατὸ για νὰ πραγματοποιήσει τὸ κίνημά του. Ἐν ὄψει λοιπὸν τῶν άνωτέρω άσαφειῶν καὶ συγχύσεων τῶν πηγῶν μας καὶ τῶν λοιπῶν δεδομένων πὸν μέχρι στιγμῆς διαθέτουμε, ὀδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ άπόψεις περι πορείας Σλάβων καὶ Βουλγάρων τῆς Θεσσαλονίκης πὸν με τὰ μονόξυλά τους πορεύτηκαν από την Θεσσαλονίκη στην Ηράκλεια δέν άντέχουν σὲ κριτικὴ βάσανο. Ἐπομένως θεωρεῖς, πὸν συνδέουν μονόξυλα, Σλάβους καὶ Βουλγάρους, πὸν από τὴν

Βουλγάρους νὰ ἀσπαστοῦν τὴν εἰρήνην καὶ νὰ παραδώσουν τοὺς ἐχθρούς. Ἐκεῖνοι ἀπολογήθηκαν ζητώντας συγγνώμη καὶ ὑποσχόμενοι εἰρήνην. Καὶ τὸν μὲν Ἀρτέμιο μαζὶ μὲ τὸν ἀρχιερέα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλους πάρα πολλοὺς ἔστειλαν δέσμιους στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἀφοῦ ἔκοψαν τὸ κεφάλι τοῦ πατρικίου Σισινίου τὸ ἔστειλαν στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι ἐπέστρεψαν στὴν χώρα τους. Μόλις ὁ αὐτοκράτορας παρέλαβε τὸν Ἀρτέμιο μαζὶ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοὺς ἀποκεφάλισε στὸ Κυνήγιο, στὸ παλιὸ δηλ. ρωμαϊκὸ ἀμφιθέατρο, ποῦ δὲν χρησιμοποιεῖτο πιά. Καὶ ἀφοῦ διοργάνωσε ἵππικὸς ἀγῶνες διαπόμπευσε τὰ κεφάλια τῶν ἀποκεφαλισμένων στὸν Ἰππόδρομο ἀναρτημένα σὲ κοντάρι. Ὅλους τοὺς ἄλλους καταδίκασε σὲ ἐξορία, ἀφοῦ τοὺς ὑπέβαλλε σὲ βασανιστήρια καὶ ἀπέκοψε τὶς μύτες τους καὶ δήμευσε τὶς περιουσίες τους.

Ὁ Νικηφόρος παραδίδει μὲ σαφήνεια ὅτι τὴν συνωμοσίαν αὐτὴν ὀργάνωσε ὁ ἴδιος ὁ Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος ζήτησε ἀπὸ τὸν Σισίννιο νὰ πείσει τοὺς Βουλγάρους νὰ συμμαχήσουν μαζὶ του. Ὁ ἴδιος προσπάθησε νὰ ὀργανώσει τοὺς παλιούς του φίλους στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ τὸν βοηθήσουν καὶ νὰ τὸν δεχθοῦν στὴ Βασιλεύουσα. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀπέτυχε, γιατί τὴν πληροφορήθηκε ἄμεσα ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ὑπέβαλλε σὲ ἐμβάσανη ἀνάκριση τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀναστασίου, οἱ ὁποῖοι ὁμολόγησαν, ἐπέβαλλε τὶς ποινές. Ὁ Ἀναστάσιος συνεχίζει τὶς προσπάθειές του μὲ τοὺς Βουλγάρους πλέον. Ὁ αὐτοκράτορας τοὺς ζήτησε νὰ σεβασθοῦν τὴν εἰρήνην καὶ νὰ παραδώσουν τοὺς συνωμότες, πρᾶγμα ποῦ ἔγινε.

Ἐπομένως ὑπάρχουν δύο φάσεις τῆς συνωμοσίας αὐτῆς: ἡ μία ἦταν μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία ἐξαρθρώθηκε σχεδὸν ἀμέσως καὶ ἡ ἄλλη ἐκτὸς Κωνσταντινούπολης μὲ τὴν συμμαχίαν τῶν Βουλγάρων καὶ τὴν προσπάθειαν νὰ φθάσουν μέχρι τὴ Βασιλεύουσα.

Πρόκειται γιὰ σημαντικὴ συνωμοσίαν στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος ἀνώτεροι κρατικοὶ λειτουργοὶ καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης.

Θεσσαλονίκη συνοδεύουν καὶ βοηθοῦν τὸν Ἀρτέμιο στὸ ἐγχείρημά του δὲν εὐσταθοῦν.»
 – Οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς ἔχουν προσπαθήσει νὰ ταυτοποιήσουν τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ κινήματος κυρίως τὸν Νικήτα Ξυλνίτη, τὸν κόμη τοῦ Ὀψικίου Ἰσώη, τὸν πρωτασηκρῆτις Θεόκτιστο, τὸν ἀρχοντα τοῦ τειχίου Ἀνθρακα καὶ κυρίως τὸν Σισίννιο Ρενδάκι. Ἡ προσπάθεια μάλιστα ταύτισης τοῦ Σισινίου Ρενδάκι μὲ ἄλλα ἱστορικὰ πρόσωπα ἢ καὶ προσδιορισμοῦ τῆς ἐθνικότητός του ἔχουν ἀπασχολήσει ἀρκετοὺς ἐρευνητὲς. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία παραθέτει ἡ Μ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Τὰ μονόξυλα, οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Βούλγαροι*, σ. 172, ὑπόσ. 11.

Στην επιχείρηση αυτή θέλησαν να παρασύρουν τὸν Βούλγαρο ἡγεμόνα Τέρβελι, ὁ ὁποῖος ἀπὸ δεκαπενταετίας εἶχε ἐμφανισθεῖ στὸ προσκῆνιο τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν διαφαίνεται ὅτι ὁ Τέρβελις μᾶλλον παρέμεινε πιστὸς στὸν αὐτοκράτορα καὶ τελικὰ ἐργάσθηκε ὑπὲρ αὐτοῦ¹⁷.

Ἡ καθαίρεση τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Χαλκὴ Πύλη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἑναρξη τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος, ἡ λαϊκὴ ἀντίδραση, οἱ σκληρὲς ποινὲς ποὺ ἐπιβλήθηκαν σὲ ὅσους ἀντέδρασαν, ἡ συνέχιση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς δημιουργήσαν μεγάλες ἀντιδράσεις¹⁸. Ἐτσι θείω κινούμενοι ζήλω στασιάζουν ἐναντίον του καὶ ἐτοιμάζουν μεγάλη ναυμαχία οἱ Ἑλλαδικοὶ καὶ οἱ κάτοικοι τῶν Κυκλάδων. Ἡγεῖται ὁ τουρμαρχῆς τῶν Ἑλλαδικῶν Ἀγαλλιανὸς καὶ ὁ Στέφανος. Μαζί τους εἶναι κάποιος ὀνόματι Κοσμᾶς, τὸν ὁποῖον προετοιμάζουν νὰ στέψουν αὐτοκράτορα¹⁹. Στις 18 Ἀπριλίου τοῦ 727 φθάνουν στὴν Κωνσταντινούπολη, μάχονται καὶ ἠττῶνται. Τὰ πλοῖά τους καίγονται ἀπὸ τὸ ὑγρὸ πῦρ καὶ βυθίζονται. Ὁ Ἀγαλλιανὸς ἐνοπλον ἑαυτὸν ἐπόντωσεν, ἄλλοι ὅμως προσέφυγαν στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Στέφανος καὶ ὁ Κοσμᾶς συνελήφθησαν καὶ ἀποκεφαλίσθησαν. Γιὰ τὶς ποινὲς ποὺ ἐπιβλήθηκαν σὲ ἄλλους δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐντείνεται ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ κατὰ τῶν εἰκόνων καὶ οἱ διώξεις κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν. Τὴ νίκη αὐτὴ τοῦ Λέοντος κατὰ τῶν ὁμοφύλων χαρακτηρίζει ὁ Θεοφάνης ὡς κακὴν νίκην.

Ἀντίθετος στὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ὁ πατριάρχης Γερμανὸς, ὁ ὁποῖος ὑπενθύμιζε στὸν αὐτοκράτορα τὶς ὑποσχέσεις καὶ ἐγγυήσεις ποὺ εἶχε δώσει πρὶν ἀνεβεῖ στὸν θρόνο, ὅτι δηλ. θὰ σεβόταν καὶ θὰ ἔμενε ἡ ἐκκλησία ἀσάλευτος... τῶν αὐτῆς ἀποστολικῶν καὶ θεοπαράδοτων θεσμῶν. Αὐτὰ ὅλα ἐνοχλοῦσαν τὸν Λέοντα, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπιτηροῦσε καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὸν ἐκδιώξει ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ὡς φατριαστὴ εἶ που τοῦτον εὔροι κατὰ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ποιούμενον. Σὲ αὐτὸ τὸ σχέδιο τὸν βοήθησε ὁ μαθητὴς καὶ σύγκελ-

17. Βλ. καὶ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 103. – Ἄλλη ἐκδοχὴ τῶν γεγονότων παρουσιάζει ἡ Η. ANRWELER, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, 1966, σ. 28 ἐπ.

18. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ λαϊκὴ ἀντίδραση στὴν ἑναρξη τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τοῦ Λέοντος Γ', σ. 459-473.

19. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 405· ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 139, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ἀναγόρευσε τὸν Κοσμᾶ αὐτοκράτορα.

λος τοῦ Γερμανοῦ Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Γερμανοῦ ἐγένε πατριάρχης σὲ ἀνταμοιβὴ αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν²⁰.

Ὁ Θεοφάνης²¹ ἀποδίδει ὅλα τὰ κακὰ, ποὺ συνέβησαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος στὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε: «...Καὶ ὅσα μὲν ἐπὶ Λέοντος τοῦ ἀσεβοῦς κακὰ Χριστιανοῖς συνέβη περί τε τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ περί τῶν πολιτικῶν διοικήσεων αἰσχροῦ κέρδους καὶ φιλαργυρίας ἐπινοία κατὰ τε Σικελίαν καὶ Καλαβρίαν καὶ Κρήτην, ἢ τε τῆς Ἰταλίας ἀποστασία, διὰ τὴν αὐτοῦ κακοδοξίαν, σεισμοὶ τε καὶ λιμοὶ καὶ λοιμοὶ καὶ ἐθνῶν ἐπαναστάσεις...».

Κωνσταντῖνος Ε' (741-775)

Ὁ Κωνσταντῖνος Ε' εἶχε γαμβρὸ ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ του τὸν κόμη τοῦ Ὀψικίου Ἀρτάβασδο. Ἡ ἀντίθεση ποὺ ὑπῆρχε λόγω τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας ὑπέθαλψε τὶς φιλοδοξίες τοῦ Ἀρτάβασδου, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν μανδῦα τοῦ προστάτη τῶν εἰκονοφίλων παρουσιάσθηκε διεκδικητὴς τοῦ θρόνου. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῶν Ἀράβων στὰ μέρη τοῦ Ὀψικίου, ὁ Ἀρτάβασδος ἐπίσης ἦταν στὰ μέρη τοῦ Ὀψικίου καὶ ἀλληλοῦποβλέπονταν. Ὁ Κωνσταντῖνος ζήτησε νὰ τοῦ στείλει νὰ δεῖ τοὺς ἀνηψιούς του μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι τοὺς εἶχε ἐπιθυμήσει. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ σκοπὸς του ἦταν νὰ τοὺς κρατήσῃ ὑπὸ φρούρηση ὡς ὀμήρους. Ὁ Ἀρτάβασδος, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὴν πονηρία τοῦ ἀνδρα, κατάλαβε τὸν δόλο καὶ ἀρνήθηκε.

Τὸ 742 ὁ Ἀρτάβασδος ἔπεισε τὸν στρατὸ τοῦ Ὀψικίου νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν αὐτοκρατορικὸ στρατό. Νικᾷ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος καταφεύγει

20. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 407-408. Ὁ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 141, γράφει ὅτι οἰκειοθελῶς ὁ Γερμανὸς ἀπέβαλλε τὴν ἱερωσύνη. Ὅταν δηλ. ὁ Λέων συνάθροισε πάρα πολὺ λαὸ γύρω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα κάλεσε τὸν Γερμανὸ καὶ προσπάθησε νὰ τὸν ἐξαναγκάσει νὰ συμφωνήσῃ σὲ ἔγγραφο κατὰ τῆς καθάρσεως τῶν εἰκόνων. Ἐκεῖνος ἀρνήθηκε καὶ ἀπέβαλλε τὴν ἱερωσύνη λέγοντας ὅτι χωρὶς οἰκουμενικὴ σύνοδο δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἔγγραφη ὁμολογία πίστεως. Ἀπὸ ἐκεῖ πῆγε στὸ πατρικὸ του σπίτι καὶ ἐκεῖ διέμενε τὰ ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μετὰ χειροτονοῦν πατριάρχῃ τὸν Ἀναστάσιο. Ὁ Νικηφόρος δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὸν ρόλο, ποὺ ἔπαιξε ὁ Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε πατριάρχῃ στίς 22 Ἰανουαρίου τοῦ 730. Τὸ σιλέντιο, ποὺ περιγράφεται πιὸ πάνω, ἐγένε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 730 καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημη ἀρχὴ τῆς εἰκονομαχίας.

21. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 413.

στο θέμα τῶν Ἀνατολικῶν. Δίνει σὲ ὅλους μεγάλες ὑποσχέσεις καὶ στέλνει ἐκπροσώπους στὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων Σισινάκιο καὶ τὸν πείθει νὰ συμμαχήσει μαζί του. Τὸ ρῆμα *πείθω* ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Θεοφάνης δηλώνει ὅτι δὲν ἦταν αὐτονόητο ὅτι οἱ στρατηγοὶ ἦσαν κοντὰ στὸν αὐτοκράτορα καὶ ὅτι ὁ Ἀρτάβασδος εἶχε διεισδύσει σὲ πολλές περιοχές. Πράγματι ὁ ἴδιος συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ μισοῦν τὸν αὐτοκράτορα λόγω τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς του καὶ προσέβλεπαν νὰ παραδοθεῖ ἡ βασιλεία στὸν Ἀρτάβασδο *ὡς ὀρθοδόξω*. Στὴ συνέχεια διεξάγονται μάχες καὶ *ἀνθοπλισμοὶ γίνονται τοῖς ὑπηκόοις, ἐκατέρων βασιλέων ἀναγορευομένων*. Ὁ Ἀρτάβασδος ἐνημερώνει γιὰ ὅλα αὐτὰ, μὲ γράμματα ποὺ μετέφερε ὁ σιλεντιάριος Ἀθανάσιος, τὸν πατρίκιο καὶ μάγιστρο Θεοφάνη Μονώτη, τὸν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος εἶχε ἀφήσει ὡς ἐκπρόσωπό του στὴ Βασιλεύουσα ὅταν εἶχε φύγει σὲ ἐκστρατεία στὶς 27 Ἰουνίου 742. Ὁ Μονώτης, ὁ ὁποῖος προσέκειτο στὸν Ἀρτάβασδο, συγκέντρωσε τὸν λαὸ στὰ κατηχουμένη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Μὲ τὰ γράμματα ποὺ διάβασε καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀθανασίου ἔπεισε τοὺς πάντες ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος πέθανε καὶ ὁ Ἀρτάβασδος ἀναγορεύθηκε ἀπὸ τὰ θέματα βασιλέας. Τότε ὁ λαὸς μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Ἀναστάσιο, ἐκλεκτὸ τοῦ Λέοντος Γ', δέχθηκαν μὲ εὐχαρίστηση τὴν εἶδηση, ἀναθεμάτιζαν τὸν Κωνσταντῖνο καὶ θεώρησαν ὅτι λυτρώθηκαν ἀπὸ μεγάλο κακό. Ἀνακηρύσσουν δὲ βασιλέα τὸν Ἀρτάβασδο ὡς ὀρθόδοξο καὶ ὑπέρομαχο τῶν θείων δογμάτων. Ὁ Μονώτης παρήγγειλε στὸν γιό του Νικηφόρο, στρατηγὸ τῆς Θράκης, νὰ συγκεντρώσει τὸ στράτευμα γιὰ νὰ φυλάξει τὴν πόλη. Ἐκλείσε τὶς πύλες τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ συνέλαβε τοὺς φίλους τοῦ Κωνσταντίνου τοὺς ὁποῖους, ἀφοῦ ἔδειρε καὶ κούρευσε, φυλάκισε. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Ἀρτάβασδος μπῆκε στὴν πόλη μὲ τὸν στρατὸ τοῦ Ὀψικίου. Ὁ Κωνσταντῖνος μετὰ ἀπὸ αἰφνιδιασμὸ τοῦ Ἀρτάβασδου κατάρθωσε νὰ σωθεῖ καὶ κατέφυγε στὸ Ἀμόριο μὲ τὰ δύο θέματα, τῶν Θρακησίων καὶ τῶν Ἀνατολικῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ στὴ Βασιλεύουσα ὁ Ἀρτάβασδος ἀναστήλωσε σὲ ὅλη τὴν πόλη τὶς εἰκόνες.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ὅτι τὸν μὲν Ἀρτάβασδο ὑποστήριζαν οἱ Ἀρμενιάκοι καὶ οἱ τοῦ Ὀψικίου, τὸν δὲ Κωνσταντῖνο Ε' οἱ Ἀνατολικοὶ καὶ Θρακῆσιοι. Ἡ στήριξη αὐτὴ δὲν ὀφειλόταν σὲ

θηρσκευτικούς λόγους ἀλλὰ σὲ προσωπικούς δεσμούς καὶ πολιτικούς ὑπολογισμούς²². Ἡ εἰκονόφιλη πολιτικὴ ποὺ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἐπαναστάτη μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπέβλεπε στὸν προσεταιρισμὸ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσας.

Στὴ Βασιλεύουσα πλέον ὁ Ἀρτάβασδος φάνηκε νὰ σταθεροποιεῖ τὴ θέση του. Ἐκοψε νομίσματα²³, ἔστειψε συμβασιλέα τὸν πρωτότοκο γιό του Νικηφόρο, τὸν δὲ ἄλλον, τὸν Νικήτα, διώρισε στρατηγὸ τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενιάκων. Ἀναγνωρίσθηκε δὲ ἀπὸ τὸν πάπα τῆς Ρώμης.

Στὴ διαμάχη αὐτὴ κάποια στιγμή ὑπεισέρχονται καὶ οἱ Ἄραβες. Ὅταν ἀνέλαβε τὴν ἡγεσία τῶν Ἀράβων ὁ Οὐαλὶδ ὁ μὲν Κωνσταντῖνος ἔστειλε τὸν σπαθάριο Ἀνδρέα, ὁ δὲ Ἀρτάβασδος τὸν λογοθέτη Γρηγόριο γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν συμμαχία του²⁴.

Τὸν Μάϊο τοῦ 743 ὁ Ἀρτάβασδος βγαίνει πρὸς τὰ μέρη τοῦ Ὀψικίου καὶ καταλαμβάνει τὴν Ἀσία. Μόλις πληροφορήθηκε αὐτὰ ὁ Κωνσταντῖνος ἐκστρατεύει ἐναντίον του. Συγκρούονται τὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα στὴν περιοχή τῶν Σάρδεων. Ὁ Ἀρτάβασδος τρέπεται σὲ φυγὴ μέχρι τὴν Κύζικο, ὅπου ἐπιβιβάζεται σὲ δρόμωνα καὶ διασώζεται ἔτσι στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν Μάϊο τοῦ ἴδιου ἔτους στὴν κρίσιμη μάχη τῆς Μοδρηνῆς ἠττᾶται ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀρμενιάκων Νικήτας, γιὸς τοῦ Ἀρτάβασδου, καὶ τρέπεται σὲ φυγὴ. Σκοτώνεται ὁ ἐξάδελφος τοῦ Ἀρτάβασδου Τηριδάτης ὁ Ἀρμένιος, ὁ ὁποῖος ἦταν γενναῖος στρατιώτης, μαζί μὲ ἄλλους ἐκλεκτοὺς ἄρχοντες. Στὴ μάχη αὐτὴ σκοτώθηκαν πολλοὶ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῶν συγκρούσεων ὑπῆρχε μῖσος καὶ ἀλληλοσφαγὴ μετὰ τῶν χριστιανῶν. Τέκνα στρέφονταν ἐναντίον γονέων, ἀδελφοὶ ἐναντίον ἀδελφῶν. Πυρπολοῦσαν τὶς οἰκίες καὶ τὶς περιουσίες καὶ οἱ σφαγὲς ἦταν συνεχεῖς καὶ ἀνηλεεῖς²⁵.

Μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Νικήτα ὁ δρόμος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν πλέον ἀνοικτός. Τὸν Σεπτέμβριο ὁ Κωνσταντῖνος ἔφθασε στὴν περιοχή τῆς Χαλκηδόνας καὶ πέρασε στὰ θρακικὰ μέρη, ὁ δὲ στρατηγὸς τῶν Θρακησίων Σισίννιος πέρασε μέσῳ τῆς Ἀβύδου τὸν

22. W. E. KAEGI, «The byzantine armies and Iconoclasm», *Byzantinoslavica* 27 (1966), σ. 48-70.

23. C. MORRISON, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, II (711-1204), Paris, 1970, σ. 479-481.

24. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 416.

25. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 417-418.

στρατό του θέματος στην ευρωπαϊκή ακτή και πολιορκήσε την Κωνσταντινούπολη. Συγχρόνως ο στόλος των Κιβυρραιωτών, πού είχε ταχθεί στο πλευρό του αυτοκράτορα, έμπόδιζε τον άνεφοδιασμό της πόλης από τη θάλασσα. Η κατάσταση αυτή είχε δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα μέσα στην πόλη. Δεν υπήρχαν τρόφιμα, χρήματα και έγινε ισχυρός λιμός²⁶. Ο Αρτάβασδος έστειλε τον Αθανάσιο τον άσηκρητις και τον δομέστικό του Αρτάβασδο να φέρουν τα αναγκαία μέσω θαλάσσης. Ο στόλος όμως των Κιβυρραιωτών τους συνέλαβε έξω από την Άβυδο και τους πήγε στον βασιλέα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πηγές, οι οποίες περιγράφουν με μελανά χρώματα τον Κωνσταντίνο, τον αποκαλούν βασιλέα ή αυτοκράτορα, τον δέ Αρτάβασδο αντίρρη, τύραννο. Ίσως επικράτησαν οι όροι αυτοί μετά την τελική έκβαση. Ο Κωνσταντίνος τον μόν σίτο χάρισε στους δικούς του ανθρώπους, τους δέ Αθανάσιο και Αρτάβασδο άμέσως (πάραυτα) τύφλωσε. Μετά από αυτά τα γεγονότα ο Αρτάβασδος προσπάθησε να ανοίξει τις πύλες του χερσαίου τείχους και να πολεμήσει τον Κωνσταντίνο. Οί δύο στρατοί συνεπλάκησαν. Τα στρατεύματα του Αρτάβασδου τελικά τρέπονται σε φυγή με πολλές απώλειες. Μεταξύ των φονευθέντων ήταν και ο Μονώτης.

Ο Αρτάβασδος προσπάθησε να ανακτήσει δυνάμεις στη θάλασσα. Κατασκευάζει διήρεις κακκαβοπυρφόρους για να αντιμετώπισουν το στόλο των Κιβυρραιωτών, αλλά άποτυγχάνει. Στην πόλη υπάρχει λιμός, τα βασικά είδη έχουν ύψηλές τιμές και ο κόσμος άρχισε να πεθαίνει. Ο Αρτάβασδος αναγκάσθηκε να επιτρέψει στους κατοίκους της πόλης να βγαίνουν έξω για να προμηθεύονται τα αναγκαία. Τους έπιτηρούσε όμως και προσπαθούσε, όσο ήταν δυνατόν, να τους έμποδίζει. Γι' αυτό κάποιοι μεταμφιέζονταν με ρούχα γυναικεία ή μοναχικά ή δωροδοκούσαν τους φρουρούς.

Ο στρατηγός του θέματος των Αρμενιάκων Νικήτας συγκέντρωσε τον στρατό του, ο οποίος είχε διασκορπισθεί από τη Μοδρηνή, πήγε στη Χρυσόπολη και, καθώς επέστρεφε, τον καταδίωξαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Συνελήφθη στη Νικομήδεια μαζί με τον από επισκόπων κουράτωρα Μαρκελλίνο. Ο αυτοκράτορας διέταξε άμέσως να φονεύσουν τον Μαρκελλίνο, τον δέ Νικήτα έδεσε και έτσι

26. ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 188-189.

δεμένο τὸν ἐπιδείκνυε ἀπὸ τὸ τεῖχος στὸν πατέρα του, τὸν Ἀρτάβασδο. Ἡ σύλληψη τοῦ Νικήτα εἶχε, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀντίκτυπο στὸ ἠθικὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ βρίσκονταν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν κατάστασι αὐτή, ἐπιτέθηκε αἰφνιδιαστικὰ στὶς 2 Νοεμβρίου 743 καὶ κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ἀρτάβασδος μαζὶ μὲ τὸν πατρικίον Βακτάγγιο μὲ χελάνδιο ἀπέδρασε στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας, κατέφυγε στὸ Ὀψίκιον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κλείσθηκε στὸ κάστρο Πουζάνη, ὅπου καὶ συνελήφθησαν²⁷. Ὁ Ἀρτάβασδος καὶ οἱ δύο γιοὶ του, οἱ ὁποῖοι ἦταν καὶ ἀνεψιοὶ τοῦ Κωνσταντῖνου, ὑπέστησαν τὴν ποινὴ τῆς τύφλωσης. Ἀποκεφάλισε τὸν Βακτάγγιο στὸ Κυνήγιον καὶ κρέμασε σὲ κοινὴ θεὰ τὸ κεφάλι του ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες στὸ Μίλιον. Ὁ Συμεὼν Μάγιστρος προσθέτει ὅτι πρὶν τὸν ἀποκεφαλισμὸ τοῦ ἔκοψαν τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια²⁸. Οἱ ποινὲς ποὺ ἐπέβαλλε στοὺς ἀξιωματούχους ποὺ εἶχαν ἀκολουθήσει τὸν Ἀρτάβασδο ἦταν διάφορες. Σὲ ἄλλους ἐπέβαλλε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, σὲ ἄλλους πολλοὺς τῆς τύφλωσης καὶ τῆς δήμευσης καὶ σὲ ἄλλους τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ, δηλ. τῆς ἀποκοπῆς χειρῶν καὶ ποδιῶν²⁹. Ἐπέτρεψε δὲ στοὺς ἐξωτικούς ἄρχοντες (προφανῶς ἐννοεῖ τοὺς Ἄραβες) ποὺ εἶχε μαζὶ του νὰ μποῦν στὰ σπίτια καὶ νὰ λεηλατήσουν τὶς περιουσίαι τῶν πολιτῶν. Τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες συνέβησαν πολλὰ καὶ ἀναρίθμητα δεινὰ στὴν πόλη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποινὲς ὁ Ἀρτάβασδος, οἱ δύο γιοὶ του, συγγενεῖς καὶ φίλοι τοὺς δεμένοι διαπομπεύθησαν στὸν ἵππόδρομο. Μαζὶ μὲ αὐτοὺς διαπομπεύθηκε καὶ ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος ὑπέστη ἀκόμα μεγαλύτερο ἐξευτελισμὸ: τὸν ἔδειραν δημόσια καὶ τὸν διαπόμπευσαν στὸν ἵππόδρομο καθισμένο ἀνάποδα ἐπάνω σὲ ὄνο³⁰.

27. Ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 189, λέει ὅτι συνελήφθησαν στὴν πόλη. Γιὰ τὸ κάστρο Πουζάνη καὶ τὸ θέμα Ὀψικίου βλ. Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ, «Θέμα Ὀψίκιον», *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν Θεμάτων*, σ. 163-200.

28. ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 189. – Ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 419, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ ἀμαυρώσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα προσθέτει ὅτι μετὰ ἀπὸ τριάντα χρόνια ὁ μνησίκακος καὶ ἀσπλαγχνος βασιλεὺς διέταξε τὴ γυναῖκα του νὰ πάει στὴ μονὴ τῆς Χώρας ὅπου ἦταν θαμμένος, νὰ ἀνασκάψει τὰ ὄστα του, νὰ τὰ βαστάξει στὸ ἴδιον παλλίον καὶ τελικὰ νὰ τὰ ρίξει στὰ Πελαγίου μὲ τὰ ὄστα τῶν βιοθανάτων. Καὶ προσθέτει: Ὡ τῆς ἀπανθρωπίας!

29. Ἴσως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προσθέτει ὁ Συμεὼν Μάγιστρος τὴν ἀποκοπὴ χειρῶν καὶ ποδιῶν στὸν Βακτάγγιο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς.

30. Τὴν τύχη τοῦ Ἀναστασίου εἶχε προβλέψει ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὅταν κατάλαβε ὅτι ὁ μαθητῆς του καὶ σύγκελλός του τὸν παρακολουθοῦσε καὶ τὸν διέβαλλε

Μετά περίπου σαράντα ημέρες επέβαλλε την ίδια ποινή, τῆς τύφλωσης, στὸν πατρίκιο καὶ στρατηγὸ τῶν Θρακησίων Σισίννιο (ἐξάδελφο τοῦ Ἀρτάβασδου) πολλὰ συνδραμόντα αὐτῷ καὶ συναγωνισάμενον καὶ προσθέτει ὁ Θεοφάνης: «...τῆ τοῦ Θεοῦ δικαία κρίσει. Ὁ γὰρ βοηθῶν τῷ ἀσεβεῖ ἐμπεσεῖται εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ κατὰ τὸ γεγραμμένον»³¹. Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἀναφέρει ρητὰ τὴν αἰτία τῆς τύφλωσης: «τυραννίδα ἐφωράθη κατὰ Κωνσταντίνου μελετήσας»³². Προφανῶς ὁ Θεοφάνης ἀποσιωπᾷ τὴν κατηγορία τῆς τυραννίδας γιὰ νὰ ἀμαυρώσει ἀκόμα περισσότερο τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα, ὅτι δηλ. ἦταν ἀγνώμων καὶ ἐνεργοῦσε αὐθαίρετα³³.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Νικηφόρο ὁ Σισίννιος συνελήφθη γιὰ συνωμοσία. Τοποθετεῖ δὲ τὴν τύφλωση τοῦ Ἀρτάβασδου καὶ τῶν γιῶν του μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνωμοσίας τοῦ Σισιννίου. Ὅταν ὁ Ἀρτάβασδος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Νικηφόρου, συνελήφθη, δὲν τυφλώθηκε, ἀλλὰ ὑπέστη δέσμιος μαζὶ μὲ τοὺς γιούς του θρίαμβο σὲ ἵππικοὺς ἀγῶνες καὶ στὴ συνέχεια ὁ αὐτοκράτορας τοὺς παρέδωσε νὰ κρατοῦνται σὲ φυλακὴ ἀσφαλείας. Μετά, λοιπὸν, τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνωμοσίας τοῦ Σισιννίου τυφλώθηκαν καὶ ὑποβλήθηκαν σὲ βασανιστήρια καὶ τιμωρίες καὶ ὅσοι γνώριζαν μαζὶ μὲ αὐτοὺς τὰ τῆς συνωμοσίας καὶ καταδικάστηκαν σὲ ἔξορία.

Συνωμοσία, τυραννίδα, ἐμφύλιος πόλεμος διήρκεσαν δύο χρόνια (742-743) καὶ ἔληξαν μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ θρησκευτικὴ διαμάχη γιὰ τὶς εἰκόνες μετατοπίστηκε στὸ πολιτικὸ πεδίο ὅταν ὁ τύραννος Ἀρτάβασδος τάχθηκε ὑπὲρ τῆς ἀναστήλωσης τῶν εἰκόνων καὶ ἔτσι τέθηκε ἐπὶ κεφαλῆς τῆς εἰκονολατρικῆς παρὰ-

κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Λέοντος Γ'. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 407-408, ὁ Ἀναστάσιος ταράχθηκε, ἀλλὰ ἀγνόησε τὴν πρόρρηση. Μετὰ ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, στὸν πρώτο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε' «...Ἀναστάσιον τοῦτον τύψας σὺν ἄλλοις ἐχθροῖς ἐν ἵππικῷ διὰ τοῦ δῦππιον γυμνὸν ἐπ' ὄνου καθήμενον ἐξανάστροφον ἐπόμπευσεν, ὡς τοῖς ἐχθροῖς συνασκάψαντα αὐτόν, καὶ τὸν Ἀρτάβασδον στέψαντα». Στὴν τελικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 419-421, ἀναφέρει ὅτι ὅλα αὐτὰ ἔπαθε ὁ Ἀναστάσιος ἐκτὸς ὅτι διαπομπεύθηκε γυμνός. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος συγγραφέας, ὁ Κωνσταντίνος καὶ πάλι ὡς ὁμόφρονα αὐτοῦ, ἀφοῦ τὸν φόβισε καὶ τὸν ὑποδούλωσε πλήρως τὸν ἔβαλλε πάλι στὸ θρόνο τῆς ἱερωσύνης.

31. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 419-421.

32. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 149. Ὁ Νικηφόρος περιγράφει τὴν τυραννίδα τοῦ Ἀρτάβασδου στίς σ. 143-149.

33. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 122.

ταξης. Κυριάρχησε για δεκαέξι μήνες ως αυτοκράτορας και όταν στις 2 Νοεμβρίου 743 ὁ Κωνσταντῖνος κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολη και ὁ Ἀρτάβασδος ἀναγκάστηκε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει μετὰ τὴ γνωστὴ συνέχεια ἐξέλιπε ὁ πιὸ σοβαρὸς πολιτικὸς ἀντίπαλος τῆς εἰκονοκλαστικῆς παράταξης. Ἡ ἀνταρσία αὐτὴ ἀποτέλεσε διδάγμα και προειδοποίηση για τὸν Κωνσταντῖνο: ἡ εἰκονολατρικὴ διδασκαλία εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὰ εὐρέα λαϊκὰ στρώματα και ἡ προώθηση τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἀντιλήψεων ἀπαιτοῦσε μεγαλύτερη περίσκεψη.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 766 ἔγινε διαπόμπευση στὸ ἵπποδρόμιο δεκαεννέα ἐπισήμων ἀρχόντων μετὰ τὴν αἰτιολογία ὅτι συνωμοτοῦσαν ἐναντίον τοῦ αυτοκράτορα. Στὴ συνέχεια στηλιτεύσας μέσα στὸν ἵπποδρόμο και ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐμπτυσθῆναι και ἀνασκαφῆναι ποιήσας ὁ αυτοκράτορας ἐξέδωσε τὴν ἀπόφαση ἐναντίον τους. Ἡ συνωμοσία, ἰσχυρίζεται ὁ Θεοφάνης³⁴, ἦταν συκοφαντία και ὄχι πραγματικότητα. Ἡ ἀλήθεια, συνεχίζει, ἦταν ὁ φθόνος τοῦ Κωνσταντίνου γι' αὐτοὺς διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς εὐειδεῖς και ῥωμαλέους και παρὰ πάντων ἐπαινουμένους, τινὰς δὲ αὐτῶν και δι' εὐλάβειαν και ὡς εἰς τὸν προρρηθέντα ἔγκλειστον (ἐννοεῖ τὸν Στέφανο τοῦ ὄρους Αὐξεντίου) ἀπερχομένους και τὰ πάθη αὐτοῦ θριαμβεύοντας... Μεταξὺ τῶν δεκαεννέα ἦταν σημαντικὰ πρόσωπα: ὁ πατρίκιος και λογοθέτης τοῦ δρόμου Κωνσταντῖνος Ποδοπάγουρος, ὁ ἀδελφός του Στρατήγιος, σπαθάριος και δομέστικος τῶν ἐκσκουβίτων, ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου και στρατηγὸς Σικελίας Ἀντίοχος, ὁ σπαθάριος κατὰ τὸν Βησῆρ και κόμης Ὀψικίου Δαβίδ, ὁ πρωτοσπαθάριος και στρατηγὸς τῆς Θράκης Θεοφύλακτος ὁ Ἰκονιάτης, ὁ κατὰ τὸν πατρίκιον Ἰμέριον σπαθάριος Χριστόφορος, ὁ σπαθάριος και βασιλικὸς πρωτοστράτωρ, γιὸς τοῦ πατρικίου Βαρδάνου, Κωνσταντῖνος, ὁ κἀνδιδάτος ὁ κατὰ τὸν Μαρινάκη Θεοφύλακτος και ἄλλοι. Ἡ ἀπόφαση ποὺ ἐξέδωσε ὁ αυτοκράτορας ἦταν ἡ θανατικὴ ποινὴ για τοὺς ἀδελφοὺς Κωνσταντῖνο και Στρατήγιο, τοὺς Ποδοπάγουρες, ὡς πρωτεργάτες, ἡ τύφλωση και ἐξορία για τοὺς ὑπόλοιπους. Διέταξε δὲ κάθε χρόνο στὸν τόπο ποὺ βρισκόταν ὁ καθένας νὰ τύπτεται ἀνὰ ῥ' βουνεύρων. Οἱ ἀδελφοὶ Ποδοπάγουροι ἀποκεφαλίσθησαν στὸ Κυνήγιον και τοὺς

34. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 438. – Ὡς συκοφαντία μνημονεύει τὴν συνωμοσία αὐτὴ και ὁ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 171-173, και τὴν συνδέει μετὰ τὴν εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίνου.

θρήνησε ὅλος ὁ λαός. Τοὺς θρήνησε προφανῶς ὡς εἰκονολάτρες, πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἀσπαζόταν τὴν αὐτοκρατορική εἰκονομαχική πολιτική. Ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν πληροφορήθηκε αὐτὲς τὶς λαϊκὲς ἐκδηλώσεις, ἐπέρριψε εὐθύνες στὸν ἑπαρχο Προκόπιο, ὁ ὁποῖος ὡς ὑπεύθυνος γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης δέχθηκε αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις καὶ δὲν ἀντέδρασε ὡς ὀφείλε. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸν ἀντικατέστησε ἀφοῦ ὑπέστη σωματικὸ κολασμὸ (δαρμό).

Στὴ συνωμοσία αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀναμειγμένος καὶ ὁ Στέφανος τοῦ ὄρους Αὐξεντίου³⁵. Ὁ Βίος του ἀναφέρει ὅτι ὅταν ἦταν ἐγκλειστος στὸ πραιτώριο ὁ Κωνσταντῖνος Ε' ἔστειλε δύο ἀδελφοὺς συνεργάτες του γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ ὑποκύψει σὲ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐντολές. Ἡ περιγραφή τῶν δύο ἀδελφῶν ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ Βίου μοιάζει πολὺ μὲ τὴν περιγραφή τῶν ἀδελφῶν Ποδοπάγουρων ποὺ παραδίδουν οἱ χρονογράφοι. Οἱ λεπτομέρειες δὲ τοῦ κειμένου τοῦ Βίου καὶ ἡ ἀναφορὰ τῆς θανάτωσης τῶν δύο λόγῳ φθόνου δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ ταυτίσωμε τοὺς δύο αὐτοκρατορικοὺς ἀπεσταλμένους στὸν Στέφανο μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Κωνσταντῖνο καὶ Στρατήγιο, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον δὲν ἐκτέλεσαν τὴν ἀποστολή ποὺ τοὺς εἶχε ἀναθέσει ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ὁποῖος μάλιστα τοὺς εἶχε συστήσει νὰ χρησιμοποιήσουν μέχρι καὶ βία γιὰ νὰ τὸν μεταπείσουν, ἀλλὰ ἀντίθετα τὸν ἐνίσχυσαν νὰ τηρήσει τὴν μέχρι τότε στάση του. Ὁ Κωνσταντῖνος Ε' πληροφορήθηκε ὅτι οἱ ἀπεσταλμένοι ἔκαναν τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὶς διαταγές του. Γλαφυρὰ περιγράφει ὁ Βίος τὴν ὀργή του καὶ τὸν διάλογο μὲ τοὺς δύο ἀδελφοὺς, ὁ ὁποῖος κατέληξε στὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θεωρεῖ ὅτι ὑπάρχει ἄλλος βασιλέας ὁ Στέφανος, ὁ τοῦ Αὐξεντίου, ὁ τῶν εἰδωλολατρῶν. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ οἱ ἄνθρωποι τοῦ Κωνσταντίνου ἔσπευσαν στὸ πραιτώριο καὶ ὁ Στέφα-

35. Ἐκτενὴ ἀνάλυση γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Στέφανου βλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Εἰκονομαχία καὶ Δίκαιο*, σ. 66-70, Μ. F. AUZEPY, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 3], Birmingham, 1997, σ. 22-42, 39, 147, 168-169, 226-227, Μ. F. ROUAN, «Une lecture "Iconoclaste" de la Vie d'Étienne le Jeune», *Travaux et Mémoires* 8 (1981), σ. 415-436 καὶ ἰδίως σ. 419-428. – Τὶς σχέσεις τοῦ Στεφάνου μὲ τὸν Στρατήγιο Ποδοπάγουρο ἀναφέρει ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 438. Ὁ Στρατήγιος εἶχε καλὴ καὶ εὐχάριστη ἐμφάνιση καὶ στὸν αὐτοκράτορα ἄρεσε νὰ οικειώνεται μὲ τέτοια πρόσωπα γιὰ τὶς ἀκολασίες του. Αἰσθάνθηκε ὅμως ὅτι αὐτὸς ἀηδίαζε πρὸς τὰς ἀθεμίτους ἀνδρομανίας αὐτοῦ. Πληροφορήθηκε δὲ ὅτι ἐξομολογεῖτο ὅλα αὐτὰ στὸν Στέφανο, τὸν ἐγκλειστο τοῦ Αὐξεντίου, καὶ ἔπαιρνε ὀδηγίες γιὰ τὴ σωτηρία του. Ἔτσι τὸν κατηγόρησε ὡς ἐπίβουλο μαζὶ μὲ τὸν ἐγκλειστο καὶ τελικὰ τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο.

νος ὑπέστη μαρτυρικὸ θάνατο. Ὁ Στέφανος πεθαίνει τὸ 765 καὶ ἡ συνωμοσία τῶν δύο ἀδελφῶν ἀποκαλύπτεται τὸ 766. Ἡ κρίση τοῦ 766 εἶχε δύο παραμέτρους: (1) τὸν προσηλυτισμὸ στὸν μοναχισμὸ μέρους τῶν ἀυλικῶν καὶ (2) μία συνωμοσία. Σ' αὐτὴν τὴν κρίση ὁ Στέφανος κατέχει μία κεντρικὴ θέση ἐφ' ὅσον εἶναι ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῶν δύο: ἔκανε μοναχοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνήκαν στὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον καὶ στὸν στρατὸ καὶ πιθανῶς συμμετεῖχε σὲ μία συνωμοσία. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νὰ ὑπολογιστεῖ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς του. Πάντως ἡ πολιτικὴ χροιά τοῦ ρόλου καὶ τῆς παρουσίας τοῦ Στέφανου εἶναι ἀναμφισβήτητη: ὁ προσηλυτισμὸς ἀυλικῶν, στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων ἦταν πράξεις ποὺ ἀντιπολιτεύονταν τὴν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ τὴν ἐν γένει στάση του ἔπλεκε ἓνα δίχτυ γύρω ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἦταν πλέον δυνατὸς οἱ συνωμοσίαι. Ὁ στόχος τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν φανερός. Ἦθελε νὰ ξαναπάρει γερὰ τὰ χέρια του τὰ ἡνία. Γι' αὐτὸ οἱ ἀντίπαλοι ἔπρεπε νὰ ἐξοντωθοῦν καὶ κυρίως νὰ φύγει ἀπὸ τὴ μέση ἡ ἀντιπολιτευόμενη αὐτὴ ἡγετικὴ φυσιογνωμία, ὁ Στέφανος. Ὁ Βίος του βέβαια δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀνάμειξη τοῦ Στέφανου. Περιορίζει τὸν ρόλο του στὸν θρησκευτικὸ τομέα: ἓνας θερμὸς εἰκονολάτρης, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει μὲ πάθος τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ παράδοση. Κάποια, ὅμως, θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει νύξη τὸ κείμενο τοῦ Βίου ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Στέφανος συμμετεῖχε στὴ συνωμοσία.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύει καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ διάταξη, ἡ ὁποία ἀπειλοῦσε θανατικὴ ποινὴ γιὰ ὅποιον ἐπισκεπτόταν τὸ ὄρος Αὐξεντίου: *Εἴ τις φωραθῆ τῶ τοῦ Αὐξεντίου βουνῶ προσπελάζων, τὴν διὰ ξίφους ὑπομένειν τιμωρίαν*. Ἐπομένως ἡ ὑπόθεση τοῦ Στέφανου ἦταν πολὺ πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ μία πράξη προσηλυτισμοῦ στὸν μοναχικὸ βίον ἑνὸς ἀξιωματοῦχου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ ἐπίσκεψη στὸ συγκεκριμένο τόπο, στὸ ὄρος Αὐξεντίου, ἀποτελοῦσε ἀξιόποινη πράξη μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Στέφανου καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ μοναστηριοῦ του, ποὺ βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους. Τὸ ὄρος Αὐξεντίου εἶχε γίνῃ τὸ σύμβολο τῆς ἀντίστασης στὴν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ³⁶.

Στὴ συνωμοσία τῶν δεκαεννέα ἀρχόντων φέρεται ἀναμειγμένος

36. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Εἰκονομαχία καὶ Δίκαιο*, σ. 47.

καὶ ὁ εἰκονοκλάστης πατριάρχης Κωνσταντῖνος. Ἐπειδὴ προφανῶς δὲν ὑπῆρχαν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ὁ αὐτοκράτορας προσπάθησε νὰ κατασκευάσει. Ἔτσι μὲ τὴν παρότρυνση τοῦ Κωνσταντίνου κάποιοι μοναχοί, κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ κατηγόρησαν τὸν πατριάρχη ὅτι τὸν ἄκουσαν νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν Ποδοπάγουρο ἐναντίον τοῦ βασιλέα. Τοὺς ἔστειλε στὸ πατριαρχεῖο νὰ τὸν ἐλέγξουν, ἀλλὰ ὁ πατριάρχης ἀρνήθηκε αὐτὲς τὶς κατηγορίες. Στὴ συνέχεια ὁ αὐτοκράτορας τοὺς ἀνάγκασε νὰ ὀρκισθοῦν στὰ τίμια ξύλα ὅτι ἄκουσαν τὶς λοιδωρίες αὐτὲς ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ ὅλα ὅσα σχεδίαζαν ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου Ἀντίοχος καὶ ὁ πρωτοσπαθάριος Θεοφύλακτος. Μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὄρκους ἔστειλε καὶ σφράγισε τὸ πατριαρχεῖο, τὸν δὲ πατριάρχη ἐξόρισε στὴν Ἱέρεια καὶ στὴ συνέχεια στὴν Πρίγκιπο³⁷.

Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν πράγματι συμμετεῖχε στὴ συνωμοσία ὁ πατριάρχης. Ἡ διατύπωση τοῦ Θεοφάνη δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θέλησε νὰ ἐμπλέξει τὸν πατριάρχη στὴ συνωμοσία γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνει. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦταν ἤπιος εἰκονοκλάστης καὶ μπορεῖ νὰ εἶχε κάνει συζητήσεις μὲ τοὺς Ποδοπάγουρους γιὰ μὴ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῆς εἰκονοκλαστικῆς πολιτικῆς. Ἴσως ἀποτελοῦσε τὸν τελευταῖο φραγμὸ στὴν ἀδιάλλακτη ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς πολιτικῆς καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ ἐκποδῶν. Οἱ βιαιότητες πὺν ἐντάθηκαν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του συνηγοροῦν σὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Ἐξ ἄλλου ὁ νέος πατριάρχης ἐπιλέχθηκε καθ' ὑπόδειξη τοῦ αὐτοκράτορα. Ἦταν ὁ Νικήτας ὁ ἀπὸ Σκλάβων ἐννοῦχος. Ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου³⁸ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐπιλογὴ ἐκπλήσσει, «ἐφ' ὅσον τὸ ἀπὸ Σκλάβων τῆς μοναδικῆς περὶ τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου μαρτυρίας ἐκληφθῆ ὡς ἐθνικόν, δεδομένου ὅτι ἡ πολιτισμικὴ βαθμὶς τῶν Σλάβων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο λίαν χαμηλὴ. Ἴσως ὁ αὐτοκράτωρ ἔκρινεν ὅτι ἡ παρουσία προσώπου ἄνευ κύρους, μὴ ἔχοντος ρίζας εἰς τὴν βυζαντινὴν πνευματικὴν κοινωνίαν, ἠννόει τὴν πραγμάτωσιν τῆς ριζοσπαστικῆς εἰκονομαχικῆς του πολιτικῆς, ὡς ἄλλως τε ἔδειξεν ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Νικήτα κατὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ προκατόχου του».

Ὁ ἐξόριστος πατριάρχης Κωνσταντῖνος ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα θύματα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς. Θανατώθηκε ἀφοῦ ὑπέστη κατὰ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα φοβεροὺς ἐξευτελισμοὺς. Οἱ ἐξευτελισμοὶ αὐτοὶ ἔγιναν

37. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 438-439· ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 173¹²⁻²¹.

38. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 116.

πρῶτα μέσα στὸν ἱερό χωρὸ τῆς ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καὶ τὴν ἐπομένη μὲ βάνουση διαπόμπευση στὸν κατάμεστο ἵππόδρομο τῆς Κωνσταντινούπολης³⁹.

Λέων Δ' (775-780)

Τὸ ἔτος 776, μῆνα Μάϊο, διαβλήθηκε στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Δ', ὁ ὁποῖος εἶχε διαδεχθεῖ τὸν πατέρα του Κωνσταντῖνο Ε', ὁ Νικηφόρος, ὁ καῖσαρ καὶ ἑτεροθαλῆς ἀδελφὸς τοῦ βασιλέα, ὅτι ἐτοιμάζει ἐπιβουλή ἐναντίον του μαζί μὲ κάποιους σπαθαρίους καὶ στρατορες καὶ ἄλλους βασιλικὸς ἀνθρώπους. Ὁ Λέων κάλεσε σιλέντιο στή Μαγναύρα καὶ ἀνέφερε στὸ λαὸ αὐτά. Αὐτοὶ δὲ ὁμοθυμαδὸν ἀναβόησαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴ μέση καὶ οἱ δύο (προφανῶς ἐννοεῖ τοὺς δύο καῖσαρες) μὴ μνησθέντες οἱ ἀεὶ ἐπίορκοι ἃ ὤμοσαν τῷ πατρὶ αὐτῶν, μὴ καταδέχασθαι μετὰ θάνατον αὐτοῦ ἀδικηθῆναι τὰ τέκνα αὐτοῦ.

Ὁ Λέων Δ', ἀφοῦ ἔδειξε καὶ ἐκούρευσε τοὺς νεωτερίσαντας (τοὺς συνωμότες), τοὺς ἐξόρισε στήν περιοχὴ τῆς Χερσώνας ὑπὸ παραφυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν⁴⁰. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Λέων Δ' δὲν δίκασε ὁ ἴδιος ἢ τὸ ἐνδεδειγμένο αὐτοκρατορικὸ δι-

39. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 441. Ὁ Θεοφάνης περιγράφει μὲ τρόπο δραματικὸ τὴ διαπόμπευση τοῦ πατριάρχου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀποκορύφωση τῆς βανουσιότητος καὶ ἐμπάθειας πού ἐπικρατοῦσε. Ἴσως ἡ περιγραφή ἔγινε ἀπὸ αὐτόπτη μάρτυρα: «...τῇ δὲ ἐξῆς ἡμέρᾳ ἵπποδρομίας οὔσης, ἐψίλωσαν αὐτοῦ τὴν ὄψιν καὶ ἐγύμνωσαν αὐτοῦ τὴν γενειάδα καὶ τὰς τῆς κεφαλῆς τρίχας καὶ τῶν ὀφρύων, καὶ ἐνδύσαντες αὐτὸν σηρικὸν καὶ ἀμανίκωτον κονδὸν ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπὶ ὄνου σαγματωμένου ἐξανάστροφα κρατοῦντα τὴν οὐρὰν αὐτοῦ, καὶ ἐξήνεγκαν διὰ τοῦ διῖπιον εἰς τὸ ἵπποδρόμιον, τοῦ λαοῦ παντὸς καὶ τοῦ δήμου ἀνασκάπτοντος καὶ ἐμπτύοντος αὐτόν. Ἔσυρε δὲ τὸν ὄνον Κωνσταντῖνος ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ ῥινοκοπημένος. Ἐλθόντος δὲ αὐτοῦ ἐν τοῖς δήμοις, κατήλθον καὶ ἐνέπτυσαν καὶ κόνιν ἐπέριπτον ἐπ' αὐτόν. Ἐνέγκαντες δὲ αὐτόν εἰς τὸ στάμα ἔρριψαν αὐτόν ἐκ τοῦ ὄνου καὶ ἐπάτησαν τὸν τράχηλον αὐτοῦ· καὶ καθίσαντες αὐτόν ἀπέναντι τῶν δήμων, ἤκουε παρ' αὐτῶν σκωπτικὸς λόγους ἕως τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἵππικου». – ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 173-175.

40. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 450-451. – Ὁ Κωνσταντῖνος Ε' εἶχε κάνει τρεῖς γάμους. Ἀπὸ τὸν τρίτο γάμο του μὲ τὴν Εὐδοκία τῆς οἰκογενείας τῶν Μελισσηνῶν ἀπέκτησε πέντε γιούς: τὸν Νικηφόρο καὶ Χριστόφορο, τοὺς ὁποῖους ἀνέδειξε καῖσαρες, καὶ τοὺς Νικήτα, Ἀνθίμο καὶ Εὐδόκιμο, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ νοβελίσσιμου. Ὅλοι αὐτοὶ καὶ κυρίως ὁ Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος ὀργάνωσε τὴ συνωμοσίαν τοῦ 776, εἶχαν τὴν συμπάθεια καὶ ὑποστήριξη στρατιωτικῶν κύκλων. Γιὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ Κωνσταντῖνου βλ. Ρ. SPECK, «Die Frauen und Sohne Konstantins V. und die Sicherung der Nachfolge», *Byzantinische Zeitschrift* 93 (2000), σ. 568-586.

καστήριο τὸν ἐπίβουλο καίσαρα Νικηφόρο, ἀλλὰ τὸ σιλέντιο, δηλ. ἔκτακτη εὐρύτερη συνάθροιση. Ὁ χειρισμὸς αὐτὸς εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴν πολιτικὴ γραμμὴ, πὺν ἀκολουθοῦσε ὁ Λέων. Τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς⁴¹ ἀποδεικνύουν τὴ βούληση τοῦ στρατοῦ νὰ ἀποκτήσει πολιτικὴ δύναμη καὶ νὰ ἀσκεῖ ἐξουσία. Ὁ αὐτοκράτορας προφανῶς γνῶριζε τὴν ἰσχὺ τῆς μερίδας αὐτῆς, πὺν πρόσκειτο στοὺς ἑτεροθαλεῖς ἀδελφούς του. Γι' αὐτὸ ἀξίωνε σὲ σημαντικὰ θέματα, ὅπως ὅτι σὲ περίπτωση θανάτου του διάδοχος θὰ ἦταν ὁ γιὸς του, ἔνορκες διαβεβαιώσεις καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν πολιτειακῶν παραγόντων (σύγκλητο καὶ στρατό) ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ τῶν συντεχνιακῶν ὀργανωμένων ἐπαγγελματιῶν καὶ βιοτεχνῶν. Συνεπὴς λοιπὸν πρὸς τὴν πολιτικὴ αὐτὴ γραμμὴ θέλησε νὰ δικασθεῖ ὁ Νικηφόρος ἀπὸ μίᾳ εὐρύτερη ἔκτακτη σύνθεση.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 780 χάθηκε πρόωρα ὁ Λέων Δ'. Στὸν θρόνο ἀνέβηκε ὁ ἀνήλικος δεκάχρονος γιὸς του Κωνσταντῖνος ΣΤ', ὁ ὁποῖος ἐπιτροπευόταν ἀπὸ τὴ μητέρα του Εἰρήνη. Ἡ νομικὴ θέση τῆς Εἰρήνης ἦταν τοῦ συμβασιλέα καὶ ὄχι τοῦ ἀπλοῦ ἐπιτρόπου, ὅπως ἦταν ὁ ἐπίσημος βυζαντινὸς ὅρος γιὰ τὸν ἀντιβασιλέα. Ὑπῆρξε ἡ πρώτη γυναικεία, ἡ ὁποία ἀναμφίβολα μετέσχε τῆς ἐξουσίας ὡς συμβασιλέας⁴².

Κωνσταντῖνος ΣΤ' – Εἰρήνη (780-797)

Σαράντα ἡμέρες μετὰ κάποιοι ἄρχοντες συνωμοτοῦν γιὰ νὰ ἀνεβάσουν στὸν θρόνο τὸν καίσαρα Νικηφόρο, γιὸ τοῦ Κωνσταντῖνου Ε' καὶ θεῖο τοῦ αὐτοκράτορα⁴³. Συμμετεῖχαν σὲ αὐτὴ τὴ συνωμοσία ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου Γρηγόριος, ὁ πρῶην στρατηγὸς τῶν Ἀρμενιάκων Βάρδας, ὁ τοῦ βικαρίου σπαθάριος καὶ δομέστικος τῶν ἐκσκουβιτόρων Κωνσταντῖνος, ὁ δρουγγάριος Δωδεκανήσου Θεοφύλακτος, γιὸς τοῦ Ραγγαβὲ καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἡ συνωμοσία ὁμῶς ἀποκαλύφθηκε καὶ συνελήφθησαν ὅσοι συμμετεῖχαν. Ἀπὸ τὰ ἀξιώματα τῶν συνωμοτῶν προκύπτει ὅτι ἦταν ἀνώτεροι κρατικοί

41. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β1, σ. 130-131.

42. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* 2 (1970) 1-144, σ. 20-29.

43. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 454· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 196. – Γιὰ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας Κωνσταντῖνου ΣΤ' - Εἰρήνης βλ. καὶ R.-J. LILIE, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802). Mit einem Kapitel über Leon IV. (775-780) Ilse von Rochow*, [Berliner byzantinistischen Studien 2], Frankfurt a. M., 1996.

Λειτουργοὶ κατὰ κύριο λόγο στρατιωτικοί. Ὁ μόνος γνωστὸς πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος ἦταν ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου. Ἡ Εἰρήνη διέταξε νὰ ἐξορισθοῦν σὲ διάφορους τόπους, ἀφοῦ ὑποστοῦν σωματικὸ κολασμὸ (δαρμό) καὶ κουρά. Ὁ Συμεὼν Μάγιστρος μεταξὺ τῶν ποινῶν ἀναφέρει καὶ δήμευση. Γιὰ νὰ ἀποδυναμώσῃ τὴν οἰκογένεια τοῦ πεθεροῦ τῆς ἀπέκειρε τοὺς κουνιάδους τῆς, καίσαρες καὶ νοβελίσσιμους, καὶ τοὺς ἔστειλε νὰ ἱερατεύσουν στὸν λαὸ τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἴδια μαζὶ μὲ τὸν γιό τῆς πῆγε στὴν ἐκκλησία βασιλικῶς δημοσίᾳ. Τὸν δὲ πατρικιο Ἐλπίδιο ἔστειλε στρατηγὸ στὴ Σικελία.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 781 κατηγορήθηκε ὁ Ἐλπίδιος ὅτι συνωμοτεῖ μὲ τοὺς καίσαρες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ εἰκονομαχικὰ στοιχεῖα τοῦ στρατεύματος βλέποντας νὰ χάνουν τὶς ἐξουσίες τους, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Λέοντος Δ' εἶχε καμφθεῖ ἡ πολιτικὴ τῆς εἰκονομαχίας, εἶχαν στραφεῖ στοὺς ἀπογόνους τοῦ Κωνσταντίνου Ε' καὶ μάλιστα στὸν καίσαρα Νικηφόρο. Καὶ ἡ προηγούμενη συνωμοσία καὶ αὐτὴ ἔχουν ὡς ἐπίκεντρο τὸν Νικηφόρο. Ἡ Εἰρήνη ἀντέδρασε ἄμεσα. Ἐστειλε στὴ Σικελία τὸν σπαθάριο Θεόφιλο μὲ ἐντολὴ σύντομα νὰ συλλάβῃ τὸν Ἐλπίδιο. Οἱ Σικελοὶ, ὅμως, δὲν τὸν παρέδωσαν. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα ἡ Εἰρήνη στέλνει στόλο στὴ Σικελία μὲ ἐπίλεκτο στρατὸ ἀπὸ τὰ θέματα. Ἐπὶ κεφαλῆς τίθεται ὁ εὐνοῦχος πατρικίος Θεόδωρος, ὁ ὁποῖος ἔθεωρεῖτο πολὺ δραστήριος. Ἐν τῷ μεταξὺ στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ αὐτοκράτειρα διατάσσει τὴ σύλληψη τῆς συζύγου τοῦ Ἐλπιδίου καὶ τῶν γιῶν του καὶ τὴν φύλαξή τους στὸ πραιτώριο ἀφοῦ ὑποστοῦν σωματικὸ κολασμὸ (δαρμό) καὶ κουρά. Μετὰ ἀπὸ πολλὰ συγκρούσεις ὁ Θεόδωρος νίκησε. Ὁ Ἐλπίδιος, ὅμως, κατώρθωσε, ἀφοῦ πῆρε ὅσα χρήματα ὑπῆρχαν, νὰ καταφύγῃ στὴν Ἀφρική στοὺς Ἀραβες, οἱ ὁποῖοι τὸν ὑποδέχθηκαν ὡς βασιλέα Ρωμαίων *στέψαντες αὐτὸν εἰς μάτην καὶ περιθέντες τζαγγίον καὶ στέφανον*⁴⁴.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Εἰρήνης εἶχε ὡς στόχο τὴν ἐπαναφορὰ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ συγκλήθηκε σύνοδος. Ἔτσι τὸν Αὐγούστο τοῦ 786 ἄρχισαν στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων

44. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 454· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, ἔκδ. DE BOOR, σ. 768-769· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 199. Βλ. ἐπίσης E. KISLINGER, «Elpidios (781/782) – ein Usurpator zur Unzeit», *Byzantino-Sicula III. Miscellanea di scritti in memoria di Bruno Lavagnini*, Palermo, 2000, σ. 193-202.

στην Κωνσταντινούπολη οί εργασίες τῆς συνόδου ἀφοῦ προηγήθηκε δογματική προετοιμασία. Ἡ στρατιωτική, ὅμως, ἡγεσία πιστή στην εἰκονομαχική πολιτική τοῦ Κωνσταντίνου Ε' ἐπενέβη δραστικά. Σχολάριοι καὶ ἐκσκουβίτορες, δηλ. τμήματα τῶν στρατωνιζομένων ταγμάτων στην Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς κοντινὲς ἐπαρχίες, στασίασαν καὶ ἐπιτέθηκαν μέσα στὸν ναὸ ἀπειλητικὰ μὲ τὰ ξίφη τους. Ὁ πατριάρχης καὶ οἱ εἰκονολάτρεις ἐπίσκοποι ἀποσύρθηκαν στὸ ἱερό. Οἱ εἰκονομάχοι ἱεράρχες ἐνώθηκαν μὲ τοὺς στρατιῶτες καὶ φώναζαν «*Νενικήκαμεν!*». Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἡ σύνοδος διαλύθηκε. Οἱ δὲ βασιλεῖς ἔβγαλαν τοὺς στρατιωτικούς αὐτῶν τῶν ταγμάτων ἀπὸ τὴν πόλη στὰ Μαλαγίνα ἀόπλους *χάριν εὐωχίας* καὶ τελικὰ πρὸς τὰς ἰδίας χώρας ἀτίμως ἐξήλασαν⁴⁵.

Ἡ συνύπαρξη Εἰρήνης καὶ Κωνσταντίνου ἐπὶ δεκαπέντε περίπου χρόνια ὑπῆρξε προβληματική. Τὸ ἔδαφος ἦταν πρόσφορο γιὰ ραδιοουργίες καὶ ἄρχισαν νὰ διαβάλλουν τὴ μητέρα στὸν γιὸ καὶ ἀντίστροφα. Ἐπεισαν τὴν Εἰρήνη ὅτι ὑπῆρχαν προγνωστικά ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ὀρίσει νὰ βασιλεύσει αὐτὴ καὶ ὄχι ὁ γιὸς της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε φθάσει στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι ἐτῶν καὶ ἔβλεπε ὅτι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε καμμία ἐξουσία, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ εὐνοούμενος τῆς μητέρας του πατρῷκος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου Σταυράκιος⁴⁶ εἶχε τὰ πάντα στὰ χέρια του. Μὲ τοὺς λίγους ἀνθρώπους πὺ εἶχε κοντὰ του καὶ τὸν μάγιστρο Πέτρο, πατρῷκιο Θεόδωρο Καμουλιανό, πατρῷκιο Δαμιανὸ ἀποφάσισαν νὰ συλλάβουν τὸν Σταυράκιο, νὰ τὸν ἐξορίσουν στὴ Σικελία καὶ νὰ ἀσκει πλέον τὴν ἐξουσία αὐτὸς μὲ τὴ μητέρα του.

Ὁ Σταυράκιος πληροφορήθηκε τὰ τεκταινόμενα, τὰ ἀποκαλύπτει στὴν Αὐγούστα καὶ τὴν κινεῖ ἐναντίον τοῦ γιοῦ της. Αὐτὴ τοὺς συλλαμβάνει καὶ τοὺς ἐξορίζει στὰ κατωτικὰ μέρη μέχρι τὴ Σικελία. Προηγουμένως ὑπέστησαν σωματικὲς ποινές (δαρμό) καὶ κουρά. Μαζὶ μὲ τοὺς συλληφθέντες ἦταν καὶ ὁ σπαθάριος Ἰωάννης ὁ λεγόμενος Πικρίδιος, βαγύλος τοῦ αὐτοκράτορα. Τὸν μάγιστρο Πέτρο καὶ τὸν πατρῷκιο Θεόδωρο Καμουλιανό, ἀφοῦ τοὺς μεταχειρίστηκε κατὰ τρόπο ἐξευτελιστικό, τοὺς περιορίσε κατ' οἶκον. Ὁ πατρῷκος Δαμια-

45. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 135.

46. Γιὰ τὸν βίον καὶ τὴ δράση τοῦ Σταυράκιου βλ. ΕἰΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ. Ὁ ρόλος τοῦ παραδυναστεύοντος στὴ βυζαντινὴ διοίκηση (τέλη 8^{ου} - ἀρχὲς 11^{ου} αἰῶνα)*, Αθήνα 2008, σ. 47-55.

νός, ἀφοῦ ὑπέστη δαρμό καὶ κουρά, ἐξορίσθηκε στὴν Ἀπολλωνιάδα, τὸ κάστρο. Ἡ Εἰρήνη ἔδειρε καὶ λοιδόρησε πολὺ τὸν γιό της καὶ ἀπρόϊτον ἐποίησεν ἐπὶ ἡμέρας ἱκανάς.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ (ἀρχές 790) ἡ Εἰρήνη θέλησε μέσω τοῦ στρατοῦ νὰ ἀνατρέψει τὴν ἱεραρχία καὶ νὰ προβάλλει στὴν πρώτη θέση ἀντὶ τοῦ γιοῦ της τὸν ἑαυτὸ της. Οἱ ἀξιώσεις της, τὶς ὁποῖες ἠθέλε νὰ ἐπισφραγίσει μὲ ὄρο ἀπὸ τὸν στρατό (ἄνοιξη 790), ἦταν: (1) νὰ μὴν ἀναγνωρίζει ὁ στρατὸς τὸν Κωνσταντῖνο μόνον αὐτοκράτορα, ὅσο αὐτὴ θὰ εἶναι στὴ ζωὴ, (2) νὰ ἀνατραπεῖ ἡ τάξη τῆς συμβασιλείας καὶ τὸ προβάδισμα νὰ ἔχει ἡ Εἰρήνη, ὅποτε θὰ προσαρμοζόταν καὶ ὁ τύπος τῶν ἀναφωνήσεων στὴ νέα πολιτειακὴ τάξη καὶ θὰ προηγείτο τὸ ὄνομά της. Τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιάκων ἀρνήθηκε νὰ ὀρκισθεῖ καὶ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἔλαβε ἐπαναστατικὴ τροπή. Συνέλαβαν τὸν διοικητὴ τοῦ θέματος καὶ στὴ θέση του ἀνακήρυξαν τὸν δρουγγάριο τῆς βίγλας Ἀλέξιο Μουσελέμ, ἀπεσταλμένο τῆς Εἰρήνης στὸ θέμα, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὶς ἀξιώσεις της. Οἱ κινήσεις αὐτὲς δημιούργησαν ἀναστάτωση καὶ ἐπεκτάθηκαν ἀπὸ θέμα σὲ θέμα, προφανῶς στὰ μικρασιατικὰ θέματα. Ἐδιώχναν τοὺς στρατηγούς τους καὶ ἀναγνώριζαν τὸν Κωνσταντῖνο μόνον αὐτοκράτορα. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 790 συγκεντρώθηκαν στὴν Ἀτρώα στὴ Βιθυνία καὶ ἐπεζήτησαν πάντες κοινῇ γνώμη Κωνσταντῖνον βασιλέα, ὁ ὁποῖος τότε ἦταν εἴκοσι ἐτῶν. Ἡ Εἰρήνη φοβήθηκε τὴν ὀρμὴ τοῦ λαοῦ καὶ ἐλευθέρωσε τὸν γιό της. Τὰ στρατεύματα δὲ αὐτὸν αὐτοκράτορα ἐκύρωσαν μὲν, ἀπεκήρυξαν δὲ τὴν τούτου μητέρα. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔστειλε τὸν Μιχαὴλ Λαχανοδράκοντα καὶ τὸν πρωτοσπαθάριο καὶ βαγύλο του Ἰωάννη στοὺς Ἀρμενιάκους, τοὺς ὁποῖους ὀρκισαν νὰ μὴ δέχονται τὴν μητέρα του ὡς βασιλέα. Ἐπικύρωσε δὲ ὡς στρατηγὸ τους τὸν Ἀλέξιο Μουσουλέμ.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀπομάκρυνε τοὺς συμβούλους τῆς μητέρας του. Ὁ Σταυράκιος, ἀφοῦ ὑπέστη δαρμό καὶ κουρά, ἐξορίσθηκε στὸ θέμα τῶν Ἀρμενιάκων. Ἐξορίσθηκε ἐπίσης ὁ εὐνοῦχος πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπιστήθιος τῆς Εἰρήνης Ἀέτιος⁴⁷ καθὼς καὶ ὅλοι οἱ οἰκειακοὶ της εὐνοῦχοι. Τὴν ἴδια μετὰ τῆς ἀπαθείας της τὴν ἔστειλε στὸ παλάτι τῶν Ἐλευθερίου πού εἶχε αὐτὴ οἰκοδομήσει καὶ ἔτσι ἔπαυσε νὰ μετέχει τῆς συμβασιλείας. Μετὰ δύο

47. Γιὰ τὸν Ἀέτιο, τὸν βίο καὶ τὴ δράση του βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ*, σ. 57-62.

χρόνια, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 792, ὁ Κωνσταντῖνος ὑπέκυψε στὶς παρακλήσεις τῆς μητέρας του καὶ πολλῶν ἐξιωματῶν καὶ τὴν ἐπαναφέρει ὡς συμβασιλέα. Σὲ αὐτὲς τὶς κινήσεις ἀντέδρασε πάλι καὶ στασίασε τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιάκων. Αὐτοὶ ζητοῦν νὰ πάει ἐκεῖ ὁ μέχρι πρό τινος στρατηγός τους Ἀλέξιος Μουσελέμ. Τὸ αἶτημα αὐτὸ καὶ κάποιες φήμες ὅτι ὁ Ἀλέξιος ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ βασιλέας ὤθησαν τὸν Κωνσταντῖνο νὰ πάρῃ μέτρα σὲ βάρος του. Τὸν ἔβαλε στὸ πραιτώριο, τὸν ἔθεσε δηλ. ὑπὸ φρούρηση, ἀφοῦ ὑπέστη δαρμὸ καὶ κουρά.

Οἱ ἐπόμενοι χειρισμοί, πολιτικοὶ καὶ προσωπικοὶ τοῦ αὐτοκράτορα, τὸν φέρνουν σιγά-σιγά πρὸς τὴν καταστροφή. Ὑφίσταται μεγάλη ἤττα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Χάνονται πολλοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ στενοὶ φίλοι του. Ἡ ἄθλια, ὅπως χαρακτηρίζεται, στάση του στὸ βουλγαρικὸ μέτωπο δὲν ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν ἀποξένωσή του ἀπὸ τὸν στρατό. Τὸ 793 ὁ ταγματικὸς στρατὸς στράφηκε πρὸς τὸν θεῖο του καίσαρα Νικηφόρο καὶ θέλησε νὰ τὸν ἀναγορεύσει αὐτοκράτορα. Μόλις πληροφόρηθηκε αὐτὰ ὁ Κωνσταντῖνος ἔβγαλε τοὺς δύο γιους τοῦ Κωνσταντίνου Ε' καὶ παπποῦ του ἀπὸ τὸν ἅγιο Μάμαντα. Τύφλωσε⁴⁸ τὸν Νικηφόρο, ὁ ὁποῖος ἤδη, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἦταν στὸ ἐπίκεντρο συνωμοσιῶν καὶ στάσεων. Γλωσσοκόπησε δὲ τοὺς ἄλλους τέσσαρες ἀδελφούς καὶ θεῖους του, τὸν Χριστόφορο, τὸν Νικήτα, τὸν Ἄνθιμο καὶ τὸν Εὐδόκιμο. Μαζὶ μὲ αὐτοὺς τύφλωσε καὶ τὸν πατρικιο Ἀλέξιο Μουσελέμ μετὰ ἀπὸ εἰσηγήσεις τῆς μητέρας του καὶ τοῦ Σταυράκιου, οἱ ὁποῖοι τὸν ἔπεισαν ὅτι, ἐὰν δὲν τὸν ἐξουδετερώσει, θὰ γίνῃ βασιλέας. Ἡ τελευταία αὐτῆ πράξη προκάλεσε τὴν βίαιη ἀντίδραση τῶν Ἀρμενιάκων, οἱ ὁποῖοι ἐπιτέθηκαν, συνέλαβαν καὶ φυλάκισαν τὸν στρατηγὸ τους πατρικιο Θεόδωρο Καμουλιανὸ καὶ ἄρχισε ἐμφύλιος πόλεμος μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ λοιποῦ μικρασιατικοῦ θεματικοῦ στρατοῦ πὸν προσέκειτο στὸν αὐτοκράτορα. Οἱ Ἀρμενιάκοι κατάφεραν νὰ νικήσουν. Συνέλαβαν τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, Κωνσταντῖνο Ἀρτασήρ καὶ τὸν στρατηγὸ τῶν Βουκελλαρίων Χρυσόχερη, καὶ τοὺς

48. Δεινῶς γράφει ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 201. – Γιὰ τοὺς τρόπους καὶ διαβαθμίσεις τῆς τύφλωσης βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσιώσεις καὶ τυρρανίς (867-1056)*, σ. 166-167. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Τὸ ἔγκλημα καθοσίωσης κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ἀγγέλων*. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς*, Ἀθήνα, 1949.

τύφλωσαν. Πολλοὶ δὲ φονεύθηκαν καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς⁴⁹.

Μετὰ τὸ Πάσχα ἐξεστράτευσε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἐναντίον τῶν Ἀρμενιάκων. Τελικὰ ἐπικράτησε χάρις στὴν προδοσίαν τῶν Ἀρμενίων πού βρισκόνταν στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο καὶ ὑπολόγιζαν στὶς βασιλικὲς παροχές. Συνέλαβε τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀρμενιάκων, τὸν σπαθάριο καὶ τουρμάρχη Ἀνδρόνικο, τὸν τουρμάρχη Θεόφιλο, τὸν ἐπίσκοπο Σινώπης Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος εἶχε συμπράξει μαζί τους καὶ τοὺς θανάτωσε. Τοὺς λοιποὺς δήμευσε. Ὁργισμένος, ἀλλὰ καὶ ἔμφοβος, ὁ Κωνσταντῖνος διέταξε γιὰ παραδειγματισμὸ τὸν στιγματισμὸ μελάνι κεντητῶ στὸ πρόσωπο χιλίων Ἀρμενιάκων μὲ τὴν φράση: *Ἀρμενίακος ἐπίβουλος*. Καὶ ἀφοῦ τοὺς ἔδεσε, τοὺς ἔβαλε στὴν πόλη ἀπὸ τὴν πόρτα τῶν Βλαχερνῶν. Στὴ συνέχεια τοὺς διέσπειρε (τοὺς ἐξώρισε) στὴν Σικελία καὶ σὲ ἄλλα νησιά⁵⁰.

Ἡ σύνοδος τῆς Νικαίας τὸ 787 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων. Τὴ δογματικὴ ὁμοφωνία διατάραξε ἡ πολιτικὴ ἀντιγνῶμία σχετικὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς θέσης τῶν εἰκονομάχων ἐπισκόπων. Ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη καὶ ὁ πατριάρχης τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς ἐπιεικέστερης λύσης, δηλ. νὰ διατηρήσουν τὴν ἔδρα τους οἱ ἐπίσκοποι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀποκήρυσσαν τὶς εἰκονοκλαστικὲς τοὺς πεποιθήσεις ἐνώπιον τῆς συνόδου. Ὁ μοναχικός, ὅμως, κόσμος πού ἐκπροσωποῦσε τὴν ἀδιάλλακτὴ μερίδα καὶ δὲν ξεχνοῦσε τὶς ταπεινώσεις, ἐξορίες καὶ διωγμοὺς πού εἶχε ὑποστεῖ, τάχθηκε ἐναντίον τῆς μετριοπαθοῦς λύσης. Ἔτσι ἐμφανίζονται δύο ἀντιτιθέμενες ροπὲς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς: (1) οἱ Ζηλωτὲς μὲ τὴν αὐστηρὴ προσήλωση στοὺς κανόνες, τὴν ἀπόρριψη κάθε ιδέας συμβιβασμοῦ καὶ τήρηση ἀκαμπτῆς ἀδιαλλαξίας καὶ (2) οἱ μετριοπαθεῖς στοὺς ὁποίους ἀνήκει μεγάλη μερίδα τοῦ κλήρου, οἱ ὁποῖοι συμμαρίζονται καὶ ἐπιδοκιμάζουν τὴ σκοπιμότητα συμβιβαστικῶν λύσεων, δείχνουν κατανόηση γιὰ τὰ πολιτικὰ θέματα πού ἀνακύπτουν καὶ τὸν ἀντίκτυπό τους στὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας, τάσσονται ὑπὲρ τῆς στενῆς συνεργασίας μὲ τὸ κράτος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἐμμένει στὴν ὀρθοδοξία.

Προσωπικὸ θέμα τοῦ αὐτοκράτορα (ἢ ἀπομάκρυνση τῆς αὐτοκράτειρας συζύγου του καὶ ὁ νέος γάμος του) δημιούργησε σύ-

49. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 468.

50. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 469. – Οἱ Ἀρμένιοι, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν καμμία ἀνταμοιβὴ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὴν προδοσίαν τους, παρέδωσαν στοὺς Ἀραβες τὸ κάστρο Κάμαχο.

γκρουση μεταξύ τῶν δύο μερίδων. Οἱ δυσαρεστημένοι καὶ ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὸν τρόπο ρύθμισης ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὸν συνεργαζόμενο μὲ αὐτὴν κληρο μοναχοὶ βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἀντιδράσουν. Ὁ Πλάτων, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Σακκουδίου καὶ οἱ ἀνηψιοὶ του Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ ἀνέλαβαν τὴν προάσπιση τῶν κανόνων. Ἀποδοκίμασαν τὸν Κωνσταντῖνο ΣΤ' ὡς μοιχό, ἐφ' ὅσον τέλεσε νέο γάμο ἐνῶ ζοῦσε ἡ σύζυγός του. Ἔτσι ἀνέκυψε τὸ λεγόμενο *μοιχικὸν σχίσμα*. Ἡ ἀντίθεση τῶν Ζηλωτῶν ἐκδηλώθηκε ἔμπρακτα μὲ τὴ διακοπὴ κάθε ἐπικοινωνίας μὲ τὸν πατριάρχη Ταράσιο ὡς δεξαμένον τὸν βασιλέα εἰς κοινωνίαν καὶ ἐπιτρέψαντος τῶ τε κατηχητῆ τοῦ κουρεῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ Μαρίαν καὶ τῶ ἀββᾶ Ἰωσήφ, τῶ ἡγουμένῳ τῶν Καθαρῶν, τοῦ στεφανῶσαι αὐτὸν μετὰ τῆς Θεοδότης.

Ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ μάταια προσπάθησε νὰ κατευνάσει τὴν ὀργὴ τῶν μοναχῶν, ἐπενέβη ἐναντίον τους γιὰ ἀνυπακοή. Διέταξε τὴ σύλληψη τοῦ Πλάτωνος. Τὸ ἔργο ἀνέλαβαν ὁ πατρικίος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν Βαρδάνιος καὶ ὁ κόμης τοῦ Ὀψικίου Ἰωάννης, οἱ ὁποῖοι τὸν μετέφεραν στὴν πόλη. Τὸν περιόρισε εἰς ἐγκλείστραν στὸν ἀνακτορικὸ ναὸ τοῦ Ἀρχιστρατήγου. Τοὺς δὲ ὑπόλοιπους μοναχοὺς μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς ἀνεψιούς του Θεόδωρο Στουδίτη καὶ τὸν ἀδελφὸ του Ἰωσήφ, μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ἀφοῦ ἔτυψε, ἐξώρισε στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτούς, ὅμως, ὑπερασπιζόταν ἡ μητέρα του, ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, ὡς τῶ νίῳ αὐτῆς ἀντιπαττομένους καὶ καταισχύνοντας αὐτόν⁵¹.

Ὅλο αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ἡ Εἰρήνη προετοίμαζε τὴν τελικὴ ἐπικράτησή της. Ἐκινεῖτο πάντοτε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ δικαίου καὶ ἀπέφευγε τὴ βία. Ἡ μεγάλη της, ὅμως, ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἐξουσία καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέκτησε ἀπὸ τὸν γάμο του μὲ τὴ Θεοδότη γιό, πρᾶγμα ποὺ τὸν συγκίνησε πάρα πολύ, τὴν ὥθησαν νὰ φτάσει στὰ ἄκρα. Μὲ δῶρα καὶ μὲ ὑποσχέσεις προσπάθησε νὰ παρασύρει σὲ συνωμοσία τοὺς ἄρχοντες τῶν ταγμάτων⁵².

Τὸν Μάρτιο ὁ αὐτοκράτορας ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῶν Ἀράβων.

51. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 470· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 770-771, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀναφέρει ὅτι ἡ Εἰρήνη τοὺς ὑπερασπιζόταν ὡς τὴν *παρανομίαν ἐλέγχοντας*.

52. Ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ' εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ μικρασιατικοῦ θεματικοῦ στρατοῦ, ποὺ παραδοσιακὰ συνδεόταν στενὰ μὲ τὴ δυναστεία, ἐνῶ ἡ Εἰρήνη στηριζόταν στὸν ἐπαγγελματικὸ στρατὸ τῶν ταγμάτων, ποὺ ἦταν πάντα στενὰ ἐξαρτημένοι ἀπὸ ἐκεῖνον, ποὺ ἐκάστοτε βασίλευε.

Μαζί του ἦταν ὁ πατριίκιος Σταυράκιος καὶ ἄλλοι φίλοι τῆς μητέρας του. Οἱ περὶ τὸν Σταυράκιο εἶδαν τὴν προθυμία τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορα νὰ πολεμήσουν. Φοβήθηκαν μήπως νικήσει καὶ ἀστοχήσουν στὰ σχέδιά τους ἐναντίον του. Δωροδόκησαν αὐτοὺς πὺν εἶχαν τὴν ἐποπτεία τῆς βίγλας καὶ τοὺς ἔπεισαν νὰ δώσουν ψευδεῖς πληροφορίες, ὅτι δηθεν οἱ Σαρακηνοὶ ἀποχώρησαν. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτορας ἐπέστρεψε ἄπρακτος στὴν πόλη.

Τὸν Ἰούλιο μετὰ ἀπὸ ἵππικὸς ἀγῶνες ὁ Κωνσταντῖνος πῆγε στὸ προάστειο τοῦ ἀγίου Μάμαντος. Πέρασαν καὶ οἱ πιστοὶ φίλοι τῆς Εἰρήνης τῶν ταγμάτων γιὰ νὰ τὸν συλλάβουν. Μόλις πληροφορήθηκε αὐτὰ ὁ Κωνσταντῖνος μπῆκε στὸ χελάνδιό του (στὸ βασιλικὸ πλοῖο) καὶ πέρασε στὶς Πύλες (τῆς Βιθυνίας) μὲ σκοπὸ νὰ καταφύγει στὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν. Μαζί του ἦταν ἀξιωματοῦχοι, φίλοι τῆς μητέρας του, πρᾶγμα πὺν αὐτὸς ἀγνοοῦσε, ὅτι δηλ. προσέκειντο στὴν Εἰρήνη. Αὐτοὶ ἀξιολογώντας τὰ γεγονότα κατέληξαν ὅτι ἐὰν συγκεντρωθεῖ κοντὰ του πολὺς στρατὸς τὸ ἐγχείρημα δὲν θὰ εἶναι εὐκόλο. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Εἰρήνη εἶχε συγκεντρώσει τοὺς ἀνθρώπους τῆς τῶν ταγμάτων στὰ Ἐλευθερίου καὶ πῆγε στὸ παλάτι. Οἱ πληροφορίες γιὰ συγκέντρωση στρατοῦ κοντὰ στὸν γιό τῆς τὴν φόβισαν καὶ ἄρχισε νὰ σκέπτεται νὰ ὑποχωρήσει ἀφοῦ λάβει ὑπόσχεση ὅτι δὲν θὰ πάθει τίποτε. Καὶ ἐνῶ ἔκανε αὐτὲς τὶς σκέψεις ἔγραψε κρυφὰ στοὺς φίλους τῆς, πὺν ἦταν μὲ τὸν αὐτοκράτορα, καὶ τοὺς ἀπειλῆσε ὅτι ἐὰν δὲν προχωρήσουν θὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὰ τῆς συνωμοσίας. Αὐτοὶ φοβήθηκαν τὶς βαρεῖες τιμωρίες, πὺν θὰ ἀκολουθοῦσαν ἐὰν ἀποκαλύπτονταν καὶ ὀδήγησαν τὸ χελάνδιο στὴν Πόλη. Συνέλαβαν καὶ ἔκλεισαν τὸν Κωνσταντῖνο στὴν πορφύρα, στὸ δωμάτιο ὅπου γεννήθηκε, καὶ στὶς 15 Αὐγούστου 797 γύρω στὶς 9 τὸν τυφλώνουν δεινῶς καὶ ἀνιάτως πρὸς τὸ ἀποθανεῖν αὐτόν, γνώμη τῆς μητρὸς αὐτοῦ καὶ τῶν συμβούλων αὐτῆς⁵³.

53. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 471-472. – O W. BROOKS, «On the date of the death of Constantine the son of Irene», *Byzantinische Zeitschrift* 9 (1900), σ. 654-657, ἀπέδειξε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ' ἐπέζησε τῆς τύφλωσης καὶ βρισκόταν στὴ ζωὴ πιθανῶς μέχρι τὸ 802. Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 770-771, περιγράφει τὰ γεγονότα ὡς ἐξῆς: Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ' πληροφορήθηκε ὅτι τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ ἦταν ἐναντίον του ἐξέπλευσε πρὸς τὶς Πύλες γιὰ νὰ πάει στὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν. Οἱ ἀξιωματοῦχοι πὺν ἦταν μαζί του πληροφοροῦνται τὴν ἐπανάσταση τοῦ λαοῦ καὶ τὴν σύγχυση πὺν ὑπῆρχε στὴν Πόλη. Τὸν παρακαλοῦν καὶ τὸν πείθουν νὰ ἐπιστρέψει. Καὶ ὅταν ἔφθασε στὸ παλάτι, καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ μὴ παρούσης μῆτε μὴν γινωσκούσης τὴν

Ειρήνη (797-802)

Ἡ Εἰρήνη βασίλευσε πέντε χρόνια (797-802). Ἀναλαμβάνει ὡς βασιλεὺς ἰδίῳ ὀνόματι τὴν ἐξουσία. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία γυναίκα ἀναλαμβάνει ἰδίῳ ὀνόματι τὴν ἀνωτάτη ἀρχὴ καὶ φέρει τὸν ἐπίσημο τίτλο πού φέρει ὁ ἄρρενας ἡγεμόνας: *Εἰρήνη πιστὸς βασιλεὺς*.

Ἡ θέση τῆς Εἰρήνης ἄρχισε νὰ ὑπονομεύεται ἀπὸ τὴν φανερὴ διαμάχη τῶν συμβούλων τῆς, τοῦ Ἀέτιου, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὴ διοικητικὴ ἱεραρχία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μονοκρατορίας τῆς, καὶ τοῦ Σταυράκιου, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συμπράξει στὸν παραγκωνισμό τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ' μὲ τὴν πονηρὴ σκέψη νὰ ἐξασφαλίσαι ὁ καθένας τὴ βασιλεία γιὰ τοὺς δικούς του συγγενεῖς.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐμφανίζονται πάλι οἱ κουνιάδοι τῆς, οἱ γιοὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ε'. Αὐτοὶ λόγῳ προηγούμενων συνωμοτικῶν ἀνατρεπτικῶν κινήσεων ἦταν ὑπὸ φρούρηση στὸ παλάτι Θεραπείας. Κάποιοι ἀξιωματοῦχοι συνωμοτοῦν καὶ τοὺς πείθουν νὰ καταφύγουν στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, νὰ ζητήσουν ἀπάθεια, ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους καὶ μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία καὶ πρόφαση νὰ ἀναγορεύσουν ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς βασιλέα. Πράγματι αὐτοὶ κατέφυγαν στὴν Ἐκκλησίᾳ ὅπου συγκεντρώθηκε καὶ πολὺς λαός. Ὁ ἔμπιστος, ὅμως, τῆς Εἰρήνης εὐνοῦχος πατρῷκος Ἀέτιος μπῆκε στὴν Ἐκκλησίᾳ καὶ τοὺς ἔβγαλε. Ἡ Εἰρήνη τοὺς ἐξόρισε στὴν Ἀθήνα⁵⁴.

Τὸν Μάρτιο ὁ Ἀκάμηρος, ἄρχων τῶν Σκλαυινῶν τῆς Βελζητίας, νυχθεῖς ἀπὸ τοὺς Ἑλλαδικούς, προσπάθησε νὰ ἐπαναφέρει στὸ προσκῆνιο τοὺς γιούς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ νὰ ἀναγορεύσει ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς βασιλέα. Ἡ Εἰρήνη ἀντέδρασε ἄμεσα. Ἔστειλε στὸν πατρῷκο Κωνσταντῖνο Σαραντάπηχο, τὸν γιό του καὶ ἀνεψιό τῆς σπαθάριο Θεοφύλακτο μὲ ἐντολὴ νὰ τυφλωθοῦν ὅλοι. Καὶ ἔτσι διασκέδασε τὴν ἐναντίον τῆς συνωμοσία⁵⁵.

βουλὴν αὐτῶν, τὸν τυφλώνουν καὶ μετὰ ἀπὸ κάποιο χρονικὸ διάστημα πεθαίνει. Ἐπομένως ὁ Γεώργιος Μοναχὸς δὲν μνημονεύει τίποτε γιὰ τὸν ρόλο τῆς Εἰρήνης, τῶν φίλων τῆς καὶ γενικὰ τίς συνωμοτικὲς ἐνέργειες πού ὀδήγησαν τελικὰ στὴν τύφλωση τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ συγγραφέας κινεῖται στὴν εἰκονολατρικὴ πολιτικὴ γραμμὴ τῆς κάλυψης τῆς Εἰρήνης, ἡ ὁποία ἀναστήλωσε τίς εἰκόνες.

54. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 473· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 771.

55. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 474. Ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 203, γράφει ὅτι οἱ γιοὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ε', ἐξόριστοι στὴν Ἀθήνα, ἔκαναν κινήσεις, γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν

Ὅταν τὸν Μάϊο τοῦ 799 ἡ Εἰρήνη ἀρρώστησε βαρεῖα ἢ διαμάχη μεταξὺ τῶν εὐνούχων Ἀέτιου καὶ Σταυράκιου ἐπιτάθηκε. Ἡ κατασκευοφάντηση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἢ ἀναζήτηση στηριγμάτων μεταξὺ τῶν στρατιωτικῶν, ἢ ἀδυναμία τῆς αὐτοκράτειρας νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη εἶχαν δημιουργήσει βαρεῖα ἀτμόσφαιρα. Ὁ Ἀέτιος ἔχοντας μὲ τὸ μέρος τοῦ τὸν πατρικιο καὶ δομέστικο τῶν σχολῶν Νικήτα ἔπεισε τὴν Εἰρήνη ὅτι ὁ Σταυράκιος ἐποφθαλμιῶσε τὴν ἐξουσία της. Ἐξοργισμένη τὸν κάλεσε στὰ ἀνάκτορα καὶ τὸν κατηγορήσε ὅτι εἶναι φροντιστὴς μούλων καὶ στάσεων. Αὐτὸς ἀπολογήθηκε καὶ κατόρθωσε νὰ ἀποσεισῆ τις κατηγορίες. Ἐμαίνεται πλέον ἐναντίον τοῦ Ἀέτιου καὶ τοῦ Νικήτα⁵⁶.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 800 ὁ Σταυράκιος ἄρχισε νὰ προετοιμάζει τυραννίδα καὶ στάση στὴ Βασιλεύουσα. Μὲ κάθε εἶδους δωροδοκία προσπαθοῦσε νὰ φέρει κοντὰ του τοὺς σχολάριους καὶ ἐκσκουβίτορες ποὺ βρίσκονταν στὴν πόλη καὶ τοὺς ἄρχοντές τους. Ἡ αὐτοκράτειρα συγκάλεσε *σιλέντιον* στὸ τρίκλινο τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀπαγόρευσε οἱ στρατευόμενοι νὰ πλησιάζουν τὸν Σταυράκιο. Ἔτσι δημιουργήθηκε προσωρινὴ μικρὴ εὐταξία. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 800 ὁ θάνατος τοῦ Σταυράκιου ἔφερε πρόσκαιρη ἀνάπαυλα στὴν ἐσωτερικὴ ἀταξία. Παρὰ τὴν σοβαρὴ ἀσθένεια ποὺ εἶχε ὁ Σταυράκιος καὶ οἱ γιατροὶ τὴν χαρακτηρίζαν θανάσιμη κάποιοι ἀνόητοι καὶ κόλακες *ἀμόναχοι μοναχοὶ καὶ γόητες* τὸν ἔπειθαν μὲ ὄρκους μέχρι καὶ τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του ὅτι θὰ ζήσει καὶ θὰ βασιλεύσει. Ἔτσι ὀργάνωσε στάση στὴν Καππαδοκία ἐναντίον τοῦ Ἀέτιου, ἢ ὁποία ὁμως ξέσπασε δύο ἡμέρες μετὰ τὸ θάνατό του. Οἱ στασιαστὲς συνελήφθησαν, ὑπέστησαν διάφορες τιμωρίες καὶ ἐξορίσθηκαν⁵⁷.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σταυράκιου ὁ Ἀέτιος ἔσπευδε νὰ μεταβιβάσει τὴν ἐξουσία στὸν ἀδελφὸ του. Τὸν προήγαγε σὲ μονοστράτηγο καὶ ἔλεγε τὴ Μακεδονία, ἐνῶ ὁ ἴδιος κατεῖχε τὰ

ἐξουσία. Προφανῶς ἐννοεῖ καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀκαμήρου. Παραδίδει, ὁμως, διαφορετικὰ τὸ τέλος τους: οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς σκότωσαν καὶ ἔτσι ἐξαφανίσθηκε τὸ γένος τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθὴ γιατί ἐπανεμφανίζονται ἐπὶ Μιχαὴλ Ραγγαβέ. Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 771, ἀναφέρει ὅτι αὐτοὶ ὑφίστανται τὴν ποινὴ τῆς τύφλωσης καὶ τὸ *πονηρὸν τοῦ θεοστρυγῶς ἐξέκοψε σπέρμα τοῦ μηκέτι βασιλεύειν καὶ τυραννεῖν καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ διώκειν*.

56. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 474.

57. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 474-475. – Γιὰ τὸ θέμα Καππαδοκίας βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Θέμα Καππαδοκίας», *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων* (ἐκδ. ΕΙΕ/ΙΒΕ), Ἀθήνα, 1998, σ. 259-274.

περατικά θέματα, τούς Ανατολικούς και τὸ Ὀψίκιο. Ἡ ἔπαρση τῆς μοναδικότητάς του τὸν ὀδήγησε νὰ κατευτελίζει τούς ἄρχοντες, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐξαγριωθεῖ ἐναντίον του. Ὁργάνωσαν στάση ἐναντίον τῆς αὐτοκρατείας και εἰς ἔργον ἐξήνεγκαν.

Τὴν ἴδια περίοδο ἔφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα Λέοντος Γ' και τοῦ φράγκου βασιλέα Καρόλου, οἱ ὅποιοι μετέφεραν τὴν ἐπιθυμία τοῦ Καρόλου νὰ συνάψει γάμο μὲ τὴν Εἰρήνη. Ἡ διάφανη πρόθεση τῶν δυτικῶν ἦταν νὰ ἀναγνωρισθεῖ μὲ τὸ γάμο αὐτὸ στὸν Κάρολο ἢ ἰδιότητα τοῦ αὐτοκράτορα, νὰ ἐνωθοῦν τὰ ἀνατολικά μέρη μὲ τὰ δυτικά και τὸ Βυζάντιο νὰ παραιτηθεῖ τῶν οἰκουμενικῶν του ἀξιώσεων ὡς συνεχιστὴ τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές τὴν πρόοδο τῶν συνεννοήσεων ἐμπόδισε ὁ Ἄετιος παραδυναστεύων και τὸ κράτος εἰς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν σφετεριζόμενος⁵⁸.

Ἡ κακὴ ἐσωτερικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε, ἡ λαϊκὴ κατακραυγὴ, ἡ ὁποία εἶχε λάβει διαστάσεις, ἐὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς φορολογικὲς παραχωρήσεις ποὺ ἔκανε ἡ Εἰρήνη σὲ κληρο, μοναχοὺς και λαό⁵⁹, τὰ ὑβριστικὰ προσωνύμια, ποὺ τῆς εἶχαν ἀποδοθεῖ, και τελικά οἱ συνεννοήσεις μὲ τούς δυτικούς ἀπεσταλμένους ὀδήγησαν στὴν ὀριστικὴ καταδίκη τῆς πολιτικῆς τῆς Εἰρήνης και στὴν ἀπόφαση ἀνατροπῆς τῆς. Ἡ ἰδέα τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους εἶχε ὠριμάσει πλέον στὴν συνείδηση ὀρισμένων ἀνώτατων στρατιωτικῶν και πολιτικῶν ἀξιωματῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονταν και συγγενεὶς τῆς βασίλισσας.

Τὴ νύκτα τῆς 31^{ης} Ὀκτωβρίου 802 συγκεντρώθηκαν ἀθόρυβα μπροστὰ στὴ Χαλκὴ Πύλη οἱ συνωμότες. Ἐπὶ κεφαλῆς ἦταν ὁ πατρίκιος και λογοθέτης τοῦ γενικοῦ Νικηφόρος (σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφάνη ἐτυράννισε κατὰ τῆς Εἰρήνης) μὲ συνεργοὺς τὸν πατρίκιο και δομέστικο τῶν σχολῶν Νικήτα, τὸν ἀδελφὸ του πατρίκιο Σισίννιο, τούς ἐπίορκους και δολεροὺς Τριφύλλιους. Μαζί τους ἦταν, ἐπίσης, ὁ πατρίκιος Λέων ὁ Σαραντάπηχος, ὁ πατρίκιος Γρηγόριος τοῦ Μουσουλακίου, ὁ πατρίκιος και κοιαιστῶρ Θεόκτιστος, ὁ πατρίκιος Πέτρος⁶⁰. Εἶχαν και τὴν ὑποστήριξη ἀξιωματικῶν τοῦ ταγματικοῦ

58. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 475.

59. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 150, 168.

60. Σύμφωνα μὲ τὸν ΘΕΟΦΑΝΗ, τ. Ι, σ. 477, πῆγαν κοντὰ στὸν Νικηφόρο διὰ φιλαργυρίαν ἀνθρώποι τῶν εὐνοστάτων αὐτῆς, ὅπως ὁ εὐνοῦχος πατρίκιος και σακελλά-

στρατοῦ. Μὲ ψεύδη ἐξαπάτησαν τοὺς φύλακες τῆς Χαλκῆς Πύλης. Τοὺς ἔπεισαν δηλαδὴ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τοὺς εἶχε στείλει ἡ Εἰρήνη γιὰ νὰ ἀναγορεύσει βασιλέα τὸν Νικηφόρο, γιατί ὁ πατρίκιος Ἀέτιος τὴν πίεζε νὰ ἀναγορεύσει τὸν ἀδελφὸ του Λέοντα. Αὐτοὶ πείσθηκαν καὶ συναναγόρευσαν βασιλέα τὸν τύραννο. Ἐφθασαν στὸ παλάτι, ἔστειλαν σὲ ὅλη τὴν πόλη ἄσημους ἀνθρώπους νὰ ἀναγορεύουν πρὶν ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα τὸν Νικηφόρο βασιλέα καὶ ἔβαλαν φύλακες στὸ παλάτι τῶν Ἐλευθερίου ὅπου βρισκόταν ἡ Εἰρήνη. Ὅταν ξημέρωσε (στὸν ὄρθρο) τὴν συνέλαβαν καὶ τὴν μετέφεραν στὸ Μέγα Παλάτιον. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Νικηφόρος στέφθηκε αὐτοκράτορας στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ.

Νικηφόρος Α' (802-811)

Ὁ νέος αὐτοκράτορας προσπάθησε νὰ πείσει μὲ ὄρκους τὴν Εἰρήνη ὅτι ὅλα αὐτὰ ἔγιναν παρὰ τὴ θέλησή του καὶ ὅτι ἡ ἴδια δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑποστῆ καμμία μείωση. Τὸ μόνο πού τῆς ζητοῦσε ἦταν νὰ τοῦ ἀποκαλύψει ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τοὺς βασιλικούς θησαυρούς πού εἶχε συγκεντρώσει ἡ Εἰρήνη καὶ ἦταν πολλοί. Αὐτὴ μίλησε μὲ γενναιότητα καὶ σύνεση πρὸς τὸν μέχρι χθὲς ἐπίορκον δούλον καὶ πλέον μοχθηρόν, ἀνασειστή καὶ ἀναιδῆ τύραννον⁶¹ καὶ ἀποκάλυψε τὸν θησαυρό. Ὅταν ὁ σκοπὸς ἐπιτεύχθηκε ὁ Νικηφόρος τὴν ἐξόρισε στὴν Πρίγκιπο, σὲ μονὴ πού εἶχε ἡ ἴδια οἰκοδομήσει. Οἱ μεταβολὲς αὐτὲς ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Καρόλου στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ ὅποιοι ἔβλεπαν ὅλα ὅσα διαδραματίζονταν στὴ Βασιλεύουσα⁶².

Στὴ Μαγναύρα ὁ Νικηφόρος συγκάλεσε δικαστήριον, προφανῶς εἰδικὸ καὶ ἔκτακτο⁶³, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Θεοφάνη

ριος τοῦ Σινωπέως Λέων, οἱ θεοστρυγεῖς Τριφύλλιοι καὶ οἱ πατρίκιοι πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Κάποιοι εἶχαν γίνῃ πολὺ πλούσιοι ἀπὸ τὶς δωρεὰς πού τοὺς εἶχε κάνει ἡ Εἰρήνη. Πολλὲς φορὲς συνέτρωγαν μαζί τῆς καὶ τὴν ἔπειθαν μὲ κολακείες καὶ φρικτοὺς ὄρκους ὅτι ἡ εὐνοιά τῆς ἦταν γι' αὐτοὺς τὸ πολυτιμότερον πρᾶγμα.

61. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 478.

62. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 476-478, ὅπου δίδονται λεπτομερῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν τυραννίδα τοῦ Νικηφόρου. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀναφέρει περιληπτικὰ καὶ ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 771-772. – Γιὰ τὴ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου βλ. Ρ. ΝΙΑΒΙΣ, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, [Historical Monographs, 3], Athens, 1987.

63. Ο Ρ. MAGDALINO, «Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries» ἐν Α. LAIOU - D. SIMON, *Law and Society in Byzantium (9th-12th Centuries)*,

πονηρὸν καὶ ἄδικον, μὲ τὸ πρόσχημα νὰ ἐκκόψει τὴν ἀδικία. Ὅπως, ὅμως, διαφάνηκε, ὁ σκοπὸς τοῦ Νικηφόρου δὲν ἦταν νὰ ἀποδώσει δίκαιο στοὺς πτωχοὺς, ἀλλὰ νὰ ἀτιμάσει τοὺς ἀξιωματούχους καὶ νὰ μετακυλίσει τὰ πάντα στὸν ἑαυτὸν του, ὅπως καὶ ἔπραξε⁶⁴.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ Νικηφόρος εἶχε ἐνοχλήσει τοὺς πάντες. Ἐπειδὴ φοβήθηκε μήπως καλέσουν πάλι τὴν

Washington D.C., 1994, σ. 97-98, σημειώνει ὅτι τὸ δικαστήριο φαίνεται ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὶς οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τὴν προστασία τῶν μικροϊδιοκτητῶν. Βλ. καὶ P. NIAVIS, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, [Historical Monographs, 3], Athens, 1987, σ. 160· W. TREADGOLD, *The Byzantine Revival (780-842)*, California 1988, σ. 131. Καὶ οἱ δύο μελετητὲς συνδέουν τὴ μεταρρύθμιση τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὴν οἰκονομικὴ του πολιτικὴ. Ὁ W. Treadgold παρατηρεῖ ὅτι τὸ δικαστήριο ἐξέταζε οἰκονομικὲς διαφορὲς μεταξὺ πλουσίων καὶ πτωχῶν ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν φορολογία καὶ τὴν ἐπιβάρυνση τῶν ἀσθενεστέρων τάξεων. Ἡ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 167, διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ δικαστηρίου τῆς Μαγναύρας δὲν εἶναι σαφὴς καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ἔκτακτο καὶ μὲ ὀρισμένο σκοπὸ δικαστήριο. Ὁ Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης στὸ Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αἰῶνες)*: τὰ κοσμικὰ δικαιοδοτικὰ ὄργανα καὶ τὰ δικαστήρια τῆς πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 54-58, ἀναφέρεται στὸ δικαστήριο αὐτὸ καὶ γράφει: «Ὁ Θεοφάνης διάκειται ἀρνητικὰ ἀπέναντι στὸν Νικηφόρο καὶ καταφέρεται γενικὰ ἐναντίον τῶν μεταρρυθμίσεών του, ἰδίως στὸν οἰκονομικὸ καὶ δημοσιονομικὸ τομέα, θεωρώντας ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ στὸν τομέα τῆς δικαιοσύνης, τὴν ὁποία θὰ πρέπει ἰσῶς νὰ ἐντάξουμε στὸ πλαίσιο τοῦ γενικότερου προγράμματός του γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐξυγίανση τοῦ κράτους, δὲν εἶχε ὡς πραγματικὸ στόχο τὴν προστασία τῶν ἀδυνάτων καὶ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης, ἀλλὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τοῦ ἄρπαγα αὐτοκράτορα. Ὡστόσο μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη, φαίνεται ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Α' συνεχιζόταν ἡ ἀδικία σὲ βάρος τῶν πτωχῶν καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ συστήματος δικαιοσύνης, ποὺ ἀδυνατοῦσε νὰ προστατέψει τοὺς ἀδυνάτους. Γι' αὐτὸ ὁ αὐτοκράτορας δημιούργησε ἓνα νέο δικαστήριο, προκειμένου νὰ περιορίσει τὴ δυσλειτουργία στὸν τομέα τῆς δικαιοσύνης. Κατὰ τὴ γνώμη μας αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ Νικηφόρου Α', στὸ πρῶτο ἤδη ἔτος τῆς βασιλείας του, ἀποκαλύπτει τόσο τὴ σοβαρότητα τοῦ προβλήματος ὅσο καὶ τὴν πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει. Ἄλλωστε τὸ δικαστήριο τῆς Μαγναύρας, ποὺ ὁ Θεοφάνης τὸ χαρακτηρίζει ὡς «κολαστήριο», φαίνεται ὅτι ἐξέτασε πολλὰς ὑποθέσεις. Ὁ Θεοφάνης μάλιστα ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἐκδικάστηκαν καὶ ὑποθέσεις ποὺ ἔπρεπε νὰ κριθοῦν ("δίκας εὐλόγους καὶ ἀλόγους").» καὶ στὴν σ. 56: «Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸ δικαστήριο τῆς Μαγναύρας λειτουργοῦσε καὶ ἐπὶ τῶν ἄμεσων διαδόχων τοῦ Νικηφόρου. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Μαγναύρα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τόπο ἐκδίκασης ὑποθέσεων καὶ μετὰ τὸν Νικηφόρο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ περιστατικὸ (ὑπόθεση) τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοφίλου, τὸ ὁποῖο μάλιστα δείχνει ὅτι τὸ αὐτοκρατορικὸ δικαστήριο μποροῦσε νὰ συνεδριάσει στὸν τρίκλινο τῆς Μαγναύρας, ἐνῶ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ἂν ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ἐκεῖ τὸ δικαστήριο τοῦ Νικηφόρου Α'. Στὴ Μαγναύρα πάντως ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀπονέμεται δικαιοσύνη καὶ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνα σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν».

64. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 478-479.

Εἰρήνην νὰ βασιλεύσει, λόγω τῶν εὐεργεσιῶν ποὺ τοὺς εἶχε κάνει, τὴν ἐξόρισε κατὰ τὴ διάρκεια βαρὺ χειμῶνα (Νοέμβριο) στὴ νῆσο Λέσβο καὶ τὴν ἔθεσε κάτω ἀπὸ αὐστηρὴ φρούρηση. Στὰ τέλη Ἀπριλίου πέθανε ὁ Νικήτας Τριφύλλιος, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὶς φῆμες δηλητηριάστηκε ἀπὸ τὸν Νικηφόρο⁶⁵.

Ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου κινήθηκε ὁ μονοστράτηγος Βαρδάνης ὁ ἐπικαλούμενος Τοῦρκος⁶⁶, ὁ ὁποῖος εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο στὴν Ἀνατολή, γιὰ νὰ διοικεῖ τὰ πέντε θέματα. Τὸν εἶχε ἐπιλέξει, γιατί ὁ Βαρδάνης ἦταν τολμηρὸς στὸν πόλεμο καὶ εἶχε καὶ ἄλλες πολλὲς ἀρετές. Ἦθελε νὰ κυριεύει τοὺς ἐχθροὺς καὶ ὄνειροπολοῦσε τὴ βασιλεία. Γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸν λόγο προσπάθησε νὰ ἔχει κοντά του καλοὺς συνεργάτες. Ἔτσι ἐπέλεξε τὸν Λέοντα καταπληκτικὸν βλέποντα καὶ γενναῖον ἀνάστημα ἔχοντα καὶ ἄλλως ἀστεῖον ἐν ταῖς ὁμιλίαις διοικοῦντα, τοῖς ἑαυτοῦ δορυφόροις, τὸν Μιχαῆλ τὸν τραυλὸ καὶ τὸν Θωμᾶ ἀπὸ τὴν λίμνη Γαζουροῦ, ταπεινοὺς πάντας καὶ ἀζήλους ὄντας καὶ ἀρτίως εἰς γνῶσιν ἀγομένους καὶ τὰς πολεμικὰς ἐγκεχειρισμένους ἀρχάς⁶⁷. Αὐτοὶ ἦταν συνέχεια

65. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 479· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 205.

66. Γιὰ τὴ καταγωγή καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ Βαρδάνη βλ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Ἡ καταγωγή καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ Βαρδάνη Τοῦρκου», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 203-207. – Γιὰ τὶς πληροφορίες, ποὺ δίνουν οἱ πηγές γιὰ τὸν Βαρδάνη καὶ τὴν ἐπανάστασή του, βλ. Σ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ στρατηγοῦ Βαρδάνη στὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες ἀφηγηματικὲς πηγές», *Βυζαντινὰ* 10 (1980), σ. 219-236.

67. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 6-7. – Σύμφωνα μὲ τὴν ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ - ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 207-208, ἡ ὑπαρξὴ ομάδας νέων ἀνθρώπων μὲ στρατιωτικὰ προσόντα, τῆς ὁποίας ὁ Βαρδάνης εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συντηρεῖ ἕνα κύκλο ἀτόμων ἀφοσιωμένων σ' αὐτόν, δείχνει ὅτι ὁ Βαρδάνης εἶχε ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ τάσεις, ποὺ μόνο σὲ ἐκπροσώπους τῆς ἀρχουσας τάξης δικαιολογοῦνται. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ἦταν ὁ Λέων, ὁ Μιχαῆλ καὶ ὁ Θωμᾶς, οἱ ὁποῖοι ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὴ μεταγενέστερη ἱστορία. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐταιρεία στὴν ὁποία συμμετέχουν αὐτοί. Ἡ σύσταση ἐταιρείας δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Θεοφάνη καὶ τὸν Γεώργιο Μοναχό. Οἱ πρῶτες ἀναφορὲς παρουσιάζονται μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Βαρδάνη στὸν μοναχὸ στὸ Φιλομήλιο. Καὶ συνεχίζει ἡ συγγραφέας (σ. 208): «Ἡ δημιουργία τῆς ἐταιρείας δὲν ἀποτελοῦσε μόνο αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ πιθανότατα καὶ προκαταρκτικὴ ἐνέργεια τόσο γιὰ τὴν ἀνοδο τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνέλιξη τῶν ὑπολοίπων, δεδομένου ὅτι ἦταν ταπεινῆς καταγωγῆς. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐταιρείας παρέχει ἀκόμα τὴ δυνατότητα νὰ διακρίνουμε τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ Βαρδάνη καὶ τῶν «ἐταίρων» του. Κατὰ γενικὴ ὁμολογία τῶν πηγῶν, οἱ δορυφόροι, ὅπως ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τὴν Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη, εἶναι ταπεινῆς καταγωγῆς καὶ τοποθετοῦνται «ὑπὸ χεῖρα τούτῳ». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐταιρείας δὲν εἶναι τυχαῖο πρόσωπο τῆς

δίπλα του και μεταξύ τῶν ἄλλων ὑπέθαλπαν τὶς φιλοδοξίες και τὶς ἐλπίδες του.

Στὸ Φιλομήλιο ὑπῆρχε ἕνας μοναχὸς προορατικὸς τῶν μελλόντων. Σ' αὐτὸν πῆγε ὁ Βαρδάνης, τοῦ ἀνακοίνωσε τὴν ἐπιθυμία του και τὰ σχέδια του και τὸν παρακάλεσε νὰ εὐχεται στὸν Θεὸ νὰ κατευθύνει τὰ βήματά του και τελικὰ νὰ τὸν ἐπιβραβεύσει μὲ τὴ βασιλεία. Ὁ μοναχὸς ὅμως ἀμέσως τὸν ἀποθάρρυνε. Ἐὰν τολμήσει νὰ προχωρήσει θὰ χάσει τὴν περιουσία του, τὸ φῶς του και γενικὰ θὰ τὸν βρεῖ μεγάλη δυστυχία. Μετὰ ταῦτα ὁ μοναχὸς τὸν συνόδεψε νὰ φύγει. Μόλις εἶδε τοὺς τρεῖς συνοδοὺς, τὸν Λέοντα, τὸν Μιχαήλ και τὸν Θωμᾶ, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν τὸ ἄλογό του γιὰ νὰ ἀναχωρήσει, τοῦ ζήτησε νὰ ἐπιστρέψει στὸ κελλί του. Ὁ Βαρδάνης πράγματι, πιστεύοντας ὅτι θὰ ἀκούσει κάτι νέο και εὐχάριστο, ἐπέστρεψε ἀμέσως. Ὁ μοναχὸς τὸν ἐκλιπάρησε και πάλι νὰ μὴ προχωρήσει στὰ σχέδια του, νὰ μὴν ἀλλάξει τὴν ἐξαιρετικὴ κατάσταση πού εἶχε και προφήτεψε ὅτι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς συνοδοὺς του (ὁ Λέων) και ὁ δευτέρος (ὁ Μιχαήλ) θὰ γίνουν βασιλεῖς σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτόν, ὁ τρίτος δὲ (ὁ Θωμᾶς) μόνον εὐφημίας και ἀναρρήσεως θὰ τύχει, ἀλλὰ τὸ τέλος του θὰ εἶναι ἄσχημο⁶⁸.

Ἐννέα μῆνες μετὰ τὴν ἐπικράτηση (Ἰούλιος 803) τοῦ Νικηφόρου ὁ Βαρδάνης ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὰ τέσσερα θέματα τῆς ἀνατολῆς, πλὴν τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενιάκων, συγκεντρώνει πολὺ στρατὸ και

βυζαντινῆς κοινωνίας. Εἶναι πατρίκιος, συγκλητικὸς, κατέχει ἐπίκαιρες θέσεις στὸ στρατὸ και ἀκόμα διαθέτει ἔγγεια ἰδιοκτησία...».

68. Γιὰ τὴν πρόρρηση τοῦ μοναχοῦ τοῦ Φιλομηλίου βλ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Πρόρρησεις μοναχῶν και ἀνάδειξη αὐτοκρατόρων στὴ διάρκεια τῶν “σκοτεινῶν αἰώνων”, Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7^{ος}-9^{ος} αἰ.), ἐκδ. ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα, 2001, σ. 421-441, ἰδίως σ. 437-438. Στὴν σ. 438 ἡ συγγραφέας σημειώνει ὅτι «ἡ πρόρρηση ἐκφέρεται ἀπὸ τὴν κύρια και ἰσχυρὴ θεματικὴ στρατιωτικὴ δύναμη τῆς ἐποχῆς, τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν. Τὴν ἡγεσία τοῦ θέματος αὐτοῦ κατεῖχαν ὁ Βαρδάνης, ὅταν ξέσπασε ἡ ἐπανάστασή του, και ὁ Λέων Ε' ὅταν ἀναγορεύτηκε αὐτοκράτορας, ἐνῶ και ὁ Μιχαήλ Β' καταγόταν και ἀναδείχθηκε ἀπὸ τὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν... (σ. 439) Ὁ μύθος φαίνεται νὰ παρουσιάζει μέσα ἀπὸ τὸ μοτίβο τῆς πρόρρησης, τοῦ καθορισμοῦ τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Θεὸ, τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἀριστοκρατία (Βαρδάνης) και τὴν ἀνάληψή της ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ στρατοῦ (Λέων Ε'-Μιχαήλ Β'), οἱ ὁποῖοι ὡστόσο παρουσιάζονται ὡς τελείως ἀκατάλληλοι γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα». Γιὰ τὶς παραλλαγές τῶν πηγῶν πού ἀναφέρουν τὴν πρόρρηση, βλ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 223-224. Γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Φιλομηλίου βλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, «Θέμα Ἀνατολικῶν», Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων (ἐκδ. ΕΙΕ/ΙΒΕ), Αθήνα, 1998, σ. 94-95.

ἐπαναστατεῖ. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ ὑπήκοοι εἶχαν ἀρχίσει νὰ μισοῦν τὸν Νικηφόρο γιατί πιέζονταν ἀπὸ τὸ βᾶρος τῶν δημοσίων τελῶν, ὃ γέγονέ πως καὶ ἀφορμὴ καὶ σύνδρομον ἐκείνῳ τῆς ἐπαναστάσεως⁶⁹. Ὁ Βαρδάνης εἶχε γίνεи συμπαθῆς στὸν στρατό, ἀφοῦ εἶχε φροντίσει νὰ φανεῖ εὐάρεστος στὸ στράτευμα διανέμοντας δίκαια τὰ λάφυρα τοῦ πολέμου κατάλληλα τοῖς ἀγωνιζομένοις ἐν πολέμῳ, ἀλλ' οὐ κατὰ πρόσωπον τὰ ἄθλα προθεῖς ἔδοξεν. Ἦταν, ἐπίσης, ἀρεστὸς στοὺς εἰκονολάτρεις, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος τηροῦσε οὐδέτερη στάση στὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη διήρκεσε δύο μῆνες. Πιθανότατα ἡ ἐξέγερση ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Ἀμόριο, πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν. Οἱ δεσμοὶ του μὲ τὴν περιοχὴ ἦταν παλιοί, ἐφ' ὅσον τὸ θέμα αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὴν ἀκρόπολη τῶν τελευταίων γαιοκτημόνων, ὃ δὲ Βαρδάνης ἀνῆκε στὴν ἄρχουσα τάξη. Στὴν ἐπανάσταση ἀναμειγνύεται καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀμορίου. Ἴσως ἐκεῖ ἀναγορεύθηκε αὐτοκράτορας –ἀναρρηθεῖς δημοσίᾳ φωνῆ βασιλεύς καὶ πολλῶν ἄλλων ἀπολαύσεων τε καὶ γερῶν ἐκ τοῦ δήμου καταξιωθεῖς, ὡς καὶ ναὸν ἐπ'

69. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 8. – Γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Νικηφόρου βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 165-171· Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τούρκου», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 207-211, σ. 210. – Πάντως ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη δηλώνει τὴν ἀντίθεση μιᾶς συγκεκριμένης μερίδας τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἄνοδο τοῦ Νικηφόρου στὸ θρόνο, ἐνὸς ἀντιπάλου τῆς θρησκευτικῆς (ἢ στάση του ἦταν οὐδέτερη) καὶ γενικώτερα κοινωνικῆς πολιτικῆς τῆς Εἰρήνης. Ὁ Βαρδάνης ὡς στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ στὴν ἀνατροπὴ τῆς Εἰρήνης γιατί τὸ συγκεκριμένο θέμα εἶναι εἰκονομαχικό. Ὁ Νικηφόρος τὸν μεταθέτει στὸ θέμα τῶν Ἀνατολικῶν ποῦ ἀποτελοῦσε τὸ προπύργιο τῶν τελευταίων μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς παλιᾶς ἀρχουσας τάξης. Ὁ Βαρδάνης ἐπαναστατεῖ ἐννέα μῆνες μετὰ, ὅταν βρίσκεται στὸν φυσικὸ του περίγυρο, τῶν παλιῶν ἀριστοκρατῶν, καὶ γνωρίζει ὅτι ἡ ἀπίχηση τῆς εἰκονολατρείας θὰ «κινήσει» τοὺς δυσαρεστημένους. Στὴν ἐπανάσταση συμμετέχουν καὶ ἐκκλησιαστικοὶ –ὁ Εὐθύμιος Σάρδεων, ὁ Εὐδόξος Ἀμορίου, ὁ Θεοφύλακτος Νικομηδείας–, οἱ ὅποιοι ἐξορίζονται γιατί εἶχαν συμπράξει μὲ τὸν ἐπαναστάτη. Ὅμως ἡ συμμετοχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δὲν ἔδωσε θρησκευτικὸ χαρακτῆρα στὴν ἐπανάσταση. Ὁ Βαρδάνης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ ἓνα μέρος τῆς ἐκκλησίας, εἶχε μερικὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη. Ἀπὸ τὴν Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη παραδίδεται ὅτι ὁ λαὸς συμμετεῖχε στὴν ἀνακήρυξη τοῦ Βαρδάνη σὲ αὐτοκράτορα καὶ ἀκόμη ὅτι ἀνήγειρε ναὸ πρὸς τιμὴν του. Ἡ ἀνέγερση ναοῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς εἰκονολατρικὴ ἐκδήλωση καὶ δείχνει τὴν συμμετοχὴ εἰκονολατρῶν στὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Γιὰ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Βαρδάνη βλ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη*, σ. 224-227.

ὀνόματι αὐτοῦ ἀνεγείραί τε καὶ κατασκευάσαι— καὶ ξεκίνησε τὴν πορεία του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη.

Οἱ ἐπαναστάτες ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ Ἀμόριο, ἀκολουθοῦν τὴ στρατιωτικὴ ὁδὸ, πὸν περνᾶ ἀπὸ τὸ Δορύλαιο καὶ κατευθύνονται στὴν Χρυσούπολη. Βρίσκονται πλέον κοντὰ στὴ Βασιλεύουσα. Ἡ ὑποδοχὴ, ὅμως, πὸν τοὺς ἔγινε πρέπει νὰ ἦταν πολὺ χλιαρὴ, γι' αὐτὸ ἀναχωροῦν καὶ κατευθύνονται στὰ Μαλάγυνα, σημαντικὸ στρατιωτικὸ σταθμὸ ἀνεφοδιασμοῦ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εὔρισκαν ἀπὸ τὸν ἐκεῖ σταθμευμένο στρατὸ τὴν ὑποστήριξη πὸν δὲν τοὺς εἶχαν προσφέρει στὴ Χρυσούπολη. Ἡ προσπάθεια, ὅμως, ἔμεινε ἄκαρπη, γιὰτι στὸ μεταξὺ ἐμφανίσθηκαν πολλὲς αὐτοκρατορικὲς δυνάμεις.

Οἱ ἐταῖροι τοῦ Βαρδάνη, Λέων καὶ Μιχαήλ, διαπιστώνοντας προφανῶς ὅτι τὰ συμφέροντά τους δὲν ἐναρμονίζονται πλέον μὲ τὰ δικά του, τὸν ἐγκαταλείπουν καὶ προσχωροῦν στὸν αὐτοκράτορα. Αὐτὸς τοὺς ἀνταμειβεῖ μὲ ἀξιώματα καὶ ὑλικά ἀγαθὰ. Ὁ Λέων διορίζεται κόμης τῶν φοιδερᾶτων καὶ τοῦ χαρίζει τὸν οἶκο τοῦ Ζήνωνος καὶ τὸν Δαγισθέα καὶ ὁ Μιχαήλ κόμης τῆς κόρτης καὶ τὸν οἶκο τοῦ Καριανοῦ. Μόνον ὁ τρίτος ἐταῖρος (ὁ Θωμᾶς) παραμένει κοντὰ στὸν Βαρδάνη πιστεύοντας ἴσως στὴν ἰδέα τῆς εἰκονολατρίας.

Ὅταν μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Βαρδάνης ἄρχισε νὰ χάνει τὶς ἐλπίδες του ὅτι θὰ ἐπικρατήσει ἀποφάσισε, ὅσο ἦταν ἀκόμα καιρὸς, νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα συγγνώμη, λόγους ἀπαθείας⁷⁰. Πράγματι ὁ Νικηφόρος τοῦ ἔστειλε ἰδιόχειρο λόγον ἐνυπόγραφον, τὸν ὁποῖο ὑπέγραφε καὶ ὁ πατριάρχης Ταράσιος καὶ οἱ πατρίκιοι μὲ τὴ ρητὴ διαβεβαίωσι ὅτι αὐτὸς καὶ οἱ συνεργάτες του δὲν ἐπρόκειτο νὰ πειραχθοῦν. Ὡς ἐγγύηση τοῦ ἔστειλε τὸ χρυσὸ σταυρίδιο πὸν φοροῦσε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας.

Δύο σχεδὸν μῆνες μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης, στὶς 8 Σεπτεμβρίου, ὁ Βαρδάνης νύκτα, μαζὶ μὲ τὸν Θωμᾶ, κατέφυγε στὴν Κίο τῆς Βιθυνίας ἀκολουθώντας τὸ δρόμο, πὸν περνᾶ ἀπὸ τὴ Νίκαια καὶ τὶς βόρειες ἀκτὲς τῆς λίμνης Ἀσκανειάδος, μὲ σκοπὸ νὰ καρεῖ μονάχος. Στὴ συνέχεια πηγαίνει στὴ νῆσο Πρώτη, ὅπου εἶχε κτῆμα μὲ μονή⁷¹, καὶ ὁ βασιλέας τοῦ ἐπέτρεψε νὰ μείνει ἐκεῖ περιορισμένος.

70. Ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 479, γράφει ὅτι ζήτησε ἀμνηστία, γιὰτι φοβήθηκε τὸν Θεὸ νὰ μὴ χυθεῖ αἷμα χριστιανῶν. Προφανῶς ὁ Βαρδάνης ἔχασε τὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη ὅταν ἔγιναν ἀντιληπτοὶ οἱ στόχοι τῆς ἐπανάστασός του.

71. Οἱ πηγὲς δίνουν διαφορετικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ

Τὸν ἀκολούθησαν στὴ μοναστικὴ ζωὴ ἐκεῖ ἡ σύζυγός του καὶ ἡ κόρη του. Ὁ αὐτοκράτορας, παρὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶχε δώσει, δημεύει τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ Βαρδάνη, συλλαμβάνει τοὺς στρατηγούς τῶν θεμάτων καὶ ἀφήνει ἀπλήρωτο τὸν στρατό. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 803 ἐπιτίθενται στὸν Βαρδάνη στὴν Πρώτη κάποιοι Λυκάονες καὶ τὸν τυφλώνουν. Οἱ πηγές, ἄλλες ἄμεσα ἄλλες ἔμμεσα, γράφουν ὅτι αὐτὰ ἔγιναν μὲ γνώση καὶ ἐντολὴ τοῦ Νικηφόρου⁷².

Βαρδάνη στὴν Πρώτη. Οἱ περισσότερες, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 479, καὶ ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 772, ἀναφέρουν ὅτι στὴ νῆσο Πρώτη εἶχε ἰδρῦσε μοναστήρι. Μία ἄλλη ὁμάδα (ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 8· ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 9· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 10) παραδίδει ὅτι ἐκεῖ εἶχε κτῆμα ἢ ἀγρό. Ὁ ΚΕΑΡΗΝΟΣ, σ. 33, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *προάστειον* («πρὸς τὴν μονὴν ἦν αὐτὸς κατεσκεύασεν, προάστειον οὖσαν αὐτοῦ»). Σύμφωνα μὲ τὴν ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 208, ἐνδεχομένως ὁ Κεδρηνὸς παραθέτει τὸν ὄρο αὐτὸ θέλοντας νὰ δώσει τὴν ἔννοια τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας καὶ συνεχίζει: «ἐξάλλου, στὶς ἀρχές τοῦ 9^{ου} αἰώνα, ἡ μεγάλη ἔγγεια ιδιοκτησία εἶναι ἀκόμα καθεστῶς, ποὺ ἐντοπιζεται ιδιαίτερα σὲ ὀρισμένες περιοχές τοῦ βυζαντινοῦ χώρου. Ὁ Βαρδάνης, λοιπόν, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς παλιᾶς ἀρχουσας τάξης ἔχει στὴν κατοχὴ του ἔγγεια περιουσία, τῆς ὁποίας ἡ ἔκταση δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀμελητέα».

72. Ὁ ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 480, λέει σαφῶς ὅτι ὁ Νικηφόρος ἔστειλε κάποιους Λυκάονες ἢ Λυκανθρώπους στὴ νῆσο Πρώτη καὶ τοὺς διέταξε νὰ τυφλώσουν τὸν Βαρδάνη, διήθεν ἐν ἀγνοίᾳ του, καὶ στὴ συνέχεια νὰ καταφύγουν στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Ὁ αὐτοκράτορας μετὰ ταῦτα ἐπιζητούσε διήθεν νὰ φονεύσει τοὺς Λυκάονες. Ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρες εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸν βασιλικὸ κοιτῶνα καὶ δὲν ἄφηγε νὰ τὸν πλησιάσει κανεὶς κλαυθμηρίζοντας δόλια. Κάποιοι τὸν πίστεψαν, οἱ πολλοὶ ὅμως ὄχι. – Ὁ ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 10, γράφει ὅτι οἱ Λυκάονες τὸν τύφλωσαν γνώσει καὶ εἰδήσει τοῦ βασιλευόντος. – Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 772, ἀναφέρει ὅτι κάποιοι Λυκάονες τὸν τύφλωσαν παρὰ γνώμην τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος στενοχωρήθηκε πολὺ καὶ πληροφοροῦσε ὅλους μὲ ὄρκους ἀναίτιον αὐτὸν εἶναι τοῦ τοιοῦτου τολμήματος. Ἰσχυρίζοταν ὅτι τεκμήριο τῆς ἀληθείας αὐτῶν ποὺ ἔλεγε ἦταν ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ φονεύσει ἢ ἀκρωτηριάσει κάποιον χριστιανὸ εὐσεβῆς ὑπάρχων ἄγαν καὶ χριστιανόφιλος πάνν. – Ὁ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 10, ἀναφέρει ὅτι οἱ Λυκάονες εἴτε ἐξ οἰκειᾶς ὀρμῆς, εἴτε καὶ τοῦ βασιλέως ἀφανῶς ἐπισκῆψαντος τύφλωσαν τὸν Βαρδάνη. Τὴν τυραννίδα τοῦ Βαρδάνη μνημονεύει περιληπτικὰ ὁ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 6-8. – Γιὰ τὴν τύφλωσι τοῦ Βαρδάνη, ποὺ μνημονεύεται στὶς πηγές, βλ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ-ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 224· ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 208, ὅπου θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνάμειξη τοῦ Νικηφόρου εἶναι ἀναμφισβήτητη. Ταυτίζει τοὺς Λυκάονες, ποὺ τύφλωσαν τὸν Βαρδάνη, μὲ τοὺς Παυλικιανούς (ΘΕΟΦΑΝΗΣ, Ι, σ. 488: «τῶν νῦν Παυλικιανῶν καλουμένων... τῶν κατὰ... Λυκαονίαν»), οἱ ὁποῖοι ἔδρασαν ὡς συνεργάτες τοῦ Νικηφόρου. Ἡ στάση του ἀπέναντί τους ἦταν ἀνεκτική. Ἀπειλῆσε, κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συγκλήτου, ὅτι θὰ ἐπέβαλε τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν στοὺς λυκανθρώπους, ἀλλὰ ποτὲ δὲν τὴν ἐτέλεσε. Ἡ συγγραφέας (σ. 215) διατυπώνει τὰ συμπεράσματά της γιὰ τὴν ἐπανάστασι αὐτή: (1) Πρόκειται γιὰ ἐπαναστατικὸ κίνημα ἑνὸς ἐκπροσώπου τῆς παλιᾶς ἀρχουσας τάξης,

Η οικονομική πολιτική του Νικηφόρου δημιούργησε μεγάλες αντιδράσεις. Έτσι, όταν εξεστράτευσε έναντι των Βουλγάρων και έφθασε στην Άδριανούπολη, πληροφορήθηκε ότι συνωμοτούσαν έναντι του κάποιιοι από τους βασιλικούς ανθρώπους και τὰ τάγματα. Επέστρεψε στην πόλη και επέβαλλε τις ποινές του δαρμού, τῆς έξορίας και τῆς δήμευσης⁷³.

Τὸν Φεβρουάριο 808 πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες ὀργάνωσαν στάση ἐναντίον του μὲ σκοπὸ νὰ ἀναγορεύσουν βασιλέα τὸν κοιαιστῶρα καὶ πατρίκιο Ἀρσαβῆρ, ἄνδρα εὐσεβῆ καὶ λογιώτατο. Ὁ Νικηφόρος τὸν ἐξόρισε στὴν Βιθυνία, ἀφοῦ ὑπέστη τὴν ποινὴ τοῦ δαρμοῦ καὶ ἐκάρη μοναχός. Στους ὑπολοίπους ἐπίσης ἐπέβαλλε τὴν ποινὴ τοῦ δαρμοῦ καὶ τῆς έξορίας. Σὲ κάποιους ἐπέβαλλε καὶ τὴν ποινὴ τῆς δήμευσης καὶ μάλιστα ὄχι μόνον σὲ κοσμικοὺς ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπισκόπους καὶ σὲ μοναχοὺς καὶ στὸν σύγκελλο καὶ στὸν σακελλάριο καὶ στὸν χαρτοφύλακα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μίᾳ μεγάλη ἐπιβουλὴ στὴν ὁποία συμμετεῖχαν καὶ λαϊκοὶ καὶ κληρικοί⁷⁴.

πού διεκδικεῖ συμφέροντα παρωχημένης πλέον ἐποχῆς, καὶ πού οὔτε λαϊκὸ ἔρεισμα εἶχε, οὔτε τὸ θρησκευτικὸ πρόσχημα χρησιμοποίησε. (2) Ἐκδηλώνεται σὲ περίοδο σαφῶς μεταβατικὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ νέοι θεσμοὶ καὶ οἱ καινούριες τάσεις δὲν ἔχουν ἀποκτήσει ἀκόμα τὴ σημασία πού θὰ ἔχουν ἀπὸ τὸν 9^ο αἰῶνα καὶ μετὰ. (3) Ἡ ἀνυπαρξία δυναστικοῦ οἴκου στὸν θρόνο εὐνοεῖ τὴν ἀναταραχὴ καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἀνακατατάξεις. Δύο δυνάμεις τείνουν νὰ καταλάβουν τὴν έξουσία: ἡ ἀνώτερη διοικητικὴ ὑπαλληλία προσπαθεῖ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴ θέση της μὲ τὴν ἀνανέωση παλιῶν θεσμῶν καὶ τὴν εἰσαγωγὴ νέων, οἱ στρατιωτικοί, ἐφ' ὅσον οἱ κίνδυνοι τῆς αὐτοκρατορίας ἐπιβάλλουν παραδοσιακὰ τὴν ἀνάδειξη στὸν θρόνο περισσότερο ἐνὸς στρατηγοῦ παρὰ ἐνὸς διοικητικοῦ. (4) Ἡ εἰκονολατρεία, πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς παλιᾶς ἄρχουσας τάξης ὡς κίνητρο γιὰ νὰ ἐπαναστατήσουν, ἀποσκοπεῖ ὄχι τόσο στὴν ἀποκατάσταση τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ στὴν ἐπιστροφὴ σὲ προγενέστερα δεδομένα. Ἀποδίδει τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης στὴν προδοσία τῶν *εταίρων* καὶ τοῦ στρατοῦ, πού ἔκλινε τελικὰ ὑπὲρ τοῦ Νικηφόρου, στὴν ὀριστικὴ περιθωριοποίησι τῆς παλιᾶς ἄρχουσας τάξης, πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Βαρδάνης, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀσυνέχεια τῆς λαϊκῆς συμμετοχῆς.

73. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 482. Οἱ πηγές δὲν ἀναφέρουν ὀνομαστικὰ τοὺς συνωμότες ἀλλὰ μόνο τὶς ποινὲς πού τοὺς ἐπιβλήθηκαν.

74. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. I, σ. 483-484. – Ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν σὲ ἐκκλησιαστικοὺς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ἀντιφρονούντες πρὸς τὴν ἡπια ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ πιστοῦ στὴν ὀρθοδοξία Νικηφόρου ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι εἶχαν ἀναπτύξει καὶ ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα. Κανένας στρατιωτικὸς δὲν φέρεται ἀναμειγμένος. – Γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἐπὶ Νικηφόρου βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Β, σ. 171-172· ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη, σ. 214, μὲ

Ὅταν ὁ αὐτοκράτορας θέλησε νὰ οἰκοδομήσει τὴν Σερδικὴ φοβήθηκε ὅτι θὰ ὑπῆρχε ἀντίδραση ἀπὸ τὸν στρατό. Γι' αὐτὸ ζήτησε ἀπὸ τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς ἄρχοντες νὰ πείσουν τὸν στρατὸ νὰ ζητήσει ὁ ἴδιος νὰ γίνῃ ἡ ἀνοικοδόμησις. Ἐγίναν ἀντιληπτοὶ οἱ στόχοι καὶ στασιάζουν. Διαρρηγνύουν τὶς σκηνὲς τῶν ἀρχόντων καὶ φθάνουν στὴ βασιλικὴ σκηνὴ ἐκτοξεύοντας ὕβρεις καὶ κατάρεις ἐναντίον τοῦ ἐξ αἰτίας τῆς φιλαργυρίας του. Ὁ Νικηφόρος φοβήθηκε πολὺ καὶ προσπάθησε νὰ κατευνάσει τὸ στράτευμα μέσῳ τῶν πατρικίων Νικηφόρου καὶ Πέτρου. Τελικὰ κατέλαβαν ἓνα βουνό. Τὴ νύκτα μὲ λαθραῖες δωρεὰς ἐξαπάτησε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες. Τὴν ἐπαύριον πηγαίνει ὁ ἴδιος στὸ στράτευμα, συζητᾷ μαζί τους καὶ τοὺς καθησυχάζει ὑποσχόμενος μὲ φρικτοὺς ὄρκους εὐημερία. Ἐπιστρέφει στὴ Βασιλεύουσα καὶ ἀφήνει τὸν πατρικίον Θεοδόσιον Σαλβαρᾶ εἰς τὸ καταμαθεῖν δι' ἀλλήλους τοὺς στασιάσαντας. Τελικὰ τιμώρησε τοὺς περισσότερους μὲ δαρμό, κουρὰ καὶ ἐξορία. Τοὺς ὑπολοίπους διαβίβασε στὴν Χρυσόπολη καταπατώντας γιὰ ἄλλη μία φορὰ τοὺς φοβεροὺς ὄρκους ποὺ εἶχε δώσει. Αὐτοὶ δὲ γιὰ τὴν συμφορὰ, ποὺ τοὺς βροῆκε ὀνόμασαν πύρινον ποταμὸν τὸ Πέραμα⁷⁵.

Ἐπίθεσις ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου ἐγένετο ἀπὸ στρατιώτη, ὁ ὁποῖος ἔχοντας περιβληθεῖ τὸ μοναχικὸ σχῆμα μπῆκε στὰ ἀνάκτορα μὲ ξίφος ἀναζητώντας νὰ σκοτώσῃ τὸν Νικηφόρον (811). Ἐπληξε δύο ἀπὸ τοὺς παρισταμένους ποὺ ἔτρεξαν νὰ τὸν ἐμποδίσουν. Συνελήφθη, ἀνακρίθη μὲ πολλὰ βασανιστήρια, ἀλλὰ προφασίσθηκε ὅτι εἶχε δαιμόνιον καὶ δὲν συκοφάντησε κανένα. Ὁ αὐτοκράτορας διέταξε νὰ τὸν δέσουν (ἀσφαλίσουν) στὸ ξύλον μαζί μὲ τοὺς πάσχοντες⁷⁶.

Σταυράκιος (811)

Μετὰ τὴν ἦττα ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου ὁ γιὸς του, ὁ Σταυράκιος, βαρειαὶ τραυματισμένος, ἀναγορεύεται αὐτοκράτορας. Ἡ ἀδυναμία του νὰ κυβερνήσῃ ἦταν ἐμφανὴς καὶ οἱ φόβοι του γιὰ ἀνατροπὴ μεγάλοι. Θεωροῦσε ὅτι ἡ ἀδελφὴ του καὶ

ἀφορμὴ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἰωσήφ, ἡγουμένου τῶν Καθαρῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε ἱερουργήσει στὸν γάμον τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ' μὲ τὴν Θεοδότη. Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Ἰωσήφ στὴν ἱεραρχίαν ἐγένετο τρία χρόνια μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπανάστασις τοῦ Βαρδάνη γιατί εἶχε μεσολαβήσει νὰ τετρατισθῇ εἰρηνικὰ ἡ ἐπανάστασις.

75. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 485-486.

76. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 486.

σύζυγος του Μιχαήλ Ραγγαβέ τον επιβουλευόταν. Ο Σταυράκιος γνωρίζοντας πλέον ότι η κατάσταση του ήταν ανίατη ήθελε να παραδώσει τη βασιλεία στη σύζυγό του. Οί κινήσεις αυτές του αυτοκράτορα φόβισαν τον πατριάρχη Νικηφόρο, τον μάγιστρο Θεόκτιστο και τον δομέστικο Στέφανο⁷⁷, οί όποιοι μαζί με τον Μιχαήλ (Ραγγαβέ) τον κουροπαλάτη ήλθαν σε συνεννοήσεις στα τέλη Σεπτεμβρίου. Το βράδυ της 1^{ης} Οκτωβρίου 811 ο Σταυράκιος, αντιλαμβανόμενος προφανώς και φοβούμενος τον Μιχαήλ, κάλεσε τον δομέστικο Στέφανο για να συνεννοηθεί με έχεμύθεια να πάρει από τον οίκο του τον γαμβρό του Μιχαήλ για να τον τυφλώσει. Ο δομέστικός του εξήγησε ότι λόγω της ώρας και της πολύ καλής φρούρησης της οικίας ήταν αδύνατον να γίνει κάτι τέτοιο και προσπάθησε να τον πείσει να παραμείνει αμέριμνος (ήσυχος) τη νύκτα. Στη συνέχεια συγκέντρωσε τα περιλειφθέντα στρατεύματα των ταγμάτων στον σκεπαστό Ιππόδρομο⁷⁸ για να αναγορεύσουν τον Μιχαήλ Ραγγαβέ βασιλέα. Και τον όρθρο πήγε όλη ή Σύγκλητος και έτσι ο Μιχαήλ ο κουροπαλάτης αναγορεύθηκε αυτοκράτορας στον Ιππόδρομο από τη σύγκλητο και τα τάγματα. Ο Σταυράκιος, μόλις πληροφορήθηκε αυτά, έκαρη μοναχός. Η αδελφή του, ο Μιχαήλ και ο πατριάρχης τον διαβεβαίωναν ότι όλα αυτά έγιναν όχι κατ' επιβουλήν, αλλά κατ' απόγνωσιν της αυτού ζωής⁷⁹.

Μιχαήλ Ραγγαβές (811-813)

Ο νέος αυτοκράτορας Μιχαήλ, *χρηστός και έπιεικής*, αποδείχθηκε σύντομα ότι είχε περιορισμένες ικανότητες. Τον διέκρινε άβουλία, έλλειψη οργανωτικού πνεύματος και διοικητικής ικανότητας. Η έπιρροή από διαφόρους αξιωματούχους, όπως του μάγιστρου Θεοκτίστου⁸⁰ και της συζύγου του Προκοπίας, είχε λάβει τέτοια

77. Οί τρεΐς αυτοί άνδρες είχαν έχθρότητα μεταξύ τους, την όποία παραμέρισαν φοβούμενοι έμφύλιες ταραχές και συμφώνησαν στην ανάδειξη του Μιχαήλ Ραγγαβέ σε αυτοκράτορα. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική έξουσία και πολιτική πρακτική*, σ. 65.

78. Ο κλειστός ίππόδρομος μαρτυρείται για πρώτη φορά από τον Θεοφάνη όταν κάνει λόγο για την αναγόρευση του Μιχαήλ Α'. Βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η άπονομή δικαιοσύνης*, σ. 119, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

79. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 492-493.

80. Για τον Θεόκτιστο, τον βίο και τη δράση του βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αυτοκρατορική έξουσία και πολιτική πρακτική*, σ. 63-67.

ἔκταση, ὥστε προκαλοῦσε τὴν ἀγανάκτηση τῆς κοινῆς γνώμης⁸¹.

Οἱ στρατιωτικὲς ἀποτυχίες τοῦ Μιχαήλ, κυρίως στὸ βουλγαρικὸ μέτωπο, ἔδωσαν τὴ δυνατότητα σὲ εἰκονομαχικοὺς κύκλους νὰ ἀρχίσουν νὰ κινοῦνται καὶ νὰ μνημονεύουν τὶς νίκες τοῦ Κωνσταντίνου Ε' κατὰ τῶν Βουλγάρων. Κάποιοι μάλιστα θέλησαν νὰ ἀνατρέψουν μὲ οἰκουμενικὴ σύνοδο τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ νὰ ἀπαγάγουν νύκτα ἀπὸ τὴ νῆσο Πάνορμο, ὅπου φυλάσσονταν, τοὺς γιούς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν στὸ στράτευμα. Ὁ Μιχαήλ ὅμως πῆγε στὸ στράτευμα καὶ μίλησε μαζί τους γιὰ τὴν πίστη. Ἐπέστρεψε στὴν πόλη καὶ ἐνήργησε μὲ σύνεση: φόβισε καὶ κατέβαλε τοὺς νεωτεριστὲς μὲ λίγες τιμωρίες καὶ ἔτσι τοὺς ἐξουδετέρωσε. Ἐξώρισε τοὺς τυφλοὺς γιούς τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Ἄφουσία. Δύο δὲ εἰκονομάχους, τὸν Νικόλαο Ἐξακιονίτη, ὁ ὁποῖος ἔξυσε καὶ ἀτίμασε τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, γλωσσοτόμησε, τὸν δὲ Νικόλαο, ὁ ὁποῖος ἰσχυριζόταν ὅτι μετανόησε, διαπόμπευσε. Δὲν γνωρίζομε ἐὰν αὐτοὶ οἱ δύο ἔλαβαν μέρος στὴν πιὸ πάνω κίνηση ἢ ἐὰν τιμωρήθηκαν ὡς εἰκονομάχοι γιὰ παραδειγματισμό. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ συγκάλυψε σιλέντιο τῶν στρατῶν στὴ Μαγναύρα ὅπου μίλησε δογματικὰ γιὰ τὴν εὐσεβῆ του δόξα⁸².

Μὲ ἀφορμὴ πάλι τὶς ἥττες στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Βουλγάρων εἰκονομάχοι κατορθώνουν νὰ ἀνοίξουν λαθραῖα τὴν πύλη τῶν βασιλικῶν τάφων. Στὸ μνημεῖο τοῦ Κωνσταντίνου Ε' προσεύχονται καὶ ζητοῦν τὴ βοήθειά του. Στὴ συνέχεια διαδίδουν σὲ ὅλη τὴν πόλη ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀναστήθηκε ἔφιππος καὶ πηγαίνει νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Βουλγάρους. Ὁ ἔπαρχος τοὺς συνέλαβε καὶ αὐτοὶ κατέθεσαν ψευδῶς ὅτι οἱ πύλες τῶν τάφων ἀνοίχθηκαν αὐτόματα. Στὸ ἐπαρχικὸ ὄμως βῆμα, ὅπου παραπέμφθηκαν, ὁμολόγησαν τὶς πράξεις τους.

81. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 499-500: «...ἦν μὲν οὖν Μιχαήλ εἰς πάντας χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, περὶ δὲ τῆς τῶν πραγμάτων διοικήσεως ἀκυβέρνητος, δεδουλωμένος Θεοκτίστῳ μαγίστρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄρχουσιν. ...τοῦ δὲ βασιλέως ἐξεληθόντος μετὰ τῶν ταγμάτων... συνεξήλθε πάλιν (ἢ Προκοπία τὸν εἶχε συνοδεύσει καὶ στὴν προηγούμενη ἐκστρατεία τὸ 812 κατὰ τῶν Βουλγάρων) καὶ Προκοπία ἢ ἀνγούστα ἕως τῶν Ἀκεδούκτου πλησίον Ἡρακλείας. Τὰ δὲ πλήθη ἐπὶ τούτῳ δυσχεραίνοντα εἰς δυσφημίαν καὶ λαιδορίαν ἐτράπησαν κατὰ Μιχαήλ.» – Ἀτυχὴς ἦταν καὶ ἡ ἐπιρροή τοῦ ἡγουμένου τοῦ Σπουδίου, στερημένου πολιτικῆς ὀξυδέρκειας καὶ ζηλωτοῦ φανατικοῦ, τοῦ ὁποῖου τὶς ἀπόψεις συμμαρτυροῦσαν καὶ ἀκολουθοῦσε ὁ Μιχαήλ ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἐγίνε ὁ κύριος σύμβουλος του στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 179, 180.

82. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 496-497.

Τιμωρήθηκαν με διαπόμπευση⁸³.

Οί συνεχείς ήττες και ή κακοδιοίκηση είχαν δημιουργήσει άγανάκτηση και όλοι στρέφονταν έναντίον του Μιχαήλ και κυρίως ό στρατός, ό όποιος ύποστήριζε τον Λέοντα, συνεργάτη άρχικά του Βαρδάνη, τουρμάρχη του τάγματος των φοιδεράτων επί Νικηφόρου Α', στρατηγού του θέματος των Ανατολικών επί Μιχαήλ Α'⁸⁴. Στόν πόλεμο έναντίον των Βουλγάρων έπαιξε κακό ρόλο. Προσπαθοϋσε να παρασύρει δόλια τον Μιχαήλ σε ένέργειες, πού θα είχαν άσχημα άποτελέσματα. Τά ύπό αυτόν τάγματα δέν έπιδείκνυαν τήν πρέπουσα μαχητικότητα και τελικά έφυγαν από τή μάχη μαζί με τον Λέοντα χωρίς αίτία, γιατί, όπως γράφει ό Σκυλίτζης τής βασιλείας έρων τά ύπ' αυτόν διαφθείρας τάγματα σύν αυτοίς τήν τάξιν άπολιπών άχρετο φεύγων αίτίας χωρίς⁸⁵. Ο Μιχαήλ έπιστρέφει στην πόλη άπογοητεύοντας τους πάντες και αφήνει τον Λέοντα οίόν τινα πρόβoλον... έξωθεν έφεδρεύειν του μή τινα γενέσθαι λαφυραγωγίαν πλείονα παρά των έχθρών⁸⁶. Έν τῷ μεταξύ λαιδοροϋσε τον αυτοκράτορα και έξερέθιζε τον στρατό έναντίον του. Όταν είδε ότι ό έχθρός βάδιζε έναντίον τής πόλης γράφει στον πατριάρχη Νικηφόρο, τον διαβεβαιώνει για τήν Όρθοδοξία του, ζητά τήν ευχή του και τή συγκατάθεσή του να αναλάβει τὸ κράτος. Η ανάδειξη του Λέοντος σε αυτοκράτορα είχε πρωτεργάτη τον στρατό. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τήν αναγόρευση επiléχθηκε τὸ πρὸ τής πόλεως τριβουνάλιον πού ήταν ό συνηθισμένος χῶρος των αυτοκρατορικῶν αναγορεύσεων τής πρώιμης περιόδου, τήν περίοδο δηλαδή πού προείχε ό

83. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 500-501. Ο έπαρχος είχε άστική και ποινική δικαιοδοσία στην Κωνσταντινούπολη και σε άπόσταση 100 μιλίων γύρω από αυτήν. Ήταν, μεταξύ των άλλων, υπεύθυνος για τήν τήρηση τής τάξης. Προφανώς λόγω αυτής τής άρμοδιότητας συνέλαβε τους ταραξίες. Βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η άπονομή δικαιοσύνης*, σ. 38-39 ύποσ. 146.

84. Για τα προσωπογραφικά του Λέοντος βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία Β*, σ. 186-187. - Ο Λέων φάνηκε άχάριστος και άνυπάκουος προς τον αυτοκράτορα Νικηφόρο δημιουργώντας συνεχώς προβλήματα στο στρατεύμα και προδίδοντας τον αυτοκράτορα. Γι' αυτό, αφού υπέστη τήν ποινή του δαρμού στα όπίσθια και στο στέρνο, έξορίσθηκε και ανακλήθηκε από τον Μιχαήλ Α'. Βλ. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 10-11· D. TURNER, «The origins and accession of Leo V (813-820)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (JÖB)* 40 (1990), σ. 171-203.

85. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 6.

86. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 15.

στρατιωτικὸς χαρακτήρας τῆς τελετῆς⁸⁷.

Ἡ ἄφιξη τοῦ Λέοντος στὴν πόλη δὲν ἦταν εὐκόλη. Τελικὰ ὁ τύραννος φθάνει στὴν Χρυσὴ ὄπου τὸν προῦπαντᾶ ὅλη ἡ σύγκλητος κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Προδρόμου. Ὁ Μιχαὴλ ἀποφασίζει, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τῆς συζύγου του Προκοπίας καὶ τοῦ πρωτοστράτορος Μανουήλ, νὰ ἀποχωρήσει γιὰ νὰ μὴ χυθεῖ αἷμα χριστιανικό. Πράγματι ὅλη ἡ οἰκογένειά του πηγαίνει στὸ ναὸ τοῦ Φάρου καὶ ὅλοι κείρονται μοναχοί. Ὁ νέος αὐτοκράτορας τὸν ἐξορίζει στὴ νῆσο Πλάτη –Πρώτη κατὰ τὸν Σκυλίτζη– καὶ τοῦ ἐπιχορηγεῖ ἕνα ποσὸ χρυσοῦ. Ὁ Μιχαὴλ, λοιπόν, γίνεται μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος. Μαζί του ἦταν οἱ γιοὶ του Εὐστράτιος, μοναχὸς καὶ αὐτός, καὶ ὁ Νικήτας, ἔμπειρος καὶ ἀγαπητὸς στὸ στράτευμα, μοναχὸς ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος (ὁ μετέπειτα πατριάρχης), ὁ ὁποῖος εὐνουχίσθηκε μὲ ἐντολὴ τοῦ Λέοντος. Τὴν Προκοπία ἔστειλε σὲ μονή, στὴ μονὴ τῆς Προκοπίας. Ὁ δὲ Λέων στέφεται αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο στὸν ἄμβωνα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας⁸⁸.

Λέων Ε' (813-820)

Ὁ νέος αὐτοκράτορας τίμησε ἀμέσως τοὺς συνεργούς του: ὁ Μιχαὴλ ἔγινε πατρίκιος καὶ κόμης τῶν ἐξκουβίτων καὶ ὁ Θωμᾶς τουρμαρχὴς τῶν φοιδεράτων. Συγχρόνως ἔκανε πατρίκιο καὶ στρατηγὸ τῶν Ἀρμενίων τὸν Μανουήλ, στενὸ συνεργάτη τοῦ Μιχαήλ⁸⁹. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ἕνα ἄνθρωπο τοῦ

87. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 501-502· ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 16-17· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 776· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 4. – Ὁ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 7, περιγράφει διαφορετικὰ τὰ γεγονότα: ὁ στρατὸς περικύκλωσε τὴν σκηνὴ τοῦ Λέοντος, ἐμέμφοντο τὸν Μιχαὴλ ὡς δειλὸ καὶ ἄνανδρο καὶ ὅτι ἀπὸ ἀφέλεια χάθηκαν τὰ στρατεύματα. Ἐπευφημοῦσαν δὲ τὸν Λέωντα βασιλέα. Αὐτός, ὁμως, ἠρνεῖτο. Τότε ὁ Μιχαὴλ ὁ τραυλός, ἐπὶ κεφαλῆς τάγματος, βγάζει τὸ ξίφος του, μαζί του καὶ ἄλλοι ποὺ συμμετεῖχαν στὴ συνωμοσία καὶ ἀπειλεῖ νὰ τὸν σκοτώσει ἐὰν δὲν δεχθεῖ ἐκούσια τὴν ἀρχή. Καὶ ἔτσι ὁ Λέων ἀναγκάζεται νὰ ἀναγορευθεῖ βασιλέας. Ὁ Σκυλίτζης, ὅπως καὶ ὁ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 4, εἶναι σαφὴς γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Μιχαήλ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ΣΥΝΕΧΙΣΤΗ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 16-17.

88. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, τ. Ι, σ. 501-502· ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 14-20· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 5-8· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 6.

89. Ὁ Λέων ἀνακοίνωσε τὴν ἀπόφασή του στὸν Μανουήλ, νὰ τὸν χρησιμοποίησει, παρ' ὅλο, ὅπως τοῦ εἶπε, ὅτι γνώριζε πολὺ καλά ὅτι ἦταν κοντὰ στὸν Μιχαὴλ καὶ τὴν Προκοπία. Ὁ Μανουήλ τοῦ ἀπάντησε μὲ παρηγορία: «ἀλλ' οὐδὲ σὲ ἔδει κατὰ τοῦ εὐεργέτου, ἔτι δὲ καὶ συντέκνου σου, χεῖρα ἀντᾶραι», ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 23-24.

προηγούμενου καθεστώτος είναι ότι τὸν φοβόταν.

Φαίνεται ότι ὁ Λέων προσπάθησε νὰ μειώσει τὴ δύναμη τῶν ἀρχόντων. Οἱ πηγές ἀναφέρουν ὅτι ἤθελε τοὺς ἐν τέλει καὶ τοὺς εὐπορωτέρους νὰ τοὺς μετατρέψει σὲ ἐλεεινούς καὶ πένητες. Τοὺς κατηγοροῦσε γιὰ διάφορα ἐγκλήματα καὶ τοὺς δήμεινε τὶς περιουσίες. Ὅσους δὲ θεωροῦσε ἀνδρικωτέρων ἢ εὐφνεστέρων βασκαίνων τῆς εὐανδρίας καὶ εὐφνίας αὐτοῖς ὡς νεωτερίσειν ὑποπτέων. Οἱ ποινές, πὺν τοὺς ἐπέβαλλε ἦταν ἡ τύφλωση, ὁ ἀκρωτηριασμός μελῶν, ἡ θανατική, ἀφοῦ τοὺς κρατοῦσε δέσμιους γιὰ κάποιες ἡμέρες⁹⁰.

Αὐτὴ τὴν τύχη εἶχε καὶ ὁ παλιὸς στενὸς συνεργάτης του ὁ Μιχαήλ, στὸν ὁποῖο εἶχε δώσει ἀνώτατες θέσεις καὶ ἀξιώματα (πατρίκιος, δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων), καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ συγγενεῖς του (συγγενὴς τοῦ Μιχαήλ ἦταν ὁ παπίας καὶ ὁ κόμης τοῦ Ὀψικίου), ὄχι ὅμως χωρὶς αἰτία. Ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ μετὰ ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖ γλῶσσα πρόλαλον καὶ ἰταμὸν ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Λέων δὲν ἀρκέσθηκε στὶς διάφορες πληροφορίες, ἀλλὰ ἐνθυμούμενος τὶς προρρήσεις τοῦ μοναχοῦ τοῦ Φιλομηλίου, ἤθελε νὰ ἔχει σοβαρὰ στοιχεῖα. Ἔτσι ἔβαλε δικούς του ἀνθρώπους νὰ τὸν παρακολουθοῦν καὶ νὰ τοῦ μεταφέρουν ἐπακριβῶς τὰ λόγια καὶ τὶς κινήσεις του μὲ προσθήκη ὄρκου πίστεως. Καθοριστικὸ ρόλο ἔπαιξε ὁ Ἐξαβούλιος⁹¹, ὁ ὁποῖος ἦταν κοντὰ στὸν αὐτοκράτορα ἀλλὰ καὶ γνωστὸς τοῦ Μιχαήλ. Ἄκουγε συχνὰ τὶς ἀθυροστομίες του καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὸν σταματήσει. Τὸν συμβούλευε νὰ σιωπᾷ καὶ νὰ μὴ θέτει τὸν ἑαυτὸν του σὲ κίνδυνο, ἀλλὰ μάταια. Ἐπειδὴ τελικὰ δὲν τὸν ἔπειθε ἀποκάλυψε τὰ πάντα στὸν Λέοντα, ὁ ὁποῖος εἶχε βέβαια καὶ ἀπὸ ἀλλοῦ σοβαρὴ πληροφόρηση. Παραμονὴ Χριστουγέννων συλλαμβάνεται ὁ Μιχαήλ καὶ προσάγεται στὸ αὐτοκρατορικὸ δικαστήριο μὲ τὴν κατηγορία τῆς καθοσιώσεως. Ὁ αὐτοκράτορας κάθισε στὸ βῆμα καὶ ἐξέτασε τὴν ὑπόθεση. Οἱ κατηγορίες ἀποδείχθηκαν πλήρως. Καταδικάζεται σὲ θανατικὴ ποινὴ, ἡ ὁποία θὰ ἐκτελεῖτο μὲ ἰδιάζοντα τρόπο: νὰ ριφθεῖ στὴν κάμινο τοῦ λουτροῦ τοῦ παλατίου, ὥστε νὰ καεῖ. Παρῶν στὴν ἐκτέλεση θὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας⁹². Ἐπῆραν τὸν Μιχαήλ δεσμώτη ἐπὶ θανάτῳ, εἶπετο δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς θεατὴς εἶναι ὀρεγόμενος τοῦ δράματος. Μὲ

90. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 787, 779.

91. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἐξαβούλιο, τὸν βίο καὶ τὴ δράση του βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ*, σ. 71-75.

92. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 34· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 19· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 16.

παρέμβαση ὅμως τῆς συζύγου του Θεοδοσίας, ἡ ὁποία τοῦ ὑπενθύμισε τὴν μεγάλη ἔορτὴ τῶν Χριστουγέννων, ἀνέβαλε τὴν ἐκτέλεση. Ἀνέθεσε τὴν φύλαξή του στὸν παπία τῶν ἀνακτόρων, ἀφοῦ ἀσφάλισε τὰ πόδια του μὲ σίδηρα καὶ τὰ κλειδιά τὰ κράτησε (τὰ φύλαξε) ὁ ἴδιος. Ἦταν, ὅμως, ἀνήσυχος, γιατί ὑπῆρχαν χρησιμοὶ ὅτι θὰ χάσει τὴν ἐξουσία ἡμέρα Χριστουγέννων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνα ὄνειρο, πὺ εἶχε δεῖ ἢ μητέρα του. Γι' αὐτὸ τὴ νύκτα πῆγε νὰ δεῖ πῶς ἦταν τὰ πράγματα. Μόλις μπῆκε στὸ δωμάτιο ὅπου βρισκόταν ὁ παπίας εἶδε ἓνα θέαμα, πὺ τὸν ἐξέπληξε: ὁ κατάδικος ἦταν ξαπλωμένος στὴν κλίνη τοῦ παπία καὶ αὐτὸς κοιμόταν κάτω στὸ πάτωμα. Ὁ Λέων πῆγε καὶ ἀκούμπησε τὰ χέρια του στὸ κεφάλι καὶ στὸ στήθος τοῦ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος κοιμόταν ἀμέριμος καὶ δὲν ξύπνησε. Θύμωσε πολὺ καὶ δεινὸν ἀπῆει οὐκ αὐτῶ μόνῳ ἀλλὰ καὶ τῶ παπία ἐνσειῶν. Τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ξέφυγαν ἀπὸ τὴν προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ παπία. Κάποιος δὲ ἀπὸ αὐτοὺς πὺ κοιμόνταν κοντὰ στὴν κλίνη τοῦ Μιχαήλ, εὐνουχικὸν παιδάριον, πρόσεξε τὰ αὐτοκρατορικὰ ὑποδήματα καὶ ἐξιτόρησε τί συνέβη οἷς ἐκπαθεῖς γενόμενοι καὶ ἀμάχῳ δέει περιληφθεῖς βουλήν ἐξήρτυον αὐτοῖς τὴν σωτήριον⁹³.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ οἱ συνωμότες φοβήθηκαν μήπως ἀποκαλυφθοῦν οἱ κινήσεις τους καὶ ἀποφάσισαν νὰ δράσουν⁹⁴. Τὸ σχέδιό τους ἦταν τὸ ἀκόλουθο: οἱ κληρικοὶ συνήθιζαν νὰ μένουν τὴ συγκεκριμένη νύκτα στὰ σπίτια τους καί, μόλις ἄρχιζε ἢ τρίτη φυλακὴ, συγκεντρώνονταν στὴν Ἐλεφαντίνη πύλη γιὰ νὰ ἀποδώσουν στὸν Θεὸ τὴν ἐωθινὴ δοξολογία. Μὲ αὐτοὺς, λοιπὸν, ἀναμείχθηκαν οἱ συνωμότες, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίσθηκαν ὡς ἱερεῖς καὶ ἔκρυσαν τὰ ὅπλα τους μέσα στὴν ἱερατικὴ στολή. Μπῆκαν στὴν ἐκκλησία καὶ ἔμειναν κρυμμένοι σὲ ἓνα σημεῖο περιμένοντας τὸ σύνθημα. Ὅταν ὁ ὕμνος τελείωνε καὶ ὁ αὐτοκράτορας βρισκόταν κοντὰ στοὺς ψάλτες, γιατί ἦταν καλλίφωνος καὶ ἔψελνε μαζί τους, τοῦ ἐπιτέθηκαν. Ἐκαναν, ὅμως, λάθος στὴν πρώτη προσβολή, γιατί ἐπιτέθηκαν στὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ψαλτῶν, ὁ ὁποῖος σωματικὰ τοῦ ἔμοιαζε. Δὲν φαινόταν,

93. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 38· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 21· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 17· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 213.

94. Φαίνεται ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐξεβίασε μέσω τοῦ Θεοκτίστου, τοῦ μετέπειτα κανικλείου, ὅτι, ἐὰν δὲν δράσουν ἄμεσα θὰ τοὺς ἀποκαλύψει στὸν αὐτοκράτορα. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 22· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 18.

ὅμως, τὸ πρόσωπο, γιατί λόγω τοῦ κρύου εἶχαν ὅλοι καλυμμένα τὰ κεφάλια τους μὲ πῖλους. Αὐτὸς σῶθηκε καὶ ἀμέσως ἀποκάλυψε τὸ κεφάλι του ὥστε οἱ συνωμότες νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ λάθος. Ὁ Λέων κατέφυγε στὸ ἱερὸ βῆμα καὶ ἄρχισε νὰ ἀμύνεται κρατώντας ὡς ἀσπίδα τὸ θυμιατήρι καὶ τὸν σταυρό. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ τῆς ἄμυνας καὶ τελικὰ ἡ δολοφονία του περιγράφεται μὲ λεπτομέρειες ἀπὸ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς⁹⁵. Παρατηροῦν δὲ ὅτι σκοτώθηκε μέσα στὸ παλάτι, στὸν ναό, μέσα στὸν ὁποῖο κανένας ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους βασιλεῖς δὲν εἶχε φονευθεῖ.

Τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Λέοντος ἔσυραν μέσῳ τῶν Σκύλων στὸν Ἱππόδρομο. Αντίδραση δὲν ὑπῆρξε, ἄλλωστε τὰ ἀνάκτορα ἦταν κατειλημμένα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς συνωμότες. Τὸν ἔντυσαν μὲ ράκη καὶ τὸν μετέφεραν μὲ πλοῖο στὴ νῆσο Πρώτη ὅπου καὶ τὸν ἔθαψαν. Ὁ Γενέσιος προσθέτει ὅτι τὸν διαπόμπευσαν: «...διὰ τῶν Σκύλων ἐλκυσμῶ τὸ πτώμα λυγρῶς κατακήσαντες καὶ τῷ Ἱπποδρόμῳ παραγυμνώσαντες καὶ ὑποζυγίῳ μετεωρίσαντες ἐπὶ πάσης τῆς λεωφόρου προήνεγκαν, εἶτα ἐμβαλόντες αὐτὸ ἐνὶ πλοίῳ...» Τὴ σύζυγό του καὶ τὰ παιδιά του, τὰ ὁποῖα εὐνούχισαν, μετέφεραν στὴν Πρώτη. Ἐνα ἀπὸ τὰ παιδιά, ὁ Θεοδόσιος, πέθανε κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ εὐνουχισμοῦ καὶ τὸ ἔθαψαν στὸν ἴδιο τάφο μὲ τὸν πατέρα του⁹⁶. Ὁ Γενέσιος ἀναφέρει τὸν εὐνουχισμό ὡς ποινή: «...κάκεισε τῶν παίδων καταθλαδῖαν ποινήν περιστοιχομένων, ὁ Θεοδόσιος τῆς ζωῆς ἀπεξεύξατο...»⁹⁷.

Μιχαὴλ Β' Τραυλός (820-829)

Ὁ Μιχαὴλ σιδηροδέσμιος μεταφέρθηκε στὰ ἀνάκτορα, κάθισε στὸν θρόνο καὶ ἀναγορεύθηκε ἀπὸ ὅλους ὅσους ἦταν στὰ ἀνάκτορα αὐτοκράτορας. Ἐπειδὴ δὲν γνώριζε κανεὶς ποῦ εἶχε κρύψει ὁ Λέων τὰ κλειδιά τῶν δεσμῶν, τὰ ἔσπασαν μὲ σφυριά καὶ αὐτὸς οὐ χεῖρας ἀπονιψάμενος, οὐ τὸν θεῖον φόβον κατὰ νοῦν εἰληφώς, οὐκ ἄλλο οὐδὲν τῶν δεόντων ποιήσας ἔσπευσε στὸν μεγάλο ναό, στὴν Ἁγία Σοφία, νὰ

95. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 39-40· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 22-24· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 16-20· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 787-789· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 213.

96. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 40-41· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 24· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 19-20. Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 778-779, καὶ ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 213, γράφουν ὅτι τὰ παιδιά του τὰ ἔκαναν μοναχοὺς.

97. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 20.

στεφθεῖ αὐτοκράτορας⁹⁸.

Ἡ βίαη ἀνατροπὴ τοῦ Λέοντος ἄγγιξε τραγικὰ ὄρια. Τῇ γενικῇ κατάπληξῃ ποὺ ἐπικράτησε ἀναφέρουν οἱ πηγές καὶ παρατηροῦν ὅτι ὁ μὲν Λέων οὐδένα ἔσχε τὸν βοηθοῦντα ἐκ τῶν τοσούτων καὶ τηλικούτων κολάκων, ὁ δὲ Μιχαὴλ τὴν ἐκκλησίαν εἰσῆει οὐχ ὥς τις φονεὺς ἢ δήμιος, ἡμαγμένως ἔχων τὰς χεῖρας ἀλλ' ὥσπερ τις ἀθλοφόρος καὶ νικητὴς ἐπὶ τῷ γεγονότι γαννύμενος, ἐμφύλιον ἐκχέας αἷμα οὐκ ἐπὶ τοῦ τυχόντος τόπου, ἀλλ' ἐν τῷ θείῳ θυσιαστηρίῳ⁹⁹. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ταχύτητα καὶ ἡ ἀποφασιστικότητα τοῦ Μιχαὴλ παρέλυσαν κάθε ἀντίδραση. Τῇ στέψῃ τέλεσε ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Θεόδοτος ὁ Μελισσηνὸς ἀνήμερα τὰ Χριστούγεννα τοῦ 820.

Νεώτεροι ἐπιστήμονες¹⁰⁰ ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα, ἐὰν οἱ πηγές σφύζων τὰ πραγματικὰ περιστατικά. Ἦταν ὁ Λέων Ε' τόσο σημαντικὸς αὐτοκράτορας; Ἦ συμπεριφορὰ τοῦ Μιχαὴλ ἀπέναντι στὸν Λέοντα προερχόταν ἀπὸ φιλοδοξία προσωπικὴ ἢ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπογοήτευσης ἑνὸς πιστοῦ ἀνθρώπου; Ὑπῆρξε συνωμοσία ἢ ὄχι; Μετὰ ἀπὸ ἔρευνα τῶν πηγῶν, συνδυασμὸ καὶ ἐρμηνεῖα κειμένων τὰ συμπεράσματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: (1) ὁ Μιχαὴλ πιθανῶς δὲν συμμετεῖχε σὲ συνωμοσία, σὲ ἔγκλημα καθοσιώσεως κατὰ τὴν στιγμή τῆς σύλληψής του, (2) ὁ Λέων δολοφονήθηκε γιατί ἡ δυσαρέσκεια ἰσχυρῶν ομάδων τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας ἦταν πολὺ μεγάλη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ κείμενα δημιουργοῦν πολλὰ ἐρωτήματα ὡς πρὸς ὀρισμένες συμπεριφορὰς τοῦ Μιχαὴλ, τὶς ὁποῖες περιγράφουν. Μήπως πρόκειται γιὰ προπαγάνδα; Εἶναι ὑπερβολές οἱ δικαιολογίες τῶν συγγραφέων; Πιστεύω ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Β' τοῦ τραυλοῦ¹⁰¹ ἡ ἐπανάσταση τοῦ Θωμᾶ συντάραξε τὴν αὐτοκρατορία. Κράτησε τρία χρόνια μὲ κύριο πεδίο τὴν Μικρὰ Ἀσία, ἕως ὅτου ὁ ἐπαναστάτης ἔφθασε στὴν Εὐρώπη καὶ πολιορκῆσε τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 821 μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 823. Ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει στὴν Ἀρκαδιούπολη ὅπου τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύ-

98. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 41.

99. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 41-42· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 24-25.

100. D. AFINOGENOV, «The conspiracy of Michael Traulos and the assassination of Leo V: History and Fiction», *Dumbarton Oaks Papers (DOP)* 55 (2001), σ. 329-338.

101. Προσωπογραφικὰ τοῦ Μιχαὴλ Β' βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β1*, σ. 193-194.

ματα τὸν πολιορκήσαν μέχρι τῆ σύλληψή του τὸν Ὀκτώβριο 823. Ὁ Θωμᾶς στέφθηκε ἀπὸ τὸν μελχίτη πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἰὼβ καὶ ἐπὶ δυὸ ἔτη ἔφερε τὸν τίτλο *Βασιλεὺς Ρωμαίων*. Ἐὰν εἶχε ἐπικρατήσει εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ γινόταν δεύτερη στέψη στὴν Ἁγία Σοφία. Ὁ Θωμᾶς ὅμως θέλησε νὰ νομιμοποιήσει τὶς φιλοδοξίες του μέσω τῆς Ἐκκλησίας, μέσω ἐνὸς πατριάρχη.

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ στὰ γεγονότα καὶ στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις μεταξὺ αὐτοκρατορικῶν καὶ ἐπαναστατῶν. Τὰ περιγράφουν μὲ πολλὰ λεπτομέρειες οἱ χρονογράφοι¹⁰². Οἱ νεώτεροι ἐπιστήμονες ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης. Οἱ Ρῶσοι κυρίως ἀποδίδουν κοινωνικὸ χαρακτήρα ἐρμηνεύοντας κάποιες ἀόριστες φράσεις τῶν χρονογράφων καὶ τὴν πρόθυμη προσέλευση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὶς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν. Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι ὁ Θωμᾶς κινήθηκε ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν εἰκονολατρῶν¹⁰³. Οἱ διάφορες αὐτὲς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ χαρακτήρα καὶ τοὺς στόχους τῆς ἐπανάστασης, οἱ συγκεχυμένες πληροφορίες τῶν πηγῶν ἰδίως ὡς πρὸς τὴ σταδιοδρομία τοῦ Θωμᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση καὶ οἱ ἀντιφατικὲς πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὴν καταγωγή του φωτίστηκαν ἀπὸ τὸν P. Lemerle μὲ μεθοδικὴ μελέτη καὶ ἀνάλυση τῶν πηγῶν¹⁰⁴. Καταλογίζει μέρος τῆς σύγχυσης στὴν ἐπίσημη

102. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 50-73· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 29-41· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 23-32. Βλ. ἐπίσης ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 194-197, ὅπου καὶ προσωπογραφικὰ τοῦ Θωμᾶ, σ. 194-195. Βλ. καὶ P. LEMERLE, «Thomas le Slave», *Travaux et Mémoires (TM)* 1 (1965), σ. 274-279. – Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Θωμᾶ βλ. καὶ K. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - I. ΧΡΙΣΤΟΥ, «Love, hatred and violence in the “Sacred Palace”: The story and history of the Amorion Dynasty», *Byzantion* 78 (2008), σ. 87-102, σ. 89-90 καὶ 100.

103. Γιὰ τὶς νεώτερες αὐτὲς ἐρμηνείες βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 196-197, ἢ ὅποια καταλήγει: «Εἰς τὴν οὐσίαν πρόκειται περὶ μιᾶς τῶν πολλῶν στρατιωτικῶν ἐξεγέρσεων πρὸς ἰκανοποίησιν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν, ἧτις χάρις εἰς τὰς ἰκανότητας τοῦ ἡγέτου τῆς εἶχεν εὐρύτεραν λαϊκὴν ἀπήχησιν. Ἡ ταῦτις τοῦ τέλους τῆς ἐπαναστάσεως μὲ τὸ τέλος τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ προηγηθεῖσα διάψευσις τῶν προσδοκιῶν τῶν στρατιωτῶν του... ἀποτελοῦν τὴν καλυτέραν ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ὑπῆρχον βαθύτερα ἰδεολογικὰ κίνητρα. Ἡ θεμελίωσις ἐπὶ ἀμφιβόλων φραστικῶν ἐνδείξεων καὶ κατ' ἐπέκτασιν σημερινῶν κριτηρίων τῆς ἐρμηνείας φαινομένων τοῦ ἱστορικοῦ βίου παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι, νομίζω, ἐπισημῆς. Ἀβάσιμος ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ ἐξ ἀφορμῆς τῆς σλαβικῆς καταγωγῆς τοῦ Θωμᾶ ἐρμηνεία τῆς ἀνταρσίας ὡς ἐθνικοῦ σλαβικοῦ κινήματος, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον τοῦτο οὐδεμίαν ἀπήχησιν εὔρε εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου, ὅπου καὶ οἱ πλέον πολυάνθρωποι ἐγκαταστάσεις Σλάβων ἐποίκων εἰς Μικρὰν Ἀσίαν.»

104. LEMERLE, *Thomas le Slave*, σ. 255-297. – Νεώτεροι μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἀποδίδουν κοινωνικὸ χαρακτήρα στὴν ἐπανάστασι εἶναι: A.A.

προπαγάνδα, πὸν ἀποκαλύπτεται καὶ στὴν ἀύθεντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ Β' πρὸς τὸν Φράγκο βασιλέα Λουδοβίκο τὸν Εὐσεβῆ, ἡ ὁποία στόχευε στὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀμαύρωση τοῦ Θωμᾶ. Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ ἐπαναστάτη ἀποδίδονται στὴν ἀραβικὴ ἐπικουρία. Παρασιωποῦνται δὲ ἐπιμελῶς οἱ συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Μιχαήλ κατέκτησε τὴν ἐξουσία. Ὁ P. Lemerle καταρρίπτει τὶς θεωρίες κοινωνικοῦ χαρακτήρα, τὴ σχέση μὲ τὴ μεγάλη κρίση πὸν συγκλονίζει τὴν Μικρὰ Ἀσία, δηλαδὴ τὴν εἰκονομαχίαν καὶ τὸν ἔθνικὸ (σλαβικὸ) χαρακτήρα τοῦ κινήματος. Στὴν οὐσία πρόκειται, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν P. Lemerle, γιὰ μία ἀπὸ τὶς πολλὰ στρατιωτικὰ ἐξεγέρσεις, γιὰ ἱκανοποίησιν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν, ἡ ὁποία χάρις στὶς ἱκανότητες τοῦ ἡγέτη τῆς (δηλ. τοῦ Θωμᾶ) εἶχε εὐρύτερη λαϊκὴ ἀπήχησιν. Ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς ἀποτυχίας του, παρὰ τὶς ἱκανότητές του καὶ τὸ πολυπληθὲς στράτευμα, ἦταν ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀνακηρύχθηκε καὶ στέφθηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἦταν ἀρκετὰ δυνατὸς καὶ ἄξιός γιὰ νὰ διατηρηθεῖ. Ἄλλωστε ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πὸν κρατᾶ τὴν Κωνσταντινούπολιν μπορεῖ νὰ καταπολεμηθεῖ μόνον ἐκ τῶν ἔσω (μέσα δηλ. ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν). Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπισημαίνει τὸν 11^ο αἰῶνα ὁ Κατακαλὼν Κεκαυμένος, πὸν δὲν ἀγαποῦσε τὴν πρωτεύουσαν καὶ δὲν ἐμπιστευόταν τίποτε καὶ κανένα, στὸν Στρατηγικόν του: ὁ ἐν Κωνσταντίνου πόλει καθεζόμενος βασιλεὺς πάντοτε νικᾷ¹⁰⁵.

VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, τ. I: *La dynastie d'Amorium (820-867)*, [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1], Bruxelles, 1968, σ. 23 ἐπ.: E. LIPIEC, «Ἡ ἐπανάστασις Θωμᾶ τοῦ Σλάβου καὶ ἡ βυζαντινὴ ἀγροτικὴ τάξις κατὰ τὴν καμπὴν τοῦ Η' πρὸς τὸν Θ' αἰῶνα (στὰ ρωσικά)», πὸν περιλαμβάνεται στὸ ἔργον του: *Očerki istorii vizantiiskogo obščestva i kultury VIII- pervaja polovina IX veka*, Moscow-Leningrad, 1961, σ. 212-228· G. OSTROGOSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963³, σ. 171-172. Βλ. ἐπίσης H. KÖPSTEIN, «Der Aufstand Thomas' des Slaven», *Das Altertum* 24 (1978) 227- 235.

105. ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Στρατηγικόν*, ἐκδ. Β. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Petropoli, 1896, σ. 74 καὶ ἐκδ. G. LITAVRIN, *Sovety i rasskazy Kekaumena*, Moscow, 1972. Ὁ Κεκαυμένος δίνει συμβουλὰς γενικὰ τί στάσις πρέπει νὰ τηρήσῃ ἕνας στρατηγὸς ὅταν κάποιος ἐπαναστατήσῃ καὶ διαπράξει τυραννίδα· βλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις καὶ τυρρανίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνὴ, 1981, σ. 186-187. – Ὁ LEMERLE, *Thomas le Slave*, καταλήγει στὰ ἐξῆς συμπεράσματα: «*Un empereur juste, énergique, bon administrateur, et qui avait redressé la situation notamment en face des Bulgares, Léon V, tombe victime d'un complot. Il est assassiné par un officier encore assez obscur, peu séduisant, originaire de cette Phrygie qui est la douteuse patrie des sectes mal famées, et qui s'assied sur le trône impérial portant encore aux pieds les fers qui l'entraient dans sa prison.*

Ὁ Θωμᾶς μετὰ τὴ σύλληψή του μεταφέρθηκε στὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν παλιὰ συνήθεια, ἀφοῦ τὸν ἄπλωσαν στὸ ἔδαφος, τὸν πάτησε μὲ τὸ πόδι του στὸν αὐχένα¹⁰⁶. Στὴ συνέχεια τοῦ ἀποκόπτουν (ἀκρωτηριάζουν) καὶ τὰ δύο πόδια καὶ τὰ δύο χέρια¹⁰⁷ καὶ πεθαίνει. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ ὑπάρχουν διαφορὲς στὴν ἀφήγηση τῶν χρονολογῶν. Ὅλοι μνημονεύουν ὅτι ὁ Θωμᾶς ἀκρωτηριάστηκε. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους καὶ ὁ Σκυλίτζης ἀναφέρουν ὅτι μετὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸ διαπομπεύθηκε στὸ στρατόπεδο καθισμένος πάνω σὲ ὄνο¹⁰⁸. Ὅμως οἱ ἄλλες πηγὲς δὲν γράφουν τίποτε σχετικὰ μὲ τὴ διαπόμπευση. Ὡς πρὸς τὸν θάνατο τοῦ Θωμᾶ οἱ μὲν Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους καὶ Σκυλίτζης παραδίδουν ὅτι ὁ Θωμᾶς πέθανε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσης τῶν παρεπομένων ποινῶν (ἀκρωτηριασμός), οἱ δὲ Γεώργιος Μοναχὸς καὶ Συμεὼν Μάγιστρος ὅτι ἀνασκολοπίστηκε. Ὁ Γενέσιος συνδυάζει τὴν ἐκτέλεση τῶν ποινῶν: ὁ Θωμᾶς ἀναρτήθηκε ἐπὶ κοντῶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ ὅπου καὶ πέθανε¹⁰⁹. Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται προκύπτει ὅτι ὁ Θωμᾶς καταδικάστηκε σὲ

Contre cet usurpateur assassin se dresse au fond de l'Asie Mineure son ennemi de toujours, qui était en même temps l'ami d'enfance de sa victime, Thomas. Pourquoi la population aurait-elle suivi le peu plaisant et lointain Michel, plutôt que Thomas, qui était au milieu d'elle, et qui avait à la fois de solides qualités et un pouvoir certain d'attraction ? Elle fut donc du côté de Thomas. Sans doute s'y mêla-t-il de l'hostilité contre la capitale et ce qu'elle représentait: nous connaissons fort mal la mentalité provinciale, mais il est de fait que la lutte entre Thomas et Michel prit un peu l'allure d'un conflit entre l'empire et Constantinople. Il n'était cependant pas inspiré par des motifs assez profonds pour qu'il se prolongeât au-delà de la défaite de Thomas: il prend fin en même temps, et ce fait est digne d'attention. De cette défaite, les causes directes sont au nombre de trois: le noyau de résistance imprudemment laissé par Thomas derrière lui en Asie Mineure; la défaillance de sa flotte; l'attaque bulgare. Mais la raison véritable de son échec, ce fut sans doute que Michel s'était fait proclamer et couronner à Constantinople, et qu'il y était assez fort, assez habile aussi (la procession de la Vraie Croix et du vêtement de la Vierge le prouve) pour s'y maintenir. Or l'empereur qui tient Constantinople ne peut être abattu que de l'intérieur de Constantinople.»

106. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 39-40· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 31. Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 788, καὶ ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 215, ἀναφέρουν τὸ ἴδιο περιστατικό, ἀλλὰ ὅτι τὸν πάτησε στὸν τράχηλο.

107. Ὁ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 31, γράφει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας διατάσσει χειρῶν ἄμφω καὶ ποδῶν στερηθῆναι, ἐπὶ κοντοῦ τε ἀναρτᾶσθαι πρὸς τούτῳ.

108. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 69: «ἐπὶ ὄνου θεατρίζει πᾶσι»· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 40: «ὄνω τε ἐπικαθίσας θεατρίζει διὰ τοῦ στρατοπέδου, οὐδὲν ἄλλο ἐπιβώμενον, ἀλλ' ἢ «ἐλέησόν με, ἀληθῶς βασιλεῦ» καὶ στὴν συνέχεια «κατέλυσε τὸν βίον ἀπορρήξας τὸ πνεῦμα ταῖς κατὰ μικρὸν ποιναῖς».

109. Ὁ LEMERLE, Thomas le Slave, σ. 278 ὑποσ. 94, διερωτᾶται ἂν πρέπει νὰ διορθωθοῦν οἱ λέξεις ἐπὶ ὄνου, πού γράφει ὁ ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 69, μὲ τίς λέξεις ἐπὶ κοντῶ, πού γράφει ὁ ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 31.

θάνατο μὲ ἰδιάζοντα τρόπο ἐκτέλεσης τῆς ποινῆς ἀφοῦ προηγουμένως θὰ ὑφίστατο κάποιες παρεπόμενες ποινές. Τίς ἴδιες ποινές ὑπέστη καὶ ὁ θετὸς γιὸς τοῦ Ἀναστάσιος¹¹⁰.

Οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Θωμᾶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τίς πόλεις Πά- νιον καὶ Ἡράκλεια. Γιὰ διαφορετικούς λόγους καὶ οἱ δύο πόλεις ἔπεσαν στὰ χέρια τῶν αὐτοκρατορικῶν. Ὁ Μιχαὴλ ἐπιστρέφει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἰππικὴν ἐπιτελέσας ἀμίλλησιν οὐδὲν ἀνήκεστον τοῖς στρατιώταις ποιεῖται ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοὺς διαπομπεῦει στὸν Ἰππόδρομο μὲ τὰ χέρια δεμένα πίσω καὶ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς, τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς, ἐξορίζει¹¹¹.

Δύο σημαντικὰ στελέχη τοῦ Θωμᾶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐναντιώνονται στὸν αὐτοκράτορα: ὁ Χοιρέας στὴν Κάβαλα καὶ ὁ Γαζαρηνὸς στὴ Σα- νίανα. Ὁ Μιχαὴλ τοὺς ἀνακοινώνει τὸν θάνατο τοῦ Θωμᾶ καὶ μὲ χρυσόβουλλο τοὺς ὑπόσχεται τὴν ἀπονομὴ χάριτος καὶ τοῦ τίτλου τοῦ μαγίστρου. Αὐτοὶ ἀρνοῦνται καὶ τελικὰ στὴν προσπάθειά τους νὰ διαφύγουν στὴ Συρία συλλαμβάνονται καὶ ἀνασκολοπίζονται¹¹².

Στὴ Σικελία δημιουργεῖται νέα ἐστία ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ τὸ 827. Ὁ τουρμάρχης Εὐφήμιος ἐρωτεύθηκε μία μοναχὴ, τὴν ὁποία τελικὰ νυμφεύθηκε. Τὰ ἀδέλφια τῆς κατέφυγαν στὸν αὐτοκράτορα καὶ τοῦ κατήγγειλαν τὰ γεγονότα. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνωμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ εἶχε νυμφευθεῖ καὶ αὐτὸς μοναχὴ, τὴ θυγατέρα τοῦ Κωνσταντίνου ΣΤ'. Ὁ αὐτοκράτορας ἔδωσε ἀμέσως ὁδηγίες στὸ στρατηγὸ νὰ ἐρευνήσῃ τὸ θέμα καὶ νὰ προχωρήσῃ σὲ ἀνακρίσεις. Ἐὰν οἱ καταγγελίες ἀποδεικνύονταν ἀληθεῖς ἢ ποινὴ ποὺ θὰ ἐπέβαλλε θὰ ἦταν ἢ ἀποκοπὴ τῆς μύτης κατὰ τὴν τοῦ νόμου ἀκρίβειαν¹¹³. Ὅταν ὁ Εὐφήμιος πληροφορήθηκε αὐτὰ καὶ ὅτι δόθηκε

110. Ὁ αὐτοκράτορας θέλησε νὰ προχωρήσῃ σὲ ἀντίποινα ἐναντίον ἀνθρώπων ποὺ προφανῶς συμφωνοῦσαν μὲ τίς πράξεις τοῦ Θωμᾶ. Πείσθηκε, ὅμως, ἀπὸ τὸν Ι. Ἐξαβούλιο νὰ μὴν προχωρήσῃ, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ μεγαλύτερη ἀναταραχὴ. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ*, σ. 74.

111. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 71· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 32.

112. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 71-73· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 40. Γιὰ τὴν Κάβαλα βλ. ΒΛΥΣΙ- ΔΟΥ, *Θέμα Ανατολικῶν*, σ. 91-92.

113. *Ἐκλογή*, 17.23-24. – Ἡ ὑπόθεση τοῦ Εὐφημίου εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς δυνατότη- τας ἄμεσης προσφυγῆς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ κατοίκους τῆς ἐπαρχίας, οἱ ὅποιοι ζητοῦσαν τὴ δίκαιη αὐτοκρατορικὴ κρίση ὅταν κινοῦνταν ἐναντίον ἰσχυρῶν ἀνδρῶν ὅπως ἦταν ὁ τουρμάρχης Εὐφήμιος. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης*, σ. 64, οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ ἄνδρες φαίνεται ὅτι παρακάμπτουν τίς νόμιμες διαδικασίες στίς ἐπαρχίες καὶ πετυχαίνουν τὴν ἀθώωσὴ

έντολή τὴν εἰς αὐτὸν τήρησιν τοῦ νόμου καὶ τὴν βασιλικὴν ἀπειλὴν ἀποφάσισε νὰ ἀντιδράσει. Μὲ τοὺς ἀξιωματούχους ποὺ εἶχε ὑπὸ τὰς διαταγὰς του καὶ κάποιους ἄλλους τουρμάρχες τὸν στρατηγὸν ἐπὶ τούτῳ παραγινόμενον παρελαύνει ἐκεῖθεν καὶ τελικὰ καταφεύγει στοὺς Ἀραβες. Τοὺς ὑπόσχεται ὅτι θὰ ἀποκτήσουν τὴ Σικελία ἀπὸ ὅπου θὰ εἰσπράττουν πολλοὺς φόρους μὲ ἀντάλλαγμα νὰ τὸν ἀναγορεύσουν βασιλέα καὶ νὰ τὸν ἐνισχύσουν μὲ στρατό. Οἱ Ἀραβες τῆς Β. Ἀφρικῆς εἶχαν ἤδη κινητοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Σικελίας¹¹⁴, πράγμα ποὺ γνώριζε καλὰ ὁ Εὐφήμιος καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔκανε αὐτὲς τὶς κινήσεις, καὶ αὐτοὶ δέχθηκαν τὶς προτάσεις του. Ὁ Εὐφήμιος, φέροντας πλεόν τὴ βασιλικὴ στολή, πῆγε σὶς Συρακοῦσες καὶ μιλοῦσε τυραννικῶς τε καὶ βασιλικῶς. Ἐκεῖ τὸν ἐπισκέφθηκαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, δύο ἀδελφοὶ Συρακοῦσιοι καὶ αὐτὸς δέχθηκε ἀπὸ αὐτοὺς τὴν ἀναγόρευση καὶ μὲ χαρὰ ἄκουγε τὰ λόγια τους. Τοὺς κάλεσε δὲ κοντὰ του φιλοφρόνως νὰ τοὺς ἀποδώσει τὸν ἀσπασμό. Καὶ ὅταν ἔκλινε τὸ κεφάλι καὶ πλησίασε τὸ στόμα του ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς πιάνει δυνατὰ τὶς τρίχες (τὰ μαλλιά προφανῶς) καὶ ὁ ἄλλος τοῦ ἀφαιρεῖ τὸ κεφάλι. Αὐτὸ ἦταν τὸ τέλος

τους ἢ τὴ μὴ ἐξέταση ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντες-δικαστὲς τῶν κατηγοριῶν, ποὺ τοὺς ἀποδίδουν οἱ ἐνάγοντες. Δὲν γνωρίζομε ἐὰν αὐτοὶ ποὺ καταφεύγουν προσωπικὰ στὸν αὐτοκράτορα ἀποστέλλουν ἢ ἐπιδίδουν προηγουμένως κάποιο ἔγγραφο ὑπόμνημα. Εἶναι πολὺ σημαντικό σὲ μία ἐποχὴ αὐτοκρατορίας ὁ ὑπὸ ἡγεμόνα νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἔχει προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἡγεμόνα καὶ νὰ τὸν συνταντᾷ προσωπικὰ γιὰ θέματα δικαιοσύνης. Ὁ Μιχαήλ Β' πρόσταξε τὸν στρατηγὸ τοῦ θέματος νὰ ἐξετάσει τὴν ὑπόθεση, καθὼς τὸ ἀδίκημα διέπραξε στρατιωτικὸς (ὁ τουρμάρχης), ἀλλὰ καὶ γιατί ὁ στρατηγὸς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάζει ποινικὰ ἀδικήματα, ποὺ σημειώνονταν στὴν περιφέρειά του: βλ. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης*, σ. 64, 43 ὑπόσ. 165. Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Εὐφημιανοῦ καὶ τῆς μοναχῆς βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - CHRISTΟΥ, *Love, hatred and violence*, σ. 90-91 καὶ 100.

114. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 199-200: «Τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἐκίνητοιοιήθησαν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Σικελίας οἱ Ἀγλαβίδαι (διάδοχοι τοῦ *Al Aghlab*), κυβερνήται τῆς *Ifriqiya* (περίπου σημερινῆς Ἀλγερίας, Τυνησίας), εἰς οὓς ὁ χαλίφης *Hārūn ar-Rašīd* εἶχε παραχωρήσει τῷ 799 αὐτονομίαν, ἐγγίζουσιν τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν... Ἡ ἐπίκαιρος θέσις τοῦ ὀρμητηρίου τῶν Ἀγλαβιδῶν ἐπὶ τῆς ἐγγυτέρας πρὸς τὴν νῆσον βορειοαφρικανικῆς ἀκτῆς ἐκέντριζε τὴν κατακτητικὴν ὀρμὴν των καὶ διηκόλυνε τὴν ἐπιχείρησιν, πρὸς ἣν συνέβαλε καὶ ἡ κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως ἐκδηλωθεῖσα ἐπανάστασις τοῦ εἰς Σικελίαν βυζαντινοῦ τουρμάρχου Εὐφημίου. Ἡ ἀπόβασις ἐπραγματοποιήθη τὸν Ἰούλιον 827... καὶ αἱ μὲν Συράκουσαι ἀντέστησαν... Ἡ ἀντίστασις διήρκεσε καθ' ὅλον τὸν Θ' αἰῶνα, μέχρις οὗ τῷ 902 ἔπεσε καὶ τὸ τελευταῖον σημαντικὸν ἔρεισμα, τὸ Ταυρομένιον...».

τοῦ Εὐφημίου¹¹⁵.

Οἱ πηγές δὲν δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν δύο ἀδελφῶν. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους ἀναφέρει τὴν πηγὴ ποὺ μεταχειρίστηκε γιὰ νὰ εἶναι προφανῶς ἀξιόπιστη ἢ πληροφορία. Πρόκειται γιὰ γραπτὸ κείμενο τοῦ Θεογνώστου, συγγραφέα κειμένου περὶ ὀρθογραφίας¹¹⁶. Γιατί ὁ Συνεχιστὴς μνημονεύει τὴν πηγὴ του; Προφανῶς ἤθελε, ἄγνωστο γιὰ ποιὸς λόγους, νὰ εἶναι πειστικὸς ὡς πρὸς τὰ συγκεκριμένα γεγονότα. Μήπως ἤθελε νὰ στηλιτεύσει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Μιχαήλ Β' καὶ τὴν ἀνακολουθία του ὡς πρὸς τὸν προσωπικὸ του βίο;

Θεόφιλος (829-842)

Ὁ αὐτοκράτορας Θεόφιλος, γιὸς τοῦ Μιχαήλ Β', ἐπέδειξε εὐαισθησία στὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων καὶ τὴν ἄψογη ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, θέματα οἰκεία τῆς αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας¹¹⁷. Σύμφωνα μὲ τὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνους ἢ δῆθεν αὐτὴ εὐαισθησία εἶχε ὡς στόχο τοὺς ἐπίβουλους καὶ ὄσους θὰ ἤθελαν νὰ κινηθοῦν ἐναντίον του. Αὐτὸ συμβόλιζε, ἄλλωστε, καὶ ἡ μεταχείριση ποὺ ἐπιφύλαξε στοὺς στενοὺς συνεργάτες τοῦ πατέρα του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συμβάλλει στὴ δολοφονία τοῦ Λέοντος Ε' καὶ οἱ

115. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 81-82· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 46-47. – Γιὰ τὴν τυραννίδα τοῦ Εὐφημίου βλ. καὶ V. PRIGENT, «La carrière du tourmarque Euphémios, basileus des Romains» ἐν A. JACOB – J. M. MARTIN – G. NOYÉ, *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: acquis et nouvelles recherches*, [Collection de l'École française de Rome, 363], Rome, 2006, σ. 279-317, ὁ ὁποῖος καταλήγει ὅτι ὅλα ἔγιναν ἀπὸ καθαρὰ φιλοδοξία τοῦ Εὐφημίου.

116. Ὁ LEMERLE, Thomas le Slave, σ. 268, ἀναφερόμενος σὲ ἄγνωστες πηγές, ποὺ προφανῶς εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Γενέσιος γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Θωμᾶ καὶ ποὺ στὴ συνέχεια χάθηκαν, λέει χαρακτηριστικὰ ὅτι δὲν γνωρίζομε τίποτα γιὰ τὸ ἱστορικὸ ἔργο ἑνὸς Θεογνώστου *dont le Continuateur... pour Michel II parle à propos de la tentative d'usurpation du turmarque de Sicile, Euphémios: peut-être ce contemporain de Michel II parlait-il aussi de Thomas et Gènesios l'a-t-il utilisé*. – Γιὰ τὸν Θεογνώστο, τὴ χρονολογία σύνταξης τῆς Ὄρθογραφίας καὶ τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ πότε ἔζησε ὁ Θεογνώστος βλ. Th. ANTONOPOULOU, «The date of Theognostos' Orthography: a reappraisal», *Byzantinische Zeitschrift* 103 (2010), σ. 1-12, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Θεογνώστο γενικὰ καὶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Εὐφημίου.

117. Προσωπογραφικὰ τοῦ Θεοφίλου βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β*, σ. 201-203· J. ROSSER, «Theophilus (829-842): Popular Sovereign, Hated Persecutor», *Βυζαντιακὰ* 3 (1983), σ. 37-56.

όποιοι είχαν τιμηθεί με αξιώματα από τον πατέρα του¹¹⁸. Τους κάλεσε όλους στη Μαγναύρα και τους ανακοίνωσε ότι επειδή πέθανε ο πατέρας του θάπτον ἢ εἶχε βουλῆς καὶ πρὸ τοῦ καιροῦ τῆς αὐτοῦ γνώμης ἔξω γέγονε τοῦ καιροῦ, ἵνα μὴ ἀχάριστος δόξη πολλοῖς, ἐμὲ αὐτῆς τῆς βασιλείας μόνον διάδοχον ἀλλὰ καὶ τοῦ τοιοῦτου καλοῦ τούτοις ὑπόχρεων ἐγκατέλειπεν. Ζήτησε δὲ νὰ ἐμφανισθοῦν. Αὐτοὶ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ λόγια του καὶ ἀμέσως ὁ αὐτοκράτορας, σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ νόμο, διέταξε τὸν ἑπαρχο νὰ τοὺς συλλάβει καὶ νὰ ὑποστοῦν τὶς ποινὲς γιὰ τὰ ἐγκλήματα ποὺ διέπραξαν: δολοφόνησαν ἕναν ἄνθρωπο καὶ μάλιστα χριστὸν Κυρίου βασιλέα καί, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Γενέσιος αὐτὸς ἐγκελεῦεται τῷ ἐπάρχῳ· ὅπερ ὁ νόμος θεσπίζει ἐπὶ τοῖς ἀνθρωπίνου φόνου μὴ εὐλαβούμενοις, τοῦτο δρᾶν διανάστηθι, ἄλλως τε πρὸς αὐτὸν βασιλέα, ᾧ χρίσις παρὰ Θεοῦ τῆς βασιλείας ἐπιβραβεύεται. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατηγορίες βάρυνε καὶ ἡ κατηγορία ὅτι ἡ δολοφονία διαπράχθηκε μέσα σὲ ναό. Ὅπως ἤδη ἔχω ἀναφέρει οἱ χρονογράφοι ἐπισημαίνουν ὅτι πρώτη φορὰ δολοφονήθηκε βασιλέας στὰ ἀνάκτορα μέσα σὲ ναό.

Ὁ Θεόφιλος, παρ' ὅτι ἦταν θαυμαστής τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ, βρέθηκε γιὰ μεγάλο διάστημα σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τοὺς Ἀββασίδες¹¹⁹. Σὲ αὐτὲς τὶς συγκρούσεις ἐπὶ κεφαλῆς στρατευμάτων τίθενται ὁ πρωτοστράτωρ καὶ γνωστὸς γιὰ τὴν ἀνδρεία του

118. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 85-86· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 49-50· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 30. Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 791, καὶ ὁ ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 217, περιγράφουν διαφορετικὰ τὰ γεγονότα: Κατὰ τὴ διάρκεια ἰππικῶν ἀγῶνων ὁ Θεόφιλος διέταξε τὸν πρωτοβεστιάριο Λέοντα Χαμαιδράκοντα νὰ φέρει τὸ πολυκάνδηλο ποὺ εἶχε κοπεῖ ἀπὸ ξίφος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δολοφονίας τοῦ Λέοντος Ε'. Ὅταν τελείωσαν οἱ ἀγῶνες κάλεσε ὅλη τὴ Σύγκλητο στὸ Κάθισμα, ἔδειξε τὸ πολυκάνδηλο καὶ ρώτησε: Ὁ εἰς ναὸν Κυρίου εἰσερχόμενος καὶ χριστὸν Κυρίου φονεύων τίνας ἐστὶν ἄξιος; Καὶ ἡ Σύγκλητος ἀπάντησε ὅτι εἶναι ἄξιος θανάτου. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ αὐτοκράτορας διέταξε τὸν ὑπαρχο νὰ συλλάβει αὐτοὺς ποὺ μαζί μὲ τὸν πατέρα του Μιχαὴλ δολοφόνησαν τὸν Λέοντα καὶ νὰ τοὺς ἀποκεφαλίσει στὴ σφενδόνη. Αὐτοὶ ἀντέδρασαν ἔντονα μὲ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ εἶναι ἄδικη, γιὰτὶ ὁ Θεόφιλος δὲν θὰ ἦταν αὐτοκράτορας ἐὰν αὐτοὶ δὲν ἀγωνίζονταν μαζί μὲ τὸν πατέρα του. Τελικὰ ἀποκεφαλίσθηκαν δημόσια μὲ τὸ πρόσχημα, ὅτι διέπραξαν δολοφονία μέσα σὲ ναό. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ὡς τὸν συναιρεσιώτην αὐτοῦ καὶ ὁμόφρονα εἰς ἀσέβειαν ἀποκτείναντες. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΧΡΙΣΤΟΥ, *Love, hatred and violence*, σ. 91.

119. A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes, I, La dynastie d'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1965, σ. 1-64 καὶ 265-394, ὅπου οἱ ἀραβικὲς πηγὲς σὲ γαλλικὴ μετάφραση· J. ROSSER, «Theophilus' Khurramite policy and its finale: The revolt of Theophobus' persian troops in 838», *Βυζαντινὰ* 6 (1974), σ. 266-271.

Μανουήλ¹²⁰ καὶ ὁ Θεόφοβος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ Πέρση πατέρα καὶ εἶχε νυμφευθεῖ τὴν ἀδελφή τοῦ αὐτοκράτορα. Γιὰ τὴν περσικὴ καὶ συγχρόνως βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Θεόφοβου ὑπῆρχαν διάφορες φῆμες καὶ παραδόσεις¹²¹. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι βρέθηκε στὴ βασιλικὴ αὐλὴ, ἔτυχε παιδείας, ὅπως γινόταν μὲ τὰ παιδιά τῶν ξένων βασιλικῶν οἰκῶν, ἔφερε κοντὰ στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα ὁμάδα Περσῶν καὶ τελικὰ σὲ ἀνταμοιβὴ ὁ αὐτοκράτορας τὸν ἔκανε πατρίκιο, τὸν πάντρεψε μὲ τὴν ἀδελφή του καὶ τὸν ἔθεσε ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ τάγματος τῶν Περσῶν, *συναρμόζεσθαι τε ἕκαστον τῶν Περσῶν νομοθετεῖ τοῖς Ῥωμαίοις καὶ κατ' ἐπιγαμίαν ἄπτεισθαι τε καὶ συνείρεσθαι, πολλοὺς τούτων τοῖς βασιλικοῖς ἐμπρέπειν ἀξιώμασι πεποικῶς*. Ἀλλὰ κώδιξι στρατιωτικοῖς αὐτοὺς ἀναγράφεται, καὶ τάγμα οὕτως καλούμενον Περσικὸν ἐγκατέστησε, καὶ τοῖς κατὰ πόλεμον ἐξιοῦσι Ῥωμαίοις κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν ἐναριθμεῖσθαι προσέταξε¹²².

Ὁ Μανουήλ, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε καὶ ἔσωσε τὸν αὐτοκράτορα σὲ συμπλοκὴ πού ἔγινε μὲ τοὺς Ἰσμαηλίτες, τιμήθηκε ἀπὸ τὸν Θεόφιλο στὸ ἔπακρο καὶ ἔκτοτε τὸν ἀποκαλοῦσε εὐεργέτη καὶ σωτῆρα. Αὐτὰ ἐπέσυραν τὸν φθόνο καὶ ἄρχισαν νὰ τὸν κατηγοροῦν γιὰ καθοσίωση. Πληροφορεῖται αὐτὰ ὁ Μανουήλ, καθὼς ἐπίσης ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἤθελε νὰ τὸν τυφλώσει. Γιὰ τὸ τελευταῖο πείσθηκε ἀπὸ ἕναν παλιό του δούλο, ὁ ὁποῖος στὴν συνέχεια εἶχε γίνεи οἰνοχόος τοῦ Θεοφίλου καὶ ὁ ὁποῖος τοῦ μετέφερε τὴν πληροφορία. Ἀποφασίζει νὰ ἀποστατήσῃ καὶ καταφεύγει στοὺς Ἀγαρηνοὺς, οἱ ὁποῖοι τὸν ὑποδέχθηκαν μὲ πολλὰς τιμὰς¹²³. Ὁ Μανουήλ τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς πολλῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φέρει μεγάλες στρατιωτικὰς ἐπιτυχίες στοὺς Ἀγαρηνοὺς.

120. Γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν δράση τοῦ Μανουήλ βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἔξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ*, σ. 97-103.

121. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 110-112· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 38-39, ὅπου ὑπάρχει σαφὴς καὶ λεπτομερὴς ἀφήγησις J.-C. CHEYNET, «Théophile, Théophobe et les Perses» ἐν Στ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ (ἐπ.), *Ἡ Βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία (6^{ος}-12^{ος} αἰῶνας)*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνῆ Συμπόσιον, 6], Ἀθήνα, 1998, σ. 39-40, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

122. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 112.

123. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 118. – Πρωτεύοντα ρόλο στὴ διαβολὴ ἐναντίον τοῦ Μανουήλ ὅτι δηθεν ἀπέβλεπε στὴ βασιλεία καὶ ὀργάνωνε συνωμοσίες ἔπαιξε ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου Μύρων. Μεγάλῃ συζήτησις ἔχει γίνεи γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τῆς φυγῆς τοῦ Μανουήλ, ἂν δηλ. ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 2 Ὀκτωβρίου 829, ἐπὶ Μιχαὴλ Β', ἢ ἀργότερα ἐπὶ Θεοφίλου. Βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Αὐτοκρατορικὴ ἔξουσία καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ*, σ. 119-120.

Ὁ Θεόφιλος μεταμελήθηκε γιὰ ὅσα εἶχαν συμβεῖ μὲ τὸν Μανουήλ καὶ ἀποφάσισε νὰ προσπαθήσει νὰ τὸν φέρει πίσω. Οἱ χρονογράφοι, κατὰ τρόπο διαφορετικὸ ὁ καθένας, ἐξιστοροῦν τὰ σχέδια καὶ τὰ τεχνάσματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Μανουήλ. Ὅταν αὐτὸς πείσθηκε γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ μεταμέλεια καὶ ἔχοντας ὁ ἴδιος τὴν ἐπιθυμία τῆς ἐπιστροφῆς ἄρχισε νὰ μελετᾷ τὸν τρόπο ἐπιστροφῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη. Πράγματι προφασιζόμενος μίᾳ ἐκστρατεία κατῶρθωσε νὰ διαφύγει καὶ νὰ φθάσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ μόλις ἔφθασε πῆγε στὸν ναὸ τῶν Βλαχερνῶν τὸν Θεόφιλον εἰδῶς οὐ τὴν τυχοῦσαν ἔχοντα πίστιν εἰς αὐτόν. Ὁ αὐτοκράτορας τὸν δέχθηκε μὲ μεγάλες τιμές, τὸν ἔκανε μάγιστρο καὶ τελικὰ δομέστικο τῶν σχολῶν. Κάποιοι ἔδωσαν γιὰ ὅλα αὐτὰ καὶ κυρίως γιὰ τὴ σπουδὴ του νὰ ἐπιστρέψει τὴν ἀκόλουθη ἐξήγησι: *εἰσὶ μὲν δ' οἱ φυγῆ μὲν χρήσασθαι τὸν Μανουήλ φασὶ πρὸς τοὺς ἐξ Ἀγαρ, καὶ διὰ τὴν Θεοφίλου, ὡς εἴρηται, ἐπανελθόντα σπουδῆν, οὐ μὴν καθοσίωσιν ἐγκληθέντα ἐπὶ Θεοφίλου φυγεῖν, ἐπὶ Μιχαήλ δὲ τοῦ Τραυλοῦ τοῦ τούτου πατρός, εἶτε καὶ μίσει τῷ πρὸς αὐτὸν φερόμενον, εἶτε δὴ καὶ παλαιὰν δεδοικότα μῆνιν αὐτοῦ*¹²⁴.

Ἐν τῷ μεταξὺ συμβαίνουν διάφορα στρατιωτικὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα συμμετέχει ὁ Θεόφοβος μὲ τοὺς Πέρσες του. Μετὰ ἀπὸ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ἀγαρηνῶν ὁ Θεόφιλος ἐπιστρέφει στὴ Βασιλεύουσα καὶ ζητᾷ ἀπὸ τὸν Θεόφοβο νὰ ἐπιστρέψει καὶ αὐτὸς ταχύτατα. Σύμφωνα μὲ τὸν Γεώργιο Μοναχό¹²⁵ στὶς συγκρούσεις μὲ τοὺς Ἀγαρηνοὺς ὁ αὐτοκράτορας διασώθηκε ἀπὸ τὸν Μανουήλ, ἐνῶ οἱ Πέρσες ἤθελαν νὰ τὸν προδώσουν στοὺς Ἀραβες. Ὑπῆρξαν διαβολὲς ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἀπειλὲς κατὰ τοῦ Θεοφόβου ὡς ἀντάρτου καὶ προδότου καὶ δυσμενοῦς. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ οἱ Πέρσες κατέφυγαν στὴ Σινώπη καὶ ἀνακήρυξαν βασιλέα τὸν Θεόφοβο. Ἡ ἐπανάστασι αὐτὴ τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 838-840¹²⁶.

124. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 119-120· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 71· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 44· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 796-798· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 221-222. – ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΧΡΙΣΤΟΥ, *Love, hatred and violence*, σ. 94· J. ROSSER, «John the Grammarian's embassy to Baghdad and the recall of Manuel», *Byzantinoslavica* 37 (1976), σ. 168-171.

125. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 802-803.

126. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 120-121. – Ὁ CHEYNET, *Théophile, Théophobe et les Perses*, σ. 44-47, μνημονεύει ὅλα τὰ γεγονότα τῆς στάσης τοῦ Θεοφόβου σύμφωνα μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν χρονογράφων ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀράβων συγγραφέων, καθὼς ἐπίσης τὶς ἐρμηνείες τῶν σύγχρονων ἐπιστημόνων. – Ὁ ROSSER, *Theophilus' Khurramite pol-*

Οἱ χρονογράφοι δίδουν διαφορετικὲς πληροφορίες κυρίως γιὰ τὴ

icy and its finale, σ. 268-271, αἰτιολογεῖ τὴ στάση τοῦ Θεόφοβου ὡς ἑξῆς: «*The finale of Theophobus' disastrous Khurramite policy was... rather the revolt of Theophobus' Persian troops, an event which has hardly received the attention it deserves. This revolt was Theophilus' fault, a result of Theophilus' fear of sedition which bordered on paranoia. His suspicions fell easily upon his most popular generals (witness the fates of Manuel and Alexius Musele) and now it was Theophobus who was caught in the web of Theophilus' suspicions, soon after the battle of Anzen in 838. Although Theophobus and the Persians had saved the Emperor's life in this battle (the other byzantine troops having fled), they were nevertheless being pursued as rebels shortly thereafter. The sequence of events in this episode can be reconstructed as follows. Immediately after the battle of Anzen, Theophilus received a disturbing message from his stepmother in Constantinople. Some fleeing troops had arrived in the capital spreading the rumor that Theophilus had been killed in battle. As a result, some members of the nobility wanted to crown a new emperor. Leaving Amorium to its fate... Theophilus rushed back to Constantinople. There he put to death those nobles who wanted to proclaim a new emperor. Yet their "treason" hardly seems blameworthy, believing as they did that Theophilus was dead. In Constantinople Theophilus got to the bottom of the matter. It was Theophobus whom the nobles wished to proclaim emperor (ὁ συγγραφέας λέει ὅτι αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται εὐθέως ἀπὸ τις πηγές, ἀλλὰ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὴν αἰφνίδια ἀνάκληση τοῦ Θεόφοβου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἢ τιμωρία τῶν ἀξιωματούχων προκύπτει κυρίως ἀπὸ τις ἀραβικὲς πηγές).* He must have seemed the natural choice, beloved as he was by the magistrates of the capital and the ordinary citizens as well. Urged on by the slanders of Theophobus' jealous enemies, however, Theophilus (σ. 270) became convinced that Theophobus had been in collusion with the nobles and that he should be punished for sedition. When Theophobus received Theophilus' order to give up his military command and to return to the capital, he was enveloped with terror and decided that self-imposed exile was better than death. Thus he went to the city of Amastris, taking with him some select men... Hoping to keep his persian troops clear of suspicion, he left them behind, but they soon decided to follow their beloved leader anyway. They joined Thophobus at Amastris, and fled with him to Sinope when a powerful fleet sent by the Emperor... Once in Sinope the persian troops must have realized that they were so deeply mired that nothing could save them. Their very action had confirmed the Emperor's suspicions about their own treasonable complicity in the affair. For men at the end of their tether, their next action is not surprising: they went ahead and proclaimed an unwilling Theophobus emperor. Theophobus was taken completely by surprise and tried to persuade the persian troops against the proclamation, but to not avail. They simply forced Theophobus to go along (Μυστικὲς συνεννοήσεις Θεόφοβου – ἐπιστροφή – σ. 271). Theophilus trembling at the thought of these sturdy persian troops... defecting to the arab side, he decided to make a direct appeal to them. He went personally to Paphlagonia, where he met with the rebellions Persians. His honeyed promises worked and the emperor returned to Constantinople with the persians in tow and Theophobus». Οἱ συγγραφέας συνεχίζει τὴν ἀνάλυσή του μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Θεόφοβου, ὄχι ὁμῶς, τῶν Περσῶν, οἱ ὅποιοι κατανέμονται στὶς τοῦρμες. Καὶ καταλήγει: «*In this way the revolt of Theophobus' persian troops ended – the capstone of Theophilus' disastrous khurramite policy*». Γιὰ τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς τοῦ Θεοφίλου ὡς πρὸς τοὺς κουρραμίτες καὶ τὸν Θεόφοβο βλ. καὶ D. LETSIOS, «Theophilus and his Khurramite policy: some reconsiderations», *Graeco-Arabica* 9-10 (2004 – Τιμητικὸς τόμος Β. Χρησιτίδη), σ. 249-271.

στάση του Θεόφοβου. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους¹²⁷ γράφει ότι οι Πέρσες ἄκοντα τὸν ἀνεκήμενον βασιλέα στή Σινώπη, ἐνῶ αὐτὸς ἔχοντας αἰδῶ καὶ φόβον πρὸς τὸν βασιλέα τοὺς ἔλεγε ὅτι θὰ πάθουν πολλὰ κακὰ γιὰ τὸ ἔγκλημα. Αὐτοί, ὅμως, δὲν ἔκαναν πίσω. Ὁ Θεόφοβος κρυφὰ πληροφορεῖ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ ὅσα συνέβησαν καὶ τὸν διαβεβαιώνει ἐνόρκως ὅτι αὐτὸς δὲν ἦταν ὑπαίτιος, ἀλλὰ οἱ Πέρσες ἦταν ὑπαίτιοι γιὰ ὅσα ἔγιναν. Ὁ Θεόφιλος δέχθηκε τοὺς ὅρκους καὶ ὅσα τὸν πληροφοροῦσε ὁ Θεόφοβος ὡς ἀληθῆ καὶ τὸν καλεῖ πίσω τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησίαν ἀποδιδούς. Παρέσχε συγγνώμη καὶ ἀμνηστία στοὺς ὑπόλοιπους Πέρσες καὶ τοὺς κατένειμε σὲ διάφορα στρατιωτικὰ σώματα ἀνὰ δύο χιλιάδες. Ἔτσι ἦταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν στρατηγῶν, οἱ ὁποῖοι τοποθέτησαν εἰδικὰ τουρμάρχες, γιὰ νὰ τοὺς ἐπιστατοῦν. Ἔτσι οἱ τουρμες αὐτὲς ὀνομάστηκαν τῶν Περσῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ αὐτοκράτορας τοὺς ἐξουδετέρωνε γιατί θεώρησε ὅτι τὸ τόλμημά τους ἦταν θρασύτερό πως καὶ ἰταμώτερον.

Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς¹²⁸ περιγράφει τὰ γεγονότα διαφορετικά. Ὁ Θεόφοβος πληροφορήθηκε ὅτι ὑπῆρχαν διαβολὲς καὶ ἀπειλὲς ἐναντίον του καὶ ἐναντίον τῶν Περσῶν. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πῆρε τοὺς Πέρσες καὶ πῆγε στή Σινώπη καὶ ταύτην παραλαβὼν κατεῖχε τυραννικῶς. Ἐπομένως μὲ τὴ θέλησή του ἔγιναν ὅλα. Ὁ Θεόφιλος, φοβούμενος μήπως αὐτοὶ προσχωρήσουν στοὺς Ἄραβες, τοὺς ἔδωσε λόγο ὅτι δὲν θὰ πάθουν τίποτε (λόγο ἀπαθείας) καὶ ἐπέστρεψε στή Βασιλεύουσα μαζί μὲ τὸν Θεόφοβο, τὸν ὁποῖον ἀγαποῦσαν οἱ πολῖτες οὐχ ἦττον ἢ τῶν Περσῶν ὡς ὀρθόδοξος.

Στὶς μάχες μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων καὶ ὅταν ὁ ἀμεραμουνῆς μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας του προχώρησε πρὸς τὸ Ἀμόριο, πατρίδα τοῦ Θεοφίλου, συνέβη το ἑξῆς: ἀργὰ ἓνα βράδυ ὁ Μανουήλ, ὡς ἡσχόλητο περὶ τὰς φυλακάς, ἄκουσε τοὺς Πέρσες νὰ κάνουν σπονδὴ μὲ τοὺς Σαρακηνούς, νὰ προδώσουν τὸ βυζαντινὸ στράτευμα καὶ πρὸς τὴν ἐξ ἧς ἀπέστησαν χωρεῖν κεφαλὴν. Ὅλες αὐτὲς οἱ συμφωνίες γίνονταν κρυφὰ καὶ στή γλῶσσα τῶν Σαρακηνῶν τὴν ὁποία γνώριζε καλὰ ὁ Μανουήλ. Ἐνημερώνει κρυφὰ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν προτρέπει νὰ σώσει τὸν ἑαυτό του μαζί μὲ τοὺς λογάδας καὶ νὰ μὴ περιμένει τὴν ἄλωση. Τελικὰ ὁ Θεόφιλος πείσθηκε, ἀναχώρησε καὶ ἔτσι σώθηκε. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἔδωσαν τὴ

127. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 124-125· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 74.

128. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 802· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 225.

δυνατότητα στοὺς ἐχθροὺς τοῦ Θεόφοβου νὰ τὸν διαβάλλουν καὶ κάποιοι μάλιστα νὰ ἐπιζητοῦν τὴ θανάτωσή του.

Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους¹²⁹ ἀνακεφαλαιώνει καὶ προσπαθεῖ νὰ καταστήσει σαφῆ τὰ θέματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὸν Θεόφοβο. Δύο ὑπῆρξαν οἱ βασικὲς ἀφορμές, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες, γιὰ νὰ γίνεῖ μισητός, νὰ τὸν φοβοῦνται καὶ νὰ τὸν κατηγοροῦν γιὰ καθοσίωση: ἡ πρώτη ἦταν ἡ πρότασή του νὰ γίνεῖ ἐπίθεση κατὰ τὸν Ἀγαρηνῶν νύκτα παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τοῦ Μανουήλ καὶ ἡ δεύτερη ἡ νυκτερινὴ λαθραία συνομιλία μὲ τοὺς Σαρακηνοὺς στὴ γλώσσα τους. Ἐπειδὴ πληροφορήθηκε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας γνώριζε ὅλα αὐτά, ὁ ἴδιος προφανῶς δὲν μποροῦσε νὰ τὰ ἀνατρέψει, καὶ γνώριζε τὸ *εὐεξαπάτητον* τοῦ Θεόφιλου, ἔφυγε στὴν Ἄμαστρι, πόλη στὴν Ποντική, μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ κάποιους ἔκκριτους. Στέλνουν ἐναντίον του στόλο ὑπὸ τὸν δρουγγάριο τῆς βίγλας καὶ γίνεταί πόλεμος σφοδρὸς ὡς πρὸς ἐχθρὸν τοῦ βασιλέως κατὰδηλον. Ἐπειδὴ ὁ Θεόφοβος δὲν ἠθέλε νὰ χυθεῖ αἷμα χριστιανῶν ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς καὶ παίρνει ὄρκους ἀπαθείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐπιστρέφει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ παρὰ τοὺς ὄρκους, ὁ Θεόφιλος διατάσσει τὴ σύλληψή του καὶ τὸν θέτει ὑπὸ φρούρηση στὶς καμάρες τοῦ Βουκολέοντος. Ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα θὰ πέθαινε, μετὰ ἀπὸ κάποιες ἡμέρες διέταξε νὰ τὸν ἀποκεφαλίσουν τὴ νύκτα οἷόν τι πικρὸν αὐτοῦ ἐντάφιον καὶ *λυπηρόν*¹³⁰.

Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς¹³¹ περιγράφει τὰ γεγονότα μὲ διαφορετικὸ

129. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 135.

130. ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σ. 135-136· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, σ. 75-80· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 38-43. Ὅταν προσκόμισαν τὴν κεφαλὴ τοῦ Θεόφοβου στὸν αὐτοκράτορα, αὐτὸς ἔπιασε μὲ τὸ χέρι του τὴ μύτη τοῦ Θεόφοβου καὶ εἶπε: *Νῦν γε οὐδὲ σὺ Θεόφοβος οὐδ' ἐγὼ Θεόφιλος*. Ἡ φράση αὕτη δείχνει τὸν φόβο καὶ τὴν ἀντιπαλότητα τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς αὐτόν. – Ἐπειδὴ ὁ Θεόφοβος ἦταν ἀγαπητὸς στὸ λαὸ κάποιοι ἀπέδωσαν τὴ θανάτωσή τοῦ Θεόφοβου ὄχι στὸν αὐτοκράτορα ἀλλὰ στὸν Ὡροῦφα, ὅτι δηλ., ὅταν δόθηκαν οἱ αὐτοκρατορικοὶ ὄρκοι, αὐτὸς ἐπέβαλλε κρυφὰ τὸ βράδυ τὴν κεφαλικὴ τιμωρία. Δικαιολογεῖται ἔτσι καὶ ὁ αὐτοκράτορας ὅτι δηλ. δὲν καταπάτησε τοὺς ὄρκους του. Ἐκτοτε, ἴσως ἐπειδὴ ὅλα αὐτὰ ἔγιναν βράδυ κρυφὰ, διαδιδόταν μεταξὺ τῶν Περσῶν ὅτι ὁ Θεόφοβος δὲν θανατώθηκε, ἀλλὰ ζεῖ ἐν ἀφθαρσίᾳ... *τῷ κρύβδῳ ἀλλ' οὐκ ἀναφανδὸν τὸν ἐκείνου θάνατον γενέσθαι ποτέ*. – Γιὰ τὰ θέματα, πού ἔχουν σχέση μὲ τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο, τὸν Θεόφοβο καὶ τοὺς Πέρσες, βλ. CHEYNET, Théophile, Théophobe et les Perses, σ. 39-50.

131. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 809-810.

τρόπο. Δεν αναφέρει ότι ο Θεόφοβος μόλις έφθασε στην Κωνσταντινούπολη φυλακίσθηκε και καταπάτησε έτσι ο αυτοκράτορας τους όρκους που του είχε δώσει. Αντίθετα από την αφήγηση προκύπτει ότι τήρησε τους όρκους. Όταν, όμως, κατάλαβε ότι πλησίαζε το τέλος του κάλεσε μυστικό συμβούλιο με τους δικούς του ανθρώπους για να δουν πώς θα αντιμετωπίσουν τον Θεόφοβο. Στη συζήτηση τέθηκε το θέμα ότι ο Θεόφοβος ήταν πολύ αγαπητός και από τους Πέρσες, αλλά και από πολλούς από τους εν τέλει. Υπήρχε, επομένως, φόβος μετά τον θάνατο του Θεόφιλου να γίνει τυραννίδα έναντίον του ανήλικου Μιχαήλ και της αυτοκρατορίας. Μετά από αυτές τις σκέψεις αποφασίσθηκε να πάει ο Θεόφοβος στο παλάτι ώστε να τον έχει κοντά του ο αυτοκράτορας και να τον ελέγχει. Όταν, όμως, αρρώστησε τον φυλάκισε στις καμάρες του Βουκολέοντος. Οί Πέρσες άρχισαν να τον αναζητούν. Τότε ο Θεόφιλος έστειλε ένα βράδυ τον Πετρωνά, τον αδελφό της αυγούστας, και τον λογοθέτη με έντολή να τον θανατώσουν με αποκοπή της κεφαλής, πράγμα που έγινε. Αυτοί έπεισαν τους Πέρσες ότι ο Θεόφοβος παραμένει στα ανάκτορα μαζί με τον βασιλέα. Και όταν πέθανε ο Θεόφιλος έβγαλαν κρυφά το σώμα του Θεόφοβου και το μετέφεραν κοντά στα Ναρσοῦ¹³², όπου και το έθαψαν.

Η περίοδος της Εικονομαχίας διήρκεσε περίπου ενάμισυ αιώνα (726-843). Έγιναν πολλές απόπειρες ανατροπής του αυτοκράτορα αλλά και τυραννίδες. Παρατηρούμε ότι κάποιες τυραννίδες γίνονται στα δυτικά μέρη (Σικελία), οί «μεγάλες» όμως, δηλαδή εκείνες που έφτασαν σε εμφύλιες συρράξεις (π.χ. Βαρδάνη, Θωμά) έγιναν στην Ανατολή. Πολλές συνωμοσίες είχαν ως επίκεντρο τους γιους του Κωνσταντίνου Ε', ο οποίος είναι ο κατ' έσοχον εκπρόσωπος των

132. Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, σ. 810, γράφει ότι την εποχή του ή περιοχή αυτή ονομαζόταν Θεοφοβία από το όνομα του Θεόφοβου· ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΟΣ, σ. 231. – Για το τέλος του Θεόφοβου και τις διάφορες αφηγήσεις βλ. CHEYNET, Théophile, Théophobe et les Perses, σ. 46, όπου γράφει χαρακτηριστικά: «Il est clair qu'il n'y a pas à Byzance de sources fiables sur la fin de Théophobe. Ce dernier est certainement mort avant l'avènement de Michel III et il a fallu expliquer la disparition de ce grand personnage du régime précédent. Signe de cette ignorance, les différentes versions qui ont circulé de manière en partie malveillante pour Théophile sous la dynastie macédonienne». – Για το τέλος του Θεόφοβου και τις διαφορές που υπάρχουν στις πηγές, βλ. και Η. GRÉGOIRE, «Manuel et Théophobe ou la concurrence de deux monastères», *Byzantion* 9 (1934), σ. 183-204· Μ. ΡΕΚΑΥΑ, «Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Babek avec Théophile (833/834-839/840)», *Byzantion* 44 (1974) 43-67, ιδίως σ. 65-66.

εἰκονομάχων, ἀλλὰ καὶ ἰκανὸς στρατιωτικὸς ποὺ ἔφερε πολλές νίκες στὴν αὐτοκρατορία. Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς, κυρίως στὴν πρώτη φάση τῆς εἰκονομαχικῆς διένεξης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ἐλατήρια εἶχε καὶ πολιτικά. Ἡ κακὴ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ ἥττες ἀποδίδονταν στὴν κακὴ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ εἰκονόφιλοι ἢ οὐδέτεροι ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα αὐτοκράτορες. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε', ὅμως, ἡ τυραννὶς τοῦ Ἀρτάβασδου παρουσιάζεται ὅτι γίνεται γιὰ νὰ προστατευθοῦν οἱ εἰκονόφιλοι, ὁ Ἀρτάβασδος δηλαδὴ ἐμφανίζεται ὡς προστάτης τους. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βαρδάνης καὶ ὁ Θωμᾶς ἐμφανίζονται, σύμφωνα μὲ τις πηγές, ὡς προστάτες τῶν εἰκονοφίλων. Ὁ Θωμᾶς μάλιστα διεκδικεῖ τὴν ἐξουσία ἐμφανιζόμενος ὡς ὁ γιὸς τῆς Εἰρήνης, δηλαδὴ ὅτι ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ'. Ἄρα ἡ εἰκονομαχικὴ ἔρις ἀποτελεῖ τὴν περίοδο αὐτὴ πολλές φορὲς αἰτιολογία, εἴτε ἀληθινὴ εἴτε ὄχι, γιὰ τις ἐνέργειες ποὺ γίνονταν γιὰ ἀνατροπὴ τῶν νομίμων αὐτοκρατόρων.

Β. Στις περιπτώσεις ἐγκλημάτων καθοσιώσεως ἢ ἀνάκριση, ἡ διεξαγωγὴ τῆς δίκης καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῶν ποινῶν ἀνήκε στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ αὐτοκράτορα¹³³. Ἡ Ἐκλογή, τὸ νομοθέτημα τῶν Ἰσαύρων, ποὺ ἴσχυε καὶ ἐφαρμοζόταν κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο, ὀρίζει τὴ διαδικασία, ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ σύλληψη μέχρι τὴν ἀπόφαση σὲ περίπτωσι ἐγκλήματος καθοσιώσεως. Ἐκλογή, 17.3: «Ὁ κατὰ βασιλέως φρατριάζων ἢ βουλευόμενος ἢ συνομοσίας κατ'αὐτοῦ ἢ τῆς πολιτείας τῶν χριστιανῶν ποιῶν, τὸν μὲν τοιοῦτον ἤρμοζε κατὰ τὴν ὥραν θανατοῦσθαι ὡς τὴν τοῦ παντός κατάλυσιν μελετήσαντα. Ἀλλ' ἵνα μή τινες καὶ ἐχθρωδῶς πολλάκις διακείμενοι πρὸς τινα ἀκρίτως φονεύσωσιν ἀπολογία ἐσχάτως προσφέροντες ὡς κατὰ τῆς βασιλείας ἐλάλησεν, δέον τὸν τοιοῦτον κατὰ τὸν τόπον ὑπὸ στερεὰν φυλακὴν γενέσθαι καὶ τὰ περὶ τούτου τῷ βασιλεῖ ἀναφέρεσθαι καὶ καθὼς λοιπὸν αὐτὸς ἀνακρίνει καὶ βουλεύεται ποιεῖν.»

Ἡ Ἐκλογή, λοιπόν, ὀρίζει ὅτι ἡ ἀπόφαση δὲν πρέπει νὰ ἐκδίδεται

133. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ: *Καθοσιώσις καὶ τυρρανίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 148-156· *Καθοσιώσις καὶ τυρρανίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (1056-1081)*, σ. 80-82· *Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν*, σ. 223-225· *Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ἀγγέλων*, σ. 457-458.

ἀμέσως, ἂν καὶ αὐτὸ ἀρμόζει στὴν περίπτωση καθοσιώσεως, γιὰ νὰ μὴ γίνωνται ἀδικίες ἢ νὰ μὴ γίνῃ ὄπλο συκοφάντησης κάποιων ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τους, ὅτι δηλαδὴ στρέφονταν ἐναντίον τοῦ βασιλέα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο πρέπει πρῶτα ἀπὸ ὅλα νὰ φυλάξουν καλὰ αὐτὸν ποὺ συλλαμβάνουν, στὴ συνέχεια νὰ ἀναφερθοῦν οἱ πράξεις γιὰ τὶς ὁποῖες κατηγορεῖται στὸν βασιλέα, ὁ ὁποῖος ὁ ἴδιος τὸν ἀνακρίνει καὶ ἀποφασίζει.

Τὰ προηγούμενα καὶ τὰ μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν Ἐκλογὴ νομοθετήματα δὲν ἀναφέρουν τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ «διαδρομὴ»: σύλληψη, φυλάκιση, ἀναφορὰ στὸν βασιλέα τῶν πράξεων, ἀνάκριση καὶ ἀπόφαση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα.

Οἱ πηγές δὲν δίνουν ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ἂν κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο οἱ συλλαμβανόμενοι γιὰ ἔγκλημα καθοσιώσεως δικάζονταν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς Ἐκλογῆς. Δὲν δίνουν, ἐπίσης, πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνάκριση, γιὰ τὴ διαδικασία τῆς δίκης καὶ γιὰ ἄλλα παρεμφερῆ δικονομικὰ θέματα.

Παρὰ ταῦτα κάποιες πληροφορίες γιὰ συγκεκριμένες περιπτώσεις δίνουν οἱ πηγές. Ἐτσι ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε' στὴν περίπτωση τῆς συνωμοσίας τῶν 19 ἀρχόντων τὸ 766 ὁ αὐτοκράτορας τοὺς δίκασε μέσα στὸν Ἰππόδρομο καὶ ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐμπτυσθῆναι καὶ ἀνασκαφῆναι ποιήσας ἐξέδωσε τὴν ἀπόφαση¹³⁴. Μία ἄλλη περίπτωση εἶναι ἐπὶ Λέοντος Δ'. Τὸ 776 ἀποκαλύπτεται ἡ ἐπιβουλή τοῦ καίσαρα Νικηφόρου. Οἱ πηγές ἀναφέρουν ρητὰ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δὲν δίκασε ὁ ἴδιος οὔτε τὸ αὐτοκρατορικὸ δικαστήριον, ἀλλὰ συγκάλεσε σιλέντιο, δηλαδὴ ἔκτακτη εὐρύτερη συνάθροιση. Τοὺς ἀνέφερε τὰ γεγονότα καὶ αὐτοὶ ὁμοθυμαδὸν ἀναβόησαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν μέση οἱ συνωμότες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Λέων ὑπῆρξε συνεπῆς στὴν πολιτικὴ του γραμμὴ ποὺ ἤθελε στὰ σημαντικὰ θέματα τὴ συμμετοχὴ τῶν πολιτειακῶν παραγόντων καὶ τοῦ λαοῦ (τοῦ ὀργανωμένου κυρίως σὲ συντεχνίες) καὶ γι' αὐτὸ θέλησε νὰ δικασθῇ ὁ Νικηφόρος ἀπὸ μία εὐρύτερη ἔκτακτη σύνθεση¹³⁵.

Ἐπὶ Νικηφόρου τὸ 811 ἐγίνε ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ ἀπὸ ἓνα στρατιώτη. Συνελήφθη καὶ ἀνακρίθηκε μὲ πολλὰ βασανιστήρια, ὑπέστη δηλαδὴ ἔτασμό, γιὰ νὰ ἀποκαλύψει μεταξὺ ἄλλων τοὺς συνεργάτες του. Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ ἐγκλήματος καθοσιώσεως

134. Ὁ.π., σ. 1051.

135. Ὁ.π., σ. 1055-1056.

ἐφαρμόζονταν εἰδικοί κανόνες πὺ δὲν ἴσχυαν γιὰ τὴν ἀπόδειξη ἄλλων ἐγκλημάτων. Ἔτσι ὅσοι ἐκαλοῦντο γιὰ ἀνάκριση σὲ περιπτώσεις ἐγκλήματος καθοσίωσης ὑφίσταντο ἐμβάσανη ἀνάκριση, ἐφ' ὅσον βέβαια αὐτὸ ἦταν ἀναγκαῖο. Εἰδικά, μάλιστα, ὁ νόμος ὄριζε ὅτι κατ' ἐξαιρέση γιὰ τὴν ἀπόδειξη ἐγκλήματος καθοσίωσης ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ βασανιστήρια καὶ ὅσοι ἀπαγορευόταν ρητὰ νὰ ὑποστοῦν ἐμβάσανη ἀνάκριση. Εἰδικὰ ὁ νόμος ρύμιζε ὅτι μπορούσαν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ βασανιστήρια καὶ (1) οἱ κάτω τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν, (2) ἐκεῖνοι πὺ εἶχαν προνόμια, (3) οἱ δοῦλοι κατὰ τῶν κυριῶν τους, (4) οἱ ἀξιωματοῦχοι¹³⁶.

Μία ἄλλη περίπτωση εἶναι ἐπὶ Μιχαὴλ Ραγγαβὲ τὸ ἀνοιγμα τῶν πυλῶν τῶν βασιλικῶν τάφων καὶ ἡ διάδοση ἀπὸ εἰκονομάχους τῆς φήμης ὅτι ἀναστήθηκε ὁ Κωνσταντῖνος Ε' καὶ πηγαίνει νὰ πολεμήσει ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Οἱ πράξεις αὐτὲς δὲν μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐπίπτουν στὴν καθοσίωση. Βρίσκονται στὰ ὅρια, γιὰτί οἱ δράστες ἔμμεσα ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ βασιλέα. Κυρίως ἀποτελοῦν διασάλευση τῆς δημόσιας τάξης γι' αὐτὸ ὁ ἔπαρχος ἀναλαμβάνει νὰ τοὺς συλλάβει καὶ νὰ τοὺς ἀνακρίνει. Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλης ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικαστικὰ ἔχει παράλληλα καὶ ἀστυνομικὰ καθήκοντα. Ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν τήρηση τῆς δημόσιας τάξης¹³⁷. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα γεγονότα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ ἐπαρχοῦ Προκοπίου ἐπὶ Κωνσταντῖνου Ε'. Ὅταν ἐκτελέσθηκαν οἱ ἀδελφοὶ Ποδοπάγουροι τοὺς θρήνησε ὅλος ὁ λαός. Μόλις πληροφορήθηκε τίς λαϊκὲς ἐκδηλώσεις ὁ αὐτοκράτορας ἐπέρριψε εὐθύνες στὸν ἔπαρχο Προκόπιο, ὁ ὁποῖος ὡς ὑπεύθυνος γιὰ τὴν τήρηση τῆς δημόσιας τάξης δὲν ἀντέδρασε καὶ τελικὰ δὲν κατόρθωσε νὰ τίς ἀποτρέψει. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸν ἀντικατέστησε, ἀφοῦ ὑπέστη σωματικὸ κολασμὸ (δαρμό). Κατὰ τὴν ἀνάκριση οἱ ταραξίες καταθέτουν ψευδῶς ὅτι οἱ πύλες τῶν τάφων ἀνοίχθηκαν αὐτόματα. Παραπέμπονται καὶ δικάζονται στὸ ἐπαρχικὸ δικαστήριον, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀρμόδιο, ὅπου ὁμολογοῦν τίς πράξεις τους.

Ἐκδίκαση ἐγκλήματος καθοσίωσης ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν

136. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις καὶ τυρρανίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 154-155.

137. Ὁ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἡ ἀπονομή δικαιοσύνης*, σ. 38-39 ὑποσ. 146, ἀναφέρει ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ ἔπαρχος εἶχε δικαστικὴ δικαιοδοσία καὶ παράλληλα ἀστυνομικὰ καθήκοντα. Τὰ καθήκοντα αὐτὰ προκύπτουν, ὅπως γράφει, ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα γεγονότα ἐπὶ Μιχαὴλ Α'.

αυτοκράτορα μαρτυρούν οι πηγές στην περίπτωση του Μιχαήλ, του μετέπειτα αυτοκράτορα, επί Λέοντος Ε'. Ο Μιχαήλ κατηγορείται για καθοσίωση και προσάγεται στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Ο Λέων Ε' δίκασε ο ίδιος την υπόθεση και εξέδωσε την απόφαση. Το δικαστήριο συνεδρίασε στα άσηκρητεια¹³⁸, σε τόπο δηλαδή γραμματειακής δραστηριότητας και εργασίας των άσηκρητις. Προφανώς, όπως προκύπτει και από άλλες περιπτώσεις, αποτελούσαν και χώρο εκδίκασης υποθέσεων.

Από τις λίγες δικονομικές πληροφορίες που δίνουν οι πηγές μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι στην υπό εξέταση εποχή ο αυτοκράτορας δικάζε τις υποθέσεις εγκλημάτων καθοσιώσεως. Ο τόπος εκδίκασης δεν ήταν όρισμένος: ιππόδρομος¹³⁹, αίθουσα των ανακτόρων της Μαγναύρας, τα άσηκρητεια. Αλλά και η σύνθεση του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, όταν δεν δικάζε μόνος του ο αυτοκράτορας, ποίκιλλε¹⁴⁰. Ο Λέων Δ' π.χ. προέκρινε μία έκτακτη ευρύτερη σύνθεση, δηλαδή σιλέντιο.

Από όσα ήδη αναφέρθηκαν μπορεί να εικάσει κανείς ότι εφαρμόζονταν οι δικονομικοί κανόνες ή ότι πολλές φορές, λόγω της σιωπής των πηγών, οι ποινές επιβάλλονταν χωρίς δίκη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα ή από τους έντεταλμένους από αυτόν. Πάντως η Έκλογή αναφέρει ρητά ότι σε περίπτωση εγκλήματος καθοσιώσεως αναφέρονται τα περι τούτου στον βασιλέα και καθώς λοιπόν αυτός ανακρίνει και βουλεύεται ποειν. Άρα αυτός αποφασίζει εάν θα δικάσει μόνος του ή εάν θα αναθέσει σε άλλον την εκδίκαση της υπόθεσης ή εάν θα συγκροτήσει δικαστήριο, ποιά θα είναι η σύνθεσή του, ποιός θα είναι ο τόπος συνεδρίασης. Από τις πηγές, επίσης, προκύπτει ότι η διαδικασία αυτή δεν έτηρείτο πάντοτε, κυρίως στις

138. Ο ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η άπονομή δικαιοσύνης*, σ. 58-59, εκτός από την περίπτωση αυτή, δηλ. εκδίκασης εγκλήματος καθοσιώσεως επί Λέοντος Ε', αναφέρει ότι αργότερα στο ίδιο μέρος, στο *σέκρετον των άσηκρητειων*, εκδικάσθηκε από τον μάγιστρο Στέφανο, τον πρωτασηκρητις Κωνσταντίνο και τον επί των δεήσεων Βασίλειο, ύστερα από αυτοκρατορική έντολή, και μία υπόθεση καταπάτησης γης από τη μονή του Κολοβού σε βάρος των Αθωνιτών μοναχών σύμφωνα με έγγραφο από το αρχείο του Πρωτάτου (908). Ο συγγραφέας καταλήγει ότι από συγκεκριμένες περιπτώσεις προκύπτει ότι τα άσηκρητεια αποτελούσαν και χώρο εκδίκασης υποθέσεων, χωρίς όμως να διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες για το αν εκεί συνεδρίαζε τακτικά ένα συγκεκριμένο και μόνιμο δικαστήριο.

139. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσιώσεις και τυρρανίς. Μακεδονική δυναστεία*, σ. 148.

140. Ο.π., σ. 151.

περιπτώσεις τυραννίδος ἢ ἐμφυλίων συγκρούσεων στὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα.

Γ. Οἱ προγενέστερες καὶ μεταγενέστερες ἀπὸ τὴν Ἐκλογὴ νομοθετικὲς διατάξεις, μπορεῖ νὰ μὴν καθορίζουν τὴ «διαδρομὴ» πού πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται σὲ περίπτωση ἐγκλήματος καθοσιώσεως, ὅπως ἡ Ἐκλογὴ¹⁴¹, καθορίζουν ὅμως τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος καὶ τὴν ποινὴ, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ κεφαλικὴ¹⁴². Ἡ Ἐκλογὴ ὀρίζει γιὰ τὸν ἔνοχο ἐγκλήματος καθοσιώσεως ὡς ποινὴ τὴ θανατικὴ, ἀλλὰ ὀρίζει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἀποφασίζει.

Ἄς ἐξετάσωμε ποιὲς ποινὲς τελικὰ ἐπιβλήθηκαν στὴν πράξη σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν χρονογράφων.

Ἐπὶ Λέοντος Γ' οἱ ποινὲς πού ἐπιβλήθηκαν σὲ ὅσους ἔλαβαν μέρος στὴν τυραννίδα τῆς Σικελίας ἦταν: στὸν τύραννο Ὀνομάγουλο καὶ τὸν μονοστράτηγό του ἀποκεφαλισμός. Στους ὑπόλοιπους ἐπιβλήθηκαν οἱ ποινὲς τοῦ δαρμοῦ καὶ τῆς κουρᾶς, σὲ κάποιους ἐπὶ πλέον ἐξορία, ἀποκοπὴ τῆς μύτης.

Σὲ ὅσους ἔλαβαν μέρος στὴ συνωμοσία, πού ὀργανώθηκε μὲ κέντρο τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸν ἐκεῖ ἐξόριστο αὐτοκράτορα Ἀρτέμιο-Ἀναστάσιο Β' ὁ Λέων Γ' ἐπέβαλε τὶς ἀκόλουθες ποινὲς: θανατικὴ στὸν Ἀρτέμιο, Ἐυλινίτη (ἀποκεφαλισμός), στὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, θανατικὴ ἐπίσης ὡς φίλοι καὶ σύνδρομοι τοῦ Ἀρτεμίου στὸν πατρίκιο καὶ κόμη τοῦ Ὀψικίου Ἰσὴ, στὸν πρωτοασηκητῆς Θεόκτιστο καὶ στὸν ἄρχοντα τοῦ τειχίου Νικήτα τὸν Ἀνθρακα. Στους ὑπόλοιπους ἐπιβλήθηκε ἡ ἀποκοπὴ τῆς μύτης, δήμευση, ἐξορία. Δήμευση διατάχθηκε καὶ γιὰ τὸν καταδικασθέντα σὲ θάνατο Ἐυλινίτη.

Στὴν ἐξέγερση τῶν Ἑλλαδικῶν ὁ Στέφανος καὶ ὁ Κοσμᾶς, ὁ ὁποῖος ἐτοιμαζόταν νὰ στεφθεῖ (ἢ στέφθηκε) αὐτοκράτορας, ἀποκεφαλίσθηκαν.

Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς κατηγορεῖται ὡς φατριαστῆς καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συμπλοκῶν μεταξὺ αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ Ἀρτάβασδου συλλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ἀρτάβασδου, Ἀθανάσιος καὶ Ἀρτάβασδος, τοὺς ὁποίους ὁ

141. Ἐκλογὴ, 17.3

142. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσιώσις καὶ τυραννίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 157-158.

Κωνσταντῖνος Ε' τυφλώνει. Διατάσσει, επίσης, τή θανάτωση τοῦ συλληφθέντος Μαρκελλίνου, κουράτωρος ἀπὸ ἐπισκόπων. Μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Ἀρτάβασδου ὁ Κωνσταντῖνος Ε' ἐπιβάλλει τὶς ἀκόλουθες ποινές: τύφλωση στὸν Ἀρτάβασδο καὶ τοὺς δύο γιούς του καὶ στὸν Σισίννιο, πατρίκιο καὶ στρατηγὸ τῶν Θρακησίων, ἐξάδελφο τοῦ Ἀρτάβασδου (ἢ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς στὸν Σισίννιο ἐπιβλήθηκε μετὰ περὶπου σαράντα ἡμέρες), στὸν πατρίκιο Βακτάγγιο ἀποκεφαλισμὸς στὸ Κυνήγιο καὶ στὴ συνέχεια ἔκθεση σὲ κοινὴ θέα τῆς κεφαλῆς του στὸ Μίλιον (ὁ Συμεὼν Μάγιστρος ἀναφέρει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τοῦ ἀπέκοψαν τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια), θάνατος ἐπιβλήθηκε καὶ σὲ ἄλλους ἀξιωματούχους, τύφλωση ἐπίσης ἀλλὰ καὶ ἀκρωτηριασμοί, δηλαδὴ ἀποκοπὴ χειρῶν καὶ ποδιῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποινές ὁ Ἀρτάβασδος, οἱ γιοὶ του, συγγενεῖς καὶ φίλοι του διαπομπεύθηκαν στὸν ἵππόδρομο. Μαζί τους καὶ ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος ὑπέστη ἀκόμα μεγαλύτερο ἐξευτελισμὸ: τὸν ἔδειραν δημόσια καὶ τὸν διαπόμευσαν στὸν ἵππόδρομο καθισμένο ἀνάποδα ἐπάνω σὲ ὄνο.

Στὴ συνωμοσία τῶν 19 ἀρχόντων τοῦ 766 οἱ συμμετέχοντες, ἀφοῦ διαπομπεύθηκαν στὸν ἵππόδρομο ὅπου καὶ δικάσθηκαν, καταδικάσθηκαν σὲς ἀκόλουθες ποινές: οἱ πρωτεργάτες ἀδελφοὶ Ποδοπάγουροι σὲ θανατικὴ ποινὴ (ἀποκεφαλίσθηκαν στὸ Κυνήγιον), τύφλωση καὶ ἐξορία οἱ ὑπόλοιποι. Ἐξορίσθηκε καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖνος ὡς συμμέτοχος καὶ σφραγίσθηκε τὸ πατριαρχεῖο.

Τὸ 776 ἐπὶ Λέοντος Δ' ἔγινε ἡ ἐπιβουλὴ τοῦ καίσαρα Νικηφόρου. Οἱ ποινές ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἦταν δαρμὸς καὶ κουρά, ἐξορία στὴ Χερσῶνα ὑπὸ παραφυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν.

Σαράντα ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λέοντος Δ' ἀποκαλύφθηκε ἡ συνωμοσία ἀρχόντων, ἀνωτέρων κρατικῶν λειτουργῶν, κυρίως στρατιωτικῶν, πάλι ὑπὲρ τοῦ καίσαρα Νικηφόρου. Ἐπιβλήθηκε ὡς ποινὴ ἡ ἐξορία μὲ παρεπόμενες ποινές δαρμὸ καὶ κουρά. Ὁ Συμεὼν Μάγιστρος ἀναφέρει ὡς ποινὴ καὶ τὴ δήμευση. Τὸν Νικηφόρο καὶ τοὺς ἀδελφούς του ἀπέκειραν κληρικούς.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 781 γίνεται ἡ τυραννὶς τοῦ Ἐλπίδιου. Συλλαμβάνονται ἡ σύζυγος καὶ οἱ γιοὶ του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑφίστανται δαρμὸ καὶ κουρά καὶ φυλάσσονται στὸ πραιτώριο.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ταραγμένης συμβασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ' – Εἰρήνης ἔγιναν πολλὲς κινήσεις ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν αὐτοκρατόρων ἀλλὰ καὶ ἐναντίον ἐκείνων τῶν συνεργατῶν τους ποὺ

ἀσκοῦσαν ἐξουσία. Γίνονται κινήσεις ἀνθρώπων τοῦ Κωνσταντίνου ἐναντίον τοῦ Σταυρακίου καὶ τῆς Εἰρήνης, ἡ ὁποία ἄλλους ἐξορίζει καὶ ἄλλους περιορίζει κατ' οἶκον. Ὁ πατρίκιος Δαμιανὸς ὑπέστη δαρμὸ καὶ κουρὰ καὶ ἐξορία. Ὄταν τὸ 792 ἐπανέρχεται ὡς συμβασιλέας ἡ Εἰρήνη, στασιάζει τὸ θέμα τῶν Ἀρμενιάκων καὶ ζητοῦν ὡς στρατηγὸ τους τὸν Ἀλέξιο Μουσελέμ. Τὸ αἶτημα αὐτὸ καὶ κάποιες φῆμες ὅτι ὁ Ἀλέξιος ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ αὐτοκράτορας ὠθοῦν τὸν Κωνσταντῖνο νὰ τοῦ ἐπιβάλλει κάποιες ποινὲς καὶ νὰ πάρει μέτρα ἐναντίον του: δαρμός, κουρὰ καὶ ὑπὸ φρούρηση στὸ πραιτώριο. Ὄταν ἔγιναν πάλι κινήσεις τοῦ ταγματικοῦ στρατοῦ γιὰ νὰ ἀναγορευθεῖ αὐτοκράτορας πάλι ὁ καίσαρας Νικηφόρος ἐπιβλήθηκε ἡ ποινὴ τῆς τύφλωσης στὸν Νικηφόρο καὶ στὸν πατρίκιο Ἀλέξιο Μουσελέμ, ἡ ἀποκοπὴ τῆς γλώσσας στοὺς ἄλλους τρεῖς ἀδελφοὺς τοῦ καίσαρα.

Ἡ στάση τῶν Ἀρμενιάκων κράτησε ἀρκετὸ καιρὸ καὶ εἶχε διάφορες φάσεις. Στὴν ἀρχὴ νικοῦν οἱ Ἀρμενιάκοι, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλουν τὴν ποινὴ τῆς τύφλωσης στοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, Κωνσταντῖνο Ἀρτασῆρ καὶ Χρυσοχέρη, τὴν κατ' ἐξοχὴν ποινὴ πού ἐπιβάλλεται στοὺς ἐνόχους ἐγκλήματος καθοσίωσης. Ἐπομένως συμπεριφέρονται ὡς νὰ εἶναι ἐκεῖνοι πού νόμιμα κατέχουν τὴν ἐξουσία. Ὄταν τελικὰ ἐπικράτησαν οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἐπιβλήθηκε ἡ θανατικὴ ποινὴ στοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀρμενιάκων (σπαθάριο καὶ τουρμάρχη Ἀνδρόνικο, τουρμάρχη Θεόφιλο, ἐπίσκοπο Σινώπης Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος εἶχε συμπράξει μαζί τους) καὶ ἡ δήμευση στοὺς ὑπόλοιπους. Συγχρόνως ἐπιβλήθηκε μία ἰδιάζουσα ποινὴ σὲ χίλιους Ἀρμενιάκους: στιγματισμὸς στὸ πρόσωπο *μελάνι κεντητῶ* μὲ τὴ φράση «*Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος*». Ἀφοῦ ἔγινε ὁ στιγματισμὸς δεμένους τοὺς ἔβαλαν στὴν Πόλη ἀπὸ τὴν πόρτα τῶν Βλαχερνῶν οὕτως ὥστε ὅλοι νὰ δοῦν τί εἶχε συμβεῖ καὶ στὴ συνέχεια ἐξορίσθηκαν στὴ Σικελία καὶ σὲ ἄλλα νησιά.

Ἡ στίξη τοῦ προσώπου εἶναι μία ιδιόρρυθμη ποινὴ. Ἡ ἐπιγραφὴ μένει ἀνεξίτηλη καὶ γίνεται γνωστὸ σὲ ὅλους τὸ ἔγκλημα (καθοσίωσης στὴν προκειμένη περίπτωση) στὸ ὁποῖο περιέπεσε αὐτὸς πού ἔφερε τὴν στίξη. Ἡ πραγματικὰ αὐτὴ περίεργη καὶ κατ' ἐξοχὴν πρωτότυπη ποινὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἓνα εἶδος ἀκρωτηριασμοῦ. Δὲν ἀφαιρεῖται κάποιο μέλος τοῦ σώματος ἢ τοῦ προσώπου. Κακοποιεῖται, ὅμως, καὶ παραμορφώνεται τὸ πρόσωπο ἢ ὅποιο ἄλλο ἐμφανὲς μέρος τοῦ σώματος στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ στίξη. Στιγματίζει κατὰ τρόπο ἐμφανῆ τὸν ἐπίβουλο καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν

τόν διαπομπεύει έσαεί. Ο στόχος ήταν προφανώς ή γενική πρόληψη. Τήν περίοδο τής εικονομαχίας υπάρχουν και άλλα παραδείγματα στίξης. Είναι γνωστή επί Θεοφίλου ή περίπτωση τών δύο αδελφών μοναχών από τή λαύρα του αγίου Σάββα, Θεοδώρου και Θεοφάνη. Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος έδωσε έντολή νά κεντηθοῦν (χαραχθοῦν) στο πρόσωπο και στο στέρνο τους με πυρακτωμένο σίδερο στίχοι που στρέφονταν έναντίον τών εικόνων, έφ' όσον οί στίχοι του Θεοφάνη ήταν άφιερωμένοι στην έξύμνηση τών εικόνων¹⁴³. Στην περίπτωση αυτή ο στόχος ήταν ή γενική πρόληψη, συγχρόνως, όμως, είχε και ανταποδοτικό χαρακτήρα λόγω του περιεχομένου τών στίχων.

Ο ζηλωτής ήγούμενος Πλάτων κατηγορήθηκε για άνυπακοή προς τις αυτοκρατορικές έντολές. Περιορίστηκε εις *έγκλειστραν* στον άνακτορικό ναό του Αρχιστρατήγου. Οί υπόλοιποι μοναχοί τής μονής του με επί κεφαλής τους άνεψιούς του Θεόδωρο Στουδίτη, Ίωσήφ μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, υπέστησαν τις ποινές του δαρμού και τής έξορίας (στη Θεσσαλονίκη).

Η συνωμοσία, που έγινε επί Ειρήνης υπέρ τών καισάρων, τών κουνιάδων της, είχε ως αποτέλεσμα νά τους επιβληθεί ή ποινή τής έξορίας (στην Αθήνα).

Οί στασιαστές, οί όποιοι προετοίμαζαν τήν τυραννίδα του Σταυράκιου, δύο ήμέρες μετά τον θάνατό του συνελήφθησαν, υπέστησαν διάφορες παρεπόμενες ποινές και έξορίστηκαν.

Επί Νικηφόρου Α' ο Βαρδάνης μετά τήν καταστολή τής τυραννίδας του, παρὰ τους λόγους άπαθείας του αυτοκράτορα, δημεύεται και ύφίσταται τύφλωση από Λυκάονες, που του επιτέθηκαν όταν βρισκόταν στο κτήμα του. Οί πηγές, άλλες άμεσα άλλες έμμεσα, θεωροῦν ότι ή τύφλωση έγινε με αυτοκρατορική έντολή. Είναι πολὺ πιθανόν νά δόθηκε έντολή από τον Νικηφόρο, ο όποιος δέν μπορούσε νά επιβάλλει τήν ποινή αυτή γιατί είχε δώσει, όπως ήδη αναφέρθηκε, λόγους άπαθείας με ειδικές έγγυήσεις.

Η συνωμοσία ταγματικῶν και βασιλικῶν ανθρώπων είχε ως

143. ΜΠΟΥΡΔΑΡΗ, *Εικονομαχία και Δίκαιο*, σ. 94-95. Στην περίπτωση τών δύο αδελφών τήν επιμέλεια τής εκτέλεσης τής ποινής είχε ο έπαρχος. Η στίξη αυτή του προσώπου και του στέρνου ήταν ή αίτία τής προσωνυμίας τών δύο αδελφών: *οί Γραπτοί*. Η νομοθεσία δέν επιτρέπει τήν κακοποίηση του προσώπου σύμφωνα με διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου του έτους 315, C.I.9.47.17: «*quo facies, quae ad similitudinem pulchritudinis est coelestis figurata, minime maculetur*». Παρά ταῦτα τήν περίοδο αυτή δέν λάμβαναν υπ' όψη τήν διάταξη αυτή.

ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς ἐπιβληθοῦν οἱ ἀκόλουθες ποινές: δαρμός, ἔξορία, δήμευση.

Τὸ 808 ἔγινε στάση ἀρχόντων ὑπὲρ τοῦ Ἀρσαβήρ. Στὸν Ἀρσαβήρ ἐπιβλήθηκαν οἱ ποινές: δαρμός, κουρὰ σὲ μοναχό, ἔξορία στὴ Βιθυνία. Στοὺς ὑπολοίπους ἐπιβλήθηκε δαρμός, ἔξορία καὶ σὲ κάποιους δήμευση. Οἱ ποινές αὐτὲς ἐπιβλήθηκαν ὄχι μόνον σὲ κοσμικοὺς ἀρχοντες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκκλησιαστικούς: ἐπισκόπους, μοναχοὺς, στὸν σύγκελλο, στὸν σακελλάριο καὶ στὸν χαρτοφύλακα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ οἰκοδομηθεῖ ἡ Σερδικὴ τὸ στράτευμα στασίασε. Ὁ Νικηφόρος ὑπόσχεται εὐημερία καὶ τοὺς διαβεβαιώνει μὲ φρικτοὺς ὄρκους. Τελικὰ τοὺς καταπατᾶ καὶ ἐπιβάλλει στοὺς περισσότερους τὶς ποινές τοῦ δαρμοῦ, τῆς κουρᾶς καὶ τῆς ἔξορίας.

Τὸ 811 γίνεται ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Νικηφόρου ἀπὸ ἓναν στρατιώτη, ὁ ὁποῖος προφασίσθηκε ὅτι κατέχεται ἀπὸ δαιμόνιο. Ὁ αὐτοκράτορας διέταξε νὰ τὸν δέσουν, νὰ τὸν ἀσφαλίσουν στὸ ξύλο μαζί μὲ τοὺς πάσχοντες.

Ἐπὶ Μιχαὴλ Ραγγαβὲ πάλι μὲ ἐπίκεντρο τοὺς καίσαρες κάποιιοι θέλησαν νὰ τὸν ἀνατρέψουν. Ὁ Μιχαὴλ τοὺς ἐπέβαλλε ἡπιες ποινές. Οἱ πηγές δὲν ἀναφέρουν ποιὲς ἦταν αὐτὲς οἱ ἡπιες ποινές.

Ὁ Λέων Ε' φοβόταν τοὺς ἀρχοντες καὶ εἶχε ὡς κύριο ὄπλο ἐναντίον τους τὴν κατηγορία γιὰ ἐπιβουλή. Στὴν συνέχεια τοὺς καταδίκασε στὶς ἀκόλουθες ποινές: θανατικὴ, τύφλωση, ἀκρωτηριασμὸ μελῶν.

Ὁ Μιχαὴλ, ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας, καταδικάσθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα Ε' ὡς ἐπίβουλος σὲ θανατικὴ ποινὴ. Ἡ ἐκτέλεση θὰ γινόταν μὲ ἰδιάζοντα τρόπο: ρίψη στὴν κάμινο τοῦ παλατιοῦ γιὰ νὰ καεῖ. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐκτέλεσης τῆς ποινῆς ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὴ νομοθετικὴ ἐπιταγή. Ἡ Ἐκλογὴ ὄριζε ὅτι ἡ ἐκτέλεση γινόταν μὲ ξίφος καὶ δὲν ἐπέτρεπε τοὺς ἐξειδικασμένους τρόπους παρὰ μόνον σὲ δυὸ περιπτώσεις: ἐμπρησμὸ ἐκ προθέσεως μέσα σὲ πόλη καὶ ληστεία μὲ φόνο.

Ὁ ἐπαναστάτης Θωμᾶς καὶ ὁ θετὸς γιὸς του Ἀναστάσιος καταδικάσθηκαν σὲ ἀνασκολοπισμὸ, ἀφοῦ προηγουμένως διαπομπεύθηκαν καὶ τοὺς ἀπέκοψαν τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια. Ἀνασκολοπίσθηκαν καὶ δύο σημαντικὰ στελέχη τοῦ Θωμᾶ, ὁ Χοιρέας καὶ ὁ Γαζαρηνός, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης συνέχισαν νὰ μάχονται ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα.

Ο Θεόφιλος επιδείκνυε ευαισθησία στη δικαιοσύνη. Η δῆθεν, σύμφωνα με τις πηγές, αυτή ευαισθησία είχε ως στόχο τους επίβουλους και όσους γενικά θὰ ἤθελαν νὰ κινηθοῦν ἐναντίον του. Αὐτὸ συμβόλιζε καὶ ἡ μεταχείριση ποὺ ἐπιφύλαξε στοὺς στενοὺς συνεργάτες τοῦ πατέρα του. Ἐπὶ Θεοφίλου ὁ Θεόφοβος διέπραξε, ἐκούσια ἢ ἀκούσια, τυραννίδα. Ὅμως ἐπέστρεψε κοντὰ στὸν αὐτοκράτορα καὶ τελικὰ κατηγορήθηκε γιὰ καθοσίωση. Ὁ αὐτοκράτορας διέταξε νὰ κρατηθεῖ, νὰ φρουρεῖται στὶς καμάρες τοῦ Βουκολέοντος καὶ τέλος νὰ ἀποκεφαλισθεῖ.

Σύμφωνα με τὴν Ἐκλογή (17.3) ἡ ποινὴ ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ἔνοχο καθοσιώσεως εἶναι ἡ θανατικὴ. Ὅμως ὁ αὐτοκράτορας, σύμφωνα με τὴν ἴδια διάταξη, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀποφασίζει πῶς θὰ μεταχειρισθεῖ ποινικὰ τὸν ἔνοχο. Ἡ ἰουστινιάνεια νομοθεσία καὶ ἡ νομοθεσία τῶν ἐπόμενων μετὰ τὴν Ἐκλογή χρόνων ὀρίζουν ὅτι ἡ ποινὴ γιὰ τοὺς ἐνόχους ἐγκλημάτων κατὰ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι ἡ θανατικὴ¹⁴⁴. Στὴν πράξη ὅμως οἱ ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν ἦταν συνήθως ἡπιότερες ἀνάλογα μετὰ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ κάθε αὐτοκράτορας. Οἱ ποινὲς ἦταν ποικίλες. Ὑπῆρχαν, ὅμως, καὶ περιπτώσεις σπάνιες ποὺ δὲν ἐπιβάλλονταν ποινὲς ἢ πολλὲς φορὲς ἀκολουθοῦσε ἡ ἀπονομὴ χάριτος. Ἡ ἐπιβολὴ δηλαδὴ ἢ μὴ ἐπιβολὴ ποινῆς, παρ' ὅλο ὅτι ἡ νομοθεσία ἀπειλοῦσε ποινὴ γιὰ τοὺς ἐνόχους ἐγκλήματος καθοσιώσεως, καὶ τὸ εἶδος τῆς ποινῆς ἦταν θέμα αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς¹⁴⁵. Ἡ Ἐκλογή εἶναι τὸ νομοθέτημα, ποὺ ὀρίζει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἀνακρίνει καὶ βουλευέται ποιεῖν. Ὀρίζει δηλαδὴ ὅ,τι γινόταν στὴν πράξη: ὁ αὐτοκράτορας ἀποφασίζει. Ἡ διάταξη αὐτὴ δείχνει αὐτὸ ποὺ προκύπτει καὶ ἀπὸ ἄλλες διατάξεις: ἡ Ἐκλογή περιέχει καινοτομίες καὶ κάνει ρυθμίσεις σύμφωνα με τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ ὅσα ἐφαρμόζονταν στὴν πράξη.

Οἱ ποινὲς ποὺ ἐπιβλήθηκαν στοὺς ἐνόχους καθοσιώσεως ἀπὸ τὸ 726-843, τὴν περίοδο δηλαδὴ τῆς εἰκονομαχίας, εἶναι οἱ ἀκόλουθες: θανατικὴ (δι' ἀποκεφαλισμοῦ, ἀνασκολοπισμός), ἐξορία, τύφλωση, ἀκρωτηριασμοί (ἀποκοπὴ ἄνω καὶ κάτω ἄκρων, γλώσσας, μύτης),

144. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσιώσεις καὶ τυραννίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 157-164.

145. Γιὰ τὶς ποινὲς, ποὺ ἐπιβάλλονταν στὴν πράξη, βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ: *Καθοσιώσεις καὶ τυραννίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 164-168· *Καθοσιώσεις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (1056-1081)*, σ. 82-89· Τὸ ἐγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, σ. 225-227· Τὸ ἐγκλημα καθοσιώσεως κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ἀγγέλων, σ. 458-462.

δήμευση, δαρμός, κουρά, στιγματισμός προσώπου. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἔγινε καὶ διαπόμπευση καὶ κάποιους τοὺς φύλασαν (γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἐπικίνδunami) εἴτε κατ' οἶκον εἴτε σὲ φυλακὴ (στὸ πραιτώριο)¹⁴⁶.

Ἀπὸ τίς ποινὲς αὐτὲς πιὸ συχνὰ ἐπιβαλλόταν ἡ ἐξορία. Ἄλλωστε στὴν Ἐκλογὴ ἡ ποινὴ αὐτὴ προβλεπόταν ἀρκετὰ συχνά. Ἡ θανατικὴ ποινὴ ἐπιβάλλεται, ἐπίσης, δι' ἀποκεφαλισμοῦ καὶ ὄχι μὲ τοὺς ἐξειδικασμένους τρόπους ποὺ γίνεται πολλὰς φορὲς στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἀνασκολοπισμὸ ἔχουμε στὴν περίπτωση τοῦ Θωμᾶ. Ἡ ποινὴ ἦταν αὐστηρή, γιατί ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ εἶχε ταλαιπωρήσει γιὰ τρία χρόνια τὴν αὐτοκρατορία. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀποκοπὴ χερῶν καὶ ποδιῶν, κάτι ποὺ δὲν ἦταν σύνηθες. Ἀκρωτηριασμὸ καὶ τῶν δύο ἄκρων ἔχουμε καὶ στὴν ἐξ ἴσου σοβαρὴ περίπτωση τοῦ Ἀρτάβασδου. Ἀξιωματοῦχοι ποὺ ἦταν μαζί του ὑπέστησαν αὐτὴ τὴν ποινὴ. Σὲ μία περίπτωση, ἡ ὁποία δὲν ἐκτελέσθηκε, ἡ θανατικὴ ποινὴ θὰ γινόταν μὲ ἐξειδικασμένο τρόπο. Πρόκειται γιὰ τὴ θανατικὴ καταδίκη τοῦ Μιχαήλ τραυλοῦ ἐπὶ Λέοντος Ε'. Μία ἄλλη ποινὴ, ἡ δήμευση, ἐπιβαλλόταν εἴτε ὡς κύρια εἴτε ὡς παρεπόμενη. Ὡς παρεπόμενες ποινὲς ἐπιβάλλονταν ὁ δαρμός καὶ ἡ κουρά. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ ποινὴ τῆς τύφλωσης¹⁴⁷, ποὺ κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ἦταν ἡ πιὸ συνηθισμένη γιὰ τοὺς ἐνόχους ἐγκλήματος καθοσίωσης, ἐπιβάλλεται μὲν, ἀλλὰ σὲ λίγες περιπτώσεις (ἑπτὰ, ἐνῶ ἡ ἐξορία σὲ δεκατέσσερις περιπτώσεις, ὁ θάνατος σὲ δέκα περιπτώσεις) τὴν περίοδο αὐτὴ.

Ὡς ποινὴ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γενέσιο ὁ εὐνουχισμὸς¹⁴⁸. Πρόκειται πράγματι γιὰ ποινὴ; Ἀπὸ τὰ νομοθετικὰ κείμενα δὲν προκύπτει ὅτι ὑφίσταται τέτοια ποινὴ. Εἶναι δυνατόν, ὅμως, νὰ θεωρήσωμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος ποινῆς ἀκρωτηριασμοῦ. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴ

146. Γιὰ τίς βυζαντινὲς φυλακὲς βλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Οἱ βυζαντινὲς φυλακὲς» ἐν Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (ἐπ.), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο*, ἔκδ. Ἰδρυμα Γουλανρή-Χόρν, Ἀθήνα, 1997, σ. 317-336.

147. Γιὰ τὴν ποινὴ τῆς τύφλωσης, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται στὴ νομοθεσία ὡς ποινὴ γιὰ τοὺς ἐνόχους καθοσίωσης, βλ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ: *Καθοσίωσις καὶ τυρρανίς. Μακεδονικὴ δυναστεία*, σ. 166-167. Τὸ ἔγκλημα καθοσίωσης κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ἀγγέλων, σ. 461.

148. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, σ. 20. Ὁ Μιχαήλ Β' εὐνούχησε τὰ παιδιά τοῦ Λέοντος Β' καὶ σύμφωνα μὲ τὸν χρονογράφο: ...κάκεισε τῶν παίδων καταθλαδίαν ποινήν περιστοιχομένων...

Νεαρά 142.1 τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τῶν εὐνουχιστῶν τοὺς ἐν οἰωδήποτε τόπῳ τῆς ἡμετέρας πολιτείας εὐνουχίζειν τολμῶντας ἢ τολμήσαντας οἰονδήποτε πρόσωπον, εἰ μὲν ἄνδρες εἶεν οἱ τοῦτο τολμήσαντες ἢ καὶ τολμῶντες, ταῦτο τοῦτο παθεῖν ὁ πεποιήκασι. Ἀπὸ τῆς διάταξη αὐτῆ προκύπτει ὅτι ὁ εὐνουχισμὸς εἶναι ἔγκλημα (ἀξιοποίηση πράξη) καὶ ἐπιβάλλεται ὡς ποινὴ ὁ εὐνουχισμὸς σὲ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος διαπράττει αὐτὸ τὸ ἔγκλημα. Στὴν περίπτωση αὐτῆ πρόκειται γιὰ ταυτοπάθεια. Ἡ ταυτοπάθεια προβλέπεται ρητὰ στὸ βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μάλιστα τόσο στὸ κοσμικόν, ὅσο καὶ στὸ ἐκκλησιαστικόν, γιὰ τοὺς συκοφάντες. Αὐτοὶ ὑπόκεινται στὴν ἴδια ποινὴ πού ἐπισύρει τὸ ἔγκλημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἀδίκως καὶ ψευδῶς κατηγορήσαν κάποιον ἄλλον. Κατ' ἐξαίρεση, ὅμως, προβλέπεται καὶ γιὰ ἄλλες ἀξιοποινές πράξεις, ὅπως ὁ εὐνουχισμὸς προσώπου (Νεαρά 142 Ἰουστινιανοῦ), ἡ τύφλωση κάποιου ἀπὸ πρόθεση (Νεαρά 92 Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, ὁ ἔνοχος ἀπειλεῖται μὲ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς ὀφθαλμοῦ)¹⁴⁹. Στὴν περίπτωση ἐγκλήματος καθοσιώσεως ὁ εὐνουχισμὸς ἦταν ἓνα μέτρο προληπτικὸ πού ἐπιβαλλόταν κυρίως σὲ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, πού εἶχε ἀνατραπεῖ οὕτως ὥστε νὰ καταστοῦν ἀκίνδυνα, π.χ. Νικήτας, γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Ραγγαβέ, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἔγινε πατριάρχης μὲ τὸ ὄνομα Ἰγνάτιος, οἱ γιοὶ τοῦ Λέοντος Β' (ὁ ἓνας μάλιστα πέθανε κατὰ τὴν διαδικασία τοῦ εὐνουχισμοῦ). Καὶ αὐτό, γιατί σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ θεωρία ὁ αὐτοκράτορας ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀρτιμελής.

Συνηθισμένο, ἐπίσης, μέτρο γιὰ ὅσους ὑπέπεσαν σὲ ἔγκλημα καθοσιώσεως ἦταν ἡ κουρὰ σὲ μοναχόν. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τὴν περίοδο αὐτῆ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκαν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐγκατέλειπαν τὰ ἐγκόσμια καὶ ἔτσι καθίσταντο ἀκίνδυνοι. Ἀλλὰ καὶ ὁ αὐτοκράτορας πού ἀνατράπηκε καὶ μέλη τῆς οἰκογένειάς του εἴτε ἀκούσια εἴτε ἐκούσια ὑφίσταντο μοναχικὴ κουρὰ, π.χ. ὁ Θεοδόσιος καὶ ὁ γιὸς του¹⁵⁰, ὁ Μιχαὴλ Ραγγαβέσ καὶ τὰ παιδιά του. Ἀντίστοιχο προληπτικὸ μέτρο γιὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ὁ ἐγκλεισμὸς σὲ μονὴ χωρὶς μοναχικὴ κουρὰ, π.χ. ἡ περίπτωση τῆς συζύγου τοῦ Μιχαὴλ Ραγγαβέ, Προκοπίας, τῆς Εἰρήνης κ.ἄ. Προληπτικόν, ἐπίσης

149. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οἱ ποινές στὸ βυζαντινὸ δίκαιο», *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο*, σ. 13-65, ἰδίως γιὰ τὴν ταυτοπάθεια καὶ τίς ἀνταποδοτικὲς ποινές σ. 50-51.

150. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, I, σ. 390.

μέτρο ἦταν καὶ ἡ ἀσφαλῆς φύλαξη τῶν ὑπόπτων εἴτε κατ' οἶκον εἴτε σὲ φυλακὴ.

Σύμφωνα μὲ τις ἀφηγήσεις τῶν χρονογράφων σὲ κάποιες περιπτώσεις πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς ὁ ἔνοχος καθοσίωσης διαπομπεύθηκε. Περιγράφουν δὲ μὲ λεπτομέρειες τὴ διαπόμπευση π.χ. τοῦ Ἀρτάβασδου, τοῦ Θωμᾶ, τοῦ πατριάρχη Ἀναστασίου. Ἡ διαπόμπευση, δηλαδή ἡ ὑποβολὴ σὲ δημόσιο ἐξευτελισμὸ, ἀποτελεῖ ἠθικὴ μείωση γιὰ τὸν κατάδικο. Ἀπὸ ὅσα ἤδη ἔχουν ἐκτεθεῖ στὸ πρῶτο μέρος προκύπτει ὅτι ἡ διαπόμπευση ἦταν παρεπόμενη «ποινή» καὶ ἐπιβαλλόταν σὲ ὀρισμένες κατηγορίες ποινῶν, ἰδίως στὴ μαστίγωση, στὸν ἀκρωτηριασμὸ ἢ στὴν ἐξορία. Διαπόμπευση μελῶν τοῦ σώματος (τοῦ κεφαλιοῦ) γινόταν καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς ἐνόχου ἐγκλήματος καθοσίωσης. Ἡ μνεία τῆς διαπόμπευσης στὶς νομικὲς πηγὲς εἶναι σπανιότατη καὶ γίνεται σὲ πηγὲς μεταγενέστερων χρονικῶν περιόδων ἀπὸ τὴν ἐξεταζόμενη¹⁵¹. Οἱ σχετικὲς περιγραφὲς τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν εἶναι ἰδιαίτερα γλαφυρές¹⁵². Πάντως ἡ ἠθικὴ μείωση τοῦ προσώπου ἐντοπίζεται σὲ μερικὲς ποινὲς ἀπὸ τὴ φύση τους καὶ ἀποτελοῦν τὸ κέντρο βάρους τους, ὅπως π.χ. στὴν ποινὴ τῆς κουρᾶς. Σὲ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ἡ μείωση αὐτὴ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου ἐκτέλεσης τῆς ποινῆς.

Ὁ αὐτοκράτορας τελικὰ ἦταν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν κείμενη νομοθεσία, ἀποφάσιζε γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ποινῆς καὶ ποιᾶς ἢ τὴν μὴ ἐπιβολὴ ποινῆς. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ἦταν θέμα αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἄλλοι αὐτοκράτορες τηροῦσαν τὸν νόμο, ἄλλοι ἐπέβαλλαν ἀυστηρὲς ποινὲς καὶ ἄλλοι πιὸ ἐπιεικεῖς, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Ραγγαβὲς καὶ ὁ Νικηφόρος Α', οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τις ἀφηγήσεις τῶν χρονογράφων, ἐπέβαλλαν ἥπιες ποινὲς.

Ὅταν ὁ σκοπὸς τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα εἶχε ἐπιτευχθεῖ καὶ ὁ νόμιμος αὐτοκράτορας εἴτε ἀνατρεπόταν εἴτε φο-

151. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, 18.5 (ἐκδ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ - Μ. ΧΡΟΝΗ), σχετικὰ μὲ παράβαση τῶν ἀρτοποιῶν: «...ὁ τοιοῦτος τὴν διὰ δαρμοῦ καὶ κουρᾶς καὶ θριάμβου καὶ διηνεκοῦς ἐξορίας ὑπομένετω τιμωρίαν». – *Νεαρὰ πατριάρχου Ἀθανασίου* (πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ νεαρὰ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Γέροντος τοῦ 1306), ὅπου στὸ κεφ. 3 προβλέπεται ἡ ποινὴ αὐτὴ γιὰ τὴν πορνεία τῶν (ἀγάμων) γυναικῶν.

152. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ ποινὲς στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, σ. 47-48. – Σύμφωνα μὲ τις πηγὲς γινόταν διαπόμπευση καὶ μετὰ θάνατον, π.χ. τῶν κεφαλῶν (βλ. παραπάνω).

νεύοταν τότε ή τυραννίς τέως είς έννομον μετεποιείτο αρχήν. Στις περιπτώσεις αυτές όχι μόνον δέν ύπήρχε τιμωρία για αυτούς που ένήργησαν έναντίον του νόμιμου αυτοκράτορα, αλλά αντίθετα ό νέος αυτοκράτορας τους ανάμειβε. Παρά ταύτα αυτοί δέν έπαυαν να είναι ένοχοι καθοσίωσης, αυτός δηλαδή που διέπραττε καθοσίωση έθεωρείτο (ήταν) πάντοτε ένοχος και έτιμωρείτο κατ' έπιταγήν είτε του ανθρώπινου είτε του θείου δικαίου¹⁵³. Είναι χαρακτηριστικό τó παράδειγμα τών συνεργών του Μιχαήλ Β' του Τραυλου στή δολοφονία του Λέοντος Ε'. Ο Μιχαήλ τους ανάμειψε όλους με άξιώματα. Όταν ανέβηκε, όμως, στον θρόνο ό γιός του Θεόφιλος τους τιμώρησε¹⁵⁴ σύμφωνα με τόν νόμο, ως ένόχους καθοσίωσης, γιατί σκότωσαν χριστόν Κυρίου βασιλέα και μάλιστα μέσα σε ναό.

153. ΜΠΟΥΡΔΑΡΗ: *Καθοσίωσις και τυρραννίς. Μακεδονική δυναστεία*, σ. 170-171· *Καθοσίωσις και τυρραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους (1056-1081)*, σ. 88-89. Σύμφωνα με τή βυζαντινή πολιτική θεωρία τήν τιμωρία σε αυτούς επέβαλλε ή θεία δίκη.

154. Οι νεώτεροι έπιστήμονες δίνουν διάφορες έρμηνείες για τó συγκεκριμένο θέμα (βλ. ό.π. ύποσ. 100) . Ο ΑFINOGENOV, *The conspiracy of Michael Traulos*, σ. 333, άμφισβητεί τήν εκτέλεση τών δολοφόνων του Λέοντος Ε' επί Θεοφίλου. Με βάση ένα χωρίο από τόν Βίο Εϋθυμίου Σάρδεων γράφει: «*The only possible meaning... seems to be that Michael II punished the murderers of Leo... Is then the story of the execution of Leo's murderers by Theophilos just another fanciful piece of literature? After all, it would not be particularly amazing, especially if we take into account the famous story of the bride-show, which looks more and more like a pure fantasy. We might speculate that Michael II punished only the immediate perpetrators, whereas Theophilos punished those who masterminded the plot, but that is improbable, because one of the main conspirators, Theokistos, not only did not fall from grace but remained a high-ranking official and one of the most trusted courtiers throughout the reign of Theophilos*». Καταλήγει ότι τελικά τó χωρίο από τόν Βίο Εϋθυμίου δείχνει ότι οι προπαγανδιστικές προσπάθειες του Μιχαήλ απέτυχαν να πείσουν τουλάχιστον κάποιους από τους Βυζαντινούς, αλλά δέν άποτελεί και άπόδειξη ότι ή δολοφονία του Λέοντος είχε σχεδιασθεί από τόν Μιχαήλ πριν από τή σύλληψή του «*rather than improvised in a desperate situation. If the actual conspiracy was organized while Michael was in jail, that indeed gave him the possibility to dissociate himself from the murder, which he obviously tried to do*».

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ*

Ο Στέλιος Σεφεριάδης και τα μάρμαρα του Παρθενώνα: μια πρώτη προσέγγιση στην περίοδο του Μεσοπολέμου

I. Εισαγωγή

Το ζήτημα των Μαρμάρων του Παρθενώνα ή των Ελγίνειων Μαρμάρων, όπως τα αποκαλούσαν παλαιότερα στο εξωτερικό, αλλά και στην Ελλάδα¹, και όπως τα ονομάζει ο ίδιος ο Στέλιος Σεφεριάδης², είχαν επισύρει σποραδικά μόνο κατά τον 19^ο αιώνα την προσοχή των Ελλήνων επιστημόνων, ιδιαίτερα των ιστορικών³, ακόμα δε λιγότερο είχαν προκαλέσει αντιδράσεις στο πολιτικό επίπεδο⁴. Όσον αφορά δε την προσέγγιση του θέματος αυτού από την πλευρά του διεθνούς δικαίου, παρατηρεί κανείς την πλήρη απουσία σχετικών μελετών όχι μόνο τόσο στην αλλοδαπή όσο και, ιδιαίτερα, στην Ελλάδα. Απουσία που προκαλεί ερωτηματικά και που φαίνεται να συνδέεται τόσο με το

* Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Η ονομασία «Μάρμαρα του Παρθενώνα» είναι σχετικά πρόσφατη και σχετίζεται με τη φροντίδα να «αποσυνδεθούν» από τη βάρβαρη συμπεριφορά του Λόρδου Έλγιν. Για άλλους, όμως, η χρήση της ονομασίας «Ελγίνεια Μάρμαρα» εξυπηρετεί, για τον ίδιο ακριβώς λόγο, τα συμφέροντα της ελληνικής πλευράς, αφού, εξαιτίας αυτού του βάρβαρου χαρακτήρα, θα πρέπει τα Μάρμαρα να επιστραφούν στην Ελλάδα. Και αυτό υπενθυμίζεται διαρκώς με τη βεβαρυμένη ονομασία «Ελγίνεια Μάρμαρα». Βλ. πιο αναλυτικά ΑΝΤ. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, *Η επιστροφή των Μαρμάρων του Παρθενώνα και το Δίκαιο*, στο: Ε. ΤΡΟΒΑ (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σ. 469, υποσ. 1.

2. Βλ. τη μελέτη του, που αποτελεί αντικείμενο της παρούσας συμβολής, S. SÉFÉRIADÈS, «La question du rapatriement des Marbres d'Elgin considérée plus spécialement au point de vue du Droit des Gens», *Revue de Droit International* 3 (1932) 1-32.

3. Για μερικά παραδείγματα ιστορικών δημοσιεύσεων της εποχής, βλ., μεταξύ άλλων, ΑΝΤ. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, *ό.π.*, σ. 470.

4. Ο ίδιος ο ΣΤ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ θεωρεί ότι η έλλειψη αντίδρασης των Αθηναίων στην «επιχείρηση» του Έλγιν οφειλόταν στο «Etat lamentable de l'intellect des Athéniens», *ό.π.*, σ. 11.

γενικότερο πολιτικό πλαίσιο αδράνειας ως προς το ζήτημα αυτό, όσο και με την ένδεια στην Ελλάδα την εποχή εκείνη νομικών του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου⁵.

Το έργο αυτό, της σύνδεσης των Μαρμάρων του Παρθενώνα με το Διεθνές δίκαιο, έμελλε να πραγματοποιήσει ο Στέλιος Σεφεριάδης, λαμπρός και διεθνώς αναγνωρισμένος ειδικός στα θέματα του Διεθνούς δικαίου και ταυτόχρονα διανοούμενος με ευρύτατο πεδίο ενδιαφερόντων σε διάφορους τομείς της «κουλτούρας»⁶, αλλά και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Αρχαία Ελλάδα⁷, που φαίνεται να έχει σχέση και με τον τόπο καταγωγής του, την Σμύρνη⁸. Ο συνδυασμός αυτός κουλτούρας και δικαίου παρουσιάζεται ανάγλυφα στη μελέτη για τα Μάρμαρα, όταν ο Σεφεριάδης κατανέμει τα επιχειρήματα υπέρ του επαναπατρισμού τους σε δύο κατηγορίες: τα “Arguments d’ordre moral of artistique”⁹ και « la question de droit »¹⁰. Και ενώ είναι

5. Είναι γνωστό ότι μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο διδασκόταν από τους θεωρητικούς συνταγματολόγους Ν. Ν. Σαρίπολο και Γ. Ν. Σαρίπολο. Για το έργο αυτών των πανεπιστημιακών διδασκάλων, βλ. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑ, «Ο Νικόλαος Σαρίπολος και η πρώτη διδασκαλία του διεθνούς δικαίου, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1848)», ΕΚΠΑ, *Επίσημοι Λόγοι*, 2003-2006, Μέρος Β', Αθήνα 2007, σ. 203 επ. και Ι. ΣΤΡΙΜΠΗ, «Η απαρχή της επιστήμης του Διεθνούς Δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα», στο: *Νικόλαος Ιωάννου Σαρίπολος*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011, σ. 175 επ.

6. Ο Στ. Σεφεριάδης, πλην των άλλων, υπήρξε και ποιητής, ενώ είχε εκτεταμένες γνώσεις στο πεδίο της μουσικής. Για τον Στ. Σεφεριάδη, ως μία ιδιαίτερη μορφή διανοούμενου κατά τον Μεσοπόλεμο, βλ. ΤΗ. ΣΚΟΥΤΕΡΙΣ, «The vocabulary of progress in interwar international law. An intellectual portrait of Stelios Seferiades», *European Journal of International Law* (2005) 823-826. Μπορεί να θεωρηθεί χωρίς σημασία το γεγονός ότι μέσα σ' αυτό το κλίμα κουλτούρας και διανοήσης, ο γιος του Στ. Σεφεριάδη, ο Γιώργος Σεφέρης, αναδείχθηκε σε έναν από τους σπουδαιότερους Έλληνες ποιητές (βραβείο Νόμπελ ποίησης, 1969);

7. Πλην της μελέτης του για τα Μάρμαρα του Παρθενώνα, ο Στ. Σεφεριάδης έγραψε μελέτες και για τα εξής θέματα: S. SÉFÉRIADÈS, «Etude sur la proclamation annuelle de l'Archonte éponyme à Athènes», *Revue Générale du Droit* (1906), του ΙΔΙΟΥ, «La conception de la neutralité dans l'ancien droit hellénique», *Revue de Droit International et de Législation Comparée* (1935) 641-662.

8. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας άλλος διακεκριμένος διεθνολόγος, που ασχολήθηκε με το διεθνές δίκαιο και την αρχαία Ελλάδα, ο Γ. Τενεκίδης, καταγόταν και αυτός από τη Σμύρνη. Βλ. ιδιαίτερα τα μαθήματά του στην Ακαδημία του Διεθνούς Δικαίου της Χάγης: G. S. TENEKIDES, «Droit international et communautés fédérales dans la Grèce des cités (Vème - IIIème siècle avant J.C.)», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, σ. 469-649.

9. Οπ.π., (υποσημ. 2), σ. 8-15.

10. Οπ.π., σ. 15-30.

αναμφίβολο ότι με το πρώτο αυτό μέρος της μελέτης του ο Σεφεριάδης επιδιώκει να θίξει τις φιλελληνικές –ιδιαίτερα ως προς την Αρχαία Ελλάδα– χορδές των ανά την Εσπερία διανοουμένων, τα θιγόμενα εκεί ζητήματα δεν περιορίζονται στο «συγκινησιακό» απλώς επίπεδο, αλλά έχουν σχέση και με πιο πρόσφατα επιχειρήματα των Βρετανών υπέρ της μη-επιστροφής των Μαρμάρων στην Ελλάδα. Αναφέρω χαρακτηριστικά το επιχείρημα της «διάσωσης» από τον Λόρδο Έλγιν των Μαρμάρων που κινδύνευαν από την παραμονή τους στον Παρθενώνα και σχετικά με το οποίο ο Σεφεριάδης απαντά ότι:

« Le second et le meilleur des arguments invoqués par lord Elgin – celui des risques courus par le Parthénon – aurait pu nous sembler absolument plausible, si, en vérité, les risques de destruction de ces édifices fussent apparus à la fois comme imminents et comme impossibles à éviter par tout autre moyen, dont l'Angleterre pouvait disposer à cette époque. Du reste en supposant même qu'il fût ainsi, lord Elgin aurait dû se présenter par devant le tribunal de l'humanité pensante non point comme un ravisseur, agissant pour son propre compte, ou même pour le compte de son pays, mais comme un dépositaire nécessaire d'un objet dont il avait voulu assumer la garde, ayant, en conséquence, l'obligation de rendre cet objet à qui de droit. On ne saurait prétendre en effet qu'on se précipite au sauvetage d'une chose si on n'agit ainsi que pour se l'approprier »¹¹.

Είναι καιρός, τώρα, να εξετάσουμε τα επιχειρήματα του Διεθνούς δικαίου που επικαλέσθηκε ο Στ. Σεφεριάδης τόσο σε σχέση με το υπάρχον τότε διεθνές δίκαιο, όσο και την εξέλιξή του, ιδιαίτερα επ' ευκαιρία του Β' Παγκοσμίου πολέμου.

I. Τα νομικά επιχειρήματα για την επιστροφή (repatriement)¹² των Μαρμάρων

Τα επιχειρήματα αυτά εδράζονται σε τρεις βάσεις: (1) Το φυσικό

11. Οπ.π., σ. 9.

12. Η χρησιμοποίηση του όρου «επαναπατρισμός» (repatriement) των Μαρμάρων από τον Στ. Σεφεριάδη έχει μια έντονη νότα συναισθηματικού χαρακτήρα και είναι προσαρμοσμένη στο πνεύμα της εποχής. Σήμερα χρησιμοποιούνται οι όροι «επιστροφή (return) και «απόδοση» (restitution). Ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται σε περίπτωση παρανόμως εξαχθέντων πολιτιστικών αγαθών, ενώ ο δεύτερος για τις περιπτώσεις παρόμοιων αγαθών που εκλάπησαν από τον ιδιοκτήτη τους. Όπως όμως επισημαίνεται, ο όρος «επαναπατρισμός» θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί. Βλ. σχετικά T. SCOVAZZI, «Ethical principles and legal rules in the field of return of cultural properties», στο: UNESCO, 15th sess. of the Intergovernmental Committee for promoting the return of cultural properties to its countries of origin or its restitution in case of illicit appropriation (11-14.5.2009), (Working documents), σ. 2 υποσ. 1.

δίκαιο, (2) τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου, και (3) το διεθνές εθιμικό δίκαιο. Από αυτές τις τρεις νομικές βάσεις ο Στ. Σεφεριάδης δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην τρίτη, αυτή του διεθνούς εθιμικού δικαίου.

1. Το φυσικό δίκαιο

Με τον όρο αυτό ο Στ. Σεφεριάδης αναφέρεται αφενός στη γενική ηθική (*morale générale*), αφετέρου στο *οικουμενικό συμφέρον* (*intérêt universel*) για σεβασμό που οφείλεται στην καλλιτεχνική κληρονομιά των άλλων. Από το φυσικό δίκαιο ο συγγραφέας συνάγει ότι καταδικάζεται η αφαίρεση των καλλιτεχνικών έργων που ανήκουν στη δημόσια περιουσία (*domaine public*) ενός ξένου κράτους¹³. Αυτό το «φυσικό δίκαιο» το στηρίζει από τη μία μεριά στην καταστροφή που επήλθε στα Μάρμαρα του Παρθενώνα κατά τη φάση της αφαίρεσής τους, καταστροφή που δεν ήταν προϊόν κάποιας αμέλειας, αλλά έγινε σε πλήρη γνώση αυτού του αποτελέσματος¹⁴, αντιπαραθέτει δε αυτή τη συμπεριφορά με τη συμπεριφορά σε αντίστοιχες περιπτώσεις του Ναπολέοντα Βοναπάρτη και άλλων προκατόχων του που θεώρησαν ότι δεν πρέπει να προβούν σε μετακίνηση έργων οι οποίες θα προκαλούσαν ζημιά σ' αυτά¹⁵. Από την άλλη πλευρά, στην απόρριψη της θέσης του Λόρδου Έλγιν –που στηριζόταν σε ιστορικά προηγούμενα– ότι η μεταφορά των Μαρμάρων του Παρθενώνα στο Λονδίνο θα συνέβαλε στην καλλιτεχνική διδασκαλία στον πολιτισμένο κόσμο γενικά και ειδικά στον αγγλοσαξονικό πληθυσμό¹⁶. Η απόρριψη αυτή από

13. S. SÉFÉRIADÈS, *όπ.π.*, (υποσημ. 2), σ. 15-16.

14. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απόσπαση των Μαρμάρων έγινε κατά τρόπο που προκάλεσε την αντίδραση και αυτού του Τούρκου φρούραρχου της Ακρόπολης. Βλ. Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ / Μ. ΦΙΛΙΠ, *Στοιχεία της ιστορίας της περί των αρχαιοτήτων μέριμνας από την Τουρκοκρατία μέχρι της Οθωνικής περιόδου*, Αθήνα 1973, σ. λα'.

15. S. SÉFÉRIADÈS, *όπ.π.*, σ. 10.

16. *Όπ.π.*, σ. 11. Αυτή η επιχειρηματολογία αναπτύχθηκε ακόμα εντονότερα στην Έκθεση της Επιτροπής του αγγλικού Κοινοβουλίου, αρμόδιας για την αγορά από το Βρετανικό Δημόσιο των Μαρμάρων (1816):

"[...] no country can be better adapted than our own to afford an honorable asylum to these monuments of the school of Phidias, and of the administration of Pericles; where, secure from further injury and degradation, they may receive that admiration and homage to which they are entitled, and serve, in return, as models and examples to those, who by knowing how to revere and appreciate them, may learn first to imitate, and ulti-

τον Στ. Σεφεριάδη γίνεται στη βάση δύο επιχειρημάτων: πρώτο ότι, όπως συμβαίνει και με την προστασία της νόμιμης κληρονομιάς ενός ανηλίκου ή ενός προσώπου υπό απαγόρευση ή ενός ατόμου κατώτερης παιδείας –κληρονομιά στην οποία περιλαμβάνεται ένας αριθμός αντικειμένων των οποίων η βαθύτερη ύπαρξη (*intégale existence*) ενδιαφέρει το σύνολο των διανοουμένων– θα έπρεπε να αναγνωρίσει κανείς στα πρόσωπα που θα διέθεταν μία υπέρτερη διάνοηση το δικαίωμα να διασπάσουν αυτά τα αντικείμενα και να αφαιρέσουν ένα μέρος από αυτά, με αποτέλεσμα να καταστρέψουν ένα μέρος τους και να αφήσουν τα υπόλοιπα σε κατάσταση καταστροφής; Και δεν θα έπρεπε κανείς να θεωρήσει μάλλον ότι σ' αυτά τα ανώτερα όντα πέφτει η υποχρέωση, εξαιτίας αυτής ακριβώς της ανωτερότητας, να αποτελέσουν εν είδει ιερής αποστολής για τον πολιτισμό, τους φυσικούς φύλακες και υπερασπιστές αυτής της πνευματικής κληρονομιάς ...; δεν είναι σωστό να δίδει κανείς το κακό παράδειγμα σε ανθρώπους ή σε λαούς με λιγότερο αναπτυγμένη πνευματική εκπαίδευση¹⁷.

Και συνεχίζει ο Στ. Σεφεριάδης σε σχέση με τη μεταφορά στο Λονδίνο των Μαρμάρων της Ακρόπολης: το επιχείρημα που υποστηρίχθηκε από την Επιτροπή του (βρετανικού) Κοινοβουλίου, ότι με τον τρόπο αυτό τελειοποιείται η καλλιτεχνική διαπαιδαγώγηση ενός κοινού που είναι σε θέση να εκτιμήσει τα έργα αυτά, πάσχει από δύο πλευρές: πρώτο ότι αυτοί που δεν διστάζουν να θεωρήσουν εαυτούς ως μόνους στην υφήλιο οι οποίοι μπορούν να κατανοήσουν τις ομορφιές της ελληνικής αρχιτεκτονικής, αυτοί οι ίδιοι δεν ήταν σε θέση να συλλάβουν παρά μόνο ένα μικρό μέρος αυτής της ομορφιάς. Γιατί « *la beauté complète est essentielle de l'architecture péricléenne, leur échappait de totale faire; et que, somme toute les exemples et les modèles que Londres offrait aux civilisés n'étaient que tronçons d'exemples, insuffisants pour compléter l'éducation artistique de ceux dont les œuvres futures pourraient être appelées à rivaliser ces exemples* »¹⁸.

Δεύτερο, –και εδώ ο Στ. Σεφεριάδης υπογραμμίζει την ενότητα του καλλιτεχνικού αντικειμένου, όχι ασφαλώς από νομική πλευρά, αλλά

mately to rival them". Κείμενο στο: J. GREENFIELD, *The return of cultural treasures Cambridge U. Press*, 1989, σ. 68.

17. S. SÉFÉRIADÈS, *όπ.π.*, σ. 12-13.

18. *Όπ.π.*, σ. 13.

από αισθητική-καλλιτεχνική πλευρά– ότι ασφαλώς, μπορεί κανείς στο Λονδίνο, όπως ακριβώς και στην Αθήνα, να θαυμάσει, από πλευράς καθαρά της γλυπτικής τέχνης, την ωραία κεφαλή αλόγου που η ομάδα του Έλγιν απέσπασε από την άκρα ανατολική πλευρά του Παρθενώνα, καθώς επίσης την Καρυάτιδα που «απήχθη» από το Ερεχθείον. Αλλά « tout à fait certainement ces parcelles des merveilleux monuments, là ou ils gisent des nos jours, ne font l'effet que de tronçons épars d'une statue brisée, comme l'Acropole tout entière et dans son ensemble peut être considérée comme une seule statue, une seule pièce à la fois sculpturale et architecturale »¹⁹. Αυτή η πρωτοποριακή, για την εποχή, της αντίληψης του Σεφεριάδη, άνοιξε το δρόμο όχι μόνο από μία *lege ferenda* άποψη, αλλά και, μερικώς τουλάχιστον, από πλευράς θετικού διεθνούς δικαίου. Έτσι, στη διεθνή Διάσκεψη υπό την αιγίδα της UNESCO, που διεξήχθη στην Αθήνα (17-18 Μαΐου 2008), τονίζεται στα συμπεράσματα:

“certain categories of cultural property are (irrevocably) identified by reference to the cultural context in which they were created (unique and exceptional artworks and monuments, ritual objects, national symbols, ancestral remains, dismembered pieces of outstanding works of art). It is their original context that gives them their authenticity and unique value”²⁰.

Αλλά και στην έκτακτη Σύνοδο του I.C.P.C.C.P. στη Σεούλ (25-28 Νοεμβρίου 2005) υπογραμμίζεται ότι:

“certain categories of cultural property full reveal their authenticity and unique value only in the cultural context in which they war created”²¹.

Όσον αφορά δε τις εξελίξεις στο επίπεδο του θετικού διεθνούς δικαίου, έστω και κατά τρόπο αποσπασματικό, αναφέρονται οι ρυθμί-

19. Όπ.π., σ. 15. Ας σημειωθεί, σε σχέση με αυτό το επιχείρημα της καλλιτεχνικής ενότητας του πολιτιστικού αντικειμένου, ότι νεώτερες αντιλήψεις πηγαίνουν παρακάτω, αφού περιλαμβάνουν στην ενότητα αυτή όχι μόνο το ίδιο το πολιτιστικό αντικείμενο –εν προκειμένω τον Παρθενώνα– αλλά και την «πολιτιστική τοποθεσία» (cultural site), που αποτελεί το σύνολο διαφόρων μνημείων και αντικειμένων. Και όπως υπογραμμίζεται “that and culture are always associated with a geographical and historical milieu. Archeological evidence should be preserved *in situ*”. T. SCOVAZZI, όπ.π. (υποσημ. 12), σ. 30.

20. Αναφερόμενο από τον T. SCOVAZZI, όπ.π., σ. 30.

21. Ibid.

σεις για την World Heritage List²², η Σύμβαση UNIDROIT²³ και η Σύμβαση για την προστασία της υποθαλάσσιας πολιτιστικής κληρονομιάς²⁴.

Η προσέγγιση αυτή του Στέλιου Σεφεριάδη θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αποτελεί τη διανοητική βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν τα μεταγενέστερα επιχειρήματα και αντιλήψεις, οι οποίες σταδιακά μετατρέπονται σε κανόνες του θετικού διεθνούς δικαίου. Και, ενώ είναι αμφίβολο αν αυτές οι αντιλήψεις εντάσσονται στην έννοια αυτού που ονομάζεται «*morale internationale générale*»²⁵, αντίθετα το προβαλλόμενο από τον Στ. Σεφεριάδη επιχείρημα για το «*intérêt universel du respect dû au patrimoine artistique d'autrui*»²⁶ αποτελεί ένα στέρεο έδαφος πάνω στο οποίο μπορούν να στηριχθούν οι μεταγενέστερες νομικές εξελίξεις.

2. Οι γενικές αρχές

Ο Στ. Σεφεριάδης αναφέρεται στις «γενικές αρχές» χωρίς τις οποίες το δίκαιο γενικά και πιο ειδικά το σύγχρονο διεθνές δίκαιο δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Αυτές οι αρχές είναι «της δικαιοσύνης, της

22. Η ακεραιότητα αποτελεί ένα μέτρο που αποσκοπεί στην προστασία της συνολικότητας (wholeness) και της άθικτης κατάστασης (intactness) της κληρονομιάς. Βλ. γενικότερα για τη Σύμβαση αυτή, Ε. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, «Internations and internal measures of protection of the Archaeological Heritage», στο: *Archaeological Heritage: current trends in its legal protection*, Athens 1995, σ. 117 επ.

23. Βλ. άρθρο 5 § 3, το οποίο προβλέπει ότι ένα δικαστήριο ή άλλη αρμόδια Αρχή ενός Κράτους θα διατάσσει την επιστροφή ενός παράνομα εξαχθέντος πολιτιστικού αντικειμένου αν το αιτούν Κράτος αποδείξει ότι η μετακίνηση του αντικειμένου από το έδαφός του βλάπτει (impairs) σημαντικά το συμφέρον του στην ακεραιότητα (integrity) ενός σύνθετου αντικειμένου.

24. Οι κανόνες στο Παράρτημα στη Σύμβαση αυτή προβλέπουν ότι:

“[...] the protection of underwater cultural heritage through *in situ* preservation shall be considered as the first option” (Rule 1) and that “the commercial exploitation of underwater cultural heritage for trade or speculation or its irretrievable dispersal is fundamentally incompatible with the protection and proper management of underwater cultural heritage” (Rule 2).

25. Ο Στ. Σεφεριάδης θεωρεί εξάλλου ότι αυτή η αφαίρεση των Μαρμάρων αποτελεί, από πλευράς ηθικής και καλλιτεχνικής, ένα «έγκλημα κατά της ομορφιάς» (crime de lèse-beauté), όταν, για να φτάσει κανείς στον επιδιωκόμενο σκοπό, δεν διστάζει να καταστρέψει (saccager) μνημεία μιας ανεκτίμητης καλλιτεχνικής αξίας, βλ. RCADI, όπ.π., σ. 16.

26. Ibid.

ισότητας, του αμοιβαίου σεβασμού, της αλληλεξάρτησης, που βασίζονται όλες στην αλληλεγγύη των κρατών-μελών της διακρατικής κοινότητας, στο πλαίσιο της οποίας εμφανίζονται, ζουν, αναπτύσσονται και εξελίσσονται»²⁷. Αυτές οι γενικές αρχές δεν αντιστοιχούν όμως στις «γενικές αρχές του δικαίου», που αποτελούν ανεξάρτητη πηγή του διεθνούς δικαίου²⁸, ούτε όμως και «γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου», δηλαδή διεθνές εθιμικό δίκαιο²⁹, όπως φαίνεται να διατείνεται ο Στ. Σεφεριάδης:

«Ainsi, souvent telles conceptions et pratiques coutumières apparaissent comme du droit international nouveau, constitue au fond quelques uns de ces principes généraux ... »³⁰

Αυτές οι «γενικές αρχές», ενώ αποτελούν ένα αξιακό υπόβαθρο – και μάλιστα όχι πάντοτε και όχι γενικότερα αποδεκτό– δεν συνιστούν διεθνές εθιμικό δίκαιο, ακόμα και για τη σημερινή εποχή, όπου οι σχέσεις ανάμεσα στα κράτη έχουν περάσει υποτίθεται από τη φάση της συνεργασίας και συντονισμού στη φάση της αλληλεγγύης³¹.

3. Το διεθνές εθιμικό δίκαιο

Ο Στ. Σεφεριάδης ξεκινά τη μελέτη του στο σημείο αυτό με ένα αξίωμα: ότι το έθιμο, πηγή του δικαίου, εμφανίζεται με την επανάληψη παρόμοιων πράξεων, με την προϋπόθεση ότι αυτή η επανάληψη βασίζεται στη γενικά διδασκόμενη (enseignée) ηθική³². Πράξεις ταυτόσημες, αλλά αντίθετες προς την ηθική και ως τέτοιες απορριπτόμενες, δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν «έθιμο», όποια και να είναι η συχνότητα της περιοδικότητάς τους. Σε παρόμοιες περιπτώσεις βρίσκεται κανείς απλώς μπροστά σε καταδικαστέες συνήθειες, που δεν θα μπορούσαν να επιβληθούν στον δικαστή³³. Με την παραπάνω διατύπωση, ο συγγραφέας εκφράζει ασφαλώς μια «ηθικοποιημένη»

27. Όπ.π., σ. 16-19.

28. Για τις γενικές αρχές του δικαίου, βλ. A. VERDROSS, *Les principes généraux du droit dans la jurisprudence internationale*, RCADI, 1935. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, *Διεθνές Δίκαιο*, Ι, 3^η έκδ., Αθήνα 2004, σ. 243 επ.

29. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, όπ.π., (υποσημ. 2), σ. 239 επ.

30. S. SEFERIADES, όπ.π., (υποσημ. 2), σ. 16.

31. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, όπ.π., σ. 42.

32. S. SÉFÉRIADÈS, όπ.π., σ. 17.

33. Ibid.

αντίληψη του διεθνούς εθιμικού δικαίου, η οποία όμως συγχέει δύο πράγματα: από τη μία μεριά, το κατά πόσον ένας συγκεκριμένος εθιμικός κανόνας επιβάλλει μία μη - ηθικού χαρακτήρα συμπεριφορά –και εδώ ο Στ. Σεφεριάδης θα είχε δίκιο–, και από την άλλη, το κατά πόσο ο κανόνας αυτός δεν απαγορεύει μία συγκεκριμένη συμπεριφορά, δηλαδή δεν τη θεωρεί ως παράνομη³⁴.

Στη συνέχεια ο Στ. Σεφεριάδης εξετάζει τους συγκεκριμένους κανόνες του διεθνούς εθιμικού δικαίου που αφορούν το ζήτημα της καταστροφής ή την αφαίρεση των πολιτιστικών αγαθών ενός κατακτημένου κράτους. Κάνει ασφαλώς τη διάκριση ανάμεσα στον κανόνα του διεθνούς εθιμικού δικαίου και αυτόν της διεθνούς αβροφροσύνης (*courtoisie internationale*), όπου ο πρώτος αποτελεί δεσμευτικό κανόνα, ενώ ο δεύτερος όχι, και αυτό είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης ή μη αντίστοιχα μιας «πεποίθησης δικαίου»³⁵. Αφού αναφερθεί σε μία σειρά από ιστορικά παραδείγματα, αρχίζοντας από τον Καρλομάγνο και φθάνοντας στην πρακτική των γαλλικών κατακτήσεων, όπου «*Ils [οι Γάλλοι] se gardèrent soigneusement d'enlever aux vaincus les monuments qui personnifiaient leurs souvenirs nationaux, leurs titres scientifiques, littéraires ou artistiques*»³⁶. Το δίδαγμα, λοιπόν, που εξάγει ο Στ. Σεφεριάδης από αυτήν την παλαιότερη πρακτική είναι ότι αρχίζει να παίρνει σάρκα και οστά μία συνεχής πρακτική σεβασμού των δημόσιων πολιτιστικών αγαθών³⁷ και, επομένως, πληρούται η μία εκ των δύο προϋποθέσεων για την ύπαρξη ενός διεθνούς εθίμου (διεθνής πρακτική). Προχωρεί, όμως παραπέρα, εξετάζοντας την ύπαρξη της «πεποίθησης δικαίου», δηλαδή της δεύτερης προϋπόθεσης. Συμπεραίνει δε, ιδιαίτερα μετά τις πράξεις του Ναπολέοντα Βοναπάρτη το 1894 και στη συνέχεια, ότι έχει διαμορφωθεί μία γενική βούληση που καταφάσκει το σεβασμό που οφείλεται στην καλλιτεχνική ιδιοκτησία που ανήκει στο δημόσιο χώρο ενός ξένου κράτους, γενική βούληση που εκφράστηκε όχι μόνο από μία ελίτ διανοουμένων της εποχής, αλλά εξίσου από τους αντιπροσώπους των Μεγάλων

34. Όπως συμβαίνει, λ.χ. με τις εγκληματικές πράξεις που επιτελούνται από τα στρατεύματα κατοχής, τις οποίες το διεθνές εθιμικό δίκαιο θεωρεί ότι, ενώ συνιστούν καθεαυτά «εγκλήματα», δεν υπόκεινται σε εκδίκηση (ετεροδικία κράτους).

35. Όπ.π., σ. 19. Βλ. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑ, όπ.π.

36. Όπ.π., σ. 22, αναφερόμενος στον MUNZ, «*Les annexions de collections d'art ou de bibliothèque*», *Revue d'Histoire Diplomatique* (1895).

37. S. SÉFÉRIADÈS, όπ.π., σ. 22.

Δυνάμεων³⁸. Ιδιαίτερα δε αναφέρεται στην περίφημη νότα του Άγγλου Υπουργού Λόρδου Castlereagh (1815), με την οποία ο τελευταίος θεωρούσε ότι δεν μπορούσε κανείς να αφήσει στη Γαλλία αντικείμενα τέχνης ανήκοντα σε ξένα εδάφη « *objets que tous les conquérants modernes avaient invariablement respectés, comme inséparables du pays auquel ils appartenaien...* »³⁹

Οι κανόνες αυτοί του διεθνούς εθιμικού δικαίου, που κατοχρώνουν το σεβασμό των ιστορικών μνημείων και των έργων τέχνης, έχουν περιβληθεί και με μία συμβατική ισχύ, όπως αυτή του άρθρου 56 του Παραρτήματος της 4^{ης} Σύμβασης της Χάγης του 1907 (κατά ξηράν πόλεμος), σύμφωνα με το οποίο: « *Toute saisie, destruction ou dégradation intentionnelle... de monuments historiques d'œuvres d'art et de science est interdite et doit être poursuivie* »⁴⁰. Επί πλέον, ο Στ. Σεφεριάδης επικαλείται και μία σειρά από άλλα διεθνή συμβατικά κείμενα όπως η Συνθήκη των Βερσαλλιών⁴¹, η Συνθήκη του Saint - Germain⁴², του Neuilly – Sur-Seine⁴³. Δεν υπάρχει, έτσι, αμφιβολία ότι τα στοιχεία που δίδει ο Στ. Σεφεριάδης σχετικά με την ύπαρξη διεθνούς εθιμικού κανόνα που απαγορεύει στον νικητή σε περίοδο πολέμου να αφαιρέσει και μεταφέρει πολιτιστικά αγαθά του ηττημένου κράτους, είναι σωστά και επιβεβαιώνονται και από τη μεταγενέστερη πρακτική⁴⁴ και το συμβατικό δίκαιο⁴⁵.

Στην όλη αυτή, κατ' αρχήν ορθή, συλλογιστική του Στ. Σεφεριάδη

38. Οπ.π., σ. 23.

39. Οπ.π., σ. 25.

40. Σχετικά είναι και τα άρθρα 28 και 49 των ίδιων Κανονισμών, βλ. κείμενα των τριών αυτών άρθρων, στον Τ. SCOVAZZI, όπ.π., σ. 6.

41. Άρθρο 245 της Συνθήκης των Βερσαλλιών, υποχρεώνει τη Γερμανία να αποδώσει στη Γαλλία τα καλλιτεχνικά έργα που αφαιρέθηκαν στον πόλεμο του 1870-1871.

42. Άρθρο 191.

43. Άρθρο 126.

44. Βλ. Τ. SCOVAZZI, όπ.π., σ. 6 επ., Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, «Η επιστροφή των πολιτιστικών αγαθών που λεηλατήθηκαν σε περίοδο κατοχής», στο: ΣΤ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ (επιμ.), *Κατοχή και διεθνές δίκαιο*, Αθήνα (υπό δημοσίευση).

45. Βλ. λ.χ. το Πρωτόκολλο στη Σύμβαση για την προστασία της πολιτιστικής ιδιοκτησίας σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης (Χάγη 1954), (άρθρο 1 παρ. 3), καθώς και το άρθρο 9 παρ. 1 του Δεύτερου Πρωτοκόλλου στην ίδια Σύμβαση. Βλ. για το (πρώτο) Πρωτόκολλο C. EUSTATHIADÈS, «La protection des biens culturels en cas de conflits armés et la Convention de la Haye du 14 mai 1954», στο: C. EUSTATHIADÈS, *Etudes de Droit International*, 1929-1959, t. III, Athènes 1959, σ. 504 επ.

σχετικά με το διεθνές νομικό πλαίσιο επιστροφής των πολιτιστικών αγαθών, υπεισέρχεται ένα νομικό πρόβλημα, που αφορά ακριβώς τα Μάρμαρα του Παρθενώνα. Όπως υποστηρίζει, αν τα Μάρμαρα βρίσκονταν όχι στο Λονδίνο, αλλά στην Κωνσταντινούπολη, με διαταγή του Σουλτάνου, θα έπρεπε, με βάση τη Συνθήκη των Σεβρών (αν αυτή ίσχυε) να τα επιστρέψει στην Ελλάδα. Το ίδιο θα ίσχυε αν ο Σουλτάνος είχε παραχωρήσει τα Μάρμαρα, είτε απ' ευθείας είτε μέσω ενδιάμεσων προσώπων σε άλλα Κράτη⁴⁶.

Το νομικό πρόβλημα προκύπτει εκ του γεγονότος ότι η σχέση της Τουρκίας με τα Μάρμαρα δεν ήταν σχέση κατάκτησης προς πολιτιστικά αντικείμενα ξένα ως συνέπεια πολέμου ή πολεμικής Κατοχής. Και αυτό γιατί, μετά την κατάκτηση, όχι μόνο του ελληνικού χώρου, αλλά και όλων των άλλων εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αυτά τα εδάφη αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος της Αυτοκρατορίας και η σχέση πλέον μετά το 1400 μ.Χ. δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κατάκτηση⁴⁷. Ο δε ηγεμών είχε το δικαίωμα να διαθέσει, κατά το δοκούν, τα διάφορα αντικείμενα – μνημεία, καλλιτεχνικά έργα, περιλαμβανομένης και της μεταφοράς τους στην αλλοδαπή. Επομένως, η όλη ανάπτυξη του Στ. Σεφεριάδη, λαμπρή κατά τα άλλα, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στο πραγματικό νομικό πλαίσιο. Μία εναλλακτική λύση, που δεν αντιμετωπίστηκε όμως από τον Στ. Σεφεριάδη, είναι αυτό της κλοπής, δηλαδή της παράνομης εξαγωγής των Μαρμάρων από τον Λόρδο Έλγιν. Το επιχείρημα αυτό περιέχει σοβαρή βάση για διεκδίκηση των Μαρμάρων από την Ελλάδα, αν και θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ένας άλλος –αστάθμητος– παράγοντας που είναι αυτός της αποσβεστικής παραγραφής⁴⁸.

III. Γενική εκτίμηση

Ο Στ. Σεφεριάδης έδειξε με την υπό εξέταση εργασία του για τα Μάρμαρα του Παρθενώνα την ικανότητά του να συνδυάσει τη νομική επεξεργασία με μη αξιακούς κανόνες που αφορούσαν τη διεθνή ηθι-

46. S. SÉFÉRIADÈS, *όπ.π.*, σ. 30.

47. Βλ. αναλυτικότερα, Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, *όπ.π.*, (υποσημ. 1), σ. 481-482.

48. Ο κίνδυνος της παραγραφής έχει επισημανθεί από τον J. MERRYMAN, «Thinking about the Elgin Marbles», *Michigan Law Review* (1985) 1900. Για μία πιο ευνοϊκή, για τα Μάρμαρα, γνώμη σε σχέση με το θέμα της παραγραφής στο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου, βλ. Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑ, *όπ.π.*, σ. 490-491.

κή στο πεδίο των πολιτιστικών αγαθών. Πέραν της ευρυμάθειάς του για το θέμα των Μαρμάρων και πέραν των γνώσεών του για την αντιμετώπιση στο παρελθόν του ζητήματος της επιστροφής των πολιτιστικών αγαθών που «απήχθησαν» σε καιρό πολέμου, ο Στ. Σεφεριάδης συνέβαλε στη μελλοντική (σημερινή) αποσαφήνιση του δικαίου αυτού της επιστροφής των πολιτιστικών αγαθών, όχι σε καιρό πολέμου, αλλά σε καιρό ειρήνης, γεγονός που ενδιαφέρει άμεσα τα Μάρμαρα του Παρθενώνα. Η προσέγγιση του Στ. Σεφεριάδη αποτελεί συνεισφορά όχι τόσο μέσα από τις επεξεργασίες που επιχείρησε στο εν λόγω θέμα στο πεδίο του διεθνούς δικαίου, όσο στην έμφαση που έδωσε σε ένα μη-νομικό πεδίο, αυτό της αισθητικής και καλλιτεχνικής ενότητας του πολιτιστικού αντικειμένου, ενότητας που επιβάλλει την επανατοποθέτησή του στον χώρο από τον οποίο αφαιρέθηκε⁴⁹. Αυτή η μη-νομική προσέγγιση της επιστροφής των Μαρμάρων στον Παρθενώνα αποτέλεσε το υπόβαθρο για τον σταδιακό –αν και όχι πλήρως διαμορφωμένο– σχηματισμό ενός διεθνούς κανόνα για την «ακεραιότητα» (intégrité) του αφαιρεθέντος πολιτιστικού αγαθού. Σήμερα, όχι μόνο στη θεωρία, αλλά και σε συμβατικό επίπεδο, γίνεται δεκτός ο κανόνας αυτός, ενώ σημαντικά όργανα της διεθνούς κοινότητας στο πεδίο προστασίας των πολιτιστικών αγαθών, όπως η UNESCO και η αρμόδια Επιτροπή της για επιστροφή των πολιτιστικών αγαθών, κινούνται, σε παγκόσμιο επίπεδο, προς την ίδια κατεύθυνση.

Αξίζει να σημειωθεί αυτή η πρώιμη συμβολή του Στ. Σεφεριάδη, όχι μόνο σε σχέση με τα Μάρμαρα του Παρθενώνα, αλλά αναφορικά, γενικότερα, με την επιστροφή των πολιτιστικών αγαθών, τόσο περισότερο που η σύγχρονη βιβλιογραφία⁵⁰ στο θέμα αυτό φαίνεται –

49. Είναι γεγονός ότι το επιχείρημα της αισθητικής και ιστορικής ενότητας των Μαρμάρων του Παρθενώνα διατυπώθηκε ένα μόλις έτος προηγουμένως από τον R. DE LA SIZANNE, «Doit-on rendre les marbres d'Elgin au Parthénon?», *Revue des Deux Mondes* (1931) 832. Ο Στ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ είχε γνώση της δημοσίευσης αυτής (όπ.π., σ. 3, υποσημ. 1), αλλά εξάγει διαφορετικά συμπεράσματα:

« En effet, même à l'heure actuelle, des études portant la signature de personnalités fort appréciées, posent la question sur un ton à peu près analogue, et finissent par conclure que depuis l'enlèvement de ces pièces aucun fait nouveau n'est survenu, de nature à faire changer le désir dominant en Angleterre, qui exclut toute idée de restitution ».

50. Βλ., λ.χ., μεταξύ άλλων: J. GREENFIELD, όπ.π. (υποσημ. 16), P. O' KEEFE, L. PROTT, *Law and the cultural heritage*, v. 3, Movement, London, 1989. Αλλά ακόμη και σε εξειδι-

εξ αγνοίας;— να αγνοεί αυτή την επιστημονική προσφορά ενός πανεπιστημιακού διδασκάλου που κατόρθωσε να συνδυάσει το διεθνές δίκαιο με την αρχαιογνωσία και τη γενικότερη γνώση της καλλιτεχνικής / αισθητικής διάστασης των πολιτιστικών αντικειμένων.

κευμένες εργασίες, όπως αυτή του J. MERRYMAN (όπ.π.), δεν γίνεται καμιά αναφορά στον Στ. Σεφεριάδη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ*

**Οι μορφές των Πολιτευμάτων του Αγώνα του 1821
ως αφετηρία αναδείξεως της εσωτερικής φιλοσοφίας
των ιδεών, θέσεων και τάσεων
των επαναστατησάντων Ελλήνων¹**

1.- Μετά την «άνευ λόγου και αιτίας» και χωρίς προσκόμιση νεότερων πηγών πρόσφατη τηλεοπτική «ανακίνηση» σαν σπουδαίου (δήθεν) θέματος του περιεχομένου της Επανάστασεως του 1821 - από επιλεγμένους «ιστορικοίζοντες "ιστορικούς"», φανατικούς της προσωπικής τους ιστορικής μονομέρειας², κυριαρχούμενων από τις μηδενιστικές

* Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, Τμήματος Νομικής στο Αριστότελειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Αφιερώνεται στον εξαιρετο και πολυγραφότατο ερευνητή των ουσιαστικών δικαϊκών πηγών της Ιστορίας του Δικαίου, του Εκκλησιαστικού και του Βυζαντινού Δικαίου και πολύ αγαπητό φίλο ομότιμο καθηγητή Νομικής του ΕΚΠΑ Σπύρο Τρωιάνο, ως ελάχιστη εναρμόνιση του κειμένου αυτού με την ιδιαίτερα βασική μελέτη του για την «Έννοια του «Πολίτη» στα συνταγματικά κείμενα της ελληνικής επανάστασεως (1821-1828) και στο Σύνταγμα του 1844», *Τιμητικός Τόμος Σχολής ΝΟΠΕ / ΕΚΠΑ «Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση»,* III/Αθήνα-Κομοτηνή 1999, 283 κε.

2. Οι οποίοι, ενώ αποδέχθηκαν την προσφορά μιας τελείως «ανιστόρητης» και πρόσκαιρης τηλεοπτικής «δόξας», στη συνέχεια η «δόξα» αυτή ταχύτατα σαν «πομφόλυγα» διαλύθηκε, χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα, παραμένοντας μόνο ο απόηχος μιας αποτυχημένης τηλεοπτικής «ιδέας». Κι αυτό, σε μια αναλογική «κατά φαινόμενο» σύγκριση, από το «πείραμα» του Γερμανού Φαλλμεράνεο, που εξήλωσε τη δόξα της καινοφανούς θεωρίας του για την «ανύπαρκτη» υπόσταση του ελληνικού έθνους που είχε διαβρωθεί από τις σλαβικές και αλβανικές επιδρομές, που αντιμετώπιστηκε με υπέρμετρη σοβαρότητα από την ελληνική ιστορική επιστήμη (χαρακτηριστικά στοιχεία και βασική βιβλιογραφία βλ. πρόχειρα στον Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Αθήνα 1993, 36 κε. σημ. 32-33 κε.), ενώ η τηλεοπτική νέα «αξιολόγηση» του 1821, αντιμετώπιστηκε, εξαιτίας της εξωπραγματικής παραθέσεως των γεγονότων του 1821, με αντικρούσεις με τη μορφή άρθρων, σε δημοσιογραφικό-ενημερωτικό κυρίως επίπεδο, για τα οποία βλ. τελείως επιλεκτικά τα άρθρα των ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, ΦΙΛΙΑ, κ.ά. (με βιβλιογραφική καταγραφή στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Αντίβαρο*), προς γνώση και για χάρη των «λίγων» ανιστόρητων Ελλήνων, γιατί οι πραγματικοί ειδικοί δεν είχαν κανένα λόγο να προσφέρουν «βήμα» για περαιτέρω συζήτηση, χωρίς αποχρώντα λόγο, τον οποίο θα

τάσεις τους, στη βάση αποδομήσεως των πάντων, μεταξύ των οποίων και στοιχειωδών ιστορικών δεδομένων, εμφανώς αλληλοκαταναρχούμενων από ετερόφωτους «τρίτους» «παράγοντες» - κρίνεται το λιγότερο απαραίτητο, από την άποψη της επιστημονικής δεοντολογίας, να επαναδιατυπωθούν ορισμένες βασικές αξιολογήσεις, ιδιαίτερα για την παράπλευρη αλλά ουσιαστική βάση της τελικής επιτυχίας του Αγώνα των Ελλήνων του 1821, που δεν ήταν άλλη από την απώτερη προσπάθεια δημιουργίας κρατικής οντότητας του ελληνικού έθνους, η οποία με ιδιαίτερη σαφήνεια διαλαμβάνεται στις «πολιτειακές» ιδέες, «θέσεις» και «τάσεις» που διαμορφώθηκαν ή εκφράστηκαν στα πλαίσια των Πολιτευμάτων της περιόδου 1821-1832³.

2.- Έτσι, ταυτόχρονα με την έναρξη της Επανάστασεως του 1821, η προκρινόμενη μορφή του Πολιτεύματος που θα λάβαινε το στοχευόμενο να ιδρυθεί «νέο» ελληνικό κράτος αποτέλεσε την κυρίαρχη πολιτειακή ιδεολογία των Νεοελλήνων⁴, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνέχεια μιας εν τοις πράγμασι προϋφιστάμενης ατελούς πολιτικής ιδεολογίας του Ελληνισμού⁵, την οποία οι επαναστατήσαντες Έλληνες προσπαθούσαν να μορφοποιήσουν στα Τοπικά και Γενικά Επαναστατικά Πολιτεύματά τους⁶.

χρησιμοποιούσαν οι πιο πάνω «αποδομιστές» για να επαναδομήσουν την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στα πλαίσια της «δήθεν» νέας ιστορικής τους παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας.

3. Αναλυτικότερη αναφορά βλ. στον ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, *Το Πολιτειακόν Καθεστώς της Ελλάδος επί Οθωνος μέχρι του Συντάγματος του 1844. Εκ των δημοκρατικών ιδεωδών της Επανάστασεως του 1821 εις την απόλυτον Μοναρχίαν* (διδακτ.δ.), ΕΕΣΧΝΟΕ/ΑΠΘ, ΙΖ', Παράρτ.1, Θεσσαλονίκη 1974, 7-8 κε., 33 κε. (περαιτέρω: ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ.).

4. Όπως επισημάνθηκε χαρακτηριστικά στον Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, «G. L. von Maurer, Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας», ΕΕΣΧΝΟΕ/ΑΠΘ, ΙΓ' (Τιμητικός Τόμος Ηλ. Γ. Κυριακοπούλου), Θεσσαλονίκη 1968, 1353 κε., με πρβλ. επίσης στον ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 7.

5. Με ιδιαίτερη έκφραση στα κείμενα του Ρήγα Βελεστινλή, της «Ελληνικής Νομαρχίας» (1806), και των «Πολεμιστηρίων» διακηρύξεων του Κοραή, για τα οποία βλ. Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επανάστασεως*, Θεσσαλονίκη 1964, 18 κε., 27 κε., 42 κε., πρβλ. σε ΝΑΚΟΥ, ό.π., 9 κε.

6. Βλ. κυρίως στον ΝΑΚΟΥ, ό.π., 12-13 κε. σημ. 1 κε. Εξειδίκευση των πολυποίκιλων στόχων των επαναστατησάντων Ελλήνων, που αμέσως και κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων για την απελευθέρωσή τους «αισθάνθηκαν την ανάγκη να θέσουν τα θεμέλια για τη δημιουργία μίας έννομης τάξης στις απελευθερωμένες από τον τουρκικό ζυγό περιοχές», αποτέλεσε το κυρίαρχο ζήτημα στις διάφορες τοπικές και γενικές εθνικές συνελεύσεις αναφορικά με την κτήση της ιδιότητας του «πολίτη», ως φο-

Το ζητούμενο πάντως ήταν εάν τα Πολιτεύματα αυτά, όντως εξέφραζαν, κάθε φορά, την αληθή «βούληση» των επαναστατησάντων Ελλήνων, όπως αυτή «διατυπωνόταν» στα διάφορα συνταγματικά κείμενα, στα οποία διαφαίνεται ότι οι Έλληνες αναζητούσαν την κατάλληλη μορφή τού υπό συγκρότηση «ελληνικού» κράτους, τη θεμελίωση της οποίας είχαν εναποθέσει - «αναγκαστικά» ή εξαιτίας του συστήματος δι' αντιπροσώπων - στους διάφορους «Παραστάτες» των Εθνικών Επαναστατικών Συνελεύσεων, οι οποίοι, «θεωρητικά», ως «φορείς» της πολιτειακής ιδεολογίας του ελληνικού έθνους, εγνώριζαν ή όφειλαν να γνωρίζουν ότι αντιπροσώπευαν έργω και ουσία την υφιστάμενη δικαίική συνείδηση των Ελλήνων⁷.

Η περαιτέρω ειδικότερη αξιολόγηση θα επιδιώξει να καταστήσει σαφή την ύπαρξη, ενδεχομένως, κατευθυντήριας γραμμής που διείπε έστω και κάτω από αφηρημένη, αρχικά, μορφή, τις τάσεις των Ελλήνων, όπως αυτές εκφράζονταν στα συνταγματικά κείμενα, χωρίς, παρόλα αυτά, να είναι απολύτως διευκρινισμένο αν αυτοί είχαν «επίγνωση» της διαμορφούμενης καταστάσεως, κι αυτό γιατί αρχικά ο στόχος τους «εξαντλούνταν» στην αναζήτηση της καταλληλότερης πολιτειακής μορφής τού υπό συγκρότηση κράτους⁸.

Βασική και κύρια αλλά και ταυτόχρονα εθνική επιδίωξη⁹ των επαναστατησάντων Ελλήνων υπήρξε αναμφισβήτητα η επίτευξη της ανεξαρτησίας τους, η οποία πολύ χαρακτηριστικά αναφέρεται στο Προοίμιο του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδάουρου, της 1^{ης} Ιανουαρίου 1822, με την ενσωματωμένη σ' αυτό πολύ επιγραμματική διατύπωση, σύμφωνα με την οποία: «Το Ελληνικόν Έθνος, το υπό την φρικώδη Οθωμανικήν δυναστείαν μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτερον και απαράδειγμάτιστον ζυγόν της τυραννίας...κηρύττει, ενώπιον Θεού και αν-

ρέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στο νέο κράτος, η διερεύνηση της οποίας αξιολογείται πολύ εύστοχα από τον τιμώμενο Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟ, στην ό.π. μελέτη του, 283 κε.

7. Βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 9, 15 κε.

8. Ειδικότερα ό.π., 9. Βλ. επίσης Π. ΠΟΥΛΙΤΣΑ, «Η Ελληνική Επανάσταση και η πολιτειακή ιδέα και σύνταξις», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 25 (1950) 153 κε.

9. Που σήμαινε ότι η Ελληνική Επανάσταση διαπνεόταν κυρίως από «εθνικούς» και όχι από «κοινωνικούς» λόγους, με την έννοια ότι οι πρώτοι (οι «εθνικοί» λόγοι) ως μείζονες, συμπεριλάμβαναν, θεωρητικά, και τους ελάσσονες δεύτερους («κοινωνικούς» λόγους). Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ήτο εθνικόν ή κοινωνικόν κίνημα η Ελληνική Εθνεγερσία;», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971) 22 κε. σε πρβλ. προς 6-7 κε., 15 κε. Πρβλ. επίσης ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 10 κε. σημ. 6.

θρώπων, την Πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν»¹⁰, ενώ ειδικότερη αιτιολογία της Επανάστασεως του 1821 εμφανίζεται, τελείως ενδεικτικά, στη «Διακήρυξη» της Α' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως της 15^{ης} Ιανουαρίου 1822, στην οποία ορισμένες από τις περιλαμβανόμενες βασικές αρχές της σηματοδοτούν καίρια το εσωτερικό της περιεχόμενο: «πόλεμος εθνικός μη στηριζόμενος εις αρχάς δημαγωγικάς και στασιώδεις ή ιδιοφελείς, πόλεμος διά την ανάκτησιν των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής ως και των φυσικών δικαίων»¹¹, κ.ά.

Ειδικότερα αιτήματα της πιο πάνω εθνικής επιδιώξεως των επαναστατησάντων Ελλήνων ήταν η ανάκτηση της ελευθερίας τους, με περαιτέρω κυρίαρχο στόχο τη συγκρότησή τους σε «ενιαίο» κράτος, έτσι ώστε να επιτύχουν την επιδιωκόμενη «ένταξή» τους στη λεγόμενη ευρωπαϊκή δικαιοταξία¹².

3.- Διαμορφώνεται έτσι, σταδιακά, μία βασική προβληματική, αναφορικά με το ερώτημα αν η εμφάνιση της λεγόμενης «**συνταγματικής ιδέας**» κατά την Επανάσταση του 1821 ήταν αποτέλεσμα μιας υφιστάμενης ή προϋφιστάμενης πολιτειακής θεωρίας, η οποία θα οδηγούσε στη δημιουργία της «πολιτικής ελευθερίας»¹³, ως ουσιαστικό αποτέλεσμα της ανακτήσεως της εθνικής ανεξαρτησίας.

Το κυρίαρχο στοιχείο της θεωρητικά διαμορφούμενης πολιτειακής θεωρίας εστιάζεται στην κυριαρχία της δημοκρατικής ιδεολογίας που βασιζόταν στο αντιπροσωπευτικό σύστημα διοικήσεως των Ελλήνων, όπως αποδεικνύεται από τη σειρά των Τοπικών και Γενικών Δημοκρατικών Πολιτευμάτων του Αγώνα¹⁴, με αποκλίσεις στο Τοπικό Πολίτευμα της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, όπου διατυπώνεται ως προτεινό-

10. Μορφοποιούμενων έτσι των σκοπών της Επανάστασεως του 1821, για τους οποίους αξιολόγηση βλ. πιο ειδικά στο ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 10, σημ. 7.

11. Ο.π., ενώ, παράλληλα, προσδίδεται στην Επανάσταση και ένα απαιτούμενο για τη διεθνή κοινότητα εξωτερικό στοιχείο «νομιμότητας», αιτιολογικό της «αναγκαστικής» αποτινάξεως του οθωμανικού ζυγού.

12. Η οποία ανήχθη σε θεμελιώδη αρχή, της οποίας δεν έγινε απλώς χρήση, αλλά κατάχρηση, για την οποία βλ. περαιτέρω ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 10 κε. σημ. 8. Βλ. επίσης ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, «Αι «Μεγάλαι Δυνάμεις» και τα «εθνικά κτήματα» της Ελλάδος», *ΕΕΣΧ ΝΟΕ/ΑΠΘ*, Θ', (Ακροθίνια Π.Γ. Βάλληνα), Θεσσαλονίκη 1970, 469 κε. σημ. 6 (εφεξής: ΝΑΚΟΥ, Μ. Δυνάμεις).

13. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 12 κε. σημ. 3.

14. Τα κείμενα των οποίων βλ. Ηλ. Γ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1960. Ειδικότερη ανάλυση, βλ. αντί άλλων στο ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 33 κε.

μενη η μη υφιστάμενη τότε μορφή του Πολιτεύματος της «Βασιλευομένης Δημοκρατίας»¹⁵ και στο «Ηγεμονικό» Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος του 1832 που οδηγούσε στο Πολίτευμα της Συνταγματικής Μοναρχίας¹⁶.

Η εσωτερική αξιολόγηση, όμως, του ακριβούς περιεχομένου των Πολιτευμάτων αυτών δεν αποδεικνύει ότι η «βούληση» που διατυπωνόταν στα κείμενά τους αποτελούσε τη «φύσει» κυριαρχική θέση των Ελλήνων ή τις «θέσεις» επιβαλλόμενες από τον εξωτερικό παράγοντα απόψεις¹⁷, που οδηγεί στο αναγκαστικό συμπέρασμα ότι οι Έλληνες την εποχή που αγωνίζονταν για την ανάκτηση της εθνικής τους ελευθερίας δεν είχαν (ούτε μπορούσαν να έχουν με βάση τις υφιστάμενες τότε πραγματικές συνθήκες) τελείως αποσαφηνισμένες πολιτειακές «θέσεις», τις οποίες δεν είχε ούτε η κατά την Τουρκοκρατία διαμορφωθείσα «ηγέτιδα» τάξη τους, η οποία δεν είχε καταλήξει ακόμη τότε στον προσδιορισμό της «μορφής» διακυβερνήσεως που θα ήταν κατάλληλη και συμφέρουσα για την αναδημιουργούμενη «Ελλάδα»¹⁸.

4.- Επομένως οι όντως αυτές μη σαφώς διευκρινισμένες πολιτειακές απόψεις, ενώ οδηγούν στις πιο πάνω μη αποσαφηνισμένες πολιτειακές θέσεις, καταλήγουν στη διαπίστωση ενός πρώτου «σχηματικού» συμπεράσματος ότι οι διατυπούμενες στα Πολιτεύματα του Αγώνα πολιτειακές θεωρίες (διαμέσου της τυπικής αναφοράς τους στη νομοτεχνική τους διατύπωση) μολονότι δεν ήταν τελείως αποκρυσταλλωμένες, διέφυαν, όμως, ακόμη ένα βασικό και ουσιαστικό στάδιο, αυτό της «διαμορφώσεως»¹⁹.

Βασικό στοιχείο που οδηγούσε στους διαμορφωτικούς παράγοντες συνθέσεως της πολιτειακής ιδεολογίας των Ελλήνων αποτελούσε το εννοιολογικό περιεχόμενο της πολιτικής εκπροσωπήσεως των Ελλήνων στις Τοπικές και Γενικές Εθνικές Συνελεύσεις, η οποία τυπικά γινόταν

15. Σχετική αξιολόγηση βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 34 κε., σημ. 3 κε.

16. Για το ειδικότερο περιεχόμενο βλ. ό.π., 65 κε.

17. Βλ. γενικότερα ΝΑΚΟΥ, Μ. Δυνάμεις, 516 κε., του ΙΔΙΟΥ, ΠολιτΚ., 52 σημ. 61, 65 κε., 88 κε.

18. Αντί άλλων βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 14.

19. Που εκτεινόταν, ως βασική διαπίστωση, και στο γενικότερο πλαίσιο των εκτός των Πολιτευμάτων διατυπούμενων κατά την Επανάσταση του 1821 πολιτειακών θεωριών, οι οποίες στην τότε πραγματικότητα δημιουργούσαν προβληματικές καταστάσεις, ίσως, εξαιτίας της ουσιαστικής αδυναμίας «μορφοποίησεως» ελληνικής πολιτικής επιστήμης. Βλ. ειδικότερα ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 15.

από τους εκλεγμένους «Παραστάτες» τους²⁰, ουσιαστικά, όμως, από τις κατηγορίες :

α) των κατά την Τουρκοκρατία προκρίτων των «ελληνικών» δηλαδή των χριστιανικών κοινοτήτων, των λεγόμενων προηγουμένως «κοτζαμπάσηδων»²¹, οι περισσότεροι των οποίων ήσαν και εκλεγμένοι «Παραστάτες» τους,

20. Των οποίων η διαδικασία της εκλογής τους δεν ήταν πάντοτε η ενδεδειγμένη, όπου υπερίσχυε το σύστημα της έμμεσης εκλογής τους, που αποτελούσε το «κρατούν» σύστημα στα εκλογικά νομοθετήματα της αγωνιζόμενης Ελλάδας, στα οποία η βάση που προσidiaζε ήταν αριστοκρατική, καθότι ούτε στην εκλογή των έμμεσων εκλεκτόρων συνείχε ο λαός, αλλά μόνο οι Γέροντες (Δημογέροντες) και οι ευύποληπτοι κάτοικοι (οι πρόκριτοι), τα ειδικότερα στοιχεία των οποίων βλ. ΕΜΜ. Σ. ΛΥΚΟΥΔΗ, *Εκλογικός Κώδικς*, εν Αθήναις 1912, 32-33 κε., 41 κε., 48 κε., ιδιαίτερα, όμως, βλ. στου Θ. Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Η επί του Αγώνος Β' Βουλευτική περίοδος (26.4.1823 – 10.10.1824)», *Επιθεώρηση τ. Τοπικής Αυτοδιοικήσεως* 6 (1927) 7-9 κε., 56 κε., 59 κε. Πιο αναλυτικά για τους «Παραστάτες» προέβλεπαν οι §§ ιγ'-ιε' του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδάουρου (1822), που προσidiaζαν τις ειδικότερες προϋποθέσεις για την άσκηση του δικαιώματος εκλογής τους, βλ. ΗΛ. Γ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα Συντάγματα*, ό.π., 34, με βάση τις οποίες θεσπίστηκε ο ειδικός νόμος υπ' αριθ. 17, της 9^{ης} Νοεμβρίου 1822, του «Κώδικος των Νόμων», «περί προσωρινού τρόπου εκλογής μελών του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος», όπου ρυθμιζόταν αναλυτικά, § β', η διαμέσου ειδικότερων σταδίων έμμεση εκλογή από το «λαό», έτσι ώστε «εις έκαστον χωρίον ο λαός να εκλέξη ευύποληπτους γέροντας αναλόγως με τον αριθμόν των οικογενειών», οι οποίοι στη συνέχεια «όλοι αυτοί οι εκλεχθέντες...να συνέλθωσιν εις την πρωτεύουσαν της επαρχίας, η οποία να εκλέξη εννέα ευύποληπτους γέροντας... και τότε όλοι ομού αυτοί οι εκλεκταί να εκλέξωσιν ένα ενιαύσιον βουλευτήν μεταξύ των εμφρονεστέρων και ηθικωτέρων επαρχιωτών με των πλειοτέρων τας ψήφους», τηρουμένων στην § Γ' των πιο πάνω προσδιορισμένων προϋποθέσεων, οι οποίες αναφέρονταν στην απαραίτητη τήρηση των τριών «όρων» που τέθηκαν, ώστε οι Παραστάτες να είναι Έλληνες, να έχουν συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας τους και να είναι αυτόχθονες ή να έχουν μόνιμη κατοικία στις επαρχίες από τις οποίες εκλέγονται, που συμπληρώθηκε με το Νόμο υπ' αριθ. 23 της 24^{ης} Μαρτίου 1823, «περί τροποποιήσεως του νόμου υπ' αριθ. 17 περί των βουλευτών επαρχιών τινων της Πελοποννήσου», βλ. στου Γ. Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως (1822-1828)», *Επετηρίδα Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 10-11 (1963-4), Αθήναι 1966, αντίστοιχα 93 κε., 104 κε. Βλ. επίσης, στου ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 15 σημ. 13, 33 σημ. 2, 40, Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Αυτόχθονες και ετερόχθονες*, Ν. Σμύρνη 1986, 18 κε., ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Η έννοια του «πολίτη», ό.π., 287 κε., 291, ενώ ειδικότερα βλ. στην ΕΛΠ. Κ. ΒΟΓΛΗ, «Έλληνες το γένος»; *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, (διδακτ. δ. Τμ. Ιστ&Αρχ. ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2003, 96 κε. σημ. 55, όπου παρατίθενται ενδιαφέρουσες αξιολογήσεις για την αναδημιουργία (άλλως «ανασύσταση») του νεότερου ελληνικού κράτους, με όλες τις παράλληλες θετικές και αρνητικές «εκφάνσεις» της, με βάση πληθώρα πηγών και εξαντλητική βιβλιογραφία.

21. Ειδικότερα για τον «κοτζαμπασισμό» και το εσωτερικό του περιεχόμενο βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 15 σημ. 14, 39 σημ. 23.

β) των στρατιωτικών,

γ) των κληρικών, ασχολούμενων, όπως και προηγουμένως κατά την Τουρκοκρατία, εκτός των θρησκευτικών και με πολιτικά καθήκοντα και

δ) των προσώπων που επανέκαμψαν από την αλλοδαπή ως «ομογενείς», μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν και οι Φαναριώτες²², που ήλθαν στην Ελλάδα για να συνεισφέρουν τα επιστημονικά τους φώτα στον κοινό κατά των Οθωμανών αγώνα, υπολογίζοντας ταυτόχρονα στην μελλοντική ανέλιξή τους ως «ηγετικών» στοιχείων του έθνους²³.

5.- Γεγονός, πάντως, ήταν ότι οι πιο πάνω κατηγορίες που φέρονταν ως ουσιαστικοί εκπρόσωποι των Ελλήνων αποτελούσαν μια εν τοις πράγμασι διαμορφούμενη «ηγέτιδα» τάξη των Ελλήνων, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η «πολυμορφία» στις επιδιώξεις και τους σκοπούς των στελεχών της, κάθε ένα από τα οποία είχε διαφορετική πολιτική και κοινωνική ιδεολογία²⁴.

Η τελευταία αυτή διαφορετική ιδεολογία οδηγούσε πλησιέστερα στην ορθότερη προσέγγισή της από την άποψη του επιδιωκόμενου στόχου, ο οποίος, με βάση την επόμενη ανάπτυξη, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι απέβλεπε είτε στην άμεση και απόλυτα κυρίαρχη «ηγεμόνευσή» τους, είτε στην έμμεση αλλά σταθερή «κηδεμόνευσή» τους επί των Ελλήνων.

Έκφραση του τελευταίου στόχου θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, επειδή ο βαθμός ελικρίνειας των στελεχών που εντάσσονταν στο στόχο αυτό δεν μπορούσε να ελεγχθεί αξιόπιστα, το πιθανότερο ήταν μια πιο ουσιαστική «χειραγώγηση» των Ελλήνων, για την επιτυχία της οποίας κρίθηκε απαραίτητη μια άκρατη μίμηση των υφιστάμενων στην αλλοδαπή πολιτειακών και λοιπών «προτύπων», που οδηγούσε στην ουσία σε έναν ουσιαστικό και λεκτικό αποπροσανατολισμό²⁵.

Αποπροσανατολισμός που ήταν εμφανής στις προτεινόμενες «μορφές» διακυβερνήσεως και στα διάφορα «σχήματα» Πολιτευμάτων, τα

22. Βλ. ό.π., 15 σημ. 15.

23. Βλ. χαρακτηριστικά ό.π., 16 σημ.16.

24. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Εθνικόν ή κοινωνικόν κίνημα, ό.π., 6 κε., σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 16 σημ. 17. Ειδικότερα για τις θέσεις των «ηγετικών» αυτών στοιχείων της επαναστατημένης «Ελλάδας» αλλά και γενικότερη τοποθέτηση βλ. στην ΕΛΠ. Κ. ΒΟΓΛΗ, «Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν»: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα (1821-1828), *Ελληνικά* 49/1 (1999) 347 κε., 354-355 κε.

25. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 16-17.

οποία διαπνέονταν από τις προσωπικές, τις περισσότερες φορές, αντιλήψεις των συντακτών τους, με αποτέλεσμα να υφίσταται αντίθεση μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, ή ακόμη ουσιαστική διάσταση μεταξύ ενός άρτιου νομοτεχνικά Πολιτεύματος και της μη ομαλής εφαρμογής του στην πράξη.

Ένα τμήμα πάλι της υπό διαμόρφωση «ηγέτιδας» τάξεως υπαγόταν στην κατηγορία των πνευματικών ανθρώπων, η οποία περιλάμβανε εντοπίους λογίους, παράλληλα, όμως, και Έλληνες από το εξωτερικό, με επιδιώξεις όχι πάντοτε σαφώς προσδιορισμένες²⁶.

Έτσι οι πιο πάνω φορείς της «ηγέτιδας» τάξεως επιδίωκαν είτε με τη μέθοδο της «πολιτικής καλλιέργειας» του ελληνικού λαού να αφυπνίσουν απλώς το «πολιτικό αισθητήριο» των Ελλήνων, για την ενίσχυση και εδραίωση των δημοκρατικών ιδανικών στα πλαίσια του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος, είτε να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις «εντάξεως της Ελλάδος» στην ευρωπαϊκή δικαιοταξία, από τις οποίες εκτρέπονταν, παρερμηνεύοντας ορισμένες φορές την ουσία των προϋποθέσεων αυτών, με αποτέλεσμα μια προσπάθεια εισαγωγής των πολιτειακών «προτύπων» που λειτουργούσαν στην αλλοδαπή «αντιγράφοντας» τα, αφιστάμενοι με τον τρόπο αυτό από την εκφρασμένη διά των Συνελεύσεων των Ελλήνων σαφή «βούληση» του έθνους.

Η απώτερη επιδίωξη της πιο πάνω προσπάθειας εφαρμογής της «πολιτικής καλλιέργειας» του ελληνικού λαού ήταν διαφορετική, γιατί, ενώ εμφανώς δηλωνόταν ότι απέβλεπε στην «πολιτική διαπαιδαγώγηση» των Ελλήνων, στην ουσία κεντρικός της στόχος και βασικός της σκοπός ήταν η υλοποίηση της αρχής της «εντάξεως της Ελλάδος από την άποψη του δημοσίου δικαίου μεταξύ των πεπολιτισμένων Εθνών της Ευρώπης»²⁷ και ταυτοχρόνως η «πολιτιστική υπαγωγή» των Ελλήνων μεταξύ ενός των προηγμένων κρατών, όπως του γαλλικού, αγγλικού ή γερμανικού, πέραν της προσπάθειας εισαγωγής του μοναρχικού πολιτεύματος, η οποία είχε εκδηλωθεί με ουσιαστικές «εξωτερικές» πιέσεις, που ανταποκρίνονταν στην «εσωτερική» πραγματικότητα,

26. Οι οποίοι «επιστρέφουν εις την Πατρίδα στολισμένοι μεν με πολλές γνώσεις ωφελίμους εις την κοινωνίαν αλλά και με την εκ του Πολιτισμού διαφθοράν και κακοήθειαν και με την καταστρεπτικήν της πολιτικής κοινωνίας αθησικίαν», σύμφωνα με την ακριβολόγο διατύπωση του Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΗ, ειδικότερα βλ. στου ΙΔΙΟΥ, *Απομνημονεύματα*, Δ' α/1970, (ΓΑΚ 9), 232.

27. Κυρίως βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Maurer, 1462, ΝΑΚΟΥ, Μ. Δυνάμεις, 469 σημ.6, του ΙΔΙΟΥ, ΠολιτΚ., 17 σημ. 19.

«προβολής» στους Έλληνες των υποψηφίων ηγεμόνων, που επιδίωκαν να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της μαχόμενης Ελλάδος²⁸.

6.- Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση, η διαμόρφωση ως γενικής αρχής της προσπάθειας για «ένταξη των Ελλήνων με την πεπολιτισμένη Ευρώπη», αποκτά σταδιακά ευρύτερο περιεχόμενο, γιατί οι κύριες τάσεις των Ελλήνων και ιδιαίτερα των λογίων προσέκλιναν ευθέως για τη σύνδεσή τους με μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ανάλογα με την κάθε φορά κρατούσα πολιτική παράταξη²⁹.

Ειδική έκφραση της ήδη διαμορφωμένης τάσεως που προαναφέρθηκε, αλλά και ιδιαίτερα ουσιαστική απόδειξή της, αποτελεί η γνωστή «Πράξη» της 30ής Ιουνίου (26^{ης} Ιουλίου) 1825, για την αποκλειστική προστασία της Ελλάδος από την Αγγλία, την οποία υπέγραφαν σημαίνοντες πολιτικοί και στρατιωτικοί της εποχής εκείνης «εξ ονόματος του Ελληνικού Έθνους, διά της οποίας η Εθνική των Ελλήνων ελευθερία ... παρακατατίθεται.. εις την απόλυτον υπεράσπισιν της Μεγάλης Βρετανίας»³⁰, οφειλόμενης της ενέργειας αυτής στους προσκείμενους προς

28. Ειδικότερα βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 17, 43 κε.

29. Ο.π., 17.

30. «Πράξη» η οποία «νομιμοποιήθηκε» τυπικά με το Ψήφισμα Ε'/12^{ης} -4- 1826 της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως, για την οποία ιδιαίτερα λεπτομερή αναφορά βλ. στου ΝΑΚΟΥ, Μ. Δυνάμεις, 470 κε. σημ. 3, του ΙΔΙΟΥ, ΠολιτΚ., 18 σημ. 22, 89 κε. σημ. 1, μολονότι ο αντιπροσωπευτικός της χαρακτήρας αμφισβητήθηκε έντονα, ΠολιτΚ., 89-90 σημ. 2.

Η ουσιαστική διπλωματική ανάμιξη της Μ. Βρετανίας εμφανίζεται αρχικά στην πρώτη πράξη διευθετήσεως των ελληνικών πραγμάτων των επαναστατησάντων Ελλήνων, αναφερόμενης στο «Πρωτόκολλον περί των πραγμάτων της Ελλάδος, υπογραφέν εν Πετρούπολει την 23 Μαρτίου (4 Απριλίου 1826), μεταξύ της Ρωσσίας και της Μεγάλης Βρετανίας», στο προοίμιο του οποίου, σε ελληνική απόδοση εκ του συνταχθέντος γαλλικού πρωτοτύπου, ρητώς αναφερόταν αρχικά ότι «Η Βρετανική Αυτού Μεγαλειότης, επειδή προσεκλήθη παρά των Ελλήνων να μεσολαβήση εις την μεταξύ αυτών και της Οθωμανικής Πόρτας συνδιαλλαγίν, αφ' ού επρόβαλεν εις την ρηθείσαν δύναμιν την μεσιτείαν της...», στου Γ. Α. ΡΑΛΛΗ, *Συνθήκαι, Πρωτόκολλα, Συμβάσεις, και άλλαι διπλωματικάί Πράξεις μεταξύ Ελλάδος και των άλλων Δυνάμεων*, Αθήνησιν 1857, 1 κε. (στη σειρά του ίδιου Γ. Α. ΡΑΛΛΗ, *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, τ. Γ', 3^η έκδ., Αθήνησιν 1857), με ρητή αναφορά της αιτηθείσας μεσολαβήσεως και στις άλλες διεθνείς υπέρ της Ελλάδος Πράξεις, όπως ενδεικτικά στη Συνθήκη του Λονδίνου της 6^{ης} Ιουλίου 1827, μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας.

Το πραγματικό γεγονός της αιτηθείσας αυτής «προστασίας» ή άλλως, καλλιπέστερα, «μεσολαβήσεως», με τα θετικά και τα αρνητικά παρελκόμενά της, δεν παρέχει, ακόμη, στην ιστορική έρευνα τα στοιχεία εκείνα, το σύνολο των οποίων, μολονότι είναι απολύτως απαραίτητα, δεν έχουν πλήρως διακριβωθεί, με συνέπεια να ελλείπει η απαραίτητη νηφαλιότητα για τη συναγωγή μιας οριστικής, θετικής ή αρνητικής, κρίσεως, η

την Αγγλίαν Έλληνες, με την οποία παρεμβάλλονταν εμπόδια στην αρξάμενη από τους γαλλόφρονες κίνηση της αναγορεύσεως του δούκα του Νεμούρ ως «Βασιλέως των Ελλήνων»³¹.

Εκτός όμως της ευθείας συνδέσεως των Ελλήνων κατά περίπτωση με μία από τις Μ. Δυνάμεις, εξαιτίας των συχνών κομματικών εναλλαγών στις ελληνικές «Διοικήσεις», διαμορφώθηκαν και άλλες ουσιαστικές διακυμάνσεις, οι οποίες ήταν αναπόφευκτες, γιατί, εξαιτίας της ελλείψεως αυτόχθονος επιστήμης, έπρεπε ή να στραφούμε προς την αρχαία Ελλάδα που ακτινοβολούσε ή να μιμηθούμε με τη μέθοδο της μεταγλωττίσεως των αλλοδαπών επιστημονικών προτύπων το ακμάζον πνεύμα της Ευρώπης³².

Η πρώτη τάση, που προσέβλεπε προς την κλασική αρχαιότητα, αναγόμενη σε αρχαιολατρεία, ήταν ανεπίτευκτη λόγω μη υπάρξεως αντι-

οποία, κι αν ακόμη συναχθεί, κατά τεκμήριο «αντικειμενική», θα απέχει η αποτίμησή της από τα πραγματικά δεδομένα της τότε εποχής, που κρινόταν η ουσιαστική «τύχη» της Ελλάδας. Οι ιστορικές αποτιμήσεις είναι απαραίτητο να ανατρέχουν στις πηγές της εποχής της δημιουργίας των κρινόμενων «γεγονότων», για να παρέχουν το τεκμήριο μιας αντικειμενικής «αλήθειας», και όχι να βασίζονται στα συμπεράσματα των λεγόμενων «ιστορικών» που τα συνδέουν με την ενγένει «πολιτική» τους κοσμοθεωρία.

Η οριστική απαλλαγή, πάντως, της Ελλάδας από δεσμεύσεις ασυμβίβαστες με την άσκηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της επιτεύχθηκε με την τρίτη από τις ειδικότερες επάλληλες συνθήκες (10 Αυγούστου 1920) των Σεβρών, «περί προστασίας των εθνικών μειονοτήτων» στα νέα ελληνικά εδάφη, που συνομολογήθηκε (μαζί με τις άλλες δύο, για την προσάρτηση της δυτικής Θράκης στην Ελλάδα και την παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα με εξαίρεση τη Ρόδο) για τη διαρρύθμιση των ελληνικών υποθέσεων, ταυτόχρονα με την κύρια Συνθήκη των Σεβρών (μεταξύ της Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ιαπωνίας και της Ελλάδος), που κυρώθηκε με το Ν.Δ. της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1923 «περί κυρώσεως της εν Σέβραις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων», ΕτΚ, φ. Α', αριθ. 311, της 30^{ης} Οκτωβρίου 1923, 2213-2227 κε., με προσαρτημένο το κείμενο της οποίας επισυνάπτεται στο συνταχθέν πρωτότυπο (τριγλωσσο, στη γαλλική, αγγλική και ιταλική γλώσσα, με υπερισχόν κείμενο το γαλλικό «παρέχοντος πίστιν εν περιπτώσει διαφωνίας») και σε ελληνική μετάφραση, που προέβλεπε ότι «Η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία παραιτούνται το κατ' αυτάς, των ειδικών δικαιωμάτων επιβλέψεως και ελέγχου άτινα είχαν αναγνωρισθή αυταίς απέναντι της Ελλάδος διά της Συνθήκης του Λονδίνου της 7^{ης} Μαΐου 1832, διά της Συνθήκης του Λονδίνου της 14^{ης} Νοεμβρίου 1863 και, ως προς τας Ιονίους Νήσους, διά της Συνθήκης του Λονδίνου της 29^{ης} Μαρτίου 1864 (ν.ημ.)». Πρβλ. σχετικά Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 1983, 133-134.

31. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 18 σημ 23.

32. Ό.π., 18 κε. σημ. 24, 25.

κειμενικών προϋποθέσεων³³, με εξαίρεση την προσπάθεια του τοπικού Πολιτεύματος της «Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» (15 Νοεμβρίου 1821), με την οποία επιδιωκόταν, με έμμεσο αλλά διδακτικό τρόπο, η διαμέσου της αναγωγής στις κλασικές έννοιες και αξίες η ανασύνδεση με το ένδοξο ελληνικό κλασικό παρελθόν³⁴.

Η δεύτερη τάση, συνιστάμενη στη μετάφραση αλλοδαπών συγγραμμάτων ήταν δυσεφάρμοστη, λόγω ελλείψεως των υποκειμενικών προϋποθέσεων από τους πρόσφατα αποκτήσαντες την πολιτική τους ελευθερία τέως «υπόδουλους» Έλληνες³⁵.

Ενδεδειγμένη κατά ταύτα πολιτειακή «λύση» για την Ελλάδα δε βρισκόταν σε εμφανές επίπεδο, που θα μπορούσε να προσδώσει ικανά στοιχεία για την ουσιαστική της επιβίωση, γιατί υπό τις τότε συνθήκες υπήρχε και ουσιαστική αδυναμία εξευρέσεώς της, πέραν του ότι, εκτός από τις δυσχέρειες αυτές, τα υφιστάμενα ή τα ισχύσαντα πολιτειακά «πρότυπα» δεν ήταν πρόσφορα³⁶ για την ενδεχόμενη προσαρμογή τους στο υπό συγκρότηση ελληνικό κράτος.

7.- Με την πάροδο του χρόνου, όμως, διαμορφώθηκαν σταδιακά οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να καταστούν, κυρίως, οι προερχόμενοι από τη Δύση επιστήμονες φορείς των νέων πολιτειακών ιδεών, στους οποίους καταλέγονται ιδιαίτερα οι Κοραής, Κοκκώνης, Πολυζωΐδης, Πάλμας, Σπυρίδων, κ. ά., που απέβλεπαν σε μια μορφή, θεωρητικά αντικειμενικής κατά τη γνώμη τους, «πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως» των Ελλήνων³⁷.

Οι απορρέουσες από τα κείμενα των συγγραφέων αυτών πολιτειακές τάσεις άλλοτε μεν αποβλέπουν στην εμπέδωση Δημοκρατικού Πολιτεύματος, άλλοτε δε συνηγορούν υπέρ της εισαγωγής Μοναρχικού Πολιτεύματος, υπό τη μορφή της Συνταγματικής Μοναρχίας.

33. Ό.π.

34. Βλ. Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Το διά της Επανάστασεως του 1821 θεσπισθέν δίκαιον και οι Έλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1972, 10 σημ. 12, όπου επισημαίνεται ότι η πιο πάνω παρατιθέμενη στο κείμενο άποψη βασίζεται στη «Νομική Διάταξη», Τμ. Α', κεφ. Β', υπό τον τίτλο «Διακήρυξις Δικαιωμάτων και χρεών του Έλληνος», στου ΙΔΙΟΥ, 9.

35. Βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 19.

36. Ό.π., 19 σημ. 26.

37. Ό.π., 19 σημ. 27, με αναφορά έντυπων εκδόσεων των ετών 1821-1830.

8.- Υπέρμαχος του δημοκρατικού τρόπου διακυβερνήσεως υπήρξε χωρίς αμφισβήτηση ο *Αδαμάντιος Κοραής*³⁸, οι κύριες θέσεις του οποίου κυριαρχούνται από τα απασχολούντα τους Έλληνες της εποχής εκείνης φλέγοντα πολιτειακά προβλήματα, εξειδικευόμενα στη διασφάλιση της σταδιακά κτηθείσας ανεξαρτησίας, στη διατήρηση του Πολιτεύματος υπό προσωρινή μορφή και τη μελλοντική προσαρμογή του σύμφωνα με τα προτεινόμενα από τον ίδιο, σύγχρονα προς την εποχή του πολιτειακά «πρότυπα».

Ειδικότερα συνιστά, παραθέτοντας μια αξιόλογη επιχειρηματολογία, ως πολιτειακή μορφή της Ελλάδος τη χαρακτηριζόμενη ως «αβασίλευτο δημοκρατία», προφανώς για να τονίσει ιδιαίτερα την πίστη του στις αρχές του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, υπό δύο προϋποθέσεις: να έχει ως πρότυπο το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών και να επιζητηθεί η αποκλειστική προστασία της Γαλλίας, άσχετα αν η τελευταία αυτή πρόταση είχε, κάτω από τις πολιτικές συνθήκες των Ευρωπαϊκών Ανακτοβουλιών που επικρατούσαν τότε, ουτοπικό χαρακτήρα³⁹.

Έτσι διατυπώνει ότι: «Αφού οι Έλληνες λάβωσιν άνεσιν από τους κατά του τυράννου πολέμους, διά να συντάξωσιν οριστικώς την μέλλουσαν αυτών πολιτείαν, να την συντάξωσιν, ακολουθούντες κατά πάντα το πολιτικόν σύστημα των Αγγλαμερικανών ..»⁴⁰, βασιζοντας την «επιθυμία του Ελληνικού Έθνους να συντάξη πολιτείαν, και πολιτείαν αβασίλευτον, [για τη μορφή της οποίας] έχει...έτοιμον παράδειγμα ν'ακολουθήση της Αγγλαμερικανικής πολιτείας το σύνταγμα»⁴¹, τονίζοντας ιδιαίτερα ότι: «συμφέρον των Ελλήνων ήτο να μείνουν αβασίλευτοι ως διέταξεν απ' αρχής το προσωρινόν πολιτικόν σύνταγμα, να λάβουν δε ως πρότυπόν των πολίτευμα δημοκρατικόν του τύπου του πολιτεύματος των Ηνωμένων Πολιτειών τα Αμερικής», που εξακολουθεί να υποστηρίζεται ότι: «η Ελλάς να μείνη, ως εψηφίσθη καταρχάς, αβασίλευτος και Πολιτεία αυτόνομος....[και] να παρακαλέσωμεν δε τους Βασιλείς της Ευρώπης να μη μας δώσουν βασιλέα και μόνον να

38. Ό.π., 20 σημ. 30.

39. Ειδικότερα βλ. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, έκδ. Θ. Βολίδου, εν Αθήναις 1933, 37-38, 89, 111 κε., 126 κε., 144 κε., του ΙΔΙΟΥ, *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, επιμ. Γ. Βαλέτα, Α, 2, Αθήναι 1964, 783 κε., 824 κε. Πρβλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 23.

40. Βλ. ΚΟΡΑΗ, *Σημειώσεις*, έκδ. Βολίδου 39, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., 21 σημ. 31.

41. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 21 σημ. 32.

ζητήσωμεν την Προστασίαν των Γάλλων»⁴².

Την τελευταία αυτή «προστασία» θεωρούσε ο Κοραής ως μόνη συμ-φέρουσα για την Ελλάδα, μη προκρίνοντας την «πρόσκληση» Ηγεμόνα από την Ευρώπη, για την οποία συμπεραίνεται ότι έπρεπε να αποφευχθεί, κι αυτό γιατί τα σχόλιά του αναφορικά με το θεσμό του Βασιλέα και της «βασιλικής αυλής του», την οποία θεωρούσε ως «χρηματοφάγο», ήταν τελείως αρνητικά, γράφοντας ότι: «Η πολιτεία της Ελλάδος βασιλέα δεν έχει, ουδέ δύναται να έχη, μη έχουσα ικανήν χρηματικήν δύναμιν να τρέφη βασιλικήν αυλήν»⁴³.

9.- Οι προσπάθειες αυτές για την εμπέδωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος συμπληρώθηκαν καίρια από τον Ι. Π. Κοκκώνη, ο οποίος στο δίτομο έργο του «Περί Πολιτειών»⁴⁴ (1828-1829) διαπιστώνει πολύ χαρακτηριστικά όχι μόνο τις «αντιλεγόμενες θεωρίες» αλλά ιδιαίτερα τις κυμαινόμενες τάσεις των Ελλήνων, που έτειναν οι μεν προς την «βασιλείαν» οι δε προς την «αβασίλευτον πολιτείαν», τις οποίες, ακολουθώντας τον Κοραή, τοποθετεί ερμηνευτικά στην πραγματική τους διάσταση, θεωρώντας ότι «όλα τα προβλήματα ταύτα ήσαν παράκαιρα.. Διότι, διά να κάμωμεν την τελείαν απόφασιν ότι θέλομεν Βασιλέα, ή αυθέντην, ή άλλο είδος πολιτείας παντοτινής, πρέπει πρώτον να έχωμεν βασίλειον, αυθεντίαν και πατρίδα... [Οθεν] το πρώτιστον και αναγκαιότατον [έργον] εις παν έθνος [αναγεννώμενον] είναι η ύπαρξις του η πολιτική, ήγουν η αυτονομία ή η ανεξαρτησία του [καθώς και] η στερέωσις της ανεξαρτησίας του υπό οποιονδήποτε είδος πολιτείας διευθυνομένου»⁴⁵.

Με ιδιαίτερα χαρακτηριστικό και πολύ διεισδυτικό τρόπο διαγράφει την τότε πολιτική κατάσταση, ο οποίος θεωρούσε ότι « εν όσω δεν δυναθώσιν οι Έλληνες να εξώσωσι τους τυράννους των κατά κράτος από την περιοχόν της Ελλάδος, δεν έχουν πατρίδα, ουδ' είναι τρόπος να κάμωσι τελείαν απόφασιν περί του είδους του παντοτινού των πολιτεύματος, πριν κριθή ο προκείμενος αγών και ασφαλισθή η πολιτική των κατάστασις... Αλλ' αντί τούτων, εις την τελευταίαν συνέλευσιν του έθνους (1826), επρόβαλάν τινες να συστήσωσι βασιλείαν πολιτικήν, και

42. ΚΟΡΑΗ, Έργα, επιμ. Βαλέτα, Α, 2, 783 κε., 824 κε., πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ό.π., 23 σημ 39.

43. ΚΟΡΑΗ, Σημειώσεις, έκδ. Βολίδου, 85 σε πρβλ. με κζ'. Βλ. επίσης ΝΑΚΟΥ, ό.π., 21 σημ. 33, 22 σημ.34.

44. [και] περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών, 1-2, εν Παρισίοις 1828-1829.

45. Κοκκώνη, Περί Πολιτειών, Β', 313-314 κε.

άλλοι προ του [έτους τούτου] απόστολοι περιέτρεχον τας αυλάς των ηγεμόνων της Ευρώπης, ζητεύοντες βασιλέα βασιλείου μέλλοντος ν' αποκτηθή. Πολιτική βασιλεία και βασιλείον ανθηρόν, κυβερνώμενον υπό σοφού και εναρέτου βασιλέως, είναι μέγα πράγμα... Βασίλεια καλά και κοινωφελή γίνονται εις επικρατείας εχούσας μεγάλην έκτασιν τόπου κατοικουμένου υπό πολλών και διαφόρων λαών... Η Ελλάς...η έρημος, πού έχει τα συστατικά της βασιλείας!»⁴⁶.

Η θέση αυτή του Κοκκώνη, απόλυτα ρεαλιστική στη σύλληψη της βάσεως της Ελληνικής Επαναστάσεως, συμπληρώνεται με διαπιστώσεις οι οποίες καθόλου δεν αφίστανται της πραγματικότητας, υποδεικνύοντας ότι «η Ελλάς δεν έχει τα συστατικά της βασιλείας και ότι η έλλειψις των πολιτικών διακρίσεων (: όλοι οι κάτοικοι της Ελλάδος ήσαν ισόδουλοι), η προς την ισότητα αποκλίνουσα κοινωνική κατάσταση των κατοίκων, ιερωμένων και λαϊκών, τα τοπικά Κοινά και η εκλογή των προεστώτων υπό του λαού, είναι το βασιμώτατον θεμέλιον της πολιτικής ελευθερίας, της συμφωνίας και της ενομιίας των Εθνών»⁴⁷.

Ενώ στην όλη προσπάθειά του ο Κοκκώνης, επιχειρώντας να διαγνώσει ουσιαστικότερα ποίο «είδος Πολιτεύματος» δύναται να εισάγει η Ελλάδα «εις την παρούσαν πολιτικήν αναγέννησίν της», κλίνει υπέρ της «συστάσεως των τοπικών Κοινών πρώτον, και δεύτερον προς την μιας κοινής πολιτείας ομοειδούς με τα Κοινά. Αι μεν τοπικαί Κυβερνήσεις συγκροτούμεναι εκ των κατά τόπους δημογερόντων, και καπιτανέων και των στρατευομένων, έχουν να κυβερνώσι τα τοπικά πράγματα και να υπερασπίζωσι τους κατοίκους από τους έσω και έξω εχθρούς. Η δε κοινή πολιτεία, συγκροτουμένη και αυτή εκ τινων μελών των διαφόρων Κοινών, έχει να συναρθρώση και να συνδέση όλα τα Κοινά ταύτα συνάλληλα, να συνάψη τα μερικά συμφέροντα εις εν κοινόν συμφέρον ενός έθνους, το οποίον μέλλει να παραστήση προς τα λοιπά έθνη, ως εν ολόκληρον σώμα έχον πολιτικήν ζωήν»⁴⁸.

Με τις σκέψεις αυτές που αποτελούν ταυτόχρονα και κυρίαρχες «θέσεις» του Κοκκώνη «προτείνει [στη συνέχεια] δηλαδή σύστημα τοπικής αυτοδιοικήσεως προσομοιάζον μεν προς τας Ελβετικάς τοποκρατείας»

46. ΚΟΚΚΩΝΗ, ό.π., 314-315 κε., 316, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 52 σημ. 61.

47. ΚΟΚΚΩΝΗ, ό.π., 316 κε., 321 κε., ΝΑΚΟΥ, ό.π., 24-25.

48. ΚΟΚΚΩΝΗ, ό.π., 311, 326 κε., 335-336 κε., 339 σημ.1, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 24 κε. σημ. 43. Βλ. επίσης Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Σημειώσεις στην επιστολήν του Ι. Κοκκώνη προς τον Κ. Ασώπιο», *Νέα Εστία* 44, 1043 (1970- Αφιέρωμα στο Εικοσιένα), 262 κε.

αλλά όχι ταυτιζόμενο με αυτές, αποφεύγοντας την εισαγωγή «δουλικής» αντιγραφής του ελβετικού περιεχομένου τους, «διότι δεν συμφέρει εις την Ελλάδα, ουδ' είναι καμμία ανάγκη να έχη τοπικάς διοικήσεις ως τα των Ελβετικών τοποκρατειών, μετερχομένας την πολιτικήν κυριότητα εις τα της κυβερνήσεώς των [.] ως να ήσαν παντάπασιν ανεξάρτητοι»⁴⁹.

Επομένως, συνάγεται ότι η προτεινόμενη μορφή διακυβερνήσεως των Ελλήνων [θα] ήταν ουσιαστικά ομοσπονδιακή, συγκροτούμενη με την ένταξη των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων κάτω από ενιαία κεντρική Διοίκηση, η οποία αναγωγικά θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανασυνδεόταν με την υπό της «Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» προβλεπόμενη μορφή Πολιτεύματος, μόνο όσον αφορά τη (διοικητική) αυτονομία καθενός «τοπικού κοινού»⁵⁰.

10.- Το πρόβλημα της εμπεδώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος απασχολούσε κυρίως την μερίδα εκείνη της επιστημονικής κοινότητας, η οποία επιδίωκε με την ενεργοποίηση μιας ουσιαστικής δραστηριότητας να καταστήσει γνωστά και κατανοητά στους Έλληνες τα νέα πολιτειακά συστήματα με τις αντίστοιχες θεωρίες τους, που δεν επιδέχονταν, όμως, άμεση εφαρμογή, εξαιτίας της εγγενούς δυσκολίας από την έλλειψη κατάλληλης πνευματικής υποδομής, που αφορούσε την «πολιτική» αφύπνιση και τον «πολιτικό» προβληματισμό των Ελλήνων, έτσι ώστε να δυνηθούν στο μέλλον να συμμετάσχουν ενεργώς στη διακυβέρνηση της διά της Επανάστασεως του 1821 δημιουργούμενης «Ελλάδας».

Η τελευταία αυτή θέση προϋπέθετε την ουσιαστική γνώση του βαθύτερου περιεχομένου των δημοκρατικών αρχών, η βάση των οποίων συνδυαζόταν με την πραγματική άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων⁵¹.

Ως πρώτη κατοχυρωμένη προσπάθεια δημιουργίας της υποδομής αυτής, παιδαγωγικού – κοινωνικού χαρακτήρα, σε συνταγματικό κείμενο, έστω και Τοπικού Πολιτεύματος, απαντάται στη «Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» (1821), με τίτλο «Διακήρυξις Δικαιωμάτων και χρεών του Έλληνο» (τμ. Α', κεφ. Β'), όπου διαγράφονταν τα

49. ΚΟΚΚΩΝΗ, ό.π. σε προβλ. με ΝΑΚΟΥ, ό.π.

50. Βλ. σχετικά ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 25 σημ. 44.

51. Ειδικότερα ΝΑΚΟΥ, ό.π., 26 κε.

πολιτικά, κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα των Ελλήνων⁵².

Οι δημοκρατικές όμως τάσεις ενισχύονταν και από την πνευματική ενίσχυση της επιστημονικής δραστηριότητας που εκφράζονταν κυρίως είτε με την έκδοση ειδικών μελετών, είτε μεταφράσεων αλλοδαπών συγγραμμάτων, από τα οποία θα μπορούσε να συναχθεί ότι: αφενός συντελούνταν η διαδικασία, σε απώτατη χρονική βάση, που αποτελούσε ουσιαστικά αρξάμενη προεργασία πνευματικής εντάξεως προς την «πεπολιτισμένη Ευρώπη» και αφετέρου στόχευαν στην κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών στα πλαίσια του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος⁵³.

11.- Βασικής σημασίας ήταν το έργο του *Αναστασίου Πολυζωΐδη* για το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος και Σχέδιον Οργανισμού των επαρχιών αυτής», όπου είχαν ενσωματωθεί σε μετάφραση τα Πολιτικά Συντάγματα της Βρετανίας και των Ηνωμένων «Επικρατειών» της Αμερικής, στον Πρόλογο του οποίου με γλαφυρή απλότητα αλλά και με βαθυστόχαστη ιστορική σκέψη διετύπωνε ολόκληρη την πολιτική φιλοσοφία των δύο πρώτων Επαναστατικών Πολιτευμάτων (της Επιδαύρου και του Άστρους), τα οποία ουσιαστικά, όχι μόνο απέβλεπαν να ενισχύσουν την προσπάθεια της συντάξεώς τους «προς οριστική αναγνώρισιν μιας κοινοβουλευτικής Συνταγματικής Διοικήσεως, μόνης αρμοδίας και πρεπούσης εις ανθρώπους φιλελευθέρους», αλλά αιτιολογούσαν το χαρακτήρα της Επαναστάσεως του 1821, έτσι ώστε [να] «περιέχει [το αναθεωρημένο συνταγματικό κείμενο του Άστρους] εν εαυτώ όλην την απαιτούμενην απόδειξιν, και αποκαθιστά περιττήν πάσαν άλλην επιμαρτύρησιν, του ότι οι Έλληνες δεν υπεδύθησαν τον παρόντα αγώνα, ειμή διά ν' ανυψώσωσιν εις τον θρόνον (αφ' ού άπαξ απαλαχθώσιν από την πολυκέφαλον Υδραν της ανομίας και της βαρβαρότητας) την αδέκαστον Δέσποιναν Θέμιν, και την πάρεδρον αυτής Σοφίαν, εξωρισμένας προπολλού από την γην των γεννεθλίων των, και αναλαμβάνοντες τα οποία η βιά τους ήρπαξε Φυσικά και Πολιτικά Δικαιώματα, να συστήσωσιν έθνος, κατά το παράδειγμα των λοιπών ομοπίστων, και ευνομουμένων εθνών, και ούτω να εγκαταριθμηθώσιν εις την σειράν αυτών, μέλη της μεγάλης Ευρωπαϊκής οικογένειας γινόμενοι».⁵⁴

52. Το κείμενο βλ. στον ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντάγματα*, ό.π., 642 κε. Ειδικότερα βλ. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 27 σημ. 50, σε συσχέτιση με το πολίτευμα του Ρήγα, ό.π., 27 σημ. 51.

53. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 17 σημ. 19, 26 σημ. 45.

54. Βλ. ΠΟΛΥΖΩΪΔΗ, Πρόλογος γ',β', όπου και αιτιολογία του προσωρινού τίτλου του

12.- Σε ενίσχυση της προγραμματιζόμενης από τη νομοθεσία «πολιτικής διαπαιδαγώγησεως» αποβλέπει η «Κατήχησις Πολιτική εις χρήσιν των Ελλήνων» που συντάχθηκε από το φιλέλληνα Κόμη Αλερίνο Πάλμα, μεταφράσθηκε από το Νικόλαο Γ. Παγκαλάκη και εκδόθηκε στην Ύδρα το 1826.

Οι επιδιωκόμενοι σκοποί της εκφράζονται από τον εκδότη της Ιωσήφ Ν. Κιάππε, ότι «ήδη ηρχίσασμεν να ζώμεν και πολιτικώς», με συνέπεια να είναι απαραίτητη η γνώση υπό «των Ελλήνων όσων, ως πολίται ελεύθεροι χρεωστούν να εξεύρουν...[ήτοι] τα ιερά χρέη και δικαιώματά των, η εξακρίβωσις των κυριωτέρων αρχών του πολιτεύματος, η εμπέδωσις υπό των κυβερνώντων την Ελλάδα της αξίας των Νόμων και του χαρακτήρος των»⁵⁵.

Έτσι η προσπάθεια αυτή της «Πολιτικής Κατηχήσεως» απέβλεπε κυρίως στην «πολιτικήν προπαίδειαν» (διά της πολιτικής επιστήμης) με ιδιαίτερες τάσεις αναγωγής στα έργα των κλασικών αρχαίων Ελλήνων, συσχετισμού με το ισχύον τότε Πολίτευμα, και σε άμεση συμπαράβολή με τις διδασκόμενες θεωρίες στην αλλοδαπή, που απέβλεπαν στην ορθή κατανόηση του «Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος»⁵⁶.

Παράλληλα από το περιεχόμενο της «Κατηχήσεως» διαμορφώνονται, σταδιακά, οι βασικές προϋποθέσεις για τον ενδεχόμενο συγκεκριισμό της Δημοκρατικής Αρχής με τη Μοναρχική Ιδέα.

13.- Στα πλαίσια αυτά εντάσσονται οι παρατιθέμενες για το πολιτειακό «σχήμα» της Ελλάδας σκέψεις του Εμμανουήλ Σπυρίδωνος στο έργο που συνέγραψε με τίτλο «Σχέδιον Οργανισμού του ατάκτου στρατιωτικού της Ελλάδος» (1826).

Έτσι αυτός χαρακτηρίζει το υφιστάμενο την εποχή εκείνη Δημοκρατικό Πολίτευμα ως: «αντιπροσωπικόν, ό εστί συγκεκριασμένη Πολιτεία», χωρίς να αποκλείει την υπαγωγή των Ελλήνων στο μέλλον υπό μοναρχικό καθεστώς, του οποίου ειδικότερα προσδιόριζε το χαρακτήρα του,

Πολιτεύματος, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 26 σημ. 46-48.

55. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 28 σημ. 52

56. Ειδικότερα βλ. ΠΑΓΚΑΛΑΚΗ, ό.π., 30 κε., 36 κε., 69 κε., 92 κε., όπου διακρίνει τα δικαιώματα σε «κοινά» (:ατομικά) και σε «πολύτιμα» (:πολιτικά), τα οποία θεωρεί ως «καρπούς μόνον του καλού Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος..», ό.π., 68-69 κε., σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ό.π., 28 σημ. 53^α, ενώ για την πολιτική επιστήμη, τη «σπουδή» της οποίας θεωρούσε απαραίτητη ο Κοραής, βλ. ΚΟΡΑΗ, Σημειώσεις, έκδ. Βολίδου, 114 κε., πρβλ. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 28 σημ. 53.

ήτοι υπό «Συνταγματικόν Μονάρχην ... ενάρετον και πεπαιδευμένον και άξιον να μάς διοικήση , φυλαττομένου πάντοτε του αντιπροσωπικού δικαιώματος των λαών της Ελλάδος [για] να συστήσωμεν θεμελιωδώς σταθερόν και μόνιμον πολίτευμα και τούτο διά να μη προσκρούσωμεν εις την πολιτικήν των κραταιών της Ευρώπης χριστιανικών δυνάμεων ένεκα της νηπιότητος της πολιτικής ηλικίας μας»⁵⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η επανάληψη και από τον Σπυρίδωνα, όπως προηγουμένως και από τον Πάλμα, της διαπιστώσεως για την ουσιαστική ανυπαρξία πολιτικής υποδομής στην Ελλάδα, το πλαίσιο της οποίας διατύπωνε πολύ γλαφυρά έως πικρά με το ερώτημα πως είναι δυνατό να ευρεθή «το φρόνημα του Αμερικανού πολίτου εις ένα Έλληνα, όστις χθες ακόμη τινάξας τον τυραννικόν ζυγόν του Σουλτάνου, ζυμωμένος με τας Τουρκικάς κακοηθείας, και μη γνωρίζων εισέτι, ούτε καν την σημασίαν της Δημοκρατίας, όχι και τα χρέη και δικαιώματα του Δημοκρατικώς διοικουμένου πολίτου», που ως κυρίαρχες θέσεις εντάσσονταν στις βασικές απόψεις που διακηρύχθηκαν τόσο εμφαντικά από τον Κοραή ότι «εις πολιτείας κατάστασιν χρειάζεται πολιτική επιστήμη», η σπουδή της οποίας είναι απαραίτητος, γιατί χωρίς την ειδική της γνώση δεν είναι δυνατόν [τότε] «τα εκλεκτότερα και σοφώτερα μέλη της Ελλάδος... να συνθέσωσι κώδικας νόμων»⁵⁸.

14.- Θα ήταν επιστημονική παράλειψη αν αποκλείονταν από την ειδικότερη προσπάθεια «πολιτικής διαπαιδαγωγήσεως» των Ελλήνων και η συμβολή των σατυρικών κειμένων της εποχής εκείνης, τα οποία, άσχετα με την εγγενή υπερβολή τους, προσέδιναν αμεσότερα τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα⁵⁹.

15.- Καταλήγοντας, με βάση τις χαρακτηριστικές πιο πάνω «θέσεις» θα μπορούσε να παρατηρηθεί ειδικότερα ότι η διαμόρφωση της «**συνταγματικής ιδέας**» από το «αφηρημένο» αρχικά περιεχόμενό της «σχηματοποιείται» σταδιακά⁶⁰.

57. Βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, ό.π., 25 σημ α', 28 κε., 54 κε., σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 29 σημ. 54 (για τον πλήρη τίτλο του ό.π. έργου), 55, 56.

58. ΚΟΡΑΗ, Σημειώσεις, έκδ. Βολίδου, 114 κε., ενώ για τις θέσεις του ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ στο ό.π. κείμενο, βλ. στου ΙΔΙΟΥ, ό.π., 27 σημ., σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 29 σημ. 58.

59. Για τη συμβολή των σατυρικών κειμένων της εξεταζόμενης περιόδου βλ. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 30, όπου στη σημ. 60 παρατίθενται εξειδικευμένες βιβλιογραφικές αναφορές.

60. Συμπερασματική παρατήρηση στου ΝΑΚΟΥ, ό.π., 30.

Στη «σχηματοποίηση» αυτή συνηγορούν τα εξής δεδομένα που βασιζόνταν:

α) στη σύνταξη των τριών Γενικών Δημοκρατικών Πολιτευμάτων του Αγώνα (1822-1827), τα οποία, μολονότι η βιωσιμότητά τους δε δοκιμάστηκε στην ουσιαστική πρακτική τους εφαρμογή⁶¹, διέπονταν θεωρητικά από μια σαφή έκφραση της Δημοκρατικής Αρχής, τα ειδικότερα στοιχεία της οποίας είναι εμφανή κυρίως στις μερικότερες διατάξεις των κυριότερων «διοικούντων» οργάνων τού υπό αναδιοργάνωση κράτους, τεκμηριώνοντας έτσι την απώτερη βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος στο διαμορφωμένο κατά την Τουρκοκρατία αντιπροσωπευτικό καθεστώς διοικήσεως των υπόδουλων χριστιανών,

β) στις προσπάθειες των Ελλήνων λογίων του εξωτερικού, καθώς και των εγκατασταθέντων στην Ελλάδα αλλοδαπών, για την καλλιέργεια και την εμπέδωση των δημοκρατικών ιδεωδών,

γ) στη δημιουργία «ηγετικής τάξεως» που προέρχονταν από την επιστήμη για την «πολιτική διαπαιδαγώγηση» των Ελλήνων και

δ) τις συνδυετικές κινήσεις συγκερασμού της δημοκρατικής βάσεως των Πολιτευμάτων προς το θεσμό του Συνταγματικού Βασιλέα, που συνάγονταν τόσο από την πρώτη μνεία περί «Βασιλέως», έστω και τοπικής σημασίας, που απαντάται στο Τοπικό Πολίτευμα της «Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» (15 Νοεμβρίου 1821)⁶² που

61. Για τη χαρακτηριστική αυτή άποψη βλ. στον ΝΑΚΟΥ, ό.π., 40, όπου στα γενικότερα αρνητικά στοιχεία των πρώτων επαναστατικών Πολιτευμάτων, Τοπικών και Γενικών, εντάσσεται και η μη «ομαλή» λειτουργία της διαδικασίας προσκλήσεως των «Παραστατών» των διαφόρων ελληνικών επαρχιών, απελευθερωμένων ή όχι, για τον τρόπο εκλογής των οποίων βλ. ό.π., 15 σημ. 13, 33 σημ. 2, 40 σημ. 24.

62. Για τις ειδικότερες λεπτομέρειες βλ. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 34 κε. σημ. 3 κε., ενώ για τη θεωρητικά εισαγόμενη με τη «Νομική Διάταξη» μορφή πολιτεύματος, τα ειδικότερα χαρακτηριστικά στοιχεία της οποίας δε φαίνεται ότι προσέκλιναν προς τη «Μοναρχική Αρχή», αλλά ουσιαστικότερα προσέγγιζαν σε μια ιδιότυπη «Δημοκρατική» μορφή, ως έκφανση της κλασικής «Δημοκρατικής Αρχής», για τις οποίες ειδικότερη αξιολόγηση βλ. ό.π., 36 σημ. 10, 37 σημ. 12. Ειδική και πλήρως τεκμηριωμένη ανάλυση για τη «Δημοκρατική Αρχή» βλ. στον ΑΡΙΣΤ. Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. II, Θεσσαλονίκη 1960, 33 κε., 37 κε.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις βλ. στον Χ. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Το δημοκρατικόν και φιλελεύθερον πνεύμα των Πολιτευμάτων του Αγώνος*, Θεσσαλονίκη 1953, 3-4 κε., ιδιαιτέρως, όμως, βλ. στον ΙΔΙΟΥ, «Αι βάσεις των Πολιτευμάτων του Αγώνος», *Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της Επανάστασεως του 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, 36 κε., όπου χαρακτηριστικά διατυπώνονταν καιρικές παρατηρήσεις, 42, αναφορικά με το ότι «το σχεδιαζόμενον πολίτευμα [της «Νομικής Διατάξεως»] δεν θα ήτο απόλυτος μοναρχία. Ο μονάρχης δεν επρόκειτο να είναι *legibus solutus*. Η μοναρχία θα

απηχούσε μορφή Πολιτεύματος με ουσιαστικές Δημοκρατικές αρχές μετά Βασιλέως - Μονάρχου, όσο και από τις προσπάθειες των ειδικών Επιτροπών του Βουλευτικού για την εξεύρεση «Συνταγματικού Βασιλέα» (1823-1826)⁶³, στα πλαίσια των οποίων είχε συνταχθεί (1823) και σχετικό Προσχέδιο Βασιλικού Συντάγματος⁶⁴ υπό τον ειδικότερο τίτλο

ήτο συνταγματική. Ο μονάρχης έδει, προ της αναγνωρίσεώς του, να καθυποβληθή εις τους Εθνικούς Νόμους και να αποδεχθή αυτούς», εναρμονιζόμενης έτσι της κυρίαρχης αυτής θέσεώς του με τις ρητές διατάξεις της «Νομικής Διατάξεως», Τμ. Α', κεφ. Γ', άρθρ. Α', σε άμεση συσχέτιση με το Τμ. Β', κεφ. Γ', άρθρ. ΚΑ', τις οποίες βλ. στου ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Συντάγματα*, ό.π., αντίστοιχα 643, 652 κε., οι ρητές ρυθμίσεις των οποίων παρέχουν ικανή ενίσχυση της επιχειρηματολογίας που υποστηρίχθηκε σχετικά στου ΝΑΚΟΥ, ό.π., 34-36 κε., για τη ουσιαστική διάγνωση της «Δημοκρατικής Αρχής» που διείπτε τη δικαιοκή φύση της όλης «Νομικής Διατάξεως».

Η ρητή «καθυποβολή», όμως, από την «Εθνική Βουλή», βλ. ΝΑΚΟΥ, όπου, 35-36 κε., του «εσομένου Χριστιανού Βασιλέως των Ελλήνων, ... εις τους Εθνικούς [Ελληνικούς] Νόμους της, οποίους αν κοινώς αποδεχθή, έχει να αναγνωρίζη Μονάρχην της», ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., 652 κε., δημιούργησαν ορισμένες ερμηνευτικές θέσεις για την έννοια των αναφερόμενων «Εθνικών Νόμων», το περιεχόμενο των οποίων μολονότι δε διευκρινιζόταν, παρόλα αυτά θεωρούνταν ως βασικής ρυθμιστικής σημασίας, όχι μόνο εξαιτίας του περιεχομένου των διατάξεων αυτών, αλλά, κυρίως, εξαιτίας της τιθέμενης αιρέσεως («αν αποδεχθή .. τους Εθνικούς Νόμους») της αναγνωρίσεώς του ή όχι από την «Εθνική Βουλή», που αποτελούνταν από «Παραστάτες» των Επαρχιών της Ελλάδος», Τμ. Β', κεφ. Α', άρθρ. Α', ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., 644, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ό.π., 36 κε. σημ. 7.

Έτσι ως «Εθνικοί Νόμοι» στους οποίους θα «καθυποβάλλονταν» «ο εσόμενος Βασιλέας» θεωρήθηκαν ότι αναφέρονταν «στο επί της Τουρκοκρατίας διαμορφωθέν αντιπροσωπευτικόν σύστημα διακυβερνήσεως», ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Το διά της Επανάστασεως Θεσπισθέν Δίκαιον*, ό.π., 12,17, του ΙΔΙΟΥ, *Maurer*, ό.π., 1431, ενώ σε άλλη ερμηνεία, ενδεχομένως ως «Εθνικοί Νόμοι» να υπονοούνταν, ίσως, ο θεμελιώδης συνταγματικός χάρτης του μέλλοντος να ρυθμίσει τις τύχες της ελληνικής πολιτείας, ΝΑΚΟΥ, ό.π., 36 κε., με την έννοια των ειδικότερων ρυθμίσεων του μελλοντικού Συντάγματος.

63. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 43 κε. σε πρβλ. προς 30 κε.

64. Από την ειδική βουλευτική Επιτροπή των Π. Νοταρά, Γ. Καλαρά και Ιω. Κοντουμά, που διορίστηκε ειδικά για να «συναποφασίση ομού με το Νομοτελεστικόν τα εικότα, αφ' ου πληροφορηθή βασίμως περί της προτάσεως [του Ιωάννου] Μαυρογορδάτου», απεσταλμένου κατά το 1823 των Ελλήνων της Τεργέστης και Βενετίας για να διαβιβάσει την πρόταση ότι «ο [Ιερώνυμος] Βοναπάρτης εδέχετο ν' αναγορευθή Βασιλεύς των Ελλήνων και να έλθη εις την Ελλάδα, υποσχόμενος όλα τα διά την σωτηρίαν της συντελεστικά μέσα», η οποία ενόψει των αρξάμενων αυτών ιδιόμορφων πολιτικών διαπραγματεύσεων «κατασκεύασε Βασιλικόν Σύνταγμα», για το οποίο βλ. στου Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', εν Αθήναις 1851, όπου και παρατίθεται, 528-529 κε., αφού, πρωτίστως, έλαβε υπόψη της το διάγραμμα των σχετικών για την ενλόγω «πρόταση» συνταγματικών «Όρων» που συνέταξαν οι Ι. Κωλέττης με τη σύμπραξη και του Θ. Νέγρη, που αποτέλεσαν τις βάσεις του «Σχεδίου του 1823», για το οποίο, γνωστό σε μένα από το έτος 1974, παρατέθηκε ειδικότερη αξιολόγηση στου ΝΑΚΟΥ, ό.π., 47 κε., με

«Σχέδιον Συντάγματος 6 Ιουλίου 1823», τα τελικά αποτελέσματα, όμως, παρόλα αυτά, εξαιτίας πολλών λόγων και αιτιών, δεν κατέληξαν (1826) σε θετικές λύσεις⁶⁵, για την εισαγωγή στο τότε ελληνικό πολιτικό σύστημα του βασιλικού θεσμού, ως οργανικού στοιχείου του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Εμφανίζεται έτσι μια ουσιαστική διακύμανση στη σχηματοποίηση της «συνταγματικής ιδέας», όπως αυτή αποτυπώνεται στα Συνταγματικά κείμενα του Αγώνα, μολοντί η διακύμανση αυτή, εξειδικευόμενη ως προς την προκρινόμενη μορφή διακυβερνήσεως, εξακολουθεί να υφίσταται⁶⁶, παρόλο που τα Τοπικά Πολιτεύματα του Αγώνα (εκτός της

βάση κυρίως το κείμενο που είχε δημοσιεύσει ο Ν. ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ, ό.π., ενώ το αρχικό κείμενο του «Σχεδίου» αυτού επισημάνθηκε μεταγενέστερα και δημοσιεύθηκε αξιολογούμενο από το Γ. Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟ, «Το Σχέδιον Συντάγματος της Ελλάδος της 6^{ης} Ιουλίου 1823», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000) 194-198, με την παράθεση των σχετικών κειμένων, 208 κε., 211 κε., 214 κε.

Ήδη προηγουμένως είχε επισημανθεί από τον Ιω. Αλ. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟ, ένα ομότιτλο «σχέδιο βασιλικού συντάγματος» με ημερομηνία 26^η Ιουλίου 1825, που δημοσιεύθηκε αξιολογούμενο από τον ίδιο, «Ένα σχέδιο Βασιλικού Ελληνικού Συντάγματος του 1825», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 21 (1978) 579-588 κε., η [επανα]σύνταξη του οποίου προέκυψε ενόψει των συζητήσεων για την υποψηφιότητα του δούκα του Νεμούρ ως βασιλέα των Ελλήνων, ως βασικό κείμενο, μεταγενέστερου χρονικά του αρχικού «Σχεδίου Συντάγματος της 6^{ης} Ιουλίου 1823», τα οποία συσχετιζόμενα, ως πανομοιότυπα, με ελάχιστες διαφορές, μολοντί διατυπώθηκαν ως Προσχέδια (ή ως «Σχέδια Συντάγματος»), χωρίς να αποτελούν «επίσημα» (με την έννοια των εψηφισμένων κειμένων) συνταγματικά κείμενα, ακόμη κι αν το «σχέδιο» του 1825 μπορεί να θεωρηθεί ως παρόμοιο αντίγραφο του «σχεδίου» του 1823, παρόλα αυτά αποτελούν ιδιαίτερες αξιολογικές προτάσεις, με τις οποίες για πρώτη φορά εμφανίζονται οι ειδικότερες τάσεις διαμορφώσεως μιας πολιτειακής μορφής, οι μερικότερες ρυθμίσεις της οποίας, όπως διατυπώνονταν στις διατάξεις των «συνταγματικών» αυτών «κειμένων» («σχεδίων» του 1823 και του 1825, έστω και παρόμοιων), διέγραφαν όχι μόνο τις πιο χαρακτηριστικές «ροπές» τους, αλλά και τις πολιτικές «τάσεις» των συντακτών τους.

Παράλληλα, βλ. * Ν. Αθ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Το «Σχέδιον Συντάγματος» της Ελλάδος του 1825», *Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 1 (1979-1980) 241 κε. (αναπαρομπή από ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟ, ό.π., 194 κε.).

Επίσης, βλ. σχετικά και ΝΑΚΟΥ, ό.π., σ. 47 κε., όπου επισημαίνεται ότι οι προσπάθειες αυτές των πιο πάνω «σχεδίων» στόχευαν στην εισαγωγή μιας μορφής Πολιτεύματος που δεν υπήρχε τότε, στην οποία προσδίδονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Πολιτεύματος της «Βασιλευμένης Δημοκρατίας», σε πρβλ. προς 70-71, συσχετιζόμενο με το «Ηγεμονικό» Σύνταγμα του 1832.

65. Αξιολόγηση των τάσεων αυτών να «μοναρχηθή η Ελλάς» και των εξαιτίας τους προκληθεισών αντιδράσεων βλ. στον ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 52 σημ. 61, σε πρβλ. με 31.

66. Και κατά την εποχή κατά την οποία η Ελλάς άρχισε ήδη να «μορφοποιείται» σε

Νομικής Διατάξεως της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, που προαναφέρθηκε) και τα τρία πρώτα Γενικά Πολιτεύματα της Επαναστάσεως είχαν εισάγει το αμιγές Δημοκρατικό σύστημα Διοικήσεως, αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα⁶⁷.

16.- Ειδική απόκλιση από τις θεωρητικές πιο πάνω δημοκρατικές αρχές, σε άμεσο συγκερασμό με τη Μοναρχική Αρχή, εμφανίζεται το Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος (15 Μαρτίου 1832), που αποκλήθηκε «Ηγεμονικό» ή «Βασιλικό», το οποίο από την άποψη της πολιτειακής «μορφής» καθιέρωνε θεωρητικά το πολιτειακό σύστημα της «Συνταγματικής κοινοβουλευτικής Μοναρχίας», το οποίο σημειώνεται⁶⁸ ότι διελάμβανε «τις μεταξύ Συνταγματικού Μονάρχου και συνταγματικώς Βασιλευμένου Έθνους σχέσεις»⁶⁹.

Το «Ηγεμονικό», όμως, Σύνταγμα της Ε' Εθνικής Συνελεύσεως του Άργους και Ναυπλίου⁷⁰, μολονότι ποτέ δεν ίσχυσε⁷¹, αμφισβητήθηκε και η νομιμότητα της Συνελεύσεως που το ψήφισε⁷² από την «εν Προνοία κατ' επανάληψιν Δ' Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν», που αποκλήθηκε «Δ' κατά συνέχειαν Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις»⁷³, που συνήλθε στο Άργος (11 Ιουνίου 1832), με «αναγκαστική» παραδοχή, όπως και η προηγούμενη Συνέλευση, του Μοναρχικού τύπου, ως μορφής Πολιτεύματος, η οποία θα ήταν προσαρμοσμένη στο αντιπροσωπευτικό σύστημα και υπό την προϋπόθεση της ισχύος Συντάγματος⁷⁴.

Παρόλα αυτά και άσχετα με τις ουσιαστικές προσπάθειες ανασυγκροτήσεως ενός νέου τύπου Μοναρχικού Πολιτεύματος οι εργασίες της «Δ' κατά συνέχειαν Εθνικής Συνελεύσεως» ματαιώθηκαν, για τον «απλό» λόγο ότι οι «Αντιπρέσβεις της Συμμαχίας» με το από 29^{ης} Ιουλίου

κράτος με τη Συνθήκη του 1827, βλ. σχετικά στον ΝΑΚΟΥ, ό.π., 31-32, 91 κε.

67. Ιδιαίτερα βλ. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 38 κε., 39-40 κε.

68. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 69 σημ. 10 σε συνδυασμό με 65 κε.

69. ΝΑΚΟΥ, ό.π., ενώ για τη σύγκρισή του με το Προσχέδιο «Βασιλικού» Συντάγματος του 1823, βλ. κυρίως ΝΑΚΟΥ, ό.π., 47 κε. σημ. 46-49, 70 σημ. 11.

70. ΝΑΚΟΥ, ό.π., ενώ εκτενέστερα για το περιεχόμενό του, 65 κε., και τους θεσμούς που καθιέρωνε, 70-71 κε.

71. Ο.π. 69 κε., αφού η Συνέλευση που το ψήφισε δεν μπόρεσε να «λειτουργήσει», ενώ στη συνέχεια τα ιστορικά γεγονότα την υπερέκρασαν, η νομιμότητά της αμφισβητήθηκε και συγκλήθηκε νέα Εθνική Συνέλευση η «Δ' κατά συνέχειαν», 69 σημ. 9, 74 κε.

72. Από τον Κωλέτη, βλ. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 65 σημ. 1, 75 σημ. 37, συνεδρίαση 28^{ης} Ιουλίου 1832, ό.π.

73. ΝΑΚΟΥ, ό.π., 69 κε., 74-75 κε.

74. Ό.π., περισσότερα 77-78 κε., ιδιαίτερα 81 κε.

ου 1832 έγγραφό τους, προς τη Συνέλευση, διαμέσου του αρμόδιου επί των Εξωτερικών Γραμματέα της Ελληνικής Κυβερνήσεως, διαδήλωναν τη λύπη τους γιατί «αι συμβουλαί [των] δεν εισηκούσθησαν, εξ εναντίας [δε] η Κυβέρνησις επετάχυνε την συγκάλεσιν της Συνελεύσεως..»⁷⁵ και αποφάσισαν κυριαρχικά τη διατήρηση της παλαιάς προσωρινής Κυβερνήσεως, η οποία υπήρχε πριν από τη σύγκληση της «Δ' κατά συνέχειαν» Συνελεύσεως, αρνούμενοι σ' αυτή την περαιτέρω νομιμότητά της και ως εκ τούτου το κύρος των συντακτικών της εξουσιών⁷⁶, ίσως, εξαιτίας της εκλογής του Όθωνα ως «Βασιλέως της Ελλάδος»⁷⁷, ο οποίος [δηλαδή η Αντιβασιλεία του και περαιτέρω η Βαυαρική Κυβέρνηση ενδεχομένως] δε θα επιθυμούσε περαιτέρω πιο ενεργοποιημένο «συγχρωτισμό» με την τότε σε ουσιαστική συνταγματική λειτουργία «Δ' κατά συνέχεια» Εθνική Συνέλευση.

17.- Περαιώνοντας, ένα πικρό συμπέρασμα με κατακλύζει, σε σχέση με το ουσιαστικό μέγεθος της «αξίας» της συμπορεύσεως των Μ. Δυνάμεων στην «απελευθέρωση» των Ελλήνων το 1821 από τον οθωμανικό ζυγό, «αξία» η οποία, ομολογουμένως, ήταν υπέρμετρα «ακριβή» για τα ασθενή οικονομικά τους, με συνέπεια η κτηθείσα τυπική «ελευθερία» των Ελλήνων να οδηγήσει στην απόλυτη απώλεια της «εθνικής» τους ελευθερίας και συνάμα της πολιτικής τους «κυριαρχίας»⁷⁸.

75. Ο.π., 78-79 κε.

76. ΝΑΚΟΥ, ΠολιτΚ., ό.π., 79 κε., με συνέπεια την απόφαση της 20ής Αυγούστου 1832 για την «αναβολή της συνεχίσεως των εργασιών της» από την «Δ' κατά συνέχειαν» Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, πρβλ. σχετικά ό.π., 83 κε.

77. Ο.π., 78 κε., σε συνδυασμό με 81 κε., όπου ανακοινώθηκε διαφορετικά η εκλογή του Όθωνα από τις Μ. Δυνάμεις, με την από 18/30ή Αυγούστου 1832 «Διακήρυξη των Συμμάχων Αυλών προς τους Έλληνας», με την οποία γνωστοποιούσαν την εκλογή και καλούσαν τους Έλληνες «να συναθροισθούν όλοι γύρωθεν του Θρόνου και να συντρέξουν [τον Όθωνα] διά της δικαίας αφοσιώσεώς [των] εις το έργον του να δώση εις το Κράτος οριστικόν Σύνταγμα..», *Εθνική Εφημερίς*, φ. 36/20ής Αυγούστου 1832, 190, σε πρβλ. με ΝΑΚΟΥ, ό.π., 81 σημ. 56.

78. Για τη σημασία της κυριαρχικής παρεμβολής των Μ. Δυνάμεων στην «κατάργηση» της λειτουργίας της Δ' «κατά συνέχειαν» Εθνικής Συνελεύσεως, βλ. κυρίως ΝΑΚΟΥ, ό.π., 79 κε., με αναφορά στις συνθήκες που συντέλεσαν στην απόφαση της «αναβολής της συνεχίσεως» των εργασιών της, 83 κε., καθώς και της σχετικής απαντήσεως της Συνελεύσεως στους Αντιπρόσβεις, 84 κε., στο περιεχόμενο της οποίας τονιζόταν ιδιαίτερα η ουσιαστική πολιτική σημασία των παρεμβάσεων των Μ. Δυνάμεων στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, 84 - 85 κε.

THOMAS MARK NÉMETH*

Zur Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung in der Orthodoxen Kirche der Donaumonarchie

1. Zur Fragestellung

Die Frage nach der Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung war in der orthodoxen Kirche der Donaumonarchie seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein viel diskutierter Gegenstand. Dies belegt nachdrücklich eine 1907 erschienene Abhandlung von Dr. Johann v. Spaun¹, der als Beamter im Ministerium für Kultus und Unterricht wiederholt mit Fragen der orthodoxen Kirche befasst war. Seine Ausführungen sind der „griechisch-orthodoxen Kirchenfrage in der Bukowina“ gewidmet und stellen eine Antwort auf eine, vom Bukowiner Politiker Dr. Aurel v. Onciul im Jahre 1905 in der „Bukowiner Post“ veröffentlichte Studie zu kirchlichen Reformideen dar. Onciul wandte sich vor allem gegen Einschränkungen, die seiner Ansicht nach der orthodoxen Kirche vom Staat aufgezwungen worden waren und betrachtete Art. 15 des Staatsgrundgesetzes vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder (RGBl. 142/1867)² als eine Grundlage für Autonomieforderungen, wie sie seit den 1860er Jahren vor allem von rumänischen Kreisen der Bukowina erhoben wurden. Auch hatte Onciul einen Entwurf für ein Gesetz „betreffend der Regelung der äußeren Rechtsverhältnisse der grie-

* Fachvertreter für Ostkirchengeschichte und Ökumenische Theologie an der Katholisch-Theologischen Fakultät der Universität Würzburg, Direktor des Ostkirchlichen Instituts an der Universität Würzburg.

1. J. SPAUN, Die griechisch-orientalische Kirchenfrage in der Bukowina, Separatdruck aus: *Das österreichische Verwaltungsarchiv* VII–X, 336–381, Wien 1907.

2. „Jede gesetzlich anerkannte Kirche und Religionsgesellschaft hat das Recht der gemeinsamen öffentlichen Religionsübung, ordnet und verwaltet ihre inneren Angelegenheiten selbständig, bleibt im Besitze und Genusse ihrer für Kultus-, Unterrichts- und Wohltätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und Fonds“.

chisch-orientalischen Kirche in der Bukowina“ vorgelegt, der allerdings niemals sanktioniert wurde³.

Im Zusammenhang mit den oben erwähnten Autonomiebestrebungen stand die Forderung nach Einrichtung eines als „Kirchenkongress“ bezeichneten Organs mit Laienbeteiligung. Neben dem Czernowitzer Bischof Eugen Hacman (Hackman[n]) (1793[95?]-1873), einem erklärten Gegner der Kongressidee, der Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung und rumänischer Autonomiebestrebungen⁴ sprach sich freilich auch der Bukowiner Landeschef Franz Myrbach v. Rheinfeld in einem Bericht aus dem Jahre 1866 an das Staatsministerium⁵ negativ in der Kongressfrage aus.

„In der Bukowina herrschen in Bezug auf die Autonomie der griechisch-orientalischen Kirche zwei Parteien, deren eine aus griechisch-orientalischen Layen, die andere aus dem griechisch-orientalischen Clerus, der Bischof an der Spitze, besteht. Aber von jeder dieser Parteien wird die Autonomie anders verstanden. Die Layen wollen die unter ihrer Beteiligung berufene Synode vornemlich darum, um diese selbst als das zur Verwaltung des Kirchenvermögens kanonisch berufene Organ zu proklamieren, und dadurch den reichen griechisch-orientalischen Religionsfond in ihre Disposition zu bekommen. Darum hat der Großgrundbesitz insoferne ein allgemeines Interesse, als nahezu alle Mitglieder desselben und zwar mit sehr erheblichen Summen Schuldner des Religionsfonds sind.

Unter dieser Partei bildet die Familienverbindung Hormuzaki eine eigene Fraktion, welche weiter geht, indem sie die innige Verbindung der Bukowina mit den übrigen Romanen und die Romanisierung des nur zur Hälfte slavischen Landes als ihr Endziel anstrebt, und die Hoffnung hegt, mittels der Synode die Vereinigung der bukowiner Romanen mit jenen Ungarns und Siebenbürgens vorläufig auf dem kirchlichen Gebiete durchzusetzen.

Der griechisch-orientalische Clerus strebt aus Besorgniß vor dem der

3. Abgedruckt in: SPAUN, Die griechisch-orientalische Kirchenfrage, 374–381.

4. Hacmans Positionen und seine Kritik an Bischof Andrei Şaguna sind dokumentiert in: S. SMAL-STOCKI (Hrsg.), *Nationale und kirchliche Bestrebungen der Rumänen in der Bukowina 1848–1865 von Bischof Hakmann in einem Sendschreiben dargestellt*, Czernowitz 1899, passim.

5. Zwischen 1861 und 1867 waren die Kultus- und Unterrichtsagenden dem Staatsministerium zugewiesen.

Geistlichkeit Bukowina's abholden Einflüsse einer auch aus Laien zusammengesetzten Synode auf die Gebahrung des Religionsfonds und von des letzteren Ausbeutung durch die ungarisch-siebenbürgische Metropole, die Selbstständigkeit der Diöcese an und trachtet die entscheidende Einwirkung auf die Verwaltung des Kirchenvermögens sich selbst zu vindiciren“⁶.

Die Absicht politischer Kreise, im Wege des „Kirchenkongresses“ Einfluss auf die Verwaltung des Bukowiner griechisch-orientalischen Religionsfonds zu gewinnen⁷, war den österreichischen Behörden genauso suspekt, wie der Wunsch, Bischofsernennungen von der landesherrlichen auf die lokale Ebene zu verlagern. Die Regierung in Wien blockte diese Bestrebungen konsequent ab, wobei ihr nicht zuletzt die zunehmende Polarisierung zwischen Rumänen und Ruthenen in die Hände arbeitete. Angesichts dieser ungünstigen Vorzeichen ist es verständlich, dass der Bukowiner Kirchenkongress bis zum Ende der Donaumonarchie nicht realisiert werden konnte.

In der juristischen Argumentation zur Abweisung der Forderungen Onciuls durch Spaun erkennt man einerseits den routinierten Ministerialbeamten. Sie spiegelt aber – jedenfalls in einem gewissen Maß – auch die divergierenden Positionen zeitgenössischer orthodoxer Autoren. Zwei Kanonisten wurden von Spaun hinsichtlich der Rolle von Laien in der orthodoxen Kirche namentlich hervorgehoben – Radoslav (als Mönch: Emilian) Radić (Radics) (1857–1907) und Nikodim Milaš (Milasch) (1845–1915)⁸.

Radić war für seinen streng episkopalistischen Standpunkt bekannt. Er betrachtete daher die Laien von der ungarischen Gesetzgebung für die Metropole von Karlowitz eingeräumten Rechte als unvereinbar mit der

6. Bericht des Landeschefs vom 31. März 1866, Zl. 4611 Präs., zitiert nach der Zusammenfassung im Vortrag Minister Belcredis vom 11. November 1866, StM Zl. 2061/1866. Beide Schreiben in: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Unterricht und Kultus (UK), Kultus-Präsidium (KP), Staatsministerium (StM) Zl. 7267/1866.

7. Vgl. K. SCHARR, Der Griechisch-orientalische Religionsfonds in der Bukowina: Kulturkampf und Nationbildung im Spiegel einer Institution, in: A. KAPPELER (Hrsg.), *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*, Köln (u.a.) 2011, 255–269.

8. Vgl. SPAUN, Die griechisch-orientalische Kirchenfrage, 354 f.

orthodoxen Dogmatik und Kanonistik⁹.

Dagegen vertrat der Kanonist und spätere Bischof von Zara, Nikodim Milaš eine weitaus offenere Position:

„Stets hat aber die Kirche die größte Teilnahme der Laien in jenen Angelegenheiten anerkannt, welche sich auf den dritten der Hierarchie anvertrauten Zweig der Kirchengewalt beziehen, nämlich auf die das äußere Leben der Kirche betreffende *Potestas jurisdictionis*. Diese Teilnahme bekundete sich sowohl bei den Kirchenversammlungen, als auch bei der Wahl der Träger der höheren Grade und bei der Verwaltung des Kirchenvermögens“¹⁰.

Milaš hatte auch auf den gemischten Rat (μικτὸν συμβούλιον) des Ökumenischen Patriarchats und die Tradition der Beteiligung von Laien in gemischten Versammlungen (Kongressen) in der Karlowitzer Metropole hingewiesen. Nach Spaun musste man zwar anerkennen

„daß die serbische und die rumänische Kirche in Ungarn – aber erst seit 1868 beziehungsweise 1875 – derart organisiert ist, daß der Kongreß, in welchem das Laienelement das entschiedene Übergewicht besitzt, die ganze kirchliche Gewalt, abgesehen von den rein geistlichen Angelegenheiten, also insbesondere auch die volle gesetzgebende Gewalt und den maßgebenden Einfluß in der gesamten Kirchenversammlung in sich vereint“¹¹.

Zugleich wies er aber auch auf fehlende Erfolge bei der Tätigkeit der serbischen Kirchenkongresse in Ungarn hin und kam zum Schluss, dass „zum mindesten ein vorherrschender Einfluß des Laienelementes in Absicht auf Verfassung und Verwaltung der griechisch-orientalischen Kirche im allgemeinen genau so fremd und unangemessen [sei], wie der katholischen Kirche“¹².

Interessanter Weise ging Spaun in seiner Darstellung auf zwei weitere Gelehrte nicht ein, die in dieser Frage ebenso als Exponenten gegensätzlicher Ansichten gelten. Zum einen wäre Metropolit Andrei v. Şaguna (Schaguna) (1809–1873) zu nennen¹³, der in der Kirchenverfassung der

9. Vgl. E. RADIC, *Die Verfassung der orthodox-serbischen und orthodox-rumänischen Particular-Kirchen in Österreich-Ungarn, Serbien und Rumänien*. Erstes Buch: Die Verfassung der orthodox-serbischen Particular-Kirche von Karlovitz, Prag 1880, 31–33.

10. N. MILASCH, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirchen*, Mostar 21905, 221.

11. SPAUN, *Die griechisch-orientalische Kirchenfrage*, 359.

12. Ebd., 360.

13. Zu Person und Werk vgl.: J. SCHNEIDER, *Der Hermannstädter Metropolit Andrei von*

Hermannstädter Metropole sehr weitreichende Mitwirkungsrechte von Laien verankert hatte, zum anderen der Wiener Ostkirchenrechtler Josef v. Zhishman (1820–1894). Dass Zhishman in Spauns Darlegungen keine Erwähnung findet, mag auf den ersten Blick überraschen, war doch Zhishman über 30 Jahre lang das „Orakel“¹⁴ des Kultusministeriums in Strukturfragen der orthodoxen Kirche in Österreich. Wie nicht anders zu erwarten, war er seitens des Ministeriums auch wiederholt in der Bukowiner Kirchenkongressfrage zu Rate gezogen worden. Bei genauerer Betrachtung entspricht das Übergehen Zhishmans aber durchaus seiner Rolle als Gutachter, von dem man erwartete, dass er diskret im Hintergrund des Ministeriums arbeitete und den dieses in einem Fall sogar unter Druck zu setzten versuchte, seine Forschungen unveröffentlicht zu belassen. Gerade deshalb sei das Augenmerk hier auf Zhishmans Standpunkt gelenkt. Da eine umfangreiche Studie zu Zhishman gerade zur Drucklegung vorbereitet wird, verzichte ich an dieser Stelle auf nähere Angaben zu seiner Person und zu seinem Werk¹⁵.

2. Zur Position Josef Zhishmans

Zhishmans Gutachtertätigkeit für das Kultus- und Unterrichtsministerium in Fragen des Ostkirchenrechts begann um das Jahr 1863. Schon 1866 wurde er um Stellungnahme gebeten, ob und inwiefern sich Laien an der Kirchenverwaltung beteiligen können¹⁶. Seine 56 Seiten umfassende, handschriftliche Abhandlung mit dem Titel „Die mitwirkenden

Şaguna. *Reform und Erneuerung der orthodoxen Kirche in Siebenbürgen und Ungarn nach 1848* (Studia Transylvanica 32), Köln (u. a.) 2005.

14. Diese treffende, obgleich nicht unpolemische Formulierung stammt aus der rumänisch-nationalen Zeitung *Albina* (8 [1873], Nr. 9; Pest, 4./16. Februar 1873).

15. Th. M. NÉMETH, *Josef von Zhishman (1820–1894) und die Orthodoxie in der Donaumonarchie* (Kirche und Recht 27), Freistadt 2012 (erscheint demnächst). Auch bezüglich der näheren Hintergründe und Detailfragen im Zusammenhang mit der Forderung nach Einrichtung eines Kirchenkongresses in der Bukowina kann auf diese Monographie verwiesen werden. Sie geht auf das 2003–2005 vom Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (FWF) unterstützte, am Institut für Rechtsphilosophie, Religions- und Kulturrecht an der Juridischen Fakultät der Universität Wien angesiedelte, Forschungsprojekt „Orthodoxe Kanonisten und Politiker aus der Donaumonarchie“ zurück, in dessen Rahmen neben Zhishmans Nachlass auch Kultus- und Unterrichtsbestände der Wiener Archive systematisch gesichtet worden sind.

16. J. ZHISHMAN, Die mitwirkenden Organe bei der Verwaltung der morgenländischen Kirche (Gutachten vom 30. August 1866), in: ÖStA, AVA, UK, KP, StM Zl. 7267/1866.

Organe bei der Verwaltung der morgenländischen Kirche“ gliedert sich in die Abschnitte: I. Die Nationalsynode, II. Die Eparchial- bzw. Metropolitansynode, III. Die Organe des Bischofs in der Verwaltung des Bistums. Der Abhandlung ist ein Begleitschreiben Zhishmans hinsichtlich der Beantwortung der Frage der Mitwirkung von Laien in der Kirchenverwaltung angeschlossen. Zhishman hielt dabei folgende Punkte fest:

1. Weder Kanones noch Synodalakten erwähnten eine solche Laienbeteiligung.
2. Die Kommentatoren hätten diese aber gewiss nicht außer Betracht gelassen.
3. Aus den kirchlichen Entscheidungen und Verordnungen gehe eine solche Praxis ebenfalls nicht hervor.
4. Nach den kaiserlichen Vorschriften seien sogar Staatsbeamte bei kirchlichen Verhandlungen nur zur Aufsicht über die äußere Kirchenordnung und die Wahrung staatlicher Interessen berechtigt gewesen.
5. Auch in den neueren Verfassungen der russischen und der griechischen Kirche seien keine Laien vorgesehen, sondern Bischöfe sowie höhere geistliche Kirchenbeamte als Organe der Kirchenverwaltung vorausgesetzt¹⁷.

Zhishmans These lautet, dass die orthodoxe Kirche – abgesehen von zwei Fällen – niemals Laienbeteiligung in der Kirchenverwaltung vorgesehen habe. Die eine Ausnahme bestehe im Osmanischen Reich, doch würden die dortigen Regelungen für die gemischten Räte einer kanonischen Begründung entbehren, die zweite im *Anthorismos* des Hermannstädter Metropoliten Andrei Şaguna, der ein wesentlicher Wegbereiter für eine stärkere Einbeziehung von Laien in den kirchlichen Organismus war¹⁸. Den Argumenten Şagunas erteilte Zhishman eine klare Absage. Zunächst hielt er der Behauptung, dass angesichts der außerordentlichen

17. Vgl. Zhishmans Begleitschreiben vom 30. August 1866, S. [1–2], in: ebd., zur Argumentation siehe auch das Gutachten, S. 41–42, sowie J. ZHISHMAN, *Die Synoden und die Episkopal-Ämter in der morgenländischen Kirche*, Wien 1867, 187–188.

18. Vgl. Zhishmans Begleitschreiben vom 30. August 1866, S. 3, beziehend auf: A. SCHAGUNA, *Anthorismos oder berichtigende Erörterung über die Broschüre „Die Wünsche des rechtgläubigen Klerus aus der Bukovina in Betreff der kanonischen Organisation der Diözese und ihrer hierarchischen Stellung im Organismus der orthodox-orientalischen Kirche in Österreich“*, Hermannstadt 1863, 105–108; 114. Zu Andrei Şagunas Position vgl. auch: SCHNEIDER, *Der Hermannstädter Metropolit*, 200–204.

Lage der Kirche in Siebenbürgen alle „Faktoren“ der Kirche zusammenwirken müssten, entgegen, dass die kirchlichen Normen die Verantwortung für die Kirchenverwaltung dem Bischof und den Geistlichen, nicht aber den Laien übertragen. Auch Şagunas Versuch, in der Einheit der in Klerus und Kirchenvolk vertretenen Überzeugungen eine kanonische Grundlage zu finden, konnte er nichts abgewinnen. Die Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung war für Zhishman jedenfalls eine rechtswidrige Kompetenzüberschreitung. So hielt er auch dem Argument, dass der 34. Apostolische Kanon dem Bischof in seiner Eparchie entsprechende Freiheiten gewähre, entgegen, dass dieser Kanon nur das Verhältnis zwischen dem Metropoliten und seinen Suffraganen regle. Şagunas Ansicht, dass die Regierung die von ihr positiv bewerteten Auswirkungen einer bischöflichen Überzeugung in religiösen und moralischen Fragen nicht zu beanstanden habe, lehnte Zhishman ab: Die Staatsbehörde habe nicht nur das Recht, die Bischöfe zu überwachen, sondern auch die Pflicht einzuschreiten, wenn Verfahren den kanonischen Vorschriften widersprechen. Schließlich setzte sich Zhishman mit dem Argument auseinander, dass der Kommentar zum 13. Kanon der Synode von Laodikaia ein Fundament für eine Versammlung mit Laienbeteiligung darstelle. Şaguna hatte dafür offensichtlich eine rumänische Übersetzung des Pedalions herangezogen, in der es hieß:

„Die verständigsten und frömmsten Laien können zugleich mit den Bischöfen und Priestern ihren auszuweihenden Priester oder Bischof wählen, nicht aber auch das gemeine und ungebildete Volk, wegen der Zwistigkeit, die bei ihrer Wahl stattfinden können, indem die einen die einen, die anderen jenen wählen“¹⁹.

Zhishman verneinte die Anwendbarkeit dieses Kanons und hielt Şaguna entgegen, dass der Text nach dem griechischen Wortlaut des Pedalions von 1841 nur aussage, dass „verständigeren und frömmere Laien vielleicht (ἴσως) die Mitwirkung an solchen Wahlen zugestanden werde“²⁰. Es ginge bei der zitierten Stelle weder um die Kirchenverwaltung noch um kirchliche Beamte, sondern um Bischofsbestellungen. Auch müsse zwischen der Wahl und der

19. ŞHAGUNA, *Anthorismos*, 114.

20. Begleitschreiben Zhishmans vom 30. August 1866 (wie Anm. 17), S. [6–7], unter Hinweis auf: G. A. RHALLES/M. POTLES, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, Bd. 3, Athen 1853, 183.

Zustimmung zu dieser unterschieden werden. Schließlich werde die Bischofswahl dem Kirchenrecht zufolge einzig und allein von den Eparchialbischöfen vorgenommen.

Der Anlass für Zhishmans Gutachten wird aus dem an den Kaiser gerichteten Vortrag von Staatsminister Belcredi bezüglich einer Adresse des Bukowiner Landtags „wegen Änderungen in der Verwaltung der griechisch-orientalischen bukowinaer Diözese“ aus dem Jahre 1866 ersichtlich²¹. Bereits eine frühere Adresse an den Kaiser aus dem Jahre 1863 war auf die „Wiederherstellung“ der „Autonomie“ der Kirche in der Bukowina ausgerichtet; sie sollte vor allem ihr Vermögen durch eigene Organe verwalten²². Nach der zweiten Adresse von 1866 sollte der Kaiser zu diesem Zweck die Einberufung einer Diözesanversammlung mit Laienvertretern genehmigen²³. Da der Bischof, so Minister Belcredi,

„in der vorliegenden Sache sein und seines Clerus Interesse verfehlt, und somit nicht von vorneher als unbefangener Beurtheiler angenommen werden kann, habe ich den als Fachmann auf dem Gebiete des orientalischen Kirchenrechtes bewährten Professor D^{or} Josef Zhishman aufgefordert, darüber ein Gutachten zu erstatten, ob und inwiefern [...] die Layen berufen sind, an der Kirchenverwaltung theilzunehmen, und im bejahenden Falle, welche die Formen seien, unter denen sich ihr Einfluß äussern könne. D^{or} Zhishman hat diese Aufgabe in dem [...] Elaborate gelöst. Er weist darin, unter Darstellung aller bei der Verwaltung der morgenländischen Kirche mitwirkenden Organe quellenmässig nach, daß den Layen eine derlei Berechtigung niemals zugestanden worden sei. Nur Staatsbeamte, welche von dem Landesfürsten dazu bestimmt sind, gestattet das orientalische Kirchenrecht den Verhandlungen der Kirche beizuwohnen, wobei sie jedoch lediglich auf die Beaufsichtigung der äußeren Kirchenordnung und der Wahrung der Staats-Interessen angewiesen bleiben. Auch in denjenigen Ländern, wo die Kirchenverwaltung in

21. Vortrag Belcredis vom 11. November 1866, in: ÖStA, AVA, UK, KP, StM Zl. 7267/1866.

22. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags für die zweite Session 1863, Czernowitz 1863, 544.

23. Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtags für die vierte Session 1865, Czernowitz 1866, 338. Der Berichterstatter Georg v. Hormuzaki berief sich in seiner Argumentation bezüglich des Konstitutionalismus, der Synodalverfassung und der Beteiligung von Laien an der Kirchenverwaltung ausdrücklich auf Metropolit Şaguna als „die erste Autorität in Österreich“: ebd., 248. Zu den Vorgängen vgl. auch ebd., 220.

unserer Zeit organisirt wurde, wie in Rußland und in Griechenland, sind es nur die Bischöfe und die höheren geistlichen Kirchenbeamten, denen die Führung der Kirchenverwaltung anvertraut ist. Diesem ist noch beizufügen, daß selbst in den Donaufürstenthümern, wo sich die kirchlichen Institutionen bekanntlich keiner allzugroßen Rücksichtnahme zu erfreuen haben, nach dem *Decretu organicu* vom 3. Dezember 1864 nur Geistliche als Mitglieder der General- und der Eparchialsynoden angeführt erscheinen.

Gegenüber dieser Regel sind nur zwei Ausnahmen anzuführen, nemlich in der Türkei, wo seit der Eroberung von Constantinopel besondere Staatsgesetze und neuerlich noch der Firman vom Jahre 1860 den Layen in den verschiedenen Verwaltungskreisen der Kirche einen Einfluß zugestanden haben, ein Privilegium, welches mit der politischen Stellung der Christen in der Türkei zusammenhängt und dem sicherlich nicht eine kanonische Geltung beigemessen werden kann. Dem zweiten Falle begegnet man in der bereits früher erwähnten Schrift 'Anthonismos', worin der jetzige Metropolit Schaguna im Jahre 1863 gegen den bukowiner Clerus die Ansicht verfehlt, daß den Layen ein Antheil an der Kirchenverwaltung zustehe.

D^{or} Zhishman widerlegt schlagend die von Schaguna beigebrachten Argumente. Uibrigens kann nicht unerwähnt bleiben, daß bei der Synodalverfassung der orientalischen Kirche in einer so wichtigen Sache, wie es die Zulassung von Layen zur Kirchenverwaltung ist, die Meinung eines einzelnen Eparchen durchaus nicht als maßgebend betrachtet werden könne. Es steht sonach fest, daß die orientalische Kirche, eben so wie es in der occidentalischen der Fall ist, Layen eine Mitbetheiligung am Kirchenregimente vorenthalte, dieses letztere vielmehr nur dem Episkopate vindicire. Wenn nun der bukowiner Landtag eine solche Mitbetheiligung fordert und wegen Durchsetzung seines Anspruches an die Regierung sich wendet, so muthet er der letzteren die eigenmächtige Einfügung eines neuen, der orientalischen Kirche fremden, von ihr nirgends und namentlich in keiner mit dem kirchlichen Gesetzgebungsrechte ausgestatteten Synode gutgeheißenen Grundsatzes, also einen Vorgang zu, dessen Unzulässigkeit durch die Natur der Sache vollkommen dargethan ist²⁴.

24. Vortrag Belcredis vom 11. November 1866 in: ÖStA, AVA, UK, KP, StM Zl. 7267/1866, bezugnehmend auf Zhishmans zuvor (Anm. 16) zitiertes Gutachten.

Hinsichtlich des serbischen Nationalkongresses in Ungarn wurde von Minister Belcredi auf Basis von Zhishmans Gutachten festgehalten, dass dieser auf kaiserlichen Privilegien gegenüber dem serbischen Volk beruhe, die für die Bukowina nicht bestünden. Der Kaiser sanktionierte den Vortrag des Ministers und verhinderte damit die Einberufung einer Bukowiner Diözesanversammlung „mit gleichmäßiger Vertretung des Laienstandes“²⁵.

In den Jahren 1878²⁶ und 1883 war Zhishman neuerlich mit der Kirchenkongressfrage befasst und bekräftigte seinen Standpunkt, dass es im Kirchenrecht keine Anhaltspunkte für die Beteiligung von Laien an der Kirchenverwaltung gäbe. Dies ging für ihn nicht zuletzt aus den zeitgenössischen Rechtsquellen der Kirchen in Russland, Griechenland, der Türkei, Rumänien, Bulgarien sowie Bosnien und Herzegowina hervor. Als Ausnahme musste er zwar die Kirchenverhältnisse in Ungarn und Siebenbürgen nach 1868 gelten lassen, sah diese aber trotz spezifischer Rahmenbedingungen (Serben und Rumänen kümmerten sich um ihre Schul- und Kultusbedürfnisse vorwiegend selbst und der serbische Fonds war – im Unterschied zum Religionsfond der Bukowina – ein Staatsfonds) als im Widerspruch mit der kanonischen Tradition. Die auf Grundlage des Allerhöchsten Reskriptes vom 16. August 1868 existierenden Diözesanvertretungskörper gemäß den rumänischen Statuten von 1869 und den serbischen von 1875.

„sind aber dem kaiserlichen Patente vom 8. April 1861 über die Angelegenheiten der evangelischen Kirche augsburgischen und helvetischen Bekenntnisses und der sich anschließenden Verordnung des Staatsministeriums vom 9. April 1861 mehrfach nachgebildet und in beiden bricht das protestantische Princip durch, daß keine Verfügung in der Kirche

25. Allerhöchste EntschlieÙung vom 10. Dezember 1866, in: ÖStA, AVA, UK, KP, StM Zl. 7267/1866.

26. J. ZHISHMAN, *Elaborat über die Zulässigkeit der Einberufung eines Diöcesan-Kirchenkongresses, die allfälligen Konsequenzen eines solchen auf die Verwaltung der Metropole und über die kirchenrechtliche Bedeutung der gr. or. Synoden überhaupt* (18. Oktober 1878), in: ÖStA, AVA, UK, Neuer Kultus, Akatholisch, Griechisch-Orientalisch, Signatur A 3 Bukowina, Karton 3, Ministerium für Cultus und Unterricht (CUM) Zl. 16756/1878 (Bezeichnung der Gutachten hier und im Folgenden nach: Verzeichniss der von Dr. J. Ritter von Zhishman an die hohen Ministerien abgegebenen Abhandlungen, Aeusserungen und Gutachten in Betreff der griechisch-orientalischen Kirche [14. November 1884], in: ebd., Signatur A 3 Generalien, Karton 2, CUM Zl. 4322/1885).

ohne die Zustimmung der Gemeinde Gesetzeskraft erhalten könne. Damit werden die hierarchischen Einrichtungen in der orientalischen Kirche illusorisch und die Bischöfe auf das Spirituelle beschränkt. In der dadurch geschaffenen Eparchialsynode, wie sie der Erzbischof in der Bukowina anstrebt, spielt der Bischof bei der Regelung der administrativen Angelegenheiten nur mehr die Rolle eines passiven, von der Majorität abhängigen Zuschauers. Damit wird der Episkopat zum einfachen Exequenten der Versammlung herabgedrückt. Der intellektuelle Anheber dieser Organisation war der im Jahre 1873 verstorbene Metropolit von Hermannstadt, Freiherr von Schaguna, dessen unerhörte Fälschungen und Verdrehungen der Canones in seinem Compendium des Kanonischen Rechtes (Hermannstadt 1869) in der orientalischen Kirche die schärfste Verurtheilung erfahren haben²⁷.

Von daher ist es nicht weiter verwunderlich, dass auch das von Metropolit Andrei Şaguna erarbeitete „Organische Statut der griechisch-orientalischen-romanischen Kirche in Ungarn und Siebenbürgen“²⁸ bei Zhishman auf Ablehnung stieß. Die Hermannstädter Kirchenverfassung beruhte nach Brusanowski auf drei Prinzipien: der „Kirchenautonomie im Kontext eines subsidiären Staates“, der „Synodalität, verstanden als Mitarbeit aller Elemente der Kirche im Rahmen einer konstitutionellen Organisation [und der] Unterscheidung zwischen rein kirchlichen Angelegenheiten (die von exklusiv aus Geistlichen gebildeten Gremien erledigt wurden) und der wirtschaftlichen und kulturellen Angelegenheiten (die von Körperschaften behandelt wurden, in denen Laien eine Zweidrittelmehrheit hatten)“²⁹. Zhishman befürwortete weder weitreichende

27. J. ZHISHMAN, Bericht und Gutachten über den vom 14./26. Juli bis 29. Juli/10. August 1882 abgehaltenen Kirchenkongress (29. November 1883), in: Державний Архів Чернівецької Облaсті, Чернівці (Staatliches Archiv der Oblast' Czernowitz), Fond 320, Opys 4, Sprava 1263, Bl. 52–97, hier: Bl. 74v–75r; bezugnehmend auf: A. SCHAGUNA, Compendium des kanonischen Rechtes der einen, heiligen, allgemeinen und apostolischen Kirche (Übers. von A. SENTZ), Hermannstadt 1868. Zur Würdigung dieses Werks vgl. E. SYNEK, 140 Jahre „Compendium des kanonischen Rechts“ von Metropolit Andrei von Şaguna, in: Ostkirchliche Studien 57 (2008) 193–221, passim.

28. Organisches Statut der griechisch-orientalisch-romanischen Kirche in Ungarn und Siebenbürgen, in: *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 25 (1871) 235–276; abgedruckt auch bei: P. BRUSANOWSKI, *Rumänisch-orthodoxe Kirchenordnungen 1786–2008*. Siebenbürgen – Bukowina – Rumänien (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 33), Köln (u.a.) 2011, 40–97.

29. Ebd., 24–25; zum Statut auch 24–41 sowie: Ders., *The Principles of the Organic*

Autonomierechte der Kirche vom Staat, noch ein derart breit angelegtes Synodalitätskonzept. Insbesondere wandte er sich aber gegen die Beteiligung von Laien an der Kirchenverwaltung.

Zhishmans Standpunkt zu dieser Frage geht auch deutlich aus seinem Gutachten aus dem Jahr 1891 hervor. Mit Hinweis auf Johann Joseph Ignaz v. Döllinger³⁰ schrieb er: „Eine Antheilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung ist mit der hierarchischen Verfassung der Kirche unvereinbar, und kam erweislich in der alten Kirche nicht vor“³¹. Zhishman führte dabei entsprechende zeitgenössische Verbote an. Vertreter des Staates könnten nur einen Ehrensitz in kirchlichen Versammlungen haben, aber kein Beratungs- und Stimmrecht. Hinsichtlich physischer und juristischer Personen, die an der Verwaltung des Vermögens kirchlicher Anstalten beteiligt sind, beschränkten sich die Rechte auf das einzelne kirchliche Institut. Obwohl in osmanischer Zeit mit den *γενικοί κανονισμοί* Laien Einfluss auf die Patriarchenwahl und kirchliche Verwaltung zugestanden wurde, sei dies nur ein Privileg der Hohen Pforte, das mit der politischen Stellung der Christen zusammenhänge, aber keine kanonische Grundlage habe. Das Organische Statut wie auch die Verfassung der serbischen Metropole von Karlowitz war für Zhishman „eine Folge politischer Maßnahmen, denen theils politische Agitationen vorangingen; theils ist sie eine Übertragung protestantischer Kirchenverfassungs-Grundsätze, wie sie bei den Siebenbürger protestantischen Sachsen bestehen“³².

Statute of the Romanian Orthodox Church of Hungary and Transylvania (1868–1925), in: *Ostkirchliche Studien* 60 (2011) 110–138.

30. J. J. I. DÖLLINGER, *Christenthum und Kirche in der Zeit der Grundlegung*, Regensburg 1868, 329 ff.

31. J. ZHISHMAN, Bericht über die Stellung der Laien bei der Verwaltung der morgenländischen Kirche (23. November 1891), Entwurf in: Universitätsbibliothek Wien, Ms. III 743 (= III 337.653): J. ZHISHMAN, Vermögensrecht der Orthodoxen Kirche, Wien (?) 1863–1892 [zitiert nach dem Verzeichnis der Manuskripte Zhishmans in: NÉMETH, Josef von Zhishman, Anhang II.1.], Bl. 1–3, hier: Bl. 2r.

32. Ebd., Bl. 3v.

3. Die Positionen von Josef Zhishman und Metropolit Andrei Şaguna im Vergleich und die Frage ihrer Rezeption

Aus den obigen Aussagen wird deutlich, dass Zhishman ein historisierendes, neobyzantinisches Konzept von Synodalität vertrat. Für die im osmanischen Raum entstandenen Mitwirkungsrechte oder gar für die Einführung neuzeitlich-freiheitlich motivierter partizipatorischer Strukturen und demokratischer Elemente in die orthodoxen Kirchenverfassungen hatte er – im deutlichen Unterschied zu Metropolit Andrei Şaguna – kein Verständnis. Es war Şagunas Verdienst, solchen Entwicklungen den Weg zu bereiten, „in eine[r] Zeit, in der im weltlichen Bereich Wahlrechte im Zuge der konstitutionellen Konsolidierung der Donaumonarchie erst langsam durchgesetzt und seitens der katholischen Hierarchie demokratischen Entwicklungen dezidiert entgegengesteuert wurde“³³. Die an und für sich liberale Weltanschauung Zhishmans scheint dagegen ohne größeren Einfluss auf seinen Umgang mit der Weiterentwicklung kirchlicher Strukturen angesichts neuer Zeitströmungen geblieben zu sein. Im Unterschied zu Şaguna hat sich Zhishmans Produktivität gerade nicht auf der ekklesiologischen Ebene niedergeschlagen. Seine hierarchiebetonten Vorstellungen vom kirchlichen Organismus, die für ein hohes Maß an strukturellem Konservativismus sprechen, unterscheiden ihn eklatant von Şaguna. Beim Vergleich zwischen den beiden Persönlichkeiten ist allerdings auch in Erwägung zu ziehen, dass der Hermannstädter Bischof das Konzept eines Organismus weiterentwickelte, als dessen Teil er sich selbst ansah, während Zhishman die orthodoxe Kirche als ein Forschungsobjekt von außen betrachtete und bestrebt war, die Leitungs-, Aufsichts- und Ernennungsrechte des Kaisers im Bezug auf die Orthodoxie kanonistisch zu verteidigen. Da sich in Zhishmans Nachlass fast keine privaten Notizen finden, ist sein persönliches Kirchenverständnis allerdings auch schwer bestimmbar. Aus seinen Schriften geht hervor, dass er die Orthodoxie zweifellos als der einen Kirche zugehörig angesehen hat. Angesichts seiner grundsätzlich liberalen Weltanschauung und seiner (zumindest zeitweiligen) Opposition gegen das Unfehlbarkeitsdogma ist es durchaus vorstellbar, dass er sich mit der orthodoxen Kirche innerlich verbunden fühlte, ohne jemals formell

33. SYNEK, 140, Jahre, 198.

konvertiert zu sein.

Mit der Behauptung, dass Şagunas „Organisches Statut“ auf protestantischen Vorbildern aufbaue, hat sich Schneider ausführlich befasst³⁴. Die These, dass Şaguna die Kirchenverfassung der Evangelischen Kirche A. B. als Vorlage benutzt hätte, lässt sich nach Schneider nicht länger aufrechterhalten. Vielmehr liegt der Schluss nahe, dass Şaguna „im formalen Aufbau einzelne Bestimmungen und Formulierungen, wie zum Beispiel den Wahlmodus und die Konstitution der kirchlichen Körperschaften auf Gemeindeebene“³⁵ rezipiert habe, ein unmittelbarer Vorbildcharakter aber aufgrund des Überwiegens der Unterschiede zu bezweifeln ist. Der Vorwurf Verings, dass das „Organische Statut“ und die Karlowitzer Kirchengesetze mit der hierarchischen Verfassung der orthodoxen Kirche im Widerspruch stünde³⁶, geht nach Schneider „von einem exklusiv hierokratisch-episkopalen Kirchenverständnis aus, das in der abendländischen Rechtstradition als Spätfolge des mittelalterlichen Investiturstreits und der entscheidenden Rolle des Fürsten und Landesherrn während der Reformation ein strukturelles Gegeneinander zwischen Laien und Klerus postuliert, das dem Kirchenverständnis Şagunas diametral entgegengesetzt ist“³⁷.

Nach Synek zeigt sich Şagunas Kompromissbereitschaft mit dem von ihm abgelehnten Konsistorialsystem darin, dass er bereit war, Elemente der Synodal- und Konsistorialverfassung zu kombinieren³⁸. Mitwirkungsrechte von Laien waren ihm sowohl aus bruderschaftlichen Strukturen auf der Ebene von Kirchengemeinden wie auch über die serbischen Nationalkongresse vertraut³⁹. Die Frage nach den Einflüssen auf Şagunas Statut wird weiter diskutiert. Brusanski betont, dass Şaguna dem österreichischen System der Konsistorialverfassung ein synodales Konzept mit Laienbeteiligung entgegenstellte und sich insbesondere von katholischen Reformströmungen inspirieren ließ.

„Von der alten serbischen Verfassungsorganisation nahm er [Şaguna]

34. Vgl. SCHNEIDER, *Der Hermannstädter Metropolit*, 100–107; 193–199.

35. Ebd., 198.

36. F. H. VERING, *Lehrbuch des katholischen, orientalischen und protestantischen Kirchenrechts, mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Oesterreich und die Schweiz*, Freiburg i. Br. 1893, 372.

37. Schneider, *Der Hermannstädter Metropolit*, 199.

38. Vgl. SYNEK, *140 Jahre*, 203, Anm. 14.

39. Vgl. ebd., 207.

nur das Institut des serbischen Nationalen Kirchenkongresses und den Zweidrittelanteil von Laien an, eine Proportion, die ihrerseits auch von den katholischen Reformern in Ungarn angenommen wurde. Er weitete aber diese Proportion auf alle Ebenen der Kirchenverwaltung aus, mit Ausnahme der rein kirchlichen Senate⁴⁰.

Trotz der harschen Kritik von Zhishman und Radić an Şagunas Konzeption hat diese bis heute in der Orthodoxie eine weitreichende, wenngleich nicht uneingeschränkte und unwidersprochene Rezeption erfahren. Die Hermannstädter Kirchenverfassung bildete zunächst die wohl wichtigste kanonistische und ekklesiologische Grundlage für die nachfolgenden Kirchenverfassungen der Rumänischen Orthodoxen Kirche⁴¹, die ebenfalls eine deutliche Mitbeteiligung von Laien an der Kirchenverwaltung vorsahen. Synek bewertet es als einen Rückschritt „hinter die bisherige Tradition einer starken Einbindung des ganzen Kirchenvolkes (Klerus und Laien) in Personalentscheidungen der rumänischen Kirche“⁴², wenn im neuesten rumänischen Statut von 2007/08⁴³ die Partizipation von Laien wieder zurückgedrängt wurde. Tatsache ist, dass die heutige Orthodoxie ein Nebeneinander von stark episkopal geprägten wie auch stärker partizipatorisch ausgerichteten Kirchenverfassungen sowie diversen Mischformen kennt.

In den meisten slavisch geprägten Kirchen besteht neben oder sogar über der „Synode der Hierarchie“ eine Kirchenversammlung mit Beteili-

40. P. BRUSANOWSKI, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925 (1919-1925)*, Cluj-Napoca 2007, 62. Zur Frage der Anerkennung und Ablehnung dieser Konzeption sowie zu in Frage kommenden äußeren Quellen und Einflüssen vgl. ebd., 35–76, sowie: Ders., *Rumänisch-orthodoxe Kirchenordnungen*, 30–39. Zum Forschungsstand vgl. auch: SYNEK, *140 Jahre*, 202–207.

41. M. STAN, *Die Rumänisch-Orthodoxe Kirchenverfassung und ihre ekklesiologischen Grundlagen*, in: C. G. FÜRST/R. POTZ, *Kirchenverfassungen* (Kanon 19), Egling 2006, 95–110, passim, betont stärker die ekklesiologischen Verbindungslinien zwischen Şaguna und den späteren Kirchenverfassungen.

42. E. SYNEK, *Stefan Zankow: ein bulgarischer Kanonist als Vordenker für das 21. Jahrhundert*, in: *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 56 (2009) 61–81, 75.

43. *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, Bukarest 2008; deutsche Übers. in: BRUSANOWSKI, *Rumänisch-orthodoxe Kirchenordnungen*, 481–550. Wie ders. (ebd., 479–498) feststellte, wurden die mit Laien besetzten Körperschaften zu Konsultativorganen herabgestuft und die Institution der Wahlkollegien abgeschafft. Das neue Statut zeichnet sich auch durch eine Zentralisierung im Bereich der Verwaltung und Stärkung der hierarchischen Strukturen auf synodaler Ebene und der Stellung der Pfarrer auf Gemeindeebene aus.

gung von Klerikern und Laien. Neben der Rumänischen Orthodoxen Kirche kennt auch die Bulgarische Kirche ein „stark konzipiertes Landeskonzil“⁴⁴, wenngleich im neuesten Statut von 2009⁴⁵ die partizipatorischen Strukturen ebenfalls reduziert wurden. Besonders markant zeigte sich der aktuelle Trend schon einige Jahre zuvor in der Russischen Orthodoxen Kirche. Während diese auf ihrem Landeskonzil von 1917/18 dem Landeskonzil noch weitaus stärkere Kompetenzen einräumte, als in Şagunas Konzeption vorgesehen war, wurde das Landeskonzil im Statut von 2000 gegenüber dem Bischofskonzil im Vergleich zum Statut von 1988 noch einmal deutlich herabgestuft. Trotz der Existenz von nationalen Kirchenkongressen in der Karlowitzer Metropole hat die Serbische Orthodoxe Kirche heute ein stark episkopal geprägtes Leitungs- und Synodalsystem, kennt aber mit dem Patriarchatsrat und dem Patriarchatsverwaltungsausschuss auch gemischte Organe⁴⁶.

Heute werden in Kirchen griechischer Prägung Laien vor allem im Rahmen synodaler Kommissionen in die Tätigkeit der Kollegialorgane auf Ebene der autokephalen Kirche einbezogen. Im Patriarchat von Jerusalem besteht allerdings der aus osmanischer Zeit stammende „gemischte Rat“ fort⁴⁷. In der Orthodoxen Kirche Albaniens existiert nach dem neuen Statut von 2006 dieses Organ in einem aus Klerikern und Laien bestehenden Rat (Këshilli Kishtar Kleriko-laik) weiter, der nach wie vor mit der kirchlichen Vermögensverwaltung betraut ist. Im Dienste der Laienpartizipation wurde auch eine gemischte Versammlung (Asambleja

44. Vgl. hier und im Folgenden: R. POTZ/E. SYNEK, *Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung* (Kirche und Recht 25), Freistadt 2007, 321–327.

45. Устав на Българската Православна Църква – Българска Патриаршия [2009]: /bg-patriarshia.bg/index.php?file=statute.xml (02.03.2013).

46. Statut der Russischen Orthodoxen Kirche (2000): Устав Русской Православной Церкви, in der geltenden Fassung unter: <http://www.patriarchia.ru/db/document/133114/> (02.3.2013). Zu den Kompetenzverlagerungen vgl.: A. KLUTSCHEWSKY / TH. NÉMETH/E. SYNEK, Das Statut der Russischen Orthodoxen Kirche, in: C. G. FÜRST/R. POTZ, *Kirchenverfassungen* (Kanon 19), Egling 2006, 41–72, hier: 63–65. Zur Serbischen Orthodoxen Kirche vgl. L. PANTOVIČ, Die Verfassung der Serbisch-Orthodoxen Kirche, in: Ebd., 73–94.

47. Vgl. P. E. CHRISTINAKIS, Die heutige Verfassung des Patriarchats von Jerusalem, in: C. G. FÜRST/R. POTZ, *Kirchenverfassungen* (Kanon 19), Egling 2006, 22–40, hier: 32–33; zu Ämtern und Organen im Ökumenischen Patriarchat unter osmanischer Herrschaft: R. POTZ, *Patriarch und Synode in Konstantinopel. Das Verfassungsrecht des ökumenischen Patriarchates* (Kirche und Recht 10), Wien 1971, passim.

Kleriko-laike) eingerichtet⁴⁸. Auf Eparchialebene sind selbst in der episkopal geprägten Kirche Griechenlands Laien mit beschließendem Stimmrecht mitbeteiligt. Hingewiesen sei auch darauf, dass die Orthodoxe Kirche Zyperns, in der die Laienpartizipation auf verschiedenen kirchlichen Ebenen besonders stark ausgeprägt ist, in ihrer neuen, mit 1. Jänner 2011 in Kraft getretenen Kirchenverfassung bedeutende Änderungen vollzogen hat. So wurde vor allem die Beteiligung von Laien an der Wahl des Erzbischofs und der Metropoliten gemindert, andererseits aber auch ihre Mitwirkung in neugeschaffenen Synodalkommission erleichtert. Im Bereich der Vermögensverwaltung sieht das Statut gegenüber der Fassung von 1979 ebenfalls Änderungen vor, die zum Teil aber frühere Entwicklungen rezipieren⁴⁹.

Mit Potz und Synek kann man jedenfalls in der Orthodoxie regelmäßig auf der Ebene von Kirchengemeinden, häufig aber auch auf eparchialer oder sogar gesamtkirchlicher Ebene, eine gewisse Partizipation von Laien an der kirchlichen Leitungsgewalt konstatieren. Exklusivistischen Auffassungen kann neben dem Hinweis auf die bedeutende Stellung des weltlichen Herrschers und auf bruderschaftliche Strukturen auch entgegengehalten werden, dass immer wieder Laien Aufgaben der Vermögensverwaltung übernahmen⁵⁰. Jüngst erschien in deutscher Übersetzung die Dissertation des rumänischen Kanonisten Liviu Stan, der in der Tradition Şagunas zugunsten partizipatorischer Kirchenstrukturen argumentierte⁵¹.

48. Ich danke Bischof Andoni von Kruja für freundliche Hinweise. Das Statut von 2006 (Statuti i Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë) findet sich unter: <http://www.shqiptarortodoks.com/tekste/legjislacioni/Statuti2006.pdf> (02.03.2013).

49. Καταστατικός Χάρτης της αγιώτατης Εκκλησίας της Κύπρου, Nikosia 2010, online: http://www.churchofcyprus.org.cy/documents/KATASTATIKO_DIMOTIKI.pdf (02.03.2013). Ich danke Herrn Costas Katsaros, Leiter der Rechtsabteilung des Erzbistums der Orthodoxen Kirche Zyperns, für die Übersendung seines Beitrags "Participation of Laypersons in Ecclesiastical Administration of the Autocephalous Orthodox Church of Cyprus", der demnächst erscheinen soll in *Nomokanonika*.

50. Vgl. POTZ/SYNEK, *Orthodoxes Kirchenrecht*, 269–270.

51. L. STAN, Die Laien in der Kirche. Eine historisch-kirchenrechtliche Studie zur Beteiligung der Laien an der Ausübung der Kirchengewalt. Aus dem Rumänischen übers. v. H. Pitters, hrsg. v. S. TOBLER (Orthodoxie, Orient und Europa 4), Würzburg 2011, Übersetzung von: STAN, Mirenii în biserică. Importanța elementului mirean în biserică și participarea lui la exercitarea puterii bisericești. Studiu canonic-istoric, Sibiu 1939.

Die in diesem Beitrag thematisierten Differenzen und Meinungsverschiedenheiten hinsichtlich der Beteiligung von Laien an der Kirchenverwaltung bestehen bis zum heutigen Tag. Die gegenwärtigen Diskussionen machen deutlich, dass die kirchliche Tradition unterschiedliche Konzepte anbietet. Bei einer Gegenüberstellung von Zhishman und Şaguna ist kein eindeutiger Gewinner festzustellen. Denn einerseits konnte sich Zhishmans episkopalistische Synodalkonzeption in der jüngeren und jüngsten Geschichte der Orthodoxie jedenfalls (noch?) nicht generell durchsetzen. Andererseits zeigen die jüngsten Entwicklungen in der Rumänischen Orthodoxen Kirche, aber auch in anderen Lokalkirchen, dass Andrei Şaguna zwar im Jahre 2011 in die Schar der Heiligen aufgenommen wurde⁵², die von ihm entwickelte partizipatorische Kirchenkonzeption aber immer mehr zurückgedrängt wird.

52. Vgl. P. BRUSANOWSKI, Über das Leben des Metropoliten Andrei Freiherr von Şaguna anlässlich seiner Heiligsprechung in der Rumänisch-Orthodoxen Kirche, in: Ostkirchliche Studien 60 (2011) 235-254.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ – ΒΑΡΜΑΖΗ*

Σχόλια γύρω από τις ποιές στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντα Στ' του Σοφού

Το νομικό κείμενο που είναι γνωστό ως *Επαρχικόν Βιβλίον* παρουσιάζει ποικίλο ενδιαφέρον. Πρώτα πρώτα γιατί αποτελεί την κύρια πηγή για την οργάνωση και λειτουργία των συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη κυρίως κατά τον 10^ο αιώνα, έπειτα γιατί παρέχει πολλές πληροφορίες για την γενικότερη οικονομική ζωή στη βυζαντινή πρωτεύουσα και ακόμη γιατί αντιμετωπίζει ένα πλήθος παραβάσεων με πολλές και διάφορες ποιές¹.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι το *Επαρχικό Βιβλίο*² αποτελεί ένα συμπίλημα παλαιότερων διατάξεων σχετικών με τα συστήματα της Κωνσταντινούπολης (αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιείται στο συγκεκριμένο κείμενο για να δηλωθούν οι συντεχνίες, τα διάφορα δηλαδή επαγγελματικά σωματεία)³. Σύμφωνα με τον τίτλο, που δεν πε-

* Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Με το θέμα των ποιών στο Επαρχικό Βιβλίο έχουν ασχοληθεί σχετικά πρόσφατα τόσο ο τελευταίος εκδότης του Επαρχικού Βιβλίου J. KODER, «Überlegungen zu Aufbau und Entstehung des Eparchikon Biblion», *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan Hussey*, Camberley 1988, σ. 85-97 και J. KODER, «Delikt und Strafe im Eparchenbuch. Aspekte des mittelalterlichen Korporationwesens in Konstantinopel», *JOB* 41 (1991) 113-131, καθώς και οι ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Αγοραία παραστρατήματα των Βυζαντινών εμπόρων», *Εγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, σ. 235-255 και Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το ποινικό σύστημα του Επαρχικού Βιβλίου», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους βυζαντινούς χρόνους*, *Μνήμη Λέοντος Μαυρομάτη*, επιμ. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΙΒΕ/ΕΙΕ. Αθήνα 2002, σ. 277-283.

2. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [CFHB XXXIII], Wien 1991 (με γερμανική μετάφραση). Παλαιότερες εκδόσεις και μεταφράσεις: J. NICOLE, *Λέοντος του Σοφού το Επαρχικόν Βιβλίον*, Geneve 1893, ανατ. από τον J. DUJCEV, *Variorum Reprints*, London 1970 (με λατινική, γαλλική και αγγλική μετάφραση). I. και Π. ΖΕΠΟΣ, *JGR* II, 371-374. Μ. J. SJUZJUMOF, *Vizantiskaja Kniga Eparcha*, Moskva 1962 (με ρωσική μετάφραση). ΤΑΞ. ΚΟΛΙΑΣ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος Στ' του Σοφού*, *Εισαγωγή, Απόδοση στη νέα ελληνική, Σχολιασμός*, Αθήνα (εκδ. Κανάκη) 2010.

3. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνί-*

ριλαμβάνεται στα δύο χειρόγραφα του συνολικού κειμένου, αλλά εκδίδεται τώρα πια πάντοτε μαζί με το κείμενο, συντάχτηκε το τελευταίο έτος της βασιλείας του Λέοντα Στ' του Σοφού, δηλαδή το 912 (6420 από κτίσεως κόσμου), με την συμβολή του τότε Επαρχου της Πόλεως, του γνωστού και από το Κλητορολόγιό του, Φιλοθέου. Από τα δύο χειρόγραφα όμως του Επαρχικού Βιβλίου που σώζονται σήμερα και είναι το ένα του 14^{ου} και το άλλο του 16^{ου} αιώνα γίνεται φανερό ότι το νομικό αυτό κείμενο δέχτηκε και μεταγενέστερες προσθήκες. Στις προσθήκες αυτές ανήκουν σίγουρα οι διατάξεις οι σχετικές με την υποχρεωτική αποδοχή του *τεταρτηρού*, ενός χρυσού νομίσματος μειωμένου βάρους, το οποίο προσπάθησε να επιβάλει στην αγορά ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β' Φωκάς κατά την διάρκεια της σύντομης βασιλείας του, δηλαδή μεταξύ 963 και 969 μ.Χ., και προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στην αγορά.⁴

Όπως δηλώνεται καθαρά στο προοίμιο, σκοπός του βιβλίου είναι να αποτρέψει τις αδικίες και να επιφέρει την τάξη ανάμεσα στα διάφορα επαγγελματικά σωματεία της πρωτεύουσας, «ως αν ευσχημόνως το ανθρώπινον γένος πολιτεύηται και μη θάτερος καταδυναστεύη θατέρου»⁵.

Το Επαρχικό Βιβλίο λοιπόν, στη μορφή που σώζεται σήμερα, αποτελείται από το προοίμιο και 22 κεφάλαια, τα 21 από τα οποία αναφέρονται σε χωριστές συντεχνίες και ένα (το 20^ο) είναι αφιερωμένο σε έναν από τους υπαλλήλους του Επαρχου της Πόλεως, τον *λεγατάριο*, υπεύθυνο για την επιτήρηση των ξένων εμπόρων που έφθναν από την ύπαιθρο ή επαρχιακές πόλεις στην πρωτεύουσα, για να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Πιθανότατα υπήρχαν και άλλες οργανωμένες συντεχνίες στην Κωνσταντινούπολη τον 10^ο αιώνα, αλλά τον 14^ο αιώνα, όταν αντιγράφηκε το παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο του Επαρχικού Βιβλίου, οι 21 θεωρήθηκαν οι πιο σημαντικές.

αι εν Βυζαντίω, Αθήνα 1935, σ. 7. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Αγοραία παραστρατήματα*, σ. 243. Για άλλες απόψεις σχετικές με τον σκοπό σύνταξης του Επαρχικού Βιβλίου βλ. ΤΑΞ. ΚΟΛΙΑΣ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, Εισαγωγή σ. 27.

4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ, *Σύνοψις Ιστοριών* 272, ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή Ιστοριών* III. 507, Η. AHRWEILER – GLYCATZI, «Nouvelle hypothese sur le tetarteron d' or et la politique monetaire de Nicephore Phocas», *ZRBI* 8.1 (1963), *Melanges G. Ostrogorsky*, 1-9. Μ. F. HENDY, «Light Weight Solidi, Tetarteron and the Book of the Perfect», *BZ* 63 (1972) 57-80.

5. Ε. Β. Προϊμιον 12-14.

Από το Κράτος ορίζονται με αυστηρότητα τα είδη που μπορεί να κατασκευάζει και να εμπορεύεται κάθε σύστημα, καθορίζεται ο χώρος των αγοροπωλησιών και η θέση κάθε εργαστηρίου (πολλές φορές και η απόσταση μεταξύ μαγαζιών), απαγορεύεται η αποθήκευση ειδών για να πουληθούν σε καιρό έλλειψης, ελέγχεται η αγορά πρώτων υλών, απαγορεύεται η αύξηση ενοικίων, καθώς και η υπέρβαση αρχικών συμφωνιών και προσδιορίζεται επακριβώς το ποσοστό του κέρδους, κυρίως όταν πρόκειται για είδη διατροφής⁶. Η μίσθωση εξειδικευμένων εργατών πρέπει να γίνεται ανά μήνα, οι εργολάβοι δεν επιτρέπεται να αναλάβουν νέο έργο πριν τελειώσουν αυτό στο οποίο ήδη δουλεύουν, ενώ οι έμποροι από τις επαρχίες, που έρχονται στην πρωτεύουσα για να πουλήσουν τα προϊόντα τους διαμένουν σε ειδικά καταλύματα και απαγορεύεται να παραμείνουν στην Πόλη περισσότερο από τρεις μήνες. Τέλος οι ζυγαριές, τα μέτρα και τα σταθμά πρέπει να είναι όλα σφραγισμένα από τους υπαλλήλους του γραφείου του Επάρχου.

Σε περίπτωση παραβάσεων και παρανομιών επιβάλλονται ποινές⁷, οι οποίες ποικίλουν ανάλογα με το είδος της παρανομίας, αλλά και ανάλογα με την συντεχνία. Οι ποινές μπορεί να είναι σωματικές (μαστίγωση, κούρεμα, χειροκοπία, διαπόμπευση), χρηματικές (από μερικά ασημένια κεράτια ως αρκετά χρυσά νομίσματα), δήμευση (των προϊόντων που αποκτήθηκαν με παράνομο τρόπο, αλλά κάποτε και του συνόλου των εμπορευμάτων αυτού που τιμωρείται), απομάκρυνση από τη συντεχνία (για κάποιο χρονικό διάστημα ή μόνιμη), εξορία από την Πόλη, και σπανιότατα θάνατος, μόνο στη συντεχνία των σαπυνοπρατών, αν κάποιος από τους σαπυνοπράτες προκαλέσει με τα δηλητηριώδη κατάλοιπα της δουλειάς του το θάνατο συνανθρώπου του.

Η γενικότερη αυτοκρατορική ποινική νομοθεσία των Μέσων Βυζαντινών Χρόνων αντιμετωπίζει σοβαρά εγκλήματα που στρέφονται κατά της ζωής, της περιουσίας και της τιμής των ανθρώπων, καθώς και κατά της θρησκευτικής πίστης⁸. Γι' αυτό και οι τιμωρίες είναι κα-

6. J. KODER, «Επαγγέλματα σχετικά με τον επισιτισμό στο Επαρχικό Βιβλίο», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 363-390.

7. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το ποινικό σύστημα του Επαρχικού Βιβλίου*, σ. 278.

8. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η διαμόρφωση του ποινικού δικαίου στη μεταβατική περίοδο μεταξύ Ισαύρων και Μακεδόνων», *Βυζαντιακά* 2 (1982) 85-93 και ειδικότερα 89.

τά κανόνα αυστηρές. Αντίθετα το *Επαρχικό Βιβλίο* δεν αναφέρεται συνήθως σε εγκλήματα, αλλά σε παραβάσεις κανονισμών και κανόνων, οι οποίες όμως πρέπει να τιμωρηθούν πολύ αυστηρά, για να μην επαναληφθούν. Τιμωρείται δηλαδή κάθε παρέκκλιση από τα «διατεταγμένα» και ακριβώς για αυτό επαναλαμβάνονται συχνά στο κείμενο του *Επαρχικού* εκφράσεις όπως «οι παρά τα διατεταγμένα διαπραττόμενοι...» ή «όσοι παρά τα διατεταγμένα τολμήσουσι διαπραττεσθαι...» ή «ει τις φωραθή παρά τα διατεταγμένα ποιών...» και ακολουθεί κάθε φορά η αντίστοιχη ποινή. Μερικές φορές μάλιστα δεν πρόκειται καν για τιμωρία, αλλά για φυσική συνέπεια παραβατικών ενεργειών. Αυτό συμβαίνει, όταν υπεισέρχονται σε μία συντεχνία άτομα που δεν εκπληρώνουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, δεν έχουν δηλαδή τις απαραίτητες γνώσεις, δεν διαθέτουν την έξωθεν καλή μαρτυρία και δεν έχουν πληρώσει τα τέλη εισδοχής (για τις συντεχνίες βέβαια που θεωρείται απαραίτητο να πληρωθούν τέτοια τέλη) Όταν αποκαλυφθούν τέτοιες περιπτώσεις η έξοδος από την συντεχνία είναι αυτονόητη⁹.

Οι ποινές δηλώνονται κατά κανόνα με ακρίβεια, εκτός αν πρόκειται για μη μέλη των συντεχνιών, δηλαδή για ξένους προς το σύστημα που υπεισέρχονται στις δραστηριότητες κάποιας συντεχνίας παράνομα, χωρίς να έχουν δηλαδή το σχετικό δικαίωμα. Στις περιπτώσεις αυτές επαφίεται στον Έπαρχο να προχωρήσει την διαδικασία της τιμωρίας. Η σχετική έκφραση του *Επαρχικού Βιβλίου* είναι «παρά του Επάρχου ευθυνέτωσαν»¹⁰.

Πρόβλημα δημιουργεί και η έκφραση «διά παιδείας παρά του επάρχου σωφρονιζέσθωσαν», που παρουσιάζεται ως τιμωρία κυρίως στο σύστημα των ταβουλλαρίων, δηλαδή των συμβολαιογράφων. Στην πρόσφατη νεοελληνική μετάφραση των Τ. Κόλια – Μ. Χρόνη το σχετικό χωρίο μεταφράζεται ως εξής: «τιμωρείται από τον έπαρχο με σωματική ποινή». Γίνεται δηλαδή μία προσπάθεια να απαλυθεί η άποψη παλαιότερων μεταφραστών, που ξεκινώντας από την λατινι-

9. Ε. Β. 1. 2, πρβ. 1. 15 όπου φαίνεται ότι εκδιώκεται από τη θέση του ο παιδοδιδάσκαλος νομικός που συντάσσει συμβόλαιο χωρίς έγκριση του επάρχου και των συμβολαιογράφων.

10. Ε. Β. 8. 9, 11. 1, 13. 4 κ. α. Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ – ΒΑΡΜΑΖΗ, «Συντεχνίες εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη τον 10^ο αιώνα», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 353-361, ειδικότερα 357.

κή μετάφραση του J. Nicole (*verberibus jussu praefecti castigator*), κάνουν λόγο για μαστίγωση. Μετριοπαθέστερες είναι οι γνωστές μεταφράσεις στα αγγλικά, όπου το «διά παιδείας» παραλείπεται (*the eparch shall punish him*) και στα γαλλικά, όπου η μετάφραση είναι γενικόλογη (*le prefet le maittra a la raison*).¹¹

Στα μεσαιωνικά ελληνικά η λέξη «παιδεία» μπορεί να σημαίνει τιμωρία με δαρμό, ξύλο, σε σπάνιες όμως περιπτώσεις. Έχει παράλληλα πολλές άλλες σημασίες, όπως γνώση, μόρφωση, διδασκαλία, νοθεσία, καθοδήγηση¹². Επειδή λοιπόν στην περίπτωση των ταβουλλαρίων έχουμε να κάνουμε με αξιολογικά και ευνόητα άτομα της βυζαντινής κοινωνίας, όπως γίνεται φανερό από τα υπόλοιπα άρθρα του Επαρχικού Βιβλίου που αναφέρονται σε αυτούς, πρέπει μάλλον να αποκλείσουμε την σωματική ποινή και να στραφούμε προς μία από τις ηπιότερες σημασίες της λέξης παιδεία. Πρόκειται πιθανότατα για συστάσεις και λεκτικές συμβουλές, ακόμη και επιπλήξεις από τον έπαρχο προς τα μέλη της συντεχνίας, όταν αυτά επιδεικνυαν αδιαφορία και αυθάδεια ή τολμούσαν να ξεπεράσουν την κανονισμένη αμοιβή τους.

Το ρήμα «παιδευέσθω», και όχι η «παιδεία», εμφανίζεται ως τιμωρία στη συντεχνία των βεστιοπρατών. Στην περίπτωση αυτή συνοδεύεται από δήμευση προϊόντων και αφορά αυτόν που επιχειρεί να πουλήσει *κεκωλυμένα* μεταξωτά υφάσματα «τοις έξωθεν». Πιθανότητα εδώ δεν πρόκειται απλά για μία σωφρονιστική προσπάθεια, αλλά για σωματική τιμωρία, που ακολουθείται βέβαια στη συγκεκριμένη περίπτωση και από οικονομικές συνέπειες, εφόσον το ρήμα «παιδεύω» και «παιδεύομαι» έχει πολύ συχνότερα από το ουσιαστικό «παιδεία» την έννοια του βασανίζομαι, τιμωρούμαι.¹³

Κατά κανόνα λοιπόν οι ποινές δεν παρουσιάζονται μεμονωμένες, αλλά σε συνδυασμό ανά δύο ή περισσότερες, π.χ. «ζημιούσθω εικοσιτέσσερα νομίσματα και εκδιωκέσθω»¹⁴ ή «τυπτόμενος και κουρευό-

11. E. B. 1. 5, 1. 6 και 1. 25. Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ – ΒΑΡΜΑΖΗ, «Οι βυζαντινοί ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984) 261-274. ΤΑΞ. ΚΟΛΙΑΣ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, σ. 53 και 63, J. DUJCEV, *Το Επαρχικόν Βιβλίον* σ. 17, 136, 225.

12. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, *Λεξικό της μεσαιωνικής, ελληνικής δημόδου γραμματείας*, τ. ΙΔ' , Θεσσαλονίκη 1997.

13. E. B. 4. 1 και 4. 8. Ε. ΚΡΙΑΡΑ. *Λεξικό ό.π.*

14. E. B. 12. 3.

μενος εκδιωκέσθω του συστήματος»¹⁵. Συνδυάζονται δηλαδή ατιμωτικές ή χρηματικές ποινές με τιμωρίες που είχαν ουσιαστικότερες συνέπειες. Ειδικά ο δαρμός και η κουρά, που είναι η συχνότερα επιβαλλόμενη ατιμωτική ποινή στο Επαρχικό Βιβλίο, σπανιότατα εμφανίζονται ως μεμονωμένες τιμωρίες¹⁶, ενώ συνοδεύουν συνήθως όλων των άλλων ειδών τις ποινές, δηλαδή δήμευση, απομάκρυνση από την συντεχνία και εξορία από την πόλη.

Στις ατιμωτικές ποινές εντάσσεται και η διαπόμπευση, η οποία αναφέρεται μόνο μία φορά στο κείμενο του Επαρχικού Βιβλίου στο τελευταίο και πολυσυζητημένο άρθρο του 18^{ου} κεφαλαίου, που αφορά τους αρτοποιούς¹⁷. Ο όρος που χρησιμοποιείται στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι «θρίαμβος». Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρήσει ήδη ο Φαίδων Κουκουλές ο όρος *θρίαμβος*, όταν χρησιμοποιείται με κακή σημασία, πρέπει κανονικά να συνοδεύεται από ένα επίθετο, όπως «άτιμος θρίαμβος» ή «γελοιώδης θρίαμβος», για να γίνεται φανερό η υποτιμητική σημασία της λέξης. Εδώ δεν υπάρχει συνοδευτικό επίθετο, όμως δεν αμφιβάλλει κανείς ότι πρόκειται για την ατιμωτική σημασία του όρου. Άλλωστε γενικότερα η διαπόμπευση κατά το μεσαιώνα είναι γνωστή από τις αφηγηματικές πηγές, αλλά δεν αναφέρεται σε νομοθετικά έργα¹⁸.

Σωματική ποινή είναι και το κόψιμο του χεριού με βαρύτερες βέβαια συνέπειες. Η χειροκοπία εμφανίζεται στην συντεχνία των αργυροπράτων, για όποιον «ποιεί δόλον εις ασήμιον», και στους τραπεζίτες που κιβδηλεύουν νομίσματα¹⁹. Στο σημείο αυτό το Επαρχικό Βιβλίο συμβαδίζει με την γενικότερη ποινική νομοθεσία των μέσων βυζαντινών χρόνων που επιβάλλει την χειροκοπία στους παραχαράκτες²⁰. Στο Επαρχικό βιβλίο η χειροκοπία ως ποινή επανέρχεται στο 8^ο κεφάλαιο, που ασχολείται με τους σηρικαρίους. Επιβάλλεται σε ό-

15. E. B. 10. 3.

16. E. B. 8. 3 «τυπτέσθω και κουρενέσθω» για όποιον εμποδίζει τον έλεγχο στο εργαστήριο του ή 16. 2 «τυπτέσθωσαν και κουρενέσθωσαν» οι χοιρέμποροι που δεν πραγματοποιούν τις αγοραπωλησίες τους στον καθορισμένο τόπο.

17. E. B. 18. 5. J. KODER, *Delikt und Strafe*, σ. 118. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Αγοραία παραστρατήματα*, σ. 243-244.

18. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Γ', σ. 124-125.

19. E. B. 2. 5 και 3. 1.

20. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από το Corpus Juris Civilis μέχρι των Βασιλικών*, [Forschungen zur byzantinische Rechtsgeschichte 6], Φραγκφούρτη 1980, σ. 101-103.

σους βάφουν υφάσματα με αίμα και σε όσους παραχωρούν σε «ξένους» τεχνίτες εξειδικευμένους στη βαφή μεταξωτών υφασμάτων²¹.

Οι χρηματικές ποινές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και επιβάλλονται κυρίως σε συντεχνίες που τα μέλη τους έχουν οικονομική άνεση, όπως φαίνεται να είναι οι ταβουλλάριοι ή οι κηρουλάριοι. Επιβάλλεται π.χ. πρόστιμο έως 6 κερατίων στους συμβολαιογράφους που επανειλημμένα δεν παρευρίσκονται σε ορισμένες επίσημες τελετές ή στην κηδεία συναδέλφου τους²², ενώ η ποινή είναι πολύ μεγαλύτερη για όποιον βρεθεί να παραμερίζει συναδέλφο του, που κατά παράδοση συνέτασσε συμβόλαια σε έναν «αρχοντικό οίκο» ή ένα μοναστήρι και να παίρνει τη θέση του. Στις περιπτώσεις αυτές η ποινή ανέρχεται σε 10 (χρυσά) νομίσματα²³. Στους κηρουλαρίους πάλι επιβάλλονται ποινές 10 και 12 νομισμάτων, όταν προσπαθούν να αυξήσουν αρχική συμφωνία ή το ενοίκιο συναδέλφου τους.²⁴ Τέλος στους σαπυνοπράτες επιβάλλεται χρηματική ποινή 24 νομισμάτων και έξοδος από το σύστημα, αν κάποιος από αυτούς δεν τηρεί τις απαραίτητες αποστάσεις από άλλα εργαστήρια.²⁵

Πολύ συχνή ποινή είναι και η δήμευση, η οποία σημειώνεται με το ρήμα «εισκομιζέσθω» ή «εισκομιζέσθωσαν». Αρκετές φορές όμως δημιουργείται πρόβλημα μέσα από το κείμενο του Επαρχικού Βιβλίου για το τι ακριβώς δημεύεται. Δημεύονται βέβαια τα προϊόντα που αποκτήθηκαν με παράνομο τρόπο και αυτό είναι αναμενόμενο²⁶, δημεύονται επίσης οι τραπεζίτες που δεν κάνουν σωστή αποτίμηση των μιλιαρισίων²⁷. Δημεύονται ακόμη και δούλοι (δούλος ων τοις βασιλικούς αποδιδόσθω δούλοις)²⁸, είναι πολύ δύσκολο όμως να καταλάβουμε τι δημεύεται από τους εργολάβους που δεν τηρούν όλους τους επιβαλλόμενους κανόνες στη δουλειά τους²⁹.

Για την απομάκρυνση από την συντεχνία όσων δεν εισήλθαν με

21. E. B. 8. 4 και 8. 7.

22. E. B. 1. 4 και 1. 26.

23. E. B. 1. 20.

24. E. B. 11. 5 και 11. 7.

25. E. B. 12. 3.

26. E. B. 2. 7, όπου φαίνεται ότι δημεύεται ιερό σκεύος που προσπαθεί να πουλήσει αργυροπράτης χωρίς να το έχει επιδείξει στον έπαρχο. Το ίδιο ισχύει για όσους από τους σηρικάρους κατέχουν «ιμάτια άνευ της του επάρχου βούλλης», 8. 9.

27. E. B. 2. 7.

28. E. B. 12. 9.

29. E. B. 22. 4, Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Το ποινικό σύστημα του Επαρχικού Βιβλίου, σ. 282.

κανονικό και νόμιμο τρόπο έχει ήδη γίνει λόγος. Η έξοδος από την συντεχνία επιβάλλεται όμως ως ποινή και σε άλλες περιπτώσεις. Η δήλωση της ποινής γίνεται βασικά με τις εκφράσεις «αποπαυέσθω της πραγματείας»³⁰ ή «εκδιωκέσθω του συστήματος»³¹ ή «της πραγματείας εκπιπτέσθωσαν»³² και ακόμη «εξωθήσονται της επιστήμης»³³. Εύλογα δημιουργείται η εντύπωση ότι όλα αυτά τα ρήματα δεν έχουν ακριβώς την ίδια σημασία. Η χρησιμοποίηση του ρήματος «αποπαυέσθω» παραπέμπει σε μια προσωρινή απομάκρυνση από την συντεχνία, δηλαδή η απομάκρυνση γίνεται για κάποιο ορισμένο χρονικό διάστημα, που πρέπει να ήταν γνωστό και καθορισμένο την εποχή που συντάχθηκε το Επαρχικό Βιβλίο, ενώ αντίθετα με τις προστακτικές «εκδιωκέσθω» και «εκπιπτέσθωσαν», ακόμη και με το «εξωθήσονται» πρέπει να δηλώνεται η μόνιμη έξοδος από την συντεχνία. Η ποινή αυτή φαίνεται πολύ αυστηρή, γιατί έξω από το σύστημα δεν έχει κανείς πρόσβαση στις πρώτες ύλες και ουσιαστικά δεν μπορεί να ασκήσει την τέχνη ή το επάγγελμά του.

Όλα αυτά τα είδη των ποινών δεν φαίνονται αρκετά για τους συντάκτες του Επαρχικού Βιβλίου. Ακόμη πιο βαριά τιμωρία είναι η εξορία από την Πόλη, που σημειώνεται με τις εκφράσεις «εξοριζέσθωσαν»³⁴, «δι' εξορίας σωφρονιζέσθωσαν»³⁵, «εξορία καταδικαζέσθωσαν»³⁶ ή «διηνεκούς εξορίας υπομενέτω τιμωρίαν»³⁷. Η ποινή επαναλαμβάνεται συχνά στα άρθρα του Επαρχικού Βιβλίου και όχι πάντα για το ίδιο παράπτωμα, όπως συμβαίνει συχνά στο συγκεκριμένο κείμενο. Κατά κανόνα δηλαδή τιμωρούνται με εξορία, όσοι δεν τηρούν σωστά τον τόπο και τον χρόνο των αγοροπωλησιών και ακόμη αν εμπορεύονται είδη που ανήκουν στα μέλη άλλης συντεχνίας, οι τραπεζίτες όμως εξορίζονται, αν δεν παρουσιάσουν στον Έπαρχο τα τυχόν κομμένα νομίσματα και μιλιαρίσια που τους δίνουν οι πελάτες τους³⁸.

30. E. B. 6. 10, 6. 12. 9.3, 13. 5.

31. E. B. 10.. 3, 16. 2, 17. 4, 19. 4.

32. E. B. 8. 8.

33. E. B. 14. 2.

34. E. B. 3. 5, 6. 1, 13. 1, 13. 2, 15. 6.

35. E. B. 22. 2.

36. E. B. 10. 1.

37. E. B. 18. 5.

38. E.B. 3. 5.

Όπως έχει ήδη έχει αναφερθεί ο θάνατος παρουσιάζεται μόνο μία φορά στις ποινικές διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου και σημειώνεται με την έκφραση «τη των ανδροφόνων υποκείσθω ποινή»³⁹. Αφορά τον σαπυνοπράτη, ο οποίος με την «υγράν κατασταλλακτήν» που μένει ως κατάλοιπο της δουλειάς του μπορεί να προκαλέσει τον θάνατο άλλου ανθρώπου. Η γενικότερη ποινική νομοθεσία της εποχής τιμωρεί την ανθρωποκτονία με θάνατο «διά ξίφους» (ξίφει τιμωρείσθω), αν βέβαια το έγκλημα είναι εκούσιο, ενώ «ο φονεύων ακουσίως τυπτόμενος εξοριζέσθω»⁴⁰. Γίνεται δηλαδή διάκριση ανάμεσα σε εκούσιο και ακούσιο φόνο. Στο Επαρχικό Βιβλίο όμως δεν υπάρχει τέτοια διάκριση, εφόσον τονίζεται ότι η «υγρά κατασταλλακτή» μπορεί να δοθεί «προς εναντίωσιν ή επήρειαν τινος» «είτε κατά χάριν είτε διά τιμής είτε άλλως πως». Υπεισέρχεται στο σημείο αυτό και η έννοια της φαρμακείας (δηλαδή της δηλητηρίασης και της μαγείας). Η όλη διατύπωση του άρθρου λοιπόν δίνει την εντύπωση ότι η κατάσταση ξεπερνάει τις αρμοδιότητες του Επάρχου και γι' αυτό η υπόθεση παραπέμπεται σε κανονικό αυτοκρατορικό δικαστήριο, το οποίο θα κρίνει τελικά τον ένοχο.

Υπάρχουν και ορισμένες γενικές παρατηρήσεις σχετικά με τις ποινές, έτσι όπως εμφανίζονται στο Επαρχικό Βιβλίο. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν επιβάλλονται σε όλα τα συστήματα οι ίδιες ποινές για το ίδιο παράπτωμα. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί ως ένα βαθμό από τον συμπληρωματικό χαρακτήρα του κειμένου ή ακόμη και από την χειρόγραφο παράδοση, αφού το παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο είναι του 14^{ου} αιώνα, απέχει δηλαδή τετρακόσια με τετρακόσια πενήντα χρόνια από την αρχική σύνταξη του Επαρχικού. Οπωσδήποτε όμως οφείλεται και σε ταξικές ή καλύτερα οικονομικές διαφορές ανάμεσα στα μέλη μιας συντεχνίας και στα μέλη μιας άλλης. Σε συντεχνίες με πιο πλούσια μέλη (π.χ. στους συμβολαιογράφους ή στους κηρουλαρίους) επιβάλλονται κυρίως χρηματικές ποινές, ενώ σε συντεχνίες με φτωχότερα μέλη επιβάλλονται κατά βάση ατιμωτικές και άλλες βαρύτερες τιμωρίες. Για αύξηση ενοικίου συναδέλφου τους π.χ. στους κηρουλαρίους επιβάλλεται χρηματικό πρόστιμο δέκα νομι-

39. E. B. 12. 7, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Αγοραία παραστρατήματα*, σ. 251, J. KODER, *Delikt und Strafe*, σ. 118, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «ποινάλιος»* σ. 54-60, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Το ποινικό σύστημα του Επαρχικού Βιβλίου*, σ. 279.

40. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ο «ποινάλιος»*, σ. 6-10.

σμάτων⁴¹, ενώ στους μυρειφούς για το ίδιο αδίκημα επιβάλλεται δαρός, κουρά και έξοδος από το σύστημα⁴².

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι από τους δύο βασικούς σκοπούς του ποινικού δικαίου, δηλαδή από τη μια μεριά την τιμωρία ή ακόμη και την βελτίωση των ενόχων και από την άλλη τον εκφοβισμό όλων των άλλων, ώστε να μην προχωρήσουν σε παραβατικές ενέργειες⁴³, το Επαρχικό Βιβλίο στοχεύει κυρίως στον δεύτερο. Με τις πολλές και αλληπάλληλες ποινές που περιλαμβάνει δίνει την εντύπωση ότι προσπαθεί να εκφοβίσει τα μέλη των διαφόρων συντεχνιών να μένουν και να κινούνται μέσα στα πλαίσια και στους κανόνες που ο νομοθέτης επιβάλλει, ώστε να αποφεύγεται η σύγχυση και να διατηρείται η τάξη ανάμεσα στα διάφορα επαγγελματικά σωματεία και οι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι να μπορούν να ασκήσουν τον απόλυτο κρατικό παρεμβατισμό τους⁴⁴.

Με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω δεν λύθηκαν βέβαια τα προβλήματα που παρουσιάζει το Επαρχικό Βιβλίο. Απλά έγινε μία προσπάθεια να διευκρινιστούν ορισμένα σημεία του κειμένου και να εκτεθούν ορισμένες σκέψεις γύρω από ένα πολυσυζητημένο θέμα που παραμένει πάντοτε ανοιχτό.

41. Ε. Β. 11. 7. «ει τις κηρουλάριος φωραθή επαύξων το του ετέρου ενοίκιον είτε λαθραίως είτε φανερώς, τυπτόμενος απαιτείσθω νομίσματα δέκα».

42. Ε. Β. 10. 3. «ει τις μυρειφός φωραθείη το του ετέρου επαύξων ενοίκιον είτε δόλω είτε φανερώς, τυπτόμενος και κουρευόμενος εκδιωκέσθω του συστήματος».

43. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, Επίμετρον Ι: «Λέων Στ' ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση» (αναδημοσίευση από *Ελληνοορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός Α'2* Απρίλιος 1999) σ. 415-425 και ιδιαίτερα 418-419.

44. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 32011, § 5.6.1, σ. 303, Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 79-80, πρβ. ΕΛ. ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1977, σ. 153-161.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ*

**Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ λογοκρατικοῦ ρεύματος
τῶν μουταζελιτῶν εἰς τὸ ἰσλάμ**

I. Ἐλάχιστα ἠσχολήθησαν οἱ ἐρευνηταὶ εἰς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις τοῦ ἰσλάμ, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐνασχόλησίν των πρὸς τὴν θεολογίαν του (ἐλμ ἀλ-καλάμ)· τὸ τοιοῦτο, ἴσως ν' ἀπέρρεεν ἐκ τῆς δυτικῆς πειθαρχίας τοῦ ὀριενταλισμοῦ, ἥτις ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῆς νὰ προσφέρει τὸ πνευματικὸν ὑπόβαθρον τῆς ἀποικιοκρατίας, ἐνέταξε τὸν ἀραβικὸν καὶ εὐρύτερον ἰσλαμικὸν κόσμον εἰς τὰ σχήματα τῆς ἐσπερίας¹. Τοιουτοτρόπως, ἐξετάζοντες τὸ ἰσλάμ οἱ δυτικοὶ ἐρευνηταί, προσεπάθησαν νὰ κατανοήσωσι τοῦτο ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὸν χριστιανισμόν, διακρίνοντες αἰρέσεις ἐκεῖ, ἔνθα μόνον ἐπουσιώδεις ἀποκλήσεις ἐνεφανίζοντο² καὶ τοῦτο ἐλλείψει οἴασδήτινος θεμελιώδους περὶ τὸ δόγμα διαφορᾶς, ἤγουν περὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀποστολικὴν φύσιν τοῦ μωαμεθανικοῦ κηρύγματος, τὴν ιδιότητα τοῦ κορανίου ὡς θεόθεν ἀποσταλείσης βίβλου καὶ τὴν μοναδικότητα τοῦ θεοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ οὐδεμία διαφωνία ὑφίσταται περὶ τῶν πέντε θεμελιωδῶν πυλώνων τοῦ ἰσλάμ³.

Παρὰ ταῦτα, ἡ ἐπαφή τῶν μουσουλμάνων μὲ λαούς, ἔχοντας μακροαἰώνα φιλοσοφικὸν στοχασμόν, θεολογικὰς ἀναζητήσεις καὶ δικαϊκὸν ὑπόβαθρον, μοιραίως ἐνήργησεν ὑπὲρ τῆς ἀναπτύξεως τούτων τῶν κλάδων ἐντὸς τοῦ σώματος τοῦ ἰσλάμ. Ἀπαράβατον, ὅμως, ὄριον ἦτο ἡ μὴ ὑπέρβασις τῶν θεϊκῶς διὰ τε τοῦ κορανίου καὶ τῆς σό-

* Διδάκτωρ Ἰσλαμικοῦ Δικαίου τοῦ Τμήματος Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Πρβλ. ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ ΣΑΪΝΤ, *Ὄριενταλισμός*, κατὰ μετάφρασιν Φώτη Τερζάκη, Ἐν Ἀθήναις 1996.

2. ΑΣΕΜ ΑΛ-ΝΤΕΣΟΥΚΗ, *Ἀφκαρ λαμ τόνσαρ. Νάχον ρουάηα ἀραμπέηα λεκετάμπετ ταρήχ ἀλ-ἄραμπ*, Ἐν Καῖρω 1996, σσ. 51 ἐφ.

3. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Δ. ΖΙΑΚΑ, *Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων*. τ. Β': *Τὸ Ἰσλάμ*, ε' ἔκδοσις, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1998, σσ. 374-379.

νης –τῆς τε κοτσέηα καὶ τῆς ἀπλῆς προφητικῆς⁴– τεθεσπισμένων.

Ἐκ τῶν τριῶν κλάδων, ὁ μᾶλλον ἀναπτυχθεὶς ἦτο ὁ τῆς νομικῆς τέχνης (φέκχ)⁵ καὶ τοῦτο πρὸς κάλυψιν ὡς ἐπιγουσῶν ἀναγκῶν τῆς ραγδαίας ἐξαπλώσεως τοῦ ἰσλαμικοῦ οἴκου (ντὰρ ἄλ-ἰσλάμ) καὶ τῆς μετατροπῆς τούτου εἰς αὐτοκρατορίαν κατὰ τὰ πρότυπα τῆς τε ρωμαϊκῆς καὶ περσικῆς⁶. Ὡσαύτως, δέον νὰ μὴ παρορᾶται καὶ ἡ ἐνδογενὴς φύσις τῶν δύο πρωτευουσῶν πηγῶν τοῦ ἰσλάμ –περὶ ὧν οὐδεμία ὑφίσταται διαφωνία– τοῦ τε κορανίου καὶ τῆς σόνης, αἵτινες ἔλαβον δικαϊκὴν ὑφήν καὶ οὕτω παρεδόθησαν τοῖς πιστοῖς⁷.

Οἰκοθεν νοεῖται, ὅτι διὰ τὴν κατανόησιν τούτων, παραπλευρῶς πρὸς τὴν ἐρμηνευτικὴν (ταφσήρ), ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ θεολογία, ἀνεπτύχθη τὸ φέκχ, ὅπερ, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὰς εὐρείας λαϊκὰς τάξεις, ἐξησφάλιζε τὸν ἐνδεδειγμένον τρόπον τοῦ πῶς δεῖ πορευέσθαι⁸.

Ἡ φιλοσοφία, ἀντιθέτως, δὲν ἔγνω ἄνθησιν ἐν τῷ ἰσλάμ. Δὲν ἠδύνατο, ἄλλως τε, νὰ συμβῆ τὸνναντίον. Ἡ φιλοσοφία, ὅπως καὶ ἡ θρησκεία, ἀπετελοῦσιν ὀλιστικὰς κοσμοθεωρίας, προσπαθούσας νὰ ἐρμηνεύσωσι τὸν κόσμον κατὰ τρόπον ἀπόλυτον· ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ μάλιστα συγκλίνουνσι. Διαφέρουσιν, ὅμως, καθ' ὅσον ἀφορᾶ τὸν πυρῆνά των. Ἡ μὲν θρησκεία, ἔνεκεν τῆς θεοδότου ἀποκαλύψεως, θεωρεῖ ἑαυτὴν ὡς κατέχουσα τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφισβητήσεως, δοθέντος ὅτι αὕτη προῆλθε θεόθεν, ὅποτε ἡ ἀλήθεια αὕτη καθίσταται ἀναμφισβήτητος, μετέχει τῆς βεβαιότητος. Ἡ δὲ φιλοσοφία

4. Τὸ κοράνιον ἀπεκαλύφθη τῷ Μωάμεθ τῇ μεσολαβῆσει τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἡ σόνα ἄλ-κοντσέηα ἀπ' εὐθείας τῷ προφήτῃ, ἐν ᾧ ἡ ἀπλῆ ἀποτελεῖ προσωπικὰς θέσεις τοῦ ἰδίου, ὅρα *Αλ-ἄχαντήθ ἄλ-κοντσέηα*, Ἐν Καῖρω 1423/2002 σσ. 3-7.

5. ΚΥΡ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑ, *Ἀπὸ τὴν σαρήαν στὸ φέκχ. Ἡ πορεία ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον εἰς τὸ σχετικόν ἐν Civitatis Gentium*, τ. Β' (2012) σσ. 25-31.

6. Παραδείγματα ὅρα παρὰ ΧΑΣΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, *Διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Αἰγύπτου μετὰ τὴν ἀραβικὴν κατάκτηση. Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πρότυπο* (διδ. διατριβή), Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1994, σποράδην.

7. ΓΡ. Δ. ΖΙΑΚΑ, *Πίστις, ἐλπίς καὶ σωτηρία καὶ τὸ Ἰσλάμ*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1978, σσ. 27 ἐφ., 59 ἐφ. Πρβλ. ΚΥΡ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑ, διδακτορικὴ διατριβή, *Γενετήσιος παραβατικότης κατὰ τε τὸ ἰουστινιάνειον καὶ τὸ ἰσλαμικὸν δίκαιον. Ἡ μοιχεία καὶ τὰ συναφῆ ἐγκλήματα*, [Islamica, arabica et turcica. Editit Prof. Dr Ioannis Th. Mazis VII] Ἐν Αθήναις 2012 σσ. 340 ἐφ. ἔνθα καὶ ἀναφορὰ εἰς τὰς πηγὰς.

8. ΓΡ. Δ. ΖΙΑΚΑ, *Πίστις*, ἔνθ' ἄν. σσ. 85 ἐφ.

ἀρκεῖται εἰς τὴν πιθανολόγησιν, προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴν ἀλήθειαν, τείνει πρὸς ταύτην, χωρὶς ὅμως τὸ τοιοῦτο νὰ περικλείῃ βεβαιότητα⁹.

Οἱ ὀμιλοῦντες, ὅθεν, περὶ ἰσλαμικῆς φιλοσοφίας μᾶλλον σφάλλονται ὀρολογικῶς, ἔνεκεν τῆς ἀντιθετικότητος τῶν ἐννοιῶν¹⁰. Ἐκάστη θρησκεία, ἔχουσα ἀδιαπραγμάτευτον διὰ τοὺς πιστοὺς τῆς δόγμα ἐνδιατρίβει περὶ αὐτὸ ἐντὸς τοῦ πλαισίου του χωρὶς νὰ τὸ ὑπερβαίνει, χωρὶς ν' ἀμφισβητῇ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς του, ἃς ἡ φιλοσοφία ὀφείλει, ὡς ἐκ τῆς ιδιότητός της, νὰ θέτῃ ἐνίοτε ὑπὸ διαπραγμάτευσιν. Τούτων ἔνεκεν, αἱ περὶ τὸ δόγμα ἐρμηνεῖαι, ὡς ἀναπληροῦσαι τὴν ἀλλαχόθεν ἔλλειψιν πλήρους φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἐντάσσονται ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς οὕτω καλουμένης θεολογίας. Ἐντεῦθεν δὲ προέκυψαν πᾶσαι αἱ μείζονες διαφοροποιήσεις ἐν τῷ ἄλλως ἀρρήκτῳ σώματι τοῦ ἰσλάμ, μηδὲ τοῦ φέκχ ἐξαιρουμένου.

II. Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων θεολογικῶν ρευμάτων τοῦ ἰσλάμ ὑπῆρξε τὸ τῶν μοοτάζελα ἐκ τῆς ἀραβικῆς λέξεως ἄζλ, δηλούσης τὴν ἀπομάκρυνσιν-ἀπομόνωσιν¹¹. Ἡ λέξις αὕτη, ὑπὸ τὴν ἐννοιαν ταύτην, ἀπαντᾶται ἐννεάκις ἐν τῷ κορανίῳ¹². Εὐλόγως ἀνέκυψε ζήτημα περὶ τοῦ λόγου, δι' ὃν ἐκλήθησαν οὕτως οἱ ὄπαδοὶ τοῦ θεολογικοῦ τούτου ρεύματος. Αἱ προταθεῖσαι ἐρμηνεῖαι διαφέρουσιν ἐντόνως ἀλλήλων, ἀναλόγως τῆς ἐσωτερικῆς –ἐνδοθεολογικῆς– τάσεως ἐκάστου ἐρμηνευτοῦ ἢ προσέτι καὶ πολεμίου.

Κατὰ τὴν διήγησιν τῶν ἱστορικῶν τοῦ κύκλου τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη, ἀνὴρ τις εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν λέγων· ὦ θρησκευτικὴ ἰμάμη, ἐνεφανίσθη κατ' αὐτὰς ὁμάς, θεωροῦσα ἀπίστους τοὺς ἀμαρτήσαντας διό τι κατ' αὐτοὺς ὁ ἀμάρτημα διαπράξας ἐξέρχεται

9. Πρβλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΝ ΚΑΝΝΕΛΟΠΟΥΛΟΝ, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα. Ὁ ἄνθρωπος – Ὁ κόσμος – Ὁ Θεός*, Ἐν Αθήναις 2003, σσ. 47 ἐφ.

10. ΑΛΗ ΣΑΜΗ ΑΛ-ΝΑΣΑΡ, *Νάσετ ἀλ-φέκρ ἀλ-φασάφη ἀλ-ισλάμη*, θ' ἔκδοσις, τ. Α', Ἐν Ἀλεξάνδρειᾳ 1995, σσ. 46 ἐφ. Τὴν θέσιν ταύτην πρῶτος ἀνέπτυξεν ὁ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΑΜΠΠΕΛ ΡΑΖΕΚ, *Ταχμὴντ λὲ ταρήχ ἀλ-φασάφα ἀλ-ισλαμέη*, Ἐν Καῖρω 2007 (νέα ἔκδοσις) σ. 31.

11. *Αλ-μόαγκαμ ἀλ οὐασητ γ'* ἔκδοσις, τ. Β'. Ἐν Καῖρω 1426/2005· πρβλ. *Αλ-μόαγκαμ ἀλ-οὐαγκήζ* σ. 417, ἔνθα περὶ τῶν μοναζελιτῶν ἀναφέρει· "ἡ πρώτη μεγάλη θεολογικὴ σχολή· πιστεύει εἰς τὸν λόγον καὶ προσπαθεῖ νὰ συγκεράσῃ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς παραδόσεως (νάκλ)".

12. Β': 22, Δ': 90, ΙΗ': 16, ΙΘ': 49, Κς': 212, ΛΓ': 51, ΜΔ': 21.

τῆς θρησκείας –ὅπως οἱ χαουάρεγκ– καὶ ἑτέρα, θεωροῦσα ὅτι τὸ ἀμάρτημα δὲν βλάπτει τὴν πίστιν, καθ’ ὅτι ἡ προᾶξις, κατὰ τὴν σχολῆν των, δὲν ἀποτελεῖ πυλῶνα τῆς θρησκείας καὶ τῆς πίστεως, ὁπότε δὲν ἀναιρεῖ ἢ ἀνταρσία τὴν πίστιν, ὅπως δὲν ὀφελεῖ ἢ ὑποταγῇ τὴν ἀπιστίαν· οὗτος ἠρωτήθη ἵνα προβῇ εἰς ἀπόφασιν. Ἐν ὧσιν οὗτος ἐσκέπτετο, ἐπενέβη ὁ Οὐάσελ μπὲν Ἄτα· ἐγὼ δὲν λέγω ὅτι ὁ ἀμαρτήσας εἶνε ἀπολύτως πιστὸς οὐδ’ ἀπολύτως ἄπιστος· ἀνήκει μεταξὺ ἀμφοτέρων, οὔτε πιστὸς οὔτε ἄπιστος καὶ ἀπομακρυνθεὶς ἐκάθησεν ὑπὸ στῦλον ἐν τῷ τεμένει. Τότε εἶπεν ὁ Χάσαν· ἀπεμακρύνθη ἡμῶν ὁ Οὐάσελ καὶ οὕτως ἐκλήθησαν οὗτος μετὰ τῶν ὀπαδῶν του μουταζελίται¹³.

Τὴν αὐτὴν ἱστορίαν ὁ Μπογντάντη ἐξιστορεῖ οὕτως· ὁ Οὐάσελ μπὲν Ἄτα ἀνήκεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἔριδος τῶν ἀζράκα. Οἱ πιστοὶ τῆς ἰσλαμικῆς κοινότητος, τῆς ὅμας, ἦσαν διηρημένοι εἰς τρεῖς ομάδας· ἡ μὲν πρώτη ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ διαπράξας ἀμάρτημά τι, ἀνεξαρτήτως τῆς σπουδαιότητος καὶ τοῦ βαθμοῦ του, συνηταιρίσθη τῷ θεῷ (: κατέστη πολυθεϊστής, τοῦτ’ ἔστιν ἄπιστος) κατὰ τὴν θέσιν τῶν ἀζράκα· ἡ δὲ δευτέρα ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ διαπράξας ἀμάρτημά τι περὶ οὗ –καὶ μόνον περὶ αὐτοῦ– ὑφίσταται κοινὴ συναίνεσις (ιγκμᾶ) ἀπαγορευσεῶς του εἶνε ἄπιστος πολυθεϊστής, ἐν ᾧ κατὰ τὴν τρίτην, οὗτος θεωρεῖται ἀπλῶς ὑποκριτής. Οἱ εἰδήμονες, συμπαρατασσόμενοι μετὰ τῆς πλειονότητος τῶν πιστῶν τῆς ἰσλαμικῆς κοινότητος, ἰσχυρίζοντο ὅτι ὁ εἰς ἀμάρτημα προβάς παραμένει πιστός, ἔνεκα τῆς γνώσεως τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν θεόθεν ἀποσταλεισῶν βιβλίων καθὼς καὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι πάνθ’ ὅσα κατεπέμφθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποτελοῦσι τὴν ἀλήθειαν. Κατ’ αὐτοὺς ἦτοι ὑφίσταται ἐκφυλισμὸς λόγῳ τῆς ἀμαρτίας, οὐχ ἦττον ὅμως ὁ τοιοῦτος ἐκφυλισμὸς οὐχὶ ἀναιρεῖ τὴν εἰς τὸ ἰσλάμ πίστιν. Ἡ τοιαύτη διαμάχη ἐπεξετάθη εἰς τὴν Βασόραν καὶ τὸ Ἄχουαζ, ὧν οἱ κάτοικοι ἀντεμάχοντο ἀλλήλους περὶ τῆς τῶν ἀμαρτησάντων ἔριδος· τότε ὁ Οὐάσελ μπὲν Ἄτα ὑπεστήριξε μίαν θέσιν, πόρρω ἀπέχουσαν τῶν ἄχρι τοῦδε ὑποστηρικθεισῶν, τοῦτ’ ἔστιν ὅτι ὁ τοιοῦτος ἐκφυλισμὸς οὔτε πιστὸς μῆτε ἄπιστος εἶνε, κατατάξας τὸν ἐκφυλισμὸν εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀπιστίας. Ἀκούσας ὁ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη

13. ΣΑΧΡΕΣΤΑΝΗ, Ἀλ-μέλαλ οὐ ἄλ-νάχλ τ. Α’ σ. 64.

τὴν τοιαύτην θέσιν, ἐξεδίωξε τὸν Οὐάσελ ἐκ τῆς ὀμηγύρεως του, ὅστις ἀπομακρυνθεὶς, ἐκάθησεν ὑπὸ στυλὸν τοῦ τεμένους τῆς Βασόρας, συμπλαισιούμενος ὑπὸ τοῦ Ἄμρ μπέν Ἀμπήντ· τότε εἶπον οἱ πιστοὶ ὅτι οὗτος ἀπεμακρύνθη τῶν θέσεων τῆς ὄμας καὶ ἔκτοτε ἀπεδόθη τούτῳ καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ τὸ προσωνύμιον μοοτάζελα¹⁴. Κατὰ τὸν Ἀσφαχάνη, ἐκλήθησαν οὕτω λόγῳ τῆς ἀπομακρύνσεώς των ἀπὸ τοῦ κύκλου τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη καὶ τῶν θέσεων τῆς ἰσλαμικῆς ὄμας¹⁵.

Ἐτέρα θέσις θεωρεῖ ὅτι ἐκλήθη τοῦτο τὸ θεολογικὸν ρεῦμα οὕτω, διό τι ὁ Ἄμπα Ὁθμὰν μπέν Ἀμπήντ ἀλ-Μπάσαρη ἀπεχώρησε μεθ' ὀμάδος ἀπὸ τοῦ κύκλου τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη καὶ οὕτως, οὗτος μετὰ τῶν ἀποχωρησάντων ἐκλήθησαν μοοτάζελα¹⁶· τοῦτ' αὐτὸ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ἰμπν Κοτάημπα, θεωρῶν ὅτι ὁ λόγος τῆς ἀποχωρήσεως ὑπῆρξεν ἢ ὑπὸ τοῦ κατόπιν ἀποχωρήσαντος ὑποστηριξίς τοῦ προκαθωρισμένου τῆς ἀνθρωπίνης πορείας¹⁷.

Μία τρίτη θέσις, τέλος, ἐθέλει τὸν Καντάνα μπέν Ντάαμα ἀλ-Σουντούση (θ. τῷ ριζ'-ρη') ὡς ἀνάδοχον. Οὗτος ὑπῆρξε μέγας ἐπιστήμων τῆς ἐποχῆς του καὶ συχνάκις ἐνδιέτριβεν ἐν Βασόρα. Ἡμέραν τινά, εἰσερχόμενος εἰς τὸ αὐτόθι τέμενος, συνήντησε τὸν Ἄμρ μπέν Ἀμπήντ καὶ συνωμίλησε μετ' αὐτοῦ καὶ τῶν τούτων συμπλαισιούντων, πλανώμενος ὅτι οὗτοι ἀνήκον εἰς τὸν κύκλον τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη· μαθὼν εἶτα ὅτι τὸ τοιοῦτο δὲν ἴσχυεν, ἐκάλεσε τούτους μοοτάζελα¹⁸. Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι προὔβη εἰς τὴν τοιαύτην δήλωσιν μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Χάσαν ἀλ-Μπάσαρη (τῷ ρι' ψκζ')¹⁹.

Ὁ Ἰμπν ἀλ-Μουρτάντη συμπαρουσιάζει ἀμφοτέρως τὰς θέσεις ὁμοῦ· ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ τε Οὐάσελ μπέν Ἄτα καὶ τοῦ Ἄμρ μπέν Ἀμπήντ ἀπὸ τοῦ κύκλου τοῦ Χάσαν Μπάσαρη, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς διηγήσεως τοῦ ἐκ τῶν φίλων τοῦ Χάσαν Κοντάτα²⁰. Τὴν αὐτὴν ἱστορίαν διηγεῖται καὶ ὁ Ἰμπν Χαλκάν, μνημονεύων τὴν ἀναφορὰν τοῦ Ἄμρ μπέν ἀλ-Ἀλᾶ, καθ' ἣν ὁ Κοντάτα ὠμίλει περὶ τοῦ

14. Ἀλ-φάρκ μπέν ἀλ-φῆρκ σ. 78.

15. Ἀλ-ταμπςήρ φη ἀλ-ντήν σσ. 40-41.

16. Ἀλ-ΣΟΜΑΑΝΗ, Ἀλ-Ἀνσάμπ σ. 26· Ἀλ-ΜΑΚΡΙΖΗ, Χέτατ τ. Δ' σσ. 164-165.

17. Ἀγιούν ἀλ-ἀχμπάρ σ. 242.

18. ΤΑΣ ΚΟΜΠΡΗ Ζάντα, Μουφτάχ ἀλ-σαάντα τ. Β' σ. 32.

19. ΝΑΣΑΡ, ἔνθ' ἀν. σ. 375.

20. Ἀλ-μῆνη οὐ ἀλ-ἄμαλ σσ. 1-2.

πεπρωμένου²¹.

Όια θέσις κἄν προκριθῆ περι τοῦ προσώπου τοῦ ποιήσαντος τὴν μετὰ τοῦ Χάσαν διένεξιν ἢ εἰ ἀνάδοχος του ὑπῆρξεν ὁ Χάσαν ἢ ὁ Κο-ντάτα, τὸ τοιοῦτο δὲν ἀναιρεῖ τὴν παρὰ τῶν ἀντιπάλων των κλησιν ὡς μοστάζελα. Προσέτι δὲ καὶ ὁ Ἴμπν Μουρτάντη, ἐκ τῶν ὀπαδῶν τῶν μοστάζελα, οὐδὲν διευκρινεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καίτοι θεωρεῖ ὅτι οὗτοι ἀποτελοῦν τοὺς ἐν τῷ ἰσλάμ ἀληθεύοντας. Περατοῖ τὴν ἀφήγησιν γράφων, ὅτι τοῖς ἀπεδόθη οὗτος ὁ χαρακτηρισμός, ἅτε ἀπομακρυνθῆσι τοῦ συνόλου τῶν σχολῶν τοῦ Ἰσλάμ²².

Ὁ ἀνατολικολόγος Κάρολος Ναλῆνο ἐν τῇ ἐργασίᾳ του "Μελέται περὶ τῶν μοστάζελα" ἀναφέρεται εἰς τὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεχθέντων τὴν τοιαύτην θέσιν ἀνατολικολόγων²³ ὁ ἴδιος, ὅμως, μετὰ τὴν διεξοδικὴν παράθεσιν, προβαίνει εἰς τὴν ἐρειδομένην ἐπὶ τοῦ Μασούντη ἰδικὴν του θέσιν. Τὰ τοῦ Μασούντη κείμενα ἀναφέρουσιν²⁴ "Ἀπεβίωσεν ὁ Οὐάσελ μπέν Ἄτα, παρωνομασθεῖς Ἄμπη Χαδῆφα τῷ ρλα" οὗτος εἶνε ὁ σεῖχης τῶν μοστάζελα καὶ ὁ ἀρχαιότερός των καὶ ὁ πρῶτος ἐκ τῶν φανερωσάντων τὸ λεχθὲν ὅτι ὁ ἐκφυλισθεῖς ἐκ τοῦ δόγματος οὔτε πιστὸς οὔτε ἄπιστος εἶνε· ἐξ αὐτοῦ ἐκλήθησαν μοστάζελα" καὶ "(...) ὁ θεὸς δὲν συγχωρεῖ τὰ ἀμαρτήματα, εἰμὴ μόνον διὰ τῆς μετανοίας <τοῦ ἀμαρτήσαντος> (...) ὁ ἐκφυλισθεῖς διαπράπτων ἀμάρτημα οὔτε πιστὸς οὔτε ἄπιστος εἶνε· καλεῖται μόνον ἐκφυλισθεῖς, διό τι οὕτως ὠμοφώνησαν περὶ τὸν χαρακτηρισμόν του οἱ προσκυνηταὶ (πιστοί). Εἶπεν ὁ Μασούντη· δι ὁ καὶ οὗτοι ἐκλήθησαν μοστάζελα, ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως-ἀπομονώσεως, τῆς χαρακτηριζούσης τὰς τε ὀνομασίαις καὶ τὰς ἀποφάνσεις ἐξ ὧν προηγήθησαν ἐκ τῆς ὑποσχέσεως <καταδύσεως> περὶ αἰωνίας πυρᾶς τῶν ἐκφυλισθέντων".

Ἀναλύων ὁ Ναλῆνο τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ Μασούντη θεωρεῖ, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πιστοῦ, ἀπίστου ἢ ἐκφυλισθέντος, αἱ ὀνομασίαι τὴν ἀποδοχὴν τῶν λεκτικῶν ἀποτυπώσεων τῶν ιδιοτήτων πιστὸς-ἄπιστος, πίστις-ἀπιστία καὶ αἱ ἀποφάνσεις τὰ τε θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα, τὰ

21. Οὐαφεηὰτ τ. Β' σ. 197.

22. Πρβλ. ΝΑΣΑΡ αὐτόθι.

23. Εὔρηται παρὰ ΑΜΠΙΝΤΕΛ ΡΑΧΜΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, *Ἄλ-τερὰθ ἄλ-γιουνάνη φῆ ἄλ-χαντάρα ἄλ-ισλαμέηα*, Ἐν Καῖρω χχ σ. 175.

24. Μουρούγκ ἄλ-δάχαμπ τ. Γ' σ. 153.

ἐμπεριεχόμενα εἰς τούτους τοὺς χαρακτηρισμούς. Ἀπολήγει δὲ κατόπιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν προσεδόθη ἡ ὀνομασία τοῖς ὀπαδοῖς τῆς καινῆς ταύτης θεολογικῆς σχολῆς, ἅτε ἀπομακρυνθέντες τῆς σόνης ἢ ἐγκαταλείψαντες τοὺς παλαιούς σεῖχηδες καὶ συντροφούς, ἀλλ' ἔνεκα τῆς στάσεώς των ὡς ἀνθρώπων ἀπομακρυνθέντων καὶ λαβόντων ἀδέσμευτον στάσιν τόσῳ ἔναντι τῶν θρησκευτικῶν ὅσῳ καὶ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν· οὕτω, ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῶν ἀναφυσῶν μεταξὺ τῶν μωαμεθανῶν διενέξεων. Ἡ ὀνομασία, τοίνυν, μοστάζελα δὲν τοῖς προσεδόθη ὑπὸ τῶν σονιτῶν, ἀλλ' οὗτοι προσέλαβον ταύτην πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς στάσεώς των ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος²⁵.

Τὰ κείμενα δείκνυσιν ὅτι ἡ λέξις ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον τῷ λε' ἀφ' ἐγ. ἔτει πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς ομάδος, ἣτις δὲν συνήναισεν ὑπὲρ τοῦ Ἄλη χωρὶς καὶ ν' ἀνήκη εἰς τὴν ἑτέραν τοῦ Ὀθμάν· οὗτοι ἐκλήθησαν μοστάζελα, ἅτε ἀπομακρυνθέντες τῆς δηλώσεως ἀφοσιώσεως-ὑποστηρίξεως πρὸς τὸν Ἄλην. Ὁ Ναλῆνο, λοιπόν, θεωρεῖ ὅτι τὰ κείμενα ταῦτα ρίπτουν φῶς περὶ τῆς συνδέσεως τῶν μοστάζελα τοῦ θεολογικοῦ ρεύματος μετὰ τῶν πολιτικῶν τοιούτων, δοθέντος ὅτι οἱ πρῶτοι ἔλαβον τὴν θέσιν ταύτην -ἔστω καὶ μόνον θεωρητικῶς-, ἦν τὸ πάλαι ἠκολούθουν οἱ δεύτεροι, ἀπομακρυνθέντες ἀμφοτέρων τῶν τάσεων, τῶν τε σονιτῶν καὶ τῶν χαουάρεγκ. Δί' ὃ καὶ ὑποστηρίζει· "Οἱ νέοι μοστάζελα τοῦ ἔλμ ἀλ-καλάμ ἦσαν ἐπέκτασις εἰς τὸν πνευματικὸν τομέα καὶ τὴν θεωρίαν τῶν <παλαιῶν> τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πρακτικῆς"²⁶.

Ὁ Νασάρ²⁷ θεωρεῖ ὅτι καίτοι ἐν πλείστοις ζητήμασιν ὁ Ναλῆνο ἤχθη εἰς ὀρθὰ συμπεράσματα, τὰ ἐπὶ μέρους σημεία ἦσαν ἐσφαλμένα. Διερωτᾶται, πῶς δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ προεκτάσεως τῶν πολιτικῶν ἀπὸ τοὺς θεολόγους, ὅτε ὁ Μασούντη²⁸, ἀποτελῶν τὴν πρῶτην πηγὴν τοῦ Ναλῆνο, ἀναφέρει ὅτι ὁ ὀμαῦας χαλίφης Γιαζήντ μπέν Οὐαλῆντ ἠκολούθει τὴν διδασκαλίαν των; Πῶς δὴλά δη συμφωνεῖ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ θεολογικοῦ ρεύματος τῶν μοστάζελα ὑφ' ἑνὸς χαλίφου τῶν ὀμαῦάδων μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς θέσεως ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἐπέκτασιν ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου τῆς

25. ΑΜΠΙΝΤΕΛ ΡΑΧΜΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ ἔνθ' ἂν σσ. 184 ἐπ. ἔνθα καὶ σχετικὰ ἱστορικὰ κείμενα.

26. Αὐτόθι σ. 191.

27. Ἐνθ' ἂν. σ. 377.

28. Μουρούγκ ἀλ-δάχαμπ τ. Γ' σσ. 152-153.

παλαιᾶς πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ δὴ καὶ ὅτε αὕτη ἐπεβεβαίον μετ' ἐμφάσεως τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν δύο τάσεων, τῶν τε χαουάρεγκ καὶ τῶν σονιτῶν, τῶν τε ὀπαδῶν τοῦ Ἄλη καὶ τῶν πολεμίων του, τῶν τε ὀμαυάδων καὶ τῶν ἀββασιδῶν; Πῶς, ὅτε ἐμμένει τοῦτο τὸ ρεῦμα εἰς τὴν θέσιν ὅτι ὁ ἐκφυλισθεὶς εὗρηται καιόμενος ἐν τῇ κολάσει, καίπερ ἡ τούτου βαθμὶς εἶνε κατὰ τι μικροτέρα τῆς τῶν ἀπίστων· καὶ οἱ ὀμαυάδες ἐθεωρήθησαν γένος ἐκφυλισθέντων; Πῶς εἶνε, λοιπόν, δυνατὸν ἄρχων τις ἐκ τοῦ γένους τῶν ὀμαυάδων καὶ δὴ καὶ ὁ χαλίφης τοῦ ἰσλάμ νὰ ἐνστερνισθῇ ρεῦμά τι, δημιουργοῦν περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του ἀμφιβολίας, ἐγκαταλείπων τοὺς σονίτας; Κατ' αὐτὸν, λοιπόν, καίτοι τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη ἡ τοιαύτη ὀνομασία εἰς τὸ πολιτικὸν πεδίον κατὰ τοὺς πολέμους τοῦ Ἄλη καὶ τοῦ Μωαβίου, αὕτη δὲν ἐχρησιμοποιήθη πρὸς χαρακτηρισμὸν συγκεκριμένης ὀμάδος²⁹.

Ἐν τέλει ἀπολήγει ὁ Νασάρ εἰς δύο σημαντικὰ συμπεράσματα.

Κατὰ πρῶτον, οἱ μοοτάζελα ὀνόμασαν ἑαυτοὺς οὕτω· πρὸς συνεπικουρείαν τῆς θέσεως ταύτης ἐπεκαλεῖται τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἄλ-Ράζη περὶ τοῦ μεγίστου τῶν μοοτάζελα στοχαστοῦ Ἄμντέλ Γκαμπάρ, καθ' ἣν, ὅ,τι ἐν κορανίῳ ἀναφέρεται περὶ τοῦ ἑτεζάλ σχετίζεται πρὸς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ σφάλματος καὶ τῆς πλάνης³⁰. Ὡσαύτως, οὗτος ὁ μοοταζελίτης στοχαστής ἐν συγγράμματί του ἀναφέρεται εἰς ἐν χαντήθ (διήγησιν) τοῦ προφήτου (ἔχον διπλὴν στήριξιν, τοῦτ' ἔστι δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία περὶ τὴν αὐθεντικότητά του), καθ' ἣν ἡ ἰσλαμικὴ κοινότης μέλει διασπασθῆ εἰς ἄνω τῶν ἑβδομήκοντα ὀμάδων, ἐξ ὧν τελειότερα ἢ τῶν μοοτάζελα³¹.

Κατὰ δεύτερον, ὁ λόγος τῆς ἀπομακρύνσεώς των ὑπῆρξεν ἢ ἀσυμφωνία των περὶ τῆς μεταβάσεως τῆς χαλιφείας εἰς τὸν Μωαβίαν, προερχομένης ἔνεκα τῆς πικρίας των περὶ τῆς καταστρατηγήσεως τοῦ δικαίου καὶ ὅθεν ἐγκατέλειψαν τὴν πολιτικὴν ζωὴν, μεταβάντες εἰς τὴν λατρείαν. Ἄντεπροσώπευον "τὴν ψυχὴν τῆς ἰσλαμικῆς κοινω- νίας ἐν ἀρνητικῇ στάσει"³² ἢ, μὲ συγχρόνους ὄρους, τὴν ἀρνητικὴν

29. Αὐτόθι. Πρβλ. ΑΛ-ΝΤΑΪΝΟΥΡΗ, ΑΛ-ἄχμπάρ ἄλ-τουᾶλ σσ. 150, 301, 372 ΑΛ-ΜΑΛΤΗ, ΑΛ-Ράντ σσ. 404, ΑΛ-ΝΟΥΜΠΕΧΤΗ, Φόροκ ἄλ-σηᾶ σ. 5, ΝΑΣΑΡ, Νάσετ ἄλ φέεκρ ἄλ-φαλσάφη ἄλ-ισλάμη σσ. 67-68.

30. Ἐντεκαντάτ φόροκ ἄλ-μοσλεμῆν οὐ ἄλ-μοσρεκῆν σ. 39.

31. ΜΟΥΡΤΑΝΤΗ, ΑΛ-μένηα οὐ ἄλ-ἄμαλ σ. 11.

32. ΝΑΣΑΡ, ἐνθ' ἄν σσ. 379-380.

ἀντιπολίτευσιν τῆς ἰσλαμικῆς κοινωνίας³³. Αὕτη ἡ κοινωνία ἔξει παραδεδομένη λόγῳ τῆς ἀμφιβολίας περὶ τῶν πάντων, ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς. Ἀποτέλεσμα τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἀπομάκρυνσις· τάχιστα, ὅμως, κατὰ τὴν μελέτην τῶν κειμένων, οὗτοι ἐλησμόνησαν τὰς αἰτίας τῆς τοιαύτης ἀπομακρύνσεως. Τὰ κοινωνικὰ γεγονότα, ἅτινα περιέκλειον τούτους καὶ ἀπησχόλουν τὴν κοινωνίαν, ἦν οὗτοι ἀντεπροσώπευον, ἐξηνάγκασαν αὐτούς, ὅπως ἐπανέλθωσι τὸ δεύτερον εἰς τε τὸν πολιτικὸν καὶ θρησκευτικὸν βίον. Ἐντεῦθεν προῆλθον ἀμφότεραι αἱ τῶν μουτάζελα τάσεις· οἱ τε ἀλ-μουτάζελα ἀλ-μαργκέα καὶ οἱ καλαμέηα (θεολόγοι), ὄπλισθέντες διὰ τοῦ λόγου³⁴.

Ἔτεροι ὀνομασίαι προσδοθεῖσαι αὐτοῖς ἦσαν ἀντλέηα (ἀντλ = δικαιοσύνη), λόγῳ τῆς ἀναφορᾶς των εἰς τὴν θεϊκὴν δικαιοσύνην καὶ μουαχάντα (οὐάχεντ=εἷς), λόγῳ τῆς θέσεως ὅτι "δὲν ὑφίσταται παλαιότης μετὰ τοῦ θεοῦ", αἵτινες συναπετέλουν τὴν τε πρώτην καὶ τὴν δευτέραν τῶν ἀρχῶν των³⁵.

III. Αἱ κυριώτεροι σχολαί των ἀνεπτύχθησαν, ἡ μὲν πρώτη ἐν Βασόρα, ἡ δὲ δευτέρα ἐν Βαγδάτῃ. Ἀμφότεραι ὑπῆρξαν, ἐξ ἐπόψεως σπουδαιότητος, ἰσόκυροι. Τῆς πρώτης, ἧς οἱ ὀπαδοὶ ἐκλήθησαν μπασρεούν, κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν οἱ Οὐάσελ μπέν Ἄτα, Ἄμρου μπέν Ἀμπήντ, Ἄμπου ἀλ-Χαλῆδ ἀλ-Ἀλάφ (σκζ'/ωμβ'), Ἰμπραχῆμ μπέν Σάηφ ἀλ-Ναζάμ (τκε'/ωνγ'), Ἄμρου μπέν Μπάχρ ἀλ-Γκάχεζ, Ἄμπου Ἄλη ἀλ-Γκαμπάη (Ἄμπου Χάσεμ) (τκα'/ι/μα') – ἐξ αὐτῶν ἐμυήθη ὁ Ἄμπου Χάσαν ἀλ-Ἀσαέρη (τκδ'/ι/μδ') εἰς τὸν μουταζελιτισμόν, πρὸ τῆς ἐγκαταλείψεως του καὶ τῆς δημιουργίας εἴτα ἰδικῆς του σχολῆς –, ἀλ-Κάντη Ἄμπντέλ Γκαμπάρ ἀλ-Χαμδάνη (υιε'/ακε') – συγγραφεὺς τῆς ἐγκυκλοπαιδείας Ἀλ-Μάγνη, τοῦ Ἀλ-Μουχῆτ μπέλ Τακλήφ, Σάρχ ἀλ-οὐσοὺλ ἀλ-χάμσα καὶ πλείστων ἐτέρων μελετῶν εἰς πάντα τοὺς τῆς θρησκείας τομεῖς. Ἐκ τῶν μαθητῶν τούτου ἀλ-Χάσαν μπέν Ματαουέηα, Ἄμπου ἀλ-Χοσαῖν ἀλ-Μπάσρη (υλστ'/αμε'). Ἄμπου Ρασῆντ Σαῆντ ἀλ-Νισαμπούρη (υξ'/αξζ') –συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου Ἀλ-μασάελ φῆ ἀλ-χελάφ μπέν ἀλ-μπασρεῆν οὐ ἀλ-μπαγνταντεῆν-, Ρόκν ἀλ-Ντήν Μαχμουόντ μπέν ἀλ-Μαλάχμη

33. Αὐτόθι.

34. Αὐτόθι.

35. ΜΟΥΡΤΑΝΤΗ, ἐνθ' ἀν.

(φλοτ'), Μαχμούντ μπέν Άμρ ἄλ-Ζαμχασάρη (φλη'), Τάκη ἄλ-Ντήν ἄλ-Ναγκράνη (χνς') –συγγραφεὺς τοῦ Ἀλ-κάμελ φή ἄλ ἔστεκεσᾶ φή-μα μπαλάγνα μὲν καλάμ ἄλ-κονταμᾶ.

Τῆς δευτέρας, ἧς οἱ ὄπαδοὶ ἐκλήθησαν μπαγνταντεούν, ἦσαν· Μπασᾶρ μπέν ἄλ-Μοατάμαρ (σι'/ωκε'), Ἄμπου ἄλ-Χοσαὶν ἄλ-Χαϊᾶτ (ρπ'/ωιη'), Ἄμπου Γκάαφαρ Μουχάμαντ ἄλ-Ἐσκάφη (σν'/ωμη'), Ἄμπου ἄλ-Κάσεμ ἄλ-Κάαμπη (τιθ'/⁴/λη'), Ἄμπου Μπάκρ ἄλ-Ἀχσίντη (τκς'/ηνι')³⁶.

IV. Οἱ μοστάζελα κατώρθωσαν διὰ τῆς χρήσεως τοῦ λόγου νὰ φθάσωσιν εἰς σημαντικὰς ἀρχάς, ἀντιτιθέμενας πρὸς τὰ παραδεδομένα τῆς αὐστηρᾶς ὀρθοδοξίας. Ἐκ τῶν πέντε ἀρχῶν, ἃς προὔβαλον, ἐπικεντρούμεθα εἰς δύο, διό τι αὗται ἦσαν ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι ἐπέσυρον τὴν εἰς βᾶρος των σφοδρὰν πολεμικὴν.

Κατὰ τὴν πρώτην, ἀρνοῦνται τὴν ὑπαρξιν ἰδιοτήτων –και μορφῶν– εἰς τὸν θεόν, ὅπως τὴν ιδιότητα τῆς βουλήσεως, τῆς ζωῆς καὶ τῆς δυνατότητος, διό τι τὸ τοιοῦτο θὰ συνεπήγετο, κατ' αὐτούς, τὴν πολυαριθμίαν τοῦ παλαιοῦ, ἡγουν ἂν ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ὁ θεὸς ἐνέχει δυνατότητα, τοῦτο ἐπάγεται ὅτι αὕτη ὑφίστατο μετ' αὐτοῦ ἀκτίστως καὶ οὐδὲν ἄκτιστον, κατ' αὐτούς, πλὴν τοῦ ἰδίου. Κατὰ τοὺς μοστάζελα, αὗται αἱ ἰδιότητες δὲν ὑφίστανται ἀφ' ἑαυτῶν, οὔσαι ἀνεξάρτητοι τῆς θεϊκῆς ὑπάρξεως, ἀλλ' αὗται, ὡς καὶ ἡ θεϊκὴ ὑπαρξις, ἀποτελοῦσιν ὁμοῦ ἀναπόσπαστον, ἐνιαῖον σύνολον. Τὴν ἔννοιαν ταύτην ἔχει καὶ ὁ ὄρος ταουχήντ³⁷. Κατ' ἐπέκτασιν τούτων, τὸ κοράνιον δὲν ἦτο ἄκτιστον, ἀλλ' ἦτο θεῖον δημιούργημα³⁸.

Κατὰ τὴν δευτέραν, ὑφίσταται ἀνθρωπεία δυνατότης ἐπὶ τῆς βουλήσεως· αἱ ἀνθρώπιναι πράξεις προέρχονται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐκ τούτου, οὗτος καθίστησιν ὑπεύθυνος διὰ ταύτας. Ὁ Σαχρεστάνη μάλιστα ἐθεώρει ὅτι τῷ θεῷ, ἄτε σοφῷ καὶ δικαίῳ, δὲν δύναται ν' ἀποδοθῆ κακία ἢ ἀδικία, οὐδὲ δύναται οὗτος νὰ ἐπιθυμῇ τὴν παραβίασιν ὑπὸ τῶν τε δούλων καὶ κτισμάτων του, ὅσων ἐκεῖνος

36. Πλείονα παρὰ ΣΑΗΕΝΤ ΜΟΧΑΜΑΝΤ ΣΑΧΕΝΤ, Ἀλ-μοστάζελα ἐν Ἀλ-Μαουσουᾶ ἄλ-ισλαμέηα ἄλ-ἄμα, Ἐν Καϊρῷ 1424/2003 σσ. 1319 ἐφ.

37. ΡΕΦΑΑΤ ΑΛ-ΣΑΗΝΤ, Ἄζμετ ἄλ-φέκρ ἄλ-ἄραμπη οὐ ἄλ-ισλάμη, Ἐν Καϊρῷ 2008, σσ. 175 ἐφ.

38. ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, Ἀραβικὸς Πολιτισμὸς, Ἐν Ἀθήναις 2008, σ. 337.

προστάττει. Ὁ δοῦλος ὅθεν εἶνε ὁ ὑπεύθυνος τοῦ τε ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς τε ὑποταγῆς καὶ ἀνταρσίας πρὸς τὰς θεϊκὰς ἐντολάς. Συνεπῶς, ἄτε ὑπεύθυνος τῶν πράξεων του, ἀνταμοίβεται ἀναλόγως διὰ ταύτας. Τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπέδωκαν τῷ ὄρω ἀντλ-δικαιοσύνη³⁹.

Εἰς μὲν τὴν πρώτην ἀρχὴν ἐμφανῆς ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐνεργήσαντος ἀντιστρόφως. Ἐθεώρησαν οἱ μοσατάζελα ὅτι διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ὑπάρξεως ἰδιοτήτων εἰς τὸν θεὸν καὶ δὴ καὶ τῆς ἀκτίστου ὑπάρξεως τοῦ κορανίου παραπλεύρως τοῦ θεοῦ, ὡς αἰώνιου, ἀδημιουργήτου Λόγου, διεσπᾶτο ἡ ἐνότης τῆς θεότητος κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ἐν τῷ χριστιανισμῷ ὑφισταμένης τριαδικότητος, ἣν τὸ ἰσλάμ ἠρνεῖτο⁴⁰ ἢ προσπάθεια αἰτιολογήσεως τῆς τοιαύτης τῶν θέσεως ἐγένετο διὰ τῆς ἀντλήσεως παραδειγμάτων πηγαζόντων ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς λογικῆς⁴¹.

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν, ἡ θέσις περὶ πεπρωμένου⁴² ἀνήρει ἐν τέλει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς Μεγάλης Κρίσεως, ἐφ' ὅσον τὸ προκαθωρισμένον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἐνήργει εἰς βᾶρος τοῦ θεοῦ, οὔτινος ἄλλως τὸ πανἄγαθον ἐκλονίζετο⁴³. Ἡ κατὰ τὴν δευτέραν παρουσίαν κρίσις προαπαιτεῖ ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἐνεργήσαντος ἀτόμου, τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις, προκρίνας μίαν προᾶξιν ἀντὶ ἄλλης φέρει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιλογῆς του. Ἐμφανῆς καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ δὴ καὶ τοῦ παμμεγίστου καὶ θεοῦ Πλάτωνος⁴⁴.

39. ΡΕΦΑΑΤ ΑΛ-ΣΑΗΝΤ, ἐνθ' ἄν. σσ. 177 ἐφ.

40. Κοράνιον ΡΙΒ ἐδ. 1-4.

41. Ἐνθ' ἄν. σημ. 38.

42. Περὶ τῶν ἐννοιῶν τοῦ πεπρωμένου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐν τῷ ἰσλάμ, ὄρα ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ Δ. ΖΙΑΚΑ, «Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ κακοῦ εἰς τὸν μεταγενέστερον ἰσλαμικὸν μυστικισμόν», *ΕΕΘΕΣ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 18 (1973) 449-516 (ἰδίᾳ 452-490).

43. Περὶ τῆς λειτουργίας τῶν ὀνομάτων τοῦ θεοῦ εἰς τὸ ἰσλάμ, ὄρα ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, "Ἡ ἀπουσία τοῦ ἑκατοστοῦ ὀνόματος-ιδιότητος τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ Κοράνιον (Σωτήρ-Λυτρωτής)» ἐν *Ἀναλέκτοις* (Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας) 8 (2008) 41-43.

44. ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, 709 βγ' "θεὸς μὲν πάντα, καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς τᾶνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα. Ἡμερῶτερον μὴν τρίτον συγχωρῆσαι τούτοις δεῖ ἐπεσθαι τέχνην". Πρβλ. τὴν μυθικὴν ἀφήγησιν Ἡρὸς Ἀρμενίου' "Οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἰρήσεσθαι ... Αἰτία ἐλεομένου' θεὸς ἀναίτιος" Πολ. 617 δε, ἰδέ ὡσαύτως καὶ *Τίμαιον* 42 δ. 2-4' "εἰς ὅσον ἀνθρώπῳ δυνατὸν", Φαῖδρος καθ' ὅσον δ' αὐτὸ μετασχεῖν ἀνθρωπίνῃ φύσει ἀθανασίας ἐνδέχεται" *Τίμαιος* 90γ 2-3. Πλείονα καὶ ἐρμηγεία τούτων παρὰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ ΕΞΠΟΤΟΠΟΥΛΟΝ, *Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας*

V. Η έμμονή περιὶ τῆς προελεύσεως τῆς ὀνομασίας τῶν μοσάξελα δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν σχολαστικισμόν. Ἀντιθέτως δεικνύει τὴν ὑπ' αὐτῶν προκριτέαν θέσιν περιὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ κοινά. Διό τι, ἂν θεωρηθῆ, ὅπερ καὶ πιθανώτερον⁴⁵, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοεκλήθησαν οὕτω, εἰς μίαν προσπάθειαν ὀριοθετήσεως τῆς τε δράσεως καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων των, τότε δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ διερευνηθῆ ἂν οὗτοι ἐν τῇ τοιαύτῃ των προκρίσει ἐπηρεάσθησαν ὑπὸ τῶν ἰσχυρόντων ἐν τε τῷ χριστιανισμῷ περιὶ τῆς διακρίσεως τῆς κοσμικῆς ἀπὸ τὴν θρησκευτικῆν ἐξουσίαν⁴⁶ –ἐρχόμενοι οὕτως εἰς ἀντίθεσιν τοῖς κρατοῦσι παρ' ἰσλάμ περιὶ ἐνόητος ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἐννοιῶν⁴⁷, ὧν ἡ διάσπασις οὐδὲ κἂν ὡς σύλληψις εἶνε νοητή– καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ μοναχικῷ βίῳ⁴⁸, οὐχ ἦττον καὶ τῷ στωικισμῷ⁴⁹, ἀναπτύξαντι παρεμφερεῖς θέσεις⁵⁰. Ταῦτα δὲ παρὰ τὴν ἀκολούθως χρησιμοποίησίν των ἀπὸ τοῦ ωθ' ὑπὸ τοῦ χαλίφου Μααμοῦν τοῦ ἀββασίδου καὶ τὴν μετατροπὴν τούτου τοῦ θεολογικοῦ ρεύματος εἰς επίσημον ἰδεολογίαν τῆς αὐτοκρατορίας⁵¹. Τὸ ἐν προκειμένῳ ἐνδιαφέρον

κατὰ Πλάτωνα, Ἐν Ἀθήναις 1982, σσ. 57-63, ὅρα ὡσαύτως καὶ ΕΠΙΚΟΥΡΟΝ, *Πρὸς Μενουκίαν*, 133.

45. Αντιδοξεῖ ἡ ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, αὐτόθι.

46. SPYRUS N. TROIANOS, «Kirche und Staat: Die Besührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Ostkirchliche Studien* 37 (1998) 291- 296.

47. ΑΧΜΑΝΤ ΙΜΠΡΑΧΗΜ ΧΑΣΑΝ καὶ ΚΥΡ. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΠΑΤΡΑΓΑΣ, «Ἡ ἐννοια τῆς δικαιοσύνης ἐν τῷ ἰσλαμικῷ νόμῳ», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 54 (2003) 159-179.

48. Ἐνθα ὑφίστατο ὑποχρέωσις ὑπακοῆς τῶν μοναχῶν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἐξουσίαν τοῦ μοναστηρίου, οὗτινος τὰ ὄργανα ἐξεδίκαζον τὰς παραβάσεις τῶν μοναχῶν παραπλευρῶς πρὸς τὴν ἐνδεχομένως συντρέχουσαν κοσμικὴν δικαιοσύνην, ὅρα σχετικῶς ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΡΑΤΙΑΝΗΝ, *Ἡ μοναχικὴ ὑπακοὴ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ*, Ἐν Ἀθήναις 1956, σποράδην.

49. Περιὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ στωικισμοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰσλάμ, ὅρα ΑΜΠΙΝΤΕΛ ΦΑΤΑΧ ΑΧΜΑΝΤ ΦΟΥΑΝΤ, *Ἄλ-οῦσούλ ἀλ-ρουακέηα φη ἀλ-φαλσάφα ἀλ-ισλαμέηα*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 2003.

50. Περιὶ τούτων, ὅρα Α. Α. LONG, *Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία*, κατὰ μετάφρασιν Στ. Δημοπούλου καὶ Μυρτώως Δραγῶνα-Μονάχου, β' ἔκδοσις, Ἐν Ἀθήναις 1990' σσ. 285 ἐφ. MALCOLM SCHOFIELD, *Ἡ στωικὴ ἰδέα τῆς πόλης*, κατὰ μετάφρασιν Χλόης Μπάλλα, Ἐν Ἀθήναις 1997' ΓΕΩΡΓΙΟΝ ΡΟΥΣΗΝ, *Ἀρχαία Δημοκρατία γιὰ πάντα νέα*, γ' ἔκδοσις, Ἐν Ἀθήναις 1999, σσ. 186-198.

51. Ὅρα ἀντὶ ἄλλων G. E. VON GRUNEBaum, «Ὁ μωαμεθανικὸς πολιτισμὸς τῆς ἀββασιδικῆς περιόδου» ἐν *Ἡ Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας Πανεπιστημίου Καίμπριτζ* τ. Α' Ἐν Ἀθήναις 1979 σσ. 493-515' ALBERT HOURANI, *Ἱστορία τῶν ἀραβικῶν λαῶν*, κατὰ μετάφρασιν Βυρ. Ματαράγκα, Ἐν Ἀθήναις 1994' BERNARD LEWIS, *Οἱ Ἀραβες στὴν Ἱστορία*, κατὰ μετάφρασιν Δ. Π. Κωστελένου, γ' ἔκδοσις, Ἐν Ἀθήναις χχ. σσ. 87 ἐφ. ΧΑΣΑΝ ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου*, τ. Α'. Ἐν

ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτοι, καίπερ ὀπαδοὶ τοῦ Λόγου, δοθείσης αὐτοῖς τῆς εὐκαιρίας ἢ ἔστω τῆς δυνατότητος, ἐπέβαλον τοῦτον διὰ τῆς βίας, ἀκολουθήσαντες τὴν πορείαν, ἣν εὐστόχως ἐχαρακτήρισεν ὁ πολὺς καθηγητὴς Ρέφαατ ἄλ-Σαῆντ· "Ἀπὸ τὸν Λόγον εἰς τὸ ξίφος"⁵².

Θεσσαλονίκη 2003 σσ. 251 ἐφ.

52. Ἐνθ' ἄν. σ. 180, ὅστις μάλιστα τοὺς καταλογίζει καὶ τὴν ἐξῆς τοῦ Τολστόη ρῆσιν· "Πολλοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι θέλουν ν' ἀλλάξουν τὸν κόσμον, οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἀλλάσει τὸν ἑαυτόν του" σημειῶν· "Οἱ μοσταζελα εἶνε ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους δύναται νὰ τύχη ἐφαρμογῆς ἡ ρῆσις αὕτη τοῦ Τολστόη περισσότερον παντὸς ἐτέρου. Ωμίλησαν περὶ τοῦ Λόγου, περισσότερον τῶν ἄλλων καὶ διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Λόγου μὲ ἀναρίθμητα συγγράματα, καὶ διὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἀνέφερον ἐξαιρετικὸς λόγους, πλὴν ὅμως κατὰ τὴν πρώτην δοκιμασίαν ὑπεχώρησαν (...). Εἰς τὰς χεῖράς των μετετρέπη ἡ λέξις εἰς ξίφος, ἡ γνώμη εἰς φυλακὴν, ὁ διάλογος εἰς φρικαλέας βασάνους καὶ ἡ σκέψις εἰς καταδίωξιν. Τοιοῦτοτρόπως ἔθεσαν οἱ μοσταζελα –κατὰ τὴν γνώμην μου– μίαν φοβερὰν ἀρχὴν, ἄκρας ἐπικινδυνότητος διὰ τὴν ἀραβικὴν καὶ ἰσλαμικὴν σκέψιν. Μίαν ἀρχὴν, ἡ ὁποία ἀναφέρει· εἰπέ ὁ, τι ἐπιθυμεῖς, ὅποιον λόγον καλόν, καὶ πράξε οἷον σφάλμα βούλεσαι" (αὐτόθι σ. 169).

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ*

ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΗ ...

Δαχτυλίδια με αποτροπαϊκές-φυλακτικές επιγραφές και σύμβολα

Ο φόβος αλλά κι η ελπίδα του ανθρώπου, σε όλες τις εποχές και όλα τα μήκη και πλάτη της γης, για υγεία κι ευτυχία απεικονίζεται και στον βυζαντινό κόσμο με εκδηλώσεις διαφόρων μορφών: παρακλήσεις στο θείον, επικλήσεις, αντικείμενα μαγείας, χρήση αποτροπαϊκών μέσων όπως ο σταυρός¹, το μάτι για τη βασκανία² κλπ., εκδηλώσεις, κάποιες από τις οποίες επιζούν στο Βυζάντιο από το ειδωλολατρικό παρελθόν ενώ ορισμένες έχουν επιβιώσει μέχρι και τις μέρες μας. Η Εκκλησία αδυνατώντας να αποτινάξει από τους χριστιανούς τις βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και έθιμα του παρελθόντος αναγκάζεται να συμβιβασθεί υιοθετώντας πολλά απ' αυτά³.

Η ανησυχία για προστασία εκδηλώνεται σήμερα στον χριστιανικό κόσμο με τη χρήση του σταυρού είτε φορώντας στο λαιμό ένα σταυρουδάκι είτε κάνοντας το σταυρό μας σε διάφορες σημαντικές φάσεις

* Ομότιμη Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Η χρήση του σταυρού ως αποτρεπτικού συμβόλου και φυλακτού μαρτυρείται ήδη από τους αποστολικούς χρόνους· βλ. Π. ΚΑΜΠΑΝΗΣ σε Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, *Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*, Υπουργείο Πολιτισμού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2001, σ. 18 και ο ΙΔΙΟΣ σε *ΦΥΛΑΚΤΑ από τις συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Ημερολόγιο 2005*, σ. 19.

2. Ο 35^{ος} δαίμονας, από τους 36 που συγκέντρωσε ο Σολομών χάρη στη δύναμη του μαγικού δαχτυλιδιού που του έδωσε ο αρχάγγελος Γαβριήλ, ήταν ο κακός οφθαλμός τον οποίο καταργεί... ούν ό οφθαλμός πολυπαθής έγχαραττόμενος (PG 122.1345).

3. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο GARY VIKAN («Art, medicine, and magic in early Byzantium, Symposium on byzantine medicine», ed. John SCARBOROUGH, *DOP* 38 [1984] 86) "...for the sake of health, Christianity and sorcery had been forced into open partnership». Βλ. και Η. MAGUIRE, «Introduction» σε Η. MAGUIRE (ed.), *Byzantine Magic*, *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*. Washington, D. C., 1995, σ. 3.

της ζωής μας ή απλές στιγμές της καθημερινότητας (γάμος και βαφτίσια, με την αναστάσιμη λαμπάδα στο ανώφλι του σπιτιού μας, όταν ξεκινάμε τη μέρα μας ή μια καινούρια δουλειά, πηγαίνοντας στο σχολείο για εξετάσεις, σκεπάζοντας τα μικρά μας πριν κοιμηθούν αλλά, συχνά, κι όταν ταξιδεύουμε ή ακόμα κι όταν μπαίνουμε στη θάλασσα).

Στη βυζαντινή κοινωνία αλλά και στα μεταβυζαντινά και στα νεώτερα χρόνια ο σταυρός, επικλήσεις, αποτρεπτικά σχέδια ή μορφές αγίων απεικονίζονται εκτός από τους ναούς και σε διάφορα έργα και αντικείμενα καθημερινής χρήσης όπως επιγραφές⁴, λυχνάρια⁵, χειρόγραφα⁶, είδη μικροτεχνίας (φυλαχτά, κλειδαριές, σφραγίδες και, ιδιαίτερα, κοσμήματα⁷). Έτσι στη μικρή αυτή συμβολή προς τιμήν του καθηγητή Σπύρου Τρωιάνου γίνεται η παρουσίαση ολιγάριθμων αντικειμένων μικροτεχνίας και συγκεκριμένα μερικών δαχτυλιδιών καθώς και μιας κλειδαριάς που ανήκουν σε ιδιωτική συλλογή⁸ και είναι ενδεικτικά της αγωνίας του ανθρώπου για τη ζωή του,

4. Βλ. για παράδειγμα την επιγραφή του μαρμαρίου Ανδρέα από την Ολυμπία στο *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Αθήνα Θεσσαλονίκη Μυστράς, Υπουργείο Πολιτισμού. Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, επιμ. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Αθήνα 2002, σ. 65.*

5. Βλ. για παράδειγμα *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, νομίσματα. Υπουργείο Πολιτισμού (Έκδοση του Ταμείου αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων), Αθήνα 1995, σ. 21 εκ. 2. Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, σ. 288-289, 292, 295, 299-300.*

6. Βλ. για παράδειγμα τα χειρόγραφα που έχουν γραφεί στην Μονή Στουδίου και φέρουν τους χαρακτηριστικούς σταυρούς.

7. Συλλογή *Γεωργίου Τσολοζίδη, σ. 85: «Η απεικόνιση αγίων σε σφραγιδόλιθους έχει προφανή αποτροπαϊκή σημασία και η υπερφυσική δύναμή τους να διώχνουν μακριά το κακό θεωρούνταν ότι ενδυναμώνει την υλική ασφάλεια που καλούνταν να παράσχει η κάθε σφραγίδα» (λήμμα υπό Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑ). Βλ. και το ενδιαφέρον θεματικά αλλά και από άποψη τέχνης πρόσφατα εκδοθέν ημερολόγιο του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας: *Φανταστικά και Απόκοσμα, Ημερολόγιο 2012, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (Τ.-Π. ΣΚΩΤΗ, Ε. ΜΕΡΑΜΒΕΛΙΩΤΑΚΗ, πρόλογος Ε. ΧΑΛΚΙΑ), 2011.**

8. Συλλογή Φλ. ΝΟΤΑΡΑ. Η συλλογή περιλαμβάνει περισσότερα από 500 δαχτυλίδια που προέρχονται από τους ρωμαϊκούς χρόνους, από το Βυζάντιο, κάποια από την Ανατολή, ενώ τα περισσότερα είναι από τον ελλαδικό χώρο, των μεταβυζαντινών χρόνων αλλά και νεώτερα και φθάνουν μέχρι και τον εικοστό αιώνα.

Την φωτογράφιση ανέλαβε με πολύ ενδιαφέρον, όπως και σε άλλη περίπτωση, ο Ηλίας Κοσίντας. Η Μαρουλίνα Γεωργιάδη με μεταδοτικά χαρούμενη διάθεση ενσωμάτωσε τις φωτογραφίες στο κείμενο. Η υποψηφία διδάκτωρ Κέλλυ Μαυρομμάτη με

του ανθρώπου που στηρίζει τις ελπίδες του στον Θεό, ζητώντας τη βοήθειά Του για φύλαξη και αποτροπή του κακού.

Τα περισσότερα από τα αντικείμενα φέρουν επιγραφές και σύμβολα, ένα μόνο τον σταυρό, είναι από προσμίξεις χαλκού, έχουν αγορασθεί κυρίως στο εξωτερικό και προέρχονται από διάλυση ιδιωτικών συλλογών (Αγγλία) ή από εύρεση (Τουρκία).

1) αρ. καταλόγου: 439

I) ύψος: 1,7

II) διάμ.: 1,9

III) βάρος: 4,8

IV) αγορά: Λονδίνο

Μπρούντζινο, χυτό δαχτυλίδι με επίπεδη, ωσειδή σφενδόνη. Οι ώμοι είναι πλατύτεροι από την υπόλοιπη στεφάνη και φέρουν πλάγιες εγχαράξεις.

Στη σφενδόνη, σε δύο στίχους, εγχάρακτη ανεστραμμένη επιγραφή Κ(ΥΡ)ΙΕ Β/ΟΗΘΗ⁹ μέσα σε επίσης εγχάρακτο κύκλο. Κάτω από τον δεύτερο στίχο εγχάρακτη γραμμή. Το δαχτυλίδι προφανώς χρησίμευε ως σφραγίδα. Ο τύπος του δαχτυλιδιού είναι ο γνωστός με επικύληση. Το δαχτυλίδι αυτό, χωρίς όνομα κατόχου, ανήκει σε ομάδα προκατασκευασμένων δαχτυλιδιών έτοιμων για πώληση. Τόσο ο τύπος αυτός όσο και ο σχετικός τύπος που όμως φέρει το όνομα του κατόχου χρονολογούνται στον 10^ο με 11^ο ή 12^ο αι.¹⁰.

ιδιαίτερη προθυμία ανέλαβε τον έλεγχο μερικών παραπομπών.

9. Το ρ. *βοηθώ* απαντά στα δαχτυλίδια με διαφορετική ορθογραφία, ενδεικτική των γραμματικών γνώσεων των κατασκευαστών: *βοήθει*, *βοήθη*, *βοήθι*. Για διάφορα αντικείμενα που έφεραν σχετικές επικλήσεις με ή χωρίς όνομα κατόχου βλ. D. FEISSEL, C. MORRISON, J.-C. CHEYNET, B. PITARAKIS, *Trois donations Byzantines au Cabinet des Médailles*, Bibliothèque Nationale de France. Département des Monnaies, médailles et antiques. Exposition organisée à l'occasion du XXe Congrès International des études Byzantines, Paris 2001, σσ. 26, 31.

10. Δαχτυλίδια με σχετικές επιγραφές έχουν διατηρηθεί αρκετά, σε διάφορα μέταλλα, και πολλές συλλογές· ορισμένα τοποθετούνται σε πρωιμότερη εποχή. Για δαχτυλίδια με επικλήσεις βλ. O. M. DALTON, Franks Bequest, *Catalogue of the Finger Rings*

2) αρ. καταλόγου: ----

I) ύψος: 2,0 εκ.

II) διάμ.: 2,0 εκ.

III) βάρος: 4,7 γρ.

IV) Αγορά Λονδίνο

Μπρούντζινο, χυτό δαχτυλίδι με επίπεδη, ελαφρώς ωσειδή, σφενδόνη. Οι ώμοι και μέρος της στεφάνης διαμορφώνονται με τρία οδοντωτά τμήματα. Στη σφενδόνη, σε τρεις στίχους, εγχάρακτη ανεστραμμένη επιγραφή Κ(ΥΡ)ΙΕ Β/ΟΗΘΗ ΑΝ(Ν)Α μέσα σε εγχάρακτο κύκλο· η χάραξη των γραμμάτων είναι ωραία, βαθιά και ευδιάκριτη. Περιορισμένη φθορά στο κάτω μέρος της σφενδόνης. Το δαχτυλίδι προφανώς χρησίμευε ως σφραγίδα στην κάτοχο για την ασφάλιση των αγαθών του σπιτιού¹¹. Ανάλογο δαχτυλίδι, που επίσης ανήκει σε

Early Christian, Byzantine, Teutonic, Mediaeval and Later, London 1912, σ. 10 αρ. 51 κ.ε. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα σε δαχτυλίδια βλ. Μ. CHATZIDAKIS, Un anneau byzantin du Musée Benaki, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, τ. 17, 1939-1943, σ. 195 κ.ε. Βλ. γενικά Συλλογή Γεωργίου Τσολοζιδη, σ. 88-89, εκ. 111- 117. L. Wasmer - G. Zahhaas (eds.), *Rom und Byzanz, Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, München 1981, σ. 220 αρ. 324. GARY VIKAN, Early Christian and Byzantine Rings in the Zucker Family Collection, *Journal of the Walters Art Gallery* 1987 (τεύχος 45), σ. 34, 40. Isabella Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'imperio di Constantinopoli tra IV e VII secolo*. Bari, Edipuglia 1999, σ. 195 και 208 αρ. 2.VII.3.a.4. και 5. O. MARVIN ROSS, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, τ. 2, Washington D. C., 1965, σ. 85-86, 89, αρ. 117-119, 124 (πίν. LXI-LXII, LXIII) χρονολογεί δαχτυλίδια με ανάλογες επιγραφές στον 10^ο-11^ο αι. Βλ. και GARY VIKAN - JOHN NESBITT, Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing, *Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies-Menil Foundation Collection*. Dumbarton Oaks. Byzantine Collection. Publications, no. 2, 1980 σ. 16 και σ. 19. C. BONNER, *Studies in Magical Amulets chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor-London-Oxford 1950, σ. 49. *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, σ. 440 αρ. 576. GLADYS R. DAVIDSON, *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII, The Minor Objects, Princeton, New Jersey 1952, αρ. 1855, 4^{ος}-6^{ος} αι.

11. Για την ίδια χρήση κυκλοφορούσαν τόσο στο Βυζάντιο όσο και στους ρωμαϊκούς χρόνους δαχτυλίδια-κλειδιά διαφόρων μεγεθών· βλ. GARY VIKAN - JOHN NESBITT,

γυναίκα (Καλή), βρίσκεται στη συλλογή Γ. Τσολοζίδη. Οι στεφάνες των δύο δαχτυλιδιών μοιάζουν¹². 10ου-11ου αι.

3) αρ. καταλόγου: -----

I) ύψος: 2,1 εκ.

II) διάμ.: 2, 0 εκ.

III) βάρος: 3,0 γρ.

IV) Αγορά Λονδίνο

Μπρούντζινο δαχτυλίδι με επίπεδη, ωοειδή σφενδόνη.

Η στεφάνη στενή, επίπεδη εσωτερικά, οκταγωνική¹³.

Στην σφενδόνη, χαραγμένη σε 4 στίχους η επιγραφή, Υ/ΓΙΑ/ΙΟΑ/ΝΙΣ. Εδώ συ-

μπεραίνουμε ότι ο κάτοχος, με τα μέσα που διέθετε, είχε παραγγείλει ένα δαχτυλίδι με το προσωπικό στοιχείο του ονόματος, που έχει αποκλειστικά το στοιχείο του κοσμήματος και την ανάγκη για προστασία ή για αποκατάσταση της υγείας του. Στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας υπάρχει χρυσό δαχτυλίδι, 5^{ου}-6^{ου} αιώνα, με την επιγραφή ΥΓΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΩ¹⁴ ενώ δαχτυλίδια με ανάλογες ευχές, συριακής ή μικρασιατικής προέλευσης, περιλαμβάνονται στη συλλογή του British Museum¹⁵. 10^{ου}-11^{ου} αι.

Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies-Menil Foundation Collection. Dumbarton Oaks. Byzantine Collection. Publications, no. 2, 1980, σ. 2 κ.ε., καθώς και κάποια δαχτυλίδια της συλλογής (αρ. καταλόγου 29, 325, 345, και δύο χωρίς αρίθμηση, επί του παρόντος).

12. Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, σ. 88 αρ. 112.

13. Το οκταγωνικό σχήμα της στεφάνης του δαχτυλιδιού έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα και πιθανώς να συνδέεται με ευγονία. Βλ. Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, σ. 83 αρ. 92. H. P. MAGUIRE, Art and Holy Powers in the Early Christian House (eds. E. D. Maguire, H. P. Maguire, M. J. Dunkan-Flowers), Κατάλογος έκθεσης, Illinois 1989, σ. 161 αρ. 83. Για δαχτυλίδια με σχετικές επιγραφές βλ. GARY VIKAN, Early Christian and Byzantine Rings in the Zucker Family Collection, *Journal of the Walters Art Gallery* 1987 (τεύχος 45), σ. 39. L. Y. RAHMANI, On some Byzantine brass rings in the State Collections. *Atiqot*, English Series τ. 17 (1985), σ.178.

14. 6.000 χρόνια παράδοση. Το ελληνικό κόσμημα, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 179.

15. O. M. DALTON, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum*, London, 1901, σ. 25 αρ.140-152.

4) αρ. καταλόγου: -----

I) ύψος: 2,0 εκ.

II) διάμ.: 1, 8 εκ.

III) βάρος : 8,3 γρ.

IV) Αγορά: Λονδίνο

Δαχτυλίδι με ωσειδή, μεγάλη σφενδόνη που φέρει εγχάρακτα την επιγραφή ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΗ σε σταυροειδές μονόγραμμα¹⁶. η επιγραφή περικλείεται σε εγχάρακτο κύκλο ενώ το βάθος κοσμεύεται με στικτές τελείες. Το δαχτυλίδι είναι χυτό, μονοκόμματο, επίπεδο εσωτερικά·η σφενδόνη εξωτερικά είναι επίπεδη ενώ η στεφάνη είναι ελαφρά καμπύλη και στους ώμους φέρει πλοχμό που περιβάλλει ένα Χ. 10^{ου}-11^{ου} αι.

5) αρ. καταλ.: -----

I) ύψος: 1,8 εκ.

II) διάμ.: 2,0 εκ.

III) βάρος : 3,9 γρ.

IV) Αγορά: Λονδίνο

Δαχτυλίδι με εγχάρακτη την επιγραφή ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΗ σε σταυροειδές μονόγραμμα εντός πλαισίου που αποτελείται από στικτές τελείες. Είναι χυτό, μονοκόμματο, επίπεδο εσωτερικά· η σφενδόνη εξωτερικά είναι ελαφρά καμπύλη καθώς και η στεφάνη. Στους ώμους με δυσκολία διακρίνονται κάποια ίχνη χαράξεων. 10^{ου}-11^{ου} αι.

16. Το σταυροειδές μονόγραμμα άρχισε να εμφανίζεται στη βασιλεία του Ιουστινιανού αντικαθιστώντας το κιβωτοειδές μονόγραμμα· βλ. ROSS, *Collection*, σ. 51. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. ANNA BEATRIZ CHADOUR – RÜDIGER JOPPIEN, *Schmuck II, Fingerringe*. Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln, Köln 1985, σ. 109 αρ. 161. CHATZIDAKIS, *Un anneau*, σ. 29-31. VIKAN, *Rings in the Zucker Family Collection*, σ. 39.

6) αρ. καταλόγου.:-----

I) ύψος: 2,1 εκ.

II) διάμ.: 2,1 εκ.

III) βάρος : 3,7 γρ.

IV) Αγορά: Λονδίνο

Δαχτυλίδι με εγχάρακτη επιγραφή ΑΓΙΟΣ¹⁷ σε πλαίσιο από στικτές τελείες, υπολείμματα του

οποίου διακρίνονται ελαφρά άνω και κάτω της επιγραφής. Μπρούντζινο, χυτό, μονοκόμματο, εσωτερικά επίπεδο. Η επιμήκης, ωσειδής, σφενδόνη εξωτερικά είναι επίπεδη ενώ η στεφάνη εξωτερικά είναι κυρτή. Η σφενδόνη καταλαμβάνει ένα μικρό μέρος των ώμων που διακρίνονται με ελαφρά εγκοπή.

7) αρ. καταλόγου.:-----

I) ύψος: 1,7 εκ.

II) διάμ.: 1,6 εκ.

III) βάρος : 3,3 γρ.

IV) Αγορά: Λονδίνο

Μπρούντζινο δαχτυλίδι με εγχάρακτο, σε δύο στίχους, το όνομα ΙΗΣΟΥ(Σ) εντός πλαισίου. Οι μικρές διαστάσεις ενι-

σχύνουν την άποψη ότι πρόκειται για γυναικείο δαχτυλίδι (εκτός αν φοριόταν από άνδρα στο μικρό δάχτυλο). Ανήκει στην ομάδα των μαζικά προκατασκευασμένων. Χυτό, μονοκόμματο, εσωτερικά επίπεδο. Η στεφάνη εξωτερικά είναι καμπύλη χωρίς διακόσμηση. Η σφενδόνη σε σχήμα κόλουρης πυραμίδας έχει ύψος 0,6 εκ. και μέγιστο πλάτος 1,0 εκ.

17. RAHMANI, *Byzantine Brass Rings*, σ. 177, πίν. XLIII: C.

- 8) αρ. καταλόγου: 456
 I) ύψος: 1,8 εκ.
 II) διάμ.: 1,8 εκ.
 III) βάρος: 6,4 γρ.
 IV) Αγορά: Λονδίνο
 διαστάσεις σφενδόνης 1,7 εκ.
 Χ 1,8 εκ.

Μπρούντζινο δαχτυλίδι αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Στη σφενδόνη χαραγμένες ολόσωμες μορφές δύο αγίων. Ίσως πρόκειται για ιαματικούς αγίους π.χ. Κοσμάς και Δαμιανός¹⁸. Οι μορφές δίνονται με αφαιρετικό, λιτό τρόπο. Η μία μορφή έχει τα χέρια σηκωμένα. Το δαχτυλίδι είναι χυτό, μονοκόμματο. Η σφενδόνη κοίλη εσωτερικά, ελαφρά κυρτή εξωτερικά. Ο δακτύλιος επίπεδος εσωτερικά, ελαφρά καμπύλος εξωτερικά. Στους ώμους σχηματίζεται εγκοπή.

Στη Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη,¹⁹ δημοσιεύεται δαχτυλίδι, 12^{ου}-13^{ου} αι., μεγαλύτερων διαστάσεων, με παρόμοια παράσταση.

- 9) αρ. καταλόγου: -----
 I) διάμ.: 1,7 εκ.
 II) βάρος: 6,2 γρ.
 IV) Αγορά: Λονδίνο

18. Για άλλα δαχτυλίδια με παραστάσεις αγίων βλ. Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, σ. 84 αρ. 97 (στρατιωτικός άγιος) καθώς και κρητικά δαχτυλίδια, νεότερης εποχής (βλ. σχετικά ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΚΑΠΛΑΝΗ, *Νεοελληνική αργυροχοΐα. Από τις Συλλογές του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης*. Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο αρχαιολογικών πόρων, Αθήνα 1997, σ. 171 αρ. 2357. Βλ. επίσης και τα κρητικά δαχτυλίδια της Συλλογής αρ. 151, 178, 293). Ειδικά για δαχτυλίδια με στρατιωτικούς αγίους βλ. VIKAN, *Rings in the Zucker Family Collection*, σ. 41.

19. Σ. 84 αρ. 98. Βλ. και MARIJA BAJALOVIĆ—HADŽI-PEŠIĆ 1984, *The Collection of Jewelry in the Belgrade Museum (8th-18th century)* (Muzeum of the City of Belgrade. Series-Collections and Legacies. Catalogue XV) (σερβικά), Beograd 1984, σ. 91 αρ. 311 πίν. VII/6, 12^{ου} αι.

Μπρούντζινο δαχτυλίδι, χυτό μονοκόμματο, με σφενδόνη στρογγυλή, όπου εγχάρακτη πεντάλφα, το σύμβολο που ήταν χαραγμένο στο δαχτυλίδι που χάρισε ο Θεός στον Σολομώντα για να τιθασεύσει όλους τους δαίμονες²⁰. Στο κέντρο και στα σχηματιζόμενα τρίγω-

20. «...και επωδάς και εξορκισμούς κατά δαιμόνων επενόησεν...δακτύλιον τινα έχοντα σφραγίδα και ρίζαν εξ ων υπέδειξε Σολομών εν τη ρίνι τιθέντες του πάσχοντος, οσφραϊνόμενον το δαιμόνιον εξέλκεσθαι...» (Συμεών Λογοθέτου Χρονικόν, CSHB, σ. 32. Γεωργίου Κεδρηνού Χρονογραφία, CSHB, τ. 1 σελ. 124. ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, Επιτομή Ιστοριών, έκδ. Λειψίας, τ. 1 σ. 122. Βλ. και Α. FOURLAS, *Der Ring in der Antike und im Christentum*, Forschungen zur Volkskunde, Heft 45, σ. 117-118). Η πεντάλφα έγινε ένα διαχρονικό σύμβολο με ευρεία απήχηση· ως δειγματοληπτική βιβλιογραφία αναφέρω Ρ. PERDRIZET, Σφραγίς Σολομώνος, REG 16 (1903), σ. 42-61. VICAN, *Art, Medicin, and Magic*, σ. 76 σημ. 67. DALTON, *Catalogue*, σ.13 αρ. 73 και 74. Από τις ανασκαφές στο Ανεμούριον προέρχεται τμήμα γυάλινου φυλακτού με την πεντάλφα και την επιγραφή ΣΦΡΑΓΙΣ ΣΟΛΟΜΟΝΟΣ ΕΧΙ ΤΗΝ ΒΑΣΚΑΝΙΑΝ: J. RUSSELL, *The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period* εν Maguire, *Magic*, εικ. 3 και σ. 3· στις ίδιες ανασκαφές και μπρούντζινο δαχτυλίδι, εικ. 8 και σ. 42. *Καθημερινή ζωή*, σ. 586 εικ. 836 (Μεσοβυζαντινό δαχτυλίδι). DAVIDSON, *Corinth*, πίν. 104 αρ. 1872 (σ. 229), 1873, 1897, πίν. 105 αρ. 1927 (σ. 242-243: 6^{ου} ή 7^{ου} αι.), 1928 (σ. 243, 6^{ου} αι. ή μεταγενέστερο), 1929 (σ. 243, 6^{ου} αι. ή μεταγενέστερο), 1930 (σ. 243, 10^{ου} ή 11^{ου} αι.), και πίν. 106, αρ. 1939 (σ. 230, 10^{ου} ή 11^{ου} αι.). BALDINI LIPPOLIS, *L'oreficeria*, σ. 195 και 210 αρ. VII.3.a.16. BONNER, *Magical Amulets*, σ. 208-213. DIMITAR DRUMEV, *Orfevrerie*, Academie Bulgare des sciences. Institut des Arts. Heritage artistique Bulgare, Sofia 1976 (βουλγαρικά), σ. 365 (μεσαιωνικό δαχτυλίδι με πεντάλφα και στιγμές). Ευχαριστώ τον φίλο καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σόφιας και παλιό μου μαθητή κ. Κύριλλο Παυλικιάνωφ για τη

να καθώς και στα διάκενα στικτές τελείες. Το σύνολο εντός εγχάρακτου κύκλου. Στούς ώμους σχηματίζεται πλοχμός που καταλήγει σε κλαράκι με τρία φύλλα. Η διακόσμηση των ώμων μοιάζει με αυτή του δαχτυλιδιού υπ. αρ. 4. Ο δακτύλιος είναι επίπεδος εσωτερικά και ελαφρά κυρτός εξωτερικά. Η σφενδόνη είναι ελαφρά κοίλη εσωτερικά και επίπεδη εξωτερικά. Σύμφωνα με τη διακόσμηση των ώμων αλλά και την όλη εμφάνιση του δαχτυλιδιού πιστεύω ότι μπορούμε να το χρονολογήσουμε στον 10^ο με 11^ο αιώνα.

Το σύμβολο της πεντάλφα χρησιμοποιείτο κατά των ασθενειών αλλά και για εξορκισμό των δαιμόνων. Χαρακτηριστική είναι σφραγίδα της Ύστερης Αρχαιότητας με την πεντάλφα και την επιγραφή ΥΠΙΕΙΑ²¹ ενώ σε σφραγίδα του Βυζαντινού Μουσείου στην Αθήνα απεικονίζονται ο σταυρός και η πεντάλφα, μαγικά γράμματα και λέξεις που έχουν σχέση με την θρησκεία²².

βοήθειά του. ΒΑΪΑΛΟΒΙĆ – ΗΑΔΖΙ-ΡΕΪΙĆ, *The Collection of Jewelry*, πίν. ΧΙ εικ. 3 (10^{ου}-13^{ου} αι.).

Βλ. και φυλαχτό 19^{ου} αι. το οποίο στην οπίσθια όψη έχει χαραγμένη την πεντάλφα ενώ στην πρόσθια όψη έχει τον άγιο Γεώργιο (συναντούμε αρκετά συχνά νεοελληνικά φυλαχτά με την πεντάλφα): *Εγκόλπια*. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – BRIGITTE ΡΙΤΑΡΑΚΙΣ - ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΛΟΥ – ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, 'Άγιον Όρος 2000, σ. 348 εικ. 147.

Στις μέρες μας το σύμβολο της πεντάλφα χρησιμοποιείται στο Μαρόκο και στην Αιθιοπία (ANNE VAN CUTSEM, *A World of Rings*, Milano 2000, σ. 19, 38 [βλ. και ασημένιο δαχτυλίδι της Συλλογής, χωρίς αρ. καταλόγου], 201, 203.

21. VICAN, *Art, Medicin, and Magic*, σ. 69 και εικ. 4.

22. ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και διάβολος από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη, Αρχαιολογία* 71 (1999), εικ. σ. 11. Βλ. στο ίδιο και άρθρο Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Γητείες και εξορκισμοί σε δύο Μεταβυζαντινά χειρόγραφα*, εικ. σ. 35, όπου έχει ιχνογραφηθεί σταυρός μεταξύ δύο πεντάλφα.

10) αρ. καταλόγου: 353

I) ύψος: 1,9 εκ.

II) διάμ.: 1,9 εκ.

III) βάρος : 3,0 γρ.

Μπρούντζινο, χυτό δαχτυλί-
δι, μονοκόμματο, με ωσειδή
σφενδόνη όπου είναι χαραγ-
μένη αναπαράσταση ματιού
δηλ. ένας στικτός κύκλος, ο

οποίος εκατέρωθεν έχει δύο αγκύλες. Η σφενδόνη αποτελείται από
δύο τμήματα· το ένα επικάθεται στο άλλο. Το σχήμα της σφενδόνης
και το χαραγμένο σχέδιο δημιουργούν την αντίληψη ματιού. Από έ-
νας στικτός κύκλος διακοσμεί κάθε ώμο. Το συγκεκριμένο δαχτυλίδι
αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό δείγμα στη συγκεκριμένη συλλογή
μιας σημαντικής κατηγορίας δαχτυλιδιών που στη σφενδόνη τους έ-
χουν ως αποτρεπτικό στοιχείο για το κακό την αφαιρετική απεικόνι-
ση ενός ματιού²³ δηλ. ένα ή περισσότερους εγχάρακτους στικτούς κύ-
κλους. Απεικονίζοντας αφαιρετικά το «μάτι» ο άνθρωπος προσπαθεί
να αποτρέψει την κακία, ζήλια, φθόνο που θα προκαλέσει το βάσκα-
μα. Είναι ένας τρόπος αποφυγής του κακού²⁴ που απαντά σε διάφο-

23. Χαραριστικό είναι μπρούντζινο φυλακτό της Συλλογής Τσολοζίδη στο ο-
ποίο απεικονίζεται οφθαλμός ανάμεσα σε δύο λιοντάρια· η σύνθεση συμπληρώνε-
ται, μεταξύ άλλων, με δύο σταυρούς και την επιγραφή ΚΥΡΙΑ ΒΟΗΘΗ. Βλ. *Εξορκίζο-
ντας το κακό. Πίστη και δεισιδαιμονίες στο Βυζάντιο*. (Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο
αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων – Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού Θεσσαλονί-
κης), Αθήνα 2006, σ. 19 εικ. 3 και σ. 20 εικ. 4 (χρυσό φυλακτό με τον σταυρό ανάμεσα
στα μάτια).

24. Ως αντίδοτο της βασκανίας απεικονίζεται αποτρεπτικά το μάτι του φθονερού
ατόμου που υποτίθεται ότι έτσι θα υπέφερε δεινά εξ αιτίας του φθόνου του· βλ. GARY
VIKAN, *Μαγεία και εικαστική έκφραση στην Ύστερη Αρχαιότητα*, *Αρχαιολογία* 71
(1999), σ. 20 (Σημειώσεις του επιμελητή). Βλ. και φυλακτό του Η' αιώνα όπου στη μία
όψη εικονίζεται ο βάσκανος οφθαλμός τον οποίο καρφώνουν τρία ξιφίδια ενώ γύρω
σε επιγραφή διαβάζουμε +Σφραγίς Σολομόνος απόδοξον παν κακόν από του φο-
ρούντος φθόνος (ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαγεία και διάβολος από την Παλαιά στη Νέα
Ρώμη*, *Αρχαιολογία* 71 (1999), εικόνα σ. 15. (έχω συναντήσει κι αλλού την ίδια σφρα-
γίδα: JAMES RUSSELL, *The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period*
σε Maguire, *Byzantine Magic*, σ. 40). Σχετική σφραγίδα και JAMES RUSSELL, *The Archaeo-*

ρους λαούς του κόσμου και σε διάφορες εποχές²⁵ ενώ οι Πατέρες πέτυχαν να συνδυάσουν τον βάσκανο οφθαλμό με τον Χριστιανισμό.

11) αρ. καταλόγου: 251

I) ύψος: 1,9 εκ.

II) διάμ.: 2,0 εκ.

III) βάρος : 3,8 γρ.

IV) Αγορά: Αθήνα

διαστάσεις σφενδόνης 1,7 X 1,6 εκ.

Μπρούντζινο, χυτό δαχτυλίδι με εγ-
χάρκτη διακόσμηση. Η σφενδόνη είναι στρογγυλή, ελαφρά ωσειδής,
χωρισμένη με τέσσερις τοξοειδείς γραμμές. Στα διάκενα που δημι-
ουργούνται έχουν χαραχθεί στικτοί κύκλοι σε αφαιρετική απομίμηση
ματιού. Η στεφάνη είναι κολλημένη στη σφενδόνη, εξωτερικά είναι
κυρτή και εσωτερικά επίπεδη. Για παρόμοια δαχτυλίδια βλ. Desanka
Milošević, *Jewelry from the 12th to the 15th Century from the Collection of Na-
tional Museum, Belgrade, 1990* (σερβικά), σ. 57-58 αρ. 1-6 (12^{ου}-13^{ου} αι.).

12) αρ. καταλόγου: 226

I) ύψος: 1,8 εκ.

II) διάμ.: 1,8 εκ.

III) βάρος : 4,0 γρ.

IV) διαστάσεις σφενδόνης 1,8 X 2,0
εκ.

Μπρούντζινο, χυτό, μονοκόμματο
δαχτυλίδι με εγχάρκτη διακό-
σμηση στην σφενδόνη από επτά
στικτούς κύκλους σε συμμετρική
διάταξη. Η σφενδόνη είναι εξαγω-
νική με ελαφρά στρογγυλεμένες
τις ακμές· σε δύο πλευρές υπάρχουν δύο διακοσμητικές προεξοχές
και όπως φαίνεται ανάλογες προεξοχές υπήρχαν και σε άλλες πλευ-
ρές. Η σφενδόνη είναι επίπεδη εξωτερικά ενώ εσωτερικά είναι κα-

logical Context, εκ. 6.

25. Βλ. και *Εξορκίζοντας το κακό*, σ. 19.

μπύλη για την καλύτερη εφαρμογή στο δάχτυλο. Η στεφάνη, επίπεδη εσωτερικά και ελαφρά κυρτή εξωτερικά, καταλήγει στο κάτω μέρος σε ένα μικρό εξόγκωμα²⁶. Δαχτυλίδια με σχετική διακόσμηση χρονολογούνται στους 12^ο-13^ο αι.· βλ. Milošević, *Jewelry*, σ. 57-58 αρ. 1-6.

13) αρ. καταλόγου: 469 (βλ. εικ. αρ. 14, αρ. καταλόγου 359)

I) ύψος: 1,7 εκ.

II) διάμ.: 1,8 εκ.

III) βάρος : 4,5 γρ.

IV) Αγορά: Τουρκία, Urgup (Προκόπι), 2005

διαστάσεις σφενδόνης 1,6 X 1,6 εκ.

Μπρούντζινο χυτό, μονοκόμματο δαχτυλίδι με οκταγωνική σφενδόνη που στο κέντρο έχει έξεργο κύκλο, όπως έξεργο είναι και το χείλος που περιβάλλει την επιφάνεια της σφενδόνης. Υπάρχει η άποψη ότι στον κύκλο που διαμορφώνεται στο κέντρο ήταν τοποθετημένη πέτρα. Η σφενδόνη είναι ελαφρά καμπύλη εσωτερικά για την καλή εφαρμογή στο δάκτυλο, η στεφάνη απλή, επίπεδη εσωτερικά και καμπύλη εξωτερικά.

Το οκταγωνικό σχήμα της σφενδόνης υποδηλώνει αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Μεσοβυζαντινής εποχής.

14) αρ. καταλόγου: 359

I) ύψος: 1,7 εκ.

II) διάμετρος: 1,8 εκ.

III) βάρος: 6,7 γρμ.

IV) Αγορά: Τουρκία, Urgup (Προκόπι), 2005

διαστάσεις σφενδόνης: 1,6 X 1,6 εκ.

Βλ. 468, 469

Σιδερένιο, χυτό, μονοκόμματο δαχτυλίδι. Για την σφενδόνη βλ. περιγραφή αρ. 13, αρ. καταλόγου 469.

26. Το εξόγκωμα στα βυζαντινά δαχτυλίδια αρχίζει από τη Μέση περίοδο, στα ισλαμικά από τον 11^ο αι. Βλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Δαχτυλίδια τοξοτών, καρδιάσχημα, δακρυσόσημα. Από την μάχη στην κοσμηματοθήκη*; Τιμητικός τόμος για τον Ευάγγελο Χρυσό (υπό έκδ.).

Την στεφάνη διατρέχει ακμή ενώ στο κάτω μέρος υπάρχει επίμηκες κομβίο (βλ. πιο πάνω αρ. 12, αρ. καταλόγου 226).

15) αρ. καταλόγου

468

I) ύψος: 1,5 εκ.

II) διάμ.: 1,8 εκ.

III) βάρος : 4,4 γρ.κ

Αγορά: Τουρκία,
Urgup (Προκόπι),
2005

IV) διαστάσεις

σφενδόνης 1,8 X 1,1

εκ.

Μπρούντζινο χυτό μονοκόμματο δαχτυλίδι. Η ελλειψοειδής σφενδόνη στο κέντρο έχει έξεργο κύκλο ενώ εσωτερικά είναι ελαφρά καμπύλη. Υπάρχει η άποψη ότι στον κύκλο υπήρχε πέτρα· η προσωπική μου άποψη είναι ότι ο χώρος που διατίθεται καθ' ύψος είναι πολύ περιορισμένος για να χωρέσει πέτρα²⁷. Η σφενδόνη περιβάλλεται από έξεργο πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχουν δύο μεγάλοι, επίπεδοι κόκκοι.

Στα δαχτυλίδια 469, 359, 468 τα στοιχεία του οκταγωνικού, του ωοειδούς, σε απομίμηση οφθαλμού, και του κεντρικού ομφαλού που επίσης παραπέμπει σε μάτι, με οδήγησαν στην αντίληψη ότι δηλώνουν προσπάθεια αποφυγής της βασκανίας.

Η στεφάνη, επίπεδη εσωτερικά και ελαφρά καμπύλη εξωτερικά έχει επίμηκες κομβίο στο κάτω μέρος. Τους ώμους διατρέχει ακμή που καταλήγει σε δύο πλευρικά εξογκώματα.

16) αρ. καταλόγου: 464 (βλ. εικ. αρ. 12, αρ. καταλόγου 226)

I) ύψος: 1,7 εκ.

II) διάμ.: 1,8 εκ.

III) βάρος: 3,9 γρ.κ

Αγορά: Τουρκία, Urgup (Προκόπι), 2005

IV) διαστάσεις σφενδόνης 1,9 X 1,2 εκ.

27. Βλ. και πιο πάνω δαχτυλίδι αρ. 13 άρθρου.

Χάλκινο, χυτό και εγχάρακτο δαχτυλίδι. Η σφενδόνη είναι ελλειψοειδής, με κυματοειδές περίγραμμα, και καταλήγει σε μυτερές απολήξεις. Στο κάτω μέρος είναι ελαφρώς κοίλη για να εφαρμόζει στο δάχτυλο. Στην επιφάνεια της σφενδόνης εννέα στικτοί κύκλοι²⁸. Ο δαχτύλιος ξεκινά κάτω από τις άκριες της σφενδόνης· εσωτερικά είναι επίπεδος, εξωτερικά ελαφρά καμπύλος. Είναι ισοπαχής σε όλα τα σημεία. Στο κάτω μέρος φέρει μικρό εξόγκωμα.

17) αρ. καταλόγου: 465

I) ύψος: 1,7 εκ.

II) διάμ.: 1,9 εκ.

III) βάρος : 6,3 γρ.

IV) Αγορά: Τουρκία, Urgup (Προκόπι), 2005

V) διάμετρος σφενδόνης: 1,5

Μπρούντζινο, χυτό και εγχάρακτο δαχτυλίδι. Η σφενδόνη είναι στρογγυλή με κυματοειδές περίγραμμα· η επιφάνειά της είναι χαραγμένη με γραμμές που δεν διακρίνονται πλέον καλά και φέρει στικτούς κύκλους²⁹. Ο δακτύλιος είναι κολλημένος στη σφενδόνη, εσωτερικά είναι επίπεδος, εξωτερικά είναι καμπύλος.

18) αρ. καταλόγου: 366

I) ύψος: 1,8 εκ.

II) διάμ.: 1,8 εκ.

III) βάρος : 3,4 γρ.

IV) Αγορά: Αθήνα

Μπρούντζινο χυτό δα-

28. Για τη διακόσμηση βλ. ΜΙΛΟŠEVIĆ, *Jewelry*, 2 (12^{ου}-13^{ου} αι.). Για το περίγραμμα βλ. αρ. καταλόγου 458.

29. Για το σχήμα και τη διακόσμηση της σφενδόνης βλ. ΜΙΛΟŠEVIĆ, *Jewelry*, αρ. 5 και 6 (12^{ου}-13^{ου} αι.)

χτυλίδι. Η σφενδόνη είναι τετράγωνη με 9 εμπίεστους κυκλίσκους³⁰ Διατεταγμένους σε τρεις γραμμές. Η σφενδόνη επίπεδη στο άνω μέρος και ελαφρά κοίλη στο κάτω για την καλύτερη εφαρμογή στο δάκτυλο. Για τη χρονολόγηση βλ. αρ. άρθρου 11, αρ. καταλόγου 251.

19) αρ. καταλόγου: 470

I) ύψος: 2,0 εκ.

II) διάμ.: 2,0 εκ.

III) βάρος : 2,7 γρ.

IV) Αγορά: Τουρκία,

Urgur (Προκόπι), 2005

Μπρούντζινο, χυτό δα-

χτυλίδι. Η στεφάνη ε-

πίπεδη εσωτερικά κι

εξωτερικά· στη θέση

της σφενδόνης σχημα-

τίζεται σταυρός από το ίδιο μέταλλο σε παχύτερη μορφή. Ο σταυρός

είναι διαστάσεων 0,12 X 1,2 εκ.

20) αρ. καταλόγου: -----

I) μέγιστο ύψος: 3,2 εκ.

II) μήκος: 4,2 εκ.

III) βάρος: 24 γρμ.

IV) Αγορά: Λονδίνο

Χάλκινη, χυτή, κλειδαριά σε σχήμα ζώου.

Τα δύο πόδια είναι σπασμένα. Φέρει δια-

κόσμηση από εγχάρακτους στικτούς κύ-

κλους (τρεις σε κάθε πλευρά) προφανώς

για προφύλαξη του περιεχομένου του

φυλασσόμενου επίπλου από το φθονερό μάτι³⁰. Συλλογή Γεωργίου

Τσολοζίδη, σ. 99. εικ. 133: 11^{ος}-12^{ος} αι.

30. Για τον συμβολισμό των εμπίεστων κυκλίσκων βλ. πιο πάνω αρ. 10 άρθρου, αρ. καταλόγου 353.

31. Οι στικτοί κύκλοι ως μία αφηρημένη έκδοση του οφθαλμού διακοσμούν διάφορα είδη όπως βλέπουμε κι όχι μόνο κοσμήματα. Βλ. για παράδειγμα σταθμιά ιδιωτικής συλλογής με στικτούς κύκλους (Καθημερινή ζωή, σ. 79 αρ. 31).

Ο βυζαντινός με το δέος που προκαλούν άγνωστοι κίνδυνοι, που δεν είναι ορατοί και συγκεκριμένοι, κίνδυνοι ανεξέλεγκτοι που βρίσκονται πέρα από την βοήθεια της ιατρικής αλλά και από άλλες μορφές ανθρώπινου ελέγχου, συνειδητοποιεί την αδυναμία του και προσπαθεί να την αντιπαρέλθει όχι μόνο με την προσήλωση στην θρησκεία αλλά και με διάφορους άλλους τρόπους που θα του εξασφαλίσουν ασφαλή ζωή, χωρίς ποικίλους και απροσδιόριστους κινδύνους. Έτσι, χαράσσει επιγραφές και σύμβολα που, όπως πιστεύει, μπορούν να απομακρύνουν το κακό και να τον φυλούν υγιή και ευτυχισμένο. Όταν τα κείμενα και τα σύμβολα αυτά (πολλές φορές μαγικά και χωρίς νόημα) είναι χαραγμένα σε αντικείμενα που φέρει ο κάτοχος επάνω του τότε αυτός πιστεύει ότι η ενέργειά τους για προφύλαξη και αποτροπή του κακού δρα άμεσα και εντονότερα. Εκτός από κοσμήματα όπως τα δαχτυλίδια και τα βραχιόλια, οι κλειδαριές με συμβολισμούς χαραγμένους φυλάνε καλύτερα το περιεχόμενο ενός κιβωτιδίου με πολύτιμο για τον κάτοχο υλικό ενώ και οι σφραγίδες εξασφαλίζουν αποστολέα και παραλήπτη για το απαραβίαστο της επιστολής που ταξιδεύει.

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU*

**Les actes de l’Athos
et leur valeur comme source historique (IXe-XVe s.)¹**

Les archives des monastères de l’Athos, plus que tout autre fonds, constituent dans le monde byzantin l’ensemble principal des sources diplomatiques du IXe au XVe siècle, contenant plus de 1200 documents en grec et un nombre important en slave, en géorgien, en latin et en turc, datant de l’époque médiévale. Les actes grecs, publics et privés, conservés en grande partie en original ou en copie authentifiée, constituent des sources primaires, dont l’apport historique est d’une importance capitale; ils sont émis suivant le droit en vigueur et les lois de l’Empire et leurs témoignages sont objectifs et incontestables dans la mesure où ils témoignent de ce pourquoi ils sont rédigés. Il est évident que la meilleure approche interprétative implique de les replacer dans leur contexte historique et en lien avec les conditions particulières qui ont provoqué leur rédaction. Il serait donc utile de rappeler au préalable le cadre historique et les principaux événements, politiques, économiques, spirituels, qui du IXe au XVe siècle ont conditionné ou influencé la vie monastique à l’Athos.

Les origines de la communauté monastique à la Sainte Montagne remontent vers 800, quand les premiers ermites-ascètes se sont installés à la presqu’île de Chalcidique et les premiers groupes d’anachorètes se sont

* Ομότιμος Καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Ce sujet a fait l’objet d’un rapport présenté au Colloque «Le Mont Athos-L’Empire Byzantin», organisé le 13 juin 2009 au Petit Palais, dans le cadre de l’Exposition «*Le Mont Athos et l’Empire Byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*», Petit Palais, Paris 10 avril-5 juillet 2009. Cf. MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Notes de diplomatique byzantine», *Catalogue de l’Exposition*, Paris 2009, surtout p. 95-97, une brève présentation du sujet. Pour l’histoire et l’importance des documents d’archives de l’Athos voir aussi les contributions de KR. CHRYSOCHOIDIS, « Le monachisme athonite à l’époque byzantine », *ibid.*, p. 22 sq., et J. LEFORT, « Les archives byzantines des monastères du Mont Athos », *ibid.*, p. 82 sq. Cf. N. OIKONOMIDÈS, «Τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, 2e éd., Thessalonique 1996, p. 505 sq.

formés, en conséquence sans doute des persécutions durant la période iconoclaste. D'après les documents, les premiers liens institutionnels entre l'Empire byzantin et les moines athonites ont été établis vers la fin du IXe siècle.² Durant la seconde moitié du Xe siècle de grandes communautés cénobitiques ont été successivement fondées à l'Athos -la Grande Lavra en fut la première, datant de 963-, inaugurant une réorganisation de la vie monastique, non sans réactions de la part des anachorètes.³ La fondation de grands couvents à l'Athos, qui a pris un rythme de plus en plus accéléré jusqu'au XIIe siècle,⁴ ne fut pas un cas isolé: elle s'inscrit dans le développement général de la vie monastique sur toute l'espace hellénique, que le pouvoir impérial avait alors fervemment soutenu. Selon N. Svoronos, la fondation des monastères à la Sainte Montagne, dans les îles et sur les côtes grecques doit être placée dans le cadre de la politique oecuménique de Byzance qui, le danger arabe étant éloigné de la Méditerranée orientale, a voulu durant les IXe-Xe siècles faire de l'espace grecque le centre d'une large politique vis-à-vis des Balkans.⁵ Les monastères cénobitiques se sont vite développés en centres spirituels et artistiques ayant en même temps déployé une importante activité économique; la renaissance des IXe-Xe s.⁶ et l'évolution politique de l'Empire ont bien contribué au développement de l'Athos. Aux XIe-XIIe siècles, avec l'afflux des moines provenant de diverses régions, la communauté athonite commence à acquérir un caractère interorthodoxe,⁷ qui a grandement influencé les rapports de l'Athos et même de l'Empire avec les

2. Voir plus bas, p. 1215 et notes 28-30. Sur les origines et l'évolution de la vie monastique à l'Athos et sur la fondation des monastères, voir l'étude bien documentée de DENIS PAPACHRYSSANTHOU, *Prôtaton*, Première partie; voir aussi les Introductions dans l'édition diplomatique des actes *Archives de l'Athos*, où une analyse détaillée sur l'histoire de chaque monastère (22 volumes sont jusqu'à présent édités, concernant 14 monastères).

3. Cf. le typikon de Tsimiskès, plus bas, p. 1216 et note 34.

4. Au Xe siècle ont été fondés les monastères de Xéropotamou, Iviron, Philothéou, Zographou et l'église du Prôtaton, siège de l'administration centrale; au XIe siècle ceux de Docheiariou, Esphigménou, Karakalou, Kastamonitou, Xénophon et Saint-Paul.

5. N. SVORONOS, *Η σημασία της ίδρυσης του Αγίου Όρους για την ανάπτυξη του έλλαδικού χώρου*, Karyès 1987, p. 62 sq. et 67.

6. Cf. P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, trad. grecque par MARIE NYSTAZOPOULOU -PÉLÉKIDOU, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ούμανισμός*, Athènes (éd. MIET) 1982.

7. Cf. N. OIKONOMIDÉS, «Meždunarodnijat karakter na Sveta Gora prez Srednovekovieto», *Rodina* 4 (1996), p. 23-28.

peuples et les États orthodoxes, avec les Slaves par excellence⁸. L'occupation de la Sainte Montagne par les Latins, à la suite de la IVe Croisade (1204), fut de courte durée et sans graves conséquences (signifions toutefois les pillages d'objets précieux par les Croisés)⁹, mais elle a accentué le sentiment anti-latin de la communauté monastique; de plus, la pénétration économique des puissances occidentales et surtout de Venise en Méditerranée orientale eut des conséquences fâcheuses sur les ressources et l'activité commerciale des monastères athonites, comme d'ailleurs sur toute l'économie de l'Empire. Le XIVe siècle fut pour l'État byzantin et en particulier pour Thessalonique et la Sainte Montagne une période troublée du point de vue spirituel, politique et social: mouvement hésychaste, crise dynastique et guerres civiles, révolte des Zélotes (1342-49),¹⁰ invasions des pirates turcs et attaques ennemies, domination serbe en Macédoine et au Mont Athos (1356-1371).¹¹ Mais, en dépit de l'instabilité et des circonstances politiques défavorables, Athos a connu à cette époque – époque de la grande renaissance byzantine – un étonnant essor culturel et artistique; de nouveaux monastères sont fondés,¹² d'anciennes fondations sont restaurées, avec le concours des magistrats locaux ou de princes orthodoxes.¹³ Le rayonnement intellectuel, artistique et religieux de l'Athos fut très grand dans les Balkans et dans tout le

8. Cf. BOJANA KRSMANOVIĆ, «Mount Athos and Political Thought in the Slavic World», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 August 2011*, v. I, p. 145-166 (avec la bibliographie), où l'auteur examine la présence et le rôle des moines non-grecs, ainsi que l'influence, politique et idéologique, que la Sainte Montagne a exercée sur le monde slave. K. PAVLIKIANOV, «The Mount Athos Archival and Library Evidence. The Bulgarian Monastic Presence on the Holy Mountain during the Middle Ages, viewed through the Athonite Documentary and Literary Sources», *Proceedings*, op. cit., p. 167-187.

9. Cf. KATIA LOVERDOU-TSIGARIDA, «Les arts mineurs, témoins des liens de la société byzantine avec le Mont Athos», *Le Mont Athos et l'Empire Byzantin. Trésors de la Sainte Montagne*, op. cit., p. 80.

10. Pour la révolte des Zélotes, voir maintenant les contributions à la Table Ronde «Thessalonique, Urbanisation et dynamiques sociales», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, op. cit., v. II, p. 227-231, où l'on examine divers aspects de la révolte et on exprime une nouvelle considération sur l'importance et l'étendue de cette crise.

11. Voir plus bas, p. 1242-1243 et notes 1228-1229.

12. Les monastères de Dionysiou, Grigoriou, Pantocrator, Simonos Pétra, Kutlumis ont été fondés entre la deuxième moitié du XIVe et le début du XVe siècle.

13. N. OIKONOMIDÈS, « Patronage in Palaiologan Mount Athos », *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, éd. A. Bryer et Mary Cunningham, Ashgate 1996, p. 99-111.

monde orthodoxe. Son caractère interorthodoxe fut développé encore davantage, prenant souvent des aspects politiques, les communautés monastiques non-grecques étant souvent la voie par laquelle les influences politiques, idéologiques et culturelles de Byzance se canalisèrent vers les États orthodoxes.¹⁴ Après la première installation des Ottomans en Europe (en 1354)¹⁵ et leur progression croissante dans les Balkans - à la suite de la bataille de Maritza-Hébrus en 1371-, le danger turc a pesé une grande menace sur la Sainte Montagne. De surcroît, la conquête des territoires grecques et balkaniques par les Ottomans fut accompagnée d'une colonisation systématique des groupes turcs d'Anatolie installés dans les terres conquises,¹⁶ ce qui a beaucoup affecté les domaines athonites surtout en Macédoine: les monastères ont alors perdu une grande partie de leurs terres qui ont passé aux mains des Turcs.¹⁷ Les Athonites ont essayé de s'adapter aux difficultés du temps: le prôtos Théodose, dans un *gramma* écrit déjà en 1353, expose de façon réaliste leur problématique devant les ruines et les catastrophes causées par les attaques turques, en soulignant que celui qui ne saurait pas s'adapter aux circonstances provoquerait de grands dommages.¹⁸ Pour éviter donc le pire, les moines de l'Athos ont décidé en 1383 de solliciter la protection du sultan Murad Ier (1362-1389) sur leurs monastères et leurs biens; ainsi, en 1383 commence la première domination turque de la Montagne qui durera jusqu'en 1402/3.¹⁹ La sanglante défaite des troupes ottomanes du sultan Bayazet II

14. Cf. BOJANA KRSMANOVIĆ, «Mount Athos and Political Thought in the Slavic World», *Proceedings*, op. cit., surtout p. 145-148.

15. Le début de la conquête des Balkans date de 1354, quand les Ottomans ont pris possession de Kallipolis en Thrace, profitant d'un grave tremblement de terre qui a mis en ruines les murailles de la ville: voir la chronique brève mentionnant l'événement: P. SCHREINER, *Die Byzantinische Kleinchroniken*, Vienne 1977, p. 66. Cf. P. CHARANIS, «On the Date of Occupation of Gallipoli by the Turks», *Byzantinoslavica* 15 (1955), p. 113 sq.

16. Voir LAONIKOS CHALKOKONDYLES, éd. Darkò, I, p. 93, 15-18 et p. 94, 7 sq.

17. Voir *Lavra*, IV, p. 52 sq. N. OIKONOMIDÈS, «Le haradj dans l'empire byzantin du XVe siècle», *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, III, Sofia 1969, p. 681-688.

18. *Lavra*, No 133 (1353), l. 1-2: «ψυχὰς τῶν πραγμάτων οἱ σοφοὶ τοὺς καιροὺς εἶναι ὀρίζονται καὶ εἰ τις αὐτοῖς [τοῖς καιροῖς] μὴ κατὰ λόγον ἐπίσταιτο χρῆσθαι, μηδὲ ὡς - ἔδει οἰκονομεῖν, πολλὴν ἐν τοῖς πράγμασι τὴν βλάβην ἐργάσασαίτο».

19. N. OIKONOMIDÈS, «Monastères et moines lors de la conquête ottomane», *Süd-Ost Forschungen* 35 (1976), p. 6, suppose que les moines avaient demandé la protection du sultan déjà avant 1383, vers 1372. Sur les contacts des moines de l'Athos avec les autorités ottomanes, voir ELIZABETH ZACHARIADOU, «Some Remarks about Dedications to Monaste-

par les Mongols de Timourleg à Ancara (1402) a provoqué le recul, quoique temporaire, des conquêtes ottomanes en Macédoine et la fin de la première domination turque du Mont Athos. Toutefois, la restauration de la souveraineté byzantine, en 1403, fut de courte durée: les Ottomans ont vite réussi à surmonter les conséquences de la défaite, ainsi que la grave crise dynastique, et à reprendre au plus fort la conquête de la Péninsule; sous Murad II (1421-1451) la plus grande partie des Balkans fut soumise à leur pouvoir. Le Mont Athos se trouva alors isolé de Thessalonique et de son arrière-pays. Sous la pression extrême des Ottomans, les représentants de la communauté athonite, avec le consentement du despote de Thessalonique²⁰ Andronic Paléologue, ont en 1424 visité le sultan à Adrinople (capitale alors de l'État ottoman) et reconnu sa souveraineté. Murad II reconnut, à son tour, officiellement le statut particulier de l'Athos et confirma les frontières des monastères.²¹ À partir de 1424 commence la seconde domination ottomane de la Sainte Montagne, domination qui dura jusqu'en 1913.

Les documents d'archives de l'Athos reflètent bien tous ces événements, éclaircissant de points importants et relevant plusieurs éléments inconnus par ailleurs.

Précisément, les documents fournissent des témoignages précieux et souvent uniques d'une part sur l'histoire et la vie monastique des couvents athonites: fondation, évolution, organisation interne, activité économique, relations intérieures et rapports avec les représentants du pouvoir et avec la société byzantine et en général orthodoxe, vie spirituelle de chaque monastère et de la communauté athonite dans son ensemble. Ils nous renseignent d'autre part, sur l'histoire politique et institutionnelle de l'Empire: organisation administrative, procédure bureaucratique, économie et système financier, droit et pratique juridique, structure sociale et événements politiques, durant cette longue période marquée de

ries in the Late 14th Century», *Ο Άθως στὸν 14ο-16ο αἰῶνα*, Institut de Recherches Byzantines, Athènes 1997, p. 28 sq. et le raisonnement de V. DEMETRIADES, «Athonite Documents and the Ottoman Occupation», *ibid.*, surtout p. 50-51.

20. Cf. les considérations sur les despotes de Thessalonique de R. ROCHETTE, «Les despotes de Thessalonique», *Proceedings*, op. cit., v. II, p. 238.

21. L'acte de Murad II à ce sujet n'est pas conservé, mais une série d'actes du même sultan, émis en 1425, 1430 et 1437 et conservés dans les archives de l'Athos, témoignent de sa politique envers les monastères athonites: cf. V. DEMETRIADES, *op. cit.*, p. 45 sq. Cf. aussi plus bas, p. 1230 et note 91.

profonds changements mais aussi d'un très riche apport culturel et artistique. Ils fournissent aussi d'éléments prosopographiques, concernant les fonctionnaires agissant sur place et les personnalités ayant joué un certain rôle à l'histoire du Mont Athos.²² Leurs informations d'autre part sur la topographie et les noms de lieu de la Macédoine et des régions en relations avec l'Athos sont précieuses,²³ de même que sur la langue, l'histoire de l'écriture et le niveau d'instruction des rédacteurs;²⁴ ce dernier point pourrait, dans certains cas, nous renseigner aussi sur l'instruction de certains groupes sociaux ou locaux. Il s'agit bien des questions fondamentales pour nos connaissances sur l'histoire, l'administration et la civilisation byzantine, qui ont été avancées de façon décisive grâce surtout aux travaux de P. Lemerle, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou, N. Oikonomidès et de tous les éditeurs des Archives de l'Athos,²⁵ ainsi que de J. Darrouzès pour les documents ecclésiastiques²⁶ et de bien d'autres chercheurs. De cette riche documentation en témoignages primaires, dont l'historiographie ne fait que rarement ou jamais mention, je me borne à relever brièvement les points les plus importants. En premier lieu les rapports du Mont Athos avec le pouvoir byzantin.

Un grand nombre d'actes publics (actes impériaux, actes des fonc-

22. Voir en détail les Introductions et les notes de prosopographie dans l'édition des actes des *Archives de l'Athos* et en particulier PAPACHRYSSANTHOU, *Prôtaton*.

23. Voir les notes de topographie dans l'édition des actes des *Archives de l'Athos*.

24. Cf. N. OIKONOMIDÈS, «A propos de l'alphabetisation», *Bilan et perspectives des Études Médiévales en Europe*, Louvain-la-Neuve 1995, p. 35-42. IDEM, «Mount Athos and its Levels of Literacy», *DOP* 42 (1988), p. 167-178.

25. Voir les Introductions et les commentaires accompagnant l'édition des actes des *Archives de l'Athos* et surtout l'analyse bien documentée et approfondie de P. LEMERLE, *La-vra*, IV, p. 3-61 et PAPACHRYSSANTHOU, *Prôtaton*, Introduction. Voir aussi N. SVORONOS, «Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales: la Δοχή», *REB* 24 (1966), *Mélanges Vincent Grumel*, p. 97-106 (= N. SVORONOS, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, Londres 1973, No IV). IDEM, «Remarques sur les actes des fonctionnaires», *La paléographie grecque et byzantine*, Colloque International du CNRS, Paris 1977, p. 423-427. Voir aussi les études diplomatiques de FR. DÖLGER, et en particulier *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948.

26. Voir surtout l'étude exhaustive de J. DARROUZÈS, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Étude paléographique et diplomatique*, Paris 1971. Voir aussi V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. I-III, Les registres de 381-1206*, Paris 1932-1936-1947 (nouvelle édition vol. Ier, Paris 1972, vol. II-III, Paris 1989). V. LAURENT, IV, *Les registres de 1208 à 1309*, Paris 1971. J. DARROUZÈS, V, *Les registres de 1310 à 1376*, Paris 1977; J. DARROUZÈS, VI, *Les registres de 1377 à 1410*, Paris 1979. J. DARROUZÈS, VII; *Les registres de 1410 à 1453*, Paris 1991.

tionnaires et des offices centraux, actes patriarcaux et en général ecclésiastiques) se réfèrent aux rapports des monastères athonites avec le pouvoir central, avec l'État et la Grande Église, ainsi qu'avec les autres autorités civiles et ecclésiastiques. Ils attestent la présence suivie et effective de l'État à la Sainte Montagne et les interventions impériales pour protéger et garantir les droits et les possessions des monastères de tout abus et d'intervention illégale,²⁷ ainsi que pour accorder des privilèges et offrir des donations, souvent indispensables et décisifs pour le développement de ces fondations. Les premiers actes impériaux émis à cet effet sont le *sigillion* de Basile Ier en 883, l'acte de ratification de Léon VI en 908, l'acte de Romain Ier Lacapène en 934 et celui émis sur son ordre en 941-942. Par le premier, Basile Ier interdit aux fonctionnaires de l'État de causer des ennuis aux moines, dont il reconnaît les droits sur la terre de l'Athos, considérant «l'ensemble des Athonites comme une collectivité ayant statut de personne morale».²⁸ Léon VI reconnaît formellement leur indépendance vis-à-vis des revendications du couvent de Kolovou et répète l'interdiction concernant les fonctionnaires, afin de mettre les moines de l'Athos à l'abri de toute vexation.²⁹ Romain Ier fut le premier à octroyer aux moines une pension annuelle (*roga*); en plus, sur son ordre, on a procédé pour la première fois au tracé de la frontière de la communauté athonite,³⁰ mesure indispensable qui l'aurait préservée des revendications extérieures. Ces actes constituent une documentation fondamentale pour les droits de la communauté monastique et un témoignage important de la politique impériale envers le Mont Athos.

Les interventions impériales visaient aussi à rétablir l'ordre et la paix, éviter les discordes et résoudre des problèmes, tant spirituels que pratiques, et à imposer des restrictions et des règles pour l'organisation des monastères et de la communauté dans son ensemble. C'est le cas par excellence des *typika*, actes impériaux qui de Jean Tzimiskès (en 972)³¹ à

27. Voir p. ex. *Vatopédi*, No 68: chrysobulle d'Andronic III Paléologue de 1329, garantissant les droits de Vatopédi contre toute contestation. Cf. toutefois *Xénophon*, No 1: *horismos* d'Alexis Ier Comnène de 1089 (inséré dans un acte du Prôtos Paul de 1089), qui constitue un exemple éloquent d'intervention impériale à l'Athos et de la résistance des autorités locales contre toute influence extérieure.

28. Voir *Prôtaton*, No 1 (883) et Introduction, surtout p. 46 sq.

29. *Ibid.*, No 2 (908) et Introduction, p. 52-53.

30. *Ibid.*, No 3 (934) et 4 (942) et Introduction, p. 54 sq. et 56 sq.

31. *Ibid.*, No 7 (972).

Manuel II Paléologue (en 1406)³² réglèrent la vie monastique de la Sainte Montagne,³³ modifiés et complétés lorsque nécessaire, afin de répondre aux nouvelles réalités et aux nécessités du temps. Ainsi, dès le Xe siècle, sous Tzimiskès, la rédaction d'un typikon fut rendue nécessaire pour envisager les changements profonds qui s'opéraient alors à la Montagne: l'Athos étant devenu un centre monastique en pleine évolution, où cénobites et anachorètes se côtoyaient, il fallait rétablir la paix entre eux et établir une réglementation générale pour l'organisation de la vie monastique. Cette première «charte constitutive» -devenue le document le plus vénéré de la Sainte Montagne- réglait le fonctionnement et les droits du Prôtaton et de l'Assemblée, précisait les rapports entre les diverses catégories des moines et prenait des mesures d'ordre économique - règlements qui ont depuis conditionné le fonctionnement et l'évolution de la communauté monastique à l'Athos.³⁴

Au milieu du XIe siècle, sous Constantin IX le Monomaque, des conditions nouvelles dominaient sur la communauté athonite: c'était d'une part l'expansion accélérée des monastères et leur activité commerciale qui risquait «de leur faire perdre de vue leur préoccupation principale: le salut de leur âme», et d'autre part la tendance des «moines, en dépit de leur typikon et de leurs chrysobulles, de porter leurs différends devant des tribunaux civils et par décision de ces tribunaux de se hisser même à

32. *Ibid.*, No 13 (1406).

33. On doit ajouter aussi les typika-règlements concernant chaque monastère séparément, tel le typikon de saint Athanase pour Lavra (PH. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, p. 102-122) qui a servi de modèle aux typika d'autres couvents; de même, certains documents ecclésiastiques ou privés (*diataxeis* ou testaments) ayant fonction de typika, tel p. ex. a) la *paradosis* du Prôtos Paul (1089), *Xénophon*, No 1, b) la *diataxis* d'hiéromoine Maxime (1247/1258), *Vatopédi*, No 15, c) le règlement émis par le grand čelnik Radić en 1433 pour le monastère de Kastamonitou, dont il fut le nouveau fondateur: Lj. STOJANOVIC, «Stari srpski hrisovuli, akti, biografie, letopisi, pomenici, zapisi i dr.», *Spomenik* de l'Académie Serbe des Sciences 3 (1890), p. 34-36, cf. *Kastamonitou*, Introduction, p. 6. Pour les typika des monastères voir K. A. MANAPHES, *Μοναστηριακά τυπικά – διαθήκαι*, Athènes 1970, surtout p. 153-155.

34. *Prôtaton*, No 7, voir surtout l. 7 et 17-18 (la volonté de l'empereur de rétablir l'ordre et la paix) et l. 122-124 (clause xx) et Introduction, p. 95 et 99 sq., analyse détaillée. Sur la date du document, voir *ibid.*, p. 207. À noter que ce document porte aussi les signatures de 57 higoumènes, avec celle du prôtos Athanase en tête, ce qui témoigne de l'étendue du monachisme à l'Athos déjà au Xe s. et de l'organisation en communautés cénobitiques même de modestes groupes, lesquels en grande partie furent par la suite annexés aux grands monastères.

l'higouménat et de régler toute autre chose, les prescriptions de leur typikon et de leurs chrysobulles étant restées lettre morte»,³⁵ - conditions qui impliquaient la rédaction d'un nouveau typikon (1045).³⁶ Celui-ci, comme il est bien noté, ne cherchait pas à remplacer le typikon de Tzismiskès, mais seulement à le compléter, à l'adapter aux nouvelles conditions et à trouver - sans innovations, souligne-t-il - des solutions conformes aux anciennes prescriptions.³⁷ Le typikon de Monomaque contenait des clauses d'ordre administratif, spirituel et pratique, en insistant davantage sur les questions économiques; ainsi il a régi la vie monastique les siècles suivants, malgré les grands événements historiques qui bouleversèrent alors l'Empire.

Au début du XVe siècle, à un moment crucial des changements et des troubles politiques à cause de la conquête ottomane en Macédoine et au Mont Athos, les circonstances difficiles avaient contribué au relâchement des règles monastiques dans la communauté athonite. Manuel II devait, sans innover, prendre des mesures exceptionnelles: il intervient donc par un chrysobulle ayant valeur de typikon (*τυπικὸν καὶ ἀποτύπωσις*) (1406) «pour redresser, dit-il, tout ce qui a été négligé à cause des bouleversements survenus», en soulignant avec réalisme que «dans l'état où se trouvait alors Athos, les moines ne pouvaient pas supporter des règles aussi rigoureuses que celles de leurs anciens typika; l'empereur veut donc remédier au plus pressé, espérant que l'on pourra plus tard et peu à peu revenir à l'ancienne austérité».³⁸ La rédaction de ce nouveau typikon doit être mise en rapport avec les événements politiques et les graves

35. *Prôtaton*, No 8, l. 22-24: «...παρὰ τὴν δύναμιν τοῦ τυπικοῦ αὐτῶν καὶ τῶν ἐναποκειμένων ἐν τῷ ὄρει χρυσοβουλλίων καθέλκονται εἰς κοσμικὰ δικαστήρια, καὶ τῇ δυναστείᾳ τούτων προχειρίζονται καὶ ἡγούμενοι καὶ τὰλλα πάντα γίνονται, ἢ δὲ τῶν τυπικῶν δύναμις καὶ αἱ τῶν χρυσοβουλλίων διατάξεις ἐν γράμμασι μόνον κεινται».

36. *Ibid.*, No 8 et Introduction p. 102-107 (voir surtout, p. 103 et 107).

37. *Ibid.*, No 8, l. 31-32: «οὐδὲν γὰρ ἡ βασιλεία μου νεώτερον καινισθῆναι βούλεται ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τούτῳ ὄρει, ἀλλὰ τοὺς παλαιοὺς θεσμούς τε καὶ τύπους φυλαχθῆναι...». Voir aussi *ibid.*, No 9, le chrysobulle de Monomaque de 1046, qui confirme le typikon.

38. *Prôtaton*, No 13, l. 6-9: «... ἡμελήθη τὰ πλείω τῆς μοναχικῆς πολιτείας τῆ τοῦ καιροῦ καὶ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία, δεῖν ἔγνω ἡ βασιλεία μου ἐκεῖνα τῶν ἡμεληθέντων ἀναρρῦσασθαι πρὸς τὸ κρεῖττον, ὅσα νῦν πάλιν δίδωσιν ὁ καιρός, ...μὴ πρὸς πάντα εὐθὺς τοὺς μοναχοὺς διεγείρομεν τὰ ἐξ ἀρχῆς τυπωθέντα, οὐ διὰ τοῦτο παροπτεῖα γὰρ ταῦτα ... ἀλλ' αἰρετέα μᾶλλον, ὅτι ποιητικὰ πάντως τῆς ὑγείας κατὰ μικρόν». Cf. *ibid.*, Introduction, p. 108.

tumultes du début du XVe s. qui ont eu des contrecoups immédiats dans la région. La défaite à plate couture des Ottomans à Ancara (1402) a mis fin, comme nous l'avons déjà noté, à la première domination turque de l'Athos (1383-1402/3).³⁹ Par le traité de 1403 entre Süleyman et Manuel II l'empereur byzantin recouvrait, entre autres, Thessalonique (occupée par les Turcs depuis 1387),⁴⁰ une grande partie de la Macédoine, une partie de la Thrace orientale et certaines îles et gardait sous sa propre juridiction le Mont Athos.⁴¹ Étant donné que les monastères athonites faisaient face à de graves problèmes concernant tant la vie monastique à l'intérieur de la Sainte Montagne que leurs domaines situés hors de l'Athos, ainsi que leur redevances fiscales et la gestion de leurs rapports avec les Turcs au sujet des domaines sis en Macédoine, la rédaction d'un nouveau règlement adapté aux circonstances fut jugée indispensable.⁴² Manuel II établit donc des règles qui devaient régir la vie monastique et c'est justement pour envisager les problèmes à l'intérieur de l'Athos que la moitié du typikon se préoccupe du fonctionnement interne de chaque monastère.⁴³ Toutefois le typikon de Manuel n'a pu que très peu réaliser le but de sa rédaction, car peu de temps après, en 1424, la domination ottomane ira imposer des conditions nouvelles sur la vie et l'activité de la Sainte Montagne.⁴⁴

La présence de l'État byzantin à l'Athos et en général les rapports du pouvoir central avec la province et ses représentants est également attestée par un grand nombre d'actes de fonctionnaires ayant trait à des questions administratives et financières (actes des recenseurs, *praktika*, extraits cadastraux), à l'application de la loi (actes des tribunaux et des juges) et en général à la politique impériale. L'apport des actes des fonctionnaires est capital quant à nos connaissances sur les institutions de l'État byzantin: administration centrale, structure et changements administratifs et

39. Voir P. LEMERLE, *Lavra*, IV, p. 54.

40. Cf. G. T. DENNIS, «The Second Turkish Capture of Thessalonica», *BZ* 57, 1964, p. 53-61.

41. Voir ELISABETH ZACHARIADOU, «Süleyman Celebi in Rumili and the Ottoman Chronicles», *Der Islam* 60 (1983), p. 268-296. Pour les termes du traité voir OIKONOMIDÈS, «Haradj», op. cit., p. 682.

42. Voir *Prôtaton*, No 13 et Introduction, p. 107-109.

43. Cf. *ibid.*, p. 108. Notons que l'empereur avait essayé d'envisager ces questions dans un prostagma, émis en 1404, avant le Typikon; ce document va paraître dans *Vatopédi* III.

44. Cf. DENISE PAPACHRYSAANTHOU, *Η Διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927)*, Athènes 1999, p. 14. *Prôtaton*, Introduction, p. 109.

financiers des provinces,⁴⁵ titres, fonctions et juridiction des fonctionnaires dans toute l'échelle de la hiérarchie, ainsi que les pratiques en vigueur, tel p. ex. le système militaire de l'État. C'est sur ce dernier point que nous renseignent l'*hypomnèma* du juge Samônas en 927 – c'est le second plus ancien acte de fonctionnaire connu et conservé jusqu'à nos jours^{45a} et un acte de garantie de 1056, contenant tous les deux d'importants éléments sur l'obligation militaire de la *strateia* et sur le statut spécial dont jouissaient ces biens militaires.⁴⁶ De même, les archives athonites et en particulier celles de Xénophon, de Dionysiou et de Docheiariou contiennent des actes qui nous renseignent sur le mécanisme de la *pronoia*, principal système pour l'entretien de l'armée durant la dernière période de l'Empire.⁴⁷ Soulignons sur ce point le témoignage d'un prostagma de Manuel II, émis en 1408, qui nous informe que le lendemain de la bataille de Maritza-Hébrus (1371) et devant le danger de la conquête ottomane, l'empereur a procédé à la «pronoiarisation» de la moitié des métochia athonites pour éviter leur perte totale; cette mesure

45. Voir à titre d'exemple l'*anagraphè* de Jean Kataphlôron en 1079 (*Lavra*, No 39 et p. 222-3) et le *phyllon apo parathéseos* de Nikétas Atzas, émis entre 1098 et 1103 (*Iviron*, No 48).

45a. Pour les problèmes chronologiques et institutionnels, voir ELEFTHERIA PAPAGIANNI, «Άγιορειτικές μαρτυρίες για τή δικαστική εξουσία στό θέμα Θεσσαλονίκης τόν Ι' αϊ.», *Αναμνηστικός τόμος Ν. Κουσουλή*, Athènes 2012, p. 415 sq. 45a. Pour les problèmes chronologiques et institutionnels, voir ELEFTHERIA PAPAGIANNI, «Άγιορειτικές μαρτυρίες για τή δικαστική εξουσία στό θέμα Θεσσαλονίκης τόν Ι' αϊ.», *Αναμνηστικός τόμος Ν. Κουσουλή*, Athènes 2012, p. 415 sq.

46. *Iviron*, No 1 (927): l'*hypomnèma* montre clairement les liens entre l'obligation militaire de la *strateia* de certaines familles et la terre qui assurait leurs revenus. Voir aussi *Dionysiou*, No 1 (1056), *dialysis kai asphaleia*, et p. 38-39 notes. Sur la *strateia*, qui consistait à fournir un soldat à l'armée thématique, cf. HÉLÈNE GLYKATZI-AHRWEILER, «Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Londres 1971, No VIII, p. 10-24. J. F. HALDON, «Military Service, Military Lands and Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», *DOP* 47 (1993), p. 29-41.

47. *Xénophon*, surtout Nos 15 et 16 (1321) et 23 (1335), cf. aussi les Nos 5, l. 17 (1300) et 6 (1303); *Docheiariou*, Nos 13 (1313) et 53 (1409); *Dionysiou*, Nos 2 (1347), 11 (1409) et 22 (1425) not., 25 (1430) not.; *Vatopédi*, No 52 (1319/20?): documents qui nous renseignent sur le mécanisme de la *pronoia* et sur les droits des pronoiaires. Cf. J. KARAYANNOPOULOS, «Ein Beitrag zur Militärpronoia der Palaiologenzeit», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit, Festschrift H. Hunger*, Vienne 1996, = trad. grecque «Συμβολή στο πρόβλημα της στρατιωτικής «πρόνοιας» κατά τήν εποχή των Παλαιολόγων», Thessalonique 1998, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Ο ρόλος του Βυζαντινού Κράτους στην οικονομία», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τόν 7^ο έως τόν 15^ο αιώνα*, éd. A. Laiou, Athènes 2006, III, p. 232-240.

devrait être provisoire, mais elle restait en 1408 encore en vigueur «à cause des malheurs du temps».⁴⁸

Les actes des fonctionnaires – notamment ceux de contenu juridique – constituent une source importante pour le système judiciaire de Byzance : ils nous informent sur l'organisation, la composition et la compétence des tribunaux, les procès et les affaires à résoudre, la fonction et la juridiction des juges, notamment celles des *juges généraux* (*des Romains* ou locaux).^{48a}

Comme il est évident, durant la première domination ottomane de l'Athos (1383-1403) et à partir de 1424 les dignitaires byzantins, représentants de l'Empire, n'avaient aucun droit de procéder à des opérations administratives à la Sainte Montagne et n'avaient plus accès aux domaines athonites hors de l'Athos occupés par les Turcs;⁴⁹ ce qui explique durant ces temps-là l'absence totale d'actes de fonctionnaires byzantins dans les archives athonites, leur silence reflétant de façon éloquente le revirement de la situation politique.⁵⁰

Les liens de la communauté athonite avec la Grande Église et le pa-

48. Voir l'analyse de P. LEMERLE, *Lavra*, IV, surtout p. 52-58, avec mention des documents qui font écho de la question (p. 52-53) et la bibliographie. Le prostagma de Manuel II est conservé en copie dans les archives de Vatopédi (voir V. MOŠIN, «Akti iz svetogorskih arhiva», *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije Nauka*, 91 (1939), p. 164-167) et va paraître dans le tome III des *actes de Vatopédi*. Cf. aussi N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Dionysiou*, p. 85.

48a. Voir SP. TROIANOS, *Οί πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, 3e éd. Athènes-Komotini 2011, surtout p. 379-380, avec la bibliographie antérieure.

49. Le dernier acte de fonctionnaire byzantin agissant en Macédoine et conservé dans les Archives athonites date de 1421: c'est un acte des juges généraux (*σεκρετικὸν γράμμα*), *Iviron*, No 97 (1421).

50. À l'exception toutefois des actes des fonctionnaires byzantins concernant les biens des monastères athonites à Lemnos, lesquels sont tous rédigés par des *apografeis* sur place, à Lemnos, étant donné que l'île était encore libre (Lemnos fut conquise par les Ottomans une première fois en 1463 et, après une courte domination vénitienne, définitivement en 1479). Sur les actes des fonctionnaires émis à Lemnos voir: a) *Dionysiou*, No 25 (1430), notons que le fonctionnaire sur place a agi sur ordre du gouverneur de Lemnos et non pas de l'empereur byzantin, voir à ce propos, *ibid.*, p. 137; cf. aussi *ibid.*, No 21(1425), acte de délimitation et No 22 (1425), *apografikon gramma* du prêtre Joasaph effectué également sur place; b) *Pantocrator*, No 25 (1442) et c) *Vatopédi*, inédit, daté en mai 1442 (il va paraître dans *Vatopédi*, tome III); cf. aussi *Iviron*, No 99 (entre 1430-1448), d'après la procédure on considère qu'il s'agit également d'un acte de fonctionnaire. Sur Lemnos et les biens athonites voir J. HALDON, «Limnos, monastic holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453», *Continuity and Change in late Byzantine and early Ottoman Society*, éd. A. Bryer et H. Lowry, Birmingham-Washington 1986, p. 161-204; VASSILIKI KRAVARI, «Les biens de Xénophon à Lemnos au 15e siècle», *RÉB* 66 (2008), p. 247-252.

triarche ne se limitaient pas seulement à des questions spirituelles: un nombre d'actes patriarcaux avaient à faire d'une part à l'intervention du patriarche pour établir la paix, protéger et garantir les droits des monastères, résoudre des problèmes⁵¹ ou surveiller sur l'application des canons ecclésiastiques et d'autre part à la présence institutionnelle du Patriarcat oecuménique à l'Athos.⁵² Sur ce dernier point le *sigillion* du patriarche Niphôn émis en 1312 marque une étape décisive: par ce document Niphôn, agissant en accord avec l'empereur, décide que le prôtos du Mont Athos, élu par l'Assemblée, dépendrait dorénavant, du point de vue spirituel, du patriarche, duquel il recevrait la confirmation de sa consecration (*sphragis*), «afin qu'il puisse ensuite conférer la grâce reçue aux higoumènes confirmés par lui».⁵³ Comme le remarque Denise Papachryssanthou, cette décision fut «l'aboutissement d'un long cheminement», mais «il faut se garder de penser que, le prôtos étant dorénavant sous la dépendance spirituelle du patriarche, il y eut un transfert de responsabilité de l'empereur sur la personne du patriarche;...la nouvelle disposition ne fait que combler un vide, tous les privilèges de la Montagne [accordés et garantis par l'autorité impériale] restent inviolables». Cette nouvelle disposition fut indispensable, vu le rôle important que la Sainte Montagne jouait au XIVe siècle dans l'Église et dans l'Empire.⁵⁴ Elle fut même déterminante, car le renforcement institutionnel de l'autorité patriarcale à l'Athos, officiellement confirmée, renforcera aussi le prestige du pa-

51. Voir la *lysis* du patriarche Hilarion, *Prôtaton*, No 10 et p. 240-241, par laquelle il libère de toute menace de châtement les Hagiorites ayant fréquenté des moines coupables. Sur les lyseis, leur procédure et leur importance, voir MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Les déseis et les lyseis. Une forme de pétition à Byzance du XIe siècle au début du XIVe», *La Pétition à Byzance*, éd. D. Feissel-J. Gascou, Paris 2004, p. 107-124, voir surtout p. 114 et 119.

52. Cf. le cas du couvent de Dionysiou devenu patriarcal, ce qui entraîna des privilèges juridiques et administratifs : *Dionysiou*, No 6 (1389).

53. *Prôtaton*, No 11, l. 132-138: «σφραγίδα τῷ πρώτῳ ἐπιτίθησι πάραυτα, καὶ εἰς τὸ ἐξῆς διὰ τοῦ παρόντος σιγιλλίου δικαιοὶ τὸν πρώτον ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴν ὀρᾶσθαι σφραγίδα καὶ παρ' αὐτῆς τὴν σφραγίδα δεχόμενον πρώτον εἶναι καὶ ἀκούεσθαι πρώτον, ἵν' ὡς ἔφημεν τὴν χάριν ἐκ τούτου λαμβάνων διαδιδῶ καὶ ὅσους ἐκλεγόμενος εἰς ἡγουμενικὴν προστασίαν ἐγκρίνοι». Soulignons que l'empereur Andronic II Paléologue a émis en 1312 un chrysobulle, par lequel il confirme le sigillion du patriarche et garantit en même temps toutes les libertés et les privilèges accordés par l'État aux Athonites: *ibid.*, No 12.

54. Voir le commentaire détaillé de DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *ibid.*, Introduction, p. 125 sq. (la citation à la p. 127).

triarche et ses possibilités d'intervenir en faveur de la communauté monastique durant la domination étrangère.

Un nombre important de documents émanant des souverains bulgares, serbes, russes et roumains se réfèrent aux relations des monastères athonites avec les autorités et les peuples orthodoxes. Ces relations s'intensifiaient à partir du XIIIe siècle, en raison de la fondation des États orthodoxes indépendants. Les actes, conservés dans les monastères de Zographou (bulgare), Chilandar (serbe), Saint-Pantéléémon (russe), Kullumus (roumain) et dans d'autres monastères athonites ayant des relations avec les pays orthodoxes, témoignent - comme nous l'avons déjà signalé - du caractère interorthodoxe du Mont Athos, de son rayonnement spirituel, culturel et artistique, ainsi que de l'influence que Byzance a exercée sur l'idéologie et la politique de ces États⁵⁵. Les documents reflètent en même temps de façon éloquente les buts et les ambitions politiques des souverains balkaniques. Je me réfère p. ex. à l'acte du tsar bulgare Ivan Asen II (1218-1241) en faveur du monastère de Vatopédi, émis en 1230 (c'est-à-dire après sa grande victoire contre Théodore d'Épire à Klokotinitza), dans lequel Ivan II s'intitule «tsar des Bulgares et des Grecs»;⁵⁶ ce titre, employé alors pour la première fois par les souverains du IIe État bulgare,⁵⁷ exprime bien les prétentions du tsar au trône impérial à cette époque critique de la désagrégation de l'Empire byzantin et de la domination latine à Constantinople.⁵⁸ Je me réfère aussi aux actes des souverains serbes et en particulier à ceux du tsar Étienne Dušan, lesquels aux XIIIe-XIVe siècles, et surtout à l'époque de la domination serbe

55. Cf. BOJANA KRSMANOVIĆ, «Mount Athos and Political Thought in the Slavic World», *Proceedings*, op. cit., surtout p. 145, 165.

56. Voir *Vatopédi*, I, Appendice I, p. 379-380. Cf. I. BOŽILOV, *Familiata na Asenevci (1186-1460)*. *Genealogija i prosopografija*, Sofia 1985, No 7, p. 77-92. Notons que Ivan Asen II, ainsi que certains de ses successeurs, emploie dans sa titulature le terme «Grecs» et non pas «Romaïoi», comme faisait jadis Syméon. Cf. BOJANA KRSMANOVIĆ, «Mount Athos and Political Thought», op. cit., p. 154 et note 33.

57. Cf. l'inscription gravée à la même date à l'église de Quarante Martyres à Veliko Târnovo, laquelle exprime bien les ambitions impériales d'Ivan II: voir *Izvori na bâlgarskata istorija. Otečestvo*, Sofia 1994, p. 78.

58. Pour les prétentions du tsar Ivan II, lesquels à ce moment-là n'étaient pas sans fondement, voir MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Influences byzantines sur l'idéologie politique des États Balkaniques Médiévaux (XIIIe-XVIIe s.)», *Dopo le due cadute di Constantinopoli (1204, 1453). Eredi ideologici di Bisanzio*, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venise 2008, surtout p. 190-191.

en Macédoine (1345-1371), ont exprimé envers la communauté athonite un grand intérêt spirituel, accompagné d'importants privilèges et d'assistance économique: donations et subventions annuelles, actions de piété qui n'étaient pas dépourvues de raisons politiques et d'une marque de magnificence.⁵⁹ Les liens des souverains et des peuples orthodoxes avec la communauté athonite continuèrent même à l'époque troublée de la fin du XIVe et au XVe siècle, sous la menace de plus en plus proche de la conquête ottomane. À noter même qu'à cette époque instable l'assistance des princes et des magistrats serbes envers les monastères athonites fut encore plus généreuse,⁶⁰ le grand essor économique de la

59. Voir entre autres *Lavra*, No 128 (1347), *Saint-Pantéléèmon*, actes serbes, No 2 (1349) et *Xénophon*, No 29 (1352): chrysobulles d'Étienne Dušan; *Lavra*, No 140 (1361): chrysobulle d'Étienne Uroš.

60. Voir p. ex. *Saint-Pantéléèmon*, actes serbes, Nos 6 (1372-75) et 7 (1376-77), chrysobulles du despote Jovan Dragaš; No 9 (1380-81), chrysobulle du despote Lazar; No 13 (1400), acte de la religieuse Eugénie (veuve du despote Lazar) et de ses fils, le despote Stefan Lazarević et Vuk; No 15 (1427-29), chrysobulle de Djuradj (Georges) Branković: ils sont tous des actes de donation en faveur de Saint-Pantéléèmon. Voir aussi en 1381 la donation annuelle du prince Lazar à la Grande Lavra en litres d'argent tirés des revenus de Novo Brdo (site d'importantes mines d'argent) et en 1417 la donation annuelle du despote Stefan Lazarević au Vatopédi, toujours en argent provenant de la même source. En 1428-29 le despote Georges Branković confirme la donation précédente et ajoute le village Koprivtsina en faveur de Vatopédi: voir R. RADIĆ, «Η Μονή Βατοπεδίου και η Σερβία στον ΙΕ' αιώνα», *Γερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη, Αθωνικά Σύμμεικτα 7*, Athènes 1999, p. 89 sq. (avec la bibliographie); cf. A. SOLOVIEV – V. MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara*, Belgrade 1936, p. 302, 40 sq., 304, 58 sq. Cf. BOJANA KRSMANOVIĆ, «Mount Athos and Political Thought», op. cit., p. 156-165 («The Serbian example»). Voir aussi les généreuses donations du grand čelnik (général en chef) Radić, important personnage de l'histoire serbe médiévale, «un des hommes les plus riches et les plus pieux de son époque, propriétaire de mines d'argent à Rudnik et d'un grand nombre de villes et de villages en Serbie; il fut rénovateur et nouveau fondateur du monastère de Kastamonitou»: voir *Kastamonitou*, Introduction (N. OIKONOMIDÈS), p. 5-7, où je renvoie pour les donations mentionnées ci-après, (avec la bibliographie et la documentation): en 1430/31 Radić a fait don à Kastamonitou d'une rente annuelle de vingt livres d'argent et d'autres donations très importantes; en 1432 il a fait don à Vatopédi du village de Belopolje sur la Morava et d'une somme en or; entre 1430 et 1433 il a ajouté une donation annuelle de deux livres d'argent pour l'entretien de l'hôpital de Kastamonitou. J'ajoute que vers 1430 Radić a fait don au couvent de Saint-Paul du village de Gorna Pešćanica avec toute sa région et ses droits: voir *Archives de Saint-Paul*, actes slaves, l'horismos (*povelja*) du despote Djuradj Branković (vers 1430). Sur Radić et sa remarquable carrière voir MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ, «Le grand čelnik Radić», *Κλητόριον Εις Μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Athènes-Thessalonique 2005, p. 387-401. Le même despote Djuradj Branković a en 1429 émis un acte par lequel il comble de bienfaits le monastère d'Esphigménou: ce document est orné d'une grande miniature où figure la nombreuse famille du donateur: cf. P. VOCOTOPOU-

Serbie -reposant essentiellement sur l'exploitation des mines⁶¹ avait donné les moyens pour ces oeuvres de bienfaisance. Le fait en outre que certains princes balkaniques, ayant perdu leur pouvoir, ont trouvé refuge à la Sainte Montagne constitue encore un témoignage des liens étroits entre les souverains orthodoxes et l'Athos à ces temps troublés.⁶²

Un grand nombre d'actes publics et privés se rapportent à l'activité économique et à la fortune des monastères, biens mobiles et surtout biens-fonds, domaines et métoques, situés tant à l'intérieur de la Montagne que hors de l'Athos, en Chalcidique, en Macédoine, dans les îles - à Lemnos, par excellence - à Constantinople⁶³ et ailleurs. Ces actes contiennent d'informations détaillées et souvent uniques sur les obligations fiscales et les privilèges et exemptions des monastères, ainsi que sur les rapports économiques et les transactions commerciales entre eux et avec des particuliers. Nous apprenons ainsi que certains monastères avaient été développés en unités économiques considérables: grands domaines à cultiver, produits agricoles et d'élevage en quantité importante, entreprises artisanales et ateliers d'élaboration d'articles divers. Ce développement économique conduisait inévitablement à la vente de la production excédente sur des marchés hors de l'Athos. Ce qui nécessitait à son tour la possession des moyens de transport, donc des bateaux. Le typikon de Constantin IX Monomaque (en 1045)⁶⁴ et bien des documents d'archives font directement ou indirectement mention des bateaux athonites, des marins, des ports et des mouillages. Le typikon de Monomaque relate aussi de façon explicite à quel point la possession des bateaux était

LOS, «Les manuscrits byzantins enluminés du Mont Athos», *Catalogue de l'Exposition*, op. cit., p. 71.

61. Sur l'histoire des mines en Serbie voir l'étude toujours importante de M. J. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I-II, Belgrade 1955, 1962. Cf. MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Le développement économique des Balkans occidentaux et le rôle de l'Europe centrale et occidentale», *Φιλέλλην*, *Studies in Honour of Robert Browning*, Venise 1996, p. 301-312 et surtout p. 307-309, avec la bibliographie.

62. Voir p. ex. *Dionysiou*, No 7 (1394) et notes: acte du prôtos Jérémie, par lequel il attribue au moine Joasaph et à ses deux compagnons la possession à titre viager des kellia à Karyés; Joasaph est le nom monacale de Jean Uroš, «empereur des Serbes et des Grecs» en Thessalie, qui après la conquête de la Thessalie par les Turcs se réfugia à l'Athos. Cf. aussi *Xénophon*, No 31 (1371) et notes: acte du prôtos Sabas, par lequel celui-ci et le Conseil octroient au despote Jean Uglješa le monydrion de Makrou en pleine indépendance.

63. Cf. *Vatopédi*, No 102 (1349); *Lavra*, Nos 118 (1329), 123 (1342), 144 (1367), 170 (1447).

64. *Prôtaton*, No 8, surtout les ll. 63-67, 75-77, 99-101, concernant les bateaux.

indispensable à la communauté athonite: les moines avaient exprimé sérieusement la décision de quitter le jour même la Montagne, s'ils ne disposaient pas de bateaux pour le transport de tout ce qui était nécessaire au couvent, ainsi que pour la vente des fruits et du vin excédent.⁶⁵ Les bateaux des monastères (ceux de la Grande Lavra par excellence⁶⁶, ainsi que ceux de Vatopédi, du monastère latin d'Amalfitains pour un temps très restreint, de Chilandar plus tard et d'autres), petits ou grands, exempts d'obligations fiscales ou non, avaient le droit, sous certaines restrictions ou non, suivant le cas et l'époque, de naviguer dans la mer Égée et de toucher les ports de l'Empire. Cette activité maritime ne couvrait pas seulement le besoin de communication, d'entretien des monastères et de subsistance des moines, mais elle donnait aussi la possibilité d'une importante activité économique, ce qui contribuait à son tour au développement économique de ces régions. L'activité maritime des monastères athonites ne fut pas immuable; elle variait suivant la conjoncture politique et les conditions économiques et commerciales générales. La IVe Croisade, l'activité des villes marchandes Italiennes et surtout la prédominance de Venise en Méditerranée orientale, parallèlement à la situation politique troublée, ont eu comme conséquence à partir du XIIIe siècle la diminution progressive de l'activité des bateaux athonites:⁶⁷ la dernière mention à ce propos date de 1356 et concerne l'exemption de taxes maritimes et commerciales pour un navire de 700 modioi de jauge maximale que Vatopédi irait acquérir.⁶⁸ La concession de cette exemption concernant les échanges que ce navire pourrait effectuer en mer Noire, à

65. *Ibid.*, No 8, ll. 63-65: «διεβεβαιώσαντο γὰρ ὡς εἰ μὴ πλοῖα κέκτηνται εἰς μετακομιδὴν τῶν τῆς μονῆς αὐτῶν χρειῶν καὶ διάπρασιν τῶν ὀπωρῶν καὶ τοῦ περιτεύοντος τισὶν οἴνου, μηδεμίαν ἡμέραν ἐν τῷ Ὄρει προσμεῖναι δύνασθαι».

66. Lavra avait déployé la plus grande activité maritime jouissant au XIe siècle d'une exemption fiscale pour sept bateaux de capacité totale de 16.000 thalassioi modioi: MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, « Les couvents de l'espace égéen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.) », *Symmeikta* 15, Athènes 2002, surtout p. 113 sq. et 117-118, avec la documentation.

67. Cf. en détail, *ibid.*, p. 109 -130. Notons que la dernière mention des bateaux de Lavra date de 1329: *Lavra*, No 118 (1329).

68. *Vatopédi*, No 109, *chrysoboullas horismos* de Jean V Paléologue. Sur ce sujet voir ANGELIKI LAIOU, « Economic activities of Vatopedi in the Fourteenth Century », *Τερά Μονῆ Βατοπεδίου. Ἱστορία καὶ Τέχνη*, op. cit., surtout p. 56 sq. Comme on a bien remarqué, ce document ne précise pas si la jauge de ce navire est exprimé en *thalassioi* ou en *politikoi modioi* (ce qui fait une grande différence de capacité); selon A. LAIOU, *ibid.*, p. 57, il s'agit probablement de *politikoi modioi*.

Constantinople et en mer Égée, pourrait, selon les éditeurs, «illustrer la part croissante prise par Vatopédi dans des activités commerciales dans un contexte de troubles qui avaient pu entraîner une baisse de ses revenus fonciers»; la présence en outre des moines de Vatopédi à Constantinople et en mer Noire explique sans doute que le monastère se soit tourné vers des activités commerciales nouvelles.⁶⁹ La situation générale instable et surtout les attaques et la conquête ottomane croissante qui a privé les couvents athonites d'une grande partie de leurs domaines sis en Macédoine en sont la cause, et le tour des moines vers de nouvelles activités commerciales marque leur capacité de s'adapter aux circonstances et de répondre aux nécessités du temps.⁷⁰ En tout cas, après 1356 le silence presque général des documents sur ce point ne signifie pas l'arrêt de toute activité maritime de la part des Athonites. Mais son importance fut grandement diminuée.⁷¹

Les actes publics et privés fournissent aussi, directement ou indirectement, des renseignements importants sur des questions sociales: composition des familles⁷² et relations familiales,⁷³ activité de certains groupes sociaux, telle l'action de piété des femmes⁷⁴ et leur activité économique. Signalons à titre d'exemple le cas intéressant de la nonne Nymphodora, qui en 1445 était sociétaire à l'exploitation minière et industrielle de Sidérokausia.⁷⁵ Les documents nous renseignent aussi sur l'origine ethnique de certains groupes ou personnes et sur le processus de leur hellénisation.⁷⁶

69. *Vatopédi*, Introduction, p. 9.

70. Cf. plus haut p. 1212 et note 18, l'acte du prôtos Théodose en 1353.

71. Le dernier témoignage dans un acte de donation accordé en 1432 par le grand čelnik Radić en faveur de Vatopédi, où il est fait mention d'un bateau de Kastamonitou qui avait le droit d'accoster librement à Belopolje; il s'agissait d'un bateau de fleuve qui desservait l'exploitation minière du monastère sur la Morava: voir *Kastamonitou*, Introduction, p. 6, avec la documentation et la bibliographie; cf. aussi plus haut note 60.

72. Voir p. ex. *Lavra*, Nos 136(1355), 165(1420), *Vatopédi*, Nos 30(1301), 98 (1348): listes des parèques et des paysans indépendants.

73. Voir p. ex. *Lavra*, No 156 (1404).

74. *Xénophon*, No 7 (1306), *Vatopédi*, No 20 (fin XIIIe-début XIVe s.)

75. *Xéropotamou*, No 30 (1445).

76. Voir p. ex. *Lavra*, Nos 1 (897) et 6 (974), *Prôtaton*, No 4 (942), *Xénophon*, No 1 (956), ll. 9-13, *Iviron*, No 2 (982), l. 1 sq. signa et No 5 (982), l. 5 sq., signa. Cf. F. BRUNET, «Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), p. 235-265 et surtout p. 257-8, étude philologique des toponymes et analyse historique basée surtout sur les données des documents athonites.

J'insiste sur l'importance des praktika, des cadastres et en général des documents concernant le fisc, qui nous informent non seulement sur les questions financières et le mécanisme appliqué, mais aussi sur l'état juridique et social des contribuables, grands ou petits propriétaires et sur la structure de la société agricole, paysants indépendants et parèques. De longues listes des parèques, cultivateurs de terre,⁷⁷ enregistrés dans les actes, on relève d'éléments uniques sur leur statut juridique, leur fortune et leur ménage, sur leurs droits et leurs obligations envers le fisc, ainsi que sur leurs rapports avec les propriétaires de la terre, laïcs ou ecclésiastiques.⁷⁸ Ils nous renseignent aussi sur la situation sociale de la femme paysanne, mariée ou veuve. On constate donc que, contrairement à la femme mariée qui ne figure jamais comme chef de famille du vivant de son mari, la paysanne veuve - et plus rarement la femme non mariée - était chef du ménage - même dans le cas où il y avait dans la famille un homme majeur, fils, gendre ou frère, et que le ménage possédait une fortune - et elle avait des obligations fiscales légalement confirmées et reconnues par l'État. Elle jouissait donc d'un statut juridique bien déterminé.⁷⁹

Les grands événements politiques qui ont bouleversé l'Empire, durant cette longue période du IXe au XVe siècle, ont profondément influencé la vie monastique de l'Athos; les documents en font bien écho: ils se réfèrent p. ex., directement ou indirectement, aux invasions et incursions slaves et bulgares des IXe-Xe siècles, qui ont mis en ruines des villages entiers et des domaines appartenant aux monastères athonites,⁸⁰ ainsi

77. Voir p. ex. *Vatopédi*, No 30 (1301), *Xéropotamou*, Nos 12 et 13 (1318, 1320), 25 (1338), *Lavra*, Nos 109 (1321), 122 (1334).

78. Voir l'étude bien documentée de ANGUÉLIKI LAIOU, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton-New Jersey 1977, surtout p. 92 sq.; trad. grecque *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Athènes 1987, surtout p. 124-132.

79. Cf. MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, «Η συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομία κατά τον ύστερο μεσαίωνα», *Έθνα και Έσπέρια* 5 (2001-2003), surtout p. 161-162; ANGELIKI LAIOU, *Peasant Society*, p. 126-127.

80. Voir p. ex. *Lavra*, No 8 (989), *Prôtaton*, No 7, ll. 132-133 (ἔθνων ἐπιδρομή), *Iviron*, No 2 (975), ll. 24-25: «ἐπεὶ τοὺς εἰρημένους τριακονταεξὸς οἴκους οὐχ εὗρον ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ διὰ τὸ τοῦτους ἀφανισθῆναι ἐκ τῶν ἐθνῶν», invasions qui ont dû avoir lieu entre 945/6 et 975; *ibid.*, No 10 (996), l. 19: «διὰ τὸ ἐξαλειφθῆναι τὰ χωρία ἡμῶν ἀπὸ τῶν Βουλγάρων, κατεφύγομεν εἰς τὴν γῆν τῆς μονῆς τοῦ Πολυγύρου... διὰ τὴν ὀχυρότητα τοῦ τόπου», et le commentaire relatif à ce sujet.

qu'aux raids des Sarazins.⁸¹ Mais c'est surtout sur la crise spirituelle, politique et sociale des XIVe-XVe siècles, (dont nous avons déjà fait une brève mention)⁸² que les actes athonites fournissent des renseignements précieux. Crise spirituelle provoquée par l'Hésychasme, doctrine ascétique et mystique, porteur toutefois d'éléments réformateurs, qui fut alors le plus important mouvement spirituel de l'Empire byzantin, rapidement répandu chez les peuples orthodoxes des Balkans et en Russie.⁸³ Crise dynastique et guerres civiles (1321-22, 1327-28 et 1341-1347) à Byzance, auxquelles la Sainte Montagne eut une large participation et d'interventions souvent efficaces.⁸⁴ Invasions des pirates Turcs des émirats micrasiatiques, qui ont gravement affecté les monastères athonites, surtout durant le deuxième quart du XIVe siècle.⁸⁵ Attaques d'ennemis, Bulgares et Turcs, qui ont mis en danger, selon les documents, l'existence même de la communauté athonite.⁸⁶ Enfin, la domination serbe en Macé-

81. *Lavra*, Nos 2 et 3 (941): mention des terres devenues klastiques à cause des raids des Sarazins, cf. *ibid.*, p. 93.

82. Voir plus haut, p. 1211.

83. Sur l'Hésychasme, voir J. MEYENDORF, *Byzantine Hesychasme*, Londres 1974; voir aussi D. OBOLENSKY, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988, surtout p. 177-180, 189-190, 206-7 et s.v., sur le rôle de ce mouvement dans les rapports du Patriarcat Oecuménique avec les Églises orthodoxes des Balkans et de la Russie. Voir récemment ANGUÉLIKI DÉLIKARI, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια*, Thessalonique 2004, avec une riche bibliographie.

84. *Vatopédi*, Nos 55, 56, 57 et le commentaire. Cf. J. BOMPAIRE- L. MAVROMATIS, «La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322», *REB* 32 (1974), p. 187-198, pour les documents relatifs à la question voir *ibid.*, p. 193-196.

85. *Xénophon*, No 2 et Introduction, p. 18 et note 1; *Vatopédi*, No 31 (1301); *Iviron*, No 82 (1325): fondation d'un tour à la région de Komētissa, pour la sécurité de la Sainte Montagne «διά τινος ἀναγκαιοτάτας αιτίας και εις ασφάλειαν του Ἁγίου Ὁρους» et No 83 (1325), pour la protection de la région face aux attaques ennemies «φυλακῆς ἕνεκεν του τόπου και συντηρήσεως δια τὰς τῶν ἐχθρῶν προσγενομένας ἐπιθέσεις και βλάβας»: il s'agit probablement d'attaques des pirates Turcs des émirats micrasiatiques: cf. *Dionysiou*, p. 7-9 et *Lavra IV*, p. 25-26. Voir MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ, «Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in 14th Century, based on Byzantine Sources», *Orientalni Institut u Sarajevu* 30 (1980), p. 501-516 et surtout p. 501-506. Cf. aussi *Docheiariou*, No 30 (± 1355-56), mention de rachat des moines prisonniers.

86. *Vatopédi*, surtout No 63 (1325), ll. 65-66 «ἢ τῶν ...μιαρωτάτων Τούρκων ἐπιδρομῆ και ἡ παρ' αὐτῶν ἀπειλουμένη τελεία τοῦδε του ἱεροῦ και θείου τόπου ἐξολόθρευσις». Pour les attaques ennemies contre le pays en général voir aussi *ibid.*, No 55 (1322), ll. 3-4: «οὐ μόνον ἐξ ἐθνῶν ἐπιδρομῆς ἀθέων (des Turcs) λυμνημένων τὴν χώραν, ἀλλὰ γε και ἐκ τῶν γειτονούντων ἡμῖν τάχα χριστιανῶν (les Bulgares) ὤρμημένων ἐπιτίθεσθαι και μάχεσθαι πάσῃ δυνάμει καθ' ἡμῶν» et No 56 (1322), l. 4:

doine et au Mont Athos (1345-1371), durant laquelle un grand nombre de Serbes se sont installés dans la Montagne, l'administration athonite et la fonction du prôtos sont passées à leurs mains et les biens de plusieurs monastères athonites ont été distribués par les Serbes à des pronoiaires; ces mesures ont eu des conséquences fâcheuses sur la fonction et l'économie de plusieurs monastères.⁸⁷ Toutefois, en dépit de ces circonstances défavorables, l'empereur byzantin n'a pas perdu son autorité à l'Athos et les liens des Athonites avec le Patriarcat oecuménique ne furent pas interrompus,⁸⁸ fait bien suggestif de l'influence et du prestige que continuaient à exercer l'Empire byzantin, bien que politiquement affaibli, et le Patriarcat de Constantinople dans son oecuménicité.

Après la conquête progressive des régions grecques et balkaniques par les Ottomans, le danger turc devenait de plus en plus proche pour le Mont Athos. Les documents reflètent l'insécurité et l'instabilité de la situation et mentionnent – quoique de façon fragmentaire – des mesures prises par les monastères et la sainte Communauté pour la protection de la Montagne et de leurs domaines: entre autres, la construction de forteresses et la reconstruction en 1407 de la muraille qui protège la presqu'île de Palléné-Kassandra «pour des raisons de sécurité».⁸⁹ Les documents se réfèrent aussi aux graves problèmes que les moines envisageaient dans leurs rapports avec les Turcs installés en Macédoine,⁹⁰ et ils reflètent les nouvelles conditions provoquées par la domination ottomane.

En rapport avec ces temps critiques, jusqu'à la chute de l'Empire by-

«τῶν ἀσεβῶν βαρβάρων ἐπιδρομὴ καὶ λύμῃ τῆς χώρας». Cf. CANTACUZÈNE, Bonn, I, p. 161-170; GRÉGORAS, Bonn, I, p. 351.

87. Voir, entre autres, le témoignage très précis d'un acte de *Vatopédi*, No 144 (1375), *semeiôma* des juges généraux, ll. 18-20: «ἄχρισ οὐ ὑπὸ τοῦς Σέρβους γενομένης Βερροίας ἀπεστερήθημεν καὶ ἡμεῖς ὡς καὶ ἄλλα τῶν μοναστηρίων ἄλλων τὲ καὶ πολλῶν καὶ τοῦ τοιοῦτου μετοχίου ἡμῶν μετὰ τῶν κτημάτων καὶ τῶν πραγμάτων αὐτοῦ, τῶν Σέρβων καὶ τοῦτο διδόντων προνοιαστικῶ τῶ τρόπῳ πρὸς διάφορα πρόσωπα». Cf. aussi *Saint-Pantéléimôn*, No 15 (1375): lettre d'Alexis Paléologue, fils de Michel Kalavaris, qui se plaint d'avoir perdu ses terres à Atzista à cause de la domination serbe et de l'avance turque; *Dionysiou*, p. 9 et n. 35, avec la bibliographie.

88. Sur la domination serbe il y a une riche bibliographie, voir D. KORAC, «Sveta Gora pod srpskom vlašću», *ZRVI* 31 (1992), avec résumé en anglais, p. 180-192. Sur les liens des Athonites avec l'empereur byzantin et le patriarche, *ibid.*, p. 185-186. Cf. aussi MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ, «Le domaine de Chilandar sur le territoire byzantin de 1345 à 1371», *Ἁθῶς στοὺς 140-160 αἰῶνες*, op. cit., p. 16-25 et surtout p. 24-25.

89. *Xéropotamou*, No 28 (1407), *Lavra*, No 159 (1407) et notes.

90. Voir plus haut p. 1212 et 1218 notes 17 et 42.

zantin, les archives athonites conservent aussi des documents turcs émis par les Ottomans et datés de la fin du XIV^e⁹¹ et de la première moitié du XVe siècle.⁹² La valeur historique de ces actes est grande d'une part parce qu'ils témoignent de l'attitude du conquérant envers la communauté athonite et d'autre part parce qu'ils représentent une de rares documentations historiques concernant les Ottomans, les archives turques étant à cette époque relativement peu nombreuses. De cet important fonds je relève deux documents émis par Murad II: le premier, daté de 1425, est adressé au beylerbey de Roumélie avec l'ordre de ne pas causer des ennuis aux moines et de se comporter envers les Athonites comme à l'époque de son père (Mahomet Ier, 1413-1421); le second, très important, est émis le 9 avril 1430, dix jours après la prise de Thessalonique, par lequel le sultans ratifie les ordonnances antérieures que les moines de Vatopédi lui avaient présentées et il défend à qui que se soit, musulman ou chrétien, d'entrer dans le monastère et d'opportuner les moines.⁹³ On doit aussi souligner l'importance de l'*horismos* de Mahomet II, par lequel le sultan garantit les privilèges du monastère de Saint-Paul et confirme la repartition des terres entre les monastères telle qu'elle fut établie par Murad II.⁹⁴ L'*horismos* de Mahomet, écrit en grec, fut émis à Adrinople, capitale alors de l'État ottoman, en 1451, deux ans avant la Prise de Constantinople et la chute de l'Empire byzantin...

91. Le plus ancien acte ottoman conservé au Mont Athos (archives de Saint-Paul), connu jusqu'à présent, est le firman du sultan Murad Ier daté de 1386. Cet acte est un des trois plus anciens documents ottomans écrits en turc, connus jusqu'à présent; à noter qu'il ne concerne pas directement le Mont Athos, mais il constitue le plus ancien document connu concernant les relations des Ottomans avec Macédoine et Thrace. Sur ce document et son importance historique, voir V. BOŠKOV, «Jedan originalan Nišan Murata I. iz 1386 godine u Manastiru Svetog Pavla na Svetoj Gori», *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 27 (1979), p. 225-246; H.-G. MEYER, «Some remarks on the Document of Murad I from the Monastery of St Paul on Mount Athos (1386)», *Ἡ Ἄθωζ στουζ 140-160 αἰῶνεζ*, op. cit., p. 33-39, la discussion sur l'authenticité et l'importance de ce document.

92. Cf. V. DEMETRIADES, «Athonite Documents and the Ottoman Occupation», *Ἡ Ἄθωζ στουζ 140-160 αἰῶνεζ*, op. cit., p. 41-51.

93. Cf. *ibid.*, p. 45 et 47, voir aussi p. 43-49, description et commentaire des documents ottomans datés entre 1405 et 1451 et conservés dans les archives de Lavra et de Vatopédi; voir aussi *ibid.*, p. 50-51, le raisonnement de V. Demetriades sur la façon dont les Athonites ont envisagé la puissance et la conquête ottomanes. Il est évident que sous la domination ottomane le nombre des documents ottomans se multiplia avec le temps.

94. *Archives de Saint Paul*, No 32.

Sous la domination ottomane la Sainte Montagne a conservé, et même engrandi, son rayonnement spirituel et le prestige du plus grand centre du monde orthodoxe. Les archives athonites de l'époque sont extrêmement riches constituant un ensemble précieux de documentation historique.⁹⁵

ABRÉVIATIONS

- Archives de Saint-Paul*: Κτ. Chrysochoïdis, «Ἱερά Μονή Ἀγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου», *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* 4 (1981), p. 260-300.
- Dionysiou*: *Actes de Dionysiou, Archives de l'Athos IV*, éd. par N. Oikonomidès, Paris 1968.
- Docheiariou*: *Actes de Docheiariou, Archives de l'Athos XIII*, éd. par N. Oikonomidès, Paris 1984.
- Esphigménou*: *Actes d'Esphigménou, Archives de l'Athos VI*, éd. par J. Lefort, Paris 1973.
- Iviron*: *Actes d'Iviron I-IV, Archives de l'Athos, XIV, XVI, XVIII, XIX*, éd. par J. Lefort, N. Oikonomidès, Dénise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari, Paris 1985, 1990, 1994, 1995.
- Kastamonitou*: *Actes de Kastamonitou, Archives de l'Athos IX*, éd. par N. Oikonomidès, Paris 1978.
- Lavra*: *Actes de Lavra, I-IV, Archives de l'Athos, V, VIII, X, XI*, éd. par P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou et Dénise Papachryssanthou, Paris 1970, 1977, 1979, 1982.
- Pantocratôr*: *Actes de Pantocrator, Archives de l'Athos XVII*, éd. par Vassiliki Kravari, Paris 1991.
- Prôtaton*: *Actes du Prôtaton, Archives de l'Athos VII*, éd. par Dénise Papachryssanthou, Paris 1975.
- Vatopédi*: *Actes de Vatopédi I-II, Archives de l'Athos XXI-XXII*, éd. par J. Bompaire, J. Lefort, Vassiliki Kravari, Chr. Giros, K. Smyrlis, Paris 2001, 2006.
- Saint-Pantéléèmôn*: *Actes de Saint-Pantéléèmôn, Archives de l'Athos XII*, éd. par P. Lemerle, G. Dagron et S. Čircović, Paris 1982.
- Xénophon*: *Actes de Xénophon, Archives de l'Athos XV*, éd. par Dénise Papachryssanthou, Paris 1986.
- Xéropotamou*: *Actes de Xéropotamou, Archives de l'Athos III*, éd. par J. Bompaire, Paris 1964.

95. Voir les Introductions des Actes des *Archives de l'Athos*.

HEINZ OHME*

Die Stellung des Concilium Quinisextum im byzantinischen Kirchenrecht des 8. Jahrhunderts

Das von Kaiser Justinian II. (685-695.705-711)¹ im Jahre 691/2 als Ökumenische Synode einberufene Konzil, das als kirchenrechtliche Ergänzung des V. und VI. Ökumenischen Konzils am selben Tagungsort wie das sechste, dem Kuppelsaal (Trullus) des kaiserlichen Palastes in Konstantinopel stattfand, und das deshalb als (Zweites) Concilium Trullanum, Concilium Quinisextum oder Σύνοδος Πενθέκτη bezeichnet wird, war bis vor wenigen Jahren noch vorrangig Gegenstand kontrovertheologischer Auseinandersetzungen. Inzwischen haben sich eine Reihe neuer Erkenntnisse zu dieser Synode durchgesetzt², zu denen SPYROS N. TROIANOS wichtige Beiträge geleistet hat.³ Seit dem Jahre 2005 wird an der Theologischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin unter meiner Leitung und gefördert durch die DEUTSCHE FORSCHUNGSGEMEINSCHAFT (DFG) an einer neuen kritischen Edition des Quinisextums für die Reihe der *Acta conciliorum oecumenicorum* (ACO) gearbeitet.⁴ Auf dem

* Berlin.

1. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Erste Abteilung 641-867. Nach Vorarbeiten F. WINKELMANNS erstellt von R.-J. LILIE, C. LUDWIG, TH. PRATSCH, I. ROCHOW, Bd. 1-6, Berlin 1999-2002, 3556 (im weiteren = PmbZ).

2. Als Folge davon wurde das Quinisextum auch aufgenommen von : G. ALBERIGO (Hg.), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*. I. (Corpus Christianorum), Turnhout 2006, 219-293. Vgl. dazu die Rez. von H. OHME, in: ZKG 118 (2007) 248-251.

3. Vgl. z.B.: SP.N. TROIANOS, Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung: *AHC* 24 (1992) 95-111; DERS., Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen: *Subseciva Groningana* 6 (1992) 233-247; DERS., Ἡ Πενθέκτη Οἰκουµενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργο, Athen 1992.

4. H. OHME (Hg.), *Conciliū Constantinopolitanū A. 691/2 in Trullo habitum* (Concilium Quinisextum) (ACO ser. II, 2, 4), Berlin-New York 2013. Zu den Akten der Synode gehören der Logos Proshphnetikos, die Kanones und die bischöfliche Subskriptionsliste. Für die Kanones und den Logos Proshphnetikos gab es bisher neben dem Mansi-Text (J.D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florenz 1759ff., XI 921-1006; Logos Proshphnetikos: 928-936; Kanones: 936-988; Subskriptionsliste: 988-1006) bislang

Hintergrund dieser Arbeit sollen im Folgenden einige Beobachtungen zur Stellung dieser Synode im byzantinischen Kirchenrecht des 8. Jh.s mitgeteilt werden.

In einer Vielzahl von Handschriften des Quinisextums - die ältesten sind hier aus dem 10. Jh. - wird am Anfang der Subskriptionsliste der Bischöfe ein Scholion mit folgendem Wortlaut überliefert:

„Man muss beachten, dass bei der Festsetzung der Kanones die 4 Patriarchen Paulos, Petros, Georgios und Anastasios unterschrieben haben, so dass durch die Übereinstimmung der vier bischöflichen Throne den gottlosen Ikonoklasten das Maul gestopft wird“.⁵

Offensichtlich gehört diese Randbemerkung zur Epoche des Ikonoklasmus und macht deutlich, dass in dieser Zeit das Quinisextum Gegenstand einer Kontroverse war. Aus ikonophiler Perspektive wird hier mit dem Verweis auf die Unterschriften der Patriarchen Paulos von Konstantinopel⁶, Petros von Alexandrien⁷, Georgios von Antiochien⁸ und Anastasios von Jerusalem⁹ die synodale Grundlage und Geltung aller Kanones des Quinisextums betont. Tatsächlich ist es der can. 82¹⁰ dieser Synode gewesen mit seinem Verbot der Darstellung Christi in der Gestalt des Lammes und der Vorschrift seiner Darstellung in menschlicher

die Edition von P.-P. JOANNOU (*Discipline Generale* t.I,1 Grottaferrata/Roma 1962, 101-241), die allerdings viel Kritik auf sich gezogen hatte. Diese wurde mit einigen Verbesserungen nachgedruckt von: G. NEDUNGATT, M. FEATHERSTONE (Hg.), *The Council in Trullo Revisited* (Kanonika 6), Rom 1995, 45-186. Dieser Text ging ein in: G. ALBERIGO (Hg.), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta* (wie Anm. 2). Die bisherige Edition der Subskriptionsliste findet sich bei: H. OHME, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste* (AKG 56), Berlin/New York 1990, 145-170. Zu den Arbeiten an der neuen Edition vgl.: R. FLOGAUS, *Das Concilium Quinisextum (691/2). Neue Erkenntnisse über ein umstrittenes Konzil und seine Teilnehmer*, in: *ByZ* 102 (2009) 25-64; H. OHME, *In tempore. Weichenstellungen für die Edition des Concilium Quinisextum (691/2)*: *AHC* 41 (2009) 1-68. DERS., *Nisi fallimur. Anmerkungen zu kaiserlichen Unterzeichnungsformen auf den Synoden des 7-0 Jh. s*: *AHC* 42 (2010) 241-290.

5. Σημείωσαι ὅτι ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν κανόνων οἱ Δ' ὑπέγραψαν πατριάρχαι Παῦλος καὶ Πέτρος καὶ Γεώργιος καὶ Ἀναστάσιος· ὥστε καὶ ἐκ τῆς συμφωνίας τῶν Δ' ἀρχιερατικῶν θρόνων τὰ τῶν δυσσεβῶν εἰκονομάχων ἐμφράττεται στόματα. (ACO ser. II 2,4, p. 10).

6. PmbZ 5768.

7. PmbZ 5948.

8. PmbZ 1990.

9. PmbZ 246.

10. Vgl. ACO ser. II 2,4, p. 54, ALBERIGO, *Decreta* I (wie Anm. 2) 281; TROIANOS, *ΠΕΝΘΕΚΤΗ* (wie Anm. 3) 102f.

Gestalt, der mit seinem Verständnis des Christusbildes als Bild des Gott-Logos bei den Bilderfeinden auf Ablehnung stoßen musste. Im Bilderstreit stellte dieser Kanon sowohl für die römische Kirche¹¹ als auch für die Bilderfreunde im Osten ein entscheidendes Traditionsargument dar und wurde dann zum wichtigsten Traditionszeugen des VII. Ökumenischen Konzils von Nicaea im Jahre 787.¹² Er wurde deshalb in Nicaea bei seiner erstmaligen Zitierung nicht nur aus einer originalen Papyrusrolle der Akten von 691/2 verlesen, sondern zusätzlich aus einem Codex (βίβλος), der „die Kanones der heiligen sechsten Synode“ enthielt.¹³ Dieser Codex gehörte dem Metropolen Petros von Nikomedien. Der Kanon war also zu diesem Zeitpunkt bereits Teil einer für den täglichen Gebrauch bestimmte Kirchenrechtssammlung. Schon daraus ist zu schließen, dass die Akten des Concilium Quinisextum bereits vor dem II. Nicaenum von 787 Bestandteil des byzantinischen Kirchenrechtes gewesen sein müssen.

Gleichwohl wurde die Geltung von can. 82 bestritten. Dies ergibt sich aus den Ausführungen des Patriarchen Tarasios, der auf der 4. Sitzung des II. Nicaenums nach der Verlesung des Kanons erklärte, dass „gewisse Leute, an Unwissenheit leidend an diesen Kanones Anstoß nehmen und sagen: ‚Sind sie denn wirklich Kanones der 6. Synode?‘“¹⁴ Dagegen argumentiert er, dass „dieselben Väter 4 oder 5 Jahre nach“ der „heiligen großen sechsten Synode“ sich unter Justinian II. versammelt hätten und die genannten Kanones aufgestellt hätten: „Niemand soll deshalb über sie Zweifel hegen!“¹⁵ Aus

11. Hier ist besonders auf die Antwort Papst Hadrian I. (772-795) auf die ihm zuvor von Konstantinopler Patriarchen Tarasios zugesandte Inthronistica zu verweisen, die auf der 2. Sitzung des II. Nicaenums verlesen wurde: ACO ser. II 3,1 p. 174-186 (LAMBERZ); PH. J. JAFFÉ, *Regesta Pontificum Romanorum ad annum 1198*, Leipzig 21885-1888 (ND 1956), Nr. 2449.

12. H. OHME, Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil, in: *AHC* 20 (1988) 325-344.

13. Πέτρος ὁ ὁσιώτατος ἐπίσκοπος Νικομηδείας εἶπε· καὶ ἐτέραν βίβλον ἔχω περιέχουσαν τοὺς αὐτοὺς κανόνας τῆς ἱερᾶς ἑκτης συνόδου: ACO ser. II 3, 2, p. 346, 13 s.; MANSI XIII 41C; vgl.: OHME, *Bischofsliste* (wie Anm. 4) 84f.; DERS., Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil, in: *AHC* 20 (1988) 325-344.326.335. Die betonte Zuordnung der Kanones zum VI. Konzil ist Teil der antiikonoklastischen Argumentation.

14. Diese Titulatur erfolgt durchweg während des II. Nicaenums. Vgl.: OHME, Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil (wie Anm. 13).

15. τινὲς ἄγνοιαν νοσοῦντες εἰς τοὺς κανόνας τούτους σκανδαλίζονται φάσκοντες· ἀρὰ γε τῆς ἑκτης συνόδου εἰσίν; μετὰ οὖν τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη οἱ αὐτοὶ πατέρες συναθροισθέντες ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου τοὺς

dieser Erklärung ergibt sich, dass die Zuordnung des Quinisextums zum VI. Konzil von den Bilderfeinden in Frage gestellt wurde, während die Bilderfreunde die Autorität der Kanones von 691/2 und damit des can. 82 möglichst stark machen wollten und sie deswegen als „Kanones der VI. Synode“ bezeichneten.

Bestätigung findet diese Beobachtung in der Chronographia des Theophanes Confessor (+ 818). Dort begegnet unter AM 6177¹⁶ ein offensichtlich aus bilderfeindlicher Feder stammender Kommentar zu eben jener Grundsatzklärung des Tarasios.¹⁷ Dort wird gegen die Position des Tarasios folgendermaßen polemisiert:

„Man muss wissen, dass diejenigen vergeblich unnützes Zeug schwätzen, die sagen, dass die summarischen Dekrete (κεφαλαιώδεις τύπους), die von ihnen gerüchteweise der sechsten Synode zugeordnet werden, 4 Jahre danach entstanden sind. Denn wie sie in allem der Lüge überführt sind, so ist auch hierin bewiesen, dass sie nichts Wahres sagen.“¹⁸

Darauf folgt eine ausführliche, aber unzutreffende chronologische Begründung für die These, dass diese „publizierten Dekrete“ (ἐκδεδομένοι τύποι) im zweiten Jahr der letzten Herrschaftsperiode Justinians II. und 27 Jahre nach dem VI. Konzil aufgestellt worden seien.¹⁹ Das Quinisextum wird hier also falsch in das Jahr 707 verlegt und damit deutlich vom

προοδηλωμένους κανόνας ἐκτεθείκασι καὶ μηδεὶς ἀμφιβαλλέτω περὶ αὐτῶν ... ἔδει γὰρ αὐτοὺς σύνοδον οἰκουμενικὴν ἀποφάναντας, καὶ κανόνας ἐκκλησιαστικοὺς ἐκθέσθαι (ACO Ser. II 3, 2 p. 346, 17 s., 22-24; 348, 1 s.; MANSI XIII 41CD).

16. Chronographia 361,17-362,31 (DE BOOR).

17. C. MANGO hält diesen Text für den Teil eines ikonoklastischen polemischen Traktates, „which an absent-minded copyist or editor of the Chronicle thought fit to include without realizing its ideological orientation“: C. MANGO/R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford 1997, 505 Anm. 4. Die Passage ist ein wichtiges Indiz für die Frage nach den von Theophanes oder seinem Herausgeber herangezogenen Quellen und ihrer „Verwertung“, vgl. MANGO/SCOTT, a.a.O., LXII.LXXXIII. Mango ordnet den Text nach 806 ein, also nach dem Tode des Tarasios.

18. Ἰστέον ὅτι μάτην ληδωρῶς φλυαροῦσί τινες λέγοντες μετὰ τέσσαρα ἔτη γεγονέναι τοὺς παρ’ αὐτοῖς φημιζομένους τῆς ἕκτης συνόδου κεφαλαιώδεις τύπους. ὡς γὰρ ἐν πᾶσι ψευδηγοροῦντες ἐλέγχονται, ἀποδείκνυνται καὶ ἐν τούτοις μηδὲν ἀληθὲς λέγοντες (361,17-20 DE BOOR).

19. Theophanes Chronographia AM 6177 (361, 28-362, 12 DE BOOR). Die dort zugrunde gelegte und zitierte Zeitangabe aus can. 3 des Quinisextums (Vgl.: ACO ser. II 2, 4 p. 25, 24-26; ALBERIGO, *Decreta I* [wie Anm. 2] 232, 532-536; TROIANOS, *ΠΕΝΘΕΚΤΗ* [wie Anm. 3] 58) wird offensichtlich gegenüber der bei der Synode benutzten byzantinischen Weltära nach der um 16/17 Jahre abweichenden alexandrinischen Ära berechnet. Vgl. V. GRUMEL, *La chronologie* (Traité d’études byzantines 1), Paris 1958, 111-128.248. Vgl. u. Anm. 35-41.

VI. Ökumenischen Konzil zeitlich abgehoben. Die verwendete auffällige Terminologie κεφαλαιώδεις τύποι und ἐκδεδομένοι τύποι legt überdies den Schluss nahe, dass die Bilderfeinde damit die synodal-kirchliche Dignität der Kanones in Frage stellten und in ihnen eher Erlasse eines Kaisers sehen wollten, dessen Ansehen gleichzeitig einer deutlichen Verdunkelung unterzogen wurde.²⁰

Diese rechtliche Qualifizierung der Kanones des Quinisextums implizierte die Möglichkeit, durch eine erneute kaiserliche Entscheidung, die umstrittene eine Bestimmung des can. 82 zu derogieren, bzw. ihr κύρος zu bestreiten. Das bedeutet freilich nicht, dass die restlichen Kanones des Quinisextums während des Ikonoklasmus nicht in Geltung gestanden hätten. Denn gleichzeitig hat die von Leon III. und Konstantin V. 741 promulgierte Ecloga eine Vielzahl von Regelungen des Quinisextums ins weltliche Recht übernommen, was offensichtlich nicht als Widerspruch empfunden wurde und die sachliche Bedeutung der Kanones von 691/2 unterstreicht.²¹

Den Streit um die kirchenrechtliche Einordnung des Quinisextums belegt weiterhin auch ein ikonoklastisches Scholion, das dem eingangs genannten ikonophilen hinzugefügt worden war.²² Es wurde von einem Scholiasten am Anfang des 14. Jh.s im Codex Vindobonensis historicus graecus 70 auf ff. 229v-231r an den Anfang der Kanones des Quinisextums gesetzt.²³ Im letzten Teil seiner Randbemerkungen berichtet er, dieses in einem Nomokanon aus der Zeit Leons des Weisen (886-912) gefunden zu haben, in dem außerdem – am Anfang der Subskriptionsliste – das ikonophile Scholion gestanden habe, das er dann abschließend zitiert. Das ikonoklastische Scholion kommentiert also das ältere ikonophile und die Erklärung des Tarasios vom Jahre 787 und ist vor es an den Anfang der Kanones gesetzt worden. Es bestreitet die Aussage „einiger, dass bei der Promulgation der Dekrete (ἐκθεσις τῶν τύπων) der sogenannten sechsten Synode“ dieselben Väter unterschrieben hätten. Dagegen wird

20. Dies gilt für die Quellen des Theophanes genauso wie für das Breviarium des Patriarchen Nikephoros (758-829). Vgl. C. HEAD, *Justinian II. of Byzantium*, Madison 1972, 14-18.70; OHME, *Bischofsliste* 11-17.

21. Vgl. TROIANOS, *Wirkungsgeschichte* (wie Anm. 3) passim.

22. Es wurde zuerst von J. DARROUZÈS publiziert: ders., *Des notes marginales du Vindobonensis historicus graecus 70*: REB 45 (1987) 59-75.66f.72-75 Scholion 11. Vgl.: ACO ser. II 2, 4, p. 11.

23. DARROUZÈS, a.a.O. 59.

argumentiert, dass 1. im Jahre 681 nur 170 Väter unterschrieben hätten, bei der Übergabe der Kanones (τῶν κανόνων ἑκδόσις) aber 220 (σικ'); 2. die Namen der Patriarchen, Metropolitene und Bischöfe andere seien; 3. dass (beim Quinisextum) keine Topotereten des Papstes teilgenommen hätten, „auch wenn einige sagen, dass die Bischöfe von Ravenna, Herakleia und Korinth den Papst repräsentiert haben“. Wären diese aber ihrem Rang nach höher als alle anderen gewesen, hätten sie wie bei den übrigen ökumenischen Synoden nicht nach Ioannes von Nea Iustinianoupolis, Kyriakos²⁴ von Kaisareia und Stephanos von Ephesos unterschrieben, die eben nicht als Topotereten subskribierten, sondern nur als Bischöfe; 4. dass im übrigen auch nicht die Bischöfe von Naupaktos, „besser gesagt von Nikopolis“, Larissa und Thessalonike anwesend gewesen seien. Wenn man es genau wissen wolle, sollen man in den Akten der VI. Synode die Namen der 170 „mit den Namen und Unterschriften der zur Übergabe der Kanones Versammelten (ἐν τῇ τῶν κανόνων ἑκδόσει) vergleichen“; so werde man die Wahrheit finden.

Dieses Scholion dokumentiert somit den Streit über den synodalen und kirchenrechtlichen Rang des Quinisextums mit weiteren Aspekten²⁵ und gehört in die 2. Phase des Ikonoklasmus. Es ist in dieser Zeit dem ersten Scholion hinzugefügt worden und wurde auch noch danach von gedankenlosen Kopisten weitertradiert. In singulärer Weise ist es dann sogar noch im 14. Jh. abgeschrieben worden. Auch hier findet sich die bereits zuvor festgestellte auffällige Begriffswahl für die Kanones und die bemerkenswerte Feststellung, dass sich die Väter zur „Promulgation“ oder „Übergabe“ von Dekreten bzw. Kanones versammelt hätten. Der Begriff „Synode“ wird vermieden.

Ein weiteres in der koptischen Überlieferung anzutreffende Scholion stellt ein späteres Echo dieser Diskussion dar. Es findet sich im Codex Hierosolymitanus monasterii τοῦ Σταυροῦ 2 (saec. X) am Anfang der Akten marginal neben dem Logos Proshonetikos (fol. 100r) und teilt Folgendes mit.²⁶

24. Das Scholion bietet die Verschreibung Συριανός.

25. Dazu und ibs. zur Frage der Topotereten und den genannten Illyrikern vgl.: H. OHME, In tempore (wie Anm. 4) 36f.

26. Vgl.: A. PAPADOPULOS-KERAMEUS, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοπάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων* III, St. Petersburg 1897 (ND Brüssel 1963), 9-10. Vgl. jetzt: ACO ser.

„Auf der 6. Synode waren in Alexandrien und Jerusalem keine Patriarchen (im Amt), sondern auf ihr waren Stellvertreter der Throne anwesend und der (Patriarch) von Antiochien. Auf der Nach-Sechsten (Μεθέκτη) berieten diese inzwischen rechtskräftig als Patriarchen eingesetzten Stellvertreter zusammen mit den übrig gebliebenen Bischöfen (sc. der VI. Synode) und sehr vielen anderen. Theophanes war inzwischen Patriarch von Antiochien geworden wegen der Absetzung des Makarios und dessen Exils in Rom aufgrund seines Ungehorsams. Auf der 6. (Synode) gab es 170 Väter, auf der Nach-Sechsten (Μεθέκτη) aber 240. Die Sechste fand unter Konstantin (IV.) statt im 13. Jahr seiner Herrschaft im Monat November der 9. Indiktion; die Nach-Sechste (Μεθέκτη) wurde begonnen im Monat Januar der <4.> Indiktion, so dass sie von der Sechsten 26 Jahre entfernt ist. Die Sechste fand nämlich i.J. 6173 der Weltära statt, die Nach-Sechste (Μεθέκτη) i. J. 6199.“²⁷

Das Scholion zeichnet sich durch die singuläre Bezeichnung des Quinisextums als Μεθέκτη aus. Es handelt sich um eine analoge Wortbildung des erstmals im 12. Jh. bei Balsamon begegnenden Begriffes Πενθέκτη²⁸, die man als „Nach-Sechste“ oder auch „Nach-und Mit-Sechste“ übersetzen könnte. Der Begriff will also die enge Verbindung des Quinisextums mit dem VI. Konzil zum Ausdruck bringen. Schon dadurch gibt sich der Scholiast als Verteidiger der Autorität des Quinisextums zu erkennen, will aber anscheinend in die umstrittenen Fragen der anwesenden Personen und der Datierung Klarheit bringen. Hinsichtlich der personellen Kontinuität gelingt ihm dies in Hinsicht auf die Frage der Vertretung der östlichen Patriarchate. Tatsächlich vertrat beim VI. Konzil der Priester Petros²⁹ als Topoteret den vakanten Stuhl von Alexandrien und der Priestermonch Georgios³⁰ den Jerusalemer locum te-

II, 2, 4, p. 13.

27. Ὅτι ἐν τῇ ζ' συνόδῳ οὐκ ἦσαν πατριάρχαι ἐν Ἀλεξανδρείᾳ οὐδὲ ἐν Ἱεροσολύμοις, τοποτηρηταὶ δὲ τῶν θρόνων ὑπῆρχον ἐν αὐτῇ καὶ ὁ Ἀντιοχείας· ἐν δὲ τῇ μεθέκτῃ αὐτοὶ οἱ τοποτηρηταὶ κυρωθέντες πατριάρχαι συνήδρευσαν ἅμα τοῖς καταλειφθεῖσιν ἐπισκόποις καὶ ἑτέροις πλείστοις. Θεοφάνους γεγονότος πατριάρχου Ἀντιοχείας, διὰ τὸ καθαιρεθῆναι Μακάριον καὶ πεμφθῆναι εἰς Ῥώμην ὡς ἀπειθοῦντα. Ὑπῆρχον δὲ ἐν μὲν τῇ ζ' ρο', ἐν δὲ τῇ μεθέκτῃ σμ' πατέρες. Ὅτι ἡ ζ' ἐπὶ Κωνσταντίνου γέγονεν ἔπει γ' τῆς αὐτοῦ βασιλείας, μηνὶ νεοεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος θ', ἡ δὲ μεθέκτη ἤρξατο μηνὶ ἰανουαρίῳ ἰνδικτιῶνος <δ'>, ὡς ἀπέχειν ἀπὸ τῆς ζ' ἔτη κς'· ἡ μὲν γὰρ ζ' γέγονεν ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ζρογ', ἡ δὲ μεθέκτη ,ζρζθ'.

28. Vgl.: ΟΗΜΕ, *Bischofsliste* (wie Anm. 4) 340f.

29. PmbZ 5948.

30. PmbZ 1990.

nens Theodoros, während nach der Absetzung des antiochenischen Patriarchen Makarios auf der 9. Sitzung des Konzils der sizilianische Abt Theophanes³¹ zum antiochenischen Patriarchen erhoben wurde.³² Georgios wurde ca. 684/5 Patriarch von Antiochien und Petros Patriarch von Alexandrien³³; als solche nahmen sie am Quinisextum teil. Die Zahl 170 ist die in die Tradition eingegangene Teilnehmerzahl des VI. Konzils, die Zahl 240 (σµ´) eine seit dem 9. Jh. nachweisbare Verschreibung der in einer Fülle von Handschriften überlieferten Zahl σκζ´.³⁴

Schwieriger nachzuvollziehen sind die zeitlichen Angaben des Scholiasten. Dies hängt wesentlich damit zusammen, dass z.Zt. des Quinisextums und danach die alexandrinische und die sog. byzantinische Weltära gleichzeitig in Benutzung waren.³⁵ Das VI. Konzil dauerte vom 7. Nov. 680-16. Sept. 681.³⁶ Bei Theophanes findet sich dazu die Angabe, dass es im 12. Jahr der Herrschaft Konstantins IV. (Sept. 668-Sept.685) stattfand und im Jahre 6172 der von ihm stets benutzten alexandrinischen Weltära.³⁷ Der Scholiast legt das III. Constantinopolitanum demgegenüber ins 13. Jahr der Regierung Konstantins IV. und ins Jahr 6173 der Weltära, 9. Indiktion. Während er damit bei der ersten Angabe falsch liegt und Theophanes recht hat, ist die zweite richtig. Bei beiden Angaben handelt es sich um die alexandrinische Ära.³⁸

Während der ikonoklastische Einschub bei Theophanes einen Zeitabstand von 27 Jahren zwischen beiden Synoden angibt³⁹, rechnet das Scholion mit 26 Jahren. Dies erklärt sich daher, dass der Scholiast die in can. 3 des Quinisextums gesetzte Frist (15. Januar 6199 der vergangenen 4. Indiktion) für Digamisten als Angabe des Tagungstermins der Synode missversteht. Der ikonoklastische Kommentar bei Theophanes hatte allerdings seinerseits diese Stelle von can. 3 zitiert⁴⁰. So macht der Scholiast gerade damit seine Abhängigkeit von Theophanes deutlich, obwohl er

31. PmbZ 8082.

32. Vgl. z.B. die Subskriptionsliste der 18. Sitzung: ACO ser. II 2, p. 778, 11-16.

33. Vgl. PmbZ 5948.

34. Vgl.: H. OHME, *Einleitung*: ACO ser. II, 2, 4, p. LIII-LV.

35. Vgl.: GRUMEL, *La chronologie* (wie Anm. 19) 111-128.

36. Vgl. z.B.: F. WINKELMANN, *Der monenergetisch-monotheletische Streit*, BBS 6, Frankfurt/M. 2001, Nr. 161.

37. 360, 9; 361, 22-24 DE BOOR.

38. Vgl.: GRUMEL, *La chronologie* (wie Anm. 19) 248.

39. 362, 12 DE BOOR; vgl. oben Anm. 19.

40. 361, 31-362,4 DE BOOR.

ihn korrigiert. Denn die zeitliche Ansetzung des Quinisextums auf 27 oder 26 Jahre nach dem VI. Konzil beruht auf derselben falschen Zuordnung der zeitlichen Angaben von can. 3 zur alexandrinischen Weltära. Diese aber sind nach der byzantinischen Ära zu entschlüsseln als Januar 691.⁴¹

Die herangezogenen Scholia dokumentieren also eine innerbyzantinische Kontroverse im Kontext des Bilderstreites über die rechtliche Stellung des Quinisextums. Im Jahre 787 reagierte Patriarch Tarasios bereits auf diesen Streit. In der ersten Phase des Ikonoklasmus betraf die Auseinandersetzung anscheinend grundsätzlich die Frage der Zusammengehörigkeit von Quinisextum und VI. Ökumenischem Konzil. Die Bilderfeinde betrachteten die Kanones von 691/2 wohl vorrangig als kaiserlich erlassene *Typoi*, die einerseits wegen ihrer großen Bedeutung in der Ecloga teilweise auch in das weltliche Recht übernommen wurden, andererseits aber im Einzelfall auch durch eine neue kaiserliche Entscheidung außer Kraft gesetzt werden konnten. Die Bilderfreunde insistierten demgegenüber auf dem synodalen Charakter der Kanones und der Einordnung dieser Synode als ökumenische Ergänzung und Abschluss des VI. Konzils. Sie entsprachen damit durchaus den Intentionen⁴² des Kaisers der Synode, Justinians II., und dem Selbstverständnis des Quinisextums.⁴³ Tarasios hatte nun als Argumente die Identität der Teilnehmer und die zeitliche Nähe beider Synoden ins Spiel gebracht und damit die Themen der Kontroverse in der 2. Phase des Ikonoklasmus vorgegeben. Beide Seiten gerieten dabei allerdings auf argumentative Abwege. Der Patriarch verwechselte anscheinend die von Justinian II. im Jahre 686/7 einberufene große Reichsversammlung⁴⁴ zur Bestätigung des VI. Konzils

41. Vgl.: GRUMEL, *La chronologie* (wie Anm. 19) 248. Würde man die Angabe nach der alexandrinischen Ära berechnen, käme man in der Tat auf das Jahr 1.9.706-31.8.707. In diesem Fall wäre es allerdings die 5. Indiktion.

42. Vgl.: OHME, *In tempore* (wie Anm. 4) 19-26.

43. Vgl.: H. OHME, *Zum Konzilsbegriff des Concilium Quinisextum (692)*: *AHC* 24 (1992) 112-126.

44. F. DÖLGER/A.E. MÜLLER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. I,1 *Regesten 565-867*, 2. Aufl. besorgt u. Mitarbeit v. J. PREISER-KAPPELLER u. A. RIEHLE v. A.E. MÜLLER, München 2009, Nr. 35. Vgl. dazu: OHME, *In tempore* (wie Anm. 4) 22-25; G. DE GREGORIO – O. KRESTEN, *Il Papiro conciliare P. Vindob. G.3: Un 'Originale' sulla via da Constantinopoli a Ravenna (e a Vienna)*, in: L. PANI/C. SCALON, *Le Alpi porta d'Europa. Scritture, Uomini, Idee da Giustiniano al Barbarossa. Atti del Convegno internazionale di studio dell' Associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti* (Cividale del Friuli [5.-7. 10.2006],

mit dem Quinisextum, seine Gegner legten bei ihrer Berechnung die falsche Weltära zugrunde. Die Argumentation beider Seiten insbesondere zu den westlichen Teilnehmern ging mit der Inanspruchnahme der unverstandenen kopialen Überlieferung der Subskriptionsliste des Quinisextums zunehmend in die Irre. Denn hier unterlagen anscheinend beide Seiten dem Missverständnis, sechs ursprünglich marginal neben freigehaltenen Zeilen genannte Kathedren („Platzhalter“), deren Unterschrift 691/2 noch erwartet wurden, als echte Subskriptionen einzuordnen.⁴⁵ Aber gerade die für diese Kontroverse notwendigerweise zugrunde gelegte kopiale Überlieferung der Konzilsakten macht auch deutlich, dass der Streit über den rechtlichen Rang der Beschlüsse von 691/2 nicht ihre Geltung überhaupt betraf.

Die Kanones des Quinisextums müssen schon im 8. Jh. in Kraft gestanden haben. Dies dokumentiert die wichtigste Handschrift der neuen Edition in den ACO, der Codex Patmiacus 172 (s. IX).⁴⁶ Denn bei diesem handelt es sich um die älteste vollständig erhaltene Gestalt des *Σύνταγμα κανόνων* „in 14 Titeln“.⁴⁷ Der Codex Patmiacus steht dieser wohl unter dem Konstantinopler Patriarchen Ioannes IV. Nesteutes (582-595) erstmals vorgenommenen systematisierenden Sammlung von Kanones⁴⁸ überlieferungsgeschichtlich am nächsten. V.N. Benešević hat diese Fassung des Syntagmas deshalb „Syntagma der 1. (trullanischen) Redaktion“ genannt.⁴⁹ Sie bietet ohne Berücksichtigung der *nomoi* in 3 Teilen:

Spoletto 2009, 22-25.

45. Dazu im Detail: OHME, In tempore (wie Anm. 4) 39-65.

46. Zu ihm vgl. bes.: V.N. BENEŠEVIČ, *Kanoničeskij Sbornik XIV Titulov So Vtoroj Četverti VII. Veka Do 883 G.* (Die kanonische Sammlung der XIV Titel vom zweiten Viertel des VII. Jh.s bis zum Jahr 883), St. Petersburg 1905 (ND Leipzig 1974), 230-242; PAULOS MENEBSOGLU, *Tò úp' àριθμ. 172 χειρόγραφον τῆς Πάτμου* (Συλλογὴ ἱερῶν κανόνων περὶ τὸ 800), in: *Ὁρθοδοξία* 4 (1997) 359-381; DERS., *Δύο πολύτιμα χειρόγραφα ἱερῶν κανόνων (Πάτμου 172-Αθηνῶν 1372)*, Katerini 2006, 19-68.

47. S. dazu: H. OHME, Art. Kirchenrecht: RAC XX (2005) 1099-1139.1125; SP. N. TROIANOS, *Οἱ Πηγές του Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Athen-Komotini 1999, 134f.

48. Die von BENEŠEVIČ (DERS., *Sbornik* [wie Anm. 46] 241) vertretene Entstehung des Syntagma in der zweiten Hälfte des 7. Jh.s zwischen 668 und 680 ist überholt durch: E. HONIGMANN, *Le concile de Constantinople de 394 et les auteurs du „Syntagma des XIV titres*, in: DERS., *Trois mémoires posthumes d'histoire et de géographie de l'Orient chrétien* (SubsHag 35), Bruxelles 1961, 1-83. Vgl jetzt auch die Bemerkungen von E. MÜHLENBERG (Hg.), *Gregorii Nysseni Epistula Canonica* (GNO III,V), Leiden/Boston 2008, 41-53.

49. *СИНТАГМА I редакції* (Трулльська): V.N. BENEŠEVIČ, *Kanoničeskij Sbornik XIV Titulov* (wie Anm. 46) 230-242.

1. ein Inhaltsverzeichnis mit der Auflistung des enthaltenen kanonischen Materials und der Zählung 1-45 (α' - $\mu\varepsilon'$)⁵⁰;
2. die Systematisierung der Kanones in 14 Titeln⁵¹;
3. den Text der Kanones⁵².

Bedeutsam ist nun die Anordnung des kanonischen Materials in zweierlei Hinsicht. Zum einen endet diese identisch in Teil 1 und 3 bei den Synodalkanones mit der Konstantinopler Synode von 394⁵³ und bei den sich direkt anschließenden Väterkanones mit der Enzyklika des Patriarchen Gennadios von 458/9⁵⁴. Erst nach dieser Enzyklika schließen sich im Inhaltsverzeichnis (Teil 1) dann als Nummern 43-45 ($\mu\gamma'$ - $\mu\varepsilon'$) die Kanones des Quinisextums und des II. Nicaenums sowie der 2. Brief des Patriarchen Tarasios an Papst Hadrian an. Auch im Teil 2 stehen die trullanischen Kanones immer erst nach den Väterkanones.⁵⁵ Zum anderen endet Teil 3 der vollständigen Handschrift mit den Kanones des Quinisextums, ohne noch die im Inhaltsverzeichnis erwähnten Kanones von 787 und den Brief des Tarasios zu bringen.⁵⁶ Daraus ergibt sich, dass in der vom Cod. Patmiacus repräsentierten Überlieferungsgestalt des Syntagmas als 2 Entwicklungsstufen die (beabsichtigte) Einfügung des II. Nicaenums und als frühere Schicht die Einfügung der Akten des Quinisextums zu beobachten ist. Dabei muss die letztere „mit aller Wahrscheinlichkeit in der Zeit vor dem VII. Ökumenischen Konzil erfolgt

50. fol. 1r-3r. Mit eigener Zählung (α' - δ') werden noch 4 weitere Normen aufgenommen. Vgl.: BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 231-234; MENEBSOGLU, *Tò úπ' àριθμ. 172 χειρόγραφον* (wie Anm. 46) 362f.

51. fol. 4r-22r; vgl. BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 234; MENEBSOGLU, *Tò úπ' àριθμ. 172 χειρόγραφον* (wie Anm. 46) 366f.

52. fol. 23r-289v.; vgl. BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 234-236; MENEBSOGLU, *Tò úπ' àριθμ. 172 χειρόγραφον* (wie Anm. 46) 367-381. Materialiter sind dies die Apostolischen Kanones, die Synodalkanones in der Reihenfolge des griechischen Corpus canonum und die Väterkanones.

53. Als Nr. ιδ'. Diese stellt bereits zusammen mit den Kanones von Serdika vom Jahre 342 (= Nr. ιβ') und der afrikanischen Synode von Karthago von 419 (= Nr. ιγ') eine Ergänzung der bis zur Zeit der Synode von Chalcedon im Jahre 451 (= Nr. ια') vorgenommenen chronologischen Auflistung der Synodalkanones dar.

54. Als Nr. μβ'.

55. Dort häufig mit der Bezeichnung: συνόδου τῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως.

56. Die Handschrift ist vollständig. Sie endet nach der Subskriptionsliste des Quinisextums mit einem Schlussgedicht des Schreibers. Vgl. MENEBSOGLU, *Tò úπ' àριθμ. 172 χειρόγραφον* (wie Anm. 46) 380f. „Der Pinax stammt von erster Hand“: E. LAMBERZ, *ACO ser.II 3, 1, XXXI Anm. 130*.

sein“.⁵⁷

Hinzu kommt schließlich die enge Beziehung von Bestand und Reihenfolge des kanonischen Materials mit can. 2 des Quinisextums, der eine erste synodale Kodifizierung der altkirchlichen Kanones für die byzantinische Reichskirche darstellt.⁵⁸ Mit Benešević ist daraus zu schließen, dass das Quinisextum das Syntagma in seiner Entwicklungsstufe von vor 692 bei der Zusammenstellung der zu kodifizierenden Kanones benutzt hat und seine Beschlüsse sodann wiederum in das Syntagma aufgenommen wurden.⁵⁹

Weiterhin zeichnet sich der Patmiacus 172 dadurch aus, dass er bei den Synodalkanones meist präzise die Herkunft der Bestimmungen aus den Akten der jeweiligen Synode benennt und in einigen Fällen in singulärer Weise Texte aus den Synodalakten tradiert. Dazu gehört bekanntermaßen die singuläre Überlieferung der Subskriptionsliste des I. Constantinopolitanums von 381.⁶⁰ Ebenso bemerkenswert und ungewöhnlich ist nun aber auch die Überlieferung des Logos Prosphonetikos dieser Synode⁶¹, auf den das Quinisextum in seinem Logos Prosphonetikos zitierend Bezug nimmt⁶², um aus dem Präzedenzfall des II. Ökumenischen Konzils gleichsam die Berechtigung abzuleiten, ein als ökumenisch einberufenes Konzil auch ohne offizielle römische Beteiligung zum

57. So BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 237: оно должно быть отнесено во всякомъ случаѣ ко времени до VII всел. собора.

58. Vgl. ACO ser. II 2, 4, p. 24 s. mit: BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 231-233 und MENEBSISOGLU, *Tò úπ' áριθμ. 172 χειρόγραφον* (wie Anm. 46) 362-379. Der einzige Unterschied besteht in der Zuordnung der karthagischen Synode von 255 zum Thema der Häretikertaufe, die im Patmiacus bei den Synoden hinter Nicaea I eingeordnet ist (Nr. γ'), während in can. 2 dieser Beschluss als Kanon des Cyprian an letzter Stelle der Väterkanones steht, wird er doch als ep. 70 unter den Briefen Cyprians überliefert. Dies hängt wohl damit zusammen, dass im Syntagma an derselben Stelle auch noch die sog. Sententiae LXXXVII episcoporum überliefert werden (vgl. S. DÖPP u. W. GEERLINGS [Hg.] *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg 2002, 630), die das Synodalprotokoll der karthagischen Synode von 256 zum selben Thema darstellen. Das Quinisextum hat hierin anscheinend – durchaus zutreffend – eine Verdoppelung des kanonischen Materials gesehen und die Sententiae nicht aufgenommen.

59. BENEŠEVIČ, *Sbornik* (wie Anm. 46) 241.

60. Vgl.: C. H. TURNER, Canons attributed to the council of Constantinople, 381, together with the names of the bishops, from two Patmos mss 172 and 173: *JThS* 15 (1914) 164-167.

61. Auf fol. 70r-70v (= MANSI III, 557).

62. Vgl. ACO ser. II 2, 4 p. 20, 9-13; ALBERIGO, *Decreta* I (wie Anm. 2) 224, 204-213; OHME, *Bischofsliste* (wie Anm. 4) 33-35; TROIANOS, *ΠΕΝΘΕΚΤΗ* (wie Anm. 3) 50.

Abschluss zu bringen, wenn eine römische Zustimmung nachträglich eingeholt wird. Es handelt sich hier um ein weiteres Indiz für die direkte Hinzuziehung des Syntagma als Grundlage der Kodifizierung in can. 2. Bei den Vorbereitungsarbeiten für die Abfassung der Kanones des Quinisextums ist man offensichtlich im Syntagma auf diesen Text gestoßen und hat für den Abschluss der Synode daraus die entsprechenden Konsequenzen gezogen.

Wir haben also davon auszugehen, dass die Akten des Quinisextums vor 787 in das *Syntagma XIV titularum* aufgenommen worden sind und deshalb auf dem II. Nicaenum in den entsprechenden Handbüchern mit kanonischen Sammlungen präsent waren, wie es das Beispiel des Petros von Nikomedien bezeugt.⁶³ Ebenso wurde das Syntagma bei der Abfassung der Kanones des Quinisextums zugrunde gelegt und im Logos Proshonetikos daraus zitiert, um den Abschluss der Synode synodalgeschichtlich zu rechtfertigen. Es ist deshalb m.E. davon auszugehen, dass die Beschlüsse des Quinisextums nach den erfolglosen Versuchen des Jahres 692 die römische Zustimmung zu gewinnen,⁶⁴ noch im selben Jahr in Kraft gesetzt wurden und in das byzantinische Kirchenrecht integriert wurden. Durch die kaiserliche Unterschrift⁶⁵ war ihnen bereits Rechtskraft verliehen worden, die entsprechenden Edikte wird Justinian noch 692 erlassen haben.⁶⁶

63. S.o. Anm. 13. Wohingegen die Kanones des II. Nicaenums sich erst nach dem Ende des zweiten Ikonoklasmus zusammen mit der Bildersynode endgültig durchsetzen konnten. Die auffällige Diskrepanz zwischen Inhaltsverzeichnis und Textbestand im Patmiacus hinsichtlich dieser Kanones und dem Brief des Patriarchen Tarasios ließe sich m.E. am leichtesten erklären, wenn man während der Abfassung der Vorlage dieser Handschrift den Einbruch des zweiten Ikonoklasmus um 815 annehmen würde, der eine der ursprünglichen Absicht entsprechende Komplettierung unmöglich machte oder nicht mehr opportun erscheinen ließ. Nach 843 hätte es jedenfalls keinen Grund mehr gegeben, auf das II. Nicaenum usw. zu verzichten.

64. Vgl. dazu z.B.: OHME, *Bischofsliste* (wie Anm. 4) 55-61; DERS., *In tempore* (wie Anm. 4) 12-17.

65. ACO ser. II 2, 4 p. 62, 3 s., vgl. dazu: OHME, *Nisi fallimur* (wie Anm. 4).

66. Sie sind nicht erhalten, aber im Logos Proshonetikos werden Sie von den Synodalen formal erbeten. So ist die Formulierung δι' εὐσεβῶν κεραιῶν ἐπισφραγίσης τὸ τέλος (ACO ser. II 2, 4, p. 20, 10; ALBERIGO, *Decreta* I [wie Anm. 2] 206-208; TROIANOS, ΠΕΝΘΕΚΤΗ [wie Anm. 3] 50) zu verstehen. Εὐσεβεῖς κεραῖαι = lat. piae apices sind ein bezeugter Ausdruck für die kaiserliche sacra, vgl. z.B. F. DÖLGER/A.E. MÜLLER, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. I, 1 *Regesten 565-867*, (wie Anm. 44) Reg. 247. Diesen Hinweis verdanke ich O. KRESTEN.

Die Dringlichkeit einer praktischen Umsetzung der Beschlüsse von 691/2 war auch sachlich gegeben und machte ein zügiges Handeln erforderlich. Sie wird bereits durch die alle Bereiche des kirchlichen Lebens betreffenden 102 Kanones des Quinisextums deutlich. Insbesondere aber die Grundlagenkrise des 7. Jh.s verlangte dem Wortlaut des Logos Proshonetikos zufolge ein schnelles Handeln. So werden die politischen, kulturellen und ökonomischen Umwälzungen der vergangenen Jahrzehnte dort als göttliche Strafe für die Sünden des Volkes Gottes gedeutet, die nach Umkehr und Erneuerung verlangten.⁶⁷ Damit wird ein wesentliches Motiv für die Einberufung der Synode benannt, das den gängigen Denkmustern der sog. politischen Theologie entsprach und keine Verzögerung duldete. Auf der anderen Seite war durch die Einfälle der Slaven, Perser und Araber in weiten vormals zum Reich gehörenden Gebieten das Staatskirchenrecht, in das seit Justinian I. die kirchlichen Normen integriert worden waren, nicht mehr unmittelbar anwendbar. Deshalb war eine Kodifizierung des in Geltung stehenden Kirchenrechtes zusammen mit seiner Erneuerung und Aktualisierung auf kirchlich-synodaler Ebene ein dringendes Desiderat. Nur so wird der kirchenrechtliche Paradigmenwechsel verständlich, durch den erstmals seit 451 wieder von einer Ökumenischen Synode Kanones erlassen worden waren.

67. S. ACO ser. II 2, 4 p. 18, 18-20, 4; ALBERIGO, *Decreta* I (wie Anm. 2) 221, 94-223, 194.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΪΔΑΣ*

**Μία ανέκδοτη ομιλία *Περὶ δανείου*
του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α'**

Στην πολυκύμαντη και θυελλώδη πολιτικά, κοινωνικά και θεολογικά περίοδο του 14^{ου} αιώνας εμφανίστηκε μία ιδιαίζουσα φυσιογνωμία, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστος Α', ο οποίος διακρίθηκε ως πρόμαχος του ησυχαστικού κινήμα-

*Λέκτωρ Βυζαντινής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Αναφορικά με την προσωπικότητα, τον βίο και την εργογραφία του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α' βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ο οίκουμενικός πατριάρχης Καλλίστος ως ἐκκλησιαστικός ῥήτωρ», *ΕΦ* 8 (1911), 112-137· Εὐ. ΚΟΥΡΙΑΔΗΣ, «Τὸ κέντρον τῶν ἀρχαίων ἡσυχαστῶν, ἡ Σκήτη τοῦ Μαγουλά ἐν Ἀθῶν καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίστος ὁ Α'», *ΑΒ* 18 (1953), 127-134, 199-207, 275-282 καὶ *ΑΒ* 19 (1954), 15-22· Ρ. ΣΥΡΚΟΥ, *Κ ιστορίᾳ ἰσπράβλενιζα κνίγ ν Βολγαρίᾳ ν ΧΙΥ νεκε*, τ. 1/1, *Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, Санктпетербург 1898* (reprint London 1972), XL-LXVII, 71-75· Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Καλλίστος ὁ Α'», *ΘΗΕ* 7 (1965), 264-265· *PLP* 5, λήμμα αρ. 10434 «Καλλίστος Α'», 40-41· Δ. ΓΟΝΗΣ, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Αθήναι 1980, 22-23 καὶ *passim*· *ODB*, vol. 2, λήμμα «Kallistos I'», 1095 (το λήμμα γράφουν οἱ Α. TALBOT καὶ Α. CUTLER)· CHR. HANNICK, «Patriarch Kallistos als Hymnograph», *JÖB* 40 (1990), 331-348· Χ. ΒΟΥΡΟΥΖΙΔΗΣ, Ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης Καλλίστος Α', Σέρες 2002· Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΔΟΥΚΑΣ, «Καλλίστος Α' καὶ Ἅγιον Ὅρος», *Θεολογία* 74 (2003), 721-729· Αγγελική ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Ἅγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Ἡ Δράση καὶ ἡ Συμβολή του στη Διάδοση του Ἡσυχασμοῦ στα Βαλκάνια, Θεσσαλονίκη 2004, 31-63 καὶ *passim*· Μητροπολίτης Σερρών καὶ Νιγρίτης Θεολόγος [ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΔΗΣ], «Ὁ οἰκουμενικός πατριάρχης Καλλίστος Α'», στον τόμο: μητρ. Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Ευστάθιος [ΣΠΗΛΙΩΤΗΣ] -αρχιμ. Θ. ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΟΣ-Αδ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ (επιμ.), Ἀντίφωνον τῷ μητροπολίτῃ Μεσσηνίας Χρυσσοτόμῳ Θεμέλῃ, Καλαμάτα 2006, 205-226· Κ. ΠΑΪΔΑΣ, *Ψευδοπροφήτες, μάγοι καὶ αιρετικοὶ στο Βυζάντιο κατὰ τον 14^ο αἰώνα. Ἐπτὰ ανέκδοτες ομιλίες του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α'*, [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 6], Αθήνα 2011, 31-45· του ΙΔΙΟΥ, «Editio princeps of an unedited dogmatic discourse against the Barlaamites by the patriarch of Constantinople Kallistos I'»,

τος² και ως υπερασπιστής της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας από τις επιθέσεις της Εκκλησίας της Ρώμης. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον βίο του έχουν ως αφετηρία την περιβολή του με το μοναχικό σχήμα, ενώ την προηγούμενη ζωή του καλύπτει ένα πέπλο σιωπής. Με σχετική ασφάλεια τοποθετούμε τη γέννησή του στην τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνας. Σε νεαρή ηλικία ο Κάλλιστος ευτύχησε να μνηθεί στη διδασκαλία του Ησυχασμού από τον Γρηγόριο τον Σιναΐτη³ και εν συνεχεία συν-

BZ 105/1 (2012), 117-130.

2. Για μία γενική θεώρηση του κινήματος του Ησυχασμού βλ. J. BOIS, "Les Hésychastes avant le XIVe siècle", *EO* 5 (1901-1902), 1-11· του ΙΔΙΟΥ, "Grégoire le Sinaïte et l'hésychasme à l' Athos au XIVe siècle", *EO* 5 (1901-1902), 65-73· I. HAUSHERR, "La méthode d'oraison hésychaste", [Orientalia Christiana, 9/2, 36], Roma 1927· G. PODSKALSKY, "Zur Gestalt und Geschichte des Hesychasmus", *OstSt* 16 (1967), 15-32· B. ΔΕΝΤΑΚΗΣ, «Έπτά συμβολικά κείμενα περί Ήσυχασμού», *ΕΕΘΣΠΑ* 22 (1975), 713-784· του ΙΔΙΟΥ, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München 2000· ΒΛ. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ίστορία*, τ. 2, Ἀθήναι 1983, 190-227.

3. Η σχετική με τον βίο και το έργο του Γρηγορίου του Σιναΐτου βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Τελείως ενδεικτικά βλ. J. BOIS, "Grégoire le Sinaïte et l'hésychasme à l' Athos au XIVe siècle", *EO* 5 (1901-1902), 1-11· V. LAURENT, "Gregorios Sinaïtes", *LThK* 4 (1960), 1214-1215· ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Γρηγόριος ό Σιναΐτης», *ΘHE* 4 (1964), 703-707· J. DARROUZES, "Grégoire le Sinaïte", *DS* 6 (1967), 1011-1014· *PLP* 2, λήμμα αρ. 4601 «Γρηγόριος Σιναΐτης», 251-252· KLIMENTINA IVANOVA, "Grigorij Sinaït", *RBL* 1 (1976), 285-286· D. BALFOUR, "Saint Gregory of Sinai's Life Story and Spiritual Profile", *Θεολογία* 53/1 (1982), 30-62· του ΙΔΙΟΥ, "The Works of Gregory the Sinaïte", *Θεολογία* 53/2 (1892), 417-429, 53/4 (1982), 1102-1118, 54/1 (1983), 153-183· H.V. BEYER, *Gregorios Sinaïtes Werke. Einleitung, kritische Textausgabe und Übersetzung*, Wien 1985· G. PODSKALSKY, "Gregorios Sinaïtes", *TRE* 14 (1985), 206-209· του ΙΔΙΟΥ, "Gregorios Sinaïtes", *LThK* (1995), 1025-1026· Chr. HANNICK, "Gregorios Sinaïtes", *LdM* 4 (1989), 1691· A. RIGO, "La vita e le opera di Gregorio Sinaïta", *CrSt* 10 (1989), 579-607· του ΙΔΙΟΥ, "Gregorio il Sinaïta", στον τόμο: C.G. CONTICELLO-V. CONTICELLO (eds.), *La théologie Byzantine et sa tradition*, [Corpus Christianorum], vol. 2 (XIIIe-XIXe), Turnhout 2002, 35-122· E. HISAMATSU, *Gregorios Sinaïtes als Lehrer des Gebetes*, [Münsteraner theologische Abhandlungen, 34], Altenberge 1994· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η Δράση και η Συμβολή του στη Διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη 2004 passim· H.-V. BEYER, *Kallist, Patriarch Konstantinopolja, Zitie i dejatel'nost' ije vo cvjatih otcha nasheto Grigorija Sinaïta*, Kr. Izdanie, Ekaterineburg 2006.

δέθηκε στενά με τον Γρηγόριο Παλαμά⁴, τις θέσεις του οποίου ενστερνίστηκε και υπερασπίστηκε με πάθος από την περίοδο που ήταν απλός μοναχός έως τη στιγμή που, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, άφηνε την τελευταία του πνοή (1363). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Κάλλιστος Α' διέτελεσε δύο φορές πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1350-1353 και 1355-1363). Μεγάλο μέρος των δυνάμεών του ανάλωσε για την ανάδειξη της θεολογικής πλάνης, στην οποία κατά την Ορθόδο-

4. Από την αχανή βιβλιογραφία που αφορά στον βίο και στο έργο του Γρηγορίου Παλαμά βλ. επιλεκτικά M. JUGIE, "Palamas Gregoire", *DTC* 11 (1932), 1737-1776· V. LOSSKY, "La théologie de la lumière chez saint Grégoire de Thessalonique", *Dieu Vivant* 1 (1945), 93-118· του ΙΔΙΟΥ, *Vision de Dieu*, Neuchâtel 1962 (επί του προκειμένου 127-140)· H. SCHAEDEER, "Das Glaubenbekenntnis des Gregor Palamas (†1359). Seine theologische und kirchenpolitische Bedeutung", *Θεολογία* 27/2 (1956), 283-294· *PLP* 9, λήμμα αρ. 21546 «Γρηγόριος Παλαμάς», 108-116· M. MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palamas*, Crestwood-New York 1974· του ΙΔΙΟΥ, *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, Crestwood-New York 1974· Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, «Ο άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς και ή νεώτερη δυτική θεολογία», *Πρακτικά του Θεολογικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1986, 215-227· D. BALFOUR, "Was St. Gregory Palamas St. Gregory the Sinaïte's Pupil?", *SVThQ* 28/1 (1987), 115-130· Δ. ΚΟΥΤΣΟΥΡΗΣ, *Ο άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς και η αντιιουδαϊκή ακοδοξία του ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996· του ΙΔΙΟΥ, *Άγιος Γρηγόριος ό Παλαμάς. Σπουδή του βίου και του έργου του*, Αθήνα 2004· Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως. Η σύνθεση Χριστολογίας και Πνευματολογίας στο έργο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, Αθήνα 2001· A. RIGO (ed.), *Gregorio Palamas e oltre: studi e documenti sulle controversie teologiche del XIV secolo bizantino*, [Orientalia Venetiana, 16], Firenze 2004· R. D'ANTIGA, *Gregorio Palamas e l'esicasmò: un capitolo di storia della spiritualità orientale*, [Spiritualità, 16] Milano 1992· G. PAPADEMETRIΟΥ, *Introduction to St. Gregory Palamas*, Massachusetts 2004· I. POLEMIS, "Gregorio Palamas e la spiritualità athonita dell'epoca: esperienze soprannaturali e loro contesto", στον τόμο: S. CHIALA - LISA CREMASCHI-A. MAINARDI (eds.), *Il Cristo trasfigurato nella tradizione spirituale ortodossa*, *Atti del XV Convegno ecumenico internazionale di spiritualità ortodossa* (Bose 16-19 settembre 2007), Bose 2008, 293-334· J. BLACKSTONE, "Reading Denys in late Byzantium: Gregory Palamas's approach to the theological categories of «apophasis» and «union and distinction»", στον τόμο: Eugenia RUSSELL (ed.), *Spirituality in late Byzantium: essays presenting new research by international scholars*, Newcastle 2009, 45-56· L. BIANCHI, *Monasteri icona del mondo celeste: la teologia spirituale di Gregorio Palamas*, [Collana Teologia spirituale, 17], Bologna 2010· Y. ROTMAN, "The miracles of Gregory Palamas by Philotheos Kokkinos", στον τόμο: P. STEPHENSON (ed.), *The Byzantine World*, London-New York 2010, 236-247.

ξη Εκκλησία είχαν υποπέσει ο Βαρλαάμ Καλαβρός⁵, ο Γρηγόριος Ακίνδυνος⁶, ο Νικηφόρος Γρηγοράς⁷ και όσοι είχαν εγκολληθεί την αντί-ησυχαστική ιδεολογία. Η συγγραφική δραστηριότητα που ανέπτυξε ο πατριάρχης Κάλλιστος Α' για τον σκοπό αυτόν ήταν έντονη και η σχετική γραμματεία εμπλουτίστηκε με ομιλίες που διαθέτουν αδιαμφισβήτητες λογοτεχνικές αρετές και αποκαλύπτουν έναν ευαίσθητο ψυχισμό και, ταυτοχρόνως, μία προσωπικότητα ισχυρή με αδιάρρηκτο θεολογικό υπόβαθρο⁸.

5. Για το ζήτημα αυτό βλ. G. SCHIRÒ, *Ο Βαρλαάμ και η φιλοσοφία εις την Θεσσαλονίκην κατά τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1959· PLP 2, λήμμα αρ. 2284 «Βαρλαάμ Καλαβρός», 26-28· R. E. SINKIEWICZ, *The doctrine of the knowledge of God in the initial discussions between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas*, Oxford 1979· του ΙΔΙΟΥ, "The Doctrine of the Knowledge of God in the Early Writings of Barlaam the Calabrian", *MedSt* 44 (1982), 181-242· D. CASSIANO, *Barlaam Calabro: l'umana avventura di un Greco d'Occidente*, [Nuova Arberia, 4], Lungro 1994· A. FYRIGOS (ed.), *Barlaam Calabro: l'uomo, l'opera, il pensiero: atti del convegno internazionale, Reggio Calabria, Seminara, Gerace 10-12 dicembre 1999*, Roma 2001.

6. Για τη δράση και τη διδασκαλία του Γρηγορίου Ακινδύνου βλ. Β. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗΣ, «Άγνωστα αντιπαλαμικά συγγράμματα τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου», *Κληρονομία* 4 (1972), 285-302· J.S. NADAL, "La critique par Akindynos de l'herméneutique patristique de Palamas", *Istina* 19 (1974), 297-328· Angela HERO-CONSTANTINIDES, *The Letters of Gregory Akindynos*, Washington D.C. 1983· J.C. NADAL, *La résistance d'Akindynos à Grégoire Palamas*, vol. I-II, Leuven 2006.

7. Για τις φιλοσοφικές και θεολογικές αντιλήψεις του Νικηφόρου Γρηγορά βλ. ενδεικτικά R. GUILLAND, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926· H.V. BEYER, "Nikephoros Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten", *JÖB* 20 (1971), 171-188· PLP 2, λήμμα αρ. 4443 «Νικηφόρος Γρηγοράς», 234-237· E. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, "La notion de «kairicité» historique chez Nicéphore Grégoras", *Βυζαντινά* 4 (1972), 205-213· Δ. ΜΟΣΧΟΣ, *Πλατωνισμός ή Χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του αντιησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά (1293-1361)*, Αθήνα 1998· Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοουμένου στο Βυζάντιο του 14^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008.

8. Τη χειρόγραφη παράδοση και σύντομη περίληψη των εν λόγω ομιλιών παρουσιάζει ο Δ. ΓΟΝΗΣ, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Ἀθήναι 1980, 171-173, 181-194. Τὴν editio princeps των ομιλιών αυτών του πατριάρχου Καλλίστου Α', οι οποίες έως τώρα παραμένουν ανέκδοτες, ετοιμάζω κατά την περίοδο αυτήν και πολύ σύντομα θα την δημοσιεύσω.

Το έργο, όμως, στο οποίο αφιέρωσε όλες του τις δυνάμεις, ήταν η προάσπιση του ορθού δόγματος και η απόκρουση της δογματικής «εισβολής» που επεχείρησαν περί τα μέσα του 14^{ου} αιώνα οι εκπρόσωποι της παπικής Εκκλησίας με επίκεντρο τη Βασιλεύουσα. Για τον σκοπό αυτόν ο πατριάρχης Κάλλιστος ανέπτυξε έντονη συγγραφική δραστηριότητα και προσπάθησε στηριζόμενος στη Γραφή και στην πατερική γραμματεία να αποδείξει το αβάσιμο των απαιτήσεων του πάπα και την απόκλιση εκκείνου από τη διδασκαλία και τον λόγο του Χριστού⁹.

Ωστόσο, ο πατριάρχης Κάλλιστος Α' ουδέποτε αφοσιώθηκε αποκλειστικά στη μελέτη και στη συγγραφή, ούτε περιόρισε τη δράση και τη σκέψη του εντός των τειχών και του «αποστειρωμένου» περιβάλλοντος του πατριαρχικού μεγάρου, αλλά ούτε παρέμεινε εγκλωβισμένος στον στίβο της αναμέτρησης των δύο Εκκλησιών. Αντιθέτως, θεωρούσε ως απαραίτητο χρέος του την άμεση επαφή του με το ποίμνιό του και έθετε ως πρώτη προτεραιότητά του την ψυχολογική υποστήριξη του Χριστεπώννυμου πλήθους σε περιόδους δύσκολες και την καθοδήγηση των ευσεβών χριστιανών στην οδό της ηθικής εξύψωσης και της πνευματικής προόδου. Για τον λόγο αυτόν ο πατριάρχης Κάλλιστος πολλές φορές απευθύνθηκε προς το ποίμνιό του με πνεύμα πατρικής στοργής, προκειμένου να τους επισημάνει διαφόρους κινδύνους που σχετίζονταν με ζητήματα πρακτικά, ευκαιριακά ή ηθικής τάξης, τα οποία, εάν δεν αντιμετωπίζονταν σύμφωνα με τις επιταγές και το πνεύμα του θείου νόμου, μπορούσαν να πλήξουν ανεπανόρθωτα την ηθική τους συγκρότηση και να απειλήσουν την πνευματική τους σωτηρία. Στο πλαίσιο αυτό των ομιλιών ηθικοδιδασκτικού χαρακτήρα με σαφείς όμως πρακτικές προεκτάσεις στον καθημερινό βίο εντάσσεται και η ομιλία *Περί δανείου* που εκδίδεται εν συνεχεία.

9. Καρπός του αγώνα του να ανακόψει την επέλαση των παπικών στους κόλπους της Χριστεπώννυμης πολιτείας είναι πέντε ομιλίες *Κατά Λατίνων*. Σχετικά βλ. Κ. ΠΑΪΔΑΣ, *Ψευδοπροφήτες, μάγοι και αιρετικοί στο Βυζάντιο κατά τον 14^ο αιώνα*. Επτά ανέκδοτες ομιλίες του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α', Αθήνα 2011, 50-63, 158-401.

Δύο χειρόγραφοι κώδικες παραδίδουν την εν λόγω ομιλία. Ο πρώτος εξ αυτών, ο οποίος χρονολογείται στον δέκατο πέμπτο αιώνα¹⁰, είναι ο κώδικας της Μονής Χιλανδαρίου 8 (Athon. 229), ff. 316^r-319^r και ο δεύτερος είναι ο κώδικας της Μονής Παντελεήμονος 1074 (Athon. 6267), ff. 199^v-202^r του δεκάτου ενάτου αιώνας¹¹.

Αναφορικά με τη χειρόγραφη παράδοση του έργου του πατριάρχου Καλλίστου Α' θα πρέπει εξ αρχής να επισημανθεί ότι ο δεύτερος αυτός κώδικας (Παντελεήμονος 1074) οφείλει την ύπαρξή του στην επίμοχθη αντιγραφική εργασία του μοναχού της Μεγίστης Λαύρας Παύλου του καλλιγράφου, ο οποίος το έτος 1895 αντέγραψε με μέγιστη προσοχή και επιμέλεια τις ομιλίες του πατριάρχου Καλλίστου Α' που βρίσκονταν στον κώδικα Χιλανδαρίου 8 (Athon. 229). Ο μοναχός Παύλος στο βιβλιογραφικό σημείωμα του κώδικα Παντελεήμονος 1074 αποκαλύπτει *expressis verbis* την ταυτότητά του και την ιδιότητά του ως αντιγραφέως του κώδικα αυτού, χωρίς ωστόσο να μας προσφέρει καμία απολύτως πληροφορία για τον κώδικα που αποτέλεσε το πρότυπο της αντιγραφικής του εργασίας. Στο ζήτημα αυτό πειστική απάντηση έδωσε ο ακάματος και χαλκέντερος μελετητής των ελληνικών χειρογράφων του Αγίου Όρους Σπ. Λάμπρος, ο οποίος παρατήρησε εύστοχα ότι αναφορικά με τις ομιλίες του πατριάρχου Καλλίστου Α' πρότυπο για τη συγκρότηση του κώδικα Παντελεήμονος 1074 (Athon. 6267) αποτέλεσε ο κώδικας Χιλανδαρίου 8 (Athon. 229). Με βάση την πραγματικότητα αυτή καθίσταται προφανές ότι η σημασία του κώδικα Παντελεήμονος 1074 (Athon. 6267) για την έκδοση της ομιλίας *Περὶ δανείου* είναι μηδαμινή, λαμβανομένου υπόψη ότι το κείμενο της εν λόγω ομιλίας παραδίδεται σε άριστη κατάσταση, χωρίς φυσικές φθορές και χάσματα, από τον κώδικα Χιλανδαρίου 8 (Athon. 229)¹².

10. Τον εν λόγω κώδικα, ο οποίος στο υπόμνημα της παρούσας κριτικής έκδοσης συμβολίζεται με τον χαρακτήρα Η, περιγράφει ο Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1-2, ἐν Κανταβριγία τῆς Ἀγγλίας, 1895, 1900 (ἐπὶ του προκειμένου τ. 1, 28-29).

11. Ο κώδικας αυτός περιγράφεται από τον Σπ. ΛΑΜΠΡΟ, *ό.π.*, τ. 2, 428.

12. Θα πρέπει να δηλωθεί ότι λόγοι εκδοτικής μεθοδολογίας επέβαλαν σε

Όσον αφορά στη χρονολόγηση της εν λόγω ομιλίας εύκολα διαπιστώνεται ότι είναι ανέφικτος ο εντοπισμός ενδοκειμενικών στοιχείων τέτοιων που να μας επιτρέπουν τον ακριβή προσδιορισμό του χρόνου σύνταξης και εκφώνησής της. Επιπλέον, από τη μελέτη της ομιλίας δεν προκύπτουν πληροφορίες που θα μπορούσαν να αναδείξουν μία ακριβή σχέση αιτιότητας μεταξύ κάποιου συγκεκριμένου ιστορικού συμβάντος της εποχής του πατριάρχου Καλλίστου Α' και της σύνθεσης και εκφώνησης της συγκεκριμένης ομιλίας¹³.

Αναφορικά με το ιστορικό γίνεσθαι της εποχής, στην οποία ανήκει η εκδιδόμενη ομιλία, θα πρέπει να αναφερθεί ότι μεσούντος του 14^{ου} αιώνας, υπό το βάρος των αδιάκοπων εμφυλίων πολέμων και των επιδρομών των βαρβάρων, η οικονομική κατάσταση του βυζαντινού λαού στην περιοχή της Θεσσαλονίκης – κατά την περίοδο αυτή ήταν το σημαντικότερο ύστερα από την Κωνσταντινούπολη αστικό κέντρο της αυτοκρατορίας, του οποίου η οικονομία λειτουργούσε ως συγκοινωνούντα δοχεία με της πρωτεύουσας- αλλά και στη Βασιλεύουσα ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Η συγκυρία αυτή ευνόησε την εκδήλωση τάσεων αισχροκέρδειας εκ μέρους των οικονομικά ισχυρών, οι οποίοι εξελάμβαναν τη δραματική πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί ως ευκαιρία, για να αυξήσουν την προσωπική τους περιουσία δανείζοντας με υπερβολικό επιτόκιο όσους αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους. Το πρόβλημα του έντοκου δανεισμού είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε έγκριτοι νομομαθείς, όπως ο Νικηφόρος Χούμνος, ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και ο Ματθαίος Βλάσταρης, αλλά και άνθρωποι της διάνοησης, όπως ο Θωμάς Μάγιστρος, ο θεολόγος Νικόλαος Καβάσιλας και ο Δη-

κάποια σημεία της ομιλίας τη διατήρηση ορισμένων γραφών, ακριβώς όπως αυτές παραδίδονται στο χειρόγραφο (στ. 11: Διατοῦτο, στ. 49: κατανοῦν, στ. 92: Ὅπότάν τις).

13. Ο Γόνης αποφεύγει κάθε απόπειρα προσδιορισμού του χρόνου σύνταξης και εκφώνησης της ομιλίας. Σχετικά βλ. Δ. ΓΟΝΗΣ, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Ἀθῆναι 1980, 239.

μήτριος Κυδώνης, το στηλίτευσαν και προσπάθησαν μέσω του έργου τους να το καταστείλουν¹⁴.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι η Εκκλησία από πολύ ενωρίς ασχολήθηκε με το ζήτημα του δανεισμού και είχε κρατήσει αυστηρότατη στάση έναντι της πρακτικής απαίτησης τόκων εκ μέρους των δανειστών, πολύ περισσότερο δε όταν αυτοί ανήκαν στον ιερό κλήρο. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι ο ΜΔ' αποστολικός κανόνας προέβλεπε καθαίρεση των κληρικών, οι οποίοι είχαν δανείσει και επέμεναν να λάβουν τόκο από τον οφειλέτη τους¹⁵. Το ίδιο όριζαν και ο ΙΖ' κανόνας της Α' οικουμενικής Συνόδου (325)¹⁶ και ο Ι' κανόνας της Πενθέκτης Συνόδου (691-692)¹⁷. Επίσης, στον Ε' κανόνα της Συνόδου της Καρθαγένης (419) η πράξη του δανεισμού με σκοπό την απαίτηση τόκου χαρακτηρίζεται ως απαράδεκτη απληστία εκ μέρους του κληρικού¹⁸, ενώ με τον ΙΣ' κανόνα της ίδιας Συνόδου ορίζεται ότι ο κληρικός που δανείζει χρήματα ή είδος θα πρέπει να λαμβάνει από τον οφειλέτη του ακριβώς ό,τι του δάνεισε και τίποτα περισσότερο¹⁹. Μόνο στην περίπτωση που ο πιστωτής ήταν λαϊκός, η Εκκλησία του επέτρεπε την απαίτηση των νόμιμων τόκων από τον οφειλέτη του²⁰.

Επιστρέφοντας στο ιστορικό γίγνεσθαι του 14^{ου} αιώνας, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Νικόλαος Καβάσιλας συνέγραψε

14. Σχετικά βλ. Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, «Το θεολογικό και εκκλησιαστικό κλίμα της Θεσσαλονίκης κατά τον 14^ο αιώνα και το κίνημα των ζηλωτών», *Πρακτικά ΚΔ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Χριστιανική Θεσσαλονίκη»*, Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 2010, 7-9 (υπό έκδοση, επί του παρόντος η μελέτη είναι προσβάσιμη στον ιστότοπο του συντάκτη της users.auth.gr/martzelo/index.files/docs/114.doc). ANGELIKI LAIOU-CÉCILE MORRISSON, *Η Βυζαντινή Οικονομία* (μτφ. Δ. Κυρίτης), Αθήνα 2011, 318-319.

15. Σχετικά βλ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων*, τ. Β', Ἀθήνησιν 1852, 59-60.

16. Σχετικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ό.π.*, 151-154.

17. Σχετικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ό.π.*, 328.

18. Σχετικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ό.π.*, τ. Γ', Ἀθήνησιν 1853, 306-309.

19. Σχετικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ό.π.*, 342-351.

20. Σχετικά βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *ό.π.*, τ. Δ', Ἀθήνησιν 1854, 451-452.

έναν εμπνευσμένο λόγο *Κατὰ τοκιζόντων*²¹ και έναν άλλον εξαίρετο λόγο με αποδέκτη την Άννα Παλαιολογίνα υπό τον τίτλο *Περί τόκου*²², με τους οποίους επέκρινε δριμύτατα την πρακτική της απαίτησης τόκων εκ μέρους των δανειστών και στρεφόταν ακόμα και εναντίον των σχετικών διατάξεων που στο πλαίσιο του νόμου επέτρεπαν τον έντοκο δανεισμό²³. Χαρακτηριστικό των διαστάσεων που είχε λάβει το πρόβλημα της απαίτησης υψηλών τόκων εκ μέρους των δανειστών κατά τον 14^ο αιώνα είναι το γεγονός ότι ακόμα και ο πολύς Γρηγόριος Παλαμάς αισθάνθηκε την ανάγκη να καυτηριάσει την πρακτική του έντοκου δανεισμού, η οποία οδηγούσε σε απόγνωση τις οικονομικά ασθενείς ομάδες του πληθυσμού²⁴.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο πατριάρχης Κάλλιστος Α' συνέθεσε την ομιλία *Περί δανείου* σε κάποια χρονική στιγμή της πατριαρχίας του, προκειμένου ως πνευματικός ποιμήν του Χριστεπώννυμου λαού να τοποθετηθεί και εκείνος σε ένα σοβαρότατο πρόβλημα που είχε ανακύψει και προκαλούσε ισχυρούς κλυδωνισμούς, καθώς αντανακλούσε τη δυσάρεστη πραγματικότητα στον τομέα της παραγωγής, του εμπορίου και της οικονομίας και, ταυτοχρόνως, επιδρούσε στην εύρυθμη λειτουργία των μηχανισμών αυτών, στην κοινωνική συνοχή και, πιθανότατα, στην ειρηνική έννομη τάξη²⁵. Η απου-

21. Ν. ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Λόγος κατὰ τοκιζόντων*, PG 150, 728A–749B.

22. Ν. ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Περί τόκου*, έκδ. R. GUILLAND, "Le traité inédit «Sur l'usure» de Nicolas Cabasilas", στον τόμο: Γ. Ρ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήναι 1935, 269-277.

23. Για μία αναλυτική παρουσίαση των διατάξεων του βυζαντινού δικαίου αναφορικά με τον έντοκο δανεισμό βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΣ, «Οί τόκοι στό βυζαντινό δίκαιο», στο συλλογικό έργο: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου. Από τόν 7^ο ἕως τόν 15^ο αἰώνα*, τ. 3, Αθήνα 2006, 297-308.

24. Σχετικά βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Όμιλία 39, Πηθεῖσα ἐν λιτῇ, γενομένη διὰ τὴν ἀήθη καὶ ἀθρόαν τοῦ θανάτου τηρικαῦτα πληγὴν*, PG 151, 489D–492A.

25. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν εντοπίζονται άμεσες επιδράσεις μετὰξὺ της ομιλίας του πατριάρχου Καλλίστου και των ομιλιών του Νικολάου Καβάσιλα, του Γρηγορίου Παλαμά και των άλλων στοχαστών που αναφέρθηκαν στο ζήτημα του έντοκου δανεισμού και στις κοινωνικές-οικονομικές του επιπτώσεις. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στις διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες (θεολογικής ή νομικής υφής), βάσει των οποίων καθένας εξ αυτών τοπο-

σία ρευστότητας στη χρηματοοικονομική ζωή της αυτοκρατορίας επέφερε δυσμενείς επιπτώσεις στην καθημερινότητα των πολιτών, οι οποίοι στο πλαίσιο της νομισματικής οικονομίας αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους²⁶. Ταυτοχρόνως, η έλλειψη χρήματος ανέκοπτε τη διαδικασία του εμπορίου και η εμπορική αυτή κάμψη με τη σειρά της υπονόμει την πρωτογενή και δευτερογενή παραγωγή. Φυσική συνέπεια μιας τέτοιας κατάστασης ήταν, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η ανάσχεση της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία υπέσκαπτε την κοινωνική συνοχή, καθώς οι πολίτες στρέφονταν ο ένας κατά του άλλου, και κλόνιζε τη σχέση του πολίτη με το κράτος, αφού άνθρωποι τιμωρούνταν σκληρά στη λογική μιας αμφισβητήσιμης διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης.

Από απόψεως περιεχομένου ο πατριάρχης Κάλλιστος αρύεται από τη Γραφή και από την πατερική γραμματεία²⁷, προκειμένου με τρόπο νηφάλιο να καταστήσει σαφές στο ακροατήριό του ότι η πράξη του δανεισμού πρέπει να εκλαμβάνεται εκ μέρους του δανειστή ως έκφραση συμπάθειας και αλληλεγγύης προς τον αναξιοπαθόντα συνάνθρωπό του και όχι ως ευκαιρία αισχροκέρδειας. Με βάση αυτήν την αρχή είναι ηθικά επίμεμπτη η απαίτηση τόκου εκ μέρους του δανειστή, καθώς έτσι αίρεται η όποια έννοια φιλανθρωπίας και τεκμηριώνεται η πρόθεση του ιδίου οφέλους εκ μέρους του δανειστή, ο οποίος εκμεταλλεύεται

θετείται επί του συγκεκριμένου προβλήματος.

26. Η βιβλιογραφία που αφορά στις διάφορες πτυχές της οικονομίας του Βυζαντίου είναι αχανής και εμπλουτίζεται διαρκώς. Για μία πολύ γενική θεώρηση βλ. Α. HARVEY, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200* (μτφ. Έλενη Σταμπόγλη), Αθήνα 1997· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, τ. 1-3, Αθήνα 2006· ΑΝΓΕΛΙΚΗ ΛΑΙΟΥ-CÉCILE MORRISSON, *Η Βυζαντινή Οικονομία* (μτφ. Δ. Κυρίτσης), Αθήνα 2011.

27. Η προτίμηση εκ μέρους του πατριάρχου Καλλίστου Α' της σοφίας της Γραφής και των πατέρων της Εκκλησίας έναντι της κοσμικής σοφίας και του στοχασμού των Ελλήνων φιλοσόφων συνιστά συνειδητή επιλογή και χαρακτηρίζει το σύνολο του συγγραφικού έργου του. Σχετικά βλ. Κ. ΠΑΪΔΑΣ, *Ψευδοπροφήτες, μάγοι και αιρετικοί στο Βυζάντιο κατά τον 14^ο αιώνα. Επτά ανέκδοτες ομιλίες του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α'*, [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας, 6], Αθήνα 2011, 66-67.

τη δεινή θέση του δανειζόμενου, για να αξιώσει εξ αρχής ένα κέρδος δυσανάλογο και υπερβολικό.

Κατά τον Κάλλιστο το έλλειμμα ηθικής του δανειστή διαφάνεται περίτρανα, όταν αυτός προσάγει σε δίκη και εν συνεχεία οδηγεί στη φυλακή τον οφειλέτη του εξαιτίας της αδυναμίας εκείνου να ανταποκριθεί στις, ανειλημμένες μεν πλην παράλογες, οικονομικές του υποχρεώσεις. Ο πατριάρχης διατυπώνει την άποψη ότι ο δανεισμός πρέπει να αποσκοπεί αποκλειστικά και μόνο στην υποστήριξη όσων βρίσκονται σε δεινή θέση και επ' ουδενί θα πρέπει να καταπίπτει σε ευκαιρία υπερκέρδους του πιστωτή μέσω της απαίτησης τόκων. Εν κατακλείδι, ο πατριάρχης διατυπώνει την άποψη ότι, όταν ο πιστωτής κινεί νομικές διαδικασίες εις βάρος του οφειλέτη του που αδυνατεί να του καταβάλει τους υπέρογκους τόκους και του στερεί την ατομική ελευθερία κινούμενος από μία ευτελή εκδικητική διάθεση απέναντί του²⁸, αυτό είναι πέραν πάσης λογικής, συνιστά βαρύτατο ηθικό ατόπημα και κυρίως παραβιάζει κατάφωρα την εντολή του Χριστού.

Όμιλία περί δανείου

1. (f. 316) Πολυτρόπως, αγαπητοὶ ἀδελφοί, πραγματευόμενος ὁ Θεὸς λόγος τὴν σωτηρίαν ἡμῶν πάντα ἡμῖν τὰ συντείνοντα εἰς ψυχικὴν προκοπὴν καὶ ὠφέλειαν διαφερόντως ὑπέδειξε φιλανθρωπῶς. Καὶ τὰ μὲν διὰ τῶν
- 5 προφητῶν πρότερον ὑπεσημήνατο τὰ περὶ εὐποίας καὶ ἰλαρότητος, καθά φησιν, ὅλην τὴν ἡμέραν ἐλεεῖ καὶ δανεῖζει ὁ δίκαιος· τὰ δὲ διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐκδηλότερον ἀπεφήνατο, ὡς τὸ παντὶ τῶ αἰτοῦντι σε δίδου καὶ τὸν θέ-

28. Η ερμηνεία της προσαγωγῆς σε δίκη και της φυλάκισης του οφειλέτη ως πράξης εκδίκησης προκύπτει από το γεγονός ότι ο έγκλειστος πλέον οφειλέτης τίθεται αναγκαστικά εκτός της οικονομικής ζωῆς και της παραγωγικῆς διαδικασίας και, ως εκ τούτου, δεν θα μπορέσει ποτέ να αποπληρώσει την οφειλή του στον δανειστή, αλλά ούτε και να συμβάλει θετικά στην οικονομική ζωή του κράτους. Υπ' αυτήν την έννοια προκύπτει ότι η φυλάκιση του οφειλέτη συνιστά αντικοινωνική συμπεριφορά εκ μέρους του δανειστή.

- λοντα ἀπὸ σοῦ δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῆς· καὶ πάλιν
 10 ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανεῖζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες.
 Διατοῦτο μέγα μοι δοκεῖ τὸ δανεῖζειν μετὰ συντηρήσεως
 καὶ φόβου Θεοῦ τῷ πλησίῳ. Οὐδὲν γὰρ, οἶμαι, κρεῖττον
 καθέστηκε τοῦ δανεῖζειν καὶ ἀγαθοποιεῖν καὶ μηδὲν
 ἀπελπίζειν, ὡς ὁ τοῦ Κυρίου διακελεύεται νόμος. Τὸ οὖν
 15 δανεῖζειν καὶ μηδὲν ἀπελπίζειν κοινὸν ἡμῖν ἐστὶ τοῖς
 χριστιανοῖς παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἐπάγγελμα. Ἐξαιρέτως
 δὲ πρὸς τοὺς σκληροὺς καὶ φιλαργύρους καὶ ἥκιστα πει-
 θομένους τὸν λόγον, ἐπειδὴ καὶ τὰ μέγιστα πάσχουσιν
 καὶ πραγματεύονται οἱ δανεισταὶ τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸ μὴ
 20 ἐκπεσεῖν, ὡς μὴ ὠφέλε, τῆς πικρᾶς τοῦ τόκου ὀφειλῆς,
 προσέθηκε τὸ μηδὲν ἀπελπίζετε εἰς ἀναψυχὴν τούτων,
 ἵνα διὰ τῆς τοιαύτης ἐλπίδος καὶ τῆς ἐπαγγελίας τῆς
 αἰωνίου ζωῆς δανεῖζωσι τῷ ἰ(φ. 316^v) πλησίῳ μηδὲν
 ἀπελπίζοντες.
- 25 **2.** Εἰ γὰρ καὶ ἐνταῦθα, ἀγαπητοί, μὴ λάβοιμεν τοὺς
 τόκους τοῦ δανείου, ἀλλ' οὖν ἐκεῖθεν ληψόμεθα
 ἑκατονταπλασίονας τοὺς μισθοὺς. Καὶ μὴ ἀπελπίζετε τὸ
 δανεῖζειν τοῖς ὁμοφύλοις, ἐπεὶ καὶ παντὶ τῷ αἰτοῦντι σε,
 φησὶν ὁ Κύριος, δίδου καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανείσα-
 30 σθαι μὴ ἀποστραφῆς. Οὕτω γὰρ καὶ ὁ θεῖος νόμος διαγο-
 ρεῦει τῷ ἀδελφῷ σου δανιεῖς, τουτέστι τῷ ὁμοφύλῳ·
 ἀλλοτρίῳ δὲ οὐκ ἐκδανειεῖς, δηλαδὴ τῷ ἀνόμῳ. Ἡ δὲ πα-
 ροιμία φησὶν ὁ ποιῶν ἔλεος δανιεῖ τῷ πλησίῳ αὐτοῦ· καὶ
 πάλιν δάνεισον τῷ πλησίῳ ἐν καιρῷ χρείας αὐτοῦ. Ὡς γὰρ
 35 ἐκεῖ οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου ἀλλὰ μόνῳ τῷ
 ἀλλοφύλῳ, οὕτω πάλιν καὶ ἐνταῦθα δανιεῖς τῷ πλησίῳ
 καὶ ὁμοφύλῳ ὅλην τὴν ἡμέραν, τουτέστιν τὸν ἅπαντα
 χρόνον τῆς παρουσίας ζωῆς. Καὶ οὐ μόνον δανεῖζειν,
 ἀλλὰ καὶ ἐλεεῖν παραινεῖ τοὺς δικαίους ὁ θειότατος ἐν
 40 βασιλεῦσι Δαυίδ. Τὸ δὲ δανεῖζειν εἶτα καὶ εἰς φυλακὴν
 καὶ δεσμωτήριον ἔλκειν τοὺς δανειζομένους ἔξω παντά-
 πασι τῆς διαταγῆς τοῦ θείου νόμου καθέστηκε καὶ οὐδὲν
 ὄφελος ἐκ τούτου ὑμῖν ἐπιγίνεται. Ὡς γὰρ ἀλλαχοῦ φησι
 45 καὶ κρεῖσσον μὴ εὐξασθαι ἢ εὐξαμένῳ καὶ μὴ ἀποδοῦναι, οὕτω
 καὶ κρεῖσσον ἂν μὴ δανεῖσαι ἢ δανεῖσαι τινὶ καὶ καθέλ-

κειν τοῦτον ἢ (f. 317) εἰς δεσμωτήριον διὰ τῆς χρεωκοπί-
ας ἐκτραχηλίζειν τὸν δείλαιον.

3. Ὁ γὰρ δανεῖζων καὶ μὴ ἀπελπίζων διὰ τὸ ἔχειν
κατανοῦν τὸν οὐράνιον μισθαποδότην οὐκ ἂν
50 ἀστοχήσειέ ποτε τοῦ προσήκοντος, ἐπεὶ διπλοῦς ὁ μι-
σθός. Οὐδὲ γὰρ ἀνθρώπου δέχεται ἐγγύην, ἀλλ' αὐτὸν
τὸν Θεὸν λαμβάνει συλλήπτορα. Φησὶ γὰρ δανεῖζετε
μηδὲν ἀπελπίζοντες καὶ ἔστιν ὁ μισθός ὑμῶν πολὺς ἐν
τοῖς οὐρανοῖς. Τὸ γὰρ μηδὲν ἀπελπίζοντες πολλαχῶς
55 νοήσεις, ἀγαπητέ. Ὡσπερ γὰρ τὸ ἐν ἄλλοις πταίομεν καὶ
ἐν ἄλλοις ἀπολαμβάνομεν, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐν ἄλλοις
μὲν δανεῖζομεν καὶ ἐν ἄλλοις κερδαίνομεν. Οἶον
ἀπέτυχες τῶν τόκων τοῦ δανείου ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ κεφα-
λαίου ἐστέρησαι; Ἐν ἄλλοις εὐρήσεις πλουσίως καὶ
60 δαψιλῶς, εἴπερ οὐκ ἀπελπίσεις κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου φω-
νήν. Εἰ δὲ καὶ κατὰ τὸ διπλάσιον, μᾶλλον δὲ πολλαπλά-
σιον, οὐ παρέξει σοι τὸ ἀργύριον, ἀλλ' ἐκεῖθεν
ὑπερπλουτήσεις δαψιλῶς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἐπειδὴ
ἀφθόνους παρέχει τὰς ἀμοιβάς. Τὸ δὲ εἰς κριτήρια ἔλκειν
65 τινὰ καὶ εἰς δεσμὰ περιτιθέναι καὶ ἀφειδῶς ἐπιπίπτειν
τῷ τὸ δάνειον λαβόντι δυστυχῶς πόσης ἀνοίας ἔστι καὶ
εἰς ποίαν παραλύτησιν καὶ ὀργὴν κινεῖ τὸν Θεὸν παντί
που δῆλον. Κἂν ἡμεῖς μὴ λέγωμεν, καὶ ἐξ ἐκείνου πάντες
κιχρώμεθα καὶ οὐδὲν ἔστι παρ' ἡμῖν, οὐδέν, ἢ (f. 317^v) ὃ
70 οὐ παρ' αὐτοῦ ἐλάβομεν. Γυμνοὶ γὰρ ἐξήλθομεν ἐκ κοι-
λίας μητρός, γυμνοὶ καὶ ἀπελευσόμεθα.

4. Ἐνθὲν τοι μὴ ἀδικῶμεν τοὺς φίλους καὶ συγγενεῖς,
ἵνα μὴ ὡς φονεῖς καὶ πλεονέκται κριθῶμεν. Εἰ δὲ καὶ
βούλεσθε μαθεῖν σαφεστέραν τὴν ἀλήθειαν, ἀκούσατε
75 τί φησι Ζαχαρίας ὁ προφήτης· Κρίμα δίκαιον κρίνατε καὶ
ἔλεος καὶ οἰκτιρμὸν ποιεῖτε ἕκαστος πρὸς τὸν ἀδελφὸν
αὐτοῦ· ὁ δὲ Ἰωάννης καὶ ἐπιστήθιος· Ὅς ἂν ἔχη τὸν βίον
τοῦ κόσμου καὶ θεωρῇ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ χρεῖαν ἔχοντα
καὶ κλείση τὰ σπλάχνα αὐτοῦ, πῶς ἢ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ
80 μενεῖ ἐν αὐτῷ; Ὁ γὰρ ἁμαρτωλὸς δανεῖζεται καὶ οὐκ
ἀποτίσει, ὁ δὲ δίκαιος οἰκτεῖρει καὶ δίδωσι.

5. Χρὴ οὖν εἰδέναι ἡμᾶς, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, τὸν

σκοπὸν τῆς θεΐας γραφῆς, ὅτι τὸ δανεῖσαι ἀντὶ τοῦ ἐλεῆσαι τὸν πλησίον προστέτακται, οὐ μὴν φειδωλῶς, 85 ὡς ἂν εἴποιμι, καὶ ἀνελευθέρως ἢ καὶ ἀπανθρώπως, καθά φησι ὁ μέγας τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος Παῦλος, ὁ μεταδιδούς ἐν ἀπλότητι καὶ ὁ ἐλεῶν ἐν ἰλαρότητι. Καὶ τοίνυν, φύγωμεν τοῦτον τὸν διπλοῦν ὄλεθρον. Οὐδὲ γὰρ μόνον ψυχὰς ἀπόλλυσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ σώματα κα- 90 τεσθίει καὶ καταδαπανᾷ ἐκπεσόντος τοῦ δανείου καὶ τοῦ πικροῦ τόκου τὸ τῆς φιλαργυρίας κάκιστον πάθος, ἐμπυρίζον καὶ κατακαῖον. Ὅπότεν τις διὰ τὸν λέγοντα μηδὲν ἀπελπίζητε δέξεται τὴν στέρησιν ταύτην ἰλαρῶς || (f. 318) καὶ ἠπίως, οὐ μόνον οὐδὲν ζημιοῦται, ἀλλὰ καὶ ὡς 95 δάνειον ἀγαθὸν δέχεται παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐλεημοσύνην ἀρίστην κρίνεται παρ' αὐτοῦ, εἰ καὶ ἄκοντι τούτῳ προσγίνεται καὶ ἀμοιβὰς ἐντεῦθεν λαμβάνει πολλαπλασίους.

6. Τοῦτο καὶ αὐτὸς ὑπισχνοῦμαι τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν 100 φίλοις καὶ ἀδελφοῖς. Ἀψευδῆς γὰρ ὁ εἰπὼν ποιήσατε φίλους ἐκ τοῦ μαμωνᾶ τῆς ἀδικίας, <ἴνα, ὅταν> ἐκπέσητε, προσδέξωνται ἡμᾶς εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς. Εἶδες πῶς πολυτρόπως ὁ θεῖος λόγος πραγματεύεται τὴν ἡμῶν σωτηρίαν. Οὐ βούλεται γὰρ τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ. 105 Ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀλλοτρίων προτρέπεται ἡμᾶς ἐργάζεσθαι τὴν σωτηρίαν ἡμῶν, καθάπερ καὶ ὁ Ζακχαῖος ἐκεῖνος ὑπισχνούμενος δοῦναι οὐ μόνον τὰ οἰκεία, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἀλλότρια καὶ φανερῶς ἀκούει παρὰ τοῦ Κυριακοῦ στόματος τὸ σήμερον ἐν τῷ οἴκῳ σου 110 δεῖ με μείναι. Εἶδες τὸν πρόην τελώνην ἐκεῖνον καὶ τὸν ἄδικον ἄνθρωπον, πῶς ἐξάπινα δοχεῖον γέγονε Θεοῦ καὶ κατοικητήριον τῆς ἐλεημοσύνης καὶ εὐποιίας προηγησάμενος. Διὰ τοῦτο οὐ βούλεται τὸν ἡμέτερον θάνατον, ἀλλὰ τοῖς μὲν δι' οἰκείων πόνων καὶ κόπων ἔλκει πρὸς 115 ἑαυτόν, τοῖς δὲ καὶ διὰ τῶν ἀλλοτρίων πάντα φιλανθρώπως οἰκονομῶν καὶ πραγματευόμενος τῇ ἀνυπερβλήτῳ αὐτοῦ ἀγαθότητι || (f. 318^v).

7. Καὶ τοίνυν παύσασθε, παρακαλῶ, ταύτης τῆς παραλόγου ὀρμῆς καὶ τῆς τοῦ τόκου δεινῆς ἀπαιτήσεως,

- 120 ἐπεὶ τὸ μὲν δανείζειν καὶ ἐλεεῖν τοῖς πτωχοῖς βασιλείας
ἡμῖν ἀθάνου πρόξενος γίνεται, τὸ δὲ εἰς κριτήρια τού-
τους καθέλκειν καὶ εἰς δεσμὰ περικλείειν πολλῆς κατα-
κρίσεώς ἐστι. Καί, ἵνα μὴ τοῦτο πάθοιτε, ὅπερ
ἀπεύχομαι, ἀπόστητε τελείως τούτου τοῦ ὀλισθήματος.
- 125 Βούλει τινὰ ἐλεῆσαι; Ἐλέησον τὸν σὸν δανειστήν. Οὗτος
γὰρ χείρων πένητος καὶ προσαίτου καθίσταται. Ὁ μὲν
γὰρ πένης ῥαδίως ἂν πορίσῃται ἐντυγχάνων
ἀνευθριάστως τοῖς ἐλεοῦσι τὸν ἐφήμερον ἄρτον,
ἐκεῖνος δὲ μέσον τῆς οἰκίας αὐτοῦ ἐμπυρίζεται καὶ συνέ-
130 χεται πάντοθεν καὶ φροντίσι περιαντλεῖται καὶ μερίμναις
δειναῖς, πῶς διαθρέψῃ τοὺς παῖδας καὶ τὴν γυναῖκα
ἐκτηκομένους λιμῶ. Ὁ δὲ μαθὼν καὶ αὐτὸς ὑποκλάσεις
καὶ τοῦ τόνου μικρὸν μεταλαβὼν πρὸς τὸ συμπαθὲς τὸν
λογισμὸν κατελεήσεις τὰ μέγιστα, διὰ τε τὴν ἔνδειαν καὶ
135 τὸ τῆς φύσεως συγγενὲς καὶ τῶν δεσμῶν ἐλευθερώσεις
καὶ τῆς φρουρᾶς. Κάντεῦθεν καὶ τῆς μακαρίας ἐκείνης
φωνῆς ἐπιτύχοις, τῆς ἐν φυλακῇ ἡμῶν καὶ ἤλθετε πρὸς
με· ἐπέινασα νῦν καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, καὶ διὰ ταῦτα
χαριζομένης τὰ μέλλοντα ἐκεῖνα καὶ ἄφραστα, ἃ
140 ἤτοιμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ὅλη προθυμία ψυχῆς αὐτὸν
ἀγαπήσασιν. Ὡν γένοιτο καὶ ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ
φιλανθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα
καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ
καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας
145 τῶν αἰώνων ἀμήν.

APPARATUS CRITICUS

18. an τῷ λόγῳ scribendum? 26. ληψώμεθα H 32. ἐκδανιεῖς H
33. δανιεῖ H 46. an καὶ ante διὰ addendum? || χρεοκοπίας H 60.
ἀπελπίσης H 68. ὑμεῖς H 77. ἔχοι H 79. an σπλάγχνα scriben-
dum? 101. ἵνα, ὅταν ante ἐκπέσητε addidi: cf. *Luc.*, 16,9,3 102.
Προσδέξονται H 105. ὑμᾶς H 121. an ἀθανοῦς scribendum? 123.
πάθοιμεν H 132. ὑποκλάσεις p. corr. 133. an μεταβαλὼν scriben-
dum? 134. κατελεήσεις p. corr. 135. τὸν δεσμὸν H

APPARATUS FONTIUM

6-7. ἐλεεῖ-δανείζει: cf. *Ps.*, 36,26,1 8. παντὶ-δίδου: *Matt.*, 5,42,1· *Luc.*, 6,30,1-2· cf. *Joh. Damasc., Vita Barlaam et Joasaph*, Woodward-Mattingly 154, 2 8-9. τὸν θέλοντα-ἀποστραφῆς: *Matt.*, 5,42,2· cf. *Joh. Damasc., Vita Barlaam et Joasaph*, Woodward-Mattingly 154, 3 10. ἀγαθοποιεῖτε-ἀπελπίζοντες: *Luc.*, 6,35,2 13-14. δανείζειν-ἀπελπίζειν: cf. *Luc.*, 6, 35,2 14-15. Τὸ οὖν-ἀπελπίζειν: cf. *Luc.*, 6,35,2 21. μηδὲν ἀπελπίζετε: cf. *Luc.*, 6,35,2 23-24. μηδὲν ἀπελπίζοντες: *Luc.*, 6,35,2 28-29. παντὶ-δίδου: *Matt.*, 5,42,1· *Luc.*, 6,30,1-2 29-30. τὸν θέλοντα-ἀποστραφῆς: *Matt.*, 5,42,2· cf. *Joh. Damasc., Vita Barlaam et Joasaph*, Woodward-Mattingly 154, 3 31-32. τῷ ἀδελφῷ-τῷ ἀνόμῳ: cf. *Deut.*, 23,20,1-23,21,4 33-34. ὁ ποιῶν-αὐτοῦ: *Eccl.*, 29,1,1 34. δάνεισον-αὐτοῦ: *Eccl.*, 29,2,1 35-36. οὐκ ἐκτοκιεῖς-ἀλλοφύλῳ: cf. *Deut.*, 23,20,1-23,21,4 36. δανειεῖς τῷ πλησίῳ: cf. *Joh. Damasc., Sacra Parallela*, P.G 95, 1365A 38-40. Καὶ οὐ-Δαυὶδ: cf. *Ps.*, 36,26,1 40-41. εἰς φυλακὴν καὶ δεσμωτήριον: cf. *Gen.*, 40,3,2 44. κρεῖσσον-ἀποδοῦναι: cf. *Eccl.*, 5,4,1-2 48-49. διὰ τὸ μισθαποδότην: cf. *Joh. Chrys., In Epistulam ad Hebraeos*, P.G 63, 158, 3,1-3 51. ἀνθρώπου-ἐγγύην: cf. *Prov.*, 22,26,1 52. τὸν Θεὸν-συλλήπτορα: cf. *Joh. Damasc., Commentarii in Epistulas Pauli*, P.G 95, 921A 52-54. δανείζετε-οὐρανοῖς: cf. *Luc.*, 6,35,2-3 54. μηδὲν ἀπελπίζοντες: *Luc.*, 6,35,2 70-71. Γυμνοὶ-ἀπελευσόμεθα: cf. *Iob*, 1,21,1-2 72. τοὺς φίλους καὶ συγγενεῖς: cf. *Machab.*, 5,44,2 75-77. Κρίμα-αὐτοῦ: *Zach.*, 7,9,2-3 77-80. Ὅς-αὐτῷ: *I Joh.*, 3,17,1-3 80-81. Ὁ γὰρ-δίδωσι: cf. *Ps.*, 36,21,1-2 86-87. ὁ μεταδιδούς ἐν ἀπλότητι: *Rom.*, 12,8,2 87. ὁ ἐλεῶν ἐν ἰλαρότητι: *Rom.*, 12,8,3 93. μηδὲν ἀπελπίζητε: cf. *Luc.*, 6,35,2 97-98. ἀμοιβὰς-πολλαπλασίου: cf. *Greg. Nyss., Contra Usurarios*, Gebhardt, 9, 199, 20-24 100-102. ποιήσατε- σκηνάς: cf. *Luc.*, 16,9,2-4 104. τὸν θάνατον-ἀμαρτωλοῦ: cf. *Ps.*, 16,2,1-2 109-110. σήμερον-μεῖναι: *Luc.*, 19,5,3 112. κατοικητήριον: cf. *Eph.*, 2,22,2 114. πόνων καὶ κόπων: cf. *Habac.*, 1,3,1-2 126. πένητος καὶ προσαίτου: cf. *Joh. Chrys., De Lazaro*, P.G 48, 1039, 8,32-33 130-131. φροντίσι-διαθρέψη: cf. *Ps.*, 54, 32,1 137-138. ἐν φυλακῇ-πρὸς με: *Matt.*, 25,36,2 138. ἐπέινασα-φαγεῖν: *Matt.*, 25,35,1-2 139-141. ἃ ἠτοίμασεν-ἀγαπήσασι: cf. *I Cor.*, 2,9,5

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ*

Η αλλοίωση του μητροπολιτικού συστήματος διοικήσεως της Εκκλησίας Κρήτης (1962-1967)

I. Η μακραίωνη λειτουργία της Επαρχιακής Συνόδου Κρήτης

Γνωρίζουμε ότι δύο είναι τα θεμελιώδη νομοκανονικά χαρακτηριστικά της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κρήτης: αφενός, ο χαρακτήρας της ως 'ημιαυτόνομης' τοπικής Εκκλησίας με 'κανονική εξάρτηση' από το Οικουμενικό Πατριαρχείο,¹ και αφετέρου η λειτουργία στη μεγαλύτερη επαρχιακή συνόδου, από την πρωτοβυζαντινή ήδη περίοδο μέχρι τις ημέρες μας.

Η Εκκλησία της Κρήτης υπήρξε από τις πρώτες που ίδρυσε ο Απόστολος Παύλος, όταν το φθινόπωρο του έτους 60 το πλοίο που τον μετέφερε δέσμιο προς τη Ρώμη προσόρμισε στην Κρήτη, «εις τόπον καλούμενον Καλούς Λιμένας».² Για δεύτερη φορά ο Παύλος ήρθε στην Κρήτη κατά την τέταρτη αποστολική του περιοδεία (63/64), μαζί με τον μαθητή του Τίτο, στον οποίο και ανέθεσε τη διοργάνωση της Κρητικής Εκκλησίας.³ Έκτοτε, ο Τίτος θεωρείται ως ο πρώτος επίσκοπος του νησιού, με πιθανή έδρα τη Γόρτυνα, μητροπολιτικό κέντρο

* Λέκτωρ στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Σύμφωνα με τις διατάξεις του Καταστατικού της Νόμου (Ν. 4149/1961), τον οποίο βλ. σε: Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ-Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Θρησκευτική Νομοθεσία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, 1351-1406. Για το περιεχόμενο του νομοκανονικού πλαισίου σχέσεων και αναφοράς μεταξύ των δύο Εκκλησιών, βλ. αναλυτικά Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης: Θεσμοί και διοικητική οργάνωση κατά τον Καταστατικό της Νόμο (Ν. 4149/1961)*, (διδακτορική διατριβή), Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου, Χανιά 2001.

2. Πράξ. κζ', 7-16· Εμμ. ΠΕΤΡΑΚΙΣ, «Ο Απόστολος Παύλος και η ίδρυσις της Εκκλησίας εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1963) 309-314.

3. «Τούτου χάριν κατέλιπόν σε εν Κρήτη, ίνα τα λείποντα επιδιορθώση, και καταστήσης κατά πόλιν πρεσβυτέρους, ως εγώ σοι διεταξάμην», Τίτ. 1, 5. Για τον Τίτο βλ. ειδικότερα Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Οι ορθόδοξοι προκαθήμενοι της Αποστολικής Εκκλησίας Κρήτης», *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989) 8.

της Κρήτης την περίοδο εκείνη.

Μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα, η Εκκλησία Κρήτης ήταν - όπως άλλες τότε οι τοπικές Εκκλησίες - αυτοκέφαλη.⁴ Συγκροτούσε ιδιαίτερη μητρόπολη με περισσότερες επισκοπές, αυτοδιοικούμενη από την επαρχιακή της σύνοδο,⁵ υπό την προεδρία του 'πρώτου' της μητροπολίτη Γορτύνης. Κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο (961-1204) η μητρόπολη μεταφέρθηκε στο Χάνδακα⁶ αλλά ο μητροπολίτης Κρήτης διατήρησε τον τίτλο του 'Γορτύνης'. Στα τακτικά των Ιωάννη Τσιμισκή (972-976) και Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118) ο μητροπολίτης Γορτύνης κατέχει την 30ή θέση με 11 επισκοπές, ενώ την ίδια θέση, με δέκα επισκοπές, καταλαμβάνει και στο τακτικό του Νείλου Δοξαπατρή (1143).

Θεμέλιο του σύγχρονου καθεστώτος της Εκκλησίας Κρήτης αποτελεί η Σύμβαση που υπέγραψαν στα Χανιά στις 4.8.1900 ο μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης, ως εκπρόσωπος τού Οικουμενικού Πατριαρχείου, και ο Σύμβουλος (Υπουργός) Δικαιοσύνης της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας Ελευθέριος Βενιζέλος.⁷ Βάσει της Συμβάσεως, η Εκκλησία της Κρήτης αναγνωριζόταν ως «ελευθέρα», δηλαδή κατ' ουσίαν ως αυτόνομη.⁸ Μοναδική της εξάρτηση, η εκλογή

4. «Το παλαιόν πάντες οι των επαρχιών μητροπολίται αυτοκέφαλοι ήσαν και υπό των οικείων συνόδων χειροτονούντο»: σχόλιο Θ. ΒΑΣΣΑΜΩΝΑ υπό τον β' κανόνα της Β' Οικουμενικής Συνόδου, σε: Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ.ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, Αθήνησιν 1852, τόμ. Β', σ. 171. Όπως επί πλέον παρατηρείται: «Le 'système de l'autocéphalie' constitua la modalité canonique d'administration de l'Église selon sa tradition ... durant les trois premiers siècles... Il fut non seulement un facteur mais aussi un instrument qui réalisa en fait l'unité de l'Église», Gr. ΡΑΡΑΤΗΟΜΑΣ, *Le Patriarcat Oecuménique de Constantinople, les Églises autocéphales orthodoxes de Chypre et de Grèce, et la Politeia monastique du Mont Athos dans l'Europe unie*, Université de Lille III, 1994, vol. I, σ. 32.

5. «C' est donc avant le début du 4e siècle que se développa le système metropolitain, comme 'autocéphalie administrative métropolitaine'», ΡΑΡΑΤΗΟΜΑΣ, ό.π., σ. 42.

6. Θ. ΤΖΕΔΑΚΗΣ, «Η καθέδρα του προκαθημένου της εν Κρήτη Εκκλησίας κατά την δευτέραν βυζαντινήν περίοδον (961-1204 μ.Χ.)», *Αντίδωρον Πνευματικόν, Τιμητικός τόμος Γερασίμου Ι. Κονιδάρη*, Αθήναι 1981, 115-125.

7. ΒΛ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Θρησκευτική Νομοθεσία*, ό.π., 1350-1351.

8. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Παρατηρήσεις επί των τυπικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων της ανακηρύξεως του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία», *Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Κίτρον Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980, 338· Π. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι θεσμοί της αυτονομίας και του αυτοκεφάλου των Ορθοδόξων Εκκλησιών σύμφωνα με το θετικό δίκαιο του Οικου-*

του μητροπολίτη Κρήτης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μέσα από 'τριπρόσωπο' επισκόπων της, που κατάρτιζε ο Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας.

Ακολούθησαν ο Ν. 276/20.12.1900, «περί Καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας»,⁹ καθώς και η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη της 4.9.1928, «περί της διοικήσεως των Ι. Μητροπόλεων των Νέων Χωρών»,¹⁰ που όμως διατήρησαν το καθεστώς της Συμβάσεως του 1900.

II. Μία εκ των έσω απόπειρα αλλοιώσεως του μητροπολιτικού συστήματος

Με την έκδοση του Ν. 5621/1932, «περί τροποποιήσεως του Ν. 276/1900»,¹¹ έγινε απόπειρα αλλοιώσεως του μητροπολιτικού συστήματος της Κρητικής Εκκλησίας, μέσω της συγχωνεύσεως των οκτώ επισκοπών της σε τέσσερεις ισότιμες μητροπόλεις. Λίγα χρόνια πριν (1928) είχε προηγηθεί ανάλογη πρωτοβουλία-πρόταση της επαρχιακής συνόδου,¹² καθώς και πρόταση (που έγινε ασφαλώς δεκτή) του επισκόπου Αρκαδίας Βασιλείου στην επαρχιακή σύνοδο να καταργηθεί το υπάρχον αυτόνομο καθεστώς με την υπαγωγή της τοπικής Εκ-

μενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα, Θεσσαλονίκη 1988, 263-268· Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Το αυτοκέφαλον και το αυτόνομον εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία*, εν Ιεροσολύμοις 1979, 7 επ.

9. Το νόμο αυτόν βλ. σε Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Δικαικές πηγές του καθεστώτος της Εκκλησίας Κρήτης*, [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 13], Επέκταση, Κατερίνη 2004, 71-121.

10. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Θρησκευτική Νομοθεσία*, ό.π., 194-198. Σύμφωνα με το άρθρο Α' της Πράξης : «Απασαι αι εις το Ελληνικόν Κράτος περιελθούσαι Επαρχίαι του Αγιωτάτου Αποστολικού και Πατριαρχικού Οικουμενικού Θρόνου, πλην της Αγιωτάτης Εκκλησίας της νήσου Κρήτης διαφυλαττούσης το άχρι τούδε αυτόνομον αυτής καθεστώσ, υπάγονται εφεξής υπό την άμεσον διακυβέρνησιν της Αγιωτάτης Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος, επεκτεινούσης και επί των Επαρχιών τούτων εν πάσι το σύστημα της διοικήσεως και την τάξιν των ιδίων αυτής Επαρχιών».

11. ΦΕΚ Α' 289.

12. Βλ. *Ορθοδοξία* 4 (1929) 48, και σ. 183, όπου σημειώνεται: «Εγένετο συνοδικώς αποδεκτή [από το πατριαρχείο] εισήγησις της Επισκοπικής Συνόδου Κρήτης περί περιορισμού των εκεί επισκοπών εις ισαρίθμους προς τους υπάρχοντας εν τη νήσω ταύτη νομούς».

κλησίας στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.¹³

Η μεθόδευση προσέκρουσε όχι μόνο στην άρνηση του Πατριαρχείου αλλά και στη διαφωνία μεταξύ των επισκόπων Κρήτης σχετικά με την έκταση των μεταρρυθμιστικών αποτελεσμάτων του ανωτέρω Ν. 5621/1933. Τελικώς, η διαφωνία ήχθη ενώπιον της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, που εξέδωσε την απόφαση 108/1934,¹⁴ με το εξής περιεχόμενο: «Η διάνοια των προτεινάντων και αποδεχθέντων τον Ν. 5621 Συνοδικών της Κρήτης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου αφέωρα την συγχώνευσιν των θρόνων από οκτώ εις τέσσαρας, χωρίς να θελήσωσι να θίξωσι ως προς τα άλλα σημεία αυτού τον τε Καταστατικόν Χάρτην της εν Κρήτη Εκκλησίας ούτε και την προμνησθείσαν από 14 Οκτωβρίου 1900 Σύμβασιν, την ρυθμίζουσιν τον τρόπον εκλογής του Μητροπολίτου Κρήτης, όστις, υπαγόμενος εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον, δέον να προχειρίζεται εις Μητροπολίτην κατά τα ιερά θέσμια της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας δια πράξεως Συνοδικής, ουδ' ήτο δε δυνατόν το Οικουμενικόν Πατριαρχείον να παραιτηθή εν προκειμένω των έκπαλαι ισχυουσών προνομιών αυτού». Η ανωτέρω απόφαση κατέστησε αδύνατη την εφαρμογή του Ν. 5621/1932, που καταργήθηκε με τον Α.Ν. της 25.10.1935.¹⁵

13. Εφημ. Ηρακλείου «Ίδη», φ. της 21.3.1931, σ. 3: «Πρότασις Θεοφιλεστάτου Επισκόπου Αρκαδίας προς την Ιεράν Επαρχιακήν Σύνοδον Κρήτης ... περί της προσαρτήσεως της εν Κρήτη Εκκλησίας εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος, δια τους επομένους αποχρώντας κατά την ταπεινήν μου γνώμην λόγους: 1) Διότι κατά την κρατήσασαν εν τη εκκλησία τακτικήν τα εκκλησιαστικά είωθε συμμεταβάλλεσθαι τοις πολιτικοίς. 2) Διότι το Οικουμενικόν Πατριαρχείον προ τριετίας προύτεινε την προσάρτησιν και της Εκκλησίας Κρήτης εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος, υφ' ους βεβαίως όρους προύτεινε και εγένετο η προσάρτησις και όλων των εκκλησιών των Νέων Χωρών. 3) Διότι η Εκκλησία Κρήτης μετά την πολιτικήν προσάρτησιν είναι μεμονωμένη και απροστάτευτος, δεν δύναται δε το τοιούτον να δημιουργήση προηγούμενον και ενδεχόμενον αποσπάσεως και άλλων διαμερισμάτων της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς μεγίστην αυτής ζημίαν. 4) Διότι δια των νέων ελληνοτουρκικών συμφωνιών εξησφαλίσθη η θέσις του Οικουμενικού Πατριαρχείου. 5) Διότι διαφοροτρόπως δύναται να σχολιασθή η μη προσάρτησις της Εκκλησίας Κρήτης εις την όλην εκκλησίαν και Πατριδα, δι' ην τοσούτοι αγώνες και υπό της Κρήτης κατεβλήθησαν και ποταμοί αιμάτων εκχύθησαν. 6) Διότι κλήρος και λαός επιθυμεί βεβαίως την τοιαύτην προσάρτησιν και ενιαίαν εν τη Εκκλησία δράσιν. 7) Διότι εν τη ενόττη υπάρχει η ισχύς και εν τη συνεργασία η επιτυχία».

14. ΟΛΣΤΕ 108/1934, Ευρετήρια ΣτΕ 1934, 300-305.

15. ΦΕΚ Α' 491.

III. Η ανύψωση των επισκοπών σε μητροπόλεις (1962) και το προκύψαν εκκλησιαστικό ζήτημα

Αλλοίωση του αρχέγονου μητροπολιτικού συστήματος διοικήσεως της Εκκλησίας της Κρήτης επήλθε με την έκδοση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως 812/25.9.1962, «περί ανυψώσεως των εν Κρήτη Επισκοπών εις την αξίαν Μητροπόλεων τιμής ένεκεν»,¹⁶ και με την οποία οι επίσκοποι του νησιού μετονομάσθηκαν παράλληλα μητροπολίτες.¹⁷ Η Πράξη κυρώθηκε με το άρθρο 13 Ν.Δ. 4562/1966, «περί τροποποιήσεως διατάξεων αφορωσών εις το προσωπικόν της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Ι. Αρχιεπισκοπής Αθηνών και ρυθμίσεως εκκλησιαστικών τινών ζητημάτων».¹⁸

Η Πράξη ανταποκρινόταν σε παλαιότερο σχετικό αίτημα της Επαρχιακής Συνόδου προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως μαρτυρεί η εισήγηση του τότε μητροπολίτη Κρήτης Ευγένιου Ψαλιδάκη ενώπιον της κατά την 13.11.1963 ΝΒ' Συνόδου της Επαρχιακής συνό-

16. *Ορθοδοξία* 37 (1962) 563-564 και 562-563. Για το γενικότερο ζήτημα της ανυψώσεως των επισκοπών, βλ. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί του της επισκοπής προβιβασμού κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας», *Βυζαντίς* 2 (1911) 143-161· Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, «Η υπό των βυζαντινών αυτοκρατόρων ανύψωσις επισκοπών και αρχιεπισκοπών σε μητροπόλεις», *Ο Νέος Ποιμήν* 1 (1919) 587-607.

17. Όπως όριζε η Πατριαρχική Πράξη: «... έγνωμεν τας τη Ιερά Μητροπόλει Κρήτης εκ παλαιού υποκειμένας Επισκοπάς Γορτύνης, Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, Κυδωνίας και Αποκορώνου, Λάμπης και Σφακίων, Ιεραπύτνης και Σητείας, Πέτρας, Κισάμου και Σελίνου εις την αξίαν Μητροπόλεων ανυψώσαι, τοις δε προεστώσι τούτων την τιμήν και το κλέος του Μητροπολίτου, τιμής ένεκεν, απονείμαι, μνημονεύουσι του λοιπού του κανονικού ονόματος του εκάστοτε Οικουμενικού Πατριάρχου, εν ταις ιεραίς ακολουθίαις και τελεταίς ακεραίων μέντοι γε και εφεξής διασωζομένων τω Ιερωτάτω Μητροπολίτη Κρήτης των από τε των Ιερών Κανόνων και από του ειδικού Καταστατικού Χάρτου της εν Κρήτη Αγιοτάτης Εκκλησίας απορρεόντων τακτικών επί των ως άνω εκκλησιαστικών περιοχών δικαιωμάτων και προνομίων αυτού...».

18. Με το εξής περιεχόμενο: «1. Από της ισχύος του παρόντος αι Ιεραί Επισκοπαί της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας, μετονομάζονται «τιμής ένεκεν» εις Ιεράς Μητροπόλεις, οι δε Επίσκοποι αυτών μετονομάζονται «τιμής ένεκεν», εις Μητροπολίτας. 2. Όπου εν τω Νόμ. 4149/1961 αναφέρονται αι λέξεις «Επισκοπαί» και «Επίσκοποι», νοούνται εις το εξής «Μητροπόλεις» και «Μητροπολίται». 3. Όπου εν τω Νόμ. 4149/1961 αναφέρεται «Μητροπολίτης Κρήτης», νοείται ο Μητροπολίτης Ηρακλείου Κρήτης, όστις και εξακολουθεί παραμένων μονίμως Πρόεδρος της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας, ως τούτο όρίζεται υπό των διατάξεων του ανωτέρω Νόμου».

δου,¹⁹ στην οποία αναφέρονται και τα εξής: «Δια της υποβληθείσης εις την Αγίαν και Ιεράν Σύνοδον Πράξεως της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου Κρήτης, της 13ης Νοεμβρίου 1959 'Περί μετονομασίας των Ιερών Επισκοπών Κρήτης εις Μητροπόλεις και των οικείων Επισκοπών εις Μητροπολίτας', προτείνεται ομοφώνως και παραλλήλως, όπως η Ιερά Μητρόπολις Κρήτης μετονομασθή εις Αρχιεπισκοπήν Κρήτης, ο δε Μητροπολίτης Κρήτης μετονομασθή εις Αρχιεπίσκοπον Κρήτης, 'διατηρών απάσας τας μέχρι σήμερα προνομίας αυτού και παραμένοντος ασαλεύτου του ισχύοντος Εκκλησιαστικού Καθεστώτος της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας'. Περιέχεται δ' εν τη αυτή προτάσει και ρητή δήλωσις έχουσα ούτως: 'Ο Σεβ. Πρόεδρος είπεν, ότι αποδέχεται την πρότασιν των Θεοφιλεστάτων Συνέδρων υπό τον τιθέμενον όρον της διατηρήσεως πασών των κανονικών προνομιών του Μητροπολίτου Κρήτης'. Εν συνεχεία, η Ιερά Επαρχιακή Σύνοδος ημών δια της από 31 Μαΐου 1961 Πράξεως αυτής αποφασίζει ομοφώνως, 'όπως εμμείνη εις την από 13 Νοεμβρίου 1959 απόφασιν αυτής περί ανακηρύξεως της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης εις Αρχιεπισκοπήν και των Ιερών επισκοπών εις Μητροπόλεις κατά τα εν αυτή καθοριζόμενα'».²⁰

Διερευνώντας τα αίτια της ανωτέρω πρωτοβουλίας, διαπιστώνουμε ότι είχε προηγηθεί η θέσπιση του Ν. 2891/1922, «περί περιθάλψεως αποχωρούντων εκ των οικείων θρόνων επισκόπων και ονομασίας Επισκοπών και επισκόπων»,²¹ με τον οποίο όλες οι επισκοπές της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος ονομάστηκαν μητροπόλεις και οι αρχιερατεύοντες σε αυτές μητροπολίτες. Αναμφίβολα, η εφαρμογή του νόμου αυτού είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός αντικανονικού συστήματος διοικήσεως, δεδομένου ότι, κατά την ορθόδοξη ιστορικο-κανονική παράδοση, ο τίτλος του μητροπολίτη είναι υπέρτερος του αρχιεπισκόπου.²²

19. Απόστολος Τίτος 12 (1963) 224-229.

20. Απόστολος Τίτος 12 (1963) 227.

21. ΦΕΚ Α' 124.

22. Όπως σχετικά παρατηρείται: «... ο τίτλος του αρχιεπισκόπου είναι υποδεέστερος του μητροπολίτου, συνέβη όμως το περίεργον οι μεν επίσκοποι (άπαντες) να ανυψωθούν εις μητροπολίτας, οι δε μητροπολίται (ως ο Αθηνών και πάσης Ελλάδος, ο Βορείου και Νοτίου Αμερικής, ο Κρήτης) να υποβιβασθούν εις αρχιεπισκόπους, η υποβίβασις δε αύτη να θεωρηθή ανύψωσις», Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 41986, 136.

Παρά ταύτα, η αντικανονική αυτή ανύψωση λειτούργησε ως αρνητικό προηγούμενο που ακολούθησε δυστυχώς και η Εκκλησία Κρήτης. Το γεγονός καυτηρίασε ο ιστορικός της εποχής Γεράσιμος Κονιδάρης, παρατηρώντας ότι: «Είναι λυπηρόν ότι [στην Κρήτη] εγένετο η εν λόγω μεταβολή, αντί να επεκταθή και εις την Ελλάδα το καταστραφέν αρχαίον μητροπολιτικόν σύστημα».²³ Για το ίδιο θέμα, έγγραφε τότε ο Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Λεωνίδας Ι. Φιλιππίδης: «Ἡρώτησα ἐπίσκοπον τῆς μεγαλονήσου περὶ τοῦ λόγου, δι' ὃν ἐπεδίωξαν τὴν μετονομασίαν τῶν εἰς μητροπολίτας· καὶ ἔλαβον τὴν ἀπροσδόκητον ἀπάντησιν, ὅτι αἱ κρατικαὶ ἀρχαί, θεωροῦσαι τὸν ἐπίσκοπον κατώτερον τοῦ μητροπολίτου, δὲν ἐπροθυμοποιοῦντο εἰς ἐπίλυσιν τῶν ζητημάτων τῶν, ἀλλ' ἐζήτουν χειρισμὸν τούτων ὑπὸ μητροπολίτου· τούτο δε, διότι, ἀπὸ τῶν ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι κρατούντων, ἐνθα ἐπίσκοποι καλοῦνται οἱ τιτουλάριοι βοηθοὶ τοῦ Αθηνῶν, τοῦ Θεσσαλονίκης καὶ εἰ τινὸς ἄλλου ἐκάστοτε, ἐνόμιζον αἱ κρατικαὶ ἀρχαί, ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης ἦσαν ἡσσονες τῶν μητροπολιτῶν καὶ δη καὶ τοῦ μητροπολίτου τῶν, μὴ δικαιούμενοι ἰσοτιμίας, προσοχῆς καὶ χειρισμοῦ θεμάτων ἑκάστος τῆς ἐπισκοπῆς του».²⁴

Στο ίδιο, τέλος, γεγονός αναφερόταν ως εξής επίσημο δημοσίευμα της Επαρχιακής Συνόδου (31.5.1961): «10. Ἡ Επαρχιακὴ Σύνοδος εὐλαβῶς υπέβαλεν καὶ αὐθις τῇ Α. Θ. Παναγιότητι τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ κ. Αθηνᾶγορα καὶ τῇ περὶ Αὐτὴν Ἁγίᾳ καὶ Ἱερᾷ Συνόδῳ τὸ αἴτημα τῆς προαγωγῆς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως εἰς Ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τῶν Ι. Ἐπισκοπῶν εἰς Μητροπόλεις, ἵνα παύσῃ ἡ υπάρχουσα μέχρι σήμερον ἀδικαιολόγητος διάκρισις μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Ἀυτοκεφάλου Ἐκκλησίας Ἑλλάδος καὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, οἵτινες ὡς ἐπαρχιούχοι ἐπίσκοποι ἐξισοῦνται πρὸς αὐτούς».²⁵

Ἐν τούτοις, ἡ ἀνωτέρω Πατριαρχικὴ Πράξις ἱκανοποίησε μονομερῶς τὸ αἴτημα τῆς Επαρχιακῆς Συνόδου, χωρὶς νὰ κάνει δεκτὸ τὸ σκέλος τῆς παράλληλης τιμητικῆς συνανύψωσης τοῦ Μητροπολίτη Κρή-

23. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Β', ἐν Αθήναις 1970, 300.

24. Βλ. ἄρθρο τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο: «Περὶ τὸ φλέγον ἐκκλησιαστικὸν θέμα τῆς Κρήτης. Διατί Ἐπίσκοποι;», *Ἀπόστολος Τίτος* 12 (1963) 175-178, ἐδῶ σ. 175.

25. *Ἀπ. Τίτος* 10 (1961) 105.

της σε Αρχιεπίσκοπο, ορίζοντας επιπλέον ότι οι ανυψωθέντες σε μητροπολίτες πρώην επίσκοποι της Κρήτης θα μνημόνευαν στο εξής το όνομα του εκάστοτε Οικουμενικού Πατριάρχου (άρα, όχι του μητροπολίτη Κρήτης).

Η μονομερής αυτή ανύψωση προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις του τελευταίου, ο οποίος γνωστοποίησε επανειλημμένως τη διαφωνία του προς το Φανάρι. Απαντώντας, ο Πατριάρχης Αθηναγόρας συνέστησε προς αυτόν απόλυτη αφοσίωση στις αποφάσεις της Μητροπόλεως Εκκλησίας, προσθέτοντας ότι ήταν τιμή για τον Κρήτη να προεδρεύει πλέον συνόδου μητροπολιτών και όχι απλώς επισκόπων.²⁶

Στο κλίμα των αντιδράσεων εντάχθηκαν και κριτικά της πατριαρχικής Πράξεως και της νέας κατάστασης δημοσιεύματα του επίσημου εκδοτικού οργάνου της Εκκλησίας Κρήτης, περιοδικού «Απόστολος Τίτος»,²⁷ που υποστήριζαν ότι οι ρυθμίσεις της πατριαρχικής Πράξεως αντέβαιναν στους κανόνες ιδ' της Πρωτοδευτέρας Συνόδου (που καθιστά υποχρεωτική την αναφορά του ονόματος του μητροπολίτη στις ιερές τελετές από τους επισκόπους του)²⁸ και ιβ' της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (κατά τον οποίο ο 'τιμής ένεκεν' προβιβασμός επισκόπου σε μητροπολίτη δεν συνεπάγεται την αφαίρεση κανενός δικαιώματος από τον 'κατ' αλήθειαν' μητροπολίτη).²⁹ Κατά τα ανωτέρω, η υποβάθμιση της θέσεως του μητροπολίτη Κρήτης θεωρήθηκε ότι προετοίμαζε νέα καθεστωτική μορφή για την τοπική Εκκλησία.

Η πιο πάνω θεσμική εξέλιξη οδήγησε το μητροπολίτη Κρήτης να υποστηρίξει τα εξής: «Δηλώ εις την Ιεράν Σύνοδον, ότι αντιτίθεμαι κατά πάσης τροποποιήσεως του ισχύοντος σήμερα Καταστατικού Χάρτου της Ημιαυτονόμου Εκκλησίας Κρήτης, μη ερειδομένης επί

26. *Ορθοδοξία* 37 (1962) 565-567.

27. Χαρακτηριστικά τα άρθρα των Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Οι τίτλοι επίσκοπος, αρχιεπίσκοπος και πρόεδρος της Εκκλησίας Κρήτης», *Απ. Τίτος* 11 (1962) 205-209 και του δικηγόρου Μάνθου Πλεύρη, «Η καθεστωτική μορφή της εν Κρήτη Εκκλησίας. Ματαία πάσα απόπειρα αλλοιώσεώς της», *Απ. Τίτος* 12 (1963) 21-31.

28. «Ει τις επίσκοπος ... του οικείου μητροπολίτου ... μη αναφέρει το όνομα αυτού, κατά το ειθισμένον, εν τη θεία μυσταγωγία, τούτον ώρισεν η αγία σύνοδος καθηρημένον είναι».

29. «Όσαι δε ήδη πόλεις δια γραμμάτων βασιλικών τω της μητροπόλεως ετιμήθησαν ονόματι, μόνης απολαυτέωσαν της τιμής, και ο την εκκλησίαν ταύτην διοικών επίσκοπος, δηλονότι σωζομένων τη κατ' αλήθειαν μητροπόλει των οικείων δικαίων».

των ιερών κανόνων και θιγούσης οπωσδήποτε την ακεραιότητα των δι' αυτού διασφαλιζομένων προσωπικών δικαίων του Μητροπολίτου Κρήτης και Προέδρου της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου Κρήτης και των προνομίων της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης ως Ημιαυτονόμου Μητροπόλεως του Οικουμενικού Θρόνου. Ούτω πράττω όχι εξ ιδιοτελείας, αλλά εκ καθήκοντος και χρέους, αμυνόμενος δε του θεσμού του επί των ιερών κανόνων ερειδομένου πολιτεύματος της Εκκλησίας Κρήτης, όπερ καθίστησιν αυτήν προνομιούχον Μητρόπολιν εν ταις Μητροπόλεσι του Οικουμενικού Θρόνου και εν τη καθόλου Ελληνική Αγία Ορθοδόξω ημών Εκκλησία. Μετατροπαί βεβαίως εις την διοικητικήν νομοθεσίαν της Εκκλησίας δύνανται να γίνωνται, αλλά μετά της δεούσης προσοχής και περισκέψεως, φυλαττομένων δε αείποτε των θεμελιωδών θεσμών του εκκλησιαστικού πολιτεύματος και τηρουμένων προσηκόντως των ι. κανόνων και των προτέρων νόμων, διότι κατά τον Βαλσαμώνα «οι τοις κανόσιν εναντιούμενοι τύποι άκυροι εισίν (Ράλλης-Ποτλής, Σύνταγμα, τόμ. Β', σ. 393)».³⁰

Πηγή της εποχής μαρτυρεί ότι διάσταση ως προς το συγκεκριμένο θέμα δεν παρουσιάστηκε μόνο μεταξύ του μητροπολίτη Κρήτης και του Πατριαρχείου, αλλά και μεταξύ του ίδιου και των λοιπών αρχιερέων του νησιού.³¹ Μετά την ανωτέρω στεντόρεια εισήγηση του Κρήτης κατά τη σύνοδο της 13.11.1963 «... η Ι. Σύνοδος ανεγνώρισε την

30. «Ελπίζομεν και ημείς, εκφράζοντες την κοινήν γνώμην, ότι η Ιερά Σύνοδος θα πράξη το καθήκον της εν προκειμένω και απομένει το χρέος του Πατριάρχου όπως ρυθμίση αποφασιστικώς την υφισταμένην εκκρεμότητα συμφώνως προς το δίκαιον και την παράδοσιν», εφημ. «Η Δράσις», φ. της 13.11.1963. «Το χριστεπώνυμον πλήρωμα της Κρήτης ελπίζει, ότι δεν απέχει πολύ η στιγμή, καθ' ην την ουσιαστικήν αυτήν αναγνώρισιν θ' ακολουθήση και ετέρα, τυπικώς τακτοποιούσα την εκκλησιαστικήν εν τη νήσω εκκρεμότητα», εφημ. «Η Δράσις», φ. της 5.1.1964.

31. «Ηρχισαν ενταύθα αι εργασίαι της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου της Εκκλησίας Κρήτης... Εκ των πληροφοριών, τας οποίας έχομεν, η πλειονότης των νέων Μητροπολιτών διατηρούν τας αντιρρήσεις των ως προς την αναγόρευσιν του Μητροπολίτου Κρήτης εις Αρχιεπίσκοπον, φθάνοντες μέχρι του σημείου να προτιμούν αντ' αυτής την ένωσιν της Εκκλησίας Κρήτης μετά της Εκκλησίας της Ελλάδος. Είναι λυπηρόν ότι οι άγιοι Συνοδικοί δεν ηδυνήθησαν να εισέλθουν εις το πνεύμα του Κρητικού λαού, ο οποίος είναι αποφασισμένος να αγωνισθή πάση δυνάμει δια την περιφρούρησιν του παναρχαίου εκκλησιαστικού καθεστώτος της Κρήτης», εφημ. «Πατρίς», φ. της 14.11.1963. Βλ. ακόμη και την υπ' αριθμ. 876/17.10.1962 απάντηση του Πατριάρχη στο από 12.10.1962 ευχαριστήριο για την ανύψωσή του σε μητροπολίτη τηλεγράφημα του Γορτύνης Τιμοθέου, *Ορθοδοξία* 37 (1962) 568.

ανάγκη ολοκληρώσεως της Πατριαρχικής Αποφάσεως δια της προαγωγής της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης εις Ιεράν Αρχιεπισκοπήν και του Μητροπολίτου Κρήτης εις Αρχιεπίσκοπον... Διαφωνία υπήρξεν ως προς τον χρόνον της υποβολής του αιτήματος». ³² Περαιτέρω, όπως ανακοίνωσε ο μητροπολίτης Κρήτης την 1.1.1964: «Περί του εκκλησιαστικού ζητήματος Κρήτης, το οποίον δεδικαιολογημένως εδημιούργησεν αναταραχήν παρά τω ευσεβεί της Εκκλησίας πληρώματι, η Α.Θ. Παναγιότης ανεκοίνωσεν εις την Ιεράν Επαρχιακήν Σύνοδον Κρήτης, κατά τον παρελθόντα Νοέμβριον, ότι ετοιμάζεται λύσις ικανοποιούσα πάντας». ³³

Μετά ταύτα, με την έκδοση της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως 283/28.2.1967, «περί ανυψώσεως της Ι. Μητροπόλεως και του Μητροπολίτου Κρήτης εις Ι. Αρχιεπισκοπήν και Αρχιεπίσκοπον Κρήτης», το Πατριαρχείο ικανοποίησε το αρχικό αίτημα των Κρητών αρχιερέων. ³⁴ Η ίδια Πράξη κυρώθηκε με το άρθ. 2 §§ 3, 4 ΑΝ 137/1967, με το εξής περιεχόμενο: «3. Όπου εν τω Ν. 4149/1961 αναφέρεται «Μητρόπολις Κρήτης» και «Μητροπολίτης Κρήτης», νοείται αντιστοίχως «Αρχιεπισκοπή Κρήτης» και «Αρχιεπίσκοπος Κρήτης» και όπου αναφέρονται «Επισκοπαί» ή «Επίσκοποι» νοούνται αντιστοίχως «Μητροπόλεις» ή «Μητροπολίται». 4. Ο Ιερώτατος Αρχιεπίσκοπος Κρήτης διατηρεί την προεδρίαν της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας και πάντα τα υπό των κειμένων διατάξεων προβλεπόμενα λοιπά προνόμια και δικαιώματα».

Τέλος, στη συνεδρίαση της Επαρχιακής Συνόδου της 10.11.1992, που συνήλθε υπό την προεδρία του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, ανακοινώθηκε η απόφαση της Πατριαρχικής Συνόδου (συ-

32. Απ. Τίτος 12 (1963) 229.

33. Απ. Τίτος 13 (1964) 35.

34. Σε άρθρο με τίτλο «Η πρώτη επέτειος της ανακηρύξεως εις Αρχιεπισκοπήν της Μητροπόλεως Κρήτης», Απ. Τίτος 17 (1968) 95, ο Εμμ. ΠΕΤΡΑΚΙΣ παρατηρούσε ότι: «Η προαγωγή του πρώην Μητροπολίτου Κρήτης και της Κρήτης εις Αρχιεπισκοπήν, δεν έχει μόνον σκοπόν την αποφυγήν πιθανώς, εις την αντίληψιν οιοδήποτε συγχύσεως μεταξύ Μητροπολίτου Κρήτης και του Μητροπολίτου οιοδήποτε των διαμερισμάτων αυτής, αλλ' έχει και βαθυτέραν έννοιαν, διότι υπογραμμίζει συγχρόνως διαφοράν βαθμού εις την διοικητικήν ιεραρχικήν τάξιν και εμπεδώνει την καταστατικήν πειθαρχίαν εις το όργανον της τοπικής αυτοδιοικήσεως της Εκκλησίας της Νήσου που λέγεται Ιερά Σύνοδος Κρήτης».

νεδρίαση της 22.10.1992) να άρει την προσθήκη «τιμής ένεκεν» από τους τίτλους των μητροπολιτών Κρήτης.³⁵ Σε εφαρμογή της ίδιας απόφασης, εκδόθηκε στις 9.3.1993 από το Πατριαρχείο και για κάθε μία μητρόπολη, ιδιαίτερος «Τόμος ανακηρύξεως εις εν ενεργεία Μητροπολιν της τιμής ένεκεν Ιεράς Μητροπόλεως...».³⁶ Σύμφωνα με κοινή διάταξη των Τόμων, η ανακήρυξη σε εν ενεργεία των Κρητικών μητροπόλεων, γίνεται «μηδόλως θιγούσης τα δια του Καταστατικού Χάρτου του έτους 1961 εν τη εν Κρήτη Εκκλησία κανονικώς και νομικώς ισχύοντα, τροποποιούμενα και μεταβαλλόμενα τη συμφώνω εκ των προτέρων πάντοτε γνώμη της Μητρος Εκκλησίας».

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί εδώ η θέση του Πατριαρχείου, ότι κάθε τροποποίηση του Ν. 4149/1961 προϋποθέτει τη 'σύμφωνη γνώμη' του, αν και η «Διάταξις Ακροτελεύτιος» του ίδιου νόμου αναφέρεται σε απλή «γνώμη» του Πατριαρχείου, στην οποία δεν προσδίδει δεσμευτικό για τη νομοθετούσα Πολιτεία χαρακτήρα.

IV. Συμπερασματικές κρίσεις - Προτάσεις

Όπως γνωρίζουμε, το μητροπολιτικό σύστημα διοικήσεως της Εκκλησίας καθιερώθηκε από την Α' Οικουμενική Σύνοδο,³⁷ προβλεπόταν όμως ήδη από τον λδ' κανόνα των Αποστόλων, κατά τον οποίο: «τους επισκόπους εκάστου έθνους (δηλαδή, επαρχίας) ειδέναι χρητον εν αυτοίς πρώτον και ηγείσθαι αυτόν ως κεφαλήν και μηδέν τι πράττειν περιττόν άνευ της εκείνου γνώμης· εκείνα δε μόνα πράττειν έκαστον, όσα τη αυτού παροικία επιβάλλει και ταις υπ' αυτήν χώραις. Αλλά μηδέ εκείνος άνευ της των πάντων γνώμης ποιείτω τι. Ούτω γαρ ομόνοια έσται...».³⁸ Το μητροπολιτικό σύστημα εξασφάλιζε την ενότητα των τοπικών εκκλησιών σε ενιαίο διοικητικό σώμα με

35. *Ορθοδοξία* 1 (1994) 160-161.

36. Με τον όρο «Τόμος» εδώ νοείται η πατριαρχική απόφαση με την οποία μεταβάλλεται η τάξη επισκοπών, βλ. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί των συνοδικών τόμων», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 1931, σ. 343, 345.

37. ΦΕΙΔΑΣ, ό.π., 11-12.

38. Εκτενέστερα βλ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΩΝ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Εκκλησιολογική θεώρησις του λδ' Αποστολικού κανόνος», *Κληρονομία* 11 (1979) 2 επ. [= *Μελέται Α': Κανονικά-ποιμαντικά-λειτουργικά-οικουμενικά-διάφορα*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 153- 164].

κεφαλή τον επίσκοπο της πολιτικής μητροπόλεως (μητροπολίτη) και αυθεντικό όργανο εκφράσεως την επαρχιακή σύνοδο. Βασικοί, δηλαδή, πόλοι της διοικητικής αυτής εκκλησιαστικής μονάδας της επαρχίας ήταν ο μητροπολίτης, ως διοικητική κεφαλή, και η επαρχιακή σύνοδος. Ο μητροπολίτης συγκαλούσε την επαρχιακή σύνοδο, προήδρευε αυτής και εκτελούσε τις αποφάσεις της, όλα δε τα προβλήματα της επαρχίας επιλύονταν μέσω της επαρχιακής συνόδου.³⁹

Αν και το μητροπολιτικό σύστημα εφαρμοζόταν παλαιότερα και στην Εκκλησία της Ελλάδος, τούτο ωστόσο ανατράπηκε με την αντικανονική ανύψωση όλων των επισκοπών της σε μητροπόλεις. Με κύριο κίνητρο τις εγκόσμιες φιλοδοξίες των αρχιερέων της, το κακό αυτό παράδειγμα ακολούθησε δυστυχώς και η Εκκλησία της Κρήτης, παρά μάλιστα το γεγονός ότι μέχρι το έτος 1962 διέσωζε το αρχαιότατο κανονικό μητροπολιτικό σύστημα.

Η αντικανονικότητα αυτή μπορεί και πρέπει να αρθεί, τόσο στην Εκκλησία της Ελλάδος όσο και σε αυτήν της Κρήτης. Πολύ περισσότερο που ο αποκεντρωμένος τρόπος οργάνωσης της Κρητικής Εκκλησίας – λειτουργία επαρχιακής συνόδου με χαλαρή εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο – μπορεί αναλόγως να εισαχθεί ως ο ενδεδειγμένος τρόπος διοικήσεως και των μητροπόλεων των Νέων Χωρών, προς άρση των αδιεξόδων τα οποία προέκυψαν από την εφαρμογή της Πράξεως του 1928.⁴⁰

39. Εκτενέστερα για το μητροπολιτικό σύστημα, βλ. GR. PΑΡΑΤΗΟΜΑΣ, *ό.π.*, σ. 48 επ.

40. Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 61-84· GR. PΑΡΑΤΗΟΜΑΣ, *L'Église de Grèce dans l'Europe unie (Approche notocanonique)*, Epektasis, Katerini 1998, σ. 202 επ., 943, ιδίως όμως σ. 947 επ. όπου σχεδιαγράμματα επαναφοράς του μητροπολιτικού συστήματος.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ*

**Ἡ συμμετοχή τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες
κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο.
Παρατηρήσεις σχετικά μέ τό «ἀβιωτίκιον»**

A. Παρουσίαση τοῦ ζητήματος

Ἡ μεταβολή πού ἐπέφερε ἡ ἰουστινιάνεια νομοθεσία στό κληρονομικό δίκαιο, καλῶντας στήν τέταρτη τάξη τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τούς συγγενεῖς ἐκ πλαγίου χωρίς περιορισμό, κατέστησε τή δυνατότητα πού προέβλεπε τό ρωμαϊκό κληρονομικό δίκαιο, νά κληρονομοῦνται δηλαδή κάποιες περιουσίες ἀπό τόν ἐπιζῶντα σύζυγο ἢ νά θεωροῦνται «ἀκληρονόμητες» (*bona vacantia*), ὥστε νά ἐπωφεληθεῖ ἀπ' αὐτές τό δημόσιο, γράμμα κενό¹. Ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων δέν φαίνεται νά καταργεῖ τό δικαίωμα τῶν συγγενῶν νά ὑπεισέρχονται στίς κληρονομίες χωρίς περιορισμό βαθμοῦ, ὅταν ὅμως δέν ὑπῆρχε κληρονόμος καί ἡ περιουσία ἐπρόκειτο νά περιέλθει στόν ἐπιζῶντα σύζυγο ἐπέβαλλε δήμευση τῆς μισῆς κληρονομίας, πού ἐξακολουθοῦσε οὕτως ἢ ἄλλως νά προβλέπεται στό σύνολο γιά τίς «ἀκληρονόμητες» περιουσίες². Παρόλα αὐτά καί μετά τήν

* Καθηγήτρια Τμήματος Νομικῆς στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

1. Πρβλ. καί Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, τ. III: *Κληρονομικό δίκαιο*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 18.] Ἀθήνα-Κομοτηνή 2010 (στό ἐξῆς: ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία III*), σ. 127-128, σ. 184 (μέ περαιτέρω βιβλιογραφία).

2. Ἐκλογή 6.2: «...εἰ δέ, καθά εἴρηται, οὐχ ὑπεῖσιν ἀδελφοί, εἰσὶ δέ συγγενεῖς οἱ ἐγγύτεροι κληρονομεῖτωσαν. εἰ δέ οὔτε συγγενεῖς εἰσίν, ἔστι δέ γυνή τοῦ τελευτήσαντος, τό μὲν ἡμῖν μέρος ἀπάσης αὐτοῦ τῆς περιουσίας ἐκείνη κληρονομεῖτω, τό δέ ἕτερον ἡμῖν τῷ δημοσίῳ εἰσκομιζέσθω. εἰ δέ οὔτε γυνή τῷ τελευτήσαντι ὑπεστί, τότε τήν ἅπασαν τούτου περιουσίαν ὡς ἀκληρονόμητον τῷ δημοσίῳ ὡς εἴρηται, εἰσκομιζέσθαι» (ἐκδ. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983, σ. 194).

ἐπιστροφή στις Ιουστινιάνειες ρυθμίσεις πού συντελεῖται στά χρόνια τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας³, μεμονωμένες νεαρές ἀναφέρονται στό κληρονομικό δικαίωμα τοῦ δημοσίου, μέ ἀντίστοιχο περιορισμό τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος γιά τούς συγγενεῖς ἐκ πλαγίου. Σύγκριμένα πρόκειται γιά τή Ν. 40 τοῦ Λέοντα C' τοῦ Σοφοῦ καί γιά νεαρές τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Προφυρογεννήτου. Ὁ πρῶτος ἀπό τούς νόμους αὐτούς ἀναφέρεται στήν κληρονομία τῶν αἰχμαλώτων, πού πέθαιναν ἀδιάθετοι καί οἱ ὅποιοι θά κληρονομοῦνταν μόνον ἀπό κατιόντες ἢ ἀνιόντες συγγενεῖς ἢ τό δημόσιο· στήν τελευταία ὅμως περίπτωση τό 1/3 τῆς κληρονομίας θά κάλυπτε δωρεές γιά τή σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ καί τό δικαίωμα τοῦ δημοσίου θά περιοριζόταν στά 2/3⁴. Ἀπό τίς διατάξεις του γιοῦ καί διαδόχου τοῦ Λέοντα, τίς δημοσιευμένες μεταξύ τῶν ἐτῶν 945 καί 959, σχετική μνεία κάνει ἡ νεαρά γιά τά στρατιωτικά κτήματα, πού ἀποτελεῖ δείγμα γιά ἀπόπειρα

Ἐδῶ πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι τό χωρίο τῆς Ἐκλογῆς ἀναφέρεται μόνον στήν ἐπιζῶσα σύζυγο, παράγωγά της ὅμως ὅπως ἡ *Ecloga Privata Aucta* 7.1 καί ἡ *Ecloga ad Prochiron Mutata* 8.6 (I καί Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τ. I-VIII Ἀθήναι 1931 [ἀνατ. Aalen 1962], στό ἐξῆς: JGR, ἐδῶ: JGR III, σ. 25, σ. 246) ἐπεκτείνουν τή ρύθμιση καί στόν ἀνδρα· βλ. καί Κ. Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΪ VON LINGENTHAL, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin ³1892 (ἀνατ. Aalen 1955), στό ἐξῆς: ΖΑΧΑΡΙΑΪ, *Geschichte*, σ. 137-138 καί σημ. 390. Γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου στό βυζαντινό κληρονομικό δίκαιο βλ. καί στή συνέχεια τῆς παρούσας μελέτης.

3. Εἰσαγωγή 33.24: «Ἀδελφοῦ μὴ εἰπόντος μήτε ἀδελφόπαιδος οἱ λοιποὶ ἐκ πλαγίου συγγενεῖς καλοῦνται, οἱ τῷ βαθμῷ μέντοιγε ὄντες ἐγγύτεροι. Καί εἰ εὐρεθῶσι πολλοὶ τοῦ βαθμοῦ ὑπάρχοντες, ἐξίσησ κληρονομοῦσι» (JGR II, σ. 337). Βλ. ἀκόμη Πρόχειρο Νόμο 30.10 (JGR II, σ. 185-186), καί Βασιλικά 45.3.8.3 (ἐκδ. Η. J. SCHELTEMA - Ν. VAN DER WAL - D. HOLWERDA, *Basilicorum Libri LX*, Series A: *Textus*, Groningen 1955-1988, στό ἐξῆς: Β).

4. Ν. 40: «Εἰ δ' ἡ τέλειος ἐπιστάσα τοῦ βίου ἡμέρα ἐξ ἀνθρώπων ἀδιάθετον ἀφανίσει τὸν ἀνθρώπον, παρόντων μὲν τινῶν οἷς ὁ κλῆρος διαφέρει ἀνιόντων ἢ κατιόντων, πρὸς αὐτοὺς ἢ περιουσία πορεύσεται, μὴ ὄντων δὲ τινῶν προσώπων πρὸς οὓς ἡ κληρονομία ὄρα τῶν τοῦ ἐξ ἀνθρώπων ἀφανισθέντος αἰχμαλώτου πραγμάτων, φημί δὴ μήτε οὓς ἀνιόντας μήτε οὓς κατιόντας οἰκειοῦται τὸ τοῦ τεθνηκότος γένος, πρότερον σκοπεῖν μὲν κελεύομεν εἴ τισιν ὑπόχρεως ἦν, καὶ τῶν χρεῶν ὑπεξαιρουμένων τὰ περιλειπόμενα πράγματα διχῆ διαιρεῖσθαι εἰς τε τρίτον καὶ δίμοιρον καὶ τὸ μὲν τρίτον εἰς τὴν ὑπὲρ ψυχῆς διανομὴν ἀφορίζειν, τοῦ δ' ἑτέρου μέρους ἐν τοῖς βασιλικαῖς ταμείοις γίνεσθαι τὴν ἀνάληψιν, ἀνευ μέντοιγε τῶν οἰκετῶν» (ἐκδ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ Νεαρές Λέοντος C' τοῦ Σοφοῦ*, Ἀθήνα 2007, σ. 156⁹⁴-158¹⁰⁵). Γιά τή Νεαρά καί τίς ρυθμίσεις της κυρίως σχετικά μέ τά «ψυχικά» βλ. πρόχειρα Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Περί «ψυχικῶν» καί «μνημοσύνων». Τό νομικό ὑπόβαθρο μιᾶς ἠθικῆς ὑποχρέωσης», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς (Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας)* ΑΠΘ 13 (2008) 171-187 (στό ἐξῆς: ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ψυχικά*, ἐδῶ: σ. 176-177).

περιορισμοῦ τῶν δικαιώματων στήν ἐκ πλαγίου συγγένεια μέχρι τόν ἕκτο βαθμό⁵ κάτι πού προκύπτει ἐναργέστερα ἀπό τή γενικῆς ἰσχύος ρύθμιση τῆς Νεαρᾶς «Περὶ φυγῶν ψυχარიῶν καὶ ἀπολωλότων κτηνῶν»⁶. Οἱ δύο αὐτοὶ νόμοι, ὅπως καὶ ἡ Νεαρά 40 τοῦ Λέοντος, δέν φαίνεται ὅμως νά ἄσκησαν ιδιαίτερη ἐπίδραση στό δίκαιο⁷. Μία ἀκόμη νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ –πού ἀποτελεῖ μέχρις ἑνός βαθμοῦ ἐπέκταση τῆς ρύθμισης τοῦ Λέοντα Σ΄ γιά τοὺς αἰχμαλώτους γενικότερα στήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆ– προβλέπει γιά ὄσους πέθαιναν ἄτεκνοι καὶ χωρὶς νά ἔχουν συντάξει διαθήκη παρακράτηση τοῦ 1/3 τῆς κληρονομίας γιά «ψυχικά», ἐνῶ οἱ κληρονόμοι, προφανῶς ἀνιόντες ἢ συγγενεῖς ἐκ πλαγίου χωρὶς περιορισμούς, θά ἀρκοῦνταν στά 2/3. Στήν περίπτωση πού δέν ὑπῆρχαν καθόλου συγγενεῖς τό μερίδιο αὐτό περιερχόταν στό δημόσιο⁸. Ἄρα τό κληρονομικό δίκαιωμα τοῦ δημοσίου εἶχε ἐφαρμογή, ἀνεξαρτήτως τοῦ ποσοστοῦ στό ὁποῖο αὐτό θά καλεῖτο, ὑπό τίς ἴδιες προϋποθέσεις πού εἶχαν τεθεῖ ἀπό τόν Ἰουστινιανό. Οἱ σωζόμενες μεταγενέστερες νομοθετικὲς πηγές δέν

5. JGR I, σ. 225¹⁰⁻¹⁷: «...θεσπίζομεν εἰ μὲν εἶεν κληρονόμοι αὐτοῖς τοῖς ἀπογεγραμμένοις στρατιώταις, κατιόντες τυχόν ἢ ἀνιόντες ἢ ἐκ πλαγίου μέχρις ἑκτου βαθμοῦ, τούτους πάντως προσδέχεσθαι κατὰ τὴν τῶν βαθμῶν ἐγγύτητα προτιμωμένους εἰς τὸ ἐκδικεῖν τὰ παρὰ τῶν στρατιωτῶν ἐκπονηθέντα κακῶς ἢ παρὰ δυνάστου βία κατασχεθέντα. Τῶν ἐγγυτέρου δὲ βαθμοῦ συγγενῶν μὴ βουλομένων ἢ μὴ δυναμένων, καὶ τοὺς πορρωτέρους εἰσδέχεσθαι συγγενεῖς...», βλ. καὶ F. DÖLGER (P. WIRTH, A. MÜLLER), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, τ. I-V, München 1924-1965, 1977, 1995, 2003 (στό ἐξῆς: Reg., ἐδῶ: Reg. [2003] ἀρ. 673).

6. JGR I, σ. 239²¹⁻²⁴: «Ὡσαύτως δὲ καὶ τελευτῶντων τινῶν ἀδιαθέτως, καὶ μηδὲ συγγενεῖς ἔχοντων ἑκτου βαθμοῦ, τὰ διαφέροντα αὐτοῖς τῷ δημοσίῳ εἰσκομίζεσθαι. Διαθεμένου δὲ, κἂν συγγενεῖς μὴ εὐρίσκονται καὶ ἴδιοι μέχρι τοῦ εἰρημένου βαθμοῦ, φυλάττεσθαι τὰ τῆς διαθήκης», Reg. (2003) ἀρ. 679. Μὲ τόν ὄρο «ψυχάριο» δηλώνεται ἐδῶ ὁ δούλος, βλ. Π. ΖΕΠΟ, «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 10 (1980-1981) 17ἑπ. = *Μνήμη Παναγιώτη Ἰ. Ζέπου*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. *ANNALES*, Περιοδική ἔκδοση τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, τευχ. I, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 291-301 (ἐδῶ: σ. 291-294, 298, 300).

7. Πρβλ. καὶ Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Ἀθήνα 1922, σ. 273.

8. JGR I, σ. 237¹⁴⁻²¹: «...εἴ τις ἀδιάθετος τελευτήσῃ καὶ παίδων οὐκ ὑπόντων ἢ οἱ τούτου συγγενεῖς ἢ μηδὲ τούτων ὄντων ὁ δημόσιος καλεῖτο εἰς κληρονομίαν, τῆς συγκεκριμένης ἐντεύθεν ἀπάσης ὑποστάσεως τὸ μὲν δίμοιρον τῷ ἐκ νόμων διαδόχῳ, συγγενεῖ τυχόν ἢ δημοσίῳ, τὸ δὲ τρίτον ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ ἀδιαθέτως τελευτήσαντος ἀνείσθω θεῷ, τῆς διατιμήσεως ἐν βεβαίῳ τῶν ἐλευθερουμένων οἰκετῶν τῷ συγκληρουμένῳ μέρει τῷ θεῷ συλλογιζομένης», Reg. (2003) ἀρ. 678. βλ. καὶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ψυχικά*, σ. 177-178.

παραδίδουν κάποια μεταβολή στην παραπάνω ρύθμιση. Μνεία για κληρονομικό δικαίωμα της Πολιτείας γίνεται άλλωστε μόνον από ένα πρόσταγμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (ἔτ. 1082), τό οποίο ἀπλῶς ἀναφέρει ὅτι ἡ ὑπείσέλευση τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες ὄσων πέθαιναν ἀδιάθετοι, ἄτεκνοι καί χωρίς ἄλλους κληρονόμους ἐμποδιζόταν συχνά ἀπό σφετεριστές, δίχως ὅμως νά δίνει καμιά πληροφορία γιά τό ποιά πρόσωπα ἐκτός τῶν τέκνων μποροῦσαν νά κληθοῦν στήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή⁹.

Συζητήσεις γιά τή συμμετοχή τοῦ βυζαντινοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες προέκυψαν, ὅταν ὁ Μενέλαος Τουρτόγλου δημοσίευσε τό ἔτος 1973 μελέτη¹⁰ στήν ὁποία διατύπωνε τήν ἀποψη, ὅτι ὁ ὅρος «ἀβιωτίκιον» –πού ἐμφανίζεται μᾶλλον περιορισμένα στίς πηγές τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου– δέν δήλωνε –ὅπως εὐρέως πιστευόταν μέχρι τότε– φορολογική ὑποχρέωση, ἀλλά κληρονομικό δικαίωμα τοῦ δημοσίου στό 1/3 τῆς περιουσίας ὄσων πέθαιναν ἄτεκνοι καί ἀδιάθετοι. Τό κληρονομικό αὐτό δικαίωμα εἶχε –πάντα κατά τόν Τουρτόγλου– διαμορφωθεῖ κατά τούς τελευταίους βυζαντινοῦς αἰῶνες ἐθιμικά καί κατά παρέκκλιση ἀπό τίς διατάξεις τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας. Τίς ἀπόψεις τοῦ Μ. Τουρτόγλου υἱοθέτησε λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ Ἔρα Βρανούση¹¹. Σύντομα ὅμως ὁ Ἀπόστολος Καρπόζηλος ἀμφισβήτησε σέ εἰδική μελέτη τήν ὀρθότητά τους καί παρόλο πού παρατήρησε πῶς ὁ θεσμός τοῦ ἀβιωτικίου δέν πρέπει νά εἶχε παντοῦ τήν ἴδια ἐφαρμογή καί ἐξέλιξη, τάχθηκε καταρχήν μέ τήν ἀποψη, πού θεωροῦσε τό ἀβιωτίκιο φόρο κληρονομί-

9. JGR I, σ. 297²⁴⁻²⁹: «Ἐπεὶ δὲ ἀνέμαθε καὶ τοῦτο ἡ βασιλεία ἡμῶν, ὡς πολλοὶ ἄπαιδες καὶ ἀδιάθετοι θνήσκουσι, μηδένα ἔχοντες κατὰ τὸ ἐξ ἀδιαθέτου δίκαιον καλούμενον εἰς τὴν κληρονομίαν αὐτῶν, ἕτεροι δὲ αὐτονόμως ἐξειδιούντες καὶ σφετερίζοντες τὴν μηδὲν ἄνῃκουσαν τούτοις ἐκείνων ὑπαρξίν, καὶ στερεῖται ὁ δημοσίος τῶν δικαίω λόγῳ ἀρμοζόντων αὐτῶ...», Reg. (1995) ἀρ. 1083.

10. Βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Τὸ «ἀβιωτίκιον». Συμβολὴ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κληρονομικὸν Δίκαιον», *ΞΕΝΙΟΝ, Festschrift für Pan. J. Zepos*, τ. I, Athen-Freiburg/br.-Köln 1973, σ. 633-646 = ΤΟΝ ΙΔΙΟ, *Μελετήματα ἱστορίας ἐλληνικοῦ δικαίου*, τ. I, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1984, σ. 53-65 (στό ἐξῆς: ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Αβιωτίκιον*: ἐδῶ σ. 53, 64). Αναλυτικὴ παρουσίαση τῶν παλαιότερων ἀποψέων σχετικὰ μέ τὴ φύση τοῦ ἀβιωτικίου, βλ. παρακάτω στο Γ.

11. Βλ. Ε. VRANOUSI, «Notes sur quelques institutions du Péloponnèse byzantin (l'ἀβιωτίκιον, le φλωριατικὸν et les δύο μεῖζαι ou μύζαι)», *Études Balkaniques* 14/4 (1978) 81-88 (ἐδῶ: σ. 85).

ας¹². Οί απόψεις του Ἀ. Καρπόζηλου δέν αξιοποιήθηκαν πάντως ἀρκετά ἀπό τήν ἐφεξῆς βιβλιογραφία, πού συχνά ἀρκεῖται σέ παραπομπή ὄλων τῶν σχετικῶν μελετῶν ἀποφεύγοντας νά πάρει σαφή θέση γιά τήν ἀκριβή φύση τοῦ θεσμοῦ¹³. Ἐπιφυλάξεις γιά τήν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Τουρτόγλου ἔχει ἐκφράσει ρητῶς μόνον ὁ Γ. Νάκος στό πλαίσιο ἐργασίας μέ ἐνρύτερο περιεχόμενο¹⁴, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Μ. Τουρτόγλου ἐπανῆλθε ἀρκετά χρόνια ἀργότερα στό θέμα καί ναί μὲν διεύρυνε τήν παλαιά του ἀποψη –κυρίως μέ βάση πληροφορίες ἀπό πηγές, τίς ὁποῖες δέν εἶχε χρησιμοποιήσει τό 1973– ἀλλά ἐπίσης ἀπέρριψε καί τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀ. Καρπόζηλου¹⁵.

Β. Τό «ἀβιωτίκιον» στίς πηγές τῆς ὕστερης περιόδου

Ὁ ὅρος «ἀβιωτίκιον» καί ἡ σημασία του μέ ἀπασχόλησαν γιά πρώτη φορά ὅταν χρειάστηκε νά ἀναλύσω μιά πατριαρχική ἀπόφαση του ἔτους 1400¹⁶. Σύμφωνα μέ τό ἔγγραφο ἡ χήρα τοῦ Μανουήλ Ἐγκαρδίου εἶχε ἀσκήσει ἀγωγή κατά τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης τοῦ ἀνδρα τῆς ζητῶντας ἐπιστροφή τῆς προίκας τῆς καί ἕνα κληροδό-

12. Βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, «Ἀβιωτίκιον», *Δωδώνη* 8 (1979) 73-80 (στό ἐξῆς: ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ).

13. Βλ. π.χ. τό λῆμμα τοῦ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. I New-York–Oxford 1991, σ. 4-5 ἀπό τόν Α. (lexander) Κ. (azhdan) Α. ΛΑΙΟΥ, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *Revue des Études Byzantines* (στό ἐξῆς: REB) 58 (2000) 97-122 (στό ἐξῆς: ΛΑΙΟΥ, *Débat*, ἐδῶ σ. 101 καί σημ. 13) καί πρβλ. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e - 15e siècles). Les impôts directs et indirects», *REB* 67 (2009) 5-57 (ἐδῶ σ. 25 καί σημ. 117, 122), ἡ ὁποία ὅμως κλείνει μᾶλλον στήν ἀποδοχή τῆς ἀποψης πῶς τό ἀβιωτίκιο ἀποτελοῦσε φορολογική ὑποχρέωση.

14. Βλ. Γ. ΝΑΚΟ, «Προβλήματα βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ δικαίου ἐπί Παλαιολόγων. Ἡ λειτουργική ἰσχὺς τῆς Νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *Ἀρμενόπουλος - Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 8 (1987) 91-127 (καί σέ ἀνάπτυο μέ ἰδιαίτερη σελιδαρίθμηση, ἐδῶ σ. 50-54, σημ. 84, 85 [= III γ΄]).

15. Βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς «Νεαρᾶς 26» τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 70 (1995) 65-87 (στό ἐξῆς: ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρατηρήσεις*, ἐδῶ: σ. 72-80, κυρίως σ. 76 σημ. 55).

16. Βλ. F. ΜΙΚΛΟΣΙΧ-Ι. ΜΥΛΛΕΡ, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI Vindobonae 1860-1890 (ἀνατ. Ἀθήνα χ.ἔτ., Aalen 1968) (στό ἐξῆς: MM), ἐδῶ MM II, , ἀρ. 544 σ. 342-343 καί *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. I: *Les Actes des Patriarches*, τεύχ. IV, V, VI, ἐπιμ. V. LAURENT, J. DARROUZÈS, Paris 1971, 1977, 1979 (στό ἐξῆς: Regestes), ἐδῶ Regestes VI, ἀρ. 3100. Γιά τήν ὑπόθεση αὐτή βλ. καί ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 120-121.

τημα πού υποτίθεται ότι τής είχε αφήσει εκείνος. Οί εκτελεστές όμως αμφισβήτησαν τό ύψος τῶν ἀπαιτήσεων τῆς, ἀλλά καί τήν κατηγορήσαν «...ὅτι καί ζῶντι τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς ἐπίβουλος ἐφάνη καί πολεμία πολλάκις...»¹⁷, ἐνῶ μετὰ τόν θάνατό του δέν σεβάστηκε τήν τελευταία του βούληση. Συγκεκριμένα ὁ Ἐγκάρδιος συντάσσοντας τή διαθήκη δέν κατέγραψε ἐκεῖ παρὰ μέρος τῆς χρηματικῆς του περιουσίας. Τά υπόλοιπα χρήματά του τά εἶχε φανερώσει ὅμως στούς εκτελεστές, μέ τήν ἐντολή νά τά χρησιμοποιήσουν γιά δωρεές στή μνήμη του¹⁸. Ἀλλά ἡ χήρα του ὄχι μόνον παρέδωσε σέ τρίτο πρόσωπο ὀλόκληρο τό ποσό, ἀλλά καί ὅταν κλήθηκε «...παρὰ τῶν τῶ ἀβιωτίκιον ἀπαιτούντων ἐμφανίσαι τὰ ἐγγεγραμμένα τῇ διαθήκῃ ὑπέρπυρα ἀντί τῶν γεγραμμένων καί τὰ ἄγραφα ἐφάνέρωσεν, ἐξ οὗ συνέβη πάντα μὲν καί τὰ ὑπὲρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς δημοσιευθῆναι»¹⁹. Ἡ πληροφορία αὐτή μοῦ δημιούργησε ἀμέσως τήν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ ἐπρόκειτο γιά συνέργεια τοῦ διαθέτη καί τοῦ εκτελεστή πρὸς βλάβη τῶν συμφερόντων τοῦ δημοσίου, ἡ ὁποία καί ἐξηγοῦσε καί τήν ἀναφορά πού γίνεται σέ ἄλλη σύγχρονη πατριαρχική ἀπόφαση γιά τήν ὑπαρξη δύο διαθηκῶν, μιᾶς «ἐπίσημης» καί μιᾶς «ἀνεπίσημης» καί γνωστῆς μόνον στόν εκτελεστή²⁰. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς χήρας τοῦ Ἐγκαρδίου ἀποτελοῦσε σέ ὀλόκληρη τή βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ νομολογία μοναδικό δείγμα γιά ἀναφορά στό ἀβιωτίκιο, δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποφανθῶ στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτατης ἔρευνας γιά τήν ἀκριβή φύση τοῦ θεσμοῦ καί ἔτσι ἀρκέσθηκα νά παραθέσω τίς ἀπόψεις τῶν Τουρτόγλου καί Καρπόζηλου²¹, ἔχοντας πάντως κατά νοῦ νά ἀφιερώσω κάποτε μιὰ εἰδική μελέτη στό ζήτημα αὐτό.

Ἡ πατριαρχική ἀπόφαση τοῦ 1400 δέν ἦταν ἄγνωστη στόν Τουρτόγλου ὅταν συνέγραψε τή μελέτη του γιά τό ἀβιωτίκιο, ἀλλά ἀπλῶς τήν παρέπεμψε χωρὶς νά τήν σχολιάσει²². Ἀντιθέτως ὁ Καρπόζηλος –

17. MM II, ἀρ. 544 σ. 342²¹⁻²².

18. MM II, σ. 342²³⁻²⁶: «...ὡς ἐκεῖνος διέθετο, καί ἐχώρισε ταῦτα, καί τὰ μὲν κατέγραψεν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ, τὰ δὲ ἀφήκεν ἄγραφα καί κεχωρισμένως τοῖς ἐπιτρόποις, ὡς ἂν ποιήσωσι ὑπὲρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς, ὡς ἂν αὐτοῖς ἐπέσκεψεν...» γιά τὰ ὑπέρπυρα νομίσματα τῆς ἐποχῆς βλ. A. LAIOU-C. MORRISSON, *The Byzantine Economy*, New-York-Cambridge 2007, σ. 215-223.

19. MM II, ἀρ. 544 σ. 342²⁹⁻³³.

20. Βλ. MM II, ἀρ. 612 σ. 446-447, Regestes VI, ἀρ. 3172 καί ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 118-119.

21. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 120 σημ. 22.

22. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Ἀβιωτίκιον*, σ. 64 σημ. 22.

ἀκολουθώντας στό σημείο αὐτό παλαιότερες ἀπόψεις τοῦ P. Lemerle²³– τήν ἐπικαλέσθηκε γιά νά τεκμηριώσει τήν ἀποψη του, ὅτι ἀντίθετα μέ τούς ἰσχυρισμούς τοῦ Τουρτόγλου, τό ἀβιωτίκιο δέν ἀποτελοῦσε κληρονομικό δικαίωμα τοῦ δημοσίου στήν περιουσία αὐτῶν πού πέθαιναν ἄτεκνοι καί ἀδιάθετοι, ἀλλά φορολογία κληρονομιῶν, πού ἐπιβαλλόταν ἀκόμη καί ὅταν ὑπῆρχε διαθήκη²⁴. Γιά τή διαμόρφωση τῆς κρίσης αὐτῆς, ἐπικαλέσθηκε καί δύο ἀργυρόβουλλα τοῦ 15^{ου} αἰώνα, πού ἀπέλυσαν σχετικά μέ τή Μονεμβασία Δεσπότες τῆς Πελοποννήσου²⁵. Ἀπαντώντας στοὺς ἰσχυρισμούς αὐτοῦς ὁ Τουρτόγλου, ἐξέφρασε τήν ἀποψη πώς ἡ ἀπαίτηση γιά ἀβιωτίκιο ὅταν ὑπῆρχε διαθήκη ἦταν κατ' ἀρχήν παράνομη²⁶.

Τόσο ὁ Τουρτόγλου ὅσο καί ὁ Καρπόζηλος ἀντλήσαν πολλά ἀπό τά συμπεράσματά τους ἀπό τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς λεγόμενης Νεαρᾶς τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου ἢ Νεαρᾶς «περί τριμοιρίας»²⁷. Τό κείμενο σώζεται σέ δύο παραλλαγές, ἐκτενέστερη καί συντομότερη²⁸, ἐνῶ ἔχει περιληφθεῖ καί στήν Ἐξάβιβλο τοῦ Ἀρμενοπούλου²⁹. Παρόλο πού ὁ ὅρος «ἀβιωτίκιον» ἀναφέρεται ρητά μόνον στήν συντομότερη

23. Βλ. P. LEMERLE, «Un Chrysobulle d'Andronic II Paléologue pour le monastère de Karakala», *Bulletin de Correspondence Hellénique* 60 (1936) 428-446 (=TON ΙΔΙΟ, *Le Monde de Byzance : Histoire et Institutions*, London 1978, ἀρ. XVII, στό ἐξῆς: LEMERLE, Chrysobulle) ἐδῶ: σ. 441.

24. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, σ. 79-80.

25. Γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Τουρτόγλου σχετικά μέ τά μολυβδόβουλλα αὐτά βλ. στή συνέχεια τῆς μελέτης.

26. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 76-78.

27. Βλ. Regestes IV, ἀρ. 1607 καί Reg. (1960) ἀρ. 2295. Ὁ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 69-73 ἔχει ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιά τό κατά πόσον ἡ Νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου τελικά ἰσχυσε στήν πράξη, ἀλλά καί γιά τό ἐάν ἔτυχε πραγματικά αὐτοκρατορικής ἐπικύρωσης. Τό ζήτημα αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἔρευνας στήν παρούσα μελέτη· θεωρῶ πάντως χρήσιμο νά παρατηρήσω ὅτι τό δ' κεφάλαιό τῆς ἐφαρμόσθηκε ἀπό τό πατριαρχικό δικαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά τόν 14^ο αἰώνα (βλ. ΝΑΚΟ, ὁ.π. (σημ. 14), σ. 108-109 [= IV ε.ς.] καί ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 266). Ὅσο ἀφορᾷ τό α' κεφάλαιο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη (βλ. ΝΑΚΟ, ὁ.π., σ. 54-55 [= III. γ']) ὅτι σώζονται στοιχεῖα γιά τήν ἰσχὺ του στήν πράξη, ἀλλά «...ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἡ δυσχέρεια τῆς ἀσφαλούς ἀξιολογήσεως, μέ κύρια αἰτία τήν ἔλλειψη οὐσιαστικῶν πηγῶν προερχομένων εἴτε ἀπό τά βυζαντινά πρακτικά εἴτε ἀπό νομολογιακά δεδομένα»· ἀμφιβολίες γιά τήν ἰσχὺ του ἔχει ἐκφράσει καί ἡ ΛΑΙΟΥ, *Débat*, σ. 118-119.

28. Γιά τίς παραλλαγές αὐτές βλ. καί ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 74-75 καί ΛΑΙΟΥ, *Débat*, σ. 115 σημ. 74.

29. Βλ. G.-E. HEIMBACH, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Leipzig 1851, (ἀνατ. Aalen 1969, στό ἐξῆς: Ἀρμ.), 5.8.95.

παραλλαγή³⁰, τό κείμενο τῆς εκτενέστερης δίνει, κατά τή γνώμη μου τουλάχιστον, πληρέστερη εικόνα τῆς ἐπιχειρούμενης ρύθμισης: «Τοὺς μὴ ἐπὶ παιδί τελευτῆσαι φθάσαντας ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας μὴ ἀρπαγὴν παντελῆ τὸ μέρος ὑπέχειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ εὐρισκόμενον ζῆν συμφορὰν ἀπάνθρωπον καὶ διπλῆν καὶ πάντη ἀβίωτον, ὡς ἐστὶ καὶ ἀρμοζόντως κοινολεκτούμενον, μὴ παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, μὴ παρὰ τῶν εἰς παροικίαν αὐτοὺς ἐχουσῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν, ἀλλὰ τὸ τρίτον τοῦ βίου ἐκείνου τῆ δεσποτεία, τὸ τρίτον τῶ ἀπελθόντι καὶ τῶ ζῶντι τὸ ἕτερον· εἰ δὲ καὶ οὗτος ἀπέλθοι, πατρὶ ἢ μητρὶ ἢ ὁμαίμονι ἢ ὄσοις προσώποις ἐστὶ τὸ ἀπὸ τοῦ νόμου κληρονομεῖν. Εἰ δέ γε μηδεὶς τῶν ρηθέντων προσῆ τῶ ἀποικομένῳ τῶ δημοσίῳ τό τε ἡμισυ καὶ μνημοσύνοις ἐκείνου τὸ ἡμισυ»³¹.

Ἀσχολούμενη μέ τό κεφάλαιο αὐτό τῆς νεαρᾶς ἢ εἰδικῆ ἔρευνα – ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν Zachariä von Ligenthal³² καί μέχρι πρόσφατα³³– θεώρησε ὅτι ἀφορᾶ τήν κληρονομική διαδοχή τῶν παροίκων. Παρόλα αὐτά ὁ Α. Καρπόζηλος εἶχε ἐπισημάνει, ὅτι ἡ διάταξη δέν πρέπει νά ἀναφερόταν μόνον σέ παροίκους, ἀλλά καί σέ «ἐλεύθερους» ἰδιοκτήτες³⁴. Τήν ἐρμηνεία αὐτή δέχθηκε ἀργότερα ἡ Α. Λαῖου³⁵, ἀναθεωρῶντας μάλιστα παλαιότερες δικές της ἀπόψεις³⁶. Ὅπως πλέον πιστεύω καί ἐγώ, ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ χωρίου δέν

30. Βλ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων...*, τ. Ε΄, Ἀθήνησι 1855 (ἀνατ. Ἀθήνα 2002), σ. 122-123: «Τοὺς μὴ ἐπὶ παιδί τελευτῶντας ἄνδρας, ἢ γυναῖκα, μὴ ἀρπαγὴν ὑπομένειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ ἐναποληφθὲν πάντως μέρος ἀβίωτον ὄντως, καὶ διπλῆν συμφορὰν καθὰ καὶ ἀβιωτικὸν ἀρμοζόντως ἐκάλεσαν, οὐ παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων, οὐ παρὰ τῶν εἰς παροικίαν ἐχόντων αὐτοὺς, ἢ καὶ Ἐκκλησιῶν, ἢ καὶ μονῶν, ἀλλ' ἔχειν ἢ δεσποτεία τοῦ βίου τὸ τρίτον, τὸ τρίτον ὁ ἀπελθὼν καὶ τὸ τρίτον ὁ ζῶν· εἰ δ' οὕτως ἀπέλθῃ, ἐπὶ πατρὶ, ἢ μητρὶ ἢ ἀδελφῶ, ἀνήκειν αὐτοῖς ταῦτα. Εἰ δὲ μὴ ἔξει τινὰ τῶν ῥηθέντων, ὑπάγειν τότε τῆ δεσποτεία τὸ ἡμισυ καὶ μνημοσύνοις χάριν ἐκείνου τὸ ἡμισυ». Πρβλ. ἐπίσης Ἀρμ. σ. XXIII-XXIV.

31. Βλ. JGR I, σ. 534.

32. Βλ. ZACHARIÄ, *Geschichte*, σ. 263.

33. Βλ. π.χ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 283· LEMERLE, *Chrysobulle*, σ. 441· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Ἀβιωτικὸν*, σ. 58-59· ΝΑΚΟ, ὁ.π., σ. 40-48 (= III, IIIα', β')· Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «"Μνημόσυνα", „Ψυχικά" καὶ ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου», *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: Ταφές καὶ Κοιμητήρια, Πρακτικὰ Ἡ' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου*, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 57-64 = ΤΟΝ ΙΔΙΟ, *Ζητήματα βυζαντινοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, τ. II, Ἀθήνα 2008, σ. 383-390 (ἐδῶ: σ. 387) καὶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία III*, σ. 256-257.

34. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 77-79.

35. Βλ. ΛΑΙΟΥ, *Débat*, σ. 117-118.

36. Βλ. Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, Ἀθήνα 1987, σ. 80, 249.

ἀφήνει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ρύθμιση ἀφοροῦσε ὅλους ὅσοι πέθαιναν ἄτεκνοι καί προφανῶς ἀδιάθετοι. Στίς περιπτώσεις αὐτές λοιπόν ὁ ἐπιζῶν σύζυγος δέν ἔπρεπε νά ὑφίσταται διπλή συμφορά, χάνοντας ἐκτός ἀπό τόν σύζυγό του καί κάθε περιουσιακό στοιχείο πού θά οἰκειοποιεῖτο τό δημόσιο –ἢ ὁ χωροδεσπότης πού θά τό ὑποκαθιστοῦσε ἐφόσον ὁ θανών ἦταν πάροικος–, ἔτσι ὥστε ὁ βίος του νά καθίσταται «ἀβίωτος». Γιά τίς περιπτώσεις λοιπόν αὐτές, ἡ νεαρά προέβλεπε, ὅτι οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ δημοσίου ἢ τῆς δεσποτείας ἔπρεπε νά περιορίζονται στό $1/3$ τῆς κληρονομίας, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα $2/3$ θά μοιραζόνταν μεταξύ δαπανῶν γιά τά «μνημόσυνα» τοῦ νεκροῦ καί τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου. Στή συνέχεια –ὅταν γίνεται λόγος γιά τή μελλοντική κληρονομική διαδοχή στήν περιουσία τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου– ἡ νεαρά ἀκολουθεῖ τό ἰσχύον δίκαιο πού τήν ἀπέδιδε στούς συγγενεῖς του, συμπληρώνοντάς το μέ μία καινούργια ρύθμιση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἐλλείψει συγγενῶν ἡ κληρονομία θά μοιραζόταν μεταξύ δημοσίου καί «μνημοσύνων», πού θά κάλυπταν πλέον ὄχι μόνον τό $1/3$ –ὅπως προέβλεπε ἡ Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄– ἀλλά τό $1/2$ τῆς κληρονομίας.

Αὐτή ἡ ἐρμηνευτική προέγγιση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς νεαρᾶς προσκρούει ὅμως σέ ἕνα σοβαρό ἐμπόδιο. Προϋποθέτει τήν ἀναγνώριση αὐτοτελοῦς κληρονομικοῦ δικαιώματος στόν ἐπιζῶντα σύζυγο καί μάλιστα τόν ἄτεκνο, ἀκόμη καί ὅταν ὑπῆρχαν συγγενεῖς, πού ἐνδεχομένως θά ἀποκλείονταν ἀπό τήν κληρονομία. Ὅπως ὅμως ἤδη ἀναφέρθηκε, τέτοιο δικαίωμα δέν προβλεπόταν ἀπό τό ἰουστινιάνειο δίκαιο ὅπως τελικά ἐπικράτησε³⁷. Τό γεγονός αὐτό ἦταν ἄγνωστο στόν Καρπόζηλο³⁸ –πού δέν εἶναι νομικός– ἀλλά βεβαίως γνωστό στόν Τουρτόγλου, ὁ ὁποῖος ἐπισήμανε τό σφάλμα καί ἐπέμεινε στήν παλαιά του ἀποψη, ὅτι δηλαδή τό πρώτο κεφάλαιο ἐμπεριέχει ἐξαιρετική ρύθμιση πού ἀφορᾷ εἰδικῶς τόν ἐπιζῶντα σύζυγο παροίκου³⁹. Ἀλλά τό κεφάλαιο αὐτό τῆς νεαρᾶς μπορεῖ νά προσεγγισθεῖ καί μέ ἄλλον τρόπο. Θεωρῶ λοιπόν, πῶς εἶναι δυνατόν νά μὴν ἀναφέρεται σέ ὑποκατάσταση τῶν συγγενῶν ἀπό τόν ἐπιζῶντα σύζυγο, ἀλλά σέ κλήση του ὅταν ὁ κληρονομούμενος δέν εἶχε συγγενεῖς, γιά τούς ὁποίους τό χωρίο δέν κάνει νύξη. Ὅπως πα-

37. Βλ. καί ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 184.

38. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 78.

39. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρατηρήσεις*, σ. 76 σημ. 55 (γ) καί παραπάνω σημ. 33.

ρατηρήθηκε παραπάνω, ή ρύθμιση αυτή προβλεπόταν από την Έκλογή των Ισαύρων⁴⁰, αλλά και εμφανίζεται στα Βασιλικά, πού στο σημείο αυτό αναπαράγουν δίκαιο του ιουστινιάνειου κώδικα⁴¹. Από την άλλη μεριά δέν μπορεί και νά μή σκεφθεῖ κανείς, ὅτι ἡ πρόνοια τῆς νεαρᾶς γιά οἰκονομική ἐξασφάλιση τοῦ συζύγου μπορεί και νά μήν ἀφοροῦσε κατά νομική ἀκριβολογία κληρονομικό μερίδιο, ἀλλά τή διατήρηση μέρους τῆς κληρονομίας, ὥστε νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ οἰκονομικές ἀπαιτήσεις πού οὕτως ἢ ἄλλως ἀναγνωρίζονταν στόν ἐπιζῶντα ἐπί τῆς περιουσίας τοῦ θανόντος. Αὐτές ἦταν γιά μέν τήν ἄτεκνη σύζυγο ἡ ἐπιστροφή τῆς προίκας τῆς καθῶς και κάποια θεσμοθετημένα «γαμικά κέρδη», ἐνῶ ὁ ἄτεκνος ἄνδρας ναί μέν δικαιοῦτο «γαμικό κέρδος» μᾶλλον μόνον ἂν ὑπῆρχε σχετική συμφωνία, ἀλλά εἶχε ἀπαίτηση γιά δαπάνες στά προικῶα πράγματα και δικαίωμα νά παρακρατήσῃ τούς σωζόμενους καρπούς τῆς προίκας⁴².

Κατάσταση ἀνάλογη μέ τήν περιγραφόμενη στή Νεαρά τοῦ Ἀθανασίου και ἀντίστοιχη προσπάθεια γιά περιορισμό τῶν ὁποίων δικαιωμάτων τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες διέγνωσε πρώτη τό ἔτος 2000 ἡ Ἀγγελική Λαῖου και στόν «Λόγο περὶ βασιλείας» τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου, πού ἐκάρη μοναχός μέ τό ὄνομα Θεόδουλος. Τό ρητορικό αὐτό κείμενο εἶχε χρονολογηθεῖ ἀρχικά ἀπό τήν ἴδια μεταξύ τῶν ἐτῶν 1301 και 1321, ἀλλά ὅταν τό συνέδεσε μέ τό ἀβιωτίκιο μετέφερε τόν *terminus ante quem* στό 1304, τόσο γιά λόγους ἱστορικούς ὅσο και ἐπειδή ἡ πηγή δέν μνημονεύει τή νεαρά⁴³. Χρήσιμο γιά τή συναγωγή συμπερασμάτων γιά τό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι κυρίως τό παρακάτω ἀπόσπασμα:

«Ὅταν γάρ τῶν ἐν τῷ τελευτᾶν μηδουστινασοῦν διαδόχους ἀμέλει κεκτημένων τοῦ κλήρου, ἔπειθ' ὑμεῖς κληρονομεῖν ἀξιοῦτε, πῶς οὐ παρνοίας ἀλίσκεσθε, τῶν μέν ἀλλοτρίων ὡς οἰκείων ἀντιποιούμενοι, τοῦ δὲ κεκτημένου μηδένα μηδοπωσιοῦν ποιούμενοι λόγον, μηδ' ἂν τὰ ἔσχατα πεπλημμεληκῶς ἤ; μᾶλλον δὲ τοῦτον ἀποστεροῦντες τῶν ὄντων (...): αὐτοὶ δὲ και συναγωνίζεσθαι τῷ νοσήματι, και τῶν καθε-

40. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

41. Β. 45.5.2: «Ἀνήρ και γυνή ἐξ ἀδιαθέτου ἀμοιβαδὸν ἑαυτοῖς εἰς ὀλόκληρον κατά τὸ ἀρχαῖον νόμιμον ὑπεισερχέσθωσαν, ὡσάκις ἀργεὶ πᾶσα ἀνιόντων ἢ κατιόντων ἢ συγγενῶν νόμιμος ἢ φυσικὴ διαδοχὴ, τοῦ δημοσίου ἀποκλειόμενον», βλ. και Αρμ. 5.8.44.

42. Πρβλ. και ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 203-204, 224-226.

43. Βλ. ΛΑΙΟΥ, *Débat*, σ. 98. Τό κείμενο τοῦ λόγου βλ. στήν *Patrologia Graeca* (στό ἐξῆς: PG), τ. 145 στ. 447-495.

στώτων νόμων μηδενὸς ἤττω νόμον ταυτηνὶ τὴν παρανομίαν ἠγγεῖσθε· οὐ χειρὸν οὐδὲν οἶμαι τῶν πάντων· καίτοι οὐδὲ τοῖς κατὰ γένος προσήκουσιν ἔγωγ' ἂν φαίην δικαίως μετεῖναι, πλὴν εἰ πένητες τύχοιεν ὄντες, ἀλλὰ μόνοις δῆποθεν τοῖς ἐγγόνις· καὶ οὐδὲ τούτοις ἀπάντων, ἀλλὰ μέρους γε, τῆς τοῦ τετελευτηκότος ψυχῆς πολλῶ προτιμοτέρας οὐσης πάντα ταῦτα καρποῦσθαι. (...). Εἰ δὲ τοὺς προσήκοντας ὁ λόγος ἀπελαύνει τοῦ κλήρου, ποῦ τοὺς μὴ προσήκοντας θήσομεν; Δυοῖν θάτερον ἐλοῦ, βασιλεῦ, ἢ τὴν αἰσχίστην ταύτην παρανομίαν χωρεῖν εἰς τέλος ἐᾶσαι, καὶ μετὰ τῶν πρὸ σου βασιλέως (γρ. βασιλέων) καὶ αὐτὸς τοῖς ἀλλοτρίοις κλήροις αἰτίας κληρονομεῖν, ἢ μηκετ' εἶναι τὸ παράπαν ταυτηνὶ ξυγχωρήσας, ἀλλὰ παντάπασιν ἀνελών, οὐ μόνον ἐκείνων φιλανθρωπότερος καὶ δικαιότερος ὦφθαι, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τῶν διαδεξομένων καθάπαξ ἐνδεῖ τοιούτοις οὕτως ἡδῖα παρασκευάσαι τὴν τελευτήν, ὡς μετὰ χρηστῶν τῶν ἐλπίδων ἐνθένδ' ἀπιέναι, εὔ εἰδότας ὡς τῶν προσόντων σφίσι ἀπολαύειν ἔξουσιν ἐς αἰεὶ κατὰ τὰς ψήφους τὰς σὰς καὶ τὸ ταῦθ' ὑπὸ σοῦ κεκυρῶσθαι, ὃ πᾶσαν ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἀπολείπει δικαιοσύνην καὶ πᾶσιν ὑπέρεκειται τοῖς κριταῖς»⁴⁴.

Ἐρμηνεύοντας τό κείμενο ἢ Λαΐου⁴⁵ παρατήρησε, ὅτι παρόλο πού – ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μέ τὴν ἐκτενέστερη παραλλαγή τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀθανασίου– δέν μνημονεύει τὸν ὄρο «ἀβιωτικίον» ἀφορᾶ προφανῶς τὸν παραπάνω θεσμό. Ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος προκύπτει ἀκόμη ὅτι, ὅταν κάποιος πέθαινε χωρὶς νὰ ἀφήσει «διαδόχους τοῦ κλήρου», ἢ κληρονομία του δημευόταν στό σύνολό της. Μέ τὸν ὄρο «διάδοχοι τοῦ κλήρου» ἢ Λαΐου θεωρεῖ ὅτι τό κείμενο ἀναφέρεται στοὺς κατιόντες⁴⁶. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δέν εἶναι πάντως, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὀρθή. Νομίζω δηλαδή ὅτι τό κείμενο χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο κατὰ νομικὴ ἀκριβολογία καὶ ἀναφέρεται σέ πλήρη ἀπουσία κληρονόμων, ἄρα σέ bona vacantia. Ἄν ἢ ἀποψή μου γίνε δεκτὴ, ἢ σύνδεση πού κάνει ἢ Λαΐου⁴⁷ μέ τὴ Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' γιὰ τὰ ψυχικά δέν εἶναι ἀπολύτως ἐπιτυχής. Συγκεκριμένα ὁ λόγος τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου δέν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μέ τὴ διαίρεση τῆς κληρονομίας στήν ὁποία προβαίνει ἢ νεαρά, ὅταν ὁ ἀδιάθετος ἄτεκνος εἶχε συγενεῖς –δηλαδή τὰ 2/3 τῆς κληρονομίας στοὺς

44. PG 145, στ. 484C-485D.

45. Βλ. LAIOU, Débat, σ. 98, 101 καὶ 105-106.

46. Βλ. LAIOU, Débat, σ. 101 σημ. 12.

47. Βλ. LAIOU, Débat, σ. 105 σημ. 27.

συγγενείς καί τό 1/3 στό δημόσιο– αλλά μέ εκείνη πού γίνεται, όταν δέν ύπῆρχαν καθόλου ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμοι, ὅποτε τό δημόσιο ἔπαιρνε τά 2/3 τῆς κληρονομίας, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο 1/3 διατίθετο γιά «ψυχικά». Σέ κάθε περίπτωση βέβαια ἡ πρακτική τῆς οἰκειοποίησης ὀλόκληρης τῆς περιουσίας ἀπό τό δημόσιο –πού πρέπει νά εἶχε διαμορφωθεῖ λίγο μετά τά μέσα τοῦ 13^{ου} αἰώνα⁴⁸– ἐρχόταν σέ εὐθεία ἀντίθεση μέ διάταξη νόμου. Στή συνέχεια ὁ λόγος ἐκφράζει, κατά τή γνώμη μου τουλάχιστον, τίς προσωπικές *de lege ferenda* ἀπόψεις τοῦ συντάκτη του, δηλώνοντας ὅτι μόνον οἱ ἀπόγονοι⁴⁹ θά ἔπρεπε νά ἔχουν κληρονομικό δικαίωμα –περιορισμένο ὅμως πρὸς ὄφελος τῶν ἀναγκῶν τῆς «ψυχῆς»– ἐνῶ οἱ ἄλλοι συγγενεῖς δέν θά μπορούσαν νά μετέχουν στήν κληρονομία παρά μόνον ἐφόσον ἦταν ἄποροι. Ἔτσι προτρέπει τόν Βασιλέα νά μὴ συνεχίσει τήν παράνομη τακτική τῶν προκατόχων του, ἀλλά μεταβάλλοντάς την νά ἐξασφαλίσει στούς μεταστάντες ἕνα ἐλπιδοφόρο τέλος, γιατί ἡ περιουσία τους θά χρησίμευε γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους.

Στά τέλη τοῦ 14^{ου} αἰώνα φαίνεται πάντως νά ἔχει παγιωθεῖ ἕνα σύστημα τριμεροῦς κατανομῆς γιά τίς κληρονομίες τῶν ἀτέκνων, τό ὁποῖο ὅμως δέν ἦταν ἀπρόσβλητο ἀπό αὐθαιρεσίες τοῦ δημοσίου. Σχετικές πληροφορίες προκύπτουν –καί πάλι χωρίς νά ἀναφέρεται ὁ ὄρος «ἀβιωτίκιον»– τό ἔτος 1397/98 ἀπό ἐπιστολή τοῦ Μανουήλ Καλέκα, ὁ ὁποῖος –ἀπευθυνόμενος ἐκ μέρους ἄλλου προσώπου πρὸς τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο– γράφει: «...δοκεῖ τοίνυν καὶ φύσει καὶ νόμῳ τοῖς αὐτοῦ κατὰ βούλησιν ἕκαστον χρῆσθαι, περιόντα καὶ τελευτῶντα. ἐπεὶ δέ, καθάπερ τοῖς ἀσθενούσιν ἄλλοτε ἄλλας μεταβαλλομένοις οἱ ἰατροὶ τὰς δίαιτας ὀρίζουσιν οὕτω δὴ καὶ τοὺς νόμους, οἷόν τινα δίαιταν τῶν πολλῶν ὄντας πολλακίς μεταββεληῖσθαι (γρ. μεταβεβληῖσθαι) συμφέρει, νέοι τινὲς προστάττουσι νόμοι τῆς οὐσίας τοῦ μηδένα ἔχοντος κληρονόμον ἐγγύθεν, τὸ μὲν ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ τεθνηκότος ἀναλωθῆναι, τὸ δὲ τοῖς κοινοῖς, τὸ δὲ τοῖς συγγενέσι προσνεμεῖσθαι. τοῦτο γοῦν ἢ καλῶς ἔχον ἐφ' ἀπάντων τηρεῖσθαι δεῖ, ἢ παντελῶς ἀνηρῆσθαι. νῦν δὲ ἐπὶ πολλῶν μὲν οὕτως ἔχον ὀράται, ἐφ'

48. Βλ. Laiou, *Débat*, σ. 105-106.

49. Ὁ λόγος χρησιμοποιεῖ στό σημεῖο αὐτό τή λέξη «ἐγγονοί» (βλ. τό ἀπόσπασμα ἀμέσως παραπάνω στό κείμενο) τόν ὁποῖο ἡ ΛΑΪΟΥ (βλ. σημ. 45) προφανῶς ἀντιλαμβάνεται κατ' ἀκριβολογία. Ὁ ὄρος ὅμως εἶναι δυνατό νά δηλώνει καί γενικά τούς ἀπογόνους, βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ, *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, τ. Ε΄, Αθήναι χ. ἔτ. σ. 2197-2198.

ἡμῶν δὲ τὸναντίον συνέβη, καὶ τοῦ ὅλου τοῖς βασιλικοῖς ταμείοις εἰσοικισθέντος, οὐθ' ἡμῖν οὔτε τῷ τεθνηκότι τὸ εἶκος ἀπεδόθη. ἀλλ' ἔοικε πολλὰ παρὰ τὸν κανόνα γίνεσθαι παρὰ τῶν ὑπηρετούντων, οἱ τοῖς ἐξ ἀδικίας καὶ αὐτοὶ πλουτεῖν καὶ τὰ κοινὰ πλουτίζειν ἐθέλοντες, λανθάνουσι καὶ τῶν ἀρχαίων σαρκῶν προσαποστεροῦντες»⁵⁰.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μανουήλ Καλέκα ἐμπεριέχει πολλὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ δημοσίου στὴν περιορισία τῶν ἀτέκνων καὶ τὸν τρόπο ἄσκησής τους. Ἡ πρώτη φράση τοῦ ἀποσπάσματος πού παρατέθηκε παραπάνω κάνει μάλιστα, ἔστω ἐμμέσως, λόγο γιὰ τὴν ἐλευθερία διάθεσης τῆς περιουσίας μέ διάταξη τελευταίας βούλησης. Δέν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀποκλεισθεῖ, ὁ ὅπωςδήποτε ὄχι ιδιαίτερα κοντινὸς συγγενῆς-κληρονόμος, γιὰ τὸν ὁποῖο μεσολάβησε ὁ Καλέκας, νὰ ἀντλοῦσε τὰ δικαιώματά του ἀπὸ διαθήκη, τίς προβλέψεις τῆς ὁποίας δέν εἶχαν σεβαστεῖ οἱ δημόσιοι λειτουργοί. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ, ἡ ρητὴ ἀναφορὰ τῆς ἐπιστολῆς, στό ὅτι ἡ πλήρης δήμευση τῶν κληρονομιῶν δέν ἀποτελοῦσε –τουλάχιστον στό τέλος τοῦ 14^{ου} αἰώνα– ἀπαραιτήτως ἀποτέλεσμα κρατικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ μποροῦσε νὰ ὀφείλεται καὶ στὸν ὑπερβάλλοντα ζῆλο τῶν ἐκτελεστικῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως, πού εἴτε θεωροῦσαν πῶς μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ὑπηρετοῦσαν καλύτερα τὸ δημόσιο συμφέρον εἴτε ἐνεργοῦσαν καὶ γιὰ ἴδιο ὄφελος. Ἡ πιὸ ἀξιοσημείωτη ὅμως ἀναφορὰ τῆς εἶναι, τουλάχιστον γιὰ τοὺς νομικούς, τό ὅτι τὴν τριμερῆ κατανομή τῆς κληρονομίας «τοῦ μηδένα ἔχοντος κληρονόμον ἐγγύθεν» προέβλεπαν «νέοι τινές (...) νόμοι».

Τόσο ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιστολῆς⁵¹ ὅσο καὶ ἄλλοι ἐρευνητές⁵² ταύτισαν τίς διατάξεις αὐτές μέ τὴ Νεαρά τοῦ Ἀθανασίου. Ἀντιθέτως ὁ Τουρτόγλου, δέν κάνει σχετικὴ σύνδεση, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ συνήθεια στὴν ὁποία βασίστηκε τό δικαίωμα τοῦ δημοσίου γιὰ ἀβιωτικὸ ἀποτυπώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 14^{ου} αἰώνα σέ νόμοθετικῆς φύσεως κείμενο, πού ὅμως δέν ἔχει σωθεῖ⁵³. Ἡ ἄποψη αὐτὴ συνδέεται μέ τὴν πεποιθήσή του, ὅτι τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς νεαρᾶς ἀφοροῦσε ἀποκλειστικῶς παροίκους⁵⁴. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ

50. Ἔκδ. R.J. LOENERTZ, *Correspondance de Manuel Calécas*. [Studi e Testi, 152.] Città del Vaticano 1950, ἀρ. 34 σ. 215⁶⁹⁻⁸².

51. Βλ. LOENERTZ, ὁ.π., σ. 122.

52. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 80 καὶ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. (σημ. 13), σ. 25.

53. Βλ. παρακάτω σημ. 62 καὶ τό σχετικὸ ἀπόσπασμα στό κείμενο.

54. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 78 σημ. 58.

Νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου οὔτε μέ τό πρῶτο κεφάλαιό της – πού ἀναλύθηκε παραπάνω– οὔτε μέ τό τέταρτο –τό ὁποῖο προβαίνει σέ τριμερή κατανομή τῆς κληρονομίας μεταξύ «μνημοσύνων», ἐπιζῶντος γονέως καί πάππων τοῦ νεκροῦ⁵⁵– ἐμπεριέχει τήν παραπάνω ρύθμιση. Ἔτσι θά μποροῦσε νά διατυπώσει κανείς μέ ἀρκετή πιθανότητα τήν ἄποψη, ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ 14^{ου} αἰῶνα ἐκδόθηκε πράγματι κάποιος νόμος, πού μοίραζε τίς κληρονομίες τῶν ἀτέκνων μεταξύ συγγενῶν πού δέν καλύπτονταν ἀπό τίς ρυθμίσεις τῆς νεαρᾶς, δημοσίου καί δαπανῶν γιά τίς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς.

Ἡ πιθανότητα αὕτη ὁμως κλονίζεται σοβαρά ἀπό ἕνα κείμενο κανονιστικοῦ χαρακτήρα σύγχρονο ἢ λίγο μεταγενέστερο ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Καλέκα, στό ὁποῖο μάλιστα ὁ Τουρτόγλου ἔχει βασίσει σέ μεγάλο βαθμό τά συμπεράσματά του γιά τή φύση καί τόν τρόπο λειτουργίας τοῦ ἀβιωτικίου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιά πρόσταγμα τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου πρὸς χάριν τῆς μονῆς Βατοπεδίου, πού μέ βάση τήν ἰνδικτιόνα χρονολογεῖται τόν Αὐγούστο τοῦ 1399 ἢ τοῦ 1414 καί ἀναφέρει τά ἑξῆς: «Ἐπεὶ κῦρις Ἀνδρόνικος ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἐκεῖνος ἀπελθὼν εἰς τὸ ἅγιον Ὅρος ἐπὶ τῷ γενέσθαι μοναχὸς φθάσαντος αὐτὸν τοῦ νοσήματος καθ' ὁδὸν ἀρξαμένου πρὸ τοῦ γενέσθαι ἐτελεύτησεν) ἐκεῖ ἄπαις ὢν καὶ ἀδιάδοχος, εὐρέθη δὲ αὐτῷ βίος, ὃν ἐκτήσατο ἀπὸ τε προμηθείας) καὶ ὑπηρετημάτων) καὶ εὐεργεσιῶν) ὧν εἶχε παρὰ τῆς βασιλείας) ἡμῶν, ἀφ' οὗ δὴ βίου κατὰ τὴν ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις συνήθειαν μέρος μὲν ἀνηλώθη διὰ τῶν μοναχῶν ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς [αὐ]τοῦ, μέρος δὲ ἐδόθη πρὸς τοὺς αὐτοῦ συγγενεῖς, ἔλαβε δὲ καὶ τὸ βεστιάριον τῆς βασιλείας) μου μέρος, παρεκάλεσαν δὲ τὴν βασιλείαν μου οἱ εἰρημένοι μοναχοί, ὡσὰν ἀπολύση πρόσταγμα αὐτῆς εἰς δήλωσιν τούτου πρὸς ἀνενοχλησίαν αὐτῶν), ἡ βασιλεία μου κατὰ τὴν αὐτῶν παράκλησιν τὸ παρὸν αὐτῆς ἀπολύει πρόσταγμα δηλοποιούσα τὸ περὶ τούτου εἰς ἀνενοχλη[σί]αν αὐτῶν, καθὼς εἴρηται»⁵⁶.

Σχολιάζοντας τό πρόσταγμα ὁ Τουρτόγλου παρατηρεῖ, ἀφενὸς μὲν ὅτι ὁ ὄρος «ἀδιάδοχος» πρέπει νά ἀναγνωσθεῖ ὡς «ἀδιάθετος» – ἐπειδὴ ὁ Φιλανθρωπηνὸς εἶχε συγγενεῖς, ἄρα καί (κληρονομικούς) διαδόχους⁵⁷, ἀφετέρου δὲ ὅτι ἡ τριμερῆς διανομή τῆς κληρονομίας

55. Βλ. πρόχειρα ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* III, σ. 257.

56. Ἔκδ. F. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948 (στό ἐξῆς: DÖLGER, *Schatzkammern*), ἀρ. 22 σ. 67-68, Reg. (1965), ἀρ. 3274.

57. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Ἀβιωτικίον*, σ. 57 σημ. 20.

του δέν ἀπεικονίζει –ὅπως ἰσχυρίσθηκε ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου⁵⁸– τή ρύθμιση τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀθανασίου –τόσο ἐπειδή ὁ Φιλανθρωπηνός δέν ἦταν πάροικος ὅσο καί γιατί ἡ τριμερῆς κατανομή γίνεται ἐδῶ σέ διαφορετική βάση⁵⁹, ἀλλά βασίστηκε στήν ἐπικρατούσα συνήθεια⁶⁰. Ὅσο ἀφορᾷ τό πρῶτο ζήτημα ἡ ἀποψη τοῦ Τουρτόγλου εἶναι πειστική, ἂν μάλιστα λάβει κανεῖς υπόψη καί τό ὅτι τό ἐγγράφο δέν ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ὕφους. Σχετικά ὅμως μέ τό δεύτερο ζήτημα ἡ γνώμη του δύσκολα μπορεῖ νά γίνει δεκτή. Ἡ ἀπόρριψή της συνδέεται ὀπωσδήποτε καί μέ τή νεώτερη ἀποψη γιά τό ὅτι τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς νεαρᾶς δέν ἀφοροῦσε μόνον παροίκους, πέρα ὅμως ἀπό αὐτό οἱ ἴδιες οἱ πηγές πού, σέ διαφορετικές ἐποχές, χρησιμοποίησε ὁ Τουρτόγλου τή θέτουν ἐν ἀμφιβόλῳ.

Συγκεκριμένα στή μελέτη τοῦ 1973 γράφει «Ἡ κληρονομική αὐτή μερίς τοῦ δημοσίου ἔχει, ὡς φαίνεται τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς συνήθειαν διαπλασθεῖσαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλως τε καί τό προαναφερθὲν πρόσταγμα τοῦ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου ἀποδίδει εἰς τὴν ἑπικρατοῦσαν ἐπὶ τούτοις συνήθειαν τὸν διενεργηθέντα μερισμὸν τῆς περιουσίας τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ εἰς τρία μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τό ἐν (ἄβιωτίκιον) περιέρχεται εἰς τὸ βεστιάριον τῆς βασιλείας»⁶¹. Ἀλλά, τό 1995 –ὅταν ἐπανέρχεται στό ζήτημα, ἐν μέρει γιά νά ἀπορρίψει τίς ἀπόψεις τοῦ Καρπόζηλου– ἀναφέρει –σχολιάζοντας τίς πληροφορίες τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μανουήλ Καλέκα, πού ἀγνοοῦσε, ὅταν συνέγραψε τὴν πρώτη του μελέτη γιά τό ἄβιωτίκιο– τὰ ἐξῆς: «Στὴν ἐπιστολή τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ δημοσίου (ἄβιωτίκιον) ἀποδίδεται σὲ διατάξεις ἑνῶν νόμων. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀκριβές, δέν πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ ἡ περίπτωση ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα συνήθεια ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίζετο ἡ ἀπαίτηση τοῦ ἄβιωτικίου εἶχε μεταβληθεῖ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα σὲ νόμο τοῦ κράτους πού δέν μᾶς εἶναι ὅμως γνωστός»⁶². Ἐδῶ ὅμως γεννᾶται ἓνα ἐρώτημα: ὁ ἄγνωστος σ' ἐμᾶς νόμος, τὸν ὁποῖο ἐπικαλεῖται τό 1397/1398 ὁ Μανουήλ Καλέκας δέν θά ἔπρεπε τό 1399 ἢ τό 1414 νά ἦταν γνωστός στοὺς μοναχοὺς τοῦ Βατοπεδίου καί ἀκόμη περισσότερο στίς

58. Βλ. DÖLGER, *Schatzkammern*, σ. 68.

59. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἄβιωτίκιον, σ. 57 σημ. 21.

60. Βλ. παρακάτω σημ. 61 καί τό ἀπόσπασμα στό κείμενο.

61. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἄβιωτίκιον, σ. 58.

62. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 75 σημ. 50^α.

αυτοκρατορικές υπηρεσίες, από τις οποίες προέρχεται τό πρόσταγμα πού ἀρκείται στην ἐπίκληση κάποιας «συνήθειας»;

Ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό δέν μπορεῖ νά δοθεῖ παρά μόνον μέ, βάσιμες ἐλπίζω, ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες στηρίζονται στόν συγκερασμό τῶν πληροφοριῶν γιά τή «συνήθεια» καί τίς διατάξεις τῶν «νέων νόμων» πού μνημονεύουν ἀντίστοιχα οἱ δύο πηγές μας. Ἀρχίζοντας ἀπό τή «συνήθεια» πρέπει πρῖν ἀπό ὅλα νά παρατηρήσουμε πῶς ἴσως ἡ διατύπωση τοῦ προστάγματος γιά τήν κληρονομία τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ «...ἀφ' οὗ δὴ βίου κατὰ τήν ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις συνήθειαν μέρος μὲν ἀνηλώθη διὰ τῶν μοναχῶν ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς [αὐ]τοῦ...» νά μὴν ἀναφέρεται σέ κατανομή μεταξύ συγγενῶν, «ψυχικῶν» καί δημοσίου, ἀλλά νά ἀποτελεῖ νύξη γιά τό ὅτι τό ποσοστό τοῦ 1/3 πού κάλυπτε τά «ψυχικά» ὅσων πέθαιναν ἄτεκνοι καί ἀδιάθετοι εἶχε προκύψει ἐθιμικά⁶³. Πράγματι ἤδη ἀπό τόν 10^ο αἰῶνα τό ποσοστό αὐτό παραμένει σταθερό, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τύχη πού προέβλεπαν γιά τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς κληρονομίας οἱ σχετικές αυτοκρατορικές διατάξεις⁶⁴. Ἡ διαπίστωση αὐτή δέν λύνει τό πρόβλημα τῆς σιωπῆς τοῦ αυτοκρατορικοῦ προστάγματος γιά τήν ὑπαρξη πρόσφατου εἰδικοῦ νόμου· ἀντιθέτως μάλιστα ἡ σπουδή τῶν μοναχῶν νά ἐξασφαλίσουν μέ προνομιακό ἔγγραφο τά ὅποια δικαιώματά τους, καθιστᾷ τήν ὑπαρξη του μᾶλλον ἀμφίβολη. Ἡ σχετική ἀναφορά τοῦ Μανουήλ Καλέκα ἀποτελεῖ λοιπόν ἀπλῶς ἄνευ ἀντικειμένου ἐπίκληση τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀθανασίου ἢ, ἀκόμη χειρότερα, μιᾶς ἀνύπαρκτης διάταξης; Ὁχι ἀκριβῶς. Ἡ διατύπωση τῆς ἐπιστολῆς δημιουργεῖ βάσιμα τήν ἐντύπωση, πῶς ἡ παραπάνω τριμερῆς κατανομή ἦταν συνηθισμένη πρακτική μέ ἔρεισμα στό νόμο. Μιά τέτοια δήλωση πρὸς τόν αὐτοκράτορα δέν ἦταν λοιπόν δυνατό νά ἀποτελοῦσε ἀποκῆμα φαντασίας. Ἔτσι θεωρῶ πιθανό νά εἶχε πρᾶγματι δημιουργηθεῖ, μέσα στά 90 χρόνια πού εἶχαν περάσει ἀπό τήν ἀπόλυση τῆς νεαρᾶς, μιᾶ «συνήθεια», ἡ ὁποία πιθανότατα εἶχε

63. Ρητή σχετική ἀναφορά περιέχει ἡ Πείρα 48.1: «Ὅτι ἐπὶ τῶν ἀδιαθέτως τελευτησάντων ἐκ πλαγίου συγγενεῖς ἐχόντων [καὶ μὴ] παῖδας ἐλευθεροῦνται οἱ δούλοι, καὶ οὐ δύνανται οἱ κληρονόμοι ἢ ἐξ ἀδιαθέτου συγγενεῖς ἔλκειν τούτους εἰς δουλείαν. Δίδεται δὲ τό τρίτον τῆς ὑποστάσεως εἰς ψυχικόν μισθόν ἐκ συνηθείας, καὶ τό τίμημα δὲ τῶν ἐλευθερουμένων οἰκετῶν καταλογίζεται εἰς τό τρίτον» (JGR IV, σ. 194)· τό περιεχόμενο τοῦ χωρίου ἀποδίδει καί ἡ Ἑξάβιβλος, βλ. Ἀρμ. 1.18.22 καί 5.8.78. Γιά τή διαμόρφωση τῆς συνήθειας αὐτῆς, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ψυχικά, σ. 178-180.

64. Βλ. παραπάνω σ. 1276-1277.

προέλθει από τή διασταλτική της έρμηνεία. Όπως όμως προκύπτει καί από τήν ίδια τήν έπιστολή καί από τήν παράκληση τών μοναχών του Βατοπεδίου νά έκδοθει αυτοκρατορικό πρόσταγμα για τήν κληρονομία του Φιλανθρωπηνου «...πρός άνενοχλησίαν αυτ(ων)...», ή πρακτική αυτή δέν προσέφερε απόλυτη ασφάλεια απέναντι στίς απαιτήσεις του δημοσίου ή μεμονωμένων λειτουργών του.

Οί πηγές πού παρουσιάσθηκαν παραπάνω, μέ εξαίρεση τή σύντομη παραλλαγή τής νεαρᾶς καί τή διαθήκη του Έγκαρδίου, δέν μνημονεύουν τόν όρο «άβιωτίκιον»⁶⁵. Αυτός πάντως άπαντᾶ σε κάποιες άλλες πηγές ήδη από τόν 13^ο αιώνα, κοινό χαρακτηριστικό τών όποιων άποτελεί ή άπουσία σύνδεσης του θεσμου αυτου μέ τά «ψυχικά». Μιά αρκετά μεγάλη ομάδα άποτελουν χρυσόβουλλα –τό αρχαιότερο του 1259 καί τό νεότερο του 1363– μέ τά όποια αναγνωρίζονται σε μονές προνόμια καί άπαλλαγές από ύποχρεώσεις προς τό δημόσιο, μεταξύ τών όποιων καί τό άβιωτίκιο⁶⁶. Οί άπλές αυτές μνείες του όρου δέν μποροϋν βέβαια νά μάς διαφωτίσουν για τήν ακριβή φύση ή τίς προϋποθέσεις λειτουργίας του θεσμου. Παρόλα αυτά ή άποψη του Τουρτόγλου⁶⁷, ότι ή συνεχής επανάληψη τής προνομιακής μεταχείρισης τών μονών σχετικά μέ τό άβιωτίκιο άποτελεί στοιχείο πού άποδεικνύει πώς τό πρώτο κεφάλαιο τής Νεαρᾶς του Αθανασίου δέν ίσχυσε στήν πράξη δέν είναι ιδιαίτέρως

65. Σύμφωνα μέ τήν LAIOU, Débat, σ. 98 ό όρος «άβιωτίκιον» είναι λαϊκής προελεύσεως γι αυτό καί δέν εμφανίζεται σε λόγια κείμενα, όπως αυτό του Θωμά Μαγίστρου, αλλά άπαντᾶ ευρέως σε έγγραφα της πρακτικής.

66. Βλ. P. LEMERLE-A. GUILLOU-N. SVORONOS-D. PAPACHRYSSANTHOU, *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328*. [Archives de l' Athos, VIII.] Paris 1977, άρ. 71 σ. 107⁵-11⁸⁵ (έτ. 1259, Μιχαήλ Η΄) · LEMERLE, Chrysobulle, σ. 432³³⁻³⁷=DÖLGER, *Schatzkammern*, άρ. 38 σ. 112⁴⁴⁻⁴⁹ (έτ. 1294, Ανδρονίκου Β΄) · P. LEMERLE-A. GUILLOU-N. SVORONOS-D. PAPACHRYSSANTHOU, *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500*. [Archives de l' Athos, X.] Paris 1979, Appendice XI, σ. 204⁸²⁻⁸⁹ (έτ. 1329, Ανδρονίκου Γ΄, παρεμβεβλημένο) · ΕΡ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου, Α΄ -Αυτοκρατορικά*, Αθήναι 1980, Παράρτημα Γ΄ σ. 177³⁸⁻⁴⁴ (έτ. 1331, Ανδρονίκου Γ΄) · W. REGEL – E. KURTZ-B. KORABLEV, *Actes de Philothée*. [Actes del' Athos, VI.] Vizantijskij Vremennik 20 (1913), Παράρτημα I, άρ. 9 σ. 26⁷²⁻⁷⁹ καί J. LEFORT-N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ-D. PAPACHRYSSANTHOU-D. ΚΡΑΒΑΡΙ-Η. ΜΕΤΡΕΒΕΛΙ, *Actes d'Iviron IV. De 1328 au debut du XVIe siècle*. [Archives de l' Athos, XIX.] Paris 1995 (έτ. 1346, Στεφάνου Δουσαν) · Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, «Ιωάννου Ε΄ καί Ιωάννου Ζ΄ τών Παλαιολόγων Χρυσόβουλλον καί Αργυρόβουλλον περι τής κατά Σωζόπολιν μονής του Προδρομου», *Δελτίον τής Ιστορικής καί Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* 2 (1885) Α΄ σ. 614¹¹⁻¹³ (έτ. 1363, Ιωάννου Ε΄).

67. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 79.

πειστική. Από τό κείμενο πού παρατέθηκε παραπάνω δέν προκύπτει, τουλάχιστον κατά τή γνώμη μου, παραχώρηση τοῦ προνομίου αὐτοῦ στους χωροδеспότες ἀπό τήν ἴδια τή νεαρά, ἀλλά ἀπλῶς ἀναγνώριση μιᾶς ὑφιστάμενης κατάστασης καί προσπάθεια γιά περιορισμό τῆς ἔκτασης τοῦ δικαιώματος δημοσίου ἢ «δεσποτείας». Ἀπό τή φύση τους ἄλλωστε τά προνόμια εἶχαν εἰδικό χαρακτήρα καί συχνά κρινόταν σκόπιμο νά ἀνανεωθοῦν μέ νέα χρυσόβουλλα.

Περισσότερο διαφωτιστικά εἶναι δύο ὑποδείγματα ἐξοφλητικῶν ἀποδείξεων, χρονολογούμενα τόν 13^ο αἰώνα⁶⁸, στά ὁποῖα ἀναγράφονται τά ἑξῆς:

† ἄκτον εἰς ἀβιωτίκιον: – / Ἐπει δὴ ἀρρήτοις κρίμασι θεϊκοῖς ἔφθασεν ἡ θυγάτηρ / τοῦ δεῖνα) τὸν τῆ δεῖνα) βίον καταλιπεῖν καὶ εἰς τὰς αἰωνίας μονὰς κατασκη/νῶσαι ἅπαις καὶ ἀδιάθετος, φροντισταὶ οὖν ἡμεῖς τῶν / βασιλικῶν ἀκροστίχων, οὐ μικρῶς εἰλκύσαμεν τὰ περὶ τοῦτου καὶ ἀνελαβόμεθα ἀπὸ τοῦ μέρους αὐτῆς τὸ ἀνήκον τῷ δημοσίῳ / ἦτοι ὑπέρπυρα τόσα : ἐπὶ τοῦτο γὰρ ἐγεγόνη δὲ ἡ παροῦσα ἡμῶν ἐνυπόγραφως μαρτυρία. παρουσία τοῦ δεῖνα καὶ τοῦ δεῖνα. τοῦ / μηκέτι ὀψέποτε τῶν καιρῶν ἢ χρόνων<ν> ἐπηρεάζεσθαι τὸν τοιοῦτον ὁ δεῖνα) ἀπὸ τῶν ἐνεργούντων συντρόφων ἡμῶν. ἢ καὶ τῶν μεθ' ἡμῶν εἰσελευσμένων καὶ μελλόντων ἐνεργεῖν ἐν / τῷ θέματι τῷ δεῖνα) : διὰ τοῦτο γὰρ γέγονεν καὶ ἡ παροῦσα ἡμῶν γραφή. καὶ ἐπεδόθη τῷ τοιοῦτῳ ὁ δεῖνα) εἰς ἀσφάλειαν. μηνὶ τῷδε ἰν. τῆσδε : – / καὶ ὑπογρά(φει) αὐτό : Ὁ δούλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγ(ίου) : –⁶⁹

ἀθωοτικὸν ἔγγρα(φον) εἰς ἀβιωτίκι(ον) : – / † Ἐπὶ τῇ ἀντιλήψει καὶ πολυχρονίῳ χαρᾷ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν ἀυθέντου καὶ / βασιλέως ἀνατεθέντος μοι τῆ χώρα τῆ δεῖνα) παρ' αὐτοῦ. ὥστε τὰ πάντα παρ' ἡμῶν δημοσιακῶς διεξάγεσθαι συνέβη τελευτῆσαι τὸν δεῖνα). ἅπαις καὶ ἀδιάθετος· καὶ τὸ ὑπὲρ ἀκληρονομητον διαφέροντι τῷ δημοσίῳ, ἐποδοῦς ἡμῖν τὸ μέρος αὐτοῦ κατὰ τὴν αὐτοῦ βραχυτάτην περιουσίαν. τὴν

68. Ἔκδ. G. FERRARI DALLE SPADE, *Formulari notarili dell' età bizantina*=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Scritti Giuridici*, I, Milano 1953, σ. 337-468 (στό ἑξῆς: FERRARI). Γιά τή χρονολόγηση βλ. σ. 337, ὅπου ὁ ἐκδότης ἀναφέρει καὶ ὅτι ἔμεινε πιστός στήν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου προτείνοντας ἐλάχιστες διορθώσεις στό ὑπόμνημα· στό δεύτερο ὑπόδειγμα προβαίνω πάντως σέ μία ἀκόμη, κατά τή γνώμη μου, ἀναγκαία διόρθωση. Ὁ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, σ. 74 χρονολογεῖ ἀναιτιολόγητα καὶ μᾶλλον ἐκ παραδρομῆς τά ὑποδείγματα στόν 14^ο αἰώνα.

69. FERRARI, ὁρ. 11 σ. 346-347.

παροῦσαν οὖν γραφήν ἡμῶν πεποιηκότης / ἐπιδεδώκαμεν τῷ διαληφθέντι ὁμοζύγῳ αὐτοῦ. ὡς ἂν τῇ ταύτης ἐμφανείᾳ, διατηρηῆσθαι αὐτὸν παντάπασιν ἀνενοχλήτως καὶ ἀκαταβητήτως (γρ. ἀκαταζητήτως) ἔνεκα τῆς τοιαύτης ἀβιωτικῆς. Ἐπὶ τοῦτο γὰρ καὶ / ἡ παροῦσα ἡμῶν ἀθωωτικὴ γραφή ἐγεγόνει· καὶ ἐπεδόθη αὐτῷ εἰς / ἀσφάλειαν : μη(νὶ) καὶ ἰν. τῆς δεῖνα : –⁷⁰

Οἱ ἀποδείξεις αὐτές –πού ἔχουν ὡς σκοπὸ τὴν «ἀνενοχλησία» τοῦ «μέρους» ὅσων εἶχαν ἀποβιώσει– ἐκδίδονται ἀπὸ ἀξιωματοῦχους ἐπιφορτισμένους μὲ δημοσιονομικά καθήκοντα⁷¹ καὶ ἔχουν χρησιμεύσει γιὰ τὴν ἐξαγωγή βασικῶν συμπερασμάτων στὴν ἔρευνα τοῦ Τουρτόγλου, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ «Ἐν αὐταῖς ἀναγράφεται εἰδικῶς, ὅτι ὁ κληρονομούμενος ἀπέθανεν ἄπαις καὶ ἀδιάθετος». Ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι μὴ ὑπαρχόντων τέκνων ἢ ὑπαρξίς συγγενῶν ἀκόμη καὶ κατιόντων τοῦ ἀποβιώσαντος, οὐδαμῶς ἀνέκοπτεν τὸ κληρονομικὸν τοῦτο δικαίωμα τοῦ δημοσίου»⁷². Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό ὅτι στό βυζαντινὸ δίκαιο ὁ ὅρος «παῖς» δηλώνει γενικὰ τὸν κατιόντα⁷³, τὰ ὑποδείγματα δὲν παρέχουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, στοιχεῖα πού νά ἐπιτρέπουν νά χαρακτηρίσουμε μὲ ἀσφάλεια τό ἀβιωτικὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ δημοσίου καὶ ὄχι φορολογικῆς φύσης ὑποχρέωση γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ νεκροῦ⁷⁴. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν πάντως ὡς πρὸς τό γεγονός, ὅτι συνδέουν εὐθέως τὴν καταβολὴ του μὲ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ. Τὰ ὑποδείγματα ὁμως δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ad hoc ἀποδείξεις γιὰ καταβολὴ καὶ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ τους ἀνάγνωση προκύπτει πῶς ἢ

70. FERRARI, ἄρ. 16 σ. 348-349.

71. Στὴν πρώτη περίπτωση ὡς ἀρμόδιοι ἐμφανίζονται «φροντισταὶ τῶν βασιλικῶν ἀκροστίχων», ἄρα φοροεισπράκτορες, δεδομένου ὅτι ὁ ὅρος «ἀκρόστιχον», δήλωνε τό ποσό τοῦ φόρου πού ὀφείλε κάθε ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἐν τέλει τὸν συνολικὸ ἔγγειο φόρο μιᾶς περιοχῆς (βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, «Ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους στὴν οἰκονομία», *Οικονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7^ο ἕως τὸν 15^ο αἰῶνα* (γενικὴ ἐποπτεία ΑΓΓΕΛΙΚΗ Ε. ΛΑΪΟΥ), Ἀθήνα 2006, σ. 141-252 [ἐδῶ: σ. 171, 210]) καὶ ὄχι πρόσωπα στὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ βασιλικές γαῖες, ὅπως ὑποθέτει ὁ FERRARI, σ. 367.

72. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτικίον, σ. 56-57.

73. Β. 2.2.212: «Τῇ τῶν παίδων προσηγορία καὶ τῇ τῶν ὑπεξουσίῳν ἔργοι καὶ ἀπέργοι καὶ πάντες οἱ ἐξ αὐτῶν δηλοῦνται· ὡς ἐπὶ πολὺν δὲ καὶ τῇ τοῦ υἱοῦ προσηγορία καὶ οἱ ἔργοι περιέχονται. (...). Καὶ οὐ λέγομεν ἄπαιδα τελευτῶν τὸν καταλιπόντα κληρονόμον ἔγγονον. Τῇ γὰρ τοῦ υἱοῦ προσηγορία πάντες οἱ ἐξ αὐτοῦ δηλοῦνται». Βλ. ἀκόμη Β. 2.2.53.1, Β. 2.2.81, Β. 2.2.101, Β. 2.2.193.

74. Βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω στο Γ.

πρώτη άφοροῦσε τόν θάνατο ἀγάμου, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐγγάμου. Ἰσως λοιπόν νά ὑπῆρχαν ὑποδείγματα διαφόρων τύπων, ἄρα δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ μέ βεβαιότητα ὅτι κάποια ἄλλα, χαμένα σήμερα, θά χρησίμευαν γιά ἀπόδειξη καταβολῆς τοῦ ἀβιωτικίου καί στή διαδοχή ἀπό διαθήκη.

Πιό ἐνδιαφέρουσες, ἂν καί ὄχι ἀπολύτως σαφεῖς, πληροφορίες σχετικά μέ τό ἀβιωτικιο προκύπτουν πάντως ἀπό ἕνα ἀργυρόβουλλο τοῦ Δεσπότη Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου (ἔτ. 1442) γιά τήν πόλη τῆς Μονεμβασίας⁷⁵ πού ἀναφέρει τά ἑξῆς: «Ἐπει ἀνέφερον καί ἐζήτησαν καί παρεκάλεσαν τήν βασιλείαν μου οἱ ἔποικοι τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας εὐεργετηθῆναι αὐτούς ἵνα τηρῆται περὶ τοῦ ἀβιωτικίου τῶν τελευτώντων ἐξ αὐτῶν ἀκλήρων καί ἀδιαθέτων, καί γίνεται, ὡς κατωτέρω κατὰ μέρος περὶ τούτου ρηθήσεται, διορίζεται ἡ βασιλεία μου διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς ὀρισμοῦ καί εὐεργετεῖ αὐτούς, ὡς ἂν κατὰ τήν εἰς τούτον ζήτησιν καί παράκλησιν αὐτῶν, ἵνα, ὁπόταν τελευτήσῃ τινὰς ἀπὸ τούτους ἄπαις καί ἀδιάθετος, κληρονομήσωσι τούτον οἱ ἀνιόντες καί κατιόντες αὐτοῦ κληρονόμοι· ὁμοίως καί οἱ ἐκ πλαγίου αὐτοῦ ἀδελφοὶ καί ἀδελφαὶ καί ἀνεψιοὶ καί ἀνεψιαὶ ἀπὸ ἀδελφοῦ ἢ ἀδελφῆς δηλονότι τοῦ τελευτήσαντος. εἰ δὲ ἐνδιαθήκως τελευτήσῃ, γενήσεται νομίμως, ὅσον ἂν ἐκεῖνος περὶ τούτου διατεθῇ. εἰ δὲ καί ἀπὸ τῶν τοιούτων αὐτοῦ κληρονόμων οὐχ εὐρεθῆναι [ἔχει] τινὰ καί τελευτήσῃ ἐνδιαθήκως ἢ καί ἀδιαθέτως, ἵνα οἱ ἀπὸ μακρόθεν συγγενεῖς αὐτοῦ λάβωσιν ἀπὸ τοῦ βίου ἐκεῖνου τὸ δῖμοιρον καί μόνον ἢ ὅσον καί περὶ τούτο διατεθῇ νομίμως· τὸ δὲ τρίτον μέρος τοῦ βίου ἐκεῖνου δίδωσιν ὑπὲρ τοῦ κάστρου. εἰ δὲ καί μακρόθεν οὐχ εὐρεθῆναι ἔχει τινὰ συγγενῆ, ἵνα τηρῆται ὁ βίος αὐτοῦ ἅπας παρὰ τῶν εἰς τούτο ἀποταχθέντων ὑπηρετῶν παρὰ τῆς βασιλείας μου μετὰ εἰδήσεως τοῦ τότε εὐρισκομένου εἰς κεφαλὴν αὐτῶν καί εἰσκομίζεται παρ' αὐτῶν ὁ τοιοῦτος βίος εἰς ἀνάκτισιν καί ὀχύρωσιν καί ἀσφάλειαν τοῦ τοιούτου

75. Τό ἀργυρόβουλλο αὐτό ἔχει χρονολογήσει ὁ DÖLGER, *Schatzkammern*, σ. 80 στό ἔτος 1397, ἀποδίδοντάς το στόν Θεόδωρο Α΄ (βλ. καί ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Αβιωτικιον*, σ. 54 σημ. 4) καί τόν ἀκολουθεῖ ἡ VRANOUSI, ὁ.π. (σημ. 11), σ. 83, ἐνῶ στήν ἄποψη αὐτή φαίνεται νά προσχωρεῖ ἀργότερα καί ὁ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρατηρήσεις*, σ. 77 σημ. 56. Τό 1442 υἰοθετοῦν πάντως οἱ P. SCHREINER, «Παρατηρήσεις διὰ τὰ προνόμια τῆς Μονεμβασίας», *Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν. Πάτριαι*, 25-31 Μαΐου 1980, τ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1981-1982, σ. 160-166 (ἐδῶ σ. 163) καί Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καί οἱ πηγές τῆς ἱστορίας της* (μετάφραση ἀπὸ τό ἀγγλικό πρωτότυπο [τοῦ 1990] Μ. ΜΠΛΕΤΑΣ), Ἀθήνα 2003, σ. 245 ἐπ.

κάστρου τῆς Μονεμβασίας...»⁷⁶.

Τό διατακτικό τοῦ ἀργυροβούλλου εἶναι σαφές ὅσο ἀφορᾷ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή: οἱ κληρονομίες τῶν ἀτέκνων πού ἄφηναν ἀνιόντες⁷⁷, ἀδελφούς ἢ τέκνα ἀδελφῶν ἦταν ἀπαλλαγμένες ἀπό τό ἀβιωτικίον, ὅπως καί ἐκείνων πού εἶχαν κατιόντες. Στὴν περίπτωση πού ὑπῆρχαν ἄλλοι συγγενεῖς ἐκ πλαγίου αὐτοὶ περιορίζονταν στὰ 2/3 τῆς κληρονομίας, ἐνῶ τό 1/3 καταβαλλόταν «ὑπὲρ τοῦ κάστρου», γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ ὁποίου θά προοριζόταν καί ὀλόκληρη ἡ κληρονομία ὅσων πέθαιναν χωρὶς κανένα συγγενή. Ἡ κατάσταση περιπλέκεται ὅμως ἂν ἐπρόκειτο γιὰ διαδοχή ἀπὸ διαθήκη. Ὅταν ἀσχολήθηκε γιὰ πρώτη φορά μετὰ τό ἀβιωτικίον, ὁ Τουρτόγλου θεώρησε ὅτι αὐτό προέβλεπε εἰσπραξίη του καί στὴν περίπτωση αὐτή⁷⁸. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἐπανῆλθε στό ζήτημα θεώρησε πῶς μετὰ τὴ φράση «...εἰ δὲ ἐνδιαθήκως τελευτήσῃ, γενήσεται νομίμως, ὅσον ἂν ἐκεῖνος περὶ τούτου διατεθῇ...» δηλώνεται ἀπαλλαγή τῆς κληρονομίας ἀπὸ τό ἀβιωτικίον, ἄρα περιορισμός του στὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή, ἐνῶ ἐρμηνεύει στὴ συνέχεια τό «...εἰ δὲ καὶ ἀπὸ τῶν τοιούτων αὐτοῦ κληρονόμων οὐχ εὐρεθῆναι [ἔχει] τινά...» ὡς ἀναφορά σὲ ἐνδεχόμενο θάνατο τῶν ἐγκατεστημένων, πού συνεπαγόταν ἀκύρωση τῆς διαθήκης ἄρα καί πάλι διαδοχή ἐξ ἀδιαθέτου⁷⁹. Ἡ παραπάνω ἐρμηνεία δὲν μετὰ βρῖσκει σύμφωνη, γιὰτί τό ἀργυρόβουλλο προσθέτει στό σημεῖο αὐτό τὴ φράση «...καὶ τελευτήσῃ ἐνδιαθήκως ἢ καὶ ἀδιαθέτως...». Θεωρῶ λοιπόν, ὅτι τόσο στὴν ἐξ ἀδιαθέτου ὅσο καί στὴν ἐκ διαθήκης διαδοχή οἱ κληρονόμοι συγγενεῖς ἐκ πλαγίου πέραν τῶν προσώπων πού προαναφέρθηκαν θά περιορίζονταν στὰ 2/3 τῆς κληρονομίας.

Ἐρωτήματα προκαλεῖ ὅπωςδήποτε τό τί θά συνέβαινε, ἂν εἶχε ἐγκατασταθεῖ κληρονόμος μετὰ διαθήκη πρόσωπο, τό ὁποῖο δὲν συνέδεε καμία συγγένεια μετὰ τὸν διαθέτη. Ἄν οἱ ἀπόψεις πού μόλις ἐξέθεσα εἶναι ὀρθές, ἡ πράξη αὐτή δὲν θά εἶχε ἔννομες συνέπειες, ἐπειδὴ τό σύνολο τῆς κληρονομίας θά δημευόταν. Ὅσο καί ἂν κάτι τέτοιο φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπίθανο, δὲν μπορῶ νὰ μὴν ἐπαναλάβω στό σημεῖο αὐτό τὴν παρατήρηση, ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ

76. MM V, σ. 174¹⁸-175⁵.

77. Μετὰ βάση τίς διατάξεις πού παρέθεσα παραπάνω (βλ. σημ. 73) ἡ ἀναφορά στοὺς κατιόντες εἶναι περιττή, γιὰτί ὅσοι εἶχαν κατιόντες δὲν εἶναι «ἄπαιδες».

78. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτικίον, σ. 60, 64.

79. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 77.

Μανουήλ Καλέκα μέ ἔχει ἤδη ὀδηγήσει στήν ὑπόθεση πώς τό βυζαντινό δημόσιο δέν δίσταζε νά οἰκειοποιεῖται καί κληρονομίες πού εἶχαν διατεθεῖ μέ διαθήκη, ὅταν ὁ κληρονόμος δέν συνδεόταν μέ στενή συγγένεια πρὸς τόν διαθέτη⁸⁰. Ὁ Τουρτόγλου ἀποδίδει τή στάση αὐτή σέ παράνομες πρακτικές τῶν ἐντεταλμένων ὀργάνων, στίς ὁποῖες ἀναφέρεται καί ὁ Καλέκας. Κατά τή γνώμη μου ὁμως, στήν περίπτωση τῆς Μονεμβασίας ἡ σύνδεση τῆς εἰσπραξίης τοῦ ἀβιωτικίου μέ τή διαδοχή ἀπό διαθήκη γίνεται ρητῶς ἀπό τό ἀργυρόβουλλο, πού ὅσο ἀφορᾷ τούς «ὑπηρέτες» τοῦ δημοσίου τονίζει ὅτι ὑποχρεοῦνταν νά τό διαθέτουν ἀποκλειστικά γιά τόν σκοπό πού εἶχε καθοριθεῖ, δηλαδή γιά τό κάστρο τῆς Μονεμβασίας⁸¹.

Δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς πρώτης φράσης τοῦ ἀργυροβούλλου πού ἀναφέρεται σέ «τελευτῶντες» «ἀκλήρους καί ἀδιαθέτους», ἐρχόμενη ἔτσι σέ ἀντίθεση μέ τό διατακτικό τοῦ ἐγγράφου. Μιά σκέψη θά ἦταν νά ἀποδοθεῖ ἡ ἀναφορά αὐτή στή γενικά κακή διατύπωση τῆς πηγῆς μας. Δεδομένου ὁμως ὅτι τό ἀβιωτικίον ὑπῆρχε ἤδη ὡς θεσμός στή Μονεμβασία δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ ὅτι ἡ «ζήτησις καί παράκλησις» τῶν «ἐποίκων» τῆς ἴσως νά ἀφοροῦσε τήν ἀπαλλαγὴ τῶν ἀνιόντων καί τῶν ἐγγύτερων ἐκ πλαγίου συγγενῶν –πού καλοῦνταν οὕτως ἢ ἄλλως στή δεύτερη τάξη τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς⁸²– ἀπό τό ἀβιωτικίον⁸³. Φαίνεται λοιπόν ὅτι –ἀνεξάρτητα ἀπό μεταβολές πού ἐνδεχομένως εἶχε ἐπιφέρει τό ἀργυρόβουλλο στό ποσοστό τοῦ ἀβιωτικίου ἢ στό ζήτημα τῆς ἐγκατάστασης ἐξωτικοῦ κληρονόμου– ἀντικείμενο τῆς ρύθμισης ἀποτελοῦσε ἡ ἐπέκταση τῆς προνομιακῆς μεταχείρισης τῶν κληρονόμων τῆς πρώτης τάξης, δηλαδή τῶν κατιόντων, ὡς πρὸς τό ἀβιωτικίον, πού πρέπει νά προὔπῆρχε, καί σ' αὐτούς τῆς δεύτερης τάξης, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπόψη ἂν εἶχαν κληθεῖ ἐξ ἀδιαθέτου ἢ ἐγκατασταθεῖ μέ διαθήκη.

Ὅπως ρητά ἀναφέρει τό ἀργυρόβουλλο ὁ μόνος προορισμός τοῦ ἀβιωτικίου θά ἦταν ἡ κάλυψη ἀναγκῶν τῆς πόλης τῆς Μονεμβασίας καί συγκεκριμένα ἔργα γιά τήν ὀχύρωσή της, ἐνῶ ρητά ἐπισημαίνεται πώς τό ἔσοδο αὐτό δέν θά κατέληγε μέ κανέναν τρόπο

80. Βλ. παραπάνω σ. 1287.

81. Βλ. καί τό ἀπόσπασμα παρακάτω στή σ. 84.

82. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*, σ. 127-128.

83. Πρβλ. καί ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρατηρήσεις*, σ. 77.

στό ταμείο του ήγεμόνα ούτε κανείς δικαιούτο νά τό οικειοποιείται συνολικά ἢ ἐν μέρει⁸⁴. Ἡ διατύπωση τοῦ ἐγγράφου, τό γεγονός πώς σ' αὐτό ἐπιφυλάσσεται ἡ ἴδια τύχη καί γιά τά πρόστιμα πού ἐπιβάλλονταν στή Μονεμβασία⁸⁵, καθώς καί ἕνα μεταγενέστερο ἀργυρόβουλλο –τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, πού προβλέπει ὅτι καί τό «κομμέρκιον»⁸⁶ τῶν κατοίκων τῆς πόλης θά εἰσπραττόταν ὅπως καί τό ἀβιωτικόν, χρησιμεύοντας ἐπίσης γιά τίς ἀνάγκες τῆς ὀχύρωσης⁸⁷– ὀδήγησαν ἐρευνητές τῆς ἱστορίας καί τῶν προνομίων τῆς Μονεμβασίας στό συμπέρασμα, ὅτι τό ἀβιωτικόν ἀποτελοῦσε φόρο κληρονομίας⁸⁸. Ἀντιθέτως, καί πρῶτος, ὁ Δ. Κράνης⁸⁹ –τοῦ ὁποίου οἱ ἀπόψεις πέρασαν οὐσιαστικά ἀπαρατήρητες, προφανῶς λόγω τοῦ ὅτι θεώρησε ἐσφαλμένα τό ἀβιωτικόν τοπικό ἔθιμο τῆς Μονεμβασίας⁹⁰– ἀπέρριψε τήν παραπάνω ἐρμηνεία θεωρώντας πώς «Ὁ ὀρθός

84. MM V, σ. 175⁵⁻⁹: «...καί ἐξετάζονται οἱ τοιοῦτοι ὑπηρεταί παρὰ τῆς κεφαλῆς καί ἀποδίδωσι πρὸς αὐτὸν λογαρισμὸν καὶ ἐξάντλησιν ὑπὲρ τούτου τοῦ βίου, καὶ μῆτε εἰς τὸ βεστιάριον τῆς βασιλείας μου εἰσέρχηται τι ἀπὸ τούτου, μῆτε ἡ κεφαλὴ αὐτῶν, μῆτε ἄλλος τις ἔχη ἐπ' ἀδείας λαβεῖν ἐξ αὐτοῦ διὰ κἂν ἕνα τρόπον, ἀλλ' εἰσκομίζεται παρὰ τῶν ὑπηρετῶν ὑπὲρ τοῦ κάστρου, ὡς δεδήλωται...». Γιά τό «βεστιάριον», βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗ, ὁ.π. (σημ. 71), σ. 167-168, 215.

85. MM V, σ. 175⁹⁻¹²: «...ὁμοίως καὶ ὅσοι ζημίαι καὶ κρίσεις γένωνται πρὸς τινὰς εἰς τὴν χώραν ταύτης τῆς Μονεμβασίας, ἵνα ἀποδῶται καὶ αὐτῇ πρὸς τοὺς τοιοῦτους ὑπηρετάς εἰς ἀνάκτισιν καὶ ἀσφάλειαν τοῦ κάστρου...».

86. Τό κομμέρκιο ἀποτελοῦσε φόρο στίς ἐμπορικές συναλλαγές, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗ, ὁ.π., σ. 185-186, 215.

87. MM V, σ. 171¹⁸⁻²⁴: «...ἡ βασιλεία μου τὴν τοιαύτην αὐτῶν ζήτησιν καὶ παράκλησιν εὐλογον κρίνασα τὸν παρόντα ἀργυρόβουλλον λογισμὸν αὐτῆς ἀπολύει, δι' οὗ δὴ καὶ δι-ορίζεται καὶ ἐνεργετῆ πρὸς τὴν τοιαύτην πόλιν τῆς Μονεμβασίας, ὡσάν ἔχη ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς πάντοτε τὴν τοιαύτην καθόλου δόσιν τοῦ κομμερκίου εἰς τὸ κατανα-λίσκεσθαι καὶ αὐτὴν μετὰ τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ ἀβιωτικίου καὶ τῶν ἄλλων ὧν ἔχωσι δι-καίων καὶ ἀποτεταγμένων ἕνεκα τῆς κτίσεως τοῦ τοιοῦτου τείχους τοῦ κάστρου αὐτῶν...». Τό ἀργυρόβουλλο χρονολογεῖται τό 1450 καί ἡ χρονολογία 1440 πού ἀναφέρει ἡ ἐκδόση ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜΥΛΛΕΡ καὶ ἐπαναλαμβάνει ἡ VRANOUSI, ὁ.π., σ. 83 εἶναι ἐσφαλμένη, βλ. καὶ ΚΑΛΛΙΓΑ, ὁ.π., σ. 249 σημ. 166. Σχολιάζοντας τό ἀβιωτικόν ὅπως ἐφαρμόσθηκε στή Μονεμβασία ὁ ὁ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, σ. 80 ἐσφαλμένα θεωρεῖ ὅτι πληροφορίες γι' αὐτό ἀντλοῦνται καὶ ἀπὸ τό ἀργυρόβουλλο τοῦ 1450· ἀλλὰ τό τελευταῖο αὐτό ἐγγράφο ἀναφέρεται ἀπλῶς στή διάθεση τοῦ κομμερκίου ὑπὲρ τῶν σκοπῶν πού κάλυπτε καί τό ἀβιωτικόν.

88. Βλ. D.A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, II. *Vie et Institutions*, Athènes 1953, σ. 119, 239· Κ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, *Μονεμβασία ἢ Βενετία τῆς Πελοποννήσου*, Αθήναι 1955, σ. 80.

89. Βλ. Δ. ΚΡΑΝΗ, «Τὸ «ἀβιωτικόν» ἐν τοπικὸν ἔθιμον τῆς Μονεμβασίας», *Ἐφημερίς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν* 37 (1970) 679-682 (στό ἐξῆς: ΚΡΑΝΗΣ).

90. Χαρακτηριστικά ὁ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Ἀβιωτικόν*, σ. 54 σημ. 6 ἀναφερόμενος στή με-λέτη τοῦ ΚΡΑΝΗ σημειώνει πώς «...ἐξετάζει τό ἀβιωτικόν ὑπὸ τὴν περιορισμένην

νομικός χαρακτηρισμός του ἄβιωτικίου εἶναι, ὅτι ἡ πολιτεία ὡς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμος ἐπιλαμβάνεται τῶν περιουσιῶν τῶν ἀποθανόντων πολιτῶν διαθέτουσα αὐτάς διὰ δημόσιον σκοπὸν πρωταρχικῆς σημασίας, ὡς ἦτο ἡ συντήρησις τῶν τειχῶν» καὶ ἀπορρίπτει τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς φόρου, διότι μπορούσε νὰ ἐπέλθει πλήρης δήμευση περιουσιῶν, γεγονός ἀσύμβατο μὲ τὸν σκοπὸ τῆς φορολογίας. Παρόλα αὐτὰ στή συνέχεια τῆς μελέτης του δέχεται τὴν εἴσπραξη τοῦ ἄβιωτικίου καὶ στή διαδοχὴ ἀπὸ διαθήκη, ἀφήνοντας ἐμμέσως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στήν περίπτωσιν αὐτή, ἂν δέν εἶχε ὀριστεῖ συγγενῆς ὡς κληρονόμος, ὀλόκληρη ἢ κληρονομία θὰ καταβαλλόταν ὑπὲρ τοῦ κάστρου. Ἀκόμη ἐκφράζει καὶ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «ὑπηρέται» πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν εἴσπραξη τοῦ ἄβιωτικίου ἀσκούσαν καθήκοντα ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τοῦ κηδεμόνα σχολάζουσας κληρονομίας⁹¹.

Τρία χρόνια ἀργότερα δημοσιεύτηκε ἡ πρώτη ἐργασία τοῦ Τουρτόγλου γιὰ τὸ ἄβιωτικίον πού καὶ τότε –ὅταν ἀκόμη πρέσβευε πῶς ἡ εἴσπραξη τοῦ στή Μονεμβασία εἶχε ἐφαρμογὴ καὶ στή διαδοχὴ ἀπὸ διαθήκη– καὶ ἀργότερα –ὅταν ἐπανερχόμενος στό θέμα θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀργυρόβουλλο ἀφορᾷ στήν πραγματικότητα μόνον τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ– ἐντάσσει καὶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ στίς πηγές πού ἀναφέρονται σέ μερίδιον τοῦ δημοσίου, ὅταν στήν κληρονομία καλοῦνταν ἀπώτεροι συγγενεῖς ἢ δέν ὑπῆρχε κανένας συγγενῆς⁹². Ὁ νομικός αὐτός χαρακτηρισμὸς τοῦ ἄβιωτικίου ἀπὸ τὸν Τουρτόγλου ἐπηρέασε καὶ τοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητές τῆς ἱστορίας τῆς Μονεμβασίας ⁹³.

μορφήν τοῦ τοπικοῦ ἔθιμου ἰσχύσαντος ἐν Μονεμβασία, πιστεύων ὅτι ἡ πολιτεία, ἐπιλαμβανομένη τῶν περιουσιῶν ἀποθανόντων πολιτῶν ὡς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμος, διέθετεν αὐτάς διὰ τὴν συντήρησιν τῶν τειχῶν τῆς Μονεμβασίας». Γιὰ ἐξέλιξη τοῦ ἄβιωτικίου ὡς τοπικοῦ ἔθιμου τῆς Μονεμβασίας, μὲ βάση τὴ μελέτη τοῦ ΚΡΑΝΗ, κά- νει λόγο καὶ ὁ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, σ. 79, ἐνῶ ὡς ἔθιμο τὸ εἶχε ἤδη χαρακτηρίσει καὶ ὁ ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ, ὁ.π., σ. 80.

91. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω ΚΡΑΝΗ, σ. 681.

92. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτικίον, σ. 60 καὶ ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Παρατηρήσεις, σ. 77 καὶ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων του σχετικά μὲ τὸ ζήτημα τῆς κληρονομίας ἀπὸ διαθήκη πα- ραπάνω σ. 1295-1296.

93. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ SCHREINER, ὁ.π., σ. 163 σημ. 1 σημειώνει: «Ἀβιωτικίον» σημαίνει τόσο τὴν κληρονομία, ὅσο καὶ τὸν φόρο πού τὴν ἐπιβαρύνει» πα- ραπέμποντας στὸν LEMERLE, Chrysobulle, σ. 440-442 πού ἐκφράζει ἀνάλογη ἄποψη (βλ. καὶ παρακάτω σημ. 101), ἀλλὰ καὶ τίς μελέτες τοῦ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ καὶ τῆς ΒΡΑΝΟΥΣΗ, χωρὶς νὰ μνημονεύει τὴ διαφοροποίησή τους ὡς πρὸς τὴ φύσιν τοῦ θεσμοῦ. Ἀνάλογη στάση κρατᾷ καὶ ἡ ΚΑΛΛΙΓΑ, ὁ.π., σ. 247 πού χαρακτηρίζει στό κείμενό της τὸ

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπό τήν ὀρθότητά του⁹⁴ πρέπει νά παρατηρηθεῖ, ὅτι ἡ ἄποψή πῶς μέ τό ἀργυρόβουλλο «Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς καθιεροῦται κληρονομική διαδοχή ἀποπνέουσα καταφανῶς τό ἐπαναφερθὲν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων Ἰουστινιάνειον δίκαιον»⁹⁵ δέν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής, γιατί τό παραπάνω δίκαιο ἀναγνώριζε πλήρες ἐξ ἀδιαθέτου δικαίωμα σέ κάθε συγγενή καί προέβλεπε κλήση τοῦ δημοσίου μόνο στά bona vacantia, χωρίς νά προβλέπει καμία συμμετοχή του ἂν ὑπῆρχε διαθήκη⁹⁶. Βάσιμος εἶναι ὅπωςδήποτε ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Τουρτόγλου –πού ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Καρπόζηλος– ὅτι τό ἀργυρόβουλλο κατήργησε τήν τριμερῆ διαίρεση τῶν κληρονομιῶν εἰς βάρος τοῦ μεριδίου τῆς «ψυχῆς», τό ὅποιο δέν προβλέπεται⁹⁷. Ἐδῶ δέν μπορεῖ ὅμως καί νά μὴν ἐπισημανθεῖ, πῶς σύμφωνα μέ τό ἀργυρόβουλλο τό ἀβιωτίκιο προϋπῆρχε ὡς θεσμός στή Μονεμβασία καί ἡ προηγούμενη λειτουργία του δέν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστή, ἄρα καί ἡ ἀποσύνδεσή του ἀπό τή διάθεση μέρους τῆς κληρονομίας γιά ψυχικά μπορεῖ νά ἦταν παλαιότερη.

Γ. Συμπεράσματα

Ὡς ὅρος τό «ἀβιωτίκιον» ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά τόν 13^ο αἰώνα, οἱ πηγές ὅμως πού ἀναλύθηκαν παραπάνω, δέν δίνουν εἰκόνα ἀπαλλαγμένη ἀπό κενά καί ἀντιφάσεις. Χαρακτηριστική γιά τήν ἀσάφεια πού χαρακτηρίζει τά ἰσχύοντα γιά τόν θεσμό εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ Καρπόζηλου, ὅτι ἐρευνητές πού εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἀβιωτίκιο πρὶν ἀπό τόν Τουρτόγλου –ὅπως ἦταν ὁ Zachariä von Lingenthal, ὁ Dölger, ὁ Lemerle καί ὁ Ferrari dalle Spade– εἶχαν καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ἐπρόκειτο γιά φόρο κληρονομίας⁹⁸. Ἡ παρατήρηση αὐτή δέν ἀνταποκρίνεται ὅμως ἀπολύτως πρὸς τά πράγματα.

ἀβιωτίκιο ὡς φόρο κληρονομίας, ἐνῶ στή σημ. 161 ἀρκεῖται νά παραπέμψῃ τίς μελέτες τῶν SCHREINER, ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ καί ΒΡΑΝΟΥΣΗ δίχως περαιτέρω ἐπεξηγήσεις.

94. Βλ. παρακάτω στό Γ.

95. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτίκιον, σ. 60, βλ. καί σ. 64.

96. Βλ. παραπάνω στό Α.

97. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτίκιον, σ. 60 καί ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 80. Ὁ ΚΡΑΝΗΣ, σ. 681 πού, ὡς νομικός τῆς πράξης δέν εἶχε σφαιρική γνώση γιά τό βυζαντινό δίκαιο καί τήν ὀρολογία του θεωρεῖ τήν παραχώρηση τῶν 2/3 στοὺς ἀπώτερους συγγενεῖς καί τοῦ 1/3 στό δημόσιο ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀρχῆς τῆς τριμοιρίας.

98. Βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟ, σ. 77.

Τόσο ο Zachariä όσο και ο Dölger δέν εκφράζουν σαφή άποψη για τή φύση του θεσμού, τόν όποιο πάντως έξετάζουν κυρίως σέ συνδυασμό μέ τή Νεαρά του Άθανασίου⁹⁹. Μάλλον άνεπιτυχεῖς εἶναι οἱ κρίσεις του Ferrari, πού άντλοῦνται μόνον από τά ύποδείγματα¹⁰⁰, ένω ο Lemerle διατυπώνει άποψη για διττή φύση του άβιωτικίου, θεωρώντας το φόρο κληρονομίας μέ βάση τή διαθήκη του Έγκαρδίου, αλλά και χαρακτηρίζοντάς το επίσης ειδικό έθιμο για τήν κληρονομία τών παροίκων, βασιζόμενος στις πληροφορίες τής νεαράς¹⁰¹. Φόρο κληρονομίας επικαλούμενος σχεδόν όλες τις πηγές πού αναλύθηκαν έδω τό χαρακτηρίζει μόνον ο Δικαῖος Βαγιακάκος¹⁰². Δημοσιονομικῆς μορφῆς έπιβάρυνση θεωροῦν τό άβιωτικιο άκόμη όσοι έχουν άντλήσει στοιχεία μόνον από χρυσόβουλλα πού προβλέπουν άπαλλαγές¹⁰³. Σέ φόρο κληρονομίας αναφέρονται και οἱ μελετητές τής ιστορίας τής Μονεμβασίας, τουλάχιστον μέχρι τή δημοσίευση τής μελέτης του Τουρτόγλου, μέ βάση τό άργυρόβουλλο του 1442¹⁰⁴. Έξάιρεση αποτέλεσε ο Δ. Κράνης πού διατύπωσε τήν άποψη ότι τό άργυρόβουλλο αναφέρεται σέ κληρονομικό δικαίωμα, μάλλον έπειδή συνέδεσε, πριν από τόν Τουρτόγλου, τις πληροφορίες του άργυροβούλλου μέ αυτές τών αυτοκρατορικῶν διατάξεων πού αναφέρονται στα ψυχικά και ιδιαίτερα μέ τή Νεαρά του Άθανασίου¹⁰⁵. Βλέπουμε λοιπόν ότι δύσκολα μπορούμε νά μιλήσουμε για «κρατούσα άποψη» ως προς τήν ακριβή φύση του άβιωτικίου, δεδομένου ότι τά συμπεράσματα τών έρευνητῶν διαφοροποιούνται και άνάλογα μέ

99. Βλ. ZACHARIÄ, *Geschichte*, σ. 141-142, 263 DÖLGER, *Schatzkammern*, σ. 68.

100. Βλ. παρακάτω σημ. 106, 108.

101. Βλ. LEMERLE, *Chrysobulle*, σ. 441-442: «Άβιωτικιον a donc pu désigner à la fois une coutume particulière à la succession des parèques, peut-être le bien ainsi transmis, et en tout cas l'impôt perçu à cette occasion ». Η πιθανότητα νά ταυτίζεται τό άβιωτικιο μέ περιοριστικό στοιχείο πού περιερχόταν στον χωροδεσπότη βασίζεται στην ταύτιση πού έχει κάνει ο ZACHARIÄ, *Geschichte*, σ. 263 μέ τό mortuarium του γερμανικού μεσαιωνικού δικαίου. Για τό mortuarium βλ. και Η. BRUNNER, *Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte*, München und Leipzig⁸1930, σ. 191-192.

102. Βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟ, «Άβιος-άβιωτική-άβιωτικιον», *Αθηνά* 65 (1961) 191-200, έδω: σ. 194 έπ.

103. Βλ. ΣΑΚΚΕΛΛΙΩΝΑ, ό.π. (σημ. 66), σ. 614 σημ. 6 και Ν. SVORONOS, *Le domaine de Lavra sous les Paléologues. C. Fiscalité et rente de Lavra*, P. LEMERLE -A. GUILLOU-N. SVORONOS-D. PAPACHRYSSANTHOU-SIMA ĆIRKOVIĆ, *Actes de Lavra IV. Etudes Historiques-Actes Serbes-Compléments et Index*. [Archives de l'Athos, XI.] Paris 1982, σ. 156-157.

104. Βλ. παραπάνω σημ. 88 και σημ. 93.

105. Βλ. ΚΡΑΝΗ, σ. 680-681.

τίς πηγές πού ἀποτέλεσαν τή βάση γιά τήν ἐξαγωγή τους.

Ακριβῶς αὐτή ἡ ποικιλία τῶν ἀπόψεων καί οἱ συχνά ἀλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες τῶν πηγῶν μέ ὀδηγοῦν τελικά στό συμπέρασμα, ὅτι τό ἀβιωτικίον δέν ἀποτελοῦσε τίποτε ἄλλο παρά τή συμμετοχή τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες, ἡ ὁποία στούς ὕστερους βυζαντινούς χρόνους –ὅπως ἄλλωστε καί σήμερα–μποροῦσε νά ἐκδηλωθεῖ εἴτε ὡς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα, εἴτε ὡς φορολογία τῶν κληρονομιῶν. Ακριβῆς εἰκόνα γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐκδηλωνόταν ἡ συμμετοχή αὐτή δέν μπορεῖ δυστυχῶς νά ἀναπαραχθεῖ, εἶναι ὅμως δυνατό νά διατυπωθοῦν κάποιες σκέψεις σχετικά μέ τή λειτουργία της τόσο στήν ἐξ ἀδιαθέτου ὅσο καί στήν ἐκ διαθήκης διαδοχή.

Ἡ διπλή λειτουργία τοῦ ἀβιωτικίου, ὅπως ἐμφανίζεται στήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή προκύπτει, κατά τή γνώμη μου τουλάχιστον, ἀπό τά δύο ὑποδείγματα πού ἔχει ἐκδόσει ὁ Ferrari. Ὅπως ἤδη παρατήρησα, καί τά δύο ἀφοροῦν κληρονομική διαδοχή ἀδιάθετων ἀτέκνων, στό ἓνα ὅμως προφανῶς ὑπάρχει κληρονόμος, ἴσως ὁ πατέρας, καί τό δημόσιο ἐμφανίζεται νά εἰσπράττει ποσοστό ἀπό τήν κληρονομία, πράγμα πού θυμίζει φόρο¹⁰⁶. Τό δεύτερο ὑπόδειγμα –πού πάντως πάσχει ὡς πρός τή διατύπωση– μνημονεύει μόνον ἐπιζῶντα σύζυγο, ἐνῶ ἡ φράση «...καί τό ὑπὲρ ἀκληρονόμητον διαφέροντι τῷ δημοσίῳ, ἐποδόνς ἡμῖν τό μέρος αὐτοῦ κατὰ τήν αὐτοῦ βραχυτάτην περιουσίαν...»¹⁰⁷, μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς κλήση τοῦ δημοσίου στήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή ἐφόσον δέν ὑπῆρχε κληρονόμος ἀλλά μόνον σύζυγος, ἐνδεχομένως μέ ἐπιφύλαξη τῶν δικαιωμάτων γιά γαμικά κέρδη¹⁰⁸.

Ὅπως πιστεύω ὅτι κατόρθωσα νά ἀπόδειξω παραπάνω μέ βάση

106. FERRARI, ἀρ. 11 σ. 346³²⁻³³: «...ἀνελαβόμεθα ἀπό τοῦ μέρους αὐτῆς τό ἀνήκον τῷ δημοσίῳ/ἤτοι ὑπέρπυρα τόσα...» (ὀλόκληρο τό ὑπόδειγμα παραπάνω στό Β). Ἔτσι ἡ ἀποψη τοῦ ἐκδότη (FERRARI, σ. 367: «...il fisco concorrevva alla successione insieme a τὸ μέρος del defunto...») πού παραπέμπει σέ κληρονομικό μερίδιο δέν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στά πράγματα.

107. FERRARI, ἀρ. 16 σ. 348³¹⁻³² (ὀλόκληρο τό ὑπόδειγμα παραπάνω στό Β).

108. Μέ βάση τό χωρίο αὐτό ὁ FERRARI DALLE SPADE διατύπωσε τήν ἀποψη ὅτι τό ἀβιωτικίον ἦταν φόρος κληρονομίας, στόν ὁποῖο ἦταν ὅμως ὑπόχρεοι μόνον οἱ φτωχοί. Βλ. FERRARI, σ. 367: “Dalle frase di pag. 348, r. 32 ‘l’erede del defunto pagò il diritto spettante al fisco κατὰ τήν αὐτοῦ βραχυτάτην περιουσίαν’ si vede che la tale tassa era soggetta soltanto la povera gente”.

τόν λόγο του Θωμά Μαγίστρου¹⁰⁹, ήδη μετά τά μέσα του 13^{ου} αιώνα ή Πολιτεία συνήθιζε νά οικειοποιείται τίς άκληρονόμητες περιουσίες, χωρίς νά λαμβάνει υπόψη της τό ποσοστό του 1/3 πού ή παλαιότερη νομοθεσία είχε ουσιαστικά παραχωρήσει στην Έκκλησία μέ άφορμή τά «ψυχικά». Ο συντάκτης του λόγου μάλιστα προτείνει, καταρχήν τουλάχιστον, νά αναγνωρίζεται κληρονομικό δικαίωμα μόνον στους κατιόντες καί αυτό περιορισμένο πρός όφελος της «ψυχής». Η έπεκτατική στάση της Πολιτείας πού έθιγε σοβαρά παλαιά δικαιώματα της Έκκλησίας, όδήγησε τελικά στην έκδοση της Νεαρᾶς του Αθανασίου¹¹⁰, πού πάντως δέν προέβαλε τίς παραπάνω άκραίες άπαιτήσεις¹¹¹. Τό ότι τό πρώτο κεφάλαιο της Νεαρᾶς αναφέρεται σέ «άκληρονόμητες» περιουσίες συνάγεται, πάντοτε κατά τή γνώμη μου, καί από τή ρητή αναφορά της στην περίπτωση θανάτου καί του έπιζώντος συζύγου χωρίς συγγενείς, όποτε ή περιουσία του θά μοιραζόταν μεταξύ δημοσίου καί «μνημοσύνων». Η διάταξη δέν αναφέρεται λοιπόν έξαντλητικά σέ όλες τίς παραμέτρους της κληρονομίας των άδιαθέτων άτέκνων, αλλά μόνον σέ ειδικά θέματα, όπως αυτό της κλήσης του συζύγου όταν δέν υπήρχαν συγγενείς καί γενικότερα στίς άκληρονόμητες περιουσίες. Έτσι πιστεύω πώς δέν πρέπει νά γίνει άντιληπτή παρά ως προσπάθεια για περιορισμό των δικαιωμάτων της Πολιτείας ή της «Δεσποτείας» πρός όφελος όχι μόνον της οικογένειας αλλά καί της «ψυχής», για τή σωτηρία της όποίας μάλιστα, σέ μία τουλάχιστον περίπτωση, θά καταβαλλόταν μερίδιο μεγαλύτερο καί από εκείνο πού προέβλεπε ή άμέσως προηγούμενη σχετική άυτοκρατορική διάταξη, δηλαδή ή Νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ'¹¹². Η τριμερής διαίρεση των κληρονομιών πού προέβλεπε ή Νεαρά του Αθανασίου, έπηρέασε γενικότερα τήν κληρονομική διαδοχή των άδιαθέτων άτέκνων, έτσι ώστε πρός τό τέλος του 14^{ου} αιώνα νά υπάρχουν μαρτυρίες για τήν πρακτική νά διατίθεται τό 1/3 της κληρονομίας στους συγγενείς τους, ενώ τά υπόλοιπα 2/3 θά κατανέμονται ίσομερῶς στίς δαπάνες για ψυχικά καί στό δημόσιο¹¹³.

Στό σημείο αυτό όμως γεννάται ένα έρώτημα: τό ποσοστό της

109. Βλ. παραπάνω, σ. 1285-1286.

110. Αναλυτικά για τίς ρυθμίσεις της νεαρᾶς παραπάνω στό Β.

111. Βλ. καί ΛΑΙΟΥ, *Débat*, σ. 115-117.

112. Βλ. αναλυτικά παραπάνω σ. 1277 καί τό κεφ. α' της Νεαρᾶς του Αθανασίου, παραπάνω σημ. 31 (τό άπόσπασμα στό κείμενο).

113. Βλ. άνάλυση των σχετικών πηγών παραπάνω σ. 1289-1291.

κληρονομίας στό ὁποῖο ἔγιναν προσπάθειες νά περιορισθεῖ τό δημόσιο ἀκόμη καί ὅταν δέν ὑπῆρχαν κληρονόμοι, εἶναι ὀρθό νά θεωρηθεῖ κληρονομικό μερίδιο; Κατά τή γνώμη μου ὄχι, γιατί ἂν αὐτό γίνει δεκτό τό δημόσιο θά ἐμφανίζεται νά «συγκληρονομεῖ» μέ συγγενεῖς καί τήν Ἐκκλησία ἢ ἔστω μόνο τήν Ἐκκλησία, πρὸς ὄφελος τῆς ὁποίας λειτουργοῦσαν τελικά τά ποσά πού διατίθονταν γιά «ψυχικά»¹¹⁴. Οὐτε ἡ χρήση τοῦ ὄρου φορολογία εἶναι βεβαίως ἐνδεδειγμένη ἐδῶ, τουλάχιστον ἀπό τή σημερινή ὀπτική γωνία, πού, καλῶς ἢ κακῶς, εἶναι ἐκείνη πού ὀδήγησε στή διατύπωση τῶν μέχρι τώρα ἀπόψεων. Σίγουρα πάντως ἐπροκειτο γιά ἀναγκαστική δέσμευση μέρους ἢ τοῦ συνόλου τῶν κληρονομιῶν ὑπέρ τῆς Πολιτείας καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἄρα οἱ πηγές πού ἀναφέρονται στήν καταβολή «ψυχικῶν» κατά τήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή πρέπει νά θεωρηθοῦν ἰδιαίτερη κατηγορία, ἡ ὁποία ὁμως καί μαρτυρεῖ καί τήν τελική προσπάθεια γιά κατάργηση τῆς κλήσης τοῦ δημοσίου ὡς μόνου ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμου.

Σαφῶς στή διπλή λειτουργία τοῦ ἀβιωτικίου νομίζω πῶς παραπέμπει –τουλάχιστον ὅσο ἀφορᾷ τήν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχή– τό ἀργυρόβουλλο τοῦ ἔτους 1442 γιά τή Μονεμβασία, στό ὁποῖο δέν γίνεται καθόλου λόγος γιά ψυχικά. Ὅπως προανέφερα¹¹⁵, τό ἔγγραφο αὐτό προβλέπει πλήρη ἀπαλλαγή ἀπό τό ἀβιωτικιο τῶν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμων τῶν δύο πρώτων τάξεων. Οἱ ὑπόλοιποι περιορίζονταν στά 2/3 τῆς κληρονομίας, ἐνῶ τό τελευταῖο τρίτο –πού ἰσοδυναμοῦσε μέ τό ἀβιωτικιο– θά καταβαλλόταν γιά τή συντήρηση τῶν τειχῶν. Ἄν δέν ὑπῆρχε πάντως κανένας συγγενής ὀλόκληρη ἢ κληρονομία θά διατίθετο γιά τίς ἀνάγκες τοῦ κάστρου, ἄρα οὐσιαστικά θά κληρονομεῖτο ἀπό τό δημόσιο. Ὅταν λοιπόν ὑπῆρχαν συγγενεῖς, τό ἀβιωτικιο θά εἶχε χαρακτήρα φόρου κληρονομίας. Ἡ ἀποψη τοῦ Τουρτόγλου ὅτι: «Τὸ γεγονός τοῦτο, ὡς εἶναι εὐνόητον, ἀπομακρύνει καί τήν ἐλαχίστην πιθανότητα βασιμότητος ὡς πρὸς τήν ὑπόθεσιν, ὅτι τό ἀβιωτικιο ἦτο φόρος κληρονομίας. Διότι ἄλλως τοῦτο θά ἀπητεῖτο ἀδιακρίτως εἰς πᾶσαν περίπτωσιν κληρονομικῆς διαδοχῆς, ἔστω καί ἐγγυτέρων συγγενῶν»¹¹⁶ δέν εἶναι, κατά τή γνώμη μου, πειστική.

114. Βλ. γιά τή διαχείριση τῶν ποσῶν πού διατίθονταν γιά ψυχικά ἀπό τήν Ἐκκλησία ΚΟΝΙΔΑΡΗ, ὀ.π. (σημ. 33), σ. 385-386· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Ψυχικά, σ. 183 καί ΤΗΝ ΙΔΙΑ, Νομολογία ΙΙΙ, σ. 263.

115. Βλ. παραπάνω σ. 1296.

116. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Αβιωτικιο, σ. 64.

Απαλλαγή από τό άβιωτικό προβλέπεται σέ κάθε περίπτωση καί μέ βάση όλες τίς εξέταζόμενες πηγές γιά τούς κληρονόμους τής πρώτης τάξης, δηλαδή τούς κατιόντες. Η επέκταση λοιπόν τής προνομιακής αὐτῆς μεταχείρισης καί στή δεύτερη τάξη –καί μάλιστα μέ έγγραφο πού χορηγεῖ προνόμια τοπικῆς ἰσχύος ὅπως τό ἀργυρόβουλλό μας– δέν πρέπει νά προκαλεῖ ἐκπληξη καί ἀμφιβολίες. Ὅσο ἀφορᾷ τή συνέχεια τοῦ συλλογισμοῦ του «Τέλος, ἡ εἰς τό δημόσιον περιέλευσις ὀλοκλήρου τῆς κληρονομίας, εἰς περίπτωσιν ἀνυπαρξίας καί ἀπωτέρων συγγενῶν τοῦ τελευτήσαντος, ὡς ὠριζεν τό αὐτό ἀργυρόβουλλον, ἀποκλείει οἰονδήποτε τυχόν χαρακτηρισμό τοῦ πράγματος ὡς φορολογικῆς ἐπιβολῆς, δεδομένου ὅτι ὁ φόρος κληρονομίας ἀντιπροσωπεύει ποσοστόν μόνον ἐπὶ τῆς κληρονομίας τοῦ ἀποβιοῦντος»¹¹⁷, εἶναι βεβαίως κατά βάση ὀρθή, ἔχει ὁμως σχηματισθεῖ χωρίς νά προηγηθεῖ ἡ σκέψη πῶς τό «ἀβιωτικόν» μπορούσε νά δηλώνει γενικότερα τήν κατά περίπτωση συμμετοχή τοῦ δημοσίου στίς κληρονομίες.

Οἱ πληροφορίες γιά τήν εἰσπραξη ἀβιωτικίου στή διαδοχή ἀπό διαθήκη εἶναι δυστυχῶς καί ἀριθμητικά περιορισμένες καί λιγότερο σαφεῖς, προέρχονται δέ μόνον ἀπό τά τέλη τοῦ 14^{ου} καί τόν 15^ο αἰώνα. Τό 1397/98 ὁ Μανουήλ Καλέκας ἐπιτρέπει μέ τήν ἐπιστολή του τήν ὑπόθεση ὅτι τό δημόσιο ἢ ἀρμόδια ὄργανά του, μέ ὑπερβάλλοντα ἢ καί ὑποπτο ζῆλο, εἶχαν τήν τάση νά ἀκυρώνουν διαθήκες, ὅταν ὁ τιμώμενος δέν ἦταν «κληρονόμος ἐγγύθεν»¹¹⁸. Ἀκόμη –ὅπως πιστεύω ὅτι κατάφερα νά ἀποδείξω παραπάνω– στή Μονεμβασία μέ τό ἀργυρόβουλλο τοῦ 1442 ἐπιβαλλόταν ἀβιωτικό, μέ τή μορφή φόρου, στήν κληρονομία ἀπό διαθήκη ὅταν ὁ τιμώμενος ἦταν συγγενῆς πέραν τῶν δύο πρώτων τάξεων, ἐνώ οὐσιαστικά ἀπαγορεύθηκε ἡ ἐγκατάσταση ἐξωτικοῦ καί ἐλλείψει συγγενῶν ὀλόκληρη ἡ κληρονομία καταβαλλόταν ὑπέρ τοῦ «κάστρου»¹¹⁹. Ὅλα αὐτά δείχνουν σαφῶς προσπάθεια γιά περιορισμό τῆς ἐλεύθερης διάθεσης τῆς περιουσίας πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου συμφέροντος. Οἱ ἐπεκτατικές αὐτές τάσεις τοῦ δημοσίου φαίνεται ὁμως πῶς ἀντιστοιχοῦσαν καί σέ προσπάθειες τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς νά ἀποκρύπτουν μέρος τῆς κληρονομίας τους, ὥστε νά διατηρηθεῖ ἀλώβητο ἀπό τήν κρατική ἐπέμβαση.

117. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Ἀβιωτικόν, σ. 64.

118. Βλ. παραπάνω σ. 1287.

119. Βλ. παραπάνω σ. 1297.

Χαρακτηριστικές για τό θέμα αυτό είναι οι πληροφορίες πού παρέχει ή πατριαρχική απόφαση τοῦ 1400 γιά τή διαθήκη τοῦ Μανουήλ Ἐγκαρδίου. Ὅπως ανέφεραν στό πατριαρχικό δικαστήριο οἱ ἐκτελεστές τῆς διαθήκης, ὁ Ἐγκάρδιος –πού προφανῶς δέν εἶχε τέκνα ἀλλά οὔτε συγγενεῖς– σκόπευε νά ἀφήσει μέ τή διαθήκη του στή σύζυγό του μόνον 50 ὑπέρπυρα πού στήν πραγματικότητα ἦταν προικῶα της. Μᾶλλον γιά νά ἀποφύγουν περαιτέρω ἀξιώσεις της, οἱ ἐκτελεστές ἐπέμειναν νά τῆς δοθοῦν ἀκόμη 50 ὑπέρπυρα ἀπό τήν περιουσία τοῦ συζύγου της καί ὁ Ἐγκάρδιος ἀκολούθησε τή συμβουλή τους¹²⁰. Ἀπό τό ἔγγραφο λοιπόν προκύπτει ὅτι ὁ κληρονομούμενος εἶχε συντάξει τή διαθήκη σέ συνεργασία μέ τούς ἐκτελεστές, γιάτί δέν εἶχε καταγράψει ὀλόκληρη τήν περιουσία του, ἀλλά τούς εἶχε γνωστοποιήσει τήν ὑπαρξη τῶν ὑπολοίπων χρημάτων του καί τούς εἶχε ἀναθέσει νά τά διαθέσουν κατά βούληση «ὑπέρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς»¹²¹. Ὅταν ὁμως ὁ Ἐγκάρδιος πέθανε, ἡ σύζυγός του «...ἔλαβε ταῦτα καί ἤνωσεν, καί τῆς οἰκίας ἔξω πρὸς τι γραῖδιον παρέθετο ταῦτα, ὕστερον μέντοι τῆς ταφῆς τοῦ ἀνδρός αὐτῆς, ἀναγκαζομένη παρὰ τῶν τῶ ἀβιωτικῶν ἀπαιτούντων ἐμφανίσαι τὰ ἐγγεγραμμένα τῇ διαθήκῃ ὑπέρπυρα, ἀντι τῶν γεγραμμένων καί τὰ ἄγραφα ἐφάνερωσεν, ἐξ οὗ συνέβη πάντα μὲν καί τὰ ὑπέρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς δημοσιευθῆναι, αὐτῇ δὲ ἀντι τῶν ἐκατὸν καί ἕτερα δέκα ὑπέρπυρα περιλειφθῆναι»¹²².

Ὅπως ἔχω ἤδη ἀναφέρει, ἡ διαθήκη τοῦ Μανουήλ Ἐγκαρδίου ἀποτελέσσε βασική πηγή γιά τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἀβιωτικῶν ὡς φόρου κληρονομίας. Τῇ σημασία της δέν ἀρνήθηκε οὔτε ὁ Τουρτόγλου, πού ὁμως θεώρησε τήν περίπτωση αὐτή ἐκδήλωση παράνομης συμπεριφορᾶς ἀπό τά ὄργανα τοῦ δημοσίου. Σέ ἐπίρρωση τῆς ἄποψῆς του ἀναφέρεται καί σέ κληρονομική διαφορά ἀπό διαθήκη πού τό πατριαρχικό δικαστήριο ἔκρινε τό ἔτος 1329¹²³ καί κατά τήν

120. MM II, ἀρ. 544 σ. 342¹⁵⁻¹⁹: «...ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ λεγάτου ἠρωτήθησαν εἰπεῖν, εἰ οὕτως ἔχει, ὡμολόγησαν, ὡς πενήτηκοντα μὲν ὑπέρπυρα ἀφήκεν αὐτῇ, ἅπερ εἶπεν ὁ ἀνὴρ προικῶα αὐτῆς εἶναι. ὕστερον μὲν πολλῇ ἐπιθέσει καὶ ἀξιώσει αὐτῶν ἔστερξε δοῦναι κάκεινος αὐτῇ ἀπὸ τῶν αὐτοῦ πραγμάτων καὶ ἄλλα πενήτηκοντα ὑπέρπυρα...». Μέ τόν ὄρο «λεγάτο» δηλώνεται τό κληροδότημα, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Ἡ ἑλληνική νομικὴ γλῶσσα. Γένεση καὶ μορφολογικὴ ἐξέλιξη τῆς νομικῆς ὀρολογίας στὴ ρωμαϊκὴ Ἀνατολή*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2000, σ. 45· γιά τὰ ὑπέρπυρα νομίσματα τῆς ἐποχῆς βλ. παραπάνω σημ. 18.

121. Βλ. τό σχετικὸ ἀπόσπασμα παραπάνω σημ. 18.

122. MM II, σ. 342²⁶⁻³⁴.

123. Βλ. H. HUNGER-O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. I

ἐκδίκαση τῆς ὁποίας δέν γίνεται καμιά μνεία γιά συμμετοχή τοῦ δημοσίου, γιατί, κατά τή γνώμη του, ἡ ὑψηλή κοινωνική θέση τῶν ἐμπλεκομένων προσώπων τά προφύλασσε ἀπό κρατικές αὐθαιρεσίες¹²⁴. Στήν περίπτωση αὐτή εἶχε καταρτισθεῖ προφορική διαθήκη ἀπό τήν ἄτεκνη σύζυγο τοῦ «οἰκείου»¹²⁵ τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδώρου Βρανᾶ, τήν ἰσχύ τῆς ὁποίας ἀμφισβήτησε ἡ μητέρα της Εὐφροσύνη Πετραλειφίνα, ἐπειδή ἡ κόρη της ἦταν κάτω τῶν εικοσιπέντε ἐτῶν, ἄρα ἀνήλικη. Ὅπως ὁμως σημειώνει ἡ ἴδια ἡ ἀπόφαση, ἡ σύζυγος τοῦ Βρανᾶ ἦταν 22 ἐτῶν, εἶχε λοιπόν ὑπερβεῖ τήν ἡλικία εἰσοδου στήν ἐφηβεία πού ἀπαιτοῦσε ὁ νόμος γιά τήν ἰκανότητα σύνταξης διαθήκης¹²⁶. Ἡ τριμερής κατανομή τῆς κληρονομίας μεταξύ συζύγου, μητέρας καί ψυχικῶν, στήν ὁποία προβαίνει τελικά ἡ ἀπόφαση δέν ἀποτελεῖ πάντως, κατά τήν ὀρθή ἀποψη τοῦ Τουρτόγλου, ἐκδήλωση ἔμμεσης ἐπίδρασης τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀθανασίου, ἀλλά συγκεκρισμένο τῶν προβλέψεων τῆς διαθήκης μέ τίς διατάξεις γιά τή νόμιμη μοῖρα, πού ἀναγνώριζαν στόν ἀνιόντα δικαίωμα στό 1/3 τῆς περιουσίας τοῦ παιδιοῦ του¹²⁷. Παρόλα αὐτά, ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς σέ δικαίωμα τοῦ δημοσίου δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει καί στοιχεῖο γιά τήν ἀνυπαρξία του. Εἶναι βεβαίως δυνατό –καί δεδομένου ὅτι τίς δύο ἀποφάσεις χωρίζει ἀπόσταση 70 χρόνων– τό ἀβιωτικό νά ἄρχισε νά ἔχει ἐφαρμογή στήν κληρονομική διαδοχή ἀπό διαθήκη πρὸς τέλος τοῦ 14^{ου} αἰώνα, τό γεγονός ὁμως ὅτι τό δημόσιο προέβαλλε μέ ἰδιαίτερη ἔνταση τὰ δικαιώματά του στίς κληρονομίες ἤδη ἀπό τόν 13^ο αἰώνα καθιστᾶ μᾶλλον ἀπίθανο ἡ σύνταξη διαθήκης νά ὀδηγοῦσε τελικά σέ ἀπόλυτη κατάργησή τους. Ἡ λύση τοῦ προβλήματος βρίσκεται, κατά τή γνώμη μου, ἀκριβῶς στήν ἐκδήλωση τῶν παραπάνω δικαιωμάτων, ὅταν ὑπῆρχε διαθήκη, μέ τή μορφή φόρου. Στήν προκειμένη δηλαδή περίπτωση ἀντικείμενο τῆς διαφορᾶς δέν ἀποτελοῦσε τό μέγεθος τῆς

[Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 19/1-Series Vindobonensis.] Wien 1981, ἀρ. 100 σ. 562-567 (Regestes V 2153).

124. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 75-76.

125. Γιά τή σημασία τοῦ ὅρου βλ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ἢ Οἰκονόμος. Πολιτική ἐξουσία καί ἰδεολογία πρὶν τήν Ἄλωση*, Ἀθήνα 2007, σ. 120.

126. Βλ. καί ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Νομολογία III, σ. 63-64.

127. Βλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρατηρήσεις, σ. 75 σημ. 53. Ἐπίδραση τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀθανασίου στήν ἀπόφαση αὐτή ἔχει διαγνώσει ὁ ΝΑΚΟΣ, ὁ.π. (σημ. 14), σ. 105-108 (=IV ε.ε. iii), τόν ὅποιο ἔχω, μᾶλλον ἀβασάνιστα, ἀκολουθήσει (ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία III*, σ. 260-262). Γιά τή νόμιμη μοῖρα τῶν ἀνιόντων στήν πατριαρχική νομολογία, βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία III*, σ. 235-237.

κληρονομίας αλλά ό τρόπος κατανομής της. Έτσι τό άν αυτή θά μειωνόταν κατόπιν φορολογίας δέν θα έπηρέαζε τήν τελική κατανομή της σέ τρία ίσα μέρη.

Αντιθέτως στην περίπτωση τής διαθήκης του Έγκαρδίου είχε αποκρυσταλλωθεί περιουσία, προφανώς προς βλάβη των συμφερόντων τόσο τής πολιτείας όσο και τής επιζώσας συζύγου. Όπως προκύπτει από τό έγγραφο, ή επέμβαση του δημοσίου στις κληρονομίες και ή αφαίρεση του άβιωτικού γινόταν άμέσως μετά τον θάνατο του κληρονομούμενου. Πληροφορίες για ποσοστά δέν δίνονται. Η εμφάνιση ολόκληρης τής κληρονομίας είχε πάντως ως αποτέλεσμα τήν αύξηση του μεριδίου τής γυναίκας, προφανώς γιατί υπήρχε πλέον περισσότερη άνδρική περιουσία για ίκανοποίηση των απαιτήσεων της. Μεγαλύτερη μερίδα θά εισέπραξε βέβαια και τό δημόσιο. Η διατύπωση του έγγραφου «...συνέβη πάντα μὲν καὶ τὰ ὑπὲρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς δημοσιευθῆναι...»¹²⁸ μπορεί νά δημιουργήσει τήν εντύπωση, πώς στό δημόσιο θά είχε περιέλθει ολόκληρη ή περιουσία του Έγκαρδίου εκτός από τά 110 ὑπέρπυρα τής συζύγου. Τό γεγονός όμως ότι εκείνη συνέχισε νά παρενοχλεῖ τους εκτελεστές, αποδεικνύει, κατά τή γνώμη μου, τή διατήρηση επιπλέον περιουσίας, ή όποία θά χρησίμευε για τά «ψυχικά». Θεωρώ λοιπόν τήν άποψη πού θεωρεῖ ότι έδω τό άβιωτικό λειτουργούσε ως φόρος κληρονομίας χωρίς άμφιβολία όρθή.

Η υπόθεση τής κληρονομίας του Έγκαρδίου αποτελεί επιπλέον και μαρτυρία για μία βυζαντινή μέθοδο φοροδιαφυγής, ή όποία συντελεῖτο μάλιστα και μέ τίς εύλογίες τής Έκκλησίας. Σαφής είναι ή άποδοκιμασία του τότε πατριάρχη Ματθαίου Α΄ για τή στάση τής επιζώσας συζύγου, στην όποία δέν άξιζαν κατά τή γνώμη του ούτε τά 110 ὑπέρπυρα «...ώς επιβουλεύσασαν μετὰ θάνατον τῆ ψυχῆ τοῦ άνδρός αὐτῆς...»¹²⁹. Ο μέγάλος άνταγωνιστής του βυζαντινού δημοσίου κατά τήν προσπάθεια του νά συμμετέχει στις κληρονομίες δέν ἦταν άλλωστε, όπως προέκυψε και από τά παραπάνω, κανένας άλλος εκτός από τήν ίδια τήν Έκκλησία, πού διά τής μεθόδου των «ψυχικων» εξασφάλιζε κέρδη από τον θάνατο των μελών της. Η ύστερη βυζαντινή περίοδος είναι μάλιστα μία εποχή ένδυνάμωσης τής Έκκλησίας έναντι τής Πολιτείας, γιατί ή κατάλυση των

128. MM II, αρ. 544 σ. 342³²⁻³³.

129. MM II, αρ. 544 σ. 343⁴.

πολιτειακῶν διαρθρωτικῶν δομῶν πού ἐπῆλθε τό 1204 ὄχι μόνον δέν τήν ἐπηρέασε ἀρνητικά, ἀλλά καί τῆς ἄφησε περιθώρια γιά περαιτέρω ἀνάπτυξη¹³⁰. Ἡ διαμάχη γιά τή συμμετοχή στίς κληρονομίες μπορεῖ λοιπόν νά ἐνταχθεῖ στό εὐρύτερο καί ἀκανθῶδες ζήτημα τῶν σχέσεων Πολιτείας καί Ἐκκλησίας στό Βυζάντιο, πού ἀποτελεῖ προνομιακό πεδίο ἔρευνας τοῦ δασκάλου μου, καθηγητῆ Σπύρου Τρωιάνου. Δέν μοῦ μένει λοιπόν παρά νά σταματήσω ἐδῶ καί νά τοῦ εὐχηθῶ ἐγκαρδίως «Ἐτη Πολλά» καί πάντοτε δημιουργικά.

130. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟ, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνή³2011, σ. 376-377.

ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ*

**Σχετικά με το κεφάλαιο 66.21 της Πείρας
(δωρεές μεταξύ συζύγων)**

Στο ρωμαϊκό δίκαιο η απαγόρευση των δωρεών μεταξύ συζύγων έχει εθιμικές καταβολές¹. Στον Πανδέκτη και τον Κώδικα απαγορευμένες θεωρούνταν μόνον οι δωρεές εκείνες που επέφεραν μείωση της περιουσίας του δωρητή και αύξηση εκείνης του δωρεοδόχου². Πράξεις ελευθεριότητας που δεν οδηγούσαν σε τέτοιο αποτέλεσμα ήταν επιτρεπτές³. Το ίδιο ισχύει και για συναλλαγές μεταξύ συζύγων που, χωρίς να είναι δωρεές, είχαν ωστόσο αμφοτεροβαρή χαρακτήρα, όπως είναι οι αγοραπωλησίες⁴. Εικονικές αγοραπωλησίες μεταξύ συζύγων όμως, που υπέκρυπταν δωρεές, ήταν άκυρες⁵. Άκυρες ήταν επίσης και οι μεταξύ τους δωρεές εκείνες που καταρτίζονταν με τη

* Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. D.24.1.1 (Ουλπιανός): *Moribus apud nos receptum est, ne inter virum et uxorem donationes valerent.*

2. D.24.1.5.8 (...eam... donationem impediri solere, quae et donantem pauperiorum et accipientem faciet locupletiore.). Για ειδικές περιπτώσεις του παραπάνω κανόνα βλ. C.5.16.21 (έτ. 294) και C.5.16.22 (έτ. 294).

3. D.24.1.5.16: *Cum igitur nihil de bonis erogatur, recte dicitur valere donationem.* Τέτοιες περιπτώσεις είναι για παράδειγμα η παραίτηση του συζύγου -προς όφελος της συζύγου του- από κληρονομιά (D.24.1.5.13) ή κληροδοσία (D.24.1.5.14), αφού με την παραίτηση αυτή ο σύζυγος δεν γινόταν («πλουσιότερος» και στη συνέχεια) «φτωχότερος». Βλ. και D.24.1.28.2. Επιτρεπτή θεωρείται για τους Ρωμαίους και η εκ μέρους του συζύγου δωρεά στη σύζυγό του των καρπών της προίκας, με την προϋπόθεση ότι οι καρποί αυτοί καταναλώθηκαν για συντήρηση της ίδιας και/ ή της οικογένειάς της και δεν επαύξησαν την περιουσία της: C.5.16.8 (έτ. 234). Βλ. ομοίως και C.5.16.11 (έτ. 242). Για άλλες επιτρεπτές από τον νόμο δωρεές μεταξύ συζύγων βλ. D.24.1.40-43.

4. D.24.1.7.6: *...venditionem inter virum et uxorem bona fide gestam non retractari.*

5. D.24.1.5.5: *...venditionem donationis causa inter virum et uxorem factam nullius esse momenti.*

χρήση παρένθετων προσώπων⁶. Εκτός από τους συζύγους η απαγόρευση αυτή αφορούσε και πρόσωπα του στενού τους περιβάλλοντος⁷.

Στο μετακλασικό δίκαιο η απαγόρευση των δωρεών μεταξύ συζύγων χαλαρώνει, όταν με την *oratio Antonini*, που εκδόθηκε το 213 μ.Χ.⁸, αναγνωρίστηκε η εγκυρότητα των δωρεών αυτών κάτω από δύο προϋποθέσεις: α) τον θάνατο του δωρητή και β) τη μη εκ μέρους του ανάκληση της δωρεάς, όσο αυτός βρισκόταν ακόμα στη ζωή⁹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες -και υπό τον όρο βέβαια ότι ο γάμος δεν είχε στο μεταξύ λυθεί με άλλο τρόπο- δωρεές που είχαν γίνει μεταξύ των συζύγων εν ζωή επικυρώνονταν με αυτοκρατορικό *rescriptum*¹⁰ και δεν μπορούσαν να προσβληθούν από τους κληρονόμους του δωρητή.

Το παραπάνω ρυθμιστικό πλαίσιο το σχετικό με τις δωρεές μεταξύ συζύγων συμπληρώθηκε από τον Ιουστινιανό. Με τη Νεαρά του 162.1 του έτους 539 ο αυτοκράτορας αυτός προσέδωσε στις δωρεές εκείνες, που αποκτούσαν εγκυρότητα με βάση την *oratio Antonini*, αναδρομική ισχύ από τον χρόνο κατάρτισής τους, πράγμα που επέτρεψε στον δωρεοδόχο σύζυγο την αναζήτηση των δωρηθέντων στα χέρια τρίτων¹¹. Σε άλλη δε Νεαρά του (22,39 έτ. 535) χαρακτηρίζοντας κάτι τέτοιο ως *μίμησιν δωρεᾶς* ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την επιστροφή στη σύζυγο της προίκας όσο ακόμα διαρκούσε ο γάμος, με εξαίρεση βέ-

6. D.24.1.5 pr.

7. D.24.1.3.2 (πρόσωπα που βρίσκονται κάτω από τον ίδιο εξουσιαστή), D.24.1.3.4 (δωρεά μητέρας προς το τέκνο της στην περίπτωση που το τελευταίο τελεί υπό την πατρική εξουσία του συζύγου της), C.5.16.4, έτ. 213 (δωρεές μεταξύ είτε των εξουσιαστών είτε των υπεξουσίων των συζύγων), C.2.16.5, έτ. 228 (δωρεές του πεθερού προς τον γαμπρό του στην περίπτωση που ο τελευταίος και η σύζυγός του -και κόρη του δωρητή- είναι υπεξούσιοι στο ίδιο πρόσωπο).

8. Για το περιεχόμενο και την περιπτωσιολογία της συγκεκριμένης *oratio* βλ. D.24.1.32 pr και 1 επ. (Ουλπιανός). Βλ. επίσης C.5.16.1 (έτ. 212) και C.5.16.3 (έτ. 213). Η συγκεκριμένη ρύθμιση επαναλαμβάνεται και σε μεταγενέστερες αυτοκρατορικές διατάξεις: C.5.16.10 (έτ. 239), C.5.16.14 (έτ. 290), C.5.9.6 pr. (έτ. 472) και τελικά C.5.16.25. (έτ. 528) και C.5.16.27 (έτ. 530).

9. Περίπτωση ανάκλησης εν ζωή της δωρεάς εκ μέρους του δωρητή συζύγου αναφέρει η διάταξη C.5.16.12 (έτ. 243).

10. C.5.16.10 (έτ. 239).

11. ... *θεσπίζομεν ...ἐρρῶσθαι ταύτην* (ενν. την δωρεάν) *ἐκ τρόπου παντός τῆ τοῦ ἀνδρός σιωπῆ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὴν ἡμετέραν διάταξιν ἐξ οὗ γέγονεν, ὥστε κἂν εἰ μετὰ ταῦτα ὁ ἀνὴρ εἰς ὑποθήκην δοίῃ τὸ πρᾶγμα ἢ εἰς ἐνέχυρον παράσχοι, ἀλλὰ προεκπεποιηκέναι δοκεῖν τὸν γε μέχρι περιῆν ἡσυχάσαντα*. Η Νεαρά αυτή έχει περιληφθεί και στο Σύνταγμα του Αθανάσιου Εμεσηνού (18.4.1): SIMON D. – TROIANOS Sp., *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, Frankfurt 1989 σ. 438.

βαια τις περιπτώσεις που αυτό επιτρεπόταν από τον νόμο¹².

Οι διατάξεις του Πανδέκτη και του Κώδικα αναπαράγονται χωρίς ουσιαστικές αποκλίσεις στα Βασιλικά¹³, τις ιδιωτικές νομοθετικές συλλογές¹⁴ και τη βυζαντινή νομική φιλολογία¹⁵. Μοναδική εξαίρεση εισάγει διάταξη του έτους 529, με την οποία ο Ιουστινιανός ανακήρυξε αυτομάτως νόμιμες όλες τις δωρεές που ο ίδιος αντάλλαξε με την αυτοκράτειρα Θεοδώρα¹⁶, επικαλούμενος το γεγονός ότι οι αυτοκρατορικές συμβάσεις έχουν ισχύ νόμου: *Donationes, quas divinus imperator in piissimam reginam suam coniugem vel illa in serenissimum maritum contulerit, ilico valere sancimus et plenissimam habere firmitatem, utpote imperialibus contractibus legis vicem obtinentibus minimeque opitulatione quadam extrinsecus egentibus*¹⁷. Η «φωτογραφική» αυτή διάταξη του Ιουστινιανού, που στα Βασιλικά αναπαράγεται σε ελλειπτική μορφή¹⁸, αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον (ρωμαϊκό) κανόνα, σύμφωνα με τον οποίον οι δωρεές μεταξύ συζύγων καταρχήν απαγορεύονται· έναν κανόνα που εκτός από τη βυζαντινή νομοθεσία έγινε αποδεκτός και από τα βυζαντινά δικαστήρια τόσο τα κοσμικά όσο και τα εκκλησιαστικά, όπως προκύπτει από τις λιγοστές, -αλλά χαρακτηριστικές- σχετικές μαρτυρίες που διασώθηκαν¹⁹.

12. *Τὰς δὲ δὴ προίκας, ἃς ἂν λάβοιεν οἱ συνοικοῦντες, οὐ δώσουσι προχείρως ταῖς γυναιξὶ συνεστώτων ἔτι τῶν συνοικεσίων, πλὴν ἐξ αἰτιῶν ἃς ὁ νόμος ἠρίθμησεν. Ἐπειτίοιγε εἴ τι τοιοῦτο πράξαιεν, μίμησις δωρεᾶς τὸ γενόμενον αὐτόθεν εἶναι δοκεῖ.*

13. B.30.1: *Περὶ δωρεῶν μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός* (εκδ. SCHELTEMA H. – VAN DER WAL N., *Basilicorum Libri LX*, Groningen, 1955 κ.ε.).

14. Πρόχειρος Νόμος, 10, (ΖΕΠΩΝ Π. & Ι., *Jus graecoromanum* (στο εξής JG), Αθήνα 1931, II, 144-5), Εισαγωγή, 20 (JG II, 298-9), Επιτομή Νόμων, 28 (JG IV, 446 επ.), Σύνοψη Βασιλικών, Δ.42 (JG V, 245-7), Αυξημένη Εισαγωγή, 18 (JG VI, 114 επ.), Αυξημένο Πρόχειρο, 11 (JG VII, 101-3), Εξάβιβλος, 4.14 (εκδ. HEIMBACH G., Leipzig 1851).

15. Μιχαήλ Ατταλειάτη, *Πόνημα Νομικόν*, 22 (JG VII, 441-2).

16. *Χρημάτων διάπυρος έραστής κατά τον Προκόπιο ο Ιουστινιανός δε χαλούσε κανένα χατήρι στη Θεοδώρα (χάριτάς τε πάσας καὶ χρήματα πάντα τῇ έρωμένη χαρίζεσθαι), η οποία απέκτησε μεγάλη περιουσία (καὶ χρήματα ἐπεικῶς μεγάλα περιβαλέσθαι ἢ Θεοδώρα) (Historia arcana [; WIRTH G., Procopii Caesariensis opera omnia, I, Leipzig 1963, 4-186] 8,26 και 9, 31-2).*

17. C.5.16.26 (έτ. 529).

18. B.30.1.89 (= C.5.16.26): *Αἰ παρὰ τοῦ βασιλέως εἰς τὴν δέσποιναν δωρεαὶ οὐ δέονται πράξεως ὑπομνημάτων.*

19. Πείρα (JG IV, 11επ.) 38.20 (εικονικές αγοραπωλησίες μεταξύ συζύγων που υποκρύπτουν δωρεά), 53.5 (δωρεές μεταξύ συζύγων που είναι ισχυρές, αν δεν ανακληθούν μέχρι τον θάνατο του δωρητή). Ο Χωματιανός διακρίνει τις δωρεές μεταξύ

Η σύγχρονη βιβλιογραφία η σχετική με τη ρωμαϊκή απαγόρευση των δωρεών μεταξύ συζύγων είναι πλούσια²⁰. Όσον αφορά τη ratio που οδήγησε στην καθιέρωσή της²¹, οι ίδιοι οι ρωμαίοι *jurisconsultes* προτάσσουν κοινωνικούς, οικονομικούς και ηθικούς λόγους. Ο Ουλπιανός και ο Πρόκλος αναφέρονται στη συζυγική στοργή, που δεν θα πρέπει να επισκιάζεται από μία άμετρη υλική γενναιοδωρία των συζύγων μεταξύ τους²². Ο Σέξτος Καϊκίλιος τη θεωρεί ανάχωμα σε μία εξαγορά του γάμου, αφού αφαιρεί από τον οικονομικά ασθενέστερο σύζυγο, εκείνον που δεν γίνεται αποδέκτης δωρεών εκ μέρους του εύπορου συντρόφου του, ένα κίνητρο για να ζητήσει τη λύση του γά-

συζύγων σε εκείνες που γίνονται *συνεστώτος του γάμου*, τις οποίες θεωρεί άκυρους παντάπασι και σε *έν τή των γάμων εισόδω και έν τή τούτων έξόδω*, τις οποίες θεωρεί έγκυρες (PRINZING G., *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2002, αρ. 49, σ. 182 στ. 51-4. Τέλος, σε απόφαση του έτους 1316 το Συνοδικό δικαστήριο αναγνωρίζει τις δωρεές που ο εκλιπών Θεόδωρος Σπαταλάς έκανε στη δεύτερη σύζυγό του, Ειρήνη του Καλωτού, τις οποίες, όπως υποθέτουμε, αυτός δεν ανακάλεσε όσο ζούσε (HUNGER H. – KRESTEN O., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I, Βιέννη 1981, αρ. 37, στ. 25-6.

20. ΠΟΛΥΓΕΝΟΥΣ Κ., *Περί της απαγορεύσεως των δωρεών μεταξύ συζύγων*, εν Αθήναις 1890, DUPONT CLÉMENTE, *Les constitutions de Constantin et le droit privé au début du IVe siècle. Les Personnes*, Lille 1937 (ανατύπ. Roma 1968), 105-7, WOLFF H.-J., «Zum Verbot der donatio inter virum et uxorem», *Iura* 20 (1969) 478-484, MISERA K., *Der Bereicherungsgedanke bei der Schenkung unter Ehegatten*, Köln-Wien 1974, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Die Zeugnisse zum Grund des Schenkungsverbots unter Ehegatten», *Festschrift für Max Kaser zum 70 Geburtstag*, München 1976, 407-435, SCHLEI H., *Schenkungen unter Ehegatten. Zu ihrer Behandlung nach römischem Recht und in der Rechtsprechung des Reichsgerichts mit Ausblicken auf das geltende Recht*, Göttingen 1993, ANKUM H., «Donations in Contemplation of Death between Husband and Wife in Classical Roman Law», *Index* 22 (1994) 635-656 (ειδικά για τις δωρεές μεταξύ συζύγων αιτία θανάτου, οι οποίες υλοποιούνται με τη βοήθεια τρίτου προσώπου που όριζε ο δωρητής), GADE G., *Donationes inter virum et uxorem*, Berlin 2001, SANTOS FR. J. ANDRÉS, «En torno al origen y fundamento de la prohibición de donaciones entre cónyuges: una reconsideración crítica», *Bulletino dell' Istituto di diritto romano "Vittorio Scialoja"* 42-43 (2000-2001) 317-396.

21. Για το θέμα αυτό βλ. ειδικότερα PEDEIRA ADELA LÓPEZ, «Orígenes de la prohibición de donaciones "inter virum et uxorem"», *Index* 27 (1999) 441-9, και HAMZA G., «Les motifs de la prohibition de la donation entre époux en droit romain et l'hypothèse sur son origine», *Le droit de la famille en Europe. Son évolution depuis l'Antiquité jusqu' à nos jours, Actes des journées internationales d' histoire du droit*, publiés sous la direction de R. GANGHOFER, Strasbourg 1992, 481-490.

22. D.24.1.1 (Ουλπιανός): ...ne mutuo amore invicem spoliarentur donationibus non temperantes... και D.24.1.31.7 (Πρόκλος): Proclus ait, ne amore alterius alter despoliarentur....

μου²³. Ο Παύλος αμφιβάλλει αν τέτοιες δωρεές θα εξακολουθούσαν να διατηρούν ζωνή την επιθυμία των γονέων να παράσχουν εκπαίδευση στα τέκνα τους²⁴, ενώ τέλος σύμφωνα με την *oratio Antonini* καταδικαστέα ήταν οποιαδήποτε μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων καθιστούσε τον «καλύτερο» (*melior*) σύζυγο φτωχότερο και τον «υποδεέστερο» (*deterior*) πλουσιότερο²⁵.

Όλοι οι παραπάνω λόγοι επαναλαμβάνονται και στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα που έπονται του *Corpus iuris civilis*. Σε ελληνική γλώσσα και συνοπτική μορφή απαντούν σε μονότονα ταυτόσημη διατύπωση: *Μεταξύ άνδρός και γυναικός οὐκ ἔρρωται δωρεὰ διὰ τὸν ἔρωτα καὶ διὰ τὸ μὴ ἔχειν αὐτοὺς διαζυγίου πρόφασιν ἐκ τοῦ μὴ δωρεῖσθαι καὶ διὰ τὸ μὴ γίνεσθαι τὸν εὐπορον ἄπορον καὶ τὸν ἄπορον εὐπορον* διαβάζουμε στον Πρόχειρο Νόμο²⁶, την Εισαγωγή²⁷, την Επιτομή των Νόμων²⁸, τα Βασιλικά²⁹, τη Σύνοψη των Βασιλικών³⁰, την Αυξημένη Εισαγωγή³¹, το Αυξημένο Πρόχειρο³², την Εξάβιβλο³³ καθώς και σε κείμενα της βυζαντινής νομικής φιλολογίας³⁴.

Δίκαια λοιπόν αιφνιδιάζεται κανείς διαβάζοντας στο κεφάλαιο 66.21 της Πείρας, της γνωστής βυζαντινής νομολογιακής συλλογής του 11^{ου} αιώνα, μία νέα εκδοχή όσον αφορά τη *ratio*, πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η απαγόρευση των δωρεών μεταξύ συζύγων. Το κείμενο έχει ως εξής: *Ὅτι διὰ τοῦτο ἐπὶ μέσση ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς οὐ συνίσταται δωρεὰ, ὅτι ὁ νομοθετήσας ἐλογίσατο, ὅτι κοινὰ μᾶλλον δεῖ εἶναι γυναικὶ τὰ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀνδρὶ τὰ [τῆς] γυναικὸς, ἢ δὲ δωρεὰ διορι-*

23. D.24.1.2: *...Sextus Caecilius et illam causam adiciebat, quia saepe futurum esset, ut discuterentur matrimonia, si non donaret is qui posset, atque ea ratione eventurum, ut venalicia essent matrimonia.*

24. *Ne cesset eis studium liberos potius educendi (D.24.1.2).*

25. D.24.1.3 pr.: *...neve melior in paupertatem incideret, deterior ditior fieret.*

26. 10.1.

27. 20.1.

28. 28.16.

29. 30.1.1-3.

30. Δ.42.3.

31. 18.1.

32. 11.1.

33. 4.14.1.

34. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗ, *Πόνημα νομικόν*, 22.1. Βλ. και νομικά λεξικά: MEIJERING R., «Ρωμαϊκά ἀγωγία. Two Byzantine Treatises on Legal Actions», *FM 8* [:Lexica iuridica byzantina] (1990), σ. 65-6 (5.26.1).

σμός ἐστὶν ἰδίου καὶ ἀλλοτρίου· μανθάνει γὰρ ὁ λαβὼν διὰ τοῦ δοθέντος ἀλλότριον ἡγεῖσθαι τὸ μὴ δοθέν³⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τον συντάκτη του παραπάνω αποσπάσματος ο λόγος, για τον οποίον απαγορεύτηκαν οι δωρεές μεταξύ συζύγων (διὰ τοῦτο ἐπὶ μέσου ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς οὐ συνίσταται δωρεὰ), προκύπτει ἐξ αντιδιαστολής: εἰάν ἐπιτρέπονταν, ὁ δωρεοδόχος σύζυγος θα θεωρούσε ο,τιδήποτε δεν λαμβάνει ἀπὸ τον δωρητὴ σύντροφό του με τη μορφή δωρεάς ὡς παρουσία ξένη (μανθάνει γὰρ ὁ λαβὼν διὰ τοῦ δοθέντος ἀλλότριον ἡγεῖσθαι τὸ μὴ δοθέν)· πράγμα ἀτοπο, ἀφού ἡ παρουσία των συζύγων μάλλον θα πρέπει να θεωρεῖται κοινή (κοινὰ μᾶλλον δεῖ εἶναι γυναικὶ τὰ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀνδρὶ τὰ τῆς γυναικὸς), ἐνῶ ἀντίθετα μία δωρεὰ προϋποθέτει διάκριση μεταξύ ἰδίας καὶ ἀλλοτρίας παρουσίας (ἢ δὲ δωρεὰ διορισμός ἐστὶν ἰδίου καὶ ἀλλοτρίου).

Το συγκεκριμένο ἀπόσπασμα, που, ἀς σημειωθεῖ, ἔχει περιληφθεῖ σε ἓνα ἀσχετο με τις δωρεές κεφάλαιο τῆς Πείρας³⁶, δεν ἀπαντᾷ σε κανένα ἄλλο βυζαντινὸ νομικὸ κείμενο προγενέστερο ἢ μεταγενέστερο τῆς νομολογιακῆς αὐτῆς συλλογῆς. Διόλου περιέργο, ἀν κανεὶς κρίνει ἀπὸ τὴν προέλευσή του, που δεν εἶναι νομικὴ. Στις Quaestiones Romanae ὁ Πλούταρχος Χαιρώνειας διερευνώντας τον 1^ο μ.Χ. αἰῶνα τὴν προέλευση διαφόρων ρωμαϊκῶν ἐθίμων αναρωτιέται σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν τους Ρωμαίους στην καθιέρωση τῆς ἀπαγόρευσης των δωρεῶν μεταξύ συζύγων. Μία δε ἀπὸ τις πιθανές ἐκδοχές που προτείνει ἔχει σχεδόν ταυτόσημη διατύπωση με τὸ κεφάλαιο 66.21 τῆς Πείρας: Τὸ πλήρες κείμενο, που ἔχει μορφή ἐρωταπόκρισης, ἔχει ὡς ἐξῆς:

« Διὰ τί δὲ δῶρον λαβεῖν ἀνδρὶ παρὰ γυναικὸς καὶ γυναικὶ παρ' ἀνδρὸς ἀπέιρηται; »

Πότερον, ὡς Σόλων γράψας τὰς δόσεις κυρίας εἶναι τῶν τελευτῶντων, πλὴν εἰ μὴ τις ἀνάγκη συνεχόμενος ἢ γυναικὶ πειθόμενος τὴν μὲν ἀνάγκην ὡς βιαζομένην ὑπεξείλετο, τὴν δ' ἡδονὴν ὡς παραλογιζομένην, οὕτως ὑπενοήθησαν αἱ γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν δόσεις;

...

Ἡ μᾶλλον ὅτι δεῖ καὶ γυναιξὶ κοινὰ τὰ τῶν ἀνδρῶν εἶναι καὶ ἀνδράσι

35. JG IV, 248.

36. Πείρα, 66: «Περὶ φόνον, καὶ τίς ὀφείλει ἐγγράφεσθαι κινῶν τὸν φόνον, καὶ ὅτι ἡ γυνὴ μὴ ἐγγραφομένη κινεῖ, καὶ ὅτι ἡ διάταξις τοῦ ἀνδρὸς ἐστὶ, καὶ περὶ συκοφαντίας». Τὸ κεφάλαιο τῆς Πείρας για τις δωρεές εἶναι τὸ 53 («Περὶ δωρεῶν παντοίων»).

τὰ τῶν γυναικῶν; Μανθάνει γὰρ ὁ λαβὼν τὸ δοθὲν ἀλλότριον ἠγεῖσθαι τὸ μὴ δοθὲν, ὥστ' ὀλίγον διδόντες ἀλλήλοις τὸ πᾶν ἀφαιροῦνται³⁷.

Αν κανείς παραβάλει το παραπάνω κείμενο του Πλούταρχου με το κεφάλαιο 66.21 της Πείρας παρατηρεί τα εξής:

Ο συντάκτης του δεύτερου παραλείπει την αναφορά του Πλούταρχου σε ένα από τα αποτελέσματα που θα συνεπαγόταν η ανταλλαγή δωρεών μεταξύ συζύγων, αν επιτρέπονταν (ὥστ' ὀλίγον διδόντες ἀλλήλοις τὸ πᾶν ἀφαιροῦνται). Προσθέτει την (αυτονόητη) διευκρίνιση ότι δωρεές μπορούν να υπάρξουν μόνον από περιουσίες που ανήκουν σε διαφορετικά πρόσωπα (ἢ δὲ δωρεὰ διορισμός ἐστὶν ἰδίου καὶ ἀλλοτρίου). Αποδέχεται και αναπαράγει αυτολεξεί την «νέα» για τα βυζαντινά δεδομένα «πλουτάρχεια» ratio, η οποία εστιάζει στο γεγονός ότι η περιουσία των συζύγων θα πρέπει να θεωρείται κοινή μεταξύ τους (κοινὰ μᾶλλον δεῖ εἶναι γυναικὶ τὰ τοῦ ἀνδρός καὶ ἀνδρὶ τὰ τῆς γυναικός). Αποδίδει δε, τέλος -και αυτό αποτελεί αξιοπαρατήρητη, πιστεύω, απόκλιση από το κείμενο του Πλούταρχου- την παραπάνω ratio στον νομοθέτη (ὁ νομοθετήσας ἐλογίσατο)· όχι στη συλλογική περί δικαίου συνείδηση, όπως υπονοεί ο Πλουτάρχος, ο οποίος, όπως ήδη είδαμε, στις Quaestiones Romanae του διερευνά την προέλευση ρωμαϊκών εθίμων.

Με τα παραπάνω δεδομένα εύλογα, πιστεύω, διερωτάται κανείς α) σε ποιόν νομοθέτη αναφέρεται ο διασκευαστής του χωρίου του Πλούταρχου τον 11^ο αιώνα και β) ποιά είναι η περιουσία εκείνη που – πάντοτε κατά την αντίληψή του νομοθέτη αυτού- είναι, ή θα έπρεπε να θεωρείται, κοινή των συζύγων.

Σύμφωνα με την άποψη που έχει υποστηριχθεί στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία στο Βυζάντιο ίσχυσε χωρίς καμμία παρέκκλιση το προικώο σύστημα, ή σύστημα χωριστών περιουσιών των συζύγων, η δε κοινοκτημοσύνη στις μεταξύ τους περιουσιακές σχέσεις υπήρξε θεσμός άγνωστος. Η θέση του Zachariae, αποδεκτή στην παλαιότερη βιβλιογραφία, ότι η Εκλογή καθιέρωσε την κοινοκτημοσύνη στις πε-

37. Quaestiones romanae §7 (= *Plutarch's moralia*, (αρχαίο κείμενο με αγγλική μετάφραση από Babbitt Frank Cole), [Loeb], Cambridge Mass. 1962, I, σ. 16 και 18).

ριουσιακές σχέσεις των συζύγων³⁸, σήμερα φαίνεται να έχει εγκαταλειφθεί³⁹. Αν υποτεθεί ότι η νεότερη αυτή θέση ευσταθεί, το ερώτημα που γεννιέται είναι το εξής: αφού λοιπόν βυζαντινός νομοθέτης που να καθιερώνει σύστημα κοινοκτημοσύνης δεν υπάρχει, με συνέπεια η Αυτοκρατορία να μην έχει γνωρίσει ποτέ σύστημα άλλο από εκείνο των χωριστών περιουσιών των συζύγων, πώς θα πρέπει τελικά να διαβαστεί το κεφάλαιο 66.21 της Πείρας, που κάνει λόγο για «κοινή περιουσία των συζύγων»;

Όπως παρατηρεί κανείς, το απόσπασμα της Πείρας (όπως και του Πλούταρχου) κάνει λόγο για περιουσία όχι που «είναι», αλλά που «θα πρέπει να θεωρείται» (*μᾶλλον δεῖ εἶναι*) κοινή των συζύγων. Αυτό φαίνεται να απαλλάσσει τον ερευνητή από την ανάγκη αναζήτησης *ad hoc* νομοθετικής διάταξης -ανύπαρκτης άλλωστε!- που να καθιερώνει την κοινοκτημοσύνη -με την κυριολεκτική έννοια του όρου- στις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων. Ακόμα όμως και κάτω από αυτές τις συνθήκες παραμένει το ερώτημα ποιά είναι η περιουσία εκείνη που, χωρίς να είναι κοινή των συζύγων, θεωρείται (από τον νομοθέτη) ως τέτοια (*ὁ νομοθετήσας ἐλογίσατο, ὅτι κοινὰ μᾶλλον δεῖ εἶναι γυναικὶ τὰ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀνδρὶ τὰ τῆς γυναικὸς...*).

Θα τολμούσα να προτείνω ως τέτοια τις γαμικές εισφορές των συζύγων, την προίκα δηλαδή και το *ὑπόβολο*. Και τα δύο διέπονται από ένα ιδιαίτερο, αρκετά πολύπλοκο ρυθμιστικό πλαίσιο, διαφορετικό από εκείνο που αφορά την υπόλοιπη περιουσία των συζύγων (εξώπροικα της γυναίκας, λοιπή προσωπική περιουσία του άνδρα), πάνω στην οποία ο κάθε σύζυγος έχει καταρχήν αποκλειστικά δικαιώματα ελεύθερης διαχείρισης και διάθεσης. Όσο διαρκεί ο γάμος η γυναίκα διατηρεί την κυριότητα της προίκας⁴⁰, η διαχείριση της οποίας περιέ-

38. ZACHARIAE VON LINGENTHAL K.-E., *Geschichte des griechisch – römischen Rechts*, 1892³ (ανατύπ. Aalen 1955), 89. Τη θέση αυτή αποδέχτηκαν και οι ΠΟΛΥΤΕΝΗΣ Κ., *Πραγματεία περί προικός*, Αθήνα 1891, 52, ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Ι, Αθήνα 1963, 253, ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτικῇ συναρτήσει προς το ελληνικόν*, Ι, Θεσσαλονίκη 1974, 254.

39. VAN DER WAL N. – LOKIN J.H.A., *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, 72 (χωρίς τεκμηρίωση) και BURGMANN L., «Reformation oder Restauration? Zum Ehegüterrecht der Ecloga», *Eherecht und Familien-gut in Antike und Mittelalter* (hrsg. D. SIMON), München 1992, 29 επ..

40. Το ζήτημα αυτό δεν καθιερώνεται με ρητή νομοθετική διάταξη, αλλά προκύπτει από τις δικαιοκτικές αντιλήψεις που επικράτησαν στην πράξη όσον αφορά την τύχη της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου με τον θάνατο της γυναίκας. Πάνω στο

χεται στον άνδρα⁴¹, από τον οποίο μπορεί πάντως να αφαιρεθεί δικαστικά –και να ανατεθεί στη γυναίκα- στην περίπτωση που αυτός αποδειχθεί αφερέγγυος⁴². Η εκποίηση προικώου περιουσιακού στοιχείου μπορεί να επιτραπεί από το δικαστήριο μονάχα αν στη συναλλαγή αυτή συμπράξουν και οι δύο σύζυγοι⁴³. Ο άνδρας, που λαμβάνει τους καρπούς της προίκας, μπορεί κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις να τους παραχωρήσει στη γυναίκα⁴⁴, ενώ ακόμα και αν καταδικαστεί σε επιστροφή της προίκας, όσο διαρκεί ο γάμος, δικαιούται μερίδιο από την εκμετάλλευση των προικίων εφ' όρου ζωής⁴⁵. Όσον αφορά δε το *υπόβολο*, μόνον η Εκλογή απονέμει την κυριότητά του στη γυναίκα ήδη από τη σύναψη του γάμου⁴⁶. Όσο όμως ο τελευταίος αυτός διαρκεί, η διαχείρισή του ανήκει στον άνδρα, ο οποίος δεν μπορεί να το εκποιήσει⁴⁷. Αν αυτός σπαταλήσει την προίκα, μπορεί το *υπόβολο* με δικαστική απόφαση να περιέλθει στη γυναίκα *εις μερικὴν ἰκάνωσιν τῆς προικός*⁴⁸, στην δε περίπτωση αυτή ενδεχόμενη εκποίησή του θα πρέπει να γίνει με τη συγκατάθεση και του συζύγου⁴⁹. Μετά τη λύση του γάμου το *υπόβολο* περιέρχεται στη γυναίκα, η οποία αναλαμβάνει τη διαχείρισή του εφ' όρου ζωής⁵⁰ με την προϋπόθεση ότι

ζήτημα αυτό βλ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ Γ., Το αστικόν δίκαιον εν ταις νεαραῖς των βυζαντινών αυτοκρατόρων, Αθήναι 1922, 157-58 και ΠΙΤΣΑΚΗ Κ. Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος, Αθήνα 1971, 260 σημ. 1.

41. Για την αντιμετώπιση του θέματος αυτού στη νομολογία των βυζαντινών κοσμικών δικαστηρίων βλ. τη συνθετική μελέτη του SIMON D., «Das Ehegüterrecht der Pira. Ein systematischer Versuch», FM VII (1986), §5 (σ. 205-213).

42. Πείρα, 24.15 και 25.9. Στις περιπτώσεις αυτές η γυναίκα μάλιστα αποκαλείται *κυρία ... τῆς προικός και οἰονει ἀρρένωθεῖσα τῆ κυριότητι* (ενν. της προικός) (: Πείρα 24.15).

43. Νεαρά 61.1 Ιουστ. (έτ. 537) [συγκεκριμένα σ. 331 στ. 30-2] = Εισαγωγή, 19.3 = Πρόχειρος Νόμος, 9.13 = B.29.7.1. Βλ. και Πείρα, 38.9 (όπου η πώληση προικώου ακινήτου κρίνεται από τον δικαστή ισχυρή, αφού επικυρώθηκε από τη σύζυγο μετά τον θάνατο του ανδρός της).

44. C.5.16.8 (έτ. 233) = Επιτομή Νόμων. 28.31 = B.30.1.71 (ελλιπώς).

45. Πείρα.25.9 (= 38.6).

46. Βλ αναλυτικά ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ ΔΑΦΝΗ, Φιλοτιμῖαι ἐπιτελεύτιοι και η περιουσιακή θέση του επιζώντος συζύγου στο βυζαντινό δίκαιο, Θεσσαλονίκη 2008, 41-2.

47. Νεαρά 61.1 Ιουστ. (έτ. 537) = Εισαγωγή, 19.3 = Πρόχειρος Νόμος, 9.13 = B.29.7.1.

48. Πείρα, 38.15.

49. Στο ίδιο. Στην περίπτωση μάλιστα αυτή ο Ευστάθιος μοιράζει το τίμημα μεταξύ της συζύγου και των τέκνων της, όχι και του συζύγου. Βλ. και Πείρα, 1.8.

50. Πείρα, 25.13.

δεν θα συνάψει νέο γάμο⁵¹.

Η παραπάνω αδρομερής περιγραφή του ρυθμιστικού πλαισίου που διέπει τις γαμικές εισφορές των συζύγων φαίνεται να ιδρύει μία μορφή κοινωνίας μεταξύ τους. Θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για μία κοινωνία που, χωρίς να θεμελιώνεται στη συγκυριότητα, φαίνεται να συνιστά μία κοινωνία δικαιωμάτων, επιμερισμένων ως προς τις επιμέρους εξουσίες που παρέχουν στον φορέα τους (άλλος την κυριότητα, άλλος την επικαρπία) αλλά και συμμετοχικών (στον βαθμό που καμμία απαλλοτριωτική πράξη δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη σύμπραξη και των δύο συζύγων). Μοιάζει επίσης να είναι μία κοινωνία συμφερόντων, στον βαθμό που και οι δύο σύζυγοι επιδιώκουν –ή τουλάχιστον «θα έπρεπε» ή «όφειλαν» να επιδιώκουν- τη διατήρηση των δύο αυτών περιουσιακών συνόλων, της προίκας δηλαδή και του *υπόβολου*, ακέραιων και καρποφόρων, έτσι ώστε όχι μόνο να αποδοθούν αυτά στον/στην δικαιούχο σύζυγο, όταν ο γάμος λυθεί, αλλά και να εξασφαλίσουν την οικονομική βιωσιμότητα του τελευταίου, όσο αυτός διαρκεί. Η απονομή από τον νομοθέτη -και η αναγνώριση από τον δικαστή- δικαιωμάτων και στους δύο συζύγους πάνω τόσο στην προίκα όσο και στο *υπόβολο*, καθώς και ο δικαστικός έλεγχος, στον οποίον υπόκειται η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, φαίνεται να λειτουργούν εξισορροπητικά και εξασφαλιστικά όσον αφορά τόσο την υπόσταση όσο και την οικονομική απόδοση των γαμικών εισφορών των δύο συζύγων, όσο ο γάμος διαρκεί.

Μία τέτοια ανάγνωση του διασκευασμένου από τον άγνωστο νομικό του 11^{ου} αιώνα αποσπάσματος του Πλούταρχου δίνει, πιστεύω, κάποια απάντηση στα ερωτήματα που εύλογα θέτει το φαινομενικά «αιρετικό» περιεχόμενο του κεφαλαίου 66.21 της Πείρας, το οποίο από πρώτη άποψη μοιάζει να αναγνωρίζει την περιουσιακή κοινοκτημοσύνη μεταξύ των συζύγων. Όμως ούτε στο κεφάλαιο αυτό της Πείρας, ούτε βέβαια στο πρότυπό του κείμενο του Πλούταρχου, από το οποίο αυτό προήλθε, θα πρέπει, πιστεύω, να δει κανείς ίχνη αποδοχής μίας τέτοιας κοινοκτημοσύνης. Αυτό που θα πρέπει, πιστεύω, να διαβάσει κανείς πίσω από τις γραμμές είναι μάλλον μία αναφορά στις δύο εκείνες γαμικές περιουσιακές ομάδες «ειδικού σκοπού», την προίκα δηλαδή και το *υπόβολο*, οι οποίες όσο διαρκεί ο γάμος δεν

51. Πείρα, 46.5 (εξ αντιδιαστολής: *μητρὸς γὰρ ἔχουσης τὴν χρῆσιν τοῦ ὑποβόλου καὶ ὡς δευτερογαμησάσης πᾶσαν τὴν χρῆσιν παραχωρησάσης τῷ υἱῷ ἐν προικί...).*

παύουν να αποτελούν προσωπικά περιουσιακά στοιχεία του ενός ή του άλλου συζύγου κατά περίπτωση, έστω και αν φαίνεται να ιδρύουν μεταξύ των συζύγων μία κοινωνία δικαιωμάτων και συμφερόντων.

Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αμφισβητήσει τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας στενά τεχνικής ανάγνωσης ενός αποσπάσματος της Πείρας, που δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια σχεδόν κατά λέξη επανάληψη μίας ρητορικής αποστροφής του λόγου ενός λόγιου, στην οποία κάθε άλλο παρά νομική σημασία και ακρίβεια θα έπρεπε κανείς να αποδώσει. Ακόμα πάντως και αν μία τέτοια ένσταση γίνει αποδεκτή, μυστήριο παραμένει κάτω από ποιές συνθήκες ένα τέτοιας προέλευσης κείμενο παρεισέφησε σε μία συλλογή αμιγώς νομικού περιεχομένου, όπως είναι η Πείρα· ποιό υπήρξε με άλλα λόγια το κίνητρο εκείνο που ώθησε τον βυζαντινό διασκευαστή ενός χωρίου του Πλούταρχου να το εντάξει στην ύλη της Πείρας, προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό σε ένα κείμενο της λόγιας ρωμαϊκής γραμματείας νομική σημασία. Αυτό όμως είναι μία άλλης τάξης απορία, η οποία στρέφει την έρευνα προς διαφορετική κατεύθυνση, η οποία αυτή τη φορά οδηγεί στη διερεύνηση της προέλευσης των πηγών του Ευστάθιου και της ίδιας της Πείρας.

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ*

Οί Ίεροκήρυκες
τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν

1. Ιστορικά στοιχεία γιά τόν Καθεδρικό Ναό τῶν Ἀθηνῶν

Τό ἔτος 1834 ἡ Ἀθήνα ἀνεκηρύχθη πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἐκτοτε ἔγιναν ἀρκετές προσπάθειες προκειμένου νά ἀνεγερθῇ ἕνας περικαλλής καθεδρικός (Μητροπολιτικός) Ναός. Τό ἔτος 1837 ὁ Μητροπολίτης Ἀττικῆς Νεόφυτος ὑποβάλλει σχετική αἴτηση στόν βασιλέα Ὅθωνα γράφων τά κάτωθι:

«Μεγαλειότατε Βασιλεῦ!

Ὁ πανάγαθος Θεός ὁ σωτήρ τῶν ἀγαθῶν διά τῆς παναπίρου αὐτοῦ σοφίας ἐδωρήσατο καί ἀενάως ἐπιβραβεύει ἀγαθὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις. Οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουσι προσφέρειν δοξολογίας (κατά χρέος) πρός τόν ὑψιστον Θεόν διά τε τά δωρήματα καί ἀγαθὰ, ἅπερ ἀπολαμβάνουσι καθ' ἡμέραν, οἱ ὅποιοι συνέρχονται ὁμοῦ ἐντός τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (κατά τόν προφητάνακτα Δαβίδ τόν λέγοντα): «ἐν Ἐκκλησίαις εὐλογεῖτε τόν Θεόν».

Τούτου ἕνεκα θάρρει ἱκετεύων ἀναφέρομαι εἰς τήν ὑμετέραν Γαληνότητα ὁ ταπεινός ὑπήκοός σας, προστατεύων ἀρχιερατικῶς, διά τοῦ θείου ἐλέους καί τῆς βασιλικῆς σας παραμυθίας τήν ἐπισκοπήν Ἀττικῆς καί παρακαλῶ προσπίπτων εἰς τούς πόδας τοῦ βασιλικοῦ θρόνου νά ἐπιβλέψῃ ἐπιδαψιλεύων ὁ Γαληνότατος βασιλεὺς μου, μεταξύ τῶν πολλῶν ἀγαθοεργιῶν, ἃς ὁσημέραι ἐνασχολεῖται πρός βελτίωσιν καί ὠφέλειαν τοῦ κράτους του, νά διατάξῃ νά ἀνεγερθῇ ἐκ βάθρων μία ἐκκλησία χωρητική κατάλληλος καί ἀρμόδιος πρός λαμπρότητα τῆς βασιλικῆς σας Καθέδρας, ἵνα ἐν καιρῷ δέοντι εἰσέρχεται ὁ Γαληνότατος βασιλεὺς μετά τῆς Σεβαστῆς βασιλίσεως, καί ἅπας ὁ λαός πρός δοξολογίαν καί ὑμνολογίαν τοῦ ἀγίου Θεοῦ. Διότι ἅπας ὁ λαός μικροί τε καί μεγάλοι, νέοι καί γέροντες χαίρουν ἀγαλλόμενοι, ὅτε βλέπουσι τούς

* Διδάκτωρ Νομικῆς καί Θεολογίας.

πολυποθήτους, τόν τε βασιλέα των καί βασιλίσσαν των ἐντός τῆς ἀγίας ἐκκλησίας συνδοξολογοῦντας τόν πανοικτίρμονα καί φιλόανθρωπον Θεόν, καί ὡς εἰμί εὐελπῆς, θέλουσι συνδράμει πρὸς τῶν φιλοκάλων χριστιανῶν εἰς αὐτὴν τὴν ἀγαθοεργίαν. Ὑλὴ εὐρίσκεται πολλή μεγαλειότηατε! πετρῶν καί μαρμάρων εἰς τὰ ἐρείπια τῶν κατεδαφισμένων Ναῶν. Πειπυσμένος εἰμί ὁ ταπεινός ἰκέτης καί ὑπήκοος τοῦ θεοδοξάστου καί βασιλικῦ θρόνου σας, ὅτι θέλει εἰσακουσθῆ ἡ εὐλογοφανῆς καί δικαία παράκλησίς μου.

Κύριος ὁ Θεός διέποι καί διαφυλάττοι εἰς αἰῶνας τῶν αἰῶνων τόν ὑψηλότατον θρόνον σας, ἀκλόνητον, ἀκράδαντόν τε καί ἀνεπηρέαστον, καί ἀξιοθεΐημεν (ναί Θεέ παντοκράτωρ) ἰδεῖν καί βασιλικούς διαδόχους εἰς τὴν βασιλικὴν σας λαμπροτάτην αὐλήν. Γένοιτο.

Τῆς ὑμετέρας Μεγαλειότητος εὐπειθέστατος ὑπήκοος καί ταπεινός ἐπίσκοπος ὁ Ἀττικῆς Νεόφυτος»¹.

Μετά πενταετίαν τὸ 1842 ἐπελέγη ἡ νῦν τοποθεσία καί ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 20 Νοεμβρίου 1842 Βασιλικὸν Διάταγμα τὸ ὁποῖο ὄριζε τὰ κάτωθι:

«Α'. Ἐγκρίνομεν νά ἀνεγερθῆ ἄνευ ἀναβολῆς Δημοτικὸς Ναός ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως, κατὰ τὸ ὧδε ἐπισυναπτόμενον σχέδιον. Τὸ συμπεριλαμβανόμενον εἰς τὸ σχέδιον μετόχιον τῆς διαλελυμένης Μονῆς Καισαριανῆς, θέλει παραχωρηθῆ εἰς τόν Δῆμον κατ' ἀπαίτησιν καί ἐπὶ τῇ ἀποδόσει τοῦ ἀντιτίμου εἰς δέκα ἐτησίας δόσεις μετὰ τοῦ νομίμου τόκου.

Β'. Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ εἰρημένου Ναοῦ θέλουν δαπανηθῆ τὰ ἐκ τῆς ἐκποιήσεως κεφάλαια τῶν πρὸς τόν σκοπὸν τοῦτον εἰς τόν Δῆμον παραχωρηθέντων ἐκκλησιοοικοπέδων, ὡς καί αἱ πρὸς τοῦτο ἐκούσiai τῶν κατοίκων συνεισφοραί»².

Τὴν 25 Δεκεμβρίου 1842 τέθηκε ὁ θεμέλιος λίθος. Ὁ Ναός ὀλοκληρώθηκε τὸ 1858. Στις 21 Μαΐου 1862 τελέσθησαν τὰ ἐγκαίνια ἀπὸ τόν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μισαήλ (τόν Ἀποστολίδη) παρουσία τῶν βασιλέων. Ὁ Ναός ἀφιερώθηκε στὸν «Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου». Ἔχει ἐπιφάνεια 650 τ.μ., μῆκος 40 μ. καί πλάτος 20 μ. Τὸ ὕψος εἰς τόν κεντρικὸν τροῦλον εἶναι 24 μ. καί τὸ ὅλο οἰκοδόμημα περιλαμβάνει τὰ προπύλαια, τόν πρόναο, τόν κυρίως ναό, τὸ Ἅγιον Βῆμα καί τόν ὑπόγειο χῶρο καί εἶναι μικτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕφους.

1. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, L 5.

2. Β. Δ. (24.11.1842).

Ο μελετητής της ιστορίας του Ναού πρωτοπρεσβύτερος Ήλιος Δροσινός γράφει:

«Τό ἀρχικόν σχέδιον ἐξεπονήθη ὑπό τοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοφίλου Χάνσεν μέ ἀνάμικτα στοιχεῖα ρωμανικοῦ, γοτθικοῦ καθὼς καί ἀναγεννησιακοῦ ρυθμοῦ. Τά οἰκονομικά μέσα ὅμως ἔλειψαν καί ἐν τῷ μεταξύ ἀπεφασίσθη μετατροπή τοῦ ρυθμοῦ εἰς ἐλληνοβυζαντινόν. Ὁ Θεόφιλος Χάνσεν, ἀνεχώρησε διὰ τὴν Βιέννην καί τό ἔτος 1853 ὁ ἀρχιτέκτων Δημήτριος Ζέζος ἐξεπόνησε νέα σχέδια καί ἀπό τό ἀρχικόν σχέδιον τοῦ Χάνσεν διετηρήθη μόνον τό πρόπυλον. Οἰκονομικῆς φύσεως ὅμως δυσκολίαι ἔκαναν τό ἔργον νά προχωρεῖ μέ βραδύν ρυθμόν. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ ἀρχιτέκτων ἀπέθανε καί τό ἔργον ἀνέλαβεν ὁ Π. Κάλκος τό ἔτος 1855 καί ὠλοκλήρωσεν τό 1858 ὁ Φ. Μπουλανζέ. Ἡ ἀγιογράφησις εἶναι κυρίως ἔργον τοῦ Σπύρου Γιαλινᾶ, ἡ δέ γλυπτικὴ διακόσμησις τοῦ Σπ. Φυτάλη. Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργον τοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου Ζάϊτς»³.

Στόν Καθεδρικό Ναό ἔχουν θησαυρισθεῖ δύο ἱερά λείψανα τῶν μεγάλων ἀγίων προσωπικοτήτων, τοῦ Ἐθνοῖερομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε', Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως⁴ καί τῆς ὁσίας μητρός καί μάρτυρος Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας (ἐκ τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Μπενιζέλων)⁵. Τελευταίως φυλάσσεται στό Ἱερό Βῆμα καί μικρόν τεμάχιον ἐκ τοῦ ἱεροῦ λειψάνου τοῦ ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ τό ὁποῖο προσέφερε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καί Πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστάσιος (ὁ Γιαννουλάτος) ὡς καί λείψανον τοῦ ἀγ. Μηνᾶ τοῦ

3. ΔΡΟΣΙΝΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Ὁ Μητροπολιτικός Ναός Ἀθηνῶν καί οἱ ἐφημέριοί του (1862-1942)*, Ἀθήναι 1996, σ. 21.

4. Μετά τό γνωστό στήν ἱστορία ἀπαγχονισμό ἀπό τούς Τούρκους τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε' στήν Κωνσταντινούπολη, στίς 10 Ἀπριλίου 1825, τό ἱερό λείψανο φυλασσόταν στήν Ὁδησό τῆς Ρωσσίας μέχρι τό ἔτος 1871, ὅποτε μέ πρόταση τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφίλου (τοῦ Βλαχοπαπαδοπούλου) καί μέ τήν εὐκαιρία τῆς πεντηκονταετηρίδος τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας μεταφέρθηκε μετά συγκινητικῶν καί εὐλαβῶν τελετῶν στήν Ἀθήνα. Βρίσκεται στό ἀριστερό κλίτος τοῦ ναοῦ ἐντός μαρμαρίνης λάρνακος (ἔργον τοῦ Τηνίου μαρμαρογλύπτου Φυτάλη).

5. Τό ἱερό λείψανο τῆς ἁγίας εἶχε προσφερθεῖ ἀπό τούς τελευταίους ἀπογόνους τῆς οἰκογενείας στό Ναό καί φυλασσόταν στήν Πρόθεση ἐντός ξυλίνης θήκης. Τό 1950 κατασκευάσθηκε μαρμάρινο προσκυνητάριο σέ παρεκκλήσιο τῆς κρύπτης τοῦ Ναοῦ ἐντός τοῦ ὁποῖου τοποθετήθηκε ἡ λειψανοθήκη. Ἀργότερα, τό 1986 κατασκευάσθηκε ἐπάργυρος λειψανοθήκη καί τοποθετήθηκε μέ τά λείψανα τῆς ἁγίας στό δεξιό κλίτος τοῦ κυρίως ναοῦ. Τό 2005 κατόπιν δωρεᾶς τῆς κας Ἀναστασίας Βράκα κατασκευάσθηκε ἄλλη ὠραία ἀργυρά λειψανοθήκη καί βρίσκεται πάντοτε σέ προσκύνημα τῶν χριστιανῶν.

καλλικελάδου τοῦ Ἀθηναίου.

Ἐκτός τῶν ἱερῶν αὐτῶν λειψάνων εἰς τό Σκευοφυλάκειον τοῦ ναοῦ εὐρίσκονται σπουδαιότατα κτιτορικά κειμήλια, ἱερά σκεύη, ἄμφια, εἰκόνες, εὐαγγέλια, σταυροί κ.ἄ., τὰ ὅποια ἐκτίθενται σέ εἰδική ἐκθεση⁶. Ὁ ἄμβων τοῦ Ἱ. Ναοῦ εἶναι μαρμάρινος καί εἰς τόν ἀετόν ἀναγράφεται τό ἐξῆς ἐπίγραμμα: «Εἰς τήν Ὑπέρομαχον τοῦ Ἱεροῦ Νικηφόρου ἀγῶνος μας Στρατηγόν καί Βοηθόν Εὐαγγελίστριαν». Ὀφείλουμε ἀκόμη νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἀπό τοῦ ἔτους 1938 μεταδίδεται ἀπό τῆς κρατικῆς ραδιοφωνίας ἡ Θεία Λειτουργία καί τό Ἱερόν κήρυγμα, ἀπό δέ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 καί ἀπό τήν κρατική τηλεόραση. Προσφάτως ὑπάρχει καί δορυφορική τηλεοπτική κάλυψη. Ἀπό δέ τοῦ ἔτους 1987 μεταδίδεται καί ἀπό τόν Ρ/Σ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τήν συχνότητα 89,5 FM. Μέ Ὑπουργική Ἀπόφαση, ὁ Μητροπολιτικός Ναός τῶν Ἀθηνῶν ἔχει κηρυχθεῖ ὡς οἰκοδόμημα τό ὅποιο χρῆζει εἰδικῆς κρατικῆς προστασίας⁷.

Μέ την Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν (ὅπως κοινῶς ἀποκαλεῖται) συνδέονται πολλά ἱστορικά γεγονότα τοῦ νεωτέρου πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, πολιτιστικοῦ καί ἐκκλησιαστικοῦ βίου ὄχι μόνον τῆς πρωτευούσης, ἀλλά ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος καί δέν παύει μέχρι σήμερον νά εἶναι σημεῖον ἀναφορᾶς καί πόλος ἑλξεως πολλῶν προσκυνητῶν καί ἀλλοδαπῶν ἐπισκεπτῶν.

2. Οἱ διατελέσαντες Ἱεροκήρυκες

Τόν λαμπρόν εἰς τον Ἱ. Ναόν, πρῶτον ἄμβωνα τῆς χώρας, ἐκλείσαν σπουδαῖοι Ἱεροκήρυκες τοὺς ὁποίους καί κατά χρονολογικήν σειράν παρουσιάζουμε κατωτέρω:

Ὁ πρῶτος λόγος ὁ ὁποῖος ἐξεφωνήθη ἀπό τόν Μητροπολιτικόν ἄμβωνα προεξάρχοντος τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μισαήλ (τοῦ Ἀποστολίδου) ἀνήκει στόν Ἱεροκήρυκα Ἀρχιμανδρίτη Δανιήλ Πετρούλια κατά τήν τελετήν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ στίς 21.5.1862 καί μάλιστα ἀπό στήθους.

Εἰς τήν συνέχεια κηρύττει εἰς τήν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν ὁ ἐξαίρετος λόγιος καί ἐνάρετος κληρικός ἀρχιμανδρίτης Πανάρετος Δουληγέρης.

6. Τήν ἐκθεση ἐπεμελήθηκε ὁ Προϊστάμενος τοῦ Ἱ. Ναοῦ φιλότεχνος πρωτοπρεσβύτερος π. Θωμᾶς Συνοδινός.

7. Φ.Ε.Κ. Β' 1112/21.12.1972.

Ὁ ἐν λόγω ιεροκήρυξ γεννήθηκε τό 1860 (ἢ 1864) εἰς τήν Μελισσόπετρα τῆς Γορτυνίας, ἐφοίτησε εἰς τό Γυμνάσιο Καλαβρύτων καί ἐσπούδασε εἰς τήν Θεολογικήν Σχολήν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐκάρη μοναχός εἰς τήν μονήν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου τό 1879 καί τό 1892 ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος καί χειροθετήθηκε ἀρχιμανδρίτης ἀπό τόν Ἐπίσκοπο Καλαβρύτων Εὐθύμιο. Διετέλεσε ἐπί τριετίαν (1903-1906) ἡγούμενος εἰς τήν Ἱ. Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Πεντέλης καί Οἰκονόμος εἰς τό Μετόχι τῆς Ἀναλήψεως εἰς τόν Βύρωνα τῆς Ἱ. Μονῆς Σίμωνος Πέτρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους. Ἀναφέρεται ὅτι εἰς τό διάστημα ἀπό 1888-1914 ἐξεφώνησε περίπου 3.000 κηρύγματα ἐκτός τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν καί σέ ἄλλους ναούς καί αἵθουσες θρησκευτικῶν Συλλόγων⁸. Ἐκοιμήθη τήν 1^η Δεκεμβρίου 1944 εἰς τό Αἴγιο. Ἀναφέρουμε τούς τίτλους μερικῶν ἔργων του: «Μελέται καί ὀμιλίας», «Ἐλεγχος τῶν Ψευδοευαγγελίων», «Ἐκκλησία καί Πολιτεία μετά μίαν ἑκατονταετίαν», «Ἀνάγκη εἰλικρινείας καί ἐνώσεως τῶν εὐφρονούντων».

Ἀργότερα εἰς τίς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 20^{ου} αἰῶνος κηρύττει ὁ Πρωτοπρεσβύτερος π. Χρῆστος Παπαοικονόμου. Ὁ ἐφημέριος αὐτός τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ γεννήθηκε εἰς τό Λεβίδιο τῆς Ἀρκαδίας τό 1853 καί ἠνδρώθη εἰς εὐλαβῆ πολύτεκνη ἱερατική οἰκογένεια. Σπούδασε θεολογία εἰς τήν Ἀθήνα καί διετέλεσε μάλιστα καί Σχολάρχης εἰς τό Σχολαρχεῖο τοῦ Ἄργους, ὅπου καί ἴδρυσε τόν γνωστό Φιλολογικό Σύλλογο «Δαναός». Χειροτονήθηκε διάκονος καί πρεσβύτερος ἀπό τόν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόκλητο (τόν Μηνόπουλο) καί ἀπό τό 1904 ἕως τήν κοίμησή του, τό 1922, ὑπηρέτησε στή Μητρόπολη Ἀθηνῶν. Ὑπῆρξε ἐγκρατής στό θεῖο κήρυγμα μέ ρητορική εὐφράδεια καί ἱκανά θεολογικά ἐρείσματα εἰς τόν λόγο του. Πολλά ὀμιλίας του δημοσιεύθηκαν εἰς τό περιοδικό «Ἱερός Σύνδεσμος», τό ὅποιο καί ἀποτελοῦσε μέχρι τήν ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία» τό ἡμιεπίσημο δημοσιογραφικό ὄργανο τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικό εἶναι αὐτό πού ἀναφέρει ὁ καθηγητής Ἰωάννης Σοκόλμπε στό τεῦχος 50 τοῦ περιοδικοῦ πού ἐκδιδόταν εἰς τήν Πετρούπολι τῆς Ρωσίας «Ἐκκλησιαστικός Ἀγγελιοφόρος» ὅτι: «Ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ τῶν Ἀθηνῶν ιεροκήρυξ εἶναι ὁ ἱερεύς, διδάκτωρ τῆς Θεολογίας, αἰδεσιμώτατος Χρῆστος Παπαοικονόμου, εὐφραδῆς καί λόγιος ρήτωρ,

8. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΣΟΦ., *Εὐλαβεῖς κληρικοί τῶν Ἀθηνῶν κατά τόν εἰκοστό αἰῶνα*, Ἀθήνα 2006, σ. 3.

ὅστις προξενεῖ εἰς τούς ἀκροατάς του μεγάλην ἐντύπωσιν διά τήν ὁμιλίαν του»⁹.

Συστηματικότερα καί μέ διορισμένους τακτικούς ἱεροκήρυκας¹⁰ τό θεῖον κήρυγμα καλλιεργεῖται εἰς τόν Καθεδρικό Ναό τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τό ἔτος 1920.

Εἰδικότερα ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος Γ' (ὁ Μεταξάκης) διώρισε τόν ἀρχιμανδρίτη Διονύσιο Φαραζουλή τήν 1^η Ἰανουαρίου 1920 ἱεροκήρυκα τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ. Ὁ π. Διονύσιος καταγόταν ἀπό εὐσεβῆ καί ἀρχοντική οἰκογένεια τοῦ Αἰγίου (γεννήθηκε τό 1882) καί σπούδασε εἰς τήν Ἀθήνα θεολογία. Ἀνηγορεύθη τό 1907 διδάκτωρ τῆς Θεολογίας μέ τόν βαθμό ἄριστα. Τήν 17^η Μαρτίου 1908 ἐκάθη μοναχός εἰς τήν ἱστορική Μονή τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καί τόν Μάϊο τοῦ ἰδίου ἔτους χειροτονήθηκε Διάκονος. Τόν Δεκέμβριον τοῦ 1912, χειροτονήθηκε πρεσβύτερος εἰς τόν ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Καρότση) ἀπό τόν Ἐπίσκοπο Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας Τιμόθεο. Στή Μητρόπολη Ἀθηνῶν δέν ἔμεινε μακρόν χρονικό διάστημα διότι μόλις μετά ἕνα μῆνα, Κυριακή τῆς Ἀποκρέω, ὅπου συνέπεσε καί ἡ ἑορτή τῆς Ὑπαπαντῆς, 2 Φεβρουαρίου 1920, ὁ π. Διονύσιος κήρυξε διά τελευταία φορά. Παρ' ὅτι ἦταν πολύ ἀδιάθετος, ὠμίλησε τό πρῶν καί εἰς τάς δύο Θείας Λειτουργίας. Τό ἀπόγευμα μέ πυρετό κήρυξε πάλι. Διαισθάνθηκε τό τέλος του καί ὠμίλησε περί Δευτέρας Παρουσίας. Εἰς τό μέσον τῆς ὁμιλίας του διέκοψε μέ τούς λόγους «*Εὐχεσθε, λοιπόν, πάντες, ὅπως ἔχωμεν τέλη εἰρηνικά καί καλήν ἀπολογίαν*» καί εἰς τάς 23 Φεβρουαρίου 1920 ἐκοιμήθη. Ὅπως γράφει ὁ βιογράφος του «*ἡ φω-*

9. ΔΡΟΣΙΝΟΣ ΗΛΙΑΣ, ὅπ. παρ., σ. 73.

10. Γιά τό θεσμό τοῦ ἱεροκήρυκος ἐξ ἐπόψεως νομοθετικῆς ρυθμίσεως βλ. Ν. 4596/1930, Ν. 817/1978 καί Ν. 1811/1988 καί Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, β' ἔκδ. Ἀθήνα-Κομοτηνῆ 1984 σ. 267 ὡς ἐπίσης βλ. λήμμα «Ἱεροκήρυκες», ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Θεμελιώδεις Διατάξεις σχέσεων Κράτους-Ἐκκλησίας*, β' ἔκδ. Ἀθήνα 2006 καί τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 2000 σ. 192 ἐπ. Ἐξ ἐπόψεως καθαρώς ἐκκλησιολογικῆς βλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ὁμιλητική ἢ Θεωρία τοῦ κηρύγματος*, Ἀθήνα 1938 – ΚΩΝ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ, *Ὁ χαρακτήρ καί τό περιεχόμενον τοῦ Ἀποστολικοῦ κηρύγματος*, ἐν Ἀθήναις 1960 – ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μαθήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ρητορικῆς ἢ Ὁμιλητικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1976 – Γ. ΜΠΟΡΟΒΙΛΟΣ, *Ἐμφάνις καί καθιέρωσις τοῦ ὄρου «Ἱεροκήρυξ»*, Ἀθήναι 1991 – ΧΡΥΣ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Ὁ Τερός τῶν Ἱεροκηρύκων θεσμός*, Ἀθήναι 2000 – ΚΩΝ. ΦΟΥΣΚΑΣ, *Τό κήρυγμα καί τά παρεπόμενά του, Πατερική προσέγγιση*, Ἀθήνα 2002 – Γ. ΦΙΛΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστική ρητορική καί Ἐκφορά τοῦ σύγχρονου θεολογικοῦ λόγου*, Ἀθήνα 2008 – ΑΛΕΞ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποιμαντική θεολογική προσέγγιση τοῦ κηρύγματος* Ἀθήνα 2011 καί Περιοδικό «Θεολογία», *Τό κήρυγμα στήν Ἐκκλησία*, τόμος 82, τεύχος 2, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2011.

νή του ἦταν ἐξαιρετικῶς γλυκεῖα. Ἡ ἀπαγγελία του ρέουσα, διαυγής καί ζωντανή. Προικισμένος μέ μνήμην ἐξαιρετικήν, ἤμποροῦσεν εὐχερέστατα νά ἀπομνημονεύη τούς λόγους του... Πλεῖστοι ἀμαρτωλοί μέσω τῶν κηρυγμάτων του εὗρον τόν δρόμον τῆς σωτηρίας. Πλεῖσται ψυχαί ταλαιπωρημέναι ἤντησαν ἀπό τά χεῖλη του τήν παρηγορίαν. Καί ἀναρίθμητοι ἄλλοι εὗρον πλησίον του τήν ἐνίσχυσιν εἰς τόν ἐπίπονον ἀγῶνα τῆς ἀρετῆς καί ἐστήριξαν τά κλονιζόμενα βήματά των»¹¹.

Στή συνέχεια ἐπί τρεῖς σχεδόν δεκαετίες κηρύττει εἰς τόν ἄμβωνα τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, ὁ διαπρεπής κληρικός τῆς νεωτέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ὁ ἀρχιμανδρίτης Σεραφεῖμ Παπακώστας. Ὁ π. Σεραφεῖμ γεννήθηκε εἰς τή Φουρνᾶ Εὐρυτανίας τό 1892, ὅπου καί φοίτησε εἰς τό Σχολαρχεῖο καί κατόπιν εἰς τήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Χειροτονήθηκε διάκονος τό ἔτος 1921 καί τό 1923 ἐκτιμώντας τήν ὅλη προσωπικότητά του ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομος (ὁ Παπαδόπουλος) τόν διώρισε Ἱεροκήρυκα τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ Ἀθηνῶν (21.10.1923) παρ' ὅτι ἦταν ἀκόμη διάκονος. Τόν ἐπόμενο χρόνο 1924 τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς χειροτονήθηκε πρεσβύτερος καί τοῦ ἀπενεμήθη τό ὀφφίκιον τοῦ ἀρχιμανδρίτου. Γιά τόν ἱεροκήρυκα αὐτόν γράφει ὁ βιογράφος του:

«Δέν θά εἶμεθα καθόλου ἔξω τῆς πραγματικότητος, ἐάν ἐλέγομεν ὅτι ὁ π. Σεραφεῖμ, ὡς ἱεροκήρυξ ἀπετέλεσε σταθμόν κατά τούς νεωτέρους χρόνους. Σπανίως ἱεροκήρυξ, συνεκέντρωνε καί συνήρπαζε καί οἰκοδομοῦσε διά τῶν ρημάτων τῆς ἀληθείας τόσα πλήθη λαοῦ, ὅσα αὐτός. Ὁ ἱερός ναός τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν καί τά προπύλαιά του ἐγέμιζαν ἀπό ἀσφυκτικῶς συνωστιζόμενα πλήθη. Ὁ ὁμιλητής εὐρίσκετο εἰς τήν ἀνάγκην νά παρακαλῇ τούς Χριστιανούς νά προχωροῦν καί νά συμπυκνώνωνται εἰς τά ἐνδότερα του ναοῦ. Προικισμένος δέ καί μέ ὄχι μικράν λογοτεχνικήν ἰκανότητα, εἶχε τήν δύναμιν νά καλλύνη τόν λόγον καί νά τόν παρουσιάζη ζωηρόν καί ἐλκυστικόν. Ἡ γλῶσσα, πού ἐχρησιμοποῖει ἦτο ἡ ἀπλή καθαρεύουσα, ἡ ἀπηλλαγμένη ἀπό γλωσσικάς ἀκρότητας, ἐξ ἴσου καταληπτή καί εὐχάριστος εἰς μορφωμένους καί ἀμορφώτους... Ἐξ ἄλλου ἡ ὅλη ἐμφάνισις του ἦτο σε-

11. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Διονύσιος Φαραζουλῆς (1882-1920)*, Ἀθήναι 2002, σ. 43.

μνή και ἱεροπρεπής, ἀπλή και ἐπιβλητική, σοβαρά και ἔλκυστική»¹².

Μετά τήν ἀσθένεια τοῦ π. Σεραφεῖμ κατά τό ἔτος 1949 ἀνέλαβε τό θεῖο κήρυγμα εἰς τήν Μητρόπολι Ἀθηνῶν ὁ ἀρχιμανδρίτης Πέτρος Χριστοδουλιᾶς, ἀνεψιός τοῦ προηγουμένου, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε τό 1911 στήν Φουρνᾶ Εὐρυτανίας και ἐσπούδασε θεολογία εἰς τήν Ἀθήνα. Ἀπό πολύ ἔνωρίς ἐφάνησαν τά διανοητικά του προσόντα, ἡ εὐγένεια τοῦ χαρακτήρα, τό ἦθος και τό ἀγωνιστικό του φρόνημα. Τό κηρυγματικό τάλαντό του τό ἀξιοποίησε κατά τόν πλέον καλύτερο τρόπο. Ἐργάσθηκε ἐπί σειρᾶν ἐτῶν εἰς τόν Ἱ. Ναό Προφήτη Ἡλία Παγκρατίου και εἰς τήν Κύπρο. Εἰς τόν Καθεδρικό Ναό τῶν Ἀθηνῶν παρέμεινε μέχρι τό ἔτος 1953. Τό κήρυγμά του χαρακτηρίσθηκε χριστοκεντρικό και προσγειωμένο εἰς τά σύγχρονα προβλήματα. Ἐκοιμήθη εἰς τήν Ἀθήνα τό 1996.

Τό ἔτος 1953 κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σπυριδῶνος (τοῦ Βλάχου), ἱεροκῆρυξ τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ καθίσταται ὁ ἀρχιμανδρίτης Χριστοφόρος Παπουτσόπουλος, ἕνας λαμπρός κληρικός, ὁ ὁποῖος διεκρίθη τόσον διά τό ἀριστοκρατικόν του ἦθος, ὅσον και διά τήν ἀπλότητά του.

Ὁ π. Χριστοφόρος γεννήθηκε τό 1902 εἰς τό Μεσολόγγιον και ἐσπούδασε θεολογία στήν Ἀθήνα. Ἐκάρη μοναχός στήν Ἱ. Μονή Ἀσωμάτων Πετράκη τό 1930 και χειροτονήθηκε διάκονος τό ἴδιο ἔτος ἀπό τόν Ἀρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο (τόν Παπαδόπουλο) και πρεσβύτερος τό 1933 ἀπό τόν ἴδιο. Ἀνεδείχθη ἄριστος χειριστής τοῦ συγγραφικοῦ καλάμου και ἄφησε σπουδαιότατα συγγράμματα τά ὁποῖα και κυκλοφόρησαν εἰς πολλές ἐκδόσεις. Οἱ ἕξι τόμοι «Κυριακοδρομία» ἀποδεικνύουν τήν βαθυτάτη του ἀγάπη στά βιβλικά κείμενα και τήν δεινότητα τοῦ κηρυγματικοῦ του λόγου. Διά τόν ἱεροκῆρυκα, π. Χριστοφόρο Παπουτσόπουλο γράφει χαρακτηριστικά ὁ καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικόλαος Π. Μπρατσιώτης:

«Ποῖος δέν ἐνθυμεῖται τήν δονουμένην, ἀλλά και δονοῦσαν γλυκεῖαν τοῦ ἱεροκῆρυκος τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν, π. Χριστοφόρου, φωνήν, τήν καθηλώνουσαν και αὐτούς ἔτι τούς ἀδιαφόρους, καταθέλγουσαν δέ και συνεγείρουσαν τούς πιστούς; Ἐντύπωσιν βαθεῖαν πάλιν ἐνεποιεῖ εἰς τούς ἀκροατάς του ἡ ἀρίστη θεολογική συγκρότησις, ἣτις ἦτο ἀγιογραφικῶς και πατερικῶς τεθεμελιωμένη. Ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐλαχίστων, οἵτινες μετά τσαύτης εὐχερείας ἀπό μνήμης

12. ΚΟΛΙΤΣΑΡΑΣ ΙΩ., Σεραφεῖμ Παπακώστας (1892-1954), Ἀθῆναι 1979, σ. 271.

ἐχρησιμοποιεῖ εἰς τὰ κηρύγματα του τὰ ἀγιογραφικά χωρία καί δὴ καί ὄχι μόνον ἐκ τῆς Κ.Δ., ἀλλ' ἀφειδῶς μάλιστα ἐκ τῆς εἰς τοὺς πολλοὺς ἀγνώστου Π. Διαθήκης»¹³.

Ὁ π. Χριστοφόρος ἐξεδήμησε τὸ 1975.

Μετά τὴν συνταξιοδότησί του ὁ π. Χριστοφόρος συνέχισε ἐπὶ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα τὸ θεῖο κήρυγμα εἰς τὴ Μητρόπολιν Ἀθηνῶν καί ἔπειτα μεσολάβησε ἓνα κενό, ὅπου ὀμιλοῦσαν διάφοροι ὀμιλητές καί τὴν Κυριακὴ μετὰ τὰ Φῶτα τοῦ ἔτους 1971 ἐπὶ Ἀρχιεπισκόπου Ἱερωνύμου (τοῦ Κοτσώνη) ἀνέλαβε τὸ κήρυγμα ὁ ἀρχιμανδρίτης Νικόδημος Γιαννακόπουλος. Ὁ π. Νικόδημος γεννήθηκε τὸ 1935 εἰς τὸ Ἰσιωμα Καρυῶν Μεγαλοπόλεως καί ἐσπούδασε θεολογία εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ 1966 χειροτονήθηκε διάκονος ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Γυθείου Σωτηρίου καί τὸ ἴδιο ἔτος ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἱεράρχου πρεσβύτερος. Παρέμεινε ὡς ἱεροκῆρυξ τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1974 καί ἔκτοτε διακονεῖ μέχρι σήμερα στὴν Ἱερά Μητρόπολιν Καρυστίας καί Σκύρου καί τυγχάνει πνευματικὸς πατήρ τῆς Ἱ. Μονῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Κύμης.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1974 ἀνέλαβε ὑπηρεσίαν εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀρχιμανδρίτης Παντελεήμων Καθρεπτίδης (νῦν Μητροπολίτης Κορωνείας). Ἐλάμπρυνε τὸν πρῶτον ἄμβωνα τῆς χώρας ἐπὶ 29 συναπτά ἔτη μέχρι τῆς ἐκλογῆς του εἰς Ἐπίσκοπον. Ὁ Σεβασμιώτατος γεννήθηκε τὸ 1937 εἰς τὴν Νίκαιαν (Πειραιῶς) καί ἐσπούδασε θεολογία εἰς τὰς Ἀθήνας καί μετεξεπαιδεύθη εἰς τὰ Πανεπιστήμια Heidelberg καί Münster τῆς Γερμανίας. Χειροτονήθηκε διάκονος τὸ 1962 καί πρεσβύτερος τὸ ἐπόμενο ἔτος. Διετέλεσε ἱεροκῆρυξ τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Τρίκκης καί Σταγῶν καί Διευθυντὴς τῆς θρησκευτικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἀεροπορίας.

Τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων, τὴν 20^ή Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 2003, ἀνέλαβε τὸ διακόνημα τοῦ θεοῦ κηρύγματος εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν τῶν Ἀθηνῶν, ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης.

13. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΝΙΚ., Χριστοφόρος Ν. Παπουτσόπουλος, Ἀθῆναι 1976, σ. 12.

ΑΡΧΙΜ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Δ. ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ*

Η ετεροκεντρισμένη αντιμετώπιση της Εκκλησιακής «Διασποράς»

Διασπορά, εν γένει, είναι η πράξη και το αποτέλεσμα του διασπείρω, που σημαίνει σκορπίζω προς όλες τις κατευθύνσεις, διασκορπίζω διακτιησμένα, καθώς και, αυτό που είναι αξιοσημείωτο και μας ενδιαφέρει εκκλησιο-κανονικά εδώ, διασκορπίζομαι έξω, καθώς και διαχωρίζω, δηλ. δεν αφήνω σε ενότητα το όλο και το ολοκληρωμένο σύνολο σε κοινωνία. Είναι το σκόρπισμα και ο διασκορπισμός, και, ως εκ τούτου, η αδυναμία να συστήσω, να συγκροτήσω σε σώμα αυτό που είναι διάσπαρτο ή σκόρπιο εδώ και εκεί. Όπως είναι προφανές, το γεγονός αυτό από μόνο του συνιστά εξ ορισμού μία κατάσταση απευκτέα και αποδομική του σώματος και της ενότητάς του. Πολύ δε περισσότερο όταν, εκούσια και ηθελημένα, το συντηρούμε σε αυτήν την κατάσταση... Έτσι και το πρόβλημα της «Διασποράς» (sic) στον εκκλησια(στι)κό χώρο παραμένει ένα ενεργό μακροχρόνιο ζήτημα, διότι έχει δύο αντίστοιχες όψεις: α) την απρόβλεπτη ιστορική συγκυρία και β) την επιμελημένη συντήρησή του για τον διττό λόγο μιας εθνο-κρατικής και εθνο-εκκλησιαστικής ομώνυμης συλλογικής σκοπιμότητας.

Πράγματι, το ζήτημα της «Ορθόδοξης Διασποράς» στη σύγχρονη μορφή του έχει συνοπτικά ως εξής: Η δημιουργία Εθνικών Κρατών στη διάρκεια του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι. στην Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη και ταυτόχρονα η βίαιη μετακίνηση και μετανάστευση εθνικών πληθυσμιακών ομάδων προς τη Δυτική Ευρώπη, τις δύο Αμερικές και την Αυστραλία, των προερχομένων από αυτά τα Εθνικά Κράτη, εξ αιτίας των πολυπληθών στρατιωτικο-πολιτικών γεγονότων της εποχής εκείνης, προκάλεσε πρωταρχικά το νεοπαγές

* Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

φαινόμενο της «Εθνικής Διασποράς». Αυτό σημαίνει, κατ' αρχάς, ότι πριν από τον 18^ο αι. δεν έχουμε φαινόμενα «Εθνικής Διασποράς», ακριβώς επειδή έχουμε ευρέως στη διεθνή ιστορική πολιτική σκηνή Αυτοκρατορίες, οι οποίες καταλήγουν να αποσυντίθενται, και τη θέση τους, σε μικρότερη έκταση και σε περιορισμένο τόπο, καταλαμβάνει το νεοφανές μόρφωμα του «Εθνικού Κράτους», από την Γαλλική Επανάσταση (1789) και εντεύθεν.

Η γέννηση και ανάπτυξη της «Εθνικής Διασποράς» δημιούργησε αναταράξεις και αλλοιώσεις και στην Εκκλησιολογία, ακριβώς επειδή τότε έγινε μία ενέργεια εκ μέρους του εκκλησιακού χώρου, όταν αυτός, σε εκείνη τη δεδομένη χρονική στιγμή, δεν έλαβε υπ' όψιν του την προγενέστερη διαχρονική εκκλησιο-κανονική πράξη της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση του νεοφανούς αυτού φαινομένου. Αυτό είχε ως συνέπεια, στην απόπειρα σύστασης εκκλησιακών Κοινοτήτων εκτός της εθνικής επικράτειας να γίνει ένα δομικό εκκλησιο-κανονικό λάθος. Οι χώροι, όπου υφίσταντο «κατά τόπους Εκκλησίες», θεωρήθηκαν, για την κάθε Ορθόδοξη Εθνική Εκκλησία, χώροι της δικής της εθνο-εκκλησιαστικής Διασποράς, όπου γης, κατ' απομίμηση της εθνικής Διασποράς, με άμεση αντι-εκκλησιολογική συνέπεια τη σύσταση πολλαπλών αλληπάλληλων εκκλησιακών δικαιοδοσιών στον ίδιο τόπο, στον οποίο, εν τούτοις, υφίστατο άλλη κατά τόπον Εκκλησία. Και έτσι γεννήθηκε το μείζον εκκλησιο-κανονικό πρόβλημα της "Εκκλησιαστικής Διασποράς" (*sic*), με πολλαπλές ομόδοξες εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες στον ίδιο και τον αυτό τόπο, εγκαινιάζοντας εκκλησιακή συνεδαφικότητα και πολυδικαιοδοσία με όλα τα εκκλησιολογικώς αρνητικά παρεπόμενα και τις αντικανονικές απορροές τους.

Με άλλα ανακεφαλαιωτικά λόγια, η δημιουργία του Εθνικού Κράτους (18^ο-19^ο αι.) γέννησε ταυτόχρονα και το αίτημα της Εθνικής Εκκλησίας (19^ο-20^ο αι.), προκαλώντας δύο επάλληλες αντιστοιχίσεις στους κόλπους της ίδιας εδαφικής κρατικής πραγματικότητας:

1. Εθνικό Κράτος	->	Εθνική Εκκλησία (Κρατική ενδοχώρα)
2. Εθνικό Κράτος	->	Εθνική Διασπορά (Παγκόσμια κλίμακα)

Στην ίδια όμως προοπτική και μέσα στο πλαίσιο της ενδο-

πολιτειακής διεργασίας, προκλήθηκε τότε και μία τρίτη αντιστοιχίση, η οποία έχει να κάνει με το πλέον σοβαρό εκκλησιο-κανονικό αυτό ζήτημα που εξετάζουμε και που ανέτρεψε την *Εκκλησιολογία του Αυτοκεφάλου* (= μοναδική και πλήρης κανονική δικαιοδοσία εντός της πολιτειακής επικράτειας, η οποία καλείται οπωσδήποτε να εξαντλείται εντός των αναγνωρισμένων διεθνώς ορίων του Κράτους και η οποία εννοείται ότι δεν έχει εκκλησιολογικά απολύτως καμμία δυνατότητα υπερόριας δικαιοδοσιακής ενάσκησης, κάτι που, όταν συμβαίνει, συνιστά τον ορισμό της απροϋπόθετης αντικανονικότητας). Πρόκειται για την *Εκκλησιολογία του Αυτοκεφάλου*, που υφίστατο ήδη από τις Α' και Γ' Οικουμενικές Συνόδους (325 και 431) αναλλοίωτα μέχρι τότε (19^{ος}-20^{ος} αι.). Η αντιστοιχίση αυτή ήταν:

3. Εθνική Εκκλησία -> Εθνο-εκκλησιακή Διασπορά (Παγκόσμια κλίμακα)

Τρεις αλληλοεξαρτώμενες αντιστοιχίσεις, λοιπόν, οι οποίες χρήζουν ταυτόχρονης μελέτης, για να κατανοηθεί το υπό εξέταση πρόβλημα, καθώς οι Ορθόδοξες Εθνικές Εκκλησίες, όπως και οι άλλες Ομολογιακές Χριστιανικές Εκκλησίες παραδόξως για τον ίδιο λόγο, ενεργούν *διασποράδην*, δηλ. διαχωριστικά της εκκλησιακής ενότητας και της κοινωνίας. Όσο δε για την προαναφερθείσα ανατροπή της Εκκλησιολογίας της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας, η νεοφανής αυτή κατάσταση «Διασποράς» δημιούργησε για την κάθε Εθνική Εκκλησία δικαιοδοτικές διεκδικήσεις υπερόριες επί των ομοεθνών εκκλησιακών μονάδων των εκτός του Εθνικού Κράτους, αναδύοντας ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ένα πρωτόγνωρο και παντελώς άγνωστο μέχρι τότε κριτήριο σύστασης μίας εκκλησιακής Κοινότητας: την *ομοεθνότητα*.

Αρχίζει έτσι η Εθνική Εκκλησία, απεμπολώντας εκκλησιολογικά δισχλιετή κριτήρια, να ενεργεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση της συμπεριφοράς του Εθνικού Κράτους έξω από τα γεωπολιτικά όριά του. Μόνο πως εδώ υφίσταται μία τεράστια διαφορά. Το Εθνικό Κράτος νομιμοποιείται, ως ο αποκλειστικός διαχειριστής, να ασκεί δικαιοδοτικές αρμοδιότητες εκτός των ορίων του και σε παγκόσμια κλίμακα, για τη φροντίδα των ομοεθνών πληθυσμιακών του ομάδων, λόγω του

ότι υφίσταται «πολιτειακή υπηκοότητα-ιθαγένεια» αναλλοίωτη, όπου γης. Η Αυτοκέφαλη Εθνική Εκκλησία, όμως, εκκλησιο-κανονικά δεν νομιμοποιείται ουδόλως να ενεργεί και να δραστηριοποιείται με όποιας μορφής δικαιοδοσίες εκτός των κανονικών ορίων της, λόγω του ότι δεν υφίσταται «εκκλησια(στι)κή υπηκοότητα-ιθαγένεια», όπου γης, αλλά μόνον συστατική ενσωμάτωση στο εκκλησιακό σώμα, το οποίο κείται σε δεδομένο τόπο, ανεξαρτήτως της εθνικής ή μη σχέσης με αυτό. Και όταν παρεμπιπτόντως προκύψει μία τέτοιου είδους αναγκαία υπερόρια αναγκαιότητα, η ενδεχόμενη δραστηριότητά της είναι συγκεκριμένη, προσδιορισμένη και περιορισμένης εμβελείας, και σε συγκεκριμένο κανονικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, το Εθνικό Κράτος νομιμοποιείται να δραστηριοποιείται υπερόρια, προς όφελος των υπηκόων του, ενώ η Εθνική Εκκλησία δεν κανονικοποιείται να ενεργεί συμμετρικά, αντιστοίχως και αναλόγως. Αυτό ως μία πρώτη διευκρίνιση που παραμένει, αθέλητα ή ηθελημένα, αδιευκρίνιστη και προκαλείται σύγχυση στην εξέταση, αντιμετώπιση και επίλυση του μείζονος αυτού εκκλησιο-κανονικού ζητήματος.

Μία δεύτερη πτυχή του ζητήματος έχει να κάνει με τον τρόπο που οργανώνει η κάθε Ορθόδοξη Εθνική Εκκλησία την εξ ορισμού αντικανονική υπερόρια δικαιοδοσία της, καθώς και με τον τρόπο που κοινωνεί η υπερόρια εθνο-εκκλησιαστική της οντότητα με τις άλλες ομόδοξες συνυπάρχουσες εκκλησιαστικές οντότητες στον ίδιο τόπο, στους χώρους δηλ. της θεωρούμενης Εκκλησιακής “Διασποράς”. Ασφαλώς δεν χρειάζεται να έχει κάποιος εξειδικευμένες γνώσεις, για να κατανοήσει ότι η πρώτη αντικανονική απόκλιση της υπερόριας δραστηριότητας επιφέρει άμεσα και τη δεύτερη απόκλιση, εξίσου και πλέον αντικανονική, αυτή της πολυδικαιοδοσιακής συνεδαφικότητας, προκαλώντας το φαινόμενο που χαρακτηρίζει την Εκκλησιακή “Διασπορά”, αυτό της αντικανονικής αλυσίδας αντιεκκλησιολογικών γεγονότων, με κορυφαία (αντι)κανονική απόκλιση την εκκλησιακή αλληλοεπικάλυψη περισσότερων Εκκλησιών στον ίδιο τόπο. Η κακοχρησία, επομένως, του Αυτοκεφάλου είναι που δημιούργησε εξ αρχής την αποδοχή του όρου «Διασπορά» και επέφερε τη «συνεδαφικότητα και την πολυδικαιοδοσία» ανά την εκκλησιακή Οικουμένη. Πράγματι, ο διαδοχικός του πρώτου τρόπος που υιοθετείται εδώ και δεκαετίες, κα-

λύπτοντας το χρονικό διάστημα του ενός και ημίσεος αιώνος, είναι η λαθεμένη εκκλησιο-κανονικά δημιουργία Τοπικών Εκκλησιών-Επισκοπών συνεδαφικά, στην αντικανονική πρακτική της συνεδαφικότητας. Πρόκειται για την αυθαίρετη δημιουργία επισκοπικών επαρχιών, ομόκεντρων και υπερκαλυπτόμενων, στους χώρους της «Διασποράς», γεγονός που προκαλεί μία ενεργή εδαφική συνύπαρξη και ταυτόχρονα εδαφική αλληλοεπικάλυψη εκκλησιακών Κοινοτήτων με ελλειμματική κοινωνία μεταξύ τους και με ουδεμία δυνατότητα στη συνέχεια ενσωμάτωσής τους σε μία και μοναδική εκκλησιακή ευχαριστιακή οντότητα. Κοντολογίς, προϋόντος του χρόνου, η αναβολή επίλυσης του μείζονος αυτού διττού στη βάση του προβλήματος της «Ορθόδοξης Διασποράς» παγιώνει τη λαθεμένη πρακτική της συνεδαφικής διοργάνωσης του ορθόδοξου εκκλησιακού βίου ανά την Οικουμένη, η οποία γεννά στον ίδιο πάντοτε τόπο το δίδυμο κανονικό πρόβλημα της συνεδαφικότητας και της πολυδικαιοδοσίας.

Ωστόσο, θα πρέπει να διερευνήσουμε, ποιο είναι τελικά το πρωτογενές πρόβλημα της Εκκλησιακής “Διασποράς”; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, θα πρέπει να δούμε όχι μόνο την ιστορική προέλευση του περιεχομένου της (εθνική προέλευση) αλλά και τη βιβλική της καταγωγή (ιουδαϊκή προέλευση). Πριν από όλα, ο όρος δήλωνε την «ιουδαϊκή διασπορά»¹ εκτός Παλαιστίνης, όλους εκείνους τους διασκορπισμένους μεταξύ των Εθνών, τις «δώδεκα φυλές της διασποράς»², διότι ο Ναός του Σολομώντος στην Ιερουσαλήμ είναι τόσο μοναδικός όσο και το αποκλειστικό κέντρο λατρείας του Θεού για τον Ιουδαϊσμό ανά τον κόσμο, γι’ αυτό και όσοι βρίσκονταν εκτός Ιερουσαλήμ και Παλαιστίνης συνιστούσαν «διασπορά» που έκειτο στα μέρη του «Πόντου, Γαλατίας, Καππαδοκίας, Ασίας και Βιθυνίας»³, οι μακράν του Κέντρου, δηλ. το σύνολο των διασκορπισμένων γεωγραφικώς Ιουδαίων μακριά του Ναού, στην προοπτική μεγάλης εξάπλωσής τους ανά την υφήλιο. Η εδαφική παγκοσμιότητα, ως κυρίαρχο δομικό χαρακτηριστικό της Ιουδαϊκής διασποράς, φαίνεται και από τον υπάρχοντα βιβλικό ορισμό της διασποράς αυτής: «Ιουδαίοι, άνδρες ευ-

1. Πρβλ. Ιακ. 1, 1 και Α' Πέτρ. 1, 1.

2. Ιακ. 1, 1.

3. Α' Πέτρ. 1, 1.

λαβείς από παντός έθνους των υπό των ουρανόν»⁴. Ο ορισμός αυτός μας δίδει, μεταξύ άλλων, τον εξής αλληλουχιακό συσχετισμό:

Ιερουσαλήμ-Ναός <-> Έθνη υπό τον ουρανόν-Λατρευτική Διασπορά
[Συναγωγή]

ή, γενικώτερα και σε επίπεδο χαρακτηριστικών που την απαρτίζουν,

Κέντρο [αποκλειστικής αναφοράς] <-> **Υφήλιος**

Ας ειπωθεί παρενθετικά εδώ, πως η άκριτη αντιγραφή και και υιοθέτηση του ιουδαϊκού μοντέλου διασποράς στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας του σήμερα σημαίνει ότι για την κάθε *εκκλησιακή οντότητα* «διασποράς» υπάρχει ένα μοναδικό Κέντρο [της] και ότι στο επέκεινα αυτού του αποκλειστικού εδαφικά κέντρου, υπάρχει *ομόσωμα* ένα γεωγραφικό δικαιοδοτικό πεδίο [της] παγκοσμίων διαστάσεων, ένα υφηλιακό δίκτυο κοινοτήτων της «Διασποράς» απλωμένο σε όλες τις ηπείρους, το οποίο δίκτυο διαχειρίζεται ευθυτενώς και άμεσα το Κέντρο, αγνοώντας εκούσια και ηθελημένα όλες τις άλλες πραγματικότητες που υφίστανται δίπλα στο υφηλιακό στερέωμα.

Στη συνέχεια, η διασπορά αυτή, ως έννοια και ως γεγονός, διευρύνθηκε και συμπεριέλαβε στον ορισμό της όλες τις κοινότητες που διέθεταν παρόμοια χαρακτηριστικά... Η έννοια και η αντίστοιχη πρακτική της, όμως, δεν μπορούν να ενυπάρχουν στην Εκκλησία και την Εκκλησιολογία της, διότι ούτε η *Τοπική Εκκλησία* ούτε η *κατά τόπον Εκκλησία* είναι μοναδική με αυτόν τον ιουδαϊκό τρόπο (της μοναδικότητας και της αποκλειστικότητας), αλλά πολύ περισσότερο ούτε και η Εκκλησία, *τοπική ή κατά τόπον*, μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται ως *Κέντρο* και να ορίζει κατ' επέκταση η ίδια, με εγκόσμια χαρακτηριστικά, τη «Διασπορά της» σε παγκόσμια κλίμακα και ανά την Οικουμένη, κάτι που εξ ορισμού θα συνιστούσε αυτόματη κατάργηση των άλλων Εκκλησιών ή, στην καλλίτερη των περιπτώσεων, «σύγχυ-

4. Πρξ. 2, 5.

ση των Εκκλησιών»⁵. Με άλλα λόγια, η διασπορά προϋποθέτει εξ ορισμού ένα συγκεκριμένο εδαφικό κέντρο, όπως ο Ναός και η ιερή του πόλη Ιερουσαλήμ, παγκόσμια μοναδικό και χωρο-γεωγραφικά αποκλειστικό, από το οποίο αντλεί την ύπαρξή της, ενώ για τον Λαό του Θεού ο «Ναός είναι το Σώμα του Χριστού»⁶, η Εκκλησία Του, η οποία κείται εκεί όπου βρίσκεται το (κάθε) θυσιαστήριο της Τοπικής Εκκλησίας και πρόκειται για την ίδια Εκκλησία παντού, παρόλο που οι εδαφικοί τόποι είναι διαφορετικοί. Έτσι, η Εκκλησία, εξ αρχής, υπήρξε πάντοτε **ευχαριστιακή** ως προς τον τρόπο και **εδαφική** ως προς τον λόγο, για να θυμηθούμε τον άγ. Μάξιμο τον Ομολογητή. Αυτή, συνεπώς, υπήρχε παντού και πάντοτε **ευχαριστιακά εδαφική**. Και εδώ δεν χωράει με κανένα τρόπο κατάσταση διασποράς. Εάν τα πράγματα έχουν έτσι, καθίσταται σαφές ότι το πολυσυζητημένο ζήτημα εδώ και ενάμισυ αιώνα τώρα (1872-2012) της «Ορθοδόξου Διασποράς» (*sic*), από εκκλησιολογική άποψη, είναι ένας μύθος. Πρόκειται για επινόημα της Εθνικής Εκκλησίας του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα υπό την επήρεια της ιδεολογίας του Κρατισμού και κατ' απομίμηση της εξωτερικής πολιτικής του Εθνικού Κράτους, το οποίο ενίσχυε, ακριβώς για λόγους εξωτερικής εθνο-πολιτικής και εθνικών συλλογικών ενδιαφερόντων, την «εθνο-εκκλησιαστική διασπορά». Πρόκειται δηλ. για θέμα που τέθηκε, ως μη ώφειλε, καθ' έλξιν από την πραγματικά υπαρκτή τόσο Ιουδαϊκή όσο και Εθνική διασπορά, και συνιστά αυτό ένα λαθεμένο μεθοδολογικό επηρεασμό από τις δικές τους ενδο-κτισιακές και εγκόσμιες πρακτικές.

Σε επίρρωση των λεγομένων, είναι αξιοσημείωτο να μνημονευθεί εδώ το γεγονός ότι διαθέτουμε μία κανονική αναφορά αποδοκίμασίας της κατάστασης διασποράς στους κόλπους της Εκκλησίας. Στον κανόνα 85 του Μ. Βασιλείου (330-378), γίνεται για μία και μοναδική φορά χρήση του όρου «διασπορά», κάτι που συνιστά «άπαξ λεγόμενον» στη σύνολη Κανονική Παράδοση της Εκκλησίας (1^{ος}-9^{ος} αι.), και μάλιστα γίνεται χρήση του με σαφώς αρνητικό περιεχόμενο, μη δηλώνοντας βέβαια τόσο την έννοια της μετανάστευσης, όπως σήμερα, όσο την έννοια της προσφυγιάς, αλλά σημαίνοντας, ωστόσο, ότι η κα-

5. Κανόνας 2/Β'.

6. Πρβλ. Ιω. 2, 20.

τάσταση αυτή είναι καθαρά διασπορική και έκπτωση από το γεγονός-Εκκλησία, ως «εγκατάλειψη του Κυρίου», με έκδηλους προφητικούς χαρακτηρισμούς στην απόπειρα προσδιορισμού της.

Τέλος, στην ιστορική πάντοτε αλλά σύγχρονη προοπτική, ο υπό εξέταση όρος δήλωνε, επίσης, τη «ρωμαιο-καθολική διασπορά» κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην Ελβετία. Ομοίως, η «ορθόδοξη διασπορά» εμφανίσθηκε με ειδικό περιεχόμενο, όπως ειπώθηκε πιο πάνω, στα τέλη του 19^{ου} και κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα σε όλη την υφήλιο, κάτι που γεννά πλέον με καθολικό τρόπο και σε ευρεία παγκόσμια κλίμακα το άνευ εκκλησιολογικού προηγούμενου φαινόμενο της «εκκλησια(στι)κής ομολογιακής διασποράς», τόσο για τους Ορθόδοξους ανά τον κόσμο όσο και για τους Ρωμαιοκαθολικούς και τους Προτεστάντες, ως εξής:

Η «εκκλησιαστική ομολογιακή Διασπορά» τον 19^ο και 20^ο αιώνα

> ριτωναλιστική (Ρωμαιοκαθολικοί)

• Εκκλησιακή “Διασπορά” > ομολογιακή (Προτεστάντες)

> εθνο-φυλετική (Ορθόδοξοι)

Όμως, στη σύγχρονη της εκδοχή, η διασπορά, αν τη θεωρήσουμε ως διασκορπισμό χριστιανών μεταξύ άλλων χριστιανών, έχει πάντοτε, εξ ορισμού – εφόσον γίνεται συστηματικά αυτή η διάκριση –, έναν εθνικό-κρατικό τόπο προέλευσης (Κέντρο) και προσκτά εθνοφυλετικό περιεχόμενο, το οποίο της προσδίδει δικαιοδοσιακά ερείσματα σε όλη την Οικουμένη (Υφήλιος). Συνεπώς, αυτός ο εθνοεκκλησιακός τόπος προέλευσης παραμένει διαρκώς το κέντρο, και η διασπορά «του» συνιστά ένα είδος «περιφέρειας», που ενδιαφέρει αποκλειστικά το εν λόγω κέντρο. Στην περίπτωση αυτή όμως, πρόκειται για μοντέλο «εθνικής διασποράς» που πολύ συχνά συγχέεται – ως προς τις αρχές της – με την «εκκλησια(στι)κή διασπορά», που δεν ακολουθεί αναγκαστικά τους κανόνες της πρώτης, αν και σήμερα, από άγνοια ή από εθνικ(ιστικ)ή σκοπιμότητα, το πράττει. Διασπορά, σή-

μερα, σημαίνει το σώμα των Ορθόδοξων χριστιανών που ζουν εκτός της Εκκλησίας καταγωγής τους και κυρίως εκτός όλων των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών. Αλλ' όμως, είναι αδύνατον να υπάρχει εκκλησιακή «διασπορά» στους κόλπους μίας Τοπικής, Πατριαρχικής ή Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Διότι δεν μπορούμε να έχουμε «διασπορά» και «τοπική Εκκλησία» στον ίδιο τόπο και χρόνο· «τοπική Εκκλησία» (εγκατασπορά) και «διασπορά» είναι δύο ασυμβίβαστες πραγματικότητες στους κόλπους της ίδιας επικράτειας, δεδομένου ότι η επί μίας επικράτειας κανονική δικαιοδοσία είναι πάντοτε στον ενικό αριθμό – και ποτέ στον πληθυντικό. Συνεπώς, η οποιαδήποτε νοούμενη «εκκλησιαστική διασπορά» πρέπει να ενταχθεί, από εκκλησιαστικής απόψεως, στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας «του τόπου» (Πατριαρχικής, Αυτοκέφαλης ή Αυτόνομης), χωρίς να απωλέσει, βεβαίως, την εθνική της ταυτότητα ή την ταυτότητα καταγωγής της. Στην Ευρώπη – ακόμη και εν έτει 1993 –, υπάρχει «εθνο-εκκλησιαστική διασπορά» (διασκόρπιση ενός έθνους με περιεχόμενο εθνικό και εκκλησιαστικό). Ωστόσο, στην Κοινοτική και Ενωμένη Ευρώπη, όπου αναγνωρίζουμε μόνο Ευρωπαίους υπηκόους, μία εθνική διασπορά [η εθνική όψη της] θα έπρεπε να χάσει κάθε σημασία. Αυτό το γεγονός έχει άμεσες συνέπειες στην «Ορθόδοξη εκκλησιακή διασπορά» [στην εκκλησιαστική της άποψη] η οποία – ως εκκλησιακό ζήτημα – απαιτεί μία λύση *de facto*, αλλά και *de jure* (*canonico*) στην προοπτική της εγκατασποράς...

Σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν λακωνικά εδώ για το πολύκροτο αυτό εκκλησιο-κανονικό ζήτημα της Εκκλησιακής «Διασποράς», που ταλανίζει την Εκκλησία όπου γης, διαμορφώνονται οι παρακάτω μνημονικοί και συγκριτικοί συσχετισμοί, που αποκαλύπτουν μία συνολική παρουσίαση του προβλήματος:

1. Ιουδαϊκή Διασπορά -> Κέντρο: Ναός της Ιερουσαλήμ, Εμβέλεια: Παγκόσμια κλίμακα 2. Εθνική Διασπορά -> Κέντρο: Εθνικό Κράτος, Εμβέλεια: Παγκόσμια κλίμακα 3. Εθνο-εκκλησιαστική «Διασπορά» -> Κέντρο: Εθνική Εκκλησία (Παγκόσμια κλίμακα) 4. Εκκλησιακή «Διασπορά» (<i>sic</i>) [Κάθε Τοπική Εκκλησία, όπου γης] – > Ανύπαρκτη

Η μεθοδολογική αυτή διάκριση είναι ικανή να καταδείξει τη σύγχυση που επικρατεί στην προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος. Γι' αυτό και είναι ανάγκη να επανεξετάσουμε το μείζον θέμα της «Διασποράς» στους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας και εντός της προοπτικής προετοιμασίας της μελλούσης να συγκληθεί Πανορθόδοξης Συνόδου, γιατί η αναβολή επίλυσής του αναιρεί την Εκκλησία και αλλοιώνει ανεπανόρθωτα την Εκκλησιολογία της⁷.

7. Για την περαιτέρω σπουδή και μελέτη του κορυφαίου αυτού εκκλησιο-κανονικού θέματος, που ταλανίζει το Ορθόδοξο – και όχι μόνον – εκκλησιαστικό πλήρωμα ανά την Οικουμένη, βλ. την εξαντλητική πολύγλωσση βιβλιογραφία στο Archim. GRIGORIOS D. PAPATHOMAS, *Essai de bibliographie (ad hoc) pour l'étude des questions de l'autocéphalie, de l'autonomie et de la diaspora (Contribution bibliographique à l'étude des questions-Essai préliminaire)*, Θεσσαλονίκη-Κατερίνη, εκδ. Επέκταση (σειρά: Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, αρ. 7), 2000, 105 σελ. Επίσης, για μία εξειδικευμένη σύγχρονη προσέγγιση με πρόσφατα στοιχεία έρευνας επί του ζητήματος, βλ. δύο ημέτερες μελέτες: α) Αρχιμ. Γρηγ. Δ. ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, *Κανονικά Άμορφα (Δοκίμια Κανονικής Οικονομίας)*, Θεσσαλονίκη-Κατερίνη, εκδ. Επέκταση (σειρά: Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, αρ. 7), 2006, κεφ. II και III, σελ. 67-144, και β) «Η αποδοχή "Εκκλησιακής Διασποράς" συνεπάγεται αναίρεση της Εκκλησίας (κανόνας 28/Δ')». (Μία άλλη εκδοχή επίλυσεως αυτού του εκκλησιο-κανονικού ζητήματος)», *Θεολογία* 80/2 (2009) 121-142.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΛ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ*

Η υπερημερία του δανειστή ως παράβαση συμβατικής υποχρέωσης

Διάγραμμα

- I. Αντικείμενο της μελέτης
- II. Από το «βάρος» στη συμβατική υποχρέωση μέσω της καλής πίστεως (ΑΚ 288)
 1. Αντικειμενική διασκευή του πραγματικού της υπερημερίας δανειστή και περιορισμένη κατ' ΑΚ 355 επ. ευθύνη αυτού σε διαλεκτική σχέση
 2. Η υποχρέωση του δανειστή προς σύμπραξη ως κανόνας
 3. Η κατασκευή της συμβατικής παραβάσεως ως πρόσθετη μορφή προστασίας
- III. Το πταίσμα ως υπερβατικό σε σχέση με την υπερημερία δανειστή κριτήριο καταλογισμού
- IV. Έννομες συνέπειες
- V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

I. Αντικείμενο της μελέτης

Ηχεί ίσως παράξενα, αλλά φαίνεται να απηχεί την μάλλον κρατούσα γνώμη – στο πλαίσιο του δόγματος της υπερημερίας δανειστή (*mora accipiendi*) – η άποψη που θέλει τον δανειστή να μην υπέχει κατ' αρχήν υποχρέωση να αποδεχθεί την – πραγματικά και προσηκόντως – προσφερόμενη από τον οφειλέτη παροχή (ΑΚ 349), συναφώς δε να προβεί στην τυχόν απαιτούμενη για την ομαλή εκ μέρους του οφειλέτη εκπλήρωση της παροχής πράξη ή σύμπραξη (ΑΚ 351)¹,

* Καθηγητής Τμήματος Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Σχετικά βλ. αντί πολλών ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* §§ 60, 63, 66 και Μιχ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ*, έκδ. 4^η (2004), § 20 αρ. 3 και 12· από τη νομολογία ΑΠ 828/1973 Ολομ. ΝοΒ 22, 334· ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413· παρόμοια η δογματική σύλληψη του θεσμού της υπερημερίας και στη Γερμανία (BGB §§ 293 επ.)· βλ. ενδεικτικά LARENZ, *SchuldR* I, έκδ. 14^η (1987) § 25 I· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 1· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR*, έκδ. 7^η (2010), § 8 αρ. 77 επ. BGH NJW – RR 88, 1265.

με περαιτέρω συνέπεια να αρνείται κανείς την ύπαρξη εν προκειμένω υποχρέωσης του (υπερήμερου) δανειστή – ακόμη και του βαρυνόμενου με πταίσμα – να αποκαταστήσει κάθε ζημία, την οποία υφίσταται εντεύθεν ο οφειλέτης, αυτός δε να παραπέμπεται αποκλειστικά στη δυνατότητα απολαβής της περιορισμένης αποζημιώσεως που του προσνέμεται βάσει του άρθρου 358 ΑΚ².

Η θέση ωστόσο αυτή, δικαιολογούμενη κατά βάσιν από την αντικειμενική διασκευή του θεσμού της υπερημερίας δανειστή στον ΑΚ³, φαίνεται να οδηγεί σε ανεπιεικέστατα αποτελέσματα όταν ο υπερήμερος δανειστής βαρύνεται και με πταίσμα⁴. Στην περίπτωση μάλιστα αυτήν ο τιθέμενος στο άρθρο 358 περιορισμός της αποκαταστατέας ζημίας του οφειλέτη φαίνεται, στο φως της σύγχρονης διαγνώσεως περί της ενοχικής συμβάσεως ως μιας έννομης σχέσεως, η λειτουργία της οποίας υπόκειται στον κοινωνικό έλεγχο (πρβλ. ΑΚ 288), τα υποκείμενα δε αυτής πρέπει αμφοτέρω να κατευθύνουν την προσπάθειά τους στην επίτευξη του σκοπού της συμβάσεως⁵, κυριολε-

2. ΑΠ 828/1973 Ολομ. ΝοΒ 22, 334· ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413· ΜΠΑΛΗΣ, όπ. ανωτ.· ΚΡΗΤΙΚΟΣ, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου 358 αρ. 1· ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 3· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 418 επ.· πρβλ. ωστόσο και ΚΑΡΔΑΡΑ, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, 681 αρ. 47, περαιτέρω δε και ΑΠ 304/1993 *ΕλλΔνη* 34, 1363.

3. Ότι η υπερημερία δανειστή δεν προϋποθέτει την ύπαρξη πταίσματος στο πρόσωπο του δανειστή βλ. αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 5, που την εξήγηση της δογματικής αυτής συλλήψεως βρίσκει, αντίστροφα, στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με τον υπερήμερο οφειλέτη, στον υπερήμερο δανειστή η έννομη τάξη δεν επιθέτει, λόγω της υπερημερίας του, αυξημένη ευθύνη. Πρβλ. και LARENZ, όπ. ανωτ.· PALANDT / GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1 και 10· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, όπ. ανωτ. αρ. 94.

4. Από τη σκοπιά αυτήν πρβλ. ήδη Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, Εκτέλεσις έργου συμπράξει εργοδότη, *ΤιμΤόμ ΑΠ*, 1963, σ. 425 επ. και ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, *ΝΔίκ* 1954, 47· επίσης ΚΑΡΔΑΡΑ, όπ. ανωτ.

5. Σχετικά με την ηθική αυτήν της ενοχής στο σύγχρονο δίκαιο των συμβάσεων βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 2· ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 5 αρ. 19· περαιτέρω δε και LARENZ, *SchuldR* I § 1 και § 10 II. Αναφορικά δε με τη νέα ρύθμιση της § 241 II του γερμΑΚ βλ. κυρίως PALANDT/GRÜNEBERG, § 241 αρ. 6, ο οποίος όμως, όχι ορθώς, περιορίζει την κανονιστική εμβέλεια της παρεπόμενης αυτής υποχρέωσης στην προστασία μόνο του «διαφέροντος ακεραιότητας» (*Integritätsinteresse*), νοούμενου ως του προσωπικού και περιουσιακού status quo, η προστασία του οποίου αποτελεί προεχόντως αντικείμενο των διατάξεων για τις αδικοπραξίες (ΑΚ 914 επ.)· προς τη σωστή, αντίθετα, κατεύθυνση της υιοθετήσεως μιας ευρύτερης έννοιας της υποχρέωσης αυτής, ώστε αντικείμενο προστασίας κατά τους κανόνες της ενδοσυμβατικής ευθύνης να αποτελούν και συνεχόμενα με την εκπλήρωση της ενοχής περιουσιακά συμφέροντα, μη καταλαμβάνόμενα κατ' αρχήν από τη ρύθμιση του άρθρου 914 ΑΚ,

κτικά απαρχαιωμένη⁶.

Το ήκιστα πρόσφορο της δογματικής αυτής θέσεως να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες της συναλλακτικής ζωής επιτείνεται ακόμη περισσότερο, αν αναλογισθεί κανείς ότι η δυνατότητα του οφειλέτη να αποδεσμευθεί από τις συμβατικές του υποχρεώσεις λόγω υπερήμερίας του δανειστή – η οποία βέβαια δεν παριστά καθ' εαυτήν λόγο αποσβέσεως της ενοχής⁷ – διαπλάσσεται και αυτή στις ρυθμίσεις του ΑΚ περιορισμένη, καθώς ούτε η προβλεπόμενη στα άρθρα 427 επ. δημόσια κατάθεση ή ο ρυθμιζόμενος στο άρθρο 428, επί πράγματος μη δεκτικού καταθέσεως, δημόσιος πλειστηριασμός ούτε η πρόκληση, κατ' ΑΚ 359-360, διορισμού μεσεγγυούχου⁸ παριστούν

ελλείπει του στοιχείου της παρανομίας, WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 39 επ.· LARENZ, *SchuldR* I § 1· πρβλ. σε μας ΠΟΥΛΙΑΔΗ, *Συρροή κανόνων ειδικού και γενικού ενοχικού δικαίου στην αστική ευθύνη του πωλητή*, Τόμ. Ι, 1997, σ. 23 επ.

6. Σχετικά πρβλ. ήδη ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, *ΝΔίκ* 1954, 47. Από τη σκοπιά αυτή δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι στον γερμΑΚ τόσο επί πώλησεως (§ 433 II) όσο και επί συμβάσεως έργου (§ 640 I), ήτοι στις δύο πρακτικά σπουδαιότερες μορφές συμβάσεων, η αποδοχή της προσηκόντως προσφερόμενης (πραγματικής) παροχής διασκευάζεται ως γνήσια συμβατική υποχρέωση του δανειστή, η αθέτηση της οποίας συνιστά μη εκπλήρωση (*Pflichtverletzung*), εφελκόμενη ως έννομη συνέπεια τη γένεση στο πρόσωπο του οφειλέτη των δικαιωμάτων που κατά τις γενικές διατάξεις παρέχονται στον δανειστή επί μη εκπληρώσεως της παροχής (§§ 280 επ. του γερμΑΚ)· έτσι ιδίως WESTERMANN/BYDLINSKI / WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 78· PALANDT/WEIDENKAFF, § 433 αρ. 43 επ. και PALANDT/SPRAU, § 640 αρ. 8. Η σύμπραξη, αντίθετα, του εργοδότη δεν αποτελεί κατά την § 642 του γερμΑΚ αντικείμενο γνήσιας νομικής υποχρέωσης, αλλά παραμένει απλό «βάρος» (*Obliegenheit*) με συνέπεια όμως της παραβάσεώς του την προσνομή στον εργολάβο αξιώσεως – πέραν της προβλεπόμενης στην § 304 (= ΑΚ 358) – για εύλογη αποζημίωση, καθώς και δικαίωματος καταγγελίας υπό τους όρους της § 643. Αλλά τούτο μόνο στο μέτρο που η άρνηση του εργοδότη να προβεί στην αναγκαία σύμπραξη δεν επιφέρει διακινδύνευση του σκοπού της συμβάσεως, οπότε η παράλειψη αυτού αξιολογείται ως συμβατική παράβαση, που επισύρει τις γενικές συνέπειες της μη εκπληρώσεως της ενοχής· έτσι αντί πολλών PALANDT/SPRAU, § 642 αρ. 1 επ. BGHZ 11, 80.

7. Αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 28 και PALANDT/GRUNEBERG, § 300 αρ. 1. Ότι περαιτέρω η λύση που ακολούθησε η ΑΠ 297/1961 ΝοΒ 9, 1232, σύμφωνα με την οποία η άρνηση του εργοδότη να προβεί στην αναγκαία σύμπραξη μπορεί, κατά τις περιστάσεις, να ενέχει σιωπηρή εκ μέρους αυτού καταγγελία κατ' ΑΚ 700 – μολονότι διασπά πράγματι τον κλοιό, εντός του οποίου περιορίζεται κατ' ΑΚ 358 ο εργολάβος – ελάχιστα πείθει τελικά ως στηριζόμενη σε πλασματική μάλλον κατασκευή, είναι προφανές· πρβλ. και ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *όπ. ανωτ.* σ. 23.

8. Για τις δυνατότητες αυτές του οφειλέτη βλ. ιδίως ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 67· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *όπ. ανωτ.*· ΚΡΗΤΙΚΟ, *όπ. ανωτ.* Εισαγ. Παρατ. άρθρα 349-360 αρ. 6· ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔίκ* I § 148 III, περαιτέρω δε και PALANDT/GRÜNEBERG, *όπ. ανωτ.*· WESTERMANN /

λύσεις που μπορούν να εφαρμοσθούν σε κάθε τύπο συμβάσεως. Έτσι λ.χ. προκειμένου περί συμβάσεως με αντικείμενο την παροχή υπηρεσιών ο οφειλέτης – ακόμη και αν κατά καλή πίστη παρίσταται μη αξιόσιμη η περαιτέρω παραμονή του στη σύμβαση – δεν θα μπορεί βάσει των διατάξεων αυτών να απαλλαγεί από την υποχρέωσή του προς παροχή⁹, η δε καταφυγή του, έστω, στη δυνατότητα που του προσνέμει γενικά η ρύθμιση του άρθρου 458 ΑΚ ελάχιστα θα τον ωφελεί, αφού δύσκολα θα μπορούν εκεί να νοηθούν δαπάνες φυλάξεως και συντηρήσεως της παροχής¹⁰.

Κι όμως ο εργολάβος λ.χ. ο οποίος δεν μπορεί να εκτελέσει εγκαίρως το έργο που του έχει ανατεθεί λόγω αρνήσεως του εργοδότη να προβεί στην απαραίτητη προς τούτο πράξη ή σύμπραξη μπορεί από τη συμπεριφορά αυτήν του εργοδότη να υφίσταται σημαντικότερη ζημία, εγκείμενη όχι μόνο στην παρακώλυση της έγκαιρης εισπράξεως της εργολαβικής αμοιβής ή περαιτέρω στη δέσμευση λ.χ. του προσωπικού και των μηχανημάτων του, ώστε να διασφαλίζεται η ετοιμότητά τους για την καθυστερημένη εκτέλεση του έργου (θετική ζημία)¹¹, αλλ' ενδεχομένως και στο διαφυγόν κέρδος από την αδυναμία του να χρησιμοποιήσει τον ίδιο αυτόν μηχανισμό σε άλλες κατασκευαστικές εργασίες κ.ο.κ. Αυτού του τύπου οι εκ της καθυστέρησης ως ζημίες του οφειλέτη είναι προφανές ότι δεν μπορούν να αποκατασταθούν αποτελεσματικά με βάση τη ρύθμιση του άρθρου 458 ΑΚ¹².

BYDLINSKI / WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 95.

9. Ειδικότερα για τα δεκτικά καταθέσεως πράγματα, σύμφωνα με το άρθρο 2 του π.δ. 30.12.1926/3.1.1927, βλ. αντί πολλών ΣΧΙΝΑ, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, 427 αρ. 16. Για την κατ' εξαίρεση, πάντως, αναγνώριση στον οφειλέτη δικαιώματος αποδεσμεύσεως από τη σύμβαση στην ανωτέρω περίπτωση του μη αξιόσιμου της περαιτέρω δεσμεύσεως του πρβλ. ιδίως LARENZ, *SchuldR* I § 25 I και BGHZ 11, 80.

10. Πρβλ. ΚΡΗΤΙΚΟ, όπ. ανωτ. 458 αρ. 2, ήδη δε και ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, *ΝΔίκ* 1954, 47 επ.

11. Ότι η ζημία αυτή μάλλον υπερβαίνει τα όρια που διαγράφει το άρθρο 358 ΑΚ πρβλ. και PALANDT/SPRAU, § 642 αρ. 5, περαιτέρω δε και LARENZ, *SchuldR* I § 25 II. Αντίθετα ωστόσο ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413· επίσης ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 418 επ.· αλλ' η θέση αυτή μόνο με ευρεία διασταλτική ερμηνεία θα μπορούσε να θεμελιωθεί.

12. Ότι κατ' εξοχήν το διαφυγόν κέρδος γενικά δεν εμπίπτει στο ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 458 ΑΚ βλ. ιδίως ΚΡΗΤΙΚΟ, όπ. ανωτ.· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, όπ. ανωτ.· ΑΠ 828/1973 Ολομ. ΝοΒ 22, 334· ΑΠ 731/1993 ΕλλΔνη 36, 105· πρβλ. επίσης LARENZ, *SchuldR* I § 25 II e· MÜNCHKOMM-ERNST, § 358 αρ. 2· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 107. Για το ανεπιεικές των λύσεων, στις οποίες οδηγεί η άκαμπτη εφαρμογή της κρατούσας γνώμης στο πεδίο της συμβάσεως έργου βλ. ιδίως ΚΑΡΑΡΑ, όπ. ανωτ. 681 αρ. 45

Και η καταφασκόμενη γενικά δυνατότητά του να ζητήσει πάντως την (χρηματική) αντιπαροχή¹³ δεν εξαρκεί για την κάλυψή τους. Έτσι, αναπόδραστα, η μόνη πρόσφορη να αγάγει στην πλήρη κάλυψη των ζημιών αυτών δογματική οδός είναι εκείνη της τελούμενης εν προκειμένω συμβατικής παραβάσεως¹⁴, η οποία όμως στο σύστημα της μη εκπληρώσεως της ενοχής που καθιδρύει ο ΑΚ – ακόμη και όταν ως συνέπεια εφέλκεται την υπαναχώρηση – πρέπει να είναι υπαίτια (ΑΚ 330, 336, 342, 382, 383 επ.)¹⁵.

Στην παρούσα μελέτη αναλαμβάνεται ακριβώς η προσπάθεια να δειχθεί ότι υπό το φως της σύγχρονης αντιλήψεως περί της κοινωνικής λειτουργίας της ενοχής (ΑΚ 288) η αναγκαία για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη του δανειστή – ευρέως νοούμενη ώστε να περιλαμβάνει και την αποδοχή – αποτελεί, και μάλιστα σε κοινωνικοτυπικό επίπεδο (in abstracto), αντικείμενο γνήσιας – καίτοι παρεπόμενης – νομικής υποχρέωσης του δανειστή, η οποία εδράζεται στην αρχή της καλής πίστεως, ώστε η υπαίτια εκ μέρους του (υπερήμερου) δανειστή αθέτηση αυτής να παριστά σταθερά πλημμελή εκ μέρους αυτού εκπλήρωση της ενοχής, ιδρύουσα – κατ' αναλογία προς τα ισχύοντα επί υπερημερίας του οφειλέτη (ΑΚ 343, 383 επ.) – και δικαίωμα αυτού είτε να απαιτήσει πλήρη, τώρα, αποζημίωση, που θα υπερτείνει τα τιθέμενα στο άρθρο 358 ΑΚ όρια, είτε να υπαναχωρήσει από τη σύμβαση, με την επιφύλαξη της εφαρμογής και του άρθρου 387 ΑΚ.

επ.· πρβλ. επίσης ΚΟΡΝΗΛΑΚΗ, όπ. ανωτ. σ. 421 επ.

13. Έτσι αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 8.

14. Προς την κατεύθυνση αυτήν πρβλ. ήδη ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *ΤιμΤόμ ΑΠ*, 1963, σ. 425 επ. Ειδικότερα στο πεδίο της συμβάσεως έργου την άποψη ότι ο εργοδότης υπέχει υποχρέωση προς σύμπραξη, ώστε, αρνούμενος υπαιτίως να προβεί σ' αυτήν, καθίσταται υπερήμερος οφειλέτης με εντεύθεν συνέπεια την εφαρμογή των άρθρων 383 επ. ΑΚ υποστηρίζουν σ' εμάς και οι ΖΕΠΟΣ, *ΕνοχΔίκ* II σ. 392· ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ, *ΝΔίκ* 10, 47· ΚΑΡΔΑΡΑΣ, όπ. ανωτ. 681 αρ. 42 επ.

15. Για την αρχή του πταισίματος ως δομικό στοιχείο του συστήματος αυτού βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 1 αρ. 56 και § 29 αρ. 28 επ., 96 επ., 124 επ.· εγγύτερα δε ΠΟΥΛΙΑΔΗ, *Η ευθύνη του πωλητή στο σύστημα των συμβατικών παραβάσεων* 2005, σ. 21 επ. και 41 επ.· και ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ/ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟ, *Το Νέο Δίκαιο της Ευθύνης του Πωλητή*, 2003, αρ. 50 επ.

II. Από το «βάρος» στη συμβατική υποχρέωση μέσω της καλής πίστεως (ΑΚ 288)

1. Αντικειμενική διασκευή του πραγματικού της υπερημερίας δανειστή και περιορισμένη κατ' ΑΚ 355 επ. ευθύνη αυτού σε διαλεκτική σχέση

Δεν υπάρχει αμφιβολία καμία ότι στη ρυθμιστική παράσταση του ιστορικού νομοθέτη του ΑΚ – αντλημένη κατά βάσιν από το πρότυπο που προσέφεραν οι σχετικές ρυθμίσεις του γερμΑΚ (§§ 293-304) και του ΕΛΒ Κ Εν (άρθρ. 91)¹⁶ – η υπερημερία του δανειστή δεν παριστά αθέτηση ενοχικής του υποχρέωσης – αφού η άρνησή του να αποδεχθεί την προσηκόντως προσφερόμενη παροχή ή να προβεί στην απαραίτητη για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη αποτελεί απλώς μη άσκηση δικαιώματος¹⁷ – αλλά συνιστά μόνο παράβαση «βάρους»¹⁸, η οποία βέβαια δεν ιδρύει υποχρέωση αποζημιώσεως κατ' ΑΚ 330, αλλ' επισύρει απλώς τις ηπιότερες συνέπειες που προβλέπονται στα άρθρα 355 επ.¹⁹. Απότοκη συνέπεια της δογματικής αυτής συλλήψεως αποτελεί και η διασκευή του θεσμού της υπερημερίας του δανειστή στα άρθρα 349 επ. ΑΚ ως αντικειμενικού πραγματικού διαταράξεως του προγράμματος της ενοχής²⁰. Διότι βέβαια πταίσμα με

16. Σχετικά βλ. αντί πολλών ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ* Εισαγ. άρθρ. 349-360 αρ. 1.

17. ΑΠ 828/1973 Ολομ. ΝοΒ 22, 334· ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413· ΜΠΑΛΗΣ, *ΕνοχΔίκ* §§ 60, 66· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* Εισαγ. άρθρ. 349-360 αρ. 3, 6 και 349 αρ. 10· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 3· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 141, 5· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 3· ΦΙΛΙΟΣ, όπ. ανωτ. πρβλ. και ΚΡΗΤΙΚΟ, όπ. ανωτ. Εισαγ. παρατηρ. άρθρ. 349-360 αρ. 1 και 349 αρ. 17· για συμπεριφορά του δανειστή «επιφέρουσα νομικά μειονεκτήματα στις ίδιες αυτού υποθέσεις» κάνει, μάλλον άστοχα, λόγο ο LOOSCHELDERS, *SchuldR All. Teil* έκδ. 7^η, αρ. 747· πρβλ. επίσης LARENZ, *SchuldR* I § 25 I, κατά τον οποίο μόνο τον εαυτό του βλάπτει ο αρνούμενος την αναγκαία σύμπραξη του δανειστής.

18. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 3· ΦΙΛΙΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 141, 1· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 418 επ.· ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, *Η σύμβαση έργου κατά τον ΑΚ*, 2010, § 10 αρ. 2· πρβλ. περαιτέρω LARENZ, *SchuldR* I § 25 I· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1· BAMBERGER/ROTH/ UNBERATH, § 293 αρ. 11· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 1· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 77. Για την έννοια του «βάρους» (Obliegenheit) γενικά βλ. ιδίως Σταθόπουλο, *ΕνοχΔίκ* § 2 αρ. 82 επ.

19. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* Εισαγ. άρθρ. 349-360 αρ. 6 και 349 αρ. 10· πρβλ. επίσης ΦΙΛΙΟ, όπ. ανωτ.· ΚΡΗΤΙΚΟ, όπ. ανωτ. Εισαγ. παρατηρ. άρθρα 349-360 αρ. 2· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, όπ. ανωτ.· περαιτέρω δε και LARENZ, *SchuldR* I § 25 II· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 1· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1 και 14.

20. Έτσι ΜΠΑΛΗΣ, *ΕνοχΔίκ* §§ 60, 63, 66· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* Εισαγ. άρθρ. 349-360 αρ. 1, 4, 5 και 349 αρ. 12· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 5· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 3· ΚΡΗΤΙΚΟΣ, όπ. ανωτ. 349 αρ. 19· περαιτέρω πρβλ. και STAUDINGER/LÖWISCH, *Vor*

την νομικοτεχνική έννοια του όρου δυσχερέστατα μπορεί να νοηθεί χωρίς παρανομία²¹, η οποία όμως δεν υπάρχει επί μη ασκήσεως δικαιώματος²².

Εν τέλει όμως μικρό ίσως έχει νόημα η διάγνωση αν είναι η ήπια κατάστροψη της ευθύνης του υπερήμερου δανειστή στα άρθρα 355 επ. ΑΚ ο λόγος που δικαιολογεί την αντικειμενική σύλληψη της μορφής αυτής υπερημερίας²³, ή, αντιστρόφως, είναι η έλλειψη πταίσματος ο λόγος που επιβάλλει εν προκειμένω τη διάπλαση των έννομων συνεπειών λιγότερο δυσμενών για τον δανειστή²⁴. Η σχέση των δύο αυτών μεγεθών θα πρέπει ασφαλώς να νοηθεί σήμερα διαλεκτικά, στο πλαίσιο δε μιας τέτοιας προσεγγίσεως καθίσταται αμέσως φανερό ότι στις περιπτώσεις που τον υπερήμερο δανειστή βαρύνει συγχρόνως και πταίσμα (νοούμενο κατ' αρχήν ατεχνικά)²⁵, το στοιχείο αυτό, υπερβατικό σε σχέση με εκείνα που συγκροτούν το πραγματικό της υπερημερίας του δανειστή, δεν θα μπορεί να επιτελέσει τη λειτουργία του ως κριτηρίου καταλογισμού της προκαλούμενης από ορισμένη συμπεριφορά ζημίας, ενόσω η αποκαταστατέα εν προκειμένω ζημία θα προσδιορίζεται εντός των στενών ορίων που τίθενται στο άρθρο 358 ΑΚ. Με άλλα λόγια δηλαδή, η νομοθετική ευμείνεια προς το πρόσωπο του δανειστή, που ενέχει η ρύθμιση του άρθρου 358, θα παρίσταται στις περιπτώσεις αυτές όχι μόνο κοινωνικά αδικαιολόγητη αλλά και από πλευράς συστήματος κατανομής των κινδύνων διαταράξεως του σκοπού της ενοχής ασυνεπής²⁶.

§§ 293-304 αρ. 1· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1, 10· SOERGEL/WIEDEMANN, § 293 αρ. 11· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 18· BGHZ 24, 91, 96. Ότι υπό το κράτος της ισχύος του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου το ζήτημα αυτό αμφισβητείτο βλ. ΑιτΕκθΠρσχΕνοχ σ. 190 και Αλ. ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟ, *EEN* 13, 328.

21. Νοούμενη εν προκειμένω ως συμβατική παράβαση· σχετικά βλ. αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 6 αρ. 3 επ.

22. Ει μη μόνον υπό τους όρους του άρθρου 919 ΑΚ· έτσι ΜΠΑΛΗΣ, *ΕνοχΔίκ* § 60· πρβλ. επίσης ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ* 349 αρ. 12 και Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 3. Κατά τον ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ πάντως (όπ. ανωτ. αρ. 6) «πταίσμα» μπορεί να υπάρχει και στην παράβαση «βάρους».

23. Πρβλ. λ.χ. προς την κατεύθυνση αυτήν ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ* 349 αρ. 12.

24. Έτσι μάλλον ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 5· πρβλ. επίσης Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, όπ. ανωτ. αρ. 4· ΚΡΗΤΙΚΟ, όπ. ανωτ. 358 αρ. 1· ΑΠ 148/2003 *ΧρΙΔ* 2003, 413

25. Πρβλ. ωστόσο ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, όπ. ανωτ. (σημ. 22).

26. Παρά ταύτα η κρατούσα γνώμη δεν διαφοροποιεί τις συνέπειες της υπερημερίας δανειστή όταν στο πρόσωπο αυτού συντρέχει πταίσμα· βλ. λ.χ. ΑΠ 828/1973 Ολομ. ΝοΒ 22, 334· ΑΠ 148/2003 *ΧρΙΔ* 2003, 413· ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* §§ 60, 63, 66· ΚΑΠΟΔΙ-

Από την ανωτέρω σκοπιά δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι οι περισσότεροι συγγραφείς από όσους εμμένουν στην ορθότητα της αρχικής διασκευής της υπερημερίας δανειστή στη ρύθμιση των άρθρων 349 επ. ως ανεξάρτητου από την ύπαρξη πταίσματος πραγματικού παθολογίας της ενοχικής σχέσεως με περιορισμένες εις βάρος του δανειστή έννομες συνέπειες αισθάνονται αναγκασμένοι να δεχθούν, κατ' εξαίρεση, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί πράγματι η άρνηση του δανειστή να συμπράξει στην ομαλή εκ μέρους του οφειλέτη εκπλήρωση της παροχής του να θεωρηθεί αθέτηση συμβατικής του υποχρεώσεως, ιδρύουσα κατ' ΑΚ 330 ευθύνη αυτού προς αποζημίωση χωρίς τον περιορισμό του άρθρου 358 ΑΚ.

Η επερχόμενη όμως κατ' αυτόν τον τρόπο χαλάρωση της ακαμψίας του κανόνα ότι δικαίωμα έχει μόνο ο δανειστής και όχι υποχρέωση να αποδεχθεί την παροχή ή να προβεί στην αναγκαία για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη παραμένει κατ' ανάγκην ατελής στο μέτρο που η διατύπωση των σχετικών σκέψεων συνήθως παραμένει προσανατολισμένη στην ιδιοτυπία της συγκεκριμένης περίπτωσης²⁷ και δεν συνοδεύεται από μια προσπάθεια αναγωγής των εξαιρέσεων αυτών σε ενιαία και καθολικής ισχύος κριτήρια (όπως κατ' εξοχήν η λήψη υπόψη των συνδεόμενων με την εκπλήρωση της συμβάσεως – ιδίως της αμφοτεροβαρούς – περιουσιακών συμφερόντων του άλλου μέρους²⁸ και βεβαίως το πταίσμα), η οποία θα επέτρεπε περαιτέρω την διαμόρφωση ενός – εξαιρετικού ασφαλώς – πλην τυποποιημένου πραγματικού πρόσφορου *in abstracto* να αποτελέσει αυτοτελή κανόνα δικαίου²⁹. Έτσι λ.χ. εξαίρεση από τον κανόνα

ΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ* 358 αρ. 2· ΚΡΗΤΙΚΟ, *όπ. ανωτ.* 358 αρ. 1· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *όπ. ανωτ.* αρ. 2 επ. Πρβλ. ωστόσο και ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, *ΝΔίκ* 1954, 47 επ.

27. Πρβλ. ενδεικτικά ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 4· ΦΙΛΙΟ, *ΕιδΕνοχΔίκ* I § 86 γ Β· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 421· ΑΠ 304/1993 *ΕΛΛΔνη* 35, 1363· ή περαιτέρω LARENZ, *SchuldR* I § 25 I· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 78 και 107· ΑΠ 698/1983 *EEN* 1984, 205.

28. Για το – χαμηλότερης, ασφαλώς, βαθμίδας εννοιολογικής αφαιρέσεως – κριτήριο της διακινδυνεύσεως του σκοπού της συμβάσεως πρβλ. ιδίως LARENZ, *SchuldR* I § 25 I· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 7· BGHZ 11, 80· BGHZ 54, 178.

29. Για τη δυνατότητα διαπλάσεως τυποποιημένων ειδικών πραγματικών στο πλαίσιο του ρυθμιστικού πεδίου μιας γενικής ρήτηρας, όπως εν προκειμένω εκείνη του άρθρου 288 ΑΚ, βλ. ιδίως Π.Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, 2000, αρ. 5, 346· πρβλ. και ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 20. Περαιτέρω βλ. ιδίως LARENZ/CANARIS, *Methodenlehre*, σ. 112 επ. και WESTERMANN/

γίνεται συνήθως δεκτή επί υπάρξεως ειδικής περί τούτου συμφωνίας των μερών³⁰, όταν η σχετική υποχρέωση του δανειστή προβλέπεται από ειδική διάταξη νόμου αφορώσα σε συγκεκριμένο τύπο συμβάσεως³¹, όταν η κατάφαση της υπάρξεως τέτοιας υποχρέωσης δικαιολογείται από τη φύση της ενοχικής σχέσεως³² ή επιβάλλεται, ως παρεπόμενη υποχρέωση, από την αρχή της καλής πίστεως³³ κ.ο.κ.

2. Η υποχρέωση του δανειστή προς σύμπραξη ως κανόνας

Γίνεται σήμερα γενικά δεκτό ότι η αρχή της καλής πίστεως, η οποία κατ' ΑΚ 288 διέπει την εκπλήρωση της παροχής, αποτελεί όργανο κοινωνικού ελέγχου της λειτουργίας της ενοχής και ρήτρα πραγματώσεως της ιδέας της επιεικειας. Ειδικότερη έκφανση της διττής αυτής λειτουργίας της αρχής αποτελεί το παράγγελμα αυτής για συνεργασία των μερών, ώστε να εξελιχθεί ομαλά το πρόγραμμα της ενοχής, να επιτευχθεί ουσιαστικά ο σκοπός αυτής και να ικανοποιηθούν έτσι σε πνεύμα ισότητας τα συνεχόμενα με την εκπλήρωση της παροχής συμφέροντα αμφοτέρων των μερών³⁴.

Η αρχή της καλής πίστεως βέβαια ως ρήτρα επιεικειας, νοούμενης

BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 4 αρ. 6 επ.

30. Έτσι λ.χ. ΜΠΑΛΗΣ, *ΕνοχΔίκ* § 60· ΦΙΛΙΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 141, 2· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, όπ. ανωτ. § 20 αρ. 4· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 141.5· ΚΡΗΤΙΚΟΣ, όπ. ανωτ. 358 αρ. 3· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 4· ΑΠ 304/1993 *ΕλλΔνη* 35, 1363· ΑΠ 148/2003 *ΧρΙΔ* 2003, 413· πρβλ. επίσης ΜÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 1· LARENZ, *SchuldR* I § 25 I.

31. Πρβλ. λ.χ. άρθρο 53 της Συμβάσεως των Ηνωμένων Εθνών για τις διεθνείς πωλήσεις εμπορευμάτων του 1980 (κυρωθείσης με τον ν. 2532/1997), που θεσπίζει υποχρέωση του αγοραστή να παραλάβει το εμπόρευμα· σχετικά βλ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, όπ. ανωτ. Την ύπαρξη υποχρέωσης του εργοδότη να παραλάβει το έργο καταφάσκουν σε μας, βάσει των άρθρων 692, 693 και 698, ιδίως οι ΖΕΠΟΣ, II, σ. 391· ΚΑΥΚΑΣ, άρθρ. 681-682 § 6α και ΚΑΡΔΑΡΑΣ, όπ. ανωτ. 681 αρ. 42. Σε αντικείμενο γνήσιας νομικής υποχρέωσης ανάγεται, όπως είδαμε (ανωτ. σημ. 6), η αποδοχή της παροχής στη ρύθμιση του γερμΑΚ σχετικά με την πώληση (§ 433 II) και τη σύμβαση έργου (§ 640 I).

32. Έτσι λ.χ. Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, όπ. ανωτ.· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 421· ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* 349 αρ. 10α, με αναφορά στη μίσθωση εργασίας. Ότι το στοιχείο πάντως αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα από τα κριτήρια, με τη βοήθεια των οποίων συγκεκριμενοποιείται η αρχή της καλής πίστεως (ΑΚ 288), είναι μάλλον ευνόητο

33. Έτσι ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, όπ. ανωτ.· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, όπ. ανωτ.· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗΣ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 421· πρβλ. και ΚΑΡΔΑΡΑΣ, όπ. ανωτ.· περαιτέρω δε και LARENZ, *SchuldR* I § 25 I.

34. Σχετικά βλ. αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 1 επ.

ως της δικαιοσύνης της ατομικής περιπτώσεως (*individualisierende Gerechtigkeit*)³⁵, θα απευθύνει συνήθως το ανωτέρω παράγγελμα ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες που συνοδεύουν την κρινόμενη ατομική περίπτωση³⁶. Στο κέντρο όμως της –νομολογιακά διαπλασμένης ήδη– τυπολογίας των περιπτώσεων εφαρμογής της αρχής ως δικαιοθετικού θεμελίου για τη δημιουργία παρεπόμενων υποχρεώσεων³⁷ τίθεται σταθερά η υποχρέωση και των δύο μερών το μιν να παραλείπουν οποιαδήποτε ενέργεια ικανή να επιφέρει διακινδύνευση του σκοπού της συμβάσεως το δε να προβαίνουν σε κάθε πράξη απαραίτητη για την ομαλή πραγμάτωση του σκοπού αυτού³⁸.

Και ο δανειστής δηλαδή υπόκειται τελικά στην επιταγή της καλής πίστεως να παρέχει στον οφειλέτη κάθε δυνατή συνδρομή προς εκπλήρωση της παροχής του³⁹. Ότι στις αμφοτεροβαρείς μάλιστα συμβάσεις, όπου συνεπεία του λειτουργικού συναλλάγματος η παρεμπόδιση της ομαλής εκπληρώσεως της παροχής του ενός δεν μένει ποτέ χωρίς ουσιαστικό αντίκτυπο στην αξίωσή του για την αντιπαροχή του άλλου, το παράγγελμα αυτό απευθύνεται στα μέρη ακόμη επιτακτικότερο είναι μάλλον αυτονόητο⁴⁰, μαρτυρείται δε και από τη ρύθμιση

35. Για την αριστοτελική αυτήν έννοια της επιείκειας βλ. ιδίως G. RADBRUCH, *Rechtsphilosophie*, έκδ. 8^η, 1973, σ. 127· J. ESSER, *Summum jus summa injuria*, 1963, σ. 19 επ. σε μας σε Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, 2000, σ. 133 επ.· Π. ΦΙΛΙΟ, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, έκδ. 2^η, 2010, § 19· Κ. ΜΠΕΗ, *Η ουσία της επιείκειας, Δικανικοί Διάλογοι*, 1994, σ. 64 επ.· Π.Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Καταγγελία της συμβάσεως εργασίας (ΑΚ 672) και Κατάχρηση δικαιώματος (ΑΚ 281)*, *Τιμ.Τόμ. Μ. Σταθόπουλου*, 2010, σ. 2053, 2055 επ.

36. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 20· ΦΙΛΙΟΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 19· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *ΕνοχΔίκ*, αρ. 33.7· LARENZ, *SchuldR* I § 10 I· πρβλ. επίσης WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 4 αρ. 5.

37. Σχετικά με την τυπολογία αυτή βλ. σε μας ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 58 επ.· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 13.6.4· ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔίκ* §§ 18 επ.· πρβλ. ήδη και ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 5. Για την συγκεκριμενοποίηση της ίδιας αρχής μέσω της δημιουργίας τυπικών ομάδων περιπτώσεων (Fallgruppen) στην επιστήμη του γερμανικού Αστικού Δικαίου βλ. ενδεικτικά PALANDT/GRÜNEBERG, § 242 αρ. 23 επ.· LARENZ, *SchuldR* I § 10 II· WESTERMANN / BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 4 αρ. 5 επ.

38. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ. ανωτ.*· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 5 αρ. 19· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *όπ. ανωτ.*· ΦΙΛΙΟΣ, *όπ. ανωτ.* § 19· LARENZ, *SchuldR* I § 1 I και § 10 II e· PALANDT/GRÜNEBERG, § 242 αρ. 24 επ., 32 επ.· ESSER/SCHMIDT, *SchuldR* I 1 § 4 III.

39. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ. ανωτ.*· πρβλ. και ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 5· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 33.5· επίσης ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, *ΝΔίκ* 1954, 47-48· κι ακόμη ΑΠ 179/1956 ΝοΒ 4, 707· ΑΠ 350/1971 ΝοΒ 19, 984, περαιτέρω δε και LARENZ, *όπ. ανωτ.*

40. Πρβλ. και LARENZ, *SchuldR* I § 1 I. Από τη σκοπιά αυτήν δεν είναι ίσως τυχαίο ότι και ο θεσμός των λεγόμενων «θετικών παραβάσεων της συμβάσεως» (positive

του άρθρου 353 ΑΚ.

Μπορεί όμως η καλή πίστη να επιτάσσει και μάλιστα σε κοινωνικοτυπικό επίπεδο –με τη μορφή δηλαδή γενικευμένου, ήτοι ανηγμένου πάνω από την ατομικότητα της συγκεκριμένης περιπτώσεως παραγγέλματος⁴¹– τη σύμπραξη του δανειστή στην ομαλή εκ μέρους του οφειλέτη εκπλήρωση της παροχής ως ενέργεια αναγκαία για την πραγμάτωση του σκοπού της συμβάσεως και να μην καθιστά συγχρόνως αυτήν αντικείμενο γνήσιας νομικής υποχρέωσης, τη στιγμή μάλιστα που οι απορρέουσες από την αρχή της καλής πίστεως παρεπόμενες υποχρεώσεις θεωρούνται γενικά ισοδύναμο, προς τις ρητά συμφωνηθείσες, περιεχόμενο της συμβάσεως⁴²; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι καταφατική, και μάλιστα χωρίς να παρίσταται ανάγκη να καταφύγει κανείς στην επίκληση της *juris civilis corrigendi* λειτουργίας της αρχής της καλής πίστεως αναφορικά με τη ρύθμιση των άρθρων 349 επ. ΑΚ⁴³.

Δύο παρατηρήσεις εν προκειμένω απαραίτητες. Πρώτον, το γεγονός ότι ασφαλώς υπάρχουν περιπτώσεις όπου η σύμπραξη του δανειστή δεν είναι αναγκαία για την εκ μέρους του οφειλέτη εκπλήρωση της παροχής (όπως π.χ. επί παροχής συνιστάμενης σε παράλειψη, επί υποχρέωσης προς δήλωση βουλήσεως κ.ο.κ.)⁴⁴ δεν αναιρεί την προσφορότητα του ερευνώμενου εδώ παραγγέλματος να προσλάβει τη μορφική ποιότητα γενικευμένου κανόνα. Τούτο είναι ευνόητο, η δε ορθότητά του επιβεβαιώνεται από την ίδια τη ρύθμιση του άρθρου 351 § 1 ΑΚ. Το πρόσθετο βήμα που επιχειρείται εδώ έγκειται ακριβώς στην προσπάθεια να δειχθεί – πέρα από τη γενική χρησιμότητα που εμφανίζει η δημιουργία τυποποιημένων πραγματικών, την εγκείμενη στην ορθολογικότερη θεμελίωση της εντάξεως της συγκεκριμένης

Vertragsverletzung), με τη μορφή κυρίως της αθετήσεως παρεπόμενων συμβατικών υποχρεώσεων, στο πεδίο των αμφοτεροβαρών συμβάσεων αναπτύχθηκε αρχικά· βλ. αντί πολλών WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 9 αρ. 3.

41. WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 4 αρ. 6 επ.

42. Έτσι αντί πολλών LARENZ, *SchuldR* I § 1 I· σε μας βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 3 αρ. 39 επ. και εγγύτερα ΠΟΥΛΙΑΔΗ, *Συρροή ...* σ. 23 επ.

43. Για τη δύναμη της αρχής αυτής να δικαιολογεί παρέκκλιση όχι μόνο από τη συμβατική πρόβλεψη αλλ' ακόμη και από τη νομοθετική ρύθμιση βλ. αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 5 αρ. 25 επ.

44. Σχετικά βλ. ιδίως ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 60· πρβλ. επίσης ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 143.4· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 2· STAUDINGER/LÖWISCH/FELDMANN, αρ. 3 vor § 293· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 2.

περιπτώσεως στο ρυθμιστικό πεδίο της γενικής ρήτηρας⁴⁵ – η ατέλεια, αν όχι η αντίφαση, που ενέχει η άποψη ότι μπορεί μεν η αναγκαία για την εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη του δανειστή να επιβάλλεται από την κατ' ΑΚ 288 αρχή της καλής πίστεως – ή ακόμη περισσότερο να έχει αποτελέσει αντικείμενο συμφωνίας των μερών – και μολαταύτα να μην αποτελεί νομική υποχρέωση του δανειστή⁴⁶.

Οίκοθεν βεβαίως νοείται ότι η συμβατική αυτή υποχρέωση δεν θα αποτελεί (πρωτογενή) υποχρέωση προς κύρια παροχή, αλλά παρεπόμενη υποχρέωση (Nebenpflicht), υπηρετούσα την ομαλή πραγμάτωση του οικονομικού σκοπού της συμβάσεως⁴⁷. Η περαιτέρω δικαιωθεωρητική αποσαφήνιση της νομικής φύσεως της υποχρέωσης αυτής, το ζήτημα δηλαδή αν αυτή θα πρέπει να ενταχθεί στην κατηγορία των «παρεπόμενων υποχρεώσεων προς παροχή» (leistungsbezogene Nebenpflichten), οι οποίες, ακριβώς επειδή υπηρετούν αμέσως την πραγμάτωση του συμβατικά καθορισμένου σκοπού της ενοχής, θεωρούνται και αυτοτελώς εναγώγιμες – χωρίς να καθίστανται πάντως οι ίδιες αντικείμενο συναλλαγματικού δεσμού – ή, αντίθετα, να υπαχθεί, ορθότερα, στην ομάδα των μη συνεχόμενων αμέσως με την κύρια παροχή του ίδιου προσώπου παρεπόμενων «υποχρεώσεων προστασίας» (Schutzpflichten)⁴⁸, οι οποίες μάλλον δεν είναι δικαστικά εξαναγκαστές με την αξίωση εκπληρώσεως⁴⁹, μικρή έχει μόνο πρακτι-

45. Πρβλ. σχετικά F. BYDLINSKI, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, 1982, σ. 548· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 4 αρ. 18 επ.· σε μας πρβλ. ιδίως ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔίκ* § 18.

46. Πρβλ. λ.χ. ΜΠΑΛΗ, *όπ. ανωτ.*· ΚΡΗΤΙΚΟ, *όπ. ανωτ.* 351 αρ. 3· ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 4· ΚΟΡΝΗΛΑΚΗ, *ΕιδΕνοχΔίκ* II σ. 418 επ.· ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413. Προς την ορθή, αντίθετα, κατεύθυνση ΑΠ 304/1993 *ΕλλΔνη* 34, 1363· πρβλ. επίσης ΑΠ 262/2009 ΝοΒ 57, 1418.

47. Για την «συμπληρωτική» αυτή λειτουργία των παρεπόμενων υποχρεώσεων βλ. γενικά ESSER/SCHMIDT, *SchuldR* I 1· § 4 III· PALANDT/GRÜNEBERG, § 242 αρ. 32· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 38 και § 5 αρ. 1· GRIGOLEIT, *Festschr. Canaris*, 2007, σ. 275, 281 επ.

48. Ευρέως νοούμενων, και ως Nebenpflichten γενικά (ESSER/SCHMIDT, *όπ. ανωτ.*) ή weitere Verhaltenspflichten (LARENZ, *SchuldR* I § 1 I), ώστε το προστατευτικό τους πεδίο να εκτείνεται και πέραν του «διαφέροντος ακεραιότητας» (Integritätsinteresse)· για την εξέλιξη αυτή των υποχρεώσεων προστασίας βλ. αντί πολλών WESTERMANN / BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 39 επ.

49. Για το όλο ζήτημα βλ. ιδίως LARENZ, *όπ. ανωτ.*· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 38 επ., σε μας δε Σταθόπουλο, *ΕνοχΔίκ* § 3 αρ. 39 επ. και ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔίκ* § 12 B.

κή σημασία. Διότι κρίσιμο σε κάθε περίπτωση είναι ότι στο σύγχρονο συμβατικό δίκαιο καθολικής ισχύος έχει αποβεί η αρχή που επιτάσσει και τα δύο τα μέρη, ιδρύοντας προς τούτο γνήσια νομική υποχρέωση, να λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο τα εμπύπτοντα στο «διαφέρον προστασίας» δικαιώματα και έννομα αγαθά αλλά και τα συνεχόμενα με την εκπλήρωση της παροχής γενικότερα οικονομικά συμφέροντα του άλλου μέρους⁵⁰. Και η υποχρέωση αυτή συνεπάγεται πλήρη την ευθύνη του συμβαλλομένου που την παραβιάζει υπαίτια⁵¹.

3. Η κατασκευή της συμβατικής παραβάσεως ως πρόσθετη μορφή προστασίας

Η δεύτερη τώρα παρατήρηση αφορά στο ζήτημα αν η ανύψωση της υποχρέωσης του δανειστή προς σύμπραξη σε γενικώς ισχύουσα νομική υποχρέωση με νομοθετικό θεμέλιο την κατ' ΑΚ 288 αρχή της καλής πίστεως συνιστά διόρθωση της ιστορικής αξιολογήσεως που εκφράζει η δογματική σύλληψη της συμπράξεως του δανειστή στα άρθρα 349 επ. ΑΚ ως «βάρους» και ο εντεύθεν καταλογισμός περιορισμένων μόνο συνεπειών στο πρόσωπο του υπερήμερου δανειστή. Στο ερώτημα αυτό προσήκει ασφαλώς αρνητική απάντηση.

Ο Γ. Μητσόπουλος είχε καταδείξει, αναφορικά με τη σύμπραξη του εργοδότη⁵², όπου κυρίως ανακύπτει το ερευνώμενο εδώ ζήτημα⁵³, ότι η αναγωγή αυτής σε αντικείμενο γνήσιας, πλην παρεπόμενης συμβατικής υποχρέωσης επί τη βάσει της κατ' ΑΚ 288 αρχής της καλής πίστεως τότε μόνον είναι δογματικά εφικτή όταν η σχετική θεμελίωση παύσει πλέον να παραμένει αποκλειστικά προσανατολισμένη προς τη ρύθμιση της υπερήμερίας δανειστή στα άρθρα 349 επ.

50. Σχετικά με τη ρύθμιση της § 241 II του γερμΑΚ, που αποδίδει την αρχή αυτήν, βλ. ιδίως WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 39· προβλ. ήδη και ESSER/SCHMIDT, *όπ. ανωτ*

51. Προβλ. τώρα και τη ρύθμιση των §§ 280 I, 282, 324 του γερμΑΚ, που ρητά προσνέμουν στο άλλο μέρος αξίωση αποζημιώσεως και δικαίωμα υπαναχωρήσεως· σχετικά βλ. αντί πολλών WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *όπ. ανωτ*. Ο ίδιος ωστόσο κανόνας ισχύει και στο δικό μας δίκαιο, όπου η αθέτηση της παρεπόμενης αυτής υποχρέωσης ιδρύει ευθύνη λόγω πλημμελούς εκπληρώσεως της ενοχής· σχετικά βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* §§ 19 αρ. 126, 133 επ. και 21 αρ. 77 επ.

52. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *ΤιμΤόμ ΑΠ*, 1963, σ. 425 επ.

53. Προβλ. σχετικά MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 3 και κυρίως τη ρύθμιση των §§ 640 I, 642 και 643 του γερμΑΚ.

ΑΚ και αναζητηθεί στο ευρύτερο δόγμα των «θετικών παραβάσεων της συμβάσεως»⁵⁴. Πίστευε βέβαια⁵⁵ ότι η δυσχέρεια για μια τέτοια μετάβαση οφειλόταν κατά βάσιν στο γεγονός ότι ο δικός μας ΑΚ δεν καθιερώνει μια γενική έννοια μη εκπληρώσεως της παροχής κατά το πρότυπο λ.χ. του **breach of contract** στα δίκαια των αγγλοσαξωνικών χωρών – ή σήμερα της **Pflichtverletzung** στην §280 του γερμΑΚ⁵⁶ ή της **non-performance** στην προτεινόμενη με τα άρθρα III.-1:101 και III.-3:101 του D.C.F.R. ρύθμιση – κατόρθωσε παρά ταύτα να οδηγηθεί σε μία δογματικώς άρτια θεμελίωση της θέσεώς του, μεταφέροντας ακριβώς τη σχετική επιχειρηματολογία στο πεδίο της – γενικώς αναγνωριζόμενης και σε μας ως τρίτου γενικού πραγματικού συμβατικής παραβάσεως – πλημμελούς εκπληρώσεως της παροχής, εγκείμενης εν προκειμένω στην εκ μέρους του εργοδότη (ως δανειστή) αθέτηση της παρεπόμενης – μη αυτοτελούς – υποχρεώσεώς του να προβεί στην αναγκαία για την εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη⁵⁷, προκειμένου να διευκολυνθεί η πραγμάτωση του σκοπού της συμβάσεως.

Η διαφύλαξη του σκοπού αυτού πολύ εύστοχα τοποθετείται από τον επιφανή νομοδιδάσκαλο στο κέντρο της σχετικής επιχειρηματολογίας⁵⁸, διότι το στοιχείο αυτό, ορώμενο υπό το φως της αρχής της καλής πίστεως, παρίσταται κατ' εξοχήν πρόσφορο να παραγάγει πειθώ περί του ότι η σύμπραξη του δανειστή –κατά κανόνα αναγκαία σε κάθε σπουδαίου οικονομικού ενδιαφέροντος (αμφοτεροβαρή) σύμβαση (όπως κατ' εξοχήν τα δημόσια έργα)– δεν εναπόκειται στην ε-

54. Για την έννοια αυτών – διαπλαθείσα, ως γνωστόν, από τον H. STAUB, *Die positiven Vertragsverletzungen*, 1903 – βλ. αντί πολλών K. LARENZ, *SchuldR I* § 24 I, σε μας δε ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 123 επ.· ΣΠΥΡΙΑΚΗ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 136.2· Π. ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔίκ I* §§ 136 επ. και ΠΟΥΛΙΑΔΗ, όπ. ανωτ. σ. 14 επ.

55. Πρβλ. σ. 18 επ.

56. Στη Γερμανία, ως γνωστόν, αρνείται η κρατούσα γνώμη, ακόμη και μετά τη θέσπιση του γενικού αυτού πραγματικού συμβατικής παραβάσεως – με τον νόμο του 2001 για τον εκσυγχρονισμό του Ενοχικού Δικαίου (*Schuldrechts- modernisierungsgesetz*) – να προβεί σε μια νέα κατανόηση της νομικής θέσεως του υπερήμερου δανειστή προς την υποστηριζόμενη εν προκειμένω κατεύθυνση· πρβλ. ενδεικτικά MÜNCH-KOMM-Ernst, § 293 αρ. 1α· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1· αντίθετα AnwKomm-BGB/SCHMIDT-KESSEL, § 293 αρ. 1, § 280 αρ. 131 επ.

57. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, όπ. ανωτ. σ. 12 επ. τασσόμενος υπέρ του μη εναγωγίμου της υποχρεώσεως αυτής.

58. Η επίδραση εν προκειμένω της διδασκαλίας του Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ (*Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου*, 1932, σ. 94 επ.) περί της αξιολογικής ενότητας του συστήματος των κανόνων δικαίου και της υπεροχής του γενικότερου σκοπού προφανής

λεύθερη προαίρεσή του, κι ούτε ανήκει μόνο στον κύκλο των ιδίων αυτού υποθέσεων⁵⁹, αφού ούτε ο καθόλου σκοπός της συμβάσεως, και δη της αμφοτεροβαρούς, έχει αφεθεί στην ελεύθερη βούλησή του. Η πραγμάτωση του σκοπού της συμβάσεως αποτελεί υπόθεση που –σε αντίθεση με την έννοια του «βάρους»⁶⁰– αφορά και στον δύο μερών τα συμφέροντα, εντεύθεν δε παρέπεται ότι με την υποχρέωση συμπράξεως στην επίτευξη αυτού βαρύνονται κατά καλή πίστη και τα δύο τα μέρη⁶¹.

III. Το πταίσμα ως υπερβατικό σε σχέση με την υπερημερία δανειστή κριτήριο καταλογισμού

Μόνη τώρα η αναγωγή της συμπράξεως σε αντικείμενο γνήσιας συμβατικής υποχρέωσης του δανειστή δεν ενέχει διόρθωση της ρυθμιστικής παραστάσεως του ιστορικού νομοθέτη περί της συμπράξεως αυτής ως «βάρους», η παράβαση του οποίου εφέλκεται τις διαγορευόμενες στα άρθρα 355 επ. ΑΚ περιορισμένες συνέπειες εις βάρος του υπερήμερου δανειστή.

Ενόσω, πράγματι, η μη τήρηση της υποχρέωσης αυτής δεν μπορεί να αποδοθεί σε πταίσμα του δανειστή, η ρύθμιση των άρθρων 355 επ., αποκλειστικά προσανατολισμένη καθώς είναι στην αντικειμενικά διασκευαζόμενη στον νόμο υπερημερία του δανειστή, μπορεί κάλλιστα να παράγει τη νομική της ενέργεια, δίχως να οδηγεί σε ανεπιεική για τον οφειλέτη αποτελέσματα⁶². Στην περίπτωση αυτήν είναι πρακτικά χωρίς κανένα νόημα η μετάθεση της σχετικής συζητήσεως στο πεδίο της πλημμελούς εκπληρώσεως της παροχής, αφού η συμ-

59. Έτσι όμως LOOSCHELDERS, *SchuldR*, έκδ. 7^η, αρ. 747 και WESTERMANN/BYDLINSKI / WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 77· πρβλ. επίσης LARENZ, *SchuldR* I § 25 I.

60. Όπου πρόκειται για τη διαφύλαξη αποκλειστικά του ίδιου συμφέροντος του βαρυνομένου· έτσι αντί πολλών ESSER/SCHMIDT, *SchuldR* I 1 § 4 V.

61. Πρβλ. και ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, ΝΔίκ 1954, 47. Ότι κατά τα λοιπά εδώ πρόκειται όχι απλώς για ένα παράγγελμα της ιδέας της επιείκειας αλλά για την αξιολόγηση της συμπεριφοράς των συμβαλλομένων με κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης πρβλ. ιδίως ESSER/SCHMIDT, *SchuldR* I 1 § 4 III· για συμπλήρωση των συμβατικών υποχρεώσεων με αντικειμενικά κριτήρια δικαιοσύνης κάνουν, συναφώς, λόγο οι WESTERMANN/ BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 2 αρ. 41.

62. Για τη σχέση αντικειμενικής συγκροτήσεως του πραγματικού της υπερημερίας δανειστή και διαπλάσεως της εντεύθεν ευθύνης του περιορισμένης κατ' ΑΚ 355 επ. έγινε εγγύτερα λόγος ανωτ. υπό II 1.

βατική παράβαση μόνο στο μέτρο που είναι υπαίτια (πρβλ. ΑΚ 330) αποβαίνει, από την εξεταζόμενη εδώ σκοπιά, κρίσιμο νομικό μέγεθος, που μπορεί να οδηγήσει σε συνέπειες υπερτείνουσες τα όρια εντός των οποίων περιορίζεται η ευθύνη του υπερήμερου δανειστή⁶³.

Εδώ δηλαδή εκφράζεται η άποψη ότι οι διατάξεις περί υπερημερίας του δανειστή, προσανατολισμένες στην αντικειμενική διασκευή του θεσμού, δεν έχουν καμμία «ενέργεια αποκλεισμού» (Ausschlusswirkung) αναφορικά με τις περιπτώσεις όπου ο υπερήμερος δανειστής βαρύνεται και με πταίσμα⁶⁴. Το πταίσμα αποτελεί πρόσθετο, υπερβατικό στοιχείο σε σχέση μ' εκείνα που συγκροτούν το πραγματικό της υπερημερίας δανειστή, ώστε η σύνδεση αυτού με έννομες συνέπειες που παραλλάσσουν σε σχέση με τις ηπιότερες εκείνες των άρθρων 355 επ. ΑΚ καταλείπει εν τέλει άθικτη την αποτυπωμένη στις διατάξεις αυτές ιστορική αξιολόγηση⁶⁵, ενώ δικαιολογείται πλήρως από την ανάγκη επιτελέσεως της λειτουργίας του πταίσματος ως του αποφασιστικότερου στο σύστημα της αστικής ευθύνης – συνάμα δε επιεικέστερου και ηθικότερου – κριτηρίου καταλογισμού και κατανομής των συμβατικών κινδύνων⁶⁶. Με την ένταξη της συμπεριφοράς του υπαιτίως υπερήμερου δανειστή στο δόγμα των συμβατικών παραβάσεων επιδιώκεται ακριβώς η δίκαιη αντιμετώπιση του κινδύνου που παριστά για τα συμφέροντα αμφοτέρων των μερών η προκαλού-

63. Για το πταίσμα ως την αναγκαία κατ' ΑΚ 330 υποκειμενική προϋπόθεση της ευθύνης για πλημμελή εκπλήρωση, καθώς και την αντιμετώπιση της ευθύνης αυτής – κατ' αναλογίαν προς τον επαγωγικά συναγόμενο από τα άρθρα 336, 342 και 363 γενικότερο κανόνα – ως νόθου αντικειμενικής, ώστε να είναι ο αθετήσας τη συμβατική του υποχρέωση εκείνος που βαρύνεται με την απόδειξη της ελλείψεως της υπαιτιότητάς του, βλ. αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 124 και 133.

64. Έτσι κατά βάσιν και ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ. ανωτ.* σ. 14 επ. Πρβλ., αναφορικά ιδίως με την προβλεπόμενη στην § 642 του γερμΑΚ σύμπραξη του εργοδότη και PALANDT/SPRAU, § 642 αρ. 3 και 5.

65. Για τον λόγο αυτόν κανείς δεν αρνείται, σε επίπεδο αρχής, το ενδεχόμενο να συντρέχει *in concreto* παράλληλα με την υπερημερία του δανειστή και υπαίτια εκ μέρους αυτού αθέτηση υποχρεώσεώς του προς σύμπραξη, εφελκόμενη τις συνέπειες της υπερημερίας οφειλέτη· βλ. λ.χ. LARENZ, *SchuldR* I § 25 I· PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 7 και 300 αρ. 1· MÜNCHKOMM-ERNST, § 293 αρ. 1· BAMBERGER/ROTH/UNBERATH, § 293 αρ. 7· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 8 αρ. 107· BGHZ 11, 88· BGHZ 50, 178· πρβλ. σε μας ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, *ΕρμΑΚ* 349 αρ. 10α· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 4 και 24· ΚΡΗΤΙΚΟ, *όπ. ανωτ.* 349 αρ. 17 και 358 αρ. 3· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 4· ΑΠ 304/1993 ΕΛΛΔνη 35, 1363.

66. Για την λειτουργία αυτήν του πταίσματος πρβλ. ιδίως ESSER/SCHMIDT, *SchuldR* I § 7 II κι επίσης LARENZ, *SchuldR* I § 20 I.

μενη από μια τέτοια συμπεριφορά καθυστέρηση στην εκτέλεση του προγράμματος της ενοχής⁶⁷.

Με τη δογματική αυτήν κατασκευή φαίνεται ίσως να αντιστρέφεται εδώ, ως έναν βαθμό, η λογική σχέση που υφίσταται γενικά μεταξύ πταίσματος ως του υποκειμενικού στοιχείου της ευθύνης και πραγματικού της συμβατικής παραβάσεως ως του αντικειμενικού όρου της ευθύνης, με την έννοια ότι δημιουργείται *prima facie* η εντύπωση ότι το πταίσμα είναι αυτό που επιστρατεύεται εδώ ως λόγος θεμελίωσης της συμβατικής υποχρέωσης του δανειστή να προβεί στην αναγκαία σύμπραξη, ότι από τη συνδρομή δηλαδή του πταίσματος απορρέει εν προκειμένω η νομική αυτή υποχρέωση, ενώ κανονικά πρέπει να προηγείται η διαπίστωση της συμβατικής παραβάσεως και έπειτα να ερευνάται, ως διακριτή προϋπόθεση της ευθύνης, η συνδρομή του πταίσματος ως κριτηρίου καταλογισμού, που *ex definitione* αφορά πάντοτε στη σχέση του προσώπου με κάποια παράνομη συμπεριφορά⁶⁸.

Ορθότερη όμως κατανόηση της υποστηριζόμενης εδώ δογματικής συλλήψεως οδηγεί αβίαστα στη διάγνωση ότι θεμέλιο της αναγωγής της αναγκαίας κατ' ΑΚ 349 και 351 § 2 συμπράξεως του δανειστή σε αντικείμενο υποχρέωσης που συνανήκει στο περιεχόμενο της συμβάσεως αποτελεί εν τέλει⁶⁹ η κατ' ΑΚ 288 αρχή της καλής πίστεως στη γενικώς αναγνωριζόμενη **συμπληρωτική** της λειτουργία. Το γεγονός ότι στη μετάλλαξη της συμπράξεως αυτής από «βάρος» σε συμβατική υποχρέωση έρχεται εδώ να λειτουργήσει ως καταλύτης το πταίσμα εξηγείται εύκολα προεχόντως μεν από τη λειτουργία του πταίσματος ως κριτηρίου κατανομής των συμβατικών κινδύνων, σε συνδυασμό ουχ ήττον και με μια θεώρηση της σχέσεως των δύο προ-

67. Για καθυστέρηση στην εκπλήρωση της παροχής κάνει εδώ λόγο π.χ. ο ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* Εισαγ. άρθρ. 349-360 αρ. 4· πρβλ. επίσης ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 60· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 2, περαιτέρω δε και PALANDT/GRÜNEBERG, § 293 αρ. 1· οίκοθεν ωστόσο νοείται ότι η υπαίτια άρνηση του δανειστή να προβεί στην αναγκαία σύμπραξη μπορεί να οδηγεί και σε οριστική κάποτε ματαίωση του σκοπού της συμβάσεως· πρβλ. σχετικά ΜΠΑΛΗ, *όπ. ανωτ.* § 63· επίσης ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *όπ. ανωτ.* αρ. 18.

68. Αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 6 αρ. 3 επ.

69. Εφόσον δηλ. η κατά τα άνω αναγκαιότητα της συμπράξεως – και περαιτέρω η πρόσδοξη σ' αυτήν του χαρακτήρα γνήσιας συμβατικής υποχρέωσης – του δανειστή δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο της συμφωνίας των μερών, οπότε αναμφίβολα ιδρύεται, όπως είδαμε (*ανωτ. σημ.* 30), πλήρης ευθύνη του βαρυνόμενου με πταίσμα δανειστή κατά τους κανόνες της ενδοσυμβατικής ευθύνης.

υποθέσεων της συμβατικής ευθύνης ως αναπόδραστα διαλεκτικής, πράγμα σύνηθες στην προσπάθεια ιδίως για συγκεκριμενοποίηση των γενικών ρητρών, κατ' εξοχήν δε εκείνης του άρθρου 919 ΑΚ αναφορικά με τη διαπίστωση της αντιθέσεως προς τα χρηστά ήθη και της προθέσεως⁷⁰.

IV. Εννομες συνέπειες

Μετά την κατάφαση της δυνατότητας υπαγωγής της υπαίτιας αρνήσεως του δανειστή να προβεί στην απαραίτητη για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη στο γενικό πραγματικό της συμβατικής παραβάσεως (ΑΚ 330) –ήδη με τη διάγνωση ότι η σύμπραξη αυτή θα κρίνεται κατά τη συμφωνία των μερών ή κατά καλή πίστη αναγκαία⁷¹– μικρή πλέον έχει πρακτική σημασία το ζήτημα αν τη συμπεριφορά αυτήν του δανειστή θα την χαρακτηρίσουμε πλημμελή εκπλήρωση ή υπερημερία οφειλέτη, αφού και οι δύο αυτές μορφές αθετήσεως ενοχικής υποχρεώσεως τις ίδιες κατά βάσιν εφέλκονται έννομες συνέπειες⁷². Επειδή ωστόσο ορθώς διδάσκεται ότι η υπερημερία του οφειλέτη προϋποθέτει καθυστέρηση αναφερόμενη στην κύρια παροχή, ενώ, αν η καθυστέρηση αφορά στην εκπλήρωση παρεπόμενης υποχρεώσεως, θα συντρέχει πλημμελής εκπλήρωση της ενοχής⁷³, συνεπές είναι να δεχθούμε ότι κι εδώ πρόκειται για τη δεύτερη αυτή μορφή συμβατικής παραβάσεως, αφού η αθετούμενη υποχρέωση, εκείνη δηλαδή του δανειστή προς σύμπραξη, είναι παρεπόμενη, έχει δε συνήθως ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση στην εκτέλεση του προγράμματος της ενοχής⁷⁴.

70. Σχετικά πρβλ. αντί πολλών Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου 919 αρ. 13 επ.

71. Συχνά λέγεται ότι η αναγκαιότητα της συμπράξεως μπορεί να προκύπτει και από τη φύση της συμβάσεως (έτσι λ.χ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, *ΕρμΑΚ* 349 αρ. 10α· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 20 αρ. 12· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 27 αρ. 4· ΑΠ 148/2003 ΧρΙΔ 2003, 413), αλλά το στοιχείο αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα από τα κριτήρια, με τη βοήθεια των οποίων συγκεκριμενοποιείται η γενική ρήτρα του άρθρου 288 ΑΚ.

72. Αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 133-134 και § 21 αρ. 77 επ.

73. Έτσι ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 87

74. Οίκοθεν νοείται ότι, αν η επίμαχη συμπεριφορά του δανειστή καθιστά αδύνατη πλέον την εκ μέρους του οφειλέτη εκπλήρωση, εφαρμογή θα έχει η διάταξη του άρθρου 381§ 1 ΑΚ (σχετικά βλ. αντί πολλών ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΤΑΡΟ, *ΕρμΑΚ* 381 αρ. 4 επ.). Τούτο σημαίνει ότι ο οφειλέτης το μεν θα απαλλάσσεται από την υποχρέωσή

Επειδή κατά ταύτα το ερευνώμενο εδώ είδος συμβατικής παραβάσεως, ως προς το οποίο, ως γνωστόν, η ρύθμιση του ΑΚ καταλείπει κενό⁷⁵, βρίσκεται εγγύτερα προς την υπερήμερία του οφειλέτη ως ειδικά ρυθμιζόμενο στον νόμο πραγματικό αθετήσεως ενοχικής υποχρέωσης – από τη σκοπιά ιδίως της υφιστάμενης κατά κανόνα δυνατότητας άρσεως της πλημμέλειας– η πλήρωση του ρυθμιστικού αυτού κενού θα πρέπει να χωρήσει με αναλογική εφαρμογή των περί υπερήμερίας του οφειλέτη διατάξεων (ΑΚ 340 επ., 383 επ.)⁷⁶.

Έτσι κατ' αρχάς θα ισχύσει κι εδώ ο – επαγωγικά συναγόμενος από τις διατάξεις των άρθρων 335 επ., 340 επ., 362 επ. – γενικός κανόνας της **νόθου υποκειμενικής ευθύνης**⁷⁷, πράγμα που σημαίνει ότι ο παραλείπων να προβεί στην αναγκαία σύμπραξη δανειστής είναι εκείνος που θα πρέπει να αποδείξει την έλλειψη της υπαιτιότητάς του προκειμένου να αποσείσει την ευθύνη του.

Αν αποδεικνύεται ότι η παράβαση της επίμαχης συμβατικής υποχρέωσης του δανειστή είναι υπαίτια, αυτός εξακολουθεί να οφείλει την απαιτούμενη σύμπραξη, στον οφειλέτη δε, ο οποίος έχει προβεί σε όλες τις απαραίτητες για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής του ενέργειες – και ο οποίος εξακολουθεί να οφείλει αυτήν⁷⁸ – δεν θα μπορεί στην αμφοτεροβαρή σύμβαση να αντιτάξει την **ένσταση του μη εκπληρωθέντος συναλλάγματος**. Έτσι λ.χ. στη σύμβαση έργου, όπου κατ' εξοχήν εμφανίζεται το ερευνώμενο εδώ ζήτημα, ο εργολά-

του (ΑΚ 336), το δε θα διατηρεί το δικαίωμά του στην αντιπαροχή – μειωμένη πάντως κατά τα ωφελήματα που απεκόμισε συνεπεία της απαλλαγής του (π.χ. μισθούς προσωπικού) ή δολίως παρέλειψε να αποκτήσει (πρβλ. και ΑΚ 380, 656, 700· ότι οι διατάξεις αυτές εκφράζουν γενικόν κανόνα, με ratio legis την κάλυψη της πραγματικής ζημίας του οφειλέτη και αποτροπή του πλουτισμού του, πρβλ. ιδίως ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ, *ΕρμΑΚ* 381 αρ. 17) – επί πλέον δε –πέραν δηλαδή της αντιπαροχής που ως αποζημίωση καλύπτει μόνο το «διαφέρον ισοδυναμίας» (Äquivalenzinteresse)– θα δικαιούται να ζητήσει και την ανόρθωση κάθε περαιτέρω ζημίας κατά τους κανόνες της ενδοσυμβατικής ευθύνης· πρβλ. σχετικά ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ, *όπ. ανωτ. αρ. 11 επ.*· Σταθόπουλο, στον ΑΚ Γεωργιάδη - Σταθόπουλου, 381 αρ. 6.

75. Για την ακριβή φύση του κενού αυτού, του πιο γνωστού στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 123 επ. και Π.Α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μεθοδολογία ... αρ. 334 επ.*

76. Την άποψη ότι η ευθύνη για πλημμελή εκπλήρωση έχει καταστεί πλέον εθιμικό δίκαιο, ώστε η αναγωγή σε συγκεκριμένες διατάξεις του ΑΚ παρέλκει, εκφράζει ο Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *ΕνοχΔίκ* I, § 26 αρ. 3.

77. Αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ. ανωτ. αρ. 133.*

78. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 134 και § 20 αρ. 8· ΦΙΛΙΟΣ, *ΕνοχΔίκ* I § 148 Α.

βος θα έχει απαίτηση ληξιπρόθεσμη και απαιτητή για την αμοιβή του –και δη όχι μόνο για την εργασία που εκτελέσθηκε (πρβλ. ΑΚ 699)⁷⁹ αλλά για ολόκληρη κατ' αρχήν– χωρίς να προσκρούει στον κίνδυνο προβολής εκ μέρους του εργοδότη της κατ' ΑΚ 374 ενστάσεως, όταν έχει συμφωνηθεί, κατά τον κανόνα του άρθρου 694 ΑΚ, ότι η αμοιβή του θα καταβληθεί κατά την παράδοση του έργου⁸⁰.

Για την επέλευση βέβαια της συνέπειας αυτής θα αρκούσε ίσως και μόνη η αντικειμενική υπερημερία του δανειστή⁸¹. Αλλ' επειδή στην πράξη το απαιτητό της αντιπαροχής μπορεί με τη συμφωνία των μερών να έχει εξαρτηθεί και από πρόσθετους όρους μη σχετιζόμενους οπωσδήποτε με την ταυτόχρονη εκπλήρωση των εκατέρωθεν παροχών (η καταβολή π.χ. της αμοιβής του υπεργολάβου από τον εργολάβο, τελεί υπό τον όρο της προηγούμενης πληρωμής του εργολάβου από τον κύριο του έργου), το γεγονός ότι εδώ ο δανειστής θα βαρύνεται επιπροσθέτως και με πταίσμα, θα διευκολύνει, αν μη τι άλλο, τη βάσιμη εκ μέρους του οφειλέτη αντίκρουση της τυχόν προβολής εκ μέρους του δανειστή ενός τέτοιου, παρακωλύοντος την εκπλήρωση της αντιπαροχής του, συμβατικού όρου, με την επίκληση όχι μόνο του άρθρου 281⁸² αλλά και του άρθρου 207 ΑΚ⁸³.

79. Ότι ο τιθέμενος στο άρθρο 699 ΑΚ σχετικός περιορισμός αφορά στην τυχαία μόνο αδυναμία αποπερατώσεως του έργου και δεν έχει εφαρμογή στην περίπτωση που ο εργοδότης βαρύνεται με πταίσμα βλ. αντί πολλών ΚΑΡΔΑΡΑ, όπ. ανωτ. 698-699 αρ. 2.

80. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, όπ. ανωτ. § 10 αρ. 2 και 6 επ.

81. Ότι ο υπερήμερος δανειστής δεν έχει το δικαίωμα του άρθρου 374 ΑΚ, για τον λόγο ότι τυχόν άσκηση αυτού θα αποτελούσε αντιφατική συμπεριφορά, βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 17 αρ. 63· πρβλ. επίσης ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ, *ΕρμΑΚ* 374 αρ. 13 και 378 αρ. 2· αλλά και ΜΠΑΛΗ, *ΕνοχΔίκ* § 66 Γ· και ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, *ΕνοχΔίκ* αρ. 156.9· αντίθετη η μάλλον κρατούσα στη Γερμανία γνώμη· βλ. λ.χ. PALANDI/GRÜNEBERG, § 320 αρ. 6· BGHZ 90, 358 και BGH NJW 1992, 557.

82. Για τη δυνατότητα αυτήν, ενόψει και της αντικειμενικής διασκευής του πραγματικού της καταχρήσεως δικαιώματος στο άρθρο 281 ΑΚ, πρβλ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, όπ. ανωτ. Ότι, περαιτέρω, η ίδια η ένσταση του μη εκπληρωθέντος συναλλάγματος –καθό απορροία του «λειτουργικού συναλλάγματος» που υπαγορεύει ως κανόνα την ταυτόχρονη εκπλήρωση παροχής και αντιπαροχής– αποτελεί έκφανση της αρχής της καλής πίστεως (ΑΚ 281, 288) βλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ, *ΕρμΑΚ* 374 αρ. 1.

83. Ότι κατά την αξιολόγηση της συμπεριφοράς του βλαπτόμενου από την πλήρωση της αιρέσεως μέρους ως αντίθετης προς την καλή πίστη συνεκτιμώνται και υποκειμενικά στοιχεία, μολονότι η συνδρομή πταίσματος δεν είναι ούτε εδώ κατ' αρχήν αναγκαία, βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΓενΑρχ* § 44 αρ. 31 επ.· ΣΗΜΑΝΤΗΡΑ, *ΓενΑρχ* αρ. 908· Π. ΛΑΔΑ, *ΓενΑρχ* II § 49 αρ. 111· ΦΙΛΙΟ, *ΓενΑρχ* § 169 Β 2· ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ/ΚΛΑΒΑΝΙΔΟΥ,

Περαιτέρω όμως η υπαίτια εκ μέρους του δανειστή αθέτηση της συμβατικής του υποχρεώσεως προς σύμπραξη έχει ως συνέπεια τη γένεση στο πρόσωπο του οφειλέτη των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα άρθρα 343 και 383 επ. ΑΚ. Έτσι ο οφειλέτης μπορεί κατ' αρχάς, εμμένοντας στη σύμβαση, να ζητήσει την ανόρθωση κάθε ζημίας, την οποία υπέστη **από την καθυστέρηση** στην εκτέλεση του προγράμματος της ενοχής αλλά και κάθε περαιτέρω ζημία εμπιπτουσα στο «**διαφέρον ακεραιότητας**»⁸⁴.

Αν ο οφειλέτης δεν επιθυμεί να αρκεσθεί στην αποζημίωση αυτήν και την απαίτηση της αντιπαροχής του δανειστή, μπορεί να ασκήσει, διαζευκτικά, τα δικαιώματα του άρθρου 383 ΑΚ, ήτοι να ζητήσει **αποζημίωση** (θετικό διαφέρον) για τη μη εκπλήρωση της όλης συμβάσεως, αποκρούοντας την καθυστερούμενη σύμπραξη του δανειστή⁸⁵, ή να **υπαναχωρήσει** από τη σύμβαση –και, αν αυτή ανήκει στην κατηγορία των διαρκών συμβάσεων, να **καταγγείλει** τη σύμβαση⁸⁶– ζητώντας και εύλογη αποζημίωση κατ' ΑΚ 387⁸⁷. Τα δικαιώματα όμως αυτά παρέχονται στον οφειλέτη υπό την διττή προϋπόθεση ότι προηγουμένως έχει τάξει στον δανειστή **εύλογη προθεσμία** συμμορφώ-

Δίκαιο της Δικαιοπραξίας, § 63 αρ. 14· πρβλ. επίσης LARENZ/WOLF, *All. Teil* § 50 αρ. 42· PALANDT/ELLENBERGER, § 162, αρ. 3· STAUDINGER/BORK, § 162 αρ. 10· αλλά και BGH NJW RR 1989, 802.

84. Πρβλ. γενικά ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 19 αρ. 134 και § 21 αρ. 50· Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 26 αρ. 18· επίσης ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *ΤιμΤόμ ΑΠ* σ. 17· κι ακόμη ΚΑΡΔΑΡΑ, *όπ. ανωτ.* 681 αρ. 48· πρβλ. περαιτέρω PALANDT/GRÜNEBERG, § 280 αρ. 29, 32 και WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 9 αρ. 10 επ.

85. Ότι στην περίπτωση που η άρνηση συμπράξεως του εργοδότη ενέχει διακινδύνευση του σκοπού της συμβάσεως (υπαίτια) θα οφείλεται πλήρες θετικό διαφέρον κατά τους γενικούς ορισμούς περί αθετήσεως ενοχικής υποχρεώσεως (§§ 280 επ. γερμΑΚ) και όχι η προβλεπόμενη στην § 642 του γερμΑΚ επί υπερημερίας του εργοδότη ως δανειστή εύλογη αποζημίωση βλ. αντί πολλών PALANDT/SPRAU, § 642 αρ. 3· πρβλ. και Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 26 αρ. 19.

86. Για την καταγγελία αντί της υπαναχωρήσεως ως το πρόσφορο μέσον αποδεσμεύσεως του δανειστή επί διαρκών συμβάσεων, που έχουν ήδη εισέλθει στο στάδιο της εκτελέσεως βλ. ιδίως ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *ΕνοχΔίκ* § 21 αρ. 133· πρβλ. επίσης Απ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *ΕνοχΔίκ* I § 26 αρ. 20· ΦΙΛΙΟ, *ΕνοχΔ* I § 138 IV· ΑΠ 1383/1991 *EEN* 1993, 128· πρβλ. και PALANDT/GRÜNEBERG, §§ 314 αρ. 12 και 324 αρ. 2· WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 9 αρ. 28· BAMBERGER/ROTH/UNBERATH, § 293 αρ. 7· BGH NJW 1981, 1264· BGHZ 86, 125. Για τη δυνατότητα καταγγελίας της συμβάσεως έργου εκ μέρους του εργολάβου με τη συνδρομή σπουδαίου λόγου (ΑΚ 288) πρβλ. ιδίως ΚΟΡΝΗΛΑΚΗ, *ΕιδΕνοχ* II σ. 569 επ. και ΒΑΛΤΟΥΔΗ, *όπ. ανωτ.* § 13 αρ. 14.

87. Βλ. αντί πολλών ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *όπ. ανωτ.*

σεώς του προς τη συμβατική του υποχρέωση για σύμπραξη, δηλώνοντας συνάμα προς αυτόν ότι μετά την πάροδο αυτής άπρακτης αποκρούει την εκ μέρους αυτού εκπλήρωση⁸⁸, και περαιτέρω ότι η πλημμέλεια, την οποία συνιστά για την όλη σύμβαση η μη τήρηση της υποχρέωσης του δανειστή προς σύμπραξη, είναι **ουσιώδης**, με την έννοια ότι δικαιολογεί κατά καλή πίστη την έλλειψη πλέον συμφέροντος του οφειλέτη στη σχεδιασμένη από τα μέρη εκπλήρωση της συμβάσεως⁸⁹.

V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

1. Η προσηγηθείσα ανάλυση έδειξε ότι μπορεί η κατ' ΑΚ 349 και 351 § 2 αναγκαία για την ομαλή εκπλήρωση της παροχής σύμπραξη του δανειστή να αναχθεί, με τη συνδρομή και του στοιχείου του πταίσματος, σε αντικείμενο γνήσιας συμβατικής υποχρέωσης αυτού, ώστε η αθέτηση αυτής να εφέλκεται πλήρη την ευθύνη του υπερήμερου δανειστή κατά τους ορισμούς της ενδοσυμβατικής ευθύνης. Δικαιοθετικό θεμέλιο της υποχρέωσης αυτής μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει, καθώς πρώτος edίδαξε σε μας ο Γ. Μητσόπουλος, η κατ' ΑΚ 288 αρχή της καλής πίστεως στη συμπληρωτική της λειτουργία, στη λειτουργία της δηλαδή ως πηγής παρεπόμενων υποχρεώσεων, ειδικότερα δε ως λόγου ισχύος του απευθυνόμενου και στα δύο τα μέρη παραγγέλματος για διευκόλυνση της πραγματώσεως του σκοπού της συμβάσεως.

2. Την εκπορευόμενη από την αρχή της καλής πίστεως επιταγή αυτήν αντικρούζουμε εδώ ως κοινωνικοτυπικά δεδομένη, ώστε η κατάφαση της γενέσεως της σχετικής υποχρέωσης του δανειστή να δικαιολογείται *in abstracto* ήδη με την προβλεπόμενη στο άρθρο 351§1

88. Πρβλ. αναφορικά με τη σύμβαση έργου και τη ρύθμιση της § 643 του γερμΑΚ, καθώς επίσης και την προτεινόμενη με το άρθρο III.-3:103 του D.C.F.R. ρύθμιση. Ως προς την αναγκαιότητα της προϋποθέσεως αυτής θα ισχύουν βεβαίως και εδώ οι προβλεπόμενες στο άρθρο 385 ΑΚ εξαιρέσεις· ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *όπ. ανωτ.*· ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 21 αρ. 78.

89. Έτσι αντί πολλών ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ΕνοχΔίκ* § 21 αρ. 79. Πρβλ. τώρα και τη νέα ρύθμιση των §§ 282 και 324 του γερμΑΚ· για τη ρύθμιση αυτήν, από την εξεταζόμενη εδώ σκοπιά του μη αξιωσίμου της περαιτέρω εμμονής του ζημιούμενου μέρους στη σύμβαση, βλ. ιδίως PALANDT/GRÜNEBERG, § 282 αρ. 4 και § 324 αρ. 4 και WESTERMANN/BYDLINSKI/WEBER, *SchuldR* § 9 αρ. 23 επ. και 28. Περαιτέρω πρβλ. και την προτεινόμενη με το άρθρο III.-3:502 του D.C.F.R. ρύθμιση, αναφορικά μόνο με την υπαναχώρηση.

ΑΚ διάγνωση ότι η σύμπραξη του δανειστή ήταν απαραίτητη προκειμένου να δυνηθεί ο οφειλέτης να εκπληρώσει προσηκόντως την παροχή του. Ότι από τυπολογικής σκοπιάς τούτο θα αποτελεί τον κανόνα στις σπουδαίου οικονομικού ενδιαφέροντος αμφοτεροβαρείς συμβάσεις, όπως κατ' εξοχήν οι μεγάλες κατασκευαστικές συμβάσεις, είναι μάλλον ευνόητο.

3. Με την ακολουθούμενη εδώ δογματική κατασκευή, με την οποία σκοπείται η δημιουργία μιας πρόσθετης –σε σχέση με την προσφερόμενη με τη ρύθμιση του άρθρου 358 ΑΚ– μορφής προστασίας του οφειλέτη, που στην προσπάθειά του να εκπληρώσει προσηκόντως την παροχή του προσκρούει στην αδικαιολόγητη άρνηση του δανειστή να προβεί στην απαραίτητη προς τούτο σύμπραξη, καταλείπεται άθικτη η αποτυπωμένη στα άρθρα 355 επ. ΑΚ ιστορική αξιολόγηση, βάσει της οποίας η υπερημερία του δανειστή ως αμιγώς αντικειμενικά διασκευασμένο πραγματικό παθολογίας της ενοχικής σχέσεως περιορισμένη μόνο ευθύνη του υπερήμερου δανειστή μπορεί να δικαιολογεί. Και τούτο, διότι τη μετάβαση εδώ από την αθέτηση του «βάρους» στην εφελκόμενη αυστηρότερες για τον δανειστή συνέπειες συμβατική παράβαση δικαιολογεί η συνδρομή στο πρόσωπο του δανειστή πταίσματος, ήτοι ενός στοιχείου υπερβατικού σε σχέση μ' εκείνα που συγκροτούν το πραγματικό της υπερημερίας του δανειστή. Και το στοιχείο αυτό καλείται εδώ να επιτελέσει ακώλυτα τη λειτουργία του ως κριτηρίου καταλογισμού της ζημίας.

4. Στο πεδίο τώρα των έννομων συνεπειών η ακολουθούμενη εδώ δογματική οδός άγει στην προσνομή στον οφειλέτη των έννομων βοηθημάτων που επί πλημμελούς εκπληρώσεως της ενοχής παρέχονται γενικά στον δανειστή. Υπόψη τίθενται κυρίως, προκειμένου περί αμφοτεροβαρούς συμβάσεως, τα προβλεπόμενα στα άρθρα 383 επ. ΑΚ δικαιώματα, ήτοι αποζημίωση (θετικό διαφέρον) για μη εκπλήρωση της όλης συμβάσεως και υπαναχώρηση.

ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ*

**D. 50.16.38: Όντα «contra naturam»
και «prodigiosa quae Graeci φαντάσματα vocant»****

Ο επακριβής προσδιορισμός της οντότητας του ανθρώπου και του αντιθέτου της, της τερατόμορφης δηλαδή ύπαρξης που αντιβαίνει ή αποκλίνει από τους νόμους ή όρους της ανθρώπινης φύσεως¹, σχετίζεται άμεσα με τη ρύθμιση ζητημάτων υπαγομένων στην ύλη του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν η επίδραση της γέννησης ανθρώπινου όντος (ή αντιθέτως τέρας) για την επέλευση των εννόμων συνεπειών που απέρρεαν από την εφαρμογή των ρυθμίσεων των *Leges Julia* και *Papia Poppaea* (18 ή 17 π.Χ. και 9 π.Χ. αντιστοίχως)². Επίσης η δυνατότητα διάρρηξης

* Διευθύντρια Ερευνών – Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (Ακαδημία Αθηνών).

** Η συμβολή στηρίζεται στην ομότιπλη παρουσίαση που πραγματοποιήθηκε στην ΙΔ' Συνάντηση των Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, Νοέμβριος 2011.

1. Πρβλ. Άριστ., *Περί ζώων γενέσεως*, 4.Π1.767b· Σούδα (*Suidae Lexicon* (A. Adler ed.), IV, Stuttgart, 1971, s.v. *τέρας· παράπλασμα, παρά φύσιν τεχθέν· ἢ σημεῖον. ὅτι ἐπὶ τῶν τεράτων ἡ ὕλη ἐστὶν ἡ αἰτία, ἐπειδὴ δεῖ καὶ ἐπιτηδειότητος τῆς ὕλης κατὰ τε τὸ ποσὸν καὶ τὸ ποιόν· ὕλη δὲ τῶν ζώων τὸ καταμήνιον. αὕτη οὖν ἡ πλεονάζουσα ἢ ἐνδέουσα ἢ παρά φύσιν πεποιμένη τῶν τεράτων ἐστὶν αἰτία*) ... «τεράστια: σημεῖα, θαύματα. Αἰλιανός: τὰ γεννώμενα βρέφη κράσει θηρίων τε καὶ ἀνθρωπείων σωμάτων τεράστια ἐδόκει»· Φώτιος (*Photii Patriarchae Lexicon* (A. Naber ed.), v. I-II, Amsterdam 1965), s.v. «τέρας· παράπλασμα, παρά φύσιν τεχθέν ἢ σημεῖον».

2. Ανικανότητα κτήσεως κληρονομίας από τους ατέκνους, εγκατάσταση των ατέκνων συζύγων επί του ημίσεως της κληρονομίας, δικαίωμα της συζύγου να εγκατασταθεί ως κληρονόμος επί της περιουσίας του συζύγου εάν έχει προέλθει τέκνο από τον γάμο, ωφελήματα πολυτέκνων (απαλλαγή από *munera*, απαγόρευση εγκαταστάσεως του πάτρωνος ως κληρονόμου επί της περιουσίας του απελευθέρου εάν ο τελευταίος έχει αποκτήσει τρία τέκνα κ. ά.), απαλλαγή των γυναικών με τρία τέκνα από τη *tutela mulierum*, εξαιρέσή τους από την εφαρμογή των ρυθμίσεων της *Lex Voconia* (169 π.Χ.) (*jus trium liberorum*) κ.ά. Βλ ενδεικτικά R. ASTOLFI, *La lex Iulia et Papia*, 1970, 99-102, 174-179· A. WALLACE-HADRILL, «Family and Inheritance in the Augustan Marriage Laws», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 207 (1981), 58-80· STEPHANIE-ANNE RUATTA, *Approche sémantique et juridique du monstre chez les auteurs latins*,

της πατρικής διαθήκης στην οποία παραλείπεται ο επιγενής (*postumus*) κληρονόμος του διαθέτη, υπό την προϋπόθεση ότι πρόκειται για γέννηση ολοκληρωμένου ανθρώπινου όντος (και όχι τέρατος)³. Από πλευράς ποινικού δικαίου η θανάτωση ενός τερατόμορφου όντος δεν συνιστούσε μορφή ανθρωποκτονίας, εφόσον, κατά τις αντιλήψεις του ρωμαϊκού παγανιστικού κόσμου, εκλαμβάνεται ως μία πράξη μάλλον ηθικά επιβεβλημένη. Αντιθέτως ένα αυστηρά οργανωμένο τελετουργικό εξιλασμού (*procuratio prodigiorum*), με δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα κατά περίπτωση⁴, περιέβαλλε τη διαδικασία της καύσης, του πνιγμού ή της έκθεσης του τέρατος εκτός της ρωμαϊκής επικράτειας, ως τις πλέον ενδεικνυόμενες μεθόδους για την εξάλειψη του «μιάσματος» της τερατογένεσης και τον εξορκισμό των επαπειλουμένων δεινών κατά της ανθρωπότητας. Συναφής ήταν και η πρακτική της θανάτωσης ή έκθεσης από τον *pater familias* του τερατόμορφου ή με γενετικές δυσπλασίες τέκνου του⁵ ενδεχομένως και νομικά επιβε-

στον τόμο A. Caiozzo, A.E. Demartini (eds), *Monstre et imaginaire social*, Paris 2008, 128-129, όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

3. *Inst. (Just.)*. 2.13.1· C.J.6.29.3,1 (Ιουστινιανός, 530): «...*nihilominus testamentum corrupti, hoc tantum modo requirendo si vivus ad orbem totus processit ad nullum declinans monstrum vel prodigium*».

4. Ανάλογα εάν η γέννηση τέρατος επέφερε ζημία στον ιδιοκτήτη συγκεκριμένου χώρου ή έβλαπτε γενικότερα το δημόσιο συμφέρον κατόπιν σχετικής αποφάσεως της ρωμαϊκής Συγκλήτου (*prodigia publica*). Πρβλ. Liv. 22.1.14 Liv., *Ab urbe condito*, 43.13.6 Liv., *Ab urbe condito*, 1.56. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά R. BLOCH, *Les prodiges dans l'Antiquité classique*, Paris 1963, 119 επ.· B. MACBAIN, *Prodigy and expiation: a study in religion and politics in Republican Rome*, *Latomus* 177, Bruxelles 1982, 25 επ.· L. BRISSON, *Το αμφίβολο φύλο. Ανδρογυνία και ερμαφροδιτισμός στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα* (μετ. Ν. Κυριαζόπουλος), Αθήνα 2003, 40· A. ALLÉLY, «Les enfants malformés et considérés comme prodigia à Rome et en Italie sous la République», *REA* 105.1 (2003), 149 επ., όπου και η σχετική τεκμηρίωση με βάση την τυπολογία των τερατόμορφων όντων, όπως αυτή προκύπτει από τις πηγές της ρωμαϊκής αρχαιότητας.

5. *Διον. Αλικ.* 2.15.2 (αναφορά σε νομοθετική ρύθμιση του Ρωμύλου με την οποία επιτρέπεται η έκθεση των βρεφών αυτών υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει συναίνεση των πέντε πλησιεστέρων γειτόνων του πατέρα)· Cic., *De legibus*, 3.8.19 (αναφορά σε νομοθετική ρύθμιση της Δωδεκαδέλτου με την οποία καθίσταται υποχρεωτική η θανάτωση των τερατόμορφων βρεφών)· Sen., *De ira*, 1.15.2· Aul. Gell., 5.19.9· πρβλ. και Νόμος Γόρτυνος III.49, IV.17· Πλουτ., *Λυκ.*, 16· Πλάτ., *Πολιτεία*, 5.460c· Αριστ., *Πολιτικά* 7.16.1335b. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά W. WEISS, *RE* s.v. Kinderaussetzung (1921), col. 466· W. HARRIS, «Child exposure in the Roman Empire», *JRS* 84 (1994), 5· πρβλ. και Y. THOMAS, «Vita necisque potestas. Le père, la cité, la mort», στον τόμο *Du châtement dans la cité. Supplices corporelles et peine de mort dans le monde antique* (Rome 9-11 novembre 1982), Rome 1984, 510) κατά τον οποίον, και ειδικά όταν πρόκειται για την άσκηση του

βλημένη με ρυθμίσεις του αρχαϊκού ρωμαϊκού δικαίου.

Η έννοια του τέρατος ορίζεται κατ' αρχήν στη διάταξη του ιουστινιάνειου Πανδέκτη 1.5.14. Όπως ειδικότερα αναφέρει ο Paulus (*libro quarto sententiarum*) δεν περιλαμβάνεται στην έννοια του βρέφους ο,τιδήποτε έχει γεννηθεί χωρίς να φέρει ανθρώπινη μορφή⁶. Αντιθέτως τέλειος, δηλαδή ολοκληρωμένος θεωρείται «κατά κάποιον τρόπο» ο τοκετός, εάν το βρέφος παρουσιάζει πλεόνασμα ανθρωπίνων οργάνων⁷. Επίσης, απολύτως συναφές με το ζήτημα είναι το χωρίο του Πανδέκτη 50.16.135 το οποίο περιλαμβάνει σχόλιο του Ουλπιανού στις *Leges Iulia* και *Papia Poppaea* και ειδικότερα στις διατάξεις εκείνες που αναφέρονται στον περιορισμό της εγκατάστασης των *orbi*, δηλαδή των άτεκνων συζύγων, επί του 1/2 της κληρονομιαίας περιουσίας ή της κληροδοσίας. Σύμφωνα με το σχόλιο, στο ερώτημα που τίθεται εάν συναριθμείται μεταξύ των βρεφών το τέρας, δηλαδή το όν «το οποίο έχει γεννηθεί τεράστιο ή τερατώδες ή ελλιπές ή πρωτοφανές ως προς το πρόσωπο ή το κλάμα και δεν φέρει ανθρώπινη μορφή, αλλά η μορφή του προσιδιάζει περισσότερο σε μορφή ζώου παρά αν-

καθήκοντος του *pater familias* να θανατώσει το τερατόμορφο τέκνο του, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η έννοια *necare* αναφέρεται σε τρόπους θανάτωσης οι οποίοι δεν επιφέρουν απώλεια αίματος (όπως ο πνιγμός, η ασφυξία, ο στραγγαλισμός)- πρβλ. ομοίως και H. BENNETT, «The exposure of infants in Ancient Rome», *The Classical Journal* (18) 1923, 345. Η ύπαρξη πάντως μίας εκτεταμένης πρακτικής θανάτωσης των βρεφών με δυσπλασίες έχει αμφισβητηθεί από τον M. SCHMIDT, «Hephaistos lebt-Untersuchungen zur Frage der Behandlung behinderter Kinder in der Antike», *Hephaistos* 5-6 (1983-1984), 133-. Βλ. ομοίως και HARRIS, *Child exposure in the Roman Empire*, ό.π. 1 σμμ. 8, 12 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Για την αναδόμηση του κειμένου της *Tab. IV*, 1 βλ. M. CRAWFORD et al., *Roman Statutes*, [*Bulletin of the Institute of Classical Studies*, I], London 1996, 630. Για τη νομοθετική αντιμετώπιση της έκθεσης και πώλησης των βρεφών κατά την κλασική και μετακλασική ρωμαϊκή περίοδο, οπότε πλέον η έκθεση των βρεφών σε δημόσιο χώρο συνιστά μορφή ανθρωποκτονίας πρβλ. *C.Th.5.9·C.Th.5.10·C.Th.11.27.1-2·D.25.3.4*. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά HARRIS, *Child exposure in the Roman Empire*, ό.π., 19 επ.· BENNETT, *The exposure of infants*, ό.π., 343 επ.

6. «*Non sunt liberi, qui contra formam humani generis converso more procreantur*». Για την ένταξη του χωρίου στο πλαίσιο εφαρμογής του *senatus consultum Tertullianum* (133 μ. Χ.) το οποίο αναγνώριζε δικαίωμα κληρονομικής διαδοχής στη διαθέτουσα το *jus liberorum* μητέρα επί της περιουσίας των τέκνων της βλ. ενδεικτικά RUATTA, *Approche sémantique et juridique du monstre chez les auteurs latins*, ό.π., 126, όπου και λοιπές βιβλιογραφικές παραπομπές.

7. «... *partus autem, qui membrorum humanorum officia ampliavit, aliquatenus videtur effectus et ideo inter liberos connumerabitur*». Πρβλ. και Paul. (*Sent.*) 4, 9, 3, 4.

θρώπου»⁸ θα πρέπει να προτιμηθεί η άποψη ότι ακόμη και ο τοκετός αυτός δεν επιφέρει τις δυσμενείς έννομες συνέπειες που επέφεραν οι συγκεκριμένες έννομες ρυθμίσεις για την άτεκνη σύζυγο. Και τούτο διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν στοιχειοθετείται υπαιτιότητα των γονέων για ένα καθαρά τυχαίο γεγονός, όπως η τερατογένεση («*id quod fataliter accessit*») «εφόσον οι γονείς, κατά το μέτρο του δυνατού, έχουν συμμορφωθεί με τις κοινώς παραδεδεγμένες αντιλήψεις»⁹. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την ιδιαίτερα επιεική και φιλόανθρωπη ερμηνευτική προσέγγιση του Ουλπιανού, η γέννηση τέρατος δεν προσδίδει στους συζύγους την ιδιότητα του ατέκνου η οποία, μοιραίως, θα τους απέκλειε από την εγκατάστασή τους στο ήμισυ της κληρονομίας, της κληροδοσίας ή ακόμη και του καταπιστεύματος¹⁰.

Ωστόσο μία ενδιαφέρουσα παρέκκλιση από τα προαναφερθέντα εισάγει η διάταξη του Πανδέκτη 50.16.38¹¹. Στο συγκεκριμένο χωρίο ο Ουλπιανός αναφέρεται κατ' αρχήν στην έννοια του τέρατος, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τον Μ. Antistius Labeo (27 π.Χ.-14 μ.Χ.). Κατά τον Labeo τέρας ("*ostentum*") θεωρείται κάθε όν το οποίο δημιουργείται -παράγεται, γεννιέται- εναντίον της φύσεως των πραγμάτων. Κατά τον σχολιασμό του ορισμού αυτού ο Ουλπιανός θα προχωρήσει στην περαιτέρω διευκρίνηση ότι υφίστανται δύο κατηγορίες τεράτων. Στο πρώτο είδος περιλαμβάνεται οτιδήποτε γεννιέται «*contra naturam*» («παραὰ τὴν φύσιν»), ενώ στο δεύτερο είδος, «*quid prodigiosum videtur*» υπάγονται τα όντα εκείνα τα οποία οι Έλληνες αποκαλούν φαντάσματα¹².

8. «... *si portentosum vel monstrosum vel debilem mulier ediderit vel qualem visu vel vagitu novum, non humanae figurae, sed alterius, magis animalis quam hominis, partum, an, quia enixa est, prodesse ei debeat?*».

9. «... *et magis est, ut haec quoque parentibus prosint: nec enim est quod eis imputetur, quae qualiter potuerunt, statutis obtemperaverunt, neque id quod fataliter accessit, matri damnum iniungere debet*».

10. Το τελευταίο σύμφωνα με τις διατάξεις του *senatus consultum Pagasianum*. Πρβλ. Gai. (Inst.) II.286· Gnom.Id.Log. §27.

11. D.50.16.38 (Ulpianus libro vicensimo quinto ad edictum, «Ostentum» Labeo definit omne contra naturam cuiusque rei genitum factumque. duo genera autem ostentorum: unum, quotiens quid contra naturam nascitur, tribus manibus forte aut pedibus aut qua alia parte corporis, quae naturae contraria est: alterum, cum quid prodigiosum videtur, quae Graeci φαντάσματα vocant».

12. Πρβλ. και Β.11.2.36: «Τέρας ὀρίζεται ὁ Λαβεῶν ἅπαν τὸ παραὰ φύσιν ἐκάστου πράγματος γεννηθὲν καὶ γεγονός. Δύο δὲ εἶδη τεράτων ἐστίν· ἓν, ὅσάκις τι παραὰ φύσιν τίκτεται, τρισὶ χερσὶ τυχόν ἢ ποσὶν ἢ ἄλλω τινὶ μέρει τοῦ σώματος ἐναντίω τῇ φύσει

Η συγκεκριμένη διάταξη αποτελεί σχόλιο του ρωμαίου νομομαθούς στο 25ο Βιβλίο του πραιτωρικού ηδίκτου *De religiosis et sumptibus funerum*. Κατά συνέπεια εντάσσεται στο πλαίσιο της ευρύτατης νομικής προστασίας με την οποία το ήδικτο περιέβαλλε τα ταφικά μνημεία μέσω της χορήγησης του ενδίκου βοηθήματος της κατάλληλης *actio* ή *interdictum*¹³. Θεμέλιο του συνόλου των προστατευτικών ή απαγορευτικών διατάξεων που συγκροτούσαν το δίκαιο της ταφής (*jus sepulchri*)¹⁴ αποτελούσε η κτήση της νομικής ιδιότητας του «*religiosus*» από τον χώρο ενταφιασμού και η συνακόλουθη επακριβής οριοθέτηση του εντάφιου μνημείου ως «ιερού» πλέον τόπου.

Η ιδιότητα *religiosus* («*ρελεγιόσον*» κατά τις βυζαντινές πηγές) αποδίδεται κατ' εξοχήν¹⁵ στον τάφο («*sepulchrum*»), δηλαδή στον χώρο εκείνο εντός του οποίου έχουν εναποτεθεί τα λείψανα ή η σωρός του

όντι πεπλασμένω, ἕτερον δέ, ὅταν τι τερατώδες ἔστιν, ὅπερ οἱ Ἕλληνες φάντασμα καλοῦσιν».

13. Βλ. λ.χ. D.11.7.2,2 (χορήγηση της *actio in factum* κατά εκείνου ο οποίος προέβη σε ενταφιασμό λειψάνων σε τόπο «καθαρό» (*locus purus*) ή σε τόπο εντός του οποίου ο ίδιος δεν διαθέτει το δικαίωμα του ενταφιάζειν), D.11.7.12, 1-2, D.11.7.8,1, D.47.10.1,4 και 6 (χορήγηση της *actio injuriarum* λόγω προσβολής του πτώματος), D.11.7.12, 1, D.47.12.3,6 (χορήγηση της *actio sepulchro violati* για οποιαδήποτε προσβολή του ενταφιασθέντος σώματος ή παραβίαση ή αλλαγή χρήσεως του τάφου), D.11.8.1 pr.-10 (χορήγηση *interdictum* εάν ο ο ιδιοκτήτης του τάφου ή ο έχων την εξουσία του ενταφιασμού παρακωλύεται κατά τη διαδικασία του ενταφιασμού ή κατά την οικοδόμηση τάφου ή κατά τη διενέργεια εργασιών επισκευής του)· D.11.8.3 (χορήγηση *interdictum* εάν κατασκευάσθηκε μνήμα χωρίς να τηρηθούν οι απαιτούμενες αποστάσεις από άλλο οικοδόμημα ή για παρακώληση της κατασκευής όταν έχουν ήδη τοποθετηθεί ανθρώπινα λείψανα), D.43.6.1-3 (χορήγηση *interdictum* προκειμένου να αρθεί η πράξη προσβολής του τάφου και να αποκατασταθούν τα πράγματα στην προτέρα κατάσταση).

14. Υπό την αντικειμενική έννοια του όρου. Για τη διάκριση του δικαίου της ταφής σε *jus sepulchri* υπό αντικειμενική έννοια, το οποίο ταυτίζεται με το σύνολο των κανόνων του ρωμαϊκού δικαίου που διέπουν το δίκαιο της ταφής, και σε *jus sepulchri* υπό υποκειμενική έννοια, το οποίο αναφέρεται στις εξουσίες πάνω στο τάφο υπό την προϋπόθεση ότι έχει ήδη αποκτηθεί η ιδιότητα του *religiosus* βλ. R. DÜLL, *Studien zum römischen Sepulkrrecht*, [Festschrift F. Schulz, I], Weimar 1951, 206-207. Για την έννοια όπως διαμορφώνεται κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. N. EMMANOYHΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3], Αθήνα 1989, 300 όπου και η σχετική τεκμηρίωση.

15. Για τα λοιπά αντικείμενα που υπάγονταν στην κατηγορία των *res religiosae* βλ. ενδεικτικά B. ALBANESE, «"Bidental", "Mundus", "Ostium Orci" nella categorie delle "res religiosae"», *Jus. Rivista di science giuridiche* 20 (1969), 205-249 · F. FABBRINI, «Dai religiosa loca alle "res religiosae"», *BIDR* 12 (1970), 197-228.

νεκρού¹⁶. Επίσης το μνημείο («monumentum»), δηλαδή το οικοδόμημα το οποίο έχει εγερθεί για τη διηνεκή διατήρηση της μνήμης ενός προσώπου, μετατρέπεται, κατά την άποψη του Florentinus, από *locus purus* («κενοτάφιον») σε *locus religiosus* από τη στιγμή που επέρχεται το πραγματικό γεγονός της εναποθέσεως λειψάνων νεκρού¹⁷. Κατά την χαρακτηριστική έκφραση του F. De Visscher ο πυρήνας της νομικής ιδιότητας ενός τόπου ως *religiosus*¹⁸ συγκροτείται από ορισμένες *sine qua non* προϋποθέσεις¹⁹, οι οποίες συνιστούν, στην πλειονότητα των

16. *Gai. (Inst.)* II. 6 ·D.1.8.1 ·D.11.7.2, 6. Η ιδιοκτησία λαμβάνεται εδώ υπό την ευρεία έννοια. Πρβλ. *Gai. (Inst.)* II.7.

17. D.11.7.42. Πρβλ. ομοίως και το *rescriptum* του αυτοκράτορα Adrianus σύμφωνα με το οποίο εντάφιο μνημείο είναι μόνον εκείνο το οποίο οικοδομήθηκε χάριν διασφάλισης (*muniendi*) του τόπου όπου είναι ενταφιασμένο σώμα. Συνεπώς οι δαπάνες που τυχόν προέβλεψε ο διαθέτης για την ανέγερση επιπρόσθετων κτισμάτων, πάνω ή γύρω από τον τάφο, δεν αποτελούν δαπάνες ένεκα κηδείας (D.11.7.37,1). Ομοίως, κατά τον Celsus, τάφος δεν είναι ο τόπος ο οποίος είναι απλώς προορισμένος για την ταφή, αλλά μόνον ο τόπος κατά το μέρος όπου έχει γίνει πράγματι ενταφιασμός σώματος ή ανθρωπίνων οστών (D.11.7.2,5). Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Υ. THOMAS, «Res religiosae. On the Categories of Religion and Commerce in Roman law», στον τόμο *Law, Anthropology and the Constitution of the Social* (A.Rottage-M. Mundy eds.), Cambridge 2004, 46 επ. Για τη βυζαντινή περίοδο με βάση τα αγιολογικά κείμενα βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 261 σημ. 10-12.

18. F. DE VISSCHER, «Locus religiosus», [*Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano e di Storia del Diritto, Verona 27-29 Sett. 1948*], I3 (1951), 182 επ.

19. Μεταξύ των απολύτως αναγκαίων προϋποθέσεων για την κτήση της νομικής ιδιότητας του *religiosus* δεν περιλαμβάνεται, κατά τον F. DE VISSCHER, η προϋπόθεση του ενταφιασμού σε οικόπεδο της κυριότητας του ενταφιάζοντος λόγω των επιμέρους πρόσθετων παραμέτρων οι οποίοι συχνά αναιρούν την αναγκαιότητα της προϋπόθεσης αυτής για την κτήση της νομικής ιδιότητας του *religiosus*. Ενδεικτικές για το προκείμενο ζήτημα είναι οι περιπτώσεις ενταφιασμού σε οικόπεδο της κυριότητας του ενταφιάζοντος, το οποίο όμως ευρίσκεται εντός πόλεως (D.47.12.3,5) ή σε δημόσιο χώρο, οπότε ο τόπος ενταφιασμού δεν καθίσταται *religiosus*, οι περιπτώσεις ενταφιασμού μέσα σε ναούς λόγω της ιδιότητας των ναών ως ιερών πραγμάτων, οι περιπτώσεις ενταφιασμού από μη κύριο του ακινήτου ο οποίος όμως έχει εξασφαλίσει τη συναίνεση ή την έγκριση του κυρίου (D.1.8.6,4). Ένα πρόσθετο ζήτημα είναι η επίδραση της ύπαρξης περιορισμένων εμπραγμάτων δικαιωμάτων επί του ακινήτου (προσωπικές ή εμπράγματα δουλείες, ενέχυρο) ή ακόμη η ύπαρξη κληροδοσίας υπό την αναβλητική αίρεση της κυριότητας του ακινήτου. Ομοίως, ως μη αναγκαία, θεωρείται η αναφερόμενη από τον Γάιο πρόσθετη προϋπόθεση ότι ο ενταφιασμός έπρεπε να γίνει από πρόσωπο νομιμοποιούμενο προς τούτο [*Gai (Inst.)* 2.6], εφόσον σύμφωνα με τη D.11.7.4 οποιοσδήποτε τρίτος, έστω και μη νομιμοποιούμενος, μπορεί να τελήσει τον ενταφιασμό εάν ο υπόχρεος για την τέλεσή του (δηλαδή ο εγγεγραμμένος κληρονόμος του εκλιπόντος πριν από την υπεισέλευση στην κληρονομία) είχε αρνηθεί ή απείχε από την εκπλήρωση της υποχρεώσεώς του αυτής ή απουσίαζε. Πρβλ.

περιπτώσεων, χαρακτηριστικά σημεία σύζευξης μεταξύ του *jus pontificum* και του *jus civile*²⁰. Συγκεκριμένα απαιτείται: α) η ύπαρξη τόπου ενταφιασμού του νεκρού σώματος (*locus*), δηλαδή με βάση τον ορισμό που δίδει ο Ουλπιανός στη διάταξη του Πανδέκτη 50.16.60 (σχόλιο στο 69ο Βιβλίο του πραιτωρικού ηδίκτου), ενός τμήματος οικοπέδου («*portio aliqua fundi*»)²¹, β) το πραγματικό γεγονός της εναπόθεσης εντός του τάφου των λειψάνων ή της σωρού του νεκρού²² και γ) ο ενταφιασμός να γίνεται με πρόθεση μονιμότητας, δηλαδή με σκοπό να αποτελέσει την αιώνια κατοικία του νεκρού (*consecratio*)²³.

Εφόσον οι προαναφερθείσες αναγκαίες προϋποθέσεις έχουν τηρηθεί, η κτήση της ιδιότητας του *religiosus* καθιστά τον τάφο ή το μνημείο, όπου νόμιμα έχει τελεσθεί ο ενταφιασμός, πράγμα θείου δικαίου (*divini juris*)²⁴. Κατά συνέπεια ο τάφος δεν μπορεί πλέον να αποτελέσει αντικείμενο εννόμων σχέσεων και δικαιωμάτων ιδιωτικού δικαίου (επερωτήσεως, πωλήσεως, νομής ή κατοχής, δικαιώματος κυριότητας, πραγματικής ή προσωπικής δουλείας, ενεχύρου, χρησικτησίας, κληροδοτήματος, διεκδικητικής ή άλλης εμπράγματης αγωγής)²⁵. Από την ιδιότητα του *religiosus* απορρέει επίσης το σύνολο των εξουσιών που συνθέτουν το λεγόμενο δίκαιο της ταφής (*jus sepulchri*) υπό υποκειμενική έννοια²⁶, καθώς και των ποικίλων περιορισμών ή απαγορεύσεων που προβλέπονται κυρίως σε αυτοκρατορικές διατά-

όμως και ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 368 σημ. 101 όπου γίνεται αναφορά στις διαφοροποιημένες απόψεις των P. Bonfante, E. Albertario, A. Leonhard, R. Düll, G. Longo και M. Kaser.

20. Cic., *De legibus*, 2.18.46.

21. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά F. de VISSCHER, «Les défenses d'aliéner en droit funéraire romain», *SDHJ* 13-14 (1947-1948), 279 επ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Le caractère religieux des tombeaux romains et le § 2 du Gnomon de l'Idiologue», *RIDA*, I, 119 επ. Πρβλ. *Gnom.Id.Log.* §1· D.18.1.73,1· D.11.7.37,1· D.11.7.2,5· D.30.11.4,14· C.J. 3.44.9.

22. Πρβλ. Cic., *De legibus*, 2.55 επ.· D.11.7.39. Για το ζήτημα βλ. κυρίως F. de VISSCHER, *Le droit des tombeaux romains*, Milano 1963, 33-34, κυρίως σημ. 45 όπου οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

23. Βλ. σχετικά D.11.7.39 (Marcianus)· D.11.7.40 (Paulus). Άρα παραμένει *locus purus* ο τόπος όπου προσωρινώς έχει ενταφιασθεί σώμα με σκοπό να μεταφερθεί αλλού.

24. D.1.8.1 pr· D.1.8.6,2· D.1.8.6, 4· D.11.7.6,1.

25. *Inst.(Just.)* 3.19.2· D.41.2.30,1.

26. Εξουσία του υποκειμένου του *jus sepulchri* να τελεί λατρευτικές εκδηλώσεις, εξουσία για συντήρηση και επισκευή του τάφου, εξουσία του ενταφιάζειν και του ενταφιάζεσθαι, δικαίωμα πρόσβασης στον τάφο («παρόδου προς τον τάφο») επί αλλοτρίου εδάφους. Για την έννοια βλ. και πιο πάνω σημ. 14.

ξεις με δημόσιο χαρακτήρα²⁷. Τέλος, επί της ίδιας ιδιότητας θεμελιώνεται το πλέγμα της ευθύνης, αστικής και ποινικής, που προκύπτει από τις εμπιπτουσες στο αδίκημα της τυμβωρυχίας προσβολές της ακεραιότητας του τάφου²⁸.

Από όσα έχουν ήδη αναφερθεί προκύπτει η βαρύνουσα σημασία του ακριβούς προσδιορισμού της έννοιας *locus religiosus* για την επίλυση πλήθους νομικών ζητημάτων, ιδιωτικού, ποινικού και δημοσίου

27. D.47.12.3,5· C.Th. 9.17.6· C.J.3.44.12 (απαγόρευση ενταφιασμού σε αστικά κέντρα και ναούς αστικών κέντρων)· C.Th.9.17.7 (απαγόρευση ιδιωτικών συναλλαγών με αντικείμενο ιερά λείψανα και μεταφοράς αυτών)· D.11.7.10,1 (υποχρέωση ταφής των νεκρών όταν τα συγγενικά τους πρόσωπα αδυνατούν να καταβάλουν τα έξοδα ενταφιασμού και εν συνεχεία δικαίωμα αναγωγής για τα καταβληθέντα έξοδα κατά της πολιτείας)· D.18.1.22· *Gnom. Id. Log.* § 1 (φορολογική απαλλαγή μόνον για τον χώρο που αποτελεί τον ίδιο τον τάφο και όχι για τους κήπους και προσαρτήματα αυτού)· *Gnomon Id. Log.* §2 (προστασία των δανειστών έναντι ρητρών περί μη υποθηκείσεως υπερχρεωμένων κήπων που περιβαλλουν τα εντάφια μνημεία). Πρβλ. και THOMAS, *Res religiosae*, ό.π., 43.

28. Μορφές εκδήλωσης του αδικήματος της τυμβωρυχίας, η οποία σε κάθε περίπτωση προϋποθέτει δολία ανθρώπινη επέμβαση στο τάφο, αποτελούν η αφαίρεση οικοδομικού υλικού από τον κυρίως τάφο και τα παρακείμενα κτίσματα (απόσπαση δομικών υλικών, επιταφίου, διακόσμου, ανδριάντων, επιγραφών ή άλλων κινητών πραγμάτων), η απόσπαση κτερισμάτων που έχουν εναποτεθεί μαζί με το λείψανο («νεκροσυλία»), η προσβολή των λειψάνων («λειψανοκλασία», νεκρομαντεία κ.ά.), η παράνομη διάνοιξη του τάφου και η εναπόθεση λειψάνων από άτομο μη νομιμοποιημένο προς τούτο (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 404 επ. όπου και η σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση). Η τυμβωρυχία εδιώκετο με την ατιμωτική αγωγή τυμβωρυχίας (ιδιωτική ή δημόσια) η οποία επέφερε χρηματική καταδίκη και ατιμία του εναγομένου (C.Th.8.16.7· C.Th.16.10.19· D.43,24.15,2· D.43.24.22,4· D.47.12.3, pr.-1· D.47.12.3,3· D.47.12.9· B.60.23.3 (και σχ. 7). Η αντιμετώπισή της ως εγκλήματος *extraordinarium* εισάγεται ενδεχομένως από την περίοδο της ρωμαϊκής ηγεμονίας οπότε και γενικεύεται η αντιμετώπισή της ως βιαιοπραγίας στα πλαίσια της *Lex Julia de vi privata* [επιβολή της ποινής της εξορίας, απώλεια της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη (D.47.12.8)]. Παράλληλα, ιδιαίτερα επιβαρυντικές ποινές (ποινή θανάτου, καταναγκαστικών έργων ή εξορίας ανάλογα με την κοινωνική θέση του δράστη) επιβάλλονται σε ιδιαίτσες μορφές τελέσεως του εγκλήματος [αφαίρεση κτερισμάτων ή ενδυμάτων του λειψάνου από οργανωμένες ομάδες τυμβωρύχων με σπλοφορία (D.47.12.3,7)], σύλληψη του νεκρού και έκθεση του γυμνού πτώματος στο φως της ημέρας [Paul (*Sent.*) 5.19a· Paul (*Sent.*) 1.21.4]. Ενδεικτική για την αντιμετώπιση της τυμβωρυχίας ως αδικήματος ανάλογης βαρύτητας με την ανθρωποκτονία και τη μαγεία είναι η διάταξη του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α' με την οποία η τυμβωρυχία προβλέπεται ως λόγος διαζυγίου υπέρ της συζύγου [C.Th. 3.16.1 (331)· *Nov.(Just.)* 22.15 (536)]. Για την αντιμετώπιση του ζητήματος κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. ΣΠ. ΤΡΩΑΝΟΣ, *Ο «Ποινάλιος» του Έκλογαδίου*, [*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, 6], Frankfurt am Main 1980, 99-101.

δικαίου. Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο εντάσσεται και η ερμηνεία του χωρίου 50.16.38 του Πανδέκτη²⁹. Σύμφωνα ειδικότερα με την άποψη που έχει υποστηριχθεί³⁰, η συγκεκριμένη διάταξη θα πρέπει να προσεγγισθεί ερμηνευτικά σε συνδυασμό με τη D.11.7.2 στην οποία αναφέρεται ότι, κατά την άποψη που διατύπωσε ο νομομαθής Αρίστων (τέλη 1ου-αρχές του 2ου αι. μ.Χ.), ο τόπος ταφής δούλου είναι *religiosus*. Με δεδομένο λοιπόν ότι και η διάταξη D.11.7.2 προέρχεται από το 25ο Βιβλίο σχολίων του Ουλπιανού στο πραιτωρικό ήδικοτο *De religiosis et sumptibus funerum*³¹, όπως ακριβώς και η D.50.16.38, πιθανολογείται ότι τα δύο αυτά σχόλια εντάσσονταν στο ευρύτερο ζήτημα της διερεύνησης του *religiosus* ή μη χαρακτήρα των ταφικών μνημείων³² σε συνάρτηση με ορισμένες ειδικότερες παραμέτρους³³, όπως λ.χ. με το κοινωνικό status του ενταφιαζομένου προσώπου (ελεύθερος ή δούλος, D.11.7.2), ή με αυτή καθ' εαυτή την υπόσταση του ενταφιαζομένου ως προσώπου (άνθρωπος ή τέρας, D.50.16.38). Μάλιστα, σύμφωνα με σχετική παρατήρηση του O. Lenel με την οποία συντάσσεται και ο G. Impallomeni, το εδώ εξεταζόμενο σχόλιο του Ουλπιανού θα πρέπει να αποτελούσε την τεκμηρίωση σχετικής αποφάνσεως του ότι ο τόπος στον οποίο έχουν ενταφιασθεί λείψανα ή σωρός «τέρατος» (*ostentum*) δεν διαθέτει την ιδιότητα του *religiosus*³⁴. Παρά ταύτα, κατά μία προσφάτως υποστηριχθείσα εκδοχή, η παρατήρηση αυτή του O.

29. Πρβλ. B.11.2.36.

30. G. IMPALLOMENI, «In tema di vitalità e forma umana come requisiti essenziali alla personalità», *JURA* 22 (1971), 119· E. SCHRAGE, «Capable of containing a reasonable soul», [*Collatio Juris Romani. Mélanges H. Ankum*, II], Amsterdam 1995, 476.

31 Για τον λόγο αυτό εάν τρίτος προέβη σε δαπάνες ταφής αλλοτρίου δούλου διαθέτει κατά του κυρίου την *actio funeraria* (D.11.7.31,1).

32. Εξάλλου, αυτή καθ' εαυτή η ενσωμάτωση του κειμένου του συγκεκριμένου σχολίου του Ουλπιανού στον ακροτελεύτιο Τίτλο 50.16 του ιουστινιάνειου Πανδέκτη «*De verborum significatione*» τεκμηριώνει την άποψη ότι η συγκεκριμένη διάταξη επιλέχθηκε από τους ερασιτέες της κωδικοποίησης ακριβώς για να επιτελέσει το έργο μίας νομικής προτάσεως επιβοηθητικής για την πληρέστερη κατανόηση των νομικών ρυθμίσεων του δικαίου της ταφής, όπως αυτοί εκτενώς παρατίθενται κυρίως στους Τίτλους 11.7 και 11.8 της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης.

33. Πρβλ. και το σχετικό σχόλιο του Paulus στο 27ο βιβλίο του πραιτωρικού ηδίκτου (D.47.12.4) όπου αναφέρεται ότι ο τάφος εχθρού του κράτους δεν είναι, κατά τους Ρωμαίους, *locus religiosus*. Συνεπώς δεν μπορεί να εγερθεί κατά των παραβιαζόντων τους τάφους αυτούς η *actio sepulchri violati*.

34. «*Locus in quo ostentum sepelitur religiosus non fit*» (*Palingenesia Juris Civilis*, II, Lipsiae 1889, 560 σμ. 3). Βλ. ομοίως και IMPALLOMENI, *In tema di vitalità e forma umana*, ό.π., 119.

Lenel δεν δίδει ουδεμία ευλογοφανή απάντηση στο ερώτημα με ποιόν ακριβώς τρόπο επισημαίνεται, με την χρήση της διάκρισης των τεράτων (*ostentorum*) σε *contra naturam* και σε *prodigiosa* όντα (τα φαντάσματα κατά τους Έλληνες), η πιθανολογούμενη απόφανση του Ουλπιανού ότι ο τόπος ενταφιασμού τέρατος δεν είναι *locus religiosus*. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προβληματικής σχετικά με τον τρόπο κοινωνικής και νομικής αντιμετώπισης των διαφόρων ειδών τερατόμορφων όντων κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η Annie Allély³⁵ θα διατυπώσει την υπόθεση ότι η απόφανση στο προκείμενο ζήτημα του Ουλπιανού ενδεχομένως να ήταν και η ακριβώς αντίθετη από τη μνημονευόμενη από τον O. Lenel. Εξάλλου, κατά τα υποστηριχθέντα από τον E. Schrage, η διάκριση των τεράτων της D.50.16.38, παραμένει ανατιολόγητη για τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, και επομένως κατά κάποιον τρόπο «αναχρονιστική», καθώς δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βάση τις πηγές της περιόδου αυτής³⁶.

Με τα δεδομένα αυτά μία προσπάθεια ερμηνευτικής προσέγγισης της νομικής έννοιας του τερατόμορφου όντος, όπως αυτή αναφέρεται στη D.50.16.38, θα πρέπει ίσως να εκκινήσει από το στοιχείο ότι το *ostentum* καθορίζεται στο συγκεκριμένο χωρίο από τον Ουλπιανό ως μία έννοια γένους³⁷ υπό την οποία συγκαταλέγονται δύο διακριτά είδη τεράτων. Στο πρώτο είδος περιλαμβάνονται, κατά τον ορισμό του Labeo, όλα τα *contra naturam* γεννηθέντα ή παραχθέντα όντα³⁸. Η θεωρητική σύλληψη της νομικής έννοιας του τέρατος, ως όντος *contra*

35. Les enfants malformés et handicapés à Rome sous le Principat», *REA* 106.1 (2004), 94.

36. Κατά τον μελετητή μία ευλογοφανής ερμηνευτική προσέγγιση του δεύτερου είδους των τεράτων της D.50.16.38, δηλαδή των φαντασμάτων, επιχειρείται για πρώτη φορά στα σχολιαστικά κείμενα των μεσαιωνικών γλωσσολόγων (Baldus, Angelus de Ubaldis και Ioannes de Imola) επί των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης καθώς και στα εκκλησιαστικά κείμενα της περιόδου του νομικού ουμανισμού (Petrus Rebuffus) και πάλι όμως σε σχέση με ζητήματα μη συναφή με το αναφερόμενο στο συγκεκριμένο σχόλιο του Ουλπιανού στο 25ο Βιβλίο του πραιτωρικού ηδίκτου, όπως φερ' ειπείν με το ζήτημα της εξομοίωσης της άμβλωσης με ανθρωποκτονία ή της βαπτίσεως του τέρατος (SCHRAGE, *Capable of containing a reasonable soul*, ό.π., 476 επ.).

37. Βλ. M. TALAMANKA, «Lo schema "genus-species" nelle sistematica dei giuristi romani», [*Accademia Nazionle dei Lincei*. 2], Roma 1977, 217 σημ. 614. Πρβλ. και D. DALLA, «Status e rilevanza dell' "ostentum"», [*Sodalitas, Scritti A. Guarino, II*], Napoli 1984, 527.

38. Πρβλ. Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικών Π.Ι.150: «Τέρας όρίζεται ό λαβέων άπαν τό παρά φύσιν έκάστου πράγματος γεννηθέν και γεγονός ...».

naturam, φέρει σαφή τα ίχνη ελληνικών φιλοσοφικών επιδράσεων³⁹ αλλά δεν αποτελεί και τη μοναδική ένδειξη της εξοικείωσης του Labeo με τον φιλοσοφικό στοχασμό⁴⁰. Αρκεί να αναφερθούμε στη *definitio* της ασθένειας (*morbis*) ως ενός πραγματικού γεγονότος *contra naturam*⁴¹, η οποία έτυχε της ευρύτερης αποδοχής, έστω και με ελαφρές διαφοροποιήσεις, κλασικών ρωμαίων νομομαθών (S. Peditius, S. Pomponius, I. Paulus, Ουλπιανός)⁴² για να υιοθετηθεί στη συνέχεια και από τις διατάξεις των βυζαντινών νομοθετημάτων⁴³. Κατά τον ί-

39. Πρβλ. τις συναφείς με την έννοια της «φύσεως» απόψεις του φιλοσόφου Χρυσίππου (281-208 π.Χ.) όπως παραδίδονται στα έργα του ιατροφιλοσόφου και ανατόμου Γαληνού (129 μ.Χ. -το ενωρίτερο 210 μ.Χ.), *Defin. medicae* 95 (vol. XIX, 371K) και *De usu partium* I. XVII cp.1 (vol. IV, 350 K) στον τόμο *Stoicorum Veterum Fragmenta*, (J. Arnim, ed.), τ.2. *Chryssippi fragmenta Logica et Physica*, 1902, αρ. 1133, 1135, σ. 328. Για τη διείσδυση της γενικής φιλοσοφικής αρχής της *natura* και του *jus naturale* στη διαμόρφωση διαφόρων νομικών ζητημάτων (*actio, obligatio, contractus, mortis causa donatio, arrha* κ.ά.) ι-δίως μέσω των σχολίων των Βασιλικών και των Ίνστιτούτων του Αντικλήσορος Θεοφίλου βλ. ενδεικτικά P. COLLINET, *Études Historiques sur le droit de Justinien*, I, Paris 1912, 192-199· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La nature des actions, des interdits et des exceptions dans l'oeuvre de Justinien*, Paris 1907, 181 επ· M. KASER, *Das römische Privatrecht (=RPR)*, I, München 1971, ιδίως 63 σημ. 19, 119 σημ. 36, 68-69, 332, 334, 366, 373, 411/II, 332, 366, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές· πρβλ. και J. MODRZEJEWSKI, «Ulpian et la nature des animaux», [*Accademia Nazionale dei Lincei*, I], Roma 1976, 183-184.

40. Βλ. ενδεικτικά SCHANZ, «Die Analogisten und Anomalisten im römischen Recht», *Philologus* 42 (1883), 309-318· M. VILLEY, *Recherches sur la littérature didactique du droit romain (à propos d'un texte de Cicéron de oratore 1-188 à 190)*, Paris 1945, 64 επ· W. WALDSTEIN, «Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen, ANRW II.Principat, 15 (1976), 44-46· B. SCHMIDLIN, «Horoï, pithana und regulae. Zum Eihfluss der Rhetorik und Dialektik auf die juristische Regelbildung», ANRW II.Principat, 15 (1976), 111-117· A. SCHILLER, *Roman Law. Mechanisms of Development*, 1978, 295, 319 σημ. 5· P. STEIN, *Regulae juris. From Juristic rules to Legal Maxims*, Edinburgh 1966, 63-67· D. DAUBE, *Roman law. Linguistik, Social and Philosophical aspects*, Edinburgh 1969, 187.

41. Πρβλ. AUL. GELL., IV.2.3 9, «Caelius Sabinus in libro, quem De Edicto Aedilium curulium composuit, Labeonem refert quid esset «morbis» hisceverbis definisse: «Morbis est habitus cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius facit deterioorem». Στο συγκεκριμένο χωρίο η πατρότητα της *definitio* της νομικά βαρύνουσας ασθένειας (*morbis*) αποδίδεται από τον Aulus Gellius στον Labeo, παρά το γεγονός ότι η σχετική με το θέμα διάταξη D.21.1.1,7 παραπέμπει στο έργο του Sabinus [Caelius κατά τον F. SCHULZ (*History of Roman Legal Science*, Oxford 1946, 190), Massurius κατά τον R. MONIER (*La garantie contre les vices cachés dans la vente romaine*, Paris 1930, 33)]. Για το ζήτημα πρβλ. και ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Ελληνικές ιατρικές-φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο», *ΕΚΕΙΕΔ* 38 (2004), 39 επ.

42. D.21.1.4,3· D.21.1.12,4· D.21.1.14· D.21.1.14,3· D.21.1.14,4· D.21.1.14,6· D.21.1.14,8.

43. Πρβλ. και B.19.10.1,7 «Πάθος έστιν σχέσις παρά φύσιν τοῦ σώματος χειρόνα ποιούσα τήν φυσικήν αὐτοῦ χρῆσιν ...»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικών* Α'12.1 σχ. (i) «Νό-

διο τρόπο και η φιλοσοφική έννοια του *contra naturam* όντος που εισήγαγε ο Labeo αξιοποιείται στην εξεταζόμενη εδώ διάταξη από τον Ουλπιανό για τις ανάγκες εφαρμογής του πραιτωρικού ηδίκτου *De religiosis et sumptibus funerum*⁴⁴.

Ειδικότερα, κατά τον ορισμό του Labeo, όπως τουλάχιστον τον παραθέτει στο συγκεκριμένο χωρίο ο Ουλπιανός, τέρατα δεν είναι μόνο τα όντα εκείνα στα οποία υπερτερούν τα ζώωδη από τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά ή εκείνα των οποίων η μορφή αποτελεί κράμα ανθρώπου και ζώου. Στην έννοια των *παρά τήν φύσιν* όντων συμπεριλαμβάνονται ακόμα κι εκείνα τα όντα στα οποία απλώς παρατηρείται πλεόνασμα ανθρωπίνων μελών⁴⁵. Εάν η συγκεκριμένη *definitio* του τέρατος αντιπαραβληθεί με την αντίστοιχη της D.1.5.14 προκύπτει η διαφοροποίηση των δύο κειμένων ως προς τα κριτήρια τα οποία χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό της έννοιας του τέρατος, ως όντος με αφύσικη, άρα ανώμαλη διάπλαση.

Όπως προαναφέρθηκε, το θεμελιώδες κριτήριο που χρησιμοποιεί ο Paulus στη διάταξη του Πανδέκτη 1.5.14 για τον προσδιορισμό της έννοιας της ολοκληρωμένης ανθρωπίνης ύπαρξης είναι αποκλειστικά και μόνον η ανθρωπίνη μορφή του όντος που προήλθε από τον τοκετό⁴⁶. Για τον λόγο αυτό άνθρωπος θεωρείται το όν στο οποίο τα αν-

σος έστι σωματική κατάστασις παρά τήν φύσιν ήμιν προσγινόμενη, χρήσεώς τινος άνααιρετική, ής ένεκα φύσις ήμιν τήν ύγιειαν άχαρίσατο».

44. Το κριτήριο της «*παρά τήν φύσιν*» γεννήσεως, ως της γεννήσεως που παρεκκλίνει από τα συνήθως συμβαίνοντα στον φυσικό κόσμο, υιοθετεί και ο Γάϊος στη D.34.5.7 pr. προκειμένου να προσδιορισθεί το αναλογούν κληρονομικό μερίδιο των επιγενών κληρονόμων. Κατά τον Γάϊο οι γεννήσεις άνω των τριών τέκνων σε έναν τοκετό θεωρούνται «σχεδόν τερατώδεις» («*fere portentosum*»). Βλ. όμως αντιθέτως και τα υποστηριζόμενα από τον Julianus στη διάταξη D.46.3.36. Κατ' αυτόν, ακόμα και οι γεννήσεις πεντάδυμων τέκνων προσμετρώνται στον αριθμό των επιγενών κληρονόμων.

45. «.. *quotiens quid contra naturam nascitur, tribus manibus forte aut pedibus aut qua alia parte corporis, quae naturae contraria est ...*», Πρβλ. και το παράδειγμα παρέκκλισης από τους νόμους της φύσεως που αναφέρει ο Χρύσιππος, όπως μας παραδίδεται από τον Γαληνό στο έργο του *De usu partium* I.XVII cp. 1 (vol. IV, 355K.) στον τόμο *Stoicorum Veterum Fragmenta* J. Arnim, ed.) τ. 11. *Chrysippi fragmenta Logica et Physica*, 1902, αρ. 1137, σ. 329): «ού δ'ώ γενναιότατε κατήγορε τών έργων τής φύσεως, ούδέν μέν τούτων βλέπεις, ότι δ'έν μυρίακις μυριάκις ανθρώποις άπαξ πού τινα έποίησεν έξ δακτύλους έχοντα τούτο μόνον όρᾶς».

46 Η ίδια αντίληψη με την οποία δίδεται σαφής προτεραιότητα στην ανθρωπίνη μορφή διότι αποτελεί την απεικόνιση της ανθρωπίνης οντότητας, υποκρύπτεται και στη διάταξη του Πανδέκτη 11.7.44, όπου ο Paulus αποφαίνεται ότι σε περίπτωση κα-

θρώπινα χαρακτηριστικά ή οι ανθρώπινες σωματικές λειτουργίες υπερσχύουν των μη ανθρωπίνων. Συνεπώς η γέννηση τέκνου με άλλες, ήσσονος σημασίας, γενετικές δυσπλασίες, όπως λ.χ. ο πλεονασμός ανθρωπίνων μελών, αποτελεί «τέλειο» τοκετό και συναριθμείται μεταξύ των βρεφών. Μάλιστα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για το συγκεκριμένο ζήτημα, είναι το συναφές σχόλιο των Βασιλικών (B.46.1.11 σχ. 1)⁴⁷. Κατά τον βυζαντινό σχολιαστή στην έννοια του «μόστροσου» υπάγεται το όν του οποίου η μορφή αποτελεί κράμα ανθρώπου και ζώου, ενώ στην έννοια του «προδιγίσιου» υπάγεται κάθε όν του οποίου η μορφή δεν φέρει κανένα ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Αντιθέτως, σε περίπτωση γέννησης όντος το οποίο παρουσιάζει πλεονασμα μελών, χωρίς όμως τούτο να «ἐλλείπει τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως», το βρέφος θεωρείται τεχθέν «κατὰ τοὺς ὄρους τῆς φύσεως» και επομένως συναριθμείται μεταξύ των γνησίων τέκνων του πατέρα. Επιπλέον, προς τη συγκεκριμένη συσταλτική ερμηνεία του *monstrum* ή *prodigiosum*, φαίνεται να συγκλίνει και η διάταξη του Πανδέ-

τατεμαχισμού ανθρωπίνου σώματος, του οποίου τα μέλη ενταφιάζονται σε διάφορους τόπους, τόπος *religiosus* καθίσταται ο τόπος όπου έχει εναποτεθεί η κεφαλή του νεκρού. Και τούτο διότι «*quod est principale conditum est, id est caput, cuius imago fit*» δηλαδή «η κεφαλή αποτελεί την εικόνα από την οποία αναγνωρίζομεθα» (μετ. Η. Διακοπούλου). Η συγκεκριμένη διάταξη έχει χαρακτηρισθεί από τον Υ. THOMAS («*Corpus aut ossa aut cineres. La chose religieuse et le commerce*», *Micrologus* 7 (1999), 85-87· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Res religiosae*, ό.π., 51-52) ως «η πεμπτουσία της ανθρωπολογίας των ρωμαίων» διότι αποκαλύπτει την εδραιωμένη στον παγανιστικό ρωμαϊκό κόσμο αντίληψη ότι το σώμα αποτελεί μία αδιάσπαστη ενότητα. Το μέρος εκείνο του σώματος στο οποίο συμπυκνώνεται η ολότητά του είναι η κεφαλή η οποία, σε περίπτωση έλλειψης λοιπών μελών, επαρκεί για να ανασυγκροτήσει το όλον της ανθρώπινης ύπαρξης εφόσον αποτυπώνει την εικόνα (*imago*) του εκλιπόντος προσώπου (*pars pro toto*).

47. «Οί παρά τόν κοινόν τε και συνειθισμένον τῆς ἀνθρωπείας μορφῆς τε και φύσεως τύπον τικτόμενοι οὐ νομίζονται παῖδες οὔτε ἰνποτεστάτε τῶν οἰκείων πατέρων εἰσίν, οἶον ἐάν μόστροσον ἢ προδιγίσιον τέκη ἢ γυνή. Καί μόστροσον μὲν ἔστι τὸ ἔχον ἀνθρώπου και ἑτέρου ζῶου συγκεκριραμένην μορφήν, ὡς ἐνθα τικτεται παιδίον κέρατα ἔχον· προδιγίσιον δὲ ἔστι τὸ κατὰ μηδὲν ἐν τῇ οἰκείᾳ μορφῇ τύπον σῶζον τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς· τυχὸν γὰρ ἐτέχθη κυνὸς ἢ χοίρου τύπον ἐπέχον. Τὸ μὲν οὖν μόστροσόν τε και προδιγίσιον τῆς τῶν παιδῶν ἐκβάλλεται προσηγορίας. Ὁ μέντοι τοκετός, ὃς πλεονάζει πρὸς τὴν χρεῖαν ἀνθρωπίνων μελῶν, τουτέστιν εἰ πλεονάζει τι και οὐκ ἐλλείπει τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὸ τεχθέν (τί γάρ, ὅτι ἔξ εἶχε δακτύλους; τούτο οὔτε μόστροσον οὔτε προδιγίσιόν ἔστιν, ἀλλ' ὡς δοκοῦν τέλειον τετέχθαι κατὰ τοὺς τῆς φύσεως ὄρους τὸ βρέφος μετὰ τῶν γνησίων τοῦ οἰκείου πατρὸς τάττεται παιδῶν». Πρβλ. και B.46.1.11: «Οὐκ εἰσι παῖδες οἱ παρά τὴν φύσιν τικτόμενοι τεράστιοι· οἷς δὲ περισσεύουσι μέλη παῖδες εἰσίν». Για τη διάκριση μεταξύ γενετικών ανωμαλιών βαριάς και ελαφριάς μορφῆς βλ. και Αριστ., *Περὶ ζῶων γενέσεως*, 4.4.770b.

κτη 50.16.135⁴⁸. Στο συγκεκριμένο χωρίο, ως τερατόμορφα («*monstrosa*», «*portentosa*», ή «τεράστια» κατά τον συναφή όρο των *Βασιλικῶν*) θεωρούνται αποκλειστικά και μόνον τα όντα στα οποία υπερισχύουν τα ζώδη από τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά⁴⁹. Ομοίως και οι ερμαφρόδιτοι (*androgynus*, *hermaphroditus*, *seminas*), μία βασική κατηγορία τερατόμορφων όντων σύμφωνα με τις αντιλήψεις της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας⁵⁰, δεν αποτελούν τέρατα, κατά την

48. = B.2.2.130, «Τὸ τικτόμενον τεράστιον ἤδη συμβάλλεται τοῖς γονεῦσι».

49. Αλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, η ερμηνεία του Ουλπιανού στη συγκεκριμένη διάταξη, η οποία αναφέρεται στην εγκατάσταση των συζύγων επί του συνόλου ή του ημίσεως της κληρονομιάς περιουσίας, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στις διατάξεις των *Leges Julia* και *Papiria Porpaea*, συναριθμεί ακόμα και τις ακραίες περιπτώσεις ζώμορφων τεράτων στην έννοια των ανθρωπίνων βρεφών με βάση όμως την αιτιολογία ότι δεν στοιχειοθετείται για τις συγκεκριμένες γεννήσεις υπαιτιότητα των γονέων. Το στοιχείο της ευθύνης του γονέα για τη γέννηση τέρατος εμφιλοχωρεί στη *Νεαρά* 17 Λέοντος ΣΤ του Σοφού όπου επιδοκιμάζονται οι ρυθμίσεις του *Παλαιού Νόμου* (*Λευιτικόν* 12,2-5· βλ. P. NOAILLES-A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI Le Sage*, Paris 1944, 64 σημ. 1) και του *Νόμου τῆς Χάριτος* (βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, 85) κατά τις οποίες θεωρείται «ακάθαρτη» η γυναίκα κατά τη διάρκεια των 40 ημερών μετά τον τοκετό (εάν τελικώς γέννησε αγόρι) ή 80 ημερών μετά τον τοκετό (εάν τελικώς γέννησε κορίτσι). Κατά την άποψη που εκφράζει η *Νεαρά* 17 του Λέοντος, η απαγόρευση της ερωτικής συνεύρεσης κατά τη διάρκεια του διαστήματος αυτού αποσκοπεί στο να αποτρέψει τη γέννηση παιδιών με γενετικές ανωμαλίες, η οποία είναι ιδιαιτέρως πιθανή λόγω της διαμόρφωσης του βράχους από «ύλη ἄχρηστη καὶ διεφθαρμένη», το ακάθαρο δηλαδή αίμα της γυναίκας κατά το διάστημα αυτό. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Καὶ ἅπερ οἶμαι καὶ τῷ παλαιῷ κεκωλύσθαι νόμῳ καὶ τὴν χάριν διαδέξασθαι τὴν παράδοσιν οὐχὶ τοσοῦτον διὰ τὴν γυναικείαν ταύτην ἀκαθαρσίαν, ὅσον δι' ἑτέρας αἰτίας ἐν τῷ βάθει κρυπτομένης τοῦ νομοθετήματος. Λογίζομαι γὰρ τὸ τῆς ἐπιθυμίας ἀκόλαστον τῶν ἀκράτως ἐχόντων κολάζον τὸ θέσπισμα τοῦτο διατάξαι, ὡσπερ καὶ ἄλλα πολλὰ δι' ἑτέρων οἰκονομεῖται προσταγμάτων, ὡς ἂν διὰ τούτων τὸ πρὸς τὸ θῆλυ ἐνίαν τῆς ὀρμῆς ἀκατάσχετον χαλινούμενον ἀνικόητοιο. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ προνοίας ἐστὶ τὰ τικτόμενα λώβης καθαρεύειν οἰκονομοῦσης τὸ θέσπισμα. Ἐπεὶ γὰρ ἅπαν τὸ τῆ φύσει περιττὸν φθοροποιὸν τε καὶ ἄχρηστον, περιττὰ δὲ καὶ ταῦτα ὑπάρχει τὰ αἵματα, τὰς φέρουσας αὐτὰ ἐν ἀκαθαρσίᾳ κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν διάγειν ὁ νόμος ἐντέλλεται, ὅπως καὶ ἀπ' αὐτοῦ μόνου τοῦ ῥήματος εἰς τὸ ἐγκρατὲς συστέλλομένης τῆς ἀκόλαστου ἐπιθυμίας, μὴ ἐξ ἀχρήστου καὶ διεφθαρμένης ὕλης λαμβάνῃ τὸ ζῶον τὴν σύστασιν». Αξίζει να σημειωθεί ότι η ίδια αντίληψη για τη διαμόρφωση των τεράτων από ύλη «πλεονάζουσα ἢ ἐνδέουσα ἢ παρὰ φύσιν πεποιωμένη» αποκαλύπτεται και στο σχετικό χωρίο του Σοῦδα, s.v. *τέρας* (βλ. το σχετικό κείμενο πιο πάνω στη σημ. 1).

50. Βλ. BRISSON, *Το ἀμφίβολο φύλο*, ό.π., 19 επ.· A. ALLÉLY, «Enfants malformés et considérés comme prodigia à Rome et en Italie sous la République», *REA* 105.1 (2003), 136-139, 151-153· J. LASKARATOS-ST. PERENTIDIS, «Deux cas de changement chirurgical de sexe au IIe siècle avant notre ère: Approach historique», στον τόμο *J.Mateu, M. Reynier, fr.*

φιλόανθρωπη ερμηνευτική προσέγγιση του Ουλπιανού στη διάταξη του Πανδέκτη 1.5.10,⁵¹ αλλά εντάσσονται στο φύλο το οποίο υπερισχύει σε αυτούς. Επομένως ο ερμαφρόδιτος, στον οποίο υπερισχύουν τα χαρακτηριστικά του αντρικού φύλου, μπορεί να εγκαταστήσει κληρονόμο επιγενή (Ουλπιανός, D.28.6.2) αλλά και να παραστεί ως μάρτυρας σε διαθήκη (Paulus, D.22.15.1). Τέλος, προς την ανωτέρω έννοια της «*παρά τὴν φύσιν*» οργανικής ανωμαλίας ή δυσπλασίας, εναρμονίζονται και οι συναφείς ρυθμίσεις των αγορανομικών διαταγμάτων που προέβλεπαν αυξημένη ευθύνη των πωλητών σε περίπτωση πώλησης ασθενών ή εν γένει ελαττωματικών ανδραπόδων. Συγκεκριμένα οι διατάξεις D.21.1.10 και D.21.1.14,⁶ δεν θεωρούν ως *παρά τὴν φύσιν* ελαττώματα, τα οποία μπορούν να επιφέρουν την αναστροφή της πωλήσεως, το πλεόνασμα ή τη συνένωση δακτύλων. Κι αυτό γιατί ο εκποιηθείς δούλος δεν εμποδίζεται στην εκπόνηση των εργασιών προς τις οποίες αποσκοπεί η αγοραπωλησία εξαιτίας της συγκεκριμένης γενετικής ανωμαλίας με αποτέλεσμα να καθίσταται άχρηστος για τον αγοραστή⁵².

Από όσα προαναφέρθηκαν προκύπτει ότι ο ορισμός του *ostentum* κατά τον Labeo, όπως τουλάχιστον αυτός αναφέρεται στο χωρίο D.50.16.38, είναι σαφώς ευρύτερος από τις αντίστοιχες ερμηνείες που επιχειρούνται, με σκοπό ωστόσο την εξυπηρέτηση εντελώς διαφορετικών δικαιοκτικών σκοπών⁵³, στις διατάξεις 1.5.14, 1.5.10 και 50.16.135 του ιουστινιάνειου Πανδέκτη. Καθώς όμως στο συγκεκριμένο χωρίο τα τέρατα, υπό την προεκτεθείσα διασταλτική έννοια, διακρίνονται σαφώς από τα *prodigiosa* όντα, εύλογα ανακύπτουν τα ακόλουθα δύο ερωτήματα. Ποιά είναι η έννοια του δεύτερου είδους των *ostentorum*, δηλαδή των *prodigiosum* όντων, και με ποιό τρόπο η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών ειδών τερατόμορφων όντων συναρτάται με τη νομική

Valla (eds.), *Les Assises du corps transformé. Regards croisés sur le genre*, Bordeaux 2010, σημ. 15-18.

51. Πρβλ. B.46.1.8 σχ.1: «Ὁ ἐρμαφρόδιτος ἐκ τῆς ἐπικρατούσης φύσεως διακρίνεται».

52. Κατά τον Ουλπιανό (D.21.1.1,7) ως *παρά φύσιν* θεωρείται η χειροτέρευση της υγείας όταν έχει προσβληθεί η ειδικότερη εκείνη σωματική λειτουργία για την εξυπηρέτηση της οποίας μας έδωσε η φύση την άρτια λειτουργία του νοσούντος μέλους ή οργάνου.

53. Εγκατάσταση κληρονόμου επί της πατρικής περιουσίας, αποκλεισμός του ατέκνου συζύγου επί του όλου κληρονομίας, κληροδοσίας ή καταπιστεύματος, εγκατάσταση επιγενούς κληρονόμου επί της κληρονομιαίας περιουσίας.

ιδιότητα ενός τόπου ταφής ως *religiosus*;

Όπως τεκμηριωμένα έχει διαπιστωθεί οι όροι *monstrum*, *ostentum*, *portentum*, *prodigium*, *miraculum*, κατά τον τρόπο που μνημονεύονται στις λατινικές πηγές, γραμματειακές και νομικές, είναι παρεμφερείς, συχνά δε και επικαλυπτόμενοι⁵⁴. Και τούτο διότι τα σχετικά φαινόμενα ή όντα επιτελούν τη λειτουργία ενός «σημείου» ή «συμβόλου» (*signum*) μέσω του οποίου αποκαλύπτεται η βούληση ή οι προθέσεις των θεοτήτων⁵⁵. Η κατά περίπτωση χρήση τους αποδίδει, άλλοτε ένα τυχαίο συμβάν (όχι απαραίτητα *contra naturam*), το οποίο λόγω της σπανιότητας ή του εξαιρετικού του χαρακτήρα⁵⁶ υποδηλώνει την επενέργεια μιας υπερφυσικής δύναμης στον φυσικό κόσμο (συνήθως οι όροι *prodigium* ή *ostentum* ή *portentum*), και άλλοτε το *contra naturam* τερατώδες ή αλλόκοτο όν, το οποίο διαθέτει όμως υλική υπόσταση (συνήθως οι όροι *monstrum* ή *miraculum*)⁵⁷. Έναντι των ανωτέρω η ιδιαιτερότητα της διάταξης D.50.16.38 έγκειται, όπως προαναφέρθηκε, στην χρήση του όρου «*ostentum*» υπό ευρεία έννοια, η οποία συμπεριλαμβάνει, αφενός μεν τα τερατόμορφα με υλική υπόσταση, τα *contra naturam* όντα, αφετέρου δε τα *prodigiosa* όντα, τα οποία ο ρωμαίος νομομαθής ταυτίζει απολύτως με εκείνα «*quae Graeci φαντάσματα vocant*». Συνεπώς τα *prodigiosa* της D.50.16.38 διόλου δεν ταυτίζονται με τα «προδιγίωσα» του σχολίου 1 επί της B.46.1.11 όπου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά τον βυζαντινό σχολιαστή, υπάγονται τα όντα που έχουν προέλθει από τοκετό και δεν φέρουν ανθρώπινη μορφή, δηλαδή μόνον τα *παρά φύσιν* όντα (τα οποία συνιστούν την πρώτη κατηγορία των *ostentorum* της D.50.16.38)⁵⁸. Αντιθέτως η χρήση της λέ-

54. Βλ. Servius, *Aen.*, III.366.

55. Βλ. A. BOUCHÉ-LECLERCQ. s.v. *divinatio* (Μαντική), 294a-b.

56. Βλ. Θεοφρ., *Περί φυτών ιστορίας*. V.5 : «Τὸ γὰρ εἰωθὸς οὐ τέρας».

57. Βλ. A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Histoire de la divination dans l'Antiquité*. IV. Divination Italique, Paris 2003, 872-873· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *DAGR*, IV [Ch. Daremberg-E. Salio (eds.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, I-V, Paris 1877-1919 (Graz 1969)], IV.1, s.v. *prodigia* (τέρατα), 667a· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *DAGR*, III.2, s.v. *monstrum*, 1994b· BLOCH, *Les prodiges*, ό.π., 84· ALLÉLY, *Enfants malformés et considérés comme prodigia à Rome et en Italie sous la République*, ό.π., 134· RUATTA, *Approche sémantique et juridique du monstre chez les auteurs latins*, ό.π., 113-116 όπου και εκτεταμένη αναφορά στα συναφή χωρία των λατίνων συγγραφέων.

58. Ο αντίστοιχος όρος με τον λατινικό *prodigiosum* της D.50.16.38 στη σχετική διάταξη των *Βασιλικών* 11.2.36 είναι το «τερατώδες», το οποίο, κατά τους Έλληνες, αποκαλείται «φάντασμα».

ξεως φαντάσματα από τον Ουλπιανό στη D.50.16.38 αποδίδει την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στα *contra naturam* και *prodigiosa* όντα. Ποιά ήταν όμως η έννοια των φαντασμάτων κατά τους Έλληνες και με ποιόν ακριβώς τρόπο η έννοια αυτή θα μπορούσε να τεκμηριώσει, ή ενδεχομένως και να ανατρέψει, την εκδοχή που έχουν υποστηρίξει οι O. Lenel και G. Impallomeni ότι η συγκεκριμένη διάκριση τεκμηριώνει απόφαση του Ουλπιανού ότι ο τόπος ταφής τέρατος δεν είναι *religiosus*; Με δεδομένη την ευρύτατη φιλοσοφική παιδεία του ρωμαίου νομομαθούς, αλλά και την «επιλεκτική» προσαρμογή των φιλοσοφικών του ιδεών στον δίκαιο⁵⁹, κάποιες πιθανές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά μπορούν να δοθούν εάν ο όρος «φάντασμα» ερμηνευθεί με γνώμονα τις συναφείς αναφορές σε κυρίαρχα φιλοσοφικά δόγματα καθώς και τις διαδεδομένες αντιλήψεις του ειδωλολατρικού κόσμου κατά την περίοδο της ρωμαϊκής αρχαιότητας.

Η έννοια του «σκιοειδούς φαντάσματος» ή της «φιλοσωμάτου» ή «όπισθοβαρούς ψυχής» αποδίδεται με ιδιαίτερη ενάργεια σε σχετικά σχόλια επί του χωρίου Πλάτωνος, *Φαίδων* 81d1 των φιλοσόφων Κλήμη του Αλεξανδρέα (διδασκάλου του Ωριγένη, περί το 150-211/216 μ.Χ.)⁶⁰ και Πρόκλου (410/412-485 μ.Χ.) όπου και επεξηγείται η τάση ορισμένων ψυχών να «κυλινδοῦνται περι τούς τάφους καὶ τὰ μνημεῖα» ως «βδελυρὰ καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα, γήϊνα καὶ δεισαλέα»⁶¹. Από τα

59. BA. P. FREZZA, «La cultura di Ulpiano», *SDHJ* 34 (1968), 366 επ.· MODREZEJEWSKI, *Ulpian et le nature des animaux*, ό.π., 177 επ.· T. HONORÉ, *Ulpian*, Oxford 1982, 31 σημ. 231-233· D. NÖRR, «Jurisperitos sacerdos», [*XENION. Festschrift für P. Zepos*, 1], Athen-Freiburg- Köln 1973, 568.

60. «Πῶς οὖν ἔτι θεοὶ τὰ εἶδωλα καὶ οἱ δαίμονες, βδελυρὰ ὄντως καὶ πνεύματα ἀκάθαρτα, πρὸς πάντων ὁμολογούμενα γήϊνα καὶ δεισαλέα κάτω βρίθοντα, περι τούς τάφους καὶ τὰ μνημεῖα κυλινδούμενα», *περὶ ἅ δὴ καὶ ὑποφαίνονται ἀμυδρῶς "σκιοειδῆ φαντάσματα"*» [*Προτρεπτικός πρὸς Ἑλληνας* (ed. *Sources Chretiennes* II.2, Paris 1949, *Protrepticus*, Ch. 4, Sect. 55, Subsect. 5, στ. 15)].

61. «... τὰς δὲ μὴ τελέως αὐτὰς διὰ φιλοσοφίας καθηραμένας, ἀλλὰ καθελκομένας εἰς τὴν πρὸς τὸ ὀστρέϊνον σῶμα προσπάθειαν καὶ τὸν μετὰ τούτου διωκούσας βίον, τοιαῦτα καὶ τὰ ὀχήματα τὰ ἐξηρημένα αὐτῶν δεικνύναι τοῖς ὄρᾶν δυναμένοις, σκιοειδῆ καὶ ἔνυλα καὶ ὀπισθοβαρῆ, καὶ πολὺ τῆς θνητοειδοῦς ἐφέλκόμενα διὰ τοῦτο καὶ συστάσεως. καὶ διὰ τοῦτο ὁ τε Σωκράτης ἐν τῷ Φαίδωνι [p.81d] τὰς τοιαύτας φησὶν περι τούς τάφους καλινδουμένας σκιοειδῆ παρέχεσθαι φαντάσματα, καὶ ὁ ποιητῆς σκιαῖς αὐτὰς παραπλησίως αἴσσειν ἰστόρησεν. ἔτι δὲ καὶ τούτων τῶν ψυχῶν τῶν ἔτι τὸν τῆδε, βίον περιπτυσσομένων πολλὰι διαφορότητές εἰσιν. αἱ μὲν γὰρ πρακτικώτερον ζήσασαι καὶ μηδέπω τῆς τοιαύτης ζωῆς ἀποστᾶσαι τὸ προσῆκον ὄργανον τοῖς πρακτικαῖς ἐνεργείαις ἀσπάζονται καὶ χωριζόμενοι τούτου δυσχεραίνουσιν, ὡσπερ ἡ Πατρόκλου λιπούσα ἀνδρότητα τε καὶ ἦβην [III.X 363] καὶ ἐν Αἴδου γενόμεναι ποθοῦσιν αὐτοῦ τὴν

φιλοσοφικά αυτά κείμενα προκύπτει ότι η βασική αιτία της περιπλάνησης της ψυχής στον τόπο ενταφιασμού του νεκρού σώματος είναι, είτε η ακατανίκητη έλξη προς την «κακοζωϊαν», τις έκλυτες δηλαδή ή τις ηδονιστικές εκφάνσεις της ζωής, είτε ο διακαής πόθος για τη συνέχιση των δραστηριοτήτων του «πρακτικώτερου» («έν πράξει») ανθρώπινου βίου. Ελκόμενες στις περιπτώσεις αυτές από το «ὄστρέϊνον σῶμα» οι ψυχές μετέχουν του ορατού και επομένως γίνονται αντιληπτές ως σκιές, δηλαδή φαντάσματα⁶². Η ίδια αυτή άποψη θα υποστηριχθεί και από πολλούς άλλους επιφανείς διδασκάλους του νεοπλατωνισμού οι οποίοι έδρασαν κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης στη φιλοσοφική σχολή της Αλεξάνδρειας. Χαρακτηριστικές για το ζήτημα της μη αποσύνδεσης της «φιλοσωμάτου» ψυχής από το σώμα μετά τον θάνατο είναι οι απόψεις του Αμμωνίου του Ερμείου (περί το 440–517 μ.Χ.) στο έργο του *Εξήγησις τῶν πέντε φωνῶν*⁶³, καθώς και του μαθητή του Ολυμπιόδωρου (μεταξύ 495/505–565 μ.Χ.) στο σχολιαστικό έργο του τελευταίου στον Πλάτωνα⁶⁴.

συνουσίαν, ὡσπερ ἡ Αχιλλέως διότι καὶ τὴν ἐνταῦθα ζωὴν προτίθησιν τῆς χωριστῆς, ὡς κατ' ἐκείνην μὲν ἐνεργεῖν οὐ δυναμένη, κατὰ δὲ τὸν ἐν πράξει βίον πρωτεύουσα. αἱ δὲ διὰ κακοζωϊᾶν φιλοφρονοῦνται τὸ ὄστρέϊνον σῶμα καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ ζωὴν, οὐδὲν διαφέρειν ἠγοῦμεναι τῆς ἐν αὐτῷ ζωῆς. ἄς δὴ καὶ νυκτεριαν ἀπέικασεν ἡ ἔνθεος ποιησις, ὡς εἰς τὸ σκοτεινὸν φερομένας καὶ τὸ ἔσχατον τοῦ παντός, ὃ δὴ καὶ θεσπέσιον ἄντρον ἂν τις προσαγορεύσειεν ...» (Proclus Phil., *In Platonis Rem Publicam commentarii*, ed. Kroll, Amsterdam 1965, I, 1.18-27).

62. Πρβλ. και το αρχαιοελληνικό «ἀλάστωρ», έννοια προδρομική του «βρυκόλακα» που σημαίνει το περιπλανώμενο (από το ἀλάσθαι ή ἀλαίνειν) εκδικητικό πνεύμα. Για την έννοια όπως εμφανίζεται κυρίως στα χωρία Αίσχ.. Εὐμ., 236, Αίσχ., Πέρσ., 353 και Εὐρ., Μήδ., 1059 επ., Εὐρ. Τρω., 1023, Σοφ., Τραχ., 1092 βλ. αναλυτικότερα J. C. LAWSON, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion: A study in survivals* (foreword A. N. Oikonomides), New York 1964, 466 επ.

63. «... αἱ γὰρ φιλοσώματαί ψυχαὶ καὶ μετὰ θάνατον τὸν τῶν σωμάτων ἔτι περιέπουσιν ἔρωτα, καὶ τούτων εἶναι φασι τὰ φαινόμενα περὶ τοὺς τάφους σκιοειδῆ φαντάσματα, ἀλλ' οὐδὲ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος χωριζομένης τὸ σῶμα παντελῶς χωρίζεται τῆς ψυχῆς». [*In Porphyrii Isagogen sive quinque voces*, t.4.3, 21-27), στη σειρά *Commentaria in Aristotelen Graeca*, ed. Busse, Berlin 1891].

64. «.. ὀρίζεται οὖν διὰ τοῦτο τὸν θάνατον λέγων ὅτι θάνατός ἐστι χωρισμός τοῦ το σώματος ἀπὸ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, καλῶς δὲ ἑκάτερον εἶπεν, διότι ἐπὶ τῶν φιλοσωμάτων ψυχῶν χωρίζεται μὲν τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς, οὐ μὴν ἡ ψυχὴ τοῦ σώματος, ἀλλὰ σχετικῶς ἔτι σνήπται αὐτῷ κατὰ τὴν ἡμίσχετον σχέσιν, ἔξ ὧν καὶ τὰ σκιοειδῆ φαντάσματα περὶ τοὺς τάφους ἐνειλεῖται, ὡς καὶ ὁ ποιητῆς λέγει περὶ τῆς τοῦ Πατρόκλου ψυχῆς, ὅτι «ὄν πότμον γοῶσα, λιποῦσ' ἀνδρωτῆτα καὶ ἥβην» [*Olympiodorus Phil., In Platonis Phaedonem Commentaria*, Ch. 3, l. 13, ed. Westerink, *The*

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως ειδικότερα μας πληροφορούν οι λατινικές επιτάφιας επιγραφές καθώς και οι πηγές της λατινικής γραμματείας, ευρέως διαδεδομένη υπήρξε καταρχήν η δοξασία ότι η ψυχή του νεκρού, όχι μόνον επιβιώνει μετά τον θάνατό του εντασσομένη στη θεϊκή κοινότητα των χθονίων θεοτήτων, αλλά διατηρεί και τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά, τα οποία το πρόσωπο αυτό έφερε πριν από τον θάνατό του (όνομα και λοιπά στοιχεία που συγκροτούν τον πυρήνα της προσωπικότητας)⁶⁵. Κατά τον J. M. C. Toynbee, η εξάπλωση των αντιλήψεων αυτών θα πρέπει να συνδυασθεί και με τη σταδιακή επικράτηση του ενταφιασμού των σωμάτων των νεκρών έναντι της καύσεως (κυρίως από τον 2ο αι.) με βάση το σκεπτικό ότι ο ενταφιασμός θεωρείται ο ηπιότερος και αξιοπρεπέστερος τρόπος για να αναπαυθεί το θνητό κέλυφος που αποτελεί την «εικόνα» της εξατομικευμένης ψυχής του νεκρού⁶⁶. Εξάλλου, και ακριβώς επειδή οι ψυχές των νεκρών περιφέρονται γύρω από τους τάφους σιτιζόμενες από τις προσφορές σε τροφή, ποτό, λάδι, αίμα καθώς και από το μερίδιο που τους αναλογεί στα γεύματα που προσφέρονται από τους επιζώντες γύρω από τα ταφικά μνημεία⁶⁷, οι κατασκευές των πολυτελών τάφων (μαυσωλείων), εμπλουτίζονται με ειδικούς χώρους, σήραγγες ή οπές όπου και εναποτίθενται οι τροφές για να διευκολυνθεί η πρόσβαση των ψυχών σε αυτές⁶⁸.

Πέραν όμως αυτών, στο πλαίσιο της φοβικής και μυστηριακής λατρείας των χθονίων θεοτήτων (*Di inferi*), ποικίλες δεισιδαιμονίες θα συντηρήσουν τον μύθο των περιπλανώμενων ψυχών των «καταχθόνιων» νεκρών («*larvae*», «*lemures*»)⁶⁹. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η επι-

greek commentaria on Platonis Phaedo, 1976].

65 J. M. C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, 35: Cicero, *Pis.*, 7.16· Virgilius, *Aen.*, 6.743· Liv., 3.58.11. Βλ. επίσης J. H.W.G. LIEBESCHUETZ, «Religion A.D.68-196», στον τόμο *Decline and Change in late Antiquity*, [Variorum Collected Studies Series], 2006, 1006 σημ. 174-177 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές παραπομπές.

66. Ειδικώς για το ελληνικό και ρωμαϊκό έθιμο να μην καίονται τα σώματα των μικρών παιδιών βλ. BRISSON, *Το αμφίβολο φύλο*, ό.π., 28 σημ. 28 όπου και οι σχετικές πηγές.

67. Βλ. P. VOCI, *Diritto ereditario romano*², I, Milano 1967, 39 επ.

68. Βλ. σχετικά M. NILSSON, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας* (μετ. Αικ. Παπαθωμοπούλου), Αθήνα 1977, 112· R. MACMULLEN, *Christianisme et paganisme du IVe au VIIIe siècle*, Paris 1998, 153 επ.· Toynbee, *Death and burial*, ό.π., 50-52.

69. Για τις έννοιες αυτές όπως σώζονται στις πηγές της λατινικής γραμματείας σε αντιδιαστολή με την έννοια των ψυχών που έχουν αναπαυθεί (*quiescentes animae*) βλ.

κίνδυνη για τον κόσμο των ζωντανών ψυχή δεν θεωρείται τόσο απόρροια του ανήθικου τρόπου ζωής του εκλιπόντος (όπως κατά την πλατωνική αντίληψη) αλλά συναρτάται κυρίως με την κατάσταση του σώματος κατά τη στιγμή του θανάτου του ή με τον τρόπο με τον οποίο έχει επέλθει ο θάνατος. Η περιπτώσιολογία είναι συγκεκριμένη. Στην ευρύτετη κατηγορία των καταχθόνιων νεκρών περιλαμβάνονται καταρχήν οι ψυχές των πτωμάτων που παραμένουν άταφα ή, για οποιοδήποτε λόγο, δεν έχουν αξιωθεί τις απαιτούμενες κατά το *jus pontificum* τελετές της ταφής («*insepulti*»)⁷⁰. Επιπρόσθετα όμως εντάσσονται και οι ψυχές των νεκρών που διαταράσσονται λόγω της ποικιλότροπης παραβίασης ή εγκατάλειψης του ταφικού μνημείου⁷¹, καθώς και οι ψυχές εκείνων που απεβίωσαν από πρόωρο («*ἄωροι*»)⁷² ή βίαιο θάνατο («*βιαιοθάνατοι*»)⁷³. Στις υπερφυσικές δυνάμεις των αι-

αναλυτικά Ε. JOBBE-DUVAL, *Les morts malfaisants, «larvae, lemures», d'après le droit et les croyances populaires des romains*, Paris 1924, 23-25, 40 επ.

70. Πρβλ. Plin., *Ep.*, VII.27· Tert., *De anima*, LVI: «*Creditum est insepultos non ante ad inferos redigi quam justa perceperint*»· Plautus, *Mostellaria*, II.2.68· Gai.(*Inst.*) II. 6. Πρβλ. και D.1.8.6,5 όπου η συναφής θεώρηση των κενотаφίων ως ιερών τόπων, υπό την έννοια ότι χρησιμοποιούνται ως εικονικοί τάφοι, ένα είδος δηλαδή ασύλου για την ταφή νεκρών των οποίων τα πτώματα δεν έχουν βρεθεί σύμφωνα με σχετική μαρτυρία του Virgilius (*Aen*, III, 304). Πρβλ. όμως αντιθέτως D.11.7,6,1 (*rescriptum* των «*θείων*» αδελφών περί μη αναγνωρίσεως των κενотаφίων ως ιερών τόπων και συνεπώς πράγματος εκτός συναλλαγής) αν και κατά τον Ε. CUQ (*DAGR*, II.2, s.v. *funus*, 1396) η συγκεκριμένη διάταξη αναφέρεται ειδικώς στα *honoraria* κενοτάφια, δηλαδή σε εκείνα που έχουν ανεγερθεί για τη διαφύλαξη της μνήμης νεκρού ενταφιασθέντος σε άλλο τόπο. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα JOBBE-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 42 επ. Για τη συναφή θεώρηση με βάση τις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας βλ. LAWSON, *Modern Greek Folklore*, ό.π., 427 με βάση κυρίως τα χωρία Όμηρ., *Ίλ.*, 23.69 επ. (φάντασμα Πατρόκλου)· Όμηρ., *Όδύσ.*, 11.51 επ. (φάντασμα Ελπήνωρος). Για την περίπτωση των κεραυνόπληκτων οι οποίοι επίσης, κατά κανόνα, στερούνταν του δικαιώματος *justa funera* βλ. BLOCH, *Les prodiges*, ό.π., 72 με αναφορά στο χωρίο Horatius, *Art poét.*, 471-472· BOUCHÉ-LECLERQ, *Histoire de la divination*, ό.π., 857 σημ. 136 όπου και η σχετική τεκμηρίωση.

71. C.Th. 9.17.4 (Constantius, 357: «*Qui aedificia manium violant, domus ut ita dixerim defunctorum, geminum videntur facinus perpetrare, nam et sepultos spoliant destruendo et vivos pollunt fabricando...*»· D.47.12.8 (Macer): «*... quia et qui sepulchrum violat, facit, que quis minus sepultus est*». Με διατάραξη του ταφικού μνημείου ισοδυναμεί ο συνενταφιασμός σε κληρονομικό τάφο με άλλον νεκρό εάν ο εκλιπών τον είχε ρητά απαγορεύσει με ειδική ρήτρα της διαθήκης του (D.47.12.3,3, Ουλπιανός, 25 ad. Ed.).

72. Tert., *De anima*, LXI. Βλ. JOBBE-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 54 επ.

73. Για τη σχετική περιπτώσιολογία (καταδικασθέντες σε θανατική ποινή, αυτόχειρες, θύματα δολοφονιών ή ατυχημάτων, θύματα κεραυνών αλλά ακόμη και στρατιώτες που έπεσαν στο πεδίο της μάχης) βλ. αναλυτικά JOBBE-DUVAL, *Les morts*

θερικών αυτών πνευμάτων αποδίδεται ένα ευρύτατο φάσμα βλαβών με θύματα ανθρώπους ή ζώα (επιδημίες, ασθένειες, όπως κυρίως οι διάφορες περιπτώσεις σχιζοφρένειας, η επιληψία ή η υστερία) καθώς και ποικίλα άλλα δεινά που επέρχονται σε βάρος του κοινωνικού ή πολιτειακού συνόλου⁷⁴. Για τον λόγο ακριβώς αυτό χαρακτηρίζονται ενίοτε ως τέρατα, όπως δεικνύει η χρήση του όρου «*monstrum*» ή «*monstrum noxium*» ή «*mostellum*» στις λατινικές πηγές⁷⁵. Ανάλογη εί-

malfaisants, ό.π., 61 επ. Την αντίληψη της αποκοπής από την κοινότητα των νεκρών που έχουν αποβιώσει από βίαιο θάνατο εκφράζει η διάταξη του Πανδέκτη 3.2.11,3 όπου ο Ουλπιανός σε σχόλιο του στο 6ο Βιβλίο του ηδίκτου αναφέρει την άποψη του Neratius ότι δεν πενθούνται οι εχθροί ή οι καταδικασθέντες για εσχάτη προδοσία καθώς και οι αυτόχειρες, οι οποίοι απεβίωσαν «*non taedio vitae, sed mala conscientia* («*οὐχὶ ἔνεκα κόρου ζωῆς, ἀλλ' ἐκ κακῆς συνειδήσεως*», μετ. Η. Λιακοπούλου). Ειδικώς για την αντίληψη της αρχαιότητας ότι τα παιδιά με γενετικές δυσπλασίες μετατρέπονται σε κακοποιά πνεύματα εάν η πόλη τα θανάτωνε με βίαιο τρόπο βλ. BRISSON, *To αμφίβολο φύλο*, ό.π., 27. Για τη συναφή θεώρηση με βάση τις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας βλ. LAWSON, *Modern Greek Folklore*, ό.π., 427 με βάση κυρίως τα χωρία Αίσχ., *Εὐμ.*, 94 επ. Λουκ., *Φιλοψευδής*, κεφ. 29.

74. JOBBÉ-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 106 επ. F. CUMONT, «*Virgile et les morts prématurées*», *Publications de l'École Normale Supérieure. Sections des Lettres II*, Paris 1945, 123-152. Απολύτως συναφή είναι ποικίλα έθιμα, χρονολογούμενα ήδη από την περίοδο της ελληνικής αρχαιότητας, όπως το έθιμο της σαρώσεως της οικίας του νεκρού το οποίο σχετίζεται με την απομάκρυνση των ψυχών των νεκρών και των δαιμόνων που συρρέουν πριν και μετά την εκπνοή της ψυχής στην οικία του νεκρού, το αττικό έθος της επιχρίσεως της οικίας με πίσσα κατά τα Ανθεστήρια την ημέρα των χοών, το έθιμο της συσκοτίσεως της οικίας πριν ή μετά την εκπνοή της ψυχής για να εμποδισθεί η είσοδος των κακοποιών πνευμάτων, τα έθιμα που σχετίζονται με την εκδίωξη των δαιμόνων ή ψυχών άλλων νεκρών που συρρέουν μετά την εκπνοή (φύλαξη του νεκρού για μια νύχτα πριν την ταφή, χρήση αναμμένων δαδίων και κεριών κατά την προτοπή του νεκρού) καθώς και οι ποικίλες εκδηλώσεις του πένθους που αποσκοπούν στις αρχαϊκές κοινωνίες στον καθαρισμό ή στην «εξαπάτηση» και αποπομπή του εχθρικού πνεύματος του νεκρού (καθαρισμός και αρωματισμός του νεκρού σώματος, θρήνοι, αποκοπή της κόμης, αιμάτωση του σώματος κ.ά). Περί αυτών βλ. αναλυτικά Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν», *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 79-80, 91-93, 108-109, 122-125, 129. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, «Ἡ τελευταία καὶ ἡ ταφή», *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, 4, Αθήναι 1951, 195 επ. όπου και οι σχετικές πηγές και βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Ειδικώς για τα έθιμα και τις τελετές απομάκρυνσης των *larvae*, *lemures* κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (τοποθέτηση αρωμάτων στην τεφροδόχη, θυσίες καθαρισμού προς τιμήν της Εκάτης και των *larvae* κ.ά.) βλ. JOBBÉ-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 178 επ.

75. Βλ. ιδίως το θεατρικό έργο του Plautus, *Mostellaria* (JOBBE-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 31). Για την ύπαρξη τριών ελληνικών κωμωδιών υπό τον τίτλο «Φάσμα» του Θεόγνητου, Μενάνδρου και Φιλήμονος από τις οποίες η τελευταία, κατά μία εκδοχή (Ritschl, *Parerga*, 159), υπήρξε πηγή έμπνευσης του Plautus για το συγκεκριμένο

ναι άλλωστε και η χρήση του αρχαιοελληνικού όρου «τέρας», ο οποίος, άλλοτε ανταποκρίνεται στην έννοια του τερατόμορφου, του παρά την φύσιν όντος, και άλλοτε αντιστοιχεί στην έννοια του υπέρ την φύσιν όντος ή φαινομένου, του «φάσματος» ή «φαντάσματος»⁷⁶.

Εάν συνεπώς η ειδική εκείνη κατηγορία τεράτων της *D.50.16.38*, τα «*prodigiosa*», μπορούν να ταυτισθούν ερμηνευτικά με εκείνα τα όντα «*quae Graeci φαντάσματα vocant*», υπό την προεκτεθείσα έννοια, δύο ενδεχομένως υποθέσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν σχετικά με τη νομική αναγκαιότητα που καλείται να εξυπηρετήσει το συγκεκριμένο χωρίο.

Η πρώτη εκδοχή είναι ότι οι δύο ειδικές κατηγορίες τεράτων (*contra naturam, prodigiosa*) εντάσσονται στην ευρύτερη έννοια του τέρατος (*ostentum*) χωρίς κατά τον Ουλπιανό να υφίσταται καμμία ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο εννοιών⁷⁷. Εάν όμως η διάκριση των τεράτων της *D.50.16.38* στερείται ουσιαστικού εννοιολογικού περιεχομένου, ως μία απλή εκφορά ρητορικού λόγου, τότε εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι η ευρεία αυτή διαμόρφωση της έννοιας του *ostentum* καλείται να τεκμηριώσει μία απόφαση του Ουλπιανού ότι οι τόποι στους οποίους έχουν ριφθεί, όχι μόνον τερατόμορφα όντα,

έργο βλ. Al. ERNOUT, *Plaute.V. Mostellaria*, Paris 1961, 13 σημ. 4.

76. LSJ (= H. Lidell-R. Scott-H. Jones (eds.), *A Greek English Lexicon with a suppl.* 1968, Oxford 1973), s.v. *τέρας*, 1776. Για το *τέρας* υπό την έννοια του εξαιρετικού, του μυστηριώδους, του φοβερού, πίσω από το οποία υποκρύπτεται η παρουσία το υπερφυσικού-μαγικού στοιχείου βλ. L. GERNET, *Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας* (μετ. Α. Μαθενίτη - Α. Στεφανή), Αθήνα 2000, 181-182. Παρόμοια η χρήση του όρου *φάντασμα* στο χωρίο *Διον. Αλικ.*, 6.42 όπου η συνεχής εμφάνιση δυσερμήνευτων τεράτων και φαντασμάτων εκλαμβάνεται ως σοβαρότατη απειλή για το σύνολο του ρωμαϊκού λαού και συνιστά λόγο προσφυγής στους χρησμούς των Σιβυλλείων με εντολή της Συγκλήτου. Πρβλ. και Πλάτ., *Νόμοι*, 11, 933d όπου, προκειμένου να επιβληθεί η ποινή του θανάτου για τον προκαλούντα με σκοπό φόνου έστω και μη θανάσιμο βλάβη, με χρήση «καταδεσμών» ή φαρκάκων ή επαδών, γίνεται χρήση της λέξεως «τερατοσκόπος» η οποία αποδίδει την έννοια του μάντη ως παρατηρητή και ερμηνευτή των τεράτων ή άλλων υπερφυσικών «σημείων»: «Εάν δέ καταδέσειν ή έπαγωγαις ή τισιν έπωδαίς ή τών τοιούτων φαρκαιών ώντινωνοών δόξη όμοιος είναι βλάπτοντι, εάν μέν μάντις ών ή τερατοσκόπος, τεθνάτω, εάν δ' άνευ μαντικής ό άν τις φαρκαιίας όφλη, ταύτων και τούτω γιγνέσθω· περι γάρ αύ και τούτου τιμάτω τό δικαστήριον ό,τι άν αύτοις δειν αύτόν δόξη πάσχειν ή άποτίειν». Για την εναπόθεση «καταδεσμών» στους τάφους των καταχθονίων νεκρών οι οποίοι τείνουν να περιπλανώνται ως φαντάσματα βλ. πιο κάτω σημ. 86.

77. Βλ. A. ALLÉLY, «Les enfants malformés et handicapés à Rome sous le Principat», *REA* 106.1(2004), 92.

αλλά και γενικότερα πτώματα (*cadavera*) για τα οποία, σύμφωνα με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής, δεν είχε ακολουθηθεί το θρησκευτικό τελετουργικό ή οι απαιτούμενες κατά το ρωμαϊκό δίκαιο νομικές διαδικασίες ταφής (λ.χ. οι περιπτώσεις των άταφων νεκρών ή των νεκρών από πρόωρο ή βίαιο θάνατο)⁷⁸, δεν αποτελούν ιερούς τόπους, αλλά «καθαρούς». Κατά συνέπεια όλες οι ενέργειες δολίας προσβολής της ακεραιότητας τόπων ενταφιασμού των τερατόμορφων, υπό την ευρύτατη αυτή έννοια όντων⁷⁹, δεν αντιμετωπίζονται ως πράξεις τυμβωρυχίας. Με βάση το ίδιο σκεπτικό οι συγκεκριμένοι

78. Πρβλ. τις περιπτώσεις απαγορεύσεως του ενταφιασμού συνεπεία της επιβολής θανατικής ποινής για αδικήματα με ιδιάζουσα εγκληματική βαρύτητα (D.48.24.1-2· πρβλ. και C.J.1.5.9, C.J.3.44.11), καθώς και τις περιπτώσεις όπου ο τόπος ενταφιασμού δεν θεωρείται *religiosus*, όπως οι περιπτώσεις των εχθρών της ρωμαϊκής πολιτείας (D.47.12.4), των αυτόχειρων και των κεραυνόπληκτων. Για το ζήτημα βλ. σχετικά V. SCIALOJA, *Teoria de la proprietà nel diritto romano. Lezioni ordinate, curate ed edite da Pietro Bonfante*, I, Roma 1933, 191 επ.· VISSCHER, *Le droit des tombeaux*, ό.π., 50 κυρίως με βάση την ερμηνεία της D.48.24.1. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο χωρίο σε ορισμένες περιπτώσεις, και μάλιστα όταν πρόκειται για πτώματα καταδικασθέντων λόγω της διαπράξεως του εγκλήματος της καθοσιώσεως, δεν επιτρέπεται στους συγγενείς αυτών να ενταφιάζουν τα σώματα των νεκρών. Επιπρόσθετα, κατά την άποψη που υπεστήριξε ο Y. THOMAS (*Corpus aut ossa aut cineres*, ό.π., 90-91), η διάταξη D.48.24.1, καθώς και η διάταξη D.47.12.4, σύμφωνα με την οποία ο τόπος ενταφιασμού εχθρού της ρωμαϊκής πολιτείας δεν θεωρείται ιερός τόπος, υπαινίσσονται μία διάκριση μεταξύ των εννοιών *corps* και *cadaver*. Η διαφοροποίηση αυτή θεμελιώνεται, όχι στην φυσική κατάσταση του σώματος του εκλιπόντος, αλλά στις διαδικασίες, θρησκευτικές ή νομικές, οι οποίες το προσδιορίζουν, άλλοτε ως *corps*, και άλλοτε ως *cadaver*, ανάλογα με την απάντηση που δίδεται κατά περίπτωση στο ερώτημα εάν επιτρέπεται ή όχι ο ενταφιασμός του νεκρού σώματος. Σύμφωνα με την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, ως *cadavera* θεωρούνται τα σώματα των νεκρών στις ειδικές εκείνες περιπτώσεις όπου το ρωμαϊκό δίκαιο αρνείται το δικαίωμα ενταφιασμού (λ.χ. όταν ο εκλιπών υπήρξε ένοχος εγκλήματος καθοσιώσεως σε βάρος της ρωμαϊκής πολιτείας οπότε η επιβληθείσα ποινή τρόπον τινά «επιμηκύνεται» και μετά τον θάνατό του με τη στέρηση του ενταφιασμού του όπως στη D.48.24.1). Επίσης στις περιπτώσεις εκείνες όπου κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ο τόπος ενταφιασμού θεωρείται μη *religiosus* (λ.χ. οι περιπτώσεις ενταφιασμού των εχθρών της ρωμαϊκής πολιτείας όπως στη D.47.12.4). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το σώμα του εκλιπόντος αντιμετωπίζεται από το δίκαιο ως *corps*, εάν και εφόσον έχει επέλθει το πραγματικό γεγονός του ενταφιασμού εντός του χώματος, και μάλιστα ανεξάρτητα από την τήρηση του ειδωλολατρικού τελετουργικού. Πρβλ. ομοίως και M. DUCOS, «Le tombeau, "locus religiosus"», στον τόμο F. Hinard (dir.), *La mort au quotidien dans le mode romain*, Paris 1995, 138.

79. Όπως λ.χ. η αφαίρεση οικοδομικού υλικού, η παραβίαση του τάφου και η αφαίρεση κτερισμάτων («νεκροσυλία»), η καταστροφή ή ο διαμελισμός των λειψάνων του νεκρού μετά από παραβίαση του τάφου, η μετακομιδή λειψάνων χωρίς άδεια της αρμοδίας αρχής, η εναπόθεση νεκρού από μη δικαιούχο.

χώροι αποτελούν ελευθέρως αντικείμενο εννόμων σχέσεων ιδιωτικού δικαίου και δεν υπόκεινται στις απαγορεύσεις, στους περιορισμούς ή στις ειδικές προϋποθέσεις χρήσεώς τους που απέρρεαν από το σύνολο των ρυθμίσεων του δικαίου της ταφής.

Μία δεύτερη όμως εκδοχή που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι ότι η αρχαιοελληνική έννοια του «φαντάσματος» χρησιμοποιείται έντεχνα στη συγκεκριμένη διάταξη από τον Ουλπιανό⁸⁰ με σκοπό να αντιδιασταλεί με την παραδεδεγμένη στον νομικό κόσμο, ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ. (M. Antistius Labeo)⁸¹, έννοια του γεννηθέντος ή παραχθέντος *contra naturam monstrum* ή *ostentum*. Με βάση αυτή την θεώρηση το τέρας, ως υλική παρουσία αντιβαίνουσα στους κανόνες του φυσικού κόσμου, αποτελεί κάτι εντελώς διάφορο από εκείνο το οποίο οι Έλληνες αποκαλούν «φάσμα» ή «φάντασμα». Εάν η υπόθεση αυτή ευσταθεί τότε, από πρακτική άποψη, εύλογη συνέπεια της διάκρισης μεταξύ των δύο αυτών εννοιών είναι ότι οι τόποι ενταφιασμού ή εναπόθεσης λειψάνων των *contra naturam* γεννηθέντων τεράτων δεν θεωρούνται, σύμφωνα και με την εκδοχή που έχουν υποστηρίξει ο Lenel και Impallomeni, «ιεροί» τόποι⁸². Αντιθέτως, όλες οι πράξεις προσβολής της ακεραιότητας τάφων στους οποίους έχουν ενταφιασθεί ανθρώπινα όντα δεν παύουν να αποτελούν πράξεις *injuria* προς το λείψανο του νεκρού εφόσον οι χώροι αυτοί σαφώς διαθέτουν, από τη στιγμή κατά την οποία επέρχεται το πραγματικό γεγονός της εναπόθεσης νεκρικών λειψάνων, την ιδιότητα *religiosus*⁸³. Τούτο δε ισχύει

80. Η ενδεχομένως από τους συμπλητές της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, εάν γίνει δεκτή η άποψη ότι η συγκεκριμένη διάταξη αποτελεί προϊουστινιάνειο ή ιουστινιάνειο παρέμβλημα.

81. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι, κατά την περίοδο κατά την οποία ο έδρασε ως νομομαθής ο Labeo (αυτοκρατορία Αυγούστου) θα πρέπει ήδη να είχε διαμορφωθεί οριστικά, κατά τα υποστηριχθέντα από τον O. BEHRENDTS («Grabraub und Grabfrevel im Römischen Recht», [στον τόμο *Zum Grabfrevel in vor-und frühgeschichtlicher Zeit. Untersuchungen zur Grabraub und «haugbrot» in Mittel-und Nordeuropa*, hrsg. von H. Jankuhn, H. Nehlsen, H. Roth], Göttingen 1978, 92), το νομικό καθεστώς των *res religiosae*.

82. Επομένως οι πράξεις βίαιης διάνοιξης του τόπου ταφής τους, νεκρομαντείας ή συλήσεως των λειψάνων τους δεν θα πρέπει να διώκονται ως πράξεις τυμβωρυχίας ούτε και εμπίπτουν στις ρυθμίσεις του δικαίου της ταφής.

83. Η επιταγή της εναποθέσεως του πτώματος ή της σωρού εντός της γης είχε την απώτερη της προέλευση στην ιδιαίτερα διαδεδομένη αρχαϊκή αντίληψη ότι το πτώμα είναι ακάθαρτο και, κατά συνέπεια, διαθέτει μια ισχυρή μυστηριακή δύναμη μόλυνσης των έμβιων όντων και των πραγμάτων (VISSCHER, *Le droit des tombeaux*, ό.π., 33-34, κυρίως σημ. 45 όπου οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές). Ως εκ τούτου άμεσα επι-

ακόμη και, ή ενδεχομένως ακόμη περισσότερο, όταν συγκεκριμένες πράξεις τυμβωρυχίας, όπως η εξόρυξη του λειψάνου, η καύση του ή η με οποιαδήποτε άλλο τρόπο καταστροφή, παρακράτηση, χρήση ή μετακομιδή του νεκρού σώματος από τον τόπο ενταφιασμού του, είχαν ως δικαιολογητική βάση την εξολόθρευση του επικίνδυνου «φαντάσματος» του καταχθόνιου νεκρού ή την χρήση των λειψάνων ή της σωρού του κατά την άσκηση μαγικών ή μαντικών τεχνών. Ένα βασικό επιχείρημα υπέρ της απόψεως αυτή παρέχει η εκτεταμένη αυτοκρατορική μέριμνα που αποσκοπεί στην αποτροπή των ενεργειών αυτών κατά τους 3ο-4ο αι. μ.Χ. Από τα συναφή ιουστινιάνεια κείμενα⁸⁴ προκύπτει το εύρος των συναφών πρακτικών της νεκρομαντείας⁸⁵, αλλά και των «καταδεσμών» (*tabellae defixionum* ή *devotionis*), επικλήσεων στις υπερφυσικές δυνάμεις των καταχθόνιων νεκρών⁸⁶. Ι-

βεβλημένη εθεωρείτο, κατά τις ορισμούς της *religio*, η απόκρυψη των νεκρικών λειψάνων εντός της γής και η συνακόλουθη απαγόρευση ελεύθερης προσέγγισης του τόπου ενταφιασμού. Ο συγκεκριμένος χώρος, από τη στιγμή που καθίσταται *religiosus* έχει πλέον ως βασικό σκοπό να αποτρέψει την επαφή των ζωντανών με το ακάθαρτο σώμα του εκλιπόντος. Για τους λόγους αυτούς, κρατούσα είναι πλέον στην επιστήμη η άποψη ότι το σώμα ή η σωρός του εκλιπόντος συνιστά την «πηγή», δηλαδή την αιτία προέλευσης της ιδιότητας του *religiosus* του ταφικού μνημείου, το ίδιο όμως δεν διαθέτει, αυτό καθ' εαυτό, ως *corps*, την ιδιότητα αυτή (*Paul. (Sent.)* 1.21.2· *C.J.* 3.44.12· *C.Th.* 9.17.6· KASER, *RPR*, ό.π., I, 377-378· VISSCHER, *Le droit des tombeaux*, ό.π., 51· THOMAS, *Res religiosae*, ό.π., 45, 60). Ως εκ τούτου ο αρμόδιος άρχων ο οποίος απαγορεύει στην περίπτωση της D.48.24.1 τον ενταφιασμό (βλ. πιο πάνω σημ. 78), δεν θεωρείται ότι παραβιάζει τις επιταγές της *religio*, πράγμα που θα ίσχυε εάν το πτώμα του εκλιπόντος διέθετε ως *corps* τη νομική ιδιότητα του *religiosus*.

84. *C.J.* 9.18.6 (Constantius, 357), *D.* 11.7.38 (Ουλπιανός, σχόλιο στο 9ο Βιβλίο *ad omnibus tribunalibus*) και *D.* 11.7.39 (Marcianus, σχόλιο στο 3ο Βιβλίο των *institutionum*).

85. Υπό την ειδικότερη μορφή της μαγικής πρακτικής μέσω της οποίας προκαλείται η επάνοδος της ψυχής στο σώμα του εκλιπόντος προκειμένου να εγερθεί ως απειλητικό φάντασμα. Πρβλ. Servius, *Aen.*, VI, 149· Apuleius, *Madavrensis Metamorphoseon*, 2.20· Apuleius, ό.π., 3.17· A. BOUCHE-LECLERQ, *DAGR*, II.1, s.v. *divinatio*, 308b, 309a· TH. MOMMSEN, *Le droit pénal romain* (μετ. J. Duquesne), [*Manuel des Antiquités Romaines*, 17-18], Paris 1907, 360 σημ. 1. Πρβλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», [*Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*», Αθήνα 15-17/9/1988], Αθήνα 1989, 559 σημ. 28-29.

86. Πρόκειται για τη μαγική πρακτική της εναποθέσεως μέσα στους τάφους των καταχθόνιων νεκρών ή στον βυθό της θάλασσας (σε περίπτωση πνιγμού) των λεγόμενων *tabellae defixionum* ή *devotionis* («καταδεσμών»), μολύβδινων δηλαδή καταγραφών από ξόρκια ή κατάρες όπου μνημονευόταν το όνομα του θύματος προς θάνατο ή βλάβη του οποίου γινόταν επίκληση στις υπερφυσικές δυνάμεις του καταχθόνιου νεκρού (JOBBE-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 51, 58, 94-95· H. HUBERT, *DAGR*, III.2, s.v. *magia*, 1502a, 1511b σημ. 22 όπου και αναφορά στις ειδικές επικλήσεις των μάγων

διαίτερο μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζει η διατύπωση της αυτοκρατορικής διάταξης του Κωνσταντίου [C.Th.9.16.5 = C.J.9.18.6 (357)] όπου ρητώς επιτάσσεται ο αυστηρός ποινικός κολασμός εκείνης ειδικά της μαγικής πρακτικής με την οποία «διαταράσσονται τα στοιχεία» («*elementa turbare*») με σκοπό τη διεκπεραίωση προσωπικών εκδικητικών αισθημάτων («*Multi magicis artibus usi elementa turbare, vitas insontium labefactare non dubitant et manibus accitis audent ventilare, ut quisque suos conficiat malis artibus inimicos. hos, quoniam naturae peregrini sunt, feralis pestis absumat*»)⁸⁷. Επίσης συναφής είναι και η ελάχιστη μεταγενέστερη διάταξη του αυτοκράτορα Ιουλιανού (363) που περιλαμβάνεται στη C.J.9.19.5. Η συγκεκριμένη διάταξη αναφέρεται στις περιπτώσεις εξομοίωσης της ειδικής εκείνης μορφής τυμβωρυχίας με την οποία διαταράσσονται όχι μόνον τα ταφικά μνημεία, αλλά και τα σώματα των νεκρών, με το δημόσιο έγκλημα της ιεροσυλίας⁸⁸. Το περιεχόμενό της θα μνημονευθεί «κατὰ πόδας» από τον βυζαντινό σχολιαστή (σχ. 2) στη διάταξη των Βασιλικῶν 60.23.14 (Pe) όπως ακολουθεί: « .. Ἐχει δὲ τὸ κατὰ πόδας τῆς διατάξεως οὕτως· βαδίζει ἡ τόλμη καὶ εἰς τοὺς τάφους τῶν τελευτησάντων καὶ εἰς τοὺς σοροὺς τὰς ἀφιερωμένας, ὅποτε καὶ λίθους ἐκεῖθεν κινεῖσθαι καὶ τὴν γῆν παρενοχλεῖσθαι καὶ τὸν θριγκὸν ἀνατρέπεσθαι πλησιάζοντα τῇ ἱεροσυλίᾳ οἱ παλαιοὶ ἐνόμισαν ..». Πέραν ὅμως αὐτῶν αξίζει να σημειωθεί ὅτι ἡ διάταξη D.50.16.38 δεν εἶναι ἴσως ἡ μόνη ὅπου ἡ ευρῆς δι-αδεδομένη αντίληψη τῆς ελληνορωμαϊκῆς αρχαιότητος γιὰ τὴ μὴ πλήρη ἀποσύνδεση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἐκλιπόντος παρει-

σε φαντάσματα (Pap. CXXI, 589). A. BOUCHE-LECLERQ, *DAGR*, II.1, s.v. *devotio*, 113 επ.). Βλ. καὶ C.Th.9.16.7 (Valentinianus-Valens, 364). Πρὸβλ. καὶ MOMMSEN, *Droit pénal*, ὁ.π., 360 σημ. 3.

87. «Πολλοὶ δὲν διστάζουσι μαγικὰς τέχνας μεταχειριζόμενοι νὰ ταραττώσι τὰ στοιχεῖα, τοὺς βίους ἀναιτίων νὰ διαφθείρωσι καὶ δι' ἐπικλήσεως πνευμάτων νὰ τολμῶσι νὰ ἀπειλῶσιν, ὥστε τις διὰ κακῶν τεχνῶν τοὺς ἑαυτοῦ ἐχθροὺς νὰ ἐξολοθρεύῃ. Τούτους, ἐπειδὴ εἶνε τῆς φύσεως ξένοι, θανάτου καταδίκη ἅς ἐξολοθρεύῃ» (μετ. Π. Τσιτσεκλή). Βλ. ἐπίσης *Paul.(Sent.)* 5.23.17-18· *D.10.2.4,1*· *D.47.12.3,4*· *D.47.12.8*· *D.48.8.13*. Πρὸβλ. καὶ THOMAS, *Res religiosae*, ὁ.π., 58 σημ. 87 ὅπου καὶ σχετικὸ ἐπιγραφικὸ υλικό.

88. Με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἐννοία τῆς ἱεροσυλίας διευρύνθηκε ὥστε νὰ συμπεριλάβει κάθε μορφή υβριστικῆς πράξεως κατὰ τοῦ θεοῦ ἢ τῆς χριστιανικῆς πίστεως (*D.48.13, Lex Julia peculatus et de sacrilegis*). Ἄλλωστε, ἀπὸ τὴ διεύρυνση αὐτῆς τῆς αντικειμενικῆς ὑπόστασης τῆς ἱεροσυλίας προκύπτει καὶ ἡ ἐξομοίωσή της με τὸ ἐγκλημα τῆς καθοσίωσης (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου, ὁ.π., 48-49).

σφύρει σε νομικό κείμενο, έστω και με έναν ιδιαίτερα υπαινικτικό και «εκλογικευμένο» τρόπο. Ανάλογος είναι ο προβληματισμός που έχει ανακύψει κυρίως με βάση την ποινική νομοθετική ρύθμιση της διατάξεως D.48.24.1-2 και, εξ αντιδιαστολής, από τις ρυθμίσεις των C.J.1.5.9 (Λέων Α', 457) και C.J.3.44.11 (Διοκλητιανός-Μαξιμιανός, 290). Από τα παραπάνω ιουστινιάνεια κείμενα προκύπτει καταρχήν ως επιβεβλημένη, τουλάχιστον κατά τη μετακλασσική περίοδο, η απαγόρευση του ενταφιασμού των πτωμάτων όσων είχαν καταδικασθεί σε θανατική ποινή⁸⁹, κυρίως για το έγκλημα της καθοσιώσεως, αλλά και για άλλα αδικήματα με ιδιαίτερα κοινωνική απαξία ή εγκληματική βαρύτητα⁹⁰, όπως λ.χ. το έγκλημα του *parricidium*. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως έχει υποστηριχθεί, η απαγόρευση του ενταφιασμού του καταδικασθέντος ευχερώς μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μεταθανάτια «επιμήκυνση» της θανατικής ποινής στην οποία υποκρύπτεται η αντίληψη ότι η ψυχή παραμένει συνδεδεμένη με το ανθρώπινο σώμα ακόμα και μετά τον θάνατο του εκλιπόντος⁹¹.

Από τις αρχές του 4^ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν οι συναφείς πηγές,

89. Για την εκδοχή αυτή ως επικρατέστερης εκείνης που υποστηρίζει ότι ανάλογη τιμωρία ίσχυε και για τους καταδικασθέντες με κεφαλική ποινή (επομένως και με την ποινή της εξορίας) βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 95.

90. Βλ. και σημ. 78 και 91.

91. Για την εκδοχή αυτή, όχι μόνον με βάση τη διάταξη του Πανδέκτη 48.24.1, αλλά και τη D.48.24.2 (*rescriptum* των αυτοκρατόρων Severus-Antoninus) όπου προβλέπεται «επιμήκυνση» μετά θάνατον της ποινής του περιορισμού σε νησί ή εξορίας λόγω της απαγόρευσης της μεταφοράς και ενταφιασμού του πτώματος σε άλλον τόπο βλ. VISSCHER, *Les tombeaux romains*, ό.π., 5-52 όπου και η σχετική τεκμηρίωση· για την ελληνική αρχαιότητα πρβλ. και την άποψη του Α. HELMIS, «*La privation de sépulture dans l'antiquité grecque*», στον τόμο E. Cantarella, J.M. Modrzejewski, G. Thür (eds), *Symposion 2005 (Salerno, 14.-18. September 2005)*, Wien 2007, 262 επ. Για το ζήτημα βλ. επίσης JOBBÉ-DUVAL, *Les morts malfaisants*, ό.π., 67-68, κυρίως 334 επ.· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 90-91, 103 επ. όπου και αναφορά σε ποικίλες άλλες περιπτώσεις απογορεύσεως ενταφιασμού ενόχων διαφόρων αδικημάτων κατά το ρωμαϊκό δίκαιο (επ' αυτοφώρω κλοπή, επ' αυτοφώρω μοιχεία, μη επικύρωση διεθνούς συνθήκης από τη λαϊκή γενική συνέλευση στη Ρώμη, *manus injectio* κατά του ομολογήσαντος την ενοχή οφειλέτη). Για την απαγόρευση της ταφής σε όσους είχαν υποπέσει στα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας, της ιεροσυλίας και της αυτοκτονίας στα αρχαία ελληνικά δίκαια βλ. D. PETRAKAKOS, *Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts und der Gesetzgebung Griechenlands*, Leipzig 1905 (Aalen 1971), 41-51· HELMIS, *La privation de sépulture*, ό.π., 265-266 όπου και σχετικές πηγές και τεκμηρίωση· πρβλ. και GLOTZ, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904, 29 επ.

οι λαϊκές δοξασίες οι αναφερόμενες στις ψυχές των «καταχθόνιων» νεκρών θα αποκτήσουν ιδιαίτερη διάδοση και ανάμεσα στο χριστιανικό ποίμνιο. Εμφανής είναι εν προκειμένω η επήρεια των αντιλήψεων που αποδίδουν σε κακούς δαίμονες (έκπτωτους αγγέλους) την εμφάνιση υπερφυσικών γεγονότων⁹² καθώς και των δογματικών εκκείνων θέσεων που θα υποστηρίξουν ότι τα σώματα των αφορισμένων⁹³ και όλων όσων έχουν υποπέσει σε βαρύτερα αμαρτήματα δεν

92. Βλ. H. HUBERT, *DAGR*, III.2, s.v. *magia*, 1511 b-1512. Η πίστη στην ύπαρξη κακών δαιμόνων φαίνεται πώς ενδυναμώνεται κατά τον 1ο-2ο αι. μ.Χ., κατά μία εκδοχή ως αντίβαρο στη σταδιακή ενδυνάμωση της ηθικής διάστασης των θεοτήτων (LIEBESCHUETZ, *Religion A.D. 68-196*, ό.π., 1005 και 1006 κυρίως σημ. 172-173 όπου και η σχετική τεκμηρίωση· πρβλ. και BOUCHÉ-LECLERCQ, *Histoire de la divination*, ό.π., Epilogue. la divination et les lois impériales, 1043. Πρβλ. Minucius Felix (αρχές του 3ου αι.), *Octavius*, 27.2. Πρβλ. και τη σχετική διδασκαλία του Ιωάννου Δ', του λεγομένου και *Νηστευτή* (ή *Καππαδόκη*), Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (582-595) με βάση τα αναφερόμενα στη δημόσια εκδοχή του *Νομοκάνονος Μανουήλ Μαλαξοῦ* (κριτ. έκδ. Δ. Γκίνη-Ν. Πανταζοπούλου, *ΝΟΜΟΣ. Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Νομικής ΑΠΘ* 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, 457-458), Κεφ. ΨΓ' παρ. 1: «Ο θεῖος Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς φησίν, ὅτι ἤκουσα εἰς πολλαῖς χώραις καὶ πόλεις καὶ γίνεται πρᾶγμα παράνομον ἀπὸ μεγάλης ἀγνωσίας καὶ ἀμαθείας τινῶν ἀνθρώπων, διὰ συνεργείας σατανικῆς καὶ γὰρ ὁ παμμίαιρος Διάβολος ὅπου δὴν εὖρη ἄδειαν νὰ κατοικήσῃ, ἐκεῖ κατοικεῖ. Καὶ πολλαῖς τῶν φορῶν ἐν ὁράματι φανερώς εἰς πολλὰ δόγματα κάμνει αὐτοὺς εὐρετὰς τῶν τοιούτων, ἵνα τελείως τοὺς τρισαθλίους βυθίσῃ εἰς τὸν βυθὸν τῆς ἀπωλείας. Λοιπὸν τὸ πρᾶγμα τοῦτο τὸ παρανομώτατον, τὸ γινόμενον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, τὸ ὁποῖον ἔστι ἀξιὸν μεγάλης λύπης ἐξίσταμαι καὶ φρίττειν τοὺν ἀναγγεῖλαι. Λέγουσι δὲ τινὲς ἀνόητοι, ὅτι πολλαῖς τῶν φορῶν, ὅταν ἀποθάνωσιν ἄνθρωποι, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀποθαμένων σηκώνονται καὶ γίνονται καταχθόνιοι, κοινῶς λεγόμενοι βουλκόλακες καὶ θανατώνουν τοὺς ζωντανούς ...». Ομοίως και *Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλήν φράσιν ὑπὸ ... Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (1788) (κριτ. έκδ. Δ. Γκίνη, Θεσσαλονίκη 1960), II. 71. Πρβλ. και σχετική απόφαση συνοδικού δικαστηρίου του έτους 1143 με την οποία καταδικάζονται οι πρώην επίσκοποι Σωσάνδρων Κλήμης και Βαλβίσης Λεόντιος για την εκσκαφή τάφων στους ναούς των επαρχιών τους και την μετακομιδή των λειψάνων σε τάφους απομακρυσμένους από τους χώρους της θείας λειτουργίας με βάση την κατηγορία ότι «ἀμαρτωλοὺς εἶναι τοὺς τελευτήσαντας καὶ δαίμονας ἐγκατοικεῖν τοῖς σώμασιν τῶν τελευτῶντων» (ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο της ταφής*, ό.π., 503-504).

93. Για τη σχετική διατύπωση (λ.χ. «καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος καὶ ἀπαράλυτος αἰωνίως», «ἄλυτος αἰωνίως καὶ τυμπανιαῖος» κ.ά.) σε κείμενα αφορισμῶν που χρονολογούνται ήδη από τους προ της Αλώσεως χρόνους (1357) με ιδιαίτερη έξαρση κατά τον 16ο αι.-17ο αι. βλ. Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιᾶς ποιήης στις ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997, κυρίως 219-220, 289, 294-295, 298; 378 σημ. 2, 388, 459, 465, 466, 467, 471, 472, 473, 474, 477, 482-483. Πρβλ. και J. GOAR, *Euchologion sive Rituale graecorum*, ανατ. Graz 1960, 548· LAWSON, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, ό.π., 370, 372. Για τη σχετική πρακτική αφορισμῶν από τη Δυτ. Εκκλησία κατά τον Μεσαίωνα βλ. ενδεικτικά JOBBÉ-DUVAL, *Les morts malfaisants*,

υπόκεινται σε διαδικασία αποσύνθεσης μετά τον θάνατό τους⁹⁴. Αξιόσημείωτο πάντως είναι ότι οι μνημονευόμενες αιτίες εμφάνισης νεκρωνασημένων νεκρών (άταφοι νεκροί, μη τήρηση του τελετουργικού της ταφής, βίαιοι θάνατοι)⁹⁵ θα παραμείνουν στην πλειονότητά

ό.π., 241 σημ. 3. Για τον βυζαντινό όρο «τυμπανίτης» που σημαίνει το τυμπανισμένο (σκληρό και τεντωμένο σαν τύμπανο) πτώμα του αφορισθέντος από εκκλησιαστική αρχή το οποίο, ακριβώς λόγω του αφορισμού του, παραμένει μαύρο και άφθαρτο μετά τον θάνατό του βλ. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores mediae et Infimae Graecitatis*, s.v. *τυμπανίται*, 1621. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά σημεία των σωμάτων των νεκρών που έχουν αφορισθεί πρβλ. και Πηδάλιον ... τῆς νοητῆς νηὸς Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ (ἐπιμ. Π. Καρανικόλα, Αθήναι 1970), Κανών Ζ' (Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, σχ. 1, σ. 662). Σχετικά με τον όρο «τυμπανιαῖος» που χρησιμοποιείται ως συνώνυμος του «βρυκόλακα» στο νησί της Χίου κατά τη μεταβυζαντινή πλέον περίοδο σύμφωνα με σχετική μαρτυρία του Λέοντος Αλλάτιου (1586-1669) βλ. LAWSON, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, ό.π., 365.

94. Βλ. το σχετικό ερμηνευτικό σχόλιο (1) του Πηδάλιον, ό.π. (σ. 661) επί του Κανόνος Ζ' (Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης) που αναφέρεται στο ζήτημα της μη συγγνωστής και μη τυμβωρυχίας. Στο συγκεκριμένο σχόλιο, ευθύς αμέσως μετά την αναφορά στη διάταξη της Ἐκλογῆς τῶν Νόμων .. Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου 17.14 (ed. L. Burgmann, 1983), «Οἱ τοὺς νεκροὺς ἐν τοῖς τάφοις ἐκδύοντες, χειροκοπέισθωσαν», επισημαίνεται η διάκριση μεταξύ δύο αιτιῶν της μη αποσύνδεσης του σώματος από την ψυχή του εκλιπόντος μετά θάνατον, δηλαδή μεταξύ της «φυσικῆς αἰτίας», η οποία κατά τον Μ. Βασίλειο οφείλεται στην κράση του σώματος ή σε διάφορα άλλα φυσικά αίτια (εποχή του χρόνου κατά την οποία ἐπέρχεται ο θάνατος, τόπος και ιδιοσυστασία του χώματος της γῆς), και της «ὑπερφυσικῆς». Ειδικότερα, ως προς τα αίτια και τους τρόπους λύσεως του «ὑπερφυσικοῦ» δεσμοῦ των σωμάτων, αναφέρονται τα ακόλουθα: «Ἡ δὲ ὑπερφυσικὴ αἰτία τοῦ δεσμοῦ τῶν σωμάτων προέρχεται ἢ ἀπὸ νόμιμον καὶ δίκαιον καὶ κανονικὸν ἀφορισμὸν ... ἢ ἀπὸ κάμμίαν ἀδικίαν ὅπου ἔκαμεν ὁ ἀποθανὼν, ἢ ἓνα μερικὸν ἄνθρωπον, ἢ εἰς ἓνα ὀλόκληρον χωρίον, ἢ χώραν ἢ πόλιν. ὄθεν ἔαν τύχη καὶ εὐγῆ δεδεμένος, οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ καὶ κληρονόμοι πρέπει νὰ τὸν μεταθέτουν εἰς ἄλλον τόπον καὶ γῆν, καὶ ἀφ' οὗ ἰδοῦν ὅτι ἀπὸ φυσικῆ αἰτίας δὲν εἶναι ὁ δεσμός, πρέπει νὰ παρακαλοῦν τὸν Ἀρχιερέα. ἤ.. ἢ .. ὅπου τυχὸν τὸν ἀφώρισαν.. Εἰ δὲ καὶ ἔκαμαν κάμμίαν ἀδικίαν, πρέπει ἂν ἔχουν τὸν τρόπον, νὰ τὴν δίδουν ὀπίσω, ἢ ἂν δὲν ἔχουν, νὰ παρακαλοῦν τοὺς ἀδικηθέντας διὰ νὰ συγχωρήσουν τὸν ἀδικήσαντα καὶ οὕτως ὁ δεσμός διαλύεται».

95. Πρβλ. το ειδικό ερμηνευτικό σχόλιο (1) του Πηδάλιον, ό.π.(σ. 624) επί του Κανόνος Ξς' (Μεγάλου Βασιλείου) που αναφέρεται στο ζήτημα της τυμβωρυχίας: «...Ὅρα δὲ καὶ τὸν θεῖον Χρυσόστομον (λόγ. λς' εἰς τὸν Λάζαρον σελ. 234 τοῦ ἐ. Τόμ.) πῶς ἐλέγχει ἐκείνους τοὺς ἀνοήτους ὅπου νομίζουν πῶς γίνονται δαιμόνια, ταῦτὸν εἰπεῖν, Βρικόλακες, αἱ ψυχαὶ ἐκείνων ὅπου φονευθὸν, ἢ κρεμασθὸν, ἢ μὲ βίαιον θάνατον ἀποθάνουν λέγει γὰρ εἰς αὐτοὺς, ὅτι δὲν γίνονται αἱ ψυχαὶ τῶν τοιούτων δαιμόνια ἢ βρικόλακες, ἀλλ' ἐκείνων τῶν Χριστιανῶν ὅπου ζοῦν εἰς ἁμαρτίας, καὶ ὅπου μιμοῦνται τὴν τῶν δαιμόνων κακίαν. Ὅρα καὶ σελ. 992. Τοῦ β' τόμ. Τῶν Συνοδικῶν πρακτ. Πῶς ἦτον αἵρεσις τῶν Βογομίλων, ὅτι οἱ δαίμονες κατοικοῦν εἰς τὰ σώματα». Ωστόσο, κατά τις κρατούσες πλέον δεισιδαιμονίες από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και μετά, οι

τους ταυτόσημες με εκείνες της εμφάνισης φαντασμάτων κατά την περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Εξάλλου είναι γεγονός ότι, ούτε οι αυστηρές ποινικές ρυθμίσεις του 4ου αι. με τις οποίες επιχειρήθηκε η πάταξη των μαγικών πρακτικών της νεκρομαντείας και της επίκλησης δαιμόνων⁹⁶, αλλά ούτε και οι επίμονες σχετικές νοθεσίες των Πατέρων της Εκκλησίας⁹⁷, κατόρθωσαν να περιστείλουν τη βαθύτατα εδραιωμένη στο συλλογικό ασυνείδητο φοβική προδιάθεση προς τις κακοποιές δυνάμεις του περιπλανώμενου καταχθόνιου νεκρού. Πολύτιμες μαρτυρίες για τη μακραίωνη επιβίωση των σχετικών αντιλήψεων στον ελλαδικό χώρο, τουλάχιστον έως τα τέλη του 18ου αι., προσφέρουν τα νομοκανονικά κείμενα της μεταβυζαντινής περιόδου τα αναφερόμενα στον αυστηρό κολασμό των τυμβωρύχων εκείνων που έχουν ως στόχο την εκσκαφή και εξολόθρευση των λειψάνων των «βουρκολάκων»⁹⁸. Μεταξύ των προβλεπομένων ποινών,

ψυχές των καταχθονίων νεκρών δεν αποτελούν απλώς και μόνο αιθερικές παρουσίες, φαντάσματα, αλλά ενεργούν δια του «άνισταμένου μετά θάνατον» σώματος του νεκρού. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις σχετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του J. C. LAWSON, πλήθος «υπαινιγμών» για την νεκράνασταση νεκρών εμφιλοχωρούν σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας (*Modern Greek Folklore*, ό.π., 417, 429 επ, 438 επ. με βάση τα χωρία: Άριστ., Έκκλ., 1072-1073· Εύρ., Όρ., 1086· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ιππόλ.*, 1038· Αίσχ. *Χοηφ.*, 480-481· Σοφ., *Ηλ.*, 473-474).

96. Βλ. C.Th.9.16.5 (Constantius, 357)· C.Th.9.16.7 (Valentinianus-Valens, 364)· C.Th.9.17.4 (Constantius, 357)· C.Th.9.17.5 (Julianus, 363)· C.Th.9.17.7 (Gratianus, Valentinianus, Theodotus, 386)· C.J.9.18.6 (Constantius, 357). Για το θέμα βλ. και THOMAS, *Res religiosae*, ό.π., κυρίως 65 επ.

97. Πρβλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Ματθαῖον ὁμιλία ΚΗ'* (= P. G. 57, 353). Βλ. ενδεικτικά ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα*, ό.π., 60· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν*, ό.π., 79· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Δίκαιο τῆς ταφῆς*, ό.π., 426-427.

98. *Νομοκάνων Μανουήλ Μαλαξοῦ νοταρίου Μητροπόλεως Θηβῶν* (1561) [λογία εκδοχή με βάση τον χφ. κώδ. Ακαδημίας Αθηνών, πρώην Π. Αγγελετόπουλου, μεταγραφή Αναστασίας Σιφωνίου-Καράπα (ανέκδοτο)], Κεφ. υπέ', φ. 385ν, ... «Περὶ τῶν λεγόντων ὅτι μετὰ τὸν θάνατον ἀνίσταται τὸ ἐθνικὸν σῶμα, καὶ ἑτέρους ἀνθρώπους ἐσθίειν, καὶ τοῦτο δι' ὀράματος θεωρῶσιν, καὶ πυρὶ κατακαίωσιν τούτους, ἵνα μὴ καὶ ἑτέρους ἀπολέσωσιν. ...φ.386r.. Ὅστις δ' ἂν βουληθεῖη τοῦτο ποιῆσαι ἑτέρω χριστιανῶ, εἰ μὲν κληρικός εἶ, καθαιρείσθω καὶ πιπτέτω τοῦ οἰκείου βαθμοῦ, καὶ τῶν θείων λειπέτω ἕως τῆς ἐξόδου αὐτοῦ, ὡς τοῦ πονηροτάτου πράγματος συνεργός. εἰ δέ κοσμικός τοῦτο συνεργήσῃ καὶ συμπαριεῖ, τὸ εἰκοστὸν ἔτος ἐν μετανοίᾳ δουλεύσει, καὶ οὕτως τῶν πιστῶν ἐνωθῆ»· Βακτηρία Ἀρχιερέων (έκδ. Ιω. Ἀκανθοπούλου, *Ἰακώβου Βακτηρία Ἀρχιερέων* (1645), τ.2, Θεσσαλονίκη 2000), Κεφ. ρκα' «Περὶ καταχθονίου, ἤγουν βουρκολάκου, τί κάμνει χρειαὶ νὰ γένη εἰς αὐτόν»· *Νομικόν Θεοφίλου*, ό.π., II, 71· Πηδάλιον, ό.π., Κανῶν Ζ' (Αγ. Γρηγορίου Νύσσης) σχ. 1 καὶ Κανῶν Ξς' (Μ. Βασιλείου), σχ. 1 (βλ.

ως η πλέον επιβαρυντική, αξίζει να αναφερθεί η υποδεικνυόμενη από τον σχολιαστή του Πηδαλίου τῆς νοητῆς νηός (1793)⁹⁹ θανατική ποινή, ενδεικτική για την θεώρηση της ειδικής αυτής μορφῆς τυμβωρυχίας ως διακεκριμένης μορφῆς τελέσεως του αδικήματος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁰⁰.

τα κείμενα των σχετικῶν με το κανονικό αδικήμα της τυμβωρυχίας Κανόνων του Μ. Βασιλείου και του Αγ. Γρηγορίου Νύσσης στο *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων* ... Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, τ. 4, Αθήνα 1854, 222 και 326 αντίστοιχα).

99. Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί ως προς το πρόσωπο του συντάκτη του Πηδαλίου βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Γύρω από τις πηγές της «Επιτομῆς Κανόνων» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Τὰ σχόλια», *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1978), 94· Ιω. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «Ἡ θέση τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας στό «Πηδάλιον», στον τόμο *Ἀφιέρωμα στόν Ἀρχιεπίσκοπο Δημήτριο*, Αθήνα 2002, 434 σημ. 2· Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις σέ σχόλια τοῦ Πηδαλίου ἀναφερόμενα ἰδίως στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου», *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, 251.

100. Πρόκειται για το ειδικό ερμηνευτικό σχόλιο (1) του Πηδαλίου (ό.π., σ. 623-624) ἐπί του Κανόνος Ξς' (Μεγάλου Βασιλείου) το οποίο, εὐθύς αμέσως μετά τη μνεία των σχετικῶν διατάξεων των *Βασιλικῶν* (B.60, 23) που αφορούν στο ζήτημα της ποινικῆς και χρηματικῆς καταδίκης της τυμβωρυχίας, στις διακεκριμένες μορφές του εγκλήματος, στις περιπτώσεις τιμωρίας του αδικήματος ως ιεροσυλίας (B.60.23.14 και B.60.23.14 σχ. 2), καθώς και στην αναφερόμενη στην τυμβωρυχία διάταξη του *Νομοκάνονος τοῦ Φωτίου*, Θ', Κεφ. ΚΖ' (*Σύνταγμα*, ό.π. τ. 1, 207), ἐπισημαίνει τις περιπτώσεις διάνοιξης τάφων με σκοπό την εὕρεση και καταστροφή των σωμάτων των «βρικόλακων», ως περιπτώσεις διακεκριμένης μορφῆς τελέσεως του αδικήματος της τυμβωρυχίας, ἀδιακρίτως αν το αδικήμα διαπράττεται ἀπό κληρικό ἢ λαϊκό. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται: «Ἀρμόδιον εἶναι εἰς τὴν παρούσαν ὑποσημείωσιν νὰ προσθέσωμεν ὅτι πόσης καταδίκης εἶναι ἄξιοι οἱ ἱερεῖς ἢ λαϊκοί, ὅπου ἀνοίγουν τοὺς τάφους διὰ νὰ εὔρουν, λέγουν, τοὺς παρ' αὐτῶν καλουμένους Βρικόλακους καὶ νὰ τοὺς θανατώσουν..... Ὅσοι δὲ ἀποτολήσουν νὰ ἀνοίξουν τοὺς τάφους διὰ νὰ κτυποῦν τὸ νεκρὸ σῶμα, ἢ διὰ νὰ καιοῦν αὐτό, μὲ σκοπὸν τάχα νὰ θανατώσουν μὲ τὸ κτύπημα αὐτὸ καὶ τὸ κάυσιμον τὸν Βρικόλακα, οὗτοι ὄχι μόνον ὡς τυμβωρύχοι, ἀλλὰ καὶ ὡς φονεῖς πρέπει νὰ κανονίζονται παρὰ τοῦ Ἀρχιερέως».

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ-ΣΠΑΝΟΥ*

**Οι Όμηροι και η ομηρεία από την αρχαιότητα
έως το τέλος του Βυζαντίου στις ελληνικές πηγές:
Συνοπτικό περίγραμμα****

Το πλήθος των αναφορών που περιέχονται στις αρχαίες πηγές σχετικά με προσφορές ή ανταλλαγές ομήρων μαρτυρεί τον σημαίνοντα ρόλο τους στις διπλωματικές διεργασίες και στις σχέσεις που ανέπτυξαν οι λαοί στην ιστορική διαχρονία και αναδεικνύει την ομηρεία ως έναν από τους αρχαιότερους θεσμούς στην ανθρώπινη ιστορία. Στα μέσα του 4ου π. Χ. αιώνα, ο Έλληνας ιστορικός Θεόπομπος καταγράφει τον ορισμό των όρων "ομηρεία" και "όμηρος", των οποίων το περιεχόμενο, ως θεωρία και πρακτική, θα παραμείνει σχεδόν αναλλοίωτο σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής, ρωμαϊκής και μεσαιωνικής αρχαιότητας: *ὄμηροι δὲ εἰσὶν οἱ ἐπὶ συμβάσει διδόμενοι, ὀμηρῆσαι γὰρ τὸ συμβαλεῖν· και ὀμηρεῖν φησι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λέγεσθαι τὸ ἀκολουθεῖν· τούς οὖν ἐπ' ἀκολουθία τῶν ὀμολογουμένων διδομένους ἐντεῦθεν ὀμήρους φησὶ λέγεσθαι.*¹ Αξίζει να επισημανθεί η αναφορά του ιστορικού στην αρχαιότητα (*παρὰ τοῖς ἀρχαίοις*), με την οποία υπονοεῖ ότι την ίδια ακριβώς σημασία εμπεριείχε ο όρος και την ίδια λειτουργία επιτελούσαν οι όμηροι και κατά τις προγενέστερες εποχές. Τρεις αιώνες αργότερα, ένας άλλος Έλληνας διανοητής, ο Γραμματικός και Λεξικογράφος Φιλόξενος, επανέρχεται στον ορισμό της λέξης "όμηροι", εξειδικεύοντας το περιεχόμενό της ακόμη περισσότερο και επιχειρώντας να αποδώσει την ετυμολογία της: *ὄμηροι οἱ ἐπὶ*

* Διευθύντρια Ερευνών Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

** Η παρούσα μελέτη αποτελεί προδημοσίευση εκτενέστερης εργασίας (μονογραφίας), η οποία βρίσκεται στο στάδιο περαιτέρω έρευνας και επεξεργασίας υλικού. Δεδομένης της χρονικής ευρύτητας του θέματος και της ένδειας *ad hoc* βιβλιογραφικού υλικού, κυρίως για τη βυζαντινή περίοδο, σε αυτή την πρώτη προσέγγιση χρησιμοποιώ μόνο φιλολογικό υλικό.

1. ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ, *Fragmenta*, απ. 115, έκδ. F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (FGrH), τ. I, Λέυδεν 1923 (ανατ. 1954).

ὁμοιοῖα διδόμενοι, παρὰ τὸ ἀρῶ, τὸ ἀρμόζω, καὶ τὸ ὁμοῦ· καὶ σε ἄλλο σημεῖο: ὁμηροῖ· παρὰ τὸ ἀρῶ, τὸ ἀρμόζω· οἱ ἐπὶ εἰρήνη καὶ ὁμοιοῖα διδόμενοι παῖδες ἐνέχυρα.² Στον δεύτερο ορισμό ο Φιλόξενος διευρύνει το περιεχόμενο του ὄρου καὶ προτάσσει τῆς λέξης "ὁμοιοῖα" τὴν "εἰρήνη", ἐνῶ ταυτόχρονα επικεντρώνει στὴ συνηθέστερη κατηγορία τῶν ομηρῶν ὁλῶν τῶν ἐποχῶν καὶ στὸν σημαντικότερο ρόλο τους, μιλώντας πλέον γιὰ "παῖδες-ἐνέχυρα". Στὸν "Ἑρετριακό κατάλογο", ποῦ κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ συμπεριλαμβάνεται στὸ Λεξικόν τοῦ Ἑλληνιστοῦ Γραμματικοῦ Ἡσύχιου (5ος-6ος αἰ.), ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι οἱ ὁμηροῖ ἐπιλέγονταν ἀπὸ τους "υἱοὺς τῶν πλουσιωτάτων"³. Ὁ Ἡσύχιος, στὸ ευρύτατο σε περιεχόμενο Λεξικόν του, ἐρμηνεύει, ἄλλοτε με σύντομο καὶ ἄλλοτε με πῖο ἀναλυτικὸ τρόπο, τὴ λέξη "ὁμηρος" καὶ τὰ παράγωγά της, καταθέτοντας σειρὰ γραμματικῶν τύπων, ὅπως τὰ παρακάτω παραδείγματα: ὁμηρα· τὰ ἐπὶ συμβιβάσει διδόμενα ἐνέχυρα· ὁμηροῖ· οἱ ἐνεκεν εἰρήνης διδόμενοι, ἐνεχυριαζόμενοι· ὁμηρεῖν· συμφωνεῖν· ὁμηρεῖ· ἐγγυᾶται, ἀκολουθεῖ, κ. λπ.⁴ Ὁ ορισμὸς τῆς λέξης "ὁμηρος" ἐπανεμφανίζεται τὸν 10ο αἰῶνα, στὸ Λεξικόν τῆς Σούδα, ὅπου ὁ συγγραφέας τοῦ ἀνατρέχει στὸ παρελθόν καὶ ἐνισχύει τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄρου με ἀναφορὲς στὸν Θουκυδίδη καὶ στὸν Θεόπομπο.⁵ Τὸν 11ο αἰῶνα ἀποδίδεται γιὰ τελευταία, ἴσως, φορὰ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου "ὁμηροῖ" ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ καὶ νομικὸ σύμβουλο τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη στὸ ἔργο του *Πόνημα νομικόν ἤτοι σύνοψις πραγματικῆ*.⁶ Ἡ συγκεκριμένη καταγραφή ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀπὸ τὶς σπάνια ἀπαντῶμενες στὰ μεσαιωνικὰ κείμενα νομοθετικὲς ρυθμίσεις γιὰ τους ομηρούς, με τὴν ὁποία ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας ἐπανέρχεται στὴν πῖο σημαντικὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ ποῦ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς εἰρήνης: *Οἱ ὁμηροῖ, ἤτοι οἱ*

2. ΦΙΛΟΞΕΝΟΣ, *Fragmenta*, ἀπ. 564, ἐκδ. C. Theodoridis, *Die Fragmente des Grammatikers Philoxenus* [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 2], Βερολίνο 1976.

3. ΗΣΥΧΙΟΣ, *Λεξικόν (Α-Ο)*, γρ.Ε, λημ. 5746, ἐκδ. K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τ. 1-2, Κοπεγχάγη 1966.

4. ΗΣΥΧΙΟΣ, *Λεξικόν*, γρ. Ο, λημ. 710, 711, 712, 714, 717, 719, 720.

5. Ὅμηρον παρὰ Θουκυδίδη ἐνέχυρον, τὸ εἰς εἰρήνην διδόμενον. ἐπὶ συνθήκαις. Ὅμηροῖ δὲ εἰσιν οἱ ἐπὶ συμβάσει διδόμενοι· ὁμηρῶσαι γὰρ τὸ συμβαλεῖν. Θεόπομπος δὲ ὁμηρεῖν φησὶ παρὰ τοῖς Ἀχαιοῖς λέγεσθαι τὸ ἀκολουθεῖν· τοὺς οὖν ἐπ' ἀκολουθία τῶν ὠμολογημένων διδομένους ἐντεῦθεν ὁμηρούς φασὶ λέγεσθαι, Σούδα, *Λεξικόν*, γρ. Ο, λημ. 250, ἐκδ. A. Adler, *Suidae Lexicon*, [Lexicographi Graeci 1.1-1.4], Λειψία 1928-1935.

6. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Πόνημα νομικόν ἤτοι σύνοψις πραγματικῆ*, ἐκδ. J. Zepos - P. Zepos, *Jus Graecoromanum* τ. 7, *Prochiron auctum*, Αθήνα 1931 (ἀνατ. 1962), 411-497.

ἔνεκα εἰρήνης ἐνεχυριαζόμενοι.⁷ Τέλος, τον 11ο αιώνα, ο Ισαάκιος Κομνηνός (Πορφυρογέννητος), στο έργο του *Εισαγωγή εις τον Όμηρον*, επιχειρώντας να ερμηνεύσει το όνομα του μεγάλου ποιητή της αρχαιότητας, προτείνει μία άλλη εναλλακτική ερμηνεία της λέξης "όμηρος", από την οποία προήλθε, κατά την παράδοση, όπως ο ίδιος αναφέρει, το όνομα του ποιητή Ομήρου: Ἐκλήθη δὲ κατὰ τὸ ὄνομα Ὅμηρος ὡς μὴ ὄρων τις ... τοὺς γὰρ τυφλοὺς ὀμήρους ἐκάλουν, ἄλλοι δ' ἐπικτήσασθαι τοῦτο τὸ ὄνομα τὸν Ὅμηρον λέγουσιν ἐκ τοῦ ὀμηρεῦσαι ὕστερον ἤτοι εἰς πρεσβείαν ἀποσταλῆναι παρὰ τῶν Ἰωνικῶν εἰς τοὺς Χίους.⁸

Επιχειρώντας μία σύντομη αναδρομή στην αρχαιότητα, αξίζει να σημειωθεί ότι αναφορές σε ομήρους, άλλοτε περισσότερες και άλλοτε λιγότερες, απαντούν σε πολλά ιστορικά, ρητορικά και βιογραφικά κείμενα, αρχής γενομένης από τον "πατέρα της Ιστορίας" Ηρόδοτο. Δύο αναφορές του ιστορικού είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές αφού καταδεικνύουν την ευρεία χρήση του θεσμού της ομηρείας κατά τη μεταβατική περίοδο, από την αρχαϊκή προς την κλασική αρχαιότητα: η πρώτη αφορά στη βίαιη ομηρεία από τον Πεισίστρατο⁹ "παίδων Αθηναίων," που δεν πρόλαβαν να διαφύγουν, κατά την εγκαθίδρυση της τρίτης τυρρανίδας του επί των Αθηναίων, και η δεύτερη στην ομηρεία, από τους Πέρσες αυτή τη φορά, επίσης παιδιών, μετά την κατάληψη διαφόρων ελληνικών νήσων.¹⁰ Το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη εμπεριέχει ανάλογες μαρτυρίες που αναφέρονται στην περίοδο της αθηναϊκής δημοκρατίας και της κυριαρχίας της επί των άλλων ελληνικών πόλεων, κυρίως όμως στην ομηρεία παιδιών και ενήλικων από διάφορες πόλεις που ενεπλάκησαν στον πελοποννησιακό πόλεμο, σε συμμαχία με τη μία ή την άλλη πλευρά.¹¹ Από την περίοδο της

7. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Πόνημια νομικόν ἤτοι σύνοψις πραγματικῆ*, τίτλος 23, στο ίδιο, 442.

8. ΙΣΑΑΚ ΚΟΜΝΗΝΟΣ, *Εισαγωγή εις τον Όμηρον*, § 11, έκδ. J. F. Kindstrand, *Isaac Porphyrogenitus. Praefatio in Homerum* [Acta Universitatis Uppsaliensis, Studia Graeca Uppsaliensia 14], Ουψάλα 1979, 27-32.

9. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, *Ιστορίαι*, Βιβλ. 1, § 64, έκδ. Ph. - E. Legrand, *Hérodote, Histoires*, τ. 9, ανατ. Les Belles Lettres, Παρίσι 1963-1970.

10. ἐντεῦθεν δὲ στρατιὴν τε παρελάμβανον καὶ ὀμήρους τῶν νησιωτέων παιδῶν ἐλάμβανον (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, βιβλ. 6, § 99).

11. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορίαι*, έκδ. Π. Γ. Ξιφαρά, *Θουκυδίδης, Ιστορία Πελοποννησιακού Πολέμου* (αρχαίον κείμενον, εισαγωγή-μετάφρασις-σημειώσεις), τ. 4 [Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων και Ποιητών], Αθήνα 1939.

αθηναϊκής ηγεμονίας, μεταξύ των περσικών πολέμων και του πελοποννησιακού, δύο μνείες του μεγάλου ιστορικού της κλασικής αρχαιότητας είναι πολύ χαρακτηριστικές για τον ρόλο που έπαιζαν οι ομηροί στην κατοχύρωση μιας νίκης και στην επιβολή των όρων του νικητή, με τη χρήση τους ως εκβιαστικού μέσου επί του ηττημένου. Στη μάχη των Οινοφύτων, το 455 π.Χ., οι Αθηναίοι, παρά τη νίκη τους επί των Βοιωτών και την καταστροφή του τείχους των Ταναγραίων, για να διασφαλίσουν την πλήρη υποταγή τους, ζήτησαν και πήραν ως ομήρους τους εκατό πλουσιότερους Λοκρούς.¹² Στη δεύτερη περίπτωση, και πάλι οι Αθηναίοι, μετά την εμπλοκή τους στον πόλεμο Μιλησίων-Σαμίων, την ήττα των δεύτερων και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στο νησί, υποχρέωσαν τους Σαμίους να παραδώσουν τα πλοία τους, τους ομήρους, που πρόσκαιρα είχαν απελευθερώσει οι συμπολίτες τους, και τα χρήματα που οι νικητές Αθηναίοι ξόδεψαν για τη διεξαγωγή του πολέμου.¹³ Στην αφήγηση των γεγονότων του πελοποννησιακού πολέμου, ο ιστορικός κάνει πολλές αναφορές σε παράδοση ομήρων στους νικητές, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την τήρηση των όρων ειρήνευσης των εμπολέμων, κυρίως όμως ως μέσον πίεσης στον ηττημένο για την αποτροπή τού συνήθους σε εκείνον τον πόλεμο φαινομένου μιας ενδεχόμενης αποστασίας και συμμαχίας του με τον αντίπαλο.¹⁴ Άξια ιδιαίτερης επισήμανσης είναι η αναφορά του ιστορικού σε μια περίπτωση παρέκκλισης από τον γενικό κατ' έθιμο ή κατά νόμο κανόνα που υπαγόρευε τον σεβασμό της ζωής των ομήρων, η οποία αποτελεί αναμφίβολα μία από τις σπάνια απαντώμενες σχετικές μαρτυρίες σε όλα τα ιστορικά κείμενα που ε-

12. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορίαι*, βιβλ. Α', κεφ. 108.

13. Στο ίδιο, βιβλ. Α', κεφ. 115.

14. Σταχυολογώντας από το κείμενο του ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ, αναφέρω επιγραμματικά τα παρακάτω παραδείγματα: την παράδοση Μεσσηνίων ομήρων και άλλων εγγυήσεων στους Αθηναίους το 425 στον πόλεμο της Σικελίας, την παράδοση ομήρων από την Άμφισσα και γειτονικές της πόλεις στον στρατηγό της Σπάρτης Ευρύλοχο κατά τα γεγονότα της Αιτωλίας και Βοιωτίας, τις ανταλλαγές ομήρων και την επιστροφή γης μεταξύ μικρών πόλεων (Ακαρνανία, Αμφιλοχία, Αμβρακία κ.λπ.), που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχαν εμπλακεί στον πελοποννησιακό πόλεμο και βρίσκονταν σε αντιπαράθεση, την ομηρεία επιφανών ανδρών από τον Ορχομενό Αρκαδίας στους Λακεδαιμονίους και Μαντινείς, κατά την εκστρατεία των Αθηναίων και των Αργείων στην Αρκαδία και αρκετές περιπτώσεις ομηρείας, κυρίως Αθηναίων, κατά τον πόλεμο της Σικελίας και την δεινή ήττα τους από τους Συρακούσιους· (στο ίδιο, βιβλ. Γ', κεφ. 89, 98, 114· βιβλ. Ε', κεφ. 61· βιβλ. Ζ', κεφ. 83, βιβλ. Η', κεφ. 3).

ξετάζουμε στην παρούσα εργασία. Πρόκειται για την παράδοση από τους Αθηναίους τριακοσίων Αργείων ομήρων στις αρχές της πόλης, με εντολή τη θανάτωσή τους, καθώς θεωρήθηκαν ύποπτοι για συνεργασία με τον δραπετεύσαντα κατηγορούμενο Αλκιβιάδη, μετά την καταδίκη των ερμοκοπίδων.¹⁵ Σημαντικό αριθμό πληροφοριών για εκούσια ή ακούσια παράδοση ομήρων αντλούμε επίσης από τα μνημειώδη έργα (*Ελληνικά*, *Ανάβασις* και *Κύρου παιδεία*) του τρίτου μεγάλου ιστορικού της αρχαιότητας, του Ξενοφώντος. Αξιοσημείωτες είναι οι αναφορές του συγγραφέα σε ανταλλαγές ομήρων μεταξύ των συμβαλλομένων μερών,¹⁶ καθώς και οι πληροφορίες για διάφορες ηλικιακές και κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων που κατ' απαίτηση του αντιπάλου παραδίδονταν ως όμηροι για την τήρηση των συμφωνιών (παιδιά, γέροντες, ευγενείς, πλούσιοι, ακόμη και γυναίκες)¹⁷. Ανάλογες αναφορές δεν λείπουν ούτε από τους ρητορικούς Λόγους των μεγάλων φιλοσόφων και ρητόρων της κλασικής αρχαιότητας όπως του Δημοσθένη,¹⁸ του Ισοκράτη,¹⁹ του Αισχίνη,²⁰ κ.λπ.

Για την ελληνιστική εποχή, ενδεικτική είναι η μαρτυρία του ιστο-

15. καὶ τοὺς ὀμήρους τῶν Ἀργείων τοὺς ἐν ταῖς νήσοις κειμένους οἱ Ἀθηναῖοι τότε παρέδωσαν τῷ Ἀργείων δήμῳ διὰ ταῦτα διαχρήσασθαι (στο ίδιο, βιβλ. ΣΤ', κεφ. 61).

16. Σημειῶνω μερικὰ χαρακτηριστικὰ αποσπάσματα ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά: πέμψας πρὸς τὸν Δερκυλίδαν εἶπεν ὅτι ἔλθοι ἄν εἰς λόγους, εἰ ὀμήρους λάβοι· πιστὰ καὶ ὀμήρους δοτέον καὶ ληπτέον· καὶ σε ἄλλο σημεῖο: τοὺς δὲ παῖδας ἔδωκεν ὀμήρους, ὑποσχόμενος αὐτῷ τὴν τε πόλιν πείσας ἐκοῦσαν σύμμαχον ποιήσῃν (ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἑλληνικά, βιβλ. 3, κεφ. 1 καὶ 2 καὶ βιβλ. 6, κεφ. 1, ἐκδ. E. C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, τ. 1, Οξφόρδη 1900 (ανατ. 1968)).

17. Ἀπὸ τὰ ἔργα του, *Ανάβασις* (βιβλ. 7, κεφ. 4, ἐκδ. E. C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, τ. 3, Οξφόρδη 1904, ανατ. 1961) καὶ *Κύρου Παιδεία* (βιβλ. 4, κεφ. 2 καὶ βιβλ. 8, κεφ. 8, ἐκδ. E. C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, τ. 4, Οξφόρδη 1910, ανατ. 1970) μερικὰ αντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα: τῆ οὖν ὑστεραία παραδίδωσιν ὁ Σεύθης τοὺς ὀμήρους, πρεσβυτέρους ἀνδρας ἤδη, τοὺς κρατίστους, ὡς ἔφασαν, τῶν ὀρειῶν τὸ λοιπὸν ὀμήρους λαμβάνειν τοὺς δυνατωτάτους· καὶ στο *Κύρου Παιδεία*: Τὶ δὲ οὐκ ἀναμενεῖς, ἔφασαν, τοὺς ὀμήρους ἕως ἄν ἀγάγωμεν, ἵνα ἔχων καὶ σὺ τὰ πιστὰ παρ' ἡμῶν πορεύῃ· καὶ σε ἄλλο σημεῖο: Ῥεομίθρης τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς τῶν φίλων παῖδας ὀμήρους παρὰ τῷ Αἰγυπτίῳ ἐγκαταλιπὼν καὶ τοὺς μεγίστους ὄρκους παραβάς.

18. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατὰ Ἀριστοκράτους*, § 149, 150, 177, ἐκδ. S. H. Butcher, *Demosthenis Orationes, In Aristocratem* τ. 2 Α', Οξφόρδη 1907 (ανατ. 1966).

19. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ εἰρήνης*, § 92, ἐκδ. G. Mathieu, *Isocrate Discours*, (orat. 8), Παρίσι [Les Belles Lettres], 1942 (ανατ. 1966).

20. ΑΙΣΧΙΝΗ, *Περὶ παραπροσβείας*, § 137 καὶ 140, ἐκδ. Y. Martin - G. de Budé, *Eschine, Discours 3, De falsa legatione*, τ. 1, Παρίσι [Les Belles Lettres], 1927 (ανατ. 1962).

ρικού Αρριανού, στο έργο *Αλεξάνδρου Ανάβασις* σχετικά με την ένταξη των ομήρων σ' ένα ευρύ διαπραγματευτικό πλαίσιο μεταξύ του μεγάλου κατακτητή της Ανατολής Αλέξανδρου και των διαφόρων εθνών που υπέταξε ή επιχειρούσε να υπαγάγει στην εξουσία του. Πρέσβεις διαφόρων ινδικών εθνών (των Μαλλών, των Οξυδρακών και άλλων) προσέτρεξαν στον Αλέξανδρο, «κομίζοντας» δώρα, με σκοπό τη διαπραγμάτευση για τη διατήρηση της ελευθερίας και της αυτονομίας τους. Εκτός από το δικαίωμα που του εκχώρησαν να επιλέξει εκείνος τον σατράπη τους, οι προτάσεις τους προς τον Μακεδόνα βασιλιά περιελάμβαναν την καταβολή ετήσιων φόρων και την παράδοση όσων ομήρων θα επιθυμούσε εκείνος· *ὁ δὲ χιλίους ἤτησε τοὺς κρατιστεύοντας τοῦ ἔθνους*, στους οποίους μάλιστα, όπως αναφέρει ο Αρριανός, ο Αλέξανδρος έθεσε δύο επιλογές: είτε να παραμείνουν σε καθεστώς ομηρείας, είτε να ενταχθούν στο στρατό του και να πολεμήσουν μαζί του εναντίον άλλων ινδικών εθνών. Οι συνομιλητές του τού έστειλαν πράγματι χιλίους ομήρους, *τοὺς κρατίστους καὶ μεγίστους σφῶν ἐπιλεξάμενοι*, αλλά και πεντακόσια άρματα με τους αναβάτες τους, χωρίς μάλιστα να τα ζητήσει ο ίδιος. Το ενδιαφέρον από την παρούσα αφήγηση έγκειται στο γεγονός, με το οποίο ο ιστορικός ολοκληρώνει την εξιστόρηση του συγκεκριμένου συμβάντος, ότι ο Αλέξανδρος απελευθέρωσε άμέσως τους ομήρους, κράτησε όμως τα άρματα και τους αναβάτες.²¹ Εν προκειμένω, αποκαλύπτεται και μία άλλη διάσταση του φαινομένου της ομηρείας και της λειτουργίας των ομήρων στο περιθώριο μιας ευρύτερης διαπραγματεύσεως, στο πλαίσιο της οποίας αποτελούσαν, αναμφίβολα, τον ισχυρό μοχλό πίεσης για την επίτευξη άλλων, σημαντικότερων στόχων. Η επιλογή των "κρατίστων" και "μεγίστων", που όπως φαίνεται αποτελούσε βασική σταθερά στη χρήση του θεσμού κατά την αρχαιότητα, διασφάλιζε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την επιτυχία των διαπραγματεύσεων υπέρ του ισχυρού, μεταβάλλοντας τους ομήρους σε έναν ιδιαίτερα αποτελεσματικό μηχανισμό εκβιαστικών διλημμάτων που ετίθεντο προς την αδύναμη πλευρά των συμβαλλομένων.

Για τη ρωμαϊκή εποχή, ο ιστορικός Πολύβιος αναφέρεται συχνά στην ομηρεία ως βασική διπλωματική πρακτική των Ρωμαίων στις σχέσεις τους με τους λαούς της εποχής (αντιπάλους, συμμάχους ή

21. APPIANOS, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, βιβλ. 6, κεφ. 14, § 1, 2 και 3, έκδ. A. G. Roos - G. Wirth, *Flavii Arriani quae exstant omnia*, τ. 1, Λειψία 1967.

φόρου υποτελείς), χρησιμοποιώντας τους ομήρους πάντοτε σ' ένα ευρύ πλαίσιο συμφωνιών κατάπαυσης του πολέμου ή συνθηκών ειρήνης (εἰ μὴ φόρους ἢ πρέσβεις ἢ ὀμήρους ἄγοιεν).²² Στον Ιώσηπο, στο έργο της ωριμότητάς του, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, που περιλαμβάνει την ιστορία των Ιουδαίων από γενέσεως κόσμου έως τον πόλεμο των Ιουδαίων εναντίον των Ρωμαίων, ενυπάρχουν πολλές αναφορές σε ομήρους, κυρίως παιδιά Ιουδαίων,²³ και μία πολύ σημαντική μαρτυρία για βασιλική ομηρεία. Ο Ιουδαίος ιστορικός, περιγράφοντας τις διπλωματικές σχέσεις Ρώμης - Περσίας, αναφέρεται στην ομηρεία του Δαρείου, γιου του βασιλέως των Περσών Αρτάβανου στην αυλή του αυτοκράτορα της Ρώμης Τιβέριου, τον οποίο ο Πέρσης βασιλιάς απέστειλε οικειοθελώς, μαζί με πλήθος δώρων²⁴. Στις βιογραφίες του Πλούταρχου²⁵ απαντούν πολλές μαρτυρίες σε ομήρους (ευπατρίδες, άρχοντες, γυναίκες, παρθένες και παιδιά)²⁶, με ιδιαίτερη έμφαση στον μεγάλο αριθμό των ομήρων και ενίοτε στην απελευθέρωσή τους με διάφορα ανταλλάγματα, όπως για παράδειγμα, χρήματα, ίππους, υποζύγια,

22. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, *Ιστορίαι*, βιβλ. 21, κεφ. 43 § 15, έκδ. T. Buttner-Wobst, *Polybii Historiae*, τ. 1- 4 Λειψία 1889-1905 (ανατ. Στουτγάρδη, τ. 1, 2-3 και 4, 1962-1967). Αναφορές του συγγραφέα σε ομήρους κάτω από διάφορες περιστάσεις και για την εξυτηρέτηση ποικίλων σκοπιμοτήτων, βλ.: βιβλ. 3, κεφ 98 και 99· βιβλ. 10, κεφ. 8, 18, 20· βιβλ. 15, κεφ. 18· βιβλ. 16, κεφ. 39· βιβλ. 21, κεφ. 3, 17, 32· βιβλ. 29, κεφ. 3, 4, 8· βιβλ. 36, κεφ. 4, 5, 11.

23. ΦΛΑΒΙΟΣ ΙΩΣΗΠΟΣ, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, βιβλ. 13, κεφ. 38, 40, 153, 204, 247, εκδ. B. Niese, *Flavii Iosephi opera*, τ. 1-4, Βερολίνο, 1887-1890 (ανατ. 1955).

24. Στο ίδιο, βιβλ. 18, κεφ. 103.

25. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του συγγραφέα στον μύθο της ομηρείας των Αθηναίων παιδών από τον βασιλέα της Κνωσού Μίνωα, στην απειλή της δολοφονίας τους από τον γιο του Δευκαλίωνα μετά την επιστροφή του Δαίδαλου στην Αθήνα και την απελευθέρωσή τους από τον μυθικό ήρωα Θησέα, γεγονός που παραπέμπει στις αρχέγονες ρίζες του θεσμού της ομηρείας ως πρακτικής εκβιασμού· (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Θησεύς*, κεφ. 19, § 9 και 10, έκδ. K. Ziegler, *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 1.1, 4η έκδ. Λειψία 1969).

26. Στη βιογραφία του Ρωμαίου Ποπλικόλα (Publicola), ο συγγραφέας αναφέρεται σε αιχμάλωτους, αυτόμολους και ομήρους ... ἐξ ἐνπατριδῶν περὶ πορφύρους δέκα καὶ παρθένους τσαύτας, ... (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Ποπλικόλας*, κεφ. 18 § 3, έκδ. K. Ziegler, *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 1.1, 4η έκδ., Λειψία 1969). Στον «Περικλή», στην αφήγηση των γεγονότων της Σάμου, της νίκης των Αθηναίων και της εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας στη νήσο, επαναλαμβάνει την πληροφορία του Θουκυδίδη, αντλώντας προφανώς από εκείνον, περί της ομηρείας των πενήντα κορυφαίων ανδρών της νήσου και ισάριθμων παιδών και της μεταφοράς τους στη Λήμνο· (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περικλής*, κεφ. 25 § 2, στο ίδιο, τ. 1.2, 3η έκδ. Λειψία 1964).

σκηνές, κ.λπ., ανάλογα με τη συγκυρία και τις ανάγκες του αντιπάλου.²⁷ Την πληρέστερη, ωστόσο, εικόνα της λειτουργίας του θεσμού της ομηρείας και της θέσης των ομήρων στο "διεθνές" πολεμικό και διπλωματικό γίγνεσθαι της ρωμαϊκής εποχής, παρουσιάζει ο εκ Βιθυνίας ιστορικός Κάσσιος Δίων στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του.²⁸ Στην αφήγηση των πολεμικών γεγονότων της Ρώμης με λαούς της εποχής, αναφέρεται συχνά στις διαπραγματεύσεις και τις συνθήκες ειρήνης μεταξύ των εμπολέμων, στο πλαίσιο των οποίων η παράδοση ή η ανταλλαγή ομήρων φαίνεται πως αποτελούσε συνήθη πρακτική και πολύ συχνά απαραίτητο όρο. Οι σχετικές αναφορές του συγγραφέα που χαρακτηρίζονται από ποικιλία πληροφοριών ως προς τις κατηγορίες των ομήρων (παιδιά, ευγενείς, εύποροι, κ.λπ.) εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο διαπραγματευτικό πλαίσιο, στο οποίο οι συμβαλλόμενοι συμπεριελάμβαναν συνήθως και τους ομήρους. Η επιστροφή αιχμαλώτων, η καταβολή χρημάτων, η παράδοση πλοίων, όπλων, ίππων, ελεφάντων, σίτου και άλλων προϊόντων, για την κατάπαυση του πυρός και την επίτευξη συμφωνίας συνοδεύονταν συχνά από την προσφορά ή την ανταλλαγή ομήρων, η οποία θα διασφάλιζε την τήρηση των υπόλοιπων όρων και θα εγγυάτο την ειρήνη.²⁹ Οι σχετικές με τα παραπάνω μαρτυρίες του Κάσσιου εμφανίζουν την ομηρεία ως καθιερωμένη πλέον διπλωματική πρακτική, αποδεκτή από τις κοινωνίες της ρωμαϊκής εποχής, καθώς σπανίζουν οι αναφορές σε άρνηση αποδοχής του αιτήματος παράδοσης ομήρου. Στα *Στρατηγήματα* του ρήτορα Πολύαινου,³⁰ εκτός από τις κατηγορίες των ομήρων (συνήθως «ωραίοι παίδες» ευγενών και αρχόντων, γέροντες, και «παρθένες θυγατέρες των ευγενεστάτων ανδρών»)³¹ ενυπάρχουν και δύο πληρο-

27. Χαρακτηριστικό είναι το σχετικό απόσπασμα από τον «Ευμένη»: *ἐν τούτῳ δ' Εὐμένης ὄσους εἶχεν ἐν Νώροις τῶν Καππαδοκῶν ὁμήρους ἀπεδίδου, λαμβάνων ἵππους καὶ ὑπόζυγια καὶ σκηνὰς τῶν κομιζομένων ...* (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Ευμένης*, κεφ. 12, § 5, έκδ. K. Ziegler, *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.1, 2η έκδ. Λειψία 1964).

28. ΚΑΣΣΙΟΣ ΔΙΩΝ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. U. P. BOISSEVAIN, *Cassii Dionis Cocceiani: historiarum quae supersunt*, τ. 3, Βερολίνο (ανατ. 1955).

29. Βλ. ΚΑΣΣΙΟΣ ΔΙΩΝ, *Ρωμαϊκή Ιστορία*: βιβλ. 16, κεφ. 57· βιβλ. 17, κεφ. 57· βιβλ. 26, κεφ. 89· βιβλ. 37, κεφ. 2· βιβλ. 38, κεφ. 33 και 34· βιβλ. 39, κεφ. 40, 51, 52· βιβλ. 40, κεφ. 1, 3, 38· βιβλ. 49, κεφ. 22, 37· βιβλ. 59, κεφ. 27· βιβλ. 72, κεφ. 3· βιβλ. 78, κεφ. 27.

30. ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Στρατηγήματα*, έκδ. J. Melber - E. Woelfflin, *Polyaeni strategematon*, Βιβλία 8, Λειψία 1887 (ανατ. 1970).

31. *τάξας πρὸ τῆς φάλαγγος τοὺς ὁμήρους, γέροντας, παῖδας, γυναῖκας, ...* (ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Στρατηγήματα*, βιβλ. 4, κεφ. 3, § 30)· *Ρωμαῖοι Τυρρηνοῖς πολεμοῦντες ποιησάμε-*

φορίες, σπάνιες στο είδος τους, καθώς αφορούν σε θανάτωση και σε απειλή θανάτωσης ομήρων. Οι συγκεκριμένες αναφορές, ωστόσο, επιβεβαιώνουν εμμέσως την κατ' έθιμον ή κατά νόμον προστασία των ομήρων και την απελευθέρωσή τους, μετά από σύντομο ή σπανιότερα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ανάλογα με την περίπτωση.³² Πολύ στοιχεία για την ομηρεία και τους ομήρους (ηλικίες, κριτήρια επιλογής, αριθμό ομήρων, κοινωνικές ομάδες, σκοποί και στόχοι της κράτησής του, παραβίαση κανόνων του θεσμού κ.λπ.) παραδίδει ο Διόδωρος Σικελός, στην *Ιστορική Βιβλιοθήκη* του, η οποία καλύπτει μεγάλες περιόδους, από την μυθική αρχαιότητα μέχρι την κατάκτηση της Βρεταννίας από τον Καίσαρα (54 π.Χ.).³³

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, όταν οι βαρβαρικοί λαοί του Ρήνου

νοι συνθήκας ἔδωκαν αὐτοῖς ὀμήρους τῶν εὐγενεστάτων ἀνδρῶν θυγατέρας παρθένους (ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Στρατηγήματα*, βιβλ. 8, κεφ. 31, § 1). Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και μια άλλη πτυχή, σχετικά με σκοπιμότητες που μπορούσε να εξυπηρετεί η προσφορά ομήρου στον αντίπαλο, όπως την περιγράφει με πολύ σαφή τρόπο ο Πολύαινος στα *Στρατηγήματά* του. Ο Ρωμαίος Αγαθοκλής, πληροφορηθείς ότι ο επικίνδυνος αντίπαλός του Οφέλας ο Κυρηνάιος ο οποίος κατευθυνόταν εναντίον του με μεγάλη δύναμη, ήταν «φιλόπαις», δεν δίστασε να του αποστείλει ως όμηρο τον γιο του Ηρακλείδη, *ῥαῖιον ὄντα*, προκειμένου να τον παγιδεύσει στο πάθος του και ο ίδιος να κερδίσει χρόνο, στρατήγημα, που, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, οδήγησε πράγματι σε αίσιο τέλος (ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Στρατηγήματα*, βιβλ. 5, κεφ. 3, § 4).

32. ΠΟΛΥΑΙΝΟΣ, *Στρατηγήματα*, βιβλ. 4, κεφ. 6 § 17 και βιβλ. 8, κεφ. 55, § 1.

33. Διόδωρος Σικελός, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, έκδ. Κ. Τ. Fischer - F. Vogel, *Diodori bibliotheca historica*, τ. 5, Λειψία 1888-1906, (ανατ. Στουτγάρδη 1964). Ο Διόδωρος Σικελός επαναλαμβάνει αρκετές περιπτώσεις ομηρείας που αναφέρονται σε προγενέστερους συγγραφείς, από την περίοδο της αθηναϊκής δημοκρατίας, τον πελοποννησιακό πόλεμο, την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Ιδιαίτερης μνείας αξίζουν οι αναφορές του στην ομηρεία βασιλικών γυναικών και βασιλοπαίδων (ο Φίλιππος, αδελφός του Μακεδόνα βασιλιά Αλέξανδρου στον βασιλέα των Βοιωτών Πελοπίδα, η σύζυγος και τα παιδιά του Μέμνονος του Αλικαρνασσεύς προς τον βασιλέα των Περσών Δαρείο, ο Αγάθων, αδελφός του ηγεμόνα της Καρίας στον Αντίγονο, βιβλ. 15, κεφ. 67· βιβλ. 17, κεφ. 23· βιβλ. 19, κεφ. 75)· στην αρετή που επέδειξε ο Σκιπίων, απελευθερώνοντας τους ομήρους του (*ὅτι Σκιπίων τούς ὀμήρους ἀπολύσας ἐπέδειξατο ὡς πολλάκις ἐνὸς ἀνδρὸς ἀρετῆ*, βιβλ. 26, κεφ. 21)· στην παραβίαση των κανόνων που διείπαν την κράτηση των ομήρων (*ἃ δὴ πυνθανόμενος ὁ Διήγγυλις τῶν μὲν ἀποχωρούντων τούς ὀμήρους δειναῖς ὕβρεσι καὶ παρανόμοις αἰκίαις περιέβαλλεν*, ... βιβλ. 33, κεφ. 15)· στην συμπερίληψη μεγάλου αριθμού ομήρων, σε ένα ευρύτατο πλαίσιο διαπραγματεύσεων που περιείχαν και άλλους πολλούς και σκληρούς όρους, όπως συνέβη στις διαπραγματεύσεις των Νομαντίνων και των Τερμήσιων με τους Ρωμαίους (*δοῦναι τῶν πόλεων ἑκατέραν Ῥωμαίοις ὀμήρους τριακοσίους, σάγους ἑνακισχιλίους, βύρσας τρισχιλίας, ἵππους πολεμιστὰς ὀκτακοσίους, ὄπλα πάντα*, βιβλ. 33, κεφ. 16).

και του Δούναβη επιχειρούσαν συχνές εισβολές στην αυτοκρατορία και απειλούσαν τις επαρχίες της, οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, μετά τις νίκες τους επί των βαρβάρων απαιτούσαν ομήρους, συνήθως παιδιά βασιλέων και αρχόντων ή στην αντίθετη περίπτωση υποχρεώνονταν εκείνοι να δώσουν ως ομήρους πλουσίους και ευγενείς, κατ' απαίτηση των αντιπάλων τους. Ιστορικοί που καλύπτουν τα γεγονότα από τον 3ο έως τον 5ο αιώνα, όπως ο Δέξιππος, ο Ευτρόπιος, ο Ευνάπιος, ο Πρίσκος και ο Μάλχος, στις περιγραφές των συνθηκών που συνομολογούνταν μεταξύ της Αυτοκρατορίας και των μεταναστευτικών λαών της εποχής, κάνουν συχνά αναφορά στους ομήρους, όχι μόνο ως εχέγγυα πίστης στους όρκους και ως εγγύηση για την τήρηση των όρων της ειρήνης (καταβολή χρημάτων, επιστροφή εδαφών, απελευθέρωση αιχμαλώτων, υποχώρηση των εισβολέων στις εστίες τους, κ. ο. κ.), αλλά ενίοτε και ως απόδειξη ανδρείας, όπως, κατά τον Ευνάπιο, φέρεται να ιχυρίσθηκε ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, απευθυνόμενος στον βασιλιά των Χαμάβων, μετά την επεισοδιακή απελευθέρωση του γιού του (*φημί δὲ οὐχ ὅτι κολάσομαι τὸν ὄμηρον, ὃν οὐδὲ ἐνέχυρον παρ' ὑμῶν εἴληφα τῆς εἰρήνης, ἀλλ' ἀνδρείας ἀπόδειξιν καθ' ὑμῶν ἔχω*).³⁴ Η μαρτυρία αυτή αποτελεί ενδιαφέρουσα πτυχή του ζητήματος της ομηρείας, η οποία στην προκειμένη περίπτωση δεν εξυπηρετεί πρακτικές ανάγκες αλλά ιδεολογικές σκοπιμότητες. Ο ίδιος αυτοκράτορας εμφανίζεται και πάλι από τον ιστορικό Ευνάπιο να αμφισβητεί την χρησιμότητα ενός ομήρου - παιδιού, ως εγγυητή της ειρήνης, γεγονός που επιβεβαιώνεται, κατά την μαρτυρία του ίδιου ιστορικού, από την ευκολία με την οποία απελευθερώνει τον γιο τού Βαδομαρίου, Γερμανού ηγεμόνα, παρά τις απειλές και την άρνηση του τελευταίου να παραδώσει τους Ρωμαίους αιχμαλώτους.³⁵ Ο εθνικός ιστορικός, προσπαθώντας να εξιδανικεύσει τις ιδέες και να εξωραΐσει την πολιτική του αυτοκράτορά του, τον διαφοροποιεί από τους χριστιανούς προκατόχους του και τον παρουσιάζει ως υπέρμαχο και θιασώτη του "διεθνούς δικαίου", την εφαρμογή του οποίου θα μπορού-

34. ΕΥΝΑΠΙΟΣ, *Fragmenta*, βιβλ. 3, απόσπ. 18, έκδ. R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire (Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus)* τ. 2, Λίβερπουλ 1983, 24-28.

35. Ὅτι Βαδομαρίος τῇ δυνάμει καὶ τόλμῃ προεἶχε Γερμανῶν καὶ εἰς τοῦτο ὑπετύφετο μεγαλαυχίας, ὥστε ἐτύγχανεν μὲν ὄμηρον τὸν ἑαυτοῦ δεδωκώς νίον, ἕως ἂν ἀποδῶ τοὺς αἰχμαλώτους, ... τούτους δὲ οὐκ ἀποδιδούς ἀπῆτει τὸν ὄμηρον, πολλὰ ἀπειλῶν, εἰ μὴ λάβοι· (βιβλ. 3, σπ. 19).

σαν να εγγυηθούν μόνο επίσημες συνομιλίες μέσω πρεσβευτών και όχι εκβιαστικές μέθοδοι μέσω της ομηρείας, ιδιαίτερα παιδιών: ἀποπέμπει δὴ τοῦτον Ἰουλιανὸς αὐτῶ, τοσοῦτον ἐπιθείς ὡς οὐκ ἔστιν ἀξιόπιστον ἔν μαιράκιον ὑπὲρ πολλῶν ἐγγενεστέρων ὀμηρεῦον παρ' αὐτῶ ἀλλ' ἢ τοὺς αἰχμαλώτους ἀποδιδόναι προσῆκον, ὄντας ὑπὲρ τρισχιλίουσ, τοῖς αὐτίκα ἤξουσι πρέσβεισιν, ἢ ἀδικοῦντα εἰδέναι.³⁶ Τον 5ο αἰώνα, ὅταν ὁ βυζαντινὸς στρατηγὸς Μαξιμίνος ἐνεπλάκη σὲ πόλεμο μετὰ τὰ βαρβαρικά φύλα τῶν Νουβάδων καὶ τῶν Βλεμμύων τῆς ἀφρικανικῆς Νουβίας, δὲν δίστασε μετὰ τὴν νίκη του νὰ ζητήσῃ ὡς ὀμηροὺς τὰ παιδιὰ τῶν βασιλέων τοὺς (τυρράνων). Ἡ συνθήκη εἰρήνης, ἡ ὁποία ἐκτὸς τῶν ὀμηρῶν περιεῖχε καὶ ἄλλους ὅρους, ὑπεγράφη, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἱστορικός Πρίσκοσ, σὲ τὸ ἱερό τῶν Φιλῶν προκειμένου ἡ συγκεκριμένη πράξη νὰ ἐνδυθεῖ μετὰ τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου καὶ νὰ «εμπεδωθεῖ» τὸ περιεχόμενό της ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους.³⁷

Περιπτώσεις ομηρείας, ὅπως τοῦ Αἰτίου, τοῦ Θεοδώριχου, τοῦ Ονώριχου καὶ τῶν βασιλικῶν γυναικῶν τῆς δυτικῆς αὐλῆς Εὐδοξίας, Εὐδοκίας καὶ Πλακιδίας, ἀποτελοῦν ἰδιαίτερο κεφάλαιο σὲ τὸ ζήτημα τῆς ομηρείας, καθὼς ἡ μακροχρόνια παραμονὴ τοὺς σὲ ξένες βασιλικὲς αὐλές, οἱ ἐμπειρίες ποὺ βίωσαν, οἱ γνώσεις ποὺ ἀπέκτησαν καὶ οἱ σχέσεις ποὺ ἀνέπτυξαν μετὰ ὑψηλοὺς ἀξιωματοῦχοὺς τῶν βασιλείων ποὺ τοὺς φιλοξένησαν, ἐπηρέασαν βαθειά τὴν προσωπικότητά τοὺς καὶ τὲς ἱστορικὲς ἐξελίξεις σὲ τὴν μεσαιωνικὴ Δύση καὶ συνέβαλαν σὲ τὴν διαμόρφωση ἐνὸς νέου τοπίου σὲ τὲς σχέσεις τῆς ἀνατολικῆς αυτοκρατορίας μετὰ τοὺς βαρβαρικοὺς λαοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχαν κατακλύσει τὸ δυτικὸ τῆς τμήμα.

Τὸν πολυδιάστατο χαρακτήρα τῆς ομηρείας καὶ τὸν πολυσήμαντο ρόλο τῶν ὀμηρῶν καθὼς καὶ τὲς ποικίλες πτυχές τῆς συγκεκριμένης διπλωματικῆς πρακτικῆς, κατὰ τὴν πρῶτη βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἀποκαλύπτουν μετὰ ἀπὸ περιστασιακὲς ἢ ἐμβόλιμες μαρτυρίες πολλοὶ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Ζώσιμος, ὁ Προκόπιος, ὁ Μαλάλας, ὁ Ἀγαθίας, ὁ Μένανδρος, ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, κ. ἄ. Ἡ μεταβολὴ τοῦ *status* τῆς αἰχμαλωσίας ὀρισμένων προσώπων σὲ καθεστῶς ομηρείας, ἡ κατὰ παράβαση τοῦ "διεθνούς" τότε δικαίου κράτηση πρεσβευτῶν ὡς ὀμηρῶν, ἡ ομηρεία ἐγγενῶν, βασιλοπαίδων καὶ πλουσί-

36. Βιβλ. 3, ἀπόσπ. 19, σὲ τὸ ἴδιο, 28.

37. ΠΡΙΣΚΟΣ, *Fragmenta*, βιβλ. 5, ἀπ. 27, ἐκδ. Blockley, *The Fragmentary Classicising*, 322.

ων, η παραβίαση των όρων ομηρείας με την αλλαγή του ρόλου των ομήρων, η επιρροή που ασκούσαν οι ίδιοι οι όμηροι και η προσωπική συμβολή τους στην επίλυση σοβαρών διμερών ζητημάτων στη διάρκεια πολεμικών κυρίως περιόδων, συνθέτουν το πλέγμα των σχετικών πληροφοριών από τα κείμενα των ιστορικών που προαναφέρθηκαν, τόσο κατά την εξιστόρηση πολεμικών γεγονότων όσο και κατά την περιγραφή διαφόρων συνθηκών ειρήνης που συνάπτονταν μεταξύ της αυτοκρατορίας και των λαών της εποχής. Ενδεικτικά και πολύ συνοπτικά αξίζει ν' αναφερθούν τα παρακάτω παραδείγματα: της ομηρείας του Ονώριχου στη δυτική αυλή,³⁸ του Καρπιλέοντα, γιου του Αέτιου, στο ουννικό βασίλειο,³⁹ των βυζαντινών πρεσβευτών Κομιτά και Βιταλιανού από τον Χαγάνο των Αβάρων Βαϊανό,⁴⁰ του Άβαρου απεσταλμένου Ταργίτιου στη νήσο του Μαρμαρά Χαλκίτιδα με εντολή του αυτοκράτορα Μαυρίκιου,⁴¹ της απαίτησης του αυτοκράτορα Ιουστίνου να του δοθούν ως όμηροι οι γιοι του Χαγάνου για τη διασφάλιση της συνθήκης ειρήνης Βυζαντινών-Αβάρων,⁴² κ. ά. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει, καθώς αποτελεί μοναδική στο είδος της αναφορά, η

38. [Γιζέριχος] ... σπονδάς πρὸς βασιλέα Βαλεντινιανὸν ποιεῖται ἐφ' ᾧ ἕς ἕκαστον ἔτος δασμούς ἐκ Λιβύης βασιλεῖ φέρειν, ἕνα τε τῶν παίδων Ὀνώριχον ἐν ομήρῳ μοῖρα ἐπὶ ταύτῃ δὴ τῇ ὁμολογίᾳ παρέδωκε (Προκόπιος, *Πόλεμοι*, βιβλ. 3, κεφ. 4, ἐκδ. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 1, *De Bellis Libri I-IV*, Λειψία 1962, 326).

39. ... καὶ Ἦσλαν Ῥωμαίοις λέξοντα πάντας τοὺς παρὰ σφίσι καταφυγόντας βαρβάρους ἀπὸ τῶν Καρπιλεόνος χρόνων, ὅς ὠμήρευσεν παρ' αὐτῷ παῖς ὦν Ἀετίου τοῦ ἐν τῇ ἐσπέρᾳ Ῥωμαίων στρατηγοῦ (Πρόσκοπος, *Fragmenta*, ἀπ. 1. 2, ἐκδ. Blockley, *Fragmentary classicising*, 256).

40. Ο Βαϊανός, ο χαγάνος των Αβάρων, παραβιάζοντας τὸν κοινὸν τῶν πρέσβεων θεσμὸν, ὅπως ἐπὶ λέξει ἀναφέρει ο ἱστορικός Μένανδρος, κράτησε ως ομήρους, και μάλιστα στα δεσμά, τους βυζαντινούς πρέσβεις, προκειμένου να εκβιάσει την βυζαντινή ηγεσία για την κατάληψη του Σιρμίου (Μένανδρος, *Ιστορία*, ἀπ. 12.4, ἐκδ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Λίβερπουλ 1985, 132).

41. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΤΗΣ, *Ιστορίαι*, βιβλ. 1.8, ἐκδ. C. de Boor - P. Wirth, *Theophylacti Simocattae Historiae*, Στουτγάρδη 1972, 54.

42. Η συγκεκριμένη μαρτυρία του Μένανδρου είναι πολύ σημαντική και αποκαλυπτική της βαρύτητας που εμπεριείχε το *status* του ομήρου για μια μεγάλη και ιδιαίτερα σοβαρή διαπραγμάτευση. Στην προκειμένη περίπτωση, ο αυτοκράτορας Ιουστίνος, προκειμένου να παραχωρήσει στους Αβάρους γη προς εγκατάσταση και να διασφαλίσει την εκ μέρους τους τήρηση των όρων της συνθήκης ειρήνης, απέρριψε την πρόταση του πρεσβευτή τους Αψίχ και του στρατηγού του Τιβέριου για ομηρεία στο Βυζάντιο παιδιών των «αρχόντων» Αβάρων και απαίτησε αὐτοῦ δῆτα τοῦ Ἀβάρων ἡγουμένου λάβοι τῶν παίδων τινὰς ἐς ὁμήρους (Μένανδρος, *Ιστορία*, ἀπ. 15.1, Blockley, *The History of Menander*, 148).

μαρτυρία του ιστορικού Ζώσιμου σχετικά με την ομηρεία *εύπροσώπων* βαρβάρων από τον αυτοκράτορα της Δύσης Κώνσταντα, ως υπηρετών και ερωτικών συντρόφων του.⁴³

Για το σπουδαίο ρόλο, τον οποίο καλούνταν ενίοτε να παίξουν οι όμηροι στην εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεόφιλου του Ινδού, όμηρου κατά τη νεότητά του στην Κωνσταντινούπολη. Ο Θεόφιλος, σύμφωνα με τη μοναδική για το γεγονός μαρτυρία του εκκλησιαστικού συγγραφέα Φιλοστόργιου, διέδωσε το χριστιανισμό στην Ομηρίτιδα (σημ. Υεμένη), συμβάλλοντας ουσιαστικά στην οικουμενική πολιτική που είχε εγκαινιάσει η αυτοκρατορία από τον 4ο αιώνα.⁴⁴ Για τις σκοπιμότητες που υπηρέτουσε η ομηρεία σε πολεμικές περιόδους, για την ανθρωπιστική και ηθική διάσταση που προσλάμβανε η αντιμετώπιση των ομήρων ακόμη και σε περιπτώσεις μονομερούς παραβίασης των όρων της συμφωνίας των συμβαλλομένων, κυρίως όμως για την ενεργή παρέμβαση των ίδιων των ομήρων σε διαδικασίες προσέγγισης των αντιτιθεμένων και ειρηνικής διευθέτησης σημαντικών διαφορών, αποκαλυπτική είναι η μακρά σχετική αφήγηση του ιστορικού Αγαθία. Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται οι σχετικές πληροφορίες αναφέρεται στην κατάληψη της πόλης Λούκα, βορειοδυτικά της Τοσκάνης, από τον στρατηγό του Ιουστινιανού Ναρσή, στο πλαίσιο της *Reconquista*.⁴⁵ Η παράδοση στον Ναρσή Γότθων ομήρων, κατοίκων της πόλης, ως εγγύηση της συνθήκης ειρήνης και υποταγής της πόλης, η παραβίαση των όρων της από τους Γότθους κατοίκους της Λούκα, η επινόηση από τον βυζαντινό στρατηγό του τεχνάσματος της εικονικής εκτέλεσης των ομήρων, η αποκάλυψη στη συνέχεια της αλήθειας και η επίδειξη φιλευσπλαχνίας για την σωτηρία τους - ένδειξη σεβασμού στο θεσμό και στην ιερότητα των ομήρων - και τέλος η εμπλοκή και η συμβολή των ίδιων των Γότθων ομήρων στην παράδοση της πόλης τους στους Βυζαντινούς και η συμπαράταξή τους στο πλευρό του βυζαντινού στρατηγού, αποκαλύπτουν τον πολυσήμαντο

43. ΖΩΣΙΜΟΣ, *Ιστορία Νέα*, βιβλ. 2, κεφ. 42.1, έκδ. F. Paschoud, *Zosime Histoire Nouvelle*, τ. I, Livres I-II, Παρίσι 2003, 113.

44. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, βιβλ. 2, κεφ. 6 και βιβλ. 3, κεφ. 4-6, έκδ. J. Bidez - F. Winkelmann, *Philostorgius Kirchengeschichte* (GCS), Βερολίνο 1981, 18 και 32-35.

45. ΑΓΑΘΙΑΣ, *Ιστορία*, βιβλ. 1, κεφ. 12-13, έκδ. R. Keydell (CFHB, 2), Βερολίνο 1967, 24-27.

ρόλο των ίδιων των ομήρων και τις διαστάσεις που μπορούσε να προσλάβει η χρήση της ομηρείας σε όλο το εύρος της εφαρμογής της. Οί μὲν οὖν πρότερον ὀμηρεύσαντες τότε δὴ πλέον ἔπρασσον ἐς τοὺς Ῥωμαίους, καὶ τό γε ἐπ' ἐκείνοις τάχιστα ἄν ἅπανα ἢ πόλις ὑπεκλίθη.⁴⁶ Με τη φράση αυτή, ο ιστορικός Αγαθίας επισφραγίζει το μέγεθος της επιτυχίας και της ωφελιμότητας που εμπεριείχε η χρήση του θεσμού, στο πλαίσιο βέβαια της εφαρμογής μιας ευέλικτης και ευφυούς πολιτικής, της οποίας οι ὀμηροὶ αποτελούσαν, αναμφίβολα, σημαντικό μοχλό πίεσης.

Στο ἔργο του ιστορικού Προκόπιου, μπορεί κανείς να εντοπίσει σημαντικό αριθμό αναφορῶν σε ομήρους, ιδιαίτερα στην αφήγηση των περσοβυζαντινῶν σχέσεων, και κυρίως κατά την βασιλεία του Χοσρόη.⁴⁷ Οι περισσότερες μαρτυρίες αναφέρονται σε βυζαντινούς ομήρους στην αυλή του Χοσρόη, πρέσβεις, στρατηγούς, και άλλους πλούσιους και επώνυμους, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του Ιωάννη του Εδεσηνού.⁴⁸ Ο Χοσρόης, μετά από διαπραγματεύσεις με βυζαντινούς πρέσβεις, για την διασφάλιση των ὄρων της συμφωνίας και την ειρηνική αποχώρησή του από το ρωμαϊκό ἔδαφος, ζήτησε ως ὀμηρο ἕναν από τους σημαντικότερους ἄνδρες της περιοχής. Αξιοσημείωτο είναι ὅτι η επιλογή του Ιωάννη Εδεσηνού, γιου του διασημότερου και πλουσιότερου πολίτη της Ἐδεσσας Βασιλείου, και η παράδοσή του σε ομηρεία διατάχθηκε από τον στρατηγὸ Βελισάριο χωρίς τη συγκατάθεσή του ἴδιου, προφανῶς για λόγους εθνικῶν συμφέροντος.⁴⁹ Η αναφορά του ιστορικού στην ακούσια ομηρεία του Ιωάννη Εδεσηνού (οὔτι ἐκούσιον) υποδηλώνει ἀσφαλῶς και το ἀντίθετο, δηλαδή την ἐκούσια παράδοση, δεδομένου ὅτι, εκτός ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, οι ὀμηροὶ γενικά και σε "διεθνές" ἐπίπεδο τύγχαναν, με βάση

46. ΑΓΑΘΙΑΣ, *Ιστορίαι*, βιβλ. 1, κεφ. 19.5, στο ἴδιο, 33.

47. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Υπὲρ τῶν Πολέμων*, βιβλ. 1, κεφ. 21.25 και 22.2· βιβλ. 2, κεφ. 10.24, 13.2· βιβλ. 8, κεφ. 16.29, 34.10 και 13, ἐκδ. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. I-II: *De Bellis*, Λιψία 1962-1963, τ. I, *Bella I-IV*, 114, 197, 209 και τ. II, *Bella V-VIII*, 575, 668.

48. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Υπὲρ τῶν Πολέμων*, βιβλ. 2, κεφ. 21.25-29, τ. I, *Bella I-IV*, 247.

49. Αυτό προκύπτει ἀπὸ τη συνέχεια της ἀφήγησης του γεγονότος ἀπὸ τον Προκόπιο, ο οποίος αναφέρει ὅτι "οὐ Ρωμαῖοι εὐευφήμησαν τον Βελισάριο, που γι' αὐτούς εἶχε σημειώσει μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἀκόμα και ἀπὸ ἐκείνη της σύλληψης του Γελίμερος ἢ του Ουίττιγι και της μεταφορᾶς του στο Βυζάντιο" (στο ἴδιο, βιβλ. 2, κεφ. 21.27, τ. I, *Bella I-IV*, 247-248).

κυρίως το εθιμικό δίκαιο της εποχής, καλής μεταχείρισης και προστασίας.

Με αφορμή το παραπάνω σχόλιο, αξίζει να επισημανθεί η ένδεια των βυζαντινών νομικών πηγών σε πληροφορίες σχετικές με το δικαϊκό *status* των ομήρων, καθώς εντοπίζονται ελάχιστες νομοθετικές προβλέψεις ή ρυθμίσεις στα νομικά κείμενα για το καθεστώς της ομηρείας και την προστασία ή την τύχη των ομήρων, Βυζαντινών ή ξένων. Στον *Πρόχειρο νόμο* του Βασιλείου Α', στη διάταξη «περί των επιβούλων» προβλέπεται μεταξύ άλλων η απαγόρευση της «κατά δόλον θανάτωσης ομήρων χωρίς την εντολή του αυτοκράτορα,⁵⁰ καθώς και η απαγόρευση της μυστικής και δόλιας παράδοσης ομήρων ή χρημάτων ή υποζυγίων σε εχθρούς του έθνους.⁵¹ Οι ίδιες διατάξεις περιλαμβάνονται και στα *Βασιλικά* του Λέοντος ΣΤ', τα οποία επαναλαμβάνουν και συμπληρώνουν τον προηγούμενο νόμο.⁵² Τον 11ο αιώνα επανεμφανίζονται με την ίδια περίπου διατύπωση οι παραπάνω διατάξεις στο προαναφερθέν νομοθετικό έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη, *Πόνημα νομικόν ήτοι σύνοψις πραγματική*,⁵³ μαρτυρία που επιβεβαιώνει τη διαχρονικότητα της ισχύος των νόμων που αφορούσαν σε παλαιούς θεσμούς, όπως ήταν εκείνος της ομηρείας. Χαρακτηριστική είναι η ταύτιση από τον νομοθέτη του «περί των επιβούλων» νόμου με τον νόμο «περί ιεροσυλίας», δια της οποίας προφανώς υπονοεί την επιβίωση μιας μακράς παράδοσης, βάσει της οποίας οι όμηροι θεωρούνταν ιερά πρόσωπα και ως εκ τούτου τύγχαναν προστασί-

50. Ο *περί τῶν ἐπιβούλων νόμος ὁμοίός ἐστι τῷ περὶ ἱεροσυλίας νόμῳ καὶ ἐνέχεται αὐτῷ ὁ κατὰ τοῦ ῥωμαϊκοῦ δήμου πλημμελήσας, καὶ ὁ παρασκευάσας κατὰ δόλον παρὰ κέλευσιν βασιλέως ἀναιρεθῆναι τοὺς ὁμήρους* (*Πρόχειρος Νόμος, Ηυξημένον Πρόχειρον*, 39, 43, έκδ. J. Zepos - P. Zepos, *Prochiron Auctum* [Jus Graecoromanum 7, Αθήνα 1931, 2η έκδ. φωτοτυπική 1962], 283).

51. ... ἢ παρασκευάσας τοῖς ἐχθροῖς δοθῆναι ὁμήρους ἢ χρήματα ἢ ὑποζύγια καὶ ὁ τὸν συνομολογήσαντα κατηγορούμενον τῶν δεσμῶν ἀπολύων ... ὑπόκειται τῷ περὶ καθοσιώσεως νόμῳ. (*Πρόχειρος Νόμος, Ηυξημένον Πρόχειρον*, 39, 44, στο ίδιο, 283).

52. Οἱ ὁμηροί, εἰ μὴ ἐπιτραπῶσιν, οὐ διατίθενται, *Βασιλικά*, βιβλ. 35, τίτλος 1.12-βιβλ. 60, τίτλος 36.1, 4, έκδ. H. J. Scheltema - N. van der Wal, *Basilicorum libri LX. Series A. τ. 1-8* [*Scripta Universitatis Groninganae*, Groningen], τ. 5 (1967), 1560.

53. Οἱ ὁμηροί, ἢτοι οἱ ἐνεκα εἰρήνης ἐνεχυριαζόμενοι, εἰ μὴ ἐπιτραπῶσιν οὐ διατίθενται, ... σπουδάσας κατὰ δόλον παρὰ κέλευσιν βασιλέως ἀναιρεθῆναι τοὺς ὁμήρους· και λίγο πιο κάτω στον ίδιο τίτλο επαναλαμβάνει κατὰ λέξη την άλλη διάταξη περί της απαγόρευσης παράδοσης ομήρων, χρημάτων και υποζυγίων στους εχθρούς (Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Πόνημα νομικόν ήτοι σύνοψις πραγματική*, τίτλος 23 και 35 έκδ. J. Zepos - P. Zepos, *Jus Graecoromanum* [*Prochiron auctum*], τ. 7, 442, 471).

ας και σεβασμού.

Μετά την παραπάνω σύντομη παρέκβαση αναφορικά με τη νομική διάσταση του ζητήματος, επιστρέφουμε στην ιστορική συνέχεια της ομηρείας, κατά τη βυζαντινή εποχή, για την οποία όπως ήδη έχει τονισθεί, οι μαρτυρίες των πηγών είναι πολλές και ποικίλες ως προς τις κατηγορίες, τις ηλικίες, την κοινωνική προέλευση, την εθνικότητα των ομήρων, τους σκοπούς που εξυπηρετούσε η προσφορά ή η ανταλλαγή τους, και την επιτυχία ή την αποτυχία αυτής της πρακτικής σε διμερές επίπεδο ή ακόμη και στο επίπεδο των «διεθνών σχέσεων» της εποχής. Υπό την έννοια αυτή πρέπει να επισημανθεί η ευρύτητα που είχε προσλάβει η εφαρμογή του θεσμού της ομηρείας στο πλαίσιο της διπλωματίας στο διεθνές περιβάλλον της μεσαιωνικής εποχής, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της ακμής της περσικής αυτοκρατορίας τον 6ο αιώνα, όταν ο δεύτερος μεγάλος πόλος της παγκόσμιας εξουσίας ανταγωνίζονταν επάξια το Βυζάντιο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη⁵⁴ σχετικά με τις περιπέτειες του Χοσρόη κατά την περίοδο του σφετερισμού του θρόνου από τον Βαράμ, τη βοήθεια που του προσέφεραν ο στρατηγός του Βυζαντίου Ναρσής και ο επίσκοπος της Μελιτηνής Δομετιανός, την ανακήρυξή του σε βασιλιά της Περσίας και την αποθέωσή του από τους Πέρσες άρχοντες και στρατηγούς, οι οποίοι, σε έδειξη της αφοσίωσής τους, του παρέδωσαν ορισμένους στενούς συγγενείς τους ως ομήρους, "ένέχυρα" της πίστης τους. Εκτροπή από τους κανόνες που όριζαν το θεσμό της ομηρείας, σε μια ιδιόμορφη μάλιστα εκδοχή, εκδηλώθηκε στην περίπτωση των Μαυρουσίων, ομήρων του Βελισάριου, κατά τους βανδαλικούς πολέμους, όταν οι ηγεμόνες τους στασίασαν εναντίον των Βυζαντινών, παραβιάζοντας τη συνθήκη και αδιαφορώντας για τα παιδιά και τους συγγενείς τους που είχαν δοθεί ως όμηροι για την τήρηση των όρων της.⁵⁵ Ο Προκόπιος, ο οποίος περιγράφει το σχετικό επεισόδιο, αποδίδει τη συγκεκριμένη στάση των Μαυρουσίων στα ήθη και την ψυχοσύνθεσή τους, καθώς σε επιστολή

54. οί μὲν οὖν περὶ τὴν Νίσιβιν τῆς Ἀραβίας οἱ τε ἄλλοι δυνατώτατοι πάντες και οἱ τῶν ταγμάτων ἡγούμενοι ἀναγορεύουσι Χοσρόην βασιλέα, καὶ τῆς διομωσίας ἐνέχυρα συγγενεῖς παρασχόμενοι προκατήρτιζον τὴν ἐς τὰ βασίλεια τῶ Χοσρόη ἐπάνοδον (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορίαι*, βιβλ. 5, κεφ. 3.2, ἐκδ. C. de Boor, Λειψία 1887 [ἀνατ. Στουτγάρδη 1972], 192).

55. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Υπὲρ Πολέμων*, βιβλ. 4, κεφ. 8.9-11 (στο ίδιο, τ. I, *Bella I-IV*, 453).

τους προς τον στρατηγό Σολόμωνα φέρεται να δήλωσαν ότι η πολυγαμία τους τούς επιτρέπει ν' αποκτήσουν και άλλους απογόνους.⁵⁶

Συνολική εικόνα της ομηρείας κατά την αρχαιότητα και το πρώιμο Βυζάντιο παρέχουν οι αναφορές που περιέχονται σε ιστορικά αποσπάσματα παλαιότερων συγγραφέων, τα οποία ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος συμπεριέλαβε στα *Excerpta historica*, και ιδιαίτερα στο *Περί πρεσβειών* (*De legationibus*), όπου ενυπάρχει πλήθος πληροφοριών σχετικών με τις κατηγορίες και το *status* των ομήρων, τις ηλικίες, τον αριθμό τους, τις περιστάσεις και τις συνθήκες ομηρείας, τους κανόνες εφαρμογής του θεσμού και ενίοτε της παραβίασής τους, της λειτουργίας και των σκοπιμοτήτων της παράδοσης ή της ανταλλαγής ομήρων και συχνά του αποτελέσματος αυτής της διαχρονικής διπλωματικής πρακτικής, ενταγμένης, κατά κανόνα, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διαπραγματεύσεως μεταξύ των εμπολέμων.

Από τις παραπάνω σημαντικές μαρτυρίες, που περιέχονται στη συλλογή του Πορφυρογέννητου και παρουσιάζουν συνοπτικά τη λειτουργία του θεσμού, πολλές έχουν ήδη *ad hoc* μνημονευθεί στη διαχρονική παρουσίαση του θέματος που επιχειρήθηκε πιο πάνω. Ωστόσο, σε ένα από τα προσωπικά του συγγράμματα, στο *De Administrando Imperio* (*Εις τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*), ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος δίνει με άμεσο αλλά και έμμεσο τρόπο την πιο σημαντική, ίσως, πληροφορία για το *status* των ομήρων και τις συνθήκες της ομηρείας τους κατά τη Μέση βυζαντινή εποχή, μέσα από δύο αναφορές στα κεφάλαια 1 και 49. Στην πρώτη περίπτωση, ισχυριζόμενος ότι είναι προς το συμφέρον του "βασιλέως των Ρωμαίων" η ειρήνη με το έθνος των Πατζινακιτών (Πετσενέγων), παροτρύνει σε σύναψη φιλικών προς εκείνους συνθηκών και σπονδών. Στο περιεχόμενο αυτών των συνθηκών, πέραν των άλλων όρων, εμπεριέχεται και η οδηγία για παραλαβή ομήρων Πετσενέγων (τους ονομάζει και *ὄψιδες*), οι οποίοι κατά την παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη θα απολαμβάνουν βασιλικῶν εὐεργεσιῶν καὶ φιλοτιμιῶν τῶν ἐπαξίων πάντων.⁵⁷ Η συγκεκριμένη οδηγία φαίνεται ότι πράγματι εφαρμόστηκε, καθώς ο Συμεών Λογοθέτης, στο *Χρονικόν* του, αναφέρεται στη διπλωματική

56. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Υπέρ Πολέμων*, βιβλ. 4, κεφ. 11.13 (στο ίδιο, τ. I, *Bella I-IV*, 464).

57. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Εις τον ίδιον υιόν Ρωμανόν* 1, έκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Ουάσιγκτον 1967, 48.

προσέγγιση Βυζαντινών και Πετσενέγων μέσω του πατρίκιου Ιωάννη Βογά, ο οποίος μετέβη στη χώρα τους με πολλά δώρα και συνήψε μαζί τους συμφωνία συμμαχίας εναντίον του Συμεών της Βουλγαρίας, για την τήρηση της οποίας μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη Πετσενέγους ομήρους.⁵⁸ Στο κεφάλαιο 49, σε μια ιστορική αναδρομή σχετικά με την κάθοδο των Σλάβων στην Πελοπόννησο, την έφοδό τους στην Πάτρα, την ήττα τους με τη βοήθεια του πολιούχου Αγίου Ανδρέα και την επίσημη εξορία τους (αφορισμός) στην μητρόπολη των Πατρών με εντολή του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α',⁵⁹ ο συγγραφέας παρεμβάλλει μια διπολική πληροφορία που αφορά σε επίσημους απεσταλμένους (στρατηγούς, βασιλικούς και εξ εθνών πρέσβεις) και σε ομήρους.⁶⁰ Αναφέρεται στη δαψιλή φιλοξενία που παρείχε η μητρόπολη των Πατρών στους υψηλούς επισκέπτες της, «όμοια με εκείνη που απολάμβαναν οι όμηροι», στη διάρκεια της οποίας οι εξορισθέντες εκεί Σκλαβήνοι είχαν αναλάβει την πλήρη επιμέλεια με συνδρομές προερχόμενες από τη δική τους κοινότητα.⁶¹ Θα πρέπει να διευκρινισθεί βέβαια ότι ο συγγραφέας, με τον συγκεκριμένο παραλληλισμό, ασφαλώς υπονοεί ευγενείς και επώνυμους, οι οποίοι κατά γενική ομολογία προκρίνονταν ως όμηροι από όλα τα «έθνη» της εποχής, καθώς η ομηρεία τους θα εξασφάλιζε την μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία της όποιας συμφωνίας. Με αφορμή την παραπάνω μαρτυρία αξίζει να σημειωθεί και η αντίστροφη κατάσταση, της προσομοίωσης δηλαδή του *status* των πρέσβων με εκείνο των ομήρων. Αυτό αφορούσε στις χρονοβόρες διαδικασίες, στους αυστηρούς κανόνες παρακολούθησης και συχνά στη μακροχρόνια παραμονή των πρέσβων στον τόπο των συνομιλητών τους, τόσο των ξένων (κυρίως Αράβων) όσο και των Βυζαντινών κατά τις επίσημες αποστολές τους, συνθήκες που διαμόρφωναν ένα πλαίσιο διαμονής για τους ξένους απεσταλμένους παρόμοιο με εκείνο των ομήρων. Χαρακτηριστική εί-

58. Συμεών Λογοθέτης, *Χρονικόν* 135.14, έκδ. St. Wahlgren, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, Βερολίνο 2006 [CFHB 44], 302-303.

59. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Εις τον ίδιον Υιόν Ρωμανόν* 49, Moravcsik - Jenkins, *Constantine*, 228-232.

60. Έκτοτε δὲ οἱ ἀφορισθέντες Σκλαβῆνοι ἐν τῇ μητροπόλει καὶ τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς βασιλικούς καὶ πάντας τοὺς ἐξ ἔθνῶν ἀποστελλομένους πρέσβεις ὡς ὁμήρους διατρέφουσιν, (στο ίδιο, 230).

61. ..., ἀλλ' αὐτοὶ οἱ Σκλαβῆνοι ἀπὸ διανομῆς καὶ συνδοσίας τῆς ὁμάδος αὐτῶν ἐπισπανάουσιν τὰς τοιαύτας χρείας (στο ίδιο, 230).

ναι η περίπτωση του Λέοντα Χοιροσφάκτη, ο οποίος σε μια από τις αποστολές του, το έτος 904 παρέμεινε στη Βαγδάτη δύο ολόκληρα χρόνια, περίπου σε συνθήκες και καθεστώς ομηρείας.⁶² Την ίδια επιτήρηση και την ίδια πολυτελή απομόνωση βίωναν και οι Άραβες πρεσβευτές στην Κωνσταντινούπολη, στη διάρκεια των συχνών επισκέψεων που πραγματοποιούσαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα, σύμφωνα με τις περιγραφές των Αράβων ιστοριογράφων και του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο *Περί της βασιλείου τάξεως* έργο του.⁶³ Σε παρόμοιο καθεστώς δαψιλούς φιλοξενίας και πολυτελούς διαβίωσης, κρατήθηκε ως όμηρος στη βυζαντινή βασιλική αυλή η άλλοτε αιχμάλωτος, αδελφή του τσάρου της Βουλγαρίας Βόριδος-Μιχαήλ, Μαρία, η οποία, σύμφωνα με τον Συνεχιστή του Θεοφάνη, κατά την παραμονή της στην Κωνσταντινούπολη, μυήθηκε στον Χριστιανισμό, διδάχθηκε τα ελληνικά γράμματα και απέκτησε βυζαντινή παιδεία.⁶⁴

Στα έργα των ιστορικών του 11ου και 12ου αιώνα, Κεδρηνού, Σκυλίτζη και Ζωναρά υπάρχουν πολλές αναφορές σε ομήρους διαφόρων εποχών και κατηγοριών, η μελέτη των οποίων θα μπορούσε να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας της συγκεκριμένης πτυχής των διαχρονικών διπλωματικών σχέσεων των λαών. Στην παρούσα, ωστόσο, εργασία επέλεξα ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα που αφορούν κυρίως σε γεγονότα της βυζαντινής εποχής.

Και οι τρεις προαναφερόμενοι ιστορικοί, στην αφήγηση των γεγονότων του 10ου αιώνα και ειδικότερα των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων, μνημονεύουν μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση ομηρεί-

62. Είναι χαρακτηριστικές οι επιστολές που αντάλλαξε με αξιωματούχους της βυζαντινής αυλής κατά τη μακρά παραμονή του στη Βαγδάτη, όπου αναφέρεται με συντομία στις δυσκολίες που συνάντησε και στην αρρώστια που τον ταλαιπωρούσε κατά τη μακρά παραμονή του στην ξένη χώρα (Λέων Χοιροσφάκτης, *Επιστολαί* 15-19, έκδ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès. Magistre, Proconsul et Patrice*, Αθήνα 1939, 91-97). Στην 15η επιστολή του, προς τον Γενέσιο, μιλάει για την επιτυχία της αποστολής του στη Βαγδάτη, η οποία, όπως ο ίδιος αναφέρει, συνίστατο στην "ειρήνευση" με τούς Άραβες, στην ανταλλαγή αιχμαλώτων, στο πλήθος των αραβικών δώρων για τον αυτοκράτορα, στην απελευθέρωση των επισκόπων αλλά και στη μεταφορά Αράβων ομήρων στην Κωνσταντινούπολη (στο ίδιο, 91).

63. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί της βασιλείου Τάξεως*, έκδ. I. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti, De cerimoniis aulae byzantinae*, Βόννη 1829-1830, [CFHB 2], τ. 1, 570-592.

64. Θεοφάνους Συνεχιστής, *Χρονογραφία*, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, Βόννη 1838 [CSHB], 163.

ας η οποία επέτρεψε την προσέγγιση Βυζαντινών - Βουλγάρων, στο υψηλότερο επίπεδο των διπλωματικών τους σχέσεων. Πρόκειται για την αποστολή βυζαντινών ομήρων στο Έβδομον και την παράδοσή τους στον βασιλέα της Βουλγαρίας Συμεών, προκειμένου να διευκολυνθεί η ασφαλής μετάβαση και η είσοδός του στο παλάτι των Βλαχερνών, με σκοπό τη διαπραγμάτευση της ειρήνης με την βυζαντινή βασιλική αυλή, μετά την αποτυχημένη επιχείρησή του εναντίον της Κωνταντινούπολης.⁶⁵ Ανταλλαγή ομήρων πραγματοποιήθηκε και λίγο αργότερα επί Ρωμανού Λεκαπηνού, όταν και πάλι ο Συμεών της Βουλγαρίας, ευρισκόμενος πολύ κοντά στο παλάτι των Βλαχερνών, απαίτησε ἀποσταλῆναι αὐτῶ τὸν πατριάρχην Νικόλαον καί τινας τῶν ἐν τέλει, ὥστε περὶ εἰρήνης διαλεχθῆναι.⁶⁶ Η αποστολή από τον βασιλέα της Βουλγαρίας Πέτρο, των υιών του Βορίση και Ρωμανού, ως ομήρων στους συναυτοκράτορες του Βυζαντίου Βασίλειο και Κωνσταντίνο για τη σύναψη συνθήκης ειρήνης,⁶⁷ επαναφέρει στο προσκήνιο το κυρίαρχο πρότυπο του κοινωνικού και πολιτικού *status* των ομήρων διαχρονικά, στο πλαίσιο μιας υψηλού επιπέδου διαπραγμάτευσης.

Πολλές αναφορές σε ομήρους απαντούν και στα κείμενα των συγγραφέων της Ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, στις *Ιστορίες* του Ιωάννη Καντακουζηνού, στις *Συγγραφικές Ιστορίες* του Γεωργίου Παχυμέρη, καθώς και στα έργα των ιστορικών της Άλωσης, ιδιαίτερα στην *Βυζα-*

65. Συμεών ὁ Βουλγαρίας ἄρχων ... ἀφέμενος τῶν ἐλπίδων ἐν τῷ Ἐβδόμῳ ὑπέστρεψεν, εἰρηνικὰς σπονδὰς ἐξαιτούμενος... ὁ πατριάρχης ἄμα τοῖς λοιποῖς ἐπιτρόποις ἀναλαβόντες τὸν βασιλέα ἐν τοῖς παλατίοις ἦλθον τῶν Βλαχερνῶν, καὶ ὁμήρους δόντες ἀξιολόγους εἰσήγαγον τὸν Συμεῶν ἐν τῷ παλατίῳ, καὶ συνεισιτιάθη τῷ βασιλεῖ, τοῦ Συμεῶν ὑποκλίναντος τῷ πατριάρχει τὴν κεφαλὴν καὶ εὐχὴν δεξαμένου παρ' αὐτοῦ ... (ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΖΤΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* [CFHB 5], Βερολίνο 1973, 200· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΑΡΗΝΟΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae* οpe, τ. 2 [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Βόννη 2 (1839), 282. Στο ἴδιο γεγονός αναφέρεται καὶ ὁ Ζωναράς, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, μιλάει γιὰ ἀνταλλαγὴ ὁμήρων (... εἰς τὰ ἐν Βλαχέρναις ἦλθον βασιλεία, ὅπου καὶ ὁ Συμεῶν παρεγένετο, ὁμήρους δούς καὶ λαβῶν, καὶ τῷ πατριάρχει κλίνας τὴν κεφαλὴν ἠὺλογήθη), βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Th. Buttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae historiarum*, τ. 3, Βόννη 18..., 462.

66. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΖΤΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, στο ἴδιο, 219 καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΑΡΗΝΟΣ *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, στο ἴδιο, τ. 2, 304.

67. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΖΤΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, στο ἴδιο, 255· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΑΡΗΝΟΣ, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, στο ἴδιο, τ. 2, 346.

ντινοτουρκική Ιστορία του Δούκα και στις *Αποδείξεις Ιστοριών* του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Όπως διαπιστώνει κανείς από τα παραπάνω κείμενα, κατά τους τελευταίους αιώνες της ζωής του Βυζαντίου, το φαινόμενο της ομηρείας εντείνεται, καθώς η Αυτοκρατορία, έχοντας απολέσει την ισχύ της και ευρισκόμενη άλλοτε σε συμμαχία και άλλοτε σε αντιπαράθεση με τους αυτόνομους γειτονικούς της λαούς, αλλά και στον κλοιό των ισχυρών αντιπάλων της, των Οθωμανών Τούρκων, είτε απαιτεί η ίδια είτε υποκύπτει εύκολα στις απαιτήσεις τους και ανταλλάσσει επιφανείς ομήρους, στη διάρκεια των συγκρούσεων, των συνομιλιών και των διαπραγματεύσεων που διεξάγει μαζί τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Καταλανού δούκα Μπυριγερίου Τέντζα, ο οποίος, όπως αναφέρει ο Παχυμέρης στη μακρά αφήγησή του, κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη για να εξέλθει από το πλοίο και να μεταβεί στο βασιλικό παλάτι με ασφάλεια, απαίτησε ως όμηρο τον γιο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου, τον δεσπότην Ιωάννην, παρά το γεγονός ότι είχε ήδη λάβει προς τούτο πολλές άλλες εγγυήσεις αλλά και όρκους τους παλαμναιοτάτους.⁶⁸ Ενδιαφέρουσα είναι και η πληροφορία του Καντακουζηνού σχετικά με την απαίτηση των Λατίνων, κατακτητών της Σωζόπολης να λάβουν ως ομήρους τὸς ἀρίστους τῶν πολιτῶν, προκειμένου να εγκαταλείψουν την πόλη και να διασφαλίσουν την παράδοση των χρημάτων που τους υποσχέθηκαν οι αρχές της (*ἐπὶ τῷ τὰ χρήματα ἀποδοῦναι*).⁶⁹ Η Άννα Κομνηνή, περιγράφοντας τη σύγκρουση του βυζαντινού στόλου με τον στόλο του Σελτζούκου εμίρη Τζαχά στη Μυτιλήνη, αναφέρει ότι η νίκη του ναύαρχ-

68. Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ως προς τον ρόλο που μπορούσαν να παίξουν ηθελημένα ή άθελά τους οι όμηροι σε εξαιρετικά δύσκολες ιστορικές συγκυρίες, οι οποίες απαιτούσαν διαπραγματεύσεις, συνομιλίες και συμμαχίες σε υψηλό πολιτικό επίπεδο. Η σχετική αφήγηση του Παχυμέρη είναι ως προς αυτό ιδιαίτερα αποκαλυπτική καθώς μας πληροφορεί ότι ο Καταλανός Δούκας, μετά την άρνηση του αυτοκράτορα να του αποστείλει τον γιο του Ιωάννη ως όμηρο, παρέμεινε επί μακρόν στο πλοίο του. Το αίτημά του, σύμφωνα με την εξιστόρηση του Παχυμέρη, δεν ικανοποιήθηκε, ωστόσο πείσθηκε τελικά να μεταβεί στο παλάτι μετά από νέους όρκους και εγγυήσεις που του παρέσχε ο βυζαντινός αυτοκράτορας (ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* 12.11, έκδ. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, τ. 4, βιβλ. X-XIII, Παρίσι 1999, 543-545).

69. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, *Ιστοριών Βιβλία Δ'* 4.29, έκδ. Δ. Σοφιανός, ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ, *Ιστοριών Βιβλία Δ'*, (Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum Libri IV), [ανατ. έκδ. Βόννης, τόμοι I-III, 1828-1832], τ. 3, 216.

χου Ιωάννη Δούκα επί των Τούρκων επισφραγίσθηκε με την ανταλλαγή ομήρων, δύο τῶν ἐκκρίτων σατραπῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Σελτζούκων καὶ δύο «φιλοπολέμων καὶ γενναίων» ἀνδρῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Βυζαντινῶν, ὥστε, μαζί με τους ὄρκους που ἀμοιβαία ἀντάλλαξαν, ὁ μὲν... τοῦ μὴ ἐν τῷ ἐξέρχεσθαι τὸν Τζαχάν βλάβην τινὰ τοῖς Μιτυληναίοις ἐπαγαγεῖν, ὁ δὲ ἐν τῷ διαπερᾶν μὴ παρὰ τοῦ ῥωμαϊκοῦ στόλου κάκωσιν ἐσχηκέναι.⁷⁰ Το πόσο σημαντικὴ ἦταν ἡ παράδοση καὶ ἡ κράτηση ομήρων στὴν εξέλιξη τῶν σχέσεων δύο λαῶν που βρισκόνταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση φαίνεται ἀπὸ ἓνα ἐπεισόδιο που ἔλαβε χώρα στα σύνορα Σερβίας - Βυζαντίου, μεταξύ του Σέρβου ἡγέτη τῶν δαλματικῶν δυνάμεων Βολκάνου καὶ του αυτοκράτορα Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἡ ἀθέτηση τῆς υπόσχεσης του Βολκάνου, μετὰ τὴν ἦττα του, νὰ ἀποστείλει συγγενεῖς του ὡς ομήρους στὴν Κωνσταντινούπολη με σκοπὸ τὴν κατάπαυση του πυρός καὶ τὴν εἰρήνευση, στέρησε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἓνα σημαντικό μέσο πίεσης γιὰ τὴν τήρηση τῶν συμφωνηθέντων καὶ τοὺς ὡδήγησε σὲ οδυνηρὴ ἦττα, μετὰ τὴν νέα ἐξέγερση του Σέρβου στρατιωτικοῦ ἡγέτη.⁷¹

Τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν διεύρυνση τῆς χρήσης του θεσμοῦ τῆς ομηρείας στις διπλωματικὲς πρακτικὲς τῶν λαῶν τοῦ Ὑστεροῦ Μεσαίωνα μαρτυρεῖ σειρά σχετικῶν ἀναφορῶν τῶν ιστορικῶν τοῦ 15ου αἰῶνα, Δούκα καὶ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, οἱ ὁποῖοι με ἐπίκεντρο τὶς βυζαντινοτουρκικὲς σχέσεις, ἐπεκτείνονται στους λαοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ στα γεγονότα που ἔλαβαν χώρα στὴν περιοχὴ ἐξαιτίας τῆς ἐξάπλωσης τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀπαιτήση παράδοσης ἐπιφανῶν ομήρων στο πλαίσιο τῶν πολεμικῶν καὶ διπλωματικῶν διεργασιῶν τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦσε κοινὴ πρακτικὴ ὅλων τῶν λαῶν, ἰδιαίτερα στο χώρο τῶν Βαλκανίων, στὸν ὁποῖο, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, διεξάγονταν αἱματηροὶ πόλεμοι. Ἀξιωματικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς ομηρείας τοῦ Στέφανου, μετέπειτα Κράλη τῆς Σερβίας, στὸν Τούρκο Βαγιαζήτ, στο πλαίσιο πολὺ σκληρῶν συνθηκῶν, τὶς ὁποῖες ὁ Τούρκος σουλτάνος ἐπέβαλε στους Σέρβους, μετὰ τὴν μάχη τοῦ Κοσόβου καὶ τὴν υποδούλωσή τους.⁷²

70. Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς* 9.1, ἐκδ. D. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, Βερολίνο 2001 [CFHB 40/1], 260

71. Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς* 9.4, στο ἴδιο, 266.

72. ΔΟΥΚΑΣ, *Τουρκο-Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 4.1, ἐκδ. V. Grecu, *Ducas, Istorica Turco-Bizantina* (1341-1462), [Scriptores Byzantini 1] Βουκουρέστι 1958, 39. Οἱ ὅροι που ὁ Βαγι-

Σε αυτή την ανατρεπτική μεταβατική ιστορική περίοδο, η ομηρεία προσλαμβάνει πιο σκληρά χαρακτηριστικά, καθώς ανάμεσα στους ομήρους συγκαταλέγονται, συχνά, ανήλικα παιδιά, βρέφη και γυναίκες. Είναι πολύ παραστατική μια σχετική εικόνα που παρουσιάζει ο Δούκας στην μακρά αφήγηση της Τουρκο-Βυζαντινής Ιστορίας του: ο διάδοχος του Βαγιαζήτ, Μουσουλμάν, μετά την ήττα του πατέρα του από τους Βυζαντινούς, έρχεται στην Κωνσταντινούπολη και πέφτει γονυκλινής στα πόδια του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου, παραδίδοντάς του ως ομήρους έναν ανήλικο αδελφό και μία αδελφή ως εγγύηση των υποσχέσεών του για την επιστροφή στο Βυζάντιο πολλών πόλεων και εδαφών.⁷³ Τη σκληρότητα που χαρακτήριζε την πρακτική της ομηρείας στα ύστερα βυζαντινά χρόνια μαρτυρεί η απαίτηση του Μανουήλ, επίσης, μέσω πρεσβείας, από τον Μουράτ, γιο του Βαγιαζήτ, να του αποστείλει στην Κωνσταντινούπολη ως ομήρους τα δύο βρέφη του προκειμένου να τον συνδράμει στην κατάληψη του πατρικού θρόνου.⁷⁴ Αργότερα, ο ίδιος ο Μουράτ, σουλτάνος πλέον, θα εξαναγκάσει τον βοεβόδα της Βλαχίας Δραγούλιο (Βλαντ Δράκουλα), που βρισκόταν έγκλειστος στο κάστρο της Καλλίπολης με την κατηγορία της προδοσίας, να του αποστείλει ως ομήρους τους δύο ανήλικους γιους του, με αντάλλαγμα την απελευθέρωσή του και την επιστροφή στη χώρα του.⁷⁵ Το αίτημα της παράδοσης ή της εκούσιας ε-

αζήτ επέβαλε στον Στέφανο, τον οποίο οι Σέρβοι ανακήρυξαν κρόαλη μετά τη δολοφονία του πατέρα του, ήταν κατά τον Δούκα ιδιαίτερα βαρείς: *κάκεινος συνεκστρατεύεσθαι και την αδελφήν αυτού Μαρίαν, την του Λαζάρου θυγατέραν, εις γάμον εκδώσειν αὐτῷ, παρθένον οὔσαν και τρυφεράν, και ἀργύρου τάλαντα ἰκανά ἐκ τῶν μετὰλλων Σερβίας* (στο ίδιο, 39).

73. *Δούκας* αὐτῷ και ὁμήρους ἕνα τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ τῶν ἀνήβων και μίαν τῶν ἀδελφίδων Φατμάκατον ἐπονομαζομένην, ὑποσχεθεὶς δοῦναι τῷ βασιλεῖ τὴν Θεσσαλονίκην και τὰ τοῦ Στρυμόνος ἄχρις αὐτοῦ Ζητουνίου και τὴν Πελοπόννησον, τὰ δὲ τῆς πόλεως περὶξ ἀπὸ Πανίδου μέχρι Τερῶν Στομίον και ἀπὸ Τερῶν Στομίον μέχρι Βάρνας ἅπαντα τὰ παράλια κάστρα τὰ ἐν τῷ Εὐξεινῷ Πόντῳ κείμενα (Δούκας, *Τουρκο-Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 18.2, στο ίδιο, 111 και 113). Στο χωρίο αυτό αναδεικνύεται ο σημαντικότερος ρόλος που άθελά τους καλούνταν να παίξουν οι όμηροι, ιδιαίτερα οι επιφανείς, στη διασφάλιση πολύ σοβαρών όρων μιας συνθήκης ειρήνης, όπως ήταν εν προκειμένω η επιστροφή τόσο πολλών εδαφών.

74. *και εἰ βούλεται πληρῶσαι τὴν πατρικὴν θέλησιν και δοῦναι τὰ δύο βρέφη ὡς ὁμήρους, ἐπεὶ ἐκποδῶν ἐγγεγόνει ὁ Παγιαζήτ, πάλιν Θεοῦ ἀρωγοῦντος ἀποκαταστήσει τοῦτον εἰς τὴν πατρῶν ἡγεμονίαν* (ΔΟΥΚΑΣ, *Τουρκο-Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 25.1, στο ίδιο, 201).

75. ΔΟΥΚΑΣ, *Τουρκο-Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 30.5, στο ίδιο, 263.

κατέρωθεν προσφοράς ομήρων, συνήθως «παιδών εκ των αρίστων», μνημονεύεται και από τον Χαλκοκονδύλη κατά την εξιστόρηση των βυζαντινοτουρκικών γεγονότων που διαδραματίστηκαν λίγο πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης, στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων που περιελάμβαναν και άλλους όρους, όπως καταβολή φόρων, χρυσού, γης κ.λπ. και επισφραγίζονταν με τους συνήθεις όρκους.⁷⁶ Αυτή την εποχή τα γεγονότα εξελίσσονται με ταχείς ρυθμούς, οι όροι των διαπραγματεύσεων γίνονται ιδιαίτερα πειστικοί και η παράδοση ομήρων θεωρείται πλέον αυτονόητη προϋπόθεση για την αποτροπή πιο δραματικών καταστάσεων. Ο Σελτζούκος εμίρης του Ικονίου Καραμάνος, ευρισκόμενος σε δυσχερή θέση από την προέλαση του σουλτάνου Μουράτ, την καταστροφή της χώρας του και την πολιορκία της ακρόπολης του Ικονίου, σπεύδει να διαπραγματευθεί μαζί του την κατάπαυση του πυρός, *ύποσχόμενος δίδοναι τε όμήρους, και τόν παιδα ές τας θύρας αύτου έπιπέμπειν, και φόρον άπάγειν του έτους διπλάσιον, ού άπέφερε πρότερον.*⁷⁷ Κατά την αφήγηση του ιστορικού οι προτάσεις του Καραμάνου έγιναν αποδεκτές από τον σουλτάνο, καθώς εκείνος αντιμετώπιζε νέες απειλές από τους Παίονες (Ούγγρους) οι οποίοι, όπως τον πληροφόρησαν, είχαν ήδη διαβεί τον Δούναβη.⁷⁸ Από την άλλη πλευρά και οι Οθωμανοί Τούρκοι, πιεζόμενοι συχνά από εσωτερικούς ανταγωνισμούς και επιζητούντες την συμμαχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, αναγκάζονταν να προσφύγουν σε διαπραγματεύσεις με πολύ βαρείς όρους. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, με τον Τούρκο στρατηγό της Ευρώπης Παιαζήτη (Παγιαζήτ), εκ τών *αρίστων του βασιλέως*, ο οποίος διαπραγματεύθηκε την ειρήνη με τον βυζαντινό αυτοκράτορα προσφέροντάς του δώδεκα ομήρους τών *αρίστων παιδας*, είκοσι μυριάδες χρυσού και μεγάλο τμήμα της Καλλιπόλεως.⁷⁹

Κλείνοντας αυτή τη συνοπτική παρουσίαση θα ήθελα να διατυπώσω ορισμένες σύντομες διαπιστώσεις, χωρίς να υπεισέλθω σε επί μέρους πτυχές, τις οποίες θα αναδείξω σε μεταγενέστερο χρόνο, όταν θα επιχειρήσω πιο αναλυτική μελέτη του θέματος.

Η ομηρεία ως διπλωματική πρακτική στηρίχθηκε διαχρονικά, από

76. ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ιστοριών*, έκδ. Ε. Darkó, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrations*, τ. 1 και 2.2 Βουδαπέστη, (1922, 1927), 118, 235.

77. ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ιστοριών*, στο ίδιο, τ. 2.1 (1923), 91, 99.

78. ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ιστοριών*, στο ίδιο, τ. 2.1, 99.

79. ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Αποδείξεις Ιστοριών*, στο ίδιο, τ. 2.1, 2.

την αρχαιότητα έως το τέλος του μεσαίωνα, πάνω σε σταθερούς άξονες και λειτούργησε στη βάση συγκεκριμένων κανόνων και αρχών. Ως εθιμικού κυρίως χαρακτήρα θεσμός αποτελεί μία από τις σταθερές παραμέτρους της κουλτούρας του πολέμου, καθώς η λειτουργία της συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με πολεμικά γεγονότα, συγκρούσεις, αντιπαλότητες, κατάπαυση πυρός, συνθήκες ειρήνης, κλπ.

Οι ίδιοι οι όμηροι εκούσια ή ακούσια λειτούργησαν ως βασικοί παράγοντες επικοινωνίας των εμπόλεμων, αφού η κράτησή τους από την μία ή την άλλη πλευρά αποτελούσε βασική, συνήθως, προϋπόθεση για την αποτροπή ή την κατάπαυση ενός πολέμου, για τη διεξαγωγή συνομιλιών, για την τήρηση των όρων μιας συνθήκης και για την εγγύηση άλλων ειδικότερων συμφωνιών, μέσα βέβαια σε ένα πλέγμα πολεμικών και διπλωματικών διεργασιών μεταξύ δύο ή και περισσότερων εμπόλεμων λαών. Πολλές φορές οι όμηροι μετατρέπονταν σε μοχλούς πίεσης και ενίοτε σε όργανα εκβιασμού, μέσω της απειλής θανάτωσης ή και απλής κακομεταχείρισής τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο απ' όλες τις πλευρές και σε όλες τις εποχές επιλέγονταν ως όμηροι παιδιά ευγενών, βασιλέων, πλουσίων, υψηλοί αξιωματούχοι, πρίγκηπες, εύποροι πολίτες, γυναίκες, ανήλικα παιδιά κλπ., προκειμένου η κράτησή τους να δημιουργεί μεγαλύτερη πίεση και να αναγκάζει τον αντίπαλο σε μεγάλες και σοβαρές υποχωρήσεις.

Ωστόσο, η αντιμετώπιση των ομήρων όλων των κατηγοριών, συμπεριλαμβανομένων και των περιπτώσεων ομαδικής ομηρείας, υπήρξε, με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις, ευνοϊκή. Οι όμηροι, κατά παράδοση και κατά τον νόμο αργότερα, θεωρούνταν ιερά πρόσωπα και τύγγχαναν υψηλής προστασίας και μεταχείρισης ανάλογης με εκείνη των πρέσβων, των υψηλών προσκεκλημένων και των επίσημων ξένων αντιπροσωπειών. Μέσω της σύντομης συνήθως παραμονής τους στο περιβάλλον του εχθρού για τη διασφάλιση των πάσης φύσεως όρων μιας συμφωνίας ή για την εγγύηση της ασφαλούς διεκπεραίωσης άλλων υποθέσεων, συνέβαλαν ηθελημένα ή όχι στην επίλυση ποικίλων ζητημάτων, στη διευθέτηση πολεμικών διαφορών και εν τέλει στην προσωρινή έστω, ειρηνική προσέγγιση εχθρικών μεταξύ τους λαών. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις η μακροχρόνια ομηρεία ορισμένων προσώπων σε ξένες χώρες ή βασιλικές αυλές επηρέασε σημαντικά τις ιστορικές εξελίξεις, ιδιαίτερα κατά τη βυζαντινή μεσαιωνική εποχή.

PETER E. PIELER*

**Das Intestaterbrecht im römischen Armenien
Überlegungen zu Justinians Novelle 21**

Die Novelle 21 Justinians hat in der neueren rechtshistorischen Literatur relativ wenig Aufmerksamkeit hervorgerufen, wiewohl ihr Inhalt und die damit zusammenhängenden Fragen durchaus das Interesse der Rechtshistorie verdienen. Es erscheint mir daher passend, diesem Thema zu Ehren meines Freundes Spyros Trojanos, dem Nestor der byzantinischen Rechtsgeschichte, eine kleine Abhandlung zu widmen. Bevor wir auf die juristischen Fragen der Novelle eingehen, ist zunächst ihr historisches Umfeld abzustecken. Wie N. Van der Wal¹ ausführt, ist der Anlass für die Promulgation des Gesetzes die Neuordnung Armeniens. Wir wollen daher die Situation des Kaukasuslandes und die Verwaltungsreformen Justinians in den Dreißigerjahren des 6. Jahrhunderts streifen (I.) und uns dann den erbrechtlichen Vorschriften, die der Kaiser zur privatrechtlichen Angleichung an das Reichsrecht erlässt (II.) und den damit verbundenen grundsätzlichen Fragestellungen (III.) zuwenden. Schließlich gibt der Text der Novelle auch die in Anbetracht des Titels „De Armeniis“ eigentlich überraschende Gelegenheit, etwas von Justinians Ansichten über die Gleichberechtigung von Mann und Frau (IV.) zu erfahren.

I. Nach dem territorial für Rom verlustreichen Frieden, den Jovian 363 mit den Persern geschlossen hatte², kam es 384³ auch zum Ende der kriegerischen Auseinandersetzung in Armenien, indem dieses Land zwi-

* Em. Professor Dr. für römisches Recht, Wien.

1. N. VAN DER WAL, *Manuale novellarum Justiniani*, 2. Auflage Groningen 1998, Rz 7, 908 und 909 u. N23.

2. E. STEIN, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, Bd 1, Wien 1928, 264. Eingehend zum Inhalt und zur völkerrechtlichen Bedeutung des Aktes R. SCHULZ, *Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im vierten und fünften Jahrhundert n. Chr.*, Stuttgart 1993, 101–107.

3. Das Jahr scheint nicht unumstritten: STEIN, *Geschichte* 317 spricht von 387, K. H. ZIEGLER, *Völkerrechtsgeschichte*, München 1994, 65 nennt 389, SCHULZ, aaO, datiert auf 384. Die geringfügigen Differenzen halte ich im konkreten Zusammenhang für unerheblich.

schen Rom und Persien geteilt wurde, wobei der Löwenanteil von 4 Fünftel des Gebietes unter persische Oberhoheit geriet. Beide Teile Armeniens unterstanden nun „Schattenkönigen“⁴, wobei der König der römischen Einflussphäre alsbald durch einheimische Fürsten unter der Oberhoheit des Kaisers ersetzt wurde. Diese adeligen Landesherren regierten als autonome Satrapen.

In den folgenden Jahrzehnten blieb das Verhältnis Roms zu Persien im wesentlichen friedlich, wozu die außen- und innenpolitische Schwäche beider Reiche beigetragen hat⁵. Die zunehmende Aggressivität der Christen Persarmeniens führte zu zeitweisen Reaktionen des Großkönigs und damit zu kriegerischen Verwicklungen, die jedoch durch Friedensverträge 422 und 442 bereinigt wurden. Sie erbrachten freilich keine territorialen Veränderungen⁶. Erst unter den wieder machtvoll agierenden Großkönigen Kawad und Chosroes I. wandelte sich das friedliche Verhältnis, als die Perser die Wiederaufnahme der 442 stipulierten und um 480 eingestellten Zahlungen verlangten. 502 war Kawad in Armenien eingefallen. Nach der Organisation einer effektiven Abwehr durch Ostrom und der Wiederaufnahme mäßiger Zahlungen kam es zum Waffenstillstand von 505, der im folgenden Jahr in einen Friedensvertrag mündete⁷. Der Friedensvertrag war auf sieben Jahre abgeschlossen worden, hielt jedoch bis 526. Dennoch beendete der Dynastiewechsel in Byzanz die primär defensiv orientierte Politik des Anastasios. 518 begann mit Justin I. eine betont orthodoxe Religionspolitik, wodurch die Zustände im Osten generell in Unruhe gerieten⁸. Noch führte dies zu keiner schwerwiegenden Störung des Verhältnisses zwischen Rom und Persien, da Kawad noch mit der Abwehr der Hephthaliten und der völligen Bereinigung der mazdakitischen Revolution beschäftigt war. Daher war von den Persern keine militärische Reaktion zu erwarten, als Justin und Justinian daran arbeiteten, die Ostgrenze durch Ausbau von Befestigungen und den Gewinn von Lazika, dessen neuer König 522 sich nach Bekehrung zum Christentum an Konstantinopel orientierte, in einen Zustand zu versetzen, welcher eine künftige Offensive gegen Persien be-

4. So STEIN, *Geschichte* 317.

5. Vgl. B. RUBIN. *Das Zeitalter Justinians*, Berlin 1960, 253.

6. STEIN, *Geschichte* 423 ff; SCHULZ, aaO, 107 ff.

7. RUBIN, *Zeitalter* 256 f; vgl. auch E. STEIN, *Histoire du Bas – Empire*, Bd.2, Amsterdam 1968, 92 ff.

8. STEIN, *Histoire* 223 f.

günstigen würde⁹. Diese Veränderung im Klima ignorierte der Perserkönig zunächst unter mildem Protest¹⁰, da er angesichts seines vorgerückten Alters an die Regelung seiner Nachfolge denken musste. Er hatte diese allerdings entgegen dem persischen Reichsrecht seinem jüngsten Sohn Chosroes zugedacht. Da er Schwierigkeiten für die Verwirklichung seiner Absicht durch die persische Adelsopposition erwartete, wollte er die Thronfolge des Chosroes durch die römische Garantie im Wege einer Adoption des auserwählten Thronfolgers durch Kaiser Justin absichern¹¹. Der Wunsch Kawads wurde von Justin und Justinian nicht in entsprechender Weise erfüllt, wodurch das Verhältnis zu Persien sich zunehmend verschlechterte. Die oströmische Führung hatte zudem in Armenien und Nordmesopotamien die militärische Initiative ergriffen, welche Sittas und der spätere *magister militum* Belisar als Anführer leiteten¹². Nach Anfangserfolgen bezogen die Byzantiner empfindliche Niederlagen, die nach Veränderungen der Kommandostrukturen auf einen Waffenstillstand hinausliefen. Jedenfalls war Justinian klar geworden, dass ein entscheidender Erfolg im Osten sich nur nach tiefgreifenden Veränderungen auch organisatorischer Art erreichen lassen würde. Daher setzte er für ganz Armenien 528 einen eigenen *magister militum* ein, der neben den *magister militum* Orientis treten sollte¹³. Dem neuen Kommando wurden auch der Pontus Polemoniacus und die benachbarten Militärbezirke unterstellt. Dadurch wurde eine Straffung der Ostgrenze erreicht und durch Verkürzung des Weges der Befehlsgewalt größere Effektivität erzielt. Nicht zuletzt hat diese militärische Umorganisation die Siege von Dara und Satala ermöglicht¹⁴.

Da aber in der Folgezeit das Interesse des Kaisers sich dem Westen

9. Vgl. RUBIN, *Zeitalter* 258 f, s. auch O. MAZAL, *Justinian I. und seine Zeit*, Köln – Weimar – Wien 2001, 111 ff.

10. STEIN, *Histoire* 267 f.

11. Vgl. P. PIELER, "L'aspect politique et juridique de l'adoption de Chosroès proposée par les Perses à Justin", *RIDA* 19 (1972) 399 ff.

12. RUBIN, *Zeitalter* 263 ff.

13. CJ 1, 29, 5. Vgl. T.C. LOUNGHIS-B. BLYSIDU – St. LAMPAKES, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*. Nicosia 2005, Nr. 532. Die Konstitution ist an Zeta = Sittas gerichtet, der das besondere Vertrauen des Kaisers genoss, war er doch mit Komito, der Schwester der Kaiserin Theodora, verheiratet.

14. Vgl. zum Sieg Belisars bei Dara (Mesopotamien), *Prokop Bella I*, 13 f und zum Sieg Sittas bei Satala (Armenien) *Prokop Bella I*, 15; zu alledem RUBIN, *Zeitalter* 281ff und STEIN, *Histoire* 288 ff.

zuwandte¹⁵, wofür die Arbeit an der Rechtskodifikation sowie sicherlich auch die günstige Situation in Afrika und Italien die Ursachen gebildet haben mögen, sorgte Justinian für die Stabilisierung des Ostens durch den „Ewigen Frieden“ von 532¹⁶. Waren nun die Hände des Kaisers für die Unternehmungen im Westen freigemacht, so sollte die Konsolidierung des Nordostens durch Ausbau der Beziehungen im Schwarzmeergebiet und die Umorganisation der Zivilverwaltung Armeniens bewerkstelligt werden.

II. Die Neuorganisation der Zivilverwaltung der regio Armeniorum erfolgte am 18. März 536 durch die Novelle 31¹⁷, die das römische Armenien, vorher in Armenia I und II sowie Satrapen unterstehende (autonome) Landstriche geteilt, nunmehr in vier Provinzen gliederte. Der erste Teil umfasst die Armenia interior (Ἀρμενία ἡ ἐνδοτάτη), auch als Armenia I bezeichnet, welches einem proconsul (als solcher wird im 1. Kapitel der Novelle Ἀκάκιος ernannt) unterstellt und durch Städte erweitert wird, die vorher schon römisches Herrschaftsgebiet waren. Die neue Armenia II umfasst das Gebiet von vorher Armenia I, das allerdings auch um weitere Städte vergrößert wird. Die neue Armenia III, die frühere Armenia II, wird ebenfalls mit territorialen Erweiterungen versehen und soll künftig unter einem Statthalter im Range eines spectabilis stehen, der den Titel comes Iustinianus führt.

Ganz neu ist aber Armenia IV, deren Gebiet vorher eben keinen Provinzstatus hatte¹⁸ „sondern Völker mit verschiedenen barbarischen Namen umfasste, die unter Satrapen standen. Dieser Name für eine Herrschaft“, besagt die Novelle, „war weder römisch noch stammte er von unseren Ahnen, sondern aus einem anderen Staat. Und jenes Gebiet haben wir nun geschmückt mit dem Status einer Zivilverwaltung, indem wir eine zivile Behörde eingerichtet haben, der wir die Stadt Martyropolis und die Festung (=castrum) Citharizon als Amtssitz gaben“¹⁹. Etwas

15. Die Abwendung vom Osten wurde natürlich auch durch den „Pyrrhussieg“ der Perser bei Kallinikos von 531 (RUBIN, *Zeitalter* 284), die Erfolglosigkeit des persischen Angriffes auf Martyropolis (RUBIN, *Zeitalter* 290 f) und dem Tod Kawads verursacht. Der Nika – Aufstand im Jänner 532 hat wohl auch den Ewigen Frieden begünstigt.

16. *Prokop Bella* I, 22, RUBIN, *Zeitalter* 296 f; STEIN, *Histoire* 294 ff.

17. Titel: De dispositione quattuor administrationum Armeniae; Vgl. Regesten, Nr. 1111 mit weiterer Literatur.

18. Nov. 31, c. 1,3: ἡ πρότερον οὐκ εἰς ἐπαρχίας συνέκειτο σχῆμα.

19. Καὶ ὑπὸ σατραπαις οὐσα. ἀρχῆς δὲ τοῦτο ὄνομα ἦν οὐδὲ Ῥωμαϊκὸν οὐδὲ τῶν

weitschweifig fasst c.1, § 3 zusammen, dass es somit vier armenische Provinzen gäbe, zwei davon unterstünden Gouverneuren spektakulären Ranges, nämlich jene unter dem proconsul (i.e. Armenia I) und jene unter dem comes (i.e. Armenia III), während in Armenia II und IV ordinarii (iudices) die Verwaltung führen. Als Folge der Rangordnung wird abschließend normiert, dass Appellationen bis zu einem Streitwert von 500 solidi aus Armenia II an den spectabilis iudex von Armenia I sowie aus Armenia IV an den comes von Armenia III zu richten sind²⁰.

Der restliche Text der Novelle kann kurz beschrieben werden. Kapitel 2 ernennt namentlich den comes Iustinianus für Armenia III und hält fest, dass hinsichtlich der kirchlichen Angelegenheiten keine Änderungen eintreten sollen. Kapitel 3 verleiht dem comes auch die Gerichtsbarkeit über Militärpersonen und Beamte des Ärars. Er bricht damit mit dem Grundsatz der Trennung von ziviler und militärischer Gewalt und der Sondergerichtsbarkeit *ratione materiae*²¹. Diese Regelung weist in die Zukunft, in der zivile und militärische Agenden in eine Hand gelegt werden, das typische Kennzeichen der „Themenverfassung“²².

Am gleichen Tag wie die eben besprochene Novelle 31 war als weiteres Gesetz die Novelle 21 ergangen. Unter dem Rubrum „De Armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges“ richtete sie sich an den proconsul Armeniae Akakios. Diese Novelle 21 hatte aber einen Vorläufer, das Gesetz²³ vom 23. Juli 535.

Es ist in der Venezianischen Handschrift (Marcianus gr. 179, saec. XI-II), welche die Sammlung der 168 Novellen überliefert, im Rahmen eines 13 Texte umfassenden Anhangs auf uns gekommen. Diese 13 Texte werden in den Editionen als die XIII Edicta Justinians geführt. Diese Bezeichnung ist nicht handschriftlich fundiert, sondern ist wohl auf den

ἡμετέρων προγόνων, ἀλλ' ἐξ ἑτέρας πολιτείας εἰσενηνεγμένον. κάκεινῃν τοίνυν ἀρχῆς πολιτικῆς ἐκοσμήσαμεν σχήματι, ἀρχοντά τε πολιτικὸν ἐγκαταστήσαντες καὶ πόλιν τε αὐτῇ τὴν τῶν Μαρτυροπολιτῶν καὶ τὸ Κιθαριζὸν δόντες φρούριον.

20. Vgl. dazu PIELER, Gerichtsbarkeit in RAC 10 (1977) 442f.

21. PIELER, Gerichtsbarkeit 456.

22. Vgl. G. OSTROGORSKY, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, 68 zu den Exarchaten im Westen und 80ff im Allgemeinen. Über die mögliche Beispielwirkung von Verfügungen der justinianischen Zeit siehe MAZAL, Justinian I 112 sowie W. BRANDES, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten*, Frankfurt am Main 2002, 649ff.

23. Vgl. Regesten, Nr. 1078. Der Text ist innerhalb der 13 Edikte Justinians überliefert (dazu sogleich); er ist aber zweifellos ein νόμος vgl. SCHÖLL – KROLL 761 Z.3: θεσπίζομεν τῷ παρόντι θεῖω νόμῳ (verordnen wir durch gegenwärtiges kaiserliches Gesetz).

ersten Text zurückzuführen, der sich in der Tat ἰδικτον nennt. Da im Übrigen die Bezeichnungen νεαρά ἰδικτον und νόμος wechselweise gebraucht werden²⁴, besitzt die Benennung keine Relevanz.

Auch die von D. Simon²⁵ geäußerte Vermutung, die Verordnungen als *pragmaticae sanctiones* zu qualifizieren, halte ich weder für überzeugend noch für nötig. Dass das hier interessierende Ed. 3 nur in der Appendix – Sammlung des Marcianus erhalten ist, muss wohl damit erklärt werden, dass die Novelle 21 trotz umfangreicher Gleichheit mit dem Edikt der aktuellere Text ist. Der Sachverhalt würde es daher rechtfertigen, dass Ed. 3 in der Novellensammlung – als materiell derogiert – nicht aufscheint. Gegen diese einfache Erklärung des Fehlens des Edikttextes spricht aber das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa²⁶, Titel 19,1. Athanasios zitiert die Novellen nach dem Incipit und schreibt καὶ Ἀρμενίοις βουλόμενα, was nach den Editoren unbestreitbar auf Ed. 3 hinweist.

Da aber D. Simon das Novellenexemplar, welches Athanasios benützt hat, mit der Sammlung der 168 Novellen im wesentlichen identifiziert hat²⁷, muss Ed. 3 ursprünglich in dieser Sammlung enthalten gewesen sein. Dafür spricht ebenfalls, dass die Epitome Iuliani 29 auch auf Ed. 3 zurückgeht²⁸. Somit muss der durch Ed. 3 repräsentierte Text nach 572 durch den Text ersetzt worden sein, den wir im Marcianus unter Novelle 21 finden²⁹.

Eine weitere Frage, wie die Adresse des Ed. 3 lautete, ist weniger wichtig. Der Text des Edikts überliefert die Adresse nicht, die Worte ὁ αὐτός βασιλεύς in der Editio Schöll - Kroll³⁰ sind aus Athanasios ergänzt, was zwar plausibel aber banal ist. Ob das Edikt so wie die Edition³¹ annimmt, an Akakios gerichtet war, wird von Stein³² bezweifelt. Im Text

24. Vgl. F. DÖLGER – J. KARAYANNOPULOS, *Byzantinische Urkundenlehre*, München 1968, 73.

25. D. SIMON, "Das Novellenexemplar des Athanasios", *Fontes Minores* 7 (1986) 127.

26. Herausgegeben von D. SIMON und Sp. TROIANOS, Frankfurt/Main 1989, 450.

27. SIMON, Novellenexemplar 139.

28. So auch SIMON, Novellenexemplar 128.

29. So SIMON, Novellenexemplar. Es darf noch ergänzt werden, dass die sehr kurze Fassung von Syntagma Athanasios 19.1 „Dass die Armenier nach den römischen Gesetzen leben sollen“ sowohl aus Ed. 3 wie auch aus Novelle 21 zu gewinnen ist.

30. Z 25: addidi ex Athanasios

31. Z 25: Acacio proconsuli Armeniae (cf. Nov. 21) data esse videtur

32. STEIN, *Histoire* 470 N. 2.

wird der nicht genannte Adressat als *μεγαλοπρέπεια* (S.761 Z.3) angesprochen, was für den proconsul Armeniae durchaus passend ist, in Z. 14 im Epilog aber heißt es *ἢ σὺ ὑπεροχή*, was nach Koch³³ nur für die Beamten der Ebene des praefectus praetorio belegt ist. Deshalb sei nach Stein die Novelle eher an den praefectus praetorio Johannes gerichtet. Das Argument Steins, den bloß *spectabilis vir* Akakios daher als Adressat auszuschließen, wiegt schwer, doch möchte ich eher in Anbetracht des rein privatrechtlichen Charakters des Gesetzes auch Tribonian als Adressaten erwägen³⁴.

Betrachten wir nun den Inhalt des Edikts. Es ordnet unter der Überschrift *Περὶ τῆς τῶν Ἀρμενίων διαδοχῆς*³⁵ an, dass die Intestaterbfolge nach ihren Eltern sowohl für Männer wie Frauen gelten soll. Der Kaiser führt aus³⁶, „er habe vor kurzem erfahren, dass bei den Armeniern ein barbarischer und frecher νόμος³⁷ gelte, welcher sich weder für die Römer noch für die Gerechtigkeit unseres Staates zieme, nämlich dass zwar Männer ihre Eltern beerben, niemals aber Frauen. Deshalb ordnen wir durch dieses gegenwärtige kaiserliche Gesetz, gerichtet an Deine Hoheit,

33. P. KOCH, *Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700*, Jena 1903, 124f.

34. Auch er war ein Höchstfunktionär für den *ὑπεροχή* als Anrede passt.

35. „Über die Rechtsnachfolge der Armenier“. Das Edikt ist ausschließlich in griechischer Sprache überliefert.

36. Καὶ ἐπειδὴ μεμαθήκαμεν ἔναγχος βαρβαρικόν τινα καὶ θρασὺν εἶναι παρ' αὐτοῖς νόμον οὐ Ῥωμαίοις οὐδὲ τῇ δικαιοσύνῃ τῆς ἡμετέρας πρόποντα πολιτείας, ὅπως ἂν ἄρρενες μὲν κληρονομοῖεν τῶν γονέων, θήλειαι δὲ μηκέτι, διὰ τοῦτο θεσπίζομεν τῷ παρόντι θεῖῳ χρώμενοι νόμῳ πρὸς τὴν σὴν μεγαλοπρέπειαν, ὁμοίως εἶναι τὰς διαδοχὰς καὶ ὅσα τοῖς Ῥωμαίων διατέτακται νόμοις ἐπὶ τε ἀνδρῶν ἐπὶ τε γυναικῶν, ταῦτα καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ κρατεῖν. διὰ τοῦτο γὰρ δὴ καὶ τοὺς ἡμετέρους ἐκεῖσε κατεπέμψαμεν νόμους ἵνα εἰς αὐτοὺς ἀφορῶντες οὕτω πολιτεύοιντο. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἤδη προειληφότα ἅπαντα ἀνακινεῖν τῶν ἀτοπωτάτων ἐστὶ, διὰ ταῦτα θεσπίζομεν τόνδε τὸν νόμον κρατεῖν ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆς εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλείας; ὥστε τὰς τῶν ἐξ ἐκείνων τελευτησάντων μέχρι νῦν διαδοχὰς κατὰ τοῦτον πολιτεύεσθαι τὸν τρόπον, πλὴν εἰ μὴ ἔτυχον διαλυσάμενοι ἢ ἄλλως πρὸς ἀλλήλους ἀπαλλαγέντες. εἰ γὰρ τι τοιοῦτον γέγονε, τοῦτο ἐπὶ τῆς οἰκείας μένειν ἰσχύος καὶ μηδαμῶς ἀνακινεῖσθαι θεσπίζομεν. Μετέχειν δὲ αὐτὰς καὶ τῶν καλουμένων γενεαρχικῶν χωρίων ἀπὸ τοῦ εἰρημένου χρόνου βουλόμεθα. εἰ μὲντοι συμβαίῃ τινὰς εὐρεθῆναι, οἵπερ καίτοι μὴ καλουμένας τὰς θυγατέρας εἰς τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴν ἔγραψεν ὁμῶς κληρονόμους, μετεῖναι κάκειναις καὶ τοῖς ἐξ αὐτῶν γενομένοις τῆς τῶν γενεαρχικῶν πραγμάτων διαδοχῆς.

37. Man wird νόμος wohl in einem anderen Sinn verstehen müssen als 2 Zeilen danach. Νόμος bei den Armeniern spricht m.E. Gewohnheit, Rechtsgewohnheit an; die sprachlich ebenfalls denkbare Übersetzung „Brauch“ ist m.E. zu schwach.

an, dass die Erbfolge gleich sei. Was durch die Gesetze der Römer verordnet ist bezüglich Männer und Frauen, das soll auch in Armenien gelten. Denn wir haben ja deshalb unsere Gesetze dorthin geschickt, damit sie (die Armenier) auf diese blickend demgemäß leben sollten. Da es allerdings völlig unsinnig ist, alles schon Vergangene wieder aufzurühren, ordnen wir deshalb an, dass dieses (gegenwärtige) Gesetz vom Zeitpunkt unserer frommen Regierung an gelten soll. Daher sollen die Erbfälle der seitdem bis jetzt Verstorbenen auf diese Weise abgewickelt werden, es sei denn, (die Betroffenen) hätten sich verglichen oder sich auf andere Weise miteinander auseinandergesetzt. Wenn dergleichen geschehen ist, so ordnen wir an, soll es in Kraft bleiben und keineswegs wieder aufgerührt werden.

Weiters wollen wir, dass sie (die Frauen) von besagter Zeit an auch teilhaben sollten an den sogenannten *γενεαρχικὰ χωρία* (Patrimonialgüter)³⁸. Wenn aber einige ihre Töchter ungeachtet der Tatsache, dass sie zur Intestaterbfolge nicht berufen waren, doch als Erbinnen eingesetzt haben, so sollen diese und die aus ihnen hervorgegangenen (Kinder) auch an der Erbfolge an den Patrimonialgütern teilhaben“.

Im Epilog wird der Vollzug des Gesetzes der besonderen Sorgfalt „deiner *ὑπεροχή*“ ans Herz gelegt.

Wenn wir nun die Novelle 21 betrachten, nimmt der Kaiser zunächst Bezug auf die Neuordnung Armeniens, die eben durch Novelle 31 geschehen ist. Danach scheint es so, dass er das Edikt 3 anspricht, wenn er sagt, er habe die Armenier daran gewöhnt, die *σχήματα* (lat. *figurae*) der Römer zu gebrauchen. Er habe angeordnet, dass die *θεσμοί* nicht anders seien als die Römer sie beobachteten. Dann fährt er fort, „wir glaubten, es müsse durch ein ausdrückliches Gesetz auch jenes verbessert werden, worin bei ihnen übel gesündigt werde³⁹“. Als Elemente der üblen Rechtsgebräuche werden nun angeführt die Ungleichbehandlung der Intestaterbfolge, die Frauen ausschließt, aber des weiteren auch, dass die Frauen ohne Dotierung in die Ehe gingen und dass die Ehefrauen durch

38. Der Ausdruck findet sich nicht bei HEUMANN – SECKEL, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, 11. Aufl. Jena 1907, seither unverändert abgedruckt; Die Übersetzung hält sich an A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge Mass. 1887. s.v. Zur Sache vgl. J. GASCOU, „Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine“, *Travaux et mémoires* 9 (1985) 1ff.

39. Nov. 21, Προοίμιον (S. 145 Z 5) Καὶ ᾤθημεν χρῆναι ὅπως νόμῳ κάκεινο ἐπανορθῶσαι τὸ κακῶς παρ' αὐτοῖς ἀμαρτανόμενον.

Kauf erworben würden. Die üblen Sitten gingen also über die Ungerechtigkeit der Erbfolge hinaus. Daran schließt sich nun im Kapitel 1 der Gesetzesbefehl. Er betrifft erstens die erbrechtliche Gleichbehandlung von Frauen und Männern im Rahmen der Intestaterbfolge in auf- und absteigender Reihe. Danach drückt der Gesetzgeber die völlige Rechtsgleichheit zwischen Armeniern und Römern aus. „Denn sie sind Bürger unseres Staates und sie dienen uns zusammen mit den anderen Völkern und genießen all das Unsere, und nicht werden bei ihnen allein die Frauen von unserer Gleichheit ausgeschlossen werden. Es wird aber allen in gleicher Weise der Inhalt unserer Gesetze zuteil sein, den wir aus dem Alten gesammelt und in unseren Institutionen und Digesten aufgestellt haben sowie das, was aus der kaiserlichen Gesetzgebung der vorherigen Kaiser wie auch von uns selbst aufgeschrieben ist⁴⁰.“ Im Kapitel 2 wird dann der zeitliche Geltungsbereich beginnend mit der 14. Indiktion, in deren Verlauf der Kaiser dieses Gesetz erlassen hat, festgelegt. Dem folgt dann wiederholend, dass das, was während der 13. Indiktion (vom 1. September 534 bis zum 31. August 535) geschehen ist, noch nach den alten Vorstellungen der Armenier beurteilt werden darf, aber in Bezug auf das, was vom Beginn der 14. Indiktion (also ab 1. September 535) sich an Erbfällen ereignet hat, das gelten soll, was der Kaiser eben angeordnet hat.

III. Vergleicht man nun die Regelungen des Edikts 3 und der Novelle 21, so fällt auf, dass die spätere Novelle umfassender ist, indem sie als Thema die Ungleichheit der Frauenbehandlung nicht nur in Bezug auf die Intestaterbfolge, sondern auch auf Dotierung und Eheabschluss durch Kauf zum Thema macht. In all diesen Punkten soll nun das Reichsrecht gelten. Des Weiteren soll die Gleichstellung nach dem Edikt ab dem Beginn der Herrschaft Justinians (4. April 527) erfolgen, die Novelle schreibt den Anfang der 14. Indiktion (1. Sept. 535) vor⁴¹.

40. Mit dieser Umschreibung ist der Codex Iustinianus angesprochen.

41. Zu dieser Frage vgl. W. KAISER, „Zum Zeitpunkt des Inkrafttretens von Kaisergesetzen unter Justinian“, *ZSt* 127 (2010) 174 -201. Der Autor behandelt Ed. 3 und Nov. 21 nicht, obgleich hier scheinbar ein Widerspruch zu seiner Ansicht besteht, dass „für die Zeit Justinians die Publikation zwingende Voraussetzung für das Inkrafttreten eines Gesetzes war“. Die Ausführungen Kaisers sind völlig überzeugend und der Widerspruch zu den zitierten Normen löst sich auf, da Justinian jedes Mal darauf verweist, er habe Institutionen, Digesten und Codex ohnehin in die armenischen Provinzen gesandt. Damit ist kein Rückwirkungsproblem angesprochen, sondern die Nichtbeachtung publizierter

Stein und Van der Wal⁴² meinten, die Regelung gelte nur für die durch Novelle 31 in die direkte römische Verwaltung genommenen Gebiete der Armenia IV, denn die anderen Provinzen (Armenia I – III) wären ohnehin schon längst Reichsgebiet. Das erscheint mir doch zu logisch gedacht. Einerseits war zum Zeitpunkt, da Edikt 3 erlassen worden war, Armenia IV noch gar nicht errichtet worden.

Andererseits sind beide Regelungen für die Armenier insgesamt erlassen worden. Das Edikt 3 spricht auch davon, dass die Armenier sich gefälligst an das römische Reichsrecht halten sollten, denn zu diesem Zweck seien ihnen die Gesetze zugesandt worden⁴³.

Wir müssen daher davon ausgehen, dass in den beschriebenen üblen Rechtsbräuchen Volksrecht zu sehen ist. Novelle 21 spricht von der Vergangenheit, dass das, was bei ihnen bislang durch die barbarische Sitte der Ungleichheit in der Erbfolge „gesündigt“ worden ist, verbessert werden müsse. Wenn der Kaiser die in Erfahrung gebrachten Missstände bis zu seinem Regierungsantritt duldet, so hat er lediglich aus praktischen Gründen eine Wiederaufrollung der Erbfälle zunächst für die Zeit vor 527 als untunlich angesehen und daher im Nachhinein das „üble“ Rechtshandeln legitimiert⁴⁴. Das geschieht auch durch die Novelle 21 aber nunmehr bis zum Ende der 13. Indiktion.

Wir haben es also mit einem Fall aus dem Problemkreis „Reichsrecht –

Vorschriften, die als bekannt vorausgesetzt werden dürfen. Die Rückwirkung betrifft also lediglich die Frage, wie lange der Nichtbeachtung im Nachhinein Verzeihung gewährt werde. Nov. 21 hat hier eine kurze „Rückwirkung“, denn sie soll nach Publikation der Novelle am 18.3.536 auf Erbfälle angewandt werden, in denen der Tod des Erblassers nach dem 1. September 535 eingetreten ist. Man kann also annehmen, dass (abgesehen von der „verschuldeten“ Unkenntnis des Rechts) die Abwicklung der Erbfälle noch im Gange ist.

42. STEIN, *Histoire* 470 f, VAN DER WAL, *Manuale* 132 N. 23

43. Διὰ τοῦτο γὰρ δὴ καὶ τοὺς ἡμετέροισι ἐκέϊσε κατεπέμψαμεν νόμους.

44. Wenn die Verfasser von Regesten Nr. 1078 und 1108 meinen, in den genannten Vorschriften werde das armenische Recht berichtigt, das „von jetzt ab dem römischen ähnlich sein“ werde, bzw. „das Land der Armenier w i r d den römischen Zivilgesetzen unterliegen“, so irren sie. Die Bewohner Armeniens unterliegen dem römischen Recht seitdem das Land Reichsgebiet war, jedenfalls aber seit der Promulgation von Codex, Institutionen und Digesten. Durch die Gesetze von 535 und 536 stellt der Kaiser fest, dass die Anwendung der „armenischen Rechtsgebräuche“ rechtswidrig gewesen sei. Die Konsequenz wäre die Aufhebung der erbrechtlichen Verfügungen, von der der Kaiser absieht, weil das dadurch hervorgerufene Chaos unerträglich wäre.

Volksrecht“ zu tun. Zwar schreibt Kaser⁴⁵, „innerhalb des Imperiums sei im Prinzip für ein Nebeneinander verschiedener Rechtsordnungen kein Raum mehr“. Sicherlich hat die *constitutio Antoniniana*⁴⁶ zunächst keine einschneidende Änderung im Rechtsleben der Neubürger hervorgerufen, aber allmählich dessen oberflächliche Romanisierung erbracht⁴⁷. Vor allem in formalen Bereichen haben sich die Vorschriften des Kaiserrechts durchgesetzt und ältere Formen verdrängt⁴⁸. Aber auch hinsichtlich der Grundprinzipien des römischen Privatrechts hat sich allmählich das römische Reichsrecht durchgesetzt⁴⁹.

Das zeigen Beispiele aus justinianischer Zeit, die zwar griechische volksrechtliche Institutionen belegen, aber gleichzeitig ihre römisch – rechtliche Zählung dokumentieren.

Die Verstoßung, von der Diokletian in CJ 8, 46, 6 sagt, sie würde von den römischen Gesetzen nicht gebilligt, ist in zwei byzantinischen Papyri belegt⁵⁰, somit in praxisrelevanten Urkunden. Warum ein derartiger Akt noch möglich sei und vor das städtische Gericht von Arsinoe kommt, obwohl Diokletian ihn verboten hat⁵¹, wird immer wieder gefragt⁵². Ich meine, man sollte nicht schlechthin vom Verbot der Apokeryxis sprechen, sondern die Konstitution Diokletians so verstehen, dass die Verstoßung vor römischen Gerichten vor allem in Bezug auf das Erbrecht keine Wirkung entfalte. In der Epoche, da die Städte noch eigenständige Gerichts-

45. M. KASER, *Das römische Privatrecht* Band II, Die nachklassischen Entwicklungen, München 1975, 59.

46. Vgl. K. BURASELIS, *Θεία Δωρεά. Das göttlich – kaiserliche Geschenk*, Wien 2007, 120ff.

47. H.J. WOLFF, „Das Vulgarrechtsproblem und die Papyri“, *ZSSt* 91 (1974) 54ff insbes. 104f. Vgl. auch die Dokumentationen von M. AMELOTTI, „Reichsrecht, Volksrecht, Provinzialrecht. Vecchi problemi e nuovi documenti“, *SDHI* 65 (1999) 211–215 und von L. MIGLIARDI – ZINGALE, „Diritto romano e diritti locali nei documenti del vicino Oriente“, *SDHI* 65 (1999) 217–231.

48. Vgl. H. J. WOLFF, „Der byzantinische Urkundenstil Ägyptens im Lichte der Funde von Nessana und Dura“, *RIDA* 8 (1961) 115 ff; zur Nov. Just. 47 (537) über die Datierung nach Kaiserjahr, (Post) Konsulat und Indiktion, ebdo. 118 und 146 f.

49. Vgl. die Papyri aus Petra, A. ARJAVA – M. BUCHHOLZ – T. GAGOS, *The Petra Papyri I und III*, Amman 2002 und 2007; dazu G. THÜR, *ZSSt* 122 (2005) 425f. und ders. *ZSSt* 127 (2010) 514 ff.

50. P. Cair. Masp. I 67097 (um 567) und P. Cair. Masp. III 67353 (569) vgl. dazu M. WURM, *Apokeryxis, abdicatio und exhereditio*, München 1972, 92 ff.

51. Von Verbot spricht Wurm, aaO 81 mit Berufung auf weitere Autoren.

52. So schon V. ARANGIO-RUIZ, „Applicatione del diritto giustiniano in Egitto“, *Aegyptus* 1 (1920) 29f.

barkeit ausübten, wird man kein Bedenken gegen ihre Vornahme hegen können. Die beiden Belege aus justinianischer Zeit zeigen allerdings, dass das eigentlich Anstößige aus der Sicht des römischen Rechts, nämlich die enterbende Wirkung, nicht mehr weiter besteht. Denn das den beiden Urkunden zu unterlegende Formular führt aus, dem Verstoßenen sei der Pflichtteil zu hinterlassen, wozu auf ein folgendes Testament verwiesen wird. Das geschieht auch in dem einen Fall, in dem die ἀποκήρυξις mit dem Vorwurf eines Mordversuches durch die Kinder begründet wird, der wohl die volle Enterbung gestattet hätte⁵³. Das Formular in seiner Allgemeinheit hat darauf keine Rücksicht genommen, weil wohl ein so weit gehender Vorwurf nur selten vorgekommen ist. Davon vor der Nov. Just 115 die Undankbarkeitsfälle, die eine völlige Enterbung rechtfertigen, nicht durch Gesetz geregelt waren, sondern nach richterlichem Ermessen zu beurteilen waren, wäre es reichlich riskant gewesen, eine volle Enterbung formularmäßig vorzusehen. Ich halte es daher für akzeptabel, einen „Kompromiss“ von volkrechtlicher Verstoßung und Reichsrecht anzunehmen⁵⁴.

In gleicher Weise ist auch der Verbrüderungsvertrag (ἀδελφοποιΐα / lat. adoptio in fratrem) in der byzantinischen Gesellschaft bis in die Spätzeit lebendig geblieben, obwohl Diokletian ihn in CJ 6, 24, 7⁵⁵ als unwirksam ansieht. Aus der Brüderschaft resultiert freilich nunmehr keine direkte rechtliche Folge, sondern sie dient zur Herstellung gesellschaftlicher Bindungen zwischen zwei Personen oder Familien⁵⁶.

Diese Beispiele mögen genügen, um zu zeigen, dass in justinianischer Zeit ehemals volkrechtlich wirksame Institutionen weiterexistieren, aber ihres reichsrechtlich anstößigen Inhalts entkleidet wurden.

Kehren wir zu der Kritik Justinians am Rechtsleben der Armenier zurück, so haben wir uns bislang mit dem Hauptthema der Novelle 21 be-

53. So nach Nov. Just. 115 (542) cap. 3, § 1.

54. Trotz der Bedenken Wurms, aaO 95, der aber schließlich der Sache nach Ähnliches sagt. Vgl. auch P. PIELER, Η αποκήρυξη του γιου στο Αρχαίο Ελληνικό και Ρωμαϊκό δίκαιο, in Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου (Athen) 2 (1994) 87 – 103; insbes. 99 ff.

55. Nec apud peregrinos fratrem sibi quisquam per adoptionem facere poterat. Im Folgesatz wird die Verbrüderung als irritum bezeichnet, erbrechtliche Wirkungen gehen von ihr nicht mehr aus.

56. Vgl. die profunde Untersuchung von C. RAPP, „Ritual brotherhood in Byzantium“, *Traditio* 52 (1997) 285 – 326.

schäftigt, dass Frauen nicht der Intestaterbfolge teilhaftig seien. Diese Divergenz zum römischen Reichsrecht beseitigt der Kaiser durch den ausdrücklichen Hinweis auf die Gleichbehandlung von Männern und Frauen gemäß dem geltenden Reichsrecht. Als ebenso anstößig empfindet es der Kaiser aber auch, dass in den armenischen Provinzen Ehen ohne *instrumenta dotalia*, ja sogar durch „Frauenkauf“ zustande kämen. Es überrascht, dass er auf diese Divergenz im Gesetzesbefehl nicht mehr rekurriert. Vielleicht ist die Zurückhaltung des Kaisers dadurch begründet, dass auch das Reichsrecht die Errichtung von Dotalurkunden nicht als absolut zwingende Voraussetzung des Eheabschlusses ansieht⁵⁷. Aber als minimale Voraussetzung wird jedenfalls der formlose Konsens, der beidseitige Ehewille, der irgendwie nach außen erkennbar ist, stets verlangt. Insofern ist der bloße „Kauf“ der Frau durch Vertrag mit ihrem Gewalthaber und ihre schlichte Einführung in das Haus des Ehemannes, wie die Armenier es offensichtlich praktizieren, ungenügend. Es scheint aber wegen der zumindest 530 sogar für den Reichsbereich noch fehlenden klaren Bestimmungen, dass sich der Kaiser mit der allgemein gehaltenen Vorschrift begnügt hat, dass das armenische Recht sich in nichts von dem der Römer unterscheiden möge⁵⁸.

IV. Zum Abschluss unserer Überlegungen zur Nov. 21 wollen wir noch einen Blick auf die Begründung der von Justinian verordneten Maßnahmen werfen. Es hätte ja genügt, die rechtliche Einheit des Reiches als Zielvorstellung des Gesetzgebers anzuführen. Dieses Argument gebraucht der Kaiser durchaus im Prooimion, wenn er schreibt, er wolle, dass die *regio Armeniorum nihil ab alia nostra differre re publica*. Damit begnügt sich der Kaiser jedoch nicht, sondern er tadelt das bisherige rechtliche Verhalten der Armenier als barbarisch, wenn allein Söhne, nicht aber Töchter nach ihren Eltern erben würden. Er führt aus, die Armenier würden die Natur verachten und das weibliche Geschlecht beleidigen, so als ob dieses nicht von Gott geschaffen worden wäre und nicht zur Erzeugung von Nachkommen diene, so als ob es (das weibliche Geschlecht) etwas Geringes und Verachtetes wäre und außerhalb jeder ihm

57. Vgl. KASER, *Privatrecht* II 170 f. Nov. 74, (538) cap 4 § 1 und 2 verordnet hinsichtlich des Eheabschlusses von Angehörigen hoher Stände Dotierung und Eheschenkung. Bei dem Mittelstand begnügt sich der Gesetzgeber mit kirchlicher Beurkundung und nur bei den „niedrigsten Teilen des Volkes“ wird die Befreiung von Urkunden ausgesprochen (§ 3). Das Gesetz wurde allerdings erst 538 erlassen.

58. Nov. 21, cap. 1 Z. 28f.

zukommenden Ehre stünde.

Dies ist eine sehr deutliche Sprache, die in einer seltenen Klarheit die privatrechtliche Gleichheit von Mann und Frau zum Ausdruck bringt. Schon Joëlle Beaucamp hat in ihrem Aufsatz „Le vocabulaire de la faiblesse féminine dans les textes juridiques romains du IIIe au VIe siècle“⁵⁹ darauf hingewiesen, dass die „weibliche Schwäche“ vor allem in der kompilierten klassischen und nachklassischen Literatur ein Thema bildet, während dort, wo Justinian selbst das Wort ergreift, derartige diskriminierende Äußerungen unterbleiben. Die Worte, mit denen Justinian in der Nov. 21 die festgestellte Ungleichheit der Frauen geißelt, stellen einen aktiven Beleg für die vom Kaiser geforderte Gleichbehandlung von Mann und Frau dar. Schon Ernst Stein⁶⁰ hat die Regelung der Nov. 21 in Zusammenhang mit dem engagierten Eintreten der Kaiserin Theodora für Frauenrechte gesehen. Dieser Einfluss der Kaiserin ist durchaus quellenmäßig belegt, freilich im Einzelfall schwerlich beweisbar⁶¹. In Bezug auf das Hauptanliegen des Gesetzgebungsaktes der Nov. 21 besitzen wir im Text des Edikts 3⁶² einen Hinweis des Gesetzgebers, er habe vom ungerechten und frechen Rechtsbrauch der Armenier erfahren. Daher darf man annehmen, das Edikt 3 und in der Folge die inhaltsgleiche Novelle 21 gingen auf eine von außen an den Kaiser herangetragene Anregung zurück. Freilich wird uns nicht verraten, wer den Gesetzgeber über den Missstand informiert hat. Wie oben angeführt war seit 528 Sittas der militärische Oberbefehlshaber über die armenischen Provinzen. Es lässt sich aus dieser Funktion eine Vertrautheit des hohen Funktionärs auch mit den privatrechtlichen Besonderheiten des Landes vermuten. Daraus resultiert die Möglichkeit, dass Sittas Ehefrau Komito ihre Schwester, die Kaiserin Theodora, von der Benachteiligung der Frauen informiert haben mag, die dann über Justinian korrigiert wurde.

59. *Revue historique de droit français et étranger* 54 (1976) 485 ff, heute im Sammelband J. BEAUCAMP, *Femmes, patrimoines normes à Byzance*, Paris 2010, 1 – 20.

60. STEIN, *Histoire* 479f.

61. Z.B. ausdrücklich ist Theodora in Nov. 8, c 1 als Beraterin genannt; weiters vgl. Theodoras Widerstand gegen die Flucht des Kaisers im Nika – Aufstand, Prokop, *Bella I*, 24, 33 – 37. Weitere Belege und Erwägungen bei J. E. SPRUIT, „De mogelijke invloed van keizerin Theodora op Justiniaanse constitutiones“, in: J. A. ANKUM – G. C. J. J. VAN DEN BERGH – H. C. F. SCHOORDIJK (edd.) *Plus est en vous. Opstellen over Recht en cultuur*, Haarlem 1970, 109 – 136 mit weiterer Literatur.

62. Ed. 3 cap. 1 «μεμαθήκαμεν».

Mag nun der Einfluss der Kaiserin auf die Beseitigung der erbrechtlichen Benachteiligung der Frauen nicht strikt nachweisbar sein, so ist das klare Votum des Kaisers zu Gunsten der Gleichbehandlung der Frauen im Intestaterbrecht ein Signal für das europäische Privatrecht.

† CONSTANTIN G. PITSAKIS*

La responsabilité de l'enfant en droit Byzantin**

Le droit civil byzantin, droit de l'Empire romain d'Orient, qui a toujours revendiqué jusqu'au dernier moment, à savoir jusqu'à sa chute en 1453, sa qualité de seul Empire romain légitime voire de seul Empire possible dans le monde, image terrestre ou projection sur la Terre de l'un seul Royaume des Cieux, est naturellement du droit romain. Droit romain, dans sa permanence, dans sa continuité ininterrompue et dans son évolution au cours des siècles, en langue grecque : *ius graecoromanum*, selon le vieux terme.

On n'aurait donc pratiquement rien à ajouter en matière de droit civil au droit romain proprement dit, pour ce qui est des distinctions romaines et justiniennes de l'âge, des capacités et des incapacités qui en résultent et de la responsabilité de l'enfant, avec toutes les ambiguïtés qui y sont parfois présentes. Tous les textes romains se trouvent, en traduction grecque, dans la grande codification byzantine des *Basiliques* – dernière

* Καθηγητής Βυζαντινού Δικαίου του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

** Δεν θά χρειασθῆ βέβαια νά τεκμηριώσω, ἐδῶ, τοὺς δεσμούς μου μὲ τὸν Σπύρο Τρωιάνο, οὔτε, κατὰ μείζονα λόγον, τὴν πολλαπλὴ ὀφειλὴ μου σὲ αὐτὸν γιὰ τὴν συμπίρρευση οὐσιαστικὰ μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς, γιὰ τὴν μαθητεία πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως κοντά του, καὶ πάντων ἕνεκεν. Γιὰ τὸν ἐρευνητὴ καὶ συγγραφέα, τὸν διδάσκαλο καὶ τὸν δημόσιο λειτουργό, γιὰ τὴ διεθνή παρουσία του καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά του, τοὺς ἐνθουσιασμούς καὶ τὶς ἐξάρσεις του, τὴν ἀδιατάρακτα νεανικὴ του διάθεση, σὲ μία διαρκὴ πνευματικὴ ἐφηβεία, εἶχα τὴν εὐκαιρία νά γράψω ἄλλου. Ἐδῶ τοῦ ἀφιερώνω ἓνα κείμενο, σὲ ἓνα ζήτημα ποὺ ἔχει συχνὰ καὶ ἐκείνιν ἀπασχολήσει (στὶς παραπομπές ὁ ἀναγνώστης θά διακρίνει διάσπαρτες τὶς ὀφειλές μου), μὲ τὴν βυζαντινὴ εὐχὴ ἀπὸ καρδιάς: εἰς πολλὰ ἔτη! — Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἐπεξεργασμένη καὶ, περιστασιακὰ, ἐνημερωμένη μορφή μιᾶς διάλεξης ποὺ δόθηκε, τὸ ἔτος 2006, στὸ πλαίσιο σεμιναρίου ἱστορίας τοῦ δικαίου μὲ κεντρικὸ θέμα τὴν *εὐθύνη τῶν ἀνηλίκων*, στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς La Rochelle (καθηγητὴς JACQUES BOUINEAU). Παρέμενε ἔκτοτε ἀδημοσίευτο. Ἡ καταγωγή τοῦ κειμένου καὶ ἡ φύση τοῦ κοινοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀρχικὰ προορισθῆ δικαιολογοῦν τὴν ἐνίοτε διδασκαλικὴ ἢ ἐνημερωτικὴ μορφή τῆς γραφῆς. Λεπτομερῆς ἀναφορὰ στὶς προβλέψεις καὶ ρυθμίσεις τοῦ κυρίως ρωμαϊκοῦ δικαίου εἶχε παραλειφθῆ, γιατί προϋπετίθετο ἀπὸ διάλεξη ἄλλου ὁμιλητῆ στὸ ἴδιο σεμινάριο.

codification officielle, il ne faut pas l'oublier, du droit romain tout court et la seule dans un seul ouvrage – et dans leurs scolies, en particulier les scolies dites anciennes, provenant de l'enseignement en grec des professeurs de droit, antécédents et scolastiques ; dans cette même tradition s'inscrit la paraphrase grecque des *Institutes*, due à l'antécédent Théophile, d'ailleurs l'un des rédacteurs des *Institutes* de Justinien. En effet, la continuité du droit civil romain à Byzance est une réalité ininterrompue : les Byzantins n'ont jamais dû «redécouvrir» le Digeste – car le Digeste était toujours là, d'abord dans l'original, puis en langue grecque.

La notion de l'enfance est donnée dans le passage 3.19.9-10 des *Institutes*, traduit en grec dans les *Institutes* de Théophile :

Pupillus omne negotium recte gerit : ut tamen, sicubi tutoris auctoritas necessaria sit, adhibeatur tutor, veluti si ipse obligetur: nam alium sibi obligare etiam sine tutoris auctoritate potest.

Sed quod diximus de pupillis, utique de his verum est, qui iam aliquem intellectum habent : nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso distant, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent : sed in proximis infanti propter utilitatem errorum benignior iuris interpretatio facta est, ut idem iuris habeant, quod pubertati proximi.

Avec cette réserve évidente : *sed qui parentis potestate est impubes, nec auctore quidem patre obligatur.*

Ὁ ἄνηβος πᾶν συνάλλαγμα ἰσχυρῶς συναλλάττει, ἵνα μέντοι εἴποτε χρεία τῆς τοῦ ἐπιτρόπου γίνηται αὐθεντίας προσληφθῆ ὁ ἐπίτροπος, οἷον ἠνίκα αὐτὸς ἔνοχος γίνεται. Ἄλλον γὰρ ἑαυτῷ ἔνοχον ρύπιλλοι ποιεῖν καὶ δίχα τοῦ ἐπιτρόπου δύναται.

Ἄλλ' ὅπερ εἰρήκαμεν περὶ τῶν ρυπίλλων, περὶ τούτων δηλαδὴ ἀληθές ἐστιν οἷτινες ἤδη τινὰ τῶν γινομένων αἰσθησὶν ἔχουσιν· ὁ γὰρ infans ἢ ὁ πρόξimos infanti οὐ πολὺ τοῦ μεμνηότος ἀφεστήκασιν· οἱ γὰρ ταύτην ἄγοντες τὴν ἡλικίαν οὐδεμίαν αἰθησὶν ἔχειν νομίζονται... Ἦρσε δέ, οὐ κατὰ τὸ ἀκριβές, ἀλλὰ κατὰ φιλάγαθον λογισμόν, ὥστε καὶ τὸν πρόξimon infanti ἰσχυρῶς ἐπερωτᾶν, ὥσπερ τὸν τῆ ἡβῆ πησιάζοντα.

Ὁ δέ ὑπεξούσιος ἄνηβος οὐδὲ αὐθεντοῦντος τοῦ πατρὸς ἔνοχος γίνεται.

La source en est Gaius (III. 107, 109) : *Pupillus omne negotium recte gerit, ita tamen ut, sicubi tutoris auctoritas necessaria sit, adhibeatur, veluti si ipse obligatur, nom alium sibi obligore etiam sine tutoris auctoritate potest... Sed*

quod diximus de pupillo, utique de eo Verum est qui iam aliquem intellectum habet. Nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso differt, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent ; sed in his pupillis per utilitatem benignior iuris interpretatio facta est.

Or, le didactique Théophile interpose ici certaines définitions :

Ἐπειδὴ δὲ ρύπιλλον εἶπον καθολικῶς, μάνθανε ὅτι ἡ τοῦ ρυπίλλου εἰς τρία διαιεῖται ἡλικία· τῶν γὰρ ρυπίλλων οἱ μὲν εἰσιν infantes, οἷον οἱ ἔτι θηλάζοντες καὶ οἱ μικρῶ μείζονες. Οἱ δὲ λέγονται πρόξimoι infanti, οἷον οἱ ἀρξάμενοι λαλεῖν καλῶς, οἱ δὲ λέγονται πρόξimoι pubertati. Καὶ ὁ μὲν infans ἐπερωτᾶν οὐ δύναται διὰ τὸ μὴ δύνασθαι φθέγγεσθαι, οὐ μὴν οὐδὲ ὁ πρόξimos infanti, ὁποῖός ἐστιν ὁ ἔβδομον ἢ ὄγδοον ἄγων ἐνιαυτόν· οὗτος γὰρ εἰ καὶ ἐκφωνεῖν τὰ ῥήματα δύναται, ἀλλὰ διακρίνειν οὐ δύναται ὅτι ποτε νοεῖ τὰ λεγόμενα. Ὁ δὲ πρόξimos pubertati ἰσχυρῶς ἐπερωτᾶ, ἐπειδὴ καὶ τοῦ ἐκφωνεῖν καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι τῶν λεγομένων ἐστὶ δεκτικός...¹.

Ou, dans une autre rédaction (*Sinaiticus gr.* 1117/482 f 16^r) : Καθολικῶς μάνθανε ὅτι ἡ τοῦ πουπίλλου εἰς τρία διαιεῖται ἡλικία· τῶν γὰρ πουπίλλων οἱ μὲν εἰσιν ἴμφαντες, οἷον οἱ ἔτι θηλάζοντες καὶ ἡ μικρῶ μείζονες· οἱ δὲ λέγονται πρῶξιμοι ἴμφαντες, οἱ ἀρξάμενοι λαλεῖν καλῶς, οἱ δὲ πρῶξιμοι πουβερετάτ[ο]ι².

Remarques à faire : pupille est le synonyme d'impubère (: *Institutes* 3.19.9 : *Pupillus...* = Ὁ ἄνηβος...; cf. aussi dans les *Institutes* de Théophile: *ρύπιλλον εἶπον καθολικῶς*), donc, tout enfant depuis sa naissance jusqu'à l'âge de puberté – à savoir, tout au moins après Justinien, jusqu'à l'âge de 14 ans pour les hommes ou 12 ans pour les femmes : seule définition précise³. A ajouter une autre définition précise, celle d'*infans*, d'après le Code 6.30.18 pr. (sous Théodose et Valentinien, a. 426) : *Si infanti, id est minori septem annis...*, que Théophile semble cependant ignorer : il considère comme *infantes* les enfants pendant la période de l'allaitement *et un*

1. Éd. E.C. FERRINI, Berlin 1884-1897, pp. 338-339 = P. et J. ZEPOS, *Ius Graecoromanum*, Athènes 1931, III, p. 186 ; nouvelle édition : J.H.A. LOKIN- R. MEIJERING- B.H. STOLTE - N. VAN DER WAL, Groningue 2010, pp. 642-644 avec une traduction anglaise par A.F. MURISON.

2. Cité par S. TROIANOS, «Οἱ ποιινὲς στὸ βυζαντινὸ δίκαιο», dans : id. (éd.), *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο*, Athènes 1997, pp. (13-65) 21 n. 25. Voir aussi les renvois de l'édition de Groningue aux scolies des Basiliques : BS 3366/15-20, 270/8-11.

3. Cf. Harménopoulos, *Hexabiblos* 1.12.1 (éd. HEIMBACH, Leipzig 1851, p. 140 = PITSAKIS, Athènes 1971, p. 69).

peu après, qui en tout cas n'ont pas commencé à bien parler (λαλεῖν καλῶς) – il leur attribue donc, en général, un âge beaucoup plus bas que sept ans ; en revanche, il regarde comme proximi infanti les enfants ayant commencé à bien parler, donc des enfants dans leur septième ou huitième année (ὁποῖός ἐστιν ὁ ἑβδομον ἢ ὄγδοον ἄγων ἐνιαυτόν). La tradition byzantine, pratiquement unanime, a suivi la règle de Cod. 6.30.18 pr., à savoir : infans est l'enfant de sa naissance à sept ans – en unifiant, en quelque sorte, les catégories d'infans et de proximus infanti des Institutes. Donc, les proximi pubertati des Institutes seraient les enfants de sept ans (ou même de huit ans, d'après Théophile) à l'âge de puberté, 12 ans ou 14 ans.

Sur la responsabilité civile de l'enfant la règle est celle de Inst. 1.21 pr. :

Auctoritas autem tutoris in quibusdam causis necessaria pupillis est, in quibusdam non est necessaria. Ut ecce si quid dari sibi stipulentur, non est necessari tutoris auctoritas: quod sialis pupilli promittant, necessaria est. Namque placuit meliorem quidem suam condicionem licere eis facere etiam sine tutoris auctoritate, deteriore vero non aliter quam tutore auctore. Unde in his causis, ex quibus mutuae obligationes nascuntur, in emptionibus venditionibus, locationibus conductionibus, mandatis, depositis, si tutoris auctoritas non interveniat, ipsi quidem qui cum his contrahunt obligantur, at invicem pupilli non obligantur.

Ἐπειδὴ μεμαθήκαμεν τὸν ἐπίτροπον ἐπὶ διοικήσει τῶν τοῦ *pupillus* δίδοσθαι πραγμάτων, ὀφείλεις εἰδέναι ὅτι δεῖ τοῦτον ἀυθεντεῖν ἐν τισι γινομένοις ὑπὸ τοῦ *pupillus* καὶ τὸ μὴ κατ' ἀυθεντίαν τούτουπραχθὲν οὐδὲ γεγονέναι δοκεῖ. Ἔστι δὲ τινα ἐφ' οἷς οὐκ ἀναγκαῖα τοῦ κηδεμόνος ἢ ἀυθεντία. Οἷον, ὁ *pupillus* ἐπηρώτησέ με ὁμολογεῖς δίδόναι μοι ἰ' νομίματα; πρὸς τὸ ἰσχύσαι τὴν ἐπερώτησιν ἢ τοῦ ἐπιτρόπου ἀυθεντία περιττή· εἰ δὲ αὐτὸς ὁ *pupillus* ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησε, συνίστησι τὴν ἐπερώτησιν ἢ τοῦ ἐπιτρόπου συναίνεσις. Ἦρσεσε γὰρ τὸν ἀνηβον καλλίονα μὲν τὴν οἰκείαν αἴρεσιν ἐξεῖναι αὐτῷ ποιεῖν καὶ αὔξειν τὴν αὐτοῦ περιουσίαν *sine tutoris auctoritate*, ἐλαττοῦν δὲ οὐχ ἑτέρως εἰ μὴ προσῆ τῷ γινομένῳ ἢ τοῦ ἐπιτρόπου ἀυθεντία. Ὅθεν ἐπὶ τούτων τῶν θεμάτων ἐφ' ὧν ἐξ ἑκατέρου πλευροῦ τίκτονται ἀγωγαὶ τοῖς συναλλάττουσιν, οἷον ἐπὶ μισθώσεων, mandátων, depositων (ὁ μὲν γὰρ παραθέμενος ἔχει *directan*

depositi, ὁ δὲ δαπανήσας περὶ τὸ
 depósiton ἔχει contrariam depositi),
 ἐὰν μὴ ὑπῆν ἢ τοῦ ἐπιτρόπου
 αὐθεντία, ὁ μὲν οὖν συναλλάττων
 τοῖς pupillois ἔνοχος αὐτοῖς
 γενήσεται, αὐτοὶ δὲ τῶ
 συναλλάττοντι οὐ γίνονται
 ὑπεύθυνοι⁴.

– avec les distinctions de Inst. 3.19.9-10, qui pratiquement n'excluent de cette capacité que les *infantes* proprement dits, puisque même *in proximis infanti propter utilitatem eorum benignior iuris interpretatio facta est* ; donc : une capacité d'exercice pour les impubères après l'âge d'*infans*, mais pour des actes qui leur seraient profitables, mais pas question de responsabilité civile des impubères ayant agi sans l'autorité du tuteur. Avec la généralisation de l'emploi du terme *infans* pour les personnes âgées de moins de sept ans, l'incapacité absolue qui les « frappe » s'étend jusqu'à cet âge. A plus forte raison, on pourrait en conclure, que les impubères de tout âge sont absolument incapables d'être responsables pour une obligation *ex delicto* ; mais en général on enseigne⁵ que seuls les *infantes* n'ont pas cette capacité d'une manière absolue : les impubères plus âgés seraient responsables, s'ils avaient agi en conscience, en tant que *doli capaces*.

*

Or, les contributions byzantines majeures, les plus originales aussi, à notre sujet portent précisément sur la responsabilité des enfants en droit pénal (et aussi, certainement, en droit canonique).

Commençons par cette règle regardée comme une norme d'application générale, en droit byzantin comme en droit romain, tout au moins en droit justinien : il n'y a pas de responsabilité pénale pour les *infantes*, donc pour les personnes âgées de moins de sept ans – bien que les sources législatives ne se réfèrent qu'au seul crime d'homicide : Dig. 48.8.12 (Modestin).

Infans vel furiosus si hominem occiderint, lege Cornelia non tenentur, cum

4. FERRINI, pp. 79-80 = ZEPOS, III, p. 45; LOKIN etc., p. 144.

5. G. PETROPOULOS, *Ιστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου*, ²Athènes 1963, p. 520.

alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat ; repris dans les Basiliques 60.39.8 : Οὐτε ὁ μὴ ὦν ἑπταέτης οὔτε ὁ μαινόμενος φονεύων κεφαλικῶς τιμωρεῖται.

La traduction grecque a l'avantage de rendre *infans* par son équivalent plus explicite, d'après l'interprétation typique du terme : ὁ μὴ ὦν ἑπταέτης; mais par la traduction de: *lege Cornelia non tenetur* (qui aurait sans doute eu une couleur trop romaine pour un texte législatif grec) par : « il ne subit pas la peine capitale », elle donne à penser non pas à l'absence générale de responsabilité pénale de l'*infans*, mais à l'application d'une peine modérée – ce qui n'est pas le cas.

En revanche, une constitution de Dioclétien et Maximien de l'an 294 dans Code 9.16.5(6) : *Si quis te reum Corneliae legis de sicariis fecerit, innocentia purgari crimen non adulta aetate defendi convenit*, malgré son ambiguïté, a été généralement censée se référer aux âges de la *non adulta aetas* qui viennent après celui de l'*infans*, donc à tous les mineurs de plus de sept ans – donc, ne pas constituer une contradiction au passage du Digeste. Dans les Basiliques 60.39.18 : Καὶ ὁ ἐλάττων τῶν εἰκοσιπέντε ἐνιαυτῶν φονεύσας ἐνάγεται περὶ φόνου.

Le droit pénal de l'*Ecloga* des empereurs de la dynastie iconoclaste dite isaurienne (741), fondement du droit pénal byzantin proprement dit (même après l'abrogation de l'*Ecloga* par la législation des empereurs de la dynastie dite macédonienne – et jusqu'à la fin de la vie de l'Empire d'Orient) n'a retenu qu'une disposition qui dérive de la constitution de Dioclétien et Maximien, d'une manière généralisante qui laisserait penser, sans doute contre la volonté du législateur, à une responsabilité pénale de l'enfant, en cas l'homicide, sans limite(s) d'âge ni de peine : Ὁ φονεύων ἐκουσίως, οἰασδήποτε ἡλικίας ἐστὶ, ξίφει τιμωρεῖσθω (17.45)⁶.

Mais cette maladresse législative a été corrigée lors de la réception du droit pénal de l'*Ecloga* dans la législation des empereurs macédoniens, qui comprend les deux normes d'une manière complémentaire ; qui plus est l'*Eisagogè*/Epanagogè introduit dans la disposition de l'*Ecloga* la préci-

6. L. BURGMANN, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10], Francfort-sur-le-Main 1983, 242 = éd. ZACHARIAE VON LINGENTHAL: ZEPOS, II, 60. Et dans les dérivés de l'*Ecloga* : *Ecloga privata aucta* 17.5 (éd. ZACHARIAE: ZEPOS, VI, p. 41) ; *Ecloga ad Prochiron mutata* 21.1 (id. : *ibid.*, p. 270). Cf. B. SINOGOWITZ, « Die Tötungsdelikte im Recht der Ekloge Leons III. des Isauriers », *Zeitschrift d. Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 74 (1957), p. 321 n. 18.

sion nécessaire : après l'âge des sept ans.

– Ὁ φονεύων ἐκουσίως οὐκ ἐν μάχῃ, οἴασάν εἴη ἡλικίας τὴν ἑπταετίαν παρελθούσης, ξίφει τιμωρεῖσθω.

– Οὔτε ἴνφανς, τουτέστιν ἑπταέτης, οὔτε μαινόμενος φονεύων ὑπόκειται τῷ θανάτῳ (Eisagogè/Epanagogè 40.85-86)⁷.

Le *Procheiros Nomos* reprend la première disposition venant de l'*Ecloga* dans la teneur de cette dernière, à savoir sans la précision de l'*Eisagogè/Epanagogè* ; mais cela n'a plus d'importance, puisque la disposition venant du Digeste suit immédiatement, et l'emporte en tant que *lex specialis*, voire en tant que norme plus favorable à l'accusé.

– Ὁ φονεύων ἐκουσίως, οἴας ἂν εἴη ἡλικίας, ξίφει τιμωρεῖσθω.

– Οὔτε ἴνφανς, τουτέστιν ἑπταέτης, οὔτε μαινόμενος φονεύων ὑπόκειται θανάτῳ (Procheiros Nomos 39.79-80)⁸.

Les deux normes se répètent dans toutes les sources juridiques et les manuels privés de droit byzantins, jusqu'à la fin de l'histoire de l'Empire (au XIVe siècle : Harménopoulos 6.6.3, 6.6.7 ; le manuel nomocanonique de Matthieu Blastarès ne comprend que la disposition concernant la non-responsabilité pénale de l'*infans*)⁹. Nous avons d'ailleurs vu la présence de ces règles de droit dans les *Basiliques*, la codification officielle complète, théoriquement en vigueur jusqu'à la fin de l'Empire.

Donc, première règle générale, malgré les maladroites de rédaction des textes législatifs : pas de responsabilité pénale jusqu'à l'âge de sept ans.

Pour ce qui est de la responsabilité pénale des impubères âgés de plus de sept ans, le droit introduit des règles générales qui soumettent cette responsabilité à certaines conditions ou introduisent un traitement pénal modéré pour ces délinquants impubères :

– Code 9.47.7 (empereur Alexandre a. 222-235) : *Impunitas delictis propter aetatem non datur, si modo in ea quis sit, in quam crimen quod intenditur cadere potest.*

= Basiliques 60.51.46 : Οὐδέποτε διὰ τὴν ἡλικίαν συγχωρεῖται ἡ

7. Éd. ZACHARIAE: ZEPOS, II, 367. Cf. dans des dérivés: *Epanagoge aucta* 43.6-7 (id. : ibid. VI, pp. 184-185).

8. Éd. ZACHARIAE: ZEPOS, II, 226. Et dans les dérivés : *Prochiron Legum* 34.74-75 (éd. F. BRANDILEONE-V. PUNTONI, Rome 1895, p. 255) ; *Prochiron auctum* 39.198, 205 (éd. ZACHARIAE : ZEPOS, VII, pp. 300-301).

9. Harménopoulos: éd. HEIMBACH, pp. 750-754 = PITSAKIS, pp. 353, 354 ; Blastarès Φ. 8 : RHALLÈS-POTLÈS, VI, p. 494 = PG 145, col. 188.

τιμωρία τοῦ ἀμαρτήματος, μόνον ἐάν ἐστι πλησιάζων τῇ ἡβῇ τις, ὅτε καὶ αἰσθάνεται τῶν παρ' αὐτοῦ ἀμαρτανομένων.

Dans la rédaction grecque, peut être plus que dans l'original latin, on entrevoit la condition sous-jacente à la responsabilité des impubères : qu'ils aient conscience de leur crime ; en plus, le texte grec rend l'expression abstraite de la constitution : *in ea (aetate)* par une expression précise : seulement si l'impubère est *proximus pubertati* (μόνον ἐάν ἐστι πλησιάζων τῇ ἡβῇ τις).

Et pour ce qui est du traitement modéré des impubères :

– Dig. 29.5.1 §§ 32-33 (Ulpian) : *...Aetas enim excusationem meretur. Impuberi autem utrum in supplicio tantum parcimus an vero etiam in quaestione? et magis est, ut de impubere nec quaestio habeatur: et alias solet hoc in usu observari, ut impuberes non torqueantur: terreri tantum solent et habena vel ferula caedi.*

= *Basiliques* 35.16.1.33 : Οἱ ἄνηβοι οὐ κολάζονται οὔτε βασανίζονται· φοβερίζονται δὲ καὶ λώροις ἢ νάρθηξι τύπτονται¹⁰,
traitement indulgent qui s'étend même aux esclaves impubères.

Cette règle générale en faveur des mineurs de quatorze ans se répète au moins deux fois dans le Digeste et de là dans les *Basiliques*, avec cette remarque intéressante : que cet âge tendre qui exclut la torture, pourrait en même temps rendre le témoignage des impubères suspect, car ils peuvent toujours mentir avec l'aisance qui est naturelle à leur âge :

De minore quattuordecim annis quaestio habenda non est, ut et divus Pius Caecilio Iuventiano rescripsit (Dig. 48.18.10 Arcadius Charisius). Ὁ ἥττων τῶν ἰδ' ἐτῶν οὐχ ὑφίσταται ἐμβάσανον ἐξέτασιν (Bas. 60.50.9).

... De minore quoque quattuordecim annis in caput alterius quaestionem habendam non esse divus Pius Maecilio rescripsit, maxime cum nullis extrinsecus argumentis accusatio impleatur; nec tamen consequens esse, ut etiam sine tormentis eisdem creadatur: nam aetas, inquit, quae adver- ...Ὁ ἥττων τῶν ἰδ' ἐτῶν οὐ βασανίζεται καθ' ἐτέρου μάλιστα μὴ ὄντων ἄλλων ἐλέγχων, ἀλλ' οὔτε χωρὶς βασάνων πιστεύεται... (Bas. 60.50.14).

10. Fragment cité seulement dans le manuscrit *Sinaiticus gr.* 1117 (482) f. 16^r (cf. *supra* n. 2) : TROIANOS, p. 23 n. 34. Publié dans : V. TIFTIXOGLU - S. TROIANOS, « Unbekamte Kaiserurkunden und Basilikentesstimonia ans dem Sinaiticus 1117 », *Fontes Minores*, IX, Francofurt-sur-le-Main 1993, pp. (137-179) 153.

sus asperitatem quaestionis eos interim tueri videtur, suspectiores quoque eosdem facit ad mentiendi facilitatem (Dig. 48.18.15 Callistrate)¹¹.

Une exception ad hoc, à propos du crime de lèse-majesté, a dû être explicitement introduite dans les sources juridiques :

... *Sed omnes omnino in maiestatis crimine, quod ad personas principum attinet, si ad testimonium provocentur, cum res exigit torquentur* (Dig. 48.18.10 § 1 *ut supra*).

Πάντες οί καλούμενοι πρὸς μαρτυρία ἐν τῇ πρὸς βασιλέα φερομένη καθοσιώσει, τοῦ πράγματος ἀπαιτοῦντος, βασανίζονται (Bas. 60.50.9)

... καὶ οί ἥπτονες τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν καὶ οί μείζονες, ajoutent les manuels privés byzantins de la période tardive (Synopsis minor B.33 > Harménopoulos, *Hexabiblos* 1.6.12)¹².

Cette double réalité juridique, à savoir le fait que les mineurs d'un âge de plus de sept ans sont en principe pénalement responsables et, en revanche, la faveur de l'âge, en raison de laquelle :

– *Fere in omnibus poenalibus iudiciis et aetati et imprudentiae succurritur* (Dig. 50.17.108 Paul)

= Σχεδὸν ἐν πάσαις ταῖς ποιναλίαις ἀγωγαῖς καὶ τῇ ἡλικίᾳ καὶ τῇ ἀγνοίᾳ συντρέχομεν (Bas. 2.3.108)¹³,

se manifeste par la présence dans les manuels juridiques de deux dispositions du Digeste de prime abord contradictoires :

Nunc videndum minoribus utrum in contractibus captis dum taxat subveniatur, an etiam deliquentibus... Et placet in delictis minoribus non subveniri. Nec hic itaque subvenietur... (Dig. 4.4.9 § 2 Ulpian).

Ἐν τοῖς ἀμαρτήμασιν οὐ βοηθοῦνται οί ἀφήλικες, οἷον δόλον ποιοῦντες... etc. (Bas. 10.4.9).

11. A noter la divergence dans la tradition du même nom *Caecilius/Maecilius* (Iuvenianus), dans les deux textes du Digeste.

12. Synopsis minor: éd. ZACHARIAE dans ZEPOS, VI, p. 356 ; Harménopoulos : éd. HEIMBACH, p. 102 = PITSAKIS, p. 52.

13. Cité aussi par Théodore Balsamon, dans son commentaire sur le *Nomocanon en 14 titres*, 4.13 (voir *infra*) : RHALLÈS-POTLÈS, I, p. 129.

In criminibus quidem aetatis suffragio minores non iuvantur: etenim malorum mores infirmitas animi non excusat. Sed cum delictum non ex animo, sed ex contractu venit, noxa non committitur, etiamsi poenae causa pecuniae damnum inrogatur: et ideo minoribus et in hac causa in integrum restitutionis auxilium competit (Cod. 2.34.1 Sevère et Antonin a.200).

Ἐν τοῖς ἐγκλήμασι μὲν τῇ τῆς ἡλικίας βοήθεια οἱ ἐλάττονες οὐ βοηθοῦνται· τῶν γὰρ κακῶν τοὺς τρόπους ἢ ἀσθένεια τοῦ λογισμοῦ οὐκ ἐξκουσσατεύει. Ἄλλ' ὅτε τὸ ἀμάρτημα μὴ ἀπὸ ψυχῆς πονηρᾶς, ἀλλ' ἀπὸ συναλλάγματος ἔρχεται, ἀμάρτημα οὐχ ἀμαρτάνεται, εἰ καὶ τιμωρίας ἕνεκεν χρηματικὴ ζημία ἐπιφέρεται, καὶ διὰ τοῦτο τοῖς ἐλάττοσι καὶ ἐν ταύτῃ τῇ αἰτία τῆς εἰς ἀκέραιον ἀποκαταστάσεως ἢ βοήθεια ἀρμόζει (Bas. 10.17.1),

avec cette remarque supplémentaire importante: Τὸ οὖν εἰρημένον γενικῶς τοῖς νόμοις ἅπασιν ὅτι ἐν ἀμαρτήμασι οἱ ἐλάττονες οὐ βοηθοῦνται, οὕτω χρὴ νοεῖν ἡνίκα ἐκ πονηρᾶς προαιρέσεως γίνεται τὸ ἀμάρτημα· ἐὰν γὰρ οὐδὲν μὲν ἤμαρτεν ἢ τοῦ ἐλάττονος προαίρεσις, νόμος δέ τις αὐθεντήσας ὑποβάλλει τιμωρία τινὶ τὸ παρὰ τοῦ ἐλάττονος πραχθέν, δύναται τότε λαμβάνειν ἀποκατάστασιν ὁ ἐλάττων.

Cf.: *Licet in delictis aetate neminem excusari constet, matri tamen, quae filiis tutorem aetatis lubrico lapsa non petit, eorum minime denegari successionem convenit, cum hoc in maioribus matribus tantum obtineat (Cod. 2.34.2 Dioclétien et Maximien a.294).*

...Εἰ καὶ ἐν τοῖς ἀμαρτήμασι διὰ ἡλικίας οὐδένα ἐξκουσσατεύεσθαι ὠμολόγηται, τῇ μητρὶ ὁμῶς, ἥτις τοῖς παισὶν ἐπιτρόπους, τῷ τῆς ἡλικίας σαθρῷ ὀλισθήσασα, οὐκ ἤτησεν, τὴν τούτων οὐδαμῶς ἀπαρνεῖσθαι διαδοχὴν ἀρέσκει, ὅποτε τοῦτο τὸ νόμιμον ἐπὶ ταῖς μείζοσι μητράσι μόνον κρατεῖ (Bas. 10.17.2),

avec l'ajout (dans un passage d'introduction, où le traducteur grec éclaircit l'objet de l'affaire) de la clarification qu'il s'agit ici d'une mère mineure: Γυνὴ ἐλάττων οὔσα τῶν κε' ἐνιαυτῶν.

Or, ces textes, bien qu'une référence au droit pénal y soit faite (tout au moins dans Cod. 2.34.1: *In criminibus quidem...*), ne se réfèrent qu'à la

responsabilité du mineur en droit civil (délit propre du mineur contractant ou obligations *ex delicto*). Mais leur résumé dans des manuels juridiques byzantins, depuis la *Synopsis minor* : ...ἐν ᾧ φησιν ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἀμαρτήμασιν, εἰ μὴ ἐκ πονηρᾶς προαιρέσεως γένηται τὸ ἀμάρτημα, [οἱ ἀφήλικοι] βοηθοῦνται (A.70.35), et surtout la juxtaposition des deux règles dans les manuels de la période tardive :

– Ἐν τοῖς ἀμαρτήμασιν οὐ βοηθοῦνται οἱ ἀφήλικες, οἷον δόλον ποιοῦντες ἐν τῷ πράγματι ἢ κλοπὴν ἢ ζημίαν.

– Καὶ ἐν τοῖς ἀμαρτήμασιν, εἰ μὴ ἐκ πονηρᾶς ψυχῆς καὶ προαιρέσεως γένηται τὸ ἀμάρτημα, βοηθοῦνται οἱ ἀφήλικες¹⁴, donne au lecteur byzantin mal informé l'impression d'une très forte couleur pénale – malgré même la mention encore, comme dans le cas du premier passage, des délits « privés » du droit romain: *dolus, furtum, iniuria*.

Des dispositions ad hoc, concernant certains délits propres du droit pénal (au sens byzantin), confirment la règle générale ou s'en écartent partiellement :

a) Vol et Injure :

Pupillum qui proximus pubertati sit, capacem esse et furandi et iniuriae faciendae... (Dig. 50.17.111 Gaius).

Ὁ πλησιάζων τῇ ἡβῇ καὶ κλοπῆς καὶ ὕβρεως ἐστὶ δεκτικός... (Bas. 2.3.111).

b) Faux :

Impuberem in hoc edictum [= SC Libonianum, sénatus-consulte libonien] incidere dicendum non est, quoniam falsi crimine vix possit teneri, cum dolus malus in eam aetatem non cadit (Dig. 48.10.22 Paul).

Οὔτε τῷ Λιβωνιανείῳ δόγματι οὔτε τῷ ἐγκλήματι τοῦ πλαστοῦ ἄνηβος ὑποπίπτει (Bas. 60.41.22).

c) SC Silanianum:

Excipiuntur senatus consulto Siliano impuberes servi. Trebius autem Germanus legatus etiam de impubere sumi ius sit supplicium et tamen non sine ratione: nam is puer nec multum a puberi aetate aberate et ad pedes domini cobuerat cum

D'où les Basiliques construisent une norme générale ; la condition servile de l'impubère (*impuberes servi*) n'est plus mentionnée :

Ἐὰν πλησιάζων τῇ ἡβῇ ἄνηβος παρακαθεύδων τῷ ἀναιρεθέντι

14. *Hexabiblos* 1.12.20-21 (emprunté à la *Synopsis major* A.70.6 et 35, respectivement : éd. ZACHARIAE dans ZEPOS, V, pp. 112, 115) : éd. HEIMBACH, 144 = PITSAKIS, 71. Cf. la remarque d'HEIMBACH, *ibid.*, p. 145 : « *aliter concepta sunt!* » !

occideretur nec postea caedem eius proderat...: qui vero ministri vel participes caedis fuissent et eius aetatis, quamquam nondum puberis, ut rei intellectum capere possent, his non magis in caede domini quam in ulla alia causa parci oportere (Dig. 29.5.14 Volusius Maecianus).

δεσπότη μὴ δημοσιεύση τὸ γεγονός, τιμωρεῖται. Τοῖς γὰρ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην ἀνήβοις συγχωρεῖ, οὐ μὴν τοῖς ὑπερέταις ἢ μετόχοις, οἱ δύνανται νοεῖν τὸ πραττόμενον. Οἱ γὰρ τοιοῦτοι οὐδὲ ἐφ' ἑτέρα αἰτία βοηθοῦνται (Bas. 35.16.14).

La généralisation avait déjà été avancée de la manière la plus ample par l'interprétation de la dernière phrase dans le *Nomocanon en 14 titres* : οἱ γὰρ τοιοῦτοι seraient tous les *proximi pubertati* qui auraient pleine responsabilité pénale dans tous les cas : Γίνωσκε δὲ ὅτι τῇ ἡβῆ πησιάζων ἐπ' οὐδεμιᾶ αἰτία βοηθεῖται ὡς βιβλίου κθ' τίτ. ε' διάταξις ιδ' (4.13: Rhallès-Potlès, I, 127).

d) Adultère :

Si minor annis adulterium commiserit, lege Iulia tenetur, quoniam tale crimen post pubertatem incipit (Dig. 48.5.37 [36] Papinien).

Μετὰ τὴν ἡβῆν πλημμελεῖ ὁ νέος μοιχείαν καὶ ὑπόκειται τῷ νόμῳ (Bas. 60.37.36).

e) Inceste:

... Fratres denique imperatores Claudiae crimen incesti propter aetatem remiserunt sed distrahi coniunctionem illicitam iusserunt, cum alias adulterii crimen, quod pubertate delinquitur, non excuseatur aetate...

Incestum autem, quod per illicitam natriumonii coniunctionem admittitur, excusari solet sexu vel aetate vel etiam puniendi correctione, quae bona fide intervenit, utique si error allegetur, et facilius, si nemo reum postulavit (Dig. 48.5.39 [38] §§ 4,7 Papinien).

Généralisé pour tous les cas d'inceste dans les *Basiliques*:

... Καὶ ὁ ἀφῆλιξ δὲ ἐπὶ τοῦ ἀθεμίτου συγγινώσκειται, ἀφιστάμενος μέντοι τοῦ ἀθεμίτου· ἐπὶ δὲ μοιχεία οὔτε γυνή οὔτε ἀφῆλιξ ἔχουσι παραίτησιν...

Ἐπὶ τοῦ ἐν ἀγνοία γινομένου ἀθεμίτου γάμου δίδωσι συγγνώμην φύσις καὶ ἡλικία καὶ ἡ ἐπανόρθωσις τοῦ ἀμαρτηθέντος, καὶ μάλιστα εἰ μήπω τις αὐτῶν κατηγορήσεν (Bas. 60.37.38)¹⁵.

L'exposé le plus systématique de ces cas de droit pénal où il y a une

15. Sur la responsabilité des mineurs en droit pénal byzantin voir ad hoc: M. TOURTOGLOU, « Οἱ ἀνήλικοι στὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ ποινικὸ δίκαιο », *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 60 (1985), pp. 362-382 ; TROIANOS (*supra*, n. 2), pp. 20-25.

précision sur l'âge des personnes qui s'en tiennent responsables se trouve dans le *Nomocanon en 14 titres*, 4.13 (Rhallès-Potlès, I, 126-127), dans un contexte tout à fait inattendu ; à l'origine se trouve une constitution de droit ecclésiastique d'Honorius et Théodose (a. 413) dans Cod. 1.6.2 : les empereurs menacent de la peine de mort celui qui rebaptise une personne, ainsi que la personne rebaptisée, si elle a l'âge nécessaire pour la responsabilité pénale – une constitution qui heureusement n'a jamais trouvé de place dans les textes du droit byzantin, et certainement pas dans la codification des *Basiliques* (cf. Balsamon, *ibid.*, 127 : οὐκ ἐτέθη εἰς τὰ βασιλικά): *Si quis rebaptizare quempiam de mysteriis catholicae sectae fuerit detectus, una cum eo qui piaculare crimen commisit (si tamen criminis per aetatem capax sit, cui persuasum sit) ultimo supplicio percellatur*. Or, cette disposition obsolète donne au rédacteur du *Nomocanon* et à son commentateur au XIIe siècle, le grand canoniste Théodore Balsamon, l'occasion d'établir un recueil important des dispositions concernant l'âge requis pour la responsabilité pénale et un long commentaire, respectivement.

Mais Balsamon, en citant la disposition de Dig. 29.5.14 = Bas. 35.16.14, déjà généralisée par le rédacteur du *Nomocanon*, comme nous avons vu (Balsamon ne regarde pas du tout cette disposition comme obsolète), croit pouvoir généraliser davantage : *proximi pubertati* seraient, à son avis, tous ceux qui ne sont plus *infantes* ; d'après or, l'interprétation reçue du passage cité, seuls les *infantes* seraient exclus de la responsabilité pénale ; là où le droit parle d'impubères, il n'exclut donc pas les *proximi pubertati*, il n'exclut que les *infantes* ; là où les impubères sont dispensés de la responsabilité on devrait lire : les *infantes*. Donc, une responsabilité pénale de toutes les personnes d'un âge de plus de sept ans, dans tout les cas, même lorsque la puberté est requise par la loi : καὶ οἱ μὲν μὴ δεκτικοὶ δόλου ἀνηβοὶ ἀπὸ ἀμαρτήματος οὐκ εὐθύνονται, οἱ δὲ παρὰ τούτους, ἤγουν οἱ πληρώσαντες τὸν ζ' ἐνιαυτὸν καὶ ἀναβαπτιζόμενοι εὐθύνονται, καὶ ἄλλως ἀμαρτήσαντες τιμωροῦνται... καὶ εἰπέ ἐκεῖνον τὸν ἀνηβὸν μὴ ὑποπίπτειν τῷ ἐγκλήματι τοῦ πλαστοῦ, τὸν ἥττονα τοῦ ζ' ἐνιαυτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ...οὕτως ἐρμήνευσον: τὸ γὰρ μετὰ τὴν ἡβὴν ὑποκεῖσθαι τὸν νέον τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι τοιοῦτόν ἐστιν, ἤγουν τὸ ἐνέχεσθαι αὐτὸν πλημμελοῦντα οὐ μόνον ἐν ἀνηβότητι,

ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα...¹⁶.

Nous ne disposons pratiquement de rien pour ce qui est de la jurisprudence pénale byzantine, mais j'espère qu'on n'a pas prêté attention à cette interprétation d'un grand canoniste qui n'était pas connu comme pénaliste... Mais même ainsi Balsamon introduit une distinction importante : les impubères ne sont jamais punis de la peine prévue pour les personnes pubères, mais d'une peine modérée : Πλήν γίνωσκε ὅτι οἱ τοιοῦτοι ἄνηβοι οὐ κολάζονται ὡς οἱ τέλειοι, ἀλλὰ μετρίως τιμωροῦνται (*ibid.*, 129).

A noter qu'ordinairement tous les manuels byzantins de droit, de la *Synopsis major* du Xe siècle à l'*Hexabiblos* d'Harménopoulos au XIVe siècle, contiennent des titres ad hoc sur « les impubères » (Περὶ ἀνήβων...) et sur « les mineurs » (Περὶ ἀφηλίκων)¹⁷ ou sur « les impubères et les mineurs » (Περὶ ἀνήβων καὶ ἀφηλίκων)¹⁸.

Une disposition pénale typiquement byzantine porte sur des actes homosexuels (entre hommes) – punis ordinairement de la peine de mort, tout au moins en théorie, pour les deux partenaires : Ecloga 17.38 = Eisagogè/Epanagogè 40.66 = Procheiros Nomos 39.73 Οἱ ἀσελγεῖς, ὁ τε ποιῶν καὶ ὁ ὑπομένων ξίφει τιμωρεῖσθωσαν¹⁹. Or, ici le partenaire passif jusqu'à l'âge de douze ans reste impuni: une disposition assez originale pour ce qui est de l'âge requis pour la responsabilité pénale, qui dépasse considérablement l'âge ordinaire de sept ans, mais qui est inférieur de l'âge de puberté (quatorze ans pour les hommes) ; une certaine maturité sexuelle est donc requise, qui n'est pas censée être acquise à l'âge de sept ans, mais qui serait atteinte à cet âge de douze ans, qui est d'ailleurs l'âge de puberté pour les femmes. Une disposition originale aussi puisqu'elle donne son motif : l'âge indique par soi-même que le jeune homme ne comprenait pas ce qu'il subissait (Εἰ δὲ ὁ ὑπομένων ἡττων τῶν δώδεκα ἐτῶν εὐρεθῆ, συγχωρεῖσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλοῦσης μὴ

16. RHALLÈS-POTLÈS, I, pp. 128-129.

17. *Synopsis major* A. 45 et 70, respectivement: éd. ZACHARIAE dans ZEPOS, V, pp. 79-80, 112-118.

18. *Hexabiblos* 1.12: éd. HEIMBACH, pp. 140-155 = PITSAKIS, pp. 69-76.

19. Respectivement: éd. BURGMANN, p. 238 = ZEPOS, II, pp. 58-59; ZEPOS, *ibid.*, 365; ZEPOS, *ibid.*, 225-226. Repris dans tous les manuels juridiques byzantins postérieurs. Voir : C.G.PITSAKIS, « Ἡ θέση τῶν ὁμοφυλοφίλων στὴ βυζαντινὴ κοινωνία », dans: Chrysa MALTÉZOU (éd.), *Οἱ περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο*, Athènes 1993-1999, pp. (171-269) 218-225.

ειδέναι αὐτὸν τί ὑπέμεινεν *Ecloga*). Une disposition analogue pour le partenaire actif eût été sans fondement, vu ces motifs du législateur.

Dans l'*Eisagogè*/*Epanagogè* et le *Procheiros Nomos* ce motif est énoncé sous une forme plus concise : « Car la faiblesse de son âge le dispense de la peine » Τότε γὰρ τὸ ἐνδεές τῆς ἡλικίας αὐτοῦ τῆς τοιαύτης αὐτὸν ἐξαρκάζει ποινῆς (*Eisagogè*), ἀπαλλάττει ποινῆς (*Procheiros Nomos*). Une disposition d'ailleurs de caractère assez théorique : nous ne connaissons heureusement aucun cas d'application de cette peine de mort (ou d'une autre peine) pour des homosexuels à Byzance, tout au moins après Justinien. Mais un remaniement de l'*Ecloga*, peut-être un projet de loi du IXe siècle, apportant certaines modifications au code des Isauriens (et surtout seulement dans sa partie pénale), qui n'a jamais été ratifié, et qui nous est partiellement parvenu, connu aujourd'hui sous le nom d'*Eclogadion* ou *Ecloga aucta*, introduit à la fois un âge considérablement plus élevé requis pour imposer la peine de mort au partenaire passif (15 ans, donc un âge plus élevé que l'âge de puberté lui-même !), mais aussi une peine modérée à imposer à ce partenaire mineur (contre l'impunité prévue par l'*Ecloga*) : il sera battu et enfermé dans un monastère ! ὁ δὲ ἦπτων τῶν δεκαπέντε ἐτῶν τυπτέσθω καὶ ἐν μοναστηρίῳ εἰσαγέσθω²⁰. Sans aucun doute cela ne s'applique qu'après l'âge d'impunité générale, à savoir après sept ans. Le motif reste : ὡς τῆς ἡλικίας δηλούσης τοῦτο ἀκουσίως πεπονθέναι αὐτόν²¹ ; ici, cependant, on précise que le partenaire passif, étant mineur, est censé avoir subi l'acte *involontairement* ou malgré lui (ἀκουσίως), ce que ne disent explicitement ni le texte de l'*Ecloga* (« l'âge indique qu'il ne comprenait pas ce qu'il subissait ») ni les textes de la législation macédonienne (« la faiblesse de son âge le dispense de la peine »), et qui est maintenant considéré comme la raison principale pour ce traitement modéré.

20. 17.6 : D. SIMON - S. TROIANOS, « Eklogadion und Ecloga privata aucta », *Fontes Minores*, II, Francfort-sur-le-Main 1977, pp. (45-86) 71 ; S. TROIANOS, Ὁ « Ποινάλιος » τοῦ Ἐκλογαδίου [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Francfort-sur-le-Main 1980, pp.16-19. Repris dans *l'Ecloga privata aucta* 17.11 (éd. ZACHARIAE dans ZEPOS, VI, p. 41). L'enfant enfermé dans le monastère devrait-il aussi entrer dans la vie monastique ? TROIANOS, p. 18 n. 7 répond plutôt par l'affirmative ; PITSAKIS (*supra* n. 19), p. 224 opte plutôt pour la négative (mesure disciplinaire provisoire ?). Cf. *infra* n. 31.

21. Le texte ne dit plus, explicitement, que le traitement modéré s'applique seulement au partenaire mineur passif (Εἰ δὲ ὁ ὑπομένων... τί ὑπέμεινεν); mais cela reste certain, puisqu'on emploie encore ici le verbe «subir», πεπονθέναι.

Quoi qu'il en soit, ce projet de modification n'a eu aucune suite ; le contenu même de cette disposition et les problèmes « techniques » qu'elle pose donnent peut-être une idée de la qualité de cette tentative et une explication de son échec.

*

Le domaine du droit canonique est le second pôle, de valeur égale, de l'ordre juridique byzantin.

Le plus ancien des textes portant sur notre sujet dont nous disposons, le plus autorisé aussi, est une réponse du patriarche Timothée d'Alexandrie (381-385), devenue le canon 18 du recueil de ses réponses : Ἐκ ποίας κείρας κρίνονται παρὰ Θεοῦ τὰ ἀμαρτήματα; Πρὸς τὴν γυνῶσιν καὶ τὴν φρόνησιν ἐκάστου, οἱ μὲν ἀπὸ δεκαετοῦς (*varia lectio*: δωδεκαετοῦς) κείρας, οἱ δὲ καὶ μείζονος. « – A partir de quel âge les péchés sont-ils justiciables de la justice divine ? » (à savoir : « depuis quel âge est-on admis au sacrement de pénitence ? »). « – Il y bien des distinctions à faire à ce propos : car chacun est jugé selon son niveau de savoir et sa maturité d'esprit ; les uns à partir de l'âge de dix ans, d'autres à partir d'un âge plus avancé »²².

Il est évident que l'âge de dix ans est mentionné ici à titre simplement indicatif ou à titre de seul exemple – ne pose donc pas un *terminus post quem* formel²³ ; d'ailleurs dans une bonne partie de la tradition manuscrite, au lieu de *dix* ans, une leçon divergente donne : *douze* ans. Ce texte, de caractère clairement non-normatif dans son objectif original, fut reçu, avec d'autres réponses du même Père de l'Église et un grand nombre de recueils de réponses de Pères grecs, dans le corpus officiel des canons de l'Église d'Orient confirmé par le concile in Trullo, dit concile Quinisexte, de 692, le concile législatif par excellence de l'Église byzantine – et dès lors investi de la force formelle d'un canon de concile œcuménique ; il est donc toujours en vigueur dans l'Église orthodoxe et régit, tout au moins en théorie, sa pratique en la matière. Des doutes quant à l'authenticité de cette réponse, partagés par Joannou dans son édition, si importants qu'ils soient sur le plan philologique et historique, n'ont pas d'implication sur

22. Traduction d'après l'éd. P.-P. JOANNOU, *Discipline générale antique*, II, Rome – Grottaferrata 1963, p. 252 = RHALLÈS- POTLÈS, IV, p. 341 ; PG 138, col. 901-902.

23. *Contra*, semble-t-il, TROIANOS (*supra* n. 2), pp. 24-25 n. 39 qui parle de « limite d'âge » de dix ans (τοῦ παραπάνω ὁρίου ἡλικίας).

le caractère juridique de ce canon, vu sa présence constante dans les collections canoniques byzantines, bien que son appartenance aux canons confirmés par le concile in Trullo soit contestable²⁴.

Balsamon, le grand canoniste du XIIe siècle a commenté ce canon d'une manière correcte et précise, comme le souligne Troianos («πολὺ εὖστοχα»)²⁵, mais peu originale²⁶.

En 1195, dans des circonstances historiques tout à fait différentes, c'est un successeur lointain de Timothée, le patriarche (orthodoxe/melkite) d'Alexandrie Marc, qui pose cette fois la question, cette même question, au synode du patriarcat de Constantinople, dans le cadre d'une longue série de questions sur des problèmes juridiques et canoniques dont s'occupe la petite Église alexandrine, qui se trouve depuis longtemps déjà sous l'islam²⁷ : Ποσαετής ἀνὴρ ἢ γυνὴ δεχθεῖν εἰς ἐξαγορείαν; «— À quel âge un homme ou une femme sont-ils admis à la pénitence ? ».

Et c'est précisément à Balsamon, alors patriarche d'Antioche, en exil à Constantinople (son siège étant occupé par un patriarche latin), que le synode confie la rédaction de ses réponses. C'est le dernier texte connu (et daté) du grand canoniste. Or, ici Balsamon commence par un renvoi au droit pénal : la responsabilité pénale ne commence qu'à l'âge de puberté, donc à l'âge de 12 ans pour les femmes et 14 ans pour les hommes ; à défaut de disposition précise en droit canonique, il serraient normal d'avoir recours à cette disposition du droit pénal séculier. J'ai cité ailleurs ce renvoi au droit séculier comme un des multiples exemples de cette unité typiquement byzantine du droit séculier et du droit canonique dans un seul ordre juridique – même ici où il s'agit de l'administration d'un sacrement de l'Église²⁸. A noter qu'ici Balsamon semble ignorer le canon de Timothée qu'il avait lui-même commenté et qu'il passe maintenant sous silence ; sans doute le regarde-t-il, à juste titre, comme un texte de caractère non-normatif. D'autre part Balsamon, maintenant à un âge assez

24. P. MENEVISSOGLOU, *Ιστορική εισαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Stockholm 1990, pp. 589-592.

25. TROIANOS (*supra* n.2), pp. 24-25.

26. RHALLÈS-POTLÈS, IV, p. 341 = PG 138, col. 901-902.

27. RHALLÈS-POTLÈS, IV, pp. (447-496) 484-485, question 50 = PG 138, col. 995-998, question 48.

28. C.G. PITSAKIS, « *Ius graecoromanum* et normes canoniques dans les Églises de tradition orthodoxe », *Incontro fra canonici d'Oriente e d'Occidente* (a cura di R. COPPOLA), I, Bari 1994, pp. (99-132) 130 et n. 69.

avancé, n'insiste plus sur son ancienne interprétation trop sévère des limites de la responsabilité pénale, que nous avons vue : ne sont plus dispensés de la responsabilité pénale seuls les *infantes*, même là où la loi parle d'impubères (par la construction qu'on doit y comprendre aussi les *proximi pubertati*), mais tous les impubères, jusqu'à l'âge légal de puberté, explicitement mentionné par Balsamon. Une approche correcte et équitable, du grand canoniste, maintenant dans sa maturité. Qui plus est, Balsamon paraît étendre, d'une manière générale, la non-responsabilité pénale à tous les impubères dans tous le cas. Sa réponse reflète, peut-être, la véritable pratique pénale byzantine à son époque.

Mais Balsamon, tout en proposant ce renvoi au droit pénal, finalement s'en écarte : D'après la pratique, dit-il, et certaines décisions synodales, on peut plutôt opter pour l'admission à la pénitence (voire pour un devoir de pénitence) après l'âge de *six* ans seulement, pour les deux sexes. Il cite même un jugement du synode constantinopolitain, sur une affaire qui ne porte aucunement sur la responsabilité des enfants, mais où, occasionnellement, le synode pense qu'une femme de sept ans serait susceptible d'expériences ou de sentiment amoureux (δεκτική ἔρωτος), de pensées sensuelles (πορνείας λογισμοῖς) et même d'un abus sexuel (φθορὰν ὑφίστασθαι) – toujours l'élément sexuel dans son omniprésence et sa prépondérance pour ce qui est des pratiques pénitentielles...

Toujours dans ce domaine, nous disposons d'une norme de responsabilité objective, une incapacité qui frappe des enfants, nonobstant leur non-responsabilité personnelle en raison de leur âge. Il ne s'agit plus d'une norme canonique proprement dite, mais d'une règle qui s'est établie par sa présence dans toute la littérature para-canonique des pénitentiels byzantins, depuis le Xe siècle – une littérature communément attachée au non du « Pseudo-Jean le Jeûneur »²⁹. Matthieu Blastarès, le dernier des grands canonistes byzantins, au XIVe siècle, en a donné une rédaction de style juridique : « Un garçon qui a subi un abus sexuel ne peut pas avoir accès au sacerdoce, bien qu'il ne soit pas soumis à un péché (à savoir : bien qu'il n'ait pas commis de péché), en raison de l'immatunité

29. Voir, en dernier lieu, M. ARRANZ, *I penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni monaco e diacono (secolo IX); il Deuterokanonarion o Secondo Kanonarion di Basilio monaco (secolo XII)* [= Kanonika 3], Rome 1993 : notre texte aux pp. 82-85 ; cf. dans son complément par F. VAN DE PAVERD, *The Kanonarion by John, Monk and Deacon, and Didascalia Patrum* [= Kanonika 12], Rome 2006, pp. 128-29 et commentaire, p. 130.

de son âge ; pourtant son vase a été cassé et il ne peut plus servir au ministère sacré. Mais si l'enfant avait reçu l'émission de la semence *intra femora*, il n'est pas empêché d'avoir accès au sacerdoce, après une pénitence appropriée »³⁰. La pénitence modérée, à laquelle doit être soumis le candidat au sacerdoce, montre qu'une notion de responsabilité personnelle subsiste, quoi qu'on en dise, même dans ce cas-là.

En tout cas il s'agit, selon la version originale dans les pénitentiels, d'un enfant d'un certain âge, puisque le texte parle d'un enfant de condition laïque ou monacale (κοσμικῆ ἢ μοναχικῆ τάξει)³¹, ou même d'un clerc dans les ordres mineurs (ἢ καὶ παπαδίτζης) ; selon le texte original il serait en plus préférable que l'acte n'ait été fait qu'une ou deux fois seulement (καὶ μάλιστα εἰ ἅπαξ ἢ δις ἐγένετο)³².

Cette règle a survécu dans toute la tradition des manuels juridiques et des pénitentiels de la période post-byzantine. En revanche, je ne connais aucune règle explicite qui se réfère à d'autres empêchements d'ordination, pour cause de crimes commis dans l'enfance, qui auraient en soi créé des incapacités pour le sacerdoce.

La pratique pénitentielle et la pratique pastorale de l'Église, par une combinaison de la législation pénale et des avis de canonistes, se sont finalement, paraît-il, arrêtées, quant à la responsabilité canonique des enfants, à l'âge de sept ans, l'âge de *infans* en droit romain et byzantin. C'est cette notion qui se reflète de la manière la plus évidente, aujourd'hui encore, dans la pratique de l'Église d'Orient, non seulement en matière juridique et canonique, mais surtout en matière liturgique. Car dans l'Église d'Orient la *lex orandi* ne fait pas seulement fonction de *lex*

30. RHALLÈS-POTLÈS, IV, p. 442 : Παιδίον δὲ πρὸς τινος φθαρὲν εἰς ἰερωσύνην οὐκ ἔρχεται. Εἰ γὰρ κἀκεῖνο διὰ τὸ ἀτελὲς τῆς ἡλικίας οὐχ ἤμαρτεν, ἀλλὰ τὸ αὐτοῦ σκεῦος ἐρράγη καὶ εἰς ἱερὰν ὑπουργίαν ἀχρηστον γέγονεν. Εἰ δὲ εἰς τοὺς μηροὺς τὴν ῥοὴν ἐδέξατο, προσφόρως ἐπιτιμώμενον, εἰς ἰερωσύνην προβῆναι οὐ κωλυθήσεται. *Son vase* = son corps, au sens de la première épître aux Thessaloniciens 4.5 : « que chacun de vous sache user de son vase [= de son corps] avec sainteté et respect » ; les autres interprétations courantes de la phrase de saint Paul (« user du corps de sa femme » ou bien « de son propre organe génital ») ne sont pas applicables ici – sauf si l'on donne à la dernière interprétation le sens de toute la région procto-génitale. La traduction de *La Bible de Jérusalem* maintient, délibérément, l'ambiguïté de l'original : « user du corps qui lui appartient ».

31. Dans l'Église byzantine l'accès à la vie monastique était permis depuis l'âge de dix ans, en vertu du canon 40 du concile in Trullo (cf. *supra* n. 20).

32. ARRANZ, p. 82 ; VAN DE PAVERD, p. 128.

credendi, mais très souvent aussi de *lex* tout court.

Or, dans le rituel de l'Église byzantine il existe toujours, à côté du service commun des morts, un service de morts pour les enfants, εις νήπια – la pratique est que ce terme (et cet office) soi(en)t appliqué(s) à des enfants jusqu'à l'âge de sept ans, les *infantes* du droit romain et byzantin. La prière centrale de l'office des morts ordinaire :

Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός, ὁ τὸν θάνατον καταπατήσας, τὸν δὲ διάβολον καταργήσας [ου: τὸν θάνατον καταργήσας, τὸν δὲ διάβολον καταπατήσας] καὶ ζωὴν τῷ κόσμῳ σου δωρησάμενος, αὐτός, Κύριε, ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου (τοῦδε) <ἐν τόπῳ φωτεινῷ> ἐν τόπῳ χλοερῷ, ἐν τόπῳ ἀναψύξεως, ἔνθα ἀπέδρα ὀδύνη, λύπη καὶ στεναγμός· πᾶν ἁμάρτημα τὸ παρ' αὐτοῦ πραχθὲν ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ διανοίᾳ, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεὸς συγχώρησον, ὅτι οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος, ὃς ζήσεται καὶ οὐχ ἁμαρτήσῃ. Σὺ γὰρ μόνος ἐκτὸς ἁμαρτίας <ὑπάρχεις>, ἡ δικαιοσύνη σου δικαιοσύνη εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ὁ λόγος σου [ου: ὁ νόμος σου] ἀλήθεια, avec la conclusion (*ecphonèse*) : Ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀνάπαυσις, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου (τοῦδε), Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων « Toi Seigneur, Dieu des esprits et de toute chair, qui as vaincu la mort et annihilé le diable et qui as offert la vie à Ton monde, repose l'âme de Ton serviteur dans un lieu de lumière, d'herbe fraîche [Ps. 23(22).2] et de répit, où soient absents la peine, la douleur et le soupir. Pardonne tous les péchés qu'il a commis, par la parole, par des actes ou par la pensée, car il n'y a pas d'homme qui vive et ne pèche pas. C'est Toi seul qui es étranger au péché, Ta justice est la justice éternelle et Ta parole (ou : Ta loi) la vérité. Car c'est Toi qui es le repos, la vie et la résurrection de Ton serviteur et c'est à Toi que nous référons la gloire, avec Ton Père et le saint Esprit maintenant et toujours et dans les siècles de siècles »³³, est remplacée par une autre, où la notion de la non-responsabilité de l'enfant est explicitement énoncée :

Ὁ φυλάσσων τὰ νήπια, Κύριε, ἐν τῷ παρόντι βίῳ, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι, διὰ τὸ τῆς γνώμης ἀπλοῦν καὶ ἀνεύθυνον, τοὺς

33. J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, (Paris 1647), ²Venise 1730, pp. 424.

Ἀβραμιαίους κόλπους ἀποπληρῶν καὶ φωτοειδέσι τόποις κατασκηνῶν, ἐν οἷς ἀυλίζονται τῶν δικαίων τὰ πνεύματα, πρόσδεξαι ἐν εἰρήνῃ καὶ τοῦ δούλου σου (τοῦ δεῖνος) τὴν ψυχὴν· αὐτὸς γὰρ εἶπας τῶν τοιούτων εἶναι τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, avec, cette fois, une conclusion antithétique dans l'ecphonèse: Ὅτι σοῦ μόνου ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα, σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. « Toi Seigneur, qui es le gardien des enfants, dans cette vie, et qui, dans la vie à venir, en raison de la simplicité et de l'irresponsabilité de leur esprit, complètes pour eux le sein d'Abraham et les fais habiter dans les lieux de lumière, où les esprits des justes ont leur demeure, reçois aussi en paix l'âme de Ton serviteur ; c'est Toi en effet qui as dit que c'est à leurs pareils qu'appartient le Royaume des Cieux [Math. 19.14 ; cf. Marc 10.14, Luc 18.16]. Car c'est, en réalité, à Toi seul qu'appartient le Règne, la Puissance et la Gloire, avec Ton Père et le saint Esprit, maintenant et toujours et dans les siècles de siècles »³⁴.

34. GOAR, pp. 478.

RICHARD POTZ*

Die Novelle 2011 zum österreichischen Orthodoxengesetz

1. Einleitung

Am 30. Juli 2011 trat eine Novelle¹ zum österreichischen „Gesetz über äußere Rechtsverhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche“ in Kraft.² Diese längst fällige Novellierung des österreichischen Orthodoxengesetzes betrifft insbesondere die Errichtung von orthodoxen Diözesen³ mit Wirkung für den staatlichen Bereich.⁴

Damit wurde ein Schlussstrich unter eine lange Diskussion gezogen,⁵ die auf Grund mehrfacher diplomatischer Vorstöße seitens Russlands seit einigen Jahren auch eine bemerkenswerte politische Dimension erhalten hatte. Der Reformwunsch hinsichtlich der staatlichen Anerkennung einer russisch-orthodoxen Diözese war lange Zeit mit dem Hinweis zurückgewiesen worden, dass sich die orthodoxen Kirchen für eine entsprechende Reform zuerst untereinander einigen müssten. Eine derartige Einigung kam aber angesichts einiger Konflikte zwischen der griechischen und der russischen Kirche in Österreich vorerst nicht zustande. Anlässlich eines Besuches des österreichischen Bundespräsidenten in Russland von 18. bis 21. Mai 2011, der dabei unter anderem von der für Kultusfragen zuständigen Bundesministerin begleitet wurde, wurde abermals die staatliche Anerkennung einer russisch-orthodoxen Diözese

* O. Universitätsprofessor Dr., Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien.

1. Diesem Beitrag liegt eine gemeinsam mit EVA SYNEK verfasste Stellungnahme zum Entwurf dieser Gesetzesnovelle zu Grunde.

2. BGBl. I Nr. 68/2011, Text im Anhang.

3. Das Orthodoxengesetz verwendet den Begriff „Diözese“ für Eparchie, diese Begriffsverwendung wird daher im Folgenden beibehalten.

4. Vgl R. POTZ, „30 Jahre österreichisches Orthodoxengesetz“, in: Kirchenrecht und Ökumene (FS Rodopoulos 70), *Kanon* 15 (1999), 222-240; DERS, „Aktuelle Fragen des österreichischen Religionsrechts“, *öarr* 56 (2009), 211f.

5. Zur speziellen Vorgeschichte der orthodoxen Jurisdiktionsverhältnisse in Österreich vgl E. SYNEK, in diesem Band.

reklamiert.⁶ Im zeitlichen Gleichklang mit dem Staatsbesuch in Moskau wurde in einem Initiativantrag von zwei Nationalratsabgeordneten gemäß Art 41 Abs 1 B-VG der Antrag auf Änderung des Orthodoxengesetzes gestellt.⁷ Die Antragsteller beriefen sich dabei auf die noch zu besprechende „Einigung innerhalb der Orthodoxie über die Organisation der autokephalen orthodoxen Kirchen in der Diaspora“ im Jahre 2009⁸ bzw. die darauf folgende Konstituierung einer orthodoxen Bischofskonferenz in Österreich am 8. Oktober 2010. Mit ausschlaggebend dürfte auch gewesen sein, dass die bis dahin seitens der Metropolis von Austria geäußerten Bedenken gegen eine Novellierung des Orthodoxengesetzes offenbar nicht mehr aufrecht erhalten wurden. Mit der Entscheidung für einen Initiativantrag an Stelle einer Regierungsvorlage wurde einerseits das Gesetzgebungsverfahren beschleunigt, andererseits entzog man sich dadurch einem Begutachtungsverfahren.

Die Novelle ermöglicht nunmehr die Errichtung von weiteren orthodoxen Diözesen mit Wirkung für den staatlichen Bereich (§ 3a), sieht die Errichtung einer Bischofskonferenz für den staatlichen Bereich vor (§ 1a) und eröffnet schließlich die Möglichkeit der Errichtung von orthodoxen Pfarren innerhalb einer Kirchengemeinde (§ 3d).

2. Die Errichtung einer orthodoxen Bischofskonferenz

Durch die Gesetzesnovelle 2011 wurde mit Wirksamkeit für den staatlichen Bereich unter Vorsitz des Metropoliten von Austria eine orthodoxe Bischofskonferenz eingerichtet, der zumindest je ein Vertreter der nach diesem Bundesgesetz anerkannten Diözesen angehört (§ 1a).

Die Erläuterungen zum Gesetz verweisen für die Errichtung dieser „staatlichen“ orthodoxen Bischofskonferenz darauf, dass auf Grundlage des Beschlusses der IV. Präkonziliaren Panorthodoxen Konferenz 2009⁹ auch in Österreich eine orthodoxe Bischofskonferenz eingerichtet wur-

6. Vgl dazu die Information in „Die Presse“ vom 21. 5. 2011.

7. Antrag vom 17. Mai 2011, XXIV. GP.-NR 1542/A.

8. Vgl dazu E. SYNEK, „Bemühungen um eine „kanonische“ Lösung für die Orthodoxe Diasporajurisdiktion“, öarr 56 (2009) 463 ff.

9. Griechischer Text: <http://www.goarch.org/archdiocese/documents/chambesy/decision-gr> (6.11.2009); deutsche Übersetzung aus dem Griechischen von P. SONNTAG: ORTHODOXIE AKTUELL 9/2009, 19-21; offizielle englische Übersetzung: <http://www.goarch.org/archdiocese/documents/chambesy/diasporadecision-pdf> (6.11.2009).

de.¹⁰ Damit ist es innerkirchlich zur Umsetzung eines schon länger in Aussicht genommenen Schrittes für eine verstärkte Vernetzung der in Österreich repräsentierten orthodoxen Jurisdiktionen gekommen.

Gemäß dem panorthodoxen Beschluss von 2009 und dem gemeinsam mit diesem verabschiedeten Musterstatut für Bischofskonferenzen sind Mitglieder der Bischofskonferenz alle in Österreich zuständigen orthodoxen Bischöfe, „die sich in kanonischer Gemeinschaft mit allen autokephalen orthodoxen Ortskirchen befinden“, unabhängig davon, ob sie in Österreich residieren. Die Bischofskonferenz stellt somit im Unterschied zu den bisher bestehenden Strukturen eine Institution dar, die die lokale Orthodoxie in ihrer Gesamtheit repräsentiert.

§ 1a Orthodoxengesetz sieht eine andere Zusammensetzung vor. Es gehören der staatlich errichteten orthodoxen Bischofskonferenz nur die Vertreter der nach dem Orthodoxengesetz in neuer Fassung anerkannten Diözesen an. Im Ausschussbericht wird dazu in einer sprachlich nicht geglückten Formulierung festgestellt, dass für den staatlichen Bereich nur jenen Bischöfen von autokephalen Kirchen „Wirksamkeit zukommen“ soll, „die eine Diözese in Österreich bzw. einen Vertreter im Bischofsrang in Österreich haben.“¹¹

Damit wurde eine Art Ausschuss der „innerkonfessionellen Bischofskonferenz“ geschaffen, der damit ein „Parallellorgan“ gleichen Namens darstellt, eine Regelung, die geradezu prädestiniert ist, mehr Probleme zu schaffen als zu lösen. So besteht bei der Verwendung derselben Bezeichnung für nach staatlichem und kirchlichem Recht unterschiedlich zusammengesetzte und unterschiedlich kompetente Gremien nicht nur Verwechslungsgefahr. Vor allem würde die staatlich errichtete „Bischofskonferenz“ anders als die gleichnamige kirchliche Institution nicht die lokale Orthodoxie in ihrer Gesamtheit repräsentieren.

Es erscheint doch befremdlich, wenn einerseits in der Begründung zu Z. 2 des Initiativantrags die Forderung erhoben wird, „dass Regelungen für den staatlichen Bereich und die innerkonfessionelle Rechtsordnung nicht in Widerspruch zueinander geraten“ sollen, und andererseits ohne ersichtliche Notwendigkeit Spannungsfelder konstruiert werden, wie die Doppelgleisigkeit Bischofskonferenz nach staatlichem Recht / Bischofs-

10. Zur innerkirchlich eingerichteten orthodoxen Bischofskonferenz und ihre Statuten vgl näherhin SYNEK (Anm. 8), bes. 470ff.

11. 1268 BStProtNR XXIV.GP, 1.

konferenz nach kirchlichem Recht.

Was den Aufgabenbereich der neuen Institution nach kirchlichem Recht gemäß dem Beschluss der IV. Präkonziliaren Konferenz betrifft, so bezweckt sie insbesondere, „die Einheit der orthodoxen Kirche sichtbar zu machen“, weiters „die Zusammenarbeit der Kirchen in allen Bereichen des pastoralen Dienstes zu unterstützen“ und so „die Interessen der Gemeinden, die den orthodoxen kanonischen Bischöfen der Region unterstehen, zu wahren und zu fördern.“ Als besonders wichtigen unmittelbaren Zuständigkeitsbereich der Bischofskonferenzen wird die Außenrepräsentation aller Orthodoxen „gegenüber der ganzen Gesellschaft“ herausgestellt.¹² Sie haben als kirchliche Institutionen nach aktuellem Stand allerdings nur beschränkte Befugnisse und können nur einstimmige Beschlüsse fassen. Art. 5 Abs. 2 des Musterstatutes für orthodoxe Bischofskonferenzen betont, dass „die Festlegung von Zuständigkeiten [...] auf keinen Fall in die lokale Jurisdiktionsbefugnis eines Bischofs eingreifen und die Rechte seiner Kirche einschränken (darf). Das betrifft auch deren Beziehungen zu internationalen Organisationen, zur Staatsgewalt, zur Gesellschaft, zu den Massenmedien, zu den anderen Konfessionen, zu den staatlichen und interkonfessionellen Organisationen und zu den anderen Religionen.“¹³

Zu den Aufgaben der „staatlichen“ orthodoxen Bischofskonferenz gemäß § 1a Abs 2 gehören „insbesondere“ die Koordination des Religionsunterrichts im Sinne des Religionsunterrichtsgesetzes, das kirchliche Begutachtungsrecht (im Sinne des § 14 Protestantengesetz¹⁴) und die Abgabe einer Stellungnahme gegenüber dem zuständigen Bundesminister vor der Anerkennung von orthodoxen Einrichtungen nach diesem Bundesgesetz.

Diese Aufzählung wurde wortwörtlich § 2 Abs 2 des Gesetzes über

12. Sonntag (FN 9).

13. Abgedruckt bei Sonntag (FN 9).

14. Der Text lautet: § 14 (1) Die Evangelische Kirchenleitung ist berechtigt, den Organen der Gesetzgebung sowie den Behörden des Bundes und der Länder kirchliche Gutachten, Vorschläge und Berichte über Angelegenheiten, welche die Kirchen und Religionsgesellschaften im allgemeinen oder den Wirkungsbereich der Evangelischen Kirche im besonderen berühren, zu erstatten.

(2) Die Behörden des Bundes haben Gesetzentwürfe, die äußere Rechtsverhältnisse der Evangelischen Kirche berühren, vor ihrer Vorlage und Verordnungen dieser Art vor ihrer Erlassung der Evangelischen Kirchenleitung unter Gewährung einer angemessenen Frist zur Stellungnahme zu übermitteln.

äußere Rechtsverhältnisse der orientalisch-orthodoxen Kirchen in Österreich (Orientalisch-orthodoxes Kirchengesetz¹⁵) entnommen. Die Formulierung unterscheidet sich aber darin, dass die Aufzählung im orientalisch-orthodoxen Kirchengesetz taxativ ist und nicht demonstrativ („insbesondere“) wie in § 1a Orthodoxengesetz. Diese demonstrative Aufzählung ist äußerst problematisch, denn sie kann nur so verstanden werden, dass der Gesetzgeber meint, die „staatliche“ Bischofskonferenz könne bei Bedarf – und ohne Ermächtigung durch alle orthodoxen Kirchen – weitere Kompetenzen arrogieren. Damit würde jedoch in die Kompetenzen der innerkirchlichen Bischofskonferenz bzw. der nur dort vertretenen Kirchen eingegriffen werden. In verfassungskonformer Auslegung dieser Bestimmung muss man daher das „insbesondere“ an dieser Stelle schlicht vergessen.

Was die drei angeführten Kompetenzen betrifft, so verstärken sie insgesamt das einheitliche Auftreten der Orthodoxie. Die Zuständigkeit für den Religionsunterricht liegt gemäß § 7 Abs 1 und 2 Orthodoxengesetz 1967 bei den (anerkannten) Gemeinden. In den letzten Jahren wurden allerdings auf Basis innerkirchlicher Agreements neue Strukturen für einen übergemeindlich verantworteten gemeinsamen orthodoxen Religionsunterricht entwickelt, was auch am 13. Juni 2005 zur Gründung eines orthodoxen Schulamtes geführt hat.¹⁶ Der staatliche Gesetzgeber hat hier insofern nachgezogen, als er diese Entwicklung gleichsam „staatlich sanktioniert“ hat.

Die Einräumung des Begutachtungsrechtes gemäß § 1a (1) Z 2 gehört zum Standard des österreichischen Religionsrechtes und ist besonders zu begrüßen, dass damit das Einholen einer „gesamtorthodoxen“ Meinung normiert wird.

Die Kompetenz gemäß § 1a (1) Z 3 überschneidet sich teilweise mit

15. Bundesgesetz über äußere Rechtsverhältnisse der orientalisch-orthodoxen Kirchen in Österreich (Orientalisch-orthodoxes Kirchengesetz), BGBl I Nr 20/2003.

16. Aufgabe des orthodoxen Schulamtes ist die Koordination und Organisation des Religionsunterrichtes in den allgemein bildenden Pflichtschulen sowie den Mittleren und Höheren Schulen. Es ist zuständige kirchliche Stelle für alle rechtlichen, personalen, disziplinarischen und administrativen Belange des orthodoxen Religionsunterrichtes (griechisch-orthodox, russisch-orthodox, serbisch-orthodox, rumänisch-orthodox und bulgarisch-orthodox).

Das orthodoxe Schulamt nimmt diese Aufgaben für das gesamte Bundesgebiet wahr. Siehe dazu die homepage des Orthodoxen Schulamtes: <http://orthodoxekirche.at/>.

der nach § 2 lit a) Orthodoxengesetz schon bisher dem Metropoliten von Austria eingeräumten Gutachterfunktion in Hinblick auf die Neuankennung von Gemeinden. Während bisher vom zuständigen Bundesministerium nur im Zweifelsfall hinsichtlich der Tradierung griechisch-orientalischen (orthodoxen) Glaubens- und Lehrgutes ein derartiges Gutachten eingeholt werden kann, wird durch die neue Bestimmung die Abgabe einer Stellungnahme gegenüber dem zuständigen Ministerium vor der Anerkennung auch anderer kirchlicher Einrichtungen, wie etwa auch Diözesen, als Aufgabe der Bischofskonferenz normiert.

3. Die Errichtung neuer orthodoxer Diözesen

Die staatliche Anerkennung von Diözesen (Eparchien) war mit Ausnahme der im Orthodoxengesetz selbst *ex lege* erfolgten Anerkennung der dem Patriarchat von Konstantinopel unterstehenden Metropolis von Austria bislang nicht vorgesehen. Der österreichische Gesetzgeber war damit 1967 der Rechtsauffassung des Ökumenischen Patriarchats gefolgt und hatte der griechisch-orthodoxen Metropolis von Austria als einziger Einrichtung auf diözesaner Ebene die Stellung einer Körperschaft des öffentlichen Rechts zuerkannt.¹⁷ Dies hatte zur Konsequenz, dass bislang keinem anderen orthodoxen Hierarchen in Österreich eine Parteistellung vor der zuständigen staatlichen Kultusbehörde eingeräumt worden war.

Der Hintergrund dieser Entscheidung war die im 20. Jahrhundert zu

17. Die Regierungsvorlage zum Orthodoxengesetz geht auf dieses Motiv ausdrücklich ein:

Der Ökumenische Patriarch von Konstantinopel Athenagoras, dessen oberster Jurisdiktion die Wiener griechisch-orientalische Kirchengemeinde zur Hl. Dreifaltigkeit und zum Hl. Georg unterstehen, hat nach Zustimmung der Hl. Synode am 5. Feber 1963 anlässlich der Errichtung von vier selbständigen Metropolien in Europa auch die Gründung einer ‚Heiligen Metropolis von Austria, Exarchie von Italien, der Schweiz, Ungarn und der Insel Malta‘ mit dem Sitz in Wien beschlossen und im Zusammenhang damit den – bisher der Metropolis von Thyateira mit dem Sitz in London unterstehenden – in Österreich seit langem tätigen Weihbischof von Thermae Exzellenz Dr. Chrysostomos Tsiter zum ersten Metropoliten der neuerrichteten Metropolis ernannt.

Die Metropolis von Austria hat nun die Bitte ausgesprochen, ‚die Möglichkeit zu prüfen, wie die kanonische Stellung der Metropolis von Austria, deren Errichtung auch von vielen staatlichen Stellen Aufmerksamkeit geschenkt wurde, auch für den staatlichen Rechtsbereich wirksam verankert werden könnte.‘ Der vorliegende Gesetzentwurf setzt sich nun zur Aufgabe, der kanonischen Errichtung der Metropolis von Austria auch staatlicherseits Rechnung zu tragen.

einer zentralen Verfassungsfrage der Orthodoxie gewordene Organisation der Diaspora-Jurisdiktion, die vor allem nach den kommunistischen Machtübernahmen eine deutliche Zuspitzung erfahren hatte.¹⁸ Dem Entstehen der russischen Auslandskirche im Gefolge der Russischen Revolution waren nach 1945 entsprechende Auseinandersetzungen in den Auslandsgemeinden der Kirchen in den kommunistisch gewordenen Staaten Ost- und Südosteuropas gefolgt. In dieser Situation besteht lediglich insoweit ein innerorthodoxer Konsens, dass *kat' oikonomian* außerhalb der „kanonischen Territorien“ das Personalitätsprinzip gilt, sodass in den Gebieten der orthodoxen Diaspora alle Kirchen nahezu lückenlos ihre eigene kirchliche Organisation geschaffen haben.¹⁹ Ein vom Ökumenischen Patriarchat erhobener darüber hinausgehender Anspruch, dass ihm gemäß Kanon 28 des Konzils von Chalkedon nach kanonischem Recht die Jurisdiktion über die Diaspora-Gemeinden zustehe, hat bislang keinen innerorthodoxen Konsens gefunden.

Der österreichische Staat hatte also in der Frage der Diasporajurisdiktion für die Rechtsauffassung des Ökumenischen Patriarchats Partei ergriffen, eine Vorgangsweise, die, selbst wenn man im innerorthodoxen Diskurs gute Gründe für die Position Konstantinopels anführen kann, die durch die religiöse Neutralität des Staates gegebene Grenze überschritten hatte. Es ist daher nicht ganz zutreffend, wenn in der Begründung zum Initiativantrag davon gesprochen wurde, dass die staatliche Anerkennung von weiteren Diözesen die Einigung innerhalb der Orthodoxie über die Organisation der autokephalen orthodoxen Kirchen in der Diaspora vorausgesetzt hat. Ungeachtet dessen, dass diese Einigkeit 1967 noch weniger bestanden hat als im letzten Jahrzehnt, hat man sich im Orthodoxengesetz die Rechtsansicht des Ökumenischen Patriarchats zu eigen gemacht.

18. Auf Grund der Staatsabhängigkeiten vor allem der orthodoxen Kirchen in Ost- und Südosteuropa bestanden starke Bedenken gegenüber der Anerkennung von kirchlichen Strukturen, die von kommunistischen Staatsparteien abhängig waren. Dies führte zu einer vorsichtigen Haltung besonders gegenüber der Jurisdiktion des Moskauer Patriarchen. Es war in erster Linie Willibald Plöchl, der in einer Stellungnahme hinsichtlich einer Neuregelung des besonderen Staatskirchenrechts für die Orthodoxen aus allgemein politischen Überlegungen vor allem gegenüber der Russisch-orthodoxen Kirche zur Zurückhaltung riet.

19. Vgl. R. POTZ – E. SYNEK (unter Mitarbeit von S. TROIANOS), *Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung* (KuR 25), Freistadt 2007, 332.

Der vorläufige Charakter der Regelung von 1967 wurde übrigens bereits in der Regierungsvorlage zum Orthodoxengesetz erkannt, indem in den Erläuternden Bemerkungen ausdrücklich festgestellt wird: „Die Bestimmungen des Gesetzesentwurfes beziehen sich lediglich auf die Errichtung neuer Kirchengemeinden, nicht aber auf die künftige Errichtung sonstiger kirchlicher Einrichtungen, da allfällige damit im Zusammenhang auftauchende Fragen des innerkirchlichen oder des staatlichen Rechts derzeit nicht beurteilt werden können.“²⁰

Zu Beginn der 1990-er Jahre – das heißt nach der Wende des Jahres 1989 – entspannte sich die Situation, und es wurde von der Panorthodoxen Kommission ein Interims-Modell empfohlen, wonach regionale Bischofskonferenzen gebildet werden sollten, denen im Regelfall der Vertreter des Ökumenischen Patriarchats vorsitzen sollte.²¹ Daraus wurden in Österreich weder auf innerkirchlicher noch auf staatlicher Ebene jedoch zunächst keine Konsequenzen gezogen, wodurch ein Gleichheitsproblem im österreichischen Orthodoxengesetz virulent wurde und bis 2011 ungelöst geblieben war, was seit Jahren zu den eingangs erwähnten politischen Interventionen von russischer Seite geführt hatte.

Die Bestimmung von § 3a Abs 1 Z 1 hat ein neues Problem heraufbeschworen. Es wird die Möglichkeit der staatlichen Anerkennung einer Diözese mit der Existenz von zumindest zwei – offenbar gemeint sind staatlich anerkannte – Kirchengemeinden in Österreich verknüpft. Die einzige orthodoxe Jurisdiktion, die das Kriterium von zwei staatlich anerkannten Gemeinden aktuell erfüllt, ist jene des Ökumenischen Patriarchats, deren Anerkennung auf die Monarchie zurückgeht (je eine Gemeinde für Orthodoxe, die habsburgische bzw. osmanische Untertanen waren²²), wobei diese Differenzierung heute bedeutungslos ist. Darüber hinaus bestehen in Österreich derzeit nur vier weitere staatlich anerkannte Kirchengemeinden, alle mit Sitz in Wien.²³ Daher ändert die ge-

20. Abgedruckt bei I. GAMPL – R. POTZ – B. SCHINKELE, *Österreichisches Staatskirchenrecht* I, Wien 1990, 296.

21. Vgl POTZ-SYNEK (Anm 19), 333.

22. Vgl näherhin W. M. PLÖCHL, *Die Wiener Griechen* (Kirche und Recht 16), Wien 1983; M. G. KOMIZOGLU, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde „zum heil. Georg“ in Wien*, Wien 1912; S. EUSTRATIADIS, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου*, Alexandria 1912; für weiterführende Literatur vgl TH. NÉMETH, „Autonome orthodoxe Gemeinden in Cisleithanien“, *Kanon* 21 (2010) 82-102, hier v a 84 ff.

23. Und zwar je eine serbische, rumänische, russische und bulgarische Kirchengemeinde.

setzliche Regelung am *status quo* hinsichtlich der Anerkennung einer Diözese vorläufig noch nichts.

Eine Anzahl weiterer, in den letzten Jahrzehnten bedarfsbedingt sowohl in Wien als in anderen Bundesländern *de facto* neu entstandenen Gemeinden wurde bislang nicht staatlich anerkannt.²⁴ Nach aktuellem Stand würde daher keine Jurisdiktion mit Ausnahme jener Konstantinopels, deren Metropole sowieso längst Anerkennung genießt, diese Voraussetzung erfüllen. Solange die immer wieder beklagte restriktive Anerkennungspraxis für orthodoxe Kirchengemeinden nicht aufgegeben wird, läuft daher die Bestimmung des § 3a Abs 1 Z 1 ins Leere.

Interessant ist in diesem Zusammenhang die Begründung für diese „Zwei-Gemeinden“-Regelung. Das hier unterstellte Verständnis von Diözese widerspricht orthodoxer Ekklesiologie bzw orthodoxem kanonischem Recht, das bis heute einem grundsätzlich „episkopalistischen“, d. h. am Bischof orientierten Kirchenkonzept verpflichtet ist.²⁵ Dieses wurzelt in altkirchlichen Entwicklungen, die Strukturierung in Bischofskirchen ist demnach primär, die Ausbildung von unter- und übergeordneten strukturellen Einheiten sekundär. Dass eine Diözese als „struktureller Überbau auf der Basis von Kirchengemeinden errichtet wird“ und dass sie ihre „Lenkungs- und Organisationsaufgaben erst wahrnehmen [können], wenn mehr als eine Kirchengemeinde besteht“ – so die Erläuterungen –²⁶, entspricht vielleicht evangelischem Gemeindeverständnis, hat mit orthodoxer Tradition aber schon gar nichts gemein.

Terminologisch ist weiters anzumerken, dass zwar die aktuell in Österreich bestehenden orthodoxen Kirchengemeinden allesamt Patriarchatskirchen angehören, aber keineswegs alle orthodoxen autokephalen

meinde, vgl die Website des Kultusamtes: http://www.bmukk.gv.at/ministerium/kultusamt/ges_ Anerk_krg.xml (23.10.2011); allgemeine Informationen zu Geschichte und Gegenwart auf Basis von Materialien, die aus den Gemeinden selbst zur Verfügung gestellt wurden, bieten F. GSCHWANDTNER – CHR. GASTGEBER, *Die Ostkirchen in Wien. Ein Führer durch die orthodoxen und orientalischen Gemeinden*, Wien 2004, wobei die historischen Zusammenfassungen an einigen Stellen wohl nicht nur aus Gründen gebotener Kürze lückenhaft verblieben sind.

24. In Wien bemüht sich die zum Patriarchat von Antiocheia gehörende „rum-orthodoxe Gemeinde“ um eine derartige Anerkennung, in Graz die dortige russisch-orthodoxe Gemeinde und in Vorarlberg die dortige serbisch-orthodoxe Gemeinde.

25. Vgl R. POTZ – E. SYNEK (unter Mitarbeit von S. TROIANOS), *Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung* (KuR 25), Freistadt 2007, 301.

26. So die Begründung zu Z. 2 Initiativantrag.

Kirchen Patriarchate sind, somit der Wortlaut von § 3a Abs 1 die Antragstellung seitens nicht-patriarchaler Kirchen vorweg ausschließt. Damit ist durch die Gesetzesnovelle eine dem orthodoxen Kirchenrecht widersprechende durch nichts zu rechtfertigende Diskriminierung geschaffen worden, was unabhängig von der Frage aktueller Relevanz jedenfalls zu vermeiden gewesen wäre.

4. Zur Frage der Rechtspersönlichkeit von Pfarren

Die gesetzliche Regelung für die *de facto* in Kirchengemeinden bereits während der letzten Jahre nach kirchlichem Recht errichteten Pfarren ist zweifellos eine sinnvolle Maßnahme, hat aber legistisch in einem Paragraphen zur „Errichtung neuer Diözesen“ nichts verloren. Materiell ist der als § 3d getroffene Vorschlag ebenfalls unbefriedigend. Wenn Pfarren, die gegebenenfalls mit Vermögensverwaltung betraut sind, vom Erwerb der Rechtspersönlichkeit prinzipiell ausgeschlossen bleiben sollen, dient dies zweifelsohne nicht der Transparenz und Rechtssicherheit.

5. Anhang: Gesetzestext samt Erläuterungen

68. Bundesgesetz, mit dem das Bundesgesetz über äußere Rechtsverhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich geändert wird²⁷

Der Nationalrat hat beschlossen:

Das Bundesgesetz über äußere Rechtsverhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich BGBl. Nr. 229/1967, zuletzt geändert durch das Bundesministeriengesetz 2007, BGBl. I Nr. 6/2007, wird wie folgt geändert:

1. Nach § 1 wird folgender § 1a. eingefügt:

§ 1a. (1) Mit Wirksamkeit für den staatlichen Bereich besteht unter Vorsitz des Metropoliten von Austria eine orthodoxe Bischofskonferenz, der zumindest je ein Vertreter der nach diesem Bundesgesetz anerkannten Diözesen angehört.

(2) Zu den Aufgaben der orthodoxen Bischofskonferenz gehören insbesondere:

27. BGBl. I Nr. 68/2011.

1. Koordination des Religionsunterrichts im Sinne des Religionsunterrichtsgesetzes, BGBl. Nr. 190/1949, in der jeweils geltenden Fassung,
2. das kirchliche Begutachtungsrecht im Sinne des § 14 des Bundesgesetzes, BGBl. Nr. 182/1961, über äußere Rechtsverhältnisse der Evangelischen Kirche,
3. Abgabe einer Stellungnahme gegenüber dem Bundesminister für Unterricht, Kunst und Kultur vor der Anerkennung von orthodoxen Einrichtungen nach diesem Bundesgesetz.

2. Nach Abschnitt II wird folgender Abschnitt IIa eingefügt

Abschnitt IIa – Errichtung neuer Diözesen und Bestellung der Organe

§ 3a. (1) Der Bundesminister für Unterricht, Kunst und Kultur hat auf Antrag des jeweiligen Patriarchates die Errichtung einer Diözese im Bundesgesetzblatt kundzumachen, wenn

1. in Österreich zumindest zwei Kirchengemeinden für die gemäß kirchlichem Recht eine Diözese errichtet wurde bestehen,
2. der Bischofssitz dieser Diözese oder der Sitz dessen Vertreters im Bischofsamt in Österreich ist und
3. von der kirchlichen Oberbehörde genehmigte Satzungen der Diözese vorliegen.

(2) Mit der Kundmachung erlangt die Diözese die Stellung einer Körperschaft öffentlichen Rechts.

§ 3b. Sofern eine Diözese besteht, hat diese die künftigen Statuten bzw. deren Änderungen sowie jene ihrer Kirchengemeinden dem Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur zur Genehmigung vorzulegen.

§ 3c. Sind die Voraussetzungen für die Errichtung einer Diözese weggefallen, so ist die Auflösung der Diözese im Bundesgesetzblatt kundzumachen.

§ 3d. (1) Innerhalb einer Kirchengemeinde können Pfarren ohne

Rechtspersönlichkeit eingerichtet werden, wobei diesen mit Zustimmung der jeweiligen Diözese die eigene Vermögensverwaltung durch Beschluss der Kirchengemeinde für ihren Bereich übertragen werden kann.

(2) Bei der Übertragung der Handlungsvollmacht ist festzustellen, welchen Funktionsträgern diese zukommt.

(3) Dieser Beschluss ist der Kultusbehörde I. Instanz des jeweiligen Bundeslandes, in dem die Kirchengemeinde sich befindet, anzuzeigen.

3. In § 7. (1) wird nach den Worten „Metropolis von Austria“ die Wortfolge „für Diözesen nach Abschnitt IIa,“ eingefügt

Begründung²⁸

Allgemeine Bemerkungen

Das Bundesgesetz über die äußeren Rechtsverhältnisse der griechisch – orientalischen Kirche (OrthodoxenG) sieht aus historischen Gründen die Errichtung der Metropolis Austria und einige Kirchengemeinden verschiedener autokephaler Kirchen vor. Die Organisation dieser Kirchen, im allgemeinen Sprachgebrauch „die Orthodoxie“ genannt, war innerkonfessionell lange Zeit nicht einvernehmlich geregelt. Eine weitergehende Struktur wurde aufgrund der innerkonfessionell offenen Fragen nicht vorgesehen. Nachdem im Jahr 2009 eine Einigung innerhalb der Orthodoxie über die Organisation der autokephalen orthodoxen Kirchen in der Diaspora erreicht wurde hat sich am 8. Oktober 2010 die orthodoxe Bischofskonferenz in Österreich konstituiert.

Um eine rechtliche Gleichstellung mit anderen christlichen Kirchen zu schaffen ist eine Änderung des Gesetzes erforderlich.

Bemerkungen zu den einzelnen Änderungen:

Zu Z. 1:

Der innerkonfessionellen Bischofskonferenz gehören die Bischöfe aller autokephalen Kirchen, d.h. des Ökumenischen Patriarchats und der Patriarchate von Antiochien, Russland, Serbien, Bulgarien, Rumänien und Georgien an. Für den staatlichen Bereich soll nur jenen Wirksamkeit zukommen, die eine Diözese in Österreich bzw. einen Vertreter im Bischofsrang in Österreich haben.

28. NR XXIV. GP. 1542/A.

Die Aufgaben für den staatlichen Bereich umfassen die Angelegenheiten des Religionsunterrichts, der für alle Kirchen nach diesem Bundesgesetz ein einheitlicher ist, das Begutachtungsrecht und die Abgabe von Stellungnahmen bei der Anerkennung von orthodoxen Einrichtungen nach diesem Bundesgesetz. Dies umfasst auch die Gründung von sich selbst als „Orthodox“ verstehenden Kirchengemeinden. Ein Recht zur Abgabe einer Stellungnahme ist zu unterscheiden von einem verfassungswidrigen Erfordernis der Zustimmung, so dass die Regelung nicht im Widerspruch zur Judikatur des EGMR steht. Sie ist mit dieser zu vereinbaren, wobei die Verwaltung bei der Anwendung von Gesetzen verfassungskonforme Auslegungen vorzunehmen hat.

Zu Z. 2

Es soll sichergestellt werden, dass Regelungen für den staatlichen Bereich und die innerkonfessionelle Rechtsordnung nicht in Widerspruch zueinander geraten können. Daher wird für die Errichtung der Diözesen eine Antragstellung durch das jeweilige Patriarchat und eine Genehmigung der Satzungen durch die kirchliche Oberbehörde vorgesehen. Die Bestimmung ist so zu verstehen, dass eine Satzung kirchlicherseits dann als genehmigt anzusehen ist, wenn diese von der kirchlichen Oberbehörde direkt erlassen worden ist. Bei einer solchen Genehmigung ist einerseits davon auszugehen, dass diese Satzung die staatliche Rechtssphäre unangetastet belässt und andererseits der Staat nicht in die inneren Angelegenheiten der Kirche eingreift. Als Voraussetzung für die Errichtung einer Diözese ist eine Existenz von mindestens zwei Kirchengemeinden anzusehen. Eine Diözese, die als struktureller Überbau auf der Basis von Kirchengemeinden errichtet wird, kann seine Lenkungs- und Organisationsaufgaben erst wahrnehmen, wenn mehr als eine Kirchengemeinde besteht. Mit der Errichtung von Diözesen als organisatorischem Überbau von Kirchengemeinden wird durch diese eine neue Hierarchie eingeführt, die die Stellung der Kirchengemeinden verändert. Als Satzung einer Kirchengemeinde ist jene zu verstehen, die durch § 2 lit. b OrthodoxenG festgelegt und durch die Kriterien des § 8 OrthodoxenG definiert sind.

Wenn eine Rechtspersönlichkeit für eine Diözese nur innerkirchlich besteht, ist dies für den Staat unerheblich, ebenso, ob ein Metropolit oder Bischof als Funktionsträger einer Diözese vorsteht. Aus staatlicher Sicht ist es jedoch von Bedeutung, ob die Diözese Rechtspersönlichkeit besitzt;

diese Rechtsstellung muss mit dem Bischofssitz verbunden sein. Nur in diesem Zusammenhang ist eine Änderung des OrthodoxenG erforderlich und gerechtfertigt. Die Besetzung der Diözese muss durch einen Bischof (Ordinarius) oder einen Vertreter im Bischofsrang erfolgen.

Die Kundmachung im Bundesgesetzblatt hat das Ziel einer angemessenen Publizität und lehnt sich an die Bestimmung des § 3 Abs. 2 des Protestantengesetzes, BGBl. Nr. 182/1961 idF Nr. 618/1989, an, der festlegt, dass „die im Abs. 1 genannten Gemeinden nach Anhörung der Evangelischen Kirchenleitung (§ 7) binnen drei Monaten nach Inkrafttreten dieses Bundesgesetzes durch Kundmachung im Bundesgesetzblatt zu bezeichnen.“ sind.

Die Regelung über die Rechtsfähigkeit von Pfarren folgt dem Wunsch nach einer finanziellen Eigenständigkeit, insbesondere im Zusammenhang mit dem Bau neuer Kirchengebäude. Eine weiter gestaltete Rechtsfähigkeit von Pfarren erscheint – im Hinblick darauf, dass in den Pfarren keine Wahlen stattfinden – nicht erforderlich.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΟΥΛΗΣ*

**Η αναβίωση της ορθόδοξης κανονικής παράδοσης
δια του Γενικού Μέρους Ποινικού Δικαίου
στον νέο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Κύπρου**
(Η μετάφραση των βασικών του χαρακτηριστικών)**

1. Ο σπασμένος καθρέπτης

Κανένας κλάδος του Δικαίου δεν αγγίζει τόσο βαθειά την ανθρωπινή ψυχή και δεν συναιρεί τόσες πολλές και ποικίλες προϋποθέσεις όσο το Ποινικό Δίκαιο¹. Κατά την χαρακτηριστική έκφραση του Χωραφά «το Ποινικόν Δίκαιον αποτελεί το κάτοπτρον των ηθικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, πολιτικών και οικονομικών κατευθύνσεων του κοινωνικού βίου»². Το κάτοπτρο όμως του Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου αντανακλά διαφορετικές έως και ασύμβατες με τις αντίστοιχες του Πολιτειακού Δικαίου συνιστώσες και προκείμενες, έστω και αν η κατά καιρούς αλλοτρίωσή του³ το θάμπωσε και σε ορισμένες περιπτώσεις το παραμόρφωσε φρικτά έτσι, ώστε να φαίνεται σαν «σπα-

* Καθηγητής Τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

** Ελάχιστη προσφορά στον τιμώμενο Καθηγητή Σπύρο Τρωιάνο σε ανάμνηση της αμέριστης συμπαράστασής του στις κρίσιμες στιγμές της ακαδημαϊκής μου πορείας και όχι μόνο...

1. Ν. ΧΩΡΑΦΑΣ, *Ποινικόν Δίκαιον*, τόμ. 1, επιμ. Κ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Αθήναι 1978⁹, σ. 7.

2. *Ποινικόν Δίκαιον* κ.λπ. (σημ. 1), σ. 7.

3. Αφότου η Ορθοδοξία καθιερώθηκε ως επίσημη θρησκεία του βυζαντινού κράτους με διάταγμα του Θεοδοσίου Α', που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 27 Φεβρουαρίου 380 (C.Th. 16.1.2, έκδ. ΤΗ. ΜΟΜΜΣΕΝ, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, τόμ. I.2, Βερολίνο 1904, σ. 833· βλ. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. 1, Αθήνα 1975, σ. 175· πρβλ. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 185, όπου υποστηρίζεται ότι η καθιέρωση αυτή έγινε το 381), το βυζαντινό εκκλησιαστικό δίκαιο προσέλαβε «διττόν» χαρακτήρα: «αφ' ενός προστατευτικόν της ορθοδοξίας (= επικρατούσης θρησκείας), αφ' ετέρου εξοντωτικόν τής αλλοδοξίας», κατά την χαρακτηριστική έκφραση του Α. ΒΑΜΒΕΤΣΟΥ, *Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον των ορθόδοξων*, Αθήναι 1911, σ. 113.

σμένος καθρέπτει»⁴. στο είδωλό του διαβαζουμε τη θέσπιση εκκλησιαστικού αδικήματος για όποιον κρύβει βιβλία αιρετικών: «Εἰ δέ τις εὔρεθῆι ταῦτα κρύπτων· εἰ μὲν ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος εἴη, καθαιρεῖσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἢ μοναχός, ἀφορίζεσθω»⁵. Προδήλως δεν συνάδει στην Εκκλησία να εξαναγκάζει τα μέλη της στην τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς με την απειλή ποινής⁶ και να τιμωρεί την

4. Βλ. στη διήγηση στον Βίο του Δανιὴλ τοῦ Στυλίτη για το μεταρσιωμένο πλήθος, που κέτενε τον αυτοκράτορα να κάψει ζωντανούς τους εχθρούς της Ορθοδοξίας, στην έκδ. Η. DELEHAYE, *Les Saints Stylites*, [Subsidia Hagiographica, 14], Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 1-94, ἐδῶ σ. 78.24 : «τοὺς εχθροὺς τῆς Ὀρθοδοξίας ζώντας καύσον».

5. Κανόνας 9 τῆς Ζ' Οικουμενικῆς Συνόδου (ἐκδ. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων* κ.λπ., ἀνατ. Θεσσαλονίκη 2002, τόμ. 2, σ. 585) ο ὁποῖος εἶναι ἀποκαλυπτικός γιὰ τὴν ἀφελὴ ἢ ὑποκριτικὴ ἐξιδανίκευση τῆς «καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς»· ὅπως το ἐπεσήμανε ὁ Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ «κατ' ἐπανάληψη εἶχε θεσπισθεῖ ὅτι τέτοιου εἶδους βιβλία πρέπει νὰ καίονται, καὶ ὅτι ὅσοι δὲν τὰ παραδίδουν γιὰ καταστροφή, ἀλλὰ τὰ φυλάσσουν κρυφὰ τιμωροῦνται μὲ θάνατο», σὴν πολιτειακὴ βέβαια νομοθεσία, ἀλλὰ με τὴν «εὐλογία» τῆς βυζαντινῆς Εκκλησίας (*Η Ζ' Οικουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸν αὐτῆς ἔργον*, Ἀθῆναι 1998, σ. 31). Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει καὶ ὁ Η.-G. BECK γιὰ τὴ στάση τῆς βυζαντινῆς Εκκλησίας ἐναντὶ τῶν αιρετικῶν: «αντιστέκεται ἀφορίζοντας καὶ φυλακίζοντας, καίγοντας βιβλία καὶ καταδικάζοντας τοὺς ἀντιπάλους τῆς γιὰ πανλικιανισμό, βογομιλισμὸ καὶ μεσσαλιανισμό, ἀν εἶναι δυνατό καὶ τὰ τρία μαζί» (*Das Byzantinische Jahrtausend*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ (*Η βυζαντινὴ χιλιετία*), Ἀθῆνα 1990, σ. 382) καὶ ὁ κορυφαῖος σε οἰκουμενικὸ ἐπίπεδο ορθόδοξος δογματολόγος καθηγητὴς Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ: «ἡ οργανωμένη Χριστιανοσύνη, σὲ Δύση καὶ Ανατολή, κινήθη σὲ ἀγρία Ἰουδαίους καὶ εἰδωλολάτρεις» (*Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, Θεσσαλονίκη 1986², σ. 236-237).

6. Ἐνίοτε δε καὶ σωματικῆς· σὴν ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία τῆς Ἑλλάδος ἀπαντᾷ ἡ ποινὴ τοῦ σωματικοῦ περιορισμοῦ, τὸ ἀνώτατο χρονικὸ ὄριο τῆς ὁποίας γιὰ τοὺς ἀγάμους κληρικούς καὶ τοὺς ἀπλοὺς μοναχοὺς μπορεῖ νὰ φθάσει στα 15 χρόνια· βλ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὸ Ποινικὸ Δίκαιο*, Ἀθῆνα-Θεσσαλονίκη 2008², σ. 55· σὲ τὸ ἀρθρο 10 τοῦ Κανονισμοῦ 39/1972 «Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι Ὀρθόδοξων Ἱερῶν Μονῶν καὶ τῶν Ησυχαστηρίων» ορίζεται ὅτι ὁ μοναχός, που παραμένει ἔξω ἀπὸ τὴ μονὴ χωρὶς ἀδεία τῶν μοναστηριακῶν ὁργάνων, «τῆ συνδρομῆ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς ἐπαναφέρεται οὗτος εἰς τὴν Ι. Μονὴν τῆς μετανοίας του», ἐνῶ «συνωδὰ» με τὴ διάταξη αὐτῆ σὴν Κανονισμό τῆς μονῆς Τιμίου Προδρόμου Νικησιάνης Ἐλευθερουπόλεως προβλέφθηκε σὲ ἀρ. 19 §2, Β, 6 γιὰ τὸν «ἀπείθαρχο» μοναχὸ ἡ προσωρινὴ ἀποβολὴ τοῦ ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ ὁ «εγκλεισμός» του σὲ ἄλλη μονή: *Ἐκκλησία* 85 (2008) 646· ὅτι πρόκειται γιὰ κραυγαλέα ἀντισυνταγματικὲς διατάξεις (ὅπως κατὰ μείζονα λόγο καὶ ἡ πιο πάνω ἀναφερόμενη 15 ἐτῶν «κάθειρξη», ἡ ὁποία εἶναι καὶ προδήλως ἀντίθετη σὲ τὸ δόγμα καὶ σὲ τὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Εκκλησίας) δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ (βλ. Γνωμάτευση Εἰσαγγ. Πλημμελειοδικῶν Ἀγρινίου Δ. ΡΕΝΙΕΡΗ 3741/1956, *Ποιν.Χρον.* (1957) 200 καὶ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, *Ζητήματα καταστάσεως Μοναχοῦ*, Τρίκαλα, Ἀθῆνα 2007, σ. 54-55· Μ. ΤΑΤΑΠΙΑ, *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν ησυχαστηρίων σὴν Εκκλησία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα-Θεσσαλονίκη 2005, σ. 77 ἐπ., σ. 80 ἐπ. καὶ σ. 87 ἐπ.). Παρ' ὅλα αὐτὰ ορισμένοι συγγραφεῖς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου ἀρνοῦνται ἀκόμη καὶ τὸν ὄρο «ποινὴ» σὲ τὴν Εκκλησια-

εκτροπή από αυτήν⁷. Ωστόσο στη θεσμική της διάρθρωση η Εκκλησία δόμησε και Ποινικό δίκαιο έστω ως αναγκαίο κακό. Απ' όσο γνωρίζω, πρώτος ο Πλάτων στους Νόμους όρισε το Ποινικό Δίκαιο ως αναγκαίο κακό: «τούς νόμους έξ ανάγκης ό νομοθέτης άν νομοθετεί, βουλόμενος αυτών μηδέποτε χρείαν γίνεσθαι»⁸. Ο πλατωνικός αυτός ορισμός έχει σημαντική σημασία για το θέμα μας, γιατί η αρχαιοελλη-

στικό Ποινικό Δίκαιο, παραγνωρίζοντας ρητές διατάξεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας, καθώς και το ότι οι σκοποί της ποινής του Κρατικού Ποινικού Δικαίου έχουν απεκδυθεί από πολλές δεκαετίες του ανταποδοτικού χαρακτήρα και αποκτούν ολοένα και περισσότερο ανθρωπιστικό περιεχόμενο· βλ. ΗΛ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Η λειτουργία της ποινής υπό το φως των δεδομένων της Εγκληματολογίας*, Αθήνα 1973, κυρίως σ. 103 έπ. καθώς και ΚΑΛ.ΣΠΙΝΕΛΛΗ, *Η γενική πρόληψη των εγκλημάτων*, [Ποινικά, 11], Αθήνα-Κομοτηνή 1982, κυρίως σ. 159 έπ.· ωστόσο οι ιστορικές εκτροπές δεν αναιρούν το ότι όντως οι εκκλησιαστικές ποινές θεσπίστηκαν για διαφορετικούς λόγους από τους αντίστοιχους του Πολιτειακού Δικαίου, μία διαφοροποίηση όμως πού δεν έχει σταθερό και αναλλοίωτο περιεχόμενο. Ο ΧΩΡΑΦΑΣ επεσήμανε ότι η βάση «της όλης ρυθμίσεως του ποινικού κολασμού» απηχεί την πλατωνική αντίληψη της ποινής «και την βασικήν θέσιν της Ελληνικής Ορθοδοξίας. Πράγματι ο Μέγας Βασίλειος...» («Αι πνευματικά βάσεις του ελληνικού ποινικού κώδικος», *Ιστορία του Ποινικού Δικαίου και των Ποινικών Θεσμών*, επιμ. Α. ΚΟΤΣΑΛΗΣ-Δ. ΚΙΟΥΠΗΣ, [Ποινικά, 71], Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 279-307, εδώ σ. 293). Το Δίκαιο της Εκκλησίας επιδρά στο Δίκαιο της Πολιτείας και αυτό στο Δίκαιο της Εκκλησίας: «όδός άνω κάτω μία και ώντή», Ηράκλειτος, Β.60, στην έκδ. Η. DIELS W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I, Dublin - Zürich 1951⁶, σ. 164 και την ανάλυση του G. KIRK, *Ηράκλειτος. Κοσμολογικά αποσπάσματα*, I, μτφρ. Ν. Γιανναδάκη, Αθήνα 1985 σ. 158 επ.· σήμερα όμως με την προϊούσα εκκοσμίκευση η «όδός» αυτή έχει υποστεί βαθειά καθίζηση· ενδεχομένως στο εγγύς μέλλον να μείνει μια αχνή ανάμνηση της σχέσης των δύο δικαίων· βλ. και πιο κάτω στο κείμενο (παρ. 6).

7. «Το Κανονικό Δίκαιο... δεν έχει το στοιχείο του καταναγκασμού», όπως εύστοχα τονίζεται από τον Ν. ΜΑΓΓΙΩΡΟ, «Η σχέση Αγίας Γραφής και ιερών κανόνων ως στοιχείο διαμόρφωσης της Ορθόδοξης Κανονικής Παράδοσης», *ΙΣΤ' Παύλεια. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου. Εκκλησία: Θεσμός και χάρισμα κατά τον Απόστολο Παύλο*, Βέροια 2010, σ. 107-122, εδώ σ. 114. Προβλ. Α. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, *Ερμηνευτική προσέγγιση των ιερών κανόνων*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 29 επ.· διαφορετικά ορθώς επισημάνθηκε από τον Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ότι «το δίκαιο είναι εξαναγκασμός» («Δίκαιο», σ. 67, εις *Δίκαιο και Ιδεολογία. Κριτικές σκέψεις*, Αθήνα Θεσσαλονίκη 2011).

8. IX, 880e, 5-6 στην έκδ. I. BURNET, *Platonis opera*, V, Oxonii 1907, σ. 325· βλ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, «Πλατωνική δικαιοσύνη και τιμωρία», *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών 19-20 (1989-1990)* 225-246· Ν. ΚΟΥΡΑΚΗΣ, «Η ποινική επικαιρότητα των πλατωνικών Νόμων», *Πλάτωνος Νόμοι, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (7-8 Μαΐου 2001)*, επιμ. Ε. ΜΙΚΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σ. 23-29· Χ. ΜΠΑΛΛΑ, «Φιλοσοφία της ποινής στους ΝΟΜΟΥΣ του Πλάτωνα: Τα όρια της ιατρικής αναλογίας», *Πλάτων». Αφιέρωμα στον Δημήτρη Ζ. Ανδριόπουλο*, τόμ. Α', Αθήνα 2002, σ. 471-487 και γενικότερα Κ. ΤΣΑΦΑΡΑΣ, *Η εξέλιξη της έννοιας της Δικαιοσύνης στο πλατωνικό έργο*, Αθήνα 1987, κυρίως σ. 41 επ.

νική «πόλις»⁹ ως «ἀποτέλεσμα τῆς ἐδραίωσης μιᾶς λατρευτικῆς συνοχῆς»¹⁰ λειτούργησε σάν Εκκλησία¹¹.

Ὡς αναγκαίο κακό το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο υποσημαίνεται στην ΕΙΣ 2746/2002: «είναι τρομακτικό, αλλά πρέπει να δεχθούμε, ότι συναντάμε ἀνέκαθεν σε Κληρικούς παραπτώματα», τα οποία, αν συνιστούν ἔκπτωση ἀπὸ την ιερωσύνη, «εκεί δυστυχῶς το “Δια ταῦτα” εἶναι οριστικό»¹².

Ὁ νέος Καταστατικός Χάρτης τῆς Εκκλησίας τῆς Κύπρου, που τέθηκε σε ἰσχὺ ἀπὸ τον Σεπτέμβριο του 2010, περιέλαβε ὡς Παράρτημα Β'Ι «Γενικό Μῆρος Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου» αποτελούμενο ἀπὸ 12 ἄρθρα¹³. Ἀντὶ μιᾶς «κατ' ἄρθρον ἐρμηνείας» του, προκρίθηκε ἡ μετάφραση των διατάξεων του στα θεολογικά, ἱστορικά και φιλοσοφικά συμφραζόμενα, προκειμένου να ξεθαμπώσει ὁ «σπασμένος καθρέπτης».

2. Ἡ ἀναζήτηση

Ἡ σύνταξη¹⁴ Γενικού Μέρους Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου

9. Για τις σημασιολογικές αποχρώσεις του ὄρου βλ. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Πόλις, ἕνας τύπος ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1999, *passim*: βλ. και Λ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, «Πόλις καὶ Δίκη», *Δίκαιο και Δικαιοσύνη*, επιμ. Ν. Καλαϊτζής, Ἀθήνα 1999, σ. 15-40, κυρίως σ. 37: «Ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἀγαθὸν και ἀρετὴ... ἐκδηλώνεται και ὡς “ευσέβεια”, ἢ “οσιότης”... ὡς ἀπόδοση του δικαίου των θεῶν».

10. F. DE POLIGNAC, *La Naissance de la cité grecque. Cultes, espace et société, VIII-VII siècles*, μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος (*Ἡ γέννηση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πόλης. Λατρείες, χωρὸς και κοινωνία, [8ος - 7ος αἰῶνας]*), Ἀθήνα 2000, σ. 113· βλ. και Σ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος*, Ἰωάννινα 1970, *passim*, καθὼς και Α. ΔΡΟΖΔΕΚ, *Ἑλληνες φιλόσοφοι ὡς θεολόγοι: ἡ ἐννοια τῆς θεϊκῆς ἀρχῆς*, μτφρ. Ι. Κουμασίδης, Τρίκαλα 2011.

11. FOUSTEL DE COULANGES, *La cité antique*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη (*Ἡ ἀρχαία πόλη*), Ἀθήνα 1978, σ. 239, σ. 251, σ. 309 ἐπ. και σ. 343 -344· R. GARLAND, *Religion and the Greeks*, μτφρ. Α. Ταχματζίδου (*Ἡ θρησκεία και οἱ Ἑλληνες*), Ἀθήνα 2005, σ. 13 και σ. 58· βλ. και Α. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, «Λόγος, και ἡ θρησκεία ὡς Πολιτικὴ Κοσμογονία στη Δημοκρατία των Ἀθηναίων», *Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία. Μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Ἀθηναίων*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1995, σ. 151-193, ἐδὼ σ. 166 ἐπ.: βλ. και ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Das Theologisch-philosophische Denken und die altgriechische Demokratie», *Λόγος και Ἦθος. Φιλοσοφία του ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος*, Ἰωάννινα 1976, σ. 211 ἐπ.

12. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ-Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Πηγές του Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 2007², σ. 455-467, ἐδὼ σ. 463 και σ. 465.

13. Για τον λόγο αὐτό ἡ παραπομπή στα ἄρθρα του θα γίνεται με την ἔνδειξη, μετὰ τον ἀριθμὸ ἀρθρου, «Β'Ι», ἐνὼ ἡ παραπομπή στα ἄρθρα του ΚΧ μόνον με ἀναφορὰ στο σχετικὸ ἄρθρο.

14. Ἀνατέθηκε στον γράφοντα.

ήταν προϊόν βαθείας αναζήτησης· υπαγορεύθηκε από δύο λόγους: α) Από την έλλειψη Γενικού Μέρους Ποινικού Δικαίου στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο και (β) από την αναγκαιότητα ενύλωσης της Ορθόδοξης Θεολογίας στο Ποινικό Δίκαιο της Εκκλησίας της Κύπρου.

α) Η έλλειψη Γενικού Μέρους Ποινικού Δικαίου στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Οι κανόνες δικαίου πού συγκροτούν τό Έκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο θεσπίστηκαν σχεδόν όλοι κατά τη βυζαντινή περίοδο και για τον λόγο αυτό περιλαμβάνουν κανονικά άδικήματα (φόνος, άμβλωση, ιεροσυλία κ.λπ.) χωρίς γενικές διατάξεις (για τον δόλο, την πραγματική πλάνη, τις μορφές συμμετοχικής δράσης κ.λπ.)· πρόκειται συνεπώς για Ειδικό Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Λείπει από το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο Γενικό Μέρος. Η πρόδηλη αναγκαιότητα γενικών νομοθετικών ορισμών¹⁵ θα

15. Στο σημείο αυτό είναι απολύτως αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι οι νομοθετικοί ορισμοί γενικού χαρακτήρα δεν είναι οντολογικοί ορισμοί (Θ. ΒΟΡΕΑΣ, *Λογική*, Αθήναι, 1972², σ. 168), στους οποίους στο δεύτερο σκέλος του ορισμού αναλύεται η (υποτιθέμενη) ουσία του αντικειμένου σύμφωνα με την παγιωμένη (έως και σήμερα) αριστοτελική αντίληψη του ορισμού και της ουσίας (βλ. Μ. ΜΟΥΖΑΛΑ, *Ουσία και ορισμός. Η προβληματική της ενότητας εις τα οικεία κεφάλαια των «Μετά τα Φυσικά» του Αριστοτέλους*, Αθήνα 2007, κυρίως σ. 39 επ.). Πρόκειται για ονοματικούς ορισμούς (Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Λογική*, Αθήνα 1974², σ. 45 επ. βλ. και Κ. ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, *Λογική Φιλοσοφική και Συμβολική*, Αθήναι 1977, σ. 45 επ. [δυσεύρετο ως ιδιωτική έκδοση του σ.]), που περιγράφουν ένα νομικό όρο, όπως τον χρησιμοποιεί ο νομοθέτης με συγκεκριμένη δικαιοπολιτική σκόπευση, ενίοτε δε, και σε ακόμη και πλήρη αναντιστοιχία με τη σημασία του όρου στη γλωσσική κοινότητα· ενδεικτικώς, ο δόλος στο κείμενό μας ορίζεται ως ένα ψυχολογικό ενέργημα αξιολογικώς ουδέτερο (δηλαδή ούτε ηθικό ούτε ανήθικο), ακριβώς γιατί την εσφαλμένη αναφορά του υπαιτίου στον ον καθιερώνει ο νομοθέτης ως πραγματική πλάνη (άρθρ. 7 § 2 Β'.Ι), ενώ το ηθικό περιεχόμενο του ενεργήματος εντάσσει στον τρίτο όρο του καταλογισμού (με πλατειά έννοια) ως συνείδηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης (άρθρ. 8 § 3 Β'.Ι), την έλλειψη της οποίας, ως εσφαλμένη αναφορά του υπαιτίου στο δέον (ο νομοθέτης), θεωρεί νομική πλάνη, η οποία, αν από το Δικαστήριο κριθεί συγγνωστή, αίρει τον αρχικό καταλογισμό (άρθρ. 8 § 3 Β'.Ι). Συνεπώς ο εφαρμοστής του Δικαίου δεν πρέπει να φαλκιδεύεται με ερωτήματα του τύπου «τί είναι δόλος», «τί είναι απόπειρα», αλλά τί θεωρεί ο νομοθέτης ως δόλο και ως απόπειρα. Ας μου συγχωρεθεί η επιμονή μου αυτή, αλλά αποτελεί κοινή διαπίστωση, ότι πολύ συχνά λαμβάνουν χώρα τραγικές παρανοήσεις, ενίοτε με καταστροφικές για τον κατηγορούμενο συνέπειες, στην ερμηνεία των νομοθετικών ορισμών γενικού χαρακτήρα, ακριβώς γιατί δεν λαμβάνεται υπόψη τί θεωρεί ο νομοθέτης μ' αυτούς· «ο νομικός της πράξης» ατυχώς έχει την τάση να τους εκλαμβάνει όπως αυτοί γίνονται κατανοητοί στην κοινωνία, με μια σχεδόν αποστροφή για τη θεωρία λησμονώντας ότι αυτή είναι η σκιά της πράξης: «λόγος γάρ έργου σκιά»,

μπορούσε να αντιμετωπιστεί είτε με τη σύνταξη Γενικού Μέρους Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου είτε με τη λύση που προτάθηκε στην Ελλάδα, χωρίς όμως ποτέ να υιοθετηθεί από την Εκκλησία, προσφυγής στο Πολιτειακό Ποινικό Δίκαιο. Ειδικότερα: Στην Ελλάδα υποστηρίζεται ότι η έλλειψη Γενικού Μέρους στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο αναπληρώνεται με βάση το Γενικό Μέρος του Ποινικού Κώδικα στο μέτρο που οι κανόνες του μπορούν να εφαρμοστούν στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο· η αναπλήρωση αυτή προτείνεται ως αναλογική (ή ως ανάλογη) εφαρμογή των διατάξεων του Γενικού Μέρους του Ελληνικού Ποινικού Κώδικα για την κάλυψη του (υποτιθέμενου) κενού στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο.¹⁶ Ωστόσο δεν πρόκειται ούτε για αναλογική εφαρμογή ούτε για αναλογία ως μέθοδο εύρεσης του δικαίου. Και τούτο γιατί αναλογική εφαρμογή χωρεί μόνον στους κόλπους της ίδιας δικαιοταξίας, κυρίως δε όταν την επιτάσσει ο ίδιος ο νόμος¹⁷. Κατά μείζονα λόγο δεν πρόκειται για αναλογία, γιατί αυτή προϋποθέτει κενό, είτε του νόμου είτε του δικαίου¹⁸, και η έλλειψη Γενικού Μέρους στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο δεν είναι κενό: «η αναλογία προϋποθέτει νομοθετικόν κενόν».¹⁹ Η πλήρωση κενού ως μέθοδος εύρεσης του δικαίου καθίσταται αναγκαία, ἀφ' ἧς

Δημόκριτος, Β.145, έκδ. DIELS - KRANZ, *Die Fragmente* κ.λπ. (σημ. 6), II, σ. 155· βλ. και στη δυσπρόσιτη αλλά πληρέστερη (περιλαμβάνει σχεδόν διπλάσια αποσπάσματα του Δημοκρίτου απ' όσα περιέχονται στην έκδ. DIELS - KRANZ) έκδ. του S. LURIA, *Democritea*, Λένινγκραντ 1979, σ. 123, όπου φέρεται ως απόσπασμα αρ. 493a· βλ. και την απόδοση του Δημοκρίτου, Β.145, στη νεοελληνική εις Η. DIELS - W. KRANZ, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τόμ. 2, μτφρ. Β. ΚΥΡΚΟΣ, Αθήνα 2007, σ. 328.

16. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1965², σ. 265. Βλ. και Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 2003², σ. 553-554· Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011², σ. 223-225· ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό* κ.λπ. (σημ. 6), σ. 39 επ.

17. Π. ΦΙΛΙΟΣ, *Νομική Μεθοδολογία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011³, σ. 44-45.

18. Π. ΣΟΥΡΑΣ, *Justi atque injusti scientia. Μία εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1985, σ. 197 επ.· C. - W. CANARIS, *Die Feststellung von Lücken im Gesetz. Eine methodologische Studie über Voraussetzungen und Grenzen der richterlichen Rechtsfortbildung praeter legem*, Βερολίνο 1964, κυρίως σ. 129 επ.· A. KAUFMANN, *Analogie und "Natur der Sache". Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Typus*, Heidelberg 1982², σ. 1 επ.· βλ. και σημ. 17, 19 και 20.

19. Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου*, Αθήναι 1978², σ. 208· βλ. και Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Περὶ τῶν κενῶν τοῦ δικαίου», *Μελετήματα φιλοσοφίας του δικαίου*, Αθήνα 2004², σ. 29-83, ἐδῶ σ. 66 επ.· Κ. ENGISCH, *Εισαγωγή στη νομική σκέψη*, μτφρ. Δ. Σπινέλλη, Αθήνα 1986², σ. 167 επ.

εξαντλήσουμε κάθε όριο για το δυνατό λεκτικό νόημα ορισμένου νομικού όρου με διασταλτατική ερμηνεία²⁰. Ήδη ο Αριστοτέλης επεσήμανε «ὅταν οὖν λέγη μὲν ὁ νόμος καθόλου, συμβῆ δ' ἐπὶ τούτου παρὰ τὸ καθόλου, τότε ὀρθῶς ἔχει, ἢ παραλείπει ὁ νομοθέτης καὶ ἡμαρτεν ἀπλῶς εἰπών, ἐπανορθοῦν τὸ ἔλλειφθέν, ὃ κἂν ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ἤδει, ἐνομοθέτησεν»²¹. Προφανώς αγγίζει τα όρια του κωμικού ο προβληματισμός «τί θα απαντούσαν» ο Μ. Βασίλειος και ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης για το θεμιτό εφαρμογής του Γενικού Μερους του Κυπριακού Ποινικού Κώδικα στους κανόνες τους.

Η αδυναμία χαρακτηρισμού της έλλειψης Γενικού Μέρους στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο ως κενού προκύπτει αναντιρορήτως και από το αναλογικό σχήμα. Η λογική δομή που ακολουθεί το αναλογικό σχήμα είναι: $\alpha/\beta : \beta/\gamma$ ²². Ενδεικτικώς για την ευθανασία²³, η οποία

20. Κατά τον Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ ο αναλογικός συλλογισμός «ως τρόπος ερμηνείας του δικαίου καταλήγει σε βέβαιο και όχι πιθανό πόρισμα» (Θέματα Γενικής Θεωρίας και Λογικής του Δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σ. 83)· βλ. και Ι. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, «Η αναλογία ως δικανικός συλλογισμός», Εράνιον προς Γ. Μαριδάκη, Αθηναι 1968· Ο ΙΔΙΟΣ, Στοιχεία Μεθοδολογίας του Δικαίου, Α-Β, Αθήναι 1978, σ. 22 επ., σ. 101 επ.· βλ. ακόμη Κ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2009⁸, σ. 490 επ.· Π. ΓΕΜΤΟΣ, «Το πρόβλημα της αναλογικής σκέψης στην Επιστήμη, την Τέχνη και το Δίκαιο», Γενέθλιον Αποστόλου Σ. Γεωργιάδη, ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 2359-2379· βλ. τέλος Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, Η απαγόρευσις της αναλογίας και το σύγχρονον Ποινικόν Δίκαιον. Ιστορική και δογματική μελέτη, Αθήναι 1937, κυρίως σ. 104-105, όπου αναφορά στο δυτικό Κανονικό Δίκαιο, καθώς και Ι. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δικαιοπλαστική εξουσία του ποινικού δικαστού, Αθήναι 1945, σ. 65.

21. Ηθικά Νικομάχεια, Ε, 10, 1137β, 20-25, έκδ. Ι. BYWATER, *Aristotelis Ethica Nicomachea*, Oxonii 1894, σ. 110-111· βλ. σχετ. Δ. ΚΟΥΤΡΑΣ, Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους, Αθήνα 1973, σ. 98 καθώς και Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τα κενά του νόμου εν τω αρχαίω Ελληνικώ Δικαίω (Θεωρία Αριστοτέλους και μεθοδολογία Θουκυδίδου)», *EEN* 30 (1963) 753 επ., όπου όμως την πλήρωση των κενών του νόμου αρχικώς αποδίδει στον Πλάτωνα (με τη δικαιοτάτη κρίση του δικαστή).

22. Το πρώτο ζητούμενο είναι η ομοιότητα του όρου α με τον όρο γ που πρέπει να σημασιοδοτηθεί με κριτηρια εκκλησιαστικά. Περαιτέρω στο αναλογικό σχήμα $\alpha/\beta : \beta/\gamma$ εκείνο, που πρέπει ιδιαιτέρως να επισημανθεί, είναι ότι συσχετίζουμε σχέσεις και όχι συμβάντα, σχέσεις δηλαδή τύπων και κυρώσεων (για το αναλογικό σχήμα βλ. διεξοδικώς U. KLUG, *Juristische Logik*, Berlin-Heidelberg 1982⁴, σ. 109 επ.). Σημασιολογούμε πρώτα τις εσωτερικές ή κάθετες σχέσεις, τύπου και κύρωσης στον υπάρχοντα κανόνα, για να καταλήξουμε σε ένα δεύτερο στάδιο ερμηνευτικού και αξιολογικού προβληματισμού (βλ. Α. CHANOS, *Begriff und Geltungsgrundlagen der Rechtsanalogie im heutigen juristischen Methodenstreit*, Köln-Weimar-Wien 1994, σ. 19 επ.) στην επιβολή ποινής, με την ανάλυση της εξωτερικής ή οριζόντιας σχέσης και στην αρρύθμιστη συμπεριφορά. Βλ. και σημ. 26.

23. Βλ. Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *Ευθανασία και ζητήματα ιατρικής ευθύνης, Το πρόβλημα*

επιλέχθηκε, γιατί συνέχεται στενά με όσα ακολουθούν στη τέταρτη παράγραφο (για τη συγγνώμη) και στην έκτη (για την υποβοηθούμενη αυτοκτονία)· αφ' ης στιγμής ερμηνευτικά καταλήξουμε και με διασταλτική ερμηνεία - στο ότι η πράξη του κληρικού να διακόψει τη τεχνητή υποστήριξη της συζύγου του, η οποία ένεκα μεταστατικού καρκίνου είχε αφόρητους πόνους και ήταν απολύτως βέβαιο ότι θα κατέληγε σε λίγες ώρες²⁴, δεν μπορεί να υπαχθεί στο σημασιολογικό εύρος του φόνου²⁵, τότε προσφεύγουμε στην αναλογία:

της ευθανασίας, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου για την Ευθανασία στη Νεάπολη Θεσσαλονίκης (2002), Αθήνα 2003, σ. 231-243, και στο ίδιο, σ. 113-122: Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Το δικαίωμα στον θάνατο»· βλ. και ΣΤ. ΚΟΥΤΣΟΜΠΙΝΑΣ, «Νομικά ζητήματα από την ευθανασία», *Ευθανασία. Η σημαντική του «καλού» θανάτου*, Αθήνα 2000, σ. 73-83· Α. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, *Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αθήνα 1987, κυρίως σ. 18 επ.· Ε. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική*, Αθήνα Κομοτηνή 2003, σ. 71 επ. και σ. 121 επ., καθώς και Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, «Η ευθανασία στο Ποινικό Δίκαιο», *Ευθανασία*, [Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής, 3], Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 137-162· απ' όσο γνωρίζω, η πρώτη αρνητική αποτίμηση της ευθανασίας απαντά στον όρκο, που αποδίδεται στον Ιπποκράτη, «Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι συμβουλίην τοῖνδ», ἐκδ. W.H.S. JONES, *Hippocrates*, τόμ. I, London-Cambridge Mass, 1923, σ. 298· βλ. Δ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, «Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι συμβουλίην τοῖνδ», *Ευθανασία*, ό.π., σ. 11-18, καθώς και Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ευθανασία. Ορισμός και ιστορική εξέλιξη. Αρχές ιατρικής ευθύνης Ὁρκος Ἰπποκράτη», *Το πρόβλημα της ευθανασίας*, ό.π., σ. 37-52. Βλ. ακόμη Π. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Ἰπποκράτειος ὄρκος. Κώδικας ηθικῆς ἢ λίβελλος ἐναντίον τῶν γιαιτρῶν*, Αθήνα 2000, σ. 119 επ. (όπου ο σ. υποστηρίζει ότι το χωρίο αυτό αφορούσε την αυτοκτονία και την ευθανασία) και τα ερμηνευτικά σχόλια του Μ. ΚΙΑΠΟΚΑ, *Ἰπποκράτης ο Κῶς και ἰπποκρατικός ὄρκος*, εκδ. Πνευματικῆς Κέντρου του Δήμου Κω, Αθήνα 1996, σ. 207 επ.·βλ. και σημ. 24-25, 79, 80, 81, 84 και 85.

24. Για την εγκατάλειψη στον θάνατο ως λύτρωση από αφόρητους πόνους βλ. Α. ΕΣΕΡ, *Ἰατρικό καθήκον διατηρήσεως της ζωῆς και διακοπή θεραπείας*, μτφρ. Π. Βασιλακοπούλου - Α. Ζιώγα-Σακκά, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σ. 86 επ., καθώς και Κ. ΒΟΥΠΟΥΚΑΣ, «Ευθανασία και ανθρωποκτονία εν συναινέσει», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντῖνον Βαβούσκον*, τόμ. 4, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 49-69· βλ. ακόμη Γ. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Νομικές διαστάσεις της ευθανασίας», *Ευθανασία: ἓνα ἀκανθῶδες ζήτημα*, επιμ. Ν. ΚΟΥΡΑΚΗΣ-Κ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, σ. 99-228, και διεξοδικῶς Π. ΒΟΥΛΤΣΟΣ, *Ἡ ποινική προβληματική της ευθανασίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, κυρίως σ. 63 επ.

25. Και δεν μπορεί να υπαχθεί, γιατί κύριο γνώρισμα της ευθανασίας είναι ο αβάσταχτος πόνος (βλ. τις εισηγήσεις των Ρ. ΓΚΜΠΙΑΝΤΙ [«Ο πόνος και η σύγχρονη ιατρική αντιμετώπισή του»], του Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ [«Δίκαιο και πόνος»] και τις παρεμβάσεις του Α. ΠΟΥΛΙΑΔΗ [«Η πρόληψη ή απάλυνση του ανθρώπινου πόνου ως σκοπός στο Δίκαιο»] και της Μ. ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ [«Φυσική και συμβολική βία: Ανείπωτη φρίκη και σιωπηρός πόνος»] εις *Ο άνθρωπος που υποφέρει: Ο πόνος στην ιατρική*,

Ὅπως	α: Ὅποιος κληρικός φονεύει
	β: τιμωρεῖται με καθαίρεση,
ἔτσι	β: τιμωρεῖται με καθαίρεση
	γ: καί ὅποιος κληρικός τελεῖ ευθανασία ²⁶ .

Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἡ ἀναλογία προϋποθέτει ἀφενός πράξη (ἢ παράλειψη) που συνιστά τὸ πραγματικό του κανόνα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ

το δίκαιο καὶ τὴ λογοτεχνία, [Δημοσιεύματα Ἰατρικοῦ Δικαίου καὶ Βιοηθικῆς, 5], Ἀθήνα - Θεσσαλονίκη 2007, σ. 7-29, σ. 31-40, σ. 51-53 καὶ σ. 69-80 ἀντιστοίχως), ὁ ὁποῖος, ὅταν προαναγγέλει τὸν θάνατο, ὡς ὁριακὴ κατάσταση τοῦ προσώπου, μᾶς ἀνάγει στὴ δυνατότητα τῆς «συγγνώμης» ὡς λόγου που αἰρεῖ τὸν ἀρχικὸ καταλογισμό: βλ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, «Ἡ ευθανασία ὡς ἐκκλησιαστικὸ ἀδίκημα», *Πνευματικὴ Διακονία* 4 (2011) 63-73, ἐδῶ σ. 72.

26. Δηλαδή ἀφ' ἧς καταφάσκουμε στὴν ομοιότητα τῶν ὁρῶν α (Ὅποιος κληρικός φονεύει) καὶ γ (ὅποιος κληρικός τελεῖ ευθανασία), καταλήγουμε στὴν ἀνάλογη ἐφαρμογὴ τοῦ κυρωτικοῦ κανόνα τοῦ φόνου καὶ στὸν κληρικό που τέλεσε ευθανασία, με δεδομένο ὅτι κάθε μορφή φόνου με υποκειμενικὴ τέλεση κληρικό συνεπάγεται τὴν καθαίρεσή του (ἀκόμη καὶ χωρὶς ἴχνος υποκειμενικῆς υπαιτιότητος: βλ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κατὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 121 ἐπ.). Τὸ ἀναλογικὸ αὐτὸ σχῆμα, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, (α/β:β/γ) πρῶτος ὁ HERMANN FRÄNKEL ὑποστήριξε ὅτι ἤδη ἀπαντᾷ στὸν Ἡράκλειτο («Ἐνα σχῆμα τοῦ ἠρακλείτειου στοχασμοῦ», μτφρ. Φωτεινὴ Γ. Τσιγκάνου, *Οἱ Προσωκρατικοί. Συλλογὴ κριτικῶν δοκιμίων*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 297-315· βλ. καὶ Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Ἡ ἐννοια τοῦ λόγου στὸν Ἡράκλειτο», *Φιλοσοφία τοῦ Λόγου*, Ἀθήνα 1996, σ. 103-111, ἐδῶ σ. 106) μὲ ἐμφαση σὸ διάσημο B.114: «Ἐν νόμῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῶ ξυνῶ πάντων, ὅκωσπερ νόμῳ πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνός τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται.», ἐκδ. DIELS - KRANZ, *Die Fragmente* κλπ. (σημ. 6), I, σ. 176 καὶ μτφρ. στὴ νεοελληνικὴ Τ.-Φ. Αρβανιτάκης, *Ἡράκλειτος Ἀπαντα*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 129· DIELS - KRANZ, *Οἱ Προσωκρατικοί*, τόμ. 1, μτφρ. Β. Κύρκος, Ἀθήνα 2005, σ. 362 καὶ σ. 925 τὸ σχόλιο· Ε. ΡΟΥΣΣΟΣ, *Προσωκρατικοί*, Ἡράκλειτος, τόμ. 2, Ἀθήνα 2000, σ. 57/59 καὶ τὸ σχόλιο σ. 128-129· Α. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Προσωκρατικοί Ἀπαντα*, Ἡράκλειτος, Ἀθήνα 1995, σ. 93 καὶ τὸ σχόλιο σ. 220-221· Χ. ΛΑΜΠΡΙΑΔΗΣ, *Ἡράκλειτος*, Πάτρα 1996, σ. 404 ἐπ., ὅπου καὶ σχολιασμός· βλ. καὶ KIRK, *Τὰ κοσμολογικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου* κλπ. (σημ. 6), σ. 88 ἐπ.· Γ. ΜΑΝΙΑΤΗΣ, *Ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ ταυτότητα στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου*, Ἀθήνα 2001, σ. 314-323, ἀλλὰ κυρίως Α. ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ, «Heraclitus Fr. 114», *American Journal of Philology* 68 (1965) 258-266· ἡ σημασία τοῦ B.114 τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο εἶναι ἰδιαζόντως σημαντικὴ, ἀκριβῶς γιὰτὶ ἐνυλώνει τὴν υπερβατικὴ διάσταση τῶν κανόνων δικαίου, τὴν ὁποία ὑποστηρίζουν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου γιὰ τοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἔτσι φανερῶνει ἕνα ἀκόμη δίαυλο ἀρχαιοελληνικῆς καὶ βυζαντινῆς νομικῆς σκέψης· βλ. Α. ΣΗΜΙΝΣΚ, «Ἀπὸ τὸν «νόμο» στὸν «νόμο». Ὁ Φῶτιος καὶ ἡ ἐννοια τοῦ νόμου στὴν ἀρχαιότητα», *Συμβολές στὴν ἐρευνα τοῦ ἀρχαίου καὶ ἐλληνιστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1994, σ. 61-72· Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἱεραρχία Νόμων καὶ Βυζαντινὸν Δίκαιον», *Σύμμεικτα εἰς μνήμην Ἀλεξάνδρου Σβώλου*, Ἀθήνα 1961, σ. 475 ἐπ.· Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ἐννοια καὶ περιεχόμενο τοῦ νόμου στους Ἕλληνες Πατέρες», *Θεολογία* 69 (1998) 660-680.

αφετέρου συναφή πράξη (η παράλειψη) που δεν τυποποιήθηκε σε κανόνα της Εκκλησίας και εντούτοις με εκκλησιαστικά κριτήρια θεωρείται αξιόποινη. Οι νομοθετικοί ορισμοί γενικού χαρακτήρα, που συγκροτούν το Γενικό Μέρος ενός Ποινικού Κώδικα, δεν περιγράφουν αφηρημένα και αναπαραστατικά - πράξεις (η παραλείψεις)· ως ορισμοί, οι νομοθετικοί ορισμοί γενικού χαρακτήρα, με δύο σκέλη, την οριστέα και την ορίζουσα έννοια, προσδιορίζουν το εννοιολογικό εύρος μιάς νομικής έννοιας γενικού χαρακτήρα· λ.χ. στον ορισμό της απόπειρας ως οριστέας έννοιας η ορίζουσα είναι: «όποιος αποφάσισε την τέλεση εκκλησιαστικού αδικήματος και πραγμάτωσε ορισμένα μόνο στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης...» (άρθρ. 9 § 1 Β'.Ι.)· είναι σαφές ότι σ' αυτήν δεν περιγράφεται πράξη, η οποία αν συμβεί συνεπάγεται την επιβολή ποινής όπως καθορίζεται στα άρθρα του Ειδικού Μέρους ενός Ποινικού Κώδικα και προκειμένου για τον κλάδο μας στους κυρωτικούς κανόνες της Εκκλησίας. Στα άρθρα του Ειδικού Μέρους ενός Ποινικού Κώδικα και στους κυρωτικούς κανόνες της Εκκλησίας, κατά το σχήμα του υποθετικού (και δεοντολογικού) συλλογισμού (εάν Α τότε Β), περιγράφεται μια πράξη (ή παράλειψη), η οποία αν πραγματωθεί συνεπάγεται το Β, δηλαδή την επιβολή ποινής²⁷.

Ακριβώς για τον λόγο αυτό οι νομοθετικοί ορισμοί γενικού χαρακτήρα είναι αδύνατο να τεθούν ως όροι του αναλογικού σχήματος για την αναζήτηση της ομοιότητάς τους με μια αρρύθμιστη (όπως η ευθανασία) στους κανόνες της Εκκλησίας πράξη. Δεν πρόκειται δε για αναλογία, όταν συντρέχουν οι όροι της, σε βάρος του κατηγορουμένου²⁸, επειδή η κύρωση της πράξης συνάγεται από την Κανονική Παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας σύμφωνα με την αρχή της «κανονικότητας των εκκλησιαστικών ποινών» που ισχύει στο Εκκλησια-

27. Με τη διαδικασία της υπαγωγής· βλ. Ι. ΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, *Η αιτιολόγηση των αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων. Τα θεωρητικά θεμέλια*, τευχ. 1, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σ. 143 επ. και τευχ. 2, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σ. 143 επ.· Μ. ΚΑΡΑΣΗΣ, «Το λογικό πρόβλημα στον υπαγωγικό δικανικό συλλογισμό», *Αισυμνήτης* 5 (1994), καθώς και Κ. Π. ΤΣΙΝΑ, *Δίκαιο και Λογική. Το παράδειγμα της ποινικής δογματικής*, Αθήνα 2011, σ. 73 επ.

28. Βλ. διεξοδικώς τη διδ. διατρ. του Κ. ΤΣΙΝΑ, *Απαγορευμένη αναλογία και επιτρεπτή ερμηνεία του ποινικού νόμου. Μια συμβολή στην μεθοδολογία του ποινικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, κυρίως σ. 395 επ.

στικό Ποινικό Δίκαιο²⁹. Ακριβώς για τον λόγο αυτό αναφέρθηκε πιο πάνω ότι η προσφυγή στο Γενικό Μέρος ενός σημερινού Ποινικού Κώδικα δεν μπορεί να θεωρηθεί αναλογία. Συνεπώς η επιλογή που υποστηρίχθηκε από τους εκκλησιαστικούς στην Ελλάδα μεθοδολογικώς πάσχει· πέραν τούτου, ότι δηλαδή η απόπειρά τους τελικά αποδεικνύεται αποτυχημένη (όχι απρόσφορη), η προσφυγή της Εκκλησίας σ' ένα ξένο γι' αυτήν «σώμα», στο Γενικό Μέρος ενός Ποινικού Κώδικα, είναι προφανώς αλυσιτελής γιατί: Το ισχύον σε κάθε έννομη τάξη Ποινικό Δίκαιο δεν είναι μόνον το «κάτοπτρο» της περιο-

29. Πρέπει επιτέλους να κατανοηθεί ότι το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο είναι ένα ιδιόρρυθμο Ποινικό Δίκαιο, ακριβώς γιατί είναι Δίκαιο της Εκκλησίας. Η εκκλησιολογικός όμως χαρακτήρα ιδιορρυθμία του αυτή δεν εξικνείται έως και την αναιρέση του οντολογικού χαρακτήρα του ως γνησίου Ποινικού Δικαίου. Σε πλήρη παρανόηση οφείλεται ο ενίοτε παντελώς εσφαλμένος χαρακτηρισμός του Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου ως Πειθαρχικού γιατί: (α) Το Πειθαρχικό Δίκαιο αφορά ορισμένη κατηγορία κοινωνιών του Δικαίου εξαιτίας της υπηρεσιακής τους σχέσης με φορέα (κατά κανόνα) δημόσιας εξουσίας. Διαφορετικά, το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο αφορά όλα τα μέλη της Εκκλησίας, αφού τα περισσότερα εκκλησιαστικά αδικήματα έχουν ως υποκείμενο τέλεσης και λαϊκό. (β) Τα πειθαρχικά παραπτώματα (όλα) συνέχονται στενά με τη φύση της υπηρεσίας του υπαλλήλου. Διαφορετικά, τα εκκλησιαστικά αδικήματα εκτείνονται σε ολόκληρο το φάσμα του προσωπικού και συλλογικού βίου· είναι όντως κωμικό να υποθεθεί ως πειθαρχικό παράπτωμα η άμβλωση, η αυτοκτονία και η συμπροσευχή με αιρετικό. (γ) Αρκετά εκκλησιαστικά αδικήματα αντιστοιχούν στα παραδοσιακά εγκλήματα του Πολιτειακού Ποινικού Δικαίου· φόνος, κλοπή κλπ. (δ) Είναι παντελώς αδιανόητη η πρόβλεψη επιβολής πειθαρχικής ποινής μετά τον θάνατο του υπαλλήλου. Διαφορετικά, κατά το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο μπορεί να επιβληθεί ποινή και μετά τον θάνατο του υπαιτίου· βλ. συνοδική απόφαση στην πατριαρχία Λέοντος Στυπή (έτους 1140) για την καταδίκη των αιρετικών συγγραμμάτων του Κωνσταντίνου του Χρυσομάλλου, εναντίον του οποίου ασκήθηκε δίωξη «τόν βίον ἤδη καταλιπόντος», στην έκδ. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα κ.λπ.* (σημ. 5), τόμ. 5, σ. 76-82 (σ. 77), και για τον Λ. Στυπή και την καταδίκη του Χρυσομάλλου βλ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης*, 1884, έκδ. β' υπό Ν. Φοροπούλου, Αθήναι 1996, σ. 249 επ. (ε) Στο Πειθαρχικό Δίκαιο αγγίζει τα όρια του παραλόγου η υπόθεση, ότι μπορεί να επιβληθεί ποινή σε αντικείμενο (λ.χ. στον ηλεκτρονικό υπολογιστή του υπαιτίου υπαλλήλου). Διαφορετικά, στην πρακτική των εκκλησιαστικών δικαιοδοτικών οργάνων απαντούν περιπτώσεις κυρώσεων και σε αντικείμενα (βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ανδρέας Λασκαράτος. Η δίκη του για εξύβριση της θρησκείας και η άρση του αφορισμού του*, Αθήνα 2011, σ. 21 και σημ. 24). Ωστόσο πράξεις κληρικών και μοναχών χωρίς ποινική (με εκκλησιαστικά κριτήρια) απαξία έχουν πειθαρχικό χαρακτήρα και γι' αυτό προβλέπονται και πειθαρχικά μέτρα, εκτός των εκκλησιαστικών ποινών, ιδίως στον χώρο του μοναχισμού. Για την αρχή της «κανονικότητας των εκκλησιαστικών ποινών» βλ. παρακάτω.

ρέουσας ατμόσφαιρας αλλά και έκφραση των αξιών που ενυλώθηκαν στο Σύνταγμα· όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Καθηγητής Γ. Κασσιμάτης «σε μιά δημοκρατική κοινωνία διαπλάθονται και αναδεικνύονται πολιτισμικές αξίες, που επενδύονται δικαίως, μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, σε θεμελιώδεις αρχές και θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου»³⁰. Η Εκκλησία όμως έχει άλλες αξίες τις οποίες όλο και περισσότερο απεκδύεται το σημερινό Κράτος, μιά απομείωση δέοντος που βρίσκει την πλέον χαρακτηριστική της έκφραση στο Ποινικό Δίκαιο. Και αυτός είναι ο σημαντικότερος λόγος που καθιστά εκκλησιολογικώς αποτρεπτική την προσφυγή της Εκκλησίας στο Ποινικό Δίκαιο της Πολιτείας.

Τέλος η πρόκριση της εφαρμογής (αναλογικής ή [έστω καταχρηστικά] ανάλογης) του Γενικού Μέρους του Ποινικού Κώδικα στο Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο, άς μου συγχωρεθεί η έκφραση, «έμεινε στα χαρτιά» ακριβώς γιατί ουδέποτε από το 1932 που τέθηκε σε ισχύ ο νόμος ν. 5383/1932 (η ποινική εκκλησιαστική δικονομία) έως σήμερα, δικαιοδοτικό όργανο της Εκκλησίας της Ελλάδος παρέπεμψε σε απόφασή του σε διάταξη του Γενικού Μέρους του Ελληνικού ΠΚ ή έστω σιωπηρώς εφάρμοσε κάποια διάταξή του για την πραγματική πλάνη λ.χ. ή την απόπειρα. Ωστόσο σε ορισμένες αποφάσεις των δικαιοδοτικών οργάνων της Εκκλησίας της Ελλάδος απαντάνε οι έννοιες αυτές (λ.χ. απόπειρα, συρροή) χωρίς όμως τον απολύτως αναγκαίο εννοιολογικό προσδιορισμό τους και για τον λόγο αυτό και η τακτική των οργάνων αυτών πάσχει, ακριβώς γιατί η απροσδιοριστία των γενικών νομικών εννοιών αναγκαία επιφέρει ανασφάλεια δικαίου, που λειτουργεί σε βάρος του κατηγορουμένου, ενώ (η ανασφάλεια αυτή) δεν προσδίδει ιδιαίτερο κύρος στη λειτουργία τους.

β) Η αναγκαιότητα ενύλωσης της Ορθόδοξης Θεολογίας στο Ποινικό

30. *Συνταγματική Δικαιοσύνη*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 57-58· βλ. και Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΗΣ, *Συνταγματισμός και πολιτικές αξίες. Οι κανονιστικές προϋποθέσεις του συνταγματικού δικαίου*, [Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών], Αθήνα - Κομοτηνή 1999, κυρίως σ. 135 επ· Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, [Δημοσιεύματα Συνταγματικού Δικαίου, 13], Αθήνα-Κομοτηνή 2001, κυρίως σ. 204 επ. και σ. 243 επ· πρβλ. και Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, «Από τις προφανείς στις λανθάνουσες τυπολογίες των θεωριών για το δίκαιο: Σημειώσεις για μια «ανοικτή» προσέγγιση και τη σημασία του συνταγματικού φαινομένου», Τμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη, III, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 3-13· βλ. ακόμη Φ. ΔΩΡΗΣ, «Το αξιολογικό στοιχείο των κανόνων δικαίου και της ηθικής και το έργο του δικαστή ως εφαρμοστή του δικαίου», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 15 (1998) 150-156.

Δίκαιο της Εκκλησίας της Κύπρου. Ως γλώσσα κάθε κλάδου του Δικαίου νοείται ένα σύνολο προτάσεων στο οποίο ευχερώς διακρίνονται τρία γλωσσικά υποσύνολα : (α) το σύνολο προτάσεων που εκφέρει ο νομοθέτης, δηλαδή οι κανόνες δικαίου που θεσπίζει ως υποκείμενο της εκφοράς τους. (β) Το σύνολο προτάσεων της, βάσει του πρώτου υποσυνόλου, νομολογίας της οποίας υποκείμενο εκφοράς είναι ο δικαστής και (γ) το σύνολο προτάσεων της ερμηνείας³¹. Κατά τη σύνταξη Γενικού Μέρους αναζητήθηκαν και ενυλώθηκαν σ' αυτό οι θεολογικοί «τόποι»³² της Ορθόδοξης Θεολογίας ως ένα σύνολο προτάσεων, του οποίου υποκείμενο εκφοράς θα ήταν η Εκκλησία της Κύπρου. Αυτός είναι ο δεύτερος λόγος σύνταξης Γενικού Μέρους έτσι, ώστε η Εκκλησία της Κύπρου να έχει ένα «δικό» της Γενικό Μέρος Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου, που να συναιρεί θεολογία και δίκαιο σύμφωνα με την Κανονική Παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βεβαίως στο κείμενο αυτό η έκφραση, για λόγους ορολογικής ενότητας, προσομοιάζει με τη γλώσσα της ποινικής θεωρίας· αλλά αυτή δεν είναι και η έκπτυξη του θεολογικού λόγου ανά τους αιώνες; Σύνολη η θεολογία δεν εκφράζει το Ευαγγέλιο στην περιωρούσα πνευματική ατμόσφαιρα κάθε εποχής;³³

3. Η προβολή

Ως θεμελιακή αρχή κατά τη σύνταξη του Γενικού Μέρους τέθηκε ότι σε όσες περιπτώσεις κανόνας της Εκκλησίας περιέχει ειδική ρύθμιση υπερισχύει των γενικών διατάξεών του (άρθρο 1 § 3 Β'.Ι, το οποίο εξειδικεύει στον κυρωτικό χώρο το άρθρο 1 § 1). Η πλέον χαρακτηριστική κανονική ρύθμιση για την υπεροχή των κανόνων της Εκ-

31. Η οποία σύμφωνα με την ερμηνευτική αρχή της «προσανατολισμένης ερμηνείας στις συνέπειες/αποτέλεσμα» (κύριος εισηγητής της ο W. HASSEMER, «Σχετικά με την συνεκτίμηση των συνεπειών κατά την Ερμηνεία των Ποινικών Νόμων», μτφρ. Χ. Παπαχαλαράμπους, Παρατηρητής, τ. 19-20, σ. 197-236) αναγκαία θα αποβλέπει πάντα στην προστασία του συμφέροντος της Εκκλησίας.

32. Για τη νομική τοπολογία βλ. Δ. ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ, «Εισαγωγή στο νομικό σχετικισμό (Νομική σοφιστική ή νομική ρητορική)», *Δίκαιο και Πολιτική*, τ. 19-20 (Παρατηρητής), σ. 91-162, εδώ σ. 107 επ.· Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τοπική Νέα Ρητορική και Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, κυρίως σ. 12 για τη σημασία της διδασκαλίας του Αριστοτέλη.

33. Βλ. Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ (Χωρεπίσκοπος Τριμυθούντος), *Ο θρησκευτικός και εθνικός πλουραλισμός της νέας κοινωνίας του κόσμου*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 63 επ.

κλησίας έναντι των διατάξεων του Γενικού Μέρους απαντά στην ανθρωποκτονία σε άμυνα και στον πόλεμο· σύμφωνα με τους κανόνες 13, 43 και 55 του Μ. Βασιλείου ο κληρικός που φονεύει αμυνόμενος τον επιτιθέμενο (ακόμη και σε αμυντικό πόλεμο) τιμωρείται με καθάριση³⁴. Εφόσον έχουμε ρητή την έκφραση του εκκλησιαστικού νομοθέτη, αυτή και μόνον εφαρμόζεται στον αμυντικό φόνο³⁵, χωρίς προσφυγή στις διατάξεις του Γενικού Μέρους και εντελώς ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη αθώωση του υπαιτίου κληρικού από το πολιτειακό Δικαστήριο³⁶.

Περαιτέρω η προβολή της Ορθόδοξης Κανονικής Παράδοσης υλοποιήθηκε νομοθετικά γιατί: σε όλες τις περιπτώσεις τέλεσης εκκλησιαστικού αδικήματος το δικαιοδοτικό όργανο της Εκκλησίας μπορεί να επικαλεστεί και να εφαρμόσει όσους λόγους άρσης του αδίκου και του αρχικού καταλογισμού απορρέουν και από την Ορθόδοξη Κανονική Παράδοση. Έτσι στο άρθρο 3 Β' Ι για την άρση του αδίκου ορίζεται ότι το Δικαστήριο μπορεί να εφαρμόσει και όσους λόγους απορρέουν από την Ορθόδοξη Κανονική Παράδοση, όπως ακριβώς προ-

34. Βλ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό κλπ.* (σημ. 6), σ. 157 επ., σ. 173 επ. και σ. 338 επ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία, στην οποία πρόσθεσε Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ο πόλεμος στη Βυζαντινή νομική θεωρία», Τιμητικός τόμος Καθηγητή Ιωάννη Βούλγαρη, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 927-959· για τους κανόνες 13, 43 και 55 του Μ. Βασιλείου βλ. και Κ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Περί την ορολογία των ιερών κανόνων του Μ. Βασιλείου υπό το φως του λοιπού έργου του*, Αθήνα 2009, σ. 173 επ., σ. 276 επ. και σ. 318 επ.· από φιλοσοφική σκοπιά βλ. τις βαθείες σκέψεις του αείμνηστου Δασκάλου μου Καθηγητή Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Πόλεμος και δικαιοσύνη: Μια αέναη υπαρξιακή αντιπαράθεση*, Θεσσαλονίκη, 2011.

35. Βλ. και τους αποστολικούς κανόνες 27 «Ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον τύπτοντα πιστοὺς ἀμαρτήσαντας ἢ ἀπίστους ἀδικήσαντας καὶ διὰ τῶν τοιούτων φοβεῖν ἐθέλοντα καθαιρεῖσθαι προστάσσομεν· οὐδαμοῦ γὰρ ἡμᾶς ὁ Κύριος τοῦτο ἐδίδαξεν, τούναντίον δὲ αὐτὸς τυπτόμενος οὐκ ἀντέτυπτεν, λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδορεῖ, πάσῃ οὐκ ἠπέλει» και 66 «εἴ τις κληρικός ἐν μάχῃ τινὰ κρούση καὶ ἀπὸ τοῦ κρούματος ἀποκτείνει, καθαιρεῖται διὰ τὴν προπέτειαν αὐτοῦ· ἐὰν δὲ λαϊκός ἢ, ἀφοριζέσθω», ἐκδ. Μ. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*, [Sources Chrétiennes, 336], τόμ. III, Παρίσι 1987, σ. 280 και σ. 300 αντιστοίχως και σχετ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο κατά το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 139 επ.

36. Σημειώνεται ότι η άμυνα δεν περιλαμβάνεται στο Γενικό Μέρος του Κυπριακού Ποινικού Κώδικα αλλά στο άρθρο 7 § 3 του Κυπριακού Συντάγματος· βλ. Α. ΛΟΪΖΟΥ, *Σύνταγμα Κυπριακής Δημοκρατίας*, Λευκωσία 2001, σ. 41 επ., καθώς και Κ. ΤΟΡΝΑΡΙΤΗΣ, *Το Πολιτειακόν Δίκαιον της Κυπριακής Δημοκρατίας*, Λευκωσία 1982, σ. 68 επ. (κυρίως σ. 75-76). Βλ. και άρθρο 17 του Κυπριακού ΠΚ για την κατάσταση ανάγκης.

βλέπεται και στο άρθρο 8 § 2 Β'.Ι για την άρση του αρχικού καταλογισμού. Αλλά και γι' αυτήν καθεαυτήν την κύρωση της εκκλησιαστικής αξιόποινης πράξης ορίσθηκε στο άρθρ. 1 § 1 Β'.Ι ότι αυτή (η κύρωση) συνάγεται από το σύνολο της Κανονικής Παράδοσης της Εκκλησίας, φυσικά και από τις διατάξεις του ΚΧ και των Παραρτημάτων του. Δηλαδή καθιερώθηκε «η αρχή της κανονικότητας των εκκλησιαστικών ποινών»³⁷ ως ομολογή της αρχής της νομιμότητας των ποινών του Πολιτειακού Δικαίου³⁸. Από τη σκοπιά της Μεθοδολογίας του Δικαίου οι διατάξεις των άρθρ. 3 Β'.Ι και 8 § 2 Β'.Ι είναι παραπέμπουσες διατάξεις³⁹, που προσδίδουν τη μέγιστη δυνατή διακριτική ευχέρεια στα δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας της Κύπρου⁴⁰. Από τη θέσπιση ακριβώς αυτής της διακριτικής ευχέρειας συνάγεται ότι στον Νέο ΚΧ της Εκκλησίας της Κύπρου έχει εισαχθεί ως ισχύον δικαιο σύνολη η Κανονική Παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή εκτός των κανόνων, η ερμηνεία τους από τους κορυφαίους ερμηνευτές της βυζαντινής περιόδου, Ζωναρά, Βαλασαμώνα και Αριστηνό⁴¹, οι κανονικές αποκρίσεις και πραγματείες Πατριαρχών και Αρχι-

37. Βλ. διεξοδικώς ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό κλπ.* (σημ. 6), σ. 50 επ. ·διαφορετικό είναι το θέμα της μη αναδρομικότητας των κανονικών διατάξεων κυρωτικού χαρακτήρα, για το οποίο βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου», *Βυζαντικά* 14 (1994) 82-93, καθώς και Ε. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Η αρχή της νομιμότητας στους ιερούς κανόνες*, τ. Ι: *Η αρχή της μη αναδρομικότητας στους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων*, Αθήνα-Κομοτηνή 2007 και ΙΙ: *Η αρχή της μη αναδρομικότητας στους κανόνες των Τοπικών Συνόδων*, Αθήνα 2008.

38. Η τελευταία παρόλες τις προσπάθειες αναγωγής της σε αρχαίες νομοθεσίες (ΧΡ. ΔΕΛΕΣ, «*Η προέλευσις τῆς ἀρχῆς οὐδέν ἔγκλημα, οὐδεμία ποινή ἄνευ νόμου*», Μελέται προς τιμήν Ν. Α. Δελούκα, τ. Ι, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σ. 203-209, κυρίως σ. 206-207· Α. ΣΠΗΛΙΑΚΟΣ, «*Η αρχή τῆς νομιμότητας τῶν ποινῶν [Ελληνικά σπέρματα καὶ στοιχεῖα]*», Νόμος 3 (Χαριστήρια στον Ιωάννη Δεληγιάννη), 4ο μέρος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 303-358, κυρίως σ. 326 επ.) είναι απολύτως βέβαιο ότι η εφαρμογή της - και όχι η απλή αναγραφή της - αποτελεί έκφανση του Διαφωτισμού· βλ. Δ. ΚΙΟΥΠΗΣ, «*Η επίδραση του Διαφωτισμού στο ποινικό δίκαιο*», *Ιστορία του Ποινικού Δικαίου κλπ.*» (σημ. 6), σ. 91-118, εδώ σ. 102 επ. ·η λατινική διατύπωση της αρχής από τον ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ «*οδήγησε αρκετούς ερευνητές στο σφαιρικό συμπέρασμα ότι η ιστορική πηγή του Ν. Ρ. Σ. Λ. είναι το Ρωμαϊκό Δίκαιο*» (Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, «*Paul Anselm von Feuerbach*», *Ιδεοπολιτικοί ορίζοντες του σύγχρονου Ποινικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 30-39, εδώ σ. 37 σημ. 3).

39. Κ. ΛΑΡΕΝΖ, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, Berlin 1983⁵, σ. 360 επ.

40. Κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς της.

41. Αν και ο τελευταίος σχολιάζει μία από τις τρεις μορφές της Κανονικής Σύνοψης, που συντάχθηκε στα τέλη του ΙΑ' αιώνα και για την οποία βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι*

ερέων και η διαχρονική τακτική των εκκλησιαστικών οργάνων στην απονομή της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Εξυπακούεται βεβαίως η ιεράρχηση των πηγών. Αυτονόητο είναι ότι πρωτογενείς πηγές είναι μόνον οι κανόνες της Εκκλησίας, ενώ οι λοιπές δευτερογενείς⁴². Προδήλως ο ευρείας αυτός έκτασης θεολογικός και νομοκανονικός εμπλουτισμός προσδίδει μία μοναδικότητα στην Εκκλησία της Κύπρου, η οποία είναι και η πρώτη Ορθόδοξη Εκκλησία στον κόσμο με δικό της Γενικό Μέρος Ουσιαστικού Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου.

4. Η συγγνώμη

Από τον περασμένο αιώνα επικράτησε η αντίληψη, ότι για την επιβολή ποινής δεν επαρκεί η ικανότητα για αρχικό καταλογισμό και ο δόλος⁴³, αλλά απαιτείται και το ότι ο δράστης έπραξε «έτσι» γιατί είχε και άλλη δυνατότητα, να «μπορούσε να πράξει και αλλιώς»⁴⁴. Προσέτι ότι έπραξε «έτσι», αν και ικανός για αρχικό καταλογισμό και με δόλο, γιατί δεν μπόρεσε να αντιληφθεί τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του. Και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να παρασχεθεί «συγ-

πηγές του Βυζαντινού Δικαίου, Αθήνα- Κομοτηνή 2011³, σ. 356 έπ.

42. Για τις πηγές του Δικαίου και τις διακρίσεις τους βλ., εκτός των γενικών έργων, την κλασική μονογραφία του Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Το πρόβλημα των πηγών του Δικαίου. Θεωρία περί της ισχύος αυτού*, τεύχ. 1, Αθήνα 1941 (ανατ. Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 24, Αθήνα-Κομοτηνή 1993), κυρίως σ. 222 έπ. για το Εκκλησιαστικό Δίκαιο.

43. Λ. ΚΟΤΣΑΛΗΣ, «Δογματικές κατευθύνσεις στη διδασκαλία περί εγκλήματος», *Ιστορία του Ποινικού Δικαίου* κ.λπ. (σημ. 6), σ. 3-40, εδώ σ. 17· βλ. και στη σημ. 65 τον χαρακτηριστικό τίτλο της εκεί αναφερόμενης μελέτης του Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ.

44. Βλ. την απόφαση του Πλημ/κείου Φλώρινας 452/1993 (*ΠοινΧρον* 1994, σ. 105), κατά την οποία ο κατηγορούμενος για παράβαση καθήκοντος γιατρός (αναισθησιολόγος) αρνήθηκε να συμπράξει σε άμβλωση (γνωστό σε όλους εκκλησιαστικό αδίκημα) με την επιγραμματική φράση «έγω δέν κάνω εγκλημα»· το δικαστήριο ορθώς εξέδωσε αθωωτική απόφαση με την εξής άκρως ενδιαφέρουσα αιτιολογία: «Η προκαταβολική άρνηση ...οφειλόταν στη σύγκρουση του υπηρεσιακού καθήκοντος με τη βαθειά θρησκευτική πεποίθησή του ως ορθόδοξον Χριστιανού, που του απαγορεύει να συμπράττει ... με τη σύγκρουση αυτή καθηκόντων ο κατηγορούμενος περιήλθε σε ηθική αμηχανία περί του πρακτέου, που αποτελεί ιδιότυπη μορφή ανθρωπίνως μη φευκτού τής υπαιτιότητας και αίρει τον καταλογισμό»· εννοεί βεβαίως η απόφαση την άρση του αρχικού καταλογισμού· και όπως επεσήμανε ο Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ «αν όντως έχουμε να κάνουμε με τη βίωση μιας τέτοιας επιταγής, μιας απόλυτης συνειδησιακής δέσμευσης και, αντίστοιχα υπαρξιακής απόφασης, το φευκτό της υπαιτιότητας δεν μπορεί παρά να κλονιστεί και μαζί του η ίδια η ενοχή» (*Ποινικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος, Ι: Θεωρία για το Έγκλημα*, Αθήνα 2006², σ. 563).

γνώμη» στον υπαίτιο. Η δυνατότητα αυτή της «συγγνώμης» καθιερώθηκε στο άρθρο 8 §§ 1 και 3 Β'.⁴⁵

Η Ιστορία της «συγγνώμης» είτε ένεκα βουλευτικής αδυναμίας είτε εξαιτίας έλλειψης συνείδησης του άδικου χαρακτήρα της πράξης είναι αποκαλυπτική για τα φιλοσοφικά συμφραζόμενά της και την εκκλησιολογική της διάσταση, αναγκαία όμως ο λόγος θα είναι αφαιρετικός. Ήδη ο Αριστοτέλης στις διακρίσεις των πράξεων⁴⁶ επεσήμανε ότι «ἐπ' ἐνίοις δ' ἔπαινος μὲν οὐ γίνεται, συγγνώμη δ', ὅταν διὰ τοιαῦτα πράξη τις ἃ μὴ δεῖ, ἃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπερτείνει καὶ μηδεὶς ἂν ὑπομείναι.»⁴⁷ Ο Επίχαρμος⁴⁸ την κάμψη της βούλησης αποδίδει στην «ανάγκη»⁴⁹, η οποία κατά τους πασίγνωστους στίχους του

45. Στην § 1 ότι ο υπαίτιος, εάν τέλεσε την πράξη ένεκα εύλογης και αφόρητης ψυχικής πίεσης, και στην § 3, εάν ο υπαίτιος εσφαλμένως νόμιζε ότι η πράξη του δεν αποδοκιμάζεται στο δέον της Εκκλησίας· σημειώνεται ότι η πλάνη αυτή δεν πρέπει να συγχέεται με την άγνοια του αξιοποιίνου της πράξης· βλ. Κ. ΒΟΥΠΙΟΥΚΑΣ, «Η σημασία της πλάνης περί το δίκαιον δια την έννοιαν του εγκλήματος», *Annales* 4 (1992)· Λ. ΚΟΤΣΑΛΗΣ, *Γνώση και άγνοια του άδικου. Συμβολή στην ερμηνεία των άρθρων 31 § 2, 34 και 36 του ΠΚ*, [Ποινικά, 20], Αθήνα - Κομοτηνή 1998².

46. Βλ. Α. ΨΑΡΟΥΔΑ-ΜΠΕΝΑΚΗ, «Über den Begriff des Unrecht-tuns bei Aristoteles anlässlich einer Kritik gegen die finale Handlungslehre», *Θεωρία και Πράξη του Ποινικού Δικαίου*, Αθήνα 2004, σ. 213-226.

47. *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ, 1110α, 24-26, έκδ. I. Bywater, *Aristotelis* κλπ. (σημ. 21), σ. 41· σε νεοελληνική απόδοση: «Υπάρχουν, πάντως, κάποιες περιπτώσεις, στις οποίες δεν απονέμεται έπαινος, επιδεικνύεται όμως κάποια κατανόηση: είναι οι περιπτώσεις που κάνει κανείς όσα δεν πρέπει να κάνει, επειδή εξαναγκάζεται από κάποια πράγματα που ξεπερνούν την ανθρώπινη φύση και που κανείς δεν θα μπορούσε να τα αντέξει»· Δ. ΛΥΠΟΥΡΑΗΣ (μτφρ.), *Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια* (βιβλία Α-Δ), Θεσσαλονίκη 2006, σ. 413· βλ. σχετ. Γ. ΚΟΥΜΑΚΗΣ, *Έπαινος και ψόγος στην αριστοτελική ηθική*, Αθήνα-Γιάννινα 1982, σ. 24 επ· Δ. ΚΟΥΤΡΑΣ, *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, τόμ. 1: Ηθική, Αθήνα 2002, σ. 35· για την από τον Πλάτωνα ήδη προβληματική της προσωπικής ευθύνης (βλ. το πιο αντιπροσωπευτικό χωρίο του Πλάτωνα στην Πολιτεία, όπου η ευθύνη αποκτά και θεολογική διάσταση: «αἰτία ἐλομένου· θεός ἀναίτιος», *Πολιτεία*, I, X, 617d, έκδ. I. BURNET, *Platonis Opera*, τ. 4, Oxonii 1902, και την απόδοση του Ν. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ «Η ευθύνη είναι αντουνού που διαλέγει· ο θεός δεν έχει ενοχή»: *Πλάτων, Πολιτεία*, Αθήνα 2002, σ. 769 και το σχόλιο σ. 913-914). Βλ. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, «Εσωτερικοί καθορισμοί της πράξεως και ηθική του καταλογισμού», *Φιλοσοφία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 33 (2003) 9-20· Κ. ΝΙΑΡΧΟΣ, «Το πρόβλημα της θεοδικίας κατά την αρχαίαν ελληνικήν φιλοσοφίαν», *Χριστόδουλος. Αφιερωματικός Τόμος*, Αθήνα 2010, σ. 871-890. Βλ. και σημ. 87-88.

48. Για τον Επίχαρμο βλ. Α. LESKY, *Geschichte der griechischen Literatur*, μτφρ. Α. Τσοπανάκης (*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*), Θεσσαλονίκη 1998⁵, σ. 345 επ.

49. «Ἀλλὰ μὰν ἐγὼν ἀνάγκαι ταῦτα πάντα ποιέω/ οἶομαι δ' οὐδεὶς ἐκὼν πονηρὸς

Σιμωνίδα του Κείου λυγίζει ακόμη και τη θέληση των θεών⁵⁰. Είναι δε εξαιρετικά ενδιαφέρον⁵¹ ότι την άποψη του Σιμωνίδα του Κείου υιοθετεί ο Ευριπίδης στην *Εκάβη*⁵² και σχολιάζει ο Σωκράτης στον Πλατω-

οὐδ' ἄταν ἔχων», Επίχαρμος, Β.7, έκδ. DIELS - KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker* κ.λπ. (σημ. 6), I, σ. 199 και κατά την απόδοση του ΚΥΡΚΟΥ «ἐγὼ ὅλα αὐτὰ τὰ κάνω ἀπό ἀνάγκη·/ κανείς, νομίζω, με τη θέλησή του δεν εἶναι κακός ἢ δυστυχημένος» (DIELS - KRANZ, *Οἱ Προσωκρατικοί* κλπ. (σημ. 15), τόμος 1, σ. 399).

50. «ἀνάγκη / δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται», Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, 370, 29-30, έκδ. D. L PAGE, *Lyrica Graeca Selecta*, Oxonii 1968, σ. 180 [D.4]. βλ. C. BOWRA, *Greek Lyric Poetry*, μτφρ. I. Καζάζης (Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση), τόμ. 2, Αθήνα 1982, σ. 126 ἐπ.: I. ΚΑΖΑΖΗΣ, *Λυρική ποίηση. Ὁ ἀρχαῖκός λυρισμός ὡς μουσικὴ παιδεία*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 150· βλ. καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Γ. ΔΑΛΛΑ: «τὴν ἀνάγκη / μήτε οἱ θεοὶ δὲν ἀντιμάχονται» (Αρχαῖοι Λυρικοί, τόμ. I: Χορικολυρικοί, Αθήνα 2003, σ. 243), καθὼς καὶ τοῦ Λ. ΠΑΠΑΔΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ: «με τὴν ἀνάγκη / οὔτε οἱ θεοὶ τὰ βάζουν» (Αρχαῖκή Λυρική Ποίηση, Αθήνα 1996, σ. 134/135). Αξίζει νὰ αναφερθεῖ ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα ὡς κοσμικὴ δύναμη, ποῦ ταυτίζεται ἄλλοτε με τὴ μοῖρα, ἄλλοτε με τὴν πρόνοια, ἀλλὰ καὶ ἄλλοτε με τὴ δικαιοσύνη, διαπερνᾷ ολόκληρη τὴν ἀρχαία ελληνικὴ φιλοσοφία (βλ. DROZDEK, *Ἑλληνες Φιλόσοφοι ὡς θεολόγοι* κλπ. [ὁ.π. σημ. 10] σ. 57 [Ἡράκλειτος], σ. 141 ἐπ. [Δημόκριτος] καὶ σ. 336 ἐπ. [πρῶμοι Στωικοί]), ἐνὼ ὡς Ἀνάγκη, «προσωποποίηση τῆς ἀπόλυτης ἐπιταγῆς, ποῦ προδικάζει τὶς ἀποφάσεις τῆς Μοίρας, εἶναι μιὰ θεότητα σοφῆ» κατὰ τὸν P. GRIMAL, *Dictionnaire de la Mythologie Grecque et Romaine*, συλλ. μτφρ. [Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς Μυθολογίας], Θεσσαλονίκη 1990, λ. «Ἀνάγκη», σ. 85. Βλ. καὶ σημ. 52, 56 καὶ 89.

51. Ἀπὸ μιὰ σχολικὴ ἀντίληψη ὁ Ευριπίδης θεωρεῖται ὁμολογὸς τῶν σοφιστῶν, διαφωτιστῆς καὶ ὀρθολογιστῆς· ὅμως ὅπως ὀρθῶς ἐπισημαίνει ἡ JACQUELIN DE ROMILLY «ὁ Ευριπίδης, προφανῶς δὲν πιστεύει στὸν ὀρθολογισμό τῶν σοφιστῶν», *La modernité d' Euripide*, μτφρ. Ἀγγ. Σταφιδούπουλου-Σκιαδά [Ἡ νεοτερικότητα τοῦ Ευριπίδη], Αθήνα 1997, σ. 193, καὶ σ. 275: «τὸ υπερβατικὸ ἦταν δεδομένο στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας, ἡ ὁποία ἀντλοῦσε ἀπὸ αὐτὸ τὸ πιο ἐσωτερικὸ μεγαλεῖο τῆς»· βλ. καὶ C. WHITMAN, *Euripides and the Full Circle of Myth*, μτφρ. Εὐ. Θωμαδάκη [Ὁ Ευριπίδης καὶ ὁ κύκλος τοῦ μύθου], Αθήνα 1996, σ. 113 ἐπ.· βλ. καὶ σημ. 86 (για τὴν ἀπαισιοδοξία τοῦ Ευριπίδη).

52. Στ. 847: «...καὶ τῆς ἀνάγκης οἱ νόμοι διώρισαν...», έκδ. J. DIGGLE, *Euripidis Fabulae*, τόμ. 1, Oxonii 1984, σ. 378 καὶ τὸν σχολιασμό τῆς Κ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ, *Ευριπίδης: Ἐκάβη*, τόμ. 2, Αθήνα 2005, σ. 326-327 καθὼς καὶ Κ. ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν χαρακτήρων, τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ νόηματος τῆς «Ἐκάβης» τοῦ Ευριπίδη*, Λευκωσία-Κύπρος 1982, σ. 107, βλ. καὶ Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις, στ. 1487: «τὸ γὰρ χρεῶν σοῦ τε καὶ θεῶν κρατεῖ», στὴν έκδ. J. Diggle, *Euripidis Fabulae*, τόμ. 2, Oxonii 1988, σ. 303 καὶ τὴν ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ Γ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Ευριπίδης: Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις*, Αθήνα 1981, σ. 115 καὶ Ἀλκηστις, στ. 965: «κρεῖσσον οὐδὲν Ἀνάγκας» στὴν έκδ. J. DIGGLE, *Euripidis Fabulae*, τόμ. 1, Oxonii 1984, σ. 76 καὶ τὴν ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, *Ευριπίδου Ἀλκηστις*, Αθήνα 2008, σ. 92/93 («μὰ τίποτα πῶ δυνατό δὲν βρῆκα ἀπ' τὴν Ἀνάγκη») καὶ τὸ σχόλιο τοῦ σ. στὴ σ. 142 ὅπου συνδέει τὸ νόημα τοῦ στ. με τὸ πιο πάνω ἀναφερόμενο (σημ. 50) στ. τοῦ Σιμωνίδα τοῦ Κείου· για τὶς τρεῖς αὐτὲς τραγωδίες τοῦ Ευριπίδη βλ. Μ. HOSE, *Euripides. Der Dichter der Leidenschaftenn* μτφρ. Μ.

νικό Πρωταγόρα.⁵³ Και ο ελληνικός λαός ενύλωσε τη δυνατότητα αποφυγής του αδικού με τον όρο αυτό⁵⁴ της «ανάγκης» στην παροιμία «η ανάγκη νόμο δεν έχει», απηχώντας, το χωρίο για την ανάγκη στην Ελένη του Ευριπίδη: «Υπάρχει δε κάποια παροιμία, όχι δική μου, σοφή, πάντως, κουβέντα: Από τη φρικτή ανάγκη πράγμα πιο δυνατό δεν υπάρχει»^{54α}. Όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε ο αείμνηστος Καθηγητής Γ. Α. Μαγκάκης, στη σύγκρουση καθηκόντων υπάρχουν περιπτώσεις που την «επιλογή, ποιοι θα σωθούν και ποιοι θα χαθούν, να μην την έχει ο φορέας των συγκρουσμένων, αλλά να την έχει ήδη κάνει η ίδια η μοίρα»⁵⁵, η άλλη όψη της Ανάγκης⁵⁶.

Τη δυνατότητα «συγγνώμης» ένεκα ακαταμάχητης ψυχικής πίεσης βρίσκουμε στους κανόνες της Εκκλησίας και γενικότερα στον βυζαντινό νομικό στοχασμό. Ενδεικτικώς: Όταν ο Μ. Βασίλειος παρατήρησε αξιοθρήνητες και απελπισμένες μητέρες, οι οποίες εξαιτίας της οριακής απόγνωσής τους άφησαν τα νεογέννητά τους να πεθάνουν, θέσπισε: «Εἰ δὲ οὐκ ἠδυνήθη περιστεῖλαι καὶ δι' ἐρημίαν καὶ ἀπορίαν τῶν ἀναγκαίων διεφθάρη τὸ γεννηθέν, συγγνωστὴ ἢ μήτηρ».⁵⁷

Ταραντίλη (Ευριπίδης. Ο ποιητής των παθών), Αθήνα 2011, σ. 138 επ., σ. 244 επ. και σ. 67 επ. · Α. LESKY, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, μτφρ. Ν. Χουρμουζιάδης (Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων), τόμ. 2, Αθήνα 1989, σ. 193 επ., σ. 226 επ. και σ. 33 επ. αντιστοίχως.

53. 345d, 5-6 στη σχολιασμένη έκδ. του Ν. DENYER, *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, μτφρ. Φ. Αδαμίδη, Αθήνα 2010, σ. 56, και το σχόλιο σ. 252-253, και την απόδοση στη νεοελληνική του Η. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 137.

54. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι γι' αυτό που φαίνεται ως ιστορικό άλμα ισχύει η επισήμανση του Μ. HEIDEGGER: «Η φιλοσοφία απλώνεται μόνον έμμεσα και από διόδους που δεν προκαθορίζονται, μέχρι που κάποτε κι' αυτό ύστερα από τόσο καιρό, ώστε να λησμονηθεί η πρώτη φιλοσοφική πηγή να μετατραπή σε κοινές έννοιες της ζωής»: *Einführung in die Metaphysik*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτσης (Εισαγωγή στη Μεταφυσική), Αθήνα 1973, σ. 40.

54α. Κατά την απόδοση του Π.Α. ΠΑΤΙΧΗ, *Ευριπίδου Ελένη. Εισαγωγή-κείμενον-Μετάφρασις-Κριτικόν υπόμνημα*, Αθήνα 1978 (Ακαδημία Αθηνών).

55. Η σύγκρουση καθηκόντων ως οριακή κατάσταση του Ποινικού Δικαίου, Αθήνα 1980, σ. 48 (η αραίωση του σ.).

56. Βλ. την εκπληκτική σύνθεση (Ανάγκης-Μοίρας) στον στ. 1256 στον Ιππόλυτο: «οὐδ' ἔστι μοίρας τοῦ χρεῶν τ' ἀπαλλαγὴ» στην έκδ. J. DIGGLE, *Euripidis Fabulae*, τόμ. 1, Οξονίη 1984, σ. 262 και την απόδοση στη νεοελληνική του ΑΘ. ΠΑΠΑΧΑΡΙΣΗ, Αθήνα, χωρίς χρον. έκδ., σ. 121: «ἀπό τη μοίρα και το γραφτό, ἀδύνατο, δε γλυτώνει ἄνθρωπος»· για την τραγωδία αυτή του Ευριπίδη βλ. Μ. HOSE, *Ευριπίδης* (ό.π. σημ. 52), σ. 90 επ. · Α. LESKY, *Η τραγική ποίηση*, (σημ. 52), σ. 259 επ. · για τη Μοίρα βλ. και σημ. 89.

57. Κανόνας 52 έκδ. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα κ.λπ.* (σημ. 5), τόμ. 4, σ. 207· βλ.

Αρκούντως χαρακτηριστικό δε είναι ότι το νόημα αυτού του κανόνα του Μ. Βασιλείου αποδίδεται στο *Κανονικόν του Χριστοφόρου* με τον όρο «ανάγκη»: «*Ἡ τοῦ κινήματος... εἰ μὲν ἐξ ἀνάγκης, συγγνωστή...*»⁵⁸. Ο ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης⁵⁹ ὅρισε ὅτι «*εἰ δέ τις ἀβάστακτος ἀνάγκη κατακρατήσασα τῆς μικροψυχίας αὐτῶν εἰς τοῦτο προήγαγε, διὰ τινος ἡπατημένης ἐλπίδος παρακρουσθέντας, ὡσαύτως ἔσται καὶ ἐπ' αὐτῶν ἡ φιλανθρωπία...*»⁶⁰. Αναστοχαζόμενος δε ὁ Λέων ὁ ΣΤ' ὁ Σοφός τον κανόνα 7 του Γρηγορίου Νύσσης τόνισε στη Νεαρά 96: «*Εκείνα τα παραπτώματα, που προέρχονται ἀπὸ καθαρῆ κακοβουλία...εἶναι ἀσυγχώρητα... ὅσα ὁμως ... ἐμπεριέχουν καὶ στοιχεῖα καταπίεσεως ἀπὸ φυσικά αίτια, μπορεῖ νὰ συγχωρηθῶν*»⁶¹. Εἶναι πρόδηλο ὅτι στα βυζαντι-

ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό κλπ.* (σημ. 6), σ. 132 επ. (αν και μπορεί να λειτουργήσει και στο πεδίο του αδικού).

58. Έκδ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 349 και για τον συγγραφέα και το έργο του σ. 35 επ., καθώς και Π. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Το Πηδάλιον και άλλαι εκδόσεις των ιερών κανόνων κατά τον 18^{ον} αιώνα*, [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 22], Κατερίνη 2008, σ. 93 επ.

59. Οι κανόνες του Γρηγορίου Νύσσης περιέχονται στην επιστολή του προς τον επίσκοπο Μελετινής Λητούιον, η οποία επικυρώθηκε από τον κανόνα 2 της Πενθέκτης. Η σημασία της επιστολής αυτής, που διαιρέθηκε σε οκτώ κανόνες και γράφτηκε το 383, έγκειται κυρίως στην υποκειμενική αξιολόγηση του εκκλησιαστικού αδικήματος, ακριβώς γιατί τα επί μέρους στοιχεία του συνδέει ο ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης με τα τρία μέρη της ψυχής κατά τον Πλάτωνα· βλ. Π. ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστορική εισαγωγή εις τοις κανόνας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σ. 566 επ.· βλ. και Η. FR. V. CAMPENHAUSEN, *Griechische Kirchenväter*, Stuttgart 1986⁶, σ. 114 επ.· Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλολογία (Τά πρόσωπα και τα κείμενα)*, τόμ. 1, Ηράκλειο Κρήτης 1995, σ. 323 επ.· Ν. ΠΟΛΙΠΗΣ, «Η ενότητα και το διαιετόν της ψυχής στη βυζαντινή φιλοσοφία», *Φιλοσοφία και Ορθοδοξία*, Αθήνα 1994, σ. 265-283.· J. QUASTEN, *Patrology*, [A Christian Classics Reprint], τόμ. 3, Westminster, Maryland 1986, σ. 254 επ.· Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, [εκδ. του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, 111], Αθήνα 1960, σ. 203 επ.· για τα τρία μέρη της ψυχής στον Πλάτωνα βλ. *Πολιτεία*, Δ, 440e8-441a6, εκδ. Burnet, κλπ. (ό.π. σημ. 47), *Τίμαιος* 70a-71a εις Β. ΚΑΛΦΑΣ (μτφρ.), *Πλάτων, Τίμαιος*, Αθήνα 1995, σ. 284-286 και σ. 471 τα σχόλια· βλ. σχετ. Κ. ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, *Ψυχή και Πολιτεία. Έρευνα επί της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 7], Αθήνα 1970, σ. 116 επ.

60. Έκδ. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα κλπ.* (σημ. 5), τόμ. 4, σ. 307.

61. Κατά την απόδοση του Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οί Νεαρές του Λέοντος Σ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 269-270 εδώ σ. 269 και στο ίδιο, σ. 539-547: «Καταλογισμός και ελαφρυντικές περιστάσεις στη νομοθεσία Λέοντος του Σοφού: η Νεαρά 96 κατά των τυμβωρύχων», κυρίως σ. 544, όπου και αναφορά στο πιο πάνω χωρίο του Αριστοτέλη· βλ. και C. PITSAKIS, «Διά τήν ἀνάγκην τῆς πενίας... τολμᾶν ἀτόλμητα: Violation de sépulture, sensibilité sociale et dignité humaine dans une législation "marginale" d'époque byzantine», *Le monde antique et les droits de l'homme*, Bruxelles 1998, σ. 317-323· ὁ ΙΔΙΟΣ, «Η

νά νομοθετικά κείμενα η «ανάγκη» απαντά ως έκφραση φιλανθρωπίας⁶².

Αλλά και το γνωστικό στοιχείο της «συγγνώμης» απαντά στη θεολογική και νομοκανονική γραμματεία. Είναι όντως εντυπωσιακό ότι η αδυναμία αποφυγής της πράξης ένεκα έλλειψης συνείδησης του άδικου χαρακτήρα της διατυπώνεται με τη δομή που απαντά σε ορισμένους Ποινικούς Κώδικες (του ηπειρωτικού δικαίου) σ' ένα χωρίο του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού: «*Συγγνωστόν μὲν γὰρ τῆς ἀμαθίας τὸ ἔγκλημα, εἰ μὴ ἐκ ῥαθυμίας προέρχεται.*»⁶³ Ρητά δέ αναφέρεται στη δυνατότητα συγγνώμης ακριβώς ένεκα εσφαλμένης αναφοράς στο δέον της Εκκλησίας ό Βαλσαμών: «*οἱ δὲ χωρῖται, λεπτότητα νόμου ἠγνοηκότες, ἐνίστε συγγινώσκονται*»⁶⁴.

Στη Νεότερη εποχή η δυνατότητα της συγγνώμης εξαιτίας της δυνατότητας επιλογής χαράχθηκε στην ηθική και νομική συνείδηση του δυτικού ανθρώπου από τον κορυφαίο φιλόσοφο της Νεωτερικότητας Ιμμάνουελ Καντ: «*Η ελευθερία... πρέπει να τεθεί ως θεμέλιο όλων των ηθικών νόμων και του σύμφωνου με αυτούς καταλογισμού*».⁶⁵ Ο άνθρωπος, κατά τον Καντ, είναι υπεύθυνος ηθικά και νομικά, μόνον αν

αντιμετώπιση της αιτιότητας εις το Βυζαντινό Δίκαιο», *Αιτία, αιτιότης και δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σ. 313-347, εδώ σ. 333-334.

62. Βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «*Η έννοια της φιλανθρωπίας στα βυζαντινά νομικά κείμενα*», Τιμητικός Τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου, τ. ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 2779-2802, εδώ σ. 2799-2800 ο ΙΔΙΟΣ, «*Η έννοια της «φιλανθρωπίας» στους ιουστινιάνειους και μεταϊουστινιάνειους νόμους*», *Βυζαντινά* 29 (2009) 13-43, εδώ σ. 41 επ. για τη βυζαντινή φιλανθρωπία βλ. σημ. 69.

63. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ (μτφρ.), *Ιωάννου Δαμασκηνού Διαλεκτικά*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 68/69· βλ. και στήν *Έκδοσιν Ακριβή τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ*, 24 (38), εις Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 184/185.

64. Έκδ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα κ.λπ.* (σημ. 5), τόμ. 4, σ. 495 και σ. 451: «*καλὸν γοὺν ἔστι... καὶ μανθάνειν τὰ νομικὰ παραγγέλματα. Εἰ δὲ δυσχερὲς ἔστι, συγγνώμης ἀξιοθήσονται*».

65. Κατά την απόδοση του Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, *Ιμμάνουελ Καντ: Κριτική του πρακτικού Λόγου*, Αθήνα 2004, σ. 142-143· βλ. και τη μετάφραση του Μ. Δημητρακόπουλου, *Immi. Kant, Κριτική του πρακτικού Λόγου*, Αθήνα 2004, σ. 158. Είναι δε, αρκούντως χαρακτηριστικό ότι ο Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ τιτλοφόρησε σχετική μελέτη του με την καντιανή έκφραση «*Οποιοι δεν μπορούσε αλλιώς δεν πρέπει να τιμωρείται*» (ΜΝΗΜΗ ΙΙ, Ι. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα, τόμ. Α': Μελέτες Ποινικού Δικαίου, Αθήνα 1996, σ. 15-44), εννοώντας βεβαίως τον ψυχολογικό εξαναγκασμό, γιατί, όταν έχουμε φυσικό εξαναγκασμό, δεν υπάρχει καν πράξη, οπότε και παρόλκει η έρευνα για το άδικο και το καταλογιστό της.

είχε τη δυνατότητα να πράξει διαφορετικά.⁶⁶ Και όπως εύστοχα επισημαίνεται «η φιλοσοφία του Καντ διαπνέει μεγάλο μέρος του σύγχρονου στοχασμού για την ηθική και την πολιτική, ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιούμε».⁶⁷

66. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΑΔΑΚΗΣ, *Καντιανή Ηθική. Θεμελιώδη Ζητήματα και Προοπτικές*, Αθήνα 2010, σ. 47-48· βλ. ορισμένα αντιπροσωπευτικά κείμενα του ΚΑΝΤ για την ελευθερία και την αναγκαιότητα και στα έργα του: (α) *Kritik der reinen Vernunft*, μτφρ. Α. Γιανναράς (*Κριτική του Καθαρού Λόγου*), τόμ. 1, Αθήνα 1977, τόμ. 2, 1979 και (το δυσεύρετο ως ιδιωτική έκδοση του μεταφραστή) τελευταίο μέρος μεταφρασμένο από τον Μ. Δημητράκοπουλο (τεύχη 1-4, Αθήνα 1986-1987 και σ' έναν τόμο Αθήνα 2005), εδώ τεύχ. 2, Αθήνα 1975, σ. 140-144 και σ. 218-219 (= Β, 472-478 και Β, 561-562), (β) *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*, μτφρ. Π. Τασάκος, Αθήνα 2011, σ. 269, (γ) *Die Metaphysik der Sitten*, έκδ. W. Weischedel, Frankfurt am Main 1982, σ. 337 (=Α 33, Β 33, 34) και (δ) *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 108-109 και τη μετάφραση του ίδιου έργου του ΚΑΝΤ από τον Ν. Κορκοφίγκα, *Εμμανουήλ Καντ, Η ηθική φιλοσοφία. Ι: Οι αρχές της Μεταφυσικής των Ηθών*, Αθήνα 1937, σ. 95-96· βλ. σχετ. Μ. GAWLINA, «Ροπή στο καθήκον. Περί της συνθετικότητας της ηθικής κρίσης» (μτφρ. Π. Κλιματσάκης), *Ιμμάνουελ Καντ. Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, επιμ. Κ. ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ, Αθήνα 2006, σ. 123-138· Φ. ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ, «Καντιανή ηθική: Πέντε δυσκολίες», *Νέα Έστία* 78 (2004 - Αφιέρωμα στον Ιμμάνουελ Καντ) 789-797· Θ. ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ, «Καντ: Πώς είναι δυνατές οι προστακτικές;», *Φιλοσοφία. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 7 (1977) 468-491· Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, «Το πρόβλημα της θεμελίωσης της πράξης στην καντιανή κριτική της τελεολογικής κριτικής δύναμης», *Για τον Ιμάνουελ Καντ, 200 χρόνια μετά* [εννοείται στον τίτλο του συλλογικού έργου 200 χρόνια μετά τον θάνατο του Καντ το 1804, γιατί το 2004 ήταν παγκοσμίως «έτος Καντ»], [Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], Αθήνα 2006, σ. 129-150· βλ. και το γενικό έργο του Ε. ΚΑΣΣΙΡΕΡ, *Καντ: Η ζωή και το έργο του*, μτφρ. Στ. Γερογιωργιάκης, Αθήνα 2001, σ. 345 επ. (για τη δόμηση της κριτικής ηθικής), την έκθεση του Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ηθική*, Αθήνα 1970³, σ. 123-212, καθώς και την εκτενέστατη (μάλλον ογκώδη) *Εισαγωγή* στην πιο πάνω αν και λησμονημένη αναφερόμενη μετάφραση του Κορκοφίγκα.

67. Μ. SANDEL, *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;*, μτφρ. Αλ. Κιουπκιόλης, Αθήνα 2011, σ. 151 και για το θέμα μας (ελευθερία και αναγκαιότητα στον Καντ) σ. 155-157· προδήλως «διαπνέει» και τη θεωρία του Δικαίου και μάλιστα εν συνειδήσει των νομικών· όπως εύστοχα τονίζει ο Κ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ για την κριτική θεωρία της δικαιοσύνης «η κριτική φιλοσοφία του Καντ όντως παρέχει το ενδεικνύμενο υπόδειγμα» (*Κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Θεμελίωση αρχών*, Αθήνα 2011, σ. 13-14)· πρωτοπόρος στη διάδοση της καντιανής σκέψης στον τόπο μας, αξίζει να αναφερθεί, υπήρξε ο Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Μελέται Φιλοσοφίας του Δικαίου*, Ι-III, επιμ. Μ. Καράσης, έκδ. «Αντ. Ν. Σάκκουλα», [Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 44, 45 και 49], Αθήνα-Κομοτηνή 2008-2009· στον τόμ. 2 μάλιστα έχουν περιληφθεί τέσσερις αυστηρώς επιστημονικές εργασίες για την καντιανή φιλοσοφία: (α) «Η γνωσιολογία του Kant ως εισαγωγή στην ιδεοκρατία» (σ. 139-207), (β) «Η κοινωνική φιλοσοφία του Kant» (σελ. 209-263), (γ) «Αι αντινομία του πρακτικού λόγου» (σ. 391-407) και (δ) «Ο Kant και το διεθνές δίκαιον» (σ. 447-457). Τέλος για την άκρως επίκαιρη πολιτική φιλοσοφία του Καντ βλ. τη θαυμάσια μελέτη του καθηγητή Χ. ΤΕΖΑ, *Καντ*.

5. Η υποκατάσταση

Στον νέο ΚΧ της Εκκλησίας της Κύπρου θεσπίστηκε για την υπα-ναχώρηση και την απρόσφορη απόπειρα η δυνατότητα του Δικαστηρίου να επιβάλλει, αντί της προβλεπόμενης ποινής, έργα φιλανθρωπίας ή εκκλησιαστικής διακονίας (άρθρα 9 §§ 2 και 3 Β'.Ι). Αλλά και για την επιβολή αυτής καθεαυτής της εκκλησιαστικής ποινής ορίστηκε στο άρθρο 12 § 1 Β'.Ι ότι το Δικαστήριο σε κάθε περίπτωση εκτιμώντας και τη μετάνοια του υπαιτίου μπορεί κατ' επιείκειαν να κρίνει την πράξη ατιμώρητη επιβάλλοντας σ' αυτόν έργα φιλανθρωπίας ή εκκλησιαστικής διακονίας. Από συστηματική άποψη πρόκειται για προσωπικό λόγο απαλλαγής από την ποινή, αφού το Δικαστήριο έκρινε ότι υπαίτιος τέλεσε πλήρη εκκλησιαστικώς αξιόποινη πράξη⁶⁸. Στο Ποινικό Δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας ἤδη ἀπό τόν Δ' αἰῶνα συνδυάστηκε ἡ ἐπιβολή ἐκκλησιαστικῶν κυρώσεων μέ τήν ἄσκηση φιλανθρωπίας⁶⁹. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης στόν 6ο κανόνα του, γιά τήν ἀφαίρεση ἀλλότριας περιουσίας, ὀρίζει ὅτι, ἀφοῦ ὁ ὑπαίτιος ἐξομολογηθεῖ, θά πρέπει νά ἐπιδιώξει τή θεραπεία του μέ τή διανομή τῆς περιουσίας τους «τοῖς πένησιν»⁷⁰. Ἡ κανονική αὐτή ἀρχή βρήκε

Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καί «πολιτική προφητεία», Ἰωάννινα 2008.

68. Εἰδικά δε, γιά τή μετάνοια, τήν πεμπτουσία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνθρωπολογίας, προβλέφθηκε στο ἀρθρο 52 τῆς Ποινικῆς Δικονομίας (Β'.ΙΙ) ἡ δυνατότητα τῆς Ι. Συνόδου σε κάθε περίπτωση καταδίκης γιά ἀδίκημα μὴ κωλυτικό τῆς ιερωσύνης (βλ. Κ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα κωλύοντα τὴν ιερωσύνη καὶ καθαιρὸντα τοὺς κληρικοὺς παραπτώματα κατὰ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, Ἀθήνα 2010) νά ἀρει τὴν ποινὴ που ἐπιβλήθηκε, εἰάν διαπιστώσει τὴν εὐκρινῆ καὶ ἐμπρακτὴ μετάνοια τοῦ καταδικασθέντος κληρικοῦ.

69. Γιά τὴ βυζαντινὴ φιλανθρωπία βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΥ, *Βυζαντινὴ φιλανθρωπία καὶ κοινωνικὴ πρόνοια*, Ἀθήνα 1986·βλ. καὶ Η. HUNGER, «Philanthropia. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites», *Byzantinistische Grundlagenforschung*, London 1973, σ. 1-20, κυρίως σ. 8 ἐπ., καθὼς καὶ ΣΤ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, «Ἡ φιλανθρωπία ὡς κοινωνικὴ πρόνοια στο Βυζάντιο», *Τιμὴ καὶ Τιμημα. Χορηγία, φιλανθρωπία, εὐελοντισμός. Ἡ εὐθύνη τοῦ πολίτη ἀπέναντι στὴν κοινωνία*, Ἀθήνα 2009, σ. 57-77· βλ. καὶ τὸ θαυμάσιο δοκίμιο (διάλεξη) τοῦ Π. ΡΙΚΕΡ, *Ἀγάπη καὶ Δικαιοσύνη*, μτφρ. Κ. Καψάμπερη, Ἀθήνα 2009, σ. 39 ἐπ., ὅπου ὁ σ. προβάλλει τὴ χριστιανικὴ ἀγάπη στα ἀκραία ὄριά τῆς, καθὼς καὶ τὴ στοχαστικὴ κρίση τοῦ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ: «ἡ οὐσία τῆς ἀληθινῆς [τῆς οὐσιαστικῆς] δικαιοσύνης βρίσκεται στὴν ἀγάπη» («Δικαιοσύνη», *Δίκαιο καὶ Ἰδεολογία* κλπ. [σημ. 7], σ. 73).

70. Ἐκδ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* κλπ. (σημ. 5), τόμ. 4, σ. 321. Βλ. καὶ τὶς πράξεις V. LAURENT, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, I.4, Παρίσι 1971, ἀρ. 1297 καὶ 1296, σ. 102-103, τοῦ Οὐκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Γερμανοῦ ΙΙ (1222/3-1240) στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται, γιά τοὺς συγγενεῖς καὶ τὴ σύζυγο τοῦ ἀποθανόντος Μιχαήλ Ξηροῦ, «εὐλεμιστὰς πενήτων, αἰχμαλώτων εὐλευθερίας» καὶ (στὴν ἄλλη) «διατροφὴν

την οριακή της έκφραση στα έργα του αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης⁷¹: «έκαστον τῶν ἀμαρτημάτων τό οἰκειῶν ἔξει καί ἀνάλογον ἐπιτίμιον, καί οὐ πάντα δι' ἑνός ἔσσονται συγχωρούμενα· ἀλλ' εἰ μὲν φόνος εἴη τό ἔγκλημα, μετὰ τόν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας καί αἰχμαλώτου λύτρον ὑπέρ τοῦ ἡμαρτηκότητος καί τοῦ τεθνηκότους εἰ περιουσίαν ὁ φονεύσας ἔχει, γινέσθω ψυχὴ ἀντί τῆς ψυχῆς»⁷². Εἰς τὸν ἅγιον Συμεών μετὰ τὴν έκφραση «μετὰ τὸν κανόνα» ἐννοεῖ ὅτι ἐκτός τῶν κυρώσεων, ποὺ προβλέπονται στοὺς ἀντίστοιχους κανόνες, ὁ υπαίτιος θα πρέπει νὰ προβεῖ καὶ σε ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτου⁷³. Συνεπῶς πρόκειται γιὰ παρεπόμενον μέτρο καὶ ὄχι ὑποκατάστατο τῆς ποινῆς ποὺ ἐπιβάλλεται σωρευτικῶς καὶ ὄχι υπαλλακτικῶς. Τὸ νόημα αὐτὸ προσδίδει στο ὑπὸ συζήτηση χωρίο ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὅταν συμβουλεύει τὸν πνευματικὸ: «Εἰς τὸν φονέα νὰ δίδῃς κοντὰ εἰς τὸν ἄλλον Κανόνα... καὶ τό νὰ ἐξαγοράζῃ σκλάβον, ἄν

πενήτων... ἀνάρρυσιν αἰχμαλώτων» ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Τεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τόμ. 1, 1981, σ. 464-465 καὶ ἐκδ. Ι. ΟΥΔΟΥ, *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta Selecta*, I, Typis Polyglottis Vaticanis 1941, σ. 74 ἐπ.

71. Ὁ τελευταῖος ποιμενάρχης τῆς Θεσσαλονίκης Συμεών (1414/17-1429): βλ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ορθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων*, Λειψία 1872, σ. 89-90, ἀλλὰ κυρίως D. BALFOUR, *Works, Politico - Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/1417 to 1429)*, [Wiener Byzantinistische Studien, 13], Βιέννη 1979, σ. 19-25· Ὁ ΙΔΙΟΣ, *Ἁγίου Συμεών Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἔργα θεολογικά*, [ΑΒ, 34], Θεσσαλονίκη 1981, σ. 17-75, καθὼς καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης*, [ΙΜΧΑ, 84], Θεσσαλονίκη 1966, σ. 21-28· βλ. ἀκόμη Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Συμεών, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1370-1429) διαπρεπὴς θεολόγος, ἅγιος», *Τὸ Ἀγιολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης*, Β', [ΚΑΜ, 4], Θεσσαλονίκη 1997, σ. 233 ἐπ.: Μ. KUNZLER, *Gnadenquellen. Symeon von Thessaloniki (+ 1429) als Beispiel für die Einflussnahme des Palamismus auf die orthodoxe Sakramententheologie und Liturgik*, [Trierer Theologische Studien, 47], Trier 1989, κυρίως σ. 104 ἐπ.

72. PG 155.929.

73. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινὸς βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. 3, Αθήναι 1949, σ. 148 ἐπ.: βλ. καὶ στο *Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου* τῆ συμβουλή σ' αὐτὸν ποὺ θὰ γίνῃ πατριάρχης: «ἔστω ἡ ἐπιμέλειά σου... καὶ ἀνάρρυσιν αἰχμαλώτων» ἐκδ. G. G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena, socinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, Μόσχα 1972, σ. 222· βλ. ἀκόμη καὶ στο *Τυπικὸ τοῦ Ἀὔξεντιου* (τέλη ΙΓ' αἰῶνα) στο ὁποῖο ὁ συντάκτης τοῦ Μιχαήλ Η' ὁ Παλαιολόγος οῤίξει: «βούλεται ἡ βασιλεία μου, ἵνα πᾶν, ὁ μετὰ συμπλήρωσιν ἑνὸς ἐκάστου ἔτους ἀπολιμπάνεται τῆ δὲ τῆ σεβασμῖα μονῆ χρηματικόν, ἐκδίδεται εἰς αἰχμαλώτων ἀνάρρυσιν», ἐκδ. Α. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. I, Πετρούπολη 1917, σ. 769 ἐπ., ἐδῶ σ. 784-785· ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων σημαίνεται καὶ ἀπὸ το ὅτι αὐτὴ ἀποτελοῦσε λόγο δικαιολόγησης ἐκποίησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας· Γ. ΚΡΟΝΤΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τοὺς οκτῶ πρώτους αἰῶνας*, Αθήναι 1935, σ. 151· Κ. ΡΑΛΛΗΣ, *Τὸ ἀναπαλλοτριώτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας κατὰ το Δίκαιον τῆς Ορθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, Αθήναι 1903², σ. 27.

νόνα... και τό νά εξαγοράζη σκλάβον, ἄν ἔχη τόν τρόπον, κατά τόν Θεσσαλονίκης Συμεών, διά νά γίνη ψυχὴ ἀντί ψυχῆς»⁷⁴. Αμέσως παρακάτω ὁ Συμεών ορίζει: «εἰ δέ γε ἐμβρύου ἀποβολή, δι' ἀναδοχῆς καί ἀνατροφῆς πτωχοῦ νηπίου ἢ ἰατρεία ἔστω»⁷⁵. Στό χωρίο αὐτό ἡ ἀναδοχή καί ἀνατροφή τοῦ πτωχοῦ νηπίου ὑποκαθιστᾶ ἐξ ὀλοκλήρου τήν ἐκκλησιαστική ποινή. Στο πνεύμα αὐτό και ο ἅγιος Νικόδημος προτρέπει τόν πνευματικό: «Εἰ δέ γυναῖκα ἀπέβαλε παιδίον, νά τῆς δίδῃς Κανόνα νά ἀνατρέφῃ πτωχόν νήπιον, ἄν ἔχη τόν τρόπον, κατά τόν αὐτόν Συμεών»⁷⁶. Αὐτή ακριβῶς ἡ Ορθόδοξη Κανονική Παράδοση τῆς υποκατάστασης τῆς ποινῆς με ἔργα φιλανθρωπίας ἀναβίωσε και ἐνυλώθηκε στο νέο ΚΧ τῆς Εκκλησίας τῆς Κύπρου⁷⁷.

6. Η ἐνόρμηση του θανάτου

Στο ἀρθρο 10 § 8 ἐδάφιο β' Β' Ι ορίζεται ὅτι ἡ οποιασδήποτε μορφῆς

74. Ἐξομολογητάριον, ἤτοι Βιβλίον ψυχωφέλεστατον κλπ., Αθήνα 1988, ἀνατ. τῆς ἐκδ. τῆς Βενετίας 1818, σ. 97 και σημ. 84, ὅπου ο ἅγιος Νικόδημος συνδέει το ὑπό συζήτηση χωρίο του Συμεών με τῆ Νεαρά 26 του Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (Ι. και Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τόμ. 1, Αθήναι 1931, σ. 533-536· βλ. σχετ. Γ. ΝΑΚΟΣ, «Προβλήματα βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ δικαίου ἐπὶ Παλαιολόγων Ἡ λειτουργική ἰσχὺς τῆς νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β' του Παλαιολόγου», *Ἀρμενόπουλος* 8 (1987-88) 91-127, καθώς Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς «Νεαράς 26» του Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 70 [1995] 65-87) ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ του Βλάσταρη στο Σύνταγμά του (ἐκδ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα κλπ.*[ό.π.σημ. 5], τόμ. 6, σ. 494)· για τὴν ἐπίδραση του ἁγίου Συμεών στα ἔργα τῆς Τουρκοκρατίας βλ. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Τα ἔργα του Συμεών Θεσσαλονίκης ὡς πηγὴ των νομοκανονικῶν συλλογῶν τῆς Τουρκοκρατίας», *ΚΣΤ' Δημήτρια, Ε' Ἐπιστημονικό συμπόσιο. Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανικὴ περίοδος 1430-1912, Α'* [Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 12], Θεσσαλονίκη 1993, σ. 81-112.

75. PG 155.929. Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογο φαινόμενο ἀπαντᾶ και στη Δύση. Οἱ συντάκτες διαθήκης, που εἶχε και θρησκευτικὴ διάσταση, ὀριζαν διανομὴ τῆς περιουσίας για φιλανθρωπίες, βλ. το θαυμάσιο ἔργο του ΦΙΛΙΠ ΑΡΙΕΣ, *Ο ἄνθρωπος ἐνώπιον του θανάτου*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδη, τόμ. 1^{ος}, Αθήνα 2009, σ. 277 επ.

76. Ἐξομολογητάριον κλπ. (σημ. 74), σ. 97.

77. Αξίζει να ἀναφερθεῖ ὅτι τῆς τελευταίας δεκαετίας ἑνας πόλος που στράφηκαν οἱ ἐγκληματολογικὲς ἐρευνες εἶναι ἡ ἐπιβολὴ κοινωφελούς ἐργασίας, ἀντὶ τῆς φυλάκισης ἢ κράτησης, ἰδιαίτερα στους ἀνήλικους ἐγκληματίες, προκειμένου να γίνεῖ πιο προσδόκιμη ἡ ἐπανένταξή τους (βλ. Β.ΓΚΙΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ποινῆς*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 2003, σ. 81 επ.). Σήμερα εἶναι πλέον νομοθετημένο σε πολλές ἔννομες τάξεις (βλ. ἀρθρ. 82 § 6 Ἑλληνικοῦ ΠΚ). Και ακριβῶς αὐτό το νομοθετικό κεκτημένο ἀποτελεῖ συστατικό του Δικαίου τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡδὴ ἀπὸ τον Δ' αἰῶνα και ἀναβιώνει διὰ του Γενικοῦ Μέρους Ποινικοῦ Δικαίου στον νέο Κ.Χ. τῆς Εκκλησίας τῆς Κύπρου.

συμμετοχική δράση κληρικού σε αυτοκτονία ή απόπειρά της τιμωρείται με καθαίρεση⁷⁸. Η διάταξη ίσως φαίνεται ιδιαίτερος αυστηρή, ιδίως αν συνδυασθεί και με τη διάταξη της § 4 του άρθρ. 9 Β' Ι, όπου προβλέπεται πλήρης ποινή και για την απόπειρα αυτοκτονίας κληρικού ως αδικήματος κατά της ζωής. Ωστόσο, όπως θα φανεί πιο κάτω, είναι απολύτως σύμφωνη με την αντίληψη της Εκκλησίας για τη ζωή και τον θάνατο.

Ένα από τα πλέον επίκαιρα θέματα, η προβληματική του οποίου σχεδόν ταυτίζεται με την αντίστοιχη της ευθανασίας, που απασχολούν τον νομικό κόσμο, είναι εάν πρέπει να τιμωρείται αυτός που ανέπτυξε συμμετοχική δράση στην οριακή χειρονομία του αυτόχειρα⁷⁹. Δύο είναι οι πόλοι ανάμεσα στους οποίους κινείται ο νομικός στοχασμός για το αξιόποιο της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας: (α) Η αξιολογική ουδετερότητα του σημερινού Κράτους και (β) η αντίληψη ότι ο

78. Για το εκκλησιαστικώς αξιόποιο της αυτοκτονίας βλ. απόκριση 14 του Τιμόθεου Αλεξανδρείας για τό «ἐάν τις μὴ ἔχων ἑαυτὸν χειρίζεται, ἢ κρημνίσῃ ἑαυτὸν, εἰ γίνεται προσφορά ὑπὲρ αὐτοῦ, ἢ οὐ»;: «Υπὲρ αὐτοῦ διακρίναι ὀφείλει ὁ κληρικός, εἰ τὸ ἀληθὲς ἐκφραζέται ὡς πεποίηκε τοῦτο. Πολλὰκις γὰρ οἱ διαφέροντες τῷ πεπονθῶτι, θέλοντες ἐπιτυχεῖν τῆς προσφοράς, καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχῆς, καταψεύδονται καὶ λέγουσιν, ὅτι οὐκ εἶχεν ἑαυτὸν. Ἐνίστε δὲ ἀπὸ ἐπηρείας ἀνθρώπων, ἢ ἄλλως πῶς ἀπὸ ὀλιγωρίας πεποίηκε τοῦτο, καὶ οὐ χρή προσφορὰν ἐπάνω αὐτοῦ γενέσθαι· αὐτοφονευτὴς γὰρ ἑαυτοῦ ἐστὶ. Δεῖ οὖν πάντως τὸν κληρικὸν μετ' ἀκριβείας ἐρευνῆσαι, ἵνα μὴ ὑπὸ κρίμα πέσῃ»· βλ. σχετ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, «Ἡ στέρηση της εκκλησιαστικής κηδεύσεως», *Αρμενόπουλος* (1984) 272-278· βλ. και Ν. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφῆς στὸ Βυζάντιο*, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3], Αθήνα 1989, σ. 40 επ., καθὼς και Η. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗΣ, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστικὴ ταφή*, Αθήνα 1992 και τη διδ. διατρ. του Χ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πρόβλημα της αυτοχειρίας*, Αθήνα 1969, κυρίως σ. 87 επ. και 173 επ.· βλ. ακόμη Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, «Το επιτρεπτόν εκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αυτοχειρίων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως», *Εκκλησία* (2001) 309 επ.· βλ. τέλος Α. ΚΑΡΡΟΖΙΟΣ, «Suicide in Byzantium», *Ελληνικά* 57 (2007) 79-104, κυρίως σ. 87 επ.· D. PETRAKAKOS, *Die Toten im Recht nach der Lehre und den Normen des orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts und der Gesetzgebung Griechenlands*, Leipzig 1905, κυρίως σ. 113 επ.· Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ἡ αυτοκτονία στο δίκαιο της Εκκλησίας», *Αρχαιολογία* 99 (2006) 15-22. Βλ. και *ΕΙΣ* 2712/2001.

79. Κατὰ το άρθρο 218 του Κυπριακού ΠΚ αυτός που ἀπὸ πρόθεση ἐπέισε ἢ βοήθησε ἄλλον να αυτοκτονῆσει, μόνον ὅμως αν ο ἐπίδοξος αυτόχειρας προέβη στην πράξη ἢ ἀποπειράθηκε να την επιχειρήσει, ὑπόκειται σε φυλάκιση δέκα χρόνων· βλ. Α. ΒΙΤΤΗΣ, «Ευθανασία. Αντιλήψεις, τι ἰσχύει στην Κύπρο και μία χριστιανικὴ θεώρηση», *Πνευματικὴ Διακονία* 4 (2011) 52-62, ἐδῶ σ. 59. Παρόμοια ρύθμιση βλ. στο άρθρο 301 Ἑλληνικού ΠΚ· βλ. Γ. ΜΠΕΚΑΣ, *Ἡ προστασία της ζωῆς και της υγείας στον Ποινικὸ Κώδικα*, Αθήνα 2004, σ. 259-280 και τους συγγραφεῖς που αναφέρονται στη σημ. 84.

άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του⁸⁰. Συνεπώς αφού ο ίδιος αποφάσισε τον θάνατό του και με δεδομένο ότι, αν αποτύχει η απόπειρά του, δεν είναι αξιόποινη, γιατί να τιμωρείται αυτός που τον βοήθησε να υλοποιήσει την απόφασή του⁸¹. Με τις απόψεις που φαίνεται να κυριαρχούν για την αποφυγή κάθε μορφής νομικού ηθικισμού⁸² και άμεσου ή έμμεσου πατερναλισμού⁸³ η τάση που τείνει να

80. Πρβλ. Α. ΚΩΣΤΑΡΑΣ: «Τι μας λέει...ο ορθολογισμός; ...μας λέει...πως ο άνθρωπος έχει δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατό του...από μια ιδιοκτησιακή αντίληψη της ζωής...Η ζωή είναι δωρεά του Θεού ή της Φύσης (για όσους δεν πιστεύουν)...αν..θα γεννηθεί ή όχι η ζωή και πιο θα είναι το φυσικό Βιολογικό τέλος της, αυτό το καθορίζει η πρόνοια του Θεού ή της Φύσης», «Χρήση ναρκωτικών: ατιμώρητη αυτοπροβολή ή αξιόποινη συμπεριφορά;», *Τιμητικός τόμος Καθηγητή Ιωάννη Βούλγαρη* κλπ. (σημ. 34), σ. 773-791, εδώ σ. 778-779· είναι αξιοσημείωτο ότι ο σ. χρησιμοποιεί τον όρο «Φύση» με κοσμολογική σημασία, που δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί στην παρούσα εργασία από τους Προσωκρατικούς μέχρι τον Καντ· ο σ. δηλαδή οντοποποιεί τη «Φύση», όπως συχνά και στον καθημερινό λόγο συχνά εκφέρεται (λ.χ. «η Φύση εκδικείται»): επιμένω στην επισήμανση ακριβώς γιατί, αν προσπαθήσει κανείς να αντικρούσει τον ορθολογισμό, αναγκαία ερείδεται στη Μεταφυσική: έτσι δικαιώνεται η απόφαση του γενάρχη του Υπαρξισμού S. KIERKEGAARD: «όταν η Ηθική δεν έχει καμιά άλλη υπέρβαση, στο βάθος πρόκειται για Λογική, κι' αν για να σώσει τα προσχήματα χρειάζεται η Λογική λίγη από την υπέρβαση, που είναι αναγκαία στην Ηθική, δεν πρόκειται πια για Λογική» (Σ. ΚΙΡΚΕΓΚΩΡ, *Η έννοια της αγωνίας*, μτφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα 1971, σ. 20· για τον Κίρκεγκωρ βλ. P. GARDINER, *Κίρκεγκωρ*, μτφρ. Ε. Πρωτοπαπαδάκης, Αθήνα 2006, σ. 3 επ. [Βιογραφικά] και σ. 112 επ.), τον οποίο «αντιφωνεί» ο L. WITTGENSTEIN: «Είναι φανερό πως την ηθική δεν μπορούμε να την εκφράσουμε με λέξεις. Η ηθική είναι υπερβατική» (L. WITTGENSTEIN, *Tractatus - Logico - Philosophicus*, 6. 421, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλου - Ζ. Λορεντζάτου, *Δευκαλίων* 7/8, 1971, σ. 268 και L. WITTGENSTEIN, *Tractatus - Logico - Philosophicus*, γερμανικό [το αρχικό] κείμενο με μτφρ. στην αγγλική του C. Ogden και εισαγωγή του B. Russell, London and New York 1922, ανατ. 1999, σ. 182-183), γι' αυτό «αν κάποιος μπορούσε να γράψει ένα βιβλίο περί Ηθικής που να ήταν πραγματικά βιβλίο περί Ηθικής, αυτό το βιβλίο θα κατέστρεφε με μια έκρηξη όλα τ' άλλα βιβλία του κόσμου»: «Διάλεξη περί Ηθικής», WITTGENSTEIN, *Περί Ηθικής*, μτφρ. Κ. Κωβαίου, Αθήνα 2000, σ. 66-78, εδώ σ. 71· από την τεράστια βιβλιογραφία για τον Wittgenstein βλ. R. MONK, *Λούντβιχ Βιτγκενστάϊν. Το χρέος της μεγαλοφυΐας*, μτφρ. Γ. Κονδύλης, Αθήνα 1999. Βλ. και Γ. ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΣ, *Ο ένδον βίος του ανθρώπου και η Ηθική, το Δίκαιον και οι λοιποί κανόνες συμπεριφοράς*, Αθήνα 1961, passim αλλά κυρίως σ. 75 επ.· Π. ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ, *Ανομία*, Αθήνα 1994, σ. 65.

81. Βλ. SANDEL, *Δικαιοσύνη* κ.λπ. (ό.π.σημ. 67), σ. 106 επ. και σ. 346 επ.· βλ. και Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 87 επ. και σ. 102 επ.· πρβλ. όμως Ν. ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ, «Ποινικό Δίκαιο και Ηθική», *ΠοινΧρον* 2011, σ. 12-17· Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Ποινικοποίηση και ηθική», *Ισοπολιτεία* 5 (2001) 115-151.

82. Βλ. Α. ΤΑΚΗΣ, *Η ηθική αδιαφορία του νόμου*, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 183 επ., καθώς και Π. ΓΕΜΤΟΣ, «Πολιτικός και ηθικός σχετικισμός», *Η ενοχή των «Αλλων»*, [Ποινικά, 7], επιμ. Α. Κοτσάλης, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 127-147· πρβλ. όμως R. AXELY,

επικρατήσει σήμερα είναι το ατιμώρητο της συνέργειας σε αυτοκτονία⁸⁴ ή το αξιόποινό της υπό όρους⁸⁵, ενώ στη Φιλοσοφία, γενικότερα, το πρόβλημα της αυτοκτονίας παραμένει πάντα επίκαιρο⁸⁶.

«Recht und Richtigkeit», μτφρ. Π. Σούρα (Το δίκαιο και το ορθό), *Ισοπολιτεία* 3 (1999) 11-34· Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗΣ, «Η ηθική νομιμοποίηση του Ποινικού Δικαίου», *Τιμητικός Τόμος για τον Νικόλαο Κ. Ανδρουλάκη*, Αθήνα 2003, σ. 411-440.

83. Όπως αποφάνθηκε σε μία ιστορικής σημασίας απόφασή του το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας «στό επίκεντρο της συνταγματικής τάξης βρίσκονται η αξία και η αξιοπρέπεια του προσώπου, το οποίο ενεργεί αατοκαθοριζόμενο ως μέλος μιας ελεύθερης κοινωνίας», *BverfGE* 65, 1, 941, εις W. HASSEMER, «Αυτοκαθορισμός ακόμη επίκαιρος;» μτφρ. Χρ. Μπρέζιου, *Αρμενόπουλος* 27 (2006) 37-52, εδώ σ. 45 σημ. 4 (βλ. και τις βαθειές σκέψεις του W. HASSEMER ιδίως στη σ. 49: «Ο αατοκαθορισμός είναι ένα εααίσθητο και μονίμως απειλούμενο φυτό»). Βλ. και την αποκαλυπτική για την αντίληψη του σημερινού Κράτους σκέψη στην Αιτιολογική Έκθεση του Σωφρονιστικού Κώδικα (ν. 2776/1999): «Εγκαταλείπεται γενικότερα ο πατερναλιστικός-προστατευτικός χαρακτήρας της παρέμβασης της Πολιτείας στην προσωπικότητα του κρατουμένου»: *Σωφρονιστική νομοθεσία*, επιμ. Χ. Δημόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 174. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο ΣΤΑΜΑΤΗΣ «ο λόγος που επιτάσσει κατ' αρχήν αξιολογική ουδετερότητα της κρατικής εξουσίας γύρω από τα πρότυπα περί του καλού βίου είναι ότι κάθε πρόσωπο δικαιούται να προσδιορίζει και να μεταβάλλει αυτόνομα τι είναι αγαθό στη ζωή του, απαρενόχλητα από την κρατική εξουσία και τους άλλους»: *Κριτική θεωρία δικαιούσης κλπ.* (σημ. 65), σ. 136.

84. Βλ. DIETMAR VON DER PFORDTEN, «Ο πατερναλισμός και λήψη υπ' όψιν του άλλου» (Βασιλική Ρουσοπάνη-Neumann), *Ο πατερναλισμός στο Δίκαιο και την Ηθική*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 37-61· βλ. διεξοδικώς Χ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία. Μία συναφής προς την ετεροπροσβολή της ζωής εφεδρική αντικειμενική υπόσταση*, Αθήνα 1997, κυρίως σ. 1 επ. και σ. 79 επ., καθώς και Δ. ΚΙΟΥΠΗΣ, «Συμμετοχή σε αυτοκτονία (301 ΠΚ). Ερμηνεία μιας αμφιλεγόμενης διάταξης», *ΜΝΗΜΗ* II κ.λπ. (ό.π.σημ. 65), σ. 137-168· βλ. ακόμη Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;*, [Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2004 (ανατ. από *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 79 [2004])· ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΣΥΚΙΩΤΟΥ, «Η δεινή υποχρέωση στη ζωή. Η παρέμβαση της αντεγκληματικής πολιτικής στη ρύθμιση της ζωής και του θανάτου», *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 40 (2008) 1163-1211 και τη διδ. διατρ. (απ' όσο γνωρίζω αδημοσίευτη) του Ε. ΓΑΛΑΝΑΚΗ, *Ο λυτρωτικός θάνατος στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία*, Ιωάννινα 1996 (με αναφορές και στον Χριστιανισμό). Βλ. και σημ. 23, 24 και 25.

85. Βλ. τη ρύθμιση του Ελβετικού ΠΚ (παρ. 115) για την ευθύνη όποιου προσφέρει βοήθεια ή προτρέπει τον επίδοξα αυτόχειρα μόνον όμως για ιδιοτελείς λόγους και μόνον αν η αυτοκτονία τουλάχιστον επιχειρήθηκε.

86. Βλ. την αινιγματική ρήση του WITTGENSTEIN: «Αν η αυτοκτονία επιτρέπεται, τότε τα πάντα επιτρέπονται. / Αν κάτι απαγορεύεται, τότε η αυτοκτονία απαγορεύεται. / Αυτό ρίχνει φως στη ουσία της ηθικής· διότι η αυτοκτονία / είναι, τρόπον τινά, το θεμελιώδες αμάρτημα. / ... Η μήπως ακόμη και η αυτοκτονία δεν είναι, από μόνη της, καλή ή κακή;», «*Σημειωματάκια (1916-1917)*», WITTGENSTEIN, *Περί Ηθικής* κλπ. (ό.π., σημ. 80), σ. 45-57, εδώ σ. 57· βλ. και το «επιχείρημα Κυρίλλωφ» (στους Δαιμονισμένους του

Ντοστογιέφσκυ) στο ομότιτλο άρθρο του Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ (*Ο λόγος και ο άνθρωπος*, Αθήνα 1971, σ. 190-199) για την αυτοκτονία ως υπέρτατη πράξη ελευθερίας και αμφισβήτησης του Θεού· βλ. ακόμη την αφοριστική ρήση του Α. ΚΑΜΥ: «Δεν υπάρχει παρά ένα μονάχα φιλοσοφικό πρόβλημα σοβαρό: το πρόβλημα της αυτοκτονίας... τα υπόλοιπα είναι παχνίδια» (*Ο μύθος του Σισύφου*, μτφρ. Β. Χατζηδημητρίου, Αθήνα 1973, σ. 11 και σ. 123 επ., όπου και ο Καμύ αναφέρεται στο «επιχείρημα Κυρίλλωφ»)· οι ρίζες της «απαισιοδοξίας» είναι πολύ βαθιές· κορύφωσή της, η κυρίαρχη στην περιορέουσα ατμόσφαιρα του αρχαιοελληνικού κόσμου άποψη ότι «το να μην έχεις γεννηθεί, / αυτό είναι το καλύτερο· / το δεύτερο καλό, αν έχεις / γεννηθεί, να πας το γρηγορότερο / εκεί απ' όπου βγήκες»: Σοφοκλής, *Οιδίπους επί Κολωνών*, μτφρ Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, στ. 1224-1226, σ. 59 και στο πρωτότυπο: «μὴ φῦναι τὸν ἅπαντα νικᾶ λόγον· τὸ δ', ἐπεὶ φανή, / βῆναι κείθεν ὅθεν περ ἤ/κει, πολὺν δεύτερον, ὡς τάχιστα.», εκδ. Η. LLOYD - JONES καὶ Ν. G. WILSON, *Sophoclis Fabulae*, Oxonii 1990, σ. 408, και για την τραγωδία αυτή βλ. R. P. WINNIGTON-INGRAM, *Σοφοκλής*, μτφρ. Ν. Πετρόπουλος-Χρ. Φαράκλας, Αθήνα 1999, σ. 343-383· αιώνες μετά «παρηγορεί» τον Οιδίποδα ο Fr. Hölderlin με τους στίχους «Γιέ του Λαΐου, κακόμοιρε ξένε στην Ελλάδα!! Θάνατος είναι η ζωή, κι ο θάνατος ζωή είναι» (Fr. Hölderlin, *Ύμνοι και Αποσπάσματα*, μτφρ Α. ΛΑΜΠΡΟΥ, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 135 [από το ποίημα «Στο εράσμιο γαλάζιο...»] και τη μετάφραση της Σ. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ, *Friedrich Hölderlin: Ελεγείες, Ύμνοι και άλλα ποιήματα*, Αθήνα 1996, σ. 193), παραμυθία που ανακαλεί στη μνήμη το ερώτημα του Ευριπίδη «τίς δ' οίδεν εἰ τὸ ζῆν μὲν ἔστι καταθνήναι, / τὸ καταθνήναι δὲ ζῆν κάτω νομίζεται;» (*Πολύδος*, 638 στην εκδ. NAUCK - SNELL, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Λειψία 1889, αναθεωρημένη από τον Β. SNELL, Hildesheim - Zürich - New York 1983, σ. 560), που απηχεί το απόφθεγμα του Ηρακλείτου «ταυτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκός» (*Ηράκλειτος*, Β.88, εκδ. DIELS - KRANZ, *Die Fragmente* κλπ. [σημ. 6], I, σ. 170· για την απήχηση βλ. Θ. ΒΕΪΚΟΣ, *Ο θάνατος στη σκέψη του Ηρακλείτου*, (Θεσσαλονίκη 1968, σ. 17) και την εναλλαγή ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο στην ποίηση του ΚΑΡΥΩΤΑΚΗ: «*Η ζωή διαβαίνει, πέρα στον ορίζοντα σειρήνα, / μα θάνατο, καθημερινό θάνατο και χολή / μόνο, για μας η ζωή θα φέρει...*»: από το ποίημά του «*Τι νέοι που φτάσαμεν εδώ*» εις Κ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ. Σαββίδης, Αθήνα 1986, σ. 67. Ίσως τελικά η ενόρμηση του θανάτου υπόκειται ως διαχρονική συνιστώσα σε κάθε πνευματική έκφανση του δυτικού πολιτισμού· βλ. και τις ανακοινώσεις στο Β' Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας της Ελεύθερης Σχολής Φιλοσοφίας «*Ο Πλήθων*» με θέμα «*Μελέτη θανάτου*», Αθήνα 2002² κυρίως του Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ («*Η ζωή και ο θάνατος*», σ. 14-31), του S. GANOVSKI, «*Το πρόβλημα του ανθρώπου. Ζωή και Θάνατος*», (μτφρ. Μ. Δραγώνα-Μονάχου, σ. 32-55) και του J. BOCHENSKI, «*Ο άνθρωπος ως σχέδιο και ο θάνατος*», (μτφρ. Ρ. Αργυροπούλου, σ. 142-155), καθώς και το γοητευτικό βιβλίο της FRANÇOISE DASTUR, *Ο θάνατος. Δοκίμιο για το πεπερασμένο*, μτφρ. Β. Σιδηροπούλου, Αθήνα 1999, κυρίως σ. 54 επ., καθώς και το θαυμάσιο δίτομο έργο του Ph. ARIES, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, (μτφρ. Θ. Νικολαΐδης), Αθήνα 2006-2008, κυρίως τ. 2, σ. 395 επ. Διαφορετικό αλλά συναφές είναι το μοτίβο της εναλλακτικής ταύτισης του θανάτου με τον ύπνο (τους οποίους οι Έλληνες θεωρούσαν αδελφούς· βλ. GRIMAL, *Dictionnaire* κλπ. [σημ. 50], λ. «*Θάνατος*», σ. 180 και λ. «*Ύπνος*», σ. 673), το οποίο, απ' όσο γνωρίζω, απαντά για πρώτη φορά στην Οδύσσεια («*τῶ νήδυμος ὕπνος ἐπὶ βλεφάρουσιν ἐπιπτε, / νήγρετος, ἥδιστος, θανάτῳ ἄγχιστα ἑοικώς*», ν. 79-80· βλ. U. HÖLSCHER, *Οδύσσεια. Ἐνα ἔπος ἀνάμεσα στο παραμῦθι και το μυθιστόρημα*, μτφρ. Α. Στασινοπούλου-Σκιαδά, Αθήνα 2007, σ. 370 επ. και την απόδοση του Δ.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατανοεί εντελώς διαφορετικά από το σημερινό Κράτος το αξιόποινο της συνέργειας σε αυτοκτονία και τη διάπραξή της: (α)Καταρχήν δεν είναι αξιολογικώς ουδέτερη η Εκκλησία για την ηθική συμπεριφορά των μελών της. Η ποιμαντική της Εκκλησίας, σε πλήρη ασυμβατότητα με την αξιολογική ουδετερότητα του Κράτους, συνίσταται ακριβώς στην ηθική διαπαιδαγώγηση των πιστών. (β)Περαιτέρω κατά την αντίληψη της Εκκλησίας ο άνθρωπος δεν είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του. Όχι μόνον ο Θεός είναι δωρητής της ζωής αλλά και ο θάνατος επέρχεται μόνο κατά τή δίκαιη κρίση του Θεού· τή θέση αυτή βρίσκουμε στην όμιλία του Μ. Βασιλείου «Ότι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός»⁸⁷· στο ἔργο αὐτό ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει ὅτι «ἐκ Θεοῦ μὲν γάρ οἱ θάνατοι», ἀφοῦ οἱ θάνατοι «ἐπάγονται, τῶν ὄρων τῆς ζωῆς πληρωθέντων, οὓς ἐξ ἀρχῆς περί ἕκαστον ἔπηξεν ἡ δικαία τοῦ Θεοῦ κρίσις».⁸⁸ Ἡ μοίρα τοῦ θανάτου α-

ΜΑΡΩΝΙΤΗ «ὕπνος ἠδονικός, γλυκύτατος, ἀξύνπητος, λες κι ἦταν θάνατος»: Ομήρου *Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 190) και βρήκε την πιο χαρακτηριστική του έκφραση στον Ηράκλειτο (βλ. ΒΕΪΚΟΣ, ο.π., σ. 22 επ.)· την ορθόδοξη άποψη για τον θάνατο βλ. εις Β. ΚΑΡΑΠΑΝΝΗΣ (Μητροπολίτης Κωνσταντίας-Αμμοχώστου), «Η ζωή και το μυστήριο του θανάτου. Η μετά θάνατον ζωή», *Πνευματική Διακονία* 4 (2011), σ. 74-90.

87. ΒΕΠΕΣ 54.88-99· βλ. και το «Περί ὄρων ζωῆς» του Οικουμενικού Πατριάρχου Γερμανού (715-730), εκδ. CH. GARTON - L. WESTERINK, *Germanos, On Predestined Terms of Life*, [Arethusa Monographs, VII], Buffalo, New York 1979· βλ. P. H. BECK, *Vorsehung und Vorherbestimmung in der theologischen Literatur der Byzantiner*, [Orientalia Christiana Analecta, 114], Ρώμη 1937, σ. 139-140· Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, «Προορισμός και αυτεξούσιο», *Θέματα χριστιανικής και βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Αθήναι 1952, σ. 125-164, εδῶ σ. 136 επ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλπουριτζή, Αθήνα 1977, σ. 106-109· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η ελληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία», μτφρ. Κλ. Ιωαννίδη, *Δευκαλιών* 4/14 (1975) 146-202, εδῶ σ. 187· Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Το ἔργο των Τριῶν Ιεραρχῶν στον νομικό βίο του Βυζαντίου», *Πλάτων* 53 (2003) 41-61, εδῶ σ. 54 επ.· βλ. και ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑ, *Εις απορίας της θείας Γραφῆς κεφάλαια*, εκδ. Σ. Ευστρατιάδου, τόμ. 1, Αθήνα 1906, κεφ. 36, σ. 379-415 κυρίως σ. 380-381, όπου η γνωστή θέση των βυζαντινῶν για το ασυμβίβαστο ποινικῆς ευθύνης και ειμαρμένης («..εἶγε διὰ τό τῆς εἰμαρμένης ἐπάναγκες σωφρονισθῆναι τούτους ἀδύνατον; πῶς δέ και αὐτός ὁ νομοθέτης Χριστός μή κλέπτειν ἐν εὐαγγελίοις ἐντέλλεται; Κλέπτειν ἐγώ και ἄκων καταναγκάζομαι ... Φονεύειν ἐγώ κατά τήν τῆς εἰμαρμένης ἀπόφασιν ἔλκομαι») και κεφ. 37, σ. 416-461· για τις θέσεις του Γλυκά, βλ. BECK, *Vorsehung*, ό.π., σ. 125 επ.· Ι. ΒΕΤΟΣ, *Η ψυχή του ανθρώπου κατά τον Μιχαήλ Γλυκά*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 55 επ.· βλ. προγενέστερους προβληματισμούς ἤδη στο κεφάλαιο ΔΕ' «περί εἰμαρμένης» στο «Περί φύσεως ἀνθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης (ΒΕΠΕΣ 31.221-308, εδῶ σ. 287-288) και τη διδ.διατρ. του Ν. ΠΟΛΙΤΗ, *Πηγαί και περιεχόμενον των περί εἰμαρμένης κεφαλαίων του Νεμεσίου Εμέσης*, Αθήνα 1979· βλ. και στην επόμενη σημείωση.

88. Ο.π., σ. 90· τον προβληματισμό προορισμού και αυτεξουσίου με αναφορά στο

χωρίο αυτό του Μ. Βασιλείου βλ. στις πραγματείες του ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΛΕΜΜΥΔΗ, «Ἀπόδειξις, ὅτι οὐχ ὥρισται τοῦ καθέκαστον ἡ ζωή». «Διαλεγόμενος ἢ περί τοῦ ὄρου», ἐκδ. W. LACKNER, [Corpus Philosophorum Medii Aevi. 2], Ακαδημία Αθηνών, Leiden, E. J. Brill 1985, κυρίως σ. 6 επ.· και ο ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός επιγραμματικά γράφει: «Ὁ φόνος κακόν· μόνου γάρ Θεοῦ τὸ χωρίζειν τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ σώματος»: Κατὰ Μανιχαίων, 14, εἰς Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, I: Κατὰ Μανιχαίων διάλογος, II: Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας, [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 8], Θεσσαλονίκη 1988, σ. 62· βλ. και στο ἔργο που αποδίδεται (H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1] München 1959, β' ἀμεταβλ. ἐκδ. 1977, σ. 478) στον ἅγιο Ι. Δαμασκηνό «Διάλεξις Ἰωάννου Ὀρθοδόξου πρὸς Μανιχαίων»: «Εἰ δέ φόνος κατὰ σέ φύσει κακός, οἱ δικασταὶ τυμβωρύχους και ἀνδροφόνους φονεύοντες κακῶς ποιοῦσι», PG 96.1328· πρβλ. Φ. ΣΧΟΙΝΑΣ, «Ὁ φόμος ὡς ἐπαινετὴ πράξις στη χριστιανικὴ ἠθικὴ», *Θρησκευολογία* 5 (2004) 167-171, ὅπου ὁμως δεν λαμβάνονται ὑπόψη οἱ σχετικοὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας· βλ. και «Μαγικά λόγια των ἀπὸ Ζωροάστρου μάγων», Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, «Ἐξηγήσεις εἰς τὰ αὐτὰ λόγια» και «Βραχεῖά τις διασάφησις τῶν ἐν τοῖς λογίοις τούτοις ἀσαφεστέρως λεγομένων» ἐκδ. Brigitte Tambrun-Krasker, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1995, σ. 1 επ., σ. 4 επ. και σ. 21-22· ἀντιστοίχως, κυρίως σ. 6 δ' [4]: «Μὴ σύ πειρῶ αὐξῆσαι τὴν σὴν εἰμαρμένην, ἥτοι μείζω ποιεῖν τῆς δεδομένης, οὐ γάρ οἶός τ' ἔση δηλαδὴ»· βλ. και τ. 20.6 των Νόμων του Πλήθωνος «Περὶ εἰμαρμένης» στην ἐκδ. C. ALEXANDRE, *Pléthon. Traité de lois*, Παρίσι 1858 (ανατ. Ἀμστερνταμ 1966), σ. 67-78 και τὴ σχετικὴ μελέτη του Ε. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, «Ἡ εἰμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι του Πλήθωνος», *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήναι 1935, σ. 315-320· βλ. ἀκόμη Ι. ΜΑΜΑΛΑΚΙΣ, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων*, [Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 32], Αθήνα 1939, κυρίως σ. 226 επ., καθὼς και Κ. ΜΑΜΩΝΗ, «Ἡ ἀντίκρουση του Περὶ Εἰμαρμένης λόγου του Πλήθωνος ἀπὸ τον Ματθαῖο Καμαριώτη», *Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, Αθήναι 1983, σ. 441-452 και ἡ ΙΔΙΑ, «Ὁρθόδοξη ἀντιρρητικὴ κατὰ Πλήθωνος», *Πρακτικά του Ἐκτακτου Πνευματικοῦ Συμποσίου: Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομία του Μυστρά στην Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1989, σ. 209-224, ἐδῶ σ. 218 επ. (βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΚΑΜΑΡΙΩΤΟΥ, «Λόγοι δύο πρὸς Πλήθωνα περὶ εἰμαρμένης», ἐκδ. H. S. Reimarus, *Lugduni Batavorum* 1721, σ. 3-113 και σ. 114-231, κυρίως σ. 32 στον πρῶτο λόγο για τον Καμαριώτη, βλ. Δ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ, *Ματθαῖος Καμαριώτης: Συμβολὴ στη μελέτη του βίου, ἔργου και τῆς ἐποχῆς του*, διδ. Διατρ., Θεσσαλονίκη 2002, κυρίως σ. 214 επ.) και, γενικότερα, με ἀναφορὰ κυρίως στον Ψελλό, Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Βυζαντινὴ Φιλοσοφία: Κατάφαση τῆς ἐλευθερίας του ἀνθρώπου («αυτεξούσιον») και ἀναγωγή τῆς ἀναγκαιότητας στην βούληση και δύναμη του Θεοῦ («θεῖα πρόνοια»)», *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνούς Ἀνθρωπιστικοῦ Συμποσίου Αθηνῶν-Πηλίου* 1981, Αθήνα 1984· τὸ πρόβλημα θα ἐπανεέλθει στην επικαιρότητα του νεότερου ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ κυρίως με τον Βενιαμίν τον Λέσβιο· βλ. τὸ 13ο κεφ. «Περὶ Αυτεξουσίου» του ἔργου του «Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς», ἐν Βιέννη 1820 στην ἀνατύπωση του Γ. ΒΑΛΕΤΑ, *Βενιαμικά. Τα μικρὰ κείμενα του Βενιαμίν Λεσβίου και οἱ βιογραφικὲς πηγές του*, Μυτιλήνη 1982, σ. 122-131 και τὴ θαυμάσια ἀνάλυση ἀπὸ τὴν Μ. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, «Βενιαμίν ο Λέσβιος: Ἐλευθερία, ἡ δύναμη τῆς ἐκπλήρωσης του αυτεξουσίου. Οἱ ἀπόψεις του Βενιαμίν για τὴ βούληση και τὸ αυτεξούσιο ὡς βάση τῆς θεωρίας του για τὴν ἐλευθερία του ἀνθρώπου», *Δευκαλίων* 6/21 (1978) 96-130· βλ. και Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ φιλοσοφικὲς και κοινωνικο-πολιτικὲς ἀντιλήψεις του*

ποτελεί κοινό τόπο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου⁸⁹, τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς πατερικῆς σκέψης⁹⁰, ἀλλά και γενικότερα τῆς περιορέουσας ατμόσφαιρας τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου· ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει ἡ Ἀγγελίδη «γιά τό βυζαντινό δίκαιο, ὅπως φυσικά και για τή βυζαντινή Ἐκκλησία, ὁ Θεός πού χαρίζει τή ζωή εἶναι ὁ ἄριστος πού μπορεί νά χαρίσει και τό τέλος»⁹¹. Συνεπώς ἀφοῦ κατά τήν ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας ὁ θάνατος τοῦ κάθε ἀνθρώπου εἶναι προδιαγεγραμμένος⁹² ἀπό τόν

Βενιαμίν του Λέσβιον, Αθήνα 1983, σ. 75-84 § 7 («Αυτεξούσιο και ελευθερία»).

89. Ἡ πιο χαρακτηριστική για τήν ἀκαταμάχητη δύναμη τῆς μοίρας σε ολόκληρη τήν ἑλληνική γραμματεία διήγηση ἀπαντά στα ἀφηγηματικά πλαίσια του νεκρώσιμου νόστου του Σαρπηδόνα. Ὁ Σαρπηδόνας, γιος του Δία και τῆς Λαοδάμειας, ἐξάδελφος του Γλαύκου και ἐπικούρος των Τρώων, ἦταν καταδικασμένος ἀπό τή μοίρα νά πεθάνει στόν πόλεμο με τους Ἀχαιοῦς· στη δέκατη ἑνάτη ραψωδία, ὅταν ὁ Δίας ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ γιος του θα σκοτωθεῖ, ἀπευθύνεται στους θεούς και ἐκλιπαρεῖ για τή σωτηρία του· ἡ Ἥρα ὁμως του θυμίζει ὅτι ἐφόσον «πεπρωμένον αἴση» οὔτε ὁ θεός μπορεί νά ἀποτρέψει τόν θάνατό του: *Ιλιάς*, Π, 440-443· βλ. JANKO, εἰς G.S. Kirk, *The Iliad: A Commentary*, τόμ. IV, μτφρ. Ρ. Χαμέτη (*Ὀμήρου Ἰλιάδα*), τόμ. Δ', ἐπιμ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 684-685· βλ. και C. DIANO, *Forma ed evento. Principi per una interpretazione del mondo greco*, μτφρ. Μ. Γιόση (*Μορφή και Τύχη. Ἀρχές για μια ἐρμηνεία του ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου*), Αθήνα 1997, σ. 88 ἐπ.: J. GRIFFIN, *Homer on Life and Death*, μτφρ. Π. Ἀνδρικόπουλος, (*Ὁ Ὀμηρος για τή ζωή και τὸ θάνατο*), Αθήνα 1999, σ. 282 ἐπ. και σ. 289. Ὅπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ὁ Ευστάθιος «τό διπλὸν τῆς εἰμαρμένης πολλαχού αἰνίττεται ὁ ποιητής οἷον ὅτε Ζεὺς περὶ Σαρπηδόνα βουλευεται», Ευσταθίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ἐκδ. Μ. van der Valk, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, Π, Leiden: Brill 1976, σ. 746 (v. 410-6).

90. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ἴδια ἀντίληψη ἀπαντά και στον ΣΑΡΤΡ: «Ὁ χριστιανικός θάνατος ἐρχεται ἀπό τὸν Θεό· αὐτός ἐκλέγει τὴν ὥρα μας» (*Τὸ εἶναι και τὸ μὴ δέν. Δοκίμιο φαινομενολογικῆς οντολογίας*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα 2007, σ. 829).

91. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, «Σύντομη Εἰσαγωγή», *Ἀνθρωποι στα ἄκρα: Ὁ θάνατος ως ἐπιλογή*, Αθήνα 2002, σ. 9-12, ἐδῶ σ. 12· βλ. στό ἴδιο και τὸ ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ἀρθρο του Δ. ΚΥΡΤΑΤΑ, «Τὸ ἐθελοντικό μαρτύριο των πρώτων χριστιανῶν», σ. 13-30.

92. Γι' αὐτό και ἡ μοίρα του θανάτου χαράχθηκε τόσο βαθεῖα στην ψυχὴ του ἀνθρώπου· ἐπέζησε δε και στα Νεότερα Χρόνια· βλ. Ι. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ θάνατος και ὁ κάτω κόσμος στη δημοτικὴ ποίηση*, [Ἐσχατολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης], Αθήνα 1984, σ. 48 ἐπ. και ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Οἱ καταβάσεις στόν κάτω κόσμο στή Βυζαντινὴ και Μεταβυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Αθήνα 1983, σ. 165 ἐπ.: ἡ πίστη αὐτή, στή μοίρα τοῦ θανάτου, στό ὅτι εἶναι «γραμμένο» πότε θα πεθάνει κάθε ἀνθρώπος ἀπαντά στην Παλαιὰ Διαθήκη (*Σοφία Σειράχ* 37.25: «ζωὴν ἀνδρός ἐν ἀριθμῶ ἡμερῶν» [για τὸ βιβλίο αὐτό τῆς Π.Δ. βλ. Δ. ΔΟΪΚΟΣ, *Συνοπτικὴ Εἰσαγωγή στην Παλαιὰ Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 332 ἐπ.: Α. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, Αθήνα 1981, σ. 465 ἐπ.] και *Ἐκκλησιαστής* 3.1-2: «Τοῖς πᾶσιν χρόνος / και καιρὸς τῶ παντὶ πράγματι ὑπὸ τὸν οὐρανόν / καιρὸς τοῦ τεκεῖν και καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν» [βλ. Α. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ, *Ἡ διδασκαλία του Ἰουδαϊσμοῦ*, Αθήνα 1979, σ. 30-31· ὁ ΙΔΙΟΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παλαιὰν*

Θεό, κάθε ἀνθρώπινη ἐπέμβαση στη ζωή του ἄλλου ἢ αυτοπροσβολή θεωρεῖται ἀπό την Ἐκκλησία παραβατική συμπεριφορά.

Ἀποκαλυπτικοί για την ἀντίληψη αὐτή της Ἐκκλησίας εἶναι οἱ ἀποστολικοί κανόνες 22, 23 καὶ 24: «Ὁ ἀκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικός· αὐτοφονευτὴς γὰρ ἐστὶν ἑαυτοῦ, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός», «Εἴ τις κληρικός ὦν ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσῃ, καθαιρείσθω· φονεὺς γὰρ ἐστὶν ἑαυτοῦ» καὶ «Λαϊκὸς ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσας, ἀφοριζέσθω ἕτη τρία· ἐπίβουλος γὰρ ἐστὶ τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς»⁹³. Εἶναι δε ἀρκούντως χαρακτηριστικό ὅτι στους ἐξορκισμούς του ιερομονάχου Βενεδίκτου Τζανκαρόλα, που τρόπον τινά ἀπαντοῦν ἐκκλησιαστικῶς στη λαϊκὴ μαγικὴ παράδοση στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον ΙΖ' αἰώνα⁹⁴, ἀναφέρεται ὅτι ορισμένοι δαιμονισμένοι ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τις αυτοπροσβολές που ἐπιχειροῦν: «Ἐτεροι... σχίζουσι τὰ μέλη αὐτῶν καὶ τὸ σῶμα»⁹⁵. Ἀπὸ τα πιο πάνω κατέστη πρόδηλο γιατί κάθε μορφῆς συνέργεια κληρικοῦ σε αυτοκτονία ἢ ἀπόπειρά της ἀπὸ κλη-

Διαθήκη, ὅ.π., σ. 401 ἐπ.] καὶ «Ἐκκλησιαστὴς, ματαιότης ματαιοτήτων», μτφρ. Α. Ἰσαρῆς, Αθήνα 2005⁴, σ. 87-88 τὸ σχόλιο τοῦ ΚΟΠΠΑΚΗ, στο ὁποῖο τονίζει ὅτι διήκουσα ἔννοια του χωρίου εἶναι ὅτι το παν εἶναι ἀυστηρὰ καὶ ἀμετάκλητα προκαθορισμένο ἀπὸ τον Θεό, καθὼς καὶ ὅτι ἐνδεχομένως στο χωρίο ὑπόκεινται ἠρακλείτειες ἢ στωϊκῆς ἀπόψεις) καὶ στο Κοράνιο (Σούρα 4.145: «Καμμιά ψυχὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πεθάνει χωρὶς τὴν ἄδεια του ἈΛΛΑΧ, γιατί τὸ τέρμα της ἔχει γραπτῶς ορισθεῖ»: Το Ἱερό Κοράνιο καὶ ἡ μετάφραση των Ἐνοιῶν του στην Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, Μεδίνα - Σαουδικὴ Ἀραβία 1998, σ. 91 ἀνατ. τῆς συλλογικῆς μετάφραση τῆς ἐκδ. [εκτὸς ἐμπορίου] του Κορανίου ἀπὸ το Ἴδρυμα τῆς Μαριάννας Ι. Λάτση, Αθήνα το 1987· βλ. Γ. ΖΙΑΚΑΣ, *Ἱστορία των Ἐρησκειμάτων*, II: Το Ἰσλάμ, Θεσσαλονίκη 2004⁷, σ. 286 ἐπ. Ὁ ἸΔΙΟΣ, «Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ του κακοῦ εἰς τον μεταγενέστερον ἰσλαμικὸν μυστικισμόν», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ* 18 (1973) 450-451 καὶ σ. 465 ἐπ.)· βλ. καὶ Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, *Ἰσλάμ. Ἐρησκειολογικὴ ἐπισκόπησις*, Αθήναι 1997 [= 1975], σ. 143-144, ὅπου ο σ., με σπάνια εὐλικρίνεια γιὰ τὸ θέμα μας, γράφει ὅτι καὶ «ἡ χριστιανικὴ θεολογικὴ σκέψις εἰς διάστημα εἴκοσι αἰῶνων δὲν ἔχει δώσει ἀπάντησιν ἱκανοποιούσαν ἀπολύτως τὴν λογικὴν».

93. Ἐκδ. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques* κλπ. (σημ. 35), σ. 280/281· βλ. καὶ τον κανόνα 8 τῆς Πρωτοδευτέρας στὴν ἐκδ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* κλπ. (σημ. 5), τόμ. 2, σ. 676-677.

94. Που ἀποτυπώθηκε στον *Βερναρδάκειο Μαγικὸ Κώδικα*, ἐκδ. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ - σχόλια Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Αθηνῶν, 61], Αθήναι 2006· γενικότερα, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας, μαντείας καὶ δεισιδαιμονίας στο βυζαντινὸ δίκαιο, πολιτειακὸ καὶ κανονικὸ, βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Κεφάλαια Βυζαντινοῦ Ποινικοῦ Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1996, σ. 76 ἐπ.· ὁ ἸΔΙΟΣ, *Μαγεία καὶ Δίκαιο στὸ Βυζάντιο*, Αθήναι 1997.

95. *Ἐξορκισμοὶ του Βενεδίκτου Τζανκαρόλα* (1672), ἐκδ. Μ. Παπαθωμόπουλος-Μ. Βαρθούνης, Αθήνα 2008, σ. 44.

ρικό τιμωρείται με καθαίρεση. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Θεοδώρητος Κύρου «οὐδέ γάρ προσταττόμενον χρή τινα ἐαυτὸν ὑπεξάγειν, ἀλλὰ προσμένειν ἢ τον αὐτόματον ἢ τὸν βίαιον θάνατον»⁹⁶.

7. Η Λυδία λίθος

Το κορυφαίο επίτευγμα⁹⁷ στον νέο ΚΧ της Εκκλησίας της Κύπρου είναι η ένταξη Γενικού Μέρους Ουσιαστικού Ποινικού Εκκλησιαστικού Δικαίου στο Δίκαιό της. Και τούτο γιατί στο διά νυ σ μα τ έ λ ε - σ η ς α δ ι κ ή μ α τ ο ς κ α ι ε π ι β ο λ ή ς π ο ι ν ή ς⁹⁸ δοκιμάζονται τα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης, «ὅτε κέν τις ὑπερβήη καὶ ἀμάρτη»⁹⁹,

96. Έκδ. Υ. ΑΖΕΜΑ, *Théodoret de Cyr., Correspondance*, II, [Sources Chrétiennes, 98], Paris 1964, σ. 24.

97. Βλ. Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ (Μητροπολίτης Κωνσταντίας-Αμμοχώστου), «Ο νέος Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Κύπρου (2010)», Κιβωτός Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Θεόδωρο Ι. Παναγόπουλο, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, σ. 1115-1132, εδώ σ. 1129. Πρβλ. Α. ΑΙΜΙΛΙΑΝΑΔΗΣ, «Ο νέος Καταστατικός Χάρτης της 'Ορθόδοξης Εκκλησίας Κύπρου. Μια πρώτη προσέγγιση», *Νομοκανονικά* 1/2 (2011) 19-36, εδώ σ. 33, όπου ο εκλεκτός συνάδελφος αμφιβάλλει αν είναι νοητή η διαμόρφωση γενικού μέρους εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου στην καταστατική νομοθεσία μιας Ορθόδοξης Εκκλησίας, αφού αυτή «διέπεται από τις αρχές της εκκλησιαστικής οικονομίας και της επιείκειας» απαντών: (α) Οι αρχές αυτές (επιείκειας και οικονομίας) ρητώς καθιερώθηκαν στο Γενικό Μέρος και στον ΚΧ της Κυπριακής Εκκλησίας. (β) Η ποινική δικονομία, την οποία κρίνει «ως θετική», προϋποθέτει τις διατάξεις του Γενικού Μέρους Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου, άλλως είναι ανεφάρμοστη, ακριβώς γιατί εμπεριέχει έννοιες (όπως λ.χ. στο άρθρο 17, γνήσιο από παράλειψη εκκλησιαστικό αδίκημα, ισχυρισμοί για άρση του αδίκου και του καταλογισμού) Γενικού Μέρους Ουσιαστικού Ποινικού Δικαίου, (γ) δεν αναφέρει τί θα μπορούσαν να εφαρμόσουν τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια για τις μορφές συμμετοχικής δράσης, την απόπειρα, την πραγματική πλάνη κλπ., και (δ) παραβλέπει το ότι με τις διατάξεις αυτές αναβιώνει η Ορθόδοξη Κανονική Παράδοση για την υποκατάσταση της ποινής με έργα φιλανθρωπίας ή εκκλησιαστικής διακονίας.

98. «Η αμαρτία και η τιμωρία ου μόνον έχουν αιτιώδη προς αλληλλας σχέσιν αλλά και η μία ενέχει την άλλην συνθετικώς»: σχολιάζει ο Α. ΧΑΣΤΟΥΠΗΣ το 4.6 των Θρήνων (*Το Βιβλίο των Θρήνων*, Αθήνα 1986, σ. 100 και στην «Εισαγωγή», σ. 5 επ.)· βλ. και τη βαθυστόχαστη σκέψη του ΓΕΩΡΓΑΚΗ: «το αμάρτημα, το έγκλημα είναι εκείνο που προσδίδει στον κόσμο μας την τραγική και καθημαγμένη του σφραγίδα»: «Το πρόβλημα της ποινικής επιστήμης και η έκτασή του», *Ιδεοπολιτικοί ορίζοντες* κλπ. (σημ. 38), σ. 15-17, εδώ σ. 15 (η αραιώση του σ.), καθώς και Α. ΣΚΙΑΔΑ, *Η τραγική αμαρτία και το «φιλόανθρωπον»*, εις «Μικρογραφίες», Αθήνα 1985, σ. 183-193.

99. *Ιλιάς*, I, 501 (ο στίχος πριν την αλληγορία του Φοίνικα)· βλ. Β. HAINSWORTH εις G. KIRK, *The Iliad: A Commentary*, τόμ. III, μτφρ. Μ. Καίσαρ [*Ομήρου Ιλιάδα*], τόμ. 3, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 247 επ.· Ζ. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ, *Παλίμψηστο του Ομήρου*, Αθήνα 1978, σ. 29-30, καθώς και Α. ΒΟΣΚΟΣ, *Μελέαγρος-Αχιλλεύς και Φοίνιξ*,

αναδύεται η αλλοίωσή της στην αδιάλειπτη ροή της προς το μηδέν : «...ἡμεῖς μὲν τοῦ Θεοῦ ὄντες κτίσματα, καθάπερ μή ὄντες εἰς τό εἶναι γεγονάμεν, καί εἰς τό μή εἶναι ἐρχόμεθα...καί ψυχικῶς ἀλλοίωσιν ὑπομένομεν καί τόν νοῦν ἡμῶν ἔχομεν μεταβαλλόμενον καί τρεπτόν»· αυτή ακριβώς η παρακαταθήκη του αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης¹⁰⁰ αποτελεί τη λυδία λίθο του Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου, η οποία μπορεί και να αποκαταστήσει τον «σπασμένο καθρέπτη».

Λευκωσία Κύπρου 1974, σ. 83 επ. (κυρίως σ. 88) και την απόδοση της ενότητας στη νεοελληνική εις *Ομήρου Ιλιάς*, τόμ. 1, μτφρ. Δ. Μαρωνίτης, Αθήνα 2009, σ. 196 επ.· αξίζει να σημειωθεί ότι το ρήμα *ἀμάρτη* στο έπος απαντά (μόνο) και στο ν 214 της *Οδύσσειας*, όπου ο Οδυσσεύς φθάνοντας στην Ιθάκη δεν την αναγνωρίζει και νομίζοντας εσφαλμένως ότι οι Φαίακες τον ξεγέλασαν εύχεται ο Δίας να τους τιμωρήσει: «Ζεὺς σφέας τίσαιτο ἴκετήσιος, ὅς τε καὶ ἄλλους ἀνθρώπους ἐφορᾶ καὶ τείνται, ὅς τις ἀμάρτη»· προφανή και άκρως ενδιαφέροντα τα θρησκευτικά συμφραζόμενα: «Ο ἰκέσιος Δίας ας τους τιμωρήσει, εκείνος που εφορά / τους πάντες, που τιμωρεί όποιοι κι αν σφάλλει» (Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, *Ομήρου Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 193), ακριβώς γιατί κατά την εύστοχη επισήμανση του Α. ΡΕΓΚΑΚΟΥ «η *Οδύσσεια* κυριαρχείται από την ιδέα της θεοδικίας»: «Αφηγηματικότητα, διακειμενικότητα, αυτοαναφορικότητα. Η νέα ερμηνεία της *Οδύσσειας*», *Το χαμόγελο του Αχιλλέα. Θέματα α φήγησης και ποιητικής στα ομηρικά έπη*, Αθήνα 2006, σ. 158-180, έδώ σ. 176· βλ. και Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, *Αναζήτηση και νόστος του Οδυσσέα. Η διαλεκτική της Οδύσσειας*, Αθήνα 1996⁷, σ. 59 επ. και σ. 145· βλ. ακόμη και τη γενικότερη κρίση του Κ. REINHARDT: «*Το θρησκευτικό στοιχείο είναι κυρίαρχο στο σύνολο του έπους*» («Οι περιπέτειες της *Οδύσσειας*», *Επιστροφή στην Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 64-164, έδώ σ. 118) και τη φιλοσοφικότερη παρατήρηση του F. JACOBY για τον ποιητή της *Οδύσσειας*: «*Έχει μια "κοσμοθεωρία"*, κεντρικός άξονας της οποίας είναι η *θεία δίκη*» (στο ίδιο, «*Η πνευματική φυσιογνωμία της Οδύσσειας*», σ. 17-63, έδώ σ. 53). Για την «αμαρτία» ως έννοια φιλοσοφική βλ. Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*, Αθήνα 2006, λ. «αμαρτία-αμάρτημα», σ. 60-63· καθώς και Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΣ, λ. αμαρτία, εις *Φιλοσοφικό - Κοινωνιολογικό Λεξικό*, εκδ. Καπόπουλος, τόμος Α', σ. 65, Αθήνα 1994, για τον «επαρκή» αναγνώστη είναι πρόδηλη η συγγένεια της ομηρικής με την χριστιανική αντίληψη της Ιστορίας. Τέλος σημειώνεται ότι για τα ομηρικά χωρία χρησιμοποιήθηκε η έκδ. της Οξφόρδης των Β. MONRO - Τ. ALLEN για την *Ιλιάδα* (τόμ. 1-2, 1966 ανατ. του 1920³) και του L. ALLEN για την *Οδύσσεια* (τόμ. 1-2, 1966-1967 ανατ. του 1919²).

100. BALFOUR, *Αγίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης κλπ.* (σημ. 71), σ. 117.

ΕΦΗΡΑΓΙΑ*

Μονές ως περιουσιακά στοιχεία: η περίπτωση του Αγίου Όρους (10^{ος}-11^{ος} αι.)

Η χερσόνησος του Άθω, περιβεβλημένη από βαθιά θάλασσα και με μία μοναδική διά ξηράς πρόσβαση, ήταν γνωστός προορισμός των μοναχών που αναζητούσαν έναν ήσυχο τόπο για να επιδοθούν στον αναχωρητικό ή τον ερημιτικό βίο. Αυτό καταγράφεται ήδη σε πηγές του 9^{ου} αι.¹ Την περίοδο που ακολούθησε ο μοναχισμός στον Άθω αναπτύχθηκε γρήγορα και πέρασε από την απόλυτη σχεδόν ελευθερία έναντι μοναστικών, εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών, στην κοινοβιακή οργάνωση των μοναχικών κοινοτήτων με παράλληλη ανάδειξη μιας κεντρικής αρχής, που αργότερα έγινε γνωστή ως Πρωτάτον². Η παρούσα συμβολή δεν ερευνά την εξέλιξη των μοναστικών κοινοτήτων της χερσονήσου του Άθω, αλλά θέτει ως σκοπό την διερεύνηση ενός φαινομένου που αναπτύχθηκε σχεδόν αποκλειστικά εντός των ορίων του Αγίου Όρους, το φαινόμενο της πώλησης μικρών μονών, κελλιών, μοναστικών οικημάτων κλπ., που παρατηρείται κατά την περίοδο ανάδειξης του Αγίου Όρους ως σημαντικού μοναστικού κέντρου της αυτοκρατορίας.

Η περίοδος αυτή είναι η εποχή κατά την οποία η πολιτειακή και εκκλησιαστική νομοθεσία συμπληρώνει το δίκαιο που αφορά στη μοναστηριακή περιουσία με νέα νομοθετήματα, ενώ πολύ σύντομα και το πατριαρχείο θα προσπαθήσει να επιβάλει κάποιου είδους έλεγχο. Αυστηρές διατάξεις απαγόρευαν γενικά την εκποίηση της μοναστηριακής περιουσίας, ενώ η απαλλοτρίωση επιτρεπόταν μόνο υπό προϋποθέσεις και υπό τον αυστηρό έλεγχο πολιτειακών και εκκλησιαστικών οργάνων.

* Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

1. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑ, *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, 113-118 (στο εξής: Παπαχρυσάνθου, *Αθωνικός μοναχισμός*).

2. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 293-297.

νων³. Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι διατάξεις που επιβάλλουν την ακτημοσύνη των μοναχών, η οποία κατοχυρώθηκε ήδη με την νομοθεσία του Ιουστινιανού Α', αλλά επικυρώθηκε από την εκκλησία μόλις το 861⁴. Ωστόσο η απόσυρση από τα εγκόσμια δεν συνεπαγόταν αυτονόητα την ακτημοσύνη των μοναχών, ακόμα και αν κάποιος είχε φροντίσει να διαθέσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία πριν την κουρά, όπως επέβαλε η νομοθεσία⁵. Η πιθανότητα κάποιος μοναχός να αποκτήσει περιουσία μετά την κουρά και μετά την είσοδό του σε κάποιο μοναστικό ίδρυμα ήταν υπαρκτή⁶, όσο και η πιθανότητα να καρεί κανείς μοναχός σε ηλικία που δεν επέτρεπε τη διάθεση των περιουσιακών του στοιχείων, δηλαδή πριν συμπληρώσει δέκα έξι έτη⁷. Οι δύο αυτές περιπτώσεις επέβαλαν την απόλυση ρυθμιστικών νόμων⁸. Σε αυτή την εξέλιξη επισημαίνεται η υπαναχώρηση, σε πραγματικό επίπεδο, από την γενική

3. *Corpus Iuris Civilis* vol. III: *Novellae*, εκδ. R. SCHÖLL-G. KROLL, Berlin 1904, ανατ. Germany 1972, Novella αρ. 120 (στο εξής: *CIC III*). Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τò δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9^{ου} μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος*. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἀθῆναι 1979, 254-258 (στο εξής: ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*)· Η.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 133-134 (στο εξής: BECK, *Kirche*)· Eleutheria PAPAGIANNI, *Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property*, στο: Angeliki LAIOU et al. (εκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. III, Washington, DC, 2002, 1060-1061 (στο εξής: PAPAGIANNI, *Legal institutions*).

4. *CIC III*, Novella αρ. 5.5.23-26: *εἰσελθόντι γὰρ συνακολουθήσει πάντως τὰ πράγματα... καὶ οὐκ ἔσται κύριος αὐτῶν καὶ οὐκ ἔτι κατ' οὐδενὰ τρόπον· Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμηνικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. ΡΑΛΛΗ καὶ Μ. ΠΟΤΛΗ, τ. 2, Ἀθήνισιν 1852, 667-8: Οἱ μοναχοὶ οὐδὲν ἴδιον ὀφείλουσιν ἔχειν, πάντα δὲ τὰ αὐτῶν προσκυροῦσθαι τῷ μοναστηρίῳ... μετὰ γὰρ τοι το μονάσαι, τῶν προσόντων αὐτοῖς ἀπάντων τὸ μοναστήριον ἔχει τὴν κυριότητα, καὶ οὐδὲν περὶ τῶν οἰκειῶν φροντίζειν, ἢ διατίθεσθαι, τούτοις παρακεχώρηται (στο εξής: P-Π 2). Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 19-21· E. HERMAN, «Die Regelung der Armut in den byzantinischen Klöstern», *OCP* 7 (1941) 410-411 (στο εξής: HERMAN, *Regelung*). Πρβ. ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ, «Μία υπόθεση πώλησης μοναστηριακής περιουσίας», *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004) 35-45.*

5. Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 87-88, η ρύθμιση αυτή του Ιουστινιανού είχε μικρή εφαρμογή.

6. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ' του Σοφού. Προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήριο και επίμετρο*, Αθήνα 2007, αρ. 5.62-63: *...ἠξίωσε τὸ θέσπισμα προελθεῖν... ἐπὶ τοῖς ὕστερον τοῦ μονάδος βίου προσγινομένοις...* (στο εξής: ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*).

7. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, αρ. 6.

8. Για την διάθεση περιουσιακών στοιχείων μετά την κουρά επικρατούσε κάποια ασάφεια στους νόμους, αλλά η ρύθμιση για την περιουσία των ανήλικων μοναχών προσπάθησε να συμβιβάσει αντικρουόμενους κανόνες. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές του Λέοντος Στ' και οι πηγές τους*, στο: *ιδίου*, *Νεαρές*, 450-451.

αρχή της ακτημοσύνης και η αναγνώριση από την πολιτεία του δικαίωματος κατοχής περιουσιακών στοιχείων και διάθεσής τους από τους μοναχούς⁹, ενώ εντοπίζονται και ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συνοδά φαινόμενα. Ένας μοναχός μπορούσε να αποκτήσει περιουσία, για παράδειγμα ως αναχωρητής, και να διαχειρίζεται αυτή την περιουσία ζώντας εκτός του κοινοβιακού πλαισίου. Αν αποφάσιζε σε κάποιο σημείο της ζωής του να εισέλθει σε μία μονή, διατηρούσε τον έλεγχο της περιουσίας του, η οποία ήταν χωριστή από την περιουσία της μονής. Σε αυτό το σημείο η πολιτειακή νομοθεσία του 9^{ου}-10^{ου} αι. αναγνώριζε τη μονή ως «οικονομικό οργανισμό» που είχε δικαιώματα επί της περιουσίας του νεοεισερχόμενου σε αυτή μοναχού, εφόσον αυτός στο εξής θα ζούσε και θα τρεφόταν σε αυτή¹⁰. Το φαινόμενο παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις όταν ως ιδιωτική περιουσία θεωρείται μία ολόκληρη μονή που δημιουργήθηκε εκ του μηδενός κατά την πορεία του μοναχικού ή αναχωρητικού βίου ενός μοναχού.

Είναι ακριβώς η εποχή κατά την οποία αναπτύσσεται ο μοναχισμός στη χερσόνησο του Άθω. Η παραχώρηση μοναστηριών σε ιδιώτες είναι παλαιό φαινόμενο που επισημαίνεται τόσο στους κανόνες των οικουμενικών συνόδων, όσο και στην πολιτειακή νομοθεσία. Οι εκκλησιαστικοί κανόνες κάνουν λόγο για «έκδοση» και μετατροπή τους σε κοσμικά καταγώγια, ενώ η πολιτειακή νομοθεσία επισημαίνει την εκποίηση και τη μετατροπή των μονών αυτών εις ιδιωτικήν διαγωγήν. Παραμένει ασαφής ωστόσο ο τρόπος με τον οποίο γίνονταν αυτές οι παραχωρήσεις, οι οποίες πάντως απαγορεύθηκαν αυστηρά¹¹. Την εποχή που εξετάζουμε, τον 10ο και 11ο αι., περιπτώσεις ξεκάθαρης πώλησης μοναστηριών εντοπίζονται στον Άθω. Το φαινόμενο αυτό διαφέρει και πρέπει να δια-

9. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 96-102· HERMAN, *Regelung*, 421-425.

10. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, αρ. 5· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 88-89. Σύμφωνα με το Νόμο του Λέοντος Στ', το 1/3 των περιουσιακών του στοιχείων έπρεπε να αφιερωθεί ούτως ή άλλως στη μονή, οπότε ο μοναχός μπορούσε να διαθέσει ελεύθερα μόνο τα 2/3. Η εισφορά αυτή που γίνεται με την είσοδο του μοναχού στη μονή λέγεται αποταγή. Βλ. επίσης Κ. SMYRLIS, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle)*, [Monographies 21], Paris 2006, 136-138 (στο εξής: SMYRLIS, *Fortune*).

11. *P-II* 2, 271, 423, 612· *CIC III*, *Novella* αρ. 120.7.17-23. Η Νεαρά του Ιουστινιανού Α' συνδέει τις εκποιήσεις αυτές με τις εκποιήσεις περιουσιακών στοιχείων μονών και ευαγών οίκων, αλλά όχι για την εκποίηση ολόκληρης μονής με τα οικήματά της (π.χ. τα κελλιά, το καθολικό κλπ.). Ο κανόνας 13 της Ζ' Οικουμενικής συνόδου κάνει λόγο για αρπαγή των μονών από ιδιώτες, επισκοπές, μοναστήρια, από κληρικούς, μοναχούς και λαϊκούς.

κρίνεται από τις περιπτώσεις κληροδότησης της ηγουμενίας μιας νεοσύστατης μονής από τον ιδρυτή κτήτορά της σε κάποιον ευνοούμενό του, που μπορούσε να είναι συγγενής, το οποίο εμπίπτει στα συμβατικά δικαιώματα του κτήτορα¹². Τουλάχιστον κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις έχουν ομοιότητες, ή συμπλέκονται, με την γνωστή και διαδεδομένη, κατά τον 10^ο και 11^ο αι., χαριστική δωρεά¹³, και ο όρος αυτός εμφανίζεται πραγματικά σε κάποια από τα σχετικά έγγραφα, π.χ. στα έγγραφα που αφορούν τη διαδοχή ηγουμενίας της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου¹⁴. Οι περιπτώσεις αυτές επίσης διαφέρουν και πρέπει να διακρίνονται από τις «ιδιωτικές» ή «ιδιόκτητες» μονές, οι οποίες ανεγείρονταν με πρωτοβουλία ιδιωτών στα κτήματά τους, και συνήθως προικίζονταν με μέρος της ιδιωτικής περιουσίας των ιδρυτών

12. BECK, *Kirche*, 132· Catia GALATARIOU, «Byzantine Ktetorika Typika: a comparative study», *REB* 45, 1987, 109-113 (στο εξής: GALATARIOU, *Typika*)· A. HERGES, «Élection et déposition des higoumènes au XIIe siècle», *EO* 3 (1899/1900) 40-49 (ιδιαιτέρως 43-44).

13. Η χαριστική δωρεά ήταν πράξη παραχώρησης σε ιδιώτη μονής η οποία είχε παρακμάσει ή και εγκαταλειφθεί εντελώς. Η πράξη γινόταν προς ένα πρόσωπο, αλλά μπορούσε να επεκταθεί σε δύο ή σε τρία πρόσωπα. Βλ. Σ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηριών εις τους Βυζαντινούς*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 21], Θεσσαλονίκη 1985, 35 κ. εξ., 51-58 (στο εξής: ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*). Ο συγγραφέας διακρίνει την πραγματική χαριστική εγκαταλελειμμένου ιδρύματος από τη μορφή που πήρε με την καταχρηστική εξάπλωση του θεσμού. Βλ. επίσης BECK, *Kirche*, 136· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 258-263· HÉLÈNE AHRWEILER, «Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles», *Zbornik de l'Institut Byzantin de l'Academie Serbe* 10, 1967, 1-27 [· στην ΙΔΙΑΣ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, VR London 1971, αρ. VII]· E. HERMAN, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri "liberi"», *OCP* 6 (1940) 293-375· LEMERLE P., «Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charisticaires», *Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus des séances de l'année* 1967, Paris 1967, 8-28· R. JANIN, «Le monachisme byzantin au moyen âge. Commende et typika (Xe-XIVe siècle)», *REB* 22, 1964, 5-44· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ, *Legal institutions*, 1063-1064.

14. Με δύο πράξεις ο όσιος Χριστόδουλος προσπάθησε να ρυθμίσει τη διαδοχή στη νεόδμητη μονή της Πάτμου. Αφού ο ευεργέτης του, Αρσένιος Σκηνούριος, δεν ήταν στη ζωή, ο όσιος όρισε ηγούμενο τον ανεψιό του Θεοδόσιο, χαρτουλάριο και νοτάριο του πατριαρχείου. Οι όροι προΐσταται, ηγουμενεύει, αὐτεξούσιος δωρεά, ἐξουσία, κυριότητα, ἀναφαίρετος δεσποτεία, αλλά και χαριστικάριος κύριος και αὐτεξούσιος συνυπάρχουν στη Διαθήκη και στον Κωδিকেλλο του οσίου μαζί με τον όρο τοῦ μὴ προσφέρειν τινὰς ἐν τῇ μονῇ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ. Ο Θεοδόσιος ωστόσο με έγγραφό του δήλωσε πως για διάφορους λόγους προτιμούσε ἀποτάξασθαι τῷ τοιοῦτῳ δικαίῳ τοῦ δευτέρου προσώπου. Βλ. ΜΙΚΛΟΣΙΧ F. - MÜLLER J., *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, vol. VI, Vindobonae 1890, 81-85, 85-86, 91. Πρβ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 99 σημ. 22· GALATARIOU, *Typika*, 113-120. Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ η πράξη του οσίου Χριστόδουλου ήταν στην πραγματικότητα κληροδοσία μονής.

τους¹⁵. Τέτοιες μονές ανιχνεύονται στις πηγές με σχετική ευκολία. Από τη μονή Πολίχνης του Θεοφάνη του Ομολογητή¹⁶, ως τη μονή των Λακαπηνών, το Μυρέλαιον¹⁷, τη μονή Χριστού Πανοικτίρμονος του Ατταλειάτη¹⁸, τη μονή Παντοκράτορος κλπ., όλες αυτές οι περιπτώσεις εμπίπτουν στην κατηγορία μοναστηριών που ιδρύθηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά δεν αποτέλεσαν με την τεχνική σημασία του όρου «ιδιωτική περιουσία»¹⁹, και οι ιδρυτές τους δεν ήταν μοναχοί, δεν τις εκποίησαν και δεν άντλησαν οικονομικό όφελος από αυτές²⁰. Αντίθετα, η μεσοβυζαντινή πρακτική μας δείχνει με εύλωτο τρόπο ότι η εκποίηση και διάθεση της περιουσίας, όσο μεγάλη κι αν ήταν αυτή, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για ν' αποσυρθεί κανείς από τα εγκόσμια. Τα χρήματα που προέκυπταν από αυτή τη διαδικασία εισάγονταν στα ταμεία των μονών στις οποίες εισέρχονταν οι νεόκουροι μοναχοί, ή επενδύονταν στην ανέγερση μονής, ή μοιράζονταν στους φτωχούς. Έτσι δεν

15. Βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, [Byzantina Sorbonensia, 10], Paris 1992, 331 κ. εξ. (στο εξής: KAPLAN, *Les hommes et la terre*). P. MAGDALINO, «The Byzantine Aristocratic Oikos», στο: *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, M. ANGOLD (εκδ.), [British Archaeological Reports 221], Oxford 1984, 92-111 [· του ΙΔΙΟΥ, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Aldershot 1991, αρ. II].

16. V. V. LATYSEV (εκδ.), *Mefodija patriarcha Konstantinopol'skogo Zitie prep. Feofana Ispovednika*, Peterburg 1918, 15-16. Ο Θεοφάνης δώρισε τη μονή, η οποία είχε ανεγερθεί σε οικογενειακό κτήμα, στον πατέρα Στρατήγιο, που τον έκειρε μοναχό.

17. *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*, ed. I. BEKKER, CSHB, Bonnae 1836, 402.10-11, 473.14-16 (στο εξής: Θεοφάνη Συνεχιστές). R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, t. III : *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 364-366.

18. P. GAUTIER, «La diataxis de Michel Attaleiate», *REB* 39 (1981) 5-143.

19. P. GAUTIER, «Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator», *REB* 32 (1974) 1-145. SMYRLIS, *Fortune*, 70-72. Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός δεν διστάζει να χαρακτηρίσει τη μονή Παντοκράτορος «ιδιόκτητη» (*ibid.*, 45.272, 131.1670). Απ' όσο γνωρίζω, είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε το χαρακτηρισμό αυτό για ένα μοναστήρι.

20. Με την εξαίρεση βεβαίως της μονής του Ατταλειάτη, η οποία εξ αρχής δημιουργήθηκε ως οικονομικός οργανισμός με σκοπό οι διαχειριστές της περιουσίας της να αντλούν οικονομικό όφελος από αυτήν. Βλ. GAUTIER, *REB* 39, 1980, 53.602-613. SMYRLIS, *Fortune*, 36. GALATARIOU, *Typika*, 101-103. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 337-338. Η GALATARIOU, *Typika*, 95-101 (ιδιαίτερος 95-96), πιστεύει οι μονές της αριστοκρατίας ιδρύονταν ως εξασφάλιση των μελών της. Έχει ήδη επισημανθεί ότι με το πέρασμα του χρόνου, και ιδιαίτερος στην ύστερη βυζαντινή εποχή, η κτητορεία αποκτούσε τα χαρακτηριστικά της κυριότητας. Βλ. PAPAGIANNI, *Legal Institutions*, 1062-1063. Η συγγραφέας ωστόσο τονίζει ότι ο κτήτορας είχε διοικητικά καθήκοντα που αφορούσαν στη διαχείριση της περιουσίας, αλλά δεν επιτρεπόταν να ιδιοποιηθεί περιουσιακά στοιχεία της μονής του.

υπήρχαν προσωπικά οφέλη για τους κτήτορες²¹.

Στις αρχές του 10^{ου} αι. στον Άθω δεν υπήρχαν οργανωμένες μοναστικές κοινότητες και οι μοναχοί διαβιούσαν εκεί ως αναχωρητές ή ερημίτες. Και αυτοί, ωστόσο, χρειάστηκε να προστατευτούν από τις απαιτήσεις του κράτους αλλά και από την δραστηριότητα των γειτόνων, και αυτή η προσπάθεια οδήγησε στη δημιουργία κάποιας συλλογικής αρχής, που εμφανίζεται ήδη σε σιγίλλιο του Βασιλείου Α' ²², αρχικά με την εκλογή του «πρώτου ησυχαστή» ως αντιπροσώπου²³. Κατοχυρώνοντας την ελευθερία τους τόσο έναντι της πολιτικής όσο και έναντι εκκλησιαστικής αρχής επί Βασιλείου Α' οι ασκητές του Άθω κατάφεραν να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους επί της κλασματικής γης του όρους, η οποία ως πρόσφατα έκειτο προς εκμετάλλευση από τους γείτονες. Έτσι, σε έγγραφο του 908 γίνεται για πρώτη φορά μνεία των *οικείων κτημάτων των μοναχών*²⁴, ενώ σε έγγραφο του 942/3 σημειώνεται ότι το όρος *καὶ εν τοις παλαιοις του κλασματος κωδηξην αναγραφεται δημοσια εις πρωσωπων τον μοναχων του Αθωνος*²⁵. Αυτό σημαίνει ότι οι μοναχοί του Άθω συλλογικά αναγνωρίστηκαν ως νομικό πρόσωπο με δικαίωμα ιδιοκτησίας. Αξιοσημείωτο παρόλα αυτά είναι το γεγονός ότι δεν εμπλέκεται, σε αυτή τη διαδικασία, καμία μονή. Ήταν μάλιστα γνωστό στις αρχές της Κωνσταντινούπολης ότι οι ασκητές ζούσαν *ἐν διαφόροις κατασκηνώσεσι*²⁶, όπως αναφέρεται σε επικύρωση του Ρωμα-

21. HERMAN, *Regelung*, 415-421. Ως ενδεικτικά παραδείγματα μπορούν να σημειωθούν οι περιπτώσεις του Πλάτωνος Σακκουδίου, του ανεψιού του, Θεοδώρου Στουδίτη, αλλά και μεταγενέστερα, του Μιχαήλ Μαλεΐνου, αλλά υπάρχουν πολλά περισσότερα. Βλ. Του όσιου πατρός ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδιτῶν ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα, PG 99, στ. 809· Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρός ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου μονῆς τῶν Στουδίου συγγραφεῖς παρὰ Μιχαήλ μοναχοῦ, PG 99, στ. 241· L. ΡΕΠΠ, «Vie de saint Michel Maleinos», ROC 7, 1902, 557-558. Πρβ. ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ, «Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στο Βυζάντιο (7^{ος}-11^{ος} αι.): πρόβλημα ρευστότητας;» στο: *Αποταμίευση και διαχείριση του χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, γενική επιμέλεια: Κ. Μπουραζέλης - Κ. Μειδάνη, Αθήνα 2011, 260-267.

22. *Actes du Prôtaton*, εκδ. Denise ΡΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, [Archives de l' Athos, 7], Paris 1975 αρ. 1 (στο εξής: *Actes du Prôtaton*)· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 139-142· Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί, 843-1912/13*, [FbRg Athener Reihe, 13], Αθήνα-Κομοτηνή 2002, 66-69 (στο εξής: ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*).

23. *Actes du Prôtaton*, αρ. 2.17-18. Βλ. και τις παρατηρήσεις του ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*, 78-80.

24. *Actes du Prôtaton*, αρ. 2.24-25.

25. *Actes du Prôtaton*, αρ. 5.21-22.

26. *Actes du Prôtaton*, αρ. 3.8.

νού Α' το 934, γεγονός το οποίο τους διαφοροποιούσε από τους μοναχούς που υπάγονταν σε κάποια μονή έστω και ως ασκητές. Ο Άθως δεν ήταν το μόνο όρος που συγκέντρωνε αναχωρητές. Τον 10^ο αι., πιθανώς γύρω στο 940, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α' Λακαπηνός καθιέρωσε τις ετήσιες χορηγίες προς όφελος των μοναχών²⁷. Η παραχώρηση γινόταν προς μοναχούς, και όχι προς μοναστικά ιδρύματα, επειδή, εκτός από τις πολλές και ονομαστές μονές που υπήρχαν στους τόπους που περιελήφθησαν στην δωρεά αυτή, του Ολύμπου, του Λάτρου, του Βαραχάιου, του Κυμινά, της Χρυσής Πέτρας και της χερσονήσου του Άθω, υπήρχαν πολλοί ερημίτες διάσπαρτοι στις δυσχωρίες των βουνών αυτών²⁸.

Οι «επενδύσεις» και οι διεκδικήσεις των μοναχών δεν έλαβαν πουθενά την μορφή που έλαβαν στον Άθω. Πιθανώς η εξήγηση γι' αυτό δεν έγκειται στο περίφημο Τυπικό του αυτοκράτορα Ιωάννη Α' Τζιμισκή, που κατοχυρώνει όλες αυτές τις πρακτικές, αλλά στο γεγονός πως η άρνηση των μοναχών να υπαχθούν σε κάποια μονή οδήγησε στην σθεναρή διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, μεταξύ των άλλων της ανεξαρτησίας τους έναντι της ανώτερης μοναστικής αρχής του όρους (που άρχισε να παγιώνεται στο β' ήμισυ του 10^{ου} αι.) και της κατοχής αυτών των αγαθών που θεωρούσαν πως ήταν δικά τους. Από αυτή την άποψη, το Τυπικό του Τζιμισκή για το όρος καταστρατηγεί γνωστούς κανόνες της μοναστικής ζωής, όπως ήταν η απαγόρευση μετακίνησης από μονή σε μονή, για την οποία περιλαμβάνονται δύο τουλάχιστον όροι²⁹, ενώ

27. Θεοφάνη *Συνεχιστές*, 418-419, 430.18-19· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός Μοναχισμός*, 158-161.

28. Βλ. R. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 115-118, 127-191, 216-240. Το όρος Βαραχάιον παραμένει αταύτιστο, πάντως αναζητείται στη Μικρά Ασία. Ο Κυμινάς ταυτίστηκε με την περιώνυμη μονή του Μιχαήλ Μαλεΐνου και βρισκόταν στις όχθες του ποταμού Γάλλου, ο Janin όμως αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπήρχαν περισσότερα όρη με το ίδιο όνομα. Για τη μονή Αγίου Ηλίου της Χρυσής Πέτρας, που βρισκόταν πιθανώς κοντά στην Αμάσεια, βλ. ELEONORA KOUNTOURA-GALAKE, «The Location of the Monastery of Chryse Petra», *Σύμμεικτα* 13 (1999) 69-75. Βλ. επίσης ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος, ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μικρά Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Θεσσαλονίκη 2008, 43-44 (στο εξής: ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*).

29. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.59-62, προβ. 7.72-74. Ο δεύτερος όρος πιθανώς αναφέρεται στους ερημίτες, οι οποίοι έπρεπε να τεθούν *έν ύποταγή πατρός*, και έρχεται σε φαινομενική αντίθεση με τον πρώτο όρο. Προφανώς το Τυπικό επέτρεπε την μετακίνηση, αλλά όχι την ελεύθερη άσκηση, την οποία επιτρέπει υπό όρους, βλ. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.77-79· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 56-64. Η απαγόρευση μετακίνησης από μονή σε μονή επιβλήθηκε με νόμο του Ιουστινιανού Α' σύμφωνα με τους κανόνες της Εκκλη-

άλλοι όροι, που αφορούν την ιδιοκτησία, αντιθέτως ενισχύουν τη δυνατότητα αυτή. Ο μοναχός Ευθύμιος της μονής του Στουδίου, που στάλθηκε από τον αυτοκράτορα στο όρος με αποστολή να επιλύσει τις διαφορές των μοναχών με μία συνολική προσέγγιση, βρήκε μία κατάσταση παγιωμένη, η οποία ήταν αδύνατον να αλλάξει άνωθεν και η οποία συνοψίζεται σε δύο φαινόμενα, πρώτον, στη μετακίνηση των μοναχών μεταξύ διαφόρων πνευματικών πατέρων, και δεύτερον, στην διεκδίκηση της μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων, όπως αγροί και κελλιά, ή έστω της αποζημίωσης για την σύσταση ή ανέγερσή τους. Η ανέγερση της Μεγίστης Λαύρας εκείνη την εποχή ήταν ένα πρόσθετο φαινόμενο που πυροδότησε την έκκληση των Αθωνιτών μοναχών στον αυτοκράτορα³⁰. Κατά την Παπαχρυσάνθου οι υπογράφωντες το Τυπικό του Τζιμισκή ήταν ηγούμενοι μοναστηριών, τα οποία υποκρύπτονται στο κείμενο υπό τον γενικό όρο «αγρός»³¹. Το γεγονός όμως ότι από τις υπογραφές απουσιάζουν οποιαδήποτε τοπωνύμια ή ονομασίες μονών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα συγκροτημένα μοναστήρια στη χερσόνησο του Άθω δεν ήταν, γύρω στο 972, πολλά: γνωρίζουμε βέβαια για τη Μεγάλη Λαύρα, ενώ οι λεγόμενοι Ξηροποταμίτες, μοναχικός πυρήνας που αργότερα εξελίχθηκε στη γνωστή μονή Ξηροποτάμου, διεκδίκησαν κτήματα εκτός του όρους ήδη το 956³². Η παρουσία πρεσβυτέρων, ενός οικονομού και ενός εκκλησιάρχη³³ επιτρέπει να αναγνωρίσουμε μόνο τη δημιουργία κάποιας βασικής οργάνωσης για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών. Είναι σαφές εξάλλου από τις αφηγηματικές πηγές ότι στον πυρήνα της ίδρυσης μιας μονής η ανέγερση του καθολικού που αποτελεί το κέντρο της προηγείται της τυπικής ίδρυσης³⁴. Πιθανότερο

σίας, στοχεύουσα κυρίως στην αποφυγή απώλειας περιουσιακών στοιχείων. Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 16-18.

30. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 253-262.

31. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 264-265· *Actes du Prôtaton*, 100.

32. *Actes de Xéropotamou*, εκδ. J. BOMPAIRE, *Archives de l'Athos* 3, Paris 1964, 3-4, 15-16 και αρ. 1 (στο εξής: *Actes de Xéropotamou*)· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 182-191· *Actes du Prôtaton*, 65-68.

33. *Actes du Prôtaton*, 214-215. Οι πρεσβύτεροι και ηγούμενοι ήταν δέκα στον αριθμό. Δεν υπάρχουν πρεσβύτεροι που δεν ήταν ταυτόχρονα και ηγούμενοι. Για τους εκκλησιάρχες, υπεύθυνους για τη διοίκηση του ναού, βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, [FbRg Athener Reihe, 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 214-221.

34. Πρβ. P. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig 1894, 104.19-20 (στο εξής: MEYER, *Haupturkunden*)· J. NORET (εκδ.), *Vitae duae antiquae Sancti Athana-*

λοιπόν φαίνεται ότι οι επικεφαλής των διαφόρων μοναχικών ομάδων, όσοι δηλαδή συγκέντρωναν γύρω τους έναν αριθμό φοιτητών, υπέγραφαν ως ηγούμενοι, χωρίς ωστόσο να αντιστοιχεί στο «αξίωμα» μία μονή με την παραδοσιακή έννοια, αλλά μάλλον μία από τις «κατασκηνώσεις» του εγγράφου του 934³⁵. Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το ίδιο το κείμενο του Τυπικού: ορίζοντας την πρωτοκαθεδρία των συνάξεων ο Ευθύμιος ο Στουδίτης σημείωσε ότι ο πρώτος του όρους θα ερχόταν με τρεις συνοδούς, ο ηγούμενος της Λαύρας με δύο, ο μοναχός Παύλος ο Ξηροποταμίτης με έναν, και τούς δὲ λοιπούς ἡγουμένους κελλιώτας τὲ καὶ ἡσυχαστὰς ἅπαντας ἄνευ ὑπουργῶν συνάγεσθαι. Φαίνεται λοιπόν πως το κείμενο αναγνωρίζει το δικαίωμα συνοδείας στους πιο σημαντικούς πνευματικούς πατέρες. Από αυτούς ο ηγούμενος της Λαύρας απέκτησε τη σημασία του επειδή προΐστατο μιας βασιλικής μονής, και ο μοναχός Παύλος επειδή είχε ήδη, από την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, δοσοληψίες με την κρατική μηχανή³⁶. Η ύπαρξη ξεχωριστών αναχωρητικών ομάδων επιβεβαιώνεται και στη συνέχεια του κειμένου, όπου γίνεται λόγος για αγρούς και για κελλιά, για ηγούμενους, μοναχούς και ησυχαστές, και όχι για μονές. Έτσι λοιπόν εξηγείται και η αμηχανία των κρατικών λειτουργιών όταν έρχονταν αντιμέτωποι με τις μοναστικές «αρχές» του Άθω, τις οποίες συχνά πε-

sii Athonitae, [Corpus Christianorum Series Graeca 9], Turnhout, 1982, 35.3-8 (στο εξής: *Βίος Αθανασίου*). Ο Αθανάσιος, μόλις πληροφορήθηκε ότι ο Νικηφόρος Φωκάς είχε γίνει αυτοκράτορας, άφησε ημιτελές το έργο της ανέγερσης της εκκλησίας και πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να τον συναντήσει.

35. Ο συγγραφέας του Βίου του Αθανασίου περιγράφει μία πρωτόγονη κατάσταση στο όρος. Βλ. *Βίος Αθανασίου*, 19.12-15: *καλύβας ἐκ μικρῶν πηξάμενοι ξύλων καὶ ὀροφὴν αὐταῖς ἐκ χόρτου συμφορηθεῖσαν ἐπισχεδιάσαντες, οὕτως ἐν θέρει, οὕτως ἐν χειμῶνι διεκαρτέρον τῶν ἐναντίων τοῦ ἀέρος ἀνεχόμενοι προσβολῶν*. Η ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 194 κ. εξ., αμφισβητεί την αληθοφάνεια της μαρτυρίας, προφανώς επειδή έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθησή της ότι οι «αγροί» ταυτίζονται με μονές. Πρβ. ωστόσο το Τυπικό του Μονομάχου (1046), όπου υπογράφουν οι ηγούμενοι των μονών: μεγάλης Λαύρας, Βατοπεδίου, Ιβήρων, Ζυγού, Αγίου Νικηφόρου, Κάσπακος, Ξηροποτάμου, κυρ Αθανασίου, Δοχειαρίου, υπεραγίας Θεοτόκου, Σισώη, Γαλιάγρας, Εσφιγμένου, Αγίου Ευστρατίου, Βερροιώτου, Φαλακρού, Σωτήρος, Θεοτόκου, Φακηνού, Καλέτζη, Ξηροκάστρου, Αρχιστρατήγου, Φιλαδέλφου, Λουτρακίου, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Νικολάου, Αγίου Εφραίμ, του Αγίου Ονουφρίου, Αγίου Πέτρου. Βλ. *Actes du Prôtaton*, αρ. 8.186-196.

36. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.27-29. Πολύ διαφορετικά ερμηνεύει το κείμενο η ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 264, 301, η οποία διαβλέπει τρία είδη μοναχισμού στο όρος, τα οποία αντιστοιχούν στους ηγούμενους (κοινοβιακός μοναχισμός), στους κελλιώτες (αναχωρητικός μοναχισμός) και στους ερημίτες.

ριέγραφαν απλώς ως «μονή του Άθω» ή «του Αγίου Όρους», μια αμνηχανία που φτάνει μέχρι τα μέσα του 11^{ου} αι. και κάποιες φορές είναι απόλυτα διασκεδαστική για τον σύγχρονο ερευνητή της ιστορίας του Αγίου Όρους³⁷.

Στο Τυπικό του Ιωάννη Α' Τζιμισκή για τον μοναχισμό της χερσονήσου του Άθω, που χρονολογείται γύρω στο 972³⁸, υπάρχουν πέντε όροι που αναφέρονται στην πώληση αγρών και στη ρύθμιση οικονομικών αποζημιώσεων προς τους μοναχούς. Για την ερμηνεία τους πρέπει κανείς να έχει υπόψη του ότι η γη του Άθω ήταν παλαιότερα κλασματική³⁹ και ως τέτοια παραχωρήθηκε στους μοναχούς. Αξίζει τον κόπο να θυμηθούμε πως οι μοναχοί θεωρούσαν ότι είχαν τη δεσποτεία, δηλαδή την κυριότητα της γης, επειδή αυτό είχε καταγραφεί εν τοις παλαισις του κλασματος κωδηξην. Αν οι μοναχοί διέθεταν κάποιο επίσημο έγγραφο δωρεάς θα το είχαν παρουσιάσει χωρίς αμφιβολία, αντί γι' αυτό όμως ανέφεραν μόνο το σιγίλλιο του Βασιλείου Α'⁴⁰. Ο όρος λοιπόν που χρησιμοποιείται στην συγκεκριμένη αναφορά προς τον αυτοκράτορα Ρωμανό Α' του επόπτη Θωμά το 942/3 αφορά στα κατάστιχα του λογοθεσίου του γενικού, στα οποία τα κλάσματα, τα οποία είχαν αποσπαστεί από μία κοινότητα χωρίου, καταγράφονταν χωριστά από τα υπόλοιπα κτήματα μετά την απόσπαση και ήταν στη διάθεση του λογοθεσίου για να πουληθούν ή να παραχωρηθούν προς εκμετάλλευση με οποιοδήποτε τρόπο⁴¹. Ο επόπτης Θωμάς προέβη σε περιορισμό του κλασματικού

37. Η ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 173-179, δέχεται ότι υπήρχε ξεχωριστή μονή του Αθωνος. Άγιον Όρος αποκαλείται ο Άθως ήδη στο Τυπικό του Μονομάχου, βλ. *Actes du Prôtaton*, αρ. 8.1, 31, 36.

38. Γενικά για το Τυπικό βλ. *Actes du Prôtaton*, 99-102· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*, 97-103.

39. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 162.

40. *Actes du Prôtaton*, αρ. 5.21-23. Για το σιγίλλιο βλ. τις διπλωματικές παρατηρήσεις στο *Actes du Prôtaton*, 178-180.

41. Πρβ. F. DÖLGER, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs*, *Byzantinisches Archiv* 9, München 1927 (ανατ. 1960), 116.10-17: ...εί πολλακίς ό κλασματίσας επόπτης ή μετ' αυτών έτερός τις εν ιδιάζοντι μέρει αποδιαίρησει την ανήκουσαν γην τοίς κεκλασματισμένοις τούτοις στίχοις και περιορίσει και τώ σεκρετικώ πρακτικώ προσγράψεται... και μετά τούτο ή κεκλασματισμένη αύτη αποδιαίρεσις ή πραθη ή δωρηθη ή έκληπτορικώ δικαίω ή πακτωτικώ έκδοθη ή σεκρέτω τινί ανατεθη και ούτως ένοικισθη και βελτιωθη... (στο εξής: DÖLGER, *Finanzverwaltung*). Βλ. P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, 160-163 (στο εξής: LEMERLE, *Agrarian history*)· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, *EIE/IBE Μονογραφίες* 2, Athènes 1996, 55-56 (στο εξής: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ,

τόπου, δηλαδή της χερσονήσου του Άθω, ο οποίος τελέστηκε επίσημα το 943 από τον στρατηγό Θεσσαλονίκης. Ο περιορισμός αυτός ήταν το μόνο επίσημο έγγραφο που έλαβαν οι μοναχοί⁴², και μαζί με το σιγίλλιο του Βασιλείου αποδείκνυε την κατοχύρωση των εδαφών της χερσονήσου. Η αναγραφή ενός δικαιούχου στους κώδικες του δημοσίου βέβαια δεν συνεπαγόταν ιδιοκτησία⁴³, η γη των Αθωνιτών δεν φορολογούνταν γιατί η αξία της ήταν μηδαμινή για το κράτος⁴⁴, αλλά το γεγονός ότι οι μοναχοί κατοικούσαν σε αυτή και την αξιοποιούσαν όσο ήταν απαραίτητο για την επιβίωσή τους είχε καταγραφεί επισήμως, έτσι ώστε να μην ενοχλούν τους αναχωρητές του όρους ούτε οι κρατικοί λειτουργοί, ούτε και οι γείτονες που έφερναν τα κοπάδια τους για βοσκή. Αυτή η αιτιολόγηση καταγράφεται ήδη στο σιγίλλιο του Βασιλείου Α' ⁴⁵. Πραγματική δωρεά γης στους μοναχούς δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ, πιθανώς, επειδή την εποχή που οι μοναχοί καταγράφηκαν ως δικαιούχοι της κλασματικής γης, δεν υπήρχε στη χερσόνησο του Άθω καμία μονή, αλλά και επειδή η χερσόνησος αποτελούσε κλάσμα, το οποίο απλώς αφέθηκε στην εκμετάλλευση των μοναχών, σύμφωνα με τις διαδικασίες που ακολουθούσε το Βυζαντινό κράτος⁴⁶. Τα έγγραφα που ακολούθησαν δεν σηματοδότησαν κάποια αλλαγή για το καθεστώς του Άθω, κι έτσι παρέμεινε η κατάσταση στη συνέχεια, μέχρι το Τυπικό του Τζιμισκή, που κατοχυρώνει την κυριότητα των μοναχών επί των αγρών του όρους που διεκδικούσαν.

Ο πρώτος όρος όπου αυτό γίνεται αντιληπτό αφορά τους μοναχούς που έχουν έρθει στον Άθω από αλλού, στους οποίους απαγορεύει την

Fiscalité) του ΙΔΙΟΥ, «Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert: Verkauf und Besteuerung», *FM* 7 (1986) 161-168· ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre*, 402-404.

42. Κατά την ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 162-172, υπήρξαν δύο περιορισμοί της χερσονήσου του Άθω. Στην πραγματικότητα όμως υπήρξε μόνο ένας που τελέστηκε υπό την εποπτεία του στρατηγού Θεσσαλονίκης Κατακαλών το 943, εφόσον και οι τρεις πράξεις στο *Actes du Prôtaton*, αρ. 4, 5, 6, αφορούν την ίδια υπόθεση και τους χειρισμούς του επόπτη Θωμά. Δυστυχώς δεν είναι εδώ το κατάλληλο σημείο για υπεισέλθουμε σε λεπτομερή ανάλυση αυτής της ενδιαφέρουσας υπόθεσης και των διοικητικών χειρισμών που έγιναν.

43. Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου. Ι. Ενοχικό δικαιοεμπράγματο δίκαιο*, [FbRG, Athener Reihe, 6], Αθήνα 1992, 175-176 (ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία Ι*). Αντιπρβ. ωστόσο την άποψη του ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈΣ, *Fiscalité*, 63-64.

44. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔÈΣ, *Fiscalité*, 161, 162-164.

45. *Actes du Prôtaton*, αρ. 1.6-18.

46. Για τις δωρεές βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 55-76.

αγορά αγρών ή την κατάληψη αγρών «αδέσποτων», δηλαδή γης ελεύθερης χωρίς κύριο, χωρίς την ενημέρωση του πρώτου και της σύναξης των ηγουμένων⁴⁷. Αφενός προστατεύεται εδώ η κοινότητα από τους νεοεισερχόμενους, αλλά και η διακίνηση της γης εντός της χερσονήσου, εφόσον αυτή ανήκε τυπικά σε όλους τους μοναχούς που ήδη ζούσαν στον Άθω. Ήδη όμως, με τον πρώτο αυτό όρο, διαπιστώνεται ότι η διακίνηση «αγρών» ήταν κοινή πρακτική στο όρος, τόσο μεταξύ μοναχών του όρους, όσο και μεταξύ αυτών και των μοναχών που έρχονταν από αλλού. Είδαμε ότι είναι καταχρηστικό και απλουστευτικό, σε αυτή την πρώιμη εποχή της ιστορίας του μοναχισμού στη χερσόνησο του Άθω, να θεωρηθεί ότι ο όρος «αγρός» σηματοδοτεί μικρό μοναστήρι και κατ' επέκταση να θεωρηθεί ότι υπήρχαν στο όρος γύρω στο 972 τόσα μοναστήρια, όσα και οι υπογραφές των ηγουμένων στο Τυπικό. Περισσότερο θα έπρεπε να θεωρηθεί πως ο όρος αναφέρεται σε μία έκταση γης που είχε καταλάβει μία μοναχική ή αναχωρητική ομάδα, η οποία μπορεί να είχε κατασκευάσει κελλία ή ένα μικρό ναΐσκο ή και τίποτα από αυτά, και στην πρώτη περίπτωση θα ήταν βεβαίως ο διάδοχος των «κατασκηνώσεων» του 934. Στη χερσόνησο του Άθω αλλά και αλλού, οι μοναχοί ανήγειραν «μονές» συχνά με δική τους, προσωπική εργασία, χωρίς να έχουν οποιαδήποτε οικονομική άνεση, γεγονός που η κεντρική διοίκηση το γνώριζε και δικαιολογεί πόσο προσεκτικός ήταν ο Ευθύμιος Στουδίτης κατά την σύνταξη του Τυπικού για τις μοναστικές κοινότητες του Άθω. Τον 10^ο αι. ωστόσο, η νομοθεσία ήταν πολύ αυστηρή ως προς το τι μπορούσε να ονομαστεί «μονή». Ο Λέων Στ' είχε θεσπίσει ότι μονή έπρεπε να ανεγείρεται μόνο όταν υπήρχαν τα απαραίτητα οικονομικά μέσα και όταν σε αυτή διέμεναν τουλάχιστον τρεις μοναχοί⁴⁸. Για συγκεκριμένους λόγους που εντάσσονται στο πλαίσιο της διαμάχης της κυβέρνησης με τους «δυνατούς» ο Βασίλειος Β' όρισε το 996 ότι οι μονές έπρεπε να έχουν πάνω από οκτώ ή δέκα μοναχούς⁴⁹. Στο ζήτημα αυτό

47. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.42-45. Για τη σύναξη των ηγουμένων, το κεντρικό συμβούλιο του Αγίου Όρους, βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 297-305. Η σύνθεση του συμβουλίου αυτού υπέστη αρκετές αλλαγές με το πέρασμα του χρόνου.

48. Η ανέγερση έπρεπε να παρεμποδίζεται από τον τοπικό επίσκοπο όταν διαπιστωνόταν ότι αυτή η προϋπόθεση δεν υπήρχε. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, αρ. 14· του ΙΔΙΟΥ, *Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές*, 453-454.

49. N. SVORONOS, *Les nouvelles des empereurs Macédoniennes concernant la terre et les stratiotes*, ed. posthume P. Gounaridis, Athènes 1994, αρ. 14.I.140, 146-147, II.171, 181-182 (στο ε-ξής: SVORONOS, *Novelles*).

θα επανέλθουμε παρακάτω.

Εφόσον λοιπόν η πώληση των αγρών, πράξη που συνεπαγόταν αλλαγή κυριότητας⁵⁰, αναγνωριζόταν επίσημα, ο επόμενος όρος αποσαφήνιζε τα δικαιώματα των ιδιοκτητών, οι οποίοι μπορούσαν ελεύθερα να πουλήσουν, να δωρίσουν, να παραχωρήσουν με οποιοδήποτε τρόπο και να κληροδοτήσουν τον αγρό τους σε οποιοδήποτε πρόσωπο ή μαθητή τους⁵¹. Οι βαρυσήμαντοι και νομικά ισχυροί όροι *δεσποτεία*, *έξουσία*, *κυριότητα*, που χρησιμοποιούνται στο κείμενο φανερώνουν πως ο όρος αυτός αφορούσε ένα από τα βασικά αιτήματα των μοναχών⁵². Ο συγγραφέας ωστόσο παίρνει αποστάσεις με την επιλογή των λέξεων στην εισαγωγή της παραγράφου (*αίρετον καταφανείη*), επιρρίπτοντας την ευθύνη σε αυτόν, που θα αποφασίσει να προβεί στη μεταβίβαση αγρού. Ίσως, από την εποχή των μεγάλων πατέρων του μοναχισμού να είχε περάσει πολύς καιρός, και οι συνήθειες, σε συνδυασμό με τις συνθήκες και τις ανθρώπινες ανάγκες, να είχαν επιφέρει αλλαγές στον μοναχικό βίο, αλλά ο όρος, καταγεγραμμένος σε ένα επίσημο Τυπικό, αντέβαινε σε όλες τις επιτρεπόμενες πρακτικές. Ο όρος ωστόσο που ακολουθεί, ο οποίος επιτρέπει σε έναν επίτροπο, που έχει αναλάβει έναν αγρό αποθανόντος μοναχού, να τον πουλήσει ή να τον χαρίσει εις άξιόλογον και

50. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 55 κ.εξ. Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 84-85, οι συμβάσεις αυτές αποτελούν καταστρατήγηση του νόμου, εφόσον αντικείμενο μεταβίβασης είναι πράγμα του οποίου η εκποίηση απαγορεύεται.

51. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.63-66: εἴ τινη τῶν ἡγουμένων ἔτι περιόντι αίρετον καταφανείη πωλείν ἢ χαρίζειν ἴδιον ἀγρὸν ἢ καὶ διαπέμπειν ἐν ᾧ ἂν βούληται προσώπω, ἢ καὶ μετὰ τὴν ἐντεύθεν τοῦ βίου ἐκδημίαν τὰ αὐτὰ διατάσσεσθαι περὶ τῶν αὐτῶ διαφερόντων, ἐξεῖναι αὐτῶ μετὰ πάσης ἀδείας τῇ ἰδίᾳ δεσποτεία καὶ ἐξουσία κεχρηῆσθαι προτρεπόμεθα καὶ μῆδαμῶς κωλύεσθαι· εἰ δὲ πρὸς τὸν μαθητὴν αὐτοῦ θελήσει καταπέμψαι τὴν τοῦ τοιοῦτου ἀγροῦ δεσποτείαν καὶ κυριότητα, ἐξεστὶν αὐτῶ καὶ τοῦτο διαπράσσεσθαι καὶ μὴ παρά τινος ἐμποδίζεσθαι.

52. Οι όροι *δεσποτεία* και *κυριότητα* βρίσκονται μαζί στις πηγές για να δηλώσουν την πλήρη κυριότητα, το ευρύτερο δηλαδή εμπράγματο δικαίωμα, το οποίο διακρίνεται από την νομή και την απλή κατοχή (φυσική εξουσία) επί του πράγματος ή του κτήματος. Στο πλαίσιο του κειμένου, ο όρος *έξουσία* φαίνεται να είναι συνώνυμος της *δεσποτείας* και σηματοδοτεί το δικαίωμα του κυρίου να διαθέσει όπως ήθελε το κτήμα του. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 149 (και 141-148 για την νομή/απλή κατοχή): ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 194. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι όροι *δεσποτεία* και *έξουσία* είναι ιδιαίτερα συχνοί στις Νεαρές διατάξεις περί προστασίας της μικρής και στρατιωτικής γαιοκτησίας ακριβώς την ίδια εποχή. Βλ. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 5.45-46, 6Α.59 (ενδεικτικά για τη *δεσποτεία* και την *έξουσία*)· LEMERLE, *Agrarian history*, 154-155. Ο συγγραφέας θεωρούσε την απαγόρευση απαλλοτρίωσης που βάφανε τους στρατιώτες "a severe restriction on his right of ownership".

εὐλαβές πρόσωπον το οποίο δεν θα είχε άλλον αγρό⁵³, είναι σύμφωνα με τη νομοθεσία του Λέοντα Στ', ο οποίος επέτρεψε σε μοναχούς και κληρικούς την ανάληψη τέτοιων καθηκόντων⁵⁴. Ο τρίτος όρος του Τυπικού καταδικάζει, υπό την απειλή εκδίωξης από το όρος, την αισχροκέρδεια μέσω της μεθόδου της αγοραπωλησίας αγρών⁵⁵. Ο τέταρτος όρος κατοχυρώνει την αποζημίωση για καταβληθείσες δαπάνες στην περίπτωση που ανακύπτουν διαφορές μεταξύ ενός κελλιότη και του ηγούμενου⁵⁶, και ο πέμπτος την καταβολή των δεδουλευμένων⁵⁷.

Είναι πιθανόν, όπως αναφέρθηκε ήδη, ότι η ανέγερση της βασιλικής μονής της Μεγίστης Λαύρας στη χερσόνησο του Άθω σηματοδότησε μεγάλες αλλαγές, αφού κατ' αρχάς η μονή αυτή έπρεπε να περιφρουρήσει τα δικαιώματά της έναντι των ανοργάνωτων μοναχικών ομάδων του όρους, αντιστεκόμενη σε οποιαδήποτε κατάληψη των εδαφών της από τους «κατασκηνωτές μοναχούς», ενώ αντίστροφα οι ελεύθεροι ασκητές και μοναχοί του όρους έπρεπε να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους και να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους στους τόπους και στα κελλιά που χρησιμοποιούσαν. Ο Νικηφόρος Φωκάς είχε εμπιστευθεί

53. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.67-71. Ο όρος κατά κύριο λόγο προσπαθεί να προστατέψει τους αγρούς από την επιρροή της Μεγάλης Λαύρας, που αύξανε συνεχώς τις κτήσεις της εντός του όρους, και απαγόρευε στον επίτροπο να προσκυρώσει τον αγρό που έλαβε είτε σε αυτήν, είτε σε άλλον αγρό, είτε και τον δικό του, αν είχε.

54. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, αρ. 68.19-32. Βλ. του ΙΔΙΟΥ, *Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές*, 457-458. Κατεξοχήν ο επίτροπος ήταν ο προστάτης ορφανού, ο οποίος αναλάμβανε και τη διαχείριση της περιουσίας των αποθανόντων, μέχρι την ενηλικίωση του κληρονόμου. Η Νεαρά του Λέοντα Στ' μας πληροφορεί ότι επίτροπος ονομάστηκε στη συνέχεια και ο εκτελεστής διαθήκης. Ο αυτοκράτορας επέτρεψε λοιπόν την διαχείριση της περιουσίας αποθανόντος από μοναχό ή κληρικό, μόνο στην περίπτωση που δεν εμπλεκόταν ορφανό τέκνο. Με την αυτή την έννοια φαίνεται ότι όρισε ο Αθανάσιος με διαθήκη του επιτρόπους στη Λαύρα τον Ιωάννη τον Ίβηρα, τον γιο του, Ευθύμιο, και τον Νικηφόρο Ουρανό. Βλ. MEYER, *Haupturkunden*, 124-125· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*, 93-94. Επίτροπος λεγόταν επίσης και ο αντιπρόσωπος του χαριστικάριου για την επίβλεψη της μονής που είχε παραχωρηθεί με πράξη χαριστικής δωρεάς. Βλ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*, 60-61.

55. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.88-91. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, αρ. 86· του ΙΔΙΟΥ, *Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές*, 460-461. Οι πάσης φύσεως οικονομικές δοσοληψίες απαγορεύονταν στους κληρικούς και στους μοναχούς με διάταξη του Ιουστινιανού Α'. Η Νεαρά του Λέοντα Στ' επιβάλλει καθαίρεση στους κληρικούς που έχουν παραβεί την απαγόρευση και έχουν υποτροπιάσει.

56. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.111-114. Για τις αποζημιώσεις βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 39-43 (μολονότι σε διαφορετικό πλαίσιο). Η διάταξη του Τυπικού στοχεύει στη διατήρηση των ομαλών σχέσεων μεταξύ των μοναχών και των ηγουμένων.

57. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.115-121.

στον μοναχό Αθανάσιο ένα σημαντικό ποσό για την ανέγερση μονής στο όρος, στην οποία σκόπευε να αποσυρθεί ως μοναχός. Εφόσον όμως ανέβηκε στο θρόνο το 963, αναγκάστηκε να τροποποιήσει τα σχέδιά του, και η ανέγερση της μονής, που στη συνέχεια έγινε γνωστή ως Μεγίστη Λαύρα, συνεχίστηκε με αυτοκρατορική μέριμνα⁵⁸. Στο σχετικό προνομιακό χρυσόβουλο, το οποίο δεν σώζεται, αλλά τμήμα του περιλαμβάνεται στο Τυπικό του Αθανασίου για τη μονή, ο αυτοκράτορας παραχώρησε στον Αθανάσιο τη «δεσποτεία» της λαύρας, με την πρόβλεψη, μετά το θάνατο του Αθανασίου, η δεσποτεία να περιέλθει στους διαδόχους του. Τον όρο αυτόν ο Αθανάσιος ερμήνευσε στη συνέχεια του Τυπικού ως «κυριότητα και εξουσία», που σήμαινε ότι επεφύλασσε για τον εαυτό του με αυτοκρατορική επικύρωση την ιδιοκτησία, τη διαχείριση της περιουσίας, και βεβαίως την ηγουμενία της μονής⁵⁹.

Έτσι φαίνεται ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των μοναχών απασχολούσαν ιδιαίτερες τις οργανωμένες ή ημι-οργανωμένες μοναστικές κοινότητες της χερσονήσου του Άθω, εφόσον μάλιστα είχαν επενδυθεί χρήματα ή προσωπική εργασία στην ανέγερση κελλιών, εκκλησιών, μοναστηριών, ή στην βελτίωση αγρών⁶⁰. Η παλαιότερη πώληση αγρού που μαρτυρείται στα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους χρονολογείται στο 982 και αφορά στην πώληση αγρού από τον μοναχό Γεώργιο Χελανδάρη προς τον Ιωάννη τον σύγκελλο και τον Ιωάννη τον Ίβηρα, ιδρυτή της μονής Ίβήρων. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο Χελανδάρης είχε δημιουργήσει με δικά του έξοδα τον αγρό, και τον πούλησε για εκατό χρυσά νομίσματα⁶¹. Δεν γνωρίζουμε όμως σε τι συνίσταντο οι βελτιώ-

58. Ο ίδιος ο Αθανάσιος είχε λάβει τον τόπο Μελανά, όπου ιδρύθηκε η Λαύρα και όπου αρχικά έστησε *ἀσκητικὴν καλύβην*, με παραχώρηση από τους γέροντες του όρους. Βλ. MEYER, *Haupturkunden*, 104.4-6· *Βίος Αθανασίου*, 28.12-16· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 205· SMYRLIS, *Fortune*, 52-55.

59. MEYER, *Haupturkunden*, 106-107· *Actes de Lavra I: I. Première Partie : des origines à 1204*, εκδ. P. LEMERLE - A. GUILLOU - N. SVORONOS - DENISE PAPACHRYSSANTHOU, [Archives de l' Athos, 5], Paris 1970, 33-36 (στο εξής: *Actes de Lavra I*)· *Actes du Prôtaton*, 82· ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 208-211. Πρβ. *Βίος Αθανασίου*, 42.25-31.

60. Πρβ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 176 κ. εξ., όπου εξετάζονται περιπτώσεις ανταξίωσης νομέων για δαπάνες που καταβλήθηκαν σε ακίνητα άλλων κυρίων.

61. *Actes d'Iviron I: des origines au milieu du XIe siècle*, εκδ. J. LEFORT, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Denise PAPACHRYSSANTHOU, με τη συνεργασία της HÉLÈNE MÉTRÉVÉLI, [Archives de l' Athos, 14], Paris 1985, αρ. 3 (*Actes d'Iviron I*). Για τον Γεώργιο Χελανδάρη βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 249-250. Μετά την αποχώρησή του από τον αγρό, ο Χελανδάρης ίδρυσε τη μονή που στη συνέχεια είναι γνωστή ως μονή Χιλανδαρίου, κοντά στη θάλασσα, η οποία παραχωρήθηκε από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Αγγελο στους Συμμεών

σεις που είχε επιφέρει ο Χελανδάρης, σε αντίθεση με την επόμενη χρονικά, διαφωτιστική πληροφόρηση που έχουμε για την εξέλιξη των αγρών στο όρος, η οποία προέρχεται από έγγραφο της μονής Βατοπεδίου. Σύμφωνα με το έγγραφο του πρώτου Νικηφόρου (998), ο μοναχός Ιωσήφ είχε ανεγείρει οικήματα σε αγρό της μονής Βατοπεδίου *παραλόγως*, είχε φυτέψει αμπέλια και είχε καλλιεργήσει ένα χωράφι, τα οποία όφειλαν να παραμείνουν στην κυριότητα του ηγουμένου της μονής Βατοπεδίου, *άνευ μέντοι τῆς ἐκκλησίας*. Ένα μέρος του αγρού που είχε βελτιώσει ο Ιωσήφ ανήκε προφανώς στον ηγούμενο της μονής Εσφιγμένου, στον οποίο και κατοχυρώθηκε⁶². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1001, ο μοναχός Ιωσήφ πούλησε στη μονή Βατοπεδίου τη μονή Φιλαδέλφου *διὰ τὸ τὴν γῆν τοῦ τε μοναστηρίου καὶ τῶν ἀμπελώνων ἀνήκειν τοῖς δικαίοις* της λαύρας του Βατοπεδίου⁶³. Στην περίπτωση αυτή θα διαφαινόταν ξεκάθαρα η εξέλιξη από τον αναχωρητικό βίο στον πρώιμο κοινοβιακό, αν δεν υπήρχε μία σημαντική λεπτομέρεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έγγραφο του 998 ο αγρός αναφέρεται επίσης και ως *μονή*⁶⁴, ενώ στο έγγραφο του 1001 αποκλειστικά ως *μονή Φιλαδέλφου*⁶⁵. Ενώ όμως ο κτήτοράς της αναφέρει ότι υπογράφουν και οι αδελφοί του, όπως συνηθίζεται στους συμβιβασμούς⁶⁶, η μόνη υπογραφή που πραγματικά υπάρχει στο έγγραφο είναι αυτή του μοναχού Αρσενίου⁶⁷. Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να υπήρχαν στη μονή Φιλαδέλφου και άλλοι μοναχοί, φαίνεται πως η «μονή» δεν ήταν μεγάλη, αλλά χαρακτηρίζεται έτσι για να ανέβει η αξία της. Γνωρίζουμε ότι α-

και Σάββα Νεμάνια. Βλ. *Actes de Chilandar I: des origines à 1319*, εκδ. MIRJANA ZIVOJNOVIC, Ch. GIROS, VASSILIKI KRAVARI, [Archives de l'Athos, 20], Paris 1998, αρ. 3 (στο εξής: *Actes de Chilandar*). Για το Χιλανδάρι από το 1198 και εξής βλ. SMYRLIS, *Fortune*, 38-42.

62. *Actes de Vatopédi. I. Des origines à 1329*, εκδ. J. BOMPAIRE, J. LEFORT, VASSILIKI KRAVARI, Ch. GIROS, [Archives de l'Athos, 22], Paris 2001, αρ. 2 (στο εξής: *Actes de Vatopédi I*). Για τις μονές Βατοπεδίου, Εσφιγμένου και Φιλαδέλφου βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 235-237, 238, 248-249.

63. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 3. Η τιμή των βελτιώσεων ανερχόταν στα σαράντα εννέα νομίσματα. Για την περιουσία της μονής Βατοπεδίου, για την οποία λίγα πράγματα είναι γνωστά γι' αυτή την εποχή, βλ. SMYRLIS, *Fortune*, 96-98.

64. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 2.12-13: *...τὸν περιορισμὸν ὄλον τῆς μονης τοῦ μοναχοῦ Ιωσήφ τῆς οὔσης ἐν τῷ Βατοπαιδίω...*

65. *Actes de Vatopédi I*, 3.2, 8, 14, 27.

66. Βλ. ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, [FbRg-AR, 9], Αθήνα-Κομοτηνή 1995, 43-48· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 133-140. Πρβ. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, 226-229.

67. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 3.1-4, 56-58.

ποτελούνταν από μία εκκλησία, μερικά οικήματα, και κάποια βελτιωμένα χωράφια, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν κατοχυρωθεί ήδη στη μονή Βατοπεδίου και στη μονή Εσφιγμένου το 998. Είναι σαφές μεν πως η μονή Βατοπεδίου δεν επιθυμούσε την παραμονή μιας ανεξάρτητης αναχωρητικής ομάδας στα εδάφη της, αλλά προφανώς ο λόγος που η διαμάχη αυτή είχε τετραετή διάρκεια είναι ότι η αρχική αποζημίωση δεν ικανοποιούσε καθόλου τον Ιωσήφ⁶⁸, ο οποίος πέτυχε τελικά το συνολικό ύψος των χρημάτων που έλαβε από τη μονή Βατοπεδίου να ανέλθει στο ποσό των εκατόν σαράντα εννέα νομισμάτων⁶⁹.

Ανάλογη είναι η περίπτωση του μοναχού Αρσενίου, ο οποίος το 1047, μετά το θάνατο του πνευματικού του πατέρα, Βλασίου, ζήτησε από τον ηγούμενο της μονής Ξηροκάστρου την παραχώρηση του αγρού Νεακίου εις παντελή δεσποτειάν και κυριότητα. Σύμφωνα με τον κανονισμό του 972⁷⁰, ο ηγούμενος Ξηροκάστρου ενημέρωσε τον πρώτο του Όρους, ο οποίος συμφώνησε με την παραχώρηση, που τελέστηκε έναντι πενήντα νομισμάτων⁷¹. Στο έγγραφο ξενίζει αρχικά η επαναλαμβανόμενη επιβεβαίωση της κυριότητας που παραχωρήθηκε στον Αρσένιο, ο οποίος αναγνωριζόταν ως κύριος και δεσπότης και ηγούμενος της μονής του Αγίου Αντωνίου (του αγρού ή μονής του Νεακίου), μπορούσε να επιφέρει βελτιώσεις και να παραχωρήσει τη μονή σε μαθητές του⁷². Η υπερβολική αυτή προθυμία εξηγείται από τον περιοριστικό όρο που ακολουθεί: *τοῦτο μόνον ἐξασφαλιζόμενον σε τοῦ μήτε πωλεῖν, μήτε χαρίζε-*

68. Ο Ιωσήφ παραδέχεται και την ανεξαρτησία του και τη δυσφορία του για την πρώτη απόφαση. Βλ. *Actes de Vatopédi I*, 3.15-16: *...τῆ προτέρα ιδιοτεία μάλλον δε ἀπειθεία βαρέως τοῦτο ἠγησάμενος...*

69. Βλ. τις παρατηρήσεις των εκδοτών, *Actes de Vatopédi I*, 72-73· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*, 105. Ο αγρός Φιλαδέλφου εξελίχθηκε στη συνέχεια σε ανεξάρτητο μοναστήρι, το οποίο όμως προσκυρώθηκε ως αγρός το 1334 στη μονή Κουτλουμουσίου. Βλ. *Actes de Vatopédi I*, 68.

70. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.77-79. Ο όρος αυτός προβλέπει ότι ένας μοναχός μπορούσε να αποσυρθεί ως αναχωρητής, αν το έκρινε σωστό ο ηγούμενός του. Ο πρώτος και ο δεύτερος όρος του Τυπικού προβλέπουν ότι όλες οι πράξεις που αφορούσαν τους μοναχούς έπρεπε να κοινοποιούνται στον πρώτο, συμπεριλαμβανομένης της παραχώρησης αγρού.

71. *Actes de Kastamonitou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, [Archives de l'Athos, 9], Paris 1978, αρ. 1 (στο εξής: *Actes de Kastamonitou*). Το έγγραφο χρονολογείται στο 1047. Για τον περιορισμό της κυριότητας σε περιπτώσεις επέμβασης στην εξουσία του κυρίου για διάθεση του κτήματος βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 168-175. Για τις μονές Ξηροκάστρου και τον αγρό του Νεακίου βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 244, 245.

72. *Actes de Kastamonitou*, αρ. 1.3, 4, 5, 6, 7, 8.

σθαι, μητε προσκυροῦν αὐτήν εἰς ἑτέραν μονήν⁷³. Ἐτσι τυπικά και ουσιαστικά, η δεσποτεία του Αρσενίου στον αγρό περιοριζόταν, ενώ η κυριότητα παρέμενε στη μονή Ξηροκάστρου τουλάχιστον στη θεωρία. Κατά τον εκδότη των εγγράφων είναι πιθανόν ότι η μονή Ξηροκάστρου, η οποία προέβη στην παραχώρηση, ανήκε στο Πρωτάτον, γεγονός που δικαιολογεί την ανάμειξη του πρώτου⁷⁴. Πραγματικά ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος προσέθεσε στο Τυπικό του για το Άγιον Όρος (1046) δύο ακόμα όρους που διαφωτίζουν ακόμα περισσότερο τις μεταβιβάσεις γης στο όρος⁷⁵, μέσα από τους οποίους εξηγείται η επίμονη προειδοποίηση προς τον ηγούμενο του Ξηροκάστρου για την περίπτωση που αλλάξει γνώμη⁷⁶. Ωστόσο, είναι σαφές πως ο ίδιος ο Αρσένιος ήταν ένας μοναχός που διέθετε διασυνδέσεις στην Κωνσταντινούπολη και φρόντισε να λάβει επικύρωση από τον ίδιο το Μονομάχο⁷⁷. Ενδέχεται λοιπόν να ήταν ένας μοναχός που ήρθε από αλλού και διεκδικούσε το δικαίωμα παραμονής του στο όρος, γεγονός που δικαιολογεί απόλυτα την άμεση προσφυγή του στον πρώτο.

Σε παραχώρηση αγρού μέχρι τριῶν προσώπων προέβη το 1037 ο πρώτος του όρους Θεόκτιστος προς τον μοναχό Νικηφόρο, που είχε έρθει από το θέμα Χαρσιανού μετά από τριάντα χρόνια απουσίας. Η συμφωνία περιλάμβανε ένα κελλίον, όπου θα διέμενε ο Νικηφόρος, τον ναό της Θεοτόκου, οικήματα και πολλούς αμπελώνες, τα οποία βρίσκονταν στον αγρό των Σελίνων, αλλά η εκμετάλλευση του αγρού από τον

73. *Actes de Kastamonitou*, αρ. 1.9.

74. *Actes de Kastamonitou*, 27-28.

75. *Actes du Prôtaton*, αρ. 8.116-123, 128-133. Σύμφωνα με αυτούς τους όρους, όχι μόνο αυτοί που είχαν προβεί σε απαλλοτριώσεις αγρών και μονών άλλαζαν συχνά γνώμη και ζητούσαν ανατροπή των επισήμων πράξεων, αλλά και λόγω ευνοίας, πολλοί ηγούμενοι αλλά και πρώτοι του όρους, παραχωρούσαν γη σε φίλους τους, με αποτέλεσμα να λιγοστέψει η ελεύθερη γη στο όρος. Βλ. για το Τυπικό του Μονομάχου ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 269-272· *Actes du Prôtaton*, 102-104· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, *Αγιορετικοί Θεσμοί*, 118-120.

76. *Actes de Kastamonitou*, αρ. 1.13-16. Ο ηγούμενος θα αφοριζόταν και θα κατέβαλε το τετραπλάσιο του τιμήματος που κατέβαλε ο Αρσένιος για την αγορά του Νεακίου. Η κατάρα των πατέρων της πρώτης Οικουμενικής Συνόδου βεβαίως δεν απουσιάζει, ενώ είναι μάλλον ευνόητο ότι ο ηγούμενος θα έχανε στην περίπτωση αυτή το αξίωμά του. Για τις ποινικές ρήτρες βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑΣ, «Οι ποινικές ρήτρες στα βυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα», *Βυζαντικά* 24 (2004) 375-390.

77. Αναφέρεται στο τέλος του εγγράφου. Βλ. *Actes de Kastamonitou*, αρ. 1.19-20. Η πώληση ολοκληρώθηκε μόνο όταν έφτασε βασιλικόν γράμμα ... υπέρ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως.

Νικηφόρο θα ξεκινούσε μόνο μετά την αποβίωση του Θεοκτίστου, πιθανώς επειδή ως τότε ο ίδιος διατηρούσε την εκμετάλλευσή του⁷⁸. Η πληροφορία περιλαμβάνεται σε έγγραφο της μονής Εσφιγμένου, στο αρχείο της οποίας σώζεται και ένα κοντινό χρονικά έγγραφο (1040), που αποτελεί επικύρωση της επιστροφής στην *ἀρχαίαν δεσποτείαν* της μονής Γαλεάγρας αγρού, που είχε σε πρώτο στάδιο κληροδοτηθεί (*ἐν τῇ φανερά αὐτοῦ διατυπώση*) από τον αρχικό δικαιούχο στον μοναχό Θεόδωρο, ο οποίος ήταν ο δεύτερος δικαιούχος⁷⁹. Στην πρώτη περίπτωση η απαγόρευση μεταβίβασης είναι σαφής, ενώ στην δεύτερη περίπτωση μπορεί μόνο να υποθεθεί⁸⁰.

Η πιο χαρακτηριστική υπόθεση που σώζεται στα αρχεία του Αγίου Όρους για την τύχη των αγρών, η οποία παράλληλα είναι αποκαλυπτική για τις πρακτικές που χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί, περιέχεται στο αρχείο της μονής Μεγίστης Λαύρας⁸¹. Το έγγραφο χρονολογείται στο 1024, αλλά τα γεγονότα άρχισαν να ξετυλίγονται στα τέλη του 10^{ου} αι.⁸². Με αφορμή την πώληση της μονής του Πιθαρά από τον μοναχό Γεώργιο Χαρζανά προς τον στρατηγό Ελλάδος, Τορνίκιο Κοντολέοντα, έναντι διακοσίων δέκα νομισμάτων, το έγγραφο εκθέτει την περίπλοκη ιστορία αυτού του μικρού ιδρύματος, το οποίο είχε ανεγερθεί με έξοδα του μοναχού Δημητρίου Λάμαρη, αφού όμως το αγρίδιο, στο οποίο είχε χτιστεί, είχε αγοραστεί από τον ίδιο και τον Ιωάννη τον Ίβηρα⁸³. Ο Δημήτριος μεταβίβασε κατόπιν με πράξη δωρεάς το ήμισυ της μονής στον πνευματικό του υιό, Κύριλλο. Το δεύτερο ήμισυ ανήκε τυπικά στον Ιωάννη τον Ίβηρα, επειδή είχε καταβάλει χρήματα για την αγορά του αγρού, αλλά και αυτός μεταβίβασε το μερίδιό του στον Κύριλλο, *ὥστε περιελθεῖν εἰς αὐτὸν πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν τῆς τοιαύτης μονῆς*⁸⁴. Αργότερα

78. *Actes d'Ésphigmenou*, εκδ. J. LEFORT, [Archives de l'Atos, 6], Paris 1973, αρ. 2 (στο εξής: *Actes d'Ésphigmenou*). Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 103 σημ. 35, το έγγραφο είναι ιδιότυπη κληρονομική σύμβαση.

79. *Actes de Ésphigmenou*, αρ. 3.

80. *Actes de Ésphigmenou*, αρ. 2.23-24.

81. *Actes de Lavra I*, αρ. 25. Ο ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 259 σημ. 9, θεωρεί την περίπτωση αυτή απόδειξη συγκαλυμμένης πώλησης. Αδυνατώ να καταλάβω πού έγκείται η συγκαλυψη, εφόσον η ιστορία της μονής του Πιθαρά είναι η μόνη που είναι γνωστή με τόσες πολλές λεπτομέρειες.

82. Βλ. *Actes de Lavra I*, 174.

83. Η πράξη αυτή χρονολογείται το πιθανότερο μετά το 982. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 246.

84. *Actes de Lavra I*, αρ. 25.9-11. Για τη συγκυριότητα βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*,

και λόγω γήρατος ο Κύριλλος αποφάσισε να εισέλθει στη λαύρα του Αγίου Αθανασίου (Μεγάλη Λαύρα), και πούλησε τη μονή του Πιθαρά έναντι εκατόν τριάντα δύο νομισμάτων στον μοναχό Γεώργιο Χαρζανά. Ο Χαρζανάς βρήκε το κεφάλαιο που χρειαζόταν μόνο με δάνειο, το οποίο όμως, το 1024, δεν είχε καταφέρει ακόμα να αποπληρώσει. Έτσι αποφάσισε και αυτός με τη σειρά του να πουλήσει τη μονή στον Τορνίκη, ο οποίος ανέλαβε την υποχρέωση να εξοφλήσει τα δάνεια και να παραχωρήσει στον Γεώργιο τα απαραίτητα σιτηρέσια, έτσι ώστε το συνολικό τίμημα ανέβηκε στα διακόσια δέκα νομίσματα ή περίπου τρεις λίτρες. Διαδοχικά λοιπόν το ακίνητο, δηλαδή η μονή του Πιθαρά, άλλαξε πέντε κυρίους με πράξεις δωρεάς και πώλησης. Στον τελικό αγοραστή αναγνωρίζονται τα δικαιώματα του *ἔχειν, παραπέμπειν, ἀποχαρίζειν, δεσπόζειν, και μάλιστα κατὰ τελείαν δεσποτειαν... ὅσα οἱ νόμοι... τοῖς τελείοις δεσπόταις ἄδειαν δίδωσιν, ἀλλὰ παραδόξως μὴ μέντοι πωλεῖν τὸ τοιοῦτον μοναστήριον, χωρὶς να προβάλλεται γι' αὐτὸ κανένας λόγος*⁸⁵.

Για τον Τορνίκη, ο οποίος αναζητούσε μοναστήρι για να αποκαρδί μοναχός, η συμφωνία αυτή ήταν αρκετά ακριβή, δεδομένου ότι τα σιτηρέσια του Χαρζανά εκτιμήθηκαν στα εκατό νομίσματα. Το ποσό, εφόσον είναι τόσο υψηλό, θα πρέπει να θεωρηθεί πως αφορούσε καταβολή της αξίας των δια βίου σιτηρεσίων του Χαρζανά. Τα σιτηρέσια ήταν ποσότητες αναγκαίες για τη συντήρηση των μοναχών και οι μαρτυρίες που έχουμε σαφώς υποδεικνύουν ότι υπολογίζονταν και καταβάλλονταν ετησίως⁸⁶. Το 1016 ο ηγούμενος του Αγίου Ηλίου ανέλαβε τη μονή Ατζιϊωάννη, της οποίας ο ηγούμενος Συμεών αποσύρθηκε σε κελλί, έναντι σίτου, οίνου, και έξι μόλις νομισμάτων ετησίως⁸⁷, ενώ το 1037 η είσοδος του ηγουμένου της Βουλευτηρίας, Αθανασίου, στη Μεγάλη Λαύρα είχε ως συνέπεια αυτή να αναλάβει τα σιτηρέσια του Αθανασί-

161-164, όπου αναφέρονται συγκεκριμένα παραδείγματα συγκυριότητας επί κελλίων και ναών από την υστεροβυζαντινή εποχή.

85. *Actes de Lavra I*, αρ. 25.23-25, 30-31, 33-36.

86. Τα σιτηρέσια σε μεταγενέστερη εποχή εμπλέκονται με τη δημιουργία αδελφάτου, αλλά στην εποχή που εξετάζουμε έχουν μεγαλύτερη συνάφεια με την αποταγή. Βλ. HERMAN, *Regelung*, 444-450· SMYRLIS, *Fortune*, 138-146· FLOERENTIA EVANGELATOU-NOTARA, «Αδελφάτον. Ψυχικόν. Evidence from notes on manuscripts», *Byzantion* 75 (2005) 164-170.

87. *Actes de Lavra I*, αρ. 19. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 235, 242.

ου⁸⁸. Σε μία ακόμα περίπτωση που χρονολογείται στο 1044 δεν αναφέρονται συγκεκριμένες ποσότητες⁸⁹. Η υπόθεση της μονής Καλύκα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον εμπλέκονται σε αυτή πολλά στοιχεία. Αρχικά η μονή παραχωρήθηκε με όλα της τα περιουσιακά στοιχεία στη μονή Φιλοθέου *διὰ τὴν... ἐρήμωσιν καὶ... κατάπτωσιν* (1141)⁹⁰, ενώ ο αγρός στις Καρυές αποτέλεσε *ιδιοσύστατον*⁹¹, συγκροτήθηκε σε ξεχωριστό μοναστήρι και παραχωρήθηκε στον ηγούμενο Μάκαρ, ενώ διοικητικά υπαγόταν κανονικά στη μονή Καλύκα και όχι στη μονή Φιλοθέου⁹². Πιθανώς γύρω στο 1150, η Μεγάλη Λαύρα ζήτησε να της παραχωρηθεί ο αγρός του Καλύκα στις Καρέες. Σύμφωνα με τις πληροφορίες, η Λαύρα θα είχε την *δεσποτείαν αὐτοῦ ἀπ' ἐντεῦθεν, τὴν δὲ χρῆσιν μετὰ θάνατον τοῦ κατέχοντος αὐτὸν Μακαρίου μοναχοῦ*⁹³. Ο Μάκαρ όμως αποφάσισε το 1153 να παραχωρήσει στον ηγούμενο της Λαύρας τον αγρό, παραδίδοντας έτσι και όλα τα δικαιώματά του, έναντι είκοσι υπερπύρων, που κατά τα φαινόμενα ήταν το τίμημα για την

88. *Actes de Lavra I*, αρ. 27. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Αθανάσιος αναγνώριζε ότι η Λαύρα είχε κάνει μεγάλα έξοδα για το ναό, τα κελλία, τα αμπέλια, αλλά ακόμα και για τα χρηστικά αντικείμενα της μονής Βουλευτηρίας.

89. *Actes d'Iviron I*, αρ. 28. Το έγγραφο προσκυρώνει τη μονή Θεοτόκου Κυπαρισσίου στη μονή Ιβήρων.

90. *Actes de Lavra I*, αρ. 61.5-6. Πρόκειται σαφώς για επίδοση μονής, για την οποία βλ. παρακάτω.

91. Ο όρος φαίνεται εν πρώτοις να προέρχεται από την φορολογική ορολογία. *Ιδιόστατον* ήταν το κτήμα που είχε αποσπαστεί από την κοινότητα χωρίου επειδή για διάφορους λόγους δεν ήταν πια παραγωγικό. Βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, 138-139· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 405-406. Κατά τον ίδιο τρόπο ο όρος *ιδιοσύστατον* που αναγράφεται στο έγγραφο σαφώς σημαίνει ένα αποκομμένο κομμάτι της μονής Καλύκα, το οποίο όμως αποτέλεσε ξεχωριστό μοναστήρι. Ο όρος *ιδιόστατον* εμφανίζεται και στη Νεαρά του 996 του Βασιλείου Β', για να δηλώσει τα παλαιότερα μοναστήρια με ξεχωριστή των κοινοτήτων χωρίων περιουσία, σε σύγκριση με τα νέα, τα οποία ανεγείρονταν εντός των κοινοτήτων. Βλ. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 14.I.151, II.186: *Τὰ δὲ ιδιόστατα καὶ ὅσα μεγάλα μοναστήρια ἐκ παλαιοῦ ἦσαν...* Πρβ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 180-181.

92. *Actes de Lavra I*, αρ. 61.7-10: *...τοῦ δ' ἐν ταῖς Καρέαις διακειμένον ἀγροῦ τῆς αὐτῆς μονῆς τοῦ εἰς μοναστήριον ἀποκαταστάτος εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ οὕτω Ταύλας ὀνομαζομένου... εἰς ἡγουμενίαν ἐνστάτος τοῦ αὐτοῦ Μάκαρος...* Πρβ. *Actes de Lavra I*, αρ. 62.3-4: *... τὸν ἐν ταῖς Καρέαις ἀγρὸν τῆς τοῦ Καλλύκα μονῆς, ιδιοσύστατον ὄντα καὶ ὑποκείμενον τῇ τοῦ Καλλύκα μονῇ...* Η μονή του Καλύκα ιδρύθηκε το πιθανότερο από τον Πέτρο τον Καλιούκα. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 243, 246.

93. *Actes de Lavra I*, αρ. 62.7-8. Αν ερμηνεύω σωστά το κείμενο, ο Μάκαρ διατηρούσε την επικαρπία, την οποία και πούλησε στη συνέχεια. Για την επικαρπία βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία I*, 186-187.

στάσιν⁹⁴ και την καθέδραν⁹⁵ που ανήκαν σε αυτόν, και των ετήσιων σιτηρεσιών του⁹⁶. Μόλις ένα χρόνο αργότερα, το 1154, και η μονή του Φιλοθέου αντάλλαξε το μέρος της μονής του Καλύκα που κατείχε με ένα κτήμα της Λαύρας, και έτσι η μονή Καλύκα, με όλα της τα περιουσιακά στοιχεία, πέρασε στην ιδιοκτησία της Μεγίστης Λαύρας⁹⁷. Στις περιπτώσεις, στις οποίες καθορίζονται σιτηρέσια ως μέρος της συμφωνίας, παραχωρήθηκε η ηγουμενεία της μονής (αγρού) μαζί με τη δεσποτεία, φαινομενικά με πράξεις δωρεάς. Οι μοναχοί, που προέβησαν στις παραχωρήσεις αυτές, εισήλθαν στη συνέχεια στις μονές προς τις οποίες έκαναν την παραχώρηση. Μόνο η τύχη του Χαρζανά είναι αμφίβολη, εξαιτίας της αδρής αποζημίωσης που έλαβε, ενώ και ο Μάκαρ εξασφάλισε ένα μικρό ποσό από τη Μεγάλη Λαύρα. Επιπλέον, η περίπτωση της μονής Καλύκα δείχνει ξεκάθαρα τη διαδικασία αποκοπής και μεταβίβασης της κυριότητας μέρους των εδαφών μιας μονής, η οποία είναι όμοια με τη διαδικασία αποκοπής του ιδióστατου από τις κοινότητες χωριών, με τη διαφορά ότι στο Άγιον Όρος οι υποθέσεις αυτές διευθετούνται εντός των μοναστικών κοινοτήτων.

Πολλά από τα ιδρύματα που αναφέρονται στα αθωνικά έγγραφα του 10^{ου} και του 11^{ου} αι. εξελίχθηκαν σε μικρές μονές που απορροφήθηκαν από τις μεγαλύτερες. Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι τα περισσότερα από αυτά τα μικρά μοναστήρια αποτελούνταν από ελάχιστους μοναχούς, και με το δεδομένο αυτό ήταν αδύνατον να έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια ως ανεξάρτητα ιδρύματα⁹⁸. Στα περισσότερα από τα σχετικά έγγραφα, ιδιαίτερος στα πιο πρώιμα, αναφέρονται κυρίως πρόσωπα που προβαίνουν σε αυτές τις συναλλαγές, μοναχοί και ηγούμενοι μονών⁹⁹. Είδαμε εξάλλου πως το Τυπικό του 972 αναγνωρίζει σε μοναχούς τα δικαιώματα μεταβίβασης, αγοράς, πώλησης και εκμετάλλευσης αγρών. Από τα έγγραφα που έχουν σχολιαστεί ως

94. Η στάσις ήταν το (αγροτικό) νοικοκυριό με τα περιουσιακά του στοιχεία. Βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, 128· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Η αγροτική κοινωνία στην Υστερη Βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987, 104-105· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 206.

95. Καθέδρα ήταν η έδρα, τα οικήματα. Συνηθέστερα ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για τον κατοικημένο χώρο του χωριού. Βλ. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 111, 129, 431.

96. *Actes de Lavra I*, αρ. 62.

97. Για την αρκετά περίπλοκη αυτή υπόθεση βλ. *Actes de Lavra I*, 316-317, 320-321 και αρ. 63.

98. Πρβ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 305.

99. Πρβ. και την ανάπτυξη του ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 76-86, για την απόκτηση περιουσίας μέσω αγοραπωλησιών.

τώρα προκύπτει ότι οι δικαιοπραξίες αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες με τις προνομιακού τύπου παραχωρήσεις ιδρυμάτων και εισοδημάτων που ήταν σύνηθες φαινόμενο την εποχή αυτή¹⁰⁰, όπως για παράδειγμα η παραχώρηση μέχρι τριών προσώπων του 1037 και η παραχώρηση με παράλληλη απαγόρευση απαλλοτρίωσης. Οι περιπτώσεις αυτές εμφανίζονται συχνά σε έγγραφα του Αγίου Όρους. Θέτοντας απαγόρευση απαλλοτρίωσης στα έγγραφα μεταβίβασης ενδέχεται οι μοναχοί να θεωρούσαν πως ακολουθούσαν πιστότερα τόσο τους πατερικούς κανόνες περί ακτημοσύνης¹⁰¹, όσο και τους κανόνες του Τυπικού του Τζιμισκή, που απέβλεπε σε αυστηρό έλεγχο και περιορισμό των απαλλοτριώσεων. Η απαγόρευση απαλλοτρίωσης ακίνητης περιουσίας ήταν ένας από τους όρους παραχώρησης χαριστικής δωρεάς¹⁰². Η χαριστική έγινε έτσι ο θεσμός που αναπλήρωσε το κενό της απαγόρευσης απαλλοτρίωσης¹⁰³, επιτρέποντας την παραχώρηση σε λαϊκούς για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και με συγκεκριμένους σκοπούς, μοναστηριακών ακινήτων που είχαν περιπέσει σε παρακμή ή είχαν εγκαταλειφθεί. Η εκτροπή του θεσμού και η μετατροπή του σε μέσο αμοιβής των ευνοούμενων του θρόνου και της Εκκλησίας απασχόλησε συστηματικά τους πατριάρχες της εποχής, που προσπάθησαν να περιορίσουν το φαινόμενο, μαζί με το συναφές φαινόμενο της επίδοσης¹⁰⁴, χωρίς αυτό να

100. Βλ. γι' αυτές τις περιπτώσεις HÉLÈNE GLYKATZI-AHRWEILER, «La concession de droits incorporels. Donations conditionnelles», στο: *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 1961, II*, Beograd 1964, 103-114 [: στην ΙΔΙΑΣ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, VR London 1971 αρ. Ι]. LEMERLE, *Agrarian history*, 222 κ. εξ.

101. P. PANAGIOTAKOS, «Περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς τοῦ Λέοντος Στ' τοῦ Σοφοῦ νομοθεσίας περὶ τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης», στο: *Akten de XI. Internationalen Byzantinistenkongresses (München 1950)*, εκδ. F. DÖLGER – H.-G. BECK, München 1960, 430-437· HERMAN, *Regelung*, 406-410· GALATARIOU, *Typika*, 124-129. Πρβ. Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ, «Αντιλήψεις περί αποταμιεύσεως στο Βυζάντιο: Πατερικές Διδαχές, Ψυχοφελείς Δηγήσεις, και Κοσμικές Θεωρήσεις» στο: *Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, εποπτεία - γενική επιμέλεια Κ. Μπουραζέλης - Κ.Μεϊδάνη, εκδόσεις Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου – Λιβάνης, Αθήνα 2011, 177-218.

102. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*, 75.

103. Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 260, η χαριστική δωρεά κατέλυσε την απαγόρευση μεταβίβασης μονών, η οποία όμως δεν εφαρμοζόταν.

104. Ο ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 108-111, περιλαμβάνει την επίδοση στους τρόπους απόκτησης μοναστηριακής περιουσίας, και θεωρεί ότι έχει το ίδιο περιεχόμενο με την ένωση μονών. Παρόλα αυτά οι γνωστές ενώσεις, όπως παρατηρεί και ο ίδιος, προϋποθέτουν ένωση της διοίκησης και της περιουσίας των μονών αυτών. Η επίδοση, από την άλλη, συνεπάγεται ότι η επιδιόμενη μονή συνεχίζει να υπάρχει, υπό την φροντίδα της

αποβεί εις βάρος των μοναστηριών¹⁰⁵.

Τον 10^ο αι. εξάλλου η απαγόρευση απαλλοτρίωσης ήταν εξίσου συνήθης όρος στην πολιτειακή νομοθεσία για ακίνητα συγκεκριμένης σημασίας¹⁰⁶. Στην κατηγορία αυτή ενέπιπταν τόσο τα στρατιωτικά κτήματα¹⁰⁷, όσο και μονές. Για τις μονές ειδικότερα, οι νομοθέτες ενδιαφέρθηκαν για τη διατήρηση των κτημάτων, όπου είχαν ανεγερθεί, εντός των κοινοτήτων χωριών στις οποίες ανήκαν, προκειμένου να αποφευχθεί η παραχώρησή τους σε δυνατούς¹⁰⁸. Από Νεαρά του Βασιλείου Β' που χρονολογείται στο 996 πληροφορούμαστε μάλιστα ότι ακόμα και μεγάλες μονές είχαν παραχωρηθεί σε δυνατούς από τους επισκόπους υπό τους οποίους υπάγονταν, πιθανώς με τίτλο χαριστικής δωρεάς ή με κάποιο άλλο τίτλο που δεν συνεπαγόταν τυπικά αλλαγή κυριότητας, εφόσον τα μοναστηριακά ακίνητα παρέμεναν νομικά αναπαλλοτρίω-

μονής που την ανέλαβε (π.χ. η μονή Φιλαδέλφου). Η κατάχρηση της επίδοσης ωστόσο μπορεί να οδηγήσει σε ένωση. Βλ. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί ένωσης μονών κατά τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», *Επετηρίς Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου* 6 (1911) 116-137· SMYRLIS, *Fortune*, 135-136, 170-171. Πρβ. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος*, 64-67 (για μία σαφή περίπτωση ένωσης μοναστηριών). Ο Σμυρλής παρατηρεί πως η παρακμή του θεσμού της χαριστικής από τα τέλη του 11^{ου} αι. οδήγησε στην ευρύτερη χρήση του θεσμού της επίδοσης, από τον οποίο επωφελήθηκαν πια τα μοναστήρια (και όχι οι λαϊκοί, όπως συνέβαινε με τη χαριστική).

105. Βλ. Ρ-Π 5, 22, 25-32. Ο πατριάρχης Σισίνιος Β' (996-998) ακύρωσε όλες τις δωρεές μοναστηριών, αλλά ο διάδοχός του, Σέργιος Β' (1001-1019), παρατήρησε πως αυτή η πρακτική οδηγούσε τα μοναστήρια σε μαρασμό. Ο Αλέξιος Στουδίτης (1025-1043) προσπάθησε να θέσει περιορισμούς στη μεταβίβαση των μονών. Την ίδια στάση κράτησαν και μεταγενέστεροι πατριάρχες, οι οποίοι προσπάθησαν να θέσουν υπό έλεγχο τη διακίνηση της μοναστηριακής περιουσίας. Βλ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*, 188-197· J. DARROUZÈS, «Dossier sur le charisticariat», στο: *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, εκδ. P. WIRTH, Heidelberg 1966, 150-165. P. GAUTIER, «Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat», *REB* 33 (1975) 76-132. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει η εκτίμηση πως η αριστοκρατία μετέτρεψε το θεσμό σε μέσο οικονομικής εξασφάλισης των τέκνων της. Βλ. GALATARIOU, *Typika*, 106.

106. Η σύντομη αυτή μελέτη δεν προσφέρεται για εκτενή ανάλυση του κοινωνικού και οικονομικού ανταγωνισμού που παρατηρείται στις επαρχίες τον 10^ο αι. Το φαινόμενο ήταν πολυδιάστατο και αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα των επαρχιών σε σχέση με την έγγεια ιδιοκτησία και την εξουσία που μπορούσε να ασκήσει κανείς ανάλογα με την κοινωνική του θέση προκειμένου να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση. Βλ. συνοπτικά LEMERLE, *Agrarian history*, 85 κ. εξ.· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1997², 383-390.

107. Πρβ. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 5.33-54 (ενδεικτικά)· LEMERLE, *Agrarian history*, 115 κ.εξ.

108. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 14.I.99-124, II.131-159. Βλ. και τα σχόλια του ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 259-260· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ, *Legal institutions*, 1065-1067· LEMERLE, *Agrarian history*, 108-114.

τα¹⁰⁹. Ο αυτοκράτορας ακύρωσε όλες αυτές τις παραχωρήσεις, εκτός από αυτές που αφορούσαν τις «μεγάλες» μονές, και διακήρυξε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ότι ένα ίδρυμα για να θεωρηθεί μονή έπρεπε να έχει περισσότερους από οκτώ ή δέκα μοναχούς. Ο όρος αυτός προέρχεται από την ήδη υπάρχουσα μοναστική πρακτική. Ήδη ο ιδρυτής της Μεγάλης Λαύρας, όταν υποδέχθηκε την ομάδα των Ιβήρων, έθεσε τον όρο η κοινότητά τους, στην οποία παραχώρησε με χαριστική τόπο από τα εδάφη της Λαύρας, να μην υπερβεί τους οκτώ μοναχούς. Προφανώς θεωρούσε ότι περισσότεροι μοναχοί θα οδηγούσαν στην απόσπαση εδαφών της Λαύρας, το οποίο και σημειώνει στο τέλος της σχετικής ρήτρας¹¹⁰. Επιπλέον, το περιστατικό αυτό δείχνει πως οι μοναστικές κοινότητες του όρους είχαν αντικειμενικούς λόγους να φοβούνται ότι οι νεοεισερχόμενοι θα ήταν σε θέση να διεκδικήσουν και να αγοράσουν αγρούς. Οι Ιβηρες μοναχοί συγκρότησαν πραγματικά μία από τις πλουσιότερες μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους, ήταν λοιπόν με την έννοια και το περιεχόμενο που έδιναν οι Βυζαντινοί στον όρο, αληθινά «δυνατοί»¹¹¹.

Στα έγγραφα του Αγίου Όρους που χρονολογούνται τον 10^ο και 11^ο αι. ο όρος χαριστική δωρεά εμφανίζεται μόνο τρεις φορές, εκ των οποίων η μία στο Τυπικό του Τζιμισκή, όπου προβλέπεται ότι απαγορεύεται η απαλλοτρίωση από τον δικαιούχο αγαθών που είχαν παραχωρη-

109. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 14.I.133-140, II.168-176. Είναι νομίζω υπερβολικό να θεωρηθεί, όπως ο ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*, 107-119, ότι η παραχώρηση ακμαζόντων μοναστηριών είναι ένα φαινόμενο που εμφανίζεται μετά τα μέσα του 11^{ου} αι., το οποίο ονομάζει «εξελιγμένη μορφή της χαριστικής».

110. MEYER, *Haupturkunden*, 118.24-30: Τὰ δὲ κελλία τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰβηρος, ὡς ἐν τῇ πρὸς αὐτόν μου δωρισάμην χαριστικῇ, οὕτω καὶ φυλάττεσθαι βούλομαι, φυλαττόντων δηλονότι τῶν διαδόχων αὐτοῦ πρὸς τοὺς μεθ' ἡμᾶς εὐγνωμοσύνην καὶ ἀποτρεπομένων τὰ ἀπηγορευμένα τοῖς νόμοις, ἔτι δὲ τὸ πλατύνεσθαι πλέον τοῦ διατεταγμένου καὶ ἢ τὸν ὄγδοον ἀριθμὸν ὑπερβαίνειν ἢ πειρᾶσθαι πωλεῖν αὐτὰ καὶ χαρίζειν καὶ οἰωδῆποτε τρόπῳ ἀποτέμνειν τῆς λαύρας. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 228-229· *Actes d'Iviron I*, 21.

111. Οι «δυνατοί» ορίζονται δύο φορές στη νομοθεσία του 10^{ου} αι. Ο Ρωμανός Α' Λακαπηνός σημείωσε σε Νεαρά του 928 ότι ο όρος αφορά εκείνους που μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή ή εκφοβισμό οι ίδιοι ή μέσω της επιρροής άλλων (οικείων) τους, διευκρινίζοντας το 934 ότι σε αυτή την κατηγορία ανήκαν όλοι οι πολιτικοί, στρατιωτικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και οι οικείοι τους. Βλ. SVORONOS, *Novelles*, αρ. 2.I.83-88, II.87-92, αρ. 3.50-58, 190-195· LEMERLE, *Agrarian history*, 94-98· KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 360 κ.εξ. Για τους Ιβηρες στον Άθω βλ. *Actes d'Iviron I*, 23-24, 25 κ. εξ.· SMYRLIS, *Fortune*, 47-48.

θεί με χαριστική στην περίπτωση που είχε πεθάνει ο ιδιοκτήτης τους¹¹². Η δεύτερη αναφορά αποτελεί παραχώρηση σε τίτλο χαριστικής δωρεάς και χρονολογείται στο 1076, όταν ο πρώτος και ηγούμενος της μονής Δοχειαρίου παραχώρησε στον ηγούμενο της μονής του Αγίου Κωνσταντίνου το μοναστηρίτζιον του Λαυρεντίου του Παξιμαδά στις Μηλέες. Η παραχώρηση συνοδεύεται από εκφράσεις που ταιριάζουν σε παραχώρηση κυριότητας¹¹³, οι οποίες εδώ συμπληρώνονται από τη συνηθισμένη ρήτρα περί απαγόρευσης απαλλοτρίωσης, ενώ το μοναστήρι του Λαυρεντίου θα παρέμενε υπό την εξουσία της μονής Αγίου Κωνσταντίνου *μη διερούμενον μέχρι τερμάτων αιώνων*¹¹⁴. Η τρίτη αναφορά περιλαμβάνεται στην πράξη αρ. 20 του αρχείου της μονής Ιβήρων, που χρονολογείται στο 1015. Ο πρώτος του όρους Νικηφόρος, παραχώρησε στον Ευθύμιο τον Ίβηρα και στη μονή του Κλήμεντος (Ιβήρων) τον τόπο του Θεσσαλονικέως, με *έγγραφον ασφάλειαν χαριστικής έχουσαν τύπον*¹¹⁵, εξαιτίας των υπηρεσιών που ο ιδρυτής της μονής, Ιωάννης ο Ίβηρ, είχε προσφέρει στο όρος¹¹⁶. Τα δικαιώματα που συνοδεύουν την παραχώρηση της χαριστικής είναι αυτά της πλήρους κυριότητας, χωρίς να περιλαμβάνεται κανένας περιορισμός¹¹⁷. Μοναχοί του όρους που είχαν ήδη επιφέρει βελτιώσεις στον υπό παραχώρηση τόπο θα λάμβαναν από τη μονή Ιβήρων αποζημιώσεις που ανέρχονταν στο ποσό των 34 νομισμάτων¹¹⁸. Ωστόσο, το ποσό αυτό δεν κρίθηκε ικανοποιητικό, και ο Ευθύμιος ο Ίβηρ αναγκάστηκε όχι μόνο να το αυξήσει στα εκατό νομίσματα, αλλά και να προσθέσει επιπλέον εκατό ως δωρεά που θα προστίθετο στο σύνολο της ετήσιας ρόγας των μοναχών, ανεβάζοντας έτσι το τίμημα του τόπου του Θεσσαλονικέως στα διακόσια νομίσματα¹¹⁹. Η προσθήκη

112. *Actes du Prôtaton*, αρ. 7.70-71: *ώσαύτως και τὰ ἀπὸ χαριστικῆς διδόμενα τισὶ κατὰ τὸν ῥηθέντα ὄρον τηρείσθωσαν ἀπὸ τοῦ παρόντος.*

113. *Actes de Chilandar*, αρ. 2.3-4: *...τὴν παροῦσαν ἔγγραφον καὶ ἐννύπογραφον, ἀπλοῦν καὶ ἀμεταμέλητον, βέβαιόν τε καὶ πάγιον καὶ ἀρραγῆ, ἦγουν δωρεάν καὶ τελείαν χαριστικὴν τηθέμεθα καὶ ποιῶμεν...*

114. *Actes de Chilandar*, αρ. 2.18-22. Κατὰ τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 108 σημ. 4, πρόκειται περί ένωσης μονών.

115. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.4.

116. Οι Γεωργιανοί μοναχοί πραγματικά συντέλεσαν στην ευημερία των μονών του Άθω στα τέλη του 10^{ου} αι. και στις αρχές του 11^{ου} αι. Βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 226-232.

117. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.26-35.

118. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.43-46.

119. Κατὰ τους εκδότες, οι μοναχοί που διαφωνούσαν σταμάτησαν τη διαδικασία

των επιπλέον εκατό νομισμάτων έγινε με δεύτερο έγγραφο που φέρει την ίδια ημερομηνία, το οποίο όμως δεν είναι πια έγγραφο χαριστικής δωρεάς, αλλά «απλή δωρεά και ασφάλεια» προς τον ηγούμενο της μονής Ιβήρων, στην οποία κατ' απαίτηση προφανώς του Ευθυμίου συμπεριλήφθηκαν αυστηρότερες ρήτρες εναντίον αυτών που δεν θα συμμορφώνονταν με τις αποφάσεις¹²⁰. Έτσι, η υπόθεση που ξεκίνησε ως μία απλή δωρεά ως ανταμοιβή της μονής Ιβήρων για τις ευεργεσίες που είχε κάνει κοινή τε εις πάντας και ίδια εις έκαστον¹²¹, εξελίχθηκε σε κανονική εξαγορά της υπογραφής των μοναχών του όρους, που συγκαλύπτεται κάτω από όμορφες εκφράσεις, όπως *υπεγράψαμεν πάντες προθύμως την τοιαυτην δωρεάν*¹²², *σύν προθυμία πάση και όλοψύχω προθέσει*¹²³ κλπ. Είναι λοιπόν σαφές ότι στοιχεία από την υπάρχουσα νομοθεσία υιοθετήθηκαν από τους μοναχούς του Αγίου Όρους για τις μεταβιβάσεις μονών. Η χαριστική δωρεά όμως, μολονότι φαίνεται πως αναγνωρίζεται στο Τυπικό του Τζιμισκή, δεν εφαρμόστηκε ευρέως. Η απουσία της από τα έγγραφα του Αγίου Όρους εξηγείται μέσω των ίδιων των όρων του Τυπικού του 972: εφόσον σε αυτό υπήρχαν όλες οι ρήτρες που προστάτευαν την ιδιοκτησία και απαγόρευαν τις απαλλοτριώσεις ιδιαιτέρως προς τους ξένους στο όρος μοναχούς, αλλά και τον σφετερισμό των ιδιοκτησιών από τους διαφόρους ευνοούμενους δικαιούχους των ηγουμένων, η παραχώρηση σε τίτλο χαριστικής ήταν περιττή. Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, εκτός ίσως από την πρώτη, που εμπεριεχόταν στο ίδιο το Τυπικό, δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση τυπικές περιπτώσεις χαριστικής δωρεάς¹²⁴.

Μέσω της δικτύωσης των μοναχών του Αγίου Όρους οι πρακτικές αυτές εφαρμόζονταν, σε περιορισμένη έστω κλίμακα, και εκτός του Όρους. Έτσι το 993/4 ο ηγούμενος της Μεγίστης Λαύρας, Αθανάσιος, απέκτησε έναντι εβδομήντα νομισμάτων τη μικρή μονή στη νήσο Γυ-

υπογραφής του εγγράφου και συνέχισαν μόνο αφού είχε προστεθεί η φράση ότι το αρχικό ποσό ανερχόταν στα εκατό νομίσματα, η οποία τέθηκε αναγκαστικά κάτω από της υπογραφές του πρώτου, του ηγούμενου της Λαύρας και του ηγούμενου Ξηροποτάμου. Βλ. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.56-58.

120. Βλ. *Actes d'Iviron I*, αρ. 21.

121. *Actes d'Iviron I*, αρ. 21.16-17.

122. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.57-58.

123. *Actes d'Iviron I*, αρ. 21.4.

124. Ο ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ο θεσμός της χαριστικής*, 36 σημ. 6, διακρίνει την χαριστική δωρεά από τους όρους χαριστική, τέλεια χαριστική, και δωρεά, οι οποίοι, κατ' αυτόν, χρησιμοποιούνται με την κοινή τους έννοια.

μνοπελαγισία κοντά στη χερσόνησο του Άθω. Το κτήμα αρχικά είχε αγοραστεί από τον πρώτο ιδιοκτήτη της, μοναχό Σέργιο, από το δημόσιο και μεταβιβάστηκε έναντι του διπλάσιου περίπου τιμήματος το 993 από τους μαθητές του στον Αθανάσιο¹²⁵. Λίγα χρόνια αργότερα παραχωρήθηκε με πράξη δωρεάς στη μικρή μονή της Βουλευτηρίας η μονή της Γλυκερίας στη Σκύρο (1012) από τον κάτοχό της Ευστράτιο, ο οποίος ήταν μοναχός της Λαύρας. Στην πράξη δωρεάς ο Ευστράτιος σημείωσε πως παρακάλεσε ο ηγούμενος της Λαύρας να μην εμποδίσει τη μεταβίβαση, ὃ γε τάχα καὶ ἀλλότριόν ἐστι τοῦ νόμου τῆς ὑποταγῆς ἴδιον ὀνομάζειν τι τὸν ὑποτασσόμενον ἄτε μὴδὲ αὐτῆς δεσπόζοντα τῆς ἰδίας ψυχῆς¹²⁶. Αυτή είναι ίσως η μοναδική δήλωση περί της θεωρητικής ακτημοσύνης των μοναχών που ανιχνεύεται στα έγγραφα του Αγίου Όρους. Μόλις το 1030 όμως ο ηγούμενος της μονής Βουλευτηρίας, Αθανάσιος, ο οποίος ήταν ανεψιός του Ευστρατίου της Λαύρας, αποφάσισε να αφιερώσει τη μονή Βουλευτηρίας στη Μεγίστη Λαύρα, επειδή, με τη μεσολάβηση του Ευστρατίου, η Λαύρα είχε επενδύσει πεντακόσια εικοσι νομίσματα για τη βελτίωσή της¹²⁷. Όπως και στην περίπτωση της μονής του Πιθαρά, η συσσώρευση χρεών είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή της κυριότητας. Ανάλογη περίπτωση μαρτυρείται σε έγγραφο του 1089. Ο ηγούμενος της μονής Δανιήλ είχε δανειστεί μία λίτρα από τον ηγούμενο της μονής Ξενοφώντος. Επειδή όμως δεν μπορούσε να αποπληρώσει το δάνειο, η μονή είχε παραχωρηθεί (ή ρηθείσα τοῦ ἀγίου προφήτου Δανιήλ μονή κατεσχέθη), πιθανώς με έγγραφο του πρώτου, το οποίο δεν σώζεται, στην Ξενοφώντος. Το 1089 ο πρώτος έκρινε ότι το χρέος είχε πια αποπληρωθεί και ελευθέρωσε τη μονή Δανιήλ¹²⁸.

125. *Actes de Lavra I*, αρ. 10, 11· SMYRLIS, *Fortune*, 169. Από την πρώτη αγορά ως την πώληση της μονής είχαν μεσολαβήσει δεκαέξι χρόνια.

126. *Actes de Lavra I*, αρ. 16. Η μονή αυτή ήταν αρχικά ιδιωτικός οίκος που μετατράπηκε σε μικρό μοναστήρι και μεταβιβάστηκε στον μοναχό της Λαύρας Ευστράτιο, ο οποίος την παραχώρησε με πράξη δωρεάς στην μονή Βουλευτηρίας.

127. *Actes de Lavra I*, αρ. 26, 27. Για τη μονή της Βουλευτηρίας, μία από τις παλαιότερες στο όρος, βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 191-193. Κατά τον ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Δίκαιον*, 102 σημ. 35, το έγγραφο συνιστά κληρονομική σύμβαση.

128. *Actes de Xénophon*, εκδ. DENISE PAPACHRYSSANTHOU, [Archives de l' Athos, 15], Paris 1986, αρ. 1.186-197. Το χρέος ανερχόταν στη μία λίτρα νομίσματα, και μετά την αποπληρωμή η μονή αὐθις εἰς ἡγουμενεῖον ἀπεκατέστη. Για τη μονή Ξενοφώντος βλ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 245. Ο συνηθέστερος τρόπος ικανοποίησης του δανειστή ήταν η πώληση του ακινήτου (περίπτωση της μονής Πιθαρά) και ο συμψηφισμός του τιμήματος με το χρέος, ενώ αρκετά συχνά απαντούν η ενεχυρίαση και η υποθήκευση

Άλλες πράξεις που σώζονται στα αρχεία του Αγίου Όρους αφορούν πώληση μονών¹²⁹, πώληση ή δωρεά κελλιών ή τόπων για την ανέγερση κελλιών και ευκτηρίων¹³⁰, καταβολή αποζημιώσεων για βελτιώσεις σε αγροτόπους¹³¹ αλλά και κληροδοσία, η οποία εμπίπτει στους κανονισμούς που περιλαμβάνονται στο Τυπικό¹³². Ένας ασυνήθιστος όρος που περιλαμβάνεται σε έγγραφο του 1169 είναι το αίτημα του ηγούμενου Λαυρεντίου, ο οποίος ζήτησε από τον πρώτο να μην αφαιρεθεί από την εξουσία του η μονή του Ξυλουργού, επειδή οι γονείς του και οι συγγενείς του είχαν πεθάνει σε αυτή¹³³. Κάποιες από αυτές τις πράξεις συνοδεύονται από την τυπική ρήτρα περί απαλλοτρίωσης¹³⁴. Εδάφη των μονών τους προς εκμετάλλευση από μοναχούς παραχωρούν συνήθως οι ηγούμενοι και σπανιότερα το Πρωτάτο, που προβαίνει σε παραχωρήσεις θέτοντας απαγορεύσεις απαλλοτρίωσης. Η πρακτική των αγοραπωλησιών εντός του Αγίου Όρους, ιδιαίτερα η συμβολή της μονής Μεγάλης Λαύρας και της μονής των Ιβήρων, συντέλεσαν ώστε οι πηγές να δίνουν την εντύπωση μεγάλης ευημερίας για τις μονές του Αγίου Όρους τον 11^ο αι.¹³⁵

Η πρακτική της πώλησης μικρών μονών ή αγρών δεν σταμάτησε ποτέ στο Άγιον Όρος. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε κάθε φορά ήταν σύμ-

ακινήτων. Εδώ νομίζω πως πρόκειται για μία σπάνια περίπτωση παραχώρησης χρήσης του ακινήτου προκειμένου να πληρωθεί το δάνειο (αντίχρηση), εφόσον στη συγκεκριμένη περίπτωση το ακίνητο παρέμενε αναπαλλοτρίωτο. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία Ι*, 199-207 (ιδιαίτέρως 206-207).

129. *Actes du Pantocrator*, εκδ. VASSILIKI KRAVARI, [Archives de l'Athos, 17], Paris 1991, αρ. 3.13-14. Ο ηγούμενος της μονής Δωροθέου είχε πουλήσει τη μονή Ξυλουργού. Η μαρτυρία χρονολογείται το 1142.

130. *Actes de Lavra I*, αρ. 30.3-5 (1037)· *Actes d'Iviron I*, αρ. 14 (1007), 17 (1012), 18, 19· *Actes de Saint-Pantéléèmon*, εκδ. P. LEMERLE, G. DAGRON, S. ÇIRKOVIÇ, [Archives de l'Athos, 12], Paris 1982, αρ. 1 (1030), 8 (1169) (στο εξής: *Actes de Pantéléèmon*).

131. *Actes d'Iviron I*, αρ. 20.43-47 (1015).

132. *Actes d'Iviron I*, αρ. 25 (1036). Το έγγραφο αφορά μεταβίβαση της ηγουμηνίας και της περιουσίας της μονής του Αγίου Ιωάννη της Γαλεάγρας στον τρίτο κατά σειρά δικαιούχο, Συμεών, ο οποίος φέρεται ως πνευματικό τέκνο του ηγούμενου.

133. *Actes de Pantéléèmon*, αρ. 8.29-34. Η επίδοσις της μονής του Θεσσαλονικέως στη μονή Ξυλουργού ή των Ρουσών θα συνεπαγόταν κανονικά την απόσυρση του Λαυρεντίου από την μονή Ξυλουργού. Εφόσον το αίτημά του έγινε αποδεκτό, ο ηγούμενος Λαυρέντιος διέγραψε το χρέος της Μέσης (του Πρωτάτου) προς τη μονή Ξυλουργού.

134. *Actes d'Iviron I*, αρ. 17.I.32-35, II.32-35, 25.16-19· *Actes de Lavra I*, αρ. 12.9-12 (996).

135. Βλ. ΕΦΗ ΡΑΠΑ, «Αποταμίευση και διαχείριση χρήματος στο Βυζάντιο (8^{ος}-13^{ος} αι.): κρατικός παράγοντας και ιδιώτες», στο: *Αποταμίευση και διαχείριση του χρήματος στην ελληνική Ιστορία*, γενική επιμέλεια: Κ. Μπουραζέλης - Κ. Μεϊδάνη, Αθήνα 2011, 296-300.

φωνη με τους όρους διακίνησης της γης εντός του Όρους που είχε θέσει ο Ευθύμιος ο Στουδίτης, οι οποίοι αποτελούσαν νομική κατοχύρωση των μεθόδων που ακολουθούσαν οι μοναχοί μετά την παραχώρηση κλασματικών γαιών -μολονότι, όπως επισημάνθηκε στην αρχή, δεν φαίνεται να υπήρξε δωρεά γης στους μοναχούς, σύμφωνα τουλάχιστον με τους όρους και το περιεχόμενο που οι Βυζαντινοί απέδιδαν σε αυτή την πράξη. Ήταν επίσης σύμφωνη με τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας του Όρους από τις εκκλησιαστικές αρχές, που έγινε ήδη επί Βασιλείου Α', εφόσον οι εκκλησιαστικές αρχές (και κατά περίπτωση ο αυτοκράτορας) ήταν κατεξοχήν αρμόδιες για τις επιδόσεις, τις ενώσεις μονών και για τις παραχωρήσεις χαριστικής. Στις δικαιοπραξίες που εξετάστηκαν, οι οποίες είναι οι πρωιμότερες που σώζονται στα αρχεία των μοναστηριών, οι αρχές του όρους (το Πρωτάτο) εμφανίζονται ως μεσολαβητής ή ως επικυρωτής, και σπανιότερα ως νομικό πρόσωπο που εκποιεί ακίνητα και που έχει οικονομικό όφελος από αυτή τη δραστηριότητα¹³⁶. Η μοναδική πράξη που το Πρωτάτο αποκόμισε σημαντικό όφελος και γι' αυτό φαίνεται να έχει το ρόλο του πωλητή είναι η αρ. 21 του αρχείου της μονής Ιβήρων, που σχολιάστηκε παραπάνω, η οποία ωστόσο ξεκίνησε ως δωρεά προς τον ηγούμενο των Ιβήρων Ευθύμιο με αποζημιώσεις στους μοναχούς που είχαν επιφέρει βελτιώσεις¹³⁷. Στις πράξεις αλλαγής κυριότητας και παραχώρησης χρήσης ενός ακινήτου του Όρους καταβάλλεται προσπάθεια να τηρηθούν οι κανόνες του τέθηκαν στο Τυπικό όσο και οι γενικότερες αρχές που διέπουν το μοναστικό βίο, με την προσθήκη όρων που περιορίζουν τα δικαιώματα του ιδιοκτήτη. Οι νόμοι ακολουθούνται πιστά, και μάλιστα οι πιο πρόσφατοι νόμοι περί ιδιοκτησίας που έθεσαν οι Μακεδόνες αυτοκράτορες με τις Νεαρές τους. Θεωρητικά ο περιορισμός του δικαιώματος μεταβίβασης των ακινήτων και η επέκταση των μεθόδων που προέρχονται από τους κανόνες της χαριστικής δωρεάς προστατεύουν το αναπαλλοτρίωτο της μοναστικής

136. Πρβ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 311-314. Κατά τι διαφορετική η άποψη της συγγραφέως. Κατά τον ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΟΥΚΑ, *Αγιορειτικοί θεσμοί*, 110-112, 112-113, ο πρώτος μετέχει μόνο στις αγοραπωλησίες-ανταλλαγές και ιδιοκτησιακές διαμάχες που γίνονται εντός του όρους.

137. Πρβ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 314-315. Κατά την συγγραφέα, η περίπτωση αυτή δηλώνει αντιπαροχή μικρού χρηματικού ποσού. Ωστόσο το ποσό των εκατό νομισμάτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί «μικρό». Για τις αντιπαροχές σε διαφορετικό πλαίσιο βλ. ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Εκκλησιαστική ακίνητη περιουσία: ένα κερκυραϊκό έθιμο του 13^{ου} αι.», *ΕΚΕΙΕΔ* 41 (2008) 131-142.

περιουσίας και εξασφαλίζουν τη γη του Αγίου Όρους από τις διεκδικήσεις ξένων, λαϊκών ή μοναχών, παραμένοντας στην εκμετάλλευση των μοναχών. Στην πράξη όμως οι μεταβιβάσεις αυτές που νομιμοποιήθηκαν με το Τυπικό του Τζιμισκή αποτελούν καταφανή καταπάτηση τριών βασικών κανόνων του μοναχισμού, της απαγόρευσης απαλλοτρίωσης μοναστικής περιουσίας, της απαγόρευσης μετακίνησης από μονή σε μονή, και της ακτημοσύνης των μοναχών, οι οποίοι συχνά διέθεταν σημαντικά χρηματικά αποθέματα. Σταδιακά οι πρακτικές που ακολουθούνται στο Όρος θα οδηγήσουν στην ιδιορρυθμία¹³⁸, η οποία έδρασε διαλυτικά για τη συνοχή όχι μόνο του συνόλου της μοναστικής κοινότητας του Αγίου Όρους, αλλά και για την εσωτερική συνοχή κάθε μονής. Σε αυτή την εξέλιξη ωστόσο, δεν μπορούμε παρά να παρατηρήσουμε την εσωτερική νομοτέλεια του φαινομένου: το γεγονός, με άλλα λόγια, ότι η κοινότητα του Αγίου Όρους δημιουργήθηκε από την ανάγκη κάποιων μοναχών να ζήσουν και να ασκηθούν σε κάθε περίπτωση εκτός του πλαισίου που είχε τεθεί από τους κανόνες της Εκκλησίας, χωρίς επαφή με τις αλληλεπιδρώσες και αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές συνιστώσες και την επιρροή τους. Και ο εκφυλισμός της αναζήτησης αυτής προς την ιδιορρυθμία δεν αναιρεί, ούτε ακυρώνει, αυτή την ανάγκη, που είναι η εσωτερική δύναμη του μοναχισμού.

138. Τα ιδιορρυθμα μοναστήρια επιτρέπουν οι μοναχοί να διατηρούν, ή να αποκτούν περιουσία μετά την κουρά, την οποία μπορούν κατόπιν να την διαθέσουν όπως θέλουν. Συνήθως αυτοί οι μοναχοί διαβιούν ξεχωριστά από τους υπόλοιπους μοναχούς του μοναστηριού. Περίοδος ακμής της ιδιορρυθμίας ήταν ο 16^{ος} αι. Η αναφορά της ιδιορρυθμίας σε έγγραφο του Αγίου Όρους που χρονολογείται στο 1296 και αφορά την τύχη της μονής Φιλαδέλφου είναι νομίζω μία από τις πρώτες μνείες. Βλ. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 243: ... νόσω ανταρεσκείας και ιδιορρυθμίας... Για την ιδιορρυθμία βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Η διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927). Σύντομη ιστορική επισκόπηση*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθωνικά Σύμμεικτα, 6], Αθήνα 1999, 17-19 της ΙΔΙΑΣ, *Αθωνικός μοναχισμός*, 280-286 (ιδιαιτέρως 284-285, μολονότι δεν αναφέρεται συγκεκριμένα η «ιδιορρυθμία»): Β. LAURÈS, «Les monastères idiorrhymes de l'Athos», *EO* 4 (1900-1901) 288-295· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Δίκαιον*, 20-21· BECK, *Kirche*, 127-128· HERMAN, *Regelung*, 450-451· MEYER, *Haupturkunden*, 58 κ. εξ.

ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ*

Με αφορμή το άρθρο 20 του Νόμου Ροδίων Ναυτικού

Ο Νόμος Ροδίων Ναυτικός (NPN) έχει συνεχή παρουσία στο βυζαντινό δίκαιο, με σημαντικές στιγμές την εισαγωγή του στο ευρύτερο Παράρτημα της Εκλογής και την όποια ενσωμάτωσή του στα Βασιλικά. Αυτή η παρουσία του και η παραπομπή στην αυθεντία του στις βυζαντινές νομοθετικές συλλογές όταν γίνεται λόγος για τα «ναυτικά», σε συνδυασμό με την πλουσιότατη χειρόγραφη παράδοσή του, που φτάνει μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, δεν μας επιτρέπουν να τον παραγκωνίσουμε¹.

Ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο του NPN είναι το ακόλουθο 20 (N2. 20), η έρευνα του οποίου αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας συμβολής²:

« κ' Ὅς ἂν πλοῖον ναυλώσῃται, ἔγγραφα συνεσφραγισμένα κύρια εἶτω· εἰ δὲ μὴ, ἄκυρα· γραφέτωσαν δὲ καὶ ἐπιτίμια, ἐὰν θέλωσιν. ἐὰν δὲ μὴ συγγράψωνται καὶ ψεύσῃται ὁ ναύκληρος ἢ ὁ ναυλούμενος - ἐὰν μὲν ὁ ναυλούμενος παρέχη τὰ χρήματα + οὕτω τε τοῦ ἐπιφόρτου, ἀποδιδότω τὰ ἥμισυ τοῦ ναύλου τῷ ναυκλήρῳ. ἐὰν δὲ ὁ ναύκληρος ψεύ-

* τ. Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Ούτε μας επιτρέπεται να τον υποτιμήσουμε (ακόμα και αν πρόκειται μόνο για το δυσνόητο Πρόλογό του) με τους κάθε άλλο παρά επιστημονικούς χαρακτηρισμούς του υπερφίαλου Ολλανδού νομικού CORNELIUS VAN BYNKERSHOEK, «Quod si verum est, oportune admodum submovimus jus illud Rhodium, quod nescio quis Graeculus esuriens finxit». Βλ. CORNELIUS VAN BYNKERSHOEK, *Opera minora, V, De lege Rhodia*, Lugduni Batavorum 1730, 21774, 324). Τον απαξιωτικό χαρακτηρισμό επαναλαμβάνει υπερθεματίζοντας και ο σπουδαίος Γερμανός ουμανιστής και νομικός J. G. HEINECCIUS (*Opera omnia, VI*, Geneva 1771, 227).

2. Το κείμενο έχει ληφθεί από την έκδοση του W. Ashburner. Βλ. W. ASHBURNER, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός-The Rhodian Sea-Law*, Oxford 1909 (ανατύπ. Aalen 1976), 23-24. Διευκρινίζεται ότι στη συνέχεια ακολουθείται η διάκριση του NPN σε δύο μόνο τμήματα, το πρώτο τμήμα (N1) των 19 άρθρων και το εκτενέστερο δεύτερο τμήμα (N2) των 47 άρθρων, ενώ ο Πρόλογος, ως Πρόλογος, δεν θεωρείται τμήμα, σε αντίθεση με τον Ashburner που τον Πρόλογο τον θεωρεί ως το πρώτο τμήμα του NPN και ακολουθούν τα άλλα, ως το δεύτερο και το τρίτο τμήμα.

σηται, ἀποδότη τὸ ἤμισυ ναῦλον τῷ ἐμπόρῳ· ἐὰν δὲ θελήσῃ ὁ ἔμπορος τὰ φορτία ἐξελέσθαι, ἀποδώσει τὸ πᾶν ναῦλον τῷ ναυκλήρῳ. ἢ δὲ πρᾶξις ἔσται τούτων τῶν ἐπιτιμίων καθάπερ εἰ ἐκδικήσῃ τις τινα.»

Πρέπει ευθύς εξ αρχῆς να διευκρινιστεῖ ὅτι δε γίνεται «κριτική ἐκδοση» του κειμένου. Ἄλλωστε η ἐκδοση ενός μόνο άρθρου εἶναι παραινδυνευμένο εγχείρημα. Δίνεται ὅμως, ὅπου κρίνεται απαραίτητο, η γραφή ομάδων-οικογενειῶν χειρογράφων και μερικῶν ἄλλων χειρογράφων για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε στη σωστή κατά το δυνατόν ἀπόδοση εκτός των ἄλλων και δύο ειδικά σημείων του κειμένου: της δυσερμήνευτης φράσης στους στίχους 3-4 και του τελευταίου εδαφίου του. Διευκρινίζεται ἐπίσης ὅτι σε πολλά σημεία της παρούσας τίθενται ερωτήματα χωρίς ἀπάντηση ὅμως, ἐπειδή τα ὅρια της εἶναι περιορισμένα στα ὅσα μας επιτρέπει το ἀρθρο 20· για να δοθεῖ ἀπάντηση απαιτεῖται ἔρευνα στο σύνολο των ἀρθρων του *NPN*.

I.- Η χειρόγραφη παράδοση³

Η χειρόγραφη παράδοση ειδικά του εν λόγω άρθρου 20 εἶναι αρκετά καθαρή ὅσον ἀφορᾷ την ὑπαρξη και τη θέση του στο τμήμα N2 του *NPN*. Επιπλέον, η ἀριθμησή του ως 20 συναντιέται στη μεγάλη πλειοψηφία των χειρογράφων. Ο G. L. Perugi ἐπιχείρησε ἀναδιάταξη των ἀρθρων του N2 του *NPN* με κριτήρια «γενετικά, χρονολογικά, ιδεολογικά⁴. Τοποθετεῖ το ἀρθρο 20 επικεφαλῆς του N2 και πρώτο-πρώτο στον ἀρχαιότερο πυρήνα και πρώτο στάδιο της εξέλιξης του *NPN*, που ἀνάγεται κατά τη γνώμη του στον 5ο π.Χ. αἰώνα. Παρόλο που η ἔρευνα του Perugi με τα κριτήρια που τέθηκαν εἶναι πολύ βαθιά και ἐξαντλητική, η ἀναδιάταξη των ἀρθρων που κάνει ἀποβαίνει ἐξεζητημένη και χωρίς κανένα ἔρεισμα στη χειρόγραφη παράδοση. Δεν παραβλέπουμε ὅμως τη σημασία που δόθηκε στο ἀρθρο 20.

Το ἀρθρο παραλείπεται: α) ἀπό τα χειρόγραφα της οικογένειας

3. Περισσότερα για τη χειρόγραφη παράδοση του *NPN*, για το καθένα ἀπό τα χειρόγραφα που τον παραδίδουν (για να γίνει πιο προσιτή η ἀναφορά τους θα ἀναγράφονται και τα «κριτικά σημεία» τους), βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53^ο βιβλίο των Βασιλικῶν. Συμβολή στη μελέτη του Βυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου* Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 40 (παράρτημα 8), Ἀθήνα 2007, 63 ἐπ.

4. G. L. PERUGI, «La legge navale dei Rodi» στα *Memorie anno I (MCMXXIII)* του Collegium codicibus rescriptis evulgandis Instituto Gerrini dei palinsesti, Roma 1923.

της *Αυξημένης Εισαγωγής*⁵, β) από εκείνα που έχουν απάνθισμα άρθρων του N2 στα οποία συμπεριλαμβάνονται και εκείνα της *Μεγάλης Σύνοψης των Βασιλικών*⁶, και γ) από δύο ακόμα χειρόγραφα, το Vaticanus gr. 1168, του 11ου αιώνα και το Cryptensis ΖγVII (m), του 14ου αιώνα. Η παράλειψη του από όλα τα παραπάνω δεν έχει σημασία τέτοια που θα μπορούσε να γεννήσει ερωτήματα σχετικά με ύπαρξη και τη σημασία του άρθρου.

Πολύ σπουδαιότερη σημασία για τη χειρόγραφη παράδοση όχι μόνο του εν λόγω άρθρου αλλά και αυτού του ίδιου του *NPN* έχει η ύπαρξη ή η παράλειψη του τελευταίου εδαφίου του άρθρου. Τα χειρόγραφα χωρίζονται σαφώς σε δύο ομάδες, που άλλα το έχουν και άλλα το παραλείπουν. Συνεπώς αποτελεί σημαντικό «διακριτικό σημείο».

Ειδικότερα, το εν λόγω εδάφιο περιέχουν: α) Τα χειρόγραφα των *Βασιλικών* (ή έστω εκείνα που αποδίδουν κείμενο του 53ου βιβλίου τους και το *NPN*, ενσωματωμένο ή μη)⁷, β) τα χειρόγραφα της *Επιτομής*, της *Ecloga ad Prochiron mutata* και εκείνα που δεχόμαστε ότι ανήκουν στις οικογένειες που τις αποκαλούμε *Collection Tripartita* και *Πρόχειρα Θεσπίσματα*⁸ και γ) μερικά ακόμα από τα αρχαιότερα χειρόγραφα, διόλου ασήμαντα⁹.

Αντίθετα παραλείπουν το εδάφιο αρκετά αξιόλογα επίσης χειρόγραφα πολλά από τα οποία επίσης τοποθετούνται ανάμεσα στα αρ-

5. Για την πλήρη ενσωμάτωση του N2 στο Παράρτημα της *Αυξημένης Εισαγωγής* (*Eisagoge aucta*, πρώην *Epanagoge aucta*) και μάλιστα με κείμενο που έχει υποστεί ολοκληρωτική επεξεργασία, λεκτική ιδιαίτερα, βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), 89, 140-142.

6. Για τις πηγές του βυζαντινού δικαίου, τις εκδόσεις τους, βιβλιογραφία κ.λπ., βλ. Σ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή³2011.

7. Βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), 187, 195 επ. Στο ίδιο έργο, στο οποίο γίνεται έκδοση του 53ου βιβλίου των *Βασιλικών* (B.53), θα παραπέμπεται η οποιαδήποτε αναφορά σ' αυτό το βιβλίο και ιδιαίτερα στο κείμενό του (σ. 216-260)· χωρίς να υποβαθμίζεται η σπουδαιότητα της έκδοσης των H. J. SCHELTEMA- N. VAN DER WAL- D. HOLWERDA, *Basiliacorum Libri LX*, Series A, Volumen I-VIII (textus librorum I-LX) Γκρόνιγγεν-Τζακάρτα-Χάγη, 1955-1988, στον τόμο A VII (1974) του οποίου έχει εκδοθεί το 53ο βιβλίο (σ. 2435-2479).

8. Βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), ιδιαίτερα: για την *Επιτομή*, σ. 90-91 και 95, για την *Ecloga ad Prochiron mutata*, σ. 92, 98-99, 128 και 134-136 και για τις οικογένειες της *Collection Tripartita* και των *Πρόχειρων Θεσπισμάτων*, σ. 90 και 126-128.

9. Τα χειρόγραφα αυτά είναι τα εξής: Bodleianus Laudianus 39 (L), του 10ου αιώνα, Laurentianus gr. plut. 9. 8+ Lips. Bib. U. 46 (J) του 12ου αιώνα, Vaticanus gr. 845 (C), του 12ου αιώνα, Ambrosianus Q. 50 sup. (Υ), του 1300 και Athoniensis, Κουτλουμουσίου 555 (Θ), γραμμένο το πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα. Πολλά ακόμα νεότερα χειρόγραφα παραδίδουν το εδάφιο.

χαιότερα¹⁰.

Οι εκδότες του *NPN*, με την εξαίρεση του πρώτου από αυτούς, του S. Schardius (1561), περιλαμβάνουν το εδάφιο¹¹. Μπορούμε με πολλές πιθανότητες να εντοπίσουμε τα τέσσερα χειρόγραφα που μεταχειρίστηκε ο Schardius. Εκείνα που οπωσδήποτε χρησιμοποίησε είναι το Vaticanus gr. 1168 που παραλείπει το άρθρο και το Vaticanus gr. 847 (E) που παραλείπει μόνο το εδάφιο. Έτσι δικαιολογείται η απουσία του εδαφίου από την έκδοσή του. Ο Leunclavius σημειώνει στο περιθώριο ότι μόνο ο δικός του κώδικας έχει τη φράση¹². Τον κώδικά του όμως κανένας μέχρι σήμερα δεν μπόρεσε με βεβαιότητα να εντοπίσει.

Το εν λόγω κείμενο αποτελεί συνεπώς ένα είδος σχολίου που προστέθηκε και ενσωματώθηκε στο άρθρο 20 ή το αντίθετο η ύπαρξή του δηλώνει αρχαιότερη μορφή του άρθρου; Από την απάντησή μας θα κριθεί ποιός από τους δύο κλάδους είναι ο αρχαιότερος, ενώ ο νεότε-

10. Τα αρχαιότερα από τα χειρόγραφα που παραλείπουν το εδάφιο είναι τα εξής: Athoniensis, M. Λαύρας B.9 + Raris. suppl. gr. 1351 (k), γραμμένο το πρώτο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα, η Epitome Marciana του Marcianus gr. 172 (M), του έτους 1175, η Epitome ad Prochiron mutata του Marcianus gr. 579 (N), του 11^{ου} αιώνα (έχει ακρωτηριασμένο το N2 από το οποίο παραλείπονται τα άρθρα 10-42, αλλά υποθέτουμε ότι θα παρέλειπε επίσης το εν λόγω εδάφιο), Paris. Gr. 1367 (Π), του 11/12ου αιώνα, Messanensis S. Salvatoris 114, των αρχών του 12^{ου} αιώνα, Paris. Gr. 1384(Q), γραμμένο το 1165, Sinaiticus, Μονή Αγ. Αικατερίνης 1115, γραμμένο το 1185. Αρκετά ακόμα χειρόγραφα του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα το παραλείπουν, όπως τα ZERWXOg (για συντομία παραθέτουμε μόνο τα sigla τους).

11. Περισσότερα για τις εκδόσεις και μεταφράσεις του *NPN* βλ. Γ.Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), 161-174. Για τις ανάγκες της παρούσας δίνεται στη συνέχεια κατάλογος των κυριότερων εκδόσεως του *NPN* (είτε εκδίδεται ο Νόμος αυτοτελής είτε στο πλαίσιο των Βασιλικών ή άλλων νομοθετικών συλλογών), όπου αναγράφονται οι εκδότες, ο τόπος και χρόνος της έκδοσης και σε παρένθεση η συντομογραφία τους: S. SCHARDIUS, Βασιλεία 1561 (Sch.)· J. LEUNCLAVIUS, Φρανκφούρτη 1596 (Le.)· C.-A. FABROTUS, στην έκδοση των Βασιλικών, Παρίσι 1647 (Fabr.)· A. VINNIUS, Λέϊντεν 1647 και Άμστερνταμ 1668 (Vinn.)· C. TARGA, Λιβόρνο 1755 (Targa)· J. M. PARDESSUS, Παρίσι 1828 (Pard.)· G. E. και C. W. E HEIMBACH, στην έκδοση των Βασιλικών, Λειψία 1833-1850 (Heimb.)· C. E. FERRINI και J. MERCATI, στο 2ο συμπλήρωμα των Βασιλικών των Heimbach, Λειψία 1897 (Fe-Me.)· C. E. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, στην έκδοση της *Ecloga ad Prochiron mutata*, Λειψία 1865 (Zach.)· W. ASHBURNER, Οξφόρδη 1909 (Ash.)· H. J. SCHELTEMA – VAN DER WAL – D. HOLWERDA, στην έκδοση των Βασιλικών, Γκρόνιγγεν κ.λπ., 1955-1988 (S-W.)· Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), στην έκδοση του 53^{ου} βιβλίου των Βασιλικών, Αθήνα 2007 (Rod.)

12. «Postrema haec codex noster dumtaxat habet. Sunt in P». Τη φράση επαναλαμβάνουν οι Fabrotus, Vinnius, Targa, Heimbach.

ρος έχοντας οπωσδήποτε προέλθει από ένα κοινό προπάτορα θα μπορεί να παίξει βοηθητικό πια ρόλο στην κριτική του κειμένου. Έτσι ξεκαθαρίζεται αρκετά η χειρόγραφη παράδοσή του *NPN* με τις δεκάδες των χειρογράφων συνολικά. Πότε χρονολογείται αυτή η διακλάδωση με την αφαίρεση ή την προσθήκη του εδαφίου; Προς το παρόν δεν επαρκεί ούτε η παλαιότητα των χειρογράφων ούτε η σπουδαιότητά τους για να βγει ένα συμπέρασμα. Δε μας δίνει επίσης καμιά ένδειξη η σύνθεση του *NPN* επειδή και στους δύο κλάδους υπάρχουν χειρόγραφα με τον Πρόλογο, το N1 και το N2 και τους πίνακες περιεχομένων τους. Το μόνο που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε είναι ότι το γεγονός αυτό συνέβη πιθανόν πριν από την πρώτη έκδοση των *Βασιλικών* (Χριστούγεννα του 888)¹³, εφόσον δεχόμαστε ότι ο *NPN* μπήκε σ' αυτή την πρώτη έκδοση και επειδή αρκετά από τα παλαιά χειρόγραφα που παραλείπουν το εδάφιο προέρχονται από προγενέστερο υπαρχέτυπο. Στο ερώτημα αυτό θα επανέλθουμε αργότερα κατά την εξέταση του περιεχομένου του εδαφίου και θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε μία απάντηση.

II.- Η θαλάσσια μεταφορά

A'. Η Ναύλωση

Επειδή σκοπός της παρούσας δεν είναι το πώς αντιμετωπίζουν οι Ρωμαίοι νομικοί τις θαλάσσιες μεταφορές, αλλά πώς ο *NPN* τις βλέπει και τις ρυθμίζει και ειδικά με αφορμή ένα άρθρο του, το 20, για τούτο δεν κρίνουμε σκόπιμο να επεκταθούμε σε βαθύτερη ανάλυση και περιοριζόμαστε στις παρακάτω παρατηρήσεις:

Έχει επισημανθεί από παλιά «η ανεπιτηδειότητα των Ρωμαίων νομικών στο να καθορίσουν με σαφήνεια τη φύση της σύμβασης θαλάσσιας μεταφοράς», ανεπιτηδειότητα που ταλαιπωρεί μέχρι τις μέρες μας την επιστήμη¹⁴. Πρόκειται για μίσθωση πράγματος (*location rei*) ή για μίσθωση έργου (*locatio operis*); Στις ρωμαϊκές πηγές ανιχνεύουμε τη διάκριση της ναύλωσης όλου του πλοίου ως μίσθωση πράγματος από τη σύμβαση θαλάσσιας μεταφοράς ως μίσθωση έρ-

13. Σ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ό.π. (5), 258.

14. Βλ. LÉON-ROBERT MÉNAGER, ««Naulum» et «receptum rem salvam fore». Contribution à l'étude de la responsabilité contractuelle dans les transports maritimes, en droit romain», *RHDFE* 37 (1960) 183.

γου, αλλά χωρίς τίποτε περισσότερο και χωρίς να γίνεται πάντοτε αποδεκτή η διάκριση αυτή¹⁵.

Ο *NPN* αντίθετα, γνωρίζει και ρυθμίζει με επάρκεια τα σχετικά με τις θαλάσσιες μεταφορές και όταν παίρνουν το χαρακτήρα της σύμβασης ναύλωσης και όταν έχουν ως αντικείμενο μόνο τη σύμβαση μεταφοράς φορτίων και επιβατών. Ειδικά όσον αφορά τη ναύλωση χρησιμοποιεί κατά κανόνα τον όρο «ναύλωσης (ναυλώω)» και ποτέ τον όρο «μίσθωσης», σε αντίθεση με τα Βασιλικά που χρησιμοποιούν και τους δύο όρους και «μίσθωσης (μισθώω)»¹⁶, αλλά και «ναύλον (ναυλώω)», μεταφράζοντας τους λατινικούς «*locare, conducere, pretium, merces*»¹⁷. Το γεγονός ότι τα Βασιλικά, ενώ αποδίδουν κείμενα του *Corpus Iuris Civilis* (που γνωρίζουν μόνο τη «μίσθωση»), χρησιμοποιούν και τους δύο ελληνικούς όρους αποτελεί μήπως ένδειξη για μια κάποια διαφοροποίησή τους από το ρωμαϊκό δίκαιο ή απλώς ότι για αυτά και «μίσθωσης» και «ναύλωσης» είναι ταυτόσημοι όροι; Θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τη διαφοροποίηση αυτή, αν την αποδεχτούμε, σε επηρεασμό από το *NPN*; Ερωτήματα που καλό είναι να τα κάνουμε, αλλά οι απαντήσεις απαιτούν πιο σύνθετη έρευνα.

Κατά τη γνώμη μου, ο *NPN*, έχει ξεπεράσει την αδυναμία των Ρωμαίων στο να χρησιμοποιήσουν –στο να εισαγάγουν σωστότερα– στο δίκαιό τους ένα θεσμό, που θα τους ανάγκαζε να δεχτούν μια νέα αμφοτεροβαρή σύμβαση, τη ναύλωση, πέρα από τις γνωστές τους *solus consensus*. Όμως, ο *NPN* με τις ελληνικές ρίζες του βασισιμένος στην εφαρμογή στην πράξη για αιώνες, δε διστάζει. Χρησιμοποιεί τη ναύλωση σαν μία ξεχωριστή σύμβαση, δεν απασχολείται συνεπώς με τα διλήμματα αν πρόκειται για μίσθωση πράγματος ή για μίσθωση έργου. Και πιστεύω, το ίδιο πράττουν οι ναύκληροι και έμποροι χωρίς να προβληματίζονται¹⁸. Οι ελληνιστικές και πρώιμες βυζαντινές ναυλωτικάι συγγραφαί (περιέχοντας ολική ή μερική ναύλωση) και οι συμβάσεις θαλάσσιας μεταφοράς πραγμάτων και επιβατών δεν έ-

15. M. P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial romain*, Paris 1929, 91 επ.

16. Βλ. B. 53.1.12, B. 53.2.62, B. 53.3.1.

17. Βλ. B. 53.1.33 (=D. 14.1.1.3), B. 53.1.40 (= D. 14.1.1.12), B. 53.1.18 § 2 (= D. 4.9.4.2), B. 53.1.59 §§ 1, 2 (= D. 14.2.10pr. και 14.2.15.6), B. 53.1.60 (= D. 19.2.19.7), B. 53.1.62 (= D. 14.2.10.2), B. 53.5.14 (= D. 20.4.5-6).

18. Σε τελική ανάλυση, το πρόβλημα της ερμηνείας μια σύμβασης όπως η ναύλωση, αν πρόκειται για μίσθωση πράγματος ή έργου ή οτιδήποτε άλλο, έχουν οι νομικοί, όταν προσπαθούν να εντάξουν τη σύμβαση αυτή στο ρωμαϊκό δίκαιο.

χουν πάψει να καταρτίζονται. Οι συνθήκες άλλωστε της θαλάσσιας μεταφοράς και του εμπορίου, όσο χρησιμοποιείται το ιστιοφόρο και καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο, δεν αλλάζουν.

Β'. Οι συμβαλλόμενοι

Ο «ναύκληρος» αποτελεί το κυρίαρχο πρόσωπο στο *NPN*. Ο ναύκληρος συμβάλλεται με τον έμπορο και με τους επιβάτες. Είναι και ο εκναυλωτής και εκείνος που αναλαμβάνει να πραγματοποιήσει τη μεταφορά με το πλοίο φορτίων των εμπόρων και τη μεταφορά των επιβατών. Κατά τα λοιπά περιοριζόμαστε στο να παραπέμψουμε στον ορισμό του Ουλπιανού όπως έχει περάσει στα Βασιλικά, που μπορεί να εφαρμοστεί με αρκετή επιτυχία στο ναύκληρο του *NPN*¹⁹.

Τον «επιβάτη» συναντάμε και στα δύο τμήματα του *NPN* και σαφώς ξεχωρίζεται από τον έμπορο²⁰. Οι επιβάτες μπορεί να έχουν μαζί τους και πράγματα²¹.

Ο όρος «έμπορος» χρησιμοποιείται με πολύ ευρεία έννοια²². Έμπορος μπορεί να είναι ο ναυλωτής (ο «ναυλούμενος» με την ορολογία του Ν2. 20), μπορεί ακόμα να συμβάλλεται με το ναύκληρο για τη μεταφορά εμπορευμάτων του. Ο έμπορος μπορεί επίσης να συνταξιδεύει «συνοδεύοντας» τα εμπορεύματά του που μεταφέρει το πλοίο η να ταξιδεύει σαν επιβάτης μεταφέροντας στις αποσκευές του εμπορεύματα²³. Ο έμπορος μπορεί επιπλέον να συμμετέχει σε εταιρία (κοινωνία) ή με άλλους εμπόρους ή με το ναύκληρο.

19. Β. 53.1.2 (= D. 14.1.1,15) «Ναύκληρός ἐστι, πρὸς ὃν ἀνήκει ὁ πόρος τοῦ πλοίου καὶ τὰ συμβαίνοντα, εἴτε δεσπότης ἐστὶν εἴτε παρὰ δεσπότου ἐν ὁμάδι τὸ πλοῖον ἐμισθώσατο προσκαίρως ἢ διηλεκτῶς». Κατά τα άλλα βλ. τα ακόλουθα έργα και την εκεί βιβλιογραφία: J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères Grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l' Orient hellénisé*, Paris 1980· G. E. RODOLAKIS, «Les mesures de l' empereur de Byzance Nicéphore 1er (802-811) concernant les *naukleroï*: formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin?», *EKEIEΔ* 40 (2007), 130-134.

20. Βλ. Ν1. 9, 10, 11, 12, 13, 14 και 15 και Ν2. 3, 9, 11, 13, 15, 34, 37, 40 και 41. Στο άρθρο Ν1. 13 διακρίνουμε επιπλέον γυναίκα επιβάτη και παιδί.

21. Βλ. Ν1. 14 και Ν2. 9 και 13.

22. Βλ. Ν1. 8 και Ν2. 7, 11, 16, 19, 20, 23- 25, 27-33, 35 και 38. Είναι αξιοσημείωτο πως στο τμήμα Ν1 μόνο μία φορά αναφέρεται ο «έμπορος» (στο άρθρο 8), σε αντίθεση με τη συχνότατη αναφορά του στο Ν2.

23. Είναι οι περιπτώσεις των άρθρων Ν2. 7, 11, 15, 30 και 32, όπου ο έμπορος σαφέστατα συνταξιδεύει.

Γ'. Το έγγραφο

Η σύμβαση της ναύλωσης σύμφωνα με το άρθρο 20 μπορεί να καταρτιστεί εγγράφως αλλά και προφορικά. Στο *NPN* σαφώς εμφανίζεται η προτίμηση στο έγγραφο. Αντίθετα, σε κανένα σημείο στο 53ο βιβλίο των *Βασιλικών* δεν υπάρχει ο όρος «έγγραφο» και τα συναφή «έγγράφως, έγγραφο, συγγράφο», εκτός βέβαια από το *NPN* είτε τον δεχόμαστε ενσωματωμένο ως 8ο τίτλο είτε ως παράρτημα. Ο *NPN* αναφέρεται στο έγγραφο όχι μόνο στις περιπτώσεις ναύλωσης και συμβάσεων μεταφοράς εμπορευμάτων²⁴, αλλά και στα ναυτικά δάνεια, στην παρακαταθήκη, στις εταιρίες και στις σταλίες²⁵. Η προτίμηση στο έγγραφο φτάνει στο σημείο να θεσμοθετείται, στο αμέσως επόμενο άρθρο 21, δυσμενέστερη μεταχείριση στην προφορική συμφωνία, ακόμα και αν τα μέρη την αποδέχονται αναντίρρητα, «ἐὰν καθομολογήσωσιν», ότι και άλλοτε έκαναν προφορική συμφωνία και την ετήρησαν²⁶. Η προτίμηση των Ελλήνων στη δύναμη του εγγράφου, που έχει επισημανθεί κατά τους ελληνορωμαϊκούς χρόνους, τους ύστερους ρωμαϊκούς και τους πρώιμους βυζαντινούς²⁷, βλέπουμε να παραμένει και στο *NPN*.

Η επιταγή του άρθρου 20 τα έγγραφα «κύρια είτω» επαναλαμβάνεται και σε άλλα άρθρα του *NPN*²⁸. Οι έγγραφες συμφωνίες είναι έγκυρες, εφόσον όμως πληρούν ορισμένους όρους, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση τα έγγραφα συμφωνητικά πρέπει να είναι «συνεσφραγισμένα». Να έχουν τεθεί δηλαδή οι σφραγίδες των συμβαλλομένων²⁹.

Από όσα είπαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι η ελληνική ρήτρα

24. Βλ. Ν2. 20-24, 29, 30, 32 και 39.

25. Βλ. για παράδειγμα: όσον αφορά τα ναυτικά δάνεια Ν.1. 17 και 18· την παρακαταθήκη Ν2. 12 και 14· τις εταιρίες Ν2. 17 και 21· τις σταλίες Ν2. 25.

26. Βλ. άρθρο Ν2. 21 «ἐπειδή έγγραφα οὐ προφέρουσιν, ἀλλὰ λόγω μόνον κοινωνίαν συνετάξαντο».

27. Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, «“Χειρόμβολον” Στο περιθώριο του ναυτικού δικαίου των συμβάσεων», *Αρμενόπουλος* 21 (2001) 254.

28. Βλ. Ν1. 18 και 19, Ν2. 20, 23 και 32.

29. Και σε άλλα άρθρα του *NPN*, το 21 και το 24 απαιτείται τα έγγραφα να έχουν (συ)σφραγιστεί. Γνωρίζουμε επίσης ότι είναι συνηθισμένο να μπαίνει η σφραγίδα όχι μόνο σε έγγραφα, αλλά και σε αγγεία για την ασφάλεια του περιεχομένου τους από νόθευση, βλ. Β. 53.7.2 (περί πράσεως και αγορασίας οίνου) «κἂν ἐσφράγισεν τὰ ἀγγεία ὁ ἀγοραστής, ... ὁ σφραγισθεὶς πίθος· διὰ γὰρ τὸ μὴ ἐναλλαγῆναι σφραγίζεται».

«κυρία η συγγραφή»³⁰, με τη μακραίωνη χρήση της από το Δημοσθένη τουλάχιστον μέχρι τους αιγυπτιακούς παπύρους του βυζαντινού 7ου αιώνα -όποια και να είναι η χρήση της (στενότερη, ευρύτερη ή μόνο ως τυπικός όρος) και όποιαν έννοια και να της δώσουμε- έχει γίνει αποδεκτή από το *NPN* και έτσι εισήλθε ως κανόνας δικαίου -κατά το μέτρο που ο *NPN* έχει το χαρακτήρα θετού δικαίου· μπορεί συνεπώς να εκληφθεί ως επιβίωση που πέρασε με το *NPN* στο θετό δίκαιο.

Δ'. Οι εξασφαλιστικές ρήτρες

Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων των συμβαλλομένων αποτελεί βασική φροντίδα κατά την κατάρτιση μιας σύμβασης. Στις θαλάσσιες μεταφορές έχει ακόμα σπουδαιότερη σημασία αφού συνδέεται με το εμπόριο και συχνά με αντικείμενα μεγάλης αξίας. Η μέριμνα για τη θέσπιση κανόνων που να ρυθμίζουν τα σχετικά με τις εξασφαλιστικές ρήτρες δεν είναι δυνατόν να λείπει από το *NPN*. Το άρθρο 20 είναι εκείνο που περιέχει τις βασικές ρυθμίσεις, ενώ αρκετά άλλα άρθρα αναφέρονται στο θέμα.

Οι συμβαλλόμενοι σύμφωνα με το άρθρο 20 έχουν την ευχέρεια να θέσουν στην έγγραφη σύμβασή τους (στο ναυλοσύμφωνο) ποινικές ρήτρες για την περίπτωση παραβίασης όρων της. Θα λέγαμε μάλιστα ότι ο Νόμος τους «προτρέπει».

Η χρήση του όρου «επιτίμια» σαφώς παραπέμπει σε παλαιότερες εποχές, κατά τις οποίες χρησιμοποιείται ο όρος χωρίς να γίνεται ο διαχωρισμός του από το «πρόστιμον».

Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο οι όροι «ἐπιτίμιον» και «πρόστιμον» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως. Το ίδιο συμβαίνει και κατά την ελληνιστική εποχή μέχρι και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Έχει γίνει πλέον αποδεκτό ότι στο Βυζάντιο ο σαφής διαχωρισμός των δύο όρων έχει συντελεστεί και οι δύο όροι έχουν διαφορετική σημασία: «Επιτίμιο» σημαίνει η ποινή που καθορίζεται από το νόμο για παραβίαση συμβατικών υποχρεώσεων ή λόγω αδικήματος. Το «πρόστιμον» αποτελεί ποινή (ποινική ρήτρα) που τίθεται από τους συμβαλλόμε-

30. J. VÉLISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, «Remarques sur la clause κυρία ή συγγραφή», α' δημοσίευση στο *Symposium 1997*, 103-115 (= *Αρχαίο Ελληνικά, Μελέτες ιστορίας δικαίου και θεσμών της αρχαιότητας*, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, 195-210). Βλ. επίσης J. MÉLÈZE MODRZEJEWSKI, *Droit et Justice dans le monde Grec et Hellénistique*, Varsovie 2011, 349-353.

νους για παραβίαση όρων της σύμβασης.

Τα όρια της παρούσας εργασίας δεν επιτρέπουν να επεκταθούμε περισσότερο και να εμβαθύνουμε σε θέματα όπως ο διαχωρισμός των συμφωνιών σε αγώγιμες και μη αγώγιμες και η σύνδεσή του με τα γνήσια και μη γνήσια πρόστιμα, για τα οποία η φιλολογία από το Βυζάντιο ακόμα μέχρι τις μέρες μας δεν έχει τελειωμό³¹.

Έχουμε να παρατηρήσουμε ότι στο Βυζάντιο, εκτός από τα νομοθετικά κείμενα του Ιουστινιανού και των Μακεδόνων, συναντάμε πλήθος ειδικών *Νεαρών* που αφορούν το «πρόστιμον» και τα «ἐπιτίμια». Θα πρέπει όμως να παρήμειναν κάποιες ασάφειες, γι αυτό ίσως από τα *Σχόλια* των *Βασιλικών* μέχρι εκείνα της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου περιγράφονται με μακροσκελείς αναλύσεις οι διαφορές³². Ασάφεια και χρήση των δύο όρων χωρίς να ξεχωρίζονται συναντάμε στον *Κώδικα* του Ιουστινιανού και μάλιστα σε μια διάταξη στα ελληνικά, η οποία όμως έχει περάσει αυτούσια και στα *Βασιλικά*³³. Όσον αφορά το *NPN*, ο Ashburner, από τη χρήση του όρου «ἐπιτίμια» με διπλή σημασία (και ως «ἐπιτίμια» και ως «πρόστιμον»), συμπεραί-

31. Περιορίζομαι στα όσα συνοπτικά αναφέρει η Ε. Παπαγιάννη σε παραπλήσια μελέτη της και στην εκεί βιβλιογραφία. Βλ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «“Πρόστιμο” και καθαίρεση κληρικού ή ασκικό και εκκλησιαστικό δίκαιο σε ένα χωρίο της Πείρας», στον τόμο *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου* 2, Αθήνα 1994, 73-85, ιδιαίτερα σ. 75. Θα μπορούσαν να προστεθούν οι ακόλουθες μελέτες, που επιπλέον αναφέρουν και χρησιμοποιούν βυζαντινά συμβόλαια: Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 71 (1996) 115 επ. (= *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, 3, Αθήνα 2000, 33-53) και FR. BRANDILEONE, «Le clausole penali nei documenti bizantini dell' Italia meridionale», *Studi Bizantini* 1 (1925) 13-27 (= *Scritti di storia del diritto private italiano*, Bologna 1931, 2, 529-551).

32. Βλ. *Basilicorum LibriLX, Series B, Scholia in libr. I-LX*, εκδ. H.J. SCHELTEMA - D. HOLWERDA - N. NAN DER WAL, Γκρόνιγγεν-Χάγη, 1953-1985 (στη συνέχεια: Β. Σχ.), Β. Σχ. 3309. 25 (στο Β. 60. 10. 7) και *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου «Πρόχειρον Νόμων ή Εξαβίβλος»*, επιμέλεια Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ (στη συνέχεια: ΕΞ.), ΕΞ. 1. 9. 7 (σ. 61), και ΕΞ. Έτεροι τίτλοι διάφοροι αναγκαίοι, Γ'. 44-45 (σ. 377 επ.).

33. C. 4.21.16 (= B. 21.1.7) «ἐὰν ἐναγόμενός τις ἀρνήσῃται χεῖρα ἰδίαν προφερομένην ἐν γραμματείῳ ἢ ἐν πυκτῇ ἢ ἐν ἐτέρῳ χάρτη, εἰ μὲν ἀπὸ συγκρίσεως ἐλεγχθεῖ, ... διδόναι αὐτὸν λόγῳ προστίμον τῷ ἐνάγοντι ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ ψεύδους εἴκοσι τέσσαρα νομίσματα.» §1 «Ἐὰν δὲ ἡ συμβολαιογράφος παρενεχθῇ, παρ' ὃ τὸ συμβόλαιον ἐπράχθη, ἢ καὶ ἕτεροὶ τινες μαρτυροῦντες τῇ ἀληθείᾳ, τότε αὐτὸν πρὸς τῷ ἐπιτιμίῳ τῶν εἴκοσι τεσσάρων νομισμάτων ... », § 2 «ἐτέρους κδ' χρυσοῦς λόγῳ προστίμον διδόναι τῷ ἐνάγοντι...», § 4 «Ἐὰν δὲ ἐπίτροπός ἐστιν ἢ κουράτωρ, δίδωσι μὲν διπλάσιον τὸ ἐπιτίμιον τῶν τεσσάρων νομισμάτων ... ».

νει πως το άρθρο χρονολογείται πριν από τη διάκριση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο όρους, δηλαδή όχι αργότερα από τον πέμπτο αιώνα³⁴. Γιατί όμως διατηρήθηκε η διπλή αυτή χρήση στους επόμενους αιώνες και μάλιστα μετά την πρόσληψη του *NPN* στα Βασιλικά, ενώ θα μπορούσε να γίνει προσαρμογή της διάταξης και χρήση κατά περίπτωση των όρων «επιτίμια» και «πρόστιμον»; Εύλογα θα απαντούσαμε ότι συμβαίνει το ίδιο ακριβώς με τη διάταξη του Κώδικα που αναφέραμε παραπάνω την οποία δέχτηκαν αυτούσια τα Βασιλικά. Ίσως για τέτοιες περιπτώσεις να γίνονται απαραίτητες οι διευκρινήσεις από τους Σχολιαστές. Μήπως όμως, παρά το ότι η τότε επίσημη ορολογία και η επιστήμη γνώριζαν καλά τη χρήση των δύο όρων, μας επιτρέπεται να αναρωτηθούμε αν έχουμε να κάνουμε ειδικά στην περίπτωση του *NPN* για χρήση λαϊκότερη από τους εμπορευόμενους του όρου «επιτίμια», που σημαίνει και τις ποινικές ρήτρες που θέτουν τα μέρη (δηλαδή τα «πρόστιμα»); Χρήση που έρχεται ως επιβίωση από προηγούμενους αιώνες;

Συνεπώς ο όρος «επιτίμια» χρησιμοποιείται στο πρώτο εδάφιο του άρθρου 20 για τις ποινικές ρήτρες που θέτουν τα μέρη, ενώ στο επόμενο εδάφιο του άρθρου για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια χρησιμοποιείται για τις ποινές που θέτει ο νόμος³⁵.

III.- «Επιτίμια» από το Νόμο

Α'. Ο *NPN* σε αρκετά σημεία, όταν η ναύλωση δεν εξελίσσεται ομαλά, ορίζει απ' ευθείας ποινές και επιβάλλει μέτρα σε βάρος του υπαίτιου, με την προϋπόθεση η σύμβαση να είναι πάντοτε έγγραφη:

α) Αν ο ναυλωτής-έμπορος υπαναχωρήσει από τη ναύλωση, πριν να γίνει η φόρτωση ενώ έχει δώσει στο ναύκληρο τα μισά ναύλα (τά ημίναυλα) και εκείνος έχει ξεκινήσει για να πάει στον τόπο φόρτωσης, χάνει τότε τα ημίναυλά (άρθρο Ν2. 24, εδάφιο 1).

β) Αν ο ναύκληρος κάνει άλλη συμφωνία, δηλαδή αν συνάψει δεύτερη ναύλωση, ενώ έχει λάβει τα ημίναυλα από μια πρώτη ναύλωση, πρέπει να τα επιστρέψει διπλά (άρθρο Ν2. 24, εδάφιο 2).

γ) Υπεραναμονή (άρθρο Ν2. 25).

Μια πρωτοποριακή διάταξη του *NPN* είναι αυτή που αναφέρεται

34. W. ASHBURNER, ό.π. (2), 100.

35. Ο Ashburner προβαίνοντας σε εμπειριστατωμένη ανάλυση των δύο όρων καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα. Βλ. W. ASHBURNER, ό.π. (2), 99-100.

στην αναμονή και υπεραναμονή για τη φόρτωση³⁶. Οι συμβαλλόμενοι κατά κανόνα συμφωνούν προθεσμία ορισμένων ημερών μέσα στην οποία πρέπει να γίνει η φόρτωση. Αν περάσει αυτή η προθεσμία, ορίζεται από το νόμο νέα προθεσμία δέκα ημερών (η υπεραναμονή), ο έμπορος όμως πρέπει να καταβάλει τα έξοδα για την τροφοδοσία του πληρώματος. Μετά την πάροδο και αυτής της προθεσμίας η σύμβαση λύνεται και ο έμπορος υποχρεώνεται να πληρώσει το ναύλο, εκτός αν δώσει συμπληρωματικό ναύλο.

δ) Αν ο ναυλωτής δε φορτώσει τη συμφωνημένη ποσότητα, οφείλει το ναύλο που συμφωνήθηκε, δηλαδή το ναύλο και για την ποσότητα που λείπει (άρθρο Ν2. 23). Πρόκειται περισσότερο για λύση που δίνει ο *NPN* παρά για ποινή, αν και καταλήγουμε στο ίδιο αποτέλεσμα.

Β'. Πέρα από τις περιπτώσεις που απαριθμήθηκαν παραπάνω, αν οι συμβαλλόμενοι δε θέσουν εγγράφως εξασφαλιστικές ρήτρες, τότε αναλαμβάνει πάλι ο Νόμος με το άρθρο 20 να καλύψει το κενό θεσπίζοντας «ἐπιτίμια». Ειδικότερα προβλέπονται τα ακόλουθα:

«ἐὰν δὲ μὴ συγγράψωνται καὶ ψεύσῃται ὁ ναύκληρος ἢ ὁ ναυλοῦμενος».

Η οποιαδήποτε παραβατική συμπεριφορά των συμβαλλομένων, μετά την κατάρτιση της σύμβασης και όσο αυτή διαρκεί, μπορεί να περιληφθεί στο «ψεύδομαι»³⁷. Ο όρος έχει και αυτός μακράιωνη ιστορία στο αρχαίο ελληνικό και ελληνιστικό δίκαιο³⁸. Μολονότι η ακριβής έννοιά του έχει σκοτεινά σημεία, η ύπαρξή του στο άρθρο 20 δείχνει κάποια συνέχεια τουλάχιστον.

Είναι αυτονόητο ότι η έλλειψη εξασφαλιστικών ρητρών ευνοεί την αντισυμβατική συμπεριφορά διευρύνοντας τα όριά της. Στην προφορική συμφωνία όλα μπορεί να αμφισβητηθούν και για όλα μπορεί οι συμβαλλόμενοι να «ψεύσονται»· αν όμως έχουμε έγκυρο έγγραφο

36. Οι «σταλίες», όπως είναι γνωστότερη σήμερα η αναμονή και η υπεραναμονή, πηγάζουν από το εν λόγω άρθρο και με παρόμοιες διατάξεις ρυθμίζονται μέχρι σήμερα.

37. Το «ψεύδομαι», στο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* των Η. G. LIDDELL - R. SCOTT (μετάφραση Ξ. Π. Μόσχου, επιστασία Μ. Κωνσταντινίδη, έκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 4, 681), ερμηνεύεται ως εξής: «λέγω ψεύδη, ομιλώ ψεύματα, ψευδολογώ, φέρομαι απατηλώς, είμαι ψεύστης ή άπιστος, είμαι επίορκος ή ψευδομάρτυς, παραβαίνω, αθετώ, εξαπατώ, διά του ψεύδους απατώ».

38. J. VÉLISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, *Droit grec d'Alexandre à Auguste (323 av. J.-C. - 14 ap. J.-C.)*, Athènes 2011.

ναυλοσύμφωνο, τα όρια του «ψεύδομαι» περιορίζονται από όσα περιέχονται στο έγγραφο, ακόμα και αν δεν έχουν τεθεί εξασφαλιστικές ρήτρες.

Ένα ερώτημα, αφορά το περιεχόμενο του «μη συγγράψωνται». Εννοείται δηλαδή ευρύτερα περιλαμβάνοντας και τη σύμβαση (το ναυλοσύμφωνο) και τις εξασφαλιστικές ρήτρες, ή μόνο τις τελευταίες³⁹; Είναι πιθανό να εννοούνται μόνο οι εξασφαλιστικές ρήτρες, επειδή όλο το υπόλοιπο άρθρο (όπως και η προηγούμενη φράση), μ' αυτές ασχολείται. Προϋποθέτει έγγραφο ναυλοσύμφωνο, αλλιώςτικά θα εμφανιζόταν τελείως παράλογο το σχήμα να έχουμε προφορική σύμβαση αλλά έγγραφες εξασφαλιστικές ρήτρες. Επιπλέον η εμφανής προτίμηση του *NPN* στην έγγραφη κατάρτιση των συμβάσεων δεν θα το επέτρεπε. Αν όμως το ναυλοσύμφωνο είναι έγγραφο αλλά άκυρο, επειδή δεν είναι «συσφραγισμένο», η ακυρότητα, εξυπακούεται, συμπαρασύρει και τις ρήτρες που περιέχονται σ' αυτό. Τελικά καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο του «μη συγγράψωνται» είναι ευρύτερο περιλαμβάνοντας και τη σύμβαση και τις ρήτρες. Έτσι δικαιολογείται η θέσπιση ειδικών «επιτιμίων» από το άρθρο 20.

Βέβαιο πάντως είναι ότι, αν οι συμβαλλόμενοι δεν έθεσαν εξασφαλιστικές ρήτρες εγγράφως, σε περίπτωση που ο ναύκληρος ή ο ναυλωτής «ψεύσεται» (με την έννοια που δώσαμε παραπάνω), τότε ο νόμος (το εν λόγω άρθρο 20) θέτει ως ποινή ο ψευδόμενος να οφείλει ποσό ίσο με το μισό ναύλο.

Πρόβλημα δεν υπάρχει επίσης ως προς την ποινή που απειλείται για το ναύκληρο, δηλαδή το μισό ναύλο. Όσον αφορά όμως το ναυλωτή-έμπορο το πρόστιμο ανέρχεται επίσης στο μισό ναύλο, αλλά με την προϋπόθεση:

«ἐὰν μὲν ὁ ναυλούμενος παρέχη τὰ χρήματα+ οὕτω τε τοῦ ἐπιφόρτου»

Η πρόσθετη αυτή προϋπόθεση -άν δεχτούμε ως προϋπόθεση την υποθετική πρόταση- συνδυασμένη με την υποτιθέμενη φθορά της

39. Ο Ashburner υποστηρίζει ότι περιλαμβάνει μόνο τις εξασφαλιστικές ρήτρες. Βλ. W. ASHBURNER, *ό.π.* (2), 100. Το αντίθετο δέχεται ο Pardessus, που μεταφράζει τη φράση ως εξής: «*Quod si nullae scripturae factae fuerint*». Βλ. J. M. PARDESSUS, *Collection des lois maritimes antérieures au XVIII siècle*, 1, Παρίσι 1828, 248. Την ίδια μετάφραση δίνουν και οι εκδότες Leunclavius, Fabrotus, Targa, ενώ η μετάφραση των Heimbach και Ferrini-Mercati είναι διφορούμενη.

χειρόγραφης παράδοσης, η οποία δικαιολογείται από το δυσνόητο της φράσης, αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο πρόβλημα του άρθρου που εξετάζουμε. Ειδικότερα παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Η χειρόγραφη παράδοση είναι πλούσια αλλά δε δίνει κάποια σαφή λύση. Επιπλέον δύο μόνο χειρόγραφα από τις δεκάδες δίνουν αρνητικό περιεχόμενο στην παροχή «*χρημάτων*» από το ναυλωτή: α) Το Parisinus gr. 1356 (V²), των μέσων του 14ου αιώνα, στη μια από τις δύο παραλλαγές του NPN που παραδίδει (φ. 321β), έχει «*ἐὰν μὴ ὁ ναυλούμενος παρέχει τὰ χρήματα*» και β) το Bodleianus Roe 18 (R), γραμμένο το Σεπτέμβριο του 1348, έχει (φ. 88) «*ἐὰν μὲν ὁ ναυλούμενος μὴ παρέχη τὰ χρήματα*». Το Παρισινό ανήκει την οικογένεια που αποκαλούμε της *Collectio Tripartita*, στην οποία εντάσσονται οχτώ χειρόγραφα αλλά μόνο τούτο έχει την ιδιοτυπία, που πιθανόν να προέρχεται από λανθασμένη ανάγνωση της συντομογραφίας μ(έν)⁴⁰. Το Roe 18 ανήκει στον κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης που παραλείπει το τελευταίο εδάφιο του άρθρου 20 και συνεπώς, ανήκοντας σε κλάδο νεότερο (ὅπως δεχόμαστε παρακάτω), η ιδιοτυπία του δεν έχει βαρύνουσα σημασία, αφού είναι το μοναδικό χειρόγραφο του κλάδου του που την έχει και επιπλέον είναι αρκετά νεότερο. Η οικογένεια της *Ecloga ad Prochiron mutata* δίνει επίσης μια παραλλαγή του κειμένου προσθέτοντας μετά το «*ο ναυλούμενος*» το ρήμα «*ψεύσεται*». Η προσθήκη αυτή θα ήταν σημαντική, αλλά συνδυασμένη με το ευθύς προηγούμενο «*ψεύσονται*» αντί των «*ψεύσεται ὁ ναύκληρος ἢ ὁ ναυλούμενος*» αποτελεί μόνο αναγκαία προσθήκη⁴¹.

Οι εκδότες όμως του NPN διχάζονται⁴². Ο πρώτος εκδότης του, ο S. Schardius, δέχεται την αρνητική εκφορά και τον ακολουθούν οι J. M. Pardessus και οι εκδότες των *Βασιλικών* G. E. και C. W. E. Heimbach. Οι υπόλοιποι συμφωνούν στο θετικό περιεχόμενο της φράσης, μολονότι κάποιοι στο περιθώριο σημειώνουν και την άλλη γραφή. Το Roe 18 δεν συγκαταλέγεται στα τέσσερα χειρόγραφα που μεταχειρίστηκε ο Schardius, στα οποία όμως δεν υπάρχει το αρνητικό μή. Συνεπώς είναι πιθανόν να αποτελεί διόρθωση του εκδότη, στην προσπάθειά του

40. Βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), 90, 127-128.

41. Η εν λόγω οικογένεια έχει και άλλες ιδιοτυπίες στο NPN. Ειδικά οι ιδιοτυπίες στο άρθρο 20 είναι ενδιαφέρουσες, αλλά δεν επηρεάζουν την τελική διαμόρφωση του κειμένου του άρθρου.

42. Για τις εκδόσεις του NPN, βλ. σημ. 11.

να κατανοήσει τη φράση. Ο Pardessus αντίθετα, επειδή συμβουλευτήκε όπως δηλώνει το Παρισινό 1356 έχει μια δικαιολογία στην επιλογή του⁴³. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τους Heimbach.

Στη συνέχεια της φράσης με το υποτιθέμενο χάσμα συναντάμε στη χειρόγραφη παράδοση αλλά και στις εκδόσεις, όπως βλέπουμε ευθύς αμέσως, όλους τους πιθανούς συνδυασμούς στο «ούτω(ς) τε» και στο «τοῡ ἐπιφόρτου»:

ούτω τε JY ERZMQXg : ούτως τε D Mess.114 ουτό τε Sina.1115 ού τότε IΦΞΛτ OΠW Zach. ούτω ρ τουτό τε SsGCVo του τότε Kw τουτο δε L τό τε ABH Ash. Rod. τότε Fe-Me S-W // τοῡ ἐπιφόρτου Fe-Me. S-W. Rod. : τοῡ ἐπὶ φόρτου Zach ἐπὶ φόρτου C τῷ ἐπιφόρτω X ἐπὶ τῷ φόρτω Sch. Le. Fabr. Vinn. Targa. Pard. Heimb τοῡ φόρτου D.

Ο όρος «χρήματα» είναι γνωστός και δίνεται η ερμηνεία του από τον Πανδέκτη, από τα Βασιλικά, ακόμα και από την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου⁴⁴. Είναι αντίστοιχος με το λατινικό «*pecunia*» και σημαίνει γενικά και στη συγκεκριμένη περίπτωση και τα μετρητά και τα εμπορεύματα που αγοράζονται με αυτά.

Το «ούτω τε» αποτελεί έκφραση γνωστή από την αρχαιότητα (τη συναντάμε π.χ. στους Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Πλούταρχο). Μπορούμε να το μεταφράσουμε «και έτσι», «με αυτό τον τρόπο» και συνήθως συνδέεται με ρήμα ή με ρηματική έκφραση. Αναρωτιόμαστε, αν υπήρχε σε ένα αρχέτυπο ή έστω στα υπαρχέτυπα του NPN, ή αν είναι αποτέλεσμα παραφθοράς κάποιας άλλης λέξης. Αν λάβουμε υπόψη τις παραλλαγές που συναντάμε, στις οποίες και οι δύο ομάδες της χειρόγραφης παράδοσης του NPN που επισημάναμε παραπάνω έχουν ίση μερίδα, μας επιτρέπεται να αμφιβάλλουμε ως προς τη θέση της έκφρασης στο άρθρο 20.

Η λέξη «επίφορτος» είναι σπάνια⁴⁵. Πάντως είναι υπαρκτή –στον

43. Βλ. Γ. Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, ό.π. (3), 161-162 και 166 αντίστοιχα.

44. «Τῷ ὀνόματι τῶν χρημάτων οὐ μόνον τὰ χρήματα, ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ κινητὰ καὶ τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ σωματικὰ καὶ τὰ δίκαια δηλοῦνται» Β. 2.2.214 (= D. 50.16.222), Εξ. «Ἐτεροι τίτλοι διάφοροι αναγκαῖοι», Γ'. 9 (σ. 375).

45. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, Ανδρόνικος Παλαιολόγος, στο *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Georgius Pachymeres*, Bonnae 1835, volume alterum, libri VII (de Andronico Paleologo), § 27, σ. 533, στ. 12 και σ. 534, στ. 17, αντίστοιχα: «...μακρὰ νῆες ἐκκαιδέκα, ἐμπορικῶν ἐπίφορτοι», «τῶν χρειωδῶν ἐπιφόρτων». Είναι γνωστά επιπλέον το ρήμα «επιφορτίζομαι» και οι λέξεις «επιφορτισμός, επιφόρτωμα». Ο Ashburner δε βρίσκει τη λέξη στα τότε λεξικά, δέχεται όμως ότι πρέπει να σημαίνει «το φορτίο». Βλ. W. ASHBURNER, ό.π. (2), 100.

Ιστορικό Γεώργιο Παχυμέρη τη βρίσκουμε ως επίθετο - και πρέπει συνεπώς να τη λάβουμε υπόψη μας. Την ερμηνεύουμε «φορτωμένος, γεμάτος φορτία». Αν όμως διαχωρίσουμε την πρόθεση, αν γίνει δηλαδή «ἐπὶ φόρτον», όπως άλλωστε αρκετοί εκδότες και χειρόγραφα το κάνουν, το πρόβλημα της σπάνιας λέξης λύνεται, αλλά παραμένει εκείνο της δυσνόητης φράσης.

Όποια γραφή και να δεχτούμε, τη θετική ή την αρνητική παροχή από το ναυλωτή των «*χρημάτων*» και του «*ἐπιφόρτου*» –όποιαν έννοια και να δώσουμε στους όρους αυτούς- με την κατάληξη και στις δύο παραλλαγές στην ποινή από το νόμο, να πληρώσει δηλαδή ο ναυλωτής ως ποινή ποσό ίσο με τα μισά ναύλα, θα παραμένει ένα καίριο ερώτημα: Γιατί υπάρχει μία επιπλέον προϋπόθεση, εκτός από το «*ψεύσεται*», για να στοιχειοθετηθεί η υποχρέωση του ναυλωτή, αφού όσον αφορά το ναύκληρο αρκεί μόνο η παραβίαση αυτών που συμφωνήθηκαν; Στην αντίθετη περίπτωση αν ο ναυλωτής δε δώσει (ή αν δώσει), ο νόμος τον αφήνει ατιμώρητο, ενώ ο ναύκληρος έτσι κι αλλιώς τιμωρείται; Κατά τη γνώμη μου, η προϋπόθεση αυτή και συνεπώς το πρόβλημα δεν υπάρχει, εφόσον δεχτούμε ότι το «*εάν*» δεν συνδέεται με το «*παρέχη*» αλλά με το χαμένο ή εννοούμενο «*ψεύσεται*». Έχουμε συνεπώς υποθετικό λόγο με υπόθεση «*εάν μὲν ὁ ναυλούμενος ψεύσεται ...*» και απόδοση «*ἀποδιδότω ...*».

Συνεχίζοντας την προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τη φράση στο σύνολό της διακρίνουμε ότι η παραβατική συμπεριφορά του ναυλωτή είναι πιθανό να εκδηλωθεί κατά τα ακόλουθα στάδια της διαδικασίας της φόρτωσης:

1°. Όταν το πλοίο είναι έτοιμο για τη φόρτωση και διαπιστώνεται ότι ο ναυλωτής αθετεί κάποια (ή κάποιες) υποχρέωσή του: τότε υποχρεώνεται από το νόμο να δώσει στο ναύκληρο το μισό ναύλο.

2°. Όταν το πλοίο έχει φορτωθεί και ο ναυλωτής αθετεί κάποια (ή κάποιες) υποχρέωσή του: τότε πάλι η ποινή είναι το ½ του ναύλου.

3°. Όταν το πλοίο είναι πια φορτωμένο και ο ναυλωτής υπαναχωρεί από τη σύμβαση και θέλει να βγάλει τα εμπορεύματά του (τα φορτία): οφείλει τότε όλο το ναύλο, όπως ορίζεται στο τρίτον εδάφιο του ίδιου του άρθρου 20⁴⁶. Μπορούμε να κατανοήσουμε την αυστηρή

46. Ο Pardessus δέχεται τη γνώμη του M. De Pastoret, ότι η διάταξη αυτή του άρθρου 20 δύσκολα συμβιβάζεται με το άρθρο 24, επειδή σύμφωνα με αυτό ο έμπορος που δε θέλει να συνεχίσει το ταξίδι υποχρεώνεται να πληρώσει το μισό ναύλο. Όμως,

ποινή του εδαφίου τούτου, αφού είναι αυτονόητο ότι ο ναυλωτής, υπαναχωρώντας, ακύρωσε στην ουσία τη σύμβαση.

Η ναύλωση συνεχίζεται στα δύο πρώτα στάδια; Δεν έχουμε κάποια ένδειξη για το αντίθετο. Αν όμως η παραβίαση είναι τέτοια που ο ναύκληρος δεν μπορεί ή δε θέλει ή δεν έχει πια συμφέρον να συνεχίσει, μπορεί να την καταγγείλει; Και τότε υποχρεώνεται ο ναυλωτής να δώσει πάλι το μισό ναύλο μόνο ή να δώσει επιπλέον και τις τυχόν αναγκαίες δαπάνες που έκανε ο ναύκληρος⁴⁷; Πάντως πρόκειται για ενδιάμεσα στάδια στην εξέλιξη της ενοχής που δεν οδηγούν υποχρεωτικά στην ακύρωση. Ένα στοιχείο υπέρ της άποψης αυτής είναι το ότι στο τρίτο στάδιο, έχουμε, όπως είπαμε, την πλήρη ακύρωση της σύμβασης.

Αν ο ναύκληρος «ψεύσεται», είτε το πλοίο βρίσκεται σε αναμονή της φόρτωσης είτε έχει φορτωθεί, τότε όπως είπαμε οφείλει ως ποινή το μισό ναύλο.

Με όσα αναπτύχτηκαν παραπάνω, αποτολμούμε να προτείνουμε δύο εκδοχές για τη διόρθωση της φράσης. Και οι δύο εμφανίζονται εξίσου ελκυστικές:

I. «*ἐὰν μὲν ὁ ναυλούμενος <ψεύσεται>, παρέχει τὰ χρήματα· <ὄντος τε τοῦ πλοίου> ἐπιφόρτον, ἀποδιδότω ...*».

Στην εκδοχή αυτή η φράση χωρίζεται με άνω τελεία. Δεχόμαστε το «*παρέχει*» ως απόδοση της πρώτης υπόθεσης για να είμαστε επιπλέον πιο κοντά στο κείμενο που δίνουν τα χειρόγραφα -τα «*παρέξει*» ή «*παρεχέτω*» θα ήταν επίσης δόκιμα. Το «*οὕτω τε τοῦ ἐπιφόρτου*», αφού δεχόμαστε την αυθεντικότητα του επιθέτου, ευνόητο είναι να διορθώνεται σε «*ὄντος τε τοῦ πλοίου ἐπιφόρτου*». Με το χωρισμό της φράσης συμπεριλαμβάνονται και οι δύο χρονικές περιόδους που πιθα-

και οι δύο μάλλον δεν κατανόησαν τη διαφορά των δύο άρθρων, επειδή στο άρθρο 24 έχουμε υπαναχώρηση από τη σύμβαση της ναύλωσης πριν να φορτώσει το πλοίο ενώ πηγαίνει (πλέει) για να φορτώσει, ενώ στο άρθρο 20 ο ναυλωτής υπαναχωρεί από τη σύμβαση μετά τη φόρτωση αφού ζητά «*τὰ φορτία ἐξελέσθαι*». Συνεπώς, στο άρθρο 24 η φόρτωση ούτε καν έχει αρχίσει και έτσι δικαιολογείται η μικρότερη ποινή, ενώ στο 20 το πλοίο είναι έτοιμο να ξεκινήσει το ταξίδι φορτωμένο. Βλ. J. M. PARDESSUS, ό.π. (36), 248, σημ. 2 (όπου και η παραπομπή στο έργο του M. DE PASTORET).

47. Η περιπτωσιολογία της διάταξης Β. 24.1.5 (στον τίτλο «*περι ἀπαιτήσεως πράγματος δοθέντος καὶ πράγματος μὴ καταβληθέντος*»), στην οποία διάταξη ένα Σχόλιο (Β. Σχ. 1722, σχ. 4) «*τυχόν κτηνομίσθια ἢ ἀπὸ ναυλωσαμένου πλοῖον*» μας δίνει λαβή για υποθέσεις, μπορεί να εφαρμοστεί στην προκείμενη περίπτωση; Το άρθρο 20 δεν πάει παραπέρα. Μια υπόθεση που έχει σχέση θα αναπτυχθεί στη συνέχεια.

νόν μπορεί να εκδηλωθεί η παραβατική συμπεριφορά του ναυλωτή, εκείνη πριν από τη φόρτωση και εκείνη μόλις το πλοίο έχει φορτωθεί: α) Αν η παράβαση γίνει πριν από τη φόρτωση, εξαναγκάζεται ο ναυλωτής ως ποινή να φέρει τα φορτία (για να φορτωθούν). Αν δεν τα φέρει, τούτο θα μπορούσε να εξομοιωθεί με υπαναχώρηση, που οδηγεί πάλι στην ποινή του μισού ναύλου (με ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 24). Σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν επιπλέον συνέπειες σε βάρος του ναυλωτή; Είναι πολύ πιθανόν και β) Αν η παράβαση γίνει μετά τη φόρτωση η ποινή ανέρχεται σε ποσό ίσο με το μισό ναύλο.

II. « *ἐὰν μὲν ὁ ναυλούμενος <ψεύσῃται>, παρέχων τὰ χρήματα, ὄντος τε τοῦ πλοίου> ἐπιφόρτου, ἀποδίδτω ...* ».

Στη δεύτερη εκδοχή το «*παρέχη*» γίνεται η παρενθετική χρονική μετοχή «*παρέχων*» και το «*τοῦ ἐπιφόρτου*» το δεχόμαστε ως επίθετο με την προσθήκη πάλι του «*όντος τε του πλοίου*». Έχουμε έτσι δύο παρενθετικές χρονικές μετοχές σε σύνταξη κατά παράταξη. Η εκδοχή συμπεριλαμβάνει επίσης τις δύο χρονικές στιγμές που είπαμε παραπάνω και η ποινή είναι η ίδια.

Γ'. Ερχόμαστε στο τελευταίο εδάφιο του άρθρου 20:

«*ή δὲ πράξις ἔσται τούτων τῶν ἐπιτιμίων καθάπερ εἰ ἐκδικήσει τίς τινα*».

εἰ - τινα Fe-Me. S-W. Ash.: καὶ ἐκδικήσει τίς τινα BGSHKC Rod., ἐκδικήσοι τινά JYDVo ἐκδικήσει τινά w ἐκδικήσοι τίς τινα L ἐκδικήσει τινί Le. Vinn. Targa. Fabr. Pard. Heimb. ἐκδικησάτω ΞΦtΘ ἐκδικήσατω Λ ἐδικησάτω I ἠδικήσατο Zach.

Τα χειρόγραφα που παραδίδουν το εδάφιο και εκείνα που το παραλείπουν αναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας.

Όπως διαπιστώνουμε από τη χειρόγραφη παράδοση έχουμε πολλές παραλλαγές του δεύτερου σκέλους του εδαφίου. Αυτές οι διαφορετικές παραλλαγές, χωρίς να αλλάζουν το νόημα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κείμενο έχει παραφθαρεί. Αμφιβολία υπάρχει για το αν έχουμε ή όχι υποθετική πρόταση. Την υποθετική πρόταση δεν την παραδίδουν μερικά από τα σπουδαιότερα και αρχαιότερα χειρόγραφα ούτε τη δέχονται οι περισσότεροι εκδότες. Αντίθετα, οι σημαντικοί εκδότες Ash. και S-W και άλλα χειρόγραφα τη δέχονται. Στην *Ecloga ad Prochiron mutata* η φράση αποδίδεται μονολεκτικά σε αόριστο

χρόνο⁴⁸. Το υποθετικό «εἰ» και το ρήμα «ἐκδικήσει, ἐκδικήσοι» πιστεύω ότι αποτελούν προσθήκες μεταγενέστερες στην προσπάθεια να διορθωθεί κάποια παραφθαρμένη λέξη, ενώ οι αντωνυμίες «τίς τινα, τινά, τινι» προστίθενται μετά το εν λόγω ρήμα αφού δεν είχε ούτε υποκείμενο ούτε αντικείμενο. Έχοντας όμως αυτούσια τη φράση από τα αρχαία ελληνικά κείμενα μέχρι τους βυζαντινούς παπύρους τολμάμε τη διόρθωσή της σε «καθάπερ ἐκ δίκης».

Για την εφαρμογή στην πράξη αυτής της επιταγής του Νόμου έχει σημασία το αν περιλαμβάνονται μόνο τα «επιτίμια» που θεσπίζονται στο εν λόγω άρθρο ή και οι εξασφαλιστικές ρήτρες που έχουν θέσει εγγράφως οι συμβαλλόμενοι στην έγκυρη ναύλωση. Από τα συμφραζόμενα καταλήγουμε στο να δεχτούμε ότι με το «τούτων» περιορίζεται η εφαρμογή μόνο στα «επιτίμια» του Νόμου.

Θα επαναλάβουμε το ερώτημα που θέσαμε προηγούμενα. Το εν λόγω κείμενο αποτελεί ένα είδος σχολίου που προστέθηκε και ενσωματώθηκε στο άρθρο 20 ή το αντίθετο η ύπαρξή του δηλώνει αρχαιότερη μορφή του άρθρου;

Η όλη φράση που μας παραπέμπει σε αρχαία ελληνικά κείμενα, σε ελληνιστικά και σε παπύρους μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ. δίνει την απάντηση υπέρ της ύπαρξης του εδαφίου κατά τη σύνθεση του *NPN* και την παράλειψή του κάποια στιγμή, ενώ η αρχαιότητα πολλών χειρογράφων και των δύο ομάδων συνηγορεί για την παράλειψη σε απώτερη εποχή. Πότε ακριβώς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, επειδή απαιτεί την έρευνα στο σύνολο της χειρόγραφης παράδοσης του *NPN*.

Επιπλέον, η παραφθορά της φράσης και σε πολλές παραλλαγές μάλιστα, η παράλειψή της από χειρόγραφα σε αριθμό που δεν αφήνει να περάσει απαρατήρητη, αν συνδυαστεί με την παλαιότητα πολλών από αυτά, αποτελούν τεκμήρια υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για απολίθωμα. Η αποτελεσματική και τόσο ωραία στη διατύπωση της ελληνική ρήτρα «καθάπερ ἐκ δίκης», που καθιερώνει την ποινική ρήτρα ως τίτλο εκτελεστό δε γίνεται πια κατανοητή. Ίσως το δικαίκο

48. Αραγε μήπως αυτή η γραφή της *Ecloga ad Prochiron mutata* αποτελεί μια προσπάθεια προσαρμογής στην επιταγή της *Νεαράς* 26 (του 1306) του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου «Τα τιθέμενα πρόστιμα συμβολαίοις και συμφωνίαις παραβαινόμενα ἐκδικεῖσθωσαν», αν και εδώ έχουμε μόνο ποινές «επιτίμια» από το νόμο; Βλ. Ι. και Π. ΖΕΠΟΣ, *Ius Graecoromanum*, 1, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), 536 (Coll. V. Nov. XXVI, θ').

σύστημα που εδράζεται στο Ρωμαϊκό δίκαιο να μην μπορεί πια να την εντάξει όπως έχει.

IV.- Συμπέρασμα

Το κείμενο του άρθρου 20, με διορθώσεις στη στίξη του, με την προτεινόμενη προσθήκη-συμπλήρωση στους επίμαχους στίχους 3-4 και το τελευταίο του εδάφιο επίσης διορθωμένο, προτείνεται ως εξής:

« κ' Ὅς ἂν πλοῖον ναυλώσῃται, ἔγγραφα συνεσφραγισμένα κύρια εἶτω, εἰ δὲ μὴ, ἄκυρα. Γραφέτωσαν δὲ καὶ ἐπιτίμια, ἂν θέλωσιν. Ἐὰν δὲ μὴ συγγράψωνται καὶ ψεύσῃται ὁ ναύκληρος ἢ ὁ ναυλούμενος, ἂν μὲν ὁ ναυλούμενος <ψεύσῃται>, παρέχων τὰ χρήματα, <ὄντος> τε τοῦ <πλοίου> ἐπιφόρτου, ἀποδιδότω τὰ ἥμισυ τοῦ ναύλου τῷ ναυκλήρῳ· ἂν δὲ ὁ ναύκληρος ψεύσῃται, ἀποδότω τὸ ἥμισυ ναῦλον τῷ ἐμπόρῳ. Ἐὰν δὲ θελήσῃ ὁ ἔμπορος τὰ φορτία ἐξελέσθαι, ἀποδώσει τὸ πᾶν ναῦλον τῷ ναυκλήρῳ. Ἡ δὲ πρᾶξις ἔσται τούτων τῶν ἐπιτιμίων καθάπερ ἐκ δίκης.»⁴⁹

Συνοψίζοντας τα όσα είπαμε με αφορμή το άρθρο 20 του τμήματος N2 του NPN -με γενική παρατήρηση ότι ο NPN περιστρέφεται γύρω από μια ναύλωση που ξεφεύγει από τα τετριμμένα και προσαρμόζεται στις ανάγκες των εμπορευόμενων- διαπιστώνουμε ειδικότερα ότι το άρθρο αυτό περιέχει τις βασικές ρυθμίσεις για την κατάρτιση των ναυλοσυμφώνων, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο έγγραφο και στις εξασφαλιστικές ρήτρες που είτε τις συμφωνούν οι συμβαλλόμενοι είτε τις θεσπίζει ο ίδιος ο Νόμος όταν παραλείπονται. Επιπλέον, η σύνθεση του εν λόγω άρθρου 20 έχει ξεχωριστή σημασία στη χειρόγραφο παράδοσή του Νόμου προσφέροντάς μας ένα σημαντικό «δικαιολογητικό σημείο».

49. Κρίνεται σκόπιμο να δώσουμε στη συνέχεια την απόδοση στα νεοελληνικά του άρθρου 20: «Όταν κάποιος ναυλώσει ένα πλοίο, τα έγγραφα συμφωνητικά είναι έγκυρα, αν σφραγίστηκαν από τα μέρη, αλλιώς είναι άκυρα. Μπορούν να γραφούν και εξασφαλιστικές ρήτρες, αν θέλουν. Αν δεν κάνουν έγγραφη συμφωνία και παραβεί αυτά που συμφωνήθηκαν ο ναύκληρος ή ο ναυλωτής - αν ο ναυλωτής παραβεί τις συμφωνίες, (και) όταν δίνει τα εμπορεύματα και όταν το πλοίο έχει φορτωθεί, να δώσει στο ναύκληρο (ως ποινή) ποσό ίσο με το μισό ναύλο. Αν παραβεί τις συμφωνίες ο ναύκληρος, να δώσει στον έμπορο (ως ποινή) ποσό ίσο με το μισό ναύλο. Αν όμως θελήσει ο έμπορος να βγάλει τα φορτία, να δώσει το σύνολο του ναύλου στο ναύκληρο. Η εκτέλεση τούτων των εξασφαλιστικών ρητρών θα γίνεται σαν να προέρχεται από δικαστική απόφαση.»

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ*

**Έγγραφα του 14^{ου} αιώνα της Μονής
της Θεοτόκου Ποδαρέας / Ποδαριώτισσας (Αχαΐας):
Νομικά και κοινωνικά ζητήματα**

Στα δύο πρώτα φύλλα του χειρογράφου 70 της Εθνικής Βιβλιοθήκης,¹ Ευαγγελίου του 14^{ου} αι., είναι γραμμένες μία σειρά από μεταβιβάσεις γαιοκτησιών χωρικών, κυρίως διά δωρεάς, προς την μονή της Θεοτόκου Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας, γνωστής και ως Χρυσοποδαρέας ή Χρυσοποδαρίτισσας. Η μονή βρίσκεται στην κοιλάδα των Νεζερών νοτιοανατολικά της Χαλανδρίτσας, 40 χλμ. από την Πάτρα, και είναι αφιερωμένη στο Γενέσιο της Θεοτόκου.² Η Χαλανδρίτσα αποτέλεσε κέντρο φράγκικης βαρωνίας μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Φράγκους Σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας και τον 14^{ον} αιώνα πέρασε στην κυριότητα διαφόρων Ιταλών κυριών.³

Τα έγγραφα, που χρονολογούνται από το 1308/9 έως το 1380/1, ανέφερε πρώτη φορά η Άννα Φιλιππίδου Braat στο 15^ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στην Αθήνα το 1976,⁴ αλλά παρέμειναν

* Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας και Βυζαντινού Πολιτισμού στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Χ. ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΞΧΟΥ, *Κατάλογος Μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τόμ. Β', *Χειρόγραφα Καινής Διαθήκης ΙΓ'-ΙΕ' αιώνας*, εν Αθήναις 1985, αρ. 18 (σφ. 100, 106).

2. Βλ. Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικόν Λεξικόν τῶν Πατρῶν. Ιστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαβητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν*, 3^η ἐκδ., τόμ. Β', Πάτραι 1995, 2255-2263. Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ, «Μονή Παναγίας Χρυσοποδαρίτισσας», στο *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μοναστήρια της Αχαΐας*, επιμ. Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Αθήνα 2006, 149-152.

3. Η βαρωνία της Χαλανδρίτσας πέρασε διαιρεμένη από την οικογένεια των Dramelay στην κυριότητα των de Rans, των Γενουατών της Χίου Zaccaria, των Carceri της Ευβοίας, του Βενετού Bartholo Rondinello και γύρω στα 1361 στον Γενουάτη Κεντυρίωνα Zaccaria: Α. ΒΟΝ, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 234-236, 241, 459-460.

4. Α. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ-BRAAT, «Un fragment de cartulaire du XIVe siècle», *XVe Congrès int. d'Études Byzantines, Programme, Athènes – 5-11 Septembre 1976*.

αδημοσίευτα. Η κατάσταση του χειρογράφου είναι κακή και η γραφή άτακτη και ακατάστατη με άφθονα συμπλέγματα που γράφονται εντός και εκτός των διαστήχων γραμμών, συχνή αλυσιδωτή ένωση των γραμμάτων, με έντονα επαρχιακό χαρακτήρα, ανορθογραφίες και γλωσσική αδεξιότητα.⁵ Τα πρώτα έντεκα έγγραφα καταχωρήθηκαν στην σειρά από τον γραφέα μοναχό διατηρώντας μόνον τα βασικά στοιχεία των δικαιπραξιών,⁶ στην συνέχεια καταγράφηκαν σε έναν κατάλογο μόνον οι ιδιοκτησίες που μεταβιβάστηκαν με κάποιες τοπογραφικές ενδείξεις και τα ονόματα των δωρητών, και τέλος ακολουθούν πέντε ακόμη έγγραφα δικαιπραξιών. Η καταγραφή δικαιπρακτικών εγγράφων με την σειρά σ' ένα ενιαίο σώμα απέβλεπε στο να καταστήσει εύκολα προσιτές στους μοναχούς τις ιδιοκτησίες της μονής,⁷ ενώ η χρήση Ευαγγελίων για την καταγραφή τους θα εξασφάλιζε την μονή από οποιονδήποτε αμφισβητούσε τα κυριαρχικά της δικαιώματα επί των ιδιοκτησιών αυτών.⁸ Η μορφή των εγγράφων ακολουθεί σε γενικές γραμμές την μορφή των βυζαντινών συμβολαιογραφικών εγγράφων. Είναι όμως γραμμένα στην δημώδη χωρίς τους περίτεχνους και εκτενείς τύπους εγγύησης των βυζαντινών συμβολαίων. Προφανώς είχαν συνταχθεί από μοναχούς, αφού δεν μνημονεύεται κανένας νομικός ή συμβολαιογράφος.

Τα έγγραφα της Ποδαρέας έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι απο-

5. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Αγαμέμνονα Τσελίκα, Διευθυντή του Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, για την φωτογράφιση του χειρογράφου με υπεριώδεις και την βοήθειά του στην ανάγνωση ορισμένων δυσανάγνωστων χωρίων.

6. Η ίδια πρακτική καταγραφής μόνον των βασικών χαρακτηριστικών των δικαιπραξιών είναι γνωστή και από άλλες περιοχές: Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα άφιερωτήρια έγγραφα ύπέρ της μονής Θεοτόκου Κριβιτζών (ΙΓ' -ΙΔ' αι.)», *Σύμμεικτα* 4 (1981), 27-28.

7. Η συνήθεια αυτή, που είχε πρακτικούς στόχους, περιγράφεται στην διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη (+ 1085) για την μονή του Χριστού Πανουκτιόμονος: P. GAUTIER, «La diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981), 77.999-1001. Βλ. επίσης *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, έκδ. L. ΒÉΝΟΥ, A (XIIIe-XVe siècles), Παρίσι 1998, 6 κεξ., έκδ. P. ΟΔΟΡΙΚΟ, B (XVe-XIXe siècles), 11 κεξ.

8. Βλ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ανέκδοτα άφιερωτήρια έγγραφα», ό.π. (σημ. 6), 27 και τις σκέψεις μου στο «Frankish Morea: Evidence Provided by Acts of Private Transactions», *Proceedings of the Spring Symposium 2009, Dumbarton Oaks*, «Morea: The Land and Its People in the Aftermath of the Fourth Crusade», επιμ. SH. GERSTEL, *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, Ουάσιγκτον 2013, 187-211.

τυπώνουν πρακτικές γαιοκτησίας στην ενδοχώρα της Πάτρας στα χρόνια της Λατινοκρατίας, υποδηλώνουν φεουδαρχικές σχέσεις, καταγράφουν την στενή συμβίωση Λατίνων και Ελλήνων και εκφράζουν την ευσέβεια των ντόπιων προς την Παναγία που λατρευόταν στην μονή. Ενδιαφέρουν τόσο τους μελετητές του βυζαντινού δικαίου όσο και τους ιστορικούς, διότι αποκαλύπτουν έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από αυτόν της πόλης των Πατρών, απ' όπου έχουν διασωθεί συμβολαιογραφικά έγγραφα συμβαλλομένων των μεσαίων και ανωτέρων τάξεων προερχόμενα από το χαμένο σήμερα αρχείο της Νάπολης (1369 έως τα μέσα του 15^{ου} αι.).⁹

1

Fol. 1r

A. Δωρεά Νικοδήμου μοναχού. Οκτώβριος 1349

+ Ἐγὼ Νικόδημος (μον)αχ(ός) ο Σινα(νης) μετὰ καὶ ἐκ θελήμ(α)το(ς) καὶ τοῦ αὐθέντου μου κυροῦ¹² Νικολάου τοῦ Κογχ(ύ)λ(η) ὁμολογῶ καὶ λέγω ὅτι ἀφίνω δια τὴν ψυχὴν τῶν συγγενέ¹³ων μου καὶ τὴν ἐδικὴν μου, διὰ μνημόσυνών μ(ας), εἰς τὴν ἀγίαν μονὴν¹⁴ τῆς κυρίας μου, τῆς ὑπεραγ(ίας) θ(εοτό)κου τῆς ποδαριώτισσας, τὰ ἀναστάματα ¹⁵ οπερ ἀναστησα εἰς τῆς ἀγίας μονῆς τὸν τόπον, τὸ ἡμερίδι μου, ἡγ(ουν) ελαῖς, ¹⁶ συκίαῖς, ξυλοκεράταις, καὶ ἡ τι ἄλλον ὅπου νὰ εχω ἀνασταμα εἰς τὸν αὐτὸν ¹⁷ τόπον, ηγ(ουν) οπου τὰ ἔχω τὰ αὐτὰ ἀναστατικά εἰς τὸ κατατόπην ¹⁸ το ἐπιλεγόμ(ε)ν(ον) Καλαμόγερα. Καὶ ἡ τις ἤθελλε βουλ(η)θ(ῆ) νὰ ἐπαρεσά¹⁹λευσε ἀπὸ τὴν αὐτὴν μονὴν τα αὐτα πραγμ(α)τ(α) νὰ ἐνη αφορισμ(έ)ν(ος) ἀπὸ τῆς ο¹⁰μοουσιου τρι(ά)δο(ς) καὶ νὰ κληρονομη καὶ τὴν ἀρὰν τῆς ὑπ(ε)ραγίας θ(εοτό)κου καὶ πάντων ¹¹ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Γραφέν (δὲ) το π(α)ρ(όν) δοτικὸν γράμμα ἐν μηνι οκτ(ωβρίω) ¹² ετους ,ςωνη ιν(δικτιῶνο)ς γ'.

Πρόκειται για μια δωρεά (δοτικὸν γράμμα: στ. 11) με την οποία ο μοναχὸς Νικόδημος Σινάνης δηλώνει ὅτι αφήνει για την ψυχὴ των συγγενῶν του και την δική του, ὥστε να μνημονεύονται στην μονή της Θεοτόκου Ποδαριώτισσας, το μεριδίό του των δένδρων τα οποία

9. E. GERLAND, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λειψία 1903.

φύτεψε και καλλιέργησε (τὰ ἀναστάματα | οπερ ἀναστησα: στ. 4-5) στην τοποθεσία ονομαζόμενη Καλαμόγερα, που ανήκε στην μονή: ελαιόδενδρα, συκιές, ξυλοκερατιές (χαρουπιές, κουτσουπιές) και οποιαδήποτε άλλα δένδρα είχε στον ίδιο τόπο. Οι όροι *ἀνάσταμα/ἀναστάματα* (τα καλλιεργηθέντα φυτά), *ἀναστατής* (ο καλλιεργητής) και το αντίστοιχο ρήμα *ἀνασταίνω* (καλλιεργώ) είναι γνωστοί και από άλλα έγγραφα των ύστερων βυζαντινών χρόνων.¹⁰ Ο Νικόδημος δηλώνει επίσης ότι προβαίνει στην δωρεά με την θέληση του «αυθέντη» του, κυρού Νικολάου του Κογχύλη. Η έκφραση υποδηλώνει εξάρτηση από τον επικυρίαρχο της γης στο πλαίσιο φεουδαρχικών θεσμών.¹¹ Ακολουθούν οι πνευματικές ποινές, ο αφορισμός από την Αγία Τριάδα και η αρά της Θεοτόκου και των Ορθοδόξων χριστιανών, προς οποιονδήποτε ήθελε να αποσπάσει από την μονή αυτά τα δένδρα.

2

B. Δωρεά της Άννας Φλαμού. 1353

+ Ἐγὼ Ἄνν(α) ἢ Φλαμοῦ ἀμφιερόνω καὶ ἐπιδίδω εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου τις ποδαριώτησας |² τὸ ἀμπ(έ)λ(ιον) τὸ ὅποιον ἔχω ἡστοῦ Βασείλη τὸν κάμπον στὸ ὅποιον ἔνη ἀναστατῆς Νικολαος ὁ Ψαλιδᾶς ηγ(ουν) ὁ Τζαγκ(α)τ(ε)ρ(ας), ὅπου το ἔχει διὰ |³ πρικίον ἀπο τον Τζουκαλᾶν· να ἔνη διὰ τὴν ψυχὴν του ἀνδρ(ο)ς μου, της π(εν)θερ(ας) μου καὶ την εδικην μου καὶ παντ(ων) των ορθοδόξων |⁴ χριστιανῶν. Καὶ ἡ τις βουλ(η)θ(ῆ) ἢ ἀπο ἐμὲν ἢ ἀπὸ την κληρονομίαν μου ἢ ἀλ(λος) ἀντὶ ἐμᾶς ὅτι να το ἐπιρε ἀπο τὴν ἀγίαν μονὴν |⁵ [νὰ] κληρονομῆ τὴν ἀραν τῶν τη' ἀγίων θεοφόρων π(ατέ)ρων τῶν εν Νικαία, τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχιονην τοῦ

10. Π.χ., το αυτό, 196.9: ὡς ἵνα ἐπιμεληθῆ καὶ καλλιεργήσῃ καὶ ἀναστήσῃ αὐτό (το ἀμπέλι). Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, «Δύο ἀνέκδοτα ἀφιερωτήρια ἐγγράφα», ὁ.π. (σημ. 6), 26 (στ. 3-4) καὶ σ. 37.

11. Σε ἐγγράφο της Πάτρας του 1436 ἀπαντᾶ ὁ ὅρος «αὐθεντοτοπία»: Ε. GERLAND, *Neue Quellen*, ὁ.π. (σημ. 9), 222 (αρ. 21.11). Η συγκατάθεση του αυθέντη ἦταν ἀπαραίτητη για την ἐγκυρότητα της δικαιοπραξίας καὶ μαρτυρεῖται καὶ σε ἄλλες περιοχές, ὅπου διατηρήθηκαν οἱ φεουδαρχικοὶ θεσμοὶ καὶ μετὰ την φράγκικη κατάκτηση: Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Οἱ ἀφεντότοποι τῆς Ἄνδρου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν καταλοίπων τῶν φεουδαρχικῶν θεσμῶν εἰς τὰς νήσους κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα*, Ἄνδρος 1995, 62 κεξ., 72.

προδότου Ιούδα Ι⁶ καὶ τὴν ἀρὰν πάντων τῶν ορθοδοξων χριστιανῶν καὶ τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου. Ἐν ετ(ει) ζωξα ς ιν(δικτιῶνο)ς+

Ἡ Ἄννα Φλαμού δωρίζει (ἀμφιερόνω καὶ ἐπιδίδω: στ. 1) στην μονή της Θεοτόκου Ποδαριώτισσας ἓνα ἀμπέλι που κατεῖχε στον κάμπο του Βασίλη, το οποίο εἶχε φυτέψει καὶ καλλιεργήσει (ἀναστατῆς: στ. 2) ο Νικόλαος Ψαλιδάς ο Τζαγκατέρας, ο οποίος το εἶχε προῖκα του ἀπὸ τον Τζουκαλά. Στην περίπτωση αὐτή βλέπουμε ὅτι διατηρεῖται ο θεσμός της ενσωμάτωσης της προῖκας στην κοινή περιουσία των συζύγων, ὅπως προβλέπει η *Εκλογή*.¹² Ἡ δωρεά ἐγινε για την ψυχή του ἀνδρα της Ἄννας, της πεθεράς της καὶ της δικῆς της, καθὼς καὶ ὅλων των Ορθοδόξων χριστιανῶν. Εἴαν κάποιος ἀπὸ την δική της μεριά ἢ ἀπὸ τους κληρονόμους της ἢ κάποιος ἄλλος τολμούσε στο μέλλον να ἀμφισβητήσῃ αὐτή την δωρεά, ἀπειλεῖται με την ἀρά των 318 Πατέρων της Συνόδου της Νίκαιας, την λέπρα του Γιεζή, την ἀγχόνη του Ιούδα καὶ την ἀρά των Ορθοδόξων χριστιανῶν καὶ της Θεοτόκου.

3

Γ. Δωρεά του μοναχοῦ Στεφάνου

+ Εγὼ Στέφανος ιερο(μονα)χ(ός) δέδωκα εἰς την υπεραγίαν θ(εοτό)κον τὴν ποδαριώτισαν δια τους μοναχοὺς καὶ πατέρας καὶ δια Ι² μνημόσυνον μας το ἀμπ(έ)λ(ιον) τὸ εχωμ(εν) ἀπὸ πάκτωσιν της υπεραγίας θ(εοτό)κου τον τοπον ἀπὸ τὸ ψυχικον στοῦ Στεφάνου ἱερωτ(ά)του ηκ(ονό)μου τὸ ἀφινω Ι³ [...] ἀπὸ τῶν συκι(ῶν) καὶ τῶν ελεοφύτ(ων). Καὶ η της το παραλασεύσαι να εχη τον ἀφο Ι⁴ ρισμὸν τῆς παναγίας Τριάδος καὶ τῆς υπεραγίας θ(εοτό)κου +

Ο ιερομόναχος Στέφανος δωρίζει στην μονή για τους μοναχοὺς καὶ για μνημόσυνό τους το ἀμπέλι που εἶχαν με μακροχρόνια μίσθωση (πάκτωσιν: στ. 2)¹³ σε γη της μονῆς, που προερχόταν ἀπὸ δωρεά

12. Στον Αρμενόπουλο ἀπαντοῦν καὶ η διάταξη που ἀναγνωρίζει την κυριότητα της γυναίκας στην προῖκα (Δ, 10, 50) καὶ η διάταξη που πηγάζει ἀπὸ την *Εκλογή* που ἀναγνωρίζει την κυριότητα («δεσποτεία») του ἀνδρα στην προῖκα (Δ, 11, 9). Βλ. καὶ ἐκδ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, 260-261, σμ. 1.

13. Για τις συμφωνίες μίσθωσης ἀπὸ την Πελοπόννησο βλ. Η. SARADI, «Frankish Morea», ὁ.π. (σμ. 8), 207-210. Γενικά για την βυζαντινὴ πρακτικὴ βλ. Μ. KAPLAN, «Les contrats de location agraires à Byzance du VIe au XIVe siècle», στο *Contratti agrari e rapporti di lavoro nell'Europa medievale, Atti del Convegno Internazionale di Studi Storici*,

του Στεφάνου οικονόμου της μονής για την σωτηρία της ψυχής του. Προφανώς στην προκειμένη περίπτωση μεταβιβάζεται το δικαίωμα της εκμετάλλευσης του αμπελιού που είχε ο δωρητής σύμφωνα με το *πακτωτικόν δίκαιον*.¹⁴ Μεταβιβάσεις δικαίωματος «πάκτωσης», καθώς και ο όρος, είναι κυρίως γνωστές από την Βενετική Κρήτη.¹⁵ Στη συνέχεια στο κείμενο αναφέρονται συκιές και ελαιόδενδρα. Εναντίον οποιουδήποτε επιχειρούσε να διασαλεύσει την δωρεά επισείεται ο αφορισμός της Αγίας Τριάδας και της Θεοτόκου.

4

Δ. Δωρεά του Νικολάου Σαβούρα

+Ἐγὼ Νικόλ(αος) ο Σαβούρα(ς) αφινω δια τὴν ψυχ(ήν) μου ομοῦ και τῶν γονεων μου καὶ δια ταφит(ικά) μου εἰς τὴν ὑπεραγίαν θ(εοτό)κον τὴν ποδαριώτισαν το αμπ(έ)λ(ιον) |² τ(ήν) αναστασιν μου ὅπου ἔχω με τ[ή]ν εἰρημ(έ)νην ἀγίαν μονήν κ(αι) το ἄλλο(νιον) ἀφίνω οπου ἔχω με τον α(ρχιδια)κω τον Θεοδ(ω)ρ(ον) τῆς αγιωτατης επισκοπης ἡμῶν καὶ τὸ απο(λοιφθ)εν|³ και αυτο αφινω καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ὑπεραγίαν θ(εοτό)κον. Και ἡ τις ηθελεν ευρεθ(ῆ) να το ἐσικωση ἀπὸ αὐτου ἀφορισμ(έ)ν(ος) παρὰ π(ατ)ρ(ὸ)ς, υἱοῦ καὶ ἀγίου πν(εύματο)ς|⁴ και της ὑπεραγίας θ(εοτό)κου.

Montalcino, 20-22 Septembre 2001, επιμ. Α. CORTONESI, Μ. MONTANARI, Α. NELLI, Βολωνία 2006, 251-270. Του ΙΔΙΟΥ, «Quelques remarques sur les contrats de bail pour les vignes du monastère de Vatorpédi», στο του ΙΔΙΟΥ, *Byzance, villes et campagnes*, Παρίσι 2006, 88-97. Του ΙΔΙΟΥ, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, 259-261 και passim. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècles», στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, II. VIIIe-XVe siècle, επιμ. V. KRAVARI, J. LEFORT, C. MORRISON, Παρίσι 1991, 321-337, κυρίως 332-333. Του ΙΔΙΟΥ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 123-129. J. LEFORT, «The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries», στο *The Economic History of Byzantium*, επιμ. Α. ΛΑΙΟΥ, Ουάσιγκτον 2002, I, 306-307. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ, «The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries», στο ίδιο, I, 338-339.

14. Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre*, ό.π. (σημ. 13), 355. D. SIMON, «Das frühbyzantinische Emphyteusrecht», στο *Symposion 1977: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Chantilly 1-4 Juni 1977)*, επιμ. J. MORDJEWSKIJ, D. LIEBS, Κολωνία-Βιέννη 1982, 401.

15. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη: 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, 143-149. Α. Δ. ΣΚΟΥΖΑΚΗΣ, *Ο θεσμός της πώλησης στο Δίκαιο της Βενετοκρατούμενης Κρήτης. Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003, 147-152.

Ο Νικόλαος Σαβούρας αφήνει στην μονή της Θεοτόκου Ποδαριώτισσας για την ψυχή του και την ψυχή των γονέων του και για τα έξοδα ταφής του το αμπέλι που φύτεψε και καλλιέργησε (τὴν) *αναστασιν μου*: στ. 2) που είχε με την μονή. Προφανώς μεταβιβάζει τα φυτά που είχε καλλιεργήσει σε γη της μονής. Επίσης δωρίζει στην ίδια μονή και ένα αλώνι που είχε μαζί με τον αρχιδιάκονο Θεόδωρο της επισκοπής. Ακολουθεί η απειλή του αφορισμού από την Αγία Τριάδα και την Θεοτόκο για όποιον τολμούσε να αποσπάσει την δωρεά του από την μονή.

5

Ε. (το κείμενο είναι εντελώς εξίτηλο)

6

ΣΤ. Δωρεά του Ιωσήφ Βάρδα, ηγούμενου της μονής

+ Ἐγὼ Ἰουσήφ ὁ Βάρδ(ας) καὶ ἡγούμενος τῆς ποδαρέας ἀφιερώνω τε παρετω ¹2 ἀπὸ τὸν Ἰω(άνν)ην τῆς Γλυκυτόνας τ(ὸν) υἱὸν τὸν ἐπιλεγόμε(εν)ον Μενιδι το αμπ(έ)λ(ιον) ¹3 εἰς τὰ Καλαμωγ(ε)ρ(α) πλη(σίον) τοῦ Κατεπάνω [...]*ιωτι σὺν τοῦ κήπου καὶ τ(ὸν) λοιπ(ὸν) δένδρων*¹4 ἐλέ(ας), συκέας, ξυλοκερατιαῖς ἵνα πληρωνεῖ κατετος δύο και (ἦμισυ) [...]

Ο ηγούμενος Ιωσήφ Βάρδας δωρίζει στην μονή του ένα αμπέλι που είχε από τον Ιωάννη, γιό της Γλυκυτόνας, με τον κήπο και τα υπόλοιπα δένδρα, ελαιόδενδρα, συκιές και ξυλοκερατιές. Στο τέλος του κειμένου αναφέρεται ελλιπές λόγω της κακής κατάστασης του χειρογράφου το μίσθωμα που θα πλήρωνε ο μισθωτής.

7

folio 1v

Α. Δωρεά Μπόνας, συζύγου του Κυριάκου Μεσοχωρίτη.

9 Μαρτίου 1375

+ Ἐγὼ Μπόνα τοῦ Κυριάκη τοῦ Μεσοχωριτη ἡ σήβηα ἡθελ(η)σα καὶ ἔβαλ(α) με(τὰ) ηλικιας μου βουλῆς καὶ καλῆς ¹2 θελήσαιως καὶ με(τὰ) [ἐ]περοτησεως τοῦ ἀδρὸς μου, ἡγγουν τοῦ Κυριάκη του Μεσο-

χωρίτ(η), το αμπ(έ)λ(ιον) |³ τον οπιον ἔχωμεν αναστατικὸν εἰς τ(ὸν) τοπὸν το(ῦ) Γεροκομήτη καὶ ἔδόκαμε τή[ν αὐ]τήν |⁴ τὴν ἀναστασιν εἰς τὴν ὑπεραγίαν θεοτόκον εἰς τὴν μποδαριότισαν διὰ ψυχ(ικ)ήν μας |⁵ σ(ωτη)ρίαν καὶ διὰ τοτὴ θέλο θαφῆ εἰς τὸν αὐτὸν ναῶν. Καὶ εἶ τις βουλιθὴ ἡ μικρὸς |⁶ εἰ μέγας ἀπαιτῆσαί τι ενέκεν το<ῦ> τιούτου πραυμ(ά)του, του δεδομένου πραυματου τῆς|⁷ καιχαριτωμένης θ(εοτό)κου μονῆς τῆς ποδαρέας, να ἔχει τὴν ἀρὰν τῶν τρι(α)κοσίων δέκα|⁸ ὀκτῶν αγίων π(ατέ)ρων τῶν ε<ν> Νικέα αγίων συνόδων (καὶ) αὐτῆς τῆς υπερεὐλογημένην ενδο|⁹ξου δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτό)κου (καὶ) ἀειπαρθένου Μαρίας, καὶ τοῦ Ιούδα τὴν αχώνην καὶ|¹⁰ το<ῦ> Γιέζη τὴν λεπρὰν. Ἄκομι δια πιστοταίραν ἀλίθιαν ἐπαρακάλ[εσα] |¹¹ ἐγὼ Μπόνα καὶ Κυριάκης ὁ Μεσοχωρίτης καὶ λεγαμενος καὶ Κρεβη-τζίανος|¹² διὰ μαρτ(υ)ρ(ας) ὁ γέρ(ων) Γεωργ(ιος) ὁ Μοραϊτης, ἀκομι καὶ Μανόλην τῆς Κροκηδένας|¹³ των ἄδραν καὶ Ιω(άννην) των Σου-σάνι, ἀκομι καὶ Νικόλαον τον Σοῦσανη καὶ λεγά|¹⁴μενον Μπουῦφαλον. Ἐδόθη το τηούτο πραυμ(α) ἐν μην(ι) Μαρτ(ίω) εἰς τ(ὰς) θ', ἐπι ἔτους|¹⁵ ,ζωπγ', ἰν(δικτιῶν)ος τῆς ιγ'. Εὐρισκόμενος ἡγούμενος εἰς τὴν αὐτὴν μο|¹⁶νήν Αντόνιως ἱερο(μόν)αχ(ος) ὁ Γκουμπούδης.

Ἡ Μπόνα,¹⁶ σύζυγος του Κυριάκου Μεσοχωρίτη, προβαίνει σε δωρεὰ ενός αμπελιού προς την μονή με δική της βούληση και με συγκατάθεση δι' επερωτήσεως του συζύγου της.¹⁷ Το μεταβιβαζόμενο ήταν προφανώς ιδιοκτησία της Μπόνας, πιθανόν προικώο, αλλά δηλώνεται ότι είχε καλλιεργηθεί από κοινού από το ζεύγος (αναστατικόν... τὴν ἀναστασιν: στ. 3, 4). Συνεπώς με την συγκατάθεση του συζύγου κατοχυρωνόταν η μονή από πιθανή προσβολή της δικαιοπραξίας από

16. Μία Bona αναφέρεται το 1399 ως ιδιοκτήτρια οικίας στην Πάτρα: E. GERLAND, *Neue Quellen*, ὁ.π. (σημ. 9), 192.6.

17. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σύμπραξη συγγενών σε δικαιοπραξίες», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, Α', επιμ. Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ν. Μ. ΠΑΝΑΠΙΩΤΑΚΗ, Ρέθυμνο 1986, 358-361. L. BURGMANN, «Reformation oder Restauration? Zum Ehegüterrecht der Ecloga», στο *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, επιμ. D. SIMON, Μόναχο 1992, 29-42, κυρίως 29-30, 40. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιοριστικοῦ δικαίου*, Π, *Οἰκογενειακὸ δίκαιο*, Αθήνα 1997, 95-96. Η. SARADI, «A Contribution to the Study of the Byzantine Notarial Formulas: the *Infirmitas Sexus* of Women and the *Sc. Velleianum*», *BZ* 83 (1990), 72-90. Για περιπτώσεις συγκατάθεσης συγγενών στις συμβάσεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης βλ. Λ. Δ. ΣΚΟΥΖΑΚΗΣ, *Ο θεσμός της πώλησης*, ὁ.π. (σημ. 15), 115-121, και για το προικώο, 180-184.

τον σύζυγο ή τους κληρονόμους του. Η διευκρίνιση ότι το αμπέλι είχε καλλιεργηθεί από τους δωρητές καθιστά προφανές ότι μεταβιβαζόταν μόνον η φυτεία. Δικαιοπραξίες στις οποίες η ιδιοκτησία των αμπελώνων ήταν διαφορετική από την ιδιοκτησία της γης είναι γνωστές από μισθωτήρια της μονής Βατοπεδίου.¹⁸ Η δωρεά έγινε για την ψυχική σωτηρία του ζεύγους και διότι η Μπόνα ήθελε να ταφεί μέσα στον ναό. Ακολουθούν οι αρές για οποιονδήποτε μικρό ή μεγάλο αμφισβητούσε αυτήν την δωρεά: η αρά των 318 Πατέρων της Συνόδου της Νικαίας, της Θεοτόκου, της αγχόνης του Ιούδα και της λέπρας του Γιεζή. Στο τέλος του κειμένου η δωρήτρια με τον σύζυγό της, ο οποίος μαθαίνουμε ότι ονομαζόταν και Κρεβητζηάνος,¹⁹ για μεγαλύτερη ασφάλεια, κάλεσαν τέσσερεις μάρτυρες που αναφέρονται ονομαστικά. Ο πρώτος εξ αυτών χαρακτηρίζεται ως «γέρων», θεσμός που αναφέρεται σε βενετικά έγγραφα της Πελοποννήσου (14^{ος} αι.) και είναι κυρίως γνωστός (γέροντες και πρόκριτοι) τους επόμενους αιώνες στα χωριά στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και της Βενετοκρατίας.²⁰

8

B. Δωρεά του Ιωάννη Μπη και της συζύγου του. 1380/81

+ Ιωάννης ό Μπής και ή έμη σύμβιος μ[ετὰ] οικίας μας βουλ(ης) και καλῆς προερέσεως άφην(ο)μεν εις τήν υπεραγίαν θ(εοτό)κον τήν ποδαρι² ωπ(ι)σαν τὸ αμπέλ(ιον) όπου εχ(ο)μεν άντιλαγ(ή) από τόν Κολόν Ντε Μάνιαν με τὰ έλαιόφυτ(α) ώς καθόν ειν(αι) εκεί απόσω τοῦ μοναστηρίου. ³ Καί ή τις ήθελε επανασταθῆ κατ(α)πάνου τοῦ τοιούτου πράγματος, επηδάν τὸ άνεθήκαμεν δι[ὰ τήν]⁴ έλεϊνήν μας ψυχῆν εις κυρ(ίαν) μας τήν υπεραγίαν θ(εοτό)κον τήν ποδαριώτησαν·

18. Μ. ΚΑΡΛΑΝ, «Quelques remarques sur les contrats de bail», ό.π. (σημ. 13), 96-97.

19. Πιθανόν από την Κρίβησκα ή Κρήσαιβα που αναφέρει το Χρονικό του Μορέως, στ. 65, και τοποθετείται νότια της Ανδραβίδας: Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως. Τό έλληνικόν κείμενον κατά τόν Κώδικα τῆς Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών έκ τοῦ Παρισινού*, Αθήναι 1940, σ. 268 σημ.

20. C. HODGETTS, «Venetian Officials and Greek Peasantry in the Fourteenth Century», στο επιμ. J. CHRYSOSTOMIDES, *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*, Camberley, Surrey, 1988, 481-499, κυρίως 483-484. Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715): Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β.Δ. Πελοπόννησο*, Βενετία 2008, 235-238.

οτι ἄλλον τύποτ(αι) ουδεν επαρη ὁ ματ[αιος καὶ δυσ]τι⁵χης ἄν(θρωπ)ος ἀπὸ τὸν κόσμον ετούτον, ἀλλὰ γυμνὸς υπάγει ἐκείσαι και εἰ μικρὸν μόν(ον) ἦτι ἄν δωσ[ωμεν τοῖς ἡ]γουμ[ένοις]⁶ ἐν εκκλησία καὶ δεομενοις ἐκείν(ον) θελ(ει) εὔρη. Ουτως οὖν γροικισαντες καὶ ἡμεῖς ἀφήκαμεν το [...]⁷ πράγμα εἰς τὴν ἄνωθεν γεγραμμεν(ην) μονὴν καὶ ὡς καθὸν ἀνωθεν ἔφημεν οτ(ι) ἢ τις τὸ ἤθελ(ε) σαλεύσει [...]⁸ να κληρο(νο)μ(ῆ) τὴν ἀρὰν τῶν τη αγ(ί)ων θεοφόρων π(ατέ)ρων, τοῦ Γιεζῆ τὴν λέπρα, τὴν ἀγχώνην τοῦ⁹ προωδότη Ιούδα, καὶ πάντων τῶν αγ(ί)ων, καὶ να εχ(η) καὶ αὐτὴν τὴν ὑπεραγίαν θε(οτό)κον ἀντιδικον εν τω νυν¹⁰ αἰωνι καὶ ἐν τῶ μέλλοντι. Ἀμήν, γέννοιτο. Ἔτους ,ς ωπθ.

Ο Ιωάννης Μπης και η σύζυγός του δωρίζουν στην μονή ένα αμπέλι που κατείχαν από ανταλλαγή με τον Κολόν Ντε Μάνια μαζί με τα ελαιόδενδρα. Η δωρεά γίνεται για την σωτηρία της ψυχής των δωρητών, καθώς υπενθυμίζουν ότι στην μετά θάνατο ζωή κανείς δεν παίρνει τίποτα από αυτόν τον κόσμο. Όποιος τολμούσε να αμφισβητήσει την δωρεά τους απειλείται με την αρά των 318 Πατέρων της Συνόδου της Νίκαιας, την λέπρα του Γιεζή, την αγχώνη του Ιούδα, και την αρά όλων των αγίων και την Θεοτόκο αντίδικο στους αιώνες.

9

Γ. Δωρεά Θεόδωρου Κατωπάνου

+Ἐγω Θε(ε)δ(ω)ρος ὁ ὁποῖος Κατοπανος ἠθέλη(σ)α δια ψυχηκὴν σ(ωτη)ρ(ί)αν καὶ εθεσα καὶ ἔβα²λα εἰς τὴν σε(βασμίαν) μων(ήν) τῆς ἠπεραγίας θε(οτό)κου τῆς ποδιαροτισας διὰ ψυχηκὴν ³ σ(ωτη)ρίαν τον ἐδικῶν μου γοναιον καὶ δια τὴν ψυχην τ(ήν) εδ(ικὴν) μου ελεόφητα ⁴ ε καὶ ακῶμη συκιας[...]κον καυκαλα πατρικὰ καὶ σπηα ἠβρέσκωνται εἰς [...] ⁵ δαση εἰς τ(ήν) μεγάλην ω[...] καὶ ἦ της αὐτὰ παρασαλεῦση ἀπὸ ⁶ τὴν [σεβασμίαν] μων(ήν) τῆς ὑπεραγίας θε(οτό)κου να τὴν εχη αντιδ(ικον) καὶ εν τω νην ε⁷ωνι (καὶ) εν τω μέλλοντι [...] ὁμοιως εἰς τὸν ἐκίσε τ⁸οπον.

Ο Θεόδωρος Κατωπάνος δωρίζει στην μονή ελαιόδενδρα και συκιές για την ψυχική σωτηρία των γονέων του και την δική του. Στην

συνέχεια το χωρίο παρουσιάζει δυσκολίες στην ανάγνωση: αναφέρονται «καύκαλα πατρικά» (στ. 5), προφανώς βραχύδης γη²¹ όπου ήταν τα δένδρα και που βρίσκονταν στα δάση. Όποιος ενοχλούσε την μονή απειλείται με την Θεοτόκο αντίδικο στους αιώνες.

10

Δ. Δωρεά

Τελευταίες γραμμές ενός εγγράφου σβησμένου και στην συνέχεια αποξεσμένου:

Πάντα τα πραγμ(α)τ(α) ἐκ τὴν ἐκκλησιαν ἢ να συλ(ή)σ(η), να ἔχη τὴν ἀρὰν τῶν τριακοσιων δεκα καὶ ὀκτώ θεοφορων | π(ατέ)ρων τῶν ἐν Νικέα καὶ τῶν ἐτέρων οἰκουμενικῶν ἀγίων συνόδων (καὶ) τῶν δεκαεξ | τοπικῶν ἀγίων συνόδων, καὶ τοῦ Ἰουδα τὴν ἀγχόνην καὶ τοῦ Γιεζή τὴν λέπραν, (καὶ) τῆς ἀγνῆς | θ(εοτό)κου.

Ακολουθεῖ μία ἀκόμη ἐγγραφή ἡμιτελῆς καὶ ἀποξεσμένη.

11

Folio 2

Α. Μέρος διαθήκης του Ανδρέα Γεροκομήτη

Ἐγὼ Ἀνδρ(έας) ὁ Γεροκομ(ή)τ(η)ς φοβούμ(εν)ο(ς) τὸν θάνατον καὶ γινωσκ(ων) ὅτ(ι) ἀπὸ τ(ὸν) κοσμ(ον) ἐτοῦτον οὐκ ἐπέρομεν τίποτ(ε), αφήν(ω) τῆς μονῆς τῆς Θ(εοτό)κου τῆς ποδαρέας τὰ (ἥμισυ) μέρη τῶν Καλαμῶν¹² ἤγουν εἰς τὰ Ἀγριάμπελ(α) γῆν μοδ(ίων) ᾧ (ἡμίσεος) σὺν τῶν συκιῶν τῶν ἐκείσαι, ἤγουν εἰς τ(ὴν) μ(ο)ν(ήν) τῆς υπ(ε)ρ(αγίας) θ(εοτό)κου τῆς ποδ(α)ρ(έας) [διὰ τὴν] ψυχὴν μου καὶ δια τῶν ἀποθαμμένων μου. ¹³ Καὶ ἢ τις βουλ(η)θῆ το να δια(σει)σαι αὐτῶ να κληρον(ο)μῆ τὸ ἀνάθεμα καὶ να εχ(η) ἀντιδικον τὴν ὑπεραγ(ί)αν θ(εοτό)κον εν τω νυν αἰων(ι) καὶ ἐν τῶ μελοντι.

Ο Ανδρέας Γεροκομήτης αφήνει με την διαθήκη του γημισού μο-

21. Ευχαριστώ θερμά την Δρ. Χρυσούλα Καραντζή-Ανδρειωμένου, ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, η οποία έθεσε υπόψη μου τις χρήσεις του όρου και συναφών όρων από το αρχείο του Κέντρου.

δίου στην τοποθεσία Καλαμών/Αγριαμπέλων μαζί με τις συκιές που βρίσκονταν εκεί. Η δωρεά στην μονή έγινε για την ψυχή του δωρητή και των νεκρών συγγενών του. Στις εγγυήσεις, σε περίπτωση παραβίασης της διαθήκης, αναφέρονται το ανάθεμα και η αρά της Θεοτόκου αντίδικου στους αιώνες.

Στο σημείο αυτό στο *folio 2* η ροή των εγγράφων διακόπτεται από μία κυμματοειδή γραμμή, διακοσμημένη κατά μήκος με σχηματοποιημένα φύλλα.

12

Β. Κατάλογος δωρεών στην μονή

Εἰσὶν τὰ πράγματα εἴτοι ἀκίνιτα τῆς κεχαριτωμένης θ(εοτό)κου μονῆς τῆς ποδαρέας ἃ ἔδωκαν οἱ χριστιανοὶ διὰ ¹² τὴν ἑαυτῶν ψυχὴν εἰς αἰώνιον μνημόσυνον. Ἄνδρέας ὁ Γεροκομ(ή)τ(ης) χ(ωρά)φ(ιον) ἔν μοδ(ίω)ν ἁ (ἡμίσεος) εἰς τὰ Ἀγριαμπελα ἡμετὰ συκιῶν καὶ ἐλεοφίτων¹³ παπ(α) Βασίλειος ὁ Κογχύλης χ(ωρά)φ(ιον) κομ(ά)τ(ια) β, τὸ ἐν πλη(σίον) τοῦ Ρομπ(ου) καὶ τὸ ἕτερον ἐκεῖθεν τοῦ χοιμάρου¹⁴ κατὰ ἀνατολάς, πλη(σίον) τοῦ Σωσάννη καὶ πλη(σίον) τοῦ χ(ωρα)φ(ι)ου τοῦ μοναστηρίου, καὶ ἐλαϊκὰ β, ἡ μία εἰς τὸν αγρόν¹⁵ καὶ ἡ ετ(ε)ρ(α) εἰς τὰ Ἀγριαμπ(ε)λ(α)· Κυπρι(α)ν(ή) (μον)αχ(ή) ἡ Ψαλιδου χ(ωρά)φ(ιον) ἐν πλη(σίον) τοῦ Ἐφημίου. Κων(σταντίν)ο(ς) ὁ Σαλονικέο(ς) λαχ(ιδ)ιον ἐν¹⁶ πλη(σίον) τῆς φυτέας τοῦ μοναστ(η)ρ(ίου)· Νικήτας ὁ Κογχύλης λαχιδ(ιον) ἐν πλη(σίον) κατὰ ἀνατολάς τῆς φυτ(έας) τοῦ μοναστ(η)ρ(ίου)· Κων(σταντίν)ος ὁ Βαρδ(ας)¹⁷ λαχιδ(ιον) ἐν πλη(σίον) Θεοδ(ώ)ρ(ου) τοῦ Κομπά, καὶ ἔτ(ε)ρ(ον) λαχ(ιδ)ιον ἐκεῖ ἔκπαλαι του μοναστηρίου· παπ(ᾶ) Νι(κο)λ(αος) ὁ Ὑπακοῆς χ(ωρά)φ(ιον) ἐν πλη(σίον) τοῦ χ(ωρα)φ(ι)ου ¹⁸ Δημητρ(ί)ου τοῦ Π(α)π(ά)πουλου· Δημητρ(ιος) ὁ Π(α)π(ά)πουλο(ς) λαχ(ιδ)ιον ἐν ἀποκατωθὲν τοῦ μοναστ(η)ρ(ίου)· Ἰωνᾶς ὁ Σκαράνο(ς) χ(ωρά)φ(ιον) κοματ(ιον) ἐν (καὶ) ¹⁹ ἐλαϊκὰ β· Ἰω(άννης) ὁ Σκαράνο(ς) ἐλαίαν ἁ· Θεράπων ὁ Βερβέλης ἐλαίαν ἁ· Λέων ὁ Κογχύλης ἐλαίαν ἁ· Θεόδ(ωρ)ο(ς) ὁ Μ(ε)σ(ο)χωρίτης ¹⁰ ἐλαίαν ἁ· ἀπὸ τὴν σύμβιον αὐτοῦ ἐλαίαν ἁ· ἱερεὺς ὁ Λινοκόκης ἐλαίαν ἁ· ἡ σύμβιος αὐτοῦ ἐλαϊκὰ β·¹¹ Νικόλ(αος) ὁ Βρίγγας ἐλαίαν ἁ· παπ(α) Λέων ὁ Σκαρά(νος) ἐλαίαν ἁ· ἡ (μον)αχ(ή) ἡ Καυστρισία ἐλαίαν ἁ· γέρων ὁ Βερβέλης ἐλαίαν ἁ·¹² Κων(σταντίν)ος ὁ Καυστρισιο(ς) ἐλαίαν ἁ·

(μον)αχ(ή) ή Βεοβελουῦ ἐλαίαν $\bar{\alpha}$ · ὁ Κατούνας ἐλαϊκὰ β· Νικὸλ(αος) ὁ Μανιομένο(ς) σφακτ(ά) κγ' |¹³ Κω(ν)σταντίνος) (καὶ) ὁ π(ατ)ήρ αὐτοῦ ὁ μοναχὸ(ς) τὸ τρίτον μέρος(ς) αὐτοῦ· ὁ Πυρις ντε Μαγρις ἐλαϊκὸν $\bar{\alpha}$ εἰς τὴν φυτ(έαν) του μοναστ(η)ρ(ί)ου· (μον)αχ(ὸς) ὁ Σουσάννης ἐλαίαν $\bar{\alpha}$ · |¹⁴ Ανδρέας ὁ Κομπά(ς) ἐλαίαν $\bar{\alpha}$ · Ανδρέας ὁ Σκαράνο(ς) ἐλαίαν $\bar{\alpha}$ · οἱ δύο υἱοὶ τοῦ ἄνωθεν γεγρα(μμέν)ου παπ(ᾶ) Νικ(ο)λ(ά)ου του Ὑπακουὶ ἀμπ(έ)λ(ιον) |¹⁵ κομ(ά)τ(ια) δύο μοδ(ίων) β, ἐλαϊκ(ά) ποδ(ά)ρ(ια) β, συκὲς γ, ἀγριολ(έαις) δύο, μηλ(έας) [δύο], τὸ ἐν κομ(ά)τ(ιον) ὃ ἔχει τὰς μηλ(έας) πλη(σίον) τοῦ Μεσωχωρίτ(η) καὶ πλη(σίον) τοῦ |¹⁶ Γεροκομ(ή)τ(η), καὶ τὸ ἔτ(ε)ρ(ον) κομ(ά)τ(ιον) πλη(σίον) του Σπητ(ά)λ(η) καὶ πλη(σίον) του Λακᾶ ὃ ἔχει (καὶ) τὰς γ συκέας.

Τα ακίνητα που καταγράφονται δώρισαν χριστιανοί για την σωτηρία της ψυχῆς τους και για αἰώνιο μνημόσυνό τους. Αναφέρεται το ὄνομα κάθε δωρητῆ και το χωράφι που δώρισε με κάποιο προσδιορισμό της τοποθεσίας, συνήθως πλησίον ιδιοκτησιῶν της μονῆς. Τέσσερεις δωρητές δωρίζουν ἀπὸ ἓνα χωράφι, ὁ ἓνας μισοῦ μοδίου, τέσσερεις δωρίζουν ἀπὸ ἓνα «λαχίδιον», δηλαδή πολὺ μικρῆς ἔκτασης χωράφι,²² και δύο ἀδελφια μαζί ἓνα ἀμπέλι δύο μοδίων. Δύο χωρικοὶ δωρίζουν μαζί με το χωράφι και ἀπὸ δύο ἐλαιόδενδρα, ἐνῶ δύο ἀδελφια μαζί με το ἀμπέλι δωρίζουν και διάφορα δένδρα. Δεκατέσσερεις χωρικοὶ δωρίζουν ἀπὸ ἓνα ἐλαιόδενδρο, ἐνῶ πέντε μόνον δωρίζουν ἀπὸ δύο ἐλαιόδενδρα. Ἐνας δωρίζει εἴκοσι τρία ζῶα, και δύο το ἓνα τρίτον. Η μεγαλύτερη δωρεά εἶναι των δύο γίων του ιερέα Νικολάου Ὑπακουή που περιλαμβάνει δύο τεμάχια ἀμπελιού δύο μοδίων, δύο ποδάρια ἐλαϊκά, τρεις συκιές, δύο ἀγρια ἐλαιόδενδρα και δύο μηλιές.

22. Η λέξη «λαχίδιον» σημαίνει μικρὴ ἔκταση γῆς που ἔλαχε στον ιδιοκτήτη της ἀπὸ κληρονομία ἢ ἄλλον τρόπο. Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ και ὡς τοπωνύμιο στην περιοχή της Χαλανδρίτσας και της Τριταίας: Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῶν μοναστηριῶν Ὁμπλοῦ, Χρυσοποδαριτίσσης, Αγίων Πάντων καὶ Γηροκομείου Πατρῶν (1712-1855)*, Αθήνα 2000, σφ. 21.6 (28.4.1742: Λαχίδια τῆς Πολυχρόναινας στην περιοχή Χαλανδρίτσας), σφ. 77.32-33 (20.8.1779: Λαχίδια τὰ Τζαλαμηδαίικα περιοχῆς της μονῆς των Αγ. Πάντων Τριταίας), σφ. 88.10 (10.10.1783: των Αγίων Πάντων). Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, η λέξη «λαχίδα» ἦταν μέχρι πρόσφατα σε χρήση στα ορεινά της Ἀρκαδίας και δήλωνε πολὺ μικρὸ τεμάχιο γῆς στις βουνοπλαγιές οριοθετημένο ἀπὸ χαμηλοὺς ἀναλημματικούς τοίχους ξερολιθιάς.

13

Γ. Δωρεά του Θεοδώρου Κονχύλη

Μη(νι) [ἀ]προ(ιλίω) κθ (ινδικτιῶνος) η ἐπίδωκα εγ(ὼ) Θε(ό)δ(ω)ρ(ος) ο Κονχύλ(ης) ηστῆν κυρ(ίαν) μας τῆν υπερα(γίαν) θε(οτό)κον ηστ(ῆν) |² [πο]δ(α)ρ(έαν) δεντρ(α) ελαϊκὰ β ἢ στω αμπ(έ)λ(ιον) τῆς εκκλησίας απέσω.

Ο Θεόδωρος Κονχύλης δωρίζει στην μονή δύο ελαιόδενδρα που βρίσκονταν μέσα στο αμπέλι της εκκλησίας.

14

Δ. Δωρεά του Μιχαήλ Αζαρία

[Ἐγὼ ὁ] Μιχ(αῆ)λ ὁ Αζαρίας εἰστῆν κυ(ρί)αν μου τῆν υπεραγίαν θε(οτό)κον τῆν ποδαριότησαν ἐλα(ϊκ)ὸν ἕναν τὸ [...] |² [αφήνω] διὰ κουρευτικὰ καὶ τελιοτικὰ τοῦ πρικίου αὐτοῦ ηγ(ουν) Ησαΐου ἱερο(μον)αχ(ου) υπερ ἀφέσεως τῶν ἐμῶν αμαρτιων το |³ [αὐτὸ] ελα-ϊκ(ὸν) ἔνε κ[α]θ[αρὸν] ο εστιν Γεοργ(ίου) του Σαβαρά+

Ο Μιχαήλ Αζαρίας, που προφανώς μετονομάστηκε σε μοναχό Ησαΐα, δωρίζει στην μονή ένα ελαιόδενδρο για την κουρά του και για να ολοκληρωθεί το ποσό που είχε υποσχεθεί ότι θα ἔδινε στην μονή, προφανώς κοινοβιακή, με την είσοδό του υπέρ ἀφέσεως των αμαρτιῶν του. Η γλώσσα του εγγράφου στην τελευταία γραμμὴ δεν ἐπιτρέπει να κατανοηθούν περισσότερο τα στοιχεία της δωρεάς.

15

Ε. Δωρεά

+ (Καὶ) εἴ τις βουληθείη μικρὸς εἴτε με(γας) ἀρπάξαι ἢ συλῆσαι ἢ ἀντ' εἴπει τί ἔνεκεν τῶν τοιούτων ψυχ(ικ)ῶν |² τῶν δεδομένων τῆς κε-χαριτωμένης θε(οτό)κου μονῆς τῆς ποδαρέας, να ἔχει τὴν |³ ἀρὰν τῶν τριακοσίων δεκα οκτῶ ἀγίων π(ατέ)ρων τῶν ἐν Νικέα καὶ τῶν ἐτέρων |⁴ οἰκουμενικῶν ἀγίων συνόδων (καὶ) τῶν δεκαἕξ τοπικῶν συνόδων (καὶ) αὐ |⁵ τῆς τῆς ὑπὲρ εὐλογημένης ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν θε(οτό)κου (καὶ) ἀειπαρθένου Μαρίας (καὶ) τοῦ |⁶ Ἰούδα τῆν ἀγχόνην (καὶ) τοῦ Γιεζῆ τὴν λέπραν. Εἰ τὴν συνωδίαν καὶ λυσαν του [προδότου Ἰουλιανου].

Το έγγραφο σώζεται ελλιπές και περιλαμβάνει μόνον τις πνευματικές ποιές.

16

ΣΤ. Συμφωνία μίσθωσης. 1308/9

σί(γνον) | Νεοφυτου σ(ίγνον) | Νικ(ο)λ(άου) σ(ίγνον) | Βα(σιλείου)
| | Ντε | Μάνια | Κομπα
σ(ίγνον) | Γυλιμου
Ντε | Μάνια
τοῦ ποτὲ Λεωντίου Γεωργίου Ἀγάπης Εἰρήνης Κωνσταντίνου
Ἐλένης

+ Ἐν ονόμ(α)τ(ι) τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς (καὶ) τοῦ υἱοῦ (καὶ) τοῦ ἀγ[ίου πν(εύμα)τος οἱ] τοὺς ἄνω(θ)εν θεῖους καὶ ζωοποιοὺς ἐκτυπώσαντες στ(αυ)ροὺς ἰδιοχείρως εἰς τὸ παρὸν ἔγγρα[φον]¹² δεσμοτ(ικ)ὸν καὶ πάγιον (καὶ) ἀμετάτρεπτον [καὶ ἴνα] μὴ τις τῶν μελλόντων διαδόχων οἱ θέλουν ναῖστ(ερ)ησαι τι τὴν μονὴν τῆς κεχαριτω[μένης] ¹³ θ(εοτό)κου τῆς ποδαριωτισσας ἢ δια λόγου ἢ διάλλης τινὸς υποθεσεως ἔχειεν καμίαν ἰσχὺν τοῦ ἀποδιοπομπῆσαι Ἰω(άννην) τὸν Σουσάνν(ην) ¹⁴ καὶ τοὺς αὐτοῦ κληρονόμους ἀπὸ τὸ παρὸν ἀμπέλ(ιον) ὃ ἔννι πλη(σίον) τῶν οἰκημάτων αὐτοῦ ὅπου καὶ αἱ οἰκίαι κ[ατὰ ἀνατολὰς] ¹⁵ τῆς ἐκκλησίας. Εἰς τοιαύτην συμφωνίαν να ἔχει τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐξου(σί)αν ἢ ἐκκλη(σί)α ἀπο οἰουδήποτε ἢ τι θέλ(ει) ἀνασταθι εἰς τον προγε¹⁶γρα(μμένον) τόπον ἢ ἐκκλη(σί)α δύο μ[έ]ρη (καὶ) ὁ ἀναστατῆς τὸ τρίτον (καὶ) οὐχὶ πλέον. Ἐνεκεν τούτου καὶ γὰρ Νεό(φυτος) ὁ Γρα(...)¹⁶ὸς ἀνάδοχος μ(εν) καὶ ¹⁷ ἡγούμενος τῆς ἄνωθεν γεγρα(μμένης) μονῆς ἐγχάρα(ξ)α τὸ παρὸν γρά(μμ)α εἰς πίστωσιν βεβαΐας ἀσφαλείας πάντων τῶν μελλόν(των)· το παρ(ὸν) ἔγγρα[φον]¹⁸ ἐγεγόνυ ἐν ἔτει ,ζωιζ, ἰν(δικτιῶνο)ς ζ: –

Πρόκειται για μια συμφωνία που υπογράφουν τέσσερα πρόσωπα, εκ των οποίων ο ένας είναι ο ηγούμενος της μονής Νεόφυτος, και δύο φέρουν λατινικά ονόματα, Νικόλαος και Γουλιέλμος Ντε Μάνια. Ακολουθούν τα ονόματα ἑξι αποθανόντων προσώπων, τριῶν ἀνδρῶν και τριῶν γυναικῶν, γραμμένα ἀπὸ το ἴδιο χέρι, που δεν συνδέονται με την συμφωνία. Πρόκειται μάλλον για μια υπέρ αναπαύσεως της ψυχῆς μνεΐα. Οι εκπρόσωποι της μονῆς δεσμεύονται να μην απομα-

κρύνουν τον Ιωάννην Σουσάννη και τους κληρονόμους του από το αμπέλι που βρισκόταν κοντά στα οικήματά του ανατολικά της εκκλησίας. Ο Ιωάννης Σουσάννης ήταν προφανώς ο καλλιεργητής/μισθωτής του αμπελιού, και σύμφωνα με την συμφωνία όποιος καλλιεργούσε το αμπέλι (ή τι θέλ(ει) ἀνασταθι, ὁ ἀναστατῆς: στ. 5, 6) θα ελάμβανε το ένα τρίτο της σοδιάς και η εκκλησία τα δύο τρίτα (η βυζαντινή μορφή). Στις βυζαντινές συμφωνίες ενοικίασης αμπελιών η σοδιά συνήθως μοιραζόταν εξίσου ανάμεσα στον καλλιεργητή και τον γαιοκτήμονα στις περιπτώσεις που το αμπέλι ήταν σε καλή κατάσταση.²³ Αν όμως ο μισθωτής έπρεπε να το επαναφέρει σε καλή κατάσταση ή να το φυτέψει εξ αρχής, το μίσθωμα ήταν πολύ μικρότερο. Η ποιότητα της γης ήταν επίσης ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες της συμφωνίας. Συμβόλαια μίσθωσης αμπελιών είναι γνωστά από το Βυζάντιο από τον 14^{ον} αι.²⁴ και αργότερα από περιοχές υπό βενετική κατοχή, κυρίως την Κρήτη.²⁵ Οι υπογραφές των Νικολάου και Γουλιέλμου Ντε Μάνια στην αρχή της συμφωνίας υποδηλώνουν την περίπλοκη σχέση χωρικού-καλλιεργητή της γης, εκκλησίας-ιδιοκτήτη και φεουδάρχη, χωρίς όμως να μας προσφέρουν περαιτέρω πληροφορίες, όπως τα συμβόλαια που προέρχονται από την πόλη της Πάτρας.²⁶

17

Ζ. Δωρεά του Στεφάνου ντε Ριετ

+ Ἐν ὄνωματι τοῦ π(α)τρ(ὸ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τ(ῆ)ς ἀληθοῦς καὶ ὑπερευλογ(η)μέν(ης) δεσπ(οί)νης ἡμῶν θε(οτό)κου της ποδαρι²ότησας ὅτι καγὼ Στεβένης ντε Ριετ ἐπηδίδω ης τὴν αὐτην μων(ῆν) τ(ῆ)ς ὑπεραγίας θε(οτό)κου της ποδαριό³τησας τῶ ἀνμπελ(ιον) τῶ ὄπερ μου ἤφηκ(εν) ὁ π(ατή)ρ μου ηγ(ουν) ἐκῆνον ὅπου ἐνε πλησι(ον) του παλεου ληνοῦ καὶ τ(ῆν) φυ⁴τέαν Νικολ(άου) τοῦ Χοριτ(η) ὅσον καὶ ἀν ἐνε το μερτικόν μου καὶ ληόφυτ(α) δ εἰς την Βαλε(αν) καὶ

23. *Γεωργικός Νόμος* 12-15, 67. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 6, Βενετία και Παρίσι 1877, 620-621. F. MIKLOSICH και J. MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, II, Vindobonae 1862, 509 (1401). M. KAPLAN, "Quelques remarques sur les contrats de bail pour les vignes", ὄ.π. (σημ. 13), 96.

24. Βλ. πιο πάνω, σημ. 13.

25. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη*, ὄ.π. (σημ. 15), 150-159.

26. Βλ. Η. SARADI, «Frankish Morea», ὄ.π. (σημ. 8), 187-211.

ἐλε[ι(αν) μί]αν ἢς τ(ὸν) |⁵ Δίδαῦλον μεν διοτη το εχο δια ταφον μου τον τωπόν ὅπου ἔνε απεσο ἢς την εκληση(αν) ἢς τ(ὸν) Τα|⁶ξιάρχην ἄλλως δὲ ἐνη κοιενως ἀπό πρᾶμα να τω πειράξει [...].

Ο Φράγκος Στέφανος ντε Ριετ, μέλη της οικογένειας του οποίου αναφέρονται σε λατινικά έγγραφα της Πάτρας να κατέχουν ακίνητα,²⁷ δωρίζει στην μονή το μερίδιό του από ένα αμπέλι που κληρονόμησε από τον πατέρα του και πέντε ελαιόδενδρα σε δύο άλλες τοποθεσίες. Αναφέρεται ο τάφος που είχε μέσα στην εκκλησία του Ταξιάρχη.²⁸

Τα έγγραφα της μονής της Θεοτόκου Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας φωτίζουν ὅψεις της αγροτικής κοινωνίας στην ενδοχώρα της Πάτρας, τις πνευματικές και οικονομικές σχέσεις των ντόπιων χωρικών με την μονή, και υποδηλώνουν την φεουδαρχική διαστρωμάτωση της κοινωνίας και σχέσεις μεταξύ Λατίνων και Ελλήνων. Τα έγγραφα αφορούν κυρίως ντόπιους φτωχούς καλλιεργητές, οι οποίοι είχαν στην ιδιοκτησία τους μικρά αγροτεμάχια, κυρίως αμπέλια, και λαχίδια, καθώς και καρποφόρα δένδρα που αφιέρωναν στην μονή συνήθως με δωρεά ή με διαθήκη για την σωτηρία της ψυχής τους ή των γονέων τους. Τέτοιου είδους μικρές δωρεές σε εκκλησίες και μονές, γνωστές και από άλλες περιοχές της Πελοποννήσου στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες,²⁹ δείχνουν τον κατακερματισμό των ιδιοκτησιών και την πενία των χωρικών.

Η συμβίωση Ελλήνων και Λατίνων είναι προφανής,³⁰ καθώς κάποια από τα ονόματα που αναφέρονται στα έγγραφα είναι φράγκικα, όπως Τζαγκατέρος (αρ. 2.2), Μπόνα (αρ. 7.1, 11), Ντε Μάνια (αρ. 8.2, αρ.16), Πύρις ντε Μάγρις (αρ. 12.13), Σπητάλης (αρ. 12.16),³¹ Στεβένης

27. E. GERLAND, *Neue Quellen*, ὄ.π. (σημ. 9), 192.9-10 (1399), 203.9 (1424).

28. Διάφοροι ναοί του Ταξιάρχη Αρχαγγέλου Μιχαήλ αναφέρονται στην περιοχή της Πάτρας. Βλ. Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ιστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, ὄ.π. (σημ. 2), τόμ. Β', 2033-2035.

29. S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 71-74 (αρ. 21, α).

30. Για τις ενδείξεις και τις μορφές συμβίωσης Ελλήνων και Λατίνων βλ. J. CHRYSOSTOMIDES, «Symbiosis in the Peloponnese in the aftermath of the Fourth Crusade», στο *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, επιμ. Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, Α. ΛΑΪΟΥ, Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Αθήνα 2003, 155-167.

31. Οσπιτάλη, τάγμα των Οσπιταλιτών: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ὄ.π. (σημ. 19), στ. 1951.

(Στέφανος) ντε Ριεν (αρ. 17.2). Η θρησκευτική ταυτότητα κάθε κοινότητας δεν εμπόδιζε τις δωρεές σε εκκλησίες του άλλου θρησκευόμενου. Έτσι η δωρεά του Φράγκου ντε Ριεν στην ορθόδοξη μονή (αρ. 17) συνάδει με μαρτυρίες άλλων πηγών,³² καθώς και η ταφή εντός της εκκλησίας (αρ. 7, 17), που ήταν λατινική συνήθεια.³³

Ο φεουδάρχης εμφανίζεται στο αρ. 16 έγγραφο μίσθωσης με την συμμετοχή των Νικολάου και Γουλιέλμου Ντε Μάνια στις υπογραφές. Η σχέση του μοναχού Νικοδήμου με τον αυθέντη του Νικόλαο Κογχύλη, με την συγκατάθεση του οποίου προβαίνει σε δωρεά, υποδηλώνει εξάρτηση φεουδαρχικού τύπου (αρ. 1.1-2). Είναι γνωστό ότι, με την φράγκικη και βενετική κατάκτηση, Έλληνες μεγάλοι και μικρότεροι γαιοκτήμονες και κάτοικοι πόλεων διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό τις ιδιοκτησίες τους και ενσωματώθηκαν στο φεουδαρχικό σύστημα των κατακτητών.³⁴ Σε όλα αυτά τα έγγραφα η σωτηρία της ψυχής είναι η κύρια μέριμνα των δωρητών.³⁵

Τα έγγραφα της Ποδαρέας έχουν επίσης ενδιαφέρον και από νομική πλευρά. Σε αντίθεση με τα συμβόλαια της Πάτρας, γραμμένα από συμβολαιογράφους, τα έγγραφα της Ποδαρέας είναι γραμμένα με απλοϊκό ύφος στην δημώδη γλώσσα χωρίς τους εκτεταμένους και περιρτήχους τύπους των εγγυήσεων των βυζαντινών συμβολαίων. Στις εγγυήσεις αναφέρονται αποκλειστικά οι αρές: ο αφορισμός της Αγίας

32. Π.χ. διαθήκη του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου (1278): *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, ό.π. (σημ. 19), στ. 7778-7780. Για την Βενετική Κρήτη βλ. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη Κρητική Αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 131. Για περιπτώσεις μικτών γάμων βλ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ, «Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), 36-38.

33. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Η αντιμετώπιση του θανάτου», ό.π. (σημ. 32), 123-126.

34. D. JACOBY, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», στο *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, αρ. VI, 430-431. Του ΙΔΙΟΥ, «The encounter of two societies: western conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», στο *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle: peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. II, 890 κεξ.

35. Για τις δωρεές για την σωτηρία της ψυχής βλ. Ν. Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 240-256. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Περί “Ψυχικών” και “Μνημοσύνων”. Τό νομικό υπόβαθρο μιᾶς ἠθικῆς ὑποχρέωσης», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολῆς, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, 13 (2008), 171-187. Της ΙΔΙΑΣ, *Ἡ νομολογία*, ό.π. (σημ. 17), III, *Κληρονομικό δίκαιο*, Αθήνα 2010, 256-276. Για την Βενετική Κρήτη βλ. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Η αντιμετώπιση του θανάτου», ό.π. (σημ. 32), 130-134.

Τριάδας, η αρά των 318 Πατέρων της Συνόδου της Νίκαιας, των δεκαέξι τοπικών συνόδων, η αρά όλων των χριστιανών και της Παναγίας, η αγχόνη του Ιούδα, η λέπρα του Γιεζή, η αρά της Αγίας Τριάδας και η απειλή της Παναγίας αντιδίκου στην μέλλουσα κρίση, καθώς και η σπανιότατη αρά της συνοδίας και λύσσης του προδότη Ιουλιανού (αρ. 15).³⁶ Αντίθετα, στα συμβόλαια της Πάτρας οι συμβολαιογράφοι περιλάμβαναν αποκλειστικά ποινικές ρήτρες, προφανώς λόγω λατινικής επίδρασης, καθότι στην Δύση οι πνευματικές ποινές άρχισαν να εξαφανίζονται από τον 12^ο αι. και διατηρήθηκαν μόνον σε εκκλησιαστικά έγγραφα.

Ο θεσμός της δενδροκτησίας, δηλαδή ο θεσμός της χωριστής κατά πραγματικά μέρη κυριότητας, εμφανίζεται στα περισσότερα έγγραφα της Ποδαρέας. Η έννοια της οριζόντιας ιδιοκτησίας της γης, γνωστή στην Αρχαία Ελλάδα, είναι αντίθετη με την ρωμαϊκή αρχή ότι *superficiis solo cedit*, σύμφωνα με την οποία φυτείες ή κτίσματα πάνω σε ιδιοκτησία ανήκουν στον ιδιοκτήτη της ιδιοκτησίας. Στο Βυζάντιο η αρχή ότι τα δένδρα ενός αγρού μπορεί να ανήκουν σε διαφορετικό ιδιοκτήτη από τον ιδιοκτήτη του αγρού μαρτυρείται στον Γεωργικό Νόμο.³⁷ Άλλες πηγές όμως συνδυάζουν και τις δύο αρχές.³⁸ Δενδροκτησία στην Πελοπόννησο μαρτυρείται σε επιγραφές της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Πολεμιτά στην Μέσα Μάνη (1278), που καταγράφουν δωρεές δένδρων προς την εκκλησία από χωρικούς.³⁹ Ο θεσμός μαρτυρείται επίσης και σε περιοχές υπό βενετική κατοχή, όπως στην Κρήτη, όπου αναφέρονται πωλήσεις ακόμα και μέρους δένδρων.⁴⁰ Σε περιοχές υπό ιταλική κατοχή ο θεσμός διαδόθηκε ευρύτατα και συνεχίστηκε αιώνες μετά την πτώση της Κωνστα-

36. Η. SARADI, «Cursing in the Byzantine Notarial Acts: A Form of Warranty», *Βυζαντινά* 17 (1994), 441-533. Της ΙΔΙΑΣ, *Il sistema notarile bizantino (VI – XV secolo)*, Μιλάνο 1999, 186-190. Ρ. ODOURICO, «Le prix du ciel. Donations et donateurs à Serrès (Macédoine) au XVIIe siècle», *Balkanica* 27 (1996), 21-44.

37. Νόμος Γεωργικός 32. Αρμενόπουλος, *Γεωργικοί Νόμοι* Α.7.1, appendix της *Εξαβίβλου*, έκδ. Γ. Ε. ΗΕΙΜΒΑΧ, 844-846.

38. Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, «Παραδοσιακές' και 'καινοτόμες' μορφές κυριότητας στο βυζαντινό αγροτικό δίκαιο», *Αρμενόπουλος*, Θεσσαλονίκη, 21 (2000), 311-315 = της ΙΔΙΑΣ, «'Traditional' and 'Innovative' Forms of Ownership in Byzantine Agrarian Law», *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December 1998*, επιμ. ΣΗ. ΡΑΡΑΣΤΑΘΗΣ, Θεσσαλονίκη 2001, 299-305.

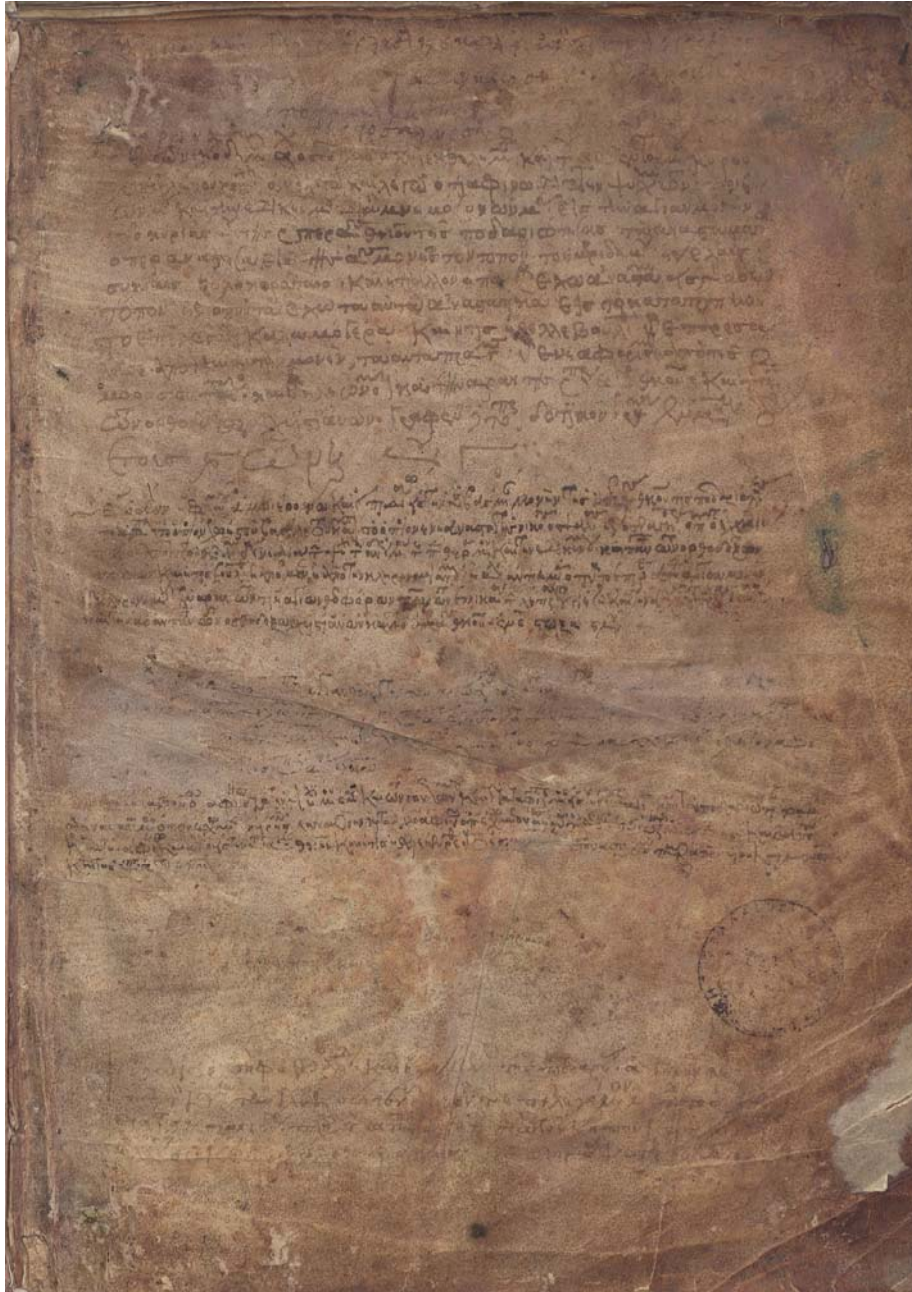
39. Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, ό.π. (σημ. 29), 71-74 (αρ. 21, α).

40. Λ. Δ. ΣΚΟΥΖΑΚΗΣ, *Ο θεσμός της πώλησης*, ό.π. (σημ. 15), 125-134.

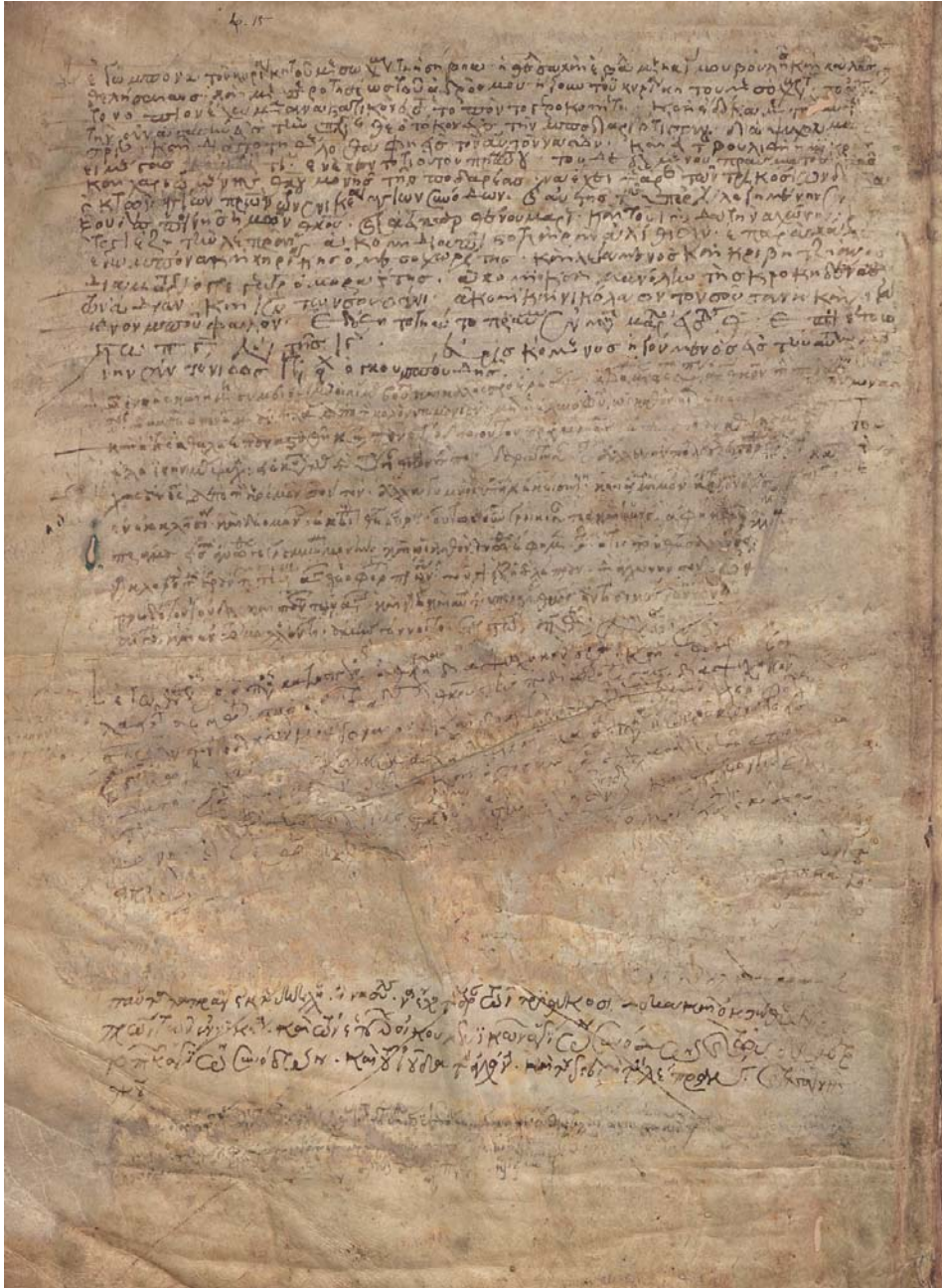
ντινούπολης μέχρι και τον 20^ο αι.⁴¹ Στα έγγραφα της Ποδαρέας δωρητές δωρίζουν δένδρα και αμπέλια που είχαν φυτέψει και καλλιεργήσει σε διάφορους αγρούς και προσδιορίζονται με τους όρους *ἀνάσταμα*, *ἀναστάματα* (αρ. 1.4, 6), *ἀναστατικόν* (αρ. 1.7, αρ. 7.3), *ἀνάστασις* (αρ. 4.2, αρ. 7.4), ο καλλιεργητής που είχε φυτέψει δένδρα ονομάζεται *ἀναστατής* (αρ. 2.2, αρ. 16.6), και το ρήμα *ἀνασταίνω* (αρ. 1.5, αρ. 16.5).

Τα έγγραφα της Ποδαρέας αποκαλύπτουν την επιβίωση βυζαντινών θεσμών γαιοκτησίας και εκμετάλλευσης της γης σε συνδυασμό με δυτικές φεουδαρχικές σχέσεις στην ορεινή ενδοχώρα της Πάτρας. Επιβεβαιώνουν την στενή συμβίωση με τους Λατίνους σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο ακόμα και μακριά από τα αστικά κέντρα.

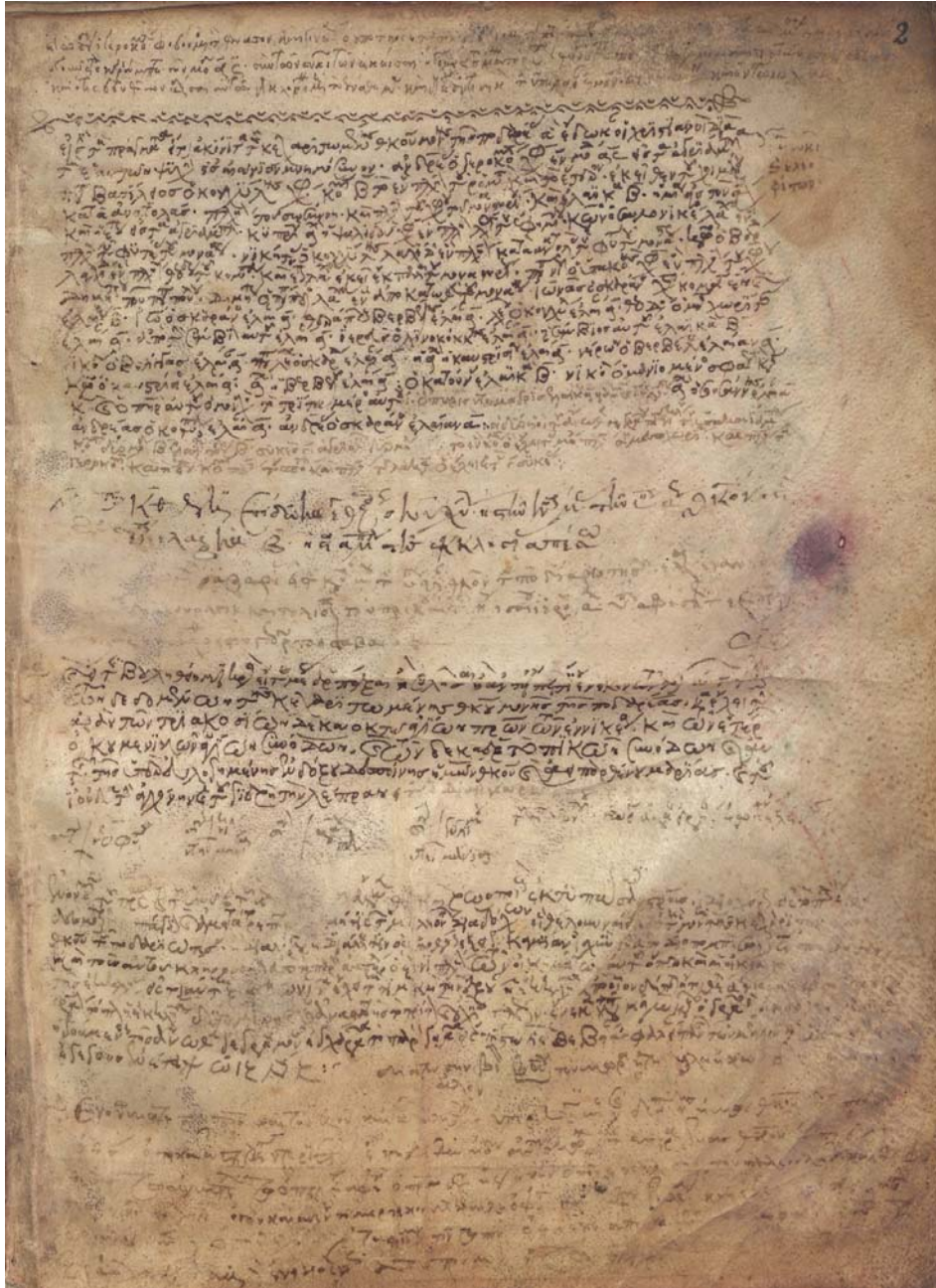
41. Τα έγγραφα της περιοχής Πατρών του 18^{ου} έως τον 19^{ου} αι. που δημοσίευσε ο Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Τὰ δικαιοπρακτικά*, ό.π. (σημ. 22), περιλαμβάνουν αρκετές δωρεές (αρ. 33, 140) και πωλήσεις ελαιοδένδρων (αρ. 21, 22, 38, 40, 41, 43, 48, 54, 56, 57, 59, 62, 65, 68, 74, 133).

1. Εθνική Βιβλιοθήκη, 70, φ. 1r.
Εγγραφα Μονής Θεοτόκου Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας (1-6).

2. Εθνική Βιβλιοθήκη, 70, φ. 1v.
 Έγγραφα Μονής Θεοτόκου Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας (7-10).

3. Εθνική Βιβλιοθήκη, 70, φ. 2r.

Εγγραφα Μονής Θεοτόκου Ποδαρέας/Ποδαριώτισσας (11-17).

SRDAN ŠARKIĆ*

Depositum in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law

According to the opinion of Roman lawyers, *depositum* was a contract in which a depositor gave a *res* to a depositum to be kept without remuneration and to be returned on demand.¹ Special cases of *depositum* were:

a) *Depositum sequestre*. Where the ownership of a *res* was the subject of litigation, the *res* could be deposited with a third party until the action was settled. The depositor remained the owner of a *res*.² The *sequester* was often appointed by a *iudex*. The contract could be enforced by an *actio sequestraria*.

b) *Depositum necessarium* or *depositum miserabile*. In the case of fear, ruin, fire, shipwreck (*in metu ruinae incendii naufragii*) or civil disturbance, goods might be deposited. Double damage could be claimed if the property deposited was not returned on demand.³

*University of Novi Sad, Faculty of Law.

1. D. XVI, 3, 1, *Ulpianus libro trigensimo ad edictum*: Depositum est, quod custodiendum alicui datum est, dictum ex eo quod ponitur: praepositio enim de auget depositum, ut ostendat totum fidei eius commissum, quod ad custodiam rei pertinet. *Pauli Sententiae* II, 12: Deponere possumus apud alium id quod nostri iuris est vel alieni. Depositum est quasi diu positum. Servandum est, quod ad breve tempus custodiendum datur. Deponere videtur qui in metu ruinae incendii naufragii apud alium custodiae causas deponit.

2. D. XVI, 3,17, *Florentinus libro septimo institutionum*: Licet deponere tam plures quam unus possunt, atamen apud sequestrem non nisi plures deponere possunt: nam tum id fit, cum aliqua res in contraversiam deducitur. Itaque hoc casu in solidum unusquisque videtur deposuisse: quod aliter est, cum rem communem plures deponunt. Rei depositae proprietates apud deponentem manet: sed et possessio, nisi apud sequestrem deposita est: nam tum demum sequester possidet: id enim agitur ea depositione, ut neutrius possessioni id tempus procedat.

3. D. XVI, 3,1, *Ulpianus libro trigensimo ad edictum*: Quod neque tumultus neque incendii neque ruinae neque naufragii causa depositum sit, in simplum, earum autem rerum, quae supra comprehensae sunt, in ipsum in duplum, in heredem eius, quod dolo malo eius factum esse dicetur qui mortuus sit, in simplum, quod ipsius, in duplum iudicium dabo.

c) *Depositum irregulare*. In this case the *res* had to be returned *in genere* (in kind), e.g. money deposited in a bank. Classical lawyers considered for a very long time such contracts as *mutuum* (a loan). But, *Papinianus* pointed out that this is a kind of *depositum* and his opinion was accepted by the lawyers of Justinian.⁴

The depositor's duties were to pay any expenses involved in the custody of the *res* and to make good any damage caused by the *res*.

The duties of the deposittee were:

- a) To keep the *res* safe and not to use it;
- b) To return the *res* and its produce on demand without charge. An unreasonable refusal made him liable to pay interest.
- c) To give the depositor any of his rights of action against a person who had caused the loss of the *res*.

The duties of the deposittee were enforced by an *actio depositi directa*, in which condemnation brought *infamia* (a loss of one's civic reputation and standing). The duties of the depositor were enforced by an *actio depositi contraria*.⁵

**

Byzantine law pays a special attention to the contract of *depositum*. *Ecloga* (Ἐκλογή τῶν νόμων) contains chapter XI⁶ referring to the *depositum*, entitled *Περὶ πάσης παραθήκης*.⁷ The text is: Ἐάν τις δι' οἰανδήποτε πρόφασιν ἢ φόβον παραθήκην παράθηται τινι καὶ συμβῆ τὸν ταῦτα παραλαμβάνοντα ἀρνήσασθαι, ζητουμένου τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀποδεικνυμένου αὐτοῦ ψεύστου, κατὰ δίπλαν ἀποδιδότω αὐτὰ τῷ παραθεμένῳ. εἰ δὲ καὶ δεήσει συμφορὰν τινα εἴτε ἀπὸ πυρκαϊᾶς ἢ καὶ ἀπὸ κλοπῆς ἐπελθεῖν αὐτῷ καὶ σὺν τῶν

4. Cf. D. XVI, 3, 24-24.

5. See L. B. Curzon, *Roman Law*, London 1966, pp. 141-142. *Codex Iustinianus*, book IV, chapter XXXIV, entitled *Depositum* contains twelve laws (from 234 till 532) referring to the *depositum*. The fragments of Roman lawyers concerning the *depositum* were presented by the redactors of the Digests in chapter III of book XVI, entitled *Depositum vel contra* (34 fragments). See also *Pauli Sententiae*, book II, chapter XII, entitled *De deposito*.

6. *Ecloga XI, Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Band 10, Frankfurt am Main 1983, p. 208.*

7. *Περὶ πάσης παρακαταθήκης* in the edition of J. and P. ZEPOS, *Ius Graecoromanum, vol. II: Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*, Athenis 1931 (reprint Aalen 1962), p. 42.

ιδίων αὐτοῦ ἀπολέσθαι κάκεινα, τηρείωσαν οἱ ἀκροαταὶ καὶ ἀνέγκλητον τὸν τὴν τοιαύτην παραθήκην ἐσχηκότα φυλαττέωσαν ὡς ἀκουσίως αὐτὰ ἀπολέσαντα.⁸ As it can be seen, the redactors of *Ecloga* abbreviated all fragments of Roman lawyers referring to the *depositum* on only two provisions: 1) if someone for any reason or from fear deposited a *res* in custody, double damage could be claimed if the deposited property was not returned on demand (if a depositee lied that he got a thing);⁹ 2) if the deposited goods perished, either from fire, theft, or any other accident, together with the property of a depositee, the judges had to examine the case and to consider whether the depositee was not responsible because he lost the goods involuntarily.

Chapter XVIII of *Procheiron* (Πρόχειρος Νόμος) entitled Περὶ καταθήκης contains fourteen rules concerning the *depositum*, and the chapter XXV from *Epanagoge - Eisagoge* (Ἐπαναγωγή – Εἰσαγωγή), with the same title, contains sixteen fragments on the same topic.¹⁰ However, Matthew Blastares in his *Syntagma canonum* incorporated only two fragments referring to the *depositum*, taken from the *Procheiron*, in the short chapter under the title Περὶ παρακαταθήκης:¹¹ 1) the general definition of *depositum*,¹² and 2) the law on responsibility of a depositee for a loss of a thing in case of *vis maior* (a greater or superior force), *culpa* (fault, neglect) and *neglegentia* (negligence).¹³

* *

The contract of *depositum* was mentioned in mediaeval Serbia mostly

8. Ed. Burgmann, p. 208.

9. It could be *depositum miserabile* or *depositum necessarium* of Roman law.

10. ZEPOS, vol. II, pp. 162-164 and 315-317.

11. Π – 6, ed. G. A. RALLES – M. POTLES, Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ Στοιχείον, Athenai 1859, p. 404.

12. Proch. XVIII, 1, Zepos II, p. 162: Παρακαταθήκη ἐστὶ τὸ ἐπὶ παραφυλακῇ τινι διδόμενον.

13. Proch. XVIII, 10, ZEPOS II, p. 163: Ἐὰν ἐξ ἐπιδρομῆς ληστῶν ὁ τὴν παρακαταθήκην λαβὼν ἀπώλεσε τὰ παρατεθέντα αὐτῷ, οὐ κινδυνεύεται τοῖς κληρονόμοις αὐτοῦ ἢ ἀπώλεια. ὁ γὰρ παραθήκην λαμβάνων δόλον μόνον καὶ ραθυμίαν καὶ ἀμέλειαν ἀπαιτεῖται, εἰ μὴ ρητῶς καὶ ἔτερόν τι συνεφωνήθη. Cf. *Cod. Iust.* IV, 34, 1: *Imp. Alexander A. Mestrio militi*: Si incurso latronum vel alio fortuito casu ornamenta deposita apud interfectum perierunt, detrimentum ad heredem eius qui depositum accepit, qui dolum solum et latam culpam, si non aliud specialiter convenit, praestare debuit, non pertinet. Quod si praetextu latrocinii commissi vel alterius fortuiti casus res, quae in potestate heredis sunt vel quas dolo desiit possidere, non restituuntur, tam depositi quam ad exhibendum actio, sed etiam in rem vindicatio competit (a. 234).

in the translations of Byzantine legal miscellanies, while Serbian legal sources mention it very rarely.

In chapter 48 of the Nomokanon (Zakonopravilo) of Saint Sava, entitled *The Selection of Laws that God gave to Moses (Izbor iz zakona Bogom datog Mojsiju)* we find a short title *On depositum (O poklade)*.¹⁴ Much more important is chapter 55 in which Saint Sava has adopted the complete text of the *Procheiron (Законъ градьски* in Slavonic). Title XVIII *On depositum (O pokladeži, ω покладаџи)* contains fourteen fragments translated from the *Procheiron*.¹⁵ The Serbian redactors of the complete *Syntagma* of Matthew Blastares omitted nothing from the original Greek text.¹⁶ However, they added one more provision which increased the responsibility of the deposittee. The text in the old Serbian language is: **Приѣмы покладъ, аште не прилежить, јако о своѣмъ, повинньнъ ієсть** (*If a deposittee does not keep the res as being his own, he is doing a fraud*).¹⁷

Serbian legal sources mention the contract of *depositum* especially in

14. XLVIII, 12, ed. M. Petrović, *Zakonopravilo ili Nomokanon Svetoga Save, The Ilovica Manuscript from 1262, Photoprint reproduction*, Gornji Milanovac 1991, p. 251a.

15. LV, 18, ed. M. Petrović, pp. 291b – 292b; ed. N. Dučić, *Književni radovi Nićifora Dučića*, book 4, Beograd 1895, pp. 315-318. Serbian mediaeval sources use for *depositum* the term *poklad (покладъ)*, which is an obsolete word. In modern Serbian language the expression *ostava (остава)* is in use, derivated from the verb *ostaviti* (to leave, to set aside). Latin term *deposit (depositum)* is in use as well, especially in juridical terminology.

16. In Chapter II - 6, under the title *On depositum, laws* (ed. S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907, pp. 425-426), Serbian redactors took and translated into old Serbian language two fragments from the original Greek text: **О покладе. Закони. 1) Покладъ ієсть іеже на съхраненіе некомоу даѣмоіе; 2) Аште отъ нашъствіа разбоиникъ иже покладъ приѣмыи погоубитъ, не бедствоуієтъ наследникомъ того погыбель; иже бо покладъ приѣмліе, льсти къ томоу и небреженіа и лености истеціаієтъ се раѣве аште речію и ино нечто съгласи се, рекше оутлава бысть.**

17. II – 6, ed. Novaković, p. 426. The text is the exact translation of *Procheiron* XVIII, 10 (ed. Zepos, II, p. 163): **Ὁ μὴ τῆς παρακαταθήκης ὡς τῶν ἰδίων ἐπιμελούμενος δόλον ποιῆι.** Cf. D. XVI, 3,32, *Celsus libro undecimo digestorum*: *nam et si quis non ad eum modum quem hominum natura desiderat diligens est, nisi tamen ad suum modum curam in deposito praestat, fraude non caret.* According to A. Solovjev, *Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka*, Beograd 1928, p. 119 = *Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 16*, Beograd 1998, p. 428, the fact that Serbian redactors of *Syntagma* added one provision which does not exist in the Greek text, is an important proof of the seriousness of Serbian lawyers. They considered *depositum* as a very important contract; as *Syntagma* of Matthew Blastares contained only two laws on *depositum*, they remembered that *Procheiron* has fourteen titles and they took one.

the relationships between the citizens of Serbia and the small City-Republic of Ragusa (Dubrovnik, today in Croatia), which was the most important commercial partner of the mediaeval Serbian State. The remaining documents were written either in Latin or in the old Serbian language. I shall quote several examples:

In the contract concluded between the City of Dubrovnik (Ragusa) and the City of Kotor (Cataro)¹⁸, written in Latin (1279, June 5), we can read the following words: *Item volumus, quod tam Ragusini quam Catarini possint facere credentias et reposturas sive deposita...* In the same document, a few lines further down we find the terms: *Item firmamus, quod omnia deposita sive debita...*¹⁹ It seems that the word *depositum* in the quoted text, was used as a synonym for a debt (*debitum*). However, in the next chapter, we find the expression *depositum* in its original meaning (*Et de debitis et depositis, factis tempore pacis...*)²⁰

More important is a document from 1281, July 3, where the Serbian King's representatives from Kotor, received the deposit of Župan²¹ Desa, son of King Vladislav in Dubrovnik²²: *Quod pro nobis et nomine et vice communis et hominum Catari recepimus a prenominato domino comite et comuni Ragusii res infrascriptas depositas olim in Ragusio per condam iuppanum Desam filium condam domini regis Ladisclavi et dominam*

18. The Community of Kotor was an autonomous identity within the mediaeval Serbia, consisting of the town itself, the nearest surroundings called „district“ and four counties – *župa* (Grbalj, Bijela, Kruševica and Ledenice), given by Serbian King Stefan Uroš Milutin (1306-1307). Practically, it was the territory of the actual Gulf of Boka Kotorska in Montenegro, except for the City of Herceg Novi. During the Serbian rule (1186-1370) Kotor had a large autonomy, but the supreme power of Serbian monarchs was recognised. On the legal position of the Community of Kotor see I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd 1950.

19. A. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd 1926, pp. 55,6; 56,7.

20. *Ibid.* p. 56,8.

21. Until the twelfth century the term *župa* (in Latin documents *çopa, ioba, supa, iuppa, xupa, gyuppa, çuppa*) designated the settlement of a tribe, usually well protected and hidden by nature. Later on, *župe* (counties) became governmental districts composed of several villages or towns with a nobleman at its head who ruled over them in the name of the monarch. On the origin and different meanings of the word *župa* see the article *Župa* (G. Tomović) in *The Lexicon of Serbian Middle Ages*, Beograd 1999, pp. 195-197, with the list of referencies for further reading.

22. King Vladislav (1234-1243) was the second son of Stefan, the first Serbian King (so called „Prvovenčani“ – First Crowned). Vladislav was married to Beloslava, daughter of the Bulgarian Emperor John II Assen. Desa was Vladislav's and Beloslava's second son. See K. Jireček, *Istorija Srba*, vol I, Beograd 1978, p. 176.

*Bellosclavam matrem ipsius iuppani Desae... Et etiam promittimus et obligamus nos et comune et homines Catari conservare comune et homines Ragusii perpetuo indemnes ab omnibus dampnis et expensis, que possint eis quocunque modo occurrere occasione dicti depositi... Iste autem sunt res de dicto deposito.*²³ These words were followed by a long list of deposited objects.

In the documents, written in the old Serbian language, beside the word *poklad* (**покладъ**), used in translations of Byzantine legal miscellanies, we can find for *depositum* the nouns *postava* (**постава**) and *pohrana* (**похрана**) as well as the verb *postaviti* (**поставити**).²⁴

Poklad was mentioned in the Tsar Dušan's letter, written from the City of Serres (Σέρραϊ) to Ragusans on February 23, 1355. The tsar asks the Ragusan doge to deliver to his envoys the objects which were deposited (*što su poklad postavili*) with Ragusan nobleman Maroje Gučetić (**тамо послахъ калоугиере царства ми и ш ними николицоу пацровикиа по работи царства ми да оузмоу що соу покладъ поставили оу мароиа гочетикиа...).**²⁵

Postava was mentioned for the first time in the letter that Ragusans wrote to Princess Milica (1395 December 6),²⁶ regarding the *depositum* (*postava*) of Župan Nikola (**И що пишете за поставу жупана Николе...).** The same word (and the verb *postaviti*, as well) was used one more time in the letter that Mehmedbeg, the ruler of the Serbian land, wrote to Ragusans, around 1463. Mehmedbeg said that a certain Radivoj Vrljak came to him, claiming that he left in *depositum* (*u postavu*), together with her mother Milica, four hundred ducats with Ragusan goldsmith Stepan (**И да ви је у знание, аво доходи Радивои синь Николе Врљиакъ тер ми говори, како је поставиль с свою матерью с Милицом 4 ста дукат у поставу у Степана златара...).**²⁷

23. A. Solovjev, *Odabrani spomenici*, pp. 60, 61.

24. Although the word *postava* is very similar to the term *ostava* (*depositum*) in modern Serbian language it means something totally different - *lining*. The verb *postaviti* means today to *place, put, set*, while *pohrana* is very rarely used in the meaning of *guarding, storing*, and sometimes of *depositum*, as well.

25. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, Dubrovnik i susedi njegovi, prvi deo*, Beograd – Sr. Karlovci 1929, p. 67. For *poklad* (**покладъ**), see also M. PUCIĆ, *Spomenici srpski*, Beograd 1858-1862, vol II, pp. 50, 53, 55, 75.

26. Princess Milica was a widow of Prince Lazar, who opposed the Turks, but was killed 1389 in the famous battle at Kosovo field (Περίον Κόσομον, „Field of the Blackbird“).

27. A. SOLOVJEV, *Odabrani spomenici*. pp. 181 and 219.

Serbian Despot Đurađ Branković left his treasure in *depositum*, to be kept by Ragusan (1441, January 25), for the reason that the City of Dubrovnik was much safer, than any other place in Serbia. Today, we dispose of a very long list of deposited objects, made by Ragusan notaries. At the beginning of the document Ragusan doge and all noblemen confirm that they have received from Despot Đurađ in *depositum (u pohranu)* the following treasures (Ми кнезь, властеле и вса опкина властео владуцаго града Дубровника прьмисмо одь славнаго господина деспота Гюрга господара Срьпскои земли... у похрану ниже речено именовано благо).²⁸ After a long list of Despot Đurađ's treasures it was confirmed that the Ragusans received the above listed deposit (višerečenu pohranu). Further on they say that Despot Đurađ can take the treasure whenever he wants, for as long as he lives. After his death, the deposited objects belong to his wife Lady Jerina (Ειρήνη), and after her death to her sons; they can take either the whole treasure or everyone of them his own share. However, if they want to take above mentioned deposit (višerečenu pohranu), they have to present the list and the receipt, sealed by the envoys of the Lord Despot (А у сеи име вишеречену похрану поставише, а ми прьмисмо у сеи име, догде је живь господинь деспоть Гюргь, да је онь волянъ узети вишеречену похрану на негову волю и що рече одь не учинити. А по неговои самрьти негова жена госпога Јерина, а по Јеринини самрьти трьма синовомь неговемь алли имь све на за се узети или всакому на се свои дио узети; а када годе би хоти узети више речену похрану, да се не може узети що не би донесао ови исти запись и листь веровани поть печатю кою су намь оставили на листу господина деспота речени поклицарые).²⁹

The Law Code of Stefan Dušan does not mention the contract of *depositum*, but article 125 regulates the innkeeper's responsibility (*stanjanina*)³⁰ for the loss of things: *When a countryman come, let him go to the inn, either small or great, and let him hand over his horse and all that he hath, that the innkeeper take charge for him entirely. And when the guest leaves, let the*

28. Ibid. p. 206.

29. Ibid. p. 208.

30. The word *stanjanin* is no more in use in modern Serbian language. Today the term *gostioničar* is in use for *innkeeper*.

innkeeper hand to him all that he hath received from him; and if anything be lost, let him pay its full value (...koji ide župljanin, da hodi k stanjaninu, ili mal ili velik, da mu preda konj i stan vas, da ga sabljude stanjanin sa vsem. I kada sipojde on-zi gost, da mu preda stanjanin vse što mu bude prijel; ako li mu bude što poginulo, vse da mu plati).³¹ It seems that article 125 provides the case of *receptum cauponum*,³² well known in Roman law: the innkeeper is responsible if anything is lost and the guest has a right to claim his goods (*actio in factum*).³³ Konstantin Jireček describes an actual case arising under this clause from the records of the courts of Dubrovnik (Ragusa) for the year 1405. Five traders from that city arrived at Vučitrn, coming from Priština,³⁴ and entrusted their horses and goods to the innkeeper, who took charge of them and locked them up. As a result of an incident relating to the unexpected arrival of a Turk, something was lost. The merchants brought an action against the innkeeper under this clause and won their case.³⁵

31. English text is quoted according to the translation of M. BURR, *The Code of Stephan Dušan, Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks, The Slavonic (and East European) Review*, 28 (1949-50), p. 521. Serbian text according to the edition of S. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog, 1349-1354*, Beograd 1898 (reprint 2004), pp. 96 and 222.

32. Cf. T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi, III deo, Istorija građanskog prava*, Beograd 1934, p. 117 = *Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 12*, Beograd 1996, p. 661, and A. Solovjev, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd 1980, p. 279.

33. D. IV, 9, 1, *Ulpianus libro quarto decimo ad edictum: Ait praetor: Nautae caupones stabularii quod cuiusque saluum fore receperint nisi restituent, in eos iudicium dabo*. Cf. D. IV, 9, 3: ...ex hoc edicto in factum actio proficiscitur.

34. Both cities are today at Kosovo.

35. K. JIREČEK, *Stanjanin, Archiv für slavische Philologie*, XIV, pp. 75-77.

ΠΑΥΛΟΣ Κ. ΣΟΥΡΛΑΣ*

**Δαρβινισμός και δίκαιο:
Η περίπτωση του Rudolph von Jhering**

Το 2009 συμπληρώθηκαν 150 χρόνια από την έκδοση ενός βιβλίου που άλλαξε όσο λίγα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα έμβια όντα, και μαζί τους τον άνθρωπο, ως το σύνολο των ζώντων οργανισμών, το οποίο διέπεται από ορισμένους κοινούς βασικούς νόμους: το βιβλίο του Δαρβίνου *Περί της Καταγωγής των Ειδών*¹. Όπως τότε, έτσι και σήμερα βρισκόμαστε σε μιά φάση της προόδου των επιστημών όπου η βιολογία προσελκύει το γενικό ενδιαφέρον και όπου και άλλοι τομείς επιστημονικής έρευνας, ακόμη και εκείνοι που ασχολούνται με τις ανθρώπινες πράξεις, τον τρόπο που αυτές διαμορφώνονται και τους παράγοντες που συμβάλλουν στο σχηματισμό της βούλησης των δρώντων υποκειμένων –αλλά και δικαιολογούν τον καταλογισμό των ίδιων και των συνεπειών τους σ' αυτά– επαναθέτουν βασικά ερωτήματα περί των σχέσεων μεταξύ της βιολογικής υπόστασης του ανθρώπου και της κανονιστικής ρύθμισης ή αποτίμησης των συμπεριφορών του. Η παρούσα μελέτη, αφιερωμένη σε έναν ιστορικό του δικαίου με τον οποίο ο γράφων συνεργάστηκε επί σειρά ετών στον Τομέα Ιστορίας και Θεωρίας του δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Σπύρο Τρωιάνο, θέλει απλώς να υπενθυμίσει τις απαρχές, αλλά και τις δυσκολίες αυτού του προβληματισμού στους κόλπους της νομικής επιστήμης, έτσι όπως αυτή αναπτύχθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη την εποχή της εμφάνισης της Δαρβινικής θεωρίας, δυσκολίες που δεν έπαυσαν να υπάρχουν μέχρι σήμερα.

I

Τη μεγαλύτερη ακμή της στην ηπειρωτική Ευρώπη η νομική επιστήμη γνώρισε κατά τον 19ο αιώνα, με αδιαμφισβήτητη πρωτοπόρο τη Γερμανία. Ο 19ος αιώνας είναι όμως ταυτόχρονα και μία εποχή θεαματικής εξέλιξης

* Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
1 CHARLES ROBERT DARWIN, *On the Origin of Species* (London: John Murray), 1859.

των φυσικών επιστημών και των τεχνολογικών εφαρμογών τους· και μία από τις επιστήμες που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά το διάστημα αυτό υπήρξε η βιολογία. Δεσπόζουσα μορφή στη βιολογία του 19ου αιώνα είναι ο Δαρβίνος χάρις στις μακρόχρονες εμπειρικές έρευνές του που τον οδήγησαν στη διατύπωση της επαναστατικής, και μέχρι σήμερα θεωρούμενης βασικής για την κατανόηση των φαινομένων της ζωής², θεωρίας του περί της καταγωγής των ειδών. Την εποχή της εμφάνισης της Δαρβινικής θεωρίας η επιστήμη του δικαίου, με επίκεντρο τη Γερμανία, μετρά ήδη μερικές δεκαετίες σταθερής νεωτεριστικής μεθοδολογικής πορείας και σημαντικής επιστημονικής παραγωγής. Ιδρυτής της νεωτεριστικής αυτής εκδοχής της και κορυφαίος εκπρόσωπός της θεωρείται γενικά ο Friedrich Carl von Savigny, που από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα έθεσε τα εννοιολογικά όσο και μεθοδολογικά θεμέλια επιστημονικής επεξεργασίας του δικαίου, βασιζόμενος στη φιλοσοφική διδασκαλία του γερμανικού ιδεαλισμού και, στο ιδιωτικό ιδίως δίκαιο, πρωτίστως του Immanuel Kant. Αφετηρία του συστήματός του είναι η έννοια του προσώπου ως υποκειμένου αυτόνομης δράσης, από την οποία στη συνέχεια συνάγεται το δίκαιο ως σύστημα κανόνων που οριοθετούν την ελευθερία του κάθε προσώπου σε σχέση με εκείνην όλων των άλλων³. Περί τα μέσα του αιώνα ωστόσο εμφανίζεται ένας καινοτόμος διανοητής, που ταράζει τα νερά και εισάγει νέους τρόπους θεώρησης του δικαίου, όχι πλέον αναγνωρίζοντας ως βασική πηγή έμπνευσης την ιδεαλιστική διδασκαλία, αλλά συμπλέοντας με το πνεύμα της νέας εποχής, το οποίο έχει ασφαλώς ως κύριο πρότυπό και οδηγό του

2. Βλ., από την ελληνική βιβλιογραφία, ΛΕΥΤΕΡΗ ΖΟΥΡΟ, *Ας συμφιλιωθούμε με τον Δαρβίνο: Ας συμφιλιωθούμε με τη φύση μας και με τη Φύση* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), 2009.

3. Χωρίς να παραβλέπονται οι μεταξύ τους διαφορές, η επιρροή του Kant στον Savigny και ιδίως στη θεμελίωση των βασικών εννοιών του ιδιωτικού δικαίου, με πρωταρχική εκείνη του προσώπου, έχει αποτελέσει αντικείμενο μακρών συζητήσεων. Βλ. σχετικά τη μελέτη μου «*Kant και Savigny*», Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο (Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας), 1980, 791 επ. (με περαιτέρω παραπομπές στη σημ. 2 και, ειδικά για την έννοια του προσώπου, στη σημ. 12). Η επίδραση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής τόσο στη μονογραφία του SAVIGNY για τη νομή (*Das Recht des Besitzes: Eine civilistische Abhandlung*, Gießen: Heyer, 1803) όσο και στο συστηματικό έργο του για το ιδιωτικό δίκαιο, το πολύτομο *System des heutigen Römischen Rechts* (Berlin: Veit, 1840 κ. ε.). Φυσικά η καντιανή επίδραση δεν εναρμονίζεται πλήρως με τις ρωμαντικές ή άλλες ρίζες του υπόλοιπου έργου του Savigny, ιδίως του προγενέστερου, στα σημεία ιδίως εκείνα που σχετίζονται με τις πηγές του δικαίου, αυτό όμως δεν νομίζω ότι μπορεί να στηρίξει άλλη ερμηνεία των συναφών χωρίων του *System*, όπως αυτή που υποστηρίζει ο JOACHIM RÜCKERT, *Idealismus, Jurisprudenz und Politik bei Friedrich Carl von Savigny* (Ebelsbach: Greimer), 1984, 362 επ.

τα πρόσφατα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα και ζει υπό την επήρεια της αίγλης που τα περιβάλλει. Πρόκειται για τον Rudolph von Jhering⁴.

Το έργο του Jhering και η υπό το πνεύμα της εποχής διαμορφωμένη νέα αντίληψή του για το δίκαιο, που με τη στροφή αυτή σηματοδοτεί τη ρήξη με την παράδοση που ίδρυσε ο Savigny και συνέχισε ιδίως ο Georg Friedrich Puchta, διακρίνεται σε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση, η οποία έχει ως κύριο άξονά της το 4τομο βιβλίο του με τίτλο «Το Πνεύμα του Ρωμαϊκού δικαίου»⁵, που δημοσιεύθηκε από το 1852 έως το 1865 παραμένοντας ωστόσο ανολοκλήρωτο, η ρήξη είναι μερική κατά το ότι, ενώ οι θεμελιώδεις νομικές έννοιες διαμορφώνονται και ερμηνεύονται κατ' αναλογία προς τις βασικές έννοιες των φυσικών επιστημών, παραμένει πάντως η σύλληψη του δικαίου ως ενός συστήματος κανόνων που αποβλέπουν, σύμφωνα και με την Καντιανή διδασκαλία, στην οριοθέτηση και προστασία των σφαιρών ελευθερίας των προσώπων. Στη δεύτερη φάση, που έχει ως επίκεντρό της το δίτομο και επίσης ημιτελές βιβλίο του «Ο σκοπός εν τω δικαίω»⁶, δημοσιευμένο από το 1877 έως το 1883, καθώς και το προγενέστερο και βραχύτερο προγραμματικό δημοσίευμά του «Ο αγώνας για το δίκαιο»⁷ (1872), η ρήξη είναι ολική και το βάρος μετατίθεται από το πρόσωπο στην κοινωνία: το δίκαιο θεωρείται πλέον ως εργαλείο, ως μέσο για την επίτευξη συλλογικών σκοπών ή λειτουργιών της κοινωνίας⁸. Μπορούμε να πούμε, χρησι-

4. Ακολουθώ εδώ τη συνηθέστερη γραφή του ονόματός του, η οποία προκύπτει από την προσωπική υπογραφή του, δηλαδή αφ' ενός Rudolph και όχι Rudolf και αφ' ετέρου Jhering με J και όχι με I, όπως προτιμούν πολλοί.

5. Το βιβλίο του *Der Geist des Römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung* (1852-1865) δημοσιεύθηκε σε τρεις τόμους, από τους οποίους ο 2ος χωρίζεται σε δύο ημίτομους, ενώ ο 3ος αριθμείται από τον συγγραφέα ως τόμος 3ος, ημίτομος 1, αλλά σ' αυτόν δεν προστέθηκε ποτέ δεύτερος ημίτομος (προφανώς επειδή ο Jhering είχε στο μεταξύ μεταβάλει απόψεις και δεν μπορούσε να συνεχίσει το βιβλίο στην ίδια με πριν γραμμή). Χρησιμοποίησα εδώ την 6η έκδοση (Leipzig: von Breitkopf und Härtel), 1906, που αποτελεί ανατύπωση της τελευταίας εκείνης που έτυχε επεξεργασίας από τον ίδιο τον Jhering. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Puchta.

6. *Der Zweck im Recht* (1877-1883). Χρησιμοποίησα εδώ την 6η έκδοση (Leipzig: von Breitkopf und Härtel), 1916. Ελληνική μετάφραση με τον τίτλο «Ο σκοπός εν τω δικαίω», υπό Γεωργίου Σαραντάκη, δημοσιεύθηκε το 1955.

7. *Der Kampf ums Recht* (1872). Χρησιμοποίησα εδώ την 13η έκδοση (Wien: Manz), 1897.

8. Στην αγγλική μετάφραση του *Zweck* (από τον Isaac Husik) ο τίτλος του έχει αποδοθεί ως *Law as a Means to an End* (Boston: The Boston Book Co., 1913), κάτι που δηλώνει εναργέστερα ότι ο σκοπός στο δίκαιο, έτσι όπως τον εννοεί στο έργο του αυτό ο Jhering, δεν είναι εγγενής αλλά εξωγενής ως προς αυτό, το δίκαιο αποτελεί επομένως απλό μέσο που υπηρετεί σκοπούς εξωτερικούς ως προς το ίδιο.

μοποιώντας την ορολογία της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας, ότι, ενώ ο Savigny, και σε ένα μικρότερο βαθμό και ο πρώιμος Jhering, είχε ακολουθήσει την Καντιανή δεοντοκρατική (deontological) προσέγγιση του δικαίου, που συνάγει τους επί μέρους κανόνες και αρχές του δικαίου από ορισμένα βασικά ηθικά γνωρίσματα του δρώντος υποκειμένου και των σχέσεών του προς τα άλλα, ο ύστερος Jhering υιοθετεί πλέον την ήδη παγιωμένη και διαδεδομένη χάρις ιδίως στον ωφελιμισμό συνεπειοκρατική (consequentialist) προσέγγιση, η οποία αποτιμά τις πράξεις και συνάγει τους κανόνες που πρέπει να τις διέπουν από τις αγαθές ή κακές συνέπειές τους στον κόσμο συνολικά⁹. Στην προσέγγιση αυτή προσδίδει ωστόσο ένα εντελώς ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: το ζητούμενο για την επιστήμη του δικαίου δεν είναι κατ' αυτόν η νομοθετική βελτίωση του δικαίου έτσι ώστε μέσω αυτού να μεγιστοποιηθεί η κοινωνική ωφέλεια, όπως απαιτούσε το πρόγραμμα του Bentham, αλλά η λειτουργιστική του εξήγηση σε συνάρτηση προς την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών, εντός των οποίων υπηρετεί διαφόρους κάθε φορά σκοπούς.

Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη φάση του έργου του η επίδραση των φυσικών επιστημών και ειδικά της βιολογίας είναι εμφανής, με διαφορετικό όμως σε κάθε φάση τρόπο. Στην πρώτη φάση μπορούμε να κάνουμε λόγο μόνο για κάποιες αναλογίες ή μεταφορικά σχήματα ως πηγή έμπνευσης κατά τον σχηματισμό των βασικών εννοιών της νομικής επιστήμης, με την προσθήκη ενός στοιχείου που αφορά την επιρροή όχι τόσο της μεθόδου καθαυτήν αλλά του τρόπου σχηματισμού του συστήματος των εννοιών, ενώ για επίδραση του Δαρβίνου δεν θα μπορούσε βέβαια να γίνει λόγος τόσο ενωρίς, δηλαδή μόλις το 1852. Στη δεύτερη φάση η επίδραση του Δαρβίνου είναι αναμφίβολη, παρ' ότι και εδώ, όπως θα δούμε, δεν μπορεί κανείς να πει ότι έχει ενώπιόν του μία πλήρως ανεπτυγμένη και ευθεία βιολογική εξήγηση του δικαίου και μία αντίστοιχη ολοκληρωμένη αντίληψη για τη νομική επιστήμη, ακόμη και αν, όπως γνωρίζουμε, ο Jhering έτρεφε ένα ζωντανό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στη βιολογία μετά τη δημοσίευση της «Καταγωγής των ειδών», έργο που, όπως πρέπει να εικάσουμε¹⁰, θεωρούσε ότι αποτελεί σταθμό στην επιστήμη γενικά, και

9. Για επίδραση του Bentham στον Jhering κάνει λόγο ιδίως ο HELMUT COING, «Benthams Bedeutung für die Entwicklung der Interessenjurisprudenz und der allgemeinen Rechtslehre», *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 54 (1968), 69 επ.

10. Ορισμένους ενδοιασμούς εναντίον μιάς άμεσης επίδρασης, ιδίως πριν από τα τελευταία έργα της ώριμης περιόδου, εκφράζει πάντως ο WOLFGANG PLEISTER, *Persönlichkeit, Wille und Freiheit im Werke Jherings* (Ebelsbach: Greiner), 1982, 359 μαζί με σημ. 496, μεταξύ άλλων

ζητούσε συχνά από το γιό του Hermann, διακεκριμένο πλέον βιολόγο, να τον ενημερώνει σχετικά με αυτές¹¹.

Στα επόμενα θα παρουσιάσω την επίδραση της βιολογίας κατά τη σύλληψη του δικαίου και τη διαμόρφωση των βασικών νομικών εννοιών στην πρώτη φάση του έργου του Jhering και στη συνέχεια θα σκιαγραφήσω τις δαρβινικές επιρροές που χαρακτηρίζουν την ύστερή του φάση, σε σύγκριση και με την προηγούμενη. Θα κλείσω με τη διερεύνηση του ερωτήματος αν και κατά πόσο ο Jhering δέχεται μιά ηθική διάσταση του δικαίου και πώς τη συμβιβάζει με τις «βιολογίζουσες» θεωρήσεις του, για να επισημάνω τελικά ορισμένες ανυπέρβλητες αντινομίες της λειτουργιστικής προσέγγισης του δικαίου.

II

Στο έργο του για το «Πνεύμα του Ρωμαϊκού δικαίου», παρά τον τίτλο του, ο Jhering δεν ενδιαφέρεται αποκλειστικά για το ρωμαϊκό δίκαιο αλλά μάλλον για το δίκαιο γενικά και για τον τρόπο μελέτης του από τη νομική επιστήμη¹². Σε σχέση με το δίκαιο εν γένει, η χρήση του όρου «πνεύμα», που παραπέμπει ευθέως στον Montesquieu, είναι αποκαλυπτική των προθέσεων του συγγραφέα: το ρωμαϊκό δίκαιο και η παράδοση επιστροφή σ' αυτό κατά τον 19ο αιώνα στη Γερμανία τού χρησιμεύει απλώς ως αφετηρία για να συναγάγει, ξεκινώντας από τους εξωγενείς, κοινωνικούς και λοιπούς, όσο και ενδογενείς παράγοντες που επιδρούν στη διαμόρφωση ενός ιστορικά δεδομένου δικαίου, ορισμένες σκέψεις γύρω από το τί είναι γενικά το δίκαιο και πώς εξελίσσεται μέσα στο χρόνο¹³. Σε σχέση με την επι-

με το επιχείρημα ότι στην προσωπική βιβλιοθήκη του Jhering δεν βρέθηκε αντίτυπο της «Καταγωγής των ειδών». Όπως όμως επισημαίνει ο FRANZ WIEACKER στη βασική για το θέμα μας μελέτη του «Jhering und der Darwinismus», *Festschrift für Karl Larenz zum 70. Geburtstag* (München: Beck), 1973, 63 επ. (70), η διεξοδική μελέτη του έργου του Δαρβίνου δεν αποτελεί, εκτός των ορίων της βιολογίας, προϋπόθεση ώστε να υπήρξε άμεση επιρροή, δεδομένης της τεράστιας απήχησης του έργου περί της Καταγωγής των Ειδών και της διάδοσης των βασικών του θέσεων στους κόλπους ενός ευρύτερου επιστημονικά ενήμερου κοινού.

11 WIEACKER (προηγούμενη σημ.), 73.

12 Επ' αυτού βλ. ιδίως WALTER WILHELM, «Das Recht im römischen Recht», στον τόμο Franz Wieacker und Christian Wollschläger (eds.), *Jherings Erbe. Göttinger Symposium zur 150. Wiederkehr des Geburtstags von Rudolph von Jhering* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht), 1970, 228 επ.

13. Στον τρίτο τόμο του *Geist* (σ. 4) ο JHERING χαρακτηρίζει την έρευνα του ρωμαϊκού δικαίου ως ένα είδος «παλαιοντολογίας» του δικαίου συνολικά, δηλαδή ως προσπάθεια ανασύνθεσης, μέσα από τα ανευρισκόμενα αρχαϊκά «απολιθώματα», του τρόπου γένεσής του

στήμη του δικαίου η βασική ιδέα, την οποία επιδιώκει να εκθέσει και να θεμελιώσει στο βασικό αυτό έργο της πρώτης φάσης της επιστημονικής του δημιουργίας, είναι ότι το δίκαιο δεν είναι απευθείας το άμορφο υλικό που μας παρέχουν οι ιστορικές πηγές του, αλλά εκείνο που προκύπτει από την επιστημονική επεξεργασία του σε συνδυασμό με την πρακτική εφαρμογή του. Και ενώ η ίδια ιδέα ανευρίσκεται ήδη στο έργο του Savigny, ο Jhering επιμένει, πολύ εντονότερα από ό,τι εκείνος, ότι η επεξεργασία και εφαρμογή αυτή έχει ως κύρια όργανά της την τυπική λογική και την εννοιολογική «ανάλυση και ανασύνθεση», εργασία της οποίας το αποτέλεσμα δεν είναι απλώς αναπαραγωγικό αλλά δημιουργικό: οι λογικοί συνδυασμοί των βασικών νομικών εννοιών και οι «νομικές κατασκευές» μάς βοηθούν να ανακαλύψουμε κανονιστικά περιεχόμενα που δεν προέκυπταν απευθείας από το υλικό των πηγών. Πρόκειται για τη λεγόμενη «φυσικο-ιστορική» μέθοδο του πρώιμου Jhering¹⁴, η οποία εμπνέεται από τα συστήματα εννοιών τόσο της βιολογίας, όπως αυτά εμφανίζονται όχι στη θεωρία του Δαρβίνου αλλά στο σύστημα ταξινόμησης των ειδών του Λινναίου, όσο και της χημείας, όπου η ανακάλυψη του συστήματος των στοιχείων επέτρεψε τη μελέτη της σύνθεσης της ύλης ως προϊόντος των διαφόρων συνδυασμών των στοιχείων αυτών. Η ιδέα του Jhering είναι ότι αντίστοιχα και στο δίκαιο, αν κατορθώσουμε να συνθέσουμε ένα ανάλογο σύστημα βασικών νομικών εννοιών, θα καταστεί δυνατή η ανασύνθεση του ισχύοντος δικαίου κατά τρόπο που να επιτρέπει τη συναγωγή των λύσεων σε κάθε επί μέρους νομικό ζήτημα, ακόμη και αν γι' αυτό δεν υπάρχει ρητή ρύθμιση, από τον κατάλληλο «λογικό» συνδυασμό των κρίσιμων κάθε φορά βασικών νομικών εννοιών¹⁵.

δικαίου έτσι ώστε να καταστεί σαφής η λειτουργία του στη διαδρομή του χρόνου, από τότε που έχουμε τα πρώτα ευρήματα έως τις μέρες μας.

14. Την ονομασία «φυσικο-ιστορική μέθοδος» χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Jhering (*Geist* II/2, 359), αλλά ήδη από τον τρίτο τόμο του ίδιου έργου είχε αρχίσει να τρέφει γι' αυτήν αμφιβολίες, ειρωνευόμενος όσους θεωρητικούς νομικούς προβαίνουν σε εννοιολογικές κατασκευές εντελώς ξένες προς την πραγματικότητα του δικαίου. Περί της μεθόδου αυτής βλ. διεξοδικά, μεταξύ άλλων, H. J. HOMMES, «Rudolph von Jherings naturhistorische Methode», στον τόμο *Jherings Erbe* (ανωτ. σημ. 12), 101 επ., KARL LARENZ, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, (6η έκδ., Berlin etc.: Springer), 1991, 26 επ., και WALTER WILHELM, *Zur juristischen Methodenlehre im 19. Jahrhundert: Die Herkunft der Methode Paul Labands aus der Privatrechtswissenschaft* (Frankfurt a.M.: Klostermann), 1958, 112 επ. Βλ. επίσης H.L.A. HART, «*Jhering's Heaven of Concepts and Modern Analytical Jurisprudence*», στον τόμο *Jherings Erbe* (ανωτ. σημ. 12), 68 επ., ανατυπ. και σε HART, *Essays in Jurisprudence and Philosophy* (Oxford: Clarendon Press), 1983, 265 επ.

15. Διάσημη είναι επ' αυτού η ακόλουθη διατύπωση στο *Geist* I, 39-40: «Ο νομοθέτης μάς

Πέρα και πάνω όμως από την κεντρική μεθοδολογική αυτή ιδέα ως προς τον τρόπο με τον οποίο πρέπει κατ' αυτόν να εργάζεται η νομική επιστήμη, ο Jhering ενδιαφέρεται να συλλάβει την «ουσία» ή τη «φύση» του ίδιου του δικαίου¹⁶ (κάτι που έχει βέβαια και περαιτέρω μεθοδολογικές συνέπειες). Και η βασική εικόνα, στην οποία προσφεύγει προς τον σκοπό αυτό, είναι η εικόνα του οργανισμού¹⁷. Την έννοια του οργανισμού και του οργανικού χαρακτήρα του δικαίου είχε ήδη πριν από αυτόν χρησιμοποιήσει ο Ρωμαντισμός και η σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένη από αυτόν σχολή του Savigny, η Ιστορική Σχολή του δικαίου. Κατά τον Savigny το δίκαιο δεν είναι προϊόν της νομοθετικής αυθαιρεσίας αλλά έργο μακροχρόνιων και άρρητων δυνάμεων που δρουν αργά αλλά σταθερά και συνιστούν από κοινού το πνεύμα του κάθε λαού (Volksgeist). Το πνεύμα αυτό ενώνει έτσι σε μία οργανική ενότητα τους ανθρώπους που συνανήκουν σε ένα λαό μέσω της κοινής γλώσσας και θρησκείας, των κοινών θεσμών, της κοινής ιστορικής μνήμης, των συλλογικών καλλιτεχνικών επιτευγμάτων, των κοινών αντιλήψεων για το τί είναι πρόπον και τί έχει αξία στη ζωή. Αυτή η οργανική ενότητα, που συγκροτείται και εξασφαλίζεται από το πνεύμα του λαού, υποδεικνύει και την οδό που πρέπει να ακολουθήσει η νομική επιστήμη κατά την επεξεργασία του υλικού των πηγών του δικαίου και το διαχωρισμό του σημαντικού από το δευτερεύον και ασήμαντο ή και απονεκρωμένο¹⁸, αλλά και κατά τη συμπλήρωσή του στις περιπτώσεις όπου

παρέχει τρόπον τινά σύνθετα σώματα, που τον ενδιαφέρουν απλώς από τη σκοπιά της άμεσης χρησιμότητάς τους, αντίθετα η επιστήμη προβαίνει σε ανάλυσή τους και τα διασπά σε απλά σώματα [...] η επιστήμη αποχωρίζει από το άπειρο πλήθος των πολυποίκιλων κανόνων δικαίου έναν εποπτεύσιμο αριθμό απλών σωμάτων, από τα οποία μπορεί, όταν χρειαστεί, να ανασυνθέσει τους επί μέρους κανόνες. Το όφελος δεν συνίσταται όμως απλώς σε αυτή την απλούστευση, οι [έτσι] σχηματιζόμενες έννοιες δεν είναι απλές αναλύσεις των δεδομένων κανόνων δικαίου, από τις οποίες θα μπορούσαν πάντα να ανακατασκευασθούν μόνο αυτοί οι ίδιοι αντίθετα, ένα υψηλότερης αξίας πλεονέκτημα έγκειται στον εκ τούτου επιτυγχανόμενο πολλαπλασιασμό του δικαίου εκ του εαυτού του, μία επαύξησή του εκ των ένδον. Μέσω του συνδυασμού διαφόρων στοιχείων η επιστήμη μπορεί να σχηματίσει νέες έννοιες και κανόνες: οι έννοιες είναι παραγωγικές, συζεύγγονται και γεννούν νέες» (η απόδοση στα ελληνικά είναι δική μου).

16. Πρβλ. Geist I, 10.

17. Geist I, 25 επ., και επ' αυτού διεξοδικά JEAN GAUDEMET, «Organicisme et évolution dans la conception de l'histoire du droit chez Jhering», στον τόμο Jherings Erbe (ανωτ. σημ. 12), 29 επ.

18. Πρβλ. SAVIGNY, *System des heutigen römischen Rechts*, vol. 1, σ. XV του Προλόγου. Η σκέψη αυτή, που δικαιολογεί το παράδοξο του τίτλου του βιβλίου («σημερινό [ή σύγχρονο] ρωμαϊκό δίκαιο»), μπορούμε να πούμε ότι περιέχει ήδη κάποια αναλογική χρήση βιολογικών εννοιών, τις οποίες βέβαια θα τονίσει αργότερα με πολύ πιο έντονο τρόπο ο Jhering.

αυτό εμφανίζει ελλείψεις και κενά.

Εντελώς διαφορετική είναι η αντίληψη του Jhering για τον οργανικό χαρακτήρα του δικαίου. Το «πνεύμα των νόμων» δεν έχει σχέση με το ρωμαντικής προελεύσεως «πνεύμα του λαού»: η αξία του δικαίου δεν κρίνεται με βάση την ιστορική του προέλευση και νομιμοποίηση, αλλά την ικανότητά του να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις και το πνεύμα της σύγχρονης εποχής. Εκεί ακριβώς έγκειται και η σημασία του ρωμαϊκού δικαίου: όχι στο ότι τα περιεχόμενα των κανόνων του μας αποκαλύπτουν κάτι που δεν θα μπορούσαμε και μόνοι μας να σκεφθούμε, αλλά στο ότι η μελέτη του μπορεί να μας μάθει ποιά είναι η κινητήρια δύναμη που μέσα στην ιστορία κάνει γενικά το δίκαιο κατάλληλο να υπηρετήσει το κάθε φορά παρόν· και αυτή δεν μπορεί να είναι η ιστορική του προέλευση διότι, παρά τα λεγόμενα από τον Savigny, από μία τέτοια σκοπιά η υιοθέτηση του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία του 19ου αιώνα ή και πιο πριν, κατά την εποχή του *usus modernus Pandectarum*, θα αποτελούσε παράδοξο, δεδομένου ότι το ρωμαϊκό δίκαιο, ως συγκεκριμένο ιστορικό μόρφωμα, δεν έχει καμία σχέση με τον γερμανικό λαό. Προς τον σκοπό λοιπόν της αποκάλυψης και της μελέτης αυτής της κινητήριας δύναμης πρόσφορες εμφανίζονται ορισμένες αναλογίες με τη βιολογία¹⁹.

Η βασικότερη από αυτές αφορά τη διάκριση μεταξύ ανατομίας και φυσιολογίας του δικαϊκού οργανισμού. Η «ανατομία του δικαίου» έχει ως αντικείμενό της τα συστατικά του στοιχεία και τον τρόπο της μεταξύ τους σύνδεσης, ενώ η φυσιολογία στρέφεται προς τη λειτουργία του²⁰. «Ανατο-

19. Ο WIEACKER, *Festschrift für Larenz* (ανωτ. σημ. 10), 66, επιμένει (σε αντίθεση προς τους εκεί στη σημ. 10 αναφερόμενους συγγραφείς) ότι στο πρώτο έργο του ο Jhering περιορίζεται σε ορισμένες παρομοιώσεις με τη βιολογία, τις οποίες φανερώνει η απλή μεταφορική χρήση βιολογικών όρων, χωρίς όμως να φτάσει στο σημείο να θεωρήσει φυσιοκρατικά το ίδιο το δίκαιο και να το αντιληφθεί ως φυσικό αντικείμενο. Η εκτίμηση αυτή μου φαίνεται ορθή. Επί πλέον της μεταφορικής αυτής χρήσης ωστόσο, έχω την εντύπωση ότι ο Jhering αντιλαμβάνεται όχι το ίδιο το δίκαιο ως συγκεκριμένο από φυσικά φαινόμενα, αλλά την *επιστήμη του δικαίου* ως συγκρίσιμη από μεθοδολογική σκοπιά προς τις φυσικές επιστήμες. Εκείνο που τον συναρπάζει σε επιστήμες όπως η βιολογία ή η χημεία είναι η (αληθινή ή υποτιθέμενη) *πληρότητα του εννοιολογικού τους συστήματος*, η οποία επιτρέπει τη λογική συναγωγή συμπερασμάτων για τις ιδιότητες ενός είδους ή ενός σώματος από τη θέση που αυτό (το ίδιο ή τα συστατικά του) κατέχει στο σύστημα των εννοιών της αντίστοιχης επιστήμης.

20. *Geist I*, 26 επ. Σε υποσημείωση που προσέθεσε σε έκδοση μεταγενέστερη της πρώτης, ο Jhering παραθέτει χωρίο του Bentham, όπου ο άγγλος φιλόσοφος χρησιμοποιεί την ίδια παρομοίωση, προσθέτοντας μάλιστα ότι τις απόψεις του για το δίκαιο σχημάτισε λιγότερο από τη μελέτη των έργων του Τριβωνιανού, του Blackstone, του Pothier ή του Domat και πε-

μικά» συστατικά στοιχεία του δικαίου είναι οι κανόνες δικαίου και οι δικαιοί θεσμοί. Ειδικότερα, οι κανόνες αποτελούν τις σάρκες, ενώ οι θεσμοί τον σκελετό του δικαίου. Μεταξύ των δύο στοιχείων μεγαλύτερη σημασία για την «ευστάθεια» του όλου συστήματος διαθέτει ο σκελετός: οι θεσμοί προσδίδουν ενότητα στους κανόνες, παρέχοντας τα κανονιστικά θεμέλια πάνω στα οποία αυτοί επικολλώνται κατά τρόπο ώστε όχι απλώς να μορφοποιούνται στην αμοιβαία συνάρτησή τους, αλλά και να γίνονται κατανοητοί ως λειτουργικά στοιχεία του συνολικού δικαϊκού οργανισμού.

Στο σημείο ακριβώς αυτό έρχεται η «φυσιολογία του δικαίου» να προσδιορίσει τη συμβολή του καθενός από τα στοιχεία στο συνολικό έργο που επιτελεί ο δικαϊκός οργανισμός. Ως προς το ζήτημα αυτό ο πρώιμος Jhering είναι πάντως επιφυλακτικός και δεν προχωράει πολύ την αναλογία: η λειτουργία του δικαίου έγκειται γενικά και αόριστα στο να επενεργεί στην κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή στο να εφαρμόζεται στην πράξη επιτυγχάνοντας τα αποτελέσματα προς χάρη των οποίων έχει εκάστοτε τεθεί²¹. Δίκαιο που δεν εφαρμόζεται στην πράξη είναι νεκρό γράμμα, δεν είναι πραγματικό, ζωντανό δίκαιο, όπως ακριβώς ένας οποιοσδήποτε οργανισμός νεκρώνεται από τη στιγμή που θα παύσει να λειτουργεί. Τί ακριβώς συνεπάγεται όμως αυτή η εφαρμογή ως προς τις κοινωνικές σχέσεις, ποιά είναι δηλαδή η ουσιαστική λειτουργία του δικαίου, είναι ένα ερώτημα που μένει αναπάντητο. Ο Jhering επιμένει ότι η λειτουργία αυτή εμφανίζει μία ιστορική σχετικότητα και γι' αυτό ο ίδιος περιορίζεται στο να προσφύγει και πάλι σε κάποιες αναλογίες: το δίκαιο μοιάζει με φυτικό οργανισμό, προσλαμβάνοντας τροφή από το έδαφος και αέρα από την ατμόσφαιρα – όπου έδαφος είναι οι κοινωνικές σχέσεις και ατμοσφαιρικός αέρας οι κοινωνικές αντιλήψεις²² και τα στοιχεία αυτά υποβάλλει σε επεξεργασία, μετατρέποντάς τα σε ενδοσυστηματικά δομικά συστατικά του. Αυτός είναι ο «μεταβολισμός» στον οποίο προβαίνει το δίκαιο και μέσο που χρησιμοποιεί είναι η νομική τεχνική²³.

Με τις μεταφορικές αυτές χρήσεις των αντίστοιχων βιολογικών όρων ο Jhering φαίνεται μάλλον να αρκείται στην πολλαπλότητα των λειτουργιών που επιτελεί το δίκαιο στους διαφόρους τόπους και εποχές. Στο ερώτημα αν υπάρχει παρ' όλα αυτά ένα κοινό λειτουργικό γνώρισμα στις διά-

ρισσότερο από την εμβάθυνση στα έργα του Hume, του Helvetius και του Λινναίου.

21. *Geist* I, 49 επ.

22. *Geist* I, 45/46.

23. Στην οποία ο Jhering αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του *Geist* II/2.

φορες έννομες τάξεις απαντά για μία ακόμη φορά με μία εικόνα παρμένη από τη βιολογία: οι δικαϊκοί οργανισμοί έχουν και αυτοί τον βίο τους μέσα στην ιστορία – γεννώνται, διέρχονται διάφορες ηλικίες και κάποτε πεθαίνουν. Στην παιδική τους ηλικία ενσωματώνουν πολλά θρησκευτικά στοιχεία, τα οποία αποβάλλουν κατά την ενηλικίωσή τους, όπου έχει αναπτυχθεί ο ορθός λόγος και όπου κυρίαρχη είναι πλέον η ιδέα της ελευθερίας της βουλήσεως, ενώ κατά την ωριμότητά τους συνειδητοποιούν επί πλέον την καθολικότητα των κανόνων στους οποίους στηρίζεται η λειτουργία τους.

III

Το αναπάντητο ερώτημα της πρώτης φάσης του έργου του ανέλαβε να απαντήσει ο Jhering της ύστερης φάσης με το βιβλίο του «Ο σκοπός εν τω δίκαιω». Η στροφή προς τον σκοπό δικαιολογείται από το ότι, κατά τον ύστερο Jhering, η βούληση είναι ανεπαρκής ώστε να εξηγήσει την ανθρώπινη δράση. Βούληση, τονίζει πλέον, είναι αδιανόητη χωρίς αυτό που την κινεί, τον σκοπό, και αυτός με τη σειρά του πρέπει να έχει ένα ουσιαστικό περιεχόμενο, ένα πραγματικό δεδομένο που ασκεί ελκτική δύναμη στη βούληση και αυτό είναι το *συμφέρον*. Το λεγόμενο επομένως στο πρώιμο έργο ότι η λειτουργία του δικαίου, αυτό στο οποίο αποβλέπει, είναι η εφαρμογή και πραγμάτωσή του, είναι ανεπαρκές – αυτός είναι ένας απλώς τυπικός και ταυτόχρονα αυτονόητος σκοπός. Το ζητούμενο είναι όμως ο ουσιαστικός, ο κατά περιεχόμενο σκοπός του δικαίου²⁴. Ποιές είναι λοιπόν οι προσδοκώμενες ουσιαστικές επιπτώσεις της εφαρμογής του και τί σημαίνει για το δίκαιο η προσδοκία της επέλευσής τους; Ποιά είναι, με άλλα λόγια, η σχέση του δικαίου προς την αναμενόμενη από αυτό κοινωνική λειτουργία, που δικαιολογεί και την ύπαρξή του; Διατυπώνοντας με τέτοιο τρόπο το βασικό ερώτημα της θεωρίας του δικαίου, ο Jhering έγινε ο ιδρυτής της λειτουργιστικής προσέγγισης του δικαίου, που δεν άργησε να γίνει το κυρίαρχο επιστημονικό πρότυπο για τους νομικούς επί πολλές δεκαετίες όχι μόνο σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ευρώπη, αλλά και πέρα του Ατλαντικού²⁵: το δίκαιο συλλαμβάνεται και αξιολογείται από τη σκοπιά της κοινωνικής του λειτουργίας ή, όπως λέει, του σκοπού του. Ποιός είναι όμως αυτός ο σκοπός; Και είναι ένας ή πολλοί; Και ποιά είναι το συμφέρον

24. *Zweck* I, 339.

25. Για την επιρροή του Jhering στην αμερικανική θεωρία του δικαίου, ιδίως στους Oliver W. Holmes, Roscoe Pound και Kart Llewellyn, βλ. αντί άλλου ROBERT S. SUMMERS, «Rudolf von Jhering's Influence on American Legal Theory», στον ίδιο, *Essays in Legal Theory* (Dordrecht: Kluwer), 2000, 21 επ.

που τροφοδοτεί τον σκοπό του; Η απάντηση του Jhering είναι ότι κάτω από των πολλαπλότητα των επί μέρους σκοπών κρύβεται ένας ενιαίος και βασικός.

Για την ανεύρεσή του βασικού σκοπού του δικαίου όσο και του υποκρυπτόμενου συμφέροντος ο Jhering προσφεύγει και πάλι στη βιολογία και την ιδέα του οργανισμού. Αυτή τη φορά όμως δεν αρκείται σε αναλογίες και απλά μεταφορικά σχήματα, αλλά προχωρεί και στη διατύπωση τολμηρών επιστημονικών υποθέσεων, που παραπέμπουν πολύ αμεσότερα στη θεωρία της καταγωγής των ειδών. Από την πρώτη φάση του έργου του υπάρχει ωστόσο μία επί πλέον κρίσιμη διαφορά: ο οργανισμός, περί της λειτουργίας του οποίου τίθεται ζήτημα, δεν είναι το ίδιο το δίκαιο αλλά η ανθρώπινη κοινωνία. Το καίριο ερώτημα γύρω από το δίκαιο δεν αφορά δηλαδή πλέον την ανατομία και τη φυσιολογία του δικαϊκού συστήματος, αλλά τη συμβολή του δικαίου στην επιβίωση της κοινωνίας – το δίκαιο από αυτόνομος οργανισμός που γεννάται, αναπαράγεται και θνήσκει, υποβιβάζεται έτσι σε οργανικό υποσύστημα του υπερκείμενου συνολικού κοινωνικού οργανισμού, στην ομαλή λειτουργία του οποίου και συμβάλλει. Πιστός εξ άλλου στην εξ αρχής θεμελιώδη επιδίωξή του να ανεύρει τον ενιαίο μίτο που εξηγεί και τη μεταβολή των δικαϊκών συστημάτων μέσα στην ιστορία, αυτή τη φορά τον αναζητεί πρωταρχικά όχι στον βιοτικό κύκλο ζωής των έννομων τάξεων με επίκεντρο την ιδέα της ελευθερίας, αλλά στον ανταγωνισμό και τη διαπάλη των ανθρώπινων κοινωνιών για την επιβίωση και αναπαραγωγή τους μέσα στο χρόνο. Ο αγώνας των κοινωνιών για επιβίωση είναι η κινητήρια δύναμη του δικαίου. «Το δίκαιο», γράφει, «ορίζω κατά περιεχόμενο ως τη μορφή εξασφάλισης των συνθηκών επιβίωσης της κοινωνίας που παράγεται από την κρατική εξουσία εξαναγκασμού»²⁶.

Από την αφετηρία αυτή μπορεί εύκολα κανείς στη συνέχεια να προχωρήσει σε δαρβινικού τύπου συμπεράσματα. Τέτοια συμπεράσματα είναι ότι το είδος «ανθρώπινη κοινωνία» εξελίσσεται μέσα στην ιστορία μέσω μιάς διαδικασίας «φυσικής» επιλογής, όπου επιβιώνουν οι εκπρόσωποί του εκείνοι που αναδεικνύονται ικανότεροι να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες του περιβάλλοντος· και το δίκαιο είναι κατ' εξοχήν ένα από τα μέσα που μπορούν να συμβάλουν σ' αυτή την επιβίωση. Το επόμενο βήμα είναι η σύνθεση μιάς γενεαλογίας των ανθρώπινων κοινωνιών και, κατ' επέκταση, και των νομοθεσιών ικανής να εξηγήσει τη διαδοχή τους μέσα στην ι-

26. Zweck I, 345.

στορία, αλλά και να διακρίνει μέσα σ' ένα μακρόβιο νομικό σύστημα όπως το ρωμαϊκό δίκαιο ποιά από τα στοιχεία του εξακολουθούν να είναι επίκαιρα και ποιά έχουν απονεκρωθεί επειδή δεν είναι πλέον λειτουργικά στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας. Αυτή είναι μία απόλυτα συνεπής προέκταση της θεωρίας του Jhering, έστω και αν ο ίδιος φαίνεται διστακτικός να τη διατυπώσει ευθέως και να την αναπτύξει διεξοδικά και περιορίζεται στο να την σκιαγραφήσει μάλλον ως υπόθεση εργασίας, όλο και εντονότερα βέβαια στην εντελώς ύστερη περίοδο της επιστημονικής του δράσης (ή έστω επιφυλάχθηκε ενδόμυχα να την αναπτύξει στη συνέχεια του έργου, που έμεινε όμως ημιτελής). Εκείνο που πάντως τονίζει ρητά εξ αρχής είναι ότι στο πεδίο του δικαίου οι έρευνές του τον οδήγησαν σε συμπεράσματα που συμπίπτουν πλήρως με αυτά της δαρβινικής θεωρίας²⁷.

Παρά τη στροφή αυτή του ύστερου έργου του το ερώτημα ωστόσο παραμένει: Εννοεί ο Jhering πράγματι την κοινωνία ως «είδος», το οποίο αγωνίζεται βάσει κάποιας κατά κυριολεξία φυσικο-βιολογικής ροπής για την επιβίωσή του; Στο έργο που σηματοδότησε τη στροφή της θεωρίας του, το μικρό βιβλίο του «Ο αγώνας για το δίκαιο», η αφετηρία του παραμένει, παρά το άμεσο ενδιαφέρον του για την κοινωνία, ο άνθρωπος εξατομικευμένα: αυτός είναι που έχει σκοπούς, κίνητρα και συμφέροντα επιβίωσης, και η κοινωνία, τουλάχιστον σ' ένα πρώτο επίπεδο, μπορεί να εξηγηθεί ως απαραίτητη προς χάρη αυτών των ατομικών συμφερόντων, έτσι ώστε μόνο δευτερογενώς είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι γίνονται ευδιάγνωστα και κάποια αυτοτελή συμφέροντα επιβίωσης της κοινωνίας, που όμως ο καθένας μπορεί ανά πάσα στιγμή να αντιληφθεί κατ' αρχήν ως προέκταση και επιστέγαση των ατομικών του²⁸. Αντίστοιχα είναι και όσα διεξοδικότερα θα αναπτύξει σε λίγο στον πρώτο τόμο του «Σκοπού»²⁹, έστω και αν εδώ πλέον κατονομάζει ρητά την κοινωνία ως «το εξ επόψεως σκοπού υποκείμενο» του δικαίου. Έτσι ο αγώνας των κοινωνιών για το δίκαιο και η ροπή προς επιβίωση που τον κινεί δεν μπορεί να εννοείται απολύτως κυριολεκτικά παρά, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, και πάλι μεταφορικά αλλά πάντως φυσιοκρατικά: ως οιονεί βιολογική υποστασιοποίηση ενός συλλογικού υποκειμένου που εκφράζει απλώς συνοπτικά τα χαρακτη-

27. Zweck I, Πρόλογος, σελ. IX. Στο χωρίο αυτό ο Jhering φαίνεται μάλλον να εννοεί ότι δεν εμπνεύστηκε τη θεωρία του από τον Δαρβίνο, αλλά μάλλον, αφού την είχε ήδη συλλάβει, επιβεβαίωσε τις ιδέες του και ίσως ενισχύθηκε σ' αυτές όταν αργότερα έλαβε γνώση της δαρβινικής διδασκαλίας.

28. *Der Kampf ums Recht*, 67 επ.

29. Zweck I, 360 επ.

ριστικά του συνόλου των επί μέρους πραγματικών, ανθρώπινων υποκειμένων που το συνθέτουν. Για κάποια μορφή αναλογίας, εντονότερη βέβαια αυτή τη φορά, θα πρέπει δηλαδή και πάλι να κάνουμε ίσως λόγο, ή μάλλον, φιλοσοφικά ακριβέστερα, για υπαινικτική αναφορά σε κάποιο είδος «επιγένεσης»³⁰, με το γενικό συμφέρον της κοινωνίας να αποτελεί παρακολούθημα των επί μέρους συμφερόντων των μελών της, έστω και αν είναι απολύτως διακριτό από το καθένα από αυτά και δεν αποτελεί απλό άθροισμά τους³¹.

IV

Στην πιο έντονα «δαρβινική» φάση του έργου του, δηλαδή στον δεύτερο τόμο του «Σκοπού», ο Jhering προβάλλει ακόμη ευκρινέστερα την κοινωνία ως το υποκείμενο που κινείται ωθούμενο από την ορμή προς επιβίωση. Και εδώ ακόμη παραμένει ωστόσο μία αμφιθυμία και αναποφασιστικότητα γύρω από τη σχέση ατόμου και κοινωνίας και τη σημασία της ατομικής ή,

30. «Επιγένεση» (supervenience) καλείται στη σύγχρονη φιλοσοφία η τυπική σχέση που (θεωρείται ότι) υπάρχει ανάμεσα σε κάτι το υπαρκτό ως μέρος της φύσης και σε ένα αναγκαίο ετερογενές παρακολούθημά του που δεν μπορεί το ίδιο να θεωρηθεί οντολογικά αυτοτελώς υποστατό ή μέρος μιάς «δεύτερης» φύσης: έτσι μπορούμε να πούμε ότι η ορμή της κοινωνίας προς επιβίωση «επιγίνεται» της αντίστοιχης ορμής των βιολογικών υποκειμένων που είναι τα άτομα. Η σχέση της «επιγένεσης» χρησιμοποιείται συχνότερα προκειμένου να εξηγηθεί η σχέση της ηθικής προς τη φύση: οι ηθικές ιδιότητες μιάς πράξης, λ.χ. το ότι είναι επικριτέα, θεωρούνται ότι «επιγίνονται» των φυσικών της ιδιοτήτων, λ.χ. του ότι προκαλεί πόνο σε άλλους, έτσι ώστε να μπορεί να εξηγηθεί η αναγκαιότητα της αντίστοιχης ηθικής κρίσης χωρίς, από μεταφυσική άποψη, να χρειάζεται επίκληση μιάς οντολογικά αυθυπόστατης «ηθικής πραγματικότητας». Βλ. επ' αυτού, αντί άλλου, το βιβλίο μου *Rechtsprinzipien als Handlungsgründe: Studien zur Normativität des Rechts* (Baden-Baden: Nomos), 2011, 89 επ. Τη σχέση επιγένεσης μεταξύ του πραγματικού και του κανονιστικού συνηθίζουν να επικαλούνται οι υποστηρικτές της φυσιοκρατίας (naturalism), ένας πρόδρομος των οποίων είναι και ο ύστερος Jhering.

31. Βλ. *Zweck I*, 228 επ., όπου ο Jhering εξετάζει το ερώτημα πώς η ατομική δύναμη, με την οποία ο καθένας προασπίζει τα συμφέροντά του, μπορεί, αιρόμενη σε συλλογικό επίπεδο, να αποβεί συλλογικός εξαναγκασμός, ο οποίος όμως να λειτουργεί υπέρ του δικαίου και όχι υπέρ ενός οποιουδήποτε αθροίσματος ατομικών συμφερόντων: η ιδέα του είναι ότι το γενικό συμφέρον ενσωματώνει τα επί μέρους κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο, δηλαδή έτσι ώστε να εμφανίζεται αυτοτελές και πλήρως διακριτό από αυτά, αποτελώντας κάτι παραπάνω από απλό άθροισμά τους, με συνέπεια να είναι αυτοδικαίως και κανονιστικά υπερό τους. Πίσω από τις σκέψεις αυτές είναι ευδιάκριτη η αντιδιαστολή του Rousseau μεταξύ *volonté générale* και *volonté de tous* – με τη διαφορά ωστόσο ότι ο Rousseau εννοεί τη διάκριση κανονιστικά, ενώ ο Jhering μιλάει με νατουραλιστικό τρόπο για «συμφέροντα» και «δυνάμεις», κάτι που καθιστά τα επιχειρήματά του πολύ πιο ευάλωτα στη μομφή της μεταφυσικής απλοϊκότητας.

όπως συχνά λέει, εγωιστικής ορμής προς επιβίωση. Την εγωιστική ορμή βλέπει ως ευπρόσδεκτο φυσικό γνώρισμα του ανθρώπου, το οποίο, από ένα σημείο και ύστερα, τον ωθεί να αντιληφθεί ότι η ατομική επιβίωση εξαρτάται από την κοινωνική και ενσωματώνεται σ' αυτήν³². Η υποκατάσταση του ατόμου από την κοινωνία ως οιονεί βιολογικό υπερυποκείμενο λαμβάνει χώρα μέσω της διάγνωσης της σημασίας της κοινωνίας για το άτομο, η διάγνωση αυτή είναι όμως σε τελευταία ανάλυση αναγκαία συνέπεια ενός καθολικού βιολογικού νόμου: του νόμου της επιβίωσης μέσω της διαδικασίας της φυσικής επιλογής³³.

Η αμφιθυμία και αναποφασιστικότητα του ύστερου Jhering γύρω από το αγωνιζόμενο για την επιβίωσή του υποκείμενο και το αν αυτό είναι, από τη σκοπιά της φύσης, ο άνθρωπος ή η κοινωνία συνολικά δεν είναι τυχαία. Πίσω της κρύβεται μία ατελής ή ασαφής αντίληψη περί του κανονιστικού χαρακτήρα του δικαίου. Στην πρώτη φάση του έργου του είχε στηρίξει την κανονιστικότητα του δικαίου στην κατά βάση καντιανής, όπως τονίσαμε, προελεύσεως διδασκαλία του Savigny, που ως αφετηρία της θεωρίας του είχε προτάξει την αρχή της ελευθερίας της βουλήσεως των υποκειμένων του δικαίου στη συνύπαρξή τους. Η μετάθεση του κέντρου βάρους της θεωρίας του Jhering, στην ύστερη φάση της, από το ελεύθερα δρών πρόσωπο προς τους ευρύτερους σκοπούς και τα κοινωνικά συμφέροντα που προστατεύονται μέσω του δικαϊκού εξαναγκασμού επέφερε μία αβεβαιότητα ως προς το χαρακτήρα της ίδιας της κατά Jhering θεωρίας του δικαίου. Αποτελεί άραγε η επιβίωση και «αναπαραγωγή» της κοινωνίας ένα σκοπό και ένα συμφέρον ικανό όχι απλώς να εξηγήσει πώς παράγονται ιστορικά οι διάφορες νομοθεσίες, αλλά και να δικαιολογήσει γιατί το δίκαιο είναι δεσμευτικό και γιατί οφείλουμε συμμόρφωση προς τις ρυθμίσεις του;

Από μία γνήσια δαρβινική σκοπιά η ροπή προς επιβίωση είναι μία κοινωνική «δύναμη», ερειδόμενη σε βιολογικά ή άλλα δεδομένα, όπως αρέσκειται γενικότερα να βλέπει τα πράγματα ο 19ος αιώνας³⁴, η οποία εξηγεί

32. Zweck II, 153 επ.

33. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο PLEISTER (ανωτ. σημ. 10), 376, «ο εγωισμός της κοινωνίας, προερχόμενος από τη συλλογική ορμή προς επιβίωση, είναι λοιπόν [κατά τον ύστερο Jhering] ένα προϊόν της εξέλιξης, ακριβώς όπως ένα συγκεκριμένο όργανο, συγκεκριμένα είδη ζώων, και τελικά ο άνθρωπος».

34. Πρβλ. τη θεωρία του Marx περί «παραγωγικών δυνάμεων» και επ' αυτής όσο και των φυσιοκρατικών επιστημολογικών καταβολών της βλ., αντί άλλου, Κοσμά ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Ιστορία και μέθοδος* (Αθήνα: Σμίλη), 1994, 158 επ.

αιτιοκρατικά, μεταξύ άλλων, και τα φαινόμενα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η αιχμή της δαρβινικής θεωρίας έγκειται ακριβώς στο ότι κατόρθωσε να υποκαταστήσει την τελολογική προσέγγιση των βιολογικών φαινομένων, και μαζί της την γενικότερη ιδέα της φύσης ως κινούμενης από σκοπούς, με μία εξήγησή τους που βασίζεται πέρα ως πέρα στον νόμο της αιτιότητας. Ο Jhering διαισθάνεται ότι το πρότυπο αυτό δεν μπορεί να εφαρμοστεί αβίαστα στο κανονιστικό πεδίο. Γι' αυτό και διαχωρίζει ρητά τη θέση του από τη «δαρβινική αριστερά», όπως την ονομάζει³⁵, και επιμένει ότι στα κοινωνικά φαινόμενα η έννοια του σκοπού δεν πρέπει να εξοβελιστεί και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της «φύσης» τους. Σκοπός όμως τίνος; Η συνεχής παλινδρόμηση ανάμεσα στα πραγματικά ανθρώπινα υποκείμενα και το αμφίβολής οντολογικής, και ακόμη χειρότερα βιολογικής υποστάσεως συλλογικό υποκείμενο «κοινωνία» προδίδει την αμηχανία του Jhering, δηλαδή, κατά κυριολεξία, την αδυναμία του να ανεύρει μία πρωταρχική μηχανική δύναμη, κινητήρια όχι απλώς των κοινωνικών φαινομένων και εξελίξεων, αλλά, σε τελευταία ανάλυση, καθοριστική και των πρακτικών κινήτρων των ατομικά δρώντων. Η θεωρία του περιορίζεται έτσι – *pars pro toto* – σε μία λειτουργιστική-κοινωνιολογική προσέγγιση του δικαίου, η οποία δεν μπορεί να ευσταθήσει ως η πλήρης και μόνη ή έστω βασική θεωρία για το δίκαιο.

Χαρακτηριστική της αμηχανίας αυτής είναι η ανάλυσή του για τις σχέσεις μεταξύ δικαίου και ηθικής. Στην πρώτη φάση του έργου του δεν είχε δυσκολία να μιλήσει για το ηθικό περιεχόμενο του δικαίου και να παρουσιάσει την ελευθερία και την ισότητα ως βασικές δικαϊκές αρχές. Στην ύστερη φάση αρκείται απλώς στο να τονίσει την υπεροχή των συλλογικών αγαθών και αξιών απέναντι στα ατομικά, παρέχοντας την –εν τέλει πάντως όχι απόλυτα δικαιολογημένη– εντύπωση ότι επιστρέφει σε μία προνεωτερική ιεράρχηση των αξιών³⁶. Ωθούμενος κατά τα λοιπά από την

35. Zweck I, Πρόλογος, σ. VIII. Τη δαρβινική «αριστερά» αποτελούν κατά τον Jhering όσοι θέλουν να εξοβελίσουν πλήρως από κάθε επιστημονική ανάλυση την έννοια του σκοπού, θεωρώντας ασύμβατη προς τη θεωρία της εξέλιξης, κάτι προς το οποίο δηλώνει την πλήρη αντίθεσή του (χωρίς όμως εν τέλει και ο ίδιος να διασαφηνίζει πλήρως πώς εννοεί τον σκοπό και πώς τον συνδέει με την «φυσική ιστορία» του δικαίου, όπως λέει).

36. Η διαφορά πάντως από την πρώτη φάση του έργου του είναι ενδεικτική: Ενώ στο *Geist* (βλ. ιδίως II/1, 122 επ.) η ηθική και πολιτική πρόταξη του αυτόνομου υποκειμένου είναι emphatic, στο ύστερο έργο του επικρίνει τον ατομισμό (βλ. μεταξύ άλλων Zweck II, 123-124, όπου μάλιστα εμφανίζεται παραδοσιακός, παραπέμποντας στον Αριστοτέλη και τη χριστιανική διδασκαλία) και αντιλαμβάνεται το μεμονωμένο υποκείμενο και την επιδίωξη των συμφερόντων του απλώς ως μοχλό και ως ενδιάμεσο στάδιο για τη μετάβαση προς το

πρωτόλεια φυσιοκρατική σύλληψη που χαρακτηρίζει το ύστερο έργο του, δίνει πολύ μεγαλύτερη έμφαση όχι στην ηθική της αυτονομίας, αλλά στην λεγόμενη κοινωνική ηθική, το έθος. Και την ανάδειξη του έθους ως θεμελίου του δικαίου αρκείται στο να εξηγήσει και πάλι λειτουργιστικά³⁷, προφανώς μαζί με ολόκληρη την ηθική: η ηθική δεν διαθέτει αυτονομία και πρέπει να εξετάζεται ως μέσο που αναπτύχθηκε ιστορικά προκειμένου να εξασφαλίζει την επιβίωση της κοινωνίας³⁸. Αυτό όμως δεν αρκεί ώστε να δικαιολογήσει κανονιστικά την ιστορικά αναπτυσσόμενη κοινωνική ηθική ως κάτι που οφείλει να ληφθεί ως αφετηρία κατά τη διαμόρφωση του δικαίου ή και ως γνώμονας για την συμπεριφορά των προσώπων, εκτός εάν δεχθούμε ότι οι άνθρωποι έχουν απλώς την αίσθηση ότι οφείλουν να συμπεριφέρονται κατά ορισμένον τρόπο, πίσω από αυτή την αίσθηση κρύβονται όμως οι αντικειμενικοί νόμοι της επιβίωσης των κοινωνιών. Το χάσμα ανάμεσα στη λειτουργιστική και την κανονιστική προσέγγιση, ανάμεσα στην κοινωνιολογία (και «φυσική ιστορία») του δικαίου και την καθαυτό νομική επιστήμη, δηλαδή τη νομική δογματική έτσι όπως την εγκαινίασε ο Savigny, παραμένει αγεφύρωτο³⁹.

στάδιο της πρόταξης του γενικού συμφέροντος, που όμως, σε αντίθεση προς τις παραδοσιακές θεωρίες, νοείται εν τέλει από αυτόν φυσιοκρατικά ως συμφέρον επιβίωσης της κοινωνίας.

37. Βλ. ιδίως *Zweck* II, 105 επ.: «Η τελολογία της αντικειμενικής ηθικότητας» (*Sittlichkeit*). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο Jhering ακολουθεί εδώ την ορολογία του Hegel, με τη ριζική διαφορά βέβαια ότι η φιλοσοφική του αφετηρία είναι φυσιοκρατική και όχι ιδεαλιστική. Γενικότερα για τις επιρροές που ο Jhering δέχθηκε από τον Hegel βλ. PLEISTER (ανωτ. σημ. 10), 148 επ.

38. Αξιοιδαίτερης μνείας είναι το ακόλουθο χωρίο στο *Zweck* II (155): «Η κοινωνική ηθική [*das Sittliche*] δεν είναι έργο της φύσης που γέννησε τον φυσικό άνθρωπο, ώστε αυτός να τη διαθέτει ως στοιχείο του εκ γενετής, αλλά έργο της ιστορίας, που από τον φυσικό δημιουργεί τον ιστορικό, δηλαδή τον κοινωνικό ή ηθικό [προφανώς με την έννοια του έθους, Π. Σ.] άνθρωπο, της ιστορίας, η οποία διαδέχεται τη φύση προκειμένου να συνεχίσει το έργο της απολύτως σύμφωνα με το φρόνημα και το σχέδιό της [ενν. της φύσης] και να πραγματοποιήσει την ιδέα της επιβίωσης [ακόμη] και σε αναφορά προς την κοινωνία».

39. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρ' όλη τη μεγάλη συμβολή του στη «δογματική» του αστικού δικαίου, με την σε πολλά πρωτότυπη διαφοροποίησή του από τη θεωρία του Savigny περί νομής και ιδίως με τη διδασκαλία του περί της *culpa in contrahendo*, ο Jhering δεν ενδιαφέρθηκε πολύ για ειδικότερα θέματα του αστικού δικαίου και πάντως δεν θέλησε να συμμετάσχει στις εργασίες για τη σύνταξη του γερμανικού Αστικού Κώδικα. Επ' αυτού βλ. Franz WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2η έκδ. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht), 1967, 473 σημ. 14. Επίσης, ενώ επηρέασε όσο κανένας άλλος τη μεταγενέστερή του μεθοδολογική διδασκαλία περί τελολογικής ερμηνείας, ο ίδιος δεν ενδιαφέρθηκε για τις προεκτάσεις της θεωρίας του στο ζήτημα της μεθόδου ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου.

Κ. Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ*

Η Ποιμαντική Διακονία της Εκκλησίας σε ένα μεταβαλλόμενο πληθυσμό κρατουμένων: 1994-2011

1. Εισαγωγικά**

Η πληροφοριακού χαρακτήρα μελέτη, που αφιερώνεται στον ακάματο, και δημιουργικό συνάδελφο και συμφοιτητή Σπυρίδωνα Τρωιάνο, είναι χρηστική. Σκοπό έχει να διερευνηθούν οι τρόποι που μπορούν οι έλληνες ορθόδοξοι κληρικοί – κληρικοί με επίγνωση του ρόλου τους και των θεσμικών περιορισμών τους– αλλά και οι εθελοντικές ομάδες πολιτών που επισκέπτονται συστηματικά τα καταστήματα κράτησης να εισφέρουν στην ανακούφιση των δεκάδων χιλιάδων εγκλειστών. Στους χώρους κράτησης, οι οποίοι είναι αφόρητα υπερφορτωμένοι, συνωστίζονται συγκεκριμένα σήμερα, σε 9.753 θέσεις, πάνω από 12.700 έλληνες και αλλοδαποί, υπόδικοι, κατάδικοι, ακόμη και υπό απέλαση μετανάστες. Η «σωφρονιστική έκρηξη» είναι στην περίοδο της οικονομικής κρίσης που διανύουμε πιο οξεία από ποτέ.

Θα επιχειρήσουμε, κατ' αρχάς να απαντήσουμε σε δύο βασικά ερωτήματα:

Κατά πρώτο, γιατί η αφετηρία μας, όπως αναφέρεται στον τίτλο, είναι το 1994; Και κατά δεύτερο, γιατί οι κληρικοί και οι όποιοι εθελοντές πρέπει να είναι ενημερωμένοι ως προς τα ζητήματα που αφορούν τα σωφρονιστικά καταστήματα και τους χώρους κράτησης παράνομων, ως επί το πλείστον, μεταναστών;

* Ομότιμη Καθηγήτρια Εγκληματολογίας-Σωφρονιστικής Τμήματος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Η μελέτη αυτή είναι βασισμένη στην εισήγηση της συγγραφέως στο πλαίσιο «Ημερίδας για τους Κληρικούς που Διακονούν στα Σωφρονιστικά Καταστήματα και στους Χώρους Κράτησης», η οποία πραγματοποιήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2011 υπό την αιγίδα της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής επί Ειδικών Ποιμαντικών Θεμάτων και Καταστάσεων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος με γενικό θέμα: «Η Ποιμαντική Διακονία της Εκκλησίας σε ένα μεταβαλλόμενο πληθυσμό κρατουμένων».

Το έτος 1994 επελέγη ως αφετηρία, επειδή κατά τη δεκαετία του 1990 γίνονται αισθητές μεταβολές στον χάρτη της εγκληματικότητας και των κρατουμένων και του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης της χώρας μας, καθώς αυτό υπερφορτώνεται, κυρίως από τις εισροές αλλοδαπών, οι οποίοι από το έτος 1994 αρχίζουν να διασχίζουν τα ανοικτά πλέον σύνορα μετά την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων από το 1989, αναζητώντας νέες ευκαιρίες είτε για διαμονή και εργασία στην Ελλάδα ή για μετάβασή τους σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη¹. Δεν είναι τυχαίο, συνεπώς, το γεγονός ότι ήδη την 26η Ιουνίου 1993 πραγματοποιήθηκε Ημερίδα από την τότε Επιτροπή Θείας Λατρείας και Ποιμαντικού Έργου, στην οποία αναλύθηκαν ζητήματα που αφορούσαν την: «Ποιμαντική Διακονία της Εκκλησίας εν ταις Φυλακαίς». Το 1994 εξεδόθη από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος ένας μικρός τόμος που αποτέλεσε πλήρη καταγραφή της Ημερίδας και εκεί αποθησαυρίζονται έγκυρες γνώσεις και πληροφορίες σχετικά με τα καταστήματα κράτησης. Επιπλέον αυτός ο τόμος αποτελεί πηγή ενδυνάμωσης των κληρικών που φροντίζουν τις πνευματικές ανάγκες των κρατουμένων που βρίσκονται σε αυτούς τους ευαίσθητους όσο και απαιτητικούς χώρους².

Δέκα έτη μετά, το 2004, πραγματοποιήθηκε νέα ημερίδα με παραπλήσια θεματική, επειδή θεωρήθηκε το ζήτημα φλέγον. Δυστυχώς, με την πάροδο των χρόνων οι παθογένειες που μαστίζουν τους χώρους κράτησης οξύνθηκαν. Έτσι, το 2011, τα μέλη της Ειδικής Επιτροπής Ποιμαντικών Θεμάτων εκτίμησαν ότι ήταν αναγκαία η παρακολούθηση του κοινωνικού αυτού προβλήματος. Για πρώτη φορά, προστέθηκαν στο πεδίο μελέτης, οι χώροι κράτησης παράνομων μεταναστών, ώστε να αμβλυνθούν, όσο γίνεται, μέσα από την ποιμαντική διακονία και την ανθρώπινη επικοινωνία, ορισμένες τουλάχιστον από τις δυσλειτουργίες των σωφρονιστικών καταστημάτων αλλά και των άλλων χώρων εγκλεισμού.

Έχοντας απαντήσει στο πρώτο ερώτημα, ερχόμαστε στο δεύτερο

1. Η. ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ζωή των μεταναστών στην Ελλάδα, Νομικό καθεστώς, γλώσσα, απασχόληση, ασφάλιση*, Α' τόμος, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 2009, σ. 28 επ.

2. Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Συνοδική Επιτροπή Θείας Λατρείας και Ποιμαντικού Έργου, *Η Ποιμαντική Διακονία της εκκλησίας εν ταις φυλακαίς, Διαπιστώσεις – Προοπτικά δια μίαν καλύτεραν ποιμαντικήν αντιμετώπισιν του θέματος*, Αθήνα, 1994.

που στρέφεται γύρω από τα πεδία που θα πρέπει να καλύψει αυτή η μελέτη.

Προκρίναμε σκόπιμο να περιγράψουμε τα υπάρχοντα Καταστήματα Κράτησης, δηλαδή, τον αριθμό, το είδος και τις γεωγραφικές περιοχές όπου είναι εγκατεσπαρμένα, καθώς και τις προβλεπόμενες οργανικές θέσεις ιερέων στον Κανονισμό του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Επίσης θεωρήσαμε χρήσιμο να σκιαγραφήσουμε, αδρά αλλά με σαφήνεια και αντικειμενικότητα, το μεταβαλλόμενο πληθυσμό κρατουμένων και τις συνθήκες που επικρατούν στα Καταστήματα Κράτησης και στους χώρους κράτησης παράνομων μεταναστών.

Τέλος, κρίναμε απαραίτητο να ενημερώσουμε, σχετικά με το θεσμικό πλαίσιο που ρυθμίζει το δικαίωμα στην άσκηση λατρείας και το ρόλο του κληρικού στα Καταστήματα Κράτησης, τους κληρικούς που υπηρετούν ή που επισκέπτονται συστηματικά τους χώρους κράτησης ή και τις άλλες εθελοντικές ομάδες που έχουν την άδεια να επικοινωνούν με κρατούμενους. Τα ίδια ισχύουν *mutatis mutandis* και για τους χώρους παραμονής παράνομων αλλοδαπών πληθυσμών με προορισμό την Ελλάδα ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση, η Ελλάδα αποτελεί απλώς μια «πύλη εισόδου» προς την Ευρώπη, με άγνωστο ωστόσο χρόνο παραμονής στην «πύλη», οπότε η παρουσία κληρικών και σε αυτούς τους χώρους για παραμυθία, αλλά και ο μη επιδιωκόμενος, παρεμπίπτων έλεγχος για τυχόν ταπεινωτική μεταχείριση, ο οποίος έρχεται ως επακόλουθο της παρουσίας αυτής, αποτελεί επιτακτική ανάγκη.

2. Τα Καταστήματα Κράτησης

Από τη χαρτογράφηση των Καταστημάτων Κράτησης προκύπτουν οι Μητροπόλεις στις οποίες υπάγονται αυτά και οι ανάγκες για ποιμαντική διακονία, γι' αυτό και γίνονται οι παρακάτω αναφορές.

Το 1994 λειτουργούσαν 27 Καταστήματα Κράτησης που διακρίνονταν σε πέντε κατηγορίες : Αγροτικές Φυλακές. Σωφρονιστικά Καταστήματα Ανηλίκων, Κλειστές Φυλακές, Θεραπευτικά Καταστήματα, Δικαστικές Φυλακές και Κεντρική Αποθήκη Υλικού Φυλακών Κορυδαλλού, τη λεγόμενη ΚΑΥΦ, όπου παρασκευάζεται καθημερινά ψωμί για το συγκρότημα φυλακών Κορυδαλλού και για ορισμένα νοσοκο-

μεία του Λεκανοπεδίου³.

Το 2004 ο αριθμός των Καταστημάτων Κράτησης αυξήθηκε σε 32 για να συρρικνωθεί λίγο, έστω και με την κατασκευαστική πολιτική⁴ ο υπερπληθυσμός των Καταστημάτων Κράτησης.

Το 2011 προστέθηκαν άλλα 3 ιδρύματα και έφθασαν πλέον τα Καταστήματα Κράτησης της ελληνικής Επικράτειας τον αριθμό 35.

Δεν αυξήθηκε όμως μόνο ο αριθμός των φυλακών τα τελευταία χρόνια. Με την αναθεώρηση του Σωφρονιστικού Κώδικα του 1967 και την αντικατάστασή του από τον Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων⁵ (ν. 1851/1989) μεταβλήθηκαν ορισμένες ονομασίες: λ.χ. οι φυλακές ονομάστηκαν Καταστήματα Κράτησης⁶ (άρ. 18), τα Σωφρονιστικά και Αναμορφωτικά Καταστήματα ορίστηκαν ως Καταστήματα Νέων (ά.19) κλπ. Αυτές οι αλλαγές και άλλες που επέφερε ο Κώδικας Βασικών Κανόνων διατηρήθηκαν και στις επόμενες αναθεωρήσεις [βλ. Σωφρονιστικό Κώδικα (ΣΚ) ν. 2776/1999, όπως ισχύει σήμερα]. Επίσης καταργήθηκαν οι ονομασίες «κλειστές φυλακές» και «δικαστικές φυλακές». Στις μέρες μας, κατά συνέπεια, τα Καταστήματα Κράτησης διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες, δηλαδή, σε Γενικά, Ειδικά και Θεραπευτικά (άρ. 19 § 1 ΣΚ, ν.

3. Σύμφωνα με προφορικές πληροφορίες στην ΚΑΥΦ παρασκευάζονται 4,5 τόνοι άρτου και 11.000 αρτίδια ημερησίως.

4. Κατασκευαστική πολιτική χαρακτηρίζεται η πολιτική βάσει της οποίας η υπερφόρτωση των φυλακών επιδιώκεται να αντιμετωπιστεί με το κτίσιμο νέων φυλακών. Για την επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος υπερπληθυσμού η Σύσταση R (99) 22 του Συμβουλίου της Ευρώπης με θέμα : Υπερκορεσμός των φυλακών και πληθωρισμός του πληθυσμού των φυλακών δεν συνιστά την κατασκευή νέων φυλακών, αλλά μείωση της εγκληματικότητας, μικρότερη διάρκεια ποινών κατά της ελευθερίας, και λελογισμένη χρήση τους, χρησιμοποίηση εξω-ιδρυματικών κυρώσεων (π.χ. επιτήρηση από ειδικούς επιμελητές αρωγής, προσφορά κοινωφελούς εργασίας, ψυχο-κοινωνικές παρεμβάσεις στους κατάδικους, ηλεκτρονική παρακολούθηση και κατ' οίκον περιορισμό με ηλεκτρονική παρακολούθηση (ειδικό βραχιόλι), ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του κοινού για να αποδεχθεί τις επιλογές αυτές. Σε: *Κείμενα Αντεγκληματικής Πολιτικής, Ευρωπαϊκή Αντεγκληματική Πολιτική*, Σ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ (επιλογή – σχολιασμός - απόδοση), Ε' έκδοση, Αθήνα / Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 363 επ.

5. Βλ. π.χ. Κ.Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, «Θεσμικά πλαίσια, όρια και ιδεολογικο-πολιτικοί άξονες του Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων» σε: Κ. Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ - Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ, *Σωφρονιστική Νομοθεσία, Ελληνική-Διεθνής*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1998, γ' έκδοση, σ. 17-74.

6. Η μετονομασία των φυλακών σε καταστήματα κράτησης έγινε για λόγους ακριβολογίας. Στις φυλακές δεν κρατούνται μόνο άτομα καταδικασμένα σε φυλάκιση αλλά και σε κάθειρξη, προσωρινή κράτηση κλπ.

2779/1999) (βλ. Πίνακες 1, 2 και 3). Τα Γενικά πάλι Καταστήματα διαιρούνται σε Καταστήματα Τύπου Α' και Τύπου Β' (άρ. 19 §§ 1 και 2 ν.2779/1999). (βλ. Πίνακα 1). Τα πρώτα περιλαμβάνουν τις πρώην δικαστικές φυλακές, όπου κρατούνται υπόδικοι, κρατούμενοι για χρέη, και όσοι αναμένουν να εκδικαστεί η υπόθεσή τους σε δεύτερο βαθμό, καθώς και χρεοφειλέτες, κρατούμενοι σε ποινή φυλάκισης. Γενικά, τα Καταστήματα Τύπου Α' δεν προορίζονται για σοβαρές περιπτώσεις εγκληματιών, αν και καμιά φορά, για διάφορους λόγους, συναντά κανείς σε αυτά και γνωστούς, αδίστακτους εγκληματίες λ.χ. βιαστές, δράστες αποπλάνησης παιδιών κ.λπ. κρατούνται ιδίως στο Κατάστημα Κράτησης τύπου Α' της Τρίπολης. Οι πρώην κλειστές φυλακές μετονομάστηκαν σε Καταστήματα τύπου Β' και σε αυτά κρατούνται όλοι οι υπόλοιποι κρατούμενοι, και οι δύσκολες περιπτώσεις, όπως συμβαίνει με τα καταστήματα κράτησης Κέρκυρας ή Μαλανδρινού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Καταστήματα Κράτησης κατά κατηγορίες (άρθρο19 ΣΚ)*

1. Γενικά Καταστήματα

(πρώην «δικαστικές φυλακές» υποδικών, χρεοφειλετών (πρώην «κλειστές φυλακές» καταδικών) και άλλων ειδικών κατηγοριών δράστες)

Τύπου Α'

Αμφισσας

Θεσσαλονίκης

Ιωαννίνων

Κορίνθου Ποιν.

Κομοτηνής

Κορίνθου Στρατ.

Κορυδαλλού

Κορυδαλλού Γυναικείες

Κω

Λάρισας

Ναυπλίου

Νεάπολης

Τρίπολης

Χανίων

Χίου

Μαλανδρινού

Πάτρας

Τρικάλων

Χαλκίδας

Τύπου Β

Αλικαρνασσού

Γρεβενών

Δομοκού

Θηβών –Γυναικών

Κέρκυρας

Φ.ΚΚ Μακεδονίας

Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (προσωπική επικοινωνία). Ο Πίνακας καταρτίστηκε από την γράφουσα.

* Στο Σωφρονιστικό Κώδικα δεν αναφέρονται τα κατ' ιδίαν καταστήματα κράτησης.

Στην κατηγορία των Ειδικών Καταστημάτων συγκαταλέγονται τα Αγροτικά Καταστήματα, τα Καταστήματα Νέων και η ΚΑΥΦ (άρ. 19 § 3 ΣΚ), (βλ. Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Καταστήματα Κράτησης κατά κατηγορίες (άρθρο 19 § 3 ΣΚ)***2. Ειδικά Καταστήματα**

Αγροτικές Φυλακές	Καταστήματα Νέων	ΚΑΥΦ (Κεντρική Αποθήκη Υλικού Φυλακών)
Αγιάς	Αυλώνας	Κορυδαλλού
Κασσάνδρας	Βόλου	
Τίρυνθας	Κασσαβέτειας	

Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (προσωπική επικοινωνία). Ο Πίνακας καταρτίστηκε από την γράφουσα.

* Στο Σωφρονιστικό Κώδικα δεν αναφέρονται τα κατ' ιδίαν καταστήματα κράτησης.

Τέλος, τα Θεραπευτικά Καταστήματα διακρίνονται σε: α) γενικά νοσοκομεία, β) σε θεραπευτήρια για ψυχασθενείς και γ) καταστήματα για τοξικομανείς. (άρ. 19 § 4 ΣΚ). Τα δύο από αυτά φιλοξενούνται στο συγκρότημα Κορυδαλλού, δηλαδή το Νοσοκομείο Κρατουμένων και το Ψυχιατρείο Κρατουμένων. Στη Θήβα, στις σύγχρονες, πρώην εγκαταστάσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά, τις οποίες αγόρασε το ελληνικό δημόσιο, βρίσκεται το μοναδικό Κέντρο Απεξάρτησης Τοξικομανών Κρατουμένων Ελαιώνα Θηβών. Στον ίδιο περίβολο, χωρίς να είναι θεραπευτικό κατάστημα, έχουν μεταφερθεί και οι πρώην Γυναικείες Φυλακές που βρίσκονταν στον Κορυδαλλό (βλ. Πίνακα 1, Τύπου Β'). Στο δε συγκρότημα Κορυδαλλού βρίσκονται πλέον ορισμένες, 140 περίπου κρατούμενες, π.χ. προσωρινά κρατούμενες ή κρατούμενες έγκυοι που πλησιάζει ο χρόνος του τοκετού ή και κάποιες ανήλικες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Καταστήματα Κράτησης κατά κατηγορίες (άρθρο 19 § 4 ΣΚ)Ι**3. Θεραπευτικά Καταστήματα**

Γενικά Νοσοκομεία	Θεραπευτήρια για ψυχασθενείς	Καταστήματα για τοξικομανείς
Νοσοκομείο συγκροτήματος Κορυδαλλού	Ψυχιατρείο συγκροτήματος Κορυδαλλού	Κέντρο Απεξάρτησης Τοξικομανών Κρατουμένων, Ελαιώνα (ΚΑΤ-ΚΕ Θηβών)

Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (προσωπική επικοινωνία). Ο Πίνακας καταρτίστηκε από την γράφουσα.

Στη συνέχεια επιχειρήσαμε να κατατάξουμε ανά γεωγραφικές περιοχές τα Καταστήματα Κράτησης, ώστε να έχουν την αναγκαία πληροφόρηση οι κληρικοί που επιθυμούν, κατόπιν αδείας της Μητροπόλεως, να τελέσουν θεία λειτουργία και θεία μυστήρια, σε όσα Καταστήματα Κράτησης υπάρχουν τέτοιες ανάγκες και εφόσον δεν βρίσκονται τα Καταστήματα αυτά σε μεγάλη απόσταση από την ενορία τους. (Βλ. Πίνακα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Καταστήματα Κράτησης κατά γεωγραφικές περιοχές

- **Αττική:** 6 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, τέσσερα ενηλίκων στον Κορυδαλλό, ένα Νέων στον Αυλώνα και η ΚΑΥΦ.
- **Θεσσαλία:** 4 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, από ένα ενηλίκων στη Λάρισα και στα Τρίκαλα καθώς και δύο Καταστήματα Νέων (ένα στο Βόλου και ένα δεύτερο, πάλι στο Βόλο: της Κασσαβέτειας).
- **Μακεδονία και Θράκη:** 5 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, το Γενικό Κατάστημα Κράτησης Μακεδονίας, και από ένα στα Γρεβενά, στη Θεσσαλονίκη, στην Κομοτηνή και ένα Αγροτικό κατάστημα κράτησης στη Κασσάνδρα.
- **Στερεά Ελλάδα:** 6 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, από ένα στην Χαλκίδα, στο Μαλανδρίνο, στην Αμφισσα και στο Δομοκό και δύο στη Θήβα.
- **Πελοπόννησος:** 5 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, από ένα στο Ναύπλιο και την Τρίπολη, δύο στην Κόρινθο (το ένα είναι το Αγροτικό Τίρυνθας).
- **Κρήτη:** 4 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα από ένα στην Αλικαρνασό, τη Νεάπολη, τα Χανιά και ένα Αγροτικό στην Αγιά.
- **Δυτική Ελλάδα:** 1 κατάστημα κράτησης στην Πάτρα
- **Νήσοι Βορείου και Νοτίου Αιγαίου:** 2 καταστήματα κράτησης, και συγκεκριμένα, από ένα στη Χίο και την Κω.
- **Νήσοι Ιονίου:** 1 κατάστημα κράτησης στην Κέρκυρα
- **Ήπειρος:** 1 κατάστημα κράτησης στα Ιωάννινα

Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (προσωπική επικοινωνία). Ο Πίνακας καταρτίστηκε από την γράφουσα.

Για την κατανόηση των αναγκών για διακονία στους χώρους κράτησης είναι απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στον Οργανισμό του Υπουργείου Δικαιοσύνης (Π.Δ. 36/2000) που προβλέπει, μεταξύ άλλων, και τις οργανικές θέσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ αυξάνεται ο αριθμός των κρατούμενων και των καταστημάτων κράτησης, οι οργανικές θέσεις παραμένουν οι ίδιες. Έτσι για τα 35 καταστήματα κράτησης προβλέπονται τρεις οργανικές θέσεις ιερέων Πανεπιστη-

μιακής Εκπαίδευσης, και συγκεκριμένα, δύο θέσεις για Καταστήματα Κράτησης ενηλίκων και μία θέση για τα Καταστήματα Ανηλίκων . Υπάρχουν πληροφορίες μάλιστα ότι μία από τις θέσεις αυτές έχει καταργηθεί, ενώ είναι βέβαιο ότι με την οικονομική κρίση και την επιβαλλόμενη συρρίκνωση του κράτους και των υπαλλήλων του, δεν πρόκειται να γίνουν προσλήψεις. Δεν χρειάζεται να τονιστεί ότι οι ανάγκες ποιμαντικής διακονίας στους πολλούς και ευαίσθητους χώρους κράτησης είναι τεράστιες και ποικίλες λόγω και της πολυπολιτισμικής σύνθεσης των κρατουμένων. Είναι κατανοητό ότι η παρουσία ατόμων από Αιθιοπία, Μπαγκλαντές, Πακιστάν, Νιγηρία κλπ. στα καταστήματα κράτησης ή στους χώρους υποδοχής ή κράτησης μεταναστών και ενδεχομένως προσφύγων, καθιστά πιο ιδιόμορφο και δυσχερές το έργο του ελληνο-ορθόδοξου κληρικού κοντά τους. Ως προς τους ειδικούς χώρους φιλοξενίας αλλοδαπών δεν κατορθώθηκε να βρεθούν αξιόπιστα στοιχεία σχετικά με τις εκεί επισκέψεις χριστιανών ορθοδόξων κληρικών.

Εξάλλου, ειδικότερες ανάγκες ποιμαντικής διακονίας προκύπτουν από τη σκιαγράφηση του μεταβαλλόμενου πληθυσμού κρατουμένων, όπως προβάλλεται στον Πίνακα 5 αφενός, και στην επόμενη ενότητα, αφετέρου (βλ. παρακάτω υπό 3).

Εδώ αρκεί μόνο να μνημονεύσουμε (α) τα ονόματα των Καταστημάτων Κράτησης, τα οποία επισκέπτονται ορισμένοι κληρικοί και (β) τις διαδικασίες που απαιτούνται για μια επίσκεψη εθελοντή κληρικού.

Μια ενδεικτική έρευνα που διεξαγάγαμε σε τρία από τα 35 καταστήματα κράτησης, τα οποία όμως φιλοξενούν μεγάλο μέρος των κρατουμένων, προέκυψαν στοιχεία που μπορεί να χρησιμεύσουν για να κινηθούν ανάλογα και να κινητοποιηθούν και άλλοι κληρικοί που δεν κατέχουν οργανικές θέσεις. Έτσι, λ.χ. στο συγκρότημα Κορυδαλλού ο εισαγγελέας Φυλακών σε συνεννόηση με τη Μητρόπολη Νικαίας καθορίζει τις επισκέψεις του κληρικού. Στο Ειδικό Κατάστημα Νέων Αυλώνας, εξάλλου, υπάρχει, όπως μας αναφέρθηκε, Γραφείο Αποστολικής Διακονίας. Κάθε Σάββατο επισκέπτης κληρικός μερμνά ποικιλοτρόπως για τους νεαρούς κρατουμένους, παράλληλα με τα ενοριακά καθήκοντά του. Στο Κατάστημα Κράτησης Θεσσαλονίκης, τέλος, ένας κληρικός, και αυτός επιπλέον των υποχρεώσεων προς την ενορία του, βρίσκεται σχεδόν κάθε Σάββατο κοντά στους κρατουμένους.

3. Ο μεταβαλλόμενος πληθυσμός των Καταστημάτων Κράτησης

Στην Ελλάδα συμβαίνει το εξής παράδοξο. Γίνεται λόγος για «θέσεις» κρατούμενων, και όχι για κελιά, όπως σε άλλα κράτη, όπου κάθε κρατούμενος έχει το κελί του (βλ. Πίνακα 5 την «χωρητικότητα» που υποδηλώνει «θέσεις»). Παρά το γεγονός ότι από το 1994 έως το 2011 οι θέσεις κρατούμενων αυξήθηκαν αισθητά με την ανέγερση νέων καταστημάτων κράτησης ή με την επέκταση κάποιων παλαιότερων, οι κρατούμενοι εξακολουθούν να υπερτερούν των θέσεων. Τέσσερις ή πέντε κρατούμενοι φιλοξενούνται σε ένα κελί των δύο ατόμων, στο οποίο έχουν προστεθεί δύο πατα κρεβάτια, ενώ πολλοί κρατούμενοι σε θαλάμους δεν έχουν ούτε καν τη δική τους θέση, δηλαδή, το δικό τους αποκλειστικό κρεβάτι, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Οι αριθμοί μιλούν πιο εύγλωττα: σε 9.753 θέσεις στριμώχονται σήμερα 12.385 κρατούμενοι (βλ. Πίνακα 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Μεταβαλλόμενος πληθυσμός κρατούμενων

	1/1/1994	1/1/2004	16/10/2011
Χωρητικότητα	3.892	5.584	9.753
Κρατούμενοι	6.884	8.726	12.385
Υπόδικοι	2.027	2.570	-*
Αλλοδαποί	1.560 [22,6%]	3.708 [42,5%]	[55-60%]*
Γυναίκες	321 [8,2%]	506 [9,0%]	-*
Ναρκωτικά	2.263 [32,8%]	3.562 [40,8%]	-*

Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (προσωπική επικοινωνία). Τον Πίνακα κατήρτισε η γράφουσα.

*Δεν τηρούνται πλέον στοιχεία για αυτές τις κατηγορίες κρατούμενων.

Από τον ίδιο Πίνακα προκύπτει ότι οι αλλοδαποί έχουν ξεπεράσει το ήμισυ του συνολικού πληθυσμού των Καταστημάτων Κράτησης, ενώ το 1994 οι αλλοδαποί δεν αποτελούσαν ούτε το ¼ του συνόλου⁷.

7. Αναλυτικά για το θέμα της εγκληματικότητας των μεταναστών βλ. Η. ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Μεταναστευτική Πρόκληση*, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα, 2007, σ. 506 επ., αλλά και ειδικότερα Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ, «Αλλοδαποί, μεταναστευτική πολιτική και εγκληματικότητα», *Ποινικά Χρονικά* 53 (2003) 577-583, καθώς και Μ. ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ, «Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα. Θεωρία, έρευνα και θέσεις για την αντεγκληματική πολιτική», σε: Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ (επιμ.), *Αντε-*

Είναι φανερό, συνεπώς, η αύξηση των αλλοθρήσκων και ετεροθρήσκων κρατουμένων και οι δυσχέρειες που δημιουργούνται στους ευάριθμους διορισμένους από το κράτος χριστιανούς ορθόδοξους κληρικούς (βλ. πιο πάνω υπό 2).

4. Στοιχεία και συνθήκες κράτησης

Καίτοι για το 2011 δεν έχουν δημοσιοποιηθεί στοιχεία για τους αλλοδαπούς κρατουμένους και τους παραβάτες των νόμων για τα ναρκωτικά (από το 2006 γίνεται πλέον λόγος για Κώδικα Νόμων για τα Ναρκωτικά⁸), από αρμόδιες πηγές αναφέρεται ότι συνεχίζεται η αύξηση αφενός των αλλοδαπών κρατουμένων που προέρχονται από χώρες, κυρίως εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αφετέρου των παραβατών του Κώδικα Νόμων για τα Ναρκωτικά. Το ήμισυ, αν όχι και περισσότεροι, των κρατουμένων που βρίσκονται έγκλειστοι είναι είτε αλλόδοξοι είτε παραβάτες για ναρκωτικά ή και τα δύο. Αυτά τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού, είναι ευνόητο ότι δυσχεραίνουν την αποστολή και το έργο του κληρικού που διακονεί σε ένα Κατάστημα Κράτησης. Και τούτο γιατί συναντά εμπόδια στην επικοινωνία λόγω γλωσσικής ανεπάρκειας των αλλοδαπών, αλλά και λόγω των ιδιομορφιών που παρουσιάζει η συμπεριφορά των παραβατών για ναρκωτικά, πολλοί από τους οποίους είναι και χρήστες⁹.

Παράλληλα, οι συνθήκες κράτησης δεν ευνοούν τέτοια επικοινωνία, Ορθόδοξοι ναοί υπάρχουν σε ελάχιστα καταστήματα κράτησης. Οι χώροι πολλαπλών χρήσεων που προσφέρονται συνήθως στους κληρικούς δεν προωθούν την πνευματικότητα, ενώ υπάρχουν απαιτήσεις αλλοδαπών για συναντήσεις με λειτουργούς των θρησκειών τους ή και συστηματικές επισκέψεις λ.χ. Μαρτύρων του Ιεχωβά.

Οι πληροφορίες για τις συνθήκες διαβίωσης στα Καταστήματα Κράτησης και σε άλλους χώρους κράτησης που περιγράφονται συνοπτικά πιο κάτω, προέρχονται πρωτίστως από το Συμβούλιο της Ευρώπης, και συγκεκριμένα από (α) την Επιτροπή Πρόληψης των Βασανιστηρίων (γνωστή ως ΕΠΒ ή CPT¹⁰), (β) την Εθνική Επιτροπή για

γκληματική Πολιτική IV, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σ. 147-190.

8. Πρόκειται για το Ν. 3459/2006, όπως ισχύει σήμερα.

9. Ποσοστά χρηστών σε κρατουμένους αναφέρονται στη Διδακτορική διατριβή Δρος ΣΤΑΜΑΤΗ ΣΠΥΡΟΥ (αδημοσίευτη).

10. Δηλαδή, Committee for the Prevention of Torture, η οποία αποτελεί επίσημο όρ-

τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, και (γ) το Συνήγορο του Πολίτη. Δευτερευόντως, αντλούνται πληροφορίες που περιέχονται σε σχετική Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής για την Κατάσταση στις Ελληνικές Φυλακές κλπ., διότι η Έκθεση αυτή είναι του 1994, νεότερες δε δεν έχουν δημοσιευθεί, αν και η σχετική Επιτροπή εξακολουθεί να συνεδριάζει¹¹.

Πάντως, η επιτομή των στοιχείων από όλες τις προαναφερόμενες πηγές είναι ότι οι συνθήκες διαβίωσης σε όλους τους χώρους κράτησης είναι απαράδεκτες Και κάτι ακόμη χειρότερο : παρατηρείται «σταθερή επιδείνωση των συνθηκών ζωής και μεταχείρισης των κρατουμένων στις φυλακές κατά τη διάρκεια των τελευταίων δέκα ετών.»¹². Οι διαπιστώσεις αυτές, και άλλες που θα αναφερθούν στο τμήμα αυτό της μελέτης, έχουν γίνει από μέλη της ΕΠΒ ή CPT που επισκέφθηκαν το Μάρτιο 2011 για δέκατη φορά την Ελλάδα και αναγκάστηκαν να δημοσιοποιήσουν τα ευρήματά τους σχετικά με τις φυλακές και τους χώρους κράτησης¹³.

4.1. Χώροι κράτησης (παράνομων) μεταναστών ή προσφύγων

Από τη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών και ατόμων αιτούντων, δικαιολογημένα ή μη, άσυλο. Μετά τις αθρόες εισροές, σύμφωνα με την απογραφή της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας του 2001, βρισκόνταν 796.713 μετανάστες¹⁴. Ως χώροι κράτησης των ταλαιπωρημένων από δουλεμπόρους και άλλους επιτήδειους που καπηλεύονται την ανθρωπινή δυστυχία χρησιμοποιούνται, εκτός από τα κατά τόπους Αστυνομικά Τμήματα, και ειδικά δι-

γανο προβλεπόμενο από τη Σύμβαση για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας (κυρώθηκε με το ν. 1949/1991).

11. Βλ. www.parliament.gr κάτω από λήμμα «Επιτροπές».

12. Council of Europe, CPT/inf (2011) 10, Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας (CPT), Δημόσια δήλωση σχετικά με την Ελλάδα, Στρασβούργο, 15 Μαρτίου 2011, παρ. 9.

13. Η δημοσιοποίηση αποτελεί είδος κύρωσης σύμφωνα με το άρθρο 10 της Σύμβασης για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων κ.λπ. (Ν.1949/1991).

14. Κ. ΚΑΛΟΦΩΛΙΑΣ, *Το μεταναστευτικό ζήτημα στη Μεσόγειο (Ισπανία - Ιταλία - Ελλάδα)*, Αθήνα, 2011, σ. 33. Δέκα χρόνια αργότερα ο αριθμός αυτός θα έχει ξεπεράσει το 1 εκατ.

αμορφωμένες ή και αυτοσχέδιες εγκαταστάσεις υποδοχής σε τμήματα εισόδου στη χώρα μας, όπως: στον Αερολιμένα Αθηνών, στον Πειραιά, στην Πάτρα, στην Ηγουμενίτσα (καταυλισμός στο Γρακοχώρι και κάτω από τη γέφυρα στο Λαδοχώρι), στο Φυλάκιο Έβρου, αλλά και στα τμήματα συνοριακής φύλαξης στο Σουφλί, τις Φερρές, το Κυπρίνο και το Τυχερό. Στο Αιγαίο, λειτουργεί το κέντρο κράτησης στην Παγανή της Λέσβου, για το οποίο αναφέρεται η μη χρησιμοποίησή του, προσωρινά, για βελτιωτικές επισκευές. Οι συνθήκες κράτησης εκεί είχαν χαρακτηριστεί «αποθήκες ψυχών». Αποκαλυπτική ήταν και η Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη σχετικά με την επίσκεψή του (27 Αυγούστου 2009) στη Διεύθυνση Αλλοδαπών Αττικής, όπου κρατούνται άτομα αιτούντα άσυλο¹⁵. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις κράτησης σε αστυνομικά κρατητήρια, στις Εκθέσεις του Συνηγόρου εξαιρείται η βοήθεια της Εκκλησίας της Ελλάδος. Π.χ. στο Ηράκλειο Κρήτης στο συσσίτιο των κρατουμένων συνέβαλε η παρακείμενη εκκλησία της Αγίας Τριάδος, ενώ η Μητρόπολις της Χίου εγκατέστησε ηλιακό θερμοσίφωνα στις παλιές εγκαταστάσεις των κρατητηρίων¹⁶.

Ο λόγος απαρίθμησης των τόπων αυτών σκοπό έχει να γίνουν περισσότεροι γνωστοί, γιατί εκεί οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, σε όποια πίστη και αν ανήκουν, έχουν μεγάλες ανάγκες και η παρουσία κληρικών θα απάλυνε την εξαθλίωσή τους. Ενδεικτικά, αναφέρεται από το Συνήγορο του Πολίτη, μετά από επίσκεψη στη Θράκη, ότι διαπιστώθηκε η «ανθρωπιστική κρίση» στους εκεί χώρους κράτησης αλλοδαπών.

Η ΕΠΒ διαπιστώνει ότι το 2011 σε σύγκριση με το 1997 χειροτέρεψε η κατάσταση στους χώρους κράτησης στον Πειραιά.

Γενικά, φαίνεται πως ο συνωστισμός είναι απερίγραπτος στις εγκαταστάσεις αυτές. Σε μια περιοχή 110 τετραγωνικών μέτρων καταγράφεται ότι παραμένουν 146 άτομα, με μία τουαλέτα και ένα ντους. Ανήλικοι και οικογένειες με μικρά παιδιά συνυπάρχουν κάτω από ανεπάρκεια επίβλεψης, στελεχών και υγειονομικής περίθαλψης. Σε παρόμοια συμπεράσματα και για άλλους χώρους κράτησης κατα-

15. Βλ. την εμπειριστατωμένη μελέτη της Μ. Γαλανού που καλύπτει αναλυτικά και σε βάθος όλα τα δικαιώματα των κρατουμένων, και ειδικότερα το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας των κρατουμένων εν εκτάσει και με πλούσια τεκμηρίωση: Μ. Α. ΓΑΛΑΝΟΥ, *Σωφρονιστική μεταχείριση και δικαιώματα των τελούντων υπό κράτηση προσώπων*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 445-448.

16. http://www.synigoros.gr/reports/ek8esi_aftopsias_gia_ta_kratitiria_sti_Xio.doc

λήγουν η Διεθνής Αμνηστία και οι Γιατροί χωρίς Σύνορα.

Οι πληροφορίες σχετικά με την διακονία κληρικών στους χώρους αυτούς είναι ελλιπέστατες, αν όχι ανύπαρκτες.

4.2. Οι συνθήκες διαβίωσης στους χώρους κράτησης

Σύμφωνα με διαπιστώσεις αξιόπιστων πηγών, βασικά ανθρώπινα δικαιώματα παραβιάζονται, κυρίως λόγω της υπερφόρτωσης των φυλακών. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 5, πάνω από 2.500 άτομα είναι υπεράριθμα. Η απουσία ζωτικού χώρου για ύπνο και παραμονή κατά τη διάρκεια της ημέρας συνοδεύεται από ανεπάρκεια συνθηκών υγιεινής και υγειονομικής περίθαλψης και από βιαιότητες «ομάδων ισχυρών κρατουμένων» που επιβάλλονται στους ανίσχυρους ή ανέντακτους. Έτσι, οι βιαιοπραγίες μεταξύ κρατουμένων και το ανεπαρκές φυλακτικό προσωπικό που κι αυτό χειροδικεί εναντίον των κρατουμένων, καλυπτόμενες από τη συχνά ακατάλληλη διοίκηση και από ιατρούς που αποσιωπούν διαπιστώσεις ιχνών από μώλωπες ή λοιπές ενδείξεις άσκησης βίας, συντείνουν στη θεμελίωση απάνθρωπης –έστω και χωρίς πρόθεση¹⁷– μεταχείρισης.

5. Η αποστολή του κληρικού

Οι άθλιες συνθήκες κράτησης υποδηλώνουν την επιτακτική ανάγκη παρουσίας του κληρικού σε όλους τους χώρους κράτησης και την ανάγκη για πνευματική παρηγοριά του όποιου κρατουμένου. Ο ιερέας που παρίσταται, έστω και για ορισμένες μόνο ώρες εβδομαδιαίως, διαδραματίζει ένα αναντικατάστατο ρόλο που συνεπάγεται τέσσερις τουλάχιστον λειτουργίες: (α) μεταφέρει το λόγο της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας που συμπυκνώνει το νόμο της αγάπης, (β) συντελεί στην ενίσχυση της κοινωνικής ευθύνης του κρατουμένου, (γ) συνιστά «φορέα ενός λειτουργικού χαρίσματος» σε ένα ιδιόμορφο χώρο εξαναγκαστικής συλλογικής συνύπαρξης¹⁸ και (δ) μόνη η παρουσία του δρα αποτρεπτικά στην άσκηση βίας.

Ωστόσο οι κληρικοί, αν εξαιρέσουμε τους δύο που κατέχουν οργανικές θέσεις και εκείνους που έχουν δημιουργήσει μια τακτική επικοινωνία και έχουν γίνει αποδεκτοί, δεν μπορούν να κινηθούν άνετα.

17. Βλ. σχετικά την υπόθεση Peers v. Greece, 28524/95, 19-04-2001 III.

18. Μ. Α. ΓΑΛΑΝΟΥ, ό.π. σ. 118.

Όχι μόνο γιατί δεν υπάρχουν ειδικά διαμορφωμένοι χώροι λατρείας ή επικοινωνίας¹⁹ αλλά και γιατί δεν μπορούν (μήπως και δεν πρέπει ;) να έρθουν αντιμέτωποι με την διοίκηση που συνήθως ευθύνεται για ορισμένες δυσλειτουργίες των χώρων κράτησης. Εξάλλου, οι κληρικοί πρέπει να γνωρίζουν ότι δεσμεύονται στους συρματόφρακτους αυτούς χώρους και από το ισχύον θεσμικό πλαίσιο. Συνεπώς, ο ιερέας στα Καταστήματα Κράτησης περιβάλλεται όχι μόνο από κάγκελα αλλά και από κανόνες που καθορίζουν ή και περιορίζουν τη δράση του.

Οι κανόνες αυτοί, όπως αναφέρεται ειδικότερα πιο κάτω, βρίσκονται στον Καταστατικό Χάρτη της χώρας, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ν.δ. 53/1974), στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ν. 2462/1997), στο Σωφρονιστικό Κώδικα και στον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των Καταστημάτων. Υπάρχουν βέβαια και σχετικές Συστάσεις από τον ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης για τη μεταχείριση των κρατούμενων αλλά, καθώς αυτά τα κείμενα δεν είναι εξαναγκαστικού χαρακτήρα, δεν κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν εδώ.

5.1. Το δικαίωμα στην άσκηση λατρείας

Κατ' αρχάς θα πρέπει να διευκρινιστεί η σχέση μεταξύ Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ή Ατομικών Ελευθεριών και Ορθοδοξίας. Οι δύο αυτές έννοιες είναι συμβατές. Η Ορθοδοξία αποτέλεσε πηγή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Όπως μας υπενθυμίζεται από τον Αρχιεπίσκοπο Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστάσιο: «Η ορθόδοξη πίστη επηρεάζει βαθιά την ανθρώπινη συνείδηση και τη βούληση για συμμόρφωση με τις βασικές αρχές της ελευθερίας, της ισότητας, της αξιοπρέπειας, της αδελφοσύνης και των άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αποτελούν προέκταση αυτών των ιδεωδών.»

5.1.1. Η θρησκευτική ελευθερία κατά το Ελληνικό Σύνταγμα

Μετά από την διευκρίνηση που προηγήθηκε, επισημαίνεται ότι στο άρθρο 13 του Ελληνικού Συντάγματος προβλέπεται μεταξύ των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, και θεμελιώνεται το δικαίω-

19. Παρά ταύτα στο ά. 39 παρ. 3 ορίζεται ότι σε «κάθε κατάσταση υπάρχει ναός ή κατάλληλος χώρος στον οποίο όσοι από τους κρατούμενους επιθυμούν, παρακολουθούν τη θεία λειτουργία ή άλλες εκδηλώσεις θρησκευτικής λατρείας».

μα όλων των κρατουμένων στην άσκηση λατρείας²⁰. Συγκεκριμένα στο άρθρο αυτό που αναφέρεται στην θρησκευτική ελευθερία διακηρύσσεται ότι «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη» και ότι «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται».

Περαιτέρω καθορίζεται ότι «Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκευτικών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας...».

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να αποσαφηνιστεί και εδώ η έννοια της «γνωστής» θρησκείας, η οποία βέβαια αποτελεί κοινό τόπο για τους συνταγματολόγους.

Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία απεφάνθη ότι γνωστή είναι κάθε θρησκεία με φανερά δόγματα, λατρείες, οργάνωση, και σκοπούς²¹. Κατά συνέπεια και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αποτελούν γνωστή θρησκεία. Πάντως, το Σύνταγμα απαγορεύει τον προσηλυτισμό σε αυτούς, όπως και σε κάθε άλλη γνωστή θρησκεία, καθώς και στους κληρικούς της επικρατούσας χριστιανικής ορθόδοξης θρησκείας.

Οι επισκέψεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά στα ελληνικά καταστήματα κράτησης ήταν -και είναι- συχνές, ιδιαίτερα από τότε που οι φυλακές φιλοξενούσαν εκείνους που αρνούνταν να φέρουν όπλα, λόγω του θρησκευμάτος τους. Επομένως οι οπαδοί των Μαρτύρων του Ιεχωβά δεν κατατάσσονταν στις στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας, κατά παράβαση του άρθρου 4 παρ. 6 του Συντάγματος²², με συνέπεια την καταδίκη τους σε φυλάκιση, μέχρις ότου δόθηκε η δυνατότητα της εναλλακτικής στρατιωτικής θητείας και στους έλληνες (ν. 731/1977). Και έκτοτε, όμως, δεν λείπουν οι επισκέψεις των Μαρτύρων στα καταστήματα κράτησης και τα παράπονά τους σχετικά με τη μη απρόσκοπτη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων σε αυτούς

20. Βλ. και Μ. Α. ΓΑΛΑΝΟΥ, ό.π., σ. 107-121.

21. ΟΛΣτΕ, 2105-2106/1975.

22. Στο ά. 4 παρ. 6 αναφέρεται: «Κάθε έλληνας που μπορεί να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων.».

τους χώρους²³. Συγκεκριμένα, έχουν ζητήσει να τους παραχωρείται χώρος με ιδιωτικότητα και απουσία περισπασμών, όπως είναι λ.χ. ο χώρος επικοινωνίας με τους δικηγόρους, αλλά και η διασφάλιση όρων ισότητας μεταξύ ορθοδόξων χριστιανών και «ετεροδόξων»²⁴. Στην προσεκτικά διατυπωμένη απάντηση του Συνηγόρου του Πολίτη, μεταξύ άλλων, διατυπώθηκε αίτημα προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης να κοινοποιηθούν στο Συνήγορο του Πολίτη οι γενικότερες οδηγίες τις οποίες το Υπουργείο έχει στείλει ή πρόκειται να στείλει στα σωφρονιστικά καταστήματα σχετικά με την πρόσβαση θρησκευτικών λειτουργιών σε αυτά²⁵.

5.1.2. Η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων²⁶ και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα²⁷

Το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην ελευθερία της θρησκείας είναι ευρύτερο του άρθρου 13 του Συντάγματος. Ωστόσο, στο Σύνταγμα υπάρχει διάταξη που απαγορεύει τον προσηλυτισμό (ά.14 παρ. 2 τελευταίο εδάφιο)²⁸. Έτσι, η χώρα μας έχει επανειλημμένα καταδικαστεί από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Λ.χ. στη γνωστή υπόθεση *Κοκκινάκη κατά Ελλάδος*, τα ελληνικά δικαστήρια είχαν εκδώσει απόφαση που καταδίκασε μάρτυρα του Ιεχωβά για προσηλυτισμό. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) δέχτηκε όμως ότι η Ελλάδα παραβίασε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, διότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν προσδιόρισαν με ποιο τρόπο ο Κοκκινάκης είχε προσπαθήσει να μεταπείσει τον γείτονά του με καταχρηστικά μέσα²⁹. Επιπλέον, σύμφωνα με νομολογία

23. Αναφορά 28.3.2008 στο Συνήγορο του Πολίτη του νομικού προσώπου «Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά Ελλάδος» στην οποία καταγγέλλονται προσκόμματα στην άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων μαρτύρων Ιεχωβά. Συνήγορος του Πολίτη, *Ποινικός Εγκλεισμός και Δικαιώματα – Η οπτική του Συνηγόρου*, Β. ΚΑΡΥΔΗΣ - Ε. ΦΥΤΡΑΚΗΣ (επιμέλεια – εισαγωγή) Αθήνα 2011, σ. 101 επ.

24. Στο ίδιο σ. 102.

25. Στο ίδιο σ. 103.

26. Ν.Δ. 53/1974 και Ν. 2400/1996 (ΦΕΚ Α' 256/20.9.1974 και Α' 96/4.6.1996).

27. Ν. 2462/1997.

28. Βλ. και ν. 1363/1938.

29. Αντί άλλων: *Κίνηση Πολιτών για μια Ανοικτή Κοινωνία, Η Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Ευρώπη*, Σ. ΜΑΤΘΙΑΣ - Λ.Κ. ΣΤΑΥΡΙΤΗ (επιμ.), Αθήνα – Κομοτηνή, 2005. σ. 75-78.

του ΕΣΔΑ ασκήσεις γιόγκα σε κελί, η δίαιτα χορτοφαγίας, η εξεύρεση βουδιστών ιερέων ή επικοινωνία με εθελοντική επιτροπή Εβραίων επισκεπτών της φυλακής θεωρούνται εκδηλώσεις σύμφωνες με τις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 9 ΕΣΔΑ. Υπενθυμίζουμε, ότι στην πρώτη παράγραφο καθιερώνεται δικαίωμα στην ελευθερία «σκέψης, συνειδήσεως, ...ως και την ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών». Στη δε παράγραφο 2 αναφέρεται η απαγόρευση της ελευθερίας «εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπόμενων υπό του νόμουεν δημοκρατική κοινωνία...».

Παρόμοιο περιεχόμενο με το προαναφερόμενο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, με κάποιες, κυρίως, φραστικές διαφορές έχει και το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου, στο οποίο όμως προστίθενται δύο επιπλέον παράγραφοι. Στη μία από αυτές, (παρ. 2), που έχει για μας ιδιαίτερη σημασία, τονίζεται, ότι «κανείς δεν υπόκειται σε καταναγκασμό, που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του». Άρα και οι κρατούμενοι μπορούν να έχουν τη θρησκεία της επιλογής τους και σε συνδυασμό με το άρθρο 9 παρ. 1 της ΕΣΔΑ έχουν δικαίωμα ελευθερίας ασκήσεως των θρησκευτικών τους καθηκόντων.

5.1.3. Η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων κατά το Σωφρονιστικό Κώδικα και τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των Καταστημάτων τύπου Α' και Β'

Το άρθρο 39 του Σωφρονιστικού Κώδικα (ν. 2776/1999) που επιγράφεται «άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων», το οποίο βρίσκεται σε αρμονία με τις προηγούμενες διατάξεις για την θρησκευτική ελευθερία, αποτελεί μια διάταξη – πλαίσιο. Έτσι, το σχετικό άρθρο διαλαμβάνει γενικά ότι η «θρησκευτική αγωγή είναι προαιρετική και περιλαμβάνει το δικαίωμα του κρατουμένου να ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα και να επικοινωνεί με αναγνωρισμένο εκπρόσωπο του θρησκευύματος ή του δόγματός του.»

Αυτή η γενική διακήρυξη εξειδικεύεται στον Εσωτερικό Κανονισμό με επτά ουσιαστικές παραγράφους. Ειδικότερα, στο άρθρο 50 Εσωτερικού Κανονισμού που αναφέρεται στα «καθήκοντα θρησκευτικού

λειτουργού» προβλέπεται ότι «ο θρησκευτικός λειτουργός μεριμνά για την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των κρατούμενων στο πλαίσιο της προαιρετικής θρησκευτικής τους αγωγής». Επιπρόσθετα, διευκρινίζουμε ότι οι έξι επόμενες παράγραφοι αφορούν:

- την τακτική οργάνωση εκδηλώσεων θρησκευτικής λατρείας σε ναό ή άλλο κατάλληλα διαμορφωμένο χώρο του καταστήματος,
- τις επισκέψεις κληρικών σε κρατούμενους, οι οποίοι βρίσκονται σε ειδικούς χώρους κράτησης (λ.χ. σε απομόνωση),
- τη συνεργασία με θρησκευτικούς λειτουργούς ή εκπροσώπους άλλων αναγνωρισμένων θρησκευμάτων ή δογμάτων για τη διευκόλυνση του έργου τους και την αποφυγή πράξεων προσηλυτισμού,
- την έκφραση γνώμης του κληρικού για θέματα που άπτονται του λειτουργήματός του ενώπιον του Συμβουλίου Φυλακής,
- τη διαδικασία ενεργειών για την τέλεση βαπτίσεων και γάμων κρατούμενων με θρησκευτικό τύπο σε συνεργασία με το Συμβούλιο Φυλακής, το οποίο αποφασίζει για τη χορήγηση άδειας και όλες τις αναγκαίες λεπτομέρειες (ημέρα, ώρα και τόπος τέλεσης, αριθμός και ιδιότητα παρευρισκομένων κλπ.).
- την μέριμνα, σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη του τόπου όπου εδρεύει το κατάστημα κράτησης ή με το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών των κρατούμενων, οι οποίοι πρεσβεύουν άλλο θρήσκευμα ή δόγμα και εκδηλώνουν σχετική επιθυμία.

5.1.3.1. Επισκέψεις κληρικών σε Καταστήματα Κράτησης ενηλίκων και νέων

Ένα θέμα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι οι δυνατότητες και η διαδικασία επισκέψεων κληρικών σε καταστήματα κράτησης, εκτός εκείνων που κατέχουν οργανικές θέσεις ή είναι διαπιστευμένοι από την Ιερά Μητρόπολη. Ορισμένα καταστήματα κράτησης εφαρμόζουν μια δική τους ευέλικτη και ανεκτική πρακτική, ανάλογα με τις αντιλήψεις και τις ανάγκες τους. Αν όμως η ακολουθούμενη πρακτική είναι αυστηρή και απαγορευτική, τότε ο κληρικός μπορεί να επικαλεστεί, χωρίς να έρθει σε ρήξη με τη σωφρονιστική διοίκηση, τις ακόλουθες σχετικές διατάξεις που υπερισχύουν της όποιας επικαλούμενης από τους αρμοδίους υπαλλήλους πρακτικής. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται να δοθεί στον κληρικό άδεια από το Συμβούλιο Φυλακής.

Η υπενθύμιση των διατάξεων που αφορούν ενηλίκους και νέους

και οι οποίες έπονται είναι δυνατόν να βοηθήσουν, αν υπάρξει άρνηση μιας ή περισσότερων επισκέψεων του ενδιαφερόμενου κληρικού.

Σύμφωνα με τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας Καταστημάτων Κράτησης τύπου Α' και Β'³⁰ αλλά και τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας των ειδικών καταστημάτων κράτησης νέων³¹ -ο οποίος, περιέργως, δεν διαφέρει από τον πρώτο παρά ελάχιστα, καθόλου δε ως προς τις επισκέψεις- αυτές επιτρέπονται υπό τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

Γενικώς, οι επισκέψεις συγγενών μέχρι και τετάρτου βαθμού επιτρέπονται μία φορά την εβδομάδα στους καταδίκους και δύο στους υποδίκους. Η ημέρα των επισκέψεων καθορίζεται με ημερήσια διαταγή του Διευθυντή. Συνήθως είναι πρωινές ώρες 8.00-11.00 και 2-3 ώρες το απόγευμα μετά τις 15.00. Διαρκούν τουλάχιστον μισή ώρα σε χώρο του επισκεπτηρίου όπου υπάρχει και οπτικός έλεγχος από σωφρονιστικό προσωπικό. Στους χώρους αυτούς δεν επιτρέπεται η χρήση κινητών ή η παράδοση τηλεκαρτών και άλλων ειδών τα οποία προμηθεύονται οι κρατούμενοι με δαπάνες τους από την καντίνα του καταστήματος³². Ειδικότερα, ως προς την επίσκεψη από κληρικό έχουν εφαρμογή οι εξής διατάξεις: «Πέραν των συγγενών και των δικηγόρων [που επισκέπτονται ατομικώς ένα κρατούμενο], το Συμβούλιο Φυλακής μπορεί με δική του πρωτοβουλία ή μετά από γραπτή ή προφορική πρόταση κοινωνικού λειτουργού ή μετά από αίτημα κρατουμένου να επιτρέψει την επίσκεψη και άλλων ατόμων ή φορέων που εκτιμάται ότι θα ασκήσει ευμενή επίδραση στον κρατούμενο»³³.

Επίσης, προβλέπεται ότι « Εκπρόσωποι κοινωνικών φορέων, βουλευτές, μέλη επιστημονικών εταιρειών, πολιτιστικών, θρησκευτικών ή άλλων συλλόγων μπορούν να επισκέπτονται κρατούμενους με άδεια του Συμβουλίου Φυλακής. Το Συμβούλιο Φυλακής ενημερώνει σχετικά τον Υπουργό Δικαιοσύνης, ο οποίος εγκρίνει ή απορρίπτει τη χορήγηση της άδειας εντός τριών ημερών. Εάν ο χρόνος αυτός παρέλθει άπρακτος θεωρείται ότι η άδεια έχει εγκριθεί»³⁴.

Περαιτέρω, ορίζεται ότι «οι επισκέπτες... παραδίδουν οποιοδήποτε

30. Υπουργική Απόφαση 58819/7.4.2003 (ΦΕΚ Β' 463/17-4-2003) και ΑΥ 103822/2006.

31. Υπουργική Απόφαση 62367/2005.

32. Άρθρο 21 §§ 1-8.

33. Άρθρο 21 § 9.

34. Άρθρο 21 § 10.

αντικείμενο επιθυμούν να προσφέρουν σε κρατούμενους στο τμήμα κοινωνικής εργασίας του καταστήματος και εκδίδεται σχετική απόδειξη. Το τμήμα κοινωνικής εργασίας διανέμει ό,τι παραδίδουν οι επισκέπτες σε κρατούμενους ανάλογα με τις ανάγκες τους»³⁵. Διευκρινίζεται ότι αυτή η διάταξη του Εσωτερικού Κανονισμού αφορά και ομαδικές επισκέψεις θρησκευτικών ή άλλων συλλόγων.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να διευκρινιστεί γιατί δεν γίνεται λόγος στη συγκεκριμένη υπουργική απόφαση για «ανηλίκους», αλλά για «νέους» ή για «νεαρούς κρατούμενους», όπως αναφέρεται στο Σωφρονιστικό Κώδικα. Επισημαίνεται ότι :«Νεαροί κρατούμενοι ... είναι οι κρατούμενοι και των δύο φύλων, οι οποίοι διατρέχουν το 13^ο έτος και δεν έχουν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους (εφηβικής και μετεφηβικής)»³⁶. Τα άτομα αυτής της ηλικίας κρατούνται σε αυτοτελή καταστήματα.³⁷ Υπενθυμίζεται, τέλος, ότι με ανηλίκους παραβάτες ποινικών νόμων κάτω των 8 ετών δεν ασχολείται καν ο ποινικός νομοθέτης (άρ. 121 § 1 ΠΚ), οι δε ανήλικοι μεταξύ του 8^{ου} και 15^{ου} έτους δεν εγκλείονται στα ειδικά καταστήματα κράτησης νέων.

6. Συμπερασματικές επισημάνσεις

Τουλάχιστον πέντε κρίσιμα σημεία θα ήταν σκόπιμο να συγκρατήσει κανείς από την προηγηθείσα περιήγηση σχετικά με το έργο των κληρικών και άλλων εθελοντικών ομάδων στους χώρους όπου κρατούνται κατάδικοι, υπόδικοι, άτομα υπό απέλαση, αιτούντες άσυλο αλλά και παράνομοι μετανάστες. Δηλαδή, κάθε λογής αποκλεισμένοι και καταφρονημένοι.

Καταρχάς παρατηρεί κανείς ότι στο δύσκολο, ευρύτερο, κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και στο ακόμη δυσκολότερο, μικρο - περιβάλλον των χώρων κράτησης, ο μη αμειβόμενος επισκέπτης κληρικός καλείται να καλλιεργήσει και να τονώσει τις ηθικές αξίες και την πίστη -χωρίς να προσηλυτίσει- **όποιων** κρατούμενων το ζητήσουν.

Εξάλλου, η θρησκευτική ανομοιογένεια των σύγχρονων κοινωνιών και τα οικονομικά αδιέξοδα αντικατοπτρίζονται στους χώρους κράτησης και εντείνουν την ήδη παρατηρούμενη εξαθλίωση στο σωφρονιστικό μας σύστημα και καθιστούν επιτακτικότερη την πνευματική

35. Άρθρο 21 § 11.

36. Άρθρο 12 § 1.

37. Άρθρο 12 § 2.

τους επικοινωνία με λειτουργούς της θρησκείας τους.

Από την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη ετεροδόξων ή και αλλοθρήσκων στους ίδιους ασφυκτικούς χώρους καθιστά ιδιαίτερα απαιτητική τη θέση του χριστιανού ορθόδοξου κληρικού.

Παράλληλα, εκτός του ποιμαντικού έργου προς τους ορθοδόξους, ο έλληνας ορθόδοξος κληρικός καλείται να εκπληρώσει τις ποικίλομορφες ανάγκες όλων των κρατούμενων σε συνεργασία με τις κατά τόπους Μητροπόλεις και το Υπουργείο Παιδείας, δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων.

Τέλος, απαιτείται από την πλευρά του κληρικού: αφενός ανοχή των «διαφορετικών» και περίσσειμα αγάπης προς **όλους** τους κρατούμενους που ζουν σε άθλιες συνθήκες, και αφετέρου, διασφάλιση των ατομικών τους δικαιωμάτων.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν στο να ληφθούν ορισμένα μέτρα πρώτα-πρώτα για τους κάθε μορφής κρατούμενους, και ύστερα για τους αποφυλακισμένους.

Ως προς τους κρατούμενους θα πρέπει λ.χ. να εξεταστεί η δυνατότητα:

- συντονισμού με τις Μητροπόλεις της ανάθεσης, εκ περιτροπής σε ενοριακούς κληρικούς, της διακονίας στους χώρους κράτησης, όπου αυτό δεν έχει ήδη εφαρμοστεί αλλά και

- έναρξης, αν δεν έχει ήδη γίνει, επισκέψεων σε χώρους κράτησης παράνομων μεταναστών ή προσφύγων (στον Πειραιά, στην Πάτρα, στο Σουφλί, στην Ηγουμενίτσα, στον Αερολιμένα Ελληνικού, κλπ.).

Η διακονία και οι επισκέψεις αυτές θα έχουν ένα πολλαπλό θετικό αποτέλεσμα: Εκτός από την παρηγορητική παρουσία του ιερωμένου, η εμφάνιση ενός κληρικού αποτρέπει ταπεινωτικές μεταχειρίσεις ή γίνεται αφορμή να καταγραφούν από τον κληρικό προβλήματα και να κινητοποιηθούν άτομα ή φορείς για την επίλυσή τους.

Ως προς τους αποφυλακισμένους, επισημαίνεται ότι η μέριμνα γι' αυτήν την κατηγορία ιδιαίτερα ευάλωτων ατόμων είναι υψίστης σημασίας. Η μόνη βέβαιη οδός προς την κοινωνική επανένταξη είναι η εργασία, η στέγη και η κατάλληλη ενισχυτική συμβουλευτική. Η προσφορά και των τριών αυτών στοιχείων από την Εκκλησία της Ελλάδος μπορεί να συντείνει σημαντικά στη μείωση της υποτροπής. Κατά συνέπεια, είναι χρήσιμο να διερευνηθεί, αν ορισμένες Μητροπόλεις έχουν αναλάβει πρωτοβουλίες για αποφυλακιζόμενους ή αν θα ήταν δυνατόν να προσθέσουν στις τόσες φροντίδες αγάπης και τη

μέριμνα των διαρκώς αυξανόμενων άνεργων και άστεγων πρώην κρατουμένων.

Μια σημαντικότερη πρωτοβουλία της εκκλησίας σε αυτόν τον τομέα, η οποία όμως χρειάζεται προετοιμασία, χωρίς αυτό να σημαίνει ανυπέροβλητες δυσκολίες, είναι η διάθεση μοναστηριακών κοινοτήτων να φιλοξενήσουν αποφυλακιζόμενους υπό όρο (κατά τα άρθρα 105 επ. ΠΚ). Ιδιαίτερα στις μέρες μας, κατά τις οποίες η υπό όρο απόλυση, σύμφωνα με το νόμο, χρησιμοποιείται για πολλές κατηγορίες ατόμων και όταν η εξεύρεση εργασίας είναι αδύνατη, ακόμη και για τους μη έχοντες ποινικό μητρώο, η φιλοξενία, για κάποιο χρονικό διάστημα, σε κάθε μονή ενός μικρού αριθμού, επιλεγμένων πρώην κρατουμένων θα συντελούσε στη σωστά μελετημένη αποσυμφόρηση των φυλακών ή ακόμη και στη μείωση της εγκληματικότητας.

Τέλος, μια άλλη πρόταση που θα απαιτούσε όμως προετοιμασία, είναι η κατάστροψη μιας ολοκληρωμένης παρέμβασης ομαδικής συμβουλευτικής με πνευματικό υπόβαθρο σε όσους κρατουμένους το επιθυμούν, κατά το πρότυπο άλλων αποτελεσματικών προγραμμάτων³⁸. Ένα ουσιαστικό πρόγραμμα θρησκευτικής αγωγής, βασισμένο στις σύγχρονες αρχές της ψυχολογίας και ψυχιατρικής, θα ήταν δυνατό να εφαρμοστεί, αρχικά σε πειραματική βάση, σε ένα κατάστημα κράτησης, και μετά από αξιολόγηση, να πραγματοποιηθεί και σε άλλα καταστήματα. Περιθώρια δράσης υπάρχουν πολλά. Οι ανάγκες είναι πλείστες. «... [Θ]εάσασθε τὰς χώρας ὅτι λευκαί εἰσιν πρὸς θερισμὸν ἤδη.»³⁹ αλλά «... ὁ μὲν θερισμὸς πολὺς, οἱ δὲ ἐργάται ὀλίγοι.»⁴⁰

38. Μ. Α. ΓΑΛΑΝΟΥ, ὁ.π., σ. 117, ιδίως υποσημειώσεις 31, 32 και 33.

39. Κατά Ιωάννην, 4. 35.

40. Κατά Λουκάν, 10.2.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Δ. ΣΠΙΝΕΛΛΗΣ*

Φαινόμενα ανομίας (ιδίως στις ημέρες μας)

1. Όταν πριν από πολλές δεκαετίες, δίναμε εισαγωγικές εξετάσεις σε μια αίθουσα των Προπτυχιαίων του Πανεπιστημίου, μας δόθηκε ως θέμα εκθέσεως η εξής ρήση από ένα λόγο του Δημοσθένη: «Τοις νόμοις άπαντα κοσμεΐται και τω τούτοις πείθεσθαι»¹. Τη ρήση αυτή θυμάμαι συχνά, επειδή περιγράφει το αντίθετο της κατάστασης της ανομίας που βιώνουμε όλοι και αναφέρεται από πολλούς, ιδίως τον τελευταίο καιρό.

2. Ο όρος «ανομία» έχει χρησιμοποιηθεί και στην αρχαιότητα και στη σημερινή εποχή² με διάφορες σημασίες:

(α) Η ετυμολογία της λέξης (α + νόμος) οδηγεί κατ' αρχήν στη σημασία της «έλλειψης νόμων» ή «αδιαφορίας για τους νόμους»³.

(β) Κατά τους νεότερους χρόνους όμως, ο όρος ανομία χρησιμοποιήθηκε από το φιλόσοφο Jean Marie Guyau και τους κοινωνιολόγους Emile Durckheim και Robert Merton⁴ με μια ευρύτερη σημασία:

* Ομότιμος Καθηγητής Νομικής Αθηνών.

1. Κατ' Αριστογείτονος, 1.27.

2. Στη θρησκευτική ορολογία, που σχετίζεται με το γνωστικό αντικείμενο του τιμωμένου, ως ανομία θεωρείται η πράξη ή η πορεία ζωής που παραβαίνει το νόμο του Θεού, και το συνεπαγόμενο αίσθημα ενοχής. Συναφείς είναι οι όροι: Αμάρτημα, αμαρτία, ανόμημα, κρίμα. Βλ. και υποσημείωση αρ. 3.

3. Λεξικό ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ: 1. Η έλλειψη ή ανυπαρξία συστήματος νόμων, τάξεως. 2. κοινωνιολ.: ο βαθμός κοινωνικής αποδιοργάνωσης που προκαλείται από την ασάφεια ή την απουσία κανόνων κοινωνικής συνοχής (ηθικές αρχές, νόμοι)... 3. η παράβαση νόμου, η παράνομη πράξη. ΣΥΝ.: αδικία, αδίχημα, παρανομία, αδικοπραγία.

Λεξικό Ιδρύματος Τρανταφυλλίδη: Παράνομη και ανήθικη πράξη, αμάρτημα, κρίμα.

Λεξικό ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ: Η ανυπαρξία, το ανεφάρμοστο, ή η παράβαση των νόμων. (Παρατίθενται χωρία από Ισοκράτη, Θουκυδίδη κλπ.)

4. Ο JEAN MARIE GUYAU χρησιμοποίησε πρώτος τον ελληνικό όρο «ανομία» το 19ο αιώνα, ιδίως όμως ο EMILE DURCKHEIM τον επέλεξε για να περιγράψει μία νέα κοινωνική κατάσταση στη δυτική Ευρώπη. Σύμφωνα με αυτό το Γάλλο κοινωνιολόγο, σε καταστάσεις ανομίας εκλείπουν οι σαφείς ρυθμίσεις, οι κανόνες και τα πρότυπα που κα-

του βαθμού κοινωνικής αποδιοργάνωσης, που προκαλείται από την ασάφεια ή την απουσία κανόνων κοινωνικής συνοχής (ηθικών αρχών, νόμων).

3. Στη συνέχεια του παρόντος όμως θα επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στην αρχική, τη στενότερη έννοια της λέξης, δηλαδή της «έλλειψης νόμων» ή της «αδιαφορίας για τους νόμους» ή της «συνειδητής και ομαδικής μη τήρησης των νόμων».

Η παντελής έλλειψη νόμων, δηλαδή κανόνων συμπεριφοράς με την ευρύτερη έννοιά της είναι αδιανόητη εκεί που συνυπάρχουν περισσότεροι του ενός άνθρωποι. Αντίθετη περίπτωση, δηλαδή ζωή ενός ανθρώπου μόνου του, γνωρίζουμε μάλλον από το χώρο του φανταστικού, της λογοτεχνίας, λ.χ. την περίπτωση του γνωστού στους περισσότερους μας Ροβινσώνα Κρούσου. Κατά το μεγαλύτερο μέρος

θορίζουν τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας. Οι πολίτες δυσκολεύονται να συμμορφωθούν με κανόνες τους οποίους κρίνουν ανίσχυρους και ως συνέπεια αυτού αισθάνονται αποπροσανατολισμένοι και διακατέχονται από άγχος.

Το φαινόμενο της ανομίας -δηλαδή της μη εφαρμογής των νόμων- αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα ενός λαού, εφόσον πιθανόν είναι να επιφέρει τον κοινωνικό κατακερματισμό και τη διάσπαση της συλλογικής συνείδησης. Ο Durckheim υποστήριξε, ότι καταστάσεις ανομίας βιώνει η ανθρωπότητα σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Όμως, φαινόμενα ανομίας παρουσιάζονται και σε εποχές ευδαιμονίας, όταν η επαναστατικότητα τείνει να ταυτιστεί με την καταπάτησή των κανόνων και των νόμων. Ο Durckheim συνέδεσε την ανομία με τον καπιταλισμό. Ως χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, η ανομία, που καταλήγει στην περιφρόνηση του κοινωνικού συνόλου και στην πλήρη απορρύθμιση, θίγει τελικά τους αδυνάτους.

Εξάλλου, ο ROBERT K. MERTON χρησιμοποίησε τον όρο *δομική ανομία* προκειμένου να περιγράψει και να εξηγήσει την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Ορίζοντάς την σε αδρές γραμμές, υποστήριξε ότι πρόκειται για την *ένταση που προκαλείται στο άτομο όταν οι παραδεδεγμένοι κανόνες συγκρούονται με την κοινωνική πραγματικότητα*. Δανειζόμενος την έννοια αυτή από τον Durckheim, ο Merton την επεξέτεινε και της απέδωσε μεγαλύτερη πρακτική αξία, απελευθερώνοντάς την από τα στενά όρια της μελέτης του κοινωνικού φαινομένου της αυτοκτονίας (Le Suicide) που είχε κάνει στο ομώνυμο έργο του ο Durckheim. Κατ' αυτόν το τρόπο, μάλιστα, εγκαινίασε και τη μετάβαση από την κλασική στη μοντέρνα κοινωνιολογία. Αναπτύσσοντας τις θέσεις του περί ανομίας ο Merton γίνεται ο εισηγητής μίας τυπολογικής προσέγγισης της εγκληματικής συμπεριφοράς, εκθέτοντας πέντε πιθανούς τρόπους αντίδρασης του κοινωνικού υποκειμένου.

Στην καθημερινή ομιλία, συνηθισμένη είναι η σημασία της ανομίας, ως της παράβασης νόμου, της παράνομης πράξης, με συνώνυμα ή συναφείς έννοιες, την αδικία, το αδίκημα, την παρανομία, την αδικοπραγία. Όμως, χρησιμοποιείται ολόένα πιο συχνά ενόψει των φαινομένων που αναφέρονται στο παρόν.

των 27 χρόνων που υποτίθεται ότι έζησε ο ήρωας του D. du Foe στο ερημονήσι του, δε χρειάστηκε νόμους. Όταν όμως απέκτησε και ένα σύντροφο, τον Friday ή ελληνιστί Παρασκευά, θα παρέστη ανάγκη να δημιουργήσουν κάποιους κανόνες συμπεριφοράς, να καθορίσουν λ.χ. πού θα κοιμάται ο καθένας τους και ποια μερίδα του κυνηγιού τους θα έτρωγε. Εξάλλου, την πρόταση του Παρασκευά να ψήσουν και να φάνε τους άγριους ανθρωποφάγους που είχε σκοτώσει ο Ροβινσώνας για να τον απελευθερώσει, αυτός την απέρριψε με αγανάκτηση. Στην περίπτωση αυτή ο Ροβινσώνας συμμορφώθηκε με τους νόμους της πατρίδας του, παρά το ότι έλειπε από αυτήν και ζούσε απομονωμένος πολλά χρόνια.

Παρεμφερής περίπτωση από την αρχαία μυθολογία ήταν οι Κύκλωπες, για τους οποίους λέγει ο Όμηρος ότι «τοίσιν δ' οὐτ' αγοραί βουληφόροι ούτε θέμιστες», (...«βουλές δεν έχουν, σύναξες και νόμους δε γνωρίζουν»)⁵. Πάντως, ακόμη και αυτοί ακολουθούσαν κάποιο τουλάχιστον ηθικό κανόνα αλληλεγγύης, αφού στις φωνές του Πολύφημου να τον βοηθήσουν, οι άλλοι Κύκλωπες προσέτρεξαν και αναχώρησαν άπρακτοι, μόνο όταν αυτός τους είπε ότι τον τύφλωσε ο «Ούτις», δηλαδή ο κανείς.

5. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται συγκεκριμένα παραδείγματα, όχι έλλειψης βέβαια, αλλά ολικής αδιαφορίας ή μη εφαρμογής των νόμων:

(α) Τέτοιο ήταν η σύλληψη όλης της αστυνομίας της Δανίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, επί ένα χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου οι εγκληματίες μπορούσαν να δρουν ανενόχλητοι. Επίσης αναφέρεται, ότι και στη Βαλτιμόρη των ΗΠΑ, όπου το έτος 1973, 3500 αστυνομικοί απήργησαν, επί έξι ημέρες η πόλη κατέστη ένα πολύ ανασφαλές μέρος. Τις πρώτες δύο μέρες 200 καταστήματα λεηλατήθηκαν στο εμπορικό τμήμα της πόλης, το ποσοστό των πυρκαγιών ανήλθε στο 150% του συνήθους, οι ταραχές αυξήθηκαν και ακόμη και ένα κοριτσάκι 11 ετών σκοτώθηκε από έναν άγνωστο που πυροβόλούσε αδιακρίτως γύρω του. Παρόμοια συνέβησαν κατά τη διάρκεια απεργιών των αστυνομικών στον Καναδά το 1969 και, πολύ πρόσφατα⁶, στην πόλη Μπαΐα της Βραζιλίας.

5. Ομήρου, *Οδύσσεια*, ι, 106, 112 (μτφρ. Α. Εφταλιώτη).

6. εφημ. *Καθημερινή*, 8.2.2012.

(β) Το ίδιο συνέβη και στη Γερμανία κατά τη -σύντομη- μεταβατική περίοδο του τέλους του πολέμου, οπότε για μικρό χρονικό διάστημα οι νόμοι του ναζιστικού καθεστώτος έπαυσαν να εφαρμόζονται, αφού και τα όργανά του είχαν διαλυθεί, οι δε νόμοι των Συμμαχικών δυνάμεων κατοχής ακόμη δεν είχαν θεσπιστεί και αστυνομία για να επιβλέπει την εφαρμογή τους δεν είχε οργανωθεί.

(γ) Τέλος, ας θυμηθούμε το γνωστό ποίημα του Καβάφη για τους Ρωμαίους της παρακμής, που καθώς περίμεναν τους βαρβάρους, οι συγκλητικοί δεν νομοθετούσαν ούτε εφαρμόζαν βέβαια τους παλιούς τους νόμους.

6. Συχνότερες και πρακτικά σημαντικότερες είναι οι περιπτώσεις που θα πρέπει να αποκαλούνται *ειδική ή μερική ανομία*. Θα πρέπει όμως, κατά τη γνώμη μου, να γίνει κατ' αρχήν μια διαφοροποίηση ανάμεσα στις συνηθισμένες παρανομίες και τα εγκλήματα αφενός και την ανομία αφετέρου. Παρανομίες και εγκλήματα παρατηρούνται λίγο-πολύ σε όλες τις κοινωνίες. Είναι προφανές, ότι δεν υπάρχει χώρα ή κράτος στο σημερινό κόσμο, όπου να μην τελούνται καθημερινά εγκλήματα και μην λαμβάνουν χώρα παρανομίες διαφόρων μορφών⁷. Γι αυτό το λόγο, σε όλες τις οργανωμένες κοινωνίες, υπάρχουν αστυνομίες, εισαγγελικές ή άλλες διωκτικές αρχές, δικαστήρια και σωφρονιστικά καταστήματα για να διώκουν και να καταστέλλουν τα εγκλήματα που τελούνται και να επανορθώνουν τις αναπόφευκτες παρανομίες. Όμως, νομίζω ότι η συνήθης σε όλες τις κοινωνίες τέλεση εγκλημάτων και διάπραξη παρανομιών δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ακόμη ως ανομία. Θα πρέπει να αναζητήσει κανείς κάποια πρόσθετα χαρακτηριστικά της ανομίας που να τη διακρίνουν από τις παρανομίες, τις αδικοπραξίες και τις αξιόποινες πράξεις που διαπράττονται συνήθως, ακόμη και στις πιο ευνομούμενες κοινωνίες.

Δεν θεωρώ καταρχήν ως τέτοια χαρακτηριστικά τη μεγάλη συχνό-

7. Σύμφωνα με Ευρωπαϊκές στατιστικές (*European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics - 2010*) στην Ελλάδα το έτος 2007 καταχωρήθηκαν από την αστυνομία, ανά 100.000 κατοίκους 2,2 ανθρωποκτονίες, 26 ληστείες και 619 κλοπές (Το έτος 2011 οι αριθμοί ιδίως των ληστειών αυξήθηκαν σημαντικά, βλ. *Καθημερινή*, 13.3.2012). Στη Γερμανία καταχωρήθηκαν αντίστοιχα 3,0 ανθρωποκτονίες, 64 ληστείες και 3.117 κλοπές. Στη Γαλλία, 3,3 ανθρωποκτονίες, 182 ληστείες και 2.887 κλοπές. Στην Αγγλία και Ουαλία 2,6 ανθρωποκτονίες, 157 ληστείες και 4.367 κλοπές.

τητα των παρανομιών, ούτε το ποσοστό των εγκλημάτων που παραμένει σκοτεινό και γι' αυτό το λόγο δεν αντιμετωπίζεται από τα κατασταλτικά όργανα του κράτους. Αυτά είναι περιστάσεις που αναπόφευκτα απαντώνται παντού. Όμως, νομίζω ότι ως «ανομία» θα πρέπει να θεωρηθεί μια κατάσταση όπου, είτε οι νόμοι γενικά, είτε συγκεκριμένος ή συγκεκριμένοι νόμοι δεν εφαρμόζονται. Αν οι περιπτώσεις γενικής ανομίας είναι σπάνιες και συνδέονται με γενικότερες εξαιρετικές περιστάσεις, όπως αυτές που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αρκετά συχνές, ιδίως στη χώρα μας, είναι οι περιπτώσεις που ονομάζω περιπτώσεις ειδικής ή μερικής ανομίας, και αφορούν τη μη εφαρμογή ή μη αποτελεσματικότητα ορισμένων νόμων ή ειδικών διατάξεων.

7. *Ανομία και παρανομίες:* Επειδή, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένα, καμιά κοινωνία δεν είναι απαλλαγμένη από την τέλεση αξιόποινων πράξεων και γενικότερα παρανομιών στους κόλπους της, θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στις συνηθισμένες παρανομίες και σε μια κατάσταση που θα μπορούσε να αποκληθεί ανομία. Για παράδειγμα, μια ανθρωποκτονία, μια ληστεία ή μια διάρρηξη τράπεζας, μια απάτη ή οι σωματικές βλάβες σε καυγά μεταξύ οπαδών διαφόρων ποδοσφαιρικών ομάδων, ή η συμφωνία εφοριακού υπαλλήλου να μειώσει τη φορολογική υποχρέωση πολίτη με χρηματικό αντάλλαγμα, είναι παράνομες πράξεις, που χαρακτηρίζονται μάλιστα και ως εγκλήματα. Εξάλλου, η πρόκληση ζημίας από αμέλεια σε ξένο αυτοκίνητο, ή η αυθαίρετη μετακίνηση των ορίων γειτονικών κτημάτων, ή η μη πληρωμή του ποσού που οφείλει κάποιος, δεν θεωρούνται εγκλήματα αλλά είναι βέβαια και αυτές παράνομες πράξεις. Όμως, όλες αυτές μόνες τους, όσο κι αν είναι συχνές⁸, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «ανομία».

8. Γι' αυτό, μια κατάσταση «ανομίας» θα πρέπει, κατά την άποψή μου, να συγκεντρώνει τρία πρόσθετα χαρακτηριστικά:

Πρώτα, ένας συγκεκριμένος νόμος να μην παραβιάζεται απλώς σποραδικά, αλλά να μην εφαρμόζεται καθόλου από το σύνολο ή πά-

8. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση, όπου φαίνεται ότι τα διάφορα εγκλήματα που καταγράφουν οι στατιστικές του έτους 2007, λ.χ. στη Γερμανία (ανά 100.000 κατοίκους) είναι σημαντικά περισσότερα από τα αντίστοιχα στην Ελλάδα.

ντως από ένα μεγάλο μέρος των μελών μιας κοινωνίας. Επομένως, το πρώτο κριτήριο της ανομίας θα πρέπει να είναι ποσοτικό.

Δεύτερο, θα πρέπει η παράβαση του νόμου να γίνεται, όχι με τη συναίσθηση του παραβάτη ότι κάνει κάτι κακό ή τουλάχιστον κάτι που οι περισσότεροι άλλοι πολίτες αποδοκιμάζουν, αλλά με την εντύπωση, ότι αυτός ο νόμος που θεσπίστηκε δεν είναι σωστός ή αναγκαίος ή ότι το περιεχόμενό του είναι εσφαλμένο, άδικο ή περιττό.

Τρίτο, οι παραβάτες θα πρέπει να έχουν τη βάσιμη ελπίδα ότι πιθανότατα δεν πρόκειται να υποστούν συνέπειες από την τέλεση της αξιόποινης πράξης που ο νόμος αυτός προβλέπει⁹.

Η σύμπτωση των περιστάσεων αυτών νομίζω, ότι στηρίζει και δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της ανομίας. Δεν παραβλέπω όμως ότι τα όρια μεταξύ των πολλών παρανομιών αφενός και της «ανομίας» αφετέρου δεν είναι πάντα σαφή και καθαρά αλλά υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις καταστάσεις και «γκρίζες ζώνες».

Ειδικές περιπτώσεις ανομίας:

9. Νόμος που πολλοί πολίτες ενδεχομένως θεωρούν «υπερβολικό», όπως είναι ορισμένες παραβάσεις του Κ.Ο.Κ. Ο Κ.Ο.Κ. (ν. 2696/1999) προβλέπει, λ.χ. στο ά. 20, διάφορα όρια ταχύτητας που ποικίλλουν ανάλογα με το όχημα και το είδος και τις συνθήκες της οδού, και τα οποία τίθενται σε ισχύ από την τοποθέτηση των οικείων πινακίδων στις προβλεπόμενες οδούς. Όμως όλοι μας, και ο γράφων, έχουμε παρατηρήσει, ότι τα οχήματα σπανίως συμμορφώνονται με τα όρια αυτά. Ο γράφων έτυχε να περάσει από την Εθνική οδό Κορίνθου-Πατρών, στην οποία εκτελούνταν έργα διαπλάτυνσης και γι αυτό είχαν αφεθεί σε ορισμένα σημεία μόνο στενές δίοδοι, όπου χωρούσε ένα μόνο αυτοκίνητο. Η ταχύτητα οριζόταν υποχρεωτικά στα 60 χιλιόμετρα και γι αυτό τα αυτοκίνητα σχημάτιζαν φάλαγγα. Το πρώτο αυτοκίνητο στη φάλαγγα εκινείτο ακολουθώντας το επιτρεπόμενο

9. Μια συνηθισμένη αιτία για την οποία διάφορες διατάξεις νόμων δεν εφαρμόζονται στην πατρίδα μας, είναι η αδιαφορία, αμέλεια ή αδυναμία των δημοσίων αρχών ή υπηρεσιών που είναι αρμόδιες να τις εφαρμόσουν, και ιδίως να προβούν στη σειρά ενεργειών που είναι αναγκαίες για να προετοιμάσουν ή συνοδεύσουν τεχνικά την εφαρμογή των νομικών αυτών διατάξεων. Στην αμέλεια ως προς την εφαρμογή των νόμων είχε αναφερθεί ήδη πριν από ενάμισι αιώνα ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗΣ λέγοντας, ότι ενός νόμου έχομεν χρείαν: «του περί τηρήσεως των κειμένων νόμων».

όριο ταχύτητας αλλά τα άλλα διαμαρτύρονταν κορνάροντας. Προφανώς οι οδηγοί ομαδικά δεν ήταν καθόλου διατεθειμένοι να συμμορφωθούν με το νόμο.

Ας σημειωθεί εξάλλου, ότι συνήθως και η τροχαία αστυνομία δεν κάνει έλεγχο ταχύτητας, είτε με τροχονόμους μοτοσυκλετιστές που πρέπει να περιπολούν μόνιμα στο δρόμο είτε με έλεγχο από αυτόματα μηχανήματα, όπως γίνεται σε πολλές άλλες χώρες. Η τελευταία μέθοδος ακολουθείται σποραδικά, ιδίως προς το τέλος του μηνός ή του έτους όταν οι τροχονόμοι που έχουν ευθύνη για τον έλεγχο, τον κάνουν μαζικά και δίνουν κλήσεις σε λίγες μέρες, όσες δεν έδωσαν σε ένα χρόνο. Ίσως έχουν υποχρέωση να καταγγείλουν ένα αριθμό παραβάσεων κατά χρονική μονάδα και αυτοί επιλέγουν να τον συμπληρώνουν προς το τέλος της. Όμως, έτσι δημιουργείται εύλογα στους οδηγούς η εντύπωση ότι δεν χρειάζεται να συμμορφώνονται με τα όρια ταχύτητας και γι' αυτό, όταν τους έρθει αναπάντεχα μια κλήση, την αισθάνονται ως κακοτυχία ή μάλλον ως αδικία.

10. Νόμος «καταπιεστικός». Πιο προβληματικές είναι οι περιπτώσεις που είναι γνωστές με το σύνθημα «Δεν πληρώνω». Στις μέρες μας πληροφορηθήκαμε για περιπτώσεις όπου πολίτες διακήρυξαν μαζικά, ότι αρνούνται να πληρώνουν διόδια για τη χρήση αυτοκινητοδρόμων ή οδών ταχείας κυκλοφορίας. Αυτό αποτελεί ρητή απόφαση μαζικής παράβασης του νόμου, δηλαδή του ά. 29 παρ. 10, του ΚΟΚ¹⁰.

Είναι προφανές, ότι η απόφαση ομάδας πολιτών να μη συμμορφώνονται ομαδικά με τις επιταγές ενός νόμου αποτελεί μαζική παρανομία που πρέπει να χαρακτηριστεί ως «ανομία». Ιδίως μάλιστα αν ληφθεί υπόψη, ότι οι εκπρόσωποι αυτής της κίνησης εμπόδιζαν, ενίοτε και με τη βία, και εκείνους που ήθελαν να πληρώσουν τα διόδια, να το πράξουν.

10. Άρθρ. 29 § 10 ΚΟΚ: «Απαγορεύεται η κυκλοφορία οχημάτων σε αυτοκινητοδρόμους, οδούς ταχείας κυκλοφορίας, σήραγγες και γέφυρες που διακρίνονται με ειδικές πινακίδες σήμανσης χωρίς την καταβολή διοδίου τέλους, όταν και όπου προβλέπεται η καταβολή αυτή. Για την καταβολή του διοδίου τέλους είναι υπόχρεοι εις ολόκληρον ο κύριος και ο οδηγός του οχήματος. Η βεβαίωση της παράβασης γίνεται από τα αρμόδια αστυνομικά όργανα που τη διαπιστώνουν αυτοπροσώπως».

11. *Μαζική φοροδιαφυγή*: Σοβαρά φαινόμενα ανομίας είναι και οι περιπτώσεις μαζικής φοροδιαφυγής¹¹. Από παλιά όλοι οι πολιτικοί μας υπόσχονται μονίμως «να πατάξουν τη φοροδιαφυγή», χωρίς να το πραγματοποιούν, αλλά τον τελευταίο καιρό γίνεται συχνά ιδιαίτερος λόγος για κραυγαλέες τέτοιες περιπτώσεις¹². Είναι σχεδόν παραδοσιακή η φοροδιαφυγή, ιδίως από άτομα υψηλών εισοδημάτων, που αποκρύπτουν σημαντικά ποσά του εισοδήματός τους, ή ακόμη που δεν δηλώνουν κανένα εισόδημα. Έχει υπολογιστεί, ότι έσοδα 13 δις. ευρώ, που αντιστοιχούν σε ποσοστό 5%-6% επί του ΑΕΠ, χάνει κάθε χρόνο το κράτος από τη φοροδιαφυγή που οργιάζει στη χώρα μας, κατατάσσοντας την Ελλάδα στη θέση του πρωταθλητή ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ. Πολλοί πολίτες έχουν ίσως την εντύπωση, ότι η πληρωμή φόρων στο Κράτος είναι άδικη, αφού τα χρήματά τους τούς ανήκουν, ενώ το Κράτος δεν δικαιολογείται να τους τα παίρνει, γιατί άλλωστε οι αντιπροσώποι του είναι ανύπαρκτες ή πολύ κακής ποιότητας. Επομένως κατ' αυτούς η φοροδιαφυγή δεν είναι φοροκλοπή αλλά «δικαιολογημένη άμυνα» κατά του «ληστρικού Κράτους». Όμως, η φοροδιαφυγή μερικών, και ιδίως ατόμων με υψηλά εισοδήματα, επιρρίπτει το βάρος της στήριξης του προϋπολογισμού στις πλάτες μόνο των νομοταγών φορολογουμένων και γι' αυτό είναι διπλά ανήθικη και καταδικαστέα ανομία. Η αδυναμία, η ανικανότητα ή και οι δισταγμοί των κρατικών αρχών να την καταστείλουν συμπληρώνει την εικόνα αυτής της ανομίας.

12. *Δωροδοκίες – δωροληψίες*: Εξάλλου, και η δωροδοκία γενικότερα δεν αντιμετωπίζεται επαρκώς από το ευρύ κοινό ως έγκλημα, όπως πράγματι είναι, (ά. 235 και 236 ΠΚ), αλλά με μια σειρά «λογικοποιήσεων» θεωρείται από πολλούς δικαιολογημένη ή πάντως αποδε-

11. Αξιόποινες ήδη κατά τα άρθρα 17 και 18 Ν. 2523/1997 και 93 Ν. 2238/1994, βλ. πιο πρόσφατα και Ν. 3943/2011.

12. Ήδη στην Ελλάδα, με το νέο φορολογικό νόμο Ν.3943/2011 (ΦΕΚ 66Α/31-03-2011), η φοροδιαφυγή θεσπίστηκε ως *διαρκές έγκλημα* και συνεπώς ως συνεχές αυτόφωρο, που ανάλογα με το ύψος του οφειλόμενου φόρου χαρακτηρίζεται ακόμα και ως κακούργημα επισύροντας ποινή κάθειωξης από 5 μέχρι 20 έτη. Συγκεκριμένα ο παραπάνω νόμος προσδιορίζει το αδίκημα της φοροδιαφυγής στις ακόλουθες περιπτώσεις: α) τη μη καταβολή βεβαιωμένων χρεών προς το Δημόσιο, β) την παράλειψη υποβολής, ή ανακριβούς υποβολής φορολογικής δήλωσης, γ) τη μη απόδοση ΦΠΑ ή άλλων παρακρατούμενων φόρων, δ) και την έκδοση ή λήψη πλαστών ή εικονικών ή νοθευμένων φορολογικών στοιχείων.

κτής. Την πρωτοβουλία τέλεσής της μπορεί να έχει είτε ο δωρολήπτης - υπάλληλος της εφορίας, αλλά και της πολεοδομίας ή ο αστυνομικός ή και ο ιατρός του νοσοκομείου, που ζητεί φακελάκι για να παράσχει μια υπηρεσία, νόμιμη ή παράνομη, στον πολίτη. Μπορεί όμως να το προτείνει και ο δεκάζων ή δωροδότης πολίτης που ξέρει ή υποθέτει, ότι χωρίς «μπαχτσίς» δεν μπορεί να εξυπηρετηθεί από αυτούς. Φυσικά και οι δύο είναι ένοχοι δωροδοκίας κατά το νόμο. Όμως, και εδώ δεν λείπουν οι «λογικοποιήσεις». Από την πλευρά του δωροδοκούντος πολίτη, οι ισχυρισμοί, ότι «έτσι κάνουν όλοι, επειδή, αν δεν λαδώσεις, δεν γίνεται η δουλειά σου», ή ότι «θέλω να δώσω κάτι στο γιατρό ή το δικαστή για να με προσέξει». Από δε τη σκοπιά του δωρολήπτη υπαλλήλου λ.χ. με τη δικαιολογία ότι «με τους μισθούς που μας δίνει το γκουβέρνο, πώς αλλιώς θα τα βγάλουμε πέρα». Φυσικά, οι περιπτώσεις αυτές δεν αποτελούν γενικό κανόνα, αλλά αρκετά συχνές εξαιρέσεις.

13. *Εγκλήματα κατά τη διάρκεια μαζικών εκδηλώσεων και διαδηλώσεων*: Επίσης πολύ προβληματικές είναι οι αξιόποινες πράξεις¹³ που τελούνται κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων και γενικά μαζικών εκδηλώσεων: Κατά το Σύνταγμα, ά. 11, «οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα». Επομένως οι συναθροίσεις, οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας κλπ. είναι συνταγματικά επιτετραμμένες και κατοχυρωμένες. Όμως, παράνομες και αξιόποινες είναι οι φθορές ξένης ιδιοκτησίας (ά. 381 επ. ΠΚ) που γίνονται κατά διάρκεια αυτών των συναθροίσεων, ιδίως αυτές που χαρακτηρίζονται ως διακεκριμένες (ά. 382 ΠΚ). Αυτό συμβαίνει, όταν πρόκειται για πράγματα που χρησιμεύουν για κοινό όφελος ή αν η φθορά προκλήθηκε με φωτιά ή αν βλάπτονται αρχαιολογικά ή καλλιτεχνικά μνημεία. Τότε, οι φθορές τιμωρούνται αυστηρότερα, δηλαδή με φυλάκιση 1-5 έτη. Τέλος, για τον υπαίτιο των πράξεων αυτών, αν ενήργησε με καλυμμένα ή

13. Κατά τη διάρκεια της διαδήλωσης της 5ης Μάη 2010 στην Αθήνα, διαπράχθηκε ο σκόπιμος εμπρησμός του υποκαταστήματος της τράπεζας Marfin στην οδό Σταδίου, από τον οποίο προκλήθηκε ο τραγικός θάνατος τριών τραπεζοϋπαλλήλων, η μία από τους οποίους ήταν νέα γυναίκα έγκυος. Καθόσον γνωρίζω, δεν αναφέρθηκε επί μακρόν ο εντοπισμός των δραστών και η ποινική τους δίωξη. Μετά ένα έτος μάλιστα, δημοσιεύθηκε μια επιστολή που έλεγε μεταξύ άλλων: «Κάνοντας μια αναδρομή στην ερημιά των 365 αυτών ημερών μόνο ερωτήματα ανακύπτουν. Ποιοι άπλωσαν το χέρι τους και έριξαν τις μολότωφ; Πότε θα τους βρουνε; Γιατί όλη αυτή η σιωπή»;

αλλοιωμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του, απειλείται ακόμη αυστηρότερη ποινή: φυλάκιση 2-5 ετών.

Έχουμε όμως όλοι μας διαπιστώσει και πληροφορούμεθα επανειλημμένα, ότι τέτοιες πράξεις έχουν γίνει και γίνονται πολύ συχνά κατά τη διάρκεια τέτοιων μαζικών εκδηλώσεων. Περνώντας από σταθμούς του Μετρό ο γράφων παρατηρεί με θλίψη τα σπασμένα μάρμαρα των εισόδων τους. Έχει δει κάδους απορριμμάτων καμένους. Θυμάται μάλιστα παλαιότερα που είδε και τα πρόσωπα των αγαλμάτων του Κοραή και του Καποδίστρια, έξω από το Πανεπιστήμιο βαμμένα με κόκκινη μπογιά, που θα χρειάστηκε ιδιαίτερη τεχνική φροντίδα για να καθαριστούν. Και πιο πρόσφατα, είδε πάλι το πρόσωπο του Καποδίστρια στολισμένο με ζωγραφισμένα μουστάκια και γένια. Τέλος, η αποκορύφωση ήταν κατά τα τραγικά γεγονότα της 12.2.2012 όταν έγιναν τεράστιες καταστροφές πολλών σημαντικών κτηρίων και καταστημάτων. Φαίνεται, ότι οι φθορές ή καταστροφές των μνημείων, των δημοσίων κτηρίων κλπ. είναι ιδιαίτερα προσφιλής ασχολία ορισμένων από τους μετέχοντες στις εκδηλώσεις αυτές, γιατί επαναλαμβάνονται συχνά. Ίσως, αυτοί πιστεύουν και θέλουν να διατρανώσουν με τις πράξεις τους, ότι η δημόσια παρουσία ή τα πολιτιστικά αγαθά τους είναι αδιάφορα ή και μισητά και ότι είναι δικαίωμά τους να τα φθείρουν και να τα καταστρέφουν.

14. *Καταλήψεις*: Μια ακόμη πιο συνηθισμένη αξιόποινη πράξη που τελείται συχνά κατά τη διάρκεια μαζικών εκδηλώσεων είναι οι λεγόμενες «καταλήψεις» καταστημάτων ή χώρων δημοσίων ή δημοτικών υπηρεσιών ή νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή επιχειρήσεων κοινής ωφελείας. Ο νόμος (ά. 334 παρ. 3 ΠΚ) χαρακτηρίζει αυτές τις πράξεις ως ειδική βαρεία περίπτωση «Διατάραξης οικιακής ειρήνης» και τις τιμωρεί με φυλάκιση τριών μηνών έως πέντε ετών. Αν και έχουν γίνει κάποτε διώξεις και καταδίκες για τέτοια εγκλήματα, συνεχίζεται να είναι πολύ συχνή η διάπραξη τους στο πλαίσιο μαζικών εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, απεργιών κλπ. ενώ οι διώξεις τους είναι σπάνιες. Οι δράστες έχουν προφανώς την αίσθηση πως ό,τι πράττουν είναι δικαιωμένο, έστω και αν συνιστά αξιόποινη πράξη και ότι οι αρμόδιες αρχές δε θα τολμήσουν να τους τιμωρήσουν γι' αυτές. Μπορεί κανείς επομένως εύλογα να χαρακτηρίσει αυτές τις πράξεις ως περιπτώσεις «ανομίας».

Ο γράφων έχει την εντύπωση, όπως και άλλοι πολίτες, ότι οι δρά-

στες παρομοίων πράξεων ουδέποτε ή σπανίως τιμωρούνται. Σε αυτό μάλλον συντελεί, κατ' αρχήν το ότι, επειδή οι δράστες αυτοί είναι πολλοί και άγνωστοι, συχνά δε και κουκουλοφόροι μέσα στο πλήθος, επωφελούνται από την αδυναμία της αστυνομίας να τους εντοπίσει. Υπάρχει όμως και καλλιιεργείται σε πολλούς πολίτες η άποψη, ότι αιτία του μη εντοπισμού των δραστών δεν είναι η αδυναμία της αστυνομίας να τους συλλάβει αλλά ίσως και η έλλειψη θέλησής της να το πράξει. Γι' αυτό γίνεται λόγος στον Τύπο συχνά για «γνωστούς – αγνώστους».

15. Καμία δίωξη δεν πληροφορηθήκαμε ότι έγινε λ.χ. στην περίπτωση των σωματικών βλαβών με πρόθεση κατά του βουλευτή Κ. Χ. που την παρακολουθήσαμε live στην τηλεόραση. Ίσως ο ίδιος ο παθών να μη θέλησε να δώσει συνέχεια στο επεισόδιο. Επίσης είδαμε ένα αστυνομικό να είναι τυλιγμένος σε φλόγες. Οι πολίτες μένουν εύλογα με την απορία. Μπορεί όποιος θέλει να διαπράττει εγκλήματα και να μη γίνεται προσπάθεια τιμωρίας του;

Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός, ότι σε ακόμη σοβαρότερα εγκλήματα, όπως το του εμπρησμού με θανατηφόρα αποτελέσματα στην περίπτωση της τράπεζας Marfin της 5.5.2010 (βλ. πιο πάνω υποσ. 13), επί μακρό χρόνο δεν πληροφορήθηκε το κοινό την ανακάλυψη και τιμωρία των δραστών.

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν πώς στις μέρες μας, ομάδες πολιτών αποφασίζουν να παραβαίνουν συστηματικά και ομαδικά διάφορους ποινικούς νόμους που κανονικά, αν τους παρέβαιναν μεμονωμένα άτομα, θα έπρεπε να διωχθούν ποινικά και πιθανότητα να τιμωρηθούν από τα ποινικά δικαστήρια.

16. Πρέπει να τονιστεί, ότι οι πράξεις αυτές τελούνται από πρόσωπα που είναι ενταγμένα σε μεγάλες ομάδες, έτσι που αφενός μεν να μην είναι εύκολος ο εντοπισμός τους και αφετέρου να τεκμαίρεται, ότι και τα λοιπά ανώνυμα μέλη της ομάδας τους τις επιδοκιμάζουν. Είναι εξάλλου προφανές, ότι η τέλεση των αξιοποιώνων αυτών πράξεων τεκμηριώνει μια εμφανή άρνηση και περιφρόνηση προς τους νόμους και στα έννομα αγαθά της ολότητας και των άλλων ατόμων αλλά και στην έννομη τάξη γενικά. Τέλος, είναι ενδεχόμενο, οι αστυνομικές και εισαγγελικές αρχές να παραλείπουν να διώξουν τις πράξεις αυτές ή, και όταν το πράττουν, οι διώξεις να είναι αδύναμες ή δι-

στακτικές, ή μεμονωμένες και πάντως όχι ανάλογες με το μέγεθος και το πλήθος των σχετικών πράξεων. Τα στοιχεία αυτά δικαιολογούν το χαρακτηρισμό των περιπτώσεων αυτών ως καταστάσεων «ανομίας»¹⁴.

17. Άλλες περιπτώσεις ανομίας: Οι περιπτώσεις τις οποίες ανέφερα ως τώρα είναι μόνο μερικές ενδεικτικά επιλεγμένες. Θα μπορούσε όμως κανείς απλώς να θυμηθεί και πολλές άλλες, όπως:

- τη φανερή και αντιληπτή σε πολλούς από μας παράβαση των διατάξεων του νόμου για τα ναρκωτικά, που γίνεται από πολλές ομάδες δυο-τριών ατόμων που «χτυπάνε» σύριγγες σε πολλά εμφανή σημεία της πόλης αλλά και μπροστά στο Πανεπιστήμιο. Υπάρχει μεν ένα σχέδιο νόμου που σκοπεύει να αποποινικοποιήσει την απλή χρήση ναρκωτικών αλλά αυτό καθόσον γνωρίζω δεν έχει ακόμη ψηφιστεί και έχει ήδη συναντήσει έντονη αντίδραση από δεξιά και αριστερά κόμματα, έτσι ώστε δεν μπορεί κανείς να προβλέψει αν τελικά θα γίνει νόμος. Για την ώρα, πρόκειται για ένα φαινόμενο ανομίας που διαρκεί από αρκετό χρόνο.

- τη συνεχή τοιχοκόλληση και ρύπανση με γραφίτι των τοίχων της πόλης και ιδίως σε πολλά σημαντικά δημόσια κτήρια, μεταξύ των οποίων και στο Πανεπιστήμιο.

- το παράνομο παραεμπόριο που διεξάγεται μπροστά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο.

- τις μη δικαιολογημένες αμβλώσεις που συχνά τελούνται και σπανιότατα τιμωρούνται.

- την άποψη που διατυπώθηκε, ότι οι διατάξεις που απαγορεύουν το κάπνισμα σε ορισμένους χώρους πρέπει να είναι πιο ευέλικτες, έτσι ώστε να επιτρέπονται οι παραβιάσεις τους. Η άποψη αυτή φαίνεται ότι ακολουθείται από πολλά καφενεία, εστιατόρια κλπ.

- Τέλος, θα προσθέσω και την εκφρασμένη ή συγκεκαλυμμένη με

14. Η κατάσταση αυτή σε μας αξίζει να συγκριθεί με την κατάσταση στη Μ. Βρετανία, όπου, όπως έγινε γνωστό, και εκεί τις 11 Αυγούστου του 2011 έλαβαν χώρα ταραχές με αποτέλεσμα σοβαρούς εμπρησμούς και καταστροφές. Οι ταραχές άρχισαν στο Λονδίνο και εξαπλώθηκαν στο Λίβερπουλ, στο Μπέρμινχαμ και στο Μπρίστολ. Αμέσως όμως, κατά τις πληροφορίες στον τύπο εκείνων των ημερών, η αστυνομία προέβη στη σύλληψη και ποινική δίωξη 1.406 ατόμων, από τα οποία μέχρι την 22 Αυγούστου είχαν καταδικαστεί από δικαστήρια 157, και όλα έδειξαν ότι η κατάσταση παρέμεινε υπό τον έλεγχο των κρατικών οργάνων και αρχών.

καλυπσιεργίες άρνηση εφαρμογής του νόμου 4009/2011 για τα ΑΕΙ από τα ανώτατα όργανά ορισμένων από αυτά, που ενδεχομένως συνιστά αξιόποινη παράβαση καθήκοντος κατ' ά. 259 ΠΚ. Όπως έγραψε όμως ο τότε Πρωθυπουργός Λ. Παπαδήμος στους πρυτάνεις του Πανεπιστημίου Αθηνών και του ΕΜ Πολυτεχνείου, «τυχόν ατέλειες ενός νόμου στη δημοκρατία θεραπεύονται μέσα από την οδό της νομοθετικής διαδικασίας και όχι με την άρνηση της εφαρμογής του νόμου». Όμως πρόσφατα πληροφορηθήκαμε, ότι και πάλι οργανωμένες ομάδες φοιτητών, που μεταφέρθηκαν συχνά από άλλα ΑΕΙ, εμπόδισαν βίαια τη διεξαγωγή νόμιμων διαδικασιών εκλογής συμβουλίων σε ορισμένα πανεπιστήμια¹⁵.

18. Δικαιολόγηση πράξεων ανομίας και δικαίωμα αντίστασης

(α) Εκφράστηκε κατ' αρχήν μια άποψη¹⁵ που αποδίδει αυτά τα φαινόμενα ανομίας, στον έμμεσο τρόπο με τον οποίο θεσπίζονται οι νόμοι, από τη Βουλή, χωρίς την άμεση συμμετοχή του λαού ή τουλάχιστον των πολιτών, τα συμφέροντα των οποίων ενδέχεται να αφορούν οι νόμοι αυτοί. Κατά την άποψη αυτή, η έμμεση αντιπροσώπευση στη λήψη των αποφάσεων αποτελεί μάλλον την κύρια γενεσιουργό αιτία της ανομίας. Τα ερωτήματα σχετικά με το ποιος νομοθετεί, ποια συμμετοχή έχει ο πολίτης στη λήψη των αποφάσεων, ποιος κρίνει την ορθότητα των θεσπισθέντων και πως περιφρουρείται η νομιμότητα, θέτουν όχι μόνο το περίγραμμα της σκέψης του σύγχρονου Έλληνα αλλά εκφράζουν θεμελιωδώς και τις ίδιες τις αγωνίες του. Η ανομία, η συνειδητή αυθαιρεσία και η απομάκρυνση από τους κανόνες δικαίου, γεννάται κατά την άποψη αυτή ως αντίδραση στην αίσθηση που έχουν οι πολίτες πως δεν συμμετέχουν, και πως δεν έχουν λόγο στην νομοθετική παραγωγή. Πολύ δε περισσότερο η αίσθηση ενισχύεται όταν καλείται το κοινωνικό σύνολο να εφαρμόσει νόμους, οι οποίοι κρίνονται αντίθετοι προς τα συμφέροντά των μελών της κοινωνίας¹⁶. Παράλληλα, τα ΜΜΕ, με τη χαρακτηριστική υπερβολή τους και ειδικότερα την τάση τους να μεγεθύνουν, συχνά σε εξωπραγματικό βαθμό, τις διαστάσεις των θεμάτων που προβάλλουν, φέρουν σημαντικό μερίδιο ευθύνης στην αναπαραγωγή της καχυπο-

15. ΚΡΥΩΝΙΔΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Περί Ανομίας ο Λόγος ή η Ευθύνη των Πολιτών*, *Inter pares*, Δοκίμιο, Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία, 10.10.05.

16. ΚΡΥΩΝΙΔΗΣ ό.π.

ψίας, την έλλειψη εμπιστοσύνης για τους θεσμούς της πολιτείας και την αύξηση της ανασφάλειας, η οποία, αν δεν γεννά η ίδια την αυθαιρεσία, τουλάχιστον την αναπαράγει¹⁷. Βέβαια, η άποψη αυτή ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό προς την πραγματικότητα, αλλά δεν υποδεικνύει κάποια καλλίτερη λύση. Η θέσπιση νομικών διατάξεων, ιδίως ποινικών, λ.χ. κατόπιν δημοψηφισμάτων προφανώς δεν είναι πρακτική λύση, αφού ο κόσμος που ψηφίζει δεν γνωρίζει ούτε είναι σε θέση να σταθμίσει με νηφαλιότητα όλες τις πλευρές του νομοθετικού ζητήματος για το οποίο αποφαινεται. Γι' αυτό άλλωστε και οι πολιτικοί προσπαθούν να περιορίσουν την προσφυγή σε τέτοιες λαϊκές ετυμηγορίες, κυρίως στις περιπτώσεις όπου η απάντηση μπορεί να είναι ένα απλό ναι ή όχι.

(β) Μήπως όμως θα μπορούσαν τα φαινόμενα της ανομίας που περιγράψαμε προηγουμένως να δικαιολογηθούν ως αντίσταση σε μια παρανομούσα ή άδικη πολιτεία; Γίνεται ενίοτε λόγος από ορισμένους διανοητές, κυρίως αμερικανούς¹⁸, και για αντίσταση του λαού ως «δικαίωμα κοινωνικής άμυνας» κατά της εγκληματικής κρατικής εξουσίας που απειλεί φυσικά ή ψυχικά το λαό. Όμως, και όσοι υποστηρίζουν ότι υπάρχει δικαίωμα αντίστασης, δέχονται ότι αυτό μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις είναι επιτρεπτό να ασκείται και μόνο υπό αυστηρές προϋποθέσεις, όπως οι εξής: Να έχει ως αιτία βαρύτατη κατάχρηση της κρατικής εξουσίας. Να έχει πάντοτε επικουρικό χαρακτήρα έναντι άλλων νόμιμων και ειρηνικών μέσων. Κατά την ενεργοποίησή του να τηρείται το αξίωμα της αναλογίας μεταξύ μέσων και σκοπού. Να υπάρχει βάσιμη ελπίδα για την επιτυχία του σκοπού της αντίστασης. Όποιος την επιχειρεί, να έχει την αναγκαία διορατικότητα για να κρίνει σωστά την κατάσταση και να επιχειρεί την πράξη του με την εσωτερική πεποίθηση ότι εξυπηρετεί το συμφέρον του συνόλου και όχι το ατομικό του ή μιας μικρής ομάδας. Τέλος, γενικά, η αντίσταση πρέπει να αποβλέπει στη διατήρηση ή αποκατάσταση της τραυματισμένης έννομης τάξης και όχι στην επαναστατική ανατροπή ή αλλαγή της.

(γ) Θα μπορούσε επίσης να προβληθεί και προβάλλεται από την πλευρά των δραστών ή μάλλον από πολιτικά πρόσωπα που τους υποστηρίζουν ηθικά, ότι οι πράξεις αυτές αντίστασης που καταλήγουν

17. Ο.π.

18. Π.χ. από τους JOHN RAWLS και RONALD DWORKIN.

σε ανομία είναι ηθικά και πολιτικά δικαιολογημένες. Πρώτον, επειδή τα μέτρα που λαμβάνει η Πολιτεία, λ.χ. η αύξηση των τελών διοδίων στις εθνικές οδούς, ή οι περικοπές μισθών και συντάξεων είναι άδικα και καταπιεστικά και οι πολίτες έχουν δικαίωμα να αντισταθούν κατ' αυτών, ακόμη και να αναγκάσουν, και όσους δεν συμμορφώνονται με την απόφαση για αντίσταση, να συμμορφωθούν με αυτή, ακόμη και με τη βία. Δεύτερο, επειδή η κυβέρνηση ακολουθεί εσφαλμένη πολιτική, που παρά την κριτική που της ασκείται, επιμένει να την ασκεί. Η πολιτική αυτή ωφελεί ορισμένη κοινωνική τάξη, την αστική, το μεγάλο κεφάλαιο και τα μονοπώλια και βλάπτουν τις πλατιές μάζες των εργαζομένων. Μη έχοντας άλλη δυνατότητα να εμποδίσουν την κυβέρνηση να την ασκεί και να υφίστανται αυτοί τις συνέπειες, έχουν κάθε δικαίωμα να διαμαρτυρηθούν με οποιοδήποτε τρόπο, έστω και με βιαιότητες. Επειδή μάλιστα η κυβέρνηση χρησιμοποιεί κατά των εργαζομένων την αστυνομική βία, τα ΜΑΤ και άλλες μορφές καταπίεσης, οι εργαζόμενοι είναι αναγκασμένοι και δικαιολογημένοι να αντιδράσουν με όλα τα πρόσφορα μέσα. Βέβαια, αν συμβούν μερικές περιπτώσεις τραυματισμών ή και θανάτων, αυτές πρέπει να θεωρούνται απλώς «λυπηρά φαινόμενα». Μερικές φορές μάλιστα, προβάλλεται ο ισχυρισμός, ότι οι περιπτώσεις αυτές δεν οφείλονται στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των διαδηλωτών ή των εργαζομένων αλλά σε «προβοκάτσες» οργάνων της αστυνομίας, όπως είναι οι «γνωστοί – άγνωστοι» κουκουλοφόροι, οι οποίοι σπανίως αναγνωρίζονται και συλλαμβάνονται. Ο γράφων δε θεωρεί τις ως άνω απόψεις αρκετά πειστικές για δικαιολογήσουν τα παραπάνω τραγικά φαινόμενα, πάντως επισημαίνει, ότι και αυτές υποστηρίζονται με αποτέλεσμα να δίνεται η εντύπωση, ότι οι νόμοι που παραβιάζονται δεν υποχρεώνουν κανένα. Και αυτός είναι ένας προφανής παράγοντας ανομίας. Εξάλλου όμως, αν αληθεύει η εκδοχή ότι ορισμένα από αυτά τα συμβάντα είναι «προβοκάτσες» οργάνων της αστυνομίας, η κατάσταση ανομίας είναι ακόμη πιο τραγική¹⁹.

Ωστόσο, οι διατάξεις του δικαίου και ιδίως του ποινικού δεν προβλέπουν κανένα «δικαίωμα αντίστασης», ούτε «άμυνας» φυσικά, στους νόμους που θεσπίζονται κανονικά από τη νομοθετική εξουσία. Αντίθετα, «η αντίσταση κατά της αρχής» προβλέπεται στο ά. 167 παρ. 1 ΠΚ ως έγκλημα που στρέφεται κατά της πολιτειακής εξουσίας. Η

19. Οπότε αρμόζει η ρήση του Γιουβενάλη: *Quis custodiet ipsos custodes?*

διάταξη αυτή αφορά πράξεις βίας ή απειλής βίας για να εξαναγκάσουν κάποια αρχή ή υπάλληλο να ενεργήσει πράξη που ανάγεται στα καθήκοντά τους ή να παραλείψουν μια νόμιμη πράξη. Αν μάλιστα η πράξη αυτή έγινε από πρόσωπο που οπλοφορεί ή φέρει αντικείμενα, με τα οποία μπορεί να προκληθεί σωματική βλάβη ή που έχει καλυμμένα ή αλλοιωμένα τα χαρακτηριστικά του, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών. Και φυσικά, ανάλογα με τα αποτελέσματα που επιφέρουν, οι πράξεις βίας μπορεί στοιχειοθετούν εγκλήματα: φθορές ξένης ιδιοκτησίας, σωματικές βλάβες και ανθρωποκτονίες.

(δ) Πρέπει επίσης να αναφερθεί, ότι δικαίωμα αντίστασης προβλέπεται και στο άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος ενάντια σε κάθε απόπειρα κατάλυσης του. Επομένως, είναι αυτονόητο, ότι το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο αυτό μπορεί να ασκείται μόνο στις περιπτώσεις και στο βαθμό που η έννομη τάξη επιχειρείται να ανατραπεί ή έχει ανατραπεί και δεν είναι πια δημοκρατική και φιλελεύθερη. Μόνο σε περιπτώσεις τυραννικού καθεστώτος το δικαίωμα αντίστασης είναι σε μεγάλο βαθμό δικαιωμένο. Αντίθετα, σε ένα καθεστώς δημοκρατικό και φιλελεύθερο η άσκηση του δικαιώματος αντίστασης είναι μόνο σε σπάνιες και ακραίες περιπτώσεις επιτρεπτή.

Όπως, δίδασκε ο Σωκράτης, σε ένα τέτοιο καθεστώς, τους νόμους που θεωρούμε κακούς ή εσφαλμένους, είτε προσπαθούμε να πείσουμε για να αλλάξουν, είτε υπακούμε σε αυτούς²⁰. Και είναι χαρακτηριστική η συμπεριφορά του ίδιου του Σωκράτη: Την εποχή της τυραννίας των τριάκοντα, όταν αυτοί τον διέταξαν να πάει στη Σαλαμίνα μαζί με τέσσερις άλλους, και αυτοί ως εκπρόσωποι της Αθηναϊκής Πολιτείας να ζητήσουν και να φέρουν στην Αθήνα τον δημοκρατικό Λέοντα το Σαλαμίνιο που είχε καταφύγει εκεί, για να θανατωθεί, ο Σωκράτης δεν υπάκουσε²¹. Αντίθετα, στο πλαίσιο της δικαιοκρατούμενης πολιτείας, ακόμη και όταν το δικαστήριο δεν τον έκρινε ορθά και δίκαια, δεν δέχτηκε την πρόταση του Κρίτωνα να μην υπακούσει στη δικαστική απόφασή και να δραπετεύσει από τη φυλακή, αλλά έμεινε και ήπιε το κώνιο.

20. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Κρίτων*, 51c: «...αν δεν μπορείς να πείσεις, πρέπει να κάνεις ό,τι σε διατάζει η χώρα σου και υπομονετικά να υποτάσσεσαι σε οποιαδήποτε τιμωρία σου επιβάλλει».

21. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Απολογία Σωκράτους*, 32c - 32e.

19. Συμπεράσματα:

- Όπως διαπιστώνουμε, η ανομία είναι μια κατάσταση που δυστυχώς ενδημεί στη χώρα μας, όχι βέβαια γενικά, αλλά εμφανίζεται στη μαζική παράβαση πολλών νομικών διατάξεων και ρυθμίσεων, μεταξύ των οποίων και σημαντικών ποινικών.

- Το φαινόμενο αυτό μπορεί να σχετίζεται με διάφορα απώτερα αίτια: οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, αλλά κατά τη γνώμη του γράφοντος οφείλεται κυρίως στα ακόλουθα δύο άμεσα:

(α) Στην ανοχή ή αποδοχή που δείχνει απέναντι στα φαινόμενα ανομίας ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, με διάφορες λογικοποιήσεις, και

(β) στην ανοχή της ανομίας ή στην αδυναμία εφαρμογής των νόμων από τα αρμόδια όργανα της πολιτείας.

Οι δύο αυτοί παράγοντες δρουν συμπληρωματικά, έτσι ώστε να μην μπορεί κανείς εύκολα να πει ποιος προηγείται και ποιος ακολουθεί.

- Ως προς τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να θεραπευθούν τα φαινόμενα της ανομίας, δε νομίζω ότι είναι δυνατόν, στο πλαίσιο ενός άρθρου, να υποδείξει ο γράφων τί κατά την άποψή του πρέπει και τί μπορεί να γίνει. Πάντως είναι πολύ πιθανό, μια κατάσταση τόσο εδραιωμένη, όπως είναι αυτή τώρα στη χώρα μας, να μην μπορεί να μεταβληθεί σε σύντομο χρόνο. Μπορεί βέβαια να βελτιωθεί με πολλά, μικρά μεν αλλά σταθερά βήματα. Κυρίως όμως πρέπει να υπάρξει η θέληση της πλειοψηφίας των πολιτών να πουν: «Φθάνει πια», και να αρχίσουν να κάνουν τα βήματα αυτά. Και αυτό το σύνθημα και την προτροπή πρέπει να τα απευθύνει ο κάθε πολίτης, πρώτα στον εαυτό του, στη συνέχεια στο διπλανό του, στους γύρω του, και μετά σε όλους τους άλλους. Κυρίως όμως πρέπει να τα κατανοήσουν και να τα αποδεχθούν οι νέοι, που εύλογα μπορεί κανείς να ελπίζει, ότι αυτοί τουλάχιστον, θα έχουν το χρόνο να τα πραγματώσουν.

ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ*

**Σύγκρουση διαχρονικού δικαίου κληρονομικών και
οικογενειακών σχέσεων
(στο παράδειγμα ιδίως της υιοθεσίας)**

Ο αγαπητός φίλος και συνάδελφος Σπύρος Τρωιάνος, στον οποίο αφιερώνεται η προκείμενη μελέτη, έχει προσφέρει σημαντικό ερευνητικό έργο στην ιστορία του δικαίου, όπου έχει προωθήσει με μεγάλη επιτυχία την επιστημονική γνώση. Μια πτυχή της ιστορικής εξέλιξης των θεσμών του δικαίου είναι η διαχρονική σχέση της ισχύουσας κάθε φορά ρύθμισης σε ένα αντικείμενο με την αντίστοιχη προϊσχύσασα ρύθμιση. Το πρόβλημα λύνουν άλλοτε ρητά μεταβατικές διατάξεις και άλλοτε -όταν λείπουν τέτοιες διατάξεις-οι γενικές αρχές του διαχρονικού δικαίου. Μερικές όμως φορές υπάρχει σύγκρουση κανόνων διαχρονικού δικαίου. Τούτο μπορεί να συμβαίνει όταν η υπό εξέταση ρύθμιση αφορά σύνθετες έννομες σχέσεις, που φαίνεται να εμπίπτουν σε διαφορετικούς κανόνες διαχρονικού δικαίου με διαφορετικές λύσεις. Ένα τέτοιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται στην παρούσα μελέτη.

1. Το πρόβλημα

Κατά το δίκαιο του ΑΚ που ίσχυε πριν από τη μεταρρύθμιση, με τον ν. 2447/1996, των ισχυόντων για την υιοθεσία «δεν παράγεται καμιά σχέση συγγένειας μεταξύ του θετού τέκνου και των συγγενών εκκείνου που υιοθέτησε και αντίστροφα» (παλαιά ΑΚ 1581 § 2). Το ίδιο ίσχυε και στο πριν από τον ΑΚ δίκαιο¹. Αντίθετες διατάξεις δεν υπήρχαν ούτε στο ν.δ. 610/1970 «περί υιοθεσίας των μέχρι ηλικίας δεκαο-

* Επίτιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών – Ακαδημαϊκός.

1. Βλ. άρθρ. 10 του ν. 2310/1920: «Τα θετά τέκνα και οι τούτων κατιόντες κληρονομούσιν εξ αδιαθέτου ως οι νόμιμοι κατιόντες μόνον τον υιοθετήσαντα ουχί δε και τους συγγενείς αυτού»· βλ. και ΔΕΜΕΡΤΖΗ, *Οικογ.Δ.*, 1935, § 79, σ. 369.

κτώ ετών ανηλίκων» ούτε στη Διεθνή Σύμβαση «περί υιοθεσίας ανηλίκων» που έχει κυρωθεί με τον ν. 1049/1980. Συνεπώς κατά το προϊσχύσαν δίκαιο (το πριν από τον ν. 2447/1996) μεταξύ θετού τεκνού και συγγενών του θετού γονέα δεν μπορεί να υπάρχουν κληρονομικά δικαιώματα εξ αδιαθέτου, αφού αυτά προϋποθέτουν τη (μη ιδρυόμενη εδώ) μεταξύ τους συγγένεια. Έτσι, αν π.χ. αποβιώσει ο, έστω άτεκνος, αδελφός του θετού γονέα, το θετό τέκνο δεν θεωρείται συγγενής (ανενψίος) του αποβιώσαντος (κληρονομούμενου) και δεν τον κληρονομεί εξ αδιαθέτου· στην κληρονομία θα κληθούν οι συγγενείς της δεύτερης ή επόμενων τάξεων κατά τις ρυθμίσεις των ΑΚ 1814 επ.

Άλλη είναι, αντίθετα, η λύση, σύμφωνα με το κατά τον ν. 2447/1996 νέο δίκαιο της υιοθεσίας (νέα άρθρα 1542 επ. ΑΚ). Διότι κατά το δίκαιο αυτό (νέα ΑΚ 1561 εδ. 1 και 2) το θετό τέκνο «εντάσσεται πλήρως στην οικογένεια του θετού γονέα» και «έναντι του θετού γονέα και των συγγενών του έχει όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τέκνου γεννημένου σε γάμο». Η ιδρυόμενη έτσι συγγένεια του θετού τέκνου και με τους συγγενείς του θετού γονέα το καθιστά εξ αδιαθέτου κληρονόμο των συγγενών αυτών, υπό τους όρους των σχετικών διατάξεων του ΑΚ.

Ζήτημα όμως γεννιέται, όταν η μεν υιοθεσία συντελέσθηκε πριν από την έναρξη ισχύος του ν. 2447/1996, αλλά ο κληρονομούμενος συγγενής του θετού γονέα απεβίωσε μετά το 1996 (ίσως δε αρκετές δεκαετίες μετά την υιοθεσία) και το θετό τέκνο διεκδικεί τώρα κληρονομικά δικαιώματα από την κληρονομία του αποβιώσαντος. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει και τα δικαστήρια².

2. Οι κρίσιμες διατάξεις διαχρονικού δικαίου

Ο ν. 2447/1996 περιέλαβε στις μεταβατικές του διατάξεις τον βασικό κανόνα (άρθρ. 57 § 1) ότι «υιοθεσίες που έγιναν πριν από την έναρξη της ισχύος αυτού του νόμου διέπονται ως προς το κύρος τους και τα έννομα αποτελέσματα από το έως τώρα δίκαιο» (με εξαίρεση την προσβολή και τη λύση της υιοθεσίας). Εφόσον η υιοθεσία συντελέσθηκε πριν από την έναρξη ισχύος του ν. 2447/1996, εφαρμόζεται το προϊσχύσαν δίκαιο και, άρα, τους συγγενείς του υιοθετήσαντος κληρονο-

2. Βλ. παρακάτω σημ. 4 και 5.

μούν, κατά τα άνω, ο σύζυγος και οι (εξ αίματος) συγγενείς τους και όχι το θετό τέκνο. Τούτο είναι σύμφωνα και με τη ρύθμιση, στο ίδιο θέμα, του άρθρου 88 § 1 ΕισΝΑΚ («... η υιοθεσία που έγινε πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα διέπεται, ως προς το κύρος και τα έννομα αποτελέσματα, από το έως τώρα δίκαιο»), ρύθμιση που, όπως και οι λοιπές του ΕισΝΑΚ, θεωρούνται ότι εκφράζουν γενικότερες αρχές του διαχρονικού δικαίου και μπορούν να εφαρμοσθούν αναλογικώς και σε κάθε άλλη περίπτωση νομοθετικής μεταβολής, αν δεν υπάρχει άλλη ειδική πρόβλεψη³. Στην ουσία ο νομοθέτης του ν. 2447/1996 επανέλαβε στο άρθρο 57 § 1 τη λύση του άρθρου 88 § 1 ΕισΝΑΚ.

Εντούτοις θα μπορούσε να ανακύψει το ερώτημα, μήπως στην εξεταζόμενη περίπτωση, όπου τελικά κρίνεται ποιος έχει κληρονομικό δικαίωμα, εφαρμόζεται η ΕισΝΑΚ 92 εδ. 1, κατά την οποία «Οι σχέσεις του κληρονομικού δικαίου, αν ο κληρονομούμενος πέθανε πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, κρίνονται και στο εξής κατά το έως τώρα δίκαιο». Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, που εκφράζει επίσης γενική αρχή, κρίσιμο χρονικό σημείο για την ανεύρεση του εφαρμοστέου δικαίου είναι ο χρόνος θανάτου του κληρονομούμενου. Θα εφαρμοσθεί δηλαδή το δίκαιο που ίσχυε (ισχύει) κατά τον χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου, άρα, αν ο θάνατος συνέβη μετά το 1996 (ακριβέστερα: μετά την έναρξη ισχύος του ν. 2447/1996), το δίκαιο που εισήχθη με τον ν. 2447/1996 και που αναγνωρίζει κληρονομικά δικαιώματα του θετού τέκνου στην κληρονομία συγγενών του θετού γονέα. Φαίνεται συνεπώς ότι υπάρχει σύγκρουση μεταξύ της διάταξης ΕισΝΑΚ 92 αφενός και των διατάξεων ΕισΝΑΚ 88 και άρθρου 57 ν. 2447/1998 αφετέρου και ερωτάται ποια θα επικρατήσει.

3. Η διαφωνία της νομολογίας και της θεωρίας

Στη νομολογία και τη θεωρία το ζήτημα ποια διάταξη επικρατεί αμφισβητείται.

Υπέρ της εφαρμογής της ΕισΝΑΚ 92, με βασικά επιχειρήματα ότι η διάταξη αυτή είναι ειδική για τις κληρονομικές σχέσεις έναντι της ΕισΝΑΚ 88 και ότι η τελευταία αυτή διάταξη ως «έννομα αποτελέ-

3. Βλ. ΜΠΑΛΗ, *Γεν.Αρχ.* § 10 Β· ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟ, *ΕρμΑΚ*, ΕισΝ, Γεν. Εισαγ. αρ. 63.

σματα της υιοθεσίας» εννοεί τα «άμεσα», δηλαδή τα αναγόμενα στην ύλη του οικογενειακού δικαίου, όπως η συγγένεια, η επιμέλεια, η διατροφή κλπ., και όχι τα «έμμεσα», όπως οι απορρέουσες από την υιοθεσία σχέσεις κληρονομικού δικαίου, έχουν ταχθεί τόσο δικαστικές αποφάσεις όσο και μέρος της θεωρίας⁴. Αντίθετα, άλλες δικαστικές αποφάσεις, καθώς και άλλο μέρος της θεωρίας έχουν ταχθεί υπέρ της εφαρμογής των ΕισΝΑΚ 88 και 57 ν. 2247/1996⁵.

4. Η λύση

Η τελευταία αυτή γνώμη (υπέρ της εφαρμογής του άρθρου 57 του ν. 2447/1996 και της ΕισΝΑΚ 88) φρονούμε ότι είναι η ορθότερη για τους ακόλουθους λόγους:

α) Ότι κατά το άρθρο 57 § 1 του ν. 2447/1996 σε υιοθεσίες συντελεσθείσες πριν από τον νόμο αυτόν εφαρμόζονται οι παλαιές ΑΚ 1568-1586 («το έως τώρα δίκαιο»), άρα και η παλαιά ΑΚ 1581 § 2 δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Κατά την τελευταία αυτή διάταξη, όπως ήδη εκτέθηκε παραπάνω υπό 1, καμιά σχέση συγγένειας δεν παράγεται μεταξύ θετού τέκνου και συγγενών του υιοθετήσαντος. Τούτο αποτελεί μάλιστα «άμεση» συνέπεια της υιοθεσίας και κατά τη διάκριση που επιχειρεί η αντίθετη γνώμη (βλ. παραπάνω υπό 3). Αφού λοιπόν δεν δημιουργείται συγγενικός δεσμός, είναι αυτονόητο ότι ούτε οι συνέπειες της συγγένειας επέρχονται. Βασική συνέπεια της συγγένειας είναι το εξ αδιαθέτου κληρονομικό δικαίωμα. Ο θεσμός της εξ αδια-

4. Βλ. ΟΛΑΠ 414/1958, ΕΕΝ 25, 849· ΑΠ 607/1957, ΝοΒ 6, 139 · 532/1966, ΝοΒ 15, 434· ΕφΠειρ 305/2004, ΠειρΝομ 2004, 171· ΚΑΥΚΑΣ, ΑρχΝ 1952, 153 επ.· ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, Γνμδ, ΝοΒ 6, 97· ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΕρμΑΚ, ΕισΝ 92, αρ. 81· ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ, ΕρμΑΚ, ΕισΝ 87-88, αρ. 125· ΤΟΥΣΗΣ, ΚληρΔ 1969, § 360 σ. 845 σημ. 3· ΡΟΪΛΟΣ-ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, Οικογ.Δ. ΙΙΙ, 1966, σ. 36-37 (σε ανάλογο θέμα).

5. Βλ. ΑΠ 438/1957, ΝοΒ 6, 34· 595/1957, ΝοΒ 6, 321 (έμμεσα) · ΕφΑθ 1868/2001, ΕλλΔνη 2002, 247· ΕφΑθ 5685/2002, ΝοΒ 2003, 64· ΕφΚρ 234/2008 (αδημ.)· ΜΠΑΛΗΣ, Γνμδ, ΝοΒ 1958, 537 επ.· ΛΙΠОВАΤΣ, ΝοΒ 1958, 140 και 321· ΚΡΙΣΠΗ-ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΕρμΑΚ, ΕισΝ 74, 25 (για ανάλογο θέμα)· ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Αρμ 2006, 1180 επ.· ΨΟΥΝΗ, Το νέο δίκαιο της συγγένειας και της προστασίας των ανικάνων προσώπων - Οι επιπτώσεις στις κληρονομικές σχέσεις, 2000, σ. 237-238 (έμμεσα: απαιτεί για τη δημιουργία κληρονομικής σχέσης μεταξύ θετού τέκνου και συγγενών του θετού γονέα είτε να ολοκληρώθηκε η υιοθεσία μετά την εφαρμογή του ν. 2447/1996 είτε να ζητήσει ο θετός γονέας την πλήρη ένταξη του τέκνου στην οικογένεια κατά το άρθρο 57 § 3 του ν. 2447/1996).

θέτου κληρονομικής διαδοχής προϋποθέτει συγγένεια και στηρίζεται σ' αυτήν. Θα ήταν επομένως αντιφατικό, το θετό τέκνο να μην είναι μεν συγγενής π.χ. με την αδελφή του θετού γονέα του, κατά την εφαρμοζόμενη παλαιά ΑΚ 1581 § 2, αλλά να την κληρονομεί ως συγγενής κατά την ΑΚ 1814.

Τα παραπάνω δεν μπορεί να μεταβληθούν από το επιχείρημα της αντίθετης γνώμης ότι η ΕισΝΑΚ 92 πρέπει να επικρατήσει ως ειδικότερη διάταξη για τις κληρονομικές σχέσεις, γιατί και η θετή συγγένεια ως προϋπόθεση κληρονομικών δικαιωμάτων είναι από άλλη άποψη ειδικότερος θεσμός με επιπτώσεις μέσα στο πολύ ευρύτερο πλαίσιο των κληρονομικών σχέσεων. Άρα και οι δύο διατάξεις μπορούν να διεκδικήσουν ειδικότητα, καθεμιά στο αντικείμενό της. Το σωστότερο εδώ είναι να κριθεί το ζήτημα με συστηματική ερμηνεία και εναρμόνιση των ΕισΝΑΚ 88 και 92, σύμφωνα με το πραγματικό βεληνεκές τους κατά τη νομοθετική βούληση. Ο νομοθέτης δεν μπορεί να ήθελε αντιφατικές λύσεις, στις οποίες θα καταλήγαμε, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, υπό την αντίθετη εκδοχή.

Ότι η βούληση του νομοθέτη, όταν καθόριζε τις συνέπειες της υιοθεσίας στις εφαρμοστέες εδώ παλαιές ΑΚ 1579 επ. (υπό το παράτιτλο «αποτελέσματα για τη θετή οικογένεια») και 1583 επ. (υπό το παράτιτλο «αποτελέσματα για τη φυσική οικογένεια»), ήταν να συμπεριλάβει και τις συνέπειες της υιοθεσίας στις κληρονομικές σχέσεις συνάγεται και από την (παλαιά) ΑΚ 1579 εδ. 2 που, αναφερόμενη στα αποτελέσματα της υιοθεσίας, ρητά προβλέπει ότι ο υιοθετήσας «δεν έχει κληρονομικά δικαιώματα έναντι του θετού τέκνου». Στα «έννομα αποτελέσματα» της υιοθεσίας κατά την ΕισΝΑΚ 88 § 1 περιλαμβάνονται και τα προβλεπόμενα στο άρθρο 1579 ΑΚ (και μάλιστα, όπως ήδη λέχθηκε, υπό το παράτιτλο «αποτελέσματα για τη θετή οικογένεια»). Άλλωστε, οι κρίσιμες διατάξεις των άρθρων 57 § 1 του ν. 2447/1996 και 88 § 1 του ΕισΝΑΚ, μιλώντας για «έννομα αποτελέσματα», δεν διακρίνουν και άρα δεν δικαιολογούν (ούτε κατά το γράμμα τους ούτε κατά το πνεύμα τους) τη διάκριση από τον ερμηνευτή τους σε έννομα αποτελέσματα που εμπίπτουν στις διατάξεις αυτές και σε έννομα αποτελέσματα που δεν εμπίπτουν. Περιλαμβάνονται όλα, άρα και η γέννηση ή μη γέννηση κληρονομικών δικαιωμάτων.

Τα παραπάνω ενισχύονται και από την ακόλουθη σκέψη. Η αντίθετη εκδοχή, αν ήθελε να είναι συνεπής προς εαυτήν, θα έπρεπε να δεχθεί ότι η διακοπή κάθε δεσμού του θετού (ανήλικου) τέκνου με τη

φυσική του οικογένεια, κατά το νέο δίκαιο της υιοθεσίας (που είναι βασικό έννομο αποτέλεσμα της υιοθεσίας κατά τη νέα ΑΚ 1561 εδ. 1), ισχύει και για τις κληρονομικές σχέσεις μεταξύ τους, αν π.χ. ο φυσικός γονέας πεθάνει μετά την εισαγωγή του νέου δικαίου (δηλαδή μετά την έναρξη ισχύος του ν. 2447/1998), γιατί τότε θα έπρεπε να εφαρμοσθεί πάλι η ΕισΝΑΚ 92 και όχι η ΕισΝΑΚ 88, έστω και αν η υιοθεσία είχε συντελεσθεί υπό το παλαιό δίκαιο, που διατηρούσε τη συγγένεια και, άρα, και τα κληρονομικά δικαιώματα μεταξύ φυσικής οικογένειας και υιοθετηθέντος τέκνου (παλαιά ΑΚ 1583). Τούτο όμως δεν θα ήταν αντίθετο μόνο προς τη σαφώς διατυπωμένη στην παλαιά ΑΚ 1583 νομοθετική βούληση, που διείπε την υιοθεσία κατά την τέλεσή της, αλλά και προς τη βούληση εκείνων που συνήνεσαν στην υιοθεσία του ανήλικου τέκνου, ιδίως των φυσικών γονέων που συνήνεσαν ενόψει της μη διακοπής του δεσμού τους (και των κληρονομικών σχέσεων) με το τέκνο. Δεν είναι δυνατό ούτε επιτρεπτό για τον νομοθέτη των μεταβατικών διατάξεων να προεξοφλεί ότι οι φυσικοί γονείς θα έδιναν τη συναίνεσή τους και στην περίπτωση που η συνέπεια της υιοθεσίας θα ήταν η διακοπή κάθε δεσμού τους με το υιοθετούμενο τέκνο. Μια τέτοια επιβαλλόμενη στους φυσικούς γονείς νομοθετική βούληση θα συνιστούσε υπέρμετρη επέμβαση στην αυτονομία του ατόμου και θα είχε πρόβλημα αντισυνταγματικότητας. Το αν θα υπάρχουν, συνεπώς, κληρονομικά δικαιώματα μεταξύ φυσικής οικογένειας και θετού τέκνου κρίνεται από το δίκαιο που ίσχυε κατά την τέλεση της υιοθεσίας (όταν δίνονταν οι συνααινέσεις για την τέλεση της υιοθεσίας με τις τότε συνέπειές της) και όχι από το δίκαιο που ίσχυε κατά τον χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου, δηλαδή διέπεται από την ΕισΝΑΚ 88 (ή από το άρθρο 57 του ν. 2447/1998) και όχι από την ΕισΝΑΚ 92⁶.

β) Ότι η διάταξη του άρθρου 57 § 1 του ν. 2447/1996 εννοεί ως «έννομα αποτελέσματα» της υιοθεσίας και αυτά που αφορούν τα μειωμένα υπό το παλαιό δίκαιο κληρονομικά δικαιώματα του θετού τέκνου έναντι της θετής οικογένειας, αφού το τέκνο δεν εντασσόταν πλήρως σ' αυτήν, συνάγεται και από τη διάταξη της § 3 του ίδιου άρθρου. Κατά τη διάταξη αυτή, «στις περιπτώσεις υιοθεσιών ανηλίκων που έγιναν πριν από την έναρξη της ισχύος του παρόντος, ο θετός γο-

6. Έτσι, σωστά, η γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους αρ. 615 της 23.3.1998, δημ.σ. ΝΟΜΟΣ.

νέας έχει το δικαίωμα να ζητήσει από το δικαστήριο, με αίτησή του, που δικάζεται κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας, την πλήρη ένταξη του τέκνου στην οικογένειά του, σύμφωνα με τα άρθρα 1561 έως 1566 του Αστικού Κώδικα», δηλαδή σύμφωνα με τα πλήρη αποτελέσματα (και στις κληρονομικές σχέσεις) του νέου δικαίου. Άρα ο νόμος εννοεί ότι χωρίς τη διαδικασία της εν λόγω διάταξης το θετό τέκνο εξακολουθεί να έχει τη μη πλήρη ένταξη στη θετή οικογένεια, με τα περιορισμένα δικαιώματα (και ως προς τις κληρονομικές σχέσεις) που τούτο συνεπάγεται⁷.

Το δικαίωμα του θετού γονέα (που υιοθέτησε πριν από την έναρξη ισχύος του νέου δικαίου) να ζητήσει την πλήρη ένταξη του τέκνου στην οικογένειά του δεν το υποβάλλει ο νόμος σε προθεσμία, αλλά αναγνωρίζεται ρητά μόνο στον ίδιο τον θετό γονέα. Και εύλογα, αφού η πλήρης ένταξη έχει επίπτωση και στις δικές του προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις, για τις οποίες δεν μπορεί να αποφασίζουν άλλοι, π.χ. τα θετά τέκνα⁸. Άρα πρόκειται για προσωποπαγές δικαίωμα.

γ) Υπάρχουν και άλλες πολλές περιπτώσεις όπου οι κληρονομικές σχέσεις (άρα και η ύπαρξη ή μη κληρονομικού δικαιώματος) προσδιορίζονται αναγκάιως ήδη από το δίκαιο που ίσχυε πριν από το κατά την ΕισΝΑΚ 92 κρίσιμο δίκαιο του χρόνου θανάτου του κληρονομούμενου.

Τούτο συμβαίνει π.χ. στην εξ αδιαθέτου διαδοχή που στηρίζεται αφενός στην ύπαρξη συζυγικής σχέσης και αφετέρου στην ύπαρξη σχέσης συγγένειας. Έτσι, αν ένας γάμος είναι έγκυρος ή όχι, θα κριθεί, σύμφωνα με την ΕισΝΑΚ 74, κατά το δίκαιο του χρόνου τέλεσής του, που διέπει το κύρος και τα αποτελέσματα του (έγκυρου ή ακυρωθέντος) γάμου. Διάκριση των αποτελεσμάτων σε άμεσα ή έμμεσα

7. Βλ. και ΨΟΥΝΗ, ό.π.

8. Βλ. και ΠΠρΑθ 273/2006, δημοσ. ΝΟΜΟΣ, που σωστά τονίζει ότι διασταλτική ερμηνεία της διάταξης του άρθρ. 57 § 3 ν. 2447/1998 ώστε να συμπεριληφθούν και τα θετά τέκνα στα νομιμοποιούμενα πρόσωπα, όταν οι θετοί γονείς τους έχουν αποβιώσει, «δεν επιτρέπεται, ως αντίθετη στη *ratio* της διάταξης, αφού η μετατροπή των αποτελεσμάτων της υιοθεσίας σε μια τέτοια περίπτωση δεν εξυπηρετεί τον σκοπό της ενδυνάμωσης της σχέσης γονέα και τέκνου αλλά, προφανώς, ρυθμίσεις κληρονομικών δικαιωμάτων του θετού τέκνου με συγγενείς του αποβιώσαντος θετού γονέα». Η απόφαση αυτή επικυρώθηκε από την παραπάνω παραπεμπόμενη ΕφΚρ 234/2008. Βλ. επίσης Κ. ΦΟΥΝΤΕΛΑΚΗ, Παρατηρήσεις κάτω από την ΠολΠρΘεσ 19997/2001, ΧρΙΔ 2001, σελ. 431 υπό 3γ.

και χαρακτηρισμός των κληρονομικών δικαιωμάτων ως έμμεσων αποτελεσμάτων δεν βρίσκει στήριγμα στον νόμο. Ο έγκυρος γάμος αυτοδικαίως δίνει κληρονομικά δικαιώματα στους συζύγους και ο ακυρωθείς τους τα στερεί. Σύναψη ή ακύρωση του γάμου και κληρονομικά δικαιώματα των συζύγων είναι αδιαχώριστες νομικές σχέσεις, όσο ισχύει η ΑΚ 1820. Από τη στιγμή που κρίθηκε το κύρος του γάμου (κατά το τυχόν διαφορετικό δίκαιο του χρόνου σύναψης ή ακύρωσης του γάμου), συγκαθορίσθηκε κατ' ανάγκην και η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή ως προς τους συζύγους. Η ΕισΝΑΚ 92 δεν βρίσκει πεδίο εφαρμογής. Θα εφαρμοζόταν μόνο, αν κατά τον χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου είχαν τροποποιηθεί οι ΑΚ 1813 επ. ως προς τα δικαιώματα του συζύγου. Αυτές όμως έμειναν από την έναρξη ισχύος του ΑΚ αναλλοίωτες. Άλλαξαν μόνο οι διατάξεις του οικογενειακού δικαίου που διέπονται από άλλες μεταβατικές διατάξεις.

Τα λεχθέντα για το κύρος ή την ακύρωση του γάμου ισχύουν και για τους λόγους που δημιουργούν την έννομη σχέση της συγγένειας, όπως η αναγνώριση τέκνων χωρίς γάμο των γονέων τους, η υιοθεσία κλπ., των οποίων το κύρος ή η ακύρωση συνεπάγεται αναγκαίως ορισμένα έννομα αποτελέσματα και ανάμεσά τους και κληρονομικά δικαιώματα. Οι θεσμοί αυτοί του οικογενειακού δικαίου υπάγονται (και όταν αποτελούν κατά κάποιο τρόπο προδικαστικό ζήτημα για την επέλευση συνεπειών στις κληρονομικές σχέσεις) στους δικούς τους κανόνες. Εύστοχα ο Μπαλής (που, ακόμη και όταν δογματίζε, ήξερε να εισέρχεται κατ' ευθείαν στον πυρήνα του εξεταζόμενου προβλήματος και να συλλαμβάνει την ουσία του) διατύπωσε τη λύση επιγραμματικά, ως εξής⁹: «Εάν προϋπόθεσις του κληρονομικού δικαιώματος είναι νομική πράξις προγενεστέρα του Κώδικος (ως είναι π.χ. η νομιμοποίησις ή αναγνώρισις τέκνον, ή η υιοθεσία), τότε η ειρημένη νομική πράξις κατά το τυπικόν κύρος αυτής ως και κατά τα αποτελέσματα θα κριθή κατά το προϊσχύον δίκαιον, έστω και αν ο κληρονομούμενος απεβίωσε μετά τον Κώδικα».

Ανάλογα ισχύουν και στην εκ διαθήκης διαδοχή, αν π.χ. το κύρος της διαθήκης (για άλλους λόγους εκτός του τύπου και της ικανότητας του διαθέτη, που διέπονται από την ΕισΝΑΚ 94) αφορά λόγο κείμενο πέραν του κληρονομικού δικαίου, π.χ. ακυρότητα της διαθήκης λόγω

9. Ο.π.

αντίθεσης στα χρηστά ήθη (ΑΚ 178). Το ζήτημα της ακυρότητας αυτής, έστω και αν συνεπάγεται αναγκαίως (με την ανατροπή του κύρους της διαθήκης) αποτελέσματα στις κληρονομικές σχέσεις, δεν διέπεται από την ΕισΝΑΚ 92.

δ) Η ΕισΝΑΚ 88 είχε ως πρότυπο τις αντίστοιχες γερμανικές διατάξεις των άρθρων 208 II (για τα εκτός γάμου τέκνα) και 209 (για τα υιοθετηθέντα) του ΕισΝ του γερμΑΚ, η δε ΕισΝΑΚ 92 είχε ως πρότυπο το άρθρο 213 του ίδιου γερμανικού νόμου. Κατά την ερμηνεία των εν λόγω όμοιων γερμανικών διατάξεων η πλήρως κρατούσα γνώμη δέχεται ότι οι συνέπειες της υιοθεσίας που είχε τελεσθεί πριν από την εισαγωγή του γερμΑΚ, τόσο ως προς τις οικογενειακές όσο και ως προς τις κληρονομικές σχέσεις, διέπονται από το ως τότε δίκαιο, εξαιρούμενες από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 213, αντίστοιχου προς την ΕισΝΑΚ 92¹⁰.

ε) Όπου ο νόμος ήθελε να εφαρμοσθούν και σε πριν από την έναρξη ισχύος του οικογενειακές σχέσεις οι προστατευτικότερες για τα τέκνα διατάξεις του νέου δικαίου των σχέσεων γονέων και τέκνων της υιοθεσίας, της αναγνώρισης εκτός γάμου τέκνων κλπ., προσδίδοντας έτσι στις νέες διατάξεις αναδρομική ενέργεια (υπό την ήπια μορφή της αναδρομικότητάς του, δηλαδή της άμεσης εφαρμογής του, αλλά μόνο εφεξής, στις παλαιές έννομες σχέσεις) το εξέφρασε σαφώς. Τούτο π.χ. προβλέπεται στην ΕισΝΑΚ 85, στα άρθρα 68, 75, 76, 77 κλπ. του ν. 1329/1983 (πρβλ. και άρθρα 54, 65 του ίδιου νόμου, άρθρα 76, 79 του ΕισΝΑΚ καθώς και άρθρο 7 §§ 1-4 του ν. 1250/1982, που εισήγαγε τον πολιτικό γάμο στην Ελλάδα και προέβλεψε με τις εν λόγω διατάξεις ισχυροποίηση υπό όρους παλαιών πολιτικών γάμων μεταξύ Ελλήνων). Στην ΕισΝΑΚ 88 § 1 και στο άρθρο 57 § 1 του ν. 2447/1996, αντίθετα, ο νόμος δεν θέλησε τέτοια αναδρομικότητα του νέου δικαίου. Δικαιολογείται επομένως το εξ αντιδιαστολής επιχείρημα και όχι η επέκταση των ως άνω αναδρομικών διατάξεων, την οποία επικαλέσθηκε στο σκεπτικό της η παραπάνω ΕφΠειρ

10. Βλ. τη σχετική παλαιότερη γερμανική βιβλιογραφία στο Σχόλιο του ΛΙΠΟΒΑΤΣ, ΝοΒ 6, 140 επ. Από τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. STAUDINGER/MAYER, 13η έκδ., 1998, EGBGB Art. 209 αρ. 6 και Art. 213 αρ. 39. Σημειωτέον ότι τα περισσότερα πρόσφατα γερμανικά συγγράμματα δεν ερμηνεύουν πλέον τα άρθρα 208 επ. του ΕισΝγερμΑΚ με την ένδειξη «οι διατάξεις αυτές είναι άνευ αντικειμένου λόγω παρόδου του χρόνου»· έτσι π.χ. *Münchener Kommentar*, 4η έκδ., 2006 υπό τα άρθρα αυτά.

305/2004¹¹. Τούτο είναι, άλλωστε, σύμφωνο με τον κανόνα ότι κατ' αρχήν οι νόμοι ισχύουν για το μέλλον και μόνο κατ' εξαίρεση μπορεί να τους προσδοθεί αναδρομική ενέργεια (ΑΚ 2).

5. Συμπέρασμα

Η ΕισΝΑΚ 92 δεν έχει έδαφος εφαρμογής, όταν πρόκειται για κληρονομικά δικαιώματα που εξαρτώνται από την ύπαρξη συγγένειας προς τον κληρονομούμενο. Οι διατάξεις άλλωστε για την εξ αδιαθέτου διαδοχή έμειναν αναλλοίωτες από την εισαγωγή του ΑΚ. Το ζήτημα ποιοι είναι συγγενείς και κατ' ανάγκην, άρα, και εξ αδιαθέτου κληρονόμοι είναι θέμα οικογενειακού δικαίου με αναγκαία επίπτωση στα κληρονομικά δικαιώματα και θα κριθεί κατά τις μεταβατικές διατάξεις του οικογενειακού δικαίου. Ειδικά ως προς την υιοθεσία, το κύρος της και τα έννομα αποτελέσματά της, περιλαμβανομένων και αυτών που αφορούν τα κληρονομικά δικαιώματα έναντι συγγενών του θετού γονέα, θα κριθούν κατά το δίκαιο του χρόνου τέλεσής της, σύμφωνα με το άρθρο 57 § 1 του ν. 2447/1996, που ακολουθεί τον όμοιο γενικό κανόνα της ΕισΝΑΚ 88 § 1.

11. Βλ. παραπ. σημ. 4.

BERNARD H. STOLTE*

**Ἀγωγή antistricta?
Bemerkungen anlässlich eines Fragments eines
palimpsestierten Digestenkommentars**

Durch die Vermittlung meiner lieben Kollegen Jana Grusková und Christian Gastgeber sind mir aus der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien Fragmente eines juristischen Textes bekannt geworden. Die kodikologische und paläografische Einordnung dieser Fragmente verdanke ich völlig diesen beiden Experten, die mir liebenswürdigerweise die rechtshistorische Verwertung dieser Texte überlassen haben. Ich gestehe gern, daß ich ohne ihre Hilfe dazu nicht imstande gewesen wäre. Ich hoffe, auf diese Texte an anderem Orte ausführlicher sprechen zu können, glaube aber hier zu Ehre meines Freundes und Kollegen Spyros Troianos schon einige Bemerkungen vorausschicken zu dürfen, damit wenigstens der kleine Kreis der "juristischen Byzantinisten" von der Existenz dieser Fragmente Kenntnis nimmt.

Habent sua fata libelli. Es handelt sich um zwei Blätter eines Digestenkommentars. Wie noch näher darzulegen sein wird, datiert der Text ursprünglich wohl aus dem 6. Jahrhundert und ist offenbar noch in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts kopiert worden. Die auf uns gekommenen Blätter sind palimpsestiert und in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts für einen Menaion-Codex verwendet worden. Schließlich haben sie, um 90° gedreht und zu zwei Doppelblätter gefaltet, eine Drittverwendung als Schutzblätter eines Bucheinbandes gefunden, zum Schutz des dem 14. Jahrhundert angehörenden Teils des Codex Vindob. Theol. gr. 238 (f. 57-163). Die Kollegen Grusková und Gastgeber haben diese Blätter während einer internationalen Tagung des Zentrums Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien am 20. März 2009 vorgestellt. Ihrer Präsentation entnehme ich die-

* Professor für Byzantinisches Recht, Universität Groningen.

se Daten und Datierungen.

Auch wenn ich von zwei palimpsestierten Fragmenten spreche, möchte ich mich im Folgenden auf ein Fragment beschränken. Zwar sind es zwei Blätter, die übrigens aus kodikologischen Gründen nicht zu demselben Doppelblatt gehören können, aber nur auf einem von diesen läßt sich die uns hier interessierende *scriptura inferior* ziemlich vollständig lesen. (Genauer gesagt, das andere Blatt hat in erster Instanz sogar den sachkundigen Versuchen von Jana Grusková erfolgreich Widerstand geleistet.) Wir müssen es deshalb einstweilen bei der Feststellung, daß dieses fast unerleserliche Blatt ("Fragment 2") wohl demselben Werk entstammt, bewenden lassen.

Und jetzt das "Fragment 1", Recto und Verso. Von einer Edition kann hier noch nicht die Rede sein, aber ein Ersteindruck gestattet schon ein ziemlich klares Bild von dem, womit wir es zu tun haben. Wenn man einmal die untere Schrift einigermaßen entziffert hat, fällt sofort die Anwesenheit lateinischer Wörter in einem griechischen Text auf, und es erweisen sich diese lateinischen Wörter als juristische *termini technici*. Das mehrfach begegnende *praescriptis verbis* führt zum justinianischen Corpus in einer seiner mannigfaltigen Bearbeitungen. Bald stellt sich dann heraus, daß der Text auf D. 19,5 Bezug nimmt, nicht aber in der Fassung, die wir aus Bas. 20,4 kennen, sondern in einer Art und Weise, die auch in dem dem 6. Jh. entstammenden Papyrus PSI 55 begegnet.¹ Entsprechend dem Kommentar zu D. 2,14, muß man unser Fragment wohl der Antezessorzeit zuordnen. Viel später kann es m. E. nicht entstanden sein.

Der Titel wird der Legalfolge nach kommentiert; erhalten sind jedenfalls D. 19, 5, 8-10. Der Verfasser gibt eine zusammenfassende Beschreibung des Inhaltes des jeweils zu kommentierenden Fragments, aber zieht auch andere Stellen der Digesten zu seinen Betrachtungen heran, nicht nur in der Form eines bloßen Verweises, sondern auch mit Zitat und manchmal ausführlicher Argumentation. So geht er bei D. 19,5,8 auf D. 2,14,7,2 ein,² das er übrigens als "das 7. digeston des *De pactis* der *Prota*" zitiert, ein klares Indiz, daß die *partes* der Digesten noch präsent sind. Eine

1. Der Zuschreibung von W. WODKE in seiner Edition mit ausführlichem Kommentar ('Ein bisher nicht erkannter Stephanustext: PSI 55', F. ALTHEIM-R. STIEHL, *Christentum am Roten Meer*, I (Berlin-New York 1971), 122-260) wird nicht allgemein gefolgt.

2. PSI 55 kommentiert zwar auch D. 2,14,7, nicht aber diesen Passus.

pars bezeichnet er als σύνταγμα. Auch nennt er Juristennamen wie Pomp(onius) und Ulp(ianus), und in einem Fall stellt sich heraus, daß ihm mehr oder weniger vollständige Inskriptionen der Digestenfragmente zugänglich gewesen sind. Wenn er D. 19,5,10 kommentiert, verweist er auf D. 7,5,5 in folgender Weise: "die Worte von Ulpian im dritten Buch der *De iudiciis*, Titel 5, *digeston* 5, wo er wie gelesen bei Sabinus sagt ...". Tatsächlich ist D. 7,5,5 mit *Ulpianus libro octavo decimo ad Sabinum* inskribiert.³ Bemerkenswert ist, daß die sorgfältige Verweise dort begegnen, wo der Kommentator aus anderen Titeln als D. 19,5 zitiert. Wenn er, der Legalfolge nach, von einem Fragment zum anderen übergeht sagt er einfach: "in dem 9. [bzw. 10.] *digeston*".

Aus alledem dürfen wir folgern, daß der Verfasser ein Digestenexemplar mit nummerierten Fragmenten und mehr oder weniger vollständigen Inskriptionen auf seinem Schreibtisch gehabt hat. Ob es ein lateinischer Text war, läßt sich nicht beweisen. Unser Fragment enthält aber so viele lateinische Wörter, daß diese Möglichkeit jedenfalls ernst in Betracht genommen werden soll.

Soweit die Rückschlüsse, die man, wie ich glaube, auf Grund dieses im 10. Jahrhundert geschriebenen und später palimpsestierten Textes ziehen darf. Ich gehe davon aus, daß der Schreiber seine Vorlage nach bestem Können abgeschrieben hat. Vielleicht hat er einiges nicht verstanden, und vor allem dürften ihm die lateinischen Wörter Schwierigkeiten bereitet haben. Ich möchte ihm nicht zutrauen, daß er selbst Latein erfunden hat, wo Griechisch in seiner Vorlage stand. Daß ihm bei der Arbeit Fehler unterlaufen sind, versteht man. Fast immer sind sie problemlos zu berichtigen: Das heißt, insofern man davon ausgehen will, daß nicht schon der Verfasser im 6. Jahrhundert solche Fehler gemacht hat. Um nur ein Beispiel zu geben: Im Rahmen von D. 19,5 darf man erwarten, daß die *condictio* zur Sprache kommt. Tatsächlich begegnet das Wort mehrfach, immer aber als *conduct(io)*. Wenn der Verfasser aus D. 19,5,9 auf lateinisch *non uetus obligatio restaurabitur* zitiert, korrekt oder nicht, ist daraus im 10. Jahrhundert *n(on) betus obligatio restabrabiti* geworden. Es wird das Verständnis des Lesers nicht wesentlich beeinträchtigt haben. Auch der heutige Jurist zitiert manchmal ein nicht fehlerfreies Latein.

3. In einer Basilikenhandschrift findet sich ein Scholion (BS 988,28-29), das beweist, daß in umgekehrter Richtung in einem Digestenkommentar zu D. 7, 5 auf D. 19, 5, 10 verwiesen wurde.

Auf einen Sonderfall wird unten noch einzugehen sein.

Auf den ersten Blick haben wir in unserem Fragment genau das, was wir nach dem heutigen Stand unseres Wissens zu erwarten geneigt sind. Im 10. Jahrhundert wird eine eigentlich ziemlich gute Kopie einer Schrift angefertigt, deren Urfassung man, nach seinen äußeren Merkmalen, ins Zeitalter der Antezessoren oder weniger später datieren kann: Legalfolge der Digesten, reichliche Verwendung lateinischer Wörter, Zitierung nach *partes*. Kurz und gut, genau das was uns die "alten" Scholien der Basiliken und vor allen Dingen die Papyri PSI 55 und 1350 überliefert haben. Nüchtern betrachtet lehrt uns unseres Fragment kaum etwas zusätzliches. Sein größter Wert besteht wohl darin, daß es ein Beispiel einer juristischen Gattung ist von der uns sehr weniger unmittelbar überliefert ist.

Nicht nur das zu rekonstruierende Original, sondern auch die uns erhaltene Abschrift ist an und für sich wichtig. Wenn die Datierung aus paläografischen Gründen in die zweite Hälfte des 10. Jahrhunderts zutrifft, muß man sich fragen, warum es gerade zu dieser Zeit für diesen Text noch ein Interesse gegeben hat. Die Basiliken waren um 900 kompiliert worden. Nach der herrschenden Meinung war die Rolle der Digesten und des Codex Justinianus als selbständige Gesetzestexte praktisch ausgespielt, wenn auch der Richterspruch, in dem die Basiliken als Kodifikation im strengen Sinne des Wortes anerkannt wurden, erst aus den 70er Jahren des 12. Jahrhunderts datiert. Wenn unseres Fragment repräsentativ ist, ist es ein Kommentar, nicht etwa eine bequeme Zusammenfassung der Digesten. Dürfen wir, nach den Basiliken, für einen Digestenkommentar noch ein so großes selbständiges Interesse erwarten, daß er nicht nur zu Rate gezogen, sondern sogar abgeschrieben wird? Bei einer früheren Datierung unseres Fragments (etwa "Makedonische Renaissance", 9. Jh.) würde sich diese Frage zwar erübrigen, stößt aber auf paläografische Schwierigkeiten. Bei einer späteren Datierung (etwa "Wiedergründung der Rechtsschule von Konstantinopel", Mitte 11. Jh.) stellt sich die Frage genau so dringend und dann stehen ebenfalls paläografische Probleme im Wege. Allenfalls kann man sagen, daß z. B. in der *Meditatio de nudis pactis* § 26 darauf hingewiesen wird, daß die Digesten mehr enthalten als die Basiliken und deshalb die Aufmerksamkeit verdienen. Ob das alles genügt, uns ein zeitgenössisches Bedürfnis nach Handschriften dieser Art vorzustellen, mag dahingestellt bleiben. Haben

wir uns bisher doch die Benützung der älteren juristischen Literatur im Wesentlichen als eine passive Einsichtnahme vorgestellt, nicht als ein lebendiges Erbe, das in der Form von Abschriften den nächsten Generationen überliefert wird. Einstweilen möchte ich bei der Datierung ins 10. Jahrhundert bleiben und die Frage nach dem Publikum für diese Abschrift unseres Digestenkommentars offen lassen. Die Palimpsestierung und damit der endgültige Untergang dieses Kommentars ist was man, früher oder später, erwarten darf.

Bei alledem gibt es einen Aspekt in diesem Fragment, das es, soweit ich sehe, einzigartig macht. Ich möchte es nicht unterlassen, unserem Kollegen, der einen Band über die lateinische Rechtssprache in Byzanz publiziert hat,⁴ diese Merkwürdigkeit vorzustellen. Es handelt sich um die letzten zwei Zeilen von Fragm. 1v, wo ich zwar nicht alles lesen und verstehen kann, aber doch soviel: Von der *condictio* (hier *c(on)duct()*, S. oben), wird gesagt: καίτοι strictas οὐσης ἀγωγὰς... σημ(είωσαι) ὅτι καὶ antistrict(os) παρέρχεται. Der Sinn scheint also, daß die *condictio* zwar eine *actio stricti iuris* ist, aber auch "antistrict(os)" gegeben wird. Die lateinischen Buchstaben sind gut leserlich. Die Abkürzung interpretiere ich als Adverbium, aber das ist nicht das Wichtigste. Wesentlich ist daß hier die herkömmliche Opposition *stricti iuris*—*bonae fidei* als *strict-* und *antistrict-* vorgestellt wird.

Antistrict(os) ist, soweit ich sehen kann, Hapax, eine Neubildung aus griechischem *anti* und lateinischem *strictus*. Die Juristensprache des 6. Jahrhunderts wird zwar von lateinischen Wörtern gekennzeichnet,⁵ aber ein hybrider, der lateinischen Fachsprache fremder Neologismus war mir noch nicht bekannt. Man kann ihn als ein Zeichen der Lebenskraft oder eher des unausweichlichen Verfalls der Jurisprudenz des 6. Jahrhunderts deuten. Faszinieren tut er auf jeden Fall, nicht nur den Autor dieser Zeilen, sondern auch bestimmt den Freund und Kollegen, dem sie gewidmet sind.

4. SP. TROIANOS, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Athen-Komotini 2000.

5. N. VAN DER WAL, 'Die Schreibweise der dem Lateinischen entlehnten Fachworte in der frühbyzantinischen Juristensprache', *Scriptorium* 37 (1983), 29-53, mit Abb.

EVA MARIA SYNEK*

Anmerkungen zur jurisdiktionellen Situation der „österreichischen“ Orthodoxie seit dem Untergang der Habsburgermonarchie

1. Vorbemerkungen

Aktuell gibt es in Wien sechs orthodoxe Gemeinden mit Rechtspersönlichkeit für den staatlichen Bereich¹ – historisch bedingt zwei griechische Gemeinden (mit zwei alternativ benutzten Kirchen im Stadtzentrum), die besonders große, in mehrere Pfarren untergliederte serbische Gemeinde² (dzt. 3 Kirchen in Wien³), die rumänische Gemeinde (mit einer Kapelle im Zentrum und einer neugebauten Kirche an der Peripherie), die russische Gemeinde (mit ihrer großen, um die Jahrhundertwende auf Botschaftsgelände errichteten Kirche plus einer Friedhofskapelle) sowie die bulgarische Gemeinde (mit einer neueren kleinen Kirche in einem zur Botschaft gehörigen Gebäudekomplex und einer Kapelle, ein größerer Kirchenbau ist im Planungsstadium⁴) – und zwei junge Ge-

* Wien.

1. Vgl. die Website des Kultusamtes: http://www.bmukk.gv.at/ministerium/kultusamt/ges_ank_krg.xml (13.3.2012).

2. Zahlenangaben schwanken (vgl. etwa *kathpress* Nr. 5, 6.11.2011, 4), nach Angabe des Ökumenischen Rates der Kirchen leben derzeit in Wien und Umgebung ca. 130.000 Serben: Vgl. Ökumenischer Rat der Kirchen in Österreich: Die Serbisch-Orthodoxe Kirche: <http://www.oekumene.at/kirchen/serb-orth.htm> (16.11.2010), die Website der serbischen Diözese für Mitteleuropa, die sich an der offiziellen Statistik orientiert, nannte zuletzt wieder 93.294 serbisch-orthodoxe Gläubige für Wien: SOK AKTUELL – Nachrichtenagentur der Serbischen Orthodoxen Diözese für Mitteleuropa: www.sok-aktuell.org (22.1.2011); zur Geschichte der Gemeinde zuletzt etwas näher Bischof Konstantin von Mitteleuropa, 150 Jahre Serbische Orthodoxe Kirchengemeinde Wien, in: *Orthodoxie aktuell* 9/2010, 5-6.

3. Die Überlassung eines weiteren Kirchengebäudes (Unterzeichnung des Schenkungsvertrages am 11.1.2011) seitens der Katholischen Erzdiözese stieß auf innerkatholischen Widerstand und wird nach einem Rekurs an die Apostolische Signatur derzeit in Rom überprüft.

4. Vgl. hierzu Y. WEISS, Priester kommen als Gastarbeiter: *Wiener Zeitung* (8.2.2011),

meinden – eine arabische (Mitbenutzung einer katholischen Klosterkirche) und eine georgische (mit einer Kapelle)⁵ –, deren staatliche Anerkennung bei Fertigstellung des Manuskriptes noch ausstand.⁶ Dazu kommt eine wachsende Zahl von Seelsorgestellen in den Bundesländern⁷. Von diesen haben bislang die russischen Gemeinden in Graz und Linz öffentlich-rechtliche Stellung erlangt, die staatliche Anerkennung

auch online: http://www.wienerzeitung.at/nachrichten/archiv/?em_cnt=55215 (30.6.2011).

5. Letztere noch nicht erfasst bei F. GSCHWANDTNER – C. GASTGEBER, *Die Ostkirchen in Wien. Ein Führer durch die orthodoxen und orientalischen Gemeinden*, Wien 2004. Die innerkirchliche Errichtung der Gemeinde erfolgte nach ersten Anfängen eines georgischen Gemeindelebens in den Räumlichkeiten der russischen Kirche im April 2005; ein eigener Gottesdienstraum ist seit 2008 vorhanden.

6. Das Bundesgesetz vom 23. Juni 1967 über äußere Rechtsverhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich (Bundesgesetzblatt Nr. 229/1967, in der Folge kurz: Orthodoxengesetz) anerkennt einerseits die Orthodoxe (in der Tradition der österreichischen Amtssprache: griechisch-orientalische) Kirche in Österreich als solche, andererseits sieht es die Anerkennung einzelner Gemeinden vor. Weiters kommt nach § 6 der Konstantinopel unterstehenden Metropolis von Austria *ex lege* „die Stellung einer Körperschaft des öffentlichen Rechtes“ zu. Zu der gemäß der Novelle vom 29. Juli 2011 (Bundesgesetzblatt I Nr. 68/2011) vorgesehenen Möglichkeit, dass auch weitere orthodoxe Diözesen die Stellung einer Körperschaft öffentlichen Rechtes erlangen, vgl. den Beitrag von R. POTZ in diesem Band. Am 7. März 2012 wurde die Errichtung der dem Moskauer Patriarchat unterstehenden (innerkirchlich schon lange existenten) russisch-orthodoxen Diözese von Wien und Österreich kundgemacht (vgl. Bundesgesetzblatt II Nr. 54/2012); generell zum Orthodoxengesetz H. KALB – R. POTZ – B. SCHINKELE, *Religionsrecht*, Wien 2003, 569 ff; R. POTZ – B. SCHINKELE, *Religionsrecht im Überblick*, Wien 2007, 179 ff; R. POTZ, „30 Jahre österreichisches Orthodoxengesetz“, in: *Kirchenrecht und Ökumene. FS Panteleimon Rodopoulos (= Kanon 15)*, Egling 1999, 222-240.

7. Für rumänischstämmige Orthodoxe bestehen in den Bundesländern sechs an die Wiener rumänische Gemeinde angebundene Pfarren mit je eigenem Seelsorger (in Salzburg, Graz, Linz, Knittelfeld, Klagenfurt und Feldkirch). Vgl. die Website der Rumänischen Gemeinde: <http://www.rumkirche.at/de/istorie.htm>, 29.6.2011). Die flächendeckendste Organisation weisen die zahlenmäßig besonders starken Serben auf. Neben der staatlich anerkannten Wiener serbischen Gemeinde St. Sava wurden bislang zwei weitere Wiener Pfarren sowie Pfarren in allen österreichischen Landeshauptstädten, weitere selbständige Pfarren in Saalfelden und Kufstein sowie Pfarrexposituren in Enns, Gmunden, Wiener Neustadt und Tulln errichtet. Vgl. SOK aktuell 2.11.2009 info-e-mail bzw. die Website der Serbisch-orthodoxen Diözese von Mitteleuropa: http://www.serbischediozese.org/03/index.php?option=com_content&view=article&id=279&Itemid=73&lang=de (29.6.2011); auch: Website des Ökumenischen Rates der Kirchen in Österreich: <http://www.oekumene.at/site/oerkoe/mitglieder/article/17.html> (29.6.2011). Weiters bestehen Seelsorgsstrukturen des Ökumenischen Patriarchats in Graz, Linz, Innsbruck, Salzburg und Feldkirch (vgl. die Patriarchatswebsite: <http://www.ec-patr.org/dioeses.php?lang=&id=4>, 21.3.2012).

weiterer Gemeinden soll gemäß Presseberichten folgen.

Für die „österreichischen“ Orthodoxen sind insgesamt sieben unterschiedliche Jurisdiktionsträger zuständig. Auf Grundlage des Beschlusses der Panorthodoxen Konferenz von 2009 zur orthodoxen Diasporajurisdiktion⁸ fand am 8. Oktober 2010 die konstituierende Sitzung einer orthodoxen Bischofskonferenz statt, die unter dem Vorsitz des in Wien residierenden, Konstantinopel unterstehenden Metropoliten von Austria künftig dabei helfen soll, die Problematik der jurisdiktionellen Aufspaltung nach Möglichkeit zu überbrücken. In der Folge soll dargelegt werden, wie es zu dieser kam.

Denn wenn auch in habsburgischer Zeit keineswegs alle jurisdiktionellen Fragen gelöst waren⁹, so war die Rechtslage der orthodoxen Gläubigen im Gebiet des heutigen Österreich damals doch um einiges überschaubarer und zumindest in Wien aus staatskirchenrechtlicher Sicht im wesentlichen klar. Drei der heutigen Wiener Gemeinden hatten öffentlich-rechtliche Stellung bereits Anfang des 20. Jahrhunderts – die beiden griechischen (Georgs- und Dreifaltigkeitsgemeinde, letztere mit einer Expositur für die Rumänisch sprachigen Gläubigen) und die serbische Gemeinde „zum heiligen Sava“. Ihre Zuständigkeit war nach einer Verordnung der niederösterreichischen Statthalterei von 1893 wie folgt abgegrenzt:

„1. rücksichtlich aller Anhänger des griechisch-orientalischen Religionsbekenntnisses griechischer, macedo-wallachischer und albanesischer Nationalität, welche türkische Staatsangehörige sind, steht [die pfarrliche Jurisdiktion] der Kirchen- und Pfarrgemeinde zum heiligen Georg zu; 2. rücksichtlich aller jener, welche nicht türkische Staatsangehörige und nicht Slaven sind, [...] der Kirchen- und Pfarrgemeinde zur heiligen Dreifaltigkeit [...]; 3. rücksichtlich aller jener, welche slavischer Nationalität sind, [...] der [...] serbischen Kirchengemeinde“.¹⁰

Diese Regelung erwies sich im Kontext der Ausdifferenzierung neuer

8. Vgl. E. M. SYNEK, „Aktuelle Bemühungen um eine „kanonische“ Lösung für die Orthodoxe Diasporajurisdiktion“, in: *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 56 (2009) 463-484.

9. Vgl. zuletzt TH. M. NÉMETH, „Autonome orthodoxe Gemeinden in Cisleithanien“, in: *Kanon* 21 (2010) 82-102; näherhin DERS., *Josef von Zhishman (1820–1894) und die Orthodoxie in der Donaumonarchie*, [Kirche und Recht 27, Freistadt 2012].

10. Verordnung des k.k. Statthalters im Herzogtum unter der Enns vom 1. Mai 1893 Zl. 27055: Landesgesetzblatt für Niederösterreich Nr. 19 (1893).

Nationalstaaten am Balkan allerdings bereits zu Monarchiezeiten als unpraktisch, schuf Auslegungsprobleme und provozierte Änderungsbegehren seitens der Georgsgemeinde. Hier muss darauf verzichtet werden, in die von Willibald M. Plöchl in seiner Arbeit zu den „Wiener Griechen“ referierten Details einzutreten. Festzuhalten ist aber jedenfalls, dass sich die Wiener Gemeinden innerkirchlich aufgrund ihrer Statuten und abgesichert durch kaiserliche Patente einerseits einen weitgehend autonomen Status bewahren konnten.¹¹ Zugleich waren sie mit Ausnahme der als „Botschaftsseelsorge“ von den österreichischen Strukturen exempten Russen in der Endphase der Habsburgermonarchie allerdings direkt¹² bzw. die Wiener serbische Gemeinde mittelbar¹³ (über den Suffraganbischof von Zara) der *de facto* autokephalen¹⁴ Metropole der Bukowina (Czernowitz) zugeordnet. Versuche, diese Situation zugunsten einer genuin griechischen Diasporajurisdiktion für die Georgs- und Dreifaltigkeitsgemeinde zu verändern, sind fehlgeschlagen. Erst mit den politischen Umwälzungen zu Beginn des 20. Jahrhunderts kam zur ethnisch-sprachlichen Ausdifferenzierung der Wiener Gemeinden auch jene Vermehrung von Jurisdiktionsträgern, die bis heute die orthodoxe Kirchenlandschaft in Österreich in einer diasporatypischen Weise prägt.

2. Die Entwicklungen der Zwischenkriegszeit

Kriegs- und Nachkriegswirren hatten auf vielfältige Weise signifikante Auswirkungen auf die in Restösterreich verbliebenen bzw. neu hinzu gekommenen orthodoxen Gläubigen. In jurisdiktioneller Hinsicht bedeutete die politische Neuordnung Europas zunächst vor allem, dass sich das bisherige Territorium der Czernowitzer Metropole auf verschiedene Staaten verteilte und Czernowitz selbst Teil der 1925 zum Patriarchat

11. Vgl. hier und im Folgenden Németh, *Autonome orthodoxe Gemeinden*, 84 ff; W. M. PLÖCHL, *Die Wiener Griechen*, [Kirche und Recht 16], Wien 1983, 78 ff.

12. Zuweisung der beiden griechischen Gemeinden an Czernowitz 1883: Allerhöchste EntschlieÙung vom 19. März 1883 und nachfolgender Ministerialerlass vom 29. Mai 1883.

13. Zuweisung der serbischen Gemeinde zum Bischof von Zara 1897: Allerhöchste EntschlieÙung vom 23. Juni 1897.

14. So explizit N. MILASCH (Milaš), *Das Kirchenrecht der Morgenländischen Kirche*, Mostar 1905, 313 f; für divergierende Sichtweisen vgl. zuletzt C. (K.) PITSAKIS, „Autocephalie et autonomie: A propos du développement historique de deux catégories principales dans la structure actuelle de l’Eglise orthodoxe“, *Kanon* 21 (2010) 21-42; NÉMETH, *Zhishman*.

aufgewerteten Kirche Rumäniens wurde. Metropolit Vladimir v. Repta versuchte gar nicht erst ernsthaft, die Jurisdiktion über alle ihm bislang zugeordneten Gemeinden weiter zu beanspruchen und entließ am 22.11.1919 den politischen Tatsachen folgend, die dalmatinischen Eparchien formell aus dem kanonischen Verband der Metropole der Bukowina. Diese wurden noch im selben Jahr der Metropole von Karlowitz (wieder)eingegliedert, der sie bis 1874 bereits einmal angehört hatten, und in der Folge Teil der „Autokephalen Vereinigten Serbischen Orthodoxen Kirche des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen.“¹⁵ Da die Wiener serbische Gemeinde der dalmatinischen Eparchie nie im Sinne einer normalen Pfarre inkorporiert worden war, sind nach herrschender Lehre aus diesen Rechtsakten allerdings keine unmittelbaren Schlussfolgerungen bezüglich der nunmehrigen jurisdiktionellen Zuständigkeit in Österreich abzuleiten.

Anknüpfend an die Auffassung der zeitgenössischen österreichischen Behörden, die – der alten Rechtsauffassung aus Monarchiezeiten folgend – die Zugehörigkeit zu ausländischen Jurisdiktionen ablehnten, ohne sich diesbezüglich freilich in einem Rechtsakt formell festzulegen, sind auch Willibald M. Plöchl, Richard Potz u. a. davon ausgegangen, dass nach dem Zusammenbruch des Habsburgerreiches St. Sava genauso wie die griechische Georgs- und die Dreifaltigkeitsgemeinde akephale, d. h. von jeglicher bischöflicher Jurisdiktion völlig exempte orthodoxe Gemeinde geworden seien.¹⁶

Auf der innerkirchlichen Ebene gestaltet sich die Situation freilich deutlich diffiziler. Eine abschließende rechtsgeschichtliche Darstellung würde die Sichtung und Aufarbeitung von relevanten Archivbeständen in und außerhalb Österreichs voraussetzen. Im Folgenden können nur grobe Linien nachgezeichnet werden:

15. Vgl. V. POSPISCHIL, *Der Patriarch in der serbisch-orthodoxen Kirche*, Wien 1966, 51.

16. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 109 f; R. POTZ, „Der Wechsel der Jurisdiktion einer orthodoxen Kirchengemeinde in Österreich“, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 27 (1976) 22-35, hier: 25; R. POTZ – B. SCHINKELE, „Das Orthodoxengesetz 1967 und die serbisch-orthodoxe Kirchengemeinde zum Hl. Sava in Wien“, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 44 (1995-97) 197-224, hier: 200; L. PANTOVIĆ, *Die Wiener Orthodoxen Serben*, Diss. jur. Wien 2004, 57 f.

a) Czernowitzer vs. griechische und Konstantinopler Ansprüche

Angesichts der von verschiedenen Seiten geltend gemachten jurisdiktionellen Ansprüche kommt aufgrund der Kontinuität zur bisherigen Rechtslage jenem von Czernowitz¹⁷ wohl doch etwas mehr Plausibilität zu, als Plöchl bereit war, einzuräumen. Ausgenommen ist – und hier ist Plöchl uneingeschränkt zu folgen – aber die finanzielle Zuständigkeit, um die es bei den seitens Czernowitz im Interesse der Wiener Rumänen geltend gemachten Ansprüchen in besonderer Weise ging.¹⁸ Denn die Wiener Gemeinden hatten ihre finanzielle Autonomie während ihrer Zuordnung zum Bukowiner Metropolitanverband genauso erfolgreich zu wahren gewusst wie zuvor unter Karlowitz.¹⁹

Wenn der Czernowitzer Metropolit insbesondere, was die Dreifaltigkeitsgemeinde betraf, 1923 in einem bereits von Ion Nistor dokumentierten Schreiben sowohl an die griechische Regierung als auch an die Synode von Griechenland auf deren Verbleib unter seiner eigenen bischöflichen Obhut insistierte²⁰, geschah dies im Einvernehmen mit den Wiener Rumänen, die 1921 endgültig aus letzterer ausgeschieden und 1923 mit eigener Rechtspersönlichkeit für den staatlichen Bereich²¹ ausgestattet worden waren.

Als im Mai 1924 die Kirche von Griechenland dem Konstantinopler Begehren auf Abtretung der Diasporajurisdiktion²² Folge leistete, ging es wohl vor allem darum, „das Ökumenische Patriarchat [...] durch die neue Aufgabe [...] etwas für die vielen Verluste [nach der Ausdifferen-

17. Vgl. I. NISTOR, *Bisericile și școala greco-română din Viena*: Academia Roman, *Memorile secțiune istorice Ser. II/t. XIII, Mem. 3*, Bukarest 1932, 1 (70)-40 (108) (plus Bilder im Annex), hier: 16 ff. Für Kopien danke ich herzlichst *Mihai Săsăujan*.

18. Vgl. dazu auch N. DURA, *Kirche in Bewegung. Das religiöse Leben der Rumänen in Österreich*, Wien 2007, 135 f.

19. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 70 f; 104 f.

20. 1908 hatte das Patriarchat von Konstantinopel – damals vor allem im Blick auf die wachsende Zahl griechischer Emigranten in Amerika – (mit Ausnahme von Venedig) die geistliche Jurisdiktion über die sog. „Diaspora“ der Synode der Kirche von Griechenland übertragen, was die griechische Regierung zum Anlass nahm, sich im diplomatischen Weg auch in Czernowitz um die Übertragung der bischöflichen Kompetenzen nach Athen zu bemühen. Vgl. hierzu DURA, *Kirche in Bewegung*, 135 f.

21. Das Recht auf Matrikenführung ließ nochmals – bis 1929 – auf sich warten. Vgl. DURA, *Kirche in Bewegung*, 116.

22. Vgl. P. PLANK, „Der Ökumenische Patriarch Meletios IV. (1921-1923) und die orthodoxe Diaspora“, *Orthodoxes Forum* 21 (2007) 251-269, hier bes. 262 ff.

zierung der Balkankirchen insbesondere im Zuge des griechisch-türkischen Bevölkerungsaustausches] zu entschädigen und wieder etwas in der Welt aufzuwerten.“²³ Die rein griechisch gewordene Wiener Georgs- und die Dreifaltigkeitsgemeinde waren insofern betroffen, als nun das Ökumenische Patriarchat – wie bereits zuvor die Kirche von Griechenland – konkurrierend zu Czernowitz explizit jurisdiktionelle Ansprüche geltend machte.

b) Freiwilliger Verbleib der rumänischen Gemeinde bei Czernowitz und Unterstellung der serbischen Kirchengemeinde unter den serbischen Patriarchen

Die auch bereits vor der formellen Ausgliederung ihrer Gemeinde aus der Dreifaltigkeitsgemeinde viel unmittelbarer mit Czernowitz verbundene rumänische Gemeinde blieb jedenfalls bis zur 1940 erfolgten Auflösung der Metropole innerkirchlich kontinuierlich bei Czernowitz.

Was die personell wie finanziell ausgeblutete Wiener serbische Kirchengemeinde St. Sava betrifft, scheint es vom Czernowitzer Metropoliten relativ widerstandslos hingegenommen worden zu sein, als sie sich aus eigenem Willen und unter Wahrung ihrer autonomen Rechte direkt dem serbischen Patriarchen unterstellte.²⁴

c) Georgs- und Dreifaltigkeitsgemeinde

Die Frage der jurisdiktionellen Zuordnung der beiden griechischen Gemeinden gestaltete sich dagegen über längere Zeit kompliziert und ging auch nicht ohne Spannungen innerhalb der Wiener Griechen ab. Im Archiv der Georgsgemeinde findet sich ein Schreiben vom August 1922²⁵, in dem für die Georgsgemeinde eindringlich die Forderung nach Wiederaufleben ihrer alten Pfarrrechte inkl. Matrikenführung gefordert wird: Nach dem Hinweis darauf, dass die eine Zeit lang gemeinsame Matrikenführung mit der Dreifaltigkeitsgemeinde ein inzwischen ge-

23. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 111.

24. Vgl. POTZ – SCHINKELE, *Orthodoxengesetz*, 199 f.

25. Maschinschriftlicher Briefentwurf oder Abschrift: Archiv der Georgsgemeinde (in der Folge: AGG), G12 F28: P. ISSAKIDES an Wiener Magistrat bzgl. alter Privilegien / August 1922. Ich danke der Georgsgemeinde und dem verstorbenen Metropoliten von Austria, Michael (Staikos), für die Möglichkeit, die rezent neu geordneten und katalogisierten Archivbestände einzusehen.

kündigtes zwischengemeindliches Abkommen zur Grundlage gehabt habe, heißt es hier u.a.:

„Es ist schwer zu begreifen, warum *unser Pfarrer* die Mitglieder *unserer Kirchengemeinde* nicht taufen und einsegnen soll. Wir wollen nicht an eine rein österreichische Kirchengemeinde gehören, die andere Bischöfe [durchgestrichen, hs. ergänzt] Synoden anerkennen als wir.“

1924 unterstanden die beiden griechischen Gemeinden²⁶ aus Konstantinopler Perspektive erstmals für einige Monate der Londoner Metropole von Thyateira, bis am 8. September ein Tomos zur Errichtung einer eigenen Metropole von Zentraleuropa mit Sitz in Wien erging.²⁷ Infolge sollten sich sogar alle in Österreich, Ungarn und Italien bereits bestehenden bzw. künftig zu errichtenden orthodoxen Kirchengemeinden als dieser zugehörig verstehen. Faktisch scheint in Österreich aber nur die Dreifaltigkeitsgemeinde – und diese, wie ein seitens des Präsidenten der Kirchengemeinde ans Unterrichtsministerium gerichtetes Schreiben deutlich macht, auch nur eingeschränkt²⁸ – dem Konstantinopler Begehren entsprechen zu haben. Dem als Exarchen bestellten Bischof, Germanos (Karavangelis)²⁹ wurde zwar wunschgemäß die Kirche am Fleischmarkt als Bischofskirche zur Verfügung gestellt. Im übrigen insistierte die Gemeinde wie bereits unter Karlowitzer und Czernowitzer Jurisdiktion aber auf Weitergeltung ihrer alten Autonomierechte.

Die Georgsgemeinde verhielt sich – wie Plöchl formuliert – „auffallend still.“³⁰ Von durchaus „beredtem Schweigen“ ist ein mit 9. August 1928 datiertes, im Archiv der Georgsgemeinde in Abschrift erhaltenes

26. Möglicher Weise im Sinne des wachsenden Pauschalanspruches auf die Diasporajurisdiktion auch die rumänische und die Belgrader Jurisdiktion anerkennende serbische Gemeinde.

27. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 112; Übersetzung des patriarchalen Rundschreibens Protokoll Nr. 3244: ebenda, 153 f.

28. Text bei PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 115. Der Kirchenausschuss der Dreifaltigkeitsgemeinde ging davon aus, „daß der errichteten Metropole lediglich eine kirchlich und kanonische innere und keine solche Jurisdiktion zusteht, welche irgendwie den Wirkungskreis der staatlichen Behörden oder in Frage kommenden Kirchengemeinden oder Kirchen berühren würde“ (ebenda).

29. Zur bewegten Biographie desselben vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 112 ff; METROPOLIT MICHAEL (STAIKOS), *Germanos Karabangeles, Metropolites Amaseias kai Exarchos Kentroas Europas (1924-1935)*, Thessaloniki 1998.

30. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 112.

Schreiben des Gemeindesekretärs an die Druckerei Ueberreuter³¹. Für die Neuauflage des „Krakauer Schreibkalenders“, in gewisser Weise ein Vorläufer des österreichischen Amtskalenders, waren Fahnen mit der Bitte verschickt worden, die die eigene Gemeinde betreffenden Informationen zu überprüfen. Der verschickte Text enthielt (wie schon in den Druckfassungen der vorangegangenen Jahre) – für die Georgsgemeinde anders als für die Dreifaltigkeitsgemeinde³² – keinerlei jurisdiktionelle Zuordnung. Das Antwortschreiben bestätigte lediglich lapidar die Korrektheit der Informationen betreffend die eigene Gemeinde und ergänzte den Namen des aktuellen Gemeindevorsitzenden. Dieser wurde dann auch in die Druckfassung übernommen.

Ob Plöchl diesen Text kannte, ist fraglich. Auch sonst dürften ihm nicht alle relevanten Archivalien zugänglich gewesen sein. Gemäß rumänischen Autoren hatte jedenfalls der Pfarrer von St. Georg – Demetrios Georgiades – massive Bedenken gegen einen Jurisdiktionswechsel. Bereits Ion Nistor zitierte ein Schreiben vom 22. April 1926³³, in dem dieser

31. AGG, G12 F29 Krakauer Schreibkalender Bestätigung der Richtigkeit der Angaben / 1928: Das Dossier enthält neben der Korrespondenz mit der Druckerei auch den von dieser zur Prüfung verschickten Textabschnitt zu den „Griechisch-orientalische[n] (nicht unierte[n] Kirchen“: Nach Georgs- und Dreifaltigkeitsgemeinde wird hier erstaunlicher Weise an 3. Stelle (!) die staatlich nicht anerkannte „Bulgarisch-rechtgläubige Kirche“ mit einer „Gottesdienststelle“ in der evangelischen Universitäts- und Garnisonskirche (Schwarzspanierstraße) genannt. (Zu dieser ist bislang kaum etwas bekannt, die Aufarbeitung der Geschichte der Bulgaren in Österreich ist generell ein Desiderat, dessen sich aktuell ein an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften angesiedeltes Forschungsprojekt annimmt: vgl. http://www.oeaw.ac.at/balkan/projekte_bulg.htm [30.6.2011]). An 4. Stelle steht die junge „Rumänisch-rechtgläubige (orientalische Pfarrgemeinde“, an 5. Stelle die „Serbische (griechisch-orientalische) Pfarrgemeinde“, deren staatliche Anerkennung noch im 19. Jh. erfolgte, an 6. Stelle die – zu diesem Zeitpunkt, wie gleich näher auszuführen sein wird, faktisch schon länger nicht zugängliche – „Russische (griechisch-orientalische) Botschaftskirche“ plus der russischen Friedhofskapelle sowie 7. die „Kirchengemeinde der griechisch-orientalischen Emigranten aus dem russischen Reiche“ mit Adresse Jacquingasse 5. Diese Angaben finden sich im wesentlichen unverändert auch in späteren Druckausgaben des Kalenders, bis dort die Kultusrubrik gegen Ende der Ersten Republik, u. a. unter Wegfall der „Griechisch-orientalischen (nicht unierten) Kirchen“ gekürzt und während der Nazizeit im nunmehr auf „Ostmark-Jahrbuch“ umbenannten Kalender ganz gestrichen wurde.

32. Diese wurde dem Erzbischof von Athen zugeordnet, eine Fehlinformation, die erstaunlicher Weise auch während der nächsten Jahre im „Krakauer Schreibkalender“ nicht korrigiert wurde.

33. NISTOR, Bisericile și școala, 19 f (in rumänischer Sprache, ohne genauere archivalische Angaben). Bei einer kursorischen Durchsicht der Bestände des Archivs der Georgs-

ausdrücklich dem Czernowitzer Metropoliten seine Loyalität versicherte. Wie Dura in einer rezenten Studie zur Geschichte der Wiener Rumänen herausstellt, dürfte ein nachfolgendes Schreiben des Rumänischen Patriarchen nach Konstantinopel unbeantwortet geblieben sein.³⁴

Auch als Konstantinopel nach dem Tod von Metropolit Germanos 1936 die Metropolie von Zentraleuropa wieder aufhob und die ihr bislang zugehörigen Gemeinden aufforderte, sich neuerlich dem Londoner Metropoliten zu unterstellen, gehorchte die Dreifaltigkeitsgemeinde bei gleichzeitiger Inanspruchnahme ihrer alten Privilegien. Für die Georgsgemeinde konnte Plöchl keine einschlägigen schriftlichen Quellen verifizieren, ging aber davon aus, dass sich nunmehr auch diese „loyal London unterstellt“³⁵ habe. In der Praxis konnte das in den folgenden Jahren wohl nicht viel mehr bedeuten, als dass sich die beiden Gemeinden als grundsätzlich zum Ökumenischen Patriarchat gehörig verstanden und auch den nationalsozialistischen Behörden gegenüber – allerdings unter Verschweigung ihrer theoretischen Inkorporation in die Londoner Metropolie – so deklarierten.³⁶ Auf den Versuch der Georgsgemeinde, während des Krieges direkt über das Ökumenische Patriarchat einen neuen Pfarrer zu bekommen, werde ich noch zurückkommen.

d) Konkurrierende russische Ansprüche

Von den politischen Umwälzungen noch stärker betroffen war die Wiener russische Kommunität, die staatskirchenrechtlich nicht eigens abgesichert war und obendrein vor Ort ihr Gotteshaus verlor.³⁷ Jurisdik-

gemeinde konnte ich keine Abschrift verifizieren. Die deutsche Version in der deutschen Ausgabe von DURA, *Kirche in Bewegung*, 136, beruht wohl auf dem rumänischen Text bei Nistor. Es ist anzunehmen, dass Nistor den – kaum in rumänischer Sprache verfassten – Originalbrief im Czernowitzer Metropolitanarchiv eingesehen hat, das später zwischen Czernowitz und Suceava aufgeteilt wurde. Ob er heute noch erhalten ist, wäre zu überprüfen.

34. Vgl. DURA, *Kirche in Bewegung*, 136.

35. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 118.

36. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 118 f.

37. Nach der Darstellung auf der Website der Kirchengemeinde (http://www.nikol-sobor.org/deutsch/html/start_de.htm: 29.6.2011) wurde die Nikolauskirche bereits 1914 kriegsbedingt geschlossen, nach G. SEIDE, *Geschichte der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland von der Gründung bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1983, 249 infolge der Aufnahme diplomatischer Beziehungen zwischen der neu entstandenen Republik Österreich und

tionell kamen in Österreich lebende orthodoxe Russen nach dem 1. Weltkrieg bis auf weiteres unter die westeuropäische Eparchie des Karlowitzer Synods unter Metropolit Evlogij (Georgievskij).³⁸ Als Patriarch Tichon jedoch einige Monate später den Karlowitzer Exilsynod aufhob, wurde die Lage kompliziert. Auch in Österreich kam es zur Spaltung, als Bischof Evlogij zum Synod der sich unabhängig von Moskau konsolidierenden Auslandskirche auf Distanz ging. Evlogij unterstellte sich zwischen 1927-1931 zunächst Moskau, dann aber dem Patriarchat von Konstantinopel,³⁹ das in der Folge davon ausging, „dass alle russisch-orthodoxen Gemeinden in Europa ihre bisherige Selbständigkeit unveränderlich und unverändert aufrecht bewahrend [...] als zeitweilig ein eigenes besonderes Exarchat des allerhöchsten Thrones des ökumenischen Patriarchen bildend betrachtet werden.“⁴⁰ Praktisch hielt sich freilich nur ein Teil der Gläubigen weiterhin an Bischof Evlogij, andere hingegen an die Jurisdiktion von Bischöfen der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland.⁴¹

3. Die nationalsozialistische Periode

Die Russische Orthodoxen Kirche im Ausland wurde im nationalsozialistischen Deutschland bereits 1936 als Körperschaft des öffentlichen Rechts anerkannt,⁴² nach dem sog. „Anschluss“ Österreichs gehörten auch die russische Gemeinde in Wien und die von dort mitbetreuten Seelsorgestellen in Graz, Linz und Bad Ischl in staatskirchenrechtlicher Sicht zur „Russisch-orthodoxen Diözese des orthodoxen Bischofs in Ber-

der Sowjetunion. Durch Initiativen seitens der Gläubigen ging das Gemeindeleben jedenfalls weiter – zunächst stellte die Familie Razumovskij für Gottesdienste einen Raum in ihrem Wiener Privathaus zur Verfügung, später konnte im Badener Kurhaus, 1924 schließlich wieder in Wien eine Kapelle eingerichtet werden.

38. Vgl. W. HAUGG, „Die orthodoxe Kirche des Ostens in Deutschland. Grundzüge ihres Rechts- und Glaubenslebens“, *Kyrios* 4 (1939/40) 57-67, hier 58 ff; zu Bischof Evlogij auch die Kurzbiographie bei SEIDE, *Geschichte*, 400.

39. Nach 1945 bis zu seinem Tod unterstand er wiederum Moskau.

40. Synodalverordnung von 1931, zit. nach HAUGG, 1939/40, 60.

41. Zuständig waren zunächst Bischof Antonij (Bartosevič), ab 1931 Bischof Seraphim (Lade), vgl. hier und im Folgenden SEIDE, *Geschichte*, 249 ff.

42. Näherhin zur Rechtslage unter dem nationalsozialistischen Regime siehe W. HAUGG, „Materialien zur Geschichte der östlich-orthodoxen Kirche in Deutschland“, *Kyrios* 5 (1940/41) 289-334; 6 (1942/43) 103-139.

lin und Deutschland“ (Serafim Lade), der Vasilij Pavlovskij als Bischof von Wien⁴³ ernannte. Diesem wurde – so jedenfalls die Darstellung von Seide – nach der kriegsbedingten Schließung der sowjetischen Botschaft auch die Nikolauskirche 1943 überlassen⁴⁴ – ein kurzes Intermezzo in deren Geschichte, das – im Unterschied zum auslandskirchlichen Gemeindeleben – nur bis 1945 andauerte.

Die jurisdiktionellen Verhältnisse jener orthodoxen Gemeinden, die bereits zur Zeit der Habsburgermonarchie bzw. der 1. Republik staatliche Rechtspersönlichkeit genossen hatten, blieben während der NS-Herrschaft zunächst im wesentlichen unverändert,⁴⁵ sieht man davon ab, dass der Zugehörigkeit der beiden griechischen Gemeinden zur im „feindlichen Ausland“ gelegenen Londoner Metropole keine praktische Bedeutung zukommen konnte. Die Eingliederung aller bestehenden orthodoxen Gemeinden in die auslandskirchliche Jurisdiktion im Sinne einer „deutschen“ orthodoxen Lokalkirche wurde wohl von niemandem ernsthaft in Erwägung gezogen. Nur die durch den Weggang von V. Miloje Aranicki 1941 pfarrerlos gewordene serbische Gemeinde unterstellte sich, wie Lilly Pantovič in ihrer Dissertation zeigen konnte, vorläufig dem russischen Bischof von Berlin.⁴⁶ Gerade dieser hatte aber offenbar von sich aus nicht versucht, anderen seine Jurisdiktion überzustülpen.⁴⁷

Als 1940 die Czernowitzer Metropole aufgehoben wurde, wanderte die rumänische Gemeinde nach einem kurzen Provisorium unmittelbar unter die Jurisdiktion des Patriarchates von Bukarest. Für 1943 dokumentierte Versuche der Rumänen, über die staatlichen Behörden eine

43. Nach SEIDE, *Geschichte*, 431, gleichzeitig Vikarbischof von Deutschland, nach dem Zusammenbruch des sog. „Dritten Reichs“ kurz vor seinem Tod Ernennung zum auslandskirchlichen Vikarbischof von Wien und Österreich.

44. Unstrittig ist die Überlassung der Lazaruskapelle am Zentralfriedhof, vgl. zu den Rechtsgrundlagen HAUGG, *Materialien*, 1942/43, 134 ff, sowie das „Bestandsverzeichnis der Orthodoxen Diözese von Deutschland“ ebenda, 104.

45. Vgl. für die Serben näherhin PANTOVIČ, *Serben*, 58 ff; für die Griechen PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 118 f.

46. Dokumentation der diesbezüglichen Korrespondenz des Bischofs von Berlin, Serpahim (Lade), mit den Reichsministerium für die kirchlichen Angelegenheiten und der erteilten Genehmigungen bei HAUGG, *Materialien*, 1942/43, 132 ff; Kopien einschlägiger Archivalien aus dem Gemeindearchiv bei PANTOVIČ, *Wiener Serben*, Anhang.

47. Vgl. G. SEIDE, *Die Russische Orthodoxe Kirche im Ausland unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Diözese*, München 2001, 79 ff; auch online: <http://www.orthodoxe-kirche.de/geschichte/seide2002.html> (29.6.2011).

Mitbenützung der Georgskirche zu erreichen⁴⁸, blieben genauso erfolglos, wie spätere einschlägige Bemühungen von Bulgaren und Ukrainern⁴⁹. Die Zeit war für die Georgsgemeinde mehrfach prekär, weil der langjährige, noch vor dem 1. Weltkrieg ernannte Pfarrer 1943 bereits schwer krank war. In diesem Kontext waren die Gemeindevertreter, die sich den politischen Behörden zur Abwendung von Begehrlichkeiten die Kirche betreffend kontinuierlich auf ihre Statuten beriefen, innerkirchlich durchaus bereit, auf alte Rechte zu verzichten. Wie aus Briefabschriften im Gemeindearchiv ersichtlich, wurde bereits 1943 vergeblich versucht, über das Ökumenische Patriarchat einen neuen Geistlichen zu bekommen. Nachdem Briefe ans Patriarchat unbeantwortet geblieben waren, versuchte die Gemeinde auch durch einen Vertrauensmann einen Kontakt herzustellen. In einem mit 6. September 1943 datierten Schreiben an Ari(stidi)s Issakidis in Istanbul heißt es explizit:

„Wie wir Ihnen geschrieben haben, wäre es nicht in unserem Interesse, wenn uns ein Pfarrer von dritter Seite vorgestellt wird, es wäre uns im Gegenteil sehr angenehm[,] wenn uns ein Pfarrer geschickt wird, welchen das Patriarchat für den Richtigen findet.

Diese Auffassung vertreten auch die anderen Herren unserer Gemeinde, und es wäre viel vorteilhafter, als wenn wir oder Du irgendeinen Pfarrer in Aussicht haben. Wir sind dadurch vollständig außer Obligo, da doch die ganze Verantwortung dann auf das Patriarchat übergeht.“⁵⁰

48. Vgl. eine Gesprächsnotiz über eine „Rücksprache zwischen Herrn Ministerialrat Dr. Eberstaller und dem Präsidenten der Griechischen Kirchengemeinde Herrn Konstantin Spartalis in der Reichsstatthalterei“ (27.1.1943): AGG, G13 F 31 Varia / 1943.

49. Vgl. AGG, G13 F31 Varia / 1944 enthält eine Gesprächsnotiz über einen Anruf von Ministerialrat Eberstaller beim Vizepräsidenten der Kirchengemeinde, Herrn Stefan Issakidis vom 27.10.1944, bei dem die Möglichkeit orthodoxer Ukrainer in St. Georg Gottesdienst zu feiern, verhandelt wurde, sowie eine „Aktennotiz über [ein] Gespräch im Kultusamt am 13.12.1944 zw. Hr. Waldhauser vom Kultusamt d. St. Wien und Hr. Issakidis“: Aus letzterer geht a) hervor, dass Hr. Waldhauser im Namen des Kultusamtes die Kirche bulgarischen Flüchtlingen zur Verfügung stellen wollte und sich b) über die jurisdiktionellen Verhältnisse der Georgsgemeinde erkundigte. Hr. Issakidis erklärte die Zugehörigkeit seiner Gemeinde zum „Patriarchat von Konstantinopel“ bei gleichzeitiger Verneinung der nachgefragten Zugehörigkeit zum „Synodalrat am Schottenring“ (also zu den Altkatholiken).

50. AGG: G13 F31 Varia / 1943. Für die unmittelbar ans Patriarchat gerichteten Schreiben vgl. G13 F31 Gemeinde zum Hl. Georg an den Patriarchen – Anstellung eines Hilfs-

Faktisch dürfte es auch nach dem Tod von Pfarrer Georgiades im Juli 1944 zunächst keine – jedenfalls keine offizielle – Reaktion aus Konstantinopel gegeben haben. Der erbetene Pfarrer wurde erst 1946 geschickt. Bereits im Jahr 1945 bedankte sich der Präsident der Georgsgemeinde bei Ministerialrat Eberstaller für seine „wohlwollende Haltung“ „während der drei letzten Jahre in Bezug auf die unberechtigten Forderungen, welche die damaligen Behörden uns aufzuzwingen versuchten“⁵¹.

4. Die Situation nach dem Zweiten Weltkrieg

Die zeitweise und dauerhafte Niederlassung von Exilanten, während des 2. Weltkriegs auf österreichisches Gebiet gekommener Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener sowie nach dem 2. Weltkrieg schließlich verstärkt auch Wirtschaftsmigranten hat das „orthodoxe Österreich“ nachhaltig verändert. Während sich letztere oft ihrer alten Heimat und deren Kirche relativ stark verbunden fühlten und fühlen, wollten von den vor allem aus politischen Gründen neu in Österreich sesshaft gewordenen Orthodoxen auch viele mit der kirchlichen Hierarchie ihrer nunmehr von einem kommunistischen Regime regierten Heimat möglichst wenig zu tun haben. Das führte dazu, dass sich zwar in Österreich auch manche Nichtgriechen verstärkt am Ökumenischen Patriarchat orientierten. Vor allem unterstellten sich aber größere Gruppen von Gläubigen dezidiert antikommunistisch orientierten Bischöfen der eigenen kirchlichen Tradition, sodass die Ausdifferenzierung der „österreichischen“ Orthodoxie nunmehr entlang zweier Linien erfolgte: Wie bereits in der letzten Phase der Habsburgermonarchie spielten ethnisch-sprachliche Kriterien weiterhin eine entscheidende Rolle. Daneben hatten aber aktuelle politische Fragen im Ausland eine so große Bedeutung gewonnen, dass auch sie zur Spaltung innerhalb ethnisch-sprachlich im Prinzip homogener Gruppen von in Österreich lebenden Gläubigen führten. Nur die griechischen Gemeinden und die Rumänische Gemeinde, die von den politi-

priesters / 1943. Plöchl dürften diese Materialien nicht bekannt gewesen sein, konstatierte er doch im Kontext mit der 1936 erfolgten Wahlanzeige von Chrysostomos Tsiter als Pfarrer der Dreifaltigkeitsgemeinde an den Londoner Metropoliten Germanos, dass „auch die Georgskirche [...] weiterhin“ am „alte[n] Wahlrecht aus der Zeit der kaiserlichen Patente“ festhielt: vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 117 f.

51. Vgl. Archiv der Georgsgemeinde, G13 F31 Dankschreiben der Gemeinde zum Hl. Georg an Dr. Theodor Eberstaller (datiert mit 2.6.1945).

schen Entwicklungen in Griechenland und Rumänien freilich auch nicht unberührt blieben, wurden von formellen Schismen bewahrt. Letztere blieb bis zu ihrer 1994 erfolgten Einverleibung in die neue rumänische Metropole für Deutschland, Zentral- und Nordeuropa unmittelbar Bukarest unterstellt. Die serbische Gemeinde begab sich nach Kriegsende neuerlich explizit unter die Jurisdiktion des serbischen Patriarchen, womit die Jurisdiktionsfrage aber keineswegs dauerhaft geklärt war.⁵² Auf die in den 1960er-Jahren kulminierenden Probleme wird noch eigens zurückzukommen sein. Zunächst ist allerdings der Weg hin zur Konsolidierung der Jurisdiktionsfrage bezüglich der Georgs- und der Dreifaltigkeitsgemeinde nachzuzeichnen.

a) Die Konsolidierung der Konstantinopler Jurisdiktion und ihre staatskirchenrechtliche Verankerung

Sosehr für die Wiener Griechen ihre grundsätzliche Zugehörigkeit zum Ökumenischen Patriarchat auch schon während des 2. Weltkrieges außer Streit gestanden hat – die bis zur 1963 erfolgten stabilen Errichtung der Metropolis von Austria fortdauernde formelle Zuständigkeit Londons scheint während der Besatzungszeit im wesentlichen doch weiterhin ohne praktische Relevanz geblieben zu sein. Auch das zwischen 1949 und 1951 kurzfristige Anknüpfen an die Wiener Metropolitantradition der Zwischenkriegszeit war nicht mehr als ein Intermezzo. Erst nachdem 1955 der lang bewährte Wiener Seelsorger Chrysostomos Tsiter, dessen Wahl zum Pfarrer die Dreifaltigkeitsgemeinde 1936 nach London zur Bestätigung angezeigt hatte⁵³, als Auxiliar des Londoner Metropoliten die bischöfliche Zuständigkeit für die Wiener Gemeinden übertragen erhielt, verlief dank dessen breiter Akzeptanz der mit der dauerhaften Errichtung der Metropolis gekrönte Integrations- und Stabilisierungsprozess bei den Wiener Griechen schließlich doch erfolgreich.⁵⁴ Es gelang Konstantinopel in der Folge sogar, im Orthodoxengesetz von 1967 eine gewisse staatliche Privilegierung der 1963 innerkirchlich errichteten Metropolis von Austria zu erreichen. Die Regierungsvorlage zum Orthodoxengesetz bekennt offen die diesbezügliche Intervention des Bischofs –

52. Vgl. POTZ – SCHINKELE, *Orthodoxengesetz*, 200 ff.

53. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 117 f, unter Zitation der Abschrift des Schreibens im Archiv der Dreifaltigkeitsgemeinde, Zl. G A 657/36.

54. Vgl. PLÖCHL, *Wiener Griechen*, 122 ff; GSCHWANDTNER – GASTGEBER, *Ostkirchen*, 54 f.

„die Möglichkeit zu prüfen, wie die kanonische Stellung der Metropolis von Austria [...] auch für den staatlichen Rechtsbereich wirksam verankert werden könnte“⁵⁵ – ein. Indem „das Gesetz“ bis zu seiner Novellierung im Juli 2011 „keine Möglichkeit der Anerkennungen anderer Eparchien“ als der *ex lege* anerkannten Metropolis vorsah, „hat sich der österreichische Gesetzgeber grundsätzlich dem Standpunkt des Ökumenischen Patriarchen von Konstantinopel hinsichtlich der Diasporajurisdiktion angeschlossen.“⁵⁶ Den von diesem im Grunde bereits in der Zwischenkriegszeit erhobenen Anspruch auf die gesamte Diasporajurisdiktion durchzusetzen, war in Österreich dennoch genauso illusorisch wie anderswo. Daran hätte wohl auch eine stärkere Öffnung der griechischen Gemeinden für Nichtgriechen⁵⁷ kaum etwas geändert. Das Orthodoxengesetz trug demnach auch der faktischen jurisdiktionellen Vielfalt Rechnung. Die Zugehörigkeit zur „griechisch-orientalischen Kirche“ als solcher wurde für den staatlichen Bereich weder an die Zugehörigkeit zu einer bestimmten Jurisdiktion noch an die Mitgliedschaft in einer in Österreich bestehenden Gemeinde geknüpft. Darüber hinaus räumte das Gesetz explizit die Möglichkeit ein, dass neben den bereits bestehenden auch künftig Gemeinden mit unterschiedlicher jurisdiktioneller Zugehörigkeit Rechtspersönlichkeit für den staatlichen Bereich erwerben können.

55. Zit. n. POTZ – SCHINKELE, *Orthodoxengesetz*, 202.

56. POTZ – SCHINKELE, ebenda; zur politischen Kontextualität der Parteinahme des österreichischen Gesetzgebers in dieser innerorthodox höchst strittigen Rechtsfrage gehörte einerseits die prekäre Lage des Ökumenischen Patriarchats in der Türkei und andererseits die Situation des Kalten Krieges, die Skepsis gegenüber Bischöfen mit Verpflichtungen zu Hierarchien in kommunistisch regierten Ländern nährte. – Zur Novelle des Orthodoxengesetzes vgl. den Beitrag von R. POTZ in diesem Band.

57. Das Statut der 1967 mit Rechtspersönlichkeit versehenen Wiener Gemeinde des Moskauer Patriarchats sieht explizit eine Mitgliedschaft nach dem Bekenntnisprinzip vor. Vgl. Statut § 1, I. Abs. 1 (i.V.m. § 2, I, lit. a 324): „Der Russisch-orthodoxen Kirchengemeinde [...] können alle orthodoxen Gläubigen ohne Unterschied der Staatsangehörigkeit angehören, soweit sie die geistliche Jurisdiktion des Moskauer Patriarchats anerkennen [...].“ Hier zit. nach dem auszugsweisen Abdruck des Statuts in I. GAMPL – R. POTZ – B. SCHINKELE (Hrsg.), *Österreichisches Staatskirchenrecht 1*, Wien 1990, 324-327 (324). Es ist nicht zuletzt die seit einigen Jahren konsolidierte Praxis (auch) deutschsprachiger Gottesdienste, die der ethnischen und sprachlichen Pluralität in der Gemeinde Rechnung trägt. In der Metropolis von Austria wurde erstmals im März 2012 eine rein deutschsprachige göttliche Liturgie gefeiert, regelmäßige deutsche Gottesdienste sind derzeit in Planung.

b) Der serbische Jurisdiktionsstreit und seine staatskirchenrechtlichen Folgen

Besonders betroffen von politisch vernetzten internen Konflikten war die serbische Gemeinde. Nach bereits früher beginnenden politisch motivierten Spannungen hatte sich 1963 ein Teil der Gläubigen dem in Libertyville, Illinois residierenden Bischof Dionisij unterstellt.⁵⁸ Dessen Jurisdiktion stellte eine Alternative zum Belgrader Patriarchat dar, das 1969 seinerseits die serbisch-orthodoxe Diözese von Westeuropa und Australien mit Sitz in London gründete und dieser – einseitig und ohne Rücksichtnahme auf geltende Statuten – auch die Wiener Gemeinde „zum hl. Sava“ unterstellte. Das damit prolongierte Wiener serbische Schisma⁵⁹ und sein Niederschlag in der österreichischen Judikatur und Gesetzgebung wurde von Richard Potz und Brigitte Schinkele sowie Lily Pantovič⁶⁰ bereits ausführlich dargestellt. Hier kann daher der Hinweis darauf genügen, dass sich das Orthodoxengesetz von 1967 zu einem guten Teil diesem Konflikt verdankt. Aus diesem erklärt sich auch der höchst problematische § 12, der im Falle gesetzwidriger Statuten bzw. der Nichtbestellung handlungsbefugter Organe die Sistierung der Handlungsfähigkeit einer orthodoxen Gemeinde für den staatlichen Bereich und die Bestellung eines Kurators ermöglicht. Was zunächst wohl nur als „Rute im Fenster“⁶¹ gedacht war, wurde von 1984 an bei den Wiener Serben auch praktisch durchexerziert. Erst 2002 wurden diese nach Beilegung aller internen Streitigkeiten und Verabschiedung des nunmehr als gesetzeskonform anerkannten Statutes von 2001⁶² wieder unbeschränkt handlungsfähig.⁶³

58. Zur Beurteilung des Jurisdiktionswechsels einer orthodoxen Gemeinde nach dem Kirchenrecht und dem staatlichen Religionsrecht vgl. R. POTZ, „Der Wechsel der Jurisdiktion einer orthodoxen Kirchengemeinde in Österreich“, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 27 (1976) 22-35, passim.

59. Auf „interne Unstimmigkeiten“ heruntergespielt wurde dieses hingegen in dem von M. POPOVIĆ namentlich gezeichneten Beitrag „Die serbisch-orthodoxe Gemeinde“ in GSCHWANDTNER – GASTGEBER, *Ostkirchen*, 84 ff, hier: 88.

60. Vgl. v. a. POTZ – SCHINKELE, *Orthodoxengesetz*, passim; DIES., Serbisch-Orthodoxe Kirchengemeinde „Hl Sava“ in Wien: Satzung; Wiederherstellung ihrer Handlungsfähigkeit: Bescheid des BMBWK 9.7.2001, 128; Beschluss des BG Innere Stadt 3.1.2002, 129, in: *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 49 (2002) 111-135; PANTOVIČ, *Serben*, 64 ff.

61. POTZ – SCHINKELE, *Orthodoxengesetz*, 224.

62. Abgedruckt in *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 49 (2002) 111-127.

63. Bescheid des Bundesministers für Bildung, Wissenschaft und Kultur vom 9.7.2001,

In Österreich lebende Angehörige der Serbischen Orthodoxen Kirche unterstanden zuletzt unstrittiger Weise der aus der Diözese von Westeuropa ausgegliederten Diözese von Mitteleuropa des Patriarchats von Belgrad. Auf ihrer Session im Mai 2011 hat die Synode der Serbischen Orthodoxen Kirche beschlossen, für ihre Gläubigen in Österreich, Italien und der Schweiz eine neue Eparchie mit Sitz in Wien zu errichten.⁶⁴ Die neue Eparchie wird vorerst durch Bischof Irinej (Bulovic) von Backa (Novi Sad) mitverwaltet.⁶⁵

c) Die widerstreitenden Ansprüche von Moskauer Patriarchat und russischer Auslandskirche und die Parteinahme des österreichischen Staates

Für russisch-orthodoxe Christen in Österreich bedeutete das Kriegsende zugleich das Ende ihrer während des nationalsozialistischen Regimes „selbstverständlichen“ Zugehörigkeit zur Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland. Damit verlängerte sich die bereits zu Zeiten der 1. Republik unter Emigranten aus der Sowjetunion aufgebrochene Uneinigkeit in Sachen bischöflicher Jurisdiktion in der 2. Republik unter den neuen Vorzeichen. Die bombengeschädigte Nikolauskirche wurde noch 1945 dem Moskauer Patriarchat zur Nutzung überlassen, das in der Folge unter tatkräftiger Unterstützung der Roten Armee und sowjetischer Behörden deren Renovierung veranlasste und daran ging, in Wien ein Gemeindeleben unter Moskauer Jurisdiktion zu reorganisieren.⁶⁶ Geistliche der Auslandskirche – Österreich war 1946 zur selbständigen Eparchie erhoben worden⁶⁷ – konzentrierten ihre Aktivitäten hingegen auf die Flüchtlingslager. Nach Gernot Seide wurden dort 1947 noch etwa 30.000, in 33 Kirchengemeinden organisierte, Personen seelsorglich betreut. Als

GZ 10.554/1 KA/c/2001, abgedruckt ebenda, 128-129; Beschluss des Bezirksgerichts Innere Stadt Wien (Abt. 7) vom 3.1.2002: ebenda, 129-130.

64. Vgl. SOK AKTUELL – Nachrichtenagentur der Serbischen Orthodoxen Diözese für Mitteleuropa: www.sok-aktuell.org (23.5.2011).

65. Communique of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church from the regular session held in Belgrade from May 16-27, 2011: NÖK – Nachrichtendienst östliche Kirchen 23/11 (9.6.2011) 2-4, hier: 2 (Info-mail: 9.6.2011); auch: SOK AKTUELL – Nachrichtenagentur der Serbischen Orthodoxen Diözese für Mitteleuropa: www.sok-aktuell.org (26.5.2011).

66. Vgl. die Website der Kirchengemeinde: http://www.nikolsobor.org/deutsch/html/start_de.htm (29.6.2011); auch: GSCHWANDTNER – GASTGEBER, *Ostkirchen*, 79.

67. Vgl. SEIDE, *Geschichte*, 99; 246.

in den nachfolgenden Jahren die meisten Flüchtlinge nach Übersee emigrierten, schrumpfte das auslandskirchliche Bistum auf einige Tausend Gläubige zusammen. Aber auch 1982 gehörten zur österreichischen Eparchie immerhin noch 11 Gemeinden. Auf die Anerkennungsanträge für die größeren Gemeinden (Salzburg, Wien, Villach und Linz)⁶⁸ wird gleich zurückzukommen sein.

1962 wurde als Gegenpart zur auslandskirchlichen Eparchie die bis heute bestehende Wiener Eparchie des Moskauer Patriarchats gegründet. 1967 erhielt die dem Moskauer Patriarchat unterstehende Wiener Gemeinde gemeinsam mit der neu entstandenen, zunächst auf die russischen Räumlichkeiten beschränkten bulgarischen Kirchengemeinde, explizit aber nicht die russische Eparchie Rechtsstellung für den staatlichen Bereich.

Letztere wurde auch den Gemeinden der Auslandskirche verweigert, die in den 1970er-Jahren ebenfalls auf Grundlage des Orthodoxengesetzes einen Antrag auf Anerkennung an das Kultusamt gerichtet und zunächst dessen Nichtbehandlung und nach einer Neuformulierung des Begehrens dessen Abweisung gerichtlich zu bekämpfen versucht hatten. Dass sie hierbei als „Österreichisch-Orthodoxe Kirche“ (der Diözese von Westeuropa⁶⁹) aufgetreten waren, erscheint zwar vor dem deutschen Hintergrund, wo sich „Orthodoxe Kirche in Deutschland“ als „Label“ für die bereits in der Zwischenkriegszeit die deutsche orthodoxe „Szene“ bei weitem dominierenden Gemeinden der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland entwickelt hatte, durchaus verständlich. Von den österreichischen Behörden wurde die Bezeichnung allerdings als Argument gegen eine Anerkennung eingesetzt. Das Kultusamt schmetterte den Antrag wie folgt u. a. damit ab, dass „eine solche völlig unbekannt“ sei [...] Entsprechend dem Selbstverständnis der orthodoxen Kirche herrscht im wesentlichen das Abstammungsprinzip. Für eine österreichische Orthodoxie haben orthodoxe Christen in Österreich keinerlei Tradition.“⁷⁰

Die höchstgerichtliche Prüfung des Bescheides fiel deutlich differen-

68. Vgl. SEIDE, *Geschichte*, 124; 251; die weiteren Gemeinden in Oberösterreich, Kärnten und Tirol bestanden bereits damals nur aus wenigen Familien.

69. Damit war das dem österreichischen Bischof übergeordnete Erzbistum mit Sitz in Genf angesprochen, das seinerseits dem New Yorker Metropoliten der russischen Auslandskirche, Filaret unterstanden.

70. Erkenntnis vom 19.6.1986, B 714/83, abgedruckt in *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 37 (1987/88) 72-79, hier: 74.

zierter aus und machte klar, dass ein neuerlicher Antrag auf „Errichtung von Kirchengemeinden der Russisch-orthodoxen Kirche im Ausland“, in dem „Namen und Satzungen die organisatorische und jurisdiktionelle Zugehörigkeit der Kirchengemeinden zu dieser Kirche auch offen zum Ausdruck“⁷¹ kämen, eigens zu prüfen wäre. Unproblematisch war aber auch die Argumentation des Verwaltungsgerichtshofes nicht. U. a. ging dieser in seinem 1986 ergangenen Erkenntnis offenbar von einer zum damaligen Zeitpunkt panorthodox zweifelsohne nicht unstrittigen Kompetenz des Ökumenischen Patriarchats zur „letztinstanzlichen Anerkennung einer autokephalen Ortskirche“⁷² aus.⁷³ Demgegenüber erfolgte 1970 die Autokephalieerklärung der „Orthodox Church of America“ dezidiert im Alleingang des Moskauer Patriarchats. Obwohl über ihren autokephalen Status bis heute kein panorthodoxer Konsens erreicht werden konnte, wurde die „Orthodox Church of America“ in der Folge doch nicht generell aus der panorthodoxen Koinonia ausgegrenzt. So war sie auch in der 1960 entstandenen „Standing Conference of the Canonical Orthodox Bishops in the Americas“ repräsentiert.⁷⁴ Entsprechend wackelig erscheint in Hinblick auf die Beschwerdeführerin dann auch die pauschale Feststellung des Verwaltungsgerichtshofes, es wäre „ein Eingriff in die inneren Angelegenheiten der griechisch-orientalischen Kirche, wenn ihr auch Kirchengemeinden zugerechnet würden, mit denen die ihr angehörigen Kirchen (wegen bekenntnismäßiger Unterschiede) keine Gemeinschaft pflegen.“⁷⁵ Nicht nur aus der rezenten Wiedervereinigung der Auslandskirche mit dem Moskauer Patriarchat lässt sich ersehen, dass der auf dem damaligen politischen Hintergrund eigene Strukturen erfordernde Dissens keinen „bekenntnismäßigen Unterschied“ im engeren Sinne implizierte. Auch ein durchgehender Mangel an Koinonia mit anderen orthodoxen Kirchen war nicht gegeben. Die Serbische Orthodoxe Kirche hielt diese im Prinzip aufrecht, wodurch der Auslandskirche ein „link“ zur Gemeinschaft der kanonischen orthodoxen Kirchen erhal-

71. Ebenda, 78 f.

72. Ebenda, 78 (Zitat aus einem Handbuchartikel).

73. Vgl. R. POTZ – E. SYNEK (unter Mitarbeit von S. Troianos), *Orthodoxes Kirchenrecht. Eine Einführung*, [Kirche und Recht 25], Freistadt 2007, 299 f.

74. Vgl. die SCOBA-Website: <http://www.scoba.us/> (23.11.2010; inzwischen nicht mehr abrufbar).

75. Erkenntnis vom 19.6.1986, B 714/83, in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 37 (1987/88), hier: 72-79, 78.

ten blieb.⁷⁶ Dass die Gemeinden der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland in Österreich während der 1980er-Jahre von serbischer Seite dennoch keine Unterstützung erwarten konnten, liegt zum einen an der privilegierten Stellung der Metropole des Ökumenischen Patriarchats: Das Erkenntnis des Verfassungsgerichtshofes bestätigte die in Orthodogengesetz § 2 lit. a vorgesehene Möglichkeit, dass Behörden „im Zweifelsfall ein Gutachten“ der dem Ökumenischen „Patriarchen unmittelbar unterstehenden griechisch-orientalischen Metropolis von Austria“ „über das Erfordernis der Tradierung griechisch-orientalischen (orthodoxen) Glaubens- und Lehrgutes“ einholen können, als „sachlich gerechtfertigt“.⁷⁷ Alternative Gutachten waren nicht explizit vorgesehen und wurden offenbar auch nicht eingeholt. Zum anderen war die Wiener serbische Gemeinde zum damaligen Zeitpunkt durch innere Probleme paralysiert.

Aus heutiger Sicht ist fraglich, ob die Argumentation des Verwaltungsgerichtshofes noch vor dem Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte halten würde. Immerhin hatte dieser 2007 auch die Weigerung der moldawischen Behörden, die Registrierung einer „Wahren Orthodoxen Kirche von Moldova“⁷⁸ vorzunehmen und ihr somit Rechtspersönlichkeit zuzuerkennen, als Verstoß gegen die Religionsfreiheit gerügt.⁷⁹ Zwar erübrigt sich die Frage für Österreich im konkreten Fall insofern,⁸⁰ als die Problematik der überalterten auslandskirchlichen Restgemeinden hier innerkirchlich mit der Wiedervereinigung des Mainstreams der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland mit dem

76. Vgl. hierzu z. B. den auf der offiziellen Website der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland veröffentlichten historischen Abriss von ERZBISCHOF NATHANIEL, *The Russian Orthodox Church Outside of Russia*: http://www.synod.com/synod/enghistory/enhis_rocornafanail.html (29.6.2011); A. LEBEDEFF, *Canonical Assessment of the „Act of Canonical Communion“* (Lecture at the IV All-Diaspora Council): http://www.russian-orthodox-church.ws/synod/engdocuments/enart_lebervakt.html (29.6.2011).

77. Erkenntnis vom 19.6.1986, B 714/83, in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 37 (1987/88) 78.

78. Eine kleine – jurisdiktionell mit einer die Wiedervereinigung mit dem Moskauer Patriarchat verweigernden Splittergruppe der Auslandskirche verbundene – Orthodoxe Kirche.

79. Vgl. E. SYNEK, „EGMR 27. 2. 2007, 952/03 (Wahre Orthodoxe Kirche von Moldawien ua / . MD)“, *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 55 (2008) 92-97.

80. In Deutschland koexistieren auch nach der Wiedervereinigung von Auslandskirche und Patriarchatskirche weiterhin Gemeinden und Diözesen beider Kirchen, denen sowohl kanonisch als auch für den staatlichen Bereich eigene Rechtspersönlichkeit zukommt.

Moskauer Patriarchat 2007⁸¹ endgültig zu einem Abschluss gekommen zu sein scheint. Sie könnte angesichts immer wieder neu aufbrechender orthodoxer Schismen freilich jederzeit neu relevant werden. In diesem Zusammenhang darf daran erinnert werden, dass Richard Potz bereits 1976 zu „den Vorstellungen vom Verhältnis von Staat und Kirche, wie wir sie derzeit in Österreich haben“, betont hatte: Diesen „entspricht wohl nicht [...] dass mittels“ eines Bescheides des Kultusamtes „das wohl umstrittenste ekklesiologisch-verfassungsrechtliche Problem der Orthodoxie gelöst und für Österreich entschieden wird. Auch im Verhältnis des Staates zu der Orthodoxie sollte byzantinische Tradition bestenfalls von Seiten der Kirche ins Spiel gebracht werden.“⁸²

Jedenfalls blieb die 1982 erfolgte Feststellung fehlender Parteistellung von orthodoxen Bischöfen „mit Ausnahme des bischöflichen Inhabers der Metropolis von Austria“ seitens des Verwaltungsgerichtshofes von Relevanz.⁸³ Anlass war die vom zuständigen Bischof eingebrachte Säumnisbeschwerde, nachdem das Kultusamt hinsichtlich der ersten Errichtungsanzeige vom November 1976 jahrelang untätig geblieben war. Nicht nur für das im konkreten Fall unmittelbar tangierte Moskauer Patriarchat bedeutete diese Feststellung einen Pyrrhus-Sieg. Die mangelnde Kompetenz „orthodoxe[r] Hierarchen – mögen diese nun in Österreich oder im Ausland ihren Sitz haben, mögen diese der Jurisdiktion des Ökumenischen Patriarchen unterstehen oder zu einer autokephalen orthodoxen Kirche gehören oder nicht“ – im staatlichen Bereich „als Vertreter oder Treuhänder ihrer Gemeinden“⁸⁴ zu agieren, stellte jahrzehntelang ein ungelöstes Problem der österreichischen Rechtslage dar.⁸⁵ Die in die-

81. Vgl. E. SYNEK, „Zur Wiedervereinigung der Russischen Orthodoxen Kirche“, *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 54 (2007) 468-477.

82. POTZ, Wechsel, 33.

83. Beschluss vom 18.1.1982, Zl. 81/10/0158, abgedruckt in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 34 (1983/84) 152-155, hier: 154.

84. Ebenda.

85. Es hat sich sogar insofern verstärkt, als das 2000 beschlossene Statut der Russischen Orthodoxen Kirche explizit dem Bischof die Vertretungsbefugnis gegenüber dem Staat einräumt. Vgl. Statut X, 1, 17 (abrufbar unter <http://www.mospat.ru/en/documents/ustav/>: 29.6.2011): „The Diocesan Bishop shall be a plenipotentiary representative of the Russian Orthodox Church before the appropriate bodies of state authority and administration in the matters, which concern his diocese.“ Vgl. diesbezüglich auch Abschnitt IV 2, lit. r des Diözesanstatuts der seit März 2012 für den staatlichen Bereich anerkannten „Diözese von Wien und Österreich der Russischen orthodoxen Kirche (Moskau-

sem Band von Richard Potz näher besprochene Novelle des Orthodoxengesetzes vom Juli 2011⁸⁶ ermöglicht nunmehr zwar die staatliche Anerkennung weiterer Diözesen, knüpft diese aber an nicht unproblematische Bedingungen. Die erste Eparchie, die im März 2012 auf der Grundlage von § 3a des novellierten Orthodoxengesetzes mit Kundmachung ihrer Errichtung im Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich die Stellung einer Körperschaft öffentlichen Rechts erhalten hat, ist die „Diözese von Wien und Österreich der Russischen Orthodoxen Kirche (Moskauer Patriarchat)“⁸⁷.

5. Rezente Entwicklungen

Auch wenn die „Wende“ in Mittel-Osteuropa natürlich unmittelbar keine so große Zäsur in der Geschichte der „österreichischen“ Orthodoxie darstellt, wie die politische Neustrukturierung Europas nach dem 1. und 2. Weltkrieg, so waren und sind die mittelbaren Folgen durchaus beachtlich. Die Zahl der in Österreich, sowohl der im Wiener Ballungszentrum als auch der in den Bundesländern lebenden Orthodoxen ist signifikant angewachsen. Bei der nunmehr gut 10 Jahre zurückliegenden letzten Volkszählung 2001 haben sich 2,2 % der gesamtösterreichischen Wohnbevölkerung (in Wien 5,8 %), in absoluten Zahlen 174.385 Personen als zur orthodoxen Kirche („griechisch-orientalisch“ in der Diktion des österreichischen Staatskirchenrechtes) bekannt.⁸⁸ Die Kirchengemeinden selbst gehen von noch wesentlichen höheren Zahlen aus⁸⁹, was in einem gewissen Ausmaß wohl auch realistisch ist. Doch auch bereits die Zahlen der offiziellen Religionsstatistik sind beachtlich. In absoluten Zahlen le-

er Patriarchat)“, das dem Diözesanbischof „die Vertretungsvollmacht für die Russische Orthodoxe Kirche bei den entsprechenden staatlichen Organen und Behörden in allen seine Diözese betreffenden Fragen“ überträgt.

86. Bundesgesetz, mit dem das Bundesgesetz über äußere Rechtsverhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich geändert wird: BGBl. I Nr. 68/ 2011.

87. Vgl. Bundesgesetzblatt II Nr. 54/2012.

88. Vgl. die von der Statistik Austria bekannt gegebenen Zahlen: http://www.statistik-oesterreich.at/web_de/statistiken/bevoelkerung/volkszaehlungen/bevoelkerung_nach_de_mographischen_merkmalen/022894.html (22.10.2009).

89. Vgl. die Eröffnungsansprache von Metropolit Michael (Staikos) anlässlich der Konstituierung der orthodoxen Bischofskonferenz: Auszüge in kathpress Nr. 440 (14. Oktober 2010) 8 f; ebenso die Website der Rumänisch-orthodoxen Gemeinde in Wien, wo von ca. 500.000 Orthodoxen (inklusive orientalisch-orthodoxe Christen) in Österreich die Rede ist: <http://www.rumkirche.at/de/istorie.htm> (29.6.2011).

ben nicht nur aufgrund der innerkirchlichen Schätzungen, sondern auch der offiziellen Statistik zufolge in Österreich beispielsweise deutlich mehr Orthodoxe als die Autokephale Orthodoxe Kirche von Tschechien und der Slowakei oder auch die Autonome Finnische Orthodoxe Kirche, der in Finnland neben der großen lutherischen Kirche der spezifische Rechtsstatus einer „Nationalkirche“ zukommt,⁹⁰ Mitglieder aufweisen. Daraus folgte die Notwendigkeit, neue pastorale Strukturen aufzubauen, die – anders als die Lagergemeinden der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland – voraussichtlich dauerhaften Bestand haben werden. Auch das Fortschreiten der ethnisch-sprachlichen Pluralisierung der orthodoxen Kirchenlandschaft in Österreich hat, wie die Entstehung eines eigenen georgischen Gemeindelebens in Wien zeigt, teilweise mit der Wende in Mittel-Osteuropa zu tun. Eine zweite, davon unabhängige Wurzel liegt in der vermehrten Zuwanderung arabischstämmiger Christen.

Was die jurisdiktionelle Situation betrifft, wurde zwar einerseits die Beilegung des serbischen und des russischen Schismas erst durch die politische Wende möglich. Doch hatte andererseits der politische Umbruch auf kirchlicher Seite nicht nur die beschriebenen integrativen Folgen. Von unmittelbarer Relevanz für die „österreichische“ Orthodoxie war einerseits das jahrelang äußerst angespannte Verhältnis zwischen den Patriarchaten von Konstantinopel und Moskau. Dass just die beiden Wiener Bischöfe in einem vor ungarischen Gerichten ausgetragenen Rechtsstreit ihre jeweiligen Kirchen repräsentierten, erleichterte es nicht gerade, die „österreichische“ Orthodoxie aus dem institutionellen Konflikt herauszuhalten. Aber auch die Spaltung der Bulgarischen Orthodoxen Kirche,⁹¹ deren Handling durch den Bulgarischen Staat nicht zuletzt den Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte beschäftigt hat, machte vor Österreichs Grenzen nicht halt: Der Patriarch Maxim ablehnende sog. „Alternative Synod“ weihte am 14. September 1992 einen schon lange in Österreich ansässigen Bulgaren auf den Titel von Zneopole zum Vikarbischof für West- und Mitteleuropa. Anders als in Bulgarien selbst hat sich das Schisma allerdings in Österreich nicht verfestigt. Bischof Avenir (Arnau-

90. Vgl. H. MATTLIN, „Law on Religion in Finland: Church and State in Finland“, *Kanon* 20 (2008) 64-74.

91. Vgl. L. DURIDANOV, „Ein „postbyzantinisches“ Schisma – Bulgarien 1992. Oder: Wie viel hat Politik mit Religion zu tun?“, in: V. MAKRIDES (Hrsg.), *Religion, Staat und Konfliktkonstellationen im orthodoxen Südosteuropa*, Frankfurt/Main 2005, 115-135; für das Recherchieren der Österreich betreffenden Details danke ich herzlichst *Nina Krushkova*.

dov) wandte sich im Zuge des Aussöhnungsprozesses von 1998 wieder der Patriarchatskirche zu und legte am 1.10.1998 sein Bischofsamt nieder.⁹² Doch haben sich im Zuge der gemeindlichen Konsolidierung der arabischstämmigen Orthodoxen (Rum-Orthodoxe Gemeinde) unter der Jurisdiktion des Antiochenischen Patriarchats⁹³ und der 2005 erfolgten Errichtung der georgischen Gemeinde durch das Georgische Patriarchat die in Österreich zuständigen orthodoxen Jurisdiktionsträger in den letzten Jahren dennoch dauerhaft vermehrt.

6. Lösungsversuche hinsichtlich der jurisdiktionellen Aufsplitterung

Die jurisdiktionelle Aufsplitterung der „österreichischen“ Orthodoxie, wie sie nach dem Zerfall der Donaumonarchie stattgefunden, sich im Laufe des 20. Jahrhunderts verdichtet und Anfang des 3. Jahrtausends zur Zuständigkeit von sieben kanonischen Bischöfen geführt hat, widerspricht dem traditionellen kanonischen Territorialprinzip. Sie wiegt umso schwerer, als Österreich zwar im Zuge der während des Vorbereitungsprozesses für das – seit langem geplante, aber bislang nicht realisierte – „Heilige und Große Konzil der Orthodoxen Kirche“ als „Diaspora“ geradezu selbstverständlich mitgedacht war, Österreichs Orthodoxie aber eine spezifische Vorgeschichte hat. Anders als viele idealtypische Diaspora-Gemeinden der Gegenwart waren jedenfalls die alten Wiener Orthodoxen Gemeinden (mit Ausnahme der als Botschaftsseelsorge exemten Russen) ja bereits unbeschadet ihrer autonomen Rechte einmal über den Karlowitzer Metropolitens respektive den Metropolitens von Czernowitz an eine „österreichische“ Lokalkirche angebunden und untereinander zumindest lose miteinander vernetzt gewesen. Nun ist freilich nicht zu übersehen, dass sich die Ende des 19. Jahrhunderts erfolgte Anbindung der Wiener Gemeinden an die cisleithanische Lokalkirche v. a. dem österreichischen Staat verdankte. Insofern es nach dem Selbstverständnis des religionsneutralen Staates den österreichischen Behörden selbst im Falle kirchlicher Akzeptanz heute versagt wäre, gleichsam in

92. Die unter Bischof Avenir mit Hilfe des damaligen Wiener Bürgermeisters Dr. Zilk entstandene, heute von einem Mönchspriester betreute Kyrill- und Method-Kapelle in der Klagbaumgasse führt zwar weiterhin ein relativ eigenständiges Dasein. Sie ist aber formell nicht von der staatlich anerkannten Iwan-Rilski-Gemeinde, deren gottesdienstliches Leben seit 1993 in der auf Botschaftsgelände errichteten Kirche stattfindet, getrennt.

93. Unmittelbar zuständig ist das Erzbistum für West- und Zentraleuropa mit Sitz in Paris; vgl. die Website des Erzbistums: <http://www.antiocheurope.org/> (29.6.2011).

Nachfolge des byzantinischen Kaisers vergleichbare integrative Funktionen wahrzunehmen, kann die Überwindung des jetzigen, nicht nur aus kanonischer Sicht, sondern in einem gewissen Ausmaß nach wie vor sicher auch aus staatlicher Perspektive unbefriedigenden Zustandes – wenn überhaupt – nur mehr im innerkirchlichen Konsens erreicht werden. Während der letzten Jahre hat sich die Institutionalisierung innerorthodoxer Kooperation in Österreich im wesentlichen auf die gemeinsame Mitgliedschaft der Orthodoxen Kirchen im Ökumenischen Rat der Kirchen in Österreich (derzeit unter orthodoxem Vorsitz) einerseits und innerorthodoxe Agreements hinsichtlich der Organisation des orthodoxen Religionsunterrichtes (Einrichtung eines gemeinsamen orthodoxen Schulamtes, jurisdiktionsüberschreitende Organisation des Unterrichts) und der Religionslehrerausbildung konzentriert. Damit haben sich Möglichkeiten erschlossen, die über das hinausgehen, was die einzelnen Jurisdiktionen für sich allein leisten könnten. Es ist zu hoffen, dass solche gute Erfahrungen dabei helfen werden, die noch bestehenden Ressentiments gegen eine breitere Kooperation zu überwinden. Die neuerrichtete Orthodoxe Bischofskonferenz scheint diesbezüglich jedenfalls ein wichtiger Schritt, den auch der Österreichische Gesetzgeber durch Anerkennung der neuen Institution für den staatlichen Bereich zweifelsohne unterstützen sollte.⁹⁴

94. Eine unglückliche Konstruktion ist hingegen das in der rezenten Novelle des Orthodoxengesetzes vorgesehene Parallelorgan „Orthodoxe Bischofskonferenz“ für den staatlichen Bereich.

ΜΑΡΙΑ ΤΑΤΑΓΙΑ*

Η οργάνωση του πειθαρχικού ελέγχου στα ησυχαστήρια της Εκκλησίας της Ελλάδος

Τα Ησυχαστήρια ασκούν επί των μελών τους πειθαρχική εξουσία, για την οποία κάνουν λόγο οι Κανονισμοί τους και οι οποίοι ορίζουν ρητά τα αρμόδια για την άσκησή της όργανα, καθώς και τη διαδικασία που διεξάγεται ενώπιόν τους. Ο όρος «πειθαρχικός έλεγχος» που απαντάται στους Κανονισμούς των Ησυχαστηρίων προέρχεται από το κοινό δίκαιο, αλλά δεν χρησιμοποιείται με τη σημασία που λαμβάνει στο πεδίο του πολιτειακού δικαίου. Έχει ιδιόμορφο χαρακτήρα, εκκλησιαστικής φύσεως και νοηματοδοτείται στα πλαίσια ότι η Εκκλησία ασκεί, με τα όργανα που ορίζονται για αυτόν τον σκοπό, δικαιοδοσία στα μέλη της κολάζοντας τα διαπραττόμενα εκκλησιαστικά αδικήματα.

Ως εκκλησιαστικό ή κανονικό αδίκημα εκλαμβάνεται και στην περίπτωση των Ησυχαστηρίων οποιαδήποτε πράξη ή παράλειψη τυποποιήθηκε στους κανόνες της Εκκλησίας ως εκκλησιαστικώς αξιόποινη, διότι αποτελεί παράβαση των μοναχικών θεσμών και γενικότερα των εκκλησιαστικών κανόνων¹. Τα παραπτώματα, όπως αποτυπώνονται στο δίκαιο που περιέχουν οι Κανονισμοί των Ησυχαστηρίων, διακρίνονται σε «ελαφρά» και «βαριά» ανάλογα με τη βαρύτητα της πράξης ή τη βαρύτητα της ποινής που επισύρει η πράξη του υπαίτιου. Και οι δύο όροι ωστόσο αναφέρονται προδήλως στις λεγόμενες στο κοινό δίκαιο «πειθαρχικές ποινές» - με τη στενή έννοια και όχι με το νόημα του κοσμικού δικαίου - που επιβάλλονται για τον κολασμό των πειθαρχικών παραπτωμάτων, δηλαδή των παραβάσεων εκείνων οι οποίες εμπίπτουν στον προ του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου χώρο, δηλαδή στις περιπτώσεις που δεν κρίνεται η παραπομπή του υπαίτιου μοναχού στα δικαστήρια². Η διάκριση όμως αυτή εντός του κανονιστικού

* Δρ. Νομικής.

1. Πρβλ. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, ²2008, σ. 85. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, ²1965, σ. 293.

2. Κ. Ι. Ησ. «Των Αγίων Αρχαγγέλων», άρθρο 16: «Από τα παραπάνω επιτίμια, ε-

πεδίου των Ησυχαστηρίων έχει σημασία, διότι καθορίζει την αρμοδιότητα του οργάνου για τον προσδιορισμό του παραπτώματος και της ποινής που αυτό επισύρει.

Οι Κανονισμοί ορίζουν ρητώς τα όργανα που ασκούν την εξουσία του πειθαρχικού ελέγχου και καθορίζουν ακριβώς, και καθ' όλα αυτής τα όρια, την έκταση της εξουσίας αυτής. Έτσι, τα ελαφρά παραπτώματα εκδικάζει ο Ηγούμενος/Ηγουμένη, και τις βαρύτερες περιπτώσεις η Γεροντία (το Ηγουμενοσυμβούλιο), στο οποίο υποχρεωτικά προεδρεύει ο Ηγούμενος/Ηγουμένη³ έχοντας *ex officio* την προεδρία σε όλα τα διοικητικά όργανα του Ησυχαστηρίου⁴. Σε περιπτώσεις που τα παραπτώματα είναι βαριά και απειλούν την εύρυθμη λειτουργία του ησυχαστηρίου, ο πειθαρχικός έλεγχος ανατίθεται στη Μοναστηριακή Σύναξη (Αδελφότητα)⁵, ως το ανώτατο διοικητικό όργανο του Ησυχαστηρίου που λαμβάνει τις πλέον σημαντικές αποφάσεις που αφορούν στον νομικό βίο του νομικού προσώπου και των μελών του⁶ και το οποίο συνέρχεται για το σκοπό αυτό σε ειδική έκτακτη σύναξη⁷.

Ο πειθαρχικός έλεγχος που ασκούν τα εν λόγω ιδρύματα επί των μελών τους είναι μία διαδικασία επιβολής κυρώσεων της εσωτερικής δικαιοταξίας των Ησυχαστηρίων, η οποία ωστόσο δεν είναι πρωτογενής αλλά αποτυπώνει ι. κανόνες και μοναχικούς θεσμούς και αποβλέπει στην προστασία της εσωτερικής τάξης («της απρόσκοπτης λειτουργίας του Ησυχαστηρίου»)⁸ και στην ενότητα της κοινότητας, η οποία πλήττεται από συγκεκριμένη συμπεριφορά. Επομένως η ποινή θεμε-

κείνα που δεν ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων επιβάλλονται, ανάλογα με τη βαρύτητά τους, από τα όργανα του Ησυχαστηρίου».

3. Βλ. τον Κ. Ι. Ησ. «Αναστάσιος Χριστού», άρθρο 14 §§ α, β: «Ο πειθαρχικός έλεγχος ασκείται κατά πρώτο λόγο απ' τον Ηγούμενο [...] σε περίπτωση υποτροπής ή βαρύτερου τυχόν παραπτώματος τον πειθαρχικό έλεγχο ασκεί το Ηγουμενοσυμβούλιο». Βλ. την έκδοση των Κανονισμών των Ησυχαστηρίων της Εκκλησίας της Ελλάδος στο: Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Κανονιστικές Διατάξεις Ησυχαστηρίων*, Αθήνα – Κομοτηνή, 2007.

4. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων στην Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 146.

5. Κ. Ι. Ησ. «Αναστάσιος Χριστού», άρθρο 14 § γ.

6. Βλ. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 110 κ. εξ.

7. Βλ. ενδεικτικά τον Κ. Ι. Ησ. «Η Ανάληψη του Κυρίου», άρθρο 28: «Εάν κάποια αδελφή του ησυχαστηρίου πέσει σε βαρύ παράπτωμα [...] συγκαλείται τότε με τη μέριμνα της Γεροντίας σε έκτακτη συνεδρίαση η Αδελφότητα».

8. Κ. Ι. Ησ. «Άγιοι Απόστολοι και Ισαπόστολοι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος», άρθρο 16: «Για την απρόσκοπτη λειτουργία του Ησυχαστηρίου επιβάλλονται τα υπό των ιερών κανόνων προβλεπόμενα επιτίμια».

λιώνεται, όταν έχουμε κατάφωρη παραβίαση των κανόνων που διέπουν τη μοναστηριακή ζωή και κλονίζεται η μοναχική πειθαρχία. Οι μοναχικοί αυτοί κανόνες περιέχονται στη μοναχική παράδοση και τους ι. κανόνες που αφορούν στα μέλη της Εκκλησίας και ειδικότερα στην τάξη των μοναχών και οι οποίοι περιέχουν μία επιταγή ή απαγόρευση και συγχρόνως απειλούν άμεσα ή έμμεσα όποιον δεν συμμορφώνεται με το περιεχόμενό τους⁹. Για τον λόγο αυτό υπάρχουν Κανονισμοί Ησυχαστηρίων που δεν συγκεκριμενοποιούν τις ποινές, αλλά παραπέμπουν αορίστως στα προβλεπόμενα «από τους ιερούς κανόνες και την μοναστική παράδοση»¹⁰. Η μοναστική παράδοση αντιθέτως αποτυπώνεται στα μοναστηριακά τυπικά¹¹ και σε κάθε πηγή που περιέχει κανόνες ρυθμιστικούς του μοναχικού βίου καθώς και στα «θέσμια» του Αγίου Όρους. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι συμπεριλαμβάνονται στις κανονιστικές διατάξεις τους οι ποινές των άρθρων 47 και 71 του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους¹².

Είδαμε παραπάνω ότι τα διοικητικά όργανα των Ησυχαστηρίων, Ηγούμενος/Ηγουμένη, Γεροντία και Μοναστηριακή Σύναξη, ασκούν τη δικαιοδοσία του πειθαρχικού ελέγχου. Η εν λόγω δικαιοδοτική αρ-

9. Θ. ΓΙΑΚΟΥ-Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Πηγές του Εκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 78.

10. Βλ. Κ. Ι. Ησ.: «Αναστάσιος Χριστού», άρθρο 14 § α και «Άγιοι Απόστολοι και Ισαπόστολοι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος», άρθρο 16. Για τις ποινές που επιβάλλονται γενικά στους μοναχούς βλ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή, 1984, σ. 421 κ.εξ.· Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή, 2003, σ. 572 κ.εξ.· Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου*, τ. Δ: *Το Δίκαιον των μοναχών*, Αθήνα, 1957 (επανεκδόση Γ. Πουλή, Θεσσαλονίκη, 2000), σ. 466 κ.εξ. και τ. Γ': *Το Ποινικόν Δίκαιον της Εκκλησίας*, Αθήνα, 1962, σ. 317 κ.εξ.· Κ. ΡΑΛΛΗΣ, *Ποινικόν Δίκαιον της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1907 (επαν. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1985), σ. 123 κ.εξ.

11. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 151· Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική Θεώρηση Μοναστηριακών Τυπικών*, Αθήνα 1984, σ. 235 κ. εξ.

12. Ειδικότερα πρόκειται για τους εξής Κ. Ι. Ησ.: «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς», άρθρο 27, «Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος», άρθρο 27, «Άγιος Αθανασίου και Αγίας Κυρράνης», άρθρο 30, «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος», άρθρο 27, «Εισοδίων της Θεοτόκου», άρθρο 30, «Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος», άρθρο 36, «Παμμεγίστων Ταξιαρχών», άρθρο 23, «Η Ανάσταση του Χριστού, Εμμαούς», άρθρο 30. Βλ. Δ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, *Το Μοναχικόν Πολίτευμα του Αγίου Όρους*, Εν Αθήναις 1925, σ. 173, 177· Ε. ΔΩΡΗΣ, *Το Δίκαιον του Αγίου Όρους*, τ. Α' (Νομοθεσία-Νομολογία-Ερμηνεία), Αθήνα - Κομοτηνή 1984, σ. 259-260, 341-342· Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Το Δίκαιον των μοναχών*, σ. 466 κ.εξ.· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η οργάνωσις του μοναχικού πολιτεύματος εν Αγίω Όρει Αθω», *ΑΕΚΔ* 4 (1949) 157-158. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 695 κ.εξ.

μοδιότητά τους απορρέει από το γεγονός ότι τα Ησυχαστήρια αποτελούν ανεξάρτητα νομικά πρόσωπα με αντίστοιχες εξουσίες αυτοδιοικήσεως και ρυθμίσεως των εσωτερικών ζητημάτων¹³. Δεν ταυτίζονται επομένως με δικαστήρια που ασκούν αμιγώς δικαιοδοτική αρμοδιότητα. Παρόλα ταύτα οι εκκλησιαστικής φύσεως ποινές που επιβάλλουν έχουν εμφανώς και ποινικό χαρακτήρα εκτός από τον θεραπευτικό και πνευματικό που έχουν οι εκκλησιαστικές ποινές και γενικότερα οι ι. κανόνες¹⁴. Και τούτο διότι έχουν τη δομή της ποινής καθώς εξυπηρετούν γενικοπροληπτικές, ειδικοπροληπτικές και σωφρονιστικές σκοπιμότητες¹⁵, μέσω δε αυτών επιδιώκουν τη διόρθωση του παραβάτη, τον εξαναγκασμό του σε συγκεκριμένη συμπεριφορά και την προστασία της ομαλής λειτουργίας του Ησυχαστηρίου¹⁶. Είναι αξιοπρόσεκτες οι φράσεις που μας παραπέμπουν στην ορολογία του ποινικού δικαίου: «εγκαλουμένη»¹⁷, «υπόδικος»¹⁸ «υπαίτιος»¹⁹, «επιβολή ποινής»²⁰, «συμμόρφωσις»²¹ κ.τ.λ.

Η πειθαρχική δικαιοδοσία των Ησυχαστηρίων καταλαμβάνει όλα τα τακτικά μέλη του στα οποία συμπεριλαμβάνονται ο Ηγούμενος και τα μέλη της Γεροντίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις όμως κατά τις οποίες εγκαλείται ο ίδιος ο Ηγούμενος ή κάποιο μέλος της Γεροντίας, λόγω της ιδιότητας αυτής η οποία προσδίδει στην πράξη διαφορετική βαρύτητα, την πειθαρχική εξουσία ασκεί πάντοτε το ανώτατο διοικητικό όργανο του νομικού προσώπου η Μοναστηριακή Σύναξη²², διότι έχει βάσει του εσωτερικού δικαίου αυτή την εξουσία της κρίσης της μονα-

13. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 9 κ. εξ.

14. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *ό.π.*, σ. 103-113.

15. Λ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ - Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποινολογία (άρθρα 50-113)*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 43 κ. εξ.

16. Τα παραπάνω αναφέρονται ρητά επί παραδείγματι στο Κ. Ι. Ησ. «Άγιοι Απόστολοι και Ισαπόστολοι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος», άρθρο 16: «Για τα παραπτώματα των αδελφών και δοκίμων και με σκοπό τη διόρθωσή τους και την απρόσκοπτη λειτουργία του Ησυχαστηρίου επιβάλλονται τα υπό των ιερών κανόνων προβλεπόμενα επιτίμια». Για τον σκοπό των εκκλησιαστικών ποινών γενικά βλ. Ν. ΜΙΛΑΣ, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας* (μτφρ. Μ. Αποστολοπούλου), Αθήναι 1906 (φωτοτ. επανέκδοση Αθήναι 1970), σ. 709-710.

17. Κ. Ι. Ησ. «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος», άρθρο 27.

18. Κ. Ι. Ησ. «Κεχαριτωμένης Θεοτόκου», άρθρο 15.

19. Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς», άρθρο 27.

20. Κ. Ι. Ησ. «Παμμεγίστων Ταξιαρχών», άρθρο 23.

21. Κ. Ι. Ησ. «Αναλήψεως του Κυρίου», άρθρο 28.

22. Βλ. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 109 κ. εξ.

στηριακής διοίκησης, καθώς από διοικητική άποψη ο Ηγούμενος και για την ταυτότητα του νομικού λόγου και η Γεροντία τελούν σε ιεραρχική εξάρτηση από προϊστάμενο όργανο, δηλαδή τη Μοναστηριακή Σύναξη (Αδελφότητα)²³. Η εξουσία όμως αυτή είναι οριοθετημένη, όπως θα δούμε παρακάτω, ρυθμίζεται λεπτομερώς και ειδικότερα και προϋποθέτει τη συνδρομή ορισμένων προϋποθέσεων και όρων²⁴. Από τη διαδικασία του πειθαρχικού ελέγχου δεν εξαιρούνται ωστόσο και τα δόκιμα μέλη²⁵.

Με αυτά τα δεδομένα τα Ησυχαστήρια με τις κανονιστικές διατάξεις τους προσδιορίζουν τις επιβλητέες πειθαρχικές ποινές και τη διαβάθμισή τους σύμφωνα με τη γενική αρχή, ότι η ποινή πρέπει να είναι ανάλογη προς τη βαρύτητα της συγκεκριμένης πειθαρχικής παράβασης²⁶. Και οι πλέον συνηθισμένες πειθαρχικές ποινές που προβλέπονται είναι κατά σειρά²⁷:

(α) Παραίνεση και νουθεσία κατ' ιδίαν ή δύο φορές ενώπιον του Ηγουμενοσυμβουλίου και εάν τυχόν ο παραβάτης δεν συμμορφωθεί μία φορά ενώπιον της Αδελφότητας που συγκαλείται για αυτόν τον λόγο από τον Ηγούμενο/Ηγουμένη.

(β) Επίπληξη ενώπιον της Γεροντίας.

(γ) Επίπληξη ενώπιον της Αδελφότητας.

(δ) Κομποσχοίνι.

(ε) Παύση από το διακόνημα και ανάθεση άλλου κατώτερου.

(στ) Υποβιβασμός στην ιεραρχική σειρά, προσωρινός ή μόνιμος.

(ζ) Η απαγόρευση να συμμετέχει στο κοινό τραπέζι για ένα μήνα ή και περισσότερο και επιπλέον η απομόνωση στο κελί του από δύο μέχρι τριάντα μέρες.

(η) Ελάττωση της κανονικής τροφής και στέρηση της θείας μετάληψης.

23. Σ.τ Ε. 2130/2008 δημοσιευμ. στην τράπεζα νομικών πληροφοριών «Βαλσαμών».

24. Βλ. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 140.

25. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «Η Αγία Ταβιθά», άρθρο 15 κατά το οποίο «*Δια τα παραπτώματα των αδελφών και δοκίμων [...] επιβάλλονται ανταίς αι κατωτέρω ποιναί*». Με περισσότερη σαφήνεια διατυπώνεται στον Κ. Ι. Ησ. «Παναγία η Ελευθερώτρια», άρθρο 19: «*Αι επιβαλλόμεναι ποιναί εις τας τυχόν παρεκτρεπομένας δοκίμους ή μοναχάς αδελφάς του Ησυχαστηρίου είναι οι ακόλουθοι [...]*» στις οποίες υπόκεινται εξίσου όλα τα μέλη, δόκιμα και τακτικά.

26. Ενδεικτικά βλ. τον Κ. Ι. Ησ. «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσοσ και Ομολογητής», άρθρο 16: «*Για τα παραπτώματα των αδελφών και δοκίμων [...] επιβάλλονται σ' αυτούς τα εξής επιτίμια, ανάλογα με το βάρος των παραπτωμάτων*».

27. Πρβλ. και Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Το Δίκαιον των μοναχών*, σ. 466 κ.εξ.

(θ) Έκπτωση από το αξίωμα του μέλους της Επιτροπής ή στέρηση του δικαιώματος εκλογής από 1-5 χρόνια.

(ι) Αργία μέχρι έξι μήνες από τα καθήκοντα της Ηγουμένης / Ηγουμένου ή μέλους της Γεροντίας.

(ια) Έκπτωση από το αξίωμα της Ηγουμένης/Ηγουμένου ή του μέλους της Γεροντίας.

(ιβ) Προσωρινή, μέχρι έξι μήνες, αποβολή από το ησυχαστήριο και αποστολή σε κάποιο μετόχι της μονής ή σε άλλο μοναστικό καθίδρυμα που καθορίζεται από τη Γεροντία μετά από πρόταση της Ηγουμένης/Ηγουμένου.

(ιγ) Η οριστική αποβολή του υπαίτιου από το ησυχαστήριο.

Η αναφορά στις ποινές γίνεται σε ιδιαίτερο κεφάλαιο του σώματος των Κανονισμών, ωστόσο η παράθεσή τους δεν είναι συστηματική, διότι μπορεί να εντοπιστούν διάσπαρτες και σε διαφορετικά κεφάλαια, όπως, για παράδειγμα, η ποινή της έκπτωσης που επιβάλλεται στον Ηγούμενο αναφέρεται συνήθως στις διατάξεις που αφορούν γενικά στην κατάσταση αυτού²⁸ και οπωσδήποτε δεν εξαντλούν τα επιτίμια που θεσπίζουν οι ι. κανόνες και η μοναστική παράδοση ή αναφέρονται αορίστως σε αυτούς, όπως παρατηρήσαμε ήδη παραπάνω, και δεν μπορούν οπωσδήποτε να εξαντλήσουν όλες τις περιπτώσεις. Για αυτόν τον λόγο άλλωστε, ενώ σε γενικές γραμμές οι ποινές δεν διαφέρουν ουσιαστικά από Κανονισμό σε Κανονισμό, οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται έχουν την έννοια ότι η παράθεση σε κάποιους Κανονισμούς μπορεί να είναι εκτενέστερη²⁹. Επομένως η αναφορά σε αυτές ή η απαρίθμησή τους δεν είναι ούτε αυστηρή ούτε περιοριστική και το πειθαρχικό όργανο έχει τη δυνατότητα να τέμνει τα ζητήματα βάσει των αναφερομένων ποινών στα κανονιστικά τους κείμενα αλλά και με βάση την αρχή που καθιερώνουν οι εν λόγω Κανονισμοί, ότι θέματα που δεν ρυθμίζονται από τις διατάξεις τους ρυθμίζονται σύμφωνα με τους ι. κανόνες και τη μοναστική παράδοση³⁰, ή με βάση την αρχή της κανονικότητας των ποινών, που σημαίνει ότι η επιβολή της συγκεκριμένης ποινής, και αν δεν προβλέπεται σε συγκεκριμένο κανόνα, μπορεί να επιβληθεί, αν η πράξη προκαλεί την έντονη αποδοκιμασία της

28. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 140-145.

29. Η ποινή λ.χ. του σωματικού περιορισμού δεν υπάρχει σε όλα τα καταστατικά αλλά μόνον σε εκείνα, που ακολουθούν ρητά τα «θέσμια» του Αγίου Όρους.

30. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 26.

Εκκλησίας, διότι αντιβαίνει σε θεμελιώδεις αρχές του μοναχισμού και στην εν γένει μοναχική παράδοση και πρακτική³¹. Σε κάθε περίπτωση όμως η απόφαση θα πρέπει να είναι αιτιολογημένη³². Τέλος είναι φυσικό οι διατάξεις του πειθαρχικού δικαίου των Ησυχαστηρίων να περιέχουν μόνον τις ποινές που αφορούν αποκλειστικά τη μοναχική ιδιότητα, ενώ γνωρίζουμε ότι υπάρχουν ποινές στο Κανονικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο που επιβάλλονται χωρίς διάκριση κατά κληρικών, μοναχών και λαϊκών³³.

Οι ποινές που αναφέρονται στις περιπτώσεις με στοιχεία α-ε επιβάλλονται από τον Ηγούμενο/Ηγουμένη και με τα στοιχεία στ, ζ και η από τη Γεροντία σύμφωνα με όσα συνήθως διευκρινίζουν οι Κανονισμοί στις σχετικές διατάξεις³⁴. Βλέπουμε δηλαδή ότι ο Ηγούμενος και το μοναστηριακό συμβούλιο εξαντλούν την εξουσία τους, κατά την άσκηση του πειθαρχικού ελέγχου, με την αρμοδιότητα να επιβάλουν κυρώσεις που χαρακτηρίζονται ελαφρές, διότι προφανώς εκδικάζουν ελαφρά παραπτώματα και αυτό συνάγεται λογικά με βάση την αρχή, ότι η επιβαλλόμενη ποινή πρέπει να είναι ανάλογη με τη βαρύτητα της αποδοκιμαζόμενης πράξης³⁵.

Η ποινή του σωματικού περιορισμού (η απομόνωση στο κελί), η οποία επιβάλλεται στους αγιορείτες μοναχούς με το άρθρο 71 του Κ.Χ.Α.Ο., συμπεριλαμβάνεται στους Κανονισμούς που ρητά δηλώνουν ότι συντάσσονται με όσα ισχύουν στο Άγιο Όρος³⁶, όπου όμως η εν λό-

31. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 50.

32. Αυτό συνάγεται έμμεσα πλην σαφώς από τη φράση «*Η υπό της Αδελφότητος επιβολή των υπ' αριθμ. ια' και ιβ' ποινών (της προσωρινής και οριστικής αποβολής από το Ησυχαστήριο) μετά της αιτιολογίας αυτών αναγγέλλεται υπ' αυτής εις τον οικειον επίσκοπον*» (Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος», άρθρο 15).

33. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 235.

34. Αντιστοίχιση της ποινής με αρμόδιο όργανο να την επιβάλλει γίνεται για παράδειγμα στον Κ. Ι. Ησ. «*Το Γενέσιον της Θεοτόκου*», άρθρο 21, Κ. Ι. Ησ. «*Κεχαριτωμένης Θεοτόκου*», άρθρο 15. Δεν είναι όμως αυτός ο κανόνας, διότι σε άλλα καταστατικά δεν περιλαμβάνονται λεπτομέρειες για το θέμα (Κ. Ι. Ησ. «*Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος*», άρθρο 36).

35. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «*Η Αγία Ταβιθά*», άρθρο 15: «*Δια τα παραπτώματα των αδελφών και των δοκίμων [...] επιβάλλονται αυταίς αι κατωτέρω ποιναί, αναλόγως προς το βάρος των παραπτωμάτων και την ιδιότητα του πταιίστου*». Κ. Ι. Ησ. «*Όσιος Ιωάννης ο Ρώσος και Ομολογητής*», άρθρο 16.

36. Για τα κρατούντα σχετικά στο Άγιο Όρος βλ. ενδεικτικά Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Το Δίκαιον των μοναχών*, σ. 466 κ.εξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Η οργάνωσις του μοναχικού πολιτεύματος*

γω ποινή επιβάλλεται από το πρωτοβάθμιο αγιορείτικο δικαστήριο. Είναι βέβαια γεγονός ότι έχουν εκφραστεί σοβαρές επιφυλάξεις για την συνταγματικότητα της ποινής αυτής³⁷ η οποία προέρχεται από το πολιτειακό δίκαιο, αν και απαντά σε βυζαντινά τυπικά μονών³⁸. Σημειώνουμε ωστόσο ότι δεν αναφέρεται ιδιαίτερα συχνά καθώς ένας σημαντικός αριθμός Κανονισμών δεν περιέχει την ποινή αυτή στο σχετικό κανονιστικό κείμενο³⁹.

Η αργία και η έκπτωση από το αξίωμα του Ηγουμένου ή του μέλους της Γεροντίας, όπως και η προσωρινή ή οριστική αποβολή από το ησυχαστήριο, επιβάλλονται αποκλειστικά με απόφαση της Μοναστηριακής Σύναξης⁴⁰, εκτός αν πρόκειται για δόκιμο μέλος, οπότε αρκεί η απόφαση της Γεροντίας⁴¹. Και αυτό είναι εύλογο, διότι η επιβολή των εν λόγω ποινών συνεπάγεται σοβαρές νομικές συνέπειες: στην πρώτη περίπτωση στη διοίκηση και διαχείριση του νομικού προσώπου και στην περίπτωση της οριστικής αποβολής στην περιουσιακή κατάσταση του μοναχού⁴². Για τον λόγο αυτό απαιτείται πάντοτε η έγκριση της

εν Αγίω Όρει Αθω, σ. 157-158. Σ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 695 κ.εξ. Ε. ΔΟΡΗΣ, *ό.π.*, σ. 342.

37. Βλ. Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗΣ, «Η επιβολή της ποινής του σωματικού περιορισμού κατά κληρικών και μοναχών στην εκκλησιαστική δίκη (άρ. 10 περ. στ', άρ. 11 περ. γ', δ' Ν. 5383/1932)», *ΕΕΔΣΘ* 24(2003) 357-364, όπου αναλύεται όλη η προβληματική σχετικά με την ποινή αυτή. Ωστόσο, σύμφωνα με το Σύνταγμα θεωρούν την εν λόγω ποινή, όταν επιβάλλεται στους μοναχούς, οι Σ. ΤΡΩΪΑΝΟΣ - Γ. ΠΟΥΛΗΣ (*Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 575).

38. Βλ. Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Το Δίκαιον των Μοναχών*, σ. 469. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική Θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, σ. 236.

39. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα Κ. Ι. Ησ.: «Κεχαριτωμένης Θεοτόκου», άρθρο 15, «Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος», άρθρο 15, «Η Αγία Ταβιθά», άρθρο 15, «Παναγία η Φοβερά Προστασία», άρθρο 21, «Το Γενέσιον της Θεοτόκου», άρθρο 21, «Ο Παντοκράτωρ», άρθρο 16, «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσος και Ομολογητής», άρθρο 16. Εξαίρεση αποτελούν τα Κ. Ι. Ησ. «Παναγία η Ελευθερώτρια», άρθρο 19 και «Η Ανάληψη του Κυρίου», άρθρο 28, όπου ο σωματικός περιορισμός συγκαταριθμείται μεταξύ των ποινών, αν και δεν δηλώνουν ότι ακολουθούν τους θεσμούς του Αγίου Όρους.

40. Βλ. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 136 κ. εξ., 158 κ. εξ.

41. Έτσι π.χ. ο Κ. Ι. Ησ. «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσος και Ομολογητής», άρθρο 16: «Τα υπ' αριθμ. ια' και ιβ' (τα οποία αναφέρονται στην προσωρινή και οριστική αποβολή από το Ησυχαστήριο) αν μεν πρόκειται για αδελφό, (επιβάλλονται) από την Αδελφότητα με απόφαση του συνόλου των μελών, αν δε πρόκειται για δόκιμο, από τη Γεροντία».

42. Βλ. ΙΘ' ι. κανόνα της Πρωτοδευτέρας, Γ. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, τ. Β', Αθήνησιν, 1852 (φωτοτ. ανατύπωση Θεσσαλονίκη, 2002), σ. 630-631. Κ. ΡΑΛΛΗΣ, «Περί της ποινής της από της μονής αποβολής», *ΠΑΑ* 10

προϊσταμένης εκκλησιαστικής Αρχής⁴³.

Παρατηρούμε επίσης ότι οι ποινές της επίπληξης, του σωματικού περιορισμού και της έκπτωσης από το αξίωμα ή τη θέση που επιβάλλουν τα διοικητικά όργανα των Ησυχαστηρίων, επιβάλλονται επίσης και από τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια σύμφωνα με το άρθρο 11 του Ν. 5383/ 1932⁴⁴. Αυτό ενισχύει τη διαπίστωση ότι οι μοναστηριακές αρχές των Ησυχαστηρίων εκτός από το κύριο διοικητικό τους έργο, ασκούν δευτερευόντως και δικαστικής φύσεως καθήκοντα, όταν μπορούν να κρίνουν παραπτώματα που μπορούν να επισύρουν αντίστοιχου μεγέθους ποινές με αυτές που επιβάλλουν τα αμιγώς δικαιοδοτικά όργανα της Εκκλησίας⁴⁵. Προφανώς για τον λόγο αυτόν η ποινή της έκπτωσης από το αξίωμα και της προσωρινής ή οριστικής αποβολής από το ησυχαστήριο σε κάποιες περιπτώσεις επιβάλλονται από τον ίδιο τον Μητροπολίτη μετά από εισήγηση της Γεροντίας⁴⁶.

Στην επιμέτρηση των ποινών λαμβάνονται υπ' όψιν, όπως ήδη διαπιστώσαμε, η βαρύτητα του πειθαρχικού παραπτώματος και η ιδιότητα ή προσωπικότητα του υπαιτίου⁴⁷, κριτήρια που ασφαλώς μας παρέμπουν στην αναλογική εφαρμογή του άρθρου 79 Π.Κ.⁴⁸.

Έχει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον η τυποποίηση των πράξεων που προκαλούν τον πειθαρχικό κολασμό, οι οποίες απαριθμούνται με τη γνωστή περιπτωσιολογία. Η τυποποίηση αυτή βέβαια δεν είναι συστηματική, αλλά κατά τον ίδιο τρόπο όπως και οι ποινές υπάρχουν διάσπαρτες στις διατάξεις των Κανονισμών. Οι πράξεις αυτές είναι: η απουσία ή η καθυστερημένη προσέλευση στις ακολουθίες, η αδικαιο-

(1935) 94-102. Πρβλ. τον Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος», άρθρο 15: «*Τα εν τη παραγράφω δ' του άρθρου 5 οριζόμενα, τόσον δια τα είδη προσωπικής χρήσεως, όσον και δια τα περιουσιακά στοιχεία της αποχωρούσης, ισχύουν απολύτως και σια την ουτωσί αποβαλλομένην εκ του Ησυχαστηρίου αδελφή*».

43. Βλ. Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος», άρθρο 15: «*Η υπό της Αδελφότητος επιβολή των υπ' αριθμ. ια' και ιβ' ποινών μετά της αιτιολογίας αυτών αναγγέλλεται υπ' αυτής εις τον οικείον επίσκοπον*».

44. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, *Νομοθετικά Κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 299 κ. εξ.

45. Πρβλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 296.

46. Κ. Ι. Ησ. «Ο Απόστολος Παύλος», άρθρο 24.

47. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «Η Αγία Ταβιθά», άρθρο 15: «*Δια τα παραπτώματα των αδελφών και των δοκίμων [...] επιβάλλονται αυταίς αι κατωτέρω ποινάι, αναλόγως προς το βάρος των παραπτωμάτων και την ιδιότητα του πταιίστου*». Κ. Ι. Ησ. «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσος και Ομολογητής», άρθρο 16.

48. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εγχειρίδιο*, σ. 238.

λόγητη άρνηση του μοναχού να εκτελέσει την εργασία που του ανατίθεται⁴⁹, η ανυπακοή στον Ηγούμενο και γενικά η απείθεια στα διοικητικά όργανα, η σύναψη σχέσεων με συγγενικά και μη πρόσωπα εκτός της μονής χωρίς την άδεια των υπευθύνων, η αποδοχή επίσης δώρων χωρίς άδεια και η παράβαση γενικά των χριστιανικών αρετών⁵⁰. Επίσης γίνεται και αναφορά στα κλασικά κανονικά αδικήματα, όπως η αίρεση και τα βαριά ηθικά παραπτώματα, στις διατάξεις που ορίζουν τις περιπτώσεις άρσης της ισοβιότητας του Ηγουμένου⁵¹. Στα σοβαρά παραπτώματα σε σχέση με τον Ηγούμενο προστίθενται η αδιαφορία για την καλή λειτουργία του Ησυχαστηρίου και η συστηματική και εκούσια παραβίαση του οργανισμού⁵².

Εκτός από τις ουσιαστικές διατάξεις που στοιχειοθετούν τον πειθαρχικό έλεγχο στα Ησυχαστήρια, περιλαμβάνονται και κανόνες που προσδιορίζουν τη διαδικασία που ακολουθείται ενώπιον των πειθαρχικών οργάνων.

Έτσι, για να καταλογιστεί ποινή στο μέλος που υπέπεσε σε πειθαρχικό παράπτωμα, απαραίτητα πρέπει να προηγηθεί η διαδικασία που ορίζει ο Κανονισμός. Σε πρώτη φάση με απόφαση της Γεροντίας διορίζεται ένα μέλος της για να ερευνήσει το θέμα «άτυπα ή γραπτώς». Φαίνεται ότι η Γεροντία έχει διακριτική ευχέρεια να αποφασίσει για αυτό⁵³. Η έναρξη της πειθαρχικής διαδικασίας δηλαδή πραγματώνεται κατά κάποιον τρόπο με ενέργειες ανάκρισης. Το πειθαρχικά εγκαλούμενο μέλος έχει δικαίωμα να λάβει γνώση του φακέλου που στηρίζει την κατηγορία του και να υπερασπιστεί τον εαυτό του, μάλιστα με όλα τα μέσα, μάρτυρες, έγγραφα κ.τ.λ.⁵⁴. Καλείται όμως οπωσδήποτε για απολογία με έγγραφο από τη Γεροντία πέντε μέρες πριν τουλάχιστον⁵⁵. Με την απολογία του παρέχεται η δυνατότητα να επηρεάσει

49. Κ. Ι. Ησ. «Η Ανάληψη του Κυρίου», άρθρο 23 §§ η, ια.

50. Ενδεικτικά: Κ. Ι. Ησ. «Η Αγία Ταβιθά», άρθρο 12 § ε. Κ. Ι. Ησ. «Παμμεγίστων Ταξιαρχών», άρθρο 34.

51. Π. χ. Κ. Ι. Ησ. «Ο Παντοκράτωρ», άρθρο 11, περ. α.

52. Κ. Ι. Ησ. «Το Γενέσιον της Θεοτόκου», άρθρο 12.

53. Κ. Ι. Ησ. «Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος», άρθρο 36 § 2: «Της επιβολής ποινής προηγείται λεπτομερώς, άτυπος ή έγγραφος, κατά την κρίσιν του Ηγουμενοσυμβουλίου έρευνα και εξέτασις, διενεργουμένη παρά μέλους του Ηγουμενοσυμβουλίου οριζομένου δι' αποφάσεως αυτού ως και απολογία της εγκαλουμένης».

54. Έτσι ο Κ. Ι. Ησ. «Παμμεγίστων Ταξιαρχών», άρθρο 23, εδ. 2.

55. Αυτό π.χ. ορίζει ο Κ. Ι. Ησ. «Κεχαριτωμένης Θεοτόκου», άρθρο 15, αποτελεί όμως βασική διήκουσα αρχή όλων των καταστατικών.

προς χάριν των απόψεών του τα αρμόδια όργανα για την επιβολή πειθαρχικών κυρώσεων σε βάρος του⁵⁶. Η πειθαρχική δικαιοδοσία δεν προχωρεί έγκυρα άνευ της απολογίας του εγκαλουμένου, εκτός αν αυτός αποδεδειγμένα εκλήθη και δεν προσήλθε να απολογηθεί, οπότε δικάζεται ερήμην⁵⁷. Με άλλα λόγια ο πειθαρχικά διωκόμενος έχει το δικαίωμα της ακροάσεως.

Για κάθε περίπτωση καταδίκης συντάσσεται χωριστή απόφαση που υπογράφει ο πρόεδρος και ο γραμματέας που τηρεί τα πρακτικά. Αντίγραφο της απόφασης επιδίδεται στο μέλος που καταδικάσθηκε από τον γραμματέα⁵⁸. Προϋπόθεση της νομιμότητας της απόφασης αυτής είναι να λαμβάνεται και με την απαρτία και την πλειοψηφία που ορίζεται στον Κανονισμό, η οποία κατά κανόνα συμβαδίζει με τους συνήθεις όρους της απαρτίας και της πλειοψηφίας που παίρνονται σε όλες τις περιπτώσεις οι αποφάσεις από τα διοικητικά όργανα του Ησυχαστηρίου⁵⁹, οπότε απαιτείται είτε απόλυτη πλειοψηφία⁶⁰ είτε σχετική⁶¹. Και αυτό βέβαια ισχύει, όταν ο Κανονισμός δεν ορίζει ειδικά τί εφαρμόζεται ως προς την απαρτία και την απαιτούμενη πλειοψηφία για τη λήψη της απόφασης, όταν η Διοίκηση του Ησυχαστηρίου λειτουργεί ως

56. Βλ. ενδεικτικά τον Κ. Ι. Ησ. «Το Γενέσιον της Θεοτόκου», άρθρο 21: «Πριν από την επιβολή οιαδήποτε επιτιμίου από τα αρμόδια όργανα του Ησυχαστηρίου πρέπει να ακουσθεί η υπαίτια αδελφή, η οποία μπορεί να υποβάλει και γραπτή απολογία για να ληφθεί απαραίτητως υπόψη κατά την επιβολή του επιτιμίου».

57. Κ. Ι. Ησ. «Παναγία η Φοβερά Προστασία», άρθρο 21: «Η απόφαση λαμβάνεται παρουσία της υπαίτιας αδελφής, η οποία συμμετέχει στη σύναξη της Αδελφότητας που έχει συγκληθεί για την υπόθεσή της και υπερασπίζει τον εαυτό της, υποχρεωτικά όμως απέχει από την ψηφοφορία. Αν η εν λόγω αδελφή απουσιάσει αδικαιολόγητα, η σύναξη της Αδελφότητας αναβάλλεται και ορίζεται νέα. Εάν πάλι απουσιάσει και η απουσία της δεν οφείλεται σε ασθένεια ή άλλους σοβαρούς λόγους, κανονίζεται ερήμην».

58. Αναγράφεται στον Κ. Ι. Ησ. «Η Ανάληψη του Κυρίου», άρθρο 28: «Για κάθε περίπτωση καταδίκης συντάσσεται χωριστή απόδειξη [...] αντίγραφο της απόφασης δίνεται από τη γραμματέα νόμιμα στην καταδικασθείσα αδελφή. [...] Η σχετική απόφαση αιτιολογημένη όπως πρέπει, υπογράφεται από την πρόεδρο και τη γραμματέα της Αδελφότητος».

59. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσος και Ομολογητής», άρθρο 16: «Τα υπ' αρ. στ', ζ', και η', επιβάλλονται από τη Γεροντία με κοινή (κατά πλειοψηφία) απόφαση. Τα υπ' αρ.θ' και ι' από την Αδελφότητα με τον τρόπο που ορίζεται από τον παρόντα οργανισμό, δηλαδή με πλειοψηφία των τριών τετάρτων $\frac{3}{4}$ του συνόλου των μελών».

60. Έτσι π.χ. ο Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος», άρθρο 15. και Κ. Ι. Ησ. «Κεχαριτωμένης Θεοτόκου», άρθρο 15.

61. Επί παραδείγματι βλ. τον Κ. Ι. Ησ. «Παναγία η Φοβερά Προστασία», άρθρο 21.

πειθαρχικό όργανο. Στην περίπτωση που κατηγορείται ο Ηγούμενος για αδικήματα που επισείουν την ποινή της έκπτωσης ή της παύσης του χρειάζεται λόγω της σοβαρότητας του θέματος ειδική πλειοψηφία⁶². Στο θέμα της απαρτίας επίσης παρατηρείται ότι τις περισσότερες φορές για να επιβληθεί η ποινή της αποβολής από τη μονή ή της έκπτωσης από το αξίωμα του Ηγουμένου/Ηγουμένης πρέπει να είναι παρούσα η ολομέλεια («το γενικό σύνολο των μελών»)⁶³, ενώ στις άλλες περιπτώσεις, αρκεί οι παρόντες να είναι περισσότεροι από τους απόντες⁶⁴.

Τέλος δεν υπάρχει διάταξη στους Κανονισμούς η οποία να ορίζει τον τρόπο της συζήτησης και της ψηφοφορίας, αν πρέπει να γίνονται φανερά ή μυστικά. Από το γεγονός ωστόσο, ότι επιτρέπεται το υπαίτιο μέλος να παρίσταται και να συμμετέχει κατά αυτόν τον τρόπο στη Μοναστηριακή Σύναξη που συγκαλείται για την υπόθεσή του και να υπερασπίζει τον εαυτό του ασκώντας το δικαίωμα ακρόασης, υποχρεωτικά όμως χωρίς δικαίωμα ψήφου⁶⁵, συνάγεται ευχερώς ότι οι διαδικασίες λαμβάνουν χώρα φανερά.

Η καταδικαστική απόφαση είναι ανέκκλητη. Δεν ορίζεται δηλαδή άλλος βαθμός πειθαρχικής εξουσίας. Μοναδική εξαίρεση εδώ αποτελεί η δυνατότητα που δίνουν ορισμένοι Κανονισμοί, στην περίπτωση που επιβάλλει την ποινή ο Ηγούμενος/Ηγουμένη, να προσφύγει ο ενδιαφερόμενος στην Επιτροπή, όπου αυτή λειτουργεί⁶⁶, και στην οποία μπορεί να υποβάλει παράπονα. Η Επιτροπή στη συνέχεια εξετάζει το βάσιμο των ισχυρισμών και ανάλογα αποφαινεται και λαμβάνει μέτρα⁶⁷.

Προκειμένου να γίνει εκτελεστή η απόφαση που επιβάλλει την ποινή της προσωρινής ή οριστικής αποβολής από το ησυχαστήριο, είναι

62. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το Νομικό Καθεστώς των Ησυχαστηρίων*, σ. 136 κ. εξ.

63. Κ. Ι. Ησ. «Αναστάσιος Χριστού», άρθρο 9.

64. Κ. Ι. Ησ. «Ο Παντοκράτωρ», άρθρο 16.

65. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «Το Γενέσιον της Θεοτόκου», άρθρο 21: «Η απόφαση λαμβάνεται παρουσία της υπαίτιας αδελφής, η οποία συμμετέχει στη σύναξη της Αδελφότητας που έχει συγκληθεί για την υπόθεσή της, και υπερασπίζει τον εαυτό της, υποχρεωτικά όμως απέχει από την ψηφοφορία».

66. Για τη λειτουργία του διοικητικού αυτού οργάνου βλ. Μ. ΤΑΤΑΓΙΑ, *Το νομικό καθεστώς των ησυχαστηρίων*, σ. 168.

67. Πρόκειται για τους Κ. Ι. Ησ.: «Εισοδίων της Θεοτόκου», άρθρο 30, «Η Ανάσταση του Χριστού, Εμμαούς», άρθρο 30, «Αγίου Αθανασίου και Αγίας Κυράννης», άρθρο 30.

απαραίτητο να εγκριθεί από τον επίσκοπο, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω. Και τούτο διότι η εν λόγω ποινή συνεπάγεται νομικές συνέπειες στην περιουσιακή του κατάσταση, όπως επισημάνθηκε, αλλά επίσης και τη διαγραφή του μέλους από το Ησυχαστήριο και οπωσδήποτε πρέπει να του χορηγηθεί απολυτήριο γράμμα⁶⁸. Στις υπόλοιπες ποινές η απόφαση γνωστοποιείται στην εκκλησιαστική αρχή, εάν τούτο κριθεί σκόπιμο και αναγκαίο⁶⁹.

Εάν τυχόν και διαπραχθεί παράβαση από μέλος του ησυχαστηρίου σε περίοδο που δεν μπορούν να λειτουργήσουν τα πειθαρχικά όργανα, είτε γιατί υπάρχει προσωρινή διοίκηση είτε γιατί δεν υπάρχουν άλλα μέλη και εγκαταβιώνει στο χώρο του Ησυχαστηρίου μόνο του, η πειθαρχική εξουσία ανήκει αποκλειστικά στον επιχώριο επίσκοπο. Ο τελευταίος έχει κατά τη δογματική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας το δικαίωμα της άσκησης της δικαστικής εξουσίας, η οποία αποβλέπει στην πνευματική και ηθική διόρθωση και στην εμπέδωση της εκκλησιαστικής ευταξίας και πειθαρχίας⁷⁰.

Τα πειθαρχικά όργανα του ησυχαστηρίου ουδόλως υπεισέρχονται στις παραβάσεις που ανήκουν στον κύκλο της αρμοδιότητας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Σε αυτή την περίπτωση ο φάκελος διαβιβάζεται στον μητροπολίτη, ο οποίος και αποφασίζει ως αρμόδιος για την πορεία της υποθέσεως⁷¹.

68. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί κοινή αρχή, διότι ανήκει στο αναγκαστικό δίκαιο που πρέπει να διέπει τους κανονισμούς. Βλ. Κ. Ι. Ησ. «Όσιος Ιωάννης ο Ρώσος και Ομολογητής», άρθρο 16.

69. Βλ. Κ. Ι. Ησ. «Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς», άρθρο 27. Κ. Ι. Ησ. «Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος», άρθρο 36 § 5. Κ. Ι. Ησ. «Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος», άρθρο 27.

70. Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ [Μητροπολίτης Τυρολόης και Σερεντίου], «Το δικαίωμα άσκησης της εκκλησιαστικής δικαστικής εξουσίας», *Ε* 67 (1990) 410-412. Το δικαίωμα αυτό του επισκόπου αποτυπώνεται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο βυζαντινό αυτοκρατορικό δίκαιο· βλ. π.χ. την Νεαρά 37 του Αλεξίου του Κομνηνού (*JGR*, 1, σ. 347), κατά την οποία ο Πατριάρχης έχει την εξουσία να εισέρχεται στα μοναστήρια και να ερευνά τα ψυχικά σφάλματα, ανεξάρτητα αν αυτά τα μοναστήρια είναι αυτοδέσποτα ή ενοριακά, εφόσον έχει πληροφορίες από φήμες ή τρίτους ότι εκεί καταλύονται οι μοναχικοί κανόνες.

71. Βλ. π.χ. τον Κ. Ι. Ησ. «Η Ανάληψη του Κυρίου», άρθρο 28, εδ. 6: «Για την παραπομπή στο εκκλησιαστικό δικαστήριο ενεργεί και αποφασίζει ο αρμόδιος οικείος μητροπολίτης, στον οποίο υποβάλλεται ο φάκελος». Ευκρινέστερα για την παραπομπή στο εκκλησιαστικό δικαστήριο αναφέρεται στον Κ. Ι. Ησ. «Των Αγίων Αρχαγγέλων», άρθρο 16: «Από τα παραπάνω επιτίμια, εκείνα που δεν ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των Εκκλησιαστικών Δικαστηρίων επιβάλλονται, ανάλογα με τη βαρύτητα

Υπό το πρίσμα των όσων εκτέθηκαν μέχρι εδώ διαπιστώνουμε ότι και οι μοναχοί των Ησυχαστηρίων υπόκεινται στη μοναχική πειθαρχία, όπως ακριβώς προβλέπεται στη νομοθεσία της Εκκλησίας γενικά για τους μοναχούς. Επομένως δεν μπορεί να είναι ακριβής η άποψη, ότι εξαιρούνται οι μοναχοί των ησυχαστηρίων από την υπαγωγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια λόγω του ότι δεν κατατάσσονται στις μοναχικές τάξεις, επειδή έχουν λάβει την κουρά τους σε μοναστικά ιδρύματα που δεν είναι μονές κατά νομική ακρίβεια⁷², όταν οι ίδιοι οι Κανονισμοί τους αποτυπώνουν εντελώς το αντίθετο. Και βέβαια είναι πέρα από κάθε λογική του δικαίου ένα μέλος της Εκκλησίας να έχει καρεί μοναχός μετά από γνώμη του επισκόπου καθ' όλους τους τύπους που ορίζει η εσωτερική δικαιοταξία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και εντέλει να μην υπάγεται και στη δικαστική εξουσία αυτού για τα παραπτώματα τα σχετικά με τις υποχρεώσεις και τις επαγγελίες της ομολογίας του.

τους, από τα όργανα του Ησυχαστηρίου, γιατί αποβλέπουν στην τελείωση και σωτηρία των εγκαταβιούντων σε αυτό, ενώ για τα υπόλοιπα κινείται η νόμιμη διαδικασία επιβολής τους από τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια (Ν. 5383/1932 που επανήλθε σε ισχύ με το άρθρο 9 § 1 του Ν.Δ. 87/1974)».

72. Α. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, *Θεμελιώδεις αρχές της εκκλησιαστικής δικονομίας. Η αρχή της εξασφάλισης της ανεξαρτησίας και της αμεροληψίας των οργάνων απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 137.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗΣ*

Ποιο όνομα για το ρόδο;

Στις λίγες επόμενες παραγράφους επιχειρείται να αποτυπωθούν με μια στοιχειώδη τάξη, οι προκληθείσες σκέψεις κατά την ανάγνωση του πολύ σημαντικού βιβλίου του Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation : la France entre Rome et les Germains* [Η κατασκευή ενός έθνους: η Γαλλία μεταξύ της Ρώμης και των Γερμανών], Paris 2003· η συγκεκριμένη αναγνωστική –κι ακόμη περισσότερο: μελετητική– εμπειρία, το 2006, ανέσυρε κατ' επανάληψη στη μνήμη του γράφοντα ένα από τα μυθιστορήματα που τον γοήτευσαν κατά τη νεότητά του, *Il nome della rosa* [Το όνομα του Ρόδου], Milano 1980, του Umberto Eco. Η ακολουθήσασα προσπάθεια ανάλυσης της νοητικής αυτής διαδρομής, οδήγησε αίφνης σε μια πρώτη διαπίστωση, ότι θέση γέφυρας μεταξύ των δύο σκελών της ενείχε η εικόνα του έφιππου ανδριάντα του Καρλομάγνου, που δεσπόζει στην πλατεία της Notre Dame των Παρισίων, για να υπενθυμίζει ότι το Aachen συνεχίζει να ονομάζεται και Aix-la-Chapelle.

Ήταν διότι ο Ιταλός σημειολόγος καθιστούσε το ευρύ κοινό μέτοχο των δυναστικών συγκρούσεων στον γερμανικό χώρο και των εκκλησιαστικών ερίδων μεταξύ Ρώμης και Αβινιόν, αλλά και του ιεροεξεταστικού δικαίου¹, με το πρόσχημα μιας ίντριγκας, που περιστρεφόταν γύρω από τη διερεύνηση σειράς δολοφονιών σε μονή της βόρειας Ιταλίας; Ήταν διότι ο Γάλλος ιστορικός ξεκινούσε από τη διαβεβαίωση του Montesquieu, ότι πρόγονοι της γαλλικής αριστοκρατίας είναι

* Αναπληρωτής Καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Βλ. τον *Πρόλογο*, όπου εξιστορείται η σύγκρουση μεταξύ Λουδοβίκου του Βαυαρού και Φρειδερίκου της Αυστρίας σε συνδυασμό με την εξήγηση του πώς εγκαταστάθηκε πάπας στην Αβινιόν, αλλά και τα κεφάλαια 4,4 [Τετάρτη Ημέρα, Ωρα Ενάτη] επ., όπου και εντάσσεται στην αφήγηση το πραγματικό, ιστορικό πρόσωπο του Bernardo GUI (ο οποίος συνέγραψε *De inquisitione hereticorum*) και περιγράφεται η διαδικασία προσαγωγής σε δίκη αλλά η δυνατότητα άσκησης *coercitio* / καταναγκασμού για απόσπαση ομολογίας.

οι Γερμανοί –δηλαδή οι Φράγκοι– («nos ancêtres les Germains»)², για να δείξει στη συνέχεια πώς η ρωμαϊκότητα, όπου εδράσθηκε η οικοδόμηση του γαλλικού έθνους-κράτους, από τον Διαφωτισμό και εντεύθεν, αναζήτησε τις γαλατικές ρίζες; Ίσως. Πιθανόν όμως και διότι η αναγωγή στον γερμανισμό, των Φράγκων ή των Αλαμανών, αναδεικνυε *a contrario* τη μετέπειτα ιδεολογική και πολιτισμική απόκλιση των χωρών αυτών που ο Ρήνος διαχωρίζει, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούσε αμφότερες στη σφαίρα εκείνη, την οποία ο μέσος Έλληνας αναγνώστης αναγνωρίζει ενστικτωδώς ως «Δύση», με όριο –ή ουδέτερη ζώνη– τη χερσόνησο της Ιταλίας.

Πίσω από την ιταλική αφήγηση-μάθημα σχετικά με την πολυπλοκότητα του δυτικού 14^{ου} αιώνα αλλά και τη διεξοδική ανάλυση της ιστοριογραφικής εξέλιξης των προσεγγίσεων της γαλλικής ταυτότητας, προβάλλει από το βάθος του παρελθόντος ο καμβάς της ρωμαϊκότητας εκείνης, η οποία διατρανώθηκε το 800 μ.Χ. με τη στέψη του Καρόλου από τον πάπα Λέοντα Γ' και αξιολογήθηκε φαίνεται από την Κωνσταντινούπολη μέσω της δύσθυμης ανοχής του τίτλου «*Imperator, Romanum Gubernans Imperium*» στον βασιλέα των Φράγκων³. Αντίθετα, η Νέα Ρώμη επεφύλασσε για τον αυτοκράτορά της τον τίτλο και «*Βασιλεύς Ρωμαίων / Imperator Romanorum*». Την εν λόγω αντιδιαστολή, συνειρμικής αμεσότητας, καθιστά αναπότρεπτη η γνώση της μακροχρόνιας και οξείας διπλωματικής διαμάχης για τον τίτλο του φύλακα και αμύντορα της ρωμαϊκότητας, και άρα της οικουμενικής κυριαρχίας⁴. Το ζήτημα της ταυτοσημίας, ή μη, «Ελλήνων» και «Ρωμαίων» δεν θα παύσει έκτοτε να τίθεται, κυρίως με όρους ετεροπροσδιορισμού εξ Εσπερίας: αν και ο αυτοκράτορας της Κωνσταντι-

2. Η διατύπωση αυτή του CH. L. DE MONTESQUIEU περιέχεται στο *L'esprit des lois*, Genève 1748 [*Το πνεύμα των νόμων*], IV, 18: «Nos pères, les Germains... Ces hommes guerriers et libres...» επίσης: XXVIII, 36· XXX,1 και 19· βλ. C. NICOLET, *La fabrique d'une nation*, σ. 15 επ.· ας σημειωθεί όμως ότι ο Montesquieu είχε εκλεγεί την προηγούμενη χρονιά (1847) μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας της Πρωσίας.

3. *Annales Laureshamenses* (χρονικά του Lortsch), M.G.H., *Script.* 1 - a. 801, σ. 38· *Annales Regni Francorum* (*Annales Laurissenses Miores*) - a. 812 (συνθήκη του Ακϋϊσγρανου)· βλ. P. CLASSEN, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung der karolischen Kaiertums*, Düsseldorf 1968, αλλά και R. FOLZ, *Le couronnement impérial de Charlemagne*, Paris 1964· επίσης G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, II, Αθήνα 2001, σ. 53 επ.· Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή ιστορία*, Β1, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 151 επ., ι-διαίτ. 157-160.

4. Βλ. F. DÖLGER, *Byzantinsische Diplomatie*, Ettlal 1956 (München 1965), σ. 114, 135.

νούπολης συνεχίζει να υπογράφει τη διπλωματική αλληλογραφία ως «*In Christo Deo fidelis Imperator Romanorum*», τα δυτικά κράτη τον αποκαλούν «*Imperator Novae Romae*» ή «*Imperator Graecorum*» («ό τῶν Γραικῶν αὐτοκράτωρ»), ενώ στο *La conquête de Constantinople*, του Βιλαρδουίνου συναντώνται πολλές φορές οι τύποι «*grec*», «*grieu*» και «*greix*» (Ἕλλην /-ες) ως προσδιοριστικό των «Βυζαντινών»⁵.

Γι' αυτούς που αρέσκονται στα στερεότυπα, ο επινοημένος από τον Εσο μοναχός-βιβλιοθηκάριος, ο οποίος δηλητηρίαζε τους τολμούντες να ανοίξουν το βιβλίο που περιείχε την αριστοτελική πραγματεία σχετικά με την κωμωδία και τον γέλωτα, ίσως μπορεί να αντιδιασταλεί προς τον ανώνυμο μοναχό-αντιγραφέα μιας βυζαντινής μονής, ο οποίος επέλεξε να διασώσει τις αριστοφανικές κωμωδίες σε βάρος άλλων κειμένων. Όμως, η Αναγέννηση και το πλήθος των ευρωπαϊών διανοητών που υπέκυψαν έκτοτε στη γοητεία της αρχαιοελληνικής τέχνης, φιλοσοφίας και γραμματείας, βρίσκονται πάντοτε εκεί, όχι μόνο για να εξομαλύνουν την όποια διαφορά, αλλά και για να υπογραμμίσουν τον «ελληνικό αντικατοπτρισμό» («*mirage grec*»)⁶. Αυτή είναι η μια όψη του νομίσματος. Η άλλη αφορά στην εκφραζόμενη μέσω της προαναφερθείσας «βυζαντινής» μονής ρωμαϊκότητα εξ Ανατολών. Ο Gibbon δεν θα είχε αμφιβολία γι' αυτή⁷: ο Montesquieu θα εμφανιζόταν επιφυλακτικός, καθώς κάνει τον κόπο να προειδοποιήσει τον αναγνώστη του ότι μετονομάζει την αυτοκρατορία από «ρωμαϊκή» σε «ελληνική» από τη βασιλεία του Φωκά (602-610) και έπειτα⁸.

5. Josfroi de Vileharduyn, *La conquête de Constantinople*, travaux du C.R.A.I., n° 1 - Nancy 1978, *passim*. βλ. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Αί λέξεις Ἑλλην, Γραικός (Γραικύλος), Βυζαντινός, Ρωμαῖος (Γραικορωμαῖος), Ὁθωμανός (Ελληνοθωμανός), Μωαμεθανός, Τοῦρκος, Ὀσμανλῆς*, Tübingen 1920.

6. Σχεικά με την καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων από την ιταλική Αναγέννηση, βλ. Ν. WILSON, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση* (μτφρ. Φ. Πρεβεδούρου - Γεωργίνη), Αθήνα 1994· για το «*mirage grec*» βλ. P. VIDAL-NAQUET, *Les Grecs, les Historiens et la Démocratie*, Paris 2000, αλλά και C. Nicolet, *La fabrique d'une nation*, σ. 18 επ· επίσης Α. MOMIGLIANO, «L'histoire ancienne et l'Antiquité», *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Paris 1982, σ. 244-320.

7. E. GIBBON, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1776-1788· βλ. E. OLIVER, *Gibbon and Rome*, London 1958.

8. *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, 1734, κεφ. XXI· βλ. τα *Προλεγόμενα* του Θ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ, υπό τον τίτλο «Η ιστορία του ρωμαϊκού μαθήματος και το μάθημα της Ρωμαϊκής Ιστορίας», στην πρόσφατη έκδοση στα ελληνικά *Εκτιμήσεις για τα αίτια του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων* (μτφρ.

Γι' αυτούς που επιθυμούν θεσμικά γεγονότα, η απάντηση, δικαίως υφής, έρχεται από την Επίδαυρο, το Αστρος και την Τροιζήνα όπου, μεταξύ 1822 και 1827, οι Εθνοσυνελεύσεις αποφάσιζαν ότι οι εφαρμοστέοι νόμοι του υπό γένεση ελληνικού κράτους ήσαν εκείνοι «τῶν ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων», όπως και από το Ψήφισμα του Δεκεμβρίου 1828, επί Καποδίστρια, που όριζε ότι «τὰ δικαστήρια ἀκολουθοῦν τοὺς νόμους τῶν αὐτοκρατόρων, περιεχομένους εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου»⁹. Είναι εν τούτοις αλήθεια ότι όλες οι πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις οι σχετιζόμενες με την Επανάσταση στον ελλαδικό χώρο αρχίζουν τη χρονιά κατά την οποία πέθανε, στην Αγία Ελένη, ο Ναπολέων Βοναπάρτης. Τριάντα, πενήντα και ογδόντα χρόνια πιο πριν, η οθωμανική πραγματικότητα ένθεν της Αδριατικής και του Ιονίου αναδεικνυε, τελικά, ως θεματοφύλακες της ρωμαϊκότητας τον Ρήγα και τον Πατροκοσμά¹⁰, έναντι ενός Διαφωτισμού που διεκδικούσε τη ρωμαϊκότητα μέσω Φράγκων και μιας μετέπειτα επαναστατικής γαλλικής σκέψης, η οποία επιχειρούσε να χρησιμοποιήσει θεσμικούς τύπους και λεξιλόγιο της ρωμαϊκής Respublica, ιδίως ύστερα από το πραξικόπημα της 18ης brumaire του έτους 7¹¹.

Θ. Σκάσσης), Αθήνα 2009, σ. 9-30· σχετικά με την ορθολογικό τρόπο με τον οποίο επιδιώκει ο Montesquieu να προσεγγίσει τη ρωμαϊκή ιστορία, βλ. και τον Πρόλογο του J. EHRARD, σ. 31-52.

9. Είναι σταθερή η αναφορά τόσο στο Προσωρινόν Πολίτευμα τῆς Ελλάδος (1-1-1822), το οποίο προέκρινε και την εισαγωγή του γαλλικού εμπορικού κώδικα, όσο και στον Νόμο τῆς Επίδαυρου (1823) ή στο Πολιτικόν Σύνταγμα τῆς Ελλάδος (1827) που επιφόρτιζε ταυτόχρονα τη βουλή να μεριμνήσει για τη σύνταξη στο μέλλον κωδίκων βασιζόμενων στη γαλλική νομοθεσία· το καποδιστριακό Ψήφισμα είναι το ΙΘ' (15-12-1828) «Περί Διοργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων», άρθρ. 38· βλ. και το Ψήφισμα της 15-8-1830, Παράρτ., άρθρ. 148. Το ότι τα κείμενα αυτά, συνδυαστικά, καθιστούσαν την Εξάβιβλο προσωρινή λύση, «πρόχειρον», δεν σημαίνει ότι υπήρχε σχέδιο να εγκαταλειφθεί το ρωμαϊκό δίκαιο της Κωνσταντινούπολης· το αντίθετο: προπαρρασκευαζόταν συλλογή βυζαντινών αυτοκρατορικών νόμων με προοπτική να ισχύσει (Εισηγ. Εκθ., II,1-2).

10. Η ρωμαϊκότητα της Ανατολής διαποτίζει, για όποιον επιθυμεί να την ανιχνεύσει, το έργο του Ρήγα, *Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας*, Βιέννη 1797· στην περίπτωση του Κοσμά Αιτωλού, είναι ενδεικτικός ο συνδυασμός της επιμονῆς του στην ίδρυση σχολείων (250 μέσα σε 16 χρόνια) με τη θέση του, ότι η εκμάθηση της ελληνικής είναι απαραίτητη καθότι αυτή αποτελεί τη «γλώσσα της Εκκλησίας» (ε-κείνης, βέβαια, της Νέας Ρώμης).

11. Σε συνέχεια του πραξικοπήματος, εγκατάσταση τριμελούς υπατείας (consulat)

Επί «πρωθυπατείας» λοιπόν Βοναπάρτη, η Γαλλία παρήγαγε, το 1804, το θεμελιώδες γεγονός του Αστικού Κώδικα, με τεράστιον αντίκτυπο στα άλλα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, τα οποία ακολούθησαν, αργά ή γρήγορα, το γαλλικό παράδειγμα¹². Η επιρροή του γερμανικού ρομαντισμού πάνω στην ισχυρότερη προσωπικότητα της τετραμελούς επιτροπής η οποία συνέταξε το προσχέδιο του έτους 8, τον Portalis, μπορεί να εξηγεί αριθμό φιλοσοφικών επιλογών που πλανώνται πάνω από το κείμενο του κώδικα¹³, αλλά δεν καθορίζει επ' ουδενί λόγω την εισαγωγή του *consensualismus*: αυτός αποτελεί ευθεία απόδειξη και επιβεβαίωση της αυθυπαρξίας του πολίτη ως έλλογου σκεπτόμενου όντος. Δεν είναι τυχαίο ότι τα γαλλικά εγχειρίδια αστικού δικαίου επιμένουν ακόμη να υπογραμμίζουν ότι ο κώδικας διέπεται από το ιδεώδες της ατομικότητας, το οποίο αναλύεται στις τρεις διαστάσεις της ισότητας, της ελευθερίας και της πνευματικότητας. Τούτη η τελευταία αναδεικνύεται ακόμη ευκρινέστατα στο άρθρο 1134 του ισχύοντος γαλλικού ΑΚ που εκφράζει το αξίωμα ότι η συμφωνία δύο ελεύθερων βουλήσεων, η σύμβαση, ισούται με νόμο¹⁴. Πράγματι, η Γαλλία επέλεξε να καταστήσει κανόνα τη *solo consensu* καταρτιζόμενη σύμβαση και εξαίρεση τη *re*¹⁵.

των Cambacérés – Bonaparte – Ducos· σε συνδυασμό με κατάργηση του συντάγματος του έτους 3· ο Βοναπάρτης αναγορεύθηκε ισόβιος ύπατος στις 14 thermidor του έτους 10 (: 2 Αυγούστου 1802)· προηγουμένως, η Τρομοκρατία είχε εφαρμόσει μεθόδους συλλανικών προγραφών· βλ. όμως και Μ. RASKOLNIKOFF, «Caius Gracchus ou la révolution introuvable», *Demokratia et Aristokratia. A propos de Caius Gracchus : mots grecs et réalités romaines*, Paris 1983, σ. 117-134· ενδεικτικό το εξώφυλλο του τόμου, όπου αναπαράγεται τραπουλόχαρτο (!) με την αποτύπωση της φιγούρας του Γάιου Γράκχου: ευφύες παράδειγμα προπαγάνδας μέσω εκλαϊκευτικών παραστάσεων.

12. Code civil des Français – 1804 [30 vendôse του έτους 12: 21 Μαρτίου 1804] = Code Napoléon - 1807· Ιταλικός ΑΚ: 1866· γερμανικός ΑΚ: 1896· ισπανικός ΑΚ: 1899· ελβετικός ΑΚ: 1912· ελληνικός ΑΚ: 1946.

13. Συνδυαζόμενες μ' ένα μείγμα αρχών προερχόμενων από τη βασιλική περίοδο (*Ancien Régime*) της Γαλλίας, συνοψίζονταν σε προεισαγωγικό βιβλίο «Du droit et des lois» [«Περί του δικαίου και των νόμων»] με το οποίο ξεκινούσε το προσχέδιο· το εν λόγω βιβλίο δεν περιλήφθηκε στο τελικό κείμενο του 1804, για πρακτικούς λόγους: βλ. Α.-J. ARNAUD, *Les origines doctrinales du Code Civil français*, Paris 1969.

14. Βλ. J. CARBONIER, *Droit civil, 1 : Introduction. Les personnes*, Paris ¹²1979, σ. 63 επ., ι-διαίτ. 65-66.

15. Και πάλι, αρκεί η παραπομπή στον σχετικό με τις ενοχές τόμο του J. CARBONIER, *Droit civil, 4: Les obligations*, Paris ¹⁰1979, σ. 59 επ., και μόνο διότι εξέθρεψε μια και παραπάνω γενεά γάλλων φοιτητών στις νομικές σχολές, διδασκόμενο ακόμη σήμερα.

Η κωδικοποίηση του Ναπολέοντα δέχθηκε τα σφοδρά πυρά του Πρώσου F. C. von Savigny ο οποίος απέριπτε παρόμοια προοπτική για τη χώρα του, ενώπιον της απειλής που αυτή περιέκλειε για το φεουδαλικό σύστημα¹⁶. Αυτό το τελευταίο εξυπηρετούταν απόλυτα από την άποψη, που τότε κρατούσε μεταξύ των Γερμανών νομικών, ότι ρωμαϊκό δίκαιο ήταν ουσιαστικά το *Corpus Iuris Civilis* και η μετεξελιχθείσα εφαρμογή του μέσω των τοπικών δικαίων στον κατατεμαχισμένο γερμανικό χώρο. Θεωρούμενο ιστορική κληρονομιά των Γερμανών, το «ρωμαϊκό» δίκαιο αυτού του τύπου (Pandektrecht) δεν ήταν δυνατό να μην έλθει σε αντίθεση προς τις απόψεις περί φυσικού δικαίου και την εξαγγελτική μορφή των γαλλικών κωδικοποιήσεων. Η αποκαλούμενη «ιστορική» σχολή το υποστήριξε: οι Πανδεκτιστές ανέλυσαν διεξοδικά το «ιδιωτικό» δίκαιο, το κατηγοριοποίησαν και εφάρμοσαν στο έπακρο επαγωγική και αναλογική μέθοδο στην ερμηνεία του (Konstruktiojurisprudenz). Την ίδια όμως στιγμή, παρέδιδαν στους ιστορικούς και τους φιλόλογους το «δημόσιο» δίκαιο, ως ανεπίδεκτο ορθολογικής συστηματοποίησης, θεωρούμενο απ' αυτούς ταπεινό παράγωγο ιστορικών συγκυριών, οι οποίες εξέθρεψαν πεπερασμένες κατά χρόνο αντιλήψεις του λαού. Εν ολίγοις, η ιστορία των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών αφηνόταν στα χέρια επιστημόνων που, κατά τη διατύπωση του Nicolet σε άλλο σημαντικό κείμενό του, «έχοντας φιλολογική παιδεία, είναι καταδικασμένοι να εξαντλούνται στη διύλιση των γραμματειακών μόνο πηγών, δίχως να είναι ικανοί να διακρίνουν την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στην πραγματικότητα των θεσμών και τη μεταφορά της από τους αρχαίους συγγραφείς, οι οποίοι γενικά ενδιαφέρονταν λίγο για την ακρίβεια»¹⁷.

16. Ενώ ήδη υπήρχαν οι Codex Maximilianus bavarius civilis του 1756 και Algemeines Landrecht του 1794, ο Thibaut είχε προτείνει γερμανικό κώδικα επισύροντας οξεία αντίδραση του Savigny. Βλ. το αρκετά παλαιό, αλλά πλήρως διαφωτιστικό, άρθρο του Z. KRYSUFEK, «La querelle entre Savigny et Thibaut et son influence sur la pensée juridique européenne», *RHD* 44 (1966) 59-75.

17. Πρόκειται για την Εισαγωγή-δοκίμιο του C. NICOLET, στον πρώτο τόμο της επανεκδοθείσας γαλλικής απόδοσης (έκδ. του 1861, σε μτφρ. Ch. Alexandre) της Ρωμαϊκής Ιστορίας [*Römische Geschichte*] του Th. MOMMSEN: *Histoire romaine. Livres I à IV: Des commencements de Rome jusqu'aux guerres civiles*, Paris 1985, σ. IX-XXXII· το κείμενο του παραθέματος, σ. XXVI-XXVII, συνιστά διαπίστωση η οποία, κατά τον συγγραφέα, ισχύει μέχρι και σήμερα: «Trop souvent, les historiens de l' Antiquité, formés à la philologie, sont condamnés à s'appesantir sur les seules sources littéraires sans être capables de voir la distance qui existe entre la réalité des institutions et leur transposition chez les auteurs, qui en géné-

Σε μια από τις στιγμές εκείνες όπου η Ιστορία διασκεδάζει, ήταν ο Savigny αυτός ο οποίος παρέσχε υποτροφία στον νεαρό διδάκτορα νομικής Th. Mommsen, μετά την υποστήριξη της διατριβής του το 1843, για να ταξιδεύσει στη Γαλλία και στην Ιταλία. Ο κατά την αναχώρησή του νομικός επέστρεψε—όπως έχει γραφεί— από το ταξίδι του ιστορικός; Με κίνδυνο να μειωθεί η δύναμη του ευφυολογήματος, θα πρέπει ενδεχομένως να προστεθεί ένας σύνδεσμος: ο Mommsen επέστρεψε και ιστορικός. Σίγουρα επέστρεψε αποστασιοποιημένος από τους Πανδεκτιστές.

Αν χρειάζεται οπωσδήποτε να δοθεί παράδειγμα της «άλλης» νοοτροπίας, με την οποία αντιμετωπιζόταν το δίκαιο της Ρώμης δυτικά του Ρήνου, είναι χρησιμότερο ίσως να σημειωθεί ένα έργο που δεν άφησε έντονη τη σφραγίδα του, ακριβώς για να καταδειχθεί η διάχυση της διαφορετικότητας: ας είναι αυτό μια μικρή μονογραφία ρωμαϊκού ποινικού δικαίου την οποία έγραψε το 1844 ο H. Feréol Rivière, δικηγόρος στο βασιλικό δικαστήριο της Dijon, με τίτλο: *Esquisse historique de la législation criminelle des Romains*, όπου ο αναγνώστης διαβεβαιωνόταν ότι «Η ποινική νομοθεσία των μεγάλων ευρωπαϊκών λαών επηρεάστηκε από την Αρχαία Ιταλία, όπως και από τη σύγχρονη. Η ίδια η Αγγλία... άντλησε στους Κώδικες της Αρχαίας Ρώμης πολλούς κανόνες της νομοθεσίας της... Ο ρωμαϊκός νόμος είναι... η βάση κάθε επιστήμης στον τομέα του ποινικού δικαίου»¹⁸. Το πόνημα σαρώθηκε, φυσικά, μαζί με άλλα, όπως το πολύ σημαντικότερο εκείνο του J.-B. Mispoulet, *Études d'institutions romaines*, Paris 1887, από το *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1871-1888 [*Le droit public romain*, Paris 1893 : Ρωμαϊκό δημόσιο δίκαιο] και το *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899 [*Le droit pénal romain*, Paris 1907 : Ρωμαϊκό ποινικό δίκαιο] του Mommsen. Η έκδοση του τετράτομου *Römische Geschichte* [*Ρωμαϊκή Ιστορία*] που είχε προηγηθεί, μεταξύ 1854 και 1856¹⁹, γνώριζε μεγάλη επιτυχία στο

ral se souciaient peu d'exactitude».

18. «*La législation pénale des grands peuples européens a subi l'influence de l'Italie ancienne, comme de l'Italie moderne. L'Angleterre elle-même, malgré son orgueilleuse devise, a puisé dans les Codes de l'Ancienne Rome plusieurs règles de sa législation*»: σ. III, της Εισαγωγής του πονήματος.

19. Ένας πέμπτος τόμος που περιείχε μια «Εικόνα των επαρχιών» εκδόθηκε το 1885, και αφορά στις ρωμαϊκές κατακτήσεις και της εξέλιξής τους στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας· βλ. και T.E.J. WIEDEMAN, "Mommsen, Rome and the German *Kaiserreich*", in Th. Mommsen, *A History of Rome under the Emperors*, London-N.Y. 1996, σ. 36-47.

ευρύ κοινό, μεταφράστηκε σε διάφορες γλώσσες και χάρισε στον γερμανό επιστήμονα το Βραβείο Nobel Λογοτεχνίας του 1902.

Ωστόσο, η επιστημονική αρτιότητα κατά την έκθεση των ιδεών στο *Ρωμαϊκό δημόσιο δίκαιο* υπερέτρησε της λογοτεχνικής δεινότητας την οποία ο συγγραφέας επέδειξε στη *Ρωμαϊκή ιστορία* του. Τίποτε δεν έμεινε ίδιο μετά το *Staatsrecht*, αλλά και το *Strafrecht*, και την έτσι προτεινόμενη ορθολογική προσέγγιση ενός οργανικού συνόλου που αντιστοιχούσε στο σύστημα του ιδιωτικού δικαίου. Τί κι αν δέχθηκαν τόση και τέτοια κριτική σε άφθονα σημεία τους, ώστε ν' αποδομηθεί μεγάλο τμήμα της μομμσενικής θεωρητικής κατασκευής; Οι αντικρούσεις, οι διορθώσεις, οι αντιπροταθείσες, τέλος, θεωρίες για την οργάνωση του κράτους της Ρώμης, τις συνελεύσεις του, τους δικαστικούς θεσμούς του και την εξέλιξη του ποινικού δικαίου του, έγιναν στο οριοθετημένο από τον Mommsen πεδίο και αποδέχθηκαν την κομβικότητα της έννοιας του *imperium* του ανώτερου *magistratus*²⁰.

Όπως έχει δείξει ο Υ. Thomas, η μομμσενική ανατροπή ακολουθεί –τι σύμπτωση!– την πολιτειακή κρίση των ετών 1861-1866 στην Πρωσία: κρίση η οποία συνδέεται αμεσότατα με τη δημιουργία μιας επιστήμης του δημόσιου δικαίου ή συνταγματικού: αυτό καθίσταται πραγματικά διακριτό γνωστικό αντικείμενο στις νομικές σπουδές²¹. Ο προβληματισμός πάνω στο θέμα του «καισαρισμού» που διατρέχει την πολιτικο-φιλοσοφική σκέψη της ηπειρωτικής Ευρώπης²², βρίσκει

20. Απολύτως ενδεικτικά, από μια συντριπτικά ογκώδη βιβλιογραφία, όπου οι αποκλίσεις από τις απόψεις του Mommsen αφορούν τόσο στο δημόσιο όσο και στο ποινικό δίκαιο, αλλά και στον συγκεντρωτισμό ή την έκταση του *imperium* (ας παρατηρηθεί και η συμμετοχή αγγλικής βιβλιογραφίας): A.H.J. GREENIDGE, *The Legal Procedure in Cicero's Time*, Oxford 1901· J. STRACHAN-DAVIDSON, *Problems of the Roman Criminal Law*, I-II, Oxford 1912· C. BRECHT, *Perduellio. Eine Studie zu ihren begrifflichen Abgrenzung in römischen Strafrecht bis zum Ausgang der Republik*, München 1938 και «Zum römischen Komitialverfahrens», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte-Romanistische Abteilung* 59 (1939) 261-314· R. SYME, *The Roman Revolution*, Oxford 1939· F. DE MARTINO, *Storia della Costituzione romana*, Napoli 1951· W. KUNKEL, *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens im vorsullanische Zeit*, München 1962, και *An Introduction to Roman Legal and Constitutional History*, Oxford 1966· J. GAUDEMET, *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967· A. MAGDELAIN, *Ius Imperium Auctoritas. Études de droit romain*, Rome 1990· B. SANTALUCIA, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano ²1998.

21. Η εξαιρετικά σημαντική μελέτη του Υ. THOMAS, *Mommsen et l'«isolierung» du droit (Rome, l'Allemagne, l'Etat)*, Paris 1984, ενέχει θέση προλόγου στην επανέκδοση της γαλλικής απόδοσης του *Staatsrecht*.

22. Βλ. Α. MOMIGLIANO, «Per un riesame della storia dell'idea di cesarismo», *Rivista*

μια πρώτη αιματηρή λύση στην ήττα της Γαλλίας του Ναπολέοντα Γ' το 1870 και μια απειλητική προοπτική στη Γερμανία του Bismarck. Ο τελευταίος υφίσταται δριμύτατη πολιτική κριτική από τον εκλεγμένο βουλευτή, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο²³, Mommsen, ο οποίος παρά ταύτα δεν είχε αποφύγει να δηλώσει, σε λόγο που εκφώνησε στην ιταλική Ακαδημία των Lincei το 1876, ότι «οι Γάλλοι δεν μας αγαπούν και μπορεί κάλλιστα να έχουμε νέο πόλεμο μ' αυτούς»²⁴.

Τη χροιά κατά την οποία εκδίδεται ο τελευταίος τόμος του *Staatsrecht*, ο N.D. Fustel de Coulanges παραδίδει στο κοινό το κομβικό έργο του *Histoire des institutions politiques de l'Ancienne France. La Monarchie franque*, Paris 1888· σε μια σειρά εργασιών του²⁵, θα στοιχειοθετήσει την κατηγορηματική του απόρριψη οποιασδήποτε γερμανικής επιρροής στην πολιτική και κοινωνική οργάνωση των Φράγκων, ταυτόχρονα με τη διαβεβαίωση περί της καθοριστικής σημασίας των θεσμών στο πεδίο της ιστορικής ανάλυσης²⁶. Είναι όμως ο C. Jullian, μαθητής του προηγούμενου, εκείνος ο οποίος θα αναπτύξει και θα θεμελιώσει τη γαλλική ρωμαϊκότητα η οποία αντλείται από τον εκρωμαϊσμό των προγόνων Γαλατών («nos ancêtres les Gaulois»)²⁷: από μια σειρά μελετών του, ας σημειωθούν το οκτάτομο έργο *Histoire de la Gaule*, Paris 1920-1925, και το εμβληματικό *De la Gaule à la France. Nos*

Storica Italiana 68 (1956) 220-229 = *Contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, II, Roma 1984, σ. 273-282.

23. Πρόκειται για μια από τις ιδιότητες του Th. Mommsen που είναι λιγότερο γνωστή στους μεταγενέστερους: ο άνδρας, μέλος του φιλελεύθερου σχηματισμού «Κόμμα της Προόδου», εκλέχθηκε το 1863 βουλευτής στο Landtag της Πρωσίας και από το 1873, βουλευτής Κοβούργου (Cobourg) στο *Reichstag* απ' όπου παραιτείται, τελικά, το 1884· διώχθηκε αρκετές φορές για τις απόψεις του (τέθηκε σε αργία, δικάσθηκε, και φυλακίσθηκε ακόμη) και υπήρξε σφοδρός επικριτής του Kulturkampf.

24. Αποψη την οποία θα αναθεωρήσει στη συνέχεια, διαπιστώνοντας τον όλο και εντονότερο μιλιταρισμό της γερμανικής ηγεσίας· σχετικά με το συμβάν, βλ. την περιγραφή του C. NICOLET, *La fabrique d'une nation*, σ. 250.

25. Για την περαιτέρω βιβλιογραφία του N.D. Fustel de Coulanges, βλ. C. NICOLET, *La fabrique d'une nation*, σ. 305-306, σημ. 8, με συμπυκνωτική σχηματοποίηση της εκτενούς αναφοράς σ' αυτήν του A. GRENIER, βλ. *infra*, σημ. 27.

26. Βλ. C. NICOLET, «Rome et les conceptions de l'Etat en France et en Allemagne au XIXe siècle», *Visions sur le développement des Etats européens*, EFR - Rome 1993, σ. 17-44 = *Histoire, Nation, la République*, Paris 2000, σ. 271-302.

27. Βλ. A. GRENIER, *Camille Jullian, un demi-siècle de science historique et de progrès français*, 1880-1930, Paris 1944· η θεωρία είναι αποδεκτή μέχρι σήμερα: για παράδειγμα, βλ. M. HUMBERT, *Πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί της Αρχαιότητας* (μτφρ. Ι. Τζαμτζής), Αθήνα 2012, σ. 466-469.

origines historiques, Paris 1921 [Από τη Γαλατία στη Γαλλία. Οι ιστορικές μας ρίζες]. Ο Jullian ανέδειξε την ιδέα της φυλής («race», με την έννοια της κοινής «νοοτροπίας» ενός δεδομένου πληθυσμιακού συνόλου, όπως εξηγεί ο Nicolet)²⁸, χωρίς να διολισθήσει ποτέ σε ανθρωπολογικές θεωρίες κελτικής υπεροχής και φυλετισμού, και αντιτιθέμενος σφοδρά στις πολιτικο-στρατιωτικές εκφάνσεις του πανγερμανισμού. Έτσι, από γαλλικής πλευράς, ο Καρλομάγνος είχε βρει τους πολιτισμικούς προπάτορές του.

Και στην Ελλάδα την μετά την Επανάσταση, τι; Εδώ, είχε μεταφερθεί η σύγκρουση της γερμανικής και της γαλλικής σχολής. Στο *Das griechische Volk* του 1835, ο G.L. von Maurer, έθετε ως πρωταρχική πηγή του δικαίου στην υπόδουλη Ελλάδα το ρωμαϊκό δίκαιο: «Η νομοθεσία στην Ελλάδα, μέχρι την εποχή του Απελευθερωτικού αγώνα στηριζόταν στο ρωμαϊκό δίκαιο, στο έθιμο, στην γραπτή νομοθεσία και στο τουρκικό δίκαιο»²⁹. Ο Maurer, όμως, υποδεικνύεται από τον Μ. Ρενιέρη, το 1837, ως εκείνος ο οποίος προσπάθησε να εισαγάγει το γαλλικό δίκαιο στην Ελλάδα, παρ' ότι... «τὸ μὲν Ῥωμαϊκὸν [δίκαιον] πρὸ αἰώνων πολλῶν ἐγκεντρισθὲν εἰς τὸ δένδρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἔγινε μέρος ζωηρὸν αὐτοῦ καὶ... ἐπέζησεν εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ καὶ διεσώθη μαζὶ μὲ τὴν θρησκείαν...»³⁰. Το Διάταγμα της Αντιβασιλείας επέμεινε πάντως ότι «οἱ πολιτικοὶ νόμοι τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, θέλουν ἰσχύει, μέχρις οὗ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικὸς κῶδιξ... Τὰ ἔθιμα ὅμως... ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν»³¹.

Κι αν το ιδιωτικό δίκαιο βρέθηκε στο επίκεντρο πολιτικο-ιδεολογικής ουσιαστικά διαμάχης με επιστημονικό επίχρυσμα, ποιά η τύχη του δημόσιου ρωμαϊκού δικαίου; Δύο μικρά πονήματα της εποχής της δύουσας βασιλείας του Όθωνα, είναι ενδεικτικά των διακινούμενων αντιλήψεων στην Ελλάδα, ακόμη και μετά τη βιωματική εμπειρία της ιστορικότητας που εμπεριέχεται σ' ένα μεταπολιτευτικό

28. C. NICOLET, *La fabrique d'une nation*, σ. 235 επ.

29. *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung und nach de, Freiheitskampf bis zum 31. Juli 1834*, Heidelberg 1835, σ. 103 επ. = σ. 80 επ., στην ελληνική μετάφραση (του Ο. Ρομπάκη), Αθήνα 1976.

30. *Εφημερίς Νομική*, Ναύπλιο, 13 Νοεμ. 1837, σ. 45 επ.· ας υπενθυμισθεί ότι το 1837 ακριβώς, ο Γ. Μαυροκορδάτος αρχίζει να διδάσκει το γαλλικό δίκαιο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

31. Πρόκειται για το Διάταγμα της 23-2 / 7-3-1835.

γεγονός όπως η παροχή του Συντάγματος του 1843: το 1860, ο Θ. Βενιζέλος συνέγραψε τομίδιο *Περί των πολεμικών των Ρωμαίων* –με αφιέρωση μάλιστα στον υπασπιστή του Όθωνα· το 1862, έβλεπε το φως η *Περί των πολιτικών των Ρωμαίων πραγματεία συγγραφείσα μεν γερμανιστί υπό Κόππου, εξεληγισθείσα δε και προσθήκαις πλείσταις και μαρτυρίαις επαυξηθείσα υπό Αριστείδου Κ. Σπαθάκη*, όπου στον πρόλογο εκφραζόταν η ελπίδα του μεταφραστή να καταλάβει το πόνημά του έναν έστω και μικρόν χώρο «έν τῷ νῦν άνεγειρωμένῳ παρ' ἡμῖν οικοδομήματι τῆς λατινικῆς φιλολογίας»³². Το περιεχόμενο του μικρού βιβλίου του Σπαθάκη ήταν όμως ήδη ξεπερασμένο τόσο κατά τη μέθοδο πραγμάτευσης του αντικειμένου, όσο και κατά τον αυτοπροσδιορισμό του ως τμήμα της φιλολογίας: ένα χρόνο πριν, ο Mommsen είχε δημοσιεύσει τον πρώτο τόμο του *Römisches Staatsrecht...*

Πρέπει να αναμείνει κανείς τον νέο αιώνα, για να ανεύρει την πρώτη σοβαρή προσπάθεια σ' αυτόν τον τομέα. Το 1903, ο Σ. Βάσης δημοσιεύει ογκώδες σύγγραμμα, που τιτλοφορείται *Ρωμαίων Πολιτεία (Η βασιλευομένη και ἡ ἔλευθέρα)*. Ιδιαίτερα επιμελής, η εργασία εντάσσεται μέχρι σήμερα βιβλιογραφικά στα πονήματα με αντικείμενο το δημόσιο ρωμαϊκό δίκαιο· γεγονός παραμένει ότι ο συγγραφέας ήταν ο καθηγητής λατινικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ότι, φρόνιμα, απέφυγε να πραγματευθεί τους θεσμούς της αυτοκρατορικής περιόδου. Ο κίνδυνος διολίσθησης σε τομείς τους οποίους διεκδικούσε η νομική επιστήμη μέσω της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης αλλά και η πραγμάτευση της ιστορικής πορείας των Ελλήνων από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο οδηγούσαν φυσιολογικά έναν λατινιστή σε επιφυλακτικότητα.

Πράγματι, είχε προηγηθεί η αντιπαράθεση των θεωριών του J.Ph. Fallmerayer³³ με την εκφραζόμενη από τον Παπαρρηγόπουλο θέση

32. Βλ. σ. ι' -ια' του πονήματος.

33. Πρόκειται για το δίτομο έργο *Geschicht der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, I-II, Stuttgart 1830 - Tübingen 1836 (βλ. ιδιαίτ. τ. I)· επίσης *Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slawen auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika?*, Stuttgart 1835. Αξίζει να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι τόσο η τότε τάση εξύμνησης της αρχαίας Ελλάδας σε πολλά επίπεδα, περιλαμβανόμενων των αρχιτεκτονικών μνημείων και μείξεων, όσο και η άρνηση της ελληνικότητας του πληθυσμού για το νεοσύστατο τότε κράτος έχουν, αντικειμενικά, ως κοινό σημείο την υποβάθμιση της ρωμαϊκότητας καθιστώντας την είτε πολιτισμική παρένθεση, είτε θεσμικό επιστέγασμα πάνω σε άλλα πληθυσμιακά στοιχεία, τα οποία θα είχαν έλθει σε επαφή μαζί της μετά τα γερμανικά φύλα.

περί αδιάλειπτης συνέχειας του Ελληνισμού από την αρχαία πόλη στο νεοελληνικό κράτος μέσω Κωνσταντινούπολης, η οποία θα είχε δωρίσει την πολιτική και πολιτιστική ενότητα, περιλαμβανόμενης της θρησκευτικής, του έθνους³⁴. Η λέξη-κλειδί βρίσκεται εδώ, καθορίζουσα τον υποδοχέα του κράτους: οι δυτικοευρωπαϊκοί «πολιτισμικοί κώδικες» της εποχής ήταν αδύνατο να μείνουν χωρίς αναλογία στην Ελλάδα. Ο αδελφός του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, Πέτρος, ήταν καθηγητής στη Νομική Σχολή και ανέπτυξε σε πολύτομο έργο το ρωμαϊκό δίκαιο που ίσχυε τότε ως αστικό³⁵. Με ευρύτερα ερευνητικά ενδιαφέροντα και στον τομέα της «βυζαντινής» ιστορίας, ο συνάδελφός του Π. Καλλιγιάς, συνέγραψε, αυτός, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου...* όπως αυτό εφαρμοζόταν στη μετεπαναστατική Ελλάδα, δηλαδή την εφαρμογή της αυτοκρατορικής νομοθεσίας –ας υπενθυμισθεί ότι το κύριο έργο του Savigny φέρει τον τίτλο *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin, 1840-1849³⁶. Εκεί όπου οι φιλόλογοι επιχειρούσαν –και έριζαν– για την ιστορικής υφής οικοδόμηση του εθνικού υποβάθρου, η ελληνική νομική κοινότητα συνέχιζε να αισθάνεται άβολα απέναντι στην ιστορία των πολιτικών/πολιτειακών θεσμών, αλλά και εκείνης της ποινικής καταστολής, ακόμη και σε πρόσφορο έδαφος όπως το ρωμαϊκό.

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Γ. Πετρόπουλος, αξιολόγησε την επιστημονική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: αμέτοχη και έρμαιο των ισχυρών ρευμάτων που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και «απολύτως στείρα» στον τομέα της ιστορίας του δικαίου. Ο βασικός άξονας της σκέψης του εξαγγέλλεται στη σελίδα 1 του συγγράμματός του *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού*

34. Το 1843, ο Κ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ δημοσιεύει τομίδιο *Περί τής έποικήσεως σλαβικών τινών φύλων εις την Πελοπόννησον*, με το οποίο δίδεται μια πρώτη απάντηση στον Fallmerayer: μια μικρότερου όγκου *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων* βλέπει το φως το 1853, αλλά η πεντάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* αρχίζει να εκδίδεται το 1860 και περατώνεται το 1872: βλ. στην 6^η έκδοση, του 1932, και τον πρόλογο του Π. ΚΑΡΟΛΙΔΗ, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος και τὸ ἔργον αὐτοῦ», σ. ιθ'-κ'.

35. Π. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον ἀστικόν δίκαιον*, I-V, Αθήναι 31878, βλ. και τη συμπληρωμένη, και συγχρονισμένη προς την εποχή της, έκδοση του 1932.

36. Π. ΚΑΛΛΙΓΙΑΣ, *Σύστημα ῥωμαϊκοῦ δικαίου, καθ' ἃ ἐν Ἑλλάδι πολιτεύεται πλὴν τῶν Ἰονίων νήσων*, I-V, Αθήναι 31876-1885: χαρακτηριστικές των βυζαντινών ενδιαφερόντων του άνδρα: *Μελέται Βυζαντινῆς ιστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως 1204-1453*, Αθήναι 1894.

Δικαίου, ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα καὶ εἰς τὸ προῖσχῶσαν αὐτοῦ Ἀστικὸν Δίκαιον, Αθήναι 21963: εσφαλμένη ἡ γνώμη ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο «ἐξηκολούθησε ν' ἀποτελεῖ... καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τὴν κυρίαν πηγὴν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου»³⁷. Θαυμαστής τοῦ L. Mitteis ἄλλωστε, ὁ Πετρόπουλος υπογράμμισε τις ἐπιρροές τοῦ «αρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου» πάνω στο ρωμαϊκὸ. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα στάδιο μέσα στὴν ἐξέλιξη τῶν κανόνων ποὺ ἐφάρμοσαν οἱ Ἕλληνες, ἡ σπουδὴ τοῦ «...δὲν εἶναι μόνον ἀναγκαία διότι ἀπετέλεσε τὸ προῖσχῶσαν ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν δίκαιον, ἀλλ' ἐπειδὴ μεγίστη καὶ καιρία ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν συγχρόνων δικαίων»³⁸. Ἀκούγεται μομμσενικό, ἀλλὰ δὲν εἶναι. Για τὸν διαπρεπῆ Ἕλληνα πανεπιστημιακὸ, ὁ Mommsen δὲν ὑπῆρξε παρὰ ἓνας σημαντικὸς εκπρόσωπος τῆς γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς³⁹. ταυτόχρονα ὁμως, γίνεται ἐμφανῶς ἀποδεκτὸ τὸ *postulatum* αὐτῆς ακριβῶς τῆς σχολῆς, ὅτι μόνον ἀξιο διεξοδικῆς πραγμάτευσης εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ, τὸ ἀστικὸ, δίκαιο⁴⁰. Ἐπὶ δεκαετίες ἀκόμη, τὰ πανεπιστημιακὰ συγγράμματα συνέχισαν νὰ ἔχουν ὡς βασικὸ ἀντικείμενο τὶς *Εἰσηγήσεις* (λατ.: *Institutes*), ἐνῶ τὸ δημόσιο δίκαιο, οἱ «συνταγματικοί» θεσμοί, ἐνεῖχαν οὐσιαστικὰ θέσση εἰσαγωγῆς, λιγότερο ἢ περιοσσότερο ἐκτεταμένης, ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἱστορία* τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου.

37. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*, Αθήνα, 21963, σ. 392: «Ἄν ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἔμεινεν ἀμέτοχος τῶν ἀπασχολούντων τὴν εὐρωπαϊκὴν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα μεγάλων προβλημάτων, παρασυρομένη ἀσυναισθήτως ὅτε μὲν ὑπὸ τοῦ ἐνός ὅτε ὑπὸ τοῦ ἄλλου τῶν συνταρασσόντων ἐκείνην μεγάλων ρευμάτων, ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ὑπῆρξεν ἀπολύτως στείρα». Συνοδὸ στοιχεῖο ἦταν ἡ ἰδέα ὅτι τὸ Βυζάντιο «οὐχὶ ὡς κράτος... ἀλλ' ὡς πολιτικὸς ὀργανισμὸς... ἐκπροσωπῶν ἴδιον πολιτισμὸν θεματοφύλακα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δὲν ἐξέλιπε μετὰ τὴν διαδοχικὴν ἄλωσιν τῶν τριῶν πρωτευουσῶν του...» (σ. 289).

38. Σ. 366-367, τοῦ πονήματος.

39. *Ibidem*, σ. 346-347: «Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ὀπαδῶν τῆς σχολῆς ταύτης (: τῆς ἱστορικῆς) ἀριθμούσης ἐπιφανεῖς τοιοῦτους μέχρι καὶ τῆς σήμερον... ἐπιφανέστατοι ἐγένοντο κυρίως ὁ Th. Mommsen, ὁ Ροδόλφος Jhering...» κ.τ.λ.

40. Ἄς παρατηρηθοῦν οἱ βαθιές ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις τοῦ συλλογισμοῦ. Τὸ ἰδιωτικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ἐξετάζεται μέχρι λεπτομέρειας χωρὶς νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ ὡς τέτοιο σήμερον – τὸ δημόσιο ρωμαϊκὸ δίκαιο παρατίθεται συνοπτικά, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ στὶς ἡμέρες μας: στὸ πρῶτο σκέλος δὲν ἀκολουθεῖται τὸ θέσφατο τῆς ἱστορικῆς σχολῆς (ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν αἰτιολογία) – στὸ δεῦτερο σκέλος ἀκολουθεῖται (ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτα κατὰ τὸν τύπο)!

Δεν απαιτείται, στο πλαίσιο του παρόντος σύντομου σημειώματος, να αναλυθεί η εξέλιξη των ερευνητικών και διδακτικών δραστηριοτήτων –όπου καίρια θέση κατέχει η αναγνώριση της αναγκαιότητας να ερευνηθούν τα δίκαια των αρχαίων Ελλήνων· ούτε να απαριθμηθούν οι αποκλίσεις και οι συγκλίσεις, εν ολίγοις οι πνευματικές και επιστημονικές ζυμώσεις οι οποίες απέφεραν διαδοχικά όλο και πιο ισοσκελισμένα από πλευράς διάταξης της ύλης πονήματα. Αρκεί να σημειωθεί η ισορροπία κατά την κατανομή μεταξύ ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας όσο και τη θεματική στο εσωτερικό του καθενός τομέα στα πλέον πρόσφατα πονήματα του Γ. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, και των Ι. Βελισσαρού-πούλου-Καράκωστα και Σ. Τρωϊάνου, *Ιστορία δικαίου*, Αθήνα 2010.

Όμως, έχει κρίσιμη σημασία να καταγραφεί το γεγονός ότι οι ιστορικοί του δικαίου στην Ελλάδα διατήρησαν, ηθελημένα ή όχι –λίγο ενδιαφέρει επί του προκειμένου, το αίσθημα μιας ιστορικής συνέχειας με τα προ της τουρκοκρατίας θεσμικά συμβάντα. Αποτέλεσμα είναι το γνωστικό αντικείμενο του ρωμαϊκού δικαίου να συμπίπτει ακόμη συχνότατα με «βυζαντινά» ερευνητικά ενδιαφέροντα και ορισμένοι μεταξύ των διαπρεπέστερων ρωμαϊστών να έχουν διδάξει πρακτικά το «βυζαντινό δίκαιο», όντας συνάμα ειδήμονες στο εκκλησιαστικό δίκαιο, μέχρι σημείου να οφείλονται σ' αυτούς οι καταστατικοί χάρτες της ελλαδικής Εκκλησίας: τέτοια η περίπτωση του Σπυρίδωνα Τρωϊάνου. Μακράν του να αποτελεί υστέρηση σε σχέση προς την, σωστά, υπάρχουσα *Isolierung* μεταξύ των γνωστικών αντικειμένων, η ευρεία αυτή γνώση και αντίληψη της ιστορίας των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών της Ρώμης, ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο, δεν είναι παρά ανεκτίμητο κέρδος σε ερευνητικό και διδακτικό επίπεδο.

Η διαφορά μεταξύ της γαλλικής και της γερμανικής πρόσληψης της ρωμαϊκότητας παραμένει μέχρι τις ημέρες μας και ανιχνεύεται αρκετά εύκολα στα πανεπιστημιακά συγγράμματα, ιδιαίτερα τα νομικά, των χωρών αυτών. Εξ ίσου ισχύουσα είναι η αναφορική σύμπτωση στον Καρλομάγνο, η οποία έχει από καιρό περιβληθεί και θεσμικό μανδύα μέσα στην εξέλιξη της Ευρωπαϊκής ενοποίησης με θέσπιση σχετικού βραβείου⁴¹. Ωστόσο, στη μεταβατική και μεταπρωτική περίοδο της Ιστορίας που διανύουμε, οι αναβιώσεις και μεταμο-

41. *Internationaler Karlspreis zu Aachen / Prix international Charlemagne d'Aix-la-Chapelle*, θεσπισμένο από το 1950.

ντέρνες προβολές παρελθόντων αντανακλαστικών είναι όλο και συχνότερες σε πολλά και ποικίλα ευρωπαϊκά επίπεδα. Το ανησυχητικό είναι ότι οι πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις και οι αντίστοιχες ιδεολογικές δεν μένουν ποτέ δίχως αντίκτυπο στο πεδίο της ιστορικής έρευνας (του δικαίου ή μη): κι αν τούτο χρειάζεται επιβεβαίωση, την παρέχει, μετά από άλλους μεγάλους ιστορικούς, και ο C. Nicolet⁴².

Πρόκειται άραγε απλώς για μια εντύπωση; Σήμερα, στην κυρίαρχουσα αντίληψη για την πολιτισμική πραγματικότητα της ηπείρου μας, η ρωμαϊκότητα του νοτιοανατολικού τμήματός της λαμβάνει – ίσως με συγκυριακή επίταση και σε πείσμα του θέσφατου περί *lux ex Orientis*– την όψη αυτής της ελληνίδας σκιάς, ή του κατοπτρισμού, που παρατηρεί κανείς κάτω από την αναγεγραμμένη στα λατινικά ονομασία των τραπεζογραμματίων της Ευροζώνης. Όμως, ακόμη και σ' αυτή την εικόνα, ενυπάρχει ένας διδακτικός συμβολισμός –ο οποίος πιθανόν να προκαλεί μειδίαμα στον σημειολόγο U. Eco: ουδείς ζωντανός μπορεί να αποχωρισθεί τη σκιά του, ούτε το είδωλό του.

42. *La fabrique d'une nation*, σ. 269 επ.

ΣΟΦΙΑ ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ*

**Το οθωμανικό αρχείο
της Αθωνικής Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας
ως πηγή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της:
Η χειμερινή βοσκή της Βάβας**

I.- Μεταξύ των ακινήτων που έχει σήμερα στην κυριότητά της η Αγιορειτική Μονή Σίμωνος Πέτρας συγκαταλέγεται μία χειμερινή βοσκή στη θέση Βάβα της Σιθωνίας Χαλκιδικής.

Στο αρχείο της Μονής απόκειται ένα αντίγραφο χρυσόβουλλου του κτίτορά της Ιωάννη Ούγγλεση,¹ ο οποίος, σύμφωνα με το περιεχόμενο του εγγράφου, αγόρασε από ιδιώτες την εν λόγω βοσκή, την οποία στη συνέχεια δώρισε στο μοναστήρι. Το έγγραφο είναι γραμμένο σε περγαμηνή και εκδόθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι το έτος 1623 (έτος 7131 από κτίσεως κόσμου), φέρει δε την υπογραφή του καθώς και τις υπογραφές ένδεκα αρχιερέων και τεσσάρων αρχόντων του Οικουμενικού Θρόνου. Στο κάτω μέρος του υπάρχει μολύβδινη σφραγίδα του Πατριάρχη. Το αντίγραφο (χαρκτηριζόμενο στο έγγραφο ως *ἴσον ἀπαράλλακτον*) του χρυσόβουλλου

* Επίκουρη καθηγήτρια Τμήματος Νομικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Ο Ι. Ούγγλεσης βασίλευσε ως δεσπότης των Σερρών μεταξύ των ετών 1365-1371, οπότε φονεύθηκε στη γνωστή μάχη του Έβρου εναντίον των Οθωμανών. Στην επικράτειά του περιλήφθηκε ολόκληρη η Χαλκιδική, με τη Σιθωνία και το Άγιο Όρος. Βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, «Οι δύο σερβικές κατακτήσεις της Χαλκιδικής τον 14^ο αι.», *Δίπτυχα* 2 (1980-1) σ. 299, G. OSTROGORSKY, *Serska Oblast posle Dušanove smrti* (Η περιοχή των Σερρών μετά το θάνατο του Δουσάν), Beograd 1965. Είναι γνωστές οι κτηματικές δωρεές του Ούγγλεση σε διάφορες αγιορειτικές μονές, όπως Αγ. Παντελεήμονος, Ζωγράφου, Βατοπαιδίου, Χιλανδαρίου, Κουτλουμουσίου. Μεταξύ των ευεργεσιών του η σημαντικότερη ήταν η ανακαίνιση της Σιμωνόπετρας. Βλ. Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, «Ο βίος του οσίου Σίμωνα, πρώτου κτίτορα της Ι. Μονής Σίμωνος Πέτρας», Άγιος Σίμων ο Αθωνίτης, Αθήνα 1987, σ. 17-55.

εκδόθηκε από τον Πατριάρχη κατόπιν αιτήσεως των μοναχών της Σιμωνόπετρας, επειδή κατά την εποχή εκείνη το πρωτότυπο, δυόμισι και πλέον αιώνες μετά την έκδοσή του, φέρεται ότι ήταν «διερρηγμένον» και «πεπαλαιωμένον».²

Το απόσπασμα του εν λόγω εγγράφου που αφορά ειδικότερα τη χειμερινή βοσκή της Βάβας έχει ως εξής:

«...Ἐν δὲ τοῖς μέρεσι τοῦ λογκοῦ³ ἔξωνησάμην (λέγει ο Ούγγλεσης) ἓνα τόπον χειμερινόν, διὰ ἀνάπαυσιν τῶν ζώων τῆς μονῆς μου, παρὰ Νικολάου τοῦ λογαριαστοῦ καὶ παρὰ τῶν ἐγχωρίων, διὰ νομισμάτων τριακοσίων τριάκοντα ἕξ. τὸ σύνορον αὐτοῦ τοῦ τόπου τῆς κεκλειμένης βάβας ἄρχεται ἄνωθεν ἀπὸ τῆς ράχης τῆς ὑψηλῆς πέτρας, καὶ πηγαίνει εἰς τοῦ ἀμπέλου τὸν λάκκον, εἶτα κατέρχεται εἰς τὸν αἰγιαλὸν τὴν λεγομένην ἀρετὴν, καὶ διαβαίνει εἰς τὴν τρεστενικία, ἔπειτα ἀνέρχεται ἄνωθεν, καὶ ἐπιὼν εἰς τοῦ μουστάκι τὴν βίγλαν, ἔπειτα κατέρχεται κάτωθεν εἰς τὴν σμίξιν τοῦ λάκκου καὶ πάλιν ἀνέρχεται τὸν λάκκον, ἄνωθεν τὸν λεγόμενον Διομήδιον καὶ ἀκουμβίζει εἰς τὰ μελισσοουργεῖα, καὶ ἀνέρχεται ἄνωθεν καὶ καταντᾶ εἰς τὸν ὑψίκομον λίθον, καὶ ἀναβαίνει ἄνωθεν εἰς τοὺς ἀρείους καὶ πηγαίνει εἰς τὸ σελάδι, εἶτα ἀνέρχεται εἰς τα κεφαλώματα τῆς λεγομένης βάβας, ἔπειτα διαβαίνει το σελάδι καὶ ἀκουμβίζει εἰς ταῖς καλούμεναις στρώσαις καὶ κατέρχεται εἰς τοὺς ἄλωνα, καὶ καταλύει εἰς τα μεράδια τῆς λεγομένης Δομπράβας, εἶτα κατάγεται κάτωθεν το ραχῶνι, καὶ καταλύει πάλιν εἰς τὸν ὑψίκομον λίθον, ὅθεν καὶ τὴν ἀρχὴν εἴληφεν...».

2. Το κείμενο του αντιγράφου του χρυσόβουλλου έχει εκδοθεῖ διπλωματικά από τον Ντ. Κάσιτς (D. KASIC) στη μελέτη του «Ο Δεσπότης Ιωάννης Ούγγλεσης ως κτίτωρ της αγιορειτικής μονῆς Σιμωνόπετρας» (Despot Jovan Ungljesa kao ktitor Svetogorskog Manastira Simonopetre), *Θεολογία (Bogoslovlje)* 20/35, 1-2 (1976), σ. 38-51. Ο Σέρβος εκδότης, αλλά και ο Ι. Ταρνανίδης υποστηρίζουν ότι το χρυσόβουλλο γράφτηκε τον Οκτώβριο του 1368. Βλ. ειδικότερα περί αυτών D. KASIC, Despot Jovan Ungljesa, ό.π., σ. 38 επ. και Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, Ο βίος του οσίου Σίμωνα, ό.π., σ. 23.

3. Λογγός ή Λογκός ονομαζόταν η χειρσόνησος της Σιθωνίας Χαλκιδικής, ονομασία που διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας (στα οθωμανικά: *Lonkoz*), V. DEMETRIADES, «Athonite Documents and the Ottoman Occupation», Ο Αθως στους 14ο-16ο αιώνες, *Αθωνικά Σύμμεικτα* 4 (1997) σ. 48. Εξάλλου, η κτηνοτροφική χρήση του Λογγού είχε επικρατήσει από τους ύστερους βυζαντινούς μέχρι τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες, σε βαθμό ώστε να μη μαρτυρούνται εκεί χωριά από το 1345 μέχρι το β' μισό του 16^{ου} αι., παρά μόνο αγιορειτικά χειμαδιά. Βλ. Η. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωρικοί και μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική, 15-16ος αιώνες*, τόμ. 1, *Οψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η Μονή Ξηροποτάμου*, διδ. διατρ. ΑΠΘ 2000, σ. 95.

II.- Ανεξάρτητα από τις αμφιβολίες που θα μπορούσαν ενδεχομένως να εγερθούν αναφορικά με τη γνησιότητα του ίδιου του χρυσόβουλλου, η χειμερινή βοσκή της Βάβας, ευρισκόμενη προφανώς στην ιδιοκτησία της Σιμωνόπετρας ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, είναι ανάμεσα στα κτήματα που εξαγόρασε το μοναστήρι από το οθωμανικό δημόσιο μετά τη δήμευση των ιδιοκτησιών του στα 1565/66 από τον Σελίμ Β'. Η εξαγορά αυτή έχει εγγραφεί στο παλαιό οθωμανικό κτηματολόγιο⁴ υπό την κατηγορία των αφιερωμάτων / βακουφίων⁵ μετά από την έκδοση σχετικού αυτοκρατορικού διατάγματος (φιρμανίου) του Σελίμ⁶ και με βάση την ιερονομική ρήτρα του *Şeyh-ül-İslam Ebu's-Suud*⁷ δυνάμει της οποίας δεν επιτρεπόταν (ή, ορθότερα, απαγορευόταν ρητά) να ζητηθεί εδαφονόμιο (δικαίωμα ταπίου) από τη μονή, εφόσον οι εκάστοτε μοναχοί καλλιεργούσαν τα κτήματά της και πλήρωναν τους καθορισμένους φόρους.⁸

4. Για τη διάκριση μεταξύ παλαιού και νέου οθωμανικού κτηματολογίου, βλ. ειδικότερα Σ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ – ΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Οθωμανικό Κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας», *Επιστημονική Επετηρίδα Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 3 (1982) σ. 11 επ. ανατύπου.

5. Δηλ. των ιερών αφιερωμάτων. Για την εγγραφή των μοναστηριακών ακινήτων στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο υπό την κατηγορία των βακουφίων βλ., αντί άλλων, Ε. KERMELI, «Ebu's Su 'ud's Definitions of Church vakfs: Theory and Practice in Ottoman Law», *Islamic Law, Theory and Practice*, London - New York 2001, σ. 141-156.

6. Πρόκειται για το αυτοκρατορικό διάταγμα της 31^{ης} Ιανουαρίου 1568, το οποίο βλ. στου J.C. ALEXANDER, «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away; Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Ο Αθως στους 14ο-16ο αιώνες, Αθωνικά Σύμμεικτα* 4 (1997) σ. 185 επ.

7. που κατείχε το αξίωμα του ανώτατου ιερονομικού λειτουργού *Şeyh-ül-İslam* κατά τη βασιλεία των Σουλτάνων Σουλεϊμάν Α' και Σελίμ Β'. Με την ιδιότητά του αυτή, ο *Ebu's - Su'ud* υπήρξε ο εμπνευστής της δήμευσης της εν γένει μοναστηριακής περιουσίας μεταξύ των ετών 1565-1566 και ρύθμισε νομοθετικά τους όρους της εξαγοράς της και της εγγραφής της στο (παλαιό) οθωμανικό Κτηματολόγιο (*defterhane*). Για τα παραπάνω, βλ. κυρίως C. IMBER, *Ebu's - su 'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford 1997, σ. 123 -125, Η. İNALCIK, «Suleyman the Lawgiver and Ottoman Law», *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969) σ. 105-138, Ε. KERMELI, «Caught in between Faith and Cash: The Ottoman Land System of Crete, 1645-1670», *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840*, Ed. Α. ANASTASOPOULOS, Rethymno 2008, σ. 25 επ. Βλ. επίσης ειδικότερα για τη δήμευση των μοναστικών περιουσιών τη μελέτη τού Α. ΦΟΤΙΣ, «The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II», *Turcica* 20 (1994) σ. 33-53, καθώς και Ε. KERMELI, «The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568 - 1570», *Bulgarian Historical Review* 28/3-4 (2000) σ. 39-53.

8. Σε όλα τα κτηματολογικά βιβλία, όπου εγγράφηκαν τα μοναστηριακά ακίνητα

Άλλωστε, με την εγγραφή των μοναστηριακών ακινήτων στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο «επ' ονόματι» του μοναστηριού και παρακάμπτοντας την ανυπαρξία των νομικών προσώπων, έννοιας άγνωστης στο εν γένει ισλαμικό δίκαιο, φαίνεται ότι αναγνωριζόταν *de facto* οιοσδήποτε νομική προσωπικότητα στις χριστιανικές μονές και εν τοις πράγμασι δικαιοκτητική ικανότητα, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τα καταχωρούμενα στο παλαιό κτηματολόγιο ακίνητά τους (από το 1568 και εξής, δηλαδή μετά την εξαγορά από το οθωμανικό δημόσιο) εγγράφονται κάτω από το όνομα του μοναστηριού ως περιουσιακής ολότητας και όχι κάποιου φυσικού προσώπου. Με αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίστηκε επί οθωμανικής κυριαρχίας στους μοναχούς το (ήδη βυζαντινό) δικαίωμα να κληρονομήσουν τις περιουσίες τους συλλογικά (*ab indiviso et in commune*), και όχι ως ατομικές περιουσίες κάθε μοναχού που θα κατέληγαν στους πιθανούς νόμιμους (κατά τον οθωμανικό νόμο) εξ' αδιαθέτου κληρονόμους του. Εκτός τούτου, με τη ρητή εξαίρεση της μοναστηριακής περιουσίας από την πληρωμή ταπίου («να μη ζητείται *tapu*/εδαφονόμιο»⁹) αποφεύχθηκε να θεωρηθεί η περιουσία αυτή σχολάζουσα μετά το θάνατο των φυσικών προσώπων - μοναχών και συνεπεία τούτου αποτράπηκε η «επάνοδος» της στο δημόσιο ως αδέσποτης και ελεύθερης προς διάθεση σε τρίτους κατά δικαίωμα διηνεκούς εξουσίασης (*tasarruf*), όπως θα συνέβαινε με τις κοινές δημόσιες γαίες της κατηγορίας των *arazi-i emiriyye*.

III.- Το νομικό καθεστώς εκείνων των μοναστηριακών γαιών (όπως εν προκειμένω η προπεριγραφόμενη βοσκή της Αθωνικής Μονής Σί-

μετά τη δήμευση και την εξαγορά τους από τις καθέκαστα μονές, αναγράφεται σταθερά η παρακάτω ιερονομική ρήτρα: «Όταν αποβιώσουν οι μοναχοί που διαμένουν στο μοναστήρι αυτό, τα χωράφια, τα λειβάδια, τις χειμερινές και τις θερινές βοσκές τα κατέχουν πάλι αυτοί (ενν. οι μοναχοί) που μένουν. Αφού πληρώσουν τη δεκάτη και το φόρο *salariye* (για το άχυρο), να μην επεμβαίνει κανείς στα χωράφια τους και τα άλλα (κτήματά τους) και να μη ζητά *tapu* (ταπίο - εδαφονόμιο για την απόκτηση νέων κτημάτων). Αυτά αναγράφονται σε σουλτανική διαταγή/φιρμάνι που έχει καταγραφεί στο παλιό (αυτοκρατορικό) κατάστιχο και καταγράφηκε επίσης στο νέο». Η ίδια ρήτρα που επικυρώθηκε με φιρμάνι επαναλαμβάνεται σταθερά σε όλα τα αποσπάσματα από τα κτηματολογικά βιβλία που χορηγήθηκαν κατά καιρούς στα μοναστήρια, προς απόδειξη των εμπραγμάτων δικαιωμάτων τους επί της εγγραφείσας στο κτηματολόγιο ακίνητης περιουσίας τους.

9. Βλ. την αμέσως ανωτέρω σημείωση.

μωνος Πέτρας), που δημεύθηκαν από τον Σελίμ στα 1565/66, εξαγοράσθηκαν το επόμενο έτος από τις κατ' ιδίαν μονές και ενεγράφησαν στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο περί το 1568, αποκρυσταλλώθηκε τελικά στην πρώτη περίοδο του άρθρου 122¹⁰ του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών (*Kanunname-i arazi*) της 7^{ης} του μηνός *Ramazan* έτους Εγίρας 1274 (21.4.1858), σύμφωνα με την οποία: «Αι ανέκαθεν εις μοναστήριόν τι προσηρητημένοι και ως τοιαύται εις τον Δεφτερχανέν καταγεγραμμένοι γαίαι δεν εξουσιάζονται διά ταπίου, ούτε πωλούνται και αγοράζονται».¹¹ Τα ακίνητα της κατηγορίας αυτής υπόκεινται στο καθεστώς του αναπαλλοτρίωτου, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται ρητά η μεταβίβασή τους από τα μοναστήρια αιτία πωλήσεως, υπό τις σωρευτικά συντρέχουσες προϋποθέσεις ότι οι γαίες αυτές ήταν: α) ανέκαθεν προσαρτημένες σε Μονή και β) καταγεγραμμένες ως τέτοιου είδους στον «Δεφτερχανέν», δηλαδή στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο. Το ειδικότερο νομικό περιεχόμενο της «προσάρτησης» πρέπει να ερμηνευθεί σε σχέση ακριβώς με την ιδιόρρυθμη φύση των γαιών αυτών, οι οποίες, όντας δημόσιες μετά τη δήμευσή τους από τον Σελίμ, εξαγοράσθηκαν και καταγράφηκαν στο Κτηματολόγιο «επ' ονόματι» μιας μονής ως βακουφικές, ενώ παράλληλα έτυχαν προνομιακής με-

10. Το οποίο δεν εισάγει νέο δίκαιο, αλλά κωδικοποιεί το ήδη ισχύον και εφαρμοζόμενο στην πράξη από του έτους 1568 εμπράγματο δίκαιο επί της μοναστηριακής περιουσίας, που είχε θεσμοθετηθεί με τις πολιτικές διατάξεις των Σουλτάνων και με βάση την ιερονομική ρήτρα του *Ebu's - Suud*, για την οποία βλ. ειδικότερα τις παραπάνω σημ. 7 και 8, καθώς και τη σημ. 12.

11. Βλ. Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, τ. β', Κωνσταντινούπολη 1890, σ. 1048. Με μικρές αλλαγές στη διατύπωση της μετάφρασης περιλαμβάνεται η ίδια περ. 1 του άρθρου 122 του οθωμανικού Νόμου περί Γαιών του Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Φυλλάδιον 1-7, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 459: «Αι ανέκαθεν εις Μονήν τινα προσηρητημένοι και ως τοιαύται εις τον Δεφτερχανέν καταγεγραμμένοι γαίαι δεν κατέχονται δια ταπίου, μήτε αγοραπωλούνται». Εμπειριστατωμένη ανάλυση του άρθρου 122 του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών με εξαντλητική βιβλιογραφία βλ. στον Γ.Π. ΝΑΚΟΥ, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 73 σημ. 117, σ. 76 επ. και ιδιαίτερα σ. 78 σημ. 134 και σ. 79 σημ. 135, όπου αφενός μεν οι μοναστηριακές γαίες εντάσσονται σε ιδιαίτερη κατηγορία των οθωμανικών γαιών, με το αιτιολογικό της διαφοροποιημένης από τις άλλες κατηγορίες γαιών ιδιαίτερης προστασίας τους, αφετέρου αναλύεται εμπειριστατωμένα η σχετική επιχειρηματολογία για την ένταξή τους από μερίδα της επιστήμης στην κατηγορία των γαιών κοινής χρήσης, ή στην κατηγορία των *sui generis* αφιερωμένων γαιών, ή στην κατηγορία των «προσαρτημένων - αναπαλλοτρίωτων, τελείας κυριότητας, γαιών», με τις οικείες παραπομπές.

ταχείρισης, εφόσον ανέκαθεν απαγορευόταν να ζητηθεί γι' αυτές διακαίωμα εδαφονομίου (*tapu*), αλλά και να «καταληφθούν» από το οθωμανικό Δημόσιο ως αδέσποτες-σχολάζουσες μετά το θάνατο των μοναχών, ή, εν πάση περιπτώσει, του ηγουμένου του μοναστηριού. Πέραν των ανωτέρω, η «προσάρτηση» αυτή πρέπει οπωσδήποτε να έχει και την έννοια της αδιάλειπτης φυσικής εξουσίασης, δηλαδή της συνεχούς χρήσης ή καλλιέργειας των γαιών τούτων, ανάλογα με τη φύση τους, υπό τον απαραίτητο όρο τής κατ' έτος καταβολής των προσδιορισμένων φόρων της δεκάτης και του *salariye*. Εξάλλου, η «ανέκαθεν» προσάρτηση έχει ως προϋπόθεση ότι οι εν λόγω γαίες έχουν εγγραφεί στα κτηματολογικά βιβλία των ετών 1568 και εντεύθεν, με βάση την ιερονομική γνωμάτευση (ρήτρα) του ανώτατου ιερονομικού λειτουργού *Ebu's-Suud*, η οποία επαναλαμβάνεται σταθερά σε κάθε κτηματολογική εγγραφή.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από όλα τα παραπάνω είναι ότι η προνομιακή προστασία εκείνων ειδικότερα των μοναστηριακών γαιών που, μετά τη δήμευσή τους από τον Σελίμ, εξαγοράστηκαν από τα μοναστήρια και εγγράφηκαν στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο επ' ονόματι των μονών ως βακουφικές, διατηρήθηκε αναλλοίωτη μέχρι την απελευθέρωση των Νέων Χωρών από τον οθωμανικό ζυγό, γεγονός ύψιστης σημασίας για τις Αγιορειτικές μονές.

IV.- Στο οθωμανικό αρχείο της Μονής Σίμωνος Πέτρας απόκεινται τρία κτηματολογικά αποσπάσματα που έχουν εκδοθεί από το αυτοκρατορικό κτηματολόγιο κατά τα έτη 1757 (με ταξινομικό αριθμό 163), 1762 (με ταξινομικό αριθμό 165) και 1844 (με ταξινομικό αριθμό 172) και που αναφέρουν μεταξύ των εγγεγραμμένων στο κτηματολόγιο (*defterhane-i hakani*) ιδιοκτησιών του μοναστηριού τη «Χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών μαζί με λειβάδι στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό (*kıslak-ı gâv ve gâvmişan der mevzi Vava der Lonkoz ma çayır*)».¹² Έ-

12. Στα παραπάνω κτηματολογικά αποσπάσματα θα πρέπει, ωστόσο, να προστεθεί και εκείνο του έτους 1869 (Αρχείο Μονής Σίμωνος Πέτρας, ταξινομικός αριθμός 174) που αφορά μόνον την εγγραφή της βοσκής στη θέση Βάβα και εκδόθηκε με αφορμή σχετική διένεξη της Σιμωνόπετρας με τη Μονή Κουτλουμουσίου.

Παρατίθεται εδώ, ενδεικτικά, το κτηματολογικό απόσπασμα που εκδόθηκε κατά το έτος 1757: «Στον Ναχιγιέ (δήμο) Σιδηροκανσίων του Λιβά (Διοικητικής Περιφέρειας) Θεσσαλονίκης. Οι μοναχοί του Αγίου Ορους εξουσιάζουν ως βακούφι τις εκκλησίες, τα τσιφλίκια, τις γαίες και τα άλλα κτήματα τελείας κυριότητας (*emlak*) που

κταση και όρια του ακινήτου δεν σημειώνονται, όπως συμβαίνει με όλες ανεξαιρέτως τις εγγραφές των μοναστηριακών ακινήτων που εγγράφηκαν στο οθωμανικό κτηματολόγιο μετά την εξαγορά τους από το οθωμανικό δημόσιο.

Εξάλλου, και σε μεταγενέστερα αυτοκρατορικά διατάγματα (φι-

αγοράσθηκαν από αυτούς, σύμφωνα με Σουλτανική Διαταγή που εκδόθηκε με βάση ιερονομική γνωμάτευση (*fetva*). Μονή Σιμόπετρα, υπαγόμενη στο Άγιο Όρος. Στον Ναχιγιέ Σιδηροκαυσίων: Δύο οικίες στη θέση Πρόβλακα. Αμπέλι πέντε στρεμμάτων παλαιών στην ίδια τοποθεσία που πληρώνει για κάθε στρέμμα φόρο 16 άσπρα. Δύο λειβάδια και ένα ιχθυοτροφείο (νταλιάνι) στην τοποθεσία Κομέντσιστα. Οικοδομή δύο οικιών και ενός καταστήματος στο χωριό Ισβορος. Αμπέλι δύο στρεμμάτων παλαιών μαζί με μελισσώνα στην τοποθεσία Καρβονά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη. Χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών μαζί με λειβάδι στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό (ήδη Σιθωνία).

Χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Λόντζα (;) υπαγόμενη στη Βέροια. Ένα αμπέλι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου. Ένα τσιφλίκι στην τοποθεσία Εδισσός, στα σύνορα του χωριού Καλύβια στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης· πληρώνει φόρο δεκάτης. Ένα αμπέλι τεσσάρων στρεμμάτων παλαιών στην Καλαμαριά. Αμπέλι στα σύνορα του χωριού Σφα(γ)μένος. Ένα τσιφλίκι με αμπέλια, δένδρα και λοιπά στα σύνορα του χωριού Σφα(γ)μένος του Ναχιγιέ Ζίχνας· πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουζάκι. Μία εκκλησία της Παναγίας στην ίδια τοποθεσία. Ένα αμπέλι (στην ίδια τοποθεσία).

Όταν πεθάνουν οι μοναχοί που κατοικούν στο προαναφερόμενο μοναστήρι και καλλιεργούν τους αγρούς, τα λειβάδια, τις χειμερινές και θερινές βοσκές τους, τα εξουσιάζουν αυτοί που μένουν στη θέση τους (τους διαδέχονται) και εφόσον πληρώνουν τη δεκάτη και τους άλλους ετήσιους φόρους, κανείς να μην επεμβαίνει στους αγρούς τους και τα άλλα κτήματα τελείας κυριότητας αυτών, ούτε να ζητά γι' αυτά ταπίο (ενν. πληρωμή δικαιώματος ταπίου/εδαφονομίου). Για το λόγο αυτό εκδόθηκε Σουλτανική Διαταγή (φιρμάνι) και καταγράφηκαν τα ανωτέρω στο νέο κτηματολογικό κατάστιχο του Δεφτερχανέ.

Το αντίγραφο αυτό μεταφέρθηκε εδώ από το νέο αυτοκρατορικό κατάστιχο των βακουφίων του λιβά αυτού. Γράφτηκε (ενν. το απόσπασμα) στα μέσα του μήνα Ρεμπιούλ Αχίρ του σεληνιακού έτους Εγίρας 1170 (13-21 Ιανουαρίου του χριστιανικού έτους 1757). Τ.Σ. Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου Τ.Σ. του αντιγράψαντος το κτηματολογικό απόσπασμα Εσρέφ Τεβφίκ Χαμζά».

Πρβλ. εξάλλου τη σχετική εγγραφή του Κώδικα Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου έτους 1613 (εγίρας 1022) Tapu Tahrir 723, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= Αρχεία της Πρωθυπουργίας) στην Κωνσταντινούπολη, σ. 1051-1052, ο οποίος έχει εξαχθεί από τα πρωτότυπα κατάστιχα TK 186, 191 και 553 του έτους 1568 που απόκεινται σήμερα στο αρχείο Tapu Kadastro Kuyud-i Kadim της Αγκυρας (πληροφορίες για τους Κώδικες αυτούς βλ. στον Η. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωρικοί και μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική, 15-16ος αι., Τοπογραφία και πληθυσμός Θεσσαλονίκης, Σιδηροκαυσίων, Χαλκιδικής*: τόμ. β', Τα δεδομένα των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 8 επ.). Στις τελευταίες σελίδες του κτηματολογικού καταστίχου των ετών 1568/1613 καταρτίστηκε ειδικός κατάλογος των μοναστηριακών περιουσιών Θεσσαλονίκης, Κεντρικής Μακεδονίας και Αγίου Όρους.

μάνια) που εκδόθηκαν από τον Αμπντούλ Μετζίτ υιό Μαχμούτ κατά τα έτη 1844 και 1845/46 και απόκεινται στο αρχείο της Μονής Σίμωνος Πέτρας (ταξινομικοί αριθμοί 49 και 50 του αρχείου τούτου) παρατίθεται, μετά από έλεγχο του σχετικού καταστίχου που διενεργήθηκε από την αυτοκρατορική γραμματεία, ακριβές απόσπασμα της κτηματολογικής εγγραφής των ακινήτων της (μεταξύ των οποίων και το χειμαδιό της Βάβας), επιβεβαιώνεται δε πανηγυρικά το νομικό καθεστώς των «ανέκαθεν προσηρτημένων» σε μοναστήρι δημοσίων γαιών που εγγράφηκαν στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο ως αφιερώματα/βακούφια, ενώ παράλληλα διατάσσεται η προστασία των εν λόγω ιδιοκτησιών από επεμβάσεις τρίτων. Για το σκοπό αυτό, τα παραπάνω φιομάνια απευθύνονται προς τον διοικητή της Θεσσαλονίκης, τον Μπεϊλέρμπεη της Ρούμελης, τον διοικούντα τις επαρχίες όπου βρίσκονται τα ακίνητα και τα μετόχια της μονής, καθώς και προς τους κατά τόπους δικαστικούς λειτουργούς (ναϊπηδες και μουφτήδες), οι οποίοι καθίστανται υπεύθυνοι για την πιστή εφαρμογή των διατασσόμενων.¹³

13. Παρατίθεται, ενδεικτικά, σε μετάφραση το φιομάνι του έτους 1844, με ταξινομικό αριθμό 49 της Σιμωνόπετρας: «ΣΟΥΛΤΑΝΙΚΟ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑ:ΤΟΥΓΡΑΣ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ ΑΜΠΝΤΟΥΛ-ΜΕΤΖΙΤ ΧΑΝ ΥΙΟΥ ΜΑΧΜΟΥΤ ΠΑΝΤΟΤΕ ΝΙΚΗΤΗΣ. Εξοχώτατε βεζύρη και στρατάρχη μου Μεχμέτ Σαλίχ Πασά, που διοικείς την επαρχία της Θεσσαλονίκης, που τακτοποιείς τις υποθέσεις του δημοσίου, που διευθύνεις τα πράγματα της πολιτείας με διαπεραστικό νου, που διεκπεραιώνεις τα σπουδαία κοινά ζητήματα με εύστοχη κρίση, που στερεώνεις το οικοδόμημα του Κράτους και της ευτυχίας, που ισχυροποιείς τους κίονες της μακαριότητας, που περιστοιχίζεσαι από τις διάφορες χάριτες του υψίστου Βασιλέως, ας διαιωνίζει ο υψίστος Θεός τη δόξα σου. Καύχημα των ανωτέρων λειτουργών του Κράτους, έμπιστε των μεγιστάνων, πανάξιε της μεγάλης ευσπλαχνίας του υψίστου Βασιλέως, μπεηλέρμπεη (mir-i miran), μεγάτιμε, σεβαστέ, ένδοξε και περίφημε υποδιοικητή (kaımmakam) των Σερρών και των υποκειμένων καζάδων Ομέρ Πασά, ας είναι διαρκής η ευτυχία σου. Καυχήματα των εξόχων Νομομαθών, Ναϊπηδες και Μουφτήδες Αγίου Ορους και Ζίχνας, ας αυξάνεται η δόξα σας. Καυχήματα των ίσων και των ομοβάθμων σας, διευθυντή (müdir) και εκτελεστικά κρατικά όργανα (vucuh-i memleket), ας αυξάνεται η δόξα σας. Ευθύς μόλις φθάσει η παρούσα Σουλτανική μου διαταγή, ας γίνει γνωστό ότι κάτω από το μέρος όπου αναγράφονται τα εκκλησιαστικά κτήματα του Αγίου Ορους και άλλων μερών, που υπάγονται στον ναχιγιέ του Αγίου Ορους και στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, αναφέρεται η Μονή Σίμωνος Πέτρας που υπάγεται στο Άγιο Ορος, που βρίσκεται στο διαμέρισμα των Σιδηροκαυσίων, και ότι κάτω από την σημείωση αυτή καταγράφονται ως κτήματα της παραπάνω Μονής: Στον Ναχιγιέ Σιδηροκαυσίων αμπέλι δύο στρεμμάτων στην τοποθεσία Καρβουνά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη, μαζί με μελισσώνα. Χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό, μαζί με λειβάδι. Και στον Ναχιγιέ της Ζίχνας τσιφλίκι στα σύνορα του χωριού Εσφα(γ)μένος με αμπέλια, τόπους και λοιπά.

Πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουράκι. Λειβάδι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου. Είναι σημειωμένο στον Βακουφικό Κώδικα ότι όταν πεθάνουν οι μοναχοί που κατοικούν στο προαναφερόμενο μοναστήρι και καλλιεργούν τους αγρούς, τα λειβάδια, τις χειμερινές και θερινές βοσκές τους, τα εξουσιάζουν αυτοί που μένουν στη θέση τους και, εφόσον πληρώνουν τη δεκάτη και τους άλλους ετήσιους φόρους, κανείς να μην επεμβαίνει στους αγρούς τους και τα άλλα κτήματα τελείας κυριότητας αυτών, ούτε να ζητά γι' αυτά ταπίο. Για το λόγο αυτό εκδόθηκε Σουλτανική Διαταγή (φιρμάνι) και καταγράφηκαν τα ανωτέρω στο νέο κτηματολογικό κατάστιχο του Δεφτερχανέ. Ενώ δεν έπρεπε να παρεμποδισθούν αυτοί από την εξουσίαση και κατοχή τους σύμφωνα με τους όρους που είναι γραμμένοι στον βακουφικό Κώδικα για το αμπέλι δύο στρεμμάτων στην τοποθεσία Καρβουνά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη μαζί με μελισσώνα, και για τη χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό μαζί με λειβάδι, και για το τσιφλίκι στον Ναχιγιέ της Ζίχνας στα σύνορα του χωριού Εσφα(γ)μένος με αμπέλια, τόπους και λοιπά, που πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουράκι και για το λειβάδι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου, ωστόσο κάποιοι ξένοι δεν παύουν να παρενοχλούν και να παρεμβαίνουν αυθαίρετα στη νομή και κατοχή αυτών, αντίθετα προς τους κώδικες του Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου. Για τους λόγους αυτούς οι Μοναχοί της παραπάνω Μονής είχαν ζητήσει με την παραπάνω αναφορά τους την έκδοση ενός σχετικού Φιρμανιού μου. Τότε, αφού ανέτρεξαν με την αφορμή αυτή οι αρμόδιοι Κυβερνητικοί υπάλληλοι στον βακουφικό κώδικα που φυλάσσεται στο Αυτοκρατορικό Κτηματολόγιο και αφού έγινε έρευνα, διαπιστώθηκε ότι κάτω από το χωρίο όπου σημειώνεται ότι «Οι μοναχοί του Αγίου Όρους εξουσιάζουν ως βακούφι τις εκκλησίες, τα τσιφλίκια, τις γαίες και τα άλλα κτήματα τελείας κυριότητας που αγοράστηκαν από αυτούς, σύμφωνα με Σουλτανική Διαταγή που εκδόθηκε με βάση ιερονομική γνωμάτευση», απαντά και η Μονή Σίμωνος Πέτρας, που υπάγεται στο Άγιο Όρος του Ναχιγιέ Σιδηροκασίων, ότι έχει στην νομή και κατοχή της: Αμπέλι δύο στρεμμάτων στην τοποθεσία Καρβουνά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη, μαζί με μελισσώνα. Χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό μαζί με λειβάδι. Στον Ναχιγιέ της Ζίχνας τσιφλίκι στα σύνορα του χωριού Εσφα(γ)μένος με αμπέλια, τόπους και λοιπά. Πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουράκι. Λειβάδι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου. Όταν πεθάνουν οι μοναχοί που κατοικούν στο προαναφερόμενο μοναστήρι και καλλιεργούν τους αγρούς, τα λειβάδια, τις χειμερινές και θερινές βοσκές τους, τα εξουσιάζουν αυτοί που μένουν στη θέση τους (τους διαδέχονται) και εφόσον πληρώνουν τη δεκάτη και τους άλλους ετήσιους φόρους, κανείς να μην επεμβαίνει στους αγρούς τους και τα άλλα κτήματα τελείας κυριότητας αυτών, ούτε να ζητά γι' αυτά ταπίο. Για το λόγο αυτό εκδόθηκε Σουλτανική Διαταγή (φιρμάνι) και καταγράφηκαν τα ανωτέρω στο νέο κτηματολογικό κατάστιχο του Δεφτερχανέ. Ενώ έτσι είχαν αυτά, ο πρώην Γενικός Διευθυντής του Κτηματολογίου Μεχμέτ Αρίφ, το καύχημα των μεγιστάνων και ανωτάτων λειτουργών του Κράτους, του οποίου να είναι συνεχής η υψηλή δύναμη, είχε γνωμοδοτήσει σύμφωνα με τους Κώδικες του Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου ότι, εφόσον οι Μοναχοί της Μονής Σίμωνος Πέτρας πληρώνουν τα δέκατα και τους ετήσιους φόρους, πρέπει να κατέχουν σύμφωνα με τους όρους που είναι γραμμένοι στον βακουφικό Κώδικα το αναφερθέν αμπέλι δύο στρεμμάτων στην τοποθεσία Καρβουνά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη μαζί με μελισσώνα, τη χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό μαζί με λειβάδι, το τσιφλίκι στα σύνορα του χωριού Εσφα(γ)μένος στον Ναχιγιέ της Ζί-

V.- Παρόλη όμως τη ρητή απαγόρευση να ζητείται από τα μοναστήρια εδαφονόμιο (δικαιώματα ταπίου) για την εγγεγραμμένη στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο ακίνητη περιουσία τους, στο αρχείο της Σιμωνόπετρας απόκεινται δύο πιστοποιητικά (*temessük*), αποδεικτικά μεταβίβασης εκ μέρους του εκπροσώπου του δημοσίου και φερόμενου ως «κυρίου της γης»¹⁴ τού δικαιώματος διηνεκούς εξουσίας (*tasarruf*) επί τμημάτων της ως άνω εγγεγραμμένης στα κτηματολογικά κατάστιχα βοσκής της Βάβας και καταδεικνύουν, υπό προϋποθέσεις, το αντίθετο. Πρόκειται για τα πιστοποιητικά (*temessük*): α) από μέσων του μήνα *Muharrem* του έτους Εγίρας 985 (31^η Μαρτίου - 9^η Απριλίου του χριστιανικού έτους 1577), με ταξινομικό αριθμό 180, το οποίο υπογράφει ο Μεσίχ, έφορος¹⁵ του ζαΐμη Γιουνούς και β) από αρχών του μήνα *Safer* έτους Εγίρας 1021 (3^η -12^η Απριλίου του χριστιανικού έτους 1612), με ταξινομικό αριθμό 196, που υπογράφεται από τον βοεβόδα Αλή. Το πιστοποιητικό αυτό υπάρχει στο οθωμανικό αρχείο της μο-

χνας με αμπέλια, τόπους και λοιπά, που πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουράκι και το λειβάδι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου. Ενώ, όπως συμφώνησε ομόφωνα το Συμβούλιο Κανονισμών Δικαίου (*Meclis-i Ahkâm-i Adliye*), [οι μοναχοί] δίνουν δεκάτη το ένα δέκατο των προϊόντων, όπου εφαρμόστηκαν οι καλές μεταρρυθμίσεις, και δεν μπορεί κανένας να καταλάβει χωρίς τίτλο και άδικα τις γαίες του άλλου, είχε εκδοθεί σχετικό φερμάνι να γίνει η αναγκαία ενέργεια κατά τον παραπάνω τρόπο. Έτσι, εσείς που είστε ο στρατάρχης και υποδιοικητής και άλλα διακεκριμένα πρόσωπα του τόπου, σύμφωνα με την έκθεση του προαναφερθέντος Γενικού Διευθυντού του Κτηματολογίου και με τα αρχεία του Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου, να προβείτε στην εκτέλεση των δεόντων, ώστε οι Μοναχοί της Μονής Σίμωνος Πέτρας, αφού καταβάλλουν ανελλιπώς και κατά την τάξη τη νόμιμη δεκάτη, να κατέχουν σύμφωνα με τους όρους που είναι γραμμένοι στον βακουφικό Κώδικα το αμπέλι δύο στρεμμάτων στην τοποθεσία Καρβουνά, στα σύνορα του χωριού Νικήτη μαζί με μελισσώνα, τη χειμερινή βοσκή βοδιών και βουβαλιών στην τοποθεσία Βάβα στον Λογγό, μαζί με λειβάδι, το τσιφλίκι στα σύνορα του χωριού Εσφα(γ)μένος στον Ναχιγιέ της Ζίχνας με αμπέλια, τόπους και λοιπά, που πληρώνει φόρο δεκάτης μαζί με το τσιφλίκι Μουράκι και το λειβάδι στα σύνορα του χωριού Παλαιοχωρίου, και κανείς ξένος να μη επεμβαίνει σε αυτά (τα κτήματα) αντίθετα με τα αρχεία του Αυτοκρατορικού Κτηματολογίου και να καταβάλλεται η δέουσα ποσπάθεια προς τούτο σύμφωνα με το υψηλό διάταγμα που εκδόθηκε για τον σκοπό αυτό. Και εγώ λοιπόν διατάσσω ώστε, μόλις φθάσει το παρόν υψηλό φερμάνι μου αυτό, να ενεργήσετε σύμφωνα με το περιεχόμενό του, στο οποίο οφείλετε όλοι σας να υπακούσετε και να πειθαρχήσετε.

Έτσι να γνωρίζετε και έχετε πίστη στο αυτοκρατορικό μου σύμβολο. Γράφηκε στην περιφρούρητη Κωνσταντινούπολη στα μέσα του μήνα Σεββάλ του έτους Εγίρας 1260 (24 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1844)».

14. *Sahib-i arz*, για τον οποίο βλ. παρακάτω τη σημείωση 17.

15. *Nazir* στο κείμενο.

νής και σε αντίγραφο που φέρει τον ταξινομικό αριθμό 197, εκδόθηκε το έτος 1791 (ισλαμικό 1206) και επικυρώνεται από τον Μουσταφά υπάλληλο του αυτοκρατορικού τάγματος των κηπουρών.

Πρέπει να διευκρινισθεί στο σημείο τούτο ότι το *temessük* είναι ένα χειρόγραφο¹⁶ πιστοποιητικό/αποδεικτικό, εκδιδόμενο από το αρμόδιο κρατικό όργανο (τιμαριούχος/εκπρόσωπος του οθωμανικού δημοσίου) κατά τη μεταβίβαση του δικαιώματος εξουσίας επί των δημοσίων γαιών. Ο κρατικός αυτός υπάλληλος εμφανίζεται ως «κύριος της γης» (*sahib-i arz*), δηλαδή με την ιδιότητά του ως εκπροσώπου του οθωμανικού δημοσίου, ο οποίος έχει την αρμοδιότητα να μεταβιβάζει προς τρίτους τις δημόσιες γαίες κατά δικαίωμα διηνεκούς εξουσίας (*tasarruf*), δεδομένου ότι αυτό το τελευταίο είχε την «ψιλή» κυριότητα (*rekabe*) επί των δημοσίων τούτων γαιών.¹⁷ Το εν λόγω πιστοποιητικό παραδίδεται στον δικαιούχο εξουσιαστή της δημόσιας γης, προκειμένου αυτός να αποδεικνύει έναντι παντός το δικαίωμά του (διηνεκούς εξουσίας - *tasarruf*) επί του νομότυπα παραχωρηθέντος σ' αυτόν ακινήτου, που ανήκει στην κατηγορία των δημοσίων γαιών (*arazi-i emiriyye*).¹⁸

16. Η χρήση τυπωμένων κειμένων με την αραβική γραφή (σε αντίθεση με την εκτύπωση κειμένων σε άλλες γλώσσες και με λατινική γραφή) απαγορευόταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έως το έτος 1727. Τα βιβλία και όλα τα έγγραφα παράγονταν (και αντιγράφονταν) με το χέρι. Κατά το έτος 1742, έπειτα από την έκδοση 17 μόλις βιβλίων, το μοναδικό τυπογραφείο της Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη έκλεισε μέχρι το 1784. Συνεπώς, μόνον μετά το έτος εκείνο (1784) είναι δυνατό να ομιλεί κανείς περί εντύπων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και πάλι μόνο μετά τη δημιουργία του νεώτερου κτηματολογίου, δηλαδή μετά το 1858, τα κτηματολογικά βιβλία και οι τίτλοι ταπίων αρχίζουν να έχουν έντυπη μορφή, και μάλιστα λιθογραφημένη αρχικά. Βλ. ειδικότερα BERNARD LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1961, σ. 51.

17. Βλ. αντί άλλων Ι.Χ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιερά Μονή Βουλκάνου Μεσσηνίας. Το Προεπαναστατικό Αρχείο (1552 – 1820)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 20 επ., όπου αναλύεται εμπεριστατωμένα η έννοια του «κυρίου της γης», δηλαδή του εκπροσώπου του Οθωμανικού Δημοσίου, σε σχέση με τις «μεταβιβάσεις» γης από τους τιμαριούχους.

18. Βλ. ΜΕΗΜΕΤ ΖΕΚΙ ΡΑΚΑΛΙΝ, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1972, τ. 3, σ. 453, ο οποίος στο λήμμα *temessük* αναγράφει τα εξής: «Ο όρος *temessük* (τεμεσουκ) δινόταν στα έγγραφα που εξέδιδαν οι θεωρούμενοι ως «κύριοι της γης» (*sahib-i arz*), δηλ. οι κατέχοντες τιμάρια και ζεαμέτια (τιμάρια που έδιναν ετήσιο εισόδημα 20000 έως 100000 άσπρων) και για ένα διάστημα οι ενοικιαστές φόρων (*mültezim*) και οι εισπράκτορες φόρων (*muhassil*) και αργότερα οι υπάλληλοι και οι διαχειριστές βακουφίων (*mütevelli*) για τη μεταβίβαση του δικαιώματος εξουσίας (*tasarruf*) δημοσίων γαιών (*arazi-i emiriyye*) και αδέσποτων βακουφικών κτημάτων (*mahlül*)». Με την έν-

Το πρώτο, χρονολογικά, πιστοποιητικό (*temessük*) του οθωμανικού αρχείου της Σιμωνόπετρας, που αφορά το συγκεκριμένο χειμαδιό, ανάγεται στα μέσα του αραβικού μήνα *Muharrem* του σεληνιακού έτους Εγίρας 985/ 31^η Μαρτίου - 9^η Απριλίου του χριστιανικού έτους 1577 (με ταξινομικό αριθμό 180 του αρχείου της μονής) και έχει εκδοθεί μόλις εννέα έτη μετά την εγγραφή της βοσκής της Βάβας στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο, υπό τους όρους της ιερονομικής ρήτηρας με βάση την οποία απαγορεύεται να ζητείται ταπίο από τους μοναχούς για τη βοσκή αυτή. Η μετάφρασή του έχει ως εξής:

«Υπογραφή: Μεσίχ, έφορος του ζαΐμη Γιουνούς.

Ο λόγος έκδοσης του γράμματος είναι ο εξής: Στη χερσόνησο του Λογγού, η οποία υπάγεται στον καζά των Σιδηροκαυσίων και είναι από τα αυτοκρατορικά χάσια, υπάρχει ένα χειμαδιό της Μονής, που είναι γνωστή ως Σιμόπετρα. Επειδή εξάλλου είναι δικό μας [ανήκει στο χάσι]. Οι μοναχοί της προαναφερθείσας Μονής έχουν από παλιά τα χειμαδιά και τα μαντριά τους, και έχουν τα βοσκοτόπια και τα χειμαδιά τους για τους νεροβούβαλους και τα βουβάλια της ξηράς και τα κατσίκια τους και τα άλλα ζώα τους, και έχουν τους μελισσώνες τους. Η ακριβής περιγραφή των εν λόγω τόπων είναι η εξής: Αρχικό σύνορο [δυσανάγνωστο] έπειτα από τους ψηλούς τόπους φθάνει στην Ψηλή Πέτρα, έπειτα φθάνει στο Λάκκο Αμπέλου (*Anbel*), έπειτα φθάνει κάτω στη θάλασσα, έπειτα φθάνει στην Αριτή, έπειτα φθάνει στην Τερσενίκα (*Terşenika*), έπειτα φθάνει επάνω στη Βίγλα Μουστάκη (*Mustaki Viğla*), έπειτα φθάνει κάτω στο ρέμα, όπου είναι «Σμίξη» (*Mülakat*), έπειτα φθάνει στο Διομγιός (*Dyomyoz*), έπειτα στα Μελισουργιά (*Melişurğa*) στο τέλος, έπειτα φθάνει στην αρχική Ψηλή Πέτρα, έπειτα φθάνει επάνω στους Αρείους (*Arguz*), έπειτα φθάνει στο Σελάδι (*Şelad*), έπειτα φθάνει επάνω στα Κεφαλότουρβα (*Kefaloturva*), κατόπιν από εκεί περνά και φθάνει στο Σελάδι και το Σελάδι [μία ή δύο δυσανάγνωστες λέξεις] από τις Στρώσεις (*Üstörz*) γίνεται Σμίξη, έπειτα φθάνει κάτω στους Άλωνες (*Alonoz*), έπειτα τερματίζει και φθάνει στην Ψηλή Πέτρα από όπου αρχίσαμε. Και ο τόπος, που είναι γνωστός με την ονομασία

νοια αυτή, *temessük* σημαίνει «έγγραφο δικαιώματος εξουσίωσης». Μετά τις Μεταρρυθμίσεις (*Tanzimat*), χρησιμοποιήθηκε στη θέση του όρου *temessük* ο ταυτόσημος όρος *tapu senedi*, δηλαδή «τίτλος ταπίου», κατά συνεκδοχή προς το εδαφονόμιο (ταπίο) που ανέκαθεν πληρωνόταν κατά τη μεταβίβαση του δικαιώματος διηνεκούς εξουσίωσης (*tasarruf*).

*Καρβουνάς (Karvune), είναι μελισσώνας. Εκτός του ότι όλα αυτά έχουν καταχωρηθεί στο Αυτοκρατορικό Κτηματολόγιο, εδώ και εκατό χρόνια βρίσκονται στα χέρια τους [ενν. των μοναχών]. Τώρα θέλουν να καταστήσουν αρόσιμες κάποιες γαίες εντός των ορίων του χειμαδιού και [επειδή για κάτι τέτοιο] απαιτείται τίτλος ταπίου *tapuname* από τον κύριο της γης, συγκατένευσα να δώσω την άδειά μου στο μοναστήρι και στον επίτροπό του [ενν. τον ηγούμενο ως διαχειριστή του χριστιανικού βακουφίου] για τις προαναφερθείσες και οριοθετηθείσες γαίες του χειμαδιού, έλαβα από τον γέροντα των μοναχών Βαρλαάμ και τους υπόλοιπους μοναχούς 2.600 άσπρα ως φόρο έκδοσης τίτλου ταπίου (*resm-i tapu*) και δόθηκε ώστε κάποιες γαίες να τις καλλιεργούν και στις υπόλοιπες να βόσκουν τα ζώα τους και μετά την πληρωμή στον κύριο της γης των ιερών δεκάτων και των κανονικών - τακτικών φόρων (*öşr-i şeriyeler ve rüsum-i örfiyeler*), για να μην επεμβαίνει κανείς και ενοχλεί τους μοναχούς, συντάχθηκε το παρόν αποδεικτικό έγγραφο, ώστε οι μοναχοί να το χρησιμοποιούν όποτε το χρειασθούν. Γράφτηκε το δεύτερο δεκαήμερο του μήνα Μουχαρρέμ του έτους 985».¹⁹*

Μικρές διαφορές στη διατύπωση έχουν τα άλλα δύο πιστοποιητι-

19. Το έγγραφο, σε μεταγραφή, αναφέρει τα ακόλουθα: «... padişah alempenah hazretlerinin havass-ı hümayunlarından Sidrekapsi kazasına tabi cezire-i Lonkoz'da Şimopetra nam manastırın dimekle maruf bir tarafi kıslamız olmağın mezbur manastır rahiblerinin matakaddemden berü kıslaları ve mandıraları olub su sığırları ve karasığırları ve keçileri [διπλώσεις και δυσανάγνωστο. Από το αντίγραφο του: ve sayır davarları otlak yerleri ve] kıslaları olub ve kovan yerleri olub zikr olunan yerin beyanıdır sınır ...badehu yüksek yerden yüksek taş varınca badehu Anbel lako'ya varınca badehu aşğa deryaya varınca badehu Ariti varınca badehu Terşenika varınca badehu yukaru Mustaki viğlaya varınca badehu aşğa Mülakat olan dereye varınca badehu Dyomyoza varınca badehu nihayeti melişuryaya varınca levvel olan yüksek taş varınca badehu yukaru aryoza varınca badehu şelada varınca badehu yukaru kefaloturvaya varınca andan sonra geçer şelada varınca ve şelada ..an üstörizdan mülakat olur badehu aşğa alonoza varınca badehu intiha [λήξη, τέρμα] olur ibtida etdiğümüz yüksek taş varınca ve Karvuna dimekle maruf yer kovan yeridir ve bilcümle defter-i hakanide mukayyed olduğundan maada şayrı yüz yıldan berü ellerinde olub lakin zikr olunan sınır içinde bazı yerlerin ziraat ve hırsat etmek sahib-ı arzdan tapuname lazım olmağın zikr olunan sınırlar ile mahdud olan kıslak yerlerin mezbur manastırın mütevellisi olan manastıra izinime olduğu rıza virdüm rahiblerin ihtiyarı olan Varlan ve sair rahibleri yedlerinden 2.600 akçe resm tapuların alub virildi ki ziraat ve hırsat edüb ve sair yerlerin tavarları yürüye madamki sahib-ı arza öşr-i şeriyelerin ve rüsum-ı örfiyelerin eda etdiklerinden sonra bir kimesne manı dafı olmamak için bu huruf-i temessük ketb-i imla olunub mezburların yedlerine vazı ve defı olundu ki vakt-ı hacette ibraz edinüb ihticac edinelere tahriren fi».

κά. Εκείνο του έτους 1612 δεν αναγράφει το ποσό των άσπρων (*akçe*) που καταβλήθηκαν ως εδαφονόμιο, οι δε εκπρόσωποι της Σιμωνόπετρας που εμφανίζονται ενώπιον του εκπροσώπου του οθωμανικού δημοσίου είναι τώρα οι Παπα-Γαβρίλης και Κοτζά (=Γέροντας) - Παρθένιος. Στο αντίγραφο του (του έτους 1791) αναγράφεται επιπλέον ότι εξετάσθηκε το παλαιό αποδεικτικό έγγραφο (δηλαδή εκείνο του 1612), ενώ στο επάνω μέρος του εγγράφου υπάρχει η εξής σημείωση: «[Τὸ παρὸν] εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἀποδεικτικοῦ εγγράφου ταπίου (*tapu tezkeresi*) και του περιορισμού [ενν. των ορίων] του μετοχίου που βρίσκεται στον Λογγό και είναι του προαναφερθέντος μοναστηριού της Σιμόπετρας. Αποσπάσθηκε [από το αρχείο;] και δόθηκε σφραγισμένο και υπογεγραμμένο για να ενεργήσουν. Έτος 1260 [χριστιανικό 1791]».

VI.- Από το περιεχόμενο των παραπάνω αποδεικτικών εγγράφων (*temessük*), στα οποία η βοσκή της Βάβας περιγράφεται λεπτομερειακά με τα γύρωθεν όριά της, προκύπτουν τα ακόλουθα:

Οι μοναχοί αποφάσισαν κατά τα έτη 1577, 1612 και πιθανώς και στα 1791²⁰ να διανοίξουν προς καλλιέργεια και να μετατρέψουν σε αγρούς κάποια τμήματα της χειμερινής βοσκής της Βάβας και για το λόγο αυτό απευθύνθηκαν στον εκπρόσωπο του Δημοσίου (αντίστοιχα, προς τον έφορο του ζαΐμη, τον βοεβόδα και τον υπάλληλο του αυτοκρατορικού τάγματος των κηπουρών), ο οποίος αφενός τους υποχρεώνει να πληρώσουν εδαφονόμιο και αφετέρου εκδίδει ο ίδιος τον έγγραφο τίτλο του ταπίου (*temessük*).

Τα ερωτήματα που εδώ ανακύπτουν είναι εάν το μοναστήρι είχε την υποχρέωση να υποβληθεί στη διαδικασία έκδοσης τίτλου ταπίου και, περαιτέρω, εάν ο κρατικός εκπρόσωπος εισέπραξε χωρίς να έχει δικαίωμα, το εδαφονόμιο και εξέδωσε τίτλο για ακίνητο που ήταν ήδη εγγεγραμμένο στο οικείο κτηματολογικό κατάστιχο ως αφιερωμένο (βακουφικό) και για το οποίο υπήρχε ρητή απαγόρευση να ζητείται εδαφονόμιο (*tapu*).

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, οφείλουν να ληφθούν υπόψη οι πραγματικές συνθήκες υπό τις οποίες έλαβαν χώρα τα ανωτέρω περιστατικά:

20. Ανακύπτει αμφιβολία για το έγγραφο του 1791, δεδομένου ότι είναι ακριβές αντίγραφο του πιστοποιητικού του έτους 1612, το οποίο επικυρώνει ο εκπρόσωπος του οθωμανικού δημοσίου.

α) Την εποχή που εκδίδονται τα *temessük* (1577-1612) ο Λογγός (Σιθωνία) ήταν αυτοκρατορικό χάσι,²¹ του οποίου τα φορολογικά έσοδα εισέπραττε ο Σουλτάνος.

β) Ο βοσκότοπος, ως μη καλλιεργήσιμη γη, δεν βαρυνόταν με φόρο επί της παραγωγής (δεκάτη-*ösr*). Η χρησιμοποίηση όμως τμήματός του προς καλλιέργεια, υπαγόταν οπωσδήποτε σε φόρο δεκάτης. Για το λόγο αυτό, για τη διάνοιξη του και τη δημιουργία αγρού απαιτούνταν να εκδοθεί τίτλος ταπίου (*tapiname*) από τον «κύριο της γης» (*sahib-i arz*), όπως απαιτούνταν η έκδοση του σχετικού ταπίου για κάθε αλλαγή της κατηγορίας στην οποία υπαγόταν ως τότε, προκειμένου να καταβάλλονται η δεκάτη που προβλεπόταν από τον ιερό νόμο, καθώς και οι κατ' αποκοπήν φόροι που απαιτούσε ο σουλτάνος.²²

γ) Στα αφιερωτήρια έγγραφα (βακουφναμέδες, ή αλλιώς βακουφλαμάδες)²³ των διαφόρων μονών, που εκδόθηκαν από τα Ιεροδικεία μετά την εγγραφή των ιδιοκτησιών τους στα αυτοκρατορικά κτηματολογικά κατάστιχα (προκειμένου αυτές να ενταχθούν υπό τους όρους του ιερού νόμου στο ιδιόρρυθμο βακουφικό καθεστώς των μοναστηριακών ακινήτων) αναγράφονται ως βακούφια (αφιερωμένα στο Θεό) μόνο τα σπίτια, εκκλησίες, κήποι, αμπέλια, βοσκότοποι. Οι αγροί ουδέποτε περιλαμβάνονται στα αφιερώματα. Εξάλλου, πολλές φορές στα αποσπάσματα του αυτοκρατορικού κτηματολογίου μιας μονής αναγράφονται μετόχια ή «τσιφλίκια» δεκατιζόμενα. Η φορολόγηση με το φόρο της δεκάτης πρέπει επομένως να αναφέρεται

21. Το χάσι ήταν εκτεταμένο τιμάριο με την ανώτατη φορολογική απόδοση. Για τη διάκριση των φορολογικών περιφερειών σε τιμάρια, ζεαμέτια και χάσια ανάλογα με τη φορολογική τους απόδοση, βλ. ειδικότερα, αντί άλλων, Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 81 επ., 375 (όρος *timar*), 377 (όρος *ze'amet*), 367 (όρος *hass*). Βλ. επίσης, Η. ΙΝΑΛΙΚ, λήμμα «*timar*», *İslam Ansiklopedisi*, τχ. 123, σ. 286 επ.

22. Για τους ειδικότερους φόρους των ραγιάδων και το είδος τους ως τακτικών, έκτακτων κλπ. βλ. Η. ΙΝΑΛΙΚ, «*Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu*», *Bellekten* 23 (1959) σ. 575 επ.

23. Ειδικότερα για τους «βακουφλαμάδες», ή «βακουφναμέδες» που ήταν ιεροδικαστικές αποφάσεις αφιέρωσης μοναστηριακής περιουσίας εκδιδόμενες από τα κατά τόπους Ιεροδικεία προς μείζονα προστασία των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μοναστηριών, βλ. Σ.ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Το νομικό καθεστώς των Αφιερωμάτων-Βακουφίων στα πλαίσια του οθωμανικού εμπράγματου δικαίου (15^{ος}-18^{ος} αι.)*, αδημ. δ. δ. Τμήματος Νομικής ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1998 (σε αναθεωρημένη μορφή υπό έκδοση, 2012), σ. 153 επ.

στους αγρούς που περιέχονταν μέσα στα όριά τους.²⁴

δ) Η «αφιέρωση» όμως όλων των ακινήτων, καλλιεργούμενων γαιών και κτισμάτων, ήταν εξόχως σημαντική, διότι εφαρμοζόταν γι'αυτά η ιερονομική γνωμάτευση του *Ebu's-Suud*²⁵, που αναγράφεται σε όλα τα αντίγραφα του κτηματολογίου και που επέτρεπε την αιτία θανάτου μεταβίβασή τους προς τους υπόλοιπους (επιζώντες) μοναχούς χωρίς φόρο, και συνεπώς χωρίς την έκδοση ταπίου.

Με βάση τις ανωτέρω σκέψεις, θα πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι δικαιολογημένα εκδόθηκαν από τον κρατικό εκπρόσωπο οι εν λόγω «τίτλοι» για τα τμήματα της βοσκής που άλλαξαν χρήση και, περαιτέρω, ότι, ενώ αναφορικά με τον βοσκότοπο η εγγραφή του στα κτηματολογικά κατάστιχα αποτελεί τον «τίτλο ιδιοκτησίας» τού εκεί εγγραφόμενου ακινήτου (χειμερινή βοσκή Βάβας), εν τούτοις φαίνεται ότι οι διανοιγείς εντός των ορίων του καλλιεργήσιμες εκτάσεις έχουν ως «τίτλο ιδιοκτησίας» τα παραπάνω αναφερόμενα πιστοποιητικά (*temessük*) του «κυρίου της γης», με την έννοια ότι τα επ' αυτών των τελευταίων εμπράγματα δικαιώματα του μοναστηριού πηγάζουν από τον «τίτλο ταπίου» που του χορηγήθηκε από τον εκπρόσωπο του οθωμανικού Δημοσίου. Είναι απορίας άξιο, ωστόσο, για ποιο λόγο στα προαναφερόμενα πιστοποιητικά (*temessük*) δεν περιγράφονται με σαφήνεια τα όρια των καλλιεργήσιμων αυτών εκτάσεων ή η έκτασή τους, ενώ αντίθετα προσδιορίζονται με κάθε λεπτομέρεια τα όρια της βοσκής.

VII.- Ένα τελευταίο πρόβλημα που πρέπει να μας απασχολήσει στο σημείο αυτό είναι το εξής: Υπήχθησαν τελικά οι ανωτέρω καλλιεργήσιμες εκτάσεις που διανοίχθηκαν εντός της βοσκής της Βάβας στην αυξημένη προστασία της περ. 1 του άρθρου 122 του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών της 7^{ης} *Ramazan* έτους Εγίρας 1274 (1858)²⁶ που προέβλεπε το αναπαλλοτρίωτο και προσέδιδε την ιδιότητα των *extra commercium* πραγμάτων σε εκείνα τα μοναστηριακά ακίνητα που ήταν ανέκαθεν προσαρτημένα σε μονή και καταγεγραμμένα ως τέτοιου είδους στο οθωμανικό αυτοκρατορικό κτηματολόγιο; Ή μήπως οι

24. Βλ. εν προκειμένω και το κτηματολογικό απόσπασμα της μονής Σίμωνος Πέτρας έτους 1757 στη σημ. 12.

25. Το κείμενο της οποίας βλ. παραπάνω στη σημ. 8.

26. Βλ. παραπάνω την παρ. III της παρούσας μελέτης και τις σημ. 10 και 11.

εν λόγω καλλιεργήσιμες γαίες εντέλει εντάχθηκαν στις διατάξεις της περ. 2 του ίδιου άρθρου 122 του Οθωμανικού Νόμου περί Γαιών της 7^{ης} *Ramazan* έτους Εγίρας 1274 (1858), σύμφωνα με τις οποίες: «Αλλ' αι γαίαι, αίτινες εξουσιάζοντο ανέκαθεν δια ταπίου και, περιελθούσαι μετά ταύτα οπωσδήποτε εις τας χείρας των μοναχών, εξουσιάζονται άνευ ταπίου ως προσηρημέναι εις το μοναστήριον, υπάγονται εις την κατηγορίαν των άλλων δημοσίων γαιών και λαμβάνονται υπό κατοχήν διά ταπίου ως και πρότερον»;²⁷

Το νομικό καθεστώς των γαιών αυτών είναι τελείως διάφορο εκείνου που θέσπισε η περ.1 του παραπάνω άρθρου, επειδή:

α) Οι γαίες περί των οποίων διαλαμβάνει η περ. 2 του άρθρου 122 του ΟΘΝπΓαιών είχαν καταληφθεί κατά την οθωμανική κατάκτηση ως δημόσιες (*arazi-i emiriyye*) και εξουσιαζόμενες διά ταπίου. Μετά την αρχική μεταβίβαση του δικαιώματος διηνεκούς εξουσιάσής τους (*tasarruf*) από το οθωμανικό δημόσιο προς καλλιεργητή/εξουσιαστή, αυτός ο τελευταίος δικαιούνταν να τις μεταβιβάσει περαιτέρω κατά το ίδιο δικαίωμα *tasarruf* προς νέο εξουσιαστή με δικαιοπραξία εν ζωή (οριστική πώληση, πώληση επί εξωνήσει, δωρεά κ.τ.ό.), ή λόγω εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής, δεδομένου ότι δια διαθήκης ήταν δυνατή η μεταβίβαση μόνον της ιδιωτικής περιουσίας του διαθέτη, δηλαδή των ακινήτων της κατηγορίας τελείας κυριότητας (*mülk*) και όχι εκείνων της κατηγορίας της δημόσιας γης και

β) Εάν οι εν λόγω γαίες παρέμεναν ακαλλιεργητες επί τριετία χωρίς να υπάρχει λόγος ανωτέρας βίας, ή εφόσον ο εξουσιαστής τους

27. Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, ό.π., τ. Β', σ. 1048. Με μικρές αλλαγές στη διατύπωση της μετάφρασης περιλαμβάνεται η ίδια περ.2 του άρθρου 122 του οθωμανικού Νόμου περί Γαιών σπου Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Οθωμανικοί Κώδικες*, Φυλλάδιον 1-7, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 459: «Αλλ' αι γαίαι, αίτινες κατείχοντο ανέκαθεν διά ταπίου, και περιελθούσαι μετά ταύτα οπωσδήποτε εις τας χείρας των Μοναχών, κατέχονται άνευ ταπίου ως προσηρημέναι εις την Μονήν, υπάγονται εις την κατηγορίαν των άλλων δημοσίων γαιών, και λαμβάνονται υπό κατοχήν δια ταπίου ως έκπαλαι». Για τις γαίες αυτές σημειώνεται από Οθωμανό ερμηνευτή (Υπουργείου Δικαιοσύνης, Οθωμανικοί Δικαστικοί Νόμοι, τχ. Β', Νόμος περί Γαιών, εν Αθήναις 1915, εδ. 2, σ. 118, Μ. ΚΑΡΑΤΖΙΔΟΥ, *Ερμηνεία του περί Γαιών Νόμου εν Τουρκία*, εν Αθήναις 1913, σ. 99) ότι: «Επ' αυτών ισχύουσιν επακριβώς αι διατάξεις του παρόντος Νόμου (ενν. του ΟΘΝπΓαιών). Επειδή δε η επιγιγνομένη σχέσις αυτών μετά των Μοναστηρίων δεν αλλοιοί ποσώς την ιδιότητά των ως δημοσίων γαιών, εξακολουθούσι θεωρούμεναι ως ανήκουσαι εις την εξουσίασιν των προσώπων επ' ονόματι των οποίων είναι εκδεδομένοι οι τίτλοι».

απεβίωνε χωρίς νόμιμους εξ αδιαθέτου κληρονόμους (τέκνα, έγγονοι, γονείς, αδελφοί ή σύζυγος) το ακίνητο της κατηγορίας αυτής μετέπιπτε στην κατηγορία του αδέσποτου/σχολάζοντος (*mahlül*) και «επέστρεφε» στο οθωμανικό δημόσιο, το οποίο ήταν ελεύθερο να το διαθέσει κατά δικαίωμα *tasarruf* προς τρίτο με πλειστηριασμό, εισπράττοντας εκ νέου το εδαφονόμιο (δικαίωμα ταπίου) που οπωσδήποτε ανταποκρινόταν στην τρέχουσα αξία του.²⁸

Οποιοσδήποτε μοναχός, πριν ή και μετά την κουρά του, είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει κατά δικαίωμα διηνεκούς εξουσίασης ένα τέτοιο ακίνητο (π.χ. λόγω αγοράς ή εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής). Φαίνεται ωστόσο ότι στη συνέχεια, το εν λόγω ακίνητο, λόγω της ιδιότητας του εξουσιαστή του ως μοναχού, ακολουθούσε την τύχη των «προσαρτημένων» στη μονή ακινήτων, εντασσόμενο από το συγκεκριμένο μοναστήρι (κατά παράβαση των διατάξεων της περί δημοσίων γαιών νομοθεσίας) στην κατηγορία αυτή, αντί είτε να μεταβιβασθεί λόγω εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής στους τυχόν νόμιμους εξ αδιαθέτου κληρονόμους του μοναχού,²⁹ είτε, εφόσον δεν υπήρχαν τέτοιοι κληρονόμοι, να «επιστρέψει» ως αδέσποτο στο οθωμανικό δημόσιο προς διάθεση σε τρίτους με καταβολή εδαφονομίου (ταπίου).

Αυτή ακριβώς την «ανώμαλη» εξέλιξη ήρθε να αποτρέψει η περ. 2 του άρθρου 122 του ΟΘΝπΓαιών που όρισε ότι τα εν λόγω ακίνητα θεωρούνται ως «κοινές δημόσιες γαίες» και δεν απολαμβάνουν της ειδικής προστασίας των αναπαλλοτριώτων και εκτός συναλλαγής πραγμάτων, δεδομένου ότι ουδέποτε επιτράπη να θεωρηθούν ως νόμιμα «προσηρτημένα» σε μοναστήρι.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση που μας απασχολεί, οι διανοιγείς με την άδεια του εκπροσώπου του οθωμανικού δημοσίου καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντός των ορίων της βοσκής της Βάβας προφανώς δεν ανήκουν στις «ανέκαθεν δια ταπίου εξουσιαζόμενες» γαίες της περ. 2 του άρθρου 122 του ΟΘΝπΓαιών, αφού η ίδια η βοσκή ως μοναστηριακή κτήση από τη βυζαντινή εποχή προστατεύθηκε με τους προνομιακούς ορισμούς του Μωάμεθ του Πορθητή, μετά τη δήμευσή της από τον Σελίμ Β' εξαγοράσθηκε και τελικά ενεγράφη στο αυτοκρατορικό

28. Βλ. τη διαδικασία εκ νέου διάθεσης «αδέσποτου» ακινήτου δημοσίας γης στα άρθρα 36 επ. και 60 επ. ΟΘΝπΓαιών.

29. Δηλ. σε τυχόν τέκνα, εγγόνους, γονείς, αδελφούς ή επιζώσα σύζυγο.

κτηματολόγιο. Εμπίπτει επομένως στην κατηγορία της περ. 1 του ίδιου άρθρου ως γη «ανέκαθεν προσηρτημένη και ως τοιαύτη καταγεγραμμένη εις τον Δεφτερχανέν». Το παραχωρούμενο με τα ανωτέρω *temessük* επί πληρωμή εδαφονομίου (ταπίου) δικαίωμα αλλαγής της χρήσης της (από βοσκή σε αρόσιμη έκταση) έχει, κατά τη γνώμη μου, σχέση αποκλειστικά με τους φόρους που έπρεπε να καταβάλλονται για τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και όχι με τη νομική φύση της γης, η οποία παρέμεινε «ανέκαθεν προσηρτημένη» και εγγεγραμμένη στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο έκταση επ' ονόματι του μοναστηριού ως περιουσιακής ολότητας και μάλιστα υπό την κατηγορία των αφιερωμένων/βακουφικών γαιών, που «δεν πωλούνται, ούτε αγοράζονται», ως αναπαλλοτρίωτα και εκτός συναλλαγής πράγματα.

TEMESSÜK ETOYUS 1602 (ANTIΓPAΦO 1791)

197
1021

و در بحر و دریا و دریا
 پاشاه عالیجناب در نظر بنام خواص ایام در این سرحد بس قضا که تابع مرز و کوکوزم
 مناسرتی و بلکه معروف و طرفی قتل مزاولین مرز و مناکرت و اهدارینک مانقدرند بوقت اولی
 اولی صوغری و در صوغری و سجیدی و سائر طوارری اولی و اولی و در وقت اولی و اولی
 اولی و اولی که بیانید بر اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 در باب اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 استغنی ملاقات اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 در باب اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند
 بلدی و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند
 انکس صاحب عوض جز طایف و نام لازم اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 مزبور مناسرتی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه و غرضه
 در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند
 در سوم و در سوم و در سوم و در سوم و در سوم و در سوم و در سوم و در سوم و در سوم
 از این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند
 تحویل فی اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی و اولی
 در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند و در این استراحت کند

TEMESSÜK ETOYUS 1602 (ANTİGRAF 1791)

ΑΓΓΕΛΑ ΤΣΑΓΚΑΡΗ*

Η Εκκλησία της Σερβίας και η εξ αυτής προερχόμενη σχισματική Εκκλησία των Σκοπίων

«*Samo Sloga Srbina Spasava*»
(Μόνον η ενότητα σώζει τη Σερβία)

Η Εκκλησία της Σερβίας, της οποίας οι επισκοπές ήταν διασπαρμένες στις διάφορες σερβικές ηγεμονίες, υπαγόταν κατά περιόδους άλλοτε στις μεθόριες μητροπολιτικές επαρχίες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (Δυρράχιο, Σπαλάτο = Σπλιτ) κι άλλοτε στην Εκκλησία της Βουλγαρίας, όταν η βουλγαρική κυριαρχία επεκτείνονταν σε ορισμένες σερβικές ηγεμονίες. Κατά τα έτη 1018-1020 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β', για να εξευμενίσει πολιτικές καταστάσεις, παραχώρησε με χρυσόβουλλο διάταγμα αρκετές από αυτές τις επισκοπές στη βουλγαρική αρχιεπισκοπή Αχριδών¹, παρά το γεγονός ότι οι δύο ηγεμονίες της Ρασκίας (=Σερβίας) και της Διοκλείας (=Ζέτα, το σημερινό Μαυροβούνιο) θα μπορούσαν κάλλιστα να αποκτήσουν αυτόνομη μητροπολιτική οργάνωση.

Η Εκκλησία άρχισε να εμφανίζεται ως ενιαία και να διοικείται ομοιόμορφα από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, όταν ο αγιορείτης μοναχός Σάββας, γιος του Σέρβου ζουπάνου Στέφανου Νεμάνια, πέτυχε την ανεξαρτητοποίησή της. Όταν η έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου μεταφέρθηκε στη Νίκαια και ο Πατριάρχης Μανουήλ Α', παρά τις διαμαρτυρίες του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού²,

* Δρ. Νομικής-Θεολόγος.

1. Για το ζήτημα της εκκλησιαστικής υπαγωγής της αρχιεπισκοπής Αχριδών βλ. Ι. ΚΟΒΑΣΕΒΙΤΣ, *Σχέσεις της Σερβικής Εκκλησίας προς τον Ρωμαιοκαθολικισμόν (Προσηλυτιστικά ενέργειαι του Βατικανού)*, διδ. Διατριβή, εν Αθήναις 1965, σσ. 55-60 και τις εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές.

2. Βλ. το διαμαρτυρικό γράμμα του Χωματηνού (1220) στον Κώδικα του Αγίου

περιέκοψε τη δικαιοδοσία της Αχρίδος λόγω της σχεδόν ανύπαρκτης εκκλησιαστικής εποπτείας³, ο Σάββας, ως πρώτος Αρχιεπίσκοπος Πεκίου (1219-1233) ή, όπως υπέγραφε «πασών των Σερβικών και των Παραθαλασσιών χωρών», κατάφερε να συνενώσει τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές επαρχίες υπό μία πνευματική και διοικητική αρχή και να εργαστεί συστηματικά για την αναμόρφωσή τους⁴.

Κατά τη διάρκεια της επικράτησης των Οθωμανών στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των τρισήμιση αιώνων της πλήρους κυριαρχίας τους επί του σερβικού έθνους (1459 επ.), η ενιαία διοίκηση διασπάστηκε και το Πατριαρχείο Πεκίου, στο οποίο είχε στο μεταξύ ανυψωθεί η Αρχιεπισκοπή Πεκίου το 1375, ήταν εμπερίστατο έως το 1766/7, οπότε καταργήθηκε και ενσωματώθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Σ' αυτή την κατάσταση οδήγησαν οι διαρκείς πολεμικές συνθήκες, η στάση της Υψηλής Πύλης, οι σκληροί διωγμοί που εξώθησαν τους Σέρβους έως και σε ομαδική μετοικεσία προς τα εδάφη της Αυστροουγγαρίας υπό τον Αρχιεπίσκοπο Αρσένιο Γ' (1690) καθώς και η απόσπαση σερβικών περιοχών από χριστιανικά κράτη της Ευρώπης. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθούν πολλές μητροπόλεις ημιαυτόνομες ή αυτόνομες, οι οποίες διοικούνταν με ιδιαίτερους νόμους και κανονισμούς, προσαρμοσμένους στις κατά τόπους πολιτικές και λοιπές συνθήκες, ενώ παράλληλα οι σχέσεις τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγιναν ουσιαστικότερες και οι δεσμοί τους με αυτό συσφίχτηκαν προς όφελός τους.

Όταν η Σερβία απελευθερώθηκε και ιδρύθηκε αυτόνομη Ηγεμονία υπό τουρκική επικυριαρχία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παραχώρησε το 1831 με Πατριαρχικό Τόμο στην Εκκλησία της Σερβίας εσωτερική διοικητική αυτονομία υπό την εποπτεία του, αναγνωρίζοντας τον Μητροπολίτη Βελιγραδίου ως Μητροπολίτη πάσης Σερβίας. Αργότερα, όταν με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) ανακηρύχθηκε η Σερβία

Σάββα II (1938), σσ. 91-113.

3. ΕΚΤΕΝ. Ι. ΚΟΒΑΤΣΕΒΙΤΣ, *Σχέσεις*, ό.π., σ. 61.

4. Ιστορικά περί της Σερβικής Εκκλησίας βλ. ενδεικτ. σε Θ.Η.Ε., τόμ. ΙΑ' (άρθρο ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΛΟΥ), σσ. 65-88. Του ΙΔΙΟΥ, *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, τεύχ. Α', εκδ. 2η «Αφών Κυριακίδη α.ε.», 2004. ΙΩ. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, *Ιστορία της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας*, 1998. R. ΡΟΡΟΝΙΣ, *Serbian Orthodox Church in History*, Beograd 2000. Δ. ΓΟΝΗ, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, 2001. Ε. ΑΡΒΕΛΕΡ-Μ. ΑΥΜΑΡΔ, *Οι Ευρωπαίοι, Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, τόμ. Α', εκδ. «Σαββάλα» 2009, σσ. 236-237.

ανεξάρτητο κράτος, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κατά την πρώτη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ', παραχώρησε και επίσημα με Πατριαρχικό Τόμο στην τοπική Εκκλησία το αυτοκέφαλο καθεστώς (1879)⁵.

Η λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε τη Σερβική Εκκλησία ενωμένη καθώς ευνόησαν προς αυτό οι νέες πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο μετά το 1918, όταν δημιουργήθηκε το ενωμένο Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβενίων. Στα όρια του νέου Βασιλείου συμπεριλήφθηκαν οι περισσότερες σερβικές ορθόδοξες εκκλησιαστικές επαρχίες κι έτσι εξέλειπαν τα εμπόδια που κρατούσαν έως τότε τις μητροπόλεις διαριεμένες μεταξύ τους⁶.

Κατόπιν τούτου, το 1919 συγκεντρώθηκαν αντιπρόσωποι από όλες τις επαρχίες στην πόλη Κάρλοβιτς (αρχαίο Σίρμιο) και διακήρυξαν πανηγυρικά την κοινή επιθυμία τους να αποτελέσουν μία ενιαία Σερβική Ορθόδοξη Εκκλησία. Η συνένωση των έξι επιμέρους εκκλησιαστικών επαρχιών, δηλαδή Σερβίας, Μαυροβουνίου, Καρλοβικίου, Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, Ζάρας και Καπτάρου (στη Δαλματία) και ορισμένων επαρχιών του Οικουμενικού θρόνου της Βορείου Μακεδονίας, συγκεκριμένα των Μητροπόλεων Σκοπίων, Ρασκοπρεσρένης, Δεβρών και Βελισσού, Πελαγονίας, Πρεσπών και Αχριδών, μέρους της Μητροπόλεως Βοδενών, της επισκοπής Πολυανής και της Μητροπόλεως Στρωμνίτσης, επιτεύχθηκε, κατόπιν διαπραγματεύσεων, την επομένη χρονιά και με τη νέα μορφή της η Σερβική Εκκλησία ισχυροποιήθηκε, έτσι ώστε να εντείνει τις προσπάθειες για την ανασύσταση του Πατριαρχείου της και την κανονική χειραφέτηση όλων των μητροπόλεων του Βασιλείου⁷.

Το όνειρο πραγματοποιήθηκε το 1920, όταν η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας της ενιαίας πλέον Σερβικής Εκκλησίας εξέλεξε ως πρώτο Πατριάρχη των Σέρβων τον Μητροπολίτη Δημήτριο Παύλοβιτς (1920-1930). Η απόφαση της Ιεράς Συνόδου υπογράφηκε από τον Μητροπολίτη Προύσης Δωρόθεο, Τοποτηρητή του Οικουμενικού Θρόνου, η επίσημη όμως ανακήρυξη του Σερβικού Πατριαρχείου από τον Πα-

5. Βλ. τα οριζόμενα του Τόμου σε Θ.Η.Ε., ό.π., στ. 74.

6. Μ. ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η προγραμματική βάση της σερβικής εθνικής πολιτικής τον 19ο και 20ο αιώνα*, 2003.

7. Βλ. δημοσίευση της Συνοδικής Απόφασης του 1920 σε *Γρηγόριο Παλαμά* 4 (1920) 602-603 και της επιτευχθείσας ένωσης σε *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 46 (1922) 13-15 και 170-171.

τριάρχη Κων/πόλεως Μελέτιο Δ' πραγματοποιήθηκε δύο χρόνια αργότερα, το 1922, όταν έλαβε χώρα και η ενθρόνιση του Πατριάρχη Δημητρίου στο Πέκιο⁸, και στη συνέχεια έπραξαν το ίδιο και τα άλλα πρεσβυγενή Πατριαρχεία της Ανατολής⁹.

Στο πλαίσιο του νεοσύστατου πολυεθνικού και πολυομολογιακού Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας¹⁰, διαδόχου σχήματος του ενωμένου Βασιλείου των τριών εθνότητων (1929), η Σερβική Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με ποικίλα πολύμορφα και πρωτόγνωρα προβλήματα. Ιδίως η δεκαετία 1940-1950 υπήρξε περίοδος μεγάλου σπαραγμού και ανελέητων διώξεων αλλά και περίοδος σκληρού, πολυμέτρου αντιστασιακού αγώνα ύπαρξης καθώς το κράτος επιζητούσε την «αποεθνικοποίησή» του και τη δημιουργία γιουγκοσλαβικού έθνους, το οποίο και επέβαλε μέσω της αλλαγής της επίσημης ονομασίας του. Η λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε το Γιουγκοσλαβικό Βασίλειο να ταλαιπωρείται –εκτός των άλλων– και από τον ανταγωνισμό μεταξύ Ρωμαιοκαθολικών και Ορθοδόξων, για την κατάληψη της πλεονεκτικότερης θέσης μέσα σ' αυτό.

Ήδη πριν ξεσπάσει ο Πόλεμος, η Κυβέρνηση του Βασιλείου, στην προσπάθειά της να ρυθμίσει το ζήτημα της θέσεως της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη χώρα, είχε συνάψει το 1935 σχετικό Κονκορδάτο με το Βατικανό. Αυτή η πράξη ξεσήκωσε τη σφοδρή αντίδραση της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία θεωρούσε ότι το συγκεκριμένο κείμενο, με την παραχώρηση ιδιαίτερων προνομίων στους Ρωμαιοκαθολικούς, προσέβαλε την αρχή της ισοτιμίας των θρησκευτικών κοινοτήτων στην Επικράτεια και αδικούσε κατάφορα την ίδια, που ήταν η θρησκεία της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού και είχε διακριθεί ιδιαίτερος για την προσφορά της στον απελευθερωτικό αγώνα κατά των Τούρκων. Οι διαδηλώσεις που ξέσπασαν στη Σερβία για την παρεμπόδιση της ψήφισης του Κονκορδάτου και οι συμπλοκές με την αστυνομία, οι βιαιότητες και η απώλεια πολλών ανθρωπίνων

8. Πέραν του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου που εκδόθηκε για την αναγνώριση της «πατριαρχικής αξίας και περιωπής», βλ. και τη συνοδευτική του Τόμου επίσημη εκκλησιαστική αλληλογραφία και συγκεκριμένα τις ειρηνικές επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ Οικουμενικού Πατριάρχη Μελετίου Δ' Μεταξάκη και Πατριάρχη Δημήτριο σε *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 46 (1922) 172-175.

9. Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, «Εκκλησιαστικές σχέσεις Σέρβων και Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Πρακτικά Α' Ελληνοσερβικού Συμποσίου*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 19-24.

10. Γιουγκοσλαβία = χώρα των νοτιών Σλάβων, νοτιοσλαβία.

ζωών, η κρίση στο Κοινοβούλιο και ο μυστηριώδης θάνατος του τότε Πατριάρχη Βαρνάβα (1937), εξανάγκασαν την κυβέρνηση να θέσει εκτός ισχύος το κείμενο¹¹. Το ζήτημα παρέμεινε ανοιχτό μέχρις ότου ήρθε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος να ανοίξει νέες πληγές στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών.

Οι Ορθόδοξοι Σέρβοι αντιστάθηκαν με γενναιότητα στη γερμανική προέλαση. Αντίθετα, οι Ρωμαιοκαθολικοί Κροάτες τήρησαν φιλογερμανική στάση, γι' αυτό με την υποστήριξη των Γερμανών και των Ιταλών η Κροατία αυτονομήθηκε. Σ' αυτή την «ανεξάρτητη» Κροατία, που αριθμούσε 6.500.000 κατοίκους εκ των οποίων 3.250.000 ήταν Κροάτες, 2.000.000 Σέρβοι και οι υπόλοιποι Μουσουλμάνοι αδήλωτης εθνικότητας, οι Ustashi, το σώμα της Κροατικής αστυνομίας, μαζί με τους Μουσουλμάνους SS διέπραξαν, με τη σύμφωνη γνώμη των διοικούντων, μία πραγματική γενοκτονία. Σφαγίασαν 700.000 Σέρβους (μαζί με Εβραίους και Τσιγγάνους), απέλασαν 300.000 και εξανάγκασαν σε μεταστροφή προς τον Ρωμαιοκαθολικισμό, με αναβαπτισμό, άλλους 240.000 Ορθοδόξους. Οι υπεύθυνοι αυτής της φυλετικής και θρησκευτικής θηριωδίας που ασκήθηκε στο πλαίσιο της καταστροφικής πολιτικής της «εθνοκάθαρσης», δεν λογοδότησαν στη δικαιοσύνη ποτέ ενώ οι σφαιρισθέντες δεν αναγνωρίστηκαν ως θύματα πολέμου ούτε έτυχαν κανονικής ταφής και θρησκευτικής κήδευσης μέχρι την εκπνοή του Κομμουνισμού¹².

Μετά τον Πόλεμο η εξουσία περιήλθε στα χέρια των Κομμουνιστών και, με την υποστήριξη των συμμάχων, τη διοίκηση της Γιουγκοσλαβίας ανέλαβε ο Κροάτης στρατάρχης Τίτο. Και πάλι η Σερβική Εκκλησία βρέθηκε σε δυσχερή θέση. Τούτο διότι, εκτός από τους διωγμούς και τη δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, είχε να αντιπαλέψει σε διοικητικό επίπεδο την οργανωμένη προσπάθεια του αθεϊστικού καθεστώτος να πετύχει την αναγνώριση από το Σερβικό Πατριαρχείο μιας καινοφανούς εθνοφυλετικής «Μακεδονικής» Εκκλησίας στο νότιο τμήμα της χώρας και εντός της περιγεγραμμένης δικαιοδοσίας του, με διοικητικό κέντρο την πόλη των Σκοπίων¹³. Πρό-

11. Για τη σύγκρουση Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας και Πολιτείας εξ αφορμής της σύναψης του Κονκορδάτου και για όλα τα διαπραχθέντα βλ. Γ.-Ν. ΛΟΗ, *Το Κονκορδάτο μεταξύ του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας και του Βατικανού (1935-1937)*, εκδ. «Αφών Κυριακίδη α.ε.», 2008.

12. ΚΟΒΑΣΕΒΙΤΣ, *Σχέσεις*, ό.π., σσ. 134-141.

13. Βλ. σχετ. σε ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας*, σσ. 193-205. Επίσης,

κειται για τη μοναδική περίπτωση στην Ιστορία που επιδιώχθηκε από πολιτικό καθεστώς η «κατασκευή» Εκκλησίας και η χρησιμοποίησή της ως κρατικής υπηρεσίας, για να στηρίξει το ιδεολόγημα ενός τεχνητού έθνους.

Το ζήτημα ξεκίνησε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν καταλήφθηκε η περιοχή από τους Γερμανούς και οι Βούλγαροι, ως σύμμαχοι του Άξονα, κατέλαβαν τις νότιες περιοχές και εκδιώξαν τους κανονικούς Μητροπολίτες από τις εκκλησιαστικές επαρχίες τους. Όταν οι περιοχές αυτές επανήλθαν σε Γιουγκοσλαβική διοίκηση (της Ομόσπονδης τότε Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας), οι πολιτικές αρχές δεν επέτρεψαν στους Μητροπολίτες να επιστρέψουν στις επισκοπικές τους έδρες¹⁴.

Έτσι, εισήλθε στον εκκλησιαστικό χώρο το μικρόβιο της διάσπασης και άρχισαν οι πρώτες αποσχιστικές κινήσεις από το σώμα της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας. Τον Μάρτιο του 1945 συνήλθε αυτογνώμωνως στην πόλη των Σκοπίων η πρώτη κληρικολαϊκή συνέλευση με τη συμμετοχή 300 κληρικών και λαϊκών και έλαβε την απόφαση «να ιδρυθεί η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος ως αυτόνομη “Μακεδονική Εκκλησία” (sic), η οποία δεν θα ήταν υποταγμένη σε οποιαδήποτε τοπική ή εθνική Ορθόδοξη Εκκλησία».

Αυτή η ενέργεια ήρθε σχεδόν παράλληλα και επικουρικά με την επιδίωξη του Τίτο να ιδρύσει ένα ομόσπονδο κρατίδιο με την επωνυμία «Μακεδονία» και στόχους αφ' ενός τον περιορισμό της δύναμης των Σέρβων στον νότο και αφ' ετέρου την αποσύνδεση από τη Βουλγαρία του βουλγαρικής προέλευσης και αυτοσυνειδησίας λαού της περιοχής και την ανύψωσή του σε ξεχωριστή εθνότητα¹⁵. Δίχως καθυστέρηση το Πατριαρχείο της Σερβίας καταδίκασε συνοδικά τη συνέλευση ως αντικανονική και τον Σεπτέμβριο του 1945 έλαβε μία α-

D. J. SLIJEPCEVIC, *The Makedonian Question*, München 1958, σσ. 243-248 και CH. PAPASTATHIS, «L' autocéphalie de l' Église de la Macédoine Yougoslave», *Balkan Studies* 8 (1968) 151-154.

14. Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗ, *Οι κατά Μακεδονίαν σκλαβήνοι*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 133 επ.

15. Περισσότερα για το πως και το γιατί ο Τίτο δημιούργησε τη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας βλ. Γ.-Ν. ΛΟΗ, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από πολιτικής και εκκλησιαστικής πλευράς (1918-1991)*, 2002. ΣΠ. ΚΟΥΖΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα παρασκήνια του Μακεδονικού Ζητήματος (Μαρτυρίες πρωταγωνιστών, άγνωστα έγγραφα και Ντοκουμέντα)*, εκδ. «Καστανιώτη», 2008.

πόφαση που θα τη χαρακτηρίζαμε ιδιαίτερος τολμηρή για τις κρατούσες πολιτικές συνθήκες εκείνης της εποχής.

Σημαντικά σημεία της απόφασής της, μεταξύ άλλων, είναι και τα εξής:

α) Ότι οι μητροπόλεις της νοτίου Γιουγκοσλαβίας, Σκοπίων, Δεβρών και Βελισσού, Πελαγωνίας, Πρεσπών και Αχριδών και Στρομνίτης, οι οποίες, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912/13) είχαν περιέλθει στο Σερβικό Βασίλειο, παραχωρήθηκαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στο Πατριαρχείο της Σερβίας με Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο το 1922 και ως εκ τούτου αποτελούν πλέον έδαφος της άμεσης επισκοπικής δικαιοδοσίας του.

β) Ότι δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί μία ανεξάρτητη Εκκλησία εντός του ομοσπονδιακού κράτους της Γιουγκοσλαβίας χωρίς να συντρέχουν οι τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις πού επιβάλλουν οι ιεροί κανόνες και χωρίς την προηγούμενη σύμφωνη γνώμη της Μητρος Εκκλησίας και

γ) Ότι η αυτοανακήρυξη της λεγομένης «Μακεδονικής Εκκλησίας» ως ανεξάρτητης είναι πράξη αυταρχική και αντικανονική και ως εκ τούτου άδικη και αποδοκιμαστέα.

Η αντίδραση των πολιτικών και εκκλησιαστικών κύκλων των Σκοπίων στην απόφαση του Πατριαρχείου αποκάλυψε εθνικιστικές προθέσεις για τη διάλυση του Πατριαρχείου της Σερβίας ως θεσμού και της αντικατάστασής του με τη νέα «Ορθόδοξη Εκκλησία της Γιουγκοσλαβίας». Τελικά όμως τα σχέδια αυτά δεν τελεσφόρησαν.

Με το ζήτημα της παραχώρησης αυτοκεφαλίας στις επίμαχες επισκοπές ασχολήθηκε για δεύτερη φορά η ιεραρχία της Σερβικής Εκκλησίας κατά τα έτη 1958 και 1959¹⁶. Με βάση τους ορισμούς των ιερών κανόνων και την ιστορική πραγματικότητα, αυτό το κατ' ουσίαν πολιτικό αίτημα του Τίτο δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθεί ή να λάβει έστω στοιχειώδη επίφαση κανονικότητας. Έτσι, για να αντιμετωπισθεί η ανώμαλη κατάσταση και τα προβλήματα που δημιουργούσε, κατ' οικονομίαν και υπό την ασφυκτική πίεση του κομμουνιστικού καθεστώτος, παραχωρήθηκε ένα είδος ημιαυτόνομης εκκλησιαστικής

16. Βλ. τα σχετικά κείμενα των συνεδριάσεων της Ιεραρχίας σε Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ (εισαγ. μτφρ. και υποσημ.) «Το Αυτοκέφαλο της "Μακεδονικής" Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάσει των αποφάσεων της εκτάκτου Συνόδου της Ιεραρχίας της Σερβικής Ορθοδόξου Εκκλησίας», *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας* 15 (1967) 47-64.

διοίκησης στις μητροπόλεις της νοτίου Γιουγκοσλαβίας με τη συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριάρχη και βέβαια υπό την πλήρη επικυριαρχία του Σερβικού Πατριαρχείου.

Η λύση που δόθηκε έγινε δεκτή από πολιτικής πλευράς με πολύ σκεπτικισμό και διστακτικότητα και τούτο μόνον προσωρινά. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1966, επανήλθε εκ νέου στο προσκήνιο το αίτημα παροχής αυτοδιοίκησης με την ίδρυση ανεξάρτητης «Μακεδονικής Εκκλησίας», μέσω του τότε «επιτοπίου» ιεράρχη, του Μητροπολίτη Σκοπίων Δοσιθέου, ο οποίος, υπηρετώντας τους ευρύτερους σχεδιασμούς της τοπικής πολιτικής ηγεσίας για τη δημιουργία «Μακεδονικού» κράτους, ανακοίνωσε αιφνιδιαστικά στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο της Σερβικής Εκκλησίας την ειλημμένη απόφασή του να διεκδικήσει για τις επισκοπές της δικαιοδοσίας του ξεχωριστή Σύνοδο και ιεραρχία.

Η σερβική Εκκλησία, μη αποδεχομένη την περαιτέρω εδαφική και πνευματική της συρρίκνωση, με απόφαση που έλαβε στις 24 Μαΐου 1967, επέμενε σταθερά στη θέση της για την αναγνώριση και μόνον ενός ημιαυτονόμου καθεστώτος υπό την άμεση καθοδήγηση και εποπτεία της.

Ωστόσο, οι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες στα Σκόπια, ανυποχώρητοι στις βλέψεις τους να διεκδικήσουν ιδιαίτερη εκκλησιαστική ταυτότητα εθνικής σημασίας, προχώρησαν με δική τους πρωτοβουλία στην αντικανονική και αντεκκλησιολογική αυτοανακήρυξη αυτοκέφαλης «Μακεδονικής Εκκλησίας». Συγκεκριμένα, στις 17 Ιουλίου του ίδιου έτους, συγκροτήθηκαν στην Αχρίδα τα δύο εκκλησιαστικά σώματα, δηλαδή η νέα μη αναγνωρισμένη Σύνοδος των αρχιερέων και η κληρικολαϊκή συνέλευση των τριαντατεσσάρων μελών, και ίδρυσαν από κοινού τη «Μακεδονική Ορθόδοξη Εκκλησία» (Makedonska Pravoslavna Crkva).

Η αντίδραση της Ιεράς Συνόδου της Σερβικής Εκκλησίας ήταν άμεση και αυστηρή. Στην έκτακτη συνεδρίασή της, που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ασχολήθηκε με αποκλειστικό θέμα: «Το πρόβλημα της ανακηρύξεως του αυτοκέφαλου της Μακεδονικής Εκκλησίας». Η απόφαση ήταν σαφής και όριζε τελεσίδικα ότι η αυτοαποκαλούμενη «Μακεδονική Εκκλησία» των Σκοπίων με αυτή την αντικανονική και πολιτική ενέργεια, που δηλώνει απερίφραστα άρνηση υπακοής και ευπείθειας προς τη νόμιμη εκκλησιαστική αρχή, αποκόπηκε αφ' εαυτής από την κοινωνία με σύνολη την

Ορθόδοξη Εκκλησία και κατέστη νομικά «σχισματική θρησκευτική κοινότητα»¹⁷. Αυτή η κανονική θέση της Σερβικής Εκκλησίας υποστηρίχθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και από τους Προκαθημένους όλων των υπολοίπων κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών.

Έκτοτε, παρά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, το διοικητικό σχίσμα (*schisma purum*) εξακολουθεί να είναι ενεργό καθώς το ζήτημα βρίσκεται σε εκκρεμότητα και κακοφορμίζει μέχρι σήμερα, με τους σχισματικούς ιεράρχες του νεοϊδρυθέντος κρατιδίου, και πάλι υποστηριζόμενους από τις νεότερες κυβερνήσεις τους, να επικαλούνται «προγονικά» δικαιώματα δηλώνοντας ότι εκπροσωπούν την «Εκκλησία της Μακεδονίας» ως συνέχεια της «πάλαι ποτέ διαλαμψάσης» ιστορικής Αρχιεπισκοπής Αχριδών, η οποία ήταν επί 800 χρόνια απολύτως ανεξάρτητη. Τούτο όμως το επιχείρημα είναι ιστορικά αστήριχτο καθώς κατά το ύστερο Βυζάντιο η Αρχιεπισκοπή Αχριδών, που ήταν το επισκοπικό κέντρο ολόκληρης της βορείου Μακεδονίας, δεν ήταν ποτέ ανεξάρτητη αλλά υπαγόταν ανέκαθεν στη δικαιοδοτική ευθύνη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και απολάμβανε ένα καθεστώς εκκλησιαστικής ημιαυτονομίας μόνο και μόνο για λόγους καθαρά ιστορικούς. Επιπλέον, η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος είχε πάντοτε μεικτό ποίμνιο, απαρτιζόμενο από Έλληνες, Σέρβους και Βούλγαρους, η δε επίσημη γλώσσα της ήταν η ελληνική, αφού ο Αρχιεπίσκοπος και οι μητροπολίτες ήταν ως επί το πλείστον Έλληνες ή μετείχαν της ελληνικής παιδείας ως απόφοιτοι της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Τέλος, ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος εκλεγόταν από την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁸.

Το διάστημα 1999-2002 έγιναν αρκετές προσπάθειες για να εξομαλυνθεί η κατάσταση και να επανέλθει η εκκλησιαστική τάξη στην περιοχή.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, που ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή για την εξεύρεση λύσης, υπέβαλε μία σειρά προτάσεων, οι οποίες όμως απορρίφθηκαν από τους σχισματικούς επισκόπους. Η βασική τους ένσταση αφορούσε στην ονομασία της Εκκλησίας τους

17. Jure ZEČEVIČ, *Die Autokephalieerklärung der Makedonischen Orthodoxen Kirche*, Würzburg 1994.

18. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Το εκκλησιαστικό καθεστώς των Μητροπόλεων της Βορείου Μακεδονίας από του 1913 μέχρι σήμερα», *Μακεδονικά* 15 (1975) 28-43.

και όχι στο καθεστώς που θα προκρίνονταν τελικά καθώς επιθυμούσαν, προτάσσοντας εθνοφυλετικές σκοπιμότητες και συμβαδίζοντας με τους πολιτικούς οραματισμούς της κυβέρνησής τους, να ονομαστεί «Εκκλησία της Μακεδονίας», έστω και στην περίπτωση εκείνη που θα είχε ημιαυτόνομο καθεστώς υπό το Πατριαρχείο Σερβίας.

Τον Ιούλιο του 2003, στον διμερή διάλογο που διεξάχθηκε μεταξύ της Σερβικής και της «Μακεδονικής Εκκλησίας» ο Μητροπολίτης Βελεσσών και Παραβαρδαρίου Ιωάννης πρότεινε την επαναχρησιμοποίηση του ονόματος Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος ως συμβιβαστική λύση στη διένεξη για την ονοματοδοσία της δεύτερης. Η πρόταση όμως αυτή απορρίφθηκε ασυζητητί από την επίσημη Εκκλησία των Σκοπίων, η οποία και τον απέπεμψε από τους κόλπους της. Αμέσως μετά την αποπομπή του, ο Ιωάννης μαζί με μία ομάδα κληρικών και την υποστήριξη της Σερβικής Εκκλησίας, προχώρησε στην επανασύσταση της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και ορίστηκε από τον Πατριάρχη Σερβίας Παύλο Έξαρχος του Σερβικού Πατριαρχείου στο κρατίδιο των Σκοπίων.

Τον Μάιο του 2005 η διευρυμένη Σύνοδος της Σερβικής Εκκλησίας, με επικεφαλής τον Πατριάρχη Παύλο, διέρρηξε εντελώς τις σχέσεις της με τη λεγόμενη «Μακεδονική Ορθόδοξη Εκκλησία» και σταμάτησε κάθε διάλογο εφ' όσον ο εκπρόσωπος της δεύτερης Αρχιεπίσκοπος Στέφανος, εμμένοντας στις θέσεις του, δήλωνε ότι είναι Προκαθήμενος δεκατριών μητροπόλεων. Στη συνέχεια, η Σύνοδος προχώρησε μονομερώς στην επανίδρυση της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και Σκοπίων ορίζοντας έξαρχο της Σερβικής Εκκλησίας στη γεωγραφική περιοχή των Σκοπίων τον Μητροπολίτη Βελεσσών (Veles) και Παραβαρδαρίου Ιωάννη και εκλέγοντας τον αρχιμανδρίτη Ιωακείμ επίσκοπο Πόλοσκο-Κουμάνοσκα και Τοποτηρητή Δέμπαρ και Κιτσέβου και τον αρχιμανδρίτη Μάρκο επίσκοπο Μπρεγαλνίτσης και Τοποτηρητή Βιτωλίων έτσι ώστε να μπορούν να συγκροτήσουν Σύνοδο. Λίγο αργότερα, χειροτόνησαν τον αρχιμανδρίτη Δαβίδ βοηθό επισκόπου Στοβίων και Τοποτηρητή Στρωμνίτσης.

Στις 25 Δεκεμβρίου 2003 η Ιερά Σύνοδος της Σερβικής Εκκλησίας κήρυξε την Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος αυτόνομη συντάσσοντας σχετικό Πατριαρχικό Τόμο και προήγαγε τον Μητροπολίτη Ιωάννη σε Αρχιεπίσκοπο και Πρόεδρο της Τοπικής Συνόδου.

Ο αυτοαποκαλούμενος «Αχριδών και Μακεδονίας» Στέφανος συχνά στρέφεται προς το Βατικανό επιδιώκοντας την υπαγωγή της

«Μακεδονικής» Εκκλησίας στη ρωμαιοκαθολική εκκλησιαστική διοίκηση ως τοπική ουνιτική Εκκλησία, θεωρώντας την επέκταση της επιρροής του Πάπα στις νότιες επαρχίες ως πρόσφορη λύση για να διατηρήσει ο ίδιος την εκκλησιαστική του υπόσταση. Παράλληλα, όμως, πολλοί πιστοί αντιδρούν καθώς δηλώνουν ότι είναι Σέρβοι, Βούλγαροι, Έλληνες, Ουαλαχιανοί (Walachians-Βλάχοι) ή Ρομ στην καταγωγή και ως εκ τούτου θεωρούν άστοχη και μη αντιπροσωπευτική την ονομασία της Εκκλησίας τους ως «Μακεδονικής».

Η Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος δεν αναγνωρίστηκε από την Κυβέρνηση του νεοκομμουνιστικού κράτους των Σκοπίων και η δράση της θεωρήθηκε απειλητική για τη χώρα. Σ' αυτήν ανήκει το 20% του ορθοδόξου πληθυσμού (52,4%) του κράτους και σήμερα γίνεται επίσημα δεκτή από το σύνολο των Ορθοδόξων Εκκλησιών.

Ο Αρχιεπίσκοπός της Ιωάννης, κατά τα τελευταία χρόνια, καταδικάστηκε, φυλακίστηκε και εκδιώχθηκε επανειλημμένα από κρατικούς και σχισματικούς εκκλησιαστικούς παράγοντες καθώς με τη δραστηριότητά του έχει προκαλέσει την μίνιν του καθεστώτος των Σκοπίων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ*

Η εφημερίδα «Δικαιοσύνη» (1906-1910) Οι απαρχές της νομικής δημοσιογραφίας στην Ελλάδα**

Στις 7 Ιανουαρίου 1906 μια νέα νομική επιθεώρηση άρχισε να κυκλοφορεί¹. Έφερε τον τίτλο «Δικαιοσύνη» και τον υπότιτλο «Εφημερίς των Δικηγόρων». Οι διαστάσεις της ήταν 30cm x 43cm. Κάθε φύλλο αριθμούσε τέσσερις σελίδες², και κάθε σελίδα εμφάνιζε, κατά κανόνα, τέσσερις στήλες³. Κυκλοφορούσε κάθε εβδομάδα και διέκοπτε την έκδοσή της «κατά τους δύο θερινούς μήνας των δικαστικών διακοπών»⁴. Προβλεπόταν η δυνατότητα κάθε ενδιαφερομένου στην Ελλάδα⁵ και στο εξωτερικό⁶ να εγγραφεί συνδρομητής⁷.

* Πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας.

** Με τη συνδρομή που μου παρέσχε, ο Μάνος Χαριτάτος (Ε.Λ.Ι.Α. – Μ.Ι.Ε.Τ.) διευκόλυνε κατά πολύ την εκπόνηση του παρόντος. Τον ευχαριστώ και πάλι θερμά.

1. Το 1906 στην Ελλάδα εκδίδονταν η «Θέμιδα» του ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ και του ΠΕΡΙΚΛΗ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ–ΑΘΑΝΑΤΟΥ και η «Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας» του ΣΙΜΟΥ και του ΑΡΙΣΤΕΙΔΗ ΜΠΑΛΑΝΟΥ. Μόλις λίγα χρόνια πριν (1901- 1905) ο ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΖΕΠΟΣ εξέδιδε τη «Νομική Επιθεώρηση».

2. Πλην των φ. 141/20.6.1909 και 152/5.12.1909 που αριθμούσαν έξι και του φ. 46/23.2.1907 που αριθμούσε οκτώ σελίδες, καθώς επίσης και του φ. 70/11.11.1907 που ήταν μονοσέλιδο (ημίφυλλο).

3. Από τον κανόνα αυτό οι εξαιρέσεις ήταν λίγες και αφορούσαν κείμενα περιορισμένης εκτάσεως, τα οποία δημοσιεύονταν σε μία στήλη πάχους ίσου προς δύο στήλες.

4. Έτσι, συμπληρωθέντος του Α' εξαμήνου του πρώτου έτους (1906) με το φ. 25/24.6.1906, το Β' έτος της εφημερίδας άρχισε με το φ. 26/7.10.1906 για να συμπληρωθεί με το φ. 64/30.6.1907, το Γ' έτος με το φ. 65/6.10.1907 για να συμπληρωθεί με το φ. 103/28.6.1908, το Δ' έτος με το φ. 104/4.10.1908 για να συμπληρωθεί με το φ. 142/27.6.1909, και το Ε' έτος με το φ. 143/3.10.1909 για να συμπληρωθεί με το φ. 181/26.6.1910, που ήταν και το τελευταίο.

5. Τα όρια της Ελλάδας το 1906 έφθαναν μέχρι και τη Θεσσαλία, την Άρτα, τα Επτάνησα και τις Κυκλάδες.

6. Ως «εξωτερικό» το 1906 πρέπει να εννοήσουμε τη σημερινή Μακεδονία, τη δυτική και ανατολική Θράκη, τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη, αλλά φυσικά και την Κωνσταντινούπολη.

Στο πρώτο φύλλο (φ. 1/7.1.1906) δεν αναγραφόταν ο ιδιοκτήτης ή ο υπεύθυνος συντάξεως της εφημερίδας. Μόνο μία ένδειξη υπήρχε ότι την πρωτοβουλία είχαν και την ευθύνη της εκδόσεώς της θα έφεραν περισσότερα του ενός πρόσωπα: κάτω από ένα σύντομο κείμενο επιστολής, που εστάλη, πριν από την κυκλοφορία του πρώτου φύλλου, «προς άπαντας τους εν Ελλάδι δικηγόρους και τα λοιπά δικαστικά πρόσωπα» και δημοσιεύθηκε πρώτο στην εξ αριστερών στήλη του πρώτου φύλλου, αναγράφονταν, δίκην υπογραφής, οι λέξεις «οι ιδρυταί». Στο δεύτερο, όμως, φύλλο (φ. 2/14.1.1906) οι παραλήπτες της εφημερίδας είδαν να αναγράφεται κάτω από τον υπότιτλο ότι : «*Η “Δικαιοσύνη” διατελεί υπό την επίβλεψιν και τον έλεγχον δωδεκαμελούς συμβουλίου εκ δικηγόρων εν Αθήναις*» και ότι «*Επόπτης της ύλης και υπεύθυνος*» είναι ο «*Πέτρος Θηβαίος, δικηγόρος εν Αθήναις*». Από το φ. 67/20.10.1907 και εφεξής, πλάι στο όνομα του Π. Θηβαίου βλέπουμε και τα ονόματα των Πολύβιου Λαγοπάτη και Αλέξανδρου Μπούκρα, σε αυτούς δε προστέθηκε, από το φ. 104/4.10.1908, τρίτος κατά σειρά, ο *Ευστράτιος Κουλουμβάκης*, το όνομα του οποίου από το φ. 161/6.10.1910 κατέλαβε τη δεύτερη θέση⁸.

ντινούπολη, τη Σμύρνη και κάθε πόλη της Βαλκανικής, της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου όπου υπήρχε συμπαγής ελληνόφωνος πληθυσμός και λειτουργούσαν μάλιστα, σε μερικές από αυτές, προξενικά δικαστήρια.

7. Ότι η «*Δικαιοσύνη*» δεν κυκλοφορούσε μόνο στην Αθήνα προκύπτει από κείμενα, συνήθως επιστολές ή μικρά άρθρα που έστελναν σε αυτή δικηγόροι πόλεων της ελληνικής επικράτειας, όπως η Χαλκίδα, η Άμφισσα, η Πάτρα, η Καλαμάτα, το Ναύπλιο, η Κυπαρισσία, το Αγρίνιο, το Μεσολόγγι, η Σπάρτη, η Άρτα, το Άργος, η Κόρινθος, η Νεμέα, ο Πύργος, το Αυλωνάρι (Ευβοίας), η Λιβαδειά, η Αταλάντη, τα Τρίκαλα (Θεσσαλίας), η Σύρος, το Ξυλόκαστρο (Κορινθίας), η Κέρκυρα. Ένδειξη ότι η «*Δικαιοσύνη*» είχε παραλήπτες στην Κωνσταντινούπολη παρέχουν τα δημοσιεύματα στα φ. 24/17.1.1906 (σ. 1, 2), φ. 153/12.12.1909 (σ. 1), φ. 174/8.5.1910 (σ. 1), καθώς και στο φ. 135/9.5.1901 (σ. 1). Επίσης, το φ. 116/27.12.1908 (σ. 4), παρέχει μια μάλλον ασφαλή ένδειξη ότι η «*Δικαιοσύνη*» είχε παραλήπτες και στη Σμύρνη. Σε ό,τι αφορά άλλες πόλεις του εκτός Ελλάδος ελληνισμού δεν υπάρχουν ενδείξεις. Η πιθανότητα όμως να υπήρχαν και σε αυτές Έλληνες ή ελληνόφωνοι νομικοί που παραλάμβαναν τη «*Δικαιοσύνη*», είναι μεγάλη. Πάντως, ότι το νομικό αναγνωστικό κοινό των Αθηνών ήταν αυτό, στο οποίο οι ιδρυτές της «*Δικαιοσύνης*» θα προσέβλεπαν προεχόντως είναι απολύτως εύλογο να το υποθέσουμε, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η ύλη της εφημερίδας ήταν αφιερωμένη ως επί το πλείστον στην νομική ζωή της ελεύθερης Ελλάδας, και πολύ λιγότερο σε αυτήν του υπόδουλου, ακόμη, ελληνισμού.

8. Στο φ. 105/11.10.1908 παραλείφθηκε, κατά πάσα πιθανότητα εκ παραδρομής, το όνομα του Αλ. Μπούκρα, το οποίο επανήλθε στο αμέσως επόμενο φύλλο, πλην τρίτο κατά σειρά. Το όνομά του απαλείφθηκε αργότερα λόγω του θανάτου του (βλ. φ.

Αν και πάντα, μέσα από τις σελίδες της, πρόβαλλε τον εαυτό της ως προϊόν συλλογικής δράσης των ιδρυτών της, η «Δικαιοσύνη» έμεινε γνωστή ως «η “Δικαιοσύνη” του Πέτρου Θηβαίου»⁹. Αυτή η προσωποποίηση δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο στην πρακτική χρησιμότητα που εξυπηρετούσε, να διακριθεί δηλαδή από τη συνώνυμη συνάδελφό της που κυκλοφόρησε στα χρόνια του Μεσοπολέμου¹⁰. Οφείλεται, σίγουρα, και στην ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση ότι ήταν προϊόν της εμπνεύσεως και του μόχθου πρωτίστως του Π. Θηβαίου. Ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος αυτή την πεποίθηση διερμήνευσε όταν το 1944 εκφώνησε πάνω από τη σορό του: «[ο Π. Θηβαίος] γνωρίζων από έντονον δικηγορίαν τα αίτια της νόσου, ανεπέτασε κατά την επακολουθήσασαν το 1897 προπαρασκευαστικήν περίοδον ιδίαν σημαίαν και διά της «Δικαιοσύνης» ήρχισε, με την συνεργασίαν επίσης εμπνευσμένων συναδέλφων, σφοδρόν αγώνα προς ανακάθαρσιν γεγρηκότων θεσμών και εξαλείψιν επιβλαβών συνηθειών»¹¹.

Η «Δικαιοσύνη» δεν είχε μόνιμες στήλες, παρά μόνο μία, η οποία επιγραφόταν «Άρθρα της “Δικαιοσύνης”». Η στήλη αυτή εμφανιζόταν άλλοτε στην πρώτη, άλλοτε στη δεύτερη σελίδα και συνίστατο σε ένα μόνο κείμενο, το οποίο είτε απέδιδε τη θέση της εφημερίδας επί ζητήματος της δικαστηριακής, δικηγορικής ή νομοθετικής επικαιρότητας, είτε περιελάμβανε σκέψεις επί θεσμικών ζητημάτων της νεοελληνικής νομικής, κατ' εξαίρεσιν δε της πολιτικής, ζωής. Εξ άλλου, σε κάθε φύλλο, στην δεύτερη ή τρίτη σελίδα του, δημοσιευόταν μικρά, ανυπόγραφα κείμενα, από τρία έως δέκα περίπου τον αριθμό, στα οποία σχολιαζόταν, πολύ συχνά κατά τρόπο δηκτικό, σκεπτικό ή αιχμηρό και πάντα δραστικό, πρόσωπα και πράγματα από τη νομική καθημερινότητα της Αθήνας, ορισμένες δε φορές και άλλων πόλεων

161/6.2.1910).

9. Βλ. την εργογραφία του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ σε: *Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου επί τη τεσσαρακονταετηρίδι της καθηγεσίας του*, Αθήνα 1959, σ. 515 (αριθ. 5) [= Κωνσταντίνος Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Ο ανακαινιστής της σύγχρονης ελληνικής νομικής επιστήμης, (επιμ. Π.Κ. ΤΣΟΥΚΑΣ), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, σ. 145 (αριθ. 5)]. Επίσης βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΖΕΠΟΣ, «Αντί Προγράμματος», *EEN* 21 (1954), 1 καθώς και ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΓΚΙΚΑ, «Πέτρος Θηβαίος (1867-1943)», σε : ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (επιμ.), *Ελληνες Αστικολόγοι του 20^{ου} αιώνα, Δίκαιο και Οικονομία* – Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2010, σ. 11-12.

10. Η «Δικαιοσύνη» του μεσοπολέμου εκδιδόταν από το 1923 έως το 1937.

11. Βλ. *EEN* 10 (1943) 146 και *Θέμις* 54 (1943) 303.

της χώρας¹².

Πάντως, στήλες που με άτακτη, έστω, συχνότητα εμφανιζόταν στις στήλες της «Δικαιοσύνης» δεν έλλειπαν. Έφεραν τους τίτλους «Δικηγόροι και δικαστήρια της αλλοδαπής», «Από τα δικαστήρια των Αθηνών», «Επίκρισις αποφάσεων», «Δικαιοσύνη μετ' εμποδίων», «Από τα απρόοπτα των δικαστικών αποφάσεων», «Από την ξένην νομοθεσίαν», «Σύγχρονα δικανικά ήθη», «Νέα βιβλία», «Κίνησις» (:διορισμοί, προαγωγές, μεταθέσεις δικαστών και δικηγόρων), «Ελεύθερον βήμα» (: σύντομες ή εκτενείς επιστολές δικηγόρων-αναγνωστών της εφημερίδας), «Γραμματοκιβώτιον της "Δικαιοσύνης"» (:απαντήσεις σε νομικά ερωτήματα δικηγόρων). Πέραν αυτών, στη «Δικαιοσύνη» δημοσιευόταν μελετήματα αστικού, αστικού δικονομικού, ποινικού και εμπορικού δικαίου, όπως επίσης μελέτες ιστορίας του δικαίου, εγκληματολογίας και ιατροδικαστικής. Οι περισσότεροι αρθρογράφοι της «Δικαιοσύνης» ήταν δικηγόροι είτε των Αθηνών είτε άλλων πόλεων της χώρας. Από αυτούς μνημονευτέοι, προπάντων, οι δικηγόροι Αθηνών Νικόλαος Δημητρακόπουλος, Παναγιώτης Αραβαντινός, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, Λουκάς Νάκος. Επίσης, αρθρογραφούσαν μέλη της Νομικής Σχολής, όπως ο υφηγητής της πολιτικής δικονομίας Μιχαήλ Λιβαδάς, ο υφηγητής του αστικού δικαίου Γεώργιος Δυοβουνιώτης, ο υφηγητής του ποινικού δικαίου Παναγιώτης Γιωτόπουλος, ο υφηγητής του εμπορικού δικαίου Ηλίας Αναστασιάδης, ο υφηγητής της Πολιτικής Οικονομίας Κωνσταντίνος Βουρνάζος. Εξ άλλου, δεν απουσίαζαν οι δικαστικοί λειτουργοί, από τους οποίους άξιοι μνείας είναι προπάντων ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Δημοσθένης Τσιβανόπουλος και ο διάδοχός του στο αξίωμα Ματθαίος Χατζάκος.

Η «Δικαιοσύνη» μπορεί να μην είχε μόνιμες στήλες, είχε, όμως, «μόνιμους» κύκλους θεμάτων, στα οποία επανερχόταν συχνά. Κύκλοι θεμάτων με αντίστοιχους σκοπούς. Ο μείζων και μονιμότερος ήταν αυτός της δικαιοσύνης υπό τη στενή έννοια του όρου: του δικαστικού συστήματος, το οποίο συγκροτείται και λειτουργεί με άξονα

12. Στα εν λόγω κείμενα απαθανάτισθηκαν στιγμές του νομικού μικρόκοσμου, οι οποίες, αν δεν καταγράφονταν σε αυτά, θα ήταν για πάντα χαμένες. Η αποδελτίωση των κειμένων αυτών θα προσέφερε υψηλής αξίας γνώση περί την ελληνική νομική ζωή των αρχών του περασμένου αιώνα.

τους δικαστικούς λειτουργούς, ήτοι τους δικαστές και τους εισαγγελλείς.¹³ Τα πάμπολλα, ανυπόγραφα ή ενυπόγραφα, περί δικαιοσύνης κείμενα της «Δικαιοσύνης» μπορούν να διακριθούν, αδρομερώς, στις εξής ενότητες: I) στα εκτενή, εποπτικού περιεχομένου περί Δικαιοσύνης¹⁴, II) στα περί ειρηνοδικείων και ειρηνοδικών¹⁵, III) στα περί επιλογής δικαστών και εισαγγελέων¹⁶, IV) στα περί εισαγγελείας και εισαγγελέων¹⁷, V) στα περί αναδιοργάνωσης της δικαιοσύνης δια της μεταρρυθμίσεως της πολιτικής και της ποινικής δικονομίας, του νόμου περί οργανισμού δικαστηρίων και του νόμου περί καταστάσεως δικαστικών λειτουργών καθώς και της νομοθεσίας περί δικηγόρων¹⁸,

13. Η στενή αυτή αντίληψη περί δικαιοσύνης είχε ως συνέπεια ή, μάλλον, ως προϋπόθεση την τοποθέτηση των δικηγόρων εκτός αυτής. Θέση που επέτρεπε στους δικηγόρους να ασκούν κριτική σε δικαστές και εισαγγελλείς από περιωπής, χωρίς να απαιτείται να ασκούν αυτοκριτική ως «συλλειτουργοί της δικαιοσύνης».

14. Βλ. φ. 13/1.4.1906 (σ. 1), φ. 14/8.4.1906 (σ. 2 επ.), φ. 16/22.4.1906 (σ. 3 επ.), φ. 20/20.5.1906 (σ. 3 επ.), φ. 79/12.1.1908 (σ. 1 επ.), φ. 80/19.1.1908 (σ. 2), φ. 82/2.2.1908 (σ. 1 επ.), φ. 98/24.5.1908 (σ. 4), φ. 101/14.6.1908 (σ. 3), Επίσης βλ. φ. 107/25.10.1908 (σ. 1), φ. 108/1.11.1908 (σ. 1), φ. 109/8.11.1908 (σ. 1), όπου άρθρα του Δ. ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, φ. 111/22.11.1908 (σ. 1), φ. 112/29.11.1908 (σ. 1), φ. 113/6.12.1908 (σ. 1), φ. 114/13.12.1908 (σ. 1), φ. 116/27.12.1908 (σ. 2 επ.), όπου άρθρα του Α. ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΥ, φ. 144/10.10.1909 (σ. 1), όπου άρθρο του Γ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ.

15. Βλ. φ. 19/13.5.1906 (σ. 3 επ.), φ. 114/13.12.1908 (σ. 2 επ.), φ. 162/13.12.1910 (σ. 3).

16. Βλ. φ. 81/26.1.1908 (σ. 1 επ., 3, «Έχει ως άριστα»), φ. 82/2.2.1908 (σ. 2 επ.) και φ. 83/9.2.1908 (σ. 3 επ.) [δύο άρθρα του Ε. ΚΟΥΛΟΥΜΒΑΚΗ], φ. 106/18.10.1908 (σ. 3 «Θεωρητικά και πρακτικά»), φ. 110/15.11.1908 (σ. 1 επ.) και φ. 111/22.11.1908 (σ. 1 επ.) [δύο άρθρα του ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΧΑΤΖΑΚΟΥ], φ. 144/10.10.1909 (σ. 1, κύριο άρθρο), φ. 157/9.1.1910 (σ. 3., «Εισαγγελλείς»), φ. 158/16.1.1910 (σ. 3, «Και άλλη περίπτωση»), φ. 163/20.2.1910 (σ. 2, κύριο άρθρο), φ. 166/13.3.1910 (σ. 2, «Οι δικηγόροι εν τω δικαστικώ και εισαγγελικώ κλάδω»), φ. 171/17.4.1910 (σ. 3, «Επανερχόμεθα»), φ. 172/24.4.1910 (σ. 3, «Εν τούτοις»), φ. 175/15.5.1910 (σ. 3, «Αι παρεδρικά»), φ. 177/29.5.1910 (σ. 3, «Το φυτώριον»). Βλ. και την επόμενη υποσημείωση.

17. Βλ. φ. 19/13.5.1906 (σ. 4, «Το νέον νομοσχέδιον περί των εισαγγελέων»), φ. 22/3.6.1906 (σ. 1, «Επί του εισαγγελικού νομοσχεδίου»), σ. 3 «Το εισαγγελικόν νομοσχέδιον»), φ. 57/12.5.1907 (σ. 3, «Πικρά αλλ' αληθή» και «Η επίσημος γνώμη»), φ. 65/6.10.1907 (σ. 1, «Οι δικηγόροι και οι ισόβιοι δικασταί ως εισαγγελλείς», σ. 3, «Η μεταβολή του συστήματος»), φ. 66/13.10.1907 (σ. 3, «Το αμιγές σύστημα»), φ. 68/27.10.1907 (σ. 1, «Οι ισόβιοι δικασταί και οι δικηγόροι ως εισαγγελλείς»), φ. 118/10.1.1909 (σ. 3, «Απόδειξις της καταπτώσεως»), φ. 157/9.1.1910 (σ. 3, «Εισαγγελλείς»), φ. 168/27.3.1910 (σ. 3, «Εκκαθάρισις των εισαγγελέων»). Βλ. και την προηγούμενη υποσημείωση.

18. Βλ. 13/1.4.1906 (σ. 1), φ. 20/20.5.1906 (σ. 3 επ.), φ. 79/12.1.1908 (σ. 4), φ. 105/11.10.1908 (σ. 1), φ. 108/1.11.1908 (σ. 1 επ.), φ. 109/8.11.1908 (σ. 1), φ. 131/11.4.1909 (σ. 2), φ. 144/10.10.1909 (σ. 1 επ.), φ. 150/21.11.1909 (σ. 3 επ.), φ. 162/13.2.1910 (σ. 1 επ.), φ. 167/20.3.1910 (σ. 2), φ. 168/27.3.1910 (σ. 2 επ.), φ. 169/3.4.1910 (σ. 2), φ. 170/10.4.1910 (σ. 2), φ. 171/17.4.1910 (σ. 1 επ.), φ. 172/24.4.1910 (σ. 1 επ.), φ. 174/8.5.1910 (σ. 1 επ.)

VI) στα εκφράζοντα δυσαρέσκεια και διαφωνία για τον τρόπο ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου από τα δικαστήρια¹⁹, VII) στα επικρίνοντας το απαρχαιωμένο της αστικής, ποινικής, εμπορικής και αστικοδικονομικής νομοθεσίας, και το πεπαλαιωμένο των νομικών δογμάτων²⁰

Εξ άλλου, έτερο κύκλο θεμάτων σχημάτιζαν τα κείμενα περί δικηγορίας και δικηγόρων. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα πολλά εκείνα που αφορούσαν τη νομοθετική ρύθμιση της λειτουργίας των δικηγορικών συλλόγων²¹, οι οποίοι μέχρι το 1908 λειτουργούσαν «ανομοθετήτως».²²

Ένας ακόμη από τους κύκλους θεμάτων, για τα οποία η «Δικαιοσύνη» ξόδεψε αρκετή μελάνη, ήταν και αυτό της επιλογής δικαστών και εισαγγελέων²³, καθώς επίσης «επιθεωρητών της δικαιοσύνης»²⁴ αλλά και «νομικών συμβούλων» του κράτους²⁵, από τις τάξεις των δικηγόρων.

Οι σκοποί, για την εκπλήρωση των οποίων εργάσθηκαν οι ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» ήταν, κατ' αποτέλεσμα, περισσότεροι του ενός. Ωστόσο, οι ίδιοι μόνον έναν διακήρυξαν προγραμματικά. Ποιόν; Τη

19. Βλ. φ.16/22.4.1906 (σ. 1 επ.), φ. 17/29.4.1906 (σ. 1 επ.), φ. 18/6.5.1906 (σ. 1 επ.), φ. 19/13.5.1906 (σ. 1 επ., 2), φ. 20/20.5.1906 (σ. 2, επιστολή Κ.Χ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΥ), φ. 26/7.10.1906 (σ. 1 επ.), φ. 85/23.2.1908 (σ. 2 άρθρο του Κ.Χ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΥ), φ. 93/19.4.1908 (σ. 2 επ.), φ. 131/11.4.1908 (σ. 3), φ. 146/24.10.1909 (σ. 2, τέταρτη εξ αριστερών στήλη), φ. 170/10.4.1910 (σ. 3 «βιβλιογραφία»), φ. 172/24.3.1910 (σ. 3, «ακουέτωσαν οι... δικασταί μας»). Πρβλ. επαινετικό σχόλιο σε: φ. 137/23.5.1909 (σ. 4, «amicus defenendi»).

20. Βλ. φ. 14/8.4.1906 (σ. 1), φ. 16/22.4.1906 (σ. 3 επ.), φ. 18/6.5.1906 (σ. 3 επ.), φ. 74/8.12.1907 (σ. 2, «νομοθετικοί αναχρονισμοί»), φ. 91/5.4.1908 (σ. 3, «Τα αυτοί τοις αυτοίς», «εις ώτα μη ακουόντων»), φ. 105/11.10.1908 (σ. 1, άρθρο του Κ.Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ). Πρβλ. φ. 132/18.4.1909 (σ. 3, άρθρο του Κ.Χ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΥ).

21. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, φ. 26/7.10.1906 (σ. 1), φ. 115/20.12.1908 (σ. 1 επ.), φ. 116/27.12.1908 (σ. 1), φ. 121/31.10.1909 (σ. 1 επ.), φ. 122/17.2.1909 (σ. 1 επ. 2 επ.), φ. 123/14.2.1909 (σ. 1), φ. 124/21.2.1909 (σ. 1 επ.), φ. 125/28.2.1909 (σ. 1 επ.), φ. 126/7.3.1909 (σ. 1 επ.), φ. 136/16.3.1909 (σ. 1 επ.).

22. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΡΑΓΚΙΑ, «Το περί δικηγορικών συλλόγων νομοσχέδιον», σε: φ. 26/7.10.1906, σ. 1

23. Βλ. φ. 153/12.12.1909 (σ. 4), φ. 157/9.1.1910 (σ. 3), φ. 163/20.2.1910 (σ. 2), φ. 166/13.3.1910 (σ. 2), φ. 172/24.4.1910 (σ. 2), φ. 173/1.5.1910 (σ. 3), φ. 175/15.5.1910 (σ. 3), φ. 177/29.5.1910 (σ. 3). Πρβλ. φ. 81/26.1.1908 (σ. 1 επ., 3), φ. 82/2.2.1908 (σ. 2 επ.), φ. 83/9.2.1908 (σ. 3 επ.), φ. 106/18.2.1908 (σ. 3), φ. 144/10.10.1909 (σ. 1)

24. Βλ. φ. 164/27.2.1910 (σ. 3)

25. Βλ. φ. 180/19.6.1910 (σ. 2, 3)

δημόσια προβολή και τον δημόσιο έλεγχο «αποπημάτων θιγόντων την απονομήν του δικαίου» (φ. 1/7.1.1906, σ. 1). Αυτό το πρωτότυπο, εύτολμο, μα και ανεπανάληπτο στην ιστορία του ελληνισμού νομικού τύπου εγχείρημα θα ανασκοπήσουμε στις γραμμές που ακολουθούν.

Οι ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» ανακοίνωσαν την πρόθεσή τους να προέλθουν στην έκδοση «εφημερίδος των δικηγόρων» με ένα ολιγόλογο κείμενο, το οποίο ταχυδρόμησαν «προς άπαντας τους εν Ελλάδι δικηγόρους και τα λοιπά δικαστικά πρόσωπα». Το κείμενο της επιστολής δημοσιεύθηκε στην αρχή της εξ αριστερών στήλης του πρώτου φύλλου της εφημερίδας (φ. 1/7.1.1906) και είχε ως εξής: «Αξιότιμε Κύριε. Δεν είνε σπάνια αι περιπτώσεις, καθ' άς ζητήματα ζωτικώτατα, αποβλέποντα άλλοτε την δικαιοσύνην ως τοιαύτην ή τα απονέμοντα ταύτην πρόσωπα, και άλλοτε τους καταφεύγοντας προς αυτήν ιδιώτας ή τους εκπροσωπώντας τούτους δικηγόρους, παρέρχονται τελείως απαρατήρητα, προς βλάβην ου σμικράν, εκ μόνου του λόγου, ότι πλην των δικογράφων, σπανιώτατα δε [...] και του προφορικού λόγου, δεν υπάρχει άλλο τι μέσον, δι' ου ατόπημά τι, θίγον την απονομήν του δικαίου, να καθίσταται γνωστόν εις κύκλον ευρύτερον ή να υποβάλληται εις έλεγχον δημοσιώτερον. Την πλήρωσιν του κενού τούτου σκοπεί η υπό τον τίτλον Δικαιοσύνη υπό ομάδος δικηγόρων εν Αθήναις εκδοθησομένη από της 7 Ιανουαρίου 1906 καθ' εβδομάδα, επί του παρόντος, εφημερίς. Ουδεμίαν έχοντες αμφιβολίαν, ότι η τοιαύτη ημών απόφασις συμπίπτει και με τας σκέψεις παντός ποθούντος, τόσον την ανύψωσιν του γοήτρου της δικαιοσύνης, όσον και την κατά το δυνατόν συνδρομήν των υπέρ αυτής εργαζομένων δικαστών ή άλλων, ή τανάπαλιν την μη λάθρα επικράτησιν των εξ ανικανότητος ή από χαρακτήρος υπονομευόντων την θείαν αυτής αποστολήν, αποτεινόμεθα και προς υμάς, ως εις πολύτιμον συνεργάτην εν τω έργω τούτω. Μετ' άκρας υπολήψεως. Οι ιδρυταί». Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας απεστάλη «εις άπαντας ανεξαιρέτως τους δικηγόρους Αθηνών», με την παράκληση «οι μη επιθυμούντες να εγγραφώσιν συνδρομηταί να επιστρέψωσι τούτο εντός της εβδομάδος» (φ. 1/7.1.1906, σ. 3). Αν οι προθέσεις των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης» μόνον αμυδρώς περιγραφόταν στο κείμενο της επιστολής, έγιναν συγκεκριμένες στο κύριο άρθρο τού αυτού, πρώτου φύλλου. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η δικαστική απόφαση «[...] προς εξοικονόμησιν της ανάγκης των πραγμάτων εχομένη αντί αληθείας, ουχί απίθανον να μην είναι αλήθεια, οπότε, η αυτή δικαστική

εξουσία, η το δίκαιον υπό της πολιτείας ταχθείσα να απονείμη, ουδέν άλλο πράττει ή αδικεί. [...]», η «Δικαιοσύνη» έθεσε το ερώτημα: «Ο εκ της δικαστικής πάλης ηττημένος ένεκα της δικαστικής αποφάσεως εξελθών, ο μορφώσας όμως την πεποίθησιν ότι η ήττα αυτού είνε προϊόν ουχί μόνον ατελείας περί την αντίληψιν των πραγματικών γεγονότων ή των νομικών διατάξεων του λύσαντος την διαφοράν δικαστού, αλλά και ανθρωπίνων αδυναμιών, ων και ο δικαστής δεν είνε αμέτοχος, δικαιούται να μετατοπίση το έδαφος του αγώνος και το δικανικόν βήμα, από του οποίου υποστηρίξας το δίκαιόν του δεν εισηκούσθη, να το μετατρέψη εις βήμα από του οποίου θα λαλήση ουχί πλέον εις κατ' επάγγελμα κριτάς, αλλ' εις ακροατάς ασυγκρίτως πολυαριθμοτέρους, εις δικαστήριον κοινωνικόν τρόπον τινά;» (φ. 1/7.1.1906, σελ. 3). Η απάντηση δόθηκε ευθύς αμέσως: «Αν τοιούτο δεν είχε δικαίωμα, η εφημερίς αύτη βεβαίως ουδένα θα είχε προορισμόν».

Ο σκοπός εκδόσεως της «Δικαιοσύνης» κατέστη ακόμα περισσότερο συγκεκριμένος και σαφής σε άλλες στήλες του πρώτου φύλλου. Υπό τον τίτλο «Ασυνήθης φήμη και θλιβερά σχόλια» διαβάζουμε: «Εάν ο κύριος, αν μη ο μοναδικός, της εφημερίδος ταύτης προορισμός είνε ο μετά θάρρους απροσωπόληπτος έλεγχος παντός σχέσιν έχοντος με την απονομήν της δικαιοσύνης και η δημοσία συζήτησις παντός θίγοντος ταύτην, υπέχομεν εκάστοτε την υποχρέωσιν να προκαλώμεν γενικώτερον την αντίληψιν τόσοσν του πολλού κόσμου όσοσν και των αρμοδιωτέρων, οπόταν νομίσωμεν επιτακτικήν την ανάγκην ταύτην, διότι ακλόνητον έχομεν την πεποίθησιν ότι αι κατ' ιδίαν μεμονωμένοι μεμψιμοιρίαι και τα εν ιδιωτικούς κύκλους σχόλια και αι δυσθυμίαι, ενώ αφ' ενός δηλητηριάζουσν πάσαν περί της δικαιοσύνης και των απονεμόντων ταύτην γνώμην, εξ άλλου ουδέποτε υπό ουδενός ελήφθησαν ποτέ σοβαρώς υπ' όψιν. Ένεκα τούτων δεν δυνάμεθα να αποκρύψωμεν ότι από μηνών περιάγεται μεταξύ του δικηγορικού κόσμου των Αθηνών το όνομα μέλους του δικαστικού συλλόγου των εν Αθήναις Πρωτοδικών, εις βάρος του οποίου πρωτοτυπότατα διαμείβονται τα σχόλια και συζητήσεις ήκιστα εποικοδομητικάί της δικαστικής αξιοπρεπείας διεξάγονται. Ούτω, λέγεται, ότι εις περισοτέρας της μίας περιπτώσεις ο Πρωτοδίκης ούτος, Εισηγητής ων πολιτικών υποθέσεων δι' ας εκρίθη αναγκαία η επιτόπιος διά μαρτύρων ή πραγματογνωμόνων απόδειξις, εγένετο συγχρόνως και Εισηγητής των αποδείξεων τούτων, πράγμα όπερ ουδέν θα είχε το επίμεπτον, εάν αι διηγήσεις δεν κατέληγον μέχρι του σημείου

ώστε να παριστώσι τον τοιούτον Εισηγητήν ασκούντα το λειτούργημα τούτο επί αμοιβή παρεχομένη υπό των διαδίκων. Θρυλλείται επίσης εις βάρος του αυτού Πρωτοδίκου, ότι άλλα επί τινος υποθέσεως υπήρξαν τα πορίσματα της διασκέψεως και άλλο το κείμενον της δημοσιευθείσης αποφάσεως και τέλος ότι υπήρξεν άλλη πολιτική υπόθεσις καθ' ην η επ' αυτής διάσκεψις εκρίθη υπ' αυτού περιττή. Είνε ταύτα αληθή; Ομολογούμεν ότι εν τω σημείω τούτω στερούμεθα αρμοδιότητος, ήτις υποχρεωτικώς ανήκει εις τους συγκαθέδρους του σχολιαζομένου και του υπέρ αυτού τοποθετημένους»²⁶.

Διαβάζοντας το κείμενο αυτό, κάποιιοι από τους αναγνώστες του διέβλεψαν τον κίνδυνο, τον οποίο ο καθηγητής του εμπορικού δικαίου Νικόλαος Δαμασκηνός επισήμανε σε επιστολή του προς τη Διεύθυνση της «Δικαιοσύνης». Έγραψε ο γεραρός καθηγητής: «Επιθυμώ να μάθω ποίος ή ποίοι διευθύνουσι την "Δικαιοσύνην" και πον είναι τα γραφεία αυτής. Παρατηρώ προσέτι, ότι τοιαύτη εφημερίς απαιτεί μεγίστην προσοχήν, ίνα μη παρεκκλίνη εις υποστήριξιν ατομικών συμφερόντων και εκδικήσεων εκ μέρους των ηττωμένων διαδίκων». Την παρατήρηση αυτή η «Δικαιοσύνη» αντιπαρήλθε εν πρώτοις με φιλόφρονη αναφορά στο επιστημονικό και δικηγορικό κύρος του επιστέλλοντος, ακολουθώντας με την ερμηνευτική της επιστολής διαπίστωση ότι και «... [υπ' αυτού,

26. Αυτό ήταν το πρώτο μιας μακράς σειράς δημοσιευμάτων που αφορούσαν την αυτή υπόθεση: την υπόθεση του πρωτοδίκη Ανδρέα Γαρουφαλιά. Βλ. περαιτέρω φ. 2/14.1.1906 (σ. 1, 2), φ. 3/21.1.1906 (σ. 2), φ. 6/11.2.1906 (σ. 2), φ. 8/25.2.1906 (σ. 2), φ. 10/11.3.1906 (σ. 2), φ. 12/25.3.1906 (σ. 2), φ. 27/14.10.1906 (σ. 2 επ.), φ. 29/28.10.1906 (σ. 2), και φ. 47/3.3.1907 (σ. 1 επ., 2). Μια άλλη σειρά δημοσιευμάτων αφορούσε, από κοινού, δύο αρεοπαγίτες, τους Αντώνιο Πεταλά και Βασίλειο Παπαδόπουλο. Στο πρώτο (φ. 33/25.11.1906, σ. 1) διαβάζουμε, μεταξύ άλλων : «[...] και εν τω ανωτάτω δικαστηρίω δύο ή μάλλον τρία μέλη τούτου, από πολλού [...] εισί κατάδικοι εν τη συνειδήσει των αμεσώτερον πως εν τοις δικαστηρίοις αναστρεφόμενων [...]». Βλ. περαιτέρω φ. 34/2.12.1906 (σ. 1, 3), φ. 36/16.12.1906 (σ. 1 επ.), φ. 35/9.12.1906 (σ. 2), φ. 37/23.12.1906 (σ. 3). Επίσης συναφώς προς την αυτή υπόθεση πρβλ. φ. 38/30.12.1906 (σ. 1 επ.), φ. 104/4.10.1908 (σ. 2), φ. 106/18.10.1908 (σ. 2). Πάντως, τον επόμενο χρόνο η «Δικαιοσύνη» παραχώρησε τις στήλες της στον Αντ. Πεταλά, ο οποίος δημοσίευσε, στο φ. 151/28.11.1909 (σ. 2 επ.), εκτενές μελέτημα υπό τον τίτλο «Ο κατά του οινοπνεύματος αγών». Πέραν των ανωτέρω δύο περιπτώσεων, μία τρίτη αφορούσε την άτακτη «διαχείρησιν παρακαταθηκών υπό του πρώην Εισαγγελέως Πρωτοδικών κ. Δ. Αντωνιάδου» [βλ. φ. 3/21.1.1906 (σ. 2), φ. 7/18.2.1906 (σ. 2), φ. 8/25.2.1906, (σ. 2)]. Τέλος, μια τέταρτη περίπτωση αφορούσε «υπόνοιαι κατά δύο ανωτέρων δικαστών» του εφετείου Λαρίσης και ενός δικηγόρου. (βλ. φ. 66/13.10.1907 (σ. 1, 3). Αυτές ήταν όλες κι όλες οι περιπτώσεις ηθικώς αναξίων δικαστικών λειτουργών που η «Δικαιοσύνη» πρόβαλε από τις στήλες της. Μικρή συγκομιδή αν συγκριθεί προς τις προθέσεις των ιδρυτών της.

του Ν. Δαμασκηνού] αναγνωρίζεται η ανάγκη της υπάρξεως τοιαύτης εφημερίδος ως και ημείς εφαντάσθημεν και αυτός υποδεικνύει, [ήτοι] ξένης προς κατ' ιδίαν συμφέροντα», και τέλος με την παρατήρηση ότι η τυχόν επέλευση του επισημανθέντος κινδύνου δεν θα έχει σχέση «[...] με τη θεμελιώδη ιδέαν του επιβλαβούς ή επωφελούς της ζωής τοιαύτης εφημερίδος, αλλά με τον χαρακτήρα των αναλαβόντων τοιούτον έργον» (φ. 2/14.2.1906, σ. 2), οι οποίοι, όπως και το έργο αυτό, θα τελούν υπό την αυστηρή κρίση των αναγνωστών της εφημερίδας: «[...] Αν το έμβλημα της εφημερίδος ημών, όπερ είνε η απροσωποληψία, τηρηθή μέχρι και της τελευταίας λεπτομερείας, ετηρήσαμεν τας συμβουλάς του γηραιού καθηγητού και επραγματοποιήσαμεν τας ευχάς αυτού. Εν εναντία εκδοχή ετάφημεν υπό την περιφρόνησιν αναγνωστών οίοι οι δικασταί και οι δικηγόροι προς ους απευθυνόμεθα». (φ. 2/14.2.1906, σ. 2). Ανησυχίες παρόμοιες με αυτές του Ν. Δαμασκηνού φαίνεται να εκφράσθηκαν και από άλλους, αν κρίνουμε από την «επιβιβλημένη δήλωσιν», η οποία καταχωρίσθηκε στην κορυφή της πρώτης στήλης, της πρώτης σελίδας του αυτού, δεύτερου, φύλου: «[...] Ομολογούμεν, ότι η ευθύνη ην ανελάβομεν είνε ου σμικρά, δεν δι-σταζόμεν όμως και αύθις να επαναλάβωμεν, ότι και εκ δευτέρου δεν θα δειλιάσωμεν την αυτήν βαρείαν να αναλάβωμεν ευθύνην, όταν όμοιοι η παρεμφερείς συντρέξωσι συνθήκαι, προς εκείνας, αίτινες προεκάλεσαν το περί του εν λόγω Πρωτοδίκου δημοσίευμα. Ρόλον μάρτυρος της δικαιοσύνης ουδέποτε εσκέφθημεν να υποδυθώμεν, ακράδαντον όμως έχομεν την πεποίθησιν ότι, καταγγέλλοντες δημοσία πράξεις δικαστού αίτινες, κατά την κρίσιν ημών, ή ευπρεπείς δεν είνε ή και έτι πλέον, προκαλούσι κατ' ανάγκην την εφαρμογήν πειθαρχικών ή και άλλων διατάξεων, τασσόμεθα παρά το πλευρόν των αμέμπτων δικαστών και υπέρ της επικρατήσεως αυτών αγωνιζόμεθα, ότι την δικαιοσύνην εξυπηρετούμεν και υπέρ αυτής και μόνης εργαζόμεθα. Αν η μέθοδος της επί τω τέλει τούτω εργασίας ηδύνατο να είνε και αλλοία εν ταις λεπτομερείαις ή εν τω συνόλω, περί τούτου μόνον το μέλλον έχει τον λόγον, όπως επίσης το αποτέλεσμα των αρξαμένων ανακρίσεων θα διαπιστώση ότι μία και μόνη εκίνησε και θα κινή τον κάλαμον ημών ιδέα, η ιδέα του ασπίλου τόσοσ της δικαιοσύνης όσον και των απονεμόντων ταύτην προσώπων»²⁷.

27. Η πρόθεση των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης» να εκδώσουν δικηγορική εφημερίδα κριτικά διακείμενη έναντι των δικαστών και των εισαγγελέων διαφαίνεται με ε-

Πώς υποδέχθηκε ο νομικός κόσμος την έκδοση της «Δικαιοσύνης»; Ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτό είναι – προς ώρας – μόνον ό,τι η ίδια η «Δικαιοσύνη» ανέφερε ή επέτρεψε να δει το φως της δημοσιότητας μέσα από τις στήλες της. Έτσι, ήδη στο πρώτο φύλλο (φ. 1/7.1.1906) δημοσίευσε τρεις επιστολές προς αυτήν: των *Ιωάννη Ευκλείδη, Αντωνίου Μομφεράτου και Νικολάου Δημητρακοπούλου*.

Ο *Ι. Ευκλείδης* παρατήρησε ότι η έκδοση της «Δικαιοσύνης» πρόκειται να πληρώσει ένα κενό, αφού «[...] αι πολιτικά λεγόμεναι εφημερίδες, δηλαδή τα καθημερινά φύλλα τα φωτίζοντα το κοινόν περί παντός ενδιαφέροντος ζητήματος, ως εκ της ποικιλίας του περιεχομένου και της ανάγκης ταχυτάτης συνθέσεως και δημοσιεύσεως, δεν δύνανται πάντοτε μετά της προσηκούσης ακριβείας να πραγματοποιήσιν τα ζητήματα, ένεκα δε της πολλάκις απαιτουμένης ειδικότητος περί την κατανόησιν και διατύπωσιν του θέματος, ανακριβώς ή εσφαλμένως πραγματεύονται το υπό εξέτασιν θέμα. Ως εκ τούτου ου σπανίως παρατηρούμεν εν τω καθημερινώ τύπω ατελείς και πολλάκις ανακριβείς αγγελίας ή ανακοινώσεις περί δικαστικών ή νομικών ζητημάτων ή γεγονότων». Συνεπώς – συνεχίζει ο *Ι. Ευκλείδης* – «Κατ' εφαρμογήν της αρχής της ειδικότητος της εργασίας και εν τω τύπω, λίαν επίκαιρος είνε και η έκδοσις δικαστικής εφημερίδος εβδομαδιαίας, ήτις θέλει πραγματεύεσθαι και εξετάζει πάν οιονδήποτε ζήτημα, αφορών την απονομήν της Πολιτικής και Ποινικής Δικαιοσύνης απανταχού του Κράτους, πάσαν αγγελίαν ή είδησιν έχουσαν συνάφειαν προς την δικαιοσύνην, και την απονομήν αυτής, περιλαμβανούσης εντός των ορίων εβδομαδιαίου φύλλου και την εξέτασιν νομικών ή δικαστικών ζητημάτων και των αναγκών της ισχυούσης νομοθεσίας προς βελτίωσιν και συμπλήρωσιν αυτής».

Ο *Α. Μομφεράτος* φαίνεται να αντιλήφθηκε καλύτερα, εν πάση δε

νάργεια και στην ιδιαιτέρως ευμενή υποδοχή που επιφύλαξαν στην «μακροτάτην επίκρισιν» αποφάσεως του Αρείου Πάγου από τον δικηγόρο Αθηνών *Ιωάννη Φραγκιά*. Σε ανυπόγραφο κείμενο του πρώτου φύλλου (φ. 1/7.1.1906, σ. 3) διαβάζουμε: «[...] εκείνο το οποίον δύναται τις να εξάρη είνε το θάρρος του γράφοντος και το ζωηρόν των παραβολών ας παραθέτει. Ούτω, μεταξύ άλλων ωραίων εικόνων, γράφει: “Παραγγέλλετε να σας κατασκευάσωσι μίαν τράπεζαν με τέσσαρας πόδας και σας δίδουσι μίαν με τρεις, μη δυναμένην να σταθή ορθία. Διαμαρτύρεσθε, καταφεύγετε εις τον κριτήν [δικαστήν] και τω επιδεικνύεται την τρίπονν τράπεζαν. Αυτός επιφυλάσσειται ν'αποφασίση, μεταφέρει την τράπεζαν εις την οικίαν του, της προσθέτει και τον τέταρτον πόδα και την επιούσαν εκδίδει την απόφασίν του: - Επειδή δεν είναι αληθές ότι η τράπεζα έχει τρεις μόνους πόδας, διά ταύτα...”».

περιπτώσει να διατύπωσε ευστοχότερα τις προθέσεις των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης». Έγραψε: «*Εν παντί χρόνω και εν πάση πεπολιτισμένη χώρα η αυτή υπάρχει μεμψιμοιρία περί της απονομής της δικαιοσύνης. Αι αξιώσεις της κοινωνίας εισί μεγάλαι και εύλογοι, διότι η δικαιοσύνη είνε η βάσις αυτής, προστατεύει το δίκαιον του ασθενεστέρου, την περιουσίαν και την ζωήν των ιδιωτών, λύει τας διαφοράς και καταδιώκει τους εγκληματίας. [...] Δυστυχώς δεν δύναται να ευρεθή το τέλειον, διότι και οι δικασταί εισίν άνθρωποι υποκείμενοι εις αδυναμίας. [...] Εν Ελλάδι εντυχώς το υλικόν των δικαστηρίων δεν είναι κακόν υπό έποψιν επιστημονικήν. Υπό κοινωνικήν έποψιν πάσχει, διότι η μισθοδοσία αυτού είνε ελεεινή και πρέπει να είμεθα ευχαριστημένοι ότι διά των οικονομικών μέσων ά η πολιτεία παρέχει, η δικαιοσύνη διακρίνεται παρ' ημίν επί εντιμότητι. [...] Προ πάντων όμως η Ποινική δικαιοσύνη δέον να προκαλέση την προσοχήν της Πολιτείας. Συνήθως η θέσις των ανακριτών, ους διορίζει το Υπουργείον, παραδίδεται εις νεαρούς και απείρους δικαστάς, οίτινες καθίστανται όργανα των εισαγγελέων, οίτινες και υποδεικνύουσιν αυτούς. Ενώ δε ο οργανισμός εννοεί τέλειον και ανεξάρτητον ανακριτήν, εν τη πράξει η επιθυμία αύτη καθίσταται όνειρον, διότι το ανακριτικόν γραφείον αποτελεί συνήθως απλούν παράρτημα της Εισαγγελίας. Η ανώμαλος αύτη κατάστασις εδημιουργήθη και υπό των κυβερνήσεων, επιδιωκουσών την υποδούλωσιν της Ποινικής δικαιοσύνης διά των εισαγγελικών αρχών, εντεύθεν δε και η δυσάρεστος ποιότης των εισαγγελέων. Εν μέσω της τοιαύτης καταστάσεως και της πάλης της πολιτικής προς την δικαιοσύνην, παρεμπίπτει νέα τεραστία δύναμις, ήτις χρησιμεύει και ως χαλινός αλλ' ενίοτε και ως μέσον εκτροχιάσεως της δικαιοσύνης και ιδίως της ποινικής. Είνε η δημοσιογραφία και η ευρεία αυτής διάδοσις. [...] Εννοείται ότι η δημοσίευσις εφημερίδος ανηκούσης εις το δικηγορικόν σώμα, αναντιρρήτως δύναται να ενεργετήση τον δικαστικόν κλάδον. Μη εμπνεομένη υπό πολιτικών παθών, εργαζομένη εντός του δικαστικού κύκλου αποκλειστικώς και επιδιώκουσα τον έλεγchon των δικαστικών παραπτωμάτων και υποδεικνύουσα μέτρα βελτιώσεως, ουδεμία υπάρχει αμφιβολία ότι θέλει επίδραση ενεργητικώς προς βελτίωσιν του τε δικαστικού και δικηγορικού κλάδου».*

Ο Ν. Δημητρακόπουλος, τέλος, έχοντας και αυτός αντιληφθεί τις προθέσεις των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης» και επιθυμώντας να προλάβει τυχόν δημοσιογραφικές υπερβολές, επιχείρησε να οροθετήσσει διακριτικά το επικείμενο εκδοτικό εγχείρημα και να οριοθετήσσει την

επενέργειά του σε έκταση επωφελή για τους δικαστικούς θεσμούς της χώρας. Έγραψε: «Παρά πάσας τας δεινάς συνθήκας και τας δοκιμασίας υπό τας οποίας λειτουργεί παρ' ημίν ο δικαστικός κλάδος, και παρά την επ' αυτόν επιρροήν του καθόλου περιβάλλοντος, είνε παρήγορος αλήθεια ότι διετηρήθη εν τω συνόλω αυτού ο σχετικώς υγιέστερος των κλάδων του καθ' ημάς δημοσίου βίου. Αλλ' είνε επίσης αληθές ότι μειοψηφία τις ου μόνον αμαθών και ανικάνων, αλλά και υπό πάσαν έποψιν αναξίων στοιχείων, λυμáίνεται επικινδύνως το δικαστικόν σώμα, συγκεντρουμένη δε πολλάκις επί το αυτό εξ απρονοησίας των προϊσταμένων αρχών, ματαιιοί των αγαθών στοιχείων τους αγώνας, αποβαίνει ολεθρία εις τα επίδικα συμφέροντα, και εμφανίζει εν τω κανονισμώ αυτών παρεκτροπάς, αίτινες εις τους μη παρακολουθούντας εκ του σύνεγγυς την λειτουργίαν των Δικαστηρίων, παρέχουσιν αφορμάς εις γενικήν κατά της Δικαιοσύνης της χώρας επίθεσιν, υπονομεύουσαν το γόητρον αυτής εν τη κοινή συνειδήσει, και κλονίζουσαν την επί ταύτην πεποίθησιν των δικαζομένων. Αν η άδικος αύτη γενίκευσις των επί μέρους παραπτωμάτων επιμελώς απετρέπετο, αν εξ άλλου ηγείρετο εκάστοτε αυστηρά εν τη ερεύνη, αλλά και δικαία εν τη κρίσει, και ευπρεπής και απροκάλυπτος εν τη διατυπώσει, η φωνή των δικηγόρων κατά των μεμονωμένων παρεκτροπών, αι εκάστοτε κυβερνητικάί αυθαιρεσίαι εν τη τοποθετήσει των δικαστικών προσώπων ήθελον εν πολλοίς περιορισθή, η εφαρμογή των πειθαρχικών διατάξεων, ως προπαρασκευαστική της εφαρμογής του νόμου περί παύσεως των ισοβίων δικαστών, ήθελε κατ' ανάγκην προκληθή. Τα υγία του δικαστικού σώματος στοιχεία θα εξυπηρετούντο τοιουτοτρόπως και θα ενεθαρρύνοντο εν τω πολυμόχθω αυτών έργω και την Δικαιοσύνην θα έσωζεν η Αλήθεια».

Οι επιστολές αυτές, μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν οι μόνες που απεστάλησαν. Δεν θα απείχαμε δε πολύ από την αλήθεια, αν λέγαμε ότι επελέγησαν προς δημοσίευση τόσο ένεκα του ειδικού βάρους του αποστολέα τους, όσο και λόγω του συμπληρωματικού τους περιεχομένου εν σχέσει προς τις εκδοτικές προθέσεις των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης». Άλλωστε, η δημοσίευση επιστολών που εξέφραζαν την ευαρέσκεια του αποστολέα τους για την έκδοση της εφημερίδας και τη δυσαρέσκειά του για την κακή κατάσταση των δικαστικών πραγμάτων της χώρας ήταν προσφιλής στη «Δικαιοσύνη» τρόπος εκφράσεως: να αφήσει άλλους να μιλούν αντ' αυτής και να λένε όσα η ίδια θα ήθελε να ξαναπεί ελεεινολογώντας την Ελληνική

Δικαιοσύνη, μα και περιαιτολογώντας. Έτσι, στο φ. 3/21.1.1906 δημοσιεύεται σε περίοπτη θέση (πρώτη εξ αριστερών στήλη, της πρώτης σελίδας) επιστολή του δικηγόρου *Ηλία Ε. Ποταμιάνου*, ο οποίος συμμερίζεται, μάλλον μετά λύπης του, το αναγκαίο της εκδόσεως εφημερίδας σαν και τη «Δικαιοσύνη», πλην επισημαίνει τη βλάβη που μπορεί να προκαλέσει στο κύρος της Δικαιοσύνης ως κρατικής λειτουργίας «[...] η πρόκλησις δημοσιευμάτων αποδεικνύοντων ατελείας ή σφάλματα δικαστικών προσώπων [...]» και συνιστά την επίδειξη άκρας επιμέλειας και αυξημένης προσοχής. Γράφει: «*Η έκδοσις της “Δικαιοσύνης”, εφ’ όσον σκοπεύει τον έλεγχο των δικαστικών προσώπων, δεν δύναται να λογισθή δεδικοιολογημένη, καθότι εις τούτο είνε προωρισμένη η πειθαρχική εξουσία, ην ο νόμος ανέθηκεν εις τας δικαστικάς αρχάς και το Υπουργείον. Αλλά ο πειθαρχικός έλεγχος από πολλού έχει παραλύσει τέλεον παρ’ ημίν [...] Όθεν η “Δικαιοσύνη”, καθόσον κύριον σκοπόν έχει να διεγείρη της πολιτείας την προσοχήν, και των εισαγγελέων και των δικαστικών συμβουλίων την αδράνειαν να άρη, και επαναφέρη ούτω την λειτουργίαν του πειθαρχικού ελέγχου, δικαιολογείται. [...] Η μόνη εξουσία, ήτις πρέπει να εμπνέη απόλυτον σέβας είνε η δικαιοσύνη, και διά τούτο η πρόκλησις δημοσιευμάτων, αποδεικνύοντων ατελείας ή σφάλματα δικαστικών προσώπων, μειοί έτι μάλλον το προς αυτήν σέβας του λαού. Διά τούτο, εις μεν την διεύθυνσιν της “Δικαιοσύνης”, ποιούμαι την φιλικήν σύστασιν να μην επιλαμβάνηται ει μη σαφών και αναμφισβητήτου αληθείας γεγονότων, αποφεύγουσα όσον ένεστι την πρόκλησιν σκανδάλων και την επίθεσιν κατά προσώπων, εις δε τας ανωτέρας δικαστικάς αρχάς, και ιδίως εις τους εισαγγελείς και το Υπουργείον, διά συντόνου ασκήσεως της πειθαρχικής επιβλέψεως, να καταστήσωσι ματαιίαν την εφεξής αποστολήν της “Δικαιοσύνης”, επανάγοντες την προς την δικαιοσύνην πεποίθησιν των δικαζομένων. Εφ’ όσον τούτο δεν γίνεται, η έκδοσις της “Δικαιοσύνης” δεν είνε άσκοπος. Ελπίζω να σπεύσωσιν αι αρχαί να συντομεύσωσιν όσον οίον τε την οδυνηράν ανάγκην της εκδόσεώς της».*

Στο φ. 12/25.3.1906 (σ. 2) δημοσιεύθηκε μία ακόμη επιστολή. Προερχόταν από τον δικηγόρο *Ναυπλίου Γ. Μουτζουρίδη*, ο οποίος διατύπωσε τον σκοπό εκδόσεως της «Δικαιοσύνης» τόσο εύγλωττα, όσο ποτέ οι ίδιοι οι ιδρυτές της δεν επέτρεψαν στη γραφίδα τους να γράψει: «*Χαιρετίζω ευφροσύνως την έκδοσιν της αξιολόγου εφημερίδος η “Δικαιοσύνη”, η υποστήριξις της οποίας επιβάλλεται πάσι τοις δικηγόροις του Κράτους διά να ευδοκιμήση χάριν των συμφερόντων της κοινωνίας*

και αυτών των δικηγόρων. Μακροβιότητα της εφημερίδος ταύτης εύχομαι ίνα ή [είναι] αμυντήριο και καυτήριο παρά των ιδιωτών και των δικηγόρων κατά της εκτρόπου συμπεριφοράς σεμνοτύφων τινών δικαστών και της εκθέσμου πολιτείας αυτών. Έχω την γνώμην ότι η εντός των ορίων της ευπρεπείας στηλίτευσίς των παρεκτρεπομένων και αδικούντων δικαστικών λειτουργών θέλει ασφαλίσει τα δίκαια των πολιτών και κρατύνει την ισχύν των Νόμων. Εύκαιρον δε κρίνω να εκφράσω έντονον διαμαρτυρίαν κατά τινών δικαστών και ενίων εισαγγελέων, των ενασκούντων προς συγγενείς και φίλους έργα πρακτόρων, υποστηριζόντων σκανδαλωδώς αυτούς προς υλικήν ωφέλειαν των εννοουμένων συγγενών και φίλων και μείωσιν του δικαστικού γοήτρου. Παρατηρητέον ότι οι ενδίδοντες εις τας ταπεινάς και αναιδείς των δικαστών αξιώσεις λαμβάνουσι, ως εικός, αντιστάθισμα την δικαστικήν εννοίαν και υποστήριξιν των πελατών των ή των φίλων των κατά την εκδίκασιν ποινικών και πολιτικών υποθέσεων, και ούτω προφυλακίζεται η δικαστική αξιοπρέπεια, αδικούνται ιδιώται και δικηγόροι, και ελαττούται μεγάλως ο προς τα δικαστικά πρόσωπα σεβασμός. Περιορίζομαι εις ταύτα, αλλά θ' αναγκασθώ να καθορίσω τα πράγματα εάν εξακολουθήσωσιν οι πράκτορες την φάυλην φάμπρικάν των».

Αν οι προμνησθείσες επιστολές αποτελούν δείγμα, μόνον, πλειόνων ευμενών αντιδράσεων που εκδηλώθηκαν εν όψει ή επί τη εκδόσει της «Δικαιοσύνης», ευλόγως μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξαν και αντιδράσεις δυσμενείς ή άκρως επιφυλακτικές ως προς τις προθέσεις ή τις δυνατότητες των ιδρυτών της εφημερίδας να φέρουν εις αίσιον πέρας το εκδοτικό τους πρόγραμμα δίχως να καμφθούν ή δίχως να ξωκείλουν. Τέτοιες αντιδράσεις η «Δικαιοσύνη» δεν έφερε στη δημοσιότητα. Εκείνο που αρκέσθηκε να πράξει, ήταν να αναφερθεί σε αυτές όχι μόνο προκειμένου να δείξει εμμέσως την απήχησή της στον νομικό κόσμο της χώρας, αλλά και για να δημιουργήσει την ευκαιρία να μιλήσει εκ νέου, περιαιτολογώντας διακριτικά, περί της «αποστολής» της. Έτσι, στο κύριο άρθρο του φ. 4/28.1.1906 (σ. 2) διαβάζουμε: «Την εμφάνισιν της “Δικαιοσύνης” επηκολούθησαν τα απαραίτητα σχόλια, με τα οποία επί δεκαετηρίδας όλας τρεφόμεθα και αναπόφευκτοι αποστροφαί προς το αμόλυντον και δυσθεώρητον της δικαιοσύνης, δεν έλειψαν δε και οι εξορκισμούς εκπέμψαντες προς τους σχόντας την πρωτοβουλίαν της εκδόσεως τοιαύτης εφημερίδος, εξορκισμούς κατά τους οποίους, ουδέν πλέον ουδέν έλαττον, διασειείται, ένεκα της δημοσίας συζητήσεως, πάσα επί την αγνοτέραν του Κράτους εξου-

σίαν, οία η δικαστική, πεποιθήσις και άνευ πρακτικού αποτελέσματος ρίπτεται το δηλητήριο ενέκα του οποίου και παν το εναπομείναν άμειμπτον παρασύρεται εις τον όλεθρον. [...]. Δι' ημάς, [...] η δημοσία συζήτησις και ο από αγαθής προαιρέσεως έλεγχος [...] είναι ό,τι ο αήρ και το φως διά την υγιεινήν».

Άλλοι αναγνώστες, «ενάριθμοι, ευτυχώς», όπως μας διαβεβαιώνει η ίδια η «Δικαιοσύνη», «αυτόκλητοι συνήγοροι», όπως τους αποκαλεί, «[...] αντί άλλου τινός επιχειρήματος, ικανού να θέση υπό αμφισβήτησιν την αγνότητα του αγώνος ημών ή να παραστήση τούτον επιβλαβή ή μη συντελούντα εις την εδραίωσιν της επί την δικαιοσύνην πεποιθήσεως, απευθύνονται προς την ανθρωπίνην ψυχήν και επικαλούνται την επιείκειαν, χάριν, ουχί πλέον της δικαιοσύνης ή των δικαστών ως τιοούτων, αλλά χάριν των δικαστών ως ανθρώπων ή ως οικογενειάρχων ή ως αγόντων ταύτην ή εκείνην την ηλικίαν. [...]». Άλλοι, πάλι, «κατά δεκάδας», απευθύνουν στη «Δικαιοσύνη» ανυπόγραφες επιστολές, με τις οποίες την ενθαρρύνουν να συνεχίσει τις αποκαλύψεις ηθικώς αναξίων ή υπηρεσιακώς ανεπαρκών δικαστικών λειτουργών. Στους επιστολογράφους αυτούς η «Δικαιοσύνη» επιφυλάσσει λόγια σκληρά. Υπό τον ειρωνικό τίτλο «Αξιοζήλευτον θάρρος» γράφει : «Εδόθη ευκαιρία να αποκαλυφθή εν όλη αυτού τη εκτάσει το κοινωνικόν νόσημα, όπερ δυνάμεθα να ονομάσωμεν **ανώνυμον δειλίαν**. Κατά δεκάδας διαδέχονται αλλήλας αι άνευ υπογραφής επιστολαί αγνώστων θρασυδειλών καταναλωσάντων και χρόνον και μελάνην όπως ανεύρωσιν ωραιάς λέξεις διά των οποίων αγωνίζονται να μας εμπνεύσωσι θάρρος και καταλαμβάνονται υπό τρόμον και επί τη υπονοία ότι δεν είνε απίθανον να πτοηθώμεν. Περιττόν να λεχθή ότι η μόνη απάντησις εις τιοούτου είδους ανευθύνους παλληκαρισμούς είνε η σιγή, έστω και μετ' αηδίας συνοδευομένη» (φ. 36/16.12.1906, σ. 3).

Περαιτέρω, από την ίδια τη «Δικαιοσύνη» μαθαίνουμε την ύπαρξη και ενός «άλλου πάλιν είδους» επιστολογράφων: των «αυτοκλήτων νομομαθών», οι οποίοι «[...] ανέλαβον να ποδηγετήσουν ημάς εν τω νομικώ λαβυρίνθω του Ποινικού Νόμου και της Ποινικής Δικονομίας, και του περί εξυβρίσεων νόμου και των προβλημάτων της ενστάσεως της αληθείας ή της κατ' έγκλησιν καταδιώξεως της εξυβρίσεως και τα παρόμοια». Αυτούς η «Δικαιοσύνη» τους αντιπαρέρχεται με σαρκασμό: «Αν το έδαφος εις το οποίον ημείς φανταζόμεθα ισταμένην την υπόθεσιν ήτο χαμηλότερον, ίσως να ευρισκώμεθα εις την ανάγκην να εχρησιμοποιούμεν τα δωρεάν παρεχόμενα νομικά ταύτα φώτα» (φ.

36/16.12.1906, σ. 3)²⁸.

Πώς, άραγε, υποδέχθηκαν οι Έλληνες δικαστές και εισαγγελείς τα οξεία δημοσιεύματα της «Δικαιοσύνης» που είτε εστρέφοντο κατά συγκεκριμένων συναδέλφων τους είτε κατήγγειλαν χρόνιες ή καινοφανείς παθογένειες της ελληνικής δικαιοσύνης;

Για την απάντηση στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να εμπιστευθούμε, κατ' αρχήν, την ίδια την εφημερίδα, έστω και αν οι υπεύθυνοι για τη σύνταξή της είχαν κάθε λόγο να προβάλλουν, λίγο-πολύ αυτάρεσκα, μεγαλυνημένη τη δυσαρέσκεια των αποδεκτών της κριτικής της. Στο φ. 89/22.3.1908 (σ. 3), διαβάζουμε: «Πάντες ενθυμούμεθα ότι τα πρώτα φύλλα της εφημερίδος ημών ηκολούθησε δυσφορία του δικαστικού κόσμου, ήτις υπήρξεν αποτέλεσμα της άνευ λόγου μορφωθείσης τότε αντιλήψεως, ότι προορισμός της εφημερίδος ημών ήτο να αντιδικήση τρόπον τινά δημοσία προς τους δικαστάς και να υπονομεύση την περί αυτών και της δικαιοσύνης εν γένει πεποίθησιν. Όλα δε ταύτα διότι έκτοτε αποκλειστικόν ημών πρόγραμμα είχομεν τάξει τον δημόσιον έλεγχον των δικαστικών αποφάσεων και των δικαστικών εν γένει πράξεων. [...]».

Αλλά αυτά μόνον κατά τον χρόνο εκδόσεως των «πρώτων φύλλων», διότι, αργότερα, «[...] ευτυχώς η το πρώτον αναπτυχθείσα δυσφορία [...] μικρόν και κατ' ολίγον ήρξατο εκλίπουσα [...]». Γιατί; «[...] ουχί διότι άλλην εν τη πραγματικότητι ηκολούθησεν η εφημερίς ημών πορείαν, αλλ' ακριβώς διότι εκ των πραγμάτων αυτών κατεδείχθη ότι τον έλεγχον ον επηγγέλημεν, ηγνοήσαμεν να ασκήσωμεν και ασκούμεν αντικειμενικώς καθαρώς, μακράν και των ελεγχομένων προσώπων και των θιγομένων τυχόν συμφερόντων» (φ. 89/22.3.1908, σ. 3).

Πέραν της «δυσφορίας» αυτής, την οποία θα πρέπει να φαντασθούμε να εκφράζεται από στόμα σε στόμα, ανεπισήμως, στις κοινωνικές συναναστροφές δικαστών και εισαγγελέων, πρέπει να λογαριάσουμε και την αντίδραση των δικαστικών Αρχών που εκδηλώθηκε επισήμως, με πειθαρχικού ή ποινικού χαρακτήρα έρευνες των καταγγελομένων από τη «Δικαιοσύνη» περιπτώσεων ηθικής αναξιοτήτας ή υπηρεσιακής ανεπάρκειας.

Συνεπεία του δημοσιεύματος, υπό τον τίτλο «Ασυνήθης φήμη και

28. Βλ. και φ. 38/30.12.1906., σ. 2 επ. («Πώς σκεπτόμεθα»).

θλιβερά σχόλια», το οποίο παραθέσαμε ανωτέρω, ο εισαγγελεύς πλημμελειοδικών κάλεσε τον Π. Θηβαίο να κατονομάσει τον περί ου το δημοσίευμα πρωτοδίκη, και να παράσχει αποδεικτικά της ενοχής αυτού στοιχεία. Αργότερα ο αντεισαγγελέας εφετών, αφού υπέβαλε τον Π. Θηβαίο «εις δίωρον και πλέον ανάκρισιν», προέβη στην εξέταση των πολλών μαρτύρων που αυτός υπέδειξε²⁹.

Περαιτέρω, η υποδοχή που οι δικαστές και εισαγγελείς επιφύλαξαν στα καταγγελτικά, αποκαλυπτικά δημοσιεύματα της «Δικαιοσύνης» εκδηλώθηκε και στη στάση των δικαστικών και εισαγγελικών Αρχών έναντι των κατά νόμον υπευθύνων για τη σύνταξη της «Δικαιοσύνης».

Τα προμνησθέντα (ανωτ. υποσ. 26) δημοσιεύματα περί των δύο αρεοπαγιτών είχαν ως συνέπεια να απαγγελθεί στους ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» η κατηγορία της εξυβρίσεως του Αρείου Πάγου, από την οποία απηλάγησαν [βλ. φ. 37/23.12.1906 (σ. 1 επ.), φ. 38/30.12.1906 (σ. 1 επ., 2 επ.), φ. 46/23.2.1907 (σ. 1, 3)]. Άλλη περίπτωση προκλήθηκε από δημοσίευμα, διά του οποίου επικρίθηκε «η πολιτεία του υπουργείου της Δικαιοσύνης [...], προσαπτομένης αυτώ αδρανείας περί την προστασίαν του αξιώματος του παρ' Αρείω Πάγω Εισαγγελέως, θιγομένου διά τινος εγγράφου του Νομάρχου Ευβοίας». Το δημοσίευμα προκάλεσε την αντίδραση του Υπουργού Δικαιοσύνης, ο οποίος ζήτησε από τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών «την πειθαρχικήν των υπευθύνως γραφόντων εν τη “Δικαιοσύνη” τιμωρίαν» [βλ. φ. 138/30.5.1909 (σ. 2 επ.)]. Η υπόθεση εισήχθη στο Πειθαρχικό Συμβούλιο του Δ.Σ.Α., αυτό, όμως, κήρυξε εαυτόν αναρμόδιο (βλ. φ. 142/27.6.1909, σ. 1 επ.).

Ευθύς εξ αρχής και μέχρι τέλους, οι ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» αντιλήφθηκαν αυτή ως «εφημερίδα των δικηγόρων» και, προς αποφυγή πάσης παρεξηγήσεως περί της «αποστολής» της, ανέγραψαν στην προμετωπίδα της: «Δικαιοσύνη. Εφημερίς των δικηγόρων». Η αντίληψη αυτή διατυπώθηκε και περιφραστικά. Στο φ. 170/10.4.1910 (σ. 3) έγραψαν με αφορμή έναν έντονο διαπληκτισμό μεταξύ δύο δικηγόρων κατά την επ' ακροατηρίω διεξαγωγή μιας δίκης: «Ίσως οι αναγνώσται ημών ξενισθώσιν αναγινώσκοντες σήμερον εν ετέρα στήλη λέ-

29. Την εξέλιξη της υποθέσεως βλ. στα φύλλα που μνημονεύονται ανωτέρω στην υποσ. 26.

ξεις και φράσεις, αίτινες δεν θα είχαν την θέσιν των εν ταις στήλαις εφημερίδος ως η “Δικαιοσύνη”. Πλην όμως τούτου και από απόψεως άλλης, εφημερίς, προς δικηγόρους αποκλειστικώς απευθυνομένη και προς προάσπισιν των συμφερόντων του σώματος των δικηγόρων κυκλοφορούσα, θα επέιχε την υποχρέωσιν, κατά την τετριμμένην αντίληψιν, να συνεκάλυπτε κατά το δυνατόν επεισόδια μεταξύ δικηγόρων, τοιαύτην σχόντα θλιβεράν εξέλιξιν. [...].»

Εξ άλλου, η αντίληψη που οι ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» είχαν γι’ αυτήν ως προεχόντως, αν όχι αποκλειστικώς, «εφημερίδα των δικηγόρων» στοιχεί στην πεποίθησή τους ότι δικαστές και δικηγόροι είναι καταδικασμένοι εις «αιωνίαν παρενόησιν». Με αφορμή μελέτημα Γερμανού δικαστή που δημοσιεύθηκε στην «εν Βερολίνω “Εφημερίδα των Νομικών”» υπό τον τίτλο «Από κοινού συνεργασία», η «Δικαιοσύνη» κάνει λόγο για «το αιώνιον ζήτημα της ψυχρότητος, ήτις υφίσταται μεταξύ των δικηγόρων και των δικαστών», για να αποφανθεί εν συνεχεία τα ακόλουθα: «[...] Λυπούμεθα διότι, ένεκα των ιδιαιτέρων συνθηκών αίτινες διέπουν τους δικηγόρους και δικαστάς εν Γερμανία, δεν είνε ευχερές να κατανοήση ο Έλλην αναγνώστης την όλην του γράφοντος Γερμανού δικαστού μελέτην. Ένεκα τούτου σκοπιμώτερον εθεωρήσαμεν να σταχυολογήσωμεν εκ ταύτης εκείνας τας περικοπάς αίτινες εφαρμόζονται τρόπον τινά και εν Ελλάδι. Διά το φαινόμενον όπερ απασχολεί τον γράφοντα, ουχί άπαξ ησχολήθημεν και ημείς. Συμφιλίωσις τόσον πλήρης όσον φαντάζεται ο γράφων, αναμφιβόλως δεν είνε νοητή εν τη πραγματικότητι. Οι όροι υφ’ ους το σώμα των δικηγόρων συνεργάζεται, θεωρητικώς τουλάχιστον, μετά του σώματος των δικαστών προς ανεύρεσιν του δικαίου είνε εν τη πραγματικότητι τοιούτοι, ώστε ουδέποτε θα παύση ο μεν δικαστής ατενίζων προς τον δικηγόρον ως προς τον κατ’ επάγγελμα αγωνιζόμενον να επικρατήση διά πάσης θυσίας, ο δε δικηγόρος ατενίζων προς τον δικαστήν ως προς τον εκ πεπλανημένης το ολιγώτερον αντιλήψεως διαστρέψαντα το δίκαιον. Ο αγών άρα προς προσέγγισιν των δύο τούτων σωμάτων δεν είνε νοητόν ότι δύναται να στεφθή υπό πλήρους επιτυχίας όσον δήποτε και αν υψωθώσι τα σώματα ταύτα ηθικώς» (φ. 179/12.6.1910, σ. 3).

Εν όψει αυτών δεν εκπλήσσει που στις σελίδες της «Δικαιοσύνης» ουδέποτε προβλήθηκαν περιπτώσεις επιόρκων ή επιστημονικά / επαγγελματικά ανεπαρκών δικηγόρων και ουδέποτε καταγγέλθηκαν – in abstracto, έστω – ανάξιες δικηγόρου συμπεριφορές έναντι κρατικών Αρχών, συναδέλφων ή εντολέων. Μόνο μία φορά, επί «σοβαρο-

τάτου μεταξύ δικηγόρων επεισοδίου, συνεδριάζοντας του εν Πάτραις Εφετείου» (φ. 170/10.4.1910, σ. 3), η «Δικαιοσύνη» ένιωσε εαυτήν υπόχρη να απολογηθεί, τρόπον τινά, προς τους αναγνώστες της για τους λόγους που την «ανάγκασαν» να αναφερθεί με οδύνη στο επεισόδιο. Έγραψε : «[...] Η ανάγκη τού να εισέλθωμεν εις βίον επαγγελματικόν άλλον εκείνου ον η παλαιότερα δικηγορική γενεά μας εκπληροδότησεν είνε επιτακτικωτέρα, αι δε παλαιαί συνήθειαι του, διά της συγκαλύψεως, εξιλασμού επίσης είνε επιβεβλημένον να μεταβληθώσιν. Η αντίληψις αύτη και μόνη αποτελεί τον λόγον δι' ον εν λεπτομερεία τοιαύτη αναγράφομεν εν τη ετέρα στήλη το εν Πάτραις επεισόδιον δι' ο ημείς πρώτοι μέχρι συντριβής θλιβόμεθα. Ανόρθωσιν εν μέρει μίαν ημείς διαβλέπομεν. Ανεξαρτήτως προς την υπαιτιότητα του ενός ή του ετέρου αμφοτεροι οι υπό τους τοιούτους όρους υποβιβάσαντες εν δημοσία συνεδριάσει το αξίωμα να ανομολογήσουν το ατόπημα. Τούτο θα απετέλει όχι μόνον επαγγελματικήν αλλά και προσωπικήν υπερηφάνειαν» (φ. 170/10.4.1910, σ. 3).

Αλλά και δύο περιπτώσεις αντιδεοντολογικής και αντιεπαγγελματικής συμπεριφοράς δικηγόρων που ετέθησαν υπ' όψιν της, η «Δικαιοσύνη» τις αντιμετώπισε με άκραν κατανόηση. Τη μεν πρώτη, στην οποία διέκρινε «πρωτότυπον αντιπειθαρχικότητα», χαιρέτησε «ως παρήγορον», τη δε δεύτερη υποδέχθηκε σχεδόν τρυφερά. Στην πρώτη πρωταγωνίσθησαν οι δικηγόροι Πειραιώς, οι οποίοι «[...] μετά την Σπάρτην και τας Καλάμας [...], συνυπογράφουν πρωτόκολλον καθ' ο, επί τω λόγω της επαγγελματικής των τιμής, αναλαμβάνουν την υποχρέωσιν να μη εισαγάγουν υπόθεσιν εις εν των Ειρηνοδικείων Πειραιώς ούτινος οι πάρεδροι θεωρούνται υπ' αυτών ήκιστα κατάλληλοι προς άσκησιν της δικαστικής εξουσίας» (φ. 31/11.11.1906, σ. 3).

Η δεύτερη περίπτωση (φ. 81/26.1.1908, σ. 2, με την υπογραφή του Πολ. Λαγοπάτη) προβλ. φ. 80/19.1.1908, σ. 2) διαδραματίσθηκε στην αίθουσα ποινικού δικαστηρίου, την οποία οι δικηγόροι υπερασπίσεως, μεσούσης της δίκης, εγκατέλειψαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τον τρόπο διευθύνσεως της επ' ακροατηρίω διαδικασίας από τον πρόεδρο του δικαστηρίου, αφήνοντας τον εντολέα τους ανυπεράσπιστο. Μόνο μία φορά, απ' όσο κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί, η «Δικαιοσύνη» άσκησε κριτική – και τότε ημιτελώς και ατόνως – σε συμπεριφορά δικηγόρων που έβαινε «υπέρ τα εσκαμμένα», όπως έγραψε. Επρόκειτο για διαμαρτυρία του Δικηγορικού Συλλόγου Βόλου, προς τον Εισαγγελέα Εφετών, κατά των «παρά Πλημμελιοδίκαις Εισαγγελέων» επί

τω λόγω ότι δεν απάντησαν σε έγγραφο που ο Δικηγορικός Σύλλογος τους είχε αποστείλει και το οποίο αφορούσε «[...] την κατάργησιν της διαπομπεύσεως των συλλαμβανομένων ή οπωσδήποτε κρατουμένων» (φ. 13/1.4.1906, σ. 3).³⁰

Η οξύτητα, η συχνά ιδιαίτερη σφοδρότητα, με την οποία η «Δικαιοσύνη» άσκησε κριτική σε πρόσωπα και πράγματα της Ελληνικής Δικαιοσύνης του καιρού της, είναι βέβαιο ότι εκπορευόταν από μια ιδιαίζόντως υψηλή αυτοπεποίθηση των ιδρυτών της, και ιδίως του ιθύνοντος αυτών Π. Θηβαίου. Αυτοπεποίθηση που αποτελούσε εκδήλωση φλογερής ιδιοσυγκρασίας και που, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Π. Θηβαίο, για τον οποίον γνωρίζουμε πολλά περισσότερα απ' ό,τι για τα δώδεκα άλλα μέλη της εκδοτικής επιτροπής, εδράζετο σε εξαιρετική νομομάθεια και έξοχη νομική παιδεία, ενισχυόταν δε από την, επίσης υψηλή, αντίληψη που είχε, όπως η άλλωστε και οι επίλοιποι συνεργάτες του, για το δικηγορικό καθ' εαυτό, αλλά και την ποιότητα των Ελλήνων δικηγόρων.

Στο φ. 147/31.10.1909 (σ. 3), στο οποίο δημοσιεύθηκε κείμενο που στιγμάτιζε «[...] την μοχθηράν ιταμότητα των συντασσόντων την προσοντολογίαν των διοικητικών υπαλλήλων, καθ' ην αποκλείονται απολύτως οι δικηγόροι οσαδήποτε και αν έχουν να επιδείξουν έτη ευδοκίμου δικηγορίας, ενώ περιλαμβάνονται παντός είδους απηλιθωμένοι συνταξιούχοι», διαβάζουμε και τα ακόλουθα: «[...] Και όμως είνε εκτός πάσης αμφισβητήσεως ότι τα εξοχώτερα πνεύματα και οι μάλλον υπερήφανοι χαρακτήρες, τυχόντες πτυχίου της Νομικής, μόνον εν τη δικηγορία ευρίσκουν το προσήκον στάδιον, όπερ μόνον μετά έτη αγώνων θα στέρξωσι να εγκαταλίπουν, ώστε να είνε απόνοια εάν δεν παρκαλή η Πολιτεία να τους χρησιμποιήση. Κατά κανόνα, με ολίγας εξαιρέσεις, οι κατώτεροι νομικοί εισέρχονται εις αυτάς τας δικαστικάς τάξεις. Κατά κανόνα δε, άνεν εξαιρέσεως, η υποστάθμη των νομικών εκλέγει άλλο επάγγελμα».³¹ Περαιτέρω, στο φ. 166/13.3.1910 (σ. 2) η

30. Βλ. και φ. 138/30.5.1909, σ. 3, όπου η περίπτωση καταμηνύσεως ειρηνοδίκη από σύμπαντες, πλην δύο, τους δικηγόρους της Ζαχόλης Κορινθίας, οι οποίοι, σύμφωνα με επιστολή (των Γεωργίου Ζάκα και Ηλία Τσουτσάκη) που εστάλη στη «Δικαιοσύνη», «[...] δεν προσέρχονται και εις τας τυπικάς πλέον καταστάσας συνεδριάσεις [του Ειρηνοδικείου] [...] αλλά ούτε και αγωγάς κινούσιν εν όσω παραμένει ο Ειρηνοδίκης [...]».

31. Βλ. και το φ. 10/14.3.1906, σ. 1 επ., όπου στο κύριο άρθρο της η «Δικαιοσύνη»

«Δικαιοσύνη» παρέθεσε το περιεχόμενο εγγράφου, με το οποίο το Διοικητικό Συμβούλιο του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών πρότεινε στον Υπουργό Δικαιοσύνης τον διορισμό δικηγόρων σε θέσεις δικαστών και εισαγγελέων. Η «Δικαιοσύνη» καταφανώς συμφωνούσε με την πρόταση, καθώς είχε την πεποίθηση ότι ο δικαστικός και ο εισαγγελικός κλάδος θα «[...] ανυψούτο τη αρωγή του σώματος των δικηγόρων», στο δε προμνησθέν έγγραφο διαβάζουμε, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Ο δικηγορικός κόσμος της Ελλάδος κ. Υπουργέ, όστις εν τοις κόλποις αυτού περιέλαβε τους διαπρεπεστέρους των νομομαθών της νεωτέρας Ελλάδος και παρέσχεν εις την πολιτικήν σταδιοδρομίαν τους εξοχωτέρους των πολιτικών της χώρας, μετά λύπης παρατηρεί ότι συστηματικώς παραλείπονται οι δικηγόροι εν τοις διαφόροις περί προσόντων νόμους από πάσης δικαστικής υπηρεσίας, και μάλιστα εν στιγμή, καθ' ην πιστεύεται ότι δια του ανωτάτου συμβουλίου ετέθη φραγμός εις πάσαν μεροληπτικήν εκλογήν και κηρύσσεται υπό του ιδίου νόμου πανηγυρικώς, ότι ο δικαστικός κλάδος μόνος δεν εξαρκεί να παράσχη εξ εαυτού άνδρας τυχόντας γενικής αναγνωρίσεως, ως μαρτυρεί η διάταξις του νόμου περί προσωρινής δοκιμής και το υπό ψήφισιν νομοσχέδιον. Ενώ, τουναντίον, αναμφισβήτητον τυγχάνει, ότι το δικηγορικόν σώμα δύναται να παράσχη εν πάση στιγμή επαρκέστερον αριθμόν λίαν ικανών και ήδη διακριθέντων δικηγόρων δυναμένων επαξίως να καταλάβωσι τας τε εισαγγελικάς και άλλας δικαστικάς θέσεις, ως είναι οι κατ' εξοχήν κατάλληλοι και διά την θέσιν του νομικού συμβούλου του Δημοσίου, αρκεί μόνον η εκλογή να γίνη μετά της προσηκούσης περισκεψέως και ειλικρινείας. [...]».

Τέλος, αξιομνημόνευτο τεκμήριο είναι και τούτο: Με αφορμή ένα επεισόδιο μεταξύ δικηγόρου και του προέδρου του Πρωτοδικείου Αθηνών καθώς και ένα άλλο μεταξύ δικηγόρου, πάλι, και του προεδρεύοντος του Πλημμελειοδικείου Λιβαδειάς, η «Δικαιοσύνη» αποφαίνεται ότι επεισόδια σαν και αυτά οφείλονται στο ότι τα ελληνικά δικαστήρια συντίθενται αποκλειστικώς και μόνον από τακτικούς δικαστές, το 95% των οποίων ευθύνεται για τέτοιου είδους επεισόδια. Γράφει, λοιπόν, η «Δικαιοσύνη»: «[...] Διότι ένεκα τούτου [: της συγκρο-

αναφέρεται διεξοδικώς στις απόψεις που «ο περίφημος Giuseppe Zanardelli» ανέπτυξε ενώπιον της ιταλικής Βουλής περί της «ανωτέρας πάσης περιγραφής» υπεροχής των δικηγόρων έναντι των δικαστών «εις πνεύμα, εις επιστήμην, εις μόρφωσιν».

τήσεως των Πλημμελειοδικείων από τακτικούς δικαστές και μόνον] η αλογίστως – βεβαίως δε μόνον 5% είνε αίτιοι οι δικηγόροι – κρατούσα ασυμπαθής επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ δικηγόρων και δικαστών [...] θα καταστή ασυμπαθεστέρα εκ της αποκλειστικής συγκροτήσεως του δικαστηρίου, εάν οι κ.κ. πρόεδροι και προεδρεύοντες δεν πεισθώσιν, ότι άριστα συμβιβάζονται μετά του καθήκοντος και της επιβολής των η ευπρέπεια της συμπεριφοράς, η σοβαρότης της στάσεως, η ηρεμία της ακροάσεως, η προσοχή προς τους ισχυρισμούς των άλλων, η εγκράτεια και κοσμιότης των εκφράσεων, ο σεβασμός προς την ανθρωπίνην φύσιν και παρεκτρεπομένην και σφαλλομένην και αδυνατούσαν ή πλανωμένην ή και υπερβάλλουσιν εις την υποστήριξιν των δικαιωμάτων της. Έχουν δε μέγα συμφέρον να εννοήσουν ταύτα, διότι αν η σύγκρουσις υπερβή τινα όρια, βεβαίως ο Δικηγορικός όγκος δεν είνε εκείνος όστις θα θραυσθή» (φ. 149/14.11.1909, σ. 3).

Η δριμεία κριτική που η «Δικαιοσύνη» άσκησε σε πρόσωπα, καταστάσεις και θεσμούς της ελληνικής δικαιοσύνης, προκαλεί στον κριτικό αναγνώστη της το ερώτημα: Με ποιά κριτήρια έκρινε τους δικαστές και τους εισαγγελείς; Αν και δεν αφιέρωσε τις στήλες της σε μια *in abstracto* αναζήτηση και καταγραφή των αρετών του «καλού δικαστή», η «Δικαιοσύνη» αποκάλυπτε τα κριτήριά της κατά περίπτωση. Μερικά κείμενά της είναι εναργή. Στο φ. 28/21.10.1906 (σ. 1 επ.) γράφει για τους Έλληνες δικαστές: «[...] Κατ' αρχήν ημείς δεν συγκαταλεγόμεθα μεταξύ των φρονούντων ότι το δικαστικόν ημών σώμα υστερεί κατά πλειοψηφίαν, διότι είμεθα της γνώμης, ην εν πάση διδομένη ευκαιρία πάντοτε εξεφράσαμεν, ότι οι Έλληνες δικασταί, κατά την πλειοψηφίαν αυτών, και υπό έποψιν χαρακτήρος και ως επιστήμονες και ως κριταί, λίαν ευπροσώπως δύνανται να παραβληθώσι προς τους συναδέλφους των οιουδήποτε πεπολιτισμένον κράτους. Η γνώμη όμως ημών αύτη δεν αποκλείει την ετέραν, ότι, όπως εν παντί πολυαριθμω σώματι, ούτω και εν τω δικαστικώ εισεπήδησαν και πρόσωπα άτινα κάλλιον θα ήτο να επεδίδοντο εις άλλα επαγγέλματα. [...]».

Τη λανθάνουσα επιφύλαξη (« ... εμείς δεν συγκαταλεγόμεθα μεταξύ των φρονούντων ότι ...») και την υφέρπουσα συγκατάβαση (« ... λίαν ευπροσώπως δύνανται να παραβληθώσι ... »), με την οποία η «Δικαιοσύνη» προσέφερε την αναγνώρισή της στους Έλληνες δικαστές της εποχής της, επέτεινε η σπανιότητα των κειμένων με τα οποία τους επαινούσε και η συχνότητα με την οποία τους επέκρινε. Σε μερι-

κά, πάντως, από αυτά διαφαίνεται ο ιδεώδης τύπος του «καλού δικαστή», από τον οποίο η «Δικαιοσύνη» εκκινούσε. Ας δούμε μερικά: Στο φ. 37/23.12.1906 (σ. 3) έγραφε εν αναφορά προς δύο αρεοπαγίτες, στους οποίους είχε αναφερθεί επιτιμητικά σε προηγούμενα φύλλα της³²: «Ελέχθη δε ή μάλλον εγράφη και τούτο, ότι οι δύο Αρεοπαγίται, ους απέβλεπον τα υφ' ημών γραφέντα, είνε κάτοχοι και επιστημονικής και άλλης ευρυτέρας εγκυκλοπαιδικής μορφώσεως τοιαύτης, ώστε και μεταξύ των συναδέλφων των ως επιστήμονες διακρίνονται και γενικώτερον ως νομικοί άριστοι φημίζονται. Ειλικρινέστατα ομολογούμε ότι τοιαύτη ακριβώς και η γνώμη ημών, δεν διστάζομεν όμως και μετά τοιαύτην γνώμην να υποστηρίξωμεν, ότι μυριάκις προτιμώτερον διά πάντα εν γένει δικαστήν θα ήτο να επεδείκνουν ολιγώτερα μεν επιστημονικά, περισσότερα δε άλλης φύσεως εφόδια, άτινα αποκλείουν την μόρφωσιν φήμης αναλόγου προς εκείνην, ής εγενόμεθα απήχησις. Τοιαύτα δε χωρίς να προσθέσωμεν και το κοινώς λεγόμενον, ότι ο σχετικώς αμόρφωτος νομικώς δικαστής είνε ήττον επικίνδυνος».

Στο φ. 43/3.2.1907 η «Δικαιοσύνη» αφιέρωσε όλη την πρώτη σελίδα της στον επικηδέιο που ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Δημοσθένης Τσιβανόπουλος εκφώνησε προ της σορού του πρώην Αρεοπαγίτη Αναστάσιου Μανδραπήλια, τη μνήμη του οποίου η «Δικαιοσύνη» τίμησε αφιερώνοντάς του την πρώτη σελίδα και των δύο επομένων φύλλων της (φ. 44/10.2.1907 και φ. 45/17.2.1907). Με τα δημοσιεύματα αυτά διερχμήνευε τη διάθεση όλων των δικηγόρων της Αθήνας, οι οποίοι, μάλιστα, συνέστησαν επιτροπή και «δί' εράνων καταβαλλομένων μόνον από [αυτούς]» διοργάνωσαν «πανδικηγορικόν μνημόσυνον» στον Ναό της Μητροπόλεως (φ. 43/4.3.1907). Η «Δικαιοσύνη» συμμερίσθηκε εκθύμως³³ την περιγραφή του χαρακτήρα του εκλιπόντος ως δικαστού,

32. Βλ. φ. 33/25.11.1906, φ. 34/2.12.1906, φ. 35/9.12.1906, φ. 36/16.12.1906.

33. Του κειμένου του Δ. ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΥ η «Δικαιοσύνη» προέταξε τα εξής «Ο παρά τω Αρείω Πάγω Εισαγγελεύς κ. Δ. Τσιβανόπουλος, όστις και ως εκ του υψηλού του αξιώματος και ως εκ της μακράς μετά του υπερόχου δικαστού στενοτάτης φιλίας ηδύνατο να έχη πλήρη της δράσεώς του ως δικαστού την εικόνα, απέδωδε ταύτην διά του εξής επικηδείου: [...]». Εξ άλλου, στην αυτή πρώτη σελίδα του φ. 43/3.2.1907 ανέγραψε, εντός μαύρου παχύγραμμου πλαισίου, τα ακόλουθα: «Εάν η αόριστος συγκίνησις, ήτις καταλαμβάνει μίαν κοινωνίαν επί τη εκλείψει μέλους αυτής εξέχοντος, αποτελεί γνώρισμα ότι η κοινωνία αυτή δεν απώλεσε την ηθικήν αυτής, το φαινόμενον ότι η αόριστος αυτή συγκίνησις κατέλαβε πάντας επί τω ακούσματι ότι είς πρώην Αρεοπαγίτης, ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΔΡΑΠΗΛΙΑΣ καλούμενος, ον ουδείς προσωπικώς εγνώριζε, πάντες όμως εδείκνουν διά του δακτύλου ως εκπροσώπησιν της δικαστικής ακεραιότητος,

την οποία έκαμε ο Δ. Τσιβανόπουλος. Παραθέτουμε επιλεκτικά ορισμένα χωρία από αυτήν: «Η μεγίστη αυτού φροντίς [του Αν. Μανδραπήλια] και το κάλλιστον και αδιάλειπτον εις αυτόν μέλημα υπήρχεν ίν' απονέμη το δίκαιον, η δε μετ' επιτυχίας των δικαστικών καθηκόντων εκτέλεσις ήτο ο θερμότερος αυτού πόθος. Εξεπλήρου τα δικαστικά αυτού καθήκοντα μετά της ακριβείας εκείνης, ην μόνον αι τελείαν και αμετάπτωτον έχοντες την συνείδησιν της εαυτών αποστολής δύνανται να επιδείξωσιν. Η ημέρα καθ' ην δεν ανεγνωρίζετο το δίκαιον, αλλ' επεκράτει κατά την πεποίθησίν του γνώμη αντίθετος εις αυτό, εναπέλιπεν εις αυτόν ίχνη οδύνης και θλίψεως. [...] Απέφευγε συστηματικώς πάσαν επίσκεψιν εις τον οίκον του, ίνα μη παράσχη ενδόσιμον δυσπιστίας εις την εύορκον εκπλήρωσιν του καθήκοντός του, αν και ουδείς άλλος λόγος δυσπιστίας ηδύνατο να υπάρξη προς αυτόν, έχοντα μακρόν και επίζηλον παρελθόν, εμπνέον πλήρη εμπιστοσύνην. [...] Δύσκολον είνε να περιγραφώσι και αι αρεταί, αίτινες εκόσμου και ελάμπρυνον τον ιδιωτικόν αυτού βίον, αρεταί συνήθεις μεν εις τους προτέρους χρόνους, σπανιώτεραι δε νυν καθ' ημέραν καθιστάμεναι, διό και εφαιnéτο ο ανήρ όλως ξένος, ως ειπείν, εν τη εποχή της ματαιότητος, της ραδιουργίας και του συμφέροντος. Διέμεινε απ' αρχής μέχρι τέλους ο αυτός οίος ήτο εξ αρχής: άτυφος και τους τρόπους απέριττος και αρχαϊκός και ότε ακόμη ανήλθεν εις την υπάτην βαθμίδα της δικαστικής ιεραρχίας. Δεν ενεδοίαζε να είπη την αλήθειαν κατά πρόσωπον και προς πάντας αδιαφόρως. Δεν ήτο κόλαξ, ουδέ προς χάριν ωμίλει ποτέ. Ως εκ ταύτης δε της ειλικρινείας εθεωρείτο υπό πάντων ως τραχύς και απότομος, αλλ' οι γινώσκοντες αυτόν εκ του σύνεγγυς εγνώριζον άμα και ποίαν αγαθήν και ευμάλακτον ψυχήν έκρυπτε το τραχύ τούτο εξωτερικόν του αγαθού ανδρός [...]. Τοιαύται υπήρξαν αι αρεταί αυτού, αι διηνεκείς προσπάθειαι του προς απονομήν δικαίου, τοιαύτη η δράσις του εν τω κόσμω. [...]

Περαιτέρω, στην πρώτη στήλη της πρώτης σελίδας του φ. 45/17.2. 1907 η «Δικαιοσύνη» παρέθεσε ολόκληρη την ομιλία την οποίαν ο Λουκάς Νάκος εκφώνησε κατά το «πανδικηγορικόν μνημόσυνον» που πράγματι τελέσθηκε, ιερουργούντος του Μητροπολίτου Αθηνών, με την παρουσία σύσσωμου του δικηγορικού και δικαστικού κόσμου της

δύναται να σημαίνει ότι δεν ημβλύνθημεν εισέτι ηθικώς. Κοινωνία ήτις γνωρίζει να αποκαλύπτηται προ του φερέτρου νεκρού οίος ο Αναστάσιος Μανδραπήλιας, αναμφιβόλως δεν εισήλθεν εισέτι εις την περίοδον της ηθικής παρακμής».

Αθήνας, του Προέδρου της Βουλής, του Δημάρχου Αθηναίων και πολλών βουλευτών. Ο Λ. Νάκος είπε μεταξύ άλλων: «[...] ο δικαστής, του οποίου συνήλθομεν ίνα τιμήσωμεν την μνήμην, περιώρισεν ως μόνον σκοπόν του βίου του τον αγώνα υπέρ του δικαίου, και όλος αυτός ο δικαστικός βίος δεν ήτο παρά μία αδιάκοπος προς την Δικαιοσύνην θυσία. Έχων πλήρη και ακριβή συναίσθησιν της αποστολής του δικαστού, και ως δικαστής του τύπου και ως δικαστής της ουσίας ένα είχε πάντοτε σκοπόν, την προστασίαν των κοινωνικών συμφερόντων και την εξυπηρέτησιν της κοινωνίας. Και ήξευραν πάντοτε η υγιής αυτού επιστημονική μόρφωσις και οι ευρείς ορίζοντες της διανοίας του να συνδυάζωσι την εφαρμογήν των νόμων με το κοινωνικόν συμφέρον, δι' υγιούς ερμηνείας αυτών. Είχε πάντοτε τον ιερόν ενθουσιασμόν του θείου του έργου [...]» κατενόει ότι μόνον εν τη Δικαιοσύνη και διά της Δικαιοσύνης αποκτάται το μεγαλείον και η ευημερία των Πολιτειών. Και διά των πραξεών του, διά της πεφωτισμένης ερμηνείας και εφαρμογής των νόμων, ίσος προς όλους, εις λαόν μέχρι ελαττώματος λάτριν της ισότητος, ενέπνεε τον σεβασμόν και την υποταγήν προς τους νόμους και τον φόβον των πολιτών προς την Δικαιοσύνην. Τίποτε δεν έθετε εις δοκιμασίαν την δικαστικήν αυτού συνείδησιν. Ουδεμία λάμψις, ουδείς δεσμός, ουδεμία πίστις. Και δεν ήτο μόνον η ψήφος αυτού πάντοτε απόρροια της ελευθέρας αυτού κρίσεως, αλλά και πλανώμενος είχε την δύναμιν της ψυχής να επιδιώκει την εξαφάνησιν των ιδίων του αποφάσεων [...]».

Επίσης, στο φ. 104/4.10.1908 (σ. 3) ο δικηγόρος Αθηνών Γεώργιος Κ. Πετρόπουλος έγγραφε για έναν άλλο δικαστή της εποχής του, απηχώντας, προφανώς, τη γνώμη των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης»: «Τον Πρόεδρον των εν Αθήναις Πρωτοδικών κ. Τιμολέοντα Βισβίζην λέγουσιν ότι χαρακτηρίζει ευρυμάθεια, οξύτης αντιλήψεως και σθένος χαρακτήρος, προσόντα απαραίτητα διά τον δικαστήν και ίδια τον Πρόεδρον. Έχει όμως ιδιόρρυθμον όλως τρόπον απονομής της δικαιοσύνης κατά την επ' αναφορά διαδικασία. [...]».

Εξάλλου, στο φ. 170/10.4.1910 (σ. 3) διαβάζουμε: «Υπόδειγμα τέλειον δικαστού ως τον ονειροπολούσιν αι κοινωνίαι. Απηλλαγμένος του κόμπου ο οποίος αποτελεί το πρώτον ατυχώς γνώρισμα των νεωτέρων ιδίως δικαστικών, βαθείαν έχων συναίσθησιν της δικαστικής αποστολής, ίσως υπέρ το δέον μετριόφρων, δυσαναλόγως και προς την επιστημονικήν του μόρφωσιν και προς τα άλλα του προσόντα, τοιούτος υπήρξε κατά τον μακρόν δικαστικόν του βίον ο προσφάτως αποχωρή-

σας Αρεοπαγίτης κ. Μιλτ. Ηλιάδης»³⁴.

Ο καταστατικός σκοπός της «Δικαιοσύνης» να προβάλλει δημοσίως «ατοπήματα θίγοντα την απονομήν του δικαίου» ήταν, εν τέλει, ο λιγότερο επιτευχθείς: τρεις – τέσσερις περιπτώσεις «ατοπημάτων», όλες κι όλες, από τις οποίες μόνο μία, αυτή του Πρωτοδίκη Ανδρέα Γαρουφαλιά, αποκάλυψε η ίδια η «Δικαιοσύνη»³⁵. Ωστόσο ο διακηρυγμένος αυτός σκοπός υπερεκράσθηκε από έναν άλλο, αδιακήρυκτο, αλλά συνειδητό: τη διάπλαση συλλογικής δικηγορικής ταυτότητας και ίσως ενός esprit de corps³⁶. Αν και κατά πόσο ο σκοπός αυτός επιτεύχθηκε, είναι ακατόρθωτο να διακριβωθεί σήμερα. Εκείνο που, πάντως, με ασφάλεια μπορεί να λεχθεί, είναι ότι ο τρόπος, με τον οποίο η «Δικαιοσύνη» επιδίωξε τη διάπλαση συλλογικής δικηγορικής ταυτό-

34. Δύο ακόμη κείμενα, ένα του Π. Δ. Γιωτοπούλου και ένα με την υπογραφή «Υπουργός Σφραγιδοφύλαξ» βλ. σε: φ.82/2.2.1908 (σ. 1). Επίσης, βλ. τα φ. 38/30.12.1906 (σ. 4, «Οι ευφυολόγοι»), φ. 63/23.6.1907 (σ. 3 επ., «Το εν Κωνσταντινουπόλει Προξενικόν Δικαστήριον»), φ. 155/26.12.1909 (σ. 3, «Οι ευφυνείς»), όπου γίνεται, επικριτικά, λόγος περί «της μανίας ήτις κατέχει ουκ ολίγους των δικαστών μας, του να εκτινάσσουν, όταν ως πρόεδροι ή προεδρεύοντες λαμβάνουν ανά χείρας των κώδωνα, προς μάρτυρας και κατηγορουμένους ή διαδίκους, ενίοτε δε και προς αυτούς τους δικηγόρους αγορεύοντας, δηκτικά λογοπαίγνια ανούσια ή και έξυπνα [...]» (φ. 155/16.12.1909). Περαιτέρω, βλ. φ. 171/17.4.1910 (σ. 3, «Εν είδει οψιπλούτων», σ. 4, επιστολή του Γ. Α. Καλλίρη υπό τον τίτλο «Η προεδρική εξουσία») και φ. 178/5.6.1910 (σ. 2 «Κακουργοδικεῖον Λαμίας. Πρόσωπα και πράγματα. Εντυώσεις επισκέπτου»), όπου στηλιτεύεται η «τυρρανίς» των προέδρων των δικαστηρίων επί των δικηγόρων και εν γένει της επ' ακροατηρίω διαδικασίας, αλλά και επαινείται η δεξιοτεχνική διεύθυνση της ποινικής επ' ακροατηρίω διαδικασίας από τον προεδρεύοντα του Κακουργοδικείου Λαμίας, Πρόεδρο Πρωτοδικών Ηλία Χατζηανδρέου.

35. Τη φτωχή αυτή συγκομιδή η «Δικαιοσύνη» την απέδωσε στην απροθυμία του νομικού κόσμου της χώρας να συμμεριστεί τους σκοπούς της και να τη συντρέξει στην προσπάθειά της να τους επιτύχει. Έτσι, στο φ. 107/25.10.1908 (σ. 3) διαβάζουμε: «Ελπίζομεν, ότι δεν θ' αναγκαζώμεθα επί πολύ ακόμη να επαναλαμβάνωμεν συχνά το παράπονον μας ως δικηγόροι, την μομφήν ως πολίται, ότι οι δικηγόροι, αλλά και οι δικασταί των επαρχιών δεν ασκούσι τον και στοιχειωδώς προσήκοντα έλεγchon των δικαστικών μας προσώπων και πραγμάτων. [...] Μόνον ένδεκα δικηγόροι εκ των επαρχιών υπηρξαν συνεργάται ημών κατά το παρελθόν έτος, έγραψαν δε και οι ένδεκα ούτοι δεκαεξάκις μόνον, και μόνον πεντάκις επί ζητημάτων μη προσωπικών των, ας με επιτραπή δε να είπωμεν τα δέκα εκ των δεκαεξ ήσαν ζ η τ η μ α τ ά κ ι α ».

36. Αν κρίνουμε από τη σταδιοδρομία γνωστών νομομαθών του 19^{ου} αιώνα, η ιδιότητα του δικαστή/εισαγγελέα φαίνεται να διαδέχονται συχνά αυτή του δικηγόρου και αντιστρόφως. Αν υπόθεση αυτή δεν είναι αβάσιμη, μπορούμε να υποθέσουμε περαιτέρω ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε εκδόθηκε η «Δικαιοσύνη» η συλλογική αυτοσυνειδησία των δικηγόρων δεν πρέπει να ήταν ακόμη αποκρυσταλλωμένη.

τητας, δηλαδή με την άσκηση ελέγχου σε δικαστές/εισαγγελείς και με τον σχηματισμό δικηγορικής κοινής γνώμης, ισχυρής και θεληματικής³⁷, απέτρεψε τους δικηγόρους από τη διάθεση να σταθούν κριτικά και αναστοχαστικά απέναντι και στους ίδιους τους εαυτούς τους, απέναντι και στη δική τους παρουσία στη νεοελληνική κοινωνία, απέναντι και στη δική τους δράση εντός των δικαστικών και δικηγορικών θεσμών που συγκροτούν την Ελληνική Δικαιοσύνη³⁸. Αντιθέτως, η «Δικαιοσύνη» φαίνεται να είναι η πρώτη διδάξασα μία στάση έναντι προσώπων και πραγμάτων της ελληνικής δικαιοσύνης που προσιδιάζει περισσότερο σε έναν φιλοκατήγορο ελεγκτή παρά σε έναν ισόκυ-

37. Η ανάγκη να διαπλασθεί «δημόσιον φρόνημα», δικηγορική κοινή γνώμη, τονιζόταν από τη «Δικαιοσύνη» ξανά και ξανά: «...ο μόνος προορισμός μιάς εφημερίδος ως η «Δικαιοσύνη» ήτο και είναι και θα είναι να τονώσει το θάρρος των κατ' ιδίαν αδικουμένων ούτως ώστε μικρόν και κατ' ολίγον να παραχθή ανδρικώτερον τι δημόσιον φρόνημα, όπερ πάντως θα επιβληθεί. Από της στιγμής της μορφώσεως του τοιούτου φρονήματος δύναται τις να ομιλήση περί επιτυχίας» (φ. 66/13.10.1907, σ. 2), «... πόθοι και φιλοδοξία ημών είναι, [...], να συντελέσωμεν εις την διαφώτισιν και μάλιστα την ζωπύρωσιν Κοινής Γνώμης επί των δικαστικών μας πραγμάτων. [...] Να σχηματισθή Κοινή Γνώμη πεφωτισμένη και απαιτητική περί των επειγουσών παρ' ημίν μεταρρυθμίσεων της δικαστικής μας νομοθεσίας» (φ. 92/12.4.1908, σ. 1). Βλ. επίσης φ. 24/17.6.1906 (σ. 3, άρθρο του δικηγόρου ΣΠΥΡΟΥ ΒΕΛΛΗ), φ. 32/18.11.1906 (σ. 2, 3 «επιστολαί προς την Δικαιοσύνη»), φ. 65/6.10.1906 (σ. 1), φ. 93/19.4.1908 (σ. 1, επιστολή του δικηγόρου ΜΙΧ. Γ. ΚΑΝΑΚΑΚΗ), φ. 106/18.10.1908 (σ. 1, άρθρο του Κ. ΕΞΣΛΙΝ), φ. 111/22.11.1908 (σ. 2, «Εις αγών»), φ. 128/21.3.1909 (σ. 1, υπό την επιστολή του Μ. ΧΑΤΖΑΚΟΥ), φ. 139/6.6.1909, σ. 1, «Από μίαν απόφασιν»).

38. Φορές που η «Δικαιοσύνη» αναφέρθηκε σε επίμεμπτες ή ανάρμοστες συμπεριφορές δικηγόρων, με αμυδρή μόνον ή χωρίς καμιά διάθεση κριτικής, βλ. σε φ. 18/6.5.1906 (σ. 3, «Εις προεδρεύων»), φ. 19/13.5.1906 (σ. 3, «Η σύγκρισις»), φ. 26/7.10.1906 (σ. 3, «Ρεκλάμα και δικηγόροι», φ. 53/14.4.1907 (σ. 3, «Δικηγόροι και συνεδριάσεις»), φ. 106/18. 10.1908 (σ. 2, «Απεχθές», όπου περί της οχλαγωγίας των δικηγόρων κατά την επ' ακροατηρίω εκδίκαση υποθέσεων), φ. 106/18.10.1908 (σ. 3 «Πλανώνται», όπου η «Δικαιοσύνη» παραδέχεται ότι μεταξύ των δικηγόρων σημειώνονται παρεκτροπές, αλλά ζητεί από άλλους την αποκάλυψη και τιμωρία αυτών), φ. 112/22.11.1908 (σ. 3, κύριο άρθρο), φ. 107/18.10.1908 (σ. 3, «Δικηγοροαντιπρόσωποι και Πρακτορεία», όπου γίνεται λόγος περί δικηγόρων «αντιπροσώπων κομματαρχών» και περί δικηγόρων «διανεμομένων τα κέρδη μετά δικαστικών κλητήρων, δικολάβων, ιδιωτικών ταχυδρόμων, πανδοχέων, και καταδίκων ενίοτε», φ. 120/24.1.1909 (σ. 3, κύριο άρθρο), φ. 123/14.2.1909 (σ. 2, κύριο άρθρο), φ. 125/28.2.1909 (σ. 3, «Προστριβή», όπου παρατηρείται ότι κατά τις αρχαιρεσίες του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών «εγένετο υπερβολική προστριβή προσώπων», πράγμα όμως εύλογο κατά την «Δικαιοσύνη»), φ. 126/7.3.1909 (σ. 3, «Και το πρωτόλειον»), φ. 130/4. 4.1909 (σ. 3, «Αδίκημα ή επαγγελματική θέρμη»), φ. 160/30.1.1910 (σ. 3, «Περί της εαυτού», όπου γίνεται λόγος περί της δικονομικώς καταχρηστικής συμπεριφοράς δικηγόρων), φ. 174/8.5.1910 (σ. 3, «Περί συναγωνισμού», όπου γίνεται λόγος περί δικηγορικής πελατοθηρίας).

ρο των δικαστών και εισαγγελέων συνομιλητή.³⁹

Πάντως, όπως και να 'χει, στην προσπάθειά τους να επιτύχουν τους σκοπούς εκδόσεως της «Δικαιοσύνης», οι ιδρυτές της καλλιέργησαν ένα νέο είδος νομικού λόγου, έναν ενίοτε ειρωνικό, κάποτε σαρκαστικό, μερικές φορές παιγνιώδη, συχνά νευρώδη και πάντα δραστικό. Ένα είδος επικαιρικού παρεμβατικού νομικού λόγου που ανανέωσε τη νεοελληνική νομική πρόζα χαρίζοντας στη νεοελληνική γραμματεία μερικές από τις καλύτερες σελίδες της. Οι ιδρυτές της «Δικαιοσύνης» εγκαινίασαν και καθιέρωσαν την νομική δημοσιογραφία⁴⁰ στην Ελλάδα.⁴¹

39. Βλ. το άρθρο του ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ στο φ. 104/4.10.1908 (σ. 1 επ., «*Επί των τύπων των ήλων*»), με το οποίο ο μεγάλος νομομαθής προσπάθησε να στρέψει προς τα μέσα, στα interna του δικηγορικού σώματος, την εντόνως εξωστρεφή κριτική διάθεση των ιδρυτών της «Δικαιοσύνης». Μάταια, όμως, όπως φάνηκε ήδη από τον τρόπο, με τον οποίο η εφημερίδα (σ. 2 του αυτού φύλλου) έδειξε να καταλαβαίνει τα γραφόμενά του.

40. Η έκφραση «νομική δημοσιογραφία» δεν είναι σημερινός νεολογισμός. Απαντά ήδη σε κείμενα που εγράφησαν με αφορμή τον θάνατο του Νίκου Π. Θηβαίου, το 1948, και δημοσιεύθηκαν στο «*Νέον Δίκαιον*», το οποίο είχε ο ίδιος ιδρύσει: βλ. Γεώργιος Θ. Ράμμος, σ. 48, Σπύρος Σ. Πάλλης, σ. 53, Παύλος Παλαιολόγος, σ. 53. Παραδόξως, η έκφραση «νομική δημοσιογραφία» δεν χρησιμοποιήθηκε στα κείμενα που εγράφησαν με αφορμή τον θάνατο του Π. Θηβαίου το 1943, αν και αυτός αρχικώς και προεχόντως με την έκδοση της «Δικαιοσύνης», αργότερα δε, το 1934, με την έκδοση της «*Εφημερίδος των Ελλήνων Νομικών*» εγκαινίασε και καλλιέργησε αυτό το ξεχωριστό είδος νομικού λόγου : τον δημοσιογραφικό νομικό λόγο.

41. Η συνεισφορά της «Δικαιοσύνης» στην νεοελληνική νομική παιδεία δεν συνίσταται μόνο στην ανανέωση της νομικής πρόζας και στην καθιέρωση της νομικής δημοσιογραφίας. Η «Δικαιοσύνη» συνέβαλε εντόνως και στην εισαγωγή νέων τρόπων θεώρησεως του δικαίου και των δικαστικών θεσμών. Τούτο όμως αποτελεί αντικείμενο άλλης μελέτης που θα ακολουθήσει.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ*

**Συμβολή στην έννοια της δικαιοδοσίας (iurisdictio)
του δικαστή σύμφωνα με τις νομικές πηγές
της μέσης βυζαντινής περιόδου**

Το πλέγμα των διατάξεων για τον θεσμό του *αίρετοῦ δικαστοῦ* στη βυζαντινή εποχή δημιουργεί σειρά αποριών σχετικά με τη φύση, τη λειτουργία και την έκταση της αρμοδιότητάς του σε σχέση με τον τακτικό δικαστή¹. Και αυτό, διότι η διάταξη Β. 7.2.1 ορίζει ότι «*Τὸ αίρετόν δικαστήριον ἔοικε κυρίῳ δικαστηρίῳ καὶ ἀνήκει πρὸς τὸ περατοῦσθαι τὰς δίκας*». Από το αντίστοιχο Σχόλιο των Βασιλικών πληροφορούμαστε τις σημαντικότερες ομοιότητες, κατά τη γνώμη του σχολιαστή². Στον αντίστοιχο τίτλο, η Εκλογή των Βασιλικών³ ερμηνεύει: «*ὁ κυρίως δικαστής, οἳοί εἰσιν οἱ δώδεκα κριταὶ (του Ιπποδρόμου) καὶ οἱ τῶν δικαστηρίων προκαθήμενοι, οἷον ὁ δρουγγάριος, ὁ δικαιοδότης....*». Η Μεγάλη Σύνοψις των Βασιλικών⁴, επαναλαμβάνοντας το σχετικό χωρίο των Βασιλικών⁵, ορίζει ότι: «*Οὐ δύναται δικαστής εἶναι ὁ μήτε δικαιοδοσίαν ἔχων, μήτε ἀπὸ βασιλέως ἐξουσίαν λαβών, μήτε δοθεὶς ἀπὸ τοῦ*

* Λέκτωρ στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Βλ. ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «*Τὸ αίρετόν δικαστήριον ἔοικε κυρίῳ δικαστηρίῳ*» (Β. 7.2.1=D. 4.8.1). Παρατηρήσεις στις πηγές της μέσης βυζαντινής περιόδου, ΝΟΜΟΣ. Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής Α.Π.Θ. αρ. 13 (Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω), 477-483.

2. BS 40/4-11 [*Basilicorum Libri LX*, Series B – Scholia, έκδ. H.-J. SCHELTEMA τ. I, Groningen - Gravenhage 1953]: «*1. Ὡσπερ οὐδεὶς ἐαυτῷ δικάζει ἢ δικαιοδοτεῖ, οὕτως οὐδὲ περὶ ἴδιον πράγματος γίνεται αίρετός δικαστής. 2. Καὶ ὡσπερ ὀρδινάριοι δικασταὶ προκειμένων τῶν ἀγίων εὐαγγελίων ἐδίκαζον, οὕτω καὶ οἱ αίρετοί. 3. Κατὰ τοῦτο οὖν ἔοικε τὸ αίρετόν δικαστήριον κυρίῳ δικαστηρίῳ· καὶ ὅτι ἢ προκαταρξὶς καὶ ἐπὶ τῷ αίρετῷ περικόπτει τὸν χρόνον, ὡς ἐπὶ τοῦ κυρίου*».

3. Ecl.Bas. 237/19-20 [*Ecloga Basilicorum*, έκδ. L. BURGMAN (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 15), Frankfurt am Main 1988].

4. SBM Δ 66.21 [I. & Π. ΖΕΠΟΥ (εκδ.), *Jus Graecoromanum*, τ. 5, Αθήναι 1931 (Aalen 1962)].

5. Β. 7.5.74 [*Basilicorum Libri LX*, Series A – Textus, έκδ. H.-J. SCHELTEMA, N. VAN DER WAL, τ. I, Groningen-Gravenhage 1955].

δυναμένον δοῦναι δικαστήν, μήτε ἀπὸ νόμου βεβαιούμενος, μήτε αἰρετὸς ᾧν». Συνεπῶς, το χωρίο αυτό ορίζει πέντε κατηγορίες δικαστών, ανάλογα με την προέλευση της δικαστικής τους αρμοδιότητας.

Από αυτές τις κατηγορίες, δικαιοδοσία, δηλ. *iurisdictio*, είχαν μόνο οι έμπρακτοι δικαστές, οι οποίοι κατείχαν αξίωμα συναρτώμενο με διοικητικό λειτούργημα –*αρχήν*–, που προσδιόριζε την καθ' ύλην και κατά τόπον αρμοδιότητά τους⁶, τόσο ως προς τη διοικητική όσο και προς τη δικαστική λειτουργία τους. Διέθεταν κράτος (*imperium*), δηλ. εξουσία να αποφασίζουν και να διατάζουν για όλα τα θέματα που αφορούσαν πρόσωπα και πράγματα *υποκείμενα αὐτοῖς*. Απαντούν και με τον γενικό όρο *ἄρχοντες*, δηλ. οι έμπρακτοι δικασταὶ που είχαν *ἀρχήν*, «...οἱ ἔχοντες τὸ ὀφθίκιον τοῦ δικάζειν, οἷον ὁ δρουγγάριος, ὁ ἐπὶ τῶν κρίσεων, ὁ κοιαιίστωρ, ὁ ἔπαρχος (της πόλεως)»⁷. Σε αυτήν και την προηγούμενη ενδεικτική απαρίθμηση, η Ν. 66 (1166) του Μανουήλ Α' Κομνηνού προσθέτει τον πρωτασηκρήτις και τον προκαθήμενο των δημοσιακῶν πραγμάτων (:καθολικό)⁸. Αυτοὶ ἦταν οι μεγάλοι *ἄρχοντες*, ενώ υπήρχαν φυσικά και ελάσσονες, οι οποίοι κατείχαν λιγότερο σημαντικές *αρχές*⁹. Στους μεγάλους *ἄρχοντες* πρέπει να προστεθεί και ο κατά τόπους *ἄρχων* του θέματος, που αντικατέστησε τον κατά καιρούς και υπό διαφόρους τίτλους στρατιωτικό και τον πολιτικό διοικητή της επαρχίας. Οι *ἄρχοντες* ἦταν «*ὑπεράνω τῶν θείων δικαστῶν, ἤτοι τῶν τοῦ ἵπποδρόμου κριτῶν*», τους οποίους *ἄρχοντες* «*εἰς δύο διαιρεῖ, εἰς μείζονας καὶ ἐλάττονας. Ἄρχοντας δὲ νόει τοὺς ἔχοντας δικαιοδοσίαν*»¹⁰. Εξ αντιδιαστολής, επομένως, συνάγεται ότι οι κριτές του ἵπποδρόμου δεν διέθεταν δικαιοδοσία¹¹. Ἦταν “δοτοὶ” δικαστές (*iudices dati*), οι οποίοι ἔφεραν αξιώματα που δεν αντιστοιχοῦσαν πάντα σε διοικητικά καθήκοντα. Εἶχαν διορισθῆ από τον αυτοκράτορα, ο οποίος τους ανέθετε κατά περίπτωση να δικάσουν υπο-

6. Ecl.Bas. 235/7-8.

7. BS 36/ 4-7 ad rubr. B. 7.1.

8. Βλ. JGR, τ. I, και νεότερη κριτική έκδοσή της στις RUTH MACRIDES, *Four Novels of Manuel I Comnenos on Court Business*, *Fontes Minores VI* (1984) σσ. 99-204 (υπ'αφ. Π Νεαρά, σ. 138). Πρβλ. και THE ΙΔΙΑΣ, *The Competent Court*, *Law and Society in Byzantium: Ninth–Twelfth Centuries*, Angeliki LAIOU, D. SIMON (eds.) [Dumbarton Oaks Library and Collection], Washington D.C. 1994, σσ. 117-129 (εδῶ σ. 120).

9. Πρβλ. Ευσταθίου του Ρωμαίου, *Πεῖρα* 51.29, *παραθαλασσίτης, δρουγγάριος τοῦ πλωῖμον*, κλπ., JGR, τ. IV.

10. BS 36/14-16 ad B. 7.1.3 (= N. 60.2).

11. Ecl.Bas. 112/18-32–113/1-3 ad B. 2.3.70.

θέσεις σε πρώτο βαθμό ή κατ' έφεση εναντίον δικαστικής αποφάσεως άλλου άρχοντος¹². Ο γενικός κανόνας ήταν ότι ο "δοτός" δικαστής, οποιοδήποτε τίτλο και αν είχε, δεν μπορούσε να επιληφθεί καμιάς υποθέσεως αν δεν του είχε ανατεθεί από τον αυτοκράτορα ή από άρχοντα έχοντα δικαιοδοσίαν ή/και προκαθήμενον δικαστηρίου¹³.

Η εξουσία του δίδοναι δικαστήν των διοικητών των θεμάτων, του ανθυπάτου, του λεγάτου αυτού, και των μειζόνων άρχόντων πήγαζε ή εκ του νόμου ή εκ τής συνηθείας¹⁴, είχε δηλαδή καθιερωθεί εθιμικά. Ο άρχων του θέματος αντλούσε τη δικαιοδοσία του από την αυτοκρατορική διάταξη με την οποία είχε συσταθεί το αξίωμα σε κάθε επαρχία, συνήθως με περιγραφή των εξουσιών που μπορούσε να ασκήσει εντός αυτής¹⁵. Ειδικά για τον λεγάτο του ανθυπάτου (proconsul), η Εκλογή των Βασιλικών¹⁶, επεξηγώντας το χωρίο των Βασιλικών 6.2.11 αναφέρει: «Μή χρηματικῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐγκληματικῶν ὑπακουέτωσαν οἱ λεγάτοι, τῆς ψήφου παρὰ τοῦ ἀνθυπάτου προερχομένης. ...Καὶ σημείωσαι,» αιτιολογεί την εξαίρεση, «ὅτι ὁ λεγάτος κρίνει καὶ ἐγκληματικὸν <δικαστήριον>, διότι ὁ νόμος (C. 1.35.1) αὐτῷ δίδωσι τὴν δικαιοδοσίαν καὶ οὐχ ὁ ἀνθύπατος· ἄλλος δὲ κρίνων προσώπῳ τινὸς οὐ δύναται κρίνειν καὶ ἐγκλήματα, ὡς μὴ ἀπὸ νόμον λαμβάνων τὴν δικαιοδοσίαν, ἀλλ' ἐκ προσώπου».

12. Περισσότερα βλ. στον Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law, FM VII (1986) 169-192, και αναλυτικά για τους κριτές του ιπποδρόμου Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^ο-12^ο αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται- 37] Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 116-178.

13. Ecl.Bas. 250/20-32-252/1-4 ad B. 7.3.1 (= D. 2.1.1): «Ο ἔχων δικαιοδοσίαν καὶ διακατοχὴν δίδωσι καὶ εἰς νομὴν πέμπει καὶ ἐπιτρόπους καὶ δικαστὰς δίδωσι... Πᾶς ἄρχων προκαθήμενος δικαστηρίου ἢ ἔχων ἀρχὴν ἔχει καὶ δικαιοδοσίαν καὶ κράτος· προκαθηνται δὲ δικαστηρίων οἱ ὀφφικιάλιοι, ὡς ὁ μέγας δρουγγάριος, ὡς ὁ δικαιοδότης, ὡσαύτως καὶ οἱ τῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντες, καὶ ἔχουσι καὶ δικαιοδοσίαν, τουτέστι δύναται δίδοναι δικαστὰς τοῖς ἔχουσι δίκας, οἷον ...ἐντείλασθαι τῷδε τῷ δικαστῇ δικάσαι τόνδε καὶ τόνδε, τὸν Πέτρον τυχόν καὶ τὸν Παῦλον».

14. Ecl.Bas. 270/1-22 ad B. 7.5.12.1 (= D. 5.1.12.1): «Δικαστήν δύναται δοῦναι ὁ παρὰ τοῦ νόμου ἢ τῆς συνηθείας ἐπιτετραμμένος, ὡς ὁ ἀνθύπατος καὶ ὁ λεγάτος αὐτοῦ καὶ οἱ ἐν Ρώμῃ ἄρχοντες. [Σχόλιο] Τῷ ἐπάρχῳ καὶ τοῖς λοιποῖς τῆς νέας Ρώμης ἄρχουσι,... ὡς τῷ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ, τῷ δικαιοδότη, τῷ ἐπὶ τῶν κρίσεων, ἐκ τῆς συνηθείας συγκεχώρηται δίδοναι δικαστήν διὰ τὴν δικαιοδοσίαν ἣν ἔχουσιν ὡς ἄρχοντες καὶ προκαθήμενοι δικαστηρίου».

15. Βλ. Βασιλικά, στο Έκτο Βιβλίο, παντού.

16. Ecl.Bas. 222/11-12.

Εκ του νόμου έχει δικαιοδοσία και ο επίσκοπος της επαρχίας να κρίνει και αποφασίζει για ζημίες και αδικήματα που διέπραξε ο άρχων της ίδιας επαρχίας, εάν τυχόν αυτός εγκαταλείψει την επαρχία του πριν περάσουν πενήντα ημέρες από τον διορισμό νέου άρχοντα σε αυτήν¹⁷.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο της «δικαιοδοσίας», αλλά και της καθ' ύλην αρμοδιότητας γενικότερα, καθορίζεται σαφώς στην *Εκλογή των Βασιλικών*¹⁸, από το κείμενο της οποίας συνάγεται ότι «δικαιοδοσία» έχουν κατ' εξοχήν οι άρχοντες, οι οποίοι μπορούν :

1) να πέμπουν σε διακατοχή και σε νομή, 2) να επερωτούν πραιτωρία επερώτηση (*stipulatio praetorialis*) για την παροχή ασφαλείας από τους διαδίκους, 3) να δίδουν επίτροπο ή κηδεμόνα, τέλος 4) να ορίζουν δικαστή, δηλαδή να εξουσιοδοτούν κάποιον για να κρίνει μια υπόθεση. Τα *Βασιλικά* (B. 7.3.3,5) και η *Εκλογή των Βασιλικών* (252-253) στα σχετικά χωρία ταυτίζουν μάλιστα τη «δικαιοδοσία» με το δικαίωμα κάποιου άρχοντα «αὐτήν ἐντέλλεσθαι ... οἰκείῳ δικαίῳ καὶ οὐκ ἀλλοτρίῳ» στα πλαίσια της καθ' ύλην και κατά τόπον αρμοδιότητάς του.

Η καθ' ύλην αρμοδιότητα κάθε άρχοντα προσδιοριζόταν *ratione personae* και *ratione materiae*, δηλαδή ανάλογα με τα *ὑποκείμενα* στη διοικητική εξουσία του πρόσωπα (B. 7.3.43 = C. 3.13.7), εφ' όλης της ύλης, εκτός αν κάποιες υποθέσεις υπάγονταν ρητώς στην αρμοδιότητα συγκεκριμένου άρχοντα, όπως π.χ. η πλαστογραφία που ανήκε

17. Ecl.Bas. 223/27-32-224/1-24 ad B. 6.3.12-13(=N. 161.1.2 & C. 1.51.3).

18. Ecl.Bas. 250/20-32-252/1-4 ad B. 7.3.1(=D. 2.1.1) (βλ. αν. σημ. 13) και Ecl.Bas. 252/5-33-253/1-8 ad B. 7.3.3 (=D. 2.1.3-4): «Ἄκρατον κράτος ἦτοι καθαρὸν ... τὸ ἔχειν ἐξουσίαν ἐκτέμνειν κεφαλᾶς, κόπτειν χεῖρας καὶ τιμωρεῖν τοὺς κακούργους ἦτοι τοὺς πλημμελοῦντας, ὅπερ καὶ ποτεστάτεμ ὀνομάζεται ἦτοι ἐξουσία, οἷόν ἐστι τὸ βασιλικὸν κράτος καὶ ἡ ἐξουσία· μόνος γὰρ ὁ βασιλεὺς ἄκρατον ἐξουσίαν ἔχει ὡς δυνάμενος καὶ ἀποκεφαλίζειν καὶ χεῖρας ἐκτέμνειν καὶ τὰ σφοδρότερα τούτων ποιεῖν, καὶ μετ' αὐτὸν οἱ τῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντες – ἔχουσι γὰρ καὶ οὗτοι δίκαιον ξίφος καὶ τοῦ μεταλλίσειν – καὶ ὁ ἀνθύπατος. Μικτὸν δὲ ἐστὶν ἱμπερίον τὸ ἔχειν τι καὶ δικαιοδοσίας ἐχόμενον· γνωρίζεται δὲ τοῦτο ἐν τῷ δύνασθαι τὸν ἔχοντα τοῦτο δίδοναι διακατοχὰς... ὡσαύτως καὶ δίδοναι δικαστὰς καὶ σὺν τούτοις καὶ σωφρονεῖν μετρίως. Τὸ δὲ κελεύειν ἐπερωτᾶσθαι πραιτωριαν ἐπερώτησιν (για παροχή ασφαλείας) καὶ εἰς νομὴν πέμπειν μᾶλλον ἐστὶ τοῦ κράτους ἢ τῆς ἰουριδικτιῶνος ἦτοι τῆς δικαιοδοσίας ὡς τιμωρητικόν. ... Ταύτην οὖν τὴν ἀσφάλειαν ἐκεῖνος ἀπαιτεῖ ὁ ἔχων ἀρχὴν καὶ κράτος (ενν. μικτὸν ἱμπερίον), οἷον ὁ μέγας δρουγγάριος, ὁ κοιαίστωρ, ὁ ἑπαρχος, οὐ μὴν ὁ Ἄλωπος, ἢ ὁ Σερβλίας, εἰ μὴπον ἐνταλθῶσι παρὰ τῶν τὰς ἀρχὰς ἐχόντων. Τὸ δὲ εἰς νομὴν πέμψαι ἀκροάσεται ... ὁ ἔχων ἀρχὴν καὶ κράτος....».

στην αρμοδιότητα του *κοιαιστωρος* –εξ ου και η αποκλειστική αρμοδιότητά του επί διαθηκών στην Κωνσταντινούπολη. Στη μέση βυζαντινή περίοδο, γενική καθ' ύλην αρμοδιότητα επί όλων των προσώπων στην επικράτεια είχε ο αυτοκράτωρ, ενώ στις επαρχίες ο άρχων του θέματος. Επίσης, δικαιοδοσία επί όλων των *ἐγκληματικῶν* και των *χρηματικῶν*, δηλ. πολιτικών, υποθέσεων μέσα στην Κωνσταντινούπολη και σε ακτίνα 100 *μιλίων* γύρω από αυτήν για όλους τους κατοίκους είχε ο έπαρχος της πόλεως¹⁹. Αυτός ήταν ο γενικός κανόνας, ενώ κρατούσε και η γενική αρχή ότι δεν μπορούσε ένας δικαστής να δικάσει ίσο με, ή ανώτερο από αυτόν άρχοντα.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί, ότι οι έχοντες «δικαιοδοσία» άρχοντες είχαν «*περι αὐτοῦς*» *δαιτητές*, ως *παρέδρους* ή *συγκαθέδρους* και *συμπόνους*, οι οποίοι μπορούσαν να διεξάγουν διαδικαστικές πράξεις ή κατά περίπτωση να τους αναθέτουν τη διερεύνηση παρεμπιπτόντων ζητημάτων. Δεν μπορούσαν όμως να δικάσουν την κύρια υπόθεση, διότι «*οὐ γὰρ ἔχουσιν ὀφθίκιον τοῦ δικάζειν, ἀλλὰ τοῦ συμπονεῖν τῷ ἄρχοντι*»²⁰. Οι *πάρεδροι/σύμπονοι/δαιτηταί* λέγονταν *χαμαιδικασταί* (*iudices pedanei*), δηλαδή οι «*μήτε ὀφθικιάλιοι μήτε ἀρχὴν ἔχοντες, ἀλλ' ὀριζόμενοι παρὰ ἄρχοντος δικάσαι τήνδε τὴν ὑπόθεσιν*»²¹. Αυτοί μπορούσαν να είναι απλώς *νομικοί*²² ή *συνήγοροι*, γι' αυτό φαίνεται ότι στην πράξη οι διάδικοι ζητούσαν από τον καθ' ύλην αρμόδιο άρχοντα να ορίσει κάποιον ή κάποιους από αυτούς ως δικαστή/στές για την εκδίκαση της υποθέσεως²³.

Για τα όρια εντός των οποίων έπρεπε να ασκείται η «δικαιοδοσία»

19. Αναλυτικά για τις δικαστικές αρμοδιότητες των αρχόντων της Κωνσταντινούπολεως βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, *ό.π.*, παντού. Πρβλ. και ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατά τοὺς αἰῶνες Γ'–ΙΑ'*, *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 163-177, και ειδικότερα για τη σύνθεση και αρμοδιότητα των δικαστηρίων σσ. 165-166.

20. BS 36/ 4-7 ad B. 7.1 rubr.

21. Ecl.Bas. 260/1-4 ad B. 7.3.29 (= C. 3.3.3). Στη διατύπωση του χωρίου αυτού φαίνεται η εξέλιξη στην πράξη της αρμοδιότητας των *παρέδρων/συμπόνων/δαιτητῶν* από την εποχή της συντάξεως του Σχολίου στην B. 7.1 (βλ. προηγ. σημ.), κατά την οποία δεν δικάζουν, έως την εποχή που συντάχθηκε η *Εκλογή των Βασιλικών*, σύμφωνα με την οποία μπορούν υπό προϋποθέσεις να δικάσουν ως «δοτοί» δικαστές. Βλ. και Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑ, *ό.π.*, σ. 251 επ., ιδίως σημ. 1147.

22. Πρβλ. ΣΠ. ΤΡΩΪΑΝΟΥ, *Η θέση του νομικού/δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία* [Τ-δρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1993.

23. Πρβλ. Ecl.Bas. 255/16-35, και Ν. 66 (II) Μανουήλ Α' Κομνηνού του 1166 για την αριθμητική κατανομή *παρέδρων* και *συνηγῶρων* στα δικαστήρια των μεγάλων αρχόντων της Κωνσταντινούπολεως, RUTH MACRIDES, *Four Novels*, *ό.π.*, σ. 138.

δεν υπάρχουν πολλές ασάφειες. Τα όρια της κατά τόπον αρμοδιότητας για τους άρχοντες της πρωτεύουσας ήταν η Κωνσταντινούπολη με τα προάστειά της, ενδεχομένως σε ακτίνα 100 μιλίων όπως ίσχυε για τη δωσιδικία του *κοιαιστωρα*. Ο διοικητής του θέματος είχε καθ' ύλην και κατά τόπον αρμοδιότητα στους κατοίκους της επαρχίας του και στους κατοίκους άλλης επαρχίας που τελούσαν κάποιο αδίκημα μέσα στα όρια της δικής του (*forum delicti*).

Εξαιρέση από την καθ' ύλην ή κατά τόπον δωσιδικία μπορούσε να γίνει είτε *ratione personae* είτε *ratione materiae* από τον αυτοκράτορα ρητώς, με σχετική *θεία αντιγραφή*. Εξαιρέση *ratione personae* από τον πρόσφορο, δηλαδή αρμόδιο, δικαστή υπήρχε και για τους συγκλητικούς και τα μέλη της οικογένειάς τους, καθώς και για τους κληρικούς και μοναχούς (*privilegium fori*)²⁴.

Μπορούμε να θεωρήσουμε ως γενική αρχή, τη σημαντική δυνατότητα αλλαγής δωσιδικίας που είχαν οι διάδικοι, οι οποίοι μπορούσαν να συμφωνήσουν για την εκδίκαση της υποθέσεως από άρχοντα αναρμόδιο, αρκεί αυτός να προΐστατο δικαστηρίου: «*Οίσοδήποτε δικαστής βήματος προεστώς ἢ ἑτέραν ἔχων ἐξουσίαν δικαιοδοσίαν ἔχει κατὰ τῶν συναιούντων καὶ ὑποβαλλόντων ἐαυτούς*»²⁵. Με την ίδια λογική, οι διάδικοι μπορούσαν να ζητήσουν από τον αρμόδιο άρχοντα να ορίσει συγκεκριμένο δικαστή για την εκδίκαση της υποθέσεώς τους. Η αίτηση του ενός μόνον καθιστούσε τον δικάζοντα δικαστή αναρμόδιο, εκτός εάν «*βασιλεὺς ἐπιτρέψη διὰ τὴν αἰδῶ τοῦ αἰτηθέντος*»²⁶.

Πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι η «δικαιοδοσία» του άρχοντα έπαυε όταν αυτός έπαυε καθ' οιονδήποτε τρόπο να κατέχει την αρχή στην οποία αυτή προσιδίαζε. Ο δοθείς όμως από αυτόν δικαστής, πριν παύσει ο άρχοντας να έχει το αξίωμα, μπορούσε να συνεχίσει την εκδίκαση της υποθέσεως για την οποία είχε ορισθεί και να εκδώσει εγκύτως απόφαση.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι:

1. Τα βασικά χαρακτηριστικά της δικαιοδοσίας της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν διαφέρουν ουσιωδώς από την *iurisdictio* της προϊουστινιάνειας και ιουστινιάνειας νομοθεσίας, όπως αυτά συνάγονται

24. Ecl.Bas. 276/14-15 ad B. 7.5.29.

25. B. 7.5.1 (=D. 5.1.1). Πείρα 51.29.

26. B. 7.5.46 (=D. 5.1.47).

από την αντιστοιχία των διατάξεων των Βασιλικών με τον Κώδικα, τα *Digesta* και τις *Νεαρές* του Ιουστινιανού. Παρατηρείται εντούτοις, μεταξύ άλλων, η σημαντική εξέλιξη που αναφέρει η *Εκλογή των Βασιλικών* για τη «δικαιοδοσία» των ανωτέρων αρχόντων, που δημιουργήθηκε «ἐκ τῆς συνηθείας»(σημ. 14).

2. Οι πληροφορίες για τη νομική πράξη της μέσης βυζαντινής περιόδου που περιέχονται στα νέα Σχόλια των Βασιλικών, την *Εκλογή των Βασιλικών* και τη *Μεγάλη Σύνοψη*, σε συνδυασμό με φιλολογικές και άλλες πηγές, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη διαπίστωση ουσιαστικών εξελίξεων ή διαφοροποιήσεων.

Προς το παρόν, μπορεί να λεχθεί ότι δύο στοιχεία δεσπόζουν ρητά ή υπόρητα στα κείμενα που εξετάστηκαν γύρω από το θέμα της «δικαιοδοσίας»: η απεριόριστη εξουσία του αυτοκράτορα και η κοινή βούληση των διαδίκων, η οποία μπορεί να παρακάμψει την εξουσία του εφ' όσον ο ίδιος δεν αντιταχθεί ρητά. Αυτή η ασφαλιστική δικλείδα, η δυνατότητα δηλαδή των διαδίκων να παρακάμψουν τον αρμόδιο δικαστή με προσφυγή σε δικαστή «βήματος προεστῶτος ἢ ἄλλην ἐξουσίαν ἔχοντος» και να τον περιβάλλουν, κατ'ουσίαν, με «δικαιοδοσία» —εφ' όσον τα μέρη συναινούν και υποβάλλουν την υπόθεση στην κρίση του—, οδήγησε ενδεχομένως στην ευρεία και συχνή προσφυγή στα εκκλησιαστικά δικαστήρια που διαπιστώνεται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο²⁷.

27. Πρβλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe], τ. I-III, Αθήνα 1992, 1997, 2010.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ*

Μαθητές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη¹

1. Καταβολές των συμβάσεων μαθητείας

Οι γνώσεις για τη διαδικασία διαμόρφωσης της τυπολογίας των μεσαιωνικών μαθητειών και των στενόνετα συνδεδεμένων με αυτές μισθώσεων εργασίας, δεν ανάγονται, σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, πριν από το 12^ο αιώνα. Στην πραγματικότητα τα παλαιότερα σχετικά δείγματα διασώζονται στο κατάστιχο ενός γενοβέζου νοταρίου, του *Giuliamo Cassinese* και χρονολογούνται τον Ιανουάριο και τον Ιούνιο του 1191, για να πολλαπλασιαστούν τις επόμενες δεκαετίες εκτεινόμενα τοπικά και σε άλλες περιοχές².

Οι πράξεις αυτές δεν είναι απόλυτα σαφές αν πρέπει να θεωρηθούν ως προϊόντα της ανανεωμένης ιταλικής κοινωνίας του 12^{ου} αιώνα ή αν οι ρίζες τους θα πρέπει να αναζητηθούν στο ρωμαϊκό κόσμο. Τα αντίστοιχα παραδείγματα από τους αιγυπτιακούς παπύρους, αλλά και μία ρωμαϊκή μίσθωση εργασίας του 164 μ.Χ. μπορούν αν όχι να στηρίξουν μία νομική συνέχεια, τουλάχιστον να συνηγορήσουν σε εθιμικές επιβιώσεις και παράλληλα³.

Σε κάθε λοιπόν περίπτωση και ανεξάρτητα από την καταγωγή τους και την ασφαλή στοιχειοθέτηση της ιστορικής τους πορείας, οι συμβάσεις αυτές, όπως έχουν αποκρυσταλλωθεί το 12^ο αιώνα, συγκροτούνται από δύο αυτόνομες πράξεις, δύο διαφορετικές δηλαδή

* Ερευνητής Β' Κέντρου Ερεύνες Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

1. Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στα πλαίσια μίας ευρύτερης έρευνας για τις συμβάσεις παροχής υπηρεσιών στη βενετική Κρήτη.

2. Βλ. σχετ. C. MOR, «Gli incunaboli del contratto di apprendistato», *Archivio Giuridico "Filippo Serafini"* 35/1-2 (1964), 9-10. Πρβλ. επίσης P. LEICHT, *Storia del diritto Italiano. Il diritto privato: Le obbligazioni*, Milano 1948, σσ. 135-138.

3. Βλ. σχετ. G. BARNI, «Contratti di lavoro e diritto romano a Genova nel secolo decimosecondo», *Atti del Congresso internazionale di diritto Romano e di storia del diritto*, Milano 1953, σσ. 479-483· MOR, *ό.π.*, 42-45.

νοταριακές καταγραφές, εκ των οποίων η μεν πρώτη έχει ως δικαιοπρακτούντα το μαθητευόμενο ή τον εργαζόμενο, η δε άλλη το δάσκαλο-εργοδότη. Οι δύο αυτές διαφορετικές καταγραφές στις οποίες και παρουσιάζονται να δικαιοπρακτούν τα ίδια πρόσωπα, έστω και σε διαφορετικούς ρόλους, μετά από μία παράλληλη πορεία, θα ενωθούν για να συγκροτήσουν ένα εν τέλει ενιαίο τύπο, όπως αυτός είναι γνωστός από τα μεταγενέστερα νοταριακά πρωτόκολλα. Η τυπολογική αυτή εξέλιξη αντικατοπτρίζει φυσικά και αντίστοιχες μεταβολές σε θεωρητικό επίπεδο. Ενώ δηλαδή αρχικά οι δύο παράλληλες πράξεις βασιζόταν στην ύπαρξη δύο διαφορετικών *causae negotii*, αυτής δηλαδή του μαθητευόμενου και αυτής του δασκάλου, η σύλληψη ότι οι υπηρεσίες του μαθητευόμενου ή του εργαζόμενου δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά το μέσον για την επίτευξη του σκοπού της σύμβασης, ενοποίησε την *causa*, συμπαρασύροντας και την τυπολογία της ίδιας της πράξης. Φυσικά μία τέτοια διαδικασία είναι αυτονόητο ότι δεν εξελίχθηκε παντού στους ίδιους ρυθμούς. Στο πρωτόκολλο για παράδειγμα του *Guglielmo Cassinese*, του γενοβέζου νοταρίου που αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ αρχικά ακολουθείται το πρότυπο των διδύμων πράξεων μετά από λίγους μήνες με την ευκαιρία της σύνταξης μίας πράξης, που ακροβατεί μεταξύ μισθώσεως εργασίας και μαθητείας, η συγχώνευσή τους έχει επιτευχθεί. Αντιθέτως στην εξελικτική αυτή πορεία δεν υπακούει οκτώ χρόνια αργότερα ο συνάδελφος και συμπατριώτης του *Cassinese*, *Bonvillano*, ο οποίος και εξακολουθεί να συντάσσει δύο αυτόνομες πράξεις. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και δύο, κατά ένα περίπου αιώνα μεταγενέστεροι, νοτάριοι από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ο *Pietro Scardon* (1271)⁴ και ο *Benvenuto de Brixano* (1301-1302)⁵. Στις μαθητείες του πρώτου, η αναφορά για τη ξεχωριστή δήλωση του δασκάλου έχει καταχωρηθεί μέσα στο κείμενο της ίδιας της πράξης⁶, ενώ κάποιες σημειώσεις στο περιθώριο των μαθητειών του άλλου⁷ αποδεικνύουν τη σύνταξη μίας

4. A. LOMBARDO (ed.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*).

5. R. MOROZZO DELLA ROCCA (ed.), *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*).

6. «... et e converso idem Vivianus facit similem cartulam eidem Folco hec attendere et observare ...», 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89. «... et econverso de hiis observando idem Gregorius facit similem cartulam eidem ...», 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155.

7. 4/12/1301 και 5/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486 και 490.

παράλληλης πράξης με πρωταγωνιστή αυτή τη φορά το δάσκαλο⁸. Αντίθετα ίχνη από παρόμοιες πράξεις δεν εντοπίζονται στα πρωτόκολλα των σύγχρονών τους νοταρίων από την ίδια περιοχή. Παρόμοιες αποκλίσεις πρέπει όχι μόνο να αποδοθούν στο ακολουθούμενο από τον κάθε νοτάριο «φορμουλάριο», αλλά και να ενταχθούν στο επαρχιακό περιβάλλον του βενετοκρατούμενου Χάνδακα⁹.

Αυτή εξάλλου η τελευταία παρατήρηση εκτιμάται ότι αποτελεί και τον καταλληλότερο οδηγό για μία συστηματικότερη μελέτη των μαθητιών στη βενετική Κρήτη¹⁰.

2. Οι μαθητείες στην Κρήτη της Βενετοκρατίας

Μία περίοδος μαθητείας δίπλα σ' ένα έμπειρο και αναγνωρισμένο δάσκαλο αποτελούσε για την Βενετία και τις αποικίες της – και όχι μόνο- αναγκαία και ασφαλή προϋπόθεση για την έγκυρη εξάσκηση ενός επαγγέλματος¹¹. Μετά το πέρας της περιόδου αυτής ο μαθητευόμενος έπαιρνε το τίτλο του “*lavorante*”, στον οποίο και παρέμενε δύο περίπου χρόνια, προσκολλημένος συνήθως στο εργαστήριο του δασκάλου του, αλλά αμοιβόμενος και αποδίδοντας στον τεχνίτη ένα ποσοστό από την αμοιβή των προσωπικών του εργασιών¹², για να γίνει στη συνέχεια και ο ίδιος “*magistro*” ή και “*capo magistro*”, ένδειξη της ολοκλήρωσης του κύκλου της επαγγελματικής του εκπαίδευσης και της αναγνώρισης της ικανότητάς του για την απόκτηση μαθητών. Η όλη εξελικτική πορεία φαίνεται να στηρίζεται περισσότερο σε μία

8. «Die eodem. Suprascritus Bonapresa facit cartulam per conversum suprascripto Iohanni. Hec sub dicta pena. Cartula firma durante. Testes suprascripti. Complere et dare», 4/12/1301 *Benvenuto de Brixano*, αρ. 487 και 5/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 491.

9. Βλ. σχετ. MOR, ό.π., 10-12.

10. Για τις μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. σχετ. Δ. ΚΙΣΚΗΡΑΣ, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 1968· ELIZABETH SANTSCHI, «Contrats de travail et d' apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d'après quelques notaires», *Revue Suisse d'Histoire* 19 (1969), 34-74· Μ. ΗΛΙΑΚΗΣ, «Μια σύμβαση μαθητείας στη «Μουραρική» από τη Φουρνή», *Παλίμψηστον* 16 (1996), 181-186· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Παρασκευή και πώληση ψωμιού στην πόλη του Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Ανθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 465-495.

11. Βλ. σχετ. SANTSCHI, ό.π., 44-45.

12. 23/1/1618, ΗΛΙΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 184-185 = Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ (εκδ.), Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *παπά-Ιωάννης Κατζαράς. Νοτάριος Καστελίου Φουρνής. Κατάστιχο* 43 (1607-1635), Ηράκλειο 2008 (στο εξής *Ιωάννης Κατζαράς*), αρ. 327.

καθαρά εθιμική παράδοση χωρίς να μαρτυρείται ούτε η απονομή των τίτλων αυτών με κάποια διοικητική πράξη από την οικεία συντεχνία, ούτε και η εγγραφή σε συγκεκριμένο μητρώο¹³.

Οι μαθητείες λοιπόν, με εξαίρεση εκείνες που συναπτόταν σε οικογενειακό επίπεδο και δεν κρινόταν απαραίτητη η νομική δέσμευση¹⁴, είναι αναμενόμενο ότι τις περισσότερες φορές, περιβαλλόταν με νοταριακό τύπο. Η απουσία μάλιστα σχετικών ρυθμιστικών διατάξεων, από το διοικητικό περιβάλλον της Κρήτης, καθιστά τις πράξεις αυτές βασική πηγή πληροφόρησης για τη λειτουργία του θεσμού και του κανονιστικού του πλαισίου¹⁵. Στη βάση αυτής της λογικής εντοπίστηκαν και μελετήθηκαν 80 περίπου δημοσιευμένες μαθητείες, οι οποίες εκτιμάται ότι επιτρέπουν τη διαμόρφωση μίας ολοκληρωμένης εικόνας για την εξελικτική τους πορεία, τόσο τυπολογικά, όσο και ουσιαστικά.

2.1. Οι πρωταγωνιστές

Ο χρυσός κανόνας σε όλες αυτές τις πράξεις είναι ότι ο πατέρας, μέσα στα πλαίσια άσκησης της πατρικής του εξουσίας¹⁶, αναθέτει το παιδί του σε ένα επαγγελματία για να διδαχθεί την τέχνη του¹⁷.

13. Βλ. σχετ. Ν. ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΗΣ, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Αθήνα 1987, σσ. 91-92. Πρβλ. επίσης ΗΛΙΑΚΗΣ, *ό.π.*, 180-183· ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σσ. 469-470.

14. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω παράδειγμα αποτελούν οι ζωγράφοι, για τους οποίους οι επιγραφές των εκκλησιών μαρτυρούν εργαστήρια οργανωμένα σε οικογενειακή βάση. Βλ. σχετ. SANTSCHI, *ό.π.*, 36· ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ, ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΠΩΠΙΔΗ, «Μαρτυρίες για την εκπαίδευση των ζωγράφων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο», *Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου. Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2000, σσ. 63-68· ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΗΣ, *Η κρητική περίοδος κτλ.*, σσ. 92-94. Πρβλ. επίσης ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Από τον "ανώνυμο" βυζαντινό καλλιτέχνη στον "επώνυμο" κρητικό ζωγράφο του 15^{ου} αιώνα», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997, σ. 175 και υποσημ. 31.

15. Βλ. σχετ. SANTSCHI, *ό.π.*, 34-36.

16. Βλ. ενδεικτ. Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 156-157.

17. 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· «... Manifesto facio ego Matheus Quirino piscator habitator Candide tibi Dominico Kavalier scarpentario habitatori Candide quia in Dei et Christi nomine afirmo tecum Petrum filium meum ...», 13/4/1300, S. CARBONE (ed.), *Pietro Pizolo. Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978 (στο εξής *Pietro Pizolo I*), αρ. 390· 30/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 254· 7/2/1305, S. CARBONE (ed.), *Pietro Pizolo. Notaio in*

Σε θέση οιωνεί πατέρα την εμφάνισή του κάνει για τους βιλλάνους και ο οικείος φεουδάρχης, ο οποίος στα κατάστιχα των πιο πρώιμων τουλάχιστον νοταρίων, παρουσιάζεται αρκετά συχνά να αναθέτει δουπαροίκους του σε τεχνίτες για μαθητεία¹⁸.

Εάν ο πατέρας δεν βρίσκεται στη ζωή, στη θέση του παρουσιάζονται άτομα από το στενό συγγενικό κύκλο του μαθητευόμενου. Σ' ένα πρώτο επίπεδο η χήρα μητέρα ως ασκούσα κατά κανόνα την κηδεμονία των ορφανών παιδιών της¹⁹, ενώ σ' ένα δεύτερο την εμφάνι-

Candia (1300, 1304-1305), τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo II*), αρ. 1213· 2/9/1352, A. LOMBARDO (ed.), *Zaccaria de Fredo. Notaio in Candia (1352-1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Fredo*), αρ. 48· 3/12/1400, M. CATTAPAN, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησανρίσματα* 9 (1972), 202-236· 24/4/1482, CATTAPAN, Nuovi Elenchi κτλ., σ. 221, αρ. 17· 13/11/1503, Μαρία ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αιώνας οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων», *Θησανρίσματα* 10 (1973), 361, αρ. 2· «... + Όμολογώ ἐγὼ Μάξιμος Ντακορφούς, καλόγερος, τοῦ ποτὲ κυρ-Γιουρτά, κατοικοῦμενος ἐν τῷ μοναστήριω Ἀγίου Γεωργίου Ἀυδελακιώτη, ὅτι ὀμπλεγάρω τὸν υἱόν μου, τὸν Ἀλωῦζε, οὗτος ἐναι πρεζέντε καὶ κοτέντος, νὰ ναι μαθητὴς μετὰ σένα ...», 15/2/1549, ΚΙΣΚΗΡΑΣ, ὁ.π., σ. 16, αρ. 4 = Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149*, τ. Α' [16/1-30/3/1549], Ηράκλειο 2004 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Α'*), αρ. 164· 16/6/1595, Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ (εκδ.), *Michiel Gradenigo. Νοτάριος στη δονκική γραμματεία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Αθήνα 2010 (στο εξής *Michiel Gradenigo*), αρ. 111.

18. «... Manifestum facio ego Thomas Minoto habitator Candide quia cum meis heredibus, do, concedo atque afficto tibi Natali Massaro habitatori in Candida et tuis heredibus unum meum villanum nomine Vaxilli ...», 11/2/1281, M. CHIAUDANO, A. LOMBARDO (eds.), *Leonardo Marcello. Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*), αρ. 463· 29/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 656· 6/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1083· 29/11/1339, Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ (εκδ.), *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα, 1338-1339*, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*), αρ. 423.

19. «... Manifestum facio ego Arcondissa, relicta Nicolai de Vigna, habitatrix in Candida quia cum meis successoribus afficto tecum ... unum meum filium nomine Iacobum ...», 25-30/12/1278, *Leonardo Marcello*, αρ. 6· 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· «... Manifestum facio ego Maria de Policandro nunc habitatrix in Casale Pendamodhi cum meis successoribus tibi Herine Ulastudheno habitatrici Candide et tuis successoribus quia affirmo tecum Cheranam filiam meam ...», 2/8/1321, A. STAHL (ed.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Donato Fontanella*), αρ. 49· 16/4/1329, A. PERTUSI, «Leonzio Pilato a Creta prima del 1358-1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), σ. 377, αρ. 14· 23/5/1391, Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, A. VAN GEMERT, «Ανέκδοτα έγγραφα (1324-1435) για τον Κρητικό ποιητή Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και την οικογένειά του», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 146-147, αρ. 42· 31/10/1496, CATTAPAN, Nuovi Elenchi κτλ., 222-223, αρ. 22· 11/12/1538, Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογι-*

σή τους κάνουν τα μεγαλύτερα αδέρφια του μαθητευόμενου ή κάποιιοι άλλοι στενοί συγγενείς του²⁰.

Βέβαια από το εξεταζόμενο υλικό δεν λείπουν και οι μαθητείες εκκείνες που συνάπτονται από τον ίδιο το μαθητευόμενο, γεγονός που αν μη τι άλλο δηλώνει ότι είναι αυτεξούσιος²¹ και ενήλικος²². Μάλι-

κού Συνεδρίου, τ. Β', *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 289, αρ. 36 (σε περίληψη): 19/11/1619, Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Il miglior vino del mondo. Το κρητικό κρασί στις αρχεϊκές πηγές της Βενετοκρατίας*, Γάζι Ηρακλείου 2005, σ. 121, αρ. 3.

20. «... quia in Christi nomine affirmo tecum Nicolaum filium Antonii de Vicencia fratris mei, nepotem meum ...», 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· 5/2/1306, Α. STAHL (ed.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, *Dumbarton Oaks* 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura*), αρ. 349· 28/3/1452, CATTAPAN, *Nuovi Elenchi* κτλ., 220, αρ. 15· 3/4/1460, Τ. GANCHOU, «La famille Koumoussès (Κουμούσης) à Constantinople et Négrepont, avant et après 1453», *Βενετία-Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Βενετία-Αθήνα 2006, σ. 102, αρ. 9· «... Φανερόν κάμνω ἐγώ, Δημητρο(η) Καδένας, τοῦ ποτέ κυρ Γεωργ(η), οἰκῶν εἰς τὸ Ἐξώπορτον τῆς Κρήτης, ὅτι ὀμπλεγάρ(ω) καὶ βάνω μαθητὴν τὸν ἀννεψιόν μου, τὸν Νικολ(ὸ) Καλεργ(η) ...», 23/8/1538, Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο* 148, τ. Β' [2/3-31/8 1538], Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς* 148 Β'), αρ. 459· «... Ὁμολογῶ ἐγὼ Γεώργ(ης) Περιβολάρης ... ὅτι ὀμπλεγάρω τὸν ἀδελφόν μου ...», 26/9/1549, ΤΟΝΙΑ ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ, Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο* 149, τ. Γ' [1/7-28/9 1549], Ηράκλειο 2006 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς* 149 Γ'), αρ. 320. Πρβλ. επίσης SANTSCHI, ὁ.π., σ. 43.

21. Βλ. ενδεικτ. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, *Η πατρική εξουσία κτλ.*, 175-178..

22. «... Die .xv. intrante. Pascalinus de Civitati Foris Iuli affirmavit se stare cum Gregorio Traversaro marangono ...», 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· 5/12/1301, *Benvvenuto de Brixano*, αρ. 490· 2/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 986· 9/3/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 421· «Georgius Fuca, filius papatis Michali, habitator burgi Candide, tibi ser Andee Pavia pictori presenti et tuis heredibus, quia affirmo me tecum in discipulum artis tue predictae ...», 9/4/1470, CATTAPAN, *Nuovi Elenchi* κτλ., 220-221, αρ. 16· 30/1/1523, Ν. ΠΑΝΑΓΩΤΑΚΗΣ, «Μαρτυρίες για τον Κρητικό μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη και για τη μουσική στην Κρήτη τους δύο τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 201-202, αρ. 7· «+φανερόν κάμνω ἐγὼ μεναχὲ παρμπινιάς ἰουδαῖος τοῦ ποτέ ρεμπὶ μωσέ, οἰκῶν εἰς τὴν εὐραϊκὴν τῆς κρήτης ἐσένα τοῦ μαῖ-στροπαύλου τάντηρ ἰατροῦ τζηροῖκου πρεζέντι καὶ κοτέντι διότις ἐσυμβιβάστημεν νᾶμαι μετὰ σένα ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἕως χρόνους δύο πρῶτους ἐρχομένους νὰ σοῦ ἀκολουθῶ ἐκεῖ ὅπου ἰατροεῖς ... καὶ ἐσὺ νᾶσαι κρατημένος νὰ μοῦ δείχνης τὴν τέχνην σου τὴν ἰατρικὴν ...», 6/9/1538, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, ὁ.π., 291-292, αρ. 40 = ΙΩΑΝΝΑ ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, «Οἱ ἰατροὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας στὴν Κρήτη», *Κρητολογικὰ Γράμματα* 15/16 (1999-2000), 123· 28/6/1549, ΤΟΝΙΑ ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ, Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ (εκδ.), *Μιχαὴλ Μαρὰς. Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο* 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549], Ηράκλειο 2005 (στο εξής *Μιχαὴλ Μαρὰς* 149 Β'), αρ. 314· 1561, Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, Αθήνα 1986, σ. 141, αρ. 3· 27/2/1600, ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Νέα έγγραφα για ζωγράφους του Χάνδακα (16^{ος} αι.) από τα αρχεία του δούκα και των νοταρίων της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 195, αρ. 7· 23/1/1618, ΗΛΙΑΚΗΣ,

στα σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις οι εργασιακές συνθήκες φαίνεται να είναι σαφώς βελτιωμένες και προβλέπεται ακόμη και αμοιβή για το μαθητευόμενο, αφού προφανέστατα το είδος και η ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας ήταν κατά τεκμήριο ανώτερα από εκείνα των ανηλίκων συναδέλφων του²³.

Με τα δεδομένα αυτά η όλη δικαιοπραξία προβάλλει να έχει έναν έντονα παραχωρητικό χαρακτήρα. Εξάλλου οι χρησιμοποιούμενοι όροι όπως “affirmo”, “acordo”, “concedo” κτλ. οι οποίοι και θα μεταφερθούν στις μεταγενέστερες ελληνικές πράξεις σε “ομπλεγάρω” και “δίδω”²⁴, σε συνδυασμό με την προτασόμενη στις πρώιμες τουλάχιστον λατινικές πράξεις, επίκληση του θείου ονόματος²⁵, καλλιεργούν εκ των πραγμάτων το απαραίτητο κλίμα εμπιστοσύνης και αναμφισβήτητα συντείνουν στην αγαστή συνεργασία των μερών.

Φυσικά η όλη δικαιοπραξία δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ολοκληρωμένη χωρίς την παρουσία του τεχνίτη-δασκάλου. Ο χαρακτήρας βέβαια της μαθητείας ως μονομερούς δήλωσης της πλευράς του μαθητευόμενου (“cartula manifestationis”) περιορίζε εκ των πραγμάτων τον τεχνίτη μόνο σε μία τυπική αποδοχή των όρων. Αρχικά, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, παρόμοια συναίνεση παρεχόταν σε μία ανεξάρτητη, ταυτόχρονη, πράξη²⁶, η οποία συν τω χρόνω απορροφή-

ό.π., 184-185 = *Michiel Gradenigo*, αρ. 327.

23. 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· 2/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 986· «... et pro meo salario totius dicti temporis dare michi tenearis ducatos auri venetos 2 hoc modo ...», 9/4/1470, *CAITAPAN*, Nuovi elenchi κτλ., 220-221, αρ. 16· 21/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 77· 6/9/1538, *ΜΕΡΤΖΙΟΣ*, ό.π., 291-292, αρ. 40 = *ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ*, ό.π., 123· 27/2/1600, *ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ*, Νέα έγγραφα κτλ., 195, αρ. 7· 23/1/1618, *ΗΛΙΑΚΗΣ*, ό.π., 184-185 = *Michiel Gradenigo*, αρ. 327.

24. 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 11/2/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 463· 13/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 390· 7/4/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 485· 29/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 423· 2/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 48· 23/5/1391, *ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ*, *VAN GEMERT*, ό.π., 146-147, αρ. 42· 30/10/1453, *M. CAITAPAN*, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300-1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968, σσ. 44-45, αρ. 8· 3/4/1460, *ΓΑΝΧΟΥ*, ό.π., 102, αρ. 9· «... quia affirmo et obligo tecum filium meum, nomine Nicolaum ...», 31/10/1496, *CAITAPAN*, Nuovi elenchi κτλ., 222-223, αρ. 22· 15/2/1549, *ΚΙΣΚΗΡΑΣ*, ό.π., σσ. 16-17, αρ. 4 = *Μιχαήλ Μαράς* 149 Α', αρ. 164· 27/2/1600, *ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ*, Νέα έγγραφα κτλ., 195, αρ. 7.

25. «... quia in Dei et Christi nomine affirmo tecum ...», 13/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 390· 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· 7/4/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 485.

26. 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· «... Suprascriptus Bonapresa facit cartulam per conversum suprascripto Iohanni. Hec sub

θηκε και ενσωματώθηκε στην κυρία δικαιοπραξία²⁷.

Στις μαθητείες του 16^{ου} αιώνα, η κρατούσα συναλλακτική αβεβαιότητα επέβαλε και την ύπαρξη εγγυητών, οι οποίοι με τη δήλωσή τους εξασφάλιζαν, παράλληλα με το σύστημα των τόσο διαδεδομένων ποινικών ρητρών²⁸, την τήρηση των όρων της σύμβασης²⁹. Αντιθέτως στις πρώιμες πράξεις την ανάγκη εξασφάλισης καλύπτουν σχεδόν αποκλειστικά οι ποινικές ρήτρες, οι οποίες με την αμφοτεροβαρή τους ισχύ προστάτευαν επαρκώς τα μέρη από κάθε επιπλοκή στην εξέλιξη της μαθητείας³⁰.

dicta pena. Cartula firma durante. Testes suprascripti. Complere et dare», 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 487.

27. «... E converso ego suprascriptus Johannes Acontanto sum contentus de quibus et singulis suprascriptis ...», 28/5/1452, CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ., σ. 220, αρ. 15· «... Versa vice ego suprascriptus Andreas sum contentus etc. ...», 24/4/1482, CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ., σ. 221, αρ. 17· 13/11/1503, ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κτλ., 361, αρ. 2· «... Ἐτι ἐγώ, ὁ ρηθεις Νικολ(ὸ) Τζηρυγ(ος) ἀπο τὸ ἄλλο μερος προζέντε και κοτέντος εις ὄλλα τὰ ἄνωθεν ...», 13/8/1538, *Μιχαήλ Μαρὰς* 148 Β', αρ. 440· 15/2/1549, ΚΙΣΚΗΡΑΣ, ὁ.π., σ. 16, αρ. 4 = *Μιχαήλ Μαρὰς* 149 Α', αρ. 164· «... et cusi ditto maestro Stefani contento aceta il soprascritto pacto con li modi, oblighi ut supra ...», 16/6/1585, *Michiel Gradenigo*, αρ. 111.

28. Βλ. σχετ. Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της Βενετοκρατίας», *Ραδάμανθς* 1 (2003), 11-22.

29. «... Καί εις τοῦτο καὶ ἡμεῖς Μακαρία καὶ Ἰωάννης καὶ Κοσμᾶς Πηζάνοι, μητέρα καὶ ἀδελφοὶ τοῦ ἄνωθεν Γεώργ(η), οἰμαιοσταν προζέντ(οι) καὶ κοτέντοι εις ὄλλα τὰ ἄνωθεν καὶ κάμνωμεν καὶ τὴν ἐγγύσιν σου τοῦ λεγομένου μαῖιστρο Κωνστ(αν)τα(ῆ), διὰ νὰ σου κάμη σοστοὺς τοὺς ἄνωθεν χρόνους στ' καὶ διὰ ὅ,τι τοῦ παραδῶσης τοῦ λεγομένου Γεώργ(η) Πιζάνη, νὰ σου ἀπιλογοῦμενστα ἡμεῖς διὰ τοῦ γαστάλδ(ο) ...», 28/6/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς* 149 Β', αρ. 314· «... Προζέντες ἤς τουτο το παρον ινστρουμენტω καὶ ο ανοθεν κυρ Μιχαήλ κύρις του λεγόμενου κυρ Μανόλη, οποιος λαουνταρην ἀμπρομπάρην και παρακαλι και ουτος τα λεγόμενα μέρι ...», 27/2/1600, ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Νέα έγγραφα κτλ., 195, αρ. 7.

30. 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 29/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 656· «... Hec autem sub pena perperorum .XXV. ...», 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· 16/4/1329, PERTUSI, ὁ.π., 377, αρ. 14· «... Pena yperperorum vigintiquinque, et e converse tenetur et dicitus Michael observare suprascripta sub eadem pena ...», 29/6/1356, Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 34-35, αρ. 1· 21/3/1402, CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ., 219-220, αρ. 14· 19/11/1499, CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ., 222, αρ. 21· «... και νὰ πύτωμεν και εις τὴν κατωγραμμένην πένα. Καὶ παλ(ιν) κάμνοντ(α) καλὰ ταῖς δουλιές του και ἐσὺ δὲν τοῦ ἀτεντέρ(εις), νὰ πύτ(ης) εις τὴν πένα ταύτην ὑπέρπυρα ν' διὰ τὰ φουσάδα τῆς Αὐθεντίας μας ...», *Μιχαήλ Μαρὰς* 148 Β', αρ. 116· 23/1/1618. ΗΛΙΑΚΗΣ, ὁ.π., σσ. 184-185 = *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 327.

2.2. Ηλικία των μαθητευομένων και διάρκεια της μαθητείας

Ο όγκος του υλικού που εξετάστηκε προσφέρει δυστυχώς ελάχιστες πληροφορίες για την ηλικία των μαθητευομένων, αφού μόλις σε μία περίπτωση είναι γνωστή η ηλικία του παιδιού που παραδίδεται. Η πληροφορία μάλιστα αυτή στην πραγματικότητα συνάγεται από την πράξη παράδοσης του παιδιού ως ψυχοπαιδιού και όχι στη μαθητεία που συντάσσεται την ίδια ημέρα³¹. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις μόνο έμμεσα μπορεί να συναχθεί το ηλικιακό στίγμα του μαθητευόμενου κυρίως σε συνάρτηση με τους όρους που τον περιγράφουν³², ή την καθοριζόμενη διάρκεια της μαθητείας.

Αυτός ακριβώς ο προσδιορισμός της διάρκειας συνιστά ένα από τα απαραίτητα στοιχεία της σύμβασης και απαντά σε κάθε μαθητεία, παρουσιάζοντας ένα ιδιαίτερα μεγάλο εύρος που κυμαίνεται από το ένα μέχρι και τα δέκα χρόνια. Βέβαια τα συμπεράσματα σταματούν έως εδώ. Η προσπάθεια να συνδυαστεί το είδος της υπό εκμάθηση τέχνης και η διάρκεια της μαθητείας απέβη άκαρπη, αφού από τα υπάρχοντα δεδομένα δεν προκύπτει κανένας σχετικός κανόνας. Εξάλλου ποικίλοι παράγοντες φαίνεται να επηρεάζουν αυτή τη διάρκεια, όπως η αποδοτικότητα του δασκάλου, ή η δεξιοτεχνία και η ευφυΐα του μαθητευόμενου³³.

Για το φύλο των μαθητευόμενων είναι πιστεύω περιττό να γίνει κάποιο σχόλιο. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι αγόρια. Μόνο δύο από τις αποδελτιωμένες μαρτυρίες αφορούν κορίτσια, τα οποία και απασχολούνται στον τομέα παραγωγής και επεξεργασίας του υφάσματος³⁴.

31. «... circa etatis annorum XIII ...», 30/10/1453, CATTAPAN, Nuovi documenti, σ. 44, αρ. 7 (η μαθητεία συντάσσεται αμέσως μετά την ίδια ημέρα σ. 44-45, αρ. 8). Ηλικία του μαθητευόμενου αναφέρεται και σε ανέκδοτη μαθητεία που ερμηνεύει η Santschi: «... de etate ... XIV vel circa ...», 13/7/1407, SANTSCHI, ό.π., 38, υποσημ. 9.

32. «... filium meum adultum ...», 13/11/1503, ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κτλ., 361, αρ. 2. «... Et sciendum est quod si veneris ad exiendum de insula non debes conducere puerum tecum ...», *Pietro Pizolo I*, αρ. 390.

33. Βλ. σχετ. SANTSCHI, ό.π., 43-44, όπου αναφέρεται ότι στην Βενετία ίσχυαν όρια διάρκειας των μαθητειών ανάλογα με την υπό εκμάθηση τέχνη. Πρβλ. επίσης ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 470.

34. 2/8/1321, *Angelo de Cartura*, αρ. 49. 11/6/1538, *Μιχαήλ Μαράς* 148 Β', αρ. 365. Πρβλ. σχετ. SANTSCHI, ό.π., 43.

2.3. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των συμβαλλομένων

Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των συμβαλλομένων αποτελούν για τις μαθητείες τις δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Με άλλα λόγια αυτό που αποτελεί υποχρέωση του ενός μέρους αντιστοιχεί σε ένα δικαίωμα του αντισυμβαλλόμενου και το αντίστροφο. Βέβαια σε καμία περίπτωση κάτι παρόμοιο δεν είναι δυνατόν να εκληφθεί ως έλλειψη οριοθέτησης των ρόλων. Ανεξαρτήτως δηλαδή αν ως κυρίως δικαιοπρακτών εμφανίζεται ο μαθητευόμενος ή όποιος τον εκπροσωπεί, το κυρίαρχο μέρος στην κάθε μαθητεία είναι ο τεχνίτης – δάσκαλος, αφού αυτός μόνο μπορεί να πραγματώσει το σκοπό της που είναι η διδασκαλία της συγκεκριμένης τέχνης.

2.3.1. Από την πλευρά του μαθητευόμενου

Η παρουσία του μαθητευόμενου κατά τη συνομολόγηση της πράξης, ακόμη και όταν αυτή συνάπτεται από τον πατέρα του ή κάποιον τρίτο, τονίζεται πάντοτε από το νοτάριο μαζί με το όνομά του³⁵, δεσμεύοντάς τον με αυτόν τον τρόπο και προσωπικά για κάθε μελλοντική ανώμαλη εξέλιξη της δικαιοπραξίας.

Η βασικότερη λοιπόν υποχρέωση του μαθητευόμενου συνίσταται στη φυσική του παρουσία στο εργαστήριο του τεχνίτη που έχει αναλάβει τη διδασκαλία του. Οι εργασιακές αλλά και οι κοινωνικές συνθήκες της εποχής δεν επιτρέπουν ούτε την τήρηση συγκεκριμένου ωραρίου, ούτε διακρίσεις ανάμεσα στον επαγγελματικό και τον οικιακό χώρο του δασκάλου. Εξάλλου ο μαθητευόμενος στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων διέμενε στο σπίτι του τεχνίτη, γεγονός που επέτεινε ακόμη περισσότερο αυτή τη ρευστότητα, θέτοντας τον στη διάθεση του δασκάλου του καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και της νύκτας³⁶, υπηρετώντας τον, όπως εξάλλου τονίζει και το κείμενο

35. «... unum meum filium nomine Thomam ...», 30/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 254· «... quia affirmo tecum Georgium Angeleto, filium meum ad hec presentem et contentum ...», 24/4/1399, *CATTAPAN, Nuovi Elenchi κτλ.*, 218-219, αρ. 12· 28/3/1452, *CATTAPAN, Nuovi Elenchi κτλ.*, 220, αρ. 15· 13/11/1503, *ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κτλ.*, 361, αρ. 2· «... ότι όμπλεγάρω και βάνω διά μαθητήν τόν υιόν μου, τόν Φραγγιά, όστις είναι πρεζέντε και κοτέντος ...», 3/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 231· 19/11/1619, *ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, ό.π.*, σ. 121, αρ. 3.

36. Πρβλ. σχετ. *SANTSCHI*, 47-48.

των πράξεων, χωρίς δόλο και με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή³⁷.

Το καθεστώς αυτό, που όχι άδικα παραπέμπει και σε κάποιες από τις κατηγορίες των μισθώσεων εργασίας, είναι αυτονόητο ότι καθιστά την απουσία του μαθητευόμενου ένα από τα βασικότερα εμπόδια για την ομαλή εξέλιξη της σύμβασης. Εκτός δηλαδή από την περίπτωση ασθένειας του³⁸, η απουσία του για οποιονδήποτε άλλο λόγο δίνει στον τεχνίτη τη δυνατότητα να τον διεκδικήσει και να τον αναγκάσει να υπηρετήσει στο διπλάσιο το χαμένο διάστημα, υποχρεώνοντας τον πατέρα να παράσχει εν προκειμένω κάθε δυνατή βοήθεια για τον εντοπισμό του φυγάδα. Ο όρος του διπλασιασμού του απωλεσθέντος χρόνου, ενώ κυριαρχεί μέχρι και τα τέλη του 14^{ου} αιώνα³⁹, ατονεί στις μεταγενέστερες πράξεις για να εξαφανιστεί πλήρως από τα πρότυπα του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Την περίοδο πλέον αυτή η προστασία του τεχνίτη περιορίζεται στη λειτουργία των ποινικών ρητρών καθώς και στη δυνατότητά του να αναζητήσει το μαθητευόμενο και είτε με τη σύμπραξη των αρχών είτε και χωρίς αυτές, να τον αναγκάσει να εκπληρώσει το υπόλοιπο της μαθητείας του⁴⁰. Μόνο σε μία πράξη των αρχών του 17^{ου} αιώνα παρουσιάζεται η δυνατότητα του τεχνίτη να αντικαταστήσει το φυγάδα-μαθητευόμενο με ένα άλλο εξειδικευμένο τεχνίτη, τα έξοδα του οποίου θα βαρύνουν αποκλειστι-

37. 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· «... et die noctuque fideliter servire secundum suum posse et scribere et tuas res custodire et observare, absque omni malo ingenio vel fraude ...», 25-30/12/1278, *Leonardo Marcello*, αρ. 6· 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· 2/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 48· «... in quo tempore tibi servire debeat in omnibus artis tue spectantibus die noctuque, prout sibi preceperis, bene et fideliter ...», 3/12/1400, *CATTAPAN*, *Nuovi elenchi* κτλ., 219, αρ. 13· 3/4/1460, *GANCHOU*, ό.π., 102, αρ. 9· «... να ἴναι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰς τὰ θελήματά σου καλός, ἐμπιστεμένος, ἀπιβούλευτος ...», *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 440· 23/1/1618, *ΗΛΙΑΚΗΣ*, ό.π., 184-185 = *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 327.

38. 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· 16/4/1329, *PERTUSI*, ό.π., 377, αρ. 14.

39. «... Et tanto quando a te vel tuis serviciis foras steterit te invicto, tanto post complementum dicti termini tibi in duplo servire teneatur ...», 26/2/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 102· «... de uno die tibi duobus servire teneatur elapse termino ...», 16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· 2/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 986· 29/11/ 1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 423· 2/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 48· 29/6/1356, *ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ*, *Μαρτυρίες για τη μουσική* κτλ., 34-35, αρ. 1.

40. «... πλὴν ἂν σοῦ μισεύσει, νὰ τὸν ἐπέρνεις ὅπου ἔναι μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης ...», 5/12/1538, *ΜΕΡΤΖΙΟΣ*, ό.π., 288, αρ. 35· 3/9/1549, *Μιχαήλ Μαράς 149 Γ'*, αρ. 231· 28/7/1630, *ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ*, «Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸν 17^ο αἰώνα. Εἰδήσεις ἀπὸ νοταριακὰ ἐγγράφα», *Θησαυρίσματα 18* (1981), 256-257, αρ. 3.

κά και μόνο το υπερήμερο μέρος⁴¹, όρος ευρύτατα γνωστός στη νοταριακή πρακτική της εποχής για την εξασφάλιση των συμβαλλομένων⁴².

Η εμμονή αυτή των πράξεων στην ιδιαίτερη νομική κάλυψη των περιπτώσεων φυγής του μαθητευόμενου, αποδεικνύει αν μη τι άλλο ότι τα περιστατικά αυτά ήταν διαδεδομένα, προφανέστατα εξαιτίας των κακών συνθηκών που επικρατούσαν στα εργαστήρια της εποχής και της συμπαραμαρτούμενης αντίδρασης όλων αυτών των παιδιών στη συμπίεση της παιδικής τους ηλικίας, αφού τα κοινωνικά δεδομένα τα ανάγκαζαν να ενταχθούν από πολύ νωρίς στον παραγωγικό μηχανισμό.

Βέβαια η πιθανότητα της φυγής δεν αποτελεί αναγκαστικά δείγμα ούτε επιπολαιότητας ούτε και απείθειας. Ποικίλοι λόγοι θα μπορούσαν να ωθήσουν το μαθητευόμενο να αναζητήσει καλύτερες συνθήκες σε ένα άλλο εργαστήριο. Ίσως γι' αυτόν το λόγο σπεύδουν τα συμβαλλόμενα μέρη να τονίσουν ότι κάτι τέτοιο είναι ανεπίτρεπτο και ότι ο μαθητευόμενος καθ'όλη τη διάρκεια της θητείας του δεν είναι δυνατόν ούτε να εργαστεί ατομικά ούτε και να ενταχθεί στο εργαστήριο κάποιου άλλου τεχνίτη, αφού παρόμοια κίνηση ενεργοποιεί την προβλεπόμενη ποινική ρήτρα⁴³.

Η ανάλυση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του μαθητευόμενου δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ολοκληρωμένη χωρίς την αναφορά σε ένα άλλο ευαίσθητο θέμα: τον καθορισμό της αμοιβής του δασκάλου. Εδώ θα πρέπει εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι παρόμοια αμοιβή δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της δικαιοπραξίας. Με δεδομένο ότι η εργασία του μαθητευόμενου συνιστούσε ένα είδος αντιπαροχής στις προσφερόμενες γνώσεις, από το σύνολο των πηγών που

41. «... et partendossi havanti dal compimento de infrascritto suo tempo perda tuto il tenppo che haveva servito et li ifrascritti feri et drappi et il infrascritto Zorzi possa trovar altro garcon il piu caro sopra li dani et interessi del infrascritto Christoffi et della infrascritta dona Catterina sua madre ...», 19/11/1619, ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 121, αρ. 3.

42. Βλ. ενδεικτ. Ι. ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Η προώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 41 (2008), 170-171.

43. «... Ampuo per tuto lo ditto tempo el ditto Nicolò sia tegnudo atender al ditto so maystro e che non posa lavorar fori da la dita botega soto pena de perperi 25 ...», 23/5/1499, ΣΑΤΤΑΡΑΝ, *Nuovi elenchi κτλ.*, 221-222, αρ. 19. «... και να μην πορη να πάι με άλλην μαστόρισαν άπάνω εις την κατωγραμμένην πένα ...», 11/6/1538, *Μιχαήλ Μαρράς* 148 Β', αρ. 365. 13/8/1538, *Μιχαήλ Μαρράς* 148 Β', αρ. 440.

μελετήθηκαν μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις καθορίζεται κάποιος είδος αμοιβής είτε σε χρήματα είτε σε προϊόντα⁴⁴, αλλά και πάλι η κυρίαρχη αίσθηση είναι ότι κάτι παρόμοιο γίνεται για να καλυφθούν έστω και εν μέρει τα έξοδα διατροφής του μαθητευόμενου. Μέσα στα πλαίσια της ίδιας θεώρησης ούτε και για το μαθητευόμενο προβλέπεται αμοιβή. Μόνο εξαιρετικά εντοπίζεται ένας τέτοιος όρος, όταν υπαγορεύεται από τις κρατούσες συνθήκες⁴⁵.

2.3.2. Από την πλευρά του δασκάλου

Βασική υποχρέωση του τεχνίτη, πράγμα εξάλλου που αποτελεί και τον κύριο σκοπό της όλης δικαιοπραξίας, είναι η διδασκαλία της τέχνης του χωρίς δόλο και σύμφωνα με τις δυνάμεις του⁴⁶, ώστε όπως

44. «... tenetur magistro Viviano mesuras boni frumenti cretensis .L. medietatem hoc anno et reliquam medietatem infra superscriptum terminum quando poterit ...», 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 15/5/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· «... Et ego debeo sibi dare omni anno grisam .I. pro suo dorso ...», 29/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 656· 6/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1083· 14/10/1506, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Μαρτυρίες για τον κρητικό μουσικοσυνθέτη κτλ.*, 200-201, αρ. 6· 21/3/1538, *Μιχαήλ Μαράς 148 Β'*, αρ. 77· «... και δια πλήρωμά σου έσυμβιβάστημεν να σου δώσω δουκάτα κορέντι τρία ήγουν γ', έδω να σου δώσω τὸ ένα δουκάτο, τὸ άλλο δουκάτο να σου δώσω με ανάπαυσιν και τὸ άλλο δουκάτο έως τὰ τρία να σου δώσω εις τὸν χρόνον όταν με γράψεις εις τὸ κολλέγιο ...», 6/9/1538, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *ό.π.*, 291-292, αρ. 40 = ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, *ό.π.*, 123· 28/7/1630, ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *ό.π.*, 256-257, αρ. 3.

45. «... Tu vero debes ei dare in complemento cuiuslibet anni perpera .I. ...», *Benvenuto de Brixano*, αρ. 254· 1/6/1305, *Angelo de Cartura*, αρ. 63· 21/5/1402, *CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ.* 219-220, αρ. 14· 31/10/1496, *CATTAPAN, Nuovi elenchi κτλ.*, σ. 222, αρ. 22.

46. «... ad discendum artem suam ...», 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· «... et in super ipsum docere debet de arte sua fideliter absque fraude ...», 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· «... et docere de dicta arte bona fide ...», 5/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 490· «... Tu vero debes me docere artem tuam secundum tuum scrire et posse ...», 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... Quem filium meum debes docere dictam artem bene et fideliter sine fraude et malo ingenio ...», 1/6/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 63· «... Et complete dicto termino eam michi redder et presentare debes bene instructa in arte texarie sicut melius scieris et poteris tuo posse ...», 2/8/1321, *Angelo de Cartura*, αρ. 49· 23/5/1391, ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, VAN GEMERT, *ό.π.*, 146-147, αρ. 42· «... και έσὸν νάσαι κρατημένος να μου δείχνης τήν τέχνην σου τήν ιατρικήν καλά και έμπιστικά εις ὅ,τι κατέχεις ...», 6/9/1538, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *ό.π.*, 291-292, αρ. 40 = ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ 1999-2000, σ. 123· 16/6/1595, *Michiel Gradenigo*, αρ. 111· «... et promete ditto maistro Zorzi insegnar et inparar il infrascritto Cristoffi la sua arte di far le barille et conzzar le botte ...», 19/11/1619, ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 121, αρ. 3.

χαρακτηριστικά τονίζεται σε ορισμένες πράξεις, ο μαθητευόμενος να γίνει και αυτός με τη σειρά του τέλειος και ολοκληρωμένος τεχνίτης⁴⁷. Στα πλαίσια της επίτευξης αυτού του σκοπού διδασκαλίας θα πρέπει να ενταχθεί και η ενσωμάτωση από πολύ νωρίς στους όρους της πράξης ενός ευρύτατου “*ius corrigentis*” του τεχνίτη, ενός δηλαδή δικαιώματος διόρθωσης του μαθητευόμενου λόγω και έργω. Η δυνατότητα τιμωρίας παραχωρείται κατά κανόνα από τον ίδιο τον πατέρα του μαθητευόμενου ή τον όποιο κηδεμόνα του⁴⁸ στον τεχνίτη, ενώ προβλέπεται ακόμη και σε εκείνες τις περιπτώσεις που η πράξη συνάπτεται από τον ίδιο το μαθητευόμενο⁴⁹. Μόνο στις πράξεις των δύο τελευταίων αιώνων το δικαίωμα αυτό υποκαθίσταται από ένα αόριστο όρο καλής συνύπαρξης και των δύο μερών.

Όμως η φιλοξενία του μαθητευόμενου κάτω από τη στέγη του δασκάλου δημιουργούσε για τον τελευταίο και άλλες υποχρεώσεις. Έτσι σε όλες τις πράξεις εντοπίζονται όροι που επιβάλλουν την ανάληψη των εξόδων διατροφής και ενδυμασίας από τον τεχνίτη. Μάλιστα καθορίζεται ότι παρόμοια έξοδα θα πρέπει να ρυθμίζονται σύμφωνα με την οικονομική και κοινωνική κατάσταση άλλοτε του μαθητευόμενου⁵⁰ και άλλοτε του δασκάλου⁵¹, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις

47. «... ita quod in fine dictorum annorum michi presenteseum bene instructum dicte artis ...», 29/6/1356, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Μαρτυρίες για τη μουσική κτλ., 34-35, αρ. 1· 24/4/1399, ΣΑΤΤΑΡΑΝ, Nuovi elenchi κτλ., 218-219, αρ. 12· «... in complemento temporis predicti sit effectus magister ...», 13/11/1503, ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κτλ., 361, αρ. 2· «... και να τονε μανθάνεις και την τέχνην σου τήν σομαρικήν και τὰ μαγγάνα και να τὸν ἔχεις τελ(ειον) μάστοραν εἰς τοὺς λεγόμενους δύο χρόνους εἰς αὐτὰ ...», 13/8/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 440.

48. «... Et si a te fugam lapsus fuerit eum concedunt corrigere debeas verbis et verberibus et eum capere, sine misso alicuius dominacionis ...», 11/2/1281, *Leonardo Marcello*, αρ. 463· 13/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 390· 6/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1083· 7/4/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 485· 2/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 48· 29/6/1356, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Μαρτυρίες για τη μουσική, 34-35, αρ. 1.

49. «... et si me culpabilem inveneris, licitum sit tibi me corrigere verbis et verbis ...», 5/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 490· 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· «... et me verborum et verberum districte corrigere ...», 2/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 986· 7/4/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 485.

50. 24/2/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 89· 1/6/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 344· «... και εσύ νασαι κρατημένος ... και να ταγοποτιζεις και καλυκόνης και να ενδύνεις αυτόν κατά την κοντεντζιόν του ...», 23/8/1538, Μιχαήλ Μαράς 148 Β', αρ. 459· 15/2/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 164· 24/8/1564, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, ό.π., 289-290, αρ. 38· «... et farli la spesa della sua boca et vestirlo et calzarlo dale caechi in zo secondo la sua condition ...», 19/11/1619, ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, ό.π., σ. 121, αρ. 3.

εκείνες που στο όλο θέμα δίνεται μία ευρύτερη κοινωνική διάσταση με τη υιοθέτηση ενός μικτού κριτηρίου⁵² ή που προσδιορίζονται επακριβώς τα ποσά που πρέπει να δαπανηθούν⁵³. Σε συνάρτηση πάντοτε με τα παραπάνω στις πηγές κάνει την εμφάνισή του και ο δυσνόητος όρος ότι η υποχρέωση για υπόδεση περιορίζεται «ἀπὸ τούσ ἀστραγάλους καὶ κάτω», όρος που πιθανότατα σχετίζεται με το είδος των υποδημάτων και φυσικά το κόστος τους⁵⁴.

Βέβαια η επί μακρόν χρονικό διάστημα συνύπαρξη τεχνίτη και μαθητευόμενου αποτελούσε την αιτία για την καλλιέργεια ιδιαίτερων σχέσεων, στις οποίες η τριβή της καθημερινότητας καλλιεργούσε άλλοτε εντάσεις και προστριβές και άλλοτε αισθήματα συμπάθειας και κατανόησης. Τις εντάσεις φαίνεται να τις άμβλυνε ως ένα βαθμό το δικαίωμα διόρθωσης του δασκάλου και ο αναβαθμισμένος ρόλος του στην επίτευξη των προσδοκουμένων ισορροπιών. Εξάλλου οι ίδιοι οι όροι στα κείμενα των μαθητειών παρά την όποια τυπικότητα της επανάληψής τους, φαίνεται να ωθούν στη δημιουργία ενός τέτοιου κλίματος συνεργασίας. Η ενσωμάτωση του παιδιού στην οικογένεια του τεχνίτη συνιστούσε μία πραγματικότητα που αποδεικνύεται εύκολα από τη μελέτη των πηγών της εποχής. Μία δειγματοληπτική έρευνα απέδωσε πολλά παραδείγματα σχετικά. Έτσι από τους τεχνίτες δεν παραλείπεται να συγκαταλέξουν τους μαθητευόμενους τους

51. «... et debes dare victum et vestitum et calciamenta convenienter iuxta tuam possibilitatem ...», 14/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 394· 4/12/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 486· «... atque dare debeas usque ad complementum dicti termini potum et cibum, vestimenta et calciamenta secundum bonam mensuram tue possibilitatis ...», 5/2/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 349· 6/12/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 1083· 29/11/1339, *Franciscus de Cruce*, αρ. 423· 28/5/1452, *CATTAPAN*, *Nuovi elenchi* κτλ., σ. 220, αρ. 15· «... και να τονε ταγίζης, ποτίζης, και καλλικώνης και ενδύνης τους τρεις χρόνους υστερους κατά την κοντετζιον σου ...», 1/12/1538, *ΚΙΣΚΗΡΑΣ*, ό.π., σ. 15, αρ. 2.

52. 24/2/1271, *Pietro Sacrdon*, αρ. 89· 2/9/1352, *Zaccaria de Fredo*, αρ. 48· «... ac ipsum vestire iuxta suam condicionem et tuam possibilitatem ...», 23/5/1391, *ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ*, *VAN GEMERT*, ό.π., 146-147, αρ. 42.

53. «... ac annuatim facies sibi unum indumentums valoris yperperorum XII ..., 3/12/1400, *CATTAPAN*, *Nuovi elenchi* κτλ., σ. 219, αρ. 13· 15/2/1500, *CATTAPAN*, *Nuovi elenchi* κτλ., σ. 223, αρ. 23· «... Ακομή έγώ ό ρηθ(εί)ς Κωνστ(αν)τα(ής) Όρφανός οίμαι κοτέντος κάμνοντ(ά) μου καλᾶ έσὺ ό ρηθ(εί)ς Γεώργ(ης) Πιζάνης νά τυχένη νά σοῦ κάμω και ένα καβᾶδ(ο) τριῶν δουκάτων, όταν μοῦ φανή ...», 28/6/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς* 149 Β', αρ. 314· 23/1/1618, *ΗΛΙΑΚΗΣ*, ό.π., 184-185 = *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 327.

54. 18/5/1538, *Μιχαήλ Μαρᾶς* 148 Β', αρ. 287· 3/9/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς* 149 Γ', αρ. 231.

στους κληροδόχους των διαθηκών τους. Με δεδομένο μάλιστα ότι οι διατάξεις τελευταίας βούλησης αποτελούν τις περισσότερες φορές έναν αρκετά ειλικρινή απολογισμό της ζωής του συντάκτη τους και έναν ικανό καθρέπτη της καθημερινότητας του, οι παρεχόμενες σχετικώς με τους μαθητευόμενους πληροφορίες έχουν μία ιδιαίτερη βαρύτητα. Μία συστηματικότερη μελέτη θα μπορούσε, λαμβάνοντας υπόψη το ύψος των κληροδοτημάτων, να περιγράψει με αρκετή ευκρίνεια το βαθμό διείσδυσης των μαθητευόμενων στην οικογένεια του τεχνίτη. Μία πρώτη εκτίμηση πάντως δίνει την αίσθηση ότι οι μαθητευόμενοι συνήθως βρίσκονται λίγο πάνω από το υπηρετικό προσωπικό, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις εκείνες που συγκαταλέγονται σε ένα στενότερο κύκλο συγγενικών προσώπων⁵⁵.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα αξίζει να αναλυθεί και ένας άλλος όρος που απαντά σε κάποιες από τις μαθητείες και αφορά το δικαίωμα του δασκάλου να συνοδεύεται από το μαθητευόμενό του στα επαγγελματικά του ταξίδια είτε στο εσωτερικό της Κρήτης είτε και σε περιοχές εκτός του νησιού⁵⁶. Η μετακίνηση των τεχνιτών για να προσφέρουν επί τόπου την εργασία τους, αποτελούσε για όλη την εξετα-

55. «... Idcirco ego Marcus Capaci, caligarius ... Item remito Nicolao de Mundeio, caligario, discipulo meo, yperpera in cretensia currentia tria de yperpera novem que michi dare debet ...», 31/5/1321, SALLY MCKEE (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, τ. 1-3, Washington D.C. 1998, αρ. 3· «... Idcirco ego Georgius Rosso, aurifex ... Item dimitto Xenio, discendi meo, omnia mea strumenta de arte aurifica ...», 12/1/1352 (m.v. 1351), MCKEE, ό.π., αρ. 187· «... Cum ego Martinus de Soldan, marangonus ... Item dimitto [...] danema, qui fuit discipulus meus, unum de siclis de rame quos habeo in Venetiis ...», 29/8/1378, MCKEE, ό.π., αρ. 744· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Τζήριγος, σομαρὰς τὴν τέχνην ... Ἐτι ἀφήμι τῶν τριῶν μου μαθητῶν, τοῦ μαῖιστρο-Νικολὸ Κατελάνου καὶ τοῦ μαῖιστρο-Γεωργίου Παγκάλου, ὅτι εὐρίσκομαι ἔχειν εἰς τὸ ἐργαστήριον μου, ἔτις τὰ ἐργαλεῖα τῆς τέχνης μου ὡσὰν εἶ τι ἄρα ξυλὴ εὐρεθὴ ... καὶ μοιρασθῶσιν αὐτὰ ἀπὸ τρίτου ... Ἐτι ἀφήμι αὐτῶν καὶ τὰ τρία μου καββάδια μοιράσειν αὐτὰ αὐτῶν ἢ κουμεσάρια μου καθὼς φανεῖ αὐτῆς ...», 24/11/1524, Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ – Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ (εκδ.), *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος. Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003, αρ. 96.

56. «... tam in civitate quam extra, per totam insulam Crete ...», 15/3/1271, *Pietro Scardon*, αρ. 155· «... et venire tecum ubicumque me conducere volueris et tibi placuerit in ipsa insula Crete quam extra ...», 9/3/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 421· «... νά 'ναι μαθητὴς μετὰ σένα ... ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκεσε, εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς τὸ πέλαγος ...», 15/2/1549, ΚΙΣΚΗΡΑΣ, ό.π., σ. 16, αρ. 4 = *Μιχαὴλ Μαράς 149 Α'*, αρ. 164· «... Ομολογώ ἐγὼ ... ὅτι ομπλεγάρω τον υἱόν μου ... να ναι μαθητὴς μετὰ σένα ... τον μαραγγόν των καραβιῶν, ... εἰς την γῆν καὶ εἰς το πέλαγος ...», 3/4/1549, *Μιχαὴλ Μαράς 149 Β'*, αρ. 15.

ζόμενη περίοδο μία διαδεδομένη πρακτική που δεν θα μπορούσε εύκολα να παραβλέψει κανείς, είναι λοιπόν αυτονόητο ότι κάτι παρόμοιο ανήκει σαφώς στη σφαίρα των δικαιωμάτων του δασκάλου και μπορεί να αρθεί μόνο με τη ρητή ρύθμισή του μέσα στην ίδια τη μαθητεία. Με τη λογική αυτή υπάρχουν πατέρες που απαγορεύουν κάτι τέτοιο⁵⁷, ενώ δεν λείπουν και οι ρήτρες που επιβάλλουν ότι ο μαθητευόμενος μετά το πέρας της μαθητείας θα πρέπει να αφεθεί σε εδάφη που βρίσκονται μέσα στα όρια της βενετικής επικράτειας⁵⁸.

2.4. Λύση της μαθητείας

Οι μαθητείες, με δεδομένο ότι ο καθορισμός της διάρκειας τους αποτελούσε ένα από τα συστατικά στοιχεία της πράξης, είναι κάτι παραπάνω από αυτονόητο ότι είχαν και συγκεκριμένη ημερομηνία λήξης. Εάν μάλιστα η δικαιοπραξία είχε περιβληθεί με νοταριακό τύπο θα έπρεπε υπό κανονικές συνθήκες και η λύση της να συνταχθεί ενώπιον νοταρίου. Όμως, όπως τουλάχιστον αποδεικνύουν οι δημοσιευμένες πηγές, σπανιότατα οι συμβαλλόμενοι έμπαιναν σε παρόμοια διαδικασία. Στην πραγματικότητα από το σύνολο των πράξεων που μελετήθηκαν εντοπίστηκε μόλις μία τέτοια λύση, η οποία φαίνεται να επισφραγίζει την επιτυχή περάτωση μίας μαθητείας⁵⁹. Βέβαια σχετικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη διαδικασία μπορεί κανείς να αντλήσει τόσο από έμμεσες πηγές που παρουσιάζουν τους μαθητευόμενους με την πάροδο των χρόνων ως ολοκληρωμένους τεχνίτες, όσο και από τις ίδιες τις μαθητείες, αφού περιγράφουν με αρκετή ακρίβεια την όλη διαδικασία. Σύμφωνα λοιπόν με τα παρεχόμενα στοιχεία με τη συμπλήρωση του χρόνου διάρκειας της μαθητείας ο τεχνίτης δεσμευόταν να παραδώσει στο μαθητευόμενο τα στοιχειώδη εργαλεία της τέχνης του⁶⁰, ενίοτε δε και κάποια

57. «... Et sciendum est quod si veneris ad exiendum de insula non debes conducere puerum tecum ...», 13/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 390.

58. «... et non possis eum menare ad aliquod locum vitatum per dominium Veneciarum ...», 29/6/1356, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Μαρτυρίες για τη μουσική κτλ.*, 34-35, αρ. 1.

59. 28/7/1630, ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *ό.π.*, 256-257, αρ. 3.A1 (μαθητεία) και 11/7/1635, ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, *ό.π.*, 258-259, αρ. 3.A2 (λύση μαθητείας).

60. «... et in complement dicti termini suprascripti debes sibi dare de arnesiis tue artis secuntum ussum ...», 13/4/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 390· 29/7/1300, *Pietro Pizolo I*, αρ. 656· «... et complecto termino debes ei dare feramenta ad laborandum convenienter ...»,

ενδύματα, τα οποία από την περιγραφή φαίνεται να συγκροτούν μία μορφή στολής για το νέο τεχνίτη⁶¹.

Το είδος, η ποιότητα και η ποσότητα αυτών των παροχών, εφόσον φυσικά προβλεπόταν στην αρχική σύμβαση, καθοριζόταν από αυστηρούς εθιμικούς κανόνες αφού σε όλες τις σχετικές πράξεις ως μέτρο καθορισμού τους είναι το έθιμο που επικρατεί ή «... ή τάξις τῶν μαθητᾶδων ...». Βέβαια σε αρκετές πράξεις η ασφαλιστική αυτή δικλείδα δεν φαίνεται να κάλυπτε πλήρως και τα μέρη προχωρούν σε μία αναλυτική παράθεση των εργαλείων που πρέπει να δοθούν. Δεν μπορεί πάντως να παραβλέψει κανείς ότι τα αντικείμενα αυτά εκτός του ότι συνιστούσαν μία σοβαρή οικονομική ενίσχυση, αποτελούσαν ταυτόχρονα μία έμπρακτη δημόσια αναγνώριση της ιδιότητας του μαθητευόμενου ως ολοκληρωμένου πλέον τεχνίτη.

Την ίδια περίπου λειτουργία φαίνεται ότι είχε και ένας άλλος όρος που συναντάται βέβαια σε μικρότερη συχνότητα στις σχετικές πράξεις. Το δικαίωμα δηλαδή του πατέρα να κρίνει, διορίζοντας πραγματογνώμονες αποδεκτούς και από τον τεχνίτη, το αποτέλεσμα της μα-

16/7/1301, *Benvenuto de Brixano*, αρ. 235· «... Et complete vero termino suprascripto debes michi dare de arseniis et feramentis tue artis de omni genere .I. de illis qui sunt pro faciendo vegietes ...», 1/11/1304, *Pietro Pizolo II*, αρ. 981· 9/3/1306, *Angelo de Cartura*, αρ. 421· «... et insuper teneris ei dare tunc daramelam unam, flabiolum unum et musacornum unum sufficientes ...», 29/6/1356, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, *Μαρτυρίες για τη μουσική κτλ.*, 34-35, αρ. 1· «... να τοῦ δίδεις τὰ σίδηρα τῆς τέχνης σου κατὰ τὴν τάξιν τῶν μαθητᾶδων σου ...», 13/8/1538, *Μιχαήλ Μαρᾶς 148 B'*, αρ. 440· «... καὶ νὰ τὸν ἀποβγάνης μὲ σύνεργα ἑνὸς λαβοράντε ...», 5/12/1538, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *ὄ.π.*, 288, αρ. 35· 11/1/1539, Μέρτζιος, *ὄ.π.*, 289, αρ. 37 (σε περίληψη)· «... καὶ τότε νὰ τοῦ δίδης ὅλλα τὰ σύνεργα τῆς τέχνης σου κατὰ τὴν ὀζάντζαν ...», 15/2/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 A'*, αρ. 164· 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 A'*, αρ. 15· 28/6/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 B'*, αρ. 314· «... καὶ τότε νὰ τοῦ δίδης τὰ σύνεργα ἤγουν ἕνα μυστρί, ἕνα σφυρὶ τοῦ κτισμάτου, καὶ ἕνα μολύβι καὶ ἕνα σφυρὶ τοῦ πελεκιοῦ καὶ μία σχάρα, μία σμίλλα καὶ ἕνα σμιλλοκόπανο ...», 14/8/1564, ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *ὄ.π.*, 289-290, αρ. 38· «... καὶ νὰ του δώσι περάσοντας ἡ λεγόμενοι χρώνοι τοσα χαρτία ὡς νὰ ξάζουσι υπέρπιρα πενηντα ...», 27/1/1600, ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, *Νέα Ἐγγραφα κτλ.*, 195, αρ. 7· 19/11/1619, ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *ὄ.π.*, σ. 121, αρ. 3.

61. «... Καὶ τότε νὰ τονε ἀποβγάνης με τὰ σύνεργα ἑνὸς λαβορέντε) κατὰ τὴν τάξιν καὶ μὲ μίαν καμιζόλαν καρζεν(ια) καὶ μὲ κάρτζες καὶ καρτζόνια φιορετεν(ια) καὶ μίαν περέταν μαῦρη μὲ δυὸ ροβολιτια καὶ καλυκομένον...», 23/8/1538, *Μιχαήλ Μαρᾶς 148 B'*, αρ. 459· «...καὶ νὰ τοῦ δίδης καὶ ἕνα καβιδάλι τριῶν δουκατῶν καὶ μιά μπερέτα καὶ βράκες...», 20/3/1549, ΚΙΣΚΗΡΑΣ, *ὄ.π.*, σ. 17, αρ. 5· «...καὶ τότε νὰ τοῦ δίδ(η)ς τὰ σύνεργα τῆς τέχνης σου καὶ νὰ τοῦ δίδ(η)ς καὶ ἕνα κατάσαρκ(ον) καὶ ἕνα ζευγάρι βράκ(ες) καὶ καρτζόν(ια) καὶ μπερέτα καὶ ὄχι ἄλλω...», 22/11/1549, ΤΑΝΙΑ ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ, Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ (εκδ.), *Μιχαήλ Μαρᾶς, Νοτάριος Χάνδακας, Κατάστιχο 149* [1/10-31/12/1549], τ. Δ', *Ηράκλειο 2009*, αρ. 328· 19/11/1619, ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *ὄ.π.*, σ. 121, αρ. 3.

θητείας, εκτιμώντας με αυτόν τον τρόπο τις επιδόσεις του μαθητευόμενου⁶².

Τα στοιχεία αυτά αφορούν φυσικά την ομαλή και απρόσκοπτη εξέλιξη των μισθώσεων μαθητείας. Πληροφορίες για τυχόν προβλήματα μπορούν να εξαχθούν και πάλι μέσα από τις ίδιες τις πράξεις. Σύμφωνα λοιπόν με τους υπάρχοντες όρους εκτός από την περίπτωση της φυγής του μαθητευόμενου, που αναφέρθηκε εκτενώς παραπάνω, ποικίλοι λόγοι θα μπορούσαν να δυναμιτίσουν μία μαθητεία καθιστώντας τα μέρη υπερήμερα στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους. Παρόμοιες καταστάσεις αντιμετωπιζόταν κατά κύριο λόγο από την έκπτωση των συνομολογημένων ποινικών ρητρών, οι οποίες με την αμφοτεροβαρή ισχύ τους κάλυπταν – ίσως και με το παραπάνω – την ανάγκη αποζημίωσης των μερών.

Ο τύπος των μαθητειών όπως αναλύθηκε παραπάνω, ανταποκρίνεται εν πολλοίς στις ανάγκες που καλούνται να εξασφαλίσουν παρόμοιες συμφωνίες. Η κατοχύρωση των μερών αλλά και η δυνατότητα εύκαμπτης προσαρμογής στις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης, όπως αυτή διαφαίνεται πίσω από τον αυστηρό νομικό τύπο, είναι το αποτέλεσμα μακρών διεργασιών. Ίσως γι' αυτό δεν είναι τυχαίο – αν εξαιρέσει κανείς τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε εποχής – ότι και οι έντυπες συμβάσεις μαθητείας που και σήμερα κυκλοφορούν στα ελληνικά περίπτερα ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις ίδιες αρχές, αφού καλύπτουν τις ίδιες ανάγκες και υπηρετούν τον ίδιο σκοπό, την εμπειρική δηλαδή μετάδοση πρακτικών γνώσεων και δεξιοτεχνιών από άνθρωπο σε άνθρωπο.

62. «... βάνοντας ό ανωθεν μαστρο Αγουστις έναν ζογράφο όπίον θελι να λεγι ότι πός ηνε αξηος νά κάνι δουλιά τεχνικι μοναχός του ...», 28/7/1630, ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, ό.π., 256-257, αρ. 3.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΕΛΜΗΣ*

Φαινόμενα διαφθοράς στο βασίλειο τῶν Πτολεμαίων¹

Κατά τήν πτολεμαϊκή περίοδο, αὐτό πού μπορούμε νά ἀποκαλέσουμε τά «δημόσια οικονομικά» τῆς Αἰγύπτου ὀργανώνονται, κατά βάση, γύρω ἀπό πολυάριθμα μονοπώλια καί φορομισθώσεις, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων προϋποθέτει καί διαιωνίζει ἕνα πολύπλοκο σύστημα γραφειοκρατίας. Ὁ βασιλιάς διοικεῖ τόν τόπο, στηριζόμενος σέ μία ἱεραρχία λειτουργῶν, στήν κορυφή τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ διοικητής, πού ἐδρεύει στήν πρωτεύουσα, τήν Ἀλεξάνδρεια· ἐπικεφαλῆς καθενός ἀπό τούς τριάντα περίπου νομούς, στούς ὁποίους διαιροῦνταν ἡ Αἴγυπτος πρίν ἀκόμη ἐγκατασταθεῖ ἡ μακεδονική δυναστεία, ἦταν ὁ στρατηγός, συνεπικουρούμενος ἀπό ἀξιωματούχους, ὅπως ὁ οἰκονόμος ἢ ὁ ἐπιστάτης (τοῦ νομοῦ)· στή βάση τῆς πυραμίδας, στό ἐπίπεδο τῆς κώμης, τοῦ χωριοῦ, βρίσκεται πληθώρα λειτουργῶν, μέ ἀρμοδιότητες, τίς ὁποῖες δέν εἴμαστε πάντοτε σέ θέση νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια: τοπάρχης, ἐπιστάτης (τῆς κώμης), φυλακίτης, βασιλικός γραμματεὺς, κωμάρχης, κωμογραμματεὺς. Τέλος, ἡ εἴσπραξη τῶν περισσότερων φόρων ἀνετίθετο, γιά συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, σέ ἰδιῶτες (τελώναι), οἱ ὁποῖοι, συνήθως, προκατέβαλλαν τά ποσά στό βασιλικό ταμεῖο καί, στή συνέχεια, τά εἰσέπρατταν ἀπό τούς φορολογούμενους.

Ἀνάμεσα στόν μονάρχη καί στόν ἀπλό καλλιεργητή -κατά βάση, ἡ οἰκονομία τῆς Αἰγύπτου στηριζόταν στή γεωργία- παρεμβαλλόταν, ἐπομένως, σειρά ὀλόκληρη ἀπό λειτουργούς, οἱ ὁποῖοι, γιά νά μείνουμε μόνο στό παράδειγμα τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας, ἀσκούσαν ἀσφυκτικούς ἐλέγχους σέ ὅλα τά στάδια, ἀπό τή σπορά (ἰδιαίτερως ἐάν ἐπρόκειτο γιά σιτάρι), ὡς τή συγκομιδή, χωρίς νά

* Ἐπίκουρος Καθηγητής τοῦ Τμήματος Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Μία πρώτη ἐκδοχή τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶχε παρουσιαστεῖ στίς 18 Μαρτίου 1999, στό Ἰδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, στό πλαίσιο κύκλου διαλέξεων, μέ θέμα τή διαφθορά, τόν ὁποῖο εἶχε ὀργανώσει ὁ καθηγητής Σπύρος Τρωιάνος· μέ πολλή χαρά τοῦ ἀφιερῶνω τώρα τήν ἐπεξεργασμένη γραπτή μορφή.

παραλείπεται ή άρμοδιότητά τους για ζητήματα σχετικά με την άρδευση καλλιεργήσιμων γαιών, σέ μία χώρα -δῶρον τοῦ ποταμοῦ, κατά τή γνωστή έκφραση τοῦ Ἡρόδοτου-, ὅπου τό πρόβλημα τοῦ νεροῦ εἶναι κεφαλαιῶδες καί ζωτικῆς σημασίας². Ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐλέγχων, ἀπό περισσότερο ἢ λιγότερο άρμοδίου, συν-επάγεται αὐθαιρεσίες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί συνεχεῖς προστριβές, ζητήματα πού άφθονοῦν στά παπυρικά κείμενα. Τό πρόσθετο μάλιστα ἐνδιαφέρον συνίσταται στό ὅτι οἱ πάπυροι δέν μᾶς ἔχουν διασώσει μόνο τήν ἐκδοχή τῶν καταγγελλόντων ὑπηκόων, ἀλλά καί τίς ἀποκαλυπτικές συχνά ὁμολογίες τῶν ἴδιων τῶν διοικούντων, μέ τή μορφή ἐγκυκλίων, ἐπιστολῶν, καί κανόνων μέ μέτρα κατά τῶν ὑφισταμένων τους.

α) Χαρτογράφηση τῆς διαφθορᾶς

Συχνά φαινόμενα αὐθαιρεσιῶν πού καταγγέλλονται στίς παπυρικές πηγές εἶναι διάφορες μορφές ἐκβιασμοῦ καί ἐξαπάτησης, πού τίς περισσότερες φορές συναρτῶνται μέ τήν φορολόγηση, καθῶς καί ἀδικαιολόγητες κατασχέσεις περιουσιακῶν στοιχείων. Ὅταν δέν περιγράφονται συγκεκριμένες παράνομες συμπεριφορές, οἱ ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά ὑποδηλωθοῦν γενικές περιπτώσεις διαφθορᾶς εἶναι: παραλογεία καί παραλογεύειν, διασεισμός καί διασειεῖν, σκυλμός καί σκύλλεσθαι. Τό ἀκριβές περιεχόμενο καί, κυρίως, οἱ διαφοροποιήσεις μεταξύ τῶν ὄρων αὐτῶν δέν εἶναι πάντοτε σαφεῖς, γι' αὐτό εἶναι σκόπιμο νά τούς ἐξετάσουμε πῶ ἀναλυτικά.

Σέ ἐπιστολή του, ἕνας διοικητής τοῦ τέλους τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνα ἐφιστᾶ τήν προσοχή ὑφισταμένου του στήν ἀποφυγή καταχρήσεων εἰς βάρος τῶν διοικουμένων: ἵνα δὲ μήτ[ε] παρα/λογεία μηδεμ[ία] γ]είνηται μήτ' ἄλλο/ μηθεν ἀδίκημα τήν ἐπιμέλειαν π[ο]ι/οῦ μή [π]αρέργως³. Γύρω στό 157 π.Χ., πέντε βασιλικοί γεωργοί ἀπό τήν κώμη Σοκνοπαίου Νῆσο τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ καταγγέλλουν τόν κωμάρχη Τεσενούφι περί τινων ἀδικημάτων[ν] καί παραλογειῶν (στ. 13), πού ἀφοροῦσαν σέ ποσότητα σίτου καί χαλκοῦ⁴. Σύγχρονη μέ τό

2. ΗΡΟΔΟΤΟΥ, *Ἱστορία*, 2.5

3. *PTeht*. III.1 703, στ. 222-225.

4. *PAmh*. II 33· στήν ἴδια ὑπόθεση ἀναφέρεται καί ὁ ἐπόμενος πάπυρος τῆς

κείμενο αυτό είναι ἐπιστολή τοῦ διοικητῆ Διοσκορίδη πρὸς τὸν ἐπιμελητὴ τοῦ Μεμφίτη νομοῦ Δωρίωνα. Τοῦ γράφει ὅτι πολλοὶ καταπλέουν στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔδρα τοῦ διοικητῆ, καὶ προβαίνουν σὲ καταγγελίες εἴτε κατὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπιμελητῆ εἴτε κατὰ τῶν ὑπαλλήλων του (στ. 8: *κατὰ τῶν ὑφ' ὑμᾶς τεταγμένων*), κυρίως δὲ ἐναντίον ὅσων ἔχουν μισθώσει φόρους (στ. 8-9: *κατὰ τῶν πρὸς ταῖς τελωνίαις*), σχετικά μὲ παράνομες φορολογήσεις (στ. 9-10: *περὶ τε διασεισμών καὶ παραλογειῶν*) καὶ τοῦ ζητᾶ νὰ φροντίσει ὅπως μὴθὲν ἔτι τοιοῦτο γίνηται/ μὴ τε ἀδικήται μῆθεις ὑπὸ μηδενός (στ. 14-15)⁵. Περίπου μία εἰκοσαετία ἀργότερα, γεωργοὶ ἀπὸ τὴν κώμη Ὁξύρρυγχα (διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γνωστὴ Ὁξύρρυγχο) τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ καταγγέλλουν στὸν στρατηγὸ Φανία κάποιους λειτουργούς, «ὄχι ἀπὸ τοὺς καλύτερους» (στ. 14-15: *τῶν μὴ ἀπὸ τοῦ βελτίστου*), γιὰ ὑπέρμετρη φορολόγηση (στ. 14: *τὰς γινομένας παραλογε<ι>ας*), καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἐφάρμοζαν (στ. 16: *παραβαινόντων*) οὔτε τὰ περὶ τῶν γεωργῶν ὑπάρχοντα προστάγματα οὔτε καὶ τίς σχετικὲς διαταγές (στ. 19: *ἐντολάς*), τίς ὁποῖες εἶχε ἀπευθύνει ὁ ἴδιος ὁ Φανίας πρὸς τοὺς ὑφισταμένους τοῦ ἐπιστάτες· στὴν καταγγελία τους ζητοῦν ἀπὸ τὸν στρατηγὸ νὰ μὴν ἐπιτρέπει σὲ ἐξῆς σὲ κανένα νὰ ἀπαιτεῖ ἀπὸ αὐτοὺς ὑπερβολικοὺς φόρους (στ. 26-27: *μηθενὶ καθ' ὄντιν[οῦ] τρό[πι]ον/ ἐπιτρέπειν παραλογεῦειν*)⁶.

Στὴν ἐπιστολή τοῦ διοικητῆ Διοσκορίδη ἔγινε λόγος, ὅπως εἶδαμε, γιὰ *διασεισμούς*. Τὴ λέξη *διασεισμός* βρίσκουμε καὶ σὲ ἐπιστολή τοῦ διοικητῆ Ἡρώδη πρὸς τὸν Δωρίωνα⁷. Ὁ ρηματικὸς τύπος τῆς ἴδιας λέξης (*διασειεῖν*), καθὼς καὶ μία ἄλλη ὀνοματικὴ μορφή (*διάσεισις*) χρησιμοποιεῖται σὲ ἔγγραφο, μὲ τὸ ὁποῖο βασιλικοὶ γεωργοὶ τῆς Κερκεοσίρεως, μαζὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν κωμάρχη Ἀρμιῦσι, καταγγέλλουν στὸν Κρόνιο, ἀρχιφυλακίτη τῆς περιοχῆς, τὸν τοπογραμματέα Μαρρῆ γιὰ ἐκβιαστικὴ ἀπόσπαση φόρων ἀπὸ τίς γυναῖκες τους· ἐξ αἰτίας μάλιστα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ αὐτῆς, οἱ συντάκτες τῆς καταγγελίας ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν σὲ γειτονικά χωριά. Αἴτημά τους εἶναι νὰ τιμωρηθεῖ ὁ Μαρρῆς γιὰ τὰ ἀδικήματά του καὶ νὰ ἐπιστρέψει τὰ

συλλογῆς, *PAmh.* II 34.

5. *UPZ* I 113· πρβλ. *PRÉAUX* Cl., *Économie*, σ. 522.

6. *PTebt.* III.1 786 (138 π.Χ.).

7. *UPZ* I 110 (164 π.Χ.).

σεισμάτα (στ. 22), τό προϊόν τῶν παρανόμως εἰσπραχθέντων φόρων⁸. Σέ κοινή ἐπιστολή τους ὁ κωμάρχης Ὁξυρύχων καί γεωργοί ἀπό τό ἴδιο χωριό ὑπενθυμίζουν σέ κάποιον Πτολεμαῖο, ἴσως στρατηγό, ὅτι τόν εἶχε στείλει ὁ βασιλιάς στόν νομό, προκειμένου νά θέσει τέλος σέ φαῦλες συμπεριφορές· στό πλαίσιο αὐτό, συνεχίζουν στήν ἐπιστολή πού μᾶς ἔχει σωθεῖ ἀποσπασματικά, ὁ Πτολεμαῖος εἶχε φροντίσει, ὥστε «κανείς νά μήν ἐκβιάζεται» (στ. 19-20: φροντίσας ὅπως μηθεῖς / διασειήται), δίνοντας ἐντολές στούς ἐπιστάτες νά μήν ἐπιτρέπουν σέ κανένα μήτε τοὺς βασιλικούς γε[ωργούς μήτε]/ ἄλλους διασειεῖν⁹.

Τό 99 π.Χ., ὁ ἀρχενταφιαστής τοῦ Σαραπίου τῆς Μέμφιδος Πετήσις καταγγέλλει στόν βασιλιά Πτολεμαῖο Ι' Ἀλέξανδρο Α' καί στή βασίλισσα Βερενίκη Γ' ὅτι ὑφίσταται ἐνοχλητικές συμπεριφορές (στ. 14-15: [σκυλλόμενος καὶ διασειόμενος) καί ζητᾶ νά δοθοῦν ἐντολές ὥστε νά μήν ἐνοχλεῖται ἀπό κανέναν καί ἡ οἰκία του νά εἶναι ἀπαραβίαστη, αἴτημα τό ὁποῖο ἱκανοποιεῖται ἀπό τοὺς βασιλεῖς¹⁰. Στήν ἐπιστολή τοῦ διοικητῆ Ἡρώδη χρησιμοποιεῖται τό ρῆμα σκύλλεσθαι, ἐνῶ στήν καταγγελία κατά τοῦ τοπογραμματέως Μαροῦ γίνεται λόγος γιά συμπεριφορά [μ]ετὰ τοῦ παντός σκυλμοῦ¹¹.

Καί οἱ τρεῖς ὅροι (παραλογεῖα, διασεισμός, σκυλμός) ἀναφέρονται, μέ γενικό τρόπο, σέ πρακτικές ἀυθαίρετης καί παράνομης φορολόγησης. Σέ ἄλλα κείμενα οἱ πρακτικές αὐτές ἐκφράζονται πιό περιγραφικά, ἔχοντας πάντοτε ὡς διακύβευμα τό ὕψος τῆς φορολόγησης, πού ἀποτελεῖ διαρκή πηγή ἐντάσεων μεταξύ λειτουργῶν καί φορολογουμένων. Δέν εἶναι σπάνια τά ἔγγραφα, ἰδιαίτερος κατά τόν τελευταῖο αἰῶνα τῆς πτολεμαϊκῆς κυριαρχίας, στά ὅποια ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας παρεμβαίνει γιά νά προστατεύσει τοὺς ὑπηκόους ἀπό ἀυθαίρετες συμπεριφορές ὑπαλλήλων του.

8. *PTebt.* I 41 (105-90 π.Χ.). Σέ ἀπόγνωση, πού ἀνάγκασε βασιλικούς γεωργούς τῶν Ὁξυρύχων νά ἐγκαταλείψουν τό χωριό τους καί νά ἀναζητήσουν καταφύγιο σέ γειτονικό ἱερό, εἶχε ὀδηγήσει ἡ συμπεριφορά κάποιου λειτουργοῦ ὀνόματι Ἀπολλωνίου, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπέβαλε νά καλλιεργήσουν περισσότερες ἀπό τίς ἀρχικά προβλεφθεῖσες ἀνδρες γαῖες (*PTebt.* III.1 787, στ. 33-35: ἠναγκάσμεθα/ [φόβωι τοῦ ἀπαραίτητον Ἀπολλωνίου καταφυ/γεῖν εἰς τὸ ἐν Ἰβῶ]νι τοῦ Διὸς ἱερόν).

9. *PTebt.* III.1 788 (μέσα 2^{ου} π.Χ. αἰ.).

10. *COrdPtol.* 62.

11. *UPZ* I 110, στ. 25 (164 π.Χ.): *PTebt.* I 41, στ. 7.

Τέτοια περίπτωση εἶναι, παραδείγματος χάριν, ἡ ἀπαγόρευση τῆς χρήσης παραπονημένων μέτρων καί σταθμῶν (στ. 85-86: *μείζοσι μέ[τ]ροις [πα]ρὰ τὰ εὖς<ταθμα>*) γιά τόν ὑπολογισμό τῶν ὀφειλόμενων σέ εἶδος εἰσφορῶν πρός τό βασιλικό ταμεῖο¹². Ἄλλη περίπτωση εἶναι ἡ ἀπαγόρευση νά ἀπαιτοῦνται ἀπό τούς φορολογούμενους περισσότεροι φόροι ἀπό τούς προβλεπόμενους (στ. 18-19: *μηδέν/ πλεῖον ἀπαιτεῖν αὐτούς τῶν γνησίων βασιλικῶν*)· κανένας καινούργιος φόρος νά μήν ἐπιβάλλεται (στ. 30: *μηδὲ τέλοςμα ἐπ' αὐτῶν καινίζειν*), διευκρινίζουν ἡ Κλεοπάτρα Ζ' καί ὁ Πτολεμαῖος Καισαρίων, καί μέ κανέναν τρόπο νά μήν ὑφίσταται κάποιος ἀδικία (στ. 33-34: *πρὸς μηδὲν ἕτερον καθοντινοῦν/ τρόπον παρευρέσει μηδεμιᾷ παρενοχλεῖν*)¹³. Μόνο ἔτσι μπορεῖ νά διασφαλιστεῖ, τονίζουν οἱ καταγγέλλοντες, κλείνοντας τό μάτι σέ μονάρχες καί ἀνώτερα διοικητικά στελέχη, ὅτι «θά μπορέσουν νά καταβάλουν στό βασιλικό ταμεῖο τούς νόμιμους φόρους»¹⁴ καί, ἐπομένως, «ὁ βασιλιάς δέν θά χάσει κανένα ἔσοδο»¹⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν περιπτώσεις, κατά τίς ὁποῖες ἡ βασιλική ἐξουσία καλεῖται νά ὑπερασπιστεῖ ἀπό διοικητικές αὐθαιρεσίες ἱερά καί θρησκευτικούς λειτουργούς. Σέ ἐγκύκλιό τους τοῦ 140/139 π.Χ., μέ ἀποδέκτες ὑψηλόβαθμα στελέχη τῆς διοίκησης (στ. 2-5: *[τοῖς στρατη]γοῖς καὶ τοῖς φρουράρχοις καὶ τοῖς/ [ἐπιστάταις τῶν φυλακῶν] καὶ ἀρχιφυλακίταις καὶ ἐπιμεληταῖς/ [καὶ οἰκονόμοις καὶ βασιλικοῖς γ]ραμματεῦσι καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς/ [τὰ βασιλικά πραγματευομένοις]*), οἱ μονάρχες Πτολεμαῖος Η' Εὐεργέτης Β', ἡ ἀδελφή του Κλεοπάτρα Β' καί ἡ σύζυγός του Κλεοπάτρα Γ', ἀνταποκρινόμενοι στό αἶτημα ἱερέων ἑνός ναοῦ, στηλιτεύουν τήν τακτική ὀρισμένων διοικητικῶν ὑπαλλήλων νά προσπαθοῦν νά ἀναμιγνύονται στή διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ ναοῦ, νά

12. *COrdPtol.* 53, στ. 85-89 (121/0-118 π.Χ.): βλ. καί πῶς κάτω, σημ. 40. Ὁ ἔλεγχος τῶν μέτρων καί σταθμῶν, μέ τὰ ὁποῖα γίνονταν οἱ ἐπίσημες μετρήσεις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἀποτελοῦσε καθήκον τῶν βασιλικῶν ἀξιωματούχων ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλάδελφου· βλ., π.χ., *PRevL.* col. 40, στ. 19-20: *[μ]έτρ[οις] τοῖς ἐξετα[σθεῖσιν] ὑπὸ [τοῦ οἰκονόμου καὶ τοῦ ἀν]τιγραφέως*.

13. *COrdPtol.* 76 (41 π.Χ.).

14. *PTebt.* III.1 787 (περ. 137 π.Χ.), στ. 40-41: *[τούτου δὲ γεν]ομένου δυνησ[ό]με/[θα τῶι βασιλεῖ τὰ καθ]ήκοντα συντελ[εῖν]*.

15. *PTebt.* I 41 (105-90 π.Χ.), στ. 26-27: *(ὄπως) οὐθὲν τῶι βασιλεῖ/ διαπέσημ·* πρβλ. *PTebt.* I 27, στ. 24-26· *PTebt.* III.1 786, στ. 36-37.

«βάζουν χέρι» στά ἔσοδά του καί, γενικῶς, νά συμπεριφέρονται ἀντίθετα πρὸς τὰ καθιερωμένα (στ. 27-29: ἐπιχειρεῖν/ ἐπι[ιπλ]έκειν ἐα[υ]τούς ταῖς προσόδοις καὶ τὰς χεῖρας ἐπιβάλλειν καὶ διοικεῖν παρὰ τὸν ἔθισμόν)¹⁶.

Εἴκοσι περίπου χρόνια ἀργότερα, οἱ ἴδιοι ἡγεμόνες παρέχουν προστασία σέ ἱερεῖς τῆς Ἰσιδος, οἱ ὁποῖοι κατήγγελλαν ἀξιωματούχους γιὰ παράνομη εἰσπραξη ποσῶν (παρουσίαι) ἀπὸ τό ἱερό τους (στ. 26-27: ἀναγκάζουσι ἡμᾶς παρουσίας αὐτοῖς ποιεῖσθαι οὐχ ἐκόντας): δίνουν ἐντολή σέ κάποιον Λόχο, ἐπιστράτηγο τῆς Θηβαΐδος, νά φροντίσει στό ἐξῆς [μηδέ/ν]α ἐνοχλεῖν αὐτούς (στ. 16-17). Καί ἐδῶ, οἱ ἐνδιαφερόμενοι δέν παραλείπουν νά προβάλλουν τό προσωπικό συμφέρον τοῦ μονάρχῃ: ἡ παροχή τῆς αἰτούμενης προστασίας θά ἀποτρέψει τὸν κίνδυνο νά σταματήσουν νά τελοῦνται θυσίες καί σπονδές πρὸς τιμὴν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας (στ. 29-31: κί[ν]δυνεύειν ἡμᾶς τοῦ μὴ ἔχειν τὰ νομιζόμενα πρὸς τὰς/ γινομένας ὑπὲρ τε ὑμῶν καὶ τῶν τέκνων θυσίας/ καὶ σπονδάς)¹⁷.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν παράνομη φορολόγησι, συχνές εἶναι στίς παπυρικές πηγές οἱ καταγγελίες γιὰ καταχρηστικές δημεύσεις. Ἐνας γεωργός ἀπὸ τὴν ἴδια κώμη Ὁξύρυγα τοῦ Ἀρσινοῖτου νομοῦ καταγγέλλει τὸν φυλακίτη Κρησίλαο ὅτι τοῦ «ἀφαίρεσε» (στ. 7: ἀφείρηται μου) ὀκτώ ζῶα (ταύρους, ὄνους καὶ πουλάρια), ἐνῶ δέν εἶχε καμία ὀφειλή ἀπέναντί του (στ. 10: οὐδὲν ὀφείλοντος ἐμοῦ αὐτῶι)¹⁸. Ἀπὸ τό λεγόμενο «ἀρχεῖο» τοῦ Ζήνωνα, ἐπιστάτη μεγάλης ἔκτασης (δωρεᾶς) πού εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸν βασιλιά Πτολεμαῖο Β' Φιλάδελφο στὸν διοικητὴ τοῦ Ἀπολλώνιο, σταχυολογοῦμε δύο ἐπιστολές, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν ὅτι θύματα αὐταρχισμοῦ καί ἀδικοπραγιῶν δέν ἦταν μόνο ἀδύναμοι ὑποτελεῖς καί χαμηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι.

Ἡ πρώτη ἀπευθύνεται στὸν ἴδιον τὸν Ἀπολλώνιο ἀπὸ κάποιον ὑψηλά ἰστάμενο, τὸν ἐπιμελητὴ τῶν βασιλικῶν γευμάτων (στ. 18:

16. COrdPtol. 47 (140/139 π.Χ.). Ἡ φράση ἐπιβάλλειν τὰς χεῖρας, μέ τὴν ἔννοια τοῦ «σφετερίζομαι», χρησιμοποιεῖται καί στή λίγο προγενέστερη ἐπιστολή τοῦ διοικητῆ Ἡρώδη πρὸς τὸν ἐπιμελητὴ Θέωνα: πλὴν ἀπ[ό] γε τοῦ νῦν φρον/τίζεθ' ὅπως μηθε[ί]ς ἐπι[β]άλλῃ τὰ[ς] χεῖρα[ς] τοῖς/ τοιοῦτοις κατὰ μηδεμίαν π[α]ρ[ε]ύρε[σιν] (UPZ I 110, στ. 207-209).

17. COrdPtol. 52 (124-116 π.Χ.): βλ. καί COrdPtol. 62, στ. 21: ἴν[α] τυχῶν τῆς παρ' ὑ[μ]ῶν φιλ[αν]θρ[ω]πίας [ἐ]πιτελῶ τὰς τῶν θεῶν λε[ι]τουργίας.

18. PLille 8 (3^{ος} π.Χ. αἰ.).

ἐδέατρος) Ποσειδώνιο, ὁ ὁποῖος καταγγέλλει τούς ἀνθρώπους τοῦ τελώνη Σωσίστρατου ὅτι ἀφαίρεσαν (στ. 5: ἐξείλοντο) καί πούλησαν ἀπό πλοῖο του μεταφορᾶς σίτου (στ. 2: σιτηγόν) πού ἔπλεε κοντά στή Μέμφιδα τόν σίδηρο, πού χρησίμευε προφανῶς ὡς ἔρμα, μέ ἀποτέλεσμα νά καθίσταται ἀδύνατη ἡ συνέχιση τοῦ πλοῦ· *γέγραφα οὖν σοι ὅπως εἰδῆς ὅτι/ τοιοῦτοί εἰσι οἱ πρὸς ταῖς φυλακαῖς/ τεταγμένοι* (στ. 13-15), σημειώνει, κλείνοντας τήν ἐπιστολή του, ὁ Ποσειδώνιος¹⁹. «Τέτοιοι εἶναι», λοιπόν, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Ποσειδώνιου, ὀρισμένοι δημόσιοι λειτουργοί.

Γι' αὐτόν τόν λόγο, σέ ἄλλη ἐπιστολή, τήν ὁποία ἀποστέλλει κάποιος Κρίτων, σίγουρα ὑψηλά ἰστάμενος, φίλος ἐνδεχομένως τοῦ ἐπιστάτη Ζήνωνα, σέ ἕναν ἀξιωματοῦχο Μοσχίωνα, τοῦ ζητᾶ νά μήν ἐπιτρέπει στους ὑφισταμένους του (*μὴ ἐπίτρεπε αὐτοῖς*) νά ἀδικοῦν τούς γεωργούς· μεταξύ τῶν θυμάτων τους ἦταν καί κάποιος Δημοκράτης, ἀπό τόν ὁποῖο, παρόλον ὅτι δέν εἶχε καμία ὀφειλή πρὸς τό βασιλικό ταμεῖο, ἀφαιρέθηκε (*ἀφειρήσθαι*) ποσότητα σταριοῦ· γιά καλή του τύχη, ὁ γεωργός αὐτός μπόρεσε νά κινητοποιήσει τόν Κρίωνα, ὁ ὁποῖος δέν παραλείπει νά ἐπισημάνει στόν παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς πῶς ὁ ἐν λόγῳ Δημοκράτης εἶναι προστατευόμενος του (*ἐστιγ γὰρ παρ' ἡμῶν*). Μέ τήν παρέμβασή του αὐτήν, ὁ Κρίτων ἐπιδιώκει ἀπό τόν Μοσχίωνα νά ἐπιστραφεῖ στόν Δημοκράτη ἡ κατεσχρημένη ποσότητα σταριοῦ (*καλῶς οὖν ποιήσαις φροντίσας περὶ αὐτοῦ ὅπως ἂν κομίσῃται καὶ μὴ ἀδικηθῇ*)²⁰. Δέν γνωρίζουμε τό ἀποτέλεσμα τῆς μεσολάβησης αὐτῆς. Γίνεται ὅμως ἀντιληπτό πῶς ὑψηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι, ὅπως ἐδῶ ὁ Κρίτων, στήν προηγούμενη περίπτωση ὁ Ποσειδώνιος, ἦταν δυνατόν νά θέσουν φραγμούς στίς ἀδηφάγες συμπεριφορές τῶν δημόσιων λειτουργῶν.

Μία εἰκόνα τῆς φαυλότητος τῆς δημόσιας διοίκησης ἀποτυπώνουν βασιλικές διατάξεις (*προστάγματα*) πού ἔχουν ὡς στόχο νά τήν καταπολεμήσουν. «Κανείς νά μήν χρησιμοποιεῖ οἰαδήποτε μορφή παράνομης μεθόδου» (*[μηθένα κακ]οτεχνεῖν περὶ μηθέν*), διευκρινίζεται σέ διάταγμα ἀμνηστίας τοῦ Πτολεμαίου Η' Εὐεργέτη Β'²¹. Σέ λίγο μεταγενέστερο διάταγμα, πού ὑπογράφει ὁ ἴδιος βασιλιάς μαζί μέ τήν ἀδελφή του Κλεοπάτρα Β' καί τή σύζυγό του

19. PCairZen. I 59031.

20. PCairZen. III 59322 (249 π.Χ.).

21. COrdPtol. 41, στ. 11 (145-144 π.Χ.).

Κλεοπάτρα Γ', περιγράφονται πίο αναλυτικά οι παράνομες συμπεριφορές, οί όποιες απαγορεύονται στους δημόσιους λειτουργούς· μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται ή ιδιοποίηση εϋφορων γαιών εις βάρος τών βασιλικών γεωργών, ή επίταξη έργασίας ή ζώνων για προσωπικό όφελος (μηδέ ... *έλκειν ... εις λειτουργίας ιδίας μηδέ κτήνη αυτών έγγαρεύειν επί τι τών ιδίων*), ό έξαναγκασμός σέ δωρεάν έργασία, ή παράνομη σύλληψη και κράτηση κάποιου λόγω προσωπικής έχθρας (*ιδίας έκθρας ένεκεν*)²². Τό τοπίο τής διαφθοράς συμπληρώνει μία καταγγελία από τήν Κερκεόσιρι, σύμφωνα μέ τήν όποία φυλακίτες (μαλλον) άσκοϋσαν, χωρίς καμία νομιμοποίηση, καθήκοντα ξένα πρός τή θέση τους και φρόντιζαν νά τοποθετοϋν στήν ύπηρεσία τους τά παιδιά τους²³.

Ήταν, έπομένως, μεγάλη ή ποικιλία τής «φαύλης συμπεριφοράς» (*μοχθηρά άγωγή*) τών δημόσιων λειτουργών, κατά τή χαρακτηριστική έκφραση πού περιλαμβάνεται στό ίδιο κείμενο²⁴. Όλες οί παθογένειες, για τίς όποιες έγινε λόγος, αναδεικνύουν ένα βασικό γνώρισμα τής πτολεμαϊκής διοίκησης και τοϋ πτολεμαϊκού κράτους γενικότερα, τόν «πατρογονικό» του χαρακτήρα, κύρια έκφανση τοϋ όποίου άποτελοϋν, κατά τόν Max Weber, οί καθαρά προσωπικές σχέσεις ύποταγής και ή παράλληλη άπουσία κάθε έννοιας άντικειμενικού ύπηρεσιακού καθήκοντος: τό άξίωμα χρησιμοποιείται ως τρόπος προσπορισμοϋ εισοδήματος, ένω «ή άσκηση τής έξουσίας είναι πρωτίστως προσωπικό έξουσιαστικό δικαίωμα τοϋ ύπαλλήλου»²⁵. Μάταια άνώτεροι πτολεμαϊκοί άξιωματοϋχοι ύπενθυμίζουν σέ κατώτερους ύπαλλήλους πώς «κανείς δέν μπορεϊ νά κάνει ό,τι θέλει, αλλά όλοι πρέπει νά διοικοϋν κατά τόν καλύτερο τρόπο»²⁶. Σέ μία

22. COrdPtol. 53, στ. 144-146 (=164-167), στ. 178-187 (πρβλ. στ. 249-250), στ. 259-261 (121-118 π.Χ.).

23. PTebt. I 24 (117 π.Χ.), στ. 60-66: τών γάρ πλείστων/ αυτών άννευ διοικητικών χρημα[τισμών κα]θεσταμένων/ και ένίων μέν αυτους ένειληκότων οίκονομ[ίαις] και τοπαρχίαις/ και σιτολογίαις και κομαρχίαις και έτέραις χρείαις άντιθέταις τής/ καθ' έαντους άσχολίας, έτέρων δέ και εις τους [νίολ]ς ό<ν>τες παντελώς/ νεωτέρους ότε δέ και τύχοι και εις άλλον όνόμ[α]τα τας χρείας μετερασ[...]/κότων.

24. PTebt. I 24, στ. 57. Καταγραφή μέ τά συχνότερα άδικήματα τών ύπαλλήλων τής πτολεμαϊκής διοίκησης μπορεϊ κανείς νά βρεϊ στό άρθρο τοϋ KUNDEREWICZ C., «Responsabilité des fonctionnaires», σ. 105 έπ.· βλ. έπίσης PEREMANS W., «Amtsmissbräuche», σ. 106 έπ., καθώς και BINGEN J., «Tensions structurelles», σ. 931 έπ.

25. WEBER M., *Οικονομία*, σ. 145.

26. PTebt. III.1 703 (τέλος 3^{ου} π.Χ. αι.), στ. 230-232: οϋ[θενός έ]χοντ[ο]ς έξουσιαν ό

χώρα γενικευμένης ἀδικίας οὔτε ὡς εὐφημισμός δέν μπορεί νά ἐκληφθεῖ ἡ προτροπή τοῦ διοικητῆ Διοσκορίδη «νά μήν ἀδικεῖται κανεῖς ἀπό κανέναν» (στ. 15: μήτε ἀδικῆται μηθεῖς ὑπό μηδενός)²⁷.

β) Πάταξη τῆς διαφθορᾶς

Από τήν πλευρά τῆς ἐξουσίας, ἡ κατάσταση αὐτή τῆς γενικευμένης φαυλότητος ἐπιχειρήθηκε νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ δύο κυρίως μέσα, προληπτικό τό ἕνα, κατασταλτικό τό ἄλλο· πρόκειται, ἀφ' ἑνός, γιά ἔνορκες βεβαιώσεις τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ὅτι θά ἀσκήσουν χρηστή διαχείριση καί, ἀφ' ἑτέρου, γιά νουθεσίες καί γιά αὐστηρές ποινικές κυρώσεις πού προβλέπονται ἐναντίον τῶν παρανομούντων λειτουργῶν.

Ὁ ὄρκος ἦταν πολύ διαδεδομένος τρόπος ἐνίσχυσης ἑνός ἰσχυρισμοῦ ἢ μιᾶς ὑπόσχεσης μέ τήν ἐπίκληση θεϊκῆς δύναμης· ἰδιαίτερώς συχνοί ἦταν οἱ λεγόμενοι βασιλικοὶ ὄρκοι, κατά τούς ὁποίους ὀρκιζόταν κάποιος ἐπικαλούμενος ὡς ἐγγυητή τῆς ἀλήθειας ἢ τῆς τήρησης τῶν λόγων του τόν μονάρχη. Ὁρισμένοι πάπυροι μᾶς ἔχουν διασώσει παραδείγματα ὄρκων, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά δοθοῦν ἀπό ἄτομα πού ἀναλάμβαναν κάποια ὑπηρεσία δημόσιου χαρακτήρα²⁸. Οἱ σχετικές ἀναφορές βρίσκονται κυρίως σέ διοικητικές ἐγκυκλίους, ἐνῶ σέ ἄλλον πάπυρο περιλαμβάνεται τό ἴδιο τό κείμενο ἑνός τέτοιου ὄρκου.

Τό 164 π.Χ., ὁ διοικητής Ἡρώδης σέ μακροσκελῆ ἐγκυκλιό του ὑπενθυμίζει πῶς οἱ ὑπεύθυνοι γιά τά σπέρματα δάνεια («δάνεια σέ σπόρους», πού χορηγοῦνταν στούς βασιλικούς γεωργούς, προκειμένου νά καλλιεργήσουν τά χωράφια τους) ἔπρεπε νά δώσουν ὄρκο ὅτι θά ἐνεργήσουν μετὰ τῆς ἐνδεχομένης προσοχῆς, παρατηρώντας τούς πάντες (ἀντοφθαλμήσειν ἅπασιν), χωρίς κανεῖς νά παραβλέπεται γιά χάρη εὐνοϊκῆς μεταχείρισης (διὰ χάριν)²⁹. Πενήντα

βούλε/ται ποιεῖν, ἀλ[λὰ] πάντων οἰκονομουμένων/ ἀπό τοῦ βελτίστου.

27. UPZ I 113 (156 π.Χ.)· ἡ ἐπιστολή τοῦ Διοσκορίδη ξεκινᾶ μέ τήν ἀναφορά στό ὅτι τοῦ βασιλέως καί τῆς βασιλίσσης πρό πολλοῦ ἡγουμένων/ πάντας τούς ὑπό τήν βασιλείαν δικαιοδοτεῖσθαι (στ. 5-6)· βλ. καί COrdPtol. 35 (163 π.Χ.), στ. 6-7: προνοεῖσθαι ὅπως/ τά δίκαια γίνηται τοῖς ἀνθρώποις.

28. Βλ. HELMIS A., «Serment», κυρίως, γιά τούς ὄρκους τῶν δημόσιων λειτουργῶν, σελ 151.

29. UPZ I 110, col. II, στ. 38 ἐπ.· βλ. PRÉAUX Cl., *Économie*, σ. 449· γιά τή ρητορική τοῦ

χρόνια αργότερα, ένας άλλος διοικητής, ο Ειρηναῖος, σέ δική του ἐγκύκλιο ἐπισημαίνει πώς στίς θέσεις τῶν ὑπευθύνων γιά τή φύλαξη τῆς συγκομιδῆς, ἡ ὁποία προοριζόταν γιά τό βασιλικό ταμεῖο, ἔπρεπε νά τοποθετηθοῦν ἄνθρωποι *εὐθετοί* («πρόσφοροι, ἐπαρκεῖς»), πού θά ἐπιδείκνυαν σπουδήν («ζῆλο»), ὥστε νά ἐπιτύχουν τήν τῆς φορολογίας ἐπαύξησιν καί πού θά ἔπρεπε νά ὀρκιστοῦν ὅτι «θά ἐκτελέσουν τά καθήκοντά τους μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο» (*ἐπὶ τοῦ βελτίστου προστήσεσ[θαι τ]ῆς φυλακῆς*)³⁰. Δύο ἄλλοι πάπυροι μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ζητοῦνταν ἀπό ὅσους ἐπιλέγονταν νά ἀσκῆσουν καθήκοντα συντακτῶν συμβολαίων σέ αἰγυπτιακή γλώσσα νά δώσουν ὄρκο ὅτι δέν θά εἰσέπρατταν ἀμοιβές ὑψηλότερες ἀπό τίς προβλεπόμενες³¹.

Τέλος, σέ ἕναν πάπυρο τῶν μέσων τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰώνα ἔχει διασωθεῖ τό κείμενο τοῦ ὄρκου πού ἔπρεπε νά δώσει κάποιος Δημήτριος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀριστεῖ ὡς ἀντιγραφείας (στ. 8-9: *κατασταθεῖς ὑπὸ σοῦ πρὸς τῆι ἀντ[ιγ]ρα/φείαι*) καί ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νά διαβεβαιώσῃ ἐνόρκως ὅτι θά χειριζόταν μέ ὀρθό καί δίκαιο τρόπο τίς χωματουργικές ἐργασίες, χωρίς νά σφετεριστεῖ τίποτε οὔτε νά ἐπιτρέψῃ σέ κάποιον ἄλλον κάτι τέτοιο, καί ὅτι θά ἀνακοίνωνε τό ἀργότερο ἕως τήν ἐπομένη μέρα οἰαδήποτε παράνομη συμπεριφορά ὑπέπεπε στήν ἀντίληψή του (στ. 9-13: *τὰ χωματικά πραγμα/ τεύσεσθαι ὀρθῶς καὶ δικαίως καὶ οὔτε αὐτὸς νοσφειοῦμαι/ οὐδὲ ἄλλωι ἐπιτρέψειν παρευρέσει ἡτινιοῦν, ἐὰν δὲ αἴ[σ/θω]μαί τινα νοσφιζόμενον ἀναγγελεῖν σοι αὐθημερὸν ἢ τῆι ἐπι/[ού]σηι*)³².

Εἶναι φανερό πώς ὅλες αὐτές οἱ προφυλάξεις περιγράφουν, ἐξορκίζοντάς τες, συνηθισμένες παράνομες συμπεριφορές καί πρακτικές. Οἱ ἔνορκες ὑποσχέσεις δέν ἀποκλείουν, ἀσφαλῶς, τήν καταστρατήγησή τους, παρέχουν ἀπλῶς μία μορφή ἢ μᾶλλον μία ψευδαίσθηση ἐγγύησης γιά τήν τήρησή τους. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ παραβίαση ἑνός βασιλικοῦ ὄρκου δέν φαίνεται, σύμφωνα μέ ὅσες μαρτυρίες διαθέτουμε, πώς ἐπέσυρε κάποια κοσμική ποινή· ὁ ρόλος

κειμένου αὐτοῦ, βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ MÉLEZE MODRZEJEWSKI J., «Πρόσταγμα», σ. 55-59.

30. *PTebt.* I 27, στ. 51-52 (πρβλ. στ. 32-33)· βλ., σχετικά μέ τό κείμενο αὐτό, PRÉAUX Cl., *Économie*, σ. 126-127.

31. *PRyl.* IV 572, col. II, στ. 54-59· *BGU VI 1214*, στ. 10-16.

32. *PPetr.* III 56 (b).

τους ἐπομένως ἐξαντλοῦνταν στόν φόβο γιά τήν ἀπειλή κάποιας θεϊκῆς τιμωρίας³³.

Ἐκτός ἀπό τούς ὄρκους τῶν δημόσιων λειτουργῶν, στήν ἐξάλειψη τῶν φαινομένων τῆς διαφθορᾶς κατατείνουν τόσο οἱ συστάσεις ἀνώτερων διοικητικῶν ἀξιωματούχων, στίς ὁποῖες, μέ αὐστηροῦς τόνους, ἐφιστᾶται ἡ προσοχή ὑφισταμένων τους σχετικά μέ τίς παράνομες συμπεριφορές, ὅσο καί οἱ καθαρά ποινικές διατάξεις πού θεσπίζουν οἱ Πτολεμαῖοι βασιλεῖς. Εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ πληθώρα καί ἡ ποικιλία τῶν μεθόδων καθημερινῆς ἐπιτήρησης τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἐκ μέρους τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας³⁴.

Τό 156 π.Χ., ὁ διοικητής Διοσκορίδης ἐπισημαίνει ὅτι πρέπει νά σταματήσουν οἱ παρανομίες καί καταχρήσεις τῶν λειτουργῶν, διότι ἀντιβαίνουν στούς κανόνες χρηστῆς διαχείρισης καί θέτουν σέ κίνδυνο τήν ἴδια τή σωτηρία τους (στ. 10-12: *πάντα ταῦτά ἐστιν/ ἀλλότρια τῆς τε ἡμῶν ἀγωγῆς, οὐχ ἦσσαν δὲ καί τῆς ὑμε/τέρας σωτηρίας*)³⁵. Σέ πάπυρο κατά ἕναν αἰῶνα ἀρχαιότερο, κάποιος Ζηνόδωρος, ἐνδεχομένως οἰκονόμος μιᾶς ἀπό τίς τοπαρχίες τοῦ Ὁξυρυγχίτη νομοῦ, γνωστοποιεῖ, χωρίς περιστροφές, σέ ἕναν ὑφιστάμενό του πῶς, ἂν δέν σταματήσει τίς παρανομίες, θά τό μετανιώσει (στ. 9-12: *εἰ μή/ παύσει κ[α]κοποῶν/ ἐν τῇ κώμη[ι], μεταμε/λή[σ]ει σοι*)³⁶, ἐνῶ, σέ ἄλλο κείμενο, ὁ Ἑρμίας, ὁ ἐπὶ τῶν προσόδων, προειδοποιεῖται πῶς, ἂν συνεχίσει νά ἀσκεῖ πλημμελῶς τά καθήκοντά του, δέν θά μπορεῖ νά ἐλπίζει σέ καμία συγγνώμη (στ. 43: *μηδεμιᾶς τεύξεσθαι συγγνώμης*)³⁷. Ἀκόμη πιό παραστατικός, ὁ συντάκτης ἐπιστολῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνα γράφει στόν Διονύσιο, προϊστάμενο κάποιας ἰδιαίτερως ἐπαχθοῦς ὑπηρεσίας (στ. 13-15: *πρόέσ/τηκας ... χειρισ/μοῦ ἀβαστάκτο[υ]*): «θά ἔπρεπε νά διακινδυνεύεις τό δικό σου κεφάλι καί ὄχι τό δικό μου» (στ. 1-4: *ἔδει σε/ ἐν τῷ σῶι τραχήλωι/ ἐμπαίζειν, καί μή ἐν/ τῷ ἐμῶι*)³⁸. Δέν διαθέτουμε στοιχεῖα γιά τή διαμάχη μεταξύ τῶν δύο λειτουργῶν, ἡ

33. Βλ. HELMIS A., «Serment», σ. 144.

34. Βλ. VEISSE A.-E., «Surveiller ou punir?», σ. 104.

35. UPZ I 113 (156 π.Χ.)· βλ. PRÉAUX Cl., *Économie*, σ. 522.

36. PHib. I 59 (245 π.Χ.).

37. PTebt. I 27 (113 π.Χ.).

38. PTebt. III.1 758.

ἐπίπληξη πάντως εἶναι αὐστηρότατη καί τό διακύβευμα φαίνεται νά εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωή τους³⁹.

Ὅλες αὐτές οἱ συστάσεις, προειδοποιήσεις, ἐπιπλήξεις ἀποτελοῦν τεκμήρια γιά τή διάδοση τῶν φαινομένων διαφθορᾶς στήν πτολεμαϊκή διοίκηση. Σέ ἕνα πῶ θεσμικό ἐπίπεδο, οἱ Πτολεμαῖοι μονάρχες προσπαθοῦν νά τά ἀντιμετωπίσουν μέ ποινικοῦ χαρακτήρα μέτρα, τά ὁποῖα περιλαμβάνονται στά νομοθετήματά τους. Πράγματι, σέ διαγράμματα καί προστάγματα περιγράφεται, προκειμένου νά ἀπαγορευτοῦν, πλῆθος παράνομων συμπεριφορῶν. Ἀρκετά συχνά, ἡ ἀπαγόρευση δέν συνοδεύεται ἀπό κυρώσεις, σέ περίπτωση μή συμμόρφωσης. Χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τῆς συλλογῆς μέ προστάγματα ἀμνηστίας, πού ἐκδόθηκαν τό 121/0-118 π.Χ. ἀπό τόν Πτολεμαῖο Η' Εὐεργέτη Β', τήν ἀδελφή του Κλεοπάτρα Β' καί τή σύζυγό του Κλεοπάτρα Γ'· στή συλλογή αὐτή, τά ἄμεσα εὐνοϊκά μέτρα πού ἀφοροῦν στούς ὑπηκόους (ἀμνήστευση, ἀπαλλαγή ἀπό φόρους καί πρόστιμα) συνοδεύονται ἀπό διατάξεις, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται καί αὐτές στό εὐρύτερο εὐεργετικό πλαίσιο, συνίστανται ὅμως στήν προστασία τῶν ὑπηκόων ἀπό καταχρήσεις δημοσίων λειτουργῶν· πρόκειται γιά ἀπαγορεύσεις συμπεριφορῶν, γιά τίς ὁποῖες ἔχει ἤδη γίνει λόγος νωρίτερα καί οἱ ὁποῖες, κατά κανόνα, δέν προβλέπουν ποινές⁴⁰.

Στόν κατάλογο μέ τίς ἀπαγορεύσεις αὐτές, τίς ὁποῖες προβλέπει ἡ ἴδια νομοθετική συλλογή, περιλαμβάνεται καί ἡ χρήση ἀπό δημόσιους λειτουργοῦς παραπονημένων μέτρων καί σταθμῶν κατά τή ζύγιση εἰσφορῶν σέ εἶδος· σέ ἀντίθεση μέ τίς ὑπόλοιπες παράνομες συμπεριφορές, στή συγκεκριμένη περίπτωση προβλέπεται ποινή, καί μάλιστα ἡ ποινή τοῦ θανάτου⁴¹. Μέ θανατική ποινή τιμωροῦνται

39. Ἡ «ἐπίπληξη» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τή σύγχρονη ἔννοια τῆς αὐστηρῆς σύστασης. Στά παπυρικά κείμενα συναντᾶμε τό ρῆμα ἐπιπλήσω, δέν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν σημαίνει, ὅπως σήμερα, «ἐπιτιμῶ» ἢ, πῶ κοντά στήν ἐτυμολογία του, «χτυπῶ»· βλ. HELMIS A., *Crime et châtement*, σ. 202-203.

40. *COrdPtol.* 53, col. VI, στ. 138-146 (=col. VII, στ. 155-167)· col. VIII, στ. 178-187· col. IX, στ. 221-230· col. X, στ. 248-251· 252-254· 255-264. Μέ ὄρους ρωμαϊκοῦ δικαίου, θάμποροῦσε κανεῖς νά μιλῆσει γιά *leges imperfectae*.

41. *COrdPtol.* 53, col. IV, στ. 88-92: [π]ροσ τετάχασι καί τοῦς στ[ρ]α(τηγοῦς) καί τοῦς ἐπὶ τῶν προσόδων) καί τοῦς βα(σιλικούς) γρα(μματεῖς) τὰς στάθμας τῶν μ[έ]τρων/ [ἀ]πὸ τοῦ βελτίστου ποιεῖσθαι παρόντων τῶν κατὰ τ[ὰ]ς προσόδους τῶν [γε]ω(ργῶν) καί τῶν [ί]ε[ρ]έων/ καί τῶν κληρούχων καί τῶν ἄλλων τῶν τήν ἐν ἀφέσει γῆν ἐχόντων .../ ... / τοῦς δὲ παρὰ ταῦτα ποιοῦντας θανάτωι ζημιούσθαι βλ. καί πῶ πάνω, σμ. 12.

ἐπίσης οἱ διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, οἱ ὁποῖοι παραποιοῦν στοιχεῖα τῆς ταυτότητας (ὄνομα, τόπος καταγωγῆς) ἢ προβαίνουν σέ αὐθαίρετες καταγγελίες⁴². Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς, μέχρι τουλάχιστον καί τόν 2^ο π.Χ. αἰώνα, ἡ θανατική ποινή προβλέπεται γιά ἀδικήματα, στά ὁποῖα ὑποπίπτουν δημόσιοι λειτουργοί: ὁ μονάρχης δέν ἀπειλεῖ μέ ἀφαίρεση τῆς ζωῆς παρά ἄτομα πού βρίσκονται στήν ὑπηρεσία του⁴³.

Ἐκτός ἀπό τή θανατική ποινή, οἱ καταχρήσεις τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων τιμωροῦνται καί μέ περιοριστικές ποινές, δήμευση καί πρόστιμα. Ἐνα νομοθέτημα τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, σχετικό μέ τή μίσθωση φόρων, τιμωρεῖ μέ ἐξοντωτικά πρόστιμα τίς αὐθαίρεσιές τῶν λειτουργῶν στόν συγκεκριμένο τομέα⁴⁴. Ὅσο αὐστηρές πάντως καί ἄν εἶναι οἱ προβλεπόμενες ποινές, δέν ἐπιτυγχάνουν τή θεραπεία τῶν παθογενειῶν τῆς πτολεμαϊκῆς διοίκησης. Εἶναι ἐξάλλου γνωστό πόσο προβληματική εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῶν μέτρων πού θεσπίζουν οἱ μονάρχες, γεγονός τό ὁποῖο τούς ἐξαναγκάζει σέ συχνή ἐπανάληψή τους⁴⁵.

Κυρίαρχο μέλημα τῶν Πτολεμαίων ἦταν νά μήν ἀδικοῦνται οἱ ὑπήκοοί τους, ἐπισημαίνει ὁ διοικητής Διοσκορίδης (τοῦ βασιλέως καί τῆς βασιλίσσης πρὸ πολλοῦ ἡγουμένων/ πάντας τοὺς ὑπὸ τὴν βασιλείαν δικαιοδοτεῖσθαι)⁴⁶, ἐνῶ οἱ δημόσιοι λειτουργοί ἔπρεπε νά φροντίζουν ὅπως τὰ δίκαια γίνηται τοῖς ἀνθρώποις⁴⁷. Οἱ διακηρύξεις πρὸς αὐτήν τὴν κατεύθυνση ὑψηλόβαθμων ἀξιωματῶν ἢ καί τῶν ἰδίων τῶν μοναρχῶν εἶναι συχνές καί ἐντάσσονται στή μακρὰ παράδοση τῆς σοφολογικῆς γραμματείας, πού εἶχε ἀνθήσει στοὺς πολιτισμούς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καί πού ἀποτύπωναν τό πρότυπο τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, τό ὁποῖο, στήν ἀρχαία Αἴγυπτο, ὑπαγορευόταν ἀπό

42. Παραποίηση στοιχείων ταυτότητας: BGU VI 1250 (=COrdPtol. All. 47· 2^ο π.Χ. αἰ.), στ. 11-14: προστεταγμένον γὰρ/ [πᾶσι τοῖς ἐπὶ τῶν πραγμάτων μηθένα μετε/νομάζειν μηδ' αὐτὸν] μηδὲ τὴν πατρίδα, εἰ δὲ/ [μη, τὸν ποιήσαντα θανάται ζημιούσθαι· βλ. MELEZE MODRZEJEWSKI J., «Statut», σ. 244-245. Αὐθαίρετες καταγγελίες: COrdPtol. 41 (145-144 π.Χ.), στ. 13-14: μηδὲ [τοὺς ἐπὶ πραγμάτων τεταγμένους περὶ [.....]/ εὐθύνην μηθένα, εἰ δὲ μη θανάτῳ ζημιούσθαι (πρβλ. COrdPtol. 43, στ. 20-21).

43. Βλ. HELMIS A., *Crime et châtiment*, σ. 197-198. Δέν νομίζω, ἐπομένως, ὅτι εὐσταθεῖ ἡ ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τὴν ὁποῖα «ὁ βασιλιάς φροντίζει τοὺς ὑπαλλήλους του» (BLUCHE F., «Peine de mort», σ. 164 - σημ. 107).

44. PRevL. col. 11· 40· 41.

45. Βλ. PRÉAUX Cl., «Faiblesse», σ.

46. UPZ I 113 (156 π.Χ.), στ. 5-6.

47. UPZ I 111 (163 π.Χ.), στ. 6-7.

τίς ἀρχές τῆς Maât, θεότητας τῆς ἀλήθειας καί τῆς δικαιοσύνης⁴⁸. Ἡ καθημερινή πραγματικότητα, ὅμως, στήν πτολεμαϊκή Αἴγυπτο, ἔτσι ὅπως ἀναδεικνύεται ἀπό πολλές παπυρικές πηγές, εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Ἐπιρεπεῖς στήν παρανομία δημόσιοι λειτουργοί ἀπαντῶνται σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί μετέρχονται ποικίλες μεθόδους γιά νά προσπορίζουν ὀφέλη στούς ἑαυτούς τους, χωρίς νά τελεσφοροῦν οἱ ἀπαγορεύσεις μέ τίς αὐστηρές ποινές πού τίς συνοδεύουν. «Ἀκόμη καί ἕνας καλός ἀξιωματοῦχος ἦταν σχεδόν ἀδύνατον νά μὴν εἶναι κακός», γράφει χαρακτηριστικά ἡ Dorothy Crawford⁴⁹. Σέ μία κοινωνία, στήν ὁποία κυριαρχοῦν οἱ προσωπικές καί πελατειακές σχέσεις τέτοιες συμπεριφορές εἶναι ἀναμενόμενες. Πολύ περισσότερο πού ἡ λογική πού διέπει τή διοίκηση καί τοὺς μηχανισμούς της εἶναι αὐτή ἑνός οἴκου παρά ἑνός ὀργανωμένου κράτους, τό ὁποῖο προϋποθέτει τή συγκρότηση ἑνός κόσμου ἰδιαίτερου, μέ κανόνες ξεχωριστοὺς ἀπό αὐτοὺς τοῦ κοινοῦ κόσμου⁵⁰. Μήπως καί σήμερα πολλές ἀπό τίς παθογένειες τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης δέν ὀφείλονται στίς ἴδιες -ἢ ἀνάλογες- αἰτίες;

Συντομογραφίες παπυρικῶν ἐκδόσεων

- BGU VI = SCHUBART W. – KÜHN E., *Papyri und Ostraka der Ptolemäerzeit*, Berlin 1922.
 COrdPtol. = LENGER M.-TH., *Corpus des Ordonnances des Ptolémées*, Bruxelles 1980.
 PAmh. II = GRENFELL B. P. - HUNT A. S., *The Amherst Papyri. Being an Account of the Greek Papyri in the Collection of the Right Hon. Lord Amherst of Hackney, F.S.A. at Didlington Hall, Norfolk, London 1901.*
 PCairZen. = EDGAR C. C., *Zenon Papyri. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, Cairo 1925 (τ. I), 1928 (τ. III).
 PHib. I = GRENFELL B. P. - HUNT A. S., *The Hibeh Papyri*, London 1906.
 PLille = JOUGUET P. - COLLART P. - LESQUIER J. - XOUAL M., *Papyrus grecs*, Institut Papyrologique de l'Université de Lille, Paris 1929.
 PPetr. III = MAHAFFY J. P. - SMYLY J. G., *The Flinders Petrie Papyri*, Dublin 1905.
 PRevL. = GRENFELL B. P., *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus*, Oxford 1896.

48. Βλ. LECLANT J., «Sagesses», σ. 5-26.

49. CRAWFORD D., «Good Official», σ. 202.

50. Βλ. BOURDIEU P., *État*, σ. 407.

- PRyl. IV = ROBERTS C. H. - TURNER E. G., *Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library*, τ. IV: *Documents of the Ptolemaic, Roman and Byzantine Periods*, Manchester 1952.
- PTebt. I = GRENFELL B. P. - HUNT A. S. - SMYLY J. G., *The Tebtunis Papyri*, London 1902.
- PTebt. III.1 = HUNT A. S. - SMYLY J. G., *The Tebtunis Papyri*, London 1933.
- UPZ I = WILCEN U., *Urkunden der Ptolemäerzeit (ältere Funde)*, τ. I: *Papyri aus Unterägypten*, Berlin-Leipzig 1927.

Βιβλιογραφία

- BINGEN J., «Les tensions structurelles de la société ptolémaïque», σέ: *Atti del XVII Congresso internazionale di papirologia*, τ. III, Napoli 1984, σελ. 921-937.
- BLUCHE F., «La peine de mort dans l'Égypte ptolémaïque», *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 22 (1975), σελ. 143-175.
- BOURDIEU P., *Sur l'État. Cours au Collège de France 1989-1992*, Paris 2012.
- CRAWFORD D., «The Good Official of Ptolemaic Egypt», σέ: MAEHLER H. - STROCKA V. M., *Das ptolemäische Ägypten*, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September in Berlin, Mainz am Rhein 1978, σελ. 195-202.
- HELMIS A., *Crime et châtement dans l'Égypte ptolémaïque. Recherches sur l'autonomie d'un modèle pénal*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre, 1986 (δακτ.).
- HELMIS A., «Serment et pouvoir dans l'Égypte ptolémaïque», σέ: VERDIER R. (έπιμ.), *Le serment - 1. Signes et Fonctions*, Paris 1991, σελ. 137-153.
- KUNDEREWICZ C., «Évolution historique de la responsabilité des fonctionnaires dans l'Égypte ptolémaïque», *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae*, τ. II, Varsavia-Vratislav 1957, σελ. 101-115.
- LECLANT J., «Documents nouveaux et points de vue récents sur les sagesses de l'Égypte ancienne», σέ: LECLANT J. (έπιμ.), *Les sagesses du Proche Orient ancien*, Paris 1963, σελ. 5-26.
- MÉLEZE MODRZEJEWSKI J., «Le statut des Hellènes dans l'Égypte lagide: Bilan et perspectives de recherches», *Revue des Études Grecques* 96, (1983), σελ. 241-268.
- MÉLEZE MODRZEJEWSKI J., «Πρόσταγμα περί τῆς γεωργίας: ελληνικό δίκαιο και αιγυπτιακή πραγματικότητα στο θέμα της αναγκαστικής μίσθωσης», σέ: ΑΔΑΜ Σ. (έπιμ.), *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, τ. 1, Αθήνα 1992, σελ. 47-78 (μετάφραση Σ. Αδάμ).
- PEREMANS W., «Die Amtsmissbräuche im ptolemäischen Ägypten», σέ: SCHULLER W. (έπιμ.), *Korruption im Altertum*, Konstanzer Symposium Oktober 1979, München-Wien 1982, σελ. 103-117.
- PRÉAUX CL., «Un problème de la politique des Lagides: la faiblesse des édits», σέ: *Actes du IVe Congrès international de papyrologie*, Milan 1936, σελ. 183-193.

PRÉAUX CL., *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939.

VEÏSSE A.-E., «Surveiller ou punir? Le contrôle des fonctionnaires dans l'Égypte ptolémaïque», σέ: FELLER L. (έπιμ.), *Contrôler les agents du pouvoir*, Limoges 2004, σελ. 103-111.

WEBER M., *Οικονομία και κοινωνία*, τόμ. 5: *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, μετάφραση, εισαγωγή, έπιμέλεια Θ. Γκιούρα, Αθήνα 2009.

ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ*

**Ειδικό καθεστώς του Αγ. Όρους και
Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης**

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ του ειδικού καθεστώτος του Αγίου Όρους και του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης απασχόλησε κατά καιρούς τους νομικούς που ασχολούνται με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο λόγος είναι ότι η Ένωση, αφενός θεσπίζει σειρά ελευθεριών, όπως οι ελευθερίες κυκλοφορίας εμπορευμάτων, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων (άρθρα 26 επόμε. ΣΛΕΕ), που αποτελούν το «σκληρό πυρήνα» της εσωτερικής αγοράς, καθώς και η θεμελιώδης αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων (άρθρο 18 επόμε. ΣΛΕΕ) και, αφετέρου, το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους επιβάλλει απαγορεύσεις και περιορισμούς (π.χ. απαγόρευση εγκατάστασης ετερόδοξων ή σχισματικών, απαγόρευση εισόδου γυναικών, υποχρεωτική απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας – ήδη από την πρόσληψή τους ως δοκίμων - από τους μονάζοντες, υποχρέωση εκδόσεως ειδικής άδειας για απλή επίσκεψη, απαγόρευση συστάσεως σωματίου, απαγόρευση άσκησης οποιαδήποτε δραστηριότητας ή εμπορίας, κ.α.¹).

2. Το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους θα μπορούσε να δικαιολογηθεί είτε με αναφορά στις γενικές διατάξεις των Συνθηκών ή με αναφορά σε ειδικές εκάστοτε διατάξεις που ρυθμίζουν συγκεκριμένα ζητήματα. Στην πρώτη περίπτωση η δικαιολόγηση του ειδικού καθε-

* Καθηγητής Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. άρθρο 105 Συντ. και Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους, όπως κυρώθηκε με το ν.δ. 10/16.9.1926 σε συνδυασμό με το ν.δ. 2623/1953. Επίσης βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων κράτους – εκκλησίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 285 επόμε. του ΙΔΙΟΥ, *Άβατον του Αγίου Όρους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003. Υπ' αριθ. 657/Εγκ.1/2003 Εγκύκλιος Εισαγγελέα Αρείου Πάγου Ε. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ περί του άβατου του Αγίου Όρους.

στώτος στηρίζεται στη *lex generalis* (I) ·στη δεύτερη, αντιμετωπίζεται ως έκφανση μίας *lex specialis* (II).

I. Lex generalis

3. Καταρχάς είναι σαφές ότι, αν και συνδεδεμένο με την εδαφική οργάνωση του κράτους, που παραμένει αρμοδιότητα των κρατών μελών², το Αγίο Όρος δεν αποτελεί χωριστό κράτος³ και επομένως δεν δύναται να εξαιρεθεί *rationae loci* από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Επομένως, το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους θα πρέπει αναγκαστικά να προσλάβει χαρακτήρα *rationae materiae* εξαίρεσης από την ενωσιακή έννομη τάξη.

4. Μία πρώτη προσπάθεια θεμελίωσης της εξαίρεσης αυτής, θα μπορούσε να διερευνηθεί εκκινώντας από τις επιμέρους ενωσιακές διατάξεις έναντι των οποίων το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους συνιστά απόκλιση ή εξαίρεση.

5. Πράγματι, το άρθρο 45, παρ. 3 ΣΛΕΕ, περί ελεύθερης κυκλοφορίας, το άρθρο 52, παρ. 2 ΣΛΕΕ περί δικαιώματος εγκαταστάσεως, στο οποίο παραπέμπει το άρθρο 62 ΣΛΕΕ περί ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, καθώς και το άρθρο 65, παρ. 1, εδ. β' ΣΛΕΕ περί ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων και πληρωμών, προβλέπουν δυνατότητα επιφύλαξης των κρατών μελών για λόγους δημόσιας τάξεως, δημόσιας ασφάλειας ή δημόσιας υγείας.

6. Εντούτοις, έχοντας υπόψη τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης, δύσκολα θα γινόταν δεκτό ότι το ειδικό καθεστώς του Αγίου

2. Άρθρο 5, παρ. 1 και 2 ΣΕΕ σε συνδυασμό με άρθ. 2 – 6 ΣΛΕΕ. Ειδική αναφορά στο ζήτημα σε *Final Report on the division of competences between the European Union and the Member States*, Committee on Constitutional Affairs, European Parliament, 2001/2024 INI, 4.3.2.).

3. Όπως συμβαίνει με τις περιπτώσεις του Monaco, του St Martin ή του Βατικανό, που δεν συμπεριλαμβάνονται στα κράτη μέλη της Ένωσης. Σχετικά βλ. W. WENGLER, «Particularités locales dans le domaine d'application du droit des Communautés Européennes», *Mount Athos and the European Community*, ed. A.E. TACHIAOS, Institute for Balkan Studies, 1993, σ. 77 επόμ.

Όρους αποτελεί λόγο δημόσιας τάξεως, ασφάλειας ή υγείας, ικανό να θεμελιώσει εξαίρεση δυνάμει των παραπάνω άρθρων⁴.

7. Ενόψει των ανωτέρω, ορθότερη φαίνεται μία άλλη προσέγγιση, η οποία θεμελιώνει τις υπέρ του Αγίου Όρους αποκλίσεις από το δίκαιο της Ένωσης όχι στη δημόσια τάξη, αλλά στην τελολογία που διέπει το ίδιο το ειδικό καθεστώς του. Η τελολογία αυτή συνάγεται από τις διατάξεις των Συνθηκών και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης που άπτονται του πνευματικού χαρακτήρα της ύπαρξής του και της θρησκευτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς που πρέπει να διαφυλαχθεί από την Ένωση.

8. Ανατρέχοντας καταρχάς στην Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), ήδη από το προοίμιο και συγκεκριμένα στη δεύτερη αιτιολογική σκέψη, παρατηρώ ότι γίνεται επίκληση στην πολιτιστική, θρησκευτική και ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης ως πηγή έμπνευσης της Ένωσης. Εν συνεχεία, στο προοίμιο της ΣΕΕ γίνεται μνεία στο σεβασμό, στην ιστορία, τον πολιτισμό και τις παραδόσεις. Στο άρθρο 3, που θέτει τους σκοπούς της Ένωσης, γίνεται αναφορά στην παρ. 3, τέταρτο εδάφιο της ΣΕΕ στη δέσμευση της Ένωσης ως προς το σεβασμό του πλούτου της πολιτιστικής πολυμορφίας και ως προς τη μέριμνα για την προστασία και την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς.

9. Ειδικότερες διατάξεις σχετικά με τη θρησκεία και τον πολιτισμό περιέχει η Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ)⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπτωση του Αγίου Όρους έχει τα άρθρο 17 ΣΛΕΕ, σύμφωνα με το οποίο η Ένωση οφείλει να σέβεται και να μη θίγει το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα

4. Στην έννοια της δημόσιας τάξης εμπίπτουν όλοι οι βασικοί κανόνες που τίθενται κυριαρχικά από το κράτος και διασφαλίζουν τα ζωτικά του συμφέροντα (βλ. ΔΕΚ, 27.10. 1977, Bouchereau, 30/77, Συλλογή, ελλ. ειδ. έκδ. σ. 617 ·ΔΕΚ, 18.5. 1982, Adoui, 115 και 116/81, Συλλογή, σ. 1665 κ.α.). Με τον όρο δημόσια ασφάλεια νοούνται βασικά και ουσιώδη συμφέροντα του κράτους, όπως η διασφάλιση της αποτελεσματικής λειτουργίας του (βλ. ΔΕΚ, 10.7.1984, Campus Oil, 72/83, Συλλογή, σ. 2727 ·ΔΕΚ, 13.12.1990, Επιτροπή / Ελλάδα, C-347/88, Συλλογή, σ. I-4747 κ.α.).

5. Γενικώς περί θρησκείας βλ. άρθ. 10 και 19 ΣΛΕΕ.

κράτη μέλη. Τέτοια κοινότητα αποτελεί αναμφισβήτητα το Άγιο Όρος⁶.

10. Όσον αφορά τον πολιτισμό, που εμπεριέχει την πολιτιστική κληρονομιά, η ΣΛΕΕ περιλαμβάνει αρκετές διατάξεις, χαρακτηριστικές της σημασίας που του αποδίδεται από την Ένωση. Δυνάμει του άρθρου 6, τρίτο εδάφιο ΣΛΕΕ, ο πολιτισμός αναδεικνύεται σε τομέα δράσης στον οποίο η Ένωση έχει συμπληρωματική αρμοδιότητα με τα κράτη μέλη. Άλλωστε, ο τίτλος XIII της ΣΛΕΕ είναι αφιερωμένος εξ' ολοκλήρου στον πολιτισμό: Η Ένωση συμβάλλει στην ανάπτυξη των πολιτισμών των κρατών μελών και σέβεται την εθνική και περιφερειακή πολυμορφία τους, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει την κοινή πολιτιστική κληρονομιά (άρθρο 167, παρ. 1 ΣΛΕΕ). Στις παρ. 2-5 του άρθρου 167 ΣΛΕΕ οι δράσεις της Ένωσης στον οικείο τομέα εξειδικεύονται περαιτέρω.

11. Επιπλέον, στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ο οποίος είναι πλέον ισόκυρος με τις Συνθήκες (άρθρο 6 παρ. 1 ΣΕΕ), ο σεβασμός στην πολυμορφία των πολιτισμών αναφέρεται στην τρίτη σκέψη του προοιμίου. Ειδικότερα, δυνάμει του άρθρου 22 του Χάρτη, η Ένωση υποχρεούται να σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις επεξηγήσεις που εκπονήθηκαν από το Προεδρείο της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης σχετικά με την ερμηνεία του Χάρτη⁷, το άρθρο 22 εμπνέεται και από την υπ' αριθ. 11 Δήλωση της Τελικής Πράξης της Συνθήκης του Amsterdam για το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων, η οποία, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, συνδέεται ειδικώς με το ζήτημα του Αγίου Όρους⁸.

6. Πρβλ. τη συνάντηση ανώτατων αξιωματούχων της Ένωσης και 20 εκπροσώπων θρησκευτικών δογμάτων. Επρόκειτο για την έβδομη κατά σειρά συνάντηση και δεύτερη που διεξάγεται στο πλαίσιο της συνθήκης της Λισαβόνας και με νομική βάση το άρθρο 17 ΣΛΕΕ (βλ. υπ' αριθ. IP/11/658 και με ημ/νία 30.5.2011 ανακοίνωση τύπου της Επιτροπής, με τίτλο «Οι πρόεδροι της Επιτροπής, του Κοινοβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου καλούν τους θρησκευτικούς ηγέτες για να συζητήσουν τα δημοκρατικά δικαιώματα και τις ελευθερίες» και αναλυτικά στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://ec.europa.eu/bepa/activities/outreach-team/dialogue/index_en.htm).

7. Βλ. Προοίμιο Χάρτη, 5η σκέψη και άρθρο 52, παρ. 7 Χάρτη.

8. Στην υπ' αριθ. 11 Δήλωση της Τελικής Πράξης της Συνθήκης του Amsterdam είναι προσαρτημένη η υπ' αριθ. 8 εκ των Δηλώσεων που έλαβε υπό σημείωση η Διά-

12. Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι η συνεκτική εφαρμογή των προαναφερθεισών περί θρησκείας και πολιτισμού διατάξεων των Συνθηκών και του Χάρτη αποτελεί επαρκή νομική βάση για τη θεμελίωση του Αγίου Όρους ως θεμιτής απόκλισης από το πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης.

13. Η άποψη που θεμελιώνεται στη *lex generalis* ενισχύεται επίσης και από ειδικότερες ρυθμίσεις που εντάσσονται στη *lex specialis*.

II. *Lex specialis*

14. Η Ένωση υιοθέτησε την άποψη περί θεμελίωσης ειδικής, *rationae materiae* απόκλισης για την περίπτωση του Αγίου Όρους, η οποία έχει αποτυπωθεί, μέχρι στιγμής, στα εξής τρία κείμενα:

15. Στην Τελική Πράξη της Προσχώρησης της Ελληνικής Δημοκρατίας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες⁹ προσαρτήθηκε «Κοινή Δήλωση περί του Αγίου Όρους», η οποία υπεγράφη από τα εννέα, τότε, συμβαλλόμενα κράτη μέλη. Το περιεχόμενο της Κοινής Δήλωσης έχει ως εξής: «Αναγνωρίζοντας ότι το ειδικό καθεστώς το οποίο έχει παραχωρηθεί στο Άγιο Όρος, όπως τούτο είναι εγγυημένο από το άρθρο 105 του ελληνικού Συντάγματος, δικαιολογείται αποκλειστικά για λόγους πνευματικούς και θρησκευτικούς, η Κοινότητα θα μεριμνήσει ώστε να ληφθούν υπ' όψιν οι λόγοι αυτοί κατά την εφαρμογή και την περαιτέρω επεξεργασία των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου ιδίως όσον αφορά τις τελωνειακές και φορολογικές απαλλαγές και το δικαίωμα εγκαταστάσεως»¹⁰.

16. Η Ελληνική Δημοκρατία θέλησε να υπενθυμίσει το περιεχόμε-

σκεψη και η οποία αφορά ειδικώς το Άγιο Όρος.

9. ΕΕ, L 291 της 19.11.1979, σ. 186.

10. Σχετικά με τη νομική φύση και την ερμηνεία της Κοινής Δήλωσης βλ. Κ.Ν. ΚΑΚΟΥΡΙΣ, «Le régime juridique du Mont Athos dans le cadre du droit communautaire», *Perspectives : droit communautaire européen*, 1998, σ. 389-411. Δ. ΕΥΡΙΓΕΝΙΣ, «Réflexions théoriques sur la Déclaration Commune relative au Mont Athos», *Mount Athos and the European Community* op. cit., σ. 13 επόμε. ·G. RESS, «The Legal Nature of Joint Declarations», *Mount Athos and the European Community* op. cit., σ. 42 επόμε.

νο της ως άνω Κοινής Δήλωσης επ' αφορμή της υπογραφής της Συνθήκης του Amsterdam. Έτσι, η «Δήλωση της Ελλάδας σχετικά με τη Δήλωση για το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων» ελήφθη υπό σημείωση από τη Διάσκεψη για τη Συνθήκη του Amsterdam¹¹.

17. Τέλος, «Κοινή Δήλωση σχετική με το Άγιο Όρος», ενσωματώθηκε και στην Τελική Πράξη της Συμφωνίας Προσχώρησης της Ελληνικής Δημοκρατίας στο Κεκτημένο του Schengen¹². Δυνάμει αυτής, τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύτηκαν να φροντίσουν να λαμβάνεται υπόψη το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους κατά την εφαρμογή και επεξεργασία των διατάξεων της συμφωνίας Schengen.

18. Στην πράξη, ο νομοθέτης της Ένωσης λαμβάνει υπόψη του το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους, όπως αυτό αποτυπώθηκε στις σχετικές Δηλώσεις, θεσπίζοντας συγκεκριμένες εξαιρέσεις υπέρ του Αγίου Όρους σε νομοθετήματα τελωνειακού και φορολογικού χαρακτήρα.

19. Πρόσφατα παραδείγματα αποτελούν ο κανονισμός 1186/2009 για τη θέσπιση του ενωσιακού καθεστώτος τελωνειακών ατελειών¹³ και η οδηγία 2008/118 σχετικά με το γενικό καθεστώς των ειδικών φόρων κατανάλωσης¹⁴.

11. ΕΕ, C 340 της 10.11.1997, Δήλωση υπ' αριθ. 8 («Σχετικά με τη δήλωση για το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων, η Ελλάδα υπενθυμίζει την κοινή δήλωση για το Άγιο Όρος που έχει προσαρτηθεί στην Τελική Πράξη της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινοότητες»).

12. ΕΕ, L 238, 22.9.2000, σ. 87, Τελικής Πράξης της Συμφωνίας Προσχώρησης της Ελληνικής Δημοκρατίας στο Κεκτημένο του Schengen, Δήλωση υπ' αριθ. 5 («Αναγνωρίζοντας ότι το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους, όπως το εγγυάται το άρθρο 105 του Ελληνικού Συντάγματος και ο Χάρτης του Αγίου Όρους δικαιολογείται αποκλειστικά για πνευματικούς και θρησκευτικούς λόγους, τα συμβαλλόμενα μέρη θα φροντίσουν να λάβουν τούτο υπόψη τους κατά την εφαρμογή και την περαιτέρω επεξεργασία των διατάξεων της συμφωνίας του 1985 και της σύμβασης του 1990»).

13. Κανονισμός 1186/2009 του Συμβουλίου της 16.11.2009 για τη θέσπιση του κοινοτικού καθεστώτος τελωνειακών ατελειών, άρθρ. 130, α (ΕΕ L 324, 10.12.2009, σ. 23 - 57).

14. Οδηγία 2008/118/ΕΚ του Συμβουλίου της 16.12.2008 σχετικά με το γενικό καθεστώς των ειδικών φόρων κατανάλωσης και για την κατάργηση της οδηγίας 92/12/ΕΟΚ, άρθρ. 6 (ΕΕ L 9, 14.1.2009, σ. 12 - 30).

20. Παράλληλα με το νομοθέτη της Ένωσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει και αυτή λάβει σαφή θέση υπέρ του σεβασμού του ειδικού καθεστώτος του Αγίου Όρους. Η θέση αυτή της Επιτροπής εκφράστηκε ως απάντηση σε ερωτήματα μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τα οποία έχουν κατά καιρούς διατυπώσει προβληματισμούς ως προς το κατά πόσον το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους παραβιάζει την αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών και την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων¹⁵ ή ισοδυναμεί με διάκριση σε βάρος της θρησκευτικής ελευθερίας¹⁶.

21. Συγκεκριμένα, απαντώντας σε μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, η Επιτροπή αναγνώρισε το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί στις τρεις σχετικές Δηλώσεις. Ανέφερε ότι το ειδικό καθεστώς βασίζεται αποκλειστικά σε πνευματικού και θρησκευτικού χαρακτήρα λόγους και ότι η απαγόρευση εισόδου των γυναικών αποτελεί πέραν των χιλίων ετών παράδοση. Η Επιτροπή υπογράμμισε ότι η Ένωση φροντίζει να λαμβάνει υπόψη της το ειδικό καθεστώς κατά την εφαρμογή και τη μεταγενέστερη επεξεργασία διατάξεων ενωσιακού δικαίου, ιδίως σε ό,τι αφορά τις δασμολογικές και φορολογικές απαλλαγές και το δικαίωμα εγκατάστασης, επιπλέον δε προσέθεσε ότι η ίδια (η Επιτροπή) δεν σκοπεύει να λάβει κανένα μέτρο προς την κατεύθυνση της άρσης της απαγόρευσης εισόδου των γυναικών στο Άγιο Όρος¹⁷.

22. Εξ όσων γνωρίζω, το Δικαστήριο της Ένωσης δεν είχε, μέχρι

15. Βλ. υπ' αριθ. P-0556/2003 ερώτηση της M. Izquierdo Rojo · υπ' αριθ. P-1954/2001 ερώτηση του G. Vattimo · υπ' αριθ. H-0567/2001 ερώτηση της Anna Terron i Cusi · υπ' αριθ. E-1055/01 ερώτηση του Glyn Ford · υπ' αριθ. 2105/91 ερώτηση του E. Glinne κ.α. Επίσης σε τουλάχιστον δύο εκθέσεις που συνετάχθησαν από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με θέμα τα θεμελιώδη δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ζητήθηκε από την Ελληνική Κυβέρνηση να άρει την απαγόρευση της εισόδου των γυναικών στο Άγιο Όρος, ως παραβιάζουσα την ισότητα ανδρών και γυναικών (βλ. υπό 90 και υπό 78, αντίστοιχα, στις από 21.8.2003 και από 12.12.2002 Εκθέσεις σχετικά με την κατάσταση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 2002/2013 INI και 2002/2012 INI, της Επιτροπής Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου).

16. Βλ. υπ' αριθ. P-2161/00 και P-2200/00 ερωτήσεις του M. Cappato.

17. Βλ. ιδίως απάντηση στην υπ' αριθ. E-1055/01 ερώτηση, EE C 318 E της 13.11.2001, σ. 194.

στιγμής, την ευκαιρία να ασχοληθεί με το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους¹⁸.

Συμπεράσματα

23. Στον αντίποδα της ομοιόμορφης εφαρμογής των κανόνων του ενωσιακού δικαίου βρίσκεται η επιταγή για σεβασμό της εθνικής, πολιτιστικής και θρησκευτικής ποικιλομορφίας των λαών που απαρτίζουν την Ένωση. Η επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στους δύο αυτούς στόχους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή όταν πρόκειται για *sui generis* περιπτώσεις, όπως αυτή του Αγίου Όρους.

24. Εν προκειμένω, διαπιστώθηκε ότι οι Συνθήκες και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης παρέχουν επαρκή νομική βάση για τη θεμελίωση μίας *rationae materiae* εξαίρεσης από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, αναγόμενης σε ειδικούς θρησκευτικούς, πνευματικούς και πολιτιστικούς λόγους. Τα θεωρητικά αυτά εργαλεία αξιοποιήθηκαν με επιτυχία στην περίπτωση του Αγίου Όρους, επιτρέποντας τη διατήρηση και λειτουργία του ειδικού καθεστώτος του ως θεμιτής απόκλισης στο πλαίσιο της έννομης τάξης της Ένωσης.

Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 2011

18. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η αναφορά που υπάρχει στις από 30.4.1998 προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα του Δικαστηρίου κ. Colomer επί της υποθέσεως C-181/97. Εκεί το ειδικό καθεστώς του Αγίου Όρους αναφέρεται ως εξαίρεση από το εδαφικό πεδίο εφαρμογής της 6^{ης} Οδηγίας 77/388/ΕΟΚ (βλ. προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Ruiz-Jarabo Colomer, 30.4.1998, A.J. van der Kooy κατά Staatssecretaris van Financiën, C-181/97, Συλλογή, σ. I 483).

ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ*

Περί το νομικό καθεστώς της εκκλησίας της Ελλάδος (Σύγχρονοι προβληματισμοί)

Όλα τα ελληνικά Συντάγματα είναι επηρεασμένα από το πολιτειοκρατικό σύστημα σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Η ελληνική Πολιτεία από τα πρώτα βήματα στην ιστορία της μέχρι και σήμερα, τείνει να διακρίνει τα εκκλησιαστικά πράγματα σε εσωτερικά (λατρεία, τάξη χειροτονιών, διαποιμάνση) και εξωτερικά (διοικητικά - κοσμικά)¹. Το άρθρο 3 του Συντάγματος αναγνωρίζει τρία βασικά στοιχεία προσδιορισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος: ότι γνωρίζει ως κεφαλή τον Ιησού Χριστό, ότι είναι αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία και ότι τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Στην πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου του *Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Ν. 590/1977) επαναλαμβάνεται η ανωτέρω συνταγματική διάταξη και δηλώνεται πανηγυρικός ότι η Εκκλησία είναι *θείο καθίδρυμα*, ενώ στην τέταρτη παράγραφο του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι, κατά τις νομικές της σχέσεις, είναι Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου.

Ο Αν. Χριστοφιλόπουλος και ο Σπ. Τρωιάνος, ανατρέχοντας στη διδασκαλία της Εκκλησίας, δέχονται ως σκοπό της θεσμικής της οντότητας τη σωτηρία και τον αγιασμό του ανθρώπινου γένους². Οι

* Επίκουρη Καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. Γκ. Α. ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο Έλληνικός λαός*, μτφρ. Όλγας Ρομπάκη, Χαϊλδεβέργη 1835, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 504-508, όπου ανάλυση του συγγραφέα επί της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας της 23 Ιουλίου (3 Αυγούστου) 1833. Πρβλ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα», *Χριστιανός ΚΗ'* (1989), τεύχ. 292, σ. 159-167.

2. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικόν Έκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα 1965, σ. 7, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Παραδόσεις του Έκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984², σ. 32. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – Γ. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003², σ. 2, όπου επαναλαμβάνεται ο ορισμός του 1984. Βλ. και

έννοιες της σωτηρίας και του αγιασμού, αναλόγως του πλαισίου εκφοράς τους επιδέχονται πολλές ερμηνείες. Γι' αυτό, ο Σπ. Τρωιάνος προτάσσει στον ορισμό του τη διατύπωση: «Σύμφωνα με την ὀρθόδοξη δογματική διδασκαλία, Ἐκκλησία ὀνομάζεται...», μεταθέτοντας ρητῶς το εννοιολογικό υπόβαθρο του νομικού ορισμού της Εκκλησίας στην πηγή του αυτοπροσδιορισμού της. Ενώ η νομική επιστήμη κάνει αυτή την επισήμανση, ο ἑλληνας Νομοθέτης, υιοθετεί τους δογματικούς ορισμούς τῆς έννοιας και της αποστολῆς τῆς Εκκλησίας, χωρίς τέτοιου είδους εισαγωγικές προτάσεις.

Ο Π. Χριστινάκης, σχολιάζει θετικά τις ως άνω νομοθετικές διατάξεις της ελληνικής έννομης τάξης, σημειώνοντας ότι «ἀποτυπώνουν ἄριστα τὴν πεμπτοῦσία τῆς περὶ Ἐκκλησίας ὀρθόδοξης διδασκαλίας»³. Αποδίδει δε την αποτύπωση αυτή όχι στον ενστερνισμό αλλά στη γνώση της διδασκαλίας της Εκκλησίας από τον συνταγματικό και κοινό νομοθέτη⁴. Ασκεί, όμως, δριμεία κριτική στον παραλλήλως ισχύοντα νομοθετικό χαρακτηρισμό τῆς Ἐκκλησίας ως Ν.Π.Δ.Δ., θεωρώντας τον αντικανονικό, αντισυνταγματικό και ασυμβίβαστο με τη «φύση καὶ τὴν οὐσία τῆς Ἐκκλησίας»⁵. Αλλά και ο Αν. Μαρίνος καταδεικνύει τη διάσταση μεταξύ της Εκκλησίας ως ευχαριστιακῆς κοινότητας και ως Ν.Π.Δ.Δ. και παρατηρεῖ ότι ὅταν ο νομοθέτης ορίζει την Εκκλησία ως Ν.Π.Δ.Δ. «μόνον ως προς τις νομικές της σχέσεις», δεν επιλύει το πρόβλημα της αυστηρῆς οριοθετήσεως του δημόσιου ρόλου της εντός του πλαισίου του πολιτειακού δικαίου, καθὼς ο ερμηνευτῆς του δικαίου αυτού ἢ ο εφαρμοστής του, οφείλει να προσανατολισθεῖ προς το εκκλησιολογικό, κατὰ την ὀρθόδοξη διδασκαλία περιεχόμενο των θεολογικῶν ὄρων, ὥστε να μην αχθεῖ σε συμπεράσματα που θα αλλοιώνουν το δόγμα⁶. Η παράλληλη ισχύς και χρήση διαφορετικῶν νομοθετικῶν ορισμῶν τῆς έννοιας και της απο-

Γ. ΠΟΥΛΗ, *Νομοθετικά Κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2000⁴, σ. 44.

3. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Β2, *Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, εκδ. Συμμετρία, Αθήνα 1995, σ. 203-205.

4. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ὁ.π.*, σ. 201-202.

5. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ὁ.π.*, σ. 204-205.

6. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας*, (ὑπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 καὶ τὸν νέον Καταστατικὸν Χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), εκδ. Ἐκκλησιαστικὸν Ἐπιστημονικὸν καὶ Μορφωτικὸν Ἴδρυμα Ἰωάννου καὶ Ἐριέττης Γρηγοριάδου, Αθήνα 1984, σ. 39.

στολής της Εκκλησίας, ελέγχεται και από τον Γ. Πουλή, υπό διαφορετική όμως οπτική. Ο Γ. Πουλή, επισημαίνει ότι το βασικό χαρακτηριστικό της νομικής έννοιας της Εκκλησίας είναι η σύλληψή της ως ανθρώπινης κοινότητας και ασκεί κριτική στον έλληνα νομοθέτη για τη χρήση μεταφυσικών προτάσεων, όπως αυτή του χαρακτηρισμού της Εκκλησίας ως *θείου καθιδρύματος*⁷. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι η νομοθετική πολιτική, παρόλο που δεν θα έπρεπε να φθάνει στο σημείο να εκφέρει μεταφυσικές προτάσεις, συνεκτιμά τη λειτουργία των εκφάνσεων της εκκλησιαστικής ζωής στους κοινωνούς του δικαίου.

Κατά τη γνώμη μας, στην περίπτωση του νομοθετικού ορισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος, προτάθηκε το λειτουργικό κριτήριο, ως εξισορρόπηση μεταξύ της περιγραφής των στοιχείων αυτοπροσδιορισμού μίας ζωντανής και ενεργού ανθρώπινης κοινότητας και της τεχνολογίας της νομικής ορολογίας. Με άλλα λόγια, όσον αφορά τη σχέση γλωσσικής ακρίβειας και αλήθειας, (αντλώντας την σχετική ορολογία από τη μνημειώδη αντιπαράθεση μεταξύ Strawson και Austin), οι συγκεκριμένες «μεταφυσικές προτάσεις» δεν υπάγονται *stricto sensu* στην έννοια της πρότασης (sentence), αλλά συνιστούν «προτασιακό περιεχόμενο», το οποίο εντασσόμενο στο κείμενο του νόμου, παύει να αναμετράται με τα γεγονότα, με τις κατά τον Strawson «εξωγλωσσικές οντότητες», και χρησιμεύει μόνο ως ενδολεκτική πράξη (illocution), δηλαδή, δήλωση «κατασκευής». Ο νομοθέτης είναι εντελώς αδιάφορος ως προς τη δυνατότητα της αληθειακής αποτίμησης των μεταφυσικών εννοιών που χρησιμοποιεί. Στοχεύει αποκλειστικώς στη διατήρηση της σχετικής ισχύος της «συμβατικής» χρήσης των εννοιών, εντός του συγκεκριμένου πλαισίου εκφοράς του νόμου, εντός, δηλαδή μίας «ενιαίας διάστασης»⁸.

Τέτοιου είδους δηλώσεις του νομοθέτη έχουν μακρά ιστορία, και παρουσιάζουν διάρκεια στο χρόνο. Στο Προοίμιο του Θεμελιώδους Γερμανικού Νόμου (1949), αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο Νόμος ψηφίζεται από το νομοθέτη «έχοντας συνείδηση τῆς εὐθύνης του ἀπέναντι στὸν Θεὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους»⁹. Μετά τον β' παγκόσμιο

7. Γ. ΠΟΥΛΗ, *ό.π.*, σ. 20-21.

8. Περισσότερα για την έννοια των ανωτέρω όρων, βλ., τα συνεχόμενα και ομότιτλα άρθρα των J. AUSTIN και P. F. STRAWSON, στο S. Blackburn and K. Simmons, *Truth*, Oxford University Press, Oxford 1970, σ. 149-162 και 163-183, αντίστοιχα. Και τα δύο άρθρα φέρουν τον τίτλο "Truth".

9. Κ. ΜΑΥΡΙΑ – Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, *Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα*, εκδ. Αντ. Ν.

πόλεμο η περίοδος της απόλυτης αυθεντίας του Κράτους (Staatpositivismus) έδωσε τη θέση της στην αυτονόμηση του δικαίου έναντι της Πολιτείας και στη μετατόπιση της ευθύνης της νομοθετικής εξουσίας από τον απόλυτο έλεγχο της λαϊκής κυριαρχίας, στα κατοχυρωμένα अपαράγραπτα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰. Η διατύπωση περί ευθύνης απέναντι στο Θεό δεν είχε την πρόθεση να προσδώσει στο έργο του νομοθέτη μεταφυσική χροιά ή θρησκευτική νομιμοποίηση, αλλά να καταδείξει το ύψιστο ηθικό μέγεθος της πολιτικής και κοινωνικής ευθύνης του. Η λέξη «Θεός» καταδεικνύει ότι η μεταπολεμική Γερμανία, είχε την ανάγκη να διακηρύξει το απόλυτο και ανεπίδεκτο διολίσθησης της ευθύνης του νομοθέτη σε οποιαδήποτε σχετικότητα, όσον αφορά στο ηθικό της υπόβαθρο. Κατά τη γνώμη μας, η ανωτέρω διατύπωση δεν αναιρεί την αρχή της τήρησης ίσων αποστάσεων του Κράτους προς τους θρησκευόντες, τους αθέους ή αγνωστικιστές, αλλά καταφάσκει το δικαίωμα του «αναφέρεσθαι» σε αυτό που ο καθένας θεωρεί ως ύψιστη Αξία. Και τούτο διότι, η πρόταση «υπάρχει Θεός» δεν είναι περισσότερο μεταφυσική από την πρόταση «δεν υπάρχει Θεός» η «δεν γνωρίζω αν υπάρχει». Περαιτέρω, και η διατύπωση «έχω συνείδηση» δεν είναι αποδείξιμη με τους όρους της λεγόμενης αντικειμενικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η ισότητα των αποστάσεων του Κράτους απέναντι στις θρησκείες δεν είναι αναγκαίο να σημαίνει σιωπή του νόμου, αλλά διατύπωση των «μεταφυσικών προτάσεων» κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνονται καθολικά αποδεκτές όχι μόνο από την πλειονότητα του πληθυσμού αλλά και κάθε μειονότητα θρησκευτικού ή φιλοσοφικο-ιδεολογικού προσανατολισμού. Ακριβώς όπως συμβαίνει και με τις μη επιδεχόμενες απόδειξη προτάσεις του νόμου, των οποίων η νομική ισχύς γίνεται συμβατικά δεκτή από όλους τους κοινωνούς του δικαίου, εφόσον ο νόμος πηγάζει από την έκφραση ενός δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθετικού σώματος, και για όσο διάστημα ο νόμος τις διατηρεί σε ισχύ, ανεξάρτητα από την προσωπική πεποίθηση του καθενός ως προς την αλήθεια τους.

Σε συνάφεια με όλα τα προαναφερόμενα, παρατηρείται ότι και

Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 451.

10. Ε. ΖΟΥΜΑ, «Η αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας στο καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στη Δ. Γερμανία», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 13-25, εδώ: σ. 16, 18.

στο υπό προτεσταντική επιρροή Γερμανικό Δίκαιο οι εκκλησίες αναγνωρίζονται ως Ν.Π.Δ.Δ., όμως έχει γίνει σαφές στη νομική θεωρία ότι η ρύθμιση αυτή δεν σημαίνει την ενσωμάτωση του εκκλησιαστικού θεσμού στον θεσμό της Πολιτείας, αλλά την προστασία του¹¹, μέσω της κατοχύρωσης της ικανότητάς κάθε εκκλησίας να είναι φορέας δημόσιων αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων, και την υπογράμμιση του δημόσιου χαρακτήρα της εκκλησιαστικής δράσης, η οποία ούτε έλκεται, ούτε παρέχεται από την Πολιτεία¹². Η στάση αυτή εκδηλώνεται και στα επιμέρους νομοθετήματα, όπου δεν υπάρχει ίχνος κρατικής εποπτείας στις πράξεις εκκλησιαστικής διοίκησης και οργάνωσης¹³. Ο Ν. Ζαχαρόπουλος κάνει λόγο για ήπιο κλίμα χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας και πολιτισμένη συνύπαρξη¹⁴. Θα συμφωνήσουμε με τον Ευ. Ζούμα ότι δεν υφίσταται πλήρης χωρισμός Εκκλησίας και Πολιτείας στη Γερμανία, παρά τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους¹⁵.

Στην Ιταλία, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ανήκει στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ο μετασχηματισμός του Κράτους σε λαϊκό, κοσμικό, ολοκληρώθηκε με το Κονκορδάτο του 1984. Στο πρώτο άρθρο του Κονκορδάτου ορίζεται ότι «η Ιταλική Δημοκρατία και η Αγία Έδρα διακηρύττουν εκ νέου, ότι η Πολιτεία και η Καθολική Εκκλησία είναι, καθεμία στα πλαίσια της δικαιοδοσίας της, ανεξάρτητες και κυρίαρχες, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση του πλήρους σεβασμού αυτής της αρχής στις σχέσεις τους και της αμοιβαίας συνεργασίας για την πρόοδο του ανθρώπου και του καλού της Χώρας»¹⁶. Η έννοια

11. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας, (Συμβολή στην έρμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 54-65, εδώ: σ. 64. Για τη νομική προσωπικότητα της Ορθόδοξης Μητρόπολης Γερμανίας βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Έλληνική Ορθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας και ο Καταστατικός αυτής Χάρτης», στο *Ζητήματα Βυζαντινού και Έκκλησιαστικού Δικαίου* Ι, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα 1990, σ. 33-51, ίδια σ. 38 επ.

12. Ε. ΖΟΥΜΑ, ό.π., σ. 20, όπου και παραπομπή στις νομοθετικές πηγές και στα χειρίδια των Schmidt-Bleibtreu- Klein και του Maunz.

13. Ε. ΖΟΥΜΑ, ό.π., σ. 21.

14. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας στην Ελλάδα, τεύχος Α', Εισαγωγή*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 88.

15. Ε. ΖΟΥΜΑ, ό.π., σ. 24-25.

16. Βλ. την παρούσα μετάφραση του πρωτότυπου ιταλικού κειμένου στο ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, «Το Κονκορδάτο με την Ιταλία», *Σύγχρονα Βήματα* 67 (1988) 145 – 154, εδώ: σ. 149. Πρβλ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σχέση Καθολικής Έκκλησίας και Ιταλικής Πολι-

του λαϊκού Κράτους, δεν εμπόδισε το ίδιο αυτό Κράτος να προσδώσει ιδιαίτερη προσοχή και σημασία στην Εκκλησία εκείνη, στην οποία ανήκει η πλειονότητα των πολιτών, όχι λόγω προνομιακής μεταχείρισης, αλλά εξαιτίας της αναγνώρισης της ιστορίας, του πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας και κληρονομιάς ενός λαού δεμένου ιστορικά με τον καθολικισμό¹⁷. Παρά την ταυτόχρονη κατάργηση της αρχής της μοναδικότητας της καθολικής θρησκείας στο ιταλικό Κράτος, το Κονκορδάτο διατηρεί την αρχή της ομοταξίας στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας και συντηρεί ένα πεδίο θετικής προσέγγισης μεταξύ τους, προσδιοριζόμενο από τον από κοινού παραδεκτό και επιδιώξιμο σκοπό της «προαγωγής του ανθρώπου» και του «καλού της Χώρας»¹⁸.

Δεν είναι του παρόντος η εξαντλητική παρουσίαση όλων των συστημάτων σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στον διεθνή χώρο, τα οποία ομολογουμένως παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους¹⁹. Στην Ελλάδα, οι προβληματισμοί για την ανάγκη τροποποίησης του νομικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους απασχολούν επί μακρόν την κοινή γνώμη, διότι η ελληνική κοινωνία, οι πολιτικές δομές, ο περίπλοκος και δαιδαλώδης νομοθετικός κορμός των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, το προϋπάρχον του ελληνικού Κράτους ιστορικό παρελθόν της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και η έλλειψη μιας σταθερής εκκλησιαστικής πολιτικής του Κράτους ανεξάρτητης, από τις εκάστοτε Κυβερνήσεις, συνθέτουν ένα στερεότυπο σκηνικό, το οποίο αρκετά συχνά επιτρέπει τη δραματοποίηση των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας, δυστυχώς, όχι λίγες φορές

τείας», *Χριστιανός ΚΖ'* (1988), τεύχ. 286, σ. 81- 105, εδώ: σ. 100-102. Βλ. και GIUSEPPE D. TORRE, *La Revisione del Concordato*, Libreria Editrice Vaticano, Vaticano 1985. Βλ. και ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, *Συστήματα Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Μορφάι του Χωρισμού*, εκδ. Παρουσία, Καβάλα 1987, όπου μετάφραση όλου του κειμένου του Κονκορδάτου και του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

17. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, *ό.π.*, σ. 148.

18. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεώρηση του ιταλικού Προεδρικού Διατάγματος για τό "Νικολαϊνό Έτος" στα πλαίσια των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας», *Estratto da nicolaus Rivista di Teologia ecumenico-patristica* (1996) 267 – 290, εδώ: σ. 276-277.

19. Βλ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, *ό.π.*, Π. ΦΟΥΝΤΕΛΑΚΗ, «Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», *Το Σύνταγμα* 4-5 (2000) 647-673.

προς χάρη μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων. Κατά καιρούς προκύπτουν διάφορες εμπλοκές σε ένα ευρύτατο πεδίο συνάντησης των δύο θεσμών. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τις εξής συγκρουσιακές καταστάσεις, οι οποίες αναφύονται περιστασιακώς: α) ζητήματα που άπτονται του προσωπικού και οικογενειακού βίου, ήτοι περί γάμου και διαζυγίου, ονοματοδοσίας, νομοθετικής πρόβλεψης του συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης, της παρένθετης μητρότητας, της καύσης των νεκρών και άλλα θέματα βιοηθικού προβληματισμού· β) αιτιάσεις που αντλούνται από τον θεσμικό ρόλο της Εκκλησίας της Ελλάδος και της θέσης της απέναντι στις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες και ανοίγουν τη συζήτηση περί αναθεωρήσεως του άρθρου 3 του Συντάγματος, προκαλώντας νομικούς προβληματισμούς περί του τρόπου και των ορίων εφαρμογής αρχών, όπως η θρησκευτική ελευθερία, η ανεξιθρησκεία, η απαγόρευση του προσηλυτισμού, το απαραβίαστο των προσωπικών δεδομένων· γ) ειδικότερα προβλήματα, όπως, η συμμετοχή των λαϊκών στην εκκλησιαστική διοίκηση, το άβατο του Αγίου Όρους, η προστασία της ισότητας των δύο φύλων, της ελευθερίας στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των πολιτών και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, η διάσταση απόψεων ως προς τον τρόπο διαμορφώσεως σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, το υποχρεωτικό ή μη του μαθήματος των θρησκευτικών και το κατηχητικό ή μη περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, οι αντιγνωμίες σχετικώς με την εφαρμογή της υποχρεωτικής ή προαιρετικής ή και καθόλου αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες των πολιτών, η συζήτηση περί της ανάγκης εκσυγχρονισμού και αναμόρφωσης της δομής και του τρόπου απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

Οι σύγχρονες τάσεις της θεωρίας ως προς την ερμηνευτική του ελληνικού νόμου, έλκουν την καταγωγή τους από τις δύο βασικές τάσεις των προηγούμενων γενεών εκκλησιαστικολόγων και συνταγματολόγων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν απόλυτα στεγανά και μονομέρεια στις επιμέρους τοποθετήσεις. Η πρώτη τάση αποσκοπούσε στη χειραφέτηση της Εκκλησίας από τον σφιχτό εναγκαλισμό της Πολιτείας και στην πρόταξη της αυθεντικής διδασκαλίας της απέναντι στις κατά καιρούς αντικανονικές νομοθετικές παρεμβάσεις

στη ζωή της²⁰, ενώ η δεύτερη στην οριοθέτηση της άσκησης της εκκλησιαστικής εξουσίας, ως δημόσιας εξουσίας υπαγόμενης στους περιορισμούς του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος με βάση, κατά το πλείστον, δικανικά - νομικά κριτήρια²¹. Η πρώτη τάση επιχείρησε να θέσει όρια στην πολιτειοκρατική εποπτεία της εκκλησιαστικής ζωής· η δεύτερη να διευκολύνει τις διαδικασίες ελέγχου της εκκλησιαστικής διοίκησης για τυχόν καταχρηστικές ή παράνομες υπερβάσεις της δημόσιας εκκλησιαστικής εξουσίας. Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος (ν. 590/77), δημιουργήθηκε με την προοπτική της εξισορρόπησης των δύο τάσεων²². Οι νεώτεροι κανονολόγοι και

20. ΒΛ. Π. ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΟΥ, «Νόμοι και Κανόνες ἐν τῷ Δικαίῳ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* (1942) 324-327, Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς Πολιτείας*, Ἀθῆναι 1950, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος κατοχύρωση τῶν ἱερῶν κανόνων», *Χριστιανὸς Α΄* (1961) 49-52, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1968/1973. Ὁ Πατριαρχικὸς καὶ Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1850 καὶ ἡ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928», *ΝοΒ* 10 (1973) 1280-1290, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία με γνώμες του Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία*, ἐν Ἀθῆναις 1955 (ἀνάτ. ΕΕΘΣΠΑ), Κ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ἡ Συνταγματικὴ κατοχύρωση τῶν ἱερῶν Κανόνων», *Ἐκκλησία ΝΑ΄* (1974) 192-194, 247-248, 277-279, 311, 350-353, 384-391, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1973, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχόλια ἐπὶ τῶν ΣτΕ* (Ολομ.) 390/1971, 2800/1971, 1548/1974, 1476/1975 στα *ΝοΒ* 19 (1971) 394-395, *ΝοΒ* 21 (1973) 109-110, *ΝοΒ* 23 (1975) 236-238, *Τὸ Σύνταγμα 1* (1975) 890-892, ἀντίστοιχα.

21. Ν. ΣΑΡΗΠΟΛΟΥ, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τόμ. Γ΄, σ. 371, ΜΙΛΑΣΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1906, σ. 77 καὶ 93-97, Ι. ΒΑΜΒΕΤΣΟΥ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῶν Ὀρθόδοξων*, Ἀθήνα 1911, σ. 124 επ., Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ὡς πηγὰὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου», *ΑἶΔ* (1940) σ. 425, Π. ΠΟΥΛΠΤΣΑ, *Σχέσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας*, τευχ. Α΄, Ἀθῆναι 1946, σ. 224-250, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 83-84, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ τυπικὴ ἰσχύς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων», στο *Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1973, σ. 269-273, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας τῶν ἐτῶν 1929-1979», τόμ. 1, Ἀθῆναι 1979.

22. ΒΛ. σχετικὰ ἀρθρα του Β. ΦΕΙΔΑ, «Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Κοινωνία* 18 (1975) 31-50, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κριτήρια ἐρμηνευτικῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» στο *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 531-552, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Διακριτοὶ ρόλοι Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», στο *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, ἐκδ. Αποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 2011, σ. 173-199, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ εὐθύνη τῆς Πολιτείας στὴ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», *νηση του Ἐκκλησία* 78.3 (2001) 232-247. ΒΛ. καὶ ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ (Μητρ. Αρκαλοχωρίου), *Ἐκκλησία ἐθναρχοῦσα καὶ ἐθνικὴ*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 214.

εκκλησιαστικολόγοι, οι οποίοι αποτελούν τη γενιά της θέσπισης και της πρώτης εφαρμογής και νομολογιακής ερμηνείας του Συντάγματος του 1975 και του ν. 590/77, δεν έχουν χαράξει κάθετες διαχωριστικές γραμμές στο ζήτημα, αλλά αντιμετωπίζουν περισσότερο τα πράγματα στο επίπεδο της θεωρητικής και νομολογιακής ερμηνείας του ισχύοντος δικαίου²³, με κάποιες διορθωτικές προτάσεις, χωρίς όμως, οι περισσότεροι να θέτουν ζητήματα ριζικών μεταβολών του²⁴. Οι θεωρητικές ενστάσεις απέναντι σε ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975, από τις οποίες άλλες δυσαρεστούσαν τη μια πλευρά και άλλ-

23. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων», *ΝΔίκ* 30 (1974) 529-536, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας ό.π.*, σ. 63 και *passim*, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του ΣτΕ των ετών 1974-1978», στον τιμ. τόμ. *ΣτΕ 1929-1979*, Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 541, 547 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας κατά το Σύνταγμα του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική*, 15 (1988) 53-59, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σχόλιο επί της ΣτΕ (Ολομ.) 825/1988, *ΕλλΔνη* 29 (1988) 783-785, Γ. ΠΟΥΛΗ, «Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας», *Αρμενόπουλος* 36 (1982) 965-971, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η συνταγματική επιταγή για την απαρασάλευτη τήρηση των ι. κανόνων. Προβλήματα έκφρασης και κατανόησης του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος», στον τιμ. τόμ. *Κ. Βαβούσκου, Γ', Θεσσαλονίκη 1990* 381-401, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ισχύς των κανόνων της Εκκλησίας και ο προσηλυτισμός ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης» στο *Σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος*, *ΕΝΒΕ* 59 (2008) 32-43, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 39-40, Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 61-84, Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Οι επεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία, και ιδιαίτερα στο θέμα της εκλογής μητροπολιτών (Αόρατος και όρατός πόλεμος)*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1975, Πρβλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 101, Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Χωρισμός Κράτους - Εκκλησίας; Νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις*, Αθήνα - Κομοτηνή 2006, Ε. ΚΡΙΠΠΑ, «Επιστημονική - νομοτεχνική εκτίμηση και κριτική των σχεδίων νόμων περί σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας», *Νομοκανονικά* 6.1 (2007) 163-176

24. Υπό της δραστηκής μεταβολής ή και κατάργησης του άρθρου 3 του Συντάγματος τάσσεται ο Ι. Κονιδάρης, και μεταξύ των θεωρητικών άλλων κλάδων του δικαίου ο Καθηγητής του αστικού δικαίου και διατελέσας Υπουργός Δικαιοσύνης (2000-2001) Μ. Σταθόπουλος, ο οποίος παγίως εισηγείται την ολοσχερή κατάργηση του άρθρου (Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εκκλησία και Πολιτεία, Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στην συνύπαρξή τους. Άρθρα στο Βήμα 1992-1993*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα 1993, σ. 73, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Αθήνα - Κομοτηνή 1993, σ. 37). Βλ. ανάλογες θέσεις στο Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, με άρθρα των Γ. Σωτηρέλη, Δ. Δημούλη, Α. Pollis, Μ. Σταθόπουλου, Γ. Κτιστάκι και Κ. Τσιτσελίκη (βλ. ιδία Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, «Ο χωρισμός Κράτους- Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», σ. 19-79).

λες την άλλη²⁵, έδωσαν τη θέση τους, σε προσπάθειες αντίδρασης ή εξομάλυνσης των κρίσεων που κατά καιρούς ξεσπούσαν λόγω της έννομης πολιτειακής παρέμβασης στα εκκλησιαστικά πράγματα²⁶, αλλά και εκκλησιαστικών παρεμβάσεων σε νομοθετικές πρωτοβουλίες²⁷, θεωρώντας πλέον όλοι ως δεδομένο τον ελεγκτικό ρόλο του ΣτΕ²⁸. Σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, υπήρξαν και οι ευθείες ή έμμεσες βολές κατά του αυτοδιοίκητου αυτής, δια της νομοθετικής ή και άλλης οδού²⁹. Στο πεδίο αυτών των μαχών, επικράτησε νομολογιακώς η θέση, ότι συνταγματικά κατοχυρωμένες είναι μόνο εκείνες οι διατάξεις του Συνοδικού Τόμου του 1850 που αναφέρονται στον τρόπο συγκροτήσεως της Δ.Ι.Σ. κατά τα

25. Βλ. για παράδειγμα, Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Αί εις βάρος της Όρθοδόξου Έκκλησίας «καινοτομίες» του νέου Συντάγματος*, Αθήναι 1975, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, *Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας υπό το Σύνταγμα 1975*, στο *Νομοκανονικά*, τόμ. Α', Γνωμοδοτήσεις, Αθήναι 1985, σ. 11-21. Πρβλ. και ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Φιλίππων Νεαπόλεως και Θάσου, «Έκκλησία και Σύνταγμα», *Χριστιανός ΚΓ'* (1984), τεύχ. 272, σ. 145-159.

26. Βλ. Γνωμ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ - ΕΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ - Π. ΜΠΟΥΜΗ - Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Περί της άντικανονικότητας και άντισυνταγματικότητας του Ν. 1700/ 87 «για τη ρύθμιση θεμάτων έκκλησιαστικής περιουσίας»*, εκδ. Έκκλησία της Ελλάδος, έν Αθήναις 1987, σ. 24-25, υποσ. 5 και 6, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «Προστασία της Έκκλησίας», ό.π., σ. 22-26, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ιεροι Κανόνες και Σύνταγμα», ό.π., σ. 165-171, Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ο Νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, (ανατ. με συμπλήρωμα κειμένων), εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας*, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΜΙΩΤΗ, *Η Έκκλησία μέσα στην Έλληνική Πολιτεία*, Τά θεμελιώδη δικαιώματα των Ιερών Μονών, *Η απόφαση 9-12-1994 του Έυρωπαϊκού Δικαστηρίου Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων για τις Ιερές Μονές της Ελλάδος*, εκδ. Πρότυπες Θεσσαλικές Έκδόσεις, Αθήνα 1997, σ. 11-20, Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Ιερές Μονές κατά Έλληνικού Δημοσίου*, *Η ύπ' αριθμ. 492/9.12.1994 ΕΔΔΑ. Συμβολή στην έρμηνεία της ισχύουσας νομοθεσίας για την περιουσία των Ιερών Μονών που δέν συμβλήθηκαν στη Σύμβαση του ν. 1811/1998*, εκδ. Πρότυπες Θεσσαλικές Έκδόσεις, Τρίκαλα, Αθήνα 2002, κ.α.

27. Βλ. π.χ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Οι Σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος - Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2002.

28. Βλ. ενδεικτικά, Γ. ΠΟΥΛΗ, «Έκκλησιαστική Δικαιοσύνη» και Δικαστικός Έλεγχος», *Παρατηρητής* 15 (1988) 205-232, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «Τò άνέλεγκτον της Ποινικής έξουσίας της Έκκλησίας υπό του Συμβουλίου της Επικρατείας», ό.π., σ. 103-107, όπου γίνεται δεκτός ο έλεγχος των αποφάσεων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων από το ΣτΕ κατ' εφαρμογή του Ν. 5383/32. Πρβλ. ΣτΕ 825/1988, ΣτΕ1534/1992, *Χριστιανός ΛΒ'* (1993) 29-31.

29. Βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, *Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Έκκλησίας της Ελλάδος (είκοστός αιώνας)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, *passim*, όπου ο Α. Αγγελόπουλος αναφέρεται διεξοδικώς στις περιόδους επικράτησης πολιτειακής πολιτικής.

πρεσβεία της Αρχιερωσύνης³⁰. Περαιτέρω, η Εκκλησία, από την ψήφιση του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη, μέχρι και σήμερα υπήρξε αρκετά επιφυλακτική ως προς την ενεργοποίηση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων που της παρέχει το εν λόγω νομοθέτημα, λόγω του νομικού προβληματισμού γύρω από την τριτενέργεια των κανονιστικών πράξεων της και άλλων προβλημάτων που εμφανίστηκαν στην πρακτική³¹. Σημαντικά προβλήματα συμπλοκής της εκκλησιαστικής και της πολιτειακής δικαιοταξίας έχουν εντοπισθεί κατά την ποινική αντιμετώπιση εγκληματικών πράξεων κληρικών, σε επίπεδο ουσιαστικού και δικονομικού ποινικού (και πειθαρχικού) δικαίου. Ο Γ. Πουλής υποστηρίζει ότι ολόκληρο το Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο έχει ενταχθεί στο θετικό μας δίκαιο και ισχύει, παράλληλα με το πολιτειακό, και για λαϊκούς και για κληρικούς (και μοναχούς). Η ισχύς των ιερών κανόνων αναδεικνύεται από την εφαρμογή τους από τα Δικαστήρια³². Ο Κ. Πιτσάκης θεωρεί ότι οι ιεροί κανόνες συνιστούν άμεσα εφαρμοστέο δίκαιο για τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ως εσωτερικό δίκαιο της Εκκλησίας, (όπως άλλωστε και το εσωτερικό δίκαιο κάθε άλλης Εκκλησίας ή γνωστού θρησκευάτος). Απλώς στην περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω της ειδικής θέσης της στην ελληνική έννομη τάξη, η ρητή διάταξη του Συντάγματος, η οποία επιτάσσει στην Εκκλησία της Ελλάδος να τηρεί απαρασαλεύτως τους ιερούς

30. Βλ. 2715/1984 (Τμ. Γ'), Χριστιανός ΚΕ' (1985), σ. 32, η οποία τεκμηριώνει τη θέση της κάνοντας μνεία στην απόφαση σταθμό ΣτΕ 3178/1976 και στην 545/1978. Βλ. και θέση του Φ. Σπυρόπουλου, ο οποίος επισημαίνει ότι από πλευράς συνταγματικού δικαίου δεν είναι υποχρεωτική η θέσπιση του Καταστατικού Χάρτη, αλλά και αν ακόμη θεωρηθεί υποχρεωτική, ως *minimum* υποχρεωτικό περιεχόμενο εκλαμβάνεται μόνον η συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου (Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χωρισμός Κράτους Εκκλησίας με τυπικό νόμο;», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 105-113, εδώ: σ. 112.

31. Βλ. π.χ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η κανονιστική αρμοδιότητα των διοικητικών οργάνων της Εκκλησίας. Μία ανασκόπηση», ΕφΔΔ 7 (1994) 81-92. Βλ. και πρόσφατη μελέτη Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Δοκίμιο για τα όρια της εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης*, Θεσσαλονίκη 2012, η οποία αφορά στα όρια εκκλησιαστικής αυτοδικοκλήσεως, όπως κυρίως αυτά διαμορφώνονται από την παροχή και την ενεργοποίηση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων προς τα εκκλησιαστικά διοικητικά όργανα, σύμφωνα με την κανονιστική αρμοδιότητα που τους έχει παρασχεθεί με τους δύο τελευταίους Καταστατικούς Χάρτες (ΝΔ 126/1969 και Ν. 590/1977).

32. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, «Η ισχύς των κανόνων της Εκκλησίας και ο προσηλυτισμός ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης» (ό.π., σ. 34).

κανόνες, ως ορατό στοιχείο σύνδεσής της με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες σε μία Εκκλησία³³, επιβάλλει στον κοινό νομοθέτη, όχι να μην νομοθετεί κατά παρέκκλιση από τους ιερούς κανόνες, οι οποίοι, δεν έχουν συνταγματική ισχύ, αλλά να μην εισάγει δίκαιο στο οποίο θα υποχρεώνει την Εκκλησία της Ελλάδος σε παρέκκλιση από το κανονικό της δίκαιο³⁴. Κατά τη γνώμη μας, οι δύο απόψεις δεν είναι αντίθετες αλλά συμπληρωτικές μεταξύ τους. Οι ιεροί κανόνες όντως παρέχουν το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο που εφαρμόζει η Εκκλησία εντός του πλαισίου της δικαστικής(= πειθαρχικής) της δικαιοδοσίας. Τούτο αρκεί για να ενταχθούν στο θετικό δίκαιο της ελληνικής έννομης τάξης, καθώς με βάση τους ιερούς κανόνες θα κριθεί η νομιμότητα της αιτιολογίας μίας καταδικαστικής απόφασης εκκλησιαστικού δικαστηρίου, και πιο συγκεκριμένα η κανονική βασιμότητα του δικανικού συλλογισμού που διατύπωσε το εκκλησιαστικό δικαστήριο, προκειμένου να εκδώσει την απόφασή του. Ωστόσο, η Πολιτεία δεν δύναται να υποκαταστήσει την Εκκλησία, η οποία είναι και η μόνη αρμόδια να επιληφθεί της κανονικής(=πειθαρχικής) αντιμετώπισης των εκκλησιαστικών αδικημάτων, ο δε έλεγχος του ΣτΕ περιορίζεται στην τήρηση της νομίμως προβλεπόμενης διαδικασίας απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Ούτε και το αντίστροφο είναι δυνατόν, δηλαδή, η Εκκλησία να υποκαταστήσει το έργο του πολιτειακού ποινικού νομοθέτη αξιώνοντας άμεση εφαρμογή των κανόνων της από τα ελληνικά Δικαστήρια, χωρίς ρητή παραπεμπτική διάταξη. Οι δύο δικαιοταξίες, σεβόμενες εκατέρωθεν μία μακράιωνη παράδοση, πρέπει να παραμένουν απολύτως διακριτές. Εξάλλου, δεν αποκλείεται μια πράξη να συνιστά ταυτοχρόνως ποινικό και κανονικό αδίκημα, αλλά τούτο αποτελεί απλή σύμπτωση βουλήσεως του εκκλησιαστικού και του κοινού ποινικού νομοθέτη ως προς την απαξία και την ανάγκη ποινικής αντιμετώπισης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς ή ενέργειας. Η σύμπτωση όμως, αυτή, σε καμία περίπτωση δεν επι-

33. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η Οικουμενικότητα του Βυζαντινού Δικαίου στο *Τὸ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη* [Διεθνή Συμπόσια 16] εκδ. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν - Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2003, σ. 141-182, ἐδώ: 180-181.

34. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Le droit canonique Droit de l' Eglise et droit romain *Introduzione al diritto byzantino Da Giustiniano ai Basilici* [Collegio di Diritto Romano 2009], εκδ. Iuss Press, Pavia-Italia 2011, σ. 325-350, ἐδώ: 342-343.

τρέπει στον εφαρμοστή ενός εκ των δύο δικαίων, εκκλησιαστικού και πολιτειακού να διεισδύσει στο πεδίο εφαρμογής του άλλου. Αλλωστε, κάτι τέτοιο είναι και πρακτικώς αδύνατο, καθώς οι ποινές που προβλέπονται από το κοινό ποινικό δίκαιο και επιβάλλονται από τον ποινικό δικαστή (χρηματικές, κράτηση, φυλάκιση, κάθειρξη, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων) είναι ειδολογικώς διάφορες των εκκλησιαστικών ποινών και επιτιμίων (ακοινωνησία, αργία, καθαίρεση κ.λπ.), τις οποίες επιβάλλει και εκτελεί η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή. Ακόμη δε και στην περίπτωση του άρθρου 160 του ν. 5383/32, το οποίο επιτάσσει την καθαίρεση κληρικού, καταδικασθέντος σε εγκληματική ποινή από το κοινό ποινικό Δικαστήριο, το εκτελεστικό της καθαίρεσως όργανο παραμένει η αρμόδια εκκλησιαστική και όχι πολιτειακή αρχή³⁵.

Κατά την άποψή μας, όλα όσα προαναφέρθηκαν σε σχέση με την εκκλησιαστική - ποινική δικαιοσύνη, είναι ένα ελάχιστο μέρος των πολυποίκιλων προβλημάτων που αναφύονται καθημερινώς στην εκκλησιαστική διοικητική πρακτική. Οι μεταβολές της κοινής νομοθεσίας, σε θέματα διοίκησης, οργάνωσης, υπαλληλικού δικαίου, διαχείρισης περιουσίας των Ν.Π.Δ.Δ. και οι περιστασιακές αποσπασματικές τροποποιήσεις - συμπληρώσεις διατάξεων εκκλησιαστικού δικαίου, προκαλούν νομοθετικά κενά και δυσαρμονίες. Για παράδειγμα δεν έχουν επιλυθεί ζητήματα, όπως, λ.χ. αν οι διατάξεις του Π.Δ. 715/79, οι οποίες αφορούν στην διοικητική εποπτεία του Υπουργού Οικονομικών κατά την αγορά ή πώληση περιουσιακού στοιχείου Ν.Π.Δ.Δ., εφαρμόζονται και στα εκκλησιαστικά Ν.Π.Δ.Δ. ή αν είναι συνταγματικώς επιτρεπτή η νομοθετική απαγόρευση της συγχώνευσης ή κατάργησης ενοριών σε παραμεθόριες περιοχές ή η ex lege κληρονομία μοναχού από τη Μονή της μετανόιας του, όταν αυτός, προ του θανάτου του είχε εγκαταλείψει τον μοναχικό βίο και είχε αλλάξει θρή-

35. Για το περίγραμμα του ν. 5383/32 περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων και κριτική θεώρηση των διατάξεών του, βλ. μεταξύ άλλων Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, *Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί εγκλημάτων του κοινού ποινικού δικαίου κατά το βυζαντινό, μεταβυζαντινό και ισχύον δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 151 επ., όπου και ικανή παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και σημαντικές θέσεις του Σπ. Τρωιάνου στο λήμμα «Δικαιοσύνη Εκκλησιαστική», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 6 (2012), 223-224.

σκευα. Τα ερωτήματα που έρχονται συχνά στο προσκήνιο είναι τα εξής: Πότε οι επί των Ν.Π.Δ.Δ. μεταβολές της κοινής νομοθεσίας αφορούν και τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, και πότε ισχύει ο κανόνας της υπερίσχυσης του ειδικότερου (εκκλησιαστικού) νόμου (*jus specialis*) έναντι μεταγενέστερων μεν αλλά γενικής εφαρμογής διατάξεων (*jus generalis*); Κατά πόσον οι ιεροί κανόνες παίζουν ρυθμιστικό ρόλο στην οριοθέτηση της εφαρμογής των ανωτέρω γενικών νομοθετικών μεταβολών, επί των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων; Δικαιούται κανείς να ομιλεί περί παρωχημένης αισθητικής των πολυκαιρισμένων εκκλησιαστικών νομοθετημάτων και περί ανάγκης εκσυγχρονισμού της εκκλησιαστικής νομοθεσίας; Είναι βάσιμη η διαπίστωση, ότι οιαδήποτε απόπειρα νομοθετικού εκσυγχρονισμού είναι καταδικασμένη να αποτύχει αν εφαρμοστεί για άλλη μια φορά η μέθοδος της προσθαφαιρέσεως επιμέρους ρυθμίσεων και όχι η πλήρης ανασυγκρότηση του νομικού θεσμού της Εκκλησίας με νέα δομικής υφής και συστηματικού χαρακτήρα νομοθετήματα; Πώς θα διασφαλιστεί ότι οι ιεροί κανόνες θα παραμείνουν ουσιώδες συστατικό και θεμέλιο αυτών των νέων νομοθετημάτων; Είναι προφανές ότι τα ανωτέρω, και άλλα πολλά, ερωτήματα, δεν απαντώνται, αν πρώτα δεν λυθεί το καίριο ζήτημα της διαμόρφωσης ενός κατάλληλου για τη σημερινή εποχή νομικού πλαισίου, εντός του οποίου η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορεί να επιτελεί απρόσκοπτα το πνευματικό της έργο και να εκπληρώνει αποτελεσματικά την κοινωνική της αποστολή.

De lege ferenda, κατά την άποψή μας, θα έπρεπε, από πλευράς νομοθετικής πολιτικής, να ακολουθηθεί μια συνθετική διεργασία βασιζόμενη στην κριτική επεξεργασία των θέσεων που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί,³⁶ με γνώμονα το κοινό περί δικαίου αίσθημα. Δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία είναι πολυφωνική και ανοικτή προς το πολυπολιτισμικό μοντέλο. Η πολυφωνία παρατηρείται και εντός των ευρύτερων πολιτικών σχηματισμών της χώρας, έχοντας υπερβεί τις αδρές γραμμές των προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων. Η τοποθέτηση των πολιτών απέ-

36. Εκτενή βιβλιογραφία σε σχέση με το θέμα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και της συνταγματικής κατοχύρωσης των ιερών κανόνων βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 129-143.

ναντι στο θέμα σχετίζεται, εν πολλοίς, με το θρησκευτικό συναίσθημα εκάστου και τον τρόπο με τον οποίο το εκδηλώνει, όπως και με άλλους παράγοντες, όπως το αν ακολουθεί κανείς το ορθόδοξο δόγμα, αν ανήκει στο σώμα της Εκκλησίας της Ελλάδος ή αν θεωρεί ότι ανήκει σε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία, ή ασπάζεται άλλη ομολογία ή θρησκεία. Περαιτέρω, το θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά και η γενικότερη στάση απέναντι στο θείο, είναι πρώτιστα προσωπικό ζήτημα, και δεν είναι απαραίτητο να εκφράζεται μόνο μέσα από συγκροτημένες συλλογικότητες (π.χ. Εκκλησίες, θρησκευτικές κοινότητες, φιλοσοφικές ομάδες, πολιτικά κόμματα, και άλλες συσσωματώσεις). Αλλά και αν ακόμη εκφράζεται μέσα από τη μετοχή στη ζωή και τη δράση κάποιου συγκεκριμένου συλλογικού σώματος, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να συσχετιστεί με τις επίσημες απόψεις των οργάνων εκπροσωπήσεώς του. Ως εκ τούτου, δεν είναι βέβαιο ότι όποιος έχει ενεργό και συνειδητή μετοχή στη ζωή της Εκκλησίας εναντιώνεται σε ένα λιγότερο σφικτό εναγκαλισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος, ή ότι κάποιος που δεν είναι μέλος της, ή είναι αδιάφορος, ουδέτερος, πολέμιος των δογμάτων της ή αγνωστικιστής, είναι και κατ' ανάγκην αντίθετος στον δημόσιο χαρακτήρα του νομικού προσώπου της. Συνεπώς, η τοποθέτηση των πολιτών υπέρ ή κατά του υπάρχοντος νομικού status της Εκκλησίας της Ελλάδος, ή υπέρ ή κατά ενός ορισμένου βαθμού χειραφετήσεως ή χωρισμού της από το Κράτος δεν μπορεί ούτε στο ελάχιστο να αποτυπωθεί στατιστικώς με βάση διαγράμματα που απεικονίζουν την εκλογική δύναμη των κομμάτων, ή τα μεγέθη του ορθόδοξου πληρώματος ή των μελών άλλων Εκκλησιών, θρησκειών ή φιλοσοφικών ομάδων ή και άλλου είδους συσσωματώσεων, των οποίων μάλιστα το μέγεθος αλλά και η κοινωνική απήχηση είναι αρκετά ευμετάβλητη.

Η πείρα περίπου 200 ετών σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος και του ελληνικού Κράτους μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την αποφυγή οποιασδήποτε όξυνσης και να λειτουργήσει θετικά, ώστε να προχωρήσουν τα πράγματα προς την κατεύθυνση του ανοικτού κοινωνικού διαλόγου, τη μετριοπάθεια και τη νηφαλιότητα στις επιμέρους προσεγγίσεις. Ο διάλογος Εκκλησίας και Πολιτείας, εκτός από θεολογικός, είναι από τη φύση του πολιτικός διάλογος. Σε επίπεδο γενικών

αρχών και τα δύο μέρη είναι φορείς του πολιτικού πολιτισμού που ερμηνεύεται ως σεβασμός απέναντι στην άλλη πλευρά. Τον κύριο λόγο άλλωστε έχει ο ίδιος ο ελληνικός λαός, ο οποίος αναγνωρίζει ακόμη στην πλειονότητά του, άσχετα από τη θρησκευτική του πίστη, την Εκκλησία ως «μητέρα του έθνους»³⁷. Η λαϊκή συνείδηση του ιστορικού αυτού ρόλου υπήρξε εναργής από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχείρισης (ή/και εκμετάλλευσης) αυτής, από παράγοντες του δημοσίου βίου³⁸. Το γεγονός ότι ουδέποτε μέχρι και σήμερα έλειψαν από την πολιτική σκηνή της Χώρας πανηγυρικές δηλώσεις ηγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών, και μάλιστα από τον χώρο της κεντροαριστεράς, περί των ακατάλυτων δεσμών Εκκλησίας και Έθνους, καταδεικνύει την εντυπωσιακά αδιάλειπτη συνέχεια της συνείδησης αυτής³⁹.

37. Ο ευρέως χρησιμοποιούμενος αυτός χαρακτηρισμός καθιερώθηκε ως όρος κυρίως από τον Ιωάννη Καποδίστρια. (Βλ. την από 18 Απριλίου 1819 εγκύκλιο επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια στο *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του Γουίλιαμ Μέιερ από την Πρέβεζα* (τόμος Α', 1819-1821), επιμ. Ε. Πρεβελάκη, Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, εκδ. Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 373 επ. Η λαϊκή συνείδηση της ιστορικής προσφοράς της καθόλου Ορθόδοξου Εκκλησίας στο έθνος των Ελλήνων είναι εναργής από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχειρίσεώς της από παράγοντες του δημοσίου βίου (βλ. περισσότερο στο Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – Χ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, (1833-1852)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991). Ουδέποτε έλειψαν από την πολιτική σκηνή πανηγυρικές δηλώσεις ηγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών περί των ακατάλυτων δεσμών Εκκλησίας και Έθνους. Το των ακατάλυτων πανηγυρικές και με μια εντυπωσιακά αδιάλειπτη συνέχεια επικαιροποιείται με τις κατά καιρούς πανηγυρικές διατυπώσεις σημαινόντων πολιτικών προσώπων της Χώρας.

38. Βλ. περισσότερο στο Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – Χ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, (1833-1852)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991.

39. Την 27η Ιανουαρίου 1988, ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου, κατά την προσφώνηση προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Δημήτριο Α΄ εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως κατά την υποδοχή του στον Πειραιά, δηλώνει ότι «ή Ορθοδοξία είναι βασικό συστατικό της έθνικης πολιτιστικής μας παράδοσης και ταυτόχρονα βασικό συστατικό της διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού πνεύματος» *Εκκλησία* 65 (1988) 625, Πρβλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Αναδρομή στον έρτασμό της έννεακονταετηρίδος της Μεγάλης Μονής της Πάτμου (25-27 Σεπτεμβρίου 1988)», *Γρηγόριος Παλαμάς* 74 (1991) 429-448, εδώ: σ. 443. Το 1981, ο ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου στο γνωστό *Συμβόλαιο με τον Λαό*, διακήρυξε ότι «οι δεσμοί της Εκκλησίας με το Έθνος και τον λαό πρέπει να διατηρηθούν. Κανείς δεν μπορεί να

Αυτή η αναμφίριτη ιστορική πραγματικότητα, προσέδωσε στην Εκκλησία από της ιδρύσεως του ελληνικού Κράτους, μια ιδιαίτερη παρηγορία απέναντι στην εκάστοτε πολιτειακή αρχή, αλλά και τον απαραίτητο ρεαλισμό, ώστε ακόμη και στις πιο δύσκολες εποχές να μην διολισθήσει, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, σε εθνοφυλετικά ατοπήματα⁴⁰. Για παράδειγμα, η διάσωση Εβραίων στην Ελλάδα κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, δεν ήταν μόνο μια πράξη χριστιανικής αγάπης και κοινωνικής αλληλεγγύης, ούτε μόνο μια εκδήλωση θάρρους απέναντι σε μια πανίσχυρη εξοντωτική μηχανή, αλλά και έμπρακτη βολή κατά του εθνοφυλετισμού, ο οποίος για την ορθοδοξία αποτελεί αίρεση⁴¹.

Από την άλλη πλευρά, διανύοντας πλέον τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, δεν αναμένεται να υποστηρίξει κανείς ότι η Εκκλησία της Ελλάδος είναι σε θέση να χειραγωγήσει το ελληνικό Κράτος, ή ότι ο δημόσιος χαρακτήρας της θα μπορούσε να λειτουργήσει ενισχυτικά σε μια τέτοια ουτοπική επιδίωξη. Περαιτέρω, οποιοσδήποτε νηφάλιος ερευνητής οφείλει να δεχθεί ότι ακόμη και οι πιο συναινετικές σε ένα είδος χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας φωνές από τον εκκλησιαστικό χώρο, αλλά και τον πολιτικό στίβο και τον χώρο των

αγνοήσει το θετικό ρόλο που έπαιξε η Εκκλησία σε δύσκολες για το Έθνος και το Λαό στιγμές, όταν είχε δημοκρατική οργάνωση και ενεργό συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου», (<http://www.pasok.gr/portal/resource/section/sumvolaiioMenu>. Πρβλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. σ. 444-448, όπου μεταφέρονται και ανάλογες δηλώσεις του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη). Το 2011, εν μέσω της μεγάλης οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, ο Υπουργός Οικονομικών, Ευάγγελος Βενιζέλος, παραδέχθηκε ότι «η Εκκλησία συμβάλλει ήδη αποφασιστικά και είναι έτοιμη να συμβάλει ακόμα περισσότερο στην αντιμετώπιση και την υπέρβαση της κρίσης που αντιμετωπίζει η χώρα μας. Η κρίση αυτή δεν είναι μόνον οικονομική, είναι και κοινωνική, είναι και ηθική. Οφείλουμε να διαφυλάξουμε την εθνική μας ενότητα και την κοινωνική μας συνοχή, άρα και ο λόγος και η πράξη της Εκκλησίας είναι καθοριστικής σημασίας» (<http://www.e-go.gr/news/article.asp?catid=17826&subid=2&pubid=128707432>).

40. Βλ. σχετικά Α. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κριτική Θεωρία και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005, σ. 284 επ.

41. Περισσότερα για την καταδίκη του εθνοφυλετισμού και τη λεγόμενη θεολογία του εθνικού μισσιονισμού, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ, «Η Ορθόδοξη Διαχρονική Αντιπρόταση στην Έννοια της "Εθνικής Εκκλησίας": ή Αυτόκεφαλη Εκκλησία», στο Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ – ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ, *Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευματα στην Ελλάδα*, Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, εκδ. Επέκταση σ. 103. Βλ. και ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΒΛΑΧΟΥ, «Η υπέρβαση του Έθνικισμού και η Τοπική Σύνοδος του 1872 για τον Φυλετισμό», *Παράδοση* 3.1 (1994) 44-51.

γραμμάτων και της ελληνικής διανόησης, παραδέχονται την ανάγκη διατήρησης, εκ μέρους του Κράτους, ενός πνεύματος σεβασμού και αναγνωρίσεως του ρόλου της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Είναι κατά τη γνώμη μας, ο σεβασμός που αρμόζει και δικαιούται να απολαμβάνει κάθε μητέρα, που έχει εκπληρώσει το καθήκον της. Λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη ακόμη ότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί η περίπτωση της επανενεργοποίησης των υποστηρικτών μηχανισμών της στην ελληνική κοινωνία, όταν παραστεί ανάγκη, όπως καταδεικνύεται και από την παρούσα οικονομική κρίση της Χώρας. Ειδικά, ως προς το κοινωνικό έργο της, η Εκκλησία της Ελλάδος έχει υπερκεράσει κάθε δημόσιο και ιδιωτικό φορέα δράσης σε έκταση, δικτύωση και ποιότητα προσφοράς. Τούτο στηρίζεται κατά πολύ στην οικονομική αυτοτέλεια των επιμέρους εκκλησιαστικών προσώπων σε τρία επίπεδα εποπτείας και οργάνωσης, ενοριακό, μητροπολιτικό (επισκοπικό) και κεντρικό (συνοδικό), με δυνατότητα συνεργασίας και δικτύωσης τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλους οργανισμούς και θεσμούς⁴².

Επίσης, σε συνάφεια με όλα τα προαναφερόμενα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε περίπτωση χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους, θα τεθεί ζήτημα και ως προς χαρακτηρισμό της νομικής προσωπικότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η αντικατάσταση του όρου Ν.Π.Δ.Δ., ο οποίος κατά την εισαγωγή του αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στη νομική φιλολογία γύρω από τη νομική θεώρηση της Εκκλησίας, με τον όρο νομικό πρόσωπο *ειδικού χαρακτήρα*, ή κάποιο άλλο παραπλήσιο όρο, προσδιοριστικό μίας νομικής οντότητας, η οποία αφενός υπάγεται στην έννοια της *ιστορικής Εκκλησίας* και αφετέρου συνιστά κατά συνταγματική επιταγή την *επικρατούσα θρησκεία*⁴³ σε ένα Κράτος, θα βρεθεί και πάλι στο επίκεντρο της συζήτη-

42. Είναι γεγονός ότι κατά την τρέχουσα δύσκολη περίοδο της οικονομικής κρίσης, έχει ατονήσει η συζήτηση περί του ενδεχομένου χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας, ενώ δεν είναι τυχαία η σύσταση Επιτροπής για την επίλυση θεμάτων που απασχολούν την Εκκλησία (ΦΕΚ 963Β'/24-5-2011), με μετέχοντες τον Υπουργό Παιδείας, τους Υφυπουργούς Οικονομικών, Εσωτερικών, Εξωτερικών, ένα μέλος του ΝΣΚ, έναν εκπρόσωπο της Δ.Ι.Σ., τον Πρόεδρο της Διοικούσας Επιτροπής της Ε.Κ.Υ.Ο., τον Αρχιεπίσκοπο της Δ.Ι.Σ., τον Ειδικό Επιστημονικό Σύμβουλο της Δ.Ι.Σ.

43. Για την έννοια της επικρατούσας θρησκείας, βλ. αντί πολλών, Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία», *Εταιρία Νομικών*

σης. Από μία τέτοια μεταρρύθμιση είναι αναγκαίο να προηγηθεί η στάθμιση αφενός των θετικών παραμέτρων και συνεπειών της και αφετέρου των κινδύνων που απορρέουν από παθολογίες που δεν αποκλείεται να προκύψουν λόγω της *de facto* διατήρησης του δημόσιου ρόλου της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία⁴⁴, όταν μάλιστα, το νομικό πρόσωπο της Εκκλησίας σε αυτή την περίπτωση θα απολαμβάνει μεγαλύτερης αυτονομίας και δεν θα υπάγεται στη συνήθη ιεραρχική εποπτεία εκ μέρους των κρατικών οργάνων⁴⁵. Ο δημόσιος χαρακτήρας της Εκκλησίας της Ελλάδος επιβάλλεται εκ των πραγμάτων όχι με τη στενή νομική έννοια της άσκησης δραστηριότητας που ρυθμίζεται και περιορίζεται από κανόνες δημοσίου δικαίου, αλλά με την έννοια της εκτεταμένης, συνεχούς και ενεργού παρουσίας της σε όλο σχεδόν το κοινωνικό φάσμα. Σε ορισμένα πεδία, όπως η φιλανθρωπική της δράση, η δικτύωση και αξιοποίηση ανθρώπινου δυναμικού, η συμμετοχή της στον αξιολογικό ιστό της κοινωνίας, κ.α., η παρουσία της Εκκλησίας της Ελλάδος αφορά στο σύνολο του πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας, σε Έλληνες και μετανάστες, ανεξαρτήτως θρησκειότητας. Συνεπώς, το Κράτος ενεργεί με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, και όχι μόνο το συμφέρον μίας μερίδας πολιτών, έστω και πλειονοτικής, όταν προσεγγίζει θετικά και προστατεύει τους θεσμούς οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε θεσμούς, όπως η σχολική θρησκευτική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων που διαμένουν στο εξωτερικό, οι ιεραποστολικές και ανθρωπιστικές πρωτοβουλίες σε μόνιμη και έκτακτη βάση στην αλλοδαπή, η συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς, διαλόγους, *fora*, διορθόδοξες και διαχριστιανικές συνάξεις κ.α., γίνεται αντιληπτό ότι η δράση της Εκκλησίας της Ελλάδος υπερβαίνει τα σύνορα της Χώρας⁴⁶. Ως εκ τούτου, η δόκιμη αντικατάσταση του όρου

Βορείου Ελλάδος 38 (2000) 7-20.

44. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, (Συμβολή στην έρμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 54-65, εδώ: σ. 64.

45. Ε. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Έγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου*, Αθήναι 1978, σ. 182 επ., 279 επ. Βλ. και Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*

46. Η συνταγματική αποστολή της Εκκλησίας εκδηλώνεται σε θέματα σεβασμού της αλλότριας πίστης, στη διαπλοκή της με το κράτος σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, πολιτισμού και απόδημου ελληνισμού (Ε. ΜΠΕΗ, «Η συνταγματική αποστολή της

Ν.Π.Δ.Δ. με κάποιον άλλο όρο, ο οποίος θα περιγράφει ακριβέστερα το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος, προϋποθέτει την ενίσχυση της νομικής θεσμολογίας της με δομές, που θα περιφρουρήσουν το «κοινοτικό» της ήθος, ώστε οι κατά καιρούς περιστασιακά αναφύομενες ανθρώπινες αστοχίες, αδυναμίες και διαφωνίες να μην είναι ικανές να εκθέσουν σε κίνδυνο τη συνοχή του διοικητικού ιστού της.

Από μία πλευρά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ολισθηρότητα του εδάφους κατά την πορεία προς την «ιδιωτικοποίηση» των πρωτοβουλιών και την απόλυτη χειραφέτηση των μεθόδων και των δράσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος από την κρατική εποπτεία, αν αναλογιστεί κανείς την επισκοποκεντρική της διοικητική δομή και τις παθολογίες που μπορούν να εμφανιστούν, παρά το δημοκρατικό της συνοδικό πολίτευμα. Και μόνο το ενδεχόμενο να καταστεί πιο εύτρωτο το εκκλησιαστικό σώμα από διάφορες βολές κατά της υγιούς διακυβέρνησης ενός τόσο μεγάλου σε έκταση και σε σημασία οργανισμού, επιτάσσουν την υπεύθυνη στάση έναντι σε κάθε μεταρρυθμιστικό νομοθετικό βήμα, το οποίο θα πρέπει να είναι σταθερό και συνειδητό και σε καμία περίπτωση να μη βασίζεται σε ιδεολογικές αντιεκκλησιαστικές αφητηρίες, πολιτικές εμπάθειες ή υπεραπλουστευτικές προσεγγίσεις.

Από την άλλη, τα οφέλη από μια διεύρυνση της αυτονομίας της Εκκλησίας, χωρίς την πνικτική ιεραρχική εποπτεία εκ μέρους των κρατικών οργάνων, είναι βέβαιο ότι συνιστούν σημαντικό αντιστάθμισμα σε σχέση με την απώλεια κάποιων ξεπερασμένων τυποκρατικών και γραφειοκρατικών προνομίων. Δεν θα πρέπει να διαφύγουν την προσοχή των επιχειρούντων οποιαδήποτε μεταρρύθμιση στη νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος ορισμένες παράμετροι, όπως το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, η πολυπολιτισμικότητα και η μετανάστευση, η διεθνής και εγχώρια οικονομία, οι διεθνείς εκκλησιαστικές σχέσεις, η ομογένεια και η ανάγκη ενίσχυσης της σύγχρονης υγιούς αντίληψης περί αειφόρου ανάπτυξης και γενικότερης άσκησης οιασδήποτε επιχειρηματικής δράσης εντός του

Εκκλησίας», στον τιμ. τόμ. *Αρχιεπ. Δημητρίου Τρακατέλη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σ. 611-626).

πλαισίου των παγκόσμιων αξιολογικών τάσεων, όπως αυτών της οικολογίας και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν συνδυαστούν τα προαναφερόμενα με την παρατήρηση ότι η πλειονότητα του ελληνικού λαού ανήκει στα μέλη της Εκκλησίας της Ελλάδος⁴⁷, ενώ η ισχύς της παρουσίας και επιρροής των ηγετών της στον κοινωνικό ιστό των ορθοδόξων χριστιανών επιδέχεται πολλές διακυμάνσεις και διαβαθμίσεις (μεταξύ σφοδρότητας και χαλαρότητας), λόγω της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ της εκκλησιαστικής ηγεσίας και του πιστού λαού, συγκροτείται ένα συγκεκριμένο πεδίο έρευνας, μελέτης και επιστημονικού διαλόγου⁴⁸.

Λόγω της αιωρούμενης συζητήσεως και των διαφοροποιήσεων των τοποθετήσεων ειδικών επιστημόνων και μη, επί του θέματος, δεν διαφαίνεται, προς το παρόν, οριστικοποίηση καταληκτικής θέσεως. Πάντως, είναι σαφές ότι ο σκοπός της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο πλαίσιο της καθόλου Ορθοδόξου Εκκλησίας, εξυπηρετεί το κοινό αγαθό και δημιουργεί ένα πλέγμα εννόμων σχέσεων δημοσίου ενδιαφέροντος. Γίνεται αντιληπτό, ότι ο εγγύτερος στην υπερ-θετική περιγραφή της πραγματικότητας του σώματος της Εκκλησίας (νομο)θετικός ορισμός, δεν μπορεί να αντληθεί από την ιδιωτική σφαίρα, αλλά συνδέεται άμεσα με το δημόσιο όφελος, με την έννοια του *bonum commune*, το οποίο υπερβαίνει τη στενή έννοια του κρατικού δημοσίου συμφέροντος. Πρέπει όμως να γίνει αντιληπτό ότι ο πυρήνας του προβλήματος δεν εντοπίζεται στο παρεπόμενο ζήτημα της «νομοθετικής ονοματοδοτήσεως» της νομικής οντότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο νομικός χαρακτηρισμός της δεν είναι ζήτημα ο-

47. Ο Φ. Νικητόπουλος παρατηρεί εν έτει 1978 ότι οι πολίτες του ελληνικού Κράτους, συμβαίνει να είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, και μέλη της Εκκλησίας, (ώστε να έχουμε σ' αυτό το σημείο σχεδόν απόλυτη σύμπτωση μεταξύ *societas civium* - των *cives rei publicae* - και *societas fidelium* - των *fideles ecclesiae*). Η παρατήρηση αυτή εξακολουθεί να ισχύει, εν πολλοίς, και σήμερα, (βλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «“Cursus Renovationis Canonicae” Μία αξιοπρόσεκτη πρωτοβουλία και ή δική μας πραγματικότητα», *Κληρονομία* 10.2 (1978) 313- 364, εδώ: σ. 356.

48. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του γερμανικού δικαίου, όπου η νομική προσωπικότητα των Εκκλησιών, μεταξύ των οποίων και η Ορθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας, τυγχάνει ειδικής προστασίας. Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Έλληνική Όρθόδοξος Μητρόπολις Γερμανίας και ό Καταστατικός Χάρτης αυτής», στο *Ζητήματα Βυζαντινού και Εκκλησιαστικού Δικαίου I*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1990, σ. 33-51, εδώ: 38-42.

ρολογίας, αλλά θεσμολογίας. Αυτό που θα μπορούσε να τεθεί ως πρόταση και ως έναυσμα συζητήσεως αφορά στην ανάδειξη της δημοκρατικής αρχής ως θεμελιώδους αρχής διαλόγου. Ο διάλογος πρέπει να είναι πρώτιστα κοινωνικός. Η βάση της συζήτησης, κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να θέσει ως κριτήριο αξιολόγησης των διαφόρων προτάσεων, το δημόσιο όφελος που αποκομίζεται από τη στρατηγική ενίσχυση και προστασία του εποικοδομητικού (κοινωνικού - πνευματικού) ρόλου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Είναι πλέον σε όλους αντιληπτό ότι τα πρόσωπα που διαχειρίζονται τα της Πολιτείας και τα πρόσωπα που οικονομούν τα της Εκκλησίας δεν είναι φορείς εξουσίας, αλλά φορείς εκπροσωπήσεως. Καταλυτικός και ρυθμιστικός παράγοντας στον διάλογο Εκκλησίας και Πολιτείας θα πρέπει να είναι η γνώμη του ορθόδοξου πληρώματος και του ελληνικού λαού. Η ισχυρή ποσόστωση της πληθυσμιακής ταυτοποίησης των δύο μεγεθών αποτελεί μια πραγματικότητα η οποία, είτε δια του σχήματος της υπερβολής ως προς τη σημασία της από τη μία πλευρά, είτε δια της συστηματικής υποτίμησης της από την άλλη, δεν έχει αξιοποιηθεί όσο θα έπρεπε, ως επιχείρημα υπέρ της ανάγκης σύγκλισης των διαφόρων απόψεων, ή έστω αφετηρία γόνιμου διαλόγου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ*

**Η επιμέτρηση της ποινής κατά τον 102 Κανόνα
της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου
(με αναφορά στο άρθρο 79 ΠΚ)**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

1. Αντί Προλόγου
2. Το κείμενο του ΣΤ' 102
3. Η απόδοση του ΣΤ' 102 στη νεοελληνική γλώσσα
4. Ομοιότητα του ΣΤ' 102 και του 79 ΠΚ γενικώς
5. Η διατύπωση γενικής αρχής της επιμέτρησης της ποινής στον ΣΤ' 102 και στο άρθρο 79 ΠΚ
6. Εξουσία και όργανα επιμέτρησης της ποινής
7. Το κοινό ποινικό «δικαστήριο» (79 § 2 ΠΚ)
8. Οι έχοντες «τὴν ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμείν» (ΣΤ' 102)
9. Η βαρύτητα του εγκλήματος και η προσωπικότητα του εγκληματία
10. Η εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος γενικά
11. Η εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος κατά το 79 § 2 ΠΚ
12. Η εκτίμηση της «ποιότητας της αμαρτίας» κατά τον ΣΤ' 102
13. Η «ποικιλία» και το «πολυειδές» της αμαρτίας γενικώς (ΣΤ' 102)
14. Το εκκλησιαστικό έγκλημα ως «ή τῆς ἀμαρτίας νόσος» (ΣΤ' 102)
15. Η «ποικιλία» και το «πολυειδές» του εκκλησιαστικού εγκλήματος ειδικότερα (ΣΤ' 102)
16. Η βλάβη και ο κίνδυνος βλάβης από το εκκλησιαστικό έγκλημα και τις «παραφυάδες» του (ΣΤ' 102)
17. Η προσωπικότητα του εγκληματία κατά το 79 § 3 ΠΚ
18. Η προσωπικότητα και «ή πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότης» του εγκληματία (ΣΤ' 102)
19. Η εξατομίκευση και ο σκοπός της εκκλησιαστικής ποινής (ΣΤ' 102)

* Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Αντί Προλόγου

Η δικαστική επιμέτρηση της ποινής είναι ένα από τα σημαντικότερα θέματα τόσο του κοινού ποινικού δικαίου, όσο και του Κανονικού Δικαίου. Στην παρούσα μικρή συμβολή στον Τιμητικό Τόμο προς τιμή του σεβαστού μας Καθηγητή στην Νομική Σχολή Αθηνών κ. Σπ. Τρωιάνου, επιλέξαμε να εκθέσουμε το θέμα τούτο, όπως αυτό ρυθμίζεται στον 102^ο Ιερό Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου του έτους 691/692 (εφεξής: ΣΤ' 102) με αδρομερή αναφορά μας και στο άρθρο 79 του ελληνικού Ποινικού Κώδικα (εφεξής: 79 ΠΚ). Είναι γνωστό ότι στο άρθρο αυτό 79 ΠΚ αποτυπώνεται η πρόοδος του κοινού ποινικού δικαίου στο θέμα της επιμέτρησης της ποινής του εγκληματία, διότι σ' αυτό εκτός από την βαρύτητα του εγκλήματος συνεκτιμάται πλέον και η προσωπικότητα του δράστη, πράγμα που ορθώς θεωρείται ως κατάκτηση των νεωτέρων αιώνων στο χώρο του κοινού ποινικού δικαίου. Ίσως όμως δεν είναι τόσο γνωστό ότι από πλευράς ουσίας όλες οι ρυθμίσεις του 79 ΠΚ υπάρχουν και στον κατά πολλούς αιώνες (691 μ.Χ.) αρχαιότερο ΣΤ' 102, ο οποίος αποτελεί την κορωνίδα των επί του θέματος σχετικών διατάξεων των Ιερών Κανόνων, και συγκεκριμένα την σχετική κανονική παράδοση της Εκκλησίας που προηγήθηκε μέχρι το 691, έτος θεσπίσεως του ΣΤ' 102. Μεταξύ του ΣΤ' 102 και του 79 ΠΚ υπάρχει βέβαια διαφορά ως προς την χρησιμοποιούμενη ορολογία, όμως αυτό δεν αλλάζει την ουσία των πραγμάτων. Έτσι για παράδειγμα ο τελέσας ένα φόνο αντιμετωπίζεται κατά την επιμέτρηση της ποινής με εκτίμηση τόσο της βαρύτητας του εγκλήματος όσο και της προσωπικότητας του δράστη και δεν αλλάζει η ουσία των πραγμάτων εκ του ότι η αυτή πράξη του φόνου με δράστη ένα και το αυτό πρόσωπο που μπορεί να είναι και κληρικός, ονομάζεται στο κοινό ποινικό δίκαιο έγκλημα (18 ΠΚ), ενώ στους Ιερούς Κανόνες, που δεν υπάρχει παγιωμένη ενιαία ορολογία, ονομάζεται εκκλησιαστικό έγκλημα, ή απλώς έγκλημα, ή αμαρτία, ή αμαρτημα, ή πλημμέλημα, ή ψυχικό αρρώστημα, ή νόσος της αμαρτίας κλπ. Ούτε έχει σημασία από πλευράς ουσίας αν ένα και το αυτό πρόσωπο που τέλεσε τον φόνο χαρακτηρίζεται στο κοινό ποινικό δίκαιο ως εγκληματίας, ενώ στους Ιερούς Κανόνες χαρακτηρίζεται ως αμαρτήσας, ή πεπλημμεληκώς, ή πεπτωκός κ.λπ. Το όργανο εξάλλου, το οποίο είναι αρμόδιο για την επιμέτρηση της ποινής ονομάζεται στο 79 ΠΚ «δικαστήριο», ενώ η αντίστοιχη αρμοδιότητα ανατίθεται από τον

ΣΤ' 102 εις «τούς ἔχοντας τὴν ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν», στους οποίους ανήκουν τόσο συλλογικά εκκλησιαστικά ὄργανα (σύνδοδος, εκκλησιαστικά δικαστήρια) ὅσο και μονομελή (ἐπίσκοπος, ἐξομολόγος). Με αὐτά τα δεδομένα πρέπει να κατανοηθῶν και ἄλλες διαφορές περὶ τὴν ορολογία, τις οποίες ἐπισημαίνουμε κατωτέρω στους οικίους τόπους. Στο στενὸ πλαίσιο του παρόντος περιοριζόμεστε κυρίως στις ρυθμίσεις του ΣΤ' 102 για τὴν ἐπιμέτρηση τῆς εκκλησιαστικῆς ποινῆς. Σε ἄλλους Ἱερὸς Κανόνες αναφερόμαστε, μόνο ὅπου τούτο κρίνεται ἀναγκαῖο για τὴν κατανόηση ἐπιμέρους ζητημάτων του ΣΤ' 102. Ομοίως δεν ἐπεκτείνουμε σε συστηματικὴ παρουσίαση τῆς διδασκαλίας και των ρυθμίσεων του 79 ΠΚ. Τούτο ἔχουν ἤδη πράξει πολλοί και σπουδαῖοι ἐιδικοί στο χώρο του κοινού Ποινικού Δικαίου, τις θέσεις των οποίων εὐκόλα μπορεί να βρει ο ενδιαφερόμενος, στην ἐκτενέστατη σχετικὴ βιβλιογραφία. Οι σύντομες ἀναφορές μας στο 79 ΠΚ περιορίζονται μόνο στα ἀπολύτως ἀπαραίτητα για να φανεί ὅτι σχεδόν ὅλες οι ρυθμίσεις του ἐμπεριέχονται, ἀν και με διαφορετικὴ ορολογία, και στον ΣΤ' 102, γεγονός που ἀποδεικνύει ὄχι μόνο τὴν ομοιότητα μεταξύ του ΣΤ' 102 και του 79 ΠΚ, ἀλλὰ και ὅτι πολὺ νωρίς ἡ Ἐκκλησία για τὴν ἐπιμέτρηση τῆς εκκλησιαστικῆς ποινῆς ἐστρεψε τὴν προσοχή τῆς τόσο στη βαρῦτητα του ἐγκλήματος, ὅσο και στην προσωπικότητα του ἐγκληματία. Ἐτσι πέτυχε τὴν *in abstracto* θεσμοθέτηση διατάξεων που ἀποτελοῦν γενικὲς ἀρχές και πλαίσιο για τὴν *in concreto* ἐπιμέτρηση και ἐξατομίκευση τῆς εκκλησιαστικῆς ποινῆς κατὰ τρόπο, κρίνουμε, θαυμαστό.

2. Το κείμενο του ΣΤ' 102

Το κείμενο του ὑπὸ ἐπεξεργασία ΣΤ' 102 Κανόνα ἔχει ως ἀκολουθως:

«Δεῖ δὲ τὸν ἐξουσίαν λύειν, καὶ δεσμεῖν παρὰ Θεοῦ λαβόντας, σκοπεῖν τὴν τῆς ἁμαρτίας ποιότητα, καὶ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότητα, καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἀρρώστῳ, ἵνα μὴ τῇ ἀμετρίᾳ καθ' ἑκάτερον χρώμενος, ἀποσφαλεῖ πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ κάμνοντος. Οὐ γὰρ ἀπλῆ τῆς ἁμαρτίας ἡ νόσος, ἀλλὰ ποικίλη και πολυειδῆς, και πολλὰς τῆς βλάβης τὰς παραφυάδας βλαστάνουσα, ἐξ ὧν τὸ κακὸν ἐπὶ πολὺ διαχεῖται, και πρὸς βαίνει μέχρις ἂν σταίη τῇ δυνάμει τοῦ θεραπεύοντος. Ὡστε τὸν τὴν ἱατρικὴν ἐν πνεύματι ἐπιστήμην ἐπιδεικνύμενον, πρότερον χρῆ τὴν

τοῦ ἡμαρτηκότος διάθεσιν ἐπισκέπτεσθαι, καὶ, ἤτοι πρὸς τὴν ὑγίαν νεύει, ἢ τοῦναντίον, διὰ τῶν οἰκείων τρόπων προσκαλεῖται¹ καθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀρρώστημα, ἐφορᾶν, ὅπως τε τῆς ἐν τῷ μεταξύ προνοεῖται ἀναστροφῆς², καὶ εἰ μὴ τῷ τεχνίτη ἀντιπαλαίῃ, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἔλκος διὰ τῆς τῶν ἐπιτιθεμένων φαρμάκων ἀυξάνη προσαγωγῆς³, καὶ οὕτω τὸν ἔλεον κατ' ἀξίαν ἐπιμετρεῖν. Πᾶς γὰρ λόγος Θεῶ, καὶ τῷ τὴν ποιμαντικὴν ἐγχειρισθέντι ἡγεμονίαν, τὸ πλανώμενον πρόβατον ἐπαναγαγεῖν, καὶ τρωθέν⁴ ὑπὸ τοῦ ὄφεως ἐξιάσασθαι. Καὶ μήτε κατὰ κρημνῶν ὠθήσῃ τῆς ἀπογνώσεως, μήτε τὸν χαλινὸν ὑπενδοῦναι⁵ πρὸς τὴν τοῦ βίου ἔκλυσιν τε καὶ καταφρόνησιν, ἀλλ' ἐνὶ γε⁶ τρόπῳ πάντως, εἴτε διὰ τῶν αὐστηροτέρων τε καὶ στυφόντων, εἴτε διὰ τῶν ἀπαλωτέρων τε καὶ πραοτέρων φαρμάκων, κατὰ τοῦ πάθους στήναι, καὶ πρὸς συνούλωσιν τοῦ ἔλκος ἀνταγωνίσασθαι, τοὺς τῆς μετανοίας καρποὺς δοκιμάζοντι καὶ οἰκονομοῦντι σοφῶς τὸν πρὸς τὴν ἄνω λαμπροφωρίαν καλούμενον ἄνθρωπον. Ἀμφότερα τοίνυν εἰδέναι ἡμᾶς χρή, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας, καὶ τὰ τῆς συνηθείας⁷. Ἐπεσθαι δέ, ἐπὶ τῶν μὴ καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα⁸, τῷ παραδοθέντι τύπῳ, καθὼς ὁ ἱερός ἡμᾶς ἐκδιδάσκει Βασίλειος⁹.

3. Η ἀπόδοση του ΣΤ' 2 στη νεοελληνικὴ γλῶσσα

Προς ἀποφυγὴ ἐκτενῶν ἐρμηνευτικῶν ἀναλύσεων τῶν χρησιμοποιουμένων στον παρόντα κανόνα τεχνικῶν ὄρων καὶ λέξεων κρί-

1. Ἄλλη γραφή: «προκαλεῖται». Πρβλ. COGD, σ. 292.

2. Ἄλλη γραφή: «τῆ... ἀναστροφῆ». Πρβλ ΡΠ2, σ. 549, υποσ. 3.

3. Ἄλλη γραφή: «μεταγωγῆς». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 1.

4. Ἄλλη γραφή: «τὸ τρωθέν». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 2.

5. Ἄλλες γραφές: «ἐνδοῦναι», «ἐπιδοῦναι». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 3.

6. Ἄλλες γραφές: «ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ», «ἀλλ' ἐνὶ τρόπῳ». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 4.

7. Ἄλλη γραφή: «συμπαιθείας». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 5.

8. Ἄλλη γραφή: «ἐπὶ τῶν καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα δέχεσθαι». Πρβλ ΡΠ2, σ. 550, υποσ. 6.

9. Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. 1-6, τυπ. Γ. Χαροφύλακος, Ἀθῆναι 1852-1859 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις ἀπὸ τῆς ἐκδ. Γρηγόρη, 1966 καὶ νέα ἀνατύπωσις το 1992) (παρὰπέμπεται ὡς ΡΠ), ἐδῶ ΡΠ2, σ. 549-550. Το κείμενο τοῦ ἴδιου Κανόνα με διαφορετικὴ στίξις σε ὁρισμένα σημεῖα καὶ ἐλάχιστες διαφοροετικὲς γραφές, που δὲν ἀλλάσσουν τὴν οὐσίαν βλ. καὶ στὴν πλέον πρόσφατη κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν: G. ALBERIGO/A.M. RITTER/L. ABRAMOWSKI (a.o.), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, I. The Oecumenical Councils. From Nicaea I to Nicaea II (325-787)*, editio critica, Brepols Publishers, Turnhout 2006, σ. 292-293 (εφεξῆς: COGD).

νομε λυσιτελέστερο να παραθέσουμε κατωτέρω την κατά τη γνώμη μας ορθή απόδοση του κειμένου του ΣΤ' 102 με σκοπό όχι την κατά γράμμα μετάφρασή του, αλλά την απόδοση της ουσίας του νοήματός του. Τούτο επιβάλλει ιδιαίτερος και το γεγονός ότι στο κείμενο αυτό υπάρχουν παραλληλισμοί, παρομοιώσεις, εικόνες, μεταφορές, χωρία από την Αγία Γραφή, θέσεις Πατέρων, θεολογικοί και άλλοι τεχνικοί όροι και θεολογικά νοήματα, συνδεόμενα όλα μεταξύ τους, έτσι ώστε στο σύνολό τους δίδουν το αληθές νόημα του κειμένου, με χρήση κατά περίπτωση εκτός από την γραμματική ερμηνεία, δεδομένου ότι κάθε ερμηνεία κειμένου είναι κατ' αρχήν γραμματική, και άλλων ερμηνειών, όπως της ιστορικής, της αλληγορικής, της θεολογικής, της συστηματικής, της συγκριτικής κλπ. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο έστω εκ περισσού σε ορισμένες περιπτώσεις, προς απόδοση της ουσίας των πραγμάτων, αποδίδουμε το ουσιαστικό νόημα του κειμένου με μία ή περισσότερες αποδόσεις, που βέβαια προϋποθέτουν την πλήρη θεολογική και όχι μόνο κατανόηση του κειμένου, που δεν μπορεί να αναπτυχθεί λεπτομερέστερα ή αναλυτικότερα και με τους σχετικούς προβληματισμούς στο περιορισμένο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Με αυτά τα δεδομένα κρίνουμε ως λυσιτελέστερη για την κατανόηση του κειμένου του ΣΤ' 102 την ακόλουθη ουσιαστική απόδοση του νοήματος του: «*Αυτοί που έλαβαν από τον Θεό την εξουσία του δεσμείν και λύειν πρέπει να εξετάζουν προσεκτικά την ποιότητα της αμαρτίας (δηλαδή το σύνολο των στοιχείων και επομένως και την βαρύτητα του εκκλησιαστικού εγκλήματος) και την ετοιμότητα προς επιστροφή του αμαρτήσαντος και έτσι να δώσουν την κατάλληλη θεραπευτική αγωγή (ποινή, ή επιτίμιο) για το αρρώστημα (το εκκλησιαστικό έγκλημα), ώστε να μην τεθεί σε κίνδυνο η σωτηρία του ασθενούς (του αμαρτήσαντος) από τη χρήση αμετρίας (έλλειψη του προσήκοντος μέτρου) για καθένα από αυτά τα δύο (δηλαδή την ποιότητα-βαρύτητα του εγκλήματος και την ετοιμότητα προς επιστροφή και την προσωπικότητα του εγκληματία): διότι η νόσος της αμαρτίας (το εκκλησιαστικό έγκλημα), δεν είναι απλή, αλλά ποικίλη (δηλαδή με πολλές παραλλαγές) και πολυειδής (με πολλές μορφές και είδη) και βλαστάνει πολλές βλαπτικές παραφυάδες, εκ των οποίων το κακό εξαπλώνεται πάρα πολύ και προχωρεί προς τα εμπρός (δηλαδή αυξάνει), μέχρι να σταματήσει με την δύναμη του θεραπεύοντος (του αρμοδίου εκκλησιαστικού δικαστού, επισκόπου ή εξομολόγου). Συνεπώς αυτός ο οποίος ασκεί φανερά την ιατρική επιστήμη του πνεύματος (δη-*

λαδή της ψυχής) πρέπει πρώτα να εξετάζει τη διάθεση του αμαρτήσαντος (του εγκληματήσαντος), και είτε βεβαίως κλίνει προς την υγεία, είτε αντιθέτως από τους δικούς του τρόπους (από τη δική του συμπεριφορά) προσκαλείται¹⁰ το αρρώστημα εναντίον του, να παρακολουθεί με προσοχή και να λαμβάνει πρόνοια (ο πνευματικός ιατρός) για την προοδευτική αναστροφή (υποχώρηση, αντίστροφη πορεία) του αρρώστιατος, έτσι ώστε ο ασθενής να μην αντιπαλαίει στον τεχνίτη (τον πνευματικό ιατρό) και να μην αυξάνει την πληγή της ψυχής του δια της επιθέσεως επ' αυτής ακαταλλήλων φαρμάκων. Και κατ' αυτόν τον τρόπο να επιμετρά (ο ιατρός του πνεύματος και εκκλησιαστικός δικαστής) κατ' αξίαν (δηλαδή δικαίως) τον έλεον (δηλαδή την κατά φιλανθρωπία εκκλησιαστική ποινή). Διότι κάθε πρόνοια του Θεού και εκείνου που έλαβε στα χέρια του την ποιμαντική ηγεμονία (δηλαδή την ποιμαντική εξουσία, μέρος της οποίας είναι και η δικαστική εξουσία) αποσκοπεί στο να επαναφέρει (στην μάνδρα του Θεού και στην Εκκλησία) το πρόβατο που έχει πλανηθεί και να το θεραπεύσει εντελώς από το δάγκωμα του όφεως (δηλαδή του Διαβόλου): και ούτε να το σπρώξει στον γκρεμό της απόγνωσης (με αυστηρές ποινές και επιτίμια που δεν μπορεί να αντέξει), ούτε να του αφήσει πολύ χαλαρό το χαλινάρι που οδηγεί στην έκλυση και καταφρόνηση του βίου του (με επιτίμια τόσο ελαφρά που δεν τα αισθάνεται και δεν τον εμποδίζουν να συνεχίσει τον έκλυτο βίο του περιφρονώντας την κανονική τάξη), και να μη τεθεί σε κίνδυνο η σωτηρία του ασθενούς (του αμαρτήσαντος, του εγκληματήσαντος). Αντιθέτως με κάθε τρόπο, είτε με φάρμακα αυστηρότερα και στύφοντα (δηλαδή στυφά και μη αρεστά στη γεύση, συνεπώς σκληρά), είτε με απαλότερα και ηπιότερα, πρέπει (ο εκκλησιαστικός δικαστής και πνευματικός ιατρός) να αντισταθεί κατά του πάθους (δηλαδή να καταπολεμήσει την ασθένεια της ψυχής) και να αγωνισθεί κατ' αυτού με στόχο την επούλωση της πληγής, δοκιμάζοντας (θέτοντας υπό δοκιμή, ελέγχοντας) τους καρπούς της μετανοίας και αντιμετωπίζοντας με σοφία και κατά εκκλησιαστική οικονομία τον άνθρωπο που καλείται προς την άνω λαμπροφορία (δηλαδή προς την Βασιλεία των Ουρανών, όπου όλοι φορούν λαμπρό, φωτεινό ένδυμα). Εμείς, λοιπόν (οι Επίσκοποι) πρέπει να γνωρίζουμε καλά (και να εφαρμόζουμε όπου τούτο απαιτείται) και την ακρίβεια των Ιερών Κανό-

10. Πρβλ. COGD, σ. 292: προκαλείται.

νων και την συνήθεια (δηλαδή την άσκηση στην πράξη της εκκλησιαστικής οικονομίας), αλλά να ακολουθούμε τον παραδοθέντα σε μας εκκλησιαστικό νόμο, εφαρμόζοντάς τον, όπως μας διδάσκει ο ιερός Βασίλειος, κατ' εκείνων που δεν αποδέχονται την άκρα εφαρμογή των επιβληθέντων σε αυτούς επιτιμίων».

4. Ομοιότητα του ΣΤ' 102 και του 79 ΠΚ γενικώς

Η διερεύνηση της δικαστικής επιμέτρησης της εκκλησιαστικής ποινής στον Ιερό Κανόνα 102 της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691 μΧ) με συγκριτική αναφορά στις αντίστοιχες ρυθμίσεις του άρθρου 79 του ελληνικού Ποινικού Κώδικα (1951) οδηγεί στην εντυπωσιακή διαπίστωση ότι οι διατάξεις αυτών παρά το ότι απέχουν μεταξύ τους 1260 χρόνια (691-1951) και παρά το ότι ο ΣΤ' 102 προέρχεται από την έννομη τάξη της Εκκλησίας, ενώ το άρθρ. 79 ΠΚ από την έννομη τάξη της ελληνικής Πολιτείας, έχουν τόσο πολλές και τόσο εντυπωσιακές ομοιότητες, ώστε οι ρυθμίσεις τους παρά την διαφορετική ορολογία συμπίπτουν κατά τα κύρια θέματα που ρυθμίζουν. Το εντυπωσιακότερο όμως είναι ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 79 ΠΚ που αποτυπώνουν την μεγάλη πρόοδο του κοινού ποινικού δικαίου των τελευταίων αιώνων, υπάρχουν πολλούς αιώνες πριν στον ΣΤ' 102 σε μια εποχή που στο τότε κοινό ποινικό δίκαιο κατά την επιμέτρηση της ποινής ελάχιστα λαμβανόταν υπόψη η προσωπικότητα του δράστη, κατ' αντίθεση με τις ρυθμίσεις της Εκκλησίας στην οποία από της εποχής του Ιησού Χριστού λαμβανόταν υπόψη για την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποινής όχι μόνο η βαρύτητα του εγκλήματος, αλλά και η προσωπικότητα του εγκληματία.

5. Η διατύπωση γενικής αρχής της επιμέτρησης της ποινής στον ΣΤ' 102 και στο 79 ΠΚ

Στην αρχή του ΣΤ' 102 ορίζεται: «Δεῖ δὲ τοὺς ἐξουσίαν λύειν, καὶ δεσμῆν παρὰ Θεοῦ λαβόντας, σκοπεῖν τὴν τῆς ἀμαρτίας ποιότητα, καὶ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότητα, καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἀρρώστῃματι»¹¹. Αντίστοιχα το άρθρ.

11. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 249. Βλ. και COGD, σ. 292.

79 ΠΚ στην αρχή της παραγρ. 1 ορίζει: «1. Κατά την επιμέτρηση της ποινής στα όρια που διαγράφει ο νόμος το δικαστήριο λαμβάνει υπόψη: α) τη βαρύτητα του εγκλήματος που έχει τελεστεί και β) την προσωπικότητα του εγκληματία». Συγκρίνοντας τις δύο διατάξεις παρατηρούμε ότι στην ουσία ρυθμίζουν και οι δύο την δικαστική επιμέτρηση της ποινής παρά την διαφορετική ορολογία που χρησιμοποιούν. Ειδικότερα:

6. Εξουσία και όργανα επιμέτρησης της ποινής

Και κατά τον ΣΤ' 102 και κατά το άρθρ. 79 ΠΚ την εξουσία της επιμέτρησης της ποινής έχουν αντιστοίχως τα αρμόδια όργανα προς απονομή της ποινικής δικαιοσύνης. Ειδικότερα:

7. Το κοινό ποινικό «δικαστήριο» (79 § 2 ΠΚ)

Στο κοινό ποινικό δίκαιο την εξουσία και αρμοδιότητα επιμέτρησης της ποινής έχει κατά το 79 ΠΚ «το δικαστήριο», λέξη που χρησιμοποιείται εδώ με περιληπτική έννοια και περιλαμβάνει κάθε δικαστήριο μονομελές ή πολυμελές που είναι αρμόδιο κατά τον ΚΠοινΔ να κρίνει τα στην αρμοδιότητά του υπαγόμενα εγκλήματα και να επιβάλλει στο δράστη ή τους δράστες την κατάλληλη ποινή κατόπιν επιμέτρησης αυτής εντός των πλαισίων του ποινικού νόμου. Πρέπει πάντως να παρατηρηθεί ότι κατά την επιμέτρηση της ποινής ο κοινός ποινικός δικαστής πρέπει να λαμβάνει υπόψη και να εφαρμόζει την συνταγματική αρχή της αναλογικότητας¹². Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να προχωρεί στην επιμέτρηση της ποινής με κριτήριο τις δικές του προσωπικές θέσεις ή απόψεις, που μπορεί να είναι είτε αυστηρότερες του δέοντος, είτε επιεικέστερες, αλλά να λαμβάνει υπόψη, όπου βεβαίως υπάρχουν, και τις αποφάσεις των λοιπών δικαστηρίων που έκριναν ανάλογες περιπτώσεις, διαφορετικά ενδέχεται να αυθαιρετήσει¹³.

12. Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρ. 25 § 1.

13. Βλ. σχετικώς Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικό Δίκαιο*, Αθήνα 2000, σ. 51· Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ποινικός Κώδικας. Ερμηνεία, Εφαρμογή*, Αθήνα 2009², σ. 210.

8. Οι έχοντες «τὴν ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν» (ΣΤ' 102)

Στην αρχή του ΣΤ' 102 ορίζεται: «Δεῖ δὲ τοὺς ἐξουσίαν λύειν, καὶ δεσμεῖν παρὰ Θεοῦ λαβόντας, σκοπεῖν τὴν τῆς ἀμαρτίας ποιότητα, καὶ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφήν ἐτοιμότητα, καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἀρρώστῳ»¹⁴. Ρητῶς λοιπὸν ἐδῶ ο ΣΤ' 102 σε συνδυασμὸ καὶ με ὅσα διαλαμβάνει στὴ συνέχεια ορίζει ὡς ἀποκλειστικῶς ἀρμοδίους γιὰ τὴν κρίση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος, πού ἐδῶ ὀνομάζεται ἀμαρτία, «τοὺς ἐξουσίαν λύειν, καὶ δεσμεῖν παρὰ Θεοῦ λαβόντας». Ὡς γνωστὸ με τὴν διατύπωση «ἐξουσία τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν» ἐννοεῖται ἡ πλήρης Ἱερατικὴ ἐξουσία γιὰ τὴν κρίση τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων. Αὐτὴ ἡ ἐξουσία εἶναι θείας προελεύσεως διότι αὐτοὶ πού εἶναι ἀρμοδίοι γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς τῆν ἔχουν λάβει ἀπὸ τὸν Θεό. Ὡς γνωστὸν ἀρχικῶς τὴν ἐξουσία τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν παραχώρησε ὁ Χριστὸς στοὺς Ἀποστόλους καὶ αὐτοὶ διὰ τῆς χειροτονίας τὴν παρέδωσαν κατὰ ἀποστολικὴ διαδοχὴ στοὺς διαδόχους τοὺς ἐπισκόπους, αὐτοὶ στοὺς χειροτονηθέντες ἀπὸ αὐτοὺς ἐπισκόπους κ.ο.κ. μέχρι καὶ σήμερα. Συνεπῶς ἡ ἐξουσία αὐτὴ ὑπάρχει σὲ ἓνα ἐπίσκοπο ὅταν δι' ἀδιάκοπου διαδοχῆς, διὰ διαδοχικῶν δηλαδὴ χειροτονιῶν, ἀνάγεται μέχρι τοὺς Ἀποστόλους καὶ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό. Ἀν στὴν ἀλυσίδα αὐτὴ τῶν διαδοχικῶν κατ' ἀποστολικὴ διαδοχὴ χειροτονιῶν ἐπισκόπων «σπάσει» ἔστω καὶ ἓνας κρίκος, δηλαδὴ ἂν στὴ σειρά αὐτὴ κάποιος ἐπίσκοπος δὲν ἔχει χειροτονηθεῖ ἀπὸ ἐπισκόπους πού ἔχουν ἀποστολικὴ διαδοχὴ, τότε αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος δὲν εἶναι ἐπίσκοπος κανονικὸς καὶ συνεπῶς δὲν ἔχει καὶ τὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἀρμοδιότητα οὔτε νὰ δικάζει ἐκκλησιαστικὰ ἐγκλήματα γενικότερα, οὔτε βεβαίως νὰ προβαίνει σὲ ἐπιμέτρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς. Ἡ θεία προέλευση τῆς ἐπισκοπικῆς ἐξουσίας ἔχει ἰδιαίτερα μεγάλη σημασία, διότι υποχρεώνει τὸν ἐπίσκοπο νὰ τὴν ἀσκεῖ ὄχι ὡς δική του ἐξουσία καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀλλὰ ὡς ἐξουσία δοτὴ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ Θεὸς κατὰ τὸν Ἀποστ. 41 ἔχει ἐμπιστευθεῖ στὸν ἐπίσκοπο «τὰς τιμίας τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς»¹⁵ καὶ γι' αὐτὸ, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Ἀποστ. 38 ὁ Ἐπίσκοπος πρέπει νὰ διοικεῖ

14. ΡΠ2, σ. 549. Βλ. καὶ COGD, σ. 292.

15. Ἀποστόλ. 41, ΡΠ2, σ. 57: «Προστάσσομεν, τὸν ἐπίσκοπον ἐξουσίαν ἔχειν τῶν τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων. Εἰ γὰρ τὰς τιμίας τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς αὐτῷ πιστευτέον...». Το ἀπόσπασμα τοῦ κανόνα βλ. καὶ στὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ P. JOANNOU, *Les Canons des Synodes Particuliers*, τόμ. I, 2, (Roma) 1962, σ. 28-29 (εφεξῆς: CSP).

και τις ψυχές αυτές και όλα τα «πράγματα» της Εκκλησίας «ὡς τοῦ Θεοῦ ἐφορῶντος»¹⁶. Συνεπῶς στην Εκκλησία την εξουσία προς απονομή της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης και την επιμέτρηση της ποινῆς ἔχουν κατ' ἀρχήν οι Ἐπίσκοποι συγκροτοῦντες τα εκκλησιαστικά δικαστήρια εἴτε με ευρύτατη, εἴτε με ευρεία, εἴτε με στενή ἔννοια¹⁷. Εξωδικαστικά δικαίωμα επιμετρήσεως των εκκλησιαστικῶν ποινῶν και επιτιμίων ἔχει και ο Εξομολόγος κατὰ το μυστήριον της μετανοίας ἢ Εξομολογήσεως.

9. Η βαρύτητα του εγκλήματος και η προσωπικότητα του εγκληματία

Για την επιμέτρηση της ποινῆς τόσο ο ΣΤ' 102, ὅσο και το 79 § 1 ΠΚ, αν και χρησιμοποιούν διαφορετικὴ ορολογία, ορίζουν ὅτι το αρμόδιο για την επιμέτρησή της ὄργανο πρέπει να λαμβάνει υπόψη κατὰ την ορολογία του ἀρθροῦ 79 § ΠΚ: α) την βαρύτητα του εγκλήματος που τελέστηκε, και β) την προσωπικότητα του εγκληματία. Ἐπί του ζητήματος τούτου και ο ΣΤ' 102 ορίζει ρητῶς ὅτι τα ἀντίστοιχα αρμόδια εκκλησιαστικά ὄργανα κατὰ την επιμέτρηση της εκκλησιαστικῆς ποινῆς πρέπει να λαμβάνουν υπόψη α) την ποιότητα της αμαρτίας και β) την ετοιμότητα του αμαρτήσαντος προς επιστροφή κατὰ τα εἰδικότερα ἐκτιθέμενα στη συνέχεια.

10. Η εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος γενικά

Τόσο ο ΣΤ' 102, ὅσο και το ἀρθρ. 79 § 2 ΠΚ, παρὰ την διαφορετικὴ ορολογία που χρησιμοποιούν στην πραγματικότητα ἔχουν ὅμοιες ρυθμίσεις σχετικά με την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος κατὰ την επιμέτρηση της ποινῆς. Εἰδικότερα:

11. Η εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος κατὰ το 79 § 2 ΠΚ

Στην παράγραφο αὐτή ρητὰ ορίζεται: «2. Για την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος το δικαστήριο ἀποβλέπει: α) στη βλάβη που

16. Αποστ. 38, ΡΠ2, σ. 52: «Πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὁ ἐπίσκοπος ἐχέτω τὴν φροντίδα. καὶ διοικεῖτω αὐτὰ ὡς τοῦ Θεοῦ ἐφορῶντος». Πρβλ. και την διαφορετικὴ γραφή στο CSP, σ. 26: «...καὶ διοικεῖτω αὐτὰ ὡς Θεοῦ οἰκονόμος».

17. Βλ. σχετικά Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Θέματα Κανονικοῦ και Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α'*, Αθήνα 1994, σ. 331 επ.

προξένησε το έγκλημα, ή τον 7κίνδυνο που προκάλεσε· β) στη φύση, στο είδος και το αντικείμενο του εγκλήματος, καθώς επίσης σε όλες τις περιστάσεις χρόνου, τόπου, μέσων και τρόπου που συνόδευαν την προπαρασκευή ή την εκτέλεση του· γ) στην ένταση του δόλου ή το βαθμό της αμελείας του υπαιτίου»¹⁸. Τα ανωτέρω αποτελούν κριτήρια για την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος, στην οποία αποβλέπει το κοινό δικαστήριο κατά την επιμέτρηση της ποινής¹⁹. Εδώ, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, δεν πρέπει τα κριτήρια αυτά να συγχέονται με το κριτήριο που χρησιμοποιεί ο έλληνας νομοθέτης στο άρθρ 18 ΠΚ. όπου με κριτήριο την βαρύτητα του εγκλήματος διακρίνει τα εγκλήματα σε κακουργήματα, πλημμελήματα και πταίσματα²⁰. Ορθώς ακόμη γίνεται δεκτό ότι τα κριτήρια για την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος κατά την επιμέτρησης της ποινής του άρθρ. 79 § 2 ΠΚ αναφέρονται περιοριστικά, αποτελούν δηλαδή κλειστό αριθμό (numerus clausus) και έτσι το δικαστήριο δεν μπορεί να λάβει υπόψη του και άλλα κριτήρια που ενδεχομένως θα μπορούσαν να επηρεάσουν την κρίση του για την βαρύτητα του εγκλήματος και την τελική επιμέτρηση της ποινής, όπως για παράδειγμα επί κλοπής ενός ποσού από ένα τόσο πλούσιο άνθρωπο, ώστε αυτός να μην αισθάνθηκε καν την βλάβη που έγινε από την σε βάρος του κλοπή αυτού του ποσού²¹.

12. Η εκτίμηση της «ποιότητας της αμαρτίας» κατά τον ΣΤ' 102

Για τους επισκόπους που κατά τα ανωτέρω έχουν την εξουσία και την αρμοδιότητα της επιμέτρησης της εκκλησιαστικής ποινής, ορίζεται ρητά στον ΣΤ' 102 ότι «Δεῖ... σκοπεῖν τὴν τῆς ἀμαρτίας ποιότητα»²². Πρωτίστως λοιπόν πρέπει να κρίνουν την «ποιότητα του εγκλήματος», δηλαδή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ιδιαίτερες ιδιότητες και άλλα στοιχεία που στοιχειοθετούν ή συνοδεύουν το εκκλησιαστικό έγκλημα που διαπράχθηκε. Και αυτό είναι ορθό, διότι χωρίς εκκλησιαστικό έγκλημα δεν υπάρχει ούτε εκκλησιαστική ποινή σύμ-

18. Αρθρ 79 § 2,α ΠΚ.

19. Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 210 επ., όπου και επιμέρους παρατηρήσεις επί του θέματος.

20. Αρθρ 18 ΠΚ.

21. Βλ. αντί άλλων: Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π. σ.210, όπου περισσότερα για τα επιμέρους κριτήρια αυτής της παραγράφου του άρθρ. 79 ΠΚ.

22. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

φωνα με την αρχή της νομιμότητας, κατά την οποία δεν υπάρχει εκκλησιαστικό έγκλημα ούτε επιβάλλεται εκκλησιαστική ποινή άνευ εκκλησιαστικού νόμου. Σημειώνουμε ότι η διατύπωση «η ποιότητα της αμαρτίας», που κατά τον ΣΤ' 2 πρέπει να εκτιμά πρωτίστως ο εκκλησιαστικός δικαστής, έχει ευρύτερο περιεχόμενο από τον όρο «η βαρύτητα του εγκλήματος» του 79 § 2 ΠΚ. Πραγματικά ο όρος «η ποιότητα της αμαρτίας» περιλαμβάνει όλα τα κριτήρια που ορίζει το άρθρ. 79 § 2 ΠΚ ως κλειστό αριθμό, όπως λέχθηκε ανωτέρω, και επιπλέον οτιδήποτε σχετικό δεν συμπεριέλαβε ο Έλληνας νομοθέτης σ' αυτόν τον κλειστό αριθμό, και μπορεί να υπάρχει σήμερα, ή δυνητικά να εμφανισθεί στο μέλλον και να επηρεάσει την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποινής κατά την διακριτική επισκοπική εξουσία, δηλαδή την εξουσία που έχει εκ των Ιερών Κανόνων ο επίσκοπος²³ να κρίνει λεπτομερειακά θέματα που δεν ορίζονται *stricto sensu* από τον εκκλησιαστικό νομοθέτη στην περιγραφή του εκκλησιαστικού εγκλήματος, την επιμέτρηση της ποινής κ.ά.

13. Η «ποικιλία» και το «πολυειδές» της αμαρτίας γενικώς (ΣΤ' 102)

Ο ΣΤ' 102 απαιτεί κατά την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποινής να εξετασθεί με μεγάλη προσοχή «η ποιότητα της αμαρτίας», δηλαδή η ποιότητα του εκκλησιαστικού εγκλήματος. Τούτο δεν απαιτείται τυχαία και χωρίς λόγο, αλλά αιτιολογημένα: «Ὁὐ γὰρ ἀπλῆ τῆς ἀμαρτίας ἡ νόσος, ἀλλὰ ποικίλη καὶ πολυειδῆς καὶ πολλὰς τῆς βλάβης τὰς παραφυάδας βλαστάνουσα, ἐξ ὧν τὸ κακὸν ἐπὶ πολὺ διαχεῖται, καὶ πρόσω βαίνει μέχρις ἂν σταίῃ τῇ δυνάμει τοῦ θεραπεύοντος»²⁴. Η προσεκτική λοιπόν διερεύνηση της ποιότητας της αμαρτίας ως νόσου επιβάλλεται για την ορθή επιμέτρηση της ποινής κατά τα ακόλουθα.

14. Το εκκλησιαστικό έγκλημα ως «ἡ τῆς ἀμαρτίας νόσος» (ΣΤ' 102)

Στον ΣΤ' 102 το αμάρτημα, δηλαδή το εκκλησιαστικό έγκλημα, χαρακτηρίζεται ως «νόσος» και όπως είδαμε πιο πάνω και ως «ἀρρώστημα». Εξάλλου στον 1^ο Ιερό Κανόνα του Γρηγορίου Νύσσης

23. Περί αυτής βλ. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Ἡ Ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος. Μελέτη Νομοκανονική καὶ Ἱστορικοσυγκριτική*, Ἀθήναι 1978, σ. 272επ.

24. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. καὶ COGD, σ. 292.

χαρακτηρίζεται ως «ψυχικό ἄρρώστημα» που προκαλείται από την τέλεση κάποιας αμαρτίας και πρέπει να θεραπευθεί: «Ἐν καὶ τοῦτο τῶν εἰς τὴν ἁγίαν ἑορτὴν συντελούντων ἐστὶ, τὸ κατανοῆσαι ἡμᾶς τὴν ἔννομόν τε καὶ κανονικὴν ἐπὶ τῶν πεπλημμεληκότων οἰκονομίαν, ὅπως ἂν θεραπευθεῖ ἅν ἄρρώστημα ψυχικόν, τὸ διὰ τινος ἁμαρτίας ἐπιγινόμενον»²⁵.

15. Η «ποικιλία» και το «πολυειδές» του εκκλησιαστικού εγκλήματος ειδικότερα (ΣΤ' 102)

Το εκκλησιαστικό έγκλημα κατά τον ΣΤ' 102 δεν είναι νόσος απλή, αλλά πολυποίκιλη και πολύμορφη: «Ὅν γὰρ ἀπλὴ τῆς ἁμαρτίας ἡ νόσος, ἀλλὰ ποικίλη καὶ πολυειδής». Το «ποικίλη» δηλώνει τόσο την κατά την φύση της νόσου πολυπλοκότητα της, όσο και το πολυειδές αυτής, ενώ το «πολυειδής» αναφέρεται κυρίως στην πολυμορφία της, αλλά και την ποικιλία της²⁶. Από τα συμφραζόμενα συνάγεται ότι οι δύο όροι χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν τόσο την πολυπλοκότητα, όσο και την ποικιλία του εκκλησιαστικού εγκλήματος. Τούτο επιβάλλει την προσεκτική εξέταση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση όλων των παραμέτρων που συντελούν στην ακριβή εκτίμηση της μορφής, της βαρύτητας και των λοιπών χαρακτηριστικών εκάστου αρρωστήματος, εκάστου εκκλησιαστικού εγκλήματος, ώστε να συνεκτιμηθούν όλα αυτά κατά την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποιηής.

16. Η βλάβη και ο κίνδυνος βλάβης από το εκκλησιαστικό έγκλημα και τις «παραφυάδες» του (ΣΤ' 102)

Κατά τον ΣΤ' 102 η νόσος της αμαρτίας, και συνεπώς το εκκλησιαστικό έγκλημα «πολλὰς τῆς βλάβης τὰς παραφυάδας βλαστάνουσα, ἐξ ὧν τὸ κακὸν ἐπὶ πολὺ διαχεῖται, καὶ πρόσω βαίνει μέχρις ἂν σταίη τῇ δυνάμει τοῦ θεραπεύοντος». Με τη διατύπωση αυτή διδάσκεται ότι το εκκλησιαστικό έγκλημα έχει πολλές παραφυάδες, δηλαδή παραλλα-

25. Νύσσ. 1, ΡΠ4, σ. 283. Βλ. και Ρ. JOANNOU, *Les Canons des Pères Grecs*, τόμ. 2, (Roma) 1963, σ. 203 (εφεξής: CPG).

26. Βλ. σχετικώς λήμματα «ποικίλος» και «πολυειδής» στο Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ, *Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ἀθήναι (χ.χ.), σ. 805, 809 αντίστοιχα.

γές του βασικού εκκλησιαστικού εγκλήματος, από τις οποίες το κακόν, η βλάβη διαχέεται πολύ, ήτοι αυξάνει και προχωρεί μέχρι να σταματήσει με την δύναμη του θεραπεύοντος, δηλαδή του επισκόπου. Συνεπώς από το βασικό έγκλημα και τις παραφυάδες του προκαλείται βλάβη ή κίνδυνος βλάβης που πρέπει να συνεκτιμηθεί κατά την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποινής²⁷.

17. Η προσωπικότητα του εγκληματία κατά το 79 § 3 ΠΚ

Όπως είδαμε ανωτέρω το δικαστήριο σύμφωνα με το 79 § 1 ΠΚ κατά την επιμέτρηση της ποινής εκτός από την βαρύτητα του εγκλήματος λαμβάνει υπόψη και την προσωπικότητα του εγκληματία. Εξειδικεύοντας αυτή την ρύθμιση η § 3 του αυτού άρθρου, ορίζει: «Κατά την εκτίμηση της προσωπικότητας του εγκληματία το δικαστήριο σταθμίζει ιδίως το βαθμό της εγκληματικής διάθεσης που εκδήλωσε ο υπαίτιος κατά την πράξη. Για να τον διαγνώσει με ακρίβεια εξετάζει: α) τα αίτια που τον ώθησαν στην εκτέλεση του εγκλήματος, την αφορμή που του δόθηκε και το σκοπό που επιδίωξε β) το χαρακτήρα του και το βαθμό της ανάπτυξης του γ) τις ατομικές και κοινωνικές περιστάσεις και την προηγούμενη ζωή του· τη διαγωγή του κατά τη διάρκεια της πράξης και μετά την πράξη, ιδίως τη μετάνοια που επέδειξε και την προθυμία του να διορθώσει τις συνέπειες της πράξης του»²⁸. Σε αντίθεση με τα κριτήρια της § 2 που λαμβάνονται υπόψη για την εκτίμηση της βαρύτητας του εγκλήματος περιοριστικά, τα κριτήρια της εδώ § 3 που σταθμίζονται για την εκτίμηση της προσωπικότητας του εγκληματία, όπως ήδη έχει παρατηρηθεί, δεν είναι, αποκλειστικά, αλλά ενδεικτικά, πράγμα που προκύπτει εξ αντιδιαστολής από το εδώ χρησιμοποιούμενο επίρρημα «ιδίως»²⁹. Η ρύθμιση αυτή είναι ορθότερη διότι δίνει το δικαίωμα στο δικαστήριο κατά την επιμέτρηση της ποινής να λάβει υπόψη του και άλλα κριτήρια για να εκτιμήσει την προσωπικότητα του δράστη, δεδομένου ότι κάθε άνθρωπος έχει την δική του προσωπικότητα που δεν ταυτίζεται με την προσωπικότητα κανενός άλλ-

27. Περισσότερα για τις «παραφυάδες» του εκκλησιαστικού εγκλήματος γενικώς και την απόπειρα ως «παραφυάδας» αυτού βλ. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Η Απόπειρα*, ό.π., σ. 410-415.

28. 79 § 2 ΠΚ.

29. Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 210.

λου και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να περιγραφεί από το νόμο κάθε μια προσωπικότητα ξεχωριστά. Πέραν τούτου ιδιαίτερα ερευνάται αν τα «αίτια» που οδήγησαν τον δράστη στην τέλεση του εγκλήματος ήταν ευγενή ή ταπεινά, εγωιστικά ή αλτρουιστικά, ηθικά ή ανήθικα κλπ., αν ο σκοπός του ήταν η εκδίκηση, το παράνομο όφελος, ή η προστασία αδυνάτου τρίτου κλπ.³⁰

18. Η προσωπικότητα και «ή πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότης» του εγκληματία (ΣΤ' 102)

Όπως ρητῶς αναγράφεται στο κείμενο του ΣΤ' 102 που παραθέσαμε ανωτέρω, ο εκκλησιαστικός δικαστής κατά την επιμέτρηση της ποινής, παράλληλα με την βαρύτητα του εγκλήματος που τελέστηκε, πρέπει να εξετάζει προσεκτικά «καὶ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότητα»³¹. Η διατύπωση αυτή είναι, φρονούμε, επιτυχέστερη από την χρησιμοποιούμενη από τον έλληνα νομοθέτη διατύπωση του 79 ΠΚ ότι το δικαστήριο λαμβάνει υπόψη την προσωπικότητα του εγκληματία. Η υπεροχή της διατύπωσης του ΣΤ' 102 έγκειται στο ότι η εκτίμηση της «ετοιμότητας προς επιστροφή» του δράστη εννοιολογικά περιέχει αναγκαίως και την εκτίμηση της προσωπικότητάς του, αλλά και ένα ακόμη στοιχείο, την ετοιμότητά του να θελήσει να επιστρέψει γενικῶς στην Εκκλησία βελτιώνοντας την προσωπικότητά του. Είναι η ετοιμότητα του «πλανηθέντος και υπό του όφους τρωθέντος προβάτου», δηλαδή του πιστού, που τέλεσε έγκλημα, να διευκολύνει εκουσίως τον καλό ποιμένα που τον αναζητά, να τον βρει, να τον επαναφέρει στην μάνδρα του Θεού και της Εκκλησίας και να φροντίσει να τον θεραπεύσει από την ασθένεια που του προκάλεσε το δάγκωμα του όφου, δηλαδή του Διαβόλου.

19. Η εξατομίκευση και ο σκοπός της εκκλησιαστικής ποινής (ΣΤ' 102)

Ίσως δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι στο σπουδαίο θέμα της εξατομίκευσης της ποινής ο ΣΤ' 102 αποτελεί ένα «διαμάντι» που μπορεί να εκπέμψει λάμψη και πέραν των ορίων της Εκκλησίας. Πράγματι στον Κανόνα αυτό ο Κανονικός Νομοθέτης ρητῶς απαιτεί από

30. Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, ό.π., σ. 211.

31. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

τον εκκλησιαστικό δικαστή, δηλαδή τον επίσκοπο, να εξετάσει προσεκτικά κατά την επιμέτρηση της ποινής την «τῆς ἀμαρτίας ποιότητα» και την «τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφήν ἐτοιμότητα», του αμαρτήσαντος, τον οποίο παραλληλίζει προς τον ασθενή, «καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἀρρώστῳ, ἵνα μὴ τῇ ἀμετρίᾳ καθ' ἑκάτερον χρώμενος, ἀποσφαλεῖ πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ κάμνοντος»³². Από αυτή την διάταξη σαφώς προκύπτει ότι ο επίσκοπος ως πνευματικός ιατρός πρέπει να δώσει στον αμαρτήσαντα την για το πρόσωπο και την ασθένεια του «κατάλληλον θεραπείαν». Για να επιτύχει όμως τούτο πρέπει κατά την θεραπευτική αγωγή που θα δώσει στον ασθενή του (αμαρτήσαντα (εγκληματήσαντα) να χρησιμοποιήσει το προσήκον μέτρο ανάλογα με την βαρύτητα του εγκλήματος και την προσωπικότητα του ασθενούς-εγκληματία, «ἵνα μὴ τῇ ἀμετρίᾳ καθ' ἑκάτερον χρώμενος, ἀποσφαλεῖ πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ κάμνοντος»³³. Ρητῶς λοιπὸν και σαφῶς ο ΣΤ' 102 τονίζει ότι αν κατά την επιμέτρηση της ποινής υπάρξει «ἀμετρία», δηλαδή ἔλλειψη του προσήκοντος μέτρου, αυτή θα ἔθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια και την σωτηρία του «ασθενούς». Εξειδικεύοντας σχετικῶς ἀκόμη περισσότερο ο ΣΤ' 102 προσθέτει συμπερασματικά: «Ὡστε τὸν τὴν ἰατρικὴν ἐν πνεύματι ἐπιστήμην ἐπιδεικνύμενον, πρότερον χρὴ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος διάθεσιν ἐπισκέπτεσθαι, καὶ ἢ τοι³⁴ πρὸς τὴν ὑγείαν νεύει, ἢ τοῦναντίον διὰ τῶν οἰκείων τρόπων προσκαλεῖται³⁵ καθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀρρώστημα, ἐφορᾶν ὅπως τε τῆς ἐν τῷ μεταξύ προνοεῖται ἀναστροφῆς· καὶ εἰ μὴ τῷ τεχνίτῃ ἀντιπαλαίῃ, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἔλκος διὰ τῆς τῶν ἐπιτιθεμένων φαρμάκων ἀυξάνῃ³⁶ προσαγωγῆς, καὶ οὕτω τὸν ἔλεον κατ' ἀξίαν ἐπιμετρεῖν»³⁷. Στην αρχή αυτού του αποσπάσματος ο ΣΤ' 102 παραλληλίζοντας και πάλι τον επίσκοπο που επιμετρά την εκκλησιαστική ποινή προς τον ιατρό, χαρακτηρίζει τον πρώτο ως «τὸν τὴν ἰατρικὴν ἐν πνεύματι ἐπιστήμην ἐπιδεικνύμενον», δηλαδή ως ασκούντα κατά τρόπο πνευματικὸ την ἰατρικὴ του πνεύματος με σκοπὸ την θεραπεία της ψυχῆς του πιστοῦ ἀπὸ το ψυχικὸ ἀρρώστημα που προκάλεσε σ' αυτήν το ἀμάρτημα (ἐγκλημα) που τέλεσε. Με αυ-

32. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

33. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

34. Πρβλ. COGD, σ. 292: εἶτε.

35. Πρβλ. COGD, σ. 292: προκαλεῖται.

36. Πρβλ. COGD, σ. 293: ἀυξάνει.

37. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

τό το δεδομένο ο Επίσκοπος «πρότερον χρή τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος διάθεσιν ἐπισκέπτεσθαι»³⁸. Το «πρότερον» δηλώνει εδώ το προηγούμενο όχι μόνο χρονικά, αλλά και από πλευράς σπουδαιότητας. Η «διάθεση» έχει ιδιαίτερη σημασία διότι ανάλογα με αυτήν ο ασθενής είτε «πρὸς τὴν ὑγείαν νεύει», δηλαδή συναινεί και συνεργάζεται στην αποκατάσταση της υγείας του, «ἢ τοῦναντίον διὰ τῶν οἰκείων τρόπων προσκαλεῖται»³⁹ καθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀρρώστημα»⁴⁰, δηλαδή ἡ αντιθέτως με την κακή διάθεσή του και συνεπώς με την κακή συμπεριφορά του προσκαλεί εναντίον του την ασθένειά του. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη ότι δεν τελειώνει εδώ η αποστολή του εκκλησιαστικού δικαστού, δηλαδή του επισκόπου, αλλά κατά τη συνέχεια του ΣΤ' 102 ο επίσκοπος οφείλει «ἐφορᾶν ὅπως τε τῆς ἐν τῷ μεταξύ προνοεῖται ἀναστροφῆς· καὶ εἰ μὴ τῷ τεχνίτῃ ἀντιπαλαίῃ, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἔλκος διὰ τῆς τῶν ἐπιτιθεμένων φαρμάκων αὐξάνῃ»⁴¹ προσαγωγῆς, καὶ οὕτω τὸν ἔλεον κατ' ἀξίαν ἐπιμετρεῖν»⁴². Συνεπώς ο Επίσκοπος και μετά την επιβολή της κατάλληλης εξατομικευμένης ποινής δεν πρέπει να αφήσει στην τύχη του και μόνο του τον επιτιμηθέντα «ασθενή» του, αλλά να συνεχίσει να παρακολουθεί τη συμπεριφορά του, ώστε ο ασθενής του με την μετά ταῦτα συμπεριφορά του, να μην επιδεικνύει αντιπαλότητα προς την ίαση του και να μην αυξάνεται ο πόνος από την αρρώστια του. Με αυτόν τον τρόπο πρέπει ο επίσκοπος «τὸν ἔλεον κατ' ἀξίαν ἐπιμετρεῖν»⁴³. Η χρήση εδώ του «ἐπιμετρεῖν» παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την αρχαιότητά του (691 μ.Χ.), όσο και για το περιεχόμενό του, διότι δηλώνει ότι η επιμέτρηση της ποινής μπορεί να γίνεται και προς το έλεος, δηλαδή την φιλανθρωπία, την επιείκεια. Σημειώνουμε μάλιστα ότι το ρήμα «ἐπιμετρεῖν» χρησιμοποιείται μόνο σε δύο Ιερούς Κανόνες που και οι δύο περιέχουν γενικές αρχές της δικαστικής επιμέτρησης της εκκλησιαστικής ποινής. Ειδικότερα εκτός από τον εδώ ερευνώμενο ΣΤ' 102 υπάρχει και ο 5ος Ιερός Κανόνας της Συνόδου της Αγκύρας (περί το 314)⁴⁴ που έχει επικυρωθεί από

38. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

39. COGD, σ. 292: προκαλεῖται.

40. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549. Βλ. και COGD, σ. 292.

41. Πρβλ. COGD, σ. 293: αὐξάνει.

42. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 549-550. Βλ. και COGD, σ. 292-293.

43. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. και COGD, σ. 293.

44. Περί αυτής της Συνόδου, βλ. αντί άλλων: Μητρ. Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας Παύλου ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ιστορική Εισαγωγή εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου*

τον 2ο Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου⁴⁵. Ο Κανόνας αυτός είναι κατά πολύ αρχαιότερος του ΣΤ' 102 και αναφερόμενος στην επιμέτρηση των επιτιμιών των βαρέως αμαρτησάντων κατά τους διωγμούς «πεπτωκότων», που αρνήθηκαν τον Χριστό, θυσίασαν στα είδωλα κλπ., αφού ορίζει την σ' αυτόν τον κανόνα περιεχομένη νομοθετική επιμέτρηση των ποινών και την κατάταξη των «πεπτωκότων» σε στάδια μετανοίας, επάγεται: «Τοὺς δὲ Ἐπισκόπους ἐξουσίαν ἔχειν τὸν τρόπον τῆς ἐπιστροφῆς δοκιμάζοντας⁴⁶, φιλανθρωπεύεσθαι, ἢ πλείονα προστιθέναι χρόνον. Πρὸ πάντων δὲ, καὶ ὁ προάγων βίος καὶ ὁ μετὰ ταῦτα, ἐξεταζέσθω, καὶ οὕτως ἢ φιλανθρωπία ἐπιμετρείσθω»⁴⁷. Εντυπωσιάζει πράγματι ότι αυτός ο τόσο αρχαίος Ιερός Κανόνας ασχολείται σαφέστατα με την μείωση ή την αύξηση της ποινής κατά την επιμέτρηση και εξατομίκευση της από τον επίσκοπο με κριτήριο τον πρότερο βίο του αμαρτήσαντος, αλλά και τον βίο του μετά την τέλεση του εγκλήματος, ή ακόμη και μετά την επιβολή της ποινής, η οποία μπορεί κατά τους Κανόνες να επιτείνεται σε ορισμένες περιπτώσεις αμετανοησίας. Σαφέστατα λοιπόν η επιμέτρηση της ποινής στο Κανονικό Δίκαιο έχει ευρύτερο περιεχόμενο από ό,τι στο κοινό ποινικό δίκαιο, διότι περιλαμβάνει όχι μόνο την με στενή έννοια επιμέτρησή της κατά τον χρόνο εκδόσεως της δικαστικής αποφάσεως από τον επίσκοπο, αλλά και την μετά την απόφαση αυτή μείωση ή αύξηση αυτής ανάλογα με την «ετοιμότητα επιστροφής» του αμαρτήσαντος. Οι διατάξεις όμως του ΣΤ' 102 για την επιμέτρηση και την εξατομίκευση της ποινής συνεχίζονται με σαφή δήλωση του σκοπού της εξατομικευμένης ποινής. Έτσι ορίζεται: «Πᾶς γὰρ λόγος Θεῶ, καὶ τῶ τὴν ποιμαντικὴν ἐγχειρισθέντι ἡγεμονίαν, τὸ πλανώμενον πρόβατον ἐπαναγαγεῖν, καὶ τρωθὲν ὑπὸ τοῦ ὄφεως ἐξιάσασθαι»⁴⁸. Κάθε πρόνοια λοιπόν του Θεού και του επισκόπου στον οποίο με την χειροτονία έχει δοθεί η ποιμαντική ηγεμονία, δηλαδή το δικαίωμα και η εξουσία να ηγείται του ποιμνίου του, σκοπεύει στο να επαναφέρει το πλανώμενο πρόβατο στην μάνδρα του Θεού και της Εκκλησίας και να το θεραπεύσει από το δάγκωμα του φιδιού, δηλαδή του Διαβόλου. Πρόκειται

Εκκλησίας, Στοκχόλμη 1990, σ. 324-333.

45. Βλ. ΡΠ2, 309. Βλ. και COGD, σ. 229.

46. Πρβλ. CSP, σ. 60: δοκιμάσαντας.

47. Αγκύρ. 5, ΡΠ3, σ. 32-32. Βλ. και CSP, σ. 60-61.

48. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. και COGD, σ. 293.

ασφαλώς για αποκορύφωμα της περί εξατομίκευσης της ποιήσ διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Εξειδικεύοντας ακόμη περισσότερο στην πράξη όλα τα ανωτέρω περί επιμετρήσεως και εξατομίκευσεως της εκκλησιαστικής ποιήσ, ο ΣΤ' 102 προσθέτει: «Καὶ μήτε κατὰ κρημνῶν ὠθήσαι τῆς ἀπογνώσεως, μήτε τὸν χαλινὸν ὑπενδοῦναι πρὸς τὴν τοῦ βίου ἔκλυσιν τε καὶ καταφρόνησιν, ἀλλ' ἐνὶ γε τρόπῳ πάντως, εἴτε διὰ τῶν αὐστηροτέρων τε καὶ στυφόντων, εἴτε διὰ τῶν ἀπαλωτέρων τε καὶ πραοτέρων φαρμάκων, κατὰ τοῦ πάθους στήναι, καὶ πρὸς συνούλωσιν τοῦ ἔλκουσ ἀνταγωνίσασθαι, τοὺς τῆς μετανοίας καρποὺς δοκιμάζοντι καὶ οἰκονομοῦντι σοφῶς τὸν πρὸς τὴν ἄνω λαμπροφορίαν καλούμενον ἄνθρωπον. Ἀμφότερα τοίνυν⁴⁹ εἰδέναι ἡμᾶς χρῆ, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας, καὶ τὰ τῆς συνηθείας. Ἐπεσθαι δὲ, ἐπὶ τῶν μὴ καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα, τῷ παραδοθέντι τύπῳ, καθὼς ὁ ἱερός ἡμᾶς ἐκδιδάσκει Βασίλειος»⁵⁰. Καὶ αὐτὸ το ἀπόσπασμα τοῦ ΣΤ' 102 μετὰ τοὺς παραλληλισμοὺς καὶ τὶς εἰκόνες καὶ τὶς μεταφορὲς ποὺ χρησιμοποιοεῖ, παρέχει μοναδικῆς ἀξίας οδηγίεσ γιὰ τὴν κατὰ τὴν επιμέτρηση τῆς ποιήσ ορθὴ εξατομίκευσή τῆς στο πρόσωπο τοῦ εγκληματήσαντος (αμαρτήσαντος, ασθενούς). Ἡ ποιή ἀυτὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε τόσο βαριά, ὥστε νὰ τὸν ὠθήσει στον «γκρεμὸ τῆς ἀπογνώσεως» διότι δὲν μπορεῖ νὰ τὴν υπομείνει καὶ νὰ τὴν ἐκτίσει, οὔτε ὁμως καὶ τόσο ελαφρά, ὥστε νὰ μὴν τὴν αἰσθανθεῖ με ἀποτέλεσμα νὰ ἀφήσει ἐλεύθερο τὸ «χαλινάρι» ποὺ τὸν οδηγεῖ στην «ἐκλυση» καὶ τὴν «καταφρόνηση» τοῦ βίου: «Καὶ μήτε κατὰ κρημνῶν ὠθήσαι τῆς ἀπογνώσεως, μήτε τὸν χαλινὸν ὑπενδοῦναι⁵¹ πρὸς τὴν τοῦ βίου ἔκλυσιν τε καὶ καταφρόνησιν». Ἀσφαλὼς ἀπὸ τὴν μὴ πλευρὰ ἡ ὠθηση πρὸς τὸν «γκρεμὸ τῆς ἀπογνώσεως» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ «ἐλεύθερο χαλινάρι» τοῦ ἀλόγου ποὺ τρέχει ἀσυγκράτητο ὅπου τὸ ὠθεῖ τὸ ἐνστικτὸ τοῦ, εἶναι δύο εἰκόνες καὶ παρομοιώσεις πολὺ δυνατὲς ποὺ δηλώνουν παραστατικὰ τὴν «ἀμετρίαν», δηλαδὴ τὴν ἔλλειψη τοῦ προσήκοντος μέτρου γιὰ τὴν «κατ' ἀξίαν» επιμέτρηση καὶ εξατομίκευση τῆς ποιήσ, θέμα περὶ τοῦ ὁποῖου λέχθηκα τὰ δέοντα ἀνωτέρω. Ὁ ἐπίσκοπος ὁμως δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ ἀποφεύγει τὴν «ἀμετρίαν» κατὰ τὴν επιμέτρηση τῆς ποιήσ, «ἀλλ' ἐνὶ γε τρόπῳ πάντως, εἴτε διὰ τῶν αὐστηροτέρων τε καὶ στυφόντων, εἴτε διὰ τῶν ἀπαλωτέρων τε καὶ

49. Πρβλ. COGD, σ. 293: τοίνουν

50. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. καὶ COGD, σ. 293.

51. Πρβλ. COGD, σ. 293: ἐπιδοῦναι

πραoτέρων φαρμάκων, κατὰ τοῦ πάθους στήναι, καὶ πρὸς συνούλωσιν τοῦ ἔλκουσ ἀνταγωνίσασθαι»⁵². Με κάθε τρόπο λοιπόν ο ἐπίσκοπος, ὡς πνευματικὸς ἰατρός, οφείλει εἴτε με τὴν χρῆση αὐστηρότερων καὶ «στυφῶν» στὴν γεύση φαρμάκων, δηλαδὴ ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν καὶ ἐπιτιμῶν, εἴτε με τὴν χρῆση πιο ἀπαλῶν καὶ ἠπιότερων φαρμάκων, νὰ ἀντιπαραταχθεῖ κατὰ τῆς ἀσθένειας τοῦ ἀσθενοῦσ καὶ νὰ κάνει ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπούλωση τῆς πληγῆς του. Εἶναι σαφές ὅτι ἐδῶ ὁ Κανόνας ἐπιβάλλει στὸν ἐπίσκοπο νὰ μὴν εἶναι ἕνας τυπικὸς καὶ ἀδιάφορος γιὰ τὸν πάσχοντα δικαστῆς, ἀλλὰ νὰ μετέχει ψυχικὰ στὴν ἀσθένειά του καὶ νὰ καταβάλλει κάθε προσπάθεια νὰ τὸν θεραπεύσει ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὸ ἔλκος τῆς ψυχῆς του. Γιὰ νὰ πετύχει ὁμῶσ αὐτὸ τὸ στόχο θα πρέπει συνολικὰ νὰ ἔχει ἐκτιμῆσει σωστὰ κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ 1ου Κανόνα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «ἐν τίνι συνέστη τὸ πάθος»⁵³, δηλαδὴ ποιὸ ἀκριβῶσ εἶναι στὸ σύνολο του τὸ ἐγκλημα που τέλεσε. Γιὰ νὰ διαπιστώσει στὴ συνέχεια ὅτι ἡ ἐπιμετρηθεῖσα καὶ ἐξατομικευθεῖσα ποινὴ που του ἐπέβαλε εἶχε ἢ ὄχι τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, πρέπει ὁ Ἐπίσκοπος νὰ συνεχίσει νὰ ἐνδιαφέρεται: «τοὺς τῆς μετανοίας καρποὺς δοκιμάζοντι καὶ οἰκονομοῦντι σοφῶσ τὸν πρὸς τὴν ἄνω λαμπροφορίαν καλούμενον ἄνθρωπον». Πρέπει λοιπόν ὁ Ἐπίσκοπος νὰ παρακολουθεῖ τοὺς καρποὺς τῆς μετανοίας τοῦ ἀμαρτήσαντος καὶ νὰ κατευθύνει με σοφία τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν που ἐτσι καλεῖται πρὸς τὴν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, ὅπου ὅλοι «φοροῦν» «φωτεινά» ἐνδύματα, δηλαδὴ περιβάλλονται ἀπὸ τὸ φῶσ τοῦ Θεοῦ. Τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' 102 περιέχει μιὰ ἀκόμη πολὺ ἐνδιαφέρουσα θέση τῶν Πατέρων τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, οἱ ὁποῖοι τὸν θέσπισαν καὶ μιλώντας πλέον σε πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο ορίζουν τὰ ἐξῆς: «Ἀμφότερα τοίνυν⁵⁴ εἰδέναι ἡμᾶσ χρῆ, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας, καὶ τὰ τῆς συνηθείας. Ἐπεσθαι δὲ, ἐπὶ τῶν μὴ καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα, τῶ παραδοθέντι τύπῳ, καθῶσ ὁ ἱερὸς ἡμᾶσ ἐκδιδάσκει Βασίλειος»⁵⁵. Πρέπει, λοιπόν, διδάσκουν οἱ Πατέρες τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐμεῖς, δηλαδὴ οἱ Ἐπίσκοποι,

52. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. καὶ COGD, σ. 293.

53. Νύσσης. 1, ΡΠ4, σ. 296. Βλ. καὶ CPG, σ. 205. Περισσότερα ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου με σχετικὴ διερεύνηση καὶ ἄλλων Ἱερῶν Κανόνων βλ. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Τὰ Ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀδίκου κατὰ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, Ἀθήνα 1986, σ. 94 ἐπ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Α', Ἀθήνα 1994, σ. 94 ἐπ.

54. Πρβλ. COGD, σ. 293: τοίνυν.

55. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. καὶ COGD, σ. 293.

να γνωρίζουμε καλά και όσα οι Ιεροί Κανόνες ορίζουν με ακρίβεια και όσα στην πράξη εφαρμόζονται κατά συνήθεια και φιλανθρωπία και εκκλησιαστική οικονομία. Και για εκείνους που δεν συμμορφώνονται προς όσα αποφασίσουμε αρμοδίως, πρέπει να εφαρμόζουμε την ακρίβεια, όπως προβλέπει η κανονική παράδοση και όπως μας διδάσκει ο Μ. Βασίλειος. Η ρητή αυτή παραπομπή στην διδασκαλία του Μ. Βασιλείου, μας οδηγεί στον 3ο Ιερό Κανόνα αυτού, που έχει επικυρωθεί από την Πενθέκτη Οικουμενικής Σύνοδο όχι μόνο γενικώς μαζί με όλους τους Ιερούς Κανόνες του Μ. Βασιλείου (ΣΤ' 2)⁵⁶, αλλά και ειδικώς εδώ από τον ΣΤ' 102, ο οποίος δεν αρκείται σε απλή αναφορά της διδασκαλίας του Μ. Βασιλείου, αλλά έχει λάβει από τον Μ. Βασιλ. 3 σχεδόν αυτολεξεί και το ανωτέρω απόσπασμα που αποτελεί την κατακλείδα του ΣΤ' 102. Πράγματι κατά τον Μ. Βασιλ. 3 ρητά ορίζεται γενικώς για την θεραπεία του αμαρτωλού η ακόλουθη αρχή: «Καθόλου δὲ ἀληθέστερόν ἐστι ἴαμα, ἢ τῆς ἀμαρτίας ἀναχώρησις»⁵⁷. Μόνο λοιπόν η «ἀναχώρησις» της αμαρτίας από τη ζωή και την ψυχή του αμαρτήσαντος αποτελεί το αληθέστερο, το πραγματικό «ίαμα» της ασθένειάς του. Εξειδικεύοντας περισσότερο ο Μ. Βασιλ. 3 σχετικά με την απόδειξη της αποθεραπείας επί διακόνου που πόρνευσε (αυτό είναι το θέμα του κανόνος) δεν περιορίζεται μόνο στην ποινή της καθαιρέσεως του, αλλά αποβλέποντας στην πραγματική και ουσιαστική ίαση του κατά την αρχή που διατυπώσαμε αμέσως ανωτέρω, επάγεται για τον περιπεσόντα σε σαρκικό αμάρτημα και καθαιρεθέντα διάκονο: «ὥστε ὁ διὰ σαρκὸς ἡδονὴν ἀθετήσας τὴν χάριν, διὰ τοῦ συντριμμοῦ τῆς σαρκὸς καὶ πάσης δουλαγωγίας τῆς κατ' ἐγκράτειαν, ἀποστάς τῶν ἡδονῶν, ὑφ' ὧν κατεστράφη, τελείαν ἡμῖν παρέξει τῆς ἰατρεύσεως αὐτοῦ τὴν ἀπόδειξιν»⁵⁸. Συνεπώς το έργο του εκκλησιαστικού δικαστή δεν ολοκληρώνεται με την επιμέτρηση, την εξατομίκευση και την απαγγελία της εκκλησιαστικής ποιηής, αλλά επεκτείνεται πολύ πέραν τούτου στην παρακολούθηση της μετά την επιβολή της παρακολούθησης της ζωής του αμαρτήσαντος και αν χρειασθεί μέχρις ότου λάβει την έμπρακτη απόδειξη ότι ο αμαρτήσας θεραπεύτηκε εντελώς, διότι εξέλειψαν στην περίπτωση του ακόμη και τα αίτια που τον οδήγησαν στο έγκλημα και την αμαρτία. Και ο Μ. Βασιλ.

56. Βλ. ΠΠ2, 309. Βλ. και COGD, σ. 230.

57. Μ. Βασιλ. 3, ΠΠ4, σ. 100. Βλ. και CPG, σ. 101.

58. Μ. Βασιλ. 3, ΠΠ4, σ. 100. CPG, σ. 101.

3 καταλήγει: «Ἀμφότερα τοίνυν εἰδέναι ἡμᾶς δεῖ, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας, καὶ τὰ τῆς συνηθείας. Ἐπεσθαι δὲ, ἐπὶ τῶν μὴ καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα, τῷ παραδοθέντι τύπῳ»⁵⁹. Το ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρω ἱερό κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου περιέχεται ολόκληρο στο τέλος τοῦ ἐδῶ ἀναλυόμενου ΣΤ' 102 κατὰ τοῦ ὁποῖο: «Ἀμφότερα τοίνυν εἰδέναι ἡμᾶς χρή, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας, καὶ τὰ τῆς συνηθείας. Ἐπεσθαι δὲ, ἐπὶ τῶν μὴ καταδεξαμένων τὴν ἀκρότητα, τῷ παραδοθέντι τύπῳ, καθὼς ὁ ἱερός ἡμᾶς ἐκδιδάσκει Βασίλειος»⁶⁰. Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο κειμένων αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος στὸν Μ. Βασιλ. 3 καὶ στὸν ΣΤ' 102 εἶναι ὅτι στὸν ΣΤ' 102 ἀντὶ τοῦ «δεῖ» τοῦ Μ. Βασιλ. 3 ὑπάρχει ἡ γραφή «χρή» ποῦ εἶναι ταυτόσημη με τὸ «δεῖ» καὶ ὅτι στο τέλος τοῦ ΣΤ' 102 γίνεται παραπομπή στὸν Μ. Βασιλ. 3 με τὴν τελευταία πρόταση «καθὼς ὁ ἱερός ἡμᾶς ἐκδιδάσκει Βασίλειος». Ἀπὸ τα ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι καὶ κατὰ τοῦ ΣΤ' 102, ὁ τελικός σκοπὸς τῆς ἐπιμέτρησης τῆς ποινῆς εἶναι ἡ ἐξάλειψη καὶ τῶν αἰτίων τοῦ ἐγκλήματος, ὥστε νὰ ἐξαλειφθῆ τὸ ἐγκλημα κατ' ἐφαρμογή τῆς ἀνωτέρω παρατεθείσας ἀρχῆς. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἓνα κοινὸ ἐγκληματοπροληπτικὸ σκοπὸ τόσο τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τῆς Ἐγκληματολογίας, ὅσο καὶ τῶν κατὰ πολὺ ἀρχαιοτέρων Ἱερῶν Κανόνων. Ἡ μοναδική συνεπὼς πρόταση ποῦ θα μπορούσαμε νὰ προτείνουμε καὶ γιὰ τὸ χώρο τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὸν χώρο τῆς Ἐγκληματολογίας καὶ τῆς Πολιτείας εἶναι ἡ καταπολέμηση τοῦ ἐγκλήματος με βάση τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσα ἀρχὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων ὅτι «Καθόλου δὲ ἀληθέστερόν ἐστι ἴαμα, ἢ τῆς ἀμαρτίας ἀναχώρησις»⁶¹.

59. Μ. Βασιλ. 3, ΡΠ4, σ. 100. Βλ. καὶ CPG, σ. 101.

60. ΣΤ' 102, ΡΠ2, σ. 550. Βλ. καὶ COGD, σ. 293.

61. Μ. Βασιλ. 3, ΡΠ4, σ. 100. Βλ. καὶ CPG, σ. 101.

ΚΩΝΣΤ. Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ*

Ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων – Η Πράσινη Βίβλος διερωτά τι σημαίνει CFR

I. Το ζήτημα - Ιστορικές και δικαιοπολιτικές παράμετροι

Το κοινοτικό εγχείρημα του λεγομένου "κοινού πλαισίου αναφοράς για το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων" χαρακτηρίστηκε ευθύς εξ αρχής από την πολλαπλώς καινοφανή αοριστία του. Στην σχετική εναρκτήρια ανακοίνωσή της η Επιτροπή δεν διευκρίνιζε ποιο είναι το ζητούμενο νομοθέτημα: ρύθμιση αντίστοιχη των γενικών αρχών του αστικού δικαίου, του γενικού ενοχικού δικαίου, του ειδικού, του εμπραγμάτου κ.ά.; Μάλιστα, μετά το πάθημα του Ευρωσυντάγματος, δεν διευκρίνιζε καν αν θα πρόκειται για νομοθέτημα: Επιδιώκεται η έκδοση οδηγίας, κανονισμού, συστάσεως ή μιας απλής επιστημονικής ανακοινώσεως; Όλες τις παραπάνω αλληλοαποκλειόμενες εκδοχές η Επιτροπή προσπάθησε να τις υποδηλώσει συναιρώντας τις σε μια σχινοτενή έκφραση τόσο λίγο κατανοητή ("κοινό πλαίσιο αναφοράς για το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων") ώστε πιο πολύ νόημα φαίνεται πια να έχει διεθνώς το ακρωνύμιο αυτής: "CFR".

Επιχειρώντας να συναγάγει κανείς το ζητούμενο αυτής της προσπάθειας της Επιτροπής, μπορεί από την πιο πρόσφατη εδώ σχολιαζόμενη σχετική πράξη της (Πράσινη Βίβλο για το CFR COM (2010) 348,1.7.2010) να ανθολογήσει την δήλωση ότι «η Επιτροπή [ήδη από] το 2003 ... πρότεινε τη βελτίωση της ποιότητας και συνοχής του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων με τη θέσπιση ενός κοινού πλαισίου αναφοράς (ΚΠΑ) που θα περιέχει κοινές αρχές, ορολογία και πρότυπους κανόνες, ... αναγνωρίζει την ανάγκη να καταστεί ευκολότερη και λιγότερο δαπανηρή για τις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές η σύ-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Αστικού Δικαίου Τμήματος Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ναψη συμβάσεων με εταίρους σε άλλα κράτη της ΕΕ, ιδίως προσφέροντας εναρμονισμένες λύσεις για τις καταναλωτικές συμβάσεις και τις πρότυπες συμβατικές ρήτρες ΕΕ, ... προχωρώντας προς ένα προαιρετικό ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων.»

1. Δικαιοπολιτικά προβλήματα

Ενόψει όλων των προαναφερομένων εδαφίων, φαίνεται ότι -πέρα από την (κατά ορισμένους¹ μη εφικτή) ιδεαλιστική στόχευση της εκ των άνω δημιουργίας ή εκλογής ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, -στόχευση που δεν φαίνεται να προσιδιάζει στα καθήκοντα και τον τρόπο δράσης της, η Επιτροπή αποπειράται μάλλον να τιθαसेύσει την φιλοδοξία του εθνικού νομοθέτη του κάθε κράτους μέλους να εξοπλίσει τους καταναλωτές του κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο², με αναπόφευκτο αποτέλεσμα τις διαφοροποιήσεις στη μεταχείριση των καταναλωτικών συμβάσεων από κράτος σε κράτος³. Απ' εδώ φαίνεται να εκκινούν τα δύο βαθύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει το εγχείρημα:

α) Συναίρεση των εθνικών νομικών πολιτισμών;

Από τη μια πλευρά πολλά κράτη αντιμετωπίζουν με καχυποψία την προοπτική σύγκρουσης του εθνικού νομικού πολιτισμού τους, που θεματοφύλακάς του είναι συνήθως το Αστικό τους Δίκαιο και δη το γενικότερο μέρος αυτού, το δίκαιο των συμβάσεων. Ως εκ τούτου μέσα στους κόλπους της Ένωσης διαφαίνονται τρεις τάσεις:

(αα) Η γερμανική τάση, που οι εκπρόσωποί της φαίνεται να αποτελούν και τον κινητήριο μοχλό της νομοθετικής πολιτικής της Επι-

1. Βλ. παρακάτω υπ. 8-10.

2. Την στόχευσή της προς αναθεώρηση του καταναλωτικού κεκτημένου διακήρυξε η Επιτροπή με την Πράσινη Βίβλο για την αναθεώρηση του καταναλωτικού κεκτημένου, 8.2.2007 COM (2006), 744 τελικό. Βλ. μια ματιά σ' αυτήν σε Β. HEIDERHOFF/M. KENNY, «The Commission's 2007 Green Paper on the Consumer Acquis: Deliberate De-liberation», *European Law Review* 2007, 740-751.

3. Αναλυτικώς διαφορές ανάμεσα στις εθνικές πράξεις προσαρμογής στο κοινοτικό δίκαιο του καταναλωτή συνέλεξε και κατέγραψε η ΕΕ, ενθαρρύνοντας και υποστηρίζοντας την έρευνα των Η. SCHULTE-NÖLKE/TWIGG-FLESSNER/M. EBERS (επιμ.), *EC Consumer Law Compendium*, 2008.

τροπή⁴, καθώς στελεχώνουν την νομοπαρασκευαστική επιτροπή ειδικών ερευνητών, που συνέταξε εν τέλει το υφιστάμενο σχέδιο κοινού πλαισίου αναφοράς του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων, γνωστότερο πλέον και αυτό υπό το ακρωνύμιο DCFR (Draft Common Frame of Reference). Την τάση αυτήν ακολουθούν στη μεγαλύτερή τους πλειοψηφία ευρωπαϊστές θεωρητικοί⁵, κυρίως δε οι χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού⁶, που ως επί το πλείστον απέκτησαν Αστικό Κώδικα με τη βοήθεια γερμανικών προτύπων και ειδικών⁷.

(ββ) Η αντίδραση χωρών κεντροευρωπαϊκών μεν, αλλά με ικανή νομική παράδοση (λ.χ. Γαλλία, Ελλάδα⁸) ή αποκλίνοντα του κεντροευρωπαϊκού (λ.χ. Αγγλία).

(γγ) Τέλος, η αντίδραση γερμανών θεωρητικών είτε εχομένων του ακραιφνούς και αμέθεκτου χαρακτήρα του δικού τους εθνικού νομικού πολιτισμού⁹, είτε των απειλουμένων θεσμικών κατακτήσεων εντός της ΕΕ, κυρίως της επικουρικότητας του κοινοτικού δικαίου απέναντι στην εθνική κυριαρχία των κρατών μελών¹⁰, προεχόντως δε του

4. C.v. BAR/E. CLIVE/H. SCHULTE-NOELKE, *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law = Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, Munich, Sellier, 2009. Βλ. τους επίσης γερμανούς επικεφαλής των συναρμοδίων διευθύνσεων Υγείας και Δικαιοσύνης και ασφάλειας, Staudenmayer ZEuP 2003, 828 επ.

5. Διεκτραγώδηση των κινδύνων από την (από αιώνων πάντως υφιστάμενη, αλλά και εξακολουθούσα μετά από 33 χρόνια από την συγγραφή του πρώτου άρθρου) έλλειψη κοινού ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων βλ. σε Ο. LANDO, «Unfair Contract Clauses and a European Uniform Commercial Clause» σε Μ. CAPPELLETTI (επιμ.), *New Perspective for a Common Law of Europe*, 1978, σ. 267 επ., Ο. LANDO, «European Contract Law», *American Journal of Comparative Law* 1983,653, Ο. LANDO, «Why codify the European Law of Contract?» *ERPL* 1997, 535.

6. Βλ. α.ά.

7. Ν. REICH, Latvia.

8. Όπου δεν λείπουν (έστω μειοψηφούσες) και απόψεις ενάντια στην ενοποίηση του ευρωπαϊκού αστικού δικαίου ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ, «Το σχέδιο ενός Ευρωπαϊκού Αστικού Κώδικα: πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άστυα και νόον έγνω;», *ΕφΑΔ* 2008, 855-872, ο ΙΔΙΟΣ, σε: Παπανικολάου-Καραμπατζό, *Το νέο δίκαιο της ευθύνης του πωλητή* (2003), αρ. 274.

9. Zimmermann, *JZ* 1992, 10-11, 18-19, Basedow *JuS* 2004, 90, Η.-P. WESTERMANN, Το δίκαιο της ανώμαλης εξέλιξης της ενοχής σε ένα ευρισκόμενο εν τη γενέσει του ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων ΧρΙΔ. Σε παρεμφερές μήκος κύματος. ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΟΣ, στην προηγούμενη υπ.

10. TONNER/TAMM, *Der Vorschlag einer Richtlinie über die Rechte der Verbraucher und seine Auswirkungen auf das nationale Recht*, *JZ* 2009, 285, Η.-W. MICKLITZ/N. REICH, *Der Kommissionsvorschlag vom 8.10.2008 für eine Richtlinie über "Rechte der Verbraucher"*, oder: "der Beginn des Endes einer Ära ...", *EuZW* 2009, 279

καταναλωτικού κεκτημένου¹¹.

β) Συναίρεση των εθνικών καταναλωτικών κεκτημένων;

Όντως το μείζον κοινό ευρωπαϊκό διακύβευμα του εγχειρήματος του CFR -τόσο de lege ferenda, όσο και de lege lata- είναι η τύχη του εθνικού κεκτημένου του ευρωπαϊού καταναλωτή, τούτο δε. Όντως, η αρμοδιότητα των κρατών μελών να προστατεύουν τον καταναλωτή και πέρα από το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο κατοχυρώνεται ρητώς και απερίφραστα από το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο (ΣΛΕΕ 169 = παλαιότερο ΣυνθΕΚ 153).

Πράγματι, η ΣυνθΕΚ 169 όχι απλώς διακηρύσσει στην §1 ότι «προκειμένου να διασφαλίσει υψηλό επίπεδο προστασίας του καταναλωτή, η Ένωση συμβάλλει στην προστασία της υγείας, της ασφάλειας και των οικονομικών συμφερόντων των καταναλωτών», αλλά στις §§ 2,4 φαίνεται να επιβάλλει ειδικώς την επικουρικότητα του κοινοτικού δικαίου προστασίας του καταναλωτή σε σχέση με το ευνοϊκότερο εθνικό δίκαιο. Συγκεκριμένα στην § 2β ορίζει ότι «η Ένωση συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων που αναφέρονται στην § 1 με μέτρα που στηρίζουν, συμπληρώνουν και παρακολουθούν την πολιτική των κρατών μελών». Ακόμη σαφέστερα στην §4 ορίζει ότι «τα [παραπάνω] μέτρα δεν εμποδίζουν τα κράτη μέλη να διατηρούν ή να εισάγουν αυστηρότερα προστατευτικά μέτρα.»¹² Έτσι η Συνθήκη φαίνεται να επιβάλλει αυτοδικαίως τη ρήτρα ελάχιστης προστασίας του καταναλωτή σε κάθε νομοθέτημα του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου και πάντως να απαγορεύει κάθε ρήτρα πλήρους εναρμόνισης σε βάρος του καταναλωτή.

Το ως εκ τούτου αναδεικνυόμενο μείζον ζήτημα του κοινοτικού δικαίου είναι το κατά πόσον μπορεί ο κοινός κοινοτικός νομοθέτης να αποστερήσει συνολικώς τα κράτη μέλη από κάθε βελτίωση της έννομης θέσης του καταναλωτή ή -πολλώ μάλλον- να τα υποχρεώσει σε συλλήβδην χειροτέρευση της θέσης αυτού. Οπωσδήποτε είναι θεμιτό και λογικό να μπορεί να τροποποιείται η κοινοτική νομοθετική πολιτική σε κάποια επί μέρους σημεία της προστασίας του καταναλωτή.

11. H.-W. MICKLITZ/N. REICH, ό.π.

12. Έτσι και η κριτική στη Γερμανία βλ. α.ά. TONNER / TAMM, ό.π., 284, H.-W. MICKLITZ/N. REICH, ό.π., 280. Αντίθετη η ZYPRIES, ZEuP 2009, 225 επ.

Όμως νομίζω ότι δύσκολα θα μπορούσε να γίνει ανεκτή από το άρθρο 169 της Συνθήκης μια γενικευμένη απαγόρευση του κοινοτικού νομοθέτη προς τον εθνικό ενάντια σε κάθε βελτίωση της συμβατικής θέσης του καταναλωτή, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν η βελτίωση αυτή του έχει ήδη προσνεμηθεί από την εθνική νομοθεσία, δηλαδή αποτελεί ήδη εθνικό θεσμικό κεκτημένο του.

2. Η ιστορική εξέλιξη του εγχειρήματος μέχρι την έκδοση της Πράσινης Βίβλου

Η Επιτροπή οργάνωσε ευθύς εξ αρχής μεθοδικά την υλοποίηση της πρωτοβουλίας της, κατανέμοντας το έργο (α) κατά ιεραρχική βαθμίδα αρμοδιότητας και (β) καθ' ύλην.

α) Η εξέλιξη της αρμοδιότητας προς εκπόνησιν του CFR

Την αρμοδιότητα της διεκπεραίωσης του όλου έργου η Επιτροπή την διαίρεσε σε τρία επίπεδα:

(αα) Στο πρωτογενές επίπεδο, μια νομοπαρασκευαστική επιτροπή ανεξάρτητων από κράτη μέλη ευρωπαϊστών ερευνητών ανθολόγησε το κοινό πυρήνα των *leges latae* των εθνικών εννόμων τάξεων.

(ββ) Σ' ένα δεύτερο επίπεδο μια ομάδα εθνικών κρατικών εμπειρογνομόνων ανέλαβε τον έλεγχο του έργου της πρώτης, αποστολή που μάλλον απέτυχε ως εκ του όγκου του ελεγκτέου έργου και της σπάνισης των συνεδριάσεων της δεύτερης αυτής ομάδας (συνήθως δις του έτους), αλλά και της αναντιστοιχίας των προσόντων των μελών της προς τις περγαμηνές των ηγετών της πρώτης νομοπαρασκευαστικής επιτροπής.

(γγ) Τέλος, στο τρίτο επίπεδο, η Επιτροπή παρέμενε αρμόδια να αποκομίσει, έστω το τελικό προϊόν της νομοπαρασκευαστικής εργασίας, προκειμένου στη συνέχεια να το προωθήσει στο Συμβούλιο. Μολαταύτα φαίνεται ότι ούτε η ίδια η Επιτροπή παρέμεινε σταθερή στους στόχους που είχε θέσει αναφορικά με το περιεχόμενο και την φυσιογνωμία του CFR.

Μετά την πάροδο 1-2 ετών από την έναρξη της πρωτοβουλίας, η Επιτροπή θέλησε να περιορίσει τη διαφορά των εθνικών ιδιαιτεροτή-

των προς προστασία του καταναλωτή με δραστικότερα μέσα απ' ό,τι το CFR, του οποίου ερίζεται ακόμη και η νομική δεσμευτικότητα.¹³ Έτσι επέσπευσε την προώθηση μιας συνολικής υπεροδηγίας πλήρους εναρμόνισης «για τα δικαιώματα των καταναλωτών», διαλαμβανουσας τους πλείστους ρυθμισμένους τομείς του κοινοτικού δικαίου (προεχόντως το δίκαιο των ΓΟΣ και της πώλησης, αλλά και των συμβάσεων εξ αποστάσεως και εκτός εμπορικού καταστήματος). Στο πλαίσιο αυτό αφαιρέθηκε πλέον η αρμοδιότητα για το CFR από τη Διεύθυνση ... -η οποία και αφιερώθηκε στο εγχείρημα της οδηγίας για τα δικαιώματα των καταναλωτών-, η δε ευθύνη του CFR αποτέθηκε στη Διεύθυνση Δικαιοσύνης και Ασφάλειας. Όπως θα έπρεπε να αμαμενόταν, τόσο η αλλαγή των επικεφαλής διευθύνσεων, όσο και η πιθανή προοπτική συνισχύος του CFR προς την επισπευδόμενη υπεροδηγία -παρά τις επικαλύψεις και αντιφάσεις μεταξύ τους- επέφεραν επιπρόσθετη σύγχυση και (ως εκ τούτου) καθυστέρηση στις εργασίες εκπόνησης του CFR, όπου θα έπρεπε πλέον να αντιμετωπισθεί και η επιπρόσθετη ανάγκη για εναρμόνιση των ρυθμίσεων των δύο νομοθετημάτων.¹⁴

Τελικά η πρωτοβουλία της οδηγίας για (την περιστολή των ιδιαίτεροτήτων εθνικού κεκτημένου περί) τα δικαιώματα των καταναλωτών προκάλεσε -όπως ήταν φυσικό- ακόμη εντονότερες αντιδράσεις απ' ό,τι το CFR και βεβαίως απέτυχε. Το περιεχόμενο της οδηγίας περιορίζεται -σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις- σε δευτερεύοντα ζητήματα δυο μεμονωμένων μορφών συμβάσεων (των εξ αποστάσεως και των εκτός εμπορικού καταστήματος). Έτσι η αντιπρόεδρος της Επιτροπής V. Reding επανήλθε στην αρχική φιλοδοξία να καταστεί ευκολότερη και λιγότερο δαπανηρή για τις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές η

13. Όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή της μελέτης και εκτίθεται διεξοδικότερα παρακάτω II.3.

14. Η ορθή αυτή θέση συνάντησε πάντως και αντιρρήσεις μέσα στους κόλπους της (ειδικής επιτροπής πραγματογνωμόνων της) ΕΕ. Για παράδειγμα Φινλανδία, Αυστρία, Λουξεμβούργο και Ολλανδία τάχθηκαν υπέρ της απεξάρτησης των νομοθετημάτων απ' αλλήλων και κατά των «συμβιβασμών» που δεσμεύουν το νομοπαρασκευαστικό έργο του CFR ή της Οδηγίας. Αναγνωρίζοντας ευθύς εξαρχής τη δυσκολία εναρμονισμού μεταξύ του CFR και της ερχομένης Οδηγίας για τα δικαιώματα των καταναλωτών, η Προεδρία του α' εξαμήνου του 2009 είχε αντικαταστήσει σε έγγραφο εργασίας της τον όρο «συντονισμός» μεταξύ των δυο νομοπαρασκευαστικών έργων κάνοντας λόγο πλέον για «παρακολούθηση» (ή -ορθότερα- «αντανάκλαση» = reflection) του έργου του ενός από τους νομοπαρασκευαστικούς φορείς του άλλου.

σύναψη συμβάσεων με εταίρους σε άλλα κράτη της ΕΕ¹⁵, με όχημα το CFR (αν και το τελευταίο εξακολουθεί να υπάγεται στη Διεύθυνση Δικαιοσύνης και Ασφάλειας της Commission).

β) Η εξέλιξη της δομής του CFR ως σχεδίου νομοθετήματος

Εξάλλου η Επιτροπή διαίρεσε το περιεχόμενο του εκτελεστέου έργου σε τρία ζητούμενα -την εκπόνηση ορισμών, γενικών αρχών και προτύπων κανόνων του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων (κατά το υπόδειγμα παλαιότερα εκπονημένων πρότυπων νόμων- όπως η σύμβαση της Βιέννης για τις διεθνείς πωλήσεις αγαθών της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για το Διεθνές Εμπορικό Δίκαιο (UNCITRAL), οι αρχές των διεθνών εμπορικών συμβάσεων, που αποτελούν πρότυπους κανόνες για τις πωλήσεις αγαθών και την παροχή υπηρεσιών του διεθνούς ινστιτούτου για την ενοποίηση του ιδιωτικού δικαίου (UNIDROIT), οι αρχές του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων της Επιτροπής Lando -κωδικοποίηση γνωστή και υπό το ακρωνύμιο PECL-, οι αρχές και οι πρότυποι κανόνες της association Henri Capitant και της société de législation comparée¹⁶) κ.ά. Μολαταύτα η υποδειχθείσα τριμερής δομή του CFR δεν ακολουθήθηκε από το DCFR

αα) Αρχές ή απλοί κανόνες; Τούτο, καθώς κατά την νομοπαρασκευαστική ομάδα του DCFR¹⁷ το κριτήριο της εννοιολογικής διαφοροποίησης ανάμεσα στα μέρη είναι αμφισβητήσιμο και υποκειμένο σε διάφορες εκδοχές. Οντως, λ.χ. από πρακτική σκοπιά, δηλαδή από την πλευρά του τυπικού κύρους τους, οι γενικές αρχές στα περισσότερα δίκαια δεν έχουν καμιά διαφορά από τους υπόλοιπους κανόνες, επιπροσθέτως για τον απλούστατο λόγο ότι δεν είναι ανεξάρτητες, αλλά εκτοπίζονται από άλλους ειδικότερους κανόνες, ενώ συνηθέστατα συγκρούονται μεταξύ τους. Εξάλλου και από εννοιολογική

15. Με τη διακήρυξη «Θέλω ένας Πολωνός, Γερμανός ή Ισπανός καταναλωτής να αισθάνεται εξίσου ασφαλής όταν συναλλάσσεται, όπως και μια Ιταλική, Φινλανδική ή Γαλλική εταιρεία όταν συναλλάσσεται on-line από την έδρα της», βλ. Handelsblatt 2010, αρ. 215 της 5-6.11.2010, σ. 72.

16. European Contract Law. Materials for a Common Frame of Reference: H. Capitant et SLC, 2008, Sellier European law publishers.

17. Στην επίσημη έκδ. του DCFR, Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference, Interim Outline Edition, Sellier, European Law Publishers, 2008, Εισαγωγή, αρ. 10, σ. 8.

σκοπιά ο όρος «γενικές αρχές» συνδέεται συνήθως προς δύο διαφορετικά νομικά μορφώματα:

(i) Προς την ύλη του ομώνυμου πρώτου βιβλίου του Γερμανικού Αστικού Κώδικα, του Ελληνικού Αστικού Κώδικα, το οποίο τιτλοφορείται ως «Γενικές Αρχές», (*Allgemeiner Teil des Buergerlichen Rechts*) -κατά βάση το γενικό δίκαιο των προσώπων -φυσικών και νομικών-, των δικαιωμάτων και των δικαιοπραξιών, υπό την έννοια ότι οι διατάξεις του εφαρμόζονται και στα άλλα μέρη του Κώδικα. Μολαταύτα ο ορισμός δεν φαίνεται επιτυχής. Όλες οι διατάξεις του (κάθε) Αστικού Κώδικα εφαρμόζονται κατ' αρχήν σε κάθε βιοτική σχέση, ακόμη και ρυθμιζόμενη προεχόντως από διαφορετικό βιβλίο, αρκεί αυτή να υπάγεται στο πραγματικό της εφαρμοστέας διατάξεις. Για παράδειγμα η ευθύνη του πλανηθέντος προς καταβολή διαφέροντος εμπιστοσύνης στον αντισυμβαλλόμενο του καταστρώνεται μεν από τον Ελληνικό και το Γερμανικό Αστικό Κώδικα στο βιβλίο των Γενικών Αρχών (ΕΛΛΑΚ 145, BGB § 122), αλλά ως ενοχή προς αποζημίωσιν ρυθμίζεται από τις οικείες διατάξεις του δεύτερου βιβλίου του ΕΛΛΑΚ και του ΓερμΑΚ, τόσο τις γενικές, π.χ. ΑΚ 330 επ., 345, BGB §§ 244, 276 επ., 288 κλπ., όσο και αναλογικώς από τις ειδικότερες για την παραγραφή των αδικοπρακτικών αξιώσεων ΑΚ 937, BGB § 852. Οι παρατηρήσεις αυτές δείχνουν ότι ο όρος Γενικές Αρχές αντανακλά απλώς την πενταμερή διαίρεση του αστικού δικαίου, η οποία ούτε απροσμάχητης ορθότητας είναι, ούτε και απαντάται σε όλα τα ευρωπαϊκά δίκαια, π.χ. στο αγγλοσαξονικό.

(ii) Εξάλλου στην σύγχρονη μεθοδολογία του ιδιωτικού δικαίου ως «αρχές» χαρακτηρίζονται συνήθως εκείνοι οι κανόνες που αποδίδουν τη *ratio* και άλλων διατάξεων, επιτελούν δηλαδή επιπροσθέτως και μια εξηγητική λειτουργία για το όλο δικαϊκό οικοδόμημα. Σαν τέτοιες χαρακτηρίζονται όσον αφορά το εδώ εξεταζόμενο ενοχικό δίκαιο των συμβάσεων κατά βάση η αρχή της ελευθερίας των συμβάσεων (γενικότερα δε: της ιδιωτικής αυτονομίας), η αρχή της υπαιτιότητας, της ευθύνης, η αρχή της καλής πίστης, η αρχή της προστασίας του καταναλωτή, η αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης του συναλλασσομένου κ.ά. Οι αρχές αυτές δεν είναι ανεξάρητες και επιπλέον συνηθέστατα συγκρούονται μεταξύ τους.

Στο πλαίσιο αυτό οι συντάκτες του DCFR (δηλώνουν ότι) δεν κατανόησαν την εντολή για δημιουργία ενός αυτοτελούς μέρους «Γενικών Αρχών». Έτσι υπαινίσσονται μεν ότι «αρχές» του ευρωπαϊκού

συμβατικού δικαίου ευρίσκονται διάχυτες μέσα στο DCFR, χωρίς όμως να συγκροτούν χωριστό μέρος, και αφετέρου ονοματίζουν το πρώτο μέρος του νομοθετήματος ως «γενικές διατάξεις», ομοίως δε ονοματίζουν και τα πρώτα άρθρα πολλών κεφαλαίων του DCFR¹⁸, χωρίς όμως να πρόκειται ούτε πάντοτε για αρχές, αλλά ούτε και για τις μόνες διατάξεις που μπορούν να εφαρμοσθούν σ' όλο το μήκος και το πλάτος του DCFR. Τουναντίον πλείστες άλλες διατάξεις του DCFR έχουν σαφώς γενικότερη σημασία, όπως π.χ. η αρχή της μη διακρίσεως (άρθρ. II.-2:101 και II.-2:102).

Περαιτέρω μάλιστα χαίνει το ερώτημα αν η παράθεση ορισμένων αρχών στο CFR θα σήμαινε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο δεν αναγνωρίζεται η σημασία τυχόν άλλων δικαϊκών αρχών, κοινών ανά το νομικό πολιτισμό της ΕΕ. Τον σεβασμό των αρχών αυτών τον επιβάλλει και η ΣυνθΕΚ 215, οπότε ο ερμηνευτικός παραμερισμός τους θα προσέκρουε (όχι μόνο στη σύγχρονη μεθοδολογία του δικαίου, που αποδίδει «κινητή» σημασία σε κάθε αρχή του εσωτερικού συστήματός του¹⁹, αλλά και) προεχόντως στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης.

ββ) *Ορισμοί*; Εξάλλου ο κατάλογος των ορισμών φαίνεται υπηρετεί μάλλον επιστημονικούς σκοπούς, παρά ρυθμιστικούς. Πρόκειται μάλλον για ένα εκτενές λεξικό νομικών όρων και όχι για ένα ρυθμιστικό κείμενο, όπως μάλλον σκοπεύεται. Υπό την έννοια αυτή πλείστοι ορισμοί παρέρκουν, καθώς θα έπρεπε μάλλον να αφεθούν στην επιστήμη και την πράξη, απ' όπου και αν προέρχονται²⁰. Άλλοι είναι μάλλον ελάχιστα διαφωτιστικοί, ταυτολογικοί²¹ ή ατυχείς²². Άλλοι

18. Βλ. π.χ. τα άρθρα II.-1:101 έως II.-1:109 για το Κεφ. 2, τα άρθρ. II.-4:101 έως II.-4:105 για το Κεφ. 4 κ.ο.κ.

19. Βλ. α.ά. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, αρ.

20. Έτσι π.χ. η έννοια των περιουσιακών στοιχείων (assets), της διαφοράς μεταξύ ρητρών (clauses) και όρων (terms), της εξασφαλιστικής αναδοχής χρέους (εξασφαλιστικής συνοφειλής), η έννοια των ενστάσεων.

21. Όπως ο ορισμός του προσώπου, της προμήθειας (supply) ή της υπογραφής.

22. Έτσι π.χ. ο ορισμός της πληρεξουσιότητας, ως παροχής ή διατήρησης της εξουσίας αντιπροσώπευσης, του δόλου ή της αποζημίωσης ως αποκατάστασης σε χρήμα, σαν να μη συνιστά αποκατάσταση και η απόδοση του αδικαιολόγητου ή σαν να μη νοούνταν και η *in natura* αποζημίωση. Ειδικώς ο ορισμός του δόλου (conduct) φαίνεται ολότελα αντίθετος στον κρατούντα ορισμό που νοεί σαν τέτοιο τη γνώση και την αποδοχή ενός γεγονότος. Ομοίως και ο ορισμός του πράγματος εξαιρεί (κακώς) τις φυσικές ενέργειες που υπόκεινται σε εξουσιασμό, ωσάν να λαμβάνει θέση στη διάκριση μεταξύ ύλης και ενέργειας σε αντίθεση προς τη νμλγ του ΔΕΚ που θεωρεί το

εμπεριέχουν εν ταυτώ και πρότυπους κανόνες²³ Άλλοι πάλι είναι υπερβολικά ευρείς ή λεπτολόγοι, σχεδόν θεωρητικοί²⁴ ή παρέλκουν της ύλης του δικαίου των συμβάσεων²⁵.

3. Τα ερωτήματα της Πράσινης Βίβλου

Ενώπιον λοιπόν της ανάγκης για επαναπροσαρμογή της στόχευσης της πρωτοβουλίας, η Επιτροπή αναγκάστηκε πλέον να θέσει σε δημόσια διαβούλευση με την Πράσινη Βίβλο αυτής (COM (2010) 348, 1.7.2010) τα προβλήματα που είχαν μείνει ανοικτά εξαρχής και σοβούσαν σε κάθε επίπεδο (2.α-γ) διακωλύοντας την πρόοδο του εγχειρήματος. Όπως ήδη αναφέρθηκε, πρόκειται για τα ακόλουθα ερωτήματα με τη σειρά που απαντώνται παρακάτω (II):

(I) Ποιο θα είναι το περιεχόμενο του CFR (ολόκληρη η ύλη του αστικού δικαίου, μόνον οι γενικές αρχές και το γενικό ενοχικό δίκαιο ή και το ειδικό και το εμπράγματο;)

(II) Ποιο θα είναι το πεδίο της εφαρμογής του, (1) Καθ' υποκειμένα: μόνον οι διεπιχειρησιακές συναλλαγές (B2B) ή και οι συμβάσεις μεταξύ επιχειρήσεων και καταναλωτών (B2C); και (2) Κατά τόπον: μόνον οι διασυνοριακές ή και οι αμιγώς εγχώριες συναλλαγές;

(III) Ποια θα είναι η νομική φύση και δεσμευτικότητα του CFR ως ρυθμιστικού κειμένου: Ανάμεσα στις δύο ακραίες λύσεις, ήτοι αφενός (1) την πλήρως δεσμευτική οδηγία ή κανονισμό και αφετέρου (2) την ολότελα μη δεσμευτική σύσταση ή απλώς δημοσιευμένη πρόταση νομοθετήματος, φαίνεται να προβάλλει από το ίδιο το κείμενο της Πράσινης Βίβλου "δια της εις άτοπον απαγωγής" (ή τουλάχιστον από την επιλεκτική παράθεση λιγότερων αντεπιχειρημάτων) μια τρίτη λύση (3), που φαίνεται να κερδίζει ολοένα έδαφος²⁶: η εκδοχή του CFR

ρεύμα ως πράγμα-εμπόρευμα. Βλ. υποθ. 6/1964, Costa/Enel, Συλλ. 1964, 1141, C-393/1992 [Almelo] Συλλ. 1994, I-1477 κ.ά.

23. Όπως ο ορισμός της ανταλλαγής barter, που συνοδεύεται από τον κανόνα της μεταχείρισης κάθε μέρους ως πωλητή και αγοραστή του αγαθού που ωφείλει ή δικαιούται.

24. Όπως π.χ. ο ορισμός του αδικαιολόγητου πλουτισμού ή της ηλεκτρονικής υπογραφής και της προηγμένης υπογραφής, που απόκειται στην εκάστοτε τρέχουσα τεχνική.

25. Όπως π.χ. ο ορισμός του δικαστηρίου, του συνδίκου της πτωχεύσεως.

26. Αν μη τι άλλο σύμφωνα με την πολιτική πρόθεση της V. REDING, ό.π.

ως προαιρετικώς επιλεγόμενης από τα μέρη *lex causae*, μιας καθαρώς κοινοτικής 28^{ης} έννομης τάξης, πέρα από τις 27 εθνικές έννομες τάξεις των 27 κρατών μελών, οι οποίες ισχύουν μέσα στα εδαφικά όρια του καθενός απ' αυτά. Για να υπαχθούν στην έννομη αυτή τάξη στο σύνολό της (*in toto*), οι συναλλασσόμενοι αρκεί να το θελήσουν και να μνημονεύσουν στη σύμβασή τους ότι προσχωρούν σ' αυτήν, συνομολογώντας λοιπόν μια ρήτρα που μοιάζει με πάτημα ενός «γαλάζιου κουμπιού», με το οποίο εισάγονται αυτομάτως στην σύμβαση όλες οι ρυθμίσεις του CFR, χωρίς να συζητηθεί χωριστά η κάθε μια τους ή ακόμη και να γνωσθεί καν.²⁷

II. Απαντήσεις στα επί μέρους ερωτήματα της Πράσινης Βίβλου

Στην ανάπτυξη που ακολουθεί παρατίθενται οι απαντήσεις επί των ερωτημάτων της Πράσινης Βίβλου, όχι με τη σειρά που αυτά διατάσσονται σ' αυτήν, αλλά με τη σειρά που αυτά φαίνεται να οδηγούν «δια της εις άτοπον απαγωγής» στην προαναφερθείσα λύση του «γαλάζιου κουμπιού».

1. Περιεχόμενο του CFR

Στην υποενότητα 4.3 της Πράσινης Βίβλου ερωτάται «ποιο θα μπορούσε να είναι το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής» του CFR, δηλαδή επιχειρείται να προσδιορισθεί το εύρος του *rationae materiae*. Σχετικά διατυπώνεται δε η πρόσκληση να σχολιασθούν τέσσερις διαφορετικές εκδοχές, εδώ παρατιθέμενες κατά τη διάταξιν της εις άτοπον απαγωγής από την ευρύτερη προς την στενότερη (σειρά αντίστροφη προς αυτήν του κοινοτικού κειμένου): Έτσι εξετάζονται τα εξής ενδεχόμενα:

α) Ευρωπαϊκός Αστικός Κώδικας;

Στο σημείο 4.3.4 της Πράσινης Βίβλου προτείνεται η ρύθμιση ολόκληρης της ύλης του ΑΚ, τ.ε. η δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Αστικού

27. Την περιγραφή της ιδέας βλ. στον βασικό υποστηρικτή της H. SCHULTE-NOELKE, *EC Law on Formation of - From Common Frame of Reference to the 'Blue Button'*, ERPL 2007, 332.

Κώδικα συμπεριλαμβάνοντος και το εμπράγματο δίκαιο των ακινήτων, το οικογενειακό και το κληρονομικό δίκαιο. Συναφώς αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδεαλιστική ακτινοβολία του αιτήματος για έναν Ευρωπαϊκό Αστικό Κώδικα δεν ήταν απλώς δεδομένη, αλλά υπολανθάνει ακόμη και σε πιο περιορισμένου βεληνεκούς νομοθετήματα όπως το παρόν αφορών αποκλειστικώς το δίκαιο των συμβάσεων.²⁸

Μολαταύτα *de lege europaea lata* κατά της εκδοχής αυτής συνηγορεί η επιφύλαξη ότι η αρμοδιότητα που παρέχει το παρόν πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο αφορά αποκλειστικώς το επίπεδο του ανταγωνισμού και δεν διαλαμβάνει τομείς όπως το οικογενειακό και το κληρονομικό δίκαιο, οι οποίοι μόνον εμμέσως επηρεάζουν την οικονομική ζωή στον ΕΟΧ (και επηρεάζονται από αυτήν). Από την άλλη πλευρά βεβαίως διατυπώνεται ο αντίλογος ότι σύμφωνα και με τη νομολογία του ΔΕΕ (= τέως ΔΕΚ)²⁹, υπέρ των νομοθετικών οργάνων της Ένωσης υφίσταται τεκμήριο νομοθετικής αρμοδιότητας, με την έννοια ότι αυτά και μόνον έχουν την εξουσία και διακριτική ευχέρεια να εξεύρουν τα κατάλληλα μέτρα σύγκλισης των οικονομιών, ήτοι σε τελευταία ανάλυση να εκτιμήσουν το πόσο εγγύς συναρτημένα προς τον ανταγωνισμό θα πρέπει να είναι τα εκάστοτε ρυθμιζόμενα ζητήματα προκειμένου να τύχουν νομοθετικής αντιμετώπισης από την ΕΕ.

β) Ρύθμιση μόνον των συμβατικών ή και των εμπραγμάτων και εξωσυμβατικών ενοχικών σχέσεων

Η αμέσως στενότερη προτεινόμενη εκδοχή του CFR συμπεριλαμβάνει ολόκληρο το Ενοχικό δίκαιο –ήτοι ακόμη και ρύθμιση των εξωσυμβατικών ενοχικών σχέσεων-, καθώς και το Εμπράγματο Δίκαιο των κινητών πραγμάτων (4.3.3 στην Πράσινη Βίβλο). Η λύση αυτή ε-

28. Έτσι H. EIDENMÜLLER/F. FAUST/H. CHR. GRIGOLEIT/N. JANSEN/G. WAGNER / R. ZIMMERMANN, *Der Gemeinsame Referenzrahmen für das Europäische Privatrecht*, JZ 2008, 529, 533 επ.· G. WAGNER, *Vom akademischen Referenzrahmen zum politischen Draft Common Frame of Reference*, ZEuP 2008, 677. Ως κώδικα κατά πάντα, αλλ' όχι κατ' όνομα αντιλαμβάνεται δικαιολογημένα το υποβληθέν σχέδιο DCFR ο R. ZIMMERMANN, *The Present State of European Private Law* 57, Am.J Comp.L 2009, 479, βλ. και N. JANSEN/R. ZIMMERMANN, *A European Civil Code in all but name: Discussing the Nature and Purpose of the Draft Common Frame of Reference*, Cambridge Law Journal 2010, 112.

29. Βλ. α.ά. υποθ. ENISA C-217/ 2004 Συλλ 2006 I-3771 και Smoke Flavourings C-66/ 2004 Συλλ 2005 I-10553 κ.ά.

πιλέγεται μεν στο υποβληθέν σχέδιο κοινού πλαισίου αναφοράς (DCFR), αλλά αποκρούεται προεχόντως επειδή το αντικείμενό της υπερβαίνει τα όρια της εντολής της Επιτροπής για δημιουργία πλαισίου αναφοράς για το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων, καθώς μάλιστα η εμπράγματη μεταβίβαση ρυθμίζεται ενιαία και ανεξάρτητα από το αν αιτία της είναι ενοχική αμφοτεροβαρής σύμβαση αναγόμενη στην σκοπούμενη στην ΕΕ κυκλοφορία αγαθών ή όχι.

Πράγματι γενική φαίνεται να είναι η εντύπωση ότι το CFR είναι υπερβολικά λεπτομερειακό, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε συχνά δεν λείπουν επικαλύψεις³⁰. Ο λόγος είναι ότι προφανώς οι συντάκτες του δεν περιορίστηκαν μόνον στον κοινό πυρήνα του κοινοτικού δικαίου των εθνικών ευρωπαϊκών δικαίων των συμβάσεων, αλλά προχώρησαν σε πρωτότυπο νομοθετικό έργο, προσπαθώντας να τάμουν τις ποικίλες διαφορές ανάμεσα στα διάφορα εθνικά δίκαια. Πρόκειται αδιαμφισβήτητα για ιδιαιτέρως αξιόπαινη επιστημονική εργασία, υπερακοντίζουσα ωστόσο τον αρχικό στόχο. Προφανώς το κίνητρο των εξεχόντων επιστημόνων-συντακτών του DCFR ήταν να πετύχουν την μέγιστη δυνατή πληρότητα του νομοθετήματος, ώστε να αποφύγουν να ευρεθούν ενώπιον της ανάγκης εξαιρέσεων από αυτό, στόχος μάλλον ανέφικτος, ίσως δε και ανεπιθύμητος (βλ. παρακάτω γ).

Τουναντίον υπέρ του περιεχομένου του υποβληθέντος σχεδίου DCFR αντιπαρατηρείται ότι τα νομοθετικά όργανα της ΕΕ είναι σύμφωνα με τα προαναφερθέντα (α) αποκλειστικώς αρμόδια να εκτιμήσουν την σημασία της αλληλεξάρτησης μεταξύ εξωσυμβατικών και ενδοσυμβατικών ενοχών για τους όρους κυκλοφορίας αγαθών και υπηρεσιών μέσα στον ΕΟΧ. Εξάλλου η μη συμπερίληψη του εμπραγμάτου δικαίου στο περιεχόμενο του CFR απηχεί σαφώς την λεγόμενη «αρχή του διαχωρισμού» ανάμεσα σε ενοχικές και εμπράγματες δικαιοπραξίες (Trennungsprinzip), αρχή θεμελιώδη για το ηπειρωτικό - γερμανικό, ελληνικό κ.τ.τ.- δίκαιο, αλλά διόλου αποδεκτή από το αγγλοσαξονικό.³¹

30. Βλ. π.χ. την πολλαπλή θέσπιση της αρχής της μη διακρίσεως, II.-2:101 επ. και III.-1:104.

31. Ομοίως, σε αντιδράσεις από τον αγγλοσαξονικό χώρο ενδέχεται να προσκρούσει όχι μόνον η πολιτική προσπάθεια της ψήφισης ενός CFR με τέτοιο περιεχόμενο, αλλά ακόμη και το εμπορικό εγχείρημα της συμπερίληψης του «γαλάζιου κουμπιού» (βλ. παρακάτω II.3.β.δδ) στο «πακέτο» των ΓΟΣ που συνοδεύουν το εκάστοτε προϊόν: Οι βρετανοί καταναλωτές δεν θα είναι διατεθειμένοι να απεμπολήσουν το

γ) Γενικό ή και ειδικό ενοχικό δίκαιο;

Ως αμέσως στενότερη εκδοχή προτείνεται από την Πράσινη Βίβλο (4.3.2) συμπερίληψη στο CFR μόνον των Γενικών Αρχών και του Ενοχικού Δικαίου των συμβάσεων -γενικού, αλλά και ειδικού, ήτοι και των ρυθμίσεων των επωνύμων συμβάσεων, π.χ. της πώλησης, της μίσθωσης κ.ο.κ.-, τέλος δε ως στενότερη εκδοχή προτείνεται εναλλακτικώς ο περιορισμός της ρυθμιστέας ύλης του CFR στο Γενικό Δίκαιο των Δικαιοπραξιών και στο Γενικό Ενοχικό Δίκαιο (4.3.1 στην Πράσινη Βίβλο). Και οι δύο αυτές υποεκδοχές κινούνται βεβαίως στον πυρήνα του εγχειρήματος για δημιουργία κοινού πλαισίου αναφοράς του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων, καθώς η γενικότητά της είναι βεβαίως εξ ορισμού το κύριο ζητούμενο: Το CFR προώριστα να καλύπτει κάθε ειδικό τύπο συμβάσεως.

Μολαταύτα ακόμη και η στενότερη εκδοχή του CFR δεν φαίνεται απαλλαγμένη πρακτικών αδυναμιών. Όντως δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι, οσοδήποτε γενικοί, αυτοί οι κανόνες δεν μπορεί να μην τυγχάνουν εξαιρέσεων. Τούτο, δεδομένου ότι το αστικό δίκαιο καλύπτει όλο το εύρος της κοινωνικής ζωής, με αποτέλεσμα να είναι διάσπαρτο από ειδικούς νόμους, εμπορικούς κ.ά. προς αντιμετώπισιν ειδικών προβλημάτων αναφερόμενων σε συγκεκριμένα είδη συναλλαγών ή καθαρώς τοπικού ενδιαφέροντος.

Ενόψει της παραμέτρου αυτής διατυπώνεται η γνώμη ότι είναι προτιμότερο να δημιουργούνται «μεμονωμένες νησίδες» ρύθμισης από τον ευρωπαϊκό νομοθέτη³², ο οποίος πάντως θα πρέπει να παραμένει φειδωλός σε ειδικές ρυθμίσεις που ενδέχεται να πρέπει να εγκαταλειφθούν προ ακόμη ειδικότερων περιστάσεων και εθνικών διατάξεων (π.χ. οι διατάξεις για την πώληση από τις διατάξεις για τις χρηματιστηριακές πωλήσεις, οι διατάξεις για τη μίσθωση από τις διατάξεις για μίσθωση κατοικίας ή την εμπορική μίσθωση κ.ο.κ.). Ο αποκλεισμός ή -έστω η αποθάρρυνση- της δραστηριότητας του εθνικού νομοθέτη σε τέτοια ζητήματα θα ήταν απευκταίος, αφού και ο εναρμονισμός του προς τη Συνθήκη και την αρχή της επικουρικότη-

δικό τους εμπράγματο δίκαιο δεχόμενοι απλώς το ενοχικό δίκαιο του CFR. Τους ίδιους λόγους θα έχουν να μάχονται και την ιδέα της εισαγωγής της δυνατότητας επιλογής ενός προαιρετικού δικαίου με αντίστοιχο περιεχόμενο.

32. Βλ. α.ά. ΚÖTZ, *Rechtsvereinheitlichung - Nutzen, Kosten, Methoden, Ziele*, RabelZ 1986, 12.

τας θα ήταν προβληματικός, αλλά και θα προξενούσε μια αγκύλωση του θετικού δικαίου, προϋποθέτοντας εσφαλμένα ότι θα ήταν δυνατόν να προβλεφθούν από σήμερα όλες οι μελλοντικές εξελίξεις, ακόμη και εθνικού ή τοπικού χαρακτήρος.

Για όλους τους παραπάνω λόγους θα προκρινόταν ίσως –αν μη τι άλλο- η εισαγωγή στην τελευταία αυτήν, στενότερη και επικρατέστερη εκδοχή του CFR επιφυλάξεως υπέρ ρυθμίσεων ειδικών θεμάτων, αντίστοιχης προς τη διάταξη του άρθρ. 23 του Κανονισμού Ρώμη Ι («...»). Μια τέτοια διαμόρφωση του CFR θα συνήδε προς την εντολή για συμπερίληψη σ' αυτό «πρότυπων νόμων» (model rules), δηλαδή πάντως κανόνων μετριασμένης δεσμευτικότητας.

2. Πεδίο εφαρμογής του CFR

Στην ενότητα 4.2. η Πράσινη Βίβλος καταπιάνεται με τον προσδιορισμό του πεδίου εφαρμογής του CFR. Στην ουσία πρόκειται για καθορισμό (όχι *rationae materiae*, ο οποίος ήδη επιχειρήθηκε παραπάνω 1, αλλά) των τοπικών και υποκειμενικών ορίων του, ήτοι *rationae loci* και *rationae personae*.

α) Τοπικά όρια ισχύος - Διασυνοριακές ή και εγχώριες συμβάσεις;

Έτσι στο σημείο 4.2.2. αυτής η Πράσινη Βίβλος θέτει σε διαβούλευση το ερώτημα αν το CFR θα καλύπτει συγχρόνως διασυνοριακές και εγχώριες συμβάσεις ή μόνον τις πρώτες. Είναι γνωστό ότι το δίκαιο της ΕΕ σκοπεί προεχόντως να εξασφαλίσει την ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών και υπηρεσιών ανάμεσα στα κράτη μέλη, ήτοι καθορά προεχόντως τις διασυνοριακές σχέσεις.³³ Ενόψει των σκέψεων αυτών θα μπορούσε και να προκριθεί η εμμονή σε ένα αποκλειστικώς διασυνοριακό CFR.

Στο σημείο αυτό υπενθυμίζεται ότι στις διασυνοριακές σχέσεις απαγορεύεται από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο (όπως τουλάχιστον ερμηνεύεται νομολογιακώς) η τυχόν υποβολή του επιχειρηματία σε όρους εμπορίας διαφορετικούς από τους ισχύοντες στο κράτος

33. Ότι οι ΣυνθΕΚ 23, 28, 49-50 σκοπούν μόνον την διασυνοριακή κυκλοφορία GRABITZ/HILF-RANDELZHOFFER/FORSTHOFF, *Das Recht der Europäischen Union II*, 2009 Αρ. 49/ 50 EGV, αρ. 75, ΖΙΑΜΟΣ, σε Σκουρή, Ερμηνεία ΣυνθΕΕ άρθρ. 50 ΕΚ, αρ. 4.

προέλευσής του, στο μέτρο που συνιστά ποσοτικό περιορισμό επί των εισαγωγών κατά ΣΛΕΕ 34 = ΣυνθΕΚ 28.³⁴ Οι παραπάνω παραδοχές καταλήγουν κατ' αποτέλεσμα τουλάχιστον στον κανόνα να διέπεται η διασυνοριακή συναλλαγή από το δίκαιο του τόπου προέλευσης του προμηθευτή, κανόνα που αποτυπώνεται σε πλήθος νομοθετημάτων του παραγωγού κοινοτικού δικαίου, χαρακτηριστικότερα στο άρθρ. 4 § 1 Καν. Ρώμη Ι.

Ως εκ τούτου φαίνεται το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο να ευνοεί την ομογενοποίηση του δικαίου των συμβάσεων σε εγχώριες και διασυνοριακές σχέσεις, καθώς θα διέπεται σε κάθε περίπτωση από το δίκαιο του τόπου προέλευσης του προμηθευτή. Ίσως μάλιστα τυχόν υπαγωγή των διασυνοριακών σχέσεων σε διαφορετικό καθεστώς να μπορούσε να κατηγορηθεί ότι θα συνεπαγόταν κάποια διασάλεψη της αρχής της ισότητας ανάμεσα στους πολίτες. Μια τέτοια ομογενοποίηση σημαίνει ότι είτε το CFR θα εκτοπίσει ολωσδιόλου το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών ακόμη και στις εγχώριες συναλλαγές - εκδοχή που ως εκ της γενικότητάς της θα προσεκρούε στην αρχή της επικουρικότητας του ενωσιακού δικαίου σύμφωνα με τα προεκτεθέντα ...- είτε θα παραμείνει ένα «προαιρετικό εργαλείο» για τον επιχειρηματία, τόσο στις εγχώριες, όσο και στις διασυνοριακές συναλλαγές του. Η τελευταία αυτή εκδοχή φαίνεται εγγύτερη προς το πνεύμα της ΣΛΕΕ 34 = ΣυνθΕΚ 28, η οποία -όπως δείχθηκε ήδη- επιβάλλει στις διασυνοριακές σχέσεις του -πολλώ δε μάλλον στις εγχώριες- να υπόκειται ο επιχειρηματίας κατ' αρχήν στο εθνικό δίκαιο του

34. Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τη νμλγ του ΔΕΚ ακόμη και σωρευτικώς εφαρμοζόμενο το δίκαιο του κράτους υποδοχής καθιστά δυσχερή αν όχι αδύνατη την ελεύθερη κυκλοφορία υπηρεσιών. Βλ. α.ά. ΔΕΚ C-275/1992 [Schindler] Συλλ. I-1039, C-384/1993 [Alpine Investments] Συλλ. I-1141 C-34 έως 36/1995 [De Agostini] Συλλ. I-3843, C-272/1994 [Guio] Συλλ 1996, I-1905, αρ. 10. Η θέση αυτή αποτυπώνει και την ιεράρχηση που επεκράτησε νομολογιακώς ανάμεσα στις συγκρουόμενες ΣΛΕΕ 49 = ΣυνθΕΚ 43 και ΣΛΕΕ 57 § 2 = 50 § 2, δηλαδή την μετατροπή της επιφυλάξεως υπέρ του ΣΛΕΕ 49 = ΣυνθΕΚ 43 σε κανόνα, ενόψει και της ευρύτατης σημασίας που προσέδωσε στην έννοια των κατά ΣυνθΕΚ 28, 29 = «μέτρων ισοδυνάμου αποτελέσματος» η νομολογία του ΔΕΚ μετά τις υποθέσεις Dassonville και Cassis de Dijon. (υποθέσεις 8/1974 Συλλ 1974, 837 και 120/1978 Συλλ 1979, 649.). Πάντως η εφαρμογή του δικαίου του κράτους της υποδοχής δεν απαγορεύεται ολότελα και τούτο όχι μόνον στις περιπτώσεις που θεσπίζεται για λόγους δημόσιας υγείας κ.τ.τ. σύμφωνα με ΣΛΕΕ 36 = ΣυνθΕΚ 30. Βλ. ΔΕΚ στην υπόθ. Keck et Mithouard C-267, 268/1991 Συλλ. 1993, I-6097 κ.ά.

κράτους της προέλευσής του και μόνον κατ' επιλογήν του στο CFR. Υπό την εκδοχή αυτήν το CFR προβάλλει ως μια (προαιρετικώς ισχύουσα) 28^η έννομη τάξη, κοινή μεν για κάθε κράτος μέλος, ισχύουσα δε μόνον εφόσον προσχωρήσουν εκουσίως σ' αυτήν τα μέρη της σύμβασεως.

β) Υποκειμενικά όρια - Ρύθμιση συμβάσεων μόνον διεπιχειρηματικών (B2B) ή και καταναλωτικών (B2C);

Φυσικά φραγμό σε μια τέτοια επιβολή του CFR δυνάμει μόνης της βουλήσεως των ίδιων των μερών θέτει εξ ορισμού το αναγκαστικό δίκαιο της προστασίας του καταναλωτή. Τούτο σημαίνει ότι, όσον αφορά τις καταναλωτικές συναλλαγές (B2C), το CFR είτε θα ισχύει ως αναγκαστικό δίκαιο και όχι ως «προαιρετικό εργαλείο», είτε δεν θα τις διαλαμβάνει καθόλου περιοριζόμενο στις διεπιχειρηματικές σχέσεις B2B.

Έτσι στο σημείο 4.2.1. τίθεται το ερώτημα αν η πράξη θα πρέπει να καλύπτει μόνον τις διεπιχειρηματικές συμβάσεις (B2B) ή και τις συμβάσεις μεταξύ επιχειρήσεων και καταναλωτών (B2C). Ενόψει των προαναφερθεισών επιφυλάξεων για την δυνατότητα των νομοθετικών οργάνων της ΕΕ να δεσμεύσουν το εθνικό καταναλωτικό κεκτημένο (I.1.β) θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του CFR θα έπρεπε να περιορισθεί αποκλειστικά στις σχέσεις ανάμεσα σε επιχειρήσεις (B2B).

αα) Επιχειρήματα υπέρ της συρροθμίσεως και των καταναλωτικών συμβάσεων: Ήδη εκτέθηκε (παραπάνω I.1 και I.2.γγ) για ποιους λόγους μια τέτοια στενή εκδοχή δεν ανταποκρίνεται πλέον στις προθέσεις της Επιτροπής. Και πέραν τούτου όμως μια τέτοια εξέλιξη θα αποτελούσε πλήγμα κατά της ενότητας του δικαίου των συμβάσεων, που κατά το γενικό του μέρος καλύπτει μέχρι σήμερα σ' όλες τις χώρες της ΕΕ τόσο τις σχέσεις B2B, όσο και B2C, αλλά και C2C. Είναι άραγε δυνατό να διαφοροποιούνται πρωταρχικές έννοιες του αστικού δικαίου (όπως π.χ. ζημία, πρόταση, αποδοχή κλπ.) ανάλογα με το αν πρόκειται για σύμβαση καταναλωτική σύμβαση ή μη; Μάλιστα δεν λείπουν απόψεις που τείνουν να εισηγηθούν ακόμη και την κατάργηση της εννοιολογικής διακρίσεως ανάμεσα σε B2B και B2C ενόψει της ρευστότητας της έννοιας του καταναλωτή -ακριβέστερα- του

γεγονότος ότι ούτε κάθε καταναλωτής είναι εξίσου αξιοπροστάτευτος, ούτε κάθε επιχειρηματίας εξίσου αναξιοπράστευτος³⁵, με την επίκληση δε αυτού του αναπόφευκτου μειονεκτήματος της ανθρωπίνης γλώσσας³⁶ (που ορμώμενη από φαινόμενο δεν επαρκεί πάντοτε να καλύψει ολόκληρο το σημαινόμενο) εισηγούνται εν τέλει την κατάργηση του προστατευτικού δικαίου του καταναλωτή.

ββ) Επιφυλάξεις: Όπως και νάχει το πράγμα, η σημερινή *lex europaea lata* (ΣΛΕΕ 169) επιβάλλει, αν συμπεριληφθούν στο CFR και οι σχέσεις B2C, τότε να μην συρρικνωθεί το εθνικό (πολλώ δε μάλλον το υφιστάμενο κοινοτικό) θεσμικό κεκτημένο των καταναλωτών. Τούτο, δεδομένου ότι λ.χ. η Ελλάδα, όπως και πλείστες άλλες ευρωπαϊκές χώρες έχει επεκτείνει την προστασία του καταναλωτή πέρα από τις ελάχιστες απαιτήσεις του μέχρι σήμερα ισχύοντος κοινοτικού δικαίου (π.χ. όσον αφορά την έννοια του καταναλωτή, τον κατάλογο των «γκρίζων» ή «λευκών» ΓΟΣ, την ένταξή τους στη σύμβαση κ.α.). Η οποιαδήποτε κοινοτική αναρρόθμιση των σχέσεων B2C δεν εγκυμονεί μόνον την πιθανότητα να αποστέρησει τους καταναλωτές στην Ελλάδα από το εθνικό νομικό κεκτημένο τους, αλλά επί πλέον να ανακύψει πλήθος δυσεπίλυτων προβλημάτων διαχρονικού δικαίου, ιδίως όσον αφορά τις διαρκείς συμβάσεις και έννομες σχέσεις, τις εκκρεμούσες οφειλές κλπ.

γγ) Προτεινόμενες λύσεις: Προς αντιστάθμιση αυτού του κινδύνου προτείνεται να προβλέπει το CFR τη μέγιστη δυνατή θεσμική προστασία του καταναλωτή³⁷, ώστε να υπερκαλύπτει τα υφιστάμενα

35. LURGER, 263, BYDLINSKI, Das bewegliche System und die Notwendigkeit einer Makrodogmatik, *Juristische Blätter* 1996, 718 επ., ZIMMERMANN, *The German Law of Obligations*, 2005, σ. 161, ad hoc δε WILHELMSON, *The Average European Consumer - A Legal Fiction?* σε WILHELMSON, *Private Law and the many cultures of Europe*, 2007, σ. 243-265, πρβλ. επίσης GRUNDMANN, *On the Unity of Private Law from a Formal to a Substance-Based Concept of Private Law*, ERPL 2010, 1055, 1078. LURGER, 263, BYDLINSKI, Das bewegliche System und die Notwendigkeit einer Makrodogmatik, *Juristische Blätter* 1996, 718 επ., ZIMMERMANN, *The German Law of Obligations*, 2005, σ. 161, ad hoc δε WILHELMSON, *The Average European Consumer - A Legal Fiction?* σε WILHELMSON, *Private Law and the many cultures of Europe*, 2007, σ. 243-265, πρβλ. επίσης GRUNDMANN, *On the Unity of Private Law from a Formal to a Substance-Based Concept of Private Law*, ERPL 2010, 1055, 1078.

36. Όπως ορθώς ανταπαντά ο EIDENMUELLER, *Why Withdrawal Rights?* ήδη στην ιστοσελίδα <http://ssrn.com/abstract=1660535>, 12 σελ. 21.

37. J. RUTGERS, *An Optional Instrument and Social Dumping*, ERCL 2006, 199. J. RUTGERS, *An Optional Instrument and Social Dumping*, ERCL 2006, 199. Η πρόταση διατυ-

εθνικά κεκτημένα. Μολαταύτα η ιδέα ότι το μειονέκτημα εξαλείφεται αν στο CFR προβλεφθεί υψηλό επίπεδο προστασίας του καταναλωτή δεν είναι πειστική, αφού κανείς δεν μπορεί να αποτυπώσει οριστικώς εκ των προτέρων τις μελλοντικές καλπάζουσες ανάγκες του καταναλωτή, ούτε τους κινδύνους που αυτός θα κληθεί να αντιμετωπίσει στο μέλλον, πολλώ δε μάλλον αναφορικά με τους τοπικούς κινδύνους που μπορεί να διατρέξει ο καταναλωτής κάποιου κράτους μέλους. Κατά συνέπεια και παρά την κατανόηση της όποιας ανάγκης της εναρμόνισης και ενοποίησης, δικαιολογούνται επιφυλάξεις απέναντι στην εκ μέρους του CFR ρύθμιση και των καταναλωτικών σχέσεων (B2C), χωρίς τη διατήρηση της ασφαλιστικής δικλίδας της ρήτρας ελάχιστης προστασίας υπέρ του καταναλωτή.³⁸ Βέβαια η προσθήκη μιας τέτοιας ρήτρας ελάχιστης προστασίας θα αναιρούσε τον πρωταρχικό σκοπό της θέσπισης του CFR, ήτοι την τιθάσευση των διαφοροποιήσεων του καταναλωτικού κεκτημένου από κράτος σε κράτος εντός ΕΕ (βλ. παραπάνω I), και θα αποδυνάμωνε την εμπέλεια του νομοθετήματος ως προς τις σχέσεις B2C.

Σε κάθε περίπτωση πάντως –δηλαδή είτε το CFR ρύθμιζε τις σχέσεις B2C είτε όχι– θα έχαινε το πρόβλημα του εύρους της έννοιας του καταναλωτή, ως πρόβλημα οριοθέτησης του πεδίου εφαρμογής είτε του όλου CFR, είτε των ρυθμίσεών του για τις καταναλωτικές συμβάσεις. Τούτο ισχύει τοσούτω μάλλον για την ελληνική έννομη τάξη, η

πώνεται ακόμη και για την περίπτωση που το CFR εισαχθεί ως προαιρετικό εργαλείο. Βλ. α.ά. C. CIACCHI, Ein optionales Instrument für das Europäische Vertragsrecht: Rechtskollisionen und rechtspolitische Konflikte, στο συλλογικό έργο FISCHER - LESCANO/ROEDL/SCHMID (επιμ.), Eine Gesellschaftsverfassung, Zur Konstitutionalisierung sozialer Demokratie in Europa, 2009, σ. 75-95.

38. Κριτική μ.π.π. κατά της πλήρους εναρμόνισης σε ζητήματα προστασίας του καταναλωτή βλ. σε: ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, ... ΕφΑΔ 2010.9 επ., περαιτέρω δε κριτική βλ. επίσης σε STUERNER (επιμ.), Vollharmonisierung im Europaerischen Verbraucherrecht?, 2010 passim, SMITS, Full Harmonisation of Consumer Law? A Critique of Draft Directive on Consumer Rights ERCL 2010, 5-14, S. WHITTAKER, Unfair Contract Terms and Consumer Guarantees: The Proposal for a Directive on Consumer Rights and the Significance of Full Harmonization, ERCL 2009, 223 επ., CHR. TWIGG-FLESSNER/D. METCALFE, The Proposed Consumer Rights Directive-Less Haste, More Thought?" ERCL 2009, 368, G. LOW, The (ir)relevance of Harmonization and Legal Diversity to European Contract Law: A Perspective from Psychology", ERPL 2010, 288, MARCO LOOS, Full Harmonization As a Regulatory Concept and its Consequences for the National Legal Orders. The Example of the Consumer Rights Directive, φύλλο εργασίας 2010/03 του Centre for the Study of European Contract Law, University of Amsterdam (2010).

οποία, δεδομένης της κρατούσας ανά την ΕΕ στενής έννοιας του καταναλωτή, θίγεται αφού δέχεται την ευρεία έννοια αυτού και συρρικνώνεται το εθνικό κεκτημένο των καταναλωτών (άρθρ. 1 § 4 ν. 2251/1994). Στο ίδιο πλαίσιο θα ήταν πιθανότατα ενδιαφέρουσα η ιδέα της εισαγωγής ενός τεκμηρίου για τη φύση της εκάστοτε συμβάσεως ως καταναλωτικής ή μη, ορθότερα δε ενός τεκμηρίου καταναλωτικότητας της σύμβασης. Έτσι θα επιτυγχάνονταν ουσιαστικός εμπλουτισμός της δογματικής εργαλειοθήκης του CFR. Τούτο ενόψει ιδίως των συμβάσεων προς απόκτηση αντικειμένων με διττή χρήση (προσωπική και επαγγελματική) -γνωστών και ως συμβάσεων dual use-, καθώς και των συμβάσεων στο e-commerce και το διαδίκτυο, όπου η ταυτότητα και τα λοιπά στοιχεία του πελάτη είναι άγνωστα. Μάλιστα στη θεωρία και στην πράξη το τεκμήριο καταναλωτικότητας τέτοιων συμβάσεων συζητείται ήδη ευρύτατα.³⁹

γ) *Σύνθεση - Το καθεστώς των διασυνοριακών καταναλωτικών συμβάσεων*

Από την προηγηθείσα ανάλυση (α) προέκυψε ως μάλλον ορθότερη λύση το να ισχύει το CFR όχι ως ενδοτικό δίκαιο, αλλά ως προαιρετικό, ήτοι ως ένα είδος *lex mercatoria*, στο οποίο τα μέρη θα καθυποβλάσκονται μόνον με τη θέλησή τους, ήτοι επιλέγοντάς το ως *lex causae* της συμβάσεώς τους (ωσάν με την πίεση ενός «γαλάζιου κουμπιού»). Μολαταύτα μια τέτοια ευχέρεια των μερών, στηριζόμενη στην κατοχυρούμενη στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο ελευθερία κυκλοφορίας αγαθών και υπηρεσιών, πολλώ δε μάλλον η δύναμη αυτής 28η καθαρώς κοινοτική έννομη τάξη (δηλ. το CFR) ευρίσκει ως τελικό φραγμό την επίσης κατοχυρούμενη στο πρωτογενές δίκαιο εξουσία των κρατών μελών να επαυξάνουν το θεσμικό κεκτημένο των καταναλωτών τους (ΣΛΕΕ 169 = ΣυνΘΕΚ 153).

Όντως, προς χάριν των ευρωπαϊών καταναλωτών το ενωσιακό δίκαιο φαίνεται να αφίσταται της μονολιθικής εμμονής στο δόγμα του ομοιόμορφου και ανεμπόδιστου ανταγωνισμού και ως εκ τούτου φαίνεται και να περιορίζει (ως ειδικότερος κανόνας) το πεδίο εφαρμογής των διατάξεων που επιβάλλουν την ανεμπόδιστη κυκλοφορία αγα-

39. Βλ. α.ά. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ηλεκτρονικό δίκαιο – Ανάδυση ενός νέου κλάδου*; Δ 2004, 563 επ.

θών και υπηρεσιών από κράτος σε κράτος εντός ΕΕ. Η παρατήρηση αυτή έχει κρίσιμη πρακτική σημασία, καθώς σημαίνει ότι η άρση των εμποδίων του ανταγωνισμού και η εμμογή στον ιδιωτικοδιεθνολογικό κανόνα της χώρας προέλευσης του προϊόντος ή υπηρεσίας επιβάλλεται εν τέλει μόνον μεταξύ επιχειρήσεων (στις σχέσεις B2B), ενώ μεταξύ επιχειρήσεων και καταναλωτών η εμμογή στον κανόνα δικαιολογείται μόνον στο πλαίσιο της *stricto sensu* ερμηνείας του εθνικού δικαίου (μέσα στα όρια του γράμματος αυτού), δηλαδή μόνον εφόσον ο εθνικός νομοθέτης δεν αποφάσισε διαφορετικά προς όφελος των καταναλωτών της χώρας.

Ως «χρυσή τομή» ανάμεσα στους δύο συγκρουόμενους κανόνες (ΣΛΕΕ 34 και 169) επικράτησε να θεωρείται η οριοθετική γραμμή που χαράσσει ο Κανονισμός Ρώμη I (άρθρ. 6, παλαιότερα η αντίστοιχη Συνθήκη της Ρώμης) υπέρ του παθητικού καταναλωτή, διασυνοριακού και μη. Ο τελευταίος δεν μπορεί να αποστερηθεί του εθνικού επιπέδου προστασίας του, ούτε με την θέλησή του, τόσο σε διασυνοριακό επίπεδο (άρθρ. 6 § 1 Καν. Ρώμη I), όσο -πολλώ μάλλον- στις εγχώριες συναλλαγές του. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύσει και αναφορικά με τα δικαιώματα του παθητικού καταναλωτή που θα έχει επιλέξει την ισχύ του CFR στις σχέσεις του με τον αλλοδαπό προμηθευτή του: Ούτε το CFR επιτρέπεται να αποστερήσει τον παθητικό καταναλωτή από τα δικαιώματα του κράτους της εγκατάστασής του. Όσον αφορά τις καθαρώς εγχώριες καταναλωτικές συναλλαγές, ήδη αναφέρθηκε, ότι το CFR δεν μπορεί να εφαρμοσθεί παρά μόνον ως δίκαιο ελάχιστης εναρμόνισης, ήτοι υπό την επιφύλαξη του τυχόν ευνοϊκότερου για τον καταναλωτή εθνικού δικαίου.

Βέβαια η εδώ εκτεθείσα θεώρηση αφήνει απροστάτευτο τον «ενεργητικό διασυνοριακό καταναλωτή», καθώς αποκρούει μάλιστα τον αναγκαστικό χαρακτήρα του δικαίου προστασίας του. Η οριοθέτηση αυτή θα μπορούσε ίσως να δικαιολογηθεί, αν υπελάμβανε κανείς ότι ο ενεργητικός καταναλωτής θα ήταν διατεθειμένος να ταξιδέψει στην αλλοδαπή, οπότε όμως θα συναλλασσόταν οπωσδήποτε υπό τους όρους του εκεί κρατούντος δικαίου. Σήμερα τα έξοδα της μετακίνησης στο εξωτερικό τα εξοικονομεί ο καταναλωτής χάρη στα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας. Έτσι γεννάται το ερώτημα αν αυτό του το κέρδος θα νομιμοποιούσε τον καταναλωτή να επωφεληθεί περαιτέρω και του δικαίου στο οποίο δεν θα υπέκειτο αν συναλλασσόταν στο εξωτερικό.

Τουναντίον διόλου δεν συμμορφώνεται προς την επιταγή της ΣυνθΕΚ 153 = σήμερα ΣΛΕΕ 169 το άρθρο 3 §§ 1-2 της Οδ. 00/31, το οποίο αφήνει ολότελα απροστάτευτο τον καταναλωτή στο ηλεκτρονικό εμπόριο και απογυμνώνει τον εθνικό νομοθέτη από την κατά το πρωτογενές δίκαιο κατοχυρωμένη αρμοδιότητά του να προστατεύσει τους δικούς του καταναλωτές. Η πρόσφατη αυτή ρύθμιση δίδει και το στίγμα της ολοένα αυξανόμενης τάσης της ΕΕ, να συρρικνώνει τον προστατευτικό χαρακτήρα του δικαίου της προς όφελος του επελαύνοντος φιλελευθερισμού. Στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας θα πρέπει να ερμηνευθεί και η πρόταση της Πράσινης Βίβλου (4.2.2) «να εστιασθεί το CFR στις συμβάσεις που συνάπτονται σε διαδικτυακό περιβάλλον ή γενικότερα εξ αποστάσεως».

3. Νομική φύση του CFR

Το να γνωσθεί εκ των προτέρων η νομική μορφή του CFR έχει μείζονα σημασία και για το περιεχόμενο που αυτό θα προσλάβει, εν τέλει δε και για το μέλλον του εγχειρήματος. Αν πρόκειται για απλή ανακοίνωση ή μια μη δεσμευτική σύσταση ή –έστω– μια «εργαλειοθήκη», τότε τα κράτη μέλη δεν θα έχουν κανένα λόγο να επιφέρουν την παραμικρή μεταβολή στο δίκαιό τους, ενόψει και της αναίτιας αναστάτωσης που θα προξενούσε κάτι τέτοιο στο νομικό κόσμο της κάθε χώρας, παραμέτρου πάντως όχι αγνοητέας. Αν πάλι αποκτήσει δεσμευτική δύναμη, τότε ανακύπτει η αιτίαση ότι θίγει το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών και συνακόλουθα την αρχή της επικουρικότητας του κοινοτικού δικαίου. Το δίλημμα του ευρωπαϊού νομοθέτη (σημείο 4.1. της Πράσινης Βίβλου «Ποια θα είναι η νομική φύση της πράξης σχετικά με το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων;») έγκειται στο συνδυασμό της ενότητας και συνακόλουθα ασφάλειας του δικαίου της Ένωσης προς την ευελιξία του απέναντι στην (εθνική εν προκειμένω) διαφορετικότητα, έννοια αποδιδόμενη σήμερα από το αγγλικό υβρίδιο *flexicurity*.

α) Αυστηρές λύσεις: Κανονισμός ή Οδηγία

Υπό τις εναλλακτικές λύσεις 5 και 6 η Πράσινη Βίβλος καλεί για τον σχολιασμό της υποβολής του CFR στις μορφές της οδηγίας και του κανονισμού αντιστοίχως. Συνήθως λέγεται ότι η λύση της οδηγί-

ας συνδυάζει και την ενιαιότητα των ρυθμίσεων ανά τον ΕΟΧ προς τη δυνατότητα των κρατών μελών να προσαρμόσουν την εφαρμογή της οδηγίας στο δικό τους νομικό γίγνεσθαι⁴⁰, ενώ ο κανονισμός παρίσταται ανελαστικότερα αυστηρό δίκαιο. Φρονώ ότι η διάκριση είναι μάλλον σχηματική και τυπολογική, απηχούσα περισσότερο τις προθέσεις των συντακτών της καθεμιάς κατηγορίας νομοθετήματος, παρά τις πραγματικές ρυθμιστικές δυνατότητες του καθενός: Όντως, για παράδειγμα, η ελαστικότητα περιορίζεται στις οδηγίες πλήρους εναρμόνισης, ενώ αντιστρόφως η αυτή δυνατότητα επαυξάνεται στους λεγομένους «βασικούς κανονισμούς», που καταλείπουν την απόφαση για τα κατάλληλα μέτρα εφαρμογής τους στον εθνικό νομοθέτη⁴¹.

Στην πραγματικότητα σε κάθε μορφή δευτερογενούς ενωσιακού (αλλά και εθνικού) δικαίου νοείται *πλήρης, μερική ή ελάχιστη εναρμόνιση* του υπολοίπου, ανάλογα με τη βούληση του συντάκτη του⁴², ήτοι με το πώς αυτός προσδιορίζει τις σχέσεις του εν

40. Βλ. π.χ. την Αιτιολογική Έκθεση της ΠρότΟδ για τα δικαιώματα των καταναλωτών (σ. 10) «μια οδηγία είναι προτιμότερη από έναν κανονισμό, καθώς θα επιτρέψει την ομαλότερη ενσωμάτωση του κοινοτικού δικαίου στην εθνική νομοθεσία ... θα δώσει στα κράτη μέλη το αναγκαίο περιθώριο εκτίμησης για τη διατήρηση νομικών εννοιών και βασικών αρχών του εθνικού δικαίου, [καθώς και] ... ένα ενιαίο και συνεκτικό σύνολο νομοθεσίας σε εθνικό επίπεδο, απλούστερο να ερμηνευθεί ... και πιο σύμφωνο με την αρχή της επικουρικότητας». Φυσικά, αν ακολουθούσε ο κοινοτικός νομοθέτης ακραιφνώς το αδιακρίτως απόλυτο αυτό σκεπτικό, τότε δεν θα έπρεπε ποτέ να θέσπιζε κανονισμούς.

41. Απαγορεύονται εθνικές αποκλίσεις από το κεντρικό περιεχόμενο του βασικού κανονισμού. Βλ. ΔΕΚ 93/ 1971 Leonasio Συλλ. 1972, 287, αρ. 6, 20-23, που εξουσιοδοτεί τα κράτη μέλη να λάβουν εκτελεστικά ή συμπληρωματικά μέτρα για την εφαρμογή του ΔΕΚ υπ. 40/1969, Bollman Συλλ. 1970, 69, C-356/ 1997 Molkereigenossenschaft Συλλ. 2000, I-5461 κ.ά. Βλ. ΧΡΗΣΤΙΑΝΟ, *Εισαγωγή στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, § 111, σ. 37-38.

42. Στο πλαίσιο αυτό, για παράδειγμα, υπέρ της νομοθέτησης με κανονισμούς προς συνεχή περιορισμό της αρμοδιότητας των κρατών μελών και της αρχής επικουρικότητας του κοινοτικού δικαίου ήδη πανηγυρικά η Επιτροπή στις ανακοινώσεις της SEC (2007) 1518, COM (2007) 502 τελικό (υπό τον εύγλωττο τίτλο: Μια Ευρώπη αποτελεσμάτων), καθώς και ορισμένοι εκπρόσωποι της θεωρίας (βλ. π.χ. Μ. ΜΟΝΤΙ, *A New Strategy for the Single Market - At the Service of Europe's Economy and Society* στην ιστοσελίδα http://ec.europa.eu/bepa/pdf/monti_report_final_10_05_2010_en.pdf), που μάλιστα επικαλούνται προς τούτο (μάλλον αδικαιολογήτως) την ευκαιριακή διερώτηση του Ν. ΡΕΙΧ, *A European Contract Law or an EU Contract Regulation for Consumers? Journal of Consumer Policy*, 383-407, που όμως υπολαμβάνει μια μορφή κανονισμού δεν αποκλείει την τυχόν περαιτέρω εθνική προστασία του καταναλωτή, αλλά απλώς

λόγω νομοθετήματος προς τα υπόλοιπα ήσσονος τυπικού κύρους ή προγενέστερα. Σε τελευταία ανάλυση η μόνη διαφορά ανάμεσα σε κανονισμό και οδηγία είναι καθαρώς τυπική: Ο πρώτος ισχύει αυτοδίκαια και άμεσα, ενώ η δεύτερη διαμέσου πράξεως προσαρμογής. Τουναντίον η έκταση της δυνατότητας απόκλισης του εσωτερικού νομοθέτη από τις ρυθμίσεις τους μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το περιεχόμενο του καθενός τους: Κανείς λόγος δεν υφίσταται να περιορισθεί και να προκαθορισθεί η ρυθμιστική βούληση του κοινοτικού νομοθέτη προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Ενόψει της προηγηθείσας επισημάνσης επισημαίνεται ότι τόσο ο κανονισμός, όσο και η οδηγία που θα ενσωμάτωνε το CFR δικαιολογεί τουλάχιστον δύο κατηγορίες επιφυλάξεων.

(α) Η πλήρης εναρμόνιση πάνω σ' ένα τόσο γενικό και θεμελιώδες ζήτημα όπως το δίκαιο των συμβάσεων, θα προσέκρουε ενδεχομένως και στην ίδια την αρχή της επικουρικότητας του κοινοτικού δικαίου⁴³, καθώς θα περιόριζε την κυριαρχία των κρατών μελών, θέτοντας σε κρίση τις σχέσεις μεταξύ ενδοκοινοτικής Δημοκρατίας και τον Φεντεραλισμού.⁴⁴ Έτσι, η καθ' οιονδήποτε τρόπον εισαγωγή του CFR θα έπρεπε να τελεί υπό την επιφύλαξη αποκλίσεων προς ρύθμισιν ειδικών θεμάτων, με διατύπωση π.χ. ανάλογη προς εκείνη του άρθρ. 23 του Κανονισμού Ρώμη Ι.

(β) Εξάλλου, αν το CFR διαλάβει στις ρυθμίσεις του και τις σχέσεις B2C, τότε είναι ανάγκη να καταβληθεί προσπάθεια να μη συρρικνωθεί το κοινοτικό θεσμικό κεκτημένο των καταναλωτών διαμέσου μιας ρήτρας πλήρους εναρμόνισης. Έτσι θα πρέπει να κατοχυρωθεί ρητώς το αναγκαστικό εθνικό δίκαιο που επαυξάνει το επίπεδο προστασίας του εγχώριου καταναλωτή και του διασυνοριακού παθητικού καταναλωτή. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα παρακάτω II.2.β.αα. γγ.

β) *Ηπιες λύσεις*

Προκειμένου να αποφύγουν την αιτίαση που εκτέθηκε εισαγωγικά ότι δηλαδή με το CFR επιχειρείται να θιγεί το εθνικό αστικό δί-

ισχύει αυτοδικαίως προς μείζονα κατοχύρωσή του.

43. Από τη σκοπιά αυτή TONNER/TAMM, *Der Vorschlag einer Richtlinie über die Rechte der Verbraucher und seine Auswirkungen auf das nationale Recht*, JZ 2009, 285.

44. Για το γενικότερο θέμα βλ. α.ά. HERDEGEN, *Europarecht*, 2008, § 9, αρ. 63.

καιο των κρατών μελών, η Επιτροπή, όπως και άλλοι φορείς (π.χ. το Συμβούλιο ή και μέλη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής) είχαν κατά καιρούς διευκρινίσει ότι θα πρόκειται για ένα «προαιρετικό εργαλείο» για τους συμβαλλομένους και τα κράτη μέλη, ένα νομοθέτημα στο οποίο θα προσχωρούν αν το επιθυμούν. Μολαταύτα και αυτής της εξαγγελίας το νόημα δεν ήταν μονοσήμαντο, ήδη δε σήμερα η Πράσινη Βίβλος COM (2010)348/ 1.7.2010 να το διερευνήσει πλέον σε περισσότερες από μια λογικώς νοητές παραλλαγές του.

Το παράπλευρο κέρδος της νομικής επιστήμης του δικαίου μέσα από την ιδιόρρυθμη αυτή νομοπαρασκευαστική διαδικασία έγκειται στο ότι η ανθρώπινη επινοητικότητα εφευρίσκει ολοένα νεότερα μορφώματα μη δεσμευτικών κανόνων, εκλεπτύνοντας συνεχώς τα κριτήρια της διάκρισης ανάμεσα σε *leges perfectae* και *leges imperfectae*, ταυτόχρονα δε εμπλουτίζοντας τα υβρίδια του μεσοδιαστήματος. Έτσι νέες έννοιες και όροι γεννώνται -π.χ. «εργαλειοθήκη», «προαιρετικό εργαλείο», «γαλάζιο κουμπί», «νομοπαρασκευή υπό την σκιάν του νόμου»⁴⁵-, κατασκευές αρχικώς μεν πολιτικής προελεύσεως και σκοπιμότητας, στη συνέχεια δε αντικείμενα επιστημονικής επεξεργασίας και ορθολογικής βασάνου, με στόχο την περαιτέρω αξιοποίησή τους ως δοκίμων νομοτεχνικών υποδειγμάτων και ερμηνευτικών κατασκευών, όπως άλλωστε έχει συμβεί και σε ολόκληρο σχεδόν το φάσμα του δογματικού οπλοστασίου του αστικού δικαίου. Κοινό χαρακτηριστικό των εκδοχών αυτών είναι ότι αποδίδουν -περισσότερη ή λιγότερη- βαρύτητα στο ότι η κάθε χώρα της ΕΕ έχει τη δική της μακρά ιστορία και το δικό της νομικό πολιτισμό, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να προβεί σε τόσο θεμελιακές υποχωρήσεις, ώστε να αλλάξει το γενικό της δίκαιο των συμβάσεων.

Στη συνέχεια παρατίθενται οι προτεινόμενες προς βάσανον λύσεις κατά φθίνουσα σειρά ηπιότητας:

αα) Απλή δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ομάδας εμπειρογνομώνων: Ως εναλλακτική λύση 1 προτείνεται η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ομάδας εμπειρογνομώνων ιδίως στον ιστοχώρο της ΕΕ. Η λύση αυτή θα μπορούσε κάλλιστα να συνδυασθεί προς οποιαδήποτε άλλη από τις προτεινόμενες. Εάν όμως επιλεγεί απο-

45. Για τον εν λόγω προερχόμενο από την κοινωνιολογία του δικαίου όρο βλ. KOENDGEN AcP 2006, 523.

κλειστικώς αυτή, τότε αυτό θα σημαίνει ότι η διαδικασία της δημιουργίας του CFR δεν ολοκληρώνεται καν, αφού –σε αντίθεση προς τα εξαγγελθέντα- η Ευρωπαϊκή Ένωση απέχει του να εγκρίνει ή να απορρίψει το προτεινόμενο σχέδιο. Υπό την εκδοχή αυτή το CFR θα έχει λοιπόν αποκλειστικώς επιστημονική αξία και όχι νομική ισχύ ή σημασία.⁴⁶ Όπως και νάχει το πράγμα πρόκειται για μη δ εν ι κή λύ σ η, ευρισκόμενη σε αντίθεση και προς τα διαλαμβανόμενα στο Προοίμιο της σχολιαζόμενης Πράσινης Βίβλου.

ββ) Σύσταση της Επιτροπής: Ως αμέσως δεσμευτικότερη εκδοχή παρουσιάζεται εδώ η εναλλακτική λύση 3 (Σύσταση της Επιτροπής σχετικά με το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων), υποδιακρινόμενη σε δύο εκδοχές:

i) Στην απλή της εκδοχή, όπου τα κράτη μέλη προτρέπονται –αλλά δεν υποχρεώνονται- να εισαγάγουν το CFR στην έννομή τους τάξη. Η λύση αυτή επιδεικνύει επίσης μείζονα σεβασμό προς την ευαισθησία των κρατών μελών στις εθνικές νομικές παραδόσεις τους, καθώς παρέχει στα κράτη μέλη περιθώρια δοκιμής της χρησιμότητας του CFR και βελτίωσής του στην πράξη, ταυτόχρονα δε και χρόνο για την εδραίωση του στην κοινή ευρωπαϊκή νομική συνείδηση ως κοινού νομικού τύπου. Επίσης με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η άμεση αναγωγή του CFR σε κοινό ερμηνευτικό «τόπο» του δικαίου της Ένωσης (με όση πάντως σχετικότητα προσιδιάζει σε τέτοιους τύπους), αλλά και των εθνικών δικαίων των κρατών μελών στο πλαίσιο της σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας του. Τούτο δε, χωρίς τα προβλήματα αρμοδιότητας και νομιμοποίησης, στα οποία προσκρούει η εναλλακτική λύση 2 (παρακάτω γγ).

ii) Στην εκδοχή της σύστασης για την εισαγωγή ενός «γαλάζιου κουμπιού», δηλαδή για την εισαγωγή ενός νομοθετήματος που θα επιτρέπει στους συναλλασσομένους την προαιρετική προσχώρηση στο CFR (ειδάλλως θα εξακολουθεί να ισχύει το εθνικό ενδοτικό δίκαιο και μετά τη συμμόρφωση των κρατών μελών στη σύσταση αυτή). Η εκδοχή αυτή παρέχει περιθώρια δοκιμής της χρησιμότητας του CFR τόσο στα κράτη μέλη, όσο και στους συναλλασσομένους. Μόνον αν πεισθούν και δύο, τότε και μόνον το CFR θα επικρατήσει στην πράξη

46. Ασφαλώς και αυτής της λύσεως θα μπορούσαν να βοηθούν μετριοπαθέστερες παραλλαγές, όπως π.χ. το να μην εγκαταλειφθεί ολωσδιόλου η προοπτική της μελλοντικής εκπόνησης του CFR.

στις συναλλαγές (εν είδει *lex mercatoria*), όποτε τότε και μόνον θα μπορούσε να επιχειρηθεί -σε περαιτέρω φάση- η εκ των άνω κοινοτική επιβολή του. Περαιτέρω επί της εκδοχής αυτής ισχύουν όσα αναφέρονται αμέσως παρακάτω δδ για την εναλλακτική λύση 4 (τ.ε. το σύστημα του «γαλάζιου κουμπιού»).

γγ) «Εργαλειοθήκη»: Ως εναλλακτική λύση 2 αναφέρεται η αμέσως δεσμευτικότερη εκδοχή του CFR, αυτή της επίσημης «εργαλειοθήκης» για το νομοθέτη, εισαγόμενης στην ενωσιακή έννομη τάξη είτε με πράξη της Επιτροπής είτε με «διοργανική συμφωνία» ανάμεσα στην Επιτροπή, το Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο. Οι δύο υποεκδοχές αυτές θα εξετασθούν στη συνέχεια από κοινού, δεδομένου ότι η μοναδική διαφορά τους ανάγεται όχι στην ουσία τους, αλλά στην αρμοδιότητα και νομιμοποίηση προς έκδοσιν τέτοιων πράξεων. Πράγματι, όπως αναφέρεται και στο κείμενο της Πράσινης Βίβλου, η μεν έκδοση ενός τέτοιου ερμηνευτικού εγχειρήματος αποτελεί κατά βάση κυριαρχική αρμοδιότητα της Επιτροπής, ενώ η ισχύς μιας διοργανικής συμφωνίας ανάμεσα σε Συμβούλιο, Κοινοβούλιο και Επιτροπή φαίνεται προβληματική, καθώς δεν υπάρχει νομική βάση στη Συνθήκη προς τούτο.⁴⁷

Όπως είναι φανερό, υπό τις εκδοχές αυτές, από τα τρία σκοπούμενα τμήματα του CFR (ήτοι ορισμούς, αρχές και πρότυπους κανόνες) προέχουσα σημασία θα έχουν οι *ορισμοί*, με τους οποίους θα ερμηνεύονται άνευ ετέρου οι αντίστοιχοι όροι που θα περιέχονται σε τυχόν νομοθετήματα ή άλλα κείμενα της Επιτροπής, π.χ. Οδηγίες κ.ά., εφόσον φυσικά δεν περιέχεται σ' αυτά ειδικότερος ορισμός στο οικείο κεφάλαιο. Μολαταύτα μια τέτοια καθαρώς εννοιοκρατική δομή του CFR θα ενείχε τον κίνδυνο να παραμένει άγνωστο αν οι προβλεπόμενοι σ' αυτό ορισμοί εννοιών προσήκουν *a priori* σε κάθε δυνατή χρήση των εννοιών αυτών από τον εθνικό ή τον κοινοτικό νομοθέτη -ενδεχόμενο μάλλον ακραίο και απίθανο- ή αν αναφέρονται μόνον σε συγκεκριμένες διατάξεις -το πιθανότερο-, όποτε φυσικά θα γεννάται συνεχώς το ζήτημα σε ποιες ρυθμίσεις αναφέρεται ο κάθε ορισμός του CFR.

Εννοείται ότι δεν θα στερούνται κάποιας σημασίας και οι παρατιθέμενες στο CFR αρχές, ως κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες θα

47. Γι' αυτό η λύση αυτή έχει προσκρούσει και στον σκεπτικισμό της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου.

μπορούσαν να συμβάλουν στην επίλυση του ερμηνευομένου ζητήματος, αφού όμως υποβληθούν προηγουμένως και αυτές σε ερμηνευτική εξειδίκευση προς τούτο. Τέλος, υπό την εναλλακτική αυτή λύση περιορίζεται το πρακτικό νόημα των προτύπων κανόνων (που αποτελούν και το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του DCFR), αφού η σημασία τους θα ανακύπτει μόνον στα κενά ή τα ασαφή σημεία του νομοθετήματος της Επιτροπής που θα ρυθμίζει το ίδιο ζήτημα με τον καθέναν από αυτούς.

Υπό οποιαδήποτε υποεκδοχή της, η κατ' αυτόν τον τρόπο νομική δεσμευτικότητα του CFR θα ήταν πάντως έμμεση, αφού θα μπορούσε κανείς να το επικαλεσθεί μόνον στο πλαίσιο της εφαρμογής κάποιου κοινοτικού κανόνα: Διαμέσου αυτού του τελευταίου και μόνον θα ενεργούσε νομικώς το CFR. Βεβαίως, η εναλλακτική λύση 2 θα μπορούσε κάλλιστα να συνδυασθεί προς οποιαδήποτε άλλη από τις προτεινόμενες, αφού -παράλληλα προς τη δεσμευτική ισχύ του CFR μέσα στα κράτη μέλη- θα εξακολουθούσε να είναι χρήσιμο ένα ερμηνευτικό βοήθημα -όχι αναγκαστικά με το ίδιο πεδίο εφαρμογής- για την προσέγγιση του νοήματος των πράξεων της Επιτροπής.

Κατά τα λοιπά και υπό τις δύο αυτές εκδοχές ενδέχεται το CFR να έχει διττώς παραλλάσσουσα φύση:

(i) Είτε θα αποτελεί απλώς είτε μια ρύθμιση της εσωτερικής λειτουργίας της Επιτροπής ή και των λοιπών οργάνων της ΕΕ, μια εγκύκλιο του επικεφαλής του καθενός απ' αυτά προς τα στελέχη του, η οποία θα ορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει τα τελευταία να αντικρύζουν του λοιπού κατ' αρχήν τα στελέχη τους το δίκαιο των συμβάσεων. Υπό την έννοια αυτήν η έκδοση του CFR θα αποτελούσε αντικείμενο κυριαρχικής αρμοδιότητας των εμπλεκομένων οργάνων της Ένωσης ανεπίδεκτης ουσιαστικού ελέγχου, εκτός φυσικά αν προσέκρουε στο πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ και τη νομολογία του (μέχρι πρότινος ΔΕΚ, σήμερα δε) ΔΕΕ.

(ii) Είτε -το πιθανότερο- θα συνιστά ένα σύνολο ερμηνευτικών κανόνων του δευτερογενούς δικαίου της Ένωσης (ή μόνον των νομοθετημάτων της Επιτροπής στην εκδοχή α), ήτοι κανόνων εξευρέσεως του νομικού νοήματος που θα έχουν εν αμφιβολία όσες πράξεις της άπτονται του δικαίου των συμβάσεων. Όμως, ακόμη ως σύνολο ερμηνευτικών κανόνων απευθυνομένων στα κράτη μέλη ή -πολλώ μάλλον- στους ευρωπαίους πολίτες, το CFR θα έπρεπε και

αυτό επίσης να περιβληθεί τη μορφή κανόνος του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου, π.χ. κανονισμού, οδηγίας. Διαφορετικά η δεσμευτικότητα του θα ήταν προβληματική τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε κοινοτικό, αφού θα έθιγε τη λειτουργική ανεξαρτησία των δικαιοδοτικών οργάνων της Ένωσης (του ΔΕΕ και του Πρωτοδικείου) να ερμηνεύσουν κατά συνείδησιν το δευτερογενές κοινοτικό δίκαιο.

δδ) «Γαλάζιο κουμπί» - Λόγος και αντίλογος de lege ferenda: Ως «εναλλακτική λύση 4» –που σύμφωνα με τις τρέχουσες ενδείξεις προβάλλεται από πολλούς (ακόμη και του ίδιους τους συντάκτες του DCFR) ως επικρατέστερη- προτείνεται ένας Κανονισμός που θα θεσπίζει ένα «προαιρετικό εργαλείο» για το δίκαιο των συμβάσεων. Πρόκειται, όπως προαναφέρθηκε, για την εκδοχή του λεγομένου «γαλάζιου κουμπιού» (blue batton), ήτοι ενός corpus διατάξεων που θα καλούνται σε εφαρμογή όχι αυτοδικαίως, αλλά μόνον εφόσον τις προκρίνουν στη συμφωνία τους οι συμβαλλόμενοι ως εφαρμοστέο ενοχικό δίκαιο στο πλαίσιο της ΑΚ 25, ήτοι ως *lex causae* της σύμβασής τους. Με άλλα λόγια με μόνην την αναφορά της σύμβασης στο CFR οι διατάξεις του θα καθίστανται εφαρμοστέο δίκαιο, ακόμη και αν τούτο δεν αποτελεί δίκαιο κάποιου κράτους. Ακόμη και αν οι συμβαλλόμενοι δεν ενσωματώνουν το σώμα του CFR στη σύμβασή τους, με μόνην την αναφορά σ' αυτό, ωσάν να πατούσε κανείς ένα «γαλάζιο κουμπί», οι διατάξεις αποκτούν αυτομάτως ισχύ επί συμβατικής σχέσεως.

Η διαφοροποίηση μεταξύ αφενός αναγκαστικού ή ενδοτικού και αφετέρου προαιρετικού δικαίου τείνει επίσης συχνά να αναχθεί στη σφαίρα της πολιτικής φιλοσοφίας και όχι μόνον, μολονότι δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η επιλογή ανάμεσα σε εναλλακτικές ρυθμίσεις δεν υπαγορεύεται από φιλοσοφικές σταθμίσεις, αλλ' αποκλειστικώς από πραγματιστικές εκτιμήσεις αναγόμενες στις εκάστοτε πολιτικές αντιδράσεις και συσχετισμούς.

Όπως και νάχει το πράγμα, υποστηρίζεται ευρύτατα ότι ο «εμπορικός» ανταγωνισμός ανάμεσα στα διάφορα συστήματα ρύθμισης ως συνοδά χαρακτηριστικά κάποιου ομοεθνούς προϊόντος αποκαλύπτει όντως ποιο από αυτά είναι αληθινά ανώτερο⁴⁸, ενώ –όπως σε κάθε λύση που αναγνωρίζει τη δυνατότητα των μερών να επιλέξουν εναλ-

48. F. A. v. HAYEK, *Competition as a Discovery procedure*, σε *New Studies in Politics, Philosophy, Economics and the History of Ideas*, 1978, σ. 179 επ.

λακτικές λύσεις, έτσι κι εδώ- η ελευθερία επιλογής βάλλεται ως πρό- ξενος ανασφάλειας δικαίου.⁴⁹ Ομοίως, την δημοκρατικότητα του CFR ως "προαιρετικού (νομοθετικού) εργαλείου" έχουν ιδιαίτερος ανυψώ- σει οι οπαδοί του πολιτικοφιλοσοφικού *ωφελιμισμού* στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου, αλλά κατ' αντίλογον επισημαίνε- ται ότι προϋπόθεση προς τούτο αποτελεί η προηγούμενη ενημέρωση του επιλέγοντος το CFR ευρωπαίου πολίτη σχετικά με το περιεχόμε- νό του, ενημέρωση που δυσχεραίνεται ουσιωδέστατα από την πολυ- πλοκότητά του. Επίσης συχνά προστίθεται ότι η προαιρετικότητα του CFR ως μορφής ακτιβισμού των συναλλασσομένων πολιτών προάγει και την *ισότητα* ανάμεσα σε οπαδούς του και μη, αλλά η άποψη αυτή δεν φαίνεται να αντέχει σε σοβαρή κριτική, στο μέτρο που η ρήτρα περί εφαρμογής του CFR θα συνοδεύει ως ΓΟΣ το κάθε προϊόν υπό την απειλή "take-it-or-leave-it".⁵⁰

III. Επιλεγόμενα - Ερμηνευτικά ζητήματα *de lege futura*

Όπως και νάχει το πράγμα, η λύση του γαλάζιου κουμπιού φαίνε- ται να κερδίζει έδαφος. Τούτο όμως δεν την απαλλάσσει ούτε από προβλήματα στην εφαρμογή της, όπως -ενδεικτικώς- τα ακόλουθα, τα οποία θα πρέπει να απασχολήσουν έγκαιρα το νομοθέτη ή τον μελλοντικό εφαρμοστή του δικαίου:

49. C. TWIGG-FLESSNER, *Time to Do the Job Properly - The Case for a New Approach to EU Consumer Legislation*, J Consu Policy 2010, 355.

50. Εκτενή οικονομική ανάλυση των πτυχών του όλου εγχειρήματος της ενοποίη- σης του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων βλ. α.ά. από τους G. WAGNER, *The Economics of Harmonization: the Case of Contract Law*, 39, *Common Market Law Review* 2002, 995, H. WAGNER, *Costs of Legal Uncertainty: Is Harmonization of Law a Good Solution?*, Working Paper, University of Hagen Department of Economics, 2007 και *Economic Analysis of Cross-Border Legal Uncertainty - The Example of the European Union*, στο συλλογ. έργο του JAN SMITS (επιμ.), *The Need for a European Contract Law. Empirical and Legal Perspectives*, 2005, σ. 27 επ., F. GOMEZ, *The Harmonization of Contract Law through European Rules: A Law and Economics Perspective*, ERCL, 89 επ., *The Empirical Missing Links in the Draft Common Frame of Reference*, στο συλλ. Έργο των F. CAFAGGI/H.-W. MICKLITZ (επιμ.) *European Private Law after the Common Frame of Reference*, Edward Elgar, 2009, σ. 101 επ. και *Some Law and Economics of Harmonizing Private Law στο συλλογικό έργο των HARTKAMP/HESSELINK/HONDIUS/MAK/DU PERRON (επιμ.)*, *Towards a European Civil Code*, 4^η έκδ. 2010, σ. 401 επ., καθώς και S. GRUNDMANN, *An Optional European Contract Law Code: Advantages and Disadvantages*, *European Journal of Law and Economics* 2006, 215.

1. Το γαλάζιο κουμπί ως ΓΟΣ

Δεδομένου ότι υπό αυτήν του την εκδοχή το CFR ισχύει αποκλειστικώς δυνάμει της θελήσεως των μερών, θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως ένα σύνολο προδιατυπωμένων όρων στους οποίους ο πελάτης προσχώρει *in toto* και εξ αντικειμένου χωρίς τη δυνατότητα να διαπραγματευθεί για την κάθε μια από τις διατάξεις του. Υπό αυτήν λοιπόν την εκδοχή το CFR θα αποτελεί ένα σύνολο από γενικούς όρους συναλλαγών (ΓΟΣ), στους οποίους ο πελάτης θα προσχωρεί χωρίς ατομική διαπραγμάτευση. Γεννώνται ως εκ τούτου τα ακόλουθα ζητήματα:

Ποιο δίκαιο θα διέπει την συμφωνία περί εφαρμογής του CFR (την «πίεση του γαλάζιου κουμπιού»); Το ίδιο το CFR, το δίκαιο του *forum* ή η (κατά το δίκαιο του *forum*) *lex causae* της σύμβασεως, οπότε το CFR θα είναι λ.χ. άκυρο αν κάποιες διατάξεις έχουν υπαχθεί από τον εθνικό νομοθέτη στη λεγόμενη «μαύρη λίστα» των ΓΟΣ (π.χ. του άρθρ. 2 § 7 ν. 2251/1994 προκειμένου για το ελληνικό δίκαιο); Για παράδειγμα, θα θεωρούνται ενταγμένες στη σύμβαση οι διατάξεις του CFR (ως ΓΟΣ), μολονότι ο πελάτης δεν θα έχει αξιόσιμη δυνατότητα γνώσης τους κατά το εθνικό δίκαιο; Θα ερμηνεύονται όλες οι διατάξεις του CFR υπέρ του πελάτη;

2. CFR και εθνική έννομη τάξη

Ακόμη, εξακολουθούν τα ακόλουθα γενικότερα ερωτήματα: πως θα συμπληρώνονται τα κενά του CFR ως εφαρμοστέου δικαίου; Με βάση το εθνικό δίκαιο, δυνάμει του οποίου και συνομολογείται η ρήτρα για την εισαγωγή του ως *lex causae* της σύμβασης, ή αποκλειστικώς με βάση αυτό το ίδιο, όπως θα συνέβαινε προκειμένου για κάθε άλλη περίπτωση εφαρμοστέου δικαίου; κ.ά.

3. Ζητήματα ιδιωτικού διεθνούς δικαίου

Όπως είναι φανερό, η λύση του γαλάζιου κουμπιού συνιστά κατ' ουσίαν τροποποίηση και εμπλουτισμό του Κανονισμού Ρώμη Ι. Στο πλαίσιο αυτό είναι ευκατὰ να διατηρηθεί και προκειμένου για το CFR η περιλαμβανόμενη στον Κανονισμό αυτό προστασία των δι-

καιωμάτων του (παθητικού έστω) καταναλωτή⁵¹ (βλ. παραπάνω Π.2.β.αα και γγ) και η επιφύλαξη υπέρ αποκλίσεων του εθνικού προς ρύθμιση ειδικών θεμάτων (βλ. παραπάνω Π.1.γ).

Τέλος επισημαίνεται ότι το CFR θα αποτυπώσει προοδευτικά μια νέα «ευρωπαϊκή δημόσια τάξη», που ίσως θα τείνει να εκτοπίσει ή να επαναανοηματοδοτήσει την αντίστοιχη έννοια του εθνικού ιδιωτικού διεθνούς του κάθε κράτους μέλους (π.χ. ΑΚ 33).

51. Διαφορετικά η επιφύλαξη των Κανονισμών Ρώμη I και II υπέρ του παθητικού καταναλωτή θα ισχύσει μόνον απέναντι στα εθνικά δίκαια και όχι βέβαια και προς εκτοπισμό του κοινοτικού δικαίου των συμβάσεων, στο μέτρο που αυτό θα εμπεριέχει κανόνες αμέσου εφαρμογής, βλ. α.ά. Η.-W. MICKLITZ / N. REICH, ό.π., 280, που δέχονται ότι γενικότερα η τάση για αποεπικουρικοποίηση και κατάργηση της αποσπασματικότητας του κοινοτικού δικαίου απαξιώνει στην πράξη τον Κανονισμό Ρώμη I, καθώς ελαχιστοποιεί το πεδίο εφαρμογής των εκεί καθιερωμένων κανόνων ΙΔΔ. Αντίθετη η ΖΥΡΙΑΣ, ΖEuP 2009, 225 επ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ*

Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωσήφ Στουδίτης και το ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον

Ο βίος και η πολιτεία του Ιωσήφ Στουδίτη του Ομολογητή έχει ήδη μελετηθεί τόσο ως προς την ενεργό ανάμιξή του στους αγώνες του πρεσβύτερου αδελφού του Θεοδώρου σε θέματα ορθοπραξίας και ορθοδοξίας,¹ όσο και ως προς τη σημαντική συμβολή του στην εκκλησιαστική γραμματεία.² Θα περιορισθώ λοιπόν κατ' ανάγκην στην παρουσία του στη Θεσσαλονίκη και την εκεί δράση του κατά πρώτον ως εξορίστου επί ένα εξάμηνο κατά το έτος 797 μαζί με τον αδελφό του Θεόδωρο Στουδίτη και οκτώ άλλους συγγενείς και αδελφούς της μονής Στουδίου, και δεύτερον ως αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης σε δυο σύντομες περιόδους, τη διετία 807-809 και την τετραετία 811-815. Με τη βίαιη διακοπή της δεύτερης περιόδου συνδέεται μια πολύ ενδιαφέρουσα από άμβωνος ομιλία του, που δεν έχει σχολιασθεί επαρκώς, η

* Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. FATOUROS, *Theodori Studitae epistulae*, 1:3*-38*, J. PARGOIRE, "Saint Joseph de Thessalonique", *Échos d' Orient* 9 (1906) 278-282, 351-356. Αξιοποιήσιμες πληροφορίες αντλούμε εξάλλου από δύο σύγχρονες μονογραφίες για τον Θεόδωρο Στουδίτη: THOMAS PRATSCH, *Theodoros Studites (759-826) --zwischen Dogma und Pragma: der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*, Bern 1998. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΣΙΓΚΟΥ, *Εκκλησιολογικές θέσεις του Αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου. Αυθεντία και Πρωτείο*, Θεσσαλονίκη 1998. Για τα βασικά βιογραφικά του Ιωσήφ βλ. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Berlin 2000, reg. 3448 (s.v. Ioseph).

2. Ο Ιωσήφ Θεσσαλονίκης διακρίθηκε κυρίως ως υμνογράφος. Σε συνεργασία με τον διάσημο αδελφό του ανανέωσε το *Τριώδιο* και την *Παρακλητική*. Τα υμνογραφικά έργα του εξάιρουν με κατηγορηματικό τρόπο την περιφρόνηση που οφείλει να δείχνει ο μοναχός για τα εγκόσμια και τον αέναο αγώνα του κατά των πειρασμών της σαρκός, ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Ιωσήφ ο Στουδίτης αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 25-88. Πρβλ. HANS-GEORG BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 505. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ελληνική Πατρολογία*, τομ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992, 360-372.

οποία εκφωνήθηκε με επικείμενη ίσως την καθαίρεσή του, ή έστω οδήγησε στην οριστική του απομάκρυνση.

Ο Ιωσήφ, νεώτερος αδελφός και συνοδοιπόρος δια βίου του Θεόδωρου Στουδίτου, τον ακολούθησε στην εξορία στη Θεσσαλονίκη το 797, όταν οι Στουδίτες, που την εποχή εκείνη εγκαταβίωναν ακόμη στο ιδιόκτητο μοναστήρι της οικογένειάς τους, τη Μονή Σακκουδίου στη Βιθυνία, αντέδρασαν δυναμικά στον δεύτερο, αντικανονικό γάμο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ζ'. Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο Πλάτωνα, τον φυσικό θείο του και πνευματικό του πατέρα, ο Θεόδωρος Στουδίτης περιγράφει με χρώματα ζωντανά και λεπτομέρειες το ταξίδι των εξορίστων από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη και τον τρόπο με τον οποίο έγιναν δεκτοί στην πρωτεύουσα του Ιλλυρικού από τους εκκλησιαστικούς και τους πολιτικούς άρχοντες: *Σαββάτω ἡμέρα ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ὥρα τρίτη εἰσῆχθημεν ἐν τῇ πόλει. Καὶ οἶα ἡ εἴσοδος! Οὐδὲ γὰρ τοῦτο παρελθεῖν ἀναγκαῖον. Προπεμφθεὶς τοίνυν παρὰ τοῦ ὑπάρχου τῶν ἐξόχων εἰς μετὰ στρατιωτῶν προσέμενεν ἐν τῇ ἀνατολικῇ πόρτῃ, καὶ ἐπιστᾶσιν ὑπήντησαν ὄρθιοι διὰ σιγῆς. Καὶ μετὰ τὸ εἰσελθεῖν κλείσαντες τὰς πύλας ἤγον διὰ τῆς ἀγορᾶς, προπομπεύοντες ἐπὶ τῆς ὄψεως τῶν εἰς τοῦτο συνδεδραμηκότων, καὶ ἀπαγαγόντες εἰσῆγαγον πρὸς τὸν ἄρχοντα. Καὶ εὐγε τῷ ἀνδρὶ. Εὐμενὲς γὰρ πρόσωπον δείξας μετὰ τὸ πεσεῖν χρηστὰ ἐφθέγγετο ἡμῖν παρέπεμψέν τε πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, πρῶτον προσευξαμένους ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ. Καὶ ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῷ παρ' αὐτοῦ ποιήσας εὐχὴν ὁ ἀγιώτατος ἐδέξατο καὶ κατησπάσατο ἡμᾶς, ὀμιλήσας ἡμῖν τὰ δέοντα καὶ παραντὰ κρατήσας καὶ ἀναπαύσας διὰ τε λουετροῦ καὶ βρωμάτων. Τῇ Δευτέρᾳ πρωίθεν ἤραν ἡμᾶς, καὶ δι' αἰτήσεως ποιήσαντες εὐξασθαι εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον διεχώρισαν πάντας ἀπ' ἀλλήλων, προπεποιηκότας εὐχὴν καὶ ἀσπασαμένους ἀλλήλους³.*

Η επιστολή περιγράφει μια οιονεί θριαμβευτική είσοδο και υποδοχή των εξορίστων και διερωτάται κανείς αν υπήρξε πράγματι μια τέτοια υποδοχή με δεδομένη την ιδιότητα των εισερχομένων ως εξορίστων. Ίσως οι τοπικοί κυβερνητικοί παράγοντες να εντυπωσιάσθηκαν από τη φήμη και την ακτινοβολία των Στουδιτών, ή ίσως η κυβέρνηση να προσπάθησε να προσεγγίσει φιλικά τους αυστηρούς μοναχούς εξορίζοντάς τους υπό ήπιες και τιμητικές συνθήκες.

3. GEORGIOS FATOUROS, *Theodori Studitae epistulae*, I, Berlin 1992, επ. 3, 104-119, σ. 15. Πρβλ. ALEXANDER KAZHDAN, *A history of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999, 250.

Σε ἄλλη ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἡγούμενον Πλάτωνα ὁ Θεόδωρος περιγράφει πῶς ὁ Θεὸς ἀπεσώσατο ἡμᾶς [δηλ. τὴ συνοδεία τῶν εξορίστων] ὡς οὐκ ἠλπίζομεν, παραθέμενος ἡμᾶς ἐνταῦθα κλίνας τε εἰς συμπάθειαν τὰς καρδίας τῶν ὄντων ἀνδρῶν τῆς ταλαιπωρίας ἡμῶν καὶ μάλιστα γὰρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου.⁴ Ἐχει λοιπὸν κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ μιὰ κατὰ κάποιον τρόπο τιμητικὴ ἐξορία, με βασικὸ στόχον τὴν ἀπομάκρυνσίν τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου ἡ παρουσία καὶ ἡ δράσις τους ἦταν ἐνοχλητικὴ τόσο γιὰ τὸ παλάτι ὅσο καὶ γιὰ τὸ πατριαρχεῖο, χωρὶς ὅμως τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴ βιαιότητα τοῦ κατασταλτικοῦ μέτρου τῆς ἐξορίας. Ἄλλωστε ἡ συνοδεία τῶν ἐξορίστων δὲν ἦταν τυχαία. Ἀπαρτιζόταν ἀπὸ τα περισσότερα μέλη μιᾶς ἰδιαίτερα ἰσχυρῆς οἰκογένειας τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ εἶχε μεγάλη κτηματικὴ περιουσία καὶ κατεῖχε ἀνώτατα ἀξιώματα στὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, ἐνῶ ξεχώριζε καὶ γιὰ τὴ λογιότητά της, τὴν ὁποία εἶχε θέσει στὴν υπηρεσία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν κανονικὴ εὐταξία καὶ τὴν ἀναγέννησις τοῦ μοναχισμοῦ. Τέλος οἱ Στουδίτες ἦταν συγγενεῖς τῆς νέας συζύγου τοῦ αυτοκράτορα, τῆς Θεοδότης, δι' ἧς τὸ σκάνδαλον, ἐναντίον τοῦ ὁποίου στράφηκαν λόγω τῆς καταγγελλόμενης ἀντικανονικότητάς του!

Ἡ πληροφορία στὸ τέλος τῆς πρώτης περιγραφῆς ὅτι διεχώρισαν πάντα ἀπ' ἀλλήλων (ἐπιστολή 3), ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Βίον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, ποὺ εἶναι βέβαια ἀρκετὰ μεταγενέστερος, ὅπου γράφεται ὅτι ἐξορίζουσι δ' αὐτὸν σὺν ἄλλοις δέκα τῶν ἐπισημοτάτων τῆς ἀδελφότητος ἐν Θεσσαλονίκῃ, προστάξαντες τοῖς ἀπάγουσιν αὐτοὺς ἐγκεκλεισμένους παραφυλάττειν ἀσφαλῶς, οὐχ ἅμα πάντα κατὰ τὸ αὐτό, ἀλλ' ἀνὰ μέρος ἕκαστον καὶ ἀποστάδην ἀλλήλων ἐν διαφόροις οἰκίσκοις, πρὸς τὸ μὴ ἐξεῖναι τὸν τυχόντα πρὸς τὸν ἕτερον ἀπελθεῖν.⁵

Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴν παραμονὴ τῶν ἐξορίστων μοναχῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ ἄλλωστε ἦταν σύντομη, γιὰτὶ περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Κωνσταντίνου ζ' ἡ μητέρα τοῦ Εἰρήνη ἐπανεφέρε τὸς ἐξορίστους καὶ μάλιστα τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἐγκατασταθῶν στὴ μονὴ Στουδίου ἐντὸς τῶν τειχῶν. Ἀπὸ κάποιες ἐνδείξεις υποθέτουμε ὅτι βρῆκαν στὴ Θεσ-

4. FATOUROS, ἐπ. 1, 18-21, σ. 5 ἐξ.

5. FEODOR DOBROKLONSKIJ, *Feodor* με διορθώσεις ἀπὸ V. LATYSEV, "Vita s. Theodori Studitae in codice Mosquensi musei Rumianzovani no. 520," *Vizantijskij Vremennik* 21 (1914) 255-304.

σαλονίκη ή δημιούργησαν εκεί έναν κύκλο ομοϊδεατών μέσα στους κόλπους της τοπικής εκκλησίας και των μοναστηριών της περιοχής, που έμελλε να μείνουν πιστοί οπαδοί τους κατά τους κατοπινούς αγώνες.

Μια από τις ενδείξεις είναι και η προσωπική εντύπωση που άφησε ο Ιωσήφ στην τοπική κοινωνία, η οποία, ως φαίνεται, τον συμπάθησε ιδιαίτερα. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι όταν, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' στο πεδίο του βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου, αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις των Στουδιτών με την πολιτική εξουσία, ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης Νικηφόρος αποδέχθηκαν αίτημα των Θεσσαλονικέων, που είχαν στείλει για τον λόγο αυτό πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, και επέλεξαν τον Ιωσήφ ως αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Ήταν τέλη 806 ή αρχές 807. Σε επιστολή του Θεοδώρου Στουδίτου του έτους 808 προς κάποιο μοναχό Συμεών, διαβάζουμε τα εξής: ... ἐλήλυθαν οἱ Θεσσαλονικεῖς, ἰκετεύοντες ὡς ἐκ πάσης τῆς πόλεως, οἱ τε δεσπότης ἡμῶν οἱ ἀγαθοὶ συνεπιτιθέμενοι τῷ ψηφίσματι⁶. Δεν έχουμε άλλο τρόπο να ερμηνεύσουμε την επιλογή αυτή των Θεσσαλονικέων υπέρ του Ιωσήφ παρά με την υπόθεση ότι κατά την εξάμηνη παρουσία του ως εξορίστου κέρδισε την εκτίμηση και τη συμπάθειά τους.

Ικανά τεκμήρια διάσπαρτα στις επιστολές του Θεοδώρου συγκλίνουν ότι ο Ιωσήφ, σε αντίθεση προς τον αδελφό του, ήταν ηπιότερος στις κρίσεις του και λιγότερο βίαιος στις ενέργειές του, αποδεχόμενος ως θεμιτή την εφαρμογή της αρχής της κατ' οικονομίαν λύσεως των ζητημάτων, όπως αυτό του σκανδάλου της ευλογίας του δεύτερου γάμου του Κωνσταντίνου ζ', ενώ επίσημη θέση των Στουδιτών ήταν να αναγνωρίζουν μεν και να μνημονεύουν τον πατριάρχη Νικηφόρο, που είχε επιτρέψει την τέλεση του γάμου, αλλά να αποφεύγουν να συλλειτουργούν μαζί του!

Η εκλογή και χειροτονία του Ιωσήφ σε αρχιεπίσκοπο δεν ήταν αυτονόητη εξέλιξη για τους Στουδίτες. Αντιθέτως, έθετε σε αυτούς ηθικά διλήμματα, στα οποία κλήθηκαν να απαντήσουν, ή – όπως γράφουν οι ίδιοι – να απολογηθούν. Η πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία που επέλεξε τον Ιωσήφ είχε προβεί σε μια ενέργεια, την οποία οι Στουδίτες έσπευσαν να καταδικάσουν και έμεναν αμετακίνητοι στη στάση αυτή: Σύνοδος του 806 είχε εγκρίνει την επιστροφή στα ιερατικά του καθήκοντα κάποιου πρεσβυτέρου και οικονόμου Ιωσήφ, ο ο-

6. FATOUROS, επ. 23, 18, σ. 63.

ποιός είχε αποδεχθεί την εντολή να τελέσει τον δεύτερο, αντικανονικό γάμο του Κωνσταντίνου ζ'. Η άρνηση των Στουδιτών να αποδεχθούν την απόφαση αυτή της συνόδου έθετε λοιπόν γι' αυτούς θέμα αντιφατικής συμπεριφοράς, όταν βρέθηκαν στο δίλημμα να δεχθούν το αξίωμα του αρχιεπισκόπου για τον Ιωσήφ από την ίδια ηγεσία που είχε αποκαταστήσει τον οικονόμο. Στη μομφή για εκλεκτική και αντιφατική αλλά και ιδιοτελή συμπεριφορά επιχείρησε να απαντήσει ο Θεόδωρος με σειρά επιστολών. Έγραφε λοιπόν ότι δεν τόλμησαν να αρνηθούν την εκλογή και χειροτονία του Ιωσήφ υπολογίζοντας ότι τη χειροτονία θα την έκαναν οι επίσκοποι της τοπικής μητροπολιτικής επαρχίας της Θεσσαλονίκης και ότι λόγω της απόστασης από την πρωτεύουσα ο Ιωσήφ θα μπορούσε να διοικήσει την επισκοπή του χωρίς ουσιαστικές παρεμβάσεις από το κέντρο: *Δέος ἡμῖν ἐγένετο μὴ ὑπακοῦσαι καὶ ἀντιφέρεσθαι θεῷ τε καὶ τοῖς εὐσεβέσιν ἡμῶν δεσπότησις, λογισάμενοι ὅτι δυνατός ἐστιν, ἡνίκα ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπισκόπων ἢ χειροτονία γίνεταί, φυγεῖν τὸν προκειμένον κίνδυνον. Πρὸς γὰρ τὸ μετὰ ταῦτα, τὸ μὲν ὅτι πόρρω τῶν ἐνταῦθα ἀποικίζεται, τὸ δὲ ὅτι ἐγχωρεῖ καὶ ἐπιδημοῦντα φυλάττεσθαι κατὰ πολλοὺς τρόπους, εἶτα ὅτι καὶ θάνατοι συμβαίνουσιν καὶ ἐκ μέσου γίνεται τὸ σκάνδαλον, ὥσπερ καὶ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν τῶν ταπεινῶν ὠδε καθημένων συνέβη διαφυλαχθῆναι ἕως τοῦ παρόντος οἰκονομία χρωμένων. Δεῖ γὰρ ἐφ' ὅσον οἶόν τε ὑποχωρεῖν τοὺς πειρασμούς, ἄλλως τε καὶ μὴ ἐπισκοπῆς ἐχόντων ἀξίωμα.*⁷

Το σκεπτικό αυτό, αν ευσταθεί, είναι ενδιαφέρον γιατί προϋποθέτει την ιστορική εμπειρία ότι η Θεσσαλονίκη μπορούσε να αισθάνεται ασφαλής από κυβερνητικές παρεμβάσεις, επειδή ήταν αρκετά μακριά από την πρωτεύουσα. Πράγματι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της ανάπτυξης στη Θεσσαλονίκη της δικής της διακριτής φυσιογνωμίας έναντι της πρωτεύουσας και μάλιστα διαχρονικά, ήταν η φυσική απόσταση που επέτρεπε έναν ευεργετικό βαθμό ανεξαρτησίας, χωρίς παράλληλα η απόσταση να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μετατρέπεται σε μειονέκτημα η έκκεντρη θέση της 'συμβασιλεύουσας'.

Τελικά η στάση των Στουδιτών εναντίον της αποκατάστασης του μοιχοζεύκτου, όπως ονόμαζαν τον ιερέα που είχε ευλογήσει τον αντικανονικό γάμο, οδήγησε στη δεύτερη εξορία τους και αυτό συνεπέ-

7. FATOUROS, I, επ. 23, 20-30, σ. 63.

φερε την πρώτη απομάκρυνση του αρχιεπισκόπου Ιωσήφ από το θρόνο της Θεσσαλονίκης, το 809. Από επιστολή του Θεοδώρου προς τους μοναχούς στη Μονή Σακκουδίωνος μαθαίνουμε ότι ο Ιωσήφ απομακρύνθηκε αυτοβούλως από την έδρα του και καθ' όλη τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων του χειμώνα του 808-809 βρισκόταν στη Μονή Στουδίου και μάλιστα λειτουργούσε εκεί. Ωστόσο, αρνήθηκε πεισματικά να προσέλθει στα πατριαρχικά συλλείτουργα που τελούνταν στην Αγία Σοφία. Οπότε μετέβη στη Μονή Στουδίου ο ίδιος ο λογοθέτης του δρόμου και τον ρώτησε: *‘Διατί ἕως τοῦ παρόντος οὐ συνκοινωνήσας ἡμῖν καὶ τῷ πατριάρχῃ, τοσούτων εορτῶν διελευσῶν; Καὶ ὅτι, εἰπέ παρρησία τὸ αἴτιον’.* Καὶ ὡμολόγησεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οὐκ ἠρνήσατο, καὶ ὡμολόγησεν ὅτι, οὔτε πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς ἡμῶν βασιλεῖς ἔχω τι οὐδ’ αὖ πρὸς τὸν πατριάρχη, ἀλλὰ πρὸς τὸν οἰκονόμον τὸν στεφανώσαντα τὸν μοιχὸν καὶ διὰ τοῦτο καθηρημένον παρὰ τῶν ἱερῶν κανόνων’. Πρὸς οἷς ἡ ἀπόκρισις τοῦ λογοθέτου ὅτι *‘οἱ εὐσεβεῖς ἡμῶν βασιλεῖς χρεῖαν σου οὐκ ἔχουσιν οὔτε ἐν Θεσσαλονίκη οὔτε ἀλλῇ’.*⁸ Σύνοδος που συνήλθε τον Ιανουάριο 809 καθήρεσε τον Ιωσήφ και προχώρησε στην εκλογή άλλου αρχιεπισκόπου στη θέση του.

Από τον τόπο της εξορίας του, τη νήσο Πρώτη στα Πριγκιπόνησα, ο Ιωσήφ επιχείρησε επανειλημμένως να πείσει τον αδελφό του να δείξει κατ’ οικονομίαν κάποια διαλλακτικότητα στο κατά την κρίση του ήσσον θέμα του μοιχοζεύτου⁹, αλλά ο Θεόδωρος αντίθετα σκληρυνε τη στάση του ακόμη περισσότερο, κατήγγειλε τους διαφωνούντες ακόμη και ως αιρετικούς και έτσι δεν άφησε περιθώριο στον καθαιρεθέντα αρχιεπίσκοπο, που είχε ηπιότερες απόψεις, να διαφοροποιηθεί ώστε να μπορέσει να συνεχίσει το ποιμαντικό του έργο¹⁰.

Πάλιν από τις επιστολές του Θεοδώρου πληροφορούμεθα ότι το 808 ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης συνήγαγε κοντά του ομάδα ομοϊ-

8. FATOUROS, I, επ. 31, 14, σ. 85.

9. Με τις επιστολές 37 [FATOUROS I, σ. 106-108 και 43 [FATOUROS I, σ. 124-128] ο Θεόδωρος απαντά με τον γνωστό κατηγορηματικό του τρόπο στις ανησυχίες που είχε διατυπώσει ο Ιωσήφ με επιστολές προς αυτόν.

10. Ο Θεόδωρος αισθάνεται την ανάγκη να παρηγορήσει τον αδελφό του, γιατί με τη άκαμπτη στάση του αυτός στερείται του ποιμνίου του: *Οὐ λυπεῖσθαι χρῆ, ἀλλὰ μᾶλλον χαίρειν, ὥσπερ κἀγὼ ὁ τάλας ἐν τῇ διαλύσει τοῦ ταπεινοῦ μου μοναστηρίου,* επ. 43, 79-80, FATOUROS I, σ. 127.

δεατῶν στο θέμα της βασιλικῆς μοιχείας¹¹. Από τον τόπο της εξορίας του διατήρησε την επαφή με ομοϊδεάτες μοναχούς της Θεσσαλονίκης – ιδιαίτερα αναφέρεται ο ηγούμενος Θεόσωστος, ο οποίος μαζί με 17 μοναχούς του απομακρύνθηκε βίβια από τη μονή του, ἄγνωστο ποιά, επειδὴ ἀρνήθηκε την κοινωνία με τον διάδοχο του Ιωσήφ – και επίσης τη συνοδεία κάποιου μοναχού Αθανασίου, που εἶχε ἀντέξει την πίεση στη Θεσσαλονίκη¹². Σε επιστολή του 810-811 ο Θεόδωρος ερωτᾷ ρητορικά τον Αθανάσιο: Ὑπὲρ τίνος ὁ ἀρχιεπίσκοπος ὡς κατ’ αὐτοὺς καθηρημένος καὶ ἐν πολλῇ στενοχωρία παραγγελία τε καὶ ἀσφαλεία, ὡς καὶ τροφήν μέτρον λαμβάνειν αὐτὸν παρακελευσθέντων τῶν τροφοδοτῶν, εἶτα ἐν τῷ παλατίῳ μετεγκλεισθεῖς, ἄρτι τε ἐν ξενίᾳ παρραριφθεῖς; Ὑπὲρ τίνος ἢ τιμιότης σου σὺν τοῖς ἀδελφοῖς ἐν Θεσσαλονίκη φρουρουμένη, Θεόσωστός τε ὁ ἡγούμενος διωκόμενος σὺν τοῖς φοιτηταῖς ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως, ἕτερός τε ἡγούμενος ἀμέτρως μαστιγωθεῖς τῶν ἐκεῖσε;¹³ Ἰδιαίτερα εντυπωσιακές ἦταν οἱ διώξεις που υπέστη κάποιος Ευθύμιος, ηγούμενος μη ονομαζόμενης μονῆς της Θεσσαλονίκης, ο οποίος βασανίστηκε ἀπὸ τον διάδοχο του Ιωσήφ γιατί ἀρνήθηκε να τον ἀναγνωρίσει και κατὰ συνέπειαν να τον μνημονεύει στη Θεία Λειτουργία: Τύπτων ...τίς τέτυφεν ἀνθρώπων (οὐ λέγω χριστιανική χεῖρ, ἀλλὰ βαρβαρική), δις ἑκατοντάσι πρὸς ἐξήκοντα καὶ ἕξ μαστίγων, εἶτα μετ’ οὐ πολὺ δις δύο ἑκατοντάσι βουνεύρων ἐπὶ τὸν νῶτον, ὡς ὁ γενναῖός γε ἀρχιεπίσκοπος, μᾶλλον δὲ ἀλλοτριεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, καὶ οὐ τῶν ἀγελαίων τινά, ἀλλὰ μονάζοντα, καὶ τοῦτον ἡγούμενον καὶ μάλα τὸν εὐλαβέστατον, τοῦνομα Εὐθύμιον, τὸν τῆς εὐθυμίας ὄντως φερώνυμον; Ἐξέστη ἐπὶ τούτῳ ὁ οὐρανός καὶ ἔφριξα ἐγὼ ὁ τάλας, οἶμαι δὲ καὶ πᾶς τις τῶν ἀνθρώπων, τὴν φυσικὴν ἡμερότητά τε καὶ ἐλεημοσύνην ἔχων καὶ ἀκούων. Ὅς εἰς τύπον Χριστοῦ ὀφείλων κείσθαι καὶ τυπτόμενος μὴ ἀντιτύπτειν, καὶ τῶν θηρίων ὠμότερος γέγονεν, οὐ τί που ἵχνος χριστιανικὸν φέρων, πολλοῦ γε εἰπεῖν ἱεραρχικόν. Καὶ ὑπὲρ τίνος ὁ δαρμός; Ἴνα τὸν τοῦ Χριστοῦ ἀθλητὴν πείση συνθέσθαι ἀναφέρειν αὐτὸν ὡς ἱεράρχην, ἀλλ’ ὦ τῆς γενναιότητος καὶ κραταιότητος τοῦ μάκαρος (οὕτω γὰρ δίκαιον εἰπεῖν), ὅτι καὶ μετὰ τσαύτας πληγὰς καὶ αἵματος ἀγίου ῥύσιν, ὡς φοι-

11. ὁ ἡγούμενος δὲ καὶ οἱ λοιποὶ σὺν τῷ ἀρχιεπισκόπῳ ἐν τῇ Θεσσαλονίκη ὑπερορισθέντες, FATOUROS I, ἐπ. 22, 114-115, σ. 61.

12. FATOUROS I, ἐπ. 43, 89-94, σ. 127.

13. FAOUROS I, ἐπ. 48, 35-42, σ. 130.

νίσσεσθαι τὰ πέλματα τῶν ποδῶν τῶν ἐκεῖσε παρόντων καὶ οἶονεὶ πηλοποιεῖσθαι τὸ πορφύρεον κονίαμα εἰς οἰκοδομὴν τῆς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας, κείμενος ἤδη βραχὺ ἄπνους καὶ ἄφωνος καὶ ἐρωτηθεὶς παρὰ τῶν κολαστῶν μνημονεύειν τὸν τύραννον, φημί, ἀλλ' οὐκ ἀρχιεπίσκοπον, οὐ, φησὶν ὁ μακάριος, οὕτω μέχρι θανάτου σχεδὸν οὐ παρατρέψας τὸν νοῦν, οὐ παρεκκλίνας τι τῶν ὀρθοδόξως ἐγνωσμένων αὐτῶ.¹⁴ Ο Θεόδωρος συνεχίζει την ενδιαφέρουσα αυτή περιγραφή ι-σχυριζόμενος ὅτι τα βασανιστήρια ἐγέναν στον ναό του Αρχαγγέλου, ο οποίος εἶχε ἔτσι μετατραπεί σε ἕνα πραιτώριο Πιλάτου.¹⁵

Ἡ κατάσταση αὐτὴ διώξεως των Στουδιτῶν ανετράπη με την ἀνοδο στον αυτοκρατορικό θρόνο του Μιχαήλ Α' τον Οκτώβριο του 811, ο οποίος φρόντισε να ανακαλέσει τους Στουδίτες ἀπὸ την εξορία και, ὅπως φαίνεται, ἐπέτρεψε στον ἀρχιεπίσκοπο Ἰωσήφ να επιστρέψει στην ἐδρα του στη Θεσσαλονίκη¹⁶. Δυστυχῶς δεν ἔχουμε σαφεῖς πληροφορίες για τὴ δεύτερη αὐτὴ ποιμαντορία του Ἰωσήφ, ἡ οποία ἔληξε ὅταν ο ἐπόμενος αυτοκράτορας, ο Λέων Ε' ο Αρμένιος ἀποφάσισε να ἐπαναφέρει το καθεστῶς τῆς εικονομαχίας.

Ἀπὸ το 814 ἀρχισε ο Λέων να θέτει διακριτικὰ ἀλλὰ και μεθοδικὰ το θέμα τῆς ἐπανόδου στην πολιτικὴ των Ἰσαύρων· συμπίλησε κατὰ τὴν συνήθη πρακτικὴ τῆς εποχῆς ἐκείνης ἕνα ἀνθολόγιο με σχετικὰ ἀποσπάσματα κατὰ των εικόνων ἀπὸ τὴν πατερικὴ γραμματεία και προχώρησε σε συζητήσεις με κληρικούς και συγκλητικούς. Συνάντησε ὡστόσο σοβαρὴ ἀντίσταση ἀπὸ τον πατριάρχη Νικηφόρο, ο οποίος ἐσπευσε να οργανώσει ομάδα ἐπισκόπων και ἡγουμένων, που θα ἐπέμενε στην πολιτικὴ τῆς προσκύνῃσης των εικόνων. Τα Χριστούγεννα του 814 ἐγένε μια ἔντονη ἀντιπαράθεση των δυο παρατάξεων μέσα στο Ἱερόν Παλάτιον, ὅπου ἔλαβαν μέρος και οἱ Στουδίτες, ο Θεόδωρος και ο Ἰωσήφ, που βέβαια προσχώρησαν στην εικονόφιλη

14. FATOUROS I, ἐπ. 51, 15-37, σ. 151 ἐξ.

15. FATOUROS I, ἐπ. 51, 38-46, σ. 152.

16. Τὴν ἀποκατάστασὴ του Ἰωσήφ στο θρόνο του θεωρεῖ πιθανή, ἀλλὰ ὄχι βεβαία ο Παναγιώτης ΧΡΗΣΤΟΥ, *Το Ἀγιολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης*, Α', Θεσσαλονίκη 1996, σ. 349. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΣΙΓΚΟΥ, «Ἡ θέση του Πατριάρχου Ἱεροσολύμων και του 'πατριάρχου τῆς Δύσεως' στην καθολικὴ ἐκκλησία και ἡ ἐκκλησιολογία τῆς 'κοινωνίας' στην ἐπιστολογραφία του Ἁγίου Θεοδώρου του Στουδίτου», *Ἐπιστ. Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Ποιμαντικῆς και Κοινωνικῆς Θεολογίας* 11 (2006) 29-57, ὑποσ. 11. Οἱ ἀπόψεις που παρατίθενται σε ὅ,τι ἀκολουθεῖ, προϋποθέτει ὡστόσο ὡς βεβαία τὴν ἀποκατάστασὴ του. Πρβλ. και J. PARGOIRE (ὅπως ὑποσ. 1), 282.

ομάδα και εξεγέρθηκαν και πάλιν δυναμικά, αυτή τη φορά υπέρ της προσκυνήσεως των εικόνων¹⁷. Ωστόσο ο Λέων επέμεινε στη γραμμή του και στην τελική σύγκρουση τον Μάρτιο του 815 ο πατριάρχης Νικηφόρος καθαιρέθηκε και εστάλη ως εξόριστος στη Βιθυνία. Στην πρωτεύουσα παρέμεινε αρχικά ο Θεόδωρος και ανέλαβε την ηγεσία της αντίστασης κατά των αυτοκρατορικών πρωτοβουλιών. Στις 25 Μαρτίου, Κυριακή των Βαΐων, οργάνωσε λιτανεία των μοναχών στον αμπελόκηπο της Μονής, με τους μοναχούς να ανυψώνουν επιδεικτικά εικόνες, έτσι ώστε να είναι ορατές από τους γείτονες που παρακολουθούσαν πίσω από τον φράχτη της Μονής. Στην πρόκληση αυτή των Στουδιτών ο Λέων αντέδρασε, αλλά μάλλον ήπια. Προχώρησε όμως κατά το πρόγραμμά του στην εκλογή νέου πατριάρχου, του Θεοδότου, και τον Απρίλιο συγκάλεσε σύνοδο στην Αγία Σοφία κατά την οποία η πολιτική του κατά των εικόνων επενδύθηκε με συνοδική απόφαση, ο δε Θεόδωρος - που, αν και εκλήθη, δεν είχε προσέλθει στη σύνοδο - και οι οπαδοί του αναθεματίστηκαν¹⁸. Ο Θεόδωρος ανέλαβε αμέσως πρωτοβουλίες με ενέργειες και επιστολές καταγγελίας της νέας πολιτικής, έσπευσε μάλιστα να στείλει απορριπτική επιστολή προς τη σύνοδο¹⁹, οπότε και εξορίστηκε αμέσως.

Από επιστολή του Θεοδώρου προς τον αδελφό του πληροφορούμεθα ότι ο Ιωσήφ αποσύρθηκε στην αρχική Μονή της μετανοίας τους, τη Μονή Σακκουδίωνος, από όπου εκλήθη στο παλάτι για να εξηγήσει τη στάση του²⁰. Ο εκδότης των επιστολών Γεώργιος Φατούρος χρονολογεί την επιστολή αυτή υποθετικά στο χειμώνα 815-816²¹. Την είδηση αυτή πρέπει ωστόσο να τη δούμε σε συνάρτηση με μια έμμεση πληροφορία, που, όσο γνωρίζω, δεν έχει αξιοποιηθεί ως τώρα από την έρευνα και την οποία μας παραδίδει ο ίδιος ο Ιωσήφ.

Στην Bibliotheca Hagiographica Graeca του François Halkin καταγράφονται δύο *Εγκώμια* που φέρεται να συνέταξε ο αρχιεπίσκοπος

17. THOMAS PRATSCH, *Theodoros Studites (759-826) — zwischen Dogma und Pragma: der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*. Bern, 1998, 204-230. ΤΣΙΓΚΟΣ (όπως σημ. 1), σ. 71 εξ.

18. PAUL ALEXANDER, "The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition (Horos)", *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 35-66.

19. FATOUROS II, επ. 71, σ. 189-191: *Τῇ εἰκονομαχικῇ συνόδῳ ὡς ἐκ προσώπου πάντων τῶν ἡγουμένων.*

20. FATOUROS II, επ. 72. Βλ. και επ. 73, σ. 192-194.

21. FATOUROS I, σ. 212*.

Ιωσήφ. Το ένα φέρει τον τίτλο *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Ἰωσήφ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον*, το οποίο εξέδωσε το 1890 στη Μόσχα ο αρχιμανδρίτης F. Arsenij από τον κώδικα της συλλογής της Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης της Μόσχας αριθμὸς 162²². Το δεύτερο ἐγκώμιο ἀναγράφεται ἀπὸ τον Halkin ὡς ἀνέκδοτο, που παραδίδεται μόνο στο χειρόγραφο Ιβήρων αρ. 426 του ΙΖ' αἰῶνος. Προσδοκῶντας να βρω κάποιες νύξεις για τις σχέσεις του Ιωσήφ με την πόλη και το ποίμνιό του ἀναζήτησα τα δύο ἀγιολογικά/ρητορικά ἔργα του Ιωσήφ: Με τη βοήθεια του συναδέλφου Igor Medvedev ἐντόπισα το πρώτο, τη δυσπρόσιτη ἔκδοση του *Εγκωμίου* στον Ἅγιο Δημήτριο, στην Εθνικὴ Βιβλιοθήκη της Αγίας Πετρούπολης. Το δεύτερο παραμένει κατὰ τον Halkin ἀνέκδοτο²³ σε χειρόγραφο της Μονῆς Ιβήρων Ἁγίου Ὁρους. Το κείμενο αὐτὸ μελέτησα σε φωτοαντίγραφο της μικροταινίας του κώδικα, που φυλάσσεται στο Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν.²⁴ Παρόλον ὅτι στο χειρόγραφο φέρει την ἐπιγραφή *Μηνὸς τοῦ αὐτοῦ [δηλαδὴ Ὀκτωβρίου] κζ' [εἰκοστῆ ἑβδόμη]* και τον τίτλο *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Ἰωσήφ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Νέστορα (!)*, το κείμενο αὐτὸ δεν ἐγκωμιάζει τον ἅγιο Νέστορα, ἀλλὰ τον μεγαλομάρτυρα Δημήτριο και εἶναι –με κάποιες παραλλαγές– αὐτούσιο με το *ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον* που εξέδωσε ο Arsenij. Εἶναι δε –ἐπίσης με κάποιες παραλλαγές– αὐτούσιο και με ἓνα ἐγκώμιο που παραδίδει κολοβὸ το χειρόγραφο Parisinus Graecus 1517 του Ιβ' αἰῶνα²⁵. Πρέπει λοιπὸν να διορθωθεῖ η

22. HALKIN, *BHG* αρ. 535, τόμ. I, Bruxelles 1957, σ. 160. Η ἔκδοση του F. ARSENIJ στη Μόσχα το 1890, εἶναι μια ἐντελῶς δυσπρόσιτη ἔκδοση 13 σελίδων με ρωσικὴ μετάφραση. Βλ. την παρουσίασή της ἀπὸ τον ED. KURTZ, *Byzantinische Zeitschrift* 2 (1893) 631-32. Ευχαριστῶ θερμὰ τον συνάδελφο Igor Medvedev, που μου ἐξασφάλισε φωτοτυπία ἀπὸ την Πετρούπολη.

23. HALKIN, *BHG* αρ. 2292, τόμ. III, σ. 52 (ὡς ἐγκώμιο στον ἅγιο Νέστορα). Πρβλ. A. EHRHARD, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche* τόμ. III, 3, Leipzig 1939, σ. 450: «10. 27. Okt. Nestor, Märt. Enkom. des Iosephos, EB von Thessalon. *Φαιδρὰ μὲν ἢ πανήγυρις*».

24. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου προς το προσωπικὸ του Ἰδρύματος για την ἀποστολὴ του ἀντιγράφου και τη χαρὰ μου που το ἔργο της μικροφωτογράφησης, που ἔγινε με τόσους κόπους στη δεκαετία του 1970, παραμένει ἀκόμη χρήσιμο και στη νέα ψηφιακὴ ἐποχὴ.

25. FR. HALKIN, *Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique*, [Subsidia Hagiographica 44], Bruxelles 1968, σ. 194. Το χειρόγραφο αὐτὸ μελέτησα χάρις στην ευγενικὴ φροντίδα της συναδέλφου Brigitte Mondrain, Paris.

καταγραφή του Halkin, αλλά και του Hans-Georg Beck, που τον ακολούθησε²⁶.

Η μελέτη του εγκωμίου εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον μας προσφέρει, νομίζω, τη δυνατότητα να διαφωτίσουμε την τελευταία φάση της παρουσίας του Ιωσήφ στη Θεσσαλονίκη. Το εγκώμιο αυτό απευθύνεται σε πανηγυρική ομήγυρη στη Θεσσαλονίκη κατά την εορτή του Αγίου Δημητρίου: *φαιδρύνου λαμπρῶς πανηγυρίζουσα σήμερον, ὡ πόλις Θεσσαλονίκη. Τελοῦσα μὲν τὴν μνήμην τοῦ σοῦ προστάτου καὶ φύλακος.*²⁷ Σε ποια επέτειο της εορτής του Αγίου Δημητρίου εκφωνήθηκε το εγκώμιο; Το κείμενο μας δίνει μια ἔμμεση αλλά αψευδή πληροφορία, ότι εκφωνήθηκε στις 26 Οκτωβρίου του 815. Ξαφνικά και χωρίς να υπάρχει εσωτερική ανάγκη ο ομιλητής αρχίζει μια εντονότατη επίθεση κατά του κυβερνώντος αυτοκράτορος. Χωρίς να τον ονοματίζει, προβαίνει σε μια ασυνήθιστη καταγγελία: *ἀλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, τὴν σὴν στηλιτεύσω ἀσέβειαν, μισόχριστε καὶ τῷ ὄντι τυραννικώτατε βασιλεῦ, βασιλενόμενε ὑπὸ τοῦ πονηροῦ καὶ τῇ αὐτοῦ πλάνη καὶ ἀπάτη κραταιῶς πεδεδημένε. Δεῦρο λοιπὸν δυσσεβέστατε. Απόδος σοῦ τῆς βλασφημίας καὶ δαιμονιώδους αἰρέσεως τὸν ἀπόλογον. Σὺ γὰρ εἶ ὁ δεινότατος αἰρεσιάρχης εἰ καὶ κακῶς τὴν πορφύραν περικεῖσαι. Ὅθεν σοῦ καὶ πλέον θριαμβευθήσεται ἡ ἀσέβεια, μισόθεε καὶ φιλοπόνηρε. Τί λέγεις, ἐχθρὸ πάσης ἀληθείας, ἀρνεῖσαι τὰ τοῦ Χριστοῦ πάθη; Πάντως ὅτι καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τὴν παρουσίαν. συναναιροῦσι γὰρ καὶ ταῦτα ἀλλήλοις κατὰ τὸ ἀληθές. Ὁ γὰρ ταῦτα μὴ καταδεξάμενος, περιγραφὴν τῆς θείας αὐτοῦ εἰκόνος οὐκ ἀναδέχεται. Σὺ οὖν κατὰ τὸ σὸν δυσσεβὲς δόγμα, δισχυρίζη πειῖσαι πάντας, μὴ ἀληθῶς σεσαρκῶσθαι τὸν Χριστόν, λέγων κακούργως ὅτι θεότητα περιγράψαι τις οὐ δύναται. Καὶ τοῦτο ἡμεῖς οὐκ ἀρνούμεθα. Ἀπερίγραπτον γὰρ τὸ θεῖον καὶ ἀκατάληπτον. Ἐπεὶ δὲ ὁμολογοῦμεν αὐτὸν Θεὸν εἶναι ἀληθινὸν καὶ τέλειον ἄνθρωπον ἐν μιᾷ ὑποστάσει, τῆς καθ' ἡμᾶς μορφῆς ἀνιστοροῦμεν καὶ τὸν χαρακτῆρα ὥστε καὶ τὴν θείαν αὐτοῦ εἰκόνα προσκυνοῦντες, ὡς ἀγιασμοῦ μετέχουσιν σεπτῶς ἀσπαζόμεθα. Οὐ θεοποιούμενοι ταύτην ὡς αὐτὸς ἔφης, ἀλλὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ δι'. ἡμᾶς σαρκωθέντος σχετικῶς ἀσπαζόμενοι. Οἱ δὲ ἀπαρνούμενοι τὴν προσκύνησιν ταύτης, ὡς πλάνης τέκνα τῆς αὐτοῦ δό-*

26. BECK (ὅπως ὑποσ. 2), σ. 506.

27. ARSENIJ, σ. 3, Κώδ. Ιβήρων 426, φ. 104.

ξης έκβληθήσονται τῷ αἰωνίῳ πυρὶ παραπεμπόμενοι.²⁸ Πρόκειται για σπάνιας δριμύτητας επίθεση κατά του νόμιμου αυτοκράτορος που φυσικά δεν άφηνε περιθώριο επιείκειας. Τον κατηγορεί όχι μόνο ως αιρετικό και μάλιστα ως αιρεσιάρχη, αλλά ακόμη με την προσφώνηση τῷ ὄντι τυραννικώτατε βασιλεῦ, με την οποία καταγγέλλεται η βασιλεία του Λέοντος ως παράνομη και άξια ανατροπής, διαπράττει το έγκλημα καθοσιώσεως.

Οι νεώτερες έρευνες, κυρίως η μονογραφία του Thomas Pratsch για τον Θεόδωρο Στουδίτη²⁹, έχουν δείξει ότι ο Λέων Ε' προσπάθησε να επιβάλει τις απόψεις του με τη μικρότερη δυνατή βία, όσο διακριτικά ήταν εφικτό, αλλά με αποφασιστικότητα και χωρίς βέβαια να απομακρυνθεί από τον στόχο του. Μετά την εικονοκλαστική σύνοδο εξορίστηκαν οι ηγούμενοι των μοναστηριών της Κωνσταντινουπόλεως, μεταξύ αυτών φυσικά και ο ηγέτης τους Θεόδωρος Στουδίτης, αλλά φαίνεται ότι δεν εξαπολύθηκε κύμα γενικών διώξεων στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Έτσι εξηγείται πως τον Οκτώβριο του 815 ο Ιωσήφ Θεσσαλονίκης ήταν ακόμη στο θρόνο του, ελεύθερος να εξαπολύσει την πολεμική του κατά του αυτοκράτορος³⁰. Φαίνεται όμως ότι με τον δημόσιο καταγγελτικό του λόγο προκάλεσε την απομάκρυνσή του· εκτός αν γνώριζε ή ανέμενε ως επικείμενη την καθαίρεσή του και αποφάσισε να αποχαιρέτισε το ποίμνιό του με αυτόν τον δραματικό τρόπο. Πάντως η αποχώρησή του πρέπει να έγινε αμέσως μετά την εορτή του Αγίου Δημητρίου, έτσι ώστε στα τέλη του έτους να βρίσκουμε τον Ιωσήφ στη Μονή Σακκουδίωνος. Αργότερα κλήθηκε ή μετήχθη βιαίως στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο αυτοκράτορας προσπάθησε να τον μεταπείσει. Όταν απέτυχε του έδειξε τελικά το δρόμο της εξορίας³¹.

28. ARSENIJ, σ. 11, Κώδ. Ιβήρων 426, φ. 108 rv.

29. PRATSCH, όπως υποσ. 17.

30. Στη βιβλιοκρισία του στην έκδοση του Arsenij ο KURTZ (βλ. υποσ. 22, σ. 632) παραθέτει ένα απόσπασμα του εγκώμιου (εἰ γὰρ καὶ μὴ πάρεστιν καιρὸς μαρτυρίου, εὐσεβείας καὶ εἰρήνης πολιτενομένης διὰ τῆς τῶν κρατούντων καὶ βασιλευόντων φιλοθείας, ἀλλ' ὄν ὁ κοινὸς ἐχθρὸς καὶ πολέμιος ἀεὶ πάρεστι νύκτωρ τε καὶ ἡμέραν, ὁ καὶ τότε δι' ἑαυτοῦ ἐγείρων τοὺς ἀνθρώπους καὶ σκευὴ ἀπωλείας τούτους ἐργαζόμενος (σ. 7, φ. 106v) και στηριζόμενος σε αυτό χρονολογεί το εγκώμιο μεταξύ των ετών 803 ως 809. Επικαλείται δε το γεγονός ότι στο εγκώμιο δεν αναφέρεται ούτε στην εκθρόνισή του αλλά ούτε και στην αποκατάστασή του.

31. Για όσα είναι γνωστά για την περιπέτειά του και ως τον θάνατό του βλ. PARGOIRE (όπως υποσ. 1), σ. 354-356.

TABULA GRATULATORIA

Αγγελίδη Χριστίνα (Ελλάς)
Βλάχος Κωνσταντίνος (Ελλάς)
Βουτσάκης Βασίλειος (Ελλάς)
Γιαννακόπουλος Νικόλαος (Ελλάς)
Γκαβαρδίνας Γεώργιος (Ελλάς)
Γρηγορίου – Ιωαννίδου Μάρθα (Ελλάς)
Δακορώνια Ευγενία (Ελλάς)
Δεληγιάννη-Δωρή Ελένη (Ελλάς)
Δονάτος Γεώργιος (Ελλάς)
Ζαχαριάδου Ελισάβετ (Ελλάς)
Ζαφράκα – Σταυρίδου Αλκμήνη (Ελλάς)
Καλλινίκου Διονυσία (Ελλάς)
Καλοπίση – Βέρτη Σοφία (Ελλάς)
Καράκωστας Ιωάννης (Ελλάς)
Κατσαρός Βασίλειος (Ελλάς)
Κατσώνη Πολύμνια (Ελλάς)
Κόλια – Δερμιτζάκη Αθηνά (Ελλάς)
Κόλιας Ταξιάρχης (Ελλάς)
Κορρές Θεόδωρος (Ελλάς)
Λαμπάκης Στυλιανός (Ελλάς)
Λεβενιώτης Γεώργιος (Ελλάς)
Λέτσιος Δημήτριος (Ελλάς)
Λίβος Νικόλαος (Ελλάς)
Macrides Ruth (Ηνωμένο Βασίλειο)
Maksimonić Ljubomir (Σερβία)
Μαλτέζου Χρύσα (Ελλάς)
Μανιάτη-Κοκκίνη Τριανταφυλλίτσα (Ελλάς)
Μενεβίσογλου Παύλος (Μητροπολίτης Σουηδίας
και πάσης Σκανδιναβίας, Σουηδία)
Μέντζου – Μειμάρη Κωνσταντίνα (Ελλάς)
Νικολάου Κατερίνα (Ελλάς)
Νικολόπουλος Ιερώνυμος (Ελλάς)
Νικολόπουλος Παναγιώτης (Ελλάς)

Ντούρου-Ηλιοπούλου Μαρία (Ελλάς)
Παντελής Μ. Αντώνιος (Ελλάς)
Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος (Ελλάς)
Παπαδημητρίου Μαρίνα (Ελλάς)
† Παπαστάθης Χαράλαμπος (Ελλάς)
Παπούλια Βασιλική (Ελλάς)
Ρεβάνογλου Αικατερίνη (Ελλάς)
Σαββίδης Γ.Κ. Αλέξιος (Ελλάς)
Schreiner Peter (Γερμανία)
Τολούδη Φωτεινή (Ελλάς)
Τούντα Ελένη (Ελλάς)
Ulyanova Anna (Ρωσία)
Φορτσάκης Θεόδωρος (Ελλάς)
Χατζηαντωνίου Ελισάβετ (Ελλάς)
Χρήστου Ειρήνη (Ελλάς)
Χρυσοχοϊδης Κρίτων (Ελλάς)